ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ

ΕΛΛΑΣ

"ΠΥΡΣΟΣ„ ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΕΚΔΟΣΕΩΝ & ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ 61 — ΑΘΗΝΑΙ

Digitized by Google

COPYRIGHT 1934 BY "PYRSOS" Co Ltd ATHENS
PRINTED IN GREECE

Digitized by Google

ΕΙΣ ΤΟΝ Ι΄ ΤΟΜΟΝ ΕΠΡΑΓΜΑΤΕΥΘΗΣΑΝ ΘΕΜΑΤΑ ΟΙ Κ. Κ.:

'Αγαπητὸς Σπ.	Μηχανικὸς-Σύμβουλος 'Ελληνικοῦ 'Οργανισμοῦ Τουρισμοῦ.	Σ. Α.
'Αδαμαντίου 'Αδ.	Καθηγητὴς τῆς 'Ιστορίας τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ 'Αθηνῶν.	Αδ. Αδ.
'Αθανασιάδης Κ.	'Υποπλοίαρχος Π. Ν. Τμηματάρχης τῆς Στατιστικῆς Γεν. Ναυτικοῦ 'Επιτελείου.	Κ. Α.
Αἰμιλιανίδης 'Αχ. Κ.	Δικηγόρος.	Αχ. Κ. Α.
"Αμαντος Κ. Α.	Καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς 'Ιστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ 'Αθηνῶν. 'Ακαδημαϊκός.	Κ. Α. Α.
'Αναγνωστόπουλος Γ. Π.	Καθηγητὴς τῆς Γλωσσολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ 'Αθηνῶν.	Γ. Π. Α.
'Αναγνωστόπουλος Π. Θ.	Καθηγητὴς τῆς Δενδροκομίας ἐν τῇ 'Ανωτάτῃ Γεωπονικῇ Σχολῇ.	Π. Θ. Α.
'Ανδρέου 'Απ. Ι.	Δρ τῶν Πολιτικῶν 'Επιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου. Μέλος 'Ανωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου.	Α. Ι. Α.
'Αντωνιάδου Σοφ.	Καθηγήτρια τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Λέϋδεν.	Σοφ. Α.
'Αποστολίδης 'Ηρ. Ν.	Δημοσιογράφος.	Η. Ν. Α.
'Αποστολίδης Κ. Μυρτ-	Φιλόλογος.	Κ. Μ.-Α.
'Αργυρούδης Δ.	Διευθυντὴς 'Ινστιτούτου Καπνοῦ Δράμας.	Δ. Α.
Αὐφαντόπουλος Θ. Π.	Εἰσηγητὴς 'Υπουργείου 'Εθνικῆς Οἰκονομίας. Προϊστάμενος Οἰκονομικῆς Στατιστικῆς 'Υπηρεσίας.	Θ. Π. Α.
'Αφτιᾶς 'Ιω.	Νομικὸς Σύμβουλος Α.Ο.Ε. «Προμηθεύς».	Ι. Α.
Βαλέτας Γ. Μ.	Βιβλιοφύλαξ τοῦ Φοιτητικοῦ 'Αναγνωστηρίου τῆς Πανεπιστημιακῆς Λέσχης.	Γ. Μ. Β.
Βατάλας Μ. Δ.	Δημοσιογράφος.	Μ. Δ. Β.
Βελοῦζος 'Ιάκ.	'Ελεγκτὴς τῆς 'Εθνικῆς Τραπέζης.	Ι. Α. Β.
Βορέας Θεόφ. Γ.	Καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ 'Αθηνῶν. 'Ακαδημαϊκός.	Θ. Γ. Β.
Βουγιούκας Γ.	Διευθυντὴς τῶν Σιδηροδρόμων.	Γ. Βουγ.
Βουτιερίδης 'Ηλ. Π.	Λόγιος.	Η. Π. Β.
Γαζιάδης Δ. Α.	Φωτογράφος καὶ βιομήχανος κινηματογραφικῶν ταινιῶν.	Δ. Α. Γ.
Γαλανὸς Σπ.	Καθηγητὴς τῆς Χημείας τῶν 'Εδωδίμων ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ 'Αθηνῶν.	Σ. Γ.
Γαρδίκας Γ. Κ.	Τέως γυμνασιάρχης, ἐπόπτης τοῦ 'Αρσακείου, τ. καθηγητὴς Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν.	Γ. Γ.
Γερμανὸς Ν.	Ζωολόγος - Γεν. Διευθυντὴς Διεθνοῦς 'Εκθέσεως Θεσσαλονίκης.	Ν. Γερ.
Γερογιάννης Κ. Δ.	'Αρχαιολόγος.	Κ. Δ. Γ.
Γεωργαλᾶς Γ. Κ.	Καθηγητὴς τῆς 'Ανωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς. Διευθυντὴς τῆς Γεωλογικῆς 'Υπηρεσίας τῆς 'Ελλάδος.	Γ. Κ. Γ.
Γεωργαντᾶς Β. Δ.	'Ελεγκτὴς παρὰ τῷ 'Ελεγκτικῷ Συνεδρίῳ.	Β. Δ. Γ.
Γεωργαντᾶς Φ. Δ.	'Εκπαιδευτικός.	Φ. Δ. Γ.
Γεωργούλης 'Ηρ. Π.	Δρ 'Εμπορικῶν Σπουδῶν.	Η. Π. Γ.
Γιαννιοῦ 'Αθηνᾶ	Λογία.	Α. Γ.-Γ.
Γιώτης Χρ. Π.	Δικηγόρος.	Χ. Π. Γ.
Δαμβέργης 'Ιω. Μ.	Συγγραφεύς.	Ι. Μ. Δ.
Δασκαλάκις Χ. Ε.	Νομικός.	Χ. Δ.
Δημάρατος Β. Ι.	Δ. Φ. Καθηγητής.	Β. Ι. Δ.
Δημάρατος Ι. Φ.	Δημοσιογράφος.	Ι. Φ. Δ.
Δυοβουνιώτης Κ. Ι.	Καθηγητὴς τῆς 'Ιστορίας τῶν Δογμάτων καὶ τῆς Συμβολικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ 'Αθηνῶν. 'Ακαδημαϊκός.	Κ. Ι. Δ.
'Ελευθερίου Στ. Ι.	'Ηλεκτρολόγος - Μηχανικός. Τμηματάρχης 'Ασυρμάτου 'Υπουργείου Συγκοινωνίας.	Σ. Ι. Ε.
«'Ελλ. Φιλοτελ. 'Εταιρία»		«Ε.Φ.Ε.»
'Εμμανουὴλ 'Εμμ. Ι.	Καθηγητὴς τῆς Φαρμακευτικῆς Χημείας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ 'Αθηνῶν. 'Ακαδημαϊκός.	Ε. Ι. Ε.
Εὐαγγελίδης Τρ. Ε.	'Ιστοριοδίφης.	Τ. Ε. Ε.
Εὐελπίδης Χρ.	Γεωπόνος. Πρώην Γεν. Γραμματεὺς τοῦ 'Υπουργείου τῆς Γεωργίας.	Χ. Ε.
Ζάρρας Ι. Λ.	Τμηματάρχης 'Υπουργείου 'Εθνικῆς Οἰκονομίας.	Ι. Λ. Ζ.
Ζαφειρίου Ν. Ι.	Γυμνασιάρχης	Ν. Ι. Ζ.
Ζέπος Π. Ι.	'Υφηγητὴς τοῦ 'Αστικοῦ Δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ 'Αθηνῶν.	Π. Ι. Ζ.
Ζερβὸς Σκ.	'Ιατρός. τ. βουλευτής.	Σ. Ζ.
Ζιελίνσκυ Θαδδαῖος	Φιλόλογος καὶ 'Αρχαιολόγος. 'Επίτιμος διδάκτωρ τῶν Πανεπιστημίων 'Αθηνῶν, Γρονίγγης καὶ 'Οξφόρδης.	Θ. Ζ.
Θεοδωρίδης Θ.	Διευθυντὴς Τμήματος 'Αγαθοεργῶν 'Ιδρυμάτων 'Υπουργείου Κρατικῆς 'Υγιεινῆς καὶ 'Αντιλήψεως.	Θ. Θ.
Καλιτσουνάκις Δ.	Καθηγητὴς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἐν τῇ 'Ανωτάτῃ Σχολῇ Οἰκονομικῶν καὶ 'Εμπορικῶν 'Επιστημῶν.	Δ. Καλ.
Καλιτσουνάκις Ι. Ε.	Καθηγητὴς τῆς 'Αρχαίας 'Ελληνικῆς Φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ 'Αθηνῶν. 'Ακαδημαϊκός.	Ι. Ε. Κ.
Καλλέντζης Δ. Ε.	Χαρτογράφος.	Δ. Κλν.
Καλομενόπουλος Νικ.	'Υποστράτηγος.	Ν. Κλς
Καλυβίτης Ι.	'Επιθεωρητὴς 'Αστυνομίας Πόλεων.	Ι. Κλβ.
Καμπούρογλους Δημ. Γ.	'Ιστοριοδίφης. 'Ακαδημαϊκός.	Δ. Γρ. Κ.
Κανελλόπουλος Παν. Κ.	Καθηγητὴς τῆς Κοινωνιολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ 'Αθηνῶν.	Π. Κ. Κ.
Καράντζας Γ. Α.	Δημοσιογράφος.	Γ. Α. Κ.
Καρβελᾶς Φ.	Διευθυντὴς τοῦ τμήματος Σωματικῆς 'Αγωγῆς ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῆς Παιδείας.	Φ. Κ.
Καψάλης Γερ. Δ.	τ. 'Εκπαιδευτικὸς σύμβουλος.	Καψ.
Κλαδᾶς Ν. Θ.	'Υποστράτηγος	Ν. Θ. Κ.
Κοκίδης Νικ.	'Υποστράτηγος.	Ν. Ι. Κ.
Κοκκώνης Ι.	Καθηγητὴς τῆς 'Ανωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς.	Ι. Κοκ.
Κολιαντρῆς Δ. Α.	Φιλόλογος.	Δ. Α. Κ.
Κοντογιάννης Κ. Χ.	'Υποδιευθυντὴς τῆς Σχολῆς Ναυτικῶν Δοκίμων. 'Αντιπλοίαρχος.	Κ. Χ. Κ.
Κοντὸς Π.	Καθηγητὴς τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. 'Ακαδημαϊκός.	Π. Κντ.
Κοπανάρης Φ.	Γενικὸς Τεχνικὸς 'Υγειονομικὸς Σύμβουλος ὑπουργείου Κρατικῆς 'Υγιεινῆς καὶ 'Αντιλήψεως.	Φ. Κοπ.
Κορδᾶτος Γ. Κ.	Κοινωνιολόγος - 'Ιστοριοδίφης - Συγγραφεύς.	Γ.Κ.Κορ.
Κούζης 'Αριστ. Π.	Καθηγητὴς τῆς 'Ιστορίας τῆς 'Ιατρικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ 'Αθηνῶν. 'Ακαδημαϊκός.	'Αρ.Π.Κ.
Κούμαρης Ι. Γ.	Καθηγητὴς τῆς 'Ανθρωπολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ 'Αθηνῶν.	Ι. Γ. Κ.
Κοφινᾶς Γ. Ν.	Οἰκονομολόγος. Πρώην ὑπουργός.	Γ. Ν. Κ.
Κριμπᾶς Β.	Καθηγητὴς 'Ανωτάτης Γεωπονικῆς σχολῆς. Διευθυντὴς 'Υπουργείου Γεωργίας.	Β. Κ.
Κτενιάδης Ν.	Δημοσιογράφος.	Ν. Κτν.
Κυριακίδης Στίλπων	Καθηγητὴς τῆς Θρησκείας καὶ τοῦ 'Ιδιωτικοῦ Βίου τῶν 'Αρχαίων ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης.	Σ. Π. Κ.
Κυρκιλίτσης 'Ανδρ.	Μέλος τοῦ 'Ανωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου.	Αν. Κ.
Λαμπαδάριος Δ.	Καθηγητὴς τῆς Τοπογραφίας καὶ Γεωδαισίας ἐν τῷ 'Εθνικῷ Μετσοβίῳ Πολυτεχνείῳ. 'Ακαδημαϊκός.	Δ. Λ.
Λάσκαρης Ν.	Θεατρικὸς Συγγραφεύς. 'Ιστορικὸς τοῦ θεάτρου.	Ν. Ι. Λ.
Λαυράγκας Διον.	Μουσικοσυνθέτης.	Δ. Λ.
Λέκκας Ν. Γ.	Διευθυντὴς Ξένων καὶ 'Εκθέσεων ὑπουργείου 'Εθνικῆς Οἰκονομίας.	Ν. Γ. Λ.
Λέφας Χρ.	Διευθυντὴς Μέσης 'Εκπαιδεύσεως ἐν τῷ ὑπουργείῳ Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων.	Χρ. Λ.
Λούβαρις Ν. Ι.	Καθηγητὴς τῆς Εἰσαγωγῆς καὶ 'Ερμηνείας τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ 'Αθηνῶν.	Ν. Λ.
Λυκούδης Στ. 'Εμμ.	Πλοίαρχος Π. Ν. Διευθυντὴς τῶν Φάρων. Καθηγητὴς παρὰ τῇ Ν. Σ. Δοκίμων. 'Ακαδημαϊκός.	Σ. Ε. Λ.
Μακρυμίχαλος Σ. Ι.	Δρ Νομικῆς.	Σ. Ι. Μ.
Μίνδλερ Μ. Ι.	Δικηγόρος.	Μ. Ι. Μ.
Μουσούρης 'Αντ.	Δημοσιογράφος.	Α. Μουσ.
Μπαλᾶνος Δ. Σ.	Καθηγητὴς τῆς Πατρολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ 'Αθηνῶν. 'Ακαδημαϊκός.	Δ. Σ. Μ.
Μπαρμπαστάθης Γ.	Τμηματάρχης ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων.	Γ. Μπς
Μπέκκερ Π.	Μουσικολόγος.	Π. Μπ.
Μπέτε 'Ερ.	Καθηγητὴς τῆς Κλασσικῆς Φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Λειψίας.	Ερ. Μ.
Μπονᾶνος Σωτ. Γ.	'Επιμελητὴς Ζωοτεχνίας παρὰ τῇ 'Ανωτάτῃ Γεωπονικῇ Σχολῇ.	Σ. Γ. Μ.
Μπρεδήμας Θ.	Τηλεγραφικός.	Θ. Μ.
Νίκογλου Σ. Φ.	Διεθνολόγος.	Σ. Φ. Ν.
Ξενόπουλος Σ.	Καλλιτέχνης. τ. Καθηγητὴς Σιβιτανιδείου Σχολῆς.	Σ. Ξ.
Ξυδιᾶς "Αγγ. Τυπάλδος-	Μελισσοκόμος. Τμηματάρχης ὑπουργείου Γεωργίας.	Α. Τ.-Ξ.
Οἰκονόμου "Αγγ.	Διευθυντὴς Δημοσίων "Εργων ὑπουργείου Συγκοινωνίας.	"Αγγ. Ο.
Οἰκονόμου - Μύλλερ Σ.	Δρ Μαθηματικῶν.	Σ. Μ.-Ο.
Παλαιολόγος Κ.	'Επιμελητὴς τοῦ 'Εργαστηρίου Φυσικῆς τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν.	Κ. Π.
Πάλλης 'Αλ. Α.	Δημοσιολόγος.	Α. Α. Π.
Παναγιωτόπουλος Ι. Μ.	Καθηγητής.	Ι. Μ. Π.
Παντελάκης Ε. Γ.	τ. Γυμνασιάρχης.	Ε. Γ. Π.
Παπαγεωργίου Ξ.	Τμηματάρχης 'Εποικισμοῦ ὑπουργείου Γεωργίας.	Ξ. Π.
Παπαδάκης Β. Π.	Τμηματάρχης ὑπουργείου 'Εξωτερικῶν-Διεθνολόγος.	Β. Π. Π.
Παπαδάκης Στ.	'Επιμελητὴς τῆς Φυτολογίας τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν.	Στ. Π.
Παπαδημητρίου Εὐθ.	Ζωγράφος.	Ε. Παπ.
Παπαζαχαρίου Κ. Ι.	Γεν. 'Επιθεωρητὴς 'Επαγγελματικῆς 'Εκπαιδεύσεως.	Κ. Ι. Π.
Παπάζογλου Κ. Β.	'Υποπλοίαρχος Π. Ν.	Κ. Β. Π.
Παπακωνσταντίνου Θ.	Φιλόλογος.	Θ. Π.
Παπακώστας Γ. Δ.	'Υγιεινολόγος. Καθηγητὴς τῆς 'Υγειονομικῆς Σχολῆς.	Γ. Δ. Π.
Παπαλεξάνδρου Κ. Θ.	Δημοσιογράφος. Γεν. Γραμματεὺς τοῦ Δήμου 'Αθηναίων.	Κ. Θ. Π.
Παπανδρέου Σ. Λ.	Καθηγητὴς 'Ανωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς.	Σ. Λ. Π.
Παπᾶς Π. Ν.	Φιλόλογος.	Π. Ν. Π.
Παπαστρατηγάκης Λ. Π.	Μηχανικὸς-'Αεροπόρος.	Λ. Π.
Πασχόπουλος Μιχ.	Τμηματάρχης ὑπουργείου Κρατικῆς 'Υγιεινῆς καὶ 'Αντιλήψεως.	Μ. Πσχ.
Παφυλᾶς Παν.	Δρ τῶν Οἰκονομικῶν 'Επιστημῶν. Μέλος τοῦ 'Ανωτάτου Οἰκονομ. Συμβουλίου.	Π. Πφ.
Πελεκίδης Εὐστρ.	Καθηγητὴς τῆς 'Επιγραφικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης.	Εὐστρ. Π.
Πετρόπουλος Γ. Α.	Καθηγητὴς τοῦ 'Αστικοῦ Δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ 'Αθηνῶν.	Γ. Α. Π.
Πλακίδης Στ.	"Εκτακτος 'Αστρονόμος ἐν τῷ 'Εθνικῷ 'Αστεροσκοπείῳ.	Σ. Π.

Digitized by Google

Πολίτης Ἰω. Χ. Καθηγητὴς τῆς Βοτανικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν. Ἀκαδημαϊκός.	Ι. Χ. Π.
Πολυζωΐδης Ἀδ. Θ. Δημοσιογράφος.	Α. Θ. Π.
Ράλλης Κ. Μ. Καθηγητὴς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν. Ἀκαδημαϊκός.	Κ. Μ. Ρ.
Σαρρῆς Ι. Σ. Καθηγητὴς τῆς Γεωγραφίας.	Ι. Σ. Σ.
Σβορῶνος Ν. Τμηματάρχης Στατιστικῆς ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας.	Ν. Σ
Σγουρίτσας Χ. Γ. Δικηγόρος. Ὑφηγητὴς τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν.	Χ. Γ. Σ.
Σκαρπέτης Β. Ἀνωτ. Ἐπιλιμενάρχης-Τμηματάρχη: Οἰκονομικῶν Μελετῶν Γεν. Διευθύνσεως Ἐμπορικῆς Ναυτιλίας.	Β. Σκ.
Σκλάβος Γ. Μουσικοσυνθέτης.	Γ. Σ.
Σκουριώτη; Π. Διευθυντὴς Διοικήσεως φυλακῶν τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης.	Π. Σκ.
Σολιώτης Ι. Χ. Πλοίαρχος ἐ. ἀ.	Ι. Χ. Σ.
Σουλιώτης Κ. Μ. Προϊστάμενος Γραφείων τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς Ἰνστιτούτου Βάμβακος.	Κ. Μ. Σ.
Σοφιανὸς Βρ. Συνταγματάρχης τοῦ ἱππικοῦ. Ἀνώτ. τεχνικὸς τῆς «Φιλίππου Ἑνώσεως».	Βρ. Σ.
Σπεράντσας Σ. Γ. Καθηγητὴς τῆς Ὀρθοδοντικῆς ἐν τῷ Ὀδοντιατρικῷ Σχολείῳ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.	Σ. Γ. Σ.
Σπυρόπουλος Ν. Κ. Ἀντιστράτηγος. Καθηγητὴς ἐν τῇ Στρ. Σχολῇ Εὐελπίδων. Πρώην ὑπαρχηγὸς τοῦ Γεν. Ἐπιτελείου τοῦ Στρατοῦ.	Ν. Σς
Συκουτρῆ; Ι. Ὑφηγητὴς τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν.	Ι. Σκ
Σφακιανὸς Χ. Α. Χαρτογράφος.	Χ. Α. Σ.
Σωτηρίου Γ. Α. Καθηγητὴς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Παλαιογραφίας. Διευθυντὴς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Ἀκαδημαϊκός.	Γ. Α. Σ.
Τρακάκης Γ. Ὑποδιοικητὴς Ἀγροτικῆς Τραπέζης.	Γ. Τρ.
Τσακάκης Σπ. Θ. τ. Διευθυντὴς ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας.	Σ. Θ. Τ.
Τσάτσος Θ. Κ. Ὑφηγητὴς τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν.	
Φίλιππας Ἄγγ. Ν. Δρ τοῦ Δικαίου.	Α. '. Φ
Φιντικλῆς Θεόκλ. Θ. Δρ Φ. Ε. Τμηματάρχης τοῦ Κλιματολογικοῦ καὶ τοῦ τῆς Γεωργικῆς Μετεωρολογίας παρὰ τῇ Μετεωρολογικῇ Ὑπηρεσίᾳ ὑπουργείου Ἀεροπορίας.	Θ. Θ. Φ
Φωτεινὸς Ν. Γ. Δημοσιογράφος.	Ν Φ.
Φωτόπουλος Δ. Γ. Προϊστάμενος Γραφείου Πολιτικῆς Ἀεροπορίας καὶ Τμηματάρχης Ἐναερίων Συγκοινωνιῶν.	Δ. Γ. Φ.
Χαριτάκης Γ. Καθηγητὴς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ἐν τῇ Ἀνωτάτῃ Σχολῇ Ἐμπορικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν.	Γ. Χ.
Χατζημιχάλη Ἀγγ. Λαογράφος-Καλλιτέχνις.	Α. Χ.
Χατζιδάκις Γ. Ν. Ὁμότιμος καθηγητὴς τῶν Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης. Ἀκαδημαϊκός.	Γ. Ν. Χ.
Χίλλερ φὸν Γκαίρτριγγεν Φρειδερῖκος βαρῶνος Ἐπιγραφικὸς καὶ Ἀρχαιολόγος. Ἐπίτιμος δρ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν· ἐπίτιμος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημιου Βερολίνου· μέλος τῶν Ἀκαδημιῶν Ἀθηνῶν, Γοτίγγης, Βιέννης, Μονάχου, Λένινγκραντ καὶ Κοπεγχάγης, τοῦ Γερμανικοῦ καὶ Αὐστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ ἐπίτιμον μέλος τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.	Χ. φ. Γ.
† Χρυσόστομος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος.	† Χ.
Χρυσοχοΐδης Ν. Α. Μουσικοδιδάσκαλος.	Ν. Α. Χ.

Digitized by Google

ΕΛΛΑΣ - ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

Digitized by Google

Digitized by Google

ΓΕΝΙΚΟΝ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΑΡΘΡΟΥ

[ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΝ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΕΝ ΣΕΛ. 1047 Κ. ΕΞ.]

Σελὶς

Ἑλλάς, Ἕλλην, Ἑλληνισμός. Τὸ σύνολον τῶν ἀνὰ τὸν κόσμον Ἑλλήνων· συμβολικαὶ παραστάσεις τῆς Ἑλλάδος . . 1— 2

Α΄.—ΦΥΣΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ
(σ. 3—70)

Θέσις καὶ ἔκτασις· σύνορα τοῦ κράτους (χερσαῖα, θαλάσσια). . . . . 3— 4

Γεωλογία. Γενικά. *Αἰγηΐς. Στρωματογραφικὴ σύστασις·* στρώματα παλαιοζωϊκά, μεσοζωϊκά, καινοζωϊκά. *Ὀρεοδομὴ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν·* κρυσταλλοπαγεῖς μᾶζαι: κυκλαδική, τῆς Ροδόπης ἢ θρᾳκική, πελαγωνική. *Παλαιογεωγραφία τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν·* Μακεδονία—Θρᾴκη, Ἤπειρος—Παλαιὰ Ἑλλάς. *Σεισμοί. Ἡφαίστεια. Μεταλλεύματα καὶ μεταλλογένεια· ὀρυκτὸς πλοῦτος. Γεωλογικαὶ μελέται περὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν.*
Ἰαματικὰ ὕδατα. Γενικά. Ὀλιγομεταλλικὰ θερμὰ-ψυχρά· θειικὰ-ἀσβεστοῦχα· ἀνθρακικοαεριοῦχα· ἀλκαλικά· πικρὰ καθαρτικὰ ἢ θειικομαγνησιοῦχα· χλωριονατριοῦχα· θειοῦχα· σιδηροῦχα. *Βιβλιογραφία* . . . . 4— 19

Ὀρεογραφία. *Γενικά.* Μορφολογία τοῦ ἐδάφους· Θρᾴκη· Μακεδονία· Ἤπειρος· Θεσσαλία· Στερεὰ Ἑλλάς· Πελοπόννησος· Ἰόνιοι νῆσοι· Κρήτη· Νῆσοι Αἰγαίου . . . . 19— 25

Ὑδρογραφία. Γενικά. Ποταμοὶ καὶ λίμναι . . . . 25— 27

Ἀκτογραφία. Θάλασσαι. Ἀκταί: Ἠπειρωτικαί, Δυτικῆς Ἑλλάδος, Αἰγαίου. Ἀμφίγεια. Νῆσοι.
Ὠκεανογραφία. Θαλασσογραφικοὶ σταθμοί· θαλάσσιος ὑδροβιολογικὸς σταθμός· ὠκεανογραφικὸν πλοῖον· θαλασσογραφικοὶ πλόες. Βάθη θαλασσῶν. Ὕφαλον ἔδαφος. Ἡφαιστειογενεῖς νῆσοι. Χημικαὶ καὶ φυσικαὶ ἰδιότητες τοῦ θαλασσίου ὕδατος. Παλίρροιαι. Κυματαναπάλσεις. *Βιβλιογραφία* . . . . 27— 40

Κλῖμα. *Γενικά.* Ὧραι τοῦ ἔτους. Θερμοκρασία ἀέρος. Παγετός. Ὑγρασία ἀέρος. Βροχή. Ἄνεμοι· θύελλαι. Νέφωσις. Ἡλιοφάνεια. Καταιγίδες. Χιών· χάλαζα· δρόσος· ὁμίχλη· ἀχλὺς - ὁρατότης. Σταθερότης τοῦ κλίματος. *Βιβλιογραφία.* 40— 50

Χλωρίς. Γενικά. Βοτανικὴ διαίρεσις τῆς χώρας: Κρήτη, Κυκλάδες, Θεσσαλία, Ἤπειρος, Κέρκυρα, Μακεδονία, Ἄθως (θρᾳκικαὶ νῆσοι). Φυτικαὶ κοινότητες: Θαλάσσιαι, γλυκέων ὑδάτων, παρόχθιοι, δασικαί. Χαμηλόδενδρα δάση. Λειμῶνες. Ποώδης βλάστησις τῶν πετρωδῶν ἐδαφῶν· βλάστησις τῶν βράχων, τῶν ἀμμωδῶν τόπων. *Ὁ ἀπολελιθωμένος φυτικὸς κόσμος. Βιβλιογραφία.* . . . . 50— 55

Πανίς. *Ἱστορικόν.* Θηλαστικά· πτηνά· ἑρπετά. *Ὁ ἀπολελιθωμένος ζωϊκὸς κόσμος.* Πρωτόζωα· μαλακόστρακα· ἔντομα· σπονδυλωτά. *Βιβλιογραφία.* . . . . 55— 59

Χαρτογραφία. Ἱστορικόν. Χάρται τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν· χάρται τοῦ ἀγγλικοῦ ναυαρχείου, τῆς ἑλληνικῆς ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας. Ἑλληνικαὶ γεωδαιτικαὶ καὶ τοπογραφικαὶ ἐργασίαι. Γεωγραφικὴ ὑπηρεσία στρατοῦ. Τοπογραφικὴ ὑπηρεσία ὑπουργείου Συγκοινωνίας. *Κτηματολόγιον. Βιβλιογραφία.* 59— 70

Β΄.—ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ
(σ. 71—222)

Εἰσαγωγή. . . . . 71— 73

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΙ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ. . . . . 73—129

Γεωργικὴ Οἰκονομία. Εἰσαγωγή. Καλλιεργήσιμοι γαῖαι. Γεωργικαὶ ἐκμεταλλεύσεις· μέσα καλλιεργείας· κατανομὴ τῶν καλλιεργειῶν· ἀπόδοσις τῶν καλλιεργειῶν· ἀξία τῆς παραγωγῆς καὶ δαπάναι καλλιεργείας. Κτηνοτροφία. Δασικὴ παραγωγή. Ἀγροτικαὶ οἰκοτεχνίαι. Διάθεσις τῆς παραγωγῆς. Γεωργικὴ ἐκπαίδευσις. Καταπολέμησις ἐπιφυτιῶν καὶ ἐπιζωοτιῶν· ἀσφάλισις ἀπὸ θεομηνιῶν. Ἔρευνα τῶν γεωργικῶν ζητημάτων. Ἐνίσχυσις τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας· ἐξασφάλισις τῆς τιμῆς τῶν γεωργικῶν προϊόντων. Γεωργικοὶ ὀργανισμοί. Γεωργικὴ πολιτική. *Βιβλιογραφία.* . . . . . 73— 82

Γεωργία. Γενικά. Κατανομὴ προϊόντων κατὰ γεωγραφικὰς περιοχάς. *Βιβλιογραφία. Καλλιέργεια σιτηρῶν* (σῖτος, κριθή, ἀραβόσιτος, βρώμη, βρίζα, ὄρυζα, σόργον, κέγχρος). *Βιβλιογραφία. Καλλιέργεια ὀσπρίων* (κύαμοι, φασίολοι, πίσα, ἐρέβινθοι, ὄροβος, λάθυρος, φακῆ, θέρμος, ἄραχις). *Κτηνοτροφικὰ φυτὰ* (βίκος, μηδική). *Καλλιέργεια καπνοῦ. Βιβλιογραφία. Ἄλλα βιομηχανικὰ φυτά·* βάμβαξ. *Βιβλιογραφία.* Ἐρυθρόδανον, ἡλίανθος, κάνναβις, κρόκος, λίνον, σήσαμον. *Ἀμπελουργία. Βιβλιογραφία. Λαχανοκομία· ἀνθοκομία· δενδροκομία* (ἐλαιοκομία, ἑσπεριδοειδῆ)· *νωποὶ καρποί. Βιβλιογραφία..* . 82— 98

Δασικὸς πλοῦτος. Φυσικαὶ συνθῆκαι, διαπλάσεις δασῶν· ἐκμετάλλευσις ἐδάφους· διανομὴ τῶν δασικῶν εἰδῶν. Διαχειριστικαὶ μορφαί· συνθῆκαι ἰδιοκτησίας· ποσοστὸν δασώσεως καὶ πυκνότης πληθυσμοῦ· οἰκονομικαὶ συνθῆκαι· σκοποὶ δασοπονίας· οἰκονομικοτεχνικοὶ τύποι δασοπονίας· συντελεσταὶ παραγωγῆς· δασικὴ πρόσοδος. Δασικὴ πολιτική· σκοποί, μέσα καὶ νόμοι δασικῆς πολιτικῆς· ζητήματα ἰδιοκτησίας καὶ κλασματικῶν δικαίων. Δάση δημόσια, κοινοτικά, ἰδιωτικά, προστατευτικά. Δασικοὶ συνεταιρισμοί. Ἐπαγγελματικὴ δασικὴ ὀργάνωσις. Δασικὴ πίστις. Ἀναδασώσεις. Δάση καὶ κτηνοτροφία. Δάση καὶ γεωργία. Δασικὴ διανομή. Δασικαὶ μεταφοραί. Δασικὸν ἐμπόριον. Δασικὸν δασμολόγιον· δασικὴ φορολογία. Διευθετήσεις χειμάρρων. Προστασία δασῶν. Ρητινοσυλλογή. *Βιβλιογραφία.* . . . . 98—108

Σελὶς

Κτηνοτροφία. *Γενικά.* Ἵπποι· ὄνοι· ἡμίονοι· βόες· βούβαλοι· πρόβατα· αἶγες· χοῖροι· κόνικλοι· πτηνοτροφία. Ὀργάνωσις τῆς κτηνοτροφίας. *Βιβλιογραφία.* . . . . 108—115

Μελισσοκομία. *Γενικά.* Κατανομὴ τῆς μελισσοκομίας κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα. *Βιβλιογραφία* . . . . 115—117

Σηροτροφία. *Γενικά.* Μεταξόσποροι. Ἐκτροφὴ μεταξοσκωλήκων. Ἐμπόριον κουκουλίων. Ἀνάπτυξις τῆς σηροτροφίας. *Βιβλιογραφία* . . . . 117—118

Κυνήγιον. Τὸ κυνήγιον ἐν Ἑλλάδι διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Κατανομὴ τῶν θηραμάτων κατὰ ἐπαρχίας. Κυνηγετικὴ οἰκονομία. *Βιβλιογραφία.* . . . . 118—123

Ἁλιεία. Γενικὴ ἐπισκόπησις. Κρατικὴ πολιτική· μέτρα πρὸς προαγωγὴν τῆς ἁλιείας. Μέθοδοι ἁλιείας. Βιομηχανικὴ κατεργασία τῶν ἰχθύων· αἱ τιμαί των. *Βιβλιογραφία.* . . . 123—127

Ἁλυκαί. Ἀριθμὸς καὶ κατανομή. Διαχείρισις τῶν ἁλυκῶν. Παραγωγὴ ἅλατος. 127

Ἀγροτικὴ πίστις. Γενικά. Ἀγροτικὴ τράπεζα· συνεταιρισμοί. *Βιβλιογραφία* . . . . 127—129

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΟΝ . . . . 129—162

Βιομηχανία. *Γενικά.* Καύσιμοι ὗλαι. Πρῶται ὗλαι (ἡ εἰσαγωγὴ τοιούτων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ). Βιομηχανικὴ παραγωγή. Ἐξαγωγὴ ἑτοίμων βιομηχανικῶν προϊόντων. *Αἱ κατὰ κλάδους βιομηχανίαι:* μεταλλουργικαί, μηχανολογικαί, μηχανουργικαί, ναυπηγεῖα, χυτήρια χυτοσιδήρου, καρφοβελονοποιεῖα, βιομηχανία πλαστίγγων καὶ χρηματοκιβωτίων, κλινῶν, κλειθροποιείων, γεωργικῶν ἐργαλείων, χαλκοῦ καὶ ὀρειχάλκου, ἀντικειμένων ἐξ ἀλουμινίου, ἐσμαλτωμένων σκευῶν· οἰκοδομικαὶ βιομηχανίαι: τσιμεντοποιία, πλινθοκεραμοποιία, πλακοποιία, ἀσβεστοποιία· κλωστοϋφαντουργικαὶ βιομηχανίαι: βαμβακουργία, κλωστοϋφαντουργία βάμβακος, ἐριουργία, μεταξουργία καννάβεως καὶ ἰούτης, πλεκτική, δαντελλουργία, ταπητουργία· βιομηχανία εἰδῶν διατροφῆς: ἀλευροβιομηχανία, ζυμῶν ἀρτοποιίας, ζυμαρικῶν, οἰνοποιία, οἰνοπνευματοποιία, σταφιδοκαθαριστήρια, ποτοποιία, ἐλαιουργία, σπορελαιουργία, ἁλίπαστα καὶ ἁλατοκαθαριστήρια, σακχαρωδῶν καὶ ἀμυλωδῶν προϊόντων, ζυθοποιία καὶ βυνοποιία, ἀεριούχων ποτῶν, τεχνητοῦ ψύχους· χημικαὶ βιοτεχνίαι: πυρηνελαιουργία καὶ σαπωνοποιία, χημικῶν λιπασμάτων καὶ ὀξέων, ὑαλουργία, ἠλεκτρικῶν λαμπτήρων, ἀγγειοπλαστική, χρωμάτων, κατεργασίας ρητίνης, ἐκρηκτικῶν ὑλῶν, κατεργασίας ὀστῶν-κεράτων-λεσίων, ἐλαστικοῦ, ἀνθρακασβεστίου, ὀξυγόνου καὶ διαλελυμένης ἀσετυλίνης, παραφίνης, βερνικίων, δεψικῶν ἐκχυλισμάτων, πλαστικῶν ὑλῶν, ἀσφάλτου ὑποστρωμάτων, λινελαίου καὶ κικινελαίου, αἰθέρος, ἀποστάξεως λιγνίτου, μελάνης, ὕδατος κολωνίας-ἀρωμάτων-καλλυντικῶν-ὀδοντοφυραμάτων, κατεργασίας δέρματος, χάρτου καὶ ἐκτυπώσεως, λιθογραφία, κυτιοποιία, καταστιχοποιία, χαρτοσακκουλοποιία· βιομηχανίαι εἰδῶν ἱματισμοῦ· κατεργασίας ξύλου· καπνοῦ· ἠλεκτρισμοῦ· ἐξορύξεως καὶ ἐκκαμινεύσεως μετάλλων καί, γενικῶς, ὀρυκτῶν. *Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας καὶ βιοτεχνίας. Βιομηχανικὴ πολιτικὴ καὶ προστασία τῆς βιομηχανίας. Βιβλιογραφία* . . . . . . 129—147

Ἐμπόριον. Ἱστορικὴ ἐξέλιξις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου. Ἐξωτερικὸν ἐμπόριον· ἐσωτερικὸν ἐμπόριον. Διαμετακόμισις. Ἐλεύθεραι ζῶναι. *Βιβλιογραφία.* . . . . 147—154

Τράπεζαι—Χρηματιστήρια—Συναλλαγαί. *Τράπεζαι.* Ἡ σύγχρονος θέσις τῶν ἑλληνικῶν τραπεζῶν. Αἱ καταθέσεις. Αἱ χορηγήσεις καὶ τοποθετήσεις τῶν ἑλληνικῶν τραπεζῶν. Ἐξέλιξις τοῦ ἑλληνικοῦ τραπεζικοῦ συστήματος. Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Ἄλλαι ἐκδοτικαὶ τράπεζαι. Ἐμπορικαὶ καὶ λοιπαὶ τράπεζαι. Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Ἐθνικὴ Κτηματικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Ἀγροτικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Νομοθεσία ἑλληνικῶν τραπεζῶν. *Χρηματιστήρια.* Χρηματισταί· ἀντικρυσταί· μεσῖται. Χρηματιστηριακαὶ συναλλαγαί. Χρηματιστηριακὰ πράγματα. Ἑταιρεία χρηματιστῶν. Χρηματιστηριακὰ δικαστήρια. Ὄγκος συναλλαγῶν. Αἱ κρίσεις ἐν τῇ χρηματιστηριακῇ ἀγορᾷ. *Συναλλαγαὶ καὶ μέσα αὐτῶν.* Μεταλλικὸν νόμισμα. Χαρτίνη κυκλοφορία. Συνεχὴς ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία. Σταθεροποίησις τῆς δραχμῆς· ἐγκατάλειψις τῆς χρυσῆς βάσεως. Κυκλοφορία ἐπιταγῶν καὶ γραφεῖα συμψηφισμοῦ. *Βιβλιογραφία.* . . . . 154—161

Ἐμποροπανηγύρεις—Ἐκθέσεις—Ἀγοραί. Ἐμποροπανηγύρεις. Ἐκθέσεις. Σχετικὴ νομοθεσία. Αἱ ἀγοραὶ ἐν Ἑλλάδι. *Βιβλιογραφία.* . . . . 161—162

Ἐπιμελητήρια. *Γενικά.* Ἐπιμελητήρια ἐν Ἑλλάδι (ἐμπορικὰ καὶ βιομηχανικά, ἐπαγγελματικὰ καὶ βιοτεχνικά, γεωργικά)· ἑλληνικὰ ἐπιμελητήρια ἐν τῇ ξένῃ· ξένα ἐπιμελητήρια ἐν Ἑλλάδι. Τεχνικὸν ἐπιμελητήριον. Ἐμπορικοὶ σύλλογοι. *Βιβλιογραφία.* . . . . 162—163

ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΙ . . . . 163—200

Εἰσαγωγή. . . . . 163—165

Ὁδοποιία· ὁδοποιία Μακρῆ . . . . 165—17[illegible]

Σιδηρόδρομοι. Ἱστορικόν. Σιδηρόδρομοι ἐν ἐκμεταλλεύσει: Ἀθηνῶν—Πειραιῶς· Πύργου—Κατακώλου· δίκτυον Πελοποννήσου· Θεσσαλικὸν δίκτυον· δίκτυον Ἀττικῆς· δίκτυον

Digitized by Google

Σελίς

Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος· Σιδηρόδρομοι Ἑλληνικοῦ Κράτους· τοπικοὶ σιδηρόδρομοι Μακεδονίας, Θρᾳκικὸν δίκτυον. Σιδηροδρομικαὶ γραμμαὶ ἐν κατασκευῇ. Σιδηροδρομικαὶ γραμμαὶ μελετηθεῖσαι· τεχνικὰ στοιχεῖα τῶν ἐν ἐκμεταλλεύσει γραμμῶν. Ἐκμετάλλευσις. Ὁ συναγωνισμὸς τοῦ αὐτοκινήτου. Κεφάλαια ἐγκαταστάσεως. Ἀποτελέσματα ἐκμεταλλεύσεως. Συνθῆκαι λειτουργίας. Κατηγορίαι συρμῶν. Δρομολόγια· ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Οἰκονομικὴ ἀπόδοσις. Τιμολόγια· προσωπικόν· καύσιμον καὶ ὑλικὰ συντηρήσεως· φορολογία· ὁμολογιακὰ βάρη καὶ μετοχικὰ κεφάλαια· εἰσπράξεις καὶ δαπάναι. . . . . 170—176

Θαλάσσιαι συγκοινωνίαι. Εἰσαγωγή. Τακτικαὶ γραμμαὶ ἐξωτερικῶν συγκοινωνιῶν· τακτικαὶ γραμμαὶ ἑλληνικῶν συγκοινωνιῶν (κύριαι καὶ ἄγονοι). Κρατικὸς ἔλεγχος ἐπὶ τῶν ἐπιβατηγῶν πλοίων (ἡλικίας, ἀσφαλείας, ναυλολογίου, δρομολογίων). . . . . 176—180

Ἐναέριοι συγκοινωνίαι. Γραμμαὶ ἐσωτερικοῦ· ἐξωτερικοῦ. Ἀερολιμένες· ἀεροφάροι. . . . . 180—181

Γενικὴ κίνησις εἰς ἐπιβάτας καὶ ἐμπορεύματα. Μεταφοραί: Θαλάσσιαι, σιδηροδρομικαί, ἀεροπορικαί. *Βιβλιογραφία* . 181—184

Ταχυδρομικαί, τηλεγραφικαί, τηλεφωνικαὶ συγκοινωνίαι. *Ταχυδρομεῖα.* Ἱστορικὸν τῆς ὀργανώσεως τῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας ἐν Ἑλλάδι. Δίκτυον ταχυδρομικῶν μεταφορῶν. Κινητὰ ταχυδρομεῖα. Ἐναέριον ταχυδρομεῖον. Ἐξέλιξις τῆς κινήσεως τῶν ἀνταποκρίσεων. Τιμολόγια. Βοηθητικαὶ ὑπηρεσίαι. Ὀργάνωσις ταχυδρομείων. *Τηλέγραφοι.* Ἐξέλιξις τῆς τηλεγραφίας ἐν Ἑλλάδι. Μονοπώλιον. Ὀργάνωσις τοῦ τηλεγραφικοῦ δικτύου. Μηχανήματα. Ἐξέλιξις τῆς κινήσεως. *Τηλέφωνα* Ἐξέλιξις της τηλεφωνικῆς ὑπηρεσίας. Ἀστικὴ τηλεφωνία· ὑπεραστικὴ τηλεφωνία. Κίνησις. Διεθνὴς τηλεφωνικὴ ἀνταπόκρισις. *Βιβλιογραφία.* *Ἀσύρματος τηλέγραφος.* Ἱστορικόν. Ραδιοτηλεγραφικὴ ὑπηρεσία πολεμικοῦ ναυτικοῦ. Ὁ ἀσύρματος ἐν τῇ Τ. Τ. Τ. ὑπηρεσίᾳ. Ραδιοφωνία. Ὁ ἀσύρματος ἐπὶ τῶν ἐμπορικῶν πλοίων· ἐν τῇ ἀεροπορίᾳ. Ὑπηρεσία στρατοῦ ξηρᾶς. Ἐκπαίδευσις ραδιογραφητῶν. Νομοθεσία. Συνέδρια. . . . . 184—191

Γραμματόσημα-Φιλοτέλεια. Ἱστορικόν. Ἐκδόσεις (τακτικαί, ἔκτακτοι). Ἐμπορικὴ ἀξία τῶν ἑλληνικῶν γραμματοσήμων. *Βιβλιογραφία*. . . . . 191—200

ΝΑΥΤΙΛΙΑ. . . . . 200—209

Εἰσαγωγὴ (ἱστορικόν). Ναυτιλία ἐπιβατηνὸς (ἀκτοπλοϊκή, ὑπερωκεάνιος), φορτηγός, ἱστιοφόρος. *Βιβλιογραφία*. . . . 200—205

Φάροι καὶ φανοί. Εἰσαγωγικά. Οἱ μέχρι τοῦ 1848 πυρσοί. Τὸ φωτιστικὸν δίκτυον. Νομοθετικαὶ ρυθμίσεις. Κεντρικὴ διεύθυνσις φάρων. Τὸ σῶμα τῶν φαροφυλάκων. Γνωμοδοτικὴ ἐπὶ τῶν φάρων ἐπιτροπή. Φάροι καὶ φανοὶ λιμενικῶν ταμείων. Φαροδεῖκται τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν καὶ ἀγγελίαι τοῖς ναυτιλλομένοις. *Βιβλιογραφία*. . . . . 205—209

ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ . . . . 209—213

Γενικά. Ὁ Ἑλληνικὸς Ὀργανισμὸς Τουρισμοῦ—Γραφεῖον Τύπου—Ἑλληνικὴ Θαλασσία Ἕνωσις. Ταξιδιωτικὰ γραφεῖα. *Βιβλιογραφία* . . . . 209—212

Λουτροπόλεις. Γενικά. Πηγαί. *Βιβλιογραφία*. . . . . 212—213

ΟΡΟΙ ΖΩΗΣ. Γενικά. Τιμάριθμος. *Βιβλιογραφία*. . . . . 213—216

ΓΕΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Εἰσαγωγή. Γενικὰ βοηθήματα (θεωρητικὴ οἰκονομική· οἰκονομικὴ ἱστορία καὶ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος· περιοδικὸς τύπος· στατιστικὰ δημοσιεύματα). *Γεωργία* καὶ *ἁλιεία*. Γενικὰ ἔργα (Γεωργικὴ πολιτική· ἐπὶ μέρους γεωργία—καλλιέργεια, δασικὸς πλοῦτος, κτηνοτροφία, μελισσοκομία, σηροτροφία). *Ἁλιεία—Ἁλυκαί.* *Βιομηχανία* (Γενικὰ ἔργα· ἐπὶ μέρους βιομηχανίαι). ***Ἐμπόριον*** (Γενικά. Ἐξωτερικὸν ἐμπόριον· λιμένες καὶ ἐλεύθεραι ζῶναι). *Τράπεζαι — Χρηματιστήρια—Συναλλαγαί. Δημόσια ἔργα—Συγκοινωνίαι—Τουρισμὸς* Χερσαῖαι συγκοινωνίαι· ναυτιλία· ξενοδοχεῖα καὶ βιομηχανία ξένων· δημόσια ἔργα). *Ἐθνικὸς πλοῦτος—Ὅροι ζωῆς* (Ἐθνικὸς πλοῦτος· ἀνώνυμοι ἑταιρεῖαι· ὀργάνωσις, προστασία τῆς ἐργασίας· εἰσόδημα, τιμάριθμος - κατανάλωσις). *Δημόσια οἰκονομικὰ* (Γενικά· φορολογικὴ νομοθεσία καὶ πολιτική· δασμοί—λαθρεμπόριον). *Οἰκονομικαὶ διακυμάνσεις καὶ κρίσεις.* 216—222

Γ'.—ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ
(σ. 223—430)

Ἡ ἐκ τῆς θέσεώς της σημασία τῆς Ἑλλάδος. Εἰσαγωγή. *Βιβλιογραφία* 223

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ . . . . 223—236

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ αὔξησις αὐτοῦ. Ὁ πληθυσμὸς κατὰ γεωγραφικὰς καὶ διοικητικὰς διαιρέσεις. Ἀγροτικὸς καὶ ἀστικὸς πληθυσμός. Πραγματικὸς καὶ νόμιμος πληθυσμός. Ὁ προσφυγικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος. Ὁ πληθυσμὸς κατὰ φῦλον, καθ' ἡλικίαν καὶ οἰκογενειακὴν κατάστασιν· κατὰ παίδευσιν· κατ' ἐπαγγέλματα· κατὰ τόπον γεννήσεως, θρησκείαν, γλῶσσαν καὶ ὑπηκοότητα. Φυσικὴ κίνησις τοῦ πληθυσμοῦ. Μεταναστευτικὴ κίνησις καὶ τουρισμός. *Βιβλιογραφία.*

ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΑ. . . . . 236—237

Ὀρθόδοξοι, καθολικοί, διαμαρτυρόμενοι, μουσουλμᾶνοι, ἰσραηλῖται κ. ἄ. *Βιβλιογραφία.*

ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ . . . . 237—241

Τὰ πρῶτα δημοκρατικὰ πολιτεύματα. Ἡ ἀπόλυτος μοναρχία. Ἡ συνταγματικὴ μοναρχία. Τὸ ἰσχῦον δημοκρατικὸν πολίτευμα. *Βιβλιογραφία.*

ΣΗΜΑΙΑΙ—ΕΜΒΛΗΜΑΤΑ—ΕΘΙΜΟΤΥΠΙΑ. . . . . 241—248

Σημαῖαι (Ἱστορικόν). Σημαῖαι τοῦ ἐλευθέρου κράτους μέχρι τοῦ 1924. Σημεριναὶ σημαῖαι καὶ διακριτικὰ σήματα. ***Ἐμβλήματα καὶ θυρεός.*** *Παράσημα.* ***Ἐθνικὸς ὕμνος.*** ***Ἐθιμοτυπία.*** *Βιβλιογραφία.*

ΔΙΟΙΚΗΣΕΙΣ. . . . . 248—267

Τὰ διοικητικὰ συστήματα. Πηγαὶ τοῦ διοικητικοῦ δικαίου. Ὁ πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας. Ἡ κυβέρνησις. Τὰ ὑπουργεῖα. Τὸ νομικὸν συμβούλιον. Τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον. Τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας. Οἱ γενικοὶ διοικηταί. Οἱ νομάρχαι. Ἡ ἐπαρχία. Ἀστυνομία καὶ χωροφυλακή. Οἱ αὐτόνομοι ὀργανισμοί. Τοπικὴ αὐτοδιοίκησις. Οἱ δῆμοι καὶ αἱ κοινότητες. Κοινοτικὰ καὶ δημοτικὰ συμβούλια. Ὁ προϋπολογισμὸς τῶν δήμων καὶ τῶν κοινοτήτων. Ἡ ἐκτέλεσις τῶν δημοτικῶν καὶ κοινοτικῶν ἔργων. Σύνδεσμοι κοινοτήτων. Τὸ δίκαιον τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων. Τὸ δίκαιον τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων. Διοικητικὴ δικαιοσύνη. *Βιβλιογραφία*. . . . . 248—263

Διοικητικὴ διαίρεσις. Ἱστορικόν. Σημερινὴ διαίρεσις. . . . 263—267

ΕΘΝΙΚΗ ΑΜΥΝΑ . . . . 267—300

Εἰσαγωγή. Πολεμικὰ ὑπουργεῖα. Ἡ προπαρασκευὴ τῆς ἐπιστρατεύσεως. Ἡ ἀρχηγία τῶν πολεμικῶν δυνάμεων ἐν περιπτώσει πολέμου. 267—268

Στρατιωτικὴ γεωγραφία. Ἡ Ἑλλὰς ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὅλην βαλκανικὴν χερσόνησον. Μεθόριος γραμμὴ (1828—1881)· θέατρον ἐπιχειρήσεων τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος· γραμμαὶ ἀμύνης· στρατιωτικὴ ἀξία τῆς νήσου Εὐβοίας· θέατρον ἐπιχειρήσεων Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος· γραμμαὶ ἀμύνης. Περίοδος 1881—1897. Μεθόριος γραμμή: θέατρον ἐπιχειρήσεων Θεσσαλίας· φυσικαὶ γραμμαὶ ἀμύνης· στρατιωτικὴ ἀξία τοῦ ὅλου θεάτρου ἐπιχειρήσεων τῆς Θεσσαλίας. Θέατρον ἐπιχειρήσεων Ἠπείρου· φυσικαὶ γραμμαὶ ἀμύνης. Περίοδος 1897—1912. Τροποποίησις τῆς ἑλληνοτουρκικῆς μεθορίου· ὀχυρώσεις ἐν τῇ παραμεθορίῳ ζώνῃ. Περίοδος 1912—1922. Ὁροθετικὴ γραμμὴ Νέστου, μεθόριος γραμμή· φυσικαὶ γραμμαὶ ἀμύνης. Θέατρον ἐπιχειρήσεων Ἀνατολικῆς, Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας. Περίοδος 1923—1934 Ὁροθετικὴ γραμμὴ μέχρις Ἕβρου. Μεθόριος γραμμή. Θέατρον ἐπιχειρήσεων Δυτικῆς Θρᾴκης· γραμμαὶ ἀμύνης. Ἑλληνοαλβανικὴ μεθόριος· γραμμαὶ ἀμύνης. Στρατιωτικὴ ἀξία τοῦ ὅλου θεάτρου ἐπιχειρήσεων τῆς Ἠπείρου. 268—275

Στρατός. Ὀργάνωσις (Ἱστορικόν). Ἐποχὴ Καποδιστρίου· ἐποχὴ Ὄθωνος· ἐποχὴ Γεωργίου Α'· ἐποχὴ 1913—1917· ἐποχὴ 1917—1923· ἐποχὴ 1924—1934. Πεζικόν. Πυροβολικόν. Ἱππικόν. Μηχανικόν. Ἀεροπορία. Ἐπιτελικὴ ὑπηρεσία. Ἱερεῖς. Ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία. Κτηνιατρικὴ ὑπηρεσία. Οἰκονομικὴ ὑπηρεσία. Ἐπιμελητεία. Μεταγωγικόν. Στρατιωτικὴ δικαιοσύνη. Ἔλεγχος. Διαχείρισις. Μουσική. Στρατιωτικὴ ἐκπαίδευσις (Ἱστορικόν). Στρατιωτικὰ σχολεῖα: Λόχος Εὐελπίδων. Σχολεῖον πυροβολικῆς. Κεντρικὸν πολεμικὸν σχολεῖον. Σῶμα ἀκολούθων. Στρατιωτικὸν σχολεῖον Εὐελπίδων. Στρατιωτικὸν σχολεῖον ὑπαξιωματικῶν. Σχολεῖον πυροβολικοῦ. Σχολεῖον ἀξιωματικῶν φρουρᾶς Ἀθηνῶν. Προπαρασκευαστικὸν σχολεῖον ἐφέδρων ἀξιωματικῶν. Οὐλαμοὶ ἐφέδρων ἀξιωματικῶν. Ἱπποδρόμιον φρουρᾶς Ἀθηνῶν. Ἱππευτικὴ σχολή. Σχολεῖα βολῆς. Στρατιωτικὴ ἰατρικὴ σχολή. Σχολεῖον γυμναστικῆς. Ξέναι σχολαί. Ἀνώτεραι σχολαί. Σχολεῖα ἐφαρμογῆς. Σχολεῖον λοχαγῶν. Σχολεῖον ἀνωτέρων σπουδῶν. Ἀνωτάτη σχολὴ πολέμου. Ὀχύρωσις. Στρατιωτικαὶ λέσχαι. Ἀποδοχαὶ ἀξιωματικῶν. Εὐεργετικὰ ταμεῖα. Στολαί. *Βιβλιογραφία*. . . . . 275—291

Ναυτικόν. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἐπὶ Καποδιστρίου. Τύποι πλοίων· πληρώματα. Ἐπὶ Ὄθωνος· ἐπὶ δευτέρας δυναστείας· ἐπὶ δημοκρατίας. Ἐνίσχυσις τοῦ στόλου καὶ σύνθεσις αὐτοῦ. Προσωπικόν. *Βιβλιογραφία*. . . . 291—297

Πολεμικὴ ἀεροπορία. Περίοδος 1910—1914· περίοδος 1914—1917 (στρατιωτικὴ καὶ ναυτικὴ ἀεροπορία)· περίοδος 1917—1923 (στρατιωτικὴ καὶ ναυτικὴ ἀεροπορία)· περίοδος 1923—1930 καὶ 1930—1934. Ἵδρυσις ὑπουργείου Ἀεροπορίας. Μάχιμοι μονάδες καὶ ὑπηρεσίαι. Ὀργάνωσις τῆς πολεμικῆς ἀεροπορίας. Ἐκπαίδευσις. Στολαί. Ἀεροπορικὸν σῆμα. Χαρακτηριστικὰ πολεμικῶν ἀεροσκαφῶν. Σημαῖαι ἀεροπορίας. Ὑλικὸν πολεμικῆς ἀεροπορίας. *Βιβλιογραφία* . . . . . 297—300

ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ. . . . . 300—311

Κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν. Ἐπὶ Καποδιστρίου. Περίοδος 1833—1894. *Δημοτικὴ ἀστυνομία. Διοικητικὴ ἀστυνομία. Ἐθνοφυλακή. Ὀροφυλακή.* . . . . 300—302

Χωροφυλακή. Κρητικὴ χωροφυλακή. Σημερινὴ σύνθεσις. *Βιβλιογραφία* . . . . 302—305

Ἀστυνομία πόλεων. Ἵδρυσις, καθήκοντα, ἐκπαίδευσις, στολαί. Βιβλιογραφία. . . . . 305—307

Ἀγροφυλακή. . . . . 307—309

Δασοφυλακή. Ἰδιωτικοὶ δασοφύλακες· δασονόμοι· στολαί. *Βιβλιογραφία* . . . . 309—311

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ. . . . . 311—313

Γενικά. ***Ἀστικὴ δικαιοσύνη.*** ***Ποινικὴ δικαιοσύνη.*** *Διοικητικὴ* ***δικαιοσύνη.*** *Βιβλιογραφία.*

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ. . . . . 313—334

Δημοτικὴ ἐκπαίδευσις. Ἱστορικόν. Σχολεῖα γενικῆς μορφώσεως. Νηπιαγωγεῖα. Δημοτικὰ σχολεῖα. Νυκτεριναὶ σχολαί. Κυριακὰ σχολεῖα ἐπαγγελματικά. Γεωργικά. Κυριακὰ γεωργικὰ σχολεῖα. Κατώτερα ἐμπορικά. Κατώτερα βιοτεχνικά. Κατώτερα οἰκοκυρικά. Ναυτικὰ σχολεῖα. Μόρφωσις διδακτικοῦ προσωπικοῦ. Διδασκαλεῖα νηπιαγωγῶν. Παιδαγωγικαὶ ἀκαδημίαι. Μετεκπαίδευσις: ἐν τῷ πανεπιστημίῳ, ἐν γεωργικοῖς φροντιστηρίοις, ἐν Εὐρώπῃ. Ἐσωτερικὸς ὀργανισμὸς δημοτικῶν σχολείων. Διοίκησις δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως: ἐκπαιδευτικὸν συμβούλιον, ἐποπτικὸν συμβούλιον, **ἐπιθεωρηταί.** Σχολικὰ ταμεῖα καὶ σχολικαὶ ἐπιτροπαί. . . 313—317

Digitized by Google

Σελίς

Μέση ἐκπαίδευσις. Σχολεῖα κλασσικῆς μορφώσεως: γυμνάσια, ἡμιγυμνάσια, ἀστικὰ σχολεῖα. Σχολεῖα ἐπιστημονικῆς μορφώσεως: πρακτικὰ λύκεια, τεχνικὰ γυμνάσια. Σχολαὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως. Μέση ἐκπαίδευσις θηλέων. Ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα. Σχολεῖα μέσης ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως. Μόρφωσις διδακτικοῦ προσωπικοῦ. Μετεκπαίδευσις προσωπικοῦ μέσης ἐκπαιδεύσεως. Διδασκαλεῖον μέσης ἐκπαιδεύσεως. Ἐκπαιδευτικαὶ ἄδειαι. Ἐκπαιδευτικὰ τέλη. Ἐσωτερικὸς ὀργανισμὸς σχολείων μέσης ἐκπαιδεύσεως. Διοίκησις μέσης ἐκπαιδεύσεως: ἐποπτικὰ συμβούλια, γενικοὶ ἐπιθεωρηταί. Σχολικὰ ταμεῖα καὶ σχολικαὶ ἐπιτροπαί. 317—318

Ἀνωτάτη ἐκπαίδευσις. Τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Τὸ πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Ἐθνικὸν Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον. Ἀνωτάτη γεωπονικὴ σχολή. Ἀνωτάτη σχολὴ οἰκονομικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιστημῶν. Πάντειος σχολὴ πολιτικῶν ἐπιστημῶν. *Βιβλιογραφία* . . . . 318—323

Ἱερατικαὶ σχολαί. Ἱστορικόν. Σχολεῖον ἐκκλησιαστικόν. Θεολογικὴ σχολή. Ριζάρειος. Ἄλλαι ἱερατικαὶ σχολαὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ τῷ ἐξωτερικῷ. *Βιβλιογραφία.* . . . . 323—324

Ἐπαγγελματικαὶ σχολαί. Γενικά. Εἰδικαὶ ἐπαγγελματικαὶ σχολαί. Σχολεῖα συμπληρωματικῆς ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως. Γεωργικὴ ἐκπαίδευσις: σχολεῖα ἀνωτάτης βαθμίδος, μέση, κατωτέρα *γεωργικὴ ἐκπαίδευσις*, στοιχειώδης γεωργικὴ ἐκπαίδευσις, γεωργικὰ φροντιστήρια, κυριακὰ γεωργικὰ σχολεῖα, σχολικοὶ κῆποι, μεταβατικὰ γεωργικὰ σχολεῖα, γεωργικὴ ἐκπαίδευσις στρατιωτῶν, ἑσπερινὰ γεωργικὰ μαθήματα. 324—326

Ἐμπορικὴ ἐκπαίδευσις. Σχολεῖα ἀνωτάτης βαθμῖδος, μέσαι ἐμπορικαὶ σχολαί. Πρακτικαὶ ἐμπορικαὶ σχολαί. Ἰδιοσυντήρητοι ἐμπορικαὶ σχολαί. . . . . 326—328

Σχολαὶ τεχνῶν καὶ ἐπαγγελμάτων. Τεχνικὰ σχολεῖα ἀνωτάτης βαθμῖδος. Σχολεῖα τεχνικὰ μέσης καὶ κατωτέρας βαθμῖδος. Ὀρφανοτροφεῖα. Ἐπαγγελματικαὶ σχολαὶ καλῶν τεχνῶν. *Βιβλιογραφία.* . . . . 328—331

Ἰδιωτικὴ ἐκπαίδευσις. Ἡ κατ' οἶκον καὶ ἡ ἐν ἰδιωτικοῖς ἐκπαιδευτηρίοις διδασκαλία. Τὸ διδάσκον προσωπικόν. Ἐποπτεία ἰδιωτικῶν σχολείων. Ξένα ἰδιωτικὰ σχολεῖα. *Βιβλιογραφία* . . . . 331—333

Φιλεκπαιδευτικὴ δρᾶσις. Γενικά. Φιλεκπαιδευτικὴ ἑταιρεία. Ἑταιρεία Φίλων τοῦ Λαοῦ. Παρνασσός. Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Σύλλογος κυρίων ὑπὲρ τῆς γυναικείας ἐκπαιδεύσεως. Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων. Ἐθνικὸν συμβούλιον τῶν Ἑλληνίδων. Ἐκπαιδευτικὸς ὅμιλος. Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων. Μακεδονικὴ ἐκπαιδευτικὴ ἑταιρεία. Ἑλληνικὴ γυμναστικὴ καὶ παιδαγωγικὴ ἑταιρεία. Χριστιανικὴ κοινωνικὴ ἕνωσις. *Βιβλιογραφία.* 333—334

ΔΗΜΟΣΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ. . . . . 334—383

Προϋπολογισμός. Νομικὴ θεωρία τοῦ προϋπολογισμοῦ. Ἀπολογισμός. . . . . 334—337

Φορολογία. Φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις. Φορολογικὸν σύστημα. Ἄμεσοι φόροι. Φοροτεχνικὴ ὑπηρεσία: οἰκονομικαὶ ἐφορίαι, ταμεῖα, τελωνεῖα, καπνεργοστάσια . . . . 337—345

Ἐθνικὰ δάνεια 345

Δημόσιον χρέος. Πάγιον - κυμαινόμενον. *Οἰκονομικὸς ἔλεγχος. Μονοπώλια. Δαπεῖα* . . . . 345—351

Ἱστορία τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν. Ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ κυβερνήτου Καποδιστρίου. Ἀπὸ Καποδιστρίου μέχρις Ὄθωνος. Ἀπὸ τοῦ Ὄθωνος μέχρι τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844. Ἀπὸ τοῦ Συνταγματος τοῦ 1844 μέχρι τῆς μεταπολιτεύσεως τοῦ 1862. Ἀπὸ τῆς μεταπολιτεύσεως τοῦ 1862 μέχρι τοῦ 1879. Ἀπὸ τοῦ 1879 μέχρι τοῦ 1885. Ἀπὸ τῆς ἐπιστρατεύσεως τοῦ 1885 μέχρι τοῦ συμβιβασμοῦ τοῦ 1898. Ἡ κυβέρνησις Θ. Π. Δηλιγιάννη καὶ ὁ πόλεμος τοῦ 1897. Ἀπὸ τοῦ συμβιβασμοῦ τοῦ 1898 μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Γουδὶ (1909). Ἡ περίοδος τῶν Βαλκανικῶν πολέμων τοῦ 1912 καὶ τοῦ 1913 μέχρι τοῦ 1916. Ἀπὸ τοῦ 1917 μέχρι τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς τοῦ 1922. Ἡ περίοδος τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1922. Ἀπὸ τοῦ 1924 μέχρι τῆς σταθεροποιήσεως τοῦ 1927. Ἡ σταθεροποίησις τοῦ νομίσματος. Ἡ τελευταία περίοδος (1932—1934). *Βιβλιογραφία.* . . . . 351—383

Νομίσματα, Μέτρα καὶ Σταθμά. Νομίσματα. Βιβλιογραφία. Μέτρα καὶ σταθμά. Βιβλιογραφία. . . . . 383—384

ΔΗΜΟΣΙΑ ΥΓΕΙΑ . . . . 384—394

Θνησιμότης καὶ κίνησις γεννήσεων ἐν Ἑλλάδι. Ἐπίδρασις τῶν ὀξέων καὶ χρονίων νοσημάτων ἐπὶ τῆς δημοσίας ὑγείας: πανώλης, εὐλογία, ἐξανθηματικὸς τύφος, τυφοειδὴς πυρετός, παιδικαὶ νόσοι, γρίππη, μελιταῖος πυρετός, λεϊσμανιάσεις, πολιομυελῖτις, ληθαργικὴ ἐγκεφαλῖτις, μολυσματικοὶ ἴκτεροι, δάγγειος πυρετός, λύσσα. Χρόνια νοσήματα: ἑλονοσία, φυματίασις, ἀφροδίσια νοσήματα, λέπρα, τράχωμα, καρκίνος, ἀλκοολισμός. . . . . . 384—392

Ἱδρύματα ὑγειονομικὰ λειτουργοῦντα ἐν Ἑλλάδι διὰ τὴν προστασίαν τῆς δημοσίας ὑγείας. Θεραπευτικὴ ἰατρική. Ἡ σημερινὴ ὑγειονομικὴ ὀργάνωσις. Ὑγειονομικὴ σχολή. Ὑγειονομικὸν κέντρον Ἀθηνῶν. Περιφερειακὴ ὑγειονομικὴ ὀργάνωσις. Ὑγειονομικὴ ἐπιτροπή. *Βιβλιογραφία* . . 392—394

ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ. Ὀρφανοτροφεῖα. Ἄσυλα γερόντων. Κληροδοτήματα. *Βιβλιογραφία* . . . . 394—400

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ . . . . 400—430

Ἐργατικὴ νομοθεσία. Γενικά. Ἡ ἐργατικὴ νομοθεσία ἐν Ἑλλάδι. *Βιβλιογραφία* . . . . 400—402

Ἀγροτικὴ νομοθεσία. Ἱστορικόν. Ἡ ἐξέλιξις τῆς ἀγροτικῆς νομοθεσίας. Ἡ ἐν ἰσχύϊ ἀγροτικὴ νομοθεσία. Ἐφαρμογὴ τῆς ἀγροτικῆς νομοθεσίας. Ἡ ἀποκατάστασις τῶν προσφύγων. Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς γεωργικῆς ἀποκαταστάσεως. *Βιβλιογραφία* . . . . 402—404

Σελίς

Ἀπαλλοτριώσεις. Πρὸς ἀποκατάστασιν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν . . . . 404—405

Προσφυγικὸν ζήτημα. Ἱστορικὸν τῶν μεταναστεύσεων. Ἀλλόφυλοι πρόσφυγες. Σημασία τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν προσφύγων ἀπὸ ἐθνογραφικῆς ἀπόψεως. Αἱ συμβάσεις περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν. Ἀποκατάστασις. Γενικὰ ἀποτελέσματα τῆς προσφυγικῆς ἐγκαταστάσεως ἐν Ἑλλάδι. Στέγασις προσφύγων. *Βιβλιογραφία* . . . . 405—412

Οἰκισμὸς-ἀστυφιλία. Στενότης κατοικίας. Κρατικὰ μέτρα. Αἴτια ἀστυφιλίας. *Βιβλιογραφία* . . . . 412—413

Κοινωνικαὶ ἀσφαλίσεις. Φύσις καὶ διαίρεσις τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων. *Βιβλιογραφία* . . . . 413—415

Συντάξεις. Ἱστορικόν. Συντάξεις πολιτικαί, στρατιωτικαί, ναυτικαί, πολεμικαί. Μετοχικὰ καὶ ταμεῖα προνοίας: πολιτικῶν ὑπαλλήλων, πολεμικοῦ ναυτικοῦ, προνοίας δημοσίων ὑπαλλήλων, ἀρωγῆς ὑπαλλήλων Τ.Τ.Τ., ἀλληλοβοηθείας βοηθητικοῦ προσωπικοῦ Τ.Τ.Τ., ἀλληλοβοηθείας ἀξιωματικῶν καὶ ἀνθυπασπιστῶν τοῦ στρατοῦ, ἀρωγῆς ἀξιωματικῶν κλπ. χωροφυλακῆς, ἀλληλοβοηθείας ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν πολεμικοῦ ναυτικοῦ καὶ λιμενικοῦ σώματος, προνοίας κυβερνητῶν ἱστιοφόρων. Ὑπαλληλικαὶ συντάξεις τῆς τοπικῆς διοικήσεως. Ταμεῖον συντάξεως νομικῶν, ἄλλα ταμεῖα. *Βιβλιογραφία* . . . . 415—422

Συνδικαλιστικὴ κίνησις. Ἱστορικόν. Ἐργατικὰ σωματεῖα. Ἐπαγγελματικὸν κίνημα ἐργατικῆς τάξεως . . . . 422—426

Ἐπαγγελματικαὶ ὀργανώσεις. Γενικά. Ἐλεύθεραι ἑνώσεις. Ἐλεύθεραι ὀργανώσεις ἐμπόρων. Ἐπιμελητήρια. *Βιβλιογραφία.* 426—429

Ἐγκληματικότης. Ἡ αὔξησις τῆς ἐγκληματικότητος. Ἡ ἐγκληματικότης κατὰ φῦλον. *Φυλακαί. Βιβλιογραφία* . . . . . 429—430

Γενικὴ Βιβλιογραφία 430

Δ'.—ΕΘΝΟΛΟΓΙΑ

(σ. 431—438)

Ἀνθρωπολογία. Γενικά. Ὁ ἑλληνικὸς τύπος . . . . . . 431—433

Ἐθνολογία. Οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος. Κάθοδος τῶν Ἑλλήνων. Τὸ ὄνομα Ἕλληνες. Ἠπειρῶται. Οἱ Ἕλληνες τῶν ἀποικιῶν. Οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν Ἀσίαν. Ἕλληνες-Ρωμαῖοι-Γραικοί. Βλάχοι. Φράγκοι καὶ Τοῦρκοι. Βιβλιογραφία. Χαρακτηρισμός. *Γενικὴ Βιβλιογραφία* . . . . 433—438

Ε'.—ΙΣΤΟΡΙΑ

(σ. 439 — 628)

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ . . . . 439—450

Ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς ἀρχαιότητος. Γενικὰ ὀνόματα. Αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου πελάγους: Μικρότεραι νῆσοι ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν Δωριέων. Μικρότεραι ἰωνικαὶ Κυκλάδες, Εὔβοια. *Πελοπόννησος:* Ἀχαΐα, Ἦλις, Πισᾶτις, Τριφυλία, Ἀρκαδία, Ἀζανία, Δωρικαὶ πολιτεῖαι τῆς Πελοποννήσου, Μεσσηνία, Λακωνική, Ἀργολίς, Ἀκτή, Κορινθία, Σικυωνία, Φλιασία. *Στερεὰ Ἑλλάς:* Μεγαρίς, Ἀττική, Σαλαμίς, Βοιωτία, Φωκίς, Λοκρίς, Δωρίς, Μηλίς, Οἰταία, Αἰτωλία, Ἀκαρνανία. *Νῆσοι τοῦ Ἰονίου πελάγους:* Λευκάς, Κεφαλληνία, Ζάκυνθος, Κέρκυρα. *Ἤπειρος:* Μολοττίς, Θεσπρωτία, Χαονία. *Θεσσαλία:* Φθία, Ἑλλὰς-Αἰολίς, Πελασγικὸν Ἄργος, Θεσσαλιῶτις, Ἱστιαιῶτις, Πελασγιῶτις, Ἀχαΐς Φθιῶτις. *Μακεδονία:* Ἠμαθία, Πιερία, Ἐορδαία, Ἐλίμεια, Ὀρεστίς, Λυγκηστίς, Παιονία, Μυγδονία. Ἑλληνικαὶ ἀποικίαι ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν παραλίων τῆς Μακεδονίας. Ἑλληνικαὶ ἀποικίαι εἰς τὴν Χαλκιδικήν. . . 439—447

Ἱστορικὴ γεωγραφία τοῦ μεσαίωνος. Οἱ πρῶτοι βυζαντινοὶ χρόνοι. Αἱ πρῶται βαρβαρικαὶ ἐπιδρομαί. Αἱ τελευταῖαι ἀρχαῖαι γεωγραφίαι καὶ χάρται. Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Σκλαβηνῶν. Τὰ κτίσματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Τὸ σλαυϊκὸν ζήτημα. Ἡ πολιτικοστρατιωτικὴ διαίρεσις εἰς θέματα. Ἡ Ἑλλὰς ἐπὶ φραγκοκρατίας. Τὰ χρονικὰ τοῦ Μορέως. *Βιβλιογραφία* . . . . 447—450

Γενικὴ Βιβλιογραφία 450

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ . . . . . . 450—455
Γενικά. Ἡ ἱστοριογραφία τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι. Ἡ ἔρευνα τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ διαπραγμάτευσις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας. Τὸ τέλος τῆς ἀρχαίας ἱστορίας. Τὸ μεγαλεῖον τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἐξιστόρησις τῶν μετακλασσικῶν ἑλληνικῶν χρόνων. Ἡ σπουδαιότης τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Αἱ βυζαντιναὶ μελέται. Ἡ συνολικὴ ἱστορικὴ ἔρευνα. Τὸ μέγα ἔργον τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἐποχὴ τῆς δουλείας. Ὁ ἱερὸς ἀγὼν τοῦ 1821. Γενικὸς χαρακτηρισμός. Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Αἱ διαιρέσεις τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ. Οἱ Προέλληνες. Κάθοδος τῶν Δωριέων. Αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ ἀποικίαι . . 455—457

ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ . . . . 457—601

Ἡ διαμόρφωσις τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν. Ὁ δεύτερος *ἀποικισμός.* Ὁ περαιτέρω ἀποικισμὸς ἐν τῇ ἀνατολικῇ περιοχῇ τῆς Μεσογείου. Γενικὴ ἐπισκόπησις. *Βιβλιογραφία.* 457—464

Ἐξαφάνισις τοῦ ἀριστοκρατικοῦ καθεστῶτος. Τυραννία καὶ δημοκρατία. Ἀθῆναι. Ἡ νομοθεσία τοῦ Σόλωνος. Ὁ Πεισίστρατος καὶ οἱ Πεισιστρατίδαι. Ἡ μεταρρύθμισις τοῦ Κλεισθένους . . . . 464—466

Ἡ Ἑλλὰς καὶ μεγάλα μεσογειακὰ ἔθνη κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΣΤ' αἰῶνος. Ἕλληνες. Ἀσσύριοι. Λυδοί. Πέρσαι. Φοίνικες. Ἐτροῦσκοι . . . . 466—467

Ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Περσῶν. Τὰ προηγηθέντα τῶν Περσικῶν πολέμων. Ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Ἀσία. Ἡ περσικὴ κυριαρχία ἐν Ἰωνίᾳ. Ἡ σκυθικὴ ἐκστρατεία τοῦ Δαρείου. Τὰ κατὰ τῆς Ἑλλάδος σχέδια τῶν Περσῶν. Ἐκ-

Digitized by Google

Σελὶς

στρατεία κατὰ τῆς Νάξου. Ἀποστασία τῶν Ἰώνων. Πυρπόλησις τῶν Σάρδεων. Ἡ καθυπόταξις τῆς Ἰωνίας. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μαρδονίου. Πέρσαι καὶ Ἕλληνες. Οἱ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας πόλεμοι. Σπάρτη καὶ Ἀθῆναι. Ὁ ἀπόπλους τῶν Περσῶν. Ἅλωσις τῆς Ἐρετρίας. Ἀπόβασις εἰς Μαραθῶνα. Ἡ ἐν Μαραθῶνι μάχη. Ἀπόπλους τῶν Περσῶν. Ἡ διαγωγὴ τῆς Σπάρτης. Θάνατος τοῦ Μιλτιάδου. Ἀριστείδης καὶ Θεμιστοκλῆς. Αἱ νέαι παρασκευαὶ τῶν Περσῶν. Ἡ διάβασις εἰς τὴν Εὐρώπην. Ἡ ἐν Ἑλλάδι κατάστασις. Ἡ ἐθνικὴ ἑνότης τῶν Ἑλλήνων. Ἡ διαγωγὴ τῆς Σπάρτης. Τὸ δημοκρατικὸν πνεῦμα. Οἱ μηδίζοντες. Τὸ συνέδριον τῶν Ἑλλήνων ἐν Κορίνθῳ. Αἱ πρῶται ἐνέργειαι πρὸς ἄμυναν. Ἡ ἐν Θερμοπύλαις μάχη. Αἱ παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον συγκρούσεις. Ἡ ἐκκένωσις τῶν Ἀθηνῶν. Τὰ πολεμικὰ συμβούλια Περσῶν καὶ Ἑλλήνων. Ὁ δόλος τοῦ Θεμιστοκλέους. Ἡ ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχία. Ἡ ἀποχώρησις τοῦ Ξέρξου. Τὰ ἐπινίκια. Ἡ φιλοπατρία τῶν Ἀθηναίων. Ἡ ἐν Πλαταιαῖς μάχη. Στρατεία ἐπὶ τὰς Κυκλάδας. Ἡ ἐν Μυκάλῃ νίκη. Ἅλωσις τῆς Σηστοῦ. Ἧττα τῶν Καρχηδονίων ἐν Σικελίᾳ . . . . 467—481

Τὰ μετὰ τὴν συντριβὴν τῶν Περσῶν γεγονότα. Ἡ ἀνάκτισις τῶν Ἀθηνῶν. Στρατεία τῶν συμμάχων εἰς Κύπρον. Ἡ προδοσία τοῦ Παυσανίου. Ἐξορία τοῦ Θεμιστοκλέους . . 481—482

Ἡ ἡγεμονία τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ νέα συμμαχία. Ἡ στρατηγία τοῦ Κίμωνος. Ἡ καθυπόταξις τῆς Νάξου. Ἡ ἐπ' Εὐρυμέδοντι μάχη. Καθυπόταξις τῶν Θασίων. Ἡ ἔκτασις τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους. Τὸ ἀξίωμα τοῦ Κίμωνος ἐν Ἀθήναις. Ὁ ἀγὼν τῶν ἐν Ἀθήναις φατριῶν. Ρῆξις πρὸς τὴν Σπάρτην καὶ συμμαχία μετὰ τῶν Ἀργείων. Μεταβολαὶ ἐν τῷ πολιτεύματι τῶν Ἀθηνῶν. Ἐξοστρακισμὸς τοῦ Κίμωνος. Οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ σύμμαχοι. Ὁ Κορινθιακὸς πόλεμος. Ἡ ἐν Τανάγρᾳ μάχη. Ἡ ἅλωσις τῆς Αἰγίνης. Ἡ δύναμις τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ κάθοδος τοῦ Κίμωνος. . . . . . 482—485

Ὁ αἰὼν τοῦ Περικλέους. Αἱ Ἀθῆναι μέχρι τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἡ ἐν Κορωνείᾳ μάχη. Ὁ Περικλῆς σωτὴρ τῶν Ἀθηνῶν. Αἱ τριακονταετεῖς σπονδαί. Ἡ πολιτικὴ τοῦ Περικλέους. Ἡ οἰκονομικὴ ἀκμὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους. Ἐσωτερικὴ διοίκησις τῶν Ἀθηνῶν. Αἱ ἐξωτερικαὶ σχέσεις τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ πανελλήνιον πρόγραμμα τοῦ Περικλέους. . . . . 485—488

Πελοποννησιακὸς πόλεμος. Αἰτίαι καὶ ἀφορμαί. Ἡ ἀντίθεσις Ἀθηνῶν—Σπάρτης. Τὰ Κερκυραϊκά. Τὰ Ποτιδαιατικά. Ἡ κήρυξις τοῦ πολέμου. Ἡ ἔναρξις τῶν ἐχθροπραξιῶν. Ὁ λοιμὸς καὶ ὁ θάνατος τοῦ Περικλέους. Αἱ Ἀθῆναι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Περικλέους. Μυτιλήνη καὶ Πλαταιαί. Πύλος καὶ Σφακτηρία. Οἱ ἐν Βοιωτίᾳ καὶ Θρᾴκῃ ἀγῶνες. Ἠθικὰ ἐπακόλουθα τοῦ πολέμου. *Ἐκστρατεία εἰς Σικελίαν.* Αἱ ἐπὶ τῆς Σικελίας βλέψεις τῶν Ἀθηνῶν. Χαρακτὴρ καὶ πρόγραμμα τοῦ Ἀλκιβιάδου. Ἡ ἀπόφασις περὶ τοῦ Σικελικοῦ πολέμου. Ὁ λόγος τοῦ Νικίου. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Ἀλκιβιάδου. Ὁ ἀπόπλους τοῦ στόλου. Αἱ πρῶται δυσχέρειαι. Ἀνάκλησις τοῦ Ἀλκιβιάδου. Ἡ ἐν Σικελίᾳ καταστροφή. Ἀνασκόπησις τῶν κατὰ τὴν σικελικὴν ἐκστρατείαν. *Ὁ Δεκελεικὸς πόλεμος.* Ὁ ἀγὼν τῶν ἐν Ἰωνίᾳ. Ἀρχὴ καὶ κατάλυσις τῶν τετρακοσίων. Τὰ ἐν Ἑλλησπόντῳ. Κάθοδος τοῦ Ἀλκιβιάδου. Καθαίρεσις τοῦ Ἀλκιβιάδου. Ἡ ἐν Ἀργινούσαις ναυμαχία. Ἡ ἐν Αἰγὸς Ποταμοῖς πανωλεθρία τῶν Ἀθηναίων. Ἡ ἅλωσις τῶν Ἀθηνῶν. Γενικὴ ἀνασκόπησις. *Αἱ Ἀθῆναι μετὰ τὴν καταστροφήν.* Ἡ τυραννία τῶν τριάκοντα. Ἐπάνοδος εἰς τοὺς δημοκρατικοὺς θεσμούς . . . . 488—499

Ἡ ἡγεμονία τῆς Σπάρτης. Ἡ νέα ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἀνάβασις τῶν μυρίων. Ὁ πόλεμος Σπάρτης καὶ Περσίας. Ἐσωτερικαὶ ταραχαὶ ἐν Σπάρτῃ. Ὁ Ἀγησίλαος ἐν Ἀσίᾳ. Ἡ κατάστασις τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀποικιῶν. Δυσαρέσκεια κατὰ τῆς Σπάρτης. Νέοι ἐμφύλιοι ἀγῶνες. Ὁ Κορινθιακὸς πόλεμος. Ἡ Ἀνταλκίδειος εἰρήνη. Ὁ ἐν Ἑλλάδι δεσποτισμὸς τῶν Σπαρτιατῶν. Αἰφνιδία κατάληψις τῶν Θηβῶν. Ἡ διαγωγὴ τῆς Σπάρτης. Τὸ πρῶτον κατὰ τῆς Σπάρτης πλῆγμα. Ἡ ἀπελευθέρωσις τῶν Θηβῶν. Ὁ Βοιωτικὸς πόλεμος . . . . 499—501

Ἡ νέα τῶν Ἀθηνῶν ἡγεμονία. Ἀνασύστασις τῆς ἀθηναϊκῆς συμμαχίας. Οἱ συμμαχικοὶ σκοποί. Οἱ Ἀθηναῖοι κυρίαρχοι τῆς θαλάσσης. Τὰ ἐν Θεσσαλίᾳ. Εἰρήνη Ἀθηνῶν καὶ Σπάρτης . . . . 501—502

Ἡ Θηβαϊκὴ ἡγεμονία. Θῆβαι καὶ Σπάρτη. Ἡ ἐν Λεύκτροις μάχη. Τὰ ἐπακόλουθα τῆς ἥττης τῶν Σπαρτιατῶν. Οἱ Θηβαῖοι ἐν Πελοποννήσῳ. Τὰ μέχρι τῆς ἐν Μαντινείᾳ μάχης γεγονότα. Ἡ ἐν Μαντινείᾳ μάχη. Τὰ ἐπακόλουθα τῆς συγκρούσεως. . . . . 502—504

Ἡ Ἑλλὰς μέχρι τῆς ἐν Χαιρωνείᾳ μάχης. Τὸ κράτος καὶ ἡ πολιτεία τῶν Ἀθηνῶν. 504

Ἡ ἐν Ἑλλάδι κυριαρχία τῶν Μακεδόνων. Ἀγῶνες τοῦ Φιλίππου. Ὁ Συμμαχικὸς πόλεμος. Ἀνάμειξις τοῦ Φιλίππου εἰς τὰ ἑλληνικὰ πράγματα. Ὁ Ἱερὸς πόλεμος. Ἡ ἐν Ἀθήναις κατάστασις. Ἡ ἧττα τῆς Ὀλύνθου. Ἡ εἰρήνη τοῦ Φιλοκράτους. Τὸ τέλος τοῦ Φωκικοῦ πολέμου. Οἱ φιλιππίζοντες καὶ οἱ πατριῶται. Ὁ Θρᾳκικὸς πόλεμος. Ὁ νέος Ἱερὸς πόλεμος.

Ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ τοῦ 338 π. Χ.—146 π. Χ. Ὁ Δ' αἰὼν π. Χ. Φίλιππος. Χαιρώνεια. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος. Ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς Ἀσίαν. Μάχη παρὰ τὸν Γρανικὸν ποταμόν. Ἡ ἐν Ἰσσῷ μάχη καὶ ἡ κατάκτησις τῆς Συρίας καὶ Αἰγύπτου. Ἡ ἐν Γαυγαμήλοις μάχη καὶ ἡ κατάλυσις τοῦ περσικοῦ κράτους. Ἐπανάστασις εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ἀλέξανδρος προχωρεῖ μέχρι τῶν Ἰνδιῶν. Θάνατος τοῦ Ἀλεξάνδρου. Οἱ διάδοχοι τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Λαμιακὸς πόλεμος. Δημοσθένης. Πόλεμοι καὶ συνασπισμὸς τῶν Διαδόχων. Μάχη τῆς Ἰψοῦ. Τὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀντιγόνου. Οἱ Ἕλληνες τῆς Δύσεως. Ὁ Πύρρος ἐκστρατεύει εἰς τὴν Ἰταλίαν. . . . . 504—507 507—511

Οἱ χρόνοι τῶν Ἐπιγόνων. Σελευκίδαι. Μακεδονία. Γαλάται. Ἀντιγονίδαι. Πτολεμαῖοι. Ἀτταλίδαι. Τὸ κράτος τῆς Βακτριανῆς. Ὁ πολιτισμὸς τῶν Διαδόχων καὶ τῶν Ἐπιγόνων. *Ἑλληνικαὶ συμπολιτεῖαι.* Αἰτωλικὴ συμπολιτεία. Ἀχαϊκὴ συμπολιτεία. Σπάρτη . . . . 511—514

Ἡ Ρώμη ὑποτάσσει τὴν Ἑλλάδα. Ρώμη καὶ Ἰλλυριοί. Φίλιππος Ε' καὶ Ρώμη. Ρώμη καὶ Ἀντίοχος Γ'. Ἅλωσις τῆς Κορίνθου. *Βιβλιογραφία* . . . . 514—515

Η ΕΛΛΑΣ ΥΠΟ ΤΟΥΣ ΡΩΜΑΙΟΥΣ . . . . 515—524

Ἀπὸ Μομμίου μέχρις Αὐγούστου. Ἡ ρωμαϊκὴ διοίκησις. Ἡ Ἑλλὰς τῶν μιθραδατικῶν χρόνων. Τὸ βασίλειον τοῦ Μιθραδάτου. Ἡ τυραννία τοῦ Ἀριστίωνος. Ὁ Μιθραδατικὸς πόλεμος ἐν Ἑλλάδι. Τὸ τέλος τοῦ Μιθραδατικοῦ πολέμου. Ἡ πτῶσις τοῦ Μιθραδάτου. Ἡ Ἑλλὰς μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου . . . . 515—518

Ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ὁ Καῖσαρ κύριος τῆς Αἰγύπτου. Οἱ ἀγῶνες μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καίσαρος. Ἀντώνιος καὶ Κλεοπάτρα. Ἡ ἐν Ἀκτίῳ ναυμαχία. Ἀπὸ Αὐγούστου μέχρις Ἀδριανοῦ. Ὁ Νέρων ἐν Ἑλλάδι. Ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ Ἀδριανοῦ μέχρι τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Γότθων. Κατάλυσις τοῦ βασιλείου τῆς Παλμύρας. Διοκλητιανός. Διαίρεσις τοῦ κράτους. Διοικητικαὶ μεταρρυθμίσεις. Διωγμοὶ τῶν Χριστιανῶν. Παραίτησις τοῦ Διοκλητιανοῦ. Πολυαρχία. Ὁ Κωνσταντῖνος. . . . . 518—524

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ. . . . . 524—560

Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ. Ἀφετηρία τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἀναδιοργάνωσις τοῦ κράτους. Διανομὴ τοῦ κράτους ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου. Ἐμφύλιοι πόλεμοι τῶν Διαδόχων. Κωνστάντιος Α'. Ἰουλιανός. Ἡ θρησκευτικὴ ἀπόπειρα τοῦ Ἰουλιανοῦ. Πόλεμοι τοῦ Ἰουλιανοῦ. Ἰοβιανός. Οὐαλεντινιανός. Μετανάστευσις τῶν ἐθνῶν. Ἐπιδρομὴ τῶν Γότθων . . . . . . 524—526

Θεοδόσιος ὁ Μέγας καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ. Τὰ ἐν τῇ Δύσει. Ἀρκάδιος. Αἱ ἐπιδρομαὶ τοῦ Ἀλαρίχου. Ἡ αὐτοκράτειρα Εὐδοξία. Θεοδόσιος ὁ Β'. Μαρκιανός. Λέων ὁ Θρᾷξ. Λέων Β'. Ἀναστάσιος Α'. Ἰουστῖνος Α'. . . . . 526—529

Ὁ αἰὼν τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ. Ἰουστινιανὸς Α' ὁ Μέγας. Στάσις τοῦ Νικα. Κατακτητικοὶ πόλεμοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἐσωτερικὰ ἔργα τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἰουστῖνος Β'. Τιβέριος καὶ Μαυρίκιος. Ἐξελληνισμὸς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἐπιδρομὴ τῶν Σλαύων εἰς Πελοπόννησον. Πόλεμος κατὰ τῶν Ἀβάρων. Φωκᾶς . . . . 529—530

Ἡ δυναστεία τοῦ Ἡρακλείου καὶ ὁ κατὰ τοῦ Ἰσλαμισμοῦ ἀγών. Ἡράκλειος. Πόλεμοι πρὸς τοὺς Πέρσας. Αἱ ἐν τῇ Δύσει ἀπώλειαι. Ἐμφάνισις τῶν Ἀράβων. Κωνσταντῖνος Γ', Ἡρακλεωνᾶς, Κώνστας. Κωνσταντῖνος Δ'. Πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τοῦ Μωαβία. Ἐμφάνισις τῶν Βουλγάρων. Ἰουστινιανὸς Β', Λεόντιος, Τιβέριος Γ'. Φιλιππικός, Ἀναστάσιος Β', Θεοδόσιος Γ'. . . . . . 530—532

Ἀναγέννησις τῶν Ἰσαύρων. Εἰκονομαχία. Λέων Γ' ὁ Ἴσαυρος. Πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ἀράβων. Τὸ μεταρρυθμιστικὸν ἔργον τοῦ Λέοντος. Κωνσταντῖνος Ε', Λέων Δ', Κωνσταντῖνος ΣΤ', Εἰρήνη. Νικηφόρος Α'. Σταυράκιος, Μιχαὴλ Α', Λέων Ε', Μιχαὴλ Β'. Θεόφιλος, Μιχαὴλ Γ'. Ὁ Φώτιος καὶ ἡ ἔρις πρὸς τὴν δυτικὴν Ἐκκλησίαν. . . . . 532—533

Ἡ ἐποχὴ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας. Οἱ αὐτοκράτορες. Οἱ μεγάλοι βασιλεῖς. Αἱ σχέσεις τοῦ Βυζαντίου μὲ τοὺς Ἄραβας. Φωκᾶς, Τσιμισκῆς, Βασίλειος Β'. Ὁ μέγας ἀγὼν ἐναντίον τῶν Βουλγάρων. Τὸ Βυζάντιον καὶ ἡ Ρωσία. Οἱ Μαγυάροι καὶ οἱ Πετσενέγοι. Αἱ σχέσεις τοῦ κράτους μὲ τὴν Ἰταλίαν καὶ μὲ τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην. Οἱ ὑποτελεῖς λαοὶ τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ διοίκησις καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ παρακμὴ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα. Οἱ Τοῦρκοι Σελτζουκίδαι καὶ οἱ Νορμανδοί . . . . 533—537

Ὁ αἰὼν τῶν Κομνηνῶν. Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ σταυροφόροι. Ἀλέξιος Κομνηνός. Ἡ Α' σταυροφορία. Ὁ ἀγὼν ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ τῶν Πετσενέγων. Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰωάννου Β'. Ὁ Μανουὴλ Α' καὶ ἡ Β' σταυροφορία. Οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχθροί. Τὸ Βυζάντιον καὶ ἡ Δ' σταυροφορία. Ἡ πολιορκία καὶ ἡ ἅλωσις τοῦ 1204 . . . . . . 537—539

Ἡ Φραγκοκρατία. Οἱ μεγάλοι σταθμοὶ τῆς φραγκοκρατίας. Γενικὸς χαρακτηρισμός. Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Λατῖνοι. Ἡ ἀδυναμία τῶν Λατίνων. Ἡ διανομὴ τοῦ κράτους. Τὰ ἑλληνικὰ κράτη. Ἡ Λατινικὴ αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ αὐτοκράτωρ Βαλδουῖνος καὶ ὁ βασιλεὺς Βονιφάτιος. Ὁ ἀγὼν ἐναντίον τοῦ βλαχοβουλγαρικοῦ κράτους. Διάλυσις τοῦ βασιλείου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία. Πέτρος Κουρτεναῖης καὶ Ροβέρτος Ναμούρ. Νέος ἀγὼν κατὰ τῶν Βουλγάρων. Ὁ Βαλδουῖνος Β'. Τὰ μικρὰ φραγκικὰ κράτη τῆς νοτίου Ἑλλάδος. Λέων ὁ Σγουρός. Αἱ μικραὶ φεουδαλικαὶ ἡγεμονίαι. *Τὸ φραγκικὸν δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν.* Ὄθων Δελαρός. Ἡ ἡγεμονία τοῦ Γουΐδωνος Α'. Ἰωάννης Δελαρός. Ἡ παρακμὴ καὶ πτῶσις τοῦ δουκάτου. Τὸ καταλανικὸν δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν. Παρακμὴ τῶν Καταλανῶν. Τὸ ἰταλικὸν δουκᾶτον. Αἱ Ἀθῆναι καὶ ὁ Ἀντώνιος Ἀτζαγιώλης. Ἡ τελευταία δούκισσα τῶν Ἀθηνῶν. *Τὸ πριγκιπᾶτον τοῦ Μορέως.* Ἡ συνθηκολόγησις μὲ τοὺς Ἕλληνας. Ἡ εὐημερία τοῦ πριγκιπάτου. Ἡ διοργάνωσις τοῦ πριγκιπάτου. Αἱ δώδεκα μεγάλαι βαρωνίαι. Οἱ Γοδοφρεΐδοι Βιλλαρδουΐνοι. Γουλιέλμος ὁ Βιλλαρδουΐνος. Ἀρχὴ τῆς παρακμῆς. Οἱ βάϊλοι τῆς Ἀχαΐας. Ἡ πριγκίπισσα Ἰσαβέλλα Βιλλαρδουΐνη. Ἡ τελευταία Βιλλαρδουΐνη. Παρακμὴ τοῦ πριγκιπάτου. Αὔξησις τῶν Ἑλλήνων. Ἡ κατάλυσις τοῦ πριγκιπάτου. *Τὰ ἐνε-*

Digitized by Google

Σελίς

τικὰ κράτη καὶ τὰ ἄλλα ἰταλικά. Οἱ τριτημόριοι τῆς Εὐβοίας. Πόλεμος μεταξὺ τῆς Εὐβοίας καὶ τοῦ Μορέως. Αἱ τρεῖς ἐνετικαὶ ἀποικίαι. Οἱ Ἑνετοὶ ἐν Εὐβοίᾳ. Οἱ Ναβαρραῖοι καὶ οἱ Ἑνετοὶ ἐν Πελοποννήσῳ. Αἱ ἐνετικαὶ ἀποικίαι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Τὸ δουκᾶτον τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Ἡ κατάπτωσις τοῦ δουκάτου. Αἱ Ἰόνιοι νῆσοι. Ἡ Κρήτη. Αἱ γενουατικαὶ καὶ ἄλλαι κτήσεις . . . . 539—552

Ἀπὸ τῆς κατακτήσεως τῶν Λατίνων ἕως τὸ 1461. Ἡ ἀντίστασις τῶν Ἑλλήνων. Τὰ λείψανα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τῷ 1204. Ἡ ἀναρχία εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολήν. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος. Οἱ πρῶτοι ἀγῶνες τῶν μεγάλων Κομνηνῶν. Ἡ σημασία τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ αὐτοκράτορες. Τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου. Ἡ ἀκμὴ τοῦ δεσποτάτου. Ἡ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης. Παρακμὴ τοῦ δεσποτάτου. Ἡ κατακερμάτισις τοῦ ἠπειρωτικοῦ δεσποτάτου. Οἱ δεσπόται Ὀρσίνη. Ἡ κατάκτησις τῶν Τούρκων. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας. Ὁ Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις. Οἱ πρῶτοι ἀγῶνες τοῦ νέου κράτους. Ἰωάννης Γ΄ Βατάτζης. Οἱ τελευταῖοι αὐτοκράτορες τῆς Νικαίας. Ἡ ἀνάκτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ Παλαιολόγοι καὶ ἡ ὁριστικὴ πτῶσις. Ἡ ἀδυναμία τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ ἔκτασις τοῦ νέου κράτους. Ὁ πρῶτος Παλαιολόγος Μιχαὴλ Η΄. Ὁ Μιχαὴλ Η΄ και ἡ Δύσις. Οἱ Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι. Ἀνδρόνικος Β΄. Οἱ Καταλανοί. Οἱ Σέρβοι. Οἱ Ἀλβανοί. Ἰωάννης Ε΄ Παλαιολόγος. Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγος. Τὸ δεσποτᾶτον τῆς Πελοποννήσου. Ὁ Ἰωάννης Η΄ Παλαιολόγος. Ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδος. Οἱ τελευταῖοι πρόμαχοι τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς. Κωνσταντῖνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος. Ἡ πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως . . . . . . 552—560

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ . . . . 560—565
Ἡ κατάληψις τῆς Πελοποννήσου. Τὰ πρῶτα ἐπαναστατικὰ κινήματα. Κατάληψις τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου. Κατάληψις τῆς Τραπεζοῦντος. Θάνατος τοῦ Μωάμεθ Β΄. Ἡ κατάληψις τῆς Ρόδου. Ἡ ἅλωσις τῆς Κύπρου. Ἡ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου. Ἡ ἅλωσις τῆς Κρήτης. Οἱ ἁρματολοί. Οἱ κουρσάροι. Ἡ ἐγκατάλειψις τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἡ κατάληψις αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν. Ἡ ἀνάκτησις τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Ὀρλώφ.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ . . . . 565—575
Ἡ «Φιλικὴ Ἑταιρεία». Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης. Ἡ ἐπανάστασις ἐν Μολδοβλαχίᾳ. Ἡ ἐξέγερσις ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι. Παπαφλέσσας - Κολοκοτρώνης. Ὁ ἀντίκτυπος ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ὁ ἀπαγχονισμὸς τοῦ πατριάρχου καὶ ἄλλαι σφαγαί. Τὰ πρῶτα ἐπαναστατικὰ γεγονότα ἐν Πελοποννήσῳ, τῇ Στερεᾷ καὶ ταῖς νήσοις. Ἅλωσις τῆς Τριπόλεως. Πρώτη ἐν Ἐπιδαύρῳ ἐθνικὴ Συνέλευσις. 1822. Ἡ καταστροφὴ τοῦ Δράμαλη. Πρώτη πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου. Ἡ σφαγὴ τῆς Χίου. Ἡ πυρπόλησις τῆς τουρκικῆς ναυαρχίδος ὑπὸ τοῦ Κανάρη. 1823. Ἐσωτερικὴ ὀργάνωσις τῆς ἐπαναστατημένης Ἑλλάδος. Οἱ οἰκονομικοὶ πόροι τῆς Ἐπαναστάσεως. 1824. Ἀνάμιξις τοῦ Μωχάμμετ Ἄλη εἰς τὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ναυμαχία τοῦ Γέροντα. Ἐμφύλιοι πόλεμοι. 1825. Ἀπόβασις τοῦ Ἰμπραὴμ εἰς τὴν Πελοπόννησον. Ἡ παρὰ τὸ Μανιάκι μάχη. Δευτέρα πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου. Οἱ ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Στερεᾷ ἀγῶνες. 1826. Ἡ ἔξοδος τοῦ Μεσολογγίου. Ὁ φιλελληνισμὸς τῆς Δύσεως. Ὁ Κιουταχῆς εἰς Ἀττικήν. Ὁ Γ. Καραϊσκάκης. Πολιορκία τῆς Ἀκροπόλεως. 1827. Ριχάρδος Τζῶρτζ καὶ Θωμᾶς Κόχραν. Ὁ ἑλληνικὸς στόλος εἰς Ἀλεξάνδρειαν. Ἡ μάχη τοῦ Ἀναλάτου καὶ ὁ θάνατος τοῦ Καραϊσκάκη. Παράδοσις τῆς Ἀκροπόλεως. Ἡ Ἐπανάστασις ἐν κινδύνῳ. Ἡ παρέμβασις τοῦ στόλου τῶν προστατίδων Δυνάμεων. Ἡ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου. 1828 καὶ 1829. Ἡ ἄφιξις τοῦ Καποδιστρίου. Προσπάθειαι ἐσωτερικῆς ἀναδιοργανώσεως. Ἐκστρατεία τοῦ Μαιζῶνος εἰς Πελοπόννησον καὶ ἀναχώρησις τοῦ Ἰμπραήμ. Ἡ μάχη τῆς Πέτρας. Ὁ Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος. Ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος . . . . 565—572

Πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία τοῦ Ἀγῶνος. Αἱ διαθέσεις τοῦ τσάρου ἔναντι τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἡ ἀγγλικὴ διπλωματία καὶ ἡ ἀνατολικὴ πολιτικὴ τοῦ Γεωργίου Κάννιγγ. Τὸ ἐν Πετρουπόλει συνέδριον. Προσφυγὴ τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν Ἀγγλίαν. Τὸ πρωτόκολλον τῆς Πετρουπόλεως τοῦ 1826. Ἡ συνθήκη τοῦ Λονδίνου 1827. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Μαιζῶνος εἰς Πελοπόννησον καὶ ὁ Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος. Τὸ πρωτόκολλον τοῦ Λονδίνου 1830 καὶ ἀνακήρυξις τῆς Ἑλλάδος εἰς ἀνεξάρτητον κράτος . . . . 572—575

ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ . . . . 575—601

Τὰ μέχρι τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ὄθωνος. Ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῆς χώρας. Τὰ ἐσωτερικὰ τοῦ κράτους. Ἡ κατὰ τοῦ Καποδιστρίου ἀντίδρασις. Ἡ δολοφονία τοῦ Καποδιστρίου. Αἱ ἐμφύλιοι ἔριδες. *Ἄφιξις τοῦ Ὄθωνος.* 575—576

Τὰ μέχρι Γεωργίου Α΄. *Ἀντιβασιλεία.* Ἡ δίκη τοῦ Κολοκοτρώνη. Ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτευούσης εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἐνηλικίωσις τοῦ Ὄθωνος. Ἡ παραχώρησις τοῦ Συντάγματος. Τὰ μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1843. Ἔξωσις τοῦ Ὄθωνος. Μεσοβασιλεία. Πρώτη περίοδος τῆς βασιλείας Γεωργίου Α΄. . . . . 576—582

Ἡ μέχρι τῶν Βαλκανικῶν πολέμων περίοδος. Τὸ νέον Σύνταγμα τοῦ 1864. Ἡ προσάρτησις τῆς Ἑπτανήσου. Ἡ Κρητικὴ Ἐπανάστασις τοῦ 1866. Ὁ Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1877. Ἡ προσάρτησις τῆς Θεσσαλίας. Ἡ ἀπὸ τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας μέχρι τοῦ πολέμου τοῦ 1897 περίοδος. Χαρίλαος Τρικούπης. Ἡ πτώχευσις τοῦ 1893. Ὁ πόλεμος τοῦ 1897. Τὰ Εὐαγγελιακά. Ἡ αὐτονομία τῆς Κρήτης. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Γουδί. Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι. . . . . 582—592

Σελίς

Ἀπὸ τοῦ Παγκοσμίου πολέμου μέχρι σήμερον. Ὁ Παγκόσμιος πόλεμος. Ὁ ἐσωτερικὸς διχασμός. Τὸ κίνημα τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ἔξωσις τοῦ Κωνσταντίνου. Ἡ ἔξοδος εἰς τὸν πόλεμον. Ἡ κατάληψις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Κωνσταντίνου. Ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφή. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1922. Τὰ τελευταῖα ἔτη. 592—601

ΔΙΕΘΝΗΣ ΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ . . . . 601—628

Διπλωματικὴ ἱστορία ἀπὸ 1822—1926.

Ἡ διεθνὴς θέσις τῆς Ἑλλάδος. Πολεμικὰ χρέη καὶ ἐπανορθώσεις. Ἑλλὰς καὶ Τουρκία. Ἡ ἑλληνοτουρκικὴ προσέγγισις. Ἑλλὰς καὶ Βουλγαρία. Ἑλλὰς καὶ Νοτιοσλαυΐα. Ἑλλὰς καὶ Ἀλβανία. Τὸ Βαλκανικὸν Σύμφωνον . . . . . . 601—614

Ἑλλὰς καὶ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν. Γενικά. Συμβολὴ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν προϋπολογισμὸν τῆς Κ. Τ. Ε. Τμῆμα Κ. Τ. Ε. Μόνιμος ἀντιπροσωπεία παρὰ τῇ Κ. Τ. Ε., Ἕλληνες ὑπάλληλοι, μέλη ἐπιτροπῶν καὶ ἀντιπρόσωποι εἰς τὴν Κ. Τ. Ε.. 614

Πολιτικὰ ζητήματα. Σύνορα πρὸς Ἀλβανίαν. Ἐπιδρομαὶ ἐκ βουλγαρικῶν συνόρων. Ἐπεισόδιον Κερκύρας. Ἔξωσις τοῦ πατριάρχου. Ἐπεισόδιον Πετριτσίου. Ρύθμισις ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων. Ζήτημα «Σαλαμῖνος». Ἀλβανικὴ μειονότης καὶ ἀλβανικὰ κτήματα. Τὰ δάση τῆς Ροδόπης. Ἐκτέλεσις συμφωνίας Καφαντάρη—Μολλώφ.. . . . . 614—616

Οἰκονομικὰ καὶ δημοσιονομικὰ ζητήματα. Ἐγκατάστασις προσφύγων καὶ ἀνόρθωσις ἑλληνικῶν οἰκονομικῶν. Συντονισμένη οἰκονομικὴ δρᾶσις. Προστασία δημητριακῶν καὶ καπνοῦ. Διαιτησία ἐπὶ ἐμπορικῶν ὑποθέσεων. Ἁπλοποίησις τελωνειακῶν ὑποθέσεων. Οἰκονομικαὶ στατιστικαί. Καταστολὴ κιβδηλοποιίας. Ἑνοποίησις δικαίου ἐμπορικῶν τίτλων. Ἁλιεία φαλαίνης. . . . . 616—619

Ζητήματα συγκοινωνιῶν καὶ διαμετακομίσεως. Δούναβις καὶ Δαρδανέλλια. Ἐλευθερία διαμετακομίσεως. Ἐσωτερικὴ ναυσιπλοΐα. Θαλασσία ναυσιπλοΐα. Διεθνὲς καθεστὼς σιδηροδρόμων. Ὁδικὴ κυκλοφορία. Δελτίον διελεύσεως μεταναστῶν. Ἠλεκτρικὴ καὶ ὑδραυλικὴ ἐνέργεια. 619

Ζητήματα ὑγιεινῆς. Κοινωνικὰ ζητήματα: Προστασία γυναικῶν καὶ παίδων. Καταστολὴ κυκλοφορίας ἀσέμνων δημοσιευμάτων. Διεθνὴς ἕνωσις βοηθείας. Ἔλεγχος ναρκωτικῶν. Ἀρμένιοι καὶ Ρῶσοι πρόσφυγες. Ἀπαγόρευσις δουλείας. *Μειονότητες:* Μειονοτικαὶ ὑποχρεώσεις Ἑλλάδος. Ζητήματα Μουσουλμάνων Ἠπείρου καὶ Δυτικῆς Θράκης. Ζήτημα ἑλληνικοῦ καὶ βουλγαρικοῦ πρωτοκόλλου. Προσφυγαὶ μειονοτήτων. . . . . 619—621

Πνευματικὴ συνεργασία: Ἑλληνικὴ ἐπιτροπὴ πνευματικῆς συνεργασίας. Ἑλληνικὸς σύλλογος Κ. Τ. Ε. 621

Διαιτησία, ἀσφάλεια, ἀφοπλισμός: Γενικὴ πρᾶξις εἰρηνικῆς διευθετήσεως τῶν διεθνῶν διαφορῶν. Συνδιάσκεψις ἀφοπλισμοῦ. Ἔλεγχος διεθνοῦς ἐμπορίου ὅπλων καὶ πολεμεφοδίων. Ἔλεγχος ἰδιωτικῆς βιομηχανίας ὅπλων καὶ πολεμεφοδίων. Σύμβασις περὶ δημοσιονομικῆς ἀρωγῆς. Σύμβασις περὶ τῶν μέσων ἀποσοβήσεως τοῦ πολέμου . . . . 621—622

Νομικὰ ζητήματα. Διαρκὲς Δικαστήριον Διεθνοῦς Δικαιοσύνης. . . . . 622—623

Διεθνὴς ὀργάνωσις ἐργασίας 623

Γενικὴ Βιβλιογραφία: Ἀρχαία ἱστορία. Προϊστορικοὶ χρόνοι. Κλασσικοὶ χρόνοι. Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι. Ρωμαϊκοὶ χρόνοι. Μεσαιωνικοὶ χρόνοι. Φραγκοκρατία. Ἅλωσις Κωνσταντινουπόλεως. Δεσποτᾶτα Ἠπείρου καὶ Μορέως. Τουρκοκρατία. Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις. Νεώτεροι χρόνοι. Διεθνὴς θέσις. . . . . 623—628

ΣΤ΄.—ΔΙΚΑΙΟΝ
(σ. 629—650)

I. Ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δίκαιον . . . . 629—631
II. Ἑλληνιστικὸν δίκαιον . . . . 631—633
III. Κοπτικὸν δίκαιον. . . . . 633—634
IV. Ρωμαϊκοελληνικὸν δίκαιον. . . . . 634—636
V. Βυζαντινὸν δίκαιον. . . . . 636—639
VI. Μεταβυζαντινὸν δίκαιον . . . . 639—641
VII. Τὸ βυζαντινὸν δίκαιον ἐκτὸς τοῦ Βυζαντίου. . . . . 641—642
Βιβλιογραφία . . . . 642—644
Νεώτερον δίκαιον (1821—1934). . . . . 644—650
Βιβλιογραφία 650

Ζ΄.—ΘΡΗΣΚΕΙΑ
(σ. 651—687)

ΑΡΧΑΙΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ . . . . 651—656
Εἰσαγωγή. Ἡ θεοποίησις τῆς φύσεως. Ἡ καθαγίασις τῆς ἐργασίας. Ἀποκάλυψις τοῦ θεοῦ ἐν τῷ κάλλει. Καθαγίασις τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Ἀποκάλυψις τοῦ θεοῦ ἐν τῷ ἀγαθῷ. Θρησκευτικὴ φιλοσοφία. Ἀποκάλυψις τοῦ θεοῦ ἐν τῇ ἀληθείᾳ. Συμπέρασμα. . . . .

ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ . . . . 656—657
Ἡ σύνθεσις τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀρχαιότητος μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. *Βιβλιογραφία* . . . .

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ . . . . 657—687

Πρῶτοι χρόνοι (50—529). ***Διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ.*** Οἱ διωγμοί. Ἡ ἐπικράτησις τῆς νέας θρησκείας. . . . . . 657—659

Διοικητικὴ ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ διαρρύθμισις τῆς διοικήσεως. Αἱ αἱρέσεις καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. . . . . 659—662

Οἱ μέσοι χρόνοι (529—1204). Ἡ ἐξαρχία τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ εἰκονομαχία καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Νέα διοι-

Digitized by Google

Σελίς

κητικὴ ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ μοναχικὸς βίος. Ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. . . . . . . 662—665

Ἡ φραγκοκρατία (1204—1470). Βιαία ἐπικράτησις τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας. Κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ φραγκοκρατίας. Ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν ταῖς νήσοις. Κίνδυνος διασπάσεως τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Τὰ μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡσυχαστικαὶ ἔριδες. Ὀρθόδοξα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα ἐν Ἑλλάδι. Τελευταία ἀπόπειρα πρὸς ἕνωσιν. . . . . 665—670

Τουρκοκρατία (1470—1821). Ἀποκατάστασις τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν Ἑλλάδι. Γενικὴ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία καὶ αἱ ἀπόπειραι πρὸς ἀπελευθέρωσιν. Ἀντίδρασις κατὰ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ. Ἐκκλησιαστικὰ κέντρα ἐν Ἑλλάδι. Ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία. Τὰ θεολογικὰ γράμματα. Ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ ἀπελευθερωτικὸς ἀγών . . . . . . 670—678

Ἡ Αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία (1821—1934). Ἵδρυσις τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας. Ἡ ὀργάνωσις τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας. Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Αἱ μοναὶ καὶ τὸ οἰκονομικὸν ζήτημα. Ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ δρᾶσις . . . . . . 678—686

Αἱ λοιπαὶ ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι: Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον. Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας. Πατριαρχεῖον Ἀντιοχείας. Πατριαρχεῖον Ἱεροσολύμων. Πατριαρχεῖον Ρωσίας. Πατριαρχεῖον Σερβίας. Πατριαρχεῖον Ρουμανίας. Ἀρχιεπισκοπὴ Κύπρου. Ἐκκλησία Γεωργίας. Μητρόπολις Πολωνίας. Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία. Οἱ ἑτερόδοξοι ἐν Ἑλλάδι. 684—686

Πειθαρχία ἐκκλησιαστική. Ἐπισκοπικὰ δικαστήρια. Συνοδικὰ δικαστήρια. Τὰ διὰ τοὺς ἀρχιερεῖς δικαστήρια. Νόμιμος ἀποκλεισμός. *Βιβλιογραφία:* Ἀρχαία θρησκεία. Πρώιμος θρησκεία τῶν Ἑλλήνων. Μυστήρια καὶ λατρεία ἐν γένει. Ἀρχαία θρησκεία καὶ Χριστιανισμός. Θρησκεία καὶ τέχνη. Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία. Σύγχρονος ἑλληνικὴ Ἐκκλησία. Μοναχικὸς βίος καὶ μοναστήρια. Σχέσεις πρὸς τὰς λοιπὰς Ἐκκλησίας. Λατινικὴ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Ἐκκλησιαστικὰ καὶ θεολογικὰ περιοδικά. . . . . 686—687

Η'.—ΓΛΩΣΣΑ
(σ. 688—728)

Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. . . . . 688—705

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ . . . . 688—696

Γενικαὶ παρατηρήσεις. Γενικὴ ἐπισκόπησις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἱστορίας αὐτῆς. Διαιρεσις τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης 688

Προϊστορικὴ περίοδος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς γλώσσης αὐτῶν. Ἐξέλιξις τῆς ἑλληνικῆς μετὰ τὴν ἐκ τῆς ἰαπετικῆς ἀπόσπασιν αὐτῆς. Παλαιότατα ξένα στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. 688—689

Ἱστορικὴ περίοδος. Διαλεκτικὴ διάσχισις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Χαρακτηριστικὰ ἑκάστης διαλέκτου. Λογοτεχνικὴ καλλιέργεια τῶν ἀρχαίων διαλέκτων. Ἡ ἐτικὴ διάλεκτος. Ἡ γεωγραφικὴ ἔκτασις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ μεταγενεστέρους χρόνους. Διαλεκτικὰ κείμενα. *Βιβλιογραφία* . . . . 689—692

Ἡ ἑλληνικὴ κατὰ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους. Γενικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς περιόδου ταύτης. Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς κοινῆς καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς. Διαίρεσις τῆς κοινῆς. Πηγαὶ πρὸς μελέτην τῆς κοινῆς. Ἀνάπτυξις τῆς ἀττικῆς κοινῆς καὶ ἐξάπλωσις αὐτῆς. Χαρακτηριστικὰ τῆς κοινῆς. Ἀνάττικα στοιχεῖα τῆς κοινῆς. Ἐκβολὴ τῶν ἀρχαίων διαλέκτων ὑπὸ τῆς κοινῆς. Ἀττικισμός. *Βιβλιογραφία* . . . . 692—696

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ . . . . 696—699

Πηγαὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς. Χαρακτηριστικὰ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς. Διαλεκτικὴ διάσπασις τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς. Τὰ ξένα γλωσσικὰ στοιχεῖα τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς. Ἐπίδρασις τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς εἰς ξένας γλώσσας. *Βιβλιογραφία.*

ΝΕΩΤΕΡΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ . . . . 699—705

Νέα ἑλληνικὴ ὁμιλουμένη. Ἀρχὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς καὶ ἐξέλιξις αὐτῆς. Χαρακτηριστικὰ τῆς νεοελληνικῆς κοινῆς καὶ ξένα στοιχεῖα αὐτῆς. . . . . 699—701

Νεοελληνικαὶ διάλεκτοι. Γενικά. Τὰ διάφορα ἰδιώματα. Ἡ τσακωνική. Ἡ ποντική. . . . . 701—704

Νέα ἑλληνικὴ γραφομένη. Βιβλιογραφία . . . . 704—705

ΓΡΑΦΗ. . . . . 705—718

Προαλφαβητικὰ συστήματα γραφῆς. Κρητομινωϊκὴ γραφή. Μινυακὴ γραφή. Κυπριακὴ γραφή. Κυπριακὴ-κρητικὴ γραφὴ καὶ φοινικικὸν ἀλφάβητον. 705

Τὸ ἑλληνικὸν ἀλφάβητον. Ὀνόματα τῶν γραμμάτων. Μεταρρύθμισις καὶ πλουτισμὸς τοῦ ἀλφαβήτου. Ἐπικράτησις τοῦ ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου. Ἀρχαία καὶ νεωτέρα χρῆσις τῆς γραφῆς. Γραφὴ ἀριθμῶν. Συστήματα γραφῆς. Ἐπισεσυρμένη γραφὴ παπύρων. Στρογγυλόσχημος γραφὴ τῶν ἐπὶ περγαμηνῆς χειρογράφων. Μικρογράμματος ρυθμὸς τῶν μέσων αἰώνων. . . . . 705—709

Βοηθητικὰ σημεῖα τῆς γραφῆς. Βιβλιογραφία. . . . . . . 709—710

Γραμματικὴ καὶ σύνταξις. Ἡ ἑλληνικὴ γραμματική. Ἐκδόσεις γραμματικῶν. Συντακτικὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. *Βιβλιογραφία.* . . . . 710—714

Ὀρθογραφία. Ἱστορικὴ ἐπιθεώρησις τῆς ἑλληνικῆς ὀρθογραφίας ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον. *Βιβλιογραφία.* . . . . 714—718

Νεώτεραι γλωσσικαὶ μελέται. Αἱ γλωσσικαὶ μελέται. *Βιβλιογραφία.* 718

ΓΛΩΣΣΙΚΟΝ ΖΗΤΗΜΑ. . . . . 718—728

Γενικά. Ἡ διγλωσσία ἐν Ἑλλάδι. Ἡ γλῶσσα τῆς βυζαντινῆς ποιήσεως. Πνευματικὴ ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα. Πότε τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται ζήτημα γλωσσικὸν παρ' ἡμῖν. Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Μετὰ τὸν Κοραῆν. Ἡ νέα σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου. Ὁ Γ. Χατζιδάκις. Ὁ Α. Σκιᾶς. Ὁ Ι. Ψυχάρης. Ὁ Ἐμμ. Ροΐδης. Οἱ ξένοι περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος. Ὁ «Ἐκπαιδευτικὸς ὅμιλος» εἰς τὸ γλωσσικὸν ζήτημα. Ὁ συμβιβασμός. *Βιβλιογραφία* . . . . 718—727

Γενικὴ βιβλιογραφία. . . . . 727—728

Θ'.—Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ
(σ. 729—770)

Ἱστορικὴ ἀνασκόπησις . . . . 729—730

Παροικίαι Εὐρώπης. *Ἀγγλίας:* Λονδίνου, Κάρδιφ, Λίβερπουλ, Μάντσεστερ, Μελίτης (Μάλτας). *Βιβλιογραφία. Αὐστρίας:* Βιέννης (Περὶ τῶν λοιπῶν παροικιῶν τῆς Αὐστροουγγαρίας βλ. καὶ Ἰταλία, Οὐγγαρία κλπ.). *Βιβλιογραφία. Βελγίου. Βουλγαρίας:* Φιλιππουπόλεως, Στενιμάχου, Βοδενῶν, Ἀγχιάλου κλπ. *Βιβλιογραφία. Γαλλίας:* Παρισίων, Γρενόβλης, Λυῶνος, Μασσαλίας, Πὸν ντὲ Σερνύ, Σαὶντ-Ἐτιέν, Κορσικῆς. *Βιβλιογραφία. Γερμανίας:* Λειψίας, Μονάχου, Μπρέσλαου, Ραϊχεμβέργης καὶ Χέμνιτς. *Βιβλιογραφία. Ἑλβετίας. Ἱσπανίας. Βιβλιογραφία. Ἰταλίας:* Ρώμης, Ἀγκῶνος, Βαρλέττας, Βενετίας, Βριντησίου, Γενούης, Καλημέρας, Καλλιπόλεως, Λιβόρνου, Μεσσήνης, Μετσογιοῦζο, Μιλάνου, Μπάρι, Νεαπόλεως, Πίζης, Πόλας, Τεργέστης. *Βιβλιογραφία. Νοτιοσλαυΐας: Βιβλιογραφία. Οὐγγαρίας:* Βουδαπέστης, Γόγγου, Ἔρλαου ἢ Ἔγκερ, Μίσκολιτζ, Νεοφύτου Neusatz), Σέντες, Τοκάϊας. *Βιβλιογραφία. Πολωνίας:* Βίλνας, Λβόβης ἢ Λεοντοπόλεως ἢ Λεμβέργης, Πόζεν ἢ Πυζνανίας, Ὀστροβίας (Ostrow). *Βιβλιογραφία. Πορτογαλίας. Ρουμανίας:* Βουκουρεστίου, Βραΐλας, Γαλαζίου, Γιουργέβου, Ἑρμανουπόλεως, Ζημνίτσης, Ἰασίου, Ἰσβορίου, Ἰσμαηλίου, Καλαφατίου, Καλλαρασίου, Καρακάλ, Κλάουζεμπουργκ, Κοραβίας, Κραϊόβας, Κωνστάντζας, Μπρασόβου (Κρονστάνδης), Ὀλλενίτσας, Ὀρσόβας, Ὀστρόβου, Πικέτου, Πλοεστίου, Ρενίου, Ροσπόρι, Ρούς, Λεβέδε, Σουλινᾶ, Τεκεσβάρ, Τεργοβιστίου, Τούλτζας, Τοῦρνο-Μαγουρέλι, Τοῦρνο-Σεβερίνου, Τσερναβόδας, Τσετάτεας, Φωξανίου. *Βιβλιογραφία. Ρωσίας:* Εὐρωποϊκῆς Ρωσίας καὶ Ἀζοφικῆς. Οἱ Ἕλληνες τοῦ Καυκάσου. Στατιστικὴ τῶν ἐν Ρωσίᾳ Ἑλλήνων. Οἱ καταφυγόντες ἐν Ἑλλάδι πρόσφυγες. *Βιβλιογραφία. Τουρκίας:* Ὁ ἐν Τουρκίᾳ Ἑλληνισμὸς πρὸ τῶν πολέμων 1912—1922. Ἑλληνικαὶ κοινότητες. Σχολεῖα Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. *Βιβλιογραφία.* 730—752

Παροικίαι Ἀσίας. Ἄπω Ἀνατολῆς: Κίνας, Κοχιγκίνας, Ἰαπωνίας. *Ἰνδιῶν:* Καλκούττας, Δάκκας, Βομβάης, Καρασῆ. *Βιβλιογραφία. Ἄλλων κέντρων ἐν τῷ Ἰνδικῷ ὠκεανῷ καὶ τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ:* Κεϋλάνης, Χοδεΐδας (Τζέδδας), Ἄδεν, Βασόρας. *Περσίας. Συρίας καὶ Παλαιστίνης. Τουρκίας* (βλ. ἀνωτ. *Παροικίαι* Εὐρώπης) 752

Παροικίαι Ἀφρικῆς. Ἀβησσυνίας. Αἰγύπτου: Καΐρου, Ἀλεξανδρείας, Ἀβουκίρ, Ἀσσουάν, Ἀσσιούτ, Βελκάς, Βένχας, Δαμανχούρ, Δαμιέττης, Ζαγαζίκ, Ζεϊτούν, Ζίφτας, Ἡλιουπόλεως, Ἰμπραχιμίας, Ἰσμαηλίας, Καντάρας, Κάφρ-ἐλ-Ζαγιάτ, Λοῦξορ, Μανσούρας, Μάσσα-Ματρούχ, Μενιάλας-Κιμπίρ, Μίνα-ἐλ-Κάμ, Μίνιας, Μιτ-ἐλ-Γάμαρ, Μπένι-Σουέφ, Πὸρτ-Σαΐδ, Ραμλίου, Ροζέττης, Σερμπίν, Σιμπὶν-ἐλ Κόμ, Σινᾶ, Σοχάγκ, Σουέζ, Τούντας, Φαγιούμ, Φακούς, Χελουάν. *Ἐρυθραίας* (Ἰταλικῆς). *Λιβύης* (Ἰταλικῆς): Βεγγάζης, Δέρνας. *Μαδαγασκάρης. Νοτιοαφρικανικῆς Ἑνώσεως:* Πραιτωρίας, Γιοχάννεσμπουργ, Πόλεως τοῦ Ἀκρωτηρίου (Καιπ-Τάουν). *Σομαλίας* (Γαλλικῆς). *Σουδὰν Ἀγγλοαιγυπτιακοῦ:* Χαρτούμ, Ὀμπεΐτ, Οὐάντυ-Μένταna, Πὸρτ-Σουδάν, Οὐάντυ-Χάλφα, Δουὲμ-Κωστῆ. *Τυνησίας καὶ λοιπῶν γαλλικῶν παραμεσογείων ἀποικιῶν. Ἄλλων ἀφρικανικῶν χωρῶν. Βιβλιογραφία.* . . . . 752—755

Παροικίαι Ἀμερικῆς. Γενικά. Ἡνωμένων Πολιτειῶν: Γενικά. Οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι. Ὁ ἐσωτερικὸς διχασμός. Μερικαὶ θετικαὶ πρόοδοι. Ὁ νεώτερος ἀμερικανικὸς Ἑλληνισμός. Ὁ σύγχρονος Ἑλληνισμός. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀμερικῆς. Ὁ ἑλληνικὸς τύπος. *Ἄλλαι χῶραι τῆς Ἀμερικῆς:* Καναδᾶς. Μεξικόν. Βραζιλία. Χιλή. Ἀργεντινή. *Βιβλιογραφία* . . . 755—757

Παροικίαι Αὐστραλίας καὶ Ὠκεανίας. Σύδνεϋ, Μελβούρνης, Ἀδελαΐδος, Οὐέλλινγκτον, Νέας Ζηλανδίας 757

ΑΛΥΤΡΩΤΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ. . . . . 757—770

Ἡ Μεγάλη Ἰδέα . . . . 757—758

Δωδεκάνησος. Γεωλογικὴ σύστασις. Κλῖμα. Χερσαῖα ὕδατα. *Ἱστορία.* Παλαιολιθικοὶ καὶ νεολιθικοὶ χρόνοι. Μινωϊκοὶ χρόνοι. Μυκηναϊκὴ ἐποχή. Ὁμηρικοὶ χρόνοι. Μεθομηρικοὶ χρόνοι. Κλασσικοὶ χρόνοι. Ἀλεξανδρινοὶ χρόνοι. *Τέχναι:* Κεραμευτική. Γλυπτική. Μεταλλουργία. Ζωγραφική. Τοιχογραφία. Τειχοδομία. Ἀρχιτεκτονική. Ναυπηγία. *Γράμματα:* Ἐπική, λυρικὴ καὶ ἐλεγειακὴ ποίησις. Δραματικὴ ποίησις. Ποιηταὶ αἰνιγμάτων καὶ ποιητικῶν παιγνίων. Ποιηταὶ ἐπιγραμμάτων. *Ἐπιστῆμαι:* Ἰατρική. Κτηνιατρική. Φιλοσοφία. Ρητορική. Γραμματική. Μαθηματικὰ καὶ Ἀστρονομία. Ἱστορία. Ναυτικὸν δίκαιον. Γεωργία. *Ἱστορία:* Ρωμαϊκοὶ χρόνοι. Βυζαντινοὶ χρόνοι. Ἱππόται τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου. Τουρκοκρατία. Ἡ Δωδεκάνησος κατὰ τὸν Ἀγῶνα (1821—1830). Ἡ Δωδεκάνησος μέχρι τῆς ἰταλικῆς καταλήψεως. Τὸ Δωδεκανησιακὸν ζήτημα. Δωδεκανησιακαὶ ὀργανώσεις. *Βιβλιογραφία.* . . . . 758—765

Digitized by Google

Σελίς

Βόρειος Ἤπειρος. Τοπογραφική καὶ δημογραφική διαμόρφωσις. Ἐθνολογικὸς χαρακτὴρ τῆς Β. Ἠπείρου. Ἀγὼν πρὸς ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν τῆς Β. Ἠπείρου. *Βιβλιογραφία* . . 765—767

Κύπρος. Γενικά. Ἀγῶνες τῶν Κυπρίων. Τὸ Κυπριακὸν ζήτημα. Ἡ τελευταία ἐξέγερσις. Ἡ σημερινὴ κατάστασις. *Βιβλιογραφία* . . . . 767—770

Πρεσβεῖαι καὶ προξενεῖο. Γενικὴ βιβλιογραφία. . . . . . 768—769

Ι'.—ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
(σ. 771—1046)

Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ἐπίδρασίς του. Γενικὴ ἐπισκόπησις. Βιβλιογραφία . . . . 771—774

ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ . . . . 774—811

Δημόσιος βίος τῶν ἀρχαίων. Βάσις τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας. Οἰκογένεια. Γένος. Φρατρία. Φυλή. *Πολιτεία φυλῆς καὶ πολιτεία πόλεως. Στοιχεῖα πληθυσμοῦ ἑλληνικῶν πολιτειῶν.* Δοῦλοι. Εἵλωτες. Μέτοικοι. Πολῖται. Ξένοι. *Πολιτεύματα.* Βασιλεία. Ἀριστοκρατία. Τυραννίς. Δημοκρατία. . . . . 774—779

Ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων. Κατοικία. Γέννησις, ἀνατροφὴ καὶ ἐκπαίδευσις τῶν τέκνων. Παιδεία. Οἱ ἐθνικοὶ ἀγῶνες. Ἀνατροφὴ τῶν θηλέων. Ὁ γάμος. Ἡ οἰκιακὴ ζωή. Ἔπιπλα καὶ σκεύη. Τί ἔτρωγον οἱ ἀρχαῖοι. Τὰ ἐνδύματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Καλύμματα τῆς κεφαλῆς. Ἡ κόμμωσις παρὰ τοῖς ἀρχαίοις. Τὰ ὑποδήματα τῶν ἀρχαίων. Ἡ καλλυντικὴ τῶν ἀρχαίων γυναικῶν. Αἱ ἀσχολίαι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἐμπόριον, ἀγορά, ἐπιτηδεύματα. Ἀγορά. Ἡ βιομηχανία καὶ οἱ δοῦλοι παρ' ἀρχαίοις. Θάνατος καὶ ταφή. Οἱ τάφοι. . . . . 779—783

Στρατὸς τῶν ἀρχαίων. Τρωϊκὸς πόλεμος. Σπάρτη. Ἀθῆναι. Ἡ ἑλληνικὴ φάλαγξ. Θῆβαι. Θεσσαλία. Μακεδονία. . . . 783—785

Ναυτικὸν τῶν ἀρχαίων. Προϊστορικοὶ χρόνοι. Ἱστορικοὶ χρόνοι. Σκάφη. Ὁπλισμός. Ὀργάνωσις. *Βιβλιογραφία* . . . . 785—788

Δημόσιος βίος τῶν Βυζαντινῶν. Τὸ χριστιανικὸν κράτος. Ἡ βυζαντινὴ πολιτεία. Ὁ αὐτοκράτωρ. Ἡ συμβασιλεία. Οἱ πορφυρογέννητοι. Ὁ βίος τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων εἰς τὸ παλάτιον. Οἱ ἄρχοντες τοῦ κράτους. Τὰ σεκρέτα ἢ σκρίνια. Τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὀφφίκια. Οἱ Βυζαντινοὶ ἄρχοντες τοῦ ΙΒ' αἰῶνος. Ἡ διοίκησις τῶν ἐπαρχιῶν. Τὰ θέματα. Αἱ διοικήσεις τῶν συνοριακῶν χωρῶν. Ἡ Ἐκκλησία. Ὁ ἱππόδρομος. Οἱ δῆμοι. Ὁ βυζαντινὸς στρατός. Τὸ πολεμικὸν ναυτικόν. Ἡ διπλωματία καὶ αἱ ἐξωτερικαὶ σχέσεις. Οἱ θεσμοὶ τῆς δικαιοσύνης. Τὸ νόμισμα. Τὰ οἰκονομικά. Ἡ διοργάνωσις τῶν ἐργαζομένων τάξεων. Ἡ δημοσία ἀγαθοεργία. Τὸ ἐμπόριον. Αἱ χῶραι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ὁ πλοῦτος τῆς αὐτοκρατορίας. *Βιβλιογραφία* . . . . 788—794

Ἰδιωτικὸς βίος τῶν Βυζαντινῶν. Γενικά. Ἡ ἀριστοκρατία. Αἱ ἀστικαὶ τάξεις καὶ ὁ λαός. Αἱ ψυχαγωγίαι τῆς κοινωνίας. Ὁ οἰκογενειακὸς βίος. Αἱ γυναῖκες εἰς τὴν βυζαντινὴν κοινωνίαν. Αἱ τέρψεις τοῦ λαοῦ. Ἡ Ἐκκλησία εἰς τὴν κοινωνίαν. Τὸ οἴκημα. Τὰ ἔπιπλα καὶ αἱ διακοσμήσεις. Τὸ ἔνδυμα. Ἐκπαίδευσις. *Βιβλιογραφία* . . . . 794—796

Πολεμικὴ ὀργάνωσις τῶν Βυζαντινῶν. Στρατός. Στρατεύματα στρατολογούμενα ὑπὸ τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως. Στρατεύματα τῶν ἐπαρχιῶν. Τὰ θέματα. Οἱ ἀκρῖται. Οἱ καστροφύλακες. Ἀξιωματικοὶ καὶ στρατηγοί. *Σύνθεσις τοῦ στρατεύματος. Τὸ μάχιμον:* Πεζικόν. Ὁπλῖται, πελτασταί, ψιλοί. Ἱππικόν. Κατάφρακτοι, ψιλοὶ ἀκοντισταί, ψιλοὶ τοξόται. Στρατιωτικαὶ μονάδες. Θεμελιώδης τάξις μάχης. Πρόμαχος γραμμή. Βοηθὸς γραμμή. Οἱ νωτοφύλακες. Θέσις τῶν διοικητῶν. Διαταγαί, ἠχήματα, σημεῖα καὶ παραγγέλματα. Στρατιωτικαὶ περιφέρειαι. Ἀνώτεραι διοικήσεις. Ἀνωτάτη διοίκησις τοῦ στρατοῦ. *Τὸ τεχνικόν. Τὸ χορηγὸν τῶν ἀναγκαίων.* Ἐπιστράτευσις. *Ναυτικόν.* Σκάφη. Ὁπλισμός. Ὀργάνωσις. *Βιβλιογραφία* . . . . 797—801

Δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος ἐπὶ τουρκοκρατίας. Γενικά. Διοικητικὴ διαίρεσις καὶ τουρκικαὶ ἀρχαί. Πληθυσμός. Ἐκκλησία. Ἀνώτεροι ὑπάλληλοι τῆς Πύλης. Κοινοτικὴ αὐτοδιοίκησις. Κλεφταρματολισμός. Δικαιοσύνη. Οἰκονομικὴ κατάστασις. Φόροι καὶ δοσίματα. Ἰδιωτικὸς καὶ πνευματικὸς βίος . . . . 801—808

Αἱ πολεμικαὶ δυνάμεις τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἁλώσεως (1453) μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως (1821). Γενικά. Οἱ στρατιῶται. Οἱ κλέφται καὶ ἁρματολοί. Ἡ Μάνη. Ἡ Ἑπτάνησος. Ἡ Ἰταλία. Ἡ Γαλλία. Ἡ Ρωσία. Αἱ Παραδουνάβιοι ἡγεμονίαι. Ἡ Αἴγυπτος. Ὁ Ἀλῆ-πασᾶς τῶν Ἰωαννίνων. Ἡ Τουρκία. *Βιβλιογραφία.* . . . . 808—811

ΛΑΪΚΗ ΖΩΗ . . . . 811—850

Γενικά. Ἐκδηλώσεις τῆς φυσικῆς ζωῆς. Τροφή. Βίος. Εἶδος καὶ παρασκευὴ τῆς τροφῆς. *Ἔνδυμα. Βιοτεχνία. Κατοικία. Ἀγωνίσματα* . . . . 811—812

Πνευματικὴ ζωή. Θρησκεία. Οἱ μῦθοι. Ἡ λατρεία. Μαγεία. *Βιβλιογραφία.* Μαντική. *Βιβλιογραφία. Λαϊκὴ λογοτεχνία.* Δημώδης ποίησις, διαίρεσις ᾀσμάτων: Τὰ ἐργατικά. Τὰ συναφῆ πρὸς ἑορτὰς καὶ ἔθιμα. Τὰ παιδικά. Τὰ ἐρωτικὰ ἢ τῆς ἀγάπης. Τὰ γαμήλια. Τῆς ξενιτειᾶς. Τὰ μοιρολόγια. Τὰ κλέφτικα. Τὰ ἱστορικά. Τὰ γνωμικά. Τὰ περιστατικά. Τὰ θρησκευτικά. Τὰ διηγηματικὰ ᾄσματα: Τὰ ἀκριτικά. Τὰ πλαστά. Αἱ ρίμαι ἢ ριμάτα. Δραματικαὶ παραστάσεις. Τεχνοτροπία τῆς δημώδους ποιήσεως. Ἱστορία τῆς δημώδους ποιήσεως. *Βιβλιογραφία. Ὁ πεζὸς λόγος:* Τὸ παραμύθι. Τεχνοτροπία καὶ ὕφος. Ἡ εὐτράπελος διήγησις. Τεχνοτροπία καὶ ὕφος. Ἱστορία. *Βιβλιογραφία.* Ὁ μῦθος. Τεχνοτροπία καὶ ὕφος. . . . . 812—825

Λαϊκὴ τέχνη. Γενικά. Ἀρχιτεκτονική. Ὁ νότιος καὶ ὁ βόρειος τύπος. Ἐσωτερικὸν οἰκίας. *Χειροτεχνία (χωρικὴ καὶ ἀστική). Ὑφαντική.* Κεντητική. Τὰ σταμπάτα. *Ξυλουργικὴ καὶ ξυλογλυπτική. Κεραμευτική. Μεταλλουργική.* Ἀργυροχοΐα, χρυσοχοΐα. *Ἐκθέσεις-Πρατήρια. Μουσεῖα-Συλλογαί. Βιβλιογραφία.* 825—845

Δημώδης μουσική· βλ. Μουσική 845

Χοροί· βλ. Ὄρχησις 845

Δημώδης φιλοσοφία. Δημώδης μεταφυσική. Δημώδης ψυχολογία. Δημώδης ἠθική. *Ἐπιστήμη:* Φυσικὴ ἐπιστήμη. Ἱστορία. Δημώδης ἰατρικὴ καὶ κτηνιατρική. *Βιβλιογραφία* . . 845—847

Κοινωνικὴ ζωή. Κοινωνικὴ ὀργάνωσις. Συγκρότησις τῆς κοινότητος. Οἰκογένεια. Ὁ γάμος. Ἡ ἀνατροφὴ τῶν τέκνων. Ἡ θέσις τῆς γυναικός. Διοίκησις τῆς κοινότητος. *Δίκαιον. Βιβλιογραφία. Γενικὴ βιβλιογραφία.* . . . . 847—850

ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΒΙΟΣ . . . . 850—874

Πολιτικὰ κόμματα. Κοτζαμπάσηδες καὶ καπεταναῖοι. Ἐγχώριοι καὶ ξενικοί. Ἀγγλόφιλοι, Γαλλόφιλοι, Ρωσόφιλοι. Τὰ πέντε παλαιὰ κόμματα. Τρικουπικοὶ (εἶτα Θεοτοκικοί), Δηλιγιαννικοὶ (εἶτα Ραλλικοί), τὰ «τρίτα» κόμματα. Φιλελεύθεροι, λαϊκοί, τὰ πέντε μικρότερα κόμματα. *Βιβλιογραφία* 850—859

Ἡ σύγχρονος ἑλληνικὴ κοινωνία. Γενικά. Ἡ ἐθνικὴ νεοελληνικὴ κοινωνία. Ἡ θρησκευτικὴ νεοελληνικὴ κοινωνία. Ἡ πνευματικὴ νεοελληνικὴ κοινωνία. Ἡ πολιτικὴ νεοελληνικὴ κοινωνία. Ἡ οἰκονομικὴ νεοελληνικὴ κοινωνία. Ἡ συμβατικῶς ἐθιμοτυπικὴ (κοσμικὴ) νεοελληνικὴ κοινωνία. Συμπεράσματα . . . . 859—864

Κοινωνικὴ ἐπαναστατικὴ κίνησις. Προκομμουνιστικὴ περίοδος. Ὁ σοσιαλισμός. Ἡ Φεντερασιόν. Κομμουνιστικὴ περίοδος. Τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα τῆς Ἑλλάδος. Ἄλλαι κομμουνιστικαὶ ὀργανώσεις. *Βιβλιογραφία* . . . . 864—870

Φεμινιστικὴ κίνησις. Βιβλιογραφία . . . . 870—871

Τεκτονισμός. Ἀντιτεκτονικοὶ διωγμοί. *Βιβλιογραφία* . . . . 871—874

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ . . . . 874—882

Γενικά. Ἱστορία τῶν ἀνασκαφῶν . . . . 874—875

Νομισματική. Ἀρχαῖα νομίσματα. Βυζαντινὰ νομίσματα. . 875—879

Ἐπιγραφική. Γενικά. Ἡ ἔκδοσις τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν. 879—881

Ἀρχαιολογικὴ ἑταιρεία καὶ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία. Βιβλιογραφία. . . . . 881—882

ΤΕΧΝΗ . . . . 882—902

Προϊστορικὴ τέχνη. Ἀκμὴ τῆς προϊστορικῆς τέχνης. Πλαστικαὶ καὶ διακοσμητικαὶ τέχναι. Σφραγιδογλυφία. Γραφική. Οἱ δημιουργοὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. . . . 882—883

Μεσαιωνικοὶ χρόνοι (1100—700 π. Χ.). Γεωμετρικὴ ἐποχή. Πλαστική. Ὁμηρικὴ τέχνη. . . . . 883—884

Ἡ ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ (700—480 π. Χ.). Γενικά. Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πλαστική. Ἀττικὴ πλαστική. Ὀλυμπία, Σπάρτη, Αἴγινα, Δελφοί, Αἴγινα. . . . . 884—885

Ἀκμὴ καὶ τελειότης τῆς τεχνης (480—400 π. Χ.). Γραφική. Ὀλυμπία. Ναὸς τοῦ Διός. Ὁ ἡνίοχος τῶν Δελφῶν. Μύρων. Φειδίας. Πολύκλειτος. Εἰκονιστικὴ ἀνδριαντοποιία. 885—887

Ὁ Δ' αἰὼν (400—300 π. Χ.). Γραφική. Πραξιτέλης. Σκόπας. Ἀργεῖον καὶ Σικυώνιον ἐργαστήριον. Σαρκοφάγοι ἐκ Σιδῶνος. Ἐπιτύμβιοι στῆλαι Ἀττικῆς. . . . . 887—889

Ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Γραφική. Πλαστική. Ὁ βωμὸς τῆς Περγάμου . . . . 889—890

Ἑλληνορρωμαϊκὴ ἐποχή. Νεοαττικὸν ἐργαστήριον. Ἄλλοι καλλιτέχναι. Ὁ Πραξιτέλης καὶ τὸ ἐργαστήριόν του. Ὁ Ἀντίνοος καὶ ἡ ἐπὶ Ἀδριανοῦ ἀναγέννησις . . . . . . 890—891

Μουσειογραφία. Βιβλιογραφία. . . . . 891—892

Βυζαντινὴ τέχνη. Γενικὴ ἐπισκόπησις. Ὄνομα, ὅρια, πηγαί. *Ἀρχιτεκτονική.* Ἐκκλησιαστική. Βασιλικαί. Μαρτύρια. Βαπτιστήρια. Βασιλικαὶ μετὰ τρούλλου. Τοιχοδομία. Διακοσμήσεις. Ὁ βυζαντινὸς ρυθμός. Ὁ βυζαντινὸς ναὸς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Φραγκικὰ καὶ φραγκοβυζαντινὰ κτίσματα. Κοσμικὴ ἀρχιτεκτονική. *Ζωγραφική.* Συμβολικὸς κύκλος. Ἱστορικὸς κύκλος. Ἱστορημένα χειρόγραφα. Δογματικὸς κύκλος. Προσωπογραφίαι. *Γλυπτικὴ καὶ μικροτεχνία. Κεραμευτική. Ὑφαντουργία.* . . . . 892—897

Ἑπτανησιακὴ σχολή. Βενετοκρητικὴ σχολή. Ἠλίου Μόσχος. Φιλόθεος Σκοῦφος. Βίκτωρ Κλαπατσαρᾶς. Ἀντώνιος Μπόρης. *Ἰταλίζουσα σχολή.* Παναγιώτης Δοξαρᾶς. Ἱερώνυμος Πλακωτός. Νικόλαος Δοξαρᾶς. Νικόλαος Κουτούζης. Νικόλαος Καντούνης. *Βιβλιογραφία* . . . . 897—898

Νεωτέρα τέχνη. Εἰσαγωγή. Ἡ ἐν Ἑπτανήσῳ τέχνη τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Σπυρίδων Σπεράντζας. Παναγιώτης Παραμυθιώτης. Στέφανος Τζαγκαρῶλος. Γεράσιμος Πιτζαμάνος. Ἀνδρέας Καραντινός. Ἀθανάσιος Ἄννινος. Σπυρίδων Βεντούρας. Ἀντώνιος Ρίφιος. *Ἡ ἐν Κερκύρᾳ ἑλληνικὴ σχολή. Ἡ ἐν Ἀθήναις σχολὴ τῶν καλῶν τεχνῶν. Οἱ ἀρχιτέκτονες.* Σταμάτιος Κλεάνθης. Λύσανδρος Καυταντζόγλου. Ἀναστάσιος Θεοφιλᾶς. Γ. Κολλινιάτης. Α. Μεταξᾶς. Α. Νικολούδης. Ι. Λαζαρίμος. Α. Ζάχος. Α. Ὀρλάνδος. Β. Κουρεμένος. Κ. Λάσκαρης. *Ἡ ζωγραφική.* Οἱ Προσαλένται. Οἱ Λάντσαι. Οἱ Ἀλταμοῦραι. Οἱ Λύτραι. Οἱ Σῶχοι. Οἱ Φυτάλαι. Ν. Γύζης. Θ. Βρυζάκης. Κ. Βολωνάκης. Γ. Ἰακωβίδης. Γ. Ροϊλός. Κ. Παρθένης. Ἡ ὁμὰς «Τέχνη». Ἐπίμετρον εἰς τὴν ζωγραφικήν. *Ἡ γλυπτική.* Δρόσης, Βιτσάρης, Φιλιππότης. Βιτάλης. Χαλεπᾶς. Θωμόπουλος. Δημητριάδης. Τόμπρος. Συμπλήρωσις τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς γλυπτικῆς. *Χαρακτική-σκηνογραφία-σμαλτοποικιλτική-γελοιογραφία. Βιβλιογραφία.* . . . . 898—902

Λαϊκὴ τέχνη· βλ. ἀνωτ. *Λαϊκὴ ζωή* 902

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ . . . . 902—938

Εἰσαγωγή. . . . . 902—903

Ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία μέχρι τῶν Περσικῶν πολέμων. Ἡ ποίησις. Τὸ ἔπος. Τὸ ὁμηρικὸν ἔπος. Κύκλια ἔπη. Θρη-

Digitized by Google

σκευτικαὶ τάσεις καὶ θρησκευτικὰ ποιήματα ('Ορφικὸς μυστικισμός). Οἱ μῦθοι. 'Ο Αἴσωπος. 'Η λυρικὴ ποίησις. 'Ελεγεία. 'Ιαμβικὴ ποίησις. 'Η μελικὴ ποίησις. Δημοτικὰ ᾄσματα. Διθύραμβος. *Τὸ δρᾶμα.* Αἱ ἀρχαὶ τῆς τραγῳδίας. Τὸ σατυρικὸν δρᾶμα. 'Η δωρικὴ κωμῳδία. *'Ο πεζὸς λόγος.* 'Η ἰωνικὴ φιλοσοφία . . . . . . Σελίς 903—908

'Απὸ τῶν Περσικῶν πολέμων μέχρι τοῦ Μεγάλου 'Αλεξάνδρου. *'Η ποίησις.* Δρᾶμα. 'Η ἀρχαία ἀττικὴ κωμῳδία. Τὸ ἔπος. 'Η λυρικὴ ποίησις. *'Ο πεζὸς λόγος.* Οἱ σοφισταί. 'Ιστοριογραφία. 'Ο ἀττικὸς πεζὸς λόγος. 'Η ἀττικὴ ρητορεία. 'Η ἀττικὴ φιλοσοφία. Οἱ Σωκρατικοί. 'Ο Πλάτων καὶ ἡ 'Ακαδήμεια. 'Ο 'Αριστοτέλης. Νεωτέρα κωμῳδία. . . . . . . 908—916

Μεταγενεστέρα περίοδος. *Δημιουργικὴ λογοτεχνία.* "Επος - ἐλεγεία - ἐπίγραμμα. Βουκολικὴ ποίησις. Σατιρικὴ ποίησις. Δρᾶμα. *Λογία γραμματεία.* Φιλολογικὴ καὶ λογοτεχνικὴ κριτική. 'Η γραμματική. 'Η ἱστορία. 'Η γεωγραφία. 'Η βιογραφία. 'Η ρητορικὴ καὶ ἡ ρητορεία . . . . 916—918

Αὐτοκρατορικοὶ χρόνοι. Ρητορεία καὶ ρητορική. Οἱ ἀττικισταί. 'Ιστορία. 'Η σατιρικὴ λογοτεχνία. Λουκιανός. Μυθιστόρημα. Λογία γραμματεία. Ποίησις. . . . . 918—919

Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Γενικά. Πεζογραφία. Οἱ τρεῖς ἱεράρχαι. 'Ιστοριογραφία. Χρονογραφία. 'Εκκλησιαστικὴ ποίησις. 'Η κοσμικὴ ποίησις. Θεολογικὴ φιλοσοφία. Ρητορική. 'Η λογοτεχνία εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν . . . . 919—924

Μεταβυζαντινὴ λογοτεχνία. Γενικά. 'Η πεζογραφικὴ δημιουργία. . . . . 924—926

Νεοελληνικὴ λογοτεχνία. *Γενικά.* Γενικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία. *Ποίησις.* Οἱ πρόδρομοι. 'Η φαναριωτικὴ παράδοσις. 'Η παλαιὰ σχολὴ τῶν 'Αθηνῶν. 'Η σχολὴ τῆς 'Επτανήσου. Δ. Σολωμός. 'Ανδρέας Κάλβος-'Ιωαννίδης. Οὖγος Φώσκολος. 'Αριστοτέλης Βαλαωρίτης. Βιζυηνὸς-Κρυστάλλης. Οἱ νεώτεροι ποιηταί. Κ. Παλαμᾶς. Ν. Καμπᾶς. Γ. Δροσίνης. Ι. Πολέμης. Γ. Στρατήγης. Α. Προβελέγγιος. Οἱ ποιηταὶ τῆς μετὰ τὸν Παλαμᾶν γενεᾶς. Ι. Γρυπάρης. Κ. Χατζόπουλος. Μ. Μαλακάσης. Λ. Πορφύρας. Ζ. Παπαντωνίου. Σ. Σκίπης. Κ. Καβάφης. Οἱ σατιρικοὶ καὶ εὐθυμογράφοι. Α. Λασκαράτος. Γ. Σουρῆς. Σ. Καρύδης. *Πεζογραφία.* Α. Κοραῆς. Ε. Ροΐδης. Δ. Βικέλας. Γ. Βιζυηνός. Α. Παπαδιαμάντης. Α. Μωραΐτίδης. Προσπάθειαι καθυστερημέναι καὶ δοκιμαὶ ἐλλιπεῖς. Ν. 'Επισκόπουλος. Δ. Καμπούρογλους. Ι. Κονδυλάκης. *'Η νεωτέρα πεζογραφία.* Ι. Ψυχάρης. Α. Πάλλης. Α. 'Εφταλιώτης. Χ. Χρηστοβασίλης. Κ. Κρυστάλλης. Α. Καρκαβίτσας. Γ. Ξενόπουλος. Κ. Χατζόπουλος. Κ. Θεοτόκης. Παῦλος Νιρβάνας. "Αλλοι πεζογράφοι. Αἱ 'Ελληνίδες πεζογράφοι. Οἱ νεώτατοι πεζογράφοι. *Τὸ θέατρον. Τὸ χρονογράφημα. 'Η κριτική. Αἱ μεταφράσεις. 'Επίλογος.* . . . . 926—937

Δημώδης λογοτεχνία βλ. ἀνωτ. *Λαϊκὴ ζωή.* 937

Γενικὴ βιβλιογραφία. 'Αρχαία λογοτεχνία. 'Επικὴ ποίησις. Λυρικὴ ποίησις. Δραματικὴ ποίησις. Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Μεταβυζαντινὴ λογοτεχνία. Νεοελληνικὴ λογοτεχνία. . . 937—938

ΘΕΑΤΡΟΝ. . . . . 938—946

'Αρχαῖον θέατρον. Τὰ κατ' ἀγροὺς Διονύσια. Λήναια. 'Ανθεστήρια. Μεγάλα Διονύσια. 'Η τάξις τῶν θεατρικῶν ἔργων. Τὰ εἰσιτήρια. Κριταὶ - βραβεῖα. 'Υποκριταί. *Βιβλιογραφία* . . . . 938—940

Βυζαντινὸν θέατρον. Τὸ κατὰ τοῦ θεάτρου μῖσος. Οἱ μῖμοι. 'Ο ἱππόδρομος. Τὰ μυστήρια. Παλάτιον - 'Ιππόδρομος - 'Εκκλησία. *Βιβλιογραφία.* . . . . 940—941

Τὸ κρητικὸν θέατρον. Τὰ παιζόμενα ἔργα. *Βιβλιογραφία.* 941

Νεοελληνικὸν θέατρον. Τὸ θέατρον ἐν τῇ 'Επτανήσῳ-Ρωσίᾳ-Ρουμανίᾳ. Τὸ νεοελληνικὸν θέατρον ἐν τῇ κυρίως 'Ελλάδι. *Βιβλιογραφία. 'Οπερέττα. Μελόδραμα. Κινηματογράφος. Βιβλιογραφία.* . . . . 941—946

ΜΟΥΣΙΚΗ . . . . 946—967

Γενικά . . . . 946—947

'Αρχαία μουσική. Κιθαρῳδία. Λυρῳδία. Αὐλῳδία. Φωνητικὴ μουσική. Τραγῳδία. Παρακαταλογή. *Θεωρία τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς.* 'Αρμονίαι. *Ἦθος. Γένη. Ρυθμική. Παρασημαντική. "Οργανα. Λείψανα ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς. "Ελληνες θεωρητικοί . . . . 947—952

Βυζαντινὴ μουσική. Παρασημαντική. "Υφος. Γένη . . . . . 952—953

Νεωτέρα μουσική. *Τὸ δημῶδες ᾆσμα. Συλλογαὶ* δημωδῶν ᾀσμάτων. *'Η μουσικὴ εἰς τὴν ἐλευθέραν 'Ελλάδα.* Φιλαρμονικὴ ἑταιρεία «Εὐτέρπη». Φιλαρμονικὴ ἑταιρεία 'Αθηνῶν. "Ομιλος φιλομούσων. Τὸ λαϊκὸ τραγούδι. *'Η πολύφωνος μουσικὴ εἰς τὴν 'Εκκλησίαν. Οἱ "Ελληνες μουσικοὶ δημιουργοί. Σχολικὴ μουσική. Στρατιωτικὴ μουσική. Κριτική, μουσικολογία, αἰσθητική. Μουσικὰ ἱδρύματα καὶ ὀργανισμοί.* 'Ωδεῖον Λόττνερ. 'Ελληνικὸν 'Ωδεῖον. 'Εθνικὸν 'Ωδεῖον. *"Αλλα μουσικὰ ἱδρύματα. 'Η μουσικὴ ἐν Κερκύρᾳ. Γενικὴ βιβλιογραφία.* Γενικαὶ ἱστορίαι μουσικῆς. 'Αρχαία μουσική. Βυζαντινὴ μουσική. Νεοελληνικὴ μουσική. . . . . 953—967

ΟΡΧΗΣΙΣ . . . . 967—970
'Αρχαῖοι χρόνοι. Ποικιλίαι καὶ ταξινόμησις. Νεοελληνικὴ ὄρχησις *Βιβλιογραφία.*

ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ. . . . . 970—977

Παρ' ἀρχαίοις. Τὰ γυμνάσια. Τὰ ἀγωνίσματα. Τὰ βραβεῖα. 970—972

Παρὰ Βυζαντινοῖς. Αἱ παλαῖστραι εἰς τὸ Βυζάντιον. 'Η κυνηγεσία. "Αλλα ἀγωνίσματα. Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Φράγκοι. Τὰ φραγκικὰ ἱπποτικὰ ἀγωνίσματα. 'Ο ἐξελληνισμὸς τῶν φραγκικῶν ἀγωνισμάτων. . . . . 972—973

'Επὶ τουρκοκρατίας. . . . . 973—974

Νεώτεροι χρόνοι. 'Η ἀνάπτυξις τοῦ ἀθλητισμοῦ. 'Η ἀναβίωσις τῶν ὀλυμπιάδων. Οἱ Βαλκανικοὶ ἀγῶνες. 'Ο γυναικεῖος ἀθλητισμός . . . . Σελίς 974—975

Προσκοπισμός. . . . . 975—976

Σχολικὴ σωματικὴ ἀγωγή. *Βιβλιογραφία.* . . . . 976—977

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ . . . . 977—982
Χαρακτὴρ καὶ ροπὴ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. 'Αρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Κοσμολογικὴ περίοδος τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. 'Ανθρωπολογικὴ περίοδος τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. 'Ελληνιστικὴ περίοδος τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. 977—980

'Η φιλοσοφία κατὰ τὸν βυζαντινὸν μεσαίωνα. . . . . . . 980—981

'Η φιλοσοφία παρὰ τοῖς νεωτέροις "Ελλησι. *Βιβλιογραφία.* 981—982

ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ . . . . 982—1027

'Ανθρωπολογία. Αἱ ἀνθρωπολογικαὶ γνώσεις τῶν ἀρχαίων. Νεωτέρα περίοδος. . . . . 982—983

'Αστρονομία. Γενικά. Περίοδος τῶν μετεωρολογικῶν ὑποθέσεων. Περίοδος τῶν φυσικῶν ὑποθέσεων. Περίοδος τῶν μαθηματικῶν ὑποθέσεων. Βυζαντινοὶ καὶ νεώτεροι χρόνοι. 'Αναβίωσις τῆς ἑλληνικῆς ἀστρονομίας.. . . . . 983—985

Γεωγραφία. Αἱ γεωγραφικαὶ ἀντιλήψεις παρ' ἀρχαίοις. 'Ελάσσονες "Ελληνες γεωγράφοι καὶ νεώτεροι . . . . 985—987

Γεωδαισία. Γενικά. 'Η πρὸ τοῦ 'Ερατοσθένους περίοδος. 'Ερατοσθένης—"Ηρων. Οἱ νεώτεροι χρόνοι. *Χαρτογραφικαί, γεωδαιτικαὶ καὶ κτηματολογικαὶ ὑπηρεσίαι.* Γεωγραφικὴ ὑπηρεσία στρατοῦ. Τοπογραφικὴ ὑπηρεσία ὑπουργείου Συγκοινωνίας. 'Υδρογραφικὴ ὑπηρεσία ὑπουργείου Ναυτικῶν. Τοπογραφικὴ ὑπηρεσία ὑπουργείου Γεωργίας . . . . 987—990

Γεωλογία-ὀρυκτολογία. Αἱ γεωλογικαὶ καὶ ὀρυκτολογικαὶ γνώσεις τῶν ἀρχαίων. 'Ο Θεόφραστος. Οἱ νεώτεροι χρόνοι. 990—991

Ζῳολογία 991

Θεολογία. Οἱ πρῶτοι ἀπολογηταί. 'Η σχολὴ 'Αλεξανδρείας. Κλήμης—'Ωριγένης. Σχολὴ 'Αντιοχείας. 'Απὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Δ' αἰῶνος. Βασίλειος-Γρηγόριος-'Ιωάννης. 'Η παρακμὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας. 'Η κατὰ τῶν Λατίνων πολεμική. 'Η ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τοῦ 1821 περίοδος. Οἱ νεώτεροι χρόνοι . . . . 991—993

'Ιατρική. Γενικά. 'Αρχαία ἑλληνικὴ ἰατρική. 'Ιπποκρατικὴ ἰατρική. 'Αλεξανδρινὴ ἰατρική. 'Ελληνορρωμαϊκὴ ἰατρική. Βυζαντινὴ ἰατρική. 'Η ἰατρικὴ ἐπὶ τουρκοκρατίας. 'Η ἰατρικὴ ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς 'Ανεξαρτησίας μέχρι σήμερον. 'Η ἰατρικὴ ὡς ἐπιστήμη. 'Ιατρικὴ σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου. Τὸ ὀδοντιατρικὸν σχολεῖον. Φαρμακευτικὴ σχολή. Στρατιωτικὴ ἰατρικὴ σχολή. 'Εργαστήρια, κλινικαί, μουσεῖα. 'Ιατρικαὶ ἑταιρεῖαι. 'Ακαδημία 'Αθηνῶν. 'Αγῶνες ἰατρικοί. 'Ιατρικὸς τύπος. Βιβλιοθῆκαι καὶ βιβλιολογία. 'Η ἰατρικὴ ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς ὑγιειονομικῆς ὀργανώσεως. 'Ιατροσυνέδριον. 'Οργάνωσις καὶ διεύθυνσις ὑγιειονομικῆς ὑπηρεσίας. 'Υγιειονομικὴ σχολή. 'Υγιειονομικὴ ὑπηρεσία τῶν πολεμικῶν ὑπουργείων. Νοσοκομεῖα καὶ ἰατρεῖα. *Τὸ ἰατρικὸν ἐπάγγελμα.* 'Εξάσκησις ἐπαγγέλματος. Εἰδικοὶ ἰατροί. 'Αριθμὸς τῶν ἰατρῶν. Στρατιωτικὴ ὑπηρεσία. 'Επαγγελματικὰ σωματεῖα. Ταμεῖον ἀλληλοβοηθείας καὶ συντάξεως. Λειτουργία ἰδιωτικῶν ἰατρικῶν ἐργαστηρίων καὶ θεραπευτηρίων. Βιομηχανία φαρμακευτικῶν εἰδῶν. Οἱ "Ελληνες ἰατροὶ ἐν τῇ ξένῃ καὶ ὡς πολιτικοί, φιλόλογοι, λογογράφοι καὶ ποιηταί.. . . . . 993—996

Λαογραφία. Γενικά. 'Η λαογραφία παρὰ τοῖς ἀρχαίοις. Παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς. Κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους. 'Η λαογραφία ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ 'Ελλάδι. 'Η «'Ελληνικὴ Λαογραφική» 'Εταιρεία. Τὸ Λαογραφικὸν 'Αρχεῖον. . . . . . 996—999

Μαθηματικά. 'Ιωνικὴ σχολή. 'Ο Θαλῆς. 'Η σχολὴ τοῦ Πυθαγόρου. 'Αρχύτας ὁ Ταραντῖνος. 'Η 'Ελεατικὴ σχολή. 'Η ἀτομιστικὴ σχολή. Αἱ σχολαὶ Κνίδου καὶ 'Αθηνῶν. 'Η σχολὴ 'Αλεξανδρείας. Εὐκλείδης. 'Αρχιμήδης. 'Απολλώνιος ὁ Περγαῖος. 'Ερατοσθένης. "Ιππαρχος. Πτολεμαῖος. Πάππος. Διόφαντος. Θέων. 'Υπατία. Βυζαντινὴ σχολή. Μεταβυζαντινὴ περίοδος. Νεώτεροι χρόνοι . . . . 999—1003

Νομική. Γενικά. Περίοδος ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου. Περίοδος ἑλληνορρωμαϊκοῦ δικαίου. Περίοδος βυζαντινοῦ δικαίου. Περίοδος τουρκοκρατίας. Νεωτέρα περίοδος τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης. . . . . .1003—1007

Φιλολογία. *'Επισκόπησις τῶν περὶ τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν μελετῶν ἐν 'Ελλάδι (1821—1934).* Α. Κοραῆς. Λ. Φωτιάδης. Κ. Βαρδαλάχος. Κ. Κούμας. Κ. Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων. Γ. Γεννάδιος. Ν. Βάμβας. Ν. Δούκας. Κ. 'Ασώπιος. Ν. Χρυσοβέργης. Ν. Πίκκολος. Ε. Οὐλερῖχος. Χ. Φιλητᾶς. Σκαρλάτος Βυζάντιος. Α. Μουστοξύδης. Δ. Μαυροφρύδης. Α. Κυπριανός. Ι. Οἰκονομίδης. Ι. Βαλέττας. Κ.-Η. Βασιάδης. Δ. Βερναρδάκης. Δ. Θερειανός. Σ. Κουμανούδης. Ε. Καστόρχης. Δ. Σεμιτέλος. Π. Παπαγεωργίου. Ι. Πανταζίδης. Κ. Κόντος. Γ. Μιστριώτης. Σ. Μωραΐτης. Σ. Βάσης. Α. Ζάκας. Γ. Ζηκίδης. Α. Σκιᾶς. Σ. Μενάρδος. Γ. Χατζιδάκις κ.ἄ. *Λεξικογραφία. Νεοελληνικὴ φιλολογία* "Ορος. "Εννοια. 'Αντικείμενον. *'Ιστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας.* Α'. 'Η φιλολογία τῆς διασπορᾶς. Β'. 'Η φιλολογία τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Γ'. 'Η μετεπαναστατικὴ φιλολογία. Μονογραφία. 'Εκδόσεις καὶ κριτικὴ κειμένων. Γραμματολογία. Συστηματικαὶ ἐπιστῆμαι. Λογοτεχνικὴ κριτική. Δ'. Περίοδος τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. 'Η βιβλιογραφία. 'Η ἔκδοτικὴ καὶ κριτικὴ κειμένων. 'Η μονογραφία. 'Η λογοτεχνικὴ κριτική. 'Η γραμματολογία. Αἱ συστηματικαὶ ἐπιστῆμαι. . . . . .1007—1018

Φυσική. 'Η φυσικὴ τῶν ἀρχαίων. 'Η φυσικὴ ἐν τῇ νεωτέρᾳ 'Ελλάδι. . . . . .1018—1019

Φυτολογία. Παρ' ἀρχαίοις. Κατὰ τὸν μεσαίωνα. Νεώτεροι χρόνοι .1019—1021

Digitized by Google

Σελίς

Χημεία. Γένεσις τῆς ἀλχημείας. Ἡ χημεία ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι . . . . 1021—1022

Βιβλιογραφία τῶν ἐπιστημῶν. *Γενικὴ βιβλιογραφία διὰ τὴν ἀρχαίαν ἐπιστήμην ἐν γένει καὶ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Εἰδικὴ βιβλιογραφία. Ἀστρονομία. Γεωγραφία. Γεωλογία. Ἐφηρμοσμέναι ἐπιστῆμαι. Ζῳολογία. Θεολογία. Ἰατρική. Ἱστορία. Λαογραφία. Μαθηματικά. Νομική.* Ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δίκαιον. Ρωμαϊκοελληνικὸν δίκαιον. Βυζαντινὸν δίκαιον. Μεταβυζαντινὸν δίκαιον. Σύγχρονον δίκαιον. Πηγαί. Συστήματα. Μονογραφίαι. Μεταφράσεις. Περιοδικά. *Οἰκονομική. Ὀρυκτολογία. Πολιτειολογία. Φαρμακευτική. Φιλολογία. Κλασσικαὶ σπουδαί.* Λεξικογραφικαὶ ἐργασίαι. Βιβλιογραφικαὶ ἐργασίαι. Περιοδικὸς τύπος. Γαλλικαὶ ἐκδόσεις. Ἀγγλικαὶ καὶ ἀμερικανικαὶ ἐκδόσεις. Ἰταλικαὶ ἐκδόσεις. Ὁλλανδικαὶ ἐκδόσεις. *Βυζαντιναὶ σπουδαί.* Περιοδικὸς τύπος. Λεξικογραφικαὶ ἐργασίαι. *Νεοελληνικαὶ σπουδαί.* Περιοδικὸς τύπος. *Φυσική. Χημεία.* . . . . 1022—1025

Ὁρολογία ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν. Γενικά. Φιλοσοφία. Νομική. Ἱστορία. Γλωσσική. Φιλολογία. Χημεία. Βοτανική. Τεχνικοὶ ὅροι. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. *Βιβλιογραφία* . . . . 1025—1027

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ . . . . 1027—1032

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Διαίρεσις. Μέλη. Διοίκησις. Πόροι. Συνεδρίαι. Δημοσιεύματα. Βραβεῖα. Ἀριστεῖον. Βιβλιοθήκη. Ἐπιστημονικὰ ἱδρύματα: Ἱστορικὸν λεξικόν. Λαογραφικὸν ἀρχεῖον. Μεσαιωνικὸν ἀρχεῖον. Ἀρχεῖον τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου. Ἐπιστημονικὰ ἔργα: Ἑλληνικὴ βιβλιοθήκη. Λεξικὸν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὅρων. Μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς. Ἀνασκαφὴ Ἀκαδημείας. Συλλογὴ τῶν ἀρχαίων ψηφιδωτῶν τῆς Ἑλλάδος. Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου. Μεταφράσεις νεοελληνικῶν λογοτεχνημάτων. Γεωλογικὸς χάρτης τῆς Ἑλλάδος. Ἔρευνα περὶ τῆς γεωργίας. Ἄλλα ἐπιστημονικὰ ἔργα. *Βιβλιογραφία.* . . . . 1027—1030

Ἐπιστημονικαὶ ὀργανώσεις καὶ ἑταιρεῖαι. Γενικαὶ ὀργανώσεις. Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ. Ἑταιρεῖαι ἀρχαιολογικῶν, ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν μελετῶν. Θεοσοφικαὶ ἑταιρεῖαι. Ἱστορικαὶ καὶ συναφεῖς ἑταιρεῖαι. Κοινωνιολογικαι ἑταιρεῖαι. Ἑταιρεῖαι τεχνικῶν ἐπιστημῶν. Φιλεκπαιδευτικαὶ ἑταιρεῖαι. 1030—1031

Μουσεῖα - Βιβλιοθῆκαι. *Βιβλιογραφία.* . . . . 1031—1032

ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ. 1032—1044

Τύπος. Αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες. Αἱ ἐπαναστατικαὶ ἐφημερίδες. Πολιτικαὶ ἐφημερίδες. Αἱ καθημεριναὶ εἰδησεογραφικαὶ ἐφημερίδες. Ἐπαρχιακὸς τύπος. Περιοδικά. Ἐφημερίδες τοῦ Μετώπου. Τὰ πρακτορεῖα πωλήσεως τῶν ἐφημερίδων. Πρακτορεῖα διαφημίσεων. Ὀργάνωσις καὶ μηχανικὰ μέσα. «Ἄργος τοῦ Τύπου». Στατιστική. *Βιβλιογραφία.* . . . . 1032—1041

Τυπογραφία. Ἱστορικόν. Ἐκδόσεις καὶ ἐκδοτικαὶ ἐπιχειρήσεις. *Βιβλιογραφία.* . . . . 1041—1044

«ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ» . . . . 1044—1046

Digitized by Google

Digitized by Google

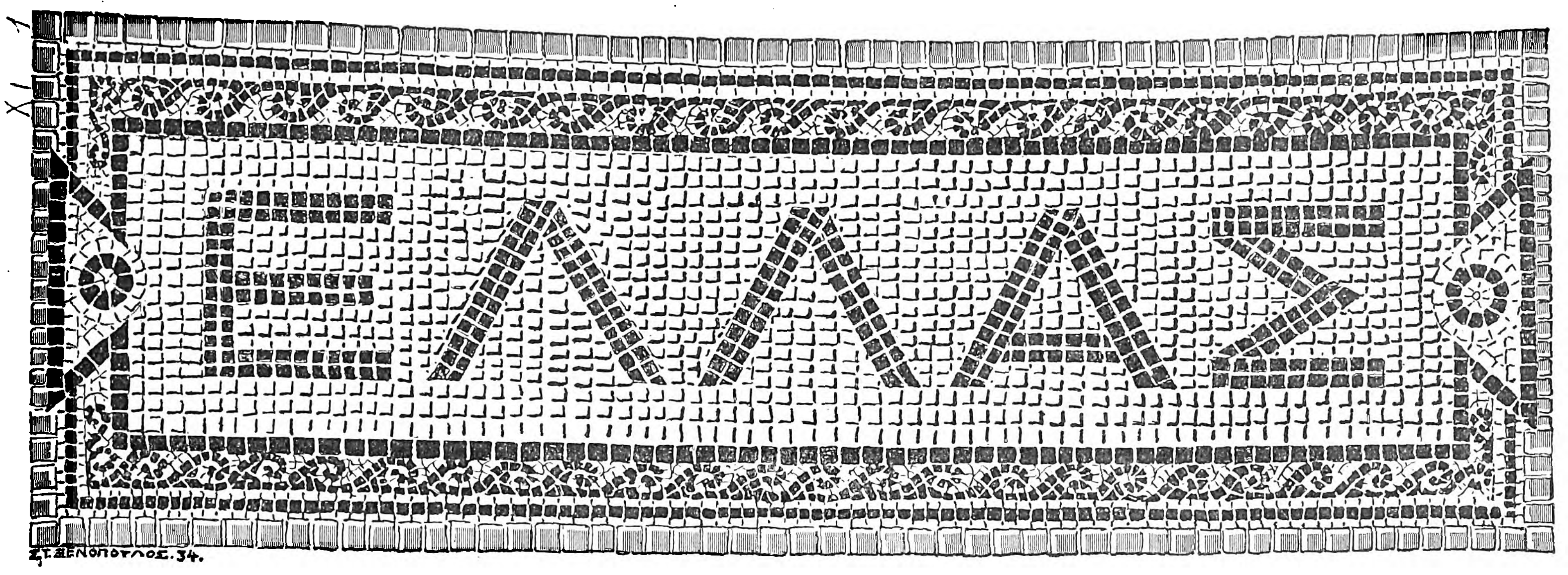

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ

Ἑλλὰς (ἡ). Ἀνεξάρτητον κράτος τῆς ΝΑ. Εὐρώπης, καταλαμβάνον τὸ νότιον τμῆμα τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου καὶ τὰς παρ' αὐτὸ νήσους τοῦ Ἰονίου καὶ τοῦ Αἰγαίου πελάγους, πλὴν τῆς Ἴμβρου, τῆς Τενέδου καὶ τῶν Δωδεκανήσων. Περιλαμβάνεται μεταξὺ τῶν παραλλήλων 34° 49′ (νησὶς Γαῦδος Ν. τῆς Κρήτης) καὶ 41° 40′ 50″ (θρᾳκικὴ μεθόριος) βορείου πλάτους καὶ 19° 22′ (νησὶς *Ὀθωνοὶ* Δ. τῆς Κερκύρας) καὶ 27° 6′ (ἀκρ. *Πράσον* τῆς Σάμου) ἀνατολικοῦ μήκους ἀπὸ τοῦ μεσημβρινοῦ τοῦ Γκρήνουϊτς, ὁρίζεται δὲ πρὸς Β. ὑπὸ τῆς Ἀλβανίας, τῆς Νοτιοσλαυΐας καὶ Βουλγαρίας καὶ πρὸς τὰ ΒΑ. ὑπὸ τῆς Τουρκίας, κατὰ τὸ λοιπὸν δὲ τμῆμα περιβρέχεται ὑπὸ τοῦ Αἰγαίου πελάγους πρὸς Α., τῆς Μεσογείου θαλάσσης πρὸς Ν. καὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους πρὸς Δ. Ἔχει συνολικὴν (μετὰ τῶν νήσων) ἔκτασιν 130.199 τετρ. χλμ. καὶ πληθυσμὸν 6.204.684 κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928. Πρωτεύουσα τοῦ κράτους εἶναι αἱ *Ἀθῆναι*.

Ἡ *Ἑλλάς*, ἀνακτήσασα τὴν ἀνεξαρτησίαν της διὰ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821, κατέστη ἀπόλυτος (1832—1843) καὶ εἶτα συνταγματικὴ μοναρχία (1843—1924), ἀπὸ δὲ τοῦ 1924 δημοκρατία (*Ἑλληνικὴ Δημοκρατία*).

Ἡ Ἑλλὰς καλεῖται: λατινιστὶ Graecia, ἰταλ. καὶ ἱσπαν. Grecia, γαλλ. Grèce, ἀγγλ. Greece, γερμαν. Griechenland καὶ τουρκιστὶ Yunanistan (*Γιουνανιστάν*).

Ἑλλάς, Ἕλλην, Ἑλληνισμός. Τὸ ἔτυμον τῆς λέξεως *Ἑλλάς*, παρὰ πάσας τὰς γενομένας ἐρεύνας καὶ συζητήσεις, παραμένει εἰσέτι σκοτεινόν. Οὐχὶ πολὺ πιθανὴ εἶναι ἡ εἰκασία τοῦ Γ. Κουρτίου ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο ἔχει σχέσιν πρὸς τὰ *σέλας, σελήνη, ἑλάνη* (=λαμπάς), οὐδὲ ἡ τοῦ Βιλαμόβιτς, ὅτι εἶναι συγγενὲς πρὸς τὰ *ψελλίζω, σελλίζω, ἑλλός, ἔλλοψ* καὶ τοὺς *Σελλοὺς* ἢ *Ἑλλοὺς* τῆς Δωδώνης καὶ ὅτι ἄρα *Ἕλληνες*=βαρβαρόφωνοι. Ἴσως ἡ λέξις συγγενεύει πρὸς τὸ *Ἑλλοπία*, ὅπερ ἀπαντᾷ ὡς ὀνομασία διαφόρων ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ὅπερ δυνατὸν νὰ παράγεται ἐκ τοῦ *ἕλλα* (λακωνιστὶ=καθέδρα, καθ' Ἡσύχιον) ἢ τοῦ *ἕλος*. Πάντως οὐδεμία τῶν προταθεισῶν ἐτυμολογιῶν εἶναι ἀποχρώντως πειστική. Ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῶν λέξεων *Ἑλλὰς* καὶ *Ἕλληνες* παρατηροῦμεν ὅτι αὗται μᾶλλον ὀψὲ ἐδήλωσαν τὸ ὅλον ἑλληνικὸν ἔθνος. Ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι τὸ ὄνομα *Ἑλλὰς* σημαίνει ἁπλῶς χώραν τινὰ ἀνήκουσαν εἰς τὸ κράτος τοῦ Πηλέως καὶ οἰκουμένην ὑπὸ Μυρμιδόνων (Ἰλ. Ι 395, Π 595—596, Ὀδ. λ 495—496), πατρίδα δ' οὖσαν τοῦ Ἀμύντορος, πατρὸς τοῦ Φοίνικος (Ἰλ. Ι 447—448, 478). Ἀπαντᾷ δ' ἅπαξ παρ' Ὁμήρῳ καὶ ὡς πόλις (ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν νεῶν, Β 683—684). Κατὰ τὸν Στράβωνα (ΙΧ 431—432), οἱ μὲν ἐνόμιζον ὅτι ἡ παρ' Ὁμήρῳ Ἑλλὰς ἦτο ἡ αὐτὴ τῇ Φθίᾳ (πρβλ. καὶ *Θουκυδ.* Ι, 3 «τοὺς μετ' Ἀχιλλέως ἐκ τῆς Φθιώτιδος, οἵπερ καὶ πρῶτοι Ἕλληνες ἦσαν») καὶ ἀπετέλει τὸ νότιον μέρος τῆς Θεσσαλίας, οἱ δὲ ὅτι ἦτο διάφορος τῆς Φθίας χώρα ἢ πόλις. Προσθέτει δ' ὁ γεωγράφος ὅτι οἱ μὲν θεωροῦντες αὐτὴν χώραν ἔλεγον ὅτι διῆκεν ἀπὸ Παλαιφαρσάλου μέχρι τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, ἐκ δὲ τῶν νομιζόντων αὐτὴν πόλιν οἱ μὲν Φαρσάλιοι ἐδείκνυον εἰς ἀπόστασιν ἑξήκοντα σταδίων ἀπὸ τῆς ἑαυτῶν πόλεως κατεσκαμμένην πόλιν, περὶ ἧς ἐπίστευον ὅτι ἦτο ἡ Ἑλλάς, οἱ δὲ Μελιταιεῖς ἔλεγον ὅτι ἡ πόλις Ἑλλὰς ἔκειτο πέραν τοῦ Ἐνιπέως, εἰς ἀπόστασιν δέκα σταδίων ἀπὸ τῆς ἑαυτῶν πόλεως. Σήμερον ὅμως κρίνεται ὡς λίαν ἀπίθανον νὰ ὑπῆρξεν ὄντως ποτὲ πόλις τις Ἑλλὰς καλουμένη. Κατὰ τὸν Busolt ἡ παρ' Ὁμήρῳ χώρα Ἑλλάς, ἣν ὁ ποιητὴς ὀνομάζει «εὐρύχορον», ἤτοι χαρακτηρίζει ὡς εὐρεῖαν πεδιάδα, ἦτο πιθανῶς ἡ ὑπὸ τοῦ Ἐνιπέως, τοῦ Ἀπιδανοῦ καὶ ἄλλων παραποτάμων τοῦ Πηνειοῦ διαρρεομένη Θεσσαλιῶτις. Ἐν νεωτέροις χωρίοις τῆς «Ὀδυσσείας» (ἐν τῇ Τηλεμαχείᾳ, α 344, δ 726, 816, ο 80) τὸ ὄνομα Ἑλλὰς λαμβάνει μείζονα ἔκτασιν, διότι ἐν αὐτοῖς ἀπαντᾷ ἡ φράσις «καθ' (ἢ ἀν') Ἑλλάδα καὶ μέσον Ἄργος», ἐν ᾗ *Ἑλλὰς* μὲν καλεῖται ἡ Στερεὰ Ἑλλάς, *Ἄργος* δὲ ἡ Πελοπόννησος.

Οἱ Ἕλληνες ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι καλοῦνται *Δαναοὶ* καὶ *Ἀργεῖοι* καὶ *Ἀχαιοί*, ἡ δὲ λέξις *Ἕλληνες* ἀπαντᾷ ἐν αὐτοῖς ἅπαξ μόνον (ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν νεῶν, Ἰλ. Β, 684), καὶ δὴ ἐν τῇ στενῇ ἐννοίᾳ, σημαίνουσα τοὺς κατοίκους τῆς εἰς τὸ κράτος τοῦ Πηλέως ἀνηκούσης θεσσαλικῆς Ἑλλάδος. Ἅπαξ δ' ἀπαντᾷ ἐν αὐτοῖς καὶ ἡ λέξις *Πανέλληνες*, ἤτοι ἐν τῇ φράσει «Πανέλληνας καὶ Ἀχαιοὺς» (Ἰλ. Β, 530), δι' ἧς προφανῶς σημαίνεται τὸ σύνολον τῶν Ἑλλήνων, ὁ στίχος ὅμως οὗτος ἠθετεῖτο ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἀριστάρχου. Πάντως ἡ λέξις *Πανέλληνες*, ὡς τοῦ σύμπαντος ἑλληνικοῦ γένους δηλωτική, ἀπαντᾷ ἀναντιρρήτως τὸ πρῶτον περὶ τὰ μέσα τῆς Ζ' ἑκατονταετηρίδος παρὰ τῷ Ἡσιόδῳ (Ἔργ. 528) καὶ τῷ Ἀρχιλόχῳ (ἀπ. 52 (87)). Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ΣΤ' ἑκατονταετηρίδος τὸ ὄνομα *Ἕλληνες* ὑπῆρχεν ἐν παγκοίνῳ χρήσει ὑπὸ τὸ ῥηθὲν γενικὸν νόημα, διότι ἤδη πρὸ τοῦ 580 εἶχεν ἐπικρατήσει ἡ λέξις *Ἑλλανοδῖκαι*, σημαίνουσα τοὺς κριτὰς τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων. Τὴν αἰτίαν, δι' ἣν τὸ ὄνομα *Ἕλληνες* (καὶ *Ἑλλὰς*) καὶ οὐχὶ τὸ ὄνομα ἄλλης τινὸς τῶν πολλῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐξενίκησε καὶ ἐπεξετάθη ἐφ' ὅλον τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, ἠγνόουν οἱ παλαιοί, οὐδ' οἱ νεώτεροι ἀνεκάλυψαν. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι τοῦτο συνέβη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς δελφικῆς ἀμφικτιονίας ὀλίγην ἔχει τὴν πιθανότητα.

Ὁ *Ἕλλην*, ὁ ἐπώνυμος ἥρως τῶν Ἑλλήνων, εἶναι ἄγνωστος εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, κατὰ δὲ τοὺς μεθ' Ὅμηρον χρόνους, ὅτε ἀνεφάνη ἡ τάσις ἵνα δημιουργῶνται ἐπώνυμοι ἥρωες διὰ τὰ διάφορα ἑλληνικὰ γένη, ἐπλάσθη ὡς ἐπώνυμος τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ γένους τὸ ἄχρουν τοῦτο πρόσωπον, εἰς ὃ ἐδόθησαν διάφοροι ἑκάστοτε γεννήτορες. Ἀπαντᾷ δὲ τὸ πρῶτον ἐν τῷ ἡσιοδείῳ καταλόγῳ, ὅστις ἐποιήθη κατὰ τὴν ΣΤ' ἑκατονταετηρίδα (ὡς υἱὸς τοῦ Δευκαλίωνος καὶ τῆς Πύρρας).

Πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης μετέθεσε τὴν παλαιοτάτην Ἑλλάδα ἐκ τῆς Θεσσαλίας εἰς τὴν Ἤπειρον, καὶ δὴ εἰς τὴν περὶ τὴν Δωδώνην καὶ τὸν Ἀχελῷον χώραν. Τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι τὸ ἑξῆς: «(ὁ κατακλυσμὸς) περὶ τὸν ἑλληνικὸν ἐγένετο μάλιστα τόπον· καὶ τούτου περὶ τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀρχαίαν. Αὕτη δ' ἐστὶν ἡ περὶ Δωδώνην καὶ τὸν Ἀχελῷον· οὗτος γὰρ πολλαχοῦ τὸ ῥεῦμα μεταβέβληκεν· ᾤκουν γὰρ οἱ Σελλοὶ ἐνταῦθα καὶ οἱ καλούμενοι τότε μὲν Γραικοί, νῦν δ' Ἕλληνες» (Μετεωρ. Ι, 352 a). Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Ἀριστοτέλους, καθ' ἣν ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς ἔκειτο περὶ τὴν Δωδώνην, πηγάζει ἔκ τινος μύθου διαδοθέντος κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς Δ' ἑκατονταετηρίδος ὑπὸ τῶν Μολοσσῶν, ἐν τῇ περιοχῇ τῶν ὁποίων ἔκειτο τότε ἡ Δωδώνη. Ὁ μῦθος οὗτος, ἵνα ἐμπεδώσῃ τὴν ἑλληνικὴν καταγωγὴν τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῶν Μολοσσῶν, παρίστανε τὸν Δευκαλίωνα ἱδρυτὴν τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης. Ὁ Ἀριστοτέλης ἠσπάσθη τὸν μολοσσικὸν μῦθον προθύμως, τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ κατὰ τὴν «Ἰλιάδα» (Π 233—235) περὶ τὴν Δωδώνην ᾤκουν οἱ Σελλοί, τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ συγγενεῦον πρὸς τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων. Πάντως ἡ περὶ τὴν Δωδώνην χώρα δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς μία τῶν κοιτίδων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μετὰ τὴν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν χερσόνησον μετανάστευσιν αὐτοῦ.

Τὸ ρωμαϊκὸν ὄνομα τῶν Ἑλλήνων ἦτο Grai ἢ Graeci, πιθανώτατα δὲ τὸ Graeci παρήχθη ἐκ τοῦ Grai καὶ ἔχει λατινικὴν τὴν προέλευσιν. Τὸ Grai δυνατὸν νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα *Γραῖα* (ἐν Βοιωτίᾳ καὶ ἐν Εὐβοίᾳ, οἱ κάτοικοι *Γραῖοι*) ἢ *Γραῖκες* (οἱ Αἰολεῖς οἱ ἀποικίσαντες τὸ Πάριον) ἢ *Γρᾶς* (ὁ κατασχὼν τὴν Λέσβον) ἢ *Γραῆς* (ἀττικὸς δῆμος), πιθανώτερον ὅμως εἶναι λέξις καθαρῶς ἰταλική. Ἡ λέξις *Γραικοὶ* ἐν τῇ ἑλληνικῇ γραμματείᾳ ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον παρ' Ἀριστοτέλει (ἐν τῷ ἀνωτέρω παρατεθέντι χωρίῳ τῶν «Μετεωρολογικῶν») καὶ δὴ ὡς παλαιότερον ὄνομα τῶν Ἑλλήνων, εἶτα ἐν τῷ Παρίῳ μαρμάρῳ ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἐκδοχὴν («Ἕλληνες ὠνομάσθησαν, τὸ πρότερον Γραικοὶ καλούμενοι») καὶ ἔπειτα παρὰ τοῖς λογίοις ποιηταῖς τῶν ἀλεξανδρεωτικῶν χρόνων, οἵτινες μεταχειρίζονται τὸ *Γραικὸς* ὡς συνώνυμον τοῦ *Ἕλλην*. Ἀλλὰ τὸ *Γραικοὶ* δὲν δύναται νὰ εἶναι παλαιότερον ἑλληνικὸν ὄνομα τῶν Ἑλλήνων καὶ διὰ τὸν λόγον ὅτι ἔχει κατάληξιν οὐδόλως ἀπαντῶσαν ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς ὀνόμασι γενῶν καὶ λαῶν, εἶναι δ' ἀναμφιβόλως ἑλληνικὴ μεταγραφὴ τοῦ ἐκ τοῦ παλαιοτέρου Grai παραχθέντος νεωτέρου λατινικοῦ τύπου Graici, Graeci. Ἡ ἐθνικῶν ὀνομάτων ἰταλικὴ κατάληξις icus εἶναι τόσον ἀλλοτρία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὥστε ὁ Θουκυδίδης λέγει Ὄπικες ἀντὶ Ὀπικοί, ἐπίσης δ' ἀπαντᾷ Ἕρνικες παρὰ Στράβωνι καὶ Διονυσίῳ τῷ Ἁλικαρνασσεῖ. Καὶ ὁ ἐπώνυμος ἥρως *Γραικὸς* ἢ *Γραῖκος* εἶναι λίαν ὄψιμον πλάσμα, μορφὴ παράλληλος πρὸς τὴν τοῦ Ἕλληνος, ἄγνωστος εἰς τοὺς παλαιοτέρους χρόνους καὶ δημιουργηθεῖσα ἀφοῦ τὸ *Γραικοὶ* ἐθεωρήθη ὡς παλαιότερον ὄνομα τῶν Ἑλλήνων. Ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον ἐν τῷ ἡσιοδείῳ καταλόγῳ, ἀλλὰ τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα δὲν εἶναι γνήσιον.

Τὸ ὄνομα *Ἑλλάς*, ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτοῦ παρ' Ὁμήρῳ στενῆς σημασίας ἐπεκταθέν, ἐσήμανε πρῶτον τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, ἀποκλειομένης τῆς Πελοποννήσου (πρβλ. «τὴν Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον», Δημοσθ. 19, 303) καὶ τῆς Θεσσαλίας, εἶτα πᾶσαν τὴν ὑπὸ Ἑλλήνων οἰκουμένην χώραν, περιλαμβανομένης καὶ τῆς Πελοποννήσου καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς μικρασιατικῆς Ἑλλάδος (*Ἡροδ.* 1, 92. *Ξενοφ.* Ἀναβ. 6, 5, 23), εἰς ἣν ἀντιτίθεται «ἡ παρ' ἡμῖν Ἑλλὰς» (*Ξενοφ.* Ἑλλ. 3, 4, 5). Ἡ λέξις *Ἑλλὰς* ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἅπαξ μόνον (Πράξ. 20, 2). Πολλάκις δὲ οὐ μόνον ἐν τῷ ποιητικῷ λόγῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ πεζῷ ἡ λέξις Ἑλλὰς σημαίνει τοὺς Ἕλληνας. Οὗτοι παρὰ τῷ Δημοσθένει (18, 304) διαιροῦνται εἰς «τοὺς ἔξω Πυλῶν Ἕλληνας καὶ τοὺς εἴσω».

Κατὰ τοὺς ἀλεξανδρεωτικοὺς χρόνους, μετὰ τὴν συμβᾶσαν εὐρυτάτην ἐξάπλωσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν τῇ Ἀνατολῇ, *Ἕλληνες* καὶ *ἑλληνίζοντες* καὶ *ἑλληνισταὶ* ἐκλήθησαν καὶ πάντες οἱ ἑλληνιστὶ λαλοῦντες. Κατὰ δὲ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, μετὰ τὴν ἐμφάνισιν καὶ διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, αἱ λέξεις αὗται ἐσήμαναν τὸν ἐθνικὸν καὶ εἰδωλολάτρην, ἡ δὲ λέξις *ἑλληνισμὸς* τὸν ἐθνισμὸν καὶ τὴν εἰδωλολατρείαν. Ἤδη ἐν τῇ Καινῇ Δια-

Digitized by Google

θήκη *Ἕλληνες* καὶ *ἑλληνισταὶ* καλοῦνται πάντες οἱ ἐθνικοί, κατ' ἀντίθεσιν τῶν Ἰουδαίων. Οὕτω παρὰ Μάρκῳ (ζ' 26): «ἡ δὲ γυνὴ ἦν Ἑλληνίς, Συροφοινίκισσα τῷ γένει». Ἀλλ' ὁ ὅρος *ἑλληνιστὴς* ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἔχει συνήθως ἔννοιαν διάφορον, σημαίνων τοὺς ἑλληνιστὶ μὲν λαλοῦντας, τὴν δ' ἰουδαϊκὴν θρησκείαν πρεσβεύοντας. Πάντως τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων κατέστη συνώνυμον τοῦ εἰδωλολάτρου ἢ αἱρετικοῦ. Οὕτω ὁ Τατιανὸς κατὰ τὴν Β' μ. Χ. ἑκατονταετηρίδα ἔγραψε: «Λόγον πρὸς Ἕλληνας», ὁ δὲ Ἀθανάσιος κατὰ τὴν 4ην ἑκατονταετηρίδα: «Λόγον κατὰ Ἑλλήνων». Ὁ περὶ τὰ μέσα τῆς Ε' ἑκατονταετηρίδος ζήσας ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς Θεοδώρητος ὁ Κύρρου τοὺς ἱερεῖς τοῦ Βάαλ ἀποκαλεῖ «ἱερεῖς τῶν Ἑλλήνων». Ἰωάννης δ' ὁ Μόσχος, κατὰ τὴν Ζ' ἑκατονταετηρίδα, λέγει ἐν τῷ «Λειμωναρίῳ» αὐτοῦ: «Σαρακηνός τις Ἕλλην». Ἀφοῦ ὁ αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας μετήνεγκε τὴν ἕδραν τοῦ κράτους του εἰς τὸ Βυζάντιον (330), ἰδίᾳ δ' ἀφοῦ τὸ δυτικὸν ρωμαϊκὸν κράτος κατελύθη (476), τὸ ὄνομα *Ρωμαῖοι*, ἀπολέσαν τὴν ἐθνολογικὴν αὐτοῦ σημασίαν, ἐσήμαινε τοὺς ὑπηκόους τοῦ Ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, καὶ δή, μετὰ τὴν πλήρη ἐξελλήνισιν αὐτοῦ, κατ' ἐξοχὴν τὸ σπουδαιότατον στοιχεῖον αὐτοῦ, ἤτοι τοὺς ἑλληνιστὶ λαλοῦντας. Τὸ ὄνομα παρέμεινε μὲ τὴν αὐτὴν σημασίαν μέχρι τῆς σήμερον ἐν τῇ δημώδει γλώσσῃ ὑπὸ τὸν τύπον *Ρωμιὸς* (*Ρωμιά*, *Ρωμιοπούλα*, *Ρωμιόπουλο*, *ρωμαίικος*,—*η*,—*ο*, *τὸ ρωμαίικο*, *ἡ ρωμιοσύνη* κλπ.). Αὐτὸ δὲ τὸ κράτος ἐκλήθη *Ρωμανία*. Τὸ ὄνομα τοῦτο ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον κατὰ τὴν Δ' μ. Χ. ἑκατονταετηρίδα παρὰ τῷ Ἀμμιανῷ Μαρκελλίνῳ (11, 7), εἶτα ἐν διαφόροις κειμένοις, καὶ δὴ ἐν τῷ «Διγενεῖ Ἀκρίτᾳ». Παρά τισι τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων ἀπαντᾷ ἐνίοτε ἀντ' αὐτοῦ τὸ *Ρωμαΐς*. Τὸ ὄνομα *Ἑλλὰς* ὅμως ἐπέζησε κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, τοὐλάχιστον ἐν τῇ ἐπισήμῳ γλώσσῃ τῆς διοικήσεως τοῦ κράτους. Οὕτω, κατὰ τὸ πρὸ τοῦ 535 ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ δημοσιευθὲν σύγγραμμα τοῦ Ἱεροκλέους «Συνέκδημος», ὅπερ εἶναι στατιστικὸν ἐγχειρίδιον τοῦ Ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἡ ὑπὸ ἀνθυπάτου διοικουμένη *ἐπαρχία τῆς Ἑλλάδος* περιλαμβάνει τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, τὴν Πελοπόννησον, τὴν Εὔβοιαν καὶ διαφόρους ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους. Τῆς ἐπαρχίας ταύτης, ἥτις περιεῖχε 79 πόλεις, μητρόπολις εἶναι ἡ Κόρινθος. Ὀψιαίτερον τὸ *θέμα Ἑλλάδος* (ἱδρυθὲν μεταξὺ τῆς Ζ' καὶ τῆς Θ' ἑκατονταετηρίδος), κατὰ τὸ «Περὶ τῶν θεμάτων» σύγγραμμα Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἀποτελεῖται ἐκ τῆς Ἀττικῆς, Βοιωτίας, Φωκίδος, Λοκρίδος, Εὐβοίας, Κυκλάδων καὶ τοῦ μέχρι τοῦ Πηνειοῦ μέρους τῆς Θεσσαλίας. Τοῦ θέματος τούτου πρωτεύουσα εἶναι συνήθως αἱ Θῆβαι. Κατὰ τὴν ΙΑ' καὶ ΙΒ' ἑκατονταετηρίδα τὰ δύο γείτονα θέματα Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου ἀπαντῶσιν ἡνωμένα εἰς ἓν θέμα, οὗ πρωτεύουσα εἶναι συνήθως ἡ Κόρινθος. Τοῦ θέματος Ἑλλάδος, καὶ ἐν γένει τῆς κυρίως Ἑλλάδος, οἱ κάτοικοι ἐκαλοῦντο Ἑλλαδικοί.

Παράδοξον εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὄνομα *Ἑλλὰς* ἐσήμανέ ποτε ἁπλῶς τὴν πόλιν *Σικυῶνα*, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ λεξικοῦ τοῦ Σουΐδα (κατὰ τὴν Ι' ἑκατονταετηρίδα): «Σικυὼν ἡ νῦν Ἑλλὰς καλουμένη» καὶ ἐκ τῆς «Χρονογραφίας» τοῦ Μαλάλα (κατὰ τὴν ΣΤ' ἑκατονταετηρίδα): «Σικυωνίων τῶν νῦν καλουμένων Ἑλλαδικῶν» (ἐκδ. Βόννης, σελ. 68). Ἐπίσης παράδοξον εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι σήμερον ἔτι ὁ ποταμὸς Σπερχειὸς ὑπὸ τοῦ λαοῦ καλεῖται *Ἑλλάδα*.

Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Λατίνων ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1204) τὸ ὄνομα *Ἑλλὰς* ἐξαφανίζεται ὡς διοικητικῆς περιφερείας δηλωτικόν. Τοὐναντίον ὅμως, ἀπὸ τῶν χρόνων τούτων ἰδίᾳ, καθίσταται ἀεὶ συχνοτέρα ἡ χρῆσις τῶν λέξεων *Ἕλληνες* καὶ *Ἑλλὰς* ἐν τῇ εὐρείᾳ αὐτῶν ἐθνολογικῇ καὶ πολιτιστικῇ σημασίᾳ. Οὕτως Ἰωάννης Γ' Δούκας ὁ Βατάτζης, ὁ αὐτοκράτωρ Νικαίας (1222—1255), ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν πάπαν Γρηγόριον τὸν Θ' («Ἀθήναιον», τόμ. Α', σελ. 373—378) γράφει: «ὅτι τε ἐν τῷ γένει τῶν Ἑλλήνων ἡμῶν ἡ σοφία βασιλεύει» καὶ κατωτέρω: «ὅτι μὲν οὖν ἀπὸ τοῦ ἡμετέρου γένους ἡ σοφία καὶ τὸ ταύτης ἤνθησεν ἀγαθόν». Ὁ σουλτάνος τῆς Αἰγύπτου καὶ Συρίας Νασὶρ Νασρεδδὶν Μοχάμεδ, γράφων πρὸς Ἀνδρόνικον Γ' τὸν Παλαιολόγον (1328—1341) καὶ προσαγορεύων αὐτὸν «κληρονόμον τῆς βασιλείας τῶν Ρωμαίων» ἀποκαλεῖ αὐτὸν καὶ «σπάθην τοῦ βασιλέως τῶν Μακεδόνων» καὶ «ἀνδρειότητα τῆς βασιλείας τῶν Ἑλλήνων» (*Regel*, Analecta Byzantino-Russica, σελ. 57—58). Ὁ δ' ἐκ τῶν τοῦ εἰρημένου σουλτάνου διαδόχων Νασὶρ Νασρεδδὶν Χασάν, τῷ 1348, ἐν ἐπιστολῇ πρὸς Ἰωάννην ΣΤ' τὸν Καντακουζηνὸν (ἐκδ. Βόννης σ. 94—99), ὀνομάζει τοῦτον «σπάθην τῶν Μακεδόνων» καὶ «βασιλέα τῶν Ἑλλήνων». Νικηφόρος ὁ Γρηγορᾶς, περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους, λέγει περὶ τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, ζήσαντος κατὰ τὴν ΙΓ' ἑκατονταετηρίδα, «διαβόητος ἐν τοῖς τότε γενόμενος Ἕλλησιν» (στ' σελ. 168). Ἰωάννης ὁ Ἀργυρόπουλος προσφωνεῖ Ἰωάννην Η' τὸν Παλαιολόγον (1425—1448) «ὦ τῆς Ἑλλάδος ἥλιε βασιλεῦ» (*Σάθα*, Monuments, τ. Α', σελ. XII). Ὁ δὲ τελευταῖος τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑδρευσάντων Χριστιανῶν βασιλέων Κωνσταντῖνος ΙΑ' ὁ Παλαιολόγος, ὅστις καὶ αὐτός, ὡς πάντες οἱ προκάτοχοί του, ἔφερε τὸν τίτλον «βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος Ρωμαίων», ἐν τῇ προσλαλιᾷ αὐτοῦ, κατὰ τὴν προτεραίαν τῆς Ἁλώσεως, ἀποκαλεῖ τὴν Κωνσταντινούπολιν «ἐλπίδα καὶ χαρὰν πάντων τῶν Ἑλλήνων» (*Φραντζῆς*, ἐκδ. Βόννης, σελ. 275—276).

Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453), καθ' ὅσον τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἀποκτᾷ ὁσημέραι ζωηροτέραν συνείδησιν ἑαυτοῦ, τὸ ὄνομα *Ἕλλην* καὶ *Ἑλλὰς* περιβάλλονται ὑπ' αὐτοῦ διὰ μείζονος αἴγλης καὶ καθίστανται εἰς αὐτὸ ἀεὶ προσφιλέστερα. Ὁ μετὰ τὴν Ἅλωσιν πρῶτος οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γεννάδιος ὁ Σχολάριος λέγει μέν που «Ἕλλην ὢν τὴν φωνήν, οὐκ ἄν ποτε φαίην Ἕλλην εἶναι διὰ τὸ μὴ φρονεῖν ὡς ἐφρόνουν ποτὲ Ἕλληνες», ἀλλ' αὐτὸς οὗτος ἀλλαχοῦ λέγει «ἡ πατρὶς ἡμῶν Ἑλλάς». Ὁ ἱστορικὸς Λαόνικος Χαλκοκονδύλης γράφει «Ἑλλήνων πράγματα», «Ἑλλήνων βασιλεῖον», «Ἑλλήνων Βασιλεύς», διὰ τῆς λέξεως *Ἕλληνες* δηλῶν τοὺς Βυζαντινούς. Ἀντώνιος ὁ Ἔπαρχος μόνον διὰ τῶν λέξεων *Ἕλληνες* καὶ *Ἑλλὰς* σημαίνει τοὺς ὁμοεθνεῖς καὶ τὴν πατρίδα αὐτοῦ. Κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 τὸ ἔθνος ἀγωνίζεται τὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς *Ἑλλάδος* καὶ τῶν *Ἑλλήνων* ἀγῶνα. Ἡ ἐν Ἐπιδαύρῳ ἐθνικὴ συνέλευσις, ἥτις συνέταξε τὸ «Προσωρινὸν πολίτευμα τῆς *Ἑλλάδος*», ἐξέδωκε τῇ 1 Ἰανουαρίου 1822 κήρυγμα, δι' οὗ «τὸ *ἑλληνικὸν ἔθνος*, τὸ ὑπὸ τὴν φρικώδη ὀθωμανικὴν δυναστείαν... κηρύττει σήμερον διὰ τῶν νομίμων παραστατῶν του, εἰς ἐθνικὴν συντεταγμένων συνέλευσιν... τὴν πολιτικήν αὐτοῦ ὕπαρξιν καὶ ἀνεξαρτησίαν». Οὕτω τὸ ἔθνος, ἅμα τῇ ἐνάρξει τοῦ μακροῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος, ἐπέβαλεν ἐπισήμως εἰς τὸ νέον κράτος τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα (*Ἑλληνικὴ Ἐπικράτεια*, *Ἑλληνικὴ Πολιτεία*, *Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος*, *Ἑλληνικὴ Δημοκρατία*).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Busolt G.*, Griechische Geschichte I² (σελ. 196—200).—*Pauly-Wissowa*, Realencyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft ἐν τοῖς ἄρθροις Hellas, Hellen, Grai κλπ.—*Θερειανοῦ Δ.*, Ὁ Ἑλληνισμὸς κατὰ λεκτικὴν καὶ πραγματικὴν ἔννοιαν (ἐν «Φιλολογικοῖς ὑποτυπώσεσι», Τεργέστη 1885).—*Πολίτου Ν. Γ.*, Ἕλληνες ἢ Ρωμιοί; (Ἀθῆναι 1901, ἀνετυπώθη ἐν «Λαογραφικοῖς Συμμείκτοις», τ. Α', Ἀθῆναι 1920, σελ. 120—133).—*Μυστακίδου, Β. Α.*, Αἱ λέξεις Ἕλλην, Γραικὸς (Γραικύλος), Βυζαντινὸς κλπ. (Τυβίγγη 1920).

—Ω

Τὸ σύνολον τῶν ἀνὰ τὸν κόσμον Ἑλλήνων. Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, λόγῳ τῆς μακρᾶς ἱστορίας του καὶ τῆς πρὸς τὸ ἐμπόριον ροπῆς του εἶναι, παρὰ τὴν μικρὰν ἀριθμητικήν του δύναμιν, ἐκ τῶν μᾶλλον διεσπαρμένων ἀνὰ τὸν κόσμον. Δὲν ὑπάρχει γωνία τῆς γῆς, εἰς τὴν ὁποίαν νὰ μὴ ἀπαντῶσιν Ἕλληνες. Δυσχερὴς ὅθεν καθίσταται ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῆς ἀριθμητικῆς του δυνάμεως, ὀφειλόμενος εἰς τὴν μεγάλην διασποράν, τὴν ἔλλειψιν σχετικῶν μὲ τὸ θέμα συστηματικῶν ἐργασιῶν καὶ τὴν ὑπάρχουσαν ἀριθμητικὴν διαφορὰν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν καὶ τῶν εἰς τὸ ἑλληνικὸν γένος ἀνηκόντων ἀνεξαρτήτως ὑπηκοότητος. Καὶ οἱ μὲν πολῖται Ἕλληνες, ἀδιακρίτως γλώσσης καὶ θρησκεύματος, ὑπολογίζονται ἐν συνόλῳ εἰς 7.000.000 περίπου, οἱ δὲ Ἕλληνες τὸ γένος, οἱ ἑλληνόφωνοι δηλαδή, ὀρθόδοξοι καὶ ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως εἰς 10.000.000 περίπου. Ὡς πολῖται Ἕλληνες θεωροῦνται οἱ ἔχοντες τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν κάτοικοι τοῦ ἐλευθέρου κράτους (συνυπολογιζομένων καὶ τῶν βάσει τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1928, 72.791 Ἰσραηλιτῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν 125.017 Μουσουλμάνων), οἵτινες ἀνέρχονται εἰς 6.204.684 (1928) καὶ οἱ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἐγκατεστημένοι, οἵτινες ἀπαντῶσι πολυαριθμότεροι ἐν ταῖς Ἡνωμέναις Πολιτείαις (200—300.000), ἐν Αἰγύπτῳ (60.000 περίπου), ἐν τῇ Σοβιετικῇ Ρωσίᾳ (85.000), ἐν Ρουμανίᾳ (35.000), ἐν Τουρκίᾳ (26.000), ἐν Βουλγαρίᾳ (1.000) καὶ ταῖς ἄλλαις χώραις (Γαλλίᾳ, Ἰταλίᾳ, Ν. Ἀμερικῇ, Ν. Ἀφρικῇ, Σουδάν, Ἀβησσυνίᾳ κ.λπ.), ὑπολογιζόμενοι ἐν συνόλῳ εἰς 250.000 περίπου. Εἰς τοὺς Ἕλληνας τὸ γένος ὑπολογίζονται: α') οἱ ἐν Ἑλλάδι Ἕλληνες, οἵτινες, ἀφαιρουμένων τῶν ἐν τῇ χώρᾳ ἐθνικῶν μειονοτήτων (τῶν Μουσουλμάνων τῆς Δ. Θράκης καὶ τῶν Ἰσραηλιτῶν, κυρίως), ἀνέρχονται εἰς 6.000.000· β') οἱ διατηροῦντες τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ (800.000 περίπου) καὶ γ') οἱ στερούμενοι αὐτῆς, εἴτε διότι τὴν ἀπώλεσαν διαρκούσης τῆς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ μακροχρονίου παραμονῆς των, εἴτε διότι ἀνήκουσιν εἰς ἑλληνικὰς ἄλλοτε, ἀλλὰ ξενοκρατουμένας ἤδη χώρας, ἐν ταῖς ὁποίαις ἀποτελοῦσιν ἐθνικὰς μειονότητας. Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν ἀνήκουσιν οἱ Ἕλληνες τῆς Δωδεκανήσου (100.000), τῆς Κύπρου (300.000), τῆς Β. Ἠπείρου (150.000), τῆς Κωνσταντινουπόλεως (75.000) καὶ τῆς Βουλγαρίας (15—20.000), εἰς δὲ πρώτην οἱ τῆς Αἰγύπτου μὴ ὑπήκοοι Ἕλληνες (20—30.000), τῆς Ἀμερικῆς (200.000, ἀπολέσαντες ἰδίᾳ ἐκ γονέων τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν), τῆς Νοτίου Ρωσίας (15.000), τῆς Ρουμανίας (15.000) καὶ τῶν λοιπῶν χωρῶν, ὑπολογιζομένου τοῦ ἀριθμοῦ, λόγῳ τῆς μὴ συγκεντρώσεως τῶν ἐν αὐταῖς Ἑλλήνων εἰς πυκνὰς παροικίας. Χαρακτηριστικὴ τῶν ἐν προκειμένῳ δυσχερειῶν εἶναι ἡ κρατοῦσα διαφωνία ὅσον ἀφορᾷ τοὺς Ἕλληνας τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Οἱ ἀριθμοὶ οἱ διδόμενοι δι' αὐτούς, ἀδιακρίτως ὑπηκοότητος, ποικίλλουσι μεταξὺ 400.000 καὶ 900.000, μόνος δὲ ἀσφαλὴς ἀριθμὸς πρὸς ἐξαγωγὴν συμπερασμάτων εἶναι ὁ διδόμενος εἰς τὰς Ἡν. Πολιτείας μεταβάντας κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀθρόας μεταναστεύσεως (1903—1917), ἀνερχόμενος εἰς 341.416. Βάσει αὐτοῦ καὶ ἔχοντες τὸ δεδομένον ὅτι πολυάριθμοι Ἕλληνες εἶχον ἤδη μεταναστεύσει πρὸ τῆς περιόδου ταύτης, ὅτι μικρὸν μόνον μέρος αὐτῶν ἐπέστρεψεν εἰς τὰς πατρίδας του καὶ ὅτι πολλοὶ τῶν ἐν Ἀμερικῇ ἐγκατεστημένων συνεζεύχθησαν, κατὰ τὸ πλεῖστον μεθ' Ἑλληνίδων, καὶ ἀπέκτησαν οἰκογενείας, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι οἱ ἐν Ἀμερικῇ Ἕλληνες ἀνέρχονται περίπου εἰς 500.000 (6λ. καὶ κεφ. Θ', *Ἑλληνισμὸς τῆς διασπορᾶς*).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Ἰω. Λαμπρίδου*, «Αἱ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι» (Ἀθῆναι, 1895).—*Μ. Δένδια*, «Αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι ἀνὰ τὸν κόσμον» (Ἀθῆναι, 1918)· βλ. καὶ τὴν ἐν τέλει τοῦ κεφ. Θ', Ἑλληνισμὸς τῆς διασπορᾶς, βιβλιογραφίαν.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Συνθετικαὶ ἐργασίαι περὶ Ἑλλάδος κατὰ τὰς νεωτέρας ἀπαιτήσεις δὲν ὑπάρχουν εἰσέτι. Ἐκ τῶν γενικωτέρων τοιούτων ἀξιολογώτεραι εἶναι: *Μελετίου* (μητροπολίτου Ἀθηνῶν), «Γεωγραφία παλαιὰ καὶ νέα» (Ἑνετία 17 8, β' ἔκδ. αὐτόθι 1807, τ. 4).—*Φιλιππίδου Δαν.* καὶ *Κωνσταντᾶ Γρηγ.* (τῶν Δημητριέων), Νεωτερικὴ Γεωγραφία (Βιέννη 1791).—*Γασπάρεως Ἀδ. Χρ.* (Gaspari), «Σχολαστικὴ γεωγραφία» (Βιέννη 808).—*Βάλβη Σπυρ.*, «La Grèce régénérée, ou description topographique du nouvel état κτλ.» (Paris 1833).—*Στεφάνου Κλωνός*, «La Grèce au point de vue naturel, éthnologique, anthropologique, démographique et médicale» (Paris 1884, δημοσιευθεῖσαι καὶ εἰς τὸ Ἐγκυκλ. Λεξικὸν τῶν Ἰατρ. Ἐπιστημῶν» τοῦ Deschamps).—*Οἰκονομοπούλου Ἠλ.*, «Μεγάλη γενικὴ γεωγραφία» (Α', Ἀθῆναι 1901).—*Σκληροῦ Σωτ.*, «Ἡ νέα Ἑλλάς, ἤτοι πλήρης περιγραφὴ κτλ.» (Ἀλεξάνδρεια 1913).—*Μηλιαράκη Ἀντ.*, «Νεοελληνικὴ γεωγραφικὴ φιλολογία, ἤτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ 1800—1899 γεωγραφηθέντων ὑφ' Ἑλλήνων (Ἀθῆναι 1899).—Ἐπίσης, ἡ πολύτιμος καὶ παντοίαν περιέχουσα ὕλην «Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος» (ἀπὸ τοῦ 1930) μετὰ τοῦ «Μηνιαίου Στατιστικοῦ Δελτίου» (ἀπὸ τοῦ 1929) ἐκδιδομένη ὑπὸ τῆς Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος.

Ἐκ τῶν ξένων ἐργασιῶν σπουδαιότεραι ὑπῆρξαν κατὰ μὲν τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ τὴν τουρκοκρατίαν αἱ περιγραφαί, ἀναμνήσεις ἢ μονογραφίαι τῶν περιηγητῶν, κατὰ δὲ τοὺς νεωτέρους χρόνους γενικαὶ ἐργασίαι πλείστων ἀρχαιολόγων, φιλολόγων, φιλελλήνων καὶ ἄλλων λογίων, ὧν μνημονευτέαι σὺν ἄλλοις αἱ ἀκόλουθοι: *Ἀνωνύμως*, «Description géographique et historique de la Turquie d'Europe par ordre alphabétique» (Strasbourg-Bruxelles 1828).—*Schroder Fr.*, «Shores of the Mediterranean» (London 1846).—*Dechamps Gast.*, «La Grèce d' aujourd'hui» (Paris 1892, β' ἔκδ. αὐτόθι 1910).—*Jebb R. C.*, «Modern Greece» (London 1901).—*Fischer Th.*, «Mittelmeerbildern» (Berlin 1906, β' ἔκδ. 1913).—*Heisenberg A.*, «Neugriechenland» (Leipzig-Berlin 1909).—*Struck Ad.*, «Griechenland. Land, Leute und Denkmäler» (Wien-Leipzig 1911).—*Garnett*, «Greece» (London 1914).—*Ponten Jos.* καὶ *Julia*, «Griechische Landschaften; ein Versuch künstlerichen Erdbeschreibungs» (Stuttgart-Berlin 1914, τ. 2 εἰκονογρ.).—*Allinson F. G.* καὶ *A. C. E.*, «Greek lands» (Boston 1922, β' ἔκδ.).—*Schulze*, «Makedonien Landschaft und Kulturbilder» (1927).—*Dénier J.*, «La Grèce» (1932).

Συμβολικαὶ παραστάσεις. Ποικίλαι εἶναι αἱ κατὰ καιροὺς χρησιμοποιηθεῖσαι, ἀνθρωπόμορφοι καὶ μή, συμβολικαὶ παραστάσεις τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ καθόλου ἔθνους, οὐδεμία ὅμως ἐξ αὐτῶν ἐπεκράτησεν ἀπολύτως μέχρι σήμερον, ὡς συμβαίνει μὲ τὰς συμβολικὰς εἰκονίσεις ἄλλων χωρῶν καὶ ἐθνῶν (π. χ. τὸν γαλατικὸν ἀλέκτορα καὶ τὴν συμβολίζουσαν τὴν Γαλλικὴν Δημοκρατίαν γυναῖκα μὲ τὸν φρύγιον πῖλον, κ. ἄ.). Διάφοροι ἀρχαῖαι παραστάσεις, ἰδίᾳ τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς ἀφιερωμένης εἰς αὐτὴν γλαυκός, τοῦ Ἑρμοῦ, τῆς δάφνης, τῆς ἐλαίας κ. ἄ., ἀπετέλεσαν ἔκτοτε μέχρι σήμερον τὰ σύμβολα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου. Κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἡ Ἑλλὰς δὲν εἶχεν ἴδιον ἐθνικὸν σύμβολον. Βραδύτερον, ὅτε τὸ Ἀνατολικὸν ρωμαϊκὸν κράτος ἀπέκτησεν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα, ὡς Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἐπεκράτησεν ὡς σύμβολον τοῦ νέου κράτους ὁ δικέφαλος ἀετὸς τῶν αὐτοκρατόρων, συμβολίζων, κατὰ τὴν ἐπικρατεστέραν γνώμην, διὰ τῶν δύο κεφαλῶν του, τὴν διπλῆν αὐτῶν ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας. Ἰδιάζουσαν ὅλως σημασίαν ἀπέκτησεν ὁ ἀετὸς οὗτος μετὰ τὴν Ἅλωσιν, γενόμενος ἔκτοτε τὸ ἔμβλημα τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ. Οἱ Φιλικοὶ προέκριναν τὴν παράστασιν τοῦ ἐκ τῆς τέφρας του ἀναγεννωμένου φοίνικος, συμβολίζοντος τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους. Εἰκονίζετο δὲ αὕτη καὶ ἐπὶ τῆς σημαίας, ἣν ὕψωσεν ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης, τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1821, κηρύσσων τὴν Ἐπανάστασιν εἰς τὰς παριστρίους ἡγεμονίας. Τὸν φοίνικα καθιέρωσε καὶ ὁ Ι. Καποδίστριας ὡς ἔμβλημα τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους, ἐκτυπώσας αὐτὸ καὶ ἐπὶ τῶν σφραγίδων καὶ τῶν νομισμάτων. Ὅτε ὅμως κατῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ βαυαρικὴ δυναστεία, κατηργήθη ὁ φοῖνιξ, καθ' ὅλον δὲ τὸ διάστημα τῆς βασιλείας (μέχρι τοῦ 1924) ἐπεκράτησαν τὰ ἐμβλήματα τῶν δύο ἡγεμονευσασῶν ἐν Ἑλλάδι δυναστειῶν. Ἰδιαιτέρου ἰδίᾳ ἀξίαν, ὡς καθαρῶς ἑλληνικὸν σύμβολον, ἀπέκτησαν οἱ ἐκατέρωθεν τοῦ στέμματος τῆς δευτέρας δυναστείας δύο Ἡρακλεῖς. Τέλος ἡ δημοκρατία καθιέρωσεν ἐκ νέου ὡς ἐθνόσημον τὸν φοίνικα, μὲ τὸν σταυρὸν εἰς τὸ βάθος τῆς παραστάσεως. Πλὴν ὅμως τῶν ἀνωτέρω ἐπισήμων παραστάσεων ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ὡς συμβολισμὸν τῆς Ἑλλάδος, συνηθέστερον μὲν εὔζωνος, σπανιώτερον δὲ ἀρχαιοπρεπεῖς παραστάσεις γυναικῶν.

Digitized by Google

Α΄. ΦΥΣΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

ΘΕΣΙΣ ΚΑΙ ΕΚΤΑΣΙΣ

Ἡ Ἑλλὰς ἐκτείνεται κατὰ τὸ νότιον τμῆμα τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου (ἢ τοῦ Αἵμου) καὶ τὰ πολύκολπα καὶ πολύνησα πελάγη Ἰόνιον καὶ Αἰγαῖον. Ὁριζομένη πρὸς βορρᾶν ὑπὸ τῆς Ἀλβανίας, τῆς Νοτιοσλαυΐας καὶ τῆς Βουλγαρίας καὶ ἐπὶ μικρόν, βορειοανατολικῶς, ὑπὸ τῆς Τουρκίας, ἁπλοῦται κατὰ τὰ λοιπὰ μέρη ἐν τῇ θαλάσσῃ πολυσχιδῶς, περιλαμβάνουσα πάσας τὰς κατὰ τὸ Ἰόνιον καὶ Αἰγαῖον νήσους, πλὴν τινων βορειοανατολικῶς (Ἴμβρος καὶ Τένεδος) καὶ νοτιοανατολικῶς (Δωδεκάνησος) τοῦ Αἰγαίου. Τὸ βορειότατον σημεῖον τῆς Ἑλλάδος, κατὰ τὴν ἑλληνοβουλγαρικὴν μεθόριον, κεῖται εἰς 41° 44′ 50″ βορείου πλάτους, τὸ νοτιώτατον κατὰ τὴν νησῖδα Γαῦδος (τῆς Κρήτης) εἰς 34° 49′, τὸ δυτικώτατον κατὰ τὴν νησῖδα Ὀθωνοὶ τῆς Κερκύρας εἰς 19° 22′ ἀνατολικῶς τοῦ μεσημβρινοῦ τοῦ Γκρήνουϊτς καὶ τὸ ἀνατολικώτατον, τὸ ἀκρωτήριον Πράσον τῆς νήσου Σάμου, εἰς 27° 6′. Αἱ κατὰ χιλιόμετρα ἀποστάσεις τῶν ἐσχάτων παραλλήλων, ἀπεχόντων 6° 55′ 50″, εἶναι 778, τῶν δ' ἐσχάτων μεσημβρινῶν (7° 44′ μέσης ἀποστάσεως) 677. Οὕτως ἡ ἔκτασις τῆς Ἑλλάδος ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον εἶναι κατὰ 101 χιλιόμ. μεγαλυτέρα τῆς ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς.

Κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον ἐκτάσεως τὸ πλάτος τοῦ ἠπειρωτικοῦ κορμοῦ περιστέλλεται κατὰ πρῶτον εἰς τὴν 39° γεωγραφικοῦ πλάτους διὰ τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ Μαλιακοῦ ἀφ' ἑτέρου (μήκους 120 χλμ.). Κατὰ τὸ βόρειον τοῦτο ἠπειρωτικὸν τμῆμα ἐκτείνονται τὰ διαμερίσματα *Δυτικὴ Θράκη, Μακεδονία, Ἤπειρος* καὶ *Θεσσαλία*. Νοτίως τῶν κόλπων τούτων διατείνεται ἡ *Στερεὰ Ἑλλάς*, τὴν ὁποίαν νοτιώτεροι ἐγκάρσιοι κόλποι, ὁ Κορινθιακὸς καὶ ὁ Σαρωνικός, ἀποχωρίζουν ἀπὸ πᾶσαν σχεδὸν τὴν νότιον χώραν, τὴν Πελοπόννησον. Ἀκριβῆ γνῶσιν τοῦ μεγέθους τῆς ἐπιφανείας τῆς Ἑλλάδος δὲν ἔχομεν, ἐφ' ὅσον δὲν συνεπληρώθη ἔτι ἡ πλήρης χαρτογράφησις τῆς Ἑλλάδος. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γενομένων καταμετρήσεων προκύπτει ὅτι ἡ συνολικὴ ἐπιφάνεια τῆς χώρας ἀνέρχεται εἰς 130.199 τετραγωνικὰ χιλιόμετρα, τῶν ὁποίων 107.878 ἀνήκουν εἰς τὸ ἠπειρωτικὸν τμῆμα (μετὰ τῆς Πελοποννήσου) καὶ 22.321 εἰς τὰς νήσους. Ὁ εἰς τὰς νήσους ὅμως ἀναφερόμενος ἀριθμὸς φαίνεται ὅτι εἶναι ὀλίγον μεγαλύτερος. Ἡ κατὰ γεωγραφικὰ δὲ διαμερίσματα μετρηθεῖσα ἐπιφάνεια ἔχει ὡς ἑξῆς :

Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	τ.	χλμ.	24.995.8
Πελοπόννησος	»	»	22.282.8
Θεσσαλία	»	»	13.334.4
Μακεδονία	»	»	34 892.8
Ἤπειρος	»	»	9.351.0
Ἰόνιοι νῆσοι	»	»	1.921.5
Κρήτη	»	»	8.286.7
Κυκλάδες νῆσοι	»	»	2.580.2
Νῆσοι Αἰγαίου	»	»	3.847 9
Δυτικὴ Θράκη	»	»	8.706.3

Ι. ΣΑΡΡΗΣ

ΣΥΝΟΡΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἡ Ἑλλὰς συνορεύει ἀπὸ ξηρᾶς μετὰ τῆς Ἀλβανίας, τῆς Νοτιοσλαυΐας καὶ τῆς Βουλγαρίας πρὸς βορρᾶν καὶ μετὰ τῆς Τουρκίας πρὸς τὰ βορειοανατολικά, βρέχεται δὲ πρὸς δυσμὰς μὲν ὑπὸ τοῦ Ἰονίου, πρὸς νοτιοδυτικὰ ὑπὸ τῆς Μεσογείου, πρὸς νότον ὑπὸ τοῦ Λιβυκοῦ πελάγους καὶ πρὸς ἀνατολὰς ὑπὸ τοῦ Αἰγαίου, τοῦ ὁποίου περιλαμβάνει ἁπάσας τὰς νήσους, πλὴν τῶν τουρκικῶν Ἴμβρου καὶ Τενέδου καὶ τῶν ὑπὸ τῆς Ἰταλίας κατεχομένων Δωδεκανήσων. Τὰ μετὰ τῆς Ἀλβανίας σύνορα καθωρίσθησαν ὑπὸ τῆς ἐν Παρισίοις συνελθούσης τὴν 9ην Νοεμβρίου 1921 πρεσβευτικῆς διασκέψεως, ἥτις, κυρώσασα τὴν ἀπόφασιν παλαιοτέρας πρεσβευτικῆς διασκέψεως, συνελθούσης ἐν Λονδίνῳ τὴν 11ην Αὐγούστου 1913, ἀνεγνώρισε τὴν Βόρειον Ἤπειρον ὡς ἀλβανικήν. Ἡ μετὰ τῆς Νοτιοσλαυΐας μεθόριος παρέμεινεν ἀμετάβλητος ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, μετὰ τὸ τέλος τῶν ὁποίων καθωρίσθη δι' εἰδικῆς ἐπιτροπῆς, ἐπὶ τῇ βάσει ἰδίου πρακτικοῦ, ὑπογραφέντος ἐν Βελιγραδίῳ μεταξὺ Βενιζέλου καὶ Πάσιτς τῇ 3ῃ Αὐγούστου 1913. Τὰ μετὰ τῆς Βουλγαρίας σύνορα καθωρίσθησαν βάσει τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγὺ (21 Ὀκτωβρίου 1920), παρῃτήθη δὲ ὁριστικῶς ἡ Βουλγαρία τῶν ἐπὶ τῆς Δυτικῆς Θρᾴκης δικαιωμάτων της ἐν Παρισίοις τῷ 1920. Τέλος ἡ μεθόριος Ἑλλάδος—Τουρκίας ἐχαράχθη μετὰ τὴν συνθήκην τῆς Λωζάννης τῆς 24ης Ἰουλίου 1923. Δυνάμει τῆς συνθήκης ταύτης, βάσιν τῆς ἑλληνοτουρκικῆς μεθορίου ἀπετέλεσεν ὁ ποταμὸς Ἕβρος, οὐδετεροποιήθησαν δὲ αἱ ὄχθαι αὐτοῦ εἰς πλάτος 30 χλμ. ἑκατέρωθεν. Ἡ οὐδετέρα αὕτη ζώνη ἐπεξετάθη καὶ ἑκατέρωθεν τῆς τουρκοβουλγαρικῆς μεθορίου μέχρι τοῦ Εὐξείνου. Διὰ τὴν ζώνην ταύτην ἰσχύουν αἱ κατωτέρω διατάξεις :

α΄) Ἀφωπλίσθησαν καὶ κατηδαφίσθησαν πάντα τὰ μέχρι τῆς ἐποχῆς τῆς συνθήκης ὑπάρχοντα ὀχυρωματικὰ ἔργα, μόνιμα ἢ μή, καὶ ἀπηγορεύθη ἡ εἰς τὸ μέλλον ἀνέγερσις νέων ἐπιθετικῶν ἢ ἀμυντικῶν ἐγκαταστάσεων, στρατιωτικῆς, ναυτικῆς ἢ ἱεροπορικῆς φύσεως, καὶ ἀποθηκῶν ὅπλων ἢ ὑλικοῦ πολέμου. β΄) Ἀπηγορεύθη ἡ ἐγκατάστασις, στάθμευσις ἢ μετακίνησις ἐν τῇ οὐδετέρᾳ ζώνῃ ἐνόπλων δυνάμεων, πλὴν τῶν διὰ τὴν τήρησιν τῆς τάξεως ἀπασχολουμένων ἀστυνομικῶν, χωροφυλάκων, τελωνοφυλάκων καὶ ὁροφυλάκων, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἐν μὲν τῇ τουρκικῇ ζώνῃ δέον νὰ μὴ ὑπερβαίνῃ τοὺς 5.000 ἄνδρας, ἐν δὲ τῇ ἑλληνικῇ καὶ βουλγαρικῇ τοὺς 2.500 ἄνδρας δι' ἑκατέραν τῶν δύο χωρῶν. γ΄) Ἀπηγορεύθη νὰ ὑπερίπτανται ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ζώνης στρατιωτικὰ ἢ ναυτικὰ πολεμικὰ ἀερόπλοια, ἀδιακρίτως σημαίας.

Χερσαῖα σύνορα. Ἡ σημερινὴ χερσαία ὁροθετικὴ γραμμή, ἔχουσα μῆκος 1.180,6 χλμ., ὧν 249,8 χλμ. πρὸς τὴν Ἀλβανίαν, 239,8 πρὸς τὴν Νοτιοσλαυΐαν, 485,5 πρὸς τὴν Βουλγαρίαν καὶ 205,5 πρὸς τὴν Τουρκίαν, ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Στύλου ἐν Ἠπείρῳ καὶ καταλήγει εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ ποταμοῦ Ἕβρου. Ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Στύλου, κειμένου ἔναντι τῆς πόλεως Κερκύρας, κατευθύνεται πρὸς τὸ ὄρος Τσαμαντᾶ, χωρίζουσα τὴν ἑλληνικὴν Ἤπειρον ἀπὸ τῆς Ἀλβανίας καὶ ἀκολουθοῦσα τὴν γραμμὴν Φλωρεντίας, ἐκεῖθεν δὲ κατευθύνεται πρὸς τὸ ὄρος Νεμέρσκα (κορυφὴν Τούμπα, 2.590 μ.), ἀφήνουσα ὁλόκληρον τὴν κοιλάδα σχεδὸν τοῦ ποταμοῦ Δρίνου εἰς τὴν Ἀλβανίαν μεθ' ὅλων τῶν ἐκεῖ ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. Τὸ μῆκος ἀπὸ Στύλου μέχρι Τούμπας εἶναι 100 περίπου χιλιομέτρων. Ἀπὸ τῆς κορυφῆς Τούμπα ἡ ὁροθετικὴ γραμμὴ βαίνει πρὸς τὸν ποταμὸν Ἀῶον, εἰς τὴν θέσιν Μεσογέφυρα, μεθ' ὃ παρακολουθεῖ τὴν κοιλάδα τοῦ παραποτάμου τοῦ Ἀώου Σαρανταπόρου, ἣν ἐγκαταλείπει μετ' ὀλίγον καὶ κατευθύνεται πρὸς τὴν θέσιν Μάνδρα Νικολίτσα, ἐπὶ τοῦ ὄρους Γράμμου. Τὸ μῆκος ἀπὸ Νεμέρσκας μέχρι Μάνδρας Νικολίτσας εἶναι 60 χλμ. Κατὰ τὸ μέχρι Γράμμου ἀπὸ τοῦ Στύλου τμῆμα ὑπάρχουσιν αἱ κύριαι διαβάσεις Κακαβιᾶς καὶ Μεσογεφύρων, δι' ὧν διέρχονται ἁμαξιτοὶ ὁδοὶ πρὸς Ἰωάννινα. Ἀπὸ τῆς Μάνδρας Νικολίτσα ἡ ὁροθετικὴ γραμμὴ γενικῶς ἔχει χαραχθῆ ἐπὶ τῆς χωριζούσης γραμμῆς τὰ ὕδατα τοῦ ποταμοῦ Ἁλιάκμονος καὶ Ἐορδαϊκοῦ, κοινῶς Δεβόλη, εἶτα κατευθύνεται πρὸς τὴν λίμνην Πρέσπα, ἔνθα πρὸς νότον τῆς νησῖδος Μεγάλου Γρὰδ γίνεται ἡ συνάντησις τῶν ὁροθετικῶν γραμμῶν Γιουγκοσλαυΐας—Ἀλβανίας καὶ Ἑλλάδος. Ἀπὸ τῆς λίμνης Πρέσπας κατευθύνεται πρὸς τὸ ὄρος Βόρα, πρὸς βορρᾶν τοῦ Ὀστρόβου, διερχομένη πρὸς νότον τοῦ Κέναλι ἐν τῇ πεδιάδι τοῦ Ἐριγῶνος. Τὸ μῆκος **Μάνδρας Νικολίτσα—Βόρα εἶναι 130 χλμ. περίπου.** Εἰς τὸ μῆκος τοῦτο ἔχομεν τὴν διάβασιν τῆς Λυκοχαράδρας, ἐν τῷ Ἐορδαϊκῷ, ἀνήκουσαν ὁλοκλήρως εἰς τὴν Ἀλβανίαν, καὶ τὴν τῆς Φλωρίνης—Μπιγλίστας, συνέχειαν τῆς προηγουμένης, ἀνήκουσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ φέρουσαν εἰς συγκοινωνίαν τὴν Ἀλβανίαν καὶ Δυτικὴν Μακεδονίαν. Εἰς τὸ τμῆμα μεταξὺ Φλωρίνης—Μοναστηρίου ὑπάρχουσι σιδηροδρομικαὶ καὶ ἁμαξιταὶ ὁδοί, διευκολύνουσαι τὴν συγκοινωνίαν Ἑλλάδος καὶ Σερβικῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Ἀπὸ τοῦ ὄρους Βόρα ἡ ὁροθετικὴ γραμμὴ διευθύνεται, ἔχουσα γενικὴν κατεύθυνσιν πρὸς ἀνατολάς, μέχρι τῆς λίμνης Πρασιάδος (Δοϊράνης), χαραχθεῖσα ἐπὶ τῶν ὀρέων τοῦ Μωριχόβου καὶ Μογλενῶν. Ἀπὸ τῆς λίμνης Πρασιάδος κατευθύνεται πρὸς βορρᾶν μέχρι τοῦ ὄρους Κερκίνης (Μπέλες). Τὸ μῆκος Βόρα - Κερκίνης εἶναι 110 χλμ. περίπου. Κατὰ τὸ ἄνω τμῆμα ὑπάρχουσιν αἱ σπουδαιότεραι σιδηροδρομικαὶ καὶ ὁδικαὶ συγκοινωνίαι μετὰ τῆς Γιουγκοσλαυΐας καὶ τῆς Κεντρῴας Εὐρώπης. Ἡ ὁροθετικὴ γραμμή, χαραχθεῖσα ἐπὶ τοῦ ὄρους Κερκίνης, διέρχεται τὸν ποταμὸν Στρυμόνα περὶ τὴν Κούλαν, κατευθυνομένη δὲ πρὸς ἀνατολὰς διασχίζει τὸν ποταμὸν Νέστον καὶ ἀνέρχεται ἐπὶ τῆς Ροδόπης. Τὸ μῆκος ἀπὸ τοῦ ὄρους Κερκίνης μέχρι Νέστου εἶναι 110 χλμ., ἄνευ τῶν μικρῶν καμπῶν. Κατὰ τὸ τμῆμα τοῦτο ἔχομεν δύο κυρίας εἰσόδους ἀπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Μακεδονίας πρὸς τὴν Βουλγαρίαν καὶ τἀνάπαλιν, ἤτοι τὴν τοῦ Στρυμόνος καὶ τὴν τοῦ Νέστου. Ταύτας ἐχρησιμοποίησιν ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ 1913 ὡς καὶ ἡ Βουλγαρία κατὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον. Τὸ τμῆμα ἀπὸ τοῦ Νέστου μέχρι τοῦ ποταμοῦ Ἕβρου παρὰ τὴν Ἀδριανούπολιν, ἔχει μῆκος 290 χλμ. περίπου, ἔχει δὲ χαραχθῆ ἐπὶ τῆς Ροδόπης καὶ τῶν ἀντιστηριγμάτων ταύτης, ἅτινα χωρίζουν τὴν περιοχὴν τῆς Φιλιππουπόλεως καὶ τοῦ μέσου Ἕβρου ἀπὸ τῆς Δυτικῆς Θρᾴκης.

Ἡ ὁροθετικὴ γραμμή, παρακολουθοῦσα τέλος τὸν Ἕβρον, διέρχεται πρὸς νότον τῆς Ἀδριανουπόλεως καὶ καταλήγει εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, καθισταμένη ὅριον τῆς Τουρκίας καὶ Ἑλλάδος μεταξὺ Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Θρᾴκης. Τὸ μῆκος τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς ἐπὶ τοῦ Ἕβρου εἶναι περίπου 170 χλμ.

Α. ΚΟΚΙΔΗΣ

Θαλάσσια σύνορα. Ἡ διὰ μέσου τῶν θαλασσῶν μεθόριος εἰς μὲν τὸ Ἰόνιον ἀκολουθεῖ τὸν ἄξονα τοῦ μεταξὺ τῆς νησῖδος Καπαρέλλι καὶ τῆς ἠπειρωτικῆς ἀκτῆς τοῦ Βυθρωτοῦ ἀνατολικοῦ διαύλου τοῦ βορείου στομίου τῆς Κερκυραϊκῆς θαλάσσης, μέχρι τοῦ παραλλήλου τοῦ κατὰ τὸν λιμένα Φτελιᾶς ἀκρωτηρίου Στῦλος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἄρχεται καὶ τὸ τῆς ἠπειρωτικῆς ἀκτῆς θαλάσσιον σύνορον. Τὰ ἀναπεπταμένα πελάγη, τὸ Ἰόνιον καὶ τὸ Λιβυκόν, δὲν παρέσχον ἀνάγκην ὁροθεσίας τινὸς πρὸς δυσμὰς καὶ πρὸς νότον. Ὡς πρὸς τὴν ἤδη ἐν τῷ Αἰγαίῳ ἑλληνοτουρκικὴν μεθόριον, ἀνέρχεται αὕτη μεταξὺ Κάσου καὶ Κρήτης, χωρεῖ μεταξὺ Ἀνάφης καὶ Ἀστυπαλαίας, διέρχεται δυτικῶς τῆς Λέρου καὶ Καλύμνου καὶ ἀνατολικῶς τῆς Ἀμοργοῦ καὶ τῶν προσαρτημάτων της, ἀνηκόντων εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸ πρωτόκολλον τοῦ 1880, κάμπτεται μεταξὺ Πάτμου καὶ Φούρνων στρεφομένη πρὸς ἀνατολάς, διὰ νὰ διέλθῃ πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ Νταὸ Μπογὰζ (στενὸν τῆς Μυκάλης)· παρακάμπτουσα δὲ εἶτα τὴν Σάμον φέρεται πρὸς δυσμάς, διὰ νὰ διέλθῃ μεταξὺ Χίου καὶ Χερσονήσου τῶν Ἐρυθρῶν καὶ κατόπιν μεταξὺ Λέσβου καὶ Κυδωνιῶν, μεθ' ὃ παρακάμπτει τὴν Λέσβον, ἣν ἀφήνει πρὸς νότον, εἶτα δὲ εἰς τὸ ὕψος τοῦ ἀκρωτηρίου Μπαμπᾶ (ἀρχ. Λεκτὸν) φέρεται πρὸς βορρᾶν, διὰ νὰ ἀφήσῃ πρὸς ἀνατολάς της καὶ εἰς τὴν Τουρκίαν τὴν Τένεδον καὶ τὴν Ἴμβρον, πρὸς δυσμάς της δὲ τὴν Λῆμνον καὶ τὴν Σαμοθρᾴκην, καὶ διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν ἐκβολὴν τοῦ Ἕβρου (ὅλ. λ. *Γκιαούρ*-ἀντά), ὅπου καὶ ἡ ἐπάκτιος ἀφετηρία τῶν

Digitized by Google

χερσαίων συνόρων. Ἡ ἐν τῷ Αἰγαίῳ πληθὺς διασπάρτων νησίδων, ἐρήμων καὶ εἰς οὐδὲν χρησιμευουσῶν, κατέστησεν ἴσως περιττὴν τὴν εἰδικὴν μνείαν περὶ ἑκάστης ἐξ αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ὑπαγωγῆς των, καθόσον τὰ πρωτόκολλα δὲν ἀναλύουν λεπτομερῶς τὸν ὃν χρησιμοποιοῦν γενικὸν ὅρον «προσαρτήματα» ἄλλων νήσων, αἵτινες ρητῶς κατανομάζονται ἐν αὐτοῖς. Σ. Ε. ΛΥΚΟΥΔΗΣ

ΓΕΩΛΟΓΙΑ

Γενικότητες. ***Αἰγηΐς.*** Ἡ γεωλογικὴ κατασκευὴ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν εἶναι λίαν πολύπλοκος, καθόσον ἀφ' ἑνὸς μὲν ποικίλα πετρώματα, διαφόρων γεωλογικῶν διαπλάσεων, συμμετέχουσιν εἰς τὴν κατασκευὴν ταύτης, ἀφ' ἑτέρου δ' αἱ χῶραι αὗται ἔχουν ὑποστῇ πολλὰς τεκτονικὰς διαταράξεις καὶ μετακινήσεις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων γεωλογικῶν περιόδων, ἰδίᾳ ὅμως κατὰ τοὺς τελευταίους γεωλογικοὺς χρόνους.

Πολύμορφος χώρα ἡ ἑλληνικὴ γῆ, πλουσίως διαμεμελισμένη ὁριζοντίως καὶ κατακορύφως εἰς ὑψηλὰ ἀλπικὰ ὄρη, λεκάνας, λεκανοπέδια καὶ μικρὰς πεδιάδας, ἐγκεκιβωτισμένας μεταξὺ καρστικῶν ψιλῶν ὀρεινῶν ἐκτάσεων, εἰς κόλπους πλουσίους εἰς καταφύγια, νήσους κλπ., ἔλαβε τὴν μορφολογικὴν ταύτην διασκευὴν κατόπιν τῶν πολλῶν τεκτονικῶν διαταράξεων, αἵτινες συνέβησαν ἰδίᾳ κατὰ τὸν καινοζωϊκὸν αἰῶνα.

Οὕτω πως, συνεπείᾳ ἐντόνων πτυχώσεων τῶν διαφόρων στρωμάτων, ἐδημιουργήθησαν αἱ παραλλήλως ἐκτεινόμεναι καὶ στενῶς πρὸς ἀλλήλας συνεσωρευμέναι ὀρειναὶ ἁλύσεις, αἱ ὁποῖαι καταλαμβάνουσι τὰ δυτικὰ τμήματα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦσιν ὅλως ἰδιαίτερον, κυριαρχοῦν ὅμως, τεκτονικὸν καὶ μορφολογικὸν στοιχεῖον τῶν χωρῶν τούτων. Αἱ ὀρειναὶ αὗται ἁλύσεις ὠνομάσθησαν *Ἑλληνίδες ὀροσειραί*. Ἀποτελοῦσιν ἀναμφισβητήτως συνέχειαν τῶν *Δειναρίδων ὀροσειρῶν*, αἱ ὁποῖαι ἀρχίζουσιν ἀπὸ τὰς Δειναρικὰς Ἄλπεις καὶ διὰ τῶν Ἀλβανικῶν Ἄλπεων συνενοῦνται πρὸς τὰς Ἑλληνίδας.

Ὁ Suess διέβλεψε πρῶτος ὅτι αἱ Ἑλληνίδες ὀροσειραί, κατερχόμεναι ἀπὸ τῆς Ἠπείρου καὶ διὰ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος μὲ διεύθυνσιν Β.ΒΔ.—Ν.ΝΑ., στρέφονται κατόπιν εἰς τὴν Κρήτην πρὸς Α., καὶ πρὸς τὰ ΒΑ. διὰ τῆς Κρήτης, Κάσου, Καρπάθου καὶ Ρόδου φθάνουσι μέχρι τῶν ὀρεινῶν πτυχῶν τοῦ Ταύρου καὶ τῆς Μ. Ἀσίας. Τούτου δ' ἕνεκα ὠνόμασε τὸ ὑπὸ τῶν Δειναρίδων, Ἑλληνίδων καὶ Ταυρίδων ὀροσειρῶν σχηματιζόμενον μέγα τόξον ὀρέων *Δειναροταυρικὸν* τόξον (βλ.λ.).

Ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς καμπύλης πλευρᾶς τοῦ συστήματος τῶν Ἑλληνίδων ὀρεινῶν ἁλύσεων ἀποχωρίζονται βραχεῖς ὀρεινοὶ κλάδοι, διευθυνόμενοι πρὸς ἀνατολάς, μεταξὺ τῶν ὁποίων κεῖνται βαθέα λεκανοπέδια, χωριζόμενα ἀπ' ἀλλήλων μόνον διὰ σχετικῶς χθαμαλῶν ὀρεινῶν ράχεων. Μᾶζαι χέρσου, φέρουσαι ὑψηλὰς πεδιάδας καὶ βαθύπεδα, μὲ ποικίλας διευθύνσεις ὀρέων, περικρασπεδώνουσι τὴν περιοχὴν τοῦ μέσου καὶ νοτίου Αἰγαίου. Γενικῶς καταφαίνεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὅτι ἀνάλογος πρὸς τὴν ποικιλόμορφον καὶ πολύμορφον ἐπιφάνειαν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν (τὴν γεωμορφολογικὴν δηλαδὴ εἰκόνα των) παρουσιάζεται πολύπλοκος καὶ ἡ γεωλογικὴ κατασκευή των, ἡ ὁποία καὶ δίδει ἐξήγησιν ἐπὶ τῶν αἰτίων, τὰ ὁποῖα προεκάλεσαν τὴν σημερινὴν μορφολογικὴν εἰκόνα τῆς ἑλληνικῆς γῆς. Ὁ Α. Philippson πρῶτος ὠνόμασεν *Αἰγηΐδα* (βλ. λ.) τὸ τμῆμα τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνεται ἀπὸ τῶν Ἑλληνίδων ὀροσειρῶν ἐκ Δ. μέχρι τοῦ μεσημβρινοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς Α. καὶ ἀπὸ τῆς νοτίου ἀκτῆς τῆς Θράκης, τοῦ Ὀλύμπου καὶ τοῦ ἀκρωτηρίου τῶν Ἀκροκεραυνίων μέχρι τῆς βαθείας, πρὸ τῶν νοτίων ἀκτῶν τῆς Πελοποννήσου, θαλάσσης καὶ τῆς Κρήτης. Κατὰ τὸν E. Haug ὅμως «ὑπὸ τὸ ὄνομα Αἰγηΐς περιλαμβάνεται τὸ σύνολον τῶν χωρῶν, αἱ ὁποῖαι κεῖνται μεταξὺ τοῦ Αἵμου καὶ τῶν Δειναρικῶν Ἄλπεων». Εἰς τὴν Αἰγηΐδα δηλαδὴ περιλαμβάνεται ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ σημερινὴ Ἑλλὰς (μετὰ τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἀποτελοῦντος τὸ κέντρον τῆς Αἰγηΐδος), ἡ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὸ μέχρι τῆς κοιλάδος τοῦ ἄνω Ἕβρου (πεδιὰς τῆς Φιλιππουπόλεως) τμῆμα τῆς Βουλγαρίας. Ἐκ τούτων καταφαίνεται ὅτι ἡ σημερινὴ γεωλογικὴ κατασκευὴ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς γεωλογικῆς διαμορφώσεως καὶ ἐξελίξεως τῆς προϊστορικῆς Αἰγηΐδος. Ἡ γεωλογική, συνεπῶς, εἰκὼν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν διαφωτίζεται καὶ καθίσταται καταληπτὴ μόνον διὰ τῆς παρακολουθήσεως τῆς διαμορφώσεως τῶν μεταβολῶν καὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς Αἰγηΐδος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων γεωλογικῶν χρόνων μέχρι τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς.

Στρωματογραφικὴ σύστασις. ***Κρυσταλλοπαγεῖς μᾶζαι.*** Εἰς τὴν κατασκευὴν τῆς Ἑλλάδος συμμετέχουσι πολλὰ καὶ ποικίλα πετρώματα, ἀνήκοντα εἰς πολλὰς διαπλάσεις τοῦ παλαιοζωϊκοῦ (πρωτογενοῦς), μεσοζωϊκοῦ (δευτερογενοῦς) καὶ καινοζωϊκοῦ (τριτογενοῦς καὶ τεταρτογενοῦς) ἀθροίσματος στρωμάτων. Πετρώματα τῶν δύο πρώτων γεωλογικῶν ἀθροισμάτων στρωμάτων, τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἢ ἀζωϊκοῦ καὶ τοῦ ἠωζωϊκοῦ ἢ προτεροζωϊκοῦ, δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστὰ μετὰ βεβαιότητος εἰς τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα, καὶ τοῦτο διότι ἡ μεταμόρφωσις ἔχει προσβάλει τὰ πετρώματα τῶν ἀρχαιοτάτων διαπλάσεων καὶ ἔχει μεταβάλει αὐτὰ εἰς κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα.

Εἰς τὰ πετρώματα ταῦτα, τὰ κρυσταλλοσχιστώδη, τὰ ὁποῖα συνιστῶσι πολλὰ θεμελιώδη ὄρη (Grundgebirge) τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἀποτελοῦσι καὶ τὰ θέμεθλα πολλῶν ἄλλων ὀρέων αὐτῆς, δὲν κατέστη ἄχρι τοῦδε δυνατόν, λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς μεταμορφώσεώς των, νὰ ἀνευρεθῶσιν οὔτε ἀπολιθώματα οὔτε ἄλλα τινὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων νὰ καθορισθῶσι μετὰ βεβαιότητος τυχὸν ὑπάρχοντα στρώματα τῶν δύο πρώτων γεωλογικῶν ἀθροισμάτων.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν πρὸς ΝΔ. κυρτουμένων ἑλληνίδων ὀροσειρῶν κεῖνται αἱ κρυσταλλοπαγεῖς καλούμεναι μᾶζαι. Τὰ πετρώματα τῶν μαζῶν τούτων εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν τελείως μεταμεμορφωμένα κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα (γνεύσιοι, μαρμαρυγιακοὶ σχιστόλιθοι, μάρμαρα, ἀσβεστομιγεῖς μαρμαρυγιακοὶ σχιστόλιθοι ἢ σιπολῖναι, ἐκλογῖται, ἀμφιβολῖται, πυροξενῖται, κερατῖται καὶ ἀσβεστοκερατῖται κλπ.) καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡμιμεταμεμορφωμένα πετρώματα (σερικιτικοὶ καὶ χλωριτικοὶ σχιστόλιθοι, φυλλῖται, ἀργιλλικοὶ σχιστόλιθοι, χαλαζῖται καὶ πυριτικοὶ σχιστόλιθοι, ψαμμῖται, μάρμαρα, κλπ.). Τὰ πετρώματα ταῦτα ἀπαντῶσι κυρίως εἰς τρεῖς μεγάλας περιοχὰς τῆς Αἰγηΐδος, εἰς τὴν κρυσταλλοπαγῆ μᾶζαν τοῦ νοτίου Αἰγαίου, εἰς τὴν κρυσταλλοπαγῆ μᾶζαν τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας—Ὀλύμπου ἢ πελαγωνικὴν (κατὰ τὸν F. Kossmat) καὶ εἰς τὴν κρυσταλλοπαγῆ μᾶζαν τῆς Ροδόπης ἢ Θρακικήν.

Ἡ πρώτη κρυσταλλοπαγὴς περιοχὴ ἀποτελεῖται κυρίως ἐκ τῆς λεγομένης *κυκλαδικῆς κρυσταλλοπαγοῦς μάζης*, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὴν νότιον Ἀττικὴν (Πεντελικόν, Ὑμηττόν, Λαυρεωτικὴν ἐν μέρει), τὸ νοτιοανατολικὸν τρίτον τῆς νήσου Εὐβοίας (ὀρεινὴ μᾶζα τῆς Ὄχης) καὶ μέγιστον μέρος τῶν Κυκλάδων νήσων. Διὰ τῶν κρυσταλλοσχιστωδῶν πετρωμάτων τῶν νήσων Ἰκαρίας καὶ Φούρνων ἡ κυκλαδικὴ μᾶζα φαίνεται συνεχιζομένη πρὸς Α. πρὸς τὴν δίδυμον *λυδιοκαρικὴν κρυσταλλοπαγῆ μᾶζαν* τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας (Σάμος, ἀνατολικὴ Λυδία, βόρειος Καρία).

Τὰ κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα τῆς κρυσταλλοπαγοῦς περιοχῆς τοῦ νοτίου Αἰγαίου διασχίζονται ὑπὸ πολλῶν πλουτωνείων ἢ φλεβικῶν ἐκρηξιγενῶν πετρωμάτων, ἰδίως ὀξίνων (π. χ. γρανιτῶν, γνευσιογρανιτῶν, γρανουλιτῶν, πηγματιτῶν κλπ.), τὰ ὁποῖα ἐπίσης πολλαχοῦ τῆς περιοχῆς σχηματίζουσι καὶ πυρῆνας (Λαύρειον, Σέριφος, Νάξος, Τῆνος, Ἴος, Μύκονος, Δῆλος, Ἰκαρία, κλπ.). Περὶ τὰ τελείως μεταμεμορφωμένα κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα τῆς μάζης ταύτης παρουσιάζονται καὶ ἡμιμεταμεμορφωμένα τοιαῦτα, ὡς π.χ. εἰς τὰς νήσους Ψαρά, Ἀντίψαρα, Σκῦρον, Οἰνούσας, Λέσβον.

Ἡ δευτέρα κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα τῆς βορείου Αἰγηΐδος, ἡ *πελαγωνικὴ* δηλαδὴ ἡ *μᾶζα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας—Ὀλύμπου*, ἀρχίζει ἀπὸ τὰ κράσπεδα τῆς λεκάνης τῶν Σκοπίων καὶ διήκει ἄνευ διακοπῆς μέχρι τῆς χερσονήσου τῆς Μαγνησίας (Πηλίου) καὶ τοῦ βορείως τῆς Αἰδηψοῦ τμήματος τῆς Εὐβοίας. Ἀπὸ κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα τῆς μάζης ταύτης ἀποτελοῦνται τὰ θέμεθλα τῶν περιοχῶν, εἰς τὰς ὁποίας εὑρίσκονται τὰ ὄρη Βαρνοῦς, Βόρας καὶ Τζένα, τὰ ὄρη Βέρμιον, Πιέρια καὶ Ὄλυμπος κατὰ μέγα μέρος των, τὰ Καμβούνια, ἡ Ὄσσα, τὸ Μαυροβούνι, τὸ Πήλιον, τὸ ἀκραῖον ἀνατολικὸν τμῆμα Ὄθρυος, τὸ βορείως τῆς Αἰδηψοῦ βορειοδυτικὸν τμῆμα τῆς Εὐβοίας καὶ τμήματά τινα τῶν νήσων Σκοπέλου καὶ Σκιάθου. Ἡ πελαγωνικὴ μᾶζα ἐθεωρεῖτο πρότερον ὡς τὸ δυτικὸν τμῆμα τῆς κροσταλλοπαγοῦς μάζης τῆς Ροδόπης, μετὰ τῆς ὁποίας καὶ ἐχαρακτηρίζετο ὡς μία κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα τῆς βορείου Αἰγηΐδος. Διὰ τῶν ἐρευνῶν ὅμως ἰδίᾳ τοῦ F. Kossmat καθωρίσθη ὅτι ἡ πελαγωνικὴ μᾶζα χωρίζεται τεκτονικῶς τελείως ἀπὸ τὴν μᾶζαν τῆς Ροδόπης, ἀποτελοῦσα αὐτοτελῆ πυρηνώδη κρυσταλλοπαγῆ μᾶζαν. Τὸ μῆκος τῆς μεγίστης αὐτῆς θεμελιώδους ὀροσειρᾶς, κατὰ διεύθυνσιν Β.ΒΔ.—Ν.ΝΑ. (ἀπὸ τῆς λεκάνης τῶν Σκοπίων μέχρι τῆς Βορείου Εὐβοίας), εἶναι περίπου 420 χλμ., τὸ δὲ πλάτος αὐτῆς (κατὰ τὴν ἐγκαρσίαν γραμμὴν ἀπὸ τῆς λίμνης Πρέσπας μέχρι τῆς καμπῆς τοῦ Ἐριγῶνος) 60 χιλιόμετρα ὡς ἔγγιστα. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ σχεδὸν εὐθὺ ἀνατολικόν της κράσπεδον, τὸ δυτικόν της τοιοῦτον σχηματίζει προεξοχὰς πρὸς τὰ βορειοδυτικά.

Εἰς τὴν τρίτην τέλος *κρυσταλλοπαγῆ μᾶζαν τῆς Ροδόπης* ἢ *Θρακικὴν* ἀνήκουσι τὰ ὄρη Κερκίνη (Μπέλες) μετὰ τοῦ Βερτίσκου, τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς Χαλκιδικῆς μετὰ τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθω, ὁ Ὄρβηλος, ἡ Ροδόπη μετὰ τοῦ Παγγαίου καὶ τῶν νήσων Θάσου καὶ Σαμοθράκης (κατὰ μέγιστον μέρος) καὶ τὸ Τοκουτσίκ-νταγ ἕως τὸν Ἕβρον. Πολλαὶ φλέβες, σωροί, βαθόλιθοι καὶ πυρῆνες ἐξ ἐκρηξιγενῶν ὀξίνων πετρωμάτων ὑπάρχουσιν εἰς πολλὰς θέσεις τῶν δύο κρυσταλλοπαγῶν μαζῶν τῆς βορείου Αἰγηΐδος.

Ἐκτὸς τῶν δύο ἀνωτέρω περιγραφεισῶν κρυσταλλοπαγῶν μαζῶν ἀναπτύσσεται καὶ τρίτη μᾶζα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται κυρίως ἐξ ἡμιμεταμεμορφωμένων καὶ κρυσταλλοσχιστωδῶν πετρωμάτων καὶ καλεῖται *μᾶζα τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου*. Εἰς αὐτὴν ἀνήκουσι τὰ κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα τῆς Κυλλήνης (Ζίριας), ὁ πυρὴν τοῦ Ταϋγέτου καὶ τοῦ Πάρνωνος, τμῆμά τι τῶν Κυθήρων καὶ τὰ εἰς μερικὰ σημεῖα τῆς Κρήτης, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὸ ἀκραῖον δυτικὸν τμῆμα αὐτῆς, ἐμφανιζόμενα. Τὰ κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα τῆς μάζης ταύτης εἶναι κυρίως μαρμαρυγιακοὶ σχιστόλιθοι, φυλλῖται, μάρμαρα μετὰ σιπολινῶν, χαλαζῖται.

Τὸ πάχος ἐν γένει τῶν κρυσταλλοσχιστωδῶν καὶ ἡμιμεταμεμορφωμένων στρωμάτων ἀνέρχεται εἰς χιλιάδας τινὰς μέτρων. Οὕτω π. χ. εἰς τὴν Μακεδονίαν τὸ πάχος φθάνει τοὐλάχιστον τὰ 20 χιλιόμετρα.

Ποία ἡ γεωλογικὴ περίοδος, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐσχηματίσθησαν τὸ πρῶτον τὰ κρυσταλλοσχιστώδη καὶ ἡμιμεταμεμορφωμένα πετρώματα, δὲν εἶναι καθωρισμένον. Ὁ Cayeux κατέδειξεν ἤδη ὅτι τὰ κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα τῆς Κρήτης εἶναι μεταμεμορφωμένα ἱζήματα καὶ τόφφοι τοῦ μεσοζωϊκοῦ. Ὁ Philippson ἐπίσης καθορίζει ὅτι τὰ κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου εἶναι προκρητιδικὰ μεταμεμορφωμένα. Κατὰ τὰς τελευταίας ἐρεύνας τοῦ Λεοπόλδου Kober τὰ κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα τῆς νοτίου Ἀττικῆς δέον νὰ θεωρῶνται ὡς τελείως μεταμορφωθέντα πετρώματα τοῦ μεσοζωϊκοῦ.

Ἡ ἀνεύρεσις φουσουλινελλῶν (;) ὑπὸ τοῦ Γ. Κ. Γεωργαλᾶ εἰς τὰ ἡμιμεταμεμορφωμένα πετρώματα τῆς νήσου Μυτιλήνης προδίδει τὴν γεωλογικὴν ἡλικίαν τούτων ὡς περμολιθανθρακοφόρον. Αἱ ἔρευναι τέλος τοῦ Κ. Osswald ἐν Μακεδονίᾳ ἔφερον αὐτὸν εἰς τὰ συμπεράσματα: 1) ὅτι τὰ λίαν κρυσταλλοπαγῆ πετρώματα τῶν δύο θεμελιωδῶν κρυσταλλοπαγῶν μαζῶν τῆς βορείου Αἰγηΐδος ἀνήκουν κυρίως εἰς τὸ προτεροζωϊκὸν (ἢ ἀλγκόνκιον)· 2) ὅτι ἡ ἀνωτάτη σειρὰ τούτων ἐξικνεῖται πιθανῶς (τοὐλάχιστον εἰς τὰ ἀνώτερα τμήματά της) καὶ μέχρι τοῦ ἀρχαιοτάτου παλαιοζωϊκοῦ ἢ θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ἀντιπρόσωπος αὐτοῦ· καὶ 3) ὅτι ὀλίγον πιθανὸν εἶναι ἡ ἀρχαιοτάτη παχεῖα βασικὴ σειρὰ τοῦ γνευσίου νὰ ἐκτείνεται καὶ ἐντὸς τοῦ ἀρχαϊκοῦ.

Ἐντὸς τῆς ζώνης τοῦ Ἀξιοῦ παρουσιάζεται πρὸς τούτοις, κατὰ τὸν Osswald, καὶ μία σειρὰ λίαν κρυσταλλικῶν πετρωμάτων, ἡ κατάστασις τῶν πετρωμάτων τῆς ὁποίας διαφέρει ἐν μέρει ἀπὸ τὴν τῶν προμνημονευθέντων πετρωμάτων. Τὴν σειρὰν ταύτην ὁ Osswald χαρακτηρίζει ὡς *σειρὰν γνευσίων τοῦ Μπογδάντσι* καὶ παραλληλίζει πρὸς τὴν σειρὰν τοῦ βασιλικοῦ γνευσίου. Ἐκ τῶν γνευσίων τοῦ Μπογδάντσι εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Μακεδονίαν παρουσιάζεται ἓν μόνον μικρὸν τεμάχιον βορειοδυτικῶς καὶ δυτικῶς τῆς λίμνης Ἀρτζάν. Πρὸς δυσμὰς τοῦ τεμαχίου τούτου τῶν γνευσίων προσκολλᾶται, περίπου ἀπὸ τῶν στενῶν Τσιγκὰν τοῦ Ἀξιοῦ, ἐκτεταμένη τις μᾶζα ἀμφιβολίτου, ἐντόνως διαπεπερασμένη ὑπὸ γρανιτικῶν μαγμάτων, καὶ ἡ ὁποία πιθανῶς, οὐχὶ ὅμως καὶ ἀσφαλῶς, ἀνήκει εἰς τὴν σειρὰν τῶν γνευσίων τοῦ Μπογδάντσι.

Παλαιοζωϊκὰ στρώματα. Ἐπάνω ἀπὸ τὰ κρυσταλλοσχιστώδη καὶ ἡμιμεταμεμορφωμένα στρώματα ἀναπτύσσονται τὰ ἱζήματα τοῦ παλαιοζωϊκοῦ. Μέχρι τοῦδε δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἀνεύρεσις ἐν Ἑλλάδι κανονικῆς ἐπαφῆς μεταξὺ τοῦ κρυσταλλοσχιστώδους καὶ τῶν ἱζημάτων (ἰδίᾳ τῶν τελείως μὴ μεταμεμορφωμένων) τοῦ παλαιοζωϊκοῦ.

Εἰς τὴν Μακεδονίαν, κατὰ τὰς ἐρεύνας τοῦ Κ. Osswald, τὰ στρώματα τοῦ παλαιοζωϊκοῦ εἶναι μεταμεμορφωμένα εἰς βαθμὸν πολὺ μικρότερον ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἀλγκόνκια. Ἴχνη ἀπολιθωμάτων εὑρέθησαν πολλαχοῦ καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν γιουγκοσλαβικὴν Μακεδονίαν. Ἐκτὸς τούτων, πετρώματα τοῦ μακεδονικοῦ παλαιοζωϊκοῦ δύνανται νὰ ἀντιστοιχοῦν ἐνίοτε πρὸς στρώματα, ὁμοίως διαμεμορφωμένα τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, Δυτικῆς Σερβίας καὶ τῶν Ἀνατολικῶν Ἄλπεων, Θράκης καὶ Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν ὁποίων ἡ ἡλικία εἶναι ἀποδεδειγμένη δι' εὑρημάτων ἀπολιθωμάτων. Ἐξ ἄλλου, τὸ παλαιοζωϊκὸν τῆς Μακεδονίας περιορίζεται ἐντελῶς εἰς τὴν *ζώνην τοῦ Ἀξιοῦ* (τῆς μέσης Μακεδονίας), ἐξαιρέσει τοῦ σχιστολίθου τῆς λιθανθρακοφόρου διαπλάσεως βορειοδυτικῶς τοῦ Μοναστηρίου καὶ τῶν φυλλιτῶν τῆς Καστορίας, τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν ἐλλείπει κάθε ἴχνος ἀσφαλοῦς παλαιοζωϊκοῦ. Πέραν τοῦ Νέστου, πρὸς τὴν ἑλληνικὴν καὶ βουλγαρικὴν Θράκην δέον νὰ ἀναμένηται ἡ μετάβασις ἐκ τοῦ ἀλγκονκίου εἰς ἀναμφισβήτητον παλαιοζωϊκόν. Ὁ Osswald δίδει τὴν ἀκόλουθον «προσωρινὴν» ἐπισκόπησιν τῶν παλαιοζωϊκῶν διαπλάσεων τῆς Μακεδονίας:

Digitized by Google

Σειραὶ καὶ ὁμάδες	Πιθανὴ ἡλικία	Ἐλάχιστον πάχος κατὰ προσέγγισιν
Ἐρυθροὶ σχιστόλιθοι, ψαμμῖται καὶ κροκαλοπαγῆ	πέρμιος (ἐν μέρει κατωτέρα τριάσιος)	1.500 μ.
Κροκαλοπαγῆ τοῦ Ντοὺμπ	πέρμιος;	1.000—1.100 μ.
Ψαμμῖται καὶ ἀσβεστόλιθοι τοῦ Ἐλευθεροχωρίου (Γιαννιτσῶν)	πέρμιος	2.000 μ.
Φαιοὶ καὶ σκοτεινόχρωμοι σχιστόλιθοι, ψαμμῖται καὶ ἀσβεστόλιθο	λιθανθρακοφόρος (ἐν μέρει κρητιδική;)	2.500 μ.
Ἀσβεστόλιθοι καὶ σχιστόλιθοι τῆς Ἐδέσσης	λιθανθρακοφόρος; ἐν μέρει κρητιδική;)	1.800 μ. τοὐλάχιστον
Ὁμὰς πρασίνων σχιστολίθων καὶ χαλαζιτικῶν σχιστολίθων (μετὰ φυλλιτῶν)	δεβόνιος	3.000 μ.
Σειρὰ τοῦ «Veles» τοῦ Kossmat. — Ὁμὰς φυλλιτῶν καὶ γραουβάκας	δεβόνιος (+ σιλούριος;)	3.500—4.000 μ.
Σειρὰ τοῦ «Veles» τοῦ Kossmat. — Ὁμὰς μαρμάρων (μετὰ φυλλιτῶν)	δεβόνιος (— σιλούριος)	800—2.500 μ.
Ὁμὰς φυλλιτῶν καὶ μαρμάρου τοῦ Παΐκου	ἀρχαιότερον παλαιοζωϊκὸν	2.500—2.800 μ.

Εἰς τὴν ὑπόλοιπον Ἑλλάδα τὸ παλαιοζωϊκὸν παρουσιάζεται εἰς πλείστας αὐτῆς θέσεις.

α') *Δεβόνια στρώματα.* Τὰ ἀρχαιότερα, μέχρι τοῦδε γνωστά, μὴ μεταμεμορφωμένα στρώματα τοῦ παλαιοζωϊκοῦ (πρωτογενοῦς) ἀνήκουν εἰς τὴν δεβόνιον διάπλασιν τούτου. Καθωρίσθησαν μέχρι τοῦδε: 1) Εἰς τὰ ὄρη τῆς Εὐβοίας Γαλιτσάδες (σχιστόλιθοι, ψαμμῖται χονδρόκοκκοι καὶ ἀρκόσαι, ἄνευ ἀπολιθωμάτων, πάχους 500—600 μ.). 2) Εἰς τὸ βόρειον τρίτον τῆς νήσου Χίου (καὶ δὴ τὸ βορειοδυτικὸν τμῆμα αὐτῆς). Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην περιοχὴν ἀναπτύσσονται δεβόνια στρώματα, ἀποτελούμενα κυρίως ἐκ ψαμμίτου-γραουβάκη μετ' ἐνστρώσεων κερατολίθου καὶ φακῶν μαύρου ἢ κυανομαύρου ἀσβεστολίθου, ὡς ἐπίσης καὶ ἀργιλλικῶν σχιστολίθων καὶ ἀναμείκτων καὶ μεταμεμορφωμένων τοφφικῶν ἰζημάτων. Εἰς τὸν ἀσβεστόλιθον τοῦ Ἀγρελωποῦ παρουσιάζονται ἀπολιθωμένοι ἀσβεστολιθικοὶ κοραλλιογενεῖς ὄγκοι μὲ ἀπολιθωμένα τραπεζοειδῆ καὶ τετρακοράλλια (τὰ γένη φαβοσίτης, στριατοπόρα, κυαθόφυλλον, ἀκερβουλαρία), ὡς καὶ βραχιόποδα (στριγγοκέφαλος) καὶ μαλάκια (εὐόμφαλος).

β') *Στρώματα τῆς λιθανθρακοφόρου διαπλάσεως.* Ἐπὶ τῶν δεβονίων στρωμάτων ἐπικάθηνται ἀσυμφώνως, ἐν Χίῳ καὶ Εὐβοίᾳ, τὰ στρώματα τῆς λιθανθρακοφόρου διαπλάσεως. Εἰς τὴν Χίον τὰ στρώματα ταῦτα εἶναι πάλιν κυρίως σχιστοψαμμιτικά, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὑρίσκονται καὶ ἐνστρώσεις ἀσβεστολίθου μαργαϊκοῦ, μάργας, μαύρου κερατολίθου, μαύρου ἀργιλλικοῦ σχιστολίθου, ὡς ἐπίσης καὶ χαλαζιακὰ κροκαλοπαγῆ. Ἡφαίστεια τέλος καλύμματα (διαβάσου καὶ κερατοφύρου) καὶ τόφφοι βασικοῦ ὑλικοῦ συνοδεύουν τὰ στρώματα τῆς λιθανθρακοφόρου εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Καμπιῶν. Εἰς τὰς περιοχὰς τῶν Καρδαμύλων (θέσεις Ἀνέμη, Μηλιά, Βουρλιὰ κλ.) καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς ἄκρας τῆς νήσου (Μαῦρος Γκρεμὸς) παρουσιάζονται καὶ φακοὶ ἢ μικραὶ κοῖται λιθανθράκων ἐντὸς τῶν ψαμμιτικῶν στρωμάτων.

Εἰς τὴν Εὔβοιαν τὰ στρώματα τῆς λιθανθρακοφόρου διαπλάσεως εἶναι ἐπίσης σχιστοψαμμιτικὰ (σειραὶ τῆς Σέτας καὶ τῆς Στενῆς) καὶ ἀσβεστόλιθοι (τῶν ὀρέων Γαλιτζάδες καὶ Βάθειας, ὡς καὶ τῆς Κεντρικῆς Εὐβοίας), φέροντες ἀπολιθωμένα γένη τῆς οἰκογενείας τῶν πρωτοζῴων φουσουλινιδῶν *(φουσουλίνας, φουσουλινέλλας, βεερμπεκίνας, κλιμακαμμίνας, σβαγερίνας, νεοσβαγερίνας)*, ὡς ἐπίσης κοραλλίων *(κυαθόφυλλον, ζαφρέντην, λουσδαλεΐαν)*, κρινοειδῶν καὶ μαλακίων *(βελλεροφῶντας, εὐομφάλους, ναυτίλους, ὀρθοκέρατα)*. Πρὸς νότον τῶν Θαρουνιῶν εὑρέθησαν καὶ σχιστολιθικὰ πετρώματα μὲ ἀπολιθωμένα φυτικὰ λείψανα.

Στρώματα τῆς λιθανθρακοφόρου διαπλάσεως εὑρέθησαν καὶ εἰς τὰς ἀκολούθους θέσεις τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος: 1) Εἰς τὰ ὄρη Πάρνηθα καὶ Κιθαιρῶνα (σκοτεινόχρωμοι σχιστόλιθοι καὶ γραουβάκαι μετὰ μαύρων καὶ φαιῶν ἀσβεστολίθων, φερόντων ἀπολιθωμένα πρωτόζῳα *(βεερμπεκίνα, φουσουλῖνα, κλιμακαμμίνα, φουσουλινέλλα, κ. λ.)*, κρινοειδῆ, κοράλλια *(λουσδαλεΐα καὶ κυαθόφυλλον)*, ἀμμωνοειδῆ *(παραλληγόκερας)* καὶ βραγχιόποδα *(σπειροφόρος)* καὶ χαλαζιακὰ κροκαλοπαγῆ. 2) Τὸν Αἰγάλεων (βορειοδυτικὴν πλευρὰν αὐτοῦ, σχιστοψαμμιτικὰ στρώματα μετ' ἐνστρώσεων καστανοφαίου μαργαϊκοῦ ἀσβεστολίθου μὲ φουσουλίνας καὶ ἐνιαχοῦ μετὰ φακῶν μαύρου κερατολίθου, συνολικοῦ πάχους ὑπὲρ τὰ 100 μ.). 3) Τὴν νῆσον Σαλαμῖνα (περιοχὴ Πέραννες, σχιστοψαμμιτικὰ στρώματα, Καμπόλι, καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ νοτιοδυτικοῦ τμήματος τῆς νήσου). 4) Εἰς τὴν Λακωνίαν (ἀσβεστολιθικὸν κοίτασμα Μολάων, μὲ φουσουλίνας). 5) Εἰς τὴν νῆσον Ὕδραν. 6) Εἰς τὴν ἀνατολικὴν Ὄθρυν (περιοχὴ τῆς Γαύριανης, μαῦροι ἀσβεστόλιθοι μὲ φουσουλίνας)· καὶ 7) Εἰς τὴν νῆσον Ἀμοργόν, πιθανῶς δὲ καὶ τὴν νῆσον Ἀνάφην.

γ') *Πέρμια στρώματα.* Στρώματα τῆς περιόδου ταύτης, σαφῶς δι' ἀπολιθωμάτων καθωρισθέντα, καὶ δὴ μέλανες καὶ μελανόφαιοι ἀσβεστόλιθοι μετὰ λυττονιῶν, καθωρίσθησαν ἄχρι τοῦδε εἰς τὴν νῆσον Ὕδραν (περιοχὴν τῆς Ἐπισκοπῆς) καὶ εἰς τὴν κεντρικὴν Εὔβοιαν (περιοχὴν Στενῆς-Σέτας). Γενικῶς ὅμως τὰ στρώματα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσι τὸ ἀνώτατον τμῆμα τῆς λιθανθρακοφόρου διαπλάσεως μερῶν τινων τῆς Ἑλλάδος (π. χ. Εὐβοίας, Χίου, Σαλαμῖνος, Ὕδρας, κ. ἀλ.) καὶ τὰ ὁποῖα ὑπόκεινται τῶν ἀρχαιοτέρων στρωμάτων τῆς τριασίου διαπλάσεως τοῦ μεσοζωϊκοῦ, θεωροῦνται ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν περμολιθανθρακοφόρον διάπλασιν. Τὰ στρώματα ταῦτα, τὰ ὁποῖα, σύμφωνα μὲ τὰ ἄνωτέρω, ἐσχηματίσθησαν λήγοντος τοῦ παλαιοζωϊκοῦ αἰῶνος (πιθανῶς καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ μεσοζωϊκοῦ), εἶναι χαλαζιακὰ κροκαλοπαγῆ (ἔχοντα ἐνιαχοῦ πάχος 500 μ. περίπου), ἀσβεστόλιθοι μὲ ἀπολιθώματα προδούκτων, κοραλλίων, κεφαλοπόδων, φουσουλινιδῶν κ.λ.π. Τοιαῦτα στρώματα καθωρίσθησαν ἐπίσης εἰς τὴν νῆσον Ὕδραν καὶ τὰ περὶ αὐτὴν νησύδρια, τὴν Ἀμοργόν, μέσην Εὔβοιαν, Σαλαμῖνα. Ἐμφανίσεις παλαιοζωϊκῶν στρωμάτων (σχιστόλιθοι ἀργιλλικοὶ καὶ φυλλῖται μετ' ἀσβεστολιθικῶν ἐνστρώσεων, λαβραδορικοῦ πορφυρίτου καὶ τόφφων) καθωρίσθησαν ἐπίσης καὶ εἰς τὴν κεντρικὴν Πελοπόννησον, καὶ δὴ εἰς τὰς περιοχὰς τῶν χωρίων Τυροῦ τῆς Κυνουρίας, καὶ Κροκεῶν, Χαμοσπηλιᾶς, Φοινίκι καὶ Ἀπιδιᾶς τῆς Λακωνίας.

δ') *Παλαιοζωϊκὰ-ἀρχαιοτριασικὰ πυριγενῆ πετρώματα.* Εἰς πολλὰ τέλος μέρη τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος (ὡς εἰς τὴν Πάρνηθα, τὸν Κιθαιρῶνα, τὴν Σαλαμῖνα, τὴν Ἀργολίδα, τὴν Ὕδραν), τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου (περιοχαὶ παλαιοζωϊκῶν στρωμάτων τοῦ Τυροῦ καὶ τῆς Λακωνίας) καὶ τῆς Χίου, ὅπου παρουσιάζονται παλαιοζωϊκὰ καὶ βερφένια στρώματα, εὑρίσκονται καὶ πυριγενῆ πετρώματα, ἡφαιστειώτ. Ταῦτα εἶναι κυρίως ὄξινα καὶ βασικὰ μάγματα (χαλαζιακοὶ κερατοφύραι μετὰ κερατοφυρικῶν τόφφων, λαβραδορικοὶ πορφυρῖται μετὰ τόφφων καὶ διαβασικῶν ὑλικῶν), παρουσιαζόμενα ὑπὸ μορφὴν ἐπιφανειακῶν ἐκχύσεων μετὰ τόφφων. Ἡ ἀνέκχυσις τῶν ἡφαιστειογενῶν τούτων πετρωμάτων ἐγένετο κατὰ τὰ τέλη τοῦ παλαιοζωϊκοῦ αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ μεσοζωϊκοῦ.

ε') *Παλαιοζωϊκὰ πετρώματα τῆς Μακεδονίας.* Πετρώματα πυριγενῆ πιθανὸν τοῦ παλαιοζωϊκοῦ ἐν Μακεδονίᾳ θεωρεῖ ὁ Osswald τοὺς γρανίτας τῆς δυτικῆς πτέρυγος τοῦ ὄρους Κερκίνη (Μπέλες), τῶν ὀρέων τοῦ Περλεπὲ μέχρι καὶ τοῦ Καϊμακτσαλὰν πρὸς νότον, ὡς καὶ τῆς διόδου τῆς Καστανιᾶς (νοτιοδυτικῶς τῆς Βερροίας). Ἐπίσης πιθανῶς παλαιοζωϊκοὶ εἶναι οἱ ἐκρηξιγενεῖς γνεύσιοι τῆς Μακεδονίας, ὡς καὶ οἱ «ἀκραῖοι γνεύσιοι» (Randgneise) τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς Κερκίνης καὶ πορφυριτικά τινα καὶ κερατοφυρικὰ πετρώματα τῆς ζώνης τοῦ Ἀξιοῦ (δοϊρανίτης τῆς περιοχῆς τῆς Δοϊράνης), ἀνατολικοῦ τμήματος τῶν Μογλενῶν καὶ τῆς Μεταμορφώσεως (βορείως τῆς λίμνης Ἀρτζάν).

Μεσοζωϊκὰ στρώματα. Στρώματα ἀνήκοντα εἰς τὸ μεσοζωϊκὸν ἄθροισμα στρωμάτων, σχηματισθέντα δηλαδὴ κατὰ τὰς τρεῖς περιόδους (τριάσιον, ἰουράσιον, κρητιδικὴν) τοῦ μεσοζωϊκοῦ αἰῶνος, εὑρίσκονται ἀφθονώτατα καὶ εὐρύτατα ἐξηπλωμένα εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Λαμβάνουσι σημαντικὸν μέρος εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν ὀρέων τῶν διαφόρων ὀρεινῶν ζωνῶν τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος.

α') *Τριάσια στρώματα.* Τὰ ἀρχαιότερα μεσοζωϊκὰ στρώματα εἶναι τὰ σχηματισθέντα κατὰ τὴν κατωτέραν τριάσιον ὑποπερίοδον καὶ τὰ ὁποῖα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰ βερφένια στρώματα τῶν Ἄλπεων. Καθωρίσθησαν ἄχρι τοῦδε: 1) Εἰς τὴν Πάρνηθα· σχισταὶ ἄργιλλοι καὶ ψαμμῖται μετ' ἀσβεστολιθικῶν κοιτασμάτων καὶ μετ' ἀπολιθωμένων διθύρων ἐλασματοβραγχίων *(δλοπέλλη, ἀνοπλοφόρα, μυοφορία κλπ.)* καὶ βραγχιοπόδων *(λίγκουλα)*. 2) Εἰς τὴν Σαλαμῖνα (μάργαι μετ' ἐνστρώσεων μαργαϊκοῦ σχιστολίθου τοῦ λόφου 123,9 μ.). 3) Εἰς τὴν Ἐπίδαυρον. 4) Εἰς τὴν Ὕδραν· ἐρυθροὶ σχίσται καὶ ψαμμῖται τοῦ Κλιμάκι. 5) Εἰς τὰ στρώματα Τυροῦ (σχιστόλιθοι-ψαμμῖται). 6) Εἰς τὴν νῆσον Χίον (ἀσβεστόλιθοι τῆς Μαρμαροτραπέζης εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Κορακάρη καὶ τοῦ Κεφαλοβουνίου, φέροντες πλουσίαν ἀπολιθωμένην πανίδα ἀμμωνιτῶν).

Τὰ μετὰ τὰ βερφένια στρώματα σχηματισθέντα τριάσια πετρώματα εἶναι κυρίως σχηματισμοὶ βαθυτέρων θαλασσῶν, ἀσβεστόλιθοι δηλαδή, δολομῖται, μάργαι, κερατόλιθοι, σχιστόλιθοι, ψαμμῖται. Τὰ τριάσια ταῦτα στρώματα ἀνήκουσιν εἰς τὸ ἀλπινικὸν τριάσιον σύστημα, ἐγκλείουσι δὲ πληθὺν ἀπολιθωμένων θαλασσίων ζῴων καὶ φυκῶν. Καὶ ἐκ μὲν τοῦ ζωϊκοῦ κόσμου ἀφθονοῦσι κυρίως τὰ κεφαλόποδα *(ἀμμωνῖται* ἰδίως καὶ *ναυτιλοειδῆ)*, τὰ δίθυρα ἐλασματοβράγχια *(δαονέλλαι, ἀλοβίαι, μεγαλόδοντες)*, τὰ κοράλλια *(ἑξακοράλλια* κυρίως), βραγχιόποδα καὶ βρυόζῳά τινα.

Ἐκ δὲ τοῦ φυτικοῦ βασιλείου τὰ θαλάσσια θαλλόφυτα σιφωνωτὰ φύκη *(διπλοπόρα, γυροπορέλλα)*.

β') *Ἰουράσια στρώματα.* Ταῦτα εἶναι ἐπίσης κυρίως σχηματισμοὶ βαθυτέρων θαλασσῶν, ἀσβεστόλιθοι δηλαδὴ καὶ μάργαι, μαργαϊκοὶ ἀσβεστόλιθοι, σχιστόλιθοι μετὰ κερατολίθων. Ἐγκλείουσιν ἀπολιθωμένα βραγχιόποδα *(σπειριφερίνας, τερεβρατούλας, μαγελλανίας, ρυγχονέλλας, κονιγκίνας*, κ. λ.), κεφαλόποδα (κυρίως ἄφθονα ἀμμωνοειδῆ καὶ *βελεμνίτας)*, κοράλλια *(πλευροσμιλίας, θηκοσμιλίας, μοντλιβωλτίας, δενδρογύρας)*, ὑδρόζῳα *(ἐλλειψακτινίας)*, *γαστερόποδα* (κυρίως *νηρινέας*), δίθυρα ἐλασματοβράγχια *(δικέρατα, ποσειδωνίας, πλακουνοψίδας*, κ. λ.), πρωτόζῳα τρηματοφόρα καὶ βρυόζῳά τινα *(μονοτρύπας)*.

γ') *Κρητιδικὰ στρώματα.* Ταῦτα εἶναι κυρίως ἀσβεστόλιθοι μετὰ ρουδιστῶν, κερατόλιθοι-σχιστόλιθοι καὶ πλακώδεις ἀσβεστόλιθοι μὲ πλουσίαν ἀπολιθωμένην πανίσκην τρηματοφόρων πρωτοζῴων *(ὀρβιτολινῶν, ὀρβιτελλῶν, σιμπλοορβιτῶν, λεπιδορβιτοειδῶν, κλυπεορβιδῶν, καλκαρινῶν, ὀμφαλοκύκλων, σιδηρολιτῶν, βακουλογυψινῶν, ἀρνωδισλλῶν, ροζαλινῶν* καὶ *πεντελλινῶν)* μετὰ λιθοθαμνίων, βρυοζῴων, λειψάνων σπόγγων καὶ θραυσμάτων ἱππουριτῶν. Ἐπίσης ἐνιαχοῦ παρουσιάζονται καὶ ἀπολιθώματα ἐχινοειδῶν *(στεγαστήρ, θολαστὴρ* ἐν Εὐβοίᾳ), μαλακίων γαστεροπόδων *(νηρινέων, ἀκταιονελλῶν, βολβουλινῶν)* καὶ διθύρων ἐλασματοβραγχίων *(πυκνοδόντων)*, σπογγωδῶν, βρυοζῴων *(μονοτρύπας* κ. ἄ.), κοραλλίων *(ἀσπιδίσκων, διπλοχαιτετῶν)*, καὶ βραγχιοπόδων *(ρυγχονελλῶν)*.

Εἰς πολλὰς θέσεις τῶν ὀρεινῶν ζωνῶν τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Παρνασσοῦ-Γκιώνας, ὡς καὶ εἰς τὴν νῆσον Ἀμοργόν, παρουσιάζονται καὶ κοιτάσματα βωξίτου, παρεμβεβλημένα μεταξὺ ἀσβεστολίθων, φερόντων νηρινέας καὶ ἄλλα ἀπολιθώματα τοῦ ἀνωτέρου ἰουρασίου (ἴσως καὶ τοῦ κατωτέρου κρητιδικοῦ) καὶ ἀσβεστολίθων, φερόντων ρουδιστὰς τοῦ ἀνωτέρου κρητιδικοῦ. Τὰ κοιτάσματα ταῦτα θεωροῦνται ὡς ***ἀνώτερα ἰουράσια-κατώτερα κρητιδικά.***

Τὰ μεσοζωϊκὰ στρώματα εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὴν Ἀνατολικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, τὴν Σαλαμῖνα, τὸν Ἀκροκόρινθον, τὰ Ὄνεια καὶ τὴν Ἀργολίδα, μέρος τῆς Εὐβοίας, τὴν Σκῦρον, τὴν Κρήτην, τὴν Ὄθρυν, τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ Ὀλύμπου, Πιερίων καὶ Βερμίου, τὴν ζώνην τοῦ Ἀξιοῦ, τὴν περιοχὴν τῆς Θεσσαλονίκης, τὴν ἀνατολικὴν δειναρικὴν ζώνην, μέρος τῆς Πίνδου ὡς καὶ μέρος τῆς ἀμέσως δυτικῶς καὶ βορειοδυτικῶς τῆς Γευγελῆς ἐκτεινομένης περιοχῆς, διασχίζονται ὑπὸ πλουτωνείων καὶ ἡφαιστείων πετρωμάτων, σχηματισθέντων κατὰ τὸν μεσοζωϊκὸν αἰῶνα (ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἰουράσιον καὶ τὴν κατωτέραν κρητιδικὴν περίοδον). Τὰ πετρώματα ταῦτα εἶναι κυρίως βασικὰ καὶ ὑπερβασικὰ μάγματα, περιδοτῖται (μεταβληθέντες πολλαχοῦ καὶ ἐν μέρει εἰς ὀφείτας), γάββροι, διαβάσαι, μελαφύραι. Εἰς τὴν Μακεδονίαν οἱ ὀφεῖται καὶ οἱ γάββροι εἶναι ἀσφαλῶς κατά τι νεώτεροι τῶν διαβασῶν, κατὰ τὸν Osswald. Τὰ πετρώματα ταῦτα εἴς τινα θέσεις τῆς ἀνωτέρω περιοχῆς καταλαμβάνουσι μεγίστας ἐκτάσεις, ὡς π. χ. ἡ ἐκ διαβάσου περιοχὴ τῆς Γευγελῆς καταλαμβάνει ἔκτασιν 1.000 τετρ. χλμ. Εἰς τὴν ἑλληνικὴν Μακεδονίαν (ἄνευ τῆς Χαλκιδικῆς) εὑρίσκονται, κατὰ τὸν Osswald, ἐγγὺς τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς τοὐλάχιστον 2.000 κυβ. χλμ. βασικῶν μεσοζωϊκῶν ἐκρηξιγενῶν πετρωμάτων.

Τὰ βασικὰ καὶ ὑπερβασικὰ αὐτὰ μάγματα ἀνεξῆλθον ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἀνωτέραν ἰουράσιον ὑποπερίοδον, φαίνεται δ' ὅτι εἴς τινας θέσεις ἡ ἄνοδος αὐτῶν ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς κατωτέρας κρητιδικῆς ὑποπεριόδου. Τὰ πετρώματα αὐτά, ἕνεκα τῶν μεταλλοφόρων μαζῶν (χρωμίτου, λευκολίθου, ἑνώσεων νικελίου καὶ χαλκοῦ), τὰς ὁποίας συναπεκόμισαν ἀπὸ τὰ βαθύτερα τῆς γῆς, ἔχουν μεγάλην οἰκονομικὴν σημασίαν διὰ τὴν Ἑλλάδα. Μὲ τὰ μάγματα ταῦτα συνδέονται ἐπίσης καὶ τὰ κοκκώδη χρωμιοῦχα καὶ νικελιοῦχα σιδηροξείδια τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος (Ἀττικῆς, Βοιωτίας, Λοκρίδος, νήσων Εὐβοίας καὶ Σκύρου), ὡς καὶ τὰ τελευταίως ὑπὸ Γ. Γεωργαλᾶ μελετηθέντα παρόμοια κοιτάσματα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῶν Πιερίων ὀρέων (περιοχὴ Βόσοβας ἢ Σφηκιᾶς-Ριζωμάτων-Πολυδενδρίου). Ἡ γένεσις τούτων εἶναι ἐν μέρει ἀρχικὴ μαγματικὴ (ὡς ἰδίᾳ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Βόσοβας σαφῶς ἀποδεικνύεται), μέρος ὅμως τῶν κοιτασμάτων παρουσιάζει καὶ σαφῆ ἰζηματογενῆ κλασσικὸν χαρακτῆρα.

Εἰς τὴν ἑλληνικὴν Μακεδονίαν παρουσιάζονται ἐπίσης εἰς πολλὰς θέσεις αὐτῆς μεσοζωϊκὰ πετρώματα:

Digitized by Google

α) *Τριάσια πετρώματα* παρουσιάζονται κυρίως εἰς τὴν ζώνην τοῦ Ἀξιοῦ. Εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀσβεστόλιθοι (φέροντες ἀπολιθωμένα λείψανα κοραλλίων κρινοειδῶν, μεγαλοδόντων (;), γαστροπόδων, ἐλασματοβραγχίων), μαργαϊκοὶ ἀσβεστόλιθοι καὶ ἀσβεστολιθικαὶ μάργαι, δευτερευόντως δὲ δολομῖται, ἀμμώδεις σχιστόλιθοι, ψαμμῖται καὶ σχιστοψαμμιτικά τινα στρώματα. Ἐπίσης ἀσβεστόλιθοι, πιθανῶς τριάσιοι, παρουσιάζονται καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Καστορίας καὶ εἰς τὸ ὕψωμα Καρατζόβα 1.684 μ.

β) *Ἰουράσια πετρώματα* ἐλλείπουσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν Μακεδονίαν. Ἔξω αὐτῆς καὶ ἐγγὺς τῶν ἑλληνικῶν συνόρων εὑρέθησαν βορειοδυτικῶς τῆς λίμνης Δοϊράνης (στρώματα τοῦ Ντεντελῆ=ἀργιλλικοὶ χαλαζιακοὶ ψαμμῖται μετὰ κροκαλοπαγῶν, μαργαϊκῶν ἀσβεστολίθων καὶ μαργῶν) ὡς καὶ νοτιοανατολικῶς τῆς λίμνης Ὀχρίδος (*ραδιολαρῖται*).

γ) *Κρητιδικὰ στρώματα*. Ἐκ τῶν μεσοζωϊκῶν στρωμάτων τὴν μεγαλυτέραν ἐξάπλωσιν παρουσιάζουν ἐν τῇ ἑλληνικῇ Μακεδονίᾳ τὰ κρητιδικὰ πετρώματα καὶ μάλιστα τὰ ἀνώτερα κρητιδικά. Κατώτερα κρητιδικὰ οὐδαμοῦ μέχρι τοῦδε καθωρίσθησαν. Ἡ Ἀνατολικὴ Μακεδονία εἶναι τελείως ἐλευθέρα κρητιδικῶν ἀποθεμάτων. Μεγάλην ἐξάπλωσιν παρουσιάζουν τὰ ἀνώτερα κρητιδικὰ στρώματα εἰς τὴν ζώνην τοῦ Ἀξιοῦ. Ταῦτα εἶναι ἀνοικτόχρωμοι ἀσβεστόλιθοι ρουδιστοφόροι (μὲ ἱππουρίτας, ραδιολίτας, ἀκταιονέλλας, νηρινέας, ὀρβιτοειδεῖς, βρυόζωα κοράλλια), ὡς καὶ ψαμμῖται, φλυσχοειδεῖς μάργαι, ἀσβεστολιθικοὶ σχιστόλιθοι, ψαμμώδεις ἀσβεστόλιθοι, μαργαϊκοὶ σχιστόλιθοι. Μίαν γιγαντιαίαν μᾶζαν ἀνωκρητιδικῶν στρωμάτων ἀποτελεῖ τὸ Βέρμιον ὄρος μετὰ τῆς βορείας του συνεχείας μέχρι τοῦ νοτιοδυτικοῦ κρασπέδου τοῦ πεδίου τῶν Μογλενῶν, παρὰ τὴν Ἄψαλον-Ὄρμαν, ὡς καὶ τὰ βορειοδυτικῶς τῆς λίμνης τοῦ Ὀστρόβου ὑψώματα. Ἡ βάσις τῶν στρωμάτων τούτων ἀποτελεῖται ἀπὸ πρασινωποὺς σχιστώδεις χαλαζιομαρμαρυγιακοὺς ψαμμίτας, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀκολουθοῦν ὁ καλούμενος, οὐχὶ ἐπιτυχῶς, «κρητιδικὸς φλύσχης», ἀποτελούμενος ἀπὸ ἐναλλασσομένους ἀσβεστολιθικοὺς σχιστολίθους, ἀργιλλικοὺς σχιστολίθους καὶ ἀσβεστολιθικοὺς ψαμμίτας, πολυγενεῖς ψαμμίτας, κροκαλοπαγοειδεῖς ἀσβεστολίθους καὶ συνήθεις ἀσβεστολίθους. Ὁ φλύσχης οὗτος, διάτρητος ἀπὸ λέπια ὀφείτου, ἐκτείνεται καθ' ὅλον τὸ ἀνατολικὸν κράσπεδον τοῦ Βερμίου ὄρους. Ὑπεράνω τούτων ἐπακολουθοῦν αἱ μεγάλαι μᾶζαι τῶν ἀνωκρητιδικῶν ἀσβεστολίθων, φερόντων ἱππουρίτας καὶ μὴ προσδιοριζόμενα γαστερόποδα καὶ ἐλασματοβράγχια. Εἰς τὴν δυτικὴν Μακεδονίαν τὰ ἀνωκρητιδικὰ ἀσβεστολιθικὰ στρώματα (μετὰ ρουδιστῶν) ἐκτείνονται περὶ τὸ νότιον κράσπεδον τῆς πελαγωνικῆς μάζης, ὑπὲρ τὰς λίμνας Καστορίας, Πρέσπας καὶ Ὀχρίδος πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ καὶ δυτικά, εἰσχωροῦντα καὶ ἐντὸς τῆς Ἀλβανίας. Εἰς τὴν Θρᾴκην κρητιδικὰ στρώματα καθωρίσθησαν ἄχρι τοῦδε μόνον εἰς τὴν τουρκικὴν Θρᾴκην, ἐνῷ εἰς τὴν ἑλληνικὴν τοιαύτην δὲν εἶναι γνωστά.

Καινοζωϊκὰ στρώματα: α) *Παλαιογενῆ*. Ὑπεράνω τῶν μεσοζωϊκῶν στρωμάτων ἀναπτύσσονται τὰ στρώματα τῆς παλαιογενοῦς ὑποδιαπλάσεως τοῦ καινοζωϊκοῦ ἀθροίσματος στρωμάτων, τὰ στρώματα δηλαδή, τὰ ὁποῖα ἐσχηματίσθησαν κατὰ τὴν παλαιοηώκαινον, τὴν ἠώκαινον καὶ τὴν ὀλιγόκαινον ὑποπερίοδον τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰῶνος. Ἐκ τούτων εἰς τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα, τὴν Κρήτην καὶ εἰς τὰς ὀρεινὰς ζώνας τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, τὰ στρώματα τῆς παλαιοηωκαίνου καὶ ἠωκαίνου εἶναι κυρίως ἀσβεστόλιθοι (συνήθως πλακώδεις), συχνὰ ἐναλλασσόμενοι μὲ κερατολιθικὰς ἐνστρώσεις καὶ φέροντες κερατολιθικοὺς κονδύλους καὶ κερατολιθικὰ ἐγκλείσματα, ὡς καὶ παρεμβεβλημένας τραπέζας πλήρεις νουμμουλιτῶν καὶ ἄλλων τρηματοκόγχων (*ἀλβεολινῶν, μιλιολιδῶν, ὀρβιτολιτῶν, γλοβιγερινῶν, ροταλιῶν, γυψικῶν ὀρβουλινῶν, ὀρθοφραγμινῶν, ἀμφιστεγινῶν* κ. ἄ.) ὡς καί τινων σπογγωδῶν, ὑδροζῴων, λιθοθαμνίων βρυοζῴων, βραγχιοπόδων καὶ διθύρων ἐλασματοβραγχίων.

Ὑπεράνω τούτων ἀναπτύσσονται τὰ πετρώματα τοῦ ἠωκαινικοῦ - ὀλιγοκαινικοῦ φλύσχου, τὰ ὁποῖα συνήθως εἰς μὲν τὰ κατώτερά των μέρη εἶναι ἄργιλλοι, μάργαι καὶ ψαμμῖται λεπτόκοκκοι, εἰς δὲ τὰ ἀνώτερα ψαμμῖται περισσότερον χονδρόκοκκοι καὶ κροκαλοπαγῆ. Ἐντὸς τοῦ φλύσχου τῆς ἀδριατικοϊονίου ὀρεινῆς ζώνης τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος εὑρίσκονται ἀπολιθωμένα τρηματόκογχα (νουμμουλῖται, ὀρθοφραγμῖναι, ἀλβεολῖναι, ὀπερκουλῖναι καὶ κατὰ μάζας αἱ μειογυψῖναι, νεφρολεπιδῖναι καὶ εὐλεπιδῖναι, ἐνιαχοῦ μεθ' ἑτεροστεγινῶν, ἀμφιστεγινῶν, δισκοκυκλινῶν, νωδοσαυρίων καὶ κυκλοκλυπέων), καί τινα βρυόζωα, ἄκανθα ἐχίνων, κοράλλια, θραύσματα διθύρων ἐλασματοβραγχίων, λιθοθάμνια καὶ φύκη τινά.

Ἐντὸς τοῦ φλύσχου τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος εὑρίσκονται εἰς πολλὰ σημεῖα ἀσήμαντοι φακοὶ ὀρυκτοῦ ἅλατος, ἐξ ὧν ὁ σημαντικώτερος εἶναι ὁ παρὰ τὸ χωρίον Βορδὼ (δυτ. ὄχθη τοῦ Ἀράχθου) ἐμφανιζόμενος.

Τὰ παλαιογενῆ στρώματα τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος φέρουσιν ἐπίσης ὀρυκτοὺς ὑδρογονάνθρακας (ἀσφαλτόλιθος Γαργαλιάνων, Ἰονίων τινῶν νήσων καὶ Ἠπείρου).

Ὀλιγοκαινικὰ στρώματα ἀπολιθωματοφόρα εὑρέθησαν καὶ εἰς τὴν Θεσσαλίαν: α) περὶ τὴν Καλαμπάκαν (μάργαι μὲ ἀπολιθωμένα δίθυρα καὶ γαστερόποδα μαλάκια, ὀστρακώδη καὶ τρηματοφόρα)· β) παρὰ τὸ Μοργκάνι, 8 χλμ. βορείως τῆς Καλαμπάκας (ψαμμῖται μετὰ κροκαλοπαγῶν, ἐγκλείοντες κοίτας λιγνιτῶν καὶ φέροντες ἀπολιθωμένα δίθυρα καὶ γαστερόποδα μαλάκια· γ) παρὰ τὸ Ἀρτζάνι τῶν Τρικκάλων (μάργαι μετὰ κτενῶν καὶ λεπιδοκυκλινῶν).

Τὰ παλαιογενῆ στρώματα λαμβάνουσιν οὐσιωδέστατον μέρος εἰς τὴν κατασκευὴν κυρίως τῶν ὀρέων τῆς Ἑλλάδος, τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσονται ἔξω τῶν κρυσταλλοπαγῶν μαζῶν (βλ. κατωτέρω ὀρειναὶ ζῶναι).

Εἰς τὴν ἑλληνικὴν Μακεδονίαν τὰ παλαιογενῆ στρώματα παρουσιάζονται: α') εἰς τὴν ζώνην τοῦ Ἀξιοῦ. Εἶναι κυρίως ἀσβεστολιθικοῦ ἢ ἀσβεστολιθο-αργιλλικοῦ χαρακτῆρος μὲ ἀπολιθωμένα λείψανα λιθοθαμνίων, νουμμουλιτῶν, μιλιολινῶν, ὀρθοφραγμινῶν, πελλατισπειρῶν, ἑτεροστεγινῶν, ὑδροζῴων, κοραλλίων (*τροχοκύαθος*), ἐχινιδῶν καὶ ἐλασματοβραγχίων τῆς πριαμπονίου καὶ λαττορφίου βαθμῖδος· β') εἰς τὴν δειναρικὴν ζώνην. Πετρώματα ὀλιγοκαινικὰ φλυσχοειδοῦς χαρακτῆρος μὲ κοιτάσματα λιγνιτῶν.

Εἰς τὴν ἑλληνικὴν Θρᾴκην παρουσιάζονται ἠώκαινα στρώματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀσβεστόλιθοι ποικίλης συστάσεως, ψαμμῖται καὶ μάργαι. Ἐντὸς τῶν ἀσβεστολίθων εὑρίσκονται ἀπολιθώματα τρηματοφόρων (νουμμουλιτῶν κ. ἄ.), κοραλλίων (*τροχοκύαθος, ἡλιαστραία* κλ.), ἐχινοδέρμων (*σπάταγγος, σχιζαστήρ*), κρινοειδῶν, διθύρων ἐλασματοβραγχίων (κτενῶν, ὀστρέων, σπονδύλων, πανοπαιῶν, φολαδομυῶν κλπ.), γαστεροπόδων (τροχῶν, ξενοφόρων, κηριθίων, στρόμβων κλπ.), κεφαλοπόδων (*ναυτίλος*), μαλακοστράκων (καρκίνων) κ. ἄ.

Ὀλιγοκαινικὰ στρώματα (λιμναῖοι ψαμμῖται, ἄργιλλοι καὶ σχίσται μετὰ κοιτασμάτων λιγνίτου, φέροντες τὸ ἀπολίθωμα *κυρήνη semistriata* καὶ λείψανα φυτῶν), τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς τὴν τουρκικὴν Θρᾴκην, δὲν καθωρίσθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τοιαύτην. Οἱ σχιστοψαμμῖται ὅμως τῆς Λήμνου δέον νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀνήκοντες εἰς τὸ σύστημα τοῦτο τῆς Θρᾴκης.

Κατὰ τοὺς παλαιογενεῖς χρόνους εἰς τὴν Μακεδονίαν ἔλαβον χώραν ἐκρήξεις, τῶν ὁποίων τὰ μάγματα ἐστεροποιήθησαν εἰς γρανιτοειδῆ πλουτώνεια πετρώματα (γρανίτας, διορίτας) καί τινα φλεβικὰ (χαλαζιακοὺς πορφύρας, φελσίτας, ἀτλίτας, δοϊρανίτας). Ἡ ἡλικία τῶν πετρωμάτων τούτων εἶναι μετανωκρητιδικὴ — μεσοηωκαινικὴ (*λουτήσιος—πριαμπόνιος*). Εἰς τὰ τοιαῦτα ἠωκαινικὰ γρανιτοειδῆ πετρώματα ἀνήκουν οἱ γρανῖται τῆς Μέσης καὶ Ἀνατολικῆς Μακεδονίας μετὰ τῆς Χαλκιδικῆς (ἐκτάσεως 1.200 περίπου τετρ. χλμ.), ὡς καὶ οἱ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας (300 τετρ. χλμ.), ἐνῷ οἱ γρανῖται τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ὄρους Κερκίνης καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας (200 τετρ. χλμ.) δυνατὸν νὰ εἶναι καὶ νεο-παλαιοζωϊκοί.

β) *Νεογενῆ*. Νεώτερα τῶν παλαιογενῶν στρωμάτων ἀναπτύσσονται κατόπιν τὰ στρώματα τῆς νεογενοῦς ὑποδιαπλάσεως τοῦ καινοζωϊκοῦ ἀθροίσματος στρωμάτων, χωριζόμενα ἀπὸ τῶν παλαιογενῶν διὰ σαφῶς ἐκπεφρασμένης ἀσυμφωνίας στρώσεως. Τὰ νεογενῆ πετρώματα εἶναι διαφορετικὰ τῶν παλαιογενῶν, καθόσον ἐν τῷ μεταξὺ ἤλλαξαν αἱ γεωγραφικαὶ συνθῆκαι καὶ νέαι πετρογραφικαὶ φάσεις ἐπεκράτησαν. Ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶναι θαλασσογενεῖς ἄργιλλοι, μάργαι καὶ ἄμμοι, κροκαλοπαγῆ, σκληροὶ στιφροὶ ἀσβεστόλιθοι καὶ ἀμμώδεις τοιοῦτοι, μετ' ἀπολιθωμάτων θαλασσίων γαστεροπόδων καὶ διθύρων ἐλασματοβραγχίων, πετρώματα ἀπαντῶντα σήμερον εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὡς π. χ. εἰς τὰ δυτικὰ καὶ βόρεια τῆς Πελοποννήσου καὶ ἀλλαχοῦ, κυρίως ὅμως εἰς τὴν περιοχὴν ἀπὸ τῆς Καλαμπάκας ἕως τὴν Καστορίαν καὶ εἰς τὸν κόλπον τοῦ Ὀρφανοῦ, ὅπου κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐξετείνετο ἡ *ὑπεραιγαία αὖλαξ*. Ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀναπτύσσονται ὡς πετρώματα ὑφαλμύρων ὑδάτων ἢ λιμνογενῆ ἢ ποταμογενῆ (ἀσβεστόλιθοι τραβερτινώδεις, ἄργιλλοι, μάργαι, ἄμμοι, πηλοὶ καὶ κροκαλοπαγῆ). Τὰ τελευταῖα ταῦτα πληροῦσι πάντα τὰ μικρὰ λεκανοπέδια καὶ σχηματίζουσι τὸ ὑπέδαφος τῶν πεδιάδων καὶ τῶν λοφωδῶν προεξοχῶν τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἀδριανουπόλεως, τῶν Ἰωαννίνων, τῶν Θηβῶν, τῆς Ἀταλάντης, τῶν Ἀθηνῶν, τῶν Μεσογείων Ἀττικῆς, τοῦ Ὠρωποῦ, τῆς Κύμης, τοῦ Ἀλιβερίου, τῶν Ψαχνῶν, τῶν Σποράδων, τῆς Αἰτωλικῆς λεκάνης τῆς νοτιοανατολικῆς Χίου κλ. Τὰ νεογενῆ στρώματα τῆς Ἑλλάδος ἐγκλείουσιν εἰς πολλὰς θέσεις ἀπολιθώματα ἄφθονα, κυρίως διθύρων ἐλασματοβραγχίων καὶ γαστεροπόδων ζῴων, καὶ κατὰ δεύτερον λόγον πρωτοζῴων, κοραλλίων, βρυοζῴων κλ. Εἴς τινας θέσεις συναντῶνται καὶ ὀστεοφόρα στρώματα, περικλείοντα τὰ ἀπολιθωμένα ὀστᾶ θηλαστικῶν ζῴων, κυρίως ἱππαρίων, ἀντιλοπῶν καὶ ἄλλων μηρυκαστικῶν, πιθήκων, ρινοκερώτων, προβοσκιδωτῶν, χοίρων κλ. Τὰ τοιαῦτα στρώματα συναντῶνται εἰς τὸ Πικέρμι, Ἀχμὲτ Ἀγᾶ καὶ Ἁλμυροπόταμον Εὐβοίας, Κρήτην, Κῶν, Σάμον, Θεσσαλονίκην, Κοζάνην, Γρεβενὰ κ. ἄ. Ἐπίσης ἐντὸς τῶν νεογενῶν στρωμάτων ἐμπερικλείονται καὶ τὰ κοιτάσματα τῶν λιγνιτῶν τῆς Ἑλλάδος, τὰ ὁποῖα ἐσχηματίσθησαν ἐκ τῆς ἐξανθρακώσεως τῶν καταχωσθέντων λειψάνων τῶν φυτῶν, τὰ ὁποῖα τότε ἔζων ἐπὶ τῶν ξηρῶν.

γ) *Τεταρτογενῆ*. Στρώματα τέλος τῆς τεταρτογενοῦς διαπλάσεως τοῦ καινοζωϊκοῦ ἀθροίσματος εὑρίσκονται εἰς τὰ προσχώματα τῶν ποταμῶν τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὰ προσχώματα πολλῶν λεκανοπεδίων καὶ βαθυπέδων (Μεγαλοπόλεως, Σερρῶν, Δράμας, Κωπαΐδος κλ.), εἰς τὰ προσχώματα τὰ πληροῦντα τὰς κοιλάδας πολλῶν ποταμῶν ὑπὸ μορφὴν βαθμίδων, εἰς τὰς ἀμμώδεις θῖνας πολλῶν ἀκτῶν, εἰς τὴν ἐρυθρὰν γῆν (terra rossa) τὴν πληροῦσαν τὰ κοιλώματα καὶ μικρὰ πεδία τῶν ἀσβεστολιθικῶν ὀρέων καὶ ἀλλαχοῦ. Εἴς τινας θέσεις συναντῶνται καὶ ἀπολιθωμένα λείψανα τεταρτογενῶν θηλαστικῶν ζῴων ὡς π. χ. ἐλεφάντων, ἱπποποτάμων, ἐλάφων (Μεγαλόπολις καὶ ἄλλα μέρη τῆς Πελοποννήσου, περιοχὴ Δράμας, Κρήτης κλ.).

δ) *Νεογενῆ καὶ τεταρτογενῆ ἡφαιστειογενῆ πετρώματα*. Κατὰ τὴν νεογενῆ καὶ τεταρτογενῆ περίοδον ἀνεξεχύθησαν ἐπίσης μάγματα, τὰ ὁποῖα ἐστεροποιήθησαν εἰς πολλὰ ἡφαιστειογενῆ ἢ ἔκχυτα πετρώματα. Αἱ ἀνεκχυθεῖσαι λάβαι ἀνήκουσιν εἰς μάγματα ἀσβεστοαλκαλιοῦχα (βασικώτερα συνεπῶς τῶν ἠωκαινικῶν), ἀντιπροσωπεύονται δὲ κυρίως ἀπὸ λιπαρίτας, τραχείτας, δακίτας, ἀνδεσίτας (κεροστιλβικούς, αὐγιτικούς, δελεννίτην, κλπ.), μετὰ τῶν τόφφων των καὶ τῶν τοφφιτῶν, σπανιώτερον δ' ἀπὸ λαβραδορίτας καὶ πλαγιοκλαστικοὺς βασάλτας. Τὰ ἡφαιστειογενῆ ταῦτα πετρώματα ἐμφανίζονται κυρίως ὑπὸ μορφὴν θόλων (Μέθανα, Μῆλος, Ὀξύλιθος Εὐβοίας, Ἑλληνικὴ Θρᾴκη κλπ.) ἢ καλυμμάτων ἢ ρευμάτων καὶ σπανιώτερον στιλεῶν ἢ φλεβῶν.

Τὰ καινοζωϊκὰ (παλαιογενῆ, νεογενῆ καὶ τεταρτογενῆ) ἡφαιστειογενῆ πετρώματα εἶναι σπουδαιότατα διὰ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν τῆς Ἑλλάδος, διότι προϊόντα τῶν μεθηφαιστειογενῶν φαινομένων εἶναι πολλὰ τῶν μεταλλευμάτων (μολύβδου, ψευδαργύρου, σιδηροπυρίτου, ὀξειδίων σιδήρου, ἀντιμονίτου, ἀρσενοπυρίτου, μαγγανίου, χαλκοῦ, χρυσοῦ) τῆς Ἑλλάδος (Μῆλος), Μακεδονίας (μεταλλεύματα Μογλενῶν, Χαλκιδικῆς, Δράμας, Ἀγγίστρου, Ἀνατολ. Παγγαίου, Κιλκίς, Καστορίας, Θάσου, Καλογήρων κ. λ. π.) καὶ Θρᾴκης.

Ὀρεοδομὴ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι δύνανται νὰ διαιρεθῶσιν εἰς 10 κυρίας ὀρεινὰς ζώνας, ἑκάστη τῶν ὁποίων χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰς ἐν αὐτῇ ἐπικρατούσας ἰδίας γεωλογικὰς ὄψεις, ὡς καὶ ἀπὸ τὴν ἰδιαιτέραν τεκτονικὴν κατασκευὴν αὐτῆς. Αἱ ὀρειναὶ αὐταὶ ζῶναι εἶναι αἱ ἑξῆς:

1) *Ἡ ἀδριατικοϊόνιος ζώνη*, ἡ δυτικωτάτη πασῶν. Αὕτη περιλαμβάνει τὰς Ἰονίους νήσους, ἐκτὸς τῶν Κυθήρων, τὴν νοτιοδυτικὴν Ἀλβανίαν, τὴν Ἤπειρον (ὅπου τὰ πετρώματά της φθάνουσι μέχρι τοῦ δυτικοῦ κρασπέδου τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων), τὴν ὀρεινὴν χώραν τῆς δυτικῆς Ἀκαρνανίας (Ξηρόμερον) καὶ ἐν Πελοποννήσῳ τὰς ἐκ κρητιδικοηωκαινικῶν ἀσβεστολίθων περιοχὰς τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου. Πρὸς βορρᾶν τὰ πετρώματα τῆς ζώνης ταύτης ἐξικνοῦνται μέχρι τῶν ὀρέων τοῦ Αὐλῶνος, τὰ ὁποῖα σταματῶσι πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ εἰς τὸ Ἀδριατικὸν πέλαγος. Περαιτέρω ἡ ἀδριατικοϊόνιος ζώνη ἀναδύεται πάλιν εἰς τὴν Ἰταλίαν, τὸ πρῶτον εἰς τὰ κεντρικὰ Ἀπέννινα.

Τὰ ἀρχαιότερα στρώματα τῆς ζώνης ταύτης ἀνήκουσιν εἰς τὴν τριάσιον διάπλασιν, καὶ δὴ εἰς τὰς ἀνωτέρας αὐτῆς βαθμῖδας. Ἀναπτύσσονται ἐν τῇ ζώνῃ ταύτῃ μὲ τὴν ὄψιν παχειῶν ἀσβεστολιθικῶν μαζῶν, ὑπενθυμιζουσῶν, ἀπὸ ἀπόψεως ὑφῆς, τοὺς «Νταχστάϊν-ἀσβεστολίθους» τῶν ἀνατολικῶν Ἄλπεων. Φέρουν ἀπολιθώματα, τὰ ὁποῖα εἶναι γαστερόποδα, στρωματοπορίδαι καὶ κοράλλια, ἰδίᾳ δὲ γυροπορέλλαι, ἐμφανιζόμεναι πανταχοῦ καὶ ἐνίοτε καὶ μεγαλόδοντες. Τοὺς ἀσβεστολίθους τούτους ὁ Κάρ. Ρέντς ὠνόμασεν «ἰονικοὺς Νταχστάϊν - ἀσβεστολίθους» ἢ «ἀσβεστολίθους τοῦ Παντοκράτορος», ἀπὸ τυπικήν τινα ἐμφάνισίν των ἐπὶ τῆς νήσου Κερκύρας. Ἐπίσης παρουσιάζονται καὶ ἀνοικτόχρωμοι μέχρι φαιοὶ δολομῖται καὶ δολομιτικοὶ ἀσβεστόλιθοι, δυνάμενοι νὰ ἀντιστοιχισθῶσι πρὸς τὸν «κύριον δολομίτην» (Hauptdolomit) τῶν Ἄλπεων.

Ἀρχαιότεροι τῶν ἀσβεστολίθων Νταχστάϊν καὶ τῶν δολομιτῶν εἶναι μαῦροί τινες ἀσβεστόλιθοι μὲ καρνίτας (τῆς καρνίου βαθμῖδος), οἱ ὁποῖοι

Digitized by Google

ὅμως εὑρέθησαν μόνον ὡς σκόπελοι ἐντὸς τῆς ἐκ νεογενῶν πετρωμάτων ἀποτελουμένης περιοχῆς τῆς Κερκύρας καὶ τῆς Ζακύνθου.

Τὰ ἀνώτερα τμήματα τῶν παχειῶν ἀσβεστολιθικῶν μαζῶν ἀνήκουσιν ἀσφαλῶς καὶ εἰς τὴν κατωτέραν καὶ μέσην λιάσιον σειρὰν τῆς κατωτέρας ἰουρασίου ὑποδιαπλάσεως, περιέχουν δ' εἰς πολλὰ μέρη ἐντετοπισμένας κοίτας βραγχιοπόδων, ὡς καὶ λείψανα ἐχινοδέρμων καὶ διθύρων, ὡς καὶ σποραδικά τινα κεφαλόποδα. Τὰ γεγονότα ταῦτα ἀποδεικνύουν ὅτι ἀπὸ τῆς ἀνωτέρας τριασίου ὑποπεριόδου μέχρι καὶ τῶν νεωτάτων χρόνων τῆς μέσης λιασίου ἐποχῆς ἐξηκολούθησεν ἡ ἀπόθεσις ὁμοιομόρφου πετρογραφικοῦ (ἀσβεστολιθικοῦ) ὑλικοῦ.

Μετὰ τὰς παχείας μάζας τῶν ἰονικῶν ἀσβεστολίθων καὶ ὑπεράνω αὐτῶν ἀκολουθοῦν στρώματα τῆς ἀνωτέρας λιασίου σειρᾶς ὑπὸ δύο μορφὰς ἀναπτύξεως: α) Ὑπὸ μεσογειακὴν διαμόρφωσιν ὡς ἐρυθροὶ ἢ τεφροὶ μέχρι κηλιδώδεις κονδυλώδεις ἀσβεστόλιθοι, φέροντες ἀμμωνίτας καὶ κονδυλώδεις μάργας (ὑπὸ τὸν ὀψικὸν δηλαδὴ τύπον, τὸν γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα «ἐρυθρὸν ἀμμωνιτικὸν τοῦ ἀνωτέρου λιασίου»)· καὶ β) Ὑπὸ σκοτεινοχρώμων σχιστολίθων ἢ σχιστοκερατολίθων, ἀποσαθρουμένων εἰς κίτρινα προϊόντα ἀποσαθρώσεως μετὰ μελανῶν ποσειδωνιοφόρων(*ποσειδωνία Bronni* σχιστολίθων μεσευρωπαϊκοῦ χαρακτῆρος.

Ἡ διπλῆ αὐτὴ μορφὴ παραμένει ἀκόμη καὶ εἰς τὰ ἀμέσως ἐπικείμενα στρώματα τῆς κατωτέρας δογγερίου σειρᾶς, καθόσον τὴν ὁμόφωνον ἀλληλουχίαν τῶν στρωμάτων συνεχίζουν περαιτέρω ἀφ' ἑνὸς μὲν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τεφροί, κατὰ στρώματα διατεταγμένοι, ἀμμωνιτοφόροι κονδυλώδεις ἀσβεστόλιθοι μὲ παρεμβολὰς μαργῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ σχιστολιθικὰ πετρώματα, ἐν συνδυασμῷ μὲ πλακώδεις ἀσβεστολίθους καὶ κερατολιθικὰ στρώματα.

Ὑπεράνω τῶν στρωμάτων τῆς κατωτέρας δογγερίου σειρᾶς ἀναπτύσσονται τὰ στρώματα τῆς μέσης δογγερίου. Ταῦτα εἶναι ἀσβεστόλιθοι, ἐστρωμένοι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εἰς παχείας τραπέζας, χρώματος ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐρυθρωποῦ, μὲ ὁμοφώνως διήκουσαν ἐπίστρωσιν. Ἐνίοτε παρουσιάζονται καὶ ἐνδιάμεσα στρώματα κερατολίθου. Οἱ ἀσβεστόλιθοι εἰς ὀλίγας μόνον θέσεις τῆς ἀδριατικοϊονίου ζώνης περιέχουν πανίδας ἐξ ἀμμωνιτῶν.

Ἐπὶ τῶν ἀσβεστολίθων τούτων τοῦ μέσου δογγερίου ἐπικάθηνται κατόπιν τεφροί, πλακώδεις κερατόλιθοι, ἀποσαθρούμενοι εἰς κίτρινα προϊόντα καὶ περιέχοντες ἀπολιθωμένας ποσειδωνίας: Ἐξ αὐτῶν τῶν «ποσειδωνιοφόρων κερατολίθων τοῦ ἀνωτέρου δογγερίου» ἀναπτύσσεται διὰ παρεμβολῆς, ἀλλαχοῦ ἐνωρίτερον καὶ ἀλλαχοῦ ἀργότερον, ἀνοικτοτέφρων πλακωδῶν ἀσβεστολίθων καὶ σχιστολίθων σύστημα στρωμάτων, ἀποτελούμενον ἐξ ἀσβεστολίθων καὶ κερατολίθων, ἐναλλασσομένων μεταξύ των καὶ ἐν μέρει ἀναπτυσσομένων ἐντὸς ἀλλήλων. Εἰς τὰ κατώτερα καὶ βαθύτερον κείμενα τμήματα τοῦ συστήματος αὐτοῦ συναντῶνται σπουδαῖα χαρακτηριστικὰ ἀπολιθώματα, ἄπτυχοι τοῦ μαλμίου, ὡς καὶ ἐνιαχοῦ ἀμμονῖται καί τινες ἐχῖνοι. Τὸ σύστημα τοῦτο, τὸ ὁποῖον ὁ C. Renz ὠνόμασε «στρώματα τῶν βιγλῶν» (ἀπὸ τυπικήν τινα ἐμφάνισίν των εἰς τὸ ὄρος Βίγλες τῆς Κερκύρας) ἀνήκει εἰς τὴν ἀνωτέραν ἰουράσιον καὶ τὴν κατωτέραν κρητιδικὴν ὑποδιάπλασιν τοῦ μεσοζωϊκοῦ. Τὸ σύστημα τῶν Βιγλῶν τελειώνει εἰς τὸ ἀνώτερόν του τμῆμα μὲ τεφροχρόους ὀρβιτολινοφόρους ἀσβεστολίθους, διατεταγμένους κατὰ τὸ πλεῖστον κατὰ παχείας τραπέζας, παραγεμισμένους δὲ μὲ κονδύλους κερατολίθου. Εἰς τοὺς ἀσβεστολίθους τούτους συναντῶνται κατὰ πρῶτον τεμάχια ρουδιστῶν.

Ἐπακολουθοῦν κατόπιν οἱ τεφρόχροοι ἱππουριτοφόροι ἀσβεστόλιθοι τῆς ἀνωτέρας κρητιδικῆς ὑποδιαπλάσεως, διατεταγμένοι κατὰ τραπέζας ἢ συμπαγεῖς ὄγκους, πολλάκις δὲ παρουσιάζοντες ἱστὸν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον λατυποπαγοειδῆ. Εἰς τὸ ἀνώτερον τμῆμα τῶν ἱππουριτοφόρων ἀσβεστολίθων ἀναπτύσσονται ἀσβεστόλιθοι μὲ ὀρβιτοειδεῖς τῆς μαιστριχτίου βαθμῖδος (ἀνώτερον κρητιδικόν).

Πρὸς τὰ ἀνώτερα, χωρὶς νὰ παύῃ ἡ ὁμόφωνος διάταξις τῆς ἀλληλουχίας τῶν στρωμάτων, παρουσιάζονται λευκότεφροι πλακώδεις ἀσβεστόλιθοι, συχνὰ ἐναλλασσόμενοι μὲ κερατολιθικὰς ἐνστρώσεις καὶ φέροντες κερατολιθικοὺς κονδύλους καὶ κερατολιθικὰ ἐγκλείσματα. Μεταξὺ αὐτῶν εὑρίσκονται παρεμβεβλημέναι τράπεζαι πλήρεις νουμμουλιτῶν καὶ ἄλλων τρηματοκόγχων. Οἱ ἀσβεστόλιθοι οὗτοι ἀνήκουν εἰς τὴν ἠώκαινον ὑποδιάπλασιν τῆς παλαιογενοῦς διαπλάσεως τοῦ καινοζωϊκοῦ.

Ἐπ' αὐτῶν ἐπικάθηται τέλος ὁ φλύσχης, ἐντὸς τοῦ ὁποίου πολλαχοῦ συναντῶνται πολυάριθμοι ὀγκώδεις βράχοι τεφροχρόου τινὸς ἀσβεστολίθου, ἐγκλείοντος χαρακτηριστικὰ ἀπολιθώματα (λεπιδοκυκλίνας, μειογυψίνας, νεφρολεπιδίνας κλ.) τῆς λουδίου βαθμῖδος.

Μὲ τὸν φλύσχην, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τῆς ἀνωτέρας ἠωκαίνου σειρᾶς διήκει δι' ὅλης τῆς ὀλιγοκαίνου πιθανῶς καὶ μέχρι τῶν πρώτων βαθμίδων τῆς κατωτέρας μειοκαίνου σειρᾶς, περατοῦται ἡ ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρου τριασίου ἄνευ διακοπῶν καὶ ἀσυμφωνίας διήκουσα στρωματογραφικὴ σειρὰ τῆς ἀδριατικοϊονίου ὀρεινῆς ζώνης.

Τὰ κατόπιν ἐπακολουθοῦντα νεογενῆ (μειόκαινα καὶ πλειόκαινα) στρώματα χωρίζονται ἀπὸ τὰ προηγούμενα διὰ σαφῶς ἐκπεφρασμένης ἀσυμφωνίας.

Ἐκρηξιγενῶν πετρωμάτων μόνον μία ἐλαχίστη ἐμφάνισις ἀμφιβολιτικῶν ὄγκων καθωρίσθη μέχρι τοῦδε παρὰ τὸν Βάρνακα τῆς Ἀκαρνανίας.

Τὰ ἰζήματα τῶν ὀροσειρῶν, αἱ ὁποῖαι ἀνήκουν εἰς τὴν ἀδριατικοϊόνιον ὀρεινὴν ζώνην καὶ παρουσιάζουν θεμελιώδη διεύθυνσιν Β. ΒΔ—Ν. ΝΑ., εἶναι αὐτόχθονα. Ἡ μεσοζωϊκὴ-παλαιογενὴς σειρὰ ἰζημάτων τῆς ἀδριατικοϊονίου ζώνης (ἡ ὁποία φθάνει μέχρι καὶ τῶν νουμμουλιτοφόρων ἀσβεστολίθων τῆς μέσης ἠωκαίνου) ἔχει πτυχωθῆ ὑπὸ τῶν ὀρεογονικῶν δυνάμεων καὶ ἔχει ἀνυψωθῆ εἰς κύρια ἀντίκλινα, ἀνεστραμμένα γενικῶς πρὸς δυσμὰς ὑπεράνω τῶν ἐπιμήκων παραλλήλων ταινιῶν τοῦ ἀνωηωκαινικοῦ-ὀλιγοκαινικοῦ φλύσχου, αἱ ὁποῖαι συμπτυχωμέναι παρουσιάζονται ὡς πυρῆνες τῶν λεκανῶν. Εἰς τὰς περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας αἱ τεκτονικαὶ ὀρεογενετικαὶ δυνάμεις ἐνήργησαν ἰσχυρότερον, οὕτως ὥστε νὰ λάβῃ χώραν ἀπόσχισις τῶν μέσων σκελῶν τῶν διαφόρων πτυχῶν, ἡ αὐτὴ μεσοζωϊκο-παλαιογενὴς σειρὰ ἰζημάτων παρουσιάζεται ἐπωθημένη ἐπὶ τὸν φλύσχην κατὰ διεύθυνσιν ἐπίσης Δ. ΝΔ. μὲ τὰ ἀρχαιότερα πετρώματα τῶν πυρήνων τῶν πτυχῶν της ἐπικαθήμενα ἐπὶ τοῦ φλύσχου (ὑπὸ σύγχρονον σχηματισμὸν ἐγκατακρημνίσεων, διευθυνομένων κατὰ τὴν ἰδίαν διεύθυνσιν).

Ἡ ἀνατολικωτάτη τῶν ἐπιμήκων παραλλήλων ταινιῶν φλύσχου ἀποτελεῖ τὴν καλουμένην *ἠπειροαιτωλικὴν ζώνην τοῦ φλύσχου*, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ὡς ἡ κυριωτέρα ζώνη φλύσχου καὶ χωρίζει τὴν ἀδριατικοϊόνιον ὀρεινὴν ζώνην ἀπὸ τὴν ζώνην Ὠλονοῦ—Πίνδου. Ἡ κυρία αὐτὴ ζώνη φλύσχου ἀναπτύσσεται παραλλήλως πρὸς τὰς πτυχὰς τῆς Πίνδου (ἐν Ἠπείρῳ), κατέρχεται πρὸς τὰς κοιλάδας τοῦ Ἀράχθου καὶ τοῦ Ἀχελῴου καὶ τὴν Αἰτωλίαν, συνεχίζεται δ' ἐπίσης ἐν τῇ δυτικῇ Πελοποννήσῳ (δυτικὸν τμῆμα τοῦ Ὠλονοῦ, δυτικὴ καὶ νοτιοδυτικὴ Μεσσηνία). Ἐντὸς τῆς ταινίας ταύτης τοῦ φλύσχου ἐκπροβάλλουν ὡς αὐτόχθονα ἀναθολώματα αἱ ἀσβεστολιθικαὶ μᾶζαι τῶν ὀρέων Γαβρόβου, Βαράσσοβας-Κλόκοβας, Σανταμερίου, ὡς καὶ οἱ ἐν Πελοποννήσῳ ἀσβεστόλιθοι τῆς Πύλου τοῦ Philippson, συνεχιζόμεναι ὡς «ἐνδοηπειρωτικὴ» ὑποζώνη τῆς ἀδριατικο-ιονίου ὀρεινῆς ζώνης, ἀντίστοιχος πρὸς τὴν δαλματικο-ιστριακὴν παράκτιον ζώνην (τοῦ Kossmat).

2) *Ἡ ζώνη Ὠλονοῦ-Πίνδου*. Ἡ ζώνη αὐτὴ ἐκτείνεται, κατὰ τὸν C. Renz, ὑπὸ μορφὴν ταινίας ἐπιμήκους ἀπὸ τοῦ Ἀκρίτα ἀκρωτηρίου, τῆς νοτίας δηλαδὴ ἄκρας τῆς Μεσσηνίας, ὑπὲρ τὴν Ἰθώμην, τὰ ὄρη τῆς Ἀνδριτσαίνης, τὸν Ἐρύμανθον (Ὠλονὸν) μέχρι τῆς Κορινθιακῆς τάφρου καὶ συνεχίζεται ἐκεῖθεν τῆς ἐγκαρσίας ταύτης ἐγκατακρημνίσεως ὑπὲρ τὰς Αἰτωλικὰς Ἄλπεις καὶ τὸν κύριον κορμὸν τῆς Πίνδου μέχρι τῆς ὀροσειρᾶς τῶν Τζουμέρκων καὶ τοῦ Πρόσγολι, τῶν βορειοτάτων μερῶν τῆς Πίνδου. Διακοπτομένη κατὰ τὰ μέρη ταῦτα, ἀναφαίνεται ἐκ νέου εἰς τὴν βόρειον Ἀλβανίαν, ὡς *ζώνη τοῦ Κουκάλη*, τῶν Nopcsa καὶ Kossmat.

Τὸ κύριον ὑλικὸν δομῆς τῶν ὀρεινῶν ἁλύσεων τῆς ζώνης ταύτης εἶναι οἱ μεσοζωϊκοὶ πλακώδεις ἀσβεστόλιθοι-σχιστόλιθοι-κερατόλιθοι καὶ ὁ ὑπεράνω αὐτῶν ὁμοφώνως ἐπικαθήμενος φλύσχης.

Τὰ ἀρχαιότερα πετρώματα εἶναι οἱ κερατόλιθοι μὲ ἁλοβίας καὶ δαονέλλας τῆς καρνίου βαθμῖδος (τῆς ἀνωτέρας τριασίου ὑποδιαπλάσεως τοῦ μεσοζωϊκοῦ). Εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σκοτεινόφαιοι μέχρι σκοτεινοφαιοπράσινοι, ἀποσαθρούμενοι εἰς κίτρινα προϊόντα ἀποσαθρώσεως, σπανιώτερον δὲ καὶ ἐρυθροὶ κερατόλιθοι μετ' ἐναλλασσομένων λεπτοτέρων, ἀνοικτοφαίων, ἀσβεστολιθικῶν κοιτασμάτων. Εἰς τὰ πετρώματα ταῦτα αἱ δαονέλλαι καὶ αἱ ἁλοβίαι εἶναι ὑπεράνω ἀλλήλων συμπεπιεσμέναι κατὰ μάζας, ὡς φύλλα. Αἱ στρωματογραφικῶς κυριώταται μορφαὶ εἶναι τὸ εἶδος *δαονέλλα styriaca* καὶ τὰ εἴδη *ἁλοβία superba, radiata, insignis, austriaca, Suessi*.

Εἰς δύο θέσεις τοῦ δυτικοῦ μετώπου τῆς Πίνδου (εἰς τὸ ὄρος Ἄσκιμος, μεταξὺ Μικροῦ καὶ Μεγάλου Περιστερίου, - Πρόσγολι, ὡς καὶ παρὰ τὴν Σοβολακοῦ καὶ τὸν Ἅγ. Βλάσιον τῆς Κοντούπας τῆς αἰτωλικῆς Πίνδου) ὁ C. Renz ἀνεῦρεν ἀκόμη ἀρχαιοτέρους, ἀνοικτοχρώμους ἀστρώτους ἀσβεστολίθους μετὰ διπλοποριδῶν, τοὺς ὁποίους παραλληλίζει πρὸς τοὺς μεσοτριασίους ἀσβεστολίθους μετὰ διπλοποριδῶν, τοὺς ὁποίους ἀνεῦρεν εἰς τὴν Ρόδον, εἰς τὴν βάσιν τῶν πετρωμάτων τῆς ὄψεως Ὠλονοῦ—Πίνδου, ὡς καὶ ὁ Philippson εἰς τὴν νότιον Καρίαν.

Ὑπεράνω τῶν βασικῶν στρωμάτων τῶν κερατολίθων μὲ δαονέλλας καὶ ἁλοβίας ἀκολουθεῖ, εἰς πολλὰς θέσεις τῆς ζώνης καθορισθεῖσα, σειρὰ ἐρυθρῶν μέχρι φαιοπρασίνων σχιστολιθο-κερατολιθικῶν στρωμάτων. Εἰς ἀντίστοιχα τοιαῦτα στρώματα τῆς νήσου Ρόδου ὁ C. Renz ἀνεῦρε τὸ ἀπολίθωμα *ποσειδωνία Bronni*, ἐκ τοῦ ὁποίου συνάγεται ὅτι ἡ ἡλικία τῶν στρωμάτων τούτων εἶναι ἀνωτέρα λιάσιος (τῆς ἰουρασίου διαπλάσεως τοῦ μεσοζωϊκοῦ).

Ἐπακολουθοῦν ὑπεράνω οἱ πλακώδεις ἀσβεστόλιθοι, οἱ ὁποῖοι ἀντιπροσωπεύουν τὸ ἀνώτερον τμῆμα τοῦ ὑπὸ τὸν φλύσχην κειμένου συμπλέγματος τῶν μεσοζωϊκῶν στρωμάτων. Οἱ πλακώδεις ἀσβεστόλιθοι περιέχουν κατὰ κανόνα ἐνδιαμέσους κοίτας ἢ ἐμπεφυκότας κονδύλους καὶ ταινίας κερατολίθων ποικίλως χρωματισμένων. Τὰ κατώτερα τμήματα τῶν πλακωδῶν τούτων ἀσβεστολίθων εἶναι παχεῖαι τράπεζαι ἐρυθρῶν ἢ φαιῶν ἀσβεστολίθων, λατυποπαγοῦς ἱστοῦ, φερόντων ὀρβιτολίνας (τὸ εἶδος *ὀρβιτολλίνη conica*) μετὰ θραυσμάτων κελυφῶν ρουδιστῶν (ἱππουριτῶν, ραδιολιτῶν). Οἱ ὀρβιτολινοφόροι οὗτοι ἀσβεστόλιθοι ἀνήκουν εἰς τὴν κενομάνιον σειρὰν τῆς ἀνωτέρας κρητιδικῆς διαπλάσεως τοῦ μεσοζωϊκοῦ καὶ ἀνευρέθησαν ἐπίσης εἰς τὰς νήσους Κύθηρα καὶ Κρήτην. Τὰ ἀνώτερα τμήματα τῶν πλακωδῶν ἀσβεστολίθων φέρουν ἐνδιαμέσους κοίτας ἀσβεστολιθικάς, φερούσας πλουσίαν ἀπολιθωμένην πανίδα τρηματοκόγχων πρωτοζῴων (τὰ γένη *ὀρβιτέλλα, σιμπλορβίτης, λεπιδορβιτοειδής, κλυπεόρβις, καλκαρίνη, σιδηρολίτης, ὀμφαλόκυκλος, βακουλογυψίνη, ἀρνωδιέλλη, ροζαλίνη* καὶ *πεντελλίνη*, ὡς καὶ λείψανα λιθοθαμνίων, βρυοζῴων, σπόγγων καὶ πρὸ παντὸς πάντοτε θραύσματα ἱππουριτῶν. Ἐκ τῶν πρωτοζῴων τούτων συνάγεται ὅτι οἱ «ἀσβεστόλιθοι μὲ ὀρβιτοειδεῖς», ὡς ὀνομάζει αὐτοὺς ὁ C. Renz, ἀνήκουν εἰς τὴν μαιστρίχτιον βαθμῖδα τῆς ἀνωτέρας κρητιδικῆς ὑποδιαπλάσεως. Παρακολουθοῦνται, κατὰ τὸν Ρέντς, μέχρι Κρήτης καὶ Ρόδου, ὡς καὶ εἰς τὴν Κύπρον. Ὑπεράνω τέλος τῶν «ἀσβεστολίθων μὲ ὀρβιτοειδεῖς» ἀκολουθεῖ ὁ *φλύσχης τῆς Πίνδου*, τοῦ ὁποίου ὁ σχηματισμὸς ἤρχισε κατὰ τὴν δάνιον ἡλικίαν τῆς ἀνωτέρας κρητιδικῆς ὑποπεριόδου καὶ διήρκεσε καθ' ὅλην τὴν παλαιοηώκαινον καὶ ἠώκαινον ὑποπερίοδον, ὡς καὶ κατὰ τὸ μέγιστον τμῆμα τῆς ὀλιγοκαίνου ὑποπεριόδου τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰῶνος. Ἐντὸς τοῦ φλύσχου εὑρέθησαν ἀπολιθωμένα λείψανα νουμουλιτῶν, ὀρθοφραγμινῶν, ἀλβεολινῶν ἢ ὀπερκουλινῶν. Ἐκρηξιγενῆ πετρώματα συνηντήθησαν εἰς τὴν ζώνην Ὠλονοῦ—Πίνδου, ἰδίᾳ εἰς τὰ δυτικὰ λέπια. Εἶναι κυρίως σπιλῖται (ἀμυγδαλόλιθοι) καὶ δευτερευόντως κερατοφύραι, οἱ ὁποῖοι διεισέδυσαν εἰς τὴν ὁμάδα τῶν κερατολίθων ὑποθαλασσίως. Χαλαζιακοὶ πορφύραι καθωρίσθησαν ἐπίσης εἰς τὴν ὁμάδα Ἀρνίνι-Τσεκούρι τῆς Αἰτωλικῆς Πίνδου. Αὐγιτικοὶ ἀνδεσῖται, ἡ πρώτη μέχρι τοῦδε γνωστὴ ἐμφάνισις νεωτέρων ἐκρηξιγενῶν πετρωμάτων εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα, συνηντήθησαν παρὰ τὸ Μικρὸν Περιστέριον (βόρειος κώμη). Ὁ V. Hilber ἀνεῦρεν ἐπίσης διαβάσας παρὰ τὰ Θεοδωριανὰ (τῶν Τσουμέρκων) καὶ παρὰ τὸ Μοναστηράκιον εἰς τὴν Φτέρην. Ἡ ἡλικία των δὲν εἶναι ἀκόμη ἀκριβῶς καθωρισμένη. Τὰ ὀφιολιθικὰ τέλος πετρώματα, τὰ συνοδεύοντα τὸ ἀνατολικὸν κράσπεδον τῆς Πίνδου κατὰ μῆκος τῆς Θεσσαλικῆς πεδιάδος, ἀνήκουν εἰς τὴν ζώνην τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ὅτι ἡ ὄψις (Fazies) Ὠλονοῦ—Πίνδου, διακοπτομένη κατὰ τὸ ἀκρωτήριον Ἀκρίτας, ἐπανευρίσκεται εἰς τὰς νήσους Κύθηρα, Κρήτην, Ρόδον καὶ νότιον Καρίαν, ὡς καὶ εἰς τὴν νῆσον Κύπρον.

Τὸ ὅλον σύστημα τῶν στρωμάτων τῆς ζώνης Ὠλονοῦ—Πίνδου παρουσιάζει τὴν κατὰ «λέπια» τεκτονικὴν διάταξιν (Schuppenstruktur). Τοιαῦτα «λέπια» π. χ. παρατηροῦνται εἰς τὸν Ὠλονόν, εἰς τὴν Κρήτην (ὀρεινὸς ὄγκος τοῦ Κέδρου), εἰς τὴν Πίνδον (τὸ ἐκ πετρωμάτων τῆς ζώνης Ὠλονοῦ—Πίνδου θέμεθλον τοῦ ὄρους Κόζιακα καὶ τὰ ὄρη Τριγκιά, Περιστέρι—Κακαρδίτσα, Ἀλαμᾶνος—Μισοῦντα, Τσουρνάτα, Φτέρη, ὡς καὶ τὸ ὄρος Τυμφρηστὸς κλπ.). Τὸ σύστημα τῶν λεπίων τῆς ζώνης Ὠλονοῦ—Πίνδου ἔχει ἐπωθηθῆ, ὑπὸ τῶν ὀρεογενετικῶν δυνάμεων ὠθηθὲν ἐξ Α. πρὸς Δ., ἐπάνω εἰς τὴν «ἠπειρωτικὴν-αἰτωλικὴν» ζώνην τοῦ ἀδριατικοϊονίου φλύσχου. Εἰς τὸ σύστημα Ὠλονοῦ—Πίνδου ἡ ἔντασις τῆς πρὸς δυσμὰς διευθυνομένης προωστικῆς δυνάμεως ἦτο μεγαλυτέρα ἢ εἰς τὴν ἀδριατικοϊόνιον ζώνην. Διὰ τοῦτο ἡ ἐπώθησις καταλαμβάνει εἰς τὴν ζώνην Ὠλονοῦ—Πίνδου μεγαλυτέρας διαστάσεις, χωρὶς μ' ὅλα ταῦτα νὰ φαίνεται ὅτι τὰ ἐπωθημένα τεμάχια ἀποτελοῦν ἐλεύθερα ἐπιπλέοντα ἐπικαλύμματα, ὠθηθέντα ἐκ μεγάλης ἀποστάσεως. οὕτως ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνεται λόγος περὶ πραγματικῶν, ἀλλοχθόνων ὑπὸ αὐστηρὰν ἔννοιαν καλυμμάτων.

Νοτίως τῆς τάφρου τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου αἱ μᾶζαι τῶν ἰζημάτων τοῦ συστήματος Ὠλονοῦ—Πίνδου ἐξαπλοῦνται ὑπὸ μορφὴν εὑρέων ἐπικαλυμμάτων ὑπὲρ τὴν «ζώνην τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου».

3) Ἡ *ζώνη τῆς Κεντρικῆς Πελοποννήσου*. Ἡ ζώνη αὐτὴ παρουσιάζεται ἐν Πελοποννήσῳ ὡς εἰσχω-

Digitized by Google

ροῦσα σφηνοειδῶς μεταξὺ τῆς ζώνης Ὠλονοῦ—Πίνδου καὶ τῆς ζώνης τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος. Παρακολουθεῖται ἐπίσης εἰς τὰς νήσους Κύθηρα καὶ Κρήτην, συνέχεια ὅμως αὐτῆς εἰς τὴν μέσην καὶ λοιπὴν βόρειον Ἑλλάδα δὲν εἶναι γνωστή. Οἱ ἀποτελοῦντες αὐτὴν σχηματισμοὶ εἶναι:

α) Κρυσταλλοσχιστώδη καὶ ἡμιμεταμεμορφωμένα πετρώματα.

β) Παλαιοζωϊκὰ στρώματα τοῦ Τυροῦ καὶ τῆς Λακωνίας.

γ) Μεσοζωϊκὰ - καινοζωϊκὰ στρώματα. Ταῦτα ἀποτελοῦνται ἀπὸ παχεῖαν μᾶζαν ἀσβεστολίθων, τοὺς ὁποίους ὁ Philippson ἀποκαλεῖ μὲ τὸ περιληπτικὸν ὄνομα «ἀσβεστόλιθος τῆς Τριπόλεως». Τὰ κατώτερα ἀνοικτόχροα, καὶ ἐν μέρει δολομιτικά, τμήματα τοῦ «ἀσβεστολίθου τῆς Τριπόλεως» περιέχουν κατὰ τόπους γυροπορέλλας, ἀνήκουν συνεπῶς εἰς τὴν ἀνωτέραν τριάσιον ὑποδιάπλασιν τοῦ μεσοζωϊκοῦ, ἐνῷ τὰ ἀνώτερα τμήματα, ἀποτελούμενα ἀπὸ μαύρους ἀσβεστολίθους, φέροντας ρουδιστὰς καὶ νουμμουλίτας, ἀνήκουν εἰς τὴν κρητιδικὴν διάπλασιν τοῦ μεσοζωϊκοῦ καὶ τὴν ἠώκαινον τοῦ καινοζωϊκοῦ. Ὁ «ἀσβεστόλιθος τῆς Τριπόλεως» περιλαμβάνει κατὰ ταῦτα ὑπὸ μίαν καὶ τὴν ἰδίαν ὄψιν πολλὰς διαπλάσεις, ἀπὸ τῆς τριασίου μέχρι καὶ τῆς ἠωκαίνου.

Ὑπεράνω τῶν μαύρων νουμμουλιτοφόρων ἀνωτέρων τμημάτων τοῦ «ἀσβεστολίθου τῆς Τριπόλεως» ἀκολουθεῖ φλύσχης ἠωκαινικός.

Ἐπὶ τοῦ συμπλέγματος τῶν στρωμάτων τῆς κεντρικῆς πελοποννησιακῆς ζώνης, ὡς ἐπ' αὐτόχθονος ὑποβάθρου, εὑρίσκονται πολλαχοῦ, ὡς καλύμματα ἐπωθήσεως, τεμαχοῦ τολείμματα εὐρείας ἐκτάσεως τοῦ συστήματος τῆς ζώνης Ὠλονοῦ—Πίνδου (ὡς π. χ. εἰς τὸ Ἀρτεμίσιον ὄρος).

4) Ἡ *ζώνη Παρνασσοῦ—Γκιώνας*. Τὰ ἰδιαιτέρως προέχοντα συστατικὰ πετρώματα τῆς ζώνης αὐτῆς εἶναι: δολομῖται καὶ ᾠολιθικοὶ ἀσβεστόλιθοι, ἀσβεστόλιθοι τῆς ἀνωτέρας τριασίου ὑποδιαπλάσεως (μὲ γυροπορέλλας, κοράλλια καὶ μεγαλόδοντας), ἀσβεστόλιθοι τῆς ἀνωτέρας ἰουρασίου ὑποδιαπλάσεως (μὲ κλαδοκορόψεις, χαιτετίδας, δικέρατα, ἀκταιονίνας, ἐλλειψακτινίας), κοραλλιογενεῖς ἀσβεστόλιθοι (μετὰ διπλοποριδῶν) τῆς ἀνωτέρας ἰουρασίου - παλαιοκρητιδικῆς ὑποδιαπλάσεως, ἀσβεστόλιθοι τῆς οὐργκωνίου σειρᾶς τῆς παλαιοκρητιδικῆς ὑποδιαπλάσεως (μὲ ἁρπαγόνας, νηρινέας, ρεκβιενίας), ἀσβεστόλιθοι μὲ ὀρβιτολίνας (τῆς κενομανίου σειρᾶς) καὶ ἀσβεστόλιθοι μὲ ραδιολίτας - ἱππουρίτας τῆς ἀνωτέρας κρητιδικῆς ὑποδιαπλάσεως. Μεταξὺ τέλος τῶν πετρωμάτων τῆς ἀνωτέρας κρητιδικῆς ὑποδιαπλάσεως εἶναι καὶ σχιστόλιθοι καὶ ψαμμῖται, φλυσχοειδοῦς μορφῆς, περιέχοντες καὶ ἐνστρώσεις κροκαλοπαγῶν (μὲ κροκάλας κατὰ τὸ πλεῖστον ὀφειτῶν). Φακοειδῆ κοιτάσματα βωξίτου παρεμβάλλονται εἴς τινας θέσεις μεταξὺ τῶν ἀνωϊουρασίων (ἢ παλαιοκρητιδικῶν;) ἀσβεστολίθων καὶ τῶν ἀνωκρητιδικῶν τοιούτων.

Οὕτω πως ἡ ζώνη τοῦ Παρνασσοῦ—Γκιώνας χαρακτηρίζεται ἐκ τῶν γεγονότων: 1) ὅτι καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν ἀπὸ τῆς ἀνωτέρας τριασίου ὑποπεριόδου μέχρι καὶ τῆς κατωτέρας κρητιδικῆς τοῦ μεσοζωϊκοῦ αἰῶνος ἐξηκολούθει ἡ ἀπόθεσις καθαρῶς ἀσβεστολιθικῶν (κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ δολομιτικῶν ἢ δολομιτιωμένων) ἰζημάτων· 2) ὅτι καθ' ὅλον αὐτὸ τὸ μακρὸν χρονικὸν διάστημα πετρώματα σχιστολιθο-κερατολιθικὰ λείπουν.

Ἡ ζώνη Παρνασσοῦ—Γκιώνας περιλαμβάνει τὰς ρηξιγενεῖς προεξοχὰς τοῦ Παρνασσοῦ καὶ Γκιώνας καὶ τὴν κυρίαν ἀκρώρειαν τῶν Βαρδουσίων. Πρὸς νότον τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου δὲν ἐπανευρίσκεται εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἐνῷ τοὐναντίον ἀσβεστολιθικὰ τεμάχη (μὲ κοράλλια καὶ ὑδρόζῳα) ὄψεως Παρνασσοῦ—Γκιώνας ἐμφανίζονται εἰς τὸ μεσαῖον τμῆμα τῆς Κρήτης (μεταξὺ Κέδρου καὶ Ψηλορείτη, ὡς καὶ εἰς τὴν πρὸς Μεσσαρᾶν βόρειον κλιτὺν τῆς ἀλύσεως Κόφινος). Ἐπίσης τμήματα τῆς ὄψεως Παρνασσοῦ—Γκιώνας εὑρίσκονται εἰς τὸν Κόζιακαν (τὸ ἀνατολικώτατον ὄρος τῆς Πίνδου πρὸς τὴν Θεσσαλικὴν πεδιάδα). Τὸ τεκτονικὸν ὀψικὸν ὅριον μεταξὺ τῆς ζώνης Παρνασσοῦ—Γκιώνας καὶ τῆς ζώνης Ὠλονοῦ—Πίνδου διέρχεται μεταξὺ Κόρακος (Στρογγύλου) καὶ Βαρδουσίων καὶ συναντᾷ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον ὀλίγον τι ἀνατολικώτερον τῶν νησυδρίων Τριζώνια τῆς Δωρίδος, ἐνῷ τὸ πρὸς ἀνατολὰς τεκτονικὸν-ὀψικὸν ὅριον της ζώνης ταύτης πρὸς τὴν ἀμέσως ἀνατολικωτέραν ζώνην τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος διήκει δυτικῶς εἰς τὸν Ἑλικῶνα τῆς Ζαγορᾶς, συναντᾷ δὲ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἀκρωτηρίου Βελανιδιά.

Ἡ ζώνη Παρνασσοῦ—Γκιώνας ἐθεωρεῖτο πρότερον ὡς ἀνήκουσα εἰς τὴν ζώνην τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος. Πρῶτος ὁ Ρὲντς ἀπεχώρισεν αὐτὴν ὡς ἰδίαν ζώνην, καθορίσας συγχρόνως ὅτι μὲ τὴν διαμόρφωσιν τῶν ὄψεών της δύναται ἱκανοποιητικῶς νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ ἑλληνικὸν ἀντίστοιχον τῆς δυτικομαυροβουνίου-κροατικῆς ὑψηλῆς καρστικῆς ζώνης τοῦ Kossmat. Ἀπὸ τεκτονικῆς ἀπόψεως ἡ ζώνη αὕτη παρουσιάζει περισσότερον τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ρηξιγενοῦς περιοχῆς. Ὁ σχηματισμὸς ρηγμάτων ἐπικρατεῖ τῶν φαινομένων στολιδώσεως ὡς παράγων, προσδίδων μορφὴν εἰς τὰ ὄρη τῆς ζώνης.

5) Ἡ *ζώνη τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος*. Ἡ ζώνη αὕτη διακρίνεται οὐσιωδῶς ἀπὸ τὰς ζώνας ἀδριατικοϊόνιον, Ὠλονοῦ—Πίνδου καὶ Παρνασσοῦ—Γκιώνας: α) Ὅσον ἀφορᾷ τὰς διευθύνσεις τῶν πτυχώσεων τῶν ὀρέων της (αἱ ὁποῖαι διήκουν ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς περίπου). β) Διότι ἡ ὄψις τῶν μεσοζωϊκῶν πετρωμάτων της διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχον ὄψιν τῶν δύο δυτικωτέρων ζωνῶν· εἰς τὴν ζώνην δηλαδὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, κατὰ τὸ μέσον μεσοζωϊκόν, κυριαρχεῖ ἡ διάπλασις τῶν ὀφειτῶν-σχιστολίθων-κερατολίθων ἢ ὀφιολιθικὴ ὁμάς, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπικάθηνται μὲ ὑπερβατικὴν ἐπίστρωσιν, τὰ νεοκρητιδικὰ στρώματα, ἐνῷ εἰς τὴν βάσιν της ἐμφανίζονται καὶ εἰς τὴν ζώνην ταύτην ἀσβεστολιθικαὶ μᾶζαι μὲ φαιὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον θεμελιώδη χρώματα. γ) Διότι, ἐνῷ καὶ εἰς τὰς τρεῖς δυτικωτέρας ζώνας τὰ ἀρχαιότερα πετρώματά των ἀνήκουν εἰς τὴν ἀνωτέραν τριάσιον διάπλασιν τοῦ μεσοζωϊκοῦ, εἰς τὴν ζώνην τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος παρουσιάζονται εἰς ἀμετάβλητον συνήθη κατάστασιν καὶ ἀρχαιομεσοζωϊκά, ὡς καὶ παλαιοζωϊκὰ πετρώματα (ἰδίᾳ εἰς τὰς περιοχὰς τῶν κρασπέδων τῆς ζώνης τὰς γειτνιαζούσας πρὸς τὰς κεντρικὰς κρυσταλλοπαγεῖς μάζας). Ἡ ἐσωτερικὴ ὅμως αὐτὴ ζώνη, εἰς τὴν ὁποίαν ἀποκαλύπτονται τὰ παλαιότερα ταῦτα πετρώματα, διετηρήθη μόνον εἰς τεμάχια. Εἰς τὴν ζώνην τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος ἀνήκουν αἱ βόρειοι Σποράδες, ἡ κεντρικὴ Ὄθρυς (ἐξαιρέσει τοῦ ἀκραίου ἀνατολικοῦ τμήματός της), ἡ Εὔβοια (ἐξαιρέσει τοῦ νοτιοανατολικοῦ τρίτου της καὶ μικροῦ τμήματός της πρὸς βορρᾶν τῆς Αἰδηψοῦ), ἡ Σκῦρος, τὰ Λοκρικὰ ὄρη μετὰ τῆς Οἴτης (κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν ὀρέων τῆς μέσης Εὐβοίας), τὰ ὄρη τῆς Ἀττικῆς, Πάρνης καὶ Κιθαιρών, αἱ ὀροσειραὶ τοῦ Ἑλικῶνος καὶ Κορομπίλι, αἱ ρηξιγενεῖς προεξοχαὶ τῶν ὀρέων Καρύδι καὶ Γεράνεια, ἡ Σαλαμίς, ὁ Ἀκροκόρινθος, τὰ Ὄνεια, ἡ Ἀργολὶς μετὰ τῆς Ὕδρας καὶ τῆς ὁμάδος τῶν γειτονικῶν νήσων, ὡς καὶ ἡ κατατεμαχισμένη ζώνη ἐξ ἰζηματογενῶν πετρωμάτων τῶν νοτίων Κυκλάδων μετὰ τῆς Ἀμοργοῦ καὶ Ἀστυπαλαίας καὶ ἡ νῆσος Χίος.

Αἱ εἰς τὴν ζώνην ταύτην ἀντιπροσωπευόμεναι διαπλάσεις εἶναι αἱ ἑξῆς:

Α) Παλαιοζωϊκόν. α') Δεβόνιος. Τὰ δεβόνια στρώματα τῆς νήσου Χίου. β') Λιθανθρακοφόρος. Παρουσιάζεται εἰς τὴν ἀνατολικὴν Ὄθρυν, Εὔβοιαν, Ἀττικήν, Σαλαμῖνα, νῆσον Ὕδραν καὶ γειτονικὰς νήσους, νῆσον Χίον, κυρίως ὑπὸ τὴν ὄψιν τῶν σχιστοψαμμιτικῶν ἰζημάτων, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὑρίσκονται καὶ ἀσβεστόλιθοι φέροντες ἀπολιθωμένα γένη φουσουλινιδῶν. Εἰς τὴν Χίον καὶ φακοὶ ἢ κοῖται λιθανθράκων ἐντὸς τῶν ψαμμιτικῶν στρωμάτων, τὰ ὁποῖα συνοδεύονται καὶ ἀπὸ χαλαζιακὰ κροκαλοπαγῆ. γ) Πέρμιος ἢ περμολιθανθρακοφόρος. Εἰς τὴν Εὔβοιαν, Χίον κλπ.

Β) Μεσοζωϊκόν. α') Τριάσιος. Στρώματα βερφένια (σχισταὶ ἄργιλλοι καὶ ψαμμῖται μετ' ἀπολιθωμένων διθύρων ἐλασματοβραγχίων, ἐγκλείοντες ἐνιαχοῦ καὶ κοίτας ἢ φακοὺς ἀσβεστολίθων, εἰς Πάρνηθα, Ἐπίδαυρον, Ὕδραν· ἀσβεστόλιθοι πλούσιοι εἰς ἀμμωνίτας τῆς Μαρμαροτραπέζης καὶ Κεφαλοβουνίου τῆς Χίου). Στρώματα τῆς μέσης καὶ ἀνωτέρας τριασίου παρουσιάζονται εἰς θέσεις τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, φέροντα πλουσίας πανίσκας κεφαλοπόδων, τελείως ἀντιστοίχους πρὸς τὰς ὁμηλίκους των ἀλπικὰς ἐμφανίσεις (Ἀργολίς· ἀσβεστόλιθοι ἀμμωνιτοφόροι. Ἀττική· ἀσβεστόλιθοι μὲ διπλοπόρας κατὰ τὴν βάσιν των δολομιτικοί). Ἡ ἀνωτέρα τριάσιος διάπλασις τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος ἀναπτύσσεται ὡς ὄψις ἀσβεστολιθική. β') Ἰουράσιος. Ἐπικρατεῖ ἡ διάπλασις τῶν ὀφειτῶν-σχιστολίθων-κερατολίθων ἢ ὀφιολιθικῆς ὁμάδος (εἰς τὴν Ἀττικήν, Σαλαμῖνα, Ἑλικῶνα, ἀνατολικὴν Οἴτην, ὄρη Λοκρίδος, ὑψηλὴν Ὄθρυν). Ἐπίσης ἰουράσια ἀσβεστολιθικὰ στρώματα (μὲ ἀμμωνίτας, ἐλλειψακτινίας, δικέρατα, κλαδοκορόψεις κλ.) παρουσιάζονται εἰς τὴν Ἀργολίδα κ. ἀ. γ') Κρητιδική. Ἀσβεστόλιθοι τῆς ὠτεριβίου βαθμῖδος καὶ τῆς οὐργκωνίου σειρᾶς (Σαλαμὶς μὲ νηρινέας, τουκασίας καὶ ἁρπαγόνας, νησῖδες Λέρος καὶ Ἅγιος Γεώργιος, νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ Αἰγάλεω, Ἀργολίς, Κεντρικὴ Εὔβοια)· ἀσβεστόλιθοι μὲ ρουδιστὰς τῆς ἀνωτέρας κρητιδικῆς ὑποδιαπλάσεως· φλύσχης, ἀνωκρητιδικός, πιθανῶς ἐξικνούμενος καὶ ἐντὸς τῆς ἠωκαίνου ὑποδιαπλάσεως.

Γ) Καινοζωϊκόν. Ἠωκαινικοὶ νουμμουλιτοφόροι ἀσβεστόλιθοι εὑρέθησαν μόνον εἰς τὴν Νάξον καὶ Ἀστυπάλαιαν. Τὰ νεογενῆ στρώματα χωρίζονται πάντοτε ἀπὸ τὰ μεσοζωϊκὰ διὰ σαφῶς ἐκπεφρασμένης ἀσυμφώνου ἐπιστρώσεως.

Ἡ ζώνη τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος ἔγινε κατ' ἐπανάληψιν τὸ θέατρον ἠφαιστείων ἐκρήξεων. Οὕτω, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ παλαιοζωϊκοῦ αἰῶνος, ἴσως δὲ καὶ τῆς βερφενίου ἡλικίας, ἐνεφανίσθησαν ὄξινοι καὶ βασικοὶ ἠφαιστῖται (διαβασικὸν ὑλικὸν καὶ κερατοφῦραι μετὰ τῶν τόφφων των) εἰς τὴν Πάρνηθα, τὸν Κιθαιρῶνα, Σαλαμῖνα, Ἀργολίδα, Ὕδραν καὶ Χίον. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνωτέρας ἰουρασίου ὑποπεριόδου, ἴσως καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς παλαιοκρητιδικῆς, ἀνεξῆλθον τὰ βασικὰ καὶ ὑπερβασικὰ μάγματα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐμφανίζονται ὑπὸ μορφὴν ὀφειτῶν ἐντὸς τῆς διαπλάσεως τῶν σχιστολίθων κερατολίθων τῆς ζώνης τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος (Ἀργολίδα, Σαλαμῖνα, Ἀκροκόρινθον, Ὄνεια, Γεράνεια, Λοκρίδα, Εὔβοιαν, Ὄθρυν, Σκῦρον).

Τέλος εἰς πολλὰς θέσεις τῆς περιοχῆς τῆς ζώνης τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος ἔλαβον χώραν καὶ ἐκρήξεις ἠφαιστείων κατὰ τὴν νεογενῆ καὶ τὴν τεταρτογενῆ ὑποπερίοδον τοῦ καινοζωϊκοῦ.

Ἡ ζώνη τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν πρέκτασίν της πρὸς τὴν Ἀλβανίαν ἀντιστοιχεῖ προφανῶς, κατὰ τοὺς Kossmat καὶ Renz, μὲ τὴν ἀνατολικωτάτην τῶν ἐξωτερικῶν δειναρικῶν ζωνῶν, δηλαδὴ τὴν ἐνδοαλβανικὴν ἀσβεστολιθικὴν καὶ ὀφειτικὴν περιοχὴν (*βοσνιακὴν-ἐνδοαλβανικὴν ζώνην* τοῦ Kossmat). Πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ ἐπανευρίσκονται τμήματα πετρωμάτων τῆς ὀφιολιθικῆς ὁμάδος τῆς ζώνης τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ κρασπέδου τῶν ἀλύσεων τῆς Πίνδου πρὸς τὸ Θεσσαλικὸν πεδίον. Αἱ πρὸς βορρᾶν τοῦ Κόζιακα καὶ τοῦ ὄρους Τριγκιὰ μᾶζαι ὀφειτῶν ἀνήκουσιν ἐπίσης εἰς τὴν περαιτέρω πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ βορειοδυτικὰ ἐπεκτεινομένην προέκτασιν τῆς ζώνης τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος.

Ἡ κυκλαδικὴ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα. Βλ. ἀνωτέρω *στρωματογραφικὴ σύστασις*.

Εἰς τὴν ἑλληνικὴν Μακεδονίαν καὶ Θρᾴκην διακρίνονται αἱ ἀκόλουθοι ὀρειναὶ ζῶναι:

Ἡ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα τῆς Ροδόπης ἢ θρᾳκική. Εἰς τὴν ζώνην ταύτην, πρὸς κατασκευὴν τῆς ὁποίας κύριον μέρος λαμβάνουν τὰ κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα, ἀνήκουσι τὰ ὄρη τῆς Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, τὰ εὑρισκόμενα ἀνατολικῶς τῆς γραμμῆς Ἰστὶπ - Λίμνης - Δοϊράνης - Κιλκὶς - Κορυφὴ Χολομῶντας - Σιγγιτικὸς κόλπος, δηλαδὴ τὰ ὄρη Κερκίνη (Μπέλες), Βερτίσκος, τὸ ἀνατολικὸν τρίτον τῆς Χαλκιδικῆς μετὰ τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθω, τὰ ὄρη Ἄγγιστρον, Ἀλῆ-Μποντούς, Ὄρβηλος, Παγγαῖον μετὰ τοῦ Συμβόλου καὶ τῶν νήσων Σάμου καὶ Σαμοθρᾴκης, καὶ ἡ Ροδόπη μέχρι τοῦ Ἕβρου.

Ἐντὸς τῶν κρυσταλλοπαγῶν τούτων σχιστολίθων εὑρίσκονται πυρῆνες καὶ ὄγκοι γρανιτῶν (μετὰ διοριτῶν, γρανιτικῶν γνευσίων κλ.), οἱ ὁποῖοι —κατὰ τὸν Osswald—ἀνεξῆλθον κατὰ τὴν ἠώκαινον ὑποπερίοδον τοῦ καινοζωϊκοῦ (ἐξαιρέσει τῶν γρανιτῶν τῆς δυτικῆς πτέρυγος τοῦ ὄρους Κερκίνη).

Αἱ μετὰ τὴν ἀλγκώνκιον διαπλάσεις τοῦ παλαιοζωϊκοῦ καὶ μεσοζωϊκοῦ ἐλλείπουν τελείως εἰς τὴν μᾶζαν τῆς Ροδόπης, οὐδαμοῦ ἄχρι τοῦδε καθορισθεῖσαι.

Παρὰ τὰ νότια κράσπεδα τῆς Θρᾴκης ἀναφαίνονται στρώματα τῆς παλαιογενοῦς ὑποδιαπλάσεως τοῦ καινοζωϊκοῦ, καὶ δὴ ἄργιλλοι, ψαμμῖται καὶ κροκαλοπαγῆ μετ' ἀσβεστολίθων νουμμουλιτοφόρων (φερόντων καὶ κοράλλια, δίθυρα ἐλασματοβράγχια, γαστερόποδα, ἐχινόδερμα κλ.) τῆς ἠωκαίνου ὑποδιαπλάσεως, ὡς καὶ ὀλιγοκαινικὰ στρώματα (ψαμμῖται, σχίσται καὶ ἄργιλλοι μετὰ κοιτασμάτων λιγνίτου καὶ τοῦ χαρακτηριστικοῦ ἀπολιθώματος *κυρήνη semistriata*). Ἐκ τῶν παλαιογενῶν τούτων στρωμάτων εἰς τὴν ἑλληνικὴν Θρᾴκην συναντῶνται μόνον τὰ στρώματα τῆς ἠωκαίνου διαπλάσεως περὶ τὸ νότιον κράσπεδον τοῦ Τοκουτσὶκ-ντὰγ καὶ Τσίλο-ντὰγ (ἀπὸ Κομοτινῆς διὰ Φερρῶν μέχρι Σουφλίου).

Ἐν ἀσυμφώνῳ ἐπιστρώσει ἐπακολουθοῦν τὰ στρώματα τῆς *θρᾳκικῆς* ἢ *ποντίου βαθμῖδος*, παρουσιαζόμενα εἰς τὴν ἑλληνικὴν Θρᾴκην ἀνατολικῶς τῆς Κομοτινῆς.

Αἱ μεγάλαι ἐγκαταχρημνισιγενεῖς λεκάναι (Σερρῶν—Δράμας καὶ ἑλλην. Θρᾴκης) πληροῦνται ὑπὸ τῶν νεογενῶν στρωμάτων καὶ τῶν τεταρτογενῶν τοιούτων. Τὰ νεογενῆ ἀποτελοῦν συνήθως βαθμῖδας πρὸ τῶν ὀρεινῶν ὄγκων, ἐνῷ τὰ τεταρτογενῆ καταλαμβάνουν τὰ κεντρικὰ μέρη τῶν λεκανῶν, ἐξαιρέσει βεβαίως τῶν πλειστοκαίνων κώνων κορημάτων, παρουσιαζομένων καὶ αὐτῶν συνήθως παρὰ τὰ κράσπεδα τῶν ὀρέων.

Γενικῶς τὰ κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα τῆς Ροδόπης ἔχουν ὑποστῇ παλαιὰς τεκτονικὰς διαταράξεις καὶ παλαιὰν μεταμόρφωσιν. Ἐν τούτοις ἡ Ροδόπη ὑπέστη καὶ πολλὰς τεκτονικὰς διαταράξεις, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο κατὰ τὸν σχηματισμὸν τῶν νεωτέρων ὀρεινῶν ἀλύσεων.

Ἡ ζώνη τοῦ Ἀξιοῦ. Ἡ ζώνη αὕτη καθωρίσθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Kossmat, κατὰ τὰ ἔτη 1917—1918, ὡς αὐτοτελὴς γεωλογικὴ ζώνη, χωρίζουσα τὴν πελαγωνικὴν κρυσταλλοπαγῆ μᾶζαν ἀπὸ τῆς προηγουμένης μάζης τῆς Ροδόπης. Παρου-

Digitized by Google

σιάζει εὖρος 40—70 χιλιομ. καὶ διεύθυνσιν Β.ΒΔ.—Ν.ΝΑ. Ὁ Kossmat ὠνόμασεν αὐτὴν «ζώνην τοῦ Ἀξιοῦ» (=«Vardarzone»), διότι ἡ ἐπιμήκης κοιλὰς τοῦ ποταμοῦ τούτου διήκει ἀπὸ τῶν Σκοπίων μέχρι τῆς ἐκβολῆς του ἀποκλειστικῶς ἐντὸς τῆς ζώνης ταύτης.

Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ζώνης ταύτης εἶναι παχεῖα ἐξέλιξις ἰσχυρῶς ἠνωρθωμένων παλαιοζωϊκῶν στρωμάτων (κυρίως γραουβάκων καὶ μαρμάρων), συντεθλιμμέναι ταινίαι μεσοζωϊκῶν ἀσβεστολίθων καὶ πρὸ παντὸς ἀδιάκοπος σειρὰ διαρρήξεων καὶ ἐκχύσεων ὀφιολιθικῶν πετρωμάτων (κυρίως περιδοτιτῶν, γάββρων, διαβασῶν) καὶ τῶν ὀξίνων των ἐπιχυμάτων. Ἐπίσης παρουσιάζεται μία ἐμπτυχωμένη ταινία ἀνωκρητιδικῶν καὶ εἰς πολλὰς θέσεις ἀπολιθωματοφόρων φλυσχοειδῶν ἢ καὶ γκοσαυϊκῆς ὄψεως πετρωμάτων, διήκουσα ἀπὸ τῆς ΒΔ. Σερβίας σχεδὸν μέχρι τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἀργότερον (1929—1930 ὁ Κ. Osswald διέκρινεν εἰς τὴν ζώνην τοῦ Ἀξιοῦ τρεῖς κλάδους, τὸν δυτικὸν ἢ «κλάδον τοῦ Ἐριγῶνος» (Cerna-ast), τὸν ἀνατολικὸν ἢ «κλάδον τῆς Δοϊράνης» (Doirani-ast) καὶ τὸν μεταξὺ αὐτῶν «κλάδον τοῦ Παΐκου» (Paikon-ast).

Ἐκ τῶν τριῶν τούτων κλάδων μεγαλυτέραν συμμετοχὴν εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ μέσου τμήματος τῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας λαμβάνει ὁ κλάδος τῆς Δοϊράνης, ὁ ὁποῖος, ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ Ἰστίπ, κατέρχεται μὲ κατεύθυνσιν πρὸς τὰ Ν. ΝΔ. μεταξὺ Ἀξιοῦ καὶ Στρωμνίτσης, Γευγελῆς καὶ λίμνης Δοϊράνης, Ἀξιοῦ καὶ Κιλκίς, Λαγκαδᾶ καὶ Θεσσαλονίκης καί, καταλαμβάνων τὸ μεσαῖον τρίτον τῆς χερσονήσου τῆς Χαλκιδικῆς, σταματᾷ εἰς τὸν λαιμὸν τῆς χερσονήσου Σιθωνίας, διὰ νὰ ἐπαναφανῇ εἰς μικρὰν ταινίαν φυλλιτῶν ἀναπτυσσομένην ΒΔ. τῆς Συκιᾶς τῆς χερσονήσου Σιθωνίας. Εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ κλάδου τούτου λαμβάνουν μέρος αἱ κάτωθι διαπλάσεις.

Α) Παλαιοζωϊκόν. α) *Σιλούριος (;)—δεβόνιος*. Ἡ σειρὰ φυλλιτῶν («*σειρὰ τοῦ* Veles» τοῦ Kossmat) ἀποτελουμένη κυρίως ἀπὸ φυλλίτας, μάρμαρα, πρασίνους σχιστολίθους, χαλαζιακοὺς σχιστολίθους καὶ γραουβάκας. Ἡ σειρὰ αὐτὴ παρακολουθεῖται ἀπὸ τὰ βορειοδυτικὰ τῆς Στρωμνίτσης μέχρι τοῦ Σιγγιτικοῦ κόλπου. β') *Λιθανθρακοφόρος* (ἐν μέρει ὅμως καὶ *κρητιδική* (;) κατὰ τὸν Osswald). Σκοτεινόχρωμοι ἀσβεστόλιθοι καὶ ἀργιλλικοὶ σχιστόλιθοι, φαιοὶ ψαμμῖται, γραουβάκαι καὶ σχιστόλιθοι. Ἀπὸ τῶν συνόρων δυτικῶς τῆς λίμνης Δοϊράνης διὰ τῆς Μεταμορφώσεως—Μεγάλης Στέρνας μέχρι τοῦ Δαφνοχωρίου—Μακροχωρίου (ΝΔ. τοῦ Κιλκίς), ὡς καὶ βορείως τῆς Ἐδέσσης. γ) *Πέρμιος*. Κροκαλοπαγῆ καὶ ψαμμῖται τοῦ ὄρους Ντούμπ. Μικραὶ ταινίαι νοτιοδυτικῶς τῆς Δοϊράνης ἐπὶ τοῦ ὄρους Ντοὺμπ εἰς τὸν κάτω ροῦν τοῦ Γαλλικοῦ (δυτικῶς τοῦ Δαφνοχωρίου μέχρι τοῦ Μαυροχωρίου, νοτίως τούτου, ὡς καὶ μεταξὺ τῶν χωρίων Γαλλικὸς καὶ Παντελεήμων) καὶ βορείως τῆς Ἐδέσσης.

Β) Μεσοζωϊκόν. α) *Τριάσιος*. Ἀσβεστόλιθοι-δολομῖται τῆς μέσης καὶ ἀνωτέρας τριασίου (πιθανῶς καὶ κρητιδικοὶ (;) κατὰ τὸν Osswald). Πολλὰ ἀσβεστολιθικὰ τεμάχη βορείως καὶ παρὰ τὸ Γυναικόκαστρον μέχρι τοῦ Χωρίγι, στενὴ ἀσβεστολιθικὴ ταινία ἀπὸ τοῦ κάτω Γαλλικοῦ μέχρι τοῦ Χορτιάτη, στενὴ ἀσβεστολιθικὴ σειρὰ ἀπὸ τοῦ μέσου Γαλλικοῦ (νοτίως τοῦ Κιλκὶς) μέχρι τοῦ Ντεβεκοράνι (567 μ.), μικρὰ ἐμφάνισις νοτίως τοῦ Ζαγκλιβερίου καὶ τῆς Καλαμωτῆς (νοτιοδυτικῶς τῆς λίμνης Βόλβης). β) *Ἰουράσιος* ἐλλείπει. γ) *Κρητιδική*. Μικρὰ ἀσβεστολιθικὰ τεμάχη (πιθανῶς καὶ τριάσια;) εἰς τὴν Χαλκιδικὴν (μεταξὺ Κρήτης καὶ Μουρτζάδων, ὡς καὶ μεταξὺ Κάτω Σχολαρίου καὶ Βασιλικῶν).

Γ) Καινοζωϊκόν. α) *Παλαιογενής*. Πριαμπόνιοι νουμμουλιτοφόροι ἀσβεστόλιθοι (βορειοανατολικῶς τῆς Πικρολίμνης καὶ νοτίως τῆς λίμνης Ἀρτζάν, ὡς καὶ δυτικῶς τῆς λίμνης ταύτης ΒΑ. τοῦ Πευκοδάσους). Πριαμπόνιοι ἄμμοι καὶ μάργαι (βορειοανατολικῶς τῶν Τοξοτῶν εἰς τὸν Κάτω Νέστον). β) *Νεογενής*.

Ὀφιολιθικὰ πετρώματα εὑρίσκονται εἰς τὸ ἑλληνικὸν τμῆμα τοῦ κλάδου τούτου κατὰ μῆκος τοῦ νοτιοδυτικοῦ κρασπέδου του μία μικρὰ στενὴ ταινία κατὰ τὸν κάτω ροῦν τοῦ Γαλλικοῦ ἀπὸ Φιλαδελφείας μέχρι τοῦ Ὡραιοκάστρου, ὡς καὶ ἡ εὐρεῖα ταινία τῶν πρασίνων σχιστολίθων (γαββροειδοῦς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον φύσεως) τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν ὀφιολίθων τῆς Χαλκιδικῆς.

Ὁ ἀμέσως δυτικώτερον ἐκτεινόμενος, μὲ διεύθυνσιν ἐγκαρσίως διήκουσαν πρὸς τοὺς δύο ἄλλους κλάδους («Δοϊράνης» καὶ «Ἐριγῶνος») «*κλάδος τοῦ Παΐκου*» καταλαμβάνει ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ Παΐκου ὄρους μεταξὺ Γευγελῆς—λίμνης Ἀρτζὰν—βορείως Γιαννιτσῶν—κορυφῆς 2.154 μ. (Πίνιβο—Ντούτιτσα) τῶν ἀνατολικῶν Μογλενῶν—καὶ νοτίων κρασπέδων τῆς νεογενοῦς λεκάνης **Καιλαδάρ**. Εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ κλάδου **τούτου λαμβάνουν** μέρος αἱ κάτωθι διαπλάσεις:

1) **Ἀλγκώνκιον.** Στρώματα τῆς «σειρᾶς τοῦ Μπογδάντσι» (γνεύσιοι, μάρμαρα καὶ ἀμφιβολῖται) δυτικῶς τῆς λίμνης Ἀρτζάν.

2) **Παλαιοζωϊκόν.** α) *Ἀρχαιοπαλαιοζωϊκὰ στρώματα* (μάρμαρα καὶ φυλλῖται τοῦ Παΐκου). β) *Σιλούριος (;)-δεβόνιος*. Ὁμὰς φυλλιτῶν, γραουβάκων καὶ μαρμάρων (τῆς σειρᾶς τοῦ «Veles» τοῦ Kossmat), εἰς τὰ ἀνατολικὰ ὄρη Μογλενῶν καὶ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν κράσπεδον τοῦ Παΐκου. γ) *Λιθανθρακοφόρος*. Φαιοὶ καὶ σκοτεινόχρωμοι σχιστόλιθοι ἀσβεστόλιθοι (νοτιοδυτικῶς τῆς Χούμας, εἰς τὰ ἀνατολικὰ ὄρη Μογλενῶν, ὡς καὶ Δ. καὶ Β. τῆς Ἐδέσσης). δ) *Πέρμιος*. Ψαμμῖται καὶ ἀσβεστόλιθοι τοῦ Ἐλευθεροχωρίου, ὡς καὶ βορειοδυτικῶς τῆς Ἐδέσσης.

3) **Μεσοζωϊκόν.** α) *Τριάσιος*. Μικρὸν ἀσβεστολιθικὸν τέμαχος (πιθανῶς καὶ κρητιδικῆς ἡλικίας) μεταξὺ Κρώμνης καὶ Ἐλευθεροχωρίου. β) *Ἰουράσιος* ἐλλείπει. γ) *Κρητιδική*. Βασικὸν κροκαλοπαγὲς καὶ κρητιδικοὶ ἀσβεστόλιθοι βορειοδυτικῶς τῆς Ἐδέσσης. Ἀσβεστόλιθοι καὶ φλυσχοειδῆ πετρώματα (σχιστόλιθοι ψαμμῖται) τοῦ Πινόβου.

Ἐμφανίσεις γρανιτῶν καὶ γρανιτοειδῶν πετρωμάτων παρουσιάζονται νοτίως τῆς Γευγελῆς καὶ ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Γρίβα, πρὸ τὰ Β.ΒΑ. δὲ τοῦ κλάδου ἐκτείνεται ἡ μεγάλη ἐκ διαβάσου περιοχὴ τῆς Γευγελῆς.

Ὁ δυτικὸς τέλος «*κλάδος τοῦ Ἐριγῶνος*» μὲ τὸ νότιον αὐτοῦ ἄκρον συμμετέχει εἰς τὴν κατασκευὴν μικροῦ μέρους τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῶν ὀρέων τῶν Μογλενῶν. Εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ τμήματος τούτου λαμβάνουν μέρος αἱ ἀκόλουθοι διαπλάσεις:

Α) **Ἀλγκώνκιον.** Γνεύσιοι καὶ μαρμαρυγιακοὶ σχιστόλιθοι, ἀμφιβολῖται καὶ μάρμαρα.

Β Παλαιοζωϊκόν. α') *Δεβόνιος*. Σειρὰ φυλλιτῶν καὶ γραουβάκων (σειρὰ τοῦ «Veles» τοῦ Kossmat). Μικρὰ ἐμφάνισις μεταξὺ Λουτρακίου καὶ Κάτω Λουτρακίου. β') *Λιθανθρακοφόρος*. Σκοτεινόχρωμοι ἀργιλλικοὶ σχιστόλιθοι καὶ ἀσβεστόλιθοι μετὰ φαιῶν ψαμμιτῶν, γραουβάκων καὶ σχιστολίθων βορείως τοῦ Βορεινοῦ, ὡς καὶ μικρὰ τεμάχια τῶν αὐτῶν πετρωμάτων νοτίως τῆς Ἀγνίσσης (βορειοανατολικὴ ἄκρα τῆς λίμνης τοῦ Ὀστρόβου) καὶ βορείως τοῦ Κάτω Γραμματικοῦ τοῦ Βερμίου. Τὰ μεσοζωϊκὰ πετρώματα, τὰ ὁποῖα συνιστῶσι τὸν κύριον κορμὸν τοῦ κλάδου τοῦ Ἐριγῶνος ἐν τῇ σερβικῇ Μακεδονίᾳ, ἐπανευρίσκονται πρὸς νότον εἰς τὰ δυτικὰ τῆς λίμνης τοῦ Ὀστρόβου ὑψώματα, ὡς καὶ εἰς τὸ Βέρμιον ὄρος μέχρι τοῦ ΝΔ. κρασπέδου τῶν Μογλενῶν (παρὰ τὴν Ἄψαλον—Ὄρμαν). Παρὰ τὴν Μαροῦσαν τοῦ Βερμίου ὁ Γ. Κ. Γεωργαλᾶς ἀνεῦρε τοὺς μετὰ νηρινεῶν (καὶ ἄλλων ἀπολιθωμάτων, κοραλλίων κ. λ.) ἀσβεστολίθους, καὶ νοτίως ἐπίσης τοῦ Ἀλιάκμονος παρηκολούθησε τοὺς μεσοζωϊκοὺς ἀσβεστολίθους κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῶν Πιερίων καὶ τοῦ Ὀλύμπου, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνεῦρεν ἐπίσης ἀσβεστολίθους μὲ ἀπολιθωμένα γαστερόποδα καὶ ἀμμωνίτας. Οὕτω πως οἱ μεσοζωϊκοὶ ἀσβεστόλιθοι τοῦ κλάδου τοῦ Ἐριγῶνος παρακολουθοῦνται ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τῆς Ἐδέσσης διὰ τοῦ Βερμίου, Πιερίων καὶ Ὀλύμπου μέχρι τοῦ Κάτω Ὀλύμπου. Ἀξιοσημείωτα εἶναι ἐπίσης: α') ὅτι πολυάριθμοι μᾶζαι ὀφιολιθικῶν πετρωμάτων (περιδοτιτῶν ἰδίως καὶ ὀφειτῶν) συνοδεύουσι τὴν πρὸς νότον προέκτασιν τοῦ κλάδου τούτου· καὶ β') ὅτι κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῶν Πιερίων, ὡς καθωρίσθη ὑπὸ τοῦ Γ. Κ. Γεωργαλᾶ, οἱ πλουτωνῖται οὗτοι ὀφιόλιθοι ἔρχονται στρωματογραφικῶς εἰς ἐπαφὴν μὲ τοὺς ὑπερκειμένους κρητιδικοὺς ἀσβεστολίθους καὶ ἡ ἐπαφὴ εἶναι εἰς πολλὰς θέσεις (Βόσοβα, Πολυδένδρι) μεταλλοφόρος, φέρουσα μεταλλοφόρους συγκεντρώσεις κοκκωδῶν χρωμιούχων καὶ νικελιούχων σιδηροξειδίων, ὅπως καὶ εἰς τὴν ζώνην τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος. Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω γεγονότων ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Κ. Κτενᾶ διατυπωθεῖσα γνώμη ὅτι ἡ ζώνη τοῦ Ἀξιοῦ φθάνει μέχρι τῶν νήσων Σκιάθου καὶ Σκύρου, ἡ ὁποία, κατὰ τὸν Κ. Κτενᾶν, «σχηματίζει γεωλογικῶς καὶ τεκτονικῶς τὴν προέκτασιν πρὸς ΝΑ. τῆς ζώνης τοῦ Ἀξιοῦ».

Εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ὀρέων τῶν Μογλενῶν ὁ κλάδος τοῦ Ἐριγῶνος διακόπτεται ὑπὸ μιᾶς μεγάλης ἀνεκχύσεως τραχείτου-ἀνεσδίτου (μετὰ τῶν τόφφων των). Μία ἀνέκχυσις ἐπίσης ἐκ τῶν αὐτῶν πετρωμάτων χωρίζει τὴν λεκάνην τῆς Ἀλμωπίας ἀπὸ τὸ βορειοδυτικὸν ἄκρον τῆς λεκάνης τῶν Γιαννιτσῶν καὶ ἑτέρα ἐμφανίζεται κατὰ μῆκος τῶν ἀνατολικῶν ποδῶν τοῦ Βερμίου μεταξὺ Ναούσης καὶ Ἐδέσσης.

Ἡ πελαγωνικὴ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα (βλ. ἀνωτέρω, *στρωματογραφικὴ σύστασις*). Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ κρασπέδου τῆς πελαγωνικῆς μάζης καὶ μεταξὺ τούτου καὶ τῶν ἀποθεμάτων τῆς ἐξ ὀλιγοκαινικῶν-μειοκαινικῶν καὶ νεογενῶν ἀποθεμάτων λεκάνης τῆς Κορυτσᾶς—Λαψίστης—Γρεβενῶν—Καλαμπάκας (ὑπεραιγαίας αὔλακος) ἐκτείνεται μία στενὴ ζώνη, ἀποτελοῦσα πιθανῶς συνέχειαν τῆς «ἐνδοδειναρικῆς ζώνης σχιστολίθων-γραουβάκων» τοῦ Kossmat. Ἡ ζώνη αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰς ἀκολούθους διαπλάσεις.

Α) **Παλαιοζωϊκὰ** στρώματα (τῆς δεβονίου; καὶ λιθανθρακοφόρου διαπλάσεως) βορείως τῆς λίμνης Καστορίας. Τὰ τῆς λιθανθρακοφόρου (σκοτεινόχρωμοι ἀργιλλικοὶ σχιστόλιθοι) φαίνονται προεκτεινόμενοι καὶ πρὸς τὴν Σιάτισταν.

Β) Μεσοζωϊκόν. α') *Τριάσιος*. Μικραὶ ἐμφανίσεις ἀσβεστολίθων (πιθανῶς ὅμως καὶ κρητιδικῶν) βορειοδυτικῶς τῆς λίμνης Καστορίας καὶ εἰς τὴν κορυφὴν Βέρνιον. β') *Κρητιδική*. Οἱ κρητιδικοὶ ἀσβεστόλιθοι παρακολουθοῦνται ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τῆς λίμνης Πρέσπας διὰ τῆς Καστορίας πρὸς νότον κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ κρασπέδου τῆς πελαγωνικῆς μάζης μέχρι Σιατίστης—Κοζάνης. Εἰς πολλὰς θέσεις τῆς ζώνης ταύτης παρουσιάζονται ἐμφανίσεις βασικῶν μαγμάτων (ἰδίᾳ ὀφειτῶν), ὡς π. χ. νοτίως τῆς Καστορίας, περιοχὴν Κοζάνης. Αἱ πρὸς Δ. καὶ ΝΔ. τῆς λεκάνης Λαψίστης—Γρεβενῶν ἀνατολικαὶ μακεδονικαὶ κλιτύες τῶν ὀρέων Γράμμου, Βοΐου, Σμόλικα καὶ Λίγγου ἀποτελοῦνται ἐκ παλαιογενοῦς φλύσχου ψαμμιτῶν μετ' ἐνστρώσεων μαργῶν καὶ κροκαλοπαγῶν).

Εἰς τὴν ζώνην τῶν «πτυχωδῶν ὀροσειρῶν τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου» (Ostaegaeisches Faltengebirge) ὁ Philippson συγκαταλέγει τὴν νῆσον Μυτιλήνην. Ἡ ζώνη αὐτὴ ἀναπτύσσεται μὲ διεύθυνσιν Β.ΒΑ. καὶ ἐπὶ τῆς ἀπέναντι μικρασιατικῆς παραλίας (Δυτικῆς Μυσίας καὶ Δυτικῆς Λυδίας) μέχρι τῆς γειτονίας τῆς Προποντίδος. Συνίσταται ἐκ γρανιτικῶν μαζῶν, κρυσταλλοπαγῶν καὶ μεταμεμορφωμένων σχιστολίθων, παλαιοζωϊκῶν σχιστολίθων καὶ γραουβάκων, ἀσβεστολίθων φουσουλινοφόρων τῆς περμολιθανθρακοφόρου καὶ στρωμάτων τοῦ μεσοζωϊκοῦ μετ' ὀφειτῶν. Παρουσιάζει συνεπῶς σύστασιν ἀνάλογον πρὸς τὴν ζώνην τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι διασῴζονται εἰς αὐτὴν μικρά τινα διαβρωσιγενῆ ὑπολείμματα νουμμουλιτοφόρων ἀσβεστολίθων.

Τέλος εἰς τὸ σύστημα τῶν πτυχῶν (Westpontisches Faltengebirge), τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὰς νοτίους ἀκτὰς τῆς θαλάσσης τοῦ Μαρμάρου, τὴν μέσην Θρᾴκην καὶ τὴν χερσόνησον τῆς Καλλιπόλεως, δέον νὰ κατατάξωμεν τὰς νήσους Λῆμνον καὶ Ἴμβρον.

Γενικῶς ἡ τεκτονικὴ κατασκευὴ τῶν μακεδονικῶν ὀρέων παρουσιάζει ἐπικρατοῦντως τὴν κατὰ «λέπια» τεκτονικὴν διάταξιν. Ἐπίσης πολλαχοῦ συναντῶνται καλύμματα ἐπανθήσεων. Ἡ περίοδος τῶν νεογενῶν-τεταρτογενῶν διαρρήξεων καὶ ἐγκαταχρημνίσεων συνεπλήρωσε τὴν σημερινὴν τεκτονικὴν εἰκόνα τῆς Μακεδονίας.

Παλαιογεωγραφία τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Α) *Μακεδονίας - Θρᾴκης* (βλ. καὶ λ. *Αἰγηΐς, Μακεδονία [Γεωλογ.]*). Ὅπως καὶ ὁ Osswald παρατηρεῖ, τὰ μέχρι τοῦδε ὑπάρχοντα στρωματογραφικὰ δεδομένα ἐπιτρέπουν τὴν ἀτελῆ μόνον καὶ εἰς γενικωτάτας γραμμὰς χάραξιν τῆς παλαιογεωγραφίας τῶν χωρῶν τούτων.

1) Κατὰ τὸν προτεροζωϊκὸν αἰῶνα τὴν περιοχὴν τῆς μακεδονικῆς πελαγωνικῆς κρυσταλλοπαγοῦς μάζης καὶ τῆς μάζης τῆς Ροδόπης ἐκάλυπτε μία θαλασσία λεκάνη. Αὐτὴ φαίνεται ὅτι δὲν ἔλαβε τὸν χαρακτῆρα γεωσυγκλίνου ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ μεταγενεστέρως διαμορφωθέντος παλαιοζωϊκοῦ καὶ μεσοζωϊκοῦ γεωσυγκλίνου. Δυτικῶς τοῦ χώρου, ὅπου ἀπετίθεντο τὰ μακεδονικὰ ἰζήματα, ἔκειτο ξηρά τις. Ἡ δυτικὴ παράκτιος περιοχὴ φαίνεται ὅτι ὑφίστατο ἐντόνους κατακορύφους (radialen) μᾶλλον μετακινήσεις. Ἐκτεταμέναι ἐκχύσεις βασικῶν μαγμάτων ἐγένοντο κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τῆς ἀποθέσεως τοῦ βασικοῦ γνευσίου. Μετά τινας μεταβολὰς τῆς στάθμης τῆς θαλάσσης καὶ τῆς καθιζήσεως ὑλικοῦ (σειρὰ μαρμάρων), ἐπηκολούθησαν πάλιν ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα συνθῆκαι ἡσυχίας καὶ ἀπόθεσις τοῦ ὑλικοῦ τῶν μαρμαρυγιακῶν σχιστολίθων. Κατὰ τὸ νεώτερον ἥμισυ τῆς ἀποθέσεως τῶν σχιστολίθων τούτων ἐγένοντο πάλιν ἐκτεταμέναι ἐκχύσεις βασικῶν μαγμάτων μὲ ἐπακολουθήσασαν ὀξίνον φάσιν. Κατόπιν νέα ταραχώδης περίοδος ἀποθέσεως ὑλικοῦ, ἡ ὁποία ἀποδεικνύει σημαντικὴν ταραχήν, γενομένην τότε εἰς τὸν στερεὸν φλοιὸν τῆς γῆς (ἴσως γειτονική τις ὀρογένεσις, πιθανῶς ἡ κατὰ τὸ τέλος τῆς γιατουλίου ἐποχῆς παγκοσμίως ἐξαπλωθεῖσα).

2) Ἡ χάραξις τῆς παλαιογεωγραφικῆς εἰκόνος κατὰ τὸν παλαιοζωϊκὸν αἰῶνα εἶναι δυσκολωτέρα τῆς τοῦ ἀλγκωνκίου λόγῳ ἐλλείψεως ἀρκετῶν, ἐν συνεχείᾳ εὑρισκομένων, δεδομένων. Μετὰ τὰς, ὡς ἀνωτέρω, ὑποτεθείσας κατακορύφους κινήσεις κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ἀλγκωνκίου εἰς τὸ παλαιοζωϊκὸν φαίνεται ὅτι ἐπεκράτησαν πάλιν ἤρεμοι συνθῆκαι ἀποθέσεως ὑλικῶν. Ἐκρήξεις πρασίνων, βασικῶν μαγμάτων συνοδεύουν τὴν ἀπόθεσιν. Ἡ εὐρείας ἐκτάσεως θαλασσία λεκάνη

Digitized by Google

τοῦ ἀλγκωνκίου διήρκεσε καὶ κατὰ τὸν παλαιοζωϊκὸν αἰῶνα μέχρι τῆς λιθανθρακοφόρου περιόδου τοὐλάχιστον εἰς τὴν ζώνην τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν. Αἱ πρὸς ἀνατολὰς ἐπικρατοῦσαι συνθῆκαι δὲν εἶναι γνωσταί. Κατὰ τοὺς μεσοπαλαιοζωϊκοὺς χρόνους ἡ θαλασσία αὐτὴ λεκάνη παρουσίασε τὸν χαρακτῆρα πραγματικοῦ γεωσυγκλίνου. Ποῦ ἔκειτο ἡ ξηρά, ἐκ τῆς ὁποίας ἀπεπλύνοντο καὶ μετεκομίζοντο τὰ ὑλικὰ τῶν παλαιοζωϊκῶν ἰζημάτων δὲν εἶναι δυνατὸν να καθορισθῇ ἀκριβῶς. Φαίνεται ὅτι ἔκειτο πρὸς δυσμὰς τοῦ γεωσυγκλίνου, περίπου εἰς τὸν σημερινὸν χῶρον τῆς Ἀλβανίας καὶ τῆς Ἀδριατικῆς θαλάσσης. Κατὰ τὴν λιθανθρακοφόρον ὅμως περίοδον ἡ κατάστασις ἀλλάσσει. Κατὰ τοὺς νεοπαλαιοζωϊκοὺς χρόνους τὴν μέσην Εὐρώπην προσέβαλον ὀρεογενετικαὶ κινήσεις, ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων ἦτο ἡ γέννησις πτυχοοροσειρῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπεκλήθησαν «ἑρκύνιοι πτυχώσεις τῆς γῆς». Μία ἐκ τῶν πτυχωσιγενῶν τούτων ὀροσειρῶν ἦτο καὶ τὸ *βαρίσκιον* (βλ. λ.) τόξον ὀρέων, τὸ ὁποῖον ἤρχιζεν ἀπὸ τοῦ κεντρικοῦ γαλλικοῦ ὀροπεδίου. Τοῦ βαρισκίου τούτου τόξου τμῆμα θεωρεῖται ἡ κρυσταλλοπαγὴς μᾶζα τῆς Ροδόπης (βλ. *Εὐρώπη*). Ἐπίσης κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν θεωρεῖται ὅτι ἤρχισε καὶ ὁ σχηματισμὸς τῆς πελαγωνικῆς μάζης.

Ἐκτὸς τῆς γενέσεως τῶν μαζῶν τούτου πολλὰ ἄλλα φαινόμενα ἄγουν (κατὰ τὸν Osswald) εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὰ τέλη τοῦ παλαιοζωϊκοῦ αἰῶνος ἐγένοντο ἐν Μακεδονίᾳ ὄχι μόνον ἔντονοι ἐξάρσεις καὶ συνιζήσεις, ἀλλὰ καὶ ἐφαπτόμεναι ὀρεογενετικαὶ κινήσεις ἐν μετρίᾳ ἐντάσει καὶ ἐκτάσει. Αἱ κινήσεις αὗται ἐγένοντο εἰς τὸν χῶρον, ὁ ὁποῖος ἐκαλύφθη ἀργότερον ὑπὸ τῶν κρητιδικῶν-τριτογενῶν καλυμμάτων καὶ λεπίων. Ἡ διὰ τῆς βαρισκίου ὀρεογενέσεως σχηματισθεῖσα ὀροσειρὰ ἦτο στενή, ἐξετείνετο κατὰ μῆκος περίπου παραλλήλως πρὸς τὴν ζώνην τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τὸ νότιον ἄκρον της ἔφθανε περίπου ἐπὶ τῆς Εὐβοίας ἢ ἀνατολικῶς αὐτῆς. Ἡ βαρίσκιος αὕτη ὀροσειρὰ (πάντως ὀλίγον προβληματική) ὑπῆρξεν εἷς ἀνατολικὸς παράλληλος πρόδρομος τῆς κρητιδικο-παλαιοτριτογενοῦς ζώνης τοῦ Ἀξιοῦ. Ἀπὸ τῆς περμίου περιόδου ἀπετέλει τὰ ὅρια μεταξὺ τῆς μάζης τῆς Ροδόπης καὶ ἑνὸς δυτικοῦ γεωσυγκλίνου, κατὰ τὸ ἀνατολικὸν κράσπεδον τοῦ ὁποίου ἐξεδηλώθη κατὰ τὴν κρητιδικὴν περίοδον νέα ἐφαπτομένη κίνησις.

Κατὰ τὴν λιθανθρακοφόρον περίοδον ἀνεξῆλθον καὶ ὄξινα ἐκρηξιγενῆ πετρώματα. Ὡς τοιαῦτα ὁ Osswald θεωρεῖ τοὺς γρανίτας τῆς δυτικῆς πτέρυγος τοῦ ὄρους Κερκίνη καὶ τοὺς τῶν ὀρέων τοῦ Περλεπέ, μέχρι τῶν δυτικῶν ὀρέων τῶν Μογλενῶν. Ἐπίσης κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ἐσχηματίσθησαν καὶ οἱ ἐκρηξιγενεῖς γνεύσιοι τῆς «σειρᾶς γνευσίων τοῦ Μπογδάντσι» καὶ οἱ τοῖς πελαγωνικῆς μάζης (Καϊμακτσαλάν, κ. λ.). Ἐπίσης καὶ τὰ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Δοϊράνης κερατοφυρικὰ χαλαζιο-αλβιτοβιοτιτικὰ πετρώματα, διὰ τὰ ὁποῖα ὁ Osswald ἐπρότεινε τὸ ὄνομα *δοϊρανῖται*, φαίνεται νὰ ἐξεχύθησαν κατὰ τὸν παλαιοζωϊκὸν αἰῶνα (ἴσως κατὰ τὴν ἀνωτέραν δεβόνιον ὑποπερίοδον). Πιθανὴ ὅμως εἶναι, κατὰ τὸν Osswald, καὶ ἡ ἀνέκχυσις αὐτῶν κατὰ τὴν ἠώκαινον ὑποπερίοδον τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰῶνος.

Ἡ νεοπαλαιοζωϊκὴ βαρίσκιος ὀροσειρὰ παρέσχε μετὰ ταῦτα ὑλικὸν διὰ τὴν ἀπόθεσιν καὶ τὸν σχηματισμὸν τῶν περμίων στρωμάτων ἐντὸς τοῦ δυτικῶς αὐτῆς ἐκτεινομένου γεωσυγκλίνου.

3) Μὲ τὴν ἔναρξιν τῆς τριασίου περιόδου τοῦ μεσοζωϊκοῦ αἰῶνος ἄρχεται μία κυριαρχία τῆς θαλάσσης ἐπὶ τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, ἡ ὁποία διήρκεσε κατὰ τὸ μέγιστον χρονικὸν διάστημα τῆς διαρκείας τοῦ μεσοζωϊκοῦ αἰῶνος. Μία ἀλληλοδιαδοχὴ ἐπικλύσεων καὶ ὀπισθοχωρήσεων τῆς θαλάσσης τοῦ γεωσυγκλίνου γίνεται ὑπὲρ τὴν μᾶζαν τῆς Ροδόπης, καλυφθεῖσαν (τοὐλάχιστον κατὰ καιρούς, κατὰ τὴν ἀνωτέραν τριάσιον ὑποπερίοδον) συνεπείᾳ τούτου τελείως ὑπὸ τῶν θαλασσίων ὑδάτων. Ἡ προχώρησις τοῦ μεγάλου μεσοζωϊκοῦ γεωσυγκλίνου πρὸς τὴν μᾶζαν τῆς Ροδόπης ἐγένετο κατὰ τὴν τριάσιον περίοδον, τῆς βαθείας ὅμως αὔλακος αὐτοῦ παραμενούσης πάντοτε πολὺ δυτικῶς καὶ νοτιοδυτικῶς τῆς Μακεδονίας. Κατὰ τὴν μέσην τριάσιον ὑποπερίοδον λαμβάνουν χώραν ἐπίσης ἐκτεταμέναι ἀνεκχύσεις μαγμάτων ἐγγὺς τῆς βαθείας αὔλακος τοῦ γεωσυγκλίνου.

Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν ἰουράσιον περίοδον φαίνεται ὡς πιθανὸν ὅτι τὸ μέγιστον τμῆμα τῆς Μακεδονίας ἀπετέλει ξηράν. Ἐκτάκτως ἔντονος ὅμως ἡφαιστειακὴ ἐνέργεια ἐκδηλοῦται κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Διὰ τῆς ἐνεργείας ταύτης ἀνεξεχύθησαν τεράστιαι ποσότητες βασικῶν ἐκρηξιγενῶν πετρωμάτων (ὀφιολίθων) (βλ. ἀνωτέρω, *στρωματογραφικὴ σύστασις*). Ἡ ἔντονος αὐτὴ ἰουράσιος ἡφαιστεία ἐνέργεια εἰς τὴν ζώνην τοῦ Ἀξιοῦ, εἰς τὴν ἐνδοδειναρικὴν ζώνην καὶ τὰς κρυσταλλοπαγεῖς μάζας τῆς Ροδόπης καὶ τὴν πελαγωνικὴν (ἐπεκτεινομένη τότε, ὡς θέλει κατωτέρω ἐκτεθῇ, καὶ εἰς ὅλην τὴν ἀνατολικὴν Ἑλλάδα) προδίδει ὅτι ἐγένοντο τότε βαθέως εἰσχωροῦσαι μεταβολαὶ τοῦ γηΐνου φλοιοῦ. Αἱ μεταβολαὶ αὗται ὑπῆρξαν ὁ πρόλογος τῶν μεταγενεστέρων κρητιδικοτριτογενῶν ὀρεογενετικῶν κινήσεων. Κατὰ τὴν λιθώνειον ἐποχὴν γίνεται μία προέλασις τῆς θαλάσσης, μετὰ τὴν ὁποίαν καὶ πάλιν ἡ Μακεδονία γίνεται ξηρά.

Ἡ τοιαύτη κατάστασις, ἐξακολουθήσασα (ὡς φαίνεται διὰ τὴν κεντρικήν, δυτικὴν καὶ νοτίαν Βαλκανικὴν χερσόνησον) καὶ κατὰ τὴν κατωτέραν κρητιδικὴν ὑποπερίοδον, ἤρχισε μεταβαλλομένη κατὰ τὴν μέσην κρητιδικὴν ὑποπερίοδον. Ἀπὸ τῶν χρόνων τούτων ἀρχίζει πάλιν μία προέλασις τῆς θαλάσσης, ἡ ὁποία φθάνει εἰς ἔκτασιν τοὐλάχιστον τὴν θαλασσίαν ἐπίκλυσιν τῆς ἀνωτέρας τριασίου ὑποπεριόδου. Κατὰ τὸ τέλος τῆς κρητιδικῆς περιόδου ἢ καὶ ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος αὐτῆς ἡ Μακεδονία ἀνυψώθη πάλιν ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης καὶ παρέμεινεν ὡς ξηρὰ μέχρι τῆς ἀνωτέρας ἠωκαίνου ἐποχῆς (πριαμπονίου), ὁπότε ἐπῆλθε νέα καταβύθισις. Μεταξὺ τῶν προελάσεων καὶ ἐπικλύσεων τούτων τῆς θαλάσσης ἔλαβον χώραν αἱ φάσεις τῆς κρητιδικοτριτογενοῦς ὀρεογενέσεως. Κατ' αὐτὸν τὸν καιρὸν ὅμως ἡ περιοχὴ τῶν Δειναρίδων ὀροσειρῶν εὑρίσκετο ἐντελῶς ἢ κατὰ τὸ μέγιστον μέρος ὑπὸ τὴν θάλασσαν.

Ἡ πρώτη, ἀσθενής, ἐφαπτομένη ὀρεογενετικὴ κίνησις φαίνεται ὅτι ἤρχισε κατὰ τὴν μέσην κρητιδικὴν ὑποπερίοδον, πιθανῶς ἀμέσως μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνεκχύσεως τῶν βασικῶν μαγμάτων. Μετ' αὐτὴν ἐπηκολούθησεν ἡ δευτέρα ἐντονωτέρα κίνησις, κατὰ τὴν ἠώκαινον ὑποπερίοδον τοῦ καινοζωϊκοῦ, ἡ ὁποία καὶ ἔδωσεν εἰς τὴν ζώνην τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τὴν ὅλην Μακεδονίαν τὴν τεκτονικήν της μορφήν.

4) Κατὰ τὸν καινοζωϊκὸν αἰῶνα, μετὰ τὴν ἠώκαινον κυρίαν ὀρεογενετικὴν κίνησιν, ἐπηκολούθησεν ἡ ἀνείσδυσις τεραστίων ποσοτήτων ὀξίνων μαγμάτων, στερεοποιηθέντων εἰς γρανιτοειδῆ πλουτώνεια πετρώματα. Ἡ ἠώκαινος κυρία ὀρεογενετικὴ κίνησις ὑπῆρξεν ἐν Μακεδονίᾳ ἡ τελευταία μεγαλυτέρας ἐκτάσεως ἐφαπτομένη ὀρεογενετικὴ κίνησις. Πρὸς δυσμάς, τοὐναντίον, εἰς τὴν Ἀλβανίαν, αἱ ὠστικαὶ ὀρεογενετικαὶ κινήσεις ἐξηκολούθησαν ἀκόμη ἀργότερον. Οὕτως εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Δειναρίδων ἡ δευτέρα καὶ κυρία φάσις τοῦ σχηματισμοῦ λεπίων καὶ καλυμμάτων τελειώνει κατὰ τὸ τέλος τῆς ὀλιγοκαίνου, ἀρχὰς τῆς μειοκαίνου ὑποπεριόδου, ἡ δὲ τελευταία ἐφαπτομένη κίνησις γίνεται κατὰ τὴν ἀνωτέραν πλειόκαινον-παλαιοτεταρτογενῆ ὑποπερίοδον.

Ἐν Μακεδονίᾳ νῦν κατὰ τὸ τέλος τῆς ἠωκαίνου ὑποπεριόδου (πριαμπόνιον ἐποχὴν) παρατηρεῖται μία προέλασις καὶ ἐπίκλυσις τῆς θαλάσσης, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ δύο κρυσταλλοπαγεῖς μᾶζαι, ἡ τῆς Ροδόπης καὶ ἡ πελαγωνική, ἀπέμειναν ὡς ὁμαλαὶ ῥάχεις ὑπὲρ τὸ ὕδωρ.

Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν κατωτέραν ὀλιγόκαινον καί, ὡς φαίνεται, ἀκόμη καὶ ἐπί τι διάστημα τῆς μέσης ὀλιγοκαίνου, ἐπεκράτησεν ὀρεογενετικὴ ἡσυχία. Ἐπηκολούθησαν μετὰ ταῦτα, κατὰ τὴν νεωτέραν ὀλιγόκαινον καὶ ἀρχαιοτέραν μειόκαινον ἐποχήν, αἱ μεγαλοπρεπεῖς διαρρήξεις καὶ ἐγκατακρημνίσεις τῶν διὰ τῆς ὀρεογενέσεως ἀπολεσάντων τὴν ἰσορροπίαν των τμημάτων τοῦ γηΐνου φλοιοῦ.

Διὰ τῶν φαινομένων τούτων σχηματίζονται αἱ λεκάναι καὶ αἱ ῥηξιγενεῖς προεξοχαί. Ὁλόκληρος ἡ προχώρα τῆς μάζης τῆς Ροδόπης, ἡ ζώνη τοῦ Ἀξιοῦ καὶ ἡ πελαγωνικὴ μᾶζα διελύθησαν εἰς ὄγκους καὶ τεμάχη, ἐκ τῶν ὁποίων τινὰ μὲν ἐξήρθησαν, ἄλλα δ' ὑπέστησαν συνίζησιν. Αἱ ῥηξιγενεῖς προεξοχαὶ παρουσιάζουν λοξὴν κλίσιν πρὸς δυσμὰς ἢ πρὸς τὰ νοτιοδυτικά· πρὸς δυσμὰς δηλαδὴ κατέρχονται ὁμαλῶς καὶ βυθίζονται ὑπὸ τὰ προσχώματα τῶν λεκανῶν, ἐνῷ πρὸς ἀνατολὰς κατέρχονται ἀποκρήμνως. Αἱ μορφαί, τὰ μεγέθη, ὡς καὶ τὰ κράσπεδα τῶν λεκανῶν καὶ τῶν ῥηξιγενῶν προεξοχῶν εἶναι ἀκανόνιστα.

Κατὰ τὴν μεσοτριτογενῆ ἐπίσης ἐποχὴν ἐγένετο καὶ μία συνολικὴ ἀναθόλωσις τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ κατὰ τὴν ἀναθόλωσιν ταύτην ἔντονος κατακερματισμὸς καὶ συγκατακρήμνισις τῆς ὅλης μάζης. Κατὰ τὴν μέσην μειόκαινον ἐποχὴν ἀρχίζει εἰς τὴν ἐσωτερικὴν Μακεδονίαν μακρὰ περίοδος ἐντονωτέρας ἀποκομίσεως καὶ ἀποθέσεως ἰζημάτων. Συνεπείᾳ τῆς περαιτέρω ἐξελικτικῆς διαμορφώσεως τῶν λεκανῶν καὶ τῶν ῥηξιγενῶν προεξοχῶν αἱ διαφοραὶ ὑψῶν καθίστανται νῦν λίαν ἔντονοι. Αἱ νοτίως κείμεναι λεκάναι ἐβυθίσθησαν ὑπὸ τὸ ὕδωρ πιθανῶς κατὰ τὴν βινδομπόνιον ἐποχήν, ἀσφαλῶς δὲ πρὸ τῆς σαρματίου, καὶ ἡ μειόκαινος θάλασσα εἰσέδυσεν εἰς τοὺς σχηματισθέντας κόλπους (ἀποθέματα ΝΔ. ποδῶν Παγγαίου, κλπ.). Κατὰ τὴν σαρμάτιον ἐποχὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν μέσην καὶ ἀνατολικὴν Μακεδονίαν αἱ λεκάναι βυθίζονται ἔτι περισσότερον ὑπὸ τὸ ὕδωρ καὶ ἡ θάλασσα εἰσχωρεῖ βαθύτερον (π. χ. εἰς τὸν κόλπον τῆς Θεσσαλονίκης, λεκάνην Ἀχινοῦ).

Κατὰ τὸ μεταβατικὸν χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τῆς μειοκαίνου εἰς τὴν πλειόκαινον ὑποπερίοδον δὲν ἔλαβε χώραν σημαντικὴ διατάραξις (ὡς ἤδη καὶ ἀπὸ τὴν ἠώκαινον εἰς τὴν ὀλιγόκαινον καὶ ἀπ' αὐτῆς εἰς τὴν μειόκαινον ὑποπερίοδον. Ὀλίγον ὅμως μετὰ τὸ μέσον τῆς πλειοκαίνου ὑποπεριόδου ἔχομεν τὸ ὕψιστον τῆς ὀρεογενετικῆς ταραχῆς. Κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ποντίου ἐποχῆς παρατηρεῖται ἐλαφρά τις συνίζησις καὶ ἐπέκτασις τῆς σαρματικῆς λεκάνης τῶν Σερρῶν. Εἰς τὴν λεκάνην τῆς Θεσσαλονίκης ἡ πρόσχωσις εἶναι ἐντονωτέρα τῆς συνιζήσεως καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ περιοχὴ ἔμεινεν ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης.

Ἐλαφραὶ ἐξάρσεις καὶ συνιζήσεις, ἀλλοιώσεις τῆς θέσεως καὶ τῆς περιμέτρου τῶν λιμνῶν καὶ γενικῶς τῆς ὑδρογραφίας, διήρκεσαν καθ' ὅλην τὴν Πόντιον ἐποχήν. Εἰς τὰ ἄκρα ὀρεινῶν τινων ὄγκων ἔγιναν μεταπτώσεις μὲ μεγάλα ὕψη ἅλματος καὶ τούτου ἕνεκα αἱ κλιτύες τῶν ὄγκων αὐτῶν ἔλαβον ἀποτόμους τοιχοειδεῖς κλίσεις (π. χ. βορειοανατολικὰ τμήματα τῆς λεκάνης τοῦ Στρυμόνος). Γιγαντιαῖαι μᾶζαι ἀλγκωνκίου μαρμάρου, ἀποσπασθεῖσαι ἀπὸ τῶν κλιτύων τῶν ὀρέων καὶ κατακρημνισθεῖσαι, δεικνύουν ἔντονον ἐνδυνάμωσιν τῶν διαφορῶν ὕψους συνεπείᾳ τεκτονικῆς κινήσεως (π. χ. νοτιοδυτικῶς καὶ νοτίως Νιγρίτης, ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς λίμνης τῶν Μπεσικίων καὶ νοτιοδυτικῶς ταύτης). Αἱ ἐλαφραὶ αὗται κινήσεις, αἱ ὁποῖαι ἐλάμβανον χώραν κυρίως κατὰ τὰ ὅρια τῶν λεκανῶν καὶ τῶν ῥηξιγενῶν προεξοχῶν, ἐσταμάτησαν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἐποχὴν (τῆς πλειοκαίνου ὑποπεριόδου). Εἰς τὴν Ἀνατολικὴν ὅμως Μακεδονίαν, εἰς τὴν λεκάνην τοῦ κάτω ῥοῦ τοῦ Στρυμόνος, ἔλαβον χώραν νέαι καὶ σημαντικαὶ συνιζήσεις καὶ κατὰ τὴν πλακέντιον ἡλικίαν τῆς πλειοκαίνου.

Διὰ τῶν νεοπλειοκαινικῶν κινήσεων ἐγεννήθησαν παλαιαὶ κοιλάδες. Μία τούτων ἐξ ἀνατολῶν (Στρατώνι—κόλπος Ἱερισσοῦ) καὶ ἀπὸ ΒΔ. (λίμνη Μπεσικίων) ἐντετμημένη, διετηρήθη καλῶς εἰς ὕψος 600 μ., διήκει δὲ διὰ τοῦ πεδίου τῆς Ἀρναίας πρὸς τὰ νοτιοδυτικά. Ἡ λεκάνη τῆς λίμνης Μπεσικίων μετὰ τῶν βορείων καὶ νοτίων γειτονικῶν βυθισμάτων καὶ βαθμίδων, ἡ λεκάνη τῆς λίμνης Λαγκαδᾶ καὶ ἡ τοῦ ἀνωτέρου Γαλλικοῦ συνείχοντο κατὰ τὴν μέσην νεογενῆ ἐποχήν. Ἀργότερον ἡ λίμνη Λαγκαδᾶ ἐγκατεκρημνίσθη ταφροειδῶς δι' ἀτλῶν ῥηγμάτων, ἐνῷ ἡ τῆς λίμνης Μπεσικίων διεσχίσθη ὑπὸ πολυπλόκου δικτύου μεταπτώσεων καὶ ἀπεχωρίσθη ἀπὸ τὰς λίμνας Μαυρόβου καὶ Λάντζας.

Κατακόρυφοι (radiale) κινήσεις, κατὰ τὸ τέλος τῆς πλειοκαίνου ἐποχῆς καὶ κατὰ τὴν παλαιοτεταρτογενῆ, ἐπέφερον συνολικῶς γενικὴν ἀνύψωσιν τῆς κεντρικῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ πιθανῶς καὶ ὅλης τῆς βορείου Αἰγηΐδος. Αἱ λεκάναι ἀνυψώθησαν ἀσθενῶς, αἱ ῥηξιγενεῖς προεξοχαὶ λίαν ἐντόνως καὶ κάμψεις στρωμάτων, ὡς καὶ ἀποσχίσεις αὐτῶν ἔλαβον χώραν κατὰ τὰ ὅρια τῶν κατακορύφως μετακινουμένων ὄγκων, ἐδημιουργήθησαν δ' ἕνεκα τούτου καὶ ὕψη ἅλματος ὑπερβαίνοντα ἐν μέρει τὰ 1.000 μ.

Νεοδιλουβιακαὶ κινήσεις προσέβαλον μετὰ ταῦτα πιθανῶς τὰς ἀκτὰς τοῦ κόλπου τοῦ Ὀρφανοῦ μέχρι καὶ πέραν τῆς ἐξόδου τῆς κοιλάδος τοῦ Νέστου. Δι' αὐτῶν ὀρεινοί τινες ὄγκοι ἐξήρθησαν ἢ βραδέως ἢ καὶ κατὰ διαλείμματα. Δι' αὐτῶν τὰ νεογενῆ στρώματα ἐξήρθησαν καὶ διεσχίσθησαν ὑπὸ μεταπτώσεων καὶ ἐγένετο εὐρυτέρα, τοπικῶς μάλιστα πολὺ σημαντική, αὔξησις τῶν διαφορῶν ὕψους, οὐχὶ ὅμως καὶ οὐσιώδης ἀλλοίωσις τῆς περιμέτρου τῶν λεκανῶν καὶ τῶν ῥηξιγενῶν προεξοχῶν. Ὡς ἰσοστατικὴ ἐξισωτικὴ κίνησις τῶν ἐξάρσεων τῆς ἐσωτερικῆς Μακεδονίας (ὡς καὶ τῆς Ἀλβανίας, ἀνατολικῆς Ἑλλάδος καὶ δυτικῆς Μ. Ἀσίας) ἐπῆλθε μετὰ ταῦτα γενικὴ καταβύθισις τῆς βορείου Αἰγηΐδος κατὰ τὴν διλούβιον ἐποχήν. Κατὰ τὸ ὁλόκαινον αἱ νεοδιλουβιακαὶ κινήσεις συνεχίζονται βραδέως καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας ἐξαίρεται διαρκῶς περαιτέρω, ὡς τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τῆς πάντοτε ἰσχυρότερον ἐντεμνούσης διαβρώσεως.

Πρὸς τούτοις κινοῦνται καὶ τὰ πλεῖστα ὀγκοτεμάχη. Ἡ ἐπελθοῦσα ἐξίσωσις πτώσεως τῆς ἐγκαρσίου κοιλάδος τῆς Ρεντίνας δεικνύει τεκτονικὴν ἡσυχίαν ἢ συνίζησιν.

Αἱ μεταξὺ Θεσσαλονίκης καὶ ἐκβολῶν τοῦ Νέστου θερμαὶ πηγαὶ εἶναι συνδεδεμέναι μὲ μίαν ζώνην Α.ΒΑ.—Δ ΝΔ., ἰσχυρῶς κινηθεῖσαν κατὰ τοὺς τελευταίους πλειοκαινικοὺς ἢ τοὺς μεταπλειοκαινικοὺς χρόνους.

Οὕτω τὰ ὄρη καὶ τὰ βυθίσματα, αἱ ἀκταὶ τῆς θαλάσσης καὶ ἡ ὑδρογραφία τῆς Μακεδονίας καὶ σήμερον ἀκόμη εὑρίσκονται εἰς διαρκῆ βραδεῖαν ἀλλοίωσιν.

Ἐξ ὅλων τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι αἱ θεμελιώδεις γραμμαὶ τῆς γεωτεκτονικῆς δομῆς καὶ τῆς ἐπιφανειακῆς ἀναγλύφου ὄψεως τῆς Μακεδονίας ἐδημιουργήθησαν κατὰ τὴν τριτογενῆ περίοδον τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰῶνος. Τὸ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην κατατεθὲν σχέδιον τῆς μακεδονικῆς χώρας ἠλλοιώθη βεβαίως ἐντόνως διὰ μεταγενεστέρων κινήσεων, ὡς καὶ διὰ τῆς ἀποκομιστικῆς καὶ ἀποθεματικῆς (προσχωστικῆς) ἐνεργείας τῶν ὑδάτων, ἀλλ' οὐχὶ πλέον θεμελιωδῶς.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἀπὸ τῆς κατωτέρας μειοκαίνου

Digitized by Google

ἐποχῆς (κατὰ τὸν Cvijic μάλιστα ἀπὸ τῆς ἀνωτέρας ὀλιγοκαίνου) ἤρχισε δρῶσα ἡ ἡφαιστεία ἐνέργεια εἰς τὴν μέσην καὶ ἀνατολικὴν Μακεδονίαν. Τεράστιαι ποσότητες τραχειτῶν καὶ ἀνδεσιτῶν, μαγμάτων δηλαδὴ σημαντικῶς βασικωτέρων ἀπὸ τὰ ἠώκαινα, ἀνεξεχύθησαν. Κατὰ τὴν νεωτέραν πλειόκαινον ἐποχὴν συνέβη νέος παροξυσμός, κατὰ τὸν ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἀνεξεχύθησαν οἱ ὀλιβινικοὶ-λευκιτικοὶ βασάλται τῆς γιουγκοσλαυϊκῆς Μακεδονίας καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ Hilber μνημονευόμενος βασάλτης παρὰ τὴν Δεσκάτην.

Κατὰ τοὺς τελευταίους πλειοκαινικοὺς καὶ τοὺς τεταρτογενεῖς χρόνους ἡ ἡφαιστεία ἐνέργεια ἐξεδηλώθη ἔντονος πάλιν εἰς ὅλην τὴν Αἰγηΐδα, καὶ δὴ εἰς τὴν βόρειον τοιαύτην (Θράκην, βορειοδυτικὴν Μικρὰν Ἀσίαν), κατὰ τὴν ὁποίαν ἀνεξεχύθησαν πάλιν τραχεῖται, ἀνδεσῖται καὶ δακῖται ὑπὸ μορφὴν κυρίως θόλων καὶ ρευμάτων.

Παλαιογεωγραφία τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος *(μετὰ τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Αἰγαίου)*.

1) *Προπαλαιοζωϊκοὶ χρόνοι καὶ παλαιοζωϊκὸς αἰών.* α') Προδεβόνιοι χρόνοι. Κατὰ τοὺς παλαιοζωϊκοὺς χρόνους, ἄγνωστον ὅμως πότε ἀκριβῶς, ἐσχηματίσθησαν τὰ πρῶτα στρώματα, ἐκ τῶν ὁποίων διὰ μεταμορφώσεως προέκυψαν κατόπιν τὰ περισσότερα τῶν κρυσταλλοσχιστωδῶν καὶ τῶν ἡμιμεταμορφωμένων πετρωμάτων τῶν κρυσταλλοπαγῶν μαζῶν. Τὰ πετρώματα ταῦτα, μετὰ τὸν σχηματισμόν των, ἐπτυχώθησαν ἐντονώτατα καὶ ἐσχημάτισαν πτυχωσιγενεῖς ὄγκους ξηρᾶς. Ἡ περίοδος, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπτυχώθησαν τὰ κρυσταλλοσχιστώδη πετρώματα καὶ ἐσχημάτισαν τὰς κρυσταλλοπαγεῖς μάζας, δὲν εἶναι καθωρισμένη, ἕνεκα ἐλλείψεως ἐπαρκῶν δεδομένων.

β') Δεβόνιοι χρόνοι. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τὸ μέγιστον τμῆμα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐκάλυπτε θάλασσα, ἀβαθὴς κατὰ τὸ πλεῖστον, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐγίνετο ἰζηματογένεσις, ἀπόθεσις δηλαδὴ τοῦ ὑλικοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦνται τὰ ἐν τοῖς προηγουμένοις περιγραφέντα δεβόνια στρώματα. Εἰς πολλὰ μέρη τῆς θαλάσσης ταύτης, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς σημερινῆς Χίου, γένη τινὰ τετρακοραλλίων *(κυαθόφυλλον, ἀκερβουλαρία)*, ὡς καὶ τραπεζοειδῶν (Tabulaten) ζῴων σχηματίζουσι κοραλλιογενεῖς ὑφάλους. Κατὰ τὸ τέλος τῆς δεβονίου περιόδου ἀρχίζουσι νὰ ἐκδηλοῦνται πάλιν ὀρεογενετικαὶ κινήσεις, αἱ ὁποῖαι διαταράσσουσι τὰ ἀποτεθέντα ἤδη δεβόνια ἰζήματα καὶ γίνονται ἀφορμή, ὅπως τὰ κατόπιν ἀποτιθέμενα ὑλικὰ τῆς λιθανθρακοφόρου περιόδου ἐπιστρωθῶσιν ἀσυμφώνως ἐπὶ τῶν δεβονίων.

γ') Λιθανθρακοφόρος καὶ πέρμιος περίοδοι. Αἱ αὐταὶ περίπου πρὸς τὰς ἀνωτέρω παλαιογεωγραφικαὶ συνθῆκαι (διανομὴ χέρσων καὶ θαλάσσης), καὶ αἱ αὐταὶ περίπου ὄψεις πετρογενέσεως ἐπικρατοῦσι καὶ κατὰ τὴν λιθανθρακοφόρον καὶ τὴν πέρμιον περίοδον τοῦ παλαιοζωϊκοῦ αἰῶνος. Ἐντὸς τῶν θαλασσῶν διαβιοῖ ἄφθονος ζωϊκὸς κόσμος, ἐξ ἀσπονδύλων ζῴων τοῦ βενθοῦ, ἀποτελούμενος ἐκ πρωτοζῴων (κυρίως τῶν γενῶν *φουσουλίνα, σβαγερίνα, φουσουλινέλλα, νεοσβαγερίνα, βερμπεεκίνα, κλιμακαμμίνα* κλ.), κοραλλίων (κυρίως τῶν γενῶν *λονσδαλεΐα, κυαθόφυλλον, ζαφρέντις*), βρυοζῴων, βραχιοπόδων (*προδοῦκτος, σπιροφόρος, ὀρθοθέτης, ριχτοφενία* κ. λ.), διθύρων ἐλασματοβραγχίων, κεφαλοπόδων (*παραλληλόκερας, λυττονία, δερβυΐα*) κλ.

Αἱ ὀρεογενετικαὶ κινήσεις ἐξηκολούθησαν καὶ κατὰ τὰς περιόδους ταύτας κατ' ἀλληλοδιαδεχόμενα χρονικὰ διαστήματα. Συνεπείᾳ τῶν κινήσεων τούτων ἐγεννήθησαν πτυχαί, αἱ ὁποῖαι φέρουσι τὸ ὄνομα *ἑρκύνιοι*. Αἱ πτυχαὶ αὗται, ἐπηρεαζόμεναι κατὰ τὴν ἀνάπτυξίν των καὶ διεύθυνσίν των ἀπὸ τοὺς προϋπάρχοντας κρυσταλλοπαγεῖς μόλους, γίνονται ἀφορμὴ νὰ ἀρχίσῃ ν' ἀναδύῃ ἐκ τῶν θαλασσίων ὑδάτων ξηρὰ εἰς τὸ βορειοδυτικὸν τμῆμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὁλονὲν καθισταμένη μεγαλυτέρα εἰς ἔκτασιν.

Ἐπὶ τῆς χέρσου ταύτης ἀναπτύσσονται φυτὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, κορμοὶ δὲ τούτων, κλάδοι καὶ φύλλα μεταφέρονται ὑπὸ τῶν ποταμῶν τῆς χέρσου ταύτης εἰς τὴν μεγάλην λεκάνην τῆς Ποντοηρακλείας καὶ εἰς μέρη τινὰ τῆς Χίου, ἐκεῖ δ' ἐπιχωνόμενα ὑπὸ τῶν ἐκ τῆς αὐτῆς κυρίως χέρσου ἀποκομιζομένων ὑλικῶν, μετασχηματίζονται σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τοὺς λιθάνθρακας τῶν δύο τούτων περιοχῶν.

Μετὰ τὴν ἀπόθεσιν τέλος τῶν στρωμάτων τῆς ἀνωτέρας λιθανθρακοφόρου καὶ τῆς περμίου διαπλάσεως ἐπαναλαμβάνονται καὶ πάλιν κινήσεις πτυχώσεων ὑστερογενεῖς τῶν ἑρκυνίων, αἱ ὁποῖαι καταπαύουσι τελείως μὲ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς τριασίου περιόδου τοῦ μεσοζωϊκοῦ αἰῶνος. Τὰς ἑρκυνίους ὀρεογενετικὰς κενώσεις συνώδευον ἐν τῷ μεταξὺ καὶ ἡφαιστειακαὶ ἐκδηλώσεις. Εἰς τὴν κεντρικὴν αἰγαίαν περιοχήν, καὶ δὴ εἰς τὰς σημερινὰς περιοχὰς τῆς Πάρνηθος, Κιθαιρῶνος, Σαλαμῖνος, Λακωνίας, Χίου ἡ ἡφαιστειακὴ ἐνέργεια ἐκδηλοῦται ἔντονος κατὰ τὴν μέσην καὶ ἀνωτέραν λιθανθρακοφόρον περίοδον καὶ μέχρι τῶν πρώτων χρόνων τοῦ ἐπακολουθήσαντος μεσοζωϊκοῦ αἰῶνος. Τὰ ἀνωτέρω ἡφαίστεια κέντρα ἀνεκχύνουσι λάβας ὀξίνους καὶ βασικὰς χαλαζιακῶν κερατοφόρων, πορφυριτῶν λαβραδορικῶν, διαβάσου. Τὰ ὑπὸ μορφὴν ἡφαιστείων ἄμμων καὶ σποδῶν ἡφαιστειογενῆ στερεὰ ἀναβλήματα τῶν ἡφαιστείων τούτων δίδουσι γένεσιν εἰς σχηματισμοὺς ἀναλόγων τόφφων. Ἡ ἡφαιστεία ἐνέργεια ἐκδηλοῦται πρὸ πάντων λίαν ἔντονος εἰς τὴν νῆσον Χίον, ἐφ' ὅσον δύναταί τις νὰ κρίνῃ ἐκ τοῦ πάχους τῶν ἐκεῖ παρουσιαζομένων λαβῶν καὶ τόφφων, περικλειόντων μεγάλας βόμβας ἐκ διαβάσου, πάχους φθάνοντος τοὐλάχιστον τὰ 150 μέτρα.

2) *Μεσοζωϊκὸς αἰών.* Ἡ ἑρκύνιος Αἰγηΐς. Ἕνεκα ὅλων τῶν προμνημονευθεισῶν ἠπειρογενετικῶν κινήσεων, ἅμα ὡς παρῆλθον οἱ πρῶτοι βερφένιοι χρόνοι τοῦ μεσοζωϊκοῦ αἰῶνος, ἡ παλαιογραφικὴ εἰκὼν τῆς Ἑλλάδος εἶχεν ἀλλάξει κατὰ τὴν περιοχὴν ὁλοκλήρου τοῦ σημερινοῦ Αἰγαίου, διότι εἰς τὰς παλαιὰς κρυσταλλοπαγεῖς νήσους εἶχον προστεθῆ ἤδη καὶ τὰ νέα ἑρκύνια πτυχωσιγενῆ τμήματα ξηρᾶς. Ἡ οὕτω πως σχηματισθεῖσα ξηρὰ ὠνομάσθη *ἑρκύνιος Αἰγηΐς*.

Ἡ ἑλληνικὴ Τηθὺς θάλασσα. Κατὰ τοὺς μετέπειτα ἐπακολουθήσαντας μεσοζωϊκοὺς χρόνους αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι ἀποτελοῦν τὸν βυθὸν ἑνὸς ἢ πιθανῶς καὶ δύο μεγάλων γεωσυγκλίνων. Ἡ ἀπὸ τῆς λιθανθρακοφόρου ἐποχῆς σχηματισθεῖσα καὶ ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς διήκουσα τότε Μεσόγειος θάλασσα, ἡ ὀνομασθεῖσα *Τηθύς*, μικρᾶς ἐκτάσεως κατ' ἀρχάς, ὁλονὲν ἐπαυξάνεται εἰς ἔκτασιν, προεκτεινομένη πρὸς ἀνατολάς. Ἔχουσα εὖρος 1500 χλμ. κατὰ μέσον ὅρον καὶ ἐκτεινομένη ἀπὸ τῆς Ἱσπανίας μέχρι τοῦ Μαλαϊκοῦ ἀρχιπελάγους, ἀποτελεῖται ἐκ σειρᾶς μεμονωμένων θαλασσίων λεκανῶν, πλουσίως διαποικιλλομένων ἀπὸ νήσους καὶ ὅρμους. Καλύπτει ἐξ ὁλοκλήρου πάσας τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον ὀλίγα πιθανῶς τμήματα τῶν κρυσταλλοπαγῶν μαζῶν παραμένουσιν ἔξω τῶν ὑδάτων.

Ἐντὸς τῶν ὑδάτων τῆς ἑλληνικῆς Τηθύος διαβιοῖ νῦν πᾶς ὁ κινούμενος καὶ ἀκίνητος κόσμος τῶν κεφαλοπόδων ἀμμωνιτῶν καὶ ὀρθοκερατιδῶν, τῶν διθύρων ἐλασματοβραγχίων (*δαονέλλα, ἁλοβία, ποσειδωνία, μεγαλόδοντες, ρουδισταὶ* κλπ.), τῶν γαστεροπόδων, τῶν κοραλλίων, τῶν πρωτοζῴων καὶ τῶν ἄλλων θαλασσίων ζῴων καὶ φυκῶν (*διπλοπόρα, γυροπορέλλα*), τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται σήμερον ἀπολιθωμένα ἐντὸς τῶν μεσοζωϊκῶν στρωμάτων (βλ. ἀνωτέρω), τῶν ἀποτεθέντων ἐπὶ τοῦ πυθμένος τῆς Τηθύος. Ὁ ζωϊκὸς αὐτὸς κόσμος ἀνήκει κυρίως εἰς τὸ βενθὸν τῶν πλαγκτονικῶς ζώντων ὀργανισμῶν, ἀντιπροσωπευομένων σχετικῶς ὀλιγώτερον. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας παρέρχονται οἱ μεσοζωϊκοὶ χρόνοι.

Ἐνῷ ὅμως κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τοῦ μεσοζωϊκοῦ αἰῶνος, τὴν τριάσιον, καὶ μετὰ ταῦτα καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν ὑποπερίοδον τοῦ αἰῶνος, τὴν ἀνωτέραν δηλαδὴ κρητιδικήν, αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι ἐθαλάσσευον ἐξ ὁλοκλήρου, κατὰ τὰς ἐνδιαμέσους περιόδους τοῦ μεσοζωϊκοῦ αἰῶνος, τὴν ἰουράσιον δηλαδὴ καὶ τὴν κατωτέραν κρητιδικὴν ὑποπερίοδον, εἰς μίαν ὡρισμένην ζώνην τῆς Ἑλλάδος, περιλαμβάνουσαν τὴν ζώνην Παρνασσοῦ—Γκιώνας, τὴν ἀνατολικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα (μετὰ τῆς Σαλαμῖνος, μέρους τῆς Εὐβοίας καὶ τῆς Σκύρου), τὴν Ὄθρυν, τὴν Ἀργολίδα, τὴν Κρήτην, μέρος τῆς Πίνδου καὶ τὴν ἑλληνικὴν Μακεδονίαν (βλ. ἀνωτέρω, Παλαιογεωγραφία Μακεδονίας—Θράκης), ἀναφαίνεται ξηρά, ὡς μεγάλη ἔκτασις χερσαία. Ἐπὶ τῆς ξηρᾶς ταύτης ἐξεδηλώθη ἔντονος ἡφαιστεία ἐνέργεια, ἀνεξελθόντων βασικῶν καὶ ὑπερβασικῶν μαγμάτων. Ἐσχηματίσθησαν τότε οἱ περιδοτῖται (μεταβληθέντες ἐν μέρει εἰς ὀφείτας) καὶ ἐξεχύθησαν οἱ διαβάσαι καὶ οἱ μελαφύραι (μετὰ τῶν τόφφων των), καλύψαντες, ὡς προελέχθη, ἐνιαχοῦ μεγάλας ἐκτάσεις. Τὰ πετρώματα αὐτὰ συναπεκόμισαν ἀπὸ τὰ βαθύτερα σημεῖα τῆς γῆς καὶ μεταλλοφόρους μάζας (χρωμίτου, λευκολίθου, ἐνώσεων νικελίου καὶ χαλκοῦ). Τινὲς τῶν μεταλλοφόρων τούτων μαζῶν παρουσιάζουν ἰδιόρρυθμον ἀποσάθρωσιν, ἡ ὁποία ἔλαβε χώραν κατὰ τὴν μακρὰν περίοδον τῆς ἐξάρσεως τῆς χέρσου κατὰ τοὺς ἰουρασικοὺς καὶ τοὺς παλαιοκρητιδικοὺς χρόνους.

Ἡ γένεσις ἀφ' ἑτέρου τῶν κοιτασμάτων βωξιτῶν τῶν ζωνῶν Παρνασσοῦ—Γκιώνας καὶ ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται ὑπὸ μορφὴν θυλάκων, ἐνεστρωμένων μεταξὺ τῶν ἰουρασικῶν (ἢ παλαιοκρητιδικῶν;) καὶ τῶν ἀνωκρητιδικῶν ἀσβεστολίθων, συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως μιᾶς χέρσου κατὰ τοὺς ἀνωϊουρασικούς-παλαιοκρητιδικοὺς χρόνους. Καὶ τοῦτο, διότι τὰ κοιτάσματα τῶν βωξιτῶν εἶναι γεμίσματα κοιλοτήτων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πολὺ ἀβαθῶν, τῶν ὑποκειμένων ἀσβεστολίθων, ἐπικαλυφθέντα κατόπιν ὑπὸ τῶν ἀνωκρητιδικῶν ἀσβεστολίθων. Μετὰ τὴν ἀπόθεσιν δηλαδὴ εἰς τὸν πυθμένα τῆς τότε θαλάσσης τῶν ὑποκειμένων ἀσβεστολίθων διεκόπη ἡ ἀπόθεσις ὑλικοῦ, διότι ἡ περιοχὴ ἐξήρθη ὑπὲρ τὴν θάλασσαν καὶ ἀπετέλεσε χέρσον. Διὰ τῆς διαβρώσεως καὶ ἀποσαθρώσεως τῶν ἀσβεστολίθων τῆς χέρσου ἐγεννήθησαν κοιλότητες ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας αὐτῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἀπετέθη τὸ βωξιτικὸν ὑλικόν. Ἐπηκολούθησε κατόπιν, κατὰ τὴν νεοκρητιδικὴν ὑποπερίοδον, ἡ ἐπίκλυσις τῆς χέρσου ὑπὸ τῆς θαλάσσης, εἰς τὴν ὁποίαν νῦν ἀπετέθησαν οἱ ἀνωκρητιδικοὶ ἀσβεστόλιθοι, καλύψαντες τὰς θυλακοειδεῖς ἀποθέσεις τοῦ βωξίτου. Παρελθούσης τέλος τῆς κατωτέρας κρητιδικῆς περιόδου ἡ θάλασσα ἐκάλυψε καὶ πάλιν ὅλας τὰς περιοχάς, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν τὴν ἰουράσιον παλαιοκρητιδικὴν ξηράν.

Καινοζωϊκὸς αἰών. Οἱ παλαιογενεῖς χρόνοι. Ὁ καινοζωϊκὸς αἰὼν ἀρχίζει μὲ τὴν τριτογενῆ περίοδον. Κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς περιόδου ταύτης, κατὰ τὰς ὑποπεριόδους δηλαδὴ παλαιοηώκαινον καὶ ἠώκαινον, ἡ Ἑλλὰς καλύπτεται ἀκόμη ὁλόκληρος ὑπὸ θαλάσσης. Ἐντὸς τῶν θαλασσῶν τούτων ζῶσι νῦν κατὰ ἑκατομμύρια ἀτόμων τὰ πρωτόζῳα, τρηματόκογχα, οἱ νουμμουλῖται δηλαδή, αἱ ἀλβεολῖναι κλ., ἐπὶ δὲ τῶν βυθῶν των ἐξακολουθοῦσι νὰ συσσωρεύωνται τὰ ἀποτιθέμενα ὑλικὰ καὶ νὰ σχηματίζωνται μεγάλου πάχους πετρώματα (νουμμουλιτοφόροι ἀσβεστόλιθοι κλ.). Κατὰ τὰ τέλη ὅμως τῆς ἠωκαίνου καὶ κατὰ τὴν ὀλιγόκαινον ὑποπερίοδον τῆς τριτογενοῦς αἱ θάλασσαι ἀρχίζουσι νὰ γίνωνται ἀβαθέστεραι, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τοῦ πολὺ μεγάλου πάχους τῶν ἀποτεθέντων ἰζημάτων καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ ἐξάρσεως μερῶν τινων τοῦ βυθοῦ. Ἐντὸς τῶν ἀβαθεστέρων τούτων θαλασσῶν ἀποτίθενται τὰ σχιστοψαμμιτικὰ πετρώματα τοῦ φλύσχου.

Αἱ ἀλπικαὶ πτυχώσεις. Ἀνάδυσις τῆς Αἰγηΐδος. Μετ' οὐ πολὺ πιθανῶς, ἐνῷ διήρκει ἔτι ἡ ὀλιγόκαινος ὑποπερίοδος, ἀρχίζουσι καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα αἱ ὀρεογενετικαὶ διαταράξεις, αἱ πτυχώσεις δηλαδὴ ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι, ἐκδηλωθεῖσαι γενικαὶ καθ' ὅλην τὴν γῆν, ἐγέννησαν τὰς Ἄλπεις, τὰ Ἱμαλάϊα κλ. καὶ αἱ ὁποῖαι ὠνομάσθησαν ἀλπικαὶ πτυχώσεις τῆς γῆς. Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἑλλάδος αἱ πτυχώσεις αὗται διήρκεσαν μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς μειοκαίνου ὑποπεριόδου, φαίνεται δ' ὅτι τῆς κυρίας περιόδου τῶν πτυχώσεων προηγήθησαν πρόδρομοί τινες κινήσεις, ὅτι δὲ μετ' αὐτὴν ἐξηκολούθησαν καὶ μερικαὶ ἐπιγενεῖς κινήσεις. Συνεπείᾳ τῶν πτυχώσεων αὐτῶν ὁλόκληρος ἡ ἔκτασις, τὴν ὁποίαν καταλαμβάνει ἡ Ἑλλὰς μετὰ τοῦ Αἰγαίου, τῆς Κρήτης, τῆς Κύπρου, τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῶν Ἰονίων νήσων, ἀνεδύθη ὁλόκληρος ἀπὸ τὴν θάλασσαν διὰ πρώτην φοράν, ἀδιαίρετος καὶ ἄμορφος, καὶ ἐσχημάτισε τὴν χερσαίαν μᾶζαν τῆς Αἰγηΐδος. Ἡ ἔντασις τῶν (μεσοτριτογενῶν τὴν ἡλικίαν) ἀλπικῶν πτυχώσεων ἦτο ἰδιαιτέρως ἔντονος καὶ μεγαλυτέρα εἰς τὴν δυτικὴν καὶ νότιον Ἑλλάδα. Εἰς τὰς περιοχὰς ταύτας συνέβησαν καὶ ὑπερπτυχώσεις καὶ ἐπωθήσεις, λόγῳ τῶν ὁποίων παλαιότερα κατὰ τὴν γεωλογικὴν ἡλικίαν στρώματα ἐπεκάθισαν ἐπὶ νεωτέρων. Συνεπείᾳ τῆς ἐντατικῆς ταύτης πτυχώσεως, ἡ ὁποία εἶχε τὴν ὠστικὴν δύναμιν ἐξ ἀνατολῶν, ἐσχηματίσθησαν αἱ ἑλληνίδες ὀροσειραί, ὡς τμῆμα τοῦ μεγάλου, κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν σχηματισθέντος, διναροταυρικοῦ τόξου. Μετὰ τὴν ἀνάδυσιν τῆς Αἰγηΐδος ἐπηκολούθησε περίοδος ἀποκαταστάσεως τῆς ἰσορροπίας τῶν διαφόρων τμημάτων αὐτῆς, τὰ ὁποῖα ἐπτυχώθησαν ὑπὸ τῶν ἀλπικῶν πτυχώσεων. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀλλαχοῦ μὲν ἐγίνοντο μεγάλαι διαρρήξεις καὶ κατεβυθίζοντο ὡρισμέναι ἐκτάσεις τῆς Αἰγηΐδος, δίδουσαι οὕτω γένεσιν εἰς ταφροειδεῖς ἐγκατακρημνίσεις ἢ ταφροειδῆ καταβυθίσματα (ὡς π. χ. ὁ Κορινθιακὸς κόλπος, τὸ Βοιωτικὸν πεδίον κλπ.), ἀλλαχοῦ δὲ συνέβαινον βραδεῖαι συνιζήσεις ἢ ἐξάρσεις τοῦ ἐδάφους, ἠπειρογενετικαὶ δηλαδὴ κινήσεις.

Ἡ περίοδος τῆς διαρρήξεως καὶ καταβυθίσεως τμημάτων τῆς Αἰγηΐδος, καθὼς καὶ τῶν φαινομένων ἐξάρσεων καὶ συνιζήσεων, πιθανῶς νὰ ἤρχισεν ἤδη ἐν μέρει κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κυρίας ἀλπικῆς πτυχώσεως. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐξεδηλώθη κυρίως κατὰ τὴν μειόκαινον ὑποπερίοδον καὶ διήρκεσε καὶ μέχρι καὶ τῆς τεταρτογενοῦς περιόδου. Συνεπείᾳ τῶν διαταράξεων τούτων ἀλλαχοῦ μὲν ἡ θάλασσα εἰσεχώρησεν εἰς τμήματα τῆς Αἰγηΐδος καὶ κατέκλυσε ταῦτα, ἀλλαχοῦ δ' ἀπεχώρησεν ἀπὸ μερῶν τινων αὐτῆς. Οὕτω πως μέγα παράκτιον ρῆγμα τοῦ Ἰονίου συνετέλεσεν, ὥστε κατὰ τὰ νότια καὶ τὰ δυτικὰ τῆς Αἰγηΐδος, ἀπὸ τῆς Λυκίας μέχρι τῶν Ἀκροκεραυνίων καὶ πέρα τῶν νήσων, αἱ ὁποῖαι κεῖνται πρὸ τῶν ἠπειρωτικῶν μαζῶν τῆς Ἑλλάδος, νὰ κατέρχεται ὁ πυθμὴν τῆς θαλάσσης λίαν ἀποτόμως εἰς πολὺ μεγάλα βάθη. Ἐκ τοῦ μεγάλου τούτου μεθορίου ρήγματος ἀρχίζουν πολλὰ ἄλλα μικρότερα πλευρικά, τὰ ὁποῖα καὶ διεισδύουσιν εἰς τὴν μᾶζαν τῆς Αἰγηΐδος. Ταφροειδὲς καταβύθισμα εἶναι καὶ ὁ βαθέως εἰς τὴν ξηρὰν διεισδύων Κορινθιακὸς κόλπος, ὁ ὁποῖος, ὁμοῦ μὲ τὸν πρὸς ἀνατολάς του ἀντίστοιχον Σαρωνικόν, ἐχώρισε τὴν Πελοπόννησον ἀπὸ τοῦ κυρίου σώματος τῆς νοτιοανατολικῆς εὐρωπαϊκῆς χερσονήσου. Ἄλλα ταφροειδῆ καταβυθίσματα εἶναι ὁ Εὐβοϊκὸς κόλπος,

Digitized by Google

ἡ τάφρος τοῦ Σπερχειοῦ, ἡ ἐγκατακρήμνισις τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, τὸ Βοιωτικὸν πεδίον, αἱ λεκάναι τῆς Χαιρωνείας, Κωπαΐδος καὶ Θηβῶν, ἡ Αἰτωλικὴ λεκάνη, οἱ κόλποι τῆς Χαλκιδικῆς, ἡ μεγάλη ταφροειδὴς κοιλὰς τοῦ Ἁλιάκμονος (Σερβίων), κ. ἄ. Μεταξὺ τῶν ταφροειδῶν καταβυθισμάτων ἀπέμειναν εἰς τὴν θέσιν των τεμάχια ξηρᾶς προεξέχοντα ὡς ὄρη. Ταῦτα καλοῦνται ρηξιγενεῖς προεξοχαὶ (Horste), ὡς εἶναι π. χ. τὰ ὄρη τῆς Ἀταλάντης, τὰ Γεράνεια, ἡ σειρὰ Κιθαιρῶνος—Πάρνηθος κ. λ. Αἱ προεξοχαὶ ὅμως αὗται ὑπέστησαν μετὰ ταῦτα, κατὰ τὴν πλειόκαινον δηλαδὴ ὑποπερίοδον καὶ τὴν τεταρτογενῆ περίοδον, ἐξάρσεις. Ἐγκατακρημνίσεις ἐγένοντο ἐπίσης ἀρκεταὶ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ. Ὁ Φίλιππσον σημειοῖ ὡς τοιαύτας τὸ μεταξὺ Ὠλονοῦ καὶ τῶν ὀρέων τῆς Ἀνδριτσαίνης βύθισμα, τοὺς κόλπους τῆς Μεσσηνίας, Λακωνίας καὶ Ἀργολίδος, πρὸς τοὺς ὁποίους συνέχονται ἀντιστοίχως ἐπὶ τῆς ξηρᾶς τὸ Μεσσηνιακὸν πεδίον, καὶ τὰ πεδία τοῦ Εὐρώτα, τῆς Μεγαλοπόλεως καὶ τὸ τοῦ Ἄργους. Ἐπίσης ἐγκατακρημνίσματα καὶ καταβυθίσματα εἶναι αἱ λεκάναι τῆς ἀνατολικῆς Ἀρκαδίας. Ἐκτὸς ὅμως τῶν διαρρήξεων καὶ ἐγκατακρημνίσεων, εἰς ἄλλας περιοχὰς τῆς Αἰγηΐδος συνέβαινον καὶ βραδεῖαι ἐξάρσεις ἢ συνιζήσεις ἐδαφῶν, συνεπείᾳ τῶν ὁποίων ἡ θάλασσα ἀπεχώρει ἢ εἰσεχώρει καὶ κατέκλυζε τὰς συνιζάνοντα μέρη. Εἰς τὸν βυθὸν τῶν οὕτω κατακλυζομένων ὑπὸ τῆς θαλάσσης τμημάτων ἐγίνετο ἀπόθεσις ὑλικῶν (στερεῶν καθιζημάτων) καὶ συνεπῶς σχηματισμὸς τῶν θαλασσογενῶν τριτογενῶν πετρωμάτων. Ἐξ ὅλων τῶν οὕτω κατακλυσθεισῶν περιοχῶν ἐνδιαφέρουσα καὶ χαρακτηριστικὴ εἶναι μία αὐλοκοειδὴς κοιλότης, ἡ ὁποία κατεκλύσθη ὑπὸ τῆς θαλάσσης τῆς ὀλιγοκαίνου ὑποπεριόδου κατ' ἀρχὰς καὶ τῆς μειοκαίνου κατόπιν. Ἡ αὖλαξ αὕτη, ἐπονομασθεῖσα *ὑπεραιγαία αὖλαξ*, εἶχε σχῆμα πολὺ ἀνοικτόν. Καὶ τὸ μὲν δυτικὸν (ἀριστερὸν) σκέλος της ἐξετείνετο ἀπὸ τοῦ κόλπου τοῦ Βόλου διὰ τῆς Θεσσαλικῆς πεδιάδος, τῆς κοιλάδος τοῦ ἄνω Ἁλιάκμονος μέχρι τῆς περιοχῆς τῆς Πρέσπας· τὸ δ' ἀνατολικὸν (δεξιὸν) σκέλος της ἐξετείνετο ἀπὸ τοῦ κόλπου τοῦ Βόλου μὲ κατεύθυνσιν Α. ΒΑ. διὰ τῆς τάφρου τοῦ βορείου Αἰγαίου πρὸς τὴν Προποντίδα. Ἐντὸς αὐτῆς ἀπετέθησαν ἐπίσης τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα θαλασσογενῆ πετρώματα.

Οἱ νεογενεῖς χρόνοι. Ἡ ὑπεραιγαία αὖλαξ κατὰ τὴν σαρμάτιον ἡλικίαν τῆς μειοκαίνου ὑποπεριόδου ἐπεξετάθη, τὰ δὲ ὕδατα αὐτῆς κατέκλυσαν περιοχὰς πέρα τῶν μέχρι τότε ὁρίων τοῦ ἀνατολικοῦ βραχίονός της πρὸς τὴν χερσόνησον τῆς Κασσάνδρας, πρὸς τὰ Δαρδανέλλια καὶ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐξ ὅλων δὲ τῶν περὶ τῆς ὑπεραιγαίας αὔλακος μελετῶν συνάγεται ὡς πολὺ πιθανὴ ἡ ὑπόνοια ὅτι μέχρι καὶ τοῦ μέσου τῆς νεογενοῦς περιόδου τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰῶνος ὑπῆρχε μεταξὺ τοῦ βορείου Ἀδριατικοῦ πελάγους καὶ τοῦ νοτίου Εὐξείνου πόντου μία ἀπ' εὐθείας θαλασσία συγκοινωνία διὰ τῆς αὔλακος ταύτης. Ἡ ὑπεραιγαία αὖλαξ ἐχώριζε τὸ κύριον σῶμα τῆς Αἰγηΐδος εἰς δύο τμήματα, τὴν βόρειον Αἰγηΐδα καὶ τὴν νότιον Αἰγηΐδα.

Βόρειος Αἰγηΐς· βλ. ἀνωτέρω παλαιογεωγραφία Μακεδονίας—Θρᾴκης.

Νότιος Αἰγηΐς. Αὕτη περιελάμβανε τὴν ἠπειρωτικὴν ἑνιαίαν μᾶζαν, ἡ ὁποία ἐξετείνετο ἀπὸ τῆς Ἀδριατικῆς μέχρι τοῦ κέντρου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πρὸς νότον δ' ὡρίζετο ὑπὸ θαλάσσης, ἡ ὁποία ἔβρεχε μέρος τῆς Κρήτης, τὴν Κάσον καὶ τὴν Ρόδον. Εἰς τὴν νότιον Αἰγηΐδα, συγχρόνως περίπου μὲ τὴν ὑπεραιγαίαν αὔλακα, ἐσχηματίσθη κατὰ πρῶτον τὸ Κρητικὸν πέλαγος, καταβυθισθέντος τοῦ ἀντιστοίχου τμήματος χέρσου. Περαιτέρω, κατὰ τὴν μέσην μειόκαινον ὑποπερίοδον (δευτέραν μεσογειακὴν βαθμῖδα), ἡ θάλασσα εἰσχωρεῖ κατὰ τὰ πρὸς τὸ Ἰόνιον καὶ τὸ Κρητικὸν πέλαγος τμήματα τῆς νοτίου Αἰγηΐδος, εἰς τινα μέρη, ὡς εἰς τὴν Ἤπειρον, τὴν Ἀκαρνανίαν, τὰς Ἰονίους νήσους, τὴν δυτικὴν Πελοπόννησον, τὴν Κρήτην καὶ τὴν Νάξον. Τοὐναντίον εἰς τὴν κεντρικὴν νότιον Αἰγηΐδα καὶ τὰ πρὸς ἀνατολὰς τμήματά της ὑπάρχουσιν ἑνιαχοῦ καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς μειοκαίνου τοπικαὶ λίμναι, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀποτίθενται ἐντατικῶς τὰ λιμνογενῆ πετρώματα. Τοιαῦται λίμναι ἐξακολουθοῦσι νὰ ὑπάρχωσιν εἰς τὴν νότιον Αἰγηΐδα καὶ κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν σαρμάτιον ἐποχὴν τῆς μειοκαίνου ὑποπεριόδου. Μόνον δ' εἰς τὴν Ἀττικὴν παρουσιάζονται οἱ ἀσβεστόλιθοι τῶν Τραχώνων, αἱ μάργαι καὶ οἱ ἀσβεστόλιθοι καὶ τὰ στρώματα τῆς Ραφήνας, περιέχοντα ἀπολιθωμένα θαλάσσια ζῷα σαρματίου ἡλικίας, πετρώματα δηλαδὴ θαλασσογενῆ, σχηματισθέντα κατὰ τὴν σαρμάτιον ἐποχήν. Τὰ στρώματα ταῦτα δεικνύουσιν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἰς τὴν Ἀττικὴν ὑπῆρχον καὶ περιοχαί τινες κεκαλυμμέναι ὑπὸ θαλάσσης, ἡ ὁποία, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, συνείχετο διὰ θαλασσίας διώρυγος μετὰ τοῦ Κρητικοῦ πελάγους. Ἡ διῶρυξ αὕτη, διευθύνσεως νοτιοανατολικῆς, ἐχώριζε τὴν σημερινὴν περιοχὴν τοῦ νοτίου Αἰγαίου ἀπὸ τὴν κρυσταλλοσχιστώδη μᾶζαν τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου. Κατὰ τὴν μετέπειτα ἀνατολικὴν ἐποχὴν τῆς πλειοκαίνου ὑποπεριόδου ἡ νότιος Αἰγηΐς ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι κατεσπαρμένη κατὰ τὸ κεντρικόν της μέρος μὲ λίμνας. Ἐντὸς τῶν λιμνῶν τούτων τῶν νεογενῶν χρόνων (μειόκαινος καὶ πλειόκαινος ὑποπερίοδος) ζῶσιν ἄφθονα μαλάκια ζῷα, ὡς π. χ. δίθυρα ἐλασματοβράγχια (*κάρδιον, μύαξ* κλπ.), καὶ γαστερόποδα (*παλουδῖναι, μελανίαι, μελανόψεις, ὑδροβίαι, βυθινίαι, βαλβάται, πλανόρβεις, νεριτῖναι* κλπ.). Τὰς χέρσους, καὶ ἰδίᾳ τὰς ὄχθας τῶν λιμνῶν, κοσμοῦσιν ἐν ἀφθονίᾳ πολλὰ φυτά, ἰδίᾳ ἐκ τῶν κωνοφόρων (*γλυπτόστροβος, πεῦκαι, σεηβόϊα* κλπ.), τῶν δαφνωδῶν (*δάφνη, κιννάμωμον* κλπ.), τῶν σαποτιδῶν (*σιδηρόξυλον, βουμελία*), τῶν μυρτιδῶν (*μυρσῖναι*, κλπ.), τῶν κυπελλοφόρων (*δρῦς, ἄλνος* κλπ.), τῶν μορεϊδῶν (*συκῆ*), ἰτεϊδῶν (*λεύκη*), ἰληκιδῶν (*ἴληξ*), τῶν μιμοσιδῶν (*ἀκακία, μιμόζα*), τῶν σφενδαμνιδῶν (*σφένδαμνος*), τῶν καρυϊδῶν (*καρύα*) κλπ. Τῶν φυτῶν τούτων τὰ λείψανα (κλάδοι, φύλλα, κλπ.) παρασύρονται ὑπὸ τῶν ρευμάτων καὶ ἀποτίθενται ἐντός τινων τοπικῶν λιμνῶν, ὅπου, μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα, ἐντὸς τῶν ὑδάτων τῶν λιμνῶν ζῶντα, ὑδρόβια φυτά, τελματόβια φύκη, πολυάριθμα βρύα κλπ., σκεπάζονται ὑπὸ τῶν προσχωμάτων καὶ μετασχηματίζονται εἰς κοιτάσματα λιγνιτῶν. Τοιαῦτα π. χ. εἶναι τὰ λιγνιτοφόρα μειοκαινικὰ στρώματα τῆς Κύμης, τὰ μειοκαινικὰ ἐπίσης τῶν Ψαχνῶν, τὰ πλειοκαινικὰ πολλῶν μερῶν τῆς βορείας ἀκτῆς τῆς Πελοποννήσου κλπ. Λιμνογενῆ ἐπίσης νεογενῆ ἀποθέματα εὑρίσκομεν καὶ ἀλλαχοῦ, ὡς π. χ. παρὰ τὸ χωρίον Λιβανάτες (περιοχὴ Ἀταλάντης), εἰς πολλὰ μέρη τῆς Εὐβοίας, εἰς Μ. Ἀσίαν, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν νῆσον Κῶν (ὅπου ὑπῆρχον δύο μεγάλαι λιμναῖαι λεκάναι). Ἐν τῷ μεταξὺ καὶ ὁ κόσμος τῶν θηλαστικῶν ζῴων ἀρχίζει νὰ ἐξαπλοῦται ἐπὶ τῶν χέρσων. Καὶ ἐνῷ κατὰ τὴν μειόκαινον ὑποπερίοδον ὀλίγοι μόνον ἀντιπρόσωποι τῶν ζῴων τούτων παρουσιάζονται (*ἀκεραθήριον*), τοὐναντίον κατὰ τὴν πλειόκαινον ἐποχὴν τὰ θηλαστικὰ ζῷα ἀφθονοῦσιν. Ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Ἀττικὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ δὴ εἰς τὰς χαμηλὰς κλιτῦς τοῦ Πεντελικοῦ, ἐκτείνεται μία μεγάλη στέππη ἀπὸ θάμνους μὲ ὀλίγα δένδρα. Τὰ ὑψηλότερα τμήματα τοῦ ὄρους κατέχονται ἀπὸ δάση μεγάλων θάμνων. Ἐντὸς αὐτῆς τῆς στέππης καὶ τῶν ἐκ θάμνων δασῶν διαβιοῖ ζωϊκὸς κόσμος, ἐκ θηλαστικῶν ἰδίᾳ, ἀφθονώτατος, καὶ τὸ ὅλον (φυτεία, ζῷα, κλῖμα) ἔδιδε τὴν εἰκόνα, τὴν ὁποίαν παρέχει κατὰ τὴν σημερινὴν ἐποχὴν ἡ στέππη τοῦ Massai τῆς Ἀφρικῆς, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς τὸ Πικέρμι ἡ φυτεία ἀποτελεῖται ἀπὸ φυτὰ τῆς περιοχῆς τῆς Μεσογείου. Ἐντὸς τῆς θαμνώδους στέππης ἔζων μεγάλα προβοσκιδοφόρα (οἱ *μαστόδοντες*, τὰ *δεινοθήρια*), ρινοκέρωτες, ἀγέλαι κερασφόρων (*γαζέλλαι, ἀντιλόπαι, αἰγαγροειδῆ, πρόβατα, αἶγες* κλπ.), καμηλοπαρδαλοειδῆ (*καμηλοπάρδαλις, ἐλλαδοθήριον* κλπ.), ὁ ἐρυμάνθιος κάπρος, τὰ ἱππάρια, τὸ χαλικοθήριον, ἁρπακτικὰ σαρκοφάγα (ὁ *μαχαιρόδους, λέοντες, ὕαιναι, μουστέλλαι*, κλπ.), οἱ μεσοπίθηκοι, πτηνὰ ἄφθονα, χελῶναι καὶ διάφοροι σαῦραι καὶ ὄφεις κλπ. Καὶ ἐνῷ τοιαύτη παρουσιάζεται κατὰ τοὺς νεογενεῖς χρόνους ἡ εἰκὼν τοῦ κεντρικοῦ καὶ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς νοτίου Αἰγηΐδος, τοὐναντίον κατὰ τὰ πρὸς τὸ Ἰόνιον μέρη της, ἐκτὸς μιᾶς λίμνης, ἡ ὁποία ἐσχηματίσθη εἰς τὴν λεκάνην τῶν Ἰωαννίνων, ἀρχὴ οὕτως εἰπεῖν τῆς σημερινῆς λίμνης, ἡ θάλασσα ἐκάλυπτε τὸ μέγιστον μέρος τῆς Κερκύρας, μεγάλην ἔκτασιν τῆς Ζακύνθου καὶ τὰς δυτικὰς ἀκτὰς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος (Ἀκαρνανίαν, Ἀχαΐαν, Μεσσηνίαν), ὡς καὶ τὸν Λακωνικὸν κόλπον. Ἐν τῷ μεταξύ, μετὰ τὰς προπλειοκαινικὰς καταβυθίσεις, ἐκεῖ ὅπου εἶναι σήμερον ὁ Κορινθιακὸς κόλπος, ὑπῆρχε κατὰ τὴν πλειόκαινον ἐποχὴν βραχίων θαλάσσης πλατύτερος τοῦ σημερινοῦ, ὅστις ἐξετείνετο πρὸς ἀνατολὰς διὰ τοῦ Κορινθιακοῦ ἰσθμοῦ καὶ διὰ τοῦ ἰσθμοῦ τῶν Μεγάρων. Ἡ Πελοπόννησος ἦτο τελεία νῆσος. Ὁ βραχίων οὗτος κατεχώνετο ἀπὸ πλειοκαινικὰ καθιζήματα θαλάσσια ἢ ποταμοθαλάσσια. Συγχρόνως ὅμως ὁ πυθμὴν τοῦ θαλασσίου τούτου βραχίονος ὑφίστατο συνεχῆ καταβύθισιν, οὕτως ὥστε πάντοτε ὑπῆρχε μία θάλασσα ὀλίγον βαθεῖα, σχηματίζουσα εἰς πολλὰ μέρη κόλπους ὑφαλμύρων ὑδάτων. Κατὰ τὴν πλειόκαινον ὅμως ὑποπερίοδον ἀρχίζει νὰ ἐκδηλοῦται ἀποχώρησις τῆς θαλάσσης (ἀρνητικὴ μετακίνησις τῶν παραλίων). Περὶ τὸ τέλος δὲ τῆς πλειοκαίνου ὑποπεριόδου καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς τεταρτογενοῦς ἔχει ἐπέλθει σπουδαία ἀποχώρησις, σχεδὸν γενική, εἰς ὅλην τὴν ἀκτὴν τῆς μεσογείου λεκάνης. Ἡ θάλασσα περιορίζεται εἰς μόνην τὴν κεντρικὴν τάφρον τῆς Μεσογείου θαλάσσης. Ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὴν ἀκτὴν τῆς Ἀδριατικῆς ἡ θάλασσα θὰ ἀπεσύρθη πέρα τῶν Ἰονίων νήσων. Καὶ ὁ βραχίων τῆς θαλάσσης, ὁ ἕως τότε σχηματίζων τὸν πλειόκαινον Κορινθιακὸν κόλπον, ἀπεσύρθη καὶ αὐτὸς καὶ ὁ νῦν κόλπος ἦτο τότε μία ἠπειρωτικὴ κοιλὰς (χερσαία αὖλαξ), τῆς ὁποίας ἡ ἐπιφάνεια εὑρίσκετο εἰς ὕψος πολὺ ἀνώτερον τοῦ τῆς σημερινῆς θαλάσσης. Ἡ Πελοπόννησος ἔπαυσε τότε νὰ εἶναι νῆσος, διότι διὰ τῆς κοιλάδος αὐτῆς ἡνοῦτο μετὰ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος.

Ἐν τῷ μεταξύ, καθ' ὅλην τὴν νεογενῆ περίοδον (μειόκαινον καὶ πλειόκαινον), ἡ διαβρωτικὴ ἐνέργεια τῶν ἐπιφανειακῶς ἀπορρεόντων ὑδάτων τῶν ἀτμοσφαιρικῶν κατακρημνισμάτων εἰργάζετο συνεχῶς καὶ δραστηρίως, διαμελίζουσα τὰς ὀρεινὰς προεξοχάς. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην διαμορφοῦνται ἀρκετά, μεταξὺ τῶν ἄλλων, καὶ ὁ Βόσπορος καὶ ὁ Ἑλλήσποντος, ὡς δύο διαβρωσιγενεῖς κοιλάδες, χρησιμεύουσαι ὡς ἀπορροαὶ τῶν ὑδάτων τῆς Ποντιοκασπίας θαλάσσης ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς τότε Προποντίδος λίμνης ἀφ' ἑτέρου. Διὰ τῶν κοιλάδων αὐτῶν τὰ ὕδατα ταῦτα ἐχύνοντο εἰς μέγαν τινά, τότε ὑπάρχοντα, ποταμόν, ὅστις διήρχετο διὰ τῆς πλήρους λιμνῶν Αἰγηΐδος. Ὁ ποταμὸς οὗτος, ὁ ὁποῖος ὠνομάσθη *πλειόκαινος Αἰγαῖος ποταμός*, δεχόμενος τὰ ὕδατα τῶν τότε ποταμῶν Ἕβρου, Στρυμόνος, Πηνειοῦ κ.λ., ἐξέβαλλεν εἰς τὴν Μεσόγειον θάλασσαν παρὰ τὴν Ρόδον ἢ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν νοτίων Κυκλάδων. Γενικῶς διὰ τῆς διαβρωτικῆς ἐνεργείας τῶν ὑδάτων, μὲ τὸ τέλος τῆς πλειοκαίνου ὑποπεριόδου, ἔχει διαχαραχθῆ εἰς τὰς γενικάς της γραμμὰς ἡ σημερινὴ ἀνάγλυφος ὄψις καὶ μορφολογία τῶν ἑλληνικῶν ὀρέων.

Τεταρτογενεῖς χρόνοι. Τοὺς πλειοκαινικοὺς χρόνους διαδέχονται κατόπιν οἱ χρόνοι τῆς τεταρτογενοῦς περιόδου. Ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτῆς χρόνων (κατωτέρας τεταρτογενοῦς) ἡ θάλασσα ἀρχίζει νὰ εἰσβάλλῃ καὶ νὰ κατακτᾷ τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Αἰγηΐδος. Τὸ γεγονὸς τοῦτο εἶναι γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα «καταβύθισις τοῦ Αἰγαίου πελάγους». Ὁ ὅρος ὅμως, κατὰ τὸν Haug, εἶναι ἀκατάλληλος, διότι ἐν τῇ πραγματικότητι δὲν πρόκειται περὶ καταβυθίσεως, ἀλλὰ κυρίως περὶ κατακλύσεως (ennoyage), τουτέστι βραδείας συνιζήσεως τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ πελάγους, ἡ ὁποία ἐπέτρεψεν εἰς τὴν θάλασσαν νὰ εἰσδύσῃ καὶ νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς περιοχὰς ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον βορειότερον κειμένας. Ἐντὸς τῆς θαλάσσης ἐξακολουθεῖ νὰ ζῇ ἄφθονος ζωϊκὸς θαλάσσιος κόσμος ἐκ τρηματοκόγχων πρωτοζῴων, κοραλλίων, ἐχινοειδῶν, βρυοζῴων, βραγχιοπόδων, ὀστρακωδῶν, μαλακίων κλπ., κόσμος ὁ ὁποῖος εἰς πολλὰ ὁμοιάζει πρὸς τὸν σήμερον ζῶντα εἰς τὸ Αἰγαῖον. Πετρώματα, ἄμμοι, ἄργιλλοι, ἀσβεστόλιθοι ἀποτίθενται εἰς τὸν βυθόν της (ὡς π. χ. εἰς τὴν Ρόδον, Κῶν κλπ.). Πολλὰ ὅμως τμήματα χέρσου μένουσιν ἔξω τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης (ὡς π. χ. ἡ Δῆλος). Ὑπάρχουσιν ἐπίσης ἀποδείξεις ὅτι τὰ ἀνατολικὰ καὶ τὰ δυτικὰ τῆς Αἰγηΐδος προσεβλήθησαν, μετὰ τὴν κατωτέραν τεταρτογενῆ ἐποχήν, ὑπὸ ἐντόνων ἐξάρσεων, ἐνῷ οὐδὲν τὸ ἀνάλογον παρατηρεῖται εἰς τὸ κέντρον τοῦ σημερινοῦ πελάγους. Εἰς τὸ μέρος τοῦτο, τοὐναντίον, φαίνεται ὅτι ἡ θάλασσα, κατὰ τὴν μέσην τεταρτογενῆ ἐποχήν, ἐπεξετάθη πρὸς βορρᾶν, ὑπερβᾶσα τὰ ὅρια, τὰ ὁποῖα εἶχε κατὰ τὴν κατωτέραν τεταρτογενῆ ἐποχήν. Οὕτω κατὰ τὴν μέσην τεταρτογενῆ ἐποχὴν ἡ θάλασσα εἰσέβαλεν ἐκ νέου εἰς τὴν Κορινθιακὴν κοιλάδα ἐξ ἀνατολῶν διὰ τοῦ ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου καὶ ἐκ δυσμῶν διὰ τῆς περιοχῆς τῶν Πατρῶν. Ἡ θάλασσα προήλασεν ἐπίσης πρὸς βορρᾶν, κατέκλυσε μέρη τῆς Τενέδου καὶ τῆς Σαμοθρᾴκης, ὡς καὶ τὰς διαβρωσιγενεῖς ποταμίας κοιλάδας τῶν Δαρδανελλίων καὶ Βοσπόρου καὶ ὅλην τὴν λεκάνην τοῦ Εὐξείνου. Κατὰ τὴν τεταρτογενῆ τέλος ἐποχὴν ἡ θάλασσα περιέβαλε καὶ τὴν Κύπρον περισσότερον ἀπὸ σήμερον. Ἡ τοιαύτη κατάκλυσις τῆς πρώην Αἰγηΐδος καὶ ἡ διαμόρφωσις ταύτης εἰς Αἰγαῖον πέλαγος μετὰ τοῦ ἀρχιπελάγους τῶν νήσων γίνεται καὶ μία τῶν ἀφορμῶν ὅπως ὁ ἄφθονος ζωϊκὸς κόσμος τῶν θηλαστικῶν κλπ. τοῦ Πικερμίου περιορισθῇ καὶ ἐκλείψῃ ἐν τέλει. Μόνον οἱ ἐλέφαντες (*ἐλέφας ὁ ἀρχαῖος, ἐλέφας ὁ ἀρχαῖος ποικ. γορτύνιος, ἐλέφας ὁ νᾶνος*) καί τινες ἱπποπόταμοι ἐξακολουθοῦσι νὰ πλανῶνται ἔτι ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας κατὰ τὴν τεταρτογενῆ ἐποχήν. Ἐν τῷ μεταξὺ ἐπέρχεται καὶ ἡ κυρία περίοδος τῶν παγετώνων τῆς γῆς, ἡ ὁποία δὲν ἀφήνει ἀνεπηρέαστον καὶ τὴν Ἑλλάδα, καθόσον αἱ ὑψηλαὶ ὀρειναὶ περιοχαί της (Βαρνοῦς, Βόρρας, Ὄλυμπος, Παρνασσός, Γκιώνα, Βαρδούσια, Ὠλονός, Χελμός, Κυλλήνη, Ταΰγετος) ἐκαλύφθησαν ὑπὸ παγετώνων, τῶν ὁποίων ἡ τῆξις ἐγίνετο εἰς ὑψόμετρα 1900—2100 μ. ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης. Συνεπείᾳ τέλος ὅλων τῶν συνιζήσεων, αἱ ὁποῖαι συνέβησαν κατὰ τὴν τεταρτογενῆ ἐποχήν, πολυάριθμοι ἕως τότε κοιλάδες μετεσχηματίσθησαν εἰς κόλπους καὶ λιμένας, πολλαὶ δ' ὀροσειραὶ εἰς χερσονήσους καὶ νήσους· εἰς σημεῖά τινα ὅμως τῆς Αἰγηΐδος συνέβησαν καὶ ἐξάρσεις κατὰ τοὺς νεωτάτους χρόνους. Καὶ νῦν σαφῶς διαφαίνεται ὅτι ἡ σημερινὴ ὄψις τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν εἶναι κυρίως τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ μετὰ τὰς ἀλπικὰς πτυχώσεις κατατεμαχισμοῦ τῆς Αἰγηΐδος, τῶν ταφροειδῶν ἐγκατακρημνίσεων τμημάτων αὐτῆς, ὡς καὶ τῶν ἠπειρογενετικῶν διαταράξεων, αἱ ὁποῖαι προεκάλεσαν ἐξάρσεις καὶ συνιζήσεις. Αἱ κατακόρυφοι δ' αὗται κι-

Digitized by Google

νήσεις ἐξακολουθοῦσιν εἰς τὰ διάφορα μέρη τῆς Αἰγηΐδος καὶ μέχρι σήμερον, προκαλοῦσαι τοὺς σεισμούς, ὑπὸ τῶν ὁποίων προσβάλλονται, καταστρεπτικώτατα ἐνίοτε, πλεῖστα μέρη τῆς Ἑλλάδος.

Σεισμοί. Ἡ Ἑλλὰς ἀνήκει εἰς τὰς σεισμικὰς χώρας τῆς γῆς, ἐκείνας δηλαδή, τὰς ὁποίας συχνότατα προσβάλλουν σεισμοὶ αὐτόχθονες. Ὁ μελετῶν τὸν μέγαν κατάλογον τῶν ἑλληνικῶν σεισμῶν τοῦ J. Schmidt διαπιστοῖ ὅτι τὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος, εἰς οἱονδήποτε τμῆμα τῆς χώρας, σείεται σχεδὸν ἀκαταπαύστως. Ἀλλ' οἱ σεισμοὶ οὗτοι δὲν προσβάλλουν ὅλους τοὺς τόπους μετὰ τῆς αὐτῆς συχνότητος καὶ ἐντάσεως, οὕτως ὥστε εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ διάκρισις μεταξὺ τινων μεγάλων σεισμικῶν περιοχῶν, εἰς τὰς ὁποίας παρουσιάζονται αἱ πλέον πολυάριθμοι δονήσεις, καὶ ἐκείνων τῶν τόπων, οἱ ὁποῖοι σπανίως μόνον προσβάλλονται ὑπὸ σεισμῶν. Ἐλάχιστοι εἶναι οἱ ἡφαιστειογενεῖς σεισμοὶ τῆς Ἑλλάδος, συνεξαρτώμενοι μὲ τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἡφαιστείου τῆς Σαντορίνης καὶ γινόμενοι αἰσθητοὶ εἰς τὴν ἄμεσον γειτονίαν τοῦ ἡφαιστείου τούτου. Τινὲς ἐπίσης ἐκ τῶν ἑλληνικῶν σεισμῶν εἶναι ἀσφαλῶς σεισμοὶ ἐκπλύσεως (ἐγκατακρημνίσεων). Πολλοὶ ἐπίσης εἶναι οἱ ἀλλοθιγενεῖς σεισμοί, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὴν σεισμικὴν ἑστίαν των ἔξω τῆς Ἑλλάδος, καὶ τούτου ἕνεκα οὐδέποτε παρουσιάζονται μὲ ἰδιαιτέραν τινὰ ἔντασιν.

Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅμως οἱ κύριοι, συχνοὶ καὶ καταστρεπτικοί, σεισμοὶ τῆς Ἑλλάδος εἶναι αὐτόχθονες καὶ ἀνήκουσιν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν τεκτονικῶν σεισμῶν. Εὑρίσκονται δηλαδὴ ἐν γενετικῇ σχέσει μὲ τὰς ζώνας τῶν μεγάλων διαρρήξεων καὶ μεταπτώσεων, αἱ ὁποῖαι συνέβησαν μετὰ τὰς ἀλπικὰς ὀρεογενετικὰς πτυχώσεις κατὰ τὴν νεογενῆ καὶ τεταρτογενῆ περίοδον τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰῶνος. Διὰ τῶν σεισμῶν τούτων καταδεικνύεται ὅτι ἡ γεωλογικὴ ἐξέλιξις τῶν ζωνῶν τούτων δὲν ἐπερατώθη εἰσέτι.

Αἱ κυριώτεραι σεισμικαὶ περιοχαὶ τῆς Ἑλλάδος εἶναι: 1) Ἡ ζώνη τῆς μεγάλης ἐγκατακρημνισιγενοῦς τάφρου τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου. Ἡ ζώνη αὕτη συχνότατα καθίσταται τὸ θέατρον ἰσχυροτέρων ἢ ἀσθενεστέρων δονήσεων, ὧν τὰ ἐπίκεντρα μετακινοῦνται ἐπὶ μακρᾶς γραμμῆς ἀπὸ τῶν Πατρῶν μέχρι τῆς περιοχῆς τοῦ Πόρου (σεισμοὶ Πατρῶν, Αἰγίου, Ξυλοκάστρου, Χρισοῦ-Δελφῶν, Κιάτου, Κορίνθου, Πόρου, κ. ἄ.). 2) Ἡ σεισμικὴ ζώνη τῆς Μεσσηνίας. σειομένη πολὺ ἀραιότερον τῆς κορινθιακῆς. 3) Ἡ σεισμικὴ ζώνη τῆς Κρήτης καὶ τῶν Κυκλάδων. 4) Ἡ Ἰόνιος ζώνη, περιλαμβάνουσα τὰς Ἰονίους νήσους καὶ τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Ἑλλάδος. 5) Ἡ ζώνη τῶν ρηγμάτων τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου (σεισμοὶ Ἀταλάντης καὶ τῆς Εὐβοίας). 6) Ἡ ζώνη τῶν ἐγκατακρημνισιγενῶν λεκανῶν τῆς Βοιωτίας. 7) Ἡ ζώνη τῶν ἐγκατακρημνίσεων τῆς Θεσσαλίας. 8) Ἡ ζώνη τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τοῦ Πηλίου. 9) Ἡ Χίος. 10) Ἡ ζώνη τῶν ἐγκατακρημνισιγενῶν ζωνῶν Λαγκαδᾶ - Λιμνῶν Ἁγ. Βασιλείου καὶ Βόλβης. 11) Ἡ ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Χαλκιδικῆς. 12) Ἡ τάφρος τοῦ Εὐρώτα, κ.ἄ. μικροτέρας σημασίας (βλ. ἱστορικοὺς καταστρεπτικοὺς σεισμοὺς τῆς Ἑλλάδος εἰς λ. *σεισμός*).

Κατὰ τὸν A. Sieberg («Erdbebenkunde», Ἰένα 1923) αἱ τριτογενεῖς πτυχαὶ τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου καὶ τῶν Ἰονίων νήσων μετὰ τῶν μεγάλων κλιμακωτῶν ἐγκατακρημνίσεων κατὰ μῆκος τῆς Ἰονίου ἀκτῆς καὶ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν μεταξὺ τῶν πτυχῶν συνωθουμένων ἐγκατακρημνισιγενῶν λεκανῶν παρέχουν ὅλας τὰς συνθήκας πρὸς ἔντονον σεισμικὴν δρᾶσιν, ἡ ὁποία ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι σήμερον ἐπέφερε πολλὰς καταστροφάς. Μεγάλους σεισμοὺς (Grossbeben) παρέσχε μέχρι τοῦ 1923 μόνον ὁ πορθμὸς μεταξὺ Κυθήρων—Κρήτης καὶ εἰς ὀλίγον μικροτέραν βαθμῖδα τάσσεται ἡ ταφροειδὴς ἐγκατακρήμνισις τοῦ βορείου Αἰγαίου, τὸ ἀνατολικὸν ρηξιγενὲς κράσπεδον τοῦ Πηλίου. Μέσους σεισμοὺς ἔδωσαν ἡ Κεφαλληνία καὶ ἡ ἐγκατακρήμνισις τοῦ Μεσσηνιακοῦ κόλπου, ἐνῷ αἱ ἐγκατακρημνισιγενεῖς λεκάναι τῶν Θηβῶν, τοῦ κόλπου τοῦ Ναυπλίου καὶ τοῦ Σαρωνικοῦ, ὡς καὶ ἡ Λευκάς, Ἰθάκη καὶ Ζάκυνθος ἔδωσαν μόνον μικροὺς σεισμοὺς (Kleinbeben) μέχρι τοῦ 1923. Ἡ διὰ μεγάλων ρηγμάτων κατατεμαχισμένη θρᾳκικὴ μᾶζα παρουσιάζει ἐπίσης μεγάλην συχνότητα σεισμων. Εἰς τὴν μᾶζαν ταύτην ἔχομεν ἑστίας μεγάλων σεισμῶν εἰς τὴν τάφρον τοῦ Στρυμόνος, εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Ἄθω καὶ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς Χαλκιδικῆς. Μέσους σεισμοὺς παρέσχεν ἡ τάφρος τοῦ Ἀξιοῦ, ἐνῷ μικροὶ σεισμοὶ εἶχον τὰς ἑστίας των εἰς τὰς ἐγκατακρημνίσεις τῶν κόλπων Θεσσαλονίκης καὶ Βόλου.

Ἡ ἀνατολικὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου παρέχει ἐπίσης θαλασσίους σεισμοὺς (Seebeben). Τὸ Αἰγαῖον ἔχει μίαν ἑστίαν μέσων σεισμῶν βορείως τῆς Κρήτης. Ἐπίσης θαλάσσιοι σεισμοὶ συμβαίνουν καὶ εἰς τὴν ρηξιγενῆ περιοχὴν τοῦ Ἰονίου πελάγους.

Ἡφαίστεια. Ἀποτέλεσμα τῶν διαφόρων γεγονότων, τὰ ὁποῖα συνέβησαν κατὰ τὴν μετὰ τὰς ἀλπικὰς πτυχώσεις ἐπακολουθήσασαν περίοδον ἀποκαταστάσεως τῆς διαταραχθείσης ἰσορροπίας τῶν στρωμάτων, ἦτο καὶ ἡ ἐκδήλωσις ἡφαιστείας ἐνεργείας εἰς διάφορα σημεῖα τῆς Αἰγηΐδος. Συνεπείᾳ κυρίως τῶν διαρρήξεων, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο εἰς πολλὰ μέρη, ἐδημιουργήθησαν πολλὰ σημεῖα ἐλάσσονος ἀντοχῆς εἰς τὸν στερεὸν φλοιὸν τῆς γῆς. Καὶ κατὰ μῆκος κυρίως τῶν διαρρήξεων καὶ κατακρημνίσεων τούτων κατώρθωσε τὸ μάγμα νὰ διεισδύσῃ ἐκ τῶν βαθῶν καὶ νὰ φθάσῃ μέχρι τῆς ἐπιφανείας τῆς Αἰγηΐδος, δίδον γένεσιν εἰς ἡφαίστεια. Τὰ ἡφαίστεια κέντρα εἶναι πολυπληθῆ, καταλαμβάνουσιν ὅμως μικρὰς ἕκαστον ἐπιφανειακὰς ἐκτάσεις. Ἀπαντῶσι πάντα εἰς τὴν κεντρικὴν Αἰγηΐδα. Εἰς τὰς ἑλληνίδας ὀροσειρὰς τοῦ δειναροταυρικοῦ τόξου μία καὶ μόνον ἐμφάνισις *αὐγιτικῶν ἀνδεσιτῶν* παρουσιάζεται παρὰ τὸ μικρὸν Περιστέριον (βόρειος Κώμη), εἰς τὸ Περιστέρι, ἡ πρώτη ἐμφάνισις νεωτέρων ἐκρηξιγενῶν πετρωμάτων εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἡφαιστεία ἐνέργεια ἤρχισεν ἐκδηλουμένη ἀπὸ τοῦ μέσου περίπου τῆς τριτογενοῦς περιόδου (μειοκαινικῶν χρόνων) καὶ ἐξακολουθεῖ μέχρι σήμερον εἴς τινα σημεῖα (Μέθανα, Σαντορίνην καὶ Νίσυρον). Ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία εἶναι ἡ *κυκλαδικὴ τοξοειδὴς ζώνη ἡφαιστείων*, ἡ ὁποία ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Ἰσθμὸν τῆς Κορίνθου καὶ καταλήγει εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, εἶναι δ' ὁμόκεντρος μὲ τὸ νότιον τμῆμα τοῦ δειναροταυρικοῦ τόξου. Ἡ τοξοειδὴς αὐτὴ ζώνη περιλαμβάνει τὰ ἡφαίστεια κέντρα τῆς Κρομμυωνίας (Σουσάκι ἢ Κολαντζίκι μεταξὺ Καλαμακίου καὶ Ἁγ. Θεοδώρων), Αἰγίνης, Μεθάνων, Πόρου, Ἀντιμήλου, Μήλου, Κιμώλου, Πολύβου, νήσων Ἀνανῶν, Χριστιανῶν, Σαντορίνης, Κῶ, Νισύρου καὶ Ἁλικαρνασσοῦ. Τὰ πλεῖστα τῶν ἡφαιστείων τῆς ζώνης ταύτης εἶναι σήμερον ἐσβεσμένα. Εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἐνήργησαν τὰ ἡφαίστεια: α) τῶν Μεθάνων (τελευταία ἔκρηξίς του τῷ 250 μ. Χ., ὁπότε ἐσχηματίσθη ὁ θόλος τῆς Καμένης Μεθάνων ἐκ δακιτικῶν λαβῶν)· β) τῆς Σαντορίνης. Αἱ ἱστορικαὶ ἐκρήξεις τοῦ ἡφαιστείου τούτου εἶναι: ἡ τοῦ 197 π. Χ., ὅτε ἐσχηματίσθη ἡ Παλαιὰ Καμένη· ἡ τοῦ 19 μ. Χ., ὅτε ἐσημειώθη ἡ γέννησις τῆς σήμερον μὴ ὑπαρχούσης νήσου Θείας· ἡ τοῦ 46 μ. Χ., καθ' ἣν ἐγεννήθη, κατ' ἄλλην ἐκδοχήν, ἡ Παλαιὰ Καμένη· ἡ τοῦ 726 μ. Χ.· ἡ τοῦ 1570—1573 μ. Χ., καθ' ἣν περίοδον ἐσχηματίσθη ἡ Μικρὰ Καμένη· ἡ τοῦ 1650 μ. Χ., καθ' ἣν ἔλαβε χώραν σχηματισμὸς ἔξω τοῦ κρατηροειδοῦς δακτυλίου καὶ πρὸς τὰ βορειοανατολικὰ αὐτοῦ τοῦ ὑποθαλασσίου θόλου Κολούμπου· ἡ τοῦ 1707—1711 μ. Χ., καθ' ἣν ἐσχηματίσθη ἡ Νέα Καμένη· ἡ τοῦ 1866—1870 μ. Χ., καθ' ἣν ἐσχηματίσθη ὁ θόλος «Γεωργίου Α'»· ἡ τοῦ 1925—1926, ὅτε ἐσχηματίσθη ὁ θόλος τῆς «Δάφνης»· καὶ ἡ τοῦ 1928, καθ' ἣν ἐπισυνέβη μικρὰ ἐπιγενετικὴ ἔκρηξις, γεννήσασα τὸν μικρὸν θόλον «Ναυτίλον». Καὶ αἱ λάβαι τῶν ἀνωτέρω ἡφαιστείων θόλων (Καμένων) τῆς Σαντορίνης ἀποτελοῦνται ἀπὸ δακίτην· γ) τῆς Νισύρου, αἱ τελευταῖαι ἐκρήξεις τοῦ ὁποίου ἐγένοντο κατὰ τὰ ἔτη 1873 μ. Χ. καὶ 1887 μ. Χ.

Πρὸς βορρᾶν τῆς κυκλαδικῆς τοξοειδοῦς ζώνης ἡφαιστείων εὑρίσκονται ἡφαίστεια εἰς τὴν Ἀντίπαρον (Σπυριδωνήσι, νοτία Ἀντίπαρος, Δεσποτικόν, Στρογγυλὴ μὲ λάβας λιπαρίτου) καὶ τὴν Πάτμον. Αἱ λάβαι τοῦ τελευταίου τούτου ἡφαιστείου, ὡς καὶ οἱ ἡφαιστῖται τῆς Σάμου, εἶναι ἐν μέρει ἀλκαλικαί. Ἀπὸ λάβας ἐπίσης ἀλκαλικὰς ἀποτελεῖται καὶ τὸ ἡφαίστειον κέντρον τῶν Καλογήρων (μεταξὺ Ἄνδρου καὶ Χίου, τοῦ ὁποίου μόλις διασῴζονται σήμερον ἐλάχιστα τμήματα ὑπὸ μορφὴν σκοπέλων).

Εἰς τὸ βόρειον Αἰγαῖον τὰ ἡφαιστειακὰ κέντρα εἶναι διεσπαρμένα καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν αὐτοῦ. Τοιαῦτα εἶναι: ὁ Ὀξύλιθος, πλησίον τῆς Κύμης τῆς Εὐβοίας, ἡφαίστειον σύνθετον ἀπὸ καλύμματα καὶ θόλους ἀνδεσίτου καὶ δακίτου· τὰ ἡφαίστεια τῆς Χίου (ὁ θόλος δηλαδὴ τῶν Ἁγίων Πάντων μὲ λάβας δελλενίτου, ὁ Ἀντιστρόβιλος μὲ λάβας ἀνδεσίτου, ὁ θόλος τοῦ Ψάρωνα μὲ λάβας δακιτικὰς καὶ ὁ θόλος τοῦ Προφήτου Ἠλιοὺ παρὰ τὸ Ἐμπορειὸν τῆς Χίου μὲ λάβας ἐν μέρει ἀλκαλικάς)· τὸ ἡφαίστειον τῆς Ψαθούρας (Β. Σποράδες) καὶ τὸ τῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας, ἀμφότερα μὲ καλύμματα λαβῶν ἀνδεσίτου. Εἰς τὴν Μυτιλήνην ἡ ἡφαιστεία ἐνέργεια ὑπῆρξεν ἐπίσης λίαν ἔντονος, αἱ λάβαι δέ, αἱ ὁποῖαι ἐξεχύθησαν, καταλαμβάνουν μεγάλας ἐκτάσεις, σχηματίζουν δὲ σειρὰν ὁλόκληρον καλυμμάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι τοποθετημένα τὰ μὲν ἐπὶ τῶν δέ, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου τὰ ἡφαίστεια ἀναβλήματα τῶν ἡφαιστείων τῆς νήσου ἐσχημάτισαν, ἀποτεθέντα, στρώματα ἡφαιστειογενῶν τόφφων καὶ ἡφαιστειακῶν κροκαλοπαγῶν, ἐκτεινόμενα μέχρις Ἁγίου Εὐστρατίου καὶ Ψαρῶν καὶ καταλαμβάνοντα (πρὸ τῆς καταβυθίσεως τοῦ μεταξὺ τῶν τριῶν νήσων τμήματος) ἐπιφάνειαν τοὐλάχιστον 5.000 τετρ. χλμ. Ἡφαίστεια κέντρα ἐλειτούργησαν ἐπίσης εἰς τὰ δυτικὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἰς τὴν Τρῳάδα, τὴν Θρᾴκην (λάβαι δακιτικαὶ καὶ ἀνδεσιτικαί), εἰς τὴν Σαμοθρᾴκην, Ἴμβρον (θόλοι καὶ καλύμματα ἀνδεσιτῶν καὶ δακιτῶν), Λῆμνον, Τένεδον.

Ἡ ἡφαιστεία ἐνέργεια ἐλειτούργησεν, ὡς προελέχθη, κατὰ τὴν νεογενῆ ἐποχὴν καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἀποτέλεσμα δὲ τῆς τοιαύτης ἐνεργείας εἶναι ἡ ἀνέκχυσις τῶν τραχειτῶν καὶ ἀνδεσιτῶν τῶν ὀρέων τῶν Μογλενῶν καὶ τῆς λεκάνης τῆς Ἀλμωπίας—Γιαννιτσῶν.

Ὡς πρῶτον ἀποτέλεσμα τῆς δράσεως τῆς ἡφαιστείας ἐνεργείας εἰς παρῳχημένους χρόνους δέον νὰ θεωρηθοῦν αἱ μοφέτται καὶ αἱ θειωνιαί, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζονται εἴς τινα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Μεγάλη μοφέττα λειτουργεῖ ἐντὸς τῆς χαράδρας τοῦ Σουσακίου παρὰ τὸ παλαιότερον, ἐσβεσμένον ἤδη, ἡφαιστειακὸν κέντρον τῆς Κρομμυωνίας (Κολαντζίκι), ἀναφυσῶσα ἀδιαλείπτως ἀέριον, ἀποτελούμενον ἐκ μείγματος ἀνθρακικοῦ ὀξέος, ὑδροθείου, διοξειδίου τοῦ θείου καὶ ὑδρατμῶν, μὲ πίεσιν κάπως μεταβαλλομένην καὶ θερμοκρασίαν 45°. Θειωνιαὶ λειτουργοῦσιν εἰς τὴν Μῆλον, τὴν Σαντορίνην, τὴν Νίσυρον κ. ἄ.

Ὡς δεύτερον ἀποτέλεσμα τῆς δράσεως ἡφαιστείας ἐνεργείας καὶ γενικώτερον τῶν ἐνδογενῶν δυνάμεων δέον νὰ θεωρηθῶσιν ἐν μέρει καὶ αἱ θερμομεταλλικαὶ (ἰαματικαὶ) πηγαὶ ἢ θέρμαι. Ἰαματικαί τινες πηγαὶ τῆς Ἑλλάδος εἶναι στενότατα συνδεδεμέναι γενετικῶς μὲ τὴν λειτουργίαν τῆς ἡφαιστείας ἐνεργείας καὶ τούτου ἕνεκα ἐμφανίζονται ἐντὸς τῆς περιοχῆς ἢ πλησίον ἡφαιστείων κέντρων (π. χ. Μυτιλήνης, Μεθάνων, Λήμνου, Σαμοθρᾴκης, Μπάνια Μεκεδονίας, κλπ.). Ἄλλαι ἰαματικαὶ πηγαὶ ἀναβλύζουν παρὰ τὰ μεγάλα ρήγματα καὶ τὰς ρηξιγενεῖς γραμμάς, αἱ ὁποῖαι ἐσχηματίσθησαν κατὰ τοὺς μετὰ τὰς ἀλπικὰς πτυχώσεις χρόνους. Αἱ τοιαῦται θέρμαι ἀναβλύζουσι καὶ κατὰ γραμμὰς καλουμένας γραμμὰς θερμῶν ἢ θερμοπηγῶν (π. χ. ἡ γραμμὴ θερμῶν Ὑπάτης - Βρωμονερίων - Θερμοπυλῶν - Καμένων Βούρλων, κ.ἄ.).

Μεταλλεύματα καὶ μεταλλογένεια τῆς Ἑλλάδος. Ὀρυκτὸς πλοῦτος. 1) *Μεταλλογένεια.* Ἡ ὕπαρξις, ἡ φύσις καὶ ἡ γεωγραφικὴ ἐξάπλωσις μεταλλευμάτων εἰς χώραν τινὰ ἐξαρτᾶται ἀμέσως καὶ πρωτίστως ἀπὸ τὴν γεωλογικὴν κατασκευὴν αὐτῆς. Ἡ γένεσις δηλαδὴ καὶ ἡ συγκέντρωσις αὐτῶν εἰς ὡρισμένα σημεῖα εἶναι ἀποτέλεσμα διαφόρων γεωλογικῶν φαινομένων, τὰ ὁποῖα συνέβησαν καθ' ὡρισμένας περιόδους τῆς γεωλογικῆς ἐξελίξεως τῆς χώρας. Εἰς τὴν Ἑλλάδα, χώραν, εἰς τὴν ὁποίαν, κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεωλογικῶν αἰώνων, συνέβησαν τόσα ποικίλα γεωλογικὰ φαινόμενα μηχανικῆς καὶ χημικῆς φύσεως, παρουσιάζονται σημαντικαὶ συγκεντρώσεις μεταλλευμάτων. Ἄφθονοι τοιαῦται συγκεντρώσεις παρατηροῦνται κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὰς κρυσταλλοπαγεῖς μάζας, καὶ ἰδίᾳ τὴν τοῦ νοτίου Αἰγαίου. Τὰ φαινόμενα τὰ προκαλέσαντα τὴν γένεσιν καὶ συγκέντρωσιν μεταλλευμάτων εἰς τὰς μάζας ταύτας εἶναι: α) ἡ ἐκ τῶν βαθῶν ἀνέξοδος μάγματος, τὸ ὁποῖον παρήγαγε τοὺς ὀξίνους πλουτωνίτας (γρανίτας, κλπ.)· β) ἡ γενικὴ μεταμόρφωσις, τὴν ὁποίαν ὑπέστησαν τὰ πετρώματα τῶν μαζῶν τούτων καὶ μετεβλήθησαν εἰς κρυσταλλοσχιστώδη· καὶ γ) αἱ ὑδροπνευματολυτικαὶ ἐπιδράσεις (διαφόρων θερμῶν μεταλλοφόρων διαλυμάτων ἢ διαφόρων ἀερίων), αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο μετὰ τὴν περίοδον τῆς μεταμορφώσεως. Τὰ ἐκ τῶν φαινομένων τούτων προκύψαντα μεταλλεύματα ἀνήκουσιν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν πρωτογενῶν μαγματικῶν. Τοιαῦτα εἶναι: α) μέρος τῶν μεταλλευμάτων σιδήρου (κυρίως σιδηροπυριτοῦχος μαγνητίτης καὶ αἱματίτης) τῆς Σερίφου, Ρηνείας, Ἴου καὶ ἄλλων τινῶν νήσων τῶν Κυκλάδων, τὰ κοιτάσματα αἱματίτου τῆς Λακωνίας (Βάτικα, Ταίναρον) καὶ τοῦ εἰς λειμονίτην μεταβληθέντος αἱματίτου τῆς δυτικῆς Κρήτης (Ραβδοῦχα), αἱ ἄνευ οἰκονομικῆς σημασίας συγκεντρώσεις μαγνητίτου εἰς σημεῖά τινα τῶν κρυσταλλοσχιστωδῶν πετρωμάτων τῆς ἀνατολικῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας, καὶ β) τὰ μεταλλεύματα μολύβδου, ἀργύρου, ψευδαργύρου καὶ σιδήρου τοῦ Λαυρείου, τὰ μεταλλεύματα τῆς Σερίφου (ἐν μέρει), Σίφνου, Ἀντιπάρου, Κύθνου, Δονούσης, Θάσου, Χαλκιδικῆς (σιδηροπυρίτης Ἰσβόρου), Γραμματικοῦ (παρὰ τὸν Μαραθῶνα), Σύρου, Ἰκαρίας καὶ Φούρνων (μεταλλεύματα σιδήρου), τὰ μεταλλεύματα μαγγανίου τῆς Ἄνδρου καὶ Μήλου, τὸ μετάλλευμα ἀρσενικοῦ τοῦ Πηλίου. Ἡ γένεσις τῶν μεταλλευμάτων τῆς δευτέρας ταύτης ὁμάδος δέον νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἀπομαγματικὰς καὶ ὑδροπνευματολυτικὰς ἐπιδράσεις.

Εἰς ἄλλας ζώνας τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν ζώνην τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, μεταλλεύματα ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος διὰ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν τῆς χώρας ἐγεννήθησαν συνεπείᾳ τῆς ἀνεξόδου βασικῶν καὶ ὑπερβασικῶν μαγμάτων. Τὰ ὑλικὰ δηλαδὴ τῶν μεταλλευμάτων τούτων ἢ ἐνυπῆρχον ἐντὸς τῶν μαγμάτων τούτων καὶ ἐκρυσταλλώθησαν μεταξὺ τῶν πρώτων συστατικῶν πρὶν ἢ στερεοποιηθῇ ἡ ὑπόλοιπος μᾶζα (πρωτογενῆ μαγματικὰ) ἢ ἔλαβον τὴν σημερινὴν των σύστασιν καὶ μορφὴν ἐκ συστατικῶν τοῦ μάγματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐγένοντο διάφοροι δευτερογενεῖς ἀντιδρά-

Digitized by Google

σεις κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς χημικῆς ἀποσαθρώσεώς του (μετάθετα μαγματικὰ μεταλλεύματα). Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ὑπάγονται τὰ μεταλλεύματα τοῦ χρωμίτου (Τσαγκλὶ Φαρσάλων, Ἀρχανίου καὶ Νεζεροῦ τῆς Θεσσαλίας, Βατῶντα τῆς Εὐβοίας, Γερακινῆς καὶ Βάβδου τῆς Χαλκιδικῆς, Ἁγ. Δημητρίου Ὀλύμπου, Λέσβου καὶ ἀλλαχοῦ), ὡς καὶ ὁ τιτανιοῦχος μαγνητίτης τῆς Λοκρίδος (Παλιόμυλος Λοκρίδος). Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μεταθέτων μαγματικῶν μεταλλευμάτων ὑπάγονται τὰ ἑπόμενα μεταλλεύματα καὶ βιομηχανικῶς χρήσιμα ὀρυκτά: α) ὁ λευκόλιθος, σχηματισθεὶς δευτερογενῶς ἀπὸ τὸ μαγνήσιον τῶν περιδοτιτῶν (Λίμνης, Πήλι, Μαντουδίου, Ἀφράτι καὶ Χαλκὶς τῆς Εὐβοίας, Ἀταλάντης, Περαχώρας, Λέσβου, Γερακινῆς Χαλκιδικῆς καὶ ἀλλαχοῦ)· β') ὁ γαρνιερίτη· τῆς Λαρύμνης καὶ τὰ μεταλλεύματα χαλκοῦ τῆς Ὄθρυος (Λιμογάρδι), τῆς Κρήτης (Μεσκλὰ-Φουρνὲς) καὶ τῆς Γιαβόρνιτσας Μακεδονίας· γ) ὁ κοκκώδης χρωμιοῦχος καὶ νικελιοῦχος λειμωνίτης τῆς Βοιωτίας, Ἀττικῆς, Λοκρίδος, Εὐβοίας, Σκύρου, Βοσόβης καὶ Πολυδενδρίου (ἐν μέρει παρουσιάζων ἰζηματογενῆ κλαστικὸν χαρακτῆρα).

Μεταλλεύματα ἐπιγενῆ περιωρισμένης οἰκονομικῆς σημασίας ἐσχηματίσθησαν καὶ ἐντὸς νεωτέρων ἡφαιστειογενῶν πετρωμάτων, ὅπως π. χ. ἡ βαρυτίνη (ἀργυροῦχον μετάλλευμα τῆς Μήλου καὶ Κιμώλου) ἢ ἀπετέθησαν ἐντὸς ῥηγμάτων, ὅπως ὁ ἀντιμονίτης τοῦ Κεράμου τῆς Χίου. Ἐντὸς στρωμάτων ἰζηματογενῶν, μὴ μεταμορφωμένων, εὑρίσκομεν ἐν Ἑλλάδι καὶ συγκεντρώσεις μεταλλευμάτων, ὡς π. χ. τὰ μεταλλεύματα μαγγανίου, τὰ παρουσιαζόμενα ἐντὸς τῶν κερατολιθικῶν στρωμάτων τῆς τριασίου διαπλάσεως εἰς τὴν δυτικὴν Μεσσηνίαν (ζώνη Πίνδου—Ὠλονοῦ) καὶ τὰ κοιτάσματα βωξίτου (μεταλλεύματος ἀργιλλίου), τὰ παρουσιαζόμενα μεταξὺ μεσοζωϊκῶν ἀσβεστολίθων τῶν ζωνῶν Παρνασσοῦ-Γκιώνας καὶ ἀνατολικῆς Ἑλλάδος (Εὔβοια, Ἀμοργός, κ. ἄ.).

Ὀρυκτὸς πλοῦτος. Τὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος παρουσιάζει πολλὰ καὶ πολύμορφα ὀρυκτολογικὰ εἴδη, πρῶτον μὲν διότι τὰ γεωλογικὰ στρώματα ὑπέστησαν ἰσχυρὰς μεταλλογενετικὰς ἡφαιστείους καὶ μεταμορφωτικὰς ἐπιδράσεις, καὶ δεύτερον διότι πολύπλοκοι καὶ συχναὶ ὑπῆρξαν αἱ δευτερογενεῖς καὶ τριτογενεῖς χημικαὶ ἀντιδράσεις, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο ἐντὸς τῶν μεταλλοφόρων κοιτασμάτων. Ἐκ τῶν πολλῶν ὀρυκτολογικῶν εἰδῶν σημειοῦνται ἐνταῦθα τὰ σπουδαιότερα.

Μεταξὺ τῶν αὐτοφυῶν στοιχείων εἶναι γνωστά: ὁ γραφίτης, τὸ αὐτοφυὲς θεῖον, γνωστὸν ἢ ὡς ἐπάνθημα ἡφαιστειογενὲς (Σαντορίνη, Σουσάκι, Μῆλος, Νίσυρος, Μέθανα) ἢ ὡς προϊὸν δευτερογενές, τὸ αὐτοφυὲς βισμούθιον εἰς τὸ Λαύρειον, ὁ αὐτοφυὴς χρυσός, ἄργυρος καὶ χαλκός, ἐντὸς τῶν μεταλλοφόρων κοιτασμάτων τοῦ Λαυρείου. Ὁ χρυσὸς ἐμφανίζεται ἐπίσης εἰς φλέβας μὲ γαληνίτην καὶ σιδηροπυρίτην ἐντὸς τῶν κρυσταλλοσχιστωδῶν πετρωμάτων τῆς Ν. Εὐβοίας καὶ τοῦ Ταϋγέτου (Ἀλαγονία), ὡς καὶ μὲ ἄργυρον ἐντὸς τοῦ ἀρσενοπυρίτου τοῦ Παγγαίου καὶ τοῦ Ἀγγίστρου τῆς Μακεδονίας, ἐπίσης δὲ καὶ εἰς κλασσικὰ ἰζήματα μὲ ἄμμον, πηλὸν καὶ σύναγμα εἰς τὴν Σκῦρον καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Μακεδονίας (χρυσὸς προσχώσεων τῆς Νιγρίτης—Τερπνῆς, τοῦ Γαλλικοῦ, Παγγαίου κ. ἄλ.). Αἱ θειοῦχοι καὶ ἀρσενικοῦχοι ἑνώσεις χωρὶς ὀξυγόνον ἀφθονοῦν ἰδίᾳ εἰς τὰ κοιτάσματα τοῦ Λαυρείου, ὅπου ὁ ἀργυροῦχος γαληνίτης, σιδηροπυρίτης σφαλερίτης, μαρκασίτης, ἀρσενοπυρίτης, γρηνοκίτης καὶ χαλκοπυρίτης ἐμφανίζονται εἰς φλέβας καὶ κοίτας ἀντικαταστάσεως. Ἡ σανδαράχη, μετὰ ἢ ἄνευ ἀντιμονίτου, εὑρίσκεται εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς πελαγονικῆς κρυσταλλοπαγοῦς μάζης ἀπὸ τὸ Πήλιον ἕως τὸ Ἀλσὰρ τῶν ἑλληνοσερβικῶν συνόρων, ὁ δὲ χαλκοπυρίτης καὶ χαλκοσίνης εἰς τοὺς βασικοὺς πλουτωνίτας τῆς Ὄθρυος καὶ τῆς Κρήτης. Ἀντιμονίτης εὑρίσκεται εἰς τὸν Κέραμον τῆς Χίου, ὡς καὶ εἰς τὰ ὄρη Κρούσια καὶ Βερτίσκον (νοτιοδυτικῶς τοῦ κάτω Στρυμόνος) τῆς Μακεδονίας.

Ἐκ τῶν ὀρυκτῶν ὀξειδίων καὶ ὑδροξειδίων εἶναι γνωστά, πλὴν τοῦ χαλαζίου (κοινοτάτου εἰς φλέβας καὶ φλεβίδια καὶ ὡς συστατικοῦ τῶν κρυσταλλοπαγῶν σχιστολίθων καὶ τῶν ἐκρηξιγενῶν πετρωμάτων), ὁ τριδυμίτης ἐντὸς ἡφαιστιτῶν (Ἀντίπαρος, Σαντορίνη), τὸ ρουτίλιον, τὸ ζιρκόνιον, ὁ ἰλμενίτης, ὁ πολιανίτης, ὁ πυρολουσίτης, τὸ κορούνδιον (ὡς συστατικὸν τῆς σμύριδος), ὁ αἱματίτης, ὁ κυπρίτης (εἰς ἰδιομόρφους κρυστάλλους καὶ συσσωματώματα εἰς τὰ κοιτάσματα τοῦ Λαυρείου), ὁ ὀπάλλιος (ὡς προϊὸν δευτερογενές), ἐπίσης τὸ βάδιον, τὸ διάσπορον, ὁ ὑδραργιλλίτης, ὁ μαγγανίτης, ὁ ψιλομέλας, ὁ βωξίτης, τέλος δ' ὁ λειμωνίτης, ὡς τὸ τελευταῖον προϊὸν ὀξειδώσεως τῶν σιδηρούχων ὀρυκτῶν καὶ μεταλλευμάτων.

Τὰ ὀρυκτὰ ἅλατα τῶν ἁλατογόνων εἶναι σπάνια, πλὴν τοῦ φθορίτου, ὅστις συνοδεύει συχνὰ τὰς μεταλλικὰς φλέβας ὡς σύνδρομον ὀρυκτὸν (Λαύρειον, Σέριφος). Τὸ ὀρυκτὸν ἅλας εὑρίσκεται **μόνον εἰς ἓν** σημεῖον μετὰ γύψου ἐντὸς τοῦ φλύσχου εἰς τὸ Βορδῶ τῆς Ἠπείρου, καὶ ὡς προϊὸν τῶν ἀτμίδων εἰς τὰς Καμένας τῆς Σαντορίνης. Εἰς τὰς μολυβδούχους σκωρίας, τὰς ὁποίας οἱ ἀρχαῖοι ἐκκαμινευταὶ τοῦ Λαυρείου εἶχον ἀπορρίψει εἰς τὴν θάλασσαν, ἐσχηματίσθησαν μὲ τὴν πάροδον τῶν ἐτῶν καὶ διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ χλωριούχου νατρίου καὶ τοῦ ὕδατος τῆς θαλάσσης τὰ ἅλατα: ματλοκίτης, πενφιελδίτης, λαυρειονίτης, παραλαυρειονίτης καὶ φιδλερίτης. Ἐπὶ τοῦ σμιθσωνίτου εἰς τὰ κοιτάσματα τοῦ Λαυρείου εὑρίσκεται καὶ ἀτακαμίτης. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἅλατα τῶν ἁλατογόνων, τὰ ἀνθρακικὰ ὀρυκτὰ ἅλατα εἶναι συνηθέστατα. Ὁ ἀσβεστίτης δὲν εὑρίσκεται μόνον ὡς συστατικὸν τοῦ ἀσβεστολίθου, μαρμάρου καὶ τραβερτίνου, ἀλλ' ἐμφανίζεται καὶ ὡς σύνδρομον ὀρυκτὸν καὶ εἰς φλέβας καὶ εἰς πλεῖστα σημεῖα τῆς Ἑλλάδος, ἐπίσης δὲ καὶ ὁ δολομίτης. Ὁ μαγνησίτης, ὡς κολλοειδὴς μὲν σχηματίζει τὸν λευκόλιθον, εἰς ἰδιομόρφους δὲ κρυστάλλους εὑρίσκεται εἰς τὸν χλωριτικὸν σχιστόλιθον τῆς Σύρου. Ὁ σμιθσωνίτης σχηματίζει στιφρά, μαστοειδῆ, φλοιώδη ἢ κυψελώδη πολύχρωμα κρυσταλλικὰ συσσωματώματα, σπανίως δ' εἰς ἰδιομόρφους κρυστάλλους (Λαύρειον, Δονοῦσα, Θάσος κ. ἄ.). Ὁ κερουσίτης (Λαύρειον, Σέριφος, Μύκονος), ὅστις ὅμως ἀνευρίσκεται καὶ εἰς ἰδιομόρφους πολυδύμους κρυστάλλους, ἐμφανίζεται ἐντὸς τῶν μολυβδούχων σκωριῶν τοῦ Λαυρείου (Βρυσάκια). Εἶναι γνωστὰ ἐπίσης τὰ ἀνθρακικὰ ἅλατα: ὑδροψευδαργυρίτης, μαλαχίτης καὶ ἀζουρίτης (συχνὰ εἰς πολλὰ μέρη, μάλιστα τὸ Λαύρειον, τὴν Ὄθρυν, τὴν Ἑρμιόνην), ὑδροκερουσσίτης, βουρατίτης, βισμουτίτης, φωσγενίτης, ὑδρομαγνησίτης καὶ γεωργισίτης, τὰ δύο τελευταῖα ὡς ἡφαιστειογενῆ ἐπανθήματα εἰς τὰς Καμένας. Πολλὰ ἀπὸ τὰ θειικὰ ὀρυκτὰ ἅλατα εἶναι ἐπίσης συνήθη: ὁ βαρύτης ὡς σύνδρομον μεταλλοφόρων ὀρυκτῶν (Λαύρειον, Σέριφος, Νάξος, Ἀντίπαρος, Μύκονος, Μῆλος, Κίμωλος), ἐπίσης ἡ γύψος, ὡς ὀρυκτὸν ἐπιγενές, πολλάκις εἰς κρυστάλλους μήκους ἑνὸς μέτρου καὶ πλέον (Σπιθαροπούσι Λαυρείου), ἢ ὡς χημικὸν ἵζημα εἰς στρώματα τῆς νεογενοῦς ὑποδιαπλάσεως (Κρήτη, Μῆλος, Δ. Πελοπόννησος, Αἰτωλία, Ζάκυνθος, Κέρκυρα, Ἤπειρος, κ.ἄ.). Τὰ ἑπόμενα θειικὰ ἅλατα, καθὼς καὶ τὰ μολυβδαινικά, εἶναι δευτερογενοῦς φύσεως καὶ σπάνια: ἀνυδρίτης, ἀγγλεσίτης (Λαύρειον), βουλφενίτης, ἀλουνίτης, ἰαροσίτης, ἐψωμίτης (Σουκάκι, Μῆλος), μελαντηρίτης (Σουκάκι), χαλκάνθη, σερπιερίτης, καμαριζίτης, κεραμοαλίτης, καρφοσιδηρίτης, καλινίτης, μενδοζίτης, ψευδαργυραλουμινίτης καὶ μεταβολτίτης. Ἀπὸ τὰ ἀργιλλοξείδια καὶ σιδηροξείδια ὀρυκτὰ ἅλατα εἶναι γνωστὰ ὁ σπινέλλιος, ὁ πικοτίτης ἐντὸς περιδοτιτῶν, ὁ χρωμίτης καὶ ὁ μαγνητίτης, ὁ τελευταῖος ἐνίοτε εἰς ἰδιομόρφους μεγάλους κρυστάλλους (Τῆνος, Σέριφος), ἄλλοτε πάλιν τιτανιοῦχος καὶ νικελιοῦχος (Λοκρίς). Τὰ φωσφορικά, ἀρσενικὰ καὶ ἀντιμονιακὰ ὀρυκτὰ ἅλατα, πλὴν τοῦ ἀπατίτου, ὅστις ἀπαντᾷ συνηθέστατα ἐντὸς τῶν ἐκρηξιγενῶν καὶ κρυσταλλοσχιστωδῶν πετρωμάτων τῆς Ἑλλάδος, εἶναι ὀρυκτὰ σπάνια καὶ προϊόντα δευτερογενῶν χημικῶν ἀντιδράσεων ἐντὸς τῶν μεταλλοφόρων κοιτασμάτων: πυρομορφίτης, μιμητισίτης, ἀδαμίνης, καβρερίτης, σκοροδίτης, εὐχροΐτης, λοσσενίτης, ἀντιμονόλιθος. Ὁ γεωργιαδησίτης ἐσχηματίσθη ἐντὸς τῶν ἀρχαίων σκωριῶν τοῦ Λαυρείου.

Τὰ πυριτικὰ ὀρυκτὰ ἅλατα εὑρίσκονται συνήθως ὡς συστατικὰ τῶν ἐκρηξιγενῶν καὶ κρυσταλλοσχιστωδῶν πετρωμάτων, ἐπίσης δέ, ἢ ὡς προϊόντα τῆς ἐξ ἐπαφῆς καὶ τῆς γενικῆς μεταμορφώσεως, ἢ ὡς μετέχοντα εἰς τὴν σύστασιν τῶν ἐγκλεισμάτων, τὰ ὁποῖα φέρει εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ἡ λάβα τῶν ἡφαιστείων. Εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶναι μέχρι τοῦδε γνωστά: 1) Ἐκ τῶν βασικῶν πυριτικῶν: ὁ σταυρόλιθος, ἀνδαλουσίτης, σιλλιμανίτης, κυανίτη, τουρμαλίνης, λιεβρίτης, ζοϊσίτης, ἐπίδοτον, βεζουβιανός. Ὁ ἡμιμορφίτης εὑρίσκεται σπανίως ἐντὸς τῶν κοιτασμάτων τῆς Καμαριζης καὶ τῆς Ἀντιπάρου. 2) Ἐκ τῶν ὀρθοπυριτικῶν: ὁ ὀλιβίνης, φαϋαλίτης, βιλλεμίτης, γρανάτης, οὐβαροβίτης, μελανίτης, βιοτίτης, μοσχοβίτης, παραγονίτης, φουξίτης, γαργαρίτης, χλωριτοειδής, χλωρίτης, ῥοδόχρωμον, ὀφείτης, χρυσοτίλης, ἀμίαντος, τάλκης, σήπιον, γαρνιερίτης, καολινίτης. Ὁ γαρνιερίτης εὑρίσκεται εἰς τὴν Λοκρίδα, ὅπου σχηματίζει τὸ νικελιοῦχον μετάλλευμα. 3) Ἐκ τῶν ἐνδιαμέσων πυριτικῶν: ὁ νεφελίνης, ὁ κορδιερίτης, ὁ μελίλιθος. 4) Ἐκ τῶν μεταπυριτικῶν: ὁ βρονζίτης, ὑπερσθενής, αὐγίτης, διοψίδιος, διαλλαγής, ἰαδεΐτης, ἀκμίτης, βολλαστονίτης, ἀκτινόλιθος, κεροστίλβη, γλαυκυφανής, ῥεβεκκίτης, λευκίτης. 5) Ἐκ τῶν πολυπυριτικῶν: ὀρθόκλαστον, σανίδινον, ἀνορθόκλαστον, ἀλβίτης, ὀλιγόκλαστον, ἀνδεσίνης, λαβραδόριον, βυτωβνίτης, ἀνορθίτης, τιτανίτης, ῥαϊσσίτης, ἀλλοφανής.

Τὰ ὀργανικὰ ὀρυκτὰ ἀπαντοῦν εἰς πολλὰ σημεῖα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν: Λιθάνθρακες ἀνθρακοειδεῖς εὑρίσκονται εἰς τὴν λιθανθρακοφόρον διάπλασιν τῆς Χίου καὶ ἐντὸς τῆς ζώνης τοῦ φλύσχου τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος. Λιγνῖται ἐντὸς τῶν στρωμάτων τῆς παλαιογενοῦς, νεογενοῦς καὶ παλαιοτεταρτογενοῦς ὑποδιαπλάσεως, εἶναι δὲ γνωσταὶ ὅλαι αἱ ποικιλίαι αὐτῶν (κυρίως λιγνίτης εἰς τὴν Κύμην, ξυλίτης εἰς τὸ Ἀλιβέρι, πισσάνθραξ εἰς τὸ Ἡράκλειον Ἀττικῆς, γαγάτης εἰς τοὺς Σταγιάδες Καλαμπάκας). Ὀρυκτοὶ ὑδρογονάνθρακες (ἄσφαλτος, πισσάσφαλτος, παχύρρευστον, πετρέλαιον καὶ νάφθα, ἐπίσης δὲ καὶ ὑπὸ ὑδρογονανθράκων ἐμποτισμένα πετρώματα) εὑρίσκονται ἐντὸς τῶν κερατολιθικῶν στρωμάτων τῆς ζώνης Πίνδου-Ὠλονοῦ (Δίβρη τοῦ Ὠλονοῦ, Σούλι τοῦ Παναχαϊκοῦ, Προυσσὸς τῆς Φτέρης τῆς Αἰτωλίας), μάλιστα δὲ ἐντὸς τῆς ἀδριατικοϊονίου ζώνης πτυχῶν καὶ τοῦ φλύσχου τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος (Μάραθος τῆς Μεσσηνίας, Ζάκυνθος, Παξοί, Βορδῶ καὶ Δραγοψὰ καὶ Βαγιουσοὶ τῆς Ἠπείρου), ὡς καὶ εἰς ἄλλας θέσεις τῆς Ἑλλάδος (Βαμβακοῦ Λακεδαίμονος, Κατραμοσπηλιὰ παρὰ τὸ Γαλαξείδι, Δρεμισοῦ τοῦ Παρνασσοῦ, Μουσλὶμ-ντερὲ καὶ Τουρμπαλούκιοϊ-Μπαλούκιοϊ Θράκης, κ. ἄ.). Τέλος ἐκ τῶν ὀρυκτῶν ῥητινῶν εἶναι γνωστὸς ὁ ῥητινίτης εἰς τὴν Βλαχοχαστανιὰν τῆς Θεσσαλίας. Τέλος φυσικὰ καύσιμα ἀέρια εὑρέθησαν ἐν Θεσσαλίᾳ (εἰς τὴν περιοχὴν τῶν κωμῶν Παλαμᾶ—Μολόσσι—Ἀλμαντάρ), ἀναθρώσκοντα ἐκ διανοιγέντων φρεάτων.

Αἱ γεωλογικαὶ μελέται περὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Ἡ Ἑλλάς, συνδετικὸν μέλος τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας, κειμένη ὡς ἐκ τούτου εἰς σπουδαιότατον γεωτεκτονικὸν σημεῖον, παρουσιάζει ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον ἀπὸ γεωλογικῆς ἀπόψεως. Τούτου ἕνεκα, εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς τουρκοκρατίας ἀπελευθέρωσίν της, προσείλκυσε τὴν προσοχὴν τῶν γεωλόγων καὶ ἀπετέλεσε σπουδαῖον κέντρον διεθνοῦς γεωλογικῆς ἐξερευνήσεως.

Αἱ μελέται περὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἤρχισαν κυρίως ἀπὸ τοῦ 1829, ὁπότε κατῆλθεν εἰς Ἑλλάδα, μαζὶ μὲ τὸν γαλλικὸν στρατόν, καὶ ἐπιτελεῖον ἐπιστημόνων πρὸς ἐκτέλεσιν ἐπιστημονικῶν μελετῶν. Πρὸ τοῦ 1829 ἐλάχιστα εἶχον γραφῆ περὶ τῆς γεωλογίας τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ὑπὸ τῶν F. C. Pouqueville (1805), Castelleau (1808), Heron-Villefosse (1810), Boekh (1818), J. Woods (1822), Sir Fr. Darwin (1823), L. v. Buch (1824 καὶ 1825), A. Boué (1828).

Μελέται στρωματογραφικαὶ - παλαιοντολογικαί. Ἡ πρώτη περίοδος τῶν μελετῶν τούτων, ἀρχίσασα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν μελετῶν τῶν δύο μελῶν τῆς γαλλικῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς Boblaye καὶ Virlet (1829), τελειώνει τῷ 1903. Συνοπτικὴν εἰκόνα τούτων ἔδωκεν ὁ ἐν Βόννῃ καθηγητὴς καὶ ἐξερευνητὴς τῆς Ἑλλάδος Alfr. Philippson εἰς τὸ ἐν Βιέννῃ συνελθὸν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο διεθνὲς γεωλογικὸν συνέδριον, εἰς διάλεξίν του «Περὶ τῆς καταστάσεως τῶν περὶ Ἑλλάδος γεωλογικῶν γνώσεων».

Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν εἰργάσθησαν εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας πολλοὶ ἐπιστήμονες, ὡς οἱ Boblaye, Virlet, Russeger, Strickland, Boué, Fiedler, Viquesnel, Spratt, Sauvage, Forbes, Raulin, Tschihatscheff, Gaudry, Unger, Coquand, Hochstetter, Gorceix, Hoernes, Neumayr, Bittner, Teller, Fuchs, Bücking, Partsch, Issel, de Launay, Philippson, Oppenheim, Lepsius, de Stefani, Hilber, E. Naumann, Cvijic, Martelli, Hübner, Cayeux, Oestreich, κ. ἄ. Κατάλογος σχεδὸν πλήρης τῶν μέχρι τοῦ 1903 ἐκδοθεισῶν μελετῶν ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Toula εἰς τὰ «Compte Rendu de la IX Session du Congrès géologique international» (Vienne 1903), σελ. 185—330. Αἱ ἔρευναι τῆς περιόδου αὐτῆς δὲν ἦσαν ὁμοιδεῖς δι' ὅλας τὰς μελετηθείσας περιοχάς. Αἱ ἐργασίαι τῶν Boblaye, Virlet, Neumayr καὶ Philippson εἶναι γενικωτέρας φύσεως. Αἱ δημοσιεύσεις ὅμως τοῦ Philippson, παρὰ τὸν γενικόν των χαρακτῆρα ἀπὸ στρωματογραφικῆς ἀπόψεως, παρέχουν καὶ θὰ παράσχουν ἀκόμη μεγίστας ὑπηρεσίας εἰς τοὺς γεωλόγους τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν.

Ὅπως καὶ ὁ καθηγητὴς Κτενᾶς παρατηρεῖ, αἱ ἔρευναι τῆς πρώτης περιόδου χαρακτηρίζονται διὰ τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς οὐδεμίαν ἐξ αὐτῶν ἔχει καθορισθῆ ἡ ἀνεύρεσις στρωμάτων τοῦ παλαιοζωϊκοῦ καὶ αὐτὸ δ' ἀκόμη τὸ μεσοζωϊκὸν ἄθροισμα στρωμάτων παρίσταται ἀντιπροσωπευόμενον κυρίως ἀπὸ τὰς νεωτέρας του διαπλάσεις, τῶν παλαιοτέρων ἀνευρεθεισῶν σποραδικῶς καὶ μεμονωμένως.

Ἡ δευτέρα περίοδος ἐρευνῶν ἀρχίζει μὲ τὰς μελέτας καὶ δημοσιεύσεις περὶ Εὐβοίας τοῦ Γάλλου γεωλόγου J. Deprat τῷ 1903. Οὗτος διέγνωσε τὴν εἰς τὴν Εὔβοιαν παρουσίαν τῶν διαπλάσεων δεβονίου καὶ λιθανθρακοφόρου τοῦ παλαιοζωϊκοῦ. Προέβλεψεν ἐπίσης ὅτι παλαιοζωϊκὸν θὰ ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, γεγονὸς ἐπιβεβαιωθὲν κατόπιν ὑπὸ τοῦ Renz. Ὁ Deprat ἐπίσης ἀνεγνώρισεν ὅτι τὰ στρώματα τὰ ὑπὸ προγενεστέρων ἐρευνητῶν κατατασσόμενα εἰς τὴν νεωτέραν διάπλασιν τοῦ μεσοζωϊκοῦ περιλαμβάνουν καὶ ἀρχαιοτέρας διαπλάσεις τούτου. Κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην περίοδον ἐξέχουσαν ὅλως θέσιν καταλαμβάνουν αἱ ἐργασίαι τοῦ Renz, αἱ ὁποῖαι

Digitized by Google

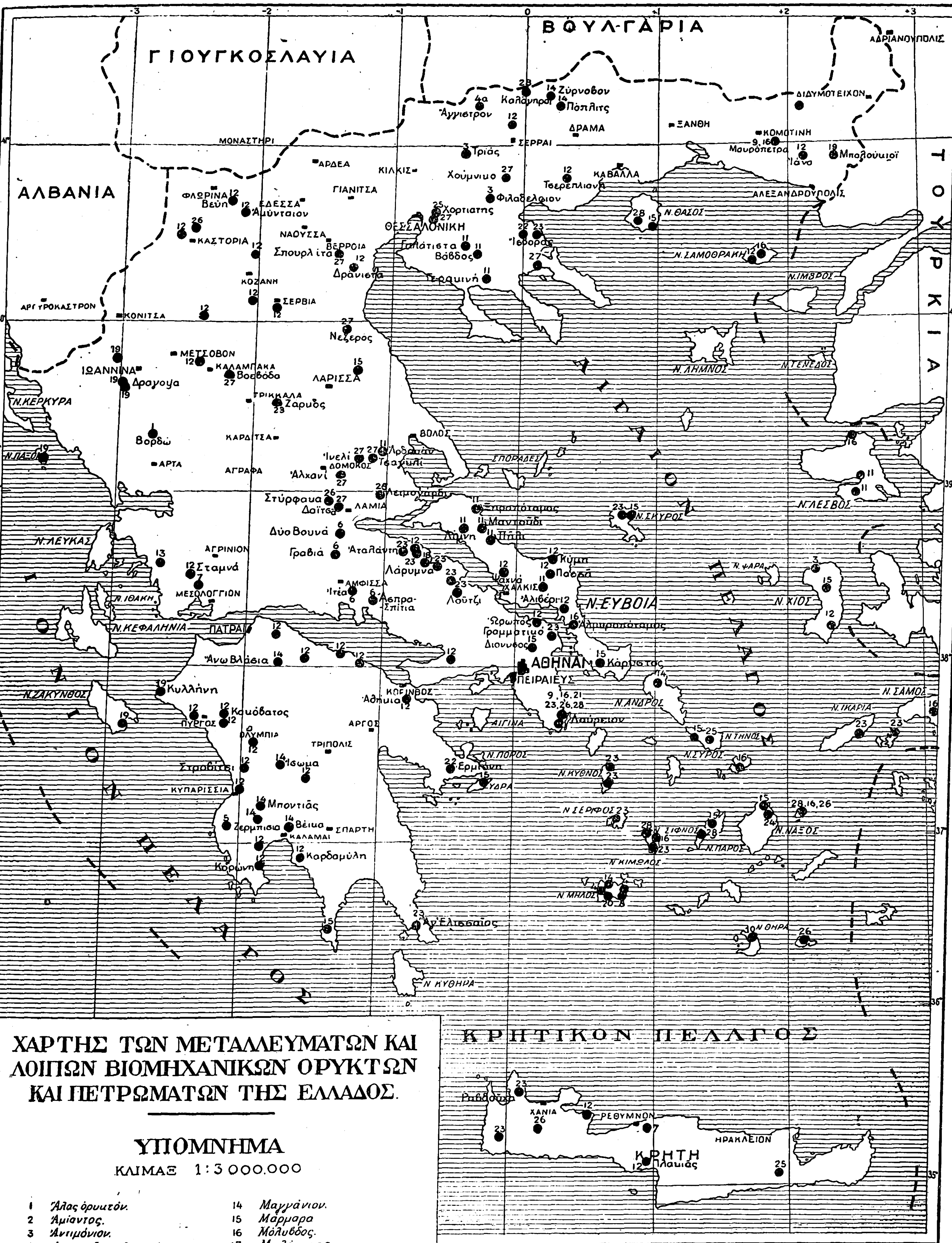

ΧΑΡΤΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΛΛΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΛΟΙΠΩΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΟΡΥΚΤΩΝ ΚΑΙ ΠΕΤΡΩΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΚΛΙΜΑΞ 1:3 000.000

1 Ἅλας ὀρυκτόν.
2 Ἀμίαντος.
3 Ἀντιμόνιον.
4 Ἀργυροῦχος βαρυτίνη.
4α Ἀρσενοπυρίτης (χρυσοῦχος-ἀργυροῦχος)
5 Ἄσφαλτος.
6 Βωξίτης.
7 Γύψος
8 Θεῖον.
9 Θειοῦχα μικτὰ μεταλλεύματα
10 Θηραϊκὴ γῆ.
11 Λευκόλιθος.
12 Λιγνίτης.
13 Λιθογραφικὸς ἀσβεστόλιθος.
14 Μαγγάνιον.
15 Μάρμαρα
16 Μόλυβδος.
17 Μυλόπετρα.
18 Νικέλιον.
19 Πετρέλαιον, πισσάσφαλτος.
20 Πυριτικὸν ὀξύ
21 Σιδηρομαγγάνιον.
22 Σιδηροπυρίτης
23 Σίδηρος
24 Σμύρις
25 Στεατίτης (τάλκης).
26 Χαλκός
27 Χρώμιον.
28 Ψευδάργυρος.

ΣΥΝΤΑΞΙΣ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ Δρος Γ.Κ. ΓΕΩΡΓΑΛΑ
ΕΠΙ ΤΗ ΒΑΣΕΙ ΤΩΝ ΥΠΟ ΤΗΣ ΓΕΩΛΟΓΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΔΟΘΕΝΤΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΩΝ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ

Διὰ τοῦ ● ὑποδηλοῦνται αἱ ἐμφανίσεις μεταλλευμάτων ὀρυκτῶν καὶ πετρωμάτων, αἱ πλεῖσται τῶν ὁποίων ἐγένοντο ἀντικείμενον ἐκμεταλλεύσεως ἐντὸς τοῦ χρονικοῦ διαστήματος 1918—1931.

Digitized by Google

ἔδωσαν τὴν νέαν στρωματογραφικὴν εἰκόνα τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐξετέλεσαν καὶ ἐδημοσίευσαν μελέτας, ἐκτὸς τῶν ἄνω, καὶ οἱ Cayeux, Douvillé, Bontschew, Frech, Θ. Σκοῦφος, Φ. Νέγρης, A. Wade, Nöth, Kober, Speidel, K. Κτενᾶς, Γ. Γεωργαλᾶς, Μ. Μαραβελάκης, Γ. Βορεάδης, Μ. Μητσόπουλος, Π. Κόκκορος καὶ ἄλλοι. Μὲ γενικὰς τεκτονικὰς συνθέσεις ἠσχολήθησαν οἱ Suess, E. Naumann, Philippson, Frech, Renz, Cvijic, Cayeux, Νέγρης, Kossmat καὶ Kober. Ἰδιαίτερον ἐπίσης ἐνδιαφέρον παρέχουν αἱ κατὰ τὸν πόλεμον μελέται τῶν Γερμανῶν πολεμογεωλόγων Kossmat, Wurm, Erdmannsdörfer καὶ Osswald περὶ Μακεδονίας, δημοσιευθεῖσαι μετὰ τὸ 1924. Ἡ μελέτη τοῦ παλαιοντολογικοῦ κόσμου τῆς Ἑλλάδος εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ἀπὸ τῆς πρώτης περιόδου. Μελέτας περὶ τοῦ εἰς τὰ νεοτριτογενῆ καὶ τεταρτογενῆ στρώματα ἐγκλειομένου ζωϊκοῦ ἀπολιθωμένου κόσμου ἀσπονδύλων ἐδημοσίευσαν οἱ Hamilton, Strikland, Neumayr, Hoernes, Fuchs, Penecke, Oppenheim, Cayeux, Deprat, Jousseaume, Depéret, Niculescu, Baumberger καὶ ἄλλοι. Τὸν μεσοζωϊκὸν ἀπολιθωμένον κόσμον τῶν ἀμμωνοειδῶν, βραγχιοπόδων κ.λ.π., ὡς ὑλικὸν πρωτοζῴων (ἀνωκρητιδικῶν-ἠωκαινικῶν-ὀλιγοκαινικῶν), ἐμελέτησεν ὁ C. Renz. Ἐπὶ ὑλικοῦ δὲ πρωτοζῴων, συλλεγέντος ὑπὸ τοῦ Renz, εἰργάσθησαν οἱ A. Tobler καὶ A. Silvestri. Ἐνδιαφέρον προσείλκυσεν ὁ παλαιοντολογικὸς κόσμος τῶν σπονδυλωτῶν, ἰδίᾳ ὁ ἀνευρεθεὶς εἰς τὰ στρώματα Πικερμίου καὶ Σάμου. Σχετικὰς μελέτας ἐδημοσίευσαν οἱ Wagner, Gaudry, Roth, Lindermayer, Dames, Woodword, Abel καὶ Σκοῦφος περὶ τῶν εὑρημάτων τοῦ Πικερμίου, ὁ Heldreich δι' εὑρήματά τινα παρὰ τὴν κοίτην τοῦ Ἀλφειοῦ, ὁ Forsyth-Major διὰ τὰ εὑρήματα Μυτιλήνης καὶ Σάμου, οἱ Schlosser, Weber καὶ Andrée διὰ τὰ εὑρήματα τῆς Σάμου, οἱ Arambourg καὶ Piveteau διὰ τὰ εὑρήματα τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης κ. ἄλ. Μὲ τὸν ἀπολιθωμένον φυτικὸν κόσμον τῆς τριτογενοῦς διαπλάσεως ἐλάχιστοι ἠσχολήθησαν, ἰδίᾳ δὲ μὲ τὸν εἰς τὴν λεκάνην τῆς Κύμης ἀνευρεθέντα (*Gaudry, Brogniart, Unger*).

Μελέται, ἀσχολούμεναι μὲ θέματα τῆς φυσικῆς γεωγραφίας, ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τῶν Neumann, Partsch, Fischer, Philippson, Cvijic, Χαλικιοπούλου, Maull, Fels καὶ Τρικκαληνοῦ.

Μελέται πετρογραφικαί. Ἀφορῶσι κυρίως τὰ πετρώματα τῶν κρυσταλλοπαγῶν μαζῶν τῆς Αἰγηΐδος, ἐδημοσιεύθησαν δ' ὑπὸ τῶν Ζλατάρσκι καὶ Γ. Μπόντσεφ (Ροδόπη), Deprat (Πήλιον καὶ νότιος Εὔβοια), Lepsius καὶ Becke (Ἀττική), Παπαβασιλείου (Νάξος-Ἡρακλειὰ καὶ Σίκινος), Κτενᾶ (Σέριφος, Σῦρος καὶ Σίφνος), Cayeux (Δῆλος καὶ Κρήτη), Lacroix (Πολύκανδρος), v. Foullon-Goldschmidt (Σῦρος καὶ Σίφνος, Τῆνος), Leonhard (Κύθηρα), Raulin καὶ Simonelli (Κρήτη), Erdmannsdoerfer (Παγγαῖον) κ. ἄ.

Μελέται ἡφαιστειολογικαί. Τὰ διάφορα ἐσβεσμένα ἡφαίστεια κέντρα τῆς Αἰγηΐδος, ὡς καὶ τὰ ἐνεργὰ τοιαῦτα, προσείλκυσαν ἐνωρὶς τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν. Οὕτω ὁ de Launay ἐμελέτησε τὰ ἐσβεσμένα ἡφαίστεια τῆς Μυτιλήνης καὶ Λήμνου, ὁ Deprat τὸ τοῦ Ὀξυλίθου, οἱ Washington, Reiss καὶ Stübel τὰ τῆς Αἰγίνης καὶ τῶν Μεθάνων, ὁ Sonder τὰ τῆς Μήλου, ὁ Γ. Κ. Γεωργαλᾶς τὰ τῆς Ἴμβρου καὶ ἑλληνικῆς Θρᾴκης, καὶ τελευταίως ὁ Κτενᾶς τὰ διάφορα ἡφαίστεια τῆς Αἰγηΐδος (Θηβῶν Θεσσαλίας, Ψαθούρας, Ἁγ. Εὐστρατίου, Ἀντιπάρου κλπ.). Μετὰ δὲ τὰς ἐρεύνας τῶν Fouqué, Reiss καὶ Stübel, Seebach, Lacroix καὶ Δεκιγάλλα, τόσον ἐπὶ τοῦ ἡφαιστείου τῆς Σαντορίνης γενικῶς, ὅσον καὶ τῆς ἐκρήξεώς του τῶν ἐτῶν 1866—1870, ἐμελέτησαν τὰς ἐκρήξεις τοῦ ἡφαιστείου τούτου τῶν ἐτῶν 1925—1926 καὶ 1928 οἱ Reck, Washington, Κτενᾶς, Γεωργαλᾶς καὶ Λιάτσικας.

Πετρώματα τῶν παλαιοτέρων ἡφαιστείων ἐκρήξεων ἐμελέτησαν οἱ Becke, Bergeat, Ippen, Tschermak, Luedecke, Chelussi, Kaiser, Milch, Butz, Κτενᾶς καὶ Μαραβελάκις.

Μελέται μεταλλογενετικαὶ καὶ γεωτεχνικαί. Τοιαῦται ἐλάχισται σχετικῶς ἔχουν δημοσιευθῆ μέχρι τοῦδε. Αἱ σημαντικώτεραι εἶναι: περὶ Λαυρείου (*Κορδέλλας, Lepsius, Meunier, Posepny*), σμύριδος τῆς Νάξου (*Παπαβασιλείου*), μεταλλευμάτων σιδήρου Σερίφου (*Κτενᾶς*), μεταλλευμάτων χρωμιούχων σιδηροξειδίων τῆς ἀνατολικῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος (*Κτενᾶς*), ὑδρογονανθράκων (*Κ. Μητσόπουλος, Κτενᾶς, Γεωργαλᾶς, A. Wade*), μεταλλευμάτων Θάσου (*J. Speidel*), βωξιτῶν (*Γεωργαλᾶς, Nöth*), λευκολίθων (*H. C. Boydell*), βαρυτίνης (*Gobantz, Κ. Μητσόπουλος, Μανούσης, Παλαιολόγος, Γεωργιάδης κ. ἄλ.*), λιθανθράκων (*Κτενᾶς*), λιγνιτῶν (*Σολωμός, Κτενᾶς, Γεωργαλᾶς κ.ἄλ.*).

Μελέται σεισμολογικαὶ ὀφείλονται κυρίως εἰς τοὺς Σμίθ, Κ. Μητσόπουλον, Hörnes, Philippson, Σκοῦφον, Παπαβασιλείου, Δ. Αἰγινήτην, Κτενᾶν, Ν. Κρητικόν, Μ. Μαραβελάκιν καὶ Γ. Γεωργαλᾶν. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ σημασίαν ἔχουν τελευταίως αἱ μελέται τῶν A. Sieberg καὶ W. von Seidlitz ἐπὶ τῶν σεισμικῶν περιοχῶν τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου καὶ τῶν περὶ αὐτὴν χωρῶν.

Χάρται γεωλογικοί, διαφόρου ἀκριβείας καὶ λεπτομερείας, ἐδημοσιεύθησαν μέχρι σήμερον οἱ ἀκόλουθοι:

Γεωλογικοὶ χάρται	*Κλῖμαξ*
Αἰγάλεως (Γ. Βορεάδης)	—
Αἴγινα (Washington)	1 : 200 000
» (Reiss-Stübel)	1 : 150 000
Ἀκαρνανίας, τμῆμα (Renz)	—
Ἀττικὴ (Gaudry)	1 : 200 000
» (Lepsius) ἐπὶ τοπογραφ. χάρτου	1 : 25 000
Δῆλος (Cayeux) » » »	1 : 10.000
Ἑλλὰς Παλαιὰ καὶ Νέα (Διεθνὴς γεωλογικὸς χάρτης)	1 : 1.150.000
Ἑλλὰς Στερεὰ (Philippson)	1 : 900.000
» » (ἀνατολικὸν τμῆμα)—Εὐβοίας τμῆμα (Sauvage)	1 : 1.500.000
Ἑλλὰς Στερεὰ - Εὔβοια (Neumayr-Bittner-Teller)	1 : 400 000
Ἑλλὰς Στερεὰ καὶ Ἀλβανία—σύνορα—(T. Bourcart)	1 : 200 000
Ἑλλὰς Στερεὰ καὶ Σερβία— σύνορα—(F. Cossmat)	1 : 444.444
Εὔβοια (Deprat)	1 : 1.200.000
Ζάκυνθος (Issel)	1 : 200.000
» (A. Wade)	1 inch.=3 mil.
Ἡρακλειὰ (Παπαβασιλείου)	1 : 73.030
Θάσος (de Launay)	1 : 163.000
» (Speidel)	—
Θεσσαλία δυτικη-Ἤπειρος (Philippson)	1 : 300 000
Θεσσαλονίκης περιοχὴ (Blanc)	1 : 300.000
Θρᾴκη (F. Schaffer)	—
» (G. Bontchew)	1 : 500.000
Ἰθάκη (C. Renz)	1 : 150.000
Ἰκαρία (Philippson)	1 : 300.000
Κάλαμος (C. Renz)	1 : 50 000
Κάτω Στρυμόνος περιοχὴ A. Wurm)	—
Κερκίνη ὄρος (Osswald)	1 : 400 000
Κέρκυρα (Partsch)	1 : 300 000
» (de Stefani)	1 : 600.000
» (Παπαβλασοπούλου ἐπὶ τῇ βάσει τῶν χαρτῶν Πάρτς καὶ Ι. Σορδίνα	1 : 150 000
Κρήτη (Spratt)	1 : 340 000
» (Raulin)	1 : 300.000
Κυκλάδες (Philippson)	1 : 300.000
Λέσβος (Philippson)	1 : 300 000
Λέσβος (de Launay)	1 : 240 000
Λευκὰς (de Stefani)	1 : 400.000
Λῆμνος (Hörnes)	1 : 155.000
» (Π. Κόκκορος)	—
Μακεδονία (Oestreich)	1 : 750.000
» (Cvijic)	1 : 500.000
» (Osswald)	1 : 300.000
» —Θρᾴκη—Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία (Hochstetter)	1 : 1.000.000
Μέθανα (Washington)	1 : 200 000
» (Reiss-Stübel)	1 : 150.000
» (Μ. Περτέσης)	—
Μῆλος (Sauvage)	1 : 200.000
» (Ehrenburg)	1 : 100.000
» (Sonder)	1 : 75 000
Μύκονος - Δῆλος (Philippson)	1 : 300.000
Νάξος (Παπαβασιλείου)	1 : 100 000
Νιγρίτης περιοχὴ (Γεωργαλᾶς)	—
Ὄλυμπος (Cvijic)	1 : 500.000
Ὀξύλιθος (Deprat)	1 : 25 000
Παγγαῖον (Erdmannsdörfer)	—
Παξοὶ - Ἀντίπαξοι (Martelli)	1 : 75.000
Παρνασσὸς - βόρειον διαμέρισμα (Μαραβελάκις)	1 : 112 500
Πελοπόννησος (Philippson)	1 : 300.000
» —Κυκλάδες (Expédition Scientifique de Morée)	1 : 200.000
Πήλιον (Deprat)	1 : 600.000
Σαλαμὶς (Βορεάδης)	—
Σαμοθρᾴκη (Hörnes) περίπου	1 : 100.000
Σάμος (Wegner-Butz)	ἀτελής
» (Philippson)	1 : 300.000
Σαντορίνη (Fouqué)	1 : 96 000
» (Philippson εἰς ἔργον Gaertringen)	—
Σέριφος (Κτενᾶς)	1 : 90 000
Σητεία Κρήτης (Χαλικιόπουλος)	1 : 100.000
Σίφνος (v. Foullon-Goldschmidt)	1 : 150 000
Σκῦρος (Philippson)	1 : 300.000
» (Κτενᾶς)	—
Σουσάκι (Μαραβελάκις)	1 : 33.000
Σποράδες βόρειοι (Philippson)	1 : 300 000
Σῦρος (v. Foullon-Goldschmidt)	1 : 100.000
Τῆνος (v. Foullon-Goldschmidt)	1 : 100.000
Χαλκιδικὴ - A. Θεσσαλία (Burgerstein-Neumayr-Teller)	1 : 500.000
Χίος (Teller)	1 : 300.000
Χίος (Philippson)	1 : 300.000
Χίου, Τμῆμα βορείου—(Μαραβελάκις)	1 : 40.000
Ψαρὰ - Ἀντίψαρα (Κτενᾶς)	—

Ἐσχάτως ἡ γεωλογικὴ ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος ἐκδίδει, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μέχρι τοῦδε δεδομένων καὶ τῶν ἐν τῷ μεταξὺ ἐρευνῶν αὐτῆς, Γενικὸν Γεωλογικὸν Χάρτην τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ κλίμακα 1: 300.000 ἐπιμελείᾳ τοῦ προϊσταμένου αὐτῆς Γ. Γεωργαλᾶ. Ἐξεδόθησαν ἄχρι τοῦδε τὰ φύλλα Κύθηρα, Ὕδρα, Σῦρος - Μῆλος, Νάξος - Ἀμοργός, Εὔβοια, Σκῦρος.

Γ. Κ. ΓΕΩΡΓΑΛΑΣ

Ἰαματικὰ ὕδατα. Τὰ ἐν τῷ πλανήτῃ μας ὑπάρχοντα ὕδατα διακρίνονται εἰς *μετεωρικά*, προερχόμενα ἐκ βροχῆς, χιόνων, χαλάζης κλπ., καὶ *τελλουρικά*, εὑρισκόμενα ρέοντα ἢ στάσιμα ἐπὶ τοῦ στερεοῦ τῆς γῆς ἐπιπάγου. Τὰ δεύτερα, ἀναλόγως τῶν περιεχομένων συστατικῶν των, στερεῶν ἢ ἀερίων, τῆς θερμοκρασίας καὶ τῆς ραδιενεργείας των διαιροῦνται εἰς *πόσιμα* καὶ εἰς *ἰαματικὰ* ἢ *μεταλλικὰ* ἢ *ὀρυκτὰ* ὕδατα. *Ἰαματικὰ ὕδατα* καλοῦμεν τὰ πηγαῖα ἐκεῖνα ὕδατα, ἅτινα καταφανῶς ἀντιδρῶσιν ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ καὶ ἐντὸς τῶν ὁποίων περιέχονται διαλελυμένα τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα στερεὰ ἢ ἀέρια ἀνόργανα συστατικὰ (ἐπέκεινα τοῦ 1 ‰ στερεοῦ ὑπολείμματος, ἐν ᾧ πλεονάζουσιν ἅλατα θεραπευτικὰ καὶ 0,25 ‰ ἀνθρακικοῦ ὀξέος ἐν διαλύσει), ὥστε ἡ γεῦσίς των ἢ ἡ ὀσμή των νὰ παρουσιάζωσι τοὺς χαρακτῆρας οὐχὶ τοῦ κοινοῦ ποσίμου ὕδατος. Ὁμοίως, ὅταν ἡ θερμοκρασία εἶναι μείζων τῆς συνήθους (20°) ἢ ἡ ραδιενέργεια ἐν προσφάτῳ ἀντλήσει ἐπέκεινα τῶν 3 μονάδων Mache, τότε δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ ὅτι πρόκειται περὶ ἰαματικοῦ ὕδατος. Τὰ ὀρυκτὰ ὕδατα ἀναβλύζουσιν ἐκ ρωγμῶν λόγῳ τῆς ὑδροστατικῆς πιέσεως ἢ ἐκ τῆς τάσεως τῶν συναποκομιζομένων ὑδρατμῶν ἢ διοξειδίου τοῦ ἄνθρακος. Ὅσῳ θερμότερον εἶναι τὸ ὕδωρ καὶ εὐδιαλυτώτερα τὰ γεωλογικὰ στρώματα, δι' ὧν διέρχεται, τόσῳ περισσότερα διαλελυμένα συστατικὰ ὑπάρχουσιν ἐν αὐτῷ. Ἡ θερμοκρασία τῶν πηγῶν προέρχεται ἐκ τῆς ἐκ τῶν ἐγκάτων τῆς γῆς γηγενοῦς θερμότητος, ἀναλόγως δ' αὐτῆς λέγονται *ψυχραὶ* αἱ ἔχουσαι θερμοκρασίαν ταπεινοτέραν τῶν 20° K., *χλιαραὶ* ὅταν ἡ θερμοκρασία των κυμαίνεται μεταξὺ 20—28° καὶ *θερμαὶ* ὅταν ὑπερβαίνῃ τοὺς 28°. Αἱ παρ' ἡμῖν πηγαὶ τῆς Αἰδηψοῦ φθάνουσι τὴν θερμοκρασίαν τῶν 80° περίπου καὶ κατὰ γεωλογικοὺς ὑπολογισμοὺς προέρχονται ἐκ βάθους 2.600—3.000 μέτρων. Ἡ ραδιενέργεια προέρχεται ἐκ τῆς διαλελυμένης ἐκπομπῆς (émanation), ἥτις προκύπτει ἐξ ἀκτινεργῶν οὐσιῶν τοῦ φλοιοῦ τῆς γῆς καὶ ἀπορροφουμένη ὑπὸ τοῦ πηγαίου ὕδατος φέρεται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, μετά τινα δὲ χρόνον χάνεται, ὁπότε τὸ ὕδωρ δὲν ἔχει πλέον ἀκτινεργοὺς ἰδιότητας.

Ἡ χημικὴ σύστασις τῶν ὑδάτων ἀναμφιβόλως δὲν ἀρκεῖ πρὸς θεραπευτικήν των κατάταξιν· πλὴν τῆς θερμοκρασίας καὶ ραδιενεργείας, καὶ ἄλλοι ἴσως ἄγνωστοι ἔτι παράγοντες προσδίδουσιν εἰς τὰ μεταλλικὰ ὕδατα τὰς θεραπευτικὰς ἰδιότητας, ἃς μόνον ἡ μακρὰ κλινικὴ παρατήρησις, ὁδηγουμένη καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν, θετικῶς καθορίζει. Ἄλλοτε ἡ θεραπευτικὴ δρᾶσις τῶν ἰαματικῶν ὑδάτων ἀπεδίδετο εἰς τὰ διαλελυμένα ἐν αὐτοῖς ἅλατα, σήμερον ὅμως, στηριζόμενοι εἰς τὴν θεωρίαν τῶν ἰόντων, θεωροῦμεν τὰ ὕδατα ταῦτα ὡς ἀραιὰ διαλύματα καὶ συνεπῶς ἐνέχοντα τὰ ἅλατα ἐν διαστάσει, ὁ δὲ βαθμὸς τῆς διαστάσεώς των ὑπολογίζεται ἔκ τε τῆς ταπεινώσεως τοῦ σημείου πήξεως καὶ τῆς ὠσμωτικῆς πιέσεως αὐτῶν. Τούτου ἕνεκα ὑποτίθεται ὅτι τὰ ἠλεκτρικὰ φορτία τῶν ἰόντων, τῶν ἐν τῷ μεταλλικῷ ὕδατι ἁλάτων, ἐπενεργοῦσιν ἐπὶ τοῦ ὀργανισμοῦ. Ἡ θερμοκρασία καὶ τὰ ἅλατα ἐρεθίζουσι τὸ δέρμα καὶ προκαλοῦσι μείζονα κυκλοφορίαν καὶ ζωηρὰν ἐναλλαγὴν τῆς ὕλης, ἡ δὲ ραδιενέργεια, παρὰ τὰς μικρὰς μέχρι τοῦδε κλινικὰς δι' αὐτὴν παρατηρήσεις, ἐνεργεῖ ἐπωφελῶς ἐπὶ ρευματικῶν καὶ ἀρθριτικῶν νοσημάτων.

Ἀπολύτως ἐπιστημονικὴ κατάταξις τῶν ἰαματικῶν πηγῶν δὲν εἶναι δυνατή, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει τῶν χημικῶν ἰδιοτήτων τῶν ἰαματικῶν ὑδάτων, ἰδίᾳ τοῦ ἐπικρατοῦντος ἐν αὐτοῖς ἀνιόντος ἢ κατιόντος, διαιροῦνται ταῦτα, συμφώνως πρὸς τὰς νέας ἀντιλήψεις τῆς λουτρολογίας, εἰς ὀκτὼ τάξεις. Ἡ κατὰ συνθήκην αὕτη ταξινόμησις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ καλυτέρα, διότι ἡ χημεία καὶ ἡ φυσικὴ ἔχουσι καθορίσει ὅτι τὰ ἐν τῷ ἰαματικῷ ὕδατι στοιχεῖα δὲν περιέχονται ὑπὸ μορφὴν ἁλάτων, ἀλλ' εὑρηνται ἐν ἠλεκτρολυτικῇ διαστάσει εἰς ἰόντα. Κατὰ τὴν κατάταξιν ταύτην εἶναι δυνατὸν μία πηγὴ νὰ ἀνταποκρίνηται εἰς πλείονας τάξεις καὶ ἄλλαι πηγαὶ νὰ μὴ εὑρίσκωσι θέσιν εἰ μὴ μετὰ πολλὰς ὑποχωρήσεις. Οἱ εἰς ἅλατα συνδυασμοὶ τῶν συστατικῶν τῶν μεταλλικῶν ὑδάτων εἶναι ὑποθετικοί· ἐν τούτοις δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὑπὸ πρακτικὴν ἔποψιν ὡς ἁρμοδιώτεροι πρὸς θεραπευτικὴν ταξινόμησιν αὐτῶν.

Ἡ Ἑλλάς, χώρα ἡφαιστειογενὴς καὶ σεισμογενής, ἀφθονεῖ εἰς ἰαματικὰς πηγάς. Περὶ τὰς 160 ὑπολογίζονται κατὰ προσέγγισιν αἱ ἰαματικαὶ πηγαὶ δημοσίου, κοινοτήτων, δήμων καὶ ἰδιωτικαί. Ἐξ αὐτῶν ἄλλαι μὲν εὑρίσκονται ἐν ἐκμεταλλεύσει, ἄλλαι δ' ἀργοῦσιν. Αἱ ἑλληνικαὶ ἰαματικαὶ πηγαὶ δὲν ἔχουσι πᾶσαι ἐρευνηθῆ. Ἡ μέχρι σήμερον ἐξέτασις τῶν κυριωτέρων ἐπιτρέπει τὴν κατάταξιν αὐτῶν εἰς τὰς ἑπομένας 8 τάξεις. Αἱ λοιπαὶ δὲν ἀναγράφονται εἰμὴ εἰς τὸ γενικὸν μέρος τῆς τάξεως, καθότι στερούμεθα στοιχείων λεπτομεροῦς ἐξετάσεως, ἅτινα θὰ καθώριζον τὴν θέσιν αὐτῶν εἰς τὰς ὑποδιαιρέσεις τῶν τάξεων.

Ι Τάξις. *Ὕδατα ὀλιγομεταλλικά.* α) *Θερμὰ* (*Ἀκρατοθέρμαι*): *Λαγκαδᾶς, Σέδες, Πούλιοβο* (Σερρῶν). Τὰ ὕδατα ταῦτα ἐνέχουσι μικρὰν ποσότητα στερεῶν συστατικῶν· ἡ θερμοκρασία των καὶ αἱ ὑγιεινολογικαὶ συνθῆκαί των, ὡς καὶ ἡ ραδιενέργεια αὐτῶν, ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τοῦ πάσχοντος θεραπευτικῶς. Ἀναλόγως τῆς θερμοκρασίας των διαιροῦνται εἰς τὰς ἐχούσας τὴν τοῦ σώματος θερμοκρασίαν καὶ εἰς τὰς ἐχούσας ὑψηλοτέραν ταύτης. Τὰ ὕδατα τὰ ἔχοντα τὴν θερμοκρασίαν τοῦ σώματος ἐνδείκνυνται ὡς πραϋντικὰ τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ ἐνισχυτικὰ τοῦ ὀργανισμοῦ κατὰ τῶν μετὰ παλμῶν καρδιακῶν νευρώσεων, τῶν νευ-

Digitized by Google

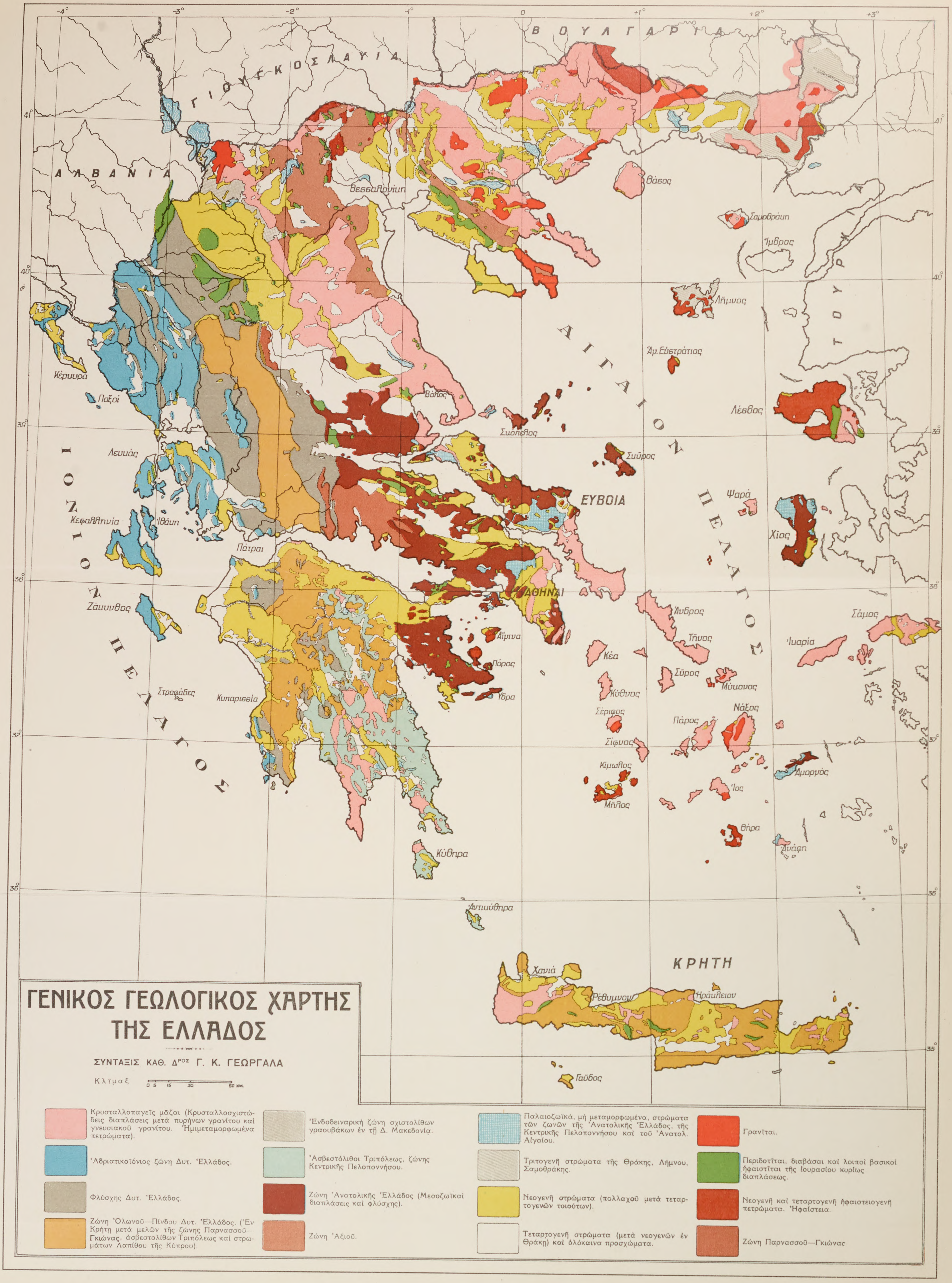

Digitized by Google

Digitized by Google

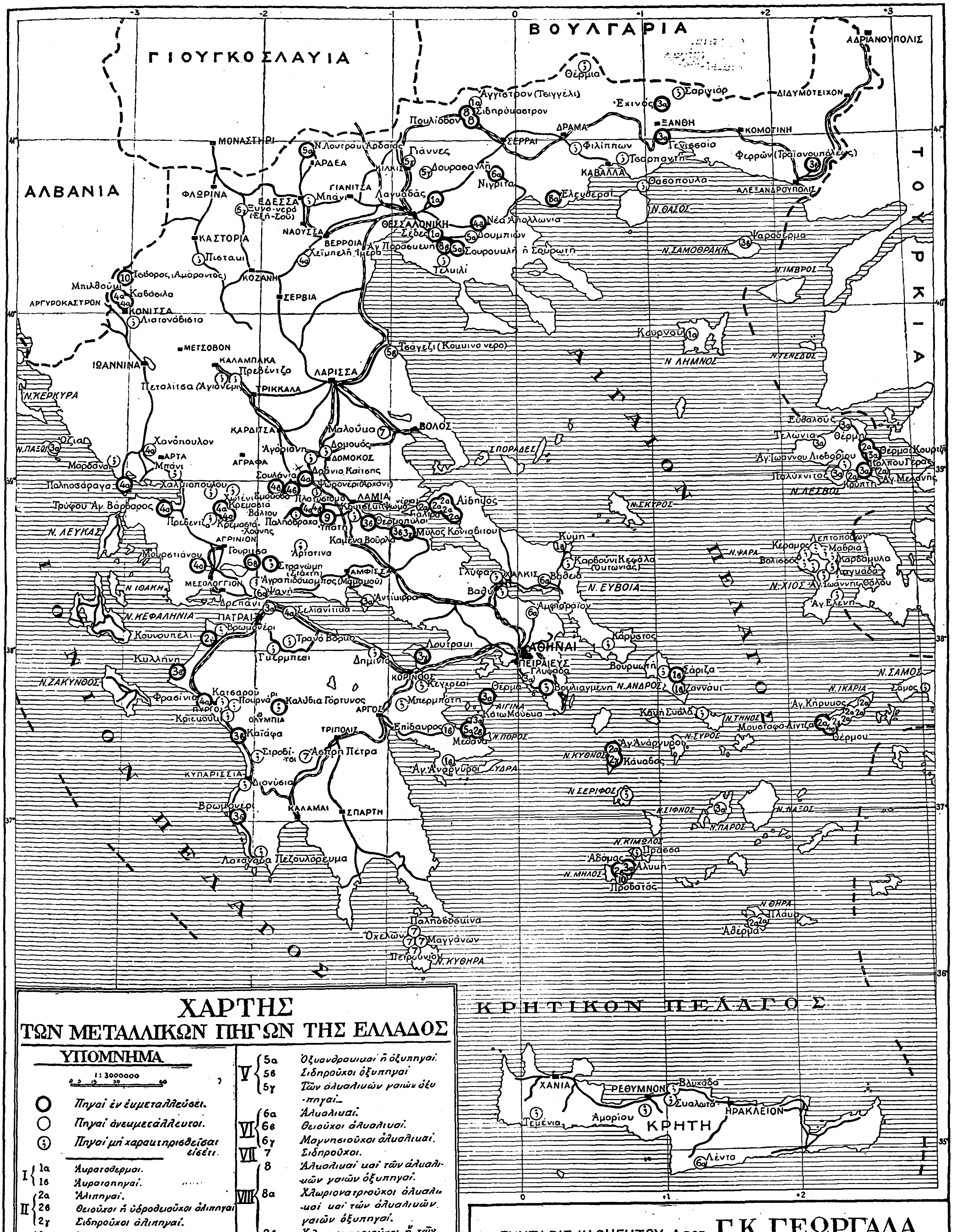

Digitized by Google

ραλγικῶν μητρικῶν παθήσεων, τῶν ἐρεθισμῶν τοῦ δέρματος, τῶν ρευματισμῶν, τῆς ἀρθρίτιδος, ἐπὶ ἀναρρωννυόντων καὶ ἐξηντλημένων ἀτόμων. Τὰ δεύτερα συνιστῶνται κατὰ ρευματικῶν καὶ ἀρθριτικῶν παθήσεων, περιφερικῶν παραλυσιῶν (οὐχὶ κεντρικῆς προελεύσεως), πρὸς θεραπείαν ἑλκώσεων, συριγγίων καὶ κατ' ἀρθρικῶν μετατραυματικῶν ἀγκυλώσεων. Ἀντενδείκνυνται εἰς πληθωρικοὺς καὶ ἐκ συμφορήσεως παθόντας. Τὰ θερμὰ ὀλιγομεταλλικά, πινόμενα ὡς διουρητικὰ καὶ διαφορητικά, ὠφελοῦσι κατὰ τῶν ρευματισμῶν καὶ ἀρθρίτιδος, κατὰ γαστραλγιῶν, ἐντεραλγιῶν καὶ ἐντεριτίδων.

β) *Ψυχρὰ* (*Ἀκρατοπηγαί*) *: Ἀποίκια, Σάριζα* (Ἄνδρου), *Ἁγίων Ἀναργύρων* (Ἑρμιονίδος), *Ζανάκη* (Ἄνδρου), *Ἐπιδαύρου, Ἀμφιαρείου, Κύμης*. Ταῦτα ἔχουσι θερμοκρασίαν 9—15° καὶ περιέχουσι 0,30—0,60 ‰ στερεοῦ ὑπολείμματος. Χορηγοῦνται ὡς διουρητικὰ καὶ κατευναστικά.

II Τάξις. *Ὕδατα θειικὰ - ἀσβεστοῦχα.* α) Ψυχρά. Περιέχουσι κυρίως γῦψον, ἐνίοτε δὲ μικρὰ ποσὰ θειικοῦ μαγνησίου καὶ ἀνθρακικὰ ἅλατα τοῦ ἀσβεστίου καὶ τοῦ μαγνησίου, ὡς καὶ διοξείδιον τοῦ ἄνθρακος. Ἡ γεῦσίς των εἶναι ἄποιος, σπανίως δὲ ὑπόξινος ἢ στυπτική. Εἶναι ἄοσμα καὶ ἄχροα, ἀσθενῶς ἀλκαλικά. Ἐνδείκνυνται κατὰ νοσημάτων τῶν οὐρητικῶν ἀγωγῶν, τοῦ ἀρθριτισμοῦ, τοῦ διαβήτου, τῆς χολικῆς λιθιάσεως, τῆς χρονίας βρογχίτιδος, φυματιώσεως, πλευριτικῶν ἐξιδρωμάτων καὶ χρονίας διαρροίας. β) Θερμά. Ἔχουσι θερμοκρασίαν 41—51°. Συνιστᾶται παρατεταμένη χρῆσις αὐτῶν πρὸς πρόκλησιν λουτρικοῦ ἐρυθήματος, ὡς καὶ κατὰ ρευματισμῶν καὶ ἐξιδρώσεων.

III Τάξις. *Ὕδατα ἀνθρακικο-αεριοῦχα. Καρασταμάτη* (Μεθάνων), *Ἐξῆ-σοῦ* (Φλωρίνης), *Εγρῆ-Μπουζὰκ* (Λαγκαδᾶ), *Μῆλος - Πρωτοθάλασσα, Γύθειον-Σκούταρι.* Τὰ ὕδατα ταῦτα, πτωχὰ εἰς ἅλατα (τὸ μέγιστον 3 γρμ. κατὰ λίτρον), εἶναι πλούσια εἰς ἀνθρακικὸν ὀξύ, μέχρι 1.500 κ. ἑ. Ἐνέχουσι κυρίως δισανθρακικά, ἀσβέστιον, νάτριον καὶ σίδηρον, ἐνίοτε δὲ ἴχνη θειικοῦ ἢ χλωριούχου νατρίου. Εἶναι ἐπιτραπέζια ὕδατα, διαυγῆ, ἀναψυκτικά, παρέχοντα εὐχάριστον δριμυγμὸν κατὰ τὴν πόσιν. Τὸ ἐν αὐτοῖς διοξείδιον τοῦ ἄνθρακος διεγείρει τὰς κινήσεις τοῦ στομάχου καὶ τῶν ἐντέρων καὶ τὴν ἔκκρισιν τοῦ γαστρικοῦ χυμοῦ καὶ αὐξάνει τὴν ὄρεξιν. Ἐνδείκνυνται πρὸς πόσιν κατὰ δυσπεψιῶν, ἐμέτων, παχυσαρκίας καὶ εἰς παθήσεις τῶν οὐροποιητικῶν ὀργάνων. Ἀντενδείκνυνται εἰς πάσχοντας ἐξ ἀνευρυσμοῦ τοῦ στομάχου καὶ ἀτονίας αὐτοῦ, εἰς ἀρτηριοσκληρωτικοὺς καὶ παθόντας ἐκ συμφορήσεως. Πρὸς λοῦσιν χρησιμοποιοῦνται εἰς ὅσον τὸ δυνατὸν ταπεινοτέραν θερμοκρασίαν, ἵνα ὑπάρχῃ μείζων ποσότης ἀνθρακικοῦ ὀξέος. Εἰς 39° θερμοκρασίαν τὸ ὕδωρ τοῦτο δὲν συγκρατεῖ εἰμὴ 39 % τοῦ ἀρχικοῦ ποσοῦ τοῦ ἀερίου. Τὸ λουτρὸν διαρκεῖ 10—20 λεπτά. Ἐνδείκνυνται πρὸς λοῦσιν κατὰ καρδιακῶν νόσων μετ' ἐξαιρέτων ἀποτελεσμάτων, νευρικῶν παθήσεων, παραλύσεων, μυελιτίδων, ρευματισμῶν, νευραλγιῶν, νοσημάτων τῶν οὐροποιητικῶν ὀργάνων, ἀναισθησίας αὐτῶν, ἀμηνορροίας καὶ στειρώσεων, πρὸς ἀναιμίας, ἀναρρώσεις, ἐξασθενήσεις καὶ νευρασθενείας. Ἀντενδείκνυνται εἰς εὐερεθίστους ἰδιοσυγκρασίας καὶ εἰς ἄτομα πάσχοντα ἐκ στηθάγχης.

IV Τάξις. *Ὕδατα ἀλκαλικά. Μεγαλοπόλεως, Σιδηροκάστρου, Λίντζα-Νιγρίτης.* α) Δισανθρακικο-νατριοῦχα ἢ καθαρῶς ἀλκαλικά. Κύριον συστατικὸν τούτων εἶναι τὸ δισανθρακικὸν νάτριον (1—8 γρμ. ‰) καὶ τὸ ἐλεύθερον ἀνθρακικὸν ὀξὺ (300—1.500 κ. ἑ.), δευτερεύοντα δὲ εἶναι τὰ δισανθρακικὰ ἅλατα τοῦ ἀσβεστίου, μαγνησίου, καλίου καὶ τὰ ἴχνη τῶν ἑνώσεων τοῦ σιδήρου, λιθίου καὶ ἀρσενικοῦ. Ἐνδείκνυνται ἐπὶ νοσημάτων τοῦ στομάχου, τοῦ ἥπατος, τῶν ἐντέρων καὶ τῆς χολῆς. Τὰ θερμὰ ἐκ τούτων ἐνεργοῦσιν ἠπιώτερον τῶν ψυχρῶν καὶ εἶναι ἀνεκτὰ παρὰ τοῦ στομάχου. Χορηγοῦνται κατὰ τῆς ἀρθρίτιδος, τοῦ διαβήτου, τῶν ρευματισμῶν, κατὰ νοσημάτων τῶν οὐροποιητικῶν ὀργάνων, τῆς οὐρικῆς καὶ ὀξαλικῆς ψαμμιάσεως, χρονίας κυστίτιδος, κατάρρων τῶν ἀναπνευστικῶν ὀργάνων, λαρυγγίτιδος καὶ βρογχίτιδος, ὡς καὶ ἐπὶ περισσείας οὐρικοῦ ὀξέος ἐν τῷ αἵματι. Ἀντενδείκνυνται εἰς ὀψιγενεῖς περιόδους ἀρθρίτιδος καὶ διαβήτου. Τὰ λιθιοῦχα ὕδατα προκαλοῦσι διουρήσεις καὶ διαλύουσι τὸ οὐρικὸν ὀξύ. Ἓν μέρος ἀνθρακικοῦ λιθίου διαλύει 3,6 μ. οὐρικοῦ ὀξέος. Χορηγοῦνται κατὰ τῆς ἀρθρίτιδος καὶ ψαμμιάσεως. β) Δισανθρακικο-ασβεστοῦχα καὶ μεικτά. *Ἄνδρος* (*Ἀποίκια*). Εἶναι εὐχάριστα τὴν πόσιν καί τινα τούτων εὔχρηστα ὡς ἐπιτραπέζια. Ἐνέχουσι δισανθρακικὰ ἅλατα τοῦ ἀσβεστίου, μαγνησίου καὶ ἐνίοτε τοῦ λιθίου. Συνιστῶνται εἰς νοσήματα τοῦ στομάχου καὶ τῶν οὐροποιητικῶν ὀργάνων, κατὰ τῶν ρευματισμῶν καὶ νευρικῶν παθήσεων. γ) Δισανθρακικο-χλωριονατριοῦχα. *Λουτράκι* (Ναύπακτος), *Ἐπίδαυρος, Ἀμφιάρειον*. Τὰ ὕδατα ταῦτα ἐνέχουσι δισανθρακικὸν νάτριον, ἀνθρακικὸν ὀξὺ καὶ χλωριοῦχον νάτριον εἰς ἱκανὴν ποσότητα. Εἶναι ψυχρὰ καὶ θερμά. ἔχουσι γεῦσιν ἀλκαλικὴν και ἁλμυράν, χρησιμοποιοῦνται δὲ κατὰ τῆς βρογχίτιδος καὶ λαρυγγίτιδος καὶ τῶν χρονίων κατάρρων τοῦ στομάχου, λόγῳ τοῦ χλωριούχου νατρίου. δ) Δισανθρακικο-χλωριο-θειικο-νατριοῦχα. Ἐνέχουσιν ἅλατα τοῦ νατρίου δισανθρακικόν, χλωριοῦχον καὶ θειικόν. Εἶναι διαυγῆ, ψυχρὰ καὶ θερμά, γεύσεως ἁλμυρᾶς καὶ ἐνίοτε ὀξυανθρακικῆς. Χορηγοῦνται κατὰ τῆς χολικῆς λιθιάσεως, τῆς κοιλιακῆς πληθώρας, χρονίας δυσκοιλιότητος, αἱμορροΐδων, παχυσαρκίας, οὐρικῆς διαθέσεως, ἀρθρίτιδος, διαβήτου κλπ. Ἀντενδείκνυνται εἰς παθόντας ἐκ συμφορήσεως.

V Τάξις. *Ὕδατα πικρὰ καθαρτικὰ ἢ θειικο-μαγνησιοῦχα. Τσιρλονέρια.* Περιέχουσι μεγάλην ποσότητα θειικῶν ἁλάτων τοῦ μαγνησίου (μέχρι 32 γρμ.) καὶ τοῦ νατρίου (μέχρις 122 γρμ.) καὶ μικρὰν χλωριούχου νατρίου καὶ μαγνησίου. Ἐλλείπει ἐντελῶς τὸ δισανθρακικὸν νάτριον. Εἶναι ψυχρά, γεύσεως πικρᾶς καὶ ἁλμυρᾶς, διαυγῆ καὶ ἐνίοτε κιτρινωπά. Χορηγοῦνται ὡς συνήθη καθαρτικά. Ἀντενδείκνυνται ἐπὶ φλογώσεων τῶν ἐντέρων καὶ χρονίων ἐντεριτίδων.

VI Τάξις. *Ὕδατα χλωριονατριοῦχα.* α) Κυρίως χλωριονατριοῦχα: *Αἰδηψοῦ, Κύθνου, Αἰγίνης, Ἁλιπηγαὶ* (Παξῶν), *Ἰκαρίας* (*Ἅγιος Κηρύκος, Μουσταφᾶ-λίντζα, Θερμός, Γιάλτρα, Μυτιλήνης* (*Γέρας, Θερμή, Κουρτζῆ, Τελώνια, Εὐθαλοῦ, Ἁγία Μελανή, Πλωμάριον, Κρύπτη, Πολύχνιτος*), *Κάτω Μούσχα, Ἀργολίς, Πάρος, Φεραὶ* (Ἀλεξανδρουπόλεως), *Ἁλυκὴ* (Μήλου), *Λίντζα Ἐχίνου, Ἀλῆ-Τσελεπῆ, Κακὴ Σκάλα* (Μήλου), *Βάρη, Κρεμαστὴ* (Λαρίσης), *Κατάκωλον, Γλυφάδα, Καμένα Βοῦρλα, Παραλία Ὀποῦντος, Ἐλευθεραὶ* (Πραβίου), *Λίντζα Γενισσαίας, Θάλασσα.* Τὰ κύρια συστατικὰ τούτων εἶναι τὰ χλωριοῦχα ἅλατα τοῦ νατρίου, ἀσβεστίου, μαγνησίου καὶ καλίου, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐλάχιστα ποσὰ λιθίου καὶ ἀργιλλίου, ὡς καὶ ἰωδιοῦχα καὶ βρωμιοῦχα ἅλατα τοῦ νατρίου, μαγνησίου καὶ ἀσβεστίου. Εἶναι ψυχρὰ ἢ θερμά, ἁλμυρά, πικρίζοντα, διαυγῆ, ἄχροα καὶ ἄοσμα. Ἐνδείκνυνται πολλὰ ἐξ αὐτῶν, πινόμενα, κατὰ κοιλιακῶν νοσημάτων, χρονίας δυσκοιλιότητος, παχυσαρκίας, ἐπὶ δυσπεψίας καὶ κατάρρων τοῦ στομάχου, τῶν ἐντέρων καὶ τῶν βρόγχων. Χορηγοῦνται πρὸς λοῦσιν κατὰ λυμφατισμοῦ, χοιραδώσεως, φυματιώσεως τῶν ἄρθρων καὶ ὀστῶν, κατὰ τοῦ ραχιτισμοῦ, μητρικῶν νόσων, ἀρθριτισμοῦ, παχυσαρκίας καὶ ἐπὶ ἀρχομένων καρδιακῶν παθήσεων τῶν βαλβίδων. Ἀντενδείκνυνται ἐπὶ ἐντερίτιδος ἢ ἐντεροκωλίτιδος βλεννομεμβρανώδους. β) Ὕδατα χλωριο-ἀνθρακαεριοῦχα: *Μεθάνων-Δήμα*. Ἐνέχουσι χλωριοῦχον νάτριον μετὰ διοξειδίου τοῦ ἄνθρακος. Διακρίνονται εἰς ψυχρὰ καὶ θερμὰ καὶ χορηγοῦνται εἰς θερμοκρασίαν ταπεινοτέραν τῶν ἁπλῶν χλωριονατριούχων. Ἐνδείκνυνται κατὰ καρδιακῶν νοσημάτων δι' ἀναρρωννύοντας καὶ ἐξηντλημένους, ἐπὶ ἀδρανείας τῶν ἀγγείων τοῦ δέρματος, κατὰ μητρικῶν καὶ παραμητρικῶν νοσημάτων, κατὰ ρευματισμῶν τῶν χοιραδικῶν, νευρικῶν παθήσεων, νευρασθενείας, νευρώσεων, τραυματικῶν παραλύσεων καὶ ὑστερισμοῦ. γ) Ὕδατα χλωριοῦχα μετὰ δισανθρακικοῦ νατρίου: *Λουτράκιον, Κεγχρεαί*. Ταῦτα ἐνέχουσι χλωριοῦχον καὶ δισανθρακικὸν νάτριον κατ' ἴσα περίπου ποσά. Χορηγοῦνται ἐπὶ νοσημάτων τῶν ἐντέρων, ἰδίᾳ ἀρθριτικῶν ἀτόμων, ἐπὶ βλεννομεμβρανώδους ἐντερίτιδος, κύστεως, αἱμορροΐδων, δυσπεψίας καὶ ἀνευρυσμοῦ τοῦ στομάχου, κατὰ χρονίων μητριτίδων, δυσμηνορροιῶν καὶ ἀμηνορροιῶν. Ἀντενδείκνυνται ἐπὶ καρδιοπαθειῶν καὶ ὀξείας λευκωματουρίας. δ) Ὕδατα χλωριο-θειικά. Περιέχουσι χλωριοῦχα ἅλατα τοῦ νατρίου καὶ μαγνησίου ἐν συνδυασμῷ μετὰ θειικῶν ἁλάτων τοῦ νατρίου καὶ ἀσβεστίου. Συνιστῶνται κατὰ νοσημάτων τοῦ πεπτικοῦ σωλῆνος, τοῦ ἥπατος καὶ τῆς χολικῆς λιθιάσεως, κατὰ τῆς παχυσαρκίας, ὡς καὶ τῆς χρονίας μητρίτιδος. ε) Ὕδατα ἰωδιοῦχα καὶ βρωμιοῦχα: *Κύθνου* Κάκαβος, Ἅγιοι Ἀνάργυροι). Τὰ ἰωδιοῦχα ἅλατα τοῦ νατρίου, μαγνησίου καὶ ἀσβεστίου εὕρηνται εἰς ἐλάχιστα ποσά. Ἐνδείκνυνται τὰ ἰωδιοῦχα ἐπὶ ρευματικῶν καὶ ἀρθριτικῶν ἐξιδρωμάτων, χρονίας μητρίτιδος, ἰνωμάτων, χοιραδώσεως καὶ φυματιώσεως τῶν ὀστῶν καὶ τῶν ἀρθρώσεων, κατὰ τῆς ὑπερτροφίας τῶν λυμφατικῶν ἀδένων, τῆς βρογχοκήλης, τῶν χοιραδικῶν δερματώσεων, τοῦ λύκου, τῆς παχυσαρκίας καὶ τῆς τριτογενοῦς συφίλιδος. Ἀντενδείκνυνται ἐπὶ ὀξειῶν φλογώσεων τοῦ πεπτικοῦ σωλῆνος, καχεξιῶν καὶ ἀναιμιῶν. Τὰ βρωμιοῦχα ἅλατα τοῦ νατρίου, μαγνησίου καὶ ἀσβεστίου εὕρηνται εἰς μείζονά πως ποσότητα τῶν ἰωδιούχων. Συνιστῶνται ἐπὶ ἀδενιτίδων, λυμφατισμοῦ, ραχιτισμοῦ, ρευματισμοῦ τῶν ἄρθρων καὶ παχυσαρκίας.

VII Τάξις. *Ὕδατα θειοῦχα.* Θειοῦχοι πηγαὶ μὴ ἐρευνηθεῖσαι λεπτομερῶς εἶναι αἱ τῆς *Ζακύνθου, Πολιανῶν, Σουλανδᾶ Καρδίτσης, Χανοπούλου Ἄρτης, Κρεμαστῶν Βάλτου, Γουρίτσα Τριχωνίας, Ἁγίας Ἐλεούσης Κεφαλληνίας, Μπολθούκι καὶ Καβάσιλα Κονίτσης, Φρασινιᾶς Ἠλείας, Χεῖμπελῆ Κοζάνης, Νέας Καμένης Θήρας, Μανδράκι Μήλου*. Τὰ θειοῦχα ὕδατα ἐνέχουσιν ὑδρόθειον ἢ θειοῦχα ἅλατα τοῦ νατρίου, ἀσβεστίου ἢ καλίου, εἶναι δὲ φυσικὰ καὶ τυχαῖα. Εἶναι ἄχροα καὶ διαυγῆ, ἀλλὰ θολοῦνται εἰς τὸν ἀέρα ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ ὀξυγόνου διασπάσεως τοῦ ὑδροθείου καὶ ἀποβάλλουσι θεῖον. Ἄλλοτε πάλιν μεταπίπτουσιν εἰς θειώδη καὶ τέλος εἰς θειικά. Περιέχουσιν οὐσίαν ἀλοιφώδη, βαρεζίνην, ἥτις ἀναπτύσσεται νηματοειδῶς εἰς τοὺς σωλῆνας καὶ τὰ δοχεῖα τῶν θειούχων ὑδάτων καὶ ἥτις ἀποτελεῖται ἐξ ὠργανωμένων στοιχείων, τοῦ μύκητος Beggiatoa vivea. Εἴς τινας λουτροπόλεις χρησιμοποιοῦσι ταύτην εἰς ἐπιθέματα. Ἡ ὀσμὴ τῶν θειούχων ὑδάτων εἶναι ἡ τῶν ἑώλων ὠῶν. Τὰ πολὺ περιεκτικὰ εἰς ὑδρόθειον ὕδατα δέον νὰ ἀερίζωνται καλῶς, ἵνα ἀποφεύγηται ὁ ἐκ τῆς δηλητηριάσεως κίνδυνος. α) *Ὕδατα νατριοθειοῦχα.* Ταῦτα ἐνέχουσι θειοῦχον νάτριον καὶ οὐχὶ ἐλεύθερον ὑδρόθειον, μετὰ μικροῦ στερεοῦ ὑπολείμματος· τὸ θειοῦχον νάτριον ἀνέρχεται κατ' ἀνώτατον ὅριον εἰς 0,077 γραμ. Κατὰ τὴν ἔναρξιν τῶν λουτρῶν τούτων ἐπέρχεται διέγερσις τοῦ ὀργανισμοῦ καὶ ἐνίοτε πυρετός. Ἐνδείκνυνται εἰς λυμφατικούς, χοιραδικούς, συφιλιδικούς, ρευματικοὺς καὶ ἀρθριτικούς, κατὰ χρονίων παθήσεων τῶν ἀναπνευστικῶν ὀργάνων, κατάρρου ρινός, φάρυγγος, λάρυγγος, κατὰ τοῦ ἄσθματος, βρογχίτιδος, ὑπεραιμίας καὶ συμφορήσεως τῶν πνευμόνων, κατὰ τῶν λειψάνων τῆς βρογχίτιδος καὶ βρογχοπνευμονίας. Ἐπίσης χορηγοῦνται κατὰ τῶν νοσημάτων τῶν οὐροποιητικῶν ὀργάνων ἢ δερματώσεως. β) *Ὕδατα ὑδροθειοῦχα.* Ταῦτα περιέχουσιν ἐλεύθερον ὑδρόθειον καὶ θειοῦχα ἅλατα καὶ εἶναι τὰ μᾶλλον συνήθη, διαιροῦνται δὲ εἰς δύο ὁμάδας. Χορηγοῦνται ἐσωτερικῶς ἀναλόγως τοῦ στερεοῦ ὑπολείμματός των, καὶ εἰς λουτρά. Ἡ πρώτη ὁμὰς ἐνδείκνυται πρὸς πόσιν κατὰ χρονίων κατάρρων τῆς ρινός, τοῦ φάρυγγος, τοῦ ρινοφαρυγγικοῦ διαστήματος, τοῦ λάρυγγος, τῆς χρονίας βρογχίτιδος καὶ τοῦ ἄσθματος, κατὰ δερματικῶν νοσημάτων, κυστίτιδος καὶ νόσων τῶν οὐροποιητικῶν ὀργάνων, ὡς καὶ ἐπὶ ἐνάρξεως φυματιώσεως. Ἡ δευτέρα ὁμὰς χορηγεῖται ἐσωτερικῶς ἐπὶ νόσων τοῦ ἥπατος, μεταλλικῶν δηλητηριάσεων ἐκ μολύβδου ἢ ὑδραργύρου, λυμφατισμοῦ, χοιραδώσεως καὶ συφίλιδος. Ἀντενδείκνυνται εἰς ἐξησθενημένους καὶ ἀναιμικοὺς ὀργανισμοὺς καὶ τοὺς ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἀνεχομένους τὴν ὀσμὴν τοῦ ὑδροθείου, εἰς καρδιακούς, ἀρθριτικούς, συμφορικούς. Εἰς λουτρὰ συνιστῶνται κατὰ χρονίων ρευματικῶν παθήσεων τῶν ὀστῶν, ἄρθρων, συριγγίων καὶ ἑλκῶν, δερματώσεων, χρονίων ἐκζεμάτων, παρασιτικῶν νόσων καὶ δοθιηνώσεως, κατὰ τῆς συφίλιδος, βοηθητικῶς πρὸς τὴν ὑδραργυρικὴν θεραπείαν τῆς μολυβδιάσεως καὶ ὑδραργυριάσεως, παραλύσεων καὶ διαφόρων νευρώσεων. Εἰς εἰσπνοὰς παρέχονται κατὰ χρονίων κατάρρων τῶν βλεννογόνων τῆς ρινός, φάρυγγος, λάρυγγος, βρόγχων καὶ τοῦ ἄσθματος. 1) *Ὕδατα ὑδροθειο-ασβεστοῦχα. Δρανίτσας καὶ Καΐτσας Μουρτσιάνου, Ἡραίας, Ἡρακλείας, Βρωμονέρι* (Κονίτσης), *Κατσαροῦ, Τρύφου*. Ἐνέχουσι κυρίως ὑδρόθειον καὶ θειικὸν ἀσβέστιον. Εὔχρηστα πρὸς πόσιν καὶ λοῦσιν. Τὰ πλεῖστα τούτων θερμά. 2) *Ὕδατα ὑδροθειο-χλωριοῦχα. Ὑπάτη, Κυλλήνη, Μέθανα, Σμόκοβον, Βρωμονέριον, Καΐφα, Θερμοπύλαι, Κωνοπέλιον, Πλατύστομο, Σελιανίτικα, Ἀδάμας Μήλου, Πρέβεζα, Ψαρόθερμα Σαμοθράκης, Μύλοι Φθιώτιδος.* Ἐνέχουσι χλωριοῦχον νάτριον, ἐνίοτε δὲ εἰς ἱκανὴν ποσότητα καὶ ἐλεύθερον ὑδρόθειον. Τὰ πλεῖστα θερμὰ καὶ χρήσιμα πρὸς λοῦσιν.

VIII Τάξις. *Ὕδατα σιδηροῦχα.* α) *Ὕδατα σιδηροῦχα δισανθρακικά. Τσάγεζι, Κύθηρα* (*Μάγγανα, Παλιοβοσκίνα, Ὀχέλων*), *Ἀετὸς Ἀκαρνανίας, Καρυούπολις Λακωνίας, Μῆλος, Ἄσπρη Πέτρα* (Μεγαλοπόλεως). Τὰ πλεῖστα τῶν ἰαματικῶν ὑδάτων περιέχουσι μικράν τινα ποσότητα σιδήρου, ἀλλὰ τὰ σιδηροῦχα δέον νὰ ἐνέχωσι ἀπὸ 0.03—0,20 δισανθρακικοῦ σιδήρου. Τὰ πλεῖστα εἶναι ψυχρὰ καὶ ἐνέχουσιν ἀρκετὸν διοξείδιον τοῦ ἄνθρακος. Ἐνίοτε μέρος τοῦ σιδήρου εὕρηται ἡνωμένον μετὰ κρενικοῦ ἢ ἀποκρενικοῦ ὀξέος. Περιέχουσι πρὸς τούτοις δισανθρακικὸν ἀσβέστιον, χλωριοῦχον καὶ θειικὸν ἢ δισανθρακικὸν νάτριον, εἶτε ἀνθρακικὸν ὀξύ, ὅπερ καθιστᾷ τὰ ὕδατα ταῦτα εὐχάριστα πρὸς πόσιν. Ἐνδείκνυνται κατὰ γενικῶν ἀναιμιῶν, λευχαιμίας, νευρικῶν παθήσεων, νοσημάτων τοῦ γεννητικοῦ συστήματος, ἀνικανότητος, ἀμηνορροίας καὶ στειρώσεως. Ἀντενδείκνυνται ἐπὶ πυρετικῶν νοσημάτων, συμφορικῶν προδιαθέσεων, αἱμορραγικῆς φυματιώσεως καὶ καρδιακῶν νόσων. Στόμαχοί τινες δὲν ἀνέχονται τὰ σιδηροῦχα ὕδατα μετὰ τοῦ ἀνθρακικοῦ ὀξέος, ὁπότε χορηγοῦνται τὰ τῆς ἑπομένης κατηγορίας. β) *Ὕδατα σιδηρο-θειικά.* Ταῦτα, ὀλιγώτερα τῶν προηγουμένων, ἔχουσι μᾶλλον δυσάρεστον στυπτικὴν γεῦσιν καὶ περιέχουσι μέχρι 4 γραμ. θειικοῦ σιδήρου, ἐνίοτε δὲ καὶ στυπτηρίαν καὶ ἐλεύθερον θειικὸν ὀξύ. Τινὰ τούτων ἐνέχουσιν ἀρσενικὸν μέχρι 0,20 γρμ. Εἶναι διαυγῆ, ἄοσμα, ψυχρά, ἄχροα ἢ κιτρινωπὰ καὶ δὲν περιέχουσιν ἀνθρακικὸν ὀξύ. Χρησιμοποιοῦνται πρὸς πόσιν καὶ λοῦσιν. Ἐσωτερικῶς λαμβάνονται κατὰ μικρὰ ποσά,

Digitized by Google

λόγῳ τοῦ ἐνεχομένου ἀρσενικοῦ, καὶ εἶναι ἀνεκτὰ ὑπὸ τοῦ στομάχου. Ἐνδείκνυνται ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα, ἰδίᾳ κατὰ χρονίων διαρροιῶν μετ' ἀναιμίας, κατὰ τῆς ἀθρεψίας τῶν παίδων, ὡς καὶ κατὰ τῆς χρονίας διαρροίας τῶν ἐνηλίκων. Πρὸς λοῦσιν θεωροῦνται ὡς στυπτικὰ τοῦ δέρματος καὶ τῶν βλεννογόνων ὑμένων. γ) *Ὕδατα ἀρσενικοῦχα.* Τὸ ἐν αὐτοῖς ἀρσενικὸν εὕρηται ὑπὸ μορφὴν ἀρσενικικοῦ ἢ ἀρσενικώδους ἅλατος, ἐνέχεται δὲ ἀπὸ 0,001—0,20 (Levico 0,06, Roncegno 0,10 ἀρσενικώδους ὀξέος). Χορηγοῦνται ἐπὶ δυστροφιῶν, δερματώσεων, ἄσθματος, φυματιώσεως, νευρώσεως, διαλείποντος πυρετοῦ καὶ ἀναιμίας.

Ἡ λουτροθεραπεία συνοδεύεται συνήθως καὶ ὑπὸ διαίτης καταλλήλου, ὀρθοπεδικῶν καὶ ἠλεκτροθεραπευτικῶν συνδρομῶν, πάντοτε δὲ καὶ ὑπὸ τῆς ὑποβολῆς. Εἶναι γνωστὸν ὅτι μέγα μέρος τῆς ἐκ τῶν λουτρῶν θεραπείας ὀφείλεται οὐχὶ εἰς τὰ ὕδατα, ἀλλὰ εἰς τὴν ἀλλαγὴν τοῦ κλίματος, εἰς τὸν ὑγιεινὸν τρόπον τῆς διαίτης, εἰς τὴν ἀνάπαυσιν, τὴν πνευματικὴν ἠρεμίαν, τὴν καλυτέρευσιν τῆς ζωῆς, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰ ψυχαγωγικὰ μέσα, ἅτινα ποικίλως παρέχουσιν αἱ ἀληθεῖς λουτροπόλεις.

Ε. Ι. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. — α) *Συγγράμματα γενικά: Puillon de Boblaye* καὶ *Virlet Th.*, «Géologie» (ἐν τῷ Β' τόμῳ τῆς ὑπὸ *Bory de Saint Vincent* «Expédition scientifique de Morée», (Paris - Strasbourg 1832 — 1837).— *Boué Am.*, «Esquisse géologique de la Turquie d' Europe» (Paris 1840).— *Schmidt J.*, «Studien über Vulkane und Erdbeben» (Leipzig 1881).— *Μητσοπούλου*, «Γεωλογικὴ διαμόρφωσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους» (1890).—*Philippson Al.*, «La tectonique de l' Égéide» (ἐν «Annales de Géographie», Paris 32/1898). —*Μουτσοπούλου*, «Γεωλογικὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς χώρας» (1901). — *Νέγρη Φωκ.*, «Plissements et dislocations de l' écorce terrestre en Grèce» (1901). — *Renz C.*, «Zur Geologie Griechenlands» (Breslau 1903).—*Cvijic J.*, «Die Tektonik der Balkanhalbinsel» (1903). — *Hang Em.*, «Traité de Géologie» (Paris II/1905).—*Renz C.*, «Stratigraphische Untersuchungen im Griechischer Mesozoikum und Paläozoikum» (ἐν «Jahrbuch. d. österr. geolog. Gesellschaft» Wien 1910). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Gebirgsbau Griechenlands» (ἐν τῇ «Zeitschrift d. deut. geol. Gesellschaft», Monatsber. 8—10/1912).— *Philippson Alf.*, «Zusammenhang der griechischen und kleinasiatischen Faltengebirge» (ἐν τοῖς «Mitteilungen κτλ τοῦ *Pettermann*, Gotha 1914).—*Κτενᾶ Κ.*, «Ἡ γεωλογικὴ ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι, (1917).— *Νέγρη Φωκ.*, «Roches crystallophyliennes et tectoniques de la Grèce» (Ἀθῆναι 1915—1919).—*Nopcsa*, «Geologische Grundzüge der Dinariden» (ἐν «Geolog. Rundschau» XII, 1—2/1921).— *Manl Otto*, «Griechisches Mittelmeergebiet» (Breslau 1922).— *Νέγρη Φωκ.*, «Κατάκλυσις καὶ καταβύθισις τῆς Αἰγηΐδος» (ἐν «Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν» 1928).— *Κτενᾶ Κ. Α.*, «Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1928—1929 γενομένων γεωλογικῶν ἐρευνῶν» (ἐν τοῖς «Πρακτ. τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν» 5/1930).— *Philippson Alfr.*, «Beiträge zur Morphologie Griechenlands» (ἐν τοῖς «Geogr. Abhandlungen» τῆς Στουττγάρτης, III Reihe, Heft 30/1930.

β) *Μελέται δι' ὡρισμένας περιοχάς.*— *Raulin*, «Description physique de l' île de Crète (1869).— *Hochstetter F. v.*, «Die geologischen Verhältnisse des östlichen Theils der europäischen Türkei» (ἐν τῷ Jahrb. d. geolog. Reichsanstalt», Wien XX/1870). — *Παγανέλη Σπ. Κ.*, «Οἱ σεισμοὶ τῆς Χίου» (Ἀθῆναι 1883).— *Partsch Jos.*, «Die Insel Korfu, — Leukas,— Kephallenia und Ithaka» (ἐν τοῖς «Mitteilungen κτλ.» τοῦ *Pettermann* No 88, 95 καὶ 99/ 887 — 1890).—*Philippson Alfr.*, «Bericht über eine Reise durch Nord - und Mittel - Griechenland (ἐν τῇ «Zeitschrift d. Gesellschaft für Erdbunde», Berlin XXV/1890). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Der Peloponnes» (Berlin 1892). — *Σκούφου Θ. Γ.*, «Die zwei grossen Erdbeben in Lokris» (1894). — *Lepsius R.*, «Geologie von Attika» (1893, μεταφρ. *Γ. Βουγιούκα* ἐν «Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ» 1906). — *Philippson Al.*, «Thessalien und Epirus» (Berlin 1897).— *De Launay L.*, «La géologie des îles de Métélin, Lemnos et Thasos (ἐν τοῖς «Annales des Mines», Paris XXIII/1898). — *Philippson Al.*, «Beiträge zur Kentniss der griech. Inselwelt» (ἐν τοῖς «Mitteilungen» τοῦ *Pettermann*, Gotha XXXIV/1901).— *Cayeux L.*, «Sur les rapports tectoniques entre la Grèce et la Crète occidentale» καὶ «Sur la composition et l' âge des terrains métamorphiques de la Crète» (ἐν τοῖς «Comptes - rendus de l'acad. des Sciences», Paris 134/1902).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Éxistence du jurassique et de l' infracretacé dans l' île de Crète» (αὐτόθι 136/1903).—*Hilber V.* καὶ *Ippen J.*, Gesteine aus Nordgriechenland und dessen Türkischen Grenzländer» (Beilage τοῦ τ. XVII /1903 τοῦ «Neues Jahrbuch f. Mineral., Geologie und Paläontologie» τῆς Στουτγάρτης). — *English Th.*, «On eocene and later formations surrounding the Dardanelles» (ἐν τῇ «Quart. journal of the geol society», London LVIII/1904).— *Deprat J.*, «Sur la géologie du massif du Pélion» (ἐν τῷ «Bulletin de la société géolog. de France, 4 Sér., tom. IV/1904», «Étude géologique et petrographique de l' île d' Eubée» (Besançon 1904) — *Philippson Al.*, «Das Mittelmeergebiet (1904, δ' ἔκδ. 1922).— *Cvijic J.*, «Grundlinien der Geographie und Geologie von Mazedonien und Altserbien» (Ergänzugsh. No 162/1908 τῶν Mitteilungen» τοῦ *Pettermann*, Gotha). — *Κτενᾶ Κ. Α.*, «Die Überschiebungen in der Peloponnes (ἐν «Sitzungsber. d. preuss. Akad. d. Wissen.», Berlin 1908).— *Παπαβασιλείου Σ. Α.*, «Über die vermeintlichen Urgeneise und die Metamorphose des krystallinen Grundgebirges des Kykladen» (ἐν «Zeitschr. d. deutsche geol. Gesellschaft», τ. 61/1909).— *Philippson Al.*, Reisen und Forschungen in Westl. Kleinasien» (Ergänzungsheft 167 κ. ἑ. τῶν ὑπὸ *A. Pettermann* «Mitteilungen κτλ», Gotha 1910 κ. ἑ.).— *Rolley P.* καὶ *De Visme M.*, «La Macédoine et l' Épire» (Paris 1912).—*Depêret Ch.*, «Observations sur l' histoire géologique pliocène et quaternaire de l'isthme de Corinthe» (ἐν τοῖς «Comptes-rendus de l'acad. des sciences», Paris 1913).—*Renz C.*, Zur Geologia d. östgriech. Gebirge» (Beilage τοῦ «Neues Jahrb. f. Mineral., Geol. und Paläontologia», Stuttgart XXXVIII/1914).—*Μαραβελάκι Μ.*, «Οἱ ἐκρηξιγενεῖς σχηματισμοὶ καὶ ἡ μεταλλογένεια τῆς νήσου Χίου» (ἐν «Ἀρχιμήδει», Ἀθῆναι 1915—1916).—*Niculescu C.*, «Asupra geologiei sistemului catenelos ionice din Epirul de Sud (=Ἐπὶ τῆς γεωλογίας τοῦ συστήματος τῶν ἰονίων ἁλύσεων τῆς Νοτίου Ἠπείρου», ἐν «Darile de seana ale sedintelor institului geolog. al Rumaniei, Bucarest VII/1917) καὶ «Contributiuni la geologia sistemului muntos al Pindirlui Epirot (=«Συμβολὴ εἰς τὴν γεωλογίαν τοῦ ὀρεινοῦ συστήματος τῆς Ἠπειρωτικῆς Πίνδου», αὐτόθ.) —*Schäffer F.X.*, «Landeskunde von Thrakien» (Serajewo 1918).—*Renz C.*, «Geologische Studien in mittelgriech. Hochgebiergen» (Beilage τοῦ τόμ. XLIII/1919 τοῦ «Neues Jahrb. f. Mineral., Geol. und Paläontologie» τῆς Στουτγάρτης).—*Bontchew G.*, «Petrographische Studien in den östlichen Bergfüsse der Rhodope» (Sofia 1921).— *Nowack Ern.*, «Beiträge zur Geologie von Albanien» (ἐν «Neues Jahrb. für Miner., Geol. und Paläontologie» 1922).—*Γεωργαλᾶ Γ.Κ.*, «Αἱ ἐν Θεσσαλίᾳ ἀναθρώσεις αὐσ κῶν ἀερίων (ἀρ 8 τῶν «Δημοσιευμάτων τῆς Γεωλογ. Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος», 1923).—*Dalloni M.*, «Contribution à l'étude des terrains tertiaires de Théssalie et de l'Épire» (ἐν «Bulletin de la Soc. géolog. de France», 4 Sér., t. 23/1923).—*Κτενᾶ Κ. Α.*, Les plissements d'âge primaire dans la région centrale de la Mer Égée» (ἐν «Comptes-rendus du XIII Congrès géolog. Intern.», Bruxelles 1924).—*Kossmat Fr.*, «Geologie des Zentral Balkan halbinse» (Berlin 1924) —*Osswald K.*, «Das östliche Moglenagebirge und das Diabasgebiet von Gjewgjeli (Berlin 1925), «Südostmazedonien und Kleinasien (Die Kriegsschauplätze 1914—1918. Berlin, 1925).- *Renz C.*, «Zur Geologie der Insel Corfu und ihrer Nachbargebiete» (ἐν τοῖς «Verhandl. d. Naturforsch. Gesellschaft» τῆς Βασιλείας, XXXVII/1926).—*Γεωργαλᾶ Γ. Κ.*, «Γεωλογικαὶ ἔρευναι ἐπὶ τῆς νήσου Ἴμβρου» (ἀρ. 14/1929 «Δημοσιευμάτων τῆς γεωλ. ὑπηρ. τῆς Ἑλλάδος»).—*Κτενᾶ Κ. Α.*, «Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ πρωτογενοῦς εἰς τὴν κεντρικὴν Πελοπόννησον» (ἐν «Πρακτ. Ἀκαδ Ἀθηνῶν», τεῦχ. 1/1926).—*Renz C.*, «Geologische Untersuchungen im Orthrysgebirge (ἐν τοῖς «Πρακτ. τῆς Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν» Β'/1926).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ἐξάπλωσις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνωτέρου λιασίου καὶ δογγερίου εἰς τὴν ἀδριατ.κοϊόνιον περιοχὴν ὄψεων τῆς Ἑλλάδος» (ἀρ. 1/1927 τῶν «Ὑπομνημάτων τῆς Γεωλογ. Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος).—*Βορεάδη Γ.*, «Ἡ γεωλογία τῆς Σαλαμῖνος Α', ἡ ἀνάπτυξις τοῦ παλαιοκρητιδικοῦ» (ἐν «Πρακτ. τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν», Ζ/1931).—*Γεωργαλᾶ Γ. Κ.* καὶ *Λιάτσικα Ν.*, Rapport sur l'éruption 1925—1926 du volcan de Santorin» (ἀπόσπασμα τοῦ «Rapport sur les travaux éxécutés en Grèce de la commission géodés. hellénique» τοῦ ὑποβληθέντος εἰς τὸ ἐν Πράγᾳ Γ' συνέδριον τῆς διεθνοῦς ἑνώσεως γεωδαισίας καὶ γεωφυσικῆς, Ἀθῆναι 1927).—*Creutzburg N.*, «Kreta (ἐν «Zeitschr. d. Gesellschaft f. Erdkunde», Berlin 1928).— *Κτενᾶ Κ. Α.*, «Sur le volcan de Psathoura. Les laves andésitiques à facies basaltique de la Mer Égée septentrionale» (ἐν «Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν», τόμ. 3/1928).—*Κτενᾶ Κ. Α.*, «Ἔκθεσις περὶ τῶν γεωλογικῶν ἐρευνῶν εἰς τὴν νῆσον Χίον κατὰ τὸ θέρος 1927» (ἐν «Πρακτ. Ἀκαδ Ἀθηνῶν» 3/1928).— *Κτενᾶ Κ. Α.* καὶ *Renz C.*, «Découverte du werfenien supérieur ammonitifère dans l' île de Chio» (ἐν τοῖς «Πρακτ. τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν» 3/1928).—*Kober L.*, «Beiträge zur Geologie von Attika» (ἐν τοῖς «Sitzungsber. d. Akad. d. Wissensch., Mathem. - naturwiss. Klasse, Abt. I», Wien 138/1929).—*Βορεάδη Γ.*, «Ἡ γεωλογία τῆς Σαλαμῖνος. Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρακολιθικοῦ» (ἐν «Πρακτ. τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν», 4/1929).—*Renz C.*, «Geologische Voruntersuchungen auf Kreta» (ἐν «Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν» τ. /1930) καὶ «Geologische Reisen im griechischen Pindosgebirge» (ἐν ταῖς Eclogae geologicae Helvetiae, Basel 23/1930).— *Γεωργαλᾶ Γ. Κ.* καὶ *Λιάτσικα Ν.*, Rapport sur l'éruption épigénésique (1928) du volcan de Santorin» (ἀπόσπασμα τοῦ «Rapport κτλ. τοῦ ὑποβληθέντος εἰς τὸ ἐν Στοκχόλμῃ Δ' συνέδριον τῆς διεθ. ἑνώσεως γεωδ. καὶ γεωφυσικῆς, Ἀθῆναι 1930).—*Γεωργαλᾶ Γ. Κ.*, «Μυτιλήνη (ἐν τόμ. ΙΖ'/1931 τῆς «Μεγάλη Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείας».—*Nöth L.*, «Beiträge zur Geologie und Paläontologie Mittelgriechenlands» (ἐν τῷ «Neues Jahrb. f. Miner., Geol. und Paläontologie», Stuttgart 66B/1931).—*Βορεάδη Γ.*, «Ἡ σχιστοκερατολιθικὴ διάπλασις τῆς Σαλαμῖνος καὶ αἱ βασικαὶ καὶ ὑπερβασικαὶ ἐκρήξεις αὐτῆς» (ἀρ. 19/1932 τῶν «Δημοσιευμάτων τῆς γεωλογικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος»).— *Γεωργαλᾶ Γ. Κ.*, «Ὄλυμπος (ἐν τ. ΙΗ/1932 τῆς «Μεγάλης Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείας).—*Renz C.*, «Ἡ ἀκαρνανικὴ παράκτιος νῆσος Κάλαμος» (ἀρ. 2/1932 τῶν «Ὑπομνημάτων τῆς γεωλογ. ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος»).—*Φλωρᾶ Δ.*, «Αἱ καταστροφαὶ ἐκ τῶν σεισμῶν Χαλκιδικῆς καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν πορίσματα» (ἐν «Τεχνικοῖς Χρονικοῖς» Β/1933).— *Osswald K.*, «Geologische Geschichte von griechisch-Nordmakedonien» (ἀρ. 3/1934 τῶν «Ὑπομνημάτων τῆς γεωλογικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος», μετὰ δύο γεωλογικῶν χαρτῶν ἐκδοθέντων τῷ 1931 ἐν Ἀθήναις. Ἐκ τῆς ἐργασίας ταύτης ἐλήφθησαν τὰ τῆς στρωματογραφικῆς συστάσεως καὶ παλαιογεωγραφίας τῆς Μακεδονίας).

γ) *Περιοδικὰ δημοσιεύματα.*— «Δημοσιεύματα τῆς γεωλογικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος» (ἀπὸ τοῦ 1921).— «Ὑπομνήματα τῆς γεωλογικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος» (ἀπὸ τοῦ 1927) (βλ. καὶ τὰ «Annales de l' Observatoire National d' Athènes», ἔνθα ἀναγράφονται τακτικῶς οἱ σεισμοί). (Πρβλ. καὶ *Κτενᾶ Κ. Α.*, «Ἡ γεωλογικὴ ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος», Ἀθῆναι 1917.)

δ) *Γεωλογικοὶ χάρται.* — Ἀξίους λόγου γεωλογικοὺς χάρτας ἐξεπόνησαν: διὰ τὴν Πελοπόννησον ὁ *Al. Philippson* («Geolog. Karte d. Peloponnes εἰς 4 φύλλα 1 : 300.000, Berlin 1891)· διὰ τὴν Ἀττικήν, ὁ *R. Lepsius* μετὰ τοῦ *H. Bücking* («Geolog. Karte von Attika», 1 : 25.000, Berlin 1891)· διὰ τὰς νήσους τοῦ Ἰονίου ὁ *Γ. Παπαβλασόπουλος* («Ἡ Κέρκυρα ἀπὸ γεωλογικῆς ἀπόψεως, βάσει τῶν γεωλογικῶν χαρτῶν Ι. Πάρτς καὶ Ι. Σορδίνα», Κέρκυρα, 1 : 150 000)· διὰ τὴν Ἤπειρον καὶ Θεσσαλίαν ὁ *Al. Philippson* (εἰς 1 : 300.000) καὶ ὁ *Ernst Nowack* (κυρίως διὰ τὴν Ἀλβανίαν, 1 : 200.000) διὰ τὴν Μακεδονίαν ὁ *J. Cvijic* (1 : 500.000) καὶ ὁ *K. Osswald* (Ἀθῆναι 1931)· διὰ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου οἱ *A. Philippson* (Κυκλάδων, Βορείων Σποράδων, Μυτιλήνης, Χίου κ. ἄ. 1 : 300.000), *Fouillon-Goldsmidt*, Σύρου. Σίφνου κ ἄ. εἰς 1 : 100 000) καὶ *Σ. Παπαβασιλείου*, (Νάξου εἰς 1 : 100 000).— Γενικοὶ τῆς Ἑλλάδος χάρται εἶναι: ὁ «Χάρτης γεωγραφικὸς τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1870, 1 : 900.000, εἰδικὸς διὰ τὰ μεταλλεύματα καὶ ὀρυκτά), ὁ «Χάρτης τῶν μεταλλικῶν ὑδάτων τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι, ἀρ. 5/1921 τῶν «Δημοσιευμάτων τῆς γεωλογικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος») τοῦ *Γ. Κ. Γεωργαλᾶ* καὶ ὁ πάντων νεώτερος καὶ πληρέστερος «Γενικὸς γεωλογικὸς χάρτης τῆς Ἑλλάδος» ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ *Γ. Κ. Γεωργαλᾶ*, ἐκδιδόμενος ἀπὸ τοῦ 1926 εἰς φύλλα ἐκτάσεως ἕκαστον μιᾶς μοίρας πλάτους πρὸς μίαν μήκους (1:300.000).

ε) Περὶ τῶν *ὀρυκτῶν* ἔχομεν: 1) γενικὰ βοηθήματα: *Κορδέλλα Α.*, «Ἡ Ἑλλὰς ἐξεταζομένη γεωλογικῶς καὶ ὀρυκτολογικῶς» (Ἀθῆναι 1878. Καὶ γαλλιστί: Παρίσιοι 1878), «Mineralogisch - geologische Reiseskizzen aus Griechenland» (Leipzig 1883), Στοιχεῖα ὀρυκτολογίας» (1888), «Das Berg—, Hütten—und Salinenwesen Griechenlands» (ἐν τῇ «Zeitschrift f. B.—, H.— und S.—Wesen», τ XLIX). — *Toula F.*, «Zusammenstellung der neuesten Literatur über die Balkanhalbinsel mit Morea, die griechischen Inseln, Aegypten und Vorderasien (Jahresber. für 1905 des naturwissensch. Orientvereins, τ. XI, Βιέννη 1906). — *Κτενᾶ Κ. Α.*, «Ὀρυκτογνωστικοὶ πίνακες μετὰ καταλόγου τῶν ἐν Ἑλλάδι ὀρυκτῶν» (Ἀθῆναι 1910), «Ἔρευναι περὶ τῆς μεταλλογενείας τῆς νοτιοδυτικῆς Αἰγηΐδος (ἐν «Ἐπιστημον. Ἐπετηρίδι Πανεπ. Ἀθηνῶν» 1917). - *Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας*, «Ἐπιτροπὴ τῶν καυσίμων. Μεταλλευτικὸν τμῆμα» (Ἀθῆναι 1920, πορίσματα - ἐκθέσεις - ὑπομνήματα *Γ. Κ. Γεωργαλᾶ*). — *Κτενᾶ Κ. Α.*, «Στοιχεῖα ἀναλυτικῆς ὀρυκτολογίας καὶ ὀρυκτογνωσίας τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1923). (Τὴν περὶ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τοῦ ὀρυκτοῦ πλούτου βιβλιογραφίαν βλ. ἐν Οἰκονομικῇ Γεωγραφίᾳ, βιομηχανία.) 2) Εἰδικαὶ μελέται (κατὰ περιοχὰς ἢ ὀρυκτά): *Lepsius Rich.*, «Griechische Marmorstudien» (Berlin 1890).—*Κορδέλλα Α.*, «Ὑπόμνημα περὶ τῶν ὀρυκτῶν τοῦ ἀργύρου τῆς Μήλου» (Ἀθῆναι 1892).—*Παπαβασιλείου Σ.*, «Ἡ νῆσος Ἡρακλειὰ καὶ ἡ σμύρις της» (ἐν «Ἀρχιμήδει», τόμ. Ζ'/1905).—*Κτενᾶ Κ. Α.*, «Οἱ λιθάνθρακες τῆς Ἑλλάδος» (ἐν «Ἀρχιμήδει», Ἀθῆναι 1917), «Ἡ ὑδρογονανθρακοῦχος ζώνη τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1920).—*Γεωργαλᾶ Γ. Κ.*, «Ὁ ὀρυκτὸς χρυσὸς ἐν Ἑλλάδι καὶ αἱ χρυσοφόροι προσχώσεις Νιγρίτης» (Ἀθῆναι 1921), «Αἱ ἐν Ἠπείρῳ ἐμφανίσεις ὀρυκτῶν ὑδρογονανθράκων καὶ αἱ ἐπ' αὐτῶν ἐρευνητικαὶ ἐργασίαι» (ἀρ. 6/1922 τῶν «Δημοσιευμάτων τῆς γεωλογικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος»), «Naturgas in Thessaly» (ἐν τῇ «Economic Geology», XIX/1926), «Οἱ βωξῖται τῆς Ἑλλάδος (ἐν «Ἐθνικῇ Οἰκονομίᾳ» Α'/1924= «L'écho d. mines et d. métallurgie», N. 2808/1924), «Les pyrites de fer en Grèce» (Ἀθῆναι 1923).—*Ebdalian S.*, «L' Épire méridionale et ses gisements petrolifères» (Paris 1925).

στ) Περὶ τῶν *μεταλλικῶν ὑδάτων*, βλ. ἐν Οἰκονομικῇ Γεωγραφίᾳ (Λουτροπόλεις).

ζ) *Παλαιοντολογία: Unger F.*, «Die fossile Flora von Kumi» (Wien 1867), «Wissenschaftliche Ergebnisse einer Reise in Griechenland und d. Jonischen Inseln» (Wien 1862).—*Bate M. A.*, «Search for Pleistocene mammalia in Crete (ἐν «The Geological Magasine» 1905).—*Renz C.*, Die mesozischen Faune Griechenbands (ἐν «Paläontographica» τῆς Στουτγάρδης LVIII/1910).—*Abel O.*, «Lebensbildes ans der Vorzeit» (Jena 1922).—*Κτενᾶ Κ. Α.* καὶ *Renz C.*, «Neue Fossilfunde auf der Insel Chios» (ἐν τοῖς «Πρακτ. τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν», 6/1931).

η) *Σπηλαιογραφία.*— Συστηματικαὶ μονογραφίαι ἐλλείπουν. Εἰδικῶς ἠσχολήθη ὁ *Markovits Ad. v*, γράψας «Περὶ τῶν μέχρι σήμερον ἐρευνῶν ἐπὶ τῆς λιθίνης περιόδου τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1929).— Ἐπίσης βλ. καὶ τὰς ἀξίας λόγου περιγραφὰς ἑλληνικῶν σπηλαίων ἐν τοῖς τεύχεσι τῶν «Ἐκδρομικῶν» (Ἀθῆναι 1929 κ.ἑ).

ΟΡΕΟΓΡΑΦΙΑ

Αἱ μεγάλαι μεταβολαὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους τῆς Αἰγηΐδος ἔγιναν κατὰ τὴν τριτογενῆ γεωλογικὴν περίοδον. Πλὴν τῶν οὕτω παραχθέντων πολυμόρφων ὀρέων, δηλαδὴ πτυχωσιγενῶν καὶ ῥηξιγενῶν, προσετέθησαν καὶ τὰ ἐξ ἐπιδράσεως τῶν ἀτμοσφαιρικῶν κατακρημνισμάτων διαβρωσιγενῆ, οὕτως ὥστε ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἐδάφους τῆς Ἑλλάδος εἶναι ποικιλωτάτη καὶ πολυπλοκωτάτη. Τὰ $^4/_5$ περίπου τοῦ ἐδάφους κατέχονται ὑπὸ ὀρέων καὶ τῶν προβούνων αὐτῶν, καὶ μόλις τὸ $^1/_5$ ὑπὸ πεδιάδων καὶ κοιλάδων διαφόρου εὔρους. Αἱ κατὰ διαφόρους διευθύνσεις ἐκτεινόμεναι ὀροσειραὶ διασταυροῦνται καὶ ἀποκλείουν λεκάνας ὑψηλὰς (ὑψίπεδα ἢ ὀροπέδια), ὅπως ἐν τῇ Ἀρκαδίᾳ καὶ τῇ Δυτικῇ Μακεδονίᾳ, ἢ χαμηλάς, ὅπως ἐν τῇ Βοιωτίᾳ καὶ τῇ Ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ. Αἱ ἀποκλίνουσαι ὀροσειραὶ δημιουργοῦν μακρὰς κοιλάδας πολλάκις χοανοειδεῖς. Ἡ θάλασσα βρέχει τοὺς πρόποδας τῶν παρακτίων ὀρέων εἴτε ἀμέσως, εἴτε ἀφήνει στενὰ βαθύπεδα ἢ μικρὰς πεδιάδας ὅλως κεχωρισμένας ἀλλήλων. Οὕτω τὸ πλῆθος τῶν ὀρεινῶν ἁλύσεων διαιρεῖ τὴν Ἑλλάδα εἰς μέγαν ἀριθμὸν κοιλάδων καὶ λεκανῶν κεχωρισμένων ἀλλήλων, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ὁ ὑπὸ τῆς θαλάσσης ἀποσχισμὸς ἐπαυξάνει τὰς διαιρέσεις ταύτας. Τὰ βαθύπεδα ἐν γένει εἶναι ὀλιγώτερα ἐν τῇ Δυτικῇ Ἑλλάδι καὶ περισσότερα ἐν τῇ Ἀνατολικῇ, ἕνεκα τῶν μεγαλυτέρων βυθισμάτων, τὰ ὁποῖα συνέβησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν ῥηγμάτων πρὸς τὸ ἀνατολικὸν μέρος, ὁπότε κατέδυσε καὶ ἡ ξηρὰ τῆς Αἰγηΐδος κατὰ τὸ Αἰγαῖον πέλαγος. Οὕτως, ἐνῷ ἡ Δυτικὴ Ἑλλὰς ἔμεινε χώρα ἀδιάνοικτος, τοὐναντίον ἡ Ἀνατολική, διὰ μακρᾶς σειρᾶς βαθυπέδων, τὰ ὁποῖα διακόπτονται ὑπὸ ὑψωμάτων οὐχὶ ἀνυπερβλήτων, παρέχει σχετικῶς εὔκολον συγκοινωνίαν πρὸς Β. Τὰ προσχωσιγενῆ συνήθως βαθύπεδα ταῦτα κρασπεδοῦνται ὑπὸ νεογενῶν στρωμάτων, ἀποτελούντων τὰ πρῶτα λοφώδη ὑψώματα μεταξὺ τῶν πεδιάδων καὶ τῶν πέριξ ὀρέων. Τὴν μεγαλυτέραν ἔκτασιν καὶ τὴν μᾶλλον σχετικῶς ὁμοιόμορφον ὀρεινὴν ζώνην τῆς Ἑλλάδος κατέχουν ὀροσειραὶ πτυχωσιγενεῖς καὶ συναφεῖς, ἐκτεινόμεναι ἐκ Β. ΒΔ πρὸς τὰ Ν. ΝΑ. καθ' ὅλην τὴν δυτικὴν πλευράν. Τὰ ὄρη ταῦτα ἄρχονται ἐκ τῶν Κεντρικῶν Ἄλπεων τῆς Εὐρώπης. Αἱ νοτιώταται τῶν ἐκ τῶν Ἀνατολικῶν Ἄλπεων ἐκφυομένων ὀροσειρῶν προεκτείνονται εἰς τὸ κυματῶδες ἔδαφος τῆς Δαλματίας (Διναρικαὶ Ἄλπεις) καὶ περαιτέρω διὰ τῶν ἀλβανικῶν καὶ ἑλληνικῶν ὀρέων φθάνουν μέχρι τοῦ νοτίου ἄκρου τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης. Τὸ πτυχωσιγενὲς τοῦτο σύστημα ὁρίζεται πρὸς Α. ὑπὸ γραμμῆς διὰ τῶν ὀρέων τῆς Πίνδου, τῶν Αἰτωλικῶν Ἄλπεων, τοῦ Ἐρυμάνθου καὶ τῶν μεσσηνιακῶν ὀρέων, ἡ δὲ γένεσις αὐτοῦ ὀφείλεται εἰς ὁριζοντίαν ὤθησιν, ἡ ὁποία ἐπῆλθεν ἐξ Α. πρὸς Δ. Ἡ περαιτέρω προέκτασις τούτων γίνεται διὰ καμπῆς πρὸς Α. καὶ διὰ τῆς Κρήτης, Κάσου, Καρπάθου καὶ Ρόδου φθάνουν μέχρι τοῦ Ταύρου καὶ Ἀντιταύρου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀλλὰ καὶ πρὸ τῆς νοτίου ταύτης στροφῆς ἀποσχίζονται πτυχώσεις πρὸς Α. ἀποτόμως ἐν μέρει, ὅπως εἰς τὴν Ὄθρυν καὶ τὴν Οἴτην, ἢ καὶ βαθμιαίως, ὅπως εἰς τὸν Παρνασσὸν—Ἑλικῶνα (εἰς μὲν τὸν πρῶτον ΝΑ., εἰς δὲ τὸν δεύτερον κατ' ἀρχὰς ΝΑ. ἔπειτα Α.), μεταξὺ δὲ τῶν πτυχώσεων τούτων σχηματίζονται καὶ χαμηλὰ λεκανοπέδια. Οὕτω μορφοῦται ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὁμαλὴ σχετικῶς μορφή. Τοιαῦτα ὄρη εἶναι ἡ Ὄθρυς, ἡ

Digitized by Google

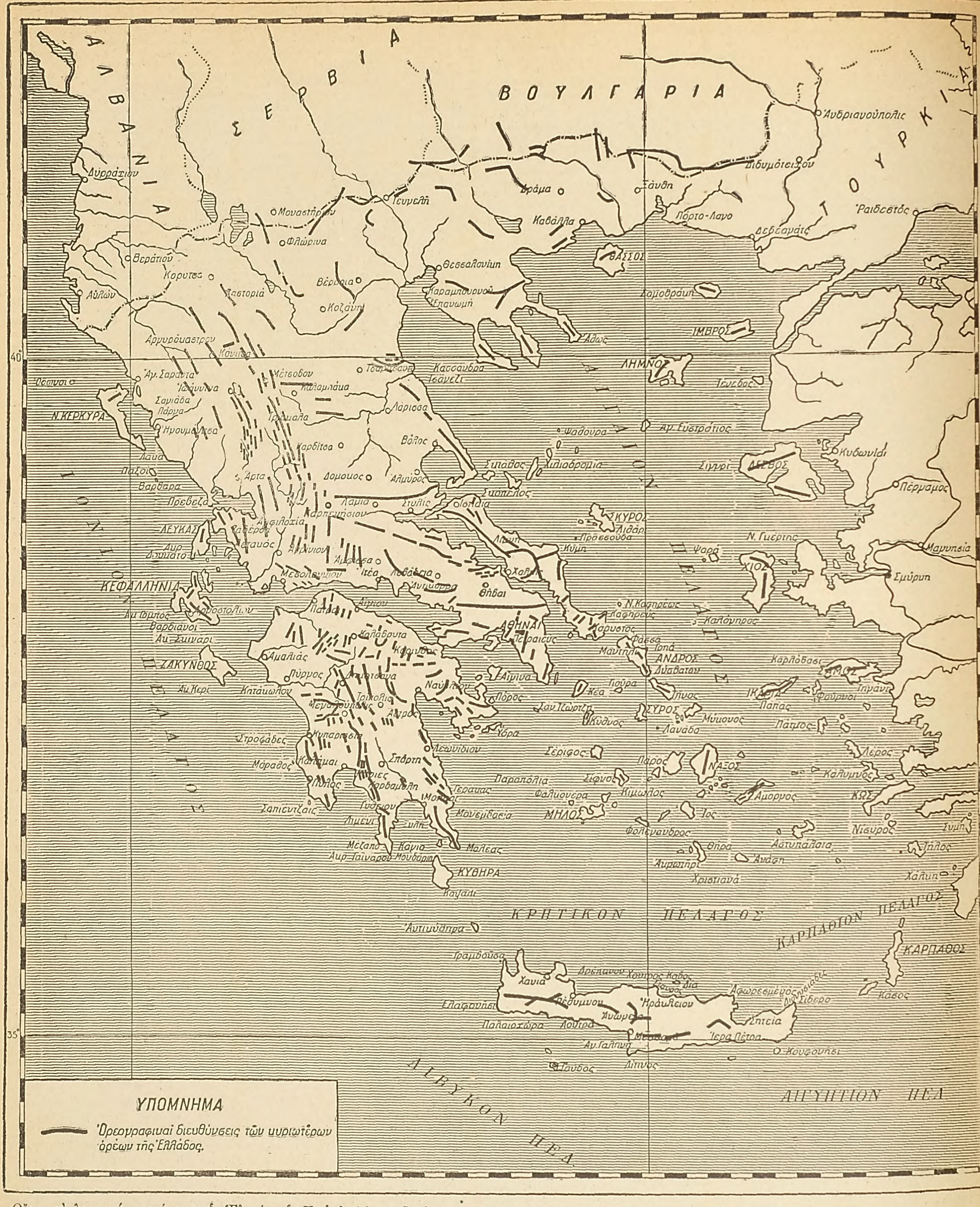

Οἴτη, τὰ λοκρικά, νοτιώτερον ὁ Ἑλικών, ὁ Κιθαιρὼν καὶ ἡ Πάρνης, ἐν τῷ ἰσθμῷ ἡ Γεράνεια, ἐν τῇ Πελοποννήσῳ τὰ ὄρη τῆς Ἀργολίδος, δηλαδὴ τὰ γενικῶς καλούμενα ὄρη τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος. Ἀλλ' ἡ συμφωνία τῶν ἁδρῶν τούτων χαρακτήρων τῆς ἀναγλύφου ὄψεως τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς ἐπιγενεστέρας φάσεως τῆς ὀρεογονίας καταπαύει περαιτέρω εἰς τὴν ἀνατολικὴν Ἀττικήν, εἰς τὴν Εὔβοιαν, εἰς τὴν Ἀνατ. Ὄθρυν, τὸ Πήλιον καὶ τὴν Ὄσσαν. Αἱ ἀσθενεῖς αὐτῶν πτυχώσεις διευθύνονται μὲν ΒΑ., ἀλλὰ τὰ ἐνταῦθα ἐγκαρσίως διατεταγμένα ῥήγματα δίδουν χαρακτῆρα τεμαχῶν, τὰ δὲ ἀπομονούμενα οὕτως ὄρη δὲν βαίνουν πλέον κατὰ μῆκος τῶν πτυχώσεων, ἀλλὰ κατὰ μῆκος τῶν ῥηξιγενῶν γραμμῶν, αἱ ὁποῖαι διατέμνουν ἐγκαρσίως πολλὰς πτυχώσεις. Ἐνταῦθα, ὅπως καὶ κατὰ τὰς λοιπὰς ἑλληνικὰς περιοχάς, ἀπαντῶνται συχνὰ καὶ ἴδιαι ὀρειναὶ διευθύνσεις· οὕτως ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους διατέμνεται δίκην ζατρικίου εἰς σειρὰν λεβητοειδῶν βυθισμάτων, τῶν ὁποίων τὸ ὕδωρ συναθροίζεται εἰς λίμνην ἢ εἰς ποταμόν, ὁ ὁποῖος, διασχίζων διὰ στενῶν φαράγγων τὰ ἀποκλείοντα αὐτὰς ὄρη, ἐκβάλλει εἰς τὴν θάλασσαν ἢ εἴς τινα χαμηλοτέραν κοιλάδα. Οὐδαμοῦ τῆς Εὐρώπης συναντᾶται τεμαχισμὸς τοῦ ἐδάφους ὅπως εἰς τὴν Ἑλλάδα. Κύρια παραδείγματα τοιούτων βυθισμάτων εἶναι ἡ Θεσσαλικὴ πεδιάς, ἐκ τῆς ὁποίας ἐξέρχεται ὁ Πηνειός, καὶ αἱ κλεισταὶ λεβητοειδεῖς πεδιάδες τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξέρχονται οἱ ποταμοὶ Ἐρίγων καὶ Ἁλιάκμων.

Ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους κατὰ φυσικὰ διαμερίσματα καὶ περιοχάς Τὸ βορειοανατολικώτατον διαμέρισμα τῆς Ἑλλάδος, ἡ Δυτικὴ Θράκη, ὡς καὶ ἡ συνεχομένη Ἀνατολικὴ Μακεδονία μορφοῦται κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τοῦ ὀρεινοῦ συστήματος τῆς *Ροδόπης*. Τὸ ὑψηλότερον ὄρος τοῦ συστήματος τούτου, τὸ *Ρίλον*, ἔχει τὴν ὑψίστην κορυφὴν τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου (*Μουσσαλᾶ*, 2.923 μ.), ἐν τῇ Βουλγαρίᾳ. Εἰς τὸ ὄρος τοῦτο εὑρίσκονται αἱ πηγαὶ τῶν ποταμῶν Ὀσκίου (Ἰσκέρ), Ἕβρου καὶ Νέστου, τῶν ὁποίων ὁ μὲν πρῶτος λαμβάνει τὴν πρὸς τὸν Δούναβιν διεύθυνσιν, ὁ δεύτερος ἀνατολικὴν καὶ ὁ τρίτος νοτίαν. Ὁ τελευταῖος, ὡς καὶ ὁ δυτικώτερον ῥέων Στρυμὼν διατέμνουν τὸ σύστημα τοῦτο. Τὸ ἀνατολικώτατον καὶ κυριώτατον τμῆμα, ἡ κυρίως Ροδόπη, νοτίως μὲν τῶν ὑψηλῶν κορυφῶν ἀποτελεῖται ἐξ ἀνωμάλου ἐδάφους, σπανίως ὑπερβαίνοντος τὰ 1.600 μ. καὶ χωρὶς νὰ διακρίνεται κυρία τις ῥάχις κατὰ τὸν ἐνταῦθα ὑδροκρίτην τῶν ποταμῶν Νέστου καὶ Ἕβρου. Ἀπὸ τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν ὅμως συνόρων ὁ ὑδροκρίτης ἀναφαίνεται σαφὴς εἰς τὴν ῥάχιν Καρλὶκ Βαλκάν, ὅπου λαμβάνει διεύθυνσιν ἀνατολικὴν μὲ ποικιλίαν στροφῶν, ἰδίως πρὸς Ν. Κατὰ δὲ τὸ σημεῖον, καθ' ὃ ὑδροκρίτης ἄρχεται χωρίζων τὰ ὕδατα τοῦ Ἕβρου ἀπὸ τὰ τῶν ποταμίων τῆς Δυτικῆς Θράκης, ὑψοῦται τὸ ὄρος *Κοῦλα* εἰς ὕψος 1.592 μ. Ἐκεῖθεν ἡ ὑδροκριτικὴ ῥάχις διευθύνεται ΝΑ. μέχρι τοῦ ὄρους *Παπυκίου* (κοινῶς *Καρτάλ*, 1.482 μ.). Ἐκ τούτου ἡ ῥάχις βαίνει πρὸς ΒΑ.Α. διεύθυνσιν, καθισταμένη βαθμηδὸν χαμηλοτέρα. Διὰ τοῦ αὐχένος *Πίραμος* (ὑψόμ. 886)

Digitized by Google

διέρχεται ἁμαξιτὸς ἐκ τῆς Δράμας εἰς τὴν Βουλγαριαν. Ἀπὸ τούτου, εἰς ἀνάπτυξιν 50 περίπου χιλιομέτρων, δηλαδὴ μέχρι τῶν ὀρέων Παπασλίκι (1.259 μ.) καὶ Τζαμὶ (1.268 μ.) οὐδεμία κορυφὴ ὑψοῦται ἄνω τῶν 1.000 μ. Πέραν τούτων ἡ ῥάχις καταπίπτει εἰς λόφους, διὰ τῶν ὁποίων κατέχεται ἡ πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ κάτω Ἕβρου τριτογενὴς χώρα. Ἡ εὐρεῖα αὐτη λοφώδης χώρα πρὸς Α. μὲν διατέμνεται ὑπὸ πλήθους παραποταμίων τοῦ Ἕβρου, πρὸς Ν. δὲ καταπίπτει εἰς τὴν θάλασσαν (παρὰ τὴν Ἀλεξανδρούπολιν) εἰς λόφους χαμηλοτέρους. Οἱ παράκτιοι λόφοι συνεχίζονται πρὸς Δ. κατὰ τὴν εὐθύγραμμον ἐνταῦθα ἀκτὴν μέχρι τῆς πεδιάδος τῆς Βιστωνίδος (Μπουροῦ, παρὰ τὸ Πόρτο-Λάγο), μεταξὺ τῶν ὁποίων ὕψιστον βουνὸν εἶναι ὁ *Ἴσμαρος* τῶν ἀρχαίων (κοιν. *Μαρώνεια*, 678 μ.). Οἱ λόφοι οὗτοι ἀποκλείουν τὸ λεκανοειδὲς καταβύθισμα τῆς Κομοτινῆς, διὰ τοῦτο δὲ τὰ εἰς αὐτὸ κατερχόμενα πολυάριθμα ῥεύματα ἐκτρέπονται πρὸς Δ. Συνέχεια τῆς πεδιάδος τῆς Βιστωνίδος εἶναι ἡ παραλία πεδιὰς τῆς Ξάνθης, τὴν ὁποίαν διασχίζει τὸ ποτάμιον Κόσινθος (Ἐσκετζέ). Ταύτης συνέχεια εἶναι ἡ πρὸς Δ. καὶ κατὰ τὸ δέλτα τοῦ Νέστου ποταμοῦ προσχωσιγενὴς πεδιάς. Τὸ ἀνατολικὸν τοῦτο τμῆμα τῆς Ροδόπης διαγράφεται δυτικῶς ὑπὸ τοῦ ῥοῦ τοῦ Νέστου διὰ βαθείας ἐντομῆς. Διὰ τοῦ ποταμοῦ τούτου καὶ τοῦ Στρυμόνος ὁρίζεται ὁ ὄγκος τοῦ *Ὀρβήλου*, τοῦ ὁποίου αἱ ὕψισται κορυφαὶ εὑρίσκονται ἐν τῇ Βουλγαρίᾳ (*Γὲλ τεπέ*, 2.681 μ.). Τὰ ἑλληνοβουλγαρικὰ σύνορα διαγράφονται κατὰ τὰς νοτίους τοῦ ὄγκου τούτου ὀροσειράς. Ἐνταῦθα τὸ ὄρος *Ἀλῆ Μπουτοὺς* (2.212 μ.) συνάπτεται μὲ τὸ *Ἄγκιστρον ἢ Τσιγγέλι* (1.308). Νοτιοανατολικῶς συνεχίζεται μὲ τὸ *Μαῦρον* ὄρος (*Καρᾶ*), ὑψούμενον ἄνωθεν τῆς Ἄνω Βροντῆς (1.652 μ.) καὶ τὸ *Μενοίκιον*, τοῦ ὁποίου ἡ κορυφὴ *Καραγκιὸζ Γκιὸλ* ἔχει ὕψος 1.963 μ. Τὸ ὄρος τοῦτο καταπίπτει εἰς τὰς λεκανοειδεῖς περιοχὰς καὶ πεδιάδας τῶν Σερρῶν (ΝΔ.) καὶ τῆς Δράμας (ΝΑ.). Ἀνατολικῶς τοῦ Μαύρου ὄρους σχηματίζεται κλειστὸν ὀροπέδιον μήκους 14 χλμ. καὶ ὕψους 550—600 μ., ἔνθα ἡ κωμόπολις Κάτω Νευροκόπιον (Ζίρνοβον). Ἡ ἐκ Δράμας διὰ τοῦ ὀροπεδίου ἁμαξιτὸς διέρχεται εὐκόλως τὸν πρὸς Β. αὐχένα (725 μ.) κατὰ τὴν μεθόριον, διὰ τοῦ ὁποίου κατέρχεται εἰς τὸ Νευροκόπιον τῆς Βουλγαρίας. Ἀνατολικῶς τῆς συγκοινωνιακῆς ταύτης ὁδοῦ ὑψοῦνται ἀτάκτως ὑψηλὰ πάλιν ὄρη, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ *Μπὸζ Ντὰγ* (2.284 μ.) εἶναι τὸ ὑψηλότερον τοῦ ἑλληνικοῦ Ὀρβήλου.

Ἐντομή, ἡ ὁποία ἐν εἴδει κοιλάδος διατείνεται ΝΑ. τοῦ ὀρεινοῦ τούτου συμπλέγματος κατὰ διεύθυνσιν Δ.ΝΔ.—Α.ΒΑ. καὶ ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται διὰ τὴν συγκοινωνίαν τῆς πεδιάδος τῆς Δράμας μετὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Νέστου (Μπουκίων), ἀποχωρίζει ἑτέραν ὀροσυστάδα. Τὸ ὕψιστον τῶν ὀρέων τούτων εἶναι τὸ *Χιονοβούνι* (1.262 μ.), πρὸς τὴν βορείαν πλευράν. Χαμηλὴ προέκτασις αὐτῶν ΝΔ. ἀποκλείει τῆς θαλάσσης τὴν πεδιάδα τῆς Δράμας καὶ ἑνοῦται μετὰ τοῦ παρακτίου ὄρους *Συμβόλου*. Κατὰ τὴν ὑπερβολὴν τῶν χαμηλῶν λοφοσειρῶν μεταξὺ τῆς Καβάλλας καὶ τῆς Δράμας εἶναι τὰ περίφημα *Στενὰ τῶν Κορπίλων* ἢ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς τὰ *Στενὰ τῆς Χρυσουπόλεως*. Τὸ παράκτιον ὄρος Σύμβολον, τοῦ ὁποίου ἡ ὑψίστη κορυφὴ (*Τσαλὶ*) μόλις φθάνει τὰ 695 μ., ἔχει διεύθυνσιν ΝΔ., σχηματίζον οὕτω προέκτασιν τῆς μακεδονικῆς εὐθυγράμμου ἀκτῆς. Μακρὰ καὶ εὔυδρος κοιλὰς ὁρίζει τὸ ὄρος τοῦτο ἀπὸ τὸ κατὰ πολὺ ὑψηλότερον *Παγγαῖον*, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ὁμαλὸν ἀναθόλωμα νοτίως τῆς πεδιάδος τῶν Σερρῶν. Εἰς τὴν ὑψίστην κορυφὴν τούτου *Πιλὰφ τεπὲ* (1.956 μ.) παράκειται ἡ κορυφὴ *Μάτι* (1.835 μ.). Τὸ πρὸς Β. τοῦ Παγγαίου λεκανοπέδιον τῶν Σερρῶν ἔχει διεύθυνσιν Ν.ΝΑ.—Β.ΒΔ. καὶ εἶναι ἰσοπεδωμένον ὑπὸ τῶν ἀποθεμάτων τοῦ Στρυμόνος ποταμοῦ, ὁ ὁποῖος κατέρχεται ἐνταῦθα ἐκ τῆς Βουλγαρίας, εὑρίσκων διέξοδον διὰ τοῦ στενοῦ τοῦ *Ροῦπελ*. Ἡ φάραγξ αὕτη προέρχεται ἐκ διαρρήξεως διευθυνομένης ἐκ Β. πρὸς Ν. καὶ ὁριζούσης τὸ πρὸς Δ. προωθημένον ὄρος *Κερκίνη* (*Μπέλες*). Τοῦτο προῆλθεν ἀπὸ διαρρήξεις καὶ κατακρημνίσεις τῶν πρὸς Β. καὶ Ν. περιοχῶν αὐτοῦ, δηλαδὴ τῆς κοιλάδος τοῦ Πόντου (Στρουμνίτσης) καὶ τῆς μεταξὺ τῆς λεκάνης τῆς Δοϊράνης καὶ τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Σερρῶν κοιλάδος. Τὸ ὄρος Κερκίνη ὑψώθη μεταγενεστέρως (κατὰ τὴν πλειστόκαινον περίοδον) καὶ μὲ τὰς ἀποκρήμνους κλιτῦς καὶ τὴν μακρὰν καὶ ὑψηλὴν ῥάχιν του ἀποτελεῖ ὀρεινὸν τεῖχος, χρησιμεῦον νῦν ὡς ὅριον μεταξὺ τῆς Ἑλλάδος ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς Βουλγαρίας καὶ Νοτιοσλαυΐας ἀφ' ἑτέρου. Ἡ ὑψίστη αὐτοῦ κορυφή, ἡ *Καλαμπάκα*, ἔχει ὕψος 2.031 μ., ἡ δὲ λεγομένη *Τριεθνὲς* (σημεῖον), ὅπου συναντῶνται τὰ ὅρια τῶν τριῶν κρατῶν, 1.883 μ. Παραλλήλως πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς πεδιάδος τῶν Σερρῶν διατείνεται χαμηλὸν ὀρεινὸν συγκρότημα, ἀποκλεῖον τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀξιοῦ ἀπὸ τὴν τοῦ Στρυμόνος (λεκανοπεδίου τῶν Σερρῶν). Πρὸς Ν. ὁρίζεται ὑπὸ τοῦ ἐκ διαρρήξεων καὶ μεταπτώσεων παραχθέντος κοιλώματος, ὅπου αἱ λίμναι Κορώνεια (τοῦ Λαγκαδᾶ) καὶ ἡ Βόλβη, διὰ τοῦ ὁποίου πάλαι διήρχετο ἡ Ἐγνατία ὁδὸς ἐκ τῆς Κεντρικῆς εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν. Σήμερον ἡ ἁμαξιτὸς διέρχεται διὰ τοῦ κεντρικοῦ μέρους τοῦ ὀρεινοῦ τούτου συγκροτήματος, κατὰ τὰ χαμηλὰ ὑψώματα τοῦ Λαχανᾶ. Τὸ πρὸς Β. τῆς διόδου ταύτης τμῆμα ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων *Δύσωρος*, κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ ὑψίστη κορυφή, καλουμένη κοινῶς *Κοτζάμπαλη*, ἔχει ὕψος 1.178 μ. Τὸ νότιον τμῆμα ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων *Βερτίσκος*, μὲ ὑψίστην κορυφὴν τὴν *Χαρβάτα* (παρὰ τὸν Σωχόν, 1.103 μ.). Διὰ τοῦ κοιλώματος τῆς Βόλβης ἀποχωρίζονται τὰ ὄρη τῆς Χαλκιδικῆς χερσονήσου. Κατὰ τὸ βόρειον αὐτῆς μέρος διατείνονται δύο κύριαι ὀροσειραί, κατὰ τὰς ὁποίας ὑψοῦνται τὰ ὄρη *Κισσὸς* (*Χορτιάτης*, 1.201 μ.) και ὁ *Ὑψίζωνος* (*Χολομών*, 1.165 μ.). Ὁ κατὰ τὸ ΝΑ ὅμως ἄκρον πυραμιδοειδὴς *Ἄθως* (*Ἅγιον ὄρος*) ὑψοῦται κατὰ τὴν ὁμώνυμον παραχερσόνησον εἰς 2.033 μ.

Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία. Ἡ κεντρικὴ καὶ εὐρεῖα πεδιὰς τῆς Μακεδονίας, ἡ Καμπανία ἢ τῆς Θεσσαλονίκης, ὑπὸ τοῦ Ἀξιοῦ, τοῦ Ἁλιάκμονος καὶ ἄλλων ποταμῶν διασχιζομένη καὶ ὑπ' αὐτῶν δημιουργηθεῖσα, ἐκτείνεται μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων ὀρεινῶν κρυσταλλοσχιστωδῶν ὄγκων, τῆς Ροδόπης πρὸς Α. καὶ τῆς Πελαγονικῆς πρὸς Δ. Βορείως τῆς πεδιάδος ταύτης καὶ κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ῥοῦ τοῦ Ἀξιοῦ παρεντίθεται μεταξὺ τῶν ὀρεινῶν ὄγκων ζώνη μὲ χαρακτηριστικὰς λεπιοειδεῖς πτυχάς, ἡ ὁποία συνεχίζεται πρὸς Β. καὶ ΒΔ. πέραν τῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας, ὡς καὶ τῆς σερβικῆς. Διὰ διαρρήξεων καὶ ἐγκατακρημνίσεων ἔχουν σχηματισθῆ ἐνταῦθα αἱ λεκάναι τῆς Γευγελῆς καὶ τῆς Δοϊράνης. Πρὸς Δ. τῆς λοφώδους περιοχῆς τῆς Γευγελῆς, καθ' ἣν ἡ μετὰ τῆς Νοτιοσλαυΐας ὁροθετικὴ γραμμή, ὑψοῦται ἀποτόμως ὁ ὄγκος τῆς *Δζένας*, ἢ τὰ ὄρη τῆς Ἀλμωπίας, μὲ ἐντόνως μεταμεμορφωμένα πετρώματα, κατὰ τὰ ὁποῖα ὁ ὑδροκρίτης τοῦ παραποτάμου τοῦ Ἀξιοῦ Ἐρίγωνος καὶ τοῦ Ροιδίου (Μογλενίτικου). Ἡ κυρία τῆς Δζένας κορυφὴ ὑψοῦται 2.071 μ., ἡ δὲ ὑψίστη, ἡ *Πόρτα*, φθάνει τὰ 2.181. Ὁ ὄγκος οὗτος ἐσχηματίσθη κατὰ τὸν παλαιοζωϊκὸν αἰῶνα καὶ κατετεμαχίσθη κατὰ μεταγενεστέρας περιόδους. Ἡ πρὸς Δ. προέκτασις τῶν ὀρέων τούτων συνδέεται μετὰ τοῦ ὑψηλοῦ ὄρους Βόρα (*Καϊμακτσαλάν*, 2.524 μ.), τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς τὸ πελαγονικὸν κρυσταλλοσχιστῶδες σύστημα. Τοῦτο καταπίπτει πρὸς Δ. μὲν εἰς τὸ λεκανοπέδιον τῆς Πελαγονίας (Μοναστηρίου—Φλωρίνης), πρὸς Ν. δ' εἰς τὴν δίοδον τῆς Ἐδέσσης, διὰ τῆς ὁποίας τελεῖται ἡ συγκοινωνία μεταξὺ τῆς Κεντρικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Τὰ δ' ὄρη τῆς Ἀλμωπίας, ἀνατολικῶς τοῦ ὁμωνύμου λεκανοπεδίου, συνέχονται μετὰ τοῦ πολυκορύφου *Παΐκου*, τοῦ ὁποίου ἡ ὑψίστη κορυφὴ *Πόγλετι* φθάνει τὰ 1.650 μ.

Πρὸς Ν. τῆς διόδου τῆς Ἐδέσσης ὑψοῦται κατὰ μεσημβρινὴν γραμμὴν τὸ πρὸς τὴν Καμπανίαν καταπῖπτον δασῶδες ὄρος *Βέρμιον*, τοῦ ὁποίου ἡ μὲν κυρία κορυφή, *Ἅγιον Πνεῦμα* ἢ *Τοῦρλα*, ἔχει 2.016 μ., ἡ δ' ὑψίστη ἀλλ' ὁμαλή, *Ἰσανακτσῆ*, 2.061. Τὸ Βέρμιον ἐκτείνεται ἐπ' ἀρκετὸν πλάτος ἀπὸ τῆς Καμπανίας μέχρι τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Ἐορδαίας. Πρὸς Ν. διακλαδίζεται πολυειδῶς πρὸς τὸ κλιμακωτὸν ὀροπέδιον τῆς Κοζάνης καὶ πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ μέσου Ἁλιάκμονος. Ἡ συνέχεια τοῦ ἀνατολικοῦ τούτου τμήματος τοῦ πελαγονικοῦ συστήματος διασχίζεται ὑπὸ τοῦ Ἁλιάκμονος ποταμοῦ κατὰ Β.ΒΑ. διεύθυνσιν ὑπὸ ἀποτόμου φάραγγος, διὰ τοῦτο δὲ ἡ ἐκ Κοζάνης πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην δημοσία ὁδὸς ἀναγκάζεται νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὰ ὕψη τοῦ ὄρους μέχρι 1.280 μ. (δίοδος τῆς Καστανιᾶς). Τὰ πέρα τοῦ Ἁλιάκμονος ὄρη ὑπάγονται εἰς τὸ ὄρος *Πίερος* (Πιέρια ὄρη), τοῦ ὁποίου ἡ κορυφὴ *Φλάμπουρο* φθάνει εἰς ὕψος 2.199 μ. Ἡ πρὸς τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον χαμηλὴ διακλάδωσις σχηματίζει τὴν πάροδον τῆς Πύδνας, ἡ ὁποία ἐκ τῆς πεδιάδος τῆς Καμπανίας ἄγει εἰς τὴν ἀνατολικῶς τοῦ Πιέρου ἐκτεινομένην παράλιον πεδιάδα τῆς Πιερίας (Κατερίνης). Τὸ ὄρος Πίερος, ὡς καὶ ὁ συνεχόμενος ὑψηλὸς *Ὄλυμπος*, εἶναι τὸ ὅριον τῶν χωρῶν Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας· ἀπὸ τοῦ Ὀλύμπου ὁρίζεται διὰ τῆς διόδου καὶ στενωποῦ τῆς Πέτρας, διὰ τῆς ὁποίας διέρχεται ἡ ἀπὸ Θεσσαλίας πρὸς τὴν Κεντρικὴν Μακεδονίαν ἁμαξιτός, ὑπερβαίνουσα τὸν αὐχένα *Παλιοδέρβενα* (ὑψόμ. 1.050). Ὄχι μακρὰν ταύτης ἑτέρα ὁδός, ἡ τοῦ *Σαρανταπόρου*, διέρχεται τὴν ὁμώνυμον στενωπὸν (τὴν *Βολουστάναν* τῶν Βυζαντινῶν), ἀνερχομένην εἰς ὕψος 918 μ., καὶ ἄγει εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν. Τὸ μεταξὺ τῶν δύο τούτων διόδων ὄρος εἶναι ὁ *Τιτάριος*, τοῦ ὁποίου ἡ κορυφὴ *Καλαμαριὰ* φθάνει τὰ 1.829 μ., δυτικῶς δὲ τῆς Βολουστάνας τὰ χαμηλότερα *Καμβούνια* ὄρη, τῶν ὁποίων ἡ ὑψηλοτέρα κορυφὴ *Φλάμπουρο* εἶναι 1.377 μ. ὕψους. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῶν λεκανοπεδίων τῆς Πελαγονίας καὶ Ἐορδαίας διήκει μακρὰ ὀροσειρὰ κατὰ διεύθυνσιν Β.ΒΔ.—Ν.ΝΑ., ἡ ὁποία χωρεῖ πρὸς τὰ Καμβούνια καὶ ἀποκλείει τὴν δυτικὴν περιοχὴν τοῦ ἄνω Ἁλιάκμονος. Τὸ βορειότερον καὶ ὑψηλότερον ταύτης τμῆμα εἶναι τὸ ὄρος *Βαρνοῦς*, ὁ ὁποῖος κλείει πρὸς Δ. τὸ λεκανοπέδιον τῆς Πρέσπας. Σειρὰ κορυφῶν, ὑπερβαινουσῶν τὰ 2.000 μ., μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὑψηλοὶ αὐχένες, ἀποτελοῦσιν ἐνταῦθα ἐμπόδιον διὰ τὴν πρὸς τὴν περιοχὴν τῆς Δασσαρητίας (ἔνθα καὶ ἡ Κορυτσὰ) συγκοινωνίαν. Ἡ ὑψίστη κορυφὴ τοῦ Βαρνοῦντος, τὸ *Περιστέρι*, ὑψοῦται 2.532 μ., ἡ δὲ κατὰ τὴν ὁροθετικὴν γραμμὴν *Γκάρβανι* 2.334. Νοτιώτερον ταύτης ἁμαξιτὸς διέρχεται τὸν αὐχένα τοῦ *Πισοδερίου* ἢ *Βίγλας* (1.527 μ.), ἑνοῦσα τὴν Φλώριναν μετὰ τῆς περιφερείας τῆς Καστορίας καὶ τῆς Κορυτσᾶς. Ἐκεῖθεν αἱ κορυφαὶ ἐξακολουθοῦν χαμηλότεραι τῶν 2.000 μ. καὶ μόνον τὸ κωνοειδὲς *Βίτσι* ὑψοῦται εἰς 2.128 μ. Ἀπὸ τῆς κορυφῆς *Τσουλίνα* (1.684 μ.) ἡ κορυφογραμμὴ καταπίπτει εἰς τὴν δίοδον τῆς Κλεισούρας (1.200 μ.), τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ ἁμαξιτός. Εἰς σειρὰν ἀκολουθουσῶν κορυφῶν διακρίνεται τὸ ὄρος *Σινιάτσικον* (2.111 μ.), ἡ *Βέλλια* (1.762 μ.) καὶ ὁ *Μπούρινος* (1.866). Μεταξὺ τῶν δύο τελευταίων ἀνοίγεται μακρὰ στενωπὸς (*Μπογάζι*), διὰ τῆς ὁποίας διέρχεται ἡ ἑνοῦσα ὁδὸς τὴν Κοζάνην μετὰ τῆς Νεαπόλεως καὶ τῶν Γρεβενῶν.

Ἤπειρος. Ὑψηλοτέρας κατά τι κορυφὰς καὶ δυσχερεστέρας διόδους σχηματίζει ἡ πέρα (πρὸς Δ.) τῆς κοιλάδος τοῦ Ἁλιάκμονος παράλληλος ὀροσειρὰ τῆς Πίνδου, ἡ ὁποία ἀνήκει εἰς τὰ δυτικὰ πτυχωσιγενῆ ὄρη, τῶν ὁποίων ἡ πτύχωσις ἀνάγεται εἰς τὴν ὀλιγόκαινον (ἢ καὶ μειόκαινον) ἐποχήν. Ὑπὸ τὸ ὄνομα *Πίνδος* νοοῦμεν τὴν μακρὰν ὀροσειρὰν μὲ τὴν ποικιλίαν τῶν διακλαδώσεων αὐτῆς, ἡ ὁποία, ὡς συνέχεια τῶν ἀλβανικῶν ὀρέων, ἄρχεται ὑψουμένη ἀπὸ τῆς κοιλάδος τοῦ Δεβόλη, κατὰ τὸ χωρίον Τσαγκόνι, ἐν τῷ ἀλβανικῷ ἐδάφει, καὶ διήκει κατὰ νοτίαν ἕως Ν. ΝΑ. διεύθυνσιν, ὁρίζουσα τὴν Ἤπειρον ἀπὸ τῆς Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας. Τὸ ἄνωθεν τῆς Κορυτσᾶς ἐπὶ τοῦ ἀλβανικοῦ ἐδάφους ὄρος *Μαρόβα* (ὑψίστη κορυφὴ 1.807 μ.) συνέχεται πρὸς Ν. μετὰ τοῦ Γράμμου (2.520 μ.), κατὰ τὸν ὁποῖον ἄγονται τὰ ἑλληνοαλβανικὰ ὅρια. Βαθεῖα ἐντομὴ τῶν πρὸς Ν. τοῦ Γράμμου ὀρέων, καθ' ἣν ῥέει ὁ ποταμὸς τῆς Ἠπείρου *Σαρανταπόταμος* (παραπόταμος τοῦ Ἀώου), ὁρίζει τὸ ὄρος *Βόϊον* ἢ *Βοῖον* (νῦν *Σμόλικας*, 2.633 μ.), τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ ὕψος ἔρχεται ἀμέσως μετὰ τὸν Ὄλυμπον. Νοτιώτερον ἡ ὀρεινὴ αὕτη ζώνη καθίσταται εὐρυτέρα, ἀπαρτίζουσα τὴν γραφικὴν ὀρεινὴν χώραν τοῦ Ζαγορίου, πλαισιουμένην πρὸς Α. μὲν ὑπὸ τῶν ὀρέων *Αὐγὸ* (2.176 μ.), *Φλέγκα* (2.157), *Κατάρα* (1.789) καὶ *Βούλγαρος* (1823), πρὸς Δ. δ' ὑπὸ τῆς *Τύμφης* (*Πάπιγγον* ἢ *Γκαμήλα*, 2.480 μ.) καὶ τοῦ *Μιτσικελίου* (1.810). Ἔκ τινος ὀροπεδίου τοῦ Ζαγορίου πηγάζει ὁ Ἀῷος (Βογιοῦσα), ὁ ὁποῖος κατ' ἀρχὰς ἔχει βορείαν διεύθυνσιν, ἔπειτα ὅμως, στρεφόμενος πρὸς Δ. διασχίζει τὴν πρὸς Δ. ὀροσειρὰν (βορείως τῆς Τύμφης) κατὰ ἐγκαρσίαν βαθυτάτην χαράδραν 400 μ. ὕψους (*στενὰ τοῦ Ἀῴου ἢ Στόμιον*), ὅπως ἐξέλθῃ εἰς τὴν κοιλάδα τῆς Κονίτσης. Ὁμοίαν βαθυτάτην χαράδραν σχηματίζει νοτιώτερον καὶ ὁ παραπόταμος τοῦ Ἀῴου *Βοϊδομμάτης* ὑπὸ τὸ ὄνομα *Βῖκος*. Τὴν δὲ πρὸς Ν. τοῦ Ζαγορίου ἀνοιγομένην κοιλάδα διατρέχει ὁ ἄνω ῥοῦς τοῦ Ἀράχθου ποταμοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει τὰς πηγάς του παρὰ τὸ Μέτσοβον. Παρὰ τὸ χωρίον τοῦτο εἶναι καὶ ἡ κυριωτέρα δίοδος τῆς Πίνδου *Ζυγὸς* (ὑψόμ. 1.650), ἡ ὁποία ἄγει ἐκ τῆς Ἠπείρου πρὸς τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Μακεδονίαν. Διὰ τῆς διόδου ταύτης ἡ Πίνδος διακρίνεται εἰς τὴν Βόρειον Πίνδον καὶ τὴν Νότιαν. Αὕτη ἀπὸ τοῦ Ζυγοῦ ὑψοῦται ἀποτόμως εἰς κεντρικὸν κόμβον ὑπὸ τὸ ὄνομα *Λάκμος* (*Περιστέρι* 2.294 μ.). Ἐκ τοῦ ὄρους τούτου διακρίνονται νοτιώτερον αἱ παραλλήλως βαίνουσαι ὀροσειραὶ τῆς Νοτίου Πίνδου (ἐν τῇ Παλαιᾷ Ἑλλάδι), τῶν ὁποίων κυριωτέρα εἶναι ἡ σχηματίζουσα τὸν ὑδροκρίτην τῶν ποταμῶν Ἀχελῴου καὶ Πηνειοῦ. Κατὰ ταύτην ὑψοῦνται κατὰ σειρὰν αἱ κορυφαὶ ἢ τὰ ὄρη *Δοκίμι* (1.971 μ.), *Κέδρος* (1.796 μ.), *Μπάμπα* (ἢ *Τριγγία*, 2.204 μ.), *Νεράϊδα* (2.067 μ.), *Λουπάτα* (2.066 μ.), *Καραβούλα* (1.862 μ.), *Καράβα* (2.184 μ.), *Βουτσικάκι* (2.154 μ.), *Ντελιδίμι* (2.164 μ.), συνέχεια δὲ τούτων εἶναι τὰ ὄρη τῶν Ἀγράφων καὶ τὰ λοιπὰ αἰτωλικὰ ὄρη μέχρι τοῦ Κόρακος. Ἀνατολικὴν ὀροσειράν, καταπίπτουσαν εἰς τὴν θεσσαλικὴν πεδιάδα, σχηματίζει τὸ ὄρος *Κερκέτιον* (*Κόζακας*), τοῦ ὁποίου ἡ ὑψίστη κορυφὴ *Ὀρνιοφωλιὰ* φθάνει τὰ 1.901 μ. Ἔτι ὑψηλότερα ὄρη εἶναι τὰ τῆς δυτικῆς ὀροσειρᾶς, τὰ *Ἀθαμανικὰ* (*Τζουμέρκα*). Ἀμέσως νοτίως τοῦ Λάκμου ὑψοῦνται τὰ ὄρη *Καταραχιὰ* (2.280 μ.) καὶ *Κακαρδίτσα* (2.429 μ.), περαιτέρω ἡ *Στρουγκούλα* (2.018 μ.), τὸ *Καταφύδι* (2.396 μ.), ὁ *Κοκκινόλακκος* (1.750 μ.), οἱ *Ἀετοὶ* (1.851 μ.), τὸ *Γάβροβον* (1.782 μ.), ἡ *Ἀλίνδα* (1.540 μ.). Ἑτέρα ὀροσειρά, πρὸς Δ. τοῦ Ἀράχθου, φέρει γενικῶς τὸ ὄνομα *Ξεροβούνι* (1.471 μ.). Τὰ λοιπὰ ὄρη τῆς Ἠπείρου, πρὸς Δ. τῆς Πίνδου, ἀνήκοντα εἰς τὴν καλουμένην Ἰόνιον ζώνην, ἀνυψοῦνται κατὰ τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν εἰς 3 ὑπερκειμένας πτυχάς, ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν δὲ σκελῶν τῶν ἀσβεστολιθικῶν τούτων ὀρέων ἵστανται τὰ πετρώματα τοῦ φλύσχου τῆς ἠωκαίνου-ὀλιγοκαίνου περιόδου,

Digitized by Google

Δύο σπουδαῖα βυθίσματα σχηματίζονται πρὸς Δ. τοῦ Μιτσικελίου καὶ τοῦ Ξεροβουνίου. Τὸ λεκανοπέδιον τῶν Ἰωαννίνων (ὑψόμ. 480 μ.), τὸ ὁποῖον φέρει καὶ ὁμώνυμον λίμνην, καὶ τὸ Ἀμβρακικόν, προσχωσιγενὲς βαθύπεδον κατὰ τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον. Μεγαλοπρεπὴς ὑψώνεται ΝΔ. τοῦ ὀροπεδίου τῶν Ἰωαννίνων ὁ *Τόμαρος* (*Ὀλύτσικα* 1.816 μ.), ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὰ ΒΔ. συνεχόμενα ὄρη χωρίζεται διὰ τοῦ ποταμοῦ Θυάμιδος (Καλαμᾶ), ὁ ὁποῖος διατέμνει ἐγκαρσίως ἐνταῦθα τὰς ὀροσειράς. Βορειοδυτικῶς ὑψοῦνται εἰς ὀροσειρὰν ἡ *Σούτιστα* (1.800 μ.), τὸ *Καρβουνο* (1.750 μ.) καὶ ὁ *Ἀϊλιᾶς* (1.514 μ.), πέραν τοῦ ὁποίου ταπείνωσις τοῦ ἐδάφους ἐπιτρέπει τὴν διάβασιν τῆς ἁμαξιτοῦ Ἰωαννίνων - Ἀργυροκάστρου. Βορειότερον ὑψοῦνται τὰ ὄρη *Νεμέρτσκα* (2.590 μ.), πρὸς τὰ ὁποῖα ἐπεκτείνεται ὀροσειρὰ ἐκ τοῦ πινδικοῦ Γράμμου (*Κάμνια*, 2.140 μ.). Μεταξὺ τούτων σχηματίζονται μακρότερα στενὰ τοῦ ποταμοῦ Ἀώου, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τῆς συμβολῆς τοῦ Σαρανταπόρου μετ' αὐτοῦ εἰσέρχεται εἰς τὴν Ἀλβανίαν. Παράλληλον διεύθυνσιν ἔχει καὶ ὁ δυτικώτερος αὐτοῦ παραπόταμος, ὁ *Δρῖνος* (τοῦ Ἀργυροκάστρου), καθ' ὃν ἀνοίγεται καὶ ποταμία κοιλάς. Δυτικωτέραν ὀροσειρὰν ἀποτελοῦν τὰ ὄρη τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Παραμυθιᾶς (1.502 μ.), ὑψούμενα γυμνὰ ΝΔ. τοῦ Τομάρου. Ταῦτα προεκτείνονται ΒΔ. πέρα τοῦ Θυάμιδος, ὑψούμενα εἰς τὰ ἑλληνοαλβανικὰ ὅρια, ὅπου τὰ ὄρη *Μουργάνα* (2.124 μ.) καὶ *Στουγάρα* (2.100 μ.). Πέραν τούτων, ἐν τῇ Βορείῳ Ἠπείρῳ, ἀκολουθοῦν τὸ *Πλατυβούνι* (*Μάλι Ιιέρ*, 1.900 μ.), ἡ *Σουχαγκόρα* (1.800 μ.) κ. ἄ. Μᾶλλον διακεκομμένη εἶναι ἡ παρακτία ὀροσειρά. Τὰ νοτιοανατολικὰ ταύτης ὄρη εἶναι χαμηλὰ καὶ ὀλίγου λόγου ἄξια· τὰ βορειοδυτικά ὅμως εἶναι συνεχῆ, ὑψηλὰ καὶ ἀπόκρημνα, φέροντα τὸ ὄνομα *Κεραύνια* (κοιν. *τῆς Χιμάρας*), τῶν ὁποίων ἡ κορυφὴ *Τσίκα* ἔχει ὕψος 2.050 μ.

Θεσσαλία. Τὸ βορειοανατολικώτατον ἄκρον τῆς Θεσσαλίας διαμορφώνει τὸ ὕψιστον τῶν ἑλληνικῶν ὀρέων, ὁ ὀγκώδης Ὄλυμπος. Διακρίνεται εἰς τὸν *ὑψηλὸν Ὄλυμπον*, τοῦ ὁποίου πολλαὶ κορυφαὶ ὑψοῦνται ὑπὲρ τὰ 2.500 μ. (ὑψίστη ὁ *Μύτικας*, 2.917 μ.), καὶ τὸν *Κάτω Ὄλυμπον* (ΝΑ.), μὲ ὑψίστην κορυφὴν τὴν *Μεταμόρφωσιν* (1.590 μ.). Ὁ Ὄλυμπος εἶναι ἐκ τῶν ὡραιοτέρων ὀρέων τῆς Ἑλλάδος, μὲ πυκνὰ δάση, ἰδίᾳ ἐν τῷ Κάτω Ὀλύμπῳ. Ἀνήκει εἰς τὸ κρυσταλλοσχιστῶδες μακεδονοθρακικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον συνεχίζεται καθ' ὅλην τὴν ΒΑ. πλευρὰν τῆς Θεσσαλίας. Συνέχεια τοῦ Ὀλύμπου εἶναι ἡ *Ὄσσα* (*Κίσσαβος*, 1.978 μ.), διαμορφουμένη ὡς τεράστιος κῶνος, ἄλλοτε μὲν συνδεομένη μετὰ τοῦ Ὀλύμπου, νῦν δὲ διαχωριζομένη διὰ τῆς διαβρωσιγενοῦς κοιλάδος τῶν Τεμπῶν. Πέρα τῆς Ὄσσης συνεχίζεται διὰ τοῦ Μαυροβουνίου τὸ δασῶδες *Πήλιον* (1.618 μ.), τὸ ὁποῖον ὡς ῥηξιγενὴς περιοχὴ κατέχει ὁλόκληρον τὴν χερσόνησον Μαγνησίαν. Τὰ πρὸς Β. ὄρη τῆς Θεσσαλίας, τὰ ὁποῖα εἶναι κοινὰ μετὰ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ διατείνονται δυτικῶς τοῦ Ὀλύμπου, εἶναι ὁ *Τιτάριος*, τὰ *Καμβούνια*, ἡ *Βουνάσα* (1.588 μ.) καὶ τὰ *Χάσια* (κορυφὴ *Μητρίτσα*, 1.381 μ.), τὰ ὁποῖα συνίστανται ἐκ νεογενῶν πετρωμάτων, συναπτομένων μετὰ τῆς Πίνδου πρὸς Δ. καὶ βορείως τοῦ Ζυγοῦ. Πρὸς Δ. εἶναι τὰ ὄρη τῆς Νοτίου Πίνδου, τὰ ὁποῖα καταπίπτουν ἐνταῦθα ἀποτόμως. Ἡ πρὸς τὴν Ἤπειρον δίοδος διὰ τοῦ Ζυγοῦ ἄρχεται βορείως τοῦ Κερκετίου, ἐνῷ νοτίως τούτου ἡ ἀνατολικὴ τῆς Πίνδου ὀροσειρὰ καθίσταται οὐ μόνον χαμηλή, ἀλλ' ἀνοίγονται διὰ ταύτης καὶ δύο φάραγγες ὡς δίοδοι πρὸς τὴν κεντρικὴν ὀροσειρὰν τῆς Πίνδου, ἡ *Πόρτα* καὶ τὸ *Πορτί*. Ἡ ὀροσειρὰ περαιτέρω σχηματίζει τὸν ὑδροκρίτην μεταξὺ τῶν παραποτάμων τοῦ Πηνειοῦ καὶ τοῦ ἄνω ῥοῦ τοῦ παραποτάμου τοῦ Ἀχελῴου *Μέγδοβα*, χωρὶς νὰ λαμβάνῃ σημαντικὰ ὕψη. Νοτιοανατολικώτερον ὑψοῦνται κατὰ σειρὰν τὰ ἐκ φλύσχου συνιστάμενα ὄρη *Ἴταμος* (1.373 μ.), *Καπροβούνι* (1.447 μ.), *Βουλγάρα* (1.654 μ.), *Λιπούχι* (1.420 μ.) καὶ *Ἅγιος Ἠλίας* (1.280 μ.), ἐκ τοῦ ὁποίου ἡ ὀροσειρὰ στρέφεται αἰσθητῶς πρὸς Α. ἀποτελοῦσα τὴν Ὄθρυν, τὸ φυσικὸν πρὸς Ν. ὅριον τῆς Θεσσαλίας. Ἡ δυτικὴ Ὄθρυς σχηματίζει τὸν ὑδροκρίτην τοῦ Πηνειοῦ καὶ Σπερχειοῦ καὶ ἔχει διαβάσεις ὕψους 750—800 μ. (*Μοχλούκα*, *Κουρνόβου*, *Δερβὲν Φούρκα*), κορυφὰς δὲ μέχρις 900 μ. Ἡ κεντρικὴ Ὄθρυς (*βουνὰ τῆς Γκούρας*) ἀνήκει εἰς τὴν ὀρεινὴν ζώνην τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, ἔχουσα ἐνταῦθα τὰς ὑψίστας κορυφὰς *Ἅγιον Ἠλίαν* (1.694 μ.), *Μαυρίκαν* (1.578 μ.) καὶ *Γερακοβούνι* (1.726 μ.). Τὸ δ' ἀνατολικὸν αὐτῆς τμῆμα, τὰ ὄρη τῆς *Γαβριανῆς*, ἀνήκουν εἰς τὰ ἀνατολικὰ τῆς Θεσσαλίας ὄρη, ἀπομονωθέντα ἐκ τοῦ Πηλίου διὰ τοῦ καταβυθίσματος τοῦ Παγασιτικοῦ. Εἰς τὴν κρυσταλλοσχιστώδη ταύτην περιοχὴν τὸ μάρμαρον διαμορφοῖ ἀποτόμους κορμούς, ὡς τὰ ὄρη *Χλωμὸν* (893 μ.) καὶ *Τραγοβούνι* (642 μ.). Οὕτως ἡ Θεσσαλία ἐξ ὅλων τῶν πλευρῶν περιβάλλεται ὑπὸ ὀρέων, τῶν ὁποίων ἡ κυκλικὴ διάταξις διακόπτεται εἰς δύο θέσεις· διὰ τοῦ ῥήγματος τοῦ Παγασιτικοῦ κόλπου καὶ διὰ τῆς κοιλάδος καὶ φάραγγος τῶν Τεμπῶν, μεταξὺ Ὀλύμπου καὶ Ὄσσης. Πρὶν ἢ ἡ δύναμις τῆς διαβρώσεως τῶν ὑδάτων τῆς Θεσσαλίας ἀνοίξῃ τὴν βαθεῖαν ταύτην ἐντομήν, διὰ τῆς ὁποίας σήμερον ὁ Πηνειὸς ἐξέρχεται εἰς τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον, ἐν τῷ μέσῳ τῆς θεσσαλικῆς λεκάνης συνηθροίζετο τὸ ὕδωρ εἰς ὑπερμεγέθη λίμνην· σήμερον ἔτι ἡ ἀπορροὴ τῶν ὑδάτων τῆς χώρας δὲν εἶναι πλήρης· πλὴν ἑλωδῶν τινων ἐκτάσεων, εἰς ἵζημα τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν ΝΑ. περιφέρειαν σχηματίζεται ἡ λίμνη *Βοιβηΐς* (*Κάρλα*), τῆς ὁποίας τὰ ὕδατα δὲν δύνανται νὰ ῥεύσουν πρὸς τὸν Πηνειόν.

Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Θεσσαλίας δὲν εἶναι ἑνιαία πεδιάς, ἀλλὰ διατέμνεται ὑπὸ σημαντικῶν ὑψωμάτων καὶ λόφων. Τὸ ΝΑ. τμῆμα τῆς χώρας, τὸ ὁποῖον βρέχεται ἀμέσως ὑπὸ τοῦ Παγασιτικοῦ, ὁρίζεται πρὸς Δ. ὑπὸ διακλαδώσεων τῆς κεντρικῆς Ὄθρυος (*Κασσιδιάρης* 1.150 μ., *Τσιραγιώτικα βουνά)*, αἵτινες ΒΑ. μὲν προεκτείνονται διὰ χαμηλῶν λοφοσειρῶν μέχρι τοῦ Πηλίου, ΒΔ δὲ (*Μαυροβούνι*, 726 μ.) διατρέχουν ἐγκαρσίως τὴν χώραν, διαιροῦσαι ταύτην εἰς δυτικὴν λεκάνην (90—170 μ. ὑψ.) καὶ εἰς ἀνατολικὴν (45—90 μ.). Αἱ θεσσαλικαὶ αὗται πεδιάδες εἶναι ἐκ τῶν εὐρυτέρων τῆς Ἑλλάδος· καὶ ἡ μὲν δυτικὴ κατέχει ἐπιφάνειαν 1.267 τετρ. χλμ., ἡ δ' ἀνατολικὴ 590. Ἰδία μικρὰ πεδιὰς εἶναι ἡ τῆς Ἐλασσόνος, ἡ ὁποία χωρίζεται ἀπὸ τῆς δευτέρας διὰ προβούνων τοῦ Κάτω Ὀλύμπου καὶ τῆς ὁποίας τὰ ὕδατα ἐξέρχονται διὰ τοῦ *Εὐρώπου* (ἢ *Τιταρησίου*) ποταμοῦ, ὁ ὁποῖος διασχίζει τοὺς προβούνους τούτους διὰ τῆς φάραγγος *Μπουγάζι*, ὅπως ἐξέλθῃ εἰς τὴν ἀνατολικὴν πεδιάδα, δηλαδὴ τὴν τῆς Λαρίσης-Τυρνάβου. Ἡ ἀρχαία πολιτικὴ διαίρεσις τῆς Θεσσαλίας στηρίζεται εἰς τὴν φυσικὴν διαμόρφωσιν ταύτης. Ἡ δυτικὴ Θεσσαλία, κατὰ τὴν ὁποίαν συναθροίζονται τὰ ὕδατα τοῦ Πηνειοῦ ποταμοῦ πρὶν ἢ διαπεράσουν τὴν κεντρικὴν λοφοσειρὰν διὰ τοῦ στενοῦ τοῦ Καλαμακίου, ἀπετέλει τὴν *Θεσσαλιώτιδα*, ἡ βορειοτέρα ὀρεινὴ χώρα τὴν *Ἑστιαιώτιδα*, ἡ βορειοανατολικὴ τὴν *Περραιβίαν*, ἡ ἀνατολικὴ πεδιὰς τὴν *Πελασγιώτιδα*, ἡ ὀρεινὴ ἀνατολικὴ χώρα τὴν *Μαγνησίαν* καὶ ἡ νοτιοανατολικὴ χώρα μετὰ τῆς Ὄθρυος τὴν *Φθιώτιδα*.

Στερεὰ Ἑλλάς. Εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα ἐξακολουθοῦν αἱ ὀρειναὶ ζῶναι τῆς Πίνδου καὶ τῆς Ἰονίου περιοχῆς. Τὸ καταβύθισμα τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου χωρίζει τὰ πτυχωσιγενῆ ὄρη τῆς Δυτικῆς Ἠπείρου ἀπὸ τὰ Ἀκαρνανικά, παρουσιάζοντα πτυχὰς κατὰ ἐπικρατοῦσαν διεύθυνσιν ἐκ Β.ΒΔ. πρὸς Ν.ΝΑ. μὲ μεταγενέστερα ἱζήματα περιωρισμένης ἐκτάσεως. Τὰ ὕψιστα τῶν ἀκαρνανικῶν ὀρέων εἶναι ἡ *Ὑψηλὴ κορυφὴ* (1.589 μ.), ὁ *Μπούμιστος* (1.573 μ.) καὶ τὸ *Περγαντὶ* (1.428 μ.)· ἀνατολικῶς αὐτῶν χαμηλὴ λοφοσειρὰ καταπίπτει εἰς μακρὸν καταβύθισμα ἐκ Β. πρὸς Ν., τὸ Αἰτωλοακαρνανικόν, τὸ ὁποῖον, ἀρχόμενον ἐκ τοῦ νοτιοανατολικοῦ μυχοῦ τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, πλησιάζει εἰς τὴν λιμνοθάλασσαν τοῦ Μεσολογγίου, πρὸ τῆς ὁποίας στρέφεται πρὸς Α., ἐκτεινόμενον οὕτω εἰς μῆκος 60 περίπου χιλιομέτρων. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν τούτου τμῆμα (πεδιὰς τοῦ Ἀγρινίου) εἶναι αἱ δύο μεγάλαι λίμναι, *Κωνώπη* (τοῦ *Ἀγγελοκάστρου*) καὶ *Τριχωνὶς* (τοῦ *Ἀποκόρου*). Τὸ καταβύθισμα τοῦτο διατέμνεται ἐγκαρσίως ὑπὸ τοῦ Ἀχελῴου ποταμοῦ, ὁ ὁποῖος διὰ στενῆς κοιλάδος εὑρίσκει διέξοδον εἰς τὴν θάλασσαν· κατὰ τὰς ἐκβολάς του ἐδημιούργησεν ἑλώδη προσχωσιγενῆ πεδιάδα, ἐν μέσῳ τῆς ὁποίας ἐξέχουν ἐξηπειρωθεῖσαι ἤδη νησῖδες. Ἡ παραλία ἐνταῦθα πεδιὰς τοῦ Μεσολογγίου ἐξακολουθεῖ ἀνατολικώτερον καὶ συνέχεται μετὰ τῆς προσχωσιγενοῦς πεδιάδος τοῦ ποταμοῦ *Εὐήνου (Φίδαρη)*· κατὰ μῆκος αὐτῆς σχηματίζεται ἡ τεναγώδης λιμνοθάλασσα τοῦ Μεσολογγίου. Εἰς τὸ μεταξὺ τῆς πεδιάδος ταύτης καὶ τῆς λιμνώδους περιοχῆς τοῦ καταβυθίσματος ὑψοῦται τὸ ὄρος *Ἀράκυνθος* (*Ζυγός*, 955 μ.). Τὸ παρὰ τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον *Μακρυνόρος* συνίσταται ἐκ φλύσχου, ὁ δὲ ἀνατολικῶς τῆς λίμνης Λιμναίας *Θύαμις* (*Πεταλᾶς*, 715 μ.), ὅπως καὶ τὸ δυτικῶς τοῦ Ἀχελῴου *Γάβροβον*, ἀποτελοῦν συνέχειαν τῶν ἠπειρωτικῶν Ἀθαμανικῶν ὀρέων. Μεγαλοπρεπέστερα εἶναι τὰ βορειοανατολικὰ καὶ ἀνατολικὰ ὄρη τῆς Αἰτωλίας (*Αἰτωλικαὶ Ἄλπεις*). Διὰ τὸν προσδιορισμὸν τῆς διευθύνσεως αὐτῶν ὀλίγον βοηθοῦσιν αἱ κοιλάδες τῶν ποταμῶν· οἱ παραπόταμοι τοῦ Ἀχελῴου *Ἀγραφιώτικος* καὶ *Καμπύλος (Μέγδοβα)* δὲν ῥέουν πάντοτε μεταξὺ τῶν ἐκ Β. πρὸς Ν. διευθυνομένων ὀροσειρῶν, ἀλλὰ διασχίζουν αὐτὰς διὰ βαθειῶν ἐγκαρσίων φαράγγων, καθισταμένης τῆς χώρας ταύτης ἐκ τῶν μᾶλλον δυσπροσίτων τῆς Ἑλλάδος· οὕτως αἱ ῥοαὶ τῶν ποταμῶν διευθύνονται ἐκ ΒΑ. πρὸς ΝΔ. ἢ καὶ ἐξ Α. πρὸς Δ. Τὰ μᾶλλον δυσπρόσιτα εἶναι τὰ ὄρη τῶν *Ἀγράφων*, συνέχεια τῆς κυρίας πινδικῆς ζώνης. Ὡς συνέχεια τοῦ ὄρους *Ντελιδίμι* (ἢ *Τσουρνάτα*, 2.164 μ.) εἶναι τὰ ὄρη *Φτέρη* (2.128 μ.), *Λιάκουρα* (2.043 μ.), *Καλόγηρος* (1.716 μ.) καὶ *Φοῦρκα* (1.570 μ.), ἐκτεινόμενα πρὸς Δ. τοῦ Ἀγραφιώτικου ποταμοῦ. Ἀνατολικωτέραν ὀροσειρὰν σχηματίζει τὸ *Βουτσικάκι* (2.154 μ.), ἡ *Φλυτζάνα* (2.018 μ.) καὶ ἡ *Νιάλα* (2.018 μ.). Πρὸς Ν. τῆς ὑπὸ τοῦ Καμπύλου διατεμνομένης ὀροσειρᾶς ταύτης ὑψοῦνται ἀπέναντι ἀλλήλων δύο ὀρεινοὶ κορμοί: ἀφ' ἑνὸς πρὸς Α. ὁ *Τυμφρηστὸς* (*Βελοῦχι*, 2.319 μ.) καὶ ἡ *Καλιακούδα* (2.104 μ.) καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ *Χελιδόνα* (1.980 μ.) καὶ τὸ *Παναιτώλιον* (*Κυρὰ Βγέννα*, 1.924 μ.). Αἱ ἀσβεστολιθικαὶ αὐτῶν κορυφαὶ ἐξέχουν ὑπεράνω τοῦ φλύσχου, ὁ ὁποῖος ἐπικρατεῖ εἰς τὴν ἀνατολικωτέραν ταινίαν. Τὸ ὄρος *Ὀξυὰ* (1.918 μ.) προσεγγίζει τὰ ἀνατολικώτατα ἀσβεστολιθικὰ αἰτωλικὰ ὄρη, τὸν *Κόρακα* καὶ τὴν *Γκιώναν*, τὰ ὁποῖα μετὰ τοῦ Παρνασσοῦ ἀποτελοῦν τὰ ὑψηλὰ ὄρη τῆς Κεντρικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος.

Τὸ ὄρος *Κόραξ* (*Βαρδούσια*) ἀποτελεῖται ἐκ δύο κυρίως ὀροσυστάδων, τῶν ὁποίων ἡ μὲν δυτικὴ ἔχει ὑψηλοτέραν κορυφὴν τὴν *Σκούφιαν* (2.366 μ.), ἡ δ' ἀνατολικὴ τὸν *Ἅγιον Ἠλίαν* (3.495 μ.). Βαθεῖα κοιλάς, εἰς τὴν ὁποίαν ῥέει ἐκ Β. πρὸς Ν. ὁ ποταμὸς Δάφνος Μόρνος), χωρίζει τὸ ὄρος τοῦτο ἀπὸ τῆς Γκιώνας (1.510 μ.), ἀποτελούσης τὰ ἀρχαῖα ὅρια τῆς Αἰτωλίας καὶ τῆς Ἑσπερίας Λοκρίδος.

Τὰ κατὰ μῆκος τοῦ Κορινθιακοῦ Αἰτωλικὰ ὄρη λαμβάνουν διάταξιν διάφορον· ἡ ἐκ Β. πρὸς Ν. διεύθυνσις τῶν κεντρικῶν αἰτωλικῶν ὀρέων στρέφεται ἐνταῦθα ΝΑ. ἢ Α., οὕτως ὥστε οἱ ποταμοὶ Εὔηνος καὶ Δάφνος ἐκ τῆς μεσημβρινῆς αὐτῶν διευθύνσεως ἐκτρέπονται σχεδὸν πρὸς Δ. πρὶν ἢ διασχίσουν τὰ παράκτια ὄρη καὶ φθάσουν εἰς τὴν θάλασσαν. Ἤδη ὁ Ἀράκυνθος, ἡ προέκτασις τῆς δυτικῆς ἐκ φλύσχου ζώνης τῆς Αἰτωλίας, κάμπτεται πρὸς ΝΑ. διεύθυνσιν, ὡς καὶ τὰ πέραν τοῦ κάτω Εὐήνου πρὸς τὴν θάλασσαν καταπίπτοντα ὄρη *Χαλκὶς* (*Βαράσοβα*, 917 μ.) καὶ *Ταφιασσὸς* (*Κλόκοβα*, 1.041 μ.). Ἡ προέκτασις τῶν αἰτωλικῶν ἀσβεστολιθικῶν ὀρέων ἀπὸ τοῦ Παναιτωλίου βαίνει ΝΑ. εἰς τὸ *Ριγάνι* (1.475 μ.) καὶ φθάνει εἰς τὴν θάλασσαν κατὰ τὴν ἀκρόπολιν τῆς Ναυπάκτου· ὡσαύτως ἡ *Παπαδιὰ* (1.714 μ.) εἶναι προέκτασις τῆς Καλιακούδας, τὰ δ' ὑψώματα παρὰ τὸ ἀκρωτήριον Μαραθιὰ ἀποτελοῦσι τὸ τέρμα τῆς ὀροσειρᾶς ταύτης. Τὸ νοτιώτερον ὄρος τῆς ἀνατολικῆς φλυσχώδους ζώνης, τὸ *Τρίκορφον* (1.552 μ.), διευθύνεται ἐκ Δ. πρὸς Α., εἰς τὸ πέρας δὲ τούτου αἱ ἀσβεστολιθικαὶ προεκτάσεις τοῦ Κόρακος καὶ τῆς Γκιώνας τελευτοῦν δι' ὁμοίας καμπῆς εἰς τὸ ἀκρωτήριον *Ψαρομύτα*, παρὰ τὸ Γαλαξείδιον. Ἡ κατὰ τὸ νότιον μέρος τῆς Αἰτωλίας ἀλλαγὴ τῆς διατάξεως τῶν ὀρέων ἐπιδρᾷ σημαντικῶς εἰς τὴν χώραν, ὄχι μόνον ἀπὸ φυσικῆς ἀπόψεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πολιτικῆς. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τῆς χώρας ἀποκλείεται τοσοῦτον ἀπὸ τῆς θαλάσσης, ὥστε ἡ παρακτία χώρα τοῦ Κορινθιακοῦ, ἀπὸ τοῦ πορθμοῦ τοῦ Ρίου μέχρι τῆς Γκιώνας, ἀπετέλει πάλαι ἰδίαν πολιτικὴν περιφέρειαν, τὴν Ἑσπερίαν Λοκρίδα, οἱ δὲ κάτοικοι τοῦ ἄνω Εὐήνου καὶ τοῦ ἄνω Δάφνου, λόγῳ ἐλλείψεως συγκοινωνίας μετὰ τῆς ἀκτῆς, εὑρίσκοντο μακρὰν τῆς προόδου τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Αἱ τοιαῦται ἐκ Δ. πρὸς Α. διευθύνσεις τῶν ὀρέων τῆς νοτίου Αἰτωλίας καὶ τῆς Ὄθρυος εἶναι ἐπικρατέστεραι ἐν τῇ λοιπῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι. Ἡ πρὸς Ν τῆς Ὄθρυος εὐρεῖα κοιλὰς τοῦ Σπερχειοῦ ποταμοῦ ἐμορφώθη κατὰ τὸ μέγα ῥῆγμα, τὸ ὁποῖον σχηματισθὲν μεταξὺ τοῦ ὄρους τούτου καὶ τῆς ἀπέναντι Οἴτης συνεχίζεται κατὰ τοὺς κόλπους Μαλιακὸν καὶ Εὐβοϊκόν. Ἡ κοιλὰς αὕτη ἄρχεται ἀπὸ τῆς πρὸς Α. στρεφομένης ὀροσειρᾶς τῆς Ὀξιᾶς. Τὸ δυτικὸν μέρος τῆς ὀροσειρᾶς ταύτης ἀφήνει δίοδον ὕψους 1.200 σχεδὸν μέτρων ἐκ τῆς κοιλάδος τοῦ Σπερχειοῦ πρὸς τὸν ἄνω Δάφνον (παρὰ τὴν Χαμύργιανην). Ἀνατολικῶς τῆς διόδου ὑψοῦται ἡ κυρίως *Οἴτη* (*Καταβόθρες*, 2.152 μ.) καὶ ὁ *Καλλίδρομος* (*Σαρώματα*, 1.374 μ.). Κατὰ τὸν μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὀρέων αὐχένα σχηματίζεται ἡ δίοδος τοῦ Μπράλλου, κατὰ τὴν ὁποίαν διέρχονται αἱ συγκοινωνιακαὶ ὁδοὶ μεταξὺ τῆς Μέσης καὶ Βορείου Ἑλλάδος. Ἡ πρὸς Ν. τούτου, μεταξὺ τῆς Οἴτης καὶ τῆς Γκιώνας, μικρὰ χώρα ἐκαλεῖτο τὸ πάλαι *Δωρίς*. Τὸ Καλλίδρομον καταπίπτει πρὸς Β. εἰς τὴν περίφημον πάροδον τῶν Θερμοπυλῶν, ἡ ὁποία σήμερον διὰ τῶν προσχώσεων τοῦ παραρρέοντος Σπερχειοῦ ἔχει κατὰ πολὺ εὐρυνθῆ. Ἀνατολικώτερον τοῦ Καλλιδρόμου τὰ ὄρη χάνουν ἐπαισθητῶς τὸ ὕψος των καὶ διακρίνονται εἰς δύο παραλλήλους ὀροσειράς, τῶν ὁποίων αἱ μὲν πρὸς Ν. κλιτύες εἶναι ὁμαλαί, αἱ δὲ πρὸς Β ἀπότομοι. Αὗται ἀποτελοῦν τὰ *Λοκρικὰ* ὄρη. Ἡ βορεία ὀροσειρά, ἡ ὁποία καταπίπτει ἀποτόμως εἰς τὸν Εὐβοϊκόν, ἔχει ὕψιστον ὄρος τὴν *Κνημῖδα* (*Σπαρτιᾶς*, 924 μ.), ἡ δὲ νοτία σειρὰν κορυφῶν μὲ διάφορα ὀνόματα (*Τσάϊ τοῦρλα*, *Φοντάνα*, *Τσοῦκα* καὶ *Χλωμόν*, 1.080 μ.), ὁρίζουσα τὴν Λοκρίδα ἀπὸ τῆς Φωκίδος καὶ τῆς Βοιωτίας. Αἱ παρὰ τὴν ἀρχαίαν Ἐλάτειαν δίοδοι (τῆς Φοντάνας καὶ τῶν Βασιλικῶν) ηὐκόλυνον τὸ πάλαι τοὺς Φωκεῖς νὰ φθάνουν μέχρι τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου καὶ ἐθεωροῦντο σπουδαῖαι διὰ τὴν ἐκ τῆς Θεσσαλίας καὶ τῶν Θερμοπυλῶν πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Στερεὰν ὁδόν. Εὐκολωτέρα δίοδος ἀνοίγεται ἀνατολικώτερον, βορείως τοῦ Χλωμοῦ, εἰς τὴν παράλιον μικρὰν πεδιάδα *Καλλίαρον* (τῆς Ἀταλάντης), ὅπου πάλαι ἡ Ὀπουντία Λοκρίς.

Digitized by Google

Ἐνῷ τὰ Λοκρικὰ ὄρη πρὸς Α. διὰ τῆς ὁμαλῆς πλακὸς *Ἀετόλυμα* (350 μ.) καταπίπτουν ἀποτόμως εἰς τὸν Εὐβοϊκόν, πρὸς Ν. συνάπτονται μετὰ ἀσβεστολιθικῶν ὀρέων *(Προφήτης Ἠλίας*, 638 μ.), τὰ ὁποῖα περιβάλλουν ἐκ Β. τὴν Κωπαϊδικὴν λεκάνην (ὕψ. 95 μ.) καὶ τελευτοῦν μεταξὺ τῶν κόλπων τῆς Λαρύμνης καὶ τῶν Φωκῶν (νῦν τοῦ Σκροπονερίου), κατὰ τοὺς ὁποίους τὰ ὕδατα τῆς λεκάνης εὑρίσκουν φυσικὴν ὑπόγειον ἔξοδον. Μετὰ τούτων συνάπτεται πρὸς Ν. τὸ *Πτῷον*, ἔχον διεύθυνσιν ΒΑ. Α.· τούτου ἡ μὲν πρὸς Δ. κορυφὴ τῆς *Ἁγίας Πελαγίας* ὑψοῦται 726 μ., ἡ δὲ πρὸς Α., ἡ *Στρούγγενα*, 750. Πρὸς Α. τὸ ὄρος καταπίπτει ἀποτόμως εἰς τὴν κλειστὴν κοιλάδα τῆς μακρᾶς λίμνης *Τρεφίας (Παραλίμνη*, 55 μ.), ἡ ὁποία προεκτείνεται πρὸς τὴν ἀκτὴν τῆς Ἀνθηδόνος. Ἕτερον καταβύθισμα, νοτιώτερον, οὐχὶ ὅμως πανταχόθεν κλειστόν, περιέχει τὴν λίμνην *Ὑλικὴν (Λικέρι*, 79 μ.), τὴν ὁποίαν περιβάλλει ἐκ Δ. προέκτασις τοῦ Πτῴου, τὰ ὄρη *Φοινίκιον* καὶ *Φίκιον* (*Φαγᾶς*, 565 μ.). Ἀνατολικῶς τῶν λιμνῶν ὑψοῦνται τὰ ὄρη *Ὕπατος (Σαγματᾶς*, 747 μ.), τὸ *Λυκοβούνι*, τὸ *Μεσσάπιον* (*Κτυπᾶς*, 1.021 μ.) καὶ τὰ παρὰ τὴν Αὐλίδα ὑψώματα. Δυτικῶς τῶν τελευταίων τούτων διέρχεται ἡ ἐκ Θηβῶν εἰς Χαλκίδα ἁμαξιτὸς εἰς χαμηλὸν αὐχένα ὕψους 277 μ. Τὸ ἐξ Οἴτης μέχρι τῶν κατὰ τὸν Εὔριπον προβούνων ἀπόκλιμα τῆς εἰς μῆκος 120 χλμ. ὀροσειρᾶς καταπίπτει νοτίως εἰς τὸ μέγιστον τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καταβύθισμα, τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Κηφισοῦ ποταμοῦ. Στενωπὸς (οἱ *Παραποτάμιοι* τῶν ἀρχαίων), ἡ ὁποία σχηματίζεται διὰ προβούνου τοῦ Παρνασσοῦ (*Φιλοβοιωτός*, κοιν. *Παρόρι*) καὶ τῶν Λοκρικῶν ὀρέων (*Ὑφάντειον*, κοιν. *Παλιόβουνα* καὶ *Ἡδύλιον*), τὰ ὁποῖα προσεγγίζουν πρὸς ἄλληλα, διαιρεῖ τὸ καταβύθισμα εἰς δύο λεκάνας. Ἡ ἀνατολική, εὐρυνομένη ὑπὸ τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους *Ἀκοντίου* (*Δουρδοβάνα*), ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἀκρόπολις τοῦ Ὀρχομενοῦ (εἰς ὕψος 362 μ.), ἀποτελεῖ τὴν Κωπαϊδικὴν λεκάνην, ὅπου τὰ ὕδατα, μὴ εὑρίσκοντα ἐπίγειον ἔξοδον, ἐξέρρεον μὲν διὰ καταβοθρῶν, ἀλλὰ λόγῳ τῆς ἀνεπαρκείας πρὸς τελείαν ἐκροὴν ἐσχημάτιζον τὴν λίμνην *Κωπαΐδα*· ὡς ἐκ τούτου ἐχρειάσθησαν νέα τεχνητὰ ἔργα πρὸς ἀποξήρανσιν ταύτης. Δυτικῶς τῆς στενωποῦ τῶν Παραποταμίων ὑψοῦται βαθμηδὸν ἡ ἄνω κοιλὰς τοῦ Κηφισοῦ, κατὰ τὴν Φωκίδα μέχρι τῆς ὀρεινῆς Δωρίδος, ὅπου ὁ Κηφισὸς ἔχει τὰς πηγάς του. Ἡ ὑπὸ ὀρέων περιβαλλομένη κοιλὰς αὕτη, καὶ δὴ πρὸς Ν. ὑπὸ τοῦ ὑψηλοῦ Παρνασσοῦ, πλὴν τῶν πρὸς Β. διόδων, ἔχει ΝΔ. πρὸς τὴν ποταμίαν χώραν τοῦ Δάφνου δίοδον διὰ φλυσχώδους αὐχένος (ὑψ. 1.000 μ.) μεταξὺ τῆς Οἴτης καὶ τῆς Γκιώνας, πρὸς δὲ εἰς τὴν κατὰ τὸν Κορινθιακὸν πεδιάδα τῆς Ἀμφίσσης τὴν δίοδον *Γραβιᾶς - Ἄμπλιανης* (875 μ.), ἀνοιγομένην μεταξὺ τῆς Γκιώνας καὶ τοῦ Παρνασσοῦ.

Ὁ *Παρνασσὸς* (*Λιάκουρα*) ἔχει μορφὴν ὀγκώδη καὶ ὁρίζεται πρὸς Δ. ὑπὸ τῆς πεδιάδος τῆς Ἀμφίσσης, πρὸς Β. ὑπὸ τῆς Φωκικῆς κοιλάδος (τοῦ Κηφισοῦ, πρὸς Α. δὲ συνέχεται διὰ τοῦ αὐχένος τοῦ Διστόμου μετὰ τοῦ Ἑλικῶνος (480 μ.). Ἐκ τῶν πολλῶν χαραδρῶν, αἱ ὁποῖαι διασχίζουν τὴν περιφέρειαν αὐτοῦ, ἡ πρὸς Δ. διευθυνομένη τοῦ ποταμοῦ Πλειστοῦ χωρίζει τὸ νότιον ὀρεινὸν τμῆμα, ὑπὸ τὸ ὄνομα *Κίρφυς* (*Ξεροβούνι*, 1.563 μ.), τοῦ ὁποίου προέκτασις σχηματίζει χερσονοειδὲς ὀροπέδιον μετὰ τοῦ ὄρους *Μελαὶ* (*Σουμαλές*, 1.276 μ.). Ὁ συνδέων τὴν Κίρφυν μετὰ τοῦ Παρνασσοῦ αὐχὴν (ὑψ. 763 μ.) ἐπιτρέπει τὴν δίοδον ἐκ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ὄρους πρὸς τὴν πεδιάδα τῆς Ἀμφίσσης. Γενικῶς τὸ ὄρος παρουσιάζει δύο ἀντικλινικὰς γραμμάς, δυτικὴν καὶ ἀνατολικήν. Ἡ δυτικὴ (*Ψηλὴ ράχη* 1.715 μ.) καταπίπτει κρημνωδῶς ἄνωθεν τῶν Δελφῶν *(Φαιδριάδες πέτραι)*, ἡ δ' ἀνατολικὴ παρουσιάζει μορφὴν πυραμιδοειδῆ καὶ ὑψηλὴν μὲ 9 κορυφὰς ἄνω τῶν 2.300 μ. Τούτων ὑψίστη εἶναι τὸ *Λικέρι* (2.457 μ.), ἀκολουθοῦν δὲ ὁ *Τσάρκος* (ἢ *Κοτρώνι*, 2.428 μ.), ἡ *Τομπόρραχη* (2.416 μ.), ὁ *Γεροντόβραχος* (2.409 μ.) καὶ ἄλλαι. Πρὸς Δ. τῶν κορυφῶν τούτων ἀνοίγεται κλειστὸν ὀροπέδιον (ὑψ. 1.100 μ.), ἔνθα τὸν χειμῶνα σχηματίζεται ὑπὸ τῶν ὑδάτων λίμνη (τὸ *Λιβάδι*), κατάλληλον τὸ θέρος διὰ σποράν. Αἱ πέραν τοῦ Παρνασσοῦ καὶ τῆς Κίρφυος πτυχώσεις, διευθυνόμεναι ΝΑ. παραλλήλως τοῦ κόλπου τῆς Ἀντικύρρας, λαμβάνουσι βαθμηδὸν τὴν πρὸς Α. διεύθυνσιν. Πρὸς τὴν νοτιοδυτικὴν πλευρὰν τῆς Κωπαϊδικῆς λεκάνης ὑψοῦνται χαμηλὰ ὄρη μὲ ποικίλας μορφάς, ὧν ἀξιολογώτεραι εἶναι τὸ παρὰ τὴν Χαιρώνειαν *Θούριον* (520 μ.). Τοῦ Ἑλικῶνος ἡ βορειοτέρα ὀροσειρὰ ἄρχεται ἀπὸ τῶν ὀρέων *Λούτσα Μοναστηρίου* (1.312 μ.) καὶ *Κολιέδες* (1.400 μ.), βορείως τῶν ὁποίων διέρχεται ἡ ἐκ Λεβαδείας εἰς Δελφοὺς ὁδός. Νοτιοανατολικῶς τῆς Λεβαδείας ὑψοῦται τὸ *Λαφύστιον* (896 μ.), νοτιώτερον δὲ τὸ *Λιβήθριον* (*Μεγάλης Λούτσας*, 1.460 μ.), τὸ *Τσιβέρι* (1.563 μ.), ἡ ὑψίστη τοῦ Ἑλικῶνος κορυφὴ *Παλιοβούνα* (1.748 μ.), τὸ *Καραμούτζι* καὶ ἡ κυρία κορυφὴ τοῦ Ἑλικῶνος (τῆς *Ζαγαρᾶς* ἢ *Ζαστάνι*, 1.527 μ.). Ἐκεῖθεν ἡ χώρα καταπίπτει πρὸς Α. εἰς λοφώδη περιοχήν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν κεῖται ἡ πόλις τῶν Θηβῶν καὶ ἀνοίγεται βαθύπεδον καταπῖπτον πρὸς Β. εἰς τὴν λίμνην *Ὑλικήν*. Ἀνατολικῶς τῶν Θηβῶν ἡ περιοχὴ ἀνυψοῦται εἰς τὸ χαμηλὸν ὄρος *Τευμησσὸς* (*Σωρός*, 614 μ.), τὸ ὁποῖον φθάνει μέχρι τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας Τανάγρας. Ἡ λοφώδης αὕτη χώρα, διακοπτομένη ΝΔ. ὑπὸ τοῦ ὄρους *Κορομίλι* (910 μ.), τὸ ὁποῖον καταπίπτει πρὸς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον, χωρίζει δυτικωτέραν κλειστὴν πεδιάδα, τὴν τῆς *Θίσβης* (νῦν τῆς *Δομβραίνης*), κειμένην παρὰ τὴν πολυποίκιλον ἐκ κατακρημνίσεως παραχθεῖσαν ἀκτήν. Τὰ περαιτέρω ὅρια μεταξὺ Βοιωτίας καὶ Ἀττικῆς σχηματίζει ὁ *Κιθαιρών*, ὁ ὁποῖος ὡς ὁμοιόμορφος κορμὸς ἐκτείνεται ἐκ Δ. πρὸς Α. Ἐν τῷ μέσῳ τούτου κατάπτωσις τῆς ράχεως διαιρεῖ τὸ ὄρος εἰς δύο τμήματα, τὸν πρὸς Δ. κυρίως Κιθαιρῶνα (*Ἐλατιάς*, 1.409 μ.) καὶ τὴν *Πάστραν* (1 015 μ.). Κατὰ τὸν μεταξὺ τούτων αὐχένα ὑψοῦται λόφος, ὁ ὁποῖος ἀφήνει ἐνταῦθα δύο διόδους· ἡ δυτικὴ (836 μ.) ἐχρησίμευε τὸ πάλαι ὡς ὁδὸς ἐκ Πλαταιῶν εἰς τὰ Μέγαρα, ἡ δ' ἀνατολικὴ (649 μ.), ἡ ὁποία ἐκαλεῖτο *Δρυὸς κεφαλαὶ (Κιάφα Σοῦρι)*, ἦτο ἡ κυρία δίοδος ἐκ τῆς Βοιωτίας πρὸς τὴν Ἀττικήν. Ἀπὸ τῆς Πάρνηθος, τῆς ἀνατολικῆς προεκτάσεως τοῦ Κιθαιρῶνος, χωρίζεται ὑπὸ κλειστοῦ ὀροπεδίου, καλουμένου τῆς *Σκούρτας* (530 μ.). Τὰ περιβάλλοντα τοῦτο χαμηλὰ ὑψώματα καθιστοῦν εὔκολον τὴν δι' αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀττικὴν διάβασιν, διὰ τοῦτο δὲ τὸ πάλαι εἶχον ἱδρύσει ἐνταῦθα τὸ φρούριον *Πάνακτον*. Ἀντολικωτέρα ὀρεινὴ ὁδὸς ἔφερε διὰ διόδου 727 μ. ὕψους κατὰ τὸ φρούριον τῆς *Φυλῆς* (688 μ.) καὶ κατέληγε πλησίον τῶν Ἀχαρνῶν. Πρὸς Α. τῆς Φυλῆς ὑψοῦνται αἱ ὑψηλότεραι κορυφαὶ τῆς Πάρνηθος (*Καραβόλα*, 1.413 μ.), κατὰ τὰς ὁποίας τὰ ὕδατα διευθύνονται εἰς τὸν Κηφισὸν (πρὸς Ν.), εἰς τὸν Ἀσωπὸν (πρὸς Β.) καὶ εἰς τὸν Χάραδρον τοῦ Μαραθῶνος (πρὸς Α.). Κατὰ τὸ πρὸς Α. ταπείνωμα τοῦ ὄρους διήκει ἡ διὰ τῆς Δεκελείας δίοδος πρὸς τὴν Εὔβοιαν, ἀνερχομένης τῆς ὁδοῦ εἰς τὰ ὕψη 620 μ. (τοῦ *Κατσιμιδίου*) καὶ 625 μ. (τοῦ *Ἁγίου Μερκουρίου*). Βορειοανατολικῶς τῆς Πάρνηθος διήκει λοφώδης χώρα μέχρι τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου (ἡ ἀρχαία *Διακρία*), νοτιοανατολικῶς δὲ εὐρὺς αὐχὴν (350 μ.), πρὸς τὸ ὑψούμενον Πεντελικὸν ὄρος σχηματίζει δίοδον πρὸς τὴν πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος. Τὸ πλῆρες μαρμάρων *Πεντελικὸν* ἢ *Βριλησσὸς* (1.109 μ.) ἔχει κυρίαν διεύθυνσιν ἐκ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. καὶ καταπίπτει πρὸς Ν. εἰς τὸν μορφὴν κοιλάδος ἔχοντα εὐρὺν αὐχένα (225 μ.), ὁ ὁποῖος ἑνώνει τὰς δύο πεδιάδας τῆς Ἀττικῆς, τὸ *Ἀθηναϊκὸν* πεδίον καὶ τὴν *Μεσόγαιαν* καὶ χωρίζει τὸ Πεντελικὸν ἀπὸ τοῦ μεσημβρινὴν διεύθυνσιν ἔχοντος *Ὑμηττοῦ* (1.026 μ.), τελευτῶντος διὰ λόφων εἰς τὸν Σαρωνικόν.

Ἡ πεδιὰς Μεσόγαια περιβάλλεται ὑπὸ παρακτίων λόφων, οἱ ὁποῖοι πληροῦν ὅλην τὴν νότιον Ἀττικήν. Ὑψηλότερος τούτων εἶναι τὸ *Πανεῖον* (*Κερατοβούνι*, 650 μ.), ἐκ τοῦ ὁποίου διήκει ἡ λοφώδης *Λαυρεωτικὴ* χώρα μέχρι τοῦ ἀκρωτηρίου *Σουνίου* κατὰ παραλλήλους λοφοσειράς, ὅπως καὶ ἡ ἀνατολικῶς ταύτης ἐκτεινομένη νησὶς *Μάκρις* (*Μακρονήσι*, 281 μ.). Πρὸς Δ. ὑψοῦται μεμονωμένον τὸ παράκτιον ὄρος *Ὄλυμπος* (489 μ.). Τὸ Ἀθηναϊκὸν πεδίον ἐκτείνεται δυτικῶς τοῦ Ὑμηττοῦ καὶ Βριλησσοῦ εἰς μῆκος 20 περίπου χλμ. καὶ πλάτος 10, ὑψούμενον ἠρέμα πρὸς Β. εἰς τὰς ὑπωρείας τῆς Πάρνηθος. Πρὸς Δ. ὁρίζεται ὑπὸ χαμηλῆς διακλυδώσεως αὐτῆς, τοῦ ὄρους *Αἰγάλεω*, τὸ ὁποῖον, ὡς τὸ πάλαι, οὕτω καὶ σήμερον φέρει κατὰ μέρη διάφορα ὀνόματα. Δίοδος, διὰ τῆς ὁποίας ἡ *Ἱερὰ ὁδὸς* ἄγει ἐκ τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὸ Θριάσιον πεδίον καὶ τὴν Ἐλευσῖνα (125 μ.), ὁρίζει τὸ νότιον καὶ ὕψιστον αὐτοῦ τμῆμα (νῦν *βουνὸ τοῦ Σκαραμαγκᾶ*, 468 μ.), τὸ ὁποῖον φθάνει μέχρι τῆς ἀκτῆς. Τὸ Ἀθηναϊκὸν πεδίον ποικίλλεται καὶ ὑπὸ λόφων, οἱ ὁποῖοι διαχωρίζουν τοὺς χειμάρρους Κηφισὸν καὶ Ἰλισὸν καὶ περὶ τοὺς ὁποίους εἶναι ἱδρυμέναι αἱ Ἀθῆναι. Μεσογειότερος τούτων εἶναι ὁ *Ἀγχεσμὸς* (*Τουρκοβούνι*, 339 μ.), ἀκολουθεῖ δ' ὁ *Λυκαβηττός*, ἡ *Ἀκρόπολις* τῶν Ἀθηνῶν (157 μ.), τὸ *Μουσεῖον* (147 μ.) καὶ ἄλλοι. Συνέχεια τοῦ Αἰγάλεω καὶ τῶν Μεγαρικῶν ὀρέων εἶναι τὰ ὄρη τῆς νήσου Σαλαμῖνος, τῶν ὁποίων ὕψιστον εἶναι τὸ *Μαυροβούνι* (404 μ.), κατὰ τὸ κύριον τμῆμα τῆς νήσου.

Τὸ πρὸς Δ. τοῦ Αἰγάλεω Θριάσιον πεδίον ἢ πεδιὰς τῆς Ἐλευσῖνος (μήκους 12 χλμ. καὶ πλάτους 8) διασχίζεται ὑπὸ τοῦ Ἐλευσινίου *Κηφισοῦ* (*Σαρανταποτάμου*). Τῶν πρὸς Δ. ὑψωμάτων καὶ ὀρέων, κατὰ τὰ ὁποῖα ἐφέροντο τὰ ὅρια τῆς Ἀττικῆς καὶ Μεγαρίδος, δὲν γνωρίζομεν τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα, εἰμὴ μόνον ὅτι τὸ παραδόξους κορυφὰς ἔχον καὶ πρὸς τὸν Ἐλευσίνιον κόλπον καταπῖπτον ὄρος ἐκαλεῖτο *Κέρατα* (νῦν *Τρικέρι*, 470 μ.). Τὸ ὕψιστον τούτων εἶναι ὁ *Πατέρας* (1.120 μ.), ἐκ τοῦ ὁποίου αἱ πρὸς Δ. προεκτάσεις φθάνουν μέχρι τῆς Ἀλκυονίδος θαλάσσης, κατὰ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον. Ἡ ἐκ Πλαταιῶν καὶ ἐκ τῶν νῦν Βιλλίων εἰς Μέγαρα ὁδὸς εὑρίσκει κατάλληλον δίοδον (888 μ.) παρὰ τὸ ὄρος *Καρύδι* (955 μ.).

Ἡ περαιτέρω πρὸς τὸν Ἰσθμὸν ὀρεινὴ προέκτασις (ΝΔ.) εἶναι χαμηλὴ τριτογενὴς χώρα, διασχιζομένη ὑπὸ πολυαρίθμων χαραδρῶν, ἐνῷ πρὸς Α. καταπίπτει ἠρέμα εἰς τὴν εὔφορον Μεγαρικὴν πεδιάδα (12 χιλ. μήκους, 4—5 πλάτους), ἁπλουμένην πρὸς τὸν Ἐλευσίνιον καὶ Σαρωνικὸν κόλπον. Νοτιοδυτικῶς ὁρίζεται ὑπὸ τῆς *Γερανείας*, ἡ ὁποία, ἔχουσα διεύθυνσιν ἐκ Δ. πρὸς Α., καταπίπτει διὰ κρημνῶν πρὸς τὸν Σαρωνικὸν (*Σκιρωνίδες πέτραι*, κοινῶς *Κακὴ Σκάλα*), πρὸς Δ. δὲ τελευτᾷ εἰς τὸ ἀκρωτήριον *Ἡραῖον* (*Μελαγκάβι*). Τὸ ὄρος τοῦτο, τοῦ ὁποίου ἡ ὑψίστη κορυφὴ (*Ἐλατέας*) φθάνει τὰ 1.351 μ., σχηματίζει ἐμπόδιον διὰ τὴν πρὸς τὸν Ἰσθμὸν καὶ τὴν Πελοπόννησον χερσαίαν συγκοινωνίαν. Διὰ τὴν δυσκολίαν τῆς κατὰ τὴν ἀκτὴν διελεύσεως τῆς ὁδοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἡ ὁδὸς διήρχετο δι' αὐχένος κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὄρους (*Ἀέρας*, 700 μ.).

Εἰς τὴν Εὔβοιαν ἡ διεύθυνσις τῶν ὀρέων τῆς νήσου εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ὡς καὶ τῆς Στερεᾶς, ἀνατολικὴ ἕως βορειοανατολική. Τὸ ὕψιστον τῶν ὀρέων τῆς νοτίου Εὐβοίας εἶναι ἡ *Ὄχη* (κορυφὴ *Ἅγιος Ἠλίας*, 1.398 μ.), τελευτῶσα ΒΑ. εἰς τὸ τρικυμιῶδες ἀκρωτήριον *Καφηρέα (Κάβο-Ντόρο)*. Ὡσαύτως συνέχεια τῶν ἀττικῶν ὀρέων εἶναι καὶ τὰ βορειότερα *Χήμι* (700 μ.), *Κλιόσι* (685 μ.), *Ζάραξ* (418 μ.) καὶ τὰ περὶ τὴν λίμνην *Δύστου* ὄρη. Ἐν τῇ κεντρικῇ Εὐβοίᾳ, ὅπου ἡ νῆσος λαμβάνει τὸ μέγιστον πλάτος, ἁπλοῦται ΒΑ. ἡ τριτογενὴς λεκάνη τῆς Κύμης, ἐν μέσῳ τῆς ὁποίας ὑψοῦται ὁ διπλοῦς ἡφαιστειογενὴς κῶνος τοῦ *Ὀξυλίθου* (414 μ.). Εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν ὑψοῦται τὸ ὄρος τῆς *Ὀχτονιᾶς* 763 μ.), ἐνῷ τὸ πρὸς δυσμὰς τῆς λεκάνης ὀρεινὸν σύστημα (*Μαυροβούνι, Σκοτεινή, Ξεροβούνι*) χωρίζει τὸ πρὸς τὸν Εὔριπον ἐκτεινόμενον *Ληλάντιον* πεδίον. Νότιαι προεκτάσεις εἶναι τὸ *Κοτύλαιον* (*Σερβούνι*, 774 μ.) καὶ ὁ *Ὄλυμπος* (1.173 μ.). Τὸ ὕψιστον τοῦ κεντρικοῦ τούτου συστήματος εἶναι ἡ πυραμιδοειδὴς *Δίρφυς* (*Δέλφι*, 1.743 μ.), τὴν ὁποίαν βορειοδυτικὴ κορυφογραμμὴ συνδέει πρὸς τὸ ὄρος *Πυξαριᾶς* (1.343 μ.). Μετὰ τούτου συνέχεται πρὸς Δ. τὸ ὄρος *Μάκιστος* (*Κανδήλι*, 1.231 μ.), ὅπερ καταπίπτει μὲν πρὸς τὸν Εὐβοϊκὸν κόλπον ἀποτόμως, ἀλλ' ἀφήνει πρὸς Α. διόδους (*Ἀντριαλά, Ἅγιος*, 580 μ.). Διὰ τῆς τελευταίας κατέρχεται ἁμαξιτὸς εἰς τὴν βόρειον Εὔβοιαν διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ ποταμοῦ *Κηρέως*, καθ' ἣν ἁπλοῦται λοφώδης τριτογενὴς χώρα. Ἄνωθεν ταύτης καὶ βορειότερον ὑψοῦνται τὰ ἀσβεστολιθικὰ ὄρη *Ξηρὸν* 991 μ.), *Ἅγιος Κωνσταντῖνος* (725 μ.) καὶ *Ψαρὰ* (520 μ.) ἐνῷ δυτικώτερον τὸ κρυσταλλοπαγὲς ὄρος *Τελέθριον* (κορυφὴ *Ἁγ. Ἠλίας*, 977 μ.) διευθύνεται πρὸς Δ. καὶ καταπίπτει εἰς τὰς θερμὰς πηγὰς τῆς Αἰδηψοῦ. Ἔτι δυτικώτερον συνάπτεται τὸ δυτικώτατον χερσονοειδὲς ἄκρον τῆς νήσου *Λιθάδα*, τῆς ὁποίας τὰ ἀσβεστολιθικὰ ὄρη φθάνουν μέχρις 756 μ. ὕψους.

Πελοπόννησος. Εἰς τὴν χερσόνησον ταύτην, ἡ ὁποία διὰ χαμηλοῦ νεογενοῦς ἰσθμοῦ συνδέεται μετὰ τῆς Στερεᾶς (μήκους 6 χλμ., ὕψ. 80 μ.), ἐξαιρετικὸν χαρακτῆρα ἔχει ἡ διαμόρφωσις τῆς ἀνατολικῆς Ἀρκαδίας. Εἰς τὰ βόρεια τῆς ὀρεινῆς ταύτης χώρας ὑψοῦνται δύο ὑψηλὰ καὶ ὀγκώδη ὄρη ἀσβεστολιθικά, ἡ *Κυλλήνη (Ζίρια*, 2.376 μ.) καὶ τὰ *Ἀροάνια* (*Χελμός*, 2.355 μ.). Ἐκ τούτων ἐκτείνονται πρὸς Ν. ὀροσειραὶ εἰς μῆκος 65 χιλιομέτρων, αἱ ὁποῖαι περικλείουν σειρὰν λεκανῶν διαφόρων μεγεθῶν, ἐχουσῶν ὕψος 600—700 μ. Εἰς πάσας τὰς λεκάνας ταύτας ἐμφανίζονται ποικιλοτρόπως τὰ κάρστια φαινόμενα μὲ τὰς καταβόθρας, διὰ τῶν ὁποίων ἐξέρχεται τὸ λιμνάζον ὕδωρ. Ἡ ἐκ τῶν Ἀροανίων δυτικὴ ὀροσειρὰ ὁρίζει τὴν ἀνατολικὴν Ἀρκαδίαν ἀπὸ τὴν δυτικήν, ἀφήνουσα μεταξὺ τῶν κορυφῶν ταύτης ὀλίγας διαβάσεις. Κύρια ὄρη καὶ κορυφαὶ κατὰ ταύτην εἶναι ἡ *Πεντέλεια* (*Τουρτοβάνα*, 2.112 μ.), ἡ *Τριανταφυλλιὰ* (2.100), ἡ *Ὄρυξις* (*Σαϊτᾶς* (1.813 μ.), ὁ *Κνάκαλος* (*Καστανιά*, 1.248 μ.), ἡ *Ὀστρακίνα* (*Ἅγιος Ἠλίας*, 1.980 μ.) καὶ τὸ *Μαίναλον* (*Ἀϊντίνι*, 1.849 μ.). Παραλλήλως πρὸς ταῦτα ἐκτείνονται τὰ ἐκ τῆς Κυλλήνης φυόμενα *Ἀργολιδοαρκαδικὰ* λεγόμενα ὄρη. Τὰ βορειότερα τούτων, τὸ *Γερόντιον* (*Αϊλιᾶς*, 1.700), ὁ *Παρνιᾶς* καὶ ὁ *Ὀλίγυρτος* (*Σκίπεζα*), ὑψοῦνται μεταξὺ τῆς λεκάνης τῆς Φενεοῦ (πρὸς Δ.) καὶ τῆς Στυμφάλου (πρὸς Α.). Ἡ ἐγκαρσία κορυφογραμμὴ ἐκ τοῦ ὄρους *Ὀρύξεως* (*Σαϊτᾶ*) πρὸς τὸν *Ὀλίγυρτον* προεκτείνεται περαιτέρω εἰς τὸ ὄρος *Ἀπέλαυρον* (*Μαῦρες Κορυφές*, 1.700 μ.), τὸ ὁποῖον ἀποκλείει τὴν λεκάνην τῆς Στυμφάλου ἐκ Ν. Ἀξιόλογος εἶναι ἡ διὰ μέσου τῶν τελευταίων ὀρέων στενωπὸς *Λυκόρρεμα*, ὑπερβαίνουσα αὐχένα ὕψους 1.310 μ. καὶ ἄγουσα ἐκ τῆς Στυμφάλου εἰς τὴν λεκάνην τῶν Καφυῶν (νῦν Χωτούσης) καὶ τοῦ Ὀρχομενοῦ. Ἡ λεκάνη αὕτη, ὡς καὶ αἱ νοτιώτεραι τῆς Τεγέας καὶ τῆς Μαντινείας, ὁρίζονται πρὸς Α. ὑπὸ τῶν Ἀργολιδοαρκαδικῶν ὀρέων, τῶν ὁποίων ἴδια ὀνόματα εἶναι: τὸ *Τραχύ*, διακρινόμενον νῦν εἰς τὸ *Καρούμπαλο* (1.809 μ.) καὶ τὸν *Ἀρμενιᾶν* (1.756 μ.), τὸ *Λύρκειον* (*Γούπατο*, 1.648 μ.), τὸ *Ξεροβούνι*, τὸ *Ἀρτεμίσιον* (*Μαλεβό*, 1.772 μ.), τὸ *Κρεῖον (Κτενιᾶς*, 1.599 μ.) καὶ τὸ *Παρθένιον* (*Ροϊνό*, 1.211). Ἑκατέρωθεν τοῦ τελευταίου ὄρους αἱ κορυφογραμμαὶ καταπίπτουν σημαντικῶς καὶ ἐπιτρέπουν διόδους τῶν ὁδῶν. Ἡ ἁμαξιτὸς διέρχεται διὰ τοῦ αὐχέ-

Digitized by Google

Πίναξ τῶν κυριωτέρων ὀρέων τῆς Ἑλλάδος.

Ὄνομα ὄρους	*Διαμέρισμα ἢ νῆσος ἐν ᾗ εὑρίσκεται*	*Ὕψος ὑψίστης κορυφῆς εἰς μέτρα*
Ὄλυμπος (κορ. Μύτικας)	Μακεδονία	2.918.0
Πίνδος (κορ. Σμόλικας)	Ἤπειρος	2.632.5
Βόρας (Καϊμακτσαλάν).	Μακεδονία	2.523.9
Γράμμος	Ἤπειρος	2.520.4
Γκιώνα	Στερεὰ Ἑλλὰς ..	2.510.2
Κόραξ (Βαρδούσια)....	» »	2.485 0
Παρνασσὸς	» » ...	2.457.3
Ἴδη (Ψηλορείτης).....	Κρήτη	2.456.1
Λευκὰ Ὄρη	»	2.452 3
Ἀθαμανικὰ ὄρη	Ἤπειρος	2.429.0
Ταΰγετος	Πελοπόννησος ..	2.407 1
Κυλλήνη (Ζίρια).......	»	2.375.8
Ἀροάνια (Χελμός). ...	» ...	2.355.0
Βαρνοῦς (Γκάρβανι) ...	Μακεδονία	2.334 0
Τυμφρηστὸς	Στερεὰ Ἑλλὰς ..	2.315.1
Ὄρβηλος (Μπὸζ Νταγ)	Ἀν. Μακεδονία .	2.284.0
Ἐρύμανθος	Πελοπόννησος	2.223 8
Πίερος (Φλάμπουρο)...	Μακεδονία ...	2.199 0
Οἴτη	Στερεὰ Ἑλλὰς . .	2.152.0
Δζένα (Καρατζόβας) ..	Μακεδονία	2.181.0
Δίκτη (Λασήθι)	Κρήτη	2 148.4
Βίτσι	Μακεδονία	2 128 2
Σινιάτσικον	»	2.113.9
Βέρμιον (Τσανακτσῆ)..	»	2.061 0
Ἄθως Ἅγιον Ὄρος).	»	2.032.9
Κερκίνη (Μπέλες)	»	2.030.6
Ὀστρακίνα	Πελοπόννησος ...	1.980.6
Ὄσσα (Κίσσαβος).....	Θεσσαλία	1.978.1
Τόμαρος (Ὀλύτσικα)..	Ἤπειρος	1.973.9
Μενοίκιον (Καραγκιὸζ)	Ἀν. Μακεδονία .	1.963 0
Παγγαῖον	Μακεδονία	1.956.2
Πάρνων	Πελοπόννησος	1.935 2
Παναχαϊκὸν	»	1.925.8
Παναιτώλιον	Στερεὰ Ἑλλὰς ..	1.924.4
Ροδόπη (κορ. Γιασλικερίκ)...........	Δυτ. Θρᾴκη	1.897.0
Μπούρινος	Μακεδονία	1 866.0
Μαίναλον (κορ Ἀϊντίνι)	Πελοπόννησος ...	1.849.0
Μιτσικέλι	Ἤπειρος	1.816.0
Γάβροβον	»	1.782.2
Ἀρτεμίσιον	Πελοπόννησος . .	1.772.4
Ἑλικὼν (Παλιοβούνα).	Στερεὰ Ἑλλὰς ..	1.748.3
Δίρφυς	Εὔβοια	1.743.1
Πάϊκον	Μακεδονία ...	1.650 0
Αἶνος	Κεφαλληνία	1.627.9
Πήλιον (κορ. Ξεφόρτι).	Θεσσαλία	1.618.0
Φεγγάρι	Σαμοθρᾴκη	1 600.0
Ὑψηλὴ κορυφὴ (Ἀκαρν)	Στερεὰ Ἑλλὰς ...	1.589.2
Παπύκιον (Καρτάλ)...	Δυτ. Θρᾴκη	1.480.2
Ριγάνι (Ναυπακτ.).....	Στερεὰ Ἑλλὰς ...	1.475.0
Κερκετεὺς	Σάμος	1 436.6
Καμβούνια	Θεσσαλία	1.419.6
Πάρνης	Στερεὰ Ἑλλὰς . .	1.412.9
Χασιὰ	Θεσσαλία	1.409.6
Κιθαιρὼν	Στερεὰ Ἑλλὰς ...	1.408.6
Ὄχη	Εὔβοια	1.397.6
Τετράγιον	Πελοπόννησος ...	1.388.2
Καλλίδρομον	Στερεὰ Ἑλλὰς	1.371.9
Πυξαριᾶς	Εὔβοια	1.362.0
Γεράνεια	Στερεὰ Ἑλλὰς .. .	1.350.6
Λύκαιον	Πελοπόννησος ...	1 333.6
Πελληναῖον	Χίος	1.297.3
Κανδήλι (Στρογγίτσα)	Εὔβοια	1.231.0
Αἰγαλέον	Πελοπόννησος ...	1.217.9
Κισσὸς (Χορτιάτης) ...	Μακεδονία	1 200 8
Ἀραχναῖον	Πελοπόννησος ...	1.198.7
Χολομὼν	Μακεδονία	1.161.6
Πεντελικὸν	Στερεὰ Ἑλλὰς ...	1.108.6
Ὑψάριον	Θάσος	1 045.0
Ὑμηττὸς	Στερεὰ Ἑλλὰς ...	1.026 4
Ὄλυμπος (Ἅγ. Ἠλίας)	Λέσβος	967.7
Ἰθώμη	Πελοπόννησος ...	798.0

νος τοῦ *Παλαιομουχλίου* (715 μ.), βορείως τοῦ Παρθενίου, ἡ δὲ σιδηρᾶ γραμμὴ νοτίως, συνδέουσαι τὴν Ἀργολίδα μετὰ τῆς Ἀρκαδίας. Πέραν τοῦ Παρθενίου, πρὸς τὰ λακωνικὰ ὅρια, ὑψοῦται ὡς συνέχεια τῆς νοτίου ταύτης διευθύνσεως τὸ ὄρος *Πάρνων*. Τὰ λοιπὰ ὄρη τῆς Ἀργολιδοκορινθίας λαμβάνουν διεύθυνσιν πρὸς Α., ὅπως καὶ τὰ τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Ὑδροκρίτης τῶν πρὸς τὸν Κορινθιακὸν καὶ τῶν πρὸς τὸν Ἀργολικὸν κόλπον ὑδάτων εἶναι ὀροσειρὰ ἀρχομένη πρὸς Α. τῆς κλειστῆς κοιλάδος τῆς Σκοτεινῆς. Κατὰ ταύτην ὑψοῦνται ὁ *Φαρμακᾶς* (1.431 μ.), τὸ *Μεγάλο βουνὸ* (1.270 μ.), ἡ *Κήλωσσα (Πολυφέγγι)* καὶ τὸ *Τρητὸν (Κορακοβούνιον)*, κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ ὀροσειρὰ καταπίπτει εἰς τὴν δίοδον τῶν *Δερβενακίων* (318 μ.), διὰ τῆς ὁποίας διέρχονται αἱ ὁδοὶ ἐκ τῆς Κορίνθου πρὸς τὴν πεδιάδα τοῦ Ἄργους. Πρὸς τὴν πεδιάδα ταύτην, ἡ ὁποία ἁπλοῦται κατὰ τὸν μυχὸν τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου, καταπίπτουν χωροῦντες κατὰ παράλληλον διεύθυνσιν πρόβουνοι τῶν Ἀργολιδοκορινθιακῶν ὀρέων· μεταξὺ τούτων ἡ *Λυκώνη*, τῆς ὁποίας προέκτασις εἶναι ὁ λόφος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἀκρόπολις τοῦ Ἄργους, ὁ *Πυνιῦνος*, καταπίπτων κατὰ τοὺς Μύλους τοῦ Ἄργους, κ. ἄ. Βορείως τοῦ Μεγάλου βουνοῦ καὶ τῆς Κηλώσσης ἐκτείνεται τὸ κλειστὸν ὀροπέδιον τῆς *Φλιοῦντος (Φλιάσιον πεδίον*, 300 μ.), τοῦ ὁποίου τὰ ὕδατα διὰ τοῦ ποταμοῦ Ἀσωποῦ διασχίζουν τὰ βορειότερα ὄρη, ὧν ἀξιολογώτερα εἶναι τὸ *Τρικάρανον*, ἀνατολικῶς τοῦ ὁποίου ὑψοῦνται ὁ *Ἀπέσας (Φουκᾶς*, 863 μ.) καὶ ἡ *Σκιώνα* (703 μ.), μετὰ τῆς ὁποίας συνέχεται ὁ *Ἀκροκόρινθος* (575 μ.), καταπίπτων πρὸ τοῦ Ἰσθμοῦ ἀποτόμως. Συνέχεια τῶν ὀρέων τούτων εἶναι τὰ στρατηγικὴν σημασίαν ἔχοντα *Ὄνεια ὄρη (Ὀξύ*, 582 μ.), ἅτινα καταπίπτουσιν εἰς τὸν Σαρωνικὸν κόλπον. Ἄλλα, πρὸς Α. τῶν ἐκ Κορίνθου εἰς Ἄργος ὁδῶν, διασχίζουν τὴν Ἀργολικὴν χερσόνησον. Τὰ ὄρη *Δαφνιᾶς* καὶ *Ἁγία Τριὰς* (1.079 μ.) ἀφήνουν πρὸς Α. τὴν δίοδον τοῦ *Ἁγιονορίου* (τῆς *Κοντοπορείας* τῶν ἀρχαίων), κατὰ τὴν ὁποίαν διέρχεται ὁδὸς ἐκ τῆς Κλεωναίας (κατὰ τὸ σημερινὸν Χιλιομόδιον) πρὸς τὸ Ἄργος. Ἀνατολικώτερον ὑψοῦνται πολλαὶ γυμναὶ κορυφαὶ ἐξ ἀνωμάλων ὀροπεδίων, ὡς τὸ *Κερνίκελο* (ἢ *Μάλια Λένι*, 1.025 μ.), ἡ *Τραπεζόντα* (1.137 μ.), τὸ ὄρος τοῦ *Ἀγγελοκάστρου* (1.080 μ.), τὸ *Μπουζούλικο* (850 μ.), τὸ *Ξέστι* (780 μ.), ὁ κατὰ τὴν χερσόνησον τοῦ Σοφικοῦ *Τσάλικας* (785 μ.), ἐνῷ σαφεστέραν ἀνατολικὴν διεύθυνσιν ἔχει τὸ ὕψιστον τῆς Ἀργολικῆς χερσονήσου ὄρος *Ἀραχναῖον*, τοῦ ὁποίου ἡ κορυφὴ *Προφήτης Ἠλίας* ἔχει 1.199 μ. ὕψος. Παρὰ τὴν κοιλάδα τοῦ Λυγουριοῦ, ὅπου τὸ ἀρχαῖον ἱερὸν τῆς Ἐπιδαύρου, ὑψοῦνται τὰ ὀνομαστὰ ὄρη *Κυνόρτιον* (*Χαρανί*, 555 μ.) καὶ *Τίτθιον* (*Βελανιδιά*, 806 μ.), τοῦ ὁποίου συνέχεια πρὸς Α. εἶναι αἱ ἀποτόμως πρὸς τὸν Σαρωνικὸν καταπίπτουσαι *Μάλιζες* (720 μ.) καὶ τὸ ΝΑ. τούτων κωνοειδὲς *Ὀρθολίθι* (1.102 μ.). Νοτιωτέραν ὀροσειρὰν ἀπαρτίζουν τὰ πρὸς τὸν Ἀργολικὸν ὄρη *Κύκκουρας* (490 μ.), *Μαυροβούνι* (600 μ.), *Κορυφάσιον* (*Βελανιδιᾶς* 800;), *Τσουγγάνια* (602 μ.), *Αὐγὸ* (850 μ.), *Μεγαλοβούνι* ἢ *ὄρη τῶν Διδύμων* (1.076 μ.) καὶ τὸ *Φορβάντιον* (*Ἀδέρες - Δάρδιζα*, 720 μ.), τὸ ὁποῖον τελευτᾷ εἰς τὸ ἀκρωτήριον Σκύλλαιον. Ἀποκόμματα τῶν ὀρέων τῆς Ἀργολικῆς χερσονήσου εἶναι καὶ τὰ ὄρη τῶν Μεθάνων (*Χελώνα*, 741 μ.) καὶ τῶν νήσων Ὕδρας (*Ἔρε*, 592 μ.), Πόρου (302 μ.), Σπετσῶν (*Προφήτης Ἠλίας*, 291), ὡς καὶ ἄλλων νησίδων.

Ἡ βορείως τῆς Κυλλήνης καὶ τῶν Ἀροανίων ὑψηλὴ χώρα παρουσιάζει κροκαλοπαγεῖς ἀναθολώσεις καὶ καταβαθμοὺς (βαθμῖδας), αἱ ὁποῖαι καταπίπτουν εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον. Ὑψηλὴν τοιαύτην ἀναθόλωσιν σχηματίζει τὸ ὄρος *Χελυδόρεα* (*Μαῦρα ὄρη*, 1.750 μ.) καὶ ἄλλα δυτικώτερα ὄρη, ὑφιστάμενα διάβρωσιν διὰ βαθειῶν καὶ στενῶν χαραδρῶν. Τὰ ὄρη ἐνταῦθα ἔχουν μᾶλλον διεύθυνσιν ἐκ Δ. πρὸς Α. (*Ρυύσκιο*, 1.468 μ., *Κερύνεια*, κοινῶς *Πιέρη*, 1.780 μ.), ἐνῷ ΒΔ. τὸ ὄρος *Παναχαϊκὸν* (*Βοδιᾶς*, 1.926 μ.) ἔχει διεύθυνσιν ἐκ Β. πρὸς Ν. Ἀπὸ τούτου, καθ' ὅλην τὴν δυτικὴν Πελοπόννησον μέχρι τοῦ ἀκρωτηρίου Ἀκρίτα, ἐπανευρίσκομεν τὴν *Πινδοερυμάνθιον* ζώνην, ἡ ὁποία εἶναι προέκτασις τῶν ὀρέων τῆς δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Πρὸς Ν. τοῦ Παναχαϊκοῦ τὰ ὄρη καταπίπτουν καὶ ἡ ἐκ Πατρῶν πρὸς Καλάβρυτα ἁμαξιτὸς διέρχεται διὰ μεγίστου ὕψους 900 μ. Ἀμέσως νοτίως ταύτης ὑψοῦται τὸ ὄρος *Ἐρύμανθος* (κορυφὴ *Ὀλονός*, 2.224) τὸ ὁποῖον ἐκπέμπει πρὸς Α. μὲν τὴν παραφυάδα *Καλλιφῶνοι* (1.998 μ.), ΝΔ. δὲ καταπίπτει εἰς τὴν νεογενῆ καὶ λοφώδη χώραν τῆς Ἤλιδος, ὅπου τὸ χαμηλὸν ὄρος *Φολόη* (688 μ.). Πρὸς Δ. τοῦ Ἐρυμάνθου ὑψοῦται ἐκ τῶν νεογενῶν πετρωμάτων ἡ ἀσβεστολιθικὴ *Σκόλλις* (*Σανταμέρι*, 1.016 μ.). Ἐκ τῶν ὀρέων τούτων λαμβάνει τὰς πηγάς του ὁ ποταμὸς Πηνειός, ὁ ὁποῖος, κατερχόμενος πρὸς τὸ ἠλειακὸν βαθύπεδον, προσχώνει τὴν εὐρεῖαν σχετικῶς πεδιάδα ταύτην. Νοτιώτερον ῥέει ὁ μέγιστος τῆς Πελοποννήσου ποταμὸς *Ἀλφειός*, τοῦ ὁποίου αἱ πηγαὶ εἶναι κατὰ τὴν δυτικὴν Ἀρκαδίαν. Οὕτως ἡ χώρα αὐτή, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀνατολικὴν Ἀρκαδίαν, εἶναι μᾶλλον ἀνοικτή, καίτοι ὀρεινοτάτη, παρουσιάζουσα μικρά τινα ὀροπέδια ὑψηλότερα καὶ τῆς ἀνατολικῆς, ὡς τοῦ *Μεθυδρίου* (ἢ τῆς *Βυτίνης*). Τὸ ὀρεινὸν ταύτης συγκρότημα φέρει τὸ ὄνομα *ὄρη τῆς Γορτυνίας*, τὸ δὲ κεντρικώτερον *ὄρη τῶν Λαγκαδίων*. Μεταξὺ τῶν παραποτάμων τοῦ Ἀλφειοῦ Ἐρυμάνθου καὶ Λάδωνος ὑψοῦται τὸ *Ἀφροδίσιον* (κορυφὴ *Ἅγιος Πέτρος*, 1.456 μ.), νοτίως δὲ τοῦ Λάδωνος ἡ *Βιθούλκα* (1.410 μ.), τὸ *Ψηλὸ βουνὸ* (1.510 μ.), ὁ *Ὑψοῦς* (*Κλινίτσα*, 1.546 μ.), τὸ *Φραγκόβουνο* (1.646 μ.), ἡ *Μαδάρα* (1.586 μ.), καὶ ἄλλα. Πρὸς Α. τὸ *Θαυμάσιον* (*Πατερίτσα*) συνάπτεται μετὰ τοῦ *Μαινάλου*.

Αἱ πηγαὶ τοῦ Ἀλφειοῦ, ἀπόρροιαι οὖσαι τοῦ κλειστοῦ λεκανοπεδίου τῆς Τεγέας, εὑρίσκονται πρὸς Ν. τῶν νοτίων προβούνων τοῦ Μαινάλου ἐν τῷ ὀροπεδίῳ τῆς *Ἀσέας* (*Φραγκοβρύσεως*, 655 μ.). Διὰ τοῦ ὀροπεδίου τούτου, ὡς καὶ τῆς χαμηλοτέρας κοιλάδος τῆς Μεγαλοπόλεως 430 μ.), διέρχεται ἡ κυρία ὁδὸς τῆς συγκοινωνίας, ἡ ὁποία διασχίζει τὴν Πελοπόννησον ἐκ ΒΑ. εἰς ΝΔ. (Κορίνθου - Καλαμῶν). Ἐκεῖθεν τοῦ Τεγεατικοῦ λεκανοπεδίου ἡ ὁδὸς διέρχεται τὴν δίοδον τοῦ *Καλογεροβουνίου* (800 μ.), τὸ ὁποῖον ἑνώνει τὰς προεκτάσεις τοῦ Μαινάλου μετὰ τοῦ ὄρους *Βορείου* (*Κράβαρι*, 1.088 μ.) καὶ τῶν λοιπῶν ὀρέων τῆς Σκιρίτιδος, δηλαδὴ τῆς ὀρεινῆς χώρας μεταξὺ τῆς νοτίου Ἀρκαδίας καὶ τῆς Λακωνίας. Τὰ πρὸς Δ. τοῦ Ἀλφειοῦ ὄρη σχηματίζουν τρεῖς παραλλήλους ὀροσειράς. Εἰς τὴν βορειοτέραν εἶναι τὰ χαμηλὰ ὄρη *Λάπιθος* (*Σμέρνα*, 772 μ.), καὶ ἄλλα, διασχιζόμενα ὑπὸ παραποτάμων τοῦ Ἀλφειοῦ. Ἡ κεντρικὴ ἔχει τὰ ὄρη *Μίνθη* (*Ἄλβαινα*, 1.222 μ.), *Κωτίλιον* (1.346 μ.) καὶ τὸ ὀνομαστὸν *Λύκαιον* (*Διαφόρτι*, 1 420 μ.), ἡ δὲ νοτία τὰ *Νόμια*, τῶν ὁποίων τὸ *Τετράγιον* ὑψοῦται εἰς 1.388 μ. Ταῦτα πρὸς Δ. μὲν προεκτείνονται μέχρι τῆς θαλάσσης, πρὸς Ν. καταπίπτουν εἰς τὴν πεδιάδα τῆς *Στενυκλάρου* (βορείαν Μεσσηνιακὴν πεδιάδα), ΝΑ. δὲ διὰ παραφυάδων ἑνοῦνται μετὰ τῶν βορείων προβούνων τοῦ Ταϋγέτου· κατὰ τὰ χαμηλούμενα ἐνταῦθα ὕψη κεῖται ἡ δίοδος *Μακρυπλάγι* (560 μ.), διὰ τῆς ὁποίας ὁ κύριος σύνδεσμος μεταξὺ τῆς Ἀρκαδίας καὶ Μεσσηνίας.

Ἡ πρὸς τὸν Μεσσηνιακὸν κόλπον εὐφορωτάτη Μεσσηνιακὴ πεδιὰς διακρίνεται εἰς τὴν πρὸς τὰ μεσόγεια *Ἄνω Μεσσηνιακὴν* πεδιάδα (τῆς *Στενυκλάρου*), ἡ ὁποία διασχίζεται ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ *Βαλύρα*, καὶ εἰς τὴν *Κάτω* ἢ τὴν *Μακαρίαν*, ἡ ὁποία ἀρδεύεται ὑπὸ τοῦ *Παμίσου*. Ἡ δυτικῶς τούτων ὀρεινὴ Μεσσηνία συνισταται ἐξ 7 ἢ 8 παραλλήλων ὀροσειρῶν, συνεσφιγμένων καὶ ἐκ Β. πρὸς Ν. διευθυνομένων (*ὄρη τῆς Κυπαρισσίας*). Ἡ ἀνατολικωτέρα καὶ βραχυτέρα τούτων ἀπαρτίζει τὰ περίφημα *ὄρη τῆς Ἰθώμης* (798 μ.) καὶ τῆς *Εὔας*, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξετείνετο ἡ ἀρχαία πρωτεύουσα τῆς Μεσσηνίας Μεσσήνη. Ἐν τῇ μεσαίᾳ ὀροσειρᾷ ὑψοῦται τὸ *Σέσι* (1.137 μ.), τὴν δὲ δυτικωτάτην ἀποτελεῖ τὸ ὄρος *Αἰγάλεως* (*Ψυχρὸ βουνὰ τῆς Μάλης*) μὲ πολλὰς κορυφὰς (ἡ ὑψίστη 1.233 μ.). Τοῦτο πρὸς Δ. καταπίπτει εἰς στενὴν παράκτιον πεδιάδα (ὑψ. 300 μ.). Κατὰ τὴν Μεσσηνιακὴν χερσόνησον οὐδὲν ὄρος φθάνει τὰ 1.000 μ. Τὸ ὕψιστον αὐτῆς, ἡ *Μαθία* (*Λυκόδημον*), εἶναι 957 μ. ὕψους, τὸ δὲ πρὸς τὸ ἀκρωτήριον Ἀκρίτας, *Ἅγιος Δημήτριος*, 516 μ. Χαμηλὴ ὀροσειρὰ πρὸς Δ., μεταξὺ τῆς Πύλου καὶ τῆς Μεθώνης, ὑψοῦται μέχρι 482 μ.

Πρὸς Α. τῶν μεσσηνιακῶν πεδιάδων ὑψοῦται ὁ μακρὸς καὶ ὑψηλὸς *Ταΰγετος*, τοῦ ὁποίου ἡ ὑψίστη κορυφὴ *Ἅγιος Ἠλίας* ἔχει ὕψος 2.407 μ. Ἐκτεινόμενος ἐκ Β. πρὸς Ν. πληροῖ τὴν ὁμώνυμον χερσόνησον (Μάνην) καὶ τελευτᾷ εἰς τὸ νοτιώτατον τῆς Πελοποννήσου ἀκρωτήριον *Ταίναρον*. Κατὰ τὸ μεταξὺ τοῦ ὄρους τούτου καὶ τοῦ Πάρνωνος καταβύθισμα, ὅπου ῥέει ὁ ποταμὸς Εὐρώτας, σχηματίζεται ἡ περίφημος κοιλὰς τῆς Σπάρτης (ὑψόμ. 220 μ.) καὶ πρὸς τὸν Λακωνικὸν κόλπον ἡ πεδιὰς τοῦ Ἕλους. Τὸ δ' ὄρος *Πάρνων*, ὡς προέκτασις τῶν Ἀργολιδοαρκαδικῶν ὀρέων, ἐκτείνεται παραλλήλως τοῦ Ταϋγέτου· ἡ ὑψίστη αὐτοῦ κορυφὴ *Μαλεβὸ* ἔχει ὕψος 1.935 μ. (ΒΑ. τῆς κοιλάδος τῆς Σπάρτης)· ὑψηλὴ αὐτοῦ ῥάχις φθάνει μέχρι τῆς Σπάρτης φέρουσα τὰς κορυφὰς *Ψαρῆς* (1.840 μ.) καὶ *Μαζαράκι* (1.556 μ.). Ἐκεῖθεν τὸ ὄρος καταπίπτει ἐπαισθητῶς, εἰς δὲ τὴν ἀρχὴν τῆς νοτιοανατολικῆς χερσονήσου τῆς Πελοποννήσου, νοτίως τοῦ ὄρους *Ζάραξ* (*Κουλοχέρα*, 1.121 μ.), ἀνοίγεται ὁδὸς ἄγουσα ἐκ τῶν Λακωνικῶν πεδιάδων εἰς τὴν Μονεμβασίαν. Ὡς συνέχεια τοῦ Πάρνωνος εἶναι καὶ τὰ λοιπὰ ὄρη τῆς χερσονήσου ταύτης, ὧν ὕψιστον ὁ εἰς τὴν Μαλέαν καταπίπτων *Κριθινας* (793 μ.).

Ἰόνιοι νῆσοι. Ἐπειδὴ αἱ ἑλληνικαὶ νῆσοι εἶναι λείψανα ξηρᾶς, ἡ ὁποία συνεδέετο ἄλλοτε μετὰ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, διὰ τοῦτο καὶ τὰ εἰς ταύτας ὄρη εἶναι συνέχεια τῶν ὀρεινῶν συστημάτων, τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται εἰς τὰς ἔναντι ἀκτὰς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Γενικῶς τὰ ὄρη τῶν Ἰονίων νήσων ἀνήκουν εἰς τὸ ἀδριατικοϊόνιον ὀρεινὸν σύστημα, καὶ δὴ τὰ τῆς Κερκύρας καὶ τῶν Παξῶν εἰς τὰ ὄρη τῆς Ἠπείρου, τὰ δὲ τῆς Λευκάδος εἰς τὰ Ἀκαρνανικά. Τὸ ὕψιστον τῆς Κερκύρας ὄρος εἶναι ἡ *Ἰσιώνη* (*Παντοκράτωρ*, 906 μ.), τῆς δὲ Λευκάδος ὁ *Σταυρωτᾶς* (1.180 μ.). Ὑψηλότερον τῶν Ἰονίων νήσων ὄρος εἶναι ὁ ἐν τῇ Κεφαλληνίᾳ *Αἶνος* (*Μεγάλο βουνό*, 1.928 μ.), κατάφυτον ὑπὸ ἐλατῶν, ἐνῷ ἐν τῇ νοτιωτέρᾳ Ζακύνθῳ ἡ μορφὴ τοῦ ἐδάφους λαμβάνει χαρακτῆρα πεδινώτερον. Ὀρεινὴ εἶναι καὶ ἡ ἀντικρὺ τῆς Μαλέας νῆσος Κύθηρα (κορυφὴ *Βίγλα*, 510 μ.).

Κρήτη. Συνέχεια τῶν ὀρέων τῆς Πελοποννήσου εἶναι καὶ τὰ ὄρη τῆς μεγαλονήσου Κρήτης. Εἰς ταύτην παρατηροῦνται τρία ὀρεινὰ συστήματα, διήκοντα καθ' ὅλον τὸ μῆκος αὐτῆς, τὸ ὁποῖον ἰσοῦται πρὸς τὸ τῆς Πελοποννήσου. Καὶ τὸ μὲν δυτικὸν σύστημα, τὰ *Λευκὰ ὄρη* (*Μαδάρες*), περιέχει πλῆθος κορυφῶν ὑπερβαινουσῶν τὰ 2.000 μ., τῶν ὁποίων αἱ *Πάχνες* φθάνουν σχεδὸν τὸ ὕψος τοῦ Παρνασσοῦ (2.452 μ.). Ὁ κεντρικὸς ὄγκος τῆς *Ἴδης (Ψηλορείτης)* φθάνει εἰς τὴν κορυφὴν *Τίμιος Σταυρὸς* εἰς ὕψος 2.456 μ., ἡ δ' ἀνατολικὴ *Δίκτη* (*Λασήθι*) 2.148, ἐνῷ τὰ ὄρη τῆς Σητείας δὲν ὑπερβαίνουν τὰ 1.500 μ. Αἱ πεδιάδες τῇ Κρήτης ἢ εἶναι στεναὶ κοιλάδες (ὅπως ἡ τῆς *Μεσσαρᾶς* ἐν τῷ νοτίῳ μέρει τῆς Κεντρικῆς Κρήτης), ἢ μικρὰ κλειστὰ ὀροπέδια (ὅπως τοῦ Λασηθίου), ἢ παράκτια πεδία (ὅπως τὸ τῶν Χανίων καὶ τοῦ Ἡρακλείου).

Αἱ Κυκλάδες νῆσοι, αἵτινες εἶναι διεσπαρμέναι ΝΑ. τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Εὐβοίας, εἶναι λείψανα ξηρᾶς καταποντισθείσης, τὰ δ' ὄρη αὐτῶν ἀνήκουν εἰς τὸ κρυσταλλοπαγὲς ἀρχαῖον πέτρωμα, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπάγεται καὶ τὸ νοτιοανατολικὸν τμῆμα τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς νοτίου Εὐβοίας. Αἱ ὕψισται κορυφαὶ εὑρίσκονται κατὰ τὰς μεγαλυτέρας σχετικῶς νήσους. Τὸ ὄρος *Πέταλον* ἢ *Κουβάρα* ἐν τῇ Ἄνδρῳ φθάνει εἰς 1.004 μ., ὁ *Δρῖος* (*Ζία*) ἐν τῇ Νάξῳ 1.001, ὁ *Κρίκελος* ἐν τῇ Ἀμοργῷ 811, ἡ *Μάρπησσα* ἐν τῇ Πάρῳ 771, ὁ *Τσικνιᾶς* ἐν τῇ Τήνῳ 712, ὁ *Ἠλίας* ἐν τῇ Μήλῳ 751, ὁ *Ἅγιος Ἠλίας* ἐν τῇ Ἴῳ 734, ὁ *Τοῦρλος* ἐν τῇ Σερίφῳ 585, ὁ *Προφήτης Ἠλίας* ἐν τῇ Θήρᾳ 566 καὶ ὁ *Πύργος* ἐν τῇ Σύρῳ 442. Τῶν λοιπῶν νήσων τὰ ὕψη εἶναι χαμηλότερα. Αἱ κατὰ τὰς νήσους πεδιάδες καὶ κοιλάδες εἶναι μικρᾶς ἐκτάσεως.

Digitized by Google

Ὀρειναὶ εἶναι καὶ αἱ λοιπαὶ κατὰ τὸ Αἰγαῖον νῆσοι. Ἡ πλησίον τῶν Κυκλάδων μακρὰ Ἰκαρία εἶναι ὑψηλή, μὲ πολλὰ δάση. Ἡ διασχίζουσα ταύτην ὀροσειρὰ ἔχει ὑψηλότερον ὄρος τὸν *Ἀθέραν* (ΝΔ.), τοῦ ὁποίου ἡ κορυφὴ *Μέλισσα* φθάνει τὰ 1.040 μ. Ἡ Σάμος ἔχει ὄρη ὑψηλότερα. Ὁ πρὸς Δ. *Κερκετεὺς* φθάνει εἰς ὕψος 1.437 μ., ἔχει ὅμως καὶ μικρὰς πεδιάδας καὶ ὡραίας κοιλάδας. Ὀρεινὴ εἶναι καὶ ἡ Χίος, μὲ ὕψιστον ὄρος τὸ *Πελληναῖον* (1.297 μ.) πρὸς Β., ἐνῷ ἡ Λέσβος ἔχει πεδινὸν μᾶλλον χαρακτῆρα καὶ χαμηλὰ ὄρη. Τὰ ὕψιστα αὐτῆς ὄρη, ὁ *Ὄλυμπος* (*Ἅγιος Ἠλίας*) πρὸς Ν. καὶ ὁ *Λεπέτυμνος* πρὸς Β., εἶναι ἰσοϋψῆ (968 μ.). Ἡ ΒΔ. τῆς Λέσβου κειμένη Λῆμνος εἶναι ὀρεινὴ μὲ χαμηλὰς κορυφάς. Τὰ σπουδαιότερα ταύτης ὄρη εἶναι ἡ *Σκοπιὰ* ΒΔ. (450 μ.) καὶ ὁ *Ἅγιος Ἠλίας* (355 μ.). Πολὺ ὑψηλότερα εἶναι τὰ ὄρη τῆς Σαμοθράκης *Φεγγάρι* (1.600 μ.) καὶ τὸ τῆς Θάσου, ἀντικρὺ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Νέστου κειμένης. Τὸ ὄρος αὐτῆς *Ὑψάριον* καταλαμβάνει ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν νῆσον, ἡ δ' ὑψίστη κορυφὴ *Ψαριὸ* φθάνει τὰ 1.208 μ. Ι. Σ. Σ.

ΥΔΡΟΓΡΑΦΙΑ

Γενικά. **Οἱ** ποταμοὶ τῆς Ἑλλάδος εἶναι γενικῶς μικροί, μὴ πλωτοί, ὁ κύριος δὲ λόγος τούτου εἶναι ἡ περιωρισμένη ἔκτασις τῆς χώρας. Ἡ ποσότης τῆς πιπτούσης βροχῆς εἶναι μεγαλυτέρα ἐν τῇ Δυτικῇ ἢ ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἑλλάδι, εἰς τοῦτο δ' ὀφείλεται ἐν μέρει τὸ ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἑλλὰς εἶναι πτωχοτέρα εἰς ῥέοντα ὕδατα. Γενικῶς, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀειρρόων ποταμῶν εἶναι μικρός, ἀλλὰ καὶ τούτων κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ξηρασίας τὸ ὕδωρ ἐλαττοῦται, ἐνῷ τὸ ὕδωρ τῶν χειμάρρων στειρεύει. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν βροχῶν τὸ ὕδωρ πίπτει κατὰ τρόπον μὴ εὐνοοῦντα τὴν συγκράτησίν του ὑπὸ τοῦ ἐδάφους, διότι ἡ βροχὴ εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ θυελλώδης. Τότε ἡ ἐνέργεια τῶν ῥεόντων ὑδάτων εἶναι σημαντική. Ἔχοντα ταῦτα κλίσιν ἰσχυράν, κατατρώγουν τὸ ἔδαφος καὶ προσχώνουν τὰς χαμηλὰς κοιλάδας καὶ τὰ παράλια πεδία, συγχρόνως δέ, μὴ διατηροῦντα σταθερὰν κοίτην, ἐπιφέρουν διὰ τῶν πλημμυρῶν καταστροφάς.

Αἱ ἀποτομώτεραι ὄχθαι παρουσιάζονται κατὰ τὴν ἔξοδον τῶν ὑδάτων ἐκ τῶν ὑψηλῶν ὀροπεδίων, ἐκεῖ ὅπου ταῦτα περιβάλλονται ὑπὸ ὑψωμάτων. Κατὰ τὰ κράσπεδα ταῦτα ἀνοίγονται φάραγγες καὶ διασφάγες, ἐνθυμίζουσαι τὰ Cañions τῆς Καλιφορνίας. Τοιαύτην μορφὴν π. χ. ἔχουν κατὰ τὰ ὀροπέδια καὶ τὰ κλιμακωτὰ πεδία αἱ βαθεῖαι χαράδραι τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Κυνουρίας. Οἱ μεγάλοι σχετικῶς ποταμοί, ὡς ὁ Πηνειός, ὁ Ἀξιός, ὁ Στρυμὼν καὶ ὁ Ἕβρος, ἔχουν καὶ μεγάλην ποταμίαν χώραν. Ὁ ῥοῦς αὐτῶν γίνεται συνήθως κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν ὀροσειρῶν, ὅπως ἐν τῇ Φθιώτιδι. Ἐν τούτοις ἡ παράλληλος αὕτη πρὸς τὰς ὀροσειρὰς διεύθυνσις πολλάκις ἀλλοιοῦται, ὡς ἐν τῇ Ἠπείρῳ καὶ τῇ Αἰτωλίᾳ· ἐνταῦθα οἱ ποταμοὶ διατέμνουν διὰ στενῶν φαράγγων πλευρικὰ ὄρη καὶ ἐξέρχονται εἰς ἄλλην κοιλάδα. Ἕνεκα τῆς μεγάλης ποικιλίας τῆς μορφῆς τοῦ ἐδάφους, ἐφ' οὗ ῥέουν οἱ ποταμοί, ὅ τε ῥοῦς καὶ αἱ ὄχθαι διαμορφοῦνται εἰς θαυμαστὴν ποικιλίαν καμπῶν. Ἐν τῇ Δυτικῇ Μακεδονίᾳ αἱ ἐξ ἀρχῆς νοτιοανατολικαὶ διευθύνσεις τῶν ποταμῶν Ἐριγῶνος καὶ Ἁλιάκμονος, ἕνεκα ἐμποδίου προελθόντος ἐκ νεογενῶν πετρωμάτων, μετετράπησαν εἰς βορειοανατολικὰς πρὸς τὸ καταβύθισμα τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ καὶ τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης. Οἱ ποταμοὶ παρουσιάζονται πανταχοῦ διαρρέοντες πεδιάδας κατὰ μῆκος ἢ ἐγκαρσίως. Ὁ διὰ μέσου σκληρῶν πετρωμάτων ῥοῦς εἶναι καταρρακτώδης, συνάμα δὲ καὶ εὐθύτερος, ἐνῷ κατὰ τὴν προσχουμένην καὶ εὐρυνομένην πεδιάδα γίνεται σκολιὸς (μαιανδρώδης). Ἡ πρὸς τὰς ἐκβολὰς πρόσχωσις τῶν ποταμῶν εἶναι σημαντική. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ διασχίζεται συνήθως ὁ ῥοῦς εἰς δύο ἢ περισσότερα στόμια (δέλτα), ὅπως ὁ Ἕβρος καὶ ὁ Νέστος, καὶ μεταβάλλει τὸ σχῆμα τῶν παραλίων. Οὕτως ἡ πρόσχωσις τοῦ Ἀχελῴου ἔχει προσκολλήσει εἰς τὴν ξηρὰν πολλὰ νησίδια τῶν Ἐχινάδων· ὁ Σπερχειὸς ἔχει σχηματίσει εἰς τὸν Μαλιακὸν κόλπον, παρὰ τὸ ὄρος Καλλίδρομον, ἑλώδη πεδιάδα πλάτους 3—4 χλμ., ἐνῷ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν περσικῶν πολέμων τὸ ὄρος τοῦτο κατέπιπτεν ἀποτόμως εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐσχημάτιζε τὰ περίφημα στενὰ τῶν Θερμοπυλῶν. Αἱ προσχώσεις τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τοῦ Ἁλιάκμονος ἔγιναν αἰτία, ὥστε ἡ παρὰ τὴν θάλασσαν ἄλλοτε ἀρχαιοτέρα πρωτεύουσα τῆς Μακεδονίας Πέλλα νὰ παρακμάσῃ καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ ἡ Θεσσαλονίκη.

Εἰς τὴν μεταβολὴν τῶν παραλίων συμβάλλουν, ἐκτὸς τῶν ποταμῶν, καὶ οἱ ἄνεμοι καὶ τὰ κύματα. Εἰς ἀμμώδεις καὶ ῥηχὰς παραλίας οἱ ἄνεμοι καὶ τὰ κύματα συσσωρεύουν τὴν ἄμμον καὶ σχηματίζουν τοὺς ζωστῆρας (στενὰς λωρίδας γῆς), οἱ ὁποῖοι κλείουν τενάγη καὶ σχηματίζουν τὰς λιμνοθαλάσσας. Ἡ διὰ τῶν αἰτίων τούτων συσσώρευσις τῆς ἄμμου κατὰ τὰς ἐκβολὰς τῶν χειμάρρων ἐμποδίζει τὴν ἐκβολὴν τῶν ὑδάτων κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μειώσεως αὐτῶν, οὕτω δὲ σχηματίζονται τὰ ἕλη.

Ἡ ποσότης τῶν ὑδάτων τῶν ποταμῶν ἐξαρτᾶται ὄχι μόνον ἐκ τοῦ ποσοῦ τῆς πιπτούσης βροχῆς, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν πηγῶν. Ἡ ὕπαρξις τούτων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν γεωλογικὴν σύστασιν τοῦ ἐδάφους. Ὁ ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἐδάφει ἐπικρατῶν ἀσβεστόλιθος, διὰ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ διαπεραστοῦ, τοῦ εὐσχίστου καὶ διαλυτοῦ ὑπὸ τοῦ ὕδατος, μορφοῖ τὰ καλούμενα κάρστια φαινόμενα. Ταῦτα εἶναι γήϊνα κοιλώματα ἀνοιγέντα βαθμηδὸν διὰ τῆς διεισδύσεως τοῦ ὕδατος καὶ συγκοινωνοῦντα διὰ λαβυρίνθου χασμάτων καὶ σηράγγων μετὰ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας ἄνωθεν καὶ κάτωθεν. Τὰ ποικίλα τὴν μορφὴν κοιλώματα ταῦτα εἶναι τὰ σπήλαια, τὰ φυσικὰ φρέατα, αἱ δολῖναι, αἱ πόλγαι. Διὰ τούτων τὸ ὕδωρ ὁλοκλήρου περιοχῆς εἰσδύει ἐντελῶς ἢ ἐν μέρει εἰς τὰ βάθη τοῦ ἀσβεστολίθου καὶ οὕτω ἡ χώρα καθίσταται πτωχὴ εἰς ῥέοντα ὕδατα. Μόνον ἐκεῖ ὅπου εἰς τὸν ἀσβεστόλιθον ὑπόκειται στρῶμα ἀδιαπέρατον, ἀναφαίνεται πηγή. Ἂν βλέπῃ τις ἐν τῇ πόλγῃ ὀλίγον καὶ βραδέως ῥέον ὕδωρ, τοῦτο συγκρατεῖται ὑπὸ τῆς ὑποστάθμης, ἡ ὁποία προέρχεται ἐκ τῆς διαλύσεως τοῦ ἀσβεστολίθου. Ἀλλὰ καὶ τὸ ὕδωρ τοῦτο, ὅταν φθάσῃ εἰς χαμηλὸν μέρος τῆς λεκάνης, καταπίπτει εἰς χάσματα (καταβόθρας) καὶ ῥέει ὑπογείως ἢ συναθροίζεται εἰς ὑπογείους δεξαμενάς, ἐξερχόμενον πάλιν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους εἰς θέσιν χαμηλοτέραν. Οὕτω δημιουργοῦνται αἱ ἄφθονοι καὶ ψυχραὶ πηγαὶ (αἱ ἀναβολαί, ἢ ἀναχοαί, κοινῶς κεφαλάρια), εἰς θερμὴν πολλάκις καὶ ξηρὰν παράκτιον περιοχήν. Τὸ ὕδωρ τοῦτο συμβαίνει νὰ ἀναφαίνεται ὄχι μόνον ἐν τῇ ξηρᾷ, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης, ἀναπηδῶν μετὰ τόσης ὁρμῆς ἐν μέσῳ τοῦ θαλασσίου ὕδατος, ὥστε νὰ δύναταί τις νὰ ἀντλήσῃ ἐξ αὐτοῦ ψυχρὸν πόσιμον ὕδωρ. Ἡ διὰ τοῦ ὑδατίνου δικτύου διαβρωτικὴ ἐνέργεια ἐντὸς τοῦ ἐδάφους καθίσταται σὺν τῷ χρόνῳ ποικιλωτέρα. Ἐνῷ ἐνταῦθα οἱ ἀγωγοὶ τῶν ὑδάτων εὐρύνονται ἢ γεννῶνται νέοι, ἐν τῇ ἐξωτερικῇ ἐπιφανείᾳ καθίσταται δυνατὸν νὰ διανοίξῃ τὸ ὕδωρ νέαν ἔξοδον. Εἶναι δυνατὸν ἔτι τὸ ἄνω ἐξωτερικὸν ὕδωρ νὰ εὕρῃ δυσκολίαν εἰς τὴν διείσδυσιν ἕνεκα φράγματος προερχομένου ἐξ ἰλύος ἢ κλάδων δένδρων ἢ καὶ καταπτώσεων τῶν ὑπογείων σπηλαίων. Ἐν τῇ ὑπὸ σεισμῶν πασχούσῃ ἑλληνικῇ χώρᾳ συμβαίνει πολλάκις νὰ κλείωνται παλαιαὶ ὑπόγειοι σπηλαιώδεις σήραγγες καὶ νὰ ἀνοίγωνται νέαι. Οὕτω συμβαίνει κατὰ διαφόρους χρονικὰς περιόδους λίμνη τις νὰ ἔχῃ ἄλλοτε ὕδωρ πολὺ κα. ὑψωμένον καὶ ἄλλοτε νὰ παρίσταται ὡς ἀπεξηραμμένη. Ἐνῷ ἡ οὕτω κεκλεισμένη λεκάνη παρέχει ἔδαφος εὐφορώτατον διὰ τὴν γεωργίαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μειώσεως τῶν ὑδάτων, ἡ ἐπιφάνεια τῆς πέριξ ὑψηλῆς χώρας εἶναι κατάξηρος. Ἡ εἰκὼν τῶν καρστίων τούτων φαινομένων ἀναφαίνεται εἰς πλεῖστα ἑλληνικὰ μέρη, ἐφόσον συχνὰ συναντᾶται καὶ ὁ ἀσβεστόλιθος. Ἐν τῇ Ἠπείρῳ τὸ ὑπογείως ῥέον ὕδωρ τῆς λίμνης Παμβώτιδος (ἢ τῶν Ἰωαννίνων) ἀναβλύζει εἰς τὰς γλυκείας πηγὰς τοῦ κόλπου τοῦ Χειμερίου. Ἡ δυτικὴ Ἀκαρνανία ἔχει χαρακτηριστικὰ ὑψηλὰ λεκανοπέδια ἐν μέσῳ τοῦ ξηροῦ αὐτῆς ἐδάφους, δι' ὃ ἐκλήθη καὶ Ξηρόμερον. Γνωστότερα εἶναι τὰ πόλγη τῶν κεντρικῶν καὶ ὑψηλῶν ὀρέων τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Κατὰ τὸν χειμῶνα ἐν τῇ ὑψηλῇ λεκάνῃ τοῦ Παρνασσοῦ, ἡ ὁποία καλεῖται Λιβάδι (1.080 μ. ὑψ.), ὑπάρχει μικρὰ ὀρεινὴ λίμνη τρεφομένη ὑπὸ τῶν βροχῶν καὶ τῶν χιόνων. Κατὰ τὸ θέρος τὸ ὕδωρ τῆς λίμνης ταύτης καταπίνεται ὑπὸ καταβόθρας, τῆς ὁποίας εἷς ὀχετὸς διακόπτεται ὑπὸ τῶν ὑψηλῶν Φαιδριάδων πετρῶν, ὅπου ἀναφαίνεται ἡ Κασταλία πηγή, ἄλλος δ' ὑπὸ τὴν βαθμῖδα τῶν ἀρχαίων Δελφῶν ἀναδύει εἰς τὴν πηγὴν Σύβαρις (νῦν Ζελέσκα), ἡ ὁποία ἀποξηραίνεται εὐθὺς ὡς στειρεύσῃ τὸ ἐν τῇ ὑψηλῇ λεκάνῃ ὕδωρ. Ἀφθονώτεραι καὶ σταθερώτεραι εἶναι αἱ κατὰ τὰς βορείους ὑπωρείας τοῦ Παρνασσοῦ ἀναβολαί, αἱ ὁποῖαι συνάγονται εἰς τὸν Κηφισὸν ποταμὸν καὶ συνιστοῦν τὰς κυρίας τοῦ ποταμοῦ τούτου πηγάς. Αἱ διάφοροι ἐναλλαγαὶ τῆς ῥοῆς τῶν ὑδάτων τούτων μέχρι τῆς ἀναδύσεως κατὰ τὴν ἀκτὴν τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου παρέχουν τὴν γνωστοτέραν ὑδρογραφικὴν ἰδιορρυθμίαν τῶν ὑδάτων τῆς ἑλληνικῆς γῆς. Κατὰ τὸν χειμῶνα τὰ ὕδατα τοῦ Κηφισοῦ, ὡς καὶ ἄλλων ποταμίων, τὰ ὁποῖα πηγάζουν ἐκ τῶν προπόδων τοῦ Ἀκοντίου καὶ τοῦ Ἑλικῶνος, συνέρχονται εἰς τὴν Κωπαϊδικὴν λεκάνην, ἀπετέλουν δέ, πρὸ τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἀποξηραντικῶν ἔργων (1889), λίμνην ἐκτάσεως 230 τ. χλμ. Εὐθὺς ὅμως ὡς κατὰ τὴν ἄνοιξιν αἱ βροχαὶ καθίσταντο σπανιώτεραι καὶ ἀσθενέστεραι, ἤρχιζεν ἡ ἐπιφάνεια τῆς λίμνης νὰ καταπίπτῃ ταχέως καὶ εἰς τὰς παρυφὰς αὐτῆς ἀνεφαίνοντο τὰ σπήλαια, εἰς τὰ ὁποῖα εἰσέδυε τὸ ὕδωρ, μέχρις ὅτου πολλὰ τούτων ἔμενον ὑψηλότερον τῆς στάθμης τῶν ὑδάτων· οὕτω αἱ καταβόθραι δὲν ἐπήρκουν πρὸς τελείαν ἐκκένωσιν τῶν ὑδάτων. Ἀποτέλεσμα τούτου ἦτο ὅτι ἐν καιρῷ θέρους ἐσχηματίζοντο ἐκτεταμένα ἕλη, περιβαλλόμενα ὑπὸ πυκνῶν καλαμώνων, καὶ μόνον μεταξὺ τούτων ἔμενον ὑγροὶ λειμῶνες καὶ ἀγροὶ ἢ καὶ ἐκτάσεις ξηραὶ ἐκ λευκοῦ ἀργίλλου, διαστιζόμεναι κατὰ τὸ θέρος ὑπὸ δικτύου ῥωγμῶν. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων οἱ ἐνταῦθα κάτοικοι ἐπεζήτουν τὴν ἀποξήρανσιν τῆς λίμνης διὰ τεχνητῆς ἀποχετεύσεως τῶν ὑδάτων. Τὴν ἀποξήρανσιν τῆς Κωπαΐδος κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Μινυῶν δεικνύουν τὰ λείψανα τῶν ἀποξηραντικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα συνίσταντο ἐκ τριῶν αὐλάκων κτιστῶν διὰ μεγάλων πολυγωνικῶν λίθων, διατρεχουσῶν τὴν πεδιάδα καὶ καταληγουσῶν πρὸ τῶν κυριωτέρων καταβοθρῶν. Κατὰ μῆκος καὶ ἄνωθεν τῆς πρὸς τὴν ἀκτὴν τῆς Λαρύμνης ἀγούσης καταβόθρας (νῦν Μπίνια) ὑπάρχει σειρὰ ἐκ 14 πλησίον ἀλλήλων κειμένων φρεάτων, τῶν ὁποίων ὁ πυθμὴν συνδέεται διὰ σήραγγος. Τὸ ἔργον τοῦτο δεικνύει τὴν προσπάθειαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὅπως ἑνωθῇ τὸ βορειοανατολικὸν ἄκρον τῆς λίμνης διὰ ὑπογείου ὀχετοῦ μὲ τὴν θάλασσαν.

Πρὸς σπουδὴν τῶν καρστίων φαινομένων κλασσικαὶ χῶραι εἶναι ἡ **Ἀρκαδία καὶ Ἀργολὶς** ἐν τῇ Πελοποννήσῳ. Ἐν τῇ ὑψηλῇ καὶ κλειστῇ Ἀνατολικῇ Ἀρκαδίᾳ τὰ ὕδατα, κατερχόμενα διὰ καταβοθρῶν καὶ ῥέοντα ὑπὸ τὰ Ἀργολιδοαρκαδικὰ ὄρη, ἀναφαίνονται κατὰ τὰ κεφαλάρια τῆς δυτικῆς Ἀργολικῆς πεδιάδος καὶ τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου. Ἡ ποσότης, ἡ διαύγεια καὶ ἡ θερμοκρασία τῶν πηγῶν τούτων ἔπειθον εὐχερῶς ἤδη καὶ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας περὶ τῆς προελεύσεως αὐτῶν καὶ περὶ ὑπάρξεως εὐρυχώρων δεξαμενῶν, αἱ ὁποῖαι ἐδέχοντο τὸ θολὸν ὕδωρ τῶν καταβοθρῶν καὶ ἐκ τῶν ὁποίων τοῦτο ἐξήρχετο καθαρὸν πρὸς τὴν ἀκτήν. Οὕτως, ἐν τῇ ξηρᾷ ἄλλως τε Ἀργολικῇ πεδιάδι, σχηματίζεται ὁ ἀγχίαλος ποταμὸς Ἐρασῖνος (κοιν. Κεφαλάρι), καθιστῶν διὰ τῆς ἀρδεύσεως εὐφορωτάτην τὴν περιοχήν. Οἱ ἀρχαῖοι παρεδέχοντο ὅτι ἡ ἄφθονος τούτου πηγὴ προήρχετο ἐκ καταβόθρας τῆς Στυμφαλίδος λίμνης. Ἐκ τοιούτων ἀναβολῶν σχηματίζεται καὶ ἡ λίμνη Λέρνη καὶ ἡ ἐν μέσῳ τῆς θαλάσσης 300—400 μ. ἐκ τῆς ἀκτῆς τοῦ Ἄστρους ἀπέχουσα πηγὴ Δίνη (νῦν Ἀνάβολος). Καθ' ὅλας τὰς λεκάνας τῆς ἀνατολικῆς Ἀρκαδίας παρατηρεῖται τὸ φαινόμενον τῆς αὐξήσεως καὶ μειώσεως τῶν ὑδάτων, τόσον κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τοῦ ἔτους, ὅσον καὶ κατὰ τὰς περιόδους τῆς ἐμφράξεως ἢ ἀποφράξεως τῶν καταβοθρῶν. Τὰ ὕδατα τοῦ χειμάρρου Σαρανταποτάμου, τὰ ὁποῖα ἐκ τῶν λακωνικῶν ὁρίων διευθύνονται πρὸς Β. καὶ κατέρχονται εἰς τὸ Τεγεατικὸν ὑψίπεδον, στρέφονται σήμερον πρὸς τὰ ἀνατολικὰ παράπλευρα ὄρη καὶ ἐξαφανίζονται εἰς καταβόθραν ὑπὸ τὸ Παρθένιον ὄρος. Εἰς τὴν ἀρχαιότητα ὅμως, εὐθὺς ὡς ἔφθανον εἰς τὸ ὑψίπεδον, ἐστρέφοντο νοτιοδυτικῶς εἰς τὰς καταβόθρας τοῦ Βορείου ὄρους καὶ διερχόμενα ὑπὸ τὰ σπήλαια τοῦ ὄρους ἐξήρχοντο δυτικῶς τούτου κατὰ τὴν κοιλάδα τῆς Ἀσέας (Φραγκοβρύσεως), ὅπου αἱ κύριαι πηγαὶ τοῦ Ἀλφειοῦ ποταμοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ ἐν τῷ Τεγεατικῷ ὑψιπέδῳ ποταμὸς ἐθεωρεῖτο ὄχι μόνον ὡς ὁ ἄνω ῥοῦς τοῦ Ἀλφειοῦ, ἀλλὰ καὶ ὡς κυρία πηγὴ τοῦ Εὐρώτα ποταμοῦ. Σήμερον ἐν τῷ Τεγεατικῷ πεδίῳ καὶ πρὸς τὸ Βόρειον σχηματίζεται ἡ μικρὰ λίμνη Τάκα. Ὀλιγώτερα σχετικῶς στάσιμα ὕδατα ἔχει ἡ πεδιὰς τῆς Μαντινείας καὶ ἡ τοῦ Ὀρχομενοῦ, περισσότερα δὲ αἱ λεκάναι τῶν Καφυῶν καὶ τῆς Στυμφαλίας. Ἔτι ποικιλωτέραν αὐξομοίωσιν ὑφίσταται κατὰ περιόδους τὸ ὕδωρ ἐν τῇ λεκάνῃ τῆς Φενεοῦ. Ἡ λίμνη Φενεὸς φαίνεται ὅτι κατὰ τὸν προπαρελθόντα αἰῶνα εἶχεν ὑψωθῆ εἰς βάθος 250 μ. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἦτο σχεδὸν ξηρά, ἐνῷ κατὰ τὸ 1830 ἐπλήρωνε τὴν λεκάνην εἰς βάθος 40—50 μ. καὶ εἰς διάμετρον 8 χλμ. Μόνον ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος ἡ ἐκροὴ τοῦ ὕδατος διὰ μεγάλης καταβόθρας ἀπέδωκε τὸν βυθὸν τῆς ἄλλοτε λίμνης εἰς τὴν καλλιέργειαν. Ἡ ἐκροὴ τοῦ ὕδατος τελεῖται πρὸς Δ. ὑπὸ τὸ ὄρος Ὄρυξις (νῦν Σαϊτᾶς) καὶ ἀναφαίνεται κατὰ τὰς πηγὰς τοῦ Λάδωνος ποταμοῦ, ὅταν μετὰ μακρὰν περίοδον ἐμφράξεως τῆς καταβόθρας ἀποφράσσεται αὕτη ἐκ νέου καὶ κατέρχεται ταχέως τὸ ὕδωρ τῆς Φενεοῦ, τότε παρατηρεῖται αὔξησις τῶν ὑδάτων τοῦ Λάδωνος.

Τὰ κάρστια φαινόμενα παρατηροῦνται ὄχι μόνον καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Πελοποννήσου (εἰς τὰς χερσονήσους τοῦ Πάρνωνος καὶ τοῦ Ταϋγέτου), ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Δυτικῇ Μακεδονίᾳ, καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς νήσοις. Περίφημος εἶναι ὁ θαλασσόμυλος τοῦ Ἀργοστολίου τῆς Κεφαλληνίας.

Ποταμοὶ καὶ λίμναι. Λόγῳ τῆς εὐρυτέρας ἐκτάσεως τῆς Βορείου Ἑλλάδος, οἱ μεγαλύτεροι σχετικῶς ποταμοὶ εὑρίσκονται ἐν αὐτῇ. Ἐνταῦθα ὑδροκρίτην τῶν πρὸς τὸ Ἰόνιον ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν πρὸς τὸ Αἰγαῖον ἀφ' ἑτέρου τρεπομένων ποταμῶν ἀποτελεῖ ἡ ὀροσειρὰ τῆς Πίνδου, ἡ ὁποία διαγράφει τὰ ὅρια τῆς Ἠπείρου, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας. Τινὲς τῶν βορειοτέρων ποταμῶν δὲν περιλαμβάνονται ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἐδάφει ἐξ ὁλοκλήρου. Τοῦ ἐν Ἠπείρῳ ποταμοῦ Ἀῴου ἀνή-

Digitized by Google

κει εἰς τὴν Ἑλλάδα μόνον ὁ ἄνω ροῦς, τοῦ μέσου καὶ κάτω ἀνήκοντος εἰς τὴν Ἀλβανίαν. Μακεδονικοὶ πάλιν ποταμοὶ ἔχουν τὸν κάτω ροῦν αὐτῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὸν δ' ἀνώτερον εἰς τὴν Νοτιοσλαυΐαν (Ἀξιὸς) ἢ τὴν Βουλγαρίαν (Στρυμών, Νέστος). Ὁ μέγιστος ποταμὸς τῆς Βαλκανικῆς, ὁ Ἕβρος (κοιν. Μαρίτσα), διατρέχει τὰ ἑλληνοβουλγαρικὰ ὅρια εἰς μῆκος 230 χλμ., διὸ ὡς μακρότερος ἐν Ἑλλάδι ποταμὸς δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ μακεδονικὸς ποταμὸς Ἀλιάκμων, τὸ ὅλον μῆκος τοῦ ὁποίου, ἀνερχόμενον εἰς 325 χλμ., περιέχεται ἐξ ὁλοκλήρου ἐν τῇ Ἑλλάδι. Ἐξετάζοντες κατὰ πρῶτον τοὺς πρὸς τὸ Αἰγαῖον ἐκβάλλοντας ποταμούς, ὡς καὶ τὰς κυριωτέρας λίμνας τῆς Ἑλλάδος, ἀρχόμεθα ἐκ τοῦ *Ἕβρου*, ὁ ὁποῖος σχηματίζει τὰ κατὰ ξηρὰν ἀνατολικὰ τῆς Ἑλλάδος ὅρια. Πηγάζων οὗτος ἐκ τοῦ ὄρους Ρίλου τῆς Βουλγαρίας, διατρέχει τὸν ἄνω αὐτοῦ ροῦν διευθυνόμενος πρὸς Α. εἰς μῆκος 45 χλμ. Ἀκολούθως ὁ μέσος ροῦς διέρχεται εὐρεῖαν κοιλάδα μεταξὺ τοῦ Αἵμου καὶ τῆς Ροδόπης (ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ρωμυλίᾳ) μέχρι τῆς Ἀδριανουπόλεως, εἰς μῆκος 250 χλμ. Ἀπὸ τῆς πόλεως ταύτης, ἔνθα τὸ ὑψόμετρον τοῦ ποταμοῦ εἶναι μόνον 40 μ., ἄρχεται ὁ κάτω ροῦς μέχρι τῶν ἐκβολῶν αὐτοῦ. Οὕτω, μετὰ ὁλικὴν διαδρομὴν 530 χλμ., ὁ Ἕβρος ἐκβάλλει διὰ μεγάλου τελματώδους δέλτα, εὔρους 12 χλμ., εἰς τὸν κόλπον τῆς Αἴνου, ἀνατολικῶς τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως. Βορειοανατολικῶς τῶν ἐκβολῶν αὐτοῦ σχηματίζεται ἡ εἰς τὴν Τουρκίαν ἀνήκουσα λίμνη Στεντορὶς (νῦν Γιάλα), κατὰ δὲ τὰς ἐκβολὰς ἡ λιμνοθάλασσα τοῦ Αἴνου (Μπουροῦ). Ὁ ποταμὸς ἕνεκα τῶν μεγάλων προσχώσεων μόλις εἶναι πλωτὸς δι' ἀκατίων κατωτέρω τῆς Ἀδριανουπόλεως, δύναται ὅμως νὰ καταστῇ πλωτὸς καὶ εἰς μικρὰ ἀτμόπλοια διευθετουμένης τῆς κοίτης του. Ὁ Ἕβρος τρέφει πολλοὺς ἰχθῦς καὶ μάλιστα ἡ λιμνοθάλασσα τοῦ Αἴνου. Ἐκ τῶν μεγάλων παραποτάμων τοῦ ποταμοῦ περιλαμβάνονται ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἐδάφει ὁ κάτω ροῦς τοῦ *Ἄρδα ποταμοῦ*, ὡς καὶ οἱ χειμαρρώδεις πρὸς τὴν δεξιὰν ὄχθην κατερχόμενοι *Ἐρυθρωπὸς* (κοιν. *Κιζὶλ Ντερέ*), παρὰ τὸ Διδυμότειχον συμβάλλων, *Σολτζὰ Ντερέ*, *Γκαμηλοπόταμον*, *Μαγκάζι Ντερὲ* καὶ *Μεγάλο ρεῦμα*.

Τὰ πρὸς Δ. τοῦ Ἕβρου ἐν τῇ ἑλληνικῇ Θράκῃ ποτάμια, τὰ ὁποῖα ρέουν μεταξὺ τῶν παρακτίων λόφων, εἶναι ἀσήμαντα. Σημαντικὰ πως εἶναι τὰ πρὸς τὸ καταβύθισμα τῆς Κομοτινῆς ἐκτρεπόμενα πολυάριθμα ρεύματα, τὰ ὁποῖα ἑνοῦνται εἰς τὸ ποτάμιον *Φιλκούρι-Γκιοὺρ Τσάϊ*. Ὀλίγον δυτικώτερον ρέων χείμαρρος διὰ μέσου τῆς Κομοτινῆς φέρει τὸ ὄνομα *Μπουκλουτζὰ Ντερὲ* καὶ σχηματίζει πρὸ τῶν ἐκβολῶν ἕλη καὶ τὴν μικρὰν λίμνην τοῦ *Ἀνακίου*. Περαιτέρω τὸ ποτάμιον *Ἀσπροπόταμος* καὶ τὸ μακρὸν *Ξερόρρεμα* ἢ *Κουροῦ* ἐκβάλλουν εἰς τὴν λιμνοθάλασσαν *Βιστωνίδα* (κοιν. *Μπουροῦ*), ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ διὰ τοὺς ἀφθόνους ἰχθῦς της. Εἰς τὴν αὐτὴν λιμνοθάλασσαν ἐκβάλλει καὶ ὁ διὰ τῆς πόλεως καὶ τῆς πεδιάδος τῆς Ξάνθης ρέων ποταμὸς *Κόσινθος* (κοιν. *Ἐσκετζέ*).

Κατὰ πολὺ σημαντικώτερος εἶναι ὁ *Νέστος* ποταμὸς (βουλγ. *Μέστα*, τουρκ. *Καρᾶ-σοῦ*), ὁ ὁποῖος πηγάζει ἀπὸ τοῦ ὄρους *Ρίλου* (τοῦ *Δούνακος* τῶν ἀρχαίων) καὶ μετὰ ροῦν μήκους 234 χλμ. ἐκβάλλει διὰ διαφόρων βραχιόνων ἀπέναντι τῆς νήσου Θάσου. Ἐκ τοῦ ὁλικοῦ αὐτοῦ μήκους τὰ 94 χλμ. εὑρίσκονται ἐπὶ τοῦ βουλγαρικοῦ ἐδάφους καὶ 140 ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ, ἐπὶ 4 δὲ σχεδὸν χλμ. λαμβάνεται ὡς ὅριον τῶν ὁμόρων τούτων κρατῶν. Ἡ διεύθυνσις τοῦ ποταμοῦ εἶναι νοτιοανατολική, ἡ δὲ κοιλάς, τὴν ὁποίαν διατρέχει, ἀνοίγεται μεταξὺ τῶν ὀρέων Ὀρβήλου καὶ Ροδόπης. Πρὸ τῆς ἐξόδου αὐτοῦ εἰς τὴν παρὰ τὴν Ξάνθην πεδιάδα διασχίζει τὰ παράκτια χαμηλὰ ὄρη διὰ μαιανδρώδους καὶ ὡραίας διασφάγος, ἐνθυμιζούσης τὴν ὡραιότητα τῶν Τεμπῶν. Τὰ κατὰ τὸ δέλτα προσχωσιγενῆ μέρη εἶναι ἑλώδη καὶ δασώδη. Ὁ Νέστος λαμβάνεται ὡς ὅριον τῆς Δυτικῆς Θράκης καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας.

Ὁ κύριος ποταμὸς τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας εἶναι ὁ *Στρυμὼν* (ἄλλως *Στρούμα*, ἢ *Καρὰ σοῦ*). Πηγάζει ἐκ τοῦ ὄρους Σκομίου τῆς Δυτικῆς Βουλγαρίας καὶ ρέων πρὸς Ν.ΝΑ. εἰσέρχεται εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος διὰ τῶν στενῶν τοῦ Ρούπελ. Ἐκ τούτων διατρέχει τὸ ὁμώνυμον εὔφορον λεκανοπέδιον (τῶν Σερρῶν), σχηματίζων τὴν ἀβαθῆ λίμνην *Κερκινῖτιδα* (τοῦ Ἀχινοῦ), τῆς ὁποίας ἡ ἔκτασις, λόγῳ τῶν τελουμένων ἐνταῦθα ἀποξηραντικῶν ἔργων, εἶναι σήμερον περιωρισμένη. Εἰς αὐτὴν ρέει καὶ ὁ ποταμὸς *Ἀγγίτης* (τῆς Ἀγγίστας) ὁ ὁποῖος δέχεται τὰ ὕδατα τῆς πεδιάδος τῆς Δράμας. Αἱ ἐκβολαὶ τοῦ Στρυμόνος εἶναι εἰς τὸν ὁμώνυμον κόλπον, ὁ δὲ συνολικὸς αὐτοῦ ροῦς φθάνει τὰ 430 χλμ., τῶν ὁποίων τὰ 122 ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἐδάφει.

Εἰς τὸ κοίλωμα τῆς Βόλβης, εἰς τὸ ὁποῖον ἀποχωρίζονται τὰ ὄρη τῆς Χαλκιδικῆς χερσονήσου ἀπὸ τῶν τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας, ὑπάρχουσι δύο λίμναι, ἡ *Κορώνεια* (κοιν. *τοῦ Λαγκαδᾶ* ἢ *τοῦ Ἁγίου Βασιλείου*) καὶ ἡ *Βόλβη* (κοιν. *τῶν Μπεζικίων*). Ἡ πρώτη, κειμένη εἰς ὕψος 80 μ., ἐκρέει, ὅταν τὰ ὕδατά της πλεονάζουν, εἰς τὴν ἑτέραν, κειμένην χαμηλότερον (ὑψ. 52). Ἐκ τῆς μακροστένου ταύτης λίμνης ἔκρους σχηματίζει τὸν ποταμὸν *Ρήχιον* (κοιν. *τῆς Ρεντίνας*). Οἱ ποταμοὶ τῆς Χαλκιδικῆς χερσονήσου εἶναι χειμαρρώδεις. Ἀρχαῖα ὀνόματα ἔχουν ὁ παρὰ τὴν Ὄλυνθον ρέων καὶ εἰς τὸν Τορωναῖον κόλπον ἐκβάλλων *Σάνδαιος*, ὁ *Χαβρίας* (νῦν *τῆς Ἐπανωμῆς*), ἐκβάλλων εἰς τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον, καὶ ὁ *Ἀνθεμοῦς (ποταμὸς τοῦ Βασιλικοῦ)*, εἰς τὸν κόλπον τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἐν τῇ Κεντρικῇ Μακεδονίᾳ ρέει ὁ *Ἐχέδωρος* (ἢ *Γαλλικός*), ὁ ὁποῖος πηγάζει ἐκ τοῦ Δυσώρου ὄρους καὶ ἐκβάλλει εἰς τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον. Ὁ μέγιστος τῆς Μακεδονίας *Ἀξιὸς* (ἀπὸ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων *Βαρδάρης*), πηγάζων ἐκ τοῦ ὄρους Μποόκοβικ τῶν Ἑλληνικῶν Ἄλπεων ἐν τῇ Σερβικῇ Μακεδονίᾳ, ρέει κατ' ἀρχὰς πρὸς Β. καὶ ἔπειτα, στρεφόμενος εἰς νοτιοανατολικὴν διεύθυνσιν, ἀκολουθεῖ κοιλάδα, ἡ ὁποία κατὰ τὴν στενωπὸν τῶν Σιδηρῶν Πυλῶν (Δεμὶρ Καποῦ) στενοῦται εἰς πλάτος 52 μόλις μέτρων. Κατωτέρω ὅμως, ὅπου ἡ κοιλὰς εὐρύνεται, ἡ κοίτη τοῦ ποταμοῦ λαμβάνει πλάτος πολλάκις 560 μ. Ὁ ποταμὸς οὗτος ἔχει σημασίαν διὰ τὴν κατὰ μῆκος αὐτοῦ διέλευσιν τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς, διὰ τῆς ὁποίας τελεῖται ἡ συγκοινωνία τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης. Ὁ δεξιὸς παραπόταμος αὐτοῦ *Ἐρίγων* (κοιν. *Τσέρνα* ἢ *Καρασοῦ*) δέχεται τὰ ὕδατα τῆς Πελαγονίας καὶ διασχίζων τὰ πρὸς Α. ὄρη αὐτῆς κατὰ τὴν περιοχὴν Μορίχοβον συμβάλλει μετὰ τοῦ Ἀξιοῦ κατὰ τοὺς ἀρχαίους Στόβους, ἐν τῇ Σερβικῇ Μακεδονίᾳ. Μικρὸν μέρος τῆς ποταμίας αὐτοῦ χώρας, ἐν τῇ Πελαγονίᾳ (περιφέρεια Φλωρίνης), ἀνήκει εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὸ μέγιστον μῆκος τοῦ ροῦ ἀνήκει εἰς τὴν Νοτιοσλαυΐαν. Οὕτως, ἐπὶ τοῦ ὁλικοῦ μήκους 336 χλμ. τὰ 85 μόνον εὑρίσκονται ἐν Ἑλλάδι. Αἱ προσχώσεις αὐτοῦ ἔχουν δημιουργήσει μετὰ τοῦ Ἀλιάκμονος τὴν εὐρεῖαν πεδιάδα Καμπανίαν, ἐξακολουθοῦν δὲ καὶ κατὰ τὰς ἐκβολὰς αὐτοῦ ἀπέναντι τοῦ ἀκρωτηρίου Αἰνείου (Ἐμβόλου), κατὰ τὰς ὁποίας καὶ βαλτώδης περιοχή. Τὰ ὕδατα τοῦ ποταμοῦ εἶναι ἰχθυοτρόφα.

Ἐκ τῆς Ἀλμωπίας κατέρχεται εἰς τὴν αὐτὴν πεδιάδα ὁ ποταμὸς *Ροιδίας* (κοινῶς *Μογλενίτικος*), ὡς καὶ πλῆθος ποταμίων ἐκ τοῦ ὄρους Βερμίου (*Ἐδεσσαῖος*, *Ἀστραῖος*), τῶν ὁποίων τὸ ὕδωρ καταλαμβάνει τὴν ἑλώδη ἔκτασιν τῆς Λουδίας λίμνης (Βορβόρου ἢ λίμνης τῶν Γιαννιτσῶν). Τὰ ὕδατα τῆς ἐκτάσεως ταύτης, τὴν ὁποίαν κατεῖχεν ἄλλοτε ὁ Θερμαϊκὸς κόλπος, ἐκρέουν διὰ τοῦ ποταμοῦ *Λουδία* (τουρκ. *Καρὰ Ἀσμάκ*) μὲ διεύθυνσιν νοτιοανατολικήν. Ὁ *Ἀλιάκμων* ἔχει τὰς πηγάς του εἰς τὰ ὄρη Βαρνοῦντα καὶ Βόραν. Ρέων κατ' ἀρχὰς μεταξὺ τῶν δυτικῶν ὀροσειρῶν τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας κατὰ διεύθυνσιν νοτιοανατολικήν, κάμπτει πρὸ τῶν Χασίων ὀρέων, λαμβάνων διεύθυνσιν πρὸς ΒΑ., καὶ τέμνει τὴν πρὸς Α. ὀροσειράν. Διερχόμενος ἀκολούθως τὴν κοιλάδα τῶν Σερβίων, τέμνει διὰ φάραγγος τὰ ἑνοῦντα τὸ Βέρμιον μετὰ τοῦ Πιέρου ὄρη καὶ ἐξέρχεται εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Καμπανίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ δι' ἡσύχου καὶ μαιανδρώδους ροῦ φθάνει μέχρι τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου. Τὸ μῆκος αὐτοῦ εἶναι 325 χλμ., τὸ δὲ πλάτος κατὰ τὰς πεδιάδας 100—150 μ. Ἐκ τῶν πολλῶν αὐτοῦ παραποτάμων, ἐξ ἀριστερῶν κυρίως, σπουδαιότερος εἶναι ὁ *Βελονιᾶς* ἢ *Βενέτικος*, κατερχόμενος ἐκ τῆς Πίνδου.

Ἐν τοῖς κλειστοῖς ὀροπεδίοις τῆς Μακεδονίας σχηματίζονται ἀξιόλογοι λίμναι, βαθεῖαι καὶ ἰχθυοτρόφοι ἢ ἑλώδεις. Ἡ λίμνη *Πρασιὰς* (τῆς Δοϊράνης) εἶναι πρὸς Δ. τοῦ ὄρους Κερκίνης, κατὰ τὰ ἑλληνοσερβικὰ σύνορα, ἔχουσα ἔκρουν πρὸς τὸν Ἀξιὸν ποταμόν. Κατὰ τὸ μεταξὺ τοῦ Βαρνοῦντος καὶ Βερμίου ὀροπέδιον τῆς Ἑορδαίας τὰ ὕδατα στεροῦνται ἐπιγείου ἔκρου καὶ συναθροίζονται εἰς λίμνας. Ἡ *Βεγορρῖτις* (καλουμένη ἄλλοτε *λίμνη τοῦ Ὀστρόβου*), εὑρισκομένη εἰς ὕψος 530 μ., ἔχει ὑπόγειον ἔκρουν εἰς τὸν Ἐδεσσαῖον ποταμόν. Μικρότεραι εἶναι ἡ τῶν *Πετρῶν*, ἡ *Χειμαδίτις*, ἡ *Ζάζαρη* καὶ ἡ *Κιτρίνη* (*Σαριγκιόλ*). Ἡ λίμνη *Ὀρεστιὰς* (ἢ *τῆς Καστοριᾶς*) σχηματίζεται κατὰ τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλιάκμονος καὶ ἔχει ἔκρουν πρὸς αὐτόν. Σπουδαιοτέρα εἶναι ἡ πρὸς Δ. τοῦ Βαρνοῦντος λίμνη *Βρυγηῒς*, διακρινομένη εἰς *Μεγάλην Βρυγηΐδα* (*Μεγάλην Πρέσπαν*) καὶ *Μικρὰν Βρυγηΐδα* (*Μικρὰν Πρέσπαν*). Καὶ ἡ μὲν Μικρὰ ἀνήκει εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐνῷ κατὰ τὴν Μεγάλην συμπίπτουν τὰ ὅρια τριῶν κρατῶν, τῆς Ἑλλάδος τῆς Νοτιοσλαυΐας καὶ τῆς Ἀλβανίας. Ἡ Μεγάλη Βρυγηῒς εἶναι ἡ μεγίστη (288 τ. χλμ.) καὶ ἡ ὑψίστη (853 μ.), ἔχουσα μέγιστον βάθος 50 μ. καὶ ὡς φαίνεται ὑπόγειον ἀπορροὴν εἰς τὴν χαμηλοτέραν λίμνην τῆς Ἀχρίδος (ΒΔ.).

Ἐπανερχόμενοι εἰς τοὺς πρὸς τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον ἐκβάλλοντας ποταμούς, συναντῶμεν πλῆθος ποταμίων πηγαζόντων ἐκ τοῦ Πιέρου καὶ τοῦ Ὀλύμπου (ἐν τῇ Πιερίᾳ). Τοιοῦτοι εἶναι ὁ *Μύτις* (παρὰ τὸ χωρίον Κορινός), ὁ *Λευκὸς* (παρὰ τὴν Κατερίνην), ὁ *Αἴσων* (νῦν *Μαυρονέρι*), ὁ *Βαφύρας* (κοιν *Ξελοπόταμος*), ὁ *Ἐνιπεὺς* (νῦν *τοῦ Λιτοχώρου*), καὶ ὁ *Σῦς* (κοιν. *Ζηλιάνα*).

Νοτιώτερον κεῖνται αἱ ἐκβολαὶ τοῦ *Πηνειοῦ* ποταμοῦ (ἢ *Σαλαμβριᾶ*), ὁ ὁποῖος δέχεται τὰ ὕδατα τῶν μεγάλων κλειστῶν λεκανοπεδίων τῆς Θεσσαλίας. Πρὶν ἢ τὰ ὕδατα διαρρήξουν τὴν μεταξὺ τοῦ Ὀλύμπου καὶ τῆς Ὄσσης ἀνοιγομένην κοιλάδα τῶν Τεμπῶν καὶ ἐξέλθουν εἰς τὴν θάλασσαν, ἐσχηματίζοντο εἰς τὰ λεκανοπέδια ταῦτα μεγάλαι λίμναι, τῶν ὁποίων λείψανα εἶναι ἕλη τινὰ καὶ ἡ λίμνη *Βοιβηῒς* (κοιν. *Κάρλα*), κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς χώρας. Ἡ κυρία πηγὴ τοῦ Πηνειοῦ εὑρίσκεται πλησίον τοῦ Ζυγοῦ Μετσόβου, δηλαδὴ τοῦ σπουδαιοτέρου αὐχένος τῆς Πίνδου. Εἰς τὸ δυτικὸν λεκανοπέδιον δέχεται πολλὰ ποτάμια, τὰ ὁποῖα ρέουν ἀκτινοειδῶς κατὰ τὴν ὀρεινὴν χώραν μεταξὺ τῆς Πίνδου καὶ τῶν Χασίων ὀρέων τὸν ἀριστερὸν παραπόταμον *Ἴωνα (Μούργανης)*, ἐν δὲ τῇ πεδιάδι ἀριστερὰ μὲν τὸν *Ληθαῖον (Τρικκαλινὸν)* καὶ τὸν *Νεοχωρίτην*, δεξιὰ δὲ τοὺς ἐκ τῆς Πίνδου καὶ Ὄθρυος πηγάζοντας *Πορταϊκόν*, *Πάμισον (Μπλιούρην)*, *Ὀνόχωνον (Καρούμπαλην)*, *Κουάριον (Σοφαδίτικον)*, *Ἀπιδανὸν (Φαρσαλίτικον)* καὶ *Ἐνιπέα (Τσαναρλῆν)*. Πλὴν τοῦ Πορταϊκοῦ, οἱ λοιποὶ συγκλίνοντες συνενοῦνται εἰς ἕνα ροῦν πρὸ τῆς συμβολῆς των μετὰ τοῦ ποταμοῦ, ὅπου σχηματίζονται καὶ ἐκτεταμένα ἕλη. Ἐκεῖθεν ὁ Πηνειὸς διαρρηγνύει τὴν ὀρεινὴν γραμμήν, ἡ ὁποία διαχωρίζει τὰ δύο θεσσαλικὰ λεκανοπέδια, καὶ διὰ τοῦ στενοῦ τοῦ Καλαμακίου ἐξέρχεται εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Λαρίσης. Ἐνταῦθα δέχεται τὸν ἐκ τοῦ Τιταρίου καὶ τῆς Περραιβίας κατερχόμενον *Εὔρωπον* ἢ *Τιταρήσιον* (κοιν. *Ξεριάν*). Περαιτέρω διέρχεται λόφους, σχηματίζων τὸ στενὸν τοῦ Μεσαλάρ, μεθ' ὃ εἰσέρχεται εἰς τὴν κοιλάδα τῶν Τεμπῶν. Πέραν τούτων διαρρέει προσχωσιγενῆ πεδιάδα μέχρι τῶν ἐκβολῶν αὐτοῦ. Ὁ ποταμὸς κατὰ τὸν χειμῶνα καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔαρος ἔχει ὕδωρ βάθους πολλαχοῦ 20—25 μ. Τὸ ὁλικὸν αὐτοῦ μῆκος εἶναι 227 χλμ. Εἰς ὀροπέδιον τῆς Ὄθρυος σχηματίζεται ἡ λίμνη *Ξυνιὰς* (27 τ. χλμ.), τῆς ὁποίας ἔκρους κατέρχεται εἰς τὸν ποταμὸν *Κουάριον*. Ἐκ τῶν ποταμίων, τὰ ὁποῖα ἐκβάλλουν εἰς τὸν Παγασιτικόν, ἀξιολογώτεροι εἶναι ὁ *Ἄναυρος* (*Ξεριᾶς*) παρὰ τὸν Βόλον, καὶ ὁ *Κουράλιος* (*Ξεριᾶς*), κατὰ τὸ Κρόκιον πεδίον (τοῦ Ἁλμυροῦ). Τῶν εἰς τὸν Μαλιακὸν κόλπον ἐκβαλλόντων ποταμῶν κυριώτερος εἶναι ὁ *Σπερχειός* (κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους *Ἑλλάδα* καὶ *Ἀγριομέλας*, νῦν δὲ κοινῶς *Ἀλαμάνα*). Πηγάζει ἐκ τοῦ ὄρους Τυμφρηστοῦ καὶ διαρρέει τὴν ὁμώνυμον κοιλάδα μεταξὺ τῆς Ὄθρυος καὶ τῆς Οἴτης. Κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους ἐξέβαλλε πολὺ δυτικώτερον τῆς παραλίας τοῦ κόλπου, οὕτως ὥστε οἱ ἐκ τῆς Οἴτης ποταμοὶ *Δύρας (Γοργοπόταμος)*, *Μέλας (Μαυρονέρια)* καὶ *Ἀσωπὸς (Καρβουναρία* ἢ καὶ *Τοῦνος)* ἐξέβαλλον ἀμέσως εἰς τὴν θάλασσαν, ἐνῷ σήμερον εἶναι παραπόταμοι τοῦ Σπερχειοῦ. Ὁ ποταμὸς ἔχει ταχὺ ρεῦμα, ἰδίως κατὰ τὸν ἄνω ροῦν, τὸ δὲ μῆκος τοῦ ἀνέρχεται εἰς 82 χλμ. Ἀξιόλογος παραπόταμος ἐκ δεξιῶν εἶναι καὶ ὁ *Ἴναχος* (κοιν. *Βίστριζα*). Εἰς τὸν Μαλιακὸν κόλπον ἐκβάλλει καὶ ὁ μικρὸς ποταμὸς τῆς Λοκρίδος (*Βοάγριος*, κοιν. *Πλατανιᾶς*). Ὁ κατὰ μῆκος τοῦ μεσογείου καταβυθίσματος τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος *Φωκικὸς* ἢ καὶ *Βοιωτικὸς Κηφισὸς* εἶναι ἀξιόλογος διὰ τὰς φάσεις τῶν ὑδάτων αὐτοῦ (κοιν. *Μαυρονέρι*). Αἱ κύριαι αὐτοῦ πηγαὶ εἶναι αἱ ἀναβολαὶ (κεφαλάρια), κατὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ Παρνασσοῦ καὶ παρὰ τὸ χωρίον *Λίλαια* (ὑψόμ. 300). Μακρότεροι εἶναι οἱ ἐκ τῶν συνδεόντων τὴν Οἴτην καὶ Γκιώναν ὀρέων πηγάζοντες *Πίνδος* (κοιν. *Ἀποστολιᾶς*) καὶ *Χάραδρος* (κοιν. *Καναντίτης*), οἱ ὁποῖοι συμβάλλουν οὐ μακρὰν τῶν κυρίων πηγῶν. Ἐκ τῆς κοιλάδος ταύτης ὁ ποταμὸς κατέρχεται διαρρέων τὴν πεδιάδα τῆς Ἐλατείας καὶ διὰ τῆς πύλης τῶν Παραποταμίων εἰσέρχεται εἰς τὴν Κωπαϊδικὴν λεκάνην, ἔνθα ἄλλοτε μετ' ἄλλων ποταμίων ἐσχημάτιζε τὴν λίμνην Κωπαΐδα. Εἰς τὴν λεκάνην ταύτην παρουσιάζονται καὶ ἄλλαι ἀναβολαί, ὡς αἱ παρὰ τὸν ἀρχαῖον Ὀρχομενὸν πηγαὶ τοῦ *Μέλανος ποταμοῦ*, πολλὰ δ' ἄλλα ποτάμια κατέρχονται ἐκ Δ. καὶ Ν. ἀπὸ τοῦ Ἑλικῶνος. Τοιαῦτα εἶναι τὰ ποτάμια *Μόριος* (κοιν. *Μελαναῖος*), *Προβατία* (κοιν. *Μαχρυσαῖος*), ἡ παρὰ τὴν Λεβάδειαν πηγάζουσα *Ἕρκυνα* (κοιν. *Κλιά*), *Φάλαρος* (κοιν. *Πόντζας*), *Κουάριος* (τῆς *Κορωνείας*) καὶ *Λόφις* (παρὰ τὴν Ἁλίαρτον). Πάντων τούτων τὰ ὕδατα διὰ περιφερικῶν τάφρων διοχετεύονται σήμερον εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς λεκάνης καὶ διὰ σηραγγος ἐξέρχονται εἰς τὴν χαμηλοτέραν λίμνην *Ὑλικὴν* (*Λικέρι*, ὑψ. 79 μ.), ἐκ ταύτης δὲ δι' ὁμοίων τεχνητῶν ἔργων ρέουν εἰς τὴν λίμνην *Τρεφίαν* (κοιν. *Παραλίμνη* ἢ *Οὐγγρία*) καὶ τέλος ἐκρέουν εἰς τὸν Εὐβοϊκὸν κόλπον, παρὰ τὴν ἀρχαίαν πόλιν Ἀνθηδόνα. Ἡ Ὑλικὴ λίμνη εὑρίσκεται εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς πεδιάδος τῶν Θηβῶν, εἰς ταύτην δὲ διευθύνονται καὶ δύο ἀξιόλογοι ρύακες, ὁ παρὰ τὰς Θεσπιὰς πηγάζων *Θέσπιος* (κοιν. *Καναβάρι*) καὶ ὁ παρὰ τὰς *Θήβας Ἰσμηνὸς* (κοιν. *τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου*). Πηγάζων ἐκ τοῦ Ἑλικῶνος πηγάζει χείμαρρος *Περμησσὸς* στρέφεται κατὰ τὸ ὀροπέδιον τῶν Λεύκτρων πρὸς Α., διευθυνόμενος πρὸς τὸ παρὰ τὸν Κορινθιακὸν λεκανοπέδιον τῆς Θίσβης (Δομβραίνας), ἔνθα τὸν

Digitized by Google

χειμῶνα σχηματίζεται μικρὰ λίμνη (*Λικέρι*), ἐνῷ ὁ κατὰ τὸ αὐτὸ ὀροπέδιον πηγάζων *Ἀσωπὸς* (κοιν. *Βουργένης*) ἀκολουθεῖ ἀνατολικὴν διεύθυνσιν καὶ ἐκβάλλει εἰς τὸν νότιον Εὐβοϊκὸν κόλπον. Δυτικὴν διεύθυνσιν ἔχει καὶ ὁ μικρὸς ποταμὸς *Ὠερόη* (κοιν. *τῆς Λιβαδόστρας*), ἐκβάλλων εἰς τὸν ὁμώνυμον κόλπον τοῦ Κορινθιακοῦ.

Οἱ ἐν Ἀττικῇ ρύακες εἶναι μικροί. Οἱ ρύακες τοῦ πρὸς τὸν Μαραθῶνα κατερχομένου Χαράδρου τροφοδοτοῦν ἐν μέρει τὴν τεχνητὴν λίμνην τοῦ Μαραθῶνος, ἧς τὸ ὕδωρ χρησιμοποιεῖται πρὸς ὕδρευσιν τῶν Ἀθηνῶν, οἱ δὲ περίφημοι τοῦ Ἀθηναϊκοῦ πεδίου *Ἰλισὸς* καὶ *Κηφισὸς* εἶναι χείμαρροι. Χείμαρροι εἶναι καὶ οἱ πρὸς τὸ Θριάσιον πεδίον κατερχόμενοι *Κελάδων* (κοιν. *Ποτάμι τῆς Γκούρας*) καὶ *Ἐλευσίνιος Κηφισὸς* (κοιν. *Σαρανταπόταμος*). Χειμαρροειδεῖς εἶναι καὶ οἱ ποταμοὶ τῆς Εὐβοίας, ὡς ὁ *Λήλαντος*, ὁ ὁποῖος διασχίζει τὸ πρὸς Α. τῆς Χαλκίδος Ληλάντιον πεδίον. Πρὸς τὸ Αἰγαῖον ὅμως ρέουν ποτάμιά τινα, ἔχοντα διαρκὲς ὕδωρ, ὡς ὁ *Κηρεὺς* καὶ ὁ *Νηλεὺς* (ἐν τῇ βορειοανατολικῇ Εὐβοίᾳ), οἱ ὁποῖοι ἑνούμενοι σχηματίζουν τὸν *Βούδωρον*.

Ἡ ἀνατολικὴ Πελοπόννησος, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται διὰ τὸ ξηρὸν αὐτῆς ἔδαφος, ἔχει ὀλίγα ρέοντα ὕδατα. Ἐν τῇ ἀνατολικῇ Ἀρκαδίᾳ, ἡ ὁποία στερεῖται ἐπιγείων ἐκροῶν, τὰ ὕδατα λιμνάζουν ἢ διὰ τῶν καταβοθρῶν ἐξέρχονται εἰς τὴν δυτικὴν Ἀρκαδίαν ἢ εἰς τὴν Ἀργολικὴν πεδιάδα ὡς ἀναβολαί. Ἀφθονωτέρα εἰς ὕδωρ λίμνη εἶναι ἡ *Στυμφαλίς*. Ποτάμια ἐξ ἀναβολῶν καὶ ἀγχίαλα εἶναι τὰ ἐν τῇ πεδιάδι τῆς Ἀργολίδος: *Ἐρασῖνος* (κοιν. *Κεφαλάρι*), *Χείμαρρος* καὶ *Ποντῖνος*. Αἱ ἀναβολαὶ τῆς Λέρνης ἐσχημάτιζον ἄλλοτε τὴν ὁμώνυμον λίμνην. Οἱ κύριοι ποταμοὶ τῆς Ἀργολικῆς πεδιάδος *Ἴναχος* (κοιν. *Πάνιτσα*) καὶ *Χάραδρος* (κοιν. *Ξεριᾶς*) εἶναι χείμαρροι. Ἐν τῇ Κυνουρίᾳ χείμαρροι εἶναι ὁ *Τάνος*, ὁ *Χάραδρος* καὶ ὁ *Δαφνών*, ἐκ τοῦ Πάρνωνος κατερχόμενοι. Σπουδαῖος ποταμὸς τῆς Πελοποννήσου εἶναι ὁ ἐν τῇ Λακεδαίμονι *Εὐρώτας* (κοιν. *Ἶρις*), τοῦ ὁποίου αἱ ἀπώταται πηγαὶ εὑρίσκονται ἐν τῇ Ἀρκαδίᾳ. Οὗτος, διαρρέων τὴν ὁμώνυμον πλουσίαν κοιλάδα, ἐκβάλλει εἰς τὸν Λακωνικὸν κόλπον μετὰ ροῦν μήκους 97 χλμ. Οὐ μακρὰν τῶν ἐκβολῶν αὐτοῦ ἐκβάλλει καὶ ὁ ἀγχίαλος *Βασιλοπόταμος*, πολύυδρος ὢν λόγῳ τῶν ἀφθόνων ἀναβολῶν. Πολύυδρος εἶναι καὶ ὁ ποταμὸς τῆς Μεσσηνίας *Πάμισος*, πηγάζων κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον τῆς νοτίας Μεσσηνιακῆς πεδιάδος καὶ ἀρδεύων τὴν πεδιάδα ταύτην· ὁ παραπόταμος αὐτοῦ *Βαλύρα* (κοιν. *Μαυροζούμενας*) σχηματίζεται ἐκ διαφόρων ρυάκων κατερχομένων ἐκ τῶν Νομίων ὀρέων καὶ τοῦ Ταϋγέτου, (*Ἠλέκτρα, Λευκασία, Χάραδρος, Ἄμφιτος*) καὶ ἀρδευόντων τὴν πεδιάδα τῆς Στενυκλάρου. Πρὸς τὸ Ἰόνιον πέλαγος ἀξιόλογα εἶναι τὰ ποτάμια *Κυπαρισσίεις* καὶ *Νέδα* (κοιν *Μποῦζι*), εἰς τὸν Κυπαρίσσιον κόλπον ἐκβάλλοντα. Σπουδαιότερος ὅμως εἶναι ὁ μέγιστος ποταμὸς τῆς Πελοποννήσου *Ἀλφειὸς* (κοιν. *Ρουφιᾶς*), τοῦ ὁποίου αἱ κύριαι πηγαὶ εἶναι αἱ ἀναβολαὶ τοῦ ὀροπεδίου τῆς Ἀσέας (Φραγκοβρύσεως). Ἡ διεύθυνσις αὐτοῦ κατ' ἀρχὰς εἶναι νοτιοδυτικὴ μέχρι τῆς κοιλάδος τῆς Μεγαλοπόλεως, ὁπόθεν γίνεται βορειοδυτική, ὁμοία μὲ τὴν διεύθυνσιν τῶν ἐκ τοῦ Ταϋγέτου κατερχομένων παραποτάμων αὐτοῦ *Θειοῦντος* καὶ *Καρνίωνος* (κοιν. *Ξερίλας*). Εἰς ἀπωτέρους γεωλογικοὺς χρόνους ἡ κοιλὰς αὕτη ἀνῆκεν εἰς τὴν ἐπικράτειαν τοῦ ποταμοῦ Εὐρώτα, ἐχωρίσθη δ' ἀπὸ ταύτης διὰ ὑψωθέντων νεογενῶν πετρωμάτων κατὰ τὰς βορείους κλιτῦς τοῦ Ταϋγέτου, δηλαδὴ κατὰ τὸ νῦν μεθύδριον τῶν νοτίων αὐτοῦ παραποτάμων καὶ τοῦ Εὐρώτα. Οὕτως ὁ ποταμὸς ἔχει σήμερον διεύθυνσιν βορειοδυτικήν, δεχόμενος σειρὰν ὁρμητικῶν παραποτάμων, ὡς τὸν *Ἑλίσσοντα* (κοιν. *τῆς Δαβιᾶς*), τὸν *Γορτύνιον* ἢ *Λούσιον* κ. ἄ. Μακρότατος εἶναι ὁ *Λάδων* (*Ρουφιᾶς*), ὁ ὁποῖος ἄρχεται ἐξ ἀναβολῶν προερχομένων ἐκ τῆς λίμνης Φενεοῦ. Τούτου παραπόταμοι εἶναι ὁ ὑπὸ τὰ Ἀροάνια πηγάζων *Ἀροάνιος* καὶ ὁ διὰ τῶν καταβοθρῶν τῶν Καφυῶν τρεφόμενος *Τράγος* (νῦν *Μπαλιζάκος*). Ἀξιόλογοι παραπόταμοι εἶναι ὁ ἐκ τοῦ Ἐρυμάνθου πηγάζων *Ἐρύμανθος* καὶ ὁ τὴν Ὀλυμπίαν παραρρέων *Κλάδεος* (κοινῶς *τοῦ Στραβοκεφάλι*). Βορειότερον τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἀλφειοῦ εἰς τὸν Χελωνατικὸν κόλπον ἐκβάλλει ὁ *Ἠλειακὸς Πηνειὸς* (κοιν. *ποτάμι τῆς Γαστούνης*, 80 χλμ. μήκους), κατερχόμενος ἐκ τοῦ Ἐρυμάνθου καὶ δεχόμενος τὸν ἐκ τῆς Φολόης πηγάζοντα Ἠλειακὸν Λάδωνα ἢ Σελλήεντα (κοιν. *ποτάμι τοῦ Λαγανᾶ*). Ἡ μεταξὺ τῶν ἀκρωτηρίων Χελωνάτα καὶ Ἀράξου προσχωσιγενὴς παραλία εἶναι πλήρης λιμνοθαλασσῶν· παρὰ τὸν Ἄραξον ἐκβάλλει τὸ ποτάμιον Λάρισος, τὸ ὅριον τῶν χωρῶν Ἠλείας καὶ Ἀχαΐας. Περαιτέρω, εἰς τὸν κόλπον τῶν Πατρῶν, ἐκβάλλουν οἱ ποταμοὶ *Πεῖρος* ἢ *Πῖερος* (νῦν *ποτάμι τῆς Καμινίτσας*) καὶ ὁ ἐκ τοῦ Παναχαϊκοῦ πηγάζων *Γλαῦκος* (νῦν *Λεύκα*), πέραν δὲ τῶν Πατρῶν ὁ *Μείλιχος* (νῦν *ποτάμι τῶν Σωχαινῶν*) καὶ ὁ *Χάραδρος* (νῦν *Βελβιτσᾶνος* ἢ *Μποζαΐτης*). Ἐκεῖθεν τοῦ ἀκρωτηρίου Ρίου διασχίζουν τὸ βόρειον ἀπόκλιμα τῆς βορείου Πελοποννήσου πολυάριθμα χαραδρώδη ποτάμια, τὰ ὁποῖα διὰ τῶν προσχώσεων ἔχουν δημιουργήσει τὸν κατὰ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον αἰγιαλόν. Ὁ *Σέλεμνος* (κοιν. *Καστριτσάνικο*) καὶ ὁ *Βολιναῖος* (κοιν. *Δραπανέϊκο*) κατέρχονται ἐκ τοῦ Παναχαϊκοῦ καὶ ἐκβάλλουν πλησίον τοῦ Ρίου. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὄρους πηγάζουν καὶ ὁ *Φοίνιξ* (κοιν. *ποτάμι τοῦ Σαλμενίκου*) καὶ ὁ *Μειγανίτας* (κοιν. *Γαϊδουροπνίκτης*). Ἀκολουθεῖ ὁ ἐκ τῆς Λαμπείας (Καλλιφώνων) πηγάζων *Σελινοῦς*, ὁ ἐκ τῆς Κερυνείας *Κερυνίτης* (κοιν. *Μπουφούσκια*) καὶ ὁ γνωστότερος *Ἐρασῖνος* ἢ *Βουραϊκὸς* (κοιν. *Καλαβρυτινός*), διὰ τῆς φάραγγος τοῦ ὁποίου διέρχεται ὁ ὀδοντωτὸς σιδηρόδρομος Διακοφτοῦ - Καλαβρύτων. Ἐκ τῶν Ἀροανίων πηγάζει ὁ *Κρᾶθις* (νῦν *ποτάμι τῆς Ἀκράτας*), ὁ ὁποῖος διὰ τοῦ παραποτάμου αὐτοῦ *Στυγίου* δέχεται τὰ περίφημα *Ὕδατα τῆς Στυγὸς* (κοιν. *Μαυρονέρι*). Ἐκ τῆς Χελυδορέας πηγάζει ὁ *Κριὸς* (νῦν *Φόνισσα*) ἐκ δὲ τῆς Κυλλήνης ὁ *Σῦς* ἢ *Σύθας* (νῦν *Τρικκαλινὸς* ἢ *τοῦ Ξυλοκάστρου*), ὁ ὁποῖος ἀπετέλει πάλαι τὸ ὅριον τῆς Ἀχαΐας καὶ Σικυωνίας. Ἐν τῇ Σικυωνίᾳ ρέουν ὁ *Σελλήεις* ἢ *Ἑλισσὼν* (νῦν *Λέχοβας*) καὶ ὁ σπουδαιότερος *Ἀσωπὸς* (κοιν. *Ζαρακᾶς*), ὁ ὁποῖος ἔχει πηγὰς καὶ ἐκ τῆς λίμνης Στυμφαλίας. Οὗτος ἐσχημάτιζε πάλαι τὰ ὅρια τῆς Σικυωνίας καὶ τῆς Κορινθίας. Ἐν τῇ Κορινθίᾳ ρέουν τὰ ποτάμια *Νεμέα* (κοιν. *τοῦ Κουτσουμαδιοῦ*) καὶ ὁ νῦν καλούμενος *Λογγοπόταμος*.

Πίναξ τῶν κυριωτέρων ποταμῶν τῆς Ἑλλάδος.

Ποταμοὶ	*Μῆκος εἰς χλμ.*	*Ποταμία χώρα εἰς τ. χλμ.*
Ἕβρος	530	51.394
Στρυμὼν	430	17 062
Ἀλιάκμων	325	7.405
Ἀχελῷος	242	5 671
Νέστος	234	6.177
Πηνειὸς (Θεσσαλίας)	227	9 122
Ἄραχθος	132	2 012
Ἀλφειὸς	116	2 697
Θύαμις	110	1.800
Εὔηνος	102	1.035
Εὐρώτας	97	1.665
Σπερχειὸς	82	1.484
Πηνειὸς (Πελοποννήσου)	80	991
Ἐχέδωρος ἢ Γαλλικός	74	1 064
Λοῦρος	66	839
Πάμισος	47	703
Σελινοῦς	46	342
Λουδίας	43	3 565

Πίναξ τῶν κυριωτέρων λιμνῶν τῆς Ἑλλάδος

Λίμναι	*Ἐπιφάνεια κατὰ τ. χλμ.*	*Ὕψος ἀπὸ θαλάσσης εἰς μέτρα*
Πρέσπα Μεγάλη	288	853
Τριχωνὶς	100	36
Βόλβη	72	52
Βεγορρῖτις (Ὀστρόβου)	53	530
Κορώνεια (Λαγκαδᾶ	53	80
Βοιβηΐς	52	40
Πρέσπα Μικρὰ	48	853
Κερκινῖτις (Ἀχινοῦ)	38	25
Δοϊράνης	33	147
Ξυνιὰς	27	464
Ὀρεστιάδος (Καστορίας)	24	620
Παμβῶτις (Ἰωαννίνων)	23	460
Ὑλίκη (Βοιωτίας)	23	79
Κωνώπη (Λυσιμαχία)	14	19
Κιτρίεη (Σαριγκιὸλ)	13	658

Κατὰ τὴν ἀπέναντι τῆς πελοποννησιακῆς ἀκτῆς Στερεὰν Ἑλλάδα, οἱ εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον ἐκβάλλοντες χείμαρροι εἶναι βραχύτατοι λόγῳ τῆς διατάξεως τῶν ὀρέων αὐτῆς κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς. Πλὴν τῆς μνημονευθείσης Ὠερόης ἐν τῇ Βοιωτίᾳ, εἰς τὸν κόλπον τῆς Ἰτέας ἐκβάλλουν ὁ χείμαρρος τοῦ Παρνασσοῦ *Πλειστὸς* (κοιν. *Ξεροπόταμος*) καὶ ὁ ἐκ τῆς Γκιώνας κατερχόμενος *Ὕλαιθος* (κοιν. *Κατσικοπνίκτης*). Ἀμφότεροι διέρχονται τὸ Κρισαῖον πεδίον. Πολὺ δυτικώτερον ἐκτρέπεται ὁ ἐκ τῆς Οἴτης πηγάζων *Δάφνος* (κοιν. *Μόρνος*), ποταμὸς τῆς Αἰτωλίας, ἐκβάλλων πλησίον τῆς Ναυπάκτου καὶ σχηματίζων προσχωσιγενῆ μικρὰν πεδιάδα. Ποταμὸς τῆς Αἰτωλίας εἶναι καὶ ὁ *Εὔηνος* ἢ *Λυκόρμας* (κοιν. *Φίδαρης*, μήκους 102 χλμ.), ὁ ὁποῖος πηγάζει ἐκ τοῦ Κόρακος καὶ ἐκβάλλει ἀμέσως πρὸς Α. τῆς λιμνοθαλάσσης τοῦ Μεσολογγίου. Ἡ λιμνοθάλασσα αὕτη εἶχε λάβει διαφόρους μορφὰς διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ἐκαλεῖτο δ' ἄλλοτε *Κυνία* καὶ μέρος ταύτης *Οὐρία*. Ἡ ὕπαρξις ταύτης, ὡς καὶ τῆς δυτικωτέρας *Μελίτης* (νῦν τῆς *Λεζίνας*), εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀφθόνου ἰλύος, τὴν ὁποίαν φέρει ὁ μεταξὺ τῶν λιμνοθαλασσῶν τούτων ἐκβάλλων *Ἀχελῷος ποταμὸς* (κοιν. *Ἀσπροπόταμος*). Ἐν τῇ ζώνῃ τῆς προσχώσεως διακρίνονται ὡς παράκτια ὄρη αἱ ἄλλοτε προκείμεναι νησῖδες, ἀνήκουσαι εἰς τὰς Ἐχινάδας νήσους. Αἱ ἀπώταται πηγαὶ τοῦ Ἀχελῴου εὑρίσκονται ἐν τῇ Ἠπείρῳ, εἰς τὸ ὄρος *Λάκμος* (*Περιστέρι*). Ἀφθονώταται εἶναι αἱ κατὰ τὸν μέσον ροῦν παρὰ τὴν μονὴν τῆς *Ταταρνης* (κοιν. τῆς *Μπαρδάχας*), ἐξ ὧν ἐλάμβανε πάλαι τὸ ὄνομα αὐτοῦ *Ἀχελῷος*, τοῦ ἀνωτέρου ροῦ φέροντος τὸ ὄνομα *Ἴναχος* (ἐν ὅλῳ 242 χλμ. μήκους). Πολλοὶ παραπόταμοι, ἀκολουθοῦντες ἐν μέρει τὴν διεύθυνσιν τῶν Αἰτωλικῶν ὀροσειρῶν, εἰσρέουν εἰς τὸν Ἀχελῷον, ὡς ὁ *Καμπύλος* (κοιν. *Μέγδοβα*), ὁ ὁποῖος δέχεται τὸν *Ἀγραφιώτικον* καὶ τὸν *Κρικκελοπόταμον*. Ὡσαύτως, ἐν τῷ αἰτωλικῷ καταβυθίσματι δέχεται ἐκροὰς ἐκ τῶν ἐν τῇ πεδιάδι λιμνῶν *Τριχωνίδος* (κοιν. τοῦ *Ἀποκόρου* ἢ *Ἀγρινίου*) καὶ τῆς *Κωνώπης* ἢ *Λυσιμαχείας* (ἢ καὶ *Ὑρίας*, κοιν. τοῦ *Ἀγγελοκάστρου*). Ἡ Τριχωνὶς εἶναι ἡ μεγίστη τῶν ἑλληνικῶν λιμνῶν (100 τ. χλμ.), μὴ ὑπολογιζομένης τῆς Πρέσπας, ἐφ' ὅσον μικρὸν μόνον μέρος αὐτῆς ἀνήκει εἰς τὴν Ἑλλάδα. Λίμναι ὑπάρχουν καὶ δυτικῶς τοῦ ποταμοῦ, ὡς ἡ *Ὀζηρὸς* ἢ *Γαλίτσα* (11 τ. χλμ.) καὶ ἡ *Λιμναία* (κοιν. *Ἀμβρακιὰ-Ρίβιο*), 12 τ. χλμ.

Ἐκ τῶν ποταμῶν τῆς Ἠπείρου πρὸς Ν. ἐκβάλλουν εἰς τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον ὁ *Ἄραχθος* (*ποτάμι τῆς Ἄρτας*) καὶ ὁ *Ὠρωπὸς* (*Λοῦρος*). Ὁ πρῶτος πηγάζει ἐκ τοῦ Λάκμου καὶ τοῦ Ζαγορίου καὶ ἔχει μῆκος 133 χλμ. Ὁ δεύτερος ἔχει ἥσυχον ροῦν ἐν τῇ Ἀμβρακικῇ πεδιάδι καὶ εἶναι πλωτὸς δι' ἀκατίων. Ἀμφότεροι προσχώνουν τὸ ἔδαφος εἰς τὰς ἐκβολάς, παρὰ τὰς ὁποίας ἔχουν δημιουργηθῆ λιμνοθάλασσαι (*Λογαροῦ, Τσουκαλιά*). Οἱ λοιποὶ ποταμοὶ τῆς Ἠπείρου λαμβάνουν διεύθυνσιν πρὸς Δ. ἢ ΒΔ. Ὁ περίφημος *Ἀχέρων* ποταμὸς (νῦν *Μαυροπόταμος*), διασχίζων τὰ παραλλήλως τῆς ἀκτῆς διευθυνόμενα ὄρη, σχηματίζει ἀποτόμους ὄχθας καὶ θορυβώδεις καταρράκτας. Παραπόταμος τούτου εἶναι ὁ *Κωκυτός*. Περαιτέρω, ἀπέναντι τῆς Κερκύρας, ἐκβάλλει ὁ ποταμὸς *Θύαμις* (κοιν. *Καλαμᾶς*), ὁ ὁποῖος δέχεται καὶ ὑπογείους ἀπορροὰς τῆς λίμνης *Παμβώτιδος* (κοιν. *τῶν Ἰωαννίνων*), ἡ ὁποία εὑρίσκεται ἐν κλειστῷ ὀροπεδίῳ εἰς ὕψος 460 μ. (ἐπιφ. 23 τ. χλμ.). Ἐκ τῶν βορειοτάτων ποταμῶν τῆς Ἠπείρου ὁ *Ἀῷος* ἢ *Αἴας* (κοιν. *Βογιοῦσα*) ρέει ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἐδάφει, μόνον κατὰ τὸν ἀνώτερον αὐτοῦ ροῦν λαμβάνων πηγὰς ἐν τῇ ὀρεινῇ περιοχῇ τοῦ Ζαγορίου καὶ ἐκ τοῦ ὄρους Τύμφης. Ὁ διὰ τῆς Βορείου Ἠπείρου ἐν τῇ Ἀλβανίᾳ περαιτέρω ροῦς αὐτοῦ δέχεται τὸν παραπόταμον *Δρῖνον* καὶ ἐκβάλλει εἰς τὸ Ἀδριατικὸν πέλαγος. Ποταμὸς τῆς Βορείου Ἠπείρου εἶναι καὶ ὁ βορειότερον ρέων ποταμὸς *Ἄψος*, ἀνήκων ἐξ ὁλοκλήρου σήμερον εἰς τὴν Ἀλβανίαν.

Ἐκ τῆς ὑδρογραφίας τῶν ἑλληνικῶν νήσων ἀξιολογωτέρα εἶναι ἡ τῆς Κρήτης. Καὶ ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ ἀναφαίνονται τὰ κάρστια φαινόμενα τῆς Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, μέγας δ' εἶναι ἐνταῦθα ὁ ἀριθμὸς τῶν σπηλαίων καὶ τῶν καταβοθρῶν, διὰ τῶν ὁποίων κενοῦνται τὰ ὕδατα πλειστῶν ὀροπεδίων, ἀφήνοντα οὕτω ἔδαφος καλλιεργήσιμον. Μέγιστον τούτων εἶναι τὸ ἐπὶ τῆς Δίκτης ὀροπέδιον τοῦ Λασιθίου (ὕψ. 866 μ.), κατὰ τὸ ὁποῖον εἶναι 17 χωρία καὶ τοῦ ὁποίου τὸ ὕδωρ ἐξέρχεται διὰ τῶν κοινῶς λεγομένων *Χώνων*. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ κοινῶς λεγόμενα *φαράγγια*, φάραγγες μετ' ἀποτόμων ὀχθῶν, τῶν ὁποίων πολλαὶ εἶναι ἀδιάβατοι καὶ ἔχουν ὕδωρ καὶ κατ' αὐτὸ τὸ θέρος. Σπουδαιότατα τούτων εἶναι τὸ τῆς *Σαμαριᾶς*, τὸ τῆς *Ἴμβρου* (*Ἰμβριώτικο*) καὶ τὸ *Κουρταλιώτικο*. Ταῦτα ἀνοίγονται κατὰ τὰ Λευκὰ ὄρη πρὸς τὸ Λιβυκὸν πέλαγος. Εἰς τὸ τελευταῖον ρέει ὁ λεγόμενος *Μέγας ποταμὸς* (ὁ *Μασσαλίας* τῶν ἀρχαίων), λαμβάνων τὰς πηγὰς ἐκ πέντε μεγάλων ὀπῶν ἐπὶ βράχου. Τὰ ρέοντα ὕδατα ἐμφανίζονται ἰδίως εἰς τὰς παραλίας διὰ τῶν ἀναβολῶν. Μόνον εἰς τὰ δυτικώτερα μέρη τῆς νήσου (Σέλινον) καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν περιοχὴν τῆς Σητείας, λόγῳ τῆς συγκρατήσεως τοῦ ὕδατος διὰ τῶν ἀδιαβρόχων στρωμάτων, ρέουν ρύακες σταθερῶς ἐκ τῶν πηγῶν μέχρι τῶν ἐκβολῶν. Οἱ λοιποὶ χείμαρροι, λόγῳ τῆς μεγάλης κλίσεως τοῦ ἐδάφους τῆς νήσου, κατὰ τὸν χειμῶνα εἶναι ὁρμητικοὶ καὶ πολλοὶ κατακλύζουν τὰ μέρη, διὰ τῶν ὁποίων διέρχονται. Ἄξιοι λόγου ἐκ τούτων, μὴ ξηραινόμενοι κατὰ τὸ θέρος, εἶναι οἱ κατὰ τὴν δυτικὴν Κρήτην: *Ἰάρδανος* (κοιν. *Πλατανιᾶς*, *Ὄδερος* (κοιν. *Κλαδισός*), *Πυκνὸς* (κοιν. *Κοιλιάρης*) καὶ οἱ ἐν τῇ κεντρικῇ: *Ὄαξος* (*Μυλοπόταμο*), *Τρίτων* (*Γιόφυρος*), *Ληθαῖος* (*Γεροπόταμος*), *Καταρράκτης* (*Ἀναποδάρης*).

Ι. ΣΑΡΡΗΣ

ΑΚΤΟΓΡΑΦΙΑ

Θάλασσαι. Ἡ Ἑλλάς, βρεχομένη ὑπὸ τοῦ *Ἰονίου πελάγους* ἐκ δυσμῶν, ὑπὸ τοῦ *Λιβυκοῦ* καὶ τοῦ *Αἰγυπτίου* ἀπὸ νότου, τοῦ *Καρπαθίου* ἀπὸ νοτιοανατολῶν καὶ τοῦ ὅλου *Αἰγαίου* ἐξ ἀνατολῶν, δὲν δύναται, λόγῳ τοῦ ἀκανονίστου τῶν ὁροθετικῶν γραμμῶν της, νὰ πλαισιωθῇ ἐντὸς ζεύγους μεσημβρινῶν καὶ ζεύγους παραλλήλων. Διὰ τοῦτο περιοριζόμεθα, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης, εἰς ἁπλοῦν, διὰ τῶν γεωγραφικῶν συντεταγμένων των, καθορισμὸν τῶν μᾶλλον προκεχωρημένων σημείων τῆς ἀκτογραμμῆς της. Εἶναι δὲ ταῦτα: ἡ βορειοδυτικὴ ἄκρα *Μπόκα* τῆς νήσου *Φανὸς* (πλάτ. 39°51'35" Β., μῆκ. 19°24'00" Ἀν., χάρτ. ἀγγλ. 206: Channels of Corfu), τῆς ἐν τῷ Ἰονίῳ πελάγει συστάδος τῶν *Ὀθονῶν*, ἀποτελοῦσα τὸ βορειοδυτικώτερον σημεῖον τῆς ἐπικρατείας· ἡ νοτία ἄκρα *Καμαρέλλα* τῆς ἐν τῷ Λιβυκῷ πελάγει νήσου *Γαῦδος*, νοτιώτατον τῆς Ἑλλάδος σημεῖον (πλάτ. 34°48'40" Β., μῆκ. 24°04'45" Ἀν., χάρτ. ἀγγλ. 2536: Cardia

Digitized by Google

vestern portion)· τὸ ἀκρωτήριον *Πράσσο* ἢ *Ντομοὺς Μπουρνοῦ*, ἀνατολικὴ ἐσχατιὰ τῆς Σάμου καὶ τῆς Ἑλλάδος (πλάτ. 37°46΄50″ Β., μῆκ. 27°05΄40″ ᾿Αν., χάρτ. ἀγγλ. 1530: Samos Boghaz)· τοῦ *Ἕβρου* ἡ ἐκβολὴ βορειοανατολικῶς (πλάτ. 48°43΄40″ Β., μῆκ. 26°02΄10″ ᾿Αν., χάρτ. ἀγγλ. 1087: Thasso island to Dardanelles) καὶ τῆς λιμνοθαλάσσης *Βιστωνὶς* ὁ βόρειος μυχὸς (πλάτ. 41°06΄40″ Β, μῆκ. 25°06΄40″ ᾿Αν., χάρτ. ἀγγλ.: ὁ προμνησθεὶς 1087), τὸ βορειότερον σημεῖον τῆς ἀκτογραμμῆς τῆς Ἑλλάδος. Δύο ἐπὶ πλέον θάλασσαι, ἡ ᾿Ανατολικὴ Προποντὶς μετὰ τοῦ ᾿Ανατολικοῦ Ἑλλησπόντου καὶ τὸ νοτιοδυτικὸν τέρμα τοῦ Εὐξείνου, ἔβρεχον τὴν Ἑλλάδα, οἵαν τὴν εἶχε καθορίσει ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν, καὶ ἥτις εἶχε τὰ προκεχωρημένα της σημεῖα πολὺ ἀπωτέρω.

᾿Επεκράτησε δὲ νὰ ὑποδιαιρῶνται τὰ προμνησθέντα πελάγη εἰς ἐλάσσονα τοιαῦτα εἴτε εἰς θαλάσσας—αἵτινες ἐν τούτοις εἶναι κάποτε ἐκτάσεως μικροτέρας ἢ αἱ τῶν ἐλασσόνων πελαγῶν—, ἐντὸς τῶν ὁποίων σχηματίζονται κόλποι, ὅρμοι καὶ λιμένες, παρεμβαλλομένων ἀκρωτηρίων, ἀκρῶν ἢ χερσονήσων. Οὕτω διακρίνομεν: Εἰς τὸ ᾿Ιόνιον: τὴν *Θάλασσαν τῆς Χιμάρας*, βρέχουσαν τὰς ἀπὸ ᾿Ακροκεραυνίων μέχρις Ἁγίων Σαράντα εἰς τὴν ᾿Αλβανίαν ἐπιδικασθείσας ἀκτὰς τῆς Βορείου ᾿Ηπείρου καὶ τὴν Βόρειον πλευρὰν τῆς Κερκύρας· τὴν *Κερκυραϊκὴν θάλασσαν*, τὴν μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς νήσου καὶ τῆς ἀκτῆς τῆς Νοτίου ᾿Ηπείρου, τὴν γεωγραφοῦσαν τὸ κατὰ τὸ Βουθρωτὸν τμῆμα τῆς ᾿Αλβανικῆς ἐπικρατείας καὶ τὴν ἀκτὴν εἰς ἣν ἀπολήγει ὁ νομὸς ᾿Ιωαννίνων κατὰ τὴν σύγχρονον (1934) διοικητικὴν διαίρεσιν· τὴν *θάλασσαν τῶν Παξῶν*, συνεχίζουσαν τὴν Κερκυραϊκὴν μέχρι Λευκάδος, βρέχουσαν τὴν ὁμώνυμον συστάδα καὶ τὴν δυτικὴν ἀκτὴν τοῦ νομοῦ Πρεβέζης καὶ ἐκδίδουσαν κατὰ τὸ νοτιοανατολικὸν αὐτῆς τέρμα εἰς τὸν ᾿Αμβρακικὸν κόλπον· τὴν *Τηλεβοΐδα* ἢ *Ταφίαν θάλασσαν*, μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Λευκάδος καὶ τοῦ βορείου τμήματος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ᾿Ακαρνανίας· τὴν *θάλασσαν τῶν ᾿Εχινάδων*, μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς τε ᾿Ιθάκης καὶ τῆς Κεφαλληνίας καὶ τοῦ νοτίου τμήματος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ᾿Ακαρνανίας· μετὰ δὲ ταύτην, ἀνώνυμος ἐν τῷ συνόλῳ της, ἡ ἐν σειρᾷ συνέχεια: τοῦ *Πατραϊκοῦ προκόλπου*, τοῦ *κόλπου τῶν Πατρῶν*, τοῦ *κόλπου τῆς Ναυπάκτου*, τοῦ *Κορινθιακοῦ κόλπου* καὶ τῆς *᾿Αλκυονίδος θαλάσσης*, βρέχουσα τὰς ἀκτὰς τῆς Αἰτωλίας, τὰς νοτίας ἀκτὰς τοῦ νομοῦ Φθιωτιδοφωκίδος, τὰς ἐκεῖθεν τοῦ ἰσθμοῦ ἀκτὰς τῶν νομῶν ᾿Αττικοβοιωτίας καὶ ᾿Αργολιδοκορινθίας καὶ τὰς βορείας τοῦ νομοῦ ᾿Αχαΐοήλιδος· μεθ᾿ ἣν ἡ ὡς *Πελοποννησιακὴ* γνωστὴ *θάλασσα*, ἡ ἀρχομένη ἀπὸ τῆς χερσονησώδους προσβολῆς *Κάστρο Τορνέζε* καὶ τερματιζομένη εἰς τὴν *Μαλέαν*, περιλαμβάνουσα δὲ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς Ζακύνθου, τὴν νοτιοδυτικὴν τοῦ νομοῦ ᾿Αχαΐοήλιδος, τὰς τοῦ νομοῦ Μεσσηνίας καὶ τὰς δυτικὰς καὶ νοτίας τοῦ νομοῦ Λακωνίας· τέλος ἡ *θάλασσα τῶν Κυθήρων*, ἀκτογραφοῦσα τὰ Κύθηρα καὶ τὰ ᾿Αντικύθηρα καὶ τὰς βορειοδυτικὰς ἀκτὰς τοῦ νομοῦ Χανίων τῆς Κρήτης καὶ συνάπτουσα τὸ ᾿Ιόνιον πέλαγος πρός τε τὸ Κρητικὸν καὶ τὸ Μυρτῷον. Μεθ᾿ ὃ ἐπακολουθεῖ τὸ *Αἰγαῖον*, ἡ ἐπισημοτάτη τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν. Διαιρεῖται δὲ αὕτη πρακτικῶς εἰς *Νότιον Αἰγαῖον*, ἐκτεινόμενον νοτίως τοῦ παραλλήλου Σούνιον—᾿Ικαρία—Σάμος—Μυκάλη καὶ μέχρι Κρήτης—Καρπάθου καὶ Ρόδου, εἰς *Μέσον Αἰγαῖον*, ἁπλούμενον μεταξὺ τοῦ προμνησθέντος παραλλήλου καὶ ἑτέρου πρὸς βορρᾶν νοουμένου προσεγγιζόντως κατὰ τὴν διεύθυνσιν Θεσσαλομαγνησία—Θεσσαλικαὶ Σποράδες—Λέσβος, καὶ εἰς *Βόρειον Αἰγαῖον*, ὅπερ, βορείως τοῦ προμνησθέντος νοητοῦ παραλλήλου ἐκτεινόμενον, φθάνει μέχρι τῶν ἀκτῶν τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θρᾴκης καὶ τοῦ στομίου τοῦ *Ἑλλησπόντου*, ὅστις συνάπτει αὐτό τε καὶ ὅλον τὸ Αἰγαῖον πρὸς τὴν *Προποντίδα*.

Ἡ τοιαύτη διαίρεσις ἐξυπηρετεῖ πρακτικώτερον τὸν κατὰ τὴν σύγχρονον γεωγραφικὴν ἀντίληψιν γεωγραφοῦντα, πάντως δὲ ἐμφανίζεται νῦν πρακτικωτέρα ἐκείνης, ἣν ἠκολούθουν οἱ ἀρχαῖοι, διδόντες ἰδιαιτέρας ὀνομασίας εἴς τινα τμήματα τοῦ Αἰγαίου, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἔχουν σαφῆ ἀντίληψιν τῶν ὁρίων τῶν τοιούτων μικρῶν πελαγῶν, ἀφοῦ καὶ ὁ Στράβων αὐτὸς τονίζει ὅτι πολλοὶ θεωροῦν τὸ Κρητικὸν πέλαγος ἐξικνούμενον μέχρις Αἰγίνης. Ποιούμεθα ὅμως μνείαν καὶ τῶν τοιούτων κατὰ τοὺς ἀρχαίους ὑποδιαιρέσεων τοῦ Αἰγαίου, ἅτε συχνότατα ἀπαντωσῶν ἐν ταῖς γεωγραφικαῖς περιγραφαῖς τῶν ἀρχαίων. Κατὰ τούτους διῃρεῖτο τὸ Αἰγαῖον εἰς: 1) Τὸ *Κρητικὸν πέλαγος*, ἀκτογραφοῦν τὴν Βορείαν Κρήτην καὶ περιλαμβάνον κατὰ τὰς ἀρχαίας ἀντιλήψεις τὰ ᾿Αντικύθηρα, τὰ Κύθηρα, τὴν Μῆλον, τὴν Φολέγανδρον, τὴν Σίκινον, τὴν Ἴον, τὴν Θήραν καὶ τὴν ᾿Ανάφην. 2) Τὸ *Καρπάθιον*, ἁπλούμενον κατὰ τὸν Στράβωνα μέχρι Ρόδου καὶ Κρήτης καὶ τῶν πρώτων τῆς ᾿Ασίας μερῶν καὶ συνάπτον τὸ Αἰγαῖον πρὸς τὸ Αἰγύπτιον πέλαγος. 3) Τὸ *᾿Ικάριον*, ἐκτεινόμενον πρὸς νότον τῆς Χίου καὶ περὶ τὴν ᾿Ικαρίαν, βρέχον τὰς ἀκτὰς τῆς νοτίου Λυδίας καὶ τῆς βορείου Καρίας καὶ περιλαμβάνον τὰς ἀνατολικὰς τῶν Κυκλάδων καὶ τὰς πλείστας τῶν συγχρόνων Δωδεκανήσων μέχρι Κῶ. 4) Τὸ *Μυρτῷον*, ἁπλούμενον ἀπὸ τῶν ἀκτῶν τῆς ᾿Αττικῆς μέχρι τοῦ Κρητικοῦ πελάγους καὶ οἱονεὶ μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ μεσημβρινοῦ τῶν Κυθήρων καὶ τοῦ διὰ τοῦ Σουνίου νοουμένου. 5) Τὴν *Εὐβοϊκὴν θάλασσαν*, περιβρέχουσαν τὴν Εὔβοιαν καὶ ἀκτογραφοῦσαν τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα ἀπὸ Σουνίου μέχρι Θετταλομαγνησίας. 6) Τὴν *Θρᾳκίαν θάλασσαν*, ἁπλουμένην ἀπὸ τῆς Θετταλομαγνησίας μέχρι τῶν ἀκτῶν τῆς βορείου Λυδίας ἀφ᾿ ἑνὸς καὶ μέχρι Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης ἀφ᾿ ἑτέρου καὶ περιλαμβάνουσαν κατὰ τὰ νότιά της τήν τε Σκῦρον καὶ τὴν Λέσβον· μέρος τῆς θαλάσσης ταύτης, τὸ ἑκατέρωθεν τῶν ἐκβολῶν τοῦ Νέστου ἁπλούμενον, ὠνομάζετο *Κατὰ Θάσον θάλασσα*. Τὸ *Λιβυκὸν* καὶ τὸ *Αἰγύπτιον* δὲν εἶναι πελάγη ἑλληνικὰ εἰμὴ κατὰ τὰ πρὸς Β. τέρματα αὐτῶν, τὰ βρέχοντα τὰς νοτίας τῆς Κρήτης ἀκτάς.

Ἠπειρωτικαὶ ἀκταί: *Κόλποι. Λιμένες. ᾿Ακρωτήρια. Χερσόνησοι. ᾿Αμφίγεια. ᾿Ισθμοί* ᾿Εξαιρετικῶς πολυσχιδὴς καὶ ἀκρωτηριάζουσα ἡ Ἑλλάς, σχηματίζει διὰ τῆς παρεμβολῆς ἀκρωτηρίων καὶ χερσονήσων ἐν τῇ διαμορφώσει τῶν ἀκτῶν της, κόλπους ἐπισήμους, ἐν τοῖς ὁποίοις πάλιν, διὰ τῆς παρεμβολῆς ἀκρῶν καὶ χερσονησίδων, σχηματίζονται κόλποι ἐλάσσονες καὶ ὅρμοι καὶ ὕφορμοι.

Κερκυραϊκὴ θάλασσα: Τὸ βορειότερον ἐπὶ τοῦ ᾿Ιονίου πελάγους ἠπειρωτικὸν σύνορόν μας εἶναι τὸ ἀκρωτήριον *Στῦλος* (πλάτ. 59°44΄45″ Β., μῆκ. 20°00΄15″ ᾿Αν.) καὶ ὁ ὑπ᾿ αὐτὸ ὅρμος *Φτελιὰ* καὶ κατόπιν λιμὴν *Παγανιὰ* καὶ κολπίζων ὅρμος τῆς *Σαγιάδας** (ὁ ἀστερίσκος θὰ δηλοῖ ὕπαρξιν ναυτικοῦ φωτισμοῦ εἰς τὸ μέρος), εἰς οὗ τὸ νότιον κέρας, ἀντικρύζον τὴν ἀκρόπολιν τῆς Κερκύρας, ἐπικίνδυνα ἀβαθῆ, τῆς *Βακχίδος* (Bacchante) ὀνομαζόμενα, ἀπὸ τοῦ ὀνόματος ἀγγλικοῦ ὑδρογραφικοῦ πλοίου. ᾿Αμέσως νοτιώτερον ἐκβολὴ τοῦ *Καλαμᾶ* (ἀρχ. *Θύαμις*), καὶ λιμὴν καὶ ἀκρωτήριον *Λιβιτάτζα* (ἀρχ. *Θύαμις ἄκρα ᾿Αλμήνης*) καὶ κολπίζων λιμὴν *Γουμενίτζα**, καὶ ὅρμος *Πλατάρια* (ἀρχ. *Καλαμωνία*) καὶ λιμὴν *Μοῦρτος* (ἀρχ. *Σύβοτα λιμήν*), σχηματιζόμενος μεταξὺ τῆς ᾿Ηπείρου καὶ τῆς συστάδος τῶν Συβότων* καὶ ἀντικρύζων τὴν *Λευκίμμην* τῆς Κερκύρας.

Θάλασσα Παξῶν καὶ ᾿Αμβρακικός. ᾿Ακρωτήριον καὶ ὅρμος *᾿Αρίλλα*· ἐκβολὴ ποταμοῦ *Παραμυθιᾶς*, ἀκρωτήριον *Βαρλαὰμ* (πλάτ. 39°13΄00″ Β., μῆκ. 20° 19΄30″ ᾿Αν.), ἀντικρύζον τὸν διέκπλουν Κερκύρας-Παξῶν, ἀκρωτήριον *Κελαδιό*, βορειοανατολικὸν κέρας τοῦ λιμένος τῆς *Πάργας** (τῆς ἀρχ. *Τορύνης*), λιμὴν *Ἅγιος Γιάννης* (ἀρχ. *Χειμέριον*) καί τι πρὸς Ν. λιμὴν *Φανάρι* (ἀρχ. *Γλυκὺς* ἢ καὶ *᾿Ελαία*), ἐν ᾧ ἐκβάλλει ὁ ποταμὸς *Φαναριώτικος*, κοινὴ ἐκβολὴ τῶν συμβαλλομένων ποταμῶν *Γκούρλα* (ἀρχ. *᾿Αχέρων*) καὶ *Βουβοῦ* (ἀρχ. *Κωκυτός*), ἀκρωτήριον *Καστροσυκιά*, βόρειον κέρας τοῦ κόλπου *Γόμαρος*, (ἀρχ. *Κόμαρος*), οὗ νότιον κέρας τὸ ἀκρωτήριον *Μύτικα**, εἰς δὲ τὸν μυχόν του, εἰς θέσιν *Μονολίθι*, λείψανα τοῦ λιμένος τῆς ἀρχαίας *Νικοπόλεως*, κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἰσθμοῦ τῆς *χερσονήσου Νικοπόλεως*. Συνέχεται δὲ ἡ θάλασσα τῶν Πυξῶν διὰ τῶν *στομίων Πρεβέζης** πρὸς τὸν *᾿Αμβρακικόν*, οὗτινος ἡ ἀκτογραφία, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου *Παντοκράτορος**, νοτίας τῆς χερσονήσου τῆς Νικοπόλεως ἐσχατιᾶς, ἔχει οὕτω, κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου χωροῦσα. ᾿Ακρωτήριον *Ἅγιος Γεώργιος**, ἐφ᾿ οὗ (ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ *Παντοκράτορος*) καὶ τοῦ ἑπομένου *Παλιοσάραγα* (νοτιοανατολικὴ ἄκρα τῆς χερσονήσου) ἠγείροντο τὰ σπουδαῖα τουρκικὰ φρούρια, δράσαντα καὶ κατὰ τὸν Βαλκανικὸν πόλεμον· μεθ᾿ ὃ πόλις καὶ λιμὴν *Πρεβέζης**, ἀκρωτήριον καὶ ποτὲ φρούριον τουρκικὸν *Ἅγιος ᾿Ανδρέας** καὶ ὅρμος *Βαθύ*, μεθ᾿ ὃν ἡ προβοσκιδοειδὴς χερσόνησος, ἔχουσα ἐπὶ τῆς νοτίας ἄκρας ὅρμον *Ἅγιον Θωμᾶν* καὶ ἀκρωτήρια *Ἅγιον Στέφανον*, *Λασκάρα**, λιμνοθάλασσα *Μπογονίτζα*, ἀκρωτήριον *Σκαφιδάκι*, ἐφ᾿ οὗ ἠγείρετο τουρκικὸν φρούριον καὶ ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἄρχεται ὁ ἐλάσσων κόλπος *τῆς Σαλαώρας*, εἰς οὗ τὴν νοτίαν ἀκτὴν ἀκρωτήριον *Μυρτάβι* καὶ ὅρμοι *Ἅγιοι ᾿Απόστολοι* καὶ *Ἁγία Τριάς*, τὸν ἀνατολικὸν μυχὸν λιμνοθάλασσα καὶ ἰχθυοτροφεῖον *Μάζωμα*, μεθ᾿ ὃ ἰχθυοτροφεῖον *Τροπέλι*, *Λούρου ἐκβολή*, λιμνοθάλασσα καὶ ἰχθυοτροφεῖον *Τζουκαλιὸ* καὶ *Αὐλερή*, μεθ᾿ ὃ κατὰ τὴν βορείαν ἀκτὴν τοῦ ἀκρωτηρίου *Σαλαώρα** μὲ ἠρειπωμένον ἐνετικὸν φρούριον, ἀφ᾿ ἧς ἡ πρὸς Φιλιππιάδα καὶ Ἄρταν ἁμαξιτός.

᾿Εξακολουθοῦντος καὶ πρὸς Α. τοῦ προσχωματικοῦ βέλους, τοῦ σχηματίσαντος τὰς προμνησθείσας λιμνοθαλάσσας, εἰς ἄκραν καὶ ἄλλοτέ ποτε νῆσον *Κορακόνησα*, σχηματίζεται ἔνδον αὐτοῦ μεγάλη ἰχθυοτρόφος λιμνοθάλασσα *Λογαροῦ* καὶ ἐλάσσων *Σακκούλετσι*, μεθ᾿ ἣν *Φιδόκαστρο* καὶ λιμνοθάλασσαι *Κόφτρα* καὶ *Παλιομπούκα* καὶ ἀκρωτήριον *Παλματερό**, χθαμαλὸν καὶ ἀμμῶδες, καὶ *᾿Αράχθου ἐκβολή*, τὸ μέχρι τοῦ 1913 σύνορόν μας, ἀφ᾿ ἧς ἄρχεται ὁ κολπίζων ὅρμος τῆς *Κοπραίνης**, καὶ φερώνυμον κατὰ τὸν βορειοδυτικὸν μυχόν του ἀγκυροβόλιον, καὶ ἰχθυοτροφεῖον *Ἄγριλος* καὶ ὅρμος *Μενίδι*, ὅπου τερματίζεται ἡ βορεία τοῦ ᾿Αμβρακικοῦ ἀκτή. ᾿Επακολουθεῖ δὲ ἡ ἀνατολικὴ ἀκτὴ τοῦ κόλπου, ἣν ἐπὶ πολὺ παραθέει, κατὰ τοὺς δυτικοὺς πρόποδας τοῦ *Μακρυνόρους*, ἡ ἀπὸ Καρβασσαρᾶ (᾿Αμφιλοχίας) πρὸς Ἄρταν ἁμαξιτός, κατόπιν δὲ λιμνοθάλασσα ἰχθυοτρόφος *Κατάφρικο*, ὅρμος *Ἁλμυρός*, ἔνθα τοποθετοῦσι τοῦ *᾿Αμφιλοχικοῦ Ἄργους* τὸ ἐπίνειον, καὶ ὅρμος *Καρβασσαρᾶ*, εἰς οὗ τὸν μυχὸν ἀγκυροβόλιον καὶ κωμόπολις *᾿Αμφιλοχία* καὶ ἀκρωτήριον *Ἅγιος Γεώργιος**, βορειοδυτικὸν κέρας τοῦ ὅρμου καὶ ἀρχὴ τῆς νοτίας τοῦ κόλπου ἀκτῆς, ἐπὶ τῆς ὁποίας, χωροῦντες πρὸς Δ., ἀκρωτήριον *Μακριὰ Μύτη**, ἀνατολικὸν κέρας τοῦ κολπίζοντος ὅρμου *᾿Εχίνου*, εἰς οὗ τὸν νότιον μυχὸν ὅρμος *Λουτράκι*, εἰς δὲ τὸν δυτικὸν ὅρμος *Παλιομύλου* ἢ *Μπαλὲμ* καὶ ἀκρωτήριον *Χαλίκι*, δυτικὸν τοῦ ἰδίου κέρας. ᾿Επακολουθοῦν ὅρμος καὶ ἰχθυοτροφεῖον *Ρούγας*, ἀκρωτήριον *Βολύμι*, ἀκρωτήριον *Γελάδα* καὶ ὅρμος *Βονίτσης* ἐν τῷ ὁποίῳ νοτιοανατολικῶς ὁ ὅρμος *Κουκουβίτσα* (ἀρχ *Εὔριπος*), νοτιοδυτικῶς ὁ λιμὴν *Βονίτσης** (ἀρχ. *᾿Ανακτόριον*) καὶ δυτικῶς ὁ ὅρμος *Ἁγίου Μάρκου*. ᾿Απολήγει δὲ ὁ κόλπος πρὸς Δ. εἰς τὸ ἀκρωτήριον *Κεφάλι Παναγιᾶς**, ἐφ᾿ ἧς ἠγείρετο ἑλληνικὸν φρούριον πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ τότε τουρκικοῦ φρουρίου Σκαφιδάκι. ᾿Επακολουθεῖ κατόπιν ὁ ἐλάσσων κόλπος *Ἁγίου Πέτρου* ἢ *Πρεβέζης*, ἀντικρύζων τὸ ἀκρωτήριον *Λασκάρα* καὶ τὴν προβοσκιδοειδῆ ἀπόφυσιν, ἐκτεινόμενος δὲ μέχρι τῆς ἄκρας *᾿Ακρὶ** τῆς *χερσονήσου τοῦ ᾿Ακτίου*, εἰς τὴν δυτικὴν ἄκραν τῆς ὁποίας* ὑπῆρχε τὸ φρούριόν μας *Ἄκτιον*, ἀντικρύζον τὸ ποτὲ τουρκικὸν *Ἅγιος Γεώργιος*. ᾿Επακολουθοῦν ἀκρωτήριον *Σκύλλα* (ἀρχ. *᾿Απόλλωνος ἄκρα*) καὶ κόλπωσις *Ἁγίου Νικολάου*, ἐκτεινομένη μέχρι Λευκάδος καὶ εἰς οὗ τὸν μυχὸν *Χελοδίβαρο* λιμνοθάλασσα, τὸ ἀρχαῖον *Μυρτούντιον*.

Τηλεβοΐς καὶ Εχινάδων θάλασσαι: Ἡ θάλασσα τῶν Παξῶν συνάπτεται πρὸς τὴν *Τηλεβοΐδα* θάλασσαν διὰ τῆς *διώρυγος τοῦ ᾿Αλεξάνδρου** (ἀρχ. *Εὔριπος Διόρυκτος*), ἐπὶ τῆς ἀκαρνανικῆς ἀκτῆς τοῦ ὁποίου *φρούριον Λευκάδος* καὶ αἱ θέσεις *᾿Ανεμᾶς* καὶ *Παλιοχαλιᾶς* καὶ τὸ ἀκρωτήριον *Ἅγιος Γεώργιος*, ἐφ᾿ οὗ φρούριον ἠρειπωμένον. Μεθ᾿ ὃ κολπίζων ὅρμος *᾿Αλεξάνδρου* ἢ *Δρεπάνου*, ἀκρωτήριον *Κεφάλι*, νοτιοανατολικὸν αὐτοῦ κέρας, ὅρμος *Βαθειὰ Βάλη*, κόλπος *Ζαβέρδας* καὶ ἐπίνειον* καὶ κωμόπολις. Μεθ᾿ ὃ ἀκρωτήριον ἐπίσημον *Καμηλαύκα* (πλάτ. 38° 40΄ 00″ Β., μῆκ. 20° 56΄ 15″ ᾿Αν.) καὶ ὅρμος *Μύτικα* ἢ *᾿Αλυζία* (ἀρχ. *Ἡρακλέους λιμήν*, ἐπίνειον *᾿Αλυζίας*) καὶ ἄκρα *Μύτικα**, ἐφ᾿ ἧς χωρίον, σχηματίζουσα ἀμφιδύμως ὅρμον *Βοῦρκος* (ἀρχ. *Παλαίρου λιμὴν;*). Νοτιώτερον ἀκρωτήριον *Μαραθιὰ* ἢ *Τουρκοβίγλα* (ἀρχ. *Κριθώτη*), ἀρχὴ τῆς *Θαλάσσης τῶν ᾿Εχινάδων* καὶ *κόλπος ᾿Αστακοῦ* ἢ *Δραγαμέστι*, εἰς τὸν μυχὸν τοῦ ὁποίου κώμη *᾿Αστακὸς** ἢ *Δραγαμέστι* (ἀρχ. *Ἄστοκος* ἢ *᾿Αστακός*). ᾿Επακολουθοῦν ὡραῖοι φυσικοὶ λιμένες *Παντελέμονας*, *Πλατυγιάλι*, *Πεταλᾶς** (ἀρχ. *Μελίτη*, λιμνοθάλασσα Οἰνιαδῶν), ἡ ἐκβολὴ τοῦ *᾿Αχελῴου*, ὅρμος *Διόνι*, ἀκρωτήριον *Κουτζολάρι* (ἀρχ. νῆσος *᾿Αρτεμίτα*, ἑνωθεῖσα πρὸς τὴν ᾿Ακαρνανίαν) καὶ λιμὴν *Σκρόφα* καὶ ἀκρωτήριον ὁμώνυμον, βορειοδυτικὸν κέρας τῆς μὴ ἐχούσης ἴδιον ὄνομα θαλάσσης, τῆς ἁπλουμένης πρὸς Α. μέχρι τοῦ μυχοῦ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου.

Πρόκολπος Πατρῶν. ᾿Αλκυονὶς θάλασσα. Κατὰ τὴν βορείαν ἀκτὴν τῆς θαλάσσης ταύτης ἀπαντῶσιν εἰς τὸν *πρόκολπον τῶν Πατρῶν* κατὰ σειρὰν αἱ ὑπὸ τοῦ προσχωματικοῦ βέλους, ὅπερ ὁ Πτολεμαῖος (Γ, ιε΄, 2) ὀνομάζει *Χερσόνησος*, σχηματιζόμεναι λιμνοθάλασσαι τοῦ *Μεσολογγίου*, *Παλιοπόταμος*, *Θολή*, *Μέσα Γιβάρι*, *Προκοπάνιστος*, *Σχοινιᾶς*, τὰ *Βασιλάδεια* (ἀρχ. *Κυνία;*) καὶ ἡ *Κλείσοβα* (ἀρχ. *Οὐρία;*), ἐπίνειον *Τουρλίδα** καὶ μετ᾿ αὐτὰς ἄκρα *Μπούχαρι**, ὅπου τοῦ *Φίδαρη* (ἀρχ. *Εὔηνος*) ἡ ἐκβολή, βορειοδυτικὸν κέρας τοῦ Πατραϊκοῦ κόλπου. ᾿Εν τῇ αἰτωλικῇ ἀκτῇ τούτου (ἀρχ. *Λοκρῶν ᾿Οζολῶν*) ὁ ὅρμος *Κρυονέρι* (ἀρχ. *Καλυδών*), ἀφετηρία τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος, τὸ ἀκρωτήριον *Χαλκίς*, ἀπόληξις τοῦ ὄρους Βαράσοβα (ἀρχ. *Χαλκίς*), ἔχον εἰς τὴν πρὸ αὐτοῦ αἰγιαλίτιδα τὰ ὕφαλα ἐρείπια τῆς καταποντισθείσης ἀρχαίας πόλεως Χαλκίς, ὅρμος *Βασιλική*, ἀπορρὼξ ἀκτὴ *Κλόκοβα* ἢ *Κακησκάλα* (ἀρχ. *Ταφιασσός*). Μεταξὺ τῶν προμνησθέντων μερῶν ὁ Στράβων ἀναφέρει *Πλευρῶνα*, *Ἱερὸν Λαφρίου ᾿Απόλλωνος*, λίμνην παρὰ τὴν Καλυδῶνα, καὶ πόλεις *Μακυνίαν* καὶ *Μολύκρειαν*, αἵτινες δύο τελευταῖαι ἦσαν προφανῶς εἰς τοὺς ἑκατέρωθεν τοῦ ἀκρωτηρίου *Κάστρο τῆς Ρούμελης* (ἀπὸ τοῦ ἐπ᾿ αὐτοῦ ἐνετικοῦ φρουρίου, ὅπερ διετηρήθη ἐν ἐνεργείᾳ μέχρι τοῦ 1850) σχηματιζομένους ὅρμους· εἶναι δὲ τοῦτο τὸ *᾿Αντίρριον** ἢ τὸ *Μολύκρ(ε)ιον Ρίον* τῶν ἀρχαίων, ἀποτελοῦν τανῦν τὸ βόρειον σύνορον τοῦ *Πατραϊκοῦ κόλπου* καὶ τοῦ τῆς *Ναυπάκτου*, ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρξε τὸ τῆς Αἰτωλίας σύνορον καὶ τῆς Λοκρίδος κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ αὐτοῦ γεωγράφου. Μεθ᾿ ἣν ἡ βορεία ἀκτὴ τοῦ *κόλπου τῆς Ναυπάκτου*, τῆς *Ἐπάκτου*, ὡς παλαιότερον ὠνομάζετο, ἐκτεινομένη

Digitized by Google

μέχρι τῆς ἐκβολῆς τοῦ Μόρνου * (ἀρχ. Δάφνος ἢ Δαφνοῦς) καὶ ἔχουσα εἰς τὸ μέσον της καὶ τὸν βόρειον μυχόν της τὸν ποτὲ ἀπόρθητον, ἄσημον δὲ νῦν λιμενίσκον τῆς Ναυπάκτου *. Ἀπὸ τοῦ Μόρνου ἡ παραλία ἐπὶ μακρὸν καὶ μέχρι τοῦ ἀκρωτηρίου Ψαρομύτα * (πλάτ. 38° 19′ 15″ Β., μῆκ. 22°10′30″ Ἀν.) οὐδὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερον, πλὴν τοῦ ὅρμου καὶ ἀκρωτηρίου Μαραθιὰ (ἀρχ. Εὐπάλιον), τοῦ ἀγκυροβολίου Τριζώνια μεταξὺ φερωνύμων νησίδων καὶ στερεᾶς, καὶ τοῦ ὅρμου Ἅγιος Νικόλαος. Μετὰ τὴν Ψαρομύταν ὅμως ὅρμος Κιλσελῆ ἢ Κιζελῆ (ἀρχ. Τολοφών), ὅρμος Βιδάβρι καὶ ἀκρωτήριον Ἀνδρομάχη, νοτιοδυτικὸν κέρας τοῦ κόλπου τῆς Ἀμφίσσης, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ λιμὴν καὶ πόλις Γαλαξείδι * (ἀρχ. Οἰάνθεια ἢ Οἰάνθη), ὁ λιμὴν τῆς Ἰτέας * (ἀρχ. Χαλεός), ὅρμος Ἅγιος Νικόλαος (ἀρχ. Κίρρα), ὅρμος Συκιά, ἀκρωτήρια Κεφάλι καὶ Πάσσαλος (πλάτ. 38°16′45″ Β., μῆκ. 22°33′00″ Ἀν.), καθ᾽ ὃ χωρίζεται ὁ κόλπος τῆς Ἀμφίσσης ἀπὸ τὸν κόλπον τῶν Ἄσπρων σπιτιῶν (ἀρχ. Ἀντικύρρας). Εἰς τὸν τελευταῖον τοῦτον ὅρμος Ἅγιος Ἀνδρέας, ἀκρωτήριον Τράχηλας, χερσονησὶς Κεφάλι, χωρίζουσα ἀμφιδύμως τοὺς ὅρμους Ἄσπρα Σπίτια (Ἀντίκυρρα) ἐκ βορρᾶ ἀπὸ τοῦ Ἅγιος Ἰσίδωρος πρὸς νότον, εἶτα ὅρμος Γραμματικὸς (ἀρχ. Μαραθοῦς καὶ Ὀπισθομάραθος), ὅρμος Ζαλίτζα (ἀρχ. Φαρύγιον λιμήν, μᾶλλον ὅμως Μυχὸς) καὶ ἀκρωτήριον Βελανίδι (ἀρχ. Φαρύγιον ἄκρα), ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἄρχεται ἡ Ἀλκυονὶς θάλασσα, ὁ νῦν κόρφος τοῦ Λιβαδόστρου. Ἐν τῇ θαλάσσῃ ταύτῃ ὅρμος Σαράντη (ἀρχ. Μυχός, μᾶλλον δὲ Κορσιαί), ὁ κολπίζων ὅρμος τῆς Δομβραίνης (ἀρχ. Σῖφαι), ἐν ᾧ ὅρμοι Βαθὺ πρὸς Δ., Λούζα κατὰ τὸν βόρειον μυχόν, Ἁλυκὴ κατὰ τὸν ἀνατολικὸν μυχόν, ὅρμος Λιβαδόστρα (ἀρχ. Εὔτρητος ἢ Κρέουσα), ὅρμος Πόρτο Γερμανὸ (ἀρχ Αἰγόσθενα), ὅρμος Ψαθὸ (ἀρχ. Πηγαί), Πόρτο Σκῖνο (ἀρχ. Οἰνόη), ἀκρωτήριον Ὀλμιαὶ καὶ ἀκρωτήριον Μελαγκάβι * ἢ Ἀγρελιὸς (ἀρχ. Ἡραῖον ἢ Ἀκραίας μαντεῖον Ἥρας), τέρμα τῶν ὀρέων Μελαγκάβι (ἀρχ. Ὄνεια) καὶ νοτιοδυτικὸν κέρας τῆς Ἀλκυονίδος θαλάσσης. Ἄρχεται δὲ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἀκρωτηρίου ὁ ἐλάσσων κόλπος τῆς Ποσειδωνίας, ὁ ἄλλως ὡς ὅρμος Κορίνθου γνωστός, ἔχων κατὰ τὴν βόρειον πλευράν του λιμένα Βουλιασμένη, παρὰ τὴν ὁποίαν φέρονται τὰ ἀρχαῖα πολίσματα Ἄρις καὶ Ἐγείρουσα, καὶ ἣν ταυτίζουσι πρὸς τὴν Γοργῶπιν ἢ τὴν Ἐσχατιῶτιν, κατὰ τὸν βορειοανατολικὸν μυχόν του τὴν λουτρόπολιν καὶ ὅρμον Λουτράκι, κατὰ τὸν νοτιοανατολικὸν τὸ δυτικὸν στόμιον τῆς διώρυγος τὸ ὀνομαζόμενον Ποσειδωνία *, Νέα Κόρινθος παρὰ τὸ ἀρχαῖον Λέχαιον καὶ ἀρχὴ τῆς πελοποννησιακῆς παραλίας τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου. Ἐπὶ ταύτης δὲ ἄκρα Διμινιό, νοτιοδυτικὸν κέρας τοῦ ὅρμου Ποσειδωνίας καὶ στάσις ΣΠΑΠ καὶ χωρίον, ὁ ὅρμος Πυργοσυκιὰ παρὰ τὸ Ξυλόκαστρον (ἀρχ. Ἀριστοναῦται), ἀκρωτήριον καὶ χωρίον Λυκοπορειά, Δερβένι κατὰ τὴν ἐκβολὴν τοῦ χειμάρρου Ζαχολίτικου. Μοῦρα Λιθάρια (ἀρχ. Αἴγιρα), ἀκρωτήριον καὶ χωρίον Ἀκράτα (ἀρχ. Αἰγαί), ὅρμος Ἀγκάλη (ἀρχ. Ἑλίκη), ἀκρωτήριον Γύφτισσα, ὅρμος Βοστίτσης, εἰς τὸν Ν.ΝΑ. μυχὸν τοῦ ὁποίου πόλις Αἴγιον καὶ ἐπίνειον *, ἀκρωτήριον Μουρλά, ὅρμος Σελιανίτικα, ἀκρωτήριον Σαλμένικο, γραφικώτατος ὅρμος Λαμπῦρι (ἀρχ. Ἐρινεός ;), ὅρμος Ψαθόπυργος, ἀκρωτήριον Δρέπανον *, χωρίζον τὰς ἀκτὰς τῶν κόλπων Κορινθιακοῦ καὶ Ναυπάκτου, ἀκρωτήριον Κάστρο τοῦ Μωριᾶ * (ἀρχ. Ρίον *), νότιον κέρας τοῦ πορθμοῦ, χωρίζον τὸν Πατραϊκὸν ἀπὸ τὸν κόλπον τῆς Ναυπάκτου, ἄκρα Μάμου ἢ Μποζαΐτικα (conspicius εἰς τὸν ἀγγλικὸν χάρτην, ἀρχ. Ποσειδῶνος ἱερόν), λιμὴν καὶ πόλις τῶν Πατρῶν *, Ἰτιά, Λεύκα (ἀρχ. Γλαύκου ἐκβολή), ὅρμος Ἀχαγιὰ κατὰ τὸν μυχὸν τοῦ Πατραϊκοῦ, ὅρμος Καραβοστάσι, χωριζόμενος ἀπὸ τὴν ἔνδον αὐτοῦ λιμνοθάλασσαν Καλογριὰ διὰ προσχωματικοῦ βέλους ἀπολήγοντος εἰς τὸ ἀκρωτήριον κάβο Πάπας * (ἀρχ. Ἄραξος), ἀποτελοῦν τὸ νοτιοδυτικὸν κέρας τοῦ κόλπου τῶν Πατρῶν. Ἀπὸ τούτου χωρεῖ νοτιοδυτικῶς καὶ μέχρι τῆς χερσονησώδους ἀποφύσεως τοῦ Κάστρο Τορνέζε, ἡ νοτία ἀκτὴ τοῦ προκόλπου τῶν Πατρῶν, εἰς ἣν ἀκρωτήριον Κουνουπέλλι (πλάτ. 38° 06′ 15″ Β., μῆκ. 21° 20′ 50″ Ἀν., ἀρχ. Ὁρμίνα ἢ Ὕρμινα) καὶ ἰχθυόεσσα λιμνοθάλασσα Κοτίκι (ἀρχ. Μυρτούντιον καὶ ἀρχαιότερον Μύρσινον) καὶ λιμὴν Γλαρένζα (ἀρχ. Κυλλήνη). Ἐπακολουθεῖ τὸ μέγα μέτωπον τῆς χερσονησώδους προβολῆς Κάστρο Τορνέζε, ἀπὸ τοῦ εἰς τὸ μέσον του παρὰ τὸ Χλεμοῦντζι φραγκικοῦ φρουρίου, ἀντικρύζον τῆς Ζακύνθου τὰ βόρεια καὶ ἀπολῆγον πρὸς Β. μὲν εἰς τὸ ἀκρωτήριον Γλαρέντζα (ἀρχ. Χελωνάτας), πρὸς Ν. δὲ εἰς τὸ ἀκρωτήριον Τρυπητὴ ἢ Λίντζι, ὅπου θερμοπηγαὶ καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἄρχεται ἡ Πελοποννησιακὴ θάλασσα.

Πελοποννησιακὴ θάλασσα. Πρῶτος αὐτῆς κόλπος εἶναι ὁ τῆς Γαστούνης (ὁ Χελωνίτης τοῦ Πτολεμαίου), ἀπὸ τοῦ ἐν αὐτῇ ἐκβάλλοντος ποταμοῦ (ἀρχ. Πηνειός), ἐν ᾧ ἄκρα Πιλούκι, μοναστήριον Σκαφίδα ἐπὶ ἐνετικοῦ φρουρίου καὶ φρούριον Ποντικόκαστρο ἐπὶ ἀρχαίου φρουρίου, πιθανῶς ἡ Φειὰ τοῦ Στράβωνος, καὶ ἀκρωτήριον προέχον Κατάκωλον * (ἀρχ. Ἰχθύς), νοτιοανατολικὸν τοῦ κόλπου κέρας. Ἐπακολουθεῖ ὁ κόλπος Τριφυλιακὸς ἢ Κυπαρισσιακός, ὁ παλαιότερον Κόρφος τῆς Ἀρκαδιᾶς (ἀπὸ τοῦ τῶν ἀρχαίων Μαμάου ποταμοῦ ἢ Ἀρκαδικοῦ), ὑφ᾽ ἣν ὀνομασίαν ἔτι καὶ νῦν εἶναι γνωστὸς (gulf of Arcadia) παρὰ τοῖς ξένοις. Ἐν αὐτῷ δὲ ὅρμος κολπίζων καὶ λιμὴν * κατὰ τὸν βορειοδυτικὸν μυχόν του καὶ κωμόπολις Κατάκωλον, μεθ᾽ ὃν ἐκβολὴ Ἀλφειοῦ (κοιν. Ρουφιᾶ) καὶ λιμνοθάλασσαι Ἀγουλινίτζας καὶ Καϊάφα ὑπὸ προσχωματικῶν βελῶν σχηματισθεῖσαι, καὶ Κυπαρισσία πόλις κατὰ τὸν νοτιοανατολικὸν μυχὸν τοῦ κόλπου, εἰς οὗ τὴν μέχρις ἐκεῖ παραλίαν ὑπῆρχον οἱ Κρουνοί, ἡ Χαλκίς, τὸ Σαμικὸν καὶ ἱερὰ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τοῦ Ἡρακλέους τῶν Μακιστίων. Μεθ᾽ ἃ τὸ δεξιὰ τοῦ κόλπου ἀκρωτήριον Κούνελλος (ἀρχ. Κυπαρίσσιον), Μαραθῶνα (ἀρχ. Πλαταμώδης ἄκρα), ὁ διαυλος τῆς Πρώτης, ἀκρωτήριον καὶ κώμη Μάραθος *, ἀκρωτήριον Παλιὸς Ἀβαρῖνος (ἀρχ. Κορυφάσιον) καὶ ὁ ἄριστος, ὑπὸ τῆς Πυλιακῆς ἀκτῆς καὶ τῆς Σφακτηρίας σχηματιζόμενος, φυσικὸς λιμὴν τοῦ Ναβαρίνου *, εἰς τὸν νοτιοανατολικῶς καὶ δεξιᾷ τῷ εἰσπλέοντι μυχὸν τοῦ ὁποίου ἡ πόλις Πύλος, μεθ᾽ ἣν δίαυλος καὶ χωρίον καὶ λιμὴν Μεθώνη * καὶ ἀκρωτήριον Κάβο Γκάλλος (πλάτ. 36° 43′ 00″ Β., μῆκ. 21° 53′ 30″ Ἀν., ἀρχ. ἀκρωτήριον Ἀκρίτας), ἐπίσημον ἀκρωτήριον, νοτία ἐσχατιὰ τῆς Μεσσηνίας καὶ νοτιοδυτικὴ τῆς Πελοποννήσου, μετὰ τὸ ὁποῖον ὁ κόλπος τῆς Καλαμάτας ἢ τῶν Καλαμῶν (ἀρχ. Μεσσηνιακὸς ἢ Θουριάτης ἢ Ἀσιναῖος). Ἐν αὐτῷ ἀκρωτήριον Λεβίδια ἢ Λιβάδια, εἰς οὗ τὴν βορείαν πλευρὰν ὁ ὅρμος καὶ ἡ κώμη Κορώνη (ἀρχ. Ἀσίνη), ὅρμος Λόγγα (ἀρχ. Ρίον;), ἀκρωτήριον Κολουμπέρδα, ὅρμος Πεταλίδι *, εἰς ὃν ἀπεβιβάσθη ὁ στρατὸς τοῦ Μαιζὼν (ἀρχ. Κορώνη), λιμὴν Καλαμῶν * (ἀρχ. Φεραί), καὶ ἐπι τῆς Λακωνικῆς τοῦ κόλπου ἀκτῆς ἀκρωτήριον Κιτριὲς * (ἀρχ. Ἶρα ;), Καρδαμύλη *, Σελίνιτζα *, ὅρμος Λεῦκτρα, ὅρμος Ἅγιος Δημήτριος (ἀρχ. Πέφνος ;), ἀκρωτήριον Τράχηλας, ὅρμος Λιμένι * Οἰτύλου, ὅρμοι Δύκος, Ἀρίζι καὶ Μέζαπο *, ἀκρωτήριον Κίπουλα (ἀρχ. Ἱππόλα), ἀκρωτήριον Κάβο Γκρόσσο (ἀρχ. Θυρίδες) σχηματίζον πρὸς Ν. του τὸν ὅρμον Γερολιμένας *, ὅρμος Κυπάρισσος (ἀρχ. Καινήπολις), λιμὴν Μαρμάρι ἢ Μαρινάρι (ἀρχ. Ἀχίλλειον) καὶ ἀκρωτήριον Κάβο Ματαπᾶς * (πλάτ. 36°22′45″ Β., μῆκ. 22°28′45″ Ἀν.), τὸ ἀρχαῖον Ταίναρον, νοτία τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἐσχατιά. Ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου τούτου ἄρχεται ὁ Λακωνικὸς κόλπος. Ἐν τούτῳ τῷ κόλπῳ, σχηματιζομένῳ μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων χερσονησοειδῶν προβολῶν τῆς Μάνης (Ταϋγέτου) πρὸς Δ. καὶ τοῦ Ἕλους (Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς) πρὸς Α. καὶ ἀνοιγομένῳ ἀπὸ Ταινάρου πρὸς Μαλέαν, λιμὴν Ἀσώματος ἢ καὶ Ἀζούματο (ἐκ κακῆς ἀναγνώσεως τῆς ξενικῆς γραφῆς), ἀκρωτήριον Κιστέρνες, λιμὴν Βαθὺ (ἀρχ Ταιναρία), λιμὴν Πόρτο Κάγιο * (ἀρχ. Ψαμμαθοῦς), ἀμφίπυγος πρὸς τὸν Μαρινάρη τὸν ἐπὶ τοῦ Μεσσηνιακοῦ χάρις εἰς στενὸν ἰσθμὸν ἑνοῦντα τὴν χερσονησῖδα τοῦ Ταινάρου πρὸς τὴν ὅλην χερσόνησον τοῦ Ταϋγέτου (Μάνην), κολπίζων ὅρμος Κολοκυθιᾶς, ἀκρωτήριον Κολοκυθιά, κολπίζων ὅρμος Σκουτάρι, ἀκρωτήριον Παγανιά, κολπίζων ὅρμος Βαθύ, εἰς οὗ τὸν μυχὸν κατὰ τὸ ἀκρωτήριον Πετάλι φρούριον Πασσαβᾶς, πλησίον τοῦ ὁποίου τοποθετοῦν τὴν ἀρχαίαν Λᾶς, ἀκρωτήριον Μαυροβούνι, χερσονησὶς Κρανάη * καὶ λιμὴν καὶ πόλις Γυθείου, ἀπορρῶγες Κακὴ Σκάλα παρὰ τὴν ὁποίαν ἡ Τρίνασος τῶν ἀρχαίων τῆς τριάδος τῶν νησίδων Τρίνησα, ἐγγύτατα καὶ κατέναντι τοῦ βορειοδυτικοῦ μυχοῦ τοῦ κόλπου. Κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο περατοῦται ἡ ὀρεινὴ πλευρὰ τοῦ κόλπου καὶ ἄρχεται πεδιάς, ἣν διαρρέει ὁ Εὐρώτας (Βασιλοπόταμο), τερματιζομένη κατὰ τὸν βορειοανατολικὸν μυχὸν τοῦ κόλπου, ὅπου πύργος, Κόκκινα (ἀρχ. Βιάνδινα), ὁπόθεν ἄρχεται πάλιν ὀρεινὴ ἡ ἀνατολικὴ τοῦ κόλπου ἀκτή, εἰς τὴν ὁποίαν ὅρμος Ἐλαία (ἀρχ. Ἄκρηα ἢ Ἀκραῖαι), χερσόνησος καὶ ὅρμος κολπίζων Ξυλή *, εἰς οὗ τὸν μυχὸν ἀγκυροβόλιον Ἄρασμα (ἀρχ. Ἄσοπος), μεθ᾽ ὃ κατὰ σειρὰν ἀκρωτήρια Ἀρχάγγελος, Λυριώτικη, Κουλέντι, ἡ χερσονησίζουσα νῆσος Ἐλαφόνησος (ἀρχ. Ὄνου Γνάθος), ἔχουσα ὡραῖον λιμένα Σαρακήνικο καὶ σχηματίζουσα μετὰ τῆς ἐσχατιᾶς τῆς χερσονήσου τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς τὸν κολπίζοντα ὅρμον Βάτικα (ἀρχ. Βοιῶν κόλπος), εἰς οὗ τὸν βορειοανατολικὸν μυχὸν ἀγκυροβόλιον καὶ χωρίον Νεάπολις (ἀρχ. Βοιαί), καὶ ἀκρωτήριον Ζόβολο *, τρία μίλια δυτικῶς τῆς Μαλέας, ἡ νοτία τῆς χερσονήσου τοῦ Ἕλους ἐσχατιά.

Δυτικαὶ ἀκταὶ Νοτίου Αἰγαίου. Ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Κάβο Μαλιᾶς * (παλαιότ. Ἅγιος Ἄγγελος, ἀρχ. Μαλέα ἄκρα, ὁ φάρος πλάτ. 36° 56′ 50″ Β., μῆκ. 23° 12′ 00″ Ἀν.) ἀποκαλύπτεται τὸ Αἰγαῖον καὶ δὴ τὸ Μυρτῷον πέλαγος διὰ τὸν ἀκολουθοῦντα πρὸς Β. τὴν ἀρχαίαν γεωγραφικὴν ἀντίληψιν, δηλαδὴ αἱ δυτικαὶ ἀκταὶ τοῦ Νοτίου Αἰγαίου κατὰ τὴν σύγχρονον τοιαύτην, κολπούμεναι εἰς τὴν κόλπωσιν τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, μεταξὺ ἀκρωτηρίου Καμήλι καὶ Κρεμύδι. Εἰς τὴν ἀκτὴν ταύτην ἀκρωτήριον Καμήλι (ἀρχ. Δήλιον), ὅρμος Ἅγιος Φωκᾶς, χερσονησὶς καὶ κωμόπολις Μονεμβασία * (ἀρχ. Μινῴα), ἀκρωτήριον Ἁγία Κυριακή, ὅρμοι ἀμφίδυμοι Παλιὰ Μονεμβασία *, παρὰ τὴν ἀρχαίαν Ἐπίδαυρον Λιμηράν, καὶ ἀκρωτήριον καὶ ὅρμος Κρεμύδι (ἀρχ. Διὸς Σωτῆρος λιμήν), ἀκρωτήριον καὶ λιμὴν Πόρτο Γέρακας * (ἀρχ. Ζάραξ), ἀκρωτήριον καὶ ὅρμος Βαθὺ Αὐλάκι, ἀκρωτήριον Κουρμάζι, λιμὴν Κυπαρίσσι * (ἀρχ. Κύφαντα), ἀκρωτήριον Τρίκκερι, λιμὴν Φωκιανός, ἀκρωτήριον Τουρκοβίγλα, ἀρχὴ τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου, ὅρμος κολπίζων Πούληθρα (τά), εἰς οὗ τὸν βορειοδυτικὸν μυχὸν ἐπίνειον Σκάλα Λεωνιδίου * ἢ Λενίδι (ἀρχ. Πρασιαί), ἀκρωτήριον Σαμπατεκεῖ * (λέγεται νῦν Σαββατικό· ἡ ὀνομασία προῆλθεν ἀπὸ τὴν ἐπὶ τοῦ ἀγγλικοῦ χάρτου ἀναγραφομένην Sabbatiki, κατὰ παράκουσμα ὑπὸ τῶν Ἄγγλων τῆς φράσεως «σὰν πᾶτε κεῖ» τῶν ὁδηγησάντων τοὺς ὑδρογράφους ἁλιέων μας), ἀκρωτήριον τοῦ Τύρου (ἀρχ. Τύρος), ἀκρωτήριον Ἅγιος Δημήτριος, χερσονησὶς καὶ κώμη Ἄστρος *, ἀκρωτήρια Πουρνὸ καὶ Κιβέρι καὶ χωρίον φερώνυμον (ἀρχ. Γενέσιον), ὑδρεῖον Μύλοι παρὰ τὸ ἀρχ. Τημένιον καὶ τὸν ὁμώνυμον τῇ λίμνῃ ποταμὸν Λέρνην), Ναύπλιον (κοιν. Ἀνάπλι, ἀρχ. Ναυπλία), κατὰ τὸν Α.ΒΑ. μυχὸν τοῦ κόλπου, καὶ ἀκρωτήριον Παναγίτζα *. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν του ἀπορρῶγες Ἀοβανιτιᾶς, ὅρμος Καραθώνα, ἀκρωτήριον Χονδρὸς Κάβος, ἀκρωτήριον Ρούης, νοτιοδυτικὴ τῆς Ἀργολίδος ἐσχατιά, λιμὴν Τολὸ (παρὰ τὴν ἀρχ. Ἀσίνην), λιμὴν Χαϊδάρι, ἀκρωτήριον Ἱερή, ὅρμος Βουρλιά, ὅρμος Κοιλάδια * (ἀρχ. Μάσης), ἐπίνειον Κρανιδίου, ἀκρωτήριον Κόρακας (πλάτ. 37° 21′ 00″ Β., μῆκ. 23° 04′ 30″ Ἀν.), ὅρμος κολπίζων Βεβερέντζα καὶ λιμὴν Πόρτο Χέλι * (ἀρχ. Ἁλιεῖς ἢ Φλιοῦς ἢ Ἁλιάς), ἄριστον ἀκρωτήριον Καλοῦρι (ἀρχ. Στρουθοῦς) καὶ η ἀντικρύζουσα τὰς Σπέτσας ἀκτὴ Κόστα, ἀποτελοῦσα τὴν νοτίαν τῆς Ἀργολίδος ἐσχατιὰν καὶ ἀπολήγουσα εἰς τὸ ἀκρωτήριον Μιλιανὸς (ἀρχ. Κωλυεργία), ἀνατολικὸν τέρμα τοῦ Ἀργολικοῦ καὶ ἀρχὴ τῆς Ἑρμιονίδος θαλάσσης. Ἐν ταύτῃ τῇ θαλάσσῃ ὅρμος Ἁλυκὴ (ἀρχ. ὁμοίως, ἀπὸ πολίσματος κατὰ τὴν βορείαν ἀκτήν του), ἀκρωτήριον Μουζάκι * (ἀρχ. Βούπορθμος), ἀντικρύζων τὴν νῆσον Δοκὸς (ἀρχ. Ἀπεροπία), ὅρμοι ἀμφίδυμοι Κουβέρτα καὶ Κάππαρι, ἀκρωτήριον καὶ λιμὴν Καστρὶ * (ἀρχ. Ἑρμιόνη), ὅρμος Λεύκα, ἀκρωτήριον Θερμίσι καὶ ἀκτὴ ὁμώνυμος, εἰς ἣν τοποθεσίαι Περιβόλια, Σαμπάριζα καὶ Σουπιὰ ἀπὸ ἐγγὺς νησῖδος, καὶ κατόπιν τὸ ἀκρωτήριον Σπαθὶ (ἀρχ. Σκύλαιον), ἔχον πρὸ αὐτοῦ νησῖδας Τσελεβένια, καθ᾽ ὃ τερματίζεται ἡ Ἑρμιονὶς θάλασσα καὶ ἄρχεται ὁ κόλπος τῶν Ἀθηνῶν ἢ τῆς Αἰγίνης (Σαρωνικός). Αἱ ἐπίσημοι ὀνομασίαι διαφόρων μερῶν τοῦ Σαρωνικοῦ δὲν εἶναι πᾶσαι αἱ ἀρχαῖαι· ἐθεσπίσθησαν ὑπὸ ἐπιτροπῆς ἐπι τούτῳ συγκροτηθείσης τῷ 1923. Ἀκολουθεῖ δὲ ἐν τῷ Σαρωνικῷ ἡ ἀκτὴ τῆς Τροιζηνίας, σχηματίζουσα μετὰ τῆς νήσου Πόρου δίαυλον καὶ στενόν, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀνατολικῶς μὲν τοῦ πορθμοῦ ὁ κολπίζων ὅρμος τοῦ Μοναστηριοῦ, δυτικῶς δὲ ὁ ὡραῖος λιμὴν τοῦ Πόρου (ἀρχ. Πώγωνος), εἰς οὗ τὸν δυτικὸν μυχόν, παρὰ τὸ μέγα κτῆμα Βίδι ἢ Κακουράτου, τοποθετοῦν τὴν ἀρχαίαν Κελένδεριν. Μετὰ τὸ ἀκρωτήριον Κοντραντάνα, τὸ σχηματίζον μετὰ τοῦ ἀκρωτηρίου Ντάνα * τοῦ Πόρου τὸ βόρειον στόμιον τοῦ λιμένος Πώγωνος, καὶ βορειοδυτικῶς αὐτοῦ ὁ ἰσθμὸς ὁ συνδέων τὴν χερσόνησον τῶν Μεθάνων, ἐφ᾽ οὗ διατηροῦνται ἀκόμη ἴχνη ὀχυρώσεων καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου οἱ ἀμφίπυγοι λιμένες Στενὸ ἐξ ἀνατολῶν καὶ Θυννι ἐκ δυσμῶν. Μεταξὺ τοῦ ἀκρωτηρίου Κρασοπαναγιι τῆς χερσονήσου καὶ τοῦ ἀκρωτηρίου Τραχήλι (πλάτ. 37° 42′ 50″ Β., μῆκ. 23° 10′ 35″ Ἀν., χάρτ. ἀγγλ. 1514 : Aegina and Methana) κόλπωσις, ἧς τὸν μὲν νοτιοδυτικὸν μυχὸν μέχρι τοῦ Κάτω Φανάρι ὀνομάζουν Κόρφον τῆς Λεσσιᾶς (ἀπὸ φερωνύμου ὑδρείου κατὰ τὸν Ν.ΝΔ. μυχόν του), τὸν δὲ βορειοδυτικὸν μυχὸν κόρφον τοῦ Ἁγίου (Β)Λάση ἢ τῆς Πηγιάδας, ἐν τούτῳ δὲ λιμὴν Παλαιᾶς Ἐπιδαύρου (κοιν. Πίδαυρα) καὶ ὅρμος Νέας Ἐπιδαύρου (Πιάδα ἢ Πηγιάδα). Μετὰ τὸ Τραχήλι ὁ Κόρφος τοῦ Σοφικοῦ *, τὸ ἀκρωτήριον Σπειρὶ (ἀρχ. Σπείραιον), μεθ᾽ ὃ ἡ ἀκτὴ ἐμφανίζει ὅρμους, οὓς οἱ ἀρχαῖοι ὠνόμαζον Ἀθηναίων λιμένα, Πειραιόν, Βουκέφαλον λιμένα (νῦν Πόρτο Φράγκο), σχηματίζουσα τὴν νοτίαν ἀκτὴν τοῦ ἐλάσσονος κόλπου τῶν Κεγχρεῶν, εἰς οὗ τὸν νοτιοδυτικὸν μυχὸν ὁ ὅρμος Γαλατᾶ (ἀρχ. Ποσειδῶνος ἱερὸν) καὶ τὸν βορειοδυτικὸν ὁ ὅρμος τοῦ Καλαμακίου (ἐπισήμως Ἰσθμίας, ἀρχ. Σχοινοῦς), καθ᾽ ὃν τὸ ἀνατολικὸν στόμιον τῆς διώρυγος τῆς Κορίνθου. Χωρίζεται δὲ ὁ Κεγχρεάτης κόλπος διὰ τοῦ ἀκρωτηρίου Σουσάκι (ἀρχ. Κρόμμυον) ἀπὸ τὸν κόλπον τῶν Μεγάρων, εἰς οὗ τὴν ἀκτὴν αἱ ἀπορρῶγες Κακὴ Σκάλα (ἀρχ. Σκιρωνίδες πέτραι) καὶ τὰ Μέγαρα (ἀρχ. Νίσαια), δυτικῶς τῶν ὁποίων συνέχεται ὁ κόλπος διὰ τοῦ στενοῦ τῆς Τρουπικάς καὶ τῆς Φανερωμένης πρὸς τὸν κόλπον τῆς Ἐλευσῖνος (κοιν. κόρφος τῆς Λεψίνας), καθ᾽ ὃν ἡ Ἐλευσίς, Γιαλὸς τῶν Καλυβιῶν (ἢ Ἀσπροπύργου), λίμνη τοῦ Κουμουνδούρου ἢ τοῦ Ξακουστῆ (ἀρχ. Ρητόν), ὅρμος Σκαραμαγκᾶ καὶ ἄκρα Πέραμα ἢ Παναγῆ (ἐπισήμως Ἀμφιάλη), ἀφ᾽ ἧς ἄρχεται ἡ ἀκτὴ τοῦ Κερατσινίου (ἀρχ. Κορυδαλλέων), ὅρμος Ἁγίου Γεωργίου (ἐπισήμως Ἡρακλέους), ἀντικρύζων

Digitized by Google

τὴν Ψυττάλειαν, ἀκρωτήριον Δραπετζῶνα (ἀρχ. Κέος), ὅρμος Δραπετζώνας (ἀρχ. λιμὴν Φωρῶν), ἀκρωτήριον Κράκαρη*, προλιμὴν* καὶ λιμένες Πειραιῶς* (παλ. λιμὴν Πόρτο Δράκο ἢ Πόρτο Λεῶνε), χερσόνησος Πειραϊκὴ (ἀρχ. Ἀκτή), ἧς τὸ δυτικὸν ἄκρον Θεμιστοκλέους* καὶ ἐν ᾗ λιμενίσκος Σχολῆς Δοκίμων (ἐπισήμως τοῦ Παλάσκα), αὐλωνίσκος τοῦ Καλῳδίου, ἀφ' οὗ ἀναχωρεῖ τὸ καλῴδιον τοῦ τηλεγράφου, λιμὴν Πασαλιμάνι (ἀρχ. Ζέα), ἀκρωτήριον Καστέλλα, λιμενίσκος Κουμουνδούρου (παλ. Στρατιωτική, ἀρχ. Μουνιχία). Ἐκεῖθεν ἐκτείνεται ὁ ὅρμος Φαλήρου μέχρι τῆς ἄκρας Ἁγίου Γεωργίου ἢ Ξηροταγάρου (ἐπισήμως Θησέως), εἰς οὗ τὸν βορειοδυτικὸν μυχὸν τὸ Νέον Φάληρον, τὸν βόρειον αἱ Τζιτζιφιές, τὸν ἀνατολικὸν τὸ Ἀεροδρόμιον, μεθ' ὃ τὸ Παλαιὸν Φάληρον (ἀρχ. Ἁλιμούσιοι, Αἰξωνεῖς, Ἀλαιεῖς, Ἀναγυράσιοι). Πέραν τούτου ἡ ἀκτὴ παρουσιάζει ἀκρωτήριον Ἅγιος Κοσμᾶς (ἡ ταυτότης του πρὸς τὴν Κωλιάδα οὐχὶ ἀπολύτως ἐξηκριβωμένη), καὶ μεγάλους καὶ ὡραίους συνοικισμοὺς Ἑλληνικὸ καὶ Γλυφάδα, ἀκρωτήριον Ἁλυκὲς (Ἐξωνῆς), ἀκτὴ Βούλα, ἀκρωτήριον Κάβουρα, ἀκρωτήριον Λομπάρδα, ὅρμος Βουλιαγμένης, ἀκρωτήριον Ζωστήρ, μεθ' ὃ ἡ ἀκτὴ (ἀρχ. Θορεῖς, Λαμπτρεῖς, Αἰγιλιεῖς, Ἀναφλύστιοι) καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ὅρμος Βάρης, ἀκρωτήριον Θινίκι (ἀρχ. Ἀστυπάλαια), ὅρμος Ἀνάβυσσος ἢ Ἁγίου Νικολάου (ἀρχ. Ἀνάφλυστος λιμὴν ἢ ὕφορμος), ἀκτὴ Λεγραινῶν (ἀρχ. Ἀζηνιῆς) καὶ ἀκρωτήριον Σούνιον ἢ Κάβο Κολῶνες (πλάτ. 37°38'40'' Β., μῆκ. 24°02'10'' Ἀν.), ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἄρχεται τὸ δυτικὸν τέρμα τοῦ Μέσου Αἰγαίου, ἡ Εὐβοϊκὴ θάλασσα, καὶ δὴ ὁ νότιος Εὐβοϊκός.

Μέσου Αἰγαίου δυτικὴ ἀκτή. Ἐπὶ ταύτης: ἀκρωτήριον Πασᾶ ἢ Φοντριὲ ἢ Φονιᾶς*, λιμὴν Λαυρείου (παρὰ ξένοις Ergasteria), λιμένες Πόρτο Μανδρὶ (ἀρχ. Πάνορμος) καὶ Βρυσάκι (ἀρχ. Θόρικος), ἀκρωτήριον Βρυσάκι*, ἀκρωτήριον Βρωμοπούσι, ἀκρωτήριον Μαυροβούνι, ἀρχὴ τοῦ κόλπου τῶν Πεταλιῶν, ὅρμος Δασκαλειὸ (ἀρχ. Ποταμός), ὅρμος Μαυρονούρι, χερσονησὶς Κουρούνι, λιμὴν Πόρτο-Ράφτης (ἀρχ. Πρασιαί), ἐπίνειον οἱονεὶ τοῦ Μαρκοπούλου (ἀρχ. Μυρινοῦς), ὅρμος Τζιόρτη (πλησίον ἀρχ. Στύρια ἢ Στειριά, Βραυρὼν καὶ Ἀρτέμιδος Βραυρωνίδος ἱερόν), ὅρμος Ραφήνα (ἀρχ. Ἀραφὴν ἢ Ἁλαὶ Ἀραφανίδες ὅπου τὸ τῆς Ταυροπόλου ἱερόν), ἀκρωτήριον Βελάνι (ἀρχ. Ἀρτέμιδος ἱερὸν) καὶ ἀκτὴ Βελανιδέζα ὑπ' αὐτό, μεθ' ὃ αἱ παρόρειαι τοῦ Βριλησσοῦ ἄκραι, βορείως τῶν ὁποίων ἄρχεται ὁ κολπίζων ὅρμος τοῦ Μαραθῶνος, φθάνων μέχρι τοῦ ἀκρωτηρίου Μαραθῶνα (ἀρχ. Κυνόσουρα: πλάτ. 38°07'10'' Β., μῆκ. 24°04'00'' Ἀν.), εἰς τὴν ἀκτὴν τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε ναὸς Ἀθηνᾶς Ἑλλώτιδος, καὶ ὀλίγον ἔνδον ἡ Προβάλινθος, καὶ ἀκρωτήριον Δρακονέρα καὶ Ἁγία Μαρίνα (ἀρχ. Χερσόνησος ἄκρα), καθ' ἣν ἡ στενότης τῆς Καβαλιανῆς (ἀρχ. Γλαυκονήσου), τέρμα τοῦ κόλπου τῶν Πεταλιῶν καὶ ἀρχὴ τοῦ μέχρι τοῦ πορθμοῦ τοῦ Εὐρίπου ἐξικνουμένου κόλπου, τοῦ κυρίως Νοτίου Εὐβοϊκοῦ. Εἰς τὴν ἀκτὴν αὐτοῦ ὕφορμος Ὀβριόκαστρο (ἀρχ. Ραμνοῦς), ἀκρωτήριον Κάλαμος, ὅρμος Ἅγιος Ἀπόστολος (ἐγγύς που τὸ ἀρχ. Δελφίνιον καὶ τὸ τοῦ Ἀμφιαράου μαντεῖον), ἀκρωτήριον καὶ ὅρμος Ὠρωπός*, ὅρμος Νιελίσι ἢ Ντήλεσι (ἀρχ. Δήλιον), ἀκρωτήριον Αὐλίδος*, ὅρμος Βαθὺ ἢ Γεραλῆ (ἀρχ. Αὐλίς), νότιος λιμὴν Χαλκίδος καὶ Εὔριπος πορθμός, οὗ τὴν ἀριστερὰν τῷ ἀναπλέοντι πλευράν, νοτιοανατολικὴν δὲ ἄκραν τῆς χερσονήσου Χάλια δεσπόζει βουνόλοφος Καρὰ Μπαμπᾶ (ἀρχ. Κάνηθος), ὑφ' ὃν Τούρκικη Βρύση καὶ ὃν ἐπιστέφει ἑνετικὸν φρούριον, τὸ ὁποῖον, διατηρηθὲν ἐν ἐνεργείᾳ μέχρι τοῦ 1856, ἦτο ἐκ τῶν ἰσχυροτέρων τοῦ βασιλείου.

Ἐντεῦθεν ἄρχεται ὁ Βόρειος Εὐβοϊκός, εἰς οὗ τὸν μυχὸν καὶ δυσμικῶς ἡ τῆς προμνησθείσης χερσονήσου ἀκτή, ἀπολήγουσα εἰς τὸ ἀκρωτήριον Γάϊδαρος καὶ σχηματίζουσα πρὸς Δ. της τὸν κόλπον Χαλιῶν, ἄγνωστον εἰς τοὺς πολλούς, διὰ τὴν ἔξω τῆς γραμμῆς τῶν πλοίων τοποθεσίαν του, ἐν ᾧ πευκόφυτος νῆσος Ἅγιος Νικόλαος, καὶ αἱ θέσεις τῶν ἀρχαίων πόλεων Χαλία, Σαλγανεὺς καὶ Ἀνθηδών, αἱ δύο τελευταῖαι κατὰ τὸν πρὸς τὴν θάλασσαν τερματισμὸν τῶν προπόδων τοῦ Μεσσαπίου ὄρους (νῦν Κτυπᾶς). Ἐπακολουθοῦν αἱ σεισμόπληκτοι παράλιοι, εἰς ἃς ἐξέβαλλον ἀπὸ τῆς Παραλίμνης καὶ τῆς Τοπόλιας τὰ θαυμάσια ὑδραυλικὰ ἔργα τῶν Μινυῶν καὶ εἰς τὰς ὁποίας ὁ ὅρμος Σκροπονέρι (ἀρχ. Φῶκαι) καὶ ὁ Λάρμες (ἀρχ. Λάρυμνα), κατὰ τὴν ἀνατολικὴν μασχάλην τῆς φερωνύμου χερσονήσου, ἀποληγούσης εἰς τὰ ἀκρωτήρια Λάρμες πρὸς Α., Θεολόγος πρὸς Β.ΒΔ., καὶ Κέρατα πρὸς ΒΔ. Ἐπακολουθεῖ ὁ ἐλάσσων κόλπος τῆς Ἀταλάντης (ἀρχ. Ὀπούντιος), εἰς οὗ τὸν ἀνατολικὸν μυχὸν αἱ ἀρχαῖαι Ἁλαί, ὅριον τῆς Βοιωτικῆς καὶ τῆς Λοκρίδος ἀκτῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, εἰς τὸν νότιον τὸ Πόρτο Ἁρμυρὸ (ὁ τοῦ Οἰταίου κόλπου μυχὸς κατὰ Πτυλεμαῖον) καὶ εἰς τὸν δυτικὸν Σκάλα Ἀταλάντης (ἀρχ. Ὀποῦς), οὗ πρόκειται νῆσος Ἅγιος Νικόλαος* (ἀρχ. Ἀταλάντη), ἀκρωτήριον Λιβανάτες καὶ ὕφορμος Ἅγιος Νικόλαος (ἀρχ. Κῦνος), ἀκρωτήριον Ἀρκίτσα* (πλάτ. 38°45'33'' Β., μῆκ. 23°04'23'' Ἀν.), αἰγιαλὸς Μελιδόνι (ἀρχ. Ἀλόπη), παρ' αὐτὸν δὲ ἀκρωτηριώδης αἰγιαλὸς Λόγγος ἢ Λουγγῆς (ἀρχ. Ἁλιοῦς), ὅρμος Βορλοβοῦ ἢ Καμένα Βοῦρλα, εἰς οὗ τὸν μυχὸν ὑπῆρξε πόλις Δαφνοῦς, κατεστραμμένη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Στραβωνος, ἀκρωτήριον Βρῶμο (ἀρχ. Κνημῖδες), ὅρμος Ἅγιος Κωνσταντῖνος ἢ Παλαιόκαστρο (ἀρχ. Θρονίου λιμήν), καὶ παραλία ἀντικρύζουσα τὸ ἄνοιγμα τοῦ κόλπου (ὡς λέγεται κακῶς ὁ δίαυλος) τῶν Ὠρεῶν, ἀπολήγοντος εἰς τὸ ἀκρωτήριον Ἄντερρος* ἢ Χιλιομέλι (ἀρχ. Σκάρφεια ἄκρα), ἀνατολικῶς δὲ χωρίον Μῶλος (ἀρχ. Σκάρφεια) Ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου τούτου ἀνοίγεται ὁ κόλπος τῆς Λαμίας (ἀρχ. Μαλιακός), τοῦ ὁποίου εἶναι καὶ τὸ νοτιοανατολικὸν κέρας, εἰς τοῦ ὁποίου δὲ τὴν νοτίαν ἀκτὴν ὅρμος Ἁγία Τριὰς (ἀρχ. Πυλαϊκός), ἀπὸ χωρίου Ἁγία Τριὰς (ἀρχ. Νίκαια), Θερμοπύλαι ἀκτὴ καὶ τὸ ποιὲ στενόν, εὐρὺς δὲ νῦν αἰγιαλὸς ἀπὸ τῶν προσεπιχώσεων τῆς Ἀλαμάνας (Σπερχειοῦ), ὅρμος καὶ χωρίον Ἁγία Μαρίνα (ἀρχ. Ἀντίκυρα, ἄλλη ἢ ἡ ἐν τῷ Κορινθιακῷ), ὁρμητήριον τοῦ στόλου μας κατὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1897, μετὰ τὴν ὑποχώρησιν τοῦ στρατοῦ τῆς Θεσσαλίας, Στυλίς, ὡραῖος τεχνητὸς λιμὴν (ἀρχ. Φάλαρα), ἀκρωτήριον Ἀχινός, βορειοανατολικὸν κέρας τοῦ στομίου τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου, καὶ ὅρμος φερώνυμος (ἀρχ. Ἐχῖνος), ὑδρεῖον ἔχον ἀκρωτήριον Δρέπανον (ἀρχ. Ἀλόπη, ἄλλη ἢ ἡ τῆς Λοκρίδος), ἀκρωτήριον Σπηλιά, ὅρμος Γαρδίκι (ἀρχ. Λάρισα Κρεμαστή), ὅρμος Βαθύ, οὗ πρόκειται νησίον Ἅγιος Νικόλαος (ἀρχ. Μυόννησος), ὅρμος Γλύφα καὶ ἀκρωτήριον Ἅγιος Σώστης (ἀρχ. Ἀντρών)· ἀκρωτήριον Σταυρὸς (ἀρχ. Ποσείδιον), ἀφ' οὗ ἄρχεται ὁ λεγόμενος δίαυλος τοῦ Βόλου (Volo channel) καὶ βορειοδυτικῶς αὐτοῦ ἄριστος λιμὴν φυσικὸς Πόρτο Φτελιὸ (ἀρχ. Πτελεόν), ἀκρωτήριον Κλῆμα καὶ ὅρμοι Νιὲς καὶ Νέα Μιτζέλα καὶ ἀκρωτήριον Ἁλμυρός, ὅπερ λογίζουν ὡς δυτικὸν κέρας τοῦ στομίου τοῦ Παγασιτικοῦ κόλπου (κοιν. κόλπου τοῦ Βόλου). Εἰς τὴν δυτικὴν ἀκτὴν τοῦ κόλπου τούτου, ὃν σχηματίζει ἐκ δυσμῶν τῶν Πηλίου (Θετταλομαγνησίας) ἡ χερσόνησος, κόλπος ἐλάσσων τοῦ Ἁλμυροῦ, εἰς οὗ τὸν νότιον μυχὸν ὁ ὅρμος τῆς Σούρπης (ἀρχ. Ἅλος), εἰς δὲ τὸν βόρειον μυχὸν ἡ θέσις τῶν Θηβῶν, ὀλίγον δὲ ἀνατολικῶς, παρὰ τὴν ἄκραν Μολᾶ Καδὴρ μνῆμα, ἡ θέσις τῆς Πυράσου, μεθ' ὃ ἀκρωτήριον Ἄγκιστρο (ἀρχ. Πύρρα ἄκρα), ἀκρωτήριον Σέσκλο* (ἀρχ. Παγασαί), λιμὴν Βόλου* καὶ πόλις (ἀρχ. Ἰωλκός), ἀκρωτήριον Γκοριτσὰ καὶ ὅρμος Ἅγιος Κωνσταντῖνος ἢ Ἄνακρος (ἀρχ. Δημητριάς), ὅρμος Ἀγριὰ (ἀρχ. Νηλία;), Πλατανιᾶς, Γατζέου, Καλὰ Νερὰ (ἀρχ. Μεθώνης), κατὰ τὸν βορειοανατολικὸν μυχόν, Ἄφησος (ἀρχ. Κορακαί;), ἀκρωτήριον Καλογριά, ὅρμος Χόρτο (ἀρχ. Σπάλαυθρα;), λιμὴν Βαθούδι (ἀρχ. Ὀλιζών), κατὰ τὸν νοτιοανατολικὸν μυχόν, ἀκρωτήριον Μαραθιὰ κατὰ τὸ μέσον τῆς νοτίας ἀκτῆς, λιμὴν Τρίκερι (ἀρχ. Αἰάντιον), κατὰ τὸν νοτιοδυτικὸν μυχόν, μεθ' ὃν ἀκρωτήρια Δραπάνι, Τράσηλας, ὅρμος Ἀλογόπυργος καὶ ἀκρωτήριον Καβούλια*, νοτιοδυτικὴ τῆς χερσονήσου τῆς Μαγνησίας ἐσχατιά. Ἐντεῦθεν ἡ νοτία ἀκτὴ τῆς χερσονήσου, ἀνατεινομένη πρὸς Α. καὶ βρεχομένη ὑπὸ τοῦ διαύλου τοῦ Τρίκερι· κατὰ ταύτην δέ, ἀκρωτήριον Βάτος, Βαθύ, Γρίβα (ὡς ἓν τῶν ὁποίων λογίζουν τὸ Τίσαιον), ὅρμος Ἀνδριάμι (ἀρχ. Ἀφέται), ὅρμος Πλατανιᾶς, ἄκρα Ἀράπη καὶ ἀκρωτήριον Σηπιὰς (νῦν Κάβο Σέπια), ἐκ τῶν ἐπισημοτάτων (πλάτ. 39°11'20'' Β., μῆκ. 23°22'20'') τοῦ Βορείου Αἰγαίου, οὗτινος ἄλλως τε ἀποτελεῖ τὴν νοτιοδυτικὴν ἀφετηρίαν, ἅμα δὲ καὶ τὴν νοτιοανατολικὴν τῆς Θετταλομαγνησίας ἐσχατιάν.

Βορείου Αἰγαίου δυτικὴ ἀκτή. Ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου ἀνατείνεται βορειοδυτικῶς ἡ ὄντως Ἄξενος Ἀκτή, ἀποτελοῦσα τὴν ἀνατολικὴν καὶ ἀλίμενον τῆς χερσονήσου τοῦ Πηλίου παράλιον, εἰς ἣν διακρίνομεν: ἀκρωτήριον Προυμύρι, αὐλωνίσκον Δαμούχαρι, τὸν μόνον ὑποτυπώδη λιμένα τῆς ἐπὶ τοῦ πελάγους ἀκτῆς τῆς χερσονήσου, ἐπίνειον τοῦ χωρίου Μούρεσι, ἔχοντα δὲ βυζαντινὰ ἴχνη λιμενικά, Καραβοστασιὰ καλούμενα, ἐπίνειον Ζαγορᾶς Χορευτό, ἀκρωτήριον καὶ Πορὶ (πιθανῶς Μύραι τοῦ Σκύλακος), βορείως τι τοῦ ὁποίου ἡ Μιτζέλα, ἡ κατὰ τὸ 1821 πυρποληθεῖσα, καὶ ἡ ὑπὸ τὸ χωρίον Βενέτο (πλάτ. 39° 33' Β., μῆκ. 23° 00' 00'') σπηλαιώδης παραλία, οἱ Ἰπνοὶ τοῦ Ἡροδότου, διάσημος διὰ τῶν περσικῶν νηῶν τὸ ναυάγιον, μεθ' ὃ τὸ ἐπίνειον τοῦ χωρίου Σκλῆθρο, ὅπερ τουρκιστὶ ἐλέγετο Κεστενέ-κιοϊ καὶ ὅπερ ἐπέχει τὴν θέσιν τῆς Κασθαναίης τοῦ Ἡροδότου. Μεθ' ὃ ἀκρωτήριον Κριψάνα, ἀκτὴ Ἁγιοκάμπου (ἀρχ. Μελίβοια), ἀκρωτήριον Δερμαιᾶς, τὸ ἄλλως Κίσσαβος καὶ Χονδρόκαβος τῆς Ὄσσης τερματισμός, καὶ νοτιοδυτικὸν κέρας τοῦ ἀπ' αὐτοῦ ἀρχομένου Θερμαϊκοῦ κόλπου, ἀκτὴ χωρίου Καρίτσης καὶ ἐπίνειον αὐτῆς Τσάγεζι* ἢ Τσάϊ-ἀγζῆ =στόμιον ποταμοῦ) ἢ Τσάϊ (ἀρχ. Εὐρυμεναὶ) καὶ ἐκβολὴ Σαλαμβριᾶ (ἀρχ. Πηνειοῦ). Ἐντεῦθεν ἄρχεται ἡ γραφικωτάτη παράλιος τῆς νοτίου Μακεδονίας (ἀρχ. Πιερίας), εἰς τὴν ὁποίαν ἀκρωτήριον Πλαταμών, ὅρμος Πλαταμῶν καὶ παλαιὸν φρούριον (ἐκεῖ που ἀρχ. Φίλα), Σκάλα Λιτοχώρου (ἀρχ. Ἡράκλειον), Σκάλα Ἅγιοι Θεόδωροι (ἀρχ. Λιβύθρα), Σκάλα Κατερίνας ἢ Βρωμερὴ (ἐκεῖ που τὸ ἀρχ. Δῖον, παρὰ τὸ χωρίον Μαλαθριά, καὶ τὸ ποτάμιον Ποτόκι, ὅπερ εἶναι ὁ Βαφύρας τοῦ Πτολεμαίου), ἀκρωτήριον Ἀθερίδα, ἀντικρύζον τὴν Ἐπανωμὴν καὶ νοτιοδυτικὸν κέρας τοῦ προκόλπου τῆς Θεσσαλονίκης, ἔχον ἁλυκήν, Ἐλευθεροχώρι (ἀρχ. Πύδνα ἢ Κίτρος), γλῶσσα Βιστρίτζα κατὰ τοῦ Ἁλιάκμονος τὴν ἐκβολήν, γλῶσσα Βαρδὰρ* κατὰ τὴν ἐκβολὴν τοῦ Ἀξιοῦ, ἀφ' ἧς ἀρχίζει ὁ κόλπος τῆς Θεσσαλονίκης, ἁλιτενὴς παραλία Ναζίκι* (ἀρχ. Μεθώνη) κατὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Γκάλλικου (ἀρχ. Ἐχεδώρου). καὶ πόλις καὶ λιμὴν Θεσσαλονίκης ἀρχαιότερον Θέρμης). Ἐντεῦθεν κατέρχεται ἡ ἀνατολικὴ παραλία τοῦ Θερμαϊκοῦ, ἅμα δὲ καὶ δυτικὴ τῆς χερσονήσου Χαλκιδικῆς πλευρά, εἰς ἣν ἀκτὴν ἀκρωτήριον Κουτσοὺκ Καραμπουρνοῦ ἢ Μικρὸ Καραμπουρνοῦ παλαιότ. Μικρὸς Ἔμβολος), Μεγάλο Καραμπουρνοῦ ἢ Μπουγιοὺκ Καραμπουρνοῦ* (παλαιότερον Μέγας Ἔμβολος), βορεία ἄκρα χερσονησώδους προβολῆς (ἀρχ. Αἴνειον ἀκρωτήριον), πρὸ τῆς ὁποίας ὕφαλος Βεσπασιανοῦ*, νοτιοανατολικὸν κέρας τοῦ κόλπου Θεσσαλονίκης, μεθ' ἣν ἀμμώδης γλῶσσα Ἐπανωμὴ* (ἀρχ. Ἡγωνὶς ἢ Γήγωνος ἄκρα), νοτιοανατολικὸν κέρας τοῦ προκόλπου τῆς Θεσσαλονίκης, ἄκραι Σμίλα καὶ Ἀντιγόνι παρὰ τὰς θέσεις τῶν ἀρχαίων πολισμάτων Σμίλα καὶ Ἀντιγόνεια, καὶ ἰσθμὸς Πίνακας (ἀρχ. Ποτιδαίας). Τρεῖς κλασσικοῦ τύπου χερσονησώδεις προβολαὶ ἀποφύονται ἀπὸ τῆς νοτίου πλευρᾶς τῆς κυρίως Χαλκιδικῆς, ἡ Κασσάνδρα (ἀρχ. Παλλήνη) δυτικῶς, ἡ Λόγγος (ἀρχ. Σιθωνία) ἡ μεσαία καὶ ἡ Ἁγίου Ὄρους ἢ Ἄθωνος (ἀρχ. Ἀκτὴ) ἡ ἀνατολική, σχηματίζουσαι δύο κόλπους, τὸν τῆς Κασσάνδρας (ἀρχ. Τορωναῖος) τὸν δυτικὸν καὶ τὸν τοῦ Ἁγίου Ὄρους (ἀρχ. Σιγγιτικὸς) τὸν ἀνατολικόν. Ἐπὶ τῆς χερσονήσου Παλλήνης ἀνατολικῶς μὲν αἱ θέσεις Ποτίδαια, Σάνη, Μένδη, ἀκρωτήριον Ποσείδιον (νῦν Κασσάνδρα* ἢ Ποσείδι), Θυράμβως, ἀκρωτήριον Καναστραῖον (νῦν Παλιούρι), δυτικῶς της δὲ Σκιώνη (νῦν τὸ Σκιόνι), Αὐγὴ (νῦν Καψόχωρα), Νεάπολις, Ἄφυτις καὶ Ὄλυνθος (νῦν Ἅγιος Μάμας), εἰς δὲ τὸν μυχὸν τοῦ Τορωναίου Μηκύβερνα (παρὰ τὴν Σκάλαν Γερακηνῆς). Κατὰ τὴν Σιθωνίαν δυτικῶς μὲν Σερμύλη, Γαληψός, Τορώνη, Κωφὸς λιμὴν (νῦν Πόρτο Κουφό*), ἀκρωτήριον Ἄμπελος, Δρέπανον καὶ Δέρρις, κατὰ δὲ τὴν ἀνατολικὴν Σάρτη (νῦν Πόρτο Συκιά*), Σίγγος, Πύλωρος (νῦν Ἅγιος Δημήτρης;) καὶ κατὰ τὸν μυχὸν τοῦ Σιγγιτικοῦ Ἄσσηρα (δυτικῆς ἄκρας Κάβο Μαῦρος). Κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθωνος ὅρμος Πρόβλακας, ἀκρωτήριον Πύργος, μονὴ Ζωγράφου, μονὴ Κασταμονίτου (ἀρχ. Θύσσος), μονὴ Δοχειαρίου, μονὴ Ξενοφῶντος, μονὴ Ἁγίου Παντελεήμονος ἢ Ρούσικο, μονὴ Ξηροποτάμου (ἀρχ. Κλεωναί), ἐπίνειον πρωτάτου Καρυῶν Δάφνη*, ἀκρωτήριον Καστανᾶς, μοναὶ κατὰ σειρὰν Σίμωνος Πέτρα, Ἁγίου Νικολάου, Ἁγίου Διονυσίου, Ἁγίου Παύλου, ἀκρωτήρια Πίννα ἢ Καψοκαλύβια, νοτιοδυτικὴ ἐσχατιά, Ἅγιος Γεώργιος ἢ Κάβο Σάντο (ἀρχ. Νυμφαῖον), ἡ νοτία ἐσχατιά, καὶ Ἁγία Λαύρα ἢ Τίμιος Πρόδρομος, ἡ νοτιοανατολική, ὅπου μονὴ Μεγάλης Λαύρας, ἀκτὴ Μορφονοῦ (Ἀμαλφητανῶν), Ἀρσανᾶδες (ἐπίνεια) μονῶν Καρακάλλα καὶ Φιλοθέου, μοναὶ Ἰβήρων, Σταυρονικήτα, Παντοκράτορος, ὅρμος καὶ μονὴ Βατοπεδίου (ἀρχ. Χαραδροῦς), ὅρμος, ἀκρωτήριον καὶ μονὴ Ἐσφιγμένου (ἀρχ. Ὀλόφυξος), ἄκραι Σαμάρεια, Ἀχινόξολος καὶ Παπαρνίκια καὶ χερσόνησος Πλατύ, ἀπολήγουσα εἰς φερώνυμον ἀκρωτήριον* (ἀρχ. Δῖον), τὸ ἄλλως Ἀράπης, ἔχον ὅρμον Φραγκολιμάνι καὶ σχηματίζον τὸ ἀνατολικὸν κέρας τοῦ κόλπου τῆς Ἱερισσοῦ (ἀρχ. Ἀκάνθιος), εἰς οὗ τὸν Ν. ΝΑ. μυχὸν τὸ πρὸς Α. στόμιον τῆς ποτὲ διώρυγος τοῦ Ξέρξου (πλησίον ἀρχ. Σάνη) καὶ τὸ τέρμα τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθωνος· ἐν δὲ τῷ κόλπῳ τούτῳ, ὅστις εἶναι ἐλάσσων κόλπος ἐν τῷ κόλπῳ τοῦ Ὀρφανοῦ (ἀρχ. Στρυμονικὸς) κατὰ μὲν τὸν νοτιοδυτικὸν μυχὸν ἡ Ἱερισσὸς κώμη (ἀρχ. Ἄκανθα), κατὰ δὲ τὸν βορειοδυτικὸν τὸ Στρατόνι (ἀρχ. Στρατονίκη) καὶ κατὰ τὸν νότιον ἡ θέσις τῆς ἀρχαίας Σάνης. Τμήματα τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τοῦ Στρυμονικοῦ, ἀνεξακριβώτου ταυτότητος, πιθανῶς τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ ἀκρωτηρίου Ἐλεύθερα (πλάτ. 40°31'30'' Β., μῆκ. 23°57'30'' Ἀν.), ὠνομάζοντο Ἀραίου ἀκτὴ καὶ Δράκοντος ἀκτή. Ἐκεῖ δὲ ὅρμος Λυμπιάδα (ἀρχ. Ἄλαπτα καὶ Ὀλυμπιάς), σχηματιζόμενος μετὰ τοῦ νησίου Καύκανα (ἀρχ. Κάπρος) καὶ ἡ θέσις τῶν ἀρχαίων Σταγείρων, ὅρμος Σταυρὸς (ἀρχ. Ἀρέθουσα), κατὰ τὸν ἀνατολικὸν μυχὸν ἀγκυροβόλιον Τσάγεζι Στρυμόνος (ἀρχ. Ἠϊὼν) κατὰ τὴν ἐκβολὴν τοῦ ποταμοῦ (τοῦ κοινῶς Στρούμα καὶ Καρὰ Σού), αἰγιαλὸς Ὀρφανοῦ (ἀρχ. Φάγρη), καὶ ἀκρωτήριον Δεύτερο (ἀρχ. Ἀπολλωνία), ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἄρχεται ἡ κατὰ Θάσον θάλασσα λεγομένη, ὅπου ὅρμος Ἐλευθεραὶ* ἀρχ. Οἰσύμη), πόλις καὶ λιμὴν Καβάλλα* (ἀρχ. Νεάπολις ὅ.ζ. Χριστόπολις), ἐγγὺς τῆς ὁποίας ἦτο ἡ Ἐσκῆ Καβάλλα (ἀρχ. Δάτον). Ἐπακολουθεῖ ἡ πεδιὰς τοῦ Νέστου, εἰς ἧς τὴν ἀκτὴν ἀκρωτήριον Κοὰν* ἢ Κλέφτης ἢ Ὀβριόκαστρο, ὅρμος Κεραμωτὴ ἢ Καλαμούτι, Νέστου ἐκβολαί, ἀκρωτήριον Μπαλούστρα (ἀρχ. Ἄβδηρα), νοτιοδυτικὸν κέρας τοῦ κόλπου Πόρτο Λάγο ἢ Καραγάτς καὶ κατὰ τὸν μυχόν του λιμὴν Μπουρουγκιὸλ (ἀρχ. Βιστωνίς), ἀκρωτήριον Φενὰρ μπουρνοῦ* (ἀρχ. Σαρθία;), ὅρμος Ἀναντολοῦ (ἀρχ. Δίκαια), ὅρμος Μα-

Digitized by Google

ρόνα (ἀρχ. *Μαρώνεια*), μετὰ τὸν ὁποῖον μέχρι τοῦ ἀκρωτηρίου *Μάκρη* (ἀρχ. *Σέρριον*) θέσεις πόλεων ἀρχαίων *Στρύμη* καὶ *Μεσημβρία*, ἀνατολικῶς δὲ τοῦ ἀκρωτηρίου *Δρῦς*, *Ζώνη* καὶ *Σάλη*, μία τῶν ὁποίων πρέπει νὰ ταυτίζεται πρὸς τὴν σύγχρονον *'Αλεξανδρούπολιν* (τέως *Δεδεαγάτς**), ὀκτὼ δὲ μίλια νοτιοανατολικῶς αὐτῆς ἡ ἐκβολὴ τοῦ *"Εβρου* (νῦν *Μαρίτσα*), τὸ βορειοανατολικὸν τέρμα τῆς ἠπειρωτικῆς μας ἀκτῆς καὶ θαλάσσιον τῆς ἑλληνικῆς ἐπικρατείας σύνορον.

'Αμφίγεια: *Διέκπλοι, δίαυλοι, στενὰ καὶ πορθμοί.* Τὸ πολυσχιδὲς τῶν ἀκτῶν μας ἀφ' ἑνός, ἀφ' ἑτέρου δὲ αἱ νῆσοί μας, σχηματίζουν διέκπλους, διαύλους, στενά, πορθμοὺς καὶ ἐν γένει ἀμφίγεια, τόσον μεταξὺ νήσων καὶ ἠπειρωτικῶν ἀκτῶν, ὅσον καὶ νήσων πρὸς ἀλλήλας, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ δύο ἀντικειμένων ἠπειρωτικῶν ἀκτῶν. Τὰ τοιαῦτα ἀμφίγειά μας θέλουν περιγραφὴ κατὰ θαλάσσας, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τοῦ βορείου πέρατος τοῦ 'Ιονίου πελάγους.

Κερκυραϊκὴ θάλασσα. Πελοποννησιακὴ θάλασσα. Σύνδεσμον τῆς θαλάσσης τῆς Χιμάρας πρὸς τὴν Κερκυραϊκὴν ἀποτελεῖ τὸ *βόρειον στόμιον* τῆς Κερκυραϊκῆς θαλάσσης, διαιρούμενον διὰ τῆς ἐν αὐτῷ παρεμβολῆς τῆς νησῖδος *Καπαρέλλι** (ἀρχ. *Πυθιωνία*) εἰς δύο ἐλάσσονα στόματα, τὸ τῆς *Κασσώπης* μεταξὺ νησῖδος καὶ Κερκύρας, ὅπερ ἀκολουθοῦν τὰ πρὸς Βρεντήσιον ἀτμόπλοια, καὶ τὸ τῶν *Τετρανήσων* μεταξὺ ἠπειρωτικῆς ἀκτῆς καὶ σκοπέλου *Μπαρκέττα*, διαπλεόμενον ἀπὸ τῶν πρὸς 'Αγίους Σαράντα ἀκτοπλοϊκῶν· στενοῦνται δὲ αὐτὰ τὰ στόμια πρὸς νότον εἰς κοινὸν *δίαυλον τῆς Σέρπας* μεταξὺ τῆς ὁμωνύμου κερκυραϊκῆς ὑφάλου καὶ τῆς ἠπειρωτικῆς ἀκτῆς. Πρὸς τὴν θάλασσαν τῶν Παξῶν συνδέεται ἡ Κερκυραϊκὴ διὰ τοῦ *διαύλου τῆς Λευκίμμης* μεταξὺ τῆς φερωνύμου κερκυραϊκῆς ἀκτῆς καὶ τῆς ἔναντί της ἠπειρωτικῆς, εἰς ἣν τελευτῶσιν ὁ *πόρος Συβότων*, μεταξὺ τῶν νησίδων *Σύβοτα* καὶ *"Αγιος Νικόλαος*, καὶ ὁ πόρος τοῦ *Μούρτου*, μεταξὺ τῆς δευτέρας τῶν δύο καὶ τῆς ἠπειρωτικῆς ἀκτῆς. Οἱ κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν Κέρκυραν δίαυλοι ἐν τῇ συστάδι τῶν 'Οθωνῶν εἶναι ἀνώνυμοι, πλὴν τοῦ διαύλου *Διάπλου* μεταξὺ τῆς νησῖδος *Διάπλο* καὶ τῆς κερκυραϊκῆς ἀκτῆς. 'Ἐν τῇ θαλάσσῃ τῶν Παξῶν ὁ *διέκπλους Παξῶν* μεταξὺ τῶν ἀκρωτηρίων *Κάβο Μπιάνκο* τῆς Κερκύρας καὶ *Λάκκας* Παξῶν καὶ ὁ τῶν *'Αντιπάξων* μεταξὺ τῆς νήσου ταύτης καὶ τῆς τῶν Παξῶν. Εἰς τὸν 'Αμβρακικὸν κόλπον τὸ *στόμα τῆς Πρεβέζης*, τερματίζοντα τὸν μεταξὺ τῶν χερσονήσων Νικοπόλεως καὶ 'Ακτίου πορθμόν, ἐντὸς δὲ τοῦ κόλπου οὐδὲν ἀμφίγειον ἀξιόλογον. 'Ενοῦται δὲ ἡ Κερκυραϊκὴ θάλασσα πρὸς τὴν Τηλεβοΐδα θάλασσαν διὰ τῆς *διώρυγος τοῦ 'Αλεξάνδρου* (ἀρχ. *Εὔριπος Διώρυκτος*), τῆς μεταξὺ Λευκάδος καὶ 'Ακαρνανίας, ἑνούσης τὸν ὅρμον τῆς *'Αγίας Μαύρας*, καθ' ὃν τὸ βόρειον στόμιόν της, πρὸς τὸν ὅρμον *Δρέπανο* ὅπου τὸ νότιον. 'Εν τῇ Τηλεβοΐδι θαλάσσῃ τὰ στενά: *Μαδουρῆς* μεταξὺ νησῖδος καὶ Λευκάδος, *Μεγανησίου* μεταξὺ νήσου καὶ Λευκάδος, *Μύτικα* μεταξὺ 'Ακαρνανίας καὶ νήσου Καλάμου, *Καλάμου* μεταξὺ νήσων Καστοῦ καὶ Καλάμου, *Καστοῦ* μεταξὺ νήσου καὶ 'Ακαρνανίας. 'Εν τῇ θαλάσσῃ τῶν *'Εχινάδων* ὁ διέκπλους τῶν 'Εχινάδων, ἀφήνων πρὸς δυσμὰς μὲν τὴν φερώνυμον συστάδα, πρὸς ἀνατολὰς δὲ τὴν ἀκαρνανικὴν ἀκτὴν μέχρις ἐκβολῶν 'Αχελῴου καὶ τὴν ἐκ τῶν 'Εχινάδων νῆσον 'Οξυάν. 'Επισημαίνεται δὲ ὁ δίαυλος οὗτος διὰ τῶν φάρων *'Οξυᾶς, Κουνέλλι, Ποντικοῦ* καὶ *Καλογήρου*. "Η τε Τηλεβοῒς καὶ ἡ τῶν 'Εχινάδων θάλασσα ἐπικοινωνοῦν πρὸς τὸ ἀνοικτὸν 'Ιόνιον πέλαγος διὰ τῶν *διέκπλων τῆς Κεφαλληνίας* (κανάλι τοῦ *Κάβο Δουκάτου*) μεταξὺ Λευκάδος καὶ Κεφαλληνίας, καὶ τοῦ *διαύλου τῆς 'Ιθάκης* (μπουγάζι τοῦ *Θιακι*). "Εν τε τῷ *προκόλπῳ τῶν Πατρῶν* καὶ τῷ *κόλπῳ τῶν Πατρῶν* ἐπὶ μὲν τῆς ἀχαϊκῆς ἀκτῆς οὐδὲν ἀμφίγειον, εἰς δὲ τὴν αἰτωλικὴν ἀκτὴν πόροι, κόμματα ὀνομαζόμενοι καὶ συνενοῦντες τὰς λιμνοθαλάσσας πρὸς τὸν πρόκολπον· τούτων ἐπισημότερα τὰ κόμματα *Θολῆς, Μέσα Γιβάρι, Προκοπάνιστον, Σχοινιᾶ-Κεντρικοῦ Βασιλαδίου*, πόρος *Κεντρικοῦ Βασιλαδίου - 'Ανατολικοῦ Βασιλαδίου*, ἄγων εἰς τὴν λιμνοθάλασσαν *Πλόσταινα*, καὶ κόμμα *Κλείσοβας*, ἄγον εἰς τὴν ὁμώνυμον λιμνοθάλασσαν.

Συνδέεται δὲ ὁ *κόλπος τῶν Πατρῶν* πρὸς τὸν *κόλπον τῆς Ναυπάκτου* καὶ μέσῳ τοῦ τελευταίου πρὸς τὸν *Κορινθιακόν*, διὰ τοῦ *πορθμοῦ Ρίου-'Αντιρρίου*, ὅπερ εἰς τοὺς ἀγγλικοὺς χάρτας φέρεται ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν τὰ *Στενὰ* (The Narrows), ὑφ' ἣν εἶναι γνωστὰ τὰ Δαρδανέλλια, τοῦτο δέ, διότι παλαιότερον *Μικρὰ Δαρδανέλλια* ὠνομάζετο ὁ πορθμός. Ὁ κόλπος τῆς Ναυπάκτου συνδέεται πρὸς τὸν Κορινθιακὸν κατὰ τὸν πορθμὸν *Μόρνου* (Ναυπακτία)—*Δρεπάνου* ('Αχαΐα), ἐν δὲ τῷ Κορινθιακῷ μόνον ἀμφίγειον ἀξιόλογον ἡ κατὰ τὸν ἀνατολικὸν μυχὸν τοῦ *διῶρυξ τῆς Κορίνθου*, συνδέουσα τὸν Κορινθιακὸν πρὸς τὸν Σαρωνικὸν καὶ δὴ τοὺς κολπίσκους ὅρμους τῆς *Ποσειδωνίας* πρὸς δυσμὰς καὶ τῆς *'Ισθμίας* πρὸς ἀνατολάς. 'Εν τῇ Πελοποννησιακῇ θαλάσσῃ, εἰς ἣν γειτονεύει καὶ ὁ διέκπλους *Κεφαλληνίας - Ζακύνθου* (*κανάλι τοῦ Σκιναριοῦ*), κατὰ μὲν τὴν "Ηλιδα ὁ *διέκπλους Ζακύνθου* (κοιν. *κανάλι τῆς Μαρέντζας*), μεταξὺ Ζακύνθου καὶ χερσονησώδους προβολῆς *Κυλλήνης* (*Κάστρο Τορνέζε*), κατὰ τὴν Τριφυλίαν ὁ δίαυλος καὶ τὸ σωτήριον ἅμα ἀγκυροβόλιον τῆς *Πρώτης* μεταξὺ Μαραθουπόλεως καὶ νησῖδος Πρώτης, κατὰ δὲ τὴν Πυλίαν ἀφ' ἑνὸς οἱ πόροι *Συκιά, Τσιχλῆ μπαμπᾶ* καὶ *Πύλου* στόμια καὶ οἱ τρεῖς τοῦ *λιμένος τῆς Πύλου*, ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ δίαυλοι τῆς *Μεθώνης* μεταξὺ Οἰνουσῶν νήσων καὶ Πυλίας ἀκτῆς, καὶ ὁ τοῦ *Βενέτικο* μεταξὺ τῆς νησῖδος ταύτης καὶ τοῦ ἀκρωτηρίου *'Ακρίτα*. Οὐδὲν ἄλλο ἀξιόλογον ἀμφίγειον ἐν τῇ Πελοποννησιακῇ θαλάσσῃ, πλὴν ἀβαθοῦς πόρου καὶ μόνον εἰς μικρὰ πλοῖα πλοΐμου, μεταξὺ τῆς 'Ελαφονήσου καὶ τῆς χερσονήσου τοῦ "Ελους διανοιγομένου.

Θάλασσα Κυθήρων, Νότιον Αἰγαῖον. Τὸ νότιον τέρμα τοῦ 'Ιονίου (ἢ κατ' ἄλλην ἀντίληψιν τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τοῦ Σικελικοῦ) πελάγους ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸ Κρητικὸν καὶ τὸ Αἰγαῖον διὰ τριῶν ἐπισημοτάτων διέκπλων· ὁ βορειότερος τούτων, μεταξὺ 'Ελαφονήσου καὶ Μαλέας ἀπὸ βορρᾶ καὶ Κυθήρων ἀπὸ νότου, εἶναι ὁ μᾶλλον πολυσύχναστος διέκπλους τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ ὀνομάζεται *διέκπλους τῆς 'Ελαφονήσου* (κοιν. *κανάλι τοῦ Καβομαλιᾶ* καὶ ὑπὸ τῶν ξένων Cervi channel), φωτίζεται δὲ ὑπὸ τριῶν φάρων τῶν *Μουδάρι* Κυθήρων, *Ζόβολλο* 'Επιδαύρου Λιμηρᾶς καὶ *Μαλέας*. Ὁ δεύτερος τῶν διέκπλων, ὁ μεταξὺ Κυθήρων καὶ 'Αντικυθήρων, ὁ τῶν *Κυθήρων* (*κανάλι τοῦ Τσερίγου*) λεγόμενος, προτιμᾶται ὑπὸ τῶν ἱστιοφόρων ἀλλὰ μόνον πρὸς ἡμερήσιον διάπλουν διὰ τοὺς ἐν αὐτῷ σκοπέλους, δι' ὃ καὶ εἶναι ἀφώτιστος, ἵνα μὴ προσελκύωνται πλοῖα πρὸς διάπλουν ἐν νυκτί. Ὁ τρίτος διέκπλους, ὁ μεταξὺ 'Αγρίας Γραβούσας τῆς Κρήτης καὶ ἀκρωτηρίου 'Απολυτάρες τῶν 'Αντικυθήρων, δι' ὃ καὶ *διέκπλους τῶν 'Αντικυθήρων* (*κανάλι τοῦ Τσιριγότου*) ὀνομάζεται, εἶναι εὐρύς τε καὶ ἐλεύθερος κινδύνων, δι' ὃ καὶ χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τῶν ἱστιοφόρων καὶ τῶν πρὸς Συρίαν καὶ 'Αλεξάνδρειαν ἀτμοπλοίων, φωτιζόμενος ὑπὸ δύο ἰσχυρῶν φάρων εἰς τὰ προμνησθέντα ἀκρωτήρια ἱδρυμένων. 'Εν τῷ Λιβυκῷ πελάγει εἷς μόνον διέκπλους, ὁ τῆς *Γαύδου*, μεταξὺ τῆς νήσου καὶ τῆς ἀκτῆς τῶν Σφακίων, περιλαμβάνων δὲ καὶ τὸν *δίαυλον τῆς Γαυδοπούλας*, τὸν μεταξὺ τῶν δύο νήσων. 'Επίσης εἷς μόνος ἐν τῷ Αἰγυπτίῳ πελάγει, ὁ *διέκπλους τοῦ Κουφονησίου*, μεταξὺ τοῦ φερωνύμου νησίου καὶ τῆς νοτιοανατολικῆς ἐσχατιᾶς τῆς Κρήτης. 'Εν τῷ κατὰ τὴν σύγχρονον ἀντίληψιν Κρητικῷ πελάγει ὁ *διέκπλους τῆς Δίας*, μεταξὺ τῆς νήσου καὶ τῆς περὶ τὸ 'Ηράκλειον παραλίας, ὁ πόρος *Πόρος* ἐν τῷ νοτιοδυτικῷ μυχῷ τοῦ κόλπου τοῦ Μεραμπέλλου καὶ ὁ *δίαυλος τῶν Γιανυσάδων* μεταξὺ τῶν Διονυσιάδων νήσων καὶ τῆς βορειοδυτικῆς ἀκτῆς τῆς Σητείας. Συνάπτεται δὲ τὸ Αἰγαῖον, καὶ δὴ τὸ Κρητικὸν πέλαγος, πρὸς τὸ Αἰγύπτιον διὰ τοῦ ἐν τῷ Καρπαθίῳ πελάγει *διέκπλου τῆς Κάσου* τοῦ μεταξὺ τῆς νήσου καὶ τῆς χερσονήσου *Σίδερος*, βορειοανατολικῆς τῆς Κρήτης ἐσχατιᾶς. 'Επανερχόμενοι εἰς τὸ Νότιον Αἰγαῖον, ὅθεν ἐξετράπημεν, παρατηροῦμεν ὅτι παρουσιάζει τοῦτο πλεῖστα ἀμφίγεια, ὧν ἐπισημότατα τάδε, βουστροφηδὸν ἀναφερόμενα ἐν τῇ σειρᾷ τῆς περιγραφῆς ἐκ Δ. πρὸς Α.: Δίαυλοι *'Αντιμήλου* μεταξὺ τῆς νήσου ταύτης καὶ Μήλου, *Πολώνι* μεταξὺ Μήλου καὶ Κιμώλου, *'Αγίου Εὐσταθίου* ἢ *Πυργὶ* μεταξὺ Κιμώλου καὶ Πολυαίγου, *Φολεγάνδρου* μεταξὺ νήσου καὶ Σικίνου, *Σικίνου* μεταξὺ νήσου καὶ "Ιου, *"Ιου* μεταξὺ νήσου καὶ 'Ηρακλειᾶς, *Κέρου* μεταξὺ νήσου καὶ 'Αμοργοῦ. 'Εκ Δ. δὲ πρὸς Α. *δίαυλος Νταρ Μπογὰζ* ἢ *δίαυλος Σάμου*, μεταξὺ τῆς νήσου καὶ τῆς χερσονήσου τῆς Μυκάλης, *δίαυλος Φούρνων* μεταξὺ τῆς συστάδος τῶν Κορσῶν καὶ τοῦ 'Αγίου Δομενίκου τοῦ Μαραθοκάμπου τῆς Σάμου, *δίαυλος Φόμαινας* μεταξὺ τῆς αὐτῆς συστάδος καὶ τῆς ἀνατολικῆς 'Ικαρίας, *διέκπλους Πάτμου* μεταξὺ τῆς νήσου καὶ τῆς συστάδος τῶν Κορσῶν, *δίαυλος Μακαριῶν* μεταξὺ Νάξου καὶ Δενούσας, *δίαυλος Κουφονησιῶν* μεταξὺ συστάδος καὶ Νάξου, *δίαυλος 'Αγίου Προκοπίου* μεταξὺ Πάρου καὶ Νάξου, *στενὸν τῶν 14 ποδῶν* μεταξὺ 'Αντιπάρου καὶ Πάρου, *πόροι Δεσποτικοῦ* καὶ *Στρογγυλοῦ* δυτικῶς τῆς 'Αντιπάρου, *διέκπλους Κιμώλου* μεταξὺ νήσου καὶ Σίφνου, *διέκπλους Σίφνου* μεταξὺ νήσου καὶ Σερίφου, ὁ μέγας *διέκπλους τῆς 'Ικαρίας* (*κανάλι τῆς Νικαριᾶς*) μεταξὺ νήσου καὶ Μυκόνου, *διέκπλους ὁ Τσικνιᾶς* μεταξὺ Τήνου καὶ Μυκόνου, *δίαυλος Μεγάλης Δήλου* μεταξὺ Ρηνείας καὶ Μυκόνου, ἐν αὐτῷ δὲ καὶ *στενὸν Μικρᾶς Δήλου* τὸ μεταξὺ Ρηνείας καὶ Δήλου, *διέκπλους Σύρου* ὁ μακρὸς διέκπλους ὁ ἔχων πρὸς Α. τὴν Ρήνειαν καὶ ὅλην τὴν δυτικὴν Τῆνον, πρὸς Δ. δὲ τὴν Πάρον, τὴν Ἀντίπαρον, τὴν Σῦρον καὶ τὴν Γύαρον, *στενὸν Στενὸ* τὸ μεταξὺ Τήνου καὶ "Ανδρου, *διέκπλους Θερμιῶν* μεταξὺ Κύθνου καὶ Κέω, *διέκπλους Σερίφου* μεταξὺ νήσου καὶ Κύθνου, μεθ' ὃν ἡ πρὸς Δ. ἀκριβῶς πελαγοδρομία, καμπτομένη πρὸς ΒΔ. εἰς τὸ ὕψος τῆς Σπετσοπούλας, ἄγει εἰς τὸν λιμένα καὶ πόλιν Ναυπλίου. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τοῦ 'Αργολικοῦ—τῆς δυτικῆς τοῦ μὴ ἐμφανιζούσης ἀμφίγεια.—*πόρος Τολοῦ* μεταξὺ νήσου καὶ ἠπείρου, *στενὸν Πλατειᾶς - Ψηλῆς* μεταξὺ τῶν νήσων καὶ τῆς 'Αργολίδος, πόροι *Μπούρκες Κοιλάδας** τὰ δύο στόμια τοῦ ἐπινείου τοῦ Κρανιδίου, *δίαυλος Σπετσῶν* μεταξὺ νήσου καὶ κατέναντι ἀκτῆς Κόστα τῆς 'Ερμιονίδος, *στενὸν Σπετσοπούλας* μεταξὺ νησῖδος καὶ Σπετσῶν. 'Εντεῦθεν ἐπικοινωνεῖ ὁ 'Αργολικὸς πρὸς τὴν 'Ερμιονίδα θάλασσαν διὰ τῶν *στενῶν τοῦ Δοκοῦ* (ἀρχ. Βούπορθμος), τῶν μεταξὺ τῆς νήσου καὶ τῆς 'Ερμιόνης (ἀκρωτήριον Μουζάκι) καὶ τοῦ Πετάσσι μεταξὺ Δοκοῦ καὶ "Υδρας· αὕτη δὲ ἡ θάλασσα συνδέεται πρὸς τὸν Σαρωνικὸν διὰ τοῦ *διαύλου τῆς Ζούρβας*, τοῦ μεταξὺ τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς "Υδρας καὶ τοῦ Σκυλλαίου τῆς Τροιζηνίας, καθ' ὃ *πόρος Τσελεβίνια*, ὁ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν νησίδων. Πρῶτος ἐν τῷ Σαρωνικῷ ὁ *πόρος Στενὸ* ἢ *Γαλατᾶς* μεταξὺ ἀκτῆς Τροιζῆνος καὶ Πόρου, συνάπτων τὸν κόλπον τοῦ Μοναστηρίου πρὸς τὸν λιμένα τοῦ Πόρου (Πώγωνος), ὁ *πόρος τῆς Μονῆς* μεταξὺ τῆς νησῖδος καὶ τοῦ ἀκρωτηρίου "Αγιος Σώζων (Πέρδικα) Αἰγίνης, *στενὸν Μετόπης* μεταξὺ νησῖδος καὶ 'Αγίου Βασιλείου Αἰγίνης, *δίαυλος Θοδωρούσας* μεταξὺ νήσου 'Αγκιστρίου καὶ ἀκτῆς 'Επιδαυρίας, *δίαυλος 'Αγίου Θωμᾶ* μεταξὺ Διαπορίων νήσων καὶ βορειοανατολικῆς ἀκτῆς τῆς Κορινθίας, *πορθμὸς Τρούπικας* καὶ *Φανερωμένης* μεταξὺ Σαλαμῖνος καὶ Μεγαρίδος, *δίαυλος 'Αρπηδόνι* μεταξὺ Σαλαμῖνος καὶ ἀκτῆς Σκαραμαγκᾶ, διχαζόμενος κατόπιν διὰ τῆς παρεμβολῆς τῆς νησῖδος *"Αγιος Γεώργιος* εἰς τὸν πόρον τῆς *Ξέρας* ἢ *'Αγίου Γεωργίου* μεταξὺ νησῖδος καὶ *Περάματος* (ἐπισήμως *'Αμφιάλης*) καὶ τὸν πόρον *'Αμπελακίου* μεταξὺ τῆς ὁμωνύμου Σαλαμινίας ἀκτῆς καὶ τῆς νησῖδος. Πρὸ τοῦ Πειραιῶς δὲ *πόρος Αἰγινητῶν* (ἐπίσημος ὀνομασία) μεταξὺ Κυνοσούρας τῆς Σαλαμῖνος καὶ στοιχάδων νησίδων Ψυττάλεια — 'Αταλάντη — Χοιράδες (Προφήτης) καὶ *πόρος Θεμιστοκλέους* (ἐπίσης νέα ἐπίσημος ὀνομασία) μεταξὺ Ψυτταλείας καὶ Δραπετζώνας. Πέραν τοῦ Πειραιῶς καὶ νοτιοανατολικῶς τὸ *στενὸν τῶν Φλεβῶν* μεταξὺ τῆς νήσου καὶ τῆς ἀκτῆς τῆς Βουλιαγμένης καὶ ὁ *πόρος Γαϊδουρονήσου* ἢ *Πατρόκλου* μεταξὺ νήσου καὶ ἀκτῆς 'Αλεγραινῶν.

Μέσον καὶ Βόρειον Αἰγαῖον. Ἡ περιγραφὴ αὐτῶν ἀπὸ ἀπόψεως ἀμφιγείων ἐπιβάλλει τὴν ἔναρξιν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ Σουνίου, τὴν διὰ τοῦ Εὐβοϊκοῦ καὶ κατόπιν κύκλῳ συνέχισιν καὶ τὴν ἀπόληξιν εἰς τὸ Σούνιον πάλιν. Οὕτω, *δίαυλος Μανδρὶ* ὁ μεταξὺ Μακρονήσου καὶ Λαυρεωτικῆς, *στενὸν 'Αγίας Μαρίνης* τὸ μεταξὺ τοῦ ἀκρωτηρίου καὶ τῆς νήσου Βερδούγι, *στενὸν Καβαλιανῆς* τὸ μεταξὺ νήσου Βερδούγι καὶ τῆς εὐβοϊκῆς ἀκτῆς τῶν Στύρων, ἀποτελοῦντα ἀμφότερα τὸ στόμα τοῦ *Νοτίου Εὐβοϊκοῦ*, ὅστις, κυρίως εἰπεῖν, δὲν εἶναι κόλπος ἀλλὰ δίαυλος μέγας, οὗ τὸ βόρειον στόμιον ἐμφανίζει πρῶτον μὲν τὸ *στενὸν Μπούρτζι* μεταξὺ Αὐλίδος καὶ ἀκτῆς Βασιλικῶν Εὐβοίας, δεύτερον δὲ τὸν *πορθμὸν τοῦ Εὐρίπου*, τὸν μεταξὺ τῆς βοιωτικῆς ἀκτῆς τοῦ Καραμπαμπᾶ καὶ τῆς πόλεως τῆς Χαλκίδος καὶ συνάπτοντα τὸν *νότιον* πρὸς τὸν *βόρειον Εὐβοϊκόν*. 'Αλλὰ καὶ οὗτος δὲν εἶναι κόλπος, ὡς λέγεται, ἀλλὰ μέγας δίαυλος, ἐκδίδων πρὸς τὸν Μαλιακὸν διὰ τοῦ *στενοῦ τῆς Στρογγύλης* μεταξὺ Λιχάδων νήσων καὶ Λοκρίδος ἀκτῆς καὶ τοῦ *πόρου Μονολιῆ* μεταξὺ Λιχάδων νήσων καὶ τῆς εὐβοϊκῆς χερσονήσου τῶν Γιάλτρων. 'Αλλὰ καὶ ὁ Μαλιακὸς ὅσον καὶ ὁ βόρειος Εὐβοϊκὸς συνεχίζονται πρὸς βορειοανατολικὰ διὰ τοῦ *διαύλου τῶν 'Ωρεῶν* μεταξὺ Φθιώτιδος καὶ εὐβοϊκῆς 'Ιστιαίας, ὅστις πάλιν κατὰ τὸ βόρειον στόμιόν του διχάζεται εἰς δύο διαύλους εἰς τὸ ὕψος τοῦ φάρου 'Αργυρονήσου, εἰς τὸν *δίαυλον τοῦ Βόλου*, ἄγοντα εἰς τὸν Παγασιτικὸν καὶ τὸν μεταξὺ τῆς νοτίου πλευρᾶς τῆς Μαγνησίας καὶ τῆς βορείου εὐβοϊκῆς *δίαυλον Τρίκκερι*, ἐκδίδοντα εἰς τὸ Βόρειον Αἰγαῖον μεταξὺ τῶν ἀκρωτηρίων 'Αρτεμισίου (Εὐβοίας) καὶ Σηπιάδος (Θετταλομαγνησίας) καὶ πρὸ τοῦ στίχου τῶν Θεσσαλικῶν Σποράδων. Πολλὰ ἀμφίγεια παρουσιάζει ἡ συστὰς αὕτη, τοὺς διαύλους *Σκιάθου* μεταξὺ Μαγνησίας καὶ τῆς νήσου, *Σκοπέλου* μεταξὺ Σκιάθου καὶ τῆς νήσου, *Χιλιοδρομίων* ἢ *Λειοδρομίων* μεταξὺ Σκοπέλου καὶ τῆς λεγομένης 'Αλονήσου, τῆς *Κυρὰ Παναγιᾶς* μεταξὺ 'Αλονήσου καὶ Πελαγονήσου, τῶν *Γιούρων* μεταξὺ Πελαγονήσου καὶ Γιούρων καὶ τῆς *Ψαθούρας* μεταξὺ Γιούρων καὶ τῆς νήσου· ἐλάσσονα δὲ *δίαυλον Περιστέρας*, τὸν μεταξὺ τῆς νήσου καὶ τῆς 'Αλονήσου. Ἡ ἠπειρωτικὴ ἀκτὴ τῆς Μακεδονίας μόνον ἕνα μικρὸν δίαυλον ἐμφανίζει κατὰ τὸν μυχὸν τοῦ Σιγγιτικοῦ κόλπου, τὸν τῆς *Μουλάρας* μεταξὺ τῆς νήσου Μουλάρα ἢ 'Αμμουλιανὴ καὶ τοῦ ἰσθμοῦ τοῦ Ξέρξου κατὰ τὸν "Αθωνα. Ἡ Σκῦρος παρουσιάζει τὸν *δίαυλον τῆς Σκυροπούλας* μεταξὺ τῶν δύο νήσων καὶ τοὺς τρεῖς πόρους *Τρεῖς Μπούκες* κατὰ τὸν φερώνυμον λιμένα. Αἱ Θρᾳκικαὶ Σποράδες τὸν *δίαυλον τῆς Θάσου* μεταξὺ πεδιάδος τοῦ Νέστου καὶ τῆς νήσου, ἐμπεριέχοντα καὶ τὸ *στενὸν τῆς Θασοπούλας* μεταξὺ τῆς νησῖδος καὶ τῆς ἀκτῆς τῆς Κεραμωτῆς. Μεγάλου εὔρους εἶναι οἱ διέκπλοι τῶν Θρᾳκικῶν Σποράδων

Digitized by Google

δων, ὁ τῆς Σαμοθρᾴκης μεταξὺ τῆς νήσου καὶ τῆς θρᾳκικῆς ἀκτῆς τῆς Μάκρης, ὁ τῆς Λήμνου μεταξὺ τῆς νήσου καὶ τῆς Σαμοθρᾴκης, ὁ τῆς Ἴμβρου μεταξὺ τῆς νήσου καὶ τῆς Λήμνου, καὶ ὁ τοῦ Ἁγίου Στράτη μεταξὺ τῆς νήσου καὶ τῆς Λήμνου. Κατὰ τὰς προσκειμένας τῇ Μικρασίᾳ νήσους δίαυλος Μουζελίμ, ἄγων ἀπὸ τοῦ Βορείου Αἰγαίου πρὸς τὸν κόλπον τοῦ Ἀδραμυττίου καὶ ἀφήνων βορείως τὸ ἀκρωτήριον Μπαμπᾶ τῆς Τρωάδος (ἀρχ. Λεκτόν) καὶ νοτίως τὴν βορείαν τῆς Λέσβου ἀκτήν, ὁ δίαυλος Μυτιλήνης μεταξὺ μικρασιατικῆς ἀκτῆς Δικελὴ καὶ ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Λέσβου· πορθμοὶ δὲ ἐν Λέσβῳ κατὰ τὰ στόμια τῶν κόλπων τῆς τε Γιέρας (Θέρμα) καὶ τῆς Καλλονῆς. Ἡ Χίος ἐμφανίζει τρεῖς διαύλους πρὸς ἀνατολάς της, τὸν Σπαλματόρι μεταξὺ ἀκτῆς Καρδαμύλων (ΒΑ.) καὶ Οἰνούσης νήσου, Ἐγρηλιμὰν μεταξὺ συστάδος Οἰνουσῶν καὶ χερσονήσου Καράμπουρνα (ἀρχ. Ἐρυθραὶ) καὶ Πάσπαργο μεταξὺ τῆς εἰς τὴν Τουρκίαν ἀποδοθείσης νησῖδος ταύτης καὶ τῆς χιακῆς ἀκτῆς τῆς Ἁγίας Ἑρμιόνης. Τὰ Ψαρὰ παρουσιάζουν εὐρύτατον φερώνυμον διέκπλουν μεταξὺ τῆς νήσου καὶ τῆς βορειοδυτικῆς Χίου καὶ ἕνα δίαυλον μεταξὺ Ψαρῶν καὶ Ἀντιψάρων, ἀπὸ τῆς δευτέρας δὲ τῶν νήσων λαμβάνοντα τὸ ὄνομα. Ἐκεῖθεν καὶ πρὸς νοτιοδυσμάς, ἀφήνοντες ἀριστερὰ τὰς βραχονησῖδας Καλόγηροι, εὑρίσκομεν τοὺς δύο ἐπισημοτάτους, συζυγεῖς δὲ τοῦ Αἰγαίου διέκπλους: τὸν τοῦ Καφηρέως (κανάλι τοῦ Κάβο Ντόρου), ἔχοντα τὴν Καρυστίαν βορειοδυτικῶς καὶ τὴν Ἄνδρον νοτιοανατολικῶς, καὶ τὸν τῆς Κέας (καναλι τῆς Τζιᾶς), ἔχοντα τὴν Μακρόνησον ἐκ δυσμῶν καὶ τὴν Κέαν ἐξ ἀνατολῶν· φωτίζονται δὲ ἐντόνως οἱ διέκπλοι οὗτοι διὰ τῶν φάρων: νησῖδος Καφηρέως, ἀκρωτηρίου Φάσσα, ἀκρωτηρίου Ἁγίου Νικολάου Κέας, νησῖδος Μαντῆλι, νοτίας ἄκρας Μακρονήσου, ἐπιτρεπόντων εἰς τὰ ἀκτοπλέοντα πλοῖα νὰ κρατῶσι τὴν δεξιὰν πλευρὰν ἑκάστου τῶν διέκπλων, δι' οὗ μέτρου ἐξέλιπον αἱ συχνόταται ἄλλοτε συγκρούσεις. Μετὰ τὸν διέκπλουν τῆς Κέας, τὸ νότιον στόμιον τοῦ διαύλου Μανδρὶ καὶ τὸ ἀκρωτήριον Σούνιον.

Νῆσοι. Ἡ πληθώρα τῶν ἑλληνικῶν νήσων ἐπιβάλλει, πρὸς διευκόλυνσιν τῆς γεωγραφικῆς ὑφηγήσεώς των, τὴν κατανομὴν αὐτῶν εἰς συστάδας, ὑποσυστάδας, εἰς διασπάρτους ἀποκέντρους καὶ εἰς διασπάρτους ἐγγὺς ἀκτῶν. [Ὁ ἀστερίσκος (*) δηλοῖ τὴν ὕπαρξιν φάρου ἢ φανοῦ.]

Ἰόνιον. Κατὰ τὸ βόρειον Ἰόνιον καὶ δὴ τὴν δυτικὴν τῆς Κερκύρας πλευρὰν (χάρτ. 206) ἡ συστὰς Ὀθωνῶν (ἀρχ. Ὀθρωνός). Ἡ μεγίστη τούτων καὶ δυτικωτέρα Φανός, ἔχουσα βόρειον ἀκρωτήριον Καστρί*, νότιον Αὐλάκι καὶ ΒΔ. Μπόκα, μεθ' ἣν ἡ Ἐρρίκουσα ἢ Μερλέρα ἡ βορειοτέρα, Σαμοθρᾴκη ἢ Μαθράκι ἡ μέση πρὸς νότον. Ἀκολουθοῦν αἱ ἐλάσσονες Τραχειά, Καράβι, Διάκοπο, Διάπλο, Πλατειά, Κ(α)ράβι.

Ἡ Κέρκυρα (χάρτ. 206) παρουσιάζει τὴν ἀκόλουθον ἀκτογραφίαν ἀπὸ Β. πρὸς Δ., Ν. καὶ Α.: Ἁγία Κατερίνα ἡ βορεία τῆς νήσου ἐσχατιά, ὅρμος Ἅγιος Γεώργιος, ἄκραι Ρόδα καὶ Ἀστρακάρη, ὅρμος Σιδάρι, ἀκρωτήρια Ἀποτροπωτή, Δράστης, Κεφάλι τὸ δυτικὸν ἄκρον, λιμὴν Πόρτο Τιμόνε, ἀκρωτήριον Αρίλλας, κολπίζων ὅρμος Ἅγιος Γεώργιος ἢ Αφιώνα, ἀκρωτήριον Ἀγγελόκαστρο (ἀρχ. Φαλακρόν), βραχονησίδες Ὀρθόλιθο καὶ Σκιαλούθι, ὅρμοι Παλιοκαστρίτσα καὶ Λιαπάδες, ἄκρα Πλάκα, ὅρμος Ἕρμονες, ἀκρωτήριον Φασκιά, ὕφαλοι Μπραγονίτικα, ἀκρωτήριον Κώνστα, λιμνοθάλασσα Κορήσια, ἄκρα Ἀρκουδέλλα, ἀκρωτήριον Μπιάνκο ἢ Ἄσπρος κάβος (ἀρχ. Ἀμφίπολις ἢ Λευκόν), ἡ νοτία τῆς νήσου ἐσχατιά, ὅρμος Ποτάμι * Λευκίμμης, ἀκρωτήριον Λεύκιμμο* (ἀρχ. Λευκίμμη, κόλπωσις Λευκίμμης, ἀκρωτήριον Μπουκάρι, ὕφορμοι Δρυμόπολι, Μπενίτζες, ἄκρα Πέραμα, λίμνη Χαλικιοπούλου, ἐν ᾗ νησὶς Ποντικονήσι, ἄκρα Κανόνι, ἄκρα Ἀνεμόμυλος, ὅρμος Καστράδες, ἀκρωτήριον Σίδερος* (παλ. Ἅγιος Ἰσίδωρος, ἀρχ. Ἡραῖον), λιμὴν καὶ πόλις Κερκύρας*, ὅρμος Μαντούκι, νησῖδες Βίδο* (ἀρχ. Πτυχία), Καλόγερος καὶ Λαζαρέττο (ἀρχ. Ταριχίαι), ὅρμος Ποταμός, λιμὴν Γουβίνο ἢ Γουβι (ἐπισήμως ὀνομασθεὶς τῷ 1931 Φαιάκων λιμήν), ὅρμοι Ὕψο καὶ Πυργὶ Σπαρτίλλα, ἀκρωτήριον Κουλούρα ἢ Καραγκόλ, ὅρμος Ἅγιος Στέφανος, ὕφαλος Σέρπια*, ἄκρα Ἅγιος Στέφανος, νησὶς Περιστεραὶ* ἢ Τινιόζο ἢ Καπαρέλλι (ἀρχ. Πυθιωνία), ἄκραι Ψαρομύτα καὶ Βάρβαρο*, λιμὴν Κασσοπέτο (ἀρχ. Κασσώπη), ὅρμος Ἀπραοῦ, ἀκρωτήριον Ἅγιος Σπυρίδων καὶ ἀκρωτήριον Ἁγία Αἰκατερίνη, ὅθεν ἠρξάμεθα τῆς περιγραφῆς.

Ἐν τῇ Κερκυραϊκῇ θαλάσσῃ πρόσκεινται τῇ ἠπειρωτικῇ ἀκτῇ νησῖδές τινες διάσπαρτοι: Στῦλος πρὸ τοῦ φερωνύμου ἀκρωτηρίου, Φτελιὰ ἐν τῷ ὅρμῳ, ἀβαθὴ «Βακχίδος» ἐν τῷ λιμένι Σαγιάδας, Πρασσούδι καὶ Ἁγιονήσι πρὸ τοῦ λιμένος Ἡγουμενίτζης, Ἱερονήσι πρὸ τοῦ ὅρμου Πλατάρια καὶ Μοῦρτος* (ἀρχ. Σύβοτα) καὶ Ἅγιος Νικόλαος πρὸ τοῦ λιμένος Μούρτου.

Ἐν τῇ θαλάσσῃ τῶν Παξῶν ἡ συστὰς τῶν Παξῶν (χάρτ. 206), ἣν ἀποτελοῦν αἱ νῆσοι Παξοὶ καὶ Ἀντίπαξοι. Τῆς πρώτης τούτων ἡ ἀκτογραφία ἀπὸ Β. πρὸς Α. καὶ Ν. ἔχει ὡς ἑξῆς: ἀκρωτήριον Μαρμάρι*, λιμὴν Λάκα, λιμὴν Λογγό, λιμὴν Γάϊος, νησὶς Μαντόνα* ἢ Παναγία καὶ φερώνυμος ὕφαλος, λιμὴν Σποῦτζος, ζεῦγος νησίων Χαλκονήσια κατὰ τὴν νοτίαν τῆς νήσου ἄκραν, ἀκρωτήρια Στέρνες καὶ Φωκότρυπες κατὰ τὴν δυτικὴν τῆς νήσου πλευράν. Τῶν Ἀντιπάξων ἀξιόλογον ἀκρωτήριον εἶναι ἡ Νοβάρρα* κατὰ τὴν νοτίαν ἄκραν, ἧς πρόκειται νησία Βασκάλια ἢ Πεντοβόλα.

Ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ (χάρτ. ἀγγλ. 203, ἑλλην. 10) νησῖδες Γάϊδαρος πρὸ τοῦ Σκαφιδακίου, Κέφαλος πρὸ τοῦ Κεφάλι Παναγιᾶς, Κουκουβίτσα κατὰ τὸν νότιον μυχὸν τοῦ ὅρμου Βονίτσης, καὶ συστὰς Κορακονησίων (Ἅγιος Ἀντώνιος, Διαπόρι, Βλάχος, Βουζνάρα, Βούβαλος) πρὸ τῆς ὁμωνύμου ἄκρας τοῦ προσχωματικοῦ βέλους τῆς λιμνοθαλάσσης Λογαροῦς.

Μετὰ τὸν Ἀμβρακικὸν ἡ Λευκάς: ὅρμος Ἁγίας Μαύρας*, ἀκρωτήριον Γυράπετρα, ὅρμος Φλέβα, ἀκρωτήρια Ζουάνα, Ἅγιος Νικήτας, βραχονησὶς Σέσσουλα, ἀπορρῶγες Σαπφοῦς ἅλμα, ἀκρωτήριον Δουκάτο* (ἀρχ. Λευκάτας), ἡ νοτία τῆς νήσου ἐσχατιά, κολπίζων ὅρμος Βασιλική, ἀκρωτήριον Λειψό, ὅρμοι Αὐτέλι, Σύβοτα καὶ Ροῦδα, λιμὴν Βλυχό, ἀκρωτήριον Μαγεμένος, καὶ κατὰ τὸν μυχὸν τοῦ ὅρμου Δρεπάνου καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς Διώρυγος Ἀλεξάνδρου, νησὶς Βολκός*.

Ἐν τῇ ἐπακολουθούσῃ Τηλεβοΐδι θαλάσσῃ νησῖδες Σπαρτί, Μαδουρή, Σκορπίδι, Σκορπιὸς πρὸ τοῦ λιμένος Βλυχὸ καὶ νοτιώτερον Μεγανήσι (ἀρχ. Τάφος), ἧς ἡ ἀνατολικὴ ἄκρα Ἀθένι* καὶ ἡ νοτία Κεφαλι, ὅρμοι δὲ κατὰ τὴν βορείαν πλευράν της Σπηλιά, Βαθὺ καὶ Ἀθένι. Παράκεινται αὐτῇ ΝΔ. νησῖδες Κίθρο καὶ Πεταλίδα. Νοτίως δὲ τῆς Λευκάδος νῆσοι Ἄτοκο (ἀρχ. Αἰγίλιψ) καὶ Ἀρκούδι (ἀρχ. Κροκύλεια) καὶ βραχονησὶς Φορμίκουλα*. Ἔπειτα αἱ καθ' αὐτὸ Τηλεβοΐδες νῆσοι: Κάλαμος, εἰς τὴν δυτικὴν ἀκτὴν τῆς ὁποίας ὅρμος Ἐπισκοπὴ καὶ ἄκρα Τράχηλας καὶ ἄκρα Κεφάλι ἡ νοτία ἐσχατιά της, λιμὴν Λεῶνε καὶ ὅρμος Καλάμου, ἡ δὲ ἑτέρα Καστός, ἔχουσα ἄκραν Προβατι πρὸς Β., λιμένα Σαρακήνικο εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς της, ἄκραν Πόδι πρὸς νότον καὶ λιμένα Καστόν, οὗ πρόκειται νησίον Πράσο καταμεσῆς τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Ἐν τῇ πρὸς Ν. θαλάσσῃ τῶν Ἐχινάδων (χάρτ. 3496) αἱ νῆσοι εἶναι περισσότεραι, ἀποτελοῦσαί ποτε τὰς συστάδας τῶν Ἐχινάδων ἢ Οἰνιάδων· εἶναι δ' αὗται Καλόγερος*, Δραγονέρα, Σοφία, Πράσσο, Λαμπρινός, Καρλονήσι, Προβάτι, Πίστρος, Τσακαλονήσι, Ποντικός*, Κράβαρης, Σωρός, Ἀπάσα, Σταμώδι, Πεταλᾶς*, συγχωνευθεῖσα σχεδὸν πρὸς τὴν Ἀκαρνανίαν λόγῳ προσεπιχώσεων, ὡς καὶ ἡ πρὸς νότον της Διώνη, κατὰ δὲ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀχελῴου Κουνέλι*, Μακρή, Βρομένα καὶ Ὀξυά*· ὑπῆρξε δὲ καὶ ἄλλη τις Ἀρτεμίτα, ἥτις πολὺ πρὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Στράβωνος εἶχεν ἑνωθῆ πρὸς τὴν Αἰτωλίαν, ἧς εἶναι ὁ σύγχρονος βουνὸς Κουτζολάρι. Κατέναντι τῶν Ἐχινάδων, ἡ Ἰθάκη καὶ ἡ Κεφαλληνία. Καὶ τῆς μὲν πρώτης, ἐκ δύο κορμῶν δι' ἰσθμοῦ συνηνωμένων, ἡ ἀκτογραφή, ἀπὸ βορρᾶ ἀρχομένη καὶ κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου χωροῦσα, ἔχει ὡς ἑξῆς: ἀκρωτήριον Μάρμακας ἡ βορεία τῆς νήσου ἐσχατιά, ἀπόληξις χερσονησώδους προβολῆς, ἧς ἡ ἀνατολικὴ ἄκρα Ἅγιος Νικόλαος*, ὑφ' ὃν ὕφορμος ὁμώνυμος, μεθ' ὃν μέγας ὅρμος Φρίκες, ἀμφίδυμος πρὸς τὸν νοτιώτερόν του Κιώνι, καὶ ἀκρωτήριον Ἅγιος Ἠλίας ἡ ἀνατολικὴ ἄκρα τοῦ βορείου κορμοῦ, βόρειον δὲ κέρας τοῦ κόλπου Μῶλος, εἰς τὴν ἀριστερᾷ τῷ εἰσπλέοντι ἀκτὴν τοῦ ὁποίου ἄκρα καὶ ὅρμος Σκῖνος, νότιον κέρας τοῦ κόλπου, λιμὴν Βαθὺ καὶ πόλις Ἰθάκη εἰς τὸν μυχόν του, νησὶς Λοιμοκαθαρτήριον*, νησὶς Κατσοῦρμπο καὶ ὅρμος Ἐξ' Αἰτὸς ὁ μυχὸς τοῦ κόλπου. Κατὰ τὴν ἐπάνεξοδον δὲ τοῦ κόλπου, ἄκρα Σαρακήνικο ἀνατολικῶς τοῦ νοτίου κορμοῦ, νησὶς Παραπηγάδι καὶ λιμὴν Λεία, ἄκρα Ἅγιος Γιάννης ΝΑ. τῆς νήσου, λιμὴν Ἅγιος Ἀνδρέας πρὸς νότον τῆς νήσου, ὅρμος Πίσ' Αἰτὸς καὶ ἀκρωτήριον φερώνυμον* βορείως του, ἀποτελοῦν τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ἰσθμοῦ τοῦ Αἰτοῦ (ἀρχ. Ἀλαλκομεναί), λιμὴν Πόλις, ἀκρωτήριον Ὀξοὴ καὶ ὅρμος Ἀφάλες, ὁ βορειότερος τῆς νήσου.

Τῆς Κεφαλληνίας ἡ ἀκτογραφὴ (χάρτ. 203) ἀπὸ νότου καὶ κατὰ τοὺς δείκτας τοῦ ὡρολογίου: ἀκρωτήρια Ἅγιος Ἀθανάσιος καὶ Μούντα καὶ ὑφαλόγλωσσα Κάκκαβα, ἀκρωτήριον Καστανᾶς, κόλπος Λουρδᾶ, ἀκρωτήρια Λιάκας, Ἁγία Πελαγία καὶ Ἅγιος Νικόλαος, ΝΑ. κέρας κόλπου Ἀργοστολίου, ἐν ᾧ ἄκραι Λαρδηγός, Ἅγιοι Θεόδωροι*, ὅπου περίεργον ὑδροστατικὸν φαινόμενον, λιμὴν Ἀργοστολίου καὶ πόλις καὶ ὕφαλος* ἐν τῷ λιμένι, λιμνοθάλασσα Κούταβος, ἀκρωτήριον Κόκκινος Βράχος καὶ λιμὴν Σωτῆρος, μυχὸς τοῦ κόλπου ἀμφίπυγος πρὸς τὸν κόλπον τοῦ Μύρτου, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ ἰσθμὸς τῆς χερσονήσου τῆς Παληκῆς. Εἰς ταύτης τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἄκρα Σαμόλη, λιμὴν Ληξουρίου*, ἄκρα Ἅγιος Γεώργιος, ΝΔ. κέρας τοῦ κόλπου, ἔχων πρὸ αὐτοῦ ὕφαλον Καλαφάτης καὶ ἐγγὺς κινουμένην Πέτραν (ἢ Κουνόπετραν). Κατὰ τὴν νοτίαν ἀκτὴν τῆς Παληκῆς, ἧς πρόκειται ὕφαλος Ἀκρωτήρι καὶ νησὶς Βαρδιάνοι* (ἀρχ. Λητώα), ἀκρωτήρια Ζῆ, Ἀκρωτήρι, νοτία τῆς Παληκῆς ἄκρα, Καλάμια καὶ Γερογόμπος δυτικὴ τῆς Κεφαλληνίας ἄκρα, ἀφ' ἧς ἡ δυτικὴ τῆς Παληκῆς πλευρά, εἰς τὴν ὁποίαν ἀκρωτήρια Σκίζα, Ὀρθολιθιά, Κουλούκια, Ἀθέρας, ὅρμος Ἀθέρας, ἄκρα Κακάτα, κόλπος Μύρτου ἀντίπυγος πρὸς τὸν τοῦ Ἀργοστολίου λόγῳ τοῦ ἰσθμοῦ τῆς Παληκῆς, ὅρμος Μύρτου κατὰ τὸν ΝΑ. μυχόν του, κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν ἀκτὴν τῆς χερσονήσου Ἔρυσσος ἀκρωτήριον χερσονησίζον, λιμήν, φρούριον καὶ κώμη Ἄσσος, ὕφορμος Ἁγία Ἱερουσαλήμ, ἀκρωτήρια Δαφνούδι καὶ Βλιώτης ἢ Βιολί, βορεία τῆς χερσονήσου καὶ τῆς νήσου ἄκρα. Κατὰ δὲ τὸ ἐπὶ τοῦ διαύλου τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς νήσου ἄκρα καὶ ὅρμος Φισκάρδο*, ὅρμος Παλιοκάραβο, νησὶς Δασκαλιὸ ἢ Μαθηταριό, ἥτις φέρεται ὡς ἡ ὁμηρικὴ Ἀστερίς, ἄκρα Κεντρί, ὅρμος Καλὸ Λιμάνι, ἀκρωτήριον Ἀγριοσυκιά, κόλπος τῆς Σάμης, ὅρμος Ἁγία Εὐφημία ἢ Πύλαρος κατὰ τὸν ΒΔ. μυχόν, ὅρμος Σάμης ἢ Αἰγιαλὸς κατὰ τὸν Ν. ΝΑ. μυχόν, ἀποτελῶν μετὰ τοῦ ὅρμου Ἀντίσαμος, ἀφ' οὗ χωρίζεται διὰ τοῦ ἀκρωτηρίου Διχάλια*, κλασσικὸν παράδειγμα «ἀμφιδύμων ὅρμων». Κατὰ δὲ τὸ νότιον ἥμισυ τῆς δυτικῆς ἀκτῆς ὅρμος Ἀντίσαμος, ἄκρα Ἀγριλιός, Γκρόσσο ἢ Πλατειά, Στάβαρης, Διγαλέτον, ὅρμος Πρόνων, ἀκρωτήρια Σαρακηνᾶτο, Λιμιώνας, ἀκρωτήριον Καπρί, ἀνατολικὴ τῆς νήσου ἐσχατιά, ἄκρα Ἅγιος Γεώργιος καὶ ἀκρωτήριον Ἅγιος Ἀθανάσιος, ἀφ' οὗ ἠρξάμεθα τῆς περιγραφῆς.

Ἡ νοτίως τῆς Κεφαλληνίας καὶ δυτικῶς τῆς χερσονησώδους προβολῆς τοῦ Κάστρο Τορνέζε νῆσος Ζάκυνθος (χάρτ. 206) ἔχει τὴν ἀκόλουθον ἀκτογραφίαν ἀπὸ Β. πρὸς Α., Ν. καὶ Δ.: Ἀκρωτήριον Σκινάρι * ἐπισημότατον, ἡ βορεία τῆς νήσου ἐσχατιά, νησῖδες Ἅγιος Νικόλαος, Γαρέζος, ἄκρα Καταστάρι, κόλπος Ἁλυκές, ἄκραι Γερακάρης καὶ Τοδαρίτης, νησὶς Τρέντα Νόβε, ἀκρωτήριον Κρυονέρι *, μεθ' ὃ κόλπος Ζακύνθου, εἰς οὗ τὸν Δ.ΒΔ. μυχὸν ὁ λιμὴν * καὶ ἡ πόλις Ζακύνθου καὶ ὕφαλος Ἅγιος Δημήτριος, ἄκραι Δαβία, Βασιλικὸς καὶ Καλογέρα καὶ ἀκρωτήριον Γεράκι, ἡ ΝΑ. ἐσχατιὰ τῆς νήσου. Ἀνοίγεται δὲ ἀπὸ τούτου καὶ πρὸς δυσμὰς ὁ κόλπος τοῦ Λαγανᾶ, ἀποτελῶν ἅμα καὶ τὴν ΝΑ. τῆς νήσου πλευράν, ἐν αὐτῇ δὲ νησὶς Πελοῦζο, ὅρμος Ὑψόλιθρο καὶ ὑφαλόγλωσσα Διαπόρια, ἀφ' ἧς ἀναδύουν μύρμηκες καὶ ἥτις ἀπολήγει εἰς τὴν νησῖδα Μαραθονήσι, σχηματιζομένου οὕτω, πρὸς δυσμὰς τῆς γλώσσης, τοῦ ὅρμου Κερί, εἰς οὗ τὸν δυτικὸν μυχὸν λιμὴν φερώνυμος, καὶ ἀκρωτήριον Μαραθιὰ ἢ Κερὶ * ἡ νοτία τῆς νήσου ἐσχατιά. Ἐπὶ δὲ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἄκρα Ἄγιος Λος, ὅρμοι Γύρι, Σκουλικάδο, Ἐξώχωρας, Βρῶμο, νησὶς Ἅη Γιάννης, ἄκραι Πλυτομάρες, Ἅη Γεώργης καὶ Ἅη Ἀνδρέας, μεθ' ἣν τὸ Σκινάρι, ἀφ' οὗ ἠρξάμεθα τῆς περιγραφῆς. Παράρτημα τῆς Ζακύνθου θεωρεῖται τὸ 26 μίλ. Ν.ΝΑ. τοῦ φάρου Κερὶ ὑπεραπόκεντρον ζεῦγος τῶν Στροφάδων * νήσων (παλαιότερον Σταμφάνι, νῦν Στροφάδια), ἐπὶ τῆς μείζονος τῶν ὁποίων ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου.

Πρόκολπος Πατρῶν.—Κορινθιακὸς κόλπος.—Λακωνικός. Ἐν τοῖς κόλποις τούτοις (χάρτ. ἀγγλ. 1600, 1676, ἑλλην. «Λιμνοθάλασσαι Μεσολογγίου» καὶ «Ἀλκυονὶς θάλασσα») αἱ νῆσοι σπανίζουσιν. Οὕτω κατὰ τὴν ἀκτὴν τῆς Αἰτωλίας, παραλειπομένων δὲ τῶν ἐν ταῖς λιμνοθαλάσσαις, νησῖδες Σκρόφα καὶ Σκροφοπούλα ὑπὸ τὸν Κιρτζουλάρη ἢ Κουτζιλάρη, νησίζουσα ἄκρα Θολή, νησίον Ἅγιος Σώζων*. Κατόπιν, ἐν τῷ Κορινθιακῷ, συστὰς νησίδων Τριζόνια (Τριζόνι, Ἅγιος Γιάννης, Πρασσούδι Λαγονήσι), στοιχηδὸν δυτικῶς τῆς Ψαρομύτας χωροῦσαι, μεθ' ἃς ἡ ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Ἀμφίσσης συστὰς τῶν νησίδων τοῦ Γαλαξειδίου (ὕφαλος Ἀνδρομάχη, νησοι: Ἀψηφιά, Ἅγιος Γεώργιος, Παναγιά, Ἅγιος Δημήτριος, Μολεμένος, Σταφίδα), καὶ αἱ ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Ἀντικύρρας Τσαρούχι, Δασκαλειό, Κασσίδης, Ἄμπελος. Ἐν τῇ Ἀλκυονίδι θαλάσσῃ νησὶς Βρωμονήσι πρὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Ταμποῦρλο συστὰς Νησιὰ Λομβραίνης (Κουνέλλι, Φονιᾶς, Γρομπολούρα, Μακρονήσι, ὧν ἡ πρώτη ἐν τῷ κόλπῳ, αἱ δὲ τρεῖς ἄλλαι πρὸ τοῦ στομίου του) καὶ καταμεσῆς τῆς θαλάσσης ἡ συστὰς Καλὰ Νησιὰ (Δάσκαλειὸ τὸ βόρειον, Καλονήσι τὸ ΝΑ. καὶ Πρασσονήσι τὸ δυτικόν). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία καὶ τῆς μικροτέρας νησῖδος καθ' ὅλην τὴν νοτίαν ἀκτὴν τῆς τε Ἀλκυονίδος θαλάσσης καὶ τοῦ καθ' αὐτὸ Κορινθιακοῦ καὶ τοῦ κόλπου τῆς Ναυπάκτου καὶ τοῦ Πατραϊκοῦ κόλπου καὶ τοῦ προκόλπου του καὶ τοῦ κόλπου τῆς Κυλλήνης· πρὸς τὴν λοιπὴν παραλίαν τῆς Πελοποννησιακῆς θαλάσσης αἱ νῆσοι καὶ μικρῶν διαστάσεων εἶναι καὶ ἀραιότατα ἀπαντῶσι. Πρώτη τοιαύτη εἶναι ἡ Καυκαλίδα*, ἧς τὴν ὕπαρξιν ἀναφέρει καὶ ὁ Στράβων ἀνωνύμως, ἐγγύτατα τοῦ ἀκρωτηρίου Χελωνάτας κειμένη.

Οὐδεμία μέχρι τοῦ Κατακώλου (χάρτ. 207), ὅπου ἐμφανίζονται βραχονησῖδές τινες πρὸς τὴν ρίζαν τῆς χερσονήσου Ἰχθύς, ὧν μείζονες ἡ Κορακονήσι (ἀρχ. Φειὰ) καὶ Τηγάνι. Οὐδεμία πάλιν καθ' ὅλον τὸν Κυπαρισσιακὸν κόλπον, νοτίως τοῦ ὁποίου,

Digitized by Google

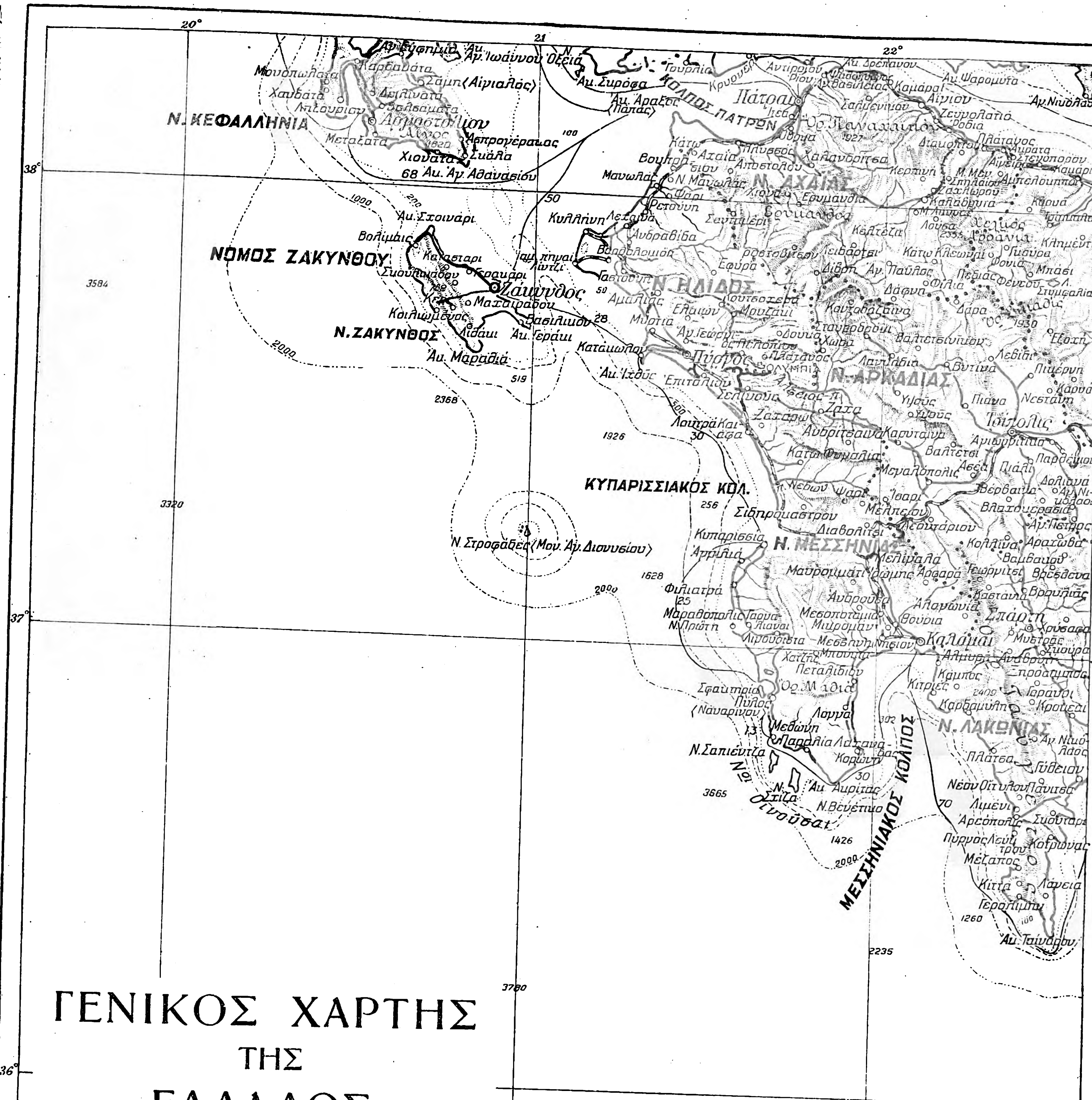
ΓΕΝΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ
ΤΗΣ
ΕΛΛΑΔΟΣ
Συνταχθεὶς καὶ σχεδιασθεὶς
ὑπὸ Διον. Καλλέντζη, Χαρτογράφου.
Σιδηρόδρομοι πλάτους 1,44 μ
» » 1,00 μ.
» » 0,60 μ.
» ὀδοντωτός.
Ὁδικὸν δίκτυον κατεσκευασμένον.
» » ὑπὸ κατασκευήν.
Θαλάσσιαι συγκοινωνίαι (ἀποστάσεις λιμένων εἰς ναυτικὰ μίλια).
Βυθομετρικαὶ καμπύλαι (βάθος εἰς μέτρα)
Ὅρια Ἑλληνικοῦ Κράτους.
Ὅρια Νομῶν.
Πρωτεύουσα Νομοῦ.
Ἐπαρχίας.
ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ Ἀρχαιολογικοὶ τόποι καὶ τοπωνυμίαι.
Ἕλη.
ΚΛΙΜΑΞ
10 5 0 10 20 30 40 50 χμ
Ν. ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ
ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ
Ν. ΖΑΚΥΝΘΟΣ
Ζάκυνθος
ΚΟΛΠΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
Πάτραι
Ν. ΑΧΑΪΑΣ
Ν. ΗΛΙΔΟΣ
Πύργος
Ν. ΑΡΚΑΔΙΑΣ
Τρίπολις
ΚΥΠΑΡΙΣΣΙΑΚΟΣ ΚΟΛ.
Κυπαρισσία
Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
Καλάμαι
Σπάρτη
Ν. ΛΑΚΩΝΙΑΣ
Γύθειον
ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΟΣ ΚΟΛΠΟΣ
Πύλος (Ναυαρίνον)
Μεθώνη
Κορώνη
Ν. Στροφάδες (Μον. Ἁγ. Διονυσίου)
Ἀκρ. Ταίναρον
20°
21°
22°
35°
36°
37°
38°

Digitized by Google

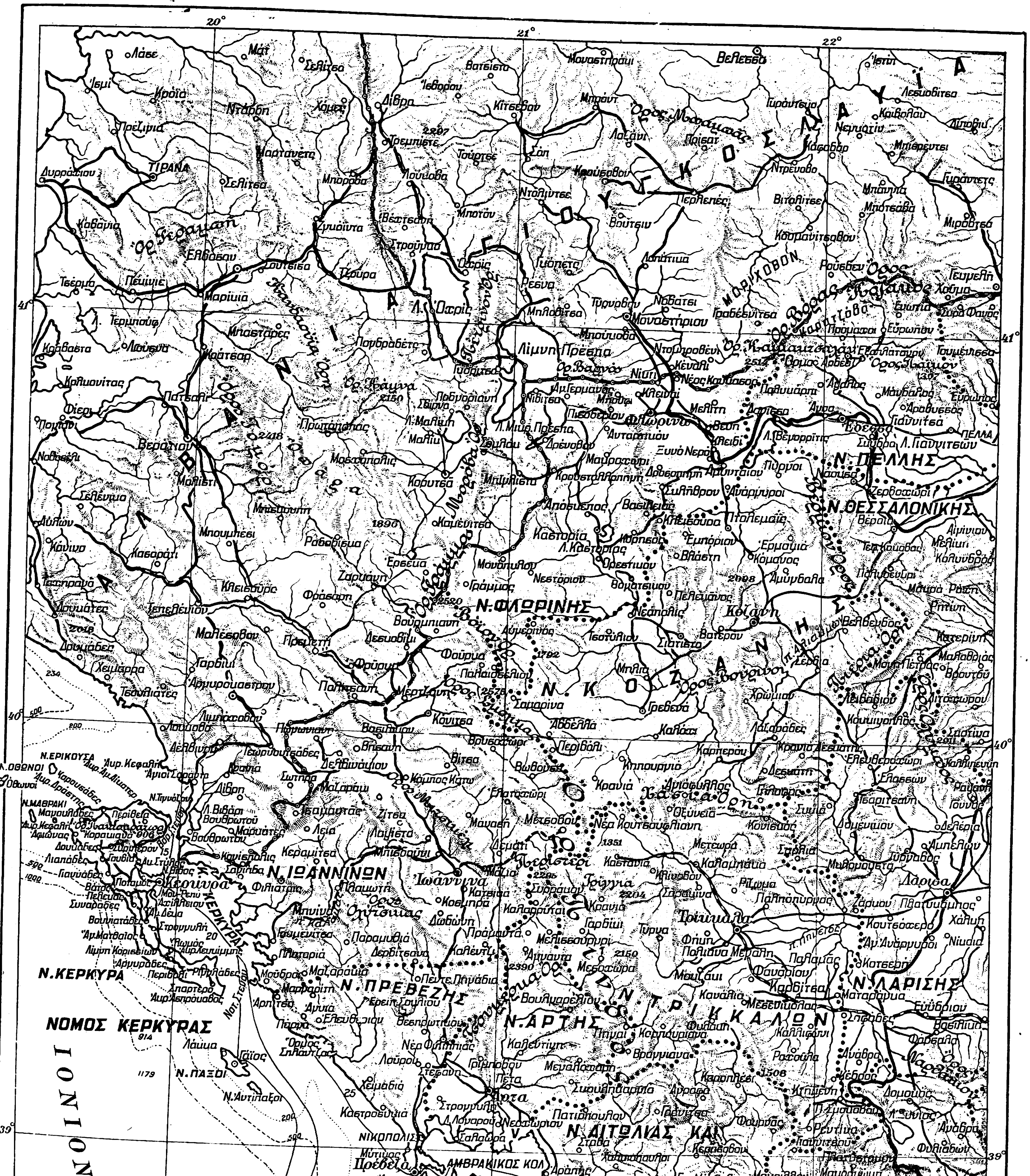

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

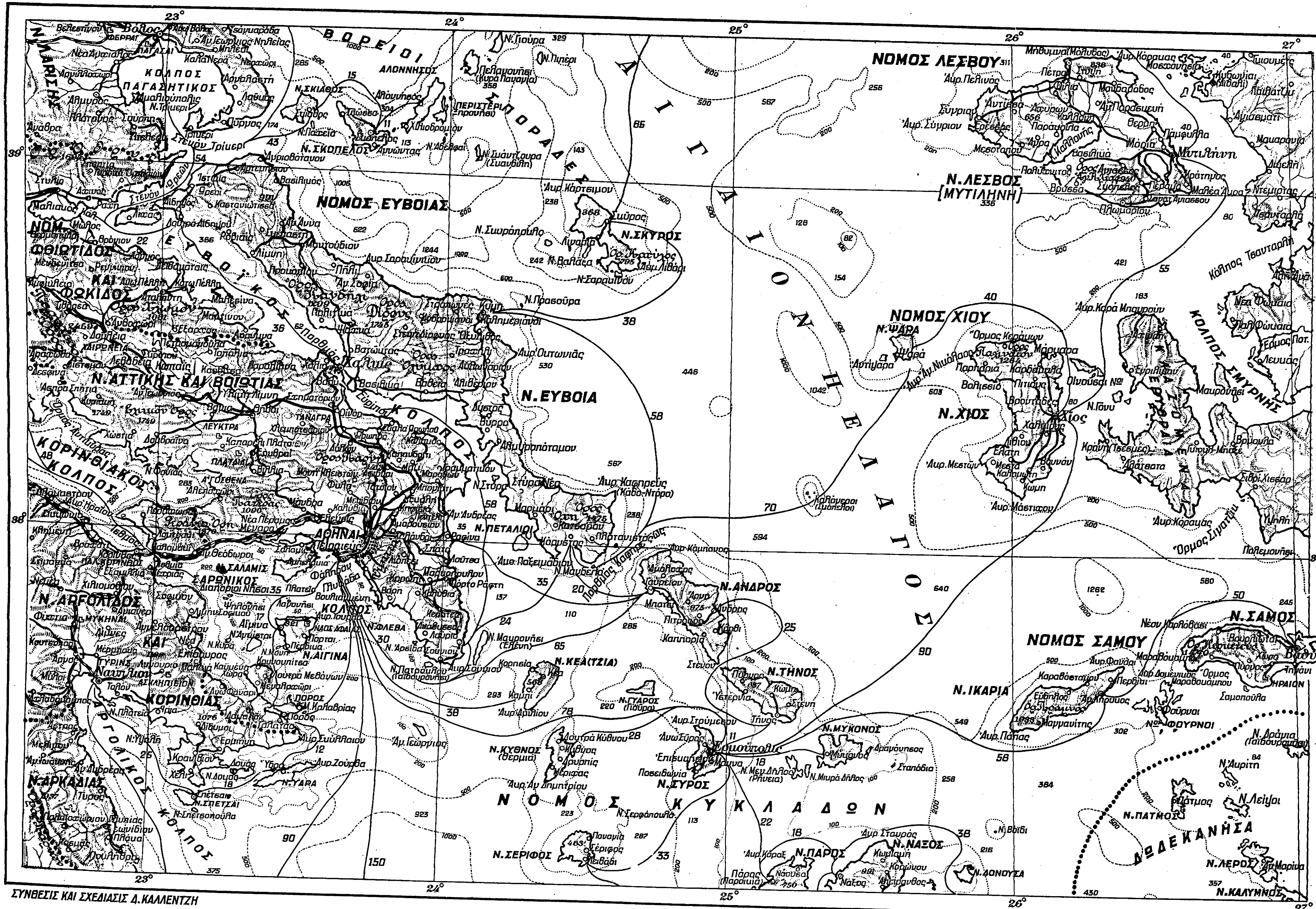

ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΙΣ Δ. ΚΑΛΛΕΝΤΖΗ

Digitized by Google

Digitized by Google

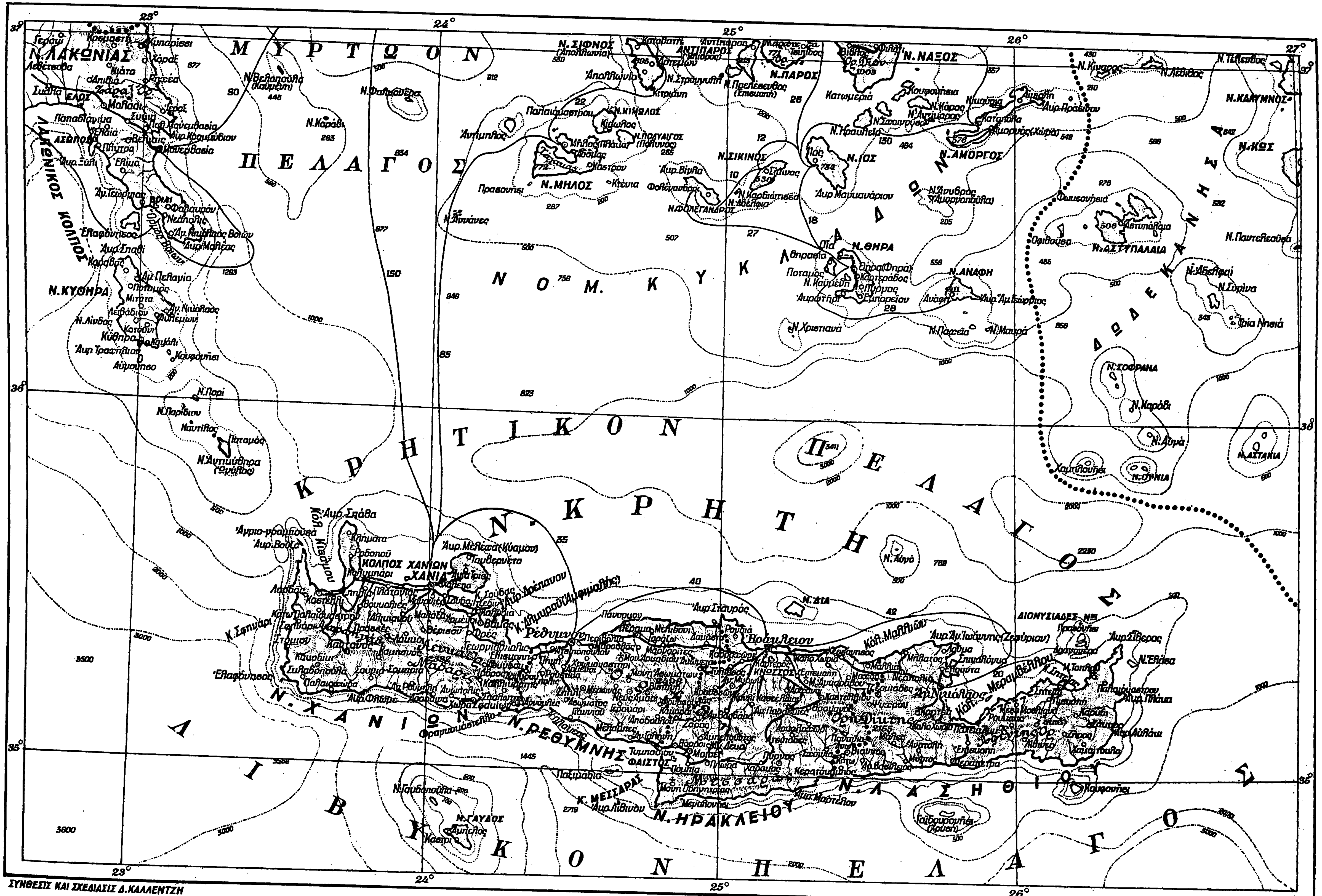

ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΙΣ Δ. ΚΑΛΛΕΝΤΖΗ

Digitized by Google

Digitized by Google

ἔναντι τῆς Μαραθουπόλεως, ἡ νῆσος *Πρώτη* (ἀρχ. *Πρώτη*), ἧς ἡ βορεία ἄκρα *Κεφάλι*, ἔχουσα πληθὺν ἀρχαίων ἐπιγραφῶν, τείνει νὰ ἀποκοπῇ τῆς λοιπῆς νήσου, ἡ δὲ νοτία *Οὐρά*, καὶ ὅρμοι *Κάτεργο* δυτικῶς καὶ *Παναγούλα* καὶ *Βουρλιὰ* ἀνατολικῶς. Νοτιώτερον 6 περίπου μίλια ἐκτείνεται ἡ νῆσος *Σφακτηρία* (παλαιότ. *Σφαγιὰ* καὶ ἀρχ. *Σφαγία*), ἧς ἀπόσπασμα ἡ νοτίως αὐτῆς νησὶς *Τσιχλῆ-μπαμπᾶ* *, σχηματίζουσαι φυσικὸν κυματοθραύστην πελώριον, κλείοντα ἀπὸ δυσμῶν τὸν ὡραῖον τῆς Πύλου κολπίζοντα λιμένα *Ναβαρῖνον*, ὅστις οὕτως ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸ ἀνοικτὸν πέλαγος διὰ τριῶν στομίων. Ἔτι 5 μίλια πρὸς Ν. ἡ συστὰς τῶν *Οἰνουσσῶν* (Μεσσηνίας) ἀποτελουμένη: ἐκ τῆς *Σαπιέντζας* *, εἰς τὴν νοτίαν ἄκραν τῆς ὁποίας μέγιστος φάρος καὶ ἧς ἡ βορεία ἄκρα ὀνομάζεται *Καρσὴ* ὡς ἀντικρύζουσα τὴν Μεθώνην (ἔχει ὡραῖον λιμένα *Πόρτο Λογγό*, ὃν πολλοὶ ταυτίζουν πρὸς τὸν *Φοινικοῦντα* τῶν ἀρχαίων), ζεύγους νησίδων *Δυὸ Ἀδέλφια* νοτίως τοῦ φάρου, τῆς νησῖδος *Ἁγία Μαριανή*, τῆς νήσου *Σχίζα* καὶ τῆς τριάδος βραχονησίδων *Ἀρνάτζι* ἐγγύτατα καὶ ἀνατολικῶς αὐτῆς. Ὑπὸ δὲ τὸν Ἀκρίταν (*κάπο Γκάλλο*) ζεῦγος νησίων τοῦ *Βενέτικο* ἀρχ. *Θηγανοῦσα*) καὶ τοῦ *Πετροκαράβου* ἢ *Αὐγό*. Ἐν τῷ Μεσσηνιακῷ (χάρτ. 682) μίαν μόνον ἀνώνυμον νησῖδα γνωρίζομεν πρὸ τῆς Καρδαμύλης, ἔχουσαν ἐκκλησίδιον, ἔξω δὲ καὶ ΝΑ. τοῦ κόλπου μεταξὺ *Κάβο Γκρόσσου* (ἀρχ. *Θυρίδες*) καὶ *Ματαπᾶ* (ἀρχ. *Ταινάρου*) ζεῦγος νησίδων *Καράβι* καὶ *Κενέστα*. Ἐν τῷ Λακωνικῷ (χαρτ. 3372) νησὶς *Κολοκυθιά*, ἐγγύτατα τοῦ μυχοῦ τοῦ φερωνύμου κόλπου, νησὶς *Μαραθονήσι* (ἀρχ. *Κρανάη*), ἑνωθεῖσα ἤδη πρὸς τὸ Γύθειον *, συστὰς βραχονησίδων *Τρίνησα* (ἀρχ. *Τρίνασος*) κατὰ τὸν ΒΔ. τοῦ κόλπου μυχὸν καὶ κατὰ τὸ ΝΑ. κέρας ἡ *Ἐλαφόνησος*. Ταύτην οἱ ἀρχαῖοι ὠνόμαζον *Ὄνου Γνάθον*, λόγῳ τοῦ χαρακτηριστικοῦ σχήματος τοῦ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν λιμένος της, τοῦ συγχρόνου *Σαρακήνικο*, τοῦ σχηματιζομένου μεταξὺ τῶν ἀκρωτηρίων *Φράγκος* καὶ *Ἁγία Μαρίνα*· κατὰ τὴν βορείαν ἄκραν της νησὶς *Πετρί*, κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν πλευράν της ζεῦγος νησίδων *Πορίχια*.

Θάλασσα Κυθήρων. Ἐν τῇ θαλάσσῃ ταύτῃ (χαρτ. 1685) ἡ νῆσος *Κύθηρα* (κοιν. *Τσερίγο*) μετὰ τῶν προσκειμένων εἰς αὐτὴν νησίδων καὶ ἡ *συστὰς τῶν Ἀντικυθήρων* (κοιν. *Λειοί*. ἀρχ. *Αἰγίλεια* καὶ *Αἴγιλα*). Τῶν Κυθήρων ἡ ἀκτογραφία, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ Β. καὶ κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου, ἔχει ὡς ἑξῆς: Ἀκρωτήριον *Μουδάρι* * ἢ *Σπαθὶ* (ἀρχ. *Πλατανιστοῦς*), ὅρμοι *Πλατεῖα*, *Ἄμμος*, *Ἁγία Πατρικία*, *Ἁγία Πελαγία*, νησὶς *Μαυρὶ* ἢ *Διακόφτι*, σχηματίζουσα ὁμώνυμον ὅρμον, νησὶς *Ὀφίδι*, ἀκρωτήριον *Σουρούμι*, ἡ ἀνατολικὴ τῆς νήσου ἄκρα, νησῖδες *Ἀντιδραγονέρα* καὶ *Δραγονέρα*, ἀκρωτήριον *Μοδώνι*, κόλπος *Ἁγίου Νικολάου*, ἐν ᾧ ἀγκυροβόλιον *Αὐλέμων** καὶ ἄκρα *Παλαιόπολι*, ἐγγὺς τῆς ὁποίας ἀρχαῖα ἴχνη, ἀκρωτήρια *Κοπέλα* ἢ *Τράσα κάβος* καὶ *Χονδρὸ* ἢ *Γκρόσσο*, μετὰ τὰ ὁποῖα ἐπίνειον *Καψάλι* * (ἀρχ. *Σκάνδεια*), ἀκρωτήριον *Τραχήλι*, νοτία τῆς νήσου ἐσχατιά, νησῖδες *Γρούνια*, ὅρμος *Μελιδόνι*, νησῖδες *Μακρονήσι καὶ Στρογγυλό*, *Λιμενάρια*, ἡ δυτικὴ ἐσχατιὰ τῆς νήσου, ὅρμος *Βαθὺ Αὐλάκι*, τόπος ἀποβιβάσεως πρὸς μονὴν Παναγίας Μυρτιδιώτισσας, ὅρμος *Μυλοποτάμου*, ἐγγὺς τοῦ ὁποίου θαυμάσιον σπήλαιον σταλακτιτῶν, καὶ νησῖδες *Ἀξίνες* πρὸ τοῦ ὅρμου, ἀκρωτήριον *Ρουφογιαλός*, ὅρμος *Ἅγιος Ἐλευθέριος* (παλ. *Παλληκάρι*), ἄκρα καὶ νησὶς *Πλάτανος*, ἄκρα *Καραβούγια* καὶ ὅρμος *Ρούτζουνας*, μεθ' ὃν τὸ ἀκρωτήριον *Μουδάρι*, ἀφ' οὗ ἠρξάμεθα τῆς περιγραφῆς. Ἡ *συστὰς τῶν Ἀντικυθήρων* περιλαμβάνει, ἀπὸ Β. πρὸς Ν., τὰς βραχονησῖδας *Βοθί*, *Πορί*, *Πορέτι*, *Ναυτίλος*, *Ψύρα* καὶ τὴν νῆσον *Ἀντικύθηρα* (κοιν. *Τσιριγότο*, ἢ *Λιός*, ἢ *Σιγιλιό*, ἀρχ. *Αἴγιλα*), ἥτις συστὰς ἀπαρτίζει σύνολον ὅλως ἄσχετον πρὸς τὰ Κύθηρα, δεδομένου ὅτι σημεῖα ἐπὶ τῶν παραλίων βράχων των πείθουν ὅτι ὅλα ὁμοῦ ὑπέστησαν, εἰς ἄγνωστον ἐποχήν, ἔξαρσιν κατὰ ἓν περίπου μέτρον ἀπὸ τὴν προτέραν των ἴσαλον στάθμην, ἥτις δὲν συνέβη εἰς τὰ Κύθηρα. Τῶν Ἀντικυθήρων ἡ ἀκτογραφία ἔχει ὡς ἀκολούθως: ἀκρωτήριον *Ἀπολυτάρες* ἢ *Ἀπολυταρία*, νοτία τῆς νήσου ἐσχατιὰ καὶ τοῦ πρὸ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, ὕφορμος *Σταυρωτός*, ἄκρα *Ἅγιος Γεώργιος** μεθ' ἣν ἄκρα *Βλυχάδα*, ΒΑ. καὶ ἐγγύτατα τῆς ὁποίας, εἰς βάθος 35 ὀργυιῶν, ἀνευρέθη ὁ ἀρχαιολογικὸς θησαυρὸς τῶν Ἀντικυθήρων (οὐχὶ δέ, ὡς σημειοῖ ὁ Νεράντζης ἐν τῷ χάρτῃ του τῶν Κυθήρων, εἰς τὴν ἄλλην ἄκραν *Βλυχάδα*, τὴν εὑρισκομένην ἐν τῷ ὅρμῳ τοῦ Ποταμοῦ), ἀκρωτήριον *Μπλεμπάδα*, τρεῖς νησῖδες *Θερμόνια*, ἄκρα *Παλαιόκαστρον*, ἐφ' ἧς ἠρειπωμένον φρούριον, ὅρμος *Ποταμὸς* καὶ χωρίον, ἀκρωτήριον *Ροβίθι*, ἀκρωτήριον *Κεφάλι*, ἡ βορεία ἄκρα της, καὶ ὅρμος *Καμαρέλλα* εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς νήσου.

Κρητικόν, Λιβυκὸν καὶ Αἰγύπτιον πέλαγος. Τὰ πελάγη ταῦτα, ἐν μέρει δὲ καὶ τὸ Καρπάθιον, περιβρέχουν τὴν μεγαλόνησον Κρήτην, ἧς ἡ γεωγραφικὴ ὑφήγησις, ἀπὸ τῆς ΒΔ. ἐσχατιᾶς της καὶ κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου (χάρτ. ἀγγλ.: 2536a, 2536b, 2715, 2724, 217, 1658, 3691, 1904, 2982, 2850, 1555 καὶ ἑλληνικὸς *Ν. Καλομενοπούλου*, «Νῆσος Κρήτη» 1897, ἔχει ὡς ἀκολούθως: Ἀκρωτήριον *Μποῦζα* ἢ *Γραβοῦσα* (ἀρχ. *Κώρυκον* ἢ *Κύμαρος* ἡ χερσόνησος, *Τρητὸν* δὲ ἡ ἄκρα αὐτῆς), οὗ πρόκεινται νησῖδες *Ἄγρια Γραμποῦσα**, *Γραμποῦσα* καὶ Δ. ΝΔ. *Ποντικονήσι* (ἀρχ. *Μυλαί*). Κόλπος *Κισσάμου* (ἀρχ. *Μυρτίλος*) μεταξὺ τῆς προηγουμένης χερσονήσου καὶ τῆς *Σπάδα*, ἐν τῷ ὁποίῳ πολλοὶ ὅρμοι, ὧν κυριώτεροι *Ἅγιος Σώστης* (ἀρχ. *Ἀγνεῖον*) κατὰ τὴν δυτικὴν ἀκτήν του, *Καστέλλι Κισσάμου* εἰς τὸν νότιον μυχόν του, καὶ *Ἅγιος Παῦλος* εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἀκτήν του. Ἀπὸ δὲ τῆς χερσονήσου *Σπάδα* (ἀρχ. *Τίτυρος*), ἀποληγούσης εἰς τὸ ἀκρωτήριον *Ροδωποῦ* (ἀρχ. *Ψακόν*), ἐκτείνεται πρὸς Α. *ὁ κόλπος τῶν Χανίων* (ἀρχ. *Κυδωνίας*), ἐν τῷ ὁποίῳ: ὅρμος *Καντζηλιέρης*, ὅρμος *Κολυμπάρι*, νησὶς *Θοδωροῦ* ἢ *Ἅγιος Θεόδωρος* (ἀρχ. *Ἀκοίτιον* ἢ *Κοίτη**), πόλις *Χανιὰ* καὶ λιμήν*, καὶ ἀκτὴ *Χαλέπας*. Μεθ' ὃ ὁ πρὸς τὸν κόλπον τῆς Σούδας ἰσθμός, ὁ συνάπτων τὴν περιορίζουσαν τὸν κόλπον ἐξ Α. χερσόνησον *Ἀκρωτήρι* (ἀρχ. *Κύαμον*) πρὸς τὴν Μεγαλόνησον, εἰς ταύτην δέ: ὅρμος *Καλαθᾶ*, ἀκρωτήρια *Μαυρομούρης*, *Τρυπητὴ* (ἡ βορεία ἄκρα), *Μαλέκα* ἢ *Μέλχα* (ἡ ΒΑ.), ὅρμος *Σκλόπα*, νησὶς *Παλιὰ Σούδα* ἢ *Μαράθι*, ἀφ' ἧς ἄρχεται ὁ *κόλπος τῆς Σούδας*, νησὶς *Σούδα** (ἀρχ. *Λευκαί*), ὅρμος *Ἅγιος Δημήτριος*, ἀκτὴ *Γυρίσματα* κατὰ τὸν μυχὸν τοῦ κόλπου, φρούριον *Ἰντζεδὶν* καὶ ἄκρον, ὅρμος *Δουλιανά*, ἀκρωτήριον *Δρέπανον** ἢ *Κεφαλᾶς*, ἀνατολικὸν κέρας τοῦ κόλπου τῆς Σούδας. Ἀπὸ τοῦ ἰδίου ἀκρωτηρίου ἁπλοῦται πρὸς Α. ἡ εὐρεῖα κόλπωσις τῆς *Ρεθύμνης* μέχρι τοῦ *Λιανοῦ Κάβου*, ἧς τὸ πρὸς δυσμὰς τμῆμα ὀνομάζεται *κόλπος τοῦ Ἁρμυροῦ* (ἀρχ. *Ἀμφιμαλής*)· ἐν αὐτῇ δὲ ὅρμος *Γεωργιούπολις* παρὰ τὸν Ἁρμυροπόταμον, οὗ πρόκεινται δύο νησῖδες, ὕφορμος *Μουσίλλα* (ἀρχ. *Δρήμια*), λιμὴν καὶ πόλις *Ρεθύμνου* (παλαιότ. *Ρετιμο*, ἀρχ. *Ρεθύμνη*), ὅρμος *Πάνορμος* (*Καστέλλι Μυλοποτάμου*), ἀκρωτήρια *Λιανὸς Κάβος* καὶ *Χονδρὸς Κάβος**, ὅρμος *Ρούμελη*, *Κάστρο Ρούμελης*, ὅρμος *Βαλῆ* (ἀρχ. *Ἀστάλη*) καὶ *Σίσες* νησὶς *Σταγινή*, ὅρμος *Φόδελε*, ἀκρωτήρια *Σταυρὸς** ἢ *Ἅγιος Σώστης* καὶ *Ροδγιὰ* (ἀρχ. *Δῖον*), ὅρμος *Φρασκιά*, ἀκρωτήριον *Παναγία*, ἀφ' οὗ ἄρχεται ὁ *κόλπος τοῦ Ἡρακλείου*, ἐν τῷ ὁποίῳ: ὅρμος *Παλαιόκαστρο* (*Κύταιον*), ἄριστος τεχνητὸς λιμὴν *Ἡρακλείου** (παλαιότ. *Μεγάλο Κάστρο*, *Κάντια*, *Χάνδαξ*) καὶ ἀκρωτήριον *Χερσόνησος*. Πρόκειται δὲ τοῦ κόλπου νῆσος *Σταντία* (ἀρχ. *Δία*), ἧς ἡ βορεία ἄκρα *Δία**, ἡ νοτία *Ἀπύρι**, ἡ δυτικὴ *Ροδαρᾶς*, κατὰ δὲ τὴν νοτίαν πλευράν της ὅρμοι *Ἅγιος Γεώργιος*, *Παναγία*, *Κάππαρη*, *Ἀγρελιά*, οἵτινες ἦσαν πολύτιμα ἀγκυροβόλια καταφυγῆς ὑπὸ βορείους ἀνέμους πρὸ τῆς κατασκευῆς τοῦ κυματοθραύστου τοῦ λιμένος Ἡρακλείου. Μετὰ δὲ τὴν ἄκραν Χερσόνησος, ὅρμοι *Τηγάνι*, *Σίσι*, *Μιλάτου* (ἀρχ. *Μίλητος;*) καὶ ἀκρωτήριον *Ἅγιος Ἰωάννης* ἢ *Ἀφορεσμένος κάβος** (ἀρχ. *Ζεφύριον*). Ἄρχεται δὲ ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου τούτου ὁ εὐρὺς *κόλπος τοῦ Μεραμπέλλου*, ἐν τῷ ὁποίῳ: χερσόνησος *Σπιναλόγγα* καὶ νησίον*, ὅρμος *Ἐλοῦντα* (*Ἰλοῦς*), νησίον *Κονίδα* ἢ *Κολοκύθα*, λιμὴν *Πόρου*, ἄκρα *Ἁγία Πορέ*, νῆσοι *Ἁγίου Ἀντωνίου* καὶ *Ἁγίου Νικολάου*, ὅρμος *Ἁγίου Νικολάου* (*Καμάρα*), ἀκτὴ *Παχειὰ Ἄμμος* (*Μινώα*), νησὶς *Κουνίδια*, ὅρμος *Θόλος*, ἀκρωτήριον καὶ νησὶς *Ψεῖρα*, νησὶς *Ἅγιος Νικόλαος*, ὅρμος *Μουλιανῶν*, ἄκραι *Λιόπετρα*, *Συρόξυλο*, ὅρμος *Φανερωμένη*, ἄκρα *Βαμβακιά**, ὅρμος, ἀκρωτήριον καὶ πόλις *Σητεία**, ἀκρωτήριον *Μαῦρο* καὶ ἀκρωτήριον *Σίδερος** (ἀρχ. *Σαμώνιον*), καθ' ὃ περατοῦται ἡ βορεία τῆς μεγαλονήσου πλευρά. Πρόκειται δὲ τοῦ κολπίζοντος ὅρμου τῆς Σητείας συστὰς *Διονυσιάδες* (νῦν *Γενισάδες*), ἐν τῇ ὁποίᾳ νῆσοι *Παξιμάδα** ἡ βορεία, *Παξιμαδάκια*, *Δραγονέρα* καὶ *Γιανισάδα* ἡ νοτία. Ἀλλὰ καὶ ἀνατολικῶς τοῦ ἀκρωτηρίου, σχηματίζοντος ὡραῖα ἀγκυροβόλια, πολλαὶ νησῖδες, ΝΑ. δὲ αὐτῶν ἡ νῆσος *Ἔλασα* ἢ καὶ *Μορένα* (ἀρχ. *Λευκὴ*) κατὰ τὴν ἀνατολικὴν τῆς νήσου πλευράν, ἔχουσαν τὴν ἀκόλουθον ἀκτογραφίαν: Ὅρμος *Ἐρημόπολις* ἢ *Παλαιόκαστρον* (ἀρχ. *Γράμμιον*), κόλπος *Γράντες* ἀπὸ νησῖδος *Γκράντες* (ἀρχ. *Ὀνησία*), τῆς μείζονος ἐν συστάδι εὑρισκομένῃ ἐντὸς τοῦ κόλπου, εἰς οὗ τὸν ΝΔ. μυχὸν τοποθετοῦν τὴν ἀρχαίαν *Ἴτανον*. Κλείει δὲ τὸν κόλπον ἐξ ἀνατολῶν ἡ χερσόνησος *Σαλμών* (ἀρχ. *Σαλμώνη* τῶν «Πράξεων τῶν Ἀποστόλων»), ἀπολήγουσα εἰς ἄκραν *Πλάκα* ἢ *Παλιόακρη*, νοτίως δὲ τῆς χερσονήσου ὁ κόλπος τῶν *Καρουμπῶν*, περατούμενος νοτίως εἰς τὸ ἀκρωτήριον *Τραγόσταβλος*, μεθ' ὃ ὅρμος *Παλιόκαστρον*, ὅπερ παρ' ἄλλων ταυτίζεται πρὸς τὴν Ἴτανον κατὰ τὰ δεδομένα τοῦ «Σταδιασμοῦ τῆς Μεγάλης θαλάσσης», μεθ' ὃν ἀκρωτήρια *Κάπο Ὑάλα*, *Ξερόκαμπος*, *Ζάκρο* (ἀρχ. *Ἄμπελος*), συστὰς νησίδων *Κάβαλλοι*, ἀκρωτήριον *Στρογγυλὸ* (εἰς παλαιοὺς γαλλικοὺς χάρτας: cap. Tronquillet), βραχονησῖδες *Κούμητα*, ἀκρωτήρια *Γουδεροῦ*, *Κακὴ Ἁλυκὴ* ἢ *Λαγκαδᾶς*, καὶ *Ἁγίων Σαράντα*, ΝΑ. τῆς μεγαλονήσου ἐσχατιά, καθ' ἣν συστὰς νήσων *Χριστιανές*, (*Στρογγυλό*, *Λαγονήσι*, *Κουφονῆσι** (ἀρχ. *Λευκὴ* ἢ *Ἄραδος*), ἐφ' οὗ ἐρείπια ρωμαϊκά, ὕφαλος *Σπόγγων* πρὸς Β. καὶ ἀνώνυμος βραχονησὶς πρὸς Ν. Κατὰ δὲ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς μεγαλονήσου, χωροῦντες πρὸς Δ., συναντῶμεν: ἀκρωτήριον *Αὐγούστου*, ὅρμους *Μακρύλλου* ἢ *Μακρυγιαλοῦ* καὶ *Καλοῦ Νεροῦ*, ἀκρωτήριον καὶ νησίον *Φωτιά*, ὅρμον *Ἱεραπέτρας** (ἀρχ. *Ἱερὰ Πύτνα*) καὶ πρὸ αὐτοῦ συστάδα *Γαϊδουρονήσων* ἢ *Χαλδερόνιοι*, ἀρχ. *Χρυσαῖ*, ἄκρα *Θεοφίλου*, ὅρμος *Ἀναποδάρη* ἢ τῆς *Ἄρβης* (ἀρχ. *Ἄλβη*), ἀκρωτήρια καὶ ὅρμοι *Κέρατο* καὶ *Τζούτζουρο* (ἀρχ. *Πρίανσος*), ἀκρωτήρια *Ἁλικαπόριθα*, *Μάρτελο* ἢ *Καμελιές*, *Λέων*, ὅρμος καὶ νησὶς *Σάλου* (ἀρχ. *Λασσαία*), ὅρμος καὶ νησία *Καλολιμνιῶνες* (ἀρχ. *Καλοὶ λιμένες* τῶν «Πράξεων τῶν Ἀποστόλων»), ἀκρωτήρια *Μάρκελλο* καὶ *Λίτινος* (ἀρχ. *Λισσὴν* καὶ *Βλισσὴ* ἄκρα, παλαιότ. *Λέτιμα* καὶ *Θεοδοσία*), ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἁπλοῦται πρὸς Δ. ὁ κόλπος τῆς *Μεσσαρᾶς*. Ἐν αὐτῷ δ' ὅρμοι *Κάμβρου*, *Μάταλλον* (ἀρχ. *Μάταλλα*), *Διβάκι*, *Ἅγιος Γαλήνης** (ἀρχ. *Σουλία*), ἀκρωτήριον *Μέλισσα* (ἀρχ. *Ψύχιον*) καὶ νοτίως αὐτοῦ νησῖδες *Παξιμάδια* (παλ. *Κάμπρες*, ἀρχ. *Λητῶαι*), ὅρμοι *Ἁγία Φωτιά*, *Πλακιὰ* (ἀρχ. *Λάμων*), *Παλιόκαστρο* (ἀρχ. *Ἀπολλωνία*), *Πόρτο Λουτρὸ* ἢ *Σφακιανὸς* (ἀρχ. *Φοῖνιξ* ἢ *Φοινικοῦς*), ἀκρωτήριον *Μοῦρος* καὶ *Πλάκα* (ἀρχ. *Ἑρμαῖον*), ὅρμοι *Ἁγία Ρούμελη* (ἀρχ. *Τάρος*), *Ἅγιος Ἰσίδωρος* (ἀρχ. *Ποικιλασσός*), *Σούγιας* (ἀρχ. *Συΐα*), ἀκρωτήριον *Φλομὲ* (ἀρχ. *Λισσός*), *Σέλινο Καστέλλι** (ἀρχ. *Καλαμύδη*) ὅρμος *Παλιόχωρας*, ἀκρωτήρια *Τραχήλι* καὶ *Κριοῦ* (ἀρχ. *Κριοῦ Μέτωπον*), ὅρμος *Ἅγιος Μάμας* (ἀρχ. *Βίεννον*), οὗ πρόκεινται νοτίως νησίον καὶ βράχοι *Ἐλαφονήσι** (ἀρχ. *Ἰουσάγουρα* καὶ *Μουσαγόραι*), ὅρμος *Ἁγία Τριάδα* (ἀρχ. *Ἰναχώριον*), ἀκρωτήριον *Καραβούτας* (ἀρχ. *Χερσόνησος*), ὅρμος *Σφηνάρι* (ἀρχ. *Ράμνος*), καὶ νησύδρια ἐν αὐτῷ ἄσημα, χερσονησώδης ἀπόφυσις *Κάβο Ἀκτή*, νησὶς *Πρασσονήσι* (ἀρχ. *Μέση*), λιμὴν *Κουτρὶ* (ἀρχ. *Φαλάσαρνα*) καὶ νησῖδες *Πεταλίδες* καὶ χερσονησὶς *Τηγάνι*, σχηματίζουσα μετὰ τῆς νήσου *Γραμπούσας* ὡραῖον λιμένα ΝΔ. τοῦ ἀκρωτηρίου *Μπούζα*, ὅθεν ἠρξάμεθα τῆς περιγραφῆς. Νοτίως δὲ τῶν Σφακίων, ἐν τῷ Λιβυκῷ πελάγει, ἡ συστὰς *Γαυδονήσια*, ἀποτελουμένη ἐκ τῆς *Γαύδου** (παλαιότ. *Γκότζο*, ἀρχ. *Κλαυδία*) καὶ τῆς *Γαυδοπούλας* (παλ. *Ἀντιγκότζο*, ἀρχ. *Ὀφιοῦσσα*). Τῆς πρώτης τούτων, ἥτις καὶ κατοικεῖται, ἡ ἀκτογραφία εἶναι: *Καμαρέλλα* ἡ νοτία ἄκρα, *Πουδουράκι* ἡ δυτική, *Ἅγιος Ἰωάννης* ἡ βορεία, *Σαρακήνικο* ἡ ΒΑ., *Ζοῦρο* ἡ ἀνατολική, *Ἅγιος Φωκᾶς* ἡ ΝΑ., ὅρμοι της δέ, κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν *Κορφοί*, κατὰ τὴν ΝΔ. *Γουλέτα* καὶ *Κουτρί*, κατὰ τὴν ΒΔ. *Λαύρακας* καὶ κατὰ τὴν ΒΑ. *Ἅγιος Κωνσταντῖνος*.

Νότιον Αἰγαῖον. Αἱ δυτικῶς τοῦ μεσημβρινοῦ τοῦ Σουνίου (χάρτ. 1685 καὶ 2836 a). Διὰ τὴν μνείαν τῶν νήσων τοῦ νοτίου Αἰγαίου δέον νὰ διαστείλωμεν αὐτὰς εἰς δύο κατηγορίας: τὰς δυτικῶς τοῦ μεσημβρινοῦ τοῦ Σουνίου καὶ τὰς ἀνατολικῶς αὐτοῦ, ἤτοι τὰς *Κυκλάδας*, τὴν *Ἰκαρίαν*, τὴν συστάδα τῶν *Φούρνων* καὶ τὴν *Σάμον*. Ἡ ἀπὸ Μαλέας μέχρι τοῦ μυχοῦ τοῦ Ἀργολικοῦ ἀκτὴ τρεῖς μόνον βράχους παρουσιάζει, ὧν μόνον ὁ προσκείμενος τῇ ἀκτῇ τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς ἔχει ὄνομα (*Ἅγιος Φωκᾶς*). Ἐν τῷ μυχῷ τοῦ κόλπου καὶ πρὸ τοῦ Ναυπλίου ἡ νησὶς *Μποῦρτζι*, κεκαλυμμένη ὑπὸ τοῦ ἐπ' αὐτῆς ἐνετικοῦ φρουρίου· παρακολουθουμένης δὲ πρὸς νότον τῆς ἀργολικῆς ἀκτῆς, νησὶς *Τολὸ* μετὰ λιμένος, πρὸ τοῦ ὁποίου νησὶς *Δασκάλια*, νῆσοι *Πλατειὰ* πρὸ τοῦ λιμένος Χαϊδάρι, *Ψηλὴ* πρὸ τοῦ λιμένος *Βουρλιά*, *Κοιλάδια** πρὸ τοῦ ἐπινείου τοῦ Κρανιδίου, *Κόρακας* πρὸ τοῦ ὁμωνύμου ἀκρωτηρίου, *Χηνίτσα* δεξιᾷ τοῦ στομίου τοῦ Πορτοχέλι καὶ κατόπιν ἡ *συστὰς τῶν Σπετσῶν* (χάρτ. 1525), περιλαμβάνουσα τὴν νησῖδα *Μπρούμπουλο* ΒΔ., *Σπετσοπούλα* (ἀρχ. *Ἀριστερά*), *Μικρονήσι*, *Ἅγιος Ἰωάννης*, ἐν τῷ κέντρῳ δὲ τὴν νῆσον τῶν *Σπετσῶν* (ἀρχ. *Πιτυοῦσσα* καὶ *Τυπάρηνος*), ἧς ἀκρωτήρια *Σουρμπούτι* εἰς τὸ μέσον τῆς βορείας ἀκτῆς *Φανάρι**, *Μαυρόκαβος* ΝΑ., *Ζάστανο* νότιον, καὶ ὅρμοι *Ζογιοργιὰ* εἰς τὴν βορείαν ἀκτήν, *Ἥμερος Ἄμμος* εἰς τὴν ΒΑ., μεθ' ὃν τὸ *Λιμάνι**, ὁ παλαιὸς τῶν Σπετζῶν λιμήν, *Ἁγία Μαρίνα* καὶ *Ἅγιοι Ἀνάργυροι*. ΝΔ. τῆς Σπετσοπούλας τὰ ἀκρωτήρια *Μπρακίτζι*, *Ἅγιος Ἰωάννης* καὶ *Καμίνι* τὸ ΝΔ. Ἕπεται ἡ συστὰς τῆς *Ὕδρας*, περιλαμβάνουσα τὴν *Ὕδραν* (ἧς ἡ ἀκτογραφία: Ἀκρωτήρια *Ζούρβα** πρὸς Α., *Ρήγας* πρὸς Ν., *Μπίστης* πρὸς Δ., *Ντάπια** εἰς τὸ μέσον τῆς βορείας ἀκτῆς· ὅρμοι *Ζωοδόχος Πηγὴ* δυτικῶς τῆς Ζούρβας, *Μανδράκι* πρὸς Α. τῆς Ντάπιας, *Παλαμιδᾶς* καὶ *Μῶλος* κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τῆς νήσου, τῆς *Νήσιζας* καὶ τῆς *Λιμνιόνιζας* κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν της), τὰς προσκειμένας εἰς τὴν βορείαν ἀκτήν της νησῖδας *Καμίνι*, *Παλαμιδᾶς*, *Κιβωτός*, *Ἐρημονήσι*, *Πετάσι*, *Ποντικονήσι*, καὶ τὴν κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν της *Νήσιζα*. Τὴν ὑποσυστάδα *Τρίκκερα* (ἀρχ. *Τρίκρανα*): *Σταυρός*, *Ἀλέξανδρος*, *Βέντζα*, *Δισάκι*, *Καρτέλι*, *Στρογγυλό*, *Δράπι*, *Τρίκκερο*. Τὴν νῆσον *Δοκὸς* (ἀρχ. *Ἀπεροπία*), ἧς ἀκρωτήρια *Λαλαγιώργης* πρὸς Α., *Μαρμαρόκαβος* πρὸς Β., *Μουζάκη* πρὸς Δ. καὶ *Φανάρι** πρὸς Ν., κολπίζων ὅρμος *Σκίντος* πρὸς Β. καὶ πρὸς Δ. τὸ *Λιμάνι τοῦ Δοκοῦ*, ὅπου συνοικισμός. Παράκεινται δὲ τῇ ἀκτῇ τῆς Ἑρμιονίδος νησῖδες *Τηγάνι*, βορείως τοῦ ἀκρωτηρίου *Μιλιανός*, *Κάπαρη*

Digitized by Google

νοτίως τοῦ λιμένος Καστρί, *Σίπια* δυτικῶς τοῦ Σκυλλαίου ἄκρου, ὅπερ προεκτείνουν αἱ νησῖδες *Τσελεβίνια*: *Ἰζελέρι* ἡ δυτική, *Τσελεβίνι* ἡ ἀνατολική. Μεθ' ὃ ΒΑ. καὶ ἐν τῷ κόλπῳ τοῦ Μοναστηριοῦ νησῖδες: *Μπούρτζι* ἢ *Κάστρο τοῦ Ἔϊδεκ*, *Τηγάνι*, *Μώδι* ἢ *Λιοντάρι*, καὶ ἡ νῆσος τοῦ *Πόρου*, ἀποτελεσθεῖσα ἐκ δύο συνενωθεισῶν ποτε νήσων, τῆς βραχώδους *Σφαιρίας* πρὸς Ν. καὶ τῆς *Καλαυρίας* πρὸς Β., χωρισθεισῶν δὲ κατ' οὐσίαν διὰ τοῦ *αὔλακος τοῦ Προγυμναστηρίου*: Ὅρμοι *Ἁγίας Παρασκευῆς* πρὸς Β., *Μοναστηρίου* ΝΑ., λιμὴν *Πώγωνος* μεταξὺ νήσου καὶ Πελοποννήσου πρὸς Δ. τοῦ *πόρου Γαλατᾶ*, *λιμὴν Ναυστάθμου* ἢ *Προγυμναστηρίου* κατὰ τὸν ΒΑ. μυχὸν τοῦ λιμένος, *Βίδι* ἢ *Κακουράτι* (ἀρχ. *Κελένδερις*) κατὰ τὸν δυτικὸν μυχὸν καὶ εἰς τὴν πελοποννησιακὴν ἀκτήν, *Νεώριον* ἢ *Ρωσικὸς Ναύσταθμος*, ἀριστερᾷ τῷ εἰσπλεύσαντι διὰ τοῦ βορείου στομίου, οὗ ἡ ἀριστερᾷ τῷ εἰσπλέοντι ἄκρα ὀνομάζεται *Ντάνα**, καὶ ὅρμος *Σκέλη* κατὰ τὸν μυχὸν τοῦ ὅρμου Μοναστηρίου, ἀμφίπυγος πρὸς τὸν λιμένα Ναυστάθμου, πρὸς ὃν συνδέεται διὰ διώρυγος. Ἀκολουθοῦντες δὲ τὴν ἀκτὴν τῆς Ἐπιδαυρίας (χάρτ. 1514), ἀφοῦ ἀφήσωμεν δεξιᾷ τὰς νησῖδας *Πλατειὰ* καὶ *Πετροκάραβο*, μεταξὺ Πόρου καὶ Αἰγίνης εὑρισκομένας, ἀριστερᾷ δὲ τὴν χερσόνησον τῶν Μεθάνων, εὑρίσκομεν τὰς νησῖδας *Τραχήλι* καὶ *Πετρονήσι*, ἀποτελούσας τὰ κέρατα του *Κόρφου* τοῦ Σοφικοῦ, καὶ τὰς *Ὀβριὸς* καὶ *Πλατειὰ* παρὰ τὴν νοτίαν ἀκτὴν τοῦ *κόλπου τῶν Κεγχρεῶν*. Μεγάλη συστὰς νήσων τοῦ Σαρωνικοῦ, ἡ *συστὰς τῆς Αἰγίνης*, περιλαμβάνουσα τὰς δύο προμνησθείσας *Πλατειὰ* καὶ *Πετροκάραβο*· τὴν νῆσον *Μουὴν** κατὰ τὴν διεύθυνσιν της χερσονήσου τῆς Πέρδικας· τὴν *ὑποσυστάδα τοῦ Ἀγκιστρίου* περιλαμβάνουσαν τὸ *Ἀγκίστρι* (ἀρχ. *Κεκρυφάλεια*), τὴν *Μετόπην* μεταξὺ ΒΑ. ἄκρας του καὶ τοῦ λιμένος Αἰγίνης, τὴν *Κικρὴν* καὶ τὴν *Δωροῦσαν* κατὰ τὴν ΝΔ ἄκραν του, τὴν *Κυρὰν* καὶ δυτικῶς αὐτῆς *Σπαλαθρονήσι*· τὴν ὑποσυστάδα τῶν *Διαπορίων* (ἀρχ. *Διαπόριοι*), περιλαμβάνουσαν τὰς *Λιθοῦ* ΝΑ. *Τραγονήσι* νοτίαν, *Ἅγιος Θωμᾶς* δυτικήν, *Ἅγιος Ἰωάννης* βορείαν, *Μολάδι* ἀνατολικὴν καὶ *Πουτσῆς* ἐν τῷ κέντρῳ· τὴν ὑποσυστάδα *Πεντανησία*, περιλαμβάνουσαν τὴν *Ὑψηλήν*, τὴν *Ἀναγνώστης* καὶ δύο ἄλλας, *Μπενίσης* ὀνομαζομένας, κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν της, τὴν *Στακτορρόδην* καὶ τὴν *Πλατειάν*· τὴν ὑποσυστάδα *Λαγοῦσες* (ἀρχ. *Ἐλεοῦσαι*), περιλαμβάνουσαν τὴν *Λαγοῦσαν** καὶ τὰς δυτικῶς αὐτῆς *Πετρί*, *Κατσούλα* καὶ *Πέρκαν*· τέλος τὴν νῆσον *Αἴγιναν* καὶ τὸ *Ἀγκίστρι*. Οὕτως ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῆς ΒΔ. ἄκρας της *Πλακάκια** ἢ *Ἅγιοι Ἀπόστολοι* πρὸς Α. καὶ Ν. καὶ Δ.: ἄκρα *Λιβάδια*, ὅρμοι *Ἅγιοι Ἀνάργυροι*, *Μοῦλος*, *Σουβάλα*, *Βαγία*, νησὶς *Νηοῖδα* ἢ *Ζωοδόχος Πηγή*, ἀκρωτήριον *Τοῦρλος*· βραχονησῖδες *Τοῦρλος* ἢ *Ἀπόνησο*, ἄκρα *Ἁγίας Μαρίνας*, κόλπος *Ἁγίας Μαρίνας* καὶ ὅρμος, ἀκρωτήριον *τοῦ Πενῆντα τὰ Βράχια*, ὅρμος *Τσούλιντρας*, ὅρμος *Πόρτες*, ὅρμος *Λιβαδάκι*, ἀκρωτήρια *Ἅγιος Ἀντώνης* καὶ *Μάντη*, ὅρμος *Κῆποι*, ἀκτὴ *Κάτω Βόδι*, ὅρμος *Λυγέα*, ἀκρωτήριον *Πύργος*, ἡ νοτία τῆς νήσου ἐσχατιά· ὅρμοι *Μουριώτη*, *Σάρπα*, χερσονησώδης προβολὴ *Πέρδικα*, ἐν ᾗ ἀκρωτήριον *Ἅγιος Σώζων*, ὅρμος *Γενέσιον τῆς Θεοτόκου*, ἡ *Πέρδικα*, ἀκρωτήριον *Μύλος* ἢ *Πέρδικα*, ὅρμοι *Καριώτη*, *Προφήτου Ἠλία*, *Μουντή*· ἀπὸ δὲ τῆς Πέρδικας ἁπλοῦται κόλπος τῆς *Περιβόλας* ἢ τοῦ *Μαραθῶνος*, οὗ τὸν ἀνατολικὸν μυχὸν ἀποτελεῖ ἡ ἀκτὴ *Κακοπέρατο*, τὸν ΒΑ. ἡ ἀκτὴ *Μαραθώνα* καὶ τὸν βόρειον τὸ ἀγκυροβόλιον *Ἁγίου Βασιλείου* ἢ *Περιβόλας*· μεθ' ὃν ἀκρωτήριον *Παλαιόπυργος* (ἀρχ. *Ἀώνη*), ἄκραι *Ἅγ. Ἰωάννης*, *τοῦ Στρατηγοῦ*, *Ἁγία Εἰρήνη*, *Μύλος* ἢ *Συριώτη*, κυματοθραύστης *Κὲ** ἢ *Μπούρτζι*, λιμὴν *Αἰγίνης* καὶ πόλις, κυματοθραύστης *Ἁγίου Νικολάου Θαλασσινοῦ**, ἀκρωτήριον *Κολώνας* ἢ *Σκανδεριώτου*, ἀκτὴ *Μπενιζέλου* (Ζαΐμη) καὶ ἀκρωτήριον *Πλακάκια*, ὁπόθεν ἠρξάμεθα τῆς περιγραφῆς. Ἡ Μεγαρικὴ ἀκτὴ στερεῖται νήσων μέχρι τῶν Μεγάρων, πρὸ τῶν ὁποίων ἡ *Πακὴ* καὶ τὸ *Πακιάκι*, πρὸ δὲ τοῦ στομίου τοῦ πορθμοῦ τῆς Τρούπικας (τοῦ χωρίζοντος τὴν Μεγαρίδα ἀπὸ τῆς Σαλαμῖνος) νησῖδες *Ρεβιθοῦσα* καὶ *Τρούπικα*. Ἡ ἀκτογραφία (χάρτ. ἀγγλ. 1657) τῆς ἐπακολουθούσης νήσου *Σαλαμῖνος* (κοιν. *Κούλουρη*), ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ νότου καὶ κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου, ἔχει ὡς ἀκολούθως: *Κόγχη** ἡ νοτία τῆς νήσου ἐσχατιά, ἡ τὴν Αἴγιναν ἀντικρύζουσα, καὶ ἀκτὴ *Λαμπρινός*, *Κανάκια* ἀκρωτήριον, ὅρμος καὶ νησίς· ἀκρωτήριον *Πετρίτης*, ΝΔ. κέρας τοῦ *κόλπου τῆς Κούλουρης*, οὗ ὁ ΝΔ. μυχὸς ὅρμος *Μούλκι*, ὁ δὲ ΒΑ. ὅρμος *Σαλαμῖνος* καὶ πόλις, καὶ ὁ βόρειος ὅρμος *Τοῦρλος*, μετὰ τὸν ὁποῖον ἀκρωτήριον *Τρούπικα*, ΝΔ. κέρας τοῦ φερωνύμου ὅρμου· ἄκρα *Πέραμα*, βόρειον κέρας τοῦ ὅρμου τῆς *Τρούπικας*, ὅρμος *Φανερωμένης*, εἰς οὗ τὸ νότιον σκέλος ἡ φερώνυμος μονή. Μετὰ δὲ τὸν ὅρμον ἀκτὴ πευκόφυτος, προεκτεινομένη ΒΑ. ὑπὸ τῆς νησῖδος *Λέρος*, οὔσης ἀποσπάσματος τῆς νήσου καὶ χρησιμευούσης διὰ τὴν διαφύλαξιν τῶν πυρομαχικῶν ἐν εἰδικαῖς πυριταποθήκαις. Ἀντικρύζει δὲ αὐτὴν τὸ κατὰ τὴν ἀκτὴν *Σκαραμαγκᾶ* ζεῦγος νησίδων *Κυράδες* (*Φαρμακοῦσα*) καὶ τὸ νοτίως αὐτῶν νησίον *Ἀρπηδόνι*. Ἀποτελεῖ δὲ τὴν ΒΑ. ἄκραν τῆς Σαλαμῖνος ὀρθόπαγος, *Ἀράπης* καλούμενος, ὡς καὶ ἡ ἄκρα καὶ ὁ ὑπ' αὐτὸν ὅρμος, ὅπου ὁ *ναύσταθμος Σαλαμῖνος**, νοτιώτερον δὲ ὀλίγον ὁ ὅρμος *Παλούκια*, οὗ ὁ μυχὸς *Ἁγία Βαρβάρα* καὶ δυτικῶς αὐτοῦ ὕψωμα *Ἅγιος Λαυρέντιος*, νησὶς *Ἅγιος Γεώργιος* ἢ *Λοιμοκαθαρτήριον*, ἀπὸ τοῦ σκοποῦ δι' ὃν διετέθη, ἀκτὴ *Καματερό*, ἀκρωτήριον τῆς *Ὑπαπαντῆς* ἢ τοῦ *Μύλου*, ὅρμος *Ἀμπελακίων* ἢ *Ἁγίας Τριάδος*, εἰς οὗ τὸν ΒΔ. μυχόν, παρὰ τὸν *Ἅγιον Θεολόγον*, ἴχνη ἀρχαίου ναυστάθμου, καὶ χερσονησώδης ἄκρα *Κυνόσουρα* (ἀνακτήσασα τὸ ἀρχαῖόν της ὄνομα ἀντὶ τῶν παλαιοτέρων *Κάβο Βάρβαρος* καὶ *Σεντούκια*), ἥτις σχηματίζει πρὸς νότον τὸν ὅρμον *Σελήνια* ἢ *Ἅγιος Νικόλαος*, καὶ συστὰς νησίων *Προφήτης* (ἢ καὶ *Σκρόφες* ἢ καὶ *Σαλιάρης*, ἐπισήμως *Χοιράδες*), *Ἀταλάντη* καὶ *Ψυττάλεια**, ἧς ἡ ὑπὸ τὸν φάρον ἀκτὴ ὠνομάσθη ἐπισήμως *Ἀμεινίου ἄκρα*, ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ σαλαμινομάχου· ἐπὶ τῆς νήσου τάφοι πολλοὶ ξένων ἀξιωματικῶν τοῦ ναυτικοῦ καὶ Ἑλλήνων, ἐκ τῶν πρώτων οἰκιστῶν τοῦ Πειραιῶς, ὡς καὶ πυροβολεῖα, εἰς δὲ τὸ ὑψηλότερον σημεῖόν της τὸ μνημεῖον τοῦ «Ἀφανοῦς ναύτου». Ἐπανερχόμενοι διὰ τοῦ *Πόρου Αἰγινητῶν*, ὡς ἐπισήμως ὠνομάσθη τὸ βορείως τῶν νήσων τούτων καὶ νοτίως τῆς Κυνοσούρας ἀμφίγειον, εὑρίσκομεν τὴν *Τροπαίων ἄκραν* (ὡς ὠνομάσθη ἐπισήμως), ὅρμον *Τοῦρλα*, ὅρμον *Κακαβίλη*, ἀκρωτήριον *Περανή*, ὅρμον *Περανός*, ἐν ᾧ νησὶς *Πέρα*, ἄκραν *Μερτζάνη* καὶ ἀκρωτήριον *Κόγχη**, ὁπόθεν εἴχομεν ἀρχίσει. Εἰς τοὺς παραπλέοντας δὲ τὴν Ἀττικὴν πρὸς τὸ *Σούνιον*, νησὶς (παλαιότερον *Τσοκαρόπουλου*, νῦν ἀνώνυμος) πρὸς τὸ νότιον κέρας τοῦ Τουρκολιμάνου, νησῖδες *Μυρμήγκια*, *Ἀλυκῆς*, *Κατραμόνησο* ἢ *Πράσσο* (ἀρχ. *Ὑδροῦσα*) καὶ ὕφαλοι κατέναντι τῆς *Παλιᾶς Βάρης* (νῦν *Βούλα*), ἐν αἷς καὶ ἡ *Κακουλίδη*, ἀπὸ τοῦ ἀνακαλύψαντος αὐτὴν Γ. Κακουλίδου, νησῖδες *Καβουρονήσι*, *Κασσίδης* κατὰ τὴν ἄκραν *Λομβάρδα*, *Φλέβες** ἀρχ. *Φάβρα*), σχετικῶς πελαγία, ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Βάρης *Λητώ*, *Ἄρτεμις* καὶ *Ἀπόλλων* (Latona, Diana, Apollo, ὑπὸ τῶν Ἄγγλων ὑδρογράφων πιθανῶς λαβοῦσαι τὰ ὀνόματα ταῦτα), νοτιώτερον δὲ *Κακό*, *Πόρνη*, *Ρακώδη*, *Ἀρσίδα* (ἀρχ. *Ἐλεοῦσα*), *Γαϊδουρόνησο* (ἀρχ. *Πατρόκλου Χάραξ*) καὶ ἐν τῷ ὅρμῳ Σουνίου, δυτικῶς τοῦ ναοῦ, νησὶς *Ἀρχή*. Πελαγία δέ, 10 περίπου μίλ. νοτίως τοῦ Σουνίου, νῆσος ἀπόκεντρος ἐξαιρετικῶς δυσανάβατος, ὁ *Ἅγιος Γεώργιος**, *Βόλβινα* ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὀνομαζομένη, νῦν δὲ κοινῶς *Σὰν Τζώρτζη*, ἐκ τῆς ἰταλικῆς ὀνομασίας της *Σὰν Τζώρτζιο ντ' Ἀρντόβα* κατὰ παλαιοὺς χάρτας καὶ *Σὰν Τζιόρτζιο ντ' Ἄρμπορα* κατὰ νεωτέρους· εἰς ἐνετικοὺς χάρτας φέρεται καὶ ὡς *Καπέλλο ντὶ Καρντινάλε*, λόγῳ τοῦ σχήματος, ὅπερ ἐμφανίζει ἐν ἀπόπτῳ ἡ διαγραφή της.

Κυκλάδες (χάρτ. ἀγγλ. 2536 a). Τῆς ἐπισημοτάτης ταύτης συστάδος τὴν περιγραφὴν ἀρχίζομεν ἀπὸ τῆς *Ἄνδρου* καίτοι περιεχομένης ἐν τῷ μέσῳ Αἰγαίῳ μᾶλλον ἢ ἐν τῷ Νοτίῳ Αἰγαίῳ, καὶ χωροῦμεν βουστροφηδόν. Χωρίζεται δὲ αὕτη ἀπὸ μὲν τῆς Εὐβοίας διὰ τοῦ *διέκπλου τοῦ Καφηρέως*, ἀπὸ δὲ τῆς Τήνου διὰ τοῦ στενοῦ *Στενὸ* καὶ παρουσιάζει τὴν ἀκόλουθον ἀκτογραφίαν: ἀκρωτήριον *Καμπανὸς* ἡ βορεία τῆς νήσου ἐσχατιά, ὅρμος *Γιόρκο* ἀμέσως ΝΑ. τοῦ προηγουμένου, ἀκρωτήριον *Ἀρτεμίδι*, κόλπος *Βιτάλι*, εἰς οὗ τὸν βόρειον μυχὸν ὁ ὅρμος *Μακρυγιάλι*, ἀκρωτήριον *Γριά** ἡ ἀνατολικὴ ἄκρα τῆς νήσου, ὕφορμος *Ἄχλα* ἐπίνειον τῆς *Βουρκωτῆς*, ἄκραι *Λύδι*, *Κούρβουλο*, ὅρμος καὶ λιμὴν *Κάστρο*, οὗ πρόκειται βραχονησὶς *Τουρλίτης**, χωρίζουσα τὸν λιμένα τῆς πόλεως ἀμφιδύμως ὡς πρὸς τὸν ὅρμον *Παραπόρτι*, ἀκρωτήριον *Ἀκαμάτης*, ὅρμος *Κορθίου*, ἄκρα *Φράγελο* ἢ *Κάτω Κόσμος* ΝΑ. τοῦ ὅρμου κέρας, *Κάβο Στενό*, ἡ νοτία τῆς νήσου ἐσχατιά. Ἐπὶ δὲ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς νήσου καὶ ἀπὸ νότου, ἄκραι *Πετράγκαθο*, *Θουρίδα*, ὅρμος *Παλαιόπολις*, εἰς οὗ τὸν μυχὸν τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἄκραι *Διακόφτης*, *Καστρί** ἀριστερᾷ τῷ εἰσπλέοντι τὸν λιμένα *Γαυρείου* (μεσαιων. *Γαυρολέων*, κοιν. *Γαβριό*), ἀκρωτήριον *Κολώνα*, ὅρμος *Μπατσί*, ἄκραι *Ἅγιος Σώστης* καὶ *Πύργος* καὶ ὅρμος φερώνυμος, ἀκρωτήριον *Φάσσα** ΒΔ. τῆς νήσου ἐσχατιά, ἐφ' ἧς φάρος, ὁ πρῶτος καταδιοπτρικὸς καὶ περιστροφικός, τοποθετηθεὶς ἐν Ἑλλάδι, μεθ' ὃ ὁ *κάβο Καμπανός*, ἀφ' οὗ ἠρξάμεθα.

Ἡ *Τῆνος* (χάρτ. 1815), χωριζομένη ἀπὸ μὲν τῆς ΒΔ. αὐτῆς Ἄνδρου διὰ τοῦ στενοῦ Στενό, ἀπὸ δὲ τῆς ΝΑ. κειμένης Μυκόνου διὰ τοῦ διέκπλου τοῦ Τσικνιᾶ, ἔχει τὴν ἑξῆς ἀκτογραφίαν: νησὶς *Δύσβατο** καὶ βραχονησὶς *Καλόγερος* ἐν τῷ Στενῷ. Ἀκρωτήρια *Περατὴ* ἡ βορειοδυτικὴ ἐσχατιά, *Ἄξενο* ἀνατολικῶς τοῦ προηγουμένου, νησὶς *Πλανούμι**, σχηματίζουσα ὅρμον *Πάνορμος* (παλαιότ. *Πόρτο Παλέρμο*), ἄκραι *Σιάγος* καὶ *Σέλινα*, ὅρμος *Κολυμβήθρα*, ὅρμος *Ἀγκάλη* καὶ ἀκρωτήριον *Λιβάδα** ἡ ΒΑ. τῆς νήσου ἐσχατιά, ἀκρωτήριον *Ἅη Γιάννης* ἡ ΝΑ. αὐτῆς ἄκρα, ἀντικρύζουσα τὸν φάρον Ἀρμενιστῆ τῆς Μυκόνου, *Οὔριο* νοτία ἐσχατιά, ὅρμος *Ἅγιος Νικόλαος*, ἄκρα *τοῦ Πασᾶ τ' Ἀκρωτήρι*, ἀκρωτήριον *Ζέφυρος*, λιμὴν *Τήνου* ἢ *Εὐαγγελιστρίας*, ἀκρωτήριον καὶ ὅρμος *Κιστέρνια*, ἀκρωτήριον καὶ ὕφορμος *Βίγλα* καὶ ἀκρωτήριον *Περατή*, ὅθεν ἠρξάμεθα.

Γιούρα (ἀρχ. *Γύαρος*, χάρτ. 1817): Ἀκρωτήρια *Φουρνάκι* τὸ ΒΑ., *Ἅγιος Ἀντύπας* τὸ μεσαῖον τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς, *Ἀλυκὴ* τὸ ΝΑ., ὅπερ προεκτείνει νησὶς *Γλαρονήσι*, *Κάβο Φούης* τὸ ΝΔ, *Πετρίτης* ἡ ΒΔ. Ὅρμοι δὲ ἢ μᾶλλον ἀγκάλαι: μεταξὺ Φουρνάκι καὶ Ἅγιος Ἀντύπας, *Ἀσπρουβράχος*, *Καμένα Βοῦρλα*, *Ζελαλᾶς*· μεταξὺ Ἁγίου Ἀντύπα καὶ Ἀλυκῆς, *Παναγία*, *Σὰν Μανόλης*, *Μπαμπᾶς* καὶ *Μυιγοχάφτης*· μεταξὺ Φούη καὶ Ἀλυκῆς, *Νερό*, *Φυλλάδας Νερό*, *Βάτος Νερό*· μεταξὺ Πετρίτη καὶ Φούη, *Ψιλὴ Ἄμμο*, *Φωκότρυπες*, *Ἀραποσυκιά*, *Ψαρὸ Μποῦκα*, *Χαίρωμα*, *Νερὸ Συκιᾶς*, *Ἁγία Μαρίνα*, *Κακὸς Ποταμός*.

Κέα (κοιν. *Τζιά*), χωριζομένη ἀπὸ τῆς ΒΔ. αὐτῆς Λαυρεωτικῆς διὰ τοῦ διέκπλου τοῦ Καφηρέως καὶ τῆς πρὸς νότον της Κύθνου διὰ τοῦ διέκπλου τῶν Θερμιῶν. Ἡ ἀκτογραφία της κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου (χάρτ. 1657): ἀκρωτήριον *Ταμέλος** (ἀρχ. *Ἀμέλιον*) ἡ νοτία αὐτῆς ἐσχατιά, ὅρμος *Πλατὺς Γιαλός*, ἄκρα *Μαῦρο Βουνί*, ἄκρα *Μακρυόπουντα* καὶ ἐν τῷ μεταξὺ ὅρμοι *Τραγόμανδρα*, *Ἀβύθου*, *Λιπαρός*, *Καμπί*, *Κούνδουρος* καὶ *Καπελλάκια*, ἀκρωτήριον καὶ ὅρμος *Ποῖσες* (ἀρχ. *Ποιήεσσα*), καὶ ὅρμοι *Ἀπηγανιά*, *Εὐρύσκοπος*, *Μεραμπέλι Ξύλα*, ἄκρα *Ἅγιος Σάββας** δεξιὸν κέρας τῷ εἰσπλέοντι τὸν ὡραῖον λιμένα *Ἅγιος Νικόλαος*, οὗ ὁ μὲν νότιος μυχὸς *Λιβάδι* (ἀρχ. *Κορησία*), ὁ δὲ ΒΔ. *Βουρκάρι*, ἀκρωτήριον *Ἅγιος Νικόλαος* ἐπίσημον, ἀριστερᾷ τῷ εἰσπλέοντι, ἔχον σημαφόρον Λοῦδ, ἀκρωτήριον *Πέρλεβος* ἡ βορεία τῆς νήσου ἐσχατιά, ὅρμοι *Ὀτζιὰ* καὶ *Καστρί*, ἄκραι *Σίδερος* ἡ ἀνατολικὴ τῆς νήσου ἐσχατιά, *Ἅγιος Φίλιππος* καὶ ὅρμοι *Ὀρκός*, *Βρύσες*, *Γκίνι Μιλαδέλφι*, ἄκρα *Καλὴ Συκιά*, ὅρμος *Πόλες* (ἀρχ. *Καρθαία*) καὶ ἀκρωτήριον *Πετροῦσα* ἢ *Σκῖνος*, 15 περίπου ναυτ. στάδια ΒΑ. τοῦ *Ταμέλου*, ὅθεν ἠρξάμεθα τῆς περιγραφῆς.

Κύθνος (κοιν. *Θερμιά*) βορείως τῆς Σερίφου, ἀφ' ἧς χωρίζεται διὰ τοῦ διέκπλου Σερίφου καὶ νοτίως τῆς Κέω. Ἡ ἀκτογραφία της (χάρτ. ἀγγλ. 1817) κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου καὶ ἀπὸ Β.: ἄκρα *Κέφαλος* ἡ βορεία τῆς ἐσχατιά· ὅρμοι *Σκινάρι*, *Ἁγία Αἰκατερίνη*, *Θέρμα*, *Ἀρκουδιό*, *Ἁγία Εἰρήνη** τὸ κύριον τῆς νήσου ἐπίνειον· *Σταυρὸς Λιβαδάκια* καὶ *Λούκαινα*· μεθ' οὓς ἄκρα *Ἅγιος Ἰωάννης* ἡ ἀνατολικὴ τῆς νήσου ἐσχατιά, μεθ' ἣν ὅρμοι *Ἅγιος Ἰωάννης τοῦ Τζούλη*, *Ἅγιος Στέφανος Ζωγκάκη*, *Καλὸ Λιβάδι*, *Ἀντώνηδες*, *Σκύλλου*, *Δελφίνια*, *Μουτζοῦνες*, *Μαυριάνου* καὶ ἀκρωτήριον *Ἅγιος Δημήτριος* ἡ νοτία τῆς νήσου ἐσχατιά· μεθ' ἣν ὅρμοι *Ἅγιος Δημήτριος*, *Καστέλλα*, *Φλαμπούρια*, *Μέλισσα*, *Φοῦρνοι*, *Μέριχας**, *Δρυωπίδες*, *Ἐπισκοπή*, νησὶς *Βρυοκαστράκι*, ὅρμοι *Μανδράκι*, ὅπου τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως, καὶ *Ἀποκρύωσις*· μεθ' οὓς ἄκρα *Κολώνα* δυτικὴ τῆς νήσου ἐσχατιά, νησὶς χερσονησίζουσα *Ἅη Λουκᾶ*, ὅρμοι *Κολοφωνία*, *Φυκιάδα*, *Σαρακήνικο*, *Μεσονιά*, *Ἄξαχας*, *Σκλάβος*, μεθ' οὓς ἡ βορεία τῆς νήσου ἄκρα *Κέφαλος*.

Σῦρος (κοιν. *Σῦρα* ἀρχ. *Συρίη*), ἧς ἡ ἀκτογραφία (χάρτ. ἀγγλ. 1542, χάρτης *Κοτσοβίλλη*) ἀπὸ Β. πρὸς Α. καὶ Ν. ἔχει οὕτω: ἀκρωτήριον *Στριμεσός** ἢ *Τρίμεσον* ἢ *Πειρίτης* ἡ βορεία τῆς νήσου ἐσχατιά, ἄκραι *Χονδρὸς Κάβος*, *Ξυλοφᾶς*, *Καλόγερος*, *Μνήματα*, ὅπου ἀρχαῖοι τάφοι, ὅρμος *Λουλᾶς* ἢ *τοῦ Τόμαν*, ἄκρα *Κοράκι*, νησὶς *Στίφτι* ἢ *Κομμένο* (πρὸ τοῦ 1846 ἦτο χερσονησίς, ὡς προκύπτει ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸν χάρτην τοῦ Stanley Owen), ἀκρωτήριον *Ἄρμενο*, ὅρμος *Νερὸ Μάπα*, ἀκρωτήριον *Βαπόρια*, ὅρμος *Βαρδιόλα*, ἀκτὴ *Μπελαβίστα* ἄκρα καὶ λιμνοβραχίων *Νησάκι**, ποτὲ νῆσος, λιμὴν *Ἑρμουπόλεως*, ὅρμοι *Ταρσανᾶς*, *Λαζαρέτο* ἢ *Πηδάλι*, *Βαθὺ Γιαλοῦδι*, ἀκρωτήριον *Κοντογιάννης**, ἄκρα *Καλαμίστα*, ὅρμος *Φυρὸ Λογκῶνι*, οὗ ἀντίκειται νησίον *Γαϊδουρόνησο** (παλαιότ. *Γράδα*, ἀρχ. *Διδύμη*), ἐφ' οὗ ὁ ὑψηλότερος φάρος τῆς Ἑλλάδος καὶ ὁ πρῶτος ἱδρυθεὶς περιστροφικὸς καὶ διοπτρικός· τούτου δὲ αἱ βόρειαι ἄκραι *Σκαλιὰ* καὶ *Τηγανάκι*, αἱ νότιαι *Μαύρανο*, *Ἀσβέστης* καὶ *Σπηλίτζα*, ἀνατολικῶς τῆς ὁποίας νησὶς *Στρογγυλό*, ὅρμοι δὲ κατὰ μὲν τὴν νοτίαν ἀκτήν της *Κελαδιὸ* καὶ *Μεγάλη Ἀγκάλη*, κατὰ δὲ τὴν βορείαν *Χοχλιὰ* καὶ *Τράπεζα*. Ἂν ἐπανέλθωμεν δὲ εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς Σύρου, ἀκρωτήριον *Κρεμαστή*, ὅρμος *Ἀζόλιμος*, ἀκρωτήρια *Γριὰ Πούντα* καὶ *Φῶκες*, ΝΑ. τοῦ ὁποίου νησὶς *Ἀσπρονήσι* (παλ. *Σκάρπα*) καὶ ΝΑ. αὐτοῦ νησὶς *Λανάδο**, ὕφαλος *Φῶκες*, ἀκρωτήριον *Χονδρὰ τῆς Βάρης* (γνωστόν, κακῶς, ὡς *Ξόδρα*, λόγῳ τῆς κακῆς γραφῆς Xodra εἰς τοὺς ἀγγλικοὺς χάρτας), κολπίζων ὅρμος *Βάρης* (ἐν ᾧ ὕφορμοι *Ζίμπιλις*, *Καπέλα*, *Στραβοκάνη*), ἄκραι *Μαῦρος*, *Καραμπούα*, *Χονδρὴ Πούντα*, εἰς οὓς ἀπολήγουν αἱ βουνοσειραὶ *Νῆτες* καὶ *Κουκουφᾶ*, ἀκρωτήριον *Βελοστάσι* ἢ *Βιγλοστάσι* ἡ νοτία τῆς νήσου ἐσχατιά, νησία *Στρογγυλὸ* καὶ *Σχινονήσι*, χερσονησὶς *Διακόφτης*, λιμὴν κολπίζων τοῦ *Φοίνικος* ἢ *Δελλαγράτζιας*, ἐν ᾧ νησία *Ψαχνό*, *Ἀλατονήσι*, *Ψαθονήσι*, ἀκρωτήριον *Ἀτσιγκανόκαστρον*, ΒΔ. τοῦ κόλπου κέρας, ἀκτὴ *Χαρασώνας*, κολπίζων ὅρμος

Digitized by Google

Γαληρᾶς, ἀκρωτήρια *Κατακέφαλος*, *Ἄσπρο Μπουτὶ* καὶ τὸ *Πουλί*, ὅρμοι *Κίνι* καὶ *Δελφίνι*, χερσονησὶς *Τράχηλας*, νησὶς *Βαρβαροῦσα*, ἀκρωτήριον *Γαϊδαρος*, ὅρμος *Ἀετοῦ*, ἄκραι *Σαρακήνικο*, *Φουρνάκι*, ὅρμοι *Ἄης Φούκας* καὶ *Γριὰ Σπηλιά*, ὅρμος καὶ ἀκρωτήριον *Γράμματα* διὰ τὰς πολλὰς ἐκεῖ ἀρχαίας ἐπιγραφάς, ἄκρα *Ἐγκρεμός*, νησία: *Ἀναγυριστές*, *Καλλιστράκια*, *Διαποράκια*, ἀκρωτήριον *Διαπόρι* καὶ ὅρμοι *Ἄσπρο Πουντί*, *Μαῦρο Πουντί*, *Βοθώνια* καὶ *Χάντακας* κατὰ τὴν βορείαν τῆς νήσου ἐσχατιάν, ὁπόθεν ἠρξάμεθα τῆς περιγραφῆς.

Συστὰς Μυκόνου, χωριζομένη ἀπὸ τῆς Τήνου διὰ τοῦ διέκπλου *Τσικνιᾶς* καὶ ἀποτελουμένη (χάρτ. 1815) ἐκ τῆς *Ρηνείας*, τῆς *Δήλου*, τῶν *Πρασονησιῶν*, τῆς *Μυκόνου*, τοῦ *Τραγονησίου* καὶ τῆς *Σταπόδια* (ὀρθ. *Χταπόδια*· οἱ πραγματικοὶ *Μελάντιοι* ἢ *Μελάνθιοι* σκόπελοι τῶν ἀρχαίων). Διὰ τὴν *Ρήνειαν* (νῦν *Μεγάλη Δῆλο*) καὶ τὴν *Δῆλον* (νῦν *Μικρὴ Δῆλο*), συλλήβδην *Δῆλες* κοινῶς καλουμένας, σημειοῦμεν τὴν ὕπαρξιν εἰς τὸ μεταξύ των στενὸν τῶν νησίδων τῆς *Ἑκάτης*, τῶν καλουμένων νῦν *Μεγάλος Ρεματιάρης* καὶ *Μικρὸς Ρεματιάρης*, καὶ τοὺς δύο ὅρμους *Μισὸ* καὶ *Σχοῖνος* τῆς Ρηνείας, ἐφ' ἧς λοιμοκαθαρτήριον. Τῆς δὲ Μυκόνου ἡ ἀκτογραφία εἶναι: ἀκρωτήρια *Ἀρμενιστής** ἡ ΒΔ. τῆς νήσου ἄκρα, *Τοῦρλος* ΝΔ. αὐτοῦ καὶ ἀπὸ τῆς δυτικῆς ἀκτῆς καὶ ὅρμος *Τοῦρλος*, εἰς οὗ τὸν ἀνατολικὸν μυχὸν ἡ κωμόπολις τῆς *Μυκόνου**, ἄκρα καὶ νησίον *Ἅγιος Γεώργιος*, νησὶς *Καβουρονήσι*, ἄκρα *Ἀλογόμανδρα*, λιμὴν *Ὀρνός*, ἀκρωτήρια τῆς νοτίου ἀκτῆς *Μαυροκέφαλος*, *Ταρσανᾶς*, *Γονή*, καὶ *Εὖρος* ἡ ἀνατολικὴ τῆς νήσου ἄκρα, ὅρμος *Ἁγίας Ἄννης*, ἀκρωτήριον *Ἄρκτο* ἡ βορεία τῆς νήσου ἐσχατιά, καὶ ὅρμος *Πανόρμου*, εἰς τὸ μέσον τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς νήσου, πλησίον τοῦ ὁποίου ἀκρωτήριον *Μαῦρος Βράχος*.

Συστὰς Νάξου, ἥτις, νοτίως τῆς Μυκόνου εὑρισκομένη (χάρτ. 1837), παρουσιάζει συστάδα ἐκ τῶν νήσων *Δενοῦσα* Α.ΒΑ., *Μποῦβες* ΒΑ. ἢ *Βόδια* (κακῶς ταυτιζομένην πρὸς τοὺς Μελαντίους σκοπέλους), τῶν νησίδων *Μακαριές*, τῆς ὑποσυστάδος τῶν Κουφονησίων *Κοπριὰ* τῆς βορείας, *Ἀπάνω Κουφονήσι*, *Κάτω Κουφονήσι*, *Κέρος*, *Ἀντίκερος* ἡ ΝΑ., *Δρίμα* τῆς νοτίας, *Σχινοῦσα* *Ἀγριλός*, *Ὀφιδοῦσα*, *Ἀρακλειά*, τῆς ΝΔ. τῆς Ἴου κατέναντι. Ἡ ἀκτογραφία τῆς *Δενούσης* (ἢ *Ντονοῦσα*, ἀρχ. *Δονοῦσα*), ἣν ὁ Παγκόσμιος πόλεμος ἀνέσυρεν ἐκ τῆς ἀφανείας της, ἔχει ἀκρωτήρια: *Καλότα*, *Μοσχονάρι*, *Γλάρος*, *Χέντρο* ΝΔ. καὶ *Ἄσπρο* ΒΔ. Τῆς δὲ Νάξου ἡ ἀκτογραφία: ἀκρωτήριον *Σταυρὸς* ἡ βορεία ἐσχατιά της, ὅρμος *Ἀπόλλωνας*, 2 μίλ. ΝΑ. αὐτοῦ, ἔχων λαξευτὸν πελώριον ἄγαλμα, καὶ *Λέοντας* καὶ *Ἅγιος Δημήτριος* εἰς τὴν βορείαν μασχάλην τοῦ ἀκρωτηρίου *Μουτσοῦνα* ἢ *Ρεκούνι*, ἀνατολικῆς τῆς νήσου ἐσχατιᾶς, πρὸς Ν. δὲ ὅρμον *Ψιλήαμμο*, *Κλεῖδο*, *Πάνερμος*, οὗ δεσπόζει ἀρχαία ἀκρόπολις, *Ρήνα*, *Ἅγιοι Θόδωροι* ἢ *Κάλανδο*, ἀκρωτήριον *Κατωμεριὰ* νοτία τῆς νήσου ἐσχατιά, μεθ' ἣν εἰς τὴν δυτικὴν ἀκτὴν τῆς νήσου καὶ κατὰ διεύθυνσιν πρὸς Β. ἄκραι: *Μονή*, *Κουρούπι*, *Ἅγιος Γιάννης*, *Παρθένος*, καὶ τρία νησύδρια φερώνυμα, μικρὰ ὑποσυστὰς *Ἀμαρίδες* (*Ἀμαρίδες*, *Γλαρόπετρες*, *Ἄσπρο*), ὅρμος *Ἁγίου Προκοπίου*, θαυμάσιον ἀγκυροβόλιον, χερσόνησος *Ἁγίου Προκοπίου*, *Λιμνοθάλασσα*, *ὅρμος Νάξου*, ἐν ᾧ ὑπῆρχε νησὶς *Βάκχου*, ἥτις ἑνωθεῖσα μετὰ τῆς νήσου καὶ ἐπεκταθεῖσα διὰ κυματοθραύσου (1923) ἐμόρφωσε τὸν σύγχρονον λιμένα τῆς Νάξου*, μεθ' ὃν ἄκραι *Ἀκάψι*, *Ἅγιος Μάμας*, *Ἅγιος Αἰμιλιανός*, καὶ τὸ ἀκρωτήριον *Σταυρός*, ὅθεν ἠρξάμεθα.

Συστὰς Πάρου. Πολλοὶ θεωροῦν τὴν Πάρον ἀποτελοῦσαν συστάδα μετὰ τῆς Νάξου καὶ τὴν ὀνομάζουν μάλιστα *Παροναξίαν*. Τὴν τοιαύτην συγκέντρωσιν κρίνοντες οὐχὶ πρακτικήν, θεωροῦμεν τὴν Πάρον ἀποτελοῦσαν ἰδίαν συστάδα μετὰ τῶν περὶ αὐτὴν νησίδων, καὶ δὴ τῶν πρὸ τοῦ λιμένος τῆς *Παροικίας* (: *Πόρτες*, *Μποῦβες*, *Ἅγιος Σπυρίδων*, *Τοῦρλος*, *Κόκκινος*, *Κάβουρας* καὶ *Διπλό*), τῆς *Ἀντιπάρου* (ἀρχ. *Ὠλίαρος*), χωριζομένης ἀπὸ τῆς Πάρου διὰ τοῦ στενοῦ τῶν «δεκατεσσάρων ποδῶν», ἐν τῷ ὁποίῳ νησῖδες (*Σάλαγκας*, *Βουδάρια*, *Αναβατή*, *Τούρνα*, *Πρίζα*, *Γλαροπόδι*, *Τηγάνι*, *Πάντρος*, *Πεταλίδα*), τοῦ *Δεσποτικοῦ* (παλαιότ. *Ἐπισκοπή*, ἀρχ. *Πρεπέσινθος*) καὶ τοῦ *Στρογγυλοῦ* (ἀρχ. *Στρογγύλη*). Τῆς δὲ Πάρου ἡ ἀκτογραφία ἀπὸ Β. καὶ κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου ἔχει οὕτω: *Λιμὴν Νάουσσα* μέγας καὶ ἄριστος (*Ἅγιος Γιάννης* ὁ ΒΔ. μυχός του· νησῖδες δὲ ἐν τῷ λιμένι *Ἅγιος Ἀρτέμιος*, *Ἁγία Καλή*, *Γαλάτη*, *Κούκουλο*, *Μαῦρο*), ἀκρωτήριον *Τοῦρκος*, ἡ βορεία τῆς νήσου ἐσχατιά, καὶ πρὸ αὐτοῦ νησῖδες *Ὀβριός*, *Ἔρημο Τοῦρκος*, ὅρμος *Φιλέγγι* καὶ νησίον, ὅρμος *Μάρμαρα Τσιπίδου* καὶ ἀκρωτήριον *Κράτζι** ἡ ἀνατολικὴ τῆς νήσου ἐσχατιά, λιμὴν *Πόρτο Δρυὸς* ἢ *Πόρτο Τρίο* κατὰ τὴν ΝΑ. τῆς νήσου πλευρὰν καὶ πρὸ αὐτοῦ νησία *Πράσσο*, *Μακρό*, *Δρυός*, ἀκρωτήριον *Μαῦρο* ἡ νοτία τῆς νήσου ἐσχατιά, μεθ' ἣν ἡ ΝΔ. καὶ ἐπὶ τοῦ στενοῦ «τῶν δεκατεσσάρων ποδῶν» ἀκτή, ὁ ὡραῖος λιμὴν τῆς *Παροικίας*, ἐν τῷ ὁποίῳ ὕφαλος* καὶ νησὶς *Πεπόνι*, ἀκρωτήριον *Φίκας** ἢ *Ἅγιος Φωκᾶς* ΒΔ. τοῦ λιμένος κέρας καὶ τέλος ἡ ΒΔ. ἀκτή της, ἀφ' ἧς τὰ ἀκρωτήρια *Μαΐστρος*, *Βορεινὸ* καὶ *Κόρακας**, βόρειον κέρας τοῦ λιμένος τῆς Ναούσσης, ὁπόθεν ἠρξάμεθα. Πελαγία δέ, 7 μίλ. ΒΔ. τῆς Παροικίας, συστὰς βραχονησίδων *Μερμήγκια*.

Ἡ *Σίφνος*, κειμένη δυτικῶς τῆς συστάδος Πάρου, ΝΑ. τῆς Σερίφου καὶ ΒΑ. τῆς συστάδος τῆς Μήλου, ἔχει τὴν ἀκόλουθον ἀκτογραφίαν (χάρτ. 1817): *Ἅγιος Φίλιππας* ἢ *Κοφτὸ* ἡ βορεία ἐσχατιά, *Βροντὰ* 1 μίλ. νοτίως τοῦ προηγουμένου, *Καβοκόκκαλος* 2 μίλ. Ν. ΝΑ. τοῦ προηγουμένου, *Ἀβολαδὶν* καὶ *Σαρακήνικο* καὶ *Κοντὸς* ἢ *Πούντα τοῦ Φώτη* ἡ νοτία ἐσχατιά. Ἐπὶ δὲ τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς της ἄκραι *Καμινάκι*, *Ἀμόνι* καὶ *Νάπος* ἡ ἀνατολικὴ ἐσχατιά, *Κάστρο*, *Ἅγιος Σώζων*, *Μισσὲρ-Τουλὴ* καὶ *Τραγουδιστής*. Ὅρμοι δὲ *Φάρος*, *Κάστρο*, *Καμάρες** ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ κύριον ἐπίνειον τῆς νήσου καὶ *Φυκιάδα* ἢ *Κοντὸς* κατὰ τὴν νοτίαν τῆς νήσου ἄκραν.

Συστὰς Σερίφου, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν: *Πιπέρι* πρὸς Β., *Σερφόπουλο* πρὸς ΒΑ., *Βόδι* πρὸς Α. καὶ *Σερίφου* (κοιν. *Σέρφο*) πρὸς Δ. Τῆς τελευταίας οὔσης νοτίως τῆς *Κύθνου* καὶ ΒΔ. τῆς Σίφνου, ἡ ἀκτογραφία (χάρτ. 1817) ἔχει ὡς ἀκολούθως: ἀκρωτήριον τοῦ *Πρώτου ὁ Βῶλος*, *Φονιᾶς* ἢ *Ἀγκρούφι* ΒΑ., *Διακόφτης* ἢ *Ἄμυνο*, *Σπαθί** ἡ νοτία τῆς νήσου ἄκρα, ἧς πρόκειται νησίον *Μικρό*, *Κύκλωψ** ΝΔ., *Βουνὸ* ἡ δυτική, *Φοῦρνος* ἢ *Ἅγιος Γιώργης Βίγλης* ἡ ΒΔ. καὶ ἄκρα *Συκαμιὰ* ἡ ΒΔ. Ὅρμοι ἀξιολογώτεροι *Παρασπαριὸ* κατὰ τὴν βορείαν ἀκτήν, *Λιβάδι** κατὰ τὴν ΝΑ., *Κουταλᾶς* ἢ *Μεγαλιβάδι* κατὰ τὴν ΝΔ. καὶ *Ψαρομετόχιον* κατὰ τὴν ΒΔ.

Συστὰς Μήλου, ἡ ΝΔ. τῶν Κυκλάδων, περιλαμβάνουσα τὰς βραχονησῖδας *Ἀνάνες* ΝΔ., τὴν *Μῆλον* ἐν τῷ κέντρῳ, τὴν *Ἀντίμηλον* (ἀρχ. *Ἐφύρα*) ΒΔ., τὴν *Κίμωλον* ΒΑ., καὶ τὴν *Πόλυβο* (ἀρχ. *Πολύαιγος*) ἢ *Πόλινο* Α.ΒΑ. μὲ τὰς παρακειμένας εἰς αὐτὰς νησῖδας. Καὶ ἡ μὲν *Ἀντίμηλος* ἢ *Ἐρημόμηλος* ἔχει ἀκρωτήρια *Δαμαλάρι* ΒΔ., *Ἀγάντα* τὸ Β., *Τζουγκράνι* τὸ ΒΑ., *Βλυχάδι* τὸ Ν., *Κοχλίδι* τὸ ΝΑ., ὅρμον δὲ οὐδένα. Ἡ δὲ τῆς Μήλου: ἀκρωτήριον *Βανὶ* ΒΔ. τῆς νήσου ἐσχατιὰ καὶ νοτίως της κατὰ σειρὰν καὶ ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς προέχοντα ἀκρωτήριον *Καλαφάτης*, *Μαῦρο*, *Ἀκρωτηρι*, ὅρμος *Ἅγιος Ἰωάννης* καὶ ἀκρωτήριον *Ψάλης* ἢ *Ψαλίδα* ἡ ΝΔ. τῆς νήσου ἐσχατιά, ἧς πρόκειται νησίον *Παξιμάδι** ἢ *Κτένι*. Ἡ νοτία πλευρὰ ἔχει πολλὰς ἄκρας, ὧν ἐπισημότεραι εἶναι αἱ: *Σταβέντο*, *Ἀκρωτῆρι* δυτικὸν κέρας τοῦ ὅρμου Πρόβατα καὶ ἀνατολικῶς αὐτῶν ἄκρα *Ζέφυρου*, δυτικὸν κέρας τοῦ ὅρμου Γεράκι, ἄκρα *Ντουντουλέ*, ἄκρα *Θειάφι* ἢ *κάβο Σούλφανο* δυτικὸν κέρας τοῦ ὅρμου Παλαιοχώρι, ἄκρα *Νινὶ* καὶ ἀκρωτήριον *Στέλι*, ἡ ΝΑ. τῆς νήσου ἐσχατιά, ΝΔ. τῆς ὁποίας βραχονησῖδες *Κτένια*· εἰς δὲ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν καὶ ἀπὸ Ν. πρὸς Β., ἄκραι *Μυλόπετρες*, *Φυρὸ* νότιον κέρας τοῦ ὅρμου *Βούδια*, *Πίλο* βόρειον μετὰ φερωνύμου νησίου καὶ ἀκρωτήριον *Πολώνι* ἀντικρύζον τὴν Κίμωλον, ἡ ΒΑ. τῆς νήσου ἐσχατιά· ἀνατολικῶς αὐτῆς νησῖδες *Κονίδια*, *Καλόγεροι*, *Πουντὶ* καὶ *Καρᾶς* καὶ ἀκρωτήρια *Σπηλᾶς* καὶ *Λακίδα*, καθ' ἃ ὁρίζεται ἀνατολικῶς ὁ ὡραῖος κολπίζων λιμὴν τῆς Μήλου καὶ ΒΔ. τῶν ὁποίων νησῖδες *Ἀκραδιές*, *Ἀκραδιὰ** καὶ *Κλῶσσα*. Ἡ δὲ ἀκτογραφία τοῦ κολπίζοντος λιμένος ἐξ Α. πρὸς Δ.: νησίον *Μονόπετρο*, ἄκρα *Φουρκοβούνι*, ἄκρα *Βομβάρδα**, ὅρμος *Ἀδάμας* κατὰ τὸν βόρειον μυχόν, *Θέρμα* κατὰ τὸν νότιον, *Πετρίκι* καὶ *Ριβάρι* κατὰ τὸν δυτικόν. Μεθ' ὃ ἄκρα *Καλαμάρια* τὸ δεξιᾷ τῷ εἰσπλέοντι τὸ στόμιον τοῦ κόλπου κέρας καὶ τὸ ἀκρωτήριον *Βανί*, ὁπόθεν ἠρξάμεθα.

Τῆς *Κιμώλου*, παλαιότερον *Ἀρζαντιέρας* ὀνομαζομένης, ἡ ἀκτογραφία εἶναι: *Μοναστῆρι* βορεία ἄκρα καὶ ἀνατολικῶς αὐτῆς ὅρμος *Βρῶμο*, οὗ ἀνατολικὸν κέρας ἄκρα *Κεδρᾶς*, μεθ' ἣν ἀκρωτήριον *Ἀνατολὴ* ἡ ἀνατολικὴ τῆς νήσου ἐσχατιά, ὅρμος καὶ νησίον *Πράσσο*, ὅρμοι *Κλῆμα* καὶ νησίον, *Ἅγιος Νικόλαος* καὶ *Ψαθὶ* ὁ ἐγγύτερος πρὸς τὴν κωμόπολιν Κίμωλος, νοτίως δὲ αὐτοῦ ζεῦγος νησίων *Ἅγιος Εὐστάθιος* ἢ *Πυργὶ* καὶ *Ἅγιος Γεώργιος* ἐξ ἐπιγραφῶν προκύπτει ὅτι ὀνομάζοντο ταῦτα *Ὀτήρια* καὶ *Λίβεια*) καὶ ἡ σκόπελος *Κάτεργο*· μεθ' ὃ ἀκρωτήριον *Κωνσταντῆς* ἡ νοτία ἐσχατιά, ἀντικρύζουσα τὸ Πολώνι τῆς Μήλου, ἄκρα καὶ ὅρμος *Δηνικό*, νησίον *Ἅγιος Ἀνδρέας*, ὅρμος *Συκιά*, ἀκρωτήριον *Ἅγιος Ἀνδρέας*, ἀκρωτήριον *Πεταλίδα* καὶ βραχονησῖδες *Θερμὰ Βράχια*, μεθ' ὃ τὸ ἄκρον Μοναστήρι, ὁπόθεν ἠρξάμεθα. Ἡ *Πόλινος* ἢ *Πόλυβο* ἢ *Πελαγοῦσα* (ἀρχ. *Πολύαιγος*), ἔχουσα 26 χιλιάδων στρεμμάτων ὁριζοντίαν ἐπιφάνειαν, ἀνῆκεν εἰς τὸν ἐκ Κιμώλου ἰατρὸν Ι. Λογοθέτην, ὅστις τὴν ἐκληροδότησε (1934) εἰς τὴν ἱερὰν μητρόπολιν τῆς πατρίδος του, πρὸς ὑποτροφίαν σπουδαστῶν. Ἡ ἀκτογραφία της: *Μάσκουλα** ἡ ἀνατολικὴ ἄκρα της ὑφ' ἣν ὅρμος *Χωματιές*, *Ψάλτης* ἡ νοτία καὶ νησίον καὶ ὅρμος *Κλουβὶ* κατὰ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς της.

Ἡ *Φολέγανδρος* (κοιν. *Πολύκανδρο*) Α.ΝΑ. τῆς Μήλου καὶ Δ.ΝΔ. τῆς Σικίνου οὖσα (χάρτ. 2753), εἶναι δίκορμος· ἡ ἀκτογραφία της εἰς ἀκρωτήρια μέν: *Καστέλλι* τὸ βόρειον τοῦ βορείου κορμοῦ, *Κυπάρισσος* δυτικόν, *Ἀσπρόποντα** νότιον, *Βιτζέντζος* ΝΑ. τοῦ νοτίου κορμοῦ, *Γκρόττο* βόρειον τοῦ νοτίου κορμοῦ καὶ *Καβαλάρης* ἡ ΒΑ. ἄκρα τοῦ βορείου κορμοῦ· ὅρμους δέ, τοὺς ἀντιπύγους, ὡς πρὸς τὸν ἰσθμὸν τὸν ἑνοῦντα τοὺς κορμοὺς *Βαθὺ* καὶ *Πλάκα* καὶ *Καραβοστάσι** ΝΑ. ἐπίνειον τοῦ χωρίου, ἀνατολικῶς δὲ αὐτοῦ πρὸς τὴν Σίκινον νησῖδες *Ἀδέλφια*, *Καλόγεροι* καὶ *Καρδιώτισσα*.

Ἡ *Σίκινος*, μεταξὺ Φολεγάνδρου καὶ Ἴου οὖσα, ἔχει τὴν ἀκόλουθον ἀκτογραφίαν: *Κάβος τῆς Μάλτας* ἡ βορεία ἄκρα της καὶ ὕφορμος *Μάλτα*, ἐπίνειον *Σκάλα Σικίνου** ἐπίνειον τοῦ Κάστρου εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς, καὶ εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν ὕφορμος *Ἐπισκοπή*.

Ἡ *Ἴος* (κοιν. *Νιό*), μεταξὺ Σικίνου καὶ Ἀρακλειᾶς (χάρτ. 2753), ἔχει ἀκτογραφίαν: ἀκρωτήρια μέν, *Ἀχλάδι* νοτία τῆς νήσου ἄκρα, *Πυργάρι* ΒΑ. αὐτοῦ, ὡς καὶ τὰ *Κάβος τοῦ Παπᾶ* καὶ *Γεώργη πούντα* ἡ ἀνατολικὴ τῆς νήσου ἄκρα, μεθ' ἣν *Ψαθονήσι* καὶ *Πεταλίδα*, ἀπόθραυσμα τῆς βορείας ἐσχατιᾶς, *Ἄσπρος Ἐγκρεμὸς* ΝΔ. αὐτῆς, *Διακοφτονήσι* ἀπόθραυσμα τῆς δυτικῆς ἐσχατιᾶς, *Φανάρι** ὀλίγον ΝΑ. αὐτοῦ καὶ νησῖδας *Πέππα* καὶ *Πρασονήσι*· λιμένας δὲ καὶ

Πίναξ τῶν κυριωτέρων νήσων τῆς Ἑλλάδος (ἀπὸ ἐμβαδοῦ 3 τ. χλμ. καὶ ἄνω).

Νῆσοι	Ἐμβαδὸν εἰς τ. χλμ.	Νῆσοι	Ἐμβαδὸν εἰς τ. χλμ.	Νῆσοι	Ἐμβαδὸν εἰς τ. χλμ.
Κρήτη	8.222	Σέριφος	75	Ἄτοκος*	5
Γαῦδος*	30	Μύκονος	75	Ἀντίπαξοι	4
Δία*	15	Σίκινος	39	Ἐρίκουσαι	4
Κουφονήσι*	4	Ἀνάφη	38	Μαθράκι	4
Εὔβοια	3.580	Ἀντίπαρος	38	Πρώτη*	4
Πεταλιοὶ	15	Κίμωλος	38	Σφακτηρία*	4
Σταυρονήσι*	3	Φολέγανδρος	33		
Καβαλιανὴ*	3	Μακρόνησος	19	*Βόρειοι Σποράδες*	
		Γυάρος	19	Σκῦρος	202
Νῆσοι Αἰγαίου		Ἡράκλεια	19	Σκόπελος	96
Λέσβος	1.614	Πόλυβος*	17	Ἁλόνησος	62
Χίος	858	Ρήνεια	16	Σκίαθος	45
Σάμος	491	Κάρος	15	Πελαγονήσι*	28
Λῆμνος	477	Δονοῦσα	15	Περιστέρι*	15
Θάσος	398	Σχοινοῦσα	10	Γιοῦρα*	14
Ἰκαρία	257	Θηρασία	10	Σκάντζουρα*	8
Σαμοθράκη	180	Ἐρημόνησος*	8	Πιπέρι*	7
Ἅγιος Εὐστράτιος	45	Πρεπέσινθος	8	Σκυροπούλα*	4
Ψαρὰ	41	Κάτω Κουφόνησος	7	Βαλάξα*	4
Φοῦρνοι	29	Μικρὰ Δῆλος	6	Ξερονήσι*	3
Οἰνοῦσαι	14	Ἄνω Κουφόνησος	6	Σαρακηνονήσι*	3
Δίμηνα	11	Κίναρος	4		
Ἀμουλιανὴ	6			*Νῆσοι Σαρωνικοῦ*	
Διάπορος*	4	*Νῆσοι Ἰονίου*		Σαλαμὶς	93
Ἀντίψαρα*	4	Κεφαλληνία	717	Αἴγινα	82
		Κέρκυρα	589	Ἀγκίστρι	14
Κυκλάδες νῆσοι		Ζάκυνθος	401	Πατρόκλου*	3
Νάξος	442	Λευκὰς	292		
Ἄνδρος	384	Ἰθάκη	103	*Νῆσοι Ἀργολικοῦ*	
Πάρος	195	Κάλαμος	24	Ὕδρα	50
Τῆνος	195	Τάφος	24	Πόρος	21
Μῆλος	161	Παξοί	20	Σπέτσαι	21
Ἀμοργὸς	123	Σχίζα*	11	Δοκὸς	13
Ἴος	103	Σαπιέντζα	9	Ἅγιος Γεώργιος*	7
Κέα	103	Ὀθωνοί	9		
Σίφνος	89	Καστὸς	7	*Νῆσοι Μυρτῴου καὶ Λακωνικοῦ*	
Κύθνος	86	Πεταλᾶς*	7	Κύθηρα	262
Σῦρος	86	Ὀξεῖα*	5	Ἀντικύθηρα	21
Θήρα	75	Ἀρκούδι*	5	Ἐλαφόνησος	21

Αἱ σημειούμεναι δι' ἀστερίσκου (*) νῆσοι εἶναι ἀκατοίκητοι.

Digitized by Google

ὅρμους: λιμὴν τῆς *Ἴου* πρὸς Α., *Μυλοκωτὸς* πρὸς Ν. αὐτοῦ, *Μαγγανάρι* κατὰ τὸ νότιον ἄκρον της καὶ *Ἁγία Θεοδότη* κατὰ τὰ Α.ΒΑ.· ἐγγὺς αὐτοῦ ὅρμος *Γεροάγγελοι*.

Ἀμοργός, ἡ ἀνατολικωτέρα τῶν μειζόνων Κυκλάδων. Ἀκρωτήρια: *Πάλος* ἢ *Καλοτάρι* ἡ ΝΔ. ἐσχατιά, *Γωνιὰ* ἢ *Κόραξ* ἡ νοτία, Μούρα ἡ ΝΑ., *Ξώδοτος* ἡ ἀνατολική, *Λιμανάρι* ἢ *Βολλακάρδα* ἡ βορεία, *Ἅγιος Ἠλίας** πρὸς τὸ μέσον τῆς βορείας πλευρᾶς. Ὅρμοι: *Καταπόλων*, *Ἅγιοι Σαράντα*, *Φοινικιές*, *Σπαρτί*, *Χάλαρα*, *Κάψαλα*, *Ἁγία Ἄννα*, *Καλοταρίτισσα*. Παράκεινται δὲ τῇ Ἀμοργῷ νησῖδές τινες, παραρτήματα αὐτῆς. Πελαγία δὲ πρὸς τὴν Θήραν ἡ νησὶς *Ἄνυδρο*.

Θήρα (κοιν. *Σαντορίνη*, ἀρχ. *Θήρα*, *Καλλίστη*). Ἀκρωτήρια: *Μαυρόπετρα* ἡ βορεία τῆς νήσου ἐσχατιά, *Κολούμπου* Α.ΝΑ. τοῦ προηγουμένου καί, πάντοτε ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, *Βούρβουλο*, *Καμάρι*, *Ἅγιος Γεώργιος*, *Μέσα Βουνὸ* ἡ ΝΑ. ἄκρα τῆς νήσου, *Ἐξωμύτης* ἡ νοτία, *Ἀκρωτήρι** ἡ ΝΔ. Ἐν δὲ τῇ Καλδέρᾳ, *Σκᾶρος* καὶ *Τοῦρλος* κατέναντι τῆς Θηρασίας καὶ *Ἅγιος Νικόλαος* τῆς Οἴας*. Παρὰ πολλῶν λογίζεται ὡς συστὰς τῆς Θήρας τὸ σύνολον τῶν νήσων *Θηρασία* (ἄκρα *Ρίβα*, *Τινό*, *Σημαδίρι*, *Τρυπητή*, *Κύμινο* καὶ *Ὠμός*, ὅρμος δὲ *Ἅγιος Νικόλαος* ὑπὸ τὴν ἄκραν *Ρίβα*), τὸ *Ἀσπρονήσι* ὑφ' ὃ ἀγκυροβόλιον, καὶ ἡ ὑποσυστὰς τῶν *Καϋμένων*, εἰς ἃς ὑπῆρχεν ἰσχυρὰ θερμοπηγὴ *Χαλυβοθέρμη*.

Ἀνάφη (παλαιότ. *Ναφιό*), ἡ νοτιοανατολικωτέρα τῶν Κυκλάδων, ἔχουσα ἀκρωτήρια *Βόρειο*, *Κάλαμος* καὶ *Ροκάνα*, ἔχον πρὸ αὐτοῦ φερώνυμον σκόπελον, ὅρμους δὲ *Βᾶγια* ἐπὶ τῆς ΒΔ. ἀκτῆς, *Ἀνάφη** ἐπὶ τῆς ΝΔ., τοὺς ὡς πρὸς τὸ ἀκρωτήριον Κάλαμος ἀμφιδύμους *Μέγα Ποταμὸς* καὶ *Κάλαμος*, καὶ τὴν κατὰ τὴν ΒΔ. ἀκτὴν ἀγκάλην *Διάσελο*. Παράκεινται δὲ νησῖδες *Φτενά*, *Ἅγιος Νικόλαος*, *Ροκάνα* καὶ *Ξώπετρα* κατὰ τὴν νοτίαν ἀκτήν, πελαγιώτερον δὲ *Ἀναφόπουλο* ἢ *Παχειά*.

Ἡ *συστὰς Χριστιάνα* ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν νησίδων εἰς 11 μίλ. ΝΔ. τοῦ ἀκρωτηρίου *Ἀκρωτήρι* τῆς Θήρας κειμένων: τῶν *Χριστιανὴ* (ἀρχ. *Ἱππουρίς*), *Ἀσκανιὰ* (ἀρχ *Ἀσκανία*) καὶ *Ἐσχάτη**, ἐφ' ἧς ἐτοποθετήθη (1929) ὁ πρῶτος ἀεροπορικὸς φάρος τῆς Ἑλλάδος. Νοτίως τῆς συστάδος ἁπλοῦται τὸ *Κρητικὸν πέλαγος*, παρουσιάζον ὡς πρώτην ξηρὰν τὸν μονήρη βράχον *Ὄβο*, 12 μίλ. πρὸ τῆς νήσου Δία τῆς Κρήτης.

Ἐν τῷ νοτίῳ Αἰγαίῳ περιλαμβάνονται καὶ αἱ ἀνατολικῶς τῶν Κυκλάδων κείμεναι: *Ἰκαρία*, *συστὰς τῶν Φούρνων* καὶ *Σάμος*. Ἡ *Ἰκαρία* (χάρτ. 1867) ἔχει τὴν ἀκόλουθον ἀκτογραφίαν, ἀπὸ ΝΔ. καὶ κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου: Ἀκρωτήριον *Κάβο Πάπας** ἡ ΝΔ. ἐσχατιά, καὶ βορείως αὐτοῦ αἱ ἄκραι *Σταμπόδι*, *Ἄκαρπα*, *Ψαρόπουντα*, ὅρμοι *Ἄνουρα*, *Βαθὺ Σελάδι*, *Παλιὸ Λιμάνι*, ἀκρωτήριον *Στρεφώνι*, ὅρμος *Ἀρμενιστής*, ἄκρα *Κρεμαστὴ* καὶ ὅρμος *Εὐδήλου* κατὰ τὸ μέσον τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς νήσου· μεθ' ὃν ὅρμοι *Καραβόσταμο*, *Μέλιπο*, *Αὐτάκι*, *Νέγια*, ἄκραι *Κιόνι*, *Γονάτι*, ἀκρωτήριον *Φενὰρ* ἢ *Φανάρι* (ἀρχ. *Δράκανον*), ἡ ΒΑ. τῆς νήσου ἐσχατιά. Κατὰ δὲ τὴν νοτίαν πλευράν της καὶ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. ἄκρα *Καλόμερα*, ὅρμοι *Φάρος*, *Παναγία*, *Ἀγκάλιασμα*, *Θέρμα*, *Ἅγιος Κηρύκος*, ἐπίνειον καὶ κώμη, *Ἀμμαδερή*, *Λευκάδα*, *Ξυλοσύρτης*, *Αὐλάκι*, *Λιβάδι*, *Πράγια*, κόλπος *Μαγκανίτης* ἢ *Ἀγριομέλισσα*, ἄκραι *Κακὰ Ράφια*, *Κουρέλο*, *Ἀγριομέλισσα*, *Πεῦκο*, *Σύνεργο* καὶ *Κάβο Πάπας*, ἀφ' οὗ ἠρξάμεθα. Ἡ *συστὰς Φούρνων* (χάρτ. 1537), ἢ *Κόρσων* (ἀρχ. *Κορασιαὶ*) εἶναι ἐξαιρετικῶς πολυσχιδής, ἀποτελεῖται δὲ ἐκ τῶν ἀκολούθων νήσων καὶ νησίδων: *Ἅγιος Μηνᾶς*, ἡ ἀνατολικὴ τῆς συστάδος, *Κέδρος* καὶ *Μεγάλος Ἀνθρωποφάγος*, δύο πρὸς νότον της ἐρημόνησοι, *Φοῦρνοι* ἡ μείζων καὶ μεσαία ἐν τῇ συστάδι, καὶ νοτίως της *Ἀγριδιό*, *Στρογγυλό*, *Πλατὺ* καὶ *Μακρονήσι*, ἐγγύτατα δὲ καὶ πρὸς Δ. τοῦ χωρίου Φοῦρνοι νησίον *Διαπόρι*, ἀποκοπὲν ἀπὸ τῆς νήσου. Δυτικῶς δὲ τῶν Φούρνων νῆσος *Φύμαινα*, βορείως τῆς ὁποίας τὸ *Φυμαινονήσι* καὶ νοτίως τὸ *Ἀλαζονήσι*.

Ἡ *Σάμος* (ἐπὶ τουρκοκρατίας *Σουσὰμ-Ἀντᾶ*, κατὰ δὲ τὴν ἀρχαιότητα *Ἀνθεμοῦσα*, *Δρυοῦσα*, *Κυπαρισσία*, *Μελάμφυλλος*, *Παρθενία*, *Παρθενοαροῦσα*, *Στεφανία* καὶ *Φυλλάς*), οὖσα ὀρεινή, παρουσιάζει δύο ἐξάρσεις, τὴν *Κέρκι* (ὑψόμ. 1440 μ., ἀρχ. *Κερκετεὺς*) καὶ τὴν *Ἄμπελον* (χάρτ. 1537, 1590, 3446 καὶ 1878), ἀκρωτήρια δὲ ἀπὸ Δ. καὶ κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου: *Κατάβασις* (ἀρχ. *Κανθάριον*), *Σεϊτάνι*, *Κάβο-Σκῖνος* ἢ *Παγκόζι**, *Περιστεροφωλιές*, *Γουρλωτές*, *Κέντρον*, *Ταβέρνα*, δεξιᾷ τῷ καταπλέοντι τὸν λιμένα Βαθέος, *Πούντα Σπανοῦ* ἀριστερᾷ τῷ καταπλέοντι, *Κότζικας** ἡ δυτικὴ ἄκρα τῆς ΒΔ. χερσονήσου τῆς νήσου, *Πράσσο* ἢ *Ντομοὺζ Μπουρνοὺ* (ἀρχ. *Ποσείδιον*) ἡ ἀνατολικὴ ἐσχατιὰ τῆς χερσονήσου, τῆς νήσου καὶ τῆς Ἑλλάδος, *Κορθυάκια*, *Γάτες* καὶ *Γατίτσα*, τρεῖς ἄκραι κατέναντι τῆς μικρασιατικῆς χερσονήσου τῆς Μυκάλης, *Πέτρα Σαμψῶντος*, *Γριᾶς Πόδια*, *Φονιᾶς** (ἀρχ. *Ἀρήϊον*) ἢ *Γλύκορα*, *Ἀσπρόκαβος* ἡ ΝΑ. ἄκρα τῆς νήσου, *Κολώνα* (ἀρχ. *Ἄμπελος*), *Ἀράπης* ἢ *Νεράκι* κατέναντι τῆς Σαμιοπούλας, ΝΑ. κέρας τοῦ κόλπου τοῦ Μαραθοκάμπου, ἄκραι *Ἁγία Κυριακή*, *Μπαλιαμπούμ*, *Χονδρὸς Κάβος*, *Μακρειὰ Πούντα* ἐν τῷ κόλπῳ, οὗ τὸ ΝΔ. κέρας τὸ ἀκρωτήριον *Δομένικος* καὶ βορείως αὐτοῦ ἡ *Καιάβασις*, ἀφ' ἧς ἠρξάμεθα. Κόλποι δέ: τοῦ *Μαραθοκάμπου*, τοῦ *Τηγανίου*, μεταξὺ Κολώνας καὶ Γατίτσας, τῆς *Μυρτιᾶς*, κατὰ τὴν ΒΑ. ἐσχατιὰν τῆς νήσου, καὶ ὁ τοῦ *Βαθέος*, μεταξὺ τῶν ἀκρωτηρίου Γουρλωτὲς καὶ Κότζικα. Λιμένες δέ, ὅρμοι καὶ ἐπίνεια: Ἐν τῷ κόλπῳ Μαραθοκάμπου *Ἁγία Κυριακή*, *Λιμνιώνας*, *Μαραθόκαμπος*, *Πεῦκο*, *Λιμνιωνάκι*· ἐν τῷ κόλπῳ Τηγάνι, ὅρμος *Κολώνα*, λιμὴν *Τηγάνι*, ὅρμος *Μολᾶ Ἰμπραήμ*· ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Μυρτιᾶς ὅρμοι *Γάτος*, *Μεγάλη Λάκκα*, *Μικρὴ Λάκκα*, *Μυρτιά*· ἐν τῇ βορείᾳ ἀκτῇ τῆς Σάμου: *Ἁγία Παρασκευή*, *Νησί*, *Γαλάζι*, *Γράβες*, λιμὴν *Βαθέος*, *Αὐλάκια*, *Βουρλιῶτες*, *Ἄνω Ἀρβανῖτες*, *Κάτω Ἀρβανῖτες*, *Πύργοι*, *Ἅγιος Κωνσταντῖνος*, *Ἅγιος Νικόλαος*, λιμὴν *Καρλόβασι**, ὅρμοι *Σεϊτάνι*, *Ἅγιος Ἰσίδωρος*, *Ἅγιος Μηνᾶς*, *Ἴσκος* καὶ *Μανωλάκη*. Νησῖδες περὶ τὴν μεγαλόνησον: *Ἅγιος Νικόλαος*, *Δασκαλιό*, *Διαπόρι*, βορείως τοῦ ἀκρωτηρίου Κότζικα· *Πρασονήσι*, ἐν τῷ μυχῷ τοῦ κόλπου Μυρτιᾶς· *Παναγιὰ* (ἀρχ. *Νάρθηξ*) ἐν τῷ στενῷ Ντὰρ-Μπογὰζ (τῆς Μυκάλης), *Πετροκάραβο* καὶ *Σαμιοπούλα* πρὸς τὴν ἄκραν Ἄμπελος καὶ *Ἅγιος Ἰωάννης* ἢ *Κάτεργο* μεταξὺ τῶν ἀκρωτηρίων Ἅγιος Δομένικος καὶ Μανωλάκη.

Μεσαῖον Αἰγαῖον. Ἐν τῷ τμήματι τούτῳ τοῦ Αἰγαίου θὰ περιγραφῶσι κατὰ σειρὰν γεωγραφικῆς διαδοχῆς ἡ *Εὔβοια*, αἱ *νησῖδες τοῦ Παγασιτικοῦ*, αἱ *Θεσσαλικαὶ Σποράδες*, ὁ *Ἅγιος Στράτης*, ἡ *συστὰς τῆς Σκύρου*, ἡ *συστὰς τῶν Ψαρῶν*, ἡ *Χίος*, ἡ *συστὰς τῶν Οἰνουσσῶν* καὶ ἡ *Λέσβος*.

Εὔβοια. Ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῆς νοτίας ἐσχατιᾶς τῆς μεγαλονήσου καὶ ἀπὸ ταύτης εἰς τὸν Εὐβοϊκὸν (χάρτ. 1597): Νησὶς *Μαντήλι** (ἀρχ. *Μυρτὼ* κατὰ Πλίνιον, *Κύρνος* καθ' Ἡρόδοτον), βόρειον κέρας τοῦ δυτικοῦ στομίου τοῦ διέκπλου τοῦ Καφηρέως, προεκτείνουσα οἱονεὶ τὸ ἀκρωτήριον *κάβο Μαντέλο* (ἀρχ. *Γεραιστός*), δυτικῶς τοῦ ὁποίου ἀμέσως ὁ *κόλπος τῆς Καρύστου* καὶ εἰς τὸν βόρειον μυχόν του *λιμὴν Καρύστου** καὶ ἀκρωτήριον *Παξιμάδι* (τέρμα τῆς *Καλῆς ἀκτῆς* τῶν ἀρχαίων), ΝΔ. κέρας τοῦ κόλπου τῆς Καρύστου, ἅμα δὲ καὶ ΝΑ. τοῦ κόλπου τῶν Πεταλιῶν. Ἐπακολουθεῖ ἡ *συστὰς τῶν Πεταλιῶν* (ἀποτελουμένη ἐκ τῶν νήσων *Μεγάλο*, *Ξερό*, *Τράγος*, *Φούντι**, *Πράσσο*, *Μακρό*, *Αὐγὸ* καὶ *Λαμπροῦσα*) σχηματίζουσα μετὰ τῆς εὐβοϊκῆς ἀκτῆς τὸν *κόλπον Μαρμάρι*, ἐκτεινόμενον μέχρι τῆς ἄκρας καὶ τοῦ νησίου Ἐλάφα, ἔχοντα δὲ κατὰ τὸν ΒΑ. μυχόν του ἄκραν καὶ ὅρμον *Μαρμάρι* (ἀρχ. *Μαρμάριον*). Ἐπακολουθεῖ δὲ τὸ ἀκρωτήριον *Στρογγυλὸ* (ἀρχ. *Λέων*), νότιον κέρας τοῦ κολπίζοντος ὅρμου τῶν *Στούρων*, εἰς οὗ τὸν ΝΑ. μυχὸν τὸ ἐπίνειον τῶν Στούρων (ἀρχ *Στύρων*). Πρόκεινται δὲ τοῦ ὅρμου συστὰς *Στουρονήσια* (=*Πετούσι*, *Στουρονήσι* τὸ μεσαῖον, *Ἅγ. Ἀνδρέας*, *Φονιᾶς*, *Κουνέλι*), ἔτι δὲ πελαγίως αἱ νησῖδες *Ἄκιο* ἔναντι τῆς ἄκρας Ἐλάφα, *Δίψα** ἔναντι τῆς Κυνοσούρας τοῦ Μαραθῶνος καὶ *Βερδούγι** ἔναντι τῆς Ἁγίας Μαρίνης τοῦ Ραμνοῦντος, ὅπου θεωρεῖται λήγων ὁ λεγόμενος κόλπος τῶν Πεταλιῶν καὶ ἀρχόμενος ὁ διέκπλους τοῦ Εὐρίπου. Ἕπονται πρὸς Β. ὅρμος *Ἁλμυροπόταμος* καὶ πρὸ αὐτοῦ νησὶς *Καβαλιανὴ* (ἀρχ. *Γλαυκόνησος*), ὅρμος καὶ λιμὴν *Βούβαλος*, ἀκρωτήριον, ὅρμος καὶ κωμόπολις *Ἀλιβέρι** (ἀρχ. *Ταμῦναι*), ἀκτὴ *Κακὴ Σκάλα* (ἀρχ. *Ἀρχαία Ἐρέτρια*), ἀκτὴ *Παλιόχωρα* (ἀρχ. *Ἀμάρυνθος*) καὶ τὰ κατέναντι τοῦ Ὠρωποῦ *Νέα Ψαρὰ** (ἀρχ. *Ἐρέτρια καὶ Μελανηῒς καὶ Ἀρότρια*) καὶ νησὶς *Βαθειά*. Ἐπακολουθεῖ (χάρτ. 1554) ὁ λιμνώδης κολπίσκος τῆς *Αὐλίδος* (κοιν. *Μπούρτζι*), πρὸ τοῦ ὁποίου ὅρμος *Λευκαντὴ* καὶ ἐν τῷ ὁποίῳ νησὶς *Πασᾶ-Ἀντασί*, ὕφαλος μετὰ στήλης ἐνδεικτικῆς *Πασάντασι** ἢ *Κολώνα* καὶ ὕφορμος *Ἅγιος Στέφανος*, ὁ νότιος λιμὴν τῆς Χαλκίδος, καὶ ὁ *Εὔριπος* (ὁ πορθμὸς) καὶ ἡ γέφυρα ἡ ζευγνύουσα αὐτὸν καὶ τὴν ἀκτὴν τῆς Χαλκίδος πρὸς τὴν ἀκτὴν τοῦ Καραμπαμπᾶ τῆς Βοιωτίας, καὶ ὁ βόρειος λιμὴν τῆς Χαλκίδος, ἀνοιγόμενος πρὸς Β. μεταξὺ τῶν ὑφαλογλωσσῶν *Τεκὲς** καὶ *Καραντίνα**. Μεθ' ὃν τὸ ἀκρωτήριον *Κακὴ Κεφαλή**, ἀφ' οὗ ἄρχεται ὁ ἐλάσσων κόλπος τῶν *Ἀβάντων (Βατώντας)*, εἰς οὗ τὸν βόρειον μυχὸν ὁ ὅρμος *Πολιτικὰ** καὶ ἀκρωτήριον *Μνῆμα*, βόρειον τοῦ κόλπου τούτου κέρας. Ἐπακολουθεῖ (χάρτ. 1556) ἡ ἀκτή, εἰς ἣν ἀπολήγουν τὰ κράσπεδα τοῦ ὄρους *Κανδήλι*, ὁ ὅρμος καὶ κωμόπολις *Λίμνη** (ἀρχ. *Αἰγαί*), ἀκρωτήριον *Γιανίτσα*, ἀκτὴ *Ροβιὲς* (ἀρχ. *Ὀροβίαι*), *θέρμαι Αἰδηψοῦ*, λουτρόπολις καὶ ἐλάσσων *κόλπος τῆς Αἰδηψοῦ*, σχηματιζόμενος ὑπὸ τῆς χερσονήσου τῶν *Γιάλτρων* καὶ εἰς οὗ τὸν μὲν ΒΑ. μυχὸν ὅρμος *Ἅγιος Νικόλαος*, εἰς δὲ τὸ ΝΔ. κέρας ἄκρα *Γιάλτρα** καὶ χωρίον φερώνυμον, ἐπέχον πιθανῶς τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαίου ἀθηναϊκοῦ κτίσματος *Ἀθῆναι Διάδες*, καὶ χωρίον *Λιχάδα* (ἀρχ. *Δῖον*) καὶ ἀκρωτήριον *Λιχάδα* ἢ *Μονολήι* (ἀρχ. *Κήναιον*), ΒΔ. τῆς Εὐβοίας τέρμα· τούτου δὲ πρόκειται συστὰς *Λιχαδονήσια* (ἀρχ. *Λιχάδες νῆσοι*), ἀποτελουμένη ἀπὸ τὴν *Λιχάδαν*, τὸ *Ποντικονήσι* καὶ τὴν *Στρογγύλην**, μίαν τῶν γραφικωτάτων νησίδων τῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου δὲ Λιχάδα ἐκτείνεται πρὸς ΒΑ. ἡ ΒΔ. τῆς Εὐβοίας πλευρά, τῆς *Ἱστιαίας* ἡ ἀκτή, ἣν βρέχουν κατὰ τὸ νότιον ἥμισυ ὁ «δίαυλος τῶν Ὠρεῶν» καὶ κατὰ τὸ βόρειον ὁ «δίαυλος τῶν Τρικκέρων». Εἰς τὴν ἀκτὴν δὲ ταύτην ἀκρωτήριον *Βασολίνα**, ὅρμος *Κουφολιμνιώνας*, ἄκρα *Μωρὶ-Μπαμπᾶ*, ἄκρα *Ξερονήσι*, ὅρμος *Παντερολίμνη*, ἀκρωτήριον καὶ νησίον *Παναγίτσα Νησιώτισσα* καὶ ὕφαλος* φερώνυμος (ἀρχ. *Ὄνος Ἀντῶνος*) καὶ ὅρμος *Ὠρεῶν* καὶ ἐπίνειον*, τοῦ Ξηροχωρίου ὁ καταβαθμός. Μεθ' ὃ ἀκρωτήρια *Γκρὶ* καὶ *Κεφάλα* (ἀρχ. *Φαλασσία ἄκρα*), τὰ ὁποῖα ἀντικρύζουν ΒΔ. τὴν μικροσυστάδα *Ἀργυρόνησα** ἐγγὺς τῆς ἄκρας *Σταυρὸς* (ἀρχ. *Ποσείδιον*) τῆς Φθιώτιδος κειμένην. Μεθ' ἃ ὅρμοι *Γοῦβες*, *Πλατανιᾶς* καὶ ἀκρωτήριον *Ἀγριοβοτάνι* (ἀρχ. *Ἀρτεμίσιον*), ἡ ΒΑ. τῆς μεγαλονήσου ἐσχατιά, ἔχουσα πρὸ αὐτῆς νησῖδα, *Ποντικόνησον**, ἔχον φάρον ἐπισημότατον. Ἡ δὲ ἀκτογραφία τῆς ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου ἀρχομένης ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς μεγαλονήσου: ὅρμος *Ἅγιος Νικόλαος* (ἀρχ. *Ἀρτεμίσιον*), νησία *Μυρμηγκονήσια*, ὅρμος *Βασιλικό*, ἀκρωτήριον καὶ νησία *Λευκό*, ἀκρωτήριον *Ἅγιος Βασίλειος*, ὅρμος *Πελάκι* (ἀρχ. *Κήρινθος*), ἐπίνειον τοῦ Μαντουδίου (χάρτ. 426), μεθ' ὃν νησίον *Χελιάδο*, ὅρμοι *Μετόχι* καὶ *Πλατανιᾶς*, νησία *Κοίλη* καὶ *Πλατύ*, ἀκρωτήριον *Κύμη*, ἀφ' οὗ ἄρχεται ὁ *κόλπος τῆς Κύμης*, ἔχων πρὸ αὐτοῦ νησῖδας *Πρασσούδαν** καὶ *Γλάρον*, κατὰ δὲ τὸν δυτικὸν μυχόν του τὸν λιμένα τῆς *Κούμης** (ἀρχ. *Κύμη*). Ἔχει δὲ ὁ κόλπος οὗτος νότιον κέρας τὸ ἀκρωτήριον *Ὀχτονιὰ* (ἀρχ. *Ποσειδῶνος ἱερὸν* καὶ *Χερσόνησος*), ὃν ἅμα καὶ ΒΔ. κέρας τῆς μεγάλης κολπώσεως τῆς Εὐβοίας, ἥτις ἁπλουμένη μέχρι τοῦ Καφηρέως ὠνομάζετο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων *Κοῖλα Εὐβοίας*. Ἐν τῇ κολπώσει δὲ ταύτῃ καὶ ἀπὸ βορρᾶ νησῖδες *Κάρβουνα*, ὅρμος *Κάλαμος*, λιμὴν *Πετριές**, σωτήριον ἀγκυροβόλιον καταφυγῆς, ὅρμοι *Μουρτέρια* καὶ *Καραλίδες*. ἀκρωτήρια *Φυλάγρα* (ἀρχ. *Φαλάκρα ἄκρα*), *Κυδώνια* καὶ *Κάβο Ντόρος* (ἀρχ. *Καφηρεύς*), καὶ νησίον *Ντόρος* πρὸ τῆς ἄκρας. Ἡ ΝΑ. τέλος πλευρὰ τῆς μεγαλονήσου ἀποτελεῖ τὴν βορείαν ἀκτὴν τοῦ διέκπλου τοῦ Καφηρέως, ἔχουσα ἀκτογραφίαν: ὕφορμοι *Ζαχαριά*, *Ἀρκόμπολη*, ἀκρωτήρια *Μερούδι* καὶ *Δίμι*, ὅρμοι *Πλατανιστὴς* καὶ *Καστρί*, μεθ' ὃ ἡ νῆσος *Μυρτὼ* τοῦ ἀκρωτηρίου *Γεραιστός*, ὅθεν ἠρξάμεθα.

Ἐν τῷ *Παγασιτικῷ κόλπῳ*: *Ἅγιος Νικόλαος* εἰς Νέαν Μιτζέλαν, *Ἅγιος Νικόλαος* ζεῦγος νησίδων (ἀρχ. *Δευκαλίων καὶ Πύρρα*) πρὸ τῆς ἄκρας Ἄγκιστρο ΝΔ. τοῦ Βόλου, *Πλατᾶς* κατὰ τὸν ΝΑ. μυχὸν τοῦ κόλπου σχηματίζων τὸν λιμένα *Βαθούδι*, *Πρασσούδι* κατὰ τὸν Ν. ΝΑ. μυχὸν καὶ ἡ συστὰς τῶν *Τρικκέρων*, ἐν ᾗ *Παλιὸ Τρίκερι* (ἀρχ. *Κικύνηθος*) ἡ μείζων, *Πειθοῦ* ἢ *Γκιοῦλος* ἡ μικροτέρα καὶ κατὰ τὴν ΒΑ. ἄκραν τῆς πρώτης *ὕφαλος Τσαμαδὸς*.

Συστὰς Θεσσαλικῶν Σποράδων (χάρτ. 2072). Πρὸ τῆς ἀνακτήσεως τῶν Θρακικῶν Σποράδων ὠνομάζοντο *Βόρειοι Σποράδες*, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα δὲ (*Στράβ*. Θ, 436) *Μαγνήτων νῆσοι*. Περιλαμβάνει δὲ ἡ συστὰς τὰς νήσους *Σκιάθον* (ἀρχ. *Σκίαθος*), *Σκόπελον* (ἀρχ. *Πεπάρηθος*), *Διοδρόμια* (ἐπισήμως *Ἀλόννησος* οὐχὶ ὀρθῶς, ἀντὶ τῆς ἀρχαίας ὀνομασίας της *Ἰκός*), *Περιστέρα* (ἀρχ. *Εὐώνυμος*) ὑποσυστὰς *Σκάντζουρα* (ἀρχ. *Σκανδίλη*), *Πελαγονήσι* ἢ *Κυρὰ Παναγιὰ* (ἀρχ. *Εὔθυρα* καὶ *Σολυμνία*), *Γιοῦρα* (ἀρχ. *Γεροντία*), *Πιπέρι* (ἀρχ. *Ἰρεσία*) καὶ *Ψαθούρα* (ἀρχ. *Εὐδημία*) ἡ βορειοτάτη· μεταξὺ δὲ τῆς Σκιάθου καὶ τῆς Μαγνησίας, ὕφαλος *Λευθέρης** (ἀρχ. *Μύρμηξ*). Καὶ εἰς μὲν τὴν Σκίαθον: ἀκρωτήρια *Ποῦντα* ΝΔ., *Ἁγία Ἑλένη* δυτικῶς, *Γουρνιὲς* καὶ *Ἅγιος Σώζων* εἰς τὴν ΒΔ. ἀκτήν, *Καστροβοκιά*, *Κορακονέρι* καὶ *Κέφαλος* κατὰ τὴν ΒΑ. ἀκτήν, *Μαραγκὸς* ΝΑ. καὶ *Καλαμάκι* νότιον. Ὅρμους δέ: *Καταρύθρα* ἐν τῇ ΒΔ ἀκτῇ *Πλατανιὰ* ἐν τῇ ΝΔ., *λιμὴν Σκιάθου*, προασπιζόμενος ὑπὸ τῶν νησίδων *Μαραγκὸς*, *Ζογριάκι*, *Ζογριά*· νησῖδες, ἐν μὲν τῷ λιμένι, ἐκτὸς τῶν προμνησθεισῶν, καὶ αἱ *Δάσκαλος** καὶ *Πράσσο**, πελάγιοι δὲ ἐν τῷ διαύλῳ Σκοπέλου-Σκιάθου *Ἄσπρο*, *Ἀρκιάκι* καὶ πρὸς Α. *Ρέπι**.

Εἰς τὴν *Σκόπελον* ἀκρωτήρια: *Βελόνα* τὸ νότιον, *Κιοῦρτο* τὸ ΝΑ., *κάβο Γουρούνι** τὸ βόρειον καὶ *Μύτη* τὸ Δ. ΝΔ.· νησῖδες δέ: *Ντάξα* ἢ *Νίσσα*, *Στρογγυλό*, *Κασσίδα*, *Πλευρό*, *Παξιμάδα*, κατὰ τὴν δυτικὴν ἀκτήν, *Ἅγιος Γεώργιος* καὶ *Μικρὸ** κατὰ τὴν στενότητα τοῦ διαύλου Σκοπέλου—Ἀλοννήσου· ὅρμοι δέ: *Σταφύλης* κατὰ τὴν νοτίαν ἀκτήν, *Ἀγνῶντας* (ἢ *Ἀγνοῦς* ἢ *Ἀγωνιά*) μεταξὺ τῶν ἀκρωτηρίων Μύτη καὶ Βελόνα, *Πάνορμος*, *Κλῆμα* (ἀρχ. *Σελινοῦς*), ἄριστον ἀγκυροβόλιον. Εἰς δὲ τὴν λεγομένην *Ἀλόννησον*, ἀκρωτήρια: *Τέλειο** ἡ ΝΔ. ἄκρα ἀντικρύζουσα τὸν φάρον Μικρό, *Εἴγακας* ἡ βορεία, *Γρεγάλε* ἡ ΒΑ. καὶ *Νότος* ἡ νοτία· ὅρμους δέ: *Μυρτιὰ* εἰς τὴν ΝΑ. ἀκτήν, *Πειδὶ* καὶ *Μικρὸ* πρὸ τῆς ἄκρας Γρεγάλε, *Κάτω Γιοῦρα* εἰς τὴν ΒΔ. ἀκτήν, *Κόκκινο Κάστρο* εἰς τὴν ΝΑ. Νησῖδες: ἡ *Μανόλα* καὶ *Σταυρὸς* παρὰ τὴν βορείαν ἀκτὴν τῆς νήσου καὶ εἰς 5 μίλ. ΒΑ. τῆς ἄκρας Τέλειο. Ἡ *Περιστέρα* βαίνουσα παραλλήλως τῷ Ἀλοννήσῳ πλη-

Digitized by Google

σιάζει τὴν ἀκτὴν ἐκείνης διὰ τῶν δύο ἄκρων της, σχηματιζομένης οὕτω κλειστῆς λεκάνης, εἰς τὸν ἀνατολικὸν μυχὸν τῆς ὁποίας ὡραῖος ὅρμος Βασιλικό· ἀκρωτήρια: Ἄσπρο, Ξερὸ καὶ Ψαρὶ εἰς τὸ μέσον τοῦ ὅρμου· νησῖδες Λυκουρίνα, «Ι κάμπριαν», Ἀδελφόπουλο, Ἀδελφὴ καὶ Γαϊδουρονήσια, ἀναδύουσαι κατὰ γραμμὴν πρὸς νότον ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Ξερό.

Ἡ συστὰς Σκάντζουρα εἰς 12 μίλ. Ν.ΝΑ. τοῦ ἀκρωτηρίου Τέλειο, περιστατικῶς ἀπὸ βοσκούς, ἁλιεῖς ἢ δύτας ἐπισκεπτομένη, ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰς νησῖδας Σκάντζουρο, Κορακονήσι, Σκανδίλι (ὡς ἡ ἀρχαία τῆς συστάδος ὀνομασία), Παραοῦσσα, Στρογγυλό. Ἡ Πελαγονήσι, ἢ Κυρὰ Παναγιά, ἀποτελοῦσα ὑποσυστάδα μετὰ τῶν νησίδων Πελέρισσα, Μέλισσα, Πράσσο, Κουμήτι, Παπποῦ, παρουσιάζει ἀκρωτήρια: Κυρὰ πρὸς Β., Κέντο ΒΑ. καὶ Παναγίαι πρὸς Ν., ὅρμον Κυρὰ Παναγιὰ πρὸς Ν., καὶ ἄριστον φυσικὸν λιμένα πρὸς Β., τὸν Πλανήτην, εἰς τὸ στόμιον τοῦ ὁποίου νησύδριον Σφῆκα. Ἡ Γιοῦρα ἄνυδρος μὲ τρεῖς ὑφόρμους ἀνωνύμους· ἄκραι δὲ αὐτῆς Στενό, Γερόντι φερωνύμως τῇ ἀρχαίᾳ τῆς νήσου ὀνομασίᾳ, καὶ Ἐρημίτης. Τὸ Πιπέρι, ἄνυδρος ἀκρότομος καὶ ὑπεράγαν δυσανάβατος, ἔχει σχῆμα ἐλλειψοειδές. Ἡ Ψαθούρα*, βορειοτάτη τῶν Θεσσαλικῶν Σποράδων, χθαμαλὴ μὲ πανύψηλον πύργον φάρου· νοτίως νησὶς Ψαθουροπούλα ἢ Μυῖγα. Ταυτίζεται πρὸς τὴν Εὐδημίαν τοῦ Πλινίου καὶ τὴν Ἁλόνησον τοῦ Στράβωνος.

Ἡ Σκῦρος (χάρτ. 2048) ὑπήγετο κατὰ τὴν παλαιὰν διοικητικὴν διαίρεσιν εἰς τὰς Βορείους Σποράδας καὶ εἶναι ἡ μείζων ὡς πρὸς τὰς Θεσσαλικὰς Σποράδας. Δίκορμος, μὲ στενὸν ἰσθμὸν περὶ τὸ μέσον της, ἀποτελεῖ συστάδα μετὰ τῶν περὶ αὐτὴν μικρῶν νήσων. Ἡ ἀκτογραφία της, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ Β. καὶ κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου: ἀκρωτήριον Κάρτζινο ἡ βορεία ἐσχατιά, ἧς πρόκειται ζεῦγος νησίδων Ἀπάνω Πόδια καὶ Κάτω Πόδια, ὅρμος Παλαμάρι, ἀβαθὴ Γλῶσσες, ἄκρα Πουριά, ἣν προεκτείνει πληθὺς βραχονησίδων καὶ «μυρμήκων» Βρυκολακονήσια, ὅρμος Μῶλος καὶ Σκάλα Κάστρου, ὕφαλος Δήμητρα, λιμὴν Ἀχίλλι μὲ ἀρχαῖα ἴχνη, ὅρμοι Ἀγνός, Καθολικό, Κάτεργο, ἄκραι Κορακιά, Ἀποκλειστρί, ὅρμος Ἁλωνάκι, ἀκρωτήριον Λιθάρι* ΝΑ. ἐσχατιά, ἔχον ἰσχυρότατον φάρον, ὅρμος Ῥένες, νησῖδες Σαρακηνὸ καὶ Πλατύ, σχηματίζουσαι μετὰ τῆς νήσου τὸν λιμένα Τρεῖς Μποῦκες, ἄκρα Ἅγιος Νικόλαος καὶ πρὸ αὐτοῦ νησῖδες Διαβάτες (Ἔξω Διαβάτης ἡ μέν, Μέσα Διαβάτης ἡ δέ), ΝΑ. κέρας τοῦ κόλπου τῆς Καλαμίτζας, εἰς οὗ τὸν ΒΑ. μυχὸν ἄκρα Ψαρίνα, χωρίζουσα ἀμφιδύμως τοὺς ὅρμους Ἄραξος ἀμφίδυμον πρὸς τὸν Ἀχίλλι, καὶ Λιναριὰ* ἐπίνειον τῆς κώμης Σκύρου καὶ εἰς τὸν μυχόν του ἀγκάλη Κυρὰ Σημίνα, ὅπου ἀστακοτροφεῖον, καὶ ἀπόθραυσμα τῆς Σκύρου ἡ μακρὰ νησὶς Βαλάξα, ἐξ ὡραίας ποιότητος μαρμάρου ἀποτελουμένη καὶ σχηματίζουσα, ἐν εἴδει Σφακτηρίας, τὸν μέγαν κυματοθραύστην τὸν κλείοντα πελαγίως τὸν κόλπον. Τὸ νότιον αὐτῆς ἀκρωτήριον Λατομειὸ ἔχει αὐτόματον φάρον, καὶ πελαγίως της αἱ νησῖδες Ἐρινιὰ καὶ Σκυροπούλα Μετὰ δὲ τὴν Λιναριὰν ὁ πόρος Διαπόρι, ὅρμοι Ἀγκάλη, Ἅγιος Φωκᾶς, Ὅρος, νησὶς Κουλούρι, ἀκρωτήριον Ὅρος, δυτικὴ τῆς νήσου ἐσχατιά, νησῖδες Μερμήγκια, Πετρινός, Ἀσίτζα, Κοτσουλιὰ Β.ΒΔ. ἄκρα, ἄκρα Τριπλάσια, ὅρμος Ἅγιος Πέτρος, ἄκρα Πετρίτζα, ὅρμος Μαρκέζι καὶ νησὶς Καρτζινονήσι πρὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Κάρτζινο, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἠρξάμεθα.

Ἅγιος Στράτης (ἀρχ. Νέαι, καὶ κατ' ἄλλους, οὐχὶ ὀρθῶς, Ἁλόνησος). Ἀκρωτήρια αὐτῆς (χάρτ. 1891) Καλαμάκι πρὸς Β καὶ πρὸ αὐτῆς νησὶς Ἅγιοι Ἀπόστολοι καὶ νοτίως αὐτῆς ὅρμος Ἅγιος Στράτης, Βούδι ἀπὸ τῆς δυτικῆς ἀκτῆς καὶ φερώνυμος ὅρμος πρὸς Ν., Ἅγιος Νικόλαος καὶ φερώνυμος ὅρμος, Τρυπητὴ ἡ νοτία ἄκρα τῆς νήσου καὶ ὅρμος Φράγκο, βορείως αὐτοῦ, Δασκόλι καὶ πρὸ αὐτοῦ σκόπελοι, ἐξ ὧν ἡ ὀνομασία του (da scogli) καὶ νησὶς Ροῦμπος

Ὑφαλόνησοι Σπιτφάϊαρ, ἀπὸ τοῦ χαρτογραφήσαντος αὐτὰς βρεττανικοῦ ὑδρογραφικοῦ πλοίου HMS «Spitfire», ΝΑ. τοῦ Ἁγίου Στράτη (χάρτης 2836 b) καὶ δυτικῶς τῆς Λέσβου καὶ ἐπὶ τῆς γραμμῆς δὲ στενὸν Καφηρέως — Ἑλλησποντος. Ὑπάρχουν δύο μεγάλαι ἀπὸ ἀμνημονεύτου καταποντισμέναι νῆσοι, ἂν δὲν ἀπετέλουν μέρος τῆς Αἰγηΐδος. Ἡ βορειοτέρα τούτων διήκει ἐπὶ 19 ὅλα μίλ. ΝΔ.—ΒΑ., εὖρος ἔχουσα 4 μιλ. καὶ δύο ὑφαλοκορυφάς, ὀνομαζομένας ἀπὸ τῶν ὑδρογραφησάντων αὐτὰς Βρεττανῶν ἀξιωματικῶν, Τζῶνσον Μπὰνκ ἡ μὲν (πλάτ. 38° 19′ 30″ Β., μῆκ. 25° 23′ 00″ Ἀν.) μὲ βόλισμα 21 ὀργ., καὶ Μάνσελλ Μπὰνκ ἡ ἄλλη (πλάτ. 39° 13′ 00″ Β., μῆκ. 25° 17′ 00″ Ἀν.) μὲ βόλισμα 50 ὀργ. Ἡ δευτέρα ὑφαλόνησος καὶ νοτιωτέρα, εἶναι ἐπιμήκης 15 μιλ. ἀπὸ ΝΑ. πρὸς ΒΔ. καὶ 9 μίλ. εὐρεῖα, παρουσιάζει δὲ αὕτη δύο ὑφαλοκορυφὰς ὀνομαζομένας δι' ὅμοιον λόγον Στόουκς Μπὰνκ (πλάτ. 38° 53′ 00″ Β., μῆκ. 25° 25′ 30″ Ἀν.) μὲ βόλισμα 50 ὀργ., καὶ Μπροῦκερ Μπὰνκ μὲ βόλισμα 45 ὀργ. ἡ ἄλλη. Ἀμφότεραι αἱ ὑφαλόνησοι ἀναδύουν ἀπὸ βυθοῦ βάθους 100—300 ὀργυιῶν, ὁ δὲ ἴδιος αὐτῶν βυθὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ ὄστρακα, ἄμμον καὶ κοράλλια· αἱ ὑφαλοκορυφαί των εἶναι ἐξαιρετικῶς ἰχθυόεσσαι, ἡ ἐξ αὐτῶν δὲ Τζῶνσον Μπὰνκ βρίθει σπόγγου ἐκλεκτοῦ.

Ψαρὰ (ἀρχ. Ψυρία ἢ τὰ Ψύρα). Ἡ ἀκτογραφία τῆς νήσου, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῆς ΒΔ. αὐτῆς ἐσχατιᾶς: Πούντα Ρούσου (ὁ ἀγγλικὸς χάρτης 1891 εἶναι ἐσφαλμένος ὡς πρὸς τὰς τοπωνυμίας· κατάλληλος ὁ τοῦ Ν. Κοτσοβίλλη, 1893), ἀκτὴ τοῦ Τσελεπῆ, ὅρμος Κολυμπητής, ὅρμος Κάναλος, ὕφορμος τ' Ἀδὰμ ἡ Σπηλιά, Κάβος τοῦ Μαρκάκη, ἡ βορεία τῆς νήσου ἄκρα, ὁρμίσκοι Ὀρεινός, Σπαρτιά, τ' Ἀντωνάρα, Βοθώνι, Κολῶνες, Κορακιά, Ζάστανο, ἀκρωτήριον Τραγοπήδημα ΒΑ. τῆς νήσου ἄκρα, ἄκραι Πρασσονησι καὶ νησίς, Μαδερόπουντα, Διάκου Ρέμα, χερσονησὶς Κοκκινόκαβος ἡ ἀνατολικὴ τῆς νήσου ἄκρα, ἀκτὴ Γριὰ Καλή, ὅρμος Φλάδια, ἄκραι Ἁλυκές, τοῦ Καρίπ' καὶ νησίον, Χελῶνα, Γκλέζικη, καὶ ἀκρωτήριον Ἅγιος Γεώργιος* ἡ ΝΑ. τῆς νήσου ἐσχατιά. Δυτικῶς δὲ αὐτῆς ἄκραι Τάπιες, Κατσαρή, Μαραγκοῦ, ὅρμος Λιμνονάρια, ἄκρα Πουντί, λιμὴν τῶν Ψαρῶν*, ἢ παλαιότερον Χωραλολιμάνι, καὶ χερσονησώδης προβολὴ Παλαιοκάστρου, κλείουσα ἐκ δυσμῶν τὸν λιμένα καὶ ἀποτελοῦσα τὴν ΝΔ. τῆς νήσου ἐσχατιάν· καὶ εἰς μὲν τὴν ρίζαν τῆς χερσονήσου, σχηματίζουσαν ἀμφιπύγους ὅρμους Κατσοῦνι καὶ Κάτω Γιαλός, ἡ ποτὲ πόλις τῶν Ψαρῶν καὶ τὸ νῦν χωρίον, εἰς δὲ τὴν πρὸς τὴν ἄκραν κορυφὴν ἡ θέσις τοῦ ὁλοκαυτώματος. Εἰς δὲ τὴν δυτικὴν ἀκτὴν ὅρμος Λιμὴν-Νησί, ἐν τῷ ὁποίῳ νησῖδες Ἅγιο Νικολάκι, Νησόπουλα, Δασκαλειό, Βράχος· ἐπακολουθεῖ δὲ ὅρμος Φτελιό, νησὶς Χαβιαρόπετρα, ὕφορμος Ἄμμουδα καὶ ἀκτὴ Φωκοσπηλιές, ἀπολήγουσα εἰς ἀκρωτήριον Ρούσου Πούντα, ὅθεν ἠρξάμεθα. Ἀποτελοῦν δὲ τὰ Ψαρὰ καὶ συστάδα φερώνυμον μετὰ τῶν Ἀντιψάρων (ἀρχ. Ἀσπὶς) καὶ τῶν εἰς αὐτὴν προσκειμένων νησίδων Νησὶ ΒΔ., Ξεράδι ΒΑ., Σαλπογονίδα, Μεσιακὸ καὶ Κάτω Νησὶ πρὸς Ν., Ζερβοῦ καὶ Σκόγιο ΝΔ. Τῶν Ἀντιψάρων δὲ ἡ ἀκτογραφία: Ἄσπρος Βράχος ἡ βορεία ἄκρα, Πατούχη ἡ ἀνατολική, μεθ' ἣν ὁ λιμὴν Ἅγιος Γιάννης, Καβοπούντι ἡ ΝΑ., ὅρμοι Παπάντρια καὶ Σκλαβολιμνιώνας κατὰ τὴν νοτίαν πλευράν, ἄκρα Νέματα ἡ ΝΔ. καὶ Βρουλίδια ἡ ΒΔ. Εἰς 26 δὲ μίλ. Ν.ΝΔ. τῶν Ψαρῶν ζεῦγος βράχων μονήρων, Καλόγηροι ὀνομαζομένων.

Χίος (χάρτ. 1645, διὰ τὰς τοπωνυμίας χάρτης Ἠλ. Οἰκονόμου, ἐκδ. 1921). Ἡ ἀκτογραφία τῆς μεγαλονήσου, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῆς ΒΔ. ἐσχατιᾶς της καὶ κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν δεικτῶν ὡρολογίου, ἔχει ὡς ἀκολούθως: Κάβο Μελανιὸς (ἀρχ. Μέλαινα Ἄκρα) ἡ ΒΔ. τῆς νήσου ἄκρα, ἄκρα Μαυρόπετρες, ὕφορμος Λίτζια ἢ Ἁγιάσματα Κούζη, ἀκρωτήριον Ἐπανωχώρι ἢ Ἀναπόμερα, νησὶς Γκέρτης*, ἄκρα Οὐρὰ ἢ Νοριά, ὅρμοι Λαπάθου, Βλυχάδα, Μάρμαρα, νησὶς Μαργαρίτης*, ὅρμοι Παραπάντων, Ταξιάρχαι, ἄκρα Βαμπακᾶς ἡ ΒΑ. τῆς νήσου, νησὶς Στρόβιλο δυτικὸν κέρας τοῦ «διαύλου Σπαλματόρι», ὅρμοι Ἁγία Παρασκευή, Λιμνιοῦ, Βρουλιδιῶν, Καμινιῶν, νησὶς Κύο ἢ Πρασονήσι ἀνατολικὸν κέρας τοῦ διαύλου, λιμὴν Κολοκυθιᾶς (ἀρχ. Δελφίνιον), εἰς οὗ τὸν μυχὸν ἀμφίδυμοι ὅρμοι Ταῦρος καὶ Γουβάρι, εἰς τὸ στόμιον τοῦ ὁποίου νησίς, λιμὴν Λαγκάδας, ἄκρα Ἅγιος Ἰσίδωρος, ὅρμοι ἀμφίδυμοι Παντουκειὸς καὶ Ἁγίασματα, νησὶς Ἅγιος Στέφανος, ἄκραι Θόλος καὶ Κορακομύτης, ὅρμος Μιλιγκᾶς, λιμὴν Χίου ἢ Κάστρο* κατὰ τοὺς ναυτικούς, ἄκρα Ἁγία Ἕλενα (ἀρχ. Ποσείδιον), ὅρμος Θυμιανά, ἄκρα Ἁγία Ἑρμιόνη, ἀνατολικὴ τῆς νήσου ἄκρα, κόλπος Μέγας Λιμνιώνας (ἀρχ. Γερόντων λιμήν), ὅρμος Ἀφαλεροῦ ἢ Κάτω Καταρράκτης, ὅρμος Βοκαριά, ἀκρωτήρια Ἄκρα Νένητες καὶ Γρίδια ἡ ΝΑ. τῆς νήσου ἄκρα, μεθ' ἣν ὅρμος Καλαμωτῆς (ἀρχ. Καύκασα, καθ' Ἡρόδοτον), ἄκρα καὶ ὅρμος Καμάρι, ἀκρωτήριον Κάβο Μάστιχος ἢ Οὐρά, ἡ νοτία τῆς νήσου ἐσχατιά, ἧς πρόκειται νησίον Βενέτικο* (ἀρχ. Φάναι). Κατὰ δὲ τὴν ΝΔ. πλευράν, ὅρμοι Βουρλίδια, Γλυφό, Καρόντας ΝΔ. τῆς νήσου ἄκρα Κάτω Φανᾶς, Σαλαγώνα, ἄκρα Βενέτικος, κόλπος Αὐλωνιᾶς, ἀκρωτήριον Μεστά, βραχονησῖδες Κόκκινη Πέτρα καὶ Μαύρη Πέτρα, ὅρμοι Πριώνας καὶ Λιβάδια, ἄκρα Οὐρά, λιμὴν Μεστὰ ἢ Πασαλιμάνι (ἀρχ. Νότιον), ὅρμος Ἅγιος Σώστης, νησία Ἅγιος Στέφανος καὶ Κόκκινο, ὅρμοι Καλολιμένι, Καμινάκι, Λιθί, ἄκρα Τραχήλι ἢ Καστέλλα, ὅρμοι Ἀλλήντας (ἀρχ. Λάϊος) καὶ Βαθειὰ Λαγκάδα, χερσονησὶς Τηγάνι, νησία Πομόνα καὶ Πέτρες Κομανοῦ, ὅρμοι Καλὴ Μερσινιὰ ἐπίνειον Σιδεροῦντα, Ἀστακιᾶς, Μεγάλη Λαγκάδα, Βολισσοῦ νησίον Καταργόπετρα, Ἁγία Μαρκέλλα, Ἅγιον Αἷμα, Ἅγιος Ἰσίδωρος, ἀκρωτήριον Φλέβα καὶ ὁ ἀφ' οὗ ἠρξάμεθα Κάβο Μελανιός.

Συστὰς Σπαλματόρι ἢ Ἀγνοῦσες (ἀρχ. Οἰνοῦσαι), ἀντικρύζουσα τὸ βόρειον τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Χίου, ἀφ' ἧς χωρίζεται διὰ τοῦ διαύλου Σπαλματόρι. Ἡ μνεία τῶν νησίων τῆς συστάδος γενήσεται σὺν τῇ μνείᾳ τῆς ἀκτογραφίας τῆς Ἀγνούσας (ἀρχ. Οἰνοῦσα), τῆς μείζονος ἐν τῇ συστάδι νήσου, καθ' ἣν: ἄκρα Καπασᾶς ἡ ΒΔ. ἄκρα, καὶ ἀνατολικῶς αὐτῆς Κλῆμα, ὅρμος Ἅγιος Γεώργιος, ἄκρα Κατζίκια, ὅρμος Τσιροπινιά, ἄκρα Σπαρτόπουντα, ἄκρα Καμπὶ ἡ ΝΑ. της ἐσχατιά· εἰς ταύτην δὲ παράκεινται νῆσος Πασᾶ*, νησὶς Αὐλώνι καὶ νησὶς Ποντικόνησο, σχηματίζουσαι ἄριστον λιμένα, καὶ νησῖδες Ἀρχοντόνησο πρὸς Δ. καὶ Βάτος πρὸς Ν. Κατὰ δὲ τὴν νοτίαν ἀκτὴν τῆς Ἀγνούσας ἄκρα Γαβάθι, ὅρμος καὶ νησὶς Σέλινο, ὅρμος καὶ νησὶς Φουρκερὸ καὶ Ἅγιος Γιάννης, λιμὴν Μανδράκι, ἐπίνειον τῆς κωμοπόλεως, ὅρμοι Μάντρες καὶ Μπελάλι μετὰ νησῖδος φερωνύμου, καὶ ἄκρα Ἀπήγανος ΝΔ. τῆς νήσου ἄκρα. Κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ὅρμοι Ἐψηλή, Ἀλατσάρμη, Φώκια, Χαζαλὴ καὶ Ψαλίδια. Τέλος, μεταξὺ τοῦ χιακοῦ ἀκρωτηρίου Ἁγία Ἑρμιόνη καὶ τοῦ μικρασιατικοῦ Ἄσπρος κάβος, νησῖδες τουρκικαὶ Πάσπαργο* καὶ Παναγία, ὧν ἡ πρώτη, περιελθοῦσα εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀπεδόθη ἐκ νέου εἰς τὴν Τουρκίαν κατ' ἐφαρμογὴν σχετικοῦ ὅρου τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης.

Μυτιλήνη (ἀρχ. καὶ ἐπισήμως Λέσβος· ἐπίσης ἀρχ. Πελασγία καὶ Ἴσσα, τουρκ. Μιδυλοῦ). Χωριζομένη ἀπὸ τῶν ἀκτῶν τῆς Τρωάδος καὶ τῆς Μικρασίας διὰ τῶν διέκπλων τῆς Μυτιλήνης ἀπὸ Α. καὶ Μουζελὶμ ἀπὸ Β., ἔχει τὴν ἀκόλουθον ἀκτογραφίαν (χάρτ. 1665), ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Ἀγριλιὸς* (ἀρχ. Μαλία ἄκρα, τουρκ. Ζεϊτούν), ΝΑ. τῆς μεγαλονήσου ἐσχατιᾶς, καὶ ἀκολουθουμένης τῆς φορᾶς τῶν δεικτῶν τοῦ ὡρολογίου: βραχονησὶς Σύμβλος ἢ Χαβιαρόπετρα, στόμιον τοῦ λιμνώδους κόλπου Γέρας ἢ Ὀλιβιέρι (ἀρχ. Ἱερὸς λιμήν), οὗ πρόκειται Δ.ΝΔ. νησὶς Προφυλακὴ ἢ Πετρᾶς, ὅρμοι ἐκτὸς τοῦ κόλπου καὶ πρὸς Δ. Μερσινιά, Κοπέλλα, Ἁγία Παρασκευή, Ἁγία Βαρβάρα, ἄκρα Μέρικος, λιμὴν Πλωμαρίου, πρώην Ποταμός, ἄκρα Ποταμός, ἡ νοτία τῆς νήσου, κόλπωσις Κοχλακάρη, ἄκρα Νοῦρκος ἢ Βοῦρκος, ἀκρωτήριον Καλλονὴ ἢ Γαρμπιὰ δεξιᾷ τῷ εἰσπλέοντι τὸ στόμα (ἀρχ. Εὔριπος Πυρραίων) τοῦ λιμνώδους κόλπου τῆς Καλλονῆς (ἀρχ. Πύρρας), ἐν ᾧ κόλπῳ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν ἐπίνεια Πολυχνίτου, Λισβορίου, Βορρός, Καλλονῆς κατὰ τὸν βόρειον μυχόν, Παρακοίλων κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ πρὸς Ν. Ἀπόθυρο καὶ νησίον Ἐρημονήσι καὶ ἄκρα Ἅγιος Παντελεήμονας ἀριστερᾷ τῷ εἰσπλέοντι τὸν κόλπον, ἐν συνεχείᾳ δὲ καὶ εἰς τὴν νοτίαν ἀκτὴν τῆς νήσου, ἀκρωτήριον Βρυσά, ὁ ἔνδοξος ὅρμος Ἐρισσοῦ ἐλάχιστα κολπίζων, ἀκρωτήρια Ἐρεσσὸς καὶ Σίγκρι (ἀρχ. Σίγριον), δυτικὴ τῆς μεγαλονήσου ἐσχατιά. Σχηματίζεται δὲ βορείως τοῦ ἀκρωτηρίου καὶ λιμὴν Σίγκρι μεταξὺ τῆς κυρίως ἀκτῆς καὶ τῶν πρὸς δυσμάς της νησίδων Σίγκρι* (ἀρχ. Νησώπη) καὶ Σιδοῦσα. Ἀκολουθουμένης δὲ τῆς ΒΔ. πλευρᾶς ἄκρα Ἐλαία, ὅρμος Παναγία Φανερωμένη, ἄκραι Φίλικα Τασσί, Πετεινός, Γουροῦνα ἢ Ντομοὺζ καβάκ, νησὶς Ἅγιος Ἰωάννης, ἄκραι Ὄρδυμνος καὶ Ἰντζερλῆ μπουρνοῦ, ὅρμοι Λάψαρνα, Ἀρτίκια, ἄκρα Τελώνια, ὅρμος Γαβαθᾶ, ὕφαλοι καὶ σκόπελοι Μερμήγκια Γαβαθᾶ, ὅρμος Καλολιμνιώνας (ἀρχ. Ἄντισσα), ἀκρωτήριον Κεγράδα, κόλπωσις Μολύβου, εἰς τὸν μυχὸν τῆς ὁποίας ὅρμος Πετρᾶς (ἀρχ. Νάπη) καὶ πρὸ αὐτοῦ νησίον Πετρᾶς καὶ ἀκρωτήριον Μόλυβος ἡ ΒΔ. τῆς νήσου ἄκρα, ὑφ' ἣν ὅρμος καὶ πολίχνη Μόλυβος (ἀρχ. Μήθυμνα). Ἀνατολικῶς δὲ τοῦ Μολύβου καὶ εἰς τὴν βορείαν τῆς νήσου πλευρὰν ὅρμος Θέρμα Νεφταλοῦς, ὕφαλος κινδυνωδεστάτη Μουζελὶμ καταμεσῆς τοῦ φερωνύμου διέκπλου, ἀκρωτήριον Σκαμνιὰ* ἢ Κόρακας (ἀρχ. Ἄργεννον) ἡ βορεία τῆς νήσου ἄκρα, μεθ' ἣν ἡ ἀκτὴ κάμπτεται πρὸς Ν., σχηματίζουσα τὴν ἀνατολικὴν τῆς μεγαλονήσου πλευράν. Ἐπὶ ταύτης δὲ ἄκρα Φέρος, κόλπος Τσόνια, ἐν ᾗ νησὶς Βουρβούλακας ἢ Μονόπετρο καὶ ὅρμοι Γενῆ-Λιμάν, Πέγιες καὶ Τσόνια. Ἐπακολουθεῖ ἀκρωτηριάζουσα προβολὴ Ζαρακίνα, νοτίως τῆς ὁποίας ὁ κόλπος Μακρὺ Γιαλός, ἐν τῷ ὁποίῳ συστὰς νησίδων Τοκμάκια ἢ Τομάρια (Τομάρι, Ἄσπρο καὶ δύο ἀνώνυμα) καὶ ὅρμοι Παλιός, Τρούπια, Ἄμμος καὶ νησὶς Λησμονὴ (ἢ Ἐρημονήσι ἢ Πρασσολόγος). Ἔτι δὲ πρὸς Ν. ὅρμος Μιστεγνά, νησῖδες Κυδώνια, Μπάφρα ἢ Μαχαίρα, ὅρμος Παναγιούδας, ἐν ᾗ νησὶς Λυκομούρη, ἄκρα Ἀσφάλι ἢ Καρατεπές, κόλπωσις Ταμπάκικα, ἄκρα Κάστρο Μυτιλήνης* καὶ χερσονησώδης προβολὴ Ἁγία Μαρίνα, ἔχουσα κατὰ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν αἰγιαλοὺς Σουράδα, Πληγώνι, Ἀγριλιὰ καὶ Ἅγιος Γεώργιος, ἀπολήγουσα δὲ εἰς τὸ ἀκρωτήριον Ἀγριλιός*, ὅθεν ἠρξάμεθα.

Θρακικαὶ Σποράδες. Ἡ συστὰς αὕτη (χάρτ. 1086 καὶ 1087 καὶ 2836 b), εἰς ἣν τινες περιλαμβάνουν καὶ τὸν Ἅγιον Στράτην καὶ τὴν Τένεδον καὶ τὴν ὑποσυστάδα Μαυριά, περιλαμβάνει πάντως τὴν Λῆμνον, τὴν εἰς τὴν Τουρκίαν ἀποδοθεῖσαν Ἴμβρον πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ὅρων τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης, τὴν Σαμοθράκην καὶ τὴν Θάσον.

Λῆμνος (ἀρχ. Ἡφαιστία, Αἰθαλία καὶ Βουλκανία, τουρκ. Σταλιμένι). Ἡ ἀκτογραφία της, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῆς ΝΑ. ἄκρας της (χάρτ. 1659 καὶ χάρτ. ἑλληνικὸς 28) Ἁγία Εἰρήνη καὶ κατὰ τὴν διεύθυνσιν δεικτῶν ὡρολογίου, ἔχει οὕτω: Ἄκρα Ἁγία Εἰρήνη ἢ Στάλα ἢ Ἅγιος Νικόλαος, ἄκρα τῆς χερσονήσου Παραδείσι, εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς ὁποίας, σχηματιζούσης τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν

Digitized by Google

τοῦ προκόλπου καὶ τοῦ κολπίζοντος λιμένος τοῦ Μούδρου, ἄκραι Βελανίδι καὶ Σκέλι καὶ Μαλαθριὰ καὶ Βούδα, ὧν ἡ τελευταία, ἔχουσα πρὸ αὐτῆς νησῖδα Σαγράδα*, χωρίζει τὸν πρόκολπον ἀπὸ τοῦ λιμένος τοῦ Μούδρου ἢ Ἁγίου Ἀντωνίου, ἐν τῷ ὁποίῳ (χάρτ. 1661, χαρτ. ἑλλ. 38) νησὶς Καλόγερος, ἄκρα Ἅγιος Παῦλος, χωρίον Μοῦδρος, νησὶς Ἰσπαθό, ὅρμος Λύχνοι, νησίον Τρυπητές, νησὶς Ἀλογονησί, μεθ' ἣν ἡ δυτικὴ ἀκτὴ τοῦ προκόλπου, καθ' ἣν ἡ χερσόνησος Φακό, εἰς ἧς τὴν μασχάλην ὅρμος Βρουλίδια, ἀμφίπυγος πρὸς τὸν τῆς Κόντια, νησίζον ἀκρωτήριον Κόμπι* ἢ Κουμπί, ἡ ΝΔ. τοῦ κόλπου καὶ ΝΑ. τῆς χερσονήσου ἄκρα, ἔχουσα πρὸ αὐτῆς νησίον Καστρί, ἄκρα Σταυρὸς ΝΔ. ἄκρον της, ἔχουσα πρὸ αὐτῆς νησία Πρασσονήσια, Λιμὴν Κόντια (χάρτ. 3428), εἰς οὗ τὸ δυτικὸν κέρας ἄκρα Πε0ρανήσια, καὶ πρὸς Δ. ὅρμος τοῦ Θάνου καὶ ἄκρα καὶ νησίον Τηγάνι, ἡ ΝΔ. τῆς νήσου ἐσχατιά. Κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν πλευράν: ὅρμος Πλατύ, νησὶς Διαβατές, ὅρμος Κάστρου (ἀρχ. Μύρινα), ἄκρα Πέτασος, κόλπος Κάσπακας, ἀκρωτήριον Καλόγηροι καὶ βράχοι καὶ ἀκρωτήριον Μούρτζουφλος ἢ Παλαιόκαστρον (ἀρχ. Μόσυχλος), ἡ ΒΔ. τῆς νήσου ἐσχατιά. Κατὰ δὲ τὴν βορείαν πλευράν, νησίον Σιδερίτης, ἄκρα Ἀγριλιά, ὅρμος Γούματος, ἄκρα Βάβαρος, ἀκρωτήριον Φαρακλό, ἄκρα Τρεῖς Γλῶσσες, ΒΔ. κέρας τοῦ κόλπου τῆς Πουρνιᾶς, εἰς οὗ τὸν μὲν νότιον μυχὸν λιμὴν Πουρνιὰ (χάρτ. 1891, ἑλλ. 28), τὸν δὲ ἀνατολικὸν λιμὴν Ἑκατὸ Κεφαλὲς (ἀρχ. Ἡφαιστία), ἔχων βόρειον κέρας τὴν ἄκραν Χλόη· ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἀκρωτήριον Σωτήρης ΒΑ. τοῦ κόλπου κέρας, λείψανα ἀρχαίων λιμενικῶν ἔργων, καθὼς καὶ εἰς τὸν ὑπὸ τὸ ἀκρωτήριον Πλάκα* ὅρμον Κάστρο τοῦ Βοριᾶ. Κατὰ δὲ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν φαίνεται ὅτι συνέβησαν μεγάλαι μεταβολαὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀκτῆς. Οὕτως ἡ λιμνοθάλασσα Μεγάλη λίμνη, ἡ νοτίως τοῦ ἀκρωτηρίου Πέτζα, ὑπῆρξε πρὸς ἀμνημονεύτου λιμήν, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ὕπαρξις τοῦ προσχωματικοῦ βέλους ὅπερ τὸν περιέκλεισεν. Ἀλλὰ καὶ ἡ πελαγίως 4 μίλ. πρὸς Α. ὕφαλος Χάρος, ἣν καλύπτει ὁ ἐρυθρὸς τομεὺς τοῦ βοηθητικοῦ φάρου τῆς Πλάκας, πρὸς προφύλαξιν τῶν παραπλεόντων*, ὑπῆρξέ ποτε νῆσος Χρυσῆ, ὀνομαζομένη καὶ ὑπὸ κλύδωνος καταποντισθεῖσα, ὡς λεπτομερῶς ἱστορεῖ ὁ Παυσανίας (Η', λγ', 4). Ἀκολουθοῦν δὲ πρὸς Ν. ἄκρα Χάρος, ὅρμος Χάρος, ἄκρα Βορόσκοπος, λιμενίσκος Ἁγία Σοφία, ἄκρα Ἅγιος Σώζων, ὅρμος Σκανδάλι καὶ ἀκρωτήριον Ἁγία Εἰρήνη, ὅθεν ἠρξάμεθα.

Ἡ Σαμοθράκη (ἀρχ. ὁμοίως, ἀλλὰ καὶ Δαρδανία, τουρκ. Σαμαντερίκ), ἀπέχουσα 13 μίλ. ΒΔ. τῆς Ἴμβρου (χάρτ. 1087) καὶ 24 μίλ. ΝΔ. τοῦ Δεδεαγάτς (Ἀλεξανδρουπόλεως), ἔχει τὸ ὑψηλότερον ὄρος Φεγγάρι (ὑψόμ. 5.248 ποδ., ἀρχ. Σαόκη), τοῦ Αἰγαίου μετὰ τὴν Δίρφυν (5.730), τὴν Ἴδην (8.060 ποδ.) καὶ τὰ Λευκὰ ὄρη (8.100 ποδ.). Ἀκρωτήρια αὐτῆς Μαλαθρία τὸ νότιον, Κῆπος τὸ ΝΑ., Σκεπαστὸ τὸ ἀνατολικόν, Φονιᾶς τὸ ΒΑ., Ζαγοριώτης τὸ βόρειον, Παλαιόπολις τὸ ΒΔ. καὶ Ἀκρωτήρι ἡ πρὸς Δ. οὐρὰ τῆς νήσου, σχηματίζουσα βορείως τὸν ὅρμον Καμαριώτης, τὸν μόνον τῆς νήσου, καὶ αὐτὸν ἐπισφαλῆ. Εἰς 7 μίλ. ἀνατολικῶς τοῦ Σκεπαστὸ ἐπικινδυνωδεστάτη βραχονησὶς Σγουράφα ἐν χρῷ τῆς θαλάσσης.

Ἡ Θάσος (χάρτ. 1086) χωρίζεται ἀπὸ τῆς ἀκτῆς τῆς πεδιάδος τοῦ Νέστου διὰ τοῦ διαύλου τῆς Θασοπούλας*. Τὰ κυριώτερα τῶν ἀκρωτηρίων της εἶναι Παναγία ἡ νοτία ἐσχατιά της, ἔχουσα πρὸ αὐτῆς νησῖδα φερώνυμον, Γεώργιος ἡ ΝΑ., Γραβοῦσα, Ὀβριόκαστρο ἡ ΒΑ., Μεγάλο Κλαδί, Μαριὲς καὶ Κέφαλος ἡ ΝΔ. Ὅρμους δὲ Παναγία κατὰ τὴν βορείαν τῆς νήσου ἀκτὴν μεταξὺ τῶν Ὀβριόκαστρο καὶ Μεγάλο Κλαδί, Βάθη (ἀρχ. Αἴνυρα) βορείως τῆς ἄκρας Γραβοῦζα, Κίναρα (ἀρχ. Κοίνυρα) εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς νήσου, Θημωνιὰ εἰς τὴν ΝΑ. ἀκτήν, Κάστρο ἢ Χαμηδιὲ εἰς τὴν ΝΔ., Ἀλυκὴ εἰς τὴν δυτικὴν καὶ Καζαβήτι εἰς τὴν ΒΔ.

Περαίνοντες, ποιούμεθα μνείαν νησίδων τινῶν προσκειμένων εἰς τὰ μακεδονικὰ παράλια, τῆς Καύκανα (ἀρχ. Κάπρος) κατὰ τὴν ΝΔ. ἀκτὴν τοῦ κόλπου τοῦ Ὀρφανοῦ (Στρυμονικοῦ), Πλατὺ* πρὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Ἀράπης, ἀριστερᾷ τῷ εἰσπλέοντι τὸν κόλπον τῆς Ἱερισσοῦ, Μουλάρα ἢ Ἀμμολιανὴ εἰς τὸν ὅρμον Πρόβλακα, ΒΑ. μυχὸν τοῦ Σιγγιτικοῦ, Ἅγιος Δημήτριος κατὰ τὸν ἀνατολικὸν μυχὸν τοῦ ἰδίου κόλπου, Σπαλαθρονήσια καὶ Γκόλφω πρὸς τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τοῦ Τορωναίου κόλπου.

Σ. Ε. ΛΥΚΟΥΔΗΣ

Ὠκεανογραφία τῆς Ἑλλάδος. Ἵδρυσις ἑλληνικῆς θαλασσογραφικῆς ἐπιτροπῆς. Μελέται τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν ἀπὸ ὠκεανογραφικῆς ἀπόψεως ἤρχισαν συστηματικῶς μόνον μετὰ τὴν ἵδρυσιν εἰδικῆς θαλασσογραφικῆς ἐπιτροπῆς, ἐν ἔτει 1920, κατόπιν τῶν ἀποφάσεων τοῦ μεγάλου διεθνοῦς ὠκεανογραφικοῦ συνεδρίου (συνελθόντος ἐν Μαδρίτῃ τὴν 17 Νοεμβρίου 1919), εἰς τὸ ὁποῖον ἀντεπροσωπεύθη καὶ ἡ Ἑλλὰς δι' εἰδικῆς ἐπιτροπῆς. Ἡ συσταθεῖσα θαλασσογραφικὴ ἐπιτροπή, ἐργασθεῖσα σημαντικῶς, προήγαγε τὴν μελέτην τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν, συνεργαζομένη στενῶς μετὰ τῆς ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ καὶ βοηθουμένη ὑπ' αὐτῆς.

Θαλασσογραφικοὶ σταθμοί. Ὠκεανογραφικὸν πλοῖον. Θαλάσσιος ὑδροβιολογικὸς σταθμός. Πρῶτον ἔργον τῆς θαλασσογραφικῆς ἐπιτροπῆς ὑπῆρξεν ἡ ἵδρυσις θαλασσογραφικῶν σταθμῶν, ὧν πρῶτος ἱδρύθη ἐν Χαλκίδι (1921) διὰ τὴν μελέτην τῆς παλιρροίας καὶ τοῦ ῥεύματος, ἔτι δὲ καὶ τῶν λοιπῶν φυσικῶν καὶ χημικῶν ἰδιοτήτων τοῦ θαλασσίου ὕδατος. Κατόπιν ἱδρύθησαν παρόμοιοι σταθμοὶ ἐν Χίῳ (1922), Πειραιεῖ (1923), Καλάμαις (1925), Θεσσαλονίκῃ (1925), Πάτραις (1925), Ἰσθμίᾳ (1926). Ὡς ὠκεανογραφικὸν πλοῖον χρησιμοποιεῖται τὸ ὑδρογραφικὸν «Ναυτίλος», ἐπὶ τοῦ ὁποίου, πρὸ ἑκάστου θαλασσογραφικοῦ πλοῦ, γίνονται αἱ ἀπαιτούμεναι προσθῆκαι καὶ ἐγκαταστάσεις ἐργαλείων καὶ ὀργάνων. Διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν σπουδὴν τῆς θαλάσσης καὶ τὴν ἐν γένει ἀνάπτυξιν τῆς ἁλιείας ἔχει ἱδρυθῆ ἀπὸ τοῦ 1915 ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας θαλάσσιος ὑδροβιολογικὸς σταθμὸς ἐν Παλαιῷ Φαλήρῳ, ὅστις εἶναι ἐπιστημονικὸν κέντρον τῆς θαλασσογραφικῆς ἐπιτροπῆς. Αἱ ἐργασίαι αἱ ἐκτελούμεναι ἐν τῷ σταθμῷ εἶναι: προσδιορισμὸς θερμοκρασίας θαλασσίου ὕδατος ἐπιφανείας καὶ διαφόρων βαθῶν, προσδιορισμὸς πυκνότητος, ἁλμυρότητος, διαφανείας καὶ χρώματος θαλάσσης, προσδιορισμὸς διευθύνσεως καὶ ταχύτητος τῶν ῥευμάτων, δειγματοληψία βυθοῦ, συλλογὴ πλαγκτοῦ καὶ ἐξέτασις τούτου.

Θαλασσογραφικοὶ πλόες. Κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1921 ἐγένετο διὰ τοῦ «Ναυτίλου», τότε «Ἀλφειοῦ», ὁ πρῶτος ἐπονομασθεὶς δοκιμαστικὸς θαλασσογραφικὸς πλοῦς, περιορισθεὶς ἐν τῷ Σαρωνικῷ. Μετὰ τοῦτον ἐγένετο ἕτερος, κατ' Ἰούνιον 1924, διὰ τοῦ «Ναυτίλου» καὶ ἔκτοτε ἐκτελοῦνται ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν θαλασσογραφικοὶ πλόες διὰ τὴν μελέτην τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν. Τὰ μέχρι σήμερον ἐξαχθέντα πορίσματα ἐκ τῶν διαφόρων θαλασσογραφικῶν πλόων, ἐκ τῶν παρατηρήσεων τῶν διαφόρων θαλασσογραφικῶν σταθμῶν, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς παρατηρήσεις καὶ μετρήσεις, αἵτινες ἐγένοντο κατὰ διαφόρους ἐποχάς, ἔχουν ἀνακοινωθῆ διὰ δημοσιεύσεων καὶ ἀνακοινώσεων τῆς θαλασσογραφικῆς ἐπιτροπῆς καὶ τῆς ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ.

Βάθη τῶν θαλασσῶν. Ὕφαλον ἔδαφος. Τὸ μεγαλύτερον βάθος τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν εἶναι 4.404 μ., κείμενον εἰς ἀπόστασιν 50 μιλίων νοτιοδυτικῶς τοῦ ἀκρωτηρίου Ταινάρου. Ἡ ἠπειρωτικὴ καὶ νησιωτικὴ ὑφαλοκρηπίς, βάθους μέχρι 200 μ., δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τῶν ἀκτῶν. Ἐὰν θεωρήσωμεν ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τῆς θαλάσσης κατέρχεται κατὰ 200 μ., τότε ἀναδύουν νέαι ἐκτάσεις γῆς. Ἡ Σαμοθράκη καὶ ἡ Θάσος ἑνοῦνται μετὰ τῆς Θράκης, ἀναδύει ὁλόκληρος ὁ Θερμαϊκὸς κόλπος, ὁ Εὐβοϊκὸς καὶ ὁ Σαρωνικός, ἀπομενουσῶν νήσων τινῶν, ἐνῷ πολλαὶ τῶν Κυκλάδων συνενοῦνται. Ἡ μορφολογία τοῦ ὑφάλου ἐδάφους εἰς τὸ Αἰγαῖον εἶναι πλέον ἀνώμαλος τῆς τοῦ Ἰονίου.

Ἡφαιστειογενεῖς νῆσοι. Εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ δὴ εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, ὑπάρχουν πλεῖσται νῆσοι ἡφαιστειογενοῦς καταγωγῆς, ἀνήκουσαι εἰς ἡφαιστειογενεῖς περιοχάς. Αὗται εἶναι ἡ Θήρα, ἡ Ἀντίπαρος, ἡ Πάρος, ἡ Φολέγανδρος, ἡ Πολύαιγος, ἡ Κίμωλος, ἡ Μῆλος, ἡ Ἀντίμηλος, ἡ Φαλκωνέρα, ἡ Παραπόλα, ἡ χερσόνησος τῶν Μεθάνων καὶ ἡ Αἴγινα μέχρι τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, παρὰ τὴν διώρυγα τῆς Κορίνθου. Λόγῳ τῆς ἡφαιστειογενοῦς συστάσεως τοῦ περὶ τὴν Θήραν βυθοῦ τῆς θαλάσσης ἔχουν ἐγκατασταθῆ παρ' αὐτὴν ἀποικίαι μαδρεπόρων, αἵτινες ἀποτελοῦν σχεδὸν τὰς μόνας κοραλλιογενεῖς περιοχὰς ἐν Ἑλλάδι. Ἕτεραι κοραλλιογενεῖς περιοχαὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ ὕδατα, μικροτέρας ὅμως σημασίας, εὑρίσκονται εἰς τὰς Βορείους Σποράδας, νοτίως τῆς νήσου Δοκοῦ, εἰς Ἀντίμηλον, νοτίως τῆς Ἀμοργοῦ, εἰς Ἀντικύθηρα καὶ τὰς Ἰονίους νήσους, κυρίως τὴν Λευκάδα καὶ Ἰθάκην.

Χημικαὶ καὶ φυσικαὶ ἰδιότητες τοῦ θαλασσίου ὕδατος. Ἡ εἰς χλώριον περιεκτικότης ἐπὶ τοῖς χιλίοις εὑρέθη ἴση περίπου πρὸς 21.1850. Ἡ ἁλμυρότης ἐπὶ τοῖς χιλίοις εὑρέθη ἴση πρὸς 38.26. Τὸ εἰδικὸν βάρος εὑρέθη ἴσον πρὸς 1.9203 ($\tau^{o}=22^{o}$). Ἡ ἀγωγιμότης ἴση πρὸς 1.0933, ὁ δείκτης διαθλάσεως, προσδιορισθεὶς διὰ διαθλασιμέτρου διὰ συμβολῆς τύπου Τσάϊς, ἴσος πρὸς +0,000628, διὰ διαθλασιμέτρου δὲ τύπου Ἄμπε, ἴσος πρὸς 1.3385 ($\tau^{o}-15^{o}$). Ἡ διαφάνεια προσδιωρίσθη διὰ τοῦ δίσκου Σέκι, εὑρεθεῖσα ἴση πρὸς 45 μέτρα (ὥρα παρατηρήσεως 5 μ. μ.). Ἡ καμπύλη τῆς θερμοκρασίας τοῦ θαλασσίου ὕδατος προσδιωρίσθη ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας μέχρι βάθους 2.300 μ. εἰς τὸ Αἰγαῖον, ἀκολουθεῖ δὲ τὴν ἑξῆς μορφήν. Ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας, εἰς ἣν ἡ θερμοκρασία ἰσοῦται πρὸς 22°.8 (θερμοκρασία ἀέρος 25° κατ' Ἰούνιον) μέχρι βάθους 20 μέτρων παρουσιάζει διαφορὰν ἐπὶ ἔλαττον 3° περίπου καὶ ἐλαττοῦται ἀποτόμως μέχρι 450 μέτρων βάθους, κατερχομένη εἰς 13°.8. Οὕτως, ἡ διαφορὰ τῆς θερμοκρασίας βάθους 500 μέτρων ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας ἰσοῦται πρὸς 9 βαθμούς. Ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν 500 μέτρων μέχρι 2.300 μέτρων ἡ θερμοκρασία εἶναι σχεδὸν σταθερά, παρουσιάζουσα διαφορὰν μόνον 5 δεκάτων βαθμοῦ περίπου. Εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς καμπύλης ἡ πτῶσις τῆς θερμοκρασίας εἶναι κανονική. Προσδιωρίσθη ἐπίσης καὶ ἡ καμπύλη ἡμερησίας μεταβολῆς τῆς θερμοκρασίας τοῦ ὕδατος ἐπιφανείας. Εἰς τὴν καμπύλην ταύτην παρατηροῦνται δύο ἐλάχιστα, ἓν τὴν 3 π. μ. ὥραν καὶ ἕτερον τὴν 11 π. μ., ἐπίσης δὲ δύο μέγιστα, ὧν τὸ ἓν τὴν 7ην π. μ. ὥραν, τὸ δὲ ἕτερον, ὅπερ εἶναι καὶ τὸ μέγιστον, τὴν 4 μ. μ. Μεγίστη παρατηρηθεῖσα θερμοκρασία ἐπιφανείας κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν παρατηρήσεων (Ἰούνιος) ἦτο 24°.06, ἡ δὲ ἐλαχίστη 23°.12. Ἡ διαφορὰ μόνον 0°.94. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἡ μεγίστη θερμοκρασία τοῦ ἀέρος ἦτο +30°, ἡ δὲ ἐλαχίστη +20°, παρουσιάζουσα διαφορὰν 10°. Τὸ χρῶμα τῆς θαλάσσης εἰς τὰ ἑλληνικὰ ὕδατα εἶναι, κατὰ γενικὸν κανόνα, ὡς καὶ ὁλοκλήρου τῆς Μεσογείου, ὡραῖον κυανοῦν 0 ἕως 2 τῆς κλίμακος Φορέλ, κατὰ περιοχάς.

Παλίρροιαι. Καίτοι ἡ Μεσόγειος εἶναι θάλασσα ἀπηλλαγμένη σχεδὸν τοῦ φαινομένου τῶν παλιρροιῶν, ἐν τούτοις ἐν Ἑλλάδι, λόγῳ τῆς ὑπάρξεως πολλῶν στενῶν καὶ διέκπλων μικροῦ εὔρους, τὸ φαινόμενον καθίσταται ἔκδηλον, εἰς ἔνια δὲ σημεῖα ἀρκετὰ σημαντικόν, ὥστε νὰ ἐπηρεάζῃ καὶ αὐτὴν τὴν ναυσιπλοΐαν, ὡς ἐν Εὐρίπῳ. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ Εὔριπος εἶναι τὸ μόνον σχεδὸν σημεῖον τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν, εἰς ὃ τὸ φαινόμενον τῶν παλιρροιῶν ἀπησχόλησε πολλοὺς ἐρευνητὰς ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων. Ἀπὸ τοῦ 1866 ὁ Ἄγγλος ὑδρογράφος Ἀρθοῦρος Μένσελ, παραμείνας ἐπὶ ἔτη ἐν Χαλκίδι, ἐμελέτησε μετὰ μεγάλης ἀγχινοίας τὸ φαινόμενον, δώσας, ἀναλόγως τῶν τότε μέσων, ἀρκούντως ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα. Τὰ ἀποτελέσματα ὅμως ταῦτα ἠλλοιώθησαν ἀπὸ τῶν ἐτῶν 1895—1896, λόγῳ τεχνικῶν ἔργων γενομένων ἐν τῷ πορθμῷ, τὰ ὁποῖα μετέβαλον τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος αὐτοῦ. Παρατηρήσεις γενόμεναι μετέπειτα, καὶ δὴ μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1922 ἵδρυσιν τοῦ θαλασσογραφικοῦ σταθμοῦ, ἐπέτρεψαν τὴν πλήρη μελέτην τοῦ φαινομένου, ἧς τὰ συμπεράσματα συνοψίζονται εἰς τὰ ἑξῆς, ἐκ μελέτης τῆς ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ: Αἱ παλίρροιαι τοῦ Εὐρίπου ἀκολουθοῦν τὸν γενικὸν νόμον κινήσεως τοῦ παλιρροιακοῦ κύματος, μὲ ἰδιάζουσαν ἐμφάνισιν, ὀφειλομένην εἰς τὸν διχασμὸν τοῦ κύματος, εἰσερχομένου ἐκ τῶν δύο στενῶν τῆς Εὐβοίας καὶ φθάνοντος εἰς διαφόρους χρόνους καὶ μὲ διάφορον ὕψος εἰς τὰς ἑκατέρωθεν τοῦ πορθμοῦ λεκάνας, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς διαφόρου θέσεως τῶν στομίων τούτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς διαφόρου διαμορφώσεως τῶν ἑκατέρωθεν στενῶν κόλπων. Τὰ φαινόμενα τῆς παλιρροίας ἐμφανίζονται ἐντονώτερα καὶ κανονικώτερα κατὰ τὰς ἐποχὰς συζυγιῶν, ὅτε τὸ συνιστάμενον ἐκ τῶν δύο παλιρροιακῶν κυμάτων, ἡλίου καὶ σελήνης, κῦμα, διχαζόμενον, εἰσέρχεται μεγαλύτερον εἰς ὄγκον ἐκ τῶν δύο ἑκατέρωθεν τοῦ πορθμοῦ κόλπων. Τοὐναντίον, κατὰ τὰς ἐποχὰς τῶν τετραγωνισμῶν τὰ δύο συνιστῶντα παλιρροιακὰ κύματα, κεχωρισμένως ἐνεργοῦντα καὶ διχαζόμενα, εἰσέρχονται μικρότερα εἰς ὄγκον ἐκ τῶν δύο ἑκατέρωθεν τοῦ πορθμοῦ κόλπων καὶ προκαλοῦν, τρόπον τινά, κατὰ δόσεις τὰ φαινόμενα, ἅτινα οὕτως ἐμφανίζονται ἀσθενῆ, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἐξωτερικὴ ἐπίδρασις τοῦ ἀνέμου ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς βαρομετρικῆς πιέσεως ἀφ' ἑτέρου δημιουργοῦν τὴν παρατηρουμένην ἀκαταστασίαν εἰς τὴν κίνησιν τοῦ ῥεύματος. Αἱ ὧραι πλημμυρίδος, σχετιζόμεναι πρὸς τὸ ἰσχυρότερον αἴτιον τὸ προκαλοῦν τὰς παλιρροίας, ἤτοι τὴν ἕλξιν τῆς σελήνης, ἕπονται τῆς ἄνω μεσημβρινῆς διαβάσεως αὐτῆς, κατὰ τὰ ἀκόλουθα, κατὰ μέσον ὅρον, διαλείμματα χρόνου, εἰς τὰς ἑκατέρωθεν τοῦ πορθμοῦ λεκάνας, τὴν ἐποχὴν τῶν συζυγιῶν. Εἰς βορείαν λεκάνην: πλήμμη 5 ὥρ. 30 λ. μετὰ τὴν ἄνω μεσημβρινὴν διάβασιν τῆς σελήνης. Εἰς τὴν νοτίαν λεκάνην: πλήμμη 3 ὥρ. 45 λ. μετὰ τὴν ἄνω μεσημβρινὴν διάβασιν τῆς σελήνης. Ἤτοι, κατὰ τὰς ἡμέρας συζυγιῶν ἡ πλήμμη εἰς τὴν νοτίαν λεκάνην προηγεῖται τῆς πλήμμης τῆς βορείας λεκάνης κατὰ 1 ὥρ. 45 λ. περίπου. Τὸ χρονικὸν τοῦτο διάλειμμα μεταβάλλεται λίαν αἰσθητῶς, ἐξαρτώμενον ἐκ τῆς ὥρας τῆς ὡς ἄνω μεσημβρινῆς διαβάσεως τῆς σελήνης, τοῦ συνισταμένου παλιρροιακοῦ κύματος ἐπιταχυνομένου ἢ ἐπιβραδυνομένου, ἐφ' ὅσον προηγεῖται ἢ ἕπεται τῆς διαβάσεως τῆς σελήνης ἡ διάβασις τοῦ ἡλίου. Οὐχ ἧττον ἡ πλήμμη τῆς νοτίας λεκάνης προηγεῖται πάντοτε τῆς βορείας. Τὸ εὖρος παλιρροίας, μέγιστον ἐπίσης κατὰ τὰς συζυγίας, καὶ δὴ κατὰ τὰς τῶν ἰσημεριῶν, λαμβάνει τὰς ἀκολούθους τιμὰς κατὰ μέσον ὅρον εἰς τὰς ἑκατέρωθεν τοῦ πορθμοῦ λεκάνας:

Εἰς βορείαν λεκάνην: εὖρος παλιρροίας συζυ-

Digitized by Google

γιῶν 70—110 ἑκατοστά. Εἰς νοτίαν λεκάνην: εὖρος παλιρροίας συζυγιῶν 20—60 ἑκατοστά. Καθίσταται ὅθεν κατάδηλον ἐκ τούτου ὅτι ἡ συσσώρευσις τοῦ παλιρροιακοῦ κύματος εἰς τὴν βορείαν λεκάνην εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα, μεταβάλλουσα ἐντὸς κατὰ πολὺ εὐρυτέρων ὁρίων τὸ ὕψος τῆς στάθμης, πλήμης καὶ ρηχίας, ἑκατέρωθεν τῆς μέσης στάθμης. Ἐκ τοῦ λόγου τούτου προκαλεῖται τὸ ρεῦμα πρὸς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην διεύθυνσιν. Αἱ διαφοραὶ ὑψῶν καὶ χρόνων παλιρροίας τῶν δύο λεκανῶν κατὰ τὰς λοιπὰς ἡμέρας τοῦ σεληνιακοῦ μηνὸς μεταβάλλονται, μεταβάλλουσαι ὡσαύτως τόν τε χρόνον ἀλλαγῆς τῆς φορᾶς τοῦ ρεύματος, ὡς καὶ τὴν ἔντασιν αὐτοῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ φαινόμενον τῆς παλιρροίας εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς Ἑλλάδος, ἐκ παρατηρήσεων τῆς ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας ἔχουν ἐξαχθῆ τὰ ἑξῆς στοιχεῖα: *Πειραιεύς*. Μέγιστον εὖρος 0μ. 49. Μεγίστη πλήμη εἰς 0μ. 23 ἄνω τῆς μέσης στάθμης. Ἐλαχίστη ρηχία εἰς 0μ. 28 κάτω τῆς μέσης στάθμης. Μικρότεραι στάθμαι τοῦ ἔτους παρατηροῦνται κατὰ Μάρτιον καὶ Ἀπρίλιον, μέγισται δὲ κατὰ Σεπτέμβριον καὶ Ὀκτώβριον. Μονὰς ὕψους 0μ. 18, μέση ἀποκατάστασις ΙΙΙ ὥρ. 05 λ. Εἰς *Ναύσταθμον* παρετηρήθη ἐλαχίστη ρηχία 0μ. 18 κάτω τῆς μέσης στάθμης. *Ἀμβρακικὸς κόλπος (Σαλαώρα)*. Μέγιστον εὖρος 0μ. 80. Μεγίστη πλήμη 0μ. 41 ἄνω μέσης στάθμης. Ἐλαχίστη ρηχία 0μ. 36 κάτω μέσης στάθμης. *Θεσσαλονίκη*. Μέγιστον ἡμερήσιον εὖρος 0μ. 78, μέσον ἡμερήσιον εὖρος 0μ. 46. Μεγίστη πλήμη 0μ. 48 ἄνω τῆς μέσης στάθμης. Μονὰς ὕψους 0.18, μέση ἀποκατάστασις λιμένος IV ὥρ. 0.8 λ. Ἡλικία παλιρροίας 42ω. *Σῦρος*. Μέσον ἡμερήσιον εὖρος 9μ. 18. Μεγίστη πλήμη 0μ. 135 ἄνωθεν μέσης στάθμης. Ἐλαχίστη ρηχία 0μ. 13 κάτω τῆς μέσης στάθμης. Μονὰς ὕψους 0.07. *Μύκονος*. Μέγιστον ἡμερήσιον εὖρος 0μ. 16. Μέσον ἡμερήσιον εὖρος 0μ. 10. Μεγίστη πλήμη 0μ. 15 ἄνω τῆς μέσης στάθμης Ἐλαχίστη ρηχία 0μ. 15 κάτω τῆς μέσης στάθμης. Μονὰς ὕψους 0.08. *Κακοκεφαλή*. Μέγιστον ἡμερήσιον εὖρος 1μ. 08. Ἐλάχιστον ἡμερήσιον εὖρος 0μ. 75. Μέσον εὖρος 0μ. 912. Μεγίστη πλήμη 0μ. 62 ἄνωθεν τῆς μέσης στάθμης. Ἐλαχίστη ρηχία 0. 66 κάτω τῆς μέσης στάθμης. Μονὰς ὕψους 0μ. 39. Μέση ἀποκατάστασις λιμένος Vω 25λ. Ἡλικία παλιρροίας 29.5 ὧραι. *Αὐλίς*. Μέγιστον ἡμερήσιον εὖρος 0μ 60. Μέσον ἡμερήσιον εὖρος 0μ. 36. Μεγίστη πλήμη 0μ. 40 ὑπὲρ τὴν μέσην στάθμην. Ἐλαχίστη ρηχία 0μ. 41 κάτω τῆς μέσης στάθμης. Μονὰς ὕψους 0.08, μέση ἀποκατάστασις λιμένος ΙΙΙ ὥρ. 10λ. Ἡλικία παλιρροίας 28 ὧραι. Περατοῦντες τὰ περὶ παλιρροιῶν ἐν Ἑλλάδι, δὲν κρίνομεν ἄσκοπον νὰ ἀναφέρωμεν καὶ τὰ ἐν Ἑλλάδι παρατηρηθέντα κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1928 θαλάσσια φαινόμενα. Τὰ ἐν λόγῳ φαινόμενα, καίτοι οὐδόλως ὀφείλονται εἰς τὰ αἴτια τῶν παλιρροιῶν, ἐν τούτοις παρὰ πολλῶν, ἀνακριβῶς ὅμως, ἐχαρακτηρίσθησαν ὡς παλιρροιακά. Οὕτω, κατὰ τοὺς ἐν λόγῳ σεισμοὺς παρετηρήθησαν κύματα βυθοῦ σεισμικῆς προελεύσεως, ὡς εἰς τὸ Ναύπλιον, τὴν Σῦρον καὶ ἀλλαχοῦ. Ἀπεσύρθη τουτέστιν ἡ θάλασσα κατ' ἀρχάς, ἐπανελθοῦσα ὀλίγον βραδύτερον καὶ ὑπερβᾶσα τὴν συνήθη αὐτῆς στάθμην σημαντικῶς. Τὸ εὖρος τοῦτο ὑπερέβη τὸ 1 μέτρον.

Κύματα βυθοῦ ἐξεδηλώθησαν ἐπίσης κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον, καὶ δὴ μεγαλυτέρας ἐντάσεως, εἰς τὰς ἐπὶ τῆς Μαύρης θαλάσσης ἀκτὰς τῆς Βουλγαρίας.

Ρεύματα. Τὰ ἐν Ἑλλάδι παρατηρούμενα θαλάσσια ρεύματα εἴτε εἶναι τοπικά, εἴτε παλιρροιακά, εἴτε ρεύματα γενικῆς κυκλοφορίας ἀνοικτῆς θαλάσσης. Ἐκ τούτων κυριώτερα παλιρροιακὰ εἶναι τὰ παρατηρούμενα εἰς τὸν πορθμὸν τοῦ Εὐρίπου, εἰς τὴν διώρυγα τῆς Κορίνθου, εἰς τὴν διώρυγα τῆς Λευκάδος, εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, ἔτι δὲ ἧσσονος ὅμως σημασίας, εἰς τὸν πορθμὸν Ρίου—Ἀντιρρίου καὶ ἀσθενέστερα, ἐντάσεως ἡμίσεος μέχρις ἑνὸς μιλίου καθ' ὥραν, εἰς τὰ πλεῖστα τῶν στενῶν τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν.

Πίναξ ρεύματος παλιρροίας τοῦ Εὐρίπου εἰς Χαλκίδα.

Ὥρα μεσημβρινῆς διαβάσεως Σελήνης		Ἀλλαγὴ φορᾶς ρεύματος	Ρεῦμα Νότου (ὥρα πλήμης)	Ἀλλαγὴ φορᾶς ρεύματος	Ρεῦμα Βορρᾶ (ὥρα ρηχίας)	Ἀλλαγὴ φορᾶς ρεύματος	Ρεῦμα Νότου (ὥρα πλήμης)	Ἀλλαγὴ φορᾶς ρεύματος	Ρεῦμα Βορρᾶ (ὥρα ρηχίας)	Ταχύτης τῶν ρευμάτων
ω λ	ω λ	ω λ	ω λ	ω λ	ω λ	ω λ	ω λ	ω λ	ω λ	μίλ.
00 00	12 00	02 30	05 30	09 00	11 30	15 00	17 30	21 00	23 30	6,0
00 30	12 30	02 50	05 40	09 20	11 40	15 10	17 40	21 20	23 40	6,0
01 30	13 30	03 30	06 10	10 00	12 20	15 50	18 30	22 00	00 10	5,5
02 30	14 30	04 20	06 50	10 20	13 00	16 20	19 C0	22 30	00 40	5,0
03 30	15 30	05 00	07 20	11 00	13 30	16 50	19 30	22 50	04 20	4,5
04 30	16 30	05 20	08 00	11 40	14 10	17 20	21 10	23 40	02 00	4,0
05 30	17 30	05 40	08 40	12 30	15 00	18 00	21 10	00 00	02 40	3,5
06 00	18 00	06 20	09 50	13 30	16 10	19 00	22 20	00 30	03 50	3,0
06 30	18 30	06 50	10 50	14 30	17 20	20 00	23 20	01 00	05 00	2,5
07 00	19 00	08 30	12 20	16 00	18 50	21 50	00 30	02 50	06 30	2,5
07 30	19 30	10 20	14 00	17 50	21 10	23 40	01 30	04 50	07 40	2,5
08 30	20 30	00 00	03 00	06 40	09 20	12 00	15 20	19 00	21 20	3,0
09 30	21 30	00 40	03 40	07 10	09 50	12 50	15 50	19 20	22 00	4,0
10 30	22 30	01 30	04 20	08 00	10 20	13 50	16 30	20 00	22 40	5,0
11 30	23 30	02 10	05 10	08 30	11 10	14 20	17 20	20 40	23 20	5,5
12 00	24 00	02 30	05 30	09 00	11 30	15 00	17 30	21 00	23 30	6,0

Οἱ χρόνοι εἶναι μέσοι πολιτικοὶ συμβατικοὶ (Ἀνατολικῆς Εὐρώπης) ἤτοι ΤπΑΕ, ἀπὸ 0ω (μεσονύκτιον) μέχρις 24ω.

Πορθμὸς Εὐρίπου. Τὸ εἰς τὸν πορθμὸν τοῦτον παρατηρούμενον ρεῦμα εἶναι λίαν ἰσχυρόν, κατὰ τὴν διεύθυνσιν δὲ τοῦ πορθμοῦ ἀπὸ βορρᾶ ἢ νότου, ἐναλλασσόμενον τετράκις τῆς ἡμέρας εἰς ὥρας σχετιζομένας πρὸς τὴν παλίρροιαν. Ὀφείλεται δὲ εἰς τὴν διαφορὰν τοῦ ὕψους τῆς στάθμης τοῦ κύματος παλιρροίας τῶν βορείως καὶ νοτίως τοῦ πορθμοῦ λεκανῶν. Ὁ πίναξ παρέχει τὰς ὥρας πλήμης τῆς ἐν Εὐρίπῳ συμβαινούσης παλιρροίας καὶ τὰς ὥρας ἀλλαγῆς φορᾶς ρεύματος, συναρτήσει τῆς ὥρας τῆς ἄνω μεσημβρινῆς διαβάσεως τῆς σελήνης, πρὸς ἣν ἀμέσως σχετίζεται τοῦτο.

Ἀκαταστασία εἰς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ ρεύματος παρατηρεῖται κατὰ τὰς ἡμέρας τετραγωνισμῶν τῆς σελήνης. Ἐν τῷ αὐτῷ πίνακι καταφαίνεται τὸ μέγιστον τῆς ἐντάσεως τοῦ ρεύματος κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν συζυγιῶν, καθ' ἃς ἡ μέση τιμὴ αὐτοῦ ἀνέρχεται εἰς 6 μίλια καθ' ὥραν, καὶ τὸ ἐλάχιστον τὰς τρεῖς ἡμέρας τὰς ἑπομένας τῆς ἡμέρας τετραγωνισμῶν, καθ' ἃς ἡ μέση τιμὴ ἀνέρχεται εἰς 2,5 μίλια καθ' ὥραν. Γενικῶς ἡ μέση ταχύτης τοῦ ρεύματος ἰσοῦται πρὸς 3 $^1/_2$—5 μίλια ὡριαίως. Ἡ δύναμις καὶ ἡ διεύθυνσις τοῦ ἀνέμου ἔχουν μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ταχύτητος, ἣν αὐξάνουσιν, ἐὰν πνέωσιν ἐπὶ τῆς αὐτῆς διευθύνσεως. Ἐὰν εἰς τὸ Αἰγαῖον πνέῃ ἰσχυρὸς βόρειος ἢ νότιος ἄνεμος, ἡ κανονικότης τῶν ὡρῶν ἐναλλαγῆς διαταράσσεται σοβαρῶς. Παρετηρήθη ὅτι εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ἡ ἀναστροφὴ γίνεται τὴν κεκανονισμένην ὥραν, ἀλλ' εὐθὺς ἀμέσως τὸ ρεῦμα ἀναστρέφεται καὶ πάλιν καὶ λαμβάνει διεύθυνσιν σύμφωνον πρὸς τὸν ἄνεμον. Πάντως ταχύτης τοῦ ρεύματος 7 μιλίων, λόγῳ ἐπικρατούντων βορείων ἀνέμων ἐν τῷ Αἰγαίῳ, εἶναι συνηθεστάτη. Ἐξαιρετικῶς παρετηρήθη μεγίστη ταχύτης, φθάσασα τὰ 9 μίλια, κατὰ τὴν πανσέληνον τοῦ μηνὸς Αὐγούστου 1924, ὁπότε συνέβη καὶ ἔκλειψις σελήνης. Ἡ ταχύτης τοῦ ρεύματος εἶναι μικροτέρα εἰς τὰ νοτιώτερον τοῦ πορθμοῦ, μεγαλυτέρου εὔρους, στενά, ἐλαττουμένη βαθμιαίως νοτιώτερον. Τῆς ἀναστροφῆς τοῦ ρεύματος προη εἶται ἠρεμία διαρκείας ὀλίγων μόνον λεπτῶν. Μεθ' ἑκάστην ἀναστροφὴν παρατηρεῖται ταχεῖα αὔξησις τῆς ταχύτητος, μεθ' ὅ, ἐπί τινας ὥρας, διατηρεῖται ἡ μεγίστη αὕτη ταχύτης, ἐλαττουμένη μετὰ ταῦτα βαθμιαίως μέχρι μηδενίσεως. Ἡ ροὴ τοῦ ρεύματος γίνεται κανονικὴ κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ πορθμοῦ, μικραὶ δὲ παλιρροιακαὶ δῖναι σχηματίζονται ἑκατέρωθεν τῆς γεφύρας ἐκτὸς τοῦ πορθμοῦ.

Διῶρυξ Κορίνθου. Εἰς ταύτην παρατηρεῖται ρεῦμα ἀρκετῆς ἐντάσεως κατὰ τὸν ἄξονα αὐτῆς, ἐναλλασσόμενον δὶς τῆς ἡμέρας, εἰς ὥρας σχετιζομένας πρὸς τὴν παλίρροιαν, καὶ ὀφειλόμενον εἰς τὴν διαφορὰν στάθμης τοῦ κύματος παλιρροίας εἰς τοὺς ἑκατέρωθεν ταύτης κόλπους. Μέση ταχύτης τοῦ ρεύματος εἶναι 2 $^1/_2$ περίπου μίλια καθ' ὥραν, φθάνουσα μέχρι 3, ὁσάκις πνέει ἄνεμος συνεχῶς ἐπὶ δύο ἕως τρεῖς ἡμέρας κατὰ τὴν κατεύθυνσιν περίπου τῆς διώρυγος.

Διῶρυξ Λευκάδος. Καὶ εἰς ταύτην παρατηρεῖται ρεῦμα μικρᾶς ταχύτητος 1 ἕως 2 $^1/_2$ μιλίων καθ' ὥραν, κατὰ διεύθυνσιν ἀπὸ βορρᾶ ἢ νότου, ἐξαρτωμένην ἐκ τῆς παλιρροιακῆς κινήσεως καὶ τῶν ἀνέμων. Συνηθεστέρα διεύθυνσις τοῦ ρεύματος εἶναι ἀπὸ βορρᾶ, ὀφειλομένη εἰς πνέοντας συνήθως βορειοδυτικοὺς ἀνέμους. Τὸ ρεῦμα τοῦτο, λόγῳ τοῦ ὅτι ἡ διῶρυξ δὲν εἶναι εὐθεῖα καὶ διασταυροῦται εἰς σημεῖά τινα μετὰ τῆς παλαιᾶς διώρυγος, δὲν ρέει κανονικῶς κατὰ τὸν ἄξονα καὶ ἐπιφέρει δυσκολίας τινὰς εἰς τοὺς χειρισμοὺς τῶν πλοίων.

Εἴσοδος Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Ἐνταῦθα παρατηρεῖται ρεῦμα ἐναλλασσόμενον τετράκις τῆς ἡμέρας, εἰς ὥρας σχετιζομένας πρὸς τὴν παλιρροιακὴν κίνησιν, ἔχον διεύθυνσιν πρὸς τὰ ἔσω ἢ πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ ταχύτης τοῦ ρεύματος, ὅταν τοῦτο ἐξέρχεται τοῦ κόλπου, εἶναι μεγαλυτέρα, ἐξικνουμένη μέχρι τριῶν μιλίων, ὅταν πνέῃ ὁ ἄνεμος ἀπὸ βορρᾶ, ἐνῷ τοῦ ρεύματος τοῦ εἰσδύοντος εἰς τὸν κόλπον ἡ ταχύτης ἐξικνεῖται μέχρι 1 $^1/_2$ μιλίου μόνον καὶ ὅταν ἔτι πνέῃ νότιος ἄνεμος.

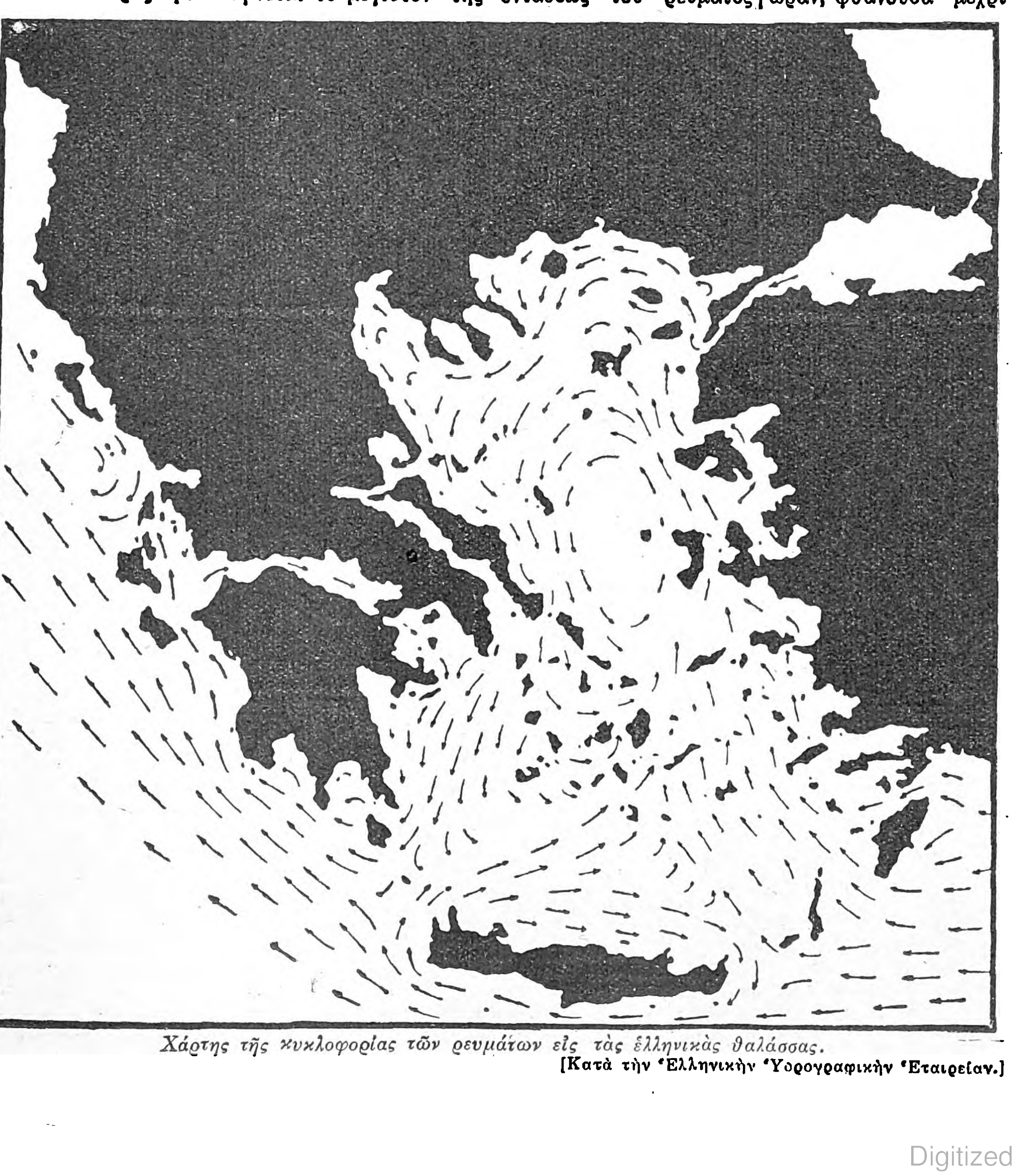

Χάρτης τῆς κυκλοφορίας τῶν ρευμάτων εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας.

[Κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ὑδρογραφικὴν Ἑταιρείαν.]

Digitized by Google

Πίναξ Ι. Ὡριαῖαι κανονικαὶ τιμαὶ θερμοκρασίας ἀέρος Ἀθηνῶν, ἐξαχθεῖσαι ἐπὶ τῇ βάσει τριακονταετῶν παρατηρήσεων [κατὰ Θ. Φιντικλῆν].

Μήν	Ὧραι																								Ἔτος
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	
Ἰανουάριος.	8.11	8.04	7.96	7.86	7.78	7.74	7.69	7.84	8.69	9.64	10.32	10.82	11.16	11.32	11.21	10.88	10.20	9.59	9.17	8.86	8.62	8.45	8.30	8.19	9°.10
Φεβρουάριος	8.41	8.31	8.19	8.06	7.97	7.89	7.86	8.29	9 25	10.17	10.92	11.49	11.80	12.00	11.92	11.65	11.06	10.30	9.83	9.40	9.07	8.85	8.70	8.58	9°.5[illegible]
Μάρτιος	9.96	9.85	9.84	9.60	9.51	9.43	9.67	10.60	11.75	12.66	13.41	13.87	14.20	14.33	14.26	13.93	13.40	12.55	11.77	11.33	10.84	10.59	10.36	10.18	11°.5[illegible]
Ἀπρίλιος...	12.69	12.54	12.38	12.26	12.11	12.17	13.03	14.23	15.46	16.40	16.99	17.41	17.70	17.81	17.70	17.37	16.78	15.94	14.91	14.35	13.84	13.48	13.21	13.01	14°.7[illegible]
Μάϊος.......	16.77	16.58	16.37	16.24	16 11	16.43	17 71	19.10	20.34	21.14	21.65	22.06	22 37	22.43	22.28	21.94	21.43	20.65	19.55	18.71	18.14	17.70	17.41	17.16	19°.1[illegible]
Ἰούνιος.....	20.81	20.58	20.35	20.15	20.02	20.46	22.02	23.58	24.83	25.66	26.26	26.66	26.88	26.90	26.81	26.55	25.93	25.16	24.08	23.07	22.33	21.87	21.51	21.22	23°.1[illegible]
Ἰούλιος.....	23.86	23.61	23.41	23.22	23.07	23.37	24.97	26.55	27.96	28.97	29.65	30.13	30.49	30.52	30.56	30 25	29.61	28.78	27.45	26.38	25.46	24.95	24.51	24.20	26°.7[illegible]
Αὔγουστος..	23.84	23.63	23.44	23.24	23.08	23.22	24.50	26.08	27.60	28.70	29.47	30.02	30.39	30.45	30.44	30.11	29.49	28.27	26.97	26.02	25.19	24.69	24.33	24.06	26°.5[illegible]
Σεπτέμβριος	20.77	20.58	20.42	20.27	20.12	20.07	20.86	22 38	23.86	25.06	25.86	26.40	26.68	26.75	26.65	26.21	25.38	24.24	23.11	22.41	21.78	21.37	21.07	20.84	23°.0[illegible]
Ὀκτώβριος .	17.23	17.08	17.00	16.88	16.76	16.68	16.99	18.20	19.53	20.59	21.37	21.84	22.18	22.19	22 02	21.56	20.66	19.68	18.96	18.47	17.99	17.60	17.47	17.29	19°.01
Νοέμβριος ..	12.88	12.82	12.71	12.61	12.54	12.45	12.47	13.04	14.08	14.91	15.68	16.11	16.41	16.46	16.23	15.72	14.90	14.32	13.87	13.59	13.28	13.11	12.95	12 82	14°.0[illegible]
Δεκέμβριος..	10.07	10.00	9.89	9.81	9.73	9.70	9.64	9.80	10.71	11.64	12.34	12.81	13.09	13.19	13 00	12.59	11.86	11.36	10.98	10.74	10.52	10.38	10.26	10.18	11°.01
Ἔτος.......	15°.45	15°.30	15°.16	15°.02	14°.90	14°.97	15°.62	16°.64	17°.84	18°.80	19°.49	19°.97	20°.28	20°.36	20°.26	19°.90	19°.23	18°.40	17°.56	16°.94	16°.42	16°.09	15°.84	15°.64	17°.3[illegible]

Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἐντὸς τοῦ κόλπου ἐκβάλλουν οἱ δύο ποταμοὶ Ἄραχθος καὶ Λοῦρος. Ἐπειδὴ ἡ αὖλαξ εἰσόδου εἰς τὸν κόλπον δὲν εἶναι εὐθύγραμμος, τὸ ρεῦμα δὲν κινεῖται κατὰ τὸν ἄξονα· ἀπαιτεῖται ὅθεν ὡς ἐκ τούτου προσοχὴ εἰς τὰς στροφὰς τῶν πλοίων.

Ρεύματα ἀνοικτῆς θαλάσσης. Ἡ μελέτη τῶν ρευμάτων ἀνοικτῆς θαλάσσης ἐν Ἑλλάδι ἐγένετο δι' ἐλευθέρων πλωτήρων, ἀποτελουμένων ἐκ δύο φιαλῶν, συνδεδεμένων καθέτως πρὸς ἀλλήλας, ἐξ ὧν ἡ μία κενὴ περιεῖχε τὸ δελτίον τοῦ ρεύματος, εἰς ὃ ἐσημειοῦτο ὑπὸ τοῦ ρίπτοντος τὸ στίγμα τῆς ἀφέσεως καὶ ἡ ἡμερομηνία, ἡ δὲ ἑτέρα ἦτο πεπληρωμένη ὕδατος, χρησιμεύουσα ὡς ἕρμα εἰς τὸ ὅλον σύστημα. Οἱ πλωτῆρες οὗτοι ἀφέθησαν εἰς πολλὰ σημεῖα τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν, χρησιμοποιηθέντων πρὸς τοῦτο τῶν ἀτμοπλοίων τῆς ἀκτοπλοΐας, οἱ πλοίαρχοι τῶν ὁποίων συνεπλήρουν τὸ δελτίον διὰ τὸν τόπον τῆς ἀφέσεως. Τοιοῦτοι πλωτῆρες ἀφέθησαν κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1920, 100 τὸν ἀριθμόν, ἐξ ὧν ἀνευρέθησαν 28. Τὸ ποσὸν τῶν εὑρεθέντων πλωτήρων ὑπῆρξεν ἐν ἀναλογίᾳ πρὸς τὸ τῶν ἀφεθέντων ἀρκούντως μέγα, δικαιολογημένον λόγῳ τοῦ κλειστοῦ τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν. Ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν συλλεγεισῶν διὰ τῶν ἐλευθέρων πλωτήρων, ὡς καὶ ἐκ τῶν μέχρι σήμερον γνωστῶν περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι ρευμάτων, κατηρτίσθη ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας ὁ χάρτης ρευμάτων τῆς Ἑλλάδος, ἐν τῷ ὁποίῳ διὰ βελῶν ἔχει σημειωθῆ ἡ διεύθυνσις τῆς γενικῆς κυκλοφορίας τῶν ρευμάτων. Καίτοι ὁ χάρτης οὗτος δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τελείως ἀκριβής, ἐν τούτοις παρέχει σαφῆ εἰκόνα τῆς κυκλοφοριακῆς κινήσεως τῶν ὑδάτων εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας.

Οὕτω γενικῶς τὰ βέλη τὰ δεικνύοντα τὴν φορὰν τῶν ρευμάτων ἀκολουθοῦν φορὰν ἀνάδρομον, ἤτοι ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς. Εἰδικώτερον τὸ ἐκ τῆς Προποντίδος εἰς τὸ Αἰγαῖον εἰσδῦον ρεῦμα, πνέοντος μεσαπηλιώτου, συναντῶν τὴν Λῆμνον παραπλέει ταύτην ἑκατέρωθεν καὶ προχωρεῖ πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ Αἰγαίου, ἀποκτῶν μεγίστην ταχύτητα ἐν τῷ διέκπλῳ τοῦ Καφηρέως, τῷ στενῷ Ἄνδρου—Τήνου καὶ τῷ εὐρεῖ διέκπλῳ τῷ χωρίζοντι τὴν Μύκονον καὶ τὴν Ἰκαρίαν, ὀλιγωτέραν δὲ ἐν τῷ διέκπλῳ τοῦ Τσικνιᾶ (Τήνου—Μυκόνου). Ἀφοῦ διέλθῃ τοὺς διέκπλους τούτους καὶ πλησιάσῃ τὸ νοτιοδυτικὸν τμῆμα τοῦ Αἰγαίου, ἐξασθενεῖ εἰς ταχύτητα καὶ συνενοῦται παρὰ τὰ στενὰ τῆς Ἐλαφονήσου καὶ τῶν Ἀντικυθήρων, τὰ μεταξὺ Μαλέας καὶ Κρήτης, μετὰ τοῦ γενικοῦ καὶ πρὸς ζέφυρον φερομένου ρεύματος, ὅπερ ἐπίσης ἐπηρεάζεται ὑπὸ τῆς ἐντάσεως καὶ τῆς διευθύνσεως τοῦ πνέοντος ἀνέμου.

Ἐπίσης καὶ εἰς τὰ λοιπὰ τμήματα τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν ἡ γενικὴ κίνησις τῶν ρευμάτων εἶναι πρὸς νότον. Εἰδικώτερον, ἐν τῷ Αἰγαίῳ, αἱ ἀπὸ νότου καταιγίδες τοῦ φθινοπώρου (ἐποχή, καθ' ἣν οἱ ποταμοὶ χύνουσιν εἰς τὴν θάλασσαν ὀλιγωτέραν ποσότητα ὕδατος ἢ καθ' ὅλον τὸ ἔτος) ἀναστρέφουσιν ἐντελῶς τὰ ρεύματα τοῦ Αἰγαίου καὶ παράγουσι ρεῦμα ἀντιστροφῆς πρὸς βορρᾶν. Οἱ ἀπὸ νότου ἀφ' ἑτέρου ἢ ἀπὸ λιβὸς ἄνεμοι προκαλοῦν εἰς τὰ νότια τοῦ Αἰγαίου ρεύματα φερόμενα πρὸς ἀνατολὰς καὶ τὰ ὁποῖα, συνενούμενα μετὰ τῶν ρευμάτων τῶν ἀπὸ τοῦ Ἑλλησπόντου, αὐξάνουσιν αἰσθητῶς τὴν ταχύτητα τοῦ ἀπὸ βορρᾶ ρεύματος ἐν τοῖς διέκπλοις, τόσον τῆς Ρόδου καὶ τῆς Καρπάθου, ὅσον καὶ τῆς Κρήτης καὶ τῆς Κάσου. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὰ ρεύματα ἐν τῷ Αἰγαίῳ εἶναι ρεύματα ἐπιφανείας, ἐκδηλούμενα μέχρι βάθους 100 μέτρων, τῆς ταχύτητος αὐτῶν ἐλαττουμένης μετὰ τοῦ βάθους.

Μετρήσεις ρευμάτων βάθους ἐν Ἑλλάδι ἐφηρμόσθησαν εἰς περιωρισμένην κλίμακα. Τοιαῦται μετρήσεις ἐγένοντο μέχρι βάθους 8 μέτρων περίπου εἰς Ἀλεξανδρούπολιν (συσχετισθέντος τοῦ παρατηρηθέντος ρεύματος πρὸς τὴν γενικὴν κυκλοφορίαν ρευμάτων, ὡς καὶ τὸ τοπικὸν παλιρροιακὸν ρεῦμα), εἰς τὴν Χαλκίδα, εἰς τὸ βόρειον Εὐβοϊκὸν (Στενὸν Λιχάδων) καὶ εἰς Μοσχόνησα. Εἶναι ἐν τούτοις γνωστὸν ὅτι εἰς βάθη μεγαλύτερα τῶν 300 μέτρων οὐδὲν ρεῦμα ὑπάρχει ἐν Ἑλλάδι καὶ ἡ θάλασσα εἶναι ἀπολύτως ἤρεμος. Ἅπασαι αἱ ὡς ἄνω παρατηρήσεις τῶν τοπικῶν παλιρροιακῶν ρευμάτων καὶ αἱ τῶν ρευμάτων ἀνοικτῆς θαλάσσης διὰ πλωτήρων ἐγένοντο ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας.

Κυματαναπάλσεις. Ἐκτὸς τῶν κυματαναπάλσεων τοῦ πορθμοῦ Εὐρίπου ὅμοιαι παρατηροῦνται καὶ εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον, παρὰ τὸν πορθμὸν Ρίου — Ἀντιρρίου. Εἰς τὸν πορθμὸν τοῦτον γίνεται αἰσθητὸν ρεῦμα, τοῦ ὁποίου ἡ διεύθυνσις μεταβάλλεται κατὰ τὰς ὥρας πλήμμης καὶ ρηχίας, τῆς παλιρροίας τῆς συμβαινούσης εἰς τὴν νῆσον Τριζόνια, βορειοδυτικῶς τοῦ Αἰγίου ἡ ἡμίσειαν ὥραν μετὰ τὴν πλήμμην καὶ ρηχίαν τὴν συμβαίνουσαν εἰς τὴν πλησίον ἀκτήν. Ἡ ταχύτης τοῦ ρεύματος τούτου ἰσοῦται πρὸς $1\frac{1}{2}$ ἢ 2 μίλια καθ' ὥραν, μὲ κατεύθυνσιν πρὸς τὸν Πατραϊκὸν κόλπον, ἐφ' ὅσον ἡ στάθμη τοῦ ὕδατος ἀνυψοῦται εἰς Τριζόνια, καὶ τἀνάπαλιν. Ἔχει παρατηρηθῆ ὅτι ἡ διεύθυνσις καὶ ἡ ἔντασις τοῦ ὡς ἄνω ρεύματος ἐπηρεάζονται ὑπὸ τῶν ἐπικρατούντων ἀνέμων, ἐφ' ὅσον οὗτοι εἶναι ἰσχυροί. Εἰς τὸ ὕψος τοῦ ἀκρωτηρίου Δρέπανον τὸ ρεῦμα ἔχει κατὰ τὰς συζυγίας ταχύτητα 1 μέχρι $1\frac{1}{4}$ μιλίου, ἀνατολικώτερον δὲ τούτου τὸ ρεῦμα ἀποσβέννυται, μὴ γινόμενον πλέον αἰσθητόν. Εἰς τὸ μέσον τῆς στενότητος Δρεπάνου—Μόρνου δὲν ὑφίσταται ρεῦμα κανονικόν, ἀλλὰ παρατηροῦνται συχνὰ ἐλαφραὶ ἐκπτωτικαὶ κινήσεις τοῦ θαλασσίου ὕδατος, προκαλούμεναι ὑπὸ τῶν ἐπικρατούντων ἀνέμων. Δεδομένου ὅτι ἡ θαλασσία ἔκτασις ἡ περιλαμβανομένη μεταξὺ τοῦ πορθμοῦ Ρίου - Ἀντιρρίου καὶ τῆς στενότητος Δρεπάνου—Μόρνου ἀποτελεῖ, τρόπον τινά, μικρὰν λίμνην καὶ λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν ἄνω φαινομένων, εἶναι πιθανοφανέστατον ὅτι εἰς τὸ ἐκεῖ ἐκδηλούμενον φαινόμενον παλιρροίας συντρέχουν κατὰ μέγα μέρος ὡς ἀφορμὴ καὶ αἱ κυματαναπάλσεις. Δυστυχῶς ἡ μελέτη τῶν παλιρροιῶν τῶν ἐκδηλουμένων εἴς τε τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ τὸ στενὸν τῆς Πρεβέζης, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ στόμια τῶν διωρύγων τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἀφ' ἧς αἱ διώρυγες αὗται διωρύχθησαν, δὲν ἐφείλκυσαν τὴν προσοχὴν τῶν μελετητῶν, καὶ τοῦτο διότι οὗτοι εἶχον στρέψει τὴν προσοχήν των ἀποκλειστικῶς πρὸς τὸν Εὔριπον, τοῦ ὁποίου ἡ παλίρροια ἀπετέλει αἰώνιον πρόβλημα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους ἕως τοῦ Μένσελ καὶ τῶν κατόπιν αὐτοῦ ἐρευνητῶν.

Κ. Χ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Πρώτη ἐπιστημονικὴ προσπάθεια ὁλοκληρωτικῆς μελέτης τῆς ἑλληνικῆς γῆς ὑπῆρξεν ἡ τῆς γαλλικῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς τοῦ Μορέως ὑπὸ τὸν φυσιοδίφην *Ἰωάννην Bory de Saint-Vincent* καὶ τὸν ἀρχαιολόγον *Γουλιέλμον-Ἄβελ Blouet*, ἧς τὰ πορίσματα ἐδημοσίευσεν ὁ πρῶτος (συνεργασίᾳ τῶν *Puillon de Boblaye, Virlet, De Saint-Hilaire, Brullé* καὶ *Fauché*) εἰς τὴν πολύτομον σειράν: «Expédition scientifique de Morée» (Paris-Strasbourg 1832 κ. ε.), περιέχουσαν ἀφήγησιν, γενικὴν γεωγραφίαν, γεωλογίαν, ζῳολογίαν καὶ βοτανικήν. Ἐκ τῶν ἄλλων γενικῶν ἐργασιῶν φυσικῆς γεωγραφίας ἀξιόλογοι εἶναι: *Kriegk G. L.*, «Beiträge zur Geographie von Hellas» (Leipzig 1835).—*Partsch Ios.*, «Physikalische Geographie von Griechenland» (Breslau 1885) τῇ ἱστορικῇ συνεργασίᾳ τοῦ *Κονράδου Neumann*.—*Oberhummer Eug.*, «Zur Geographie von Griechenland» (München 1885) ἐν τοῖς «Jahresbericht» τῆς αὐτόθι γεωγραφικῆς ἑταιρείας.—*Fischer Th.*, «Die Südosteuropaische Halbinsel» (ἐν τῷ II τ. τῆς «Länderkunde von Europa» τοῦ *Kirchhof*, Berlin-Wien-Praga 1893).—*Μητσοπούλου Κ.*, «Φυσικὴ Γεωγραφία τῆς Θράκης» (ἐν «Θρακικῇ Ἐπετηρίδι» τοῦ 1897).—*Struck Ad.*, «Zur Landeskunde von Griechenland» (ἐν τῇ «Angewandte Geographie» τοῦ *H. Grothe*, IV Ser. 4 Heft, Frankfurt 1912).—*Maul Otto.*, «Griechenland» (1917).—*Schäffer*, «Landeskunde von Thracien» (1918).—«Greece», «Islands of North and East Aegean» καὶ «Macedonia» (ἀριθ. 18, 64 καὶ 21 τῶν «Foreign office Peace books», 1920).—*Maul Otto*, «Länderkunde von Südeuropa» (1929).—Αἱ εἰδικῶς εἰς τὴν μορφολογίαν-ὀρεογραφίαν-ὑδρογραφίαν τοῦ ἐδάφους ἀφορῶσαι ἐργασίαι εἶναι: *Cvijic Jovan*, «Grundlinien der Geographie und Morphologie von Mazedonien und Altserbien» (Ergänzungsheft Nr 162/1908 τῶν «Mitteilungen κ. τ. λ.» τοῦ *Petermann*, μετὰ χάρτου).—*Renz C.*, «Gebirgsbau Griechenlands» (Nr 8/10 τῶν «Monatsber.» τῆς γερμαν. γεωλογ. ἑταιρείας, 1912).—*Philippson Al.*, «Zusammenhang des griechischen und Kleinasiatischen Faltengebirge» (ἐν Pettermann's, «Mitteilungen κ. τ. λ.» 1914).—*Maul Otto*, «Beiträge zur Morphologie des Peloponnes und des südlichen Mittelgriechenlands» (ἐν τοῖς «Geograph. Abhandlungen» τοῦ *A. Penck*, Leipzig-Berlin 1921).—*Ἀθανασοπούλου Γεωργ.*, «Τὸ ὀροπέδιον τῶν λιμνῶν τῆς βορειοδυτικῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας» (ἀρ. 1 τῶν «Δημοσιευμάτων τῆς Ἑλλην. Γεωγρ. Ἑταιρείας», Ἀθῆναι 1924).—*Philippson Al.*, «Beiträge zur Morphologie Griechenlands» (Stuttgart 1930).—Αἱ ἰδίως εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας ἀφορῶσαι μελέται εἶναι: *Schön*, «Mitteilungen in topogr.-geolog. Beziehung über eine Reise längs des Küstan Griechenlands» (Brünn 1873).—*Cageaux*, «Fixité du niveau de la Méditerranée à l'époque historique» (ἐν τοῖς «Annales de Géographie», XVI/1902).—*Παπαμιχαλοπούλου Κ. Ν.* καὶ *Κρίσσα Γ. Ι.*, «Αἱ ἑλληνικαὶ νῆσοι» (Ἀθῆναι 1911, ἔκδ. τῆς Ἑλλ. Γεωγρ. Ἑταιρείας).—*Σα[illegible] Ι. Σ.*, «Τὰ παλιρροϊκὰ φαινόμενα τοῦ Εὐρίπου» (Ἀθῆναι 1921).—*Maul Otto*, «Griechisches Mittelmeergebiet» (Leipzig-Breslau 1922).—*Κοντογιάννη Κ. Χ.*, «Ὠκεανογραφία» (Ἀθῆναι 1928).—Εἰς τὰ ἀνωτέρω προσθετέα καὶ τὰ ἑξῆς περιοδικὰ δημοσιεύματα: «Γεωγραφικὸν Δελτίον» τοῦ *Κ. Ν. Ράδου* (ἀπὸ τοῦ 1904, τριμηνιαῖον, ἐν Ἀθήναις).—«Δελτίον τῆς Φυσιοδιφικῆς Ἑταιρείας» (ἀπὸ τοῦ 1906).—«Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Θαλασσογραφικῆς Ἐπιτροπῆς» (ἀπὸ τοῦ 1920).—«Δημοσιεύματα τῆς Ἑλληνικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας» ἀπὸ τοῦ 1924, εἰς αὐτοτελῆ τεύχη).—«Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας» (ἀπὸ τοῦ 1925).—Δημοσιεύματα τῆς «Ὑδρογραφικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος».

ΚΛΙΜΑ

Ἡ Ἑλλὰς διακρίνεται διὰ τὴν μεγάλην ποικιλίαν τοῦ κλίματος αὐτῆς, ὀφειλομένην εἰς τὴν ποικιλίαν τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους της. Ἀπὸ τῶν φαλακρῶν βράχων τῆς Λακωνίας μέχρι τῶν πεδιάδων τῆς Θεσσαλίας, ἀπὸ τῶν ξηρῶν καὶ λεπτῶν τοπίων τῆς Ἀττικῆς μέχρι τῶν ὑγρῶν καὶ παμφόρων κοιλάδων τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος, ἀπαντῶσιν ὅλοι οἱ χαρακτῆρες τοῦ κλίματος, ὅλοι οἱ βαθμοὶ τῆς εὐφορίας, ὅλαι αἱ ποικιλίαι τῆς βλαστήσεως. Ἐντὸς τῶν διαφόρων βαθμίδων τοῦ ἀνωμάλου καὶ ποικίλου αὐτῆς ἐδάφους εὑρίσκονται οὐ μόνον ποικίλα ἀλλὰ καὶ ἀντίθετα κλίματα, οὐ μόνον κλιματολογικαὶ ἀποχρώσεις διάφοροι, ἀλλὰ καὶ παραλλαγαὶ τῶν ὡρῶν τοῦ ἔτους. Ἐνῷ ἀφ' ἑνὸς οἱ βαθέως ἐν τῇ χώρᾳ εἰσχωροῦντες κόλποι, αἱ πολυπληθεῖς χερσόνησοι, εἰς ἃς αὕτη ἀπολήγει, αἱ πολυάριθμοι νῆσοι, ὑφ' ὧν περικυκλοῦται, ἡ μορφὴ πολλῶν ἐκ τῶν κοιλάδων, εἰς ἃς ὑποδιαιρεῖται, τείνουσι νὰ προσδώσωσι κλιματολογικοὺς χαρακτῆρας νοτιωτέρων χωρῶν, τὰ ὕψη τῶν ὀροπεδίων, ἀφ' ἑτέρου, ἡ διεύθυνσις τῶν ὀρέων, ἡ κωνοειδὴς μορφὴ πολλῶν βουνῶν, ἡ γειτνίασις τῆς μεγάλης ἀσιατικῆς ἠπείρου, καὶ τῶν ἀπεράντων καὶ θερμῶν ἀφρικανικῶν ἐρήμων, τὰ δάση καὶ ἄλλα ποικίλα φυσικὰ αἴτια, ἰδίᾳ ὅμως, καὶ πρὸ παντός, ὁ ἐκ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν μέσην Εὐρώπην ἀπολήγων ἠπειρωτικὸς ἄξων τῆς ὑψηλῆς βαρομετρικῆς πιέσεως τοῦ χειμῶνος, ἀλλοιοῦσιν ἐν μέρει ἢ μεταβάλλουσιν ἐξ ὁλοκλήρου τὸν θαλάσσιον χαρακτῆρα τοῦ κλίματος τῶν διαφόρων τόπων αὐτῆς. Τὸ ὕψος τῶν ὀρεινῶν χωρῶν τῆς Ἑλλάδος, ὑπὸ πολλὰς κλιματολογικὰς ἐπόψεις, ἀντιστοιχεῖ πρὸς γεωγραφικὸν πλάτος πολὺ βορειοτέρων τόπων τῆς Γῆς. Εἰς τὰς νοτίας, τὰς θερμὰς ἑλληνικὰς χώρας, τὰς κειμένας εἰς μικρὸν ἀπὸ τῆς θαλάσσης ὕψος, εἰς τὴν Μεσσηνίαν καὶ Ἀχαΐαν, εἰς τὴν Ἦλιδα καὶ τὴν Ζάκυνθον, εἰς τὴν Κεφαλληνίαν καὶ πολλοὺς ἄλλους τόπους τῆς Ἑλλάδος εὐδοκιμοῦν ὄχι μόνον ἡ ἄμπελος, ἡ ἐλαία καὶ τὰ ἑσπεριδοειδῆ, ἀλλὰ καὶ ὁ φοῖνιξ καὶ αὐτὴ ἡ βανανέα, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τῶν ὑψηλῶν ὀροπεδίων τῆς Ἀρκαδίας ἀποτυγχάνει πᾶσα λεπτὴ βλάστησις, ἐκλείπει αὐτὴ ἡ ἐλαία καὶ ἐμφανίζεται ἡ ἐλάτη. Ἐπὶ τῶν ἀνωτέρων κορυφῶν τῶν ὑψηλῶν ἑλληνικῶν ὀρέων, ὡς τοῦ Ὀλύμπου, τῆς Πίνδου, τοῦ Παρνασσοῦ, τοῦ Ταϋγέτου, τῆς Κυλλήνης, κ.τ.λ. (ὑπὲρ τὰ 1.800 μ. περίπου) ἀπαντῶσι κλιματικοὶ ὅροι ἀνάλογοι πρὸς τοὺς τῶν ἀδένδρων ὑπερβορείων χωρῶν τῆς Γῆς, ὅλως ἀκατάλληλοι πρὸς ἀνάπτυξιν οἱουδήποτε δένδρου. Ἡ μεταβολὴ τοῦ κλίματος μετὰ τοῦ ὕψους εἶναι ἐν Ἑλλάδι πολυειδὴς καὶ πολλαπλῆ. Ἀνερχόμενοι ὑψηλότερον δὲν εὑρίσκομεν μόνον ἀέρα βαθμηδὸν ἐλαφρότερον, θερμοκρασίαν χαμηλοτέραν, ὑγρασίαν μικροτέραν, ἀνέμους ἰσχυροτέρους, βροχάς, μέχρις ὁρίου τινός, πλουσιωτέρας, ἀλλὰ καὶ ὁρίζοντα εὐρύτερον καί, συνεπῶς, διάφορον βαθμὸν ἐπιδράσεως τῶν τοπογραφικῶν ἀνωμαλιῶν ἐπὶ τοῦ κλίματος.

Εἰς τοὺς χαμηλοὺς τόπους ἡ σειρὰ τῶν ὀρέων, ἀποφράσσουσα τὴν εἴσοδον τῶν βορείων ἀνέμων, ἀνυψοῖ τὴν θερμομετρικὴν τοῦ τόπου κατάστασιν καὶ πλάττει κλῖμα θερμότερον τοῦ δέοντος, ἐνῷ ὀλίγον περαιτέρω ἡ πρὸς τὰ ψυχρὰ ρεύματα ἔκθεσις τοῦ τόπου καθιστᾷ τὸ κλῖμα ἧττον ἤπιον τοῦ κανονικοῦ. Ἄλλοτε ἡ θερμὴ καὶ ὑγρὰ θαλασσία αὔρα, ἐνισχυομένη ὑπὸ τῆς σπάνιος τῶν δασῶν, τῆς ἀμμώδους συστάσεως τοῦ ἐδάφους, τῆς διαυγείας τοῦ οὐρανοῦ, ἐλαττώνει τὴν δριμύτητα τοῦ χειμῶνος, ἐνῷ ἀλλαχοῦ ἡ γειτνίασις ὑψηλῶν ὀρέων, καθέτως ἐπὶ τῆς διευθύνσεως τῶν θερμῶν ἀνέμων ἐκτεθειμένων, ἡ ὕπαρξις μεμονωμένων ὑψηλῶν βουνῶν, ἐκ τῶν κορυφῶν τῶν ὁποίων κατέρχονται ψυχρὰ ἀέρια ρεύματα, δασοσκεπῶν ἐκτάσεων μεγάλης σκιᾶς, ἀκτινοβολίας καὶ ἐξα-

Digitized by Google

τμίσεως κλπ., καθιστῶσι τραχεῖς τοὺς χειμερινοὺς κλιματολογικοὺς ὅρους τοῦ τόπου. Ἡ Ἑλλὰς παρουσιάζει ἀπὸ Β. μέχρι Ν. κλιματολογικὴν κλίμακα, ἧς ὁ πλοῦτος εἰς ἐλαχίστους τόπους τῆς Γῆς ἀπαντᾷ, γενικῶς ὅμως τὸ κλῖμα τῆς Ἑλλάδος δύναται νὰ καταταχθῇ εἰς τὴν κατηγορίαν τοῦ τυπικῶς μεσογειακοῦ χαρακτηριζομένου δι' ἑνὸς θερμοῦ καὶ ξηροῦ θέρους καὶ δι' ἑνὸς εὐκράτου χειμῶνος μετὰ σημαντικῶν βροχῶν.

Τὴν μεταβατικὴν ζώνην μεταξὺ τοῦ κλίματος τῶν περιοχῶν τούτων καὶ τοῦ βαλκανικοῦ κλίματος ἀποτελεῖ ἡ Θεσσαλία. Πρὸς Β. τὰ ὄρη τῆς Αἰτωλίας, ὧν αἱ κλιτύες καλύπτονται ὑπὸ τῆς φηγοῦ, φαίνονται ἀνήκοντα εἰς τὰς εὐκράτους χώρας τοῦ κέντρου τῆς Εὐρώπης, ἐνῷ πρὸς Ν. καὶ Α. αἱ χερσόνησοι καὶ αἱ νῆσοι, μετὰ τῶν ἐλαιώνων καὶ τῶν ἐκ λεμονεῶν καὶ πορτοκαλεῶν ἀλσῶν αὐτῶν κλπ. ἀνήκουσιν εἰς τὴν ὑποτροπικὴν ζώνην. Ὁ κλιματικὸς χαρακτὴρ τῆς Ἑλλάδος ἀποτελεῖ μεῖγμα θαλασσίων καὶ χερσαίων τύπων, κλίνων ἐν πολλοῖς πρὸς τὸν θαλάσσιον τύπον, ὁ βαθμὸς ὅμως αὐτοῦ παραλλάσσει ἀπὸ τόπου εἰς τόπον ἀναλόγως τῶν γεωγραφικῶν καὶ τοπογραφικῶν ὅρων τῆς χώρας. Οὕτω τὸ κλῖμα τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θρᾴκης ὁμοιάζει πρὸς τὸ τῆς κεντρικῆς Γερμανίας, ἐν γένει δὲ ἀπὸ τῶν βορείων ἀκτῶν καὶ τῶν ὑψιπέδων τῆς Θεσσαλίας ἡ μετάβασις πρὸς τὸν τύπον τοῦ ἠπειρωτικοῦ κλίματος τῶν Βαλκανίων εἶναι καταφανής. Ἀλλ' ἀκόμη καὶ εἰς τὰ νοτιώτερα τμήματα αὐτῆς ἀρκεῖ μετρία ἀνύψωσις τοῦ ἐδάφους, ὅπως μεταβληθῇ ριζικῶς τὸ κλῖμα τοῦ τόπου. Οὕτως, ἐπὶ τῶν ὑψηλῶν πεδίων τῆς Ἀρκαδίας παρατηρεῖται ὁ χαρακτὴρ χερσαίων κλιμάτων, ἐπὶ δὲ τῶν ἀνωτέρων κορυφῶν τῶν ὑψηλοτέρων ἑλληνικῶν ὀρέων εὑρίσκονται κλιματικοὶ ὅροι ὑπερβορείων χωρῶν, ὡς τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Σουηδίας.

Ὁ χερσαῖος χαρακτὴρ τῶν βορείων διαμερισμάτων τῆς Ἑλλάδος βαίνει βαθμηδὸν ἐλαττούμενος, καθ' ὅσον κατερχόμεθα πρὸς τὰ νότια μέρη τοῦ Αἰγαίου. Ἡ μετάβασις ἐκ τοῦ χερσαίου εἰς τὸ θαλάσσιον κλῖμα παρατηρεῖται χαρακτηριστικῶς ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἑλλάδι, ἰδίως πρὸς Ν., ἔνθα ὑπὸ τὴν συγκεραστικὴν ἐπίδρασιν τῆς θαλάσσης τὸ κλῖμα καθίσταται βαθμηδὸν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον θαλάσσιον. Ἡ παρὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐκτεινομένη Ἰταλικὴ χερσόνησος ἐπιδρᾷ ἐπιβλαβῶς κατὰ τὸν χειμῶνα ἐπὶ τοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος, συντείνουσα εἰς τὴν ἔντασιν τῶν χερσαίων ἰδιοτήτων αὐτοῦ.

Ὧραι τοῦ ἔτους. Ὁ *χειμὼν* ἄρχεται ἐν Ἑλλάδι περὶ τὰ μέσα Δεκεμβρίου. Μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης ἡ θερμοκρασία τοῦ ἀέρος εἶναι συνήθως γλυκεῖα, ὁ δὲ καιρός, ἂν καὶ πολλάκις βροχερός, διατηρεῖται ἀκόμη φθινοπωρινός. Κατὰ τὸν χειμῶνα πνέουσιν ἐναλλὰξ οἱ νότιοι ὑγροὶ ἄνεμοι, οἵτινες φέρουσι βροχάς, καὶ οἱ βορειοανατολικοὶ ψυχροὶ ἄνεμοι, οἵτινες συνοδεύονται πολλάκις ὑπὸ χιόνων. Οἱ νότιοι ἄνεμοι φέρουσι συνήθως μείζονα θερμοκρασίαν, πολλὴν ὑγρασίαν καὶ πολλάκις ραγδαίας βροχάς. Ἡ βροχερὰ περίοδος τοῦ ἔτους παρατηρεῖται ἰδίᾳ κατὰ τοὺς μῆνας Δεκέμβριον καὶ Ἰανουάριον, ὧν τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῶν ἡμερῶν εἶναι βροχερόν. Ἐν Ἑλλάδι αἱ βροχαὶ τοῦ χειμῶνος παρατηροῦνται συνήθως κατὰ τὴν διέλευσιν τῶν κυκλωνικῶν συστημάτων, ἅτινα μετακινοῦνται ἀπὸ δυσμῶν μέχρις ἀνατολῶν. Οἱ βόρειοι ἄνεμοι συνοδεύονται ἐνίοτε καὶ ὑπὸ χιόνος οὐ μόνον ἐπὶ τῶν ὀρέων, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ μέχρι αὐτῶν τῶν ἀκτῶν τῆς θαλάσσης. Τὴν δριμύτητα τῶν χειμερινῶν ἡμερῶν τοῦ Ἰανουαρίου διακόπτει συνήθως ἡ λαμπρὰ σειρὰ τῶν θελκτικῶν ἡλιολούστων ἐαρινῶν ἡμερῶν, τῶν γνωστῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ὡς ἀλκυονίδων. Ἡ συχνότης τῶν μεταβολῶν τοῦ καιροῦ μετριάζει μεγάλως τὴν τραχύτητα καὶ συντομεύει πολὺ τὴν διάρκειαν τοῦ χειμῶνος ἐν Ἑλλάδι.

Τὸ ἔαρ ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἐν ἀρχῇ σχετικῶς ψυχρὸν καὶ βραχείας διαρκείας, διότι ὁ μὲν χειμὼν εἶναι ὄψιμος, τὸ δὲ θέρος ἄρχεται πρωΐμως. Ὁ πρῶτος ἐαρινὸς μήν, ὁ Μάρτιος, εἶναι ψυχρὸς σχετικῶς. Ὁ κυρίως ἐαρινὸς μὴν ἐν Ἑλλάδι εἶναι ὁ Ἀπρίλιος· ἡ θερμοκρασία τότε εἶναι μετρία καὶ εὐχάριστος. Ὁ Μάϊος παρουσιάζει συνήθως τὰ χαρακτηριστικὰ θερινοῦ μηνός, εἶναι δὲ ὡς τὸ πολὺ θερμὸς καὶ ξηρός. Τὸ θέρος ἄρχεται πολὺ ἐνωρὶς εἰς τὰς ἑλληνικὰς πεδιάδας καὶ εἶναι τὸ πλέον δυσάρεστον μέρος τοῦ ἔτους.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ καύσων εἶναι ἀφόρητος, μετριαζόμενος μόνον ὑπὸ τῆς πνεούσης δροσερᾶς θαλασσίας αὔρας καὶ τῶν ἐτησίων ἀνέμων. Ἡ θερμότης ὅμως τοῦ θέρους τῶν περισσοτέρων ἑλληνικῶν ἀκτῶν εἶναι μὲν ὑψηλή, ἀλλ' οὐχὶ καὶ βαρεῖα ἢ πνιγηρά, ἡ δ' ἔλλειψις μεγάλης ὑγρασίας καὶ ἡ διαρκὴς σχεδὸν πνοὴ ἀνέμων δροσίζει αὐτὸ αἰσθητῶς καὶ καθιστᾷ τὸν καύσωνα ἐλαφρὸν καὶ ἀνεκτόν. Ὁ δροσερὸς ἀὴρ τῆς θαλασσίας αὔρας φέρει εἰς τὴν ξηρὰν τὴν ἀναψυκτικὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀτμοσφαίρας τῆς θαλάσσης. Τὸ θέρος εἶναι καὶ ἡ ἐποχὴ τοῦ ζωηροτέρου φωτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι. Τὸ φθινόπωρον ἄρχεται περὶ τὰ μέσα Σεπτεμβρίου, εἶναι δὲ μακρὸν καὶ θερμόν, καὶ παρατείνεται πολλάκις εἰς τινας περιοχὰς καὶ μέχρις αὐτῶν τῶν μέσων τοῦ Δεκεμβρίου. Τὰ πρωτοβρό-

Πίναξ ΙΙ. Ἡμερήσιαι κανονικαὶ μέγισται θερμοκρασίαι ἀέρος Ἀθηνῶν, ἐξαχθεῖσαι ἐπὶ τῇ βάσει τριακονταετῶν παρατηρήσεων /κατὰ Θ. Φιντικλῆν/.

Ἡμερομηνία	Ἰανουάριος	Φεβρουάριος	Μάρτιος	Ἀπρίλιος	Μάϊος	Ἰούνιος	Ἰούλιος	Αὔγουστος	Σεπτέμβριος	Ὀκτώβριος	Νοέμβριος	Δεκέμβριος
1	13°.45	12°.40	14°.31	16°.91	21°.45	25°.80	30°.73	32°.50	30°.28	25°.02	21°.29	14°.69
2	12.72	12.83	14.33	17.93	21.78	26.38	30.59	32.18	29.98	25.37	19.75	14.43
3	12.57	13.38	14.47	16.87	21.94	26.54	31.41	32.52	29.78	25.73	19.47	15.26
4	12.35	13.09	14.40	17.14	21.42	27.41	31.63	32.71	30.29	25.63	19.34	14.81
5	11.93	13.50	13.98	17.83	21.43	27.63	32.00	32.95	29.91	25.44	19.33	14.68
6	12.19	14.06	14.89	17.61	21.48	27.09	31.65	32.38	29.55	24.94	18.98	14.87
7	12.11	13.28	14.68	17.89	21.94	26.95	31.21	32.39	29.21	25.00	18.96	15.18
8	12.18	13.33	15.23	17.84	23.08	27.73	31.53	32.59	29.36	25.24	18.49	15.05
9	12.00	12.86	14.71	17.79	22.98	27.90	31.03	32.72	28.47	24.88	18.76	14.88
10	12.20	12.20	14.77	18.22	22.87	27.92	31.60	32.16	28.58	25.34	18.72	15.07
11	12.07	11.89	14.32	17.89	23.24	27.78	31.70	32.38	28.40	23.66	18.80	14.44
12	12.46	12.74	14.83	18.88	23.35	28.23	31.91	33.02	28.35	23.23	18.26	13.96
13	12.60	13.14	15.24	18.85	23.99	28.71	32.04	32.44	28.52	23.20	18.14	13.65
14	12.37	12.79	14.94	19.55	23.94	28.58	32.35	31.57	29.36	23.77	17.38	14.48
15	12.25	12.38	14.77	19.29	24.10	28.06	31.74	31.27	28.61	23.48	17.14	14.10
16	11.41	12.13	14.40	19.38	24.60	28.33	31.68	32.18	28.45	23.30	17.36	14 54
17	11.87	12.23	14.87	19.23	25.06	28.20	31.60	31.85	28.21	22.61	17.69	13.67
18	12.75	12.10	15.52	19.59	25.13	28.29	31.67	31.81	27.81	22.52	17.03	13.30
19	12.77	11.79	15.81	19.55	25.32	28.10	31.69	30.87	27.45	21.94	16.64	14.02
20	12.34	12.42	16.12	19.69	25.16	29.05	32.83	31.19	27.01	22.19	16.48	14.24
21	12.06	12.97	15.76	19.96	24.56	29.36	32.63	31.11	27.50	22.48	16.32	14.16
22	11.46	13.65	15.42	20.15	24.45	29.16	32.45	30.85	27.19	22.59	15.88	13.32
23	11.34	12.85	15.51	19.65	24.62	29.44	32.43	30.75	25.88	22.54	15.02	12.31
24	11.12	12.82	16.07	19.82	24.53	29.06	32.42	30.99	25.63	22.88	15.09	12.73
25	11.79	13.70	16.15	19.89	25.16	29.95	32.19	30.92	26.40	21.68	15.36	12.46
26	11.55	14.19	16.20	19.78	25.38	30.03	32.93	30.90	26.37	21.20	15.25	13.82
27	12.04	13.83	16.75	20.13	25.14	30 23	32.53	30.99	26.23	21.64	15.71	13.97
28	12.86	14.00	17.03	20.53	25.31	31.09	32.32	30.83	25.55	20.35	15.43	14.25
29	13.09	—	17.11	21.41	25.35	30.62	32.67	30.85	25.41	21.23	15.19	14.02
30	13.03	—	16.42	21.36	25.30	30.41	32.16	30.63	25.26	21.25	14.91	13.98
31	12.72	—	16.88	—	25.24	—	32.23	30.60	—	21.10	—	13.89
Μέση τιμὴ τοῦ μηνὸς	12.25	12.95	15.35	19.02	23.85	28.47	31.92	31.72	27.97	23.27	17.41	14.14

Πίναξ ΙΙΙ. Ἡμερήσιαι κανονικαὶ ἐλάχισται θερμοκρασίαι ἀέρος Ἀθηνῶν, ἐξαχθεῖσαι ἐπὶ τῇ βάσει τριακονταετῶν παρατηρήσεων.

Ἡμερομηνία	Ἰανουάριος	Φεβρουάριος	Μάρτιος	Ἀπρίλιος	Μάϊος	Ἰούνιος	Ἰούλιος	Αὔγουστος	Σεπτέμβριος	Ὀκτώβριος	Νοέμβριος	Δεκέμβριος
1	7°.38	6°.23	7°.52	9°.47	13°.07	16°.72	20°.99	22°.79	20°.98	17°.32	14°.00	8°.06
2	6.92	6.72	6.94	9.72	13.39	17.05	21.04	22.60	20.74	16.97	13.11	8.28
3	7.19	6.63	7.70	9.65	13.53	17.52	21.34	22.72	20.93	17.30	12.90	8.87
4	6.84	6.80	7.44	9.52	13.08	17.77	21.87	22.90	20.82	17.34	12.70	9.10
5	6.92	7.19	7.15	9.85	12.99	18.19	22.00	22.79	20.95	16.94	12.16	8.87
6	6.59	7.58	7.48	9.79	13.35	18.17	21.77	22.82	20.35	17.27	12.07	8.97
7	6.06	7.46	8.15	10.20	13.84	18.29	21.71	22.87	19.99	16.79	12.07	8.96
8	6.17	6.40	7.97	9.81	14.10	18.44	21.33	22.80	20.11	16.48	12.24	9.69
9	6.23	6.06	7.93	10.40	13.98	18.72	21.39	23.02	19.59	16.20	12.50	8.86
10	6.41	5.83	7.58	10.25	14.13	18.71	21.66	22.70	19.20	16.03	12.46	8.63
11	6.33	5.35	7.19	10.50	14.35	19.00	21.62	22.36	19.43	15.80	11.86	8.84
12	6.22	5.46	7.43	10.53	14.66	19.19	21.79	22.78	19.70	15.52	11.67	8.64
13	6.55	6.28	7.84	10.54	14.95	19.28	21.88	23.05	19.56	15.41	11.05	8.15
14	6.10	6.44	7.89	11.36	15.17	18.99	22.19	22.09	19.93	15.71	11.14	8.53
15	6.14	5.88	7.93	11.18	15.18	19.11	22.09	21.85	19.98	15.56	11.29	8.37
16	5.56	5.88	7.50	11.33	15.42	18.97	21.85	21.95	18.92	15.45	10.90	8.22
17	5.61	5.73	7.61	11.09	15.84	18.93	22.32	22.04	19.20	15.67	11.42	8.10
18	5.99	5.43	8.33	11.08	15.82	18.94	22.11	21.97	18.89	15.00	10.47	7.93
19	5.72	5.27	8.18	11.52	15.99	18.93	22.30	21.29	18.15	14.73	10.75	7.71
20	6.18	5.99	8.78	11.45	16.42	19.37	22.79	22.04	17.93	14.95	10.39	8.13
21	5.40	6.28	8.72	11.72	16.42	19.94	23.04	21.63	17.75	14.71	10.04	7.77
22	5.64	6.67	8.00	11.64	15.67	19.99	22.89	21.34	18.33	14.90	10.57	7.70
23	5.72	6.51	8.50	11.76	15.59	19.80	22.67	21.34	17.86	14.94	9.96	6.84
24	5.46	6.50	8.48	11.04	15.74	19.61	22.37	21.23	17.23	14.71	8.85	6.68
25	5.23	6.71	8.95	11.55	15.97	19.69	22.81	21.27	17.08	14.57	9.36	6.78
26	5.12	7.33	9.05	11.63	16.65	20.15	23.05	21.42	17.78	14.40	9.26	7.12
27	5.16	7.19	9.18	11.77	16.16	20.33	22.98	21.56	18.83	14.66	9.26	7.07
28	5.80	6.65	9.55	12.25	16.31	21.05	23.08	21.33	17.16	14.15	9.26	7.73
29	6.66	—	9.27	12.74	16.43	21.39	23.03	21.29	16.65	13.93	8.85	7.23
30	6.58	—	9.11	13.26	16.91	20.96	22.60	21.55	16.80	13.61	8.66	8.19
31	6.34	—	9.08	—	16.95	—	22.25	21.39	—	13.55	—	7.54
Μέση τιμὴ τοῦ μηνὸς	6°.14	6°.37	8°.14	10°.95	15°.10	19°.11	22°.16	22°.09	19°.01	15°.50	11°.04	8°.11

Πίναξ IV. Μέση θερμοκρασία ἀέρος εἰς βαθμοὺς Κελσίου

Περιοχαί	Ἰανουάριος	Φεβρουάριος	Μάρτιος	Ἀπρίλιος	Μάϊος	Ἰούνιος	Ἰούλιος	Αὔγουστος	Σεπτέμβριος	Ὀκτώβριος	Νοέμβριος	Δεκέμβριος	Μέσος ὅρος ἔτους
Ἀθῆναι	8°.85	9°.34	11°.65	15°.11	19°.80	24°.09	27°.03	26°.84	23°.41	19°.11	14°.27	10°.84	17°.53
Αἴγιον	9.1	9.9	12.1	15.4	19.6	23.5	26.4	26.7	24.2	19.6	14.8	11.0	17.7
Ἄνδρος	10.0	10.6	12.6	16.0	20.5	24.6	26.4	26.1	23.5	19.8	15.1	11.7	18.1
Ἀνώγεια	7.0	6.9	9.3	13.4	16.7	21.2	22.8	22.5	19.8	16.7	12.8	8.9	14.8
Ἀργοστόλιον	10.3	10.9	13.4	16.2	19.9	23.4	26.2	26.1	24.0	19.6	15.6	12.0	18.1
Ἄρτα	8.2	9.2	12.2	15.8	20.2	23.7	27.2	27.3	23.5	18.5	13.4	9.6	17.4
Βόλος	6.9	8.7	11.7	15.6	20.6	24.6	27.1	26.6	23.3	18.6	13.1	9.4	17.2
Δεκέλεια	5.5	6.2	8.6	12.4	17.1	20.9	23.6	23.5	20.4	16.1	11.1	7.5	14.4
Δελφοί	5.9	6.7	9.4	12.8	17.8	22.7	25.5	25.2	22.3	17.6	12.0	7.4	15.4
Δράμα	5.0	4.5	8.1	13.1	17.7	22.0	25.2	25.9	20.4	16.1	11.1	6.7	14.7
Ζάκυνθος	11.3	11.8	13.3	15.9	20.7	24.6	27.1	27.3	24.4	20.4	16.2	13.1	18.8
Ἡράκλειον	11.8	11.6	13.7	16.3	19.4	23.7	26.0	26.0	23.6	20.0	16.3	13.2	18.5
Θεσσαλονίκη	5.6	6.8	10.5	14.6	19.4	23.6	26.4	26.0	22.5	17.5	11.4	7.5	16.0
Θήρα	10.0	10.3	12.1	14.7	18.7	22.3	24.6	24.4	22.1	19.1	15.1	11.7	17.1
Ἰωάννινα	5.6	6.2	9.8	13.5	18.0	22.0	25.2	25.3	21.9	15.8	10.8	6.7	15.1
Καβάλλα	5.8	8.3	9.9	14.1	19.3	23.2	25.3	26.0	22.3	17.4	11.3	8.3	15.9
Καλάμαι	10.6	11.2	13.6	16.6	20.9	24.9	27.7	27.8	25.3	20.8	16.2	12.3	19.0
Κέρκυρα	10.1	10.5	12.9	15.9	20.0	23.8	26.3	26.2	23.7	19.5	15.6	11.9	18.0
Κοζάνη	3.7	2.0	7.2	12.1	15.7	20.9	24.2	23.9	19.3	13.2	7.8	4.1	12.8
Κύθηρα	10.1	10.5	12.7	15.1	19.1	22.8	26.1	26.3	24.0	19.6	15.6	11.7	17.8
Κυπαρισσία	10.3	10.8	13.1	15.8	19.6	23.0	25.4	26.1	24.1	19.8	15.8	12.1	18.0
Λαμία	6.9	8.5	11.5	15.7	20.7	25.3	27.9	27.2	23.7	18.6	12.9	9.1	17.3
Λάρισα	4.9	6.9	10.6	15.0	20.4	24.8	27.6	26.9	22.8	17.3	11.2	7.2	16.3
Μεσολόγγιον	9.3	10.3	13.2	16.7	21.1	24.9	27.7	27.6	24.9	20.0	15.1	11.1	18.5
Μυτιλήνη	9.0	8.4	11.4	15.5	20.0	24.3	26.8	25.9	23.0	19.0	14.4	10.4	17.3
Νάξος	11.7	12.1	13.8	16.6	20.1	23.7	25.0	24.9	23.4	20.4	16.7	13.4	18.5
Ναύπλιον	9.4	10.2	12.6	15.7	20.1	24.4	27.4	27.2	24.2	19.7	15.1	11.2	18.1
Πάτραι	9.9	10.5	13.3	16.5	20.8	24.5	27.3	27.3	24.7	19.9	15.3	11.5	18.5
Πειραιεὺς	9.0	10.1	12.3	16.4	21.3	25.3	28.6	28.1	24.7	20.0	14.7	10.8	18.4
Πρέβεζα	10.2	10.3	13.1	16.4	20.1	24.4	26.5	26.3	24.2	19.7	15.8	11.6	18.2
Σάμος	9.5	10.3	12.0	15.6	20.0	23.6	25.8	25.8	23.1	19.5	14.8	11.2	17.6
Σπάρτη	8.4	9.3	12.0	15.5	20.2	24.9	28.3	28.0	24.6	19.2	14.1	9.9	17.9
Σῦρος	11.0	11.5	13.4	16.6	20.6	24.6	26.8	26.4	23.8	20.6	16.2	12.6	18.7
Τρίκκαλα	4.5	6.9	10.6	15.3	20.7	25.0	27.9	27.2	23.1	17.1	11.0	7.0	16.4
Τρίπολις	4.7	6.0	8.8	12.9	17.6	21.8	24.9	24.7	21.3	16.2	10.5	6.4	14.7
Χαλκὶς	8.4	9.0	12.0	16.1	21.3	25.8	28.1	27.4	24.3	19.6	14.1	10.3	18.0
Χανιὰ	11.6	11.4	13.3	16.1	19.7	23.8	26.0	26.0	23.1	19.8	16.8	13.4	18.4

Digitized by Google

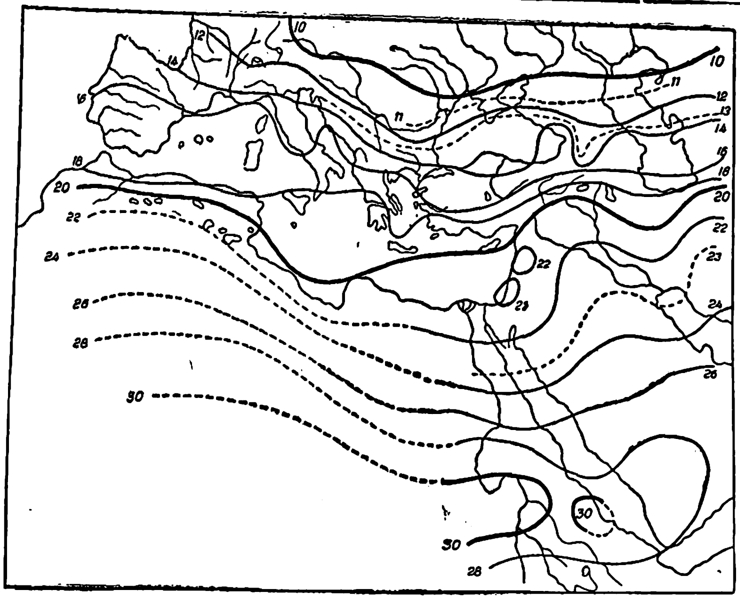

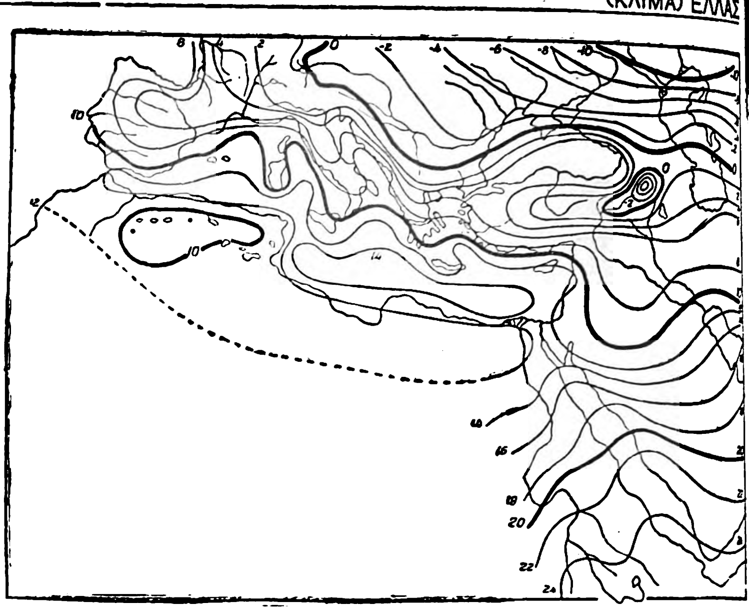

1) *Μέση ἐτησία διανομὴ θερμοκρασίας ἀέρος ἀνὰ τὴν Μεσόγειον.* 2) *Μέση διανομὴ θερμοκρασίας ἀέρος ἀνὰ τὴν Μεσόγειον τὸν Ἰανουάριον* [κατὰ Zistler].

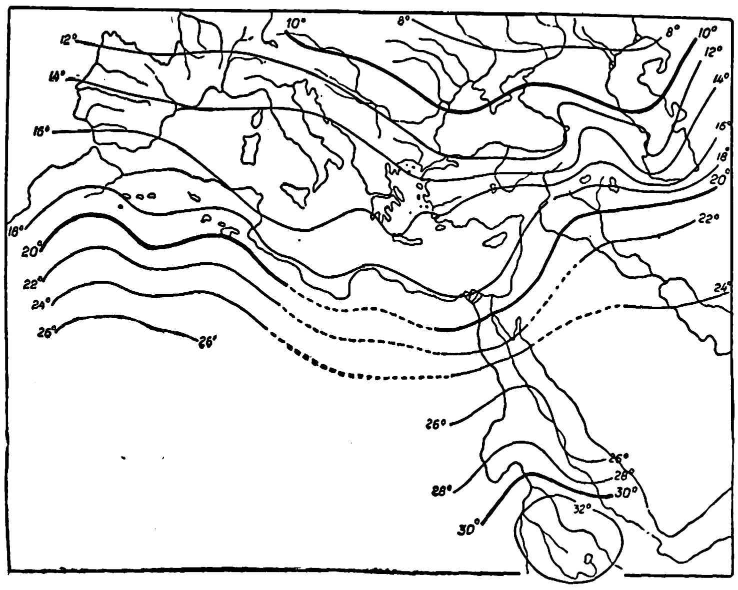

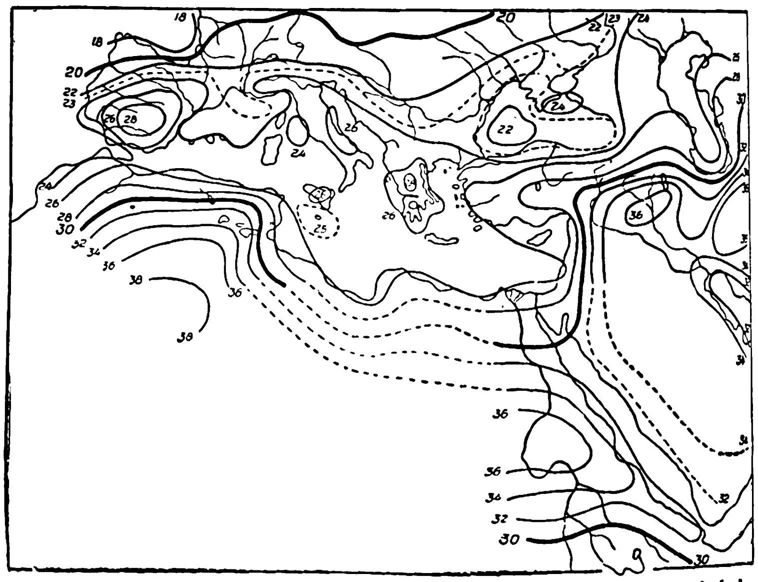

1) *Μέση διανομὴ θερμοκρασίας ἀέρος ἀνὰ τὴν Μεσόγειον τὸν Ἀπρίλιον* 2) *Μέση διανομὴ θερμοκρασίας ἀέρος ἀνὰ τὴν Μεσόγειον τὸν Ἰούλιον* [κατὰ Zistler].

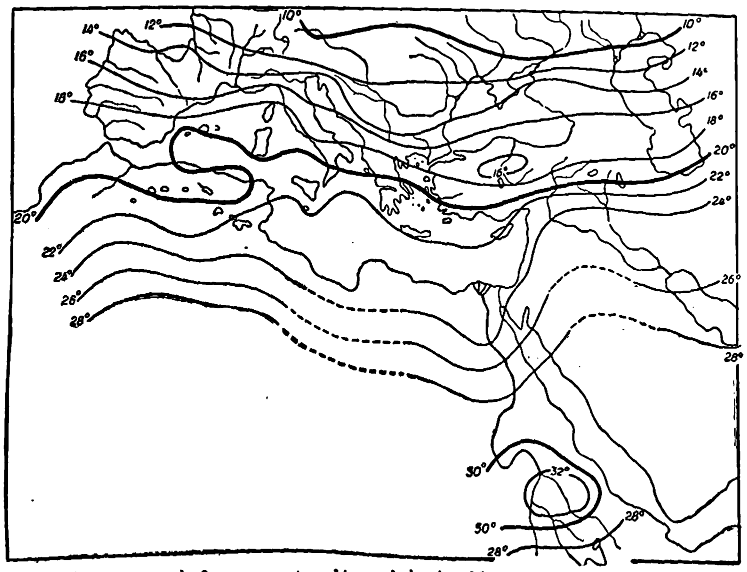

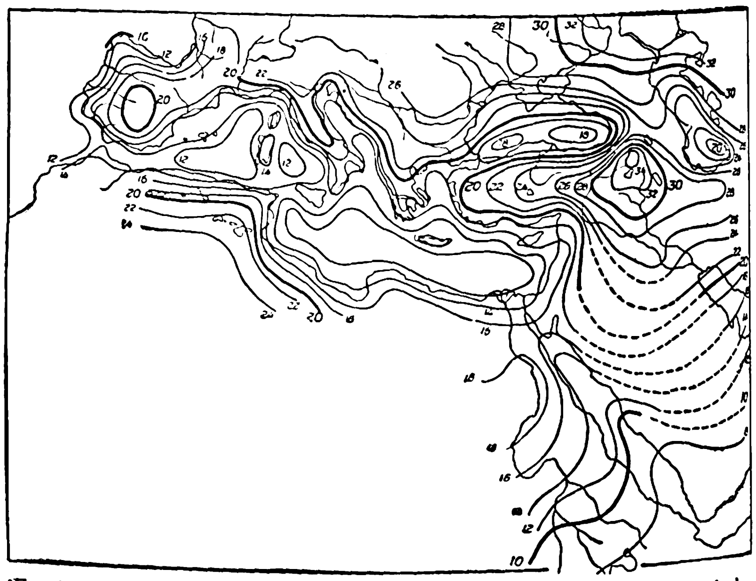

1) *Μέση διανομὴ θερμοκρασίας ἀέρος ἀνὰ τὴν Μεσόγειον τὸν Ὀκτώβριον.* 2) *Ἐτησία διανομὴ εὔρους θερμοκρασίας ἀέρος ἀνὰ τὴν Μεσόγειον* [κατὰ Zistler].

χια τερματίζουσι τὴν μακρὰν περίοδον τῆς ξηρασίας τοῦ θέρους καὶ εἶναι αἱ πρόδρομοι βροχαὶ τῆς σειρᾶς τῶν φθινοπωρινῶν βροχῶν, αἱ ὁποῖαι, συνήθως ῥαγδαῖαι, δὲν διαρκοῦσι πολύ. Ἡ περίοδος αὕτη παρατείνεται πολλάκις εἰς τὰ παράλια τῆς Ἑλλάδος μέχρι τοῦ Δεκεμβρίου. Τὸ φθινόπωρον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ καλυτέρα ἐποχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, ὅπως ἡ ἄνοιξις τῆς Δυτικῆς.

Θερμοκρασία ἀέρος. Ἀπὸ ἀπόψεως θερμοκρασίας τοῦ ἀέρος ἡ Ἑλλὰς παρουσιάζει ἠπειρωτικὸν κλιματικὸν χαρακτῆρα, ὅστις καθίσταται σαφέστερος ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ. Ὅσον κατερχόμεθα πρὸς Ν., τόσον ὁ χερσαῖος οὗτος χαρακτὴρ τοῦ κλίματος βαίνει ἐλαττούμενος, κλίνων βαθμηδὸν πρὸς τὸν τύπον τοῦ θαλασσίου κλίματος. Ἡ θερμοκρασία ὅμως ἀπὸ τῶν βορείων μέχρι τῶν νοτίων ἀκτῶν τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου δὲν μεταβάλλεται ἀναλόγως τοῦ πλάτους. Τὸ χειμερινὸν ψῦχος εἶναι δριμὺ καὶ ὁ χειμὼν ἠπειρωτικώτερος πρὸς Β. τοῦ Αἰγαίου. Ἡ θερμοκρασία ἄρχεται ἀνερχομένη ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ μηνὸς Μαρτίου, ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου δὲ εἶναι εὐχάριστος. Ὁ Ἰούλιος καὶ ὁ Αὔγουστος εἶναι οἱ θερμότεροι μῆνες τοῦ ἔτους. Ἡ μικροτέρα μέση θερμοκρασία παρατηρεῖται σχεδὸν πανταχοῦ κατὰ τὸν Ἰανουάριον. Αἱ μεγαλύτεραι αὐξήσεις τῆς θερμοκρασίας παρατηροῦνται μεταξὺ Μαρτίου καὶ Ἀπριλίου, ὡς καὶ μεταξὺ Ἀπριλίου καὶ Μαΐου. Ἡ θερμοκρασία τοῦ ἀέρος ἄρχεται πίπτουσα γενικῶς ἀπὸ τοῦ μηνὸς Σεπτεμβρίου, καὶ ἰδίως ἀνὰ τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα. Ἡ πτῶσις εἶναι μεγαλυτέρα μὲν ἀνὰ τὴν Θράκην καὶ Μακεδονίαν, ὑπερβαίνουσα εἰς τὰ βόρεια τῆς χώρας τοὺς 4 βαθμοὺς περίπου, μικροτέρα δὲ (περὶ τοὺς 2—3 βαθμοὺς) ἀνὰ τὰς νοτίους Κυκλάδας. Αἱ ἐτήσιοι μέσαι θερμοκρασίαι ἐν Ἑλλάδι κυμαίνονται μεταξὺ 19° καὶ 11° περίπου. Κατὰ τὸ θέρος ἰδίᾳ αἱ θερμομετρικαὶ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν βορείων καὶ τῶν μέσων χωρῶν τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους εἶναι πολὺ μικρότεραι. Ἡ αὔξησις τῆς θερμοκρασίας εἶναι ταχυτέρα ἐν τῇ Ἀνατολικῇ παρὰ ἐν τῇ Δυτικῇ Ἑλλάδι. Τὸ κλῖμα τῶν Κυκλάδων εἶναι σχεδὸν θαλάσσιον. Ἐδῶ ὁ χειμὼν εἶναι γλυκύτερος καὶ τὸ θέρος δροσερώτερον ἢ ἐν Ἀθήναις. Ἡ θερμοκρασία τοῦ Ἀπριλίου τῶν νήσων τοῦ Ἰονίου πελάγους καὶ τῆς Κρήτης εἶναι ἀνωτέρα κατὰ βαθμὸν περίπου τῆς θερμοκρασίας τῶν παραλίων πόλεων τῆς Ριβιέρας, τῶν φημιζομένων διὰ τὴν γλυκύτητα τοῦ κλίματος αὐτῶν. Ἡ δροσερότης τῶν νήσων τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ θέρος ὀφείλεται καὶ εἰς τοὺς περιοδικοὺς ἀνέμους. Πολλάκις παρέρχονται ὁλόκληροι χειμῶνες, εἰς τὰς πεδιάδας καὶ ἰδίως εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Ἑλλάδος, χωρὶς ἡ θερμοκρασία νὰ κατέλθῃ ἐν αὐταῖς μέχρι τοῦ μηδενός. Ἐκ πολυετῶν παρατηρήσεων ἀπεδείχθη ὅτι τὸ ἥμισυ τῶν χειμώνων ἐν Ἀθήναις καὶ ὑπὲρ τὰ ⅔ αὐτῶν παρὰ τὰς ἀκτὰς ἔχουσιν ἤπιον καὶ γλυκὺν χαρακτῆρα. Καὶ ἐκεῖνοι δὲ οἱ χειμῶνες, καθ' οὓς ἡ θερμοκρασία φθάνει ἐνίοτε τὴν τοῦ μηδενός, δὲν ἀριθμοῦσι πολλὰς τοιαύτας ψυχρὰς ἡμέρας.

Ἅπασαι αἱ ἐξαιρετικῶς χαμηλαὶ θερμοκρασίαι ἐσημειώθησαν εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα ἢ εἰς τοὺς

Digitized by Google

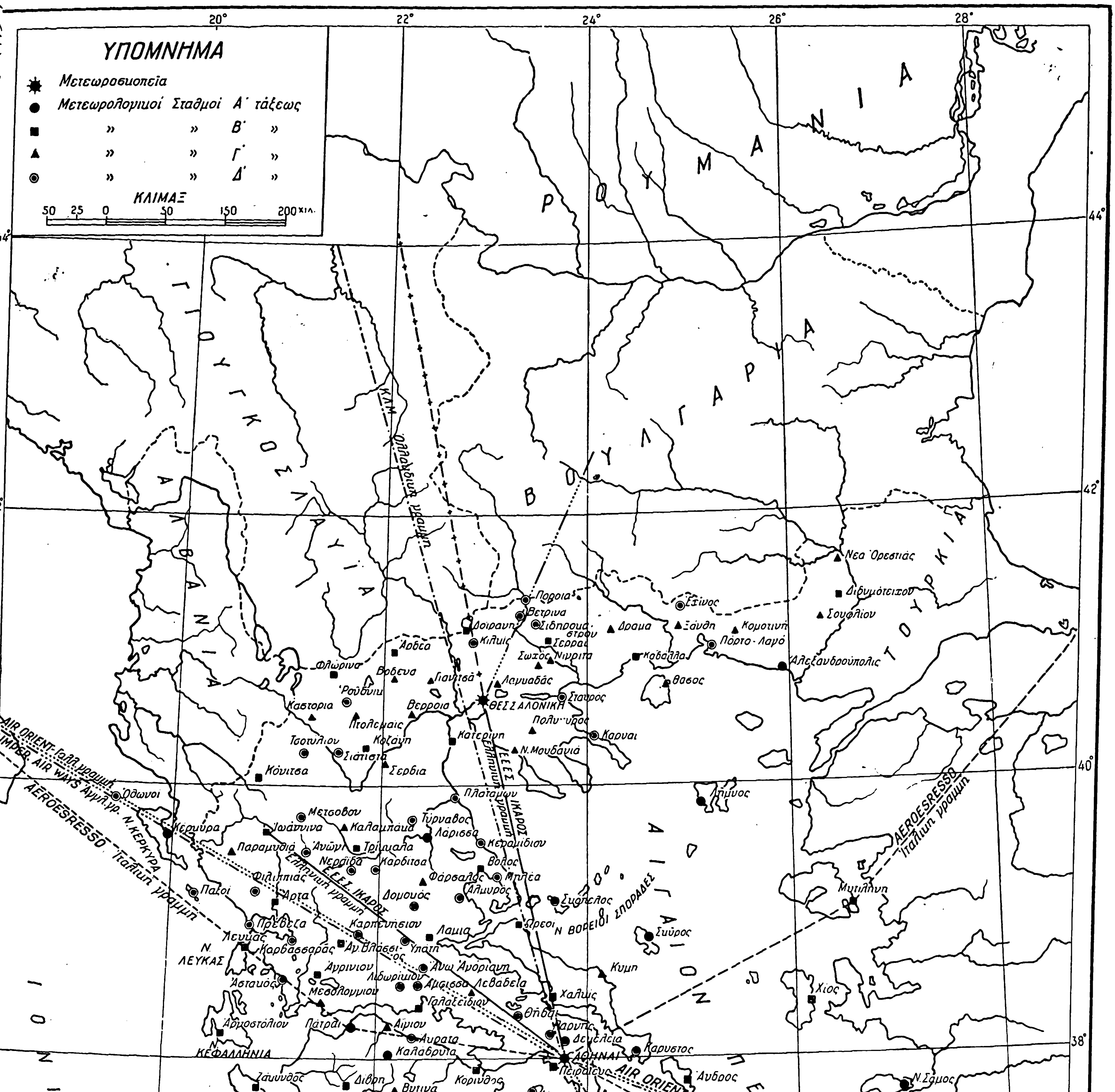

ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΙΚΤΥΟΝ
ΤΗΣ
ΕΛΛΑΔΟΣ

Προβλεπόμενον κατόπιν τοῦ Νόμου 5258

Digitized by Google

ὑψηλοὺς σταθμοὺς τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος καὶ ἀποτελοῦσιν ἐξαιρετικὰ φαινόμενα. Ἡ μεγίστη θερμοκρασία τῆς ἡμέρας εἰς τὰς πεδιάδας καὶ τὰς ἀκτὰς τῆς Ἑλλάδος ὑπερβαίνει ἐνίοτε τοὺς 40° ὑπὸ τὴν σκιάν.

Ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἑλληνικοῦ κλίματος εἶναι οὐχὶ τὸ μέγεθος, ἀλλ' ἡ συχνότης μᾶλλον τῶν καιρικῶν μεταβολῶν. Αἱ θερμομετρικαὶ ἀντιθέσεις κατὰ τοὺς ψυχροὺς μῆνας δὲν εἶναι μὲν μεγάλαι, εἶναι ὅμως συχναί.

Παγετός. Παγετὸς παρατηρεῖται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τοὺς τόπους τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Βορείου Ἑλλάδος, ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου μέχρι Μαρτίου καὶ μόνον ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου μέχρι Φεβρουαρίου εἰς τὰς νήσους. Ἡμέραι μερικοῦ παγετοῦ, δηλαδὴ ἡμέραι καθ' ἃς ἡ θερμοκρασία τοῦ ἀέρος κατέρχεται μέχρι τοῦ 0° ἢ καὶ κάτωθεν αὐτοῦ, παρατηροῦνται συνηθέστερον εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα καὶ τὰς ὀρεινὰς περιοχὰς τῆς χώρας παρὰ εἰς τὰ νότια καὶ τὰ παράλια. Ἡμέραι ὁλικοῦ παγετοῦ, καθ' ἃς ἡ θερμοκρασία τοῦ ἀέρος διατηρεῖται εἰς τὸ μηδὲν ἢ κάτωθεν αὐτοῦ καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν, σπανιώτατα παρατηροῦνται εἰς τὴν Νότιον Ἑλλάδα καὶ τὰ παράλια αὐτῆς, σπανίως δὲ εἰς τὴν λοιπήν.

Ὑγρασία ἀέρος. Ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ ἀπόψεως ὑγρασίας παρουσιάζει ἐνδιάμεσον τύπον μεταξὺ ξηροῦ καὶ ὑγροῦ κλίματος, κλίνοντα ἐλαφρῶς πρὸς τὸν ξηρόν, καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς διανομῆς τῶν βροχῶν. Ἡ σχετικὴ ὑγρασία παρουσιάζει τὰς μεγαλυτέρας τιμὰς αὐτῆς γενικῶς κατὰ τὸν μῆνα Δεκέμβριον. Κατὰ τὸ θέρος παρατηροῦνται σημαντικῶς μικραὶ τιμαί, αἵτινες δέον ν' ἀποδοθῶσιν εἰς τοὺς ἐπικρατοῦντας τότε ξηροὺς βορείους ἀνέμους καὶ εἰς τὴν σχεδὸν παντελῆ ἔλλειψιν τῆς βροχῆς. Τὸ φθινόπωρον παρουσιάζεται ὑγρότερον τοῦ ἔαρος, ἰδίᾳ ἐν τῇ Δυτικῇ Ἑλλάδι. Μεγάλαι μεταβολαὶ τῆς σχετικῆς ὑγρασίας παρατηροῦνται εἰς οἱονδήποτε μῆνα κατὰ τὰς νεφελώδεις καὶ ἠπίας κακοκαιρίας, ἃς προκαλεῖ ἡ διέλευσις διὰ τῆς Ἑλλάδος ὑφέσεων, αἵτινες ῥίπτουσι βροχάς. Γενικῶς, αἱ χαμηλότεραι τιμαὶ ὑγρασίας παρατηροῦνται εἰς τοὺς ἐσωτερικοὺς σταθμοὺς τῆς Βορείου Ἑλλάδος καὶ αἱ ὑψηλότεραι εἰς τοὺς σταθμοὺς τῶν Ἰονίων νήσων.

Βροχή. Ἐν τῇ Μεσογείῳ θαλάσσῃ, ὡς γνωστόν, τὸ ὕψος τῆς βροχῆς ἐλαττοῦται ἐν γένει ἐκ Δ. πρὸς Α καὶ αὐξάνεται μετὰ τοῦ πλάτους. Ἐξαιρέσεις τινὲς παρατηροῦνται, ἕνεκα τοπικῶν αἰτίων, ὡς π. χ. εἰς τὰ ὄρη, ἔνθα αἱ βροχαὶ εἶναι συνηθέστεραι καὶ ἰσχυρότεραι. Ἐν τῇ Μεσογείῳ ὁ χειμὼν εἶναι ἡ βροχερὰ ἐποχὴ καὶ τὸ θέρος ἡ ξηρά. Ἡ Ἑλλάς, ὡς κειμένη ἐν τῇ ἀνατολικῇ λεκάνῃ τῆς Μεσογείου, παρουσιάζει τὰ ὡς ἄνω χαρακτηριστικά, ἐνῷ ὅμως κατὰ τὸ θέρος ἡ ἀνομβρία εἶναι σχεδὸν ἡ αὐτὴ καθ' ὅλην τὴν χώραν, κατὰ τὰς λοιπὰς ὥρας τοῦ ἔτους παρατηροῦνται σπουδαῖαι ὀμβρομετρικαὶ διαφοραὶ ἀπὸ τόπου εἰς τόπον. Λόγῳ τῆς τοπικῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους αὐτῆς, ἡ Ἑλλὰς δύναται νὰ διαιρεθῇ, ἀπὸ βροχομετρικῆς ἀπόψεως, εἰς δύο μέρη, τὸ δυτικόν, τὸ ὁποῖον εἶναι πλούσιον εἰς ὄμβριον ὕδωρ, καὶ τὸ ἀνατολικόν, σχετικῶς πτωχόν, εἰς τὸ ὁποῖον τὸ ἐτησίως πῖπτον ὕδωρ ἀνέρχεται περίπου εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ παρατηρουμένου εἰς τὸ δυτικόν. Ἡ ὀμβρομετρικὴ αὕτη διαφορὰ τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἑλλάδος δέον ν' ἀποδοθῇ εἰς τὰς ὀροσειράς, αἵτινες ἐκτείνονται ἀπὸ Β.ΒΔ. πρὸς Ν.ΝΑ. καὶ ἀναγκάζουσι τοὺς ὑγροὺς νοτίους ἢ νοτιοδυτικοὺς ἀνέμους νὰ ἀνέλθωσι ταύτας. Οἱ ἀνοδικοὶ οὗτοι ἄνεμοι, ἀπογυμνούμενοι τῶν ὑδρατμῶν αὐτῶν, πλουτίζουσιν εἰς ὄμβριον ὕδωρ τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα, καὶ οὕτω οἱ βαθεῖς κόλποι τῆς Μεσσηνίας καὶ τῆς Λακωνίας, ἐν μέρει δὲ καὶ αὐτὸς ὁ Σαρωνικός, ἐπειδὴ εἶναι ἐκτεθειμένοι εἰς τοὺς ὑγροὺς νοτίους ἀνέμους, δέχονται ἀφθόνους βροχάς, ἐνῷ τοὐναντίον ἡ Ἀνατολικὴ Ἑλλάς, ἥτις δὲν εἶναι ἐκτεθειμένη εἰς τοὺς βροχεροὺς νοτίους καὶ νοτιοδυτικοὺς ἀνέμους, βρέχεται πολὺ ὀλιγώτερον τῆς Δυτικῆς. Καὶ κατ' αὐτὸ τὸ θέρος ἡ ἀνομβρία καὶ ἡ ξηρότης τῆς ἀτμοσφαίρας εἶναι ἧττον αἰσθηταὶ ἐν τῇ Δυτικῇ ἢ ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἑλλάδι. Τῆς βροχομετρικῆς ταύτης ἀντιθέσεως πιστὴν εἰκόνα παρέχει ἡ μεγάλη διαφορὰ τῆς βλαστήσεως ἐν τῇ Ἀνατολικῇ καὶ τῇ Δυτικῇ Ἑλλάδι. Ἀντὶ τῶν φαλακρῶν ὀρέων τῆς Ἀνατολικῆς, ἐν τῇ Δυτικῇ Ἑλλάδι εὑρίσκομεν ὅλως διάφορον φύσιν, ῥέοντα ὕδατα, δάση μεγάλα καὶ ἐν γένει εὔρωστον καὶ ζωηρὰν βλάστησιν.

Αἱ βροχαὶ τῆς Ἑλλάδος χαρακτηρίζονται μᾶλλον διὰ τὴν ῥαγδαιότητα ἢ τὴν διάρκειαν αὐτῶν. Μακραὶ περίοδοι κακοκαιρίας μετὰ βροχῆς ἢ χιόνος εἶναι ἄγνωστοι ἐν Ἑλλάδι. Ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἡ βροχὴ πίπτει ἐν τῇ χώρᾳ, εἶναι λίαν ἐπιβλαβὴς εἰς τὴν γεωργίαν, διότι ἀντὶ αὐτὴ νὰ εἰσδύῃ εἰς τὸ ἔδαφος σχηματίζει χειμάρρους, οἵτινες ὁρμητικῶς ῥέοντες ἐπιφέρουσι σημαντικὰς ζημίας. Τὸ ἐτήσιον ποσὸν τῆς βροχῆς παρουσιάζει ἐν Ἑλλάδι μεγάλας παραλλαγὰς ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος.

Ἄνεμοι. Τὸ μετεωρολογικὸν τοῦτο στοιχεῖον ἀσκεῖ σπουδαίαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος, διότι καθορίζει κατὰ μέγα μέρος τὸν κλιματικὸν χαρακτῆρα αὐτῆς. Τινὲς τῶν ἀνέμων παρουσιάζουσιν ἐν Ἑλλάδι ἴδια χαρακτηριστικὰ καὶ φέρουσιν εἰδικὰ ὀνόματα, ὅπως εἶναι οἱ *ἐτησίαι*, οἱ *ὀρνιθίαι*, οἱ *λευκόνοτοι*, αἱ *αὖραι*, ὁ *σιρόκκος*, ὁ *λίβας*, κ. ἄ. Οἱ συχνότεροι τῶν ἀνέμων ἐν Ἑλλάδι εἶναι κατὰ πρῶτον λόγον οἱ τοῦ βορείου τομέως καὶ κατὰ δεύτερον οἱ τοῦ νοτίου· οὕτω π.χ. ἡ ἐτησία συχνότης τῶν βορείων ἀνέμων ἐν Ἀθήναις ἀνέρχεται εἰς 120 ἡμέρας, ἡ τῶν νοτίων εἰς 88, τὸ δὲ ὑπόλοιπον μέρος τοῦ ἔτους ἀνήκει εἰς ὅλους τοὺς ἄλλους ἀνέμους καὶ τὴν νηνεμίαν. Ἡ διανομὴ ὅμως αὐτῶν, ὡς ὑποκειμένη κυρίως εἰς τοπικὰς ἐπιδρά-

Πίναξ V. Σχετικὴ ὑγρασία (ἐπὶ τοῖς %).

Περιοχαί	Ἰανουάριος	Φεβρουάριος	Μάρτιος	Ἀπρίλιος	Μάϊος	Ἰούνιος	Ἰούλιος	Αὔγουστος	Σεπτέμβριος	Ὀκτώβριος	Νοέμβριος	Δεκέμβριος	Μέσος ὅρος ἔτους
Ἀθῆναι	72.4	71.1	67.4	62.7	58.2	53.6	46.0	45.5	53.8	65.2	72.1	73.7	[illegible]
Ἄνδρος	74.0	73.0	71.7	68.2	64.0	62.4	59.7	60.0	63.2	70.1	74.9	76.7	[illegible]
Ἀργοστόλιον	77.3	78.0	76.5	75.7	73.9	72.1	68.7	70.9	71.5	77.9	79.1	80.8	[illegible]
Ἄρτα	77.6	77.0	75.4	73.5	70.4	71.3	62.0	60.4	65.2	74.2	79.0	80.8	[illegible]
Βόλος	74.5	73.0	71.1	70.1	65.2	65.6	63.4	60.7	65.1	74.3	76.6	73.8	[illegible]
Ζάκυνθος	71.1	72.5	71.1	70.5	65.8	62.7	56.8	58.9	64.5	73.0	76.0	75.7	[illegible]
Ἡράκλειον	69.0	69.0	68.0	64.0	63.0	61.0	61.0	60.0	65.6	68.0	68.0	73.0	[illegible]
Θεσσαλονίκη	75.0	73.0	70.0	68.0	67.0	64.0	56.0	57.0	63.0	73.0	77.0	78.0	65.4
Θήρα	72.3	71.7	70.7	70.6	69.6	65.4	60.4	62.1	68.2	72.5	73.7	74.6	[illegible]
Καβάλλα	81.0	85.0	83.0	83.0	81.0	79.0	75.0	75.0	78.0	82.0	84.0	85.0	[illegible]
Κέρκυρα	76.1	78.3	75.0	75.5	73.7	72.8	68.8	68.4	71.8	78.6	77.5	78.0	74.5
Κύθηρα	70.8	72.1	70.6	67.6	61.4	61.2	51.1	50.4	55.1	64.3	71.2	72.3	64.0
Λαμία	72.0	69.2	66.5	62.5	56.9	52.0	46.9	47.7	55.9	66.1	72.1	74.1	61.5
Λάρισα	79.3	75.8	71.3	66.7	62.1	55.2	49.5	48.6	58.3	72.3	79.1	81.7	[illegible]
Νάξος	71.7	74.4	71.7	70.7	70.7	68.9	71.1	73.9	73.0	75.3	74.3	76.0	72.9
Ναύπλιον	72.8	70.1	68.3	66.7	63.5	60.0	54.0	54.9	59.8	68.5	72.6	75.5	[illegible]
Πάτραι	75.2	74.3	71.0	70.8	69.7	68.0	61.6	60.3	63.7	71.2	73.2	75.4	[illegible]
Σῦρος	71.0	70.0	68.5	66.5	63.4	60.7	53.2	57.0	63.6	71.8	76.0	75.2	66.4
Τρίκκαλα	80.5	76.9	73.0	66.3	59.6	51.2	48.6	48.0	56.9	71.8	78.9	80.5	[illegible]
Χαλκίς	77.5	76.1	73.1	67.8	61.4	58.2	53.6	54.4	61.2	70.4	74.1	78.4	[illegible]
Χανιὰ	76.0	75.0	72.0	70.0	67.0	61.0	58.0	57.0	62.0	67.0	74.0	76.0	67.9

Πίναξ VI Ὕψη βροχῆς εἰς χιλιόμετρα.

Περιοχαί	Ἰανουάριος	Φεβρουάριος	Μάρτιος	Ἀπρίλιος	Μάϊος	Ἰούνιος	Ἰούλιος	Αὔγουστος	Σεπτέμβριος	Ὀκτώβριος	Νοέμβριος	Δεκέμβριος	Μέσος ὅρος ἔτους
Ἀγρίνιον	121.0	100.2	74.3	55.8	61.6	33.3	25.6	11.6	40.6	113.3	146.8	136.1	[illegible]
Ἀθῆναι	552.8	40 76	33.81	21.06	21.28	13.99	6.27	9.13	14.96	42.85	70.22	66.70	[illegible]
Αἴγιον	85.1	65.4	52.4	30.5	28.7	8.5	3.4	12.5	15.4	53.0	125.8	809.	[illegible]
Ἁλμυρὸς	79.4	62.8	28.5	39.0	28.8	27.0	7.0	28.8	24.7	51.4	61.4	01.3	510.1
Ἄνδρος	132.1	100.1	79.0	30.0	23.1	16.0	2.0	4.1	16.0	13.9	80.0	132.1	[illegible]
Ἀργοστόλιον	118.1	110.0	75.9	41.9	27.9	21.1	4.1	17.0	6.6	114.1	129.0	181.1	[illegible]
Ἄρτα	114.1	135.1	111.0	82 0	75.9	41.9	17.0	15.0	50.0	134.9	143.0	190.0	[illegible]
Βόλος	42.9	15.0	46.0	33.0	36.1	25.9	12.9	17.0	30.0	42.9	67.1	54.9	[illegible]
Δεκέλεια	128.4	87.7	74.3	41.2	40.2	32.7	11.1	20.8	28.2	46.7	121.9	125.8	[illegible]
Δημητσάνα	175.9	128.4	114 2	93.1	85 9	62.4	20.3	23.6	33.1	99.4	200.4	171.9	[illegible]
Δομοκὸς	77.0	63.5	82.8	46.8	68.0	33.1	21.4	19.7	11.6	79.7	89.6	88.9	715.1
Ζάκυνθος	187.0	139.0	84.0	54.0	29 0	9.0	3.0	13.0	30.0	128.0	219.0	225.0	[illegible]
Ἡράκλειον (Κρ.)	86.1	82.0	50.0	16.0	12.2	2.3	3.1	8.9	19.8	16.0	90.9	101.1	[illegible]
Θεσσαλονίκη	36.9	30.7	37.1	40 9	51.5	37.1	21.7	23.1	31.8	55.5	62.4	49.1	[illegible]
Θήρα	65.0	43 9	35.1	21.1	19.1	1.0	1.0	0.0	10.9	23.1	64.0	77.0	[illegible]
Ἰωάννινα	140.0	98.1	141.0	71.9	18.0	71.9	38.1	51.1	39.1	175.0	181.1	202.9	[illegible]
Καβάλλα	71.1	86.9	69.1	19.1	52.1	41.9	18.0	54.9	31.0	22.1	69.1	82.1	650.5
Καλάμαι	127.5	105.6	64 9	47.7	48.7	13.8	7.1	12.6	30.0	92.6	125.0	165.5	[illegible]
Κέρκυρα	159.0	105.9	110.0	76.0	51.1	21.8	5.1	23.1	89.9	161.0	215.9	246.9	[illegible]
Κύθηρα	109.0	90.9	55.9	23.9	15.0	11.0	12 9	19 8	21.1	73.9	117.1	135.9	[illegible]
Κυπαρισσία	118.8	101.3	68.4	50.8	54.9	18.1	0.2	11.6	39.0	95.2	185.7	178.2	[illegible]
Λαμία	58.7	46.0	38.1	49.0	49.0	36.1	31.0	26.9	30.0	61.0	80.0	90.9	[illegible]
Λάρισα	45.0	46.0	11.9	40.1	48.0	33.0	31.0	19.1	26.9	48.0	69.1	58.9	507.0
Λεωνίδιον	96.4	48.9	15.5	15.0	16.8	11.2	1.5	15.2	41.5	78.1	140.9	143.2	[illegible]
Λιδωρίκιον	122.9	96.0	83.3	63.3	58.6	34.9	14.4	8.8	27.4	76.0	170.6	140.1	[illegible]
Μεσολόγγιον	87.2	75.3	69 9	50.1	17.5	20.3	7.2	1.8	22.3	81.3	131.3	128.1	725.5
Νάξος	72.1	61.0	37.1	23.1	19.8	3.1	1.0	2.0	9.9	26.4	51.1	72.9	382.5
Ναύπλιον	57.9	46.0	18.0	23.9	25.9	17.0	6.9	11.0	26.9	57.9	77.0	93.0	[illegible]
Πάτραι	83.1	74 9	58.9	53.1	38.1	20.1	1.1	5.1	29.0	85.1	.04.1	122.9	[illegible]
Πειραιεὺς	48 2	45.0	23.5	23.1	17.8	13.4	1.4	17.8	22.9	23.7	100.6	60.1	[illegible]
Πύργος	140.0	105.3	61.1	39.0	34.4	15.6	1.8	9.5	.9.9	111.7	159 0	157.5	[illegible]
Σπάρτη	111.2	79.1	66.3	47.6	50.7	37.6	18.1	22.1	36.0	79.8	118.5	150.4	[illegible]
Σῦρος	98 0	66.0	58.9	27.9	23.9	8.9	5.1	13.0	21.1	42.9	80.0	89.9	[illegible]
Τρίκκαλα	82.0	71.1	79.0	52.1	71.9	40.9	22.1	19.8	21.9	80.0	155.9	103.1	[illegible]
Τρίπολις	116.7	82.4	64.3	56.2	59.1	30.6	15.9	19.9	21.0	79.8	123.1	129.4	[illegible]
Χαλκὶς	68.8	47.0	46.0	36.1	21.1	11.0	1.8	10.9	23.1	29.0	55.9	70.1	[illegible]
Χανιὰ	101.9	100.1	15.0	20.1	9.9	6.1	0.0	2.0	8.1	23.9	107.9	143.0	634.0

Πίναξ VII. Ἡμέραι βροχῆς (μέσος ὅρος).

Περιοχαί	Ἰανουάριος	Φεβρουάριος	Μάρτιος	Ἀπρίλιος	Μάϊος	Ἰούνιος	Ἰούλιος	Αὔγουστος	Σεπτέμβριος	Ὀκτώβριος	Νοέμβριος	Δεκέμβριος	Μέσος ὅρος ἔτους
Ἀγρίνιον	11.3	10.3	10.1	10.2	9.6	7.4	3.2	2.5	5.6	8.2	11.4	12.0	101.8
Ἀθῆναι	12.5	10.6	10.6	8.5	7.5	4.6	2.8	2.8	4.0	9.0	11.6	13.1	97.6
Αἴγιον	10.5	10.5	9.2	7.2	7.1	3.5	1.3	1.5	3.4	5.9	10.1	10.2	80.4
Ἁλμυρὸς	5.9	6.3	4.0	4.7	4.1	4.1	1.1	1.4	1.7	4.1	4.8	8.0	50.2
Ἄνδρος	12.0	12.0	10.0	6.0	4.5	2.0	1.0	1.0	3.0	5.5	10.0	12.0	79.0
Ἀργοστόλιον	11.0	13.0	9.0	6.0	4.0	2.5	0.1	0.1	3.0	7.0	9.0	13.0	[illegible]
Ἄρτα	11.0	13.0	12.0	10.0	10.0	7.0	3.0	2.0	6.0	9.0	12.0	13.0	.08.0
Βόλος	8.0	8.0	10.0	6.0	5.7	5.6	2.1	2.6	2.5	5.0	8.0	7.0	70.5
Δεκέλεια	14.7	11.7	10.8	6.8	5.7	5.2	2.5	2.5	4.1	6.2	11.4	12.2	93.8
Δημητσάνα	13.2	13.3	13.7	11.7	10.9	8.0	3.4	3.0	4.0	7.7	9.7	11.3	109.9
Δομοκὸς	7.2	5.6	7.7	5.9	5.9	4.5	1.3	2.1	4.8	5.2	7.9	7.4	65.5
Ζάκυνθος	13.3	12.6	9.7	7.7	5.2	3.1	1.4	2.9	5.3	9.9	12.7	15.3	99.1
Ἡράκλειον Κρήτης	15.0	12.0	12.0	5.0	4.0	1.0	0.0	1.0	2.0	7.0	12.0	15.0	86.0
Θεσσαλονίκη	6.0	6.0	6.0	7.0	6.0	6.0	4.0	3.0	3.5	6.0	7.0	8.0	68.5
Θήρα	11.0	12.0	8 0	4.0	3.6	1.0	0.1	0.0	1.0	4.0	8.0	11.0	63.7
Ἰωάννινα	11.0	8.0	17.0	14.0	13.0	13.5	9.0	7.0	6.0	11.0	14.0	13.0	136.5
Καβάλλα	6.0	10.0	8.0	6.0	6.0	6.5	4.3	4.3	4.5	3.0	8.0	9.0	75.6
Καλάμαι	12.1	11.6	9.4	7.6	7.0	4.6	1.2	1.6	4.6	8.5	10.5	13.3	92.0
Κέρκυρα	11.0	13.0	9.0	9.0	6.0	4.0	2.0	1.5	5.0	10.0	11.0	11.0	92.5
Κύθηρα	7.0	9.0	7.0	2.5	2.6	0.8	0.4	0.0	0.9	4.5	8.0	9.0	51.7
Κυπαρισσία	10.9	9.2	7.5	5.7	5.2	1.6	0.1	0.3	3.4	4.5	12.4	15.0	75.8
Λαμία	11.0	11.0	9.0	7.0	7.4	4.6	3.2	3.1	5.2	7.0	9.0	12.0	89.8
Λάρισα	8.0	10.0	9.0	9.0	8.0	6.0	5.0	3.0	4.6	6.0	10.0	9.0	87.6
Λεωνίδιον	6.4	3.9	4.7	1.7	2.4	1.1	0.7	0.9	3.3	4.9	6.9	8.2	45.1
Λιδωρίκιον	10.0	10.7	11.4	8.7	8.2	6.9	2.6	2.8	5.1	7.0	11.2	11.1	95.7
Μεσολόγγιον	13.2	11.8	11.0	10.5	9.4	5.6	2.1	2.1	5.7	9.1	12.5	13.8	106.8
Νάξος	12.0	11.0	6.0	6.0	5.0	1.0	0.4	0.4	1.6	4.0	6.0	10.0	63.4
Ναύπλιον	9.8	9.6	10.0	7.0	6.0	4.0	2.0	2.0	3.6	7.5	9.0	10.4	80.9
Πάτραι	12.0	15.0	12.0	11.0	9.0	6.0	1.5	2.6	5.2	11.4	13.0	15.0	113.7
Πειραιεὺς	12.7	10.0	8.7	8.0	7.8	5.3	2.0	4.2	5.3	6.5	7.8	10.0	88.3
Πύργος	11.3	11.8	8.1	7.0	5.1	2.4	1.0	1.4	2.7	6.6	11.5	12.6	81.5
Σπάρτη	10.7	8.9	8.7	5.7	7.7	4.1	2.4	2.2	4.8	6.0	10.3	10.5	82.0
Σῦρος	12.0	11.0	9.0	4.0	4.6	1.0	.0.2	0.1	1.5	4.0	7.0	11.0	65.4
Τρίκκαλα	11.0	13.0	13.0	11.0	9.0	7.0	5.0	3.0	6.0	9.0	11.0	12.0	110.0
Τρίπολις	14.5	11.0	11.0	10.2	9.9	8.5	4.3	3.3	5.6	8.1	11.5	14.2	112.1
Χαλκὶς	13.0	12.0	11.0	7.0	6.5	4.6	2.0	2.6	4.6	8.0	11.0	12.0	94.3
Χανιὰ	13.4	11.2	6.9	4.2	2.4	1.1	0.1	0.4	1.7	5.6	10.9	13.9	[illegible]

Digitized by Google

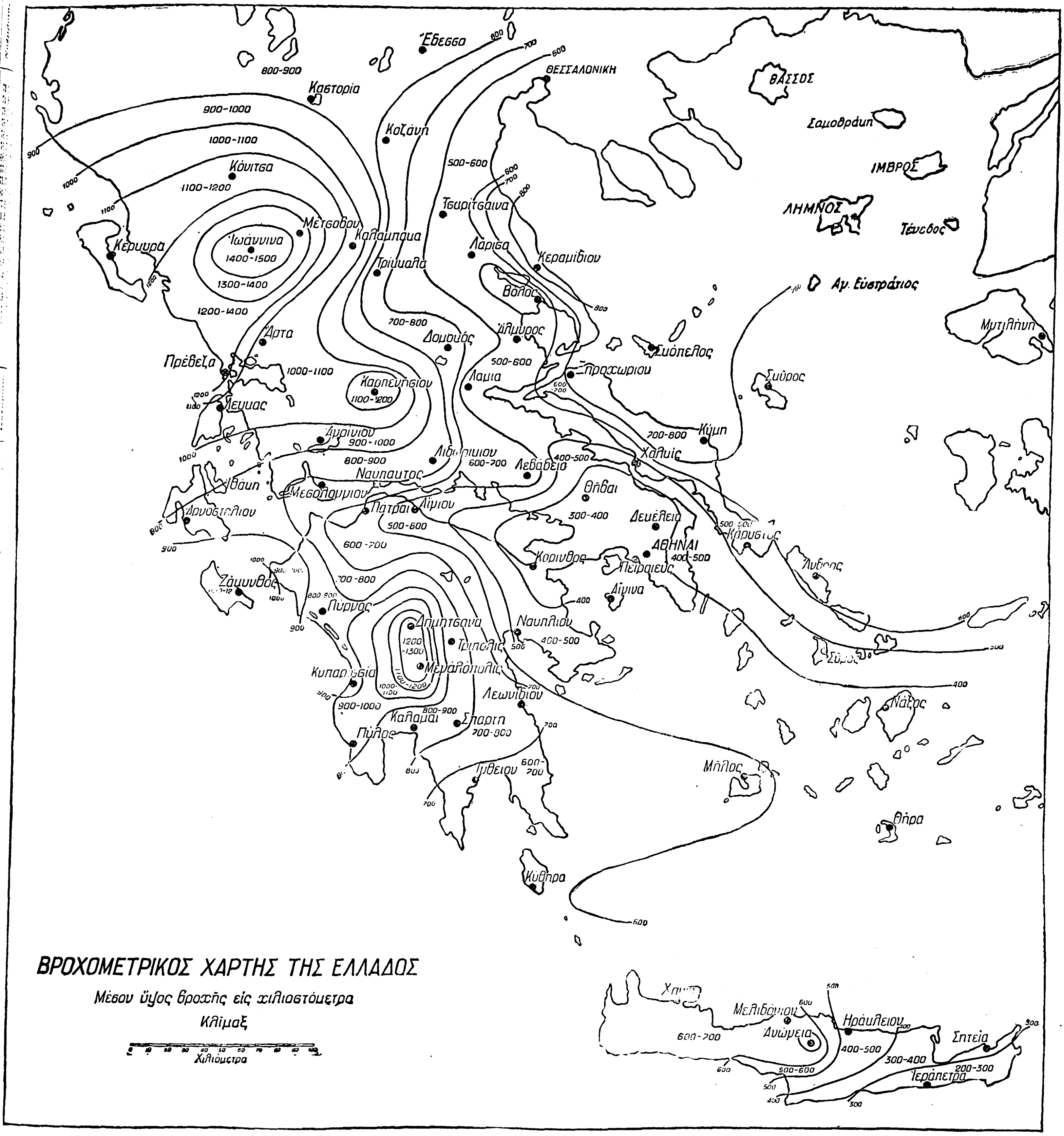

(Ἀντίγραφον χάρτου συνταχθέντος ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ἀστεροσκοπείου.)

Πίναξ VIII Ἀπολύτως μέγιστα ὕψη βροχῆς εἰς χιλιοστόμετρα, παρατηρηθέντα ἐν Ἑλλάδι.

Περιοχαὶ	Ἡμερήσια	Μηνιαῖα	Ἐτήσια	Περιοχαὶ	Ἡμερήσια	Μηνιαῖα	Ἐτήσια
Ἀγρίνιον	111.5/ 9/ XI /1921	368.9/ XI /1921	1430.3/1921	Κύθηρα	120.0/30/ XI /1901	359.0/XII/1906	956.2/1928
Ἀθῆναι	150.2/18/ XI /1899	254.2/ (;) /1885	846.5/1883	Κυπαρισσία....	119.0/28/ X /1902	357.0/ XI /1901	1261.7/1901
Αἴγιον	77.0/30/ X /1918	283.3/ XI /1914	873.0/1919	Λαμία	98.0/30/ V /1909	244.3/ X /1904	846.0/1900
Ἁλμυρὸς	110.0/23/ VIII/1914	221.7/ XI /1928	959.7/1920	Λάρισα	63.0/23/ VI /1929	221.1/ I /1895	848.3/1912
Ἄνδρος	130.0/14/ I /1897	369.5/ I /1905	968.5/1905	Λεωνίδιον	139.2/15/ XII /1911	435.0/XII/1921	1397.1/1921
Ἀνώγεια.......	165.5/12/ V /1920	686.2/XII/1924	1884.9/1924	Λιδωρίκιον	99.1/ 4/ XII /1907	449.4/ I /1915	1194.6/1915
Ἀργοστόλιον ..	129.0/ 2/ XII /1894	492.7/XII/1894	1439.0/1920	Μεσολόγγιον...	72 8/30/ X /1916	270.4/ I /1917	1250.3/1915
Ἄρτα..........	111.8/24/ X /1903	433.8/ I /1915	1503.2/1906	Νάξος..........	65.0/25/ V /1897	186.0/ I /1926	541.5/1928
Βόλος..........	94.8/24/ VII /1924	214.0/ XI /1922	847.3/1919	Ναύπλιον......	77.0/ 4/ IV /1915	317.5/XII/1917	787.5/1921
Δεκέλεια.......	97.2/25/ XII /1910	276.6/ I /1910	994.3/1910	Πάτραι	83.0/ 7/ XI /1912	347.9/ XI /1912	1216.5/1919
Δημητσάνα	180.5/ 8/ XI /1912	534.5/ XI /1912	1809.0/1919	Πειραιεὺς......	153.6/10/ XI /1912	273.5/ XI /1912	507.4/1921
Δομοκός........	123.0/ 3/ X /1908	232.0/ X /1908	1069.2/1910	Πύργος	90.0/ 7/ XII /1926	369.0/ XI /1926	1256.5/1919
Ζάκυνθος	176.5/13/ XII /1895	543.1/XII/1910	1806.9/1911	Σάμος	88.0'14/ III /1907	308.1/ XII /1906	971.6/1907
Ἡράκλειον	194.0/22/ XI /1921	335.0/ XI /1921	769.5/1924	Σπάρτη........	127.2/23/ IX /1908	314.6/XII/1894	1172.8/1901
Θεσσαλονίκη...	90.0/ 7/ V /1919	189.3/ V /1919	783.0/1914	Σῦρος..........	95.0/27/ X /1904	256.1/ I /1905	686.1/1919
Θήρα	77.0/13/ IV /1915	210.4/XII/1906	560.4/1905	Τρίκκαλα	101.4/ 2/ XI /1919	307.1/ X /1920	1261.5/1919
Ἰωάννινα......	92.0/19/ XI /1918	361.1/ X /1919	1452.9/1919	Τρίπολις.......	91.0/26/ XI /1928	394.5/ XII /1906	1219.2/1919
Καλάμαι.......	204.3/ 1/ V /1894	394.3/ I /1922	1286.7/ 910	Χαλκίς.........	95.4/30/ X /1918	193.4/ X /1907	608.1/1928
Κέρκυρα	205.2/23/ II /1898	546.0/ X /1920	1836.5/1900	Χανιὰ..........	160.0/14/ XII /1929	382.6/ XII /1928	1147.8/1918
Κοζάνη	67.0/ 2/ XI /1919	185.3/ VI /1915	800.8/1919				

Digitized by Google

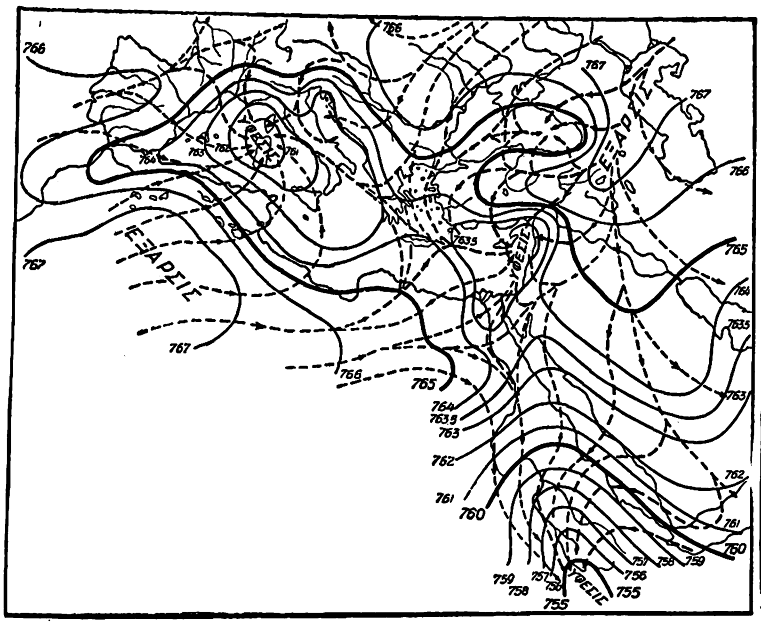

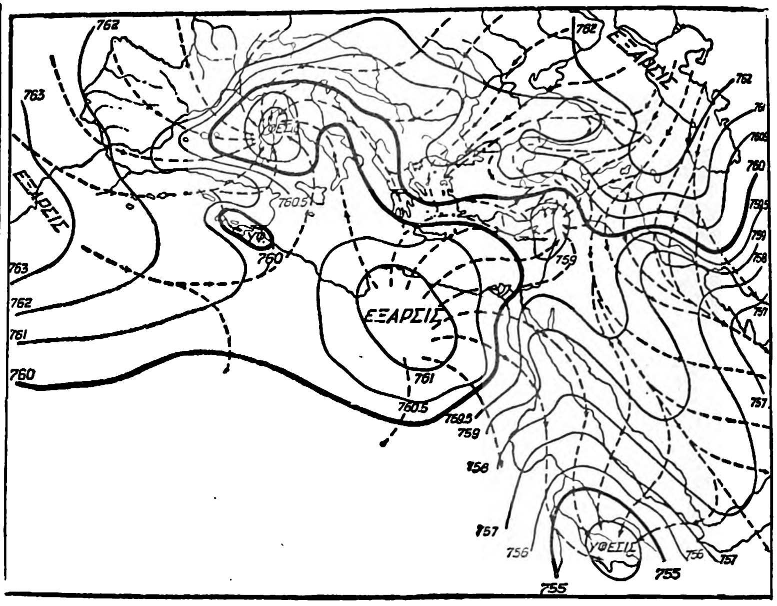

1) *Μέση διανομὴ ἀτμοσφαιρικῆς πιέσεως ἀνὰ τὴν Μεσόγ ιον, μηνὸς Ἰ.νουαρίου.* 2) *Μέση διανομὴ ἀτμοσφαιρικῆς πιέσεω; ἀνὰ τὴν Μεσόγειον, μηνὸς Ἀπριλίου (κατὰ Weickmann).*

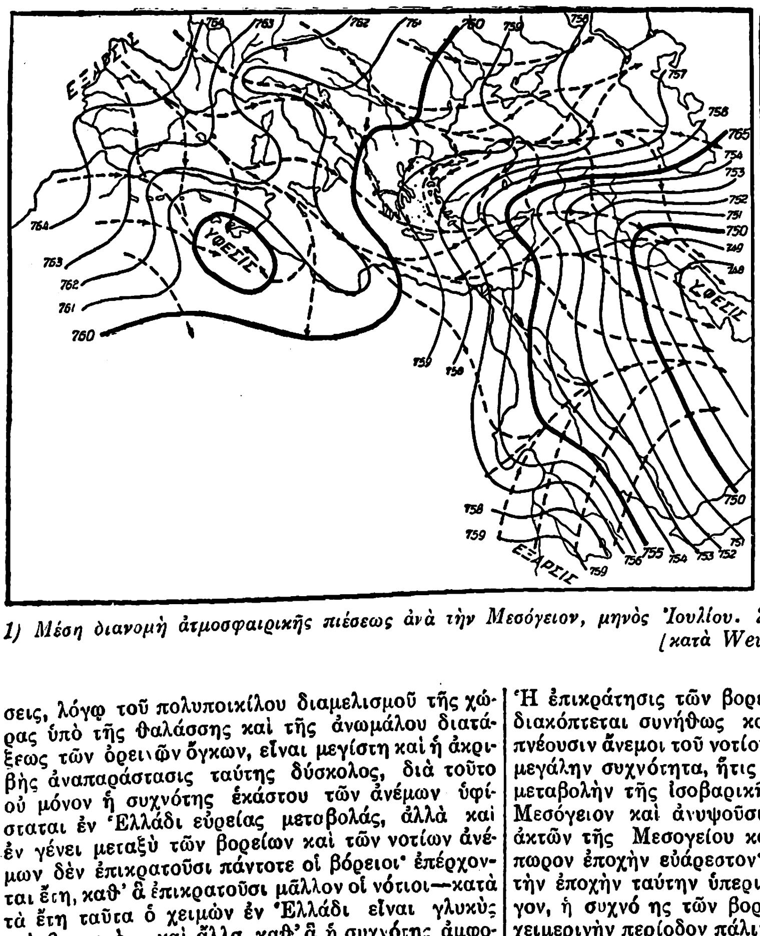

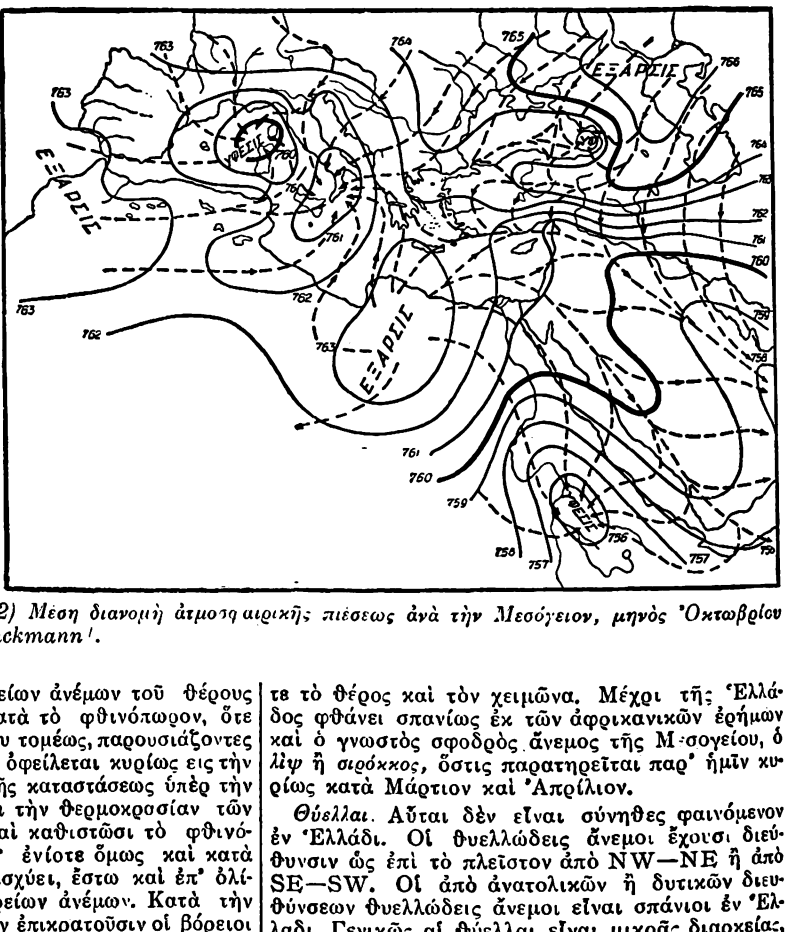

1) *Μέση διανομὴ ἀτμοσφαιρικῆς πιέσεως ἀνὰ τὴν Μεσόγειον, μηνὸς Ἰουλίου.* 2) *Μέση διανομὴ ἀτμοσφαιρικῆς πιέσεως ἀνὰ τὴν Μεσόγειον, μηνὸς Ὀκτωβρίου (κατὰ Weickmann).*

σεις, λόγῳ τοῦ πολυποικίλου διαμελισμοῦ τῆς χώρας ὑπὸ τῆς θαλάσσης καὶ τῆς ἀνωμάλου διατάξεως τῶν ὀρεινῶν ὄγκων, εἶναι μεγίστη καὶ ἡ ἀκριβὴς ἀναπαράστασις ταύτης δύσκολος, διὰ τοῦτο οὐ μόνον ἡ συχνότης ἑκάστου τῶν ἀνέμων ὑφίσταται ἐν Ἑλλάδι εὐρείας μεταβολάς, ἀλλὰ καὶ ἐν γένει μεταξὺ τῶν βορείων καὶ τῶν νοτίων ἀνέμων δὲν ἐπικρατοῦσι πάντοτε οἱ βόρειοι· ἐπέρχονται ἔτη, καθ' ἃ ἐπικρατοῦσι μᾶλλον οἱ νότιοι—κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα ὁ χειμὼν ἐν Ἑλλάδι εἶναι γλυκὺς καὶ βροχερὸς—καὶ ἄλλα, καθ' ἃ ἡ συχνότης ἀμφοτέρων εἶναι ἡ αὐτή. Τὸ τελευταῖον ὅμως σπανίως συμβαίνει. Γενικῶς κατὰ τὸ θέρος ἡ ροὴ τῶν ρευμάτων τοῦ ἀέρος ἔχει βορείαν ἢ βορειοδυτικὴν κατεύθυνσιν, ἡ δ' ἐπικράτησις ἀνέμων τῶν διευθύνσεων τούτων εἶναι χαρακτηριστικῶς ἐκπεφρασμένη παρὰ τὰς ἀκτὰς τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Οἱ βόρειοι οὗτοι ἄνεμοι, οἵτινες διατρέχουσι κατὰ τὸ θέρος τὴν Ἑλληνικὴν χερσόνησον, ἐκλήθησαν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων, λόγῳ τῆς κανονικῆς ἐμφανίσεως αὐτῶν, *ἐτησίαι* (κοιν. *μελτέμια*). Ἡ διεύθυνσις αὐτῶν ποικίλλει ἀπὸ Β. ἕως ΒΑ. εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ Αἰγαίου, ἐμφανίζονται δὲ εἰς τὸ Ἰόνιον καὶ τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα ὡς βορειοδυτικοί· καὶ ὁσάκις δὲν πνέουσι κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας, λόγῳ δυναμικῶν αἰτίων, διαδέχεται τούτους εἰς τοὺς παραθαλασσίους τόπους ὁ τοπικὸς ἄνεμος, ἡ *αὔρα*, ἧς ἡ ἐν ἑκάστῳ τόπῳ διεύθυνσις πνοῆς ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς θέσεως τῆς θαλάσσης ὡς πρὸς τὴν ἀκτήν. Κατὰ μὲν τὴν ἡμέραν εἰς τοὺς παραλίους τόπους πνέει ἡ *θαλασσία αὔρα* ἢ *ἐμβάτης*, τὴν δὲ νύκτα, ὅτε αὕτη κοπάζει, τὴν διαδέχεται ἡ *ἀπόγειος αὔρα*, ἀσθενεστέρα οὖσα. Οἱ ἐτησίαι πνέουσι συνήθως κατὰ τὴν ἡμέραν, ἐνίοτε ὅμως ἐξακολουθοῦσιν, ἀλλ' ἀσθενέστεροι, καὶ τὴν νύκτα. Οἱ βόρειοι ἄνεμοι κατὰ μὲν τὸ θέρος, ὡς ἐτησίαι, φέρουσι τὴν δροσερότητα τῆς θαλάσσης, ἀλλὰ καὶ τὴν σταθερὰν αἰθρίαν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τὴν ξηρότητα τῆς ὥρας ταύτης τοῦ ἔτους, κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα, πνέοντες μετὰ σφοδρότητος πολλάκις, εἶναι ὀχληροὶ καὶ δυσάρεστοι ἐν Ἑλλάδι, φέροντες πολλάκις βροχὴν ἢ χιόνας καὶ δριμὺ ψῦχος.

Ἡ ἐπικράτησις τῶν βορείων ἀνέμων τοῦ θέρους διακόπτεται συνήθως κατὰ τὸ φθινόπωρον, ὅτε πνέουσιν ἄνεμοι τοῦ νοτίου τομέως, παρουσιάζοντες μεγάλην συχνότητα, ἥτις ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν μεταβολὴν τῆς ἰσοβαρικῆς καταστάσεως ὑπὲρ τὴν Μεσόγειον καὶ ἀνυψοῦσι τὴν θερμοκρασίαν τῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου καὶ καθιστῶσι τὸ φθινόπωρον ἐποχὴν εὐάρεστον· ἐνίοτε ὅμως καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὑπερισχύει, ἔστω καὶ ἐπ' ὀλίγον, ἡ συχνότης τῶν βορείων ἀνέμων. Κατὰ τὴν χειμερινὴν περίοδον πάλιν ἐπικρατοῦσιν οἱ βόρειοι ἄνεμοι, οἵτινες ὀφείλονται εἰς τὰς κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀτμοσφαιρικὰς συνθήκας, αἵτινες εἶναι ἐντελῶς χαρακτηριστικαὶ ἐν τῇ Μεσογείῳ.

Γενικῶς τὴν ἐξήγησιν τῶν ἀνεμομετρικῶν καὶ βροχομετρικῶν φαινομένων ἐν Ἑλλάδι πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν κυρίως ἐν τῇ ἐτησίᾳ διανομῇ τῆς ἀτμοσφαιρικῆς πιέσεως περὶ αὐτήν, ἀλλὰ τὰ συστήματα τῶν ἀνέμων ἐν Ἑλλάδι, ὅσον κανονικὰ ἐμφανίζονται κατὰ τὸ θέρος, τόσον πολύπλοκα καὶ ἄστατα καθίστανται κατὰ τὸν χειμῶνα. Οἱ κατὰ τὸ ἔαρ πνέοντες ἄνεμοι τοῦ νοτίου τομέως φέρουσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν χειμερινὴν περίοδον, εὐάρεστον καιρόν, συνοδευόμενον μετὰ ἡλιολούστων ἡμερῶν, ἐξ οὗ καὶ *λευκοτάτους* ἐκάλουν αὐτοὺς οἱ ἀρχαῖοι· οἱ βόρειοι, μετὰ τῆς αὐτῆς περίπου συχνότητος πνέοντες κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἐκαλοῦντο *ὀρνιθίαι*, εἶναι δὲ ψυχροὶ καὶ ὡς ἐκ τούτου αἴτιοι τῶν ὀψίμων χειμώνων ἐν Ἑλλάδι. Σημειωτέον ὅμως ὅτι ἔχομεν ἔτη, καθ' ἃ οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἐντελῶς ἐλλείπουσιν. Ἡ θαλασσία αὔρα παρατηρεῖται καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους, συχνότερον τὸ θέρος παρὰ τὸν χειμῶνα, καὶ φθάνει εἰς τὸ ἐλάχιστον κατὰ τὸν Δεκέμβριον. Τὸ μέγιστον αὐτῆς συμπίπτει σαφῶς τὸν Ἰούνιον· καὶ τοῦτο, διότι κατὰ τὸν Ἰούλιον καὶ Αὔγουστον οἱ ἐτησίαι, οἵτινες ἔχουσι τὸν διπλάσιον ἀριθμὸν ἡμερῶν ἢ ἡ αὔρα, ἐξαφανίζουσι τὰ τοπικὰ ταῦτα ρεύματα. Πλὴν τῶν ἐτησίων καὶ τῆς θαλασσίας αὔρας, παρατηροῦνται ἐν Ἑλλάδι καὶ ἄλλοι τοπικοὶ ἄνεμοι, ἰδίως παρὰ τοὺς πρόποδας ὑψηλῶν ὀρέων, κατὰ τε τὸ θέρος καὶ τὸν χειμῶνα. Μέχρι τῆς Ἑλλάδος φθάνει σπανίως ἐκ τῶν ἀφρικανικῶν ἐρήμων καὶ ὁ γνωστὸς σφοδρὸς ἄνεμος τῆς Μεσογείου, ὁ *λὶψ* ἢ *σιρόκκος*, ὅστις παρατηρεῖται παρ' ἡμῖν κυρίως κατὰ Μάρτιον καὶ Ἀπρίλιον.

Θύελλαι. Αὗται δὲν εἶναι σύνηθες φαινόμενον ἐν Ἑλλάδι. Οἱ θυελλώδεις ἄνεμοι ἔχουσι διεύθυνσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ NW—NE ἢ ἀπὸ SE—SW. Οἱ ἀπὸ ἀνατολικῶν ἢ δυτικῶν διευθύνσεων θυελλώδεις ἄνεμοι εἶναι σπάνιοι ἐν Ἑλλάδι. Γενικῶς αἱ θύελλαι εἶναι μικρᾶς διαρκείας, διαρκοῦσαι συνήθως μίαν ἢ δύο ἡμέρας. Αἱ ἀπὸ βορρᾶ θύελλαι παρατηροῦνται ὁσάκις ἐπικρατοῦσι λίαν ὑψηλαὶ ἀτμοσφαιρικαὶ πιέσεις ἐπὶ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου καὶ τῆς Νοτίου Ρωσίας. Ὑπὸ τοιαύτην ἰσοβαρικὴν κατάστασιν καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν χειμερινῶν μηνῶν ἡ θερμοκρασία τῶν περιοχῶν τούτων εἶναι χαμηλή, καὶ οὕτως ὁ ψυχρὸς ἀὴρ κατέρχεται ὑπὸ μορφὴν θυελλωδῶν ἀνέμων ἀπὸ τῶν ὑψηλῶν χωρῶν πρὸς τὰς χαμηλὰς περιοχὰς τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Τὸ ρεῦμα τοῦτο τοῦ ψυχροῦ ἀέρος δὲν φθάνει, κατὰ μέσον ὅρον ἄνω τῶν 2.000 μέτρων εἰς ὕψος, ἔχει δὲ τὴν ἔντασιν τῆς θυέλλης. Ὅταν πλησιάζῃ ὕφεσις ἀπὸ δυσμῶν, ὁ καιρὸς ἐν Ἑλλάδι καθίσταται νεφελώδης κλίνων πρὸς βροχήν, αἱ θύελλαι ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου πελάγους κοπάζουσι καὶ ὁ ἄνεμος ἐλαττοῦται κατ' ἔντασιν. Αἱ νότιαι θύελλαι παρατηροῦνται ἐν Ἑλλάδι, ὅταν ἡ ὕφεσις, ἐρχομένη ἀπὸ δυσμῶν, προσβάλῃ τὰς ἑλληνικὰς ἀκτὰς ἢ διέλθῃ γενικῶς ἄνωθεν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἤτοι πρὸς βορρᾶν τοῦ Αἰγαίου.

Νέφωσις Ἡ ζώνη τῆς Γῆς, εἰς ἣν ἀνήκει ἡ Ἑλλάς, διακρίνεται διὰ τὴν μεγάλην νέφωσιν τοῦ οὐρανοῦ αὐτῆς, ἀλλ' ἡ Ἑλλὰς καὶ ἐν γένει ἡ Μεσόγειος ἐξαιροῦνται τοῦ κανόνος τούτου. Εἰδικῶς ἡ Ἑλλάς, λόγῳ τῆς θέσεώς της ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Μεσογείῳ, ἔνθα ἐπικρατοῦσιν οἱ βόρειοι ἠπειρωτικοὶ ἄνεμοι, ἔχει σχετικῶς μικρὰν νέφωσιν.

Τὸ ἐλάχιστον ἡμερήσιον τῆς νεφώσεως παρατηρεῖται κατὰ τὴν νύκτα καὶ τὸ μέγιστον κατὰ

Digitized by Google

Πίναξ IX. Ἐπικρατοῦντες ἄνεμοι ἐν Ἑλλάδι.

Περιοχαί	Ἰανουάριος	Φεβρουάριος	Μάρτιος	Ἀπρίλιος	Μάϊος	Ἰούνιος	Ἰούλιος	Αὔγουστος	Σεπτέμβριος	Ὀκτώβριος	Νοέμβριος	Δεκέμβριος	Ἔτος
Ἀθῆναι	NE	NE,S	NE	S,NE	S	SW,S	NE	NE	NE	NE	NE	NE	NE
Αἴγιον	SE,NW	SE	SE	SE,NW	SE,NW	NW,N	NW,N	NW,SE,N	SE,NW	SE,NW	SE	SE,SW	SE,NW
Ἄνδρος	NE	NE	NE,N	NE	S,NE	NW	NW	NW	NW,N	N	NE	NE	N
Ἀργοστόλιον	NW,NE	SE	NW	NW	NW	NW	NW	NW	NW	NW	S,NW	NW	NW,S
Ἄρτα	E,NE	E	E	E	E	E	E	E	NE	E	E	E	E
Βόλος	NW	NW	NW	NW	S,NW	S,NW	S	S	S	NW	NW	NW	NW,S
Ζάκυνθος	N	N	NW	NW	NW	NW	NW	NW	NW	NW	N,SW	N	NW
Ἡράκλειον	S	S	S	S	NW	NW	NW	NW	NW	NW	S	S	NW
Θεσσαλονίκη	N	N	SW	SW	SW	SW	SW	SW	SW	SW	N	N	SW,N
Θήρα	N	N	N	W	W	W	N	N	N	N	N	N	N,W
Ἰωάννινα	SE	SE	SE	SE	NW,NE	NW,W	NW	NW	NW	SE	SE,NW	SE	NW,W
Καβάλλα	N	E	S	E	S	W	SW	E	E	E	E	E	E
Καλάμαι	N	N	N	S	S	S	S	S	S	N	N	N	S,N
Κέρκυρα	SE	SE	SW	SW	S	NE	NW	NW	NW	SE,S	SE	SE	S,SE
Κύθηρα	W	N	N	N,W	W	W	N,W	N	N	N	N	N	W,N
Κυπαρισσία	E,SE	S	E	W,E	W	W	W	W	E	E,SE	E	E	E,W
Λαμία	NW	NW	NW	E	E	E	E	E	E	E	NW	NW	NW
Λάρισα	N	NE	NE	E	E	E	E	E	E	E	E	N	E
Μεσολόγγιον	NE	NE	NE	NE,SW	SW	SW	SW	SW	NE	NE	NE	NE	NE
Μυτιλήνη	S,N	N,S	N,S	S,N	N	N	N	N	N	N,S	S,N	S,N	N
Νάξος	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N
Ναύπλιον	N	N	N	S	S	S	S	S	S	S	N	N	N,S
Πάτραι	NE	NE	N	N	W	W	W	N,W	N,W	N	NE,N	NE	N,W
Πειραιεύς	N	N	N	N	N,S	S,W	N,S	N	N	N	N	N	N
Σάμος	NW	NW	NW	NW	NW	NW	NW	NW	NW	NW	NW	NW	NW
Σπάρτη	N	N	N	N,S	N.S	N	N	N	N	N	N	N	N
Σῦρος	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N
Τρίκκαλα	NW	NW	W	SW	NW	NW	NW	NW	NW	W	NW	NW, W	NW, W, SW
Τρίπολις	N	SW,W	W,SW	W,SW	SW	SW	N	NE	N	W	N	N	W
Χαλκίς	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N	N
Χανιά	NE	NE	W	W	W	W	N	N	N	N	NE	N	N

[N=βορρᾶς (B.), NE=βορειοανατολικὸς (BA.), E=ἀνατολικὸς (A.), SE=νοτιοανατολικὸς (NA.), S=νότιος (N.), SW=νοτιοδυτικὸς (NΔ.), W=δυτικὸς (Δ.), NW=βορειοδυτικὸς (BΔ.).]

τὴν μεσημβρίαν, μετατοπιζόμενον εἰς τοὺς πλείστους τόπους κατὰ τὸν χειμῶνα πρὸς τὴν πρωΐαν. Ἐπὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ ἡ νέφωσις ἐλαττοῦται βραδέως ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου μέχρι τοῦ Μαΐου, καὶ παρουσιάζει τὴν μεν μεγίστην ἐλάττωσιν κατὰ τὸν Ἰούλιον καὶ Αὔγουστον, τὴν δὲ μεγίστην αὐτῆς τιμὴν τὸν Φεβρουάριον καὶ τὸν Νοέμβριον. Τὸ μέγιστον τῆς νεφώσεως ἐν Πελοποννήσῳ παρατηρεῖται κατὰ τὸν Φεβρουάριον καὶ τὸ ἐλάχιστον κατὰ Ἰούλιον καὶ Αὔγουστον. Ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου πελάγους τὸ μὲν μέγιστον τῆς νεφώσεως παρατηρεῖται κατὰ Ἰανουάριον καὶ Φεβρουάριον, τὸ δ' ἐλάχιστον κατὰ Ἰούλιον ἢ Αὔγουστον. Τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς Ἑλλάδος παρουσιάζει τὸ μέγιστον τοῦ εὔρους τῆς νεφώσεως ὁλοκλήρου τῆς χώρας. Ἐπὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους τὸ μέγιστον τῆς νεφώσεως παρατηρεῖται κατὰ Φεβρουάριον, τὸ δὲ ἐλάχιστον κατὰ Ἰούλιον. Ἡ περιοχὴ αὕτη παρουσιάζει τὸ μικρότερον εὖρος τῆς ἐτησίας πορείας τῆς νεφώσεως. Ἐπὶ τῆς νήσου Κρήτης τὸ μέγιστον τῆς νεφώσεως παρατηρεῖται κατὰ Φεβρουάριον καὶ τὸ ἐλάχιστον κατὰ Ἰούλιον. Ἐν Ἠπείρῳ καὶ Μακεδονίᾳ τὸ μέγιστον τῆς νεφώσεως συμβαίνει κατὰ Νοέμβριον, μεθ' ἑνὸς δευτερεύοντος μεγίστου κατὰ τὸν Φεβρουάριον, τὸ δὲ ἐλάχιστον παρατηρεῖται κατὰ Ἰούλιον. Γενικῶς τὸ τμῆμα τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος παρουσιάζει τὸ μικρότερον εὖρος νεφώσεως, ὅπερ κυμαίνεται μεταξὺ 4—4.5 Τὴν μεγίστην ἐτησίαν νέφωσιν παρουσιάζει ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Μακεδονία, τὴν δὲ ἐλαχίστην αἱ νῆσοι τοῦ Ἰονίου πελάγους Εἰς τοὺς ὑψηλοὺς τόπους τὸ μέγιστον τῆς νεφώσεως παρατηρεῖται μεταξὺ Νοεμβρίου καὶ Φεβρουαρίου καὶ τὸ ἐλάχιστον κατὰ τὸν Ἰούλιον, ἐκτὸς τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, ὅπου τὸ μέγιστον παρατηρεῖται τὸν μῆνα Αὔγουστον. Ἡ περιοχὴ ἡ ἧττον νεφελώδης εἶναι τὸ Ἰόνιον πέλαγος κατὰ πρῶτον καὶ εἶτα ἡ Πελοπόννησος. Ὁ ἀριθμὸς τῶν νεφελωδῶν ἡμερῶν ἐν Ἑλλάδι, δηλαδὴ ἐκείνων καθ' ἃ ἡ μέση νέφωσις κατὰ τὴν δεκαδικὴν καὶ ἐν ἰσχύϊ κλίμακα ἐκτιμήσεως αὐτῆς κυμαίνεται μεταξὺ 1.5—9, εἶναι μέγας ἐν συγκρισει πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν αἰθρίων ἢ νεφοσκεπῶν ἡμερῶν. Κατὰ μέσον ὅρον ὁ ἐτήσιος ἀριθμὸς νεφελωδῶν ἡμερῶν ἀνέρχεται περίπου εἰς 200, τῶν αἰθρίων εἰς 115 καὶ τῶν νεφοσκεπῶν εἰς 50.

Ἡλιοφάνεια Εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα τὸ μέγιστον τῆς ἡλιοφανείας παρατηρεῖται γενικῶς κατὰ τὸν Ἰούλιον, τὸ δὲ ἐλάχιστον κατὰ τὸν Νοέμβριον ἢ τὸν Φεβρουάριον. Ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου πελάγους καὶ τοῦ Ἰονίου, ὡς καὶ ἐν Κρήτῃ, τὸ μέγιστον τῆς ἡλιοφανείας παρατηρεῖται κατὰ τὸν Ἰούλιον. Τὸ ἐλάχιστον τῆς ἡλιοφανείας παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου, τοῦ Ἰονίου καὶ τῶν παρὰ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν νήσων κατὰ τὸν Ἰανουάριον, μεθ' ἑνὸς δευτερεύοντος κατὰ τὸν Φεβρουάριον. Ἐπὶ τῆς κεντρικῆς περιοχῆς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας τὸ ἐλάχιστον παρατηρεῖται κατὰ τὸν Δεκέμβριον. Ἐν Πελοποννήσῳ τὸ μέγιστον ἡλιοφανείας κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους παρατηρεῖται γενικῶς κατὰ τὸν Ἰούλιον, τὴν δὲ μέσην μηνιαίαν τιμὴν τοῦ ἀπολύτως μεγίστου παρέχει ἡ Σπάρτη. Τὸ ἐλάχιστον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ διαμερίσματος τούτου παρατηρεῖται κατὰ τὸν Φεβρουάριον, μεθ' ἑνὸς δευτερεύοντος ἐλαχίστου κατὰ τὸν Νοέμβριον, εἰς δὲ τὰς παρακτίους περιοχὰς κατὰ τὸν Δεκέμβριον, μεθ' ἑνὸς δευτερεύοντος ἐλαχίστου κατὰ τὸν Φεβρουάριον. Ἐπὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος τὸ μέγιστον ἡλιοφανείας κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους παρατηρεῖται κατὰ τὸν Ἰούλιον καὶ ἡ μέση μηνιαία τιμὴ τοῦ ἀπολύτως μεγίστου παρατηρεῖται ἐν Μεσολογγίῳ, τὸ δὲ ἐλάχιστον τῆς ἡλιοφανείας κατὰ Δεκέμβριον καὶ Φεβρουάριον· ἐπίσης ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος παρατηρεῖται ἓν εἰσέτι ἐλάχιστον κατὰ τὸν Νοέμβριον, γενικῶς δὲ ἡ μέση τιμὴ τοῦ ἀπολύτως ἐλαχίστου παρατηρεῖται ἐν Λαμίᾳ. Ἐν Θεσσαλίᾳ τὸ μέγιστον τῆς ἡλιοφανείας παρατηρεῖται κατὰ τὸν Ἰούλιον καὶ τὸ ἐλάχιστον κατὰ τὸν Νοέμβριον. Ἐπὶ τῆς Μακεδονίας καὶ Ἠπείρου τὸ μέγιστον τῆς ἡλιοφανείας παρατηρεῖται κατὰ τὸν Ἰούλιον, ἡ δὲ μέση μηνιαία τιμὴ τοῦ ἀπολύτως μεγίστου πίπτει ἐπὶ τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ ἐλάχιστον παρατηρεῖται ἐν Ἠπείρῳ κατὰ τὸν Νοέμβριον, μεθ' ἑνὸς δευτερεύοντος ἐλαχίστου κατὰ Φεβρουάριον, εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Μακεδονίας κατὰ Ὀκτώβριον καὶ εἰς τοὺς παρακτίους τόπους κατὰ Δεκέμβριον, μεθ' ἑνὸς δευτερεύοντος ἐλαχίστου κατὰ Φεβρουάριον. Ἡ μέση μηνιαία ἐλαχίστη τιμὴ τῶν περιοχῶν τούτων παρατηρεῖται ἐν Φλωρίνῃ κατὰ Ὀκτώβριον. Ἐν γένει ἡ ἐτησία διανομὴ τῶν ὡρῶν τῆς ἡλιοφανείας ἐν Ἑλλάδι κυμαίνεται μεταξὺ 2200—3200 ὡρῶν, τὸ μέσον ἐτήσιον εὖρος ἡλιοφανείας εἶναι γενικῶς μέγιστον ἐπὶ τῶν νήσων, κυμαινόμενον μεταξὺ 270—320 ὡρῶν, καὶ τὸ ἐλάχιστον ἐπὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Ἡ μεγίστη ἐτησία τιμὴ ἡλιοφανείας παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους, ἡ δὲ ἐλαχίστη ἐπὶ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Ἡ διάταξις τῶν ἰσοηλίων καμπύλων εἰς ζώνας παραλλήλους πρὸς τὸ γεωγραφικὸν πλάτος εἶναι χαρακτηριστικὴ ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου μέχρι τοῦ Ὀκτωβρίου, αἱ δὲ διαταράξεις ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν ἰσοηλίων καμπύλων παρατηροῦνται ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου μέχρι τοῦ Μαΐου, καθ' ἣν ἐποχὴν ἐπικρατοῦσιν αἱ κακοκαιρίαι ἐπὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἐν Ἀθήναις ὁ ἐτήσιος ἀριθμὸς τῶν ἀνηλίων ἡμερῶν, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους, ἀνέρχεται κατὰ μέσον ὅρον εἰς 17, καθ' ἃς δὲν φαίνεται ἐντελῶς ὁ ἥλιος· κατὰ τὰς λοιπὰς 348 ἡμέρας ὁ ἥλιος φωτίζει καὶ θερμαίνει τὴν Ἀττικήν. Ἐκ τῶν τελευταίων τούτων αἱ 116 εἶναι ὅλως ἡλιοφεγγεῖς, ἤτοι κατ' αὐτὰς ὁ Ἥλιος οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν καλύπτεται ὑπὸ νεφῶν, λάμπων ἀκωλύτως ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς μέχρι τῆς δύσεως αὐτο .

Καταιγίδες. Ἡ ἐποχή, ἥτις παρέχει τὸν μεγαλύτερον μέσον ἀριθμὸν ἡμερῶν καταιγίδων, δι' ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα, εἶναι τὸ φθινόπωρον καὶ τὸ θέρος. Εἴς τινας τόπους τῆς Ἑλλάδος τὸ θέρος εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ μεγίστου ἀριθμοῦ τῶν καιταιγίδων. Αἱ καταιγίδες τοῦ χειμῶνος εἶναι κυκλωνικῆς φύσεως καὶ ὀφείλονται εἰς τὰς ὑφέσεις, αἵτινες διέρχονται διὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς εἶναι μεγαλύτερος πάσης ἄλλης ἐποχῆς. Ἡ ἐτησία πορεία τῆς συχνότητος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἡμερῶν καταιγίδος ἐν Πελοποννήσῳ παρουσιάζει δύο μέγιστα, κατὰ τὸν Ἰούνιον καὶ κατὰ τὸν Ὀκτώβριον. Ἐπίσης παρατηροῦνται δύο ἐλάχιστα, κατ' Αὔγουστον καὶ Σεπτέμβριον, εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χερσονήσου καὶ ἰδίᾳ ἐπὶ τῶν ὑψιπέδων τῆς Τριπόλεως κατὰ τὸν Ἀπρίλιον. Ἡ ἐλαχίστη συχνότης καταιγίδων ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος παρατηρεῖται ἐπὶ τῶν νοτιοανατολικῶν ἀκτῶν τῆς Πελοποννήσου. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς καταιγίδων παρατηρεῖται ἐπὶ τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Μακεδονίας. Ἐν Κρήτῃ

Πίναξ X. Μέση νέφωσις ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τῇ βάσει εἰς δέκατα κλίμακος ἀπὸ 0—10 (κατὰ Λειβαθηνόν).

Περιοχαί	Ἰανουάριος	Φεβρουάριος	Μάρτιος	Ἀπρίλιος	Μάϊος	Ἰούνιος	Ἰούλιος	Αὔγουστος	Σεπτέμβριος	Ὀκτώβριος	Νοέμβριος	Δεκέμβριος	Ἔτος
Ἀθῆναι	5.73	5.75	5.14	4.60	3.98	2.46	1.09	1.14	2.18	4.10	5.66	5.83	3.96
Αἴγιον	5.8	5.7	5.2	4.7	3.9	2.3	0.8	0.9	2.0	3.9	5.6	5.7	3.9
Ἄνδρος	6.8	6.6	5.6	4.2	3.2	1.4	0.6	0.9	2.0	3.9	6.3	6.7	4.0
Ἀνώγεια	6.4	6.6	5.6	5.8	4.4	1.5	0.4	1.1	2.6	4.0	5.7	6.5	4.1
Ἀργοστόλιον	4.8	5.1	4.3	3.8	2.6	1.6	0.5	0.6	1.7	3.3	4.8	5.1	3.2
Ἄρτα	5.3	5.8	5.4	5.4	4.3	3.0	1.4	1.4	2.4	4.1	5.5	5.5	4.1
Βόλος	5.2	5.3	5.1	4.3	4.0	3.0	1.9	1.9	2.9	4.3	5.5	5.3	4.1
Δεκέλεια	5.8	5.6	4.9	4.0	3.1	2.1	0.9	0.9	1.8	3.1	5.5	5.7	3.6
Ζάκυνθος	4.6	4.6	3.8	3.5	2.5	1.5	0.6	0.7	1.6	3.3	4.6	4.8	3.0
Ἡράκλειον	6.3	6.5	5.1	4.3	4.1	1.4	0.3	0.7	1.5	4.0	5.5	6.1	3.8
Θεσσαλονίκη	5.4	5.6	5.8	5.4	5.1	3.1	2.1	2.0	3.1	4.9	5.8	6.4	4.6
Θήρα	6.8	6.6	5.6	4.7	3.7	1.6	0.3	0.3	1.1	3.4	5.9	6.5	3.9
Ἰωάννινα	6.1	6.3	6.1	5.9	5.1	1.9	1.9	1.5	2.8	5.8	6.5	6.1	4.7
Καλάμαι	5.6	5.4	4.7	4.4	3.5	1.9	0.8	0.9	2.0	3.6	5.2	5.4	3.6
Κερκυρα	5.5	5.6	5.1	4.9	3.9	2.6	1.1	1.2	2.6	4.5	5.7	5.7	4.0
Κοζάνη	5.7	5.9	5.9	5.5	5.6	3.5	2.2	2.0	2.9	5.2	6.7	6.3	4.8
Κυπαρισσία	5.8	5.9	5.3	5.1	4.2	2.6	1.0	1.1	2.5	4.3	5.9	5.9	4.1
Λαμία	5.8	6.1	5.8	5.0	4.3	3.2	1.7	1.8	3.2	4.6	6.2	6.0	4.5
Λάρισα	5.6	6.0	5.5	5.0	4.7	3.7	1.9	1.9	3.0	4.5	6.2	6.0	4.5
Μελιδόνιον (Κρήτης)	6.7	6.7	4.8	4.7	4.7	1.2	0.5	1.2	3.0	4.2	6.1	7.4	4.3
Μεσολόγγιον	5.6	5.9	5.6	5.1	4.4	3.0	1.3	1.3	2.5	4.3	5.8	5.7	4.2
Μυτιλήνη	5.2	5.0	5.2	3.8	4.3	1.1	0.4	0.7	1.0	3.5	4.9	5.6	3.4
Νάξος	7.1	7.0	6.2	5.3	4.5	2.3	0.9	0.9	2.3	4.7	6.8	6.8	4.6
Ναυπλιον	5.4	5.7	5.2	4.5	4.0	2.7	1.3	1.5	2.6	3.8	5.4	5.4	4.0
Πάτραι	5.7	5.8	5.5	5.1	4.2	2.6	0.9	1.0	2.1	4.2	5.9	5.7	4.1
Πειραιεὺς	5.6	5.5	4.8	4.2	3.8	2.5	1.3	1.4	2.5	3.8	5.4	5.3	3.8
Πρέβεζα	5.5	5.5	5.7	5.1	4.5	1.8	0.9	1.0	2.1	4.3	6.6	5.8	4.1
Σάμος	5.5	6.2	5.3	5.2	3.8	2.1	0.2	0.4	1.0	4.3	5.3	6.2	3.7
Σπάρτη	5.3	5.6	5.1	4.7	3.9	2.5	1.3	1.4	2.4	4.0	5.5	5.3	3.8
Σῦρος	6.1	5.9	5.1	3.9	3.2	1.3	0.6	0.6	1.7	3.4	5.2	5.9	3.6
Τρίκκαλα	6.2	6.7	6.2	5.9	5.6	4.4	2.6	2.3	3.6	5.4	6.8	6.5	5.2
Τρίπολις	5.6	6.1	4.7	4.4	3.6	2.4	1.3	1.5	2.2	3.7	5.5	5.2	3.9
Φλώρινα	5.3	6.5	4.5	6.5	5.1	4.6	2.2	3.8	4.5	7.2	5.7	4.4	5.0
Χαλκίς	6.5	6.4	5.5	4.7	4.1	2.9	1.2	1.3	2.6	4.3	6.2	6.3	4.3
Χανιά	6.2	6.0	5.2	4.2	4.0	1.3	0.3	0.3	1.8	3.6	5.7	6.8	3.8

Digitized by Google

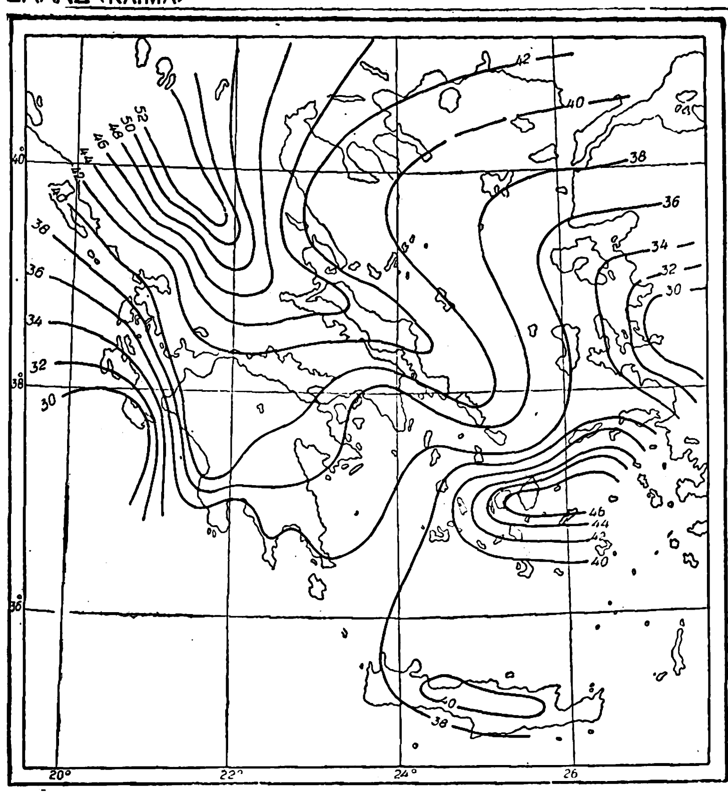

1) *Ἐτησία διανομὴ τῆς νεφώσεως (ἰσονεφεῖς καμπύλαι)* [κατὰ Λειβαθηνόν].

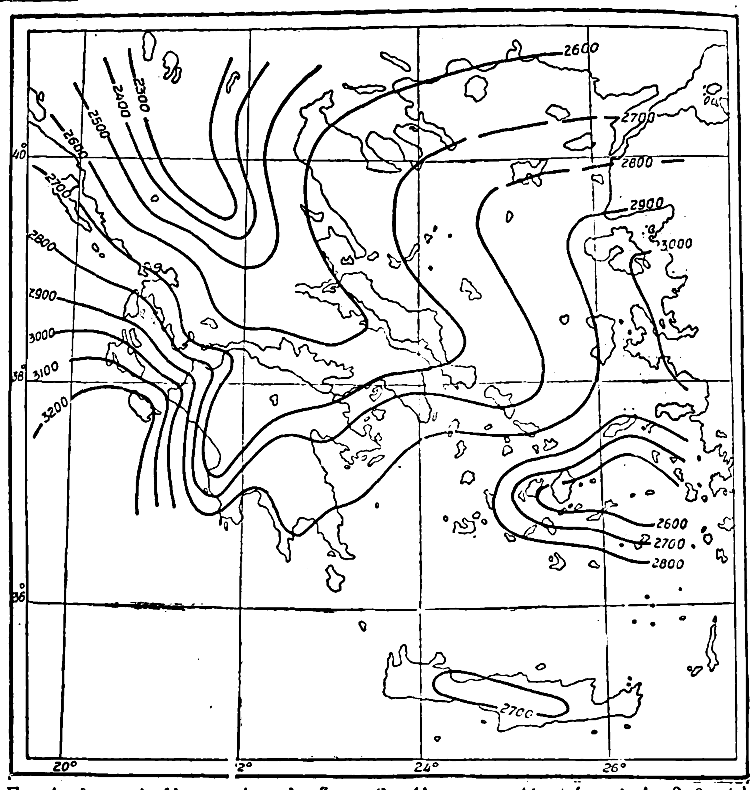

2) *Ἐτησία διανομὴ ἡλιοφανείας εἰς ὥρας (ἰσοήλιοι καμπύλαι)* [κατὰ Λειβαθηνόν].

παρατηρεῖται ἓν μέγιστον κατὰ τὸν μῆνα Ὀκτώβριον καὶ ἕτερον, δευτερευούσης σημασίας, λίαν ἐξησθενωμένον κατὰ τὸν Δεκέμβριον, εἰς τὰς ὀρεινὰς δὲ περιοχὰς καὶ κατὰ τὸν μῆνα Ἰανουάριον. Ἐκ τῶν Κυκλάδων παρατηρεῖται ἓν χαρακτηριστικὸν μέγιστον ἐν Σύρῳ καὶ Ἄνδρῳ κατὰ τὸν Ὀκτώβριον, ἐν Νάξῳ καὶ Θήρᾳ κατὰ τὸν Νοέμβριον. Γενικῶς εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος ὁ μέσος ἐτήσιος ἀριθμὸς ἡμερῶν καταιγίδων αὐξάνει, ἐφ' ὅσον βαίνομεν ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς.

Χιών. Ἡ χιὼν παρατηρεῖται κατ' ἔτος ἐν Ἑλλάδι, ἀλλὰ δὲν εἶναι σύνηθες φαινόμενον εἰς τὰς πεδινὰς περιοχὰς καὶ τὰς νήσους. Εἰς τὰς ὀρεινὰς περιοχὰς καὶ εἰς τὴν βόρειον Ἑλλάδα ἡ χιὼν πίπτουσα παραμένει ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἐνῷ εἰς τὴν λοιπὴν χώραν διαλύεται συνήθως εὐθὺς μετὰ τὴν πτῶσιν αὐτῆς. Αἱ πρῶται χιόνες πίπτουσιν εἰς τὰς πεδινὰς περιοχὰς καὶ τὰς νήσους περὶ τὰ μέσα τοῦ μηνὸς Νοεμβρίου ἢ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ μηνὸς Δεκεμβρίου, ἐπὶ δὲ τῶν μεγαλυτέρων ὑψῶν κατὰ τὸν μῆνα Νοέμβριον καὶ ἐνίοτε κατὰ τὸν Ὀκτώβριον. Κατὰ τοὺς μῆνας Ἰανουάριον καὶ Φεβρουάριον πάντες οἱ ἑλληνικοὶ σταθμοὶ παρέχουσι τὸν μέγιστον μέσον ἀριθμὸν ἡμερῶν χιόνος. Αἱ τελευταῖαι χιόνες πίπτουσιν εἰς τὰς πεδινὰς περιοχάς, συνήθως κατὰ τὸν μῆνα Μάρτιον, καὶ ἐπὶ τῶν ὀρέων κατὰ τὸν μῆνα Ἀπρίλιον. Ἐν Ἀθήναις οἱ μῆνες καθ' οὓς πίπτει συνήθως χιὼν εἶναι ὁ Δεκέμβριος, ὁ Ἰανουάριος, ὁ Φεβρουάριος, ὁ Μάρτιος καὶ ὁ Ἀπρίλιος. Σχεδὸν οὐδέποτε χιονίζει κατὰ τὸν Ὀκτώβριον καὶ σπανίως κατὰ τὸν Νοέμβριον. Ὁ μᾶλλον δὲ χιονοβόλος μὴν ἐν Ἀθήναις εἶναι ὁ Ἰανουάριος. Μετ' αὐτὸν ἔρχεται ὁ Φεβρουάριος, ἀκολούθως ὁ Μάρτιος, κατόπιν ὁ Δεκέμβριος καὶ τελευταῖοι ὁ Ἀπρίλιος καὶ ὁ Νοέμβριος. Ἡ χιὼν ἐν Ἀθήναις οὐ μόνον δὲν εἶναι συχνή, ἀλλὰ καὶ ὁσάκις πίπτει εἶναι ὀλίγη. Ἡ διατήρησις τῆς χιόνος ἐπὶ πολλὰς συνεχεῖς ἡμέρας εἶναι φαινόμενον σπάνιον, τὸ δὲ ὕψος αὐτῆς σπανίως φθάνει τὰ 0.10 μ. Παρατηροῦνται ὅμως καὶ ἔτη, καθ' ἃ ἡ χιὼν οὐ μόνον ἀφθόνως καλύπτει τὸ ἔδαφος, ἀλλὰ καὶ διατηρεῖται ἐπ' αὐτοῦ ἐπὶ πολλὰς συνεχεῖς ἡμέρας. Ἐπὶ τῶν ὀρέων τῆς Ἑλλάδος δὲν παρέρχεται ἔτος χωρὶς νὰ παρατηρηθῇ ἐπὶ τῶν κορυφῶν αὐτῶν πτῶσις χιόνος. Συνήθως ἀπὸ τοῦ Νεομβρίου μέχρι τοῦ Μαΐου ἡ χιών, διαλειπόντως πίπτουσα, ὁτὲ μὲν ἐξαφανίζεται ὁτὲ δὲ ἀνανεοῦται ἐπὶ τῶν ὀρέων τῆς Ἑλλάδος. Ἂν καὶ τὸ φαινόμενον τῆς χιόνος εἶναι κοινὸν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἐπικρατεῖ ἡ ἐσφαλμένη ἰδέα ὅτι οὐδέποτε πίπτει χιὼν ἐπὶ τῶν μικρῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι δὲν χιονίζει συχνὰ ἐπὶ τῶν νήσων τούτων, χιονίζει ὅμως ἐνίοτε καὶ διατηρεῖται μάλιστα ἡ χιὼν ἐπ' αὐτῶν. Οὕτω καὶ ἡ Σαλαμὶς καὶ ἡ Αἴγινα πολλάκις ἦσαν χιονοσκεπεῖς. Πλὴν τῆς Νάξου καὶ τῆς Πάρου, ἔνθα συχνάκις, ἕνεκα τῶν ὑψηλῶν αὐτῶν ὀρέων, χιονίζει, καὶ ἡ Σῦρος καὶ ἡ Ἄνδρος καὶ ἡ Τῆνος καὶ ἡ Δῆλος καὶ ἡ Μύκονος καὶ ἐν γένει αἱ Κυκλάδες καλύπτονται ἐνίοτε ὑπὸ χιόνων.

Χάλαζα. Αὕτη εἶναι γενικῶς συχνότερα ἐν τῇ Δυτικῇ Ἑλλάδι παρὰ ἐν τῇ Ἀνατολικῇ. Ἡ χάλαζα πίπτει ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν χειμῶνα, ὁπότε παρατηρεῖται καὶ ἡ μεγαλυτέρα συχνότης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἡμερῶν χαλάζης. Ἕπονται κατὰ σειρὰν ἡ ἄνοιξις, ἐλάχιστα διαφέρουσα, τὸ φθινόπωρον μετὰ σημαντικῆς ἐλαττώσεως τῶν ἡμερῶν χαλάζης καὶ τέλος τὸ θέρος, κατὰ τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται ὁ ἐλάχιστος ἀριθμὸς ἡμερῶν χαλάζης. Ἡ χάλαζα, ἥτις συνοδεύει παρ' ἡμῖν συνήθως τὰς καταιγίδας, εἶναι ἡ μόνη μορφή, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἀποστρέφεται τὸ ὄμβριον ὕδωρ ὁ γεωργός, διότι πολλάκις προκαλεῖ παρ' ἡμῖν σπουδαίας καταστροφάς. Εἴς τινας τόπους τῆς Ἑλλάδος πίπτουσα συχνότερον καὶ ἔχουσα ἐνίοτε μεγάλας διαστάσεις καὶ οὖσα ἄφθονος, καθίσταται οὐχὶ σπανίως, κατὰ τὸ ἔαρ ἰδίως, ἐπιβλαβὴς εἰς τὰ φυτά, καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἄμπελον καὶ τὰ ὀπωροφόρα δένδρα.

Δρόσος. Ἐν Ἑλλάδι, ἐν γένει εἰς τὰς χώρας, εἰς τὰς ὁποίας ἐπὶ σειρὰν μηνῶν δὲν βρέχει, μέρος τοῦ πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ συντήρησιν τῆς βλαστήσεως ἀναγκαίου ὕδατος παρέχεται ὑπὸ τῆς δρόσου. Αἱ βροχαὶ τοῦ φθινοπώρου, καὶ μάλιστα τοῦ ἔαρος, ἕνεκα τῆς ἀνωμάλου διανομῆς τῆς ραγδαιότητος καὶ τῆς μικροτέρας συχνότητος αὐτῶν παρ' ἡμῖν, ὀλίγον ὠφελοῦσι τὴν γεωργίαν. Ἰδίως κατὰ τοὺς μῆνας Ἀπρίλιον καὶ Μάϊον, καθ' ἣν δηλαδὴ ἐποχὴν οἱ δημητριακοὶ καρποὶ ὡριμάζουσι (Μάϊος) καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ὀπωροφόρων δένδρων ἀνθίζουσιν (Ἀπρίλιος), ἡ τοὺς στάχυς μαστίζουσα καὶ τὰ ἄνθη καταστρέφουσα ραγδαία βροχὴ μᾶλλον βλάβην προξενεῖ, ἐνῷ ἡ ἤρεμος καὶ ζωογόνος ὑπὸ τῆς νυκτερινῆς δρόσου διαβροχὴ τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν φυτῶν εἶναι θεῖον δῶρον, πολύτιμον καὶ σωτήριον ἐνίοτε.

Ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸν χειμῶνα, τὸ ἔαρ καὶ τὸ φθινόπωρον ἔχομεν τὸν μέγιστον ἀριθμὸν δροσοσταγῶν νυκτῶν, κατὰ δὲ τὸ θέρος τὸν ἐλάχιστον. Ἡ νυκτερινὴ κατάπτωσις τῆς θερμοκρασίας κατὰ τὸ θέρος δὲν εἶναι ἀρκετή, ὅπως ἐξαναγκάσῃ τὸ κατώτατον στρῶμα τοῦ ἀέρος εἰς συμπύκνωσιν τῆς σχετικῶς μικρᾶς ὑγρασίας αὐτοῦ. Ἐντεῦθεν κατὰ τὰς θερινὰς νύκτας ἐλλείπει ἐντελῶς ἢ παρατηρεῖται ἐλαχίστη δρόσος. Ἐκ τῶν θερινῶν μηνῶν ὁ Ἰούνιος δὲν στερεῖται συνήθως τῆς ἀσθενοῦς μὲν ἀλλὰ τόσον χρησίμου ταύτης πηγῆς ὀμβρίου ὕδατος, ὁ Ἰούλιος σπανιώτερον βρέχεται ὑπ' αὐτῆς, ὁ δὲ Αὔγουστος σπανιώτατα.

Ὁμίχλη, ἀχλύς, ὁρατότης. Περὶ τῶν φαινομένων τούτων ὑπῆρχε μέχρι πρό τινος μικρά τις σύγχυσις παρὰ τοῖς ἐπιστημονικοῖς κύκλοις. Μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ διεθνοῦς μετεωρολογικοῦ συνεδρίου τῆς Κοπεγχάγης (Σεπτέμβριος 1929, διεκρίνετο ὑπὸ τῶν ἡμετέρων ἐπιστημόνων ἡ ὁμίχλη τῆς ἀχλύος. Ἡ ὁμίχλη ἐθεωρεῖτο φαινόμενον οὐχὶ κατὰ βαθμὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ κατὰ φύσιν διάφορον τῆς ἀχλύος. Ἡ ὁμίχλη, ἥτις θεωρεῖται νέφος ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, διακρίνεται εἰς ἀνωτέραν, ἥτις ἐκτείνεται ἄνω καὶ καθ' ὅλας τὰς διευθύνσεις περὶ ἡμᾶς, καθιστῶσα οὐ μόνον τὰ πέριξ σώματα, εἰς ἀπόστασίν τινα, ἀφανῆ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν οὐρανὸν ὅλως ἀόρατον, καὶ εἰς χαμηλὴν ἢ κατωτέραν, ἐκτεινομένην ἄνωθεν ὑγρῶν ἐπιφανειῶν ἰδίως καὶ εἰς μικρὸν ὕψος ἄνωθεν τοῦ ἐδάφους. Ὅταν ἡ ἀτμοσφαῖρα εἶναι ὑγρά, παρατηρεῖται συνήθως ἐν Ἑλλάδι τὴν πρωΐαν ἐλαφρὸν νεφελῶδες στρῶμα καλύπτον εἰς μικρὸν ὕψος τὸ ἔδαφος, ἐνῷ ὁ οὐρανὸς ἄνω-

Πίναξ XI. Ἡλιοφάνεια ἐν Ἑλλάδι (κατὰ Λειβαθηνόν), ἤτοι κατὰ μέσον ὅρον ἀριθμὸς ὡρῶν, καθ' ἃς φαίνεται ὁ ἥλιος, ἐξαχθεισῶν ἐπὶ τῇ βάσει ὑπολογισμοῦ δυνάμει σχέσεως νεφώσεως καὶ ἡλιοφανείας.

Περιοχαί	Ἰανουάριος	Φεβρουάριος	Μάρτιος	Ἀπρίλιος	Μάϊος	Ἰούνιος	Ἰούλιος	Αὔγουστος	Σεπτέμβριος	Ὀκτώβριος	Νοέμβριος	Δεκέμβριος	Ἐτησίως
Ἀθῆναι	136.0	143.8	191.7	235.2	261.7	313.1	367.8	341.5	273.6	207.9	146.5	125.0	2742.8
Αἴγιον	127.7	129.9	177.1	208.3	268.4	340.3	412.1	382.2	297.6	211.7	133.3	126.4	2915.0
Ἄνδρος	97.6	102.7	162.4	227.9	299.2	379.3	421.1	382.2	297.6	211.7	112.1	98.4	2792.2
Ἀνώγεια	112.3	104.7	162.4	202.8	224.2	368.9	423.4	370.2	274.2	210.0	132.9	106.4	2642.7
Ἀργοστόλιον	158.6	148.0	210.3	243.7	325.6	370.4	425.6	394.8	308.8	232.5	157.6	144.6	3120.5
Ἄρτα	141.5	126.4	182.2	181.2	251.9	311.5	387.9	363.1	283.5	174.1	135.5	131.4	2670.2
Βόλος	144.5	111.4	180.8	225.2	265.8	311.5	366.1	341.8	264 8	197.2	135.0	136.8	2680.9
Δεκέλεια	128.1	132.9	188.2	235.8	303.6	348.4	407.7	382.2	305.0	239.4	136.4	126.9	2934.6
Ζάκυνθος	165.2	163.1	227.8	255.5	329.3	374.9	420.2	390.6	349.7	232.5	164.2	153.4	3226.4
Ἡράκλειον	115.4	107.8	180.8	222.3	257.2	371.2	427.8	386.9	315.4	210.0	139.1	118.6	2852.5
Θεσσαλονίκη	143.5	140.1	170.2	195.5	241.9	302.2	366.4	341.6	269.3	186.3	128.1	115.6	2539.9
Θήρα	98.9	103.7	162.4	207.2	275.3	367.1	430.7	404.5	330.2	230.3	125.9	105.0	2841.2
Ἰωάννινα	117.0	111.0	154.4	162.4	217.1	361.3	366.9	359.6	268.6	141.9	105.0	113.1	2841.3
Καλάμαι	135.5	139.8	195.6	219.5	281.7	355.6	409.4	380.4	297.6	222.7	146.4	137.1	2924.3
Κέρκυρα	135.0	132.0	180.8	201.5	270.2	330.0	403.2	372.2	276.0	189.8	129.0	124.7	2744.4
Κοζάνη	128.1	123.0	151.3	178.2	195.8	291.2	354.9	339.2	264.8	165.6	98.7	106.6	2397.9
Κυπαρισσία	128.9	124.6	173.4	192.1	254.0	325.6	400.5	372.0	279.0	198.4	125.1	122.2	2695.8
Λαμία	126.8	107.4	155.0	197.0	251.9	301.9	373.5	345.2	253.6	186.8	114.8	116.8	2530.7
Λάρισα	132.0	120.0	166.1	197.5	234.8	281.0	366.9	342.6	261.1	189.8	114.0	116.0	2521.8
Μεσολόγγιον	133.3	148.0	162.4	192.6	247.0	309.4	390.6	365.4	279.0	197.8	127.3	126.4	2679.2
Μελιδόνιον Κρήτης	102.6	101.3	191.9	206.7	231.1	382.8	419.9	366.1	259.7	203.0	120.5	79.0	2662.8
Μυτιλήνη	133.0	150.5	177.1	244.3	251.9	395.2	433.0	391.5	335.7	224.9	153.5	128.5	3019.1
Νάξος	89 3	91.2	140.2	184.2	240.9	345.7	405.0	580.4	286.4	184.4	97.6	95.4	2540.7
Ναύπλιον	130.8	130.2	177.1	216.2	263.4	321.9	388.9	356.2	265.3	215.1	193.8	135.7	2740.7
Πάτραι	130.7	126.8	166.1	192.6	255.2	327.1	408.6	378.0	281.9	201.3	124.2	126.4	2718.9
Πειραιεύς	134.2	135.9	191.9	227.9	272.8	330.8	389.8	361.2	279.0	215.1	139.4	138.7	2816.7
Πρέβεζα	135.9	135.5	158.7	193.1	243.1	364.1	410.4	378.9	294.7	197.2	102.3	122.6	2736.5
Σάμος	137.7	114.8	173.4	188.6	272.2	348.4	439.0	403.2	334.8	197.8	142.4	112.1	2865.3
Σπάρτη	144.8	133.8	180.8	207.8	267.2	329.3	427.2	359.5	282.7	208.8	137.3	139.3	2818.5
Σῦρος	119.3	124.2	180.8	239.7	298.5	382.8	419.2	393.9	308.8	229.0	145.9	120.8	2964.5
Τρίκκαλα	114.0	99.0	150.5	162.0	194.9	249.8	335.2	325.7	238.5	158.7	96.0	101.5	2225.8
Τρίπολις	134.6	118.2	195.6	220.1	281.0	334.4	388.9	356.2	290.2	218.6	136.8	112.1	2816.7
Φλώρινα	139.1	104.7	202.4	139.3	238.5	242.5	356.5	263.5	205.7	96.3	128.1	103.0	2219.6
Χαλκίς	106.1	108.7	166.1	208.8	260.2	314.5	395.1	366.3	275.3	197.8	114.8	108.4	2622.1
Χανιά	118.2	122.8	177.1	226.8	262.2	378.5	428.7	383.6	304.2	223.4	132.4	97.0	2854.9

Digitized by Google

θεν εἶναι ἀνέφελος. Τὸ νέφος ἢ ἡ χαμηλὴ αὕτη ὁμίχλη παράγεται παρ' ἡμῖν κατὰ τὰς αἰθρίας ἰδίως νύκτας, ἐκ συμπυκνώσεως τῶν ὑδρατμῶν τοῦ ἀέρος, συνεπείᾳ ἀμέσου ψύξεως ἐξ ἀκτινοβολίας, ἐντὸς τῶν κατωτέρων στρωμάτων τῆς ἀτμοσφαίρας, διότι ὁ ἀήρ, ἔχων πολὺ μικρὰν θερμοεκπομπὸν δύναμιν, ψύχεται κυρίως ἐν ἐπαφῇ μετὰ τοῦ ἐδάφους. Ἐντεῦθεν ἡ τοιαύτη ἐξ ἀκτινοβολίας συμπύκνωσις συμβαίνει μόνον κατὰ τὰς πολὺ αἰθρίας νύκτας καὶ ἐντὸς στιβάδος ἀέρος ὀλίγων μόνον μέτρων πάχους ἄνωθεν τοῦ ἐδάφους, παράγει δὲ οὐχὶ βροχήν, ἀλλὰ κατωτέραν ὁμίχλην, ἥτις δύναται νὰ εἶναι πολὺ παχεῖα καὶ νὰ ῥίψῃ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους σημαντικὸν ποσὸν ὕδατος. Τοιαύτη ὁμίχλη παρατηρεῖται, κατὰ τὰς αἰθρίας νύκτας ἐν Ἑλλάδι, ἄνωθεν τῶν ποταμῶν, τῶν λιμνῶν, τῶν χλοερῶν πεδιάδων καὶ ἐν γένει τῶν πολὺ ὑγρῶν ἐπιφανειῶν.

Ἐκτὸς τοῦ ἀνωτέρω φαινομένου παρατηρεῖται παρ' ἡμῖν, κατὰ τὰς αἰθρίας κυρίως ἡμέρας, πρὸς τὸν ὁρίζοντα καὶ μάλιστα τὸ θέρος πρὸς τὴν θάλασσαν ἐλαφρὸς πέπλος, ὑποκίτρινος ἢ φαιός, ὅστις περιβάλλει τὰ μακρὰν ἡμῶν εὑρισκόμενα σώματα καὶ ἔχει ἐνίοτε τοιαύτην πυκνότητα, ὥστε καθιστᾷ καὶ αὐτὰ τὰ εἰς μικρὰν σχετικῶς ἀφ' ἡμῶν ἀπόστασιν κείμενα πράγματα ὅλως ἀφανῆ. Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐκάλουν ἄλλοτε ἀχλύν. Ἡ ἀχλὺς αὕτη εἶναι παρ' ἡμῖν πολλάκις, ὡς καὶ εἰς ἄλλας ξηρὰς καὶ θερμὰς χώρας, ἀρκετὰ πυκνή, ἐλαττοῦσα λίαν αἰσθητῶς τὴν πεφημισμένην διαύγειαν τοῦ ἑλληνικοῦ κλίματος, ἰδίως κατὰ τὰς θερμὰς ὥρας, καὶ μάλιστα περὶ τὴν μεσημβρίαν τῶν θερινῶν ἡμερῶν. Ἡ τοιαύτη ἀχλὺς φαίνεται πιθανὸν ὅτι εἶναι ἀποτέλεσμα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μεγάλων διαφορῶν θερμοκρασίας, δηλαδὴ ὀπτικὸν φαινόμενον.

Σήμερον τὸ φαινόμενον τῆς ὁμίχλης καὶ ἀχλύος καθορίζεται ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὁρατότητα, τουτέστι πρὸς τὴν ἀπόστασιν, μέχρι τῆς ὁποίας διακρίνονται διάφορα ἀντικείμενα. Ἀπὸ τοῦ συνεδρίου τῆς Κοπεγχάγης ὁμίχλη καλεῖται, ἐφ' ὅσον ἡ ὁρατότης εἶναι κατωτέρα τῶν 1.000 μέτρων, ἀχλὺς δέ, ὅταν κυμαίνεται μεταξὺ 1.000 καὶ 2.000 μέτρων.

Σταθερότης τοῦ κλίματος. Ὑπεστηρίχθη ὑπὸ πολλῶν συγγραφέων, καὶ ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ Fallmerayer, τοῦ Fraas καὶ ἄλλων, ὅτι τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος ὑπέστη ἀπὸ τῶν κλασσικῶν χρόνων μέχρι σήμερον τοιαύτην ἀλλοίωσιν, ὥστε ὁ ἑλληνικὸς λαός, δεδομένης τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν ἔχει τὸ κλίμα διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος τῶν λαῶν, νὰ εὑρίσκεται σήμερον ὑπὸ δυσμενεστάτας συνθήκας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς προγόνους του. Κατὰ τοὺς συγγραφεῖς τούτους ἡ Ἑλλάς, μεταβληθεῖσα εἰς ξηρὰν καὶ ἄγονον χώραν, κατεδικάσθη ἀμειλίκτως καὶ ἀμετακλήτως ὑπ' αὐτῆς τῆς φύσεως εἰς αἰωνίαν πενίαν καὶ βαρβαρότητα. Τὰς γνώμας ταύτας ἀπέκρουσαν ὡς ἐπιστημονικῶς ἀβασίμους πλεῖστοι συγγραφεῖς ἡμέτεροι καὶ ξένοι, ὡς ὁ Δ. Αἰγινήτης, ὁ Μητσόπουλος, ὁ Μαριολόπουλος, ὁ Schmidt, ὁ Heldreich, ὁ Unger, ὁ Wachsmuth, ὁ Neumann, ὁ Hann, ὁ Partsch, ὁ Fischer κ. ἄ. Ἂν κοσμικὰ αἴτια ἐπέφερον κλιματολογικὴν ἀλλοίωσιν ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς χώρας, ἔπρεπε νὰ ἐκδιώξωσιν ἐντεῦθεν καὶ πλεῖστα φυτά, τὰ ὁποῖα ἐφύοντο καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἂν τὸ ἑλληνικὸν κλίμα ἐγένετο θερμότερον καὶ ἀποχαυνωτικώτερον, θὰ ἔπρεπε νὰ μὴ βλαστάνωσι πλέον ἐν Ἑλλάδι ἡ ἐλαία, ὁ κότινος, ἡ συκῆ, ἡ δάφνη, ἡ ἄμπελος καὶ ἄλλα εὐγενῆ φυτά, τὰ ὁποῖα δὲν φύονται οὔτε ἐν Αἰγύπτῳ, οὔτε ἐν Γερμανίᾳ, ἀλλ' ἐξακολουθοῦσι καὶ νῦν νὰ βλαστάνωσιν ἐν τῇ πατρίδι ἡμῶν ὅπως καὶ ἐπὶ τῶν ἐποχῶν τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ὁ Ὅμηρος καλεῖ τὸ Ἄργος «πολυδίψιον», ὅπως ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον νὰ εἶναι, διότι αἱ πολλαὶ φάραγγες καὶ τὰ ῥήγματα τῶν περιβαλλόντων τὸ Ἀργολικὸν πεδίον ὀρέων καταπίνουσι τὴν καταπίπτουσαν βροχήν. Ἐπίσης ἡ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν φιλονικία μεταξὺ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς, ἡ ἑορτὴ τῶν σκιροφορίων καὶ πλεῖστοι ἑλληνικοὶ μῦθοι καταδεικνύουσιν ὅτι ἡ Ἑλλὰς καὶ κατὰ τοὺς παναρχαίους χρόνους ἔπασχεν ἐκ λειψυδρίας καὶ ὅτι τὸ κλίμα αὐτῆς ἔμεινεν οὐσιωδῶς ἀμετάβλητον μέχρι σήμερον. Ἀλλὰ ἡ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους κατασκευὴ ὑδραγωγείων καὶ ἡ διάσωσις μέχρις ἡμῶν πολλῶν πηγῶν, διασήμων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἐπιβεβαιοῦσι τὸ ἀνωτέρω πόρισμα. Αἱ ἔρευναι τοῦ Δ. Αἰγινήτου ἐπὶ τῶν φαινομένων τῆς βλαστήσεως τοῦ φοίνικος ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἀπέδειξαν ὅτι ἡ ἐτησία μέση θερμοκρασία τῶν Ἀθηνῶν δὲν μετεβλήθη οὔτε κατὰ ἕνα βαθμὸν ἐντὸς δύο καὶ ἡμισείας χιλιετηρίδων. Ἡ ἐξακρίβωσις τῆς σταθερότητος τῆς θερμοκρασίας ἐν Ἑλλάδι ἄγει εἰς τὸ ἑπόμενον συμπέρασμα: Ὁ Ἥλιος εἶναι ὁ κύριος ἐργάτης τῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων, ἡ δὲ ἄνισος διανομὴ τῆς θερμότητος, ἡ κυρία αἰτία ὅλων σχεδὸν τῶν ἀτμοσφαιρικῶν διαταράξεων καὶ παραλλαγῶν. Ἡ βροχή, ὁ ἄνεμος, ἡ ἀτμοσφαιρικὴ πίεσις, ἡ νέφωσις, ἡ ὑγρασία καὶ ἄλλα κλιματολογικὰ στοιχεῖα ἐξαρτῶνται πρωτίστως ἐκ τῆς ἡλιακῆς ἐνεργείας. Ὅθεν ἡ θερμότης εἶναι ὁ πρωτεύων παράγων τοῦ κλίματος ἑκάστου τόπου καὶ συνεπῶς ἡ θερμοκρασία τὸ θεμελιῶδες κλιματολογικὸν στοιχεῖον αὐτοῦ. Ἐξ αὐτῆς ἐξαρτᾶται τὸ ποιὸν καὶ τὸ εἶδος τοῦ κλίματος τῶν διαφόρων χωρῶν.

Αὐτὴ εἶναι ὁ κυριώτερος παράγων τῆς ὀργανικῆς ζωῆς ἐν γένει. Ζῷα καὶ φυτὰ εὑρίσκονται διαρκῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θερμοκρασίας τῆς περιβαλλούσης αὐτὰ ἀτμοσφαίρας. Ἄρα αἱ μεταβολαὶ τῆς θερμοκρασίας ἔχουσι σπουδαίαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν διαφόρων κλιματολογικῶν στοιχείων. Ἀλλὰ καὶ ἀντιθέτως αἱ παραλλαγαὶ τῶν διαφόρων στοιχείων τοῦ κλίματος ἢ τῆς φυσικῆς ὄψεως τοῦ τόπου ἐπιδρῶσιν αἰσθητῶς ἐπὶ τῆς θερμοκρασίας αὐτοῦ. Μεταβαλλομένου τοῦ βαθμοῦ καὶ τῆς πορείας τῶν στοιχείων τούτων, συμμεταβάλλεται ἀναλόγως καὶ ὁ βαθμὸς καὶ ἡ πορεία τῆς θερμοκρασίας. Ὅθεν ἡ θερμομετρικὴ σταθερότης τοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς σταθερότης τοῦ κλίματος γενικῶς αὐτῆς καὶ ἡ ἀπόδειξις τῆς πρώτης ἔχει ἀποδείξει ἤδη ἢ συνεπάγεται τὴν ἀπόδειξιν τῆς δευτέρας. Πρὸς τούτοις, ὡς γράφει ὁ Partsch, αἱ σημεριναὶ χρονολογίαι τῆς συγκομιδῆς τοῦ οἴνου καὶ τοῦ ἐλαίου ἐν Ἰταλίᾳ συμπίπτουσι πρὸς τὰς ἀρχαίας. Ὁμοίως καὶ ἐν Ἑλλάδι αἱ ἐποχαὶ τοῦ τρυγητοῦ τῶν ἀμπελώνων καὶ τῆς συγκομιδῆς τοῦ ἐλαιοκάρπου διατηροῦνται αἱ αὐταὶ κατά τε τοὺς ἀρχαίους καὶ νεωτέρους χρόνους, δεικνύουσαι τὴν σταθερότητα τοῦ κλίματος αὐτῆς. Ὁμοίως ὁ καθηγητὴς Μαριολόπουλος δι' ἐργασίας αὐτοῦ ἀπέδειξε τὴν σταθερότητα τοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος διὰ τοῦ ἰσοχρόνου τῆς διαρκείας μεταξὺ τῶν ἐποχῶν σπορᾶς καὶ θερισμοῦ τοῦ σίτου ἐν Βοιωτίᾳ κατὰ τοὺς σημερινοὺς καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Ἄρα, παρὰ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν Fallmerayer καὶ Fraas καὶ τῶν ἄλλων, δυνάμεθα νὰ ἀποφανθῶμεν ἤδη ἀσφαλῶς ὅτι τὸ κλῖμα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ἐν γένει δὲν ὑπέστη αἰσθητὴν παραλλαγὴν ἀπὸ τῶν ἀρχαίων μέχρι τῶν σημερινῶν χρόνων.

Βλέπε καὶ τὰ ἄρθρα *Θρᾴκη* (τ. ΙΒ' σ. 700 β'), *Κρήτη* (τ. ΙΕ', σ. 160 β' κ. ἑπ.), *Μακεδονία* (τ. ΙΣΤ', σ. 497 β' κ. ἑπ.), *Πελοπόννησος* (τ. ΙΘ', σ 494 β' κ. ἑπ.) κλπ.

Θ. Θ. ΦΙΝΤΙΚΛΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Βαρβιάνης Δ.*, «Χρονογράφος» (χειρόγραφον εὑρισκόμενον ἐν τῷ Ἀρχειοφυλακείῳ Ζακύνθου) παρατηρήσεις μετεωρολογικαὶ (1826—1861).— *Ideler*, «Meteorologia Veterum Graecorum et Romanorum» (Berlin 1832). —*Leake*, «Travels in Northern Greece» (4 vol., London 1835).— *Peytier M.*, «Sur le climat de la Grèce» (Comptes Rendus de l' Académie des Sciences de Paris, τ. 1, σελ. 21, 1837).— *Ross*, «Reises auf den griechischen Inseln des Aegäischen Meeres» (I—III, Stuttgart 1840).— *Ulbrichs*, «Reisen und Forschungen in Griechenland» (Teil I καὶ II, Bremen 1840).— *Μαυρογιάννης Κ.*, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ κλίματος τῶν Ἀθηνῶν» (ἐν Ἀθήναις 1841).— *Stephani*, «Reise durch einige Gegenden des nordlichen Griechenlands» (Leipzig 1843). — *Βούρης Γ. Κ.*. «Μετεωρολογικαὶ παρατηρήσεις γενόμεναι ἐν Ἀθήναις (1839 1842)» ἐκ τοῦ Βασιλικοῦ Τυπογραφείου 1843 («Ἀθηνᾶ» ἀριθ. 1832, 1847).— *v. Eckenbrether*, «Die Insel Chios» (Berlin 1845).— *Fraas A. C.*, «Clima und Pflanzen welt in der Zeit» (1847).— *Curtius Er.*, «Peloponnesos» (τ. 1, Gotha 1851).— *Παπαδάκη Α.*, «Μετεωρολογικαὶ παρατηρήσεις 13 Ἰουλίου — 12 Δεκεμβρίου 1853» (Ἐφημερὶς τῶν Μαθητῶν 1853, 1 Ὀκτ. 1857—1 Δεκεμβρίου 1858, Ἐφημερὶς τῶν Φιλομαθῶν 1857 — 1858).— *Smyth* «The Mediterranean Pilot» (London 1854) — *Vischer*, «Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland» (Basel 1857).—*Kaulin V.*, «Description physique de l'île de Crête» (Paris 1859—1869).— *Schmidt J.*, «Beiträge zur Physikalischen Geographie von Griechenland» (I—III, Athen 1861—1869, καὶ Z. d. österreichischen Gesellschaft für Meteorologie, Wien 1872, σ. 281—283).— *Spratt*, «Travels and Researches in Crete» (2 vol., London 1865).—*Unger F.*, «Wissenschaftliche Ergebnisse einer Reise in Griechenland und in den Jonischen Inseln» (Wien 1862).— *Hann J.*, «Zur Charakteristik der Winde des Adriatischen Meeres» (Sitzber. d. K. Akad. d. Wiss LVIII, II abteilung - Juliheft Jahrgang, 1868).— *Hehn V.*, «Kulturpflanzen und Hausitiere in ihrem Ubergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa» (Berlin 1870).— *Bursian*, «Geographie von Griechenland» (Leipzig 1872).— *Hann J.*, «Das Klima von Athen» (Meteor. Zeitschrift, σελ. 281, B. VII 1872, σελ. 359, 362, B. VIII 1873 καὶ σελ. 345—352. Sept 1898).— *Bösser*, «Klima von Korfu, Janina und Smyrna» (Heft 4 von Mommsens Griech Jahreszeiten, Schleswig 1873).— *Matthiessen L.*, «Das Klima von Athen» Schleswig 1873).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Das Klima von Athen» (Heft 2 von Mommsens Griech. Jahreszeit, Schleswig 1873).— *Mommsen Aug.*, «Griechische Jahreszeiten» (H. II, 1873).— *Raulin V.*, «Die Regenverteilung auf der Balkanhalbinsel» (Z. d. öst. Ges. f. Met. 1874, σ. 228—232 καὶ Met. Zeitschrift, 1895, σ. 426—431).— *Wachsmutn C.*, «Die Stadt Athen im Alterthum» (σελ. 93—121, B. I., Leipzig 1874).— *Salvator Ludwig*, «Eine Spazierfahrt im Golf von Korinth» (Prag 1876).— «Παρνασσός», περιοδικὸν τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ Ἀθηνῶν, μετεωρολογικὰ δελτία καὶ παρατηρήσεις Ἀθηνῶν, δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ τῶν Schunch καὶ Κοκκίδου ἀπὸ τοῦ 1877 (Α' τόμ.) καὶ ἐντεῦθεν.— *Βάφα Γ. Χ.*, «Αἱ Ἀθῆναι ὑπὸ ἰατρικὴν ἔποψιν» (Ἀθήνησι 1878).— *Fischer Th.*, «Studien über das Klima der Mittelmeerländer» (Petermanns Mitteilungen Ergänzungsheft Nr 58, Gotha 1879).— *Ornstein*, «11 Wochen in Larissa» (Z. d. Ges. f. Erdk., Berlin 1882, XVII). — *Partsch J.*, «Beiträge zur Klimatologie der griechischen Halbinsel» (Z. d. öst. Ges. f. Met., Wien 1884 XIX, α) Das Klima von Korfu σ. 223—228, β) Das Klima von Athen σ. 473—481 .—*Schmidt J.*, «Description physique d'Attique. Météorologie et Phénoménologie» (Athen 1884).—*Stephanos C.*, «Grèce (Dechambre. Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales, t. x, Paris 1884).—*Κοκκίδης Δ.* «Μετεωρολογικαὶ παρατηρήσεις» (ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, 18-5—1887).—*Neumann* καὶ *Partsch*, «Physikalische Geographie von Griechenland» (Breslau 1885).—*Oberhummer*, «Zur Geographie von Griechenland» (Jahresbericht d. Geogr. Ges. in München, 1885 καὶ 1886). —*Curtius E.*, «Boden und Klima von Athen» (Monatsbericht der Berl. Akad. der Wissenschaften, σελ. 425—439, Berlin 1887).—*Hann J.*, «Die Vertheilung des Luftdruckes über Mittel-und Süd-Europa» (Wien 1887).—*Oberhummer*, «Akarnanien» (München 1887).—*Partsch J.*, «Die Insel Korfu eine geograph. Monographie» (Pet. Mitteil. N. 8—1887, Gotha 1887).—*Philippson A.*, «Bericht über eine Rekognoszierungsreise von Peloponnes» (Verhandlungen d. Gesch. f. Erdkunde, Berlin 1887—1888, Bd 14 σ. 409—427 καὶ 446—46 καὶ Bd 15 σελ. 314—333).—*Salvator Ludwig*, «Paxos und Antipaxos» (Würzburg 1887).—*Κυρίλλου Χρ.*, «Αἱ Πάτραι ὑπὸ φυσικὴν καὶ ἰατρικὴν ἔποψιν» (Ἀθῆναι, 1888).— *Ehrenburg*, «Die Inselgruppe von Milos» (Leipzig 1889).— *Μαρῖνος Σπ.*, «Μετεωρολογικὴ ἔποψις τῆς πόλεως Κερκύρας κατὰ τὰ ἔτη 1888—1889» (Κέρκυρα 1889).—*Partsch J.*, «Über den Nachweis einer Klimaveränderung der Mittelmeerländer in Geschichtlicher» (Zeit. Vddl. d. 8 deutsch. Geographentages zu Berlin 1889).—*Τοῦ ἰδίου*, «Die Insel Leucas» (Petermans Mitt. Ergänzungsheft, N 95—1889).—*Philippson A.*, «Bericht über eine Reise im Peloponnes im Frühjahr und Sommer 1889 (verh d. Ges. f. Erdk., Berlin 1889, XVI σ. 328—345).— *Τοῦ ἰδίου*, «Über den Schnee in Griechenland» (Met. Zeitschrift, σ. 59 καὶ 390, B. XXIV, 1889).—*Partsch J.*, «Kephallonia und Ithaka» (Petermans Mitt. Erg. N. 98, Gotha 1890).—*Philippson A.*, «Bericht über eine Reise durch Nord und Mittelgriechenland» (Z. d. Ges. f. Erdk., Berlin 1890, XXV σ. 331—406).—*Hann J.*, «Resultate der méteorologischen Beobachtungen auf Syra im Jahre 1891 (Meteor. Zeitschrift, 1892, Band IX σ. 439).—*Partsch J.*, Die Insel Zante (Petermanns Mitteilungen, 1891, XXXVII σ. 116).— *Αἰγινήτης Δ.*, «Πρακτικὴ Μετεωρολογία ἢ Ὁδηγίαι πρὸς χρῆσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι Μετεωρολογικῶν Σταθμῶν» ἔκδοσις Α' (1892), Β' (1908) καὶ Γ' (1928).—*Perrot G.*, Le sol et le climat de la Grèce, leurs rapports avec le caractère de la civilisation et de son art» (Revue des Deux-Mondes, 1892, σ. 530—563). —*Philippson A.* «Der Peloponnes (σ. 457—458, Berlin 1892). — *Lepsius R.*, «Geologie von Attika» (σ. 10—13, Berlin 1893).—*Luksch* und *Wolff*, «Physikalische Untersuchungen im östl. Mittelmeer» (Denkschriften d. K. Akad. d. Wiss. math. nat. Kl., Bd LX, No 8, Wien 1893 καὶ Bd LXI, No 12, 1894).— *Goltz v. d.*, «Ein Ausflug nach Macedonien» (Berlin 1894).—*Éginitis D.*, «Sur la marche de la pluie à Athènes» (C. R. de l' Académie des Sciences de Paris, σελ. 639, τ. CXXI 1895)— *Philippson A.*, «Reisen und Forschungen in Nordgriechenland» (Z. d. Ges. f. Erdk., Berlin, 1895—1897, Bd XXX—XXXII).— *Éginitis D.*, Le Climat d' Athènes (Athènes 1897).— *Fabricius D.*, «Die Insel Kreta» (Geogr. Zeit, 1897, σ. 361, 425, 489).— *Hann J.*, «Handbuch der Klimatologie (B. III, Stuttgart 1897).— *Loewy M.*, ἐν Comptes Rendus de l' Académie des Sciences de Paris (22 juill. 1897).— *Philippson A.*, «Thessalien» (Geogr. Zeitschrift, 1897, III, σ. 305—315).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Griechenland und seine Stellung im Orient» (Geogr. Zeitschrift, Jahrg. 1897 III).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Die griechischen des Aegäischen Meeres» (Verh. d. Ges. f. Erdk., Berlin 1897. XXIV, σ 264—280).—*Woodhouse*, «Aetolia, its Geography, Topography and Antiquities (Oxford 1897).— *Angot A.*, «Le Climat d' Athènes (Annales de Géographie, 15 sept. 1898).— *Τοῦ ἰδίου*, «Météorologie» (σελ. 409, Paris 1899).— *Leonhard*, «Die Insel Kythera, eine geographische Monographie» (Petelmanns Mitteilungen, Gotha 1899).—*Schmidt B.*, «Die Insel Zakynthos Erlebtes und Erforschtes» (Freiburg 1899 καὶ Geogr. Zeit. 1900, VI, σ. 350).— *Hann J.*, «Klima von Syra (Met. Zeitschrift, 1901, Bd XVIII, σ. 83—84).—*Philippson A.*, «Beitrage zur Kenntnis der griechischen Inselwelt» (Pet. Mitt. Erg. No 134, Gotha 1901 καὶ Geographische Zeitschrift im Hettner, Leipzig 1903, σ 419 IX).—*Hellmann G.*, ἐν «Meteorologische Zeitschrift» (Jan. 1902).— *Leonhard*. «Klima der Insel Kythera» (Met. Zeitschrift 1902, XIX, σ. 128—130).— *Partsch J.*, «Rundreise durch den Peloponnesos» (Schlesische Zeitung, 1902 Breslau).— *Wilski*, «Die Durchsichtigkeit der Luft über den Aegäischen Meere nach Beobachtungen der Fernsicht von der Insel Thera aus, Dissertation» (Rostock 1902).—*Berger H.*, «Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen» (2 Aufl., Leipzig 1903).— *Chalikiopoulos*, «Sitia die Osthalbinsel Kretas» (Veröffentlichungen des Instituts fur Meereskunde, Berlin 1903). — *Geyer*, Topographie und Geschichte der Insel Euböa (Heft 6, Berlin 1903).— *Philippson A.*, «Eisbildung auf der Bucht von Saloniki im letzten Winter» (Meteorologische Zeitschrift, 1903, σ. 369).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Eisbildung auf der Bucht von Saloniki im letzen Winter» (Pet. Mitt., 1903).— *Seiler*, «Eine Inselreise durch das griechische Meer» (Die Grenz boten 1903).— *Wachsmuth C.*, «Klima Athen» (Pauly-Wissowa Real Encyclopädie, Supplement H I, σ. 164—168, 1903 .— *Oestreich K.*, «Makedonien» (Geogr. Zeitschrift, 1904).— *Salvator L.*, Zante» (Prag 1904).— *Αἰγινήτης Δ.*, «Ἡ σταθερότης τοῦ Κλίματος τῆς Ἑλλάδος» (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς ἐπετηρίδος τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου 1905—1906, Comptes Rendus du Congrès international d' Archéologie σ. 295, Athènes 1905 καὶ Petermans Mitteilungen 1898 H. 11).— *Chalikiopoulos*, «Wirtschaftsgeographische Skizze Thessaliens» (Geogr. Zeit von Hettner, Leipzig 1905).—*Judeich W.*, «Topographie von Athen» (σελ. 46—48, München 1905 . —*Zahn*, «Die Insel Thera» (Westermanns Monatshefte 1903, XCIV σ. 418).— *Αἰγινήτης Δ.*, «Ἡ πρόγνωσις τοῦ καιροῦ» (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Μελέτης», 1907) —*Gilbert O.*, «Die Meteorologischen Theorien des Griechischen Altertums» (Leipzig 1907).—*Αἰγινήτης Δ. Γ.*, «Τὸ κλῖμα τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1908, τ. 2, βασιζόμενον καὶ ἐπὶ προγενεστέρων του πραγματειῶν).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Le Climat de l'Attique» (Annales de Géographie XVII. σ. 413—432, Paris 1908 .—*Cvijic J.*, «Grundlinien der Geographie und Geologie von Mazedonien und Altserbien» (Pet. Mitt., 1908 .—*Hellmann G.*, «Die Aufänge der Meteorologie» Met. Zeitschrift, 1908).— *Salvator Ludwig*, «Annuer Kungen über Leukas»(Prag 1908). —*Schelle berg O.*, «Studien zur Klimatologie Griechenlands» (Diss., Leipzig 1908).—*Αἰγινήτης Δ. Γ.*, «Πρακτικὴ μετεωρολογία» (Ἀθῆναι 1909, β ἐκδ.).—*Trzebitzky F.*, «Zur Kunde der Balkanhalbinsel» (Sarajevo 1911 καὶ Pet. Mitt. 1909).—*Hann J.*, «Resultate der meteorologischen Beobachtungen zu Salonik» (Met. Zeitschrift 1910, σ. 515).— *Huntington E.*, «The burial of Olympia. A. Study in climate and history» (The Geogr. Jour. vol. XXXVI N 6, London 1910).—*Myres* «The Geographical Study of Greek and Roman Culture» (Scott. Geogr. Mag. March 1910 σ. 120, Climate and Vegetation).—*Stange A.*, «Versuch einer Darstellung der griechischen Winterhältnisse und ihrer Wirkungsweise» (Meissen 1910).—*Thorleke* «Das ozeanish-subtropische Klima und die Gebiete der Efesien und Winterregen» (Geographische Zeitschrift, Leipsig 1910, XVI σ. 261—272 καὶ 318—327).—*Wilski P.*, «Über das Klima der Insel Thera» (Met. Zeitschrift, 1910, XXVII σ. 178—182).—*Knoch K.*, «Zur Meteorologie von Athen» (Witterungsaufzeichnungen 1863—1879 von Julius Schmidt, Veröffentlichungen d. Kgl. Preuss. Met. Instituts Abh. IV N. 5, Berlin 1911).—*Rolley P.*, *Visme M.*, «La Macédoine et l'Épire (Paris 1911).—*Friedemann*, Bewölkrung und Sonnenscheinen des Mittelmeergebietes» (Dissertation, Leipzig 1912).— *Krugler Herbert*, «Die Winterhältnisse im ostlichen Mittelmeer und seinen Randgebieten» (Dissertation, Berlin 1912).—*Trzebitzky F.*, «Studien über die Niederschlagsverhältnisse auf der südosteuropäi-

Digitized by Google

schen Halbinsel Serajewo 1911 καὶ Geographische Zeitschrift von Hettner Leipzig 1912, XVIII σ. 597).— *Oberhummer*, ·Eine Reise nach Griechenland» (Bilder von der 2 Universitätsreise, Wien 1912, καὶ Geogr. Zeit. 1913, σ. 176).— *Ponten*, Griechische Landschaften» (Stuttgart und Berlin 1913 καὶ Geog. Zeit. 1915 XXI, σ. 60).— *truch*, Zu · Landeskunde von Griechenland» (Frankfurt am Main 1912 καὶ Geographische Zeitschrift von Hettner, Leipzig 1913, XIV, σ. 56).— *Hildebrandsson H. H.*, «Sur le prétendu changement du climat européen en temps historiques» (Nova Acta Regiae Societatis Scientiarum Up aleusin, Serie IV vol. IV, No 5, Upsala 1915.—*Admiralty - War office*, Notes on climate and other subjects in Eastern Mediterranean and adjacent countries» (London 1916).— *Eredia Filippo*, Sul clima di Salonico» (Roma 1916) — *Sir Napier Shaw*, «Notes on the winds of Macedonia» (Advisory Committee for Aeronautics, Reports and Memoranda No 296, 1916).— *Lyons H. G.*, «Monthly Meteorological charts of the Mediterranean Basin» (Met. off., London 1919).— *Kuhlbrodt E.*, «Klimatologie und Meteorologie von Mazedonien» (ἐν Archiv d. deutsch. Seewarte» 1920).— *Λειβαθηνὸς Α. Ν.*, La nébulosité et l' insolation en Grèce» ('Αθῆναι 1921).— *Kux R.*, «Kritische Studien zu den Temperaturverhältnissen Griechenlands» (Leipzig 1921).— *Obst E.*, «Das Klima von Thrakiens» (Leipzig 1921).—*Manll O.*, «Griechisches Mittelmeergebiet» (Breslau 1922).—*Paraskevopoulos J. S.*, ·The Etesien » (Monthly Weather Review, 1922).—*Philippson A.*,«Mittelmeergebiet (Berlin-Leipzig 1922).—*Weickmann L.*, «Zum der Türkes» (München I (1922), II (1926) Leipzig, III (1924) Frankfurt).—*Kuhlbrodt E.*, «Boden und Höhenwinde der Balkanhalbinsel» (Hamburg 1923). -*Τοῦ αὐτοῦ*, «Zum Klima von Mazedonien» (Met. Zeit., Band 40, 1923, σ. 48).—*Χρυσάνθη Ἀλ.*, «Γενικὰ πορίσματα ὑδρολογίας καὶ ἀνέμων ἐν Ἑλλάδι ("Ανεμοι - Βροχαὶ - Ρεύματα)» (Ναυτικὴ Ἐπιθεώρησις», σ. 607—6 2, τόμ. Χ, 1923).— *Κοντὸς Π.*, «Δασικὴ δυσμένεια τοῦ ἑλληνικοῦ κλίματος (σ. 137, «Ἐπιστημονικὴ Ἠχὼ» τόμ. 11, 1924).— *Criticos N. A.*, «Ein ausserordentlicher Temperaturfall in Athen im Monat April 1923» (Meteorologische Zeitschrift, Heft 2, 1924, σ. 57).— *Ἐθνικὸν Ἀστεροσκοπεῖον Ἀθηνῶν*, Μηνιαῖον δελτίον μετεωρολογικῶν παρατηρήσεων γενομένων εἰς τοὺς Σταθμοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ δικτύου ἀπὸ Ἰανουρίου 1923—Δεκεμβρίου 1923, ἀπὸ Ἰανουαρίου καὶ Φεβρουαρίου 1924 καὶ κατὰ τὸν Ἰανουάριον 1925.—*Kux R.*, «Die Temperaturquotienten» (ἐφαρμογὴ εἰς τὰς Μετεωρολογικὰς παρατηρήσεις Στ Κυθήρων (Meteorologischen Zeitschrift, Heft 3, 1925 σ.103).—*Μαριολόπουλος Η. Γ.*, «Étude sur le climat de la Grèce» (Paris 1925, καὶ ἐν τοῖς «Annales de l'Observ. d'Athènes» IX/1926 ὑπὸ τὸν τίτλον · Étude sur la stabilité du climat de la Grèce»).—*Αἰγινήτης Δ.*, «Περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀνομβριῶν» (σ. 244, Πρ. Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν, 1926 τόμ. Ι).—*Λειβαθηνὸς Α. Ν.*, «Ἐπὶ τῆς ὑφισταμένης μεταξὺ ἡλιοφανείας καὶ νεφώσεως σχέσεως (ἐν Ἑλλάδι)» (Πρ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 2, 1926 σ. 204).—*Μαραβελάκης Μ.*, «Γεωφυσικαὶ ἔρευναι ἐν Μακεδονίᾳ» (τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1926).—*Μαριολόπουλος Ἠλ.*, ·Περὶ τῶν παρατηρηθεισῶν ἐν Ἑλλάδι ἀντικυκλωνικῶν βροχῶν» (Πρακτ. Ἀκαδημίας, τόμ. 1, 1926 σ. 83).—*Casson Stanley M. A.*, «Macedonia (Oxford University Preis, 1926).—*Κεφαλᾶς Α.*, «Περὶ τῆς διανομῆς τῆς βροχῆς ἀνὰ τὴν Θεσσαλίαν,—Βορειοδυτικὴν Ἑλλάδα,—δυτικὰς καὶ νοτίας κλιτῦς τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου καὶ τὰς νήσους Κεφαλληνίαν καὶ Ζάκυνθον,—νοτιονατολικὴν Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον» (τέσσαρες μελέται ἐν Πρακτ. Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν 2/1927 σ. 179 κ. ἑ., 3/1928 σ. 250 κ. ἑ., 3/1928 σ. 536 κ. ἑ.. καὶ 4/1929 σ. 10 κ. ἑ).—*Λειβαθηνὸς Α. Ν.*, «Μέθοδος ταξινομήσεως τῶν χειμώνων καὶ καθορισμὸς τοῦ βαθμοῦ ψυχρότητος τῶν χειμερινῶν περιόδων ἐν Θεσσαλίᾳ» (Πρ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 2, 1927 σ. 172 καὶ «Ἐπιστημονικὴ Ἠχὼ» τόμ. ΙΔ', 1927 σ. 164).—*Μαριολόπουλος Η. Γ.*, «Σχέσις μεταξὺ τῆς σχετικῆς ὑγρασίας καὶ τῆς θνησιμότητος ἐκ νόσων τῶν ἀναπνευστικῶν ὀργάνων ἐν Ἀθήναις» (1927).—*Φιντικλῆς Θ. Θ.*, «Τὸ κλῖμα τῆς Μακεδονίας» (1927).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «La température de l'air à Athènes» (1927).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ τῶν κανονικῶν ὡριαίων καὶ τῶν μηνιαίων ἀληθῶν θερμοκρασιῶν τοῦ ἀέρος Ἀθηνῶν καὶ τῆς μεταβολῆς αὐτῶν» (Πρακτ. Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν 2, 1927 σ. 313 καὶ «Ἐπιστημονικὴ Ἠχὼ» σελ. 165 τόμ. ΙΔ', 1927).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «La température de l'air à Athènes» (Ann. de l'Obs. Nat. d'Athènes, tome X., 1928 σ. LXXXV).—*Κεφαλᾶς Α.*, «Διανομὴ τῆς βροχῆς εἰς τὴν ΒΔ. Ἑλλάδα» (Πρ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τόμ. 3, 1928 σ. 250).— *Τοῦ αὐτοῦ*, ·Περὶ τῆς διανομῆς τῆς βροχῆς ἀνὰ τὰς δυτικὰς καὶ νοτίους κλιτύας τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου καὶ τὰς νήσους Κεφαλληνίαν καὶ Ζάκυνθον» (σελ. 538 Πρακτ Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τόμ. 3, 1928).—*Criticos N. A.*, ·Sur un abaissement exceptionnel de la température à Athènes au mois d'Avril 1923» (σ. XXX, Ann. de l'Obs. Nat. d'Athènes, tome X, 1928).—*Λειβαθηνὸς Α. Ν.*, «Causes des troubles atmosphériques et la visibilité à Athènes» ('Αθῆναι 1928).—*Τοῦ αὐτοῦ* «Une méthode de classification des hivers et de détermination du degrès de froid des périodes hivernales en Thessalie» (σ. LXXII, Ann. de l'Obs. Nat. d'Athènes, tome X, 1928).—*Μαριολόπουλος Ἠλ.*, ·Ἐπὶ τῆς θερμοκρασίας τοῦ ἐδάφους ἐν Ἀθήναις» (σ. 445, Πρ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τόμ. 3, 1928).—*Τοῦ αὐτοῦ*, ·Sur la température à la surface du sol et à différentes profondeurs à Athènes (σ. XXII, Annales de l'Obser.Nat. d'Athènes, tome X, 1928).—*Κεφαλᾶς Α.*, «Περὶ τῆς διανομῆς τῆς βροχῆς εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον» (Πρ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, τόμ. 4, 1929, σ. 10).—*Λειβαθηνὸς Α. Ν.*, «Τὸ κλῖμα τῆς Ζακύνθου» (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, 1929). — *Λειβαθηνὸς Α. Ν.* καὶ *Μαριολόπουλος Η. Γ.*, «Περὶ τῆς γεωγραφικῆς διανομῆς τῶν καταιγίδων» (ἐν Πρακτ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Δ'/1929, καὶ γερμαν. ἐν τοῖς ·Beiträge zur Geophysik· τοῦ Gerland XXIV/1929). — *Λειβαθηνὸς Α. Ν.*, «Σύντομος ἀνασκόπησις τοῦ κλιματικοῦ χαρακτῆρος τῆς Ζακύνθου» (σ. 67, «Ἐπιστημονικὴ Ἠχὼ» τόμ. ΙΖ, 1930).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Sur les facteurs climatériques et le rendement du blé en Théssalie» (ἐν Πρακτ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1930).— *Findiklis Th.*, «L' évaporation à Athènes» (σ. 211, Ann. de l'Obs. Nat. d'Athènes, tom. XI, 1931).—*Λειβαθηνὸς Α. Ν.*, «Τὸ κλῖμα τῆς Ζακύνθου» (1931).—*Μετεωρολογικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος*, «Ἡμερήσιον Γεωργικὸν Δελτίον» ἐκδιδόμενον ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς ὑπηρεσίας (Αὔγουστος 1931 μέχρι σήμερον, λιθόγραφον) καὶ «Μηνιαῖον Δελτίον παρατηρήσεων τῶν μετεωρολογικῶν Σταθμῶν τῆς Ἑλλάδος (Σεπτέμβριος 1931).—*Ἀλεξάνδρου Λουκ.*, «Τὸ κλῖμα τῆς Θεσσαλονίκης» (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς Σχολῆς τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν Ἐπιστημῶν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» 1932, σ. 445—527).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἐπὶ τῆς ἡμερησίας πορείας τῆς σχετικῆς ὑγρασίας ἐν Θεσσαλονίκῃ» (σ. 40—406, τόμ. Α' τῆς «Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Σχολῆς τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» 1932).— *Ἀναγνωστόπουλος Ν.*, «Οἱ παγετοὶ ὡς γεωργικὸς οἰκονομολογικὸς παράγων ἐν Ἑλλάδι» (σ. 157—169, τόμ. Α' τῆς «Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Σχολῆς τῶν Φυσικῶν καὶ Μαθηματικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», 1932). Περιέχει καὶ μελέτην τῆς διανομῆς τῶν παγετῶν ἐν Ἑλλάδι.—*Κυριαζόπουλος Β. Δ.*, «Ἐλάχισται τιμαὶ τῆς θερμοκρασίας, παρατηρούμεναι εἰς τὴν κορυφὴν τῆς χλόης (ἐπὶ τῇ βάσει παρατηρήσεων ἐν Ἀθήναις)» (Πρ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 7, 1932, σ. 401).— *Λειβαθηνὸς Α.*, «Ἐπὶ τῆς διατάξεως τῶν ἰσοθέρμων καμπύλων ἐν Ἑλλάδι κα τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ὕψους ἐπ' αὐτῶν» (Πρ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, ἔτος 1932, τόμ. 7ος, τεῦχος 6, Ἰούνιος, σελ. 258).— *Μετεωρολογικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος*, Ἡμερήσιον Δελτίον Καιροῦ» (ἐκδιδόμενον ἀπὸ τῆς 1 Ὀκτωβρίου 1932 καθ' ἑκάστην μέχρι σήμερον, λιθόγραφον).— *Λειβαθηνὸς Α. Ν.*, «Ἐπὶ τῶν ὑψῶν βροχῆς, τῆς διαρκείας καὶ τῶν ἐντάσεων αὐτῆς ἐν Ἀθήναις» (Πρ. Ἀκαδ Ἀθηνῶν, 1933, σ. 180).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ σχετικὴ ὑγρασία ἐν Ἑλλάδι καὶ ἡ γεωγραφικὴ αὐτῆς διανομὴ» (σ. 167—168 καὶ 181—182, «Ἐπιστημονικὴ Ἠχὼ„ τόμ. Κ' 1933).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἁρμονικὴ ἔκφρασις τῆς ἡμερησίας καὶ μηνιαίας μέσης θερμοκρασίας τῶν Ἀθηνῶν (σ. 30, Πρ. Ἀκ. Ἀθηνῶν, 1933 τόμ. 8, τεῦχ. 2, Φεβρουάριος).— *Μαριολόπουλος Ἠλ.*, «Μετεωρολογικαὶ παρατηρήσεις Θεσσαλονίκης ἐκτελεσθεῖσαι τὸ ἔτος 1930 ὑπὸ τοῦ Μετεωροσκοπείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» (1933). — *Μαριολόπουλος Ἠλ.—Ἀλέξανδρος Ἀ.*, ·La congélation de la mer dans le golfe de Thessalonique» (Πρ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, σ. 234, 1933).— *Ρενιέρης Κ.*, "Τὸ λατεριτικὸν κλῖμα εἰς τὴν Ἀττικὴν„ (Πρ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 1933, τόμ. 8).— *Ρουσσὲν Περ.*, ·Λεξικὸν τῶν Μετεωρολογικῶν ὅρων» (ἐκδ. Μετ. Ὑπηρεσίας, 1933. Εἰς διαφόρους σελίδας, π. χ. 89, 151 κτλ., ὑπάρχουσι στοιχεῖα περὶ τοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος).— *Ἀνωτάτη Γεωπονικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν* (Ἐργαστήριον Φυσικῆς καὶ Μετεωρολογίας) "Δελτίον Μετεωρολογικῶν παρατηρήσεων Ἀθηνῶν καὶ Πάρνηθος, ἔτους 1933» (Ἀθῆναι 1934). — *Éginitis D.*, "Annales de l' Observatoire National d' Athènes» (I—XI).— *Hiller von Gärtringen*, «Die Insel Thera» (Bd I—IV).— *Livathinos A. N.*, ·Sur la Nébulosité en Grèce» (Annales de l' Observatoire National d' Athènes, tome VIII, 34—35).— *Τοῦ αὐτοῦ*, L'insolation en Grèce» (Annales de l' Observatoire National d' Athènes, tome IX, σελ. 56—76).— *Manll O.*, «Über Schneebedeckung in den griechischen Gebirgen» (Met. Zeit., Band 32, 1915, σ. 33).— *Mariolopoulos El.*, «Étude sur la Stabilité du climat de la Grèce depuis les temps historiques» (Annales de l'Obs. Nat. d' Athènes, tome IX, σ. 43).— *Schmidt Julius*, "Publications de l' Observatoire d' Athènes„ (11ème Serie, τ. I, II, III).— *Toula*, "Philippson Arbeiten über Mittelgriechenland und den Peloponnes„ (Deutsche Rundschau fin Geographie, XIV, σ. 337—345).

Θ. Θ. Φ.

ΧΛΩΡΙΣ

Ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ φυτογεωγραφικῆς ἀπόψεως ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς Μέσης Μεσογειακῆς Χώρας, ἥτις περιλαμβάνει, πλὴν τῆς περιοχῆς τοῦ Αἵμου (βαλκανικῆς περιοχῆς), τὴν ἀδριατικὴν περιοχὴν τῆς Ἰταλίας, τὴν ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου μικρασιατικὴν περιοχήν, τὴν συροπαλαιστινιακὴν περιοχήν, τὴν ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου μικρασιατικὴν περιοχήν, τὴν κριμαϊκὴν περιοχὴν καὶ τὴν κολχικὴν περιοχήν. Αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι διῃρέθησαν βοτανικῶς ὑπὸ τοῦ L. Adamovic («Die Vegetationsverhältnisse der Balkanländer», ἐν Engler und Drude, Die Vegetation der Erde, XI, 1909) εἰς τὰς ἑξῆς περιφερείας: 1) Τὴν *βορειοελληνικήν*, περιλαμβάνουσαν τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, πλὴν τῆς Ἀττικῆς, τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἤπειρον. 2) Τὴν *μεσελληνικήν*, περιλαμβάνουσαν τὴν Ἀττικὴν χερσόνησον, τὴν Εὔβοιαν, τὴν Αἴγιναν, τὴν βόρειον Πελοπόννησον καὶ τὰς Ἰονίους νήσους. 3) Τὴν *νοτιοελληνικήν*, περιλαμβάνουσαν τὴν νότιον Πελοπόννησον καὶ τὰς Κυκλάδας. 4) Τὴν *κρητικήν*, περιλαμβάνουσαν τὴν Κρήτην καὶ τὰς περὶ αὐτὴν νησῖδας· καὶ 5) Τὴν *αἰγαιομακεδονικήν*, περιλαμβάνουσαν τὴν νότιον Μακεδονίαν καὶ τὴν Θράκην. Ὁ W. B. Turrill, ἐν τῷ συγγράμματί του «The Plant-Life of the Balkan Peninsula» (1929, Oxford Memoirs on Plant Geography, 1st) διαιρεῖ φυτογεωγραφικῶς τὴν Ἑλλάδα εἰς τὰ ἑξῆς διαμερίσματα: 1) Τὴν *Κρήτην*. 2) Τὴν *κυρίως Ἑλλάδα*, περιλαμβάνουσαν τὴν Στερεὰν μέχρι τῆς Ὄθρυος καὶ τοῦ κόλπου τῆς Ἄρτης καὶ τὴν Πελοπόννησον, τὴν Εὔβοιαν, τὰ Κύθηρα, τὰς Ἰονίους νήσους, πλὴν τῆς Κερκύρας, καὶ τὰς Σποράδας. 3) Τὰς *Κυκλάδας*. 4) Τὴν *Θεσσαλίαν*. 5) Τὴν *Ἤπειρον*, ἀπὸ τοῦ κόλπου τῆς Ἄρτης μέχρι τοῦ Ἀχελῴου καὶ τῶν ὀρέων τοῦ Γράμμου. 6) τὴν *Κέρκυραν*, μετὰ τῶν *Παξῶν* καὶ *Ἀντιπάξων*. 7) Τὴν *νότιον Μακεδονίαν* μέχρι τῶν ἑλληνοσερβικῶν καὶ τῶν ἑλληνοαλβανικῶν συνόρων, μετὰ τῆς νήσου Θάσου. 8) Τὴν χερσόνησον τοῦ *Ἄθω* μέχρι τοῦ πορθμοῦ τοῦ Ξέρξου. 9) Τὴν *Θρᾴκην*, μέχρι τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν καὶ τῶν ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων. καὶ 10) Τὰς θρακικὰς νήσους *Σαμοθρᾴκην* καὶ *Λῆμνον*. Ἐν τῷ ἄρθρῳ τούτῳ θὰ ἀκολουθήσωμεν τὴν διαίρεσιν τοῦ Turrill, ἥτις βασίζεται ἐπὶ τῶν νεωτάτων φυτογεωγραφικῶν ἐρευνῶν τῆς Ἑλλάδος, προσθέτοντες εἰς τὰ ἀνωτέρω διαμερίσματα τὸ τῶν νήσων Μυτιλήνης, Χίου καὶ Σάμου.

Ἡ Κρήτη εἶναι τὸ νοτιώτερον διαμέρισμα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ μεγαλύτερον τμῆμα αὐτῆς τὸ βρεχόμενον πανταχόθεν ὑπὸ τῆς θαλάσσης. 1.432 εἴδη σπερματοφύτων εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τοῦ διαμερίσματος τούτου, ἐξ ὧν τὰ 1.208 εἶναι κοινὰ εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὴν Κρήτην καὶ τὰς Κυκλάδας ἢ καὶ εἰς τὰ τρία ταῦτα ὁμοῦ διαμερίσματα, καὶ 131 εἴδη εἶναι ἀποκλειστικῶς ἐνδημικά.

Ἀπὸ φυτογεωγραφικῆς ἀπόψεως ἡ Κρήτη συνδέεται περισσότερον μετὰ τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας παρὰ μετὰ τῆς Βορείου Ἀφρικῆς (Κυρηναϊκῆς, Τριπολίτιδος καὶ Αἰγύπτου), πρὸς ἣν γειτονεύει ἐξ ἴσου. Αἱ δεσπόζουσαι οἰκογένειαι εἰς τὴν κρητικὴν χλωρίδα εἶναι: ἀγρωστοειδῆ (Gramineæ), 119 εἴδη, λειριοειδῆ (Liliaceæ) 48 εἴδη, ὀρχεοειδῆ (Orchidaceæ) 39 εἴδη, καρυοφυλλοειδῆ (Caryophyllaceæ, 71 εἴδη, βατραχιοειδῆ (Ranunculaceæ) 31 εἴδη, σταυρανθῆ (Cruciferæ) 61 εἴδη, ἑλλοβόκαρπα (Leguminosæ) 147 εἴδη, σκιαδιοφόρα (Umbelliferæ) 68 εἴδη, βορραγινοειδῆ (Borraginaceæ) 37 εἴδη, χειλανθῆ (Labiatæ) 76 εἴδη, σκροφουλαριοειδῆ (Scrophulariaceæ) 41 εἴδη, ῥουβιοειδῆ (Rubiaceæ) 39 εἴδη, σύνθετα (Compositæ) 178 εἴδη. Αἱ οἰκογένειαι τῶν δατισκοειδῶν (Datiscaceæ) καὶ κυνομοριοειδῶν (Cynomoriaceæ) ἀντιπροσωπεύονται ἑκάστη ὑφ' ἑνὸς εἴδους, μόνον εἰς τὴν Κρήτην ἐξ ὅλων τῶν φυτογεωγραφικῶν διαμερισμάτων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Βαλκανικῆς ἐν γένει. Εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦτο καλλιεργοῦνται κυρίως ἡ ἐλαία, ἡ ἄμπελος, ἡ κερωνεία (χαρουπιά), τὰ ἑσπεριδοειδῆ, ἡ συκῆ, ἡ κυδωνέα, ἡ μορέα, ἡ ἀπιδέα, ἡ μηλέα, ὁ καπνός, ὁ βάμβαξ, ὁ ἀραβόσιτος, ὁ σῖτος, ἡ κριθή.

Ἡ κυρίως Ἑλλὰς εἶναι διαμέρισμα κατ' ἐξοχὴν ὀρεινόν, ἐκ τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὰ 2.973 εἴδη σπερματοφύτων, ἐξ ὧν 260 εἶναι ἀποκλειστικῶς ἐνδημικά. Ἡ χλωρὶς τῆς κυρίως Ἑλλάδος συγγενεύει μὲ τὴν τῆς Ἀνατολῆς, αἱ δεσπόζουσαι δὲ οἰκογένειαι εἶναι: ἀγρωστοειδῆ (Gramineæ) 195 εἴδη, κυπειροειδῆ Cyperaceæ) 49 εἴδη, λειριοειδῆ (Liliaceæ) 112 εἴδη, ὀρχεοειδῆ (Orchidaceæ) 63 εἴδη, καρυοφυλλοειδῆ (Caryophyllaceæ) 177 εἴδη, βατραχιοειδῆ (Ranunculaceæ) 68 εἴδη, μηκωνοειδῆ (Papaveraceæ) 32 εἴδη, σταυρανθῆ (Cruciferæ) 157 εἴδη, παχυφυλλοειδῆ (Crassulaceæ) 31 εἴδη, ἑλλοβόκαρπα (Leguminosæ 288 εἴδη, σκιαδιοφόρα (Umbelliferæ) 133 εἴδη, βορραγινοειδῆ (Borraginaceæ) 78 εἴδη, χειλανθῆ (Labiatæ) 162 εἴδη, σκροφουλαριοειδῆ (Scrophulariaceæ) 96 εἴδη, ῥουβιοειδῆ (Rubiaceæ 61 εἴδη, κωδωνοειδῆ (Campanulaceæ) 34 εἴδη, σύνθετα (Compositæ) 443 εἴδη.

Ἡ οἰκογένεια τῶν κοριαριοειδῶν (Coriariaceæ) εἶναι ἡ μόνη, ἥτις ἀντιπροσωπεύεται διὰ τοῦ εἴδους Coriaria myrtifolia L. εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦτο, χωρὶς νὰ ἀντιπροσωπεύηται εἰς ἄλλο φυτογεωγραφικὸν διαμέρισμα τῆς Ἑλλάδος καὶ ὅλης τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου. Δεσπόζουσαι φυτικαὶ κοινότητες εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα εἶναι οἱ *σκληρόφυλλοι μεσογειακοὶ θαμνῶνες* ἢ *μάκκιαι* (maquis, macchie) ἀνάλογοι τῶν ὁποίων ὑπάρχουν εἰς πάσας τὰς χώρας τὰς ἐχούσας μεσογειακὸν κλῖμα (chaparral τῆς Καλιφορνίας, scrub τῆς Αὐστραλίας, κ. ἄ.), αἱ *ψευδομάκκιαι* καὶ τὰ *φρύγανα* (garrigues). Τὰ δάση τοῦ διαμερίσματος τούτου ἔχουν καταστραφῆ κατὰ τὸ πλεῖστον. Τὰ ζιζάνια εἶναι ἀφθονώτατα. Εἰς τὴν ὀρεινὴν ζώνην ὑπάρχουν δάση κυρίως τῆς Abies cephalonica Loud. Αἱ ὑδροφυτικαὶ κοινότητες εἶναι πτωχαὶ καὶ σποραδικαί, τὰ δὲ φρύγανα ἀποτελοῦν τὴν κατ' ἐξοχὴν δεσπόζουσαν φυτικὴν κοινότητα ἐκτὸς τῶν καλλιεργουμένων φυτῶν, ἰδίᾳ εἰς τὴν ἀνατολικὴν Ἑλλάδα. Πολλὰ γένη, τῶν ὁποίων τὰ πλεῖστα εἴδη εἶναι ποώδη, ἔχουν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κρήτην ὑποθαμνώδεις καὶ θαμνώδεις ἀντιπροσώπους (Dianthus, Silene, Linum, Scabiosa κ. ἄ.). Ἡ βλάστησις εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα εἶναι εὐρωστοτέρα ἢ εἰς τὴν Ἀνατολικήν. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι τὸ μὲν κλῖμα εἶναι ἐκεῖ ὑγρότερον, ὁ δὲ πληθυσμὸς ἦτο πυκνότερος, διότι αἱ σημαντικώτεραι τῶν ἀρχαίων πόλεων τῆς Ἑλλάδος εὑρίσκοντο πρὸς Α. καὶ πρὸς Ν. Ἡ χλωρὶς τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἔχει δεχθῆ πολλὰ στοιχεῖα ἐξ ἀνατολῶν, ὀλίγα δὲ ἐκ δυσμῶν, βορρᾶ καὶ νότου. Εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦτο καλλιεργοῦνται δημητριακά, κυρίως ἀραβόσιτος, σῖτος καὶ κριθή, ἡ ἐλαία καὶ ἡ ἄμπελος, ἡ συκῆ, ἡ κερωνεία, τὰ ἑσπεριδοειδῆ, ὁ καπνός, ἡ μορέα, ὁ βάμβαξ, ἡ ἀμυγδαλῆ, ἡ καστανέα, τὰ ὄσπρια, ὁ πέπων, τὰ κρόμμυα, ὁ κρόκος, τὸ ἄνισον, ἡ κάνναβις κ. ἄ.

Ἡ χλωρὶς τῶν Κυκλάδων περιλαμβάνει 1.106 εἴδη σπερματοφύτων, ἐξ ὧν τὰ πλεῖστα εἶναι κοινὰ εἰς τὰ διαμερίσματα τῆς Κρήτης καὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, 33 δὲ εἶναι ἀποκλειστικῶς ἐνδημικὰ τοῦ διαμερίσματος τῶν Κυκλάδων. Δεσπόζουσαι οἰκογένειαι εἶναι: ἀγρωστοειδῆ (Gramineæ 104 εἴδη, λειριοειδῆ (Liliaceæ) 51 εἴδη, καρυοφυλλοειδῆ (Caryophyllaceæ 55 εἴδη, σταυρανθῆ (Cruciferæ) 52 εἴδη, ἑλλοβόκαρπα Leguminosæ 135 εἴδη, σκιαδιοφόρα (Umbelliferæ) 51 εἴδη, βορραγινοειδῆ (Borraginaceæ) 34 εἴδη, χειλανθῆ (Labiatae) 52 εἴδη, σκροφουλαριοειδῆ (Scrophulariaceæ 33 εἴδη, σύνθετα (Compositæ 125 εἴδη. Φυσικῶς αἱ νῆσοι αὗται ἔπρεπε να εἶχον πλουσίαν δενδρώδη βλάστησιν. Εἰς τὴν Νάξον ὑπάρχουν λείψανα δασῶν δρυός. Οἱ σκληρόφυλλοι μεσογειακοὶ θαμνῶνες εἶναι σήμερον λίαν περιωρισμένοι, ἐπικρατοῦσαι δὲ φυτικαὶ κοινότητες εἶναι τὰ φρύγανα καὶ αἱ ψευδομάκκιαι, αἵτινες ἀποτελοῦν ἐνταῦθα, εἰς τὰς ἀκαλλιεργήτους ἐκτάσεις, καὶ ἰδίως ἐπὶ τῶν λόφων, *κλίμακα*, ἤτοι τὸν τελικὸν σταθμὸν ἐξελίξεως τῶν φυτικῶν ὁμάδων. Τὰ εὔφορα μέρη, τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται κυρίως ἐπὶ σχιστώδους ὑπεδάφους, καλλιεργοῦνται ἐντατικῶς. Οἱ ἀσβεστόλιθοι εἶναι συνήθως τελείως ἄγονοι. Εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦτο καλλιεργοῦνται ἡ ἐλαία καὶ ἡ ἄμπελος, ἡ συκῆ, τὰ δημητριακὰ καὶ τὰ ὄσπρια καὶ διάφορα ὀπωροφόρα δένδρα. Εἰς τὴν Σῦρον ἔχει ἀναπτυχθῆ ἡ καλλιέργεια λαχανικῶν ἐν γένει καὶ πεπόνων. Εἰς τὰς Κυκλάδας ἀφθονοῦν ἐπίσης τὰ ζιζάνια, εἰς τινας δὲ νήσους ἡ Oxalis cernua δυσεξόντωτον ζιζάνιον νοτιοαφρι-

Digitized by Google

κανικῆς προελεύσεως, ὅπερ ἐξαπλωθὲν ταχέως εἰς τὴν Ἰβηρικὴν χερσόνησον καὶ πολλὰς παραμεσογείους χώρας ἐπιφέρει τοιαύτας ζημίας εἰς τὰς καλλιεργείας, ὥστε αὐξάνει αἰσθητῶς τὸ ἰσχυρὸν μεταναστευτικὸν ρεῦμα ἐκ τῶν νήσων τούτων.

Τὸ διαμέρισμα τῆς Θεσσαλίας παρουσιάζει μέγα ἐνδιαφέρον, διότι ἀποτελεῖ τὸν συνδετικὸν κρίκον τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ τῶν διαμερισμάτων τοῦ Βορείου Αἰγαίου καὶ διότι ἀποτελεῖ σύμπλεγμα ὑψηλῶν ὀρέων καὶ μεγάλων πεδιάδων. Ἡ διπλῆ κεντρικὴ Θεσσαλικὴ πεδιὰς (τῶν Τρικκάλων καὶ τῆς Λαρίσης) περιβάλλεται πανταχόθεν ὑπὸ λόφων καὶ ὀρέων. Δυτικῶς ἡ Θεσσαλία περιλαμβάνει μέρος τῆς Πίνδου, σπονδυλικῆς στήλης τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου· πρὸς Β. τὰ Χασιὰ συνδέουν τὴν Πίνδον μετὰ τοῦ Ὀλύμπου· πρὸς Ν. ἡ Ὄθρυς ἀποτελεῖ τὸ σύνορον μετὰ τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ἐκ τῆς Θεσσαλίας εἶναι γνωστὰ 1.972 εἴδη σπερματοφύτων, περιλαμβάνοντα 51 εἴδη ἀποκλειστικῶς ἐνδημικὰ τοῦ διαμερίσματος τούτου. Αἱ πολυπληθέστεραι οἰκογένειαι εἶναι: ἀγρωστοειδῆ (Gramineæ) 145 εἴδη, κυπειροειδῆ (Cyperaceæ 45 εἴδη, λειριοειδῆ (Liliaceæ) 57 εἴδη, καρυοφυλλοειδῆ (Caryophyllaceæ) 120 εἴδη, βατραχιοειδῆ (Ranunculaceæ 46 εἴδη, σταυρανθῆ (Cruciferæ) 106 εἴδη, ροδοειδῆ (Rosaceæ) 68 εἴδη, ἑλλοβόκαρπα (Leguminosæ) 157 εἴδη, σκιαδιοφόρα (Umbelliferæ 103 εἴδη, βορραγινοειδῆ (Borraginaceæ) 43 εἴδη, χειλανθῆ (Labiatæ) 114 εἴδη, σκροφουλαριοειδῆ (Scrophulariaceæ) 81 εἴδη, ρουβιοειδῆ (Rubiaceæ) 39 εἴδη, κωδωνοειδῆ (Campanulaceæ) 32 εἴδη, σύνθετα (Compositæ) 271 εἴδη. Ἡ Θεσσαλικὴ πεδιὰς ἔχει ὁμοιόμορφον χλωρίδα μεσογειακοῦ χαρακτῆρος, περιοριζομένην ὑπὸ τῆς καλλιεργείας καὶ ἐπηρεαζομένην ὑπὸ τῆς μεγάλης ἀποστάσεως τῆς πεδιάδος ταύτης ἀπὸ τῆς θαλάσσης. Ἡ ὀρεινὴ τῆς Θεσσαλίας χλωρὶς εἶναι μεῖγμα ὀρεινῶν εἰδῶν τῆς Ἑλλάδος, τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ πολλῶν ἐνδημικῶν. Ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ δάση τῶν κωνοφόρων καὶ τῆς φηγοῦ. Ὁ Ὄλυμπος ἔχει τὴν αὐτὴν περίπου χλωρίδα μὲ τὴν Πίνδον καὶ ἐπὶ πλέον ἐνδημικά τινα εἴδη, ἐξ ὧν τὸ χαρακτηριστικώτερον εἶναι ἡ Ramondia heldreichii Benth. et Hook. f. Τὰ ὄρη τῆς Ὄθρυος ἀποτελοῦν φραγμὸν διὰ τὴν διάδοσιν πρὸς Ν. πολλῶν εἰδῶν τῶν πεδιάδων τοῦ Βορείου Αἰγαίου καὶ τῆς Κεντρικῆς Βαλκανικῆς, ἐνῷ ἡ Θεσσαλικὴ πεδιὰς ἀποτελεῖ φραγμὸν διὰ τὴν ἐξάπλωσιν τῶν ὀρεινῶν εἰδῶν τῶν μερῶν τούτων. Ἀντιστοίχως ἡ Ὄθρυς ἀποτελεῖ φραγμὸν διὰ τὴν διάδοσιν πολλῶν πεδινῶν εἰδῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἡ δὲ Θεσσαλικὴ πεδιὰς ἐμποδίζει τὴν διάδοσιν τῶν ὀρεινῶν εἰδῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Διὰ τὰ ὀρεινὰ εἴδη, ἀντιθέτως, ἡ Πίνδος ἀποτελεῖ ὁδὸν διαδόσεως· ἐπ' αὐτῆς συναντῶνται μεσογειακὰ καὶ ὁλαρκτικὰ εἴδη. Ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου, τοῦ δευτέρου εἰς ὕψος ὄρους τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, εὑρέθησαν 626 εἴδη σπερματοφύτων, ἐξ ὧν 15 ἀποκλειστικῶς ἐνδημικά, ἐπὶ δὲ τῆς Πίνδου 1.037, ἐξ ὧν 16 ἀποκλειστικῶς ἐνδημικά. Εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦτο καλλιεργοῦνται δημητριακά, ὄσπρια, βάμβαξ, καπνός, κάνναβις, ὀπωροφόρα δένδρα καὶ εἰς τὰ παράλια ἐλαῖαι καὶ ἑσπεριδοειδῆ. Τὸ διαμέρισμα τῆς Ἠπείρου, λοφῶδες καὶ ὀρεινὸν πλὴν τῶν παραλίων, περιλαμβάνει 1.074 εἴδη σπερματοφύτων. Αἱ πολυμελέστεραι οἰκογένειαι εἶναι: ἀγρωστοειδῆ (Gramineæ) 83 εἴδη, καρυοφυλλοειδῆ (Caryophyllaceæ) 63 εἴδη, σταυρανθῆ (Cruciferæ) 59 εἴδη, ροδοειδῆ (Rosaceæ) 40 εἴδη, ἑλλοβόκαρπα (Leguminosæ) 100 εἴδη, σκιαδιοφόρα (Umbelliferæ 51 εἴδη, χειλανθῆ (Labiatæ) 73 εἴδη, σκροφουλαριοειδῆ (Scrophulariaceæ) 41 εἴδη, σύνθετα (Compositæ) 161 εἴδη. Ἐνδημικὰ εἴδη ἀποκλειστικὰ τῆς Ἠπείρου εἶναι ἐν ὅλῳ 12. Ἡ χλωρὶς τῶν πεδιάδων εἶναι συγγενὴς πρὸς τὴν τῶν Θεσσαλικῶν· συχνάκις ἀπαντῶσιν ἐν αὐταῖς πυκνοὶ σκληρόφυλλοι μεσογειακοὶ θαμνῶνες, ἐξικνούμενοι μέχρι τῶν προπόδων τῶν ὀρέων, ὅπου ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ βοσκὴ δὲν ἔχουν καταστρέψει τὴν φυσικὴν βλάστησιν. Εἰς τὰ ὄρη δεσπόζουν μεικτὰ δάση κωνοφόρων καὶ φυλλοβόλων δένδρων, ἂν καὶ τὰ δάση ἔχουν καταστραφῆ εἰς εὐρεῖαν κλίμακα. Ἡ χλωρὶς τῶν ὑψηλῶν ὀρέων, πλὴν ὀλίγων ἐξαιρέσεων, εἶναι ἡ τῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Εἴδη τινὰ τῆς ὁλαρκτικῆς χλωρίδος ἐκτείνονται μέχρι τῶν ὑπωρειῶν τῆς Πίνδου. Ἐν Ἠπείρῳ καλλιεργοῦνται κυρίως δημητριακά, καπνὸς καὶ πλησίον τῶν ἀκτῶν ἐλαῖαι καὶ ἑσπεριδοειδῆ. Τὸ μικρὸν νησιωτικὸν διαμέρισμα τῆς Κερκύρας χωρίζεται ἀπὸ τῆς Ἠπείρου διὰ στενοῦ πορθμοῦ. Ἡ ἔκθεσίς του, προστατεύουσα αὐτὸ ἀπὸ Α. καὶ Β., καὶ ἡ ἔλλειψις ὑψηλῶν ὀρέων καθιστοῦν τὸ κλῖμά του σχεδὸν ὑποτροπικόν. Εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦτο ἀνευρέθησαν 918 εἴδη, ἐξ ὧν τρία εἶναι ἀποκλειστικῶς ἐνδημικά. Αἱ ἐπικρατέστεραι οἰκογένειαι εἶναι: ἀγρωστοειδῆ (Gramineæ) 125 εἴδη, σταυρανθῆ (Cruciferæ) 43 εἴδη, ἑλλοβόκαρπα (Leguminosæ) 96 εἴδη, χειλανθῆ (Labiatæ) 48 εἴδη, σκροφουλαριοειδῆ (Scrophulariaceæ) 32 εἴδη, σύνθετα (Compositæ 89 εἴδη.

Αἱ συνηθέστεραι φυτικαὶ κοινότητες εἶναι τὰ φρύγανα καὶ αἱ ψευδομάκκιαι μὲ λείψανα σκληροφύλλων μεσογειακῶν θαμνώνων καὶ δασῶν τῆς Pinus halepensis. Ἐντατικὴ καλλιέργεια ἐν τῇ νήσῳ καὶ ἐκμετάλλευσις τῶν δασῶν ἔχει καταστρέψει τὴν φυσικὴν βλάστησιν, ἴσως δὲ ἔχει ἐξαφανίσει καὶ πολλὰ εἴδη. Παρὰ ταῦτα ἡ Κέρκυρα ἔχει μεγάλην φυτογεωγραφικὴν σημασίαν ἕνεκα τῆς θέσεώς της, ἀποτελοῦσα συνδετικὸν κρίκον τῆς χλωρίδος τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ τῆς χλωρίδος τῆς νοτίου Δαλματίας. Ἐν Κερκύρᾳ καλλιεργοῦνται ἰδίως ἐλαῖαι, ἑσπεριδοειδῆ, ἄμπελοι, συκαῖ, λαχανικὰ καί τινα δημητριακά.

Τὸ διαμέρισμα τῆς νοτίου Μακεδονίας εἶναι λοφῶδες καὶ ὀρεινὸν μέ τινας σημαντικὰς πεδιάδας, ὡς εἶναι ἡ τοῦ Ἀξιοῦ καὶ ἡ τοῦ Στρυμόνος, ἔχει δὲ πολὺ ἀνεπτυγμένα παράλια ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου, τὰ ὁποῖα ἐπιδρῶσι πρωτίστως ἐπὶ τῆς συνθέσεως τῆς χλωρίδος του. Γνωστὰ εἶναι 2.135

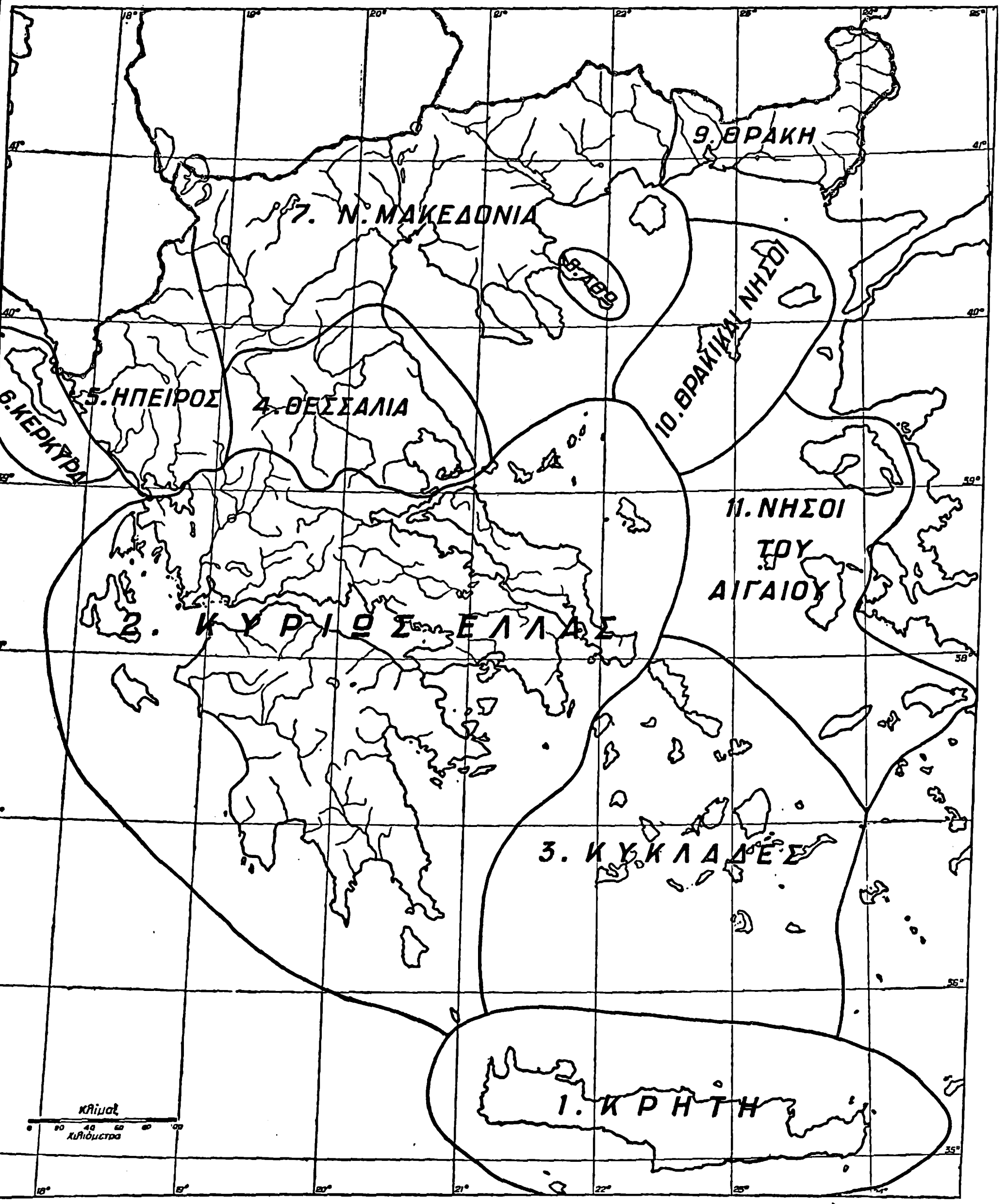

Φυτογεωγραφικὸς χάρτης τῆς Ἑλλάδος.

εἴδη σπερματοφύτων, ἐξ ὧν ἀποκλειστικῶς ἐνδημικὰ 19. Δεσπόζουσαι οἰκογένειαι εἶναι αἱ ἑξῆς: ἀγρωστοειδῆ (Gramineæ) 148 εἴδη, κυπειροειδῆ (Cyperaceæ) 32 εἴδη, λειριοειδῆ (Liliaceæ) 62 εἴδη, ὀρχεοειδῆ (Orchidaceæ) 39 εἴδη, καρυοφυλλοειδῆ (Caryophyllaceæ) 133 εἴδη, βατραχιοειδῆ (Ranunculaceæ) 57 εἴδη, σταυρανθῆ (Cruciferæ 113 εἴδη, ροδοειδῆ (Rosaceæ) 62 εἴδη, ἑλλοβόκαρπα (Leguminosæ) 205 εἴδη, σκιαδιοφόρα (Umbelliferæ) 95 εἴδη, βορραγινοειδῆ (Borraginaceæ) 61 εἴδη, χειλανθῆ (Labiatæ) 122 εἴδη, σκροφουλαριοειδῆ (Scrophulariaceae) 85 εἴδη, ρουβιοειδῆ (Rubiaceæ) 33 εἴδη, σύνθετα (Compositæ) 258 εἴδη. Οἱ μεσογειακοὶ σκληρόφυλλοι θαμνῶνες παρατηροῦνται μόνον εἴς τινα μέρη τῆς Χαλκιδικῆς χερσονήσου. Συνήθεις εἶναι αἱ ψευδομάκκιαι καὶ τὰ φρύγανα. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ τὰ ὑψηλότερα μέρη παρατηροῦνται ἰδιότυποι κοινότητες φυλλοβόλων θάμνων καὶ δένδρων (τὰ *σιμπλιάκ*, shiblyak). Τὰ πλεῖστα τῶν χθαμαλῶν καὶ λοφωδῶν μερῶν τοῦ διαμερίσματος τούτου εἶναι γυμνὰ δασῶν, ἀλλ' εἰς τὰ ὄρη ὑπάρχουν ἀκόμη ἐκτεταμένα ἐκ κωνοφόρων καὶ μεικτὰ δάση. Ἡ ἑλώδης χλωρὶς εἶναι ἀνεπτυγμένη. Γενικῶς ἡ χλωρὶς τῆς νοτίου Μακεδονίας συγγενεύει πρὸς τὰς τῆς Θεσσαλίας καὶ Θράκης, μεθ' ὧν ἀποτελεῖ τὸ βοτανικὸν συγκρότημα τοῦ βορείου Αἰγαίου. Τὰ κυριώτερα τῶν καλλιεργουμένων φυτῶν ἐν τῷ διαμερίσματι τούτῳ εἶναι τὰ δημητριακὰ (σῖτος, ἀραβόσιτος, κριθή, βρώμη, ὄρυζα), ὁ καπνός, ἡ ἄμπελος, ἡ μήκων ἡ ὑπνοποιός, ὁ βάμβαξ, ἡ μορέα, ὁ πέπων, ἡ συκῆ, ἡ ἀμυγδαλῆ, ἡ δαμασκηνέα, ἡ κερασέα, ἡ βερικοκκέα, ἡ ροδακινέα, ἡ ἀπιδέα καὶ ἄλλα ὀπωροφόρα, τὰ γεώμηλα καὶ τὸ καψικὸν (πιπεριά). Ἐλαῖαι καλλιεργοῦνται εἰς ὀλίγα μέρη τῶν παραλίων.

Τὸ μικρὸν διαμέρισμα τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθω ἐχωρίσθη φυτογεωγραφικῶς ἀπὸ τῆς νοτίου Μακεδονίας, διότι ἡ κορυφὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἔχει ἰδιάζουσαν χλωρίδα. Πλὴν στενοῦ ἰσθμοῦ παρὰ τὴν διώρυγα τοῦ Ξέρξου, τὸ διαμέρισμα τοῦτο περιβάλλεται πανταχόθεν ὑπὸ θαλάσσης καὶ διὰ τοῦτο ἔχει ἐκτενεστέρους καὶ πλουσιωτέρους σκληροφύλλους μεσογειακοὺς θαμνῶνας ἀπὸ τοὺς τῶν ἄλλων τμημάτων τῆς νοτίου Μακεδονίας, πλὴν ἴσως τῶν ἀδελφῶν χερσονήσων τοῦ Λόγγου καὶ τῆς Κασσάνδρας. Ἐκ τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθω εἶναι γνωστὰ 723 εἴδη σπερματοφύτων, ἐξ ὧν 16 εἶναι ἀποκλειστικῶς ἐνδημικά. Πλὴν τῶν ἐνδημικῶν ἀπαντῶσι μόνον εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Ἄθω ἐξ ὅλης τῆς Βαλκανικῆς τὰ ἑξῆς εἴδη: Ruscus lypophyllum L., Ranunculus trilobus Desf., Alyssum cephalotes Boiss., Saxifraga sancta Griseb., Heracleum humile S. et S. καὶ Plantago squarrosa Murr. Τὸ Hypericum athoum Boiss. et Orph. ἀπαντᾷ μόνον εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Ἄθω καὶ τὰς θρᾳκικὰς νήσους. Αἱ σημαντικώτεραι τῶν οἰκογενειῶν τοῦ διαμερίσματος εἶναι: ἀγρωστοειδῆ Gramineæ) 39 εἴδη, καρυοφυλλοειδῆ (Caryophyllaceæ) 31 εἴδη, σταυρανθῆ (Cruciferæ) 33 εἴδη, ἑλλοβόκαρπα (Leguminosæ) 81 εἴδη σκιαδιοφόρα (Umbelliferæ) 36 εἴδη, χειλανθῆ (Labiatæ 36 εἴδη, σύνθετα (Compositæ) 82 εἴδη. Εἰς τὰ χαμηλότερα μέρη τῆς χερσονήσου ἐπικρατοῦν οἱ μεσογειακοὶ σκληρόφυλλοι θαμνῶνες, καλῶς ἀνεπτυγμένοι. Ὑψηλότερον ἀπαντᾷ μεικτὸν δάσος· τὴν ζώνην τῆς δρυὸς διαδέχονται αἱ ζῶναι τῆς πίτυος καὶ τῆς ἐλάτης, ἐνῷ ἡ κορυφὴ εὑρίσκεται πέραν τῶν δασικῶν ζωνῶν. Εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Ἄθω καλλιεργοῦνται κυρίως

Digitized by Google

τὰ λαχανικὰ καὶ ὀπωροφόρα δένδρα, ἰδίως ἡ λεπτοκαρύα.

Τὸ διαμέρισμα τῆς Θράκης εἶναι τὸ νοτιοανατολικώτερον καὶ πεδινώτερον τῆς Ἑλλάδος καὶ ὅλης τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ τὸ πλησιέστερον πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Γνωστὰ εἶναι 2 148 εἴδη σπερματοφύτων, ἐξ ὧν 30 ἀποκλειστικῶς ἐνδημικά. Αἱ δεσπόζουσαι οἰκογένειαι εἶναι: ἀγρωστοειδῆ (Gramineæ) 158 εἴδη, κυπειροειδῆ (Cyperaceæ) 48 εἴδη, λειριοειδῆ (Liliaceæ) 67 εἴδη, ὀρχεοειδῆ (Orchidaceæ) 44 εἴδη, χηνοποδιοειδῆ (Chenopodiaceæ) 35 εἴδη, καρυοφυλλοειδῆ (Caryophyllaceæ) 105 εἴδη, βατραχιοειδῆ (Ranunculaceæ) 65 εἴδη, σταυρανθῆ (Cruciferæ) 102 εἴδη, ροδοειδῆ (Rosaceæ) 46 εἴδη, ἐλλοβόκαρπα (Leguminosæ) 241 εἴδη, εὐφορβιοειδῆ (Euphorbiaceæ) 33 εἴδη, σκιαδιοφόρα (Umbelliferæ) 98 εἴδη, βορραγινοειδῆ (Borraginaceæ) 62 εἴδη, χειλανθῆ (Labiatæ) 115 εἴδη, σκροφουλαριοειδῆ (Scrophulariaceæ) 71 εἴδη, ρουβιοειδῆ (Rubiaceæ) 42 εἴδη, σύνθετα (Compositæ) 241 εἴδη. Εἰς τὰ παράλια ὑπάρχουν περιωρισμένοι μεσογειακοὶ σκληρόφυλλοι θαμνῶνες. Αἱ ψευδομάκκιαι καὶ τὰ σιμπλιὰκ εἶναι χαρακτηριστικαὶ κοινότητες τοῦ διαμερίσματος τούτου. Τὰ δάση ἔχουν σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου καταστραφῆ. Ἀνεπτυγμέναι παρουσιάζονται αἱ ὑδροχαρεῖς κοινότητες. Εἰς τὴν Θράκην καλλιεργοῦνται κυρίως τὰ δημητριακὰ (σῖτος, ἀραβόσιτος, κριθή, σίκαλις, βρώμη, σόργον), ὁ καπνός, ὁ βάμβαξ, ἡ ἄμπελος, ἡ μορέα, τὸ λίνον, τὸ σήσαμον, τὰ ὄσπρια, τὰ γεώμηλα, ὀπωροφόρα δένδρα καὶ εἰς ὀλίγους παραλίους τόπους ἡ ἐλαία. Τὸ μικρὸν νησιωτικὸν διαμέρισμα τῶν θρακικῶν νήσων περιλαμβάνει πέντε περίπου ἑκατοντάδας εἰδῶν σπερματοφύτων. Αἱ κύριαι φυτικαὶ κοινότητες εἶναι οἱ μεσογειακοὶ σκληρόφυλλοι θαμνῶνες, αἱ ψευδομάκκιαι καὶ εἰς τὰ χθαμαλὰ καὶ τοὺς λόφους τὰ φρύγανα. Αἱ ψευδομάκκιαι φθάνουν μέχρι ὕψους 1.000 μ. εἰς τὴν Σαμοθράκην· ἀπὸ τοῦ ὕψους τούτου μέχρι τῶν 1.600 μ. ἀντικαθίστανται ὑπὸ χαμηλοδένδρων δασῶν καὶ ὑπὸ πετροφίλων κοινοτήτων. Εἰς τὰς νήσους ταύτας καλλιεργοῦνται τὰ δημητριακά, τὰ ὄσπρια, ὀπωροφόρα δένδρα καὶ ἡ ἐλαία καὶ ἡ ἄμπελος. Τὰ δάση εἶναι σπάνια. Τὸ διαμέρισμα τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου περιλαμβάνει ὑπὲρ τὰ χίλια εἴδη σπερματοφύτων. Ἡ δεσπόζουσα φυτικὴ κοινότης εἶναι τὰ φρύγανα. Τὰ δάση εἶναι σπάνια. Τὰ κυριώτερα τῶν καλλιεργουμένων φυτῶν εἶναι ἡ ἐλαία, τὰ ἑσπεριδοειδῆ, ὀλίγα δημητριακὰ καὶ ὄσπρια, ἡ ἄμπελος, ἰδίᾳ ἐν Σάμῳ, ὀπωροφόρα δένδρα καὶ ἐν Χίῳ ἡ Pistacia Lentiscus var. chia, ἐξ ἧς λαμβάνεται ἡ μαστίχη, ἡ ροδῆ καὶ ἄλλα ἀρωματικὰ φυτά. Τὰ δύο τελευταῖα νησιωτικὰ διαμερίσματα εἶναι τὰ ὀλιγώτερον ἐξηρευνημένα ἀπὸ βοτανικῆς ἀπόψεως τμήματα τῆς Ἑλλάδος.

Α'. ***Θαλάσσιαι φυτικαὶ κοινότητες.*** 1. *Καταδεδυμέναι.* Καταδεδυμέναι φυτικαὶ κοινότητες φυκῶν εἶναι πολὺ ἀνεπτυγμέναι εἰς τὸ Αἰγαῖον καὶ τὸ Ἀδριατικὸν πέλαγος, ἀλλ' ἡ συστηματικὴ μελέτη των μόλις ἔχει ἀρχίσει. Ἐκ τῶν σπερματοφύτων ἀπαντῶσιν εἰς τὴν Μεσόγειον ἡ Cymodocea nodosa Aschers, ἡ Posidonia oceanica Del. (Κρήτη, κυρίως Ἑλλάς, Θεσσαλία, νότιος Μακεδονία, Χερσόνησος τοῦ Ἄθω, Θράκη), ἡ Zostera marina L. (Κρήτη, κυρίως Ἑλλάς, Κυκλάδες, Θεσσαλία, νότιος Μακεδονία, Θράκη, Θρακικαὶ νῆσοι), ἡ Zostera nana Roth. (κυρίως Ἑλλάς, Θεσσαλία, Θράκη) ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν ποταμογειτονοειδῶν (Potamogetonaceae) καὶ ἡ Halophila stipulacea (Forsk.) Aschers ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν ὑδροχαριτοειδῶν (Hydrocharitaceae). Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶδος, ἰθαγενὲς τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης καὶ τῶν παραλίων τῶν νήσων τῆς Ἀνατολικῆς Ἀφρικῆς, παρετηρήθη τὸ πρῶτον εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας ὑπὸ τοῦ Fritsch καὶ τὸ θέρος τοῦ 1923 ὑπὸ τοῦ Α. Πινάτζη, οἵτινες ἀπέδωσαν τὸ γεγονὸς εἰς τυχαίαν μεταφορὰν τοῦ φυτοῦ ὑπὸ τῶν πλοίων, τὸ δὲ φθινόπωρον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀνεκαλύφθη ὅτι φύεται ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ Ι. Πολίτου, ὅστις καὶ ἐξηρεύνησε λεπτομερῶς τὰς συνθήκας τῆς διαβιώσεώς του ἐν Ἑλλάδι. Μέχρι σήμερον ἀνευρέθησαν μόνον θήλεα ἄτομα τοῦ φυτοῦ τούτου εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας, ἅτινα πολλαπλασιάζονται βλαστητικῶς δι' ἑρπόντων βλαστῶν ριζοβολούντων κατὰ τὰ γόνατα. Τὰ φυτὰ ταῦτα ζῶσιν εἰς βάθος 8—12 μ. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ Halophila stipulacea μετεκομίσθη ἐκ τῆς Ἐρυθρᾶς θάλάσσης εἰς τὴν Μεσόγειον συρομένη ὑπὸ τῶν πλοίων μετὰ τὴν διάνοιξιν τῆς διώρυγος τοῦ Σουὲζ καὶ ἐνεκλιματίσθη εἰς διαφόρους λιμένας καὶ παράλια τῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς τὴν Δωδεκάνησον, ἔνθα ἀνευρέθη ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ A. Forti. Τὰ εἴδη τῆς Zostera ζῶσι συνήθως εἰς βάθος 1—8 μ., τῆς δὲ Posidonia εἰς πολὺ μεγαλύτερον βάθος.

2. *Παράλιοι φυτικαὶ κοινότητες χερσαῖαι ἢ ἡμιχερσαῖαι.* Αἱ μὴ καταδεδυμέναι παράλιοι φυτικαὶ κοινότητες τῆς Ἑλλάδος, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων παραμεσογείων χωρῶν, δὲν εἶναι τόσον ἀνεπτυγμέναι ὅσον αἱ τῶν ἐπὶ τοῦ Ἀτλαντικοῦ παραλίων τῆς Εὐρώπης. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὰς μικρὰς παλιρροίας καὶ τὰ ἀσθενῆ ρεύματα τῆς Μεσογείου καὶ εἰς τὴν ἔλλειψιν ἀσβεστολιθικῶν πετρωμάτων, ἕνεκα τῶν ὁποίων δὲν σχηματίζονται εἰς τὰ μεσογειακὰ παράλια ἐκτεταμέναι ἀμμώδεις ἀκταὶ εὐνοοοῦσαι τὴν ἀνάπτυξιν εἰδικῶν φυτικῶν κοινωνιῶν. Ἐν τούτοις τὰ ἁλίπεδα, αἱ ἀμμώδεις θῖνες καὶ αἱ βραχώδεις ἀκταὶ τῆς Ἑλλάδος οἰκοῦνται ἀπὸ ἐνδιαφερούσας φυτικὰς κοινότητας.

α') **Φυτικαὶ κοινότητες τῶν ἁλιπέδων.** Αὗται περιεγράφησαν λεπτομερέστατα ὑπὸ τοῦ Heldreich (1878), περιλαμβάνουν δὲ τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικὰ εἴδη: Linum maritimum L., Euphorbia pubescens Vahl, Lavatera cretica L., Spergularia salina J. et C. Presl, Frankenia hirsuta L., Erucaria myagroides Hal., Mesembryanthemum nodiflorum L., Eryngium creticum Lam., Bupleurum gracile DC., Ferula communis L., Cressa cretica L., Cuscuta monogyna Vahl, Heliotropium supinum L., H. dolosum Notaris, Echium sericeum Vahl, Centaurium spicatum Fritsch, C. tenuiflorum Fritsch, Cynanchum acutum L., Lycium europæum L., Bellis annua L., Cephalaria transsilvanica Schrad., Scabiosa maritima L., Limonium sinuatum Mill, L. vulgare Mill., Arthrocnemum glaucum Unger, Atriplex halimus L., Beta maritima L., Suæda fruticosa Forsk., Phragmites communis Trin., Urginea maritima Baker, Asphodelus fistulosus L., A. tenuifolius Cav., Juncus acutus L., Triglochin bulbosum L., Carex distans L., C. divisa Huds., C. hispida Willd., Polypogon monspeliensis Desf., Hordeum maritimum With., Trifolium radiosum Wahlenb., Melilotus sulcatus Desf., Lotus lamprocarpus Boiss., Alhagi græcorum Boiss., Tamarix hampeana Boiss. et Heldr., Oenanthe incrassans Bory et Chaub., Plantago crassifolia Forsk., Cardopatium corymbosum Pers., Tragopogon longifolius Heldr. et Sart. Ἐπίσης παρ' ἄλλων ἐρευνητῶν ἀνευρέθησαν εἰς διάφορα ἁλίπεδα τὰ Lepidium graminifolium, Althæa officinalis L., Bupleurum semicompositum, B. Marschallianum, Gallium elongatum, G. constrictum, Aster tripolium, Carlina lanata, Cirsium siculum, Erythræa tenuiflora, E. maritima, Teucrium scordioides, Statice sinuata L., S. limonium L., Plumbago sp., Salicornia sp., Typha angustata Ch. et B., Orchis laxiflora Lam., Narcissus serotinus L., Iris monophylla Triglochin Barrelieri Lois., Alopecurus utriculatus Pers., Oryzopsis miliacea Asch. et Sch., Agrostis alba L., κ. ἄ. Ἁλίπεδα, πλὴν τῶν λίαν χαρακτηριστικῶν τοῦ Φαλήρου, ἀπαντῶσιν εἰς τὸν Ἀμβρακικόν, τὸν Παγασιτικόν, τὸν Μαλιακὸν κόλπον, τὴν παραλίαν τῆς Ἤλιδος, τῆς Ἀργολίδος, εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Εὐρώτα καὶ ἀλλαχοῦ.

β) **Φυτικαὶ κοινότητες τῶν ἀμμωδῶν θινῶν.** Αἱ ἀμμώδεις θῖνες, ὅπως καὶ τὰ ἁλίπεδα, σχηματίζονται σποράδην ἐπὶ τῶν παραλίων τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ἔχουν αἰολικὸν τὸν σχηματισμόν. Αἱ κοινότητες τῶν θινῶν εἶναι πτωχότεραι εἰς εἴδη τῶν κοινοτήτων τῶν ἁλιπέδων, τὰ δὲ εἴδη των ἔχουν συνήθως εὐρεῖαν κατανομήν. Ἐπὶ τῶν ἀμμωδῶν θινῶν τῆς Ἀττικῆς ὁ Heldreich (1878) ἐσημείωσε τὰ ἑξῆς εἴδη: Cakile maritima L., Eryngium maritimum L., Medicago marina L., Euphorbia peplis L., Polygonum maritimum L., Salsola Kali L., Cyperus Kali Murbeck, Scirpus holoschœnus L., Imperata cylindrica Pal. de Beauv., Sporobolus arenarius Duval-Jouve, Agropyrum junceum Pal. de Beauv., Malcolmia flexuosa S. et S., Brassica tournefortii Gouan, Verbascum pinnatifidum Vahl, Centaurea spinosa L., Limonium græcum O. Kuntze, Emex spinosus Campd., Pancratium maritimum L. καὶ Allium phalerum Heldr. et Sart. Ὁ Baldacci τῷ 1892 παρετήρησε τὰ ἑξῆς εἴδη ἐπὶ τῆς ἀμμώδους ἀκτῆς τοῦ χωρίου Κανάλι παρὰ τὴν Πρέβεζαν: Medicago marina L., Eryngium maritimum L., Calystegia soldanella R. Br. καὶ Polygonum maritimum L. Ἄλλα εἴδη τῶν ἀμμωδῶν θινῶν, παρατηρηθέντα εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος, εἶναι: Arthrocnemum glaucum Ung. (Κρήτη, κυρίως Ἑλλάς, Κυκλάδες, Κέρκυρα, Θράκη), Halocnemum strobilaceum Bieb. (Κέρκυρα, νότιος Μακεδονία, Θράκη), Petrosimonia brachiata Bunge (κυρίως Ἑλλάς, νότιος Μακεδονία, Θράκη), Petrosimonia crassifolia Bunge (Θράκη), Suæda altissima L. (Θεσσαλία, νότιος Μακεδονία), Suæda splendens Gren. et Godr. (κυρίως Ἑλλάς, Κυκλάδες, Θεσσαλία, νότιος Μακεδονία, Θράκη).

γ') **Φυτικαὶ κοινότητες τῶν βραχωδῶν ἀκτῶν.** Ἡ χλωρὶς τῶν ἀκτῶν τούτων εἶναι κρᾶμα ἁλοφυτικῶν καὶ ξηροφυτικῶν εἰδῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ χαρακτηριστικώτερα εἶναι: Crithmum maritimum L., Lotus cytisoides L., Limonium cancellatum Maire et Petitmengin, Limonium cosyrense O. Kuntze, Inula crithmoides L., J. viscosa L., Euphorbia paralias L., Capparis rupestris S. et S., C. sicula Duhamel, Ephedra campylopoda C. A. Mey.

Β'. ***Φυτικαὶ κοινότητες τῶν γλυκέων ὑδάτων.*** Αἱ φυτικαὶ κοινότητες τῶν γλυκέων ὑδάτων εἶναι σπάνιαι καὶ πτωχαὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ χλωρίδι. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν σπάνιν λιμνῶν, ποταμῶν καὶ ἐν γένει μονίμων γλυκέων ὑδάτων. Ὁ Vierhapper (1916) μνημονεύει τὰ ἑξῆς εἴδη ἐκ Κρήτης: Ruppia maritima L. var. rostrata Agardh, Potamogeton nodosus Poir. (fluitans Rothop. p.), Zanichellia palustris L. Ὁ Heldreich 1878) μνημονεύει τὰ ἑξῆς εἴδη ἐξ Ἀττικῆς: Ranunculus aquatilis L., Callitriche verna L., Typha angustifolia L., Potamogeton natans L., Alisma plantago L., Scirpus tabernaemontani C. C. Gmel., S. maritimus L. Εἰς τὰ βορειότερα μέρη τῆς Ἑλλάδος (Θεσσαλίαν, Μακεδονίαν, Θράκην) ἀπαντῶσι τὰ ἑξῆς εἴδη: Ranunculus aquatilis L., R. trichophyllus Chaix, Nuphar luteum L., Aldrovanda vesiculosa L., Trapa natans L., Myriophyllum verticillatum L., M. spicatum L., Callitriche verna L., Ceratophyllum submersum L., C. demersum L., Limnanthemum nymphaeoides Hoffm. et Link, Hydrocharis morsus-ranae L., Vallisneria spiralis L., Stratiotes aloides L, Potamogeton natans L., P. lucens L., P. crispus L., P. perfoliatus L., P. nodosus Poir., P. pusillus L., Zannichellia palustris L., Lemna trisulca L., L. minor L., L. gibba L., L. polyrrhiza L., Ceratophyllum sp.

Γ'. ***Παρόχθιοι φυτικαὶ κοινότητες.*** Αἱ φυτικαὶ κοινότητες τῶν ὀχθῶν τῶν ποταμῶν καὶ τῶν λιμνῶν εἶναι, ὡς καὶ αἱ τῶν γλυκέων ὑδάτων, πτωχαὶ καὶ σπάνιαι ἐν Ἑλλάδι. Αἱ ὄχθαι τῶν ποταμῶν οἰκοῦνται συνήθως ὑπὸ τῶν ἑξῆς εἰδῶν: Nerium Oleander L., Vitex agnus-castus L, Tamarix Sp., Arundo donax L., Phragmites communis Trin., Erianthus ravenæ Pal. de Beauv. Συνήθη δένδρα εἶναι ὁ Platanus orientalis L., Salix alba L., Populus alba L. Ὁ Vierhapper (1916) ἀπήντησεν ἐν Κρήτῃ τά: Ranunculus sardous Crantz, R. muricatus L., Nasturtium officinale R. Br., Hypericum perfolatum L., Trifolium resupinatum L., T. nigrescens Viv., Lythrum flexuosum Lag., Apium nodiflorum Reichb. f., Blackstonia perfoliata Huds., Veronica anagallis L., Samolus valerandi L., Polygonum serrulatum Lag., Alisma plantago L., Juncus maritimus Lam., J. bufonius L., Cyperus badius Desf., Scirpus holoschœnus L., S. maritimus L., Carex divisa Huds., Polypogon monspeliensis Desf., Arundo plinii Turra. Τυπικὰ φυτὰ ὑγρῶν τινων τόπων τῆς Ἀττικῆς πεδιάδος εἶναι: Typha angustifolia L., Alisma plantago L., Scirpus tabernæmontani C. C. Gmel., καὶ S. maritimus L. Εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Στρυμόνος ὁ Turrill ἐσημείωσε πλουσίαν ἑλοχαρῆ χλωρίδα. Τὰ χαρακτηριστικώτερα φυτὰ εἶναι: Phalaris arundinacea L, Iris pseudacorus L., Heleocharis palustris R. Br., Orchis palustris Jacq., Lythrum salicaria L., Scirpus maritimus L., S. holoschœnus L., Cyperus longus L., Juncus bufonius L. Ἰτέαι λευκαὶ κρέμανται ἐπὶ τῶν ὀχθῶν τοῦ ποταμοῦ. Σύνηθες εἰς τὴν πεδιάδα ταύτην εἶδος εἶναι καὶ ἡ Tamarix tetrandra Pall., ἡ Gratiola officinalis L., ἡ Veronica anagallis L., ὁ Lycopus europæus L. καὶ ὁ L. exaltatus L. f. Κατὰ μῆκος τοῦ Ἕβρου συνήθη φυτὰ εἶναι ὁ Phragmites communis Trin., Scirpus lacustris L., Typha latifolia L., T. laxmannii Lepech., καὶ εἴδη τινὰ Carex καὶ Cyperus.

Δ'. ***Δασικαὶ φυτικαὶ κοινότητες.*** Εἰς τὴν μεσογειακὴν χώραν ἡ δεσπόζουσα δενδρώδης βλάστησις ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀειθαλῆ δένδρα, κωνοφόρα καὶ πλατύφυλλα. Τὰ δένδρα τῶν δασῶν εἶναι ἀραιότερα ἢ εἰς τὴν ὁλαρκτικὴν χώραν, ὁ δὲ δασικὸς τάπης εἶναι πλουσιώτερος εἰς εἴδη. Αἱ κυριώτεραι τῶν δασικῶν φυτικῶν κοινοτήτων εἶναι: 1) Τῆς *Pinus halepensis Mill.*, συνήθως εἰς πεδινὰς παραλίας (Ἀττική, Κορινθία, Ἀργολίς, Ἦλις κ. ἄ.). 2) Τῆς *Pinus pinea L.* ἐν Κρήτῃ (Ἀρκάδι καὶ ἀλλαχοῦ), ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι (Μαραθῶνι, Μανωλάδι, παρὰ τὸν Ἀλφειὸν καὶ ἀλλαχοῦ), εἰς τὰς Κυκλάδας, τὴν Κέρκυραν, τὴν χερσόνησον τοῦ Ἄθω. 3) Τῶν *δρυῶν*, αἵτινες εἶναι τὰ σπουδαιότερα ἐκ τῶν πλατυφύλλων δασικῶν δένδρων τῆς Ἑλλάδος. Αἱ Quercus coccifera L. καὶ Quercus ilex L. εἶναι ἀειθαλῆ εἴδη καὶ ἀπαντῶσιν ὡς δένδρα ἢ ὡς θάμνοι. Αἱ κοινότητές των εἶναι συνηθέσταται εἰς πάσας τὰς ὑψομετρικὰς ζώνας πλὴν τῆς ἀλπείου. Τὸ φυλλοβόλον ἀλλὰ σκληρόφυλλον εἶδος Quercus aegilops L. εἶναι ἐντετοπισμένον εἰς τὴν Κρήτην, τὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὰς Κυκλάδας, τὴν Ἤπειρον καὶ τὴν Θράκην. Ἐνίοτε σχηματίζει σημαντικὰ δάση ἀπὸ τῶν πεδινῶν μέχρι τῶν ὀρεινῶν ζωνῶν. Ἡ

Digitized by Google

	Φρύγανα	Μακκίαι	Ψευδομακκίαι	Σιμπλιάκ
Χαρακτηριστικὰ εἴδη	Poterium spinosum Coridothymus capitatus Thymelæ tartonraira Th. hirsuta Genista acanthoclada Euphorbia canthothamnus Astragalus sp. Anthyllis hermanniae Hypericum empetrifolium Satur.ia thymbra Erica verticillata Quercus coccifera (λείψανα)	Arbutus unedo A. andrachne Myrtus communis Erica arborea Pistacia entiscus Junipe us phæenicea Olea europæa Phillyrea media Quercus ilex Q. coccifera Cercis siliquastrum Spartium junceum Calycotome villosa C. infesta Cistus villosus C. sa viifo ius Rosmarinus officinalis Smilax aspera Laurus nobilis	Juniperus oxycedrus J. excelsa J drupacea Quercus coccifera Q. macedonica Buxus sempervirens Prunus laurocerasus Pistacia terebinthus Jasm num fruticans P illyrea media Ilex aquifolium Colutea arborescens Paliurus spina-Christi Cotinus coggygria Calycotome villosa C. infesta Asparagus acutifolius Acer campestre	Paliurus spina-Christi Cotinus coggygria Qu rcus lanuginosa Syringa vulgaris Berberis vulgaris Rhu coriaria Cornus mas Acer campestre Viburnum lantana Carpinus orientalis Corylus avellana Cercis siliquastrum Coronilla emeroides Colutea arborescens
Βιολογικαὶ μορφαί	Θαμνία ἢ ξηροφυτικαὶ πόαι	Ἀειθαλεῖς θάμνοι	Ἀειθαλεῖς καὶ φυλλοβόλοι θάμνοι	Φυλλοβόλα δενδρύλλια
Ὑψομετρ. κατανομή	Ἀπὸ τῆς παραλίας μέχρις 800 μ.	Ἀπὸ τῆς παραλίας μέχρις 800 ἢ 1.000 μ.	Κυρίως εἰς λόφους καὶ ὄρη μέχρι 1.000 μ.	Εἰς λόφους καὶ ὄρη μέχρι 1.200 μ.

συλλογὴ τῶν βαλάνων της πρὸς βυρσοδεψικὴν χρῆσιν ἀποτελεῖ σημαντικὸν πόρον διαφόρων τόπων τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ Κυκλάδων. Τὰ δάση ταῦτα εἶναι συνήθως ἀραιὰ καὶ χρησιμοποιοῦνται ὡς βοσκότοποι. Ἐνίοτε μετὰ τῆς Quercus aegilops L. φύονται καὶ αἱ Quercus conferta Kit. καὶ Quercus lanuginosa Thuill. αἵτινες εἴς τινα μέρη σχηματίζουν ἀμιγεῖς κοινότητας. Εἰς περιωρισμένας ἐκτάσεις τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς νοτίου Μακεδονίας ἡ Quercus Macedonica DC. δεσπόζει δασικῶν κοινοτήτων, εἰς ἃς μετέχουν ἡ Q. lanuginosa Thuill., ἡ Q. sessiliflora Salisb., ἡ Q cerris L., ἡ Carpinus orientalis Mill., ἡ Ostrya carpinifolia Scop., ἡ Fraxinusornus L., καὶ ἡ Celtis australis L. 4) Τῆς *Laurus nobilis L.* Τὸ δένδρον τοῦτο συνήθως ἀπαντᾷ μεμονωμένως ἐντὸς τῶν μεσογειακῶν θαμνώνων καὶ δασῶν, ἐνίοτε ὅμως ἀποτελεῖ τὸ δεσπόζον εἶδος δασῶν τινων (ἐν Φθιώτιδι). 5) Τοῦ *Platanus orientalis L.* Ἀπαντᾷ εἰς ὑγροὺς τόπους τῆς Κρήτης, τῆς κυρίως Ἑλλάδος, τῆς νοτίου Μακεδονίας μετ' εἰδῶν Populus, Salix, Nerium κ. ἄ. 6) Τῆ *Cupressus sempervirens L.* Ἀπαντᾷ κυρίως εἰς τὰ Σφακιωτικὰ ὄρη, ἐν Κρήτῃ καὶ εἰς τὴν Μεσσηνίαν. 7) Τῆς *Abies cephalonica Loud.* καὶ τῶν ποικιλιῶν της. Ἀπαντᾷ εἰς διάφορα μέρη τῆς κυρίως Ἑλλάδος, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἠπείρου, τῆς νοτίου Μακεδονίας καὶ τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθω. 8) Τῆς *Pinus Laricis Poir.* Ἀπαντᾷ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι, Θεσσαλίᾳ καὶ Ἠπείρῳ. 9) Τῆς *Pinus nigra Arn.* Ἀποτελεῖ ἐκτεταμένα δάση ἐν τῇ ὀρεινῇ ζώνῃ τῆς Ἠπείρου, Θεσσαλίας, Αἰτωλίας, Εὐβοίας, Πελοποννήσου καὶ Κρήτης. Ἡ Pinus leucodermis Ant. συνοδεύει τὴν Abies cephalonica καὶ τὴν Pinus nigra ἐπὶ τοῦ θεσσαλικοῦ Ὀλύμπου. 10) Τῆς *Fagus silvatica L.* Τὰ δάση τῆς φηγοῦ ἐν Ἑλλάδι εἶναι προεκτάσεις τῶν δασῶν τῆς ὁλαρκτικῆς χώρας, ἀπαντῶσι δὲ μόνον εἰς ὑψηλὰ ὄρη, ἔνθα αἱ κλιματικαὶ συνθῆκαι πλησιάζουσι πρὸς τὰς τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης. Δάση φηγοῦ ἀπαντῶσι μόνον βορείως τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τῆς Αἰτωλίας. Τὸ νοτιώτερον ὅριον τῆς φηγοῦ ἐν Εὐρώπῃ εἶναι τὸ ὄρος Ὀξυά. Ὁ τάπης τῶν δασῶν τῆς φηγοῦ ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ τὰ ἑξῆς εἴδη: Arabis crepidipoda, Fragaria vesca, Rubus idæus, Saxifraga rotundifolia, Epilobium montanum, Galium rotundifolium Asperula odorata, Lactuca muralis, Hieracium murorum, Lapsana communis Myosotis silvatica, Atropa, Calamintha grandiflora, Poa nemoralis· εἰς τὰ κράσπεδα τῶν δασῶν ἀπαντῶσι διεσπαρμένα τὰ εἴδη: Acer monspessulanum, Pirus malus, Pirus communis, Pinus amygdaliformis, Cratægus orientalis. Εἰς τὰ ἀνοικτὰ τῶν δασῶν τουτων μέρη (ξέφωτα) σχηματιζονται λειμῶνες μὲ τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικὰ εἴδη: Pteris aquilina, Helianthemum vulgare, Viola Orphanidis Veratrum Lobelianum, Urtica dioica, Silene italica, S. Rœmeri, Dianthus deltoides, Linum catharticum, Hypericum pindicolum, Geranium asphodeloides, Medicago falcata, M. lupulina, Trifolium arvense, T. Orphanideum, Lotus corniculatus, Lathyrus pratensis, Spiræa filipendula, Agrimonia eupatoria, Eryngium campestre, Bellis perennis, Carlina utzka, Leontodon hastilis, Campanula tymphæa, Verbascum adenotrichum, Scrophularia Scopolii, Calamintha alpina, Armeria canescens, Chenopodium bonus Henricus, Scirpus holoschoenus, Trisetum flavescens, Dactylis glomerata, κ. ἄ.

Ε'. ***Χαμηλόδενδρα δάση.*** Ἀποτελοῦν λίαν ἀνεπτυγμένας φυτικὰς κοινότητας ἐν Ἑλλάδι, αἵτινες εἶναι:

1) *Οἱ σκληρόφυλλοι μεσογειακοὶ θαμνῶνες τῶν πεδινῶν τόπων ἢ μάκκιαι* (Macchie, Maquis). Ἀπαντῶσιν εἰς ὅλα τὰ βοτανικὰ διαμερίσματα τῆς Ἑλλάδος. Τυπικαὶ μάκκιαι παρατηροῦνται συνήθως πλησίον τῶν παραλίων, ἀλλ' ἐν Κρήτῃ καὶ τῇ νοτίῳ Ἑλλάδι ἐκτείνονται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ εἰς ὕψος. Αἱ μάκκιαι συνίστανται κυρίως ἐξ ἀειθαλῶν θάμνων. Οἰκολογικῶς ἡ φυτοκοινωνία αὕτη εἶναι ἡ χαρακτηριστικωτέρα τῆς Ἑλλάδος. Εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θράκην αἱ μάκκιαι ἀναπτύσσονται μόνον ἐκεῖ, ὅπου ἡ τοποθεσία προστατεύεται ἀπὸ τῶν βορείων ἀνέμων καὶ ὅπου εὑρίσκεται πλησίον ἡ θάλασσα. Εἰς τὴν Κρήτην αἱ μάκκιαι ἀναπτύσσονται καλῶς μόνον εἰς τοὺς ὑψηλοτέρους λόφους, μὲ χαρακτηριστικὰ εἴδη τά: Erica arborea L., Arbutus unedo L., Quercus coccifera L., Calycotome villosa Link, Spartium junceum L., Smilax aspera L., Asparagus acutifolius L. Σπανίως ἀπαντῶσι μάκκιαι εἰς τὰ παράλια καὶ πεδινὰ μὲ τά: Pistacia lentiscus L., Ceratonia siliqua L., Calycotome villosa Link, Smilax aspera L. καὶ ἀγρίας ἐλαίας. Εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα αἱ μάκκιαι χαρακτηρίζονται ὑπὸ τῶν: Spartium junceum L., Cercis siliquastrum L., Myrtus communis L., Cotinus coggygria Scop., Erica arborea L., Arbutus unedo L., A. andrachne L., Olea europæa L., Phillyrea media L., Globularia alypum L., Quercus ilex L., Q. coccifera L., Juniperus phœnicea L. καὶ Pinus halepensis Mill. Ὁ πλοῦτος τοῦ τάπητος ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς πυκνότητος τοῦ θαμνώδους στρώματος. Αἱ μάκκιαι ἀναπτύσσονται περισσότερον εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἢ εἰς τὴν ἀνατολικήν· τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ξηρότερον κλῖμα καὶ εἰς τὸν πυκνότερον πληθυσμὸν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ἀναμφιβόλως αἱ μάκκιαι κατελάμβανον ἄλλοτε μεγαλυτέραν ἔκτασιν ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι. Εἰς τὰς χαμηλοτέρας ζώνας τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου εἶναι καλῶς ἀνεπτυγμέναι· χαρακτηριστικὰ εἴδη εἶναι τά: Pistacia lentiscus L., Myrtus communis L., Olea europaea L., Phillyrea media L., Erica arborea L., Arbutus andrachne L., A. unedo L., Quercus ilex L. καὶ Cercis siliquastrum L., Εἰς τοὺς θαμνῶνας τῶν διαμερισμάτων τούτων δὲν ἀπαντῶσι τὰ εἴδη: Spartium junceum L. καὶ Juniperus phœnicea L. (Halácsy, 1894. Αἱ μάκκιαι ἐπενδύουν τὰ παράλια τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἄρτης, ἀλλ' ἀναχαιτίζονται εἰς τὴν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ἐξάπλωσίν των ὑπὸ τῶν ψυχρῶν ἀνέμων τῆς ὀροσειρᾶς τῆς Πίνδου· ἐπίσης περιβάλλουν τὴν Πρέβεζαν. Εἰς τὴν Κέρκυραν ἀπαντῶσι μάκκιαι σποραδικῶς μὲ τὰ εἴδη: Quercus ilex L., Q. coccifera L., Erica verticillata L., Arbutus unedo L., A. andrachne L., Pistacia lentiscus L. καὶ P. terebinthus L. Εἰς τὴν νότιον Μακεδονίαν ἀπαντῶσι μόνον εἰς παράλια τμήματα τῆς Χαλκιδικῆς χερσονήσου, καθὼς καὶ εἰς τὴν Χερσόνησον τοῦ Ἄθω μέχρις ὕψος 200 μ. ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης. Τὰ κύρια συστατικά των εἴδη εἶναι (Turrill: Arbutus unedo L., A. andrachne L., Erica verticillata Forsk., E. arborea L., Juniperus oxycedrus L., Buxus sempervirens L., Calycotome villosa Link, Cistus villosus L., Laurus nobilis L., Spartium junceum L. καὶ Olea europaea L. Μάκκιαι ὁμοίας συνθέσεως ἀπαντῶσιν εἰς τὰ παράλια τῆς Θράκης.

2) *Οἱ σκληρόφυλλοι μεσογειακοὶ θαμνῶνες τῶν ὀρεινῶν τόπων ἢ ψευδομάκκιαι.* Τὸ ὄνομα *ψευδομάκκια* προὐτάθη ὑπὸ τοῦ Adamovic (1906) διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν σκληροφύλλων ἐξ ἀειθαλῶν ξηροφυτικῶν θάμνων δασῶν τῶν παραμεσογείων χωρῶν, τὰ ὁποῖα καλύπτουν τοὺς λόφους καὶ τὰ ὄρη· οἰκολογικῶς καὶ φυτολογικῶς συγγενεύουν πρὸς τὰς μακκίας, ἀποτελοῦν ὅμως ἰδίας φυτικὰς κοινότητας. Αἱ γνήσιαι μάκκιαι, ἐξαιρέσει τῆς Κρήτης καὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, περιορίζονται εἰς τὰ πεδινὰ μέρη, πλησίον τῶν ἀκτῶν. Αἱ ψευδομάκκιαι εἶναι χαρακτηριστικαὶ κοινότητες τῶν λοφωδῶν καὶ τῶν ὀρεινῶν ζωνῶν. Τὰ εἴδη τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν αὐτὰς ἀντέχουν εἰς χαμηλοτέρας θερμοκρασίας καὶ εἰς βραχυτέρας βλαστητικὰς περιόδους, διὰ τοῦτο καὶ αἱ ψευδομάκκιαι ἐκτείνονται περισσότερον πρὸς τὰ ἔσω καὶ πρὸς τὰ ἄνω ἢ αἱ μάκκιαι. Εἰς τὰς ψευδομακκίας ἓν εἶδος δεσπόζει ἐπὶ μεγάλων ἐκτάσεων, ἀλλὰ τὸ δεσπόζον εἶδος ἀλλάσσει ἀπὸ τόπου εἰς τόπον. Εἰς τὰς μακκίας σπανίως ἓν εἶδος δεσπόζει ἐπὶ μεγάλων ἐκτάσεων. Μερικὰ εἴδη εἶναι κοινὰ εἰς ἀμφοτέρας τὰς κοινότητας ταύτας, ἀλλ' οἱ συνδυασμοὶ τῶν εἰδῶν διαφέρουσι. Τὰ ἑξῆς εἴδη, χαρακτηριστικὰ εἰς τὰς μακκίας, δὲν ἀπαντῶσιν εἰς τὰς ψευδομακκίας: Arbutus unedo L., A. andrachne L., Myrtus communis L., Juniperus phœnicea L., Erica arborea L., E. verticillata Forsk., Pistacia lentiscus L., Rosmarinus officinalis L., Olea europæa L., Quercus ilex L. Τὰ κάτωθι εἴδη εἶναι χαρακτηριστικὰ εἰς τὰς ψευδομακκίας, ἐνῷ σπανίζουν ἢ ἐλλείπουν ἀπὸ τὰς μακκίας: Juniperus excelsa Bieb., Quercus macedonica Griseb., Buxus sempervirens L, Prunus laurocerasus L., Pistacia terebinthus L., Jasminum fruticans L. Δεσπόζοντα εἴδη εἰς τὰς ψευδομακκίας εἶναι: Juniperus oxycedrus L. Quercus coccifera L., Prunus laurocerasus L. (ἁπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος), Juniperus drupacea Lab. (μόνον ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι καὶ Θεσσαλίᾳ), Juniperus excelsa Bieb. (ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ), Buxus sempervirens L (ἐν Μακεδονίᾳ), Quercus macedonica Griseb (ἐν Ἠπείρῳ καὶ Μακεδονίᾳ). Οἱ σημαντικώτεροι τῶν συντρόφων τῶν δεσποζόντων εἰδῶν εἶναι: Jasminum fruticans L., Phillyrea media L., Ilex aquifolium L., Spartium Junceum L., Calycotome infesta Guss., C. villosa Link, Colutea arborescens L., Laurus nobilis L., Pistacia terebinthus L., Rubus sp., Prunus spinosa L, Paliurus spina-Christi Mill., Cotinus coggygria Scop., Cratægus sp. καὶ μερικαὶ λιάναι: Smilax aspera L., S. excelsa L., Clematis sp., Cynanchum acutum L., Lonicera sp., Asparagus acutifolius L., Hedera Helix L. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς νοτίου Μακεδονίας αἱ ψευδομάκκιαι, μὲ δεσπόζον εἶδος τὴν Quercus coccifera L., μεταβάλλονται βαθμηδὸν εἰς σιμπλιὰκ (Turrill 1918). Ἀπὸ φυτολογικῆς καὶ οἰκολογικῆς ἀπόψεως αἱ ψευδομάκκιαι ἵστανται μεταξὺ τῶν μακκιῶν καὶ τῶν σιμπλιάκ. Τὰ βόσκοντα ζῷα ἀποτελοῦν τὸν ἰσχυρὸν βιωτικὸν παράγοντα, ὅστις μεταβάλλει τὰς ψευδομακκίας εἰς κοινότητας φρυγάνων. Αἱ ψευδομάκκιαι μετατρέπονται εἰς δάση δρυῶν ἢ μεικτὰ δάση, ὅταν περιορισθῇ ὁ βιοτικὸς ἀνθρώπινος παράγων ἐπὶ τριάκοντα ἢ τεσσαράκοντα ἔτη.

3) *Τὰ φρύγανα.* Οἱ φρυγανότοποι τῆς Ἑλλάδος ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ garrigues τῆς Προβηγκίας καὶ τὰ tomillares τῆς Ἱσπανίας. Αἱ φρυγανώδεις φυτικαὶ κοινότητες εἶναι λίαν διαδεδομέναι εἰς τὰς πεδινὰς καὶ τὰς λοφώδεις ζώνας τῆς Κρήτης, τῆς κυρίως Ἑλλάδος, τῶν Κυκλάδων, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Κερκύρας, τῆς νοτίου Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης. Τὰ δεσπόζοντα εἴδη εἶναι φυτὰ ὑποθαμνώδη, συνήθως ἀκανθώδη. Τὰ χαρακτηριστικώτερα τούτων εἶναι: Coridothymus capitatus Reichb., Poterium spinosum L., Thymelæa tartonraira All., Genista acanthoclada DC., Euphorbia acanthothamnos Heldr. et Sart., Anthyllis hermanniæ DC., Hypericum empetrifolium Willd., Satureia thymbra L., Thymelæa hirsuta Endl., μετὰ λειψάνων τῶν μακκιῶν, ὡς τὰ εἴδη: Cistus, Erica verticillata Forsk., Quercus coccifera L. Μεταξὺ τῶν θαμνίων ἢ ὑπὸ τὴν σκιάν των ἀναπτύσσεται πλουσία βλάστησις θεροφύτων καὶ γεωφύτων. Ὁ Heldreich ὑπελόγισεν ὑπὲρ τὰ 200 εἴδη εἰς τοὺς ἀττικοὺς φρυγανοτόπους. Τὰ συνηθέστερα τῶν βολβωδῶν εἶναι εἴδη τῶν Muscari, Ornithogalum, Fritillaria, Gagea, Lloydia, Romulea.

4) *Αἱ κοινότητες ἐκ φυλλοβόλων δενδρυλλίων ἢ σιμπλιὰκ* (Shiblyak). Αἱ κοινότητες αὗται σχηματίζονται μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν δασῶν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι δὲ περισσότερον διαδεδομέναι εἰς τὰ βορειότερα τμήματα τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου (Σερβίαν, Βουλγαρίαν). Εἰς τὴν Κρήτην, τὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὴν Θεσσαλίαν, τὴν Ἤπειρον, τὴν νότιον Μακεδονίαν καὶ τὴν Θράκην τὰ σιμπλιὰκ εἶναι ἐντετοπισμένα εἰς τὴν ὀρεινὴν ζώνην. Ἀπὸ φυτογεωγραφικῆς ἀπόψεως ἡ κοινότης αὕτη κατάγεται ἐκ Πόντου, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην γενικωτέρας διαδόσεως αὐτῆς καὶ ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν συστατικῶν της εἰδῶν. Ταῦτα εἶναι: Paliurus spina-Christi Mill., Cotinus coggygria Scop., Quercus lanuginosa Thuill., Syringa vulgaris

Digitized by Google

L., Petteria ramentacea Presl., Berberis vulgaris L., Rhus coriaria L., Prunus nana Stokes, Viburnum lantana L., Cercis siliquastrum L. Τὰ δεσπόζοντα καὶ τὰ ὑποτελῆ εἴδη ποικίλλουν ἀπὸ τόπου εἰς τόπον. Εἰς τὴν νότιον Μακεδονίαν τὰ πλεῖστα σιμπλιὰκ ἔχουν ὡς δεσπόζον εἶδος τὸν Paliurus spina-Christi Mill.

5) *Τὰ χαμηλόδενδρα δάση τῶν ὑψηλῶν ὀρέων.* Εἰς τὴν Κρήτην δεσπόζοντα εἴδη τῆς κοινότητος ταύτης εἶναι: Juniperus oxycedrus L. καὶ Berberis cretica L., συνοδευόμενα ὑπὸ Prunus prostrata Lab., Daphne oleoides Schreb. καὶ ἄλλων. Εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα: Juniperus communis var., hemisphærica Parl., Daphne oleoides Schreb., εἶναι τὰ κύρια συστατικὰ εἴδη, συνοδευόμενα ὑπό: Prunus prostrata Lab., Rhamnus prunifolia S. et. S. καὶ Astragalus sp. Εἰς τὰ δάση ταῦτα ἀπαντῶσιν ἐπίσης τά: Vaccinium myrtillus L., V. uliginosum L., V. vitis-idæa L. καὶ Arctostaphylos uva-ursi Spr.

ΣΤ΄. ***Λειμῶνες.*** Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ καταστροφὴ τῶν δασῶν δὲν ὁδηγεῖ εἰς τὸν σχηματισμὸν λειμώνων ἐκ μεσοφυτικῶν ἀγρωστοειδῶν φυτῶν, ὅπως συμβαίνει εἰς πλεῖστα ἄλλα μέρη τῆς Εὐρώπης, ἀλλ' εἰς τὸν σχηματισμὸν χαμηλοδένδρων κοινοτήτων, αἵτινες ἐκφυλίζονται εἰς φρύγανα καὶ εἰς ἄλλας φυτοκοινωνίας γεωφυτικῆς, θεροφυτικῆς ἢ ξηροφυτικῆς μορφῆς, ἔνθα τὰ ἀγρωστοειδῆ κατέχουν ὑποδεεστέραν θέσιν. 1) *Λειμῶνες τῶν ὑψηλῶν ὀρέων.* Λειμῶνες δυνάμενοι νὰ συγκριθῶσι πρὸς τοὺς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης εὑρίσκονται μόνον ἐπὶ τῶν ὑψηλῶν ὀρέων (τὴν ὑπάλπειον καὶ τὴν ἄλπειον ζώνην) καὶ χρησιμοποιοῦνται γενικῶς ὡς θεριναὶ βοσκαί. Οἱ λειμῶνες οὗτοι εἶναι πολὺ περιωρισμένοι ἐν Ἑλλάδι, πρῶτον διότι τὰ ὄρη αὐτῆς συνίστανται κυρίως ἐκ πορωδῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρωμάτων, ἅτινα δὲν συγκρατοῦσι τὴν ὑγρασίαν, καὶ δεύτερον διότι σπανίως σχηματίζουσιν ὀροπέδια, ἐνῷ ἀντιθέτως παρουσιάζουν ἀποτόμους κλιτῦς ἀπογυμνουμένας τοῦ χώματος ὑπὸ τῶν βροχῶν καὶ τῶν ἀνέμων. Οἱ πνέοντες συχνάκις ἰσχυροὶ ἄνεμοι ξηραίνουν τὸ ἔδαφος καὶ εἶναι δυσμενέστατοι διὰ τὴν ἀνάπτυξιν μεσοφύτων. Κατ' ἀκολουθίαν αἱ ξηροφυτικαὶ κοινότητες εἶναι συχνότεραι τῶν λειμώνων ἐξ ἀγρωστοειδῶν. 2) *Λειμῶνες ξηρομόρφων ποῶν (στεππώδεις λειμῶνες).* Ἀπαντῶσιν εἴς τινα διαμερίσματα (Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη), διακοπτόμενοι ὑπὸ σιμπλιὰκ ἢ ψευδομακκιῶν. Αἱ στέππαι αὗται ὁμοιάζουσι μὲν πρὸς τὰς τῆς νοτίου Ρωσίας καὶ πρὸς τὰς pusztas τῆς Οὐγγαρίας, διαφέρουσιν ὅμως τούτων, καθότι εἰς τὴν φυτολογικήν των σύνθεσιν μετέχουν εἰς μεγαλυτέραν ἀναλογίαν εἴδη ἐκ τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἐλλοβοκάρπων (Leguminosæ), τῶν σκιαδιοφόρων (Umpelliferæ), τῶν συνθέτων (Compositæ) καὶ τῶν λειριοειδῶν (Liliaceæ). Οἱ στεππώδεις λειμῶνες τῆς Ἑλλάδος δὲν ἔχουν ἐρευνηθῆ ἐπισταμένως ἀπὸ φυτολογικῆς ἀπόψεως.

Ζ΄. ***Ποώδης βλάστησις τῶν πετρωδῶν ἐδαφῶν.*** Ἡ καταστροφὴ τῶν δασῶν καὶ θαμνώνων ὁδηγεῖ συνήθως εἰς τὸν σχηματισμὸν πετρωδῶν ἀγόνων ἐδαφῶν, ἅτινα ἀφθονοῦσιν ἐν Ἑλλάδι. Ἐπὶ τῶν ὀλιγώτερον ἀπογεγυμνωμένων πετρωδῶν τόπων ἀναπτύσσονται δάση τῆς Pinus halepensis, μάκκιαι καὶ ἰδίως φρύγανα. Ὁ Rikli (1915) καὶ ὁ Vierhapper (1916) περιέγραψαν τὴν βλάστησιν τῶν πετρωδῶν ἐδαφῶν τῆς Κρήτης. Τὰ χαρακτηριστικώτερα εἴδη εἶναι: Ranunculus asiaticus L., Lloydia graeca L., Bellis annua L., Anthemis chia L., Chrysanthemum myconis L., C. segetum L., Asphodeline lutea L., Calendula arvensis L., Papaver rhoeas L., Matthiola tricuspidata L., Iris sisyrinchium L., Anchusa italica Retz., Echium elegans Lehm. κ. ἄ. Εἰς πολλὰ μέρη τῆς νοτίου Μακεδονίας ἐπὶ τῶν κλιτύων τῶν λόφων, ἔνθα δὲν ὑπάρχουν ψευδομάκκιαι καὶ φρύγανα, σχηματίζεται χαρακτηριστικὴ ποώδης φυτικὴ κοινότης, περιλαμβάνουσα τὴν ἄνοιξιν πολλὰ γεωφυτικὰ εἴδη τῶν Ornithogalum, Scilla, Gagea, Romulea, Crocus καὶ Muscari· βραδύτερον διάφορα: ἀγρωστοειδῆ (Gramineæ), ἐλλοβόκαρπα (Leguminosæ), σταυρανθῆ (Cruciferæ), βατραχιοειδῆ (Ranunculaceæ) καὶ καρυοφυλλοειδῆ (Caryophyllaceæ)· τὸ θέρος χειλανθῆ (Labiatæ) καὶ ἀκανθώδη σύνθετα (Compositæ), καθὼς καὶ εἴδη Verbascum. Εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι οἱ ξηροὶ πετρώδεις τόποι οἰκοῦνται ὑπὸ πολυειδῶν γενῶν, ὅπως τῶν Centaurea, Dianthus, Silene καὶ Verbascum.

Η΄. ***Ἡ βλάστησις τῶν βράχων.*** Ἡ βλάστησις τῶν βραχωδῶν ἀκτῶν ἐξητάσθη ἀνωτέρω εἰς τὰς θαλασσίας φυτικὰς κοινότητας. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν εἶναι πολλάκις δυσχερὲς νὰ διακρίνῃ τις τὰς πετρώδεις ἀπὸ τὰς βραχώδεις κατοικίας, ἰδίως εἰς τὰς ὀρεινὰς ζώνας. Εἰς τὴν Κρήτην πλουσία χλωρὶς τῶν βράχων ἀναπτύσσεται εἰς τὰς χαράδρας. Ὁ Rikli (1915) ἐσημείωσε τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικὰ εἴδη: Linum arboreum L., Stæhelina sp., Ebenus cretica L., Philostemon creticum Willd., Petromarula pinnata L., Verbascum spinosum L., Delphinium staphysagria L., Tulipa saxatilis Sieber, Lloydia græca L, Celsia arcturus L., Scrophularia lucida L., Brassica cretica Lam., Erysimum raulinii Boiss., Centaurea argentea L., Asphodeline lutea L., Arabis verna L., Cyclamen repandum Sibth., Geranium L., Silene cretica L., Saxifraga chrysosplenifolia Boiss., Laurentia tenella DC. Δένδρα τινὰ ἐμφανίζονται ἐπὶ τῶν βράχων, ὅπως ἡ Anagyris fœtida L., Cupressus sempervirens L., Quercus lanuginosa Thuill., Q. coccifera L. καὶ Acer creticum L., Ἡ χλωρίς, οὖσα πλουσιωτάτη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τῶν φρυγάνων, περιλαμβάνει πολλὰ ἐνδημικά. Ἐν Ἑλλάδι οἱ βραχώδεις τόποι καὶ κορυφαὶ τῶν ὀρέων εἶναι συνήθως ἀσβεστολιθικοὶ καὶ ἀποτελοῦν τοὺς πλουσιωτέρους οἰκισμοὺς διὰ τὰ ἐνδημικὰ φυτά. Διὰ τὴν Ἀττικὴν ὁ Heldreich (1878) δίδει τὸν ἑξῆς κατάλογον τῶν κυριωτέρων ἐξ αὐτῶν: Medicago arborea L., Lotus creticus L., Coronilla emeroides Boiss. et Sprun., C. glauca L., Pistacia terebinthus L., Euphorbia dendroides L., Silene spinescens S. et S., Brassica cretica Lam., Alyssum saxatile L., Carum multiflorum Boiss., Scrophularia heterophylla Willd., Onosma frutescens Lam., Teucrium divaricatum Sieber, Campanula celsii DC., Inula attica Hal., Chamæpeuce mutica DC., Scorzonera crocifolia S. et S., Centranthus ruber L. var. sibthorpii Baldacci, Ficus carica L., Ephedra campylopoda C. A. Mey., Oryzopsis miliacea Aschers. et Schweinf., Melica ciliata L. καὶ M. minuta L.

Θ΄. ***Ἡ βλάστησις τῶν ἀμμωδῶν τύπων.*** Ἡ βλάστησις τῶν παραθαλασσίων ἀμμωδῶν θινῶν ἐξητάσθη ἀνωτέρω. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἑλλάδος ὑπάρχουν πολὺ περιωρισμέναι ἀμμώδεις ἐκτάσεις εἰς πεδιάδας, κοιλάδας, πρόποδας λόφων καὶ βουνῶν, ὄχθας ποταμῶν. Αὗται οἰκοῦνται ἀπὸ διαφόρους φυτικὰς κοινότητας ἀνεξερευνήτους. Συνήθη φυτὰ τῶν ἀμμωδῶν τόπων εἶναι: Hypecoum, Wilckia flexuosa, Cakile, Silene colorata, Anthemis fomentosa, A. peregrina, Echium arenarium, διάφορα εἴδη Verbascum καὶ Statice κ.ἄ.

Ἡ ἑλληνικὴ χλωρίς, ἡ πλουσιωτέρα μετὰ τὴν τῆς Ἰβηρικῆς χερσονήσου χλωρὶς τῆς Εὐρώπης, ἐκίνησε πάντοτε ζωηρὸν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν βοτανικῶν. Οἱ πρῶτοι ἐπιστημονικῶς ἀσχοληθέντες εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν ἑλληνικῶν φυτῶν εἶναι οἱ ἀρχαῖοι φυσιοδίφαι Θεόφραστος καὶ Διοσκορίδης, οἵτινες ἀναφέρουν ἄνω τῶν 500 εἰδῶν ἰθαγενῶν φυτῶν. Κατὰ τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα ἐπεσκέφθη τὴν Ἑλλάδα ὁ βοτανικὸς Belon, ὅστις συνέλεξε κατὰ τὰ ἔτη 1546—1549 μερικὰ ἄγνωστα ἕως τότε εἴδη ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν χερσόνησον τοῦ Ἄθω, τὴν Κωνσταντινούπολιν. Μετὰ τοῦτον ὁ Ἄγγλος βοτανικὸς Wheler συνέλεξε φυτὰ κατὰ τὸ 1675 εἰς τὰς νήσους Ζάκυνθον καὶ Κέρκυραν, εἰς τὰ πέριξ τῶν Ἀθηνῶν καὶ εἰς τὸν Παρνασσόν. Μετὰ τὸν ΙΗ΄ αἰῶνα ἐπεσκέφθησαν τὴν Ἑλλάδα τινὲς τῶν διασημοτέρων βοτανικῶν. Πρῶτος ὁ Tournefort τῷ 1700, κατ' ἐντολὴν τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ΄ μεταβὰς εἰς τὴν Ἀνατολὴν χάριν βοτανικῶν μελετῶν, ἀνεκάλυψεν εἰς τὴν Κρήτην καί τινας νήσους τοῦ Ἀρχιπελάγους πολλὰ νέα εἴδη. Μετὰ τὸν Tournefort οἱ Buxbaum, Forskal καὶ Sestini ἐπισκέπτονται διάφορα μέρη τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἑλλάδος. Συστηματικώτερον ὅμως πάντων ἠσχολήθη εἰς τὴν μελέτην τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος ὁ Ἄγγλος βοτανικὸς Sibthorp, ὅστις εἰς δύο ταξίδια (1785 — 1787 καὶ 1794 — 1795) διατρέξας τὴν Ἑλλάδα καὶ μέρος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, συνέλεξε μέγαν ἀριθμὸν φυτικῶν εἰδῶν. Τὰς ἐκ τῶν ταξιδίων τούτων μελέτας του ἐδημοσίευσαν μετὰ τὸν θάνατόν του οἱ T. E. Smith (1806—1832) καὶ J. Lindley (1833—1840). Τὸν ΙΘ΄ αἰῶνα ἐπισκέπτονται τὴν Ἑλλάδα ὁ Γερμανὸς ἰατρὸς Sieber, ὅστις ἐρευνᾷ τὴν Κρήτην (1817), ὁ Γάλλος ἐξερευνητὴς ναύαρχος Dumont d'Urville, ὅστις συλλέγει κατὰ τὰ ἔτη 1819 καὶ 1820 φυτὰ εἰς τὰς νήσους τοῦ Ἀρχιπελάγους καὶ τὰς ἀκτὰς τῆς Ἀττικῆς, ἡ κατὰ τὸ 1829 γαλλικὴ ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ τοῦ Μορέως, ἥτις διὰ τοῦ διευθύνοντος αὐτὴν Bory de Saint Vincent καὶ τοῦ ἐκ τῶν μελῶν Despréaux ἐρευνᾷ φυτολογικῶς τὴν Μεσσηνίαν, τὴν Λακωνίαν, τὴν Ἀρκαδίαν, τὴν Ἀργολίδα καί τινας τῶν Κυκλάδων, ὁ Οὔγγρος φυσιοδίφης Friwaldsky, ὅστις μελετᾷ κατὰ τὰ ἔτη 1835 καὶ 1836 τὰ φυτὰ διαφόρων μερῶν τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, καὶ κατὰ τὸ 1844 τὰ φυτὰ τῆς Κρήτης, ὁ Ἑλβετὸς βοτανικὸς Margot, ἐρευνήσας κατὰ τὰ ἔτη 1836 καὶ 1837 τὴν νῆσον Ζάκυνθον, ὁ Aucher Eloy, ἐρευνήσας τῷ 1836 τὰς νήσους Εὔβοιαν, Χίον, Σῦρον, τὰ πέριξ τῶν Ἀθηνῶν, τὴν Θεσσαλίαν, τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν χερσόνησον τοῦ Ἄθω, ὁ Grisebach, βοτανολογήσας κατὰ τὸ ἔτος 1838 εἰς διάφορα μέρη τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, καὶ οἱ Link, Ceccarini, Sartori, Spruner, Friedrichsthal, ἐρευνήσαντες διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος. Ἔκτοτε ἡ ἑλληνικὴ χλωρὶς ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον συστηματικωτέρων ἐρευνῶν, ἰδίᾳ ἐκ μέρους τῆς συνεργαζομένης τριάδος Θ. Ὀρφανίδου, Th. Heldreich καὶ Ed Boissier, αἵτινες ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ τελευταίου μετὰ τῶν ἐρευνῶν καὶ ἄλλων συγχρόνων βοτανικῶν ἐπὶ ἑλληνικῶν φυτῶν, ὡς τοῦ Raulin, τοῦ Guicciardi, τοῦ Samaritani. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος συνεχίζεται ἡ μελέτη τῶν φυτῶν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ὑπὸ τοῦ προμνημονευθέντος Heldreich, τοῦ Spreitzenhofer (1880), τοῦ Reverchon (1883 — 1884), τοῦ C. J. Forsyth Major (1886—1888), τοῦ Baldacci (1889—1899). Κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα ἡ μελέτη τῆς χλωρίδος τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν συνεχίζεται ὑπὸ τοῦ Λεώνη (1902), τοῦ Doerfler (1904), τοῦ Maire καὶ τοῦ Petimengin, οἵτινες κατὰ τὰ ἔτη 1904—1909 ἐξηρεύνησαν τὴν Φωκίδα, τὴν Ἀκαρνανίαν, τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Πίνδον, τὴν Κορινθίαν, τὴν Ἀχαΐαν, τὴν Ἤλιδα, τὴν Λακωνίαν, τὴν Μεσσηνίαν καὶ τὴν Ἀττικήν, τοῦ Οὔγγρου βοτανικοῦ Halacsy, τοῦ Β. Τούντα, τοῦ Sterneck, τοῦ M. Gandoger και P. Cousturier, τοῦ Vierhapper, τοῦ Langeron, τοῦ Bornmueller, τοῦ Vandas, τοῦ Ἰ. Πολίτου, τοῦ Δ. Δημάδου, τοῦ Mattfeld, τοῦ Μαλακατέ, τοῦ J. Renz, τοῦ W. B. Turrill. Αἱ ἔρευναι τῶν ἀνωτέρω ἀναφέρονται κυρίως εἰς τὰ σπερματόφυτα τῆς Ἑλλάδος. Μὲ τὴν συλλογὴν καὶ μελέτην τῶν σποριοφύτων ἠσχολήθησαν ὁ Bory de Saint Vincent, ὅστις ἀναφέρει 84 εἴδη φυκῶν ἐκ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν Κυκλάδων, ὁ Grisebach, ὅστις ἀναφέρει μικρὸν ἀριθμὸν φυκῶν ἐκ τῶν παραλίων τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, ὁ D. Mazziari, ζήσας ἀπὸ τοῦ 1817 μέχρι τοῦ 1857 εἰς τὰς Ἰονίους νήσους, τοῦ ὁποίου τὰς συλλογὰς φυκῶν ἐδημοσίευσε τῷ 1878 ὁ A. Grunow, ὁ F. Smith, ὅστις ἐμελέτησε τὰ φύκη τοῦ Φαληρικοῦ ὅρμου τῷ 1878, ὁ Σ. Μηλιαράκης, ὅστις τῷ 1887 ἀνεῦρεν εἰς τὴν νῆσον Σκίαθον 26 εἴδη φυκῶν, ὁ Κανταρτζῆς, ὅστις ἀναφέρει εἴδη τινὰ φυκῶν ἐκ τῆς νήσου Λέσβου. Τῷ 1901 ὁ De Toni ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν του ἐκδιδόμενον φυκολογικὸν περιοδικὸν «La Nuova Notarisia» κατάλογον 43 εἰδῶν φυκῶν, ἀνευρεθέντων εἰς τὸ Σούνιον ὑπὸ τοῦ A. Forti· ὁ Raulin ἀναφέρει ἐπίσης μερικὰ εἴδη φυκῶν, συλλεγέντα ὑπ' αὐτοῦ ἐν Κρήτῃ· ἐπίσης ἀναφέρουν μερικὰ εἴδη φυκῶν τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν εἰς τὰ γενικὰ περὶ φυκῶν συγγράμματά των οἱ Kützing, Agardh, Ardissone καὶ De Toni. Κατάλογον τῶν ὑπὸ τοῦ R. Maire συλλεγέντων ἐν Ἑλλάδι βρυοφύτων ἐδημοσίευσεν ὁ Coppey. Εἰς συστηματικὴν ἔρευναν τῶν σποριοφύτων τῆς Ἑλλάδος προέβη ὁ καθηγητὴς τῆς βοτανικῆς εἰς τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν Ι. Πολίτης, ὅστις ἐπεχείρησε πολλὰς ἐκδρομὰς εἰς Ἀττικὴν καὶ μακρὰ ἐπιστημονικὰ ταξίδια εἰς πολλὰ τῆς Ἑλλάδος μέρη, ἅτινα ἐξήτασεν ἀπὸ φυτολογικῆς ἀπόψεως. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐπεσκέφθη τὸ θέρος τοῦ 1915 τὰς Ἰονίους Νήσους, τὸ ἑπιὸν δ' ἔτος μέρη τινὰ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ βραδύτερον τὴν Πελοπόννησον. Τῷ 1921 διέτρεξε χάριν φυτολογικῶν μελετῶν τὴν ἀνατολικὴν καὶ κεντρικὴν Μακεδονίαν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς ἀνοίξεως μέχρι τοῦ φθινοπώρου. Κατ' Αὔγουστον τοῦ ἰδίου ἔτους συνέλεξεν εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Χερσονήσου τοῦ Ἄθω 140 εἴδη, ὧν τὰ περισσότερα ἦσαν νέα διὰ τὴν ἑλληνικὴν χλωρίδα· τῷ 1923 ἐπισκεφθεὶς τὰς νήσους Ἄνδρον, Τῆνον καὶ Σῦρον, συνέλεξε περὶ τὰ 157 εἴδη, ὧν πολλὰ ἐπίσης νέα διὰ τὴν ἑλληνικὴν χλωρίδα· βραδύτερον ἠρεύνησε τὴν Κρήτην, τὴν θαλασσίαν χλωρίδα τῆς Ἀττικῆς, τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου (1931) καὶ τῶν στενῶν τοῦ Βοσπόρου (1932) καὶ τοὺς μύκητας τῆς Ἀττικῆς καὶ πολλῶν μερῶν τῆς Ἑλλάδος. Διὰ τῶν φυκολογικῶν καὶ τῶν μυκητολογικῶν ἐρευνῶν τοῦ Ι. Πολίτου ἀνευρέθησαν ἐν μόνῃ τῇ Ἀττικῇ ὑπὲρ τὰ 500 εἴδη μυκήτων καὶ φυκῶν, ὧν τὰ 400 δὲν εἶχον παρατηρηθῆ ἐν Ἑλλάδι, ἀνεκαλύφθησαν δὲ καὶ πολλὰ νέα διὰ τὴν ἐπιστήμην φυτικὰ εἴδη. Πλὴν τῶν πλουσιωτάτων συλλογῶν φυκῶν κατηρτίσθη ὑπὸ τοῦ Πολίτου μοναδικὴ συλλογὴ τῶν μυκήτων τῆς Ἑλλάδος (Mucotheca Graeca). Ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ ἐξηκολούθησεν ἡ μελέτη τῶν θαλασσίων φυκῶν ὑπὸ τοῦ Σ. Παπαδάκη, ἐρευνήσαντος τὸν Αὔγουστον τοῦ 1932 τὸν κόλπον τῆς Μυτιλήνης καὶ τὸν κόλπον τῆς Γέρας, καὶ ὑπὸ τοῦ Θ. Διαννελίδου, ἐρευνήσαντος τὴν ἄνοιξιν καὶ τὸ φθινόπωρον τοῦ αὐτοῦ ἔτους τὸν Παγασιτικὸν κόλπον.

Παρὰ τὰς ἐκτεταμένας ταύτας ἐρεύνας, εἰς ἃς ἔδωκεν ἀφορμὴν ἡ πλουσιωτάτη ἑλληνικὴ χλωρίς, ἀρκετὰ ἀκόμη τμήματα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν δὲν ἐμελετήθησαν βοτανικῶς ἢ ἠρευνήθησαν προχείρως. Πολλὰ ἐπίσης οἰκολογικὰ καὶ φυτοκοινωνιολογικὰ ζητήματα τῆς βλαστήσεως τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἀνεξερεύνητα. Ταῦτα ὅμως, πλὴν τῆς μεγάλης θεωρητικῆς των σημασίας, τὴν ὁποίαν καθιστᾷ μεγαλυτέραν ἡ κλιματολογικὴ καὶ ἡ γεωγραφικὴ θέσις τῆς Ἑλλάδος, ἔχουν καὶ θεμελιώδη

Digitized by Google

πρακτικὴν σημασίαν διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς δασοποιμενικῆς καὶ τῆς γεωργικῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας.

Σ. Ε. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

Ὁ ἀπολελιθωμένος φυτικὸς κόσμος. Ὁ ἀπολελιθωμένος φυτικὸς κόσμος τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν δὲν ἔχει εἰσέτι μελετηθῆ ἐπαρκῶς καὶ τούτου ἕνεκα ἡ σήμερον γνωστὴ εἰκὼν τούτου εἶναι λίαν ἀτελής. Ἐκ τῶν διαπλάσεων τοῦ παλαιοζωϊκοῦ ἐλάχιστα φυτικὰ γένη ἔχουν καθορισθῆ μέχρι τοῦδε, ἀντιπρόσωποι τῶν *δασυκλαδιδῶν σιφωνοθάλλων χλωροφυκῶν*, καὶ δὴ τὰ φύκη *μιτζία velebitana, βερμιπορέλλα velebitana, σιολλεϋέλλα* καὶ *ἀνθρακοπορέλλα spectabilis*, εὑρεθέντα ἐντὸς ἀσβεστολίθων τῆς λιθανθρακοφόρου διαπλάσεως εἰς Πάρνηθα (Γκουρίσσι) καὶ Χίον (περιοχὴ Καρδαμύλων). Εἰς τὴν Εὔβοιαν ἐπίσης πρὸς Ν. τῶν Θαρουνιῶν εὑρέθησαν ἀπολελιθωμένα φυτικὰ λείψανα ἐντὸς στρωμάτων τῆς λιθανθρακοφόρου, μὴ προσδιοριστά. Ἀντιπρόσωποι τῶν δασυκλαδιδῶν ἐπίσης χλωροφυκῶν, καὶ δὴ τὰ γένη *γυροπορέλλα* (*γυρ. v. siculifera*) καὶ *διπλοπόρα* (*porosa, annulata*) εἶναι τὰ μόνα γνωστὰ μέχρι τοῦδε φυτὰ ἐκ τῆς τριασίου περιόδου τοῦ μεσοζωϊκοῦ αἰῶνος, εὑρισκόμενα ἐντὸς ἀσβεστολίθων καὶ δολομιτῶν τῆς περιόδου ταύτης.

Ἐκ τῆς ἰουρασίου διαπλάσεως τοῦ μεσοζωϊκοῦ δὲν εἶναι γνωστὰ ἀπολελιθωμένα φυτά, ἐνῷ πάλιν τὰ *λιθοθάμνια* (*ροδοφύκη*) εἶναι οἱ μοναδικοὶ γνωστοὶ ἀντιπρόσωποι τοῦ φυτικοῦ βασιλείου ἐκ τῆς κρητιδικῆς διαπλάσεως τοῦ μεσοζωϊκοῦ (Πελοπόννησος, Ὄθρυς, ζώνη Πίνδου—Ὠλονοῦ).

Ἐκ τῆς παλαιογενοῦς ὑποδιαπλάσεως τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰῶνος εἶναι ἐπίσης γνωστὰ λιθοθάμνια καὶ φύκη τινὰ μόνον ἐξ ἠωκαινικῶν ἀσβεστολίθων καὶ στρωμάτων τοῦ παλαιογενοῦς φλύσχου τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ «ἀσβεστολίθου τῆς Τριπόλεως» ἐν Πελοποννήσῳ, ὡς καὶ ἀσβεστολίθων τῆς πριαμπονίου ἐποχῆς παρὰ τὸν κάτω Ἀξιόν. Περισσότερον γνωστὸς εἶναι ὁ φυτικὸς κόσμος τῆς νεογενοῦς ὑποπεριόδου τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰῶνος. Ἰδίας προσοχῆς ἐκ μέρους τῶν παλαιοντολόγων (Gaudry, Saporta, Unger, Brogniart κ. ἄ.) ἔτυχεν ἡ εἰς τὰ μειοκαινικὰ στρώματα τῆς λιγνιτοφόρου λεκάνης τῆς Κύμης (Εὐβοίας) ἀπαντῶσα χλωρίς, ἡ μόνη ἐκ τῶν νεογενῶν ἀπολελιθωμένων χλωρίδων περισσότερον μελετηθεῖσα. Εἰς τὴν χλωρίδα αὐτὴν ἀντιπροσωπεύονται αἱ ἀκόλουθοι τάξεις φυτῶν.

1. *Φύκη*: σφαιροκοκκίτης.
2. *Γυμνόσπερμα κωνοφόρα.*

Ταξίδαι: ποδόκαρπος.

Πιτυΐδαι: πεύκη, σεκουοΐα, καλλιτρίς, οὐϊδδριγκτωνία, γλυπτοστρόμβος.

3. *Ἀγγειόσπερμα μονοκοτυλήδονα.*

Ἀγρωστίδαι: φραγμίτης.

Λειλιίδαι: σμῖλαξ.

4. *Ἀγγειόσπερμα δικοτυλήδονα.*

Μυρικώδη: μυρίκη.

Καρυΐδαι: καρύα (Juglans) καὶ καρύα (Carya).

Βετουληρά: ἄλνος, βετούλη, καρπῖνος.

Ἰτεΐδαι: λεύκη.

Φηγηρά: φηγός, δρῦς.

Οὐλμίδαι: πλανέρα.

Μορεΐδαι: συκῆ.

Λαυρίδαι ἢ δαφνίδαι: λαύρα ἢ δάφνη, κιννάμωμον, λαουρινάστρον, δαφνογένη.

Πρωτεώδη: χαχέα, πρωταία, περσουνία, γκρεβιλλέα, δρυάνδρη, βανξία, δρυανδροειδές, ἐμβόθριον, στενοκαρπίτης.

Πολυκαρπικά· ἀνονίδαι: ἀνόνη.

Γερανιώδη· μαλπιγκιίδαι: μαλπιγκιάστρον.

Ρυτίδαι: ἀμυρίς.

Ἀνακαρδιίδαι: ροῦς.

Σφενδαμνίδαι: σφένδαμνος ἢ ἄκερ.

Σαπινδίδαι: σάπινδος, νεφέλιον.

Κηλαστρίδαι: κήλαστρος.

Ἰληκίδαι: ἴληξ, πρῖνος.

Ραμνίδαι: ράμνος.

Ἀραλιίδαι: κουσσονία.

Πιττοσπορίδαι: πιττόσπορον.

Ἀμυγδαλίδαι: προύμνη.

Μιμοσίδαι: προσωπίς, ἀκακία, μιμόζα, ἴγκη.

Καισαλπινίδαι: βωχινία, κοπαϊφόρος, καισαλπινία κασσία.

Ψυχανθῆ: γλυκίνη, ρυγχοσία.

Μυρτίδαι: μύρτος, εὐκάλυπτος, καλλιστήμων, μυρσίνη.

Κομβρετίδαι: τερμιναλία.

Ἐρεικίδαι: ἀνδρομέδα.

Ἐβενίδαι: εὔκλεια, ρογένα, διόσπυρος.

Σαποτίδαι: σιδηρόξυλον, χρυσόφυλλον, βουμελία.

Ἐλαιίδαι: ἐλαία, ἐλαιοειδές.

Ἀποκυνίδαι: ἀποκυνόφυλλον, νηριτίνιον.

Ἀσκληπιαδίδαι: ἀσκληπιάς.

Ἐπίσης τὰ γένη *ὀμφαλόβιον*, *ἀνδίρη* καὶ *λοματίτης*.

Ἐκτὸς τῆς ἀνωτέρω χλωρίδος, μεμονωμένα λείψανα νεογενῶν φυτῶν εὑρέθησαν εἰς τὸ Ἀλιβέριον (δρῦς, σφένδαμνος, καρύα), εἰς τὰ Νένητα Χίου (φηγός, καρπῖνος, σφένδαμνος, ἰτέα, κ. ἄ.), εἰς λιγνιτικὰ στρώματα τῆς περιοχῆς τοῦ Ὀρθύμνου Μυτιλήνης (ἀραουκαριόξυλον, κεδρόξυλον, πιτυόξυλον, διόσπυρος), εἰς τὴν Ἀλόννησον (ταξώδιον). Λιθοθάμνια ἐπίσης εὑρέθησαν ἐντὸς νεογενῶν στρωμάτων τῆς Ἀττικῆς (μετὰ νουλλιπορῶν) καὶ τῆς κοιλάδος τοῦ Μολίτσα ποταμοῦ ἐν Ἠπείρῳ. Πλουσίαν ἐπίσης ἀπολελιθωμένην χλωρίδα, ἥτις δὲν ἐμελετήθη εἰσέτι, ἀνεῦρεν ἐντὸς πλειοκαινικῶν στρωμάτων (μαργῶν καὶ ψαμμιτῶν) ὁ Γ. Γεωργαλᾶς εἰς τὰς θέσεις Πεταλοῦ, Μαῦρα Λιθάρια καὶ Παλιόκαστρον (βόρειος ἀκτὴ τῆς Πελοποννήσου) κατὰ τὰ ὅρια τῶν νομῶν Ἀργολιδοκορινθίας καὶ Ἀχαΐας.

Γ. Κ. Γ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Θεοφράστου* «Περὶ φυτῶν ἱστορίας» (ἔκδ. *Fenton*, London 1916).—*Διοσκορίδου*, «Περὶ ἰατρικῆς ὕλης» (ἔκδ. *M. Wellmann*, τ. 3, 1907—1914).—*Sibthorp J.*, «Flora Graeca» (Londinii, 1806—1840 τ. 10, ἔκδ. T. E. Smith καὶ I. Lindley).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Florae graecae prodromus» (Londinii 1806—1813, τ. 2, ἔκδ. T. E. Smith).—*Dumont d'Urville Jul. S. C.*, «Enumeratio plantarum quas in insulis Archipelagi κ. τ. λ.» (Parisiis 1822).—*Fauché* «Zoologie et Botanique» (τόμ. III τῆς ὑπὸ Bory de Saint-Vincent «Expédition scientifique de Morée», Paris-Strasbourg 1832 κ. ἑ.).—*Chaubard M.* καὶ *Bory de Saint-Vincent M.*, «Nouvelle flore du Péloponnèse et des Cyclades» (Paris 1838).—*Ὀρφανίδης Θ.*, «Flora graeca exsiccata» (1852).—*Heldreich Th.*, «Herbarium Graecum normale» (1856—1861 καὶ 1886—1896, τόμ. 13).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Die Nutzpflanzen Griechenlands» (Ἀθῆναι 186).—*Boissier E.*, «Flora orientalis» (Basileae 1867—1888).—*Ὀρφανίδης Θ.*, «Περὶ τῆς αὐτοφυοῦς ἑλληνικῆς βλαστήσεως» (1868).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Γεωπονικὰ» (1872—1876, τ. 6).—*Μηλιαράκης Σπ.*, «Beiträge zur Kentnisse des Algenvegetation von Griechenlands» (1887).—*Adamovic L.*, «Die Vegetationverhältnisse des Balkanländer (ἐν τόμ. XI) 1909 τοῦ «Die Vegetation der Erde» τῶν Eugler καὶ Drude).—*Halàcsy E.*, «Conspectus florae graecae» (Lipsiae 1901—1914, 5 τ.).—*Βλησίδης Θρ.*, «Σκιαγραφία τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος» (Ἀθῆναι 1925).—*Turill W. B.*, «The Plant-life of the Balkan peninsula» (ἐν τοῖς «Oxford Memories on plant geography, 1929).—*Πολίτης Ι.*, «Plantes maritimes de la Grèce» (ἐν τόμ. V/1930 τῶν Rapports et Procès-verbaux des réunions de la commission internat. pour l'exploration scientif. de la mer Méditerranée»).—*Heldreich Th.*, «Flore de l'île de Cephalonie» (Lausanne 1883).—*Κανταρτζῆς Κ. Α.* (*Candargy*), «Flore de l'île de Lesbos» (Zürich 1889).—*Heldreich Th.*, «Ἡ χλωρὶς τοῦ Παρνασσοῦ» (Ἀθῆναι 1890).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Flore de l'île d'Égine» (Ἀθῆναι 1898).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Die Flora von Thera» (1899).—*Κανταρτζῆς Κ. Α.*, «Flore de Lesbos» Paris 1899).—*Heldreich Th.*, «Συμβολαὶ πρὸς σύνταξιν χλωρίδος τῶν Κυκλάδων» (1900).—*Τούντας Β.*, «Ἡ χλωρὶς τῆς Κύθνου» (εἰς «Γεωγραφ. Δελτίον» Α/1905, σ. 179—185).—*Πολίτης Ι.*, «Φύκη θαλάσσια τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθω» (ἐν «Ἐπιστημ. Ἐπετηρ. Φυσικομαθ. σχολῆς πανεπ. Ἀθηνῶν» 1925).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Θαλάσσια φύκη τῆς νήσου Σύρου» (ἐν «Πρακτικοῖς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν» 1927, καὶ «Bulletin de la Commission thalassogr. hellénique» 1928).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ τῆς θαλασσίας χλωρίδος τῆς νήσου Κρήτης» (ἐν «Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν» 1932).—*Ὀρφανίδης Θ.*, «Sur l'état actuel de la flore grecque» (Paris 1867).—*Heldreich Th.* καὶ *Μηλιαράκης Σπ.*, «Τὰ δημώδη ὀνόματα τῶν φυτῶν» (1910).—*Γεννάδιος Π. Γ.*, «Λεξικὸν Φυτολογικὸν» (1914).—*Δημάδης Δημ.*, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος καὶ τῆς παρ' ἡμῖν διαδόσεως τῆς συστηματικῆς βοτανικῆς» (Ἀθῆναι 1920).

Π. Ν. Π.

ΠΑΝΙΣ

Αἱ γνώσεις ἡμῶν περὶ τῆς πανίδος τῆς Ἑλλάδος ἀνάγονται εἰς τὴν ἀπωτάτην ἀρχαιότητα. Πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης συνέλεξε τὰς μέχρι τοῦ Δ´ π. Χ. αἰῶνος ἀτελεῖς ζῳολογικὰς γνώσεις, ἐπλούτισε ταύτας διὰ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν πολυαρίθμων καὶ ἐνδελεχῶν αὐτοῦ ἐρευνῶν καὶ παρατηρήσεων καὶ παρέσχεν ἡμῖν τὰς πρώτας γνώσεις περὶ τῶν διαφόρων ἐν Ἑλλάδι ἀπαντώντων ζῴων, καὶ μάλιστα, ἐν πολλοῖς, μετὰ λίαν ἐνδελεχῶν παρατηρήσεων ἐπ' αὐτῶν. Ἔκτοτε οὐδεμία ἐγένετο ἀξία λόγου σπουδὴ ἢ ἔρευνα τῆς πανίδος τῆς Ἑλλάδος· μόλις δὲ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἤρχισε ποιά τις κίνησις, ἐνεφανίσθησαν δὲ καί τινα δημοσιεύματα, ὀφειλόμενα καὶ ταῦτα εἰς ξένους φυσιοδίφας καὶ ἀναφερόμενα ἄλλα μὲν ἐπὶ μεγάλου μέρους τῆς ἑλληνικῆς πανίδος, ἄλλα δὲ εἰς τὴν σπουδὴν μεμονωμένων περιοχῶν ἢ ζωϊκῶν εἰδῶν. Μόνον ὡς πρὸς τὰ πτηνὰ τῆς Ἑλλάδος δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐγένοντο ἀρκετὰ συστηματικαὶ καὶ ἀκριβεῖς ἔρευναι καὶ μελέται, ὥστε νὰ ἔχωμεν σχεδὸν πλήρη κατάλογον αὐτῶν μετὰ λεπτομερῶν περιγραφῶν καὶ ὑπὸ ἄλλων μὲν φυσιοδιφῶν καὶ ἐξερευνητῶν, ἰδίως ὅμως ὑπὸ τοῦ Dr Krüper, ὅστις διετέλεσεν ἐπὶ μακρὸν ἐπιμελητὴς τοῦ ζῳολογικοῦ μουσείου τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ὁποίου ὁ δημοσιευθεὶς κατάλογος τῶν πτηνῶν τῆς Ἑλλάδος περιλαμβάνει ὑπὲρ τὰς τρεῖς ἑκατοντάδας τοιούτων, καὶ βραδύτερον ὑπὸ τοῦ Dr Reiser, ἐπιμελητοῦ τοῦ φυσιογραφικοῦ μουσείου τῆς Βοσνίας. Ὁ διακεκριμένος οὗτος φυσιοδίφης εἰς τρία ταξίδια, τῷ 1894, τῷ 1897 καὶ τῷ 1898, περιῆλθε τὸ πλεῖστον μέρος τῆς Ἑλλάδος, ἐφωδιασμένος μὲ ὅλα τὰ μέσα πρὸς ἐπιστημονικὰς ἐρεύνας, συνοδευόμενος δὲ καὶ ὑπὸ ἐμπείρων εἰδικῶν Ἑλλήνων (Στριμενέα καὶ ἄλλων), καὶ κατήρτισε συλλογὰς πλουσίας ἐκ ταριχευμένων πτηνῶν, δημοσιεύσας τῷ 1905 τὸ ὀγκῶδες καὶ περισπούδαστον αὐτοῦ ἔργον «Ornis balcanica III: Griechenland und die griechischen Inseln», ἐν τῷ ὁποίῳ περιγράφει, ἐν πάσῃ ἀκριβείᾳ καὶ λεπτομερείᾳ, 312 εἴδη πτηνῶν, ἀσφαλῶς ἀπαντώντων ἐν Ἑλλάδι, κατονομάζων ταῦτα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ διὰ τῶν κοινῶν ὀνομάτων, δι' ὧν εἶναι γνωστὰ ταῦτα εἰς τὰς διαφόρους περιοχάς. Μεταξὺ τῶν κυριωτέρων δημοσιευμάτων τῶν πραγματευομένων περὶ πανίδος τῆς Ἑλλάδος, καὶ δὴ τὸ πρῶτον εἶναι ἡ ἔκθεσις τῆς «Expédition scientifique de Morée», ἡ πρώτη ὁπωσδήποτε συστηματικὴ περιγραφή, δημοσιευθεῖσα τῷ 1832 καὶ περιλαμβάνουσα τὴν πανίδα τῆς Πελοποννήσου. Τὸ πρῶτον μέρος αὐτῆς, περιγράφον τὰ σπονδυλωτά, μαλάκια καὶ πολύποδας, ὀφείλεται εἰς τοὺς Geoffroy Saint-Hilaire, πατέρα καὶ υἱόν, Deshayes, Bibron et Bory de Saint-Vincent, τὸ δὲ δεύτερον, περιλαμβάνον τὰ ἀρθρόζῳα, εἰς τὸν Brullé καὶ Guerin. Τῷ 1858 ὁ Dr Frhard κατήρτισε σύντομον περιγραφὴν τῆς πανίδος τῶν Κυκλάδων νήσων, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν ἐδημοσιεύθη παρὰ μόνον τὸ πρῶτον μέρος, περιλαμβάνον τὰ σπονδυλωτά. Ἐκτὸς τῶν δύο τούτων, γενικῶν οὕτως εἰπεῖν, ἔργων, ἔχομεν, ἐν τῷ μεταξὺ καὶ βραδύτερον, εἰδικὰ ἔργα περὶ ὡρισμένων τάξεων ἢ ὁμοταξιῶν ἢ καὶ μελέτας ἢ διατριβὰς περὶ ὡρισμένων ζωϊκῶν εἰδῶν, οἷα εἶναι λ. χ. «Beiträge zur Ornithologie Griechenlands» ὑπὸ Von der Mühle (1844), «Die Vögel Griechenlands 1843» ὑπὸ τοῦ Dr Ant. Lindermayer, «Catalogue of the Birds found in Corfou 1843» ὑπὸ Drummond, ὡς ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ «List of the birds observed in to winter in Macedonia», ἕτερα νεώτερα «Zur Ornithologie Griechenlands», «Les oiseaux de la Grèce» καὶ «Euböa» ὑπὸ Lindermayer (1855, 1856, 1859) καὶ πλεῖσται μονογραφίαι τοῦ Dr Krüper. Τῷ 1878, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς διεθνοῦς ἐκθέσεως τῶν Παρισίων, ἐξέδωκεν ὁ Dr Heldreich, ἐπιμελητὴς τοῦ φυσιογραφικοῦ μουσείου τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἔργον περισπούδαστον ὑπὸ τὸν τίτλον «La faune de Grèce» (Rapport sur les travaux et recherches zoologiques faites en Grèce), τὸ ὁποῖον βασίζεται ἐπὶ πασῶν τῶν μέχρι τότε γενομένων ἐργασιῶν καὶ ἐρευνῶν, καθὼς καὶ ἐπὶ ἰδίων τοῦ συγγραφέως παρατηρήσεων καὶ ἀποτελεῖ σύντομον μέν, ἀλλὰ ἀξιολογώτατον καὶ τὸ μόνον περιληπτικὸν ἔργον, ἐκ τοῦ ὁποίου δύναταί τις νὰ ἀρυσθῇ πᾶν ὅ,τι προῆλθεν εἰς φῶς μέχρι τότε ἐκ τῶν ἀφορώντων τὴν πανίδα τῶν σπονδυλωτῶν ζῴων τῆς Ἑλλάδος. Νεώτατον ἔργον εἶναι τὸ τοῦ Otmar-Reiser περὶ πτηνῶν. Ἑλληνικὰ ἔργα δὲν ἔχομεν νὰ ἐπιδείξωμεν παρὰ ὀλίγας τινὰς μονογραφίας καὶ μάλιστα περὶ εἰδικῶν θεμάτων ἢ περιοχῶν, οἷαι εἶναι: «Πορίσματα ζῳολογικῶν ἐρευνῶν ἀνὰ τὸν νομὸν Ἀττικοβοιωτίας» (1903) τοῦ Νικ. Γερμανοῦ, συμβολὴ διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἐν Ἀττικοβοιωτίᾳ πανίδος, τοῦ αὐτοῦ «Μελέτη περὶ τῶν ἰχθύων καὶ ἰχθυοτροφείων τῆς Μακεδονίας» (1914), «Οἱ ἰχθύες τῶν γλυκέων ὑδάτων τῆς Θεσσαλίας», μονογραφία ὑπὸ τοῦ διατελέσαντος καθηγητοῦ τῆς ζῳολογίας ἐν τῷ Ἐθνικῷ πανεπιστημίῳ Ν. Ἀποστολίδου καὶ μελετήματά τινα περὶ τῶν ἰχθύων καὶ ὑδροβίων μικροοργανισμῶν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ Γ. Ἀθανασοπούλου.

Ἀξιόλογα ὁπωσδήποτε στοιχεῖα καὶ δεδομένα ἔχομεν μόνον περὶ τῶν σπονδυλωτῶν ζῴων (θηλαστικῶν, πτηνῶν, ἑρπετῶν, ἀμφιβίων καὶ ἰχθύων), εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ὁποίων καὶ θὰ περιορισθῶμεν. Ἐν πρώτοις παρατηροῦμεν ὅτι ὁ γενικὸς χαρακτὴρ τῆς ἑλληνικῆς πανίδος παρουσιάζει μεγάλην ἀναλογίαν καὶ συγγένειαν πρὸς τὸν τῆς πανίδος τῆς μεσημβρινῆς Εὐρώπης, καὶ μάλιστα τῶν περὶ τὴν Μεσόγειον χωρῶν αὐτῆς, ὡς ἐπίσης καὶ πρὸς τὸν τῆς πανίδος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅτι δὲ ἡ Ἑλλὰς ἀποτελεῖ διά τινα εἴδη τὸ ὅριον τῆς πρὸς δυσμὰς γεωγραφικῆς διανομῆς ζῴων τινῶν, οἷον λ. χ. τοῦ θωός, τῆς ἀγρίας αἰγὸς τῶν Κυκλάδων κλπ.

Θηλαστικά. Ἡ σημερινὴ πανὶς τῶν ἐν Ἑλλάδι θηλαστικῶν μόνον ὡς μικρογραφία δύναται νὰ θεωρηθῇ τῆς ἄλλοτέ ποτε, εἰς προκατακλυσμιαίας ἐποχάς, ἀκμασάσης. Αὕτη, ἐκτὸς τῆς μεγάλης ποικιλίας καὶ ἀφθονίας θηλαστικῶν καὶ μάλιστα μεγάλων τοιούτων, παρουσίαζε καὶ ἐντελῶς διάφορον χαρακτῆρα, ὡς συνάγεται ἐκ πολυαρίθμων ζωϊκῶν λειψάνων, ἀνευρεθέντων εἰς πολλὰς περιοχάς, οἷον εἰς τὴν Εὔβοιαν, τὸν Πόρον, τὸν Ἁλμυρὸν τῆς Λακωνίας, τὴν Κρήτην κτλ., πρὸ πάντων ὅμως ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Πικερμίου τῆς Ἀττικῆς, ἔνθα τὰ ἀνευρεθέντα ἀξιολογώτατα λείψανα προκατακλυσμιαίων θηλαστικῶν ζῴων ἀπετέλεσαν πλουσιώτατον ὑλικὸν πρὸς σπουδὴν τῆς παλαιοντολογικῆς πανίδος τῆς ἑλληνικῆς χώρας.

Ἐκ τῶν εὑρημάτων τούτων καὶ ἐξ ἄλλων προελθόντων εἰς φῶς διὰ μεταγενεστέρων ἀνασκαφῶν τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος, προκύπτει ὅτι ἔζων ἐν τῇ ἑλληνικῇ χώρᾳ εἰς προκατακλυσμιαίας περιόδους σαρκοφάγα γιγαντιαῖα νωδά, πλεῖστα ὅσα εἴδη τεραστίων παχυδέρμων, ἱππάρια (Hipparion gracile), κατὰ πολυαρίθμους ἀγέλας, ἐπίσης πλεῖστα γένη μηρυκαστικῶν καὶ τετραχείρων. Βραδύτερον, κατὰ τὴν διλούβιον ἐποχήν, ἀνευρίσκομεν ἐν Ἑλλάδι τὸ μαμμούθιον (Elephas primigenius), τὸν πρωτογενῆ βοῦν (Bos primigenius), τῶν ὁποίων λείψανα ἀνευρέθησαν πλησίον τῆς Μεγαλοπόλεως, εἰς τὴν κοίτην τοῦ Ἀλφειοῦ, καθὼς καὶ εἰς τὴν Εὔβοιαν. Περὶ τοῦ λέοντος τῆς Ἑλλάδος τόσον ὁ Ἡρόδοτος ὅσον καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρουσιν ὅτι ἔζη εἰς τὰ βορειότερα τῆς ἑλληνικῆς χώρας καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς ἔτι χρόνους («σπάνιον γὰρ τὸ γένος τὸ τῶν λεόντων ἐστί, καὶ οὐκ ἐν

Digitized by Google

πολλῷ γίγνεται τόπῳ, ἀλλὰ τῆς Εὐρώπης ἁπάσης. ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ Ἀχελῴου καὶ τοῦ Νέσσου ποταμοῦ...» Ἀριστ. «Περὶ τὰ ζῷα ἱστορία»). Τὴν ὕπαρξιν τοῦ λέοντος, κατὰ τὴν προϊστορικὴν τοὐλάχιστον περίοδον, ἐπιμαρτυρεῖ καὶ ὁ ἄθλος τοῦ Ἡρακλέους, ὁ φόνος τουτέστι τοῦ λέοντος τῆς Νεμέας.

Σήμερον τοιαῦτα μεγάλα θηλαστικὰ δὲν ἀπαντῶσιν ἐν Ἑλλάδι. Τὰ ἤδη δὲ ζῶντα ὄχι μόνον κατὰ μέγεθος ὑπολείπονται ἐκείνων, ἀλλὰ καὶ κατ' ἀριθμὸν εἰδῶν. Ἡ αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ καταστροφὴ τῶν δασῶν, ἡ ξηρότης τοῦ κλίματος καὶ ἄλλοι παράγοντες δὲν ἐπέτρεψαν τὴν περαιτέρω διαβίωσιν πολλῶν εἰδῶν, ἅτινα ὁλονὲν ἐλαττούμενα ἐξηφανίσθησαν τέλος. Καὶ σήμερον ἔτι παρατηροῦμεν ὅτι ζῷά τινα καθίστανται ὁλονὲν σπανιώτερα καὶ τείνουσι πρὸς ἐξαφάνισιν· παράδειγμα ἡ ἔλαφος καὶ ἡ δάμα, ἀπαντῶσα ἄλλοτε ἐν Ἀκαρνανίᾳ. Ὁ Heldreich ἐν τῷ ἔργῳ του «La faune de Grèce» ἀναβιβάζει τὸν ἀριθμὸν τῶν γνωστῶν θηλαστικῶν (μέχρι τοῦ 1878) εἰς 50, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν κατοικιδίων τοιούτων. Πάντως ὁ ἀριθμὸς οὗτος φαίνεται ὅτι εἶναι κατώτερος τοῦ πραγματικοῦ, ὅστις πιθανῶς φθάνει εἰς τὰ 55—60 εἴδη, ἴσως δὲ καὶ εἰς περισσότερα. Ἡ κατὰ τάξεις κατανομὴ τούτων ἔχει ὡς ἑξῆς:

Σαρκοφάγα 12, ἐξ ὧν δύο κατοικίδια (κύων, γαλῆ).
Ἐντομοφάγα 4
Χειρόπτερα 6
Τρωκτικὰ 12, ἐξ ὧν ἓν καὶ ὡς κατοικίδιον.
Ἀρτιοδάκτυλα μὴ μηρυκαστικὰ 2, ἐξ ὧν ἓν κατοικίδιον (ἥμερος χοῖρος).
Ἀρτιοδάκτυλα μηρυκαστικὰ 12, ἐξ ὧν κατοικίδια αἴξ, πρόβατον, βοῦς, βούβαλος.
Περισσοδάκτυλα 3, ἅπαντα κατοικίδια (ἵππος, ὄνος, ἡμίονος).
Πτερυγιόποδα 1
Κήτη ἢ Κητοειδῆ 3

Ὀνομαστικῶς δὲ τὰ σπουδαιότερα τούτων εἶναι: 1) Ἐκ τῶν σαρκοφάγων: ἡ *ἄρκτος ἡ κοινὴ* (Ursus arctos), σπανιωτάτη σήμερον εἰς τὰ ὀρεινὰ καὶ δασώδη μέρη τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ μάλιστα τῶν πρὸς τὴν Ἤπειρον καὶ Ἀλβανίαν περιοχῶν. Εἰς τὸν ζῳολογικὸν κῆπον τοῦ Φαλήρου εἶχον κομισθῆ τῷ 1905 ἐκ τῶν μερῶν τούτων δύο ἄρκτοι, ἀλλὰ μὲ λευκὴν πλατεῖαν λωρίδα ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ. Αἱ ἄρκτοι, τὰς ὁποίας συχνὰ βλέπομεν περιαγομένας ὑπὸ τῶν Ἀτσιγγάνων δι' ἁλύσεως ἀνὰ τὰς πόλεις, προέρχονται συνήθως ἐκ τῶν περιοχῶν τοῦ Αἵμου. Ὁ *λύκος* (Canis lupus), κοινότατος ἐν Ἑλλάδι, ὄχι μόνον κατ' ἄτομα μεμονωμένα, ἀλλὰ καὶ κατ' ἀγέλας, ἐπιφέρει μεγίστας καταστροφὰς ἰδίως εἰς τὰ ποίμνια τῶν αἰγῶν καὶ προβάτων. Ἐπιτίθεται ὅμως καὶ κατὰ μεγαλυτέρων ζῴων, ἀκόμη καὶ κατ' ἀνθρώπων. Μετὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν συγκοινωνιῶν ἀπεμακρύνθη εἰς τὰ ἀπόκεντρα μέρη καὶ τοὺς ὀρεινοὺς δήμους. Ὁ *θὼς* (Canis aureus), κοινῶς *τσακάλι*, ἀπαντᾷ συχνὰ ἐν Ἀττικῇ, Εὐβοίᾳ, ταῖς νήσοις, Πελοποννήσῳ κλπ. Ὁ θὼς τῆς Πελοποννήσου, κατὰ τὸν G. Saint-Hiaire, ἀποτελεῖ ποικιλίαν διάφορον τῆς τῶν ἄλλων μερῶν τῆς Ἑλλάδος, διακρινόμενος ἐκ τοῦ βαθυτέρου καὶ μελαψωτέρου χρωματισμοῦ τῶν ἄνω μερῶν τῆς δορᾶς του. Ἔχομεν καὶ δευτέραν μορφήν, τὸ *λυκοτσάκαλο*, ὅπερ εἶναι ἐπικινδυνότερον, διότι δὲν φεύγει οὔτε μὲ τοὺς πυροβολισμούς. Ὁ *λὺγξ* (Felis lynx), κοινῶς *ρῆσσος* ἢ *ρῆτσος*, κατοικεῖ κατὰ προτίμησιν εἰς τὰς ὑπὸ ἐλατῶν κεκαλυμμένας περιοχάς. Εὑρέθη εἰς Παρνασσόν, εἰς τὰ ὄρη τῆς Ἀχαΐας, εἰς τὴν Κυλλήνην, εἰς τὸν Ὄλυμπον κλπ. Ἡ *ἀλώπηξ* (Canis vulpes) εἶναι κοινοτάτη ἐν Ἑλλάδι, διαφέρει δὲ ὀλίγον τῆς ἀλώπεκος τῶν βορειοτέρων χωρῶν τῆς Εὐρώπης, ὡς ἐκ τοῦ μικροτέρου ἀναστήματός της καὶ τοῦ φαιοτέρου χρωματισμοῦ τῆς δορᾶς της. Ὁ *τρόχος* (Meles taxus), κοινῶς *ἀσβός*· εἶναι κοινὸς ἐν Ἀττικῇ, εἰς διάφορα μέρη τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ εἰς πολλὰς νήσους. Εἰς τὴν «Expl. scientifique de Morée» δὲν ἀναφέρεται ὡς εὑρισκόμενος ἐν Πελοποννήσῳ. Ἡ *ἐνυδρὶς* (Lutra vulgaris), κοινῶς *βίδρα* καὶ *σκυλοπόταμος* ἢ *ποταμόσκυλο*, εἶναι συχνὴ εἰς τὸν Ἀχελῷον ποταμόν. Διάφορα εἴδη *ἰκτίδων*, ἐν αἷς ἡ Mustela foina, κοινῶς *κουνάβι*, καὶ ἡ Mustela vulgaris, κοινῶς *νυφίτσα*. Δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον, μολονότι ἀναφέρεται ὑπό τινων ἐρευνητῶν, ἂν ὑπάρχωσι καὶ ἄλλαι τινὲς ποικιλίαι ἰκτίδων. Ἐν Ἀκαρνανίᾳ ἀπαντῶσι πολὺ συχναί. Ὁ *αἴλουρος* (Felis catus), κοινῶς *ἀγριόγατα*, καὶ ἡ *κοινὴ οἰκοδίαιτος γαλῆ* (Felis catus domestica), κοιν. *γάτα*. Ἡ ἀγριόγατα εἶναι ἀρκετὰ συχνὴ ἐν Ἀττικῇ, Παρνασσῷ, Ἀρκαδίᾳ, Ἀκαρνανίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ. Φέρει εἰς τὴν οὐράν της ἀρκετὰ διακεκριμένους μέλανας δακτυλίους, τοῦθ' ὅπερ τὴν διακρίνει ἀπὸ τῆς ἀγρίας γαλῆς τῶν βορειοτέρων χωρῶν τῆς Εὐρώπης, παρὰ τῇ ὁποίᾳ οἱ πρῶτοι ἰδίως δακτύλιοι εἶναι λίαν δυσδιάκριτοι. Ὁ *κύων* (Canis familiaris). Ἡ ὁπωσδήποτε δυναμένη νὰ θεωρηθῇ ὡς ἰθαγενὴς ποικιλία κυνὸς ἐν τῇ χώρᾳ μας εἶναι ἰδίως ἡ τοῦ ποιμενικοῦ μεγαλοσώμου καὶ ρωμαλέου *ποιμενικοῦ κυνός*.

2) Ἐκ τῶν ἐντομοφάγων: Ὁ *ἐχῖνος ὁ χερσαῖος* (Erinaccus europaeus), κοινῶς *σκαντζόχοιρος*. Εἶναι ζῷον ἀρκετὰ διαδεδομένον πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ὁ *ἀσπάλαξ ὁ τυφλὸς* (Talpa coeca), κοινῶς *τυφλοπόντικος*. Ἀποτελεῖ διάφορον εἶδος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀσπάλακος, ἦτο δὲ γνωστὸς καὶ εἰς τὸν Ἀριστοτέλην. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, ὁ Krüper ἀναφέρει ὅτι ἀνεῦρε 2—3 εἴδη μυγαλῶν, περὶ τῶν ὁποίων ὅμως οὔτε ἀκριβεῖς περιγραφαὶ ὑπ' αὐτοῦ ὑπάρχουσιν, οὔτε ἄλλη τις μαρτυρία οἱαδήποτε. 3) Ἐκ τῶν χειροπτέρων: Αἱ *νυκτερίδες*. Ἡ «Expedition scientifique de Morée» ἀναγράφει δύο μόνον εἴδη, τὴν *Vesperugo pipistrellus* καὶ τὴν *Vespertilio murinus*. Ἐκτὸς τούτων ὅμως ἀπαντῶσιν ἡ *Rhinolophus ferrum equinum*, πολὺ κοινὴ ἐν Ἀττικῇ, εἰς τὸν Παρνασσὸν καὶ ἀλλαχοῦ, καθὼς καὶ ἡ *Rhinolophus hippocrepis*, παρατηρηθεῖσα ἐν Ἀττικῇ. Ἀνευρέθησαν ἀκόμη 2—3 εἴδη, τῶν ὁποίων ὅμως δὲν προσδιωρίσθη ἀκριβῶς τὸ εἶδος.

4) Ἐκ τῶν τρωκτικῶν: Ὁ *σκίουρος* (Sciurus vulgaris), κοιν. *βερβερίτσα*· τοῦ ζῴου τούτου ἀπαντᾷ ἐν Ἑλλάδι ἡ παραλλαγὴ μὲ τρίχωμα μέλαν. Παρετηρήθη πολλάκις εἰς τὸν Παρνασσόν, εἰς τὸν Ὄλυμπον, εἰς τὰ δάση τῆς Ἀρκαδίας κλπ. Ὁ *μυωξὸς* (Myoxus nitela), παρατηρηθεὶς εἰς τὰς Κυκλάδας νήσους ὑπὸ τοῦ Erhard, καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν ὑπὸ τοῦ Münter. Διάφορα εἴδη μυῶν, καὶ δὴ ὁ *Mus decumanus*, *Mus tectorum*, *Mus frugivorus* καὶ ἰδίως ὁ *μῦς* τοῦ Ἀριστοτέλους, ἤτοι ὁ τῶν οἰκιῶν (*Mus musculus*). Ὁ *κάστωρ* (Castor fiber). Ἀναφέρεται μετὰ βεβαιότητος ὅτι ἄλλοτε εὑρίσκετο εἰς μικρὸν ἀριθμὸν εἰς τὰς ὄχθας τοῦ Ἀλφειοῦ ποταμοῦ, σήμερον ὅμως φαίνεται ὅτι ἐξηφανίσθη ἐκ τῆς ἑλληνικῆς χώρας. Ὁ *λαγωὸς* (Lepus timidus) εἶναι κοινότατος εἰς ὅλην σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα, ἀποτελῶν τὸ συνηθέστερον θήραμα τῶν κυνηγῶν πρὸ πάντων τὸν χειμῶνα. Καὶ τέλος ὁ *κόνικλος* (Lepus cuniculus), κοινῶς *κουνέλι*, ἢ *κούνελος*, ἢ *λαγωκούνελος*, ζῶν εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου ἐν φυσικῇ καὶ ἡμιαγρίᾳ καταστάσει. Ὁ Erhard ἀναφέρει τὴν περίεργον παρατήρησιν ὅτι τὰ δύο συγγενῆ ταῦτα τρωκτικὰ ἀποκλείονται ἀμοιβαίως ἐκ τῶν διαφόρων περιοχῶν. Ὀνομάζει δὲ καὶ πολλὰς νήσους, εἰς τὰς ὁποίας ζῇ μόνον ὁ λαγωός, καὶ ἄλλας, εἰς τὰς ὁποίας ζῇ μόνον ὁ κόνικλος. 5) Ἐκ τῶν ἀρτιοδακτύλων μὴ μηρυκαστικῶν, τὰ ὁποῖα καλοῦνται καὶ παχύδερμα, ἀπαντῶσι: Ὁ *ἀγριόχοιρος* (Sus scrofa), κοινῶς *ἀγριογούρουνο*. Εἶναι πολὺ συχνὸς εἰς τὰ ὀρεινὰ καὶ δασώδη μέρη τῆς Ἑλλάδος, καὶ μάλιστα εἰς τὰς περιοχὰς ὅπου ἀφθονοῦσι τὰ βαλανίδια. Ὁ *ἥμερος* ἢ *οἰκοδίαιτος χοῖρος* (Sus scrofa domesticus), διατρεφόμενος πανταχοῦ ἐν Ἑλλάδι. 6) Ἐκ τῶν ἀρτιοδακτύλων μηρυκαστικῶν ἀναφέρομεν ἐν πρώτοις ἓν τῶν χαρακτηριστικωτέρων μηρυκαστικῶν τῆς ἑλληνικῆς πανίδος, τὴν *ἀγρίαν αἶγα* ἢ *ἀγριοκάτσικο* ἢ καὶ *ἀγρίμι*, διαδεδομένην πολλαχοῦ ἐν Ἑλλάδι εἰς τὰ ὀρεινὰ μέρη, εἰς τὸν Τυμφρηστόν, τὸν Παρνασσόν, τὸν Ὄλυμπον, εἰς τὰ βουνὰ τῶν Ἀγράφων, εἰς τὴν Ἀντίμηλον ἢ Ἐλαφόμηλον, ἐπὶ τῆς νησῖδος Γιοῦρα, ἐπὶ τῶν ὀρέων τῆς Κρήτης κλπ. Αἱ ἑλληνικαὶ αἴγαγροι, αἱ ὁποῖαι ζῶσι κατὰ πολὺ μικρὰς ἀγέλας, ὁλονὲν μειουμένας, ἀπετέλεσαν τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐρεύνης διαφόρων ξένων φυσιοδιφῶν καὶ ἐθεωρήθησαν ὑπὸ πολλῶν ὡς διάφορα εἴδη, ὑπ' ἄλλων δὲ ὡς ποικιλίαι τοῦ αὐτοῦ εἴδους. Φαίνεται πιθανώτερον ὅτι αἱ ἐπὶ τοῦ Τυμφρηστοῦ, τοῦ Ὀλύμπου καὶ Παρνασσοῦ ἀπαντῶσαι ἀποτελοῦσι τὸ εἶδος *Capra* ἢ *Capella rupicapra*, αἱ δὲ λοιπαὶ εἶναι τοῦ εἴδους *Capra aegagrus*, παρουσιάζουσαν παραλλαγάς τινας εἰς τὰς διαφόρους περιοχάς. Οὕτως ὁ Erhard ἐκάλεσε τὴν αἴγαγρον τῆς Ἀντιμήλου *αἴγαγρον τὴν στικτὴν* (Aegagrus pictus), ἡ τῆς Κρήτης εἶναι γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα *Capra cretensis* κλπ. Αἱ ἐπὶ τῆς νησῖδος Γιοῦρα φαίνεται ὅτι εἶναι μᾶλλον ἡμιάγριοι αἶγες προερχόμεναι ἐξ ἡμέρων τοιούτων. Ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει τὴν αἴγαγρον τῆς Κρήτης, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὴν καὶ σήμερον ἐπικρατοῦσαν εἰς τοὺς ποιμένας τῆς Κρήτης δοξασίαν, ὅτι αὕτη πληγωνομένη θεραπεύεται διὰ τῆς βρώσεως δικτάμου. Πανταχοῦ τῆς χώρας εἶναι διαδεδομένα ὡς κατοικίδια ζῷα ἡ *ἥμερος αἴξ* (Capra hircus), τὸ *πρόβατον* (Ovis aries), ὁ *βοῦς* (Bos taurus), ὁ *βούβαλος* (Bos bubulus). Ἄλλα μηρυκαστικὰ ἐν Ἑλλάδι εἶναι: ἡ *ἔλαφος* (Cervus elaphus), οὐχὶ πολὺ συχνὴ σήμερον ἐν Ἑλλάδι, ἡ *δορκὰς* (Cervus capreolus), κοινῶς *ζαρκάδι*, ἀπαντῶσα καὶ μέχρι σήμερον εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος· ἡ *δάμα* (Dama vulgaris ἢ Cervus dama), κοινῶς *πλατώνι*. Εὕρηται ἐν Ἀκαρνανίᾳ, τείνει δὲ πρὸς ἐξαφάνισιν, ἂν μὴ ἐξηφανίσθη ἤδη. Μέχρι καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος ὑπῆρχεν ἐν Ἀκαρνανίᾳ. Ἐπίσης ἡ *κάμηλος ἡ δρομὰς* (Camelus dromedarius), εὑρισκομένη ἄλλοτε ἢ χρησιμοποιουμένη ὡς ὑποζύγιον ἐν Λαμίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ. 7) Ἐκ τῶν περισσοδακτύλων καὶ δὴ τῶν μωνύχων, ὑπάρχουν: Ὁ *ἵππος* (Equus caballus). Ὁ ἐγχώριος τύπος ἵππου εἶναι ὁ μικρόσωμος, ὕψους μέχρις 1.45 μ., ὁ λιτοδίαιτος δὲ καὶ μὲ βῆμα σταθερόν, παρουσιάζων μεγάλην ἀντοχὴν εἰς τοὺς κόπους καὶ εἰς τὰς στερήσεις. Εἶναι προφανῶς προϊὸν ἐξ ἀσιατικῶν καὶ ἀφρικανικῶν γενεῶν, ὑποστὰς βραδύτερον τὴν ἐπίδρασιν καὶ πλείστων ἄλλων ἀναμίξεων ἐκ τῶν ἑκάστοτε εἰσαχθεισῶν εἰς Ἑλλάδα διαφόρων ξένων γενεῶν, ὡς καὶ ἐκ τῶν γενεῶν τῶν διαφόρων ἐπιδρομέων καὶ κατακτητῶν. Εἰς τὰ ὄρη τῆς Πίνδου ὑπάρχει γενεὰ ἵππων ζώντων κατ' ἀγέλας καὶ ἀνηκόντων εἰς τοὺς ποιμενικοὺς πληθυσμούς. Εἶναι οὗτοι μικροσωμότεροι τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν ἐγχωρίων ἵππων, δεικνύουσιν ὅμως μεγαλυτέραν σταθερότητα βήματος καὶ ἐπιδεξιότητα εἰς τὴν διάβασιν ἰδίως δι' ὀρεινῶν καὶ δυσβάτων ἀτραπῶν, παρουσιαζόμενοι ὡς ἐκ τούτου ἐφάμιλλοι τῶν ἡμιόνων.

Ἑτέρα ἰδιάζουσα γενεὰ ἑλληνικῶν ἵππων εἶναι οἱ *σκυριανοί*, τῆς νήσου Σκύρου, πολὺ μικροὶ καὶ λεπτοφυεῖς, ὕψους μέχρις 1.20 μ., ζῶντες δὲ αὐτόθι ἐν ἡμιαγρίᾳ καταστάσει. Φαίνεται ὅτι εἶναι οἱ τελευταῖοι ἀπόγονοι τοῦ τριδακτύλου ἱππαρίου τοῦ Πικερμίου, ἐξελιχθέντες ἐν τῇ παρελεύσει μακροῦ χρόνου εἰς μονοδακτύλους. Ἕτερον μώνυχον εἶναι ὁ πανταχοῦ διαδεδομένος καὶ ὡς ὑποζύγιον χρησιμοποιούμενος *ὄνος* (Equus asinus). Ἐπίσης καὶ ὁ *ἡμίονος*, ὁ παραγόμενος διὰ τῆς συμμίξεως ἄρρενος ὄνου καὶ θηλείας ἵππου, καλούμενος κυρίως ἡμίονος (Equus mulus, ἐνῷ ὁ ἐκ πατρὸς ἵππου καὶ μητρὸς ὄνου (Equus hinnus), καλούμενος κοινῶς *γαϊδουρομούλαρο*, δὲν ὑπάρχει ἐν Ἑλλάδι, εἶναι δ' ἄλλωστε οὗτος πολὺ μικροτέρας ἀξίας καὶ ἱκανότητος τοῦ κυρίως ἡμιόνου. 8) Ἐκ τῶν πτερυγιοπόδων γνωρίζομεν ἓν μόνον εἶδος, τὴν *κοινὴν φώκην* (Phoca ἢ pelagius monachus), ἀρκετὰ συχνὴν εἰς τὰς νήσους τοῦ Ἀρχιπελάγους. 9) Ἐκ τῶν κητοειδῶν ἢ κητῶν: ὁ *κοινὸς δελφὶν* (Delphinus delphis), κοινότατος εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας. Γνωστὰ ἐπίσης κήτη ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς θαλάσσαις εἶναι ἡ *φώκαινα* (Phocaena communis), καθὼς καὶ *ὁ φυσητὴρ ὁ μακροκέφαλος* (Physeter macrocephalus), τοῦ ὁποίου δύο ἄτομα ἐξεβράσθησαν κατὰ διαφόρους ἐποχὰς τῷ 1840 εἰς τὴν νῆσον Τῆνον. Μέρος τῶν σκελετῶν τούτων μετεκομίσθη καὶ διατηρεῖται ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου.

Πτηνά. Ἡ κλάσις τῶν πτηνῶν τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἡ μᾶλλον προσελκύσασα τὴν προσοχὴν τῶν φυσιοδιφῶν καὶ ἐρευνητῶν, ἐπαρκῶς ὑπ' αὐτῶν μελετηθεῖσα. Ἐν τῷ «Expédition scientifique de Morée» εὑρίσκομεν κατάλογον 55 εἰδῶν ἀπαντώντων ἐν Πελοποννήσῳ. Ὁ Lindermayer βραδύτερον, εἰς δευτέραν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου του περὶ τῶν πτηνῶν τῆς Ἑλλάδος, ἀναβιβάζει τὸν ὁλικὸν ἀριθμὸν αὐτῶν εἰς 345· τέλος ὁ Krüper κατήρτισε κατάλογον, περιλαμβάνοντα καὶ τὰ πτηνὰ τῶν Ἰονίων νήσων, τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας καὶ τῶν περὶ τὴν Σμύρνην περιφερειῶν, τὸν ὁποῖον ἐδημοσίευσεν ὁ Mommson, πλουτίσας αὐτὸν καὶ διὰ τῶν πορισμάτων ἄλλων ἐξερευνητῶν. Ἐν τῷ καταλόγῳ τούτῳ ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδῶν ἀνέρχεται εἰς 358. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω, κατόπιν ὅμως διαγραφῆς πολλῶν ἐσφαλμένων, ὡς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ἰδίων παρατηρήσεων ὁ Heldreich ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «La faune de Grèce» ὥρισε τῷ 1878 τὸν ἀριθμὸν τῶν πτηνῶν τῆς τότε ἐλευθέρας Ἑλλάδος εἰς 336. Ὁ Reiser περιγράφει 312 εἴδη πτηνῶν. Ὁ ἀριθμὸς οὗτος, καίτοι ἀκριβὴς διὰ τὰς ἐξετασθείσας ὑπ' αὐτοῦ περιοχάς, εἶναι ὅμως κατώτερος τοῦ πραγματικοῦ, διότι δέον νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Reiser δὲν ἐπεσκέφθη ἀρκετὰ τμήματα τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Θεσσαλίας, οὔτε δὲ καὶ τὴν Ἤπειρον, Μακεδονίαν καὶ Θράκην, ὑπαγομένας τότε εἰς τὴν Τουρκίαν. Καθ' ὅλα τὰ δεδομένα ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδῶν τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος ὑπερβαίνει τὰ 350 εἴδη.

Παραθέτομεν πίνακα τῶν γνωσθέντων εἰδῶν πτηνῶν, ἐν οἷς συμπεριλαμβάνονται καὶ τὰ κατοικίδια:

Τάξεις	*Ἀριθμὸς τῶν κατὰ κατηγορίαν παρατηρηθέντων εἰδῶν*					*Σύνολον*
	Ἐπιδημητικά	*Διαθερίζοντα ἐν Ἑλλάδι*	*Κατοικίδια*	*Διαχειμάζ. ἐν Ἑλλάδι*	*Διαβατικά*	
Ἁρπακτικὰ	20	4	—	10	8	42
Ἀναρριχητικὰ......	6	8	—	2	1	17
Ὠδικὰ	55	39	1	20	20	135
Περιστεροειδῆ	2	1	1	—	3	7
Ἀλεκτοροειδῆ	5	1	4	1	3	14
Ἑλόβια (καλοβάμονα)	13	5	—	27	20	65
Στεγανόποδα (νηκτ.)	8	3	3	48	4	66
	109	61	9	108	59	346
Νεοττεύοντα ἐν Ἑλλάδι	179					

Τὰ ἐν τῷ ἀνωτέρω πίνακι καθοριζόμενα κατὰ κατηγορίας δὲν ἰσχύουσι κατὰ γράμμα δι' ὅλα τὰ εἴδη, διότι συμβαίνει συχνάκις πτηνὰ ἐπιδημητικὰ νὰ παρουσιάζωνται ὡς ἀποδημητικὰ διά τινας περιφερείας τῆς χώρας, οἷα εἶναι π. χ. τὰ παραμένοντα συνήθως καὶ νεοττεύοντα εἰς τὰ ὑψηλὰ ὄρη. Ταῦτα, ὅταν ἐπέρχωνται πολὺ βαρεῖς χειμῶνες, ἀναγκάζονται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην νὰ ἀποδημήσωσι πρὸς πεδινωτέρας καὶ εὐκραεστέρας περιοχάς. Ἐπίσης μεταξὺ τῶν διαβατι-

Digitized by Google

κῶν ὑπάρχουσιν ἀρκετὰ εἴδη, τῶν ὁποίων ἀραιὰ ἄτομα, εὑρίσκοντα εἰς περιοχάς τινας εὐνοϊκοὺς κλιματολογικοὺς ὅρους, παραμένουσιν ἐν αὐταῖς καὶ κατὰ τὸ θέρος καὶ νεοττεύουσιν, ἐνῷ οἱ λοιποὶ σύντροφοι ἐξακολουθοῦσι τὴν πορείαν των πρὸς βορρᾶν. Ἀντιστρόφως, ἄλλων διαβατικῶν πτηνῶν συμβαίνει ὀλίγα ἢ πλειότερα ἄτομα νὰ παραμένωσι καθ' ὅλον τὸν χειμῶνα· εἰς τρόπον, ὥστε τὰ εἴδη αὐτὰ νὰ δύνανται διὰ τὴν χώραν μας νὰ θεωρηθῶσιν ὡς διαβατικὰ ἅμα καὶ ὡς διαχειμάζοντα.

Κυριώτερα τῶν ἐν Ἑλλάδι πτηνῶν εἶναι: 1) Ἐκ τῆς τάξεως τῶν ἁρπακτικῶν. Εἰς 42 ἀνέρχεται ὁ ὁλικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐν Ἑλλάδι ἁρπακτικῶν πτηνῶν, ἐξ ὧν περὶ τὰ 24 νεοττεύουσιν ἐν τῇ χώρᾳ μας, ὑπὲρ τὰ 20 δὲ ἐκ τούτων εἶναι ἐπιδημητικά. Τὰ κυριώτερα εἶναι: Δύο εἴδη γυπῶν (Vultur fulvus καὶ V. monachus). Ὁ *γυπάετος* (Gypaetus barbatus) κοιν. *ὀξυά, κλάρα*, ἐκ τῶν ἀετῶν ὁ *χρυσάετος* (Aquila chrysaetos) κοιν. *σταυραϊτός*, ὁ *ἁλιάετος* (Haliaetus albicilla), ἀετὸς μὲ λευκὴν οὐράν, ὁ *αὐτοκρατορικὸς ἀετὸς* (Aq. imperialis), πολὺ σπανιώτερος τῶν προηγουμένων, εἶναι ἐκ τῶν κοινοτέρων μεγάλων ἁρπακτικῶν εἰς τὰ βουνὰ τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἰδίως τῆς Ἀκαρνανίας, νεοττεύοντα ἐπὶ τῶν ἀποκρήμνων καὶ ἀπροσίτων βράχων τῶν ὀρέων. Ἔχομεν ἐπίσης πολυάριθμα εἴδη ἱεράκων, οἷον: ὁ *τριόρχης* (κοιν. *πετρίτης*), ἡ *κεγχρὶς* (κοιν. *κιρκινέζι τοῦ βουνοῦ*), ὁ *σπιζὸς* (κοιν. *τσιχλογέρακας*), ὁ *κίρκος*, καὶ τὸ σημαντικώτερον ὅλων τὸ *βαρβάκι* (Falco elonora), τὸ ὁποῖον κατὰ στίφη νεοττεύει εἰς τὰ ἀπομεμονωμένα νησίδια τοῦ Ἀρχιπελάγους, περὶ τὰς ἀρχὰς Αὐγούστου, δηλαδὴ πολὺ ἀργά, τοῦθ' ὅπερ δὲν παρατηρεῖται εἰς κανὲν ἄλλο εὐρωπαϊκὸν πτηνόν. Ἡ καθυστερημένη αὕτη ᾠοτοκία ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εὑρίσκουσι διὰ τοὺς νεοσσούς των ἄφθονον τροφὴν ἐκ τῶν διερχομένων μικρῶν διαβατικῶν πτηνῶν.

Ἐπίσης ἔχομεν διάφορα εἴδη γλαυκῶν, ὡς εἶναι ἡ *γλαῦξ αἰγωλιὸς* ἢ ἁπλῶς *αἰγωλιὸς* (Ulula aluco), καλουμένη καὶ *δενδρόβιος* ἢ *δασόβιος γλαῦξ* (κοιν. *γκιώνης*), συχνὴ ἐν Ἀττικῇ καὶ δὴ εἰς τὰ περίχωρα τῶν Ἀθηνῶν, *βύας ὁ μέγας* (Bubo maximus), κοιν. *μποῦφος*, ἄλλοτε μᾶλλον διαδεδομένος, σήμερον ὅμως ὄχι πολὺ συχνός. Ἡ κοινοτάτη καὶ συνηθεστάτη παρ' ἡμῖν γλαῦξ εἶναι ἡ *γλαῦξ Ἀθηνᾶ* ἢ *σκότιος* (Atene noctua ἢ Carine noctua), ἡ κοινὴ *κουκουβάγια*. Εἶναι ἡ ἰδιαιτέρως θεωρουμένη ὡς ἑλληνικὴ γλαῦξ, τὸ ἱερὸν πτηνὸν τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς.

Τὸ ξηρὸν τοῦ κλίματος τῆς χώρας, τὰ ἀσφαλῆ καταφύγια ἐπὶ τῶν ὀρέων, ἡ ἀφθονία μικρῶν πτηνῶν, ἑρπετῶν καὶ ἄλλων ζῴων συντελοῦσιν ὥστε ἡ Ἑλλὰς νὰ εἶναι πλουσιωτάτη εἰς ἀντιπροσώπους τῆς τάξεως τῶν ἁρπακτικῶν. Ἔχομεν ἐν ὅλῳ εἰς τὰς τέσσαρας κατηγορίας ἀνήκοντα 8 εἴδη ἀετῶν, 4 εἴδη γυπῶν, 23 εἴδη ἱεράκων καὶ 7 εἴδη γλαυκῶν. Τὰ μικρότερα εἴδη τούτων, καὶ δὴ ἱέρακες καὶ γλαῦκες, δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ὠφέλιμα τῷ ἀνθρώπῳ, διότι τρέφονται ἐκ μυῶν, ἑρπετῶν διαφόρων καὶ ἐπιβλαβῶν ἐντόμων.

2) Ἐκ τῶν ἀναρριχητικῶν μόνον οἱ *δρυοκολάπται* (κοιν. *τσικλιδάρες*) δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἐπιδημητικὰ πτηνὰ παρ' ἡμῖν. Τούτων παρετηρήθησαν ἐν Ἑλλάδι ἓξ εἴδη, νεοττεύοντα ἐπὶ ὑψηλῶν ὀρέων (Παρνασσοῦ, Τυμφρηστοῦ κλπ.), κατερχόμενα δὲ τὸν χειμῶνα εἰς τὰς πεδιάδας. Ἐκ τῶν λοιπῶν κατηγοριῶν εἶναι ὁ γνωστότατος *κόκκυξ* (Cuculus canorus), κοιν. *κοῦκκος*, ὅστις ἔρχεται κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἀπριλίου εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔνθα καὶ νεοττεύει, ἀναχωρῶν τὸν Ἰούλιον. Κατ' Αὔγουστον ἐπίσης διέρχονται ἐξ Ἑλλάδος ὁμάδες κούκκων, προερχόμεναι ἐκ βορειοτέρων χωρῶν. Ὁ *μέροψ* (Merops apiaster), κοιν. *μελισσοφάγος* ἢ *μελισσουργός*, ἐρχόμενος κατὰ πολυαρίθμους ὁμάδας, διαθερίζων καὶ νεοττεύων παρὰ τὰς ὄχθας τῶν ποταμῶν, ἔνθα κατασκευάζει τὴν φωλεάν του. Ἕτερα παραθερίζοντα εἶναι *κύψελος ὁ ἄπους* (κοιν. *πετροχελίδονο*), ὁ *αἰγοθήλης* (κοιν. *γιδοβυζάστρα*), ἡ *χρυσοκαρακάξα* ἢ *χαλκοκορώνη* κλπ., τὰ διαχειμάζοντα *ἀλκυὼν* (Alcedo ispida), κοιν. *ψαροφάγος* ἢ *μπιρμπίλι* ἢ *βασιλοπούλι τῆς θαλάσσης*, *ἴυγξ* καὶ *γλωττὶς* τοῦ Ἀριστοτέλους, κοινῶς *σφενδύλι* ἢ *μυρμηκολόγος*, κατ' ἀραιὰ ἄτομα διαχειμάζουσα, καὶ ὁ διαβατικὸς *ἔποψ* (Upupa epops), κοιν. *τσαλαπετεινός*. Ὡς σπάνιος εὑρίσκεται διαθερίζων ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ.

Ἐκ τῶν 17 εἰδῶν ἀναρριχητικῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐκτὸς τῆς ἀλκυόνος, ἡ ὁποία τρέφεται ἐξ ἰχθύων, τὰ λοιπὰ 16 τρέφονται ἐξ ἐντόμων ἐπιβλαβῶν καὶ συνεπῶς εἶναι ἐκ τῶν ὠφελιμωτέρων τῇ γεωργίᾳ πτηνῶν.

3) Ἡ τάξις τῶν ξηροβατικῶν εἶναι ἡ πλουσιωτάτη πασῶν, περιλαμβάνουσα περὶ τὰ 135 εἴδη ἐξ ὅλων τῶν κατηγοριῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ περισσότερα εἶναι ἐπιδημητικά, κατά τι ὀλιγώτερα τὰ διαθερίζοντα καὶ ἔτι ὀλιγώτερα τὰ διαχειμάζοντα καὶ τὰ διαβατικά. Ἐκ τῶν κυριωτέρων ἐπιδημητικῶν εἶναι οἱ *κορυδαλλοὶ* (κοιν. *κατσουλιέρηδες*), ὁ *σπουργίτης*, ἡ *καρδερίνα*, ὁ *σπῖνος*, ὁ *φλῶρος*, αἱ *αἰγίθαλοι* (κοιν. *καλόγηροι* εἰς τὰς Κυκλάδας, *κλειδωνιάδες* ἐν Ἀττικῇ), ἡ *κίσσα*, ἡ *καλιακούδα* (Corvus monedula), ἡ *κορώνη* (Corvus corone), ὁ *κόραξ* (Corvus corax), ὁ *τρόχιλος* (κοιν. *τρυποκάρυδο*), ὁ *νεροκοσσυφος* καὶ ὁ *πετροκόσσυφος*, ἡ *σείσουρα* ἢ *σεισουρήθρα*, ἡ *χιονάδα*, τὸ *πετροχελίδονο* κλπ. καὶ τέλος ὁ *κόσσυφος* (κοιν. *κοτσύφι*) (Turdus merula). Εἶναι κοινότατος εἰς τὴν Ἀκαρνανίαν.

Ἐκ τῶν διαθεριζόντων ξηροβατικῶν ἔχομεν εἴδη τινὰ κορυδαλλῶν (Alauda) καὶ δὴ τὴν *Alauda brachydactyla* (κοιν. *σιταρήθρα*), τὸν *ἀμπελουργὸν* (Emperiza melanocephala), γνωστὸν ὑπὸ διάφορα ὀνόματα εἰς τὰς διαφόρους περιοχάς, οἷον ὡς *κρασοπούλι* ἐν Παρνασσῷ, ὡς *μεθύστρα* εἰς τὰς Κυκλάδας, ὡς *μπερβίλι* εἰς τὴν Ἀττικὴν κλπ., τὴν *ὑπολαΐδα* ὑπὸ τὸ κοινὸν ὄνομα *μεγάλος τιρτιλὶ* καὶ ἕτερον εἶδος τὸν *μικρὸν τιρτιλί*, τὴν *ἀηδόνα* (Luscinia philomela), ἐρχομένην περὶ τὰ τέλη Μαρτίου εἰς τὰ μέρη μας καὶ ἀναχωροῦσαν τὸν Αὔγουστον, τοὺς *ἀετομάχους* (Lanius), κοιν. *κεφαλᾶδες*, εἰς διάφορα εἴδη, ἐξ ὧν ὁ κοινότερος παρ' ἡμῖν εἶναι ὁ L. rugus, τὴν *οἰνάνθην* (κοιν. *ἀσπρόκωλος*) εἰς 4—5 εἴδη, καὶ τὴν *χελιδόνα* (τὸ εἶδος *χελιδὼν ἡ ἀστική*).

Ἐκ τῶν διαχειμαζόντων τὰ κυριώτερα εἶναι: αἱ *κίχλαι* (τὰ εἴδη Turdus musicus καὶ Turdus iliacus), ἐμφανιζόμεναι ἰδίως κατὰ τοὺς δριμεῖς χειμῶνας, ὁ *ψὰρ* (κοιν. *ψαρόνι* ἢ *μαυροπούλι*), αἱ *σιταρῆθραι*, τὰ Corvus frugilegus κλπ.

Ἐκ τῶν *διαβατικῶν*, ὁ *χλωρίων* κοιν. *συκοφάγος* ἢ *κιτρινοπούλι*), ἡ *σεισοπυγὶς* (κοιν. *σουσουράδα*), ὁ *ἀκριδοθήρας* (κοιν. *ἁγιοπούλι* ἢ *διαβολοπούλι*), ὅστις ὅμως φαίνεται ὅτι δὲν διαβαίνει καθ' ἕκαστον ἔτος, ὁ *φοινίκουρος* (κοιν. *κοκκινόκωλος*) κλπ.

Ἐκ τῶν 135 εἰδῶν ξηροβατικῶν τὰ 55 εἶναι ἐπιδημητικά, 39 δὲ διαθερίζοντα καὶ νεοττεύοντα ἐν τῇ χώρᾳ μας· ἤτοι 94 ἐν ὅλῳ εἴδη πολλαπλασιάζονται ἐν Ἑλλάδι, 20 διαχειμάζουν καὶ 21 εἶναι διαβατικά.

4) Ἀλεκτοροειδῆ ἐκτὸς τῶν κατοικιδίων *ἀλέκτορος* καὶ *ἀλεκτορίδος* (Gallus domesticus), τοῦ *ταὼ* (Pano cristatus), τῆς *ἰνδικῆς ὄρνιθος* (Meleagris gallopavo), κοιν. *διάνος*, καὶ τῆς εἰς μικρὸν ἀριθμὸν ἀνατρεφομένης *μελεαγρίδος* (Numida meleagris), κοιν. *φραγκόκοττα*, εἶναι: ὁ *φασιανός*, ὁ ὁποῖος ἐπὶ τουρκοκρατίας ἦτο ἀρκετὰ κοινὸς ἐν Μακεδονίᾳ, ἤδη ὅμως καθίσταται ὁλονὲν σπανιώτερος· ἡ *πέρδιξ ἡ ἑλληνικὴ* (Perdix graeca), κατοικοῦσα τὰ βραχώδη καὶ ὀρεινὰ μέρη καὶ ἀπαντῶσα ἰδίως εἰς τὰς νήσους, ἡ *πεδινὴ πέρδιξ*, ὁ *ὄρτυξ*, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ ἐπιδημητικὸν ἐνιαχοῦ. Διά τινας περιοχὰς τῆς Πελοποννήσου καὶ ἄλλων μερῶν οἱ ὄρτυγες ἀποτελοῦσι σημαντικὴν πρόσοδον διὰ τοὺς κατοίκους, διότι φονεύονται κατὰ τὴν διάβασίν των εἰς μέγαν ἀριθμόν, ἁλατίζονται καὶ χρησιμοποιοῦνται ὡς ἔδεσμα καθ' ὅλον τὸ ἔτος.

5) Ἐκ τῶν περιστεροειδῶν, ἐκτὸς τῆς *κατοικιδίου περιστερᾶς* (Columba livia domestica), ἀνατρεφομένης ὑπὸ διαφόρους ποικιλίας, ἔχομεν τὴν *οἰνάδα*, κοινῶς *ἀγριοπερίστερο*, νεοττεύουσαν εἰς βράχους καὶ σπήλαια τῶν ὀρέων, καθὼς καὶ εἰς ἀκατοικήτους νησῖδας· ᾠοτοκεῖ πολλάκις τοῦ ἔτους. Εἶναι ἐπίσης ἡ *φάσσα* ἢ *φάττα* (Columba palumbus), διερχομένη ἐκ τῶν Κυκλάδων τὸν χειμῶνα εἰς μέγαν ἀριθμόν, ἐξ οὗ ὀλίγα ἄτομα παραμένουσι καὶ νεοττεύουσιν· ἡ *τρυγὼν* (Columba turtur), πτηνὸν διαβατικὸν ἐν τῇ ἑλληνικῇ χώρᾳ, ἐρχόμενον κατ' Ἀπρίλιον, διερχόμενον ἐκ νέου περὶ τὰ μέσα Αὐγούστου καὶ παραμένον μέχρι καὶ τοῦ Σεπτεμβρίου· σπανίως ἄτομά τινα νεοττεύουσι παρ' ἡμῖν.

6) Ἡ πανὶς τῆς Ἑλλάδος περιλαμβάνει ἀρκετὰ σημαντικὸν ἀριθμὸν πτηνῶν τῆς τάξεως τῶν ἑλοβίων ἢ καλοβαμόνων, περὶ τὰ 65 εἴδη, ἐκ τῶν ὁποίων 13 ἐπιδημητικὰ καὶ 5 διαθερίζοντα. Ἐκ τῶν 18 τούτων εἰδῶν τὰ 16 νεοττεύουσιν ἐν Ἑλλάδι (τὰ δύο εἴδη εἶναι ἀμφίβολα), ἤτοι σχεδὸν τὸ 1/4 τοῦ συνόλου τῶν εἰδῶν τούτων, ἐνῷ ἐκ τῶν ἁρπακτικῶν σχεδὸν τὸ 1/2, ἐκ δὲ τῶν ξηροβατικῶν τὰ 7/10 ἀναπαράγονται καὶ πολλαπλασιάζονται. Ὁ λόγος τούτου εἶναι ὅτι ἡ Ἑλλὰς εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον τόπος ξηρός, ἐστερημένος ἀφθόνων ὑδάτων ῥεόντων ἢ στασίμων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσι συνθήκην ἀπαραίτητον διὰ τὴν ὕπαρξιν τῶν περισσοτέρων ἑλοβίων πτηνῶν. Τὰ κυριώτερα τούτων εἶναι ἐκ τῶν ἐπιδημητικῶν ὁ *ἀγριόγαλλος*, ἡ *ὀρτυγομήτρα ἡ πυγμαία* (κοιν. *νερόκοττα*), ἡ *φαλαρὶς* (κοιν. *ἀγριοπουλάδα*), ὁ *αἰγιαλίτης* (κοιν. *παρώνας*), ὁ *χαραδριὸς* (κοιν. *τουρλίδα*), ὁ *σκαλίδρις* (κοιν. *θαλασσοπούλι*), *ἐρωδιὸς ὁ ἀστερίας* (κοιν. *νυχτοκόρακας*) καὶ ἄλλα τινά. Σημειωτέον ὅμως ὅτι πολλὰ τούτων κατ' ὀλίγα μόνον ἄτομα ἐπιδημοῦσιν ἐν τῇ χώρᾳ, ἐνῷ τὰ περισσότερα εἶναι μᾶλλον διαχειμάζοντα πτηνά. Διαθερίζοντα εἶναι ἡ *γλαρεόλα*, καλουμένη ἐν Ἀκαρνανίᾳ *μαυρέτα* (Glareola pratincola), ἐν Ἀττικῇ *ἁγιοπούλι* καὶ *πέρδικα*, εἰς τὰς Κυκλάδας *νεροχελιδόνι* κλπ. Ἔρχεται τὸ θέρος καὶ διαμένει εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Μεσολογγίου, ὅπου καὶ νεοττεύει. Ἐπίσης ἡ *ἀκτῖτις*, *ὁ ἐρωδιὸς ὀρτυγοσύρτης*, ὁ ὁποῖος εἰς τὰς Κυκλάδας εἶναι διαβατικός, καὶ ἄλλα τινά. Τὰ περισσότερα εἴδη εἶναι διαχειμάζοντα ἢ διαβατικά, ἐξ ὧν τὰ κυριώτερα ἡ *καλημάνα*, ἡ *ἀγριόκοττα*, ὁ *χαραδριὸς* (κοιν. *βροχοπούλι*), ὁ *σκολόπαξ* κοιν. *μπεκάτσα* ἢ *ξυλόκοττα*, ὅστις κατέρχεται εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ βορρᾶ κατὰ Νοέμβριον καὶ παραμένει μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου, ἐπανέρχεται δὲ πάλιν περὶ τὰ μέσα τῆς ἀνοίξεως ἵνα ἐπῳάσῃ, τὸ *μπεκατσίνι*, *ὁ ἐρωδιὸς ὁ τεφρὸς* (κοιν. *ψαροφάγος*), πτηνὸν διαχειμάζον, ἀλλὰ καὶ διαβατικὸν καὶ διαθερίζον ἐνίοτε, σπανιώτερος δὲ τούτου *ὁ λευκὸς ἐρωδιός*, *ὁ πελαργὸς ὁ λευκὸς* καὶ σπανιώτερος *ὁ μέγας*, κοιν. *λελέκια (ἄσπρο καὶ μαῦρο)*, *ὁ γερανὸς* ἢ *γέρανος*, ἡ *ἶβις* (κοιν. *τουρλὶ μαῦρο* ἢ *χαλκόκοττα*), ὁ *λευκερωδιός*, ὁ *φοινικόπτερος* κλπ.

7) Ἐκτὸς τῶν δύο κατοικιδίων στεγανοπόδων, ἤτοι τῆς *οἰκοδιαίτου νήσσης* (Anas boscas domestica) καὶ τοῦ *χηνὸς* (Anser cinereus domesticus), ἀνατρεφομένων ἐν ἀφθονίᾳ καὶ εἰς τὰς πόλεις, ἀλλ' ἰδίως εἰς τὰ χωρία καὶ τὰ ἀγροκτήματα, ἔχομεν ἀρκούντως σεβαστὸν ἀριθμὸν στεγανοπόδων ἐξ ὅλων τῶν κατηγοριῶν. Μεταξὺ τούτων τὰ περισσότερα καὶ σπουδαιότερα εἶναι τὰ διαχειμάζοντα καὶ δὴ εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν αἱ *ἄγριαι νῆσσαι* (κοιν. *ἀγριόπαπιες*), περὶ τὰ 20 εἴδη, ἀποτελοῦσαι σπουδαῖον ἄθρον κυνηγίου.

Ἔχομεν ἐπίσης πτηνὰ τοῦ χειμῶνος περὶ τὰ πέντε εἴδη ἀγριοχηνῶν, τὸν *κύκνον* (Cygnus musicus), τὸν *φαλακροκόρακα* ἢ *καταρράκτην* (κοιν. *ὄφια* καὶ *λαγγῶνα*), τὸν *πελεκάνον* (Pel. onocrotalus), τὸν *κόλυμβον*, ὑπὲρ τὰ δέκα εἴδη λάρων καὶ διάφορα ἄλλα. Ἐπιδημητικὰ εἶναι μόνον ὀλίγα τινὰ εἴδη, ὁ Cygnus olor, ἓν εἶδος ἀγριόπαπιας *ἀνὰς ἡ βοσκάς*, ὁ *πελεκᾶνος* (Pel. crispus), ὁ *λάρος ὁ ἀργυρόχρους* κλπ. Ὀλίγιστα εἶναι τὰ διαθερίζοντα καὶ μεταξὺ αὐτῶν τὰ καλούμενα κοινῶς *γλαρόνια*, κοινὰ εἰς τὰς λιμνοθαλάσσας τοῦ Μεσολογγίου· τὰ διαβατικὰ ἐπίσης μόλις ἀνέρχονται εἰς 3—4 εἴδη, καὶ ταῦτα σπάνια.

Ἑρπετά. Ἡ Ἑλλὰς εἶναι σχετικῶς πολὺ πλουσία εἰς ἑρπετὰ καὶ μάλιστα εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους, τῶν ὁποίων τὸ μᾶλλον θερμὸν κλῖμα παρέχει εὐνοϊκωτέρας συνθήκας διὰ τὴν διαβίωσιν τῶν ψυχραίμων τούτων ζῴων. Κατὰ τοὺς φυσιοδίφας τοὺς πραγματευθέντας περὶ τούτων εἰς τὴν «Expédition scientifique de Morée», ἡ Πελοπόννησος διατρέφει τὸν μεγαλύτερον ἀριθμὸν εἰδῶν, ἀναλόγως τῆς μικρᾶς αὐτῆς ἐκτάσεως. Ὁ Erhard ἐπίσης τονίζει τὴν μεγάλην ἀφθονίαν τῶν ἑρπετῶν εἰς τὰς Κυκλάδας νήσους, ὁ δὲ De Beta προσθέτει ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλη χώρα τόσον πλουσία εἰς ἑρπετὰ ὅσον ἡ Ἑλλάς, παρουσιάζουσα μόνη σχεδὸν τὸ ἥμισυ τοῦ συνόλου τῶν εἰδῶν, τὰ ὁποῖα ἀπαντῶσιν εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην. Ὁ Heldreich, ἔχων ὑπ' ὄψιν του τὰς πληροφορίας καὶ τὰ δημοσιεύματα τὰ μέχρι τῆς ἐποχῆς του, καὶ ἰδίᾳ τὴν ἔκθεσιν τῆς «Expédition scientifique de Morée», τὴν «Faune des Cyclades» τοῦ Erhard, τὰ ἔργα τοῦ De Beda, τὰς σημειώσεις τοῦ Krüper, ἐπίσης δὲ τὰς συλλογὰς τοῦ ζῳολογικοῦ μουσείου τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου, καθὼς καὶ ἰδίας αὐτοῦ ἐρεύνας καὶ συλλογάς, παραθέτει κατάλογον ἀρκούντως ἀκριβῆ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἑρπετῶν καὶ βατραχίων. Κατὰ τὸν Heldreich ἡ Ἑλλὰς ἔχει τὰ ἑξῆς εἴδη ἑρπετῶν καὶ ἀμφιβίων: 5 χελωνοειδῆ, 27 σαυροειδῆ, ἐκ τῶν ὁποίων ὅμως τὰ 10 θεωρεῖ ἀμφίβολα, 17—19 ὀφιοειδῆ καὶ 9—10 ἀμφίβια. Τὰ κυριώτερα τούτων εἶναι: *χελώνη ἡ χερσαία* ἢ *χελώνη ἡ ἑλληνικὴ* (Testudo græca), κοινοτάτη εἰς θερμὰς καὶ δασοφύτους περιοχάς, *ἐμὺς ἡ εὐρωπαϊκὴ* ἢ *ἑλληνικὴ* (Cistudo europæa καὶ C. Hellenica), ἀφθονωτάτη εἰς τοὺς ποταμοὺς καὶ τὰ στάσιμα ὕδατα. Διάφορα εἴδη σαυρῶν, οἷον ἡ *πρασίνη σαύρα* (Lacerta viridis), κοιν. *γουστερίτσα*, κοινοτάτη εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ γνωστὴ ὑπὸ διάφορα κοινὰ ὀνόματα, *σαύρα ἡ τοιχοδρόμος* (L. muralis), κοιν. *σαμιαμίθι*· *ὁ τροπιδόσαυρος* (Tropidosaurus Algira), σχεδὸν ἡ μεγαλυτέρα τῶν ἑλληνικῶν σαυρῶν, *ὁ χαμαιλέων* (Chamaeleon africanus), εἰς ὀλιγίστας περιοχὰς εὑρεθείς· ἓν ἄτομον τούτου διατηρεῖται ἐν οἰνοπνεύματι εἰς τὸ ζῳολογικὸν μουσεῖον τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου, κλπ.

Μεταξὺ τῶν ὀφιοειδῶν διακρίνομεν ἐν πρώτοις τὴν *ἰοβόλον ἔχιδναν* (Vipera ammodytes), κοιν. *ὀχιὰ* ἢ *ὄχεντρα*, διαδεδομένην εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ χαρακτηριζομένην ἐκ μιᾶς κερατίνης, ὀρθίας πρὸς τὰ ἄνω καὶ κωνικῆς προεξοχῆς ἐπὶ τοῦ ῥύγχους. Ἕτερον εἶδος ἐχίδνης ἀπαντώσης ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἡ *ἔχιδνα ἡ ἀσπὶς* (Vipera aspis), γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα *ἀστρίτης*· εἶναι ὁ ἐπικινδυνωδέστερος καὶ καταστρεπτικώτερος ἰοβόλος ὄφις ἐν Εὐρώπῃ, ἐν Ἑλλάδι ὅμως εἶναι ἧττον καταστρεπτικὸς τοῦ προηγουμένου εἴδους καὶ σπανιώτερος τούτου. Μόνον οἱ δύο οὗτοι ὄφεις ἐν Ἑλλάδι εἶναι δηλητηριώδεις. Ἐκ τῶν ἀνιοβόλων ἀναφέρομεν τὸν *τροπιδόνωτον* (Tropidonotus natrix), κοινότατον πανταχοῦ ἐν ὑγροῖς τόποις, τὸ *νερόφιδον* (Tr. tesselatus), ὅπερ ἀγαπᾷ τὸ ὕδωρ καὶ τρέφεται συνήθως ἐκ μικρῶν ἰχθύων, τὸν *τύφλωπα* (Typhlops vermicularis), ἀπαντῶντα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὰς νήσους, τὴν *ἐλαφίδα* (Elaphis quadrilineatus), ἡ ὁποία δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ μεγαλύτερος ὄφις πάντων τῶν ἐν

Digitized by Google

Ἑλλάδι, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐν Εὐρώπῃ, τὸν *ἔρυκα* κοινῶς *τουρκόφιδο*, μικρὸν ἀθῷον ὄφιν κλπ.

Ἀμφίβια. Ἐκ τῶν ἀμφιβίων ἔχομεν ὀλίγιστα εἴδη, 9—10, ἐξ ὧν καὶ ἄκερκα, οἷον ὁ *κοινὸς βάτραχος*, ὁ *φρῦνος* κλπ., καὶ κερκοφόρα, ὡς ἡ *σαλαμάνδρα* καὶ ὁ *τρίτων*, ἀπαντῶντα ἐπὶ ὑψηλῶν ὀρέων.

Ἰχθῦς. Ὡς πρὸς τοὺς ἰχθῦς δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι οἱ τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν εἶναι στενῶς συνδεδεμένοι πρὸς τὴν ἑλληνικὴν χώραν, ὥστε ν' ἀποτελῶσιν εἰδικὴν πανίδα αὐτῆς, ἀλλὰ μᾶλλον ὁλοκλήρου τῆς Μεσογείου θαλάσσης. Εἰδικώτερον οἱ ἰχθύες τῶν γλυκέων ὑδάτων, λιμνῶν καὶ ποταμῶν τῆς χώρας θὰ ἦσαν χαρακτηριστικώτεροι, ἀλλὰ περὶ αὐτῶν δὲν ὑπάρχουσι παρὰ δύο μόνον σύντομα δημοσιεύματα, τὸ τοῦ Νικολ. Γερμανοῦ «Ἔκθεσις περὶ τῶν ἰχθυοτροφείων τῆς Μακεδονίας» (1914), περιοριζόμενον εἰς τὴν ἀπὸ ἰχθυολογικῆς μᾶλλον ἀπόψεως ἐξέτασιν τῶν ἰχθύων τῶν λιμνῶν Ἀχινοῦ, Γιαννιτσῶν καὶ Ἁγίου Βασιλείου, καὶ τὸ τοῦ Νικολ. Ἀποστολίδου «Οἱ ἰχθύες τῶν γλυκέων ὑδάτων τῆς Θεσσαλίας». Ὡς πρὸς τοὺς ἰχθῦς τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ Ἑλλάς, ἕνεκα τῆς γεωγραφικῆς αὐτῆς θέσεως, κέκτηται ἀξιόλογον ἰχθυολογικὸν πλοῦτον. Ὁ Heldreich ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «La faune de Grèce» παραθέτει κατάλογον ἀρκούντως πλήρη περιλαμβάνοντα 246 εἴδη ἰχθύων τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν. Ν. ΓΕΡΜΑΝΟΣ

Ὁ ἀπολελιθωμένος ζωϊκὸς κόσμος. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἀπολελιθωμένον φυτικὸν κόσμον ὁ ἀπολελιθωμένος ζωϊκὸς τοιοῦτος τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἔτυχε περισσοτέρας προσοχῆς καὶ μελέτης. Ἰδιαιτέρως ἔχουν μελετηθῆ αἱ πανίδες τῶν ἀπολελιθωμένων σπονδυλωτῶν θηλαστικῶν, τῶν ἀμμωνοειδῶν καὶ ναυτιλοειδῶν, τῶν ἰουρασίων βραγχιοπόδων καὶ τῶν νεογενῶν μαλακίων. Τὰ κυριώτερα τῶν ἄχρι σήμερον καθορισθέντων γενῶν ζῴων εἶναι τὰ ἀκόλουθα (κατὰ τὴν ταξινόμησιν ἠκολουθήθη τὸ σύστημα τὸ ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ K. A. v. Zittel «Grundzüge der Paläontologie» χρησιμοποιούμενον).

Πρωτόζῳα. Α') *Τρηματόκογχα*: 1) Φουσουλίνη, σβαγερίνη, φουσουλινέλλα, σβαγερίνη, βεερμπεκίνα, κλιμακαμμίνη, ἐνδοθύρα (;) εἰς στρώματα τῆς λιθανθρακοφόρου καὶ τῆς περμολιθανθρακοφόρου διαπλάσεως τοῦ παλαιοζωϊκοῦ. 2) Τεξτουλαρία, πουλβινουλίνη, κριστελλαρία, μαργινουλίνη, πολυλοκουλίνη ἐντὸς στρωμάτων τῆς ἰουρασίου διαπλάσεως τοῦ μεσοζωϊκοῦ. 3) Τεξτουλαρία, ροταλίνη, γλοβιγερίνη, πουλβινουλίνη (;), ἰδαλίνη, κριστελλαρία, μιλιολίδαι, ὀρβιτολίνα, ὀρβιτέλλα, σιμπλορμπίτης, λεπιδορβιτοειδής, κλυπεόρβις, καλκαρίνη, σιδηρολίτης, ὀμφαλόκυκλος, βακουλογυψίνη, ἀρνωδιέλλη, ροζαλίνη, πεντελλίνη, λάγηνος, γκωδρυΐνη εἰς στρώματα τῆς κρητιδικῆς διαπλάσεως τοῦ μεσοζωϊκοῦ. 4) Νουμμουλῖται, ἁπλοπορέλλα, ἀλβεολίνη, σιδηρολίτης, μιλιολίδαι, ὀρβιτολίτης, γλοβιγερίνη, ροτουλία, γυψίνη, ὀρβουλίνη, ὀρθοφραγμίνη, ἀμφιστεγίνη, σπειροκλυπεύς, ἑτεροστεγίνη, λεπιδοκυκλίνα (νεφρολεπιδίνα), μειογυψίνη, ὀπερκουλίνη, δισκοκυκλίνη, νωδοσαρία, κυκλοκλυπεύς, εὐλεπιδίνη, ἁπλοφράγμιον, πλεκάνιον, πελλαλισπεῖρα, ἐντὸς ἀσβεστολίθων ἠωκαινικῶν καὶ στρωμάτων τοῦ παλαιογενοῦς φλύσχου τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ τῶν ἠωκαινικῶν ἀσβεστολίθων τῆς Νάξου καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ κάτω Ἀξιοῦ. 5) Ἀμφιστεγίνη, ὀρβουλίνη, γλοβιγερίνη, βιλοκουλίνη, τριλοκουλίνη, κβινκβελοκουλίνη, σπειρολοκουλίνη, τεξτουλαρία, βουλιμίνη, βολιβίνη, ροταλία, τρουνκατουλίνη, ἀστεριγενία (;), πολυστομέλλα (ἰδία ἡ πολυστομέλλα crispa), νονιονίνα, ὀπερκουλίνη κ. λ. π. ἐντὸς νεογενῶν μαργῶν τῆς Ἑλλάδος.

Β) *Ἀκτινόκογχα*. Πανίδα τούτων (μὴ μελετηθεῖσαν εἰσέτι) ἀνεῦρεν ὁ Γ. Γεωργαλᾶς εἰς τὰ ἰουράσια σχιστοκερατολιθικὰ στρώματα τοῦ Ἀκροκορίνθου.

Σπογγώδη. Λείψανα τῶν ζῴων τούτων εὑρέθησαν ἐντὸς στρωμάτων τῆς ἰουρασίου καὶ κρητιδικῆς διαπλάσεως τοῦ μεσοζωϊκοῦ καὶ τῆς παλαιογενοῦς τοῦ καινοζωϊκοῦ. Σκελετοὶ ἐπίσης ἑξακτινελλιδῶν σπόγγων εὑρέθησαν καὶ ἐντὸς τῶν νεογενῶν ἡφαιστείων τόφφων τῆς περιοχῆς τοῦ Καβατζὶκ Θρᾴκης.

Κοιλεντερωτά. Α') *Μέδουσαι*. Ἓν προβληματικὸν λείψανον τοῦ γένους λωρεντζία (μπασσαινία) εὑρέθη ἐντὸς στρωμάτων κρητιδικῶν παρὰ τὴν Ἀνδρίτσαιναν τῆς Πελοποννήσου. Ἐπίσης ἐλλειψακτινία, σφαιρακτινία (ἰουράσιος καὶ κρητιδικὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος). Ὑδροζῴων λείψανα εὑρέθησαν ἐντὸς ἰουρασίων παλαιογενῶν (ἠοκαινικῶν) ἀσβεστολίθων.

Β') *Κοραλλιώδη*. 1) *Τετρακοράλλια*: α) Κυαθόφυλλον, ἀκερβουλαρία ἐντὸς στρωμάτων τῆς δεβονίου διαπλάσεως τοῦ παλαιοζωϊκοῦ. β) Κυαθόφυλλον, ζαφρεούτης, λονδσαλεία ἐντὸς στρωμάτων τῆς λιθανθρακοφόρου διαπλάσεως τοῦ μεσοζωϊκοῦ. 2) *Ἑξακοράλλια*: α) Θαμναστραία, θηκοσμιλία, μαργαροσμιλία, κοκκόφυλλον, μοντλιβωλτία, στυλοφυλλόψις, σπογγιόμορφος ἐντὸς στρωμάτων τῆς τριασίου διαπλάσεως τοῦ μεσοζωϊκοῦ. β) Πλευροσμιλία, θαμναστραία, θηκοσμιλία, μοντλιβωλτία, δενδρογύρα, αὐλαστραία, σπογγιόμορφος καλαμοφυλλία ἐντὸς στρωμάτων τῆς ἰουρασίου διαπλάσεως τοῦ μεσοζωϊκοῦ. γ) Ἀσπιδίσκος, ἀστροκαινία, στυλίνη κλπ. ἐντὸς στρωμάτων τῆς κρητιδικῆς διαπλάσεως τοῦ μεσοζωϊκοῦ. δ Τροχοκύαθος, ἡλιαστραία ἐντὸς στρωμάτων τῆς ἠωκαίνου τοῦ καινοζωϊκοῦ ἐν Θρᾴκῃ. Κοραλλίων λείψανα (τροχοκύαθος καὶ ἄλλα) εὑρέθησαν ἐντὸς ἀσβεστολίθων ἠωκαινικῶν παρὰ τὸν κάτω Ἀξιόν. ε) Κλαδοκόρα, κερατοτρόχος, τροχοκύαθος, ἀκανθοκύαθος, πορίτης, καλαμοφυλλία, φουγγία, ἐλασμαστραία ἐντὸς στρωμάτων τῆς νεογενοῦς ὑποδιαπλάσεως τοῦ καινοζωϊκοῦ. στ) Βαλανοφυλλία (τεταρτογενὴς ἀσβεστόλιθος Στροφάδων), κλαδοκόρα, βαλανοφυλλία (ψαμμιτασβεστόλιθος τεταρτογενὴς τῆς χερσονήσου Περαχώρας).

3) *Τραπεζοειδῆ*: α) Φαβοσίτης, στριατοπόρα (δεβόνιος τῆς Χίου). β) Λοβσενιπόρα (ἢ κλαδοκορόψις), χαιτετίδαι (ἰουράσιος τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος). γ) Διπλοχαιτέτης (κρητιδικὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος).

Ἐχινόδερμα. 1) *Κρινοειδῆ*. Λείψανα κρινοειδῶν (ἔγκρινος) εἰς ἀσβεστολίθους τῆς λιθανθρακοφόρου διαπλάσεως τοῦ παλαιοζωϊκοῦ καὶ τῆς τριασίου τοῦ μεσοζωϊκοῦ. 2) *Ἀστεροειδῆ*. Στεγαστήρ, θολαστὴρ ἐντὸς νεοκρητιδικῶν ἀσβεστολίθων (Εὔβοια). 3) *Ἐχινοειδῆ*: α) Τιθωνία ἢ κολλυρίτης (ἰουράσιος Δυτικῆς Ἑλλάδος), γλυπτικός, διπλοποδία (ἰουράσιος Κρήτης). β) Κοραστὴρ (κρητιδικὴ Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος). γ) Ἄκανθαι καὶ λείψανα ἐχίνων ἐντὸς στρωμάτων τοῦ ἠωκαινικοῦ-ὀλιγοκαινικοῦ φλύσχου τῆς ἀδριατικοϊονίου ὀρεινῆς ζώνης τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ ἠωκαινικῶν ἀσβεστολίθων παρὰ τὸν κάτω Ἀξιόν, βουργουετίκρινος (εἰς φλύσχην ἀνωτέρας ἠωκαίνου σειρᾶς τῆς περιοχῆς Ἰωαννίνων). δ) Κλυπεαστήρ, ἐχινολαμπάς, σπάταγγος (νεογενῆ κοιλάδος Μολίτσα ποταμοῦ ἐν Ἠπείρῳ)· ἀρβακίνη, ψαμμεχῖνος, λυτεχῖνος (σχιζεχῖνος), σχιζαστήρ, βρυσσόψις, προσπάταγγος (πλειόκαινοι τόφφοι Μήλου)· κίδαρις, ψαμμεχῖνος (νεογενὴς Πειραϊκῆς χερσονήσου) σχιζαστήρ, κωνοκλυπεύς, ἡμιαστὴρ (νεογενῆ Ἀττικῆς), λείψανα ἐχίνων ἐντὸς τῶν νεογενῶν μαργῶν τῆς Πελοποννήσου κ. ἄ. ε Ἐχῖνος, σχιζεχῖνος (τεταρτογενὴς πορώδης ἀσβεστόλιθος Μήλου).

Σκώληκες. 1) Βερμέτος (inscriptus) ἐντὸς ὀλιγοκαινικῶν στρωμάτων νοτίως τῆς Καλαμπάκας. 2) Σέρπουλα, βερμέτος, διτρούπη ἐντὸς νεογενῶν στρωμάτων. 3) Πρωτούλη ἐντὸς τεταρτογενοῦς ἀσβεστολίθου τῶν Στροφάδων νήσων.

Βρυόζῳα. 1) Λείψανα βρυοζῴων ἐντὸς στρωμάτων τῆς τριασίου (Εὔβοια), ἰουρασίου (μονοτρῦπα) κρητιδικῆς (ἐν Μακεδονίᾳ) διαπλάσεως τοῦ μεσοζωϊκοῦ καὶ τῆς παλαιογενοῦς (Δυτικῆς Ἑλλάδος). 2) Ἐσχάρα, λουνουλίτης καὶ ἄλλα ἐντὸς νεογενῶν στρωμάτων τῆς Ἑλλάδος.

Βραγχιόποδα. 1) Στριγγοκέφαλος (δεβόνιος Χίου). 2) Σπειροφόρος (λιθανθρακοφόρος, Πάρνης —Κιθαιρών), προδούκτος (λιθανθρακοφόρος Ὕδρας, περμολιθανθρακοφόρος Χίου), ὀρθοθέτης (λιθανθρακοφόρος Ὕδρας), λυττονία, δερβυΐα πέρμιος Ὕδρας). Λείψανα βραγχιοπόδων εἰς τὰ πέρμια στρώματα τοῦ Ἐλευθεροχωρίου Μακεδονίας. 3) Λίγκουλα (βερφένια στρώματα Πάρνηθος), βραγχιόποδα (τριάσιος Εὐβοίας), βαλδειμία (τριάσιος Ἀργολίδος), ρυγχονέλλη, τερεβρατούλη, βαλδειμία (τριάσιος Γκιώνας), τερεβρατούλη, σπειριφερίνη (τριάσια μεταμορφωμένα Κρήτης). 4) Σπειριφερίνη, τερεβρατούλη, μαγελλανία, ρυγχονέλλα, κονιγκίνα, πυγώπη (ἰουράσιος). 5) Ρυγχονέλλα, τερεβρατέλλα, θηκίδιον (κρητιδική). 6) Βραγχιοπόδων λείψανα (παλαιογενὴς Δυτ. Ἑλλάδος), τερεβρατουλίνη (ὀλιγόκαινος Καλαμπάκας), τερεβρατούλη (νεογενὲς Ληξουρίου καὶ Μήλου). 7) Τερεβρατούλη (τεταρτογενὴς πορώδης ἀσβεστόλιθος Μήλου).

Μαλάκια. I) *Ἐλασματοβράγχια*: 1) Ὁλοπέλλη, ἀνοπλοφόρος, μυοφορία, γερβιλλεία, ψευδομονῶτις, κτεὶς (βερφένια στρώματα τῆς τριασίου εἰς τὴν Πάρνηθα). 2) Δαονέλλα, ἁλοβία, μεγαλόδους, νεομεγαλόδους, κτείς, μυσιδιόπτερος κ.λ.π. (τριάσιος, ἰδίᾳ εἰς τὴν ζώνην Ὠλονοῦ-Πίνδου), καρδινία, μυοφορία, μυοφοριῶπις, νουκούλη (;), μυτίλος, ἀβικούλη, κτείς, ὀστρέα, κασσιανέλλα, μυοφορικάρδιον, λήδα, κιβωτὸς (τριάσια μεταμορφωμένα Κρήτης). 3) Ποσειδωνία, δικέρατα, πλακουνόψις (ἰουράσιος). 4) Ἀλεκτρυονία, καπρινέλλα, πολυκωνίτης, πλαγιόπτυχος, ἰανίρα, πίννη, πιννιγένη, ὁριοπλευρά, καπρίνη, καπροτίνη, ρουδισταὶ (ἱππουρίτης, ραδιολίτης ἠωραδιολίτης, σωβαγεσία, σφαιρουλίτης) κάρδιον, σπόνδυλος κρητιδική). 5) Λείψανα ἐλασματοβραγχίων (παλαιογενής), χάμα, σπόνδυλος, κτείς, τερηδών, κρασατέλλα, κυρήνη, κιβωτός, πανοπαία, κογκερία, φολαδομύα, κυθηρεία (ὀλιγόκαινος Θεσσαλίας). 6) κτεὶς (αἰκβιπέκτεν, ἀμουσσιοπέκτεν, φλεξοπέκτεν), μακροχλαμύς, Venus, μεγάξινος, λουκίνη, κιβωτός, ἰσογνώμιον (πέρνα), καρδίτα, ἀκτινοβολός, πεκτουνκοῦλος, κάρδιον, ἰσοκαρδία, σολεκαρδία (σιντιλλούλη), λουσινόψις, γλυκυμερίς, λουτραρία, σωληνομύα, κορβούλη, μάκτρα, τάπης, τελλίνη, κυθηρεία, ὄστρεα, κρασσόστρεα, σωλήν, σωλεκοῦρτος (ψαμμοσωλήν), σαξικάβη, θρακία, γαστροχαίνη, ἀμφιδέσμη, μεσοδέσμη, συνδοσμύα σκροβικουλαρία, κάψα, ψαμμοβία, λουτραρία, δόναξ, βενεροῦπις, ἄρτεμις, κίρκη, διπλοδόντα, ἀνοδόντα, λίμα, ἀνομία, ἀστάρτη, λεπτόν, νουκούλη, λήδα, μοδιόλη, λιθοδόμος, μυτίλος, χάμα, πίννη, σπόνδυλος, πλικατούλη σφαιρίον, κογκερία, δρεισσενία, οὔνιον, λιμνοκάρδιον, κυκλάς, πισίδιον, κυκλάς, κ. ἄλ. (νεογενής). 7) Μυτίλος galloprovincialis var. herculea, τουγκονία anatina ἐντὸς τοῦ τεταρτογενοῦς κροκαλοπαγοῦς (Deckkonglomerat τοῦ Philippson) τῆς βορείου ἀκτῆς τῆς Πελοποννήσου. Σπόνδυλος, λίμα, πεκτουνκοῦλος ἐντὸς τεταρτογενοῦς ἀσβεστολίθου τῶν Στροφάδων νήσων, κτεὶς (τεταρτογενὴς πορώδης ἀσβεστόλιθος Μήλου), Νουκούλη, λήδα, ἄρκα ἢ κιβωτός, πεκτουνκοῦλος, καρδίτα, χάμα, λεπτόν, διπλοδόντα, θυασειρά, λουκίνη, κάρδιον, δοσινία, Venus, μερέτριξ, κίρκη, τάπης, τελλίνη, γασεράνη, ψαμμοβία, σωληνοκοῦρτος, σωλήν, ἔνσις, συνδεσμύα, μάκτρα, λουτραρία, πανοπαία, κουσπιδαρία, κορβούλη, φολάς, πίννη, ραδούλη, κτείς, χλαμύς, σπόνδυλος, ἀνομία, ὄστρεον, μυτίλος, μοδιόλη, λιθοφάγος (τεταρτογενὴς ψαμμιτασβεστόλιθος χερσονήσου Περαχώρας).

II) *Γαστερόποδα* 1) Εὐόμφαλος (δεβόνιος Χίου). 2) Βελλεροφῶν, εὐόμφαλος (λιθανθρακοφόρος). 3) Χεμνιτζία (τριάσιος Ἀργολίς). 4 Νηρινέα, ἀκταιονίνα (ἰουράσιος). 5) Νηρινέα, ἀκταιονέλλα, βολβουλίνα, τροχός, τουριτέλλη, χεμνιτζία, χηνόπους, ροστελλαρία, ἁρπαγόδης, ὀμφαλία, νατίκη (κρητιδική) 6 Τουριτέλλη, κηρίθιον, σκαλάρια, μήτρα, κρυπτοκῶνος, μελανόψις, νατίκη, φίκουλα, μούρηξ, νεριτίνη (ὀλιγόκαινος Θεσσαλίας). 7) Σολάριον, βοῦλα (κυλίχνη), ἀγγιλλαρία, μήτρα, σκαλάρια, σουρκούλη (δριλλία), πλευροτόμος (κλαβατουλη), τροχός, καγκελλαρία, φίκουλα, πυρούλη, βούκκινον, νάσσα, ριγκίκουλα, ἡμικασσύς, τουριτέλλη, ἀρχιμηδιέλλα, χαουστάτωρ, νατίκη, κῶνος, χελυκῶνος, δενδροκῶνος, λιθοκῶνος, στρόμβος, μαργινέλλα, τριβία (κυπραία), κολουμπέλλη, πορφύρα, τριτώνιον, μούρηξ, φοῦσος, χηνόπους ἀπορραΐς), κηρίθιον, ἐμαργινούλη, πιλεόψις, πυραμιδέλλη, σολλάριον, σκάλα (γυρόσκαλα), τουρμπονίλλη (ὀνοστομία) εὐλίμα, ρισσόα, ἀλβανία, ρισσοΐνη, τρουνκατέλλα, καΐκο, φασιανέλλα, κλάγκουλος, τοῦρβος, φισουρέλλη, φῶς, κρενισουτοῦρα, χελυκῶνος, ποταμιδης, τερεβραλία, μελανόψις, ἕλιξ, πλανόρβις, βιθυνία, ὑδροβία, βαλτάτα, παλουδίνη (τουλοτόμα, βιπάρα), μελανία, λιμναῖος, νηριτίνη, πύργουλα, νηρίτα, κλαυσιλία, σιγαρέτος, κ. ἄ. (νεογενής). 8) Στρόμβος mediteraneus, κῶνος gui aicus, νατίκη lactea, κτείς, κασσὶς undulata, τριτώνιον nodiferum, ficoides) πορφύρα haemastoma, τριτωνιδέα viverrata, ἐντὸς τοῦ τεταρτογενοῦς κροκαλοπαγοῦς (Deckkonglomerat τοῦ Philippson) τῆς βορείου ἀκτῆς τῆς Πελοποννήσου ἁλιωτίς, τροχός, κλάγκουλος, ἀστράλιον, ρισσοΐνα, ρισσόα, κηρίθιον, νάσσα, μούρηξ, πολλία, κολουμπέλλα, εὐθρία, μήτρα ἐντὸς ἀσβεστολίθου τῶν Στροφάδων νήσων, ἕλιξ (τεταρτογενὴς πορώδης ἀσβεστόλιθος Μήλου). Ἐμαργινούλη, φισσουρέλλη, ἁλιῶτις, ἀστράλιον, φασιανέλλη, τροχός, ὀσιλῖνος, λεπάς, κρεπιδούλη, καλυπτραία, νατίκη, ρισσοΐνα, ρισσόα, ἀλβανία, μανζονία, τουριτέλλη, καΐκον, ὀδοντοστομία, εὐλιμέλλη, εὐλίμα, βίττιον, κνερίθιον, ποταμίδης, τριφόρος, κηριθιόψις, χηνόπους, στρόμβος, κυπραία, τριβία, κάσσις, τρίτων, τριτωνιδέα, κολουμπέλλη, νάσση, κυκλονάσση, πορφύρα, μούρηξ, φοῦζος, εὐθρία, μαργινέλλη, μήτρα, καγκελλαρία, ραφιτόμος, κῶνος, ρετούση, ριγκικούλη, κυλίχνη (τεταρτογενὴς ψαμμιτασβεστόλιθος χερσονήσου Περαχώρας).

III) *Κεφαλόποδα ναυτιλοειδῆ*. 1) Ναυτίλος, ὀρθόκερας (λιθανθρακοφόρος). 2) Ὀρθόκερας (βερφένια στρώματα τῆς τριασίου τῆς Μαρμαροτραπέζης καὶ Κεφαλοβουνίου Χίου), ὀρθόκερας, συριγγόκερας, πλευροναυτίλος, συριγγοναυτίλος (τριάσιος Ἀργολίδος καὶ Ὕδρας).

VI) *Κεφαλόποδα ἀμμωνοειδῆ* 1) Παραλληγόκερας (λιθανθρακοφόρος Πάρνηθος). 2 Κολουμβίτης, παραναννίτης, ναννίτης, ισχουλλίτης, σαγέκερας, ψευδοσαγέκερας, προνορίτης, τροπικελτίτης, ἐπικελτίτης, ξενόδισχος, προχαρνίτης, προπτυχίτης, μονοφυλλίτης, ὀφίκερας, δαγνόκερας, μηκόκερας, προτροπίτης, στυρίτης, παραγόκερας, κελτίτης, χεδενστραιμία, προσφιγγίτης, πρεγκίτης (βερφένια στρώματα Μαρμαροτραπέζης καὶ Κεφαλοβουνίου Χίου). Λοβίτης, ὀρεστίτης, ναννίτης, δειναρίτης, βουχίτης, ἀσκληπιόκερας, σαγέκερας, μονοφυλλίτης, βαδιοτίτης, μεγαφυλλίτης, πινακόκερας, ἁλορίτης (ἰωβίτης), ἰωαννίτης, ρομανίτης, ἀρκέστης, γιουβαβίτης (διμορφίτης), κλαδισκίτης, προκελτίτης, κλιονίτης, κερατίτης, βαλατονίτης, προκλαδισκίτης, πτυχίτης, στουρία, νορίτης, ἀκροχορδίκερας, γυμνίτης, οὐγγαρίτης, πρωτεΐτης, ἀνολκίτης, τραχύκερας σειρηνίτης, διττμαρίτης, σφιγγί-

Digitized by Google

της, προαρκέστης, βεϋριχίτης, ξενασπίς, δανουβίτης, ιαπωνίτης, προτραχύκερας, παραρκέστης, ρεϊφλιγκίτης, ἁ ιλουσίτης, παραγυμνίτης, ἐρημίτη, κ. ἄ. (τριάσιος Ἀργολίδος καὶ Ὕδρας). 3) Χιλδόκερας, ἁρπόκερας, κοιλόκερας, φυλλόκερας, λυτόκερας (ἀνωτέρα λιάσιος Ἀργολίδος). Χιλδόκερας, ἁρπόκερας, γραμμόκερας, πολύπλεκτος, ὠγκία, ἁμματόκερας, κοιλόκερας, φυλλόκερας, λυτόκερας, λευκαδιέλλα, φρεχιελλα, παρονίκερας, βουλείκερας, δουμορτιερία, ἐρυκίτης, τμητόκερας, λιόκερας, λουντβιγία, ρακοφυλλίτης, ἀριετίκερας, στεφανόκερας, περισφίγκτης, ἀσπιδόκερας, σοβερμτύκερας, λισσόκερας, πελτόκερας (ἀνωτέρα λιάσιος-δογγέριος τῆς ἀδριατικοϊονίου ζώνης τῆς Δυτ. Ἑλλάδος). Χιλδόκερας (ἄνω λιάσιοι κονδυλώδεις ἀσβεστόλιθοι Κακόσι - Δομβραίνης). Ἄπτυχοι (ἀνωτέρα ἰουράσιος τῆς ἀδριατικοϊονίου ζώνης). 4) Φυλλόκερα., δεσμόκερας, ἑτερόκερας (παλαιοκρητιδικὴ Ἀργολίδος). Ἄπτυχος Seranonis, Malbosi, κλ.) ἐντὸς παλαιοκρητιδικῶν στρωμάτων τῆς ἀδριατικοϊονίου ζώνης.

V) *Κεφαλόποδα δεκάποδα.* 1) Ἀτρακτίτης (τριάσιος Ἀργολίδος—Ὕδρας). 2) Βελεμνίτης (ἰουράσιος καὶ στρώματα βιγλῶν Δυτικῆς Ἑλλάδος ὡς καὶ κατωτέρα κρητιδικὴ Ἀργολίδος). 3) Μεσοϊβολίτης (κρητιδικὴ Δυτικῆς Ἑλλάδος).

VI) *Μαλάκια σκαφόποδα.* Ὀδοντῶδες, ἐνταλίς, γαδίλη, ψευδενταλὶς ἐντὸς νεογενῶν καὶ τεταρτογενῶν στρωμάτων.

Μαλακόστρακα. Α) *Θυσανόποδα.* 1) Βάλανος ἐντὸς νεογενῶν στρωμάτων.

Β) *Ὀστρακώδη* 1 Ὀλιγόκαινα στρώματα Καλαμπάκας. 2 Κυθήρη, κυθηρέλλη, κύπρις κλπ. ἐντὸς τῶν νεογενῶν μαργῶν κλπ.

Γ) *Εὐμαλακόστρακα δεκάποδα.* 1) Μαγίλη (ἰουράσιος Παρνασσοῦ). 2) Καρκίνων θραύσματα ἐντὸς νεογενῶν στρωμάτων.

***Ἔντομα*:** Ὑδρόφιλος, καλόσωμα, χέλωψ, βόμβος ἐντὸς νεογενῶν στρωμάτων (Κύμη καὶ Γιδες Εὐβοίας).

Σπονδυλωτά. Ι) *Ἰχθύες.* Λείψανα ἰχθύων (λάμνης, ὀξυρρίνης, ὀδοντασπίδος, καρχαρία, κυπρινιδῶν, σμέρδιδος κ. ἄλ.) ἐντὸς νεογενῶν στρωμάτων τῆς Κύμης καὶ Ψαχνῶν Εὐβοίας, Μολίτσα ποταμοῦ, Κεφαλληνίας. Ὀδόντες καρχαριοδόντων ἐντὸς νεογενῶν στρωμάτων.

ΙΙ) *Ἑρπετά.* 1) *Σαυροειδῆ*: βάρανος marathonensis (πλειοκαινικὰ Πικερμίου Ἀττικῆς), 2) *χελωνοειδῆ*: Χελώνη (περιοχὴ Θεσσαλονίκης). Χελώνη marmorum (Πικέρμι Ἀττικῆς). Εἰς τὸ Πικέρμι θὰ ἔζων κατὰ τὴν κατωτέραν πλειόκαινον ἐποχὴν καὶ σαῦραι καὶ ὄφεις, ἀλλὰ τὰ λείψανά των, δυσκόλως δυνάμενα νὰ διατηρηθοῦν καὶ ἀπολιθωθοῦν, δὲν διεσώθησαν. 3) *Ἑτεροπύθων* ὁ εὐβοϊκὸς (μειόκαινα στρώματα Κύμης Εὐβοίας), λαόφις (τριτογενῆ στρώματα Θεσσαλονίκης).

ΙΙΙ) *Πτηνά.* Λείψανα γεράνου (Grus Pentelici), Gallus Aesculapii καὶ φασιανοειδοῦς τινος εἰς Πικέρμι. Κατὰ τὴν κάτω πλειόκαινον ἐποχὴν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Πικερμίου ἔζη ἄφθονος κόσμος πτηνῶν. Παρὰ τὰ ὀλίγα εὑρεθέντα λείψανα, πρέπει νὰ δεχθῇ τις ὅτι ἔζων γῦπες καὶ εἰς τὰ τελματωδέστερα μέρη τῆς στέππης μεγάλα κοπάδια ἑλοβίων καὶ ὑδροχαρῶν πτηνῶν. Αἱ στρουθοκάμηλοι ἐπίσης φαίνεται ὅτι δὲν ἔλειπον.

IV) *Θηλαστικά.* Ἀπολιθωμένα λείψανα θηλαστικῶν εὑρέθησαν ἐντὸς νεογενῶν καὶ τεταρτογενῶν ἀποθεμάτων εἰς διαφόρους τόπους τῆς Ἑλλάδος. Ἐκ τῶν διαφόρων τούτων ἀπολιθωμένων πανίδων ἰδιαιτέρως ἐμελετήθησαν αἱ τοῦ Πικερμίου, Σάμου, περιοχῆς Θεσσαλονίκης, Γίδες Εὐβοίας, κ. ἄ. α) Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ *Πικερμίου* (6λ. λ.) ἔζησε πανὶς θηλαστικῶν, τῆς ὁποίας τὰ κυριώτερα εἴδη εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Προβοσκιδωτά: *μαστόδους* (*pentelici, longirostris, Borsoni*), *δεινοθήριον τὸ γιγάντειον*. 2) Περιττοδάκτυλα ὁπληφόρα: *κερατόρρινος Schleiermacheri, δίκερως* (*ἀτελόδους*), *παχύγναθος, ἱππάριον τὸ μεσόγειον, χαλικοθήριον τοῦ Πεντελικοῦ, νεστοριθήριον ἢ ἀγκυλοθήριον*. 3) Ἀρτιοδάκτυλα ὁπληφόρα: *Γαζέλλα brevicornis, γαζέλλα deperdita, τραγόκερως Amalthea, οἰόκερως ἢ ἀντιδορκὰς Rothi, παλαιόρυξ pallasi, παλαιόρυξ parvidens, παλαιορειὰς Lindermayeri, προτραγέλαφος τοῦ Σκουζέ, ἑλικοφόρος ἢ ἑλικόκερως rotundicornis, καπρεόλος Pentelici, ἑλλαδοθήριον Duvernoyi, παλαιότραγος Rouenii, καμηλοπάρδαλις ἡ ἀττική, σαμοθήριον, σῦς ὁ ἐρυμάνθιος*. 4) Νωδά: *Ὀρυκτερόπους Gaudryi*. 5) Τρωκτικά: *Ὕσιριξ primigenia, μῦς* (*ἀκόμυς Gaudryi*). 6) Ὑπο-οπληφόρα: *Πλειοῦραξ ἢ λεπτόδους graecus*. 7) Πίθηκοι: *μεσοπίθηκος ὁ πεντελικός*. 8) Ἁρπακτικὰ ἢ σαρκοφάγα: *μαχαιρόδους cultridens, μαχαιρόδους Schlosseri, λέων λειόδους, ὕαινα eximia, ὕαινα Chaeretis, σιμοκύων ὁ πρωτογενής, ὑαινάρκος ἡ ἀττική, ὑαινικτὶς ἡ ἑλληνική, ἰκτιθήριον robustum, ἰκτιθήριον hipparionum, ἰκτιθήριον Orbignyi, μουστέλλα ἡ πεντελική, μουστέλλα ἡ παλαιαττικη, προμεφῖτις Lartetii*.

Εἰς τὴν Σάμον ἡ πανὶς ἀπετελεῖτο ἀπὸ τὰ εἴδη: Νυκτερίδων ἓν εἶδος (μὴ προσδιοριστόν). Σαρκοφάγα: *μαχαιρόδους, λέων neas, ὕαινα* (*hipparionum, eximia, παλύαινα hipparionum, λυκύαινα Chaeretis, ἰκτιθήριον* (*robustum, d' Orbignyi*), *μέλης maraghanus, μουστέλλα παλαιαττική, προμεφῖτις Lartetii*. Τρωκτικά: *ἀκόμυς Gaudryi*. Νωδά: *ὀρυκτερόπους Gaudryi, Mayeri*). Προβοσκιδωτά: *μαστόδους Pentelici, δεινοθήριον*. Περιττοδάκτυλα ὁπληφόρα: *δικερως παχύγναθος, κερατόρρινος Schleiermacheri, ἀκεραθήριον* (*Samium, Schlosseri*) *ἱππάριον τὸ μεσόγειον minus*), *χαλικοθήριον τοῦ Πεντελικοῦ*. Ἀρτιοδάκτυλα ὁπληφόρα: *σαμοθήριον Boissieri, παλαιότραγος Roueni, ἑλλαδοθήριον Duvernoyi, δικρόκερως Pentelici, κριοθήριον argaloides, παλαιόρυξ Pallasi, rotundicornis, parvidens, laticeps, ingens, Stützeli, Mazori*), *πρωτόρυξ* (*Carolinae, Carolinae var. laticeps, longiceps, Hentscheli, Hentscheli var. tenuicornis, Gaudryi, crassicornis, Hippolyte*), *τραγόκερως* (*amaltheus, amaltheus var. parvidens, rugosifrons, curvicornis, recticornis, Valenciennesi*), *παλαιορειὰς Lindermayeri, γαζέλλα* (*Gaudryi, Schlosseri, longicornis, deperdita*), *καμηλοπάρδαλις attica, parva, ψευδότραγος* (*capricornis longicornis*), *σῦς ὁ ἐρυμάνθιος, προδαμαλίσκος gracilidens προτραγέλαφος* (*Zitteli, Skonzési, τραγορειὰς oryxoides, παχύτραγος crassicornis, Schlosseri, οἰόκερως* (*Proaries, Wegneri*), *μικρότραγος Schafferi, ἱππότραγος Kopasii, ἑλικόκερας Fraasii, πρόβατον Kuhlmanni*. Ὑποοπληφόρα: *πλειοῦραξ graecus*.

γ) Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Θεσσαλονίκης ἡ ἀπολιθωμένη πανὶς θηλαστικῶν ζῴων τῆς ποντίου ἐποχῆς συνίσταται ἐκ τῶν εἰδῶν: Πίθηκοι: *μεσοπίθηκος Pentelici*. Προβοσκιδωτά: *μαστόδους Pentelici*. Ἁρπακτικά: *μαχαιρόδους aphanistus, ὕαινα eximia, ἰκτιθήριον* (*robustum, hipparionum*) καὶ *felis attica*. Περιττοδάκτυλα ὁπληφόρα: *ρινόκερως παχύγναθος, ἱππάριον gracile, ἀκεραθήριον, χαλικοθήριον Golafusii*. Ἀρτιοδάκτυλα ὁπληφόρα: *σῦς ἐρυμάνθιος, ἑλλαδοθήριον Duvernoyi, γαζέλλα* (*Gaudryi, depertita, Bailloudi*), *παλαιόρυξ Pallasi, τραγόκερως amaltheus, οἰόκερως Rothi, ἑλικότραγος rotundicornis, τραγέλαφος, καμηλοπάρδαλις ἀττική, παλαιορειὰς Lindermayeri, πρωτόρυξ Carolinae, σῦς ὁ ἐρυμάνθιος, δορκαθήριον Puyhauberti, ὁράσιος eximius, παραβοῦς Macedoniae*.

δ) Εἰς τὴν θέσιν Γίδες, Ἀλμυροπόταμον, Ἀχμὲτ Ἀγᾶ κ. ἄλ. τῆς Εὐβοίας εὑρέθησαν ἐπίσης ἀπολιθώματα θηλαστικῶν ζῴων, ἐκ τῶν ὁποίων καθωρίσθησαν τά: *δεινοθήριον, ἱππάριον gracile, σῦς ἐρυμάνθιος, τραγόκερως amaltheus, παλαιορειὰς Pallasii, ἱπποπόταμος*, κ. ἄλ.

ε) Εἰς τὴν Κύμην ἐπίσης ἐντὸς τῶν μειοκαίνων στρωμάτων εὑρέθη τὸ *ἀνθρακοθήριον*.

στ) Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μεμονωμένα λείψανα θηλαστικῶν, τὰ ὁποῖα ἔζησαν κατὰ τὴν νεογενῆ ὑποπερίοδον τοῦ καινοζωϊκοῦ αἰῶνος, εὑρέθησαν καὶ εἰς πολλὰς ἄλλας θέσεις, ὡς π. χ. εἰς τὴν Χίον (*ἔλαφος*), λεκάνην τῆς Σπάρτης (*τραγόκερως, μαστόδους arvernense*), Ἠλείαν (*κερατόρρινος Schleiermacheri*), λεκάνην Γρεβενῶν, Λειψίστης (*μαστόδους, ρινόκερως*, κ. ἄλ.).

Κατὰ τὴν τεταρτογενῆ ἐποχὴν ἡ ἐκ θηλαστικῶν ζῴων πανὶς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν δὲν παρουσιάζει τὴν αὐτὴν ἀκμήν, τὴν ὁποίαν εἶχε κατὰ τὴν νεογενῆ ἐποχήν. Ἡ ὑπὸ τὴν θάλασσαν καταβύθισις ἢ κατάπνιξις τῆς περιοχῆς τοῦ Αἰγαίου καὶ ἡ δημιουργία διαφορετικῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν ἐδημιούργησαν δυσμενεῖς πλέον ὅρους διαβιώσεως διὰ τὴν πανίδα τῶν θηλαστικῶν, ἡ ὁποία ἤρχισε νὰ περιορίζηται.

Κατὰ τὴν τεταρτογενῆ ἐποχὴν ἔζων ἀκόμη ὁ ἐλέφας (*primigenius, antiquus, antiquus var. gortynius minus*), ὁ ἱπποπόταμος, ὁ ρινόκερως, ὁ *βοῦς primigenius* κ. ἄ., τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν ὁλόκαινον πλέον ἐξέλιπον ἐκ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Λείψανα τῶν ἐκλειψάντων τεταρτογενῶν τούτων θηλαστικῶν (μετ' ἄλλων γενῶν ζώντων σήμερον ἐν Ἑλλάδι, ὡς π. χ. ἐλάφου, ἵππου κλπ.) εὑρέθησαν εἰς τὴν Μεγαλόπολιν, Πάτρας, Ἰσθμὸν Κορίνθου, Δῆλον, λεκάνην Κοζάνης, λεκάνην Γρεβενῶν—Λειψίστης (*ἵππος Stenonis, ἐλέφας meridionalis* κλπ.), Δράμαν, Κρήτην (ἀντιλόπη, ἔλαφος, ἐλέφας, ἱπποπόταμος, κροκιδούρη καὶ λείψανα ἄλλων τινῶν τρωκτικῶν). Γ. Κ. ΓΕΩΡΓΑΛΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Ἐκτὸς τοῦ *Ἀριστοτέλους* τοῦ ἱδρυτοῦ καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἰχθυολογίας, ὁ *Ξενοκράτης* βραδύτερον ἔγραψε «Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς», ὁ Ὀππιανὸς «Ἁλιευτικήν», ὁ *Ἀθήναιος* ἀφιέρωσε δύο βιβλία τῶν «Δειπνοσοφιστῶν» ἀποκλειστικῶς διὰ τοὺς ἰχθῦς, ὁ *Αἰλιανὸς* ἔγραψε «Περὶ ζῴων ἰδιότητος». Ὁ *Δομνάνδος*, ὁ πρῶτο σπουδαῖος φυσιοδίφης τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ἀσχοληθεὶς εἰδικῶς μὲ τοὺς ἰχθῦς κατήρτισεν εἰς τὸ μικρὸν μουσεῖον τῆς ἐν Ἀθήναις «Ἑταιρείας τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν» τὴν πρώτην ἰχθυολογικὴν συλλογήν, ἥτις πλουτισθεῖσα καὶ ὑπὸ τοῦ ἰατροῦ *Ι. Βούρου* παρεχωρήθη τῷ 1858 εἰς τὸ Ἐθνικὸν Πανεπιστήμιον καὶ ἀπετέλεσε μετὰ τῶν ἄλλων συλλογῶν τῆς ἑταιρείας τὸν πυρῆνα τοῦ «Ζωολογικοῦ Μουσείου». Ὁ *Ἔρχαρδ* ἐπίσης ἔγραψε περὶ τῶν ἰχθύων τῶν Κυκλάδων, ὁ δὲ *Ἀλέξ. Νίννι*, ἐκ Βενετίας καταλθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα τῷ 1863 διὰ ζῳολογικὰς μελέτας, ἐταξινόμησε τὴν ἰχθυολογικὴν συλλογὴν τοῦ μουσείου, τὴν ὁποίαν καὶ ἐπλούτισε διὰ δειγμάτων ἀποσταλέντων κατόπιν ἐκ τῆς Ἀδριατικῆς. Ἐκτὸς τούτων ὁ ἀρχίατρος τοῦ ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ *Ράϊνχολδ* συνετέλεσεν εἰς τὴν ἰχθυολογικὴν ἔρευναν τῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ ὁ ἰατρὸς *Νίδερ* ἐκ Μεσολογγίου. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω δεδομένων καὶ δημοσιευμάτων, καθὼς καὶ τῆς ἐκθέσεως τῆς «Expédition scientifique de Morée», τοῦ ἀνεκδότου καταλόγου τοῦ ἰατροῦ *Βούρου* καὶ ἰδίων αὐτοῦ σημειώσεων, ὁ *Heldreich*, ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «La faune de Grèce» (Ἀθῆναι 1878) παραθέτει κατάλογον ἀρκούντως πλήρη, περιλαμβάνοντα 246 εἴδη ἰχθύων τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν, κατατεταγμένων εἰς τάξεις καὶ ὁμοιογενείας. Ἐκ τῶν ξένων ἔργων πλὴν τῶν παλαιοτέρων καὶ κατεσπαρμένων εἰς διαφόρους πραγματείας παρατηρήσεων τῶν ξένων περιηγητῶν, πρώτη συστηματικὴ ἐργασία ὑπῆρξεν ἡ τῶν: *Geoffroy-de-St-Hilaire, Isid.* καὶ *Et.* καὶ *Brullé*, Zoologie» (καταλαμβάνουσα τὸν Γ' τόμον τῆς ὑπὸ *Bory-de-Saint-Vincent* «Expédition scientifique de Morée, Section des sciences physiques», Paris - Strasbourg, 1832 — 1837).— Ἄλλαι ἀξιόλογοι ἐργασίαι εἶναι: *Erhard* «Fauna der Cykladen» (Leipzig 1858).—*Lindermayer*, Euböa. Eine Naturhistorische Suizze (ἐν τῷ «Bulletin de la Soc. des Natural.», Μόσχα 1885.— *Douglas G. N.*, «Zur Fauna d. Santorin» (ἐν τῷ «Zoologischer Anzeiger» τῆς Λειψίας, XV/1891).— *Doflein F.*, «Mazedonien Erlebnisse und Beobachtungen ein Naturforschers κτλ.» (Iena 1921).

Ὀρνιθολογία.— *Lindermaver Ant.*, «Die Voegel Griechenlands (Nassau 1843 το πρῶτον δημοσιευθὲν ἐν τῷ περιοδικῷ «Isis» τοῦ Oken V/1843, β' ἔκδ. 186..).— *Drummond H. M.*, «Catalogue of the birds found in Corfu and the other Ionian islands .. with notes by *H. E. Strickland*» (ἐν τῷ «Magaz. of Natur. History» τοῦ Λονδίνου, XII/1843, σ. 412 κ.ἑ.).— *von Mühle H.*, «Beiträge zur Ornithologie Griechenlands» (Leipzig 1844).— *Drummond H. M.*, «List of birds observed to winter in Macedonia» (ἐν τῷ «Ann. and Magaz. of natural history» τοῦ Λονδίνου, XVIII/1846).— *Portlack J. E.*, «Addenda to the birds of Corfu» (αὐτόθι XIX/1847).— *Landbeck C. L.*, «Beitrag zur Ornithologie Griechenlands» (ἐν τοῖς «Naturwiss. Jahreshefte» τῆς Στουττγάρδης V2/1849, σελ. 253 κ.ἑ.).— *Lindermayer A.*, «Les oiseaux de la Grèce» (ἐν τῷ «Le Moniteur Grec», Ἀθῆναι 1856, No 20).— *Erhard*, «Notiz über zwei junge Falken» (ἐν «Naumannia» VIII/1858).— *Lindermayer A.*, «Zur Ornithologie Griechenlands» (ἐν τοῖς «Korrespondenzbl. d. zoolog.—mineralog. Vereines in Regensburg» XIII/1859, 121 κ.ἑ.)— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Die Vögel Griechenlands (ἐν τοῖς «Abhandl. d. naturhistor. Vereines» τοῦ Passau, 1859).— *Krüper Th.*, (Πολύτιμοι συμβολαὶ ἐν τοῖς ἑξῆς τόμοις τῆς «Journ. für Ornithologie» τοῦ *Cabanis* VII/1859: 439 — 441, VIII/1860: 271—284 καὶ 441—447, IX/1861: 276—279 καὶ 129—132, X/1862: 72—79 καὶ 311—320, 360—37) καὶ 435—448, XI/1863: 326 329, 402—407 καὶ 926, XII/1864: 1—23). — *Simpson—Hudleston W. H.*, (Συμβολαὶ ἀφορῶσαι τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα ἐν «Ibis» 1860: 202, 279—296, 378—395). — *Powys H. T. L.*, «Notes on the birds observed in the Ionian islands κτλ.» (ἓξ ἄρθρα ἐν τῇ «Ibis», II/1860).— *Sperling R. M.*, «Some account of an ornithological cruise in the Mediterranean» (1864).— *Mommsen Aug.*, Zeiten des Gehens und Kommens und des Brütens der Vögel in Griechenland und Ionien Inseln» (ἐν τῷ «Griechische Jahrzeiten» Heft III/1875, μετὰ καταλόγου τοῦ *Krüper*, παραπομπῶν, παραθέσεων καὶ βιβλιογραφίας τοῦ *Hartlaub* καὶ ἡμερολογίου τοῦ *Mommsen*).— *Seebolm H.*, «History of british birds» (London 1883 — 1885, τ. 3).— *D' Arcy*, «A glossary of greek birds» (Oxford 1895).— *Schlater P. Z.*, «On the birds of Sibthorps, Fauna graeca» (ἐν «Ibis» 1904: 222—227).— *Reiser Ot.*, «Materiale zu einer Ornis Balcanica. III: Griechenland und die griechischen Inseln mit Ausnahme von Kreta» (Wien 1905, ἔκδ. τοῦ Γεωργ. Μουσείου τοῦ Σεραγέβου).— *Gengler F.*, «Balkanvögel» (Leipzig 1920).

Ἰχθυολογία.—*Weinkauff*, «Die Konchylien des Mittelmeeres» (Kassel 1867—1868, τ. 2).— *Ἀποστολίδης Ν. Χρ.*, «La pêche en Grèce. Ichtyologie, migrations, κλ.» (Ἀθῆναι 1883, β' ἔκδ. αὐτόθι 1907).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Οἱ ἰχθύες τῶν γλυκέων ὑδάτων τῆς Θεσσαλίας» (Ἀθῆναι 1892) [Πρβλ. καὶ τὰς ἐν τῷ «Δελτίῳ τοῦ ὑδροβιολογικοῦ σταθμοῦ» ἐργασίας, ἐκδοθέντος ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας τῷ 1916.] Ν. ΓΕΡ.—Π. Ν. Π.

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΑ

Ὁ ἀρχαιότερος χάρτης τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἡ «Tabula Peutingeriana», ἥτις ἐδημοσιεύθη ὁλόκληρος τῷ 1598. Ἐν αὐτῇ ἡ Ἑλλὰς παρίσταται ὑποτυπωδῶς διὰ δύο τριγώνων συνδεομένων κατὰ τὴν κορυφὴν αὐτῶν διὰ πλατέος λαιμοῦ, ὅστις παριστᾷ τὸν Ἰσθμὸν τῆς Κορίνθου. Ὁμοίως ὑποτυπώδες εἶναι τὸ σχῆμα τῆς ἑλληνικῆς χώρας καὶ ἐν τῷ διασωθέντι χάρτῃ τῆς μονῆς Βατοπεδίου τοῦ Ἄθω, οὗτινος φωτολιθογραφικὸν ὑπότυπωμα, ἐκδοθὲν τῷ 1866 ἐν Παρισίοις, ἀπόκειται ἐν τῇ Ἐθνικῇ βιβλιοθήκῃ. Μὲ τὴν διάδοσιν τῆς τυπογραφικῆς τέχνης ἤρχισεν ἡ ἐκτύπωσις ἀτλάντων, σπουδαιότεροι τῶν ὁποίων εἶναι: ὁ τοῦ Ortelius, ὁ τοῦ N. Visser, ὁ τοῦ Velii (1500 μ. Χ.), ὁ τοῦ Candidi Lettore, ὁ τοῦ Witt, ὁ τοῦ Vale, ὁ τοῦ Math. Leutterus καὶ ὁ τοῦ De l' Isle. Χάρτας, προοριζομένους διὰ τὴν πλήρωσιν ναυτικῶν κυρίως ἀναγκῶν, κατεσκεύασαν καὶ οἱ Βενετοί, οἱ ὁποῖοι καὶ μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῶν Τούρκων ἐκράτησαν ὡρισμένα ἐμπορικῆς σημασίας κέντρα τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, σπουδαιότεροι ἐκ τῶν φιλοτεχνηθέντων χαρτῶν τῆς Ἑλλάδος εἶναι ὁ τοῦ Danville (1754 καὶ ὁ ρωσικὸς (1797), συνταχθεὶς μετὰ τὴν ἐν Πελοποννήσῳ ἐκστρατείαν τοῦ Ὀρλώφ. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἐξεδόθη ἐν Βιέννῃ καὶ ἡ «Χάρτα τῆς Ἑλλάδος» τοῦ Ρήγα τοῦ Βελεστινλῆ, συνταχθεῖσα παρὰ τοῦ Φραγκίσκου Μίλλερ.

Μὲ τὴν ἔκρηξιν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ἤρχισε συστηματικωτέρα μελέτη τῆς Ἑλλάδος διὰ χαρτογραφικοὺς σκοπούς. Ἀπὸ τοῦ 1829 οἱ Γάλλοι στρατιωτικοὶ Peytier καὶ Puallon de Boblaye ἤρξαντο τοῦ τριγωνισμοῦ τῆς Πελοποννήσου, ὅστις ἐπερατώθη τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1831. Διὰ τῆς ἐργασίας ταύτης προσδιωρίσθησαν 1000 τριγωνομετρικὰ σημεῖα. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1829 ἤρχισεν ἐπίσης τοπογράφησις, περατωθεῖσα τῷ 1831, ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ λοχαγοῦ Bartélemy. Μέτρησις προσωρινῆς βάσεως μήκους 3.500 μ. μεταξὺ Ἄργους καὶ Ναυπλίου ἐπερατώθη τὴν 12/24 Ὀκτωβρίου 1828 πρὸς διευκόλυνσιν τῶν γεωδαιτικῶν ἐργασιῶν. Ὁ ἐκ τῶν ἐργασιῶν τού-

Digitized by Google

«ων προελθὼν χάρτης τῆς Ἑλλάδος ἐδημοσιεύθη τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1832 ὑπὸ κλίμακα 1/200000, συνίστατο ἐξ ἓξ φύλλων καὶ περιελάμβανε τὴν Πελοπόννησον καὶ μέρος τῆς Βοιωτίας. Ἐπεκταθέντος κατόπιν τοῦ τριγωνισμοῦ, περιελήφθησαν ἡ Εὔβοια, Ἀττικὴ καὶ Βοιωτία, τῷ δὲ 1852 καὶ αἱ Ἰόνιοι νῆσοι. Μετ' ὀλίγον, τὸ «Dépôt de la Guerre» ἐξέδωκεν εἰς 20 φύλλα, ὑπὸ κλίμακα 1/200000, τὸν χάρτην τοῦ Ἑλληνικοῦ βασιλείου, ὅστις, ἀναθεωρηθεὶς καὶ συμπληρωθεὶς διὰ νέων ἐργασιῶν ἐν Θεσσαλίᾳ, ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τοῦ παρὰ τοῦ ὑποστρατήγου Ι. Κοκίδου ἐν τῷ Ἰνστιτούτῳ τῆς Βιέννης τῷ 1885 τυπωθέντος χάρτου τοῦ Ἑλληνικοῦ βασιλείου ὑπὸ κλίμακα 1/300000, περιλαμβάνοντος καὶ τὴν προσαρτηθεῖσαν Θεσσαλίαν καὶ Ἤπειρον.

Κατὰ τὸ 1889 ἤρξατο νέος τριγωνισμὸς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν προσκληθέντων παρὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως Αὐστριακῶν ἀξιωματικῶν, τοῦ συνταγματάρχου H. Hartl, τοῦ λοχαγοῦ F. Lerhl καὶ τοῦ ὑπολοχαγοῦ I. Lehr. Τὴν 2αν Ὀκτωβρίου τοῦ 1889 ἐγένετο ἔναρξις μετρήσεως τῆς βάσεως Κασταντάρι-Μεγάλο Κατερίνι ἐν τῷ Θριασίῳ πεδίῳ, ἧς τὸ μῆκος ἦτο 4.924 μ., 607595. Ἐπηκολούθησεν ἡ ἵδρυσις τῶν τριγωνομετρικῶν σημάτων καὶ ἡ μέτρησις τῶν γωνιῶν παρ' Ἑλλήνων πλέον ἀξιωματικῶν. Τῷ 1890 ἐπερατώθη ὁ τριγωνισμὸς α' τάξεως τῆς Πελοποννήσου καὶ Ἀττικῆς καὶ καθωρίσθη τὸ ἔξαρμα τοῦ Πόλου ἐκ τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν καὶ τὸ ἀζιμούθιον τοῦ Πάρνηθος. Τῷ 1891 ἤρξατο ἡ ὑποτύπωσις τῆς Θεσσαλίας πρὸς σύνταξιν τοῦ χάρτου αὐτῆς. Κατὰ τὸ 1892 συνεπληρώθη τὸ δίκτυον α' τάξεως (πλὴν τῶν Σποράδων καὶ τῶν Κυκλάδων) καὶ ἐγένετο ἡ ἕνωσις τοῦ ἑλληνικοῦ τριγωνισμοῦ πρὸς τὸν τῆς Ἰταλίας καὶ Ἀλβανίας. Κατὰ τὴν περίοδον 1893—1897 ἐξηκολούθησαν ἐργασίαι τριγωνισμοῦ καὶ ὑποτυπώσεις ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ κτηματολογικαὶ ἐργασίαι ἐν τῷ Ἀργολικῷ πεδίῳ. Τῷ 1898 ἀνακληθείσης τῆς ἀποστολῆς τῶν Αὐστριακῶν ἀξιωματικῶν, ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῆς ὑπηρεσίας ταύτης (ὀνομασθείσης ἀπὸ τοῦ 1925 «Χαρτογραφικὴ ὑπηρεσία τοῦ Στρατοῦ») ὁ λοχαγὸς Α. Κοντόσταυλος. Ἀπὸ τοῦ 1898 μέχρι τοῦ 1905 ἐγένετο ἡ περάτωσις τῶν ὑπολογισμῶν τῶν δικτύων α' καὶ β' τάξεως καὶ συμπλήρωσις τοῦ δικτύου τῆς γ' τάξεως ἐν Θεσσαλίᾳ γενικῶς καὶ τῇ περιοχῇ τοῦ Ἀσπροποτάμου. Ἐπίσης ἀπὸ τοῦ 1899 ἐσυνεχίσθησαν αἱ τοπογραφικαὶ ἐργασίαι τοῦ φύλλου Τρικκάλων καὶ Λαρίσης μέχρι τῶν συνόρων ὑπὸ κλίμακα $^1/_{20000}$. Ἀπὸ τοῦ 1905 ἄρχεται ἡ δευτέρα περίοδος ὑπὸ τὴν διοίκησιν τῶν συνταγματαρχῶν Μεσσαλᾶ καὶ Φωτιάδου, καθ' ἣν ἐξηκολούθησαν αἱ γεωδαιτικαὶ ἐργασίαι πυκνώσεως τοῦ δικτύου Θεσσαλίας, ὁ καταρτισμὸς τοπικοῦ δικτύου ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἡ μέτρησις βάσεως ἐν Δράμᾳ καὶ τέλος ἡ πύκνωσις τοῦ δικτύου Ἀττικῆς. Οὕτω κατὰ τὸ διάστημα 1905—1907 συνεπληρώθη ὁ χάρτης $^1/_{75000}$ τῆς Θεσσαλίας ὁ χάρτης τῶν πεδίων μαχῶν 1912—1913 καὶ δύο φύλλα τῆς Ἀττικῆς $^1/_{20000}$. Ἡ τύπωσις τῶν χαρτῶν τούτων ἐγένετο ἐν Βιέννῃ, διότι μόνον ἀπὸ τοῦ 1913 ἱδρύθη ἐν Ἑλλάδι σῶμα χαρτογράφων καὶ σχεδιαστῶν. Ἀπὸ τοῦ 1917 μέχρι τοῦ 1925, ὑπὸ τὴν διοίκησιν τῶν ὑποστρατήγων Φωτιάδου καὶ Ἀναγνωστοπούλου, ἐγένοντο γεωδαιτικαὶ ἐργασίαι ἐν Μακεδονίᾳ ἐπετεύχθη ὁ σύνδεσμος τοῦ δικτύου τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος καὶ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ διεξήχθησαν μετρήσεις βάσεως παρὰ τὴν Μαινεμένην, τὴν Προῦσαν, τὸ Οὐσάκ, τὸ Ἰνενοῦ καὶ τὴν Κιουτάχειαν.

Τοπογραφικαὶ ἐργασίαι ἐγένοντο ἐπίσης ἐν Μακεδονίᾳ, ἐν τῷ φύλλῳ Ἀμφίσσης, Ἰτέας, Πατρῶν, Ἀγόριανης καὶ Ἀγράφων, καὶ ἐν Ἀττικῇ ὑπὸ κλίμακα $^1/_{20000}$. Ἐγένετο ὡσαύτως ἀναθεώρησις τοῦ τουρκικοῦ χάρτου Θρᾴκης ($^1/_{100000}$), ὑποτύπωσις ὑπὸ κλίμακα $^1/_{20000}$ ζώνης πρὸς ὀχύρωσιν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ ὑπὸ κλίμακα $^1/_{50000}$ τῆς ζώνης τῶν Σεβρῶν καὶ ὑπὸ κλίμακα $^1/_{100000}$ πέραν ταύτης. Ἐπίσης ὑπὸ διαφόρους κλίμακας: $^1/_{20000}$, $^1/_{50000}$ καὶ $^1/_{100000}$ ἐν Θρᾴκῃ, Ξάνθῃ, Μακεδονίᾳ καὶ Παλαιᾷ Ἑλλάδι. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐπετεύχθη ἡ ἐκτύπωσις χαρτῶν ἐν Ἑλλάδι τῇ βοηθείᾳ τῶν ἀξιωματικῶν τῆς γαλλικῆς ἀποστολῆς ταγματάρχου Benoit καὶ λοχαγοῦ Pesoir καὶ ὑπολοχαγοῦ Desevaux. Ἀπὸ τοῦ 1925 μέχρι τοῦ 1929, ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ὑποστρατήγου Πετρίτη, συνεπληρώθη ἡ ὀργάνωσις τῆς χαρτογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ στρατοῦ, ἡ ὁποία, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν γεωγραφικὴ ὑπηρεσία, ἐξετέλεσε τριγωνισμὸν διὰ τὴν μέτρησιν μεσημβρινοῦ, μέτρησιν βάσεως καὶ σύνδεσιν αὐτῆς μετὰ τοῦ δικτύου α' τάξεως, ἐπέκτασιν τοῦ δικτύου α' τάξεως ἐν Δυτικῇ Θρᾴκῃ, πύκνωσιν τοῦ τριγωνομετρικοῦ δικτύου ἐν Μακεδονίᾳ, Ἠπείρῳ, Παλαιᾷ Ἑλλάδι, Χίῳ καὶ Σάμῳ καὶ εἰς τὰ φύλλα Ἀττικῆς, Ἀλεξανδρουπόλεως καὶ Διδυμοτείχου, τοπογράφησιν ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Ἠπείρῳ ὑπὸ κλίμακας $^1/_{50000}$ καὶ $^1/_{100000}$ καὶ συμπλήρωσιν ἁπάσης τῆς βορείως τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Τέλος, κατὰ τὴν περίοδον 1930—1933 ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ὑποστρατήγου Μαρούλη, ἐμετρήθη βάσις ἀκριβείας ἐν Λέσβῳ, Κρήτῃ καὶ Δράμᾳ, ἐγωνιομετρήθη τὸ δίκτυον α' τάξεως τῶν νήσων Αἰγαίου καὶ τὰ πλήρη δίκτυα ἀναπτύξεως τῶν βάσεων Λέσβου, Κρήτης καὶ Δράμας, ἐπερατώθη ἡ γωνιομέτρησις τοῦ δικτύου α' τάξεως Χαλκιδικῆς, Β. Σποράδων, Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης, ἐπερατώθη τὸ δίκτυον εἰς τὰς Ἰονίους νήσους, ἐγένετο πύκνωσις τοῦ δικτύου α' τάξεως εἰς Κρήτην, Δράμαν, Πελοπόννησον καὶ λοιπὴν Ἑλλάδα, ἤρχισεν ἐκτελουμένη ἀκριβὴς χωροστάθμησις πρὸς καταρτισμὸν τοῦ κρατικοῦ χωροσταθμικοῦ δικτύου, ὑπετυπώθησαν ὑπὸ κλίμακα $^1/_{50000}$ φύλλα τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος καὶ τῶν νήσων ἐκτάσεως 25.200 τ. χλμ., ὑπετυπώθη ἔκτασις 7.100 τ. χλμ. ὑπὸ κλίμακα $^1/_{20000}$ καὶ $^1/_{10000}$ εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ἀνεθεωρήθη ἔκτασις τῶν ὑπὸ ἔκδοσιν φύλλων πολυχρώμου ἐπιτελικοῦ χάρτου $^1/_{100000}$, συνολικῶς 37.000 τ. χλμ. περίπου, ἐγένετο ἔναρξις τῆς ἐκδόσεως τοῦ πολυχρώμου ἐπιτελικοῦ χάρτου $^1/_{100000}$ καὶ ἐξεδόθησαν 16 φύλλα τῆς περιοχῆς Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης.

Ν. Ι. ΚΟΚΙΔΗΣ

Ναυτικοὶ τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν χάρται. Μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς τρίτης δεκαετηρίδος τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἡ χαρτογραφία τῆς Ἑλλάδος διετέλει εἰς λίαν χθαμαλὴν βαθμίδα. Οἱ περίπλοι καὶ οἱ σταδιασμοὶ τῶν ἀρχαίων γεωγράφων ὑπῆρξαν μὲν πολύτιμα βοηθήματα διὰ τοὺς ναυτικοὺς τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ ἀπόψεως ἀποστάσεων καὶ ναυτιλιακῶν ὁδηγιῶν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ παρέχουν σχῆμα ἀναπαριστῶν τὸ σχῆμα τῆς ἀκτῆς. Ὁ Πευτιγγεριανὸς χάρτης εἶναι ὁ παρέχων τὴν ἀρχαιοτέραν, διασωθεῖσαν, παράστασιν τῆς Ἑλλάδος, κωμικῶς ὅμως διαφέρουσαν τῆς πραγματικῆς, ἀφοῦ ἡ Πελοπόννησος, τῆς ὁποίας ἐν τούτοις τὸ σχῆμα δὲν εἶχε διαφύγει τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀρχαίων («εἰδομένη πλατάνοιο μυουρίζοντι πετάλῳ», *Διονυσ* Περιηγ. οἰκουμ 404 καὶ *Στράβ.* 69 30 καὶ 287,39), παρίσταται εἰς τὸν χάρτην ἐκεῖνον διὰ τριγώνου ἔχοντος τὴν βάσιν πρὸς τὰ κάτω καὶ τὴν κορυφὴν ἑνουμένην πρὸς τὴν κορυφὴν ἄλλου τριγώνου, ἀντιστρόφως ἐστραμμένου καὶ παριστῶντος τάχα τὴν Στερεάν, διὰ πλατέος λαιμοῦ ὑπαινισσομένου τὸν Ἰσθμόν. Ὀλιγώτερον κακῶς, κάπως, ἀπέδωκε τὰ πράγματα ὁ εἰς τὸ χειρόγραφον τῆς «Γεωγραφικῆς ὑφηγήσεως» τοῦ Πτολεμαίου προσηρτημένος χάρτης, τὸ εἰς τὴν μονὴν Βατοπεδίου εὑρεθὲν καὶ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Sevastianof (Παρίσιοι 1866, τύποις Langlois εὕρηται εἰς τὴν Ἐθνικὴν βιβλιοθήκην). Ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν χάρτην τὸ σχῆμα τῆς χώρας ἦτο φαντασιῶδες, ἀφοῦ ἡ Στερεὰ Ἑλλάς, παρουσιάζουσα σχῆμα τετραπλεύρου, ἑνοῦται πρὸς τὴν φοειδὲς σχῆμα ἔχουσαν Πελοπόννησον κατά τε τὸν Ἰσθμὸν καὶ τὸν πορθμὸν τοῦ Ρίου—Ἀντιρρίου, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου αἱ συσχετικαὶ θέσεις τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς Εὐβοίας πρὸς τὴν Ἀττικὴν εἶναι πεπλανημέναι, ὡς καὶ ὁ προσανατολισμὸς τοῦ Κορινθιακοῦ, τοῦ Σαρωνικοῦ, τοῦ Εὐβοϊκοῦ καὶ τοῦ Μαλιακοῦ, οὓς μόνους κόλπους διαγράφει ὁ χάρτης ἐκεῖνος. Εἰς τὴν πρώτην ἔντυπον ἔκδοσιν τῶν χαρτῶν τοῦ Πτολεμαίου ὑπὸ Juste de Albano καὶ J. Reger Βενετία 1486), τὸ σχῆμα τῆς Ἑλλάδος, καίτοι πολὺ διάφορον τοῦ εἰς τοὺς προμνησθέντας χάρτας, ἐξηκολούθει ἀπέχον τῆς πραγματικότητος, ἐνῷ εἰς ἐπιπεδογράφησιν γενομένην ὑπὸ τοῦ Gierro Ruscelli Βενετία 1574), ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συντεταγμένων τοῦ Πτολεμαίου, τὸ σχῆμα τῆς ἀκτογραμμῆς πλησιάζει πως τὸ πραγματικόν. Παρομοίας ἀπομακρύνσεις ἀπὸ τῆς πραγματικότητος παρουσίαζον ὁ ἐν ταῖς «Tabulae geographicae orbis terrarum veteribus cognitis» (ἐκδ. 1645 χάρτης), ὁ τοῦ Ortelius Abrahamo, ὁ τοῦ N. Visser, ὁ τοῦ Velii, ὁ τοῦ Witt, ὁ τοῦ Vale, τοῦ Matth Leutterus καὶ ἄλλων. Ἀληθέστερον τὸ σχῆμα τῆς Ἑλλάδος ἐμφανίζει ὁ χάρτης τοῦ De l'Isle, βασισθέντος καὶ ἐπὶ ἀστρονομικῶν παρατηρήσεων τῶν Vernois καὶ Feuillée καὶ τῶν ὑπομνημάτων τῶν Spon καὶ Wheler, τοῦ Tournefort καὶ ἄλλων περιηγητῶν. Ἀλλὰ καὶ οἱ καθαρῶς ναυτικοὶ χάρται παρουσίαζον μεγάλας ἀπομακρύνσεις ὡς πρός τε τὸ σχῆμα καὶ τὰς συσχετικὰς θέσεις τῶν ἀκτῶν μας, καὶ μόνον εἰς τοὺς ὑπὸ τῶν Ὀλλανδῶν Jan van Loon καὶ Nicolas Sang Wooght ἐκδοθέντας χάρτας μετὰ ναυτιλιακῶν ὁδηγιῶν (1698), οὓς ὑπὸ τίτλον «Le nouveau et grand illuminant flambeau de la mer» μετέφρασεν ὁ Pierre François Silvestre, τὸ σχῆμα τῶν ἀκτῶν μας προσεγγίζει τὸ πραγματικόν. «Ἡ Ἑλλὰς παρίσταται πᾶσα ἐν τῷ γενικῷ τῆς Μεσογείου χάρτῃ (δεύτερον μέρος) καὶ τὸ σχῆμα αὐτῆς ἐν συνόλῳ πλησιάζει τῷ ἀληθεῖ, πλὴν τοῦ τῶν ἀκτῶν τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς, τοῦ Πατραϊκοῦ κόλπου καὶ τῆς Νοτίου Πελοποννήσου· ἐν τοῖς μερικοῖς δὲ χάρταις τοῦ αὐτοῦ μέρους τοῦ συγγράμματος τούτου αἱ ἀκταὶ ἀπὸ Κερκύρας μέχρις Ἀμβρακικοῦ παρέχονται ἐν τῷ 12ῳ πίνακι, αἱ δυτικαὶ ἀκταὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου μέχρι Ταινάρου ἐλλείπουσιν, ἕνεκεν τῶν ἀτελῶν περὶ τούτου δεδομένων, αἱ ἀπὸ Ταινάρου μέχρι τοῦ Καφηρέως ἀκταὶ καὶ αἱ Κυκλάδες παρίστανται ἐν τῷ 13ῳ καὶ αἱ λοιπαὶ βόρειοι καὶ ΒΑ. ἀκταὶ μετὰ τῆς Εὐβοίας καὶ τῶν Βορείων Σποράδων ἐν τῷ 14ῳ· ἰδίᾳ ἐπιμελῶς πώς εἰσιν ὑποτετυπωμένοι ὁ Μαλιακὸς καὶ ὁ Παγασιτικός, πλήρεις βολισμάτων» (*Ματθαιοπούλου*, «Ὑποτύπωσις καὶ κατασκευὴ ναυτικῶν χαρτῶν», Ἀθῆναι 1898). Ὁ χάρτης τοῦ d'Auville (1754) παρουσιάζει ἀκτογραμμὴν ἔτι μᾶλλον προσεγγίζουσαν, παραδόξως ὅμως ὁ ρωσικὸς χάρτης, ὁ μετὰ τὴν ἀπόπειραν τοῦ Ὀρλὼφ ἐκδοθεὶς (1797), πόρρω ἀπέχει τῆς ἀληθείας. Ἡ κατὰ τὸ αὐτὸ (1797) ἔτος ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ρήγα τοῦ Φεραίου «Χάρτα τῆς Ἑλλάδος» ἐθνικὴν μᾶλλον ἢ χαρτογραφικὴν ἀξίαν ἔχει, ἦτο δὲ χρήσιμος διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ «Νέου Ἀναχάρσιδος».

Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, οἱ εἰς τὴν ἀκτογραφίαν τῆς Ἑλλάδος χάρται παρεῖχον ὁλονὲν προϊοῦσαν ἀκρίβειαν εἴς τε τὸ σχῆμα τῆς ἀκτογραμμῆς τῶν ἑλληνικῶν παραλίων καὶ τὰς συσχετικὰς ἀποστάσεις. Οὕτω τῷ 1807 ὁ Barbier Dubocage κατέστρωσε χάρτην τῆς Πελοποννήσου μεγάλως ἀποδίδοντα τὸ σχῆμά της καὶ αἱ μεταξὺ τῶν διαφόρων σημείων του παρεχόμεναι ἀποστάσεις ἐλάχιστα ἀφίσταντο τῶν πραγματικῶν· οὐδέποτε ἐξεδόθη ὅμως, Ναπολέοντος τοῦ Μεγάλου διατάξαντος τὴν κατάθεσιν αὐτοῦ εἰς τὰ ἀρχεῖα, ἅτε μὴ κρίναντος εὔθετον τὸν χρόνον διὰ τὴν δημοσίευσιν αὐτοῦ. Τῷ 1817 ὁ ἐκ Ζακύνθου Νικόλαος Κεφαλᾶς «ἐξέδοτο ἐν Μασσαλίᾳ ἑλληνιστὶ χάρτας τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ Ἀρχιπελάγους, κατὰ τοὺς τῶν Ἰωσὴφ Φὼς Δεσίου ἀγγλικὸν ὑδρογραφικόν, Ἐσπινόσα Ἀλεάλε Τοφίου ἱσπανικὸν τοῦ 1812 καὶ Λαπὶ τοῦ 1814 γαλλικόν, ἐν οἷς περιέχεται ἡ Προποντὶς καθ' ὑποτύπωσιν τοῦ ἰδίου γενομένην τῷ 1813 καὶ 1814· ὡς πρῶτον δὲ μεσημβρινὸν λαμβάνει τὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (*Ματθαιοπούλου*, αὐτόθι). Γενικῶς ὁ χάρτης οὗτος ἀνταπεκρίθη εἰς τὰς ἀνάγκας τῶν τότε ναυτικῶν μας, διότι καὶ τὸ σχῆμα τῆς ἀκτογραμμῆς ἐδίδετο σαφῶς καὶ μὲ ἱκανὴν προσέγγισιν ὡς πρὸς τὰς ἀποστάσεις, καὶ διότι αἱ παράλιοι σκόπελοι καὶ αἱ ὕφαλοι ἐσημειοῦντο καὶ σχηματικῶς καὶ ἀκόμη διὰ τῶν λέξεων «κίνδυνος· φυλάξου». Τῷ 1825 τὸ ἀγγλικὸν ναυαρχεῖον ἐξέδοτο χάρτην, ὃν ὑπετύπωσεν ὁ Βρεττανὸς πλοίαρχος καὶ ὑδρογράφος Smyth, ἀφορῶντα δὲ εἰς τὰς ἀκτὰς ἀπὸ Ζακύνθου καὶ Κατακώλου μέχρι Μαλέας καὶ Κυθήρων, μετὰ δύο δὲ ἔτη (1827) ὁ Gauttier ἐξέδωκε, εἰδικῶς πρὸς τοῦτο ἐπιφορτισθείς, χάρτην ὑδρογραφικὸν περιλαμβάνοντα τὰς ἀνατολικὰς ἀκτὰς τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου· ἐπὶ ἀμφοτέρων τῶν χαρτῶν τούτων βασισθεὶς ὁ Lapie ἐξέδοτο χάρτην τῆς Πελοποννήσου εἰς 4 φύλλα καὶ ὑπὸ κλίμακα 1:400.000. Μεγάλην ὅμως βοήθειαν εἰς τὴν ὑποτύπωσιν τῶν ἀκτῶν μας καὶ τὴν ἔκδοσιν ναυτικῶν χαρτῶν ἐπαρκοῦς ἀκριβείας, τόσον ὡς πρὸς τὰς ἀποστάσεις τῶν διαφόρων σημείων των, ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως συντεταγμένων των, παρέσχεν ὁ ὑπὸ τῶν Peytier καὶ Puillon de Boblay, ἀξιωματικῶν τοῦ μηχανικοῦ ἐν τῇ στρατιᾷ τοῦ Μαιζῶνος, καὶ ἐννέα βοηθῶν ἀξιωματικῶν καταρτισθείς, ὑπὸ τοῦ E. Rivier δὲ χαραχθεὶς καὶ δημοσιευθεὶς τῷ 1832, ὑπὸ κλίμακα 1:200.000 καὶ εἰς 6 φύλλα χάρτης τῆς Πελοποννήσου μετὰ μέρους τῆς Βοιωτίας καὶ τῶν νήσων. Αἱ θέσεις τῶν νήσων ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ χάρτου τοῦ Lapie, ἐπενεχθεισῶν διορθώσεων ἐπὶ τῇ βάσει στοιχείων παρασχεθέντων ὑπὸ τοῦ ἀγγλικοῦ ναυαρχείου καὶ τοῦ ἐξερευνήσαντος τὰς Κυκλάδας συνταγματάρχου Bory de S[t] Vincent· ὡς πρὸς τὰς συντεταγμένας τῶν χαρτῶν τούτων, τὰ μὲν πλάτη καὶ τὰ ἀζιμούθια ἐξήχθησαν δι' ἀμέσων παρατηρήσεων, τὰ δὲ μήκη διὰ συνδέσεως τοῦ τριγωνισμοῦ πρὸς τὴν Μῆλον (μέσῳ τοῦ τριγώνου Κέα-Αἴγινα-Μῆλος), ἧς Μήλου τὸ μῆκος εἶχε προσδιορισθῆ ὑπὸ τοῦ Gauttier, διὰ τῆς μεταφορᾶς τοῦ χρόνου ἐκ Τουλῶνος μέσῳ Κερκύρας καὶ Μάλτας. Εἰς τὸν χάρτην τοῦτον καὶ εἰς τόν, κατ' ἐπέκτασιν τοῦ τριγωνισμοῦ, ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ γαλλικοῦ ἐπιτελείου (Dépôt de la Guerre) τῷ 1852 χάρτην τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος (εἰς 20 φύλλα καὶ εἰς 1:200.000) ἐβασίσθη ἡ θαυμασία ὑποτύπωσις τῶν ἀκτῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐκτελεσθεῖσα ὑπὸ πλειάδος Βρεττανῶν ὑδρογράφων, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ Smyth, ὁ Thomas Graves, ὁ Spratt, ὁ Richard Copeland, ὁ Brock, ὁ Mansell, εἰς τοὺς ὁποίους ὠφείλοντο οἱ πρῶτοι τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν γενικοὶ χάρται, καὶ δὴ οἱ τῆς νοτίου Πελοποννήσου (1825—1844), Κορινθιακοῦ κόλπου (1834), ἀνατολικῆς Στερεᾶς, ἀνατολικῆς Πελοποννήσου καὶ Κυκλάδων (1838—1850), Ἰονίων νήσων, δυτικῆς Πελοποννήσου καὶ δυτικῆς Στερεᾶς (1863—1865). Ὡραίαν καὶ μεγίστην ἐργασίαν, ἀφορῶσαν εἰς τὴν ἐξελλήνισιν τῶν ἀγγλικῶν χαρτῶν τῶν ἀκτῶν τῆς Ἑλλάδος μετὰ προσθηκῶν καὶ βελτιώσεων καὶ ἀποκειμένην ἐν τοῖς ἀρχείοις τοῦ ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν, εἶχεν ἐκτελέσει ὁ Ἀνδρέας Μιαούλης, ὁ ἐπιλεγόμενος Δάσκαλος. Πρέπει τέλος νὰ γίνει μνεία καὶ τῶν προσπαθειῶν τοῦ Ἀλεξ. Μπαμπάλου, ἐμποροπλοιάρχου, καὶ Νικολ. Κοτσοβίλλη, καθηγητοῦ τῆς ναυτικῆς, ἐκδωσάντων μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας ἑλληνιστὶ γενικοὺς χάρτας, ἀφορῶντας εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Ἑλλάδος.

Οἱ νῦν ἀφορῶντες εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἀκτὰς χάρ-

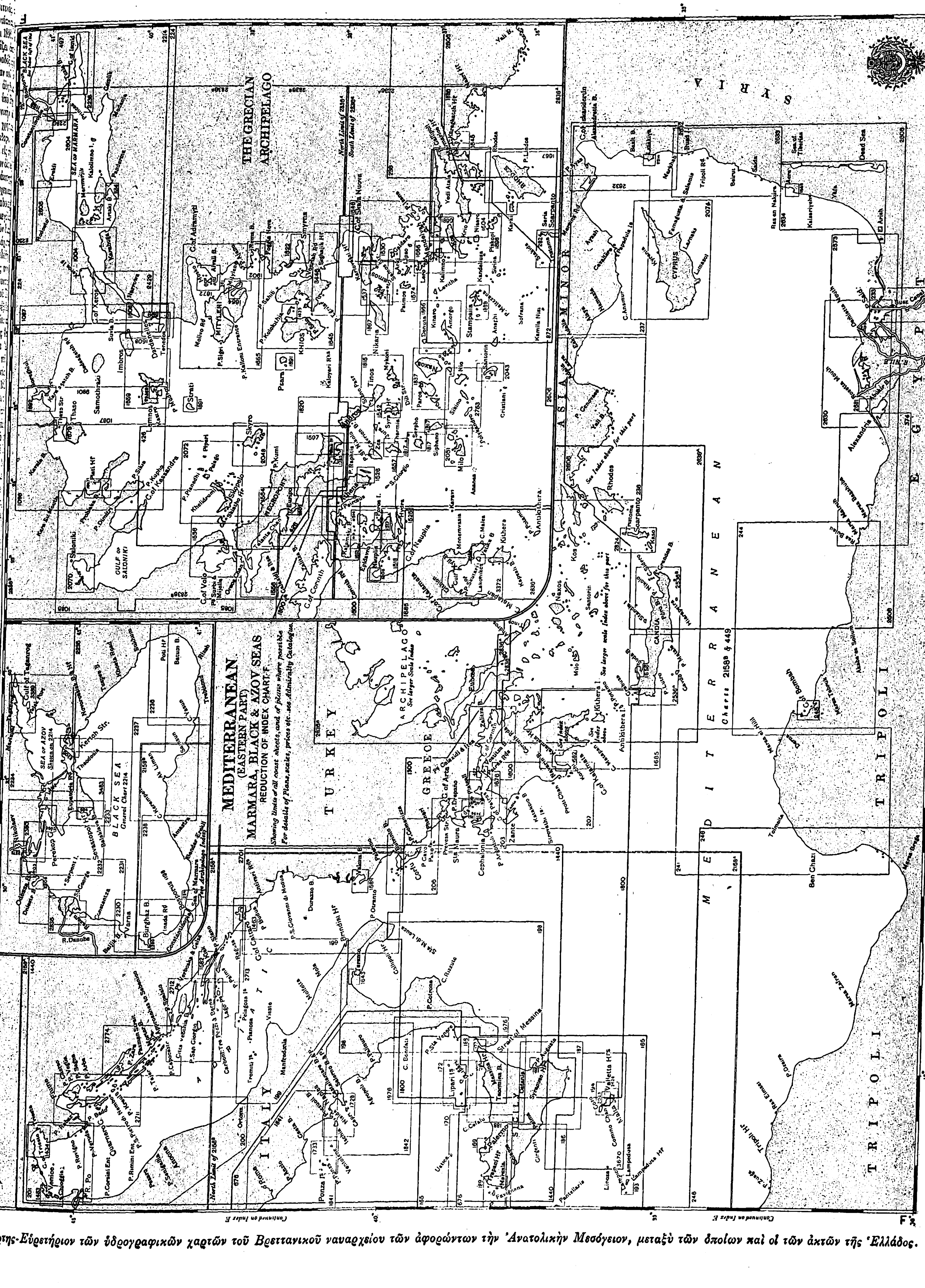

Χάρτης-Εὑρετήριον τῶν ὑδρογραφικῶν χαρτῶν τοῦ Βρεττανικοῦ ναυαρχείου τῶν ἀφορώντων τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἑλλάδος.

ται εἶναι οἱ ἀκόλουθοι, ἀγγλικοί, ἐκδόσεως τοῦ βρεττανικοῦ ναυαρχείου, καὶ ἑλληνικοί, ὑποτυπωθέντες ὑπὸ τῆς ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους. Στοιχεῖον ἀναζητήσεως τῶν ὁρίων ἑκάστου τῶν ἀγγλικῶν χαρτῶν εἶναι ὁ ἀριθμὸς τοῦ χάρτου, παραπέμπων εἰς τὸν ἐν τῷ παρόντι ἄρθρῳ σχετικὸν «χάρτην εὑρετήριον». Πολὺ βοηθεῖ καὶ ὁ τίτλος τοῦ χάρτου, ἀντὶ τοῦ ὁποίου ὅμως, ἐν τῇ κατωτέρω καταγραφῇ, προετιμήσαμεν τὴν ἑλληνιστὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον περίληψιν.

Χάρται ἀγγλικοῦ ναυαρχείου. α) *Γενικοὶ χάρται* συνδέοντες τὴν Ἑλλάδα πρὸς τὴν Ἑσπερίαν: *449.* Ὅλη ἡ Μεσόγειος.—*2158 b* Ἀνατολικὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου.—*1440.* Ἀδριατικὸν καὶ βόρειον Ἰόνιον πέλαγος.—*1800.* Ἀπὸ Μάλτας μέχρι Μαλέας, συμπεριλαβάνων καὶ τὰς Ἰονίους νήσους. —β) *Ἰόνιον πέλαγος: 206.* Κέρκυρα, Ὀθονοί, Κερκυραϊκὴ θάλασσα καὶ αἱ μεταξὺ τῶν ἀκρωτηρίων Κεφάλι καὶ Καστροσυκιὰ ἀκταὶ τῆς νοτίου Ἠπείρου· ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ χάρτου, λιμενοδεῖκται: Πάργα (ἀρχ. *Τορύνη* Ἠπείρου), Ἀλίπα καὶ Ἅγιος Σπυρίδων (Κερκύρας), Ἅγιος Ἰωάννης (ἀρχ. *Χειμέριον* Ἠπείρου), Πόρτο Φανάρι (ἀρχ. *Γλυκὺς* Ἠπείρου), Παγανιά, Γουμένιτζα, Πόρτο Γάϊο (Παξῶν).—*1450.* Ὅρμος Κερκύρας καὶ νῆσος Βίδο.—*203.* Ἀπὸ Ἀντιπάξων μέχρι Γλαρέντζας (καὶ ἀπὸ Καστροσυκιᾶς ἕως Κάστρο Τορέζε), περιλαμβάνων τὸν Ἀμβρακικὸν καὶ τὰς Κεφαλληνίαν, Ἰθάκην, Λευκάδα, ἀκτὰς Ἀκαρνανίας καὶ ΒΔ. Ἀχαΐας καὶ τὰς προσκειμένας νήσους καὶ νησῖδας· ἐπ' αὐτοῦ λιμενοδείκτης τῶν στομίων τῆς Πρεβέζης.—*1609.* Ὅρμος Λευκάδος, διῶρυξ Ἀλεξάνδρου καὶ κόλπος Δρεπάνου.—*1620.* Στενὸν Μεγανησίου, λιμένες Βλυχὸ (Λευκάδος), Μώλου καὶ Βαθὺ (Ἰθάκης).—*1557.* Κόλπος Ἀργοστολίου.—*1676.* Κόλπος Πατρῶν καὶ πρόσγεια.—*3496.* Ἀκαρνανικὴ ἀκτὴ μεταξὺ ἀκρωτηρίων Σκρόφα καὶ Καλιμαύκα μετὰ τῆς συστάδος τῶν Ἐχινάδων. — *1939.* Κόλπος τοῦ Ἀστακοῦ καὶ βόρειοι Ἐχινάδες.—*3485.* Λιμὴν Πλατυγυάλι. — *427.* Πρόκολπος τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ κόλπος Ναυπάκτου.—*225.* Ὅρμος καὶ λιμὴν Πατρῶν.—*1600.* Κορινθιακὸς κόλπος καὶ ὅρμοι Ποσειδωνίας καὶ Ἰσθμίας. — *221.* Γαλαξείδι καὶ Ἰτέα.—*463.* Λιμένες ἐν τῷ Κορινθιακῷ: Αἴγιον, Ἀντίκυρρα καὶ Ζαλίτζα. — *207.* Δυτικαὶ ἀκταὶ Πελοποννήσου ἀπὸ Κάστρο Τορνέζε εἰς νησῖδα Βενέτικο (ἀρχ. *Θηγανοῦσα*)· ἐπὶ τοῦ χάρτου λιμενοδεῖκται: Κατακώλου, Πεταλιδίου (ἀρχ. *Κορώνη*), Μεθώνης, Κορώνης (ἀρχ. *Ἀσίνη*) καὶ στενοῦ Πρώτης.—*1672.* Ὅρμος Ζακύνθου.—*211.* Λιμὴν Ναβαρίνου. — *682.* Μεσσηνιακὸς κόλπος. — *3372.* Λακωνικὸς κόλπος. — *3342.* Πόρτο Κάγιο (ἀρχ. *Ψαμμαθοῦς*) καὶ Γύθειον.—*3351.* Λιμὴν Σκουτάρι (Λακωνικοῦ). — *1436.* Λιμένες Ξυλῆς καὶ Βοιῶν ἐν τῷ Λακωνικῷ κόλπῳ.—γ) *Κρητικὸν πέλαγος, Λιβυκὸν* καὶ *Αἰγύπτιον.* Γενικοὶ χάρται: *1685.* Ἀπὸ νησῖδος Βενέτικο μέχρι Σπετσῶν καὶ μέχρι βορειοδυτικῆς ἀκτῆς τῆς Κρήτης, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν συστάδων τῶν Κυθήρων· συνάπτει τὴν ἀκτογραφίαν τοῦ Ἰονίου πρὸς τὴν τοῦ Κρητικοῦ καὶ τὴν τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἐπ' αὐτοῦ δὲ καὶ λιμενοδεῖκται: Καψάλι και Ἅγιος Νικόλαος (Κυθήρων), Ποταμὸς (Ἀντικυθήρων), Ἀσώματος και Βαθὺς (Λακωνικοῦ).— *2536a*: Τὸ δυτικὸν ἥμισυ τῆς Κρήτης· λιμενοδεῖκται Μάταλα καὶ Σφακίων.—*2536b.* Τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς Κρήτης.— *2606.* Ἀπὸ Κρήτης εἰς Ἀλεξανδρέτταν, συνάπτων τὴν ἀκτογραφίαν τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν τῶν νοτίων ἀκτῶν τῆς Μικρασίας καὶ τὸ Συριακὸν πέλαγος.— *872.* Ἀπὸ Ἀνάφης καὶ Καλύμνου εἰς Ρόδον, περιλαμβάνων τοὺς κόλπους τῆς Δωρίδος καὶ τῆς Σύμης, ἤτοι ὅλον τὸ Καρπάθιον πέλαγος, καὶ συνάπτων τὴν ἀκτογραφίαν τοῦ Κρητικοῦ πελάγους πρὸς τὴν Ροδίων Περαίαν. Λιμενοδεῖκται δέ: *2715.* Χερσόνησος, Ἐρημόπολις καὶ Ἱεράπετρα.—*2724.* Σητεία, Γκράντες καὶ Καλοὶ Λιμνιῶνες.— *217.* Γραβοῦζα (ἀρχ. *Κώρυκος*), Ρέθυμνος, Πόρτο Λουτρὸ (ἀρχ. *Φοινίκη*), Πόρτο Κουτρὶ (ἀρχ. *Φαλάσαρνα*).— *1658.* Κόλπος Σούδας καὶ λιμὴν Χανίων.— *3691.* Λιμὴν Σούδας.— *1904.* Λιμὴν Ἡρακλείου.—*2982.* Λιμένες νήσου Δίας.— *2850.* Λιμένες Πόρος, Ἅγιος Νικόλαος καὶ Σπιναλόγγα ἐν τῷ κόλπῳ τοῦ Μιραμπέλλου.— *1555.* Ἀγκυροβόλιον, ἀκρωτήριον Σίδερος (ἀρχ. *Σαμώνιον*) καὶ Γιανισάδες νῆσοι (ἀρχ. *Διονυσιάδες*).—δ) — ε) *Νότιον καὶ Βόρειον Αἰγαῖον* μετὰ τοῦ τε Καρπαθίου πελάγους καὶ τῆς κατὰ Θάσον θαλάσσης. Χάρται γενικοὶ *1685*: Ἀπὸ νησῖδος Βενέτικο μέχρι Μαλέας καὶ Σπετσῶν, συνάπτων τὸ Κρητικὸν πρὸς τὸ Αἰγαῖον.—*2836a*: Τὸ νότιον ἥμισυ τοῦ Αἰγαίου, τὸ νοτίως τοῦ παραλλήλου τοῦ Καφηρέως μετὰ λιμενοδεικτῶν νήσου Κανδηλιούσης (δωδεκ.), λιμένος Μαρμαρίσι (τουρκ.), λιμένος Μάκρης (τουρκ.), λιμένων Ρόδου καὶ Λίνδου (δωδεκ.), λιμένος Πειραιῶς, λιμένος Μαλτετζάνας Ἀστυπαλαίας (δωδεκ.), λιμένος Ἁγίου Νικολάου Κέας, λιμένος Χέλι καὶ στενοῦ Σάμου. —*2836 b.* Τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ Αἰγαίου, μετὰ λιμενοδεικτῶν: Σιγρίου Λέσβου, Κόνδιας καὶ Μούδρου τῆς Λήμνου, Κολοκυθιᾶς τῆς Χίου, Δεδεαγάτς ἢ Ἀλεξανδρουπόλεως, Καβάλλας καὶ τῶν μικρασιατικῶν: κόλπου Σμύρνης, Παλαιᾶς Φωκαίας, Νέας Φωκαίας, Βουρλῶν, Τσιανταρλῆ ἀρχ. *Ἐλαϊτικὸς κόλπος*) καὶ Σιγαζὶκ (ἀρχ. *Τέως*).—*1436.* Λιμένες Πόρτο Γέρακας (ἀρχ. *Ζάραξ*) καὶ Μονεμβάσια (ἀρχ. *Μινώα*).—*1525.* Νῆσοι Ὕδρα, Σπέτσαι, Δοκὸς (ἀρχ. *Ἑρμιονὶς θάλασσα*).—*1518.* Κόλπος Ναυπλίου (ἀρχ. *Ἀργολικός*).—*1308.* Μυχὸς τοῦ Ἀργολικοῦ.—*1657.* Σαρωνικὸς κόλπος μετὰ τῆς Κέας, τῆς Μακρονήσου καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Εὐβοϊκοῦ.— *1517.* Νῆσος Πόρος.—*1514.* Νῆσος Αἴγινα μετὰ τῶν προσκειμένων νήσων, τῆς χερσονήσου τῶν Μεθάνων καὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἐπιδαυρίας.—*1513.* Ἀπὸ Ἀθηνῶν ἕως Ἰσθμοῦ μετὰ τῶν ἀκτῶν τῆς Σαλαμῖνος, τῆς Ἐλευσῖνος, τῶν Μεγάρων, τοῦ κόλπου τοῦ Καλαμακίου (ἐπισήμως *Ἰσθμίας*, ἀρχ. *Κεγχρεάτου*) καὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς Αἰγίνης. —*1816.* Λιμένες Αἰγίνης καὶ Ἐπιδαύρου.—*894.* Στενὸν Ἁγίου Γεωργίου ἢ Κερατσινίου.—*1520.* Λιμὴν Πειραιῶς καὶ ὅρμος Φαλήρων,—*1526.* Λιμὴν Πόρτο Ράφτης (ἀρχ. *Πρασιαί*), δίαυλος Μακρονήσου—Λαυρεωτικῆς, λιμὴν Ἁγίου Νικολάου Κέας, ὅρμος Ἐργαστήρια (ἀρχ. *Λαυρείου*) καὶ Μανδρί.— *1820.* Νῆσος Ἄνδρος καὶ διέκπλους Καφηρέως.— *1827.* Λιμὴν Γαύριον Ἄνδρου.—*426.* Ἀπὸ Καφηρέως εἰς Θερμαϊκὸν καὶ λιμενοδείκτης Κύμης.— *1597.* Κόλπος Πεταλιῶν καὶ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ διέκπλου τοῦ Εὐρίπου.—*1788.* Συστὰς Πεταλιῶν νήσων.—*1554.* Ἀρχὴ τοῦ βορείου Εὐβοϊκοῦ καὶ κόλπος τῆς Ἀταλάντης (ἀρχ. *Ὀπούντιος*).—*2802.* Πορθμὸς τοῦ Εὐρίπου.—*1556.* Παγασιτικὸς καὶ Μαλιακὸς κόλποι μετὰ τῶν διαύλων Ἀταλάντης, Ὠρεῶν καὶ Τρικκέρων· ἐν αὐτῷ καὶ λιμενοδείκτης Πόρτο Φτελιὸ (ἀρχ. *Πτελεόν*). — *1871.* Λιμένες Σούρπης καὶ Νέας Μιτζέλας, λιμὴν Βαθούδι (ἀρχ. *Ὀλιζών*).—*1196.* Λιμὴν Βόλου, λιμὴν Σκιάθου.— *2048.* Νῆσος Σκῦρος.—*2072.* Συστὰς Θεσσαλικῶν Σποράδων, λιμὴν Πλανήτης Πελαγονήσου.—*1085.* Ἀπὸ Εὐβοίας εἰς κόλπους Κασσάνδρας (ἀρχ. *Τορωναῖος*) καὶ Θεσσαλονίκης (ἀρχ. *Θερμαϊκός*).—*2070.* Ὅρμος καὶ λιμὴν Θεσσαλονίκης.—*1086.* Ἀπὸ κόλπου Κασσάνδρας εἰς Θάσον καὶ Λῆμνον.—*1676.* Λιμένες Μακεδονίας: Κουφό, Ἁγίου Δημητρίου, Συκιᾶς, Ἐλευθερῶν, Κεραμωτῆς καὶ δίαυλος Θάσου.—*1647.* Κόλπος Ἱερισσοῦ (ἀρχ. *Ἀκάνθιος*), ὅρμος Πρόβλακας καὶ λιμὴν Πλατύ.—*1684.* Ὅρμος Παναγία Θάσου. — *1087.* Ἀπὸ Θάσου εἰς Ἑλλήσποντον.—*1892.* Κόλπος Πόρτο Λάγο ἢ Καραγάτς) καὶ λιμνοθάλασσα Μπουρουγκιὸλ (ἀρχ *Βιστωνίς*). Παραλείπομεν τοὺς τουρκικοὺς ὅρμους τοῦ αὐτοῦ χάρτου.—*1659.* Νῆσος Λῆμνος.—*3448.* Λιμὴν Κόνδια Λήμνου.—*1668.* Λιμὴν Μοῦδρος ἢ Ἅγιος Ἀντώνιος.—*1891.* Ὅρμοι Λήμνου: Κάστρο καὶ Πουργιά. Νῆσος Ψαρά. Νῆσος Ἅγιος Εὐστράτιος.— *1665.* Νῆσος Λέσβος μετὰ τῶν κόλπων τοῦ Ἀδραμυττίου (ἀρχ. *Ἀδραμυττηνὸς*) καὶ τοῦ Τσανταρλῆ (ἀρχ. *Ἐλαϊτικός*). Λιμενοδεῖκται στομίων κόλπων Γέρας καὶ Καλλονῆς καὶ ὅρμου Μολύβου (ἀρχ. *Μεθύμνης*).— *381.* Λιμὴν Μυτιλήνης καὶ πρόσγεια. — *1664.* Κόλποι Γέρας καὶ Καλλονῆς.— *1671.* Λιμὴν Σίγκρι (ἀρχ. *Σίγριον*).— *1645.* Νῆσος Χίος καὶ κόλπος τῆς Σμύρνης ἀρχ. *Ἑρμαῖος*). Λιμενοδείκτης λιμένος Κάστρου Χίου.— *1635.* Ἀγνοῦσαι (ἀρχ. *Οἰνοῦσαι*) καὶ λιμὴν Κολοκυθιὰ Χίου.— *1568.* Λιμένες Οἰνουσῶν: Μπογάζι καὶ Πασαλιμάνι.— *3446.* Ἀπὸ νησῖδος Πάσπαργο τῆς Χίου ἕως Σάμου μετὰ τοῦ κόλπου τῆς Σκάλα Νόβας (Ἐφέσου). Λιμενοδείκτης Καρλοβασίου.—*1878.* Λιμὴν Τηγάνι Σάμου καὶ ἄλλοι λιμένες ἀνήκοντες εἰς τὴν Τουρκίαν.— *1546.* Ἀπὸ τοῦ στενοῦ Ντὰρ Μπογὰζ (Σάμου—Μυκάλης) μέχρι τοῦ μυχοῦ τοῦ κόλπου τῆς Μαντελιᾶς (ἀρχ. *Βαργυλιακός*). —*1530.* Στενὸν Ντὰρ Μπογὰζ (μεταξὺ Σάμου καὶ Μικρασιατικῆς ἀκτῆς τῆς Μυκάλης).— *1537.* Συστὰς τῶν Φούρνων (ἀρχ. *Κορασιαί*) μετὰ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς Σάμου (ἀρχ. *Τερμέριον*) καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τῆς Ἰκαρίας (ἀρχ. *Δράκανον*). Λιμενοδείκτης διαύλου Φούρνων.— *2043.* Νῆσος Θήρα καὶ συστὰς Χριστιανῶν.— *2753.* Νῆσοι Φολέγανδρος, Σίκινος, Ἴος καὶ λιμήν της. — *2051.* Νῆσοι Μῆλος, Ἀντίμηλος, Κίμωλος καὶ Πολύαιγος.— *1817.* Νῆσοι Σέριφος, Σίφνος, Κύθνος καὶ Γιοῦρα (Γύαρος).— *1542.* Νῆσος Σῦρος καὶ λιμὴν Ἑρμουπόλεως.— *1815.* Νῆσοι Τῆνος, Μύκονος, Ρήνεια καὶ Δῆλος, στενὸν Δήλου, στενὸν Στενὸν (Ἄνδρου—Τήνου) καὶ ἀκρόπολις Ὀξώμπουργας (Τήνου).—*1867.* Νῆσος Ἰκαρία.— *1837.* Νῆσοι Πάρος καὶ Νάξος. Στενὸν τῶν 14 ποδῶν (Πάρου—Ἀντιπάρου).— *1732.* Λιμὴν Νάξου.—*1832.* Λιμὴν Δρυὸς ἢ Πόρτο Τρίο (Πάρου), λιμὴν Εὐαγγελιστρίας (Τήνου), λιμὴν Νάουσα (Πάρου).— *1866.* Νῆσοι Ἀμοργὸς καὶ Δονοῦσα.

Ναυτιλιακαὶ ὁδηγίαι. Αἱ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀφορῶσαι ναυτιλιακαὶ ὁδηγίαι ἐκδόσεως Βρεττανικοῦ ναυαρχείου, περιλαμβάνονται εἰς τοὺς τόμους 3 καὶ 4 τοῦ ἔργου «Mediterranean Pilot» (=Πλοηγὸς τῆς Μεσογείου), ὡς πρὸς δὲ τοὺς φάρους εἰς τὸν 5ον τόμον τοῦ «List of Lights» (=Κατάλογος πυρσῶν). Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ναυτιλιακαὶ ὁδηγίαι ὡς καὶ γενικοὶ χάρται ἰδιωτικῶν ἀγγλικῶν ἐκδόσεων, εὐρείας χρήσεως παρ' ἐμποροπλοιάρχοις διὰ τὸ εὔωνον.

Χάρται ἑλληνικῆς ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας. *1* (οἱ ἀριθμοὶ εἶναι οἱ ὑφ' οὓς φέρονται οἱ χάρται). Λιμὴν Στυλίδος.—*2.* Λιμὴν Βόλου καὶ ὅρμος Ἀγριᾶς.—*3.* Ναύσταθμος Σαλαμῖνος.—*4* Στόμιον καὶ ὅρμος Πρεβέζης.—*5.* Λιμὴν Ναυπλίου.—*6.* Εὐβοϊκὸς κόλπος. Πορθμὸς Εὐρίπου.— *7.* Λιμνοθάλασσαι καὶ ὅρμοι Μεσολογγίου.—*8.* Λιμὴν Ἑρμουπόλεως Σύρου. Λιμὴν Τήνου. Ὅρμος Φοίνικος Σύρου.—*9.* Διῶρυξ Ἀλεξάνδρου Λευκάδος (ἀρχ. *Εὔριπος Διόρυκτος*).—*10.* Ἀμβρακικὸς κόλπος.—*11.* Γενικὸς χάρτης τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν. —*12.* Ὅρμος Ἡγουμενίτσης (Ἠπείρου).—*13.* Ἑλληνικὴ χερσόνησος.—*14.* Ὅρμος Ἀλεξανδρουπόλεως (Δεδεαγάτς).—*15.* Κυδωνίαι καὶ Μοσχόνησοι (νῦν τουρκικά) —*16.* Κόλπος, ὅρμος καὶ λιμὴν Θεσσαλονίκης.—*17.* Πόρος Μεγάρων (κοιν. *Φανερωμένη*).—*18.* Λιμένες Καλαμῶν, Ζακύνθου, Κατακώλου καὶ Κυλλήνης.—*19.* Ἀλκυονὶς θάλασσα (κοιν. *Λιβαδόστρου ἢ Δομβραίνης*)· ὅρμος Ποσειδωνίας μετὰ τοῦ ἐπὶ τοῦ Κορινθιακοῦ στομίου τῆς Διώρυγος.—*20* Λιμὴν Πατρῶν καὶ ὅρμος Καλυδῶνος (κοιν. *Κρυονερίου*).—*21.* Βόρειος Εὐβοϊκὸς κόλπος.—*22.* Λιμὴν Πειραιῶς καὶ ὅρμος Φαλήρου.— *23.* Κολπίζων λιμὴν Μήλου, στενὰ Μήλου—Κιμώλου καὶ Κιμώλου—Πολυαίγου.—*24.* Λιμὴν Ἅγιος Νικόλαος Κέας, ὅρμοι Κουταλᾶ Σερίφου, Ἁγίου Στεφάνου Κύθνου, Λιβάδι Σερίφου, Ἁγίας Εἰρήνης ἢ Λουτρῶν Κύθνου, Μέριχα Δρυωπίδος Κύθνου.—*25.* Ὅρμοι Νάξου καὶ λιμήν, ὅρμος Μυκόνου Τοῦρλος, λιμὴν Μυκόνου, Κόρφος καὶ Ὀρνός.—*26.* Ὅρμοι Γαυρίου Κορθίου και Κάστρου Ἄνδρου.—*27.* Πόρος: Μυχὸς κόλπου Μοναστηρίου, πορθμὸς Γαλατᾶ, μυχὸς λιμένος Πώγωνος (λιμὴν Προγυμναστηρίου).—*28.* Νῆσος Λῆμνος. Ὅρμος Κάστρου, λιμὴν Κόντια, ὅρμος Ἅγιος Παῦλος.—*29.* Στενὸν Αἰγίνης—Μετόπης καὶ λιμὴν Αἰγίνης. Στενὸν Μετόπης—Ἀγκιστρίου.—*30.* Ὅρμοι Σίφνου: Πλατυγιαλός, Καμάρες, Κάστρον. Καμάρες. Βαθὺ Σίφνου.—*31.* Ὅρμοι Βαθὺ καὶ Καραβοστάσι Φολεγάνδρου, λιμὴν Ἴου καὶ ὅρμοι Τρεῖς Ἐκκλησιὲς καὶ Μαγγανάρι Ἴου, ὅρμος Σκάλα Σικίνου.—*32.* Κόλπος Ἐλευσῖνος.—*33.* Μακεδονία. Ὅρμοι Στρατόνι (ἀρχ. *Στρατονίκεια*), Τσάγεζι Στρυμόνος, Σταυροῦ καὶ λιμὴν Ἐλευθερῶν.—*34.* Πάρος καὶ Ἀντίπαρος. Λιμὴν Νάουσσα. Ὅρμοι Μάρμαρα, Τσιπίδο καὶ Πόρτο Τρίο (ἢ Δρυός). Λιμὴν Παροικίας καὶ Στενὸν 14 ποδῶν Πάρου—Ἀντιπάρου. Ὅρμος Δεσποτικοῦ (ἀρχ. *Πρεπέσινθος*). —*35.* Κόλπος Σαρωνικοῦ, ἀνατολικὸν τμῆμα —*36.* Λιμένες Χανίων, Σούδας, Ρεθύμνου καὶ Ἡρακλείου Κρήτης.

Σ. Ε. ΛΥΚΟΥΔΗΣ

Ἑλληνικαὶ γεωδαιτικαὶ καὶ τοπογραφικαὶ ἐργασίαι. ***Αἱ παλαιότεραι ἐργασίαι.*** Τῷ 1825 ἀπετυπώθησαν ὑπὸ τοῦ πλωτάρχου τοῦ ἀγγλικοῦ ναυτικοῦ Smyth αἱ Ἰόνιοι νῆσοι καὶ τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου, ἀπὸ Ζακύνθου—Κατακώλου μέχρι Μαλέας—Ἀντικυθήρων. Ὑπὸ δὲ τοῦ πλοιάρχου τοῦ γαλλικοῦ ναυτικοῦ Gauttier συνετάχθη χάρτης τῶν Κυκλάδων, ἐκδοθεὶς τῷ 1827 εἰς δύο φύλλα. Ἡ τῷ 1829 ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Μαιζῶνα κατελθοῦσα στρατιὰ κατοχῆς περιελάμβανεν ἐπιτελεῖον λίαν ἱκανῶν καὶ φιλοπόνων χαρτογράφων, οἵτινες ἐξετέλεσαν τὰς διὰ τὴν χαρτογράφησιν τῆς Πελοποννήσου ἀπαραιτήτους γεωδαιτικὰς ἐργασίας, ἤτοι τριγωνομετρικὸν δίκτυον (1829—1831), ἀποτελούμενον ἐκ 1000 τριγωνομετρικῶν σημείων, μέτρησιν βάσεως παρὰ τὸ Ἄργος μήκους περίπου 3,5 χλμ., ἀστρονομικοὺς προσδιορισμοὺς ἐπ' αὐτῆς, καὶ προέβησαν ἐκ παραλλήλου εἰς τὴν διὰ μετροτραπέζης (1 : 50 000) χαρτογράφησιν ὁλοκλήρου τῆς Πελοποννήσου. Ὁ χάρτης οὗτος ἐξεδόθη τῷ 1832 ὑπὸ τοῦ «Dépôt de la guerre» ἐν Παρισίοις εἰς 6 φύλλα ὑπὸ κλίμακα 1 : 200.000, περιλαμβάνοντα τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Βοιωτίαν ἐν μέρει. Βραδύτερον ἐξετάθησαν αἱ ἐργασίαι καὶ εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, ἐκδοθέντος ὑπὸ τὴν ἰδίαν κλίμακα εἰς 20 φύλλα τοῦ «Χάρτου τῆς Ἑλλάδος». Τῷ 1875 ἐξετελέσθη λίαν ἀκριβὴς καὶ ἐμπεριστατωμένη τοπογραφικὴ ἀποτύπωσις ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις γερμανικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς, ἐκδοθέντος εἰς 26 φύλλα ὑπὸ κλίμακα 1 : 25.000 τοῦ «Χάρτου Ἀττικῆς», τῶν Ἀθηνῶν δὲ καὶ τοῦ Πειραιῶς ὑπὸ κλίμακα 1 : 12.500.

Σοβαραὶ γεωδαιτικαὶ καὶ χαρτογραφικαὶ ἐργασίαι ἐν Ἑλλάδι χρονολογοῦνται κυρίως ἀπὸ τοῦ 1889, ὁπότε, ἐπὶ τῷ σκοπῷ συντάξεως γενικοῦ χάρτου τοῦ κράτους καὶ κτηματολογίου, κατῆλθεν ἐκ Βιέννης γεωδαιτικὴ ἀποστολὴ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ καὶ βασιλικοῦ γεωγραφικοῦ ἰνστιτούτου ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην H. Hartl καὶ μέλη τὸν λοχαγὸν Fr. Lehre καὶ τὸν ὑποπλοίαρχον J. Lohr, μετακληθεῖσα κατόπιν ἐνεργειῶν τῆς ὑπὸ τὸν Χ. Τρικούπην ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡ αὐστριακὴ ἀποστολὴ ἀφιχθεῖσα τὴν 20 Αὐγούστου 1889, εἰργάσθη ἀδιαλείπτως μὲ ἐξαιρετικὴν ἀγάπην καὶ μεγάλην ἀφοσίωσιν πρὸς τὸ ἔργον της καὶ τὴν χώραν μέχρι Φεβρουαρίου 1897, ὁπότε ἀνεκλήθη αὕτη εἰς Βιέννην. Ἡ ἀποστολὴ αὕτη ἔθηκεν ἐν Ἑλλάδι τὸ θεμέλιον τῆς ἐπιστημονικῆς διεξαγωγῆς γεωδαιτικῶν καὶ χαρτογραφικῶν ἐργασιῶν.

Digitized by Google

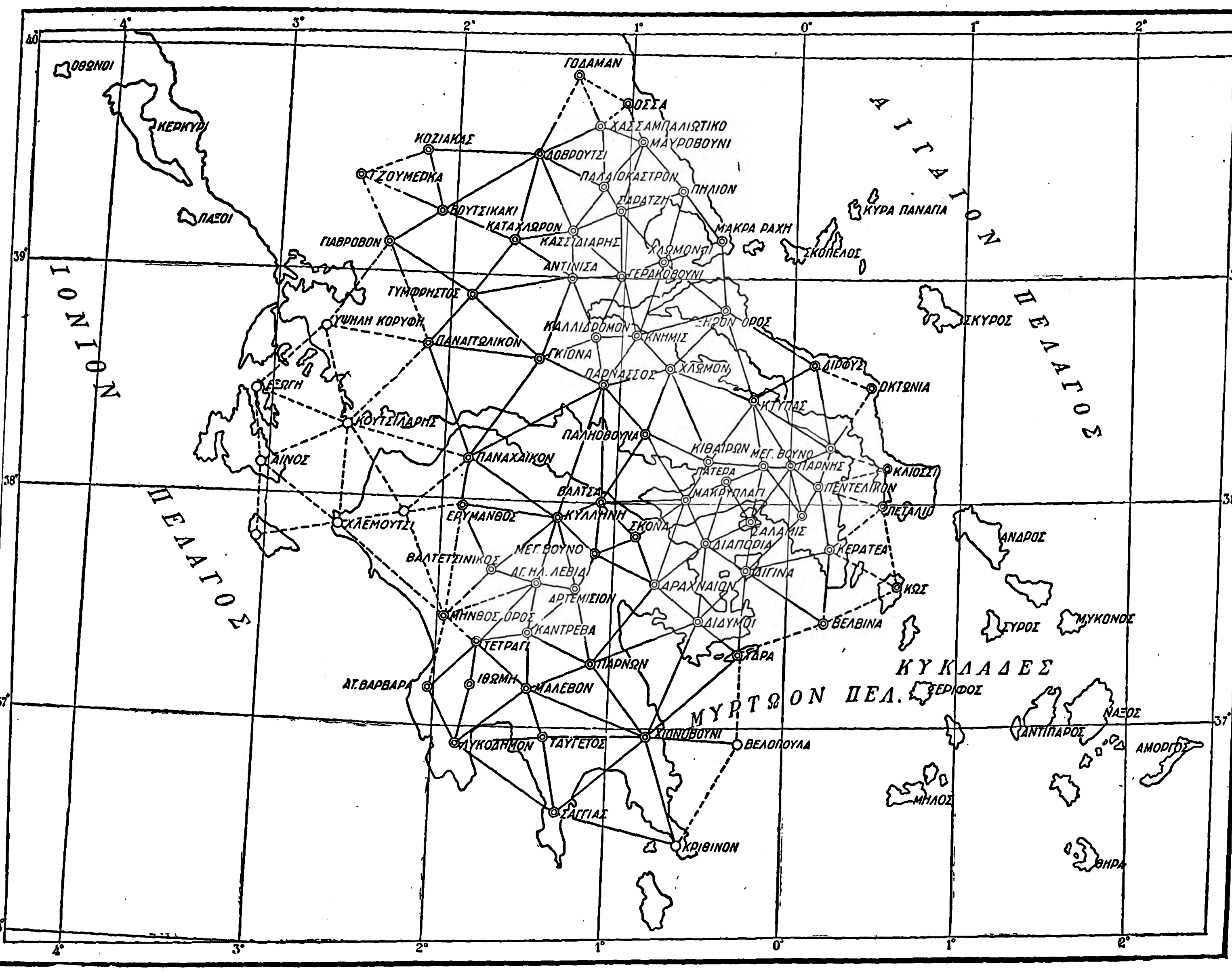

Τὸ ὑπὸ τῆς αὐστριακῆς γεωδαιτικῆς ἀποστολῆς καὶ Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ ἐκτελεσθὲν (1890—1891) γεωδαιτικὸν τριγωνομετρικὸν δίκτυον Α' τάξεως.

Οὐδέποτε δὲ ξένη ἀποστολὴ ὑπῆρξε τόσον παραγωγική, οὐ μόνον ἀπὸ ἀπόψεως ἔργου, ἀλλὰ καὶ ἐκπαιδεύσεως Ἑλλήνων ἐπιστημόνων. Ἐξ αὐτῆς προῆλθον οἱ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῆς ἀποστολῆς διευθύναντες τὰς γεωδαιτικὰς καὶ χαρτογραφικὰς ἐργασίας τῆς χαρτογραφικῆς ὑπηρεσίας στρατοῦ ἀριστεῖς εἰς τοὺς κλάδους τούτους ἀξιωματικοὶ Εὐλ. Μεσσαλᾶς, Κ. Κωνσταντινόπουλος, Κ. Νίδερ, Κ. Κοντόσταυλος, Κ. Δόσιος κ. ἄ.

Ἀρχικῶς ἐξετελέσθη μέγα τμῆμα τοῦ πρωτεύοντος γεωδαιτικοῦ δικτύου τοῦ κράτους, βραδύτερον δὲ τὸ συμπληρωματικὸν αὐτοῦ τμῆμα. Ἐκ παραλλήλου ἐξετελέσθησαν ἐν Θεσσαλίᾳ κυρίως λίαν ἀκριβεῖς καὶ σοβαραὶ χαρτογραφικαὶ ἀποτυπώσεις, ἐφ' ὧν ἐστηρίχθη ἡ ἔκδοσις τοῦ ὑπὸ κλίμακα 1:75.000 ἐπιτελικοῦ χάρτου τῆς χώρας, ἐκτυπωθέντος τότε ἐν Βιέννῃ.

Ἐργασίαι τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κράτους. Μεταξὺ τῶν πρώτων ἔργων τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς ὑπῆρξεν ἡ ἀναθεώρησις τοῦ πρωτεύοντος γεωδαιτικοῦ τριγωνομετρικοῦ δικτύου τοῦ κράτους, ἐκτελεσθέντος ὑπὸ τῆς αὐστριακῆς ἀποστολῆς, δι' ὃ ὑπῆρχον αἱ πληροφορίαι ὅτι αἱ πλεῖσται σημάνσεις, δηλωτικαὶ τῆς θέσεως τῶν τριγωνομετρικῶν σημείων, δὲν ὑπῆρχον ἐπὶ τόπου. Τὸ βαρὺ τοῦτο ἔργον ἀνέλαβεν ἡ γεωγραφικὴ ὑπηρεσία στρατοῦ, ἐνισχυομένη οἰκονομικῶς ὑπὸ τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς, ἥτις διετύπωσε καὶ τοὺς σχετικοὺς κανονισμοὺς σημάνσεως καὶ γωνιομετρήσεως. Προηγήθη ἡ ἀναθεώρησις καὶ συμπλήρωσις τῆς σημάνσεως καὶ ἡ γωνιομέτρησις ἐπὶ τῶν σημείων τῶν συνιστώντων τὴν ἅλυσιν τριγώνων κατὰ μῆκος τοῦ τόξου μεσημβρινοῦ τοῦ ἀναχωροῦντος ἐκ τοῦ Βορείου Παγωμένου ὠκεανοῦ διερχομένου διὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπεκτεινομένου διὰ τῆς Ἀφρικῆς μέχρις ἀκρωτηρίου Καλῆς Ἐλπίδος. Ἐπίσης πρῶτον μέλημα τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς ἦτο ἡ ἐκτέλεσις γενικοῦ ὑψομετρικοῦ δικτύου μεγάλης ἀκριβείας, διὰ τὰς διεθνεῖς ἐπιστημονικὰς ἀνάγκας καὶ διὰ τὴν γενικὴν τοπογραφικὴν ἀποτύπωσιν τῆς χώρας.

Ἡ γεωδαιτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ κράτους ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς ἔλαβε μέρος καὶ ἔστειλεν ἀντιπροσώπους εἰς τὰς συγκληθείσας γενικὰς συνόδους τῆς «Διεθνοῦς γεωδαιτικῆς καὶ γεωφυσικῆς ἑνώσεως». Οὕτω μετέσχεν εἰς τὰς συνόδους ἐν Μαδρίτῃ (1924), ἐν Πράγᾳ (1927), ἐν Στοκχόλμῃ (1930) καὶ ἐν Λισσαβῶνι (1933), ἀνακοινώσασα διὰ τῶν ἑκάστοτε ἀντιπροσώπων αὐτῆς λεπτομερῆ ἔκθεσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐκτελεσθεισῶν γεωδαιτικῶν ἐργασιῶν.

Αἱ ἀπὸ τῆς συστάσεως τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς (1923) γεωδαιτικαὶ ἐργασίαι ἐξετελέσθησαν ἄλλαι μὲν αὐτοτελῶς, ἄλλαι δὲ διὰ κρατικῶν ὑπηρεσιῶν. Μέγα μέρος τῶν ἐργασιῶν τούτων διεξήχθη ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς γεωγραφικῆς ὑπηρεσίας στρατοῦ, συμμετεχούσης εἰς τὰς δαπάνας τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κράτους. Αἱ σπουδαιότεραι τούτων εἶναι: 1) ἡ ἀναθεώρησις καὶ ἐκ νέου σήμανσις καὶ γωνιομέτρησις τοῦ πρωτεύοντος γεωδαιτικοῦ δικτύου τῆς Ἑλλάδος· 2) ἡ μέτρησις ἁλύσεως τριγώνων κατὰ μῆκος τοῦ τόξου μεσημβρινοῦ (20°—25° ἀνατολικῶς τοῦ Γκρήνουϊτς) ἀπὸ τῶν γιουγκοσλαυϊκῶν συνόρων μέχρι Κρήτης· 3) ἡ μέτρησις γεωδαιτικῶν βάσεων καὶ ἀναμέτρησις παλαιῶν· 4) ὁ σύνδεσμος μετὰ τῶν γειτονικῶν κρατῶν τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτεύοντος γεωδαιτικοῦ δικτύου· 5) ἡ ἐκτέλεσις γεωμετρικοῦ χωροσταθμικοῦ δικτύου ὑψηλῆς ἀκριβείας κ. ἄ. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν τούτων ὑπῆρξαν λίαν ἱκανοποιητικὰ ἐντὸς τῶν διεθνῶς τεταγμένων ὁρίων ἀκριβείας, ὑπεβλήθησαν δὲ εἰς τὰς γενικὰς συνόδους τῆς «Διεθνοῦς γεωδαιτικῆς καὶ γεωφυσικῆς ἑνώσεως».

Ἄλλαι ἐργασίαι, ἀφορῶσαι τὴν γεωδαιτικὴν ἐπιτροπὴν τοῦ κράτους, ἐξετελέσθησαν διὰ τῆς τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Συγκοινωνίας, ὧν αἱ κυριώτεραι εἶναι: 1) τὸ τριγωνομετρικὸν δίκτυον Ἀττικῆς· 2) τὸ χωροσταθμικὸν δίκτυον Ἀθηνῶν, προαστίων καὶ περιχώρων κ. ἄ. καὶ διὰ τῆς ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν, ὡς π. χ.: 1) ἡ τοποθέτησις παλιρροιογράφων ἰδιοκτησίας τῆς τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Συγκοινωνίας, παραχωρηθέντων ὑπ' αὐτῆς πρὸς τὴν γεωδαιτικὴν ἐπιτροπήν, ἥτις καὶ κατέβαλε τὰς δαπάνας ἐγκαταστάσεως· 2) ἡ παρακολούθησις τῶν παλιρροιομετρικῶν ἐνδείξεων· 3) γεωμαγνητικαὶ παρατηρήσεις κ. ἄ.

Ἡ γεωδαιτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ κράτους, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἐκτελέσεως γεωφυσικῶν παρατηρήσεων, προέβη εἰς ἀγορὰν ἑνὸς στρεπτοῦ ζυγοῦ Eötrvös Schweydor, μετακαλέσασα τὸν ἐν Βερολίνῳ καθηγητὴν Schweydor πρὸς διδασκαλίαν τῶν σχετικῶν παρατηρήσεων καὶ τῶν ὑπολογισμῶν. Ἡ γεωδαιτικὴ ἐπιτροπὴ ἐπελήφθη τοῦ ζητήματος τῆς ὁριστικῆς ἀνὰ τὸ κράτος καθιερώσεως μέτρων καὶ σταθμῶν καὶ εἰσηγήθη ἁρμοδίως τὴν ψήφισιν σχεδίου νόμου.

Ἐργασίαι τῆς γεωγραφικῆς ὑπηρεσίας στρατοῦ. Αἱ ὑπὸ τῆς γεωγραφικῆς ὑπηρεσίας στρατοῦ ἐκτελεσθεῖσαι ἐργασίαι ἀπὸ τῆς συστάσεώς της μέχρι σήμερον εἶναι: α) *Γεωδαιτικαί.* 1) Τριγωνομετρικὰ δίκτυα I, II τάξεως καὶ ἐνιαχοῦ κατωτέρων τάξεων. 2) Τριγωνομετρικὰ δίκτυα I καὶ II τάξεως εἰς τὸ μεῖζον μέρος τῆς ζώνης, ἥτις κατείχετο ἐν Μ. Ἀσίᾳ ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τοῦ 1919—1922, κατωτέρων δὲ τάξεων ἐπὶ μεγάλης ἐκτάσεως τῆς ζώνης ταύτης. 3) Σύνδεσμος τοῦ ἑλληνικοῦ τριγωνομετρικοῦ δικτύου I τάξεως μετὰ τοῦ τῆς Γιουγκοσλαυΐας διὰ κοινῆς συνεργασίας Ἑλλήνων καὶ Γιουγκοσλαύων γεωδαιτῶν. 4) Τὸ πλεῖστον μέρος τῆς τριγωνομετρικῆς ἁλύσεως πρὸς μέτρησιν τόξου μεσημβρινοῦ. 5) Μέτρησις πέντε γεωδαιτικῶν βάσεων τοῦ τριγωνομετρικοῦ δικτύου I τάξεως. 6) Χωροστάθμισις ἀκριβείας, ἰδίᾳ δὲ μεταξὺ Θεσσαλονίκης—Γευγελῆς καὶ Θεσσαλονίκης—Κέναλι, δι' ἧς ἐπετεύχθη σύνδεσις τῶν χωροσταθμικῶν δικτύων τῶν δύο κρατῶν καὶ προσέτι τμῆμα μεταξὺ Πειραιῶς—Πατρῶν. 7) Ἀστρονομικὸς προσδιορισμὸς γεωγραφικοῦ πλάτους ἐπὶ τριγωνομετρικῶν σημείων I τάξεως. β) *Γεωφυσικαί:* Ἐκτέλεσις ἱκανοῦ ἀριθμοῦ γεωμαγνητικῶν σταθμῶν, διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ χάρτου ἰσοκλινῶν καὶ ἰσογωνίων καμπύλων. γ) *Τοπογραφικαί:* 1) Ἀποτυπώσεις πρὸς σύνταξιν ἐπιτελικοῦ χάρτου, ἤτοι: 2010 χλμ.² ὑπὸ κλίμακα 1:10 000, 20.750 χλμ.² ὑπὸ κλίμακα 1:20.000 καὶ 84.680 χλμ.² ὑπὸ κλίμακα 1:50 000. 2) Ὁμοίως ἐν Μ. Ἀσίᾳ ὑπὸ κλίμακας 1:10.000, 1:20 000, 1:50.000 καὶ 1:100 000, συνολικῆς ἐκτάσεως 82.500 χλμ.². δ) *Κτηματογραφικαί:* Κτηματογράφησις ἑνὸς ἑκατομμυρίου περίπου στρεμμάτων εἰς διαφόρους περιοχάς. ε) *Χαρτογραφικαί:* Σύνθεσις καὶ ἐκτύπωσις φύλλων τοῦ ἐπιτελικοῦ χάρτου καὶ

Digitized by Google

πληθύος σχεδίων καὶ χαρτῶν μονοχρώμων καὶ πολυχρώμων, διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν ὑπουργείων Στρατιωτικῶν, Ναυτικῶν καὶ Ἀεροπορίας καὶ τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κράτους.

Ἐργασίαι τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας ὑπουργείου Συγκοινωνίας. Αἱ ὑπὸ τῆς τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Συγκοινωνίας ἐκτελεσθεῖσαι ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς ἐργασίαι εἶναι:

α' *Γεωδαιτικαί.* Πλῆθος τριγωνομετρικῶν δικτύων ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ κράτους ἐξετελέσθη, αὐτοτελῶν ἢ ἐξηρτημένων ἀπὸ τοῦ κρατικοῦ τοιούτου, ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ χρησιμεύσωσι ταῦτα ὡς βάσεις τοπογραφικῶν ἢ κτηματογραφικῶν ἀποτυπώσεων. Τὸ σπουδαιότερον ἐξ αὐτῶν εἶναι τὸ τριγωνομετρικὸν δίκτυον τοῦ «λεκανοπεδίου Ἀθηνῶν», στηριχθὲν ἐπὶ τοῦ πρωτεύοντος κρατικοῦ τοιούτου, μετρηθὲν δὲ καὶ ὑπολογισθὲν μετὰ μεγάλη ἀκριβείας. Περὶ τούτου ἐγένετο ἀνακοίνωσις εἰς τὸ 2ον γεωδαιτικὸν συνέδριον (πρβλ. «Rapport sur les travaux exécutés en Grèce etc.». Presenté par *D. Éginitis* et *D. Lampadarios* à là 2ème Assemblée Générale de l' U. G. G. S. à Madrid. Octobre 1924) τῆς Μαδρίτης (1924).

β') *Τοπογραφικαί.* Διὰ τῆς ταχυμετρικῆς μεθόδου (διὰ ταχυμέτρου ἢ ταχυμετρικῆς μετροτραπέζης) ἐξετελέσθησαν ἐκτεταμέναι τοπογραφικαὶ ἀποτυπώσεις εἰς κλίμακας ἀπὸ 1:2000 μέχρι 1:20000 διὰ τεχνικοὺς σκοπούς, ἤτοι διὰ μελέτας καὶ κατασκευὰς ὁδῶν, διὰ διευθετήσεις χειμάρρων καὶ ποταμῶν, δι' ἀποξηράνσεις ἑλῶν, δι' ἐκμετάλλευσιν ὑδροηλεκτρικὴν πτώσεων ὑδάτων, δι' ἀρχαιολογικοὺς σκοπούς, διὰ τὴν μελέτην καὶ κατασκευὴν τοῦ φράγματος Μαραθῶνος κλπ., καὶ τελευταίως διὰ τὴν μελέτην καὶ κατασκευὴν τῶν ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θρᾴκῃ παραγωγικῶν ἔργων.

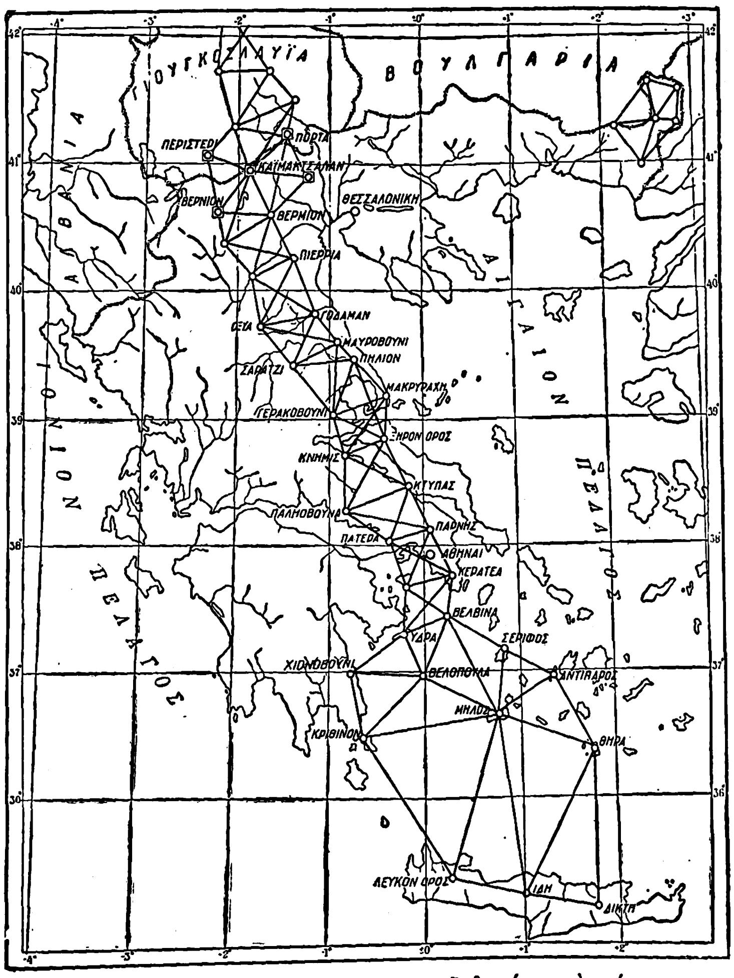

Τὸ ἑλληνικὸν τμῆμα τοῦ τριγωνομετρικοῦ δικτύου πρὸς μέτρησιν τόξου μεσημβρινοῦ.

γ') *Φωτοτοπογραφικαί.* Ἡ νεωτάτη αὕτη μέθοδος τῆς φωτοτυπογραφίας, τεραστίως ἐκταθεῖσα πανταχοῦ χάρις εἰς τὰ μέγιστα πλεονεκτήματα αὐτῆς, ἤτοι τῆς σημαντικῆς ταχύτητος, ἀκριβείας καὶ οἰκονομίας, εἰσήχθη παρ' ἡμῖν πρὸ δύο περίπου δεκαετηρίδων (ἡ γεωγραφικὴ ὑπηρεσία στρατοῦ ἐπρομηθεύθη τότε τὰς καταλλήλους συσκευὰς δι' ἐπιγείους ἀποτυπώσεις), χωρὶς ὅμως νὰ λάβῃ εὐρεῖαν ἐφαρμογήν. Ἡ τοπογραφικὴ ὑπηρεσία τοῦ ὑπουργείου Συγκοινωνίας εἰσήγαγε καὶ ἐφήρμοσεν ἀποτελεσματικῶς τὴν «ἐπίγειον φωτοτοπογραφικὴν» μέθοδον εἰς τὴν Ἑλλάδα τῷ 1918, χρησιμοποιήσασα αὐτὴν πρὸς ἐκτέλεσιν φωτοτοπογραφικῶν ἀποτυπώσεων, ὡς π. χ. διὰ τὴν μελέτην κατασκευῆς ὁδοῦ Καλαβρύτων, Ἁγ. Λαύρας, δι' ὑδραυλικοὺς σκοποὺς ἐν Ἄνω Μεσσηνίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἡ «ἀπὸ τοῦ ἀέρος φωτοτοπογραφία» εἰσήχθη διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι διὰ τῆς τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας τῷ 1924, ὁπότε ἠγοράσθη ὁ αὐτοχαρτογράφος Hugershoff, δι' οὗ ἐκ ζευγῶν φωτογραφιῶν ληφθεισῶν ἀπὸ ἀεροπλάνου τῆς αὐτῆς γηΐνης περιοχῆς αὐτομάτως σχεδιάζεται ὁ τοπογραφικὸς χάρτης ὑπὸ κλίμακα μεθ' ὅλων τῶν ἐδαφικῶν λεπτομερειῶν, ὑψομετρικῶν στοιχείων, καμπύλων κλπ. Μέχρι τοῦ 1928 συνεχίσθησαν αἱ σχετικαὶ ἐργασίαι ἀρχικῶς μὲν δοκιμαστικῶς καὶ ὑπὸ τύπον ἐκπαιδευτικόν, μετακληθέντος μάλιστα τοῦ ἐφευρέτου καθηγητοῦ τῆς φωτοτοπογραφίας ἐν τῷ πολυτεχνείῳ Δρέσδης Hugershoff πρὸς ἐκπαίδευσιν τοῦ προσωπικοῦ, ἀργότερον δὲ παραγωγικῶς. Μέγα μέρος τῶν ἀεροτοπογραφικῶν τούτων ἐργασιῶν ἐξετέθη ἐν Βερολίνῳ κατὰ Νοέμβριον 1926 εἰς τὴν τότε ὀργανωθεῖσαν ἔκθεσιν ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ 2ου διεθνοῦς φωτογραφικοῦ συνεδρίου, «Berliner Lokal-Anzeiger» 22 November 1926), εἰς ὃ ἀντιπροσώπευσε τὴν Ἑλλάδα ὁ προϊστάμενος τῆς τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας καθηγητὴς Δ. Λαμπαδάριος, ἐκθέσας ἐνώπιον αὐτοῦ τὰ τῶν ἑλληνικῶν φωτοτοπογραφικῶν ἐργασιῶν («Vorträge Gehalten dei der 2 Hauptversammbung der Internationalen Gecellschaft für Photogrammetrie» Berlin 1927, «Bericht über terrestrische und luftphotogrammetrische Arbeiten in Griechenland», v. Prof. *D. Lampadarios* Athen).

Ἡ συστηματικὴ παραγωγὴ ἀεροτοπογραφικῶν χαρτῶν ἐν Ἑλλάδι δέον νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1928, ὁπότε κατηρτίσθη ὁ πρῶτος πλήρης χάρτης Ἀθηνῶν—Περιχώρων, ὅστις ὑπῆρξε πολύτιμον στοιχεῖον διὰ τὴν διεξαγωγὴν τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας κατὰ τὴν 15ην Μαΐου 1928 (*Δημ. Ν. Λαμπαδαρίου*, «Ὁ πρῶτος ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ ἀέρος φωτοτοπογραφικὸς χάρτης Ἀθηνῶν — Περιχώρων». Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 6, 1931, σ. 228). Τὸ κράτος ἀποφασίσαν νὰ ἐνεργήσῃ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ πληθυσμοῦ, εὑρέθη πρὸ ἀδιεξόδου εἰς τὰς Ἀθήνας, τὸν Πειραιᾶ καὶ τὰ περίχωρα, ἔνθα ὁ μεταπολεμικὸς οἰκοδομικὸς ὀργασμός, ἡ ἀστυφιλία καὶ ἡ ἐγκατάστασις τῶν προσφύγων ἐδημιούργησαν ἀληθινὴν τοπογραφικὴν ἀνατροπήν. Οὐδεμία ὑπηρεσία δι' οὐδεμιᾶς τῶν παλαιῶν μεθόδων ἦτο δυνατὸν νὰ παρακολουθήσῃ καὶ ν' ἀπεικονίσῃ τοπογραφικῶς τὰς γενομένας ραγδαίας μεταβολάς. Δεδομένου δὲ ὅτι ἡ πρωτεύουσα μετὰ τοῦ Πειραιῶς καὶ τῶν προαστίων καὶ περιχώρων ἀντιπροσωπεύει περίπου τὸ ἕκτον τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, ἔδει νὰ δοθῇ ἰδιαιτέρα προσοχὴ κατὰ τὴν ἀπογραφὴν πρὸς ἀποφυγὴν σφαλμάτων καὶ παραλείψεων. Ἡ ὑπηρεσία στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκομίας ἀπετάθη εἰς τὸ ὑπουργεῖον Συγκοινωνίας, ὅπερ ἀνέθηκεν εἰς τὴν τοπογραφικὴν ὑπηρεσίαν αὐτοῦ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος, ἣν καὶ ἐπέτυχε διὰ τῆς συντάξεως φωτοτοπογραφικοῦ χάρτου.

Ἐγένετο ἡ προμήθεια εἰδικῆς φωτοτοπογραφικῆς μηχανῆς *κινηματογραφικῆς* (μιᾶς «Toposerie Messter»), δι' ἧς, ἐστερεωμένης ἐπὶ ἀεροπλάνου, μὲ κατακόρυφον τὸν ἄξονα αὐτῆς, ἐφωτογραφεῖτο αὐτομάτως ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πτήσεως, καὶ δὴ μὲ ταχύτητα ἐναλλαγῆς τῶν εἰκόνων ἀνάλογον τῆς ταχύτητος τοῦ φέροντος ἀεροπλάνου. Αἱ κινηματογραφικαὶ ταινίαι εἶχον μῆκος 50 μ., ἑκάστη δὲ εἰκὼν 6×24 ἑκ. Ἡ ἑστιακὴ ἀπόστασις τῆς φωτογραφικῆς μηχανῆς ἦτο ἴση πρὸς 25 ἑκ. Αἱ πτήσεις τοῦ ἀεροπλάνου εἶχον ρυθμισθῆ εἰς ὕψος 1000 μ. περίπου. Ἡ ἀπὸ τοῦ ἀεροπλάνου κινηματογραφικὴ φωτογράφησις ὑπῆρξεν ἀρκετὰ ἐπίπονος, ἡ δὲ ἐμφάνισις τῶν ταινιῶν καὶ ἡ ἐκτύπωσις ἀπῄτησαν εἰδικὰς ἐγκαταστάσεις καὶ κατασκευάς. Ἰδίως ἔργον ἀρκετὰ δυσχερὲς ὑπῆρξεν ἡ προσαρμογή, ἡ σύνταξις τῶν εἰκόνων βάσει σταθερῶν σημείων καὶ ὁ καταρτισμὸς τοῦ ὑπὸ κλίμακα 1 : 4.000 ἑνιαίου χάρτου. Ἡ δαπάνη ὑπῆρξε πολὺ μικρά. Συντελεσθέντος τοῦ χάρτου τούτου τὴν 10 Μαΐου 1928 ἐδόθησαν εἰς ἕκαστον ἀπογραφέα φωτογραφικὰ ἀντίτυπα τοῦ τομέως του καὶ τῶν γειτονικῶν πρὸς αὐτόν, περιέχοντα ἐν μεγίστῃ λεπτομερείᾳ πάσας τὰς κατοικίας καὶ πάντα τὰ τοπογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐδάφους. Ὁ χάρτης οὗτος ἐξετέθη εἰς τὴν ἐν Βερολίνῳ 1928 (7—28 Ὀκτωβρίου) διεθνῆ ἀεροναυτικὴν ἔκθεσιν. Οὕτως ἡ Ἑλλὰς εἶναι τὸ πρῶτον κράτος ποὺ ἐφήρμοσε διὰ σκοποὺς ἀπογραφῆς πληθυσμοῦ τὴν ἀπὸ τοῦ ἀέρος φωτοτοπογραφίαν. Ὁ χάρτης οὗτος, ἔχων ἱστορικὴν ἀξίαν, ἐναπετέθη καὶ φυλάσσεται εἰς τὸ ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μετσοβίῳ Πολυτεχνείῳ γεωδαιτικὸν καὶ τοπογραφικὸν μουσεῖον.

Ἀπὸ τοῦ 1928 ἐξετελέσθησαν νεώτεραι ἐγκαταστάσεις καὶ χάρται μείζονος ἀκριβείας, ὡς οἱ τῶν Ἀθηνῶν 1 : 5.000 καὶ Θεσσαλονίκης, τῆς παλαιᾶς Κορίνθου (ἐντολὴ τῆς ἐν Ἀθήναις ἀμερικανικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς). Οἱ χάρται οὗτοι ἐξετέθησαν κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1930 εἰς τὴν διεθνῆ ἐν Ζυρίχῃ φωτοτοπογραφικὴν ἔκθεσιν, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ 3ου διεθνοῦς φωτογραφικοῦ συνεδρίου, εἰς ὃ ἀντεπροσωπεύθη ἡ Ἑλλὰς ὑπὸ τοῦ προϊσταμένου τῆς τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Συγκοινωνίας ἀκαδημαϊκοῦ Δ. Ν. Λαμπαδαρίου. Ἐπίσης ἐν τῷ Ζαππείῳ μεγάρῳ κατὰ τὴν ἀεροπορικὴν ἔκθεσιν (1932) ἐξετέθησαν τοπογραφικοὶ χάρται λίαν ἐνδιαφέροντες.

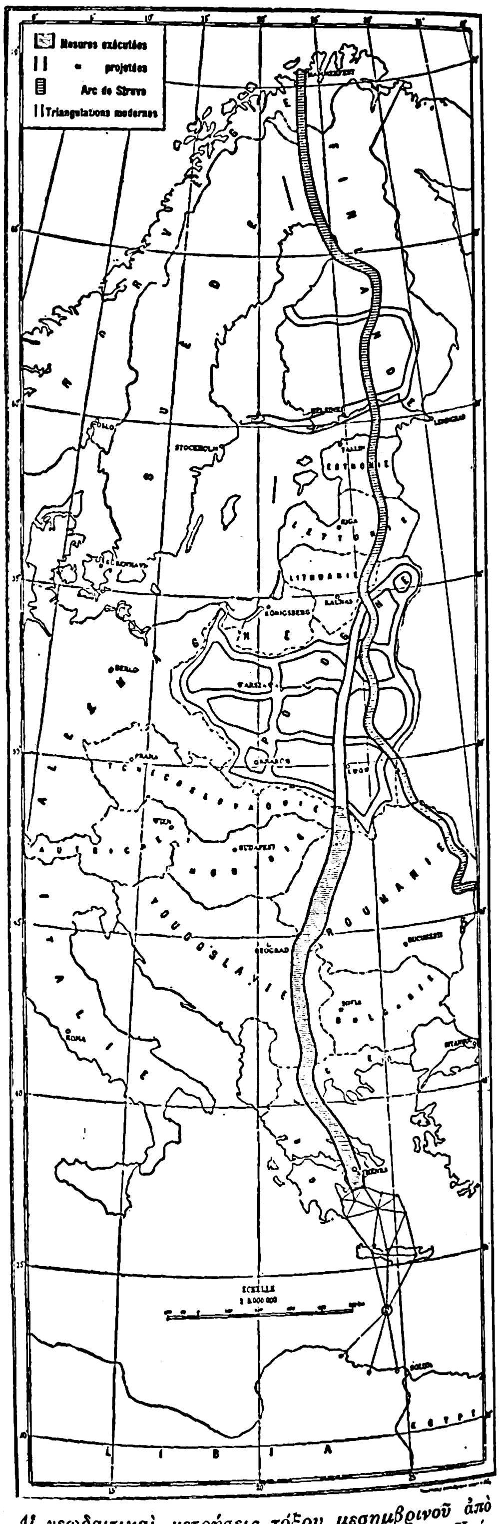

Αἱ γεωδαιτικαὶ μετρήσεις τόξου μεσημβρινοῦ ἀπὸ Β. Παγωμένου Ὠκεανοῦ διὰ τῆς Ἑλλάδος—Κρήτης—Αἰγύπτου μέχρις Ἀκρωτηρίου Καλῆς Ἐλπίδος.

Πρό τινος ἐξετυπώθη καὶ ὁ πρῶτος ἀεροτοπογραφικὸς χάρτης Ἀθηνῶν ὑπὸ σμίκρυνσιν 1 :10.000 καὶ 1 : 4.000. Οἱ χάρται οὗτοι ἐξετελέσθησαν διὰ ποικίλας τεχνικὰς ἀνάγκας, ὡς π. χ. διὰ τὴν ὁδοποιίαν, μελέτην σχεδίων πόλεων, μελέτην καὶ κατασκευὴν ὑδραυλικῶν ἔργων ἐν Μακεδονίᾳ, Θρᾴκῃ καὶ ἀλλαχοῦ, δι' ἀρχαιολογικοὺς καὶ τουριστικοὺς σκοποὺς κλπ.

Εἰς τὸν ἑπόμενον πίνακα ἀναγράφονται αἱ

Digitized by Google

Digitized by Google

ἐκτελεσθεῖσαι ἀεροτοπογραφικαὶ ἐργασίαι κατὰ κατηγορίας προορισμοῦ αὐτῶν.

Πίναξ φωτοτοπογραφικῶν ἀπὸ τοῦ ἀεροπλάνου ἐργασιῶν ἐκτελεσθεισῶν παρὰ τῆς τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας ὑπουργείου Συγκοινωνίας.

Διὰ τὴν μελέτην σχεδίων πόλεων	Αἰδηψοῦ, Ἄργους, Ἀλεξανδρουπόλεως, Ἁγίας Παρασκευῆς Ἀθηνῶν, Ἁγίας Ἄννης Εὐβοίας, Βερροίας, Βάρης Ἀττικῆς, Βόλου, Γραβιᾶς, Δράμας, Ἐλευσῖνος, Ζωγράφου (Κοινότης), Καβάλλας, Κερατέας Ἀττικῆς, Κομοτινῆς, Καμαρίου, Λαμίας, Ναούσης, Ναυπλίου, Ξάνθης, Τριπόλεως, Χαλκιδικῆς.
Δι' ἀρχαιολογικοὺς σκοπούς	Ἀρχαιολογικῶν χώρων Ἀθηνῶν, ὁμοίως Ἐλευσῖνος, Παλαιᾶς Κορίνθου, Προπυλαίων Ἀκροπόλεως Ἀκροκορίνθου, Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν.
Διὰ τὴν μελέτην δικτύου ὑπονόμων	Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, περιχώρων καὶ προαστίων.
Διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν σεισμοπλήκτων περιοχῶν	Κορίνθου, Λουτρακίου, Ἱερισσοῦ καὶ Στρατωνίου, 12 σεισμοπλήκτων χωρίων Εὐβοίας.
Διὰ τὴν μελέτην ὁδῶν	Ἀπὸ Ἀθηνῶν εἰς Βουλιαγμένην.
Πρὸς διευθέτησιν χειμάρρων καὶ ἑλῶν	Ἀργολικοῦ πεδίου καὶ τῶν χωρίων αὐτοῦ.
Διὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ πληθυσμοῦ	Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καὶ περιχώρων.
Διὰ γενικοὺς σκοπούς	Ἀθηνῶν, ὁμοίως, ὁμοίως, Ἀμαρουσίου, Κηφισίας, Ἑκάλης, Πειραιῶς, Θεσσαλονίκης.
Διὰ τουριστικοὺς σκοπούς	Τῶν ὀρέων Ὀλύμπου, Ὄσσης, Πάρνηθος, Χελμοῦ, Ὀλίτσικα καὶ Τζουμέρκων. Τῶν μονῶν Ἄθω. Τῶν βοηθητικῶν ἀεροδρομίων. Τῶν τεχνικῶν ἔργων Στρυμόνος, Ἀξιοῦ, Γαλλικοῦ, λίμνης Ποροΐων, Ἀματόβου, Ἀρζὰν καὶ Γιαννιτσῶν. Ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ μνημείων. Τῶν διαδρομῶν: Κορινθιακοῦ κόλπου, Ἰονίου πελάγους ἕως Ζακύνθου, Μεσολογγίου, Ἀγρινίου, Παλαιοῦ Φαλήρου—Λαυρείου. Τῶν πόλεων Λαμίας, Χαλκίδος, Βόλου, Θεσσαλονίκης, Καβάλλας, νήσων Τήνου, Σερίφου κλπ.

Κτηματογραφικαί. 1) Αἱ πρὸς σύνταξιν ἀποδεικτικοῦ κτηματολογίου ἀσφαλίσεως τῆς ἀκινήτου ἰδιοκτησίας κυρίως ἔχουσι τὴν ἀρχήν των ἐκ τῆς κτηματογραφήσεως (νόμος 1122) τῶν ἀκινήτων τῆς καείσης ἐκτάσεως (1.000 στρέμματα) τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης. Διὰ πρώτην φορὰν ἐφηρμόσθη ἐν Ἑλλάδι τὸ σύστημα τοῦ ἀποδεικτικοῦ κτηματολογίου, ἀνοιγέντων κτηματικῶν βιβλίων (βλ. κατ. *κτηματολόγιον*). Ἐπηκολούθησεν ἡ κτηματογράφησις Ἀθηνῶν, Παλαιοῦ Φαλήρου, Καλλιθέας καὶ περιχώρων (15.000 στρέμμ.), πόλεως Καστορίας (2.000 στρέμμ.), Νέας Σμύρνης (2.000 στρέμμ.), Λουτρακίου-Κορίνθου (1.300 στρέμμ.).

2) Πρὸς σύνταξιν κτηματολογίου διὰ τεχνικοὺς σκοποὺς ἐξετελέσθησαν ἀπὸ τῆς συστάσεως τῆς Τ.Υ.Υ.Γ. ἐκτεταμέναι κτηματογραφήσεις, ὧν τελευταίως αἱ διὰ τὰ παραγωγικὰ ἔργα Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης, ἤτοι ἐν τῇ πεδιάδι Θεσσαλονίκης 570.000 στρέμμ., ἐν τῇ πεδιάδι Σερρῶν 750.000 στρέμμ. καὶ ἐν τῇ πεδιάδι Δράμας 600.000 στρέμμ.

Ὑψομετρικαί. Πλὴν μεγάλου ἀριθμοῦ χωροσταθμίσεων διὰ τεχνικοὺς σκοπούς, ἐξετελέσθησαν γεωμετρικαὶ χωροσταθμίσεις ἀκριβείας διὰ χωροβάτου Zeiss καὶ κανόνων μὲ ταινίαν Invar. Ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ χωροσταθμικὸν δίκτυον Ἀθηνῶν, προαστίων καὶ περιχώρων (ἐπιμελείᾳ Δ.Ν. Λαμπαδαρίου, Ἰούλιος 1921, Ἀθῆναι), ἐπεκταθὲν καθ' ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ λεκανοπεδίου. Τὸ δίκτυον τοῦτο, καίτοι διὰ τεχνικοὺς σκοποὺς προορισθέν, ἐξετελέσθη μὲ ἐξαιρετικὴν προσοχὴν («Das Nivellement-Hauptnetz von Athen und Umgebung» von *Haussmann*, Professor der Geodäsie an der Technischen Hochschule in Berlin. Zeitschrift für Vermessungswesen, 15 April 1922), καὶ ἀκρίβειαν ἰδίως ὡς πρὸς τὴν σήμανσιν τῶν σταθερῶν ὑψομετρικῶν ἀφετηριῶν, καθιερωθέντος οὕτω τύπου ἑλληνικοῦ παρέχοντος μεγάλην ἀντοχὴν καὶ ἀσφάλειαν. Ἐπίσης ἄξιαι λόγου εἶναι αἱ κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν τοπογραφικῶν καὶ κτηματογραφικῶν χαρτῶν ἐν ταῖς περιοχαῖς ἐκτελέσεως τῶν παραγωγικῶν ἔργων Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης χωροσταθμίσεις ἀκριβείας.

Ἐργασίαι ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας ὑπουργείου Ναυτικῶν. Ἐκ τῆς σειρᾶς τῶν ἐκτελεσθεισῶν ὑπὸ τῆς ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας ἐργασιῶν αἱ σπουδαιότεραι εἶναι: 1) Ἀποτύπωσις καὶ ἔκδοσις ἑβδομήκοντα ὑδρογραφικῶν χαρτῶν κόλπων, ὅρμων, στενῶν, λιμένων καὶ ἀγκυροβολίων. 2) Ἔκδοσις γενικῶν χαρτῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν καὶ τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου δι' ἀναγωγῆς ἐξ ἀγγλικῶν τοιούτων μετὰ συμπληρώσεων ὑπὸ τῆς ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας. 3) Ἐκτέλεσις γεωμαγνητικῶν μετρήσεων καὶ ἔκδοσις γεωμαγνητικοῦ χάρτου τῆς Ἑλλάδος. 4) Ἐκτέλεσις θαλασσογραφικῶν ἐρευνῶν διὰ τῶν πλοίων «Πλειὰς» καὶ «Ναυτίλος» ἐπὶ τῷ σκοπῷ μελετῶν χρησίμων διὰ τὴν ναυτιλίαν, διὰ τὴν ἁλιείαν καὶ διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν συμβολὴν εἰς τὸ ἔργον τῆς διεθνοῦς ἐπιτροπῆς ἐξερευνήσεως τῆς Μεσογείου.

Ἐργασίαι τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας ὑπουργείου Συγκοινωνίας. Μέχρι τοῦ Μαΐου 1933 εἶχον κτηματογραφηθῆ ὑπὸ τῆς Τ. Υ. Υ. Γ. 2.273 ἀγροκτήματα συνολικῆς ἐκτάσεως 28.387.069 στρεμμάτων καὶ 273 συνοικισμοί, διενεμήθησαν δὲ ἐκ τούτων 1.196 ἀγροκτήματα συνολικῆς ἐκτάσεως 14.739.435 στρεμμάτων καὶ 148 συνοικισμοί.

Ἐν τῷ κατωτέρω πίνακι ἐμφαίνεται ἡ κατὰ κρατικὰς περιοχὰς κατανομὴ τῶν γενομένων ἐργασιῶν:

Περιφέρειαι	*Ἀποτυπώσεις*		*Διανομαί*	
	Ἀριθ. ἀγροκτημάτων	*Ἔκτασις εἰς στρέμματα*	*Ἀριθ. ἀγροκτημάτων*	*Ἔκτασις εἰς στρέμματα*
Ἀττικοβοιωτία, Πελοπόννησος..........	97	954.558	56	437.697
Φθιωτιδοφωκίς.......	37	408.687	19	285.378
Εὔβοια καὶ νῆσοι Αἰγαίου..............	37	346.335	21	242.179
Αἰτωλοακαρνανία.....	17	148.805	14	70.476
Θεσσαλία.............	369	5.277.526	292	4.163.679
Μακεδονία............	1255	15.874.377	600	7.209.108
Θρᾴκη................	206	3.112.523	103	1.473.570
Ἤπειρος..............	255	2.338.253	91	857.348
Σύνολον.......	2273	28.387.069	1196	14.739.435

Δ. Ν. ΛΑΜΠΑΔΑΡΙΟΣ

Οὗτος, λαβὼν ἀφορμὴν ἐξ ἀνακοινώσεως τῆς ἁρμοδίας ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, καθ' ἣν εἰς τὸ κράτος εἶχε προσενεχθῆ ζημία ἑνὸς περίπου ἑκατομμυρίου δραχμῶν λόγῳ τῆς ὑπὸ ἰδιωτῶν κατοχῆς ἐθνικῶν γαιῶν, κατὰ παράβασιν τοῦ «περὶ διανομῆς καὶ διαθέσεως ἐθνικῶν γαιῶν» νόμου τοῦ 1871, προέβη τὴν 16ην Αὐγούστου 1888 ἐν τῇ βουλῇ εἰς σχετικὰς ἀνακοινώσεις καὶ ὑπέβαλε νομοσχέδιον, προβλέπον τὴν παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῶν Στρατιωτικῶν σύστασιν τμήματος χαρτογραφίας, προοριζομένου νὰ ἀσχολῆται καὶ εἰς τὸν καταρτισμὸν κτηματολογικοῦ χάρτου, μέλλοντος νὰ ἀποτελέσῃ τὴν βάσιν διὰ τὴν σύνταξιν γενικοῦ κτηματολογίου τοῦ κράτους. Τὸ ἀνωτέρω νομοσχέδιον, ψηφισθὲν μόνον εἰς πρώτην ἀνάγνωσιν, ἐγκατελείφθη βραδύτερον, χωρὶς νὰ ἀποβῇ ὁριστικῶς νόμος τοῦ κράτους. Τὸ ἑπόμενον ὅμως ἔτος ἡ κυβέρνησις, ἐπιθυμοῦσα ὁπωσδήποτε νὰ τερματίσῃ τὴν ἐκ τῆς ἐλλείψεως τοῦ κτηματολογίου ἀταξίαν καὶ ἀντιλαμβανομένη ὅτι τοῦτο θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ συνταχθῇ ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς χαρτογραφικῆς ὑπηρεσίας στρατοῦ, ἥτις ἐστερεῖτο τοῦ τε ἀναγκαίου προσωπικοῦ καὶ τῶν καταλλήλων ὀργάνων, ἀπετάθη εἰς τὴν αὐστροουγγρικὴν κυβέρνησιν καὶ ἐζήτησε νὰ κατέλθῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀποστολὴ ἐξ ὑπαλλήλων τοῦ γεωγραφικοῦ ἰνστιτούτου τῆς Βιέννης πρὸς ὀργάνωσιν τῶν τμημάτων γεωδαισίας, χαρτογραφίας καὶ κτηματαλογίου τῆς χαρτογραφικῆς ὑπηρεσίας καὶ πρὸς ἐκπαίδευσιν εἰδικοῦ ἐξ Ἑλλήνων προσωπικοῦ. Ἡ πρὸς τοὺς Αὐστριακοὺς προτίμησις ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπιτυχίαν, μεθ' ἧς οὗτοι προέβαινον τότε εἰς τὴν κτηματογράφησιν τῶν ἄρτι προσαρτηθεισῶν εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν των χωρῶν τῆς Βοσνίας καὶ Ἑρζεγοβίνης. Ἡ αὐστριακὴ ἀποστολή, κατελθοῦσα κατ' Αὔγουστον τοῦ 1889, παρέμεινεν ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου 1897, ἀπέβη δὲ διὰ τῆς δράσεώς της ἰδιαιτέρως εὐεργετικὴ εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἑλληνικῆς γεωδαιτικῆς ἐπιστήμης, θέσασα τὸ θεμέλιον τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ πρακτικῆς ἐκτελέσεως τῶν γεωδαιτικῶν καὶ χαρτογραφικῶν ἐργασιῶν, καταρτίσασα τὸ πρωτεῦον γεωδαιτικὸν δίκτυον τῆς χώρας, τὴν βασικὴν δηλαδὴ ἐργασίαν πρὸς καταρτισμὸν τοῦ κτηματολογίου, καὶ μορφώσασα πολύτιμον πυρῆνα γεωδαιτῶν, ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθον οἱ μετέπειτα διευθύναν-

Ἐγκεκριμένον σχέδιον τοῦ χωροσταθμικοῦ δικτύου τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ ἐκτέλεσιν. Θέσεις τῶν παλιρροιογράφων.

Κτηματολόγιον. Τὸ ζήτημα τοῦ καταρτισμοῦ κτηματολογίου ἐν Ἑλλάδι ἀπησχόλησε τὰς ἑκάστοτε ἑλληνικὰς κυβερνήσεις ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς συστάσεως τοῦ ἐλευθέρου κράτους, μέχρι δὲ τοῦ τέλους σχεδὸν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος παρέμεινε πρόβλημα ἄλυτον. Τὸ πρῶτον σχετικὸν διάταγμα ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ «Ἐφημερίδι τῆς Κυβερνήσεως» τὴν 2αν Δεκεμβρίου 1836. Εἶχε συνταχθῆ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γερμανικῆς νομοθεσίας καὶ προέβλεπε τὸν καταρτισμὸν κτηματικῶν καταλόγων μόνον, μολονότι ἔφερε τὸν τίτλον «Περὶ κτηματολογίων». Τὸ διάταγμα τοῦτο παρέμεινεν ἀνεφάρμοστον, διότι, συμφώνως πρὸς διάταξιν περιλαμβανομένην ἐν αὐτῷ, ἔπρεπε νὰ ἀκολουθῆται ὑπὸ νεωτέρου, ρυθμίζοντος τὰς λεπτομερείας τῆς ἐφαρμογῆς του, οἷον δὲν ἐξεδόθη. Ἔκτοτε, ἐπὶ 52 ὅλα ἔτη, ἐλάχισται νομοθετικαὶ ἐνέργειαι ἐγένοντο (νόμος «περὶ ὑποθηκῶν» τοῦ 1836 καὶ «περὶ μεταγραφῆς» τοῦ 1856), ὑπαγορευθεῖσαι ὑπὸ τῆς ἀνάγκης ἐξοικονομήσεως τῶν ἐκ τῆς ἐλλείψεως κτηματικῶν καταλόγων δυσχερειῶν. Δευτέρα καὶ σοβαρωτέρα ἐπὶ τοῦ ζητήματος πρωτοβουλία ἀνελήφθη ὑπὸ τοῦ Χαριλάου Τρικούπη, διαρκούσης τῆς πρώτης του πρωθυπουργίας.

Digitized by Google

Ἀεροφωτοτοπογράφησις Ἀθηνῶν: Ἡ πλατεῖα Ὁμονοίας.

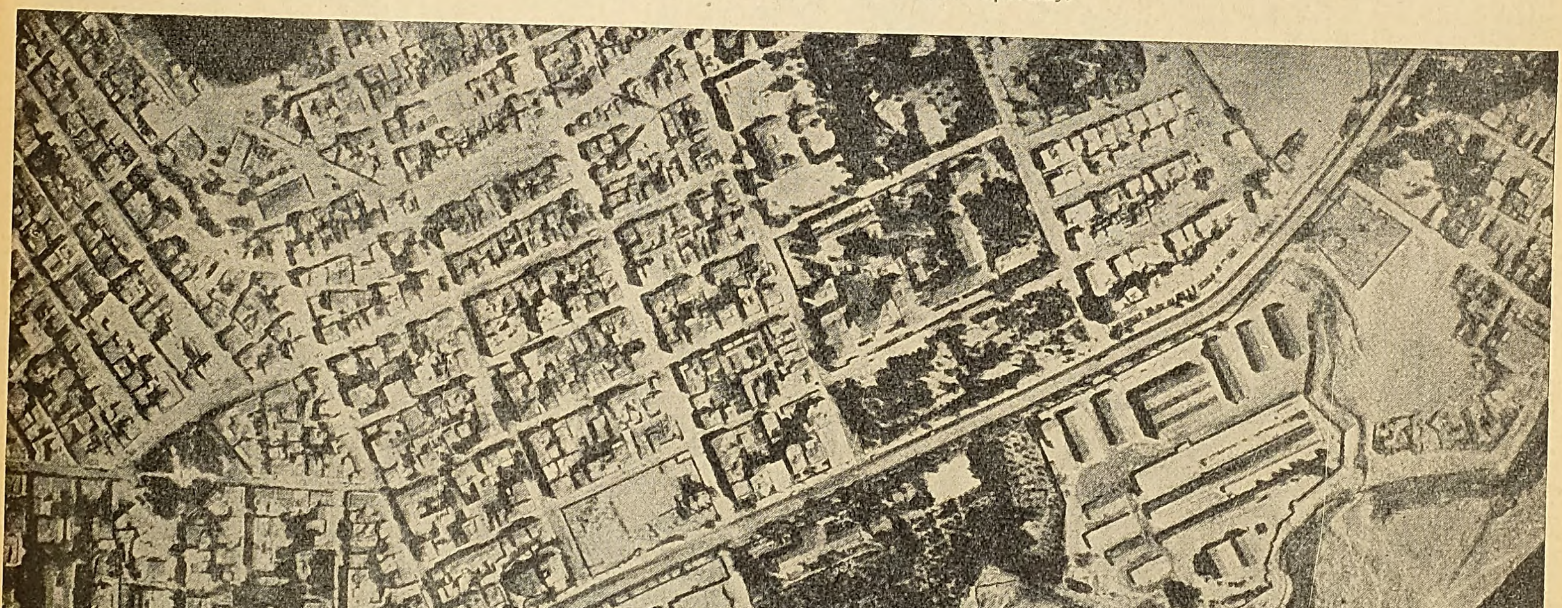

Ἀεροφωτοτοπογράφησις Ἀθηνῶν: Τὸ περὶ τὴν Ριζάρειον Σχολὴν τμῆμα τῆς λεωφόρου Κηφισίας (Βασιλίσσης Σοφίας).

Digitized by Google

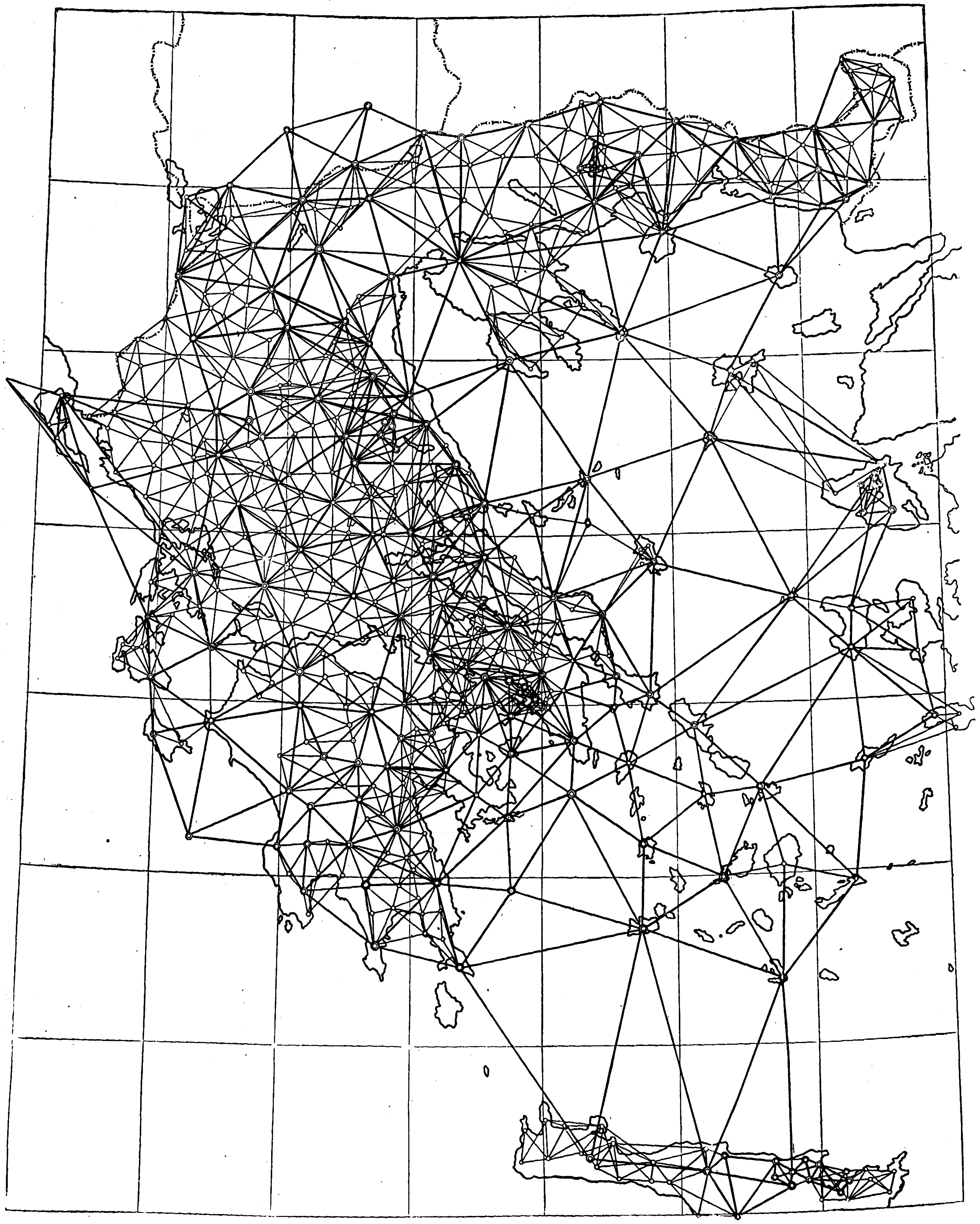

Γεωδαιτικὸν τριγωνομετρικὸν δίκτυον Α' καὶ Β' τάξεως (κατάστασις 1933).

τες τὰς ἐργασίας τῆς στρατιωτικῆς χαρτογραφίας Ε. Μεσσαλᾶς, Κ. Κωνσταντινόπουλος, Κ. Νίδερ, Κ. Κοντόσταυλος, Δ. Δόσιος, Κ. Μαζαράκης κ. ἄ. Ἐν τῷ μεταξύ, διαρκουσῶν τῶν ἐργασιῶν τῆς ἀποστολῆς καὶ μέχρι τοῦ καταρτισμοῦ τοῦ εἰδικοῦ κτηματολογίου, ἐλήφθησαν και νέα μέτρα προσκαίρου ἐξοικονομήσεως τῶν ἐκ τῆς ἐλλείψεως αὐτοῦ δυσχερειῶν, εἰσαχθέντα διὰ τῶν νόμων «Περὶ ἀναγκαστικῆς ἐκτελέσεως ἐνυποθήκων ἀκινήτων» τοῦ 1892 καὶ «Περὶ δημοσίων βιβλίων τῶν διεκδικήσεων» τοῦ 1893, ὅστις ἀποτελεῖ συμπλήρωμα τοῦ περὶ μεταγραφῆς. Πλὴν τῆς κυβερνητικῆς μερίμνης, παρετηρήθη τότε καὶ ζωηροτάτη ὑπὲρ τοῦ κτηματολογίου κίνησις παρὰ τῷ λαῷ, ἐμψυχουμένη ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν ἐφημερίδων «Ἀκρόπολις» καὶ «Ἄστυ». Εἰς τὴν κίνησιν ταύτην σπουδαίως συνέβαλεν ὁ ἀπὸ μακροῦ μὲ τὰ κτηματολογικὰ ζητήματα ἀσχολούμενος Κ. Καροῦσος, ὅστις εἶχε διεξαγάγει τῷ 1888 καὶ τὰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν κατελθόντων εἰς τὴν Ἑλλάδα Αὐστριακῶν γεωδαιτῶν.

Τῷ 1898, πρωθυπουργοῦντος τοῦ Ζαΐμη, ἐπεδιώχθη ὁ καταρτισμὸς κτηματολογίου εἰς τὰς σταφιδικὰς κυρίως περιοχάς, εἰς τὰς ὁποίας τὸ μέτρον καθίστατο ἀπαραίτητον, λόγῳ τῆς σταφιδικῆς κρίσεως, ἀλλ' ἡ ἐπισυμβᾶσα ἐν τῷ μεταξὺ ἀνατροπὴ τῆς κυβερνήσεως ἐματαίωσε τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ μέτρου.

Ἔκτοτε, ἐπὶ διάστημα μεγαλύτερον τῆς δεκαετίας, ἠτόνησε πᾶσα νέα προσπάθεια πρὸς καταρτισμὸν κτηματολογίου, μέχρις οὗ (1910), ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν μεταρρυθμιστικῶν καὶ προοδευτικῶν ἰδεῶν, αἵτινες ἔπνευσαν τότε ἐν Ἑλλάδι, ἐψηφίσθη ὁ νόμος ΓΧΝΖ' «Περὶ κτηματικοῦ χάρτου καὶ ὁροθεσίας ἀκινήτων κτημάτων», προταθεὶς ὑπὸ τῶν ὑπουργῶν Π. Θ. Ζαΐμη τῶν Οἰκονομικῶν, Ἀθ. Εὐταξία τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ Ι. Κωνσταντινίδη τῶν Στρατιωτικῶν. Κυρίως αἱ διατάξεις τοῦ νόμου τούτου ἀφεώρων εἰς τὴν ὁροσήμανσιν τῶν ἀκινήτων ἰδιοκτησιῶν καὶ τὴν διεξαγωγὴν τῶν σχετικῶν γεωμετρικῶν ἐργασιῶν, ὧν ἡ ἐκτέλεσις ἀνετέθη καὶ πάλιν εἰς τὴν χαρτογραφικὴν ὑπηρεσίαν τοῦ στρατοῦ, ἐπιφυλαχθείσης τῆς κυβερνήσεως νὰ ρυθμίσῃ δι' ἰδιαιτέρου νομοθετήματος τα τῆς συντάξεως καὶ τηρήσεως τῶν κτηματικῶν βιβλίων. Αἱ ἐργασίαι ἤρχισαν διὰ τῆς ὁροσημάνσεως τοῦ βορειοανατολικοῦ τομέως τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ἐκραγεὶς ὅμως ἐν τῷ μεταξὺ Βαλκανικὸς πόλεμος ἐπήνεγκε τὴν διακοπὴν αὐτῶν. Βραδύτερον, ἐπισυμβάσης μεγάλης πυρκαϊᾶς ἐν Σέρραις, ἐδόθη ἀφορμὴ εἰς τὴν κατὰ τὴν ἀνοι-

Digitized by Google

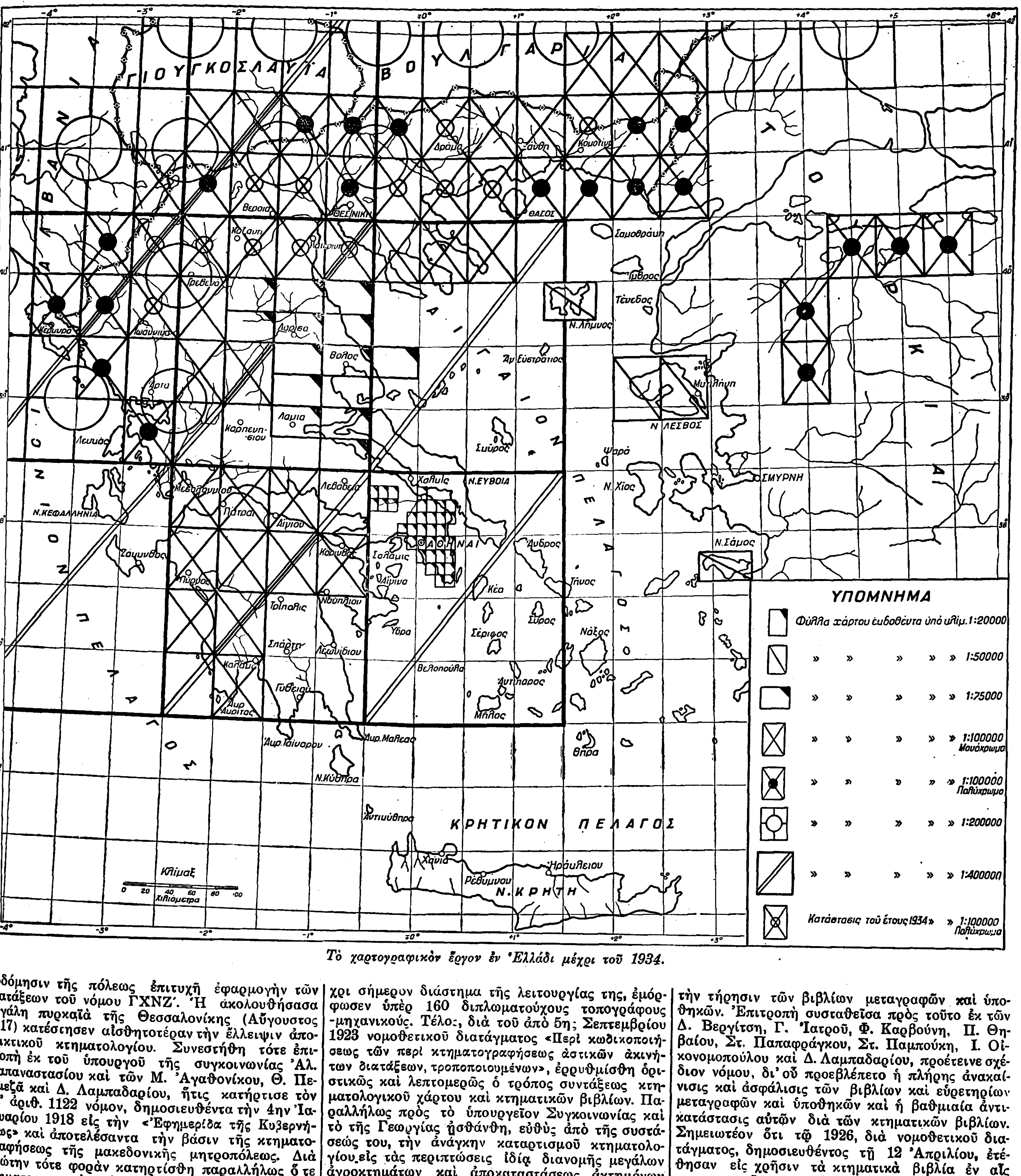

Τὸ χαρτογραφικὸν ἔργον ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ 1934.

κοδόμησιν τῆς πόλεως ἐπιτυχῆ ἐφαρμογὴν τῶν διατάξεων τοῦ νόμου ΓΧΝΖ΄. Ἡ ἀκολουθήσασα μεγάλη πυρκαϊὰ τῆς Θεσσαλονίκης (Αὔγουστος 1917) κατέστησεν αἰσθητοτέραν τὴν ἔλλειψιν ἀποδεικτικοῦ κτηματολογίου. Συνεστήθη τότε ἐπιτροπὴ ἐκ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς συγκοινωνίας Ἀλ. Παπαναστασίου καὶ τῶν Μ. Ἀγαθονίκου, Θ. Πετιμεζᾶ καὶ Δ. Λαμπαδαρίου, ἥτις κατήρτισε τὸν ὑπ᾿ ἀριθ. 1122 νόμον, δημοσιευθέντα τὴν 4ην Ἰανουαρίου 1918 εἰς τὴν «Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως» καὶ ἀποτελέσαντα τὴν βάσιν τῆς κτηματογραφήσεως τῆς μακεδονικῆς μητροπόλεως. Διὰ πρώτην τότε φορὰν κατηρτίσθη παραλλήλως ὅ τε κτηματογραφικὸς χάρτης καὶ τὰ κτηματικὰ βιβλία τῆς ἀνοικοδομουμένης πόλεως, ἡ ἐπιτυχία δὲ ὑπῆρξε τοιαύτη ὥστε ἡ κυβέρνησις ἀπεφάσισε νὰ ἐπεκτείνῃ τὰς διατάξεις τοῦ νόμου 1122 καὶ ἐν τῇ πόλει τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῖς προαστίοις καὶ περιχώροις, διὰ τοῦ ἀπὸ 26ης Αὐγούστου 1919 νομοθετικοῦ διατάγματος, κυρωθέντος και συμπληρωθέντος διὰ τοῦ νόμου 2085 τῆς 26ης Αὐγούστου 1919. Ἡ ἀνάθεσις τοῦ καταρτισμοῦ τοῦ ἀποδεικτικοῦ κτηματολογίου ἀνετέθη εἰς τὴν διὰ τοῦ νόμου 1393 τῇ 3ης Μαΐου 1919 ἱδρυθεῖσαν παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῆς Συγκοινωνίας «Τοπογραφικὴν ὑπηρεσίαν». Διὰ τοῦ ἀπὸ 8ης Ἰουνίου 1920 διατάγματος, αἱ ἀνωτέρω διατάξεις ἐπεξετάθησαν καὶ εἰς τὰς πόλεις Σέρρας, Δράμαν, Καστορίαν, Χανία καὶ Ἡράκλειον. Νέαν σημαντικὴν πρόοδον ἀπετέλεσε τὸ ἱδρυθὲν τῷ 1933 «Εἰδικὸν ταμεῖον κτηματολογίου», ἀποτελέσαν ἔκτοτε τὸν οἰκονομικὸν πυρῆνα τῆς ὑπηρεσίας. Ἐκ παραλλήλου, διὰ τὴν προαγωγὴν τῶν κτηματογραφικῶν ἐργασιῶν, ἐλήφθη μέριμνα καταρτισμοῦ εἰδικοῦ προσωπικοῦ καὶ ἱδρύθη ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μετσοβίῳ Πολυτεχνείῳ «Ἀνωτάτη σχολὴ τοπογράφων μηχανικῶν», ἥτις, κατὰ τὸ μέχρι σήμερον διάστημα τῆς λειτουργίας της, ἐμόρφωσεν ὑπὲρ 160 διπλωματούχους τοπογράφους-μηχανικούς. Τέλος, διὰ τοῦ ἀπὸ 5ης Σεπτεμβρίου 1923 νομοθετικοῦ διατάγματος «Περὶ κωδικοποιήσεως τῶν περὶ κτηματογραφήσεως ἀστικῶν ἀκινήτων διατάξεων, τροποποιουμένων», ἐρρυθμίσθη ὁριστικῶς καὶ λεπτομερῶς ὁ τρόπος συντάξεως κτηματολογικοῦ χάρτου καὶ κτηματικῶν βιβλίων. Παραλλήλως πρὸς τὸ ὑπουργεῖον Συγκοινωνίας καὶ τὸ τῆς Γεωργίας ᾐσθάνθη, εὐθὺς ἀπὸ τῆς συστάσεώς του, τὴν ἀνάγκην καταρτισμοῦ κτηματολογίου εἰς τὰς περιπτώσεις ἰδίᾳ διανομῆς μεγάλων ἀγροκτημάτων καὶ ἀποκαταστάσεως ἀκτημόνων καλλιεργητῶν. Πρὸς τοῦτο προέβη εἰς τὴν ἵδρυσιν ἰδίας ὑπηρεσίας, ἥτις, λειτουργοῦσα μέχρι σήμερον, ἐπετέλεσε σημαντικὰς προόδους. Ἀλλὰ καὶ τὸ ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης δὲν ὑστέρησεν εἰς ἐνδιαφέρον διὰ τὸ κτηματολόγιον. Οὕτω τῷ 1920, ὑπουργοῦντος τοῦ Ι. Τσιριμώκου, συνεστήθη, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Π. Θηβαίου, ἐπιτροπὴ ἐκ τῶν Μ. Ἀγαθονίκου, Μ. Μυλωνᾶ, Γ. Σουλιώτη καὶ Δ. Λαμπαδαρίου, ἥτις ἐνέκρινε τὴν ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Συγκοινωνίας χαραχθεῖσαν τακτικὴν εἰς τὸν καταρτισμὸν τοῦ κτηματολογίου καὶ ὑπέδειξε τὴν ὑποβολὴν εἰς τὴν βουλὴν σχεδίου νόμου, περιλαμβάνοντος τὰς ἐκ τοῦ ἀστικοῦ κώδικος ἀναγκαίας διὰ τὸ ἀποδεικτικὸν κτηματολόγιον διατάξεις, ἐκ δὲ τῆς πολιτικῆς δικονομίας ἀναλόγους δικονομικὰς τοιαύτας περὶ ἐκτελέσεως. Ἡ ἐπελθοῦσα ὅμως ἐντὸς τοῦ ἔτους κυβερνητικὴ μεταβολὴ ἀνέστειλε πᾶσαν ἐνέργειαν, κατηργήθη δὲ καὶ τὸ τμῆμα κτηματολογίου τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης. Τῷ 1927 ἐσημειώθη νέον ἐνδιαφέρον τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης (ὑπουργοῦντος τοῦ Θ. Τουρκοβασίλη) διὰ τὴν εἰσαγωγὴν κτηματολογίου καὶ τὴν λῆψιν μέτρων σχετικῶς πρὸς τὴν τήρησιν τῶν βιβλίων μεταγραφῶν καὶ ὑποθηκῶν. Ἐπιτροπὴ συσταθεῖσα πρὸς τοῦτο ἐκ τῶν Δ. Βεργίτση, Γ. Ἰατροῦ, Φ. Καρβούνη, Π. Θηβαίου, Στ. Παπαφράγκου, Στ. Παμπούκη, Ι. Οἰκονομοπούλου καὶ Δ. Λαμπαδαρίου, προέτεινε σχέδιον νόμου, δι᾿ οὗ προεβλέπετο ἡ πλήρης ἀνακαίνισις καὶ ἀσφάλισις τῶν βιβλίων καὶ εὑρετηρίων μεταγραφῶν καὶ ὑποθηκῶν καὶ ἡ βαθμιαία ἀντικατάστασις αὐτῶν διὰ τῶν κτηματικῶν βιβλίων. Σημειωτέον ὅτι τῷ 1926, διὰ νομοθετικοῦ διατάγματος, δημοσιευθέντος τῇ 12 Ἀπριλίου, ἐτέθησαν εἰς χρῆσιν τὰ κτηματικὰ βιβλία ἐν αἷς περιοχαῖς εἶχον ταῦτα περατωθῆ ὑπὸ τῆς τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Συγκοινωνίας, εἰδικὴ δὲ ἐγκύκλιος, ἐκδοθεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης τῇ 28 Μαΐου 1927 καὶ ἀποτελοῦσα ἔγγραφον μεγάλης σπουδαιότητος διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ κτηματολογίου, ὑποδεικνύει εἰς τοὺς ἀνὰ τὸ κράτος εἰσαγγελεῖς τῶν πρωτοδικῶν καὶ τοὺς συμβολαιογράφους τὸν τρόπον συντάξεως καὶ τηρήσεως τοῦ κτηματικοῦ χάρτου τῆς Ἑλλάδος. Οὕτω σήμερον ἔχει συντελεσθῆ ἡ κτηματογράφησις τῶν ἑξῆς περιοχῶν: Ἀθηνῶν—Π. Φαλήρου—Καλλιθέας 15.000 στρέμματα, Κορίνθου—Λουτρακίου 1.300 στρέμματα, πόλεως Καστορίας 2.000 στρέμματα καὶ πόλεως Θεσσαλονίκης 4.500 στρέμματα, ἤτοι ἐν συνόλῳ 22.800 στρέμματα. Ἐπίσης ἔχουσι κτηματογραφηθῆ τμήματα τῆς ὑπαίθρου χώρας, ἰδίᾳ ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θρᾴκῃ διὰ τὰ παραγωγικὰ ἔργα, ἐφαρμοσθείσης ἐπὶ τοῦ προκειμένου τῆς δι᾿ ἀεροπλάνου φωτογραφικῆς μεθόδου. Ἐκτεταμέναι ἐξ ἄλλου κτηματογραφήσεις πρὸς ἀποκατάστασιν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν καὶ προσφύγων, ἐξετέλεσεν ἡ Τοπογραφικὴ Ὑπηρεσία τοῦ

Digitized by Google

ὑπουργείου Γεωργίας καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (βλ. ἀνωτ. *Γεωδαισία*). Δ. Λ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Οἱ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τοπογραφικῶν ἐργασιῶν τοῦ γαλλικοῦ ἐπιτελείου (1839–1831) συνταχθέντε: χάρται: «Triangulation et levées du royaume de la Grèce» (εἰς 200 φύλλα, Athènes 1830–1835), «Carte de la Morée» (εἰς 6 φύλλα, Paris 1832, 1 : 200.000), «Χάρτης τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος» ὑπὸ *Φερδινάνδου Aldenhoven* (Ἀθῆναι 1838, 8 φύλλα, 1 : 400.000), «Carte de la Grèce» (Paris 1852, εἰς 20 φύλλα, 1 : 200.000 καὶ ἓν «tableau d'ensemble 1 : 900.000).—«Χάρτης τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος» (Βιέννη 1881, 11 φύλλα, 1 : 300 000) ἐκπονηθεὶς ὑπὸ *Ἰ. Κοκίδου* εἰς τὸ καισαροβασιλικὸν αὐστριακὸν στρατιωτικὸν γεωγραφικὸν ἰνστιτοῦτον διὰ τὸ ἑλληνικὸν ἐπιτελεῖον. Τῶν πρὸς βορρᾶν τῆς παλαιᾶς ἐπικρατείας χωρῶν ἐξετυπώθησαν οἱ ἀκόλουθοι χάρται: «Ἤπειρος—Μακεδονία» (πρόχειρος ἔκδοσις τοῦ Γενικοῦ ἐπιτελείου τῷ 1878), «Ἤπειρος—Θεσσαλία» (Βιέννη 1881, 1 : 300.000) ἔκδοσις τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν, «Χάρτης τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς Θεσσαλίας» (Ἀθῆναι 1890, 1 : 100.000) ἐπὶ τῇ βάσει ἐργασιῶν τοῦ *Α. Μαυροκορδάτου* καὶ *Η. Λαλαούνη* (ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν), «Μακεδονία—Ἤπειρος—Θεσσαλία» (Ἀθῆναι 1910, 12 φύλλα, 1 : 200.000) ὑπὸ *Κ. Κοντογόνη* ἐν τῷ αὐστριακῷ ἰνστιτούτῳ καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς «Generalkarte von Mitteleuropa» τοῦ αὐστριακοῦ ἐπιτελείου.—Ἡ σημερινὴ Γεωγραφικὴ ὑπηρεσία στρατοῦ ἐξέδωκε καὶ ἐκδίδει τούς: «Χάρτης τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας» [προγενεστέρως «— τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου»] εἰς 1 : 75.000, «Γενικὸς χάρτης τῆς Ἑλλάδος» εἰς 1 : 400.000, Φύλλα τῆς Ἠπείρου, Ἀλβανίας καὶ Μακεδονίας εἰς 1 : 200.000.—*Ἀναγνωστοπούλου Α.*, «Τὰ πεπραγμένα ὑπὸ τῆς χαρτογραφικῆς ὑπηρεσίας κτλ.» (Ἀθῆναι 1922).—Εἰδικοὶ συνοριακοὶ χάρται: «Carte de la frontière continentale entre le royaume de la Grèce et l'empire Ottoman» (Ἄργος—Ἀθῆναι 1834–1837, 1 : 150.000) εἰς ἐκτέλεσιν τοῦ πρωτοκόλλου τοῦ Λονδίνου τοῦ 1832.—«Carte de la frontière turco—grecque» (Londres 1881 καὶ ἑλληνιστὶ Βιέννη 1881, 1 : 50.000) ὑπὸ τοῦ ταγματάρχου *Ardach*.—«Χάρτης τῶν διαρρυθμισθέντων μερῶν τῆς μεθορίου» (Ἀθῆναι 1898) ἔκδοσις ὑπουργείου Στρατιωτικῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χάρτου τοῦ *Ardach* καὶ «ὑποτυπώσεων τῆς ἐπὶ τῆς διαρρυθμίσεως διεθνοῦς ἐπιτροπῆς».—Ἐκ τῶν ὑδρογραφικῶν χαρτῶν εἶναι οἱ: τῆς Ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ἀγγλικοῦ Ναυαρχείου, διαρκῶς διορθούμενοι καὶ ἐπανεκδιδόμενοι, βασικὸν δὲ ἐλάττωμα ἔχοντες σημαντικὴν παραμόρφωσιν τῶν τοπωνυμίων (βοήθημα-εὑρετήριον τό: «Chart-index» τῆς ἰδίας ὑπηρεσίας). Ἐπ' αὐτῶν καὶ ἐπὶ ἰδίας ἐργασίας βασίζονται οἱ μαγνητικοί, ἐπιτελικοὶ καὶ ὑδρογραφικοὶ χάρται τῆς Ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ *Ἀλεξ. Χρυσάνθη*.—Ἐκ τῶν γενικῶν χαρτῶν τῶν συνταχθέντων ὑπὸ ἰδιωτῶν ἐξέχουσι πρὸ παντὸς οἱ τοῦ Ἑρρίκου Kiepert: «Ἡ ἐλευθέρα Ἑλλὰς» (Ἀθῆναι 1858, 1 : 800.000) κατὰ μετάφρασιν τοῦ *Γ. Α. Βακαλοπούλου*, «Politische Übersichtskarte von Königreich Hellas» (Berlin 1880, 1 : 1.000.000) μετὰ τὴν συνδιάσκεψιν τοῦ Βερολίνου, «Königreich Hellas» (Berlin 1893, 1 : 1.000.000) καὶ αἱ νεώτεραι ἐκδόσεις βασιζόμεναι ἐπὶ τῶν προηγουμένων καὶ τῆς «Generalkarte von Europaische Turkei» τοῦ ἰδίου (Berlin, 1 : 1.000.000).—*Κατελούζου Γ.*, («Χάρτης τῆς Ἑλλάδος», Βουκουρέστιον 1869, 1 : 200.000).—*Clavier A.*, («Νέος ἄτλας γεωγραφικὸς τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος», Μασσαλία 1893).—*Νόταρη Ἰω.*, Ἀθῆναι 1895, (1 : 750.000).—*Σαλιβέρου Μ.*, (1 : 700.000).—*Μεταξᾶ Ν.* (Ἀθῆναι 1901).—*Κωνσταντινίδου Ἀν.* (1 : 1.000.000).—*Δημητράκου* (1920 εἰς 1 : 1.800.000, 1923 εἰς 1 : 1.000.000 καὶ 1930: «Γεωφυσικὸς χάρτης τῆς Ἑλλάδος ἐπιμελείᾳ *Δ. Τσαμασφύρου*, εἰς 1 : 1.330.000).—*Ἐλευθερουδάκη* (1 : 355.000, ἐπιμελείᾳ *Χρ. Ν. Κουβαβᾶ*).—*Παπαμαύρου Μ.* καὶ *Παπαδημητρίου Ε.* («Ἔκτυπος χάρτης τῆς Ἑλλάδος», 1930 εἰς 1 : 650.000).—*Διαμαντοπούλου Δ.* («Ἀνάγλυφος μορφὴ τῆς Ἑλλάδος», 1933 εἰς 1.21×0.92 μ.).—Ἀξιολογώτεροι τῶν εἰδικῶν χαρτῶν εἶναι οἱ ἑξῆς: «Topographisch. und. hypsometr. Karte des Peloponnes» ὑπὸ *Ἀλφρέδου Philippson* (Berlin 1891, 4 φύλλα εἰς 1 : 300 000 μεθ' ἑνὸς «Profiltafel»).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Topograph. Karte des Westb. Kleinasiens» (Gotha 1910–1912, ἐκδ. τοῦ *Justus Perthes* εἰς 1 : 300.000).—«Specialkarte von Westl. Kleinasiens» ὑπὸ *Ἑρρίκου Kiepert* (Berlin 1890, 1 : 250.000) ἐπανεκδοθεὶς ὡς «Karte von Kleinasien» (Berlin, 1 : 400.000).—«Λίμναι Μακεδονίας, Παλαιᾶς Σερβίας καὶ Ἠπείρου» ὑπὸ *Γιοβὰν Cvijic*, σερβιστὶ (Berlin 1902, χάρται 16 εἰς 1 : 75.000 καὶ 1 : 200.000).—«Χάρτης τῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας περιέχων τὰ ἐπίσημα ὀνόματα» ὑπὸ *Ἰ. Σαρρῆ* καὶ *Ἰ. Κωνιωτάκη* (Ἀθῆναι 1829, 1 : 400.000),—Ἐκ τῶν ἐν Ἀττικῇ ἐργασιῶν τοῦ *Kaupert* καὶ τοῦ *Curtius*, προῆλθον οἱ «Karten von Attika» (Berlin 1875 κ.ἑ., 26 φύλλα εἰς 1 : 25.000 καὶ 2 εἰς 1 : 12.500.—Berlin 1890, 10 φύλλα εἰς 1 : 100.000), ἐφ' ὧν βασίζεται ὁ «Χάρτης τῆς Ἀττικῆς» τοῦ *Ἰω. Σαρρῆ* (1923 εἰς 1 : 150.000) καὶ τοῦ *Ἐλευθερουδάκη* (1924 εἰς 1 : 100.000).—*Ματθαιοπούλου Μ. Θ.*, «Σημειώσεις περὶ τῆς χαρτογραφίας τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1893).

Γεωδαισία. *Hartl H.*, «Die Landvermessung in Griechenland» (ἐν τοῖς «Mitteilungen des K. und K. Oesterreich-Ungarischen militär-geograph. Instituts» X-XI/1890–1891).—*Καροῦσος Κ. Δ.*, «Τὸ ζήτημα τοῦ κτηματολογίου ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν δεκαετίαν 1888–1898» (Ἀθῆναι 1898).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Μελέτη περὶ κτηματολογίου» (Ἀθῆναι 1898, μέρος 3).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ ζήτημα τοῦ κτηματολογίου καὶ ἡ ὑπὲρ τῆς γεωργίας πολιτικὴ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1899).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ ζήτημα τοῦ κτηματολογίου καὶ αἱ ἐπιστημονικαὶ ἑταιρεῖαι ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1901).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Διαγωνίσματα περὶ κτηματολογίου. 1901» (Ἀθῆναι 1903).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ εἰσαγωγῆς τοῦ συστήματος τῶν κτηματικῶν βιβλίων καὶ περὶ συστάσεως Κτηματικῆς Τραπέζης καὶ πιστωτικῶν ταμείων τῶν κτηματιῶν» (Ἀθῆναι 1905).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Livres fonciers et banque foncière en Grèce» (Paris 1906).—*Καροῦσος Κ. Δ.* καὶ *Haid M.*, «Zur Grundstückvermessung von Griechenland» (Karlsruhe 1907).—*Λαμπαδάριος Δ. Ν.*, «Τὸ πρόβλημα τοῦ ἑλληνικοῦ κτηματολογίου» (1933).

Digitized by Google

Β΄. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Ἐὰν λάβωμεν ὡς προϋπόθεσιν ὅτι αἱ κοινωνικαὶ τῶν λαῶν ἐκδηλώσεις ἐπηρεάζονται ἀπὸ δύο στοιχεῖα, τὸν χῶρον καὶ τὸν χρόνον, πρέπει νὰ εἴπωμεν ὅτι ταῦτα ἐν Ἑλλάδι ἐξεδηλώθησαν οὕτως, ὥστε νὰ δημιουργήσουν ταχὺν καὶ εὐκίνητον τὸν ρυθμὸν τῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὡς πρὸς τὸν χῶρον ἡ Ἑλλὰς εἶναι χώρα μικρῶν πεδιάδων, χωριζομένων διὰ πυκνῶν καὶ ἐνίοτε δυσβάτων ὀρέων, διασχιζομένη ὑπὸ ὀλίγων ἁπλόων ποταμῶν καὶ περιβαλλομένη ὑπὸ πολυμόρφου, βαθυκόλπου καὶ εὐλιμένου παραλίας, προσφόρου προϋποθέσεως διὰ τὴν ποντοπλοΐαν. Ὡς ἐκ τούτου οἱ Ἕλληνες μετὰ τῶν Φοινίκων, Νορμαννῶν καὶ Ἄγγλων ὑπῆρξαν ἐκ τῶν λαῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ θαλασσοπλοΐα τὰ μέγιστα ἀνεπτύχθη. Τοῦτο δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς εὐτυχὴς προϋπόθεσις, διότι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν πολιτισμῶν παρατηροῦμεν ὅτι οὗτοι ἀνεπτύχθησαν ταχύτερον καὶ ἐντατικώτερον εἰς τὰς χώρας ὅπου ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τῆς θαλάσσης εἶναι σχετικῶς μικρά, καθόσον πάντοτε αἱ διὰ θαλάσσης μεταφοραὶ ὑπῆρξαν ταχύτεραι καὶ εὐκολώτεραι τῶν διὰ ξηρᾶς. Καὶ ἐὰν τοῦτο ἀληθεύῃ ἀκόμη καὶ διὰ τὴν σύγχρονον ἐποχήν, ἰσχύει πολὺ περισσότερον διὰ τὴν προηγηθεῖσαν τῶν σιδηροδρόμων, ὡς εὐκόλως δύναταί τις νὰ ἀντιληφθῇ, ἐὰν συγκρίνῃ τὴν διὰ ξηρᾶς μεταφορὰν ἐμπορευμάτων δι' ἀνθρώπων, ὑποζυγίων ἢ πάσης μορφῆς ἁμαξῶν, μὲ τὴν μεταφορὰν διὰ τοῦ ἱστιοφόρου, δι' οὗ μικρὸς ἀριθμὸς ἀνθρώπων δύναται ἀνέτως νὰ μεταφέρῃ μέγα φορτίον. Ἡ χωρίζουσα τοὺς λαοὺς θάλασσα μὲ τὴν χρῆσιν τοῦ ἱστιοφόρου καθίσταται τοὐναντίον ἑνωτικὸς τούτων δεσμός. Οὕτως αἱ ἀρχαῖαι Ἀθῆναι ἠδύναντο τὰς εἰς σιτηρὰ ἀνάγκας αὐτῶν πολὺ εὐκολώτερον νὰ θεραπεύσουν διὰ τῶν θαλασσίων ἐκ τοῦ Εὐξείνου Πόντου μεταφορῶν παρὰ διὰ τῶν κατὰ ξηρὰν ἐκ τῆς ἐγγυτέρας Θεσσαλίας. Πλὴν τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῆς διαμορφώσεως ἡ Ἑλλὰς μέχρι τῆς νεωτάτης ἀκόμη ἐποχῆς κατεῖχε γεωγραφικὴν θέσιν ἐπίκαιρον, διότι ἦτο ὁ ἀναγκαῖος σταθμὸς ἐπικοινωνίας μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ δι' αὐτῆς ἐπεχείρησαν τὴν πρὸς τὴν Εὐρώπην ἀποστολὴν ἐμπορευμάτων οἱ ἐξ Ἀσίας λαοί. Τὸ κλῖμα τῆς Ἑλλάδος εἶναι τοιοῦτον, ὥστε οὔτε τὴν διατροφὴν τῶν κατοίκων νὰ ἐξασφαλίζῃ ἀνέτως, ὡς συμβαίνει εἰς τὰ τροπικὰ κλίματα, ὅπου ἥ τε θερμοκρασία καὶ ὁ φυτικὸς πλοῦτος ὠθοῦν τὸν ἄνθρωπον εἰς ἀβουλίαν καὶ ὀκνηρίαν, οὔτε πάλιν, δημιουργοῦν ἀνυπερβλήτους δυσχερείας, νὰ καθιστᾷ τοὺς κατοίκους ὑποχειρίους τῆς ἐξυπηρετήσεως τῶν πρώτων των ἀναγκῶν. Γῆ καὶ κλῖμα ἐν Ἑλλάδι ὑπῆρξαν πρόσφορα διὰ τὴν δενδροκομίαν καὶ τὴν μικρὰν κτηνοτροφίαν, δι' ὧν οὐχὶ πολὺ εὐκόλως ἐξησφαλίζετο ἡ λιτὴ διατροφὴ τοῦ πληθυσμοῦ, διαθέτοντος ὅμως, ὡς ἐκ τοῦ εἴδους τῶν ἀσχολιῶν τούτων, ὥρας σχολῆς. Τοῦτο, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὸ ἀνέφελον καὶ τὸ γλυκὺ τῆς ὥρας κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ ἔτους, παρώθει τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ὕπαιθρον ζωήν, τὴν ἐνατένισιν τοῦ περιβάλλοντος καὶ τοῦ γοητευτικοῦ ὁρίζοντος, τὴν ἀπόλαυσιν τῶν ὀξέων καὶ εὐγράμμων κορυφογραμμῶν καὶ ἀκτῶν. Πάντα ταῦτα ἀπετέλουν εὐνοϊκὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν ἀνάπτυξιν διαυγοῦς σκέψεως καὶ διὰ τὴν γένεσιν ροπῆς πρὸς τὰς εἰκαστικὰς τέχνας. Ταῦτα λέγοντες δὲν θέλομεν νὰ ἐξηγήσωμεν διὰ μόνου τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὅστις ἐν μέρει μόνον εἶναι δημιούργημα τῆς ἑλληνικῆς γῆς, ἀλλὰ νὰ ἐξάρωμεν τὰς εὐνοϊκὰς γεωγραφικὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν ἐξέλιξιν λαοῦ προικισμένου μὲ ἐξαιρετικὰς πνευματικὰς καὶ αἰσθητικὰς ἀρετάς, ὡς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἐντυπώσαντος ἀνεξιτήλως τὴν σφραγῖδα τῆς ἰδίας πρωτοτυπίας εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν τέχνην. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ἡ ἀμερόληπτος καὶ ψύχραιμος τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἔρευνα πείθει ὅτι αὕτη εἶναι ἀποτέλεσμα τριῶν συντελεστῶν: τῆς φύσεως, τῆς φυλῆς καὶ τῶν κοινωνικῶν συμβεβηκότων (εἰς ἃ κυρίως ἀνήκει ἡ ἐπιρροὴ καὶ ἐπέμβασις ἄλλων λαῶν, ὡς καὶ ἡ μορφὴ ὀργανώσεως τῆς συμβιώσεως), καὶ ὅτι κατὰ τὰ πρῶτα στάδια τοῦ ἐκπολιτισμοῦ ἡ ἐπιρροὴ τοῦ πρώτου τῶν συντελεστῶν τούτων εἶναι μεγάλη, βαίνουσα ὅμως κατὰ φθίνουσαν ἀναλογίαν, ἐφ' ὅσον μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὑλικοῦ πολιτισμοῦ ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἱκανὸς νὰ κυριαρχήσῃ τοῦ φυσικοῦ αὐτοῦ περιβάλλοντος.

Ἀφ' ἑτέρου ὁ χρόνος, δηλαδὴ ἡ ἐξέλιξις τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, εἰς ἃ οὗτος διὰ τὸν ἀνθρώπινον πολιτισμὸν ἐκδηλοῦται, ἐσημείωσεν ἐν Ἑλλάδι μεταβολὰς σπουδαίας καὶ ἐνίοτε ριζικάς, αἵτινες συνέτειναν εἰς τὴν γοργὴν ἀνέλιξιν τῆς ζωῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐπανειλημμένως ἡ Ἑλλὰς καὶ πληθυσμοῦ κινήσεις σημαντικὰς ἐγνώρισε καὶ πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις, αἵτινες ἀμφότεραι μετέβαλον αὐτὴν εἰς πεδίον συγκρούσεως διαφόρων τάσεων καὶ ἱκανοτήτων (πρβλ. κυρίως τὴν ἐν Ἑλλάδι εὐτυχῆ συνάντησιν τοῦ δωρικοῦ καὶ ἰωνικοῦ κόσμου), εἰς χωνευτήριον ἰδεολογιῶν καὶ ἀντιλήψεων, ἐξ οὗ νικηφόρος καὶ λαμπρὰ ἀνέθρωσκεν ἡ φλὸξ νοητικῶς καὶ αἰσθητικῶς ἀρτίου πολιτισμοῦ. Αἱ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπιδρομαὶ «βαρβάρων» ἔθετον αὐτὴν ἐν κινδύνῳ (ἡ καταστροφὴ ἐπραγματοποιήθη μετὰ μακρὰς ἀναβολάς, τὸν ΙΕ΄ αἰῶνα), ἀλλ' ἀποκρουόμεναι προεκάλουν γόνιμον ἀναζύμωσιν, παράγουσαι ἄλλοτε τοὺς «Πέρσας» τοῦ Αἰσχύλου καὶ τὴν πλατωνικὴν καὶ ἀριστοτέλειον σκέψιν, ἄλλοτε τὸν Ἀκάθιστον ὕμνον καὶ τὸν μυστικιστικὸν ἡσυχασμόν, ἄλλοτε τὸν «Διγενῆ Ἀκρίταν» καὶ τὸν «Ἐρωτόκριτον», ἄνισα κατ' ἀξίαν ἴσως, ἀλλὰ πάντως ἀξιοσημείωτα ἐκπολιτιστικὰ δημιουργήματα.

Κατὰ τρεῖς περιόδους ἡ ἑλληνικὴ γῆ ἐγνώρισεν ἐποχὰς ἐνδιαφερούσης καὶ γοργῆς ζωῆς. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου μέχρι τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως (146 π. Χ.), κατὰ τὴν περίοδον τῆς φραγκοκρατίας (1204—1400), καὶ τέλος κατὰ τὴν νεωτέραν ἐποχήν, ἀπὸ τοῦ 1750 καὶ ἐφεξῆς. Ἀπὸ οἰκονομικῆς ὅμως ἀπόψεως δὲν θὰ ἀκολουθήσωμεν αὐτὴν τὴν εἰς περιόδους διάκρισιν, ἀλλὰ θὰ χωρίσωμεν τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος εἰς τρεῖς περιόδους, τὴν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἐξικνουμένην μέχρι περίπου τῆς βασιλείας τῶν Ἀντωνίνων (192 μ. Χ.), τὴν τῆς μέσης Ἑλλάδος διήκουσαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, καὶ τὴν τῆς νεωτέρας, ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἐλευθέρου κράτους καὶ ἐφεξῆς. Ἂν καὶ εἶναι αὐτονόητον, δέον ὅμως νὰ τονισθῇ ὅτι οἱ ὅροι: ἀρχαία, μέση, νεωτέρα Ἑλλὰς δὲν χαρακτηρίζουν σταθμοὺς ἑνιαίας ἐκπολιτιστικῆς ἐξελίξεως, ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλ' εἶναι ἁπλῶς ὅροι χρησιμοποιούμενοι πρὸς διάκρισιν ἐποχῶν ἐκπολιτιστικῶς καὶ οἰκονομικῶς αὐτοτελῶν (ὅσον, φυσικά, ἠμπορεῖ νὰ εἶναι αὐτοτελεῖς αἱ περίοδοι ἐξελίξεως ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ λαοῦ εἰς τὴν αὐτὴν χώραν), ἐξ ὧν ἡ ἀρχαία παρουσιάζει πλήρη κύκλον ἐξελίξεως: πρῶτα βήματα, ἀκμὴν καὶ παρακμήν, ἡ δὲ νεωτέρα δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ ἄνθησις ἢ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν δύο προηγουμένων, ἀλλὰ νέα αὐτοτελὴς περίοδος, ἀρξαμένη ἀπὸ τῶν πρώτων σχεδὸν βημάτων.

Τὸ κύριον πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἔχομεν νὰ ἐρευνήσωμεν εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἱστορίαν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, εἶναι κατὰ πόσον οὗτος ἐγνώρισε περίοδον κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας. Ὡς γνωστὸν εἰς τὴν ἐν γένει ἐξέλιξιν τῆς οἰκονομίας ἡ νεωτέρα οἰκονομικὴ διακρίνει τρία στάδια, τὸ τῆς κλειστῆς οἰκονομίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ οἰκονομικὴ δρᾶσις τελεῖται κυρίως ὡς οἰκοτεχνία, μὲ ἐλαχίστας συναλλαγάς, κυρίως δὲ πολυτίμων ἀγαθῶν, τὸ τῆς οἰκονομίας τῶν πόλεων, καθ' ὃ ἡ οἰκονομία κινεῖται ἐντὸς τῶν ὁρίων μικρᾶς σχετικῶς κοινωνικῆς μονάδος, τῆς πόλεως, καταβαλλομένης προσπαθείας, ὅπως διὰ παρεμβατισμοῦ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἐπιτευχθῇ οἰκονομικὴ τῆς πόλεως αὐτάρκεια. Ἡ αὐτὴ πολιτικὴ ἐφαρμόζεται καὶ ὅταν τὴν πόλιν ὡς πολιτικὸν κέντρον διαδεχθοῦν μικρότερα ἐδαφικὰ κράτη, διοικούμενα ὑπὸ ἡγεμόνων ἐφαρμοζόντων τὴν αὐτὴν πολιτικὴν τῆς οἰκονομικῆς αὐταρκείας τοῦ κράτους αὐτῶν. Τέλος, τὸ τρίτον στάδιον εἶναι τὸ τῶν συναλλαγῶν, τὸ κεφαλαιοκρατικόν, καθ' ὅ, παραμεριζομένης τῆς ἀρχῆς τῆς αὐταρκείας, διέπει τὴν οἰκονομίαν ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπικερδείας, παρεχομένης εἰς ταύτην εὐκαιρίας ἐλευθέρας καὶ εὐρείας δράσεως ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν ἐλεύθερον ἀνταγωνισμόν. Ἐκ τῶν ἐρευνητῶν τῆς ἀρχαίας οἰκονομίας ἄλλοι, ὡς οἱ **Ed. Meyer, Pölhmann, Beloch, Prinz, Breysig**, παραδέχονται ὅτι ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς κόσμος ἐγνώρισε τὸν κεφαλαιοκρατισμόν, ἄλλοι, ὡς οἱ **Rodbertus, Bücher, Salvioli, Salin**, ἰσχυρίσθησαν ὅτι ἡ ἀρχαία οἰκονομία δὲν ἐξῆλθε ποτὲ τοῦ σταδίου τῆς κλειστῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας καὶ ὅτι αἱ ἀντίθετοι πεποιθήσεις βασίζονται ἐπὶ ἀτόπων γενικεύσεων ὡρισμένων πληροφοριῶν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἄλλοι, τέλος, ὡς οἱ **Max Weber, Francotte, Zimmern, Sigwart**, παραδέχονται ὅτι ἡ ἀρχαία οἰκονομία ὑπερέβη μὲν τὸ στάδιον τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, ἀλλ' ὄχι τὸ τῆς οἰκονομίας τῶν πόλεων. Εἶναι δύσκολον νὰ διατυπώσῃ τις γνώμην, ὅταν διχογνωμοῦν ἐπιστήμονες τοιαύτης περιωπῆς, φαίνεται ὅμως ὀρθὴ ἡ πρώτη ἐκ τῶν τριῶν ὡς ἄνω ἀπόψεων, κύριον δὲ ἐπιχείρημα δὲν εἶναι μόναι αἱ πληροφορίαι τῶν ἀρχαίων περὶ συναλλαγῶν, ἐμπορίου, νομίσματος, τραπεζῶν κλπ., ἀλλὰ τὰ ὑπολείμματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου, οἱ ἐρειπιῶνες τῶν πολυαρίθμων πόλεων, πιστοποιοῦντες τὴν εἰς αὐτὰς ὕπαρξιν, ναῶν, θεάτρων, ἀγορῶν, γυμνασίων, λουτρῶν, πλατειῶν καὶ ἐστρωμένων ὁδῶν, καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ πνευματικὸς καὶ αἰσθητικὸς ἀρχαῖος κόσμος, καθόσον πάντα ταῦτα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐδημιουργήθησαν ἄνευ προηγουμένης ἐξειδικεύσεως καὶ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων, ἀλλὰ ταῦτα προϋποθέτουν συγκέντρωσιν τοῦ πλούτου, ποιάν τινα πληθοκατανάλωσιν καὶ ἀνάλογον παραγωγὴν καὶ μεταφοράς, ὁπότε ἔχομεν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ κεφαλαιοκρατισμοῦ. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἐτάχθησαν οἱ ἱστορικοί, ἄριστοι τοῦ ἀρχαίου κόσμου γνῶσται, καὶ μεταξὺ αὐτῶν ὁ μέγιστος σύγχρονος **Ed. Meyer**, διαπιστώσαντες τὴν ὕπαρξιν ὄχι μόνον κεφαλαιοκρατισμοῦ, ἀλλὰ καὶ κεφαλαιοκρατικῆς ἰδεολογίας εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα (**Kurt Riezler**). Ἡ οἰκονομία ἦτο ἐγχρήματος, ὄχι ὅμως πιστωτικὴ (δὲν ἐγνώρισε τὸ τραπεζιτικὸν χρῆμα, τὸ δημιουργούμενον διὰ τῶν καταθέσεων καὶ τῆς ἐκ μέρους τῶν τραπεζῶν παροχῆς πιστώσεων), εἶχε δὲ ἀνεπτυγμένας τὰς συγκοινωνίας της, φθάσασα εἰς τὴν ἀκμήν της ὄχι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δόξης τῶν Ἀθηνῶν, δηλαδὴ κατὰ τὸν Ε΄ καὶ Δ΄ αἰῶνα, ἀλλὰ ἀργότερα, κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχήν, κυρίως δὲ κατὰ τὴν ρωμαϊκήν, ἀπὸ τοῦ 150 π.Χ. μέχρι τοῦ 200 μ.Χ. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην σημειοῦται αὔξησις τῆς παραγωγῆς καὶ τῶν συναλλαγῶν, διάδοσις τῶν ἀγαθῶν, διεθνισμὸς τῆς καταναλώσεως καὶ τοῦ τρόπου διαβιώσεως. Τὰ προϊόντα τοῦ πολιτισμοῦ, ποιοτικῶς ἀσφαλῶς κατωτέρα τῶν τοῦ Ε΄ καὶ Δ΄ αἰῶνος, ποσοτικῶς ὅμως πολὺ περισσότερα καὶ γεωγραφικῶς πολὺ πλέον διαδεδομένα, γίνονται κοινὸν τῶν λαῶν κτῆμα. Οὕτω ὁ Ρωμαῖος δημόσιος λειτουργός, μεταβαίνων ὡς διοικητικὸς ὑπάλληλος εἰς τὰ διάφορα τμήματα τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου, δύναται παντοῦ νὰ ζῇ ὡς ἐν τῷ οἴκῳ, ἀκριβῶς ὅπως σήμερον συμβαίνει μὲ τοὺς Ἄγγλους τοὺς διοικοῦντας τὰς ἀποικίας. Ὁ ἀρχαῖος οὗτος κεφαλαιοκρατισμὸς ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὸν τοῦ ΙΘ΄ καὶ Κ΄ αἰῶνος, ὁπότε ἐπίσης σημειοῦται μεγίστη διάδοσις ἀγαθῶν, χωρὶς ὅμως ποιοτικῶς τὰ δημιουργήματα

Digitized by Google

τοῦ συγχρόνου ὑπερκεφαλαιοκρατισμοῦ νὰ δύνανται νὰ συγκριθοῦν πρὸς τὰ τοῦ γοτθικοῦ ΙΒ' αἰῶνος, τῆς ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, τῆς Γαλλίας τοῦ ΙΖ' αἰῶνος καὶ τῆς ρωμαντικῆς περιόδου τοῦ 1800.

Ἡ Ἑλλὰς δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι ὑπῆρξε ποτὲ εὔφορος χώρα, μέγα δὲ μέρος αὐτῆς ἔμεινεν ἀκαλλιέργητον. Ἐὰν ἀληθεύῃ ὅτι πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀνθρώπου τὰ 88 % τῆς ἐπιφανείας τῆς Ἑλλάδος ἐκαλύπτοντο ὑπὸ δασῶν, τότε ἡ δρᾶσις τοῦ ἀνθρώπου ὑπῆρξεν ἐπιβλαβής, καθόσον τὰ μὲν δάση περιώρισεν εἰς τὸ 1/8 τῆς ἀρχικῆς των ἐκτάσεως, μέρος δὲ σχετικῶς μικρὸν τῆς ἀποψιλωθείσης ἐκτάσεως ἐχρησιμοποίησε γεωργικῶς. Οἱ συνοικισμοὶ τοῦ ἀρχαίου κόσμου εὑρίσκονται, ὡς εἶναι φυσικόν, ἢ εἰς τὰ σύνορα τῶν μικρῶν πεδιάδων ἢ εἰς τὰς εὐλιμένους ἀκτάς. Τὰ κύρια γεωργικὰ προϊόντα ἦσαν οἶνος, ἔλαιον, σιτηρά, ἔκτοτε ἀνεπαρκῆ διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ πληθυσμοῦ. Εἰς τὰ πρῶτα στάδια σημασίαν εἶχεν ἡ ἱπποτροφία, ἐξασφαλίζουσα τὴν στρατιωτικὴν ὑπεροπλίαν τῆς ἀριστοκρατίας. Ἡ ἐργασία τελεῖται κυρίως διὰ δούλων, ἡ δὲ κοινωνικὴ διάρθρωσις τῶν ἐλευθέρων γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐξ αἵματος συγγενείας (γένη, φρατρίαι, φυλαὶ) μὲ κοινὴν θρησκευτικὴν παράδοσιν (ὁμόγνια ἱερά). Ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ ἐδάφους, καὶ ὄχι ἐμποροκρατικαὶ βλέψεις, ὡς εἰς τὴν νεωτέραν Εὐρώπην, ἐπροκάλεσαν τὴν μεγάλην ἀποικιακὴν κίνησιν, ἀρξαμένην ἀπὸ τοῦ 750 π. Χ. περίπου, ἐξαπλωθεῖσαν εἰς ὅλας τὰς ἀκτὰς τῆς Μεσογείου καὶ ἀπορροφήσασαν τὰ περισσεύματα τοῦ αὔξοντος πληθυσμοῦ καὶ τὸ κινητὸν ἐργατικὸν μέρος αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἢ εἰς τὴν μετανάστευσιν κατέφευγεν ἢ κατετάσσετο εἰς τοὺς μισθοφορικοὺς στρατούς. Κατ' ἀρχὰς ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία βασίζεται κυρίως ἐπὶ τῆς γῆς καὶ τῆς καλλιεργείας ταύτης, βαθμηδὸν δὲ γίνεται εὐκινητοτέρα καὶ συναλλακτικωτέρα, πάντοτε ὅμως (τοῦτο δὲ ἰσχύει μέχρι τοῦ ΙΘ' αἰῶνος) εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ κύριον στοιχεῖον τοῦ πλούτου καὶ τῆς ἰδιωτικῆς περιουσίας ὑπῆρξαν ἡ γῆ καὶ αἱ ἐξ αὐτῆς πρόσοδοι. Ἡ βιομηχανία ἀσφαλῶς δὲν ἐσημείωσε τὴν ἀκμὴν τῆς συγχρόνου, οὔτε ἐπετεύχθη ἡ πληθοπαραγωγὴ εἰς τοιαύτην κλίμακα, ἔσχεν ὅμως μεγάλην ἐπίδοσιν εἰς τὴν ποιοτικὴν καὶ αἰσθητικὴν ἀξίαν τῶν προϊόντων της, σήμερον δὲ γνωρίζομεν ὅτι τοῦτο ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν εὐζωΐαν καὶ τὴν δημιουργίαν εὐχαρίστου καὶ συμπαθοῦς οἰκιακοῦ περιβάλλοντος (αἰσθητικὸν περιβάλλον οἰκημάτων Πομπηΐας, Δήλου).

Ὁ ἑλληνορρωμαϊκὸς πολιτισμὸς ὑπῆρξεν ἀστικὸς πολιτισμός, ἀναπτυχθεὶς καὶ διαμορφωθεὶς ἐντὸς πόλεων (αὐτὸ ἰσχύει δι' ὅλους τοὺς παγκοσμίου σημασίας πολιτισμούς), εἰς τὰς πόλεις δὲ πάλιν ὀφείλεται ἡ φθορὰ αὐτοῦ, διότι εἰς αὐτὰς προσέτρεξεν ἀθρόως ὁ γεωργικὸς κόσμος καὶ ἐντὸς αὐτῶν ἀνεπτύχθησαν τὰ ὑποσκάψαντα τοῦτον ἰδεολογικὰ καὶ ἠθικὰ μιάσματα.

Τὴν δευτέραν περίοδον τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας, τὴν διήκουσαν ἀπὸ 200 μ. Χ. μέχρι περίπου τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους, χαρακτηρίζει ἀκινησία. Ἡ φυγὴ τῶν ἀγροτῶν πρὸς τὰς πόλεις προκαλεῖ τὴν λῆψιν νομοθετικῶν περιορισμῶν, δι' ὧν ἐπιδιώκεται ἡ καθήλωσις τῶν χωρικῶν εἰς τὴν γῆν διὰ τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλοπαροικίας, καθισταμένων τούτων ἐναπογράφων τοῦ κτήματος. Ἡ χώρα εἶναι κατανεμημένη εἰς μεγάλας ἰδιοκτησίας, ὧν αἱ πλεῖσται περιέρχονται εἰς τὰς χεῖρας τῆς ἐκκλησίας καὶ ἰδίᾳ τῶν μονῶν. Ἡ Κωνσταντινούπολις μέχρι τῆς πτώσεώς της εἶναι τὸ πρῶτον ἐκπολιτιστικὸν καὶ οἰκονομικὸν κέντρον τῆς γῆς, δι' αὐτῆς διεξάγεται τὸ ἐμπόριον μετὰ τῆς Ἀσίας, εἰς αὐτὴν ἀκμάζει ἡ βιομηχανικὴ παραγωγὴ πολυτελῶν καὶ λεπτῶν πάσης φύσεως τεχνουργημάτων, τὰ ἄλλα ὅμως κέντρα ὑστεροῦν καὶ ἰδίως ἡ Ἑλλάς, ἡ δὲ διαπίστωσις ὅτι εἰς ὡρισμένα σημεῖα ταύτης διεξάγεται πολυπλοκωτέρα οἰκονομικὴ δρᾶσις (ὡς π. χ. ἡ σηροτροφία καὶ μεταξουφαντουργία) δὲν ἀρκεῖ ὅπως μεταβάλῃ τὴν κρίσιν ταύτην. Ἡ ζωὴ τοῦ λαοῦ ἦτο ἁπλῆ, αἱ πόλεις εἶχον χάσει τὴν σημασίαν των, ὀλίγαι δέ, ὅπως π. χ. ἡ Θεσσαλονίκη καὶ αἱ Πάτραι, εἶχον τὴν μορφὴν καὶ τὴν σημασίαν ἀστικῶν κέντρων. Εἰς τὰ χωρία ἡ ζωὴ ἦτο στοιχειώδης, οἱ δὲ προὔχοντες εἶχον μὲν μεγαλυτέραν περιουσίαν, χωρὶς ὅμως ὁ τρόπος διαβιώσεώς των νὰ παρουσιάζῃ οὐσιώδη διαφορισμόν. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς χώρας ὑπὸ τῶν Τούρκων τὰ πράγματα μετεβλήθησαν ἐπὶ τὰ χείρω· ἡ οἰκονομικὴ ἀκινησία ηὐξήθη, ἡ δὲ ἀβεβαιότης περὶ ζωῆς καὶ περιουσίας ἔσχον ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἀποφεύγεται ἀφ' ἑνὸς μὲν πᾶσα οἰκονομικὴ δρᾶσις ἀπαιτοῦσα μόνιμον καὶ ἐκτεταμένην ἐγκατάστασιν, ἀφ' ἑτέρου πᾶσα ἐκδήλωσις εὐεξίας, δυναμένη νὰ προκαλέσῃ ἁρπακτικὰς ὀρέξεις. Οὕτως ἡ Ἑλλὰς ἔζησεν ἐπὶ αἰῶνας βίον οἰκονομικῶς καὶ ἐκπολιτιστικῶς ἀπομεμονωμένον, ἄνευ κινήσεως καὶ μὲ φθίνουσαν ροπήν, τὸ δὲ σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν, κυρίως δὲ ἡ τουρκικὴ κυριαρχία ἔσχον ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκοπῇ ἡ ἐπαφὴ τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν ἀπὸ τοῦ Ι' αἰῶνος βαθμιαίως ἀναγεννωμένην καὶ προοδεύουσαν Δύσιν. Ἐξαίρεσις σημειοῦται διὰ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος, αἱ ὁποῖαι, διατελοῦσαι ὑπὸ τὴν ἑνετικὴν κυριαρχίαν, διετήρησαν τὴν ἐπαφὴν ταύτην, ἧς τὰ ἴχνη εἶναι καὶ σήμερον ἀντιληπτὰ καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πολὺ ἀνετωτέραν καὶ πλουσιωτέραν διαρρύθμισιν τῶν τοῦ οἴκου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Ἡ ζωὴ τοῦ Ἕλληνος χωρικοῦ, συμβιοῦντος εἰς ὀλιγανθρώπους συνοικισμούς, ἦτο ἐπὶ τουρκοκρατίας, περὶ ἧς περισσότερα εἶναι γνωστά, ἄκρως λιτή. Κυρία τροφὴ εἶναι ὁ ἄρτος, τοῦ ὁποίου καταναλίσκει 140—150 ὀκάδας ἐτησίως· κρέας τρώγει μόνον τὰς ἑορτὰς τῶν Χριστουγέννων, Πάσχα, ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου, διὰ τὰς λοιπὰς δὲ τροφὰς (χόρτα, φροῦτα, ἰχθῦς) δὲν δαπανᾷ πλέον τῶν 18 ἕως 20 γροσίων ἐτησίως (ἡ ἀξία τοῦ τουρκικοῦ γροσίου περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἀνήρχετο εἰς 2 γαλλικὰ φράγκα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης). Ἡ τιμὴ τοῦ σίτου ἦτο 2 1/2 γρόσια αἱ 22 ὀκάδες, τοῦ ἄρτου 4 παρᾶδες ἡ ὀκᾶ, τοῦ βοείου κρέατος 6 παράδες, τοῦ ἀμνοῦ 12 παράδες ἡ ὀκᾶ. Τὸ ἡμερομίσθιον τοῦ μὲν γεωργοῦ ἦτο 20 ἕως 25 παρᾶδες, τοῦ δὲ χειροτέχνου 30 ἕως 40 παρᾶδες. Μὲ 40 λοιπὸν ἡμερομίσθια ἐτησίως ὁ γεωργὸς ἐξησφάλιζε τὸν ἐτήσιον ἄρτον του, μὲ 80 ὅλην του τὴν διατροφήν, μὲ 160 καὶ τὴν τῆς συζύγου του, μὲ 200 τῆς ὅλης οἰκογενείας του, δι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐργασία τῶν γεωργῶν περιωρίζετο εἰς 200 περίπου ἐργασίμους ἡμέρας κατ' ἔτος, τῶν λοιπῶν θεωρουμένων ἑορτασίμων. Ἐξ ὅλων τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν προκύπτει ὅτι καθ' ὅλην αὐτὴν τὴν περίοδον ἡ ἐκμετάλλευσις τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου ἐγίνετο κατὰ τρόπον ἀνεπαρκῆ καὶ στοιχειώδη, τῆς Ἑλλάδος ἐξαγούσης πρώτας ὕλας εἰς τὰς βιομηχανικῶς προηγμένας χώρας, ἄνευ ἰδίας βιομηχανίας.

Ἡ τρίτη περίοδος τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας ἄρχεται, ὡς εἶναι ἑπόμενον, κατὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἐλευθέρου κράτους, ἀλλὰ ὡς πρόδρομοι τῆς νέας ταύτης ἐποχῆς δύνανται νὰ θεωρηθοῦν αἱ τελευταῖαι δεκαετηρίδες τοῦ ΙΗ' αἰῶνος καὶ αἱ τρεῖς πρῶται τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, καθ' ἃς ἡ ἐσωτερικὴ κατάστασις τῆς χώρας ἐν γένει δὲν ὑπέστη σπουδαίαν μεταβολήν, ἀλλὰ συνέβησαν δύο γεγονότα, τὰ ὁποῖα, ὡς ἦτο ἑπόμενον, ἀπέβησαν πρὸς ὄφελος τῆς ὅλης ἑλληνικῆς οἰκονομίας. Τὸ πρῶτον εἶναι ἡ ἐξαγωγὴ προϊόντων, καὶ ἰδίᾳ κλωστικῆς, ἐκ τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας, ἥτις ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργίαν ἀξιολόγων ἑλληνικῶν ἐμπορικῶν παροικιῶν εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας τῆς Αὐστροουγγαρίας. Τὸ δεύτερον εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας (κυρίως διαρκοῦντος τοῦ ἠπειρωτικοῦ ἀποκλεισμοῦ, τοῦ ὑπὸ τοῦ Μεγ. Ναπολέοντος κατὰ τῆς Ἀγγλίας ἐφαρμοσθέντος), ἐξ ἧς ἱκανὰ εἰσέρρευσαν κεφάλαια εἰς τὴν Ἑλλάδα. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος (κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας δεκαετηρίδας αὐτοῦ), ἡ Ἑλλὰς παρουσίαζε τὴν ἑξῆς εἰκόνα. Ὁ πληθυσμὸς εἶναι ἀραιὸς (810.000 κάτ. τῷ 1833). Ἡ γεωργία διεξάγεται μὲ πρωτογενεῖς μεθόδους, τὸ ἄροτρον εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Ἡσιόδου περιγραφόμενον, ἀντὶ λιπάνσεως χρησιμοποιεῖται ἡ ἀγρανάπαυσις. Τὰ παραγόμενα γεωργικὰ εἴδη εἶναι σῖτος (Ἀργολίς, Κορινθία, Ἀρκαδία, Θεσσαλία), αραβόσιτος (Θεσσαλία, Λεβάδεια), κριθὴ (Φωκίς, Ἀχαΐα), ὄρυζα, λαχανικά, καπνὸς (Βοιωτία, Μακεδονία), ἐρυθρόδανον (ριζάρι—Βοιωτία), ἐλαῖαι, προϊόντα ἀμπέλου, ἤτοι σταφυλαί, σταφὶς (Βορ. Πελοπόννησος), οἶνος, μέλι, φοινικόκοκκοι, τραγακάνθινον κόμμι, μέταξα, βάμβαξ (Μακεδονία, Ναύπλιον, Ἄργος, Γαστούνη, καρποὶ ποικίλοι. Τὰ ὄρη τῆς Ἑλλάδος ἐκαλύπτοντο ἀπὸ ὀλίγα σχετικῶς δάση, τῶν πλείστων καταστραφέντων κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, δρυός, πεύκων, ἐλάτης, καστανέας, ὀξυᾶς, βαλανιδέας (ἐξ ἧς τὰ εἰς τὴν βυρσοδεψίαν χρησιμοποιούμενα βαλανίδια). Ἡ χώρα ἔχει ἀρκετὰ λιβάδια καὶ ἱκανὴν κτηνοτροφίαν. Κατὰ τὸν Pouqueville ἡ Μακεδονία, ἡ Ἤπειρος, ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλὰς εἶχον κατὰ τὸ ἔτος 1815 περὶ τὰ 3.800.000 πρόβατα καὶ 7.400 000 αἶγας, δι' ἃς ἐπληρώνετο φόρος, προσέτι δὲ ὑπῆρχον περίπου 1 ἑκ. ζῷα ἀνήκοντα εἰς τὸν Ἀλῆ πασᾶν. Εἰς τὴν Ἀττικὴν ὑπῆρχον 220.000 κεφαλαὶ ζῴων. Ὁ ὀρυκτὸς πλοῦτος ἦτο ἀνεκμετάλλευτος. Ἡ ἁλιεία στοιχειώδης. Ἡ βιομηχανία διεξήγετο εἰς μικρὰν κλίμακα πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀπαραιτήτων ἀναγκῶν τῶν κατοίκων, ὑπὸ τὴν μορφὴν οἰκοτεχνίας, ἧς τὰ κύρια προϊόντα ἦσαν ὑφάσματα βαμβακερά, μάλλινα καὶ μεταξωτὰ (πάντα τὰ ἐν τῷ οἴκῳ καὶ διὰ τὴν ἐνδυμασίαν χρησιμοποιούμενα ὑφάσματα παράγονται ἐν τῷ οἴκῳ), δέρματα καὶ ἀσκοὶ δερμάτινοι, ἔλαια, οἶνοι. Αἱ μηχαναὶ ἦσαν ἄγνωστοι καὶ τὰ προϊόντα τῆς καθ' ἑαυτὸ βιομηχανίας εἰσήγοντο εἰς μικρὰς ποσότητας ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὸ νόμισμα ἦτο σπάνιον, ὁ τόκος ἦτο ὑψηλός, κυμαινόμενος διὰ τὸ ἐμπόριον εἰς 20 % περίπου, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀνώτερος. Ἡ ὅλη οἰκονομία ἔχει τὴν μορφὴν κλειστῆς οἰκονομίας, ὅπου ἑκάστη οἰκογένεια, ὡς κύριος πυρὴν τοῦ ὅλου κοινωνικοῦ συγκροτήματος, ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξαρκέσῃ εἰς τὰς κυρίας ἀνάγκας της διὰ τῆς γεωργίας καὶ τῆς οἰκοτεχνικῆς βιοτεχνίας, ἐξασφαλίζουσα τὰ ἀπαραίτητα, ἤτοι: σῖτον, ἐλαίας, ἔλαιον, οἶνον, ἐλάχιστον τυρὸν (ἐξ αἰγὸς κυρίως), κρέας, ἐνδύματα κλπ. Τοιαύτη ἦτο ἡ κατάστασις τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἐπαναστάσεως, χειροτερεύσασα συνεπείᾳ αὐτῆς, ἀπαιτοῦσα δὲ ἵνα ἐπουλώσῃ τὰς ἐκ τῆς δουλείας καὶ τῶν πολέμων πληγὰς ἱκανὴν καὶ σώφρονα διοίκησιν. Τοιαύτην ἐπεδίωξε νὰ ἐφαρμόσῃ ὁ Καποδίστριας, ὅστις καὶ τὰς γνώσεις καὶ τὴν ἱκανότητα εἶχε διὰ τὸ ἔργον αὐτό. Ἐκ τῶν μελῶν τῆς ἀντιβασιλείας ἱκανότητα εἶχεν ὁ Μάουρερ, ἀλλ' αἱ αὐλικαὶ διχόνοιαι διέκοψαν καὶ αὐτοῦ τὴν δρᾶσιν, μὴ δυναμένην πάντως νὰ συγκριθῇ πρὸς τὴν τοῦ πρώτου. Ἡ ἀπώλεια τῶν δύο αὐτῶν ἀνδρῶν ὑπῆρξεν ἀνεπανόρθωτος διὰ τὴν Ἑλλάδα, τῆς ὁποίας ἡ διευθύνουσα τάξις καὶ κυρίως οἱ διανοούμενοι ἐνεπνέοντο ἀπὸ ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι δὲν διηυκόλυνον τὸ ἔργον τῆς κοινωνικῆς, διοικητικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀνασυγκροτήσεως. Ἀκριβῶς δηλαδὴ κατὰ τὴν ἐποχήν, καθ' ἣν ἡ Ἑλλὰς ἐπεχείρει νὰ τακτοποιήσῃ τὴν ἐσωτερικήν της κατάστασιν, ἐκράτουν ἐν τῇ Δύσει, κυριώταια δὲ ἐν Ἀγγλίᾳ, Γαλλίᾳ καὶ Ἰταλίᾳ, αἱ φιλελεύθεραι ἀτομιστικαὶ ἀρχαί, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ ἀρίστη ὀργάνωσις τῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας ἐπιτυγχάνεται, ἐὰν ἀφεθῇ ἡ μεγίστη δυνατὴ ἐλευθερία δράσεως εἰς τὰ ἄτομα, ἀποφευγομένης οἱασδήποτε κρατικῆς ἐπεμβάσεως. Τὰς ἀρχὰς ταύτας ἐδιδάχθησαν εἰς τὴν Ἑσπερίαν οἱ ἐκεῖ χάριν σπουδῶν μεταβαίνοντες, αὐτὰς ἐκήρυξεν ὁ Κοραῆς, εἰς τὰ εὔγλωττα καὶ ἐνθουσιώδη ἔργα του, αὐτὰς ἐνεστερνίσθη ἀσμένως καὶ τυφλῶς ὁ ἑλληνικὸς λαὸς θεωρῶν τὸν φιλελευθερισμὸν ὡς ἀναγκαίαν συνέχειαν καὶ προέκτασιν τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ὑπὲρ ἧς εἶχεν ἐπιμόνως ἀγωνισθῇ. Ἐδημιουργήθη οὕτως εἰς τὰς συνειδήσεις πάντων ἡ ἀντίληψις ὅτι ἐν τῇ ὀργανώσει τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως δὲν ὑπῆρχεν εἰ μὴ τὸ δίλημμα μεταξὺ δουλείας καὶ φιλελευθερισμοῦ, χωρὶς οὐδεὶς ποτε νὰ σκεφθῇ ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἄλλο ἐκτὸς τοῦ φιλελευθερισμοῦ σύστημα, δηλαδὴ τὸ τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ, καθ' ὃ ἠδύνατο ὁ ἐλεύθερος λαὸς νὰ ζήσῃ ἐν ἁρμονικῇ καὶ ἰσορροπημένῃ συμβιώσει, σύστημα τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ἐφαρμοσθῇ ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀναπτυχθῇ ὁλόκληρος ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1800. Σημειωτέον ὅτι ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων διὰ τὸν φιλελευθερισμὸν ὑπῆρξε τοσοῦτον μεγαλύτερος ὅσον βαθυτέρα ἡ δικαιολογημένη ἀποστροφή των κατὰ τῆς τουρκοκρατίας, ἐξ ἧς οὐδένα θεσμὸν ἠθέλησαν νὰ διατηρήσουν, οὔτε κἂν ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἀναπτυχθῇ ἀνεξαρτήτως τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ ξένου κατακτητοῦ. Ἐνῷ λοιπὸν εἰς τὴν λοιπὴν Εὐρώπην ὁ φιλελευθερισμὸς ἐπεξετείνετο βραδέως, ἡ δὲ ἐφαρμογή του ὑφίστατο τὴν ἐπιρροὴν καὶ ἀντιθέτων ἀπόψεων, κληροδοτηθεισῶν ἐκ τοῦ παρελθόντος, εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰσῆλθε νικηφόρος καὶ ἀπετέλεσε τὸ μοναδικὸν δόγμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡδραιώθη ἡ συγκρότησις τοῦ νέου κοινωνικοῦ, πολιτικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ ἑλληνικοῦ καθεστῶτος.

Ποῖα τὰ ἀποτελέσματα τοῦ φιλελευθερισμοῦ ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ βίου τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, εἶναι γνωστά, καθὼς καὶ αἱ δυσχέρειαι τὰς ὁποίας ἡ χώρα συνήντησε καὶ συναντᾷ εἰς τὴν ἐπίτευξιν καλῆς διοικήσεως. Ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ ἐπιπέδου τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ ὑπῆρξαν ἀσφαλῶς δυσμενῆ. Ὁ ἀμαθὴς Ἕλλην γεωργός, ὁ ἀποτελῶν τὴν μεγίστην καὶ σπουδαιοτάτην πλειοψηφίαν τοῦ λαοῦ, εἶχεν ἀπόλυτον καὶ ἐπείγουσαν ἀνάγκην ποδηγετήσεως καὶ μορφώσεως, ἀντ' αὐτοῦ δὲ ἐνωρίτατα ἐπέτυχε νὰ διαχειρισθῇ αὐτοβούλως πολιτικὰ δικαιώματα, ὧν τὴν σημασίαν ἠγνόει, χρησιμοποιῶν ταῦτα ὄχι πάντοτε χάριν τῆς βελτιώσεως τοῦ συνόλου, ἀλλὰ συχνὰ χάριν τῆς ἐξυπηρετήσεως ἰδίων συμφερόντων. Ἀπὸ τοῦ 1830 μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Κ' αἰῶνος ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία ἀφέθη εἰς τὴν τύχην της· οὐδεμία πρόνοια ἐλήφθη διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς γεωργίας καὶ τῆς βιομηχανίας, αἱ δὲ ὀλίγαι καταβληθεῖσαι μεμονωμέναι προσπάθειαι δὲν ἀπέφερον οὔτε μόνιμα οὔτε σπουδαῖα ἀποτελέσματα. Συνέπεια τῆς πολιτικῆς ταύτης ἦτο νὰ θεωρηθῇ τὸ ἐμπόριον ὡς ὁ μοναδικὸς κλάδος, εἰς τὸν ὁποῖον ὤφειλον νὰ ἐπιδίδωνται οἱ Ἕλληνες, τόσον μᾶλλον, καθόσον δι' αὐτὸν εἶχον καὶ ἰδιάζουσαν ἰδιοφυΐαν, τὸ ἀποτέλεσμα δὲ ὑπῆρξεν ὅτι διεμορφώθη ἔντονος τάσις ὁ ἑλληνικὸς λαὸς νὰ μεταβληθῇ εἰς λαὸν μεταπρατῶν καὶ μεταφορέων (διὰ θαλάσσης) τῶν προϊόντων τῶν παραγομένων ὑπὸ ἄλλων καὶ νὰ παραμελῇ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἰδίων ἀναγκῶν διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῶν μεγάλων παραγωγικῶν κλάδων, τῆς γεωργίας καὶ βιομηχανίας. Ἐὰν σχετικῶς ἐνωρὶς (1873) ἤρχισεν ἡ ἐκμετάλλευσις τοῦ ὀρυκτοῦ πλούτου τῆς Ἑλλάδος, τοῦτο ἐγένετο ὑπὸ ξένων ἐπιχειρήσεων, αἱ ὁποῖαι ἀνεζήτουν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀπόκτησιν χρησίμων διὰ τὰς προηγμένας βιομηχανίας πρώτων ὑλῶν. Ἡ στασιμότης τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας καταφαίνεται εἰς τὴν βραδυτάτην ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανίας. Τῷ 1867 ὑπῆρχον 22 ἐργοστάσια δυνάμεως 296 ἵππων, τῷ 1875 89 δυνάμεως 1.887 ἵππων, τῷ 1889 145

Digitized by Google

δυνάμεως 5.568 ἵππων. Ἡ δυσμενὴς θέσις τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας ἐκδηλοῦται ὡσαύτως εἰς τὴν κίνησιν τοῦ ἐμπορικοῦ της ἰσοζυγίου, τὸ ὁποῖον ἦτο πάντοτε παθητικόν, ὡς ἐμφαίνεται ἐνδεικτικῶς εἰς τοὺς κάτωθι ἀριθμούς:

ἀντιγραφήν, ὄχι πάντοτε σκόπιμον, τῶν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ κρατούντων. Μεγαλύτερα καὶ εὐνοϊκώτερα θὰ ἦσαν, ἀσφαλῶς, τὰ ἀποτελέσματα, ἐὰν μᾶλλον λελογισμένως καὶ μεμετρημένως ἐφηρμόζετο ἡ ἀπαραίτητος ἀνάμιξις τοῦ κράτους εἰς τὴν οἰκονομίαν.

Ἔτος ἢ μέσος ὅρος δεκαετίας	Εἰσαγωγὴ	Ἐξαγωγὴ	Σύνολον	Ἰσοζύγιον	Ἐξαγωγὴ ἐπὶ 100 δρ. εἰσαγωγῆς	Πληθυσμὸς	Κατὰ κάτοικον: Εἰσαγωγὴ	Κατὰ κάτοικον: Ἐξαγωγὴ
	(εἰς ἑκατομμύρια σταθεροποιημένων δραχμῶν)						(εἰς σταθεροπ. δρχ.)	
1833	163	74	237	— 89	75,11	—	—	—
1838	289	90	379	— 199	30,90	752.027	385	119
1849	276	173	449	— 103	62,50	996.302	278	174
1851—1860	431	235	666	— 196	54,45	1.055.589	409	223
1861—1870	893	478	1.371	— 415	53,54	1.318.816	677	362
1871—1880	1.367	844	2 211	— 523	61,80	1.590.088	859	531
1881—1890	1.814	1.277	3.091	— 537	70,37	2.107.412	848	606
1891—1900	1.787	1.284	3.071	— 503	71,86	2.397 121	646	536
1901—1910	2 140	1.533	3.673	— 607	71,64	2.603.628	822	589
1911—1920	8.367	3.919	12.286	—4.448	46,84	4.466.912	1.873	877
1921—1930	10.729	5.497	16.226	—5.232	51,23	6.075.100	1.766	905

Ἐὰν παρακολουθήσῃ τις τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀναλογίας τῆς ἐξαγωγῆς ἐπὶ τῆς εἰσαγωγῆς, παρατηρεῖ ὅτι αὕτη κατ' ἀρχὰς ἦτο τὸ ἥμισυ, ἐβελτιώθη κάπως κατὰ τὰ ἔτη 1881—1910, φθάσασα τὰ 70 %, ἐχειροτέρευσεν ὅμως κατὰ τὰ ἔτη 1911—1930, ὑποχωρήσασα καὶ πάλιν εἰς τὸ ἥμισυ. Τὰ ἐλλείμματα τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου ἐκαλύπτοντο μόνον ἐν μέρει ὑπὸ τῶν ἐσόδων ἐξ ἄλλων πόρων, τὸ δὲ ἰσοζύγιον τῶν ἐξωτερικῶν πληρωμῶν ἐπραγματοποιεῖτο διὰ δανείων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, τῶν ὁποίων ἐγίνετο κατάχρησις, χρησιμοποιουμένων ἄλλως τε ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς μὴ παραγωγικοὺς σκοπούς, οὕτως ὥστε ἡ Ἑλλὰς νὰ ἐπιβαρυνθῇ δι' ἐξωτερικοῦ χρέους δυσαναλόγου πρὸς τὸν ἐθνικὸν πλοῦτον καὶ τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα.

Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῶν προηγμένων κρατῶν τῆς Δύσεως βαθμηδὸν ἐγκατέλειψε τὴν φιλελευθέραν ἀρχήν, ἀπὸ δὲ τοῦ τέλους τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἤρχισεν ἐνεργῶς στρεφομένη, καὶ δὴ μὲ προϊοῦσαν ἐνεργητικότητα, πρὸς τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἀρχῆς τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ καὶ τῆς ρυθμιστικῆς ἐπεμβάσεως εἰς την οἰκονομίαν. Ἡ νέα αὐτὴ τάσις ἐξεδηλώθη βραδέως καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, αἱ δὲ νέαι ἀρχαὶ ἤρχισαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐνσυνειδήτως ἐφαρμοζόμεναι ἀπὸ τοῦ 1909 καὶ ἐφεξῆς. Ἔκτοτε διεμορφώθησαν δημόσιαι ὑπηρεσίαι κύριον ἔργον ἔχουσαι τὴν παρακολούθησιν καὶ ποδηγέτησιν τῆς οἰκονομίας, ἐψηφίσθησαν νόμοι προστατευτικοὶ καὶ ρυθμιστικοὶ ταύτης καὶ εἰς τὸ δασμολόγιον ἐλήφθη πρόνοια προστασίας τῆς βιομηχανίας. Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ ὁποῖον κυρίως συνετέλεσεν ὅπως ἐνισχυθῇ ἡ γεωργία καὶ βιομηχανία, ὑπῆρξεν ἡ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ μεγάλη πτῶσις τῆς ἀγοραστικῆς δυνάμεως τῆς δραχμῆς, ἡ ὁποία κατὰ τὸ 1933 διετήρησεν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ μόνον τὸ $^1/_{35}$ τῆς ἀγοραστικῆς δυνάμεως, ἣν εἶχε κατὰ τὸ 1919, ὁπότε ἐκ τῶν πραγμάτων κατενοήθη ὅτι τὸ δυσμενὲς ἐμπορικὸν ἰσοζύγιον ἦτο φθοροποιὸν διὰ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν, ὅτι ἠδύνατο αὕτη νὰ ἀνθέξῃ μόνον εἰς μικρὰν ἐμπορικὴν παθητικότητα, καλυπτομένην ὑπὸ τῶν λοιπῶν πόρων, καὶ ὅτι ἐπεβάλλετο ἡ ἐνίσχυσις τῆς παραγωγῆς πρὸς μείωσιν τῆς παθητικότητος τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν πληρωμῶν, ἥτις δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ καλυφθῇ διὰ δανείων ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, ὡς κατὰ τὸ παρελθόν. Ἡ προσοχὴ ἐστράφη πρὸς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς σιτοκαλλιεργείας, καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο σημαντικὰ ἐπετεύχθησαν ἀποτελέσματα, ἀφοῦ ἡ παραγωγή, ἥτις κατὰ τὰ ἔτη 1927—1931 ἀνήρχετο κατὰ μέσον ὅρον εἰς 315 χιλ. τόννους ἐτησίως, ἀνῆλθε κατὰ τὸ ἔτος 1933 εἰς περισσοτέρους τῶν 700 χιλ. τόννων (κατά τινας ἐπλησίασε τὰς 800 χιλιάδας). Δύναται ὅμως καὶ ἄλλη νὰ ἐπιτευχθῇ βελτίωσις, καθόσον ἡ ἀπόδοσις τῆς σιτοκαλλιεργείας μας παραμένει ἡ μικροτέρα ὅλων τῶν πολιτισμένων κρατῶν. Ἡ βιομηχανία ἐξ ἄλλου κατώρθωσεν ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν παραγωγικήν της δρᾶσιν εἰς πολλοὺς κλάδους, ἀφ' ἑτέρου δὲ ποσοτικῶς νὰ ἐπαρκέσῃ εἰς τὰ $^2/_3$ περίπου τῶν ἀναγκῶν τοῦ λαοῦ. Οὕτω διὰ τὸ ἔτος 1933 ἡ μὲν ἀξία τῆς ἐθνικῆς μας βιομηχανίας ὑπολογίζεται εἰς 8 δισεκατομμύρια, ἡ δὲ ἀξία τῶν εἰσαγομένων βιομηχανικῶν προϊόντων εἰς 3,4 δισεκατομμύρια δρχ. Ἀπὸ τοῦ 1932 ἤρχισαν νὰ ἐφαρμόζωνται περιοριστικὰ μέτρα ἐπὶ τῶν εἰσαγωγῶν, τοῦτο δὲ ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν βελτίωσιν τῆς ἐμπορικῆς πλάστιγγος κατὰ τὸ 1933. Ἐν γένει δὲ κατὰ τὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ 1910 καὶ ἐφεξῆς πολλὰ ἐφηρμόσθησαν μέτρα πρὸς βελτίωσιν τῆς οἰκονομίας, ὡς πρὸς τὸ σημεῖον δὲ τοῦτο συνέπεσαν αἱ ἀπόψεις ὅλων τῶν πολιτικῶν κομμάτων, τόσον τοῦ τῶν φιλελευθέρων, ἐπὶ μακρὸν κρατήσαντος τὴν ἐξουσίαν, ὅσον καὶ τοῦ τῶν λαϊκῶν. Δέον ὅμως νὰ λεχθῇ ὅτι, ἐπειδὴ τὰ μέτρα ἐλαμβάνοντο ὑπὸ πολιτικῶν ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπέβλεπον πρὸ παντὸς εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς θέσεώς των ἐν σχέσει μὲ τοὺς ὡπλισμένους διὰ τῆς καθολικῆς καὶ ἴσης ψήφου πολίτας, φυσικὸν ἦτο νὰ φέρουν συχνὰ δημαγωγικὸν χαρακτῆρα καὶ νὰ ἐφαρμόζωνται ἄνευ τῆς δεούσης προμελέτης, κατ' ἀντιγραφήν, ...

Πρέπει ἀκόμη νὰ καταβληθοῦν μεγάλαι προσπάθειαι, διὰ νὰ βελτιωθῇ ἡ παραγωγή μας καί, ἀναλόγως, καὶ ὁ μέσος ὅρος διαβιώσεως τοῦ λαοῦ, ὅστις εἶναι ἀκόμη πολὺ χαμηλός. Ἡ ὄψις, ἣν παρουσιάζουν οἱ ἀγροτικοὶ συνοικισμοὶ καὶ ἡ κατοικία τῶν γεωργῶν, δὲν εἶναι ἀνάλογος μὲ τὰς ἀξιώσεις τοῦ πολιτισμοῦ, ἔστω καὶ ἂν πρόκειται νὰ ἐξακολουθήσῃ ὁ λαὸς νὰ ζῇ λιτῶς. Ἐνῷ θεωρεῖται ὅτι δι' ἑκάστην γεωργικὴν οἰκογένειαν ἀπαιτεῖται εἰσόδημα ἐτήσιον 24 χιλ. δρ., ὁ μέσος ὅρος τοῦ πραγματικοῦ εἰσοδήματος ὑπολογίζεται ὅτι δὲν ὑπερβαίνει τὰς 18 χιλ. δραχμὰς κατ' ἔτος καὶ οἰκογένειαν. Διὰ νὰ βελτιωθῇ ἡ οἰκονομία, πρέπει νὰ βελτιωθῇ ἡ τεχνικὴ μόρφωσις γεωργῶν καὶ ἐργατῶν, ἥτις ὑστερεῖ πολύ. Τοῦτο ὅμως δὲν δύναται νὰ γίνῃ εἰμὴ διὰ τῆς παροχῆς τεχνικῶν γνώσεων εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ πρέπει νὰ μείνῃ τὸ μόνον σχολεῖον τοῦ λαοῦ. Ἡ αὔξησις τῆς φοιτήσεως εἰς τεχνικὰ πανεπιστήμια δὲν εἶναι χρήσιμος· τοὐναντίον μάλιστα δύναται νὰ βλάψῃ, διότι αὐξάνει τὸ λεγόμενον ἐπιστημονικὸν προλεταριᾶτον. Πρὸς τούτοις χρειάζεται νὰ διαδοθῇ καὶ πιστευθῇ ὑπὸ τῶν λαϊκῶν μαζῶν ὅτι ἡ σχετικῶς εὐδαιμονεστέρα τῶν ἀνθρώπων συμβίωσις δὲν ἐξασφαλίζεται διὰ τῆς ἀχαλινώτου ἐλευθερίας τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐμπεδώσεως πνεύματος πειθαρχίας καὶ ἰδίᾳ δικαιοσύνης, δι' ἧς καὶ μόνης πραγματοποιεῖται ἡ πραγματικὴ ἐλευθερία καὶ ἰσότης.

Γ. ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Ἡ γεωργία καὶ οἱ συναφεῖς πρὸς αὐτὴν κλάδοι ἔχουν βασικὴν σημασίαν διὰ τὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία εὑρίσκεται ἀκόμη εἰς τὸ γεωργοκτηνοτροφικὸν στάδιον τῆς οἰκονομικῆς ἐξελίξεως, τόσον ἀπὸ κοινωνικῆς ἀπόψεως, ἀφοῦ τὰ 67 % τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας εἶναι ἀγρόται, ὅσον καὶ ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως, ἀφοῦ τὸ γεωργικόν, κτηνοτροφικὸν καὶ δασικὸν εἰσόδημα εἶναι παρ' ἡμῖν ἀνώτερον παντὸς ἄλλου εἰσοδήματος, ἀποτελοῦν τὰ 28 % τοῦ ἐθνικοῦ μας εἰσοδήματος κατὰ τὸν Ξ. Ζολώταν («Νομισματικὴ σταθεροποίησις» σ 95), τὰ 40,34 % αὐτοῦ κατὰ τὸν Π. Ρεδιάδην (περιοδικὸν «Πλοῦτος» 2 καὶ 9 Μαρτίου 1930) καὶ τὰ 53,1 % κατὰ τὸν Χ. Εὐελπίδην («Les états balkaniques», σ 341). Ἡ τελευταία αὕτη ἀναλογία ἰσχύει ἀκόμη, ἂν καὶ ηὐξήθη ἔκτοτε ἡ βιομηχανική μας παραγωγή, διότι ἠλαττώθησαν αἱ ἐξ ἄλλων πηγῶν πρόσοδοι. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι τὰ γεωργοκτηνοτροφικὰ προϊόντα μᾶς δίδουν τὰ 92.25 % τῆς ἀξίας τοῦ συνόλου τῶν ἐξαγομένων προϊόντων μας. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν δημοσιονομικὴν ἄποψιν, αἱ ἐκ τῶν ἀμέσων φόρων ἐπὶ τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς εἰσπράξεις, αἵτινες ἀπετέλουν ἄλλοτε τὴν κυριωτέραν πρόσοδον τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ, ἔχουν σήμερον σημαντικῶς ἐλαττωθῇ. μόλις φθάνουσαι τὰ 3,14 % αὐτοῦ (1933—1934). Τοὺς φόρους τούτους ὅμως ἀντικατέστησαν διάφοροι ἔμμεσοι φόροι, εἰς οὓς σοβαρῶς συνεισφέρει καὶ ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμός.

Ἤδη ἀπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ἀνεγνωρίσθη ἡ σημασία τῆς γεωργίας διὰ τὸν τόπον. Ἡ Α' ἐν Ἐπιδαύρῳ ἐθνικὴ συνέλευσις (1822) διεκήρυξεν ὅτι «*ἡ διοίκησις ὀφείλει δραστήρια μέτρα εἰς τὴν δυνατὴν ἐμψύχωσιν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς γεωργίας εἰς τὴν Ἑλλάδα, φροντίζουσα μεταξὺ ἄλλων καὶ διὰ νὰ συσταθῶσιν ἑταιρεῖαι γεωργικὴ καὶ ἐμπορική*». Ὁ Καποδίστριας (1828) ἠθέλησε νὰ ἐφαρμόσῃ γεωργικὸν πρόγραμμα, μετακαλέσας τοὺς πρώτους ἐν Ἑλλάδι γεωπόνους καὶ ἱδρύσας τὸ πρότυπον γεωργικὸν κτῆμα τῆς Τίρυνθος. Ἐπὶ Ὄθωνος (1833) τὸ διάταγμα περὶ συστάσεως τῆς ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν γραμματείας ἀναγράφει εἰς τὴν ἁρμοδιότητα αὐτῆς τὴν «*ὑποστήριξιν τῆς ἀγρονομίας καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν ὅλων τῶν κατὰ τῆς προοδεύσεως αὐτῆς ἐμποδίων*». Ὅλαι ὅμως αἱ ὡς ἄνω κυβερνήσεις δὲν ἠδυνήθησαν νὰ λύσουν τὸ βασικὸν διὰ τὴν γεωργίαν μας ζήτημα τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, αἵτινες ἀπετέλουν τὰ $^2/_3$ τῆς ὅλης καλλιεργησίμου ἐκτάσεως τῆς χώρας. Σημαντικὰ μέτρα ὑπὲρ τῆς γεωργίας ἔλαβον καὶ αἱ κυβερνήσεις Α. Κουμουνδούρου (1871), Θ. Δεληγιάννη (1886), Χ. Τρικούπη (1890), Γ. Θεοτόκη (1907). Τὰ μέτρα ὅμως ταῦτα δὲν ἀπετέλουν μέρος σοβαροῦ γεωργικοῦ προγράμματος, ἀλλ' ἦσαν σπασμωδικά. Εἰδικώτερον, οὐδεμία σοβαρὰ μέριμνα ἐλήφθη διὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς γεωργίας ἀπὸ τῶν πιεζόντων αὐτὴν βαρῶν, τὰ ὁποῖα ἦσαν: α) ἡ δεκάτη, διπλασιαζομένη διά τινας καλλιεργείας καὶ τριπλασιαζομένη διὰ τὰς ἐθνικὰς γαίας, β) ἡ τοκογλυφία, ἥτις δὲν ἠδύνατο νὰ καταπολεμηθῇ, ἐλλείψει κυρίως πιστωτικῶν ἀγροτικῶν ἱδρυμάτων, καὶ γ) ἡ ἔλλειψις ἀγροτικῆς ἀσφαλείας.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1909, ἵδρυσε τὸ ὑπουργεῖον Γεωργίας, Ἐμπορίου καὶ Βιομηχανίας (νόμος ΓΨΚΔ), μετονομασθὲν εἶτα εἰς ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, ἐξ οὗ ἀπεσπάσθησαν τῷ 1917 αἱ γεωργικαὶ ὑπηρεσίαι εἰς ἴδιον ὑπουργεῖον. Ἡ ὀργάνωσις τῶν ὑπηρεσιῶν τούτων ὑπῆρξεν ἔργον ἰδίᾳ τῶν Σ. Χασιώτη καὶ Σ. Ἰασεμίδη, πρώτων διευθυντῶν αὐτῶν. Ἔκτοτε ἑκάστη κυβέρνησις εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ φροντίζῃ καὶ διὰ τὴν πληρεστέραν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ τοῦ ὑπουργείου τούτου. Βασικοὶ νόμοι εἶναι οἱ ψηφισθέντες ἐπὶ τῶν ἀλληλοδιαδόχων κυβερνήσεων τῶν φιλελευθέρων: 606 περὶ συνεταιρισμῶν (1914), 1072 περὶ τῆς παραχωρήσεως κτημάτων εἰς ἀκτήμονας καλλιεργητὰς πρὸς σχηματισμὸν μικρῶν ἰδιοκτησιῶν (1917), νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 18 Αὐγούστου 1925 περὶ ἱδρύσεως Αὐτονόμου Σταφιδικοῦ Ὀργανισμοῦ, 3598 περὶ συγκεντρώσεως σίτου, 4332 περὶ ἱδρύσεως Ἀγροτικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀσκουμένην ὑπὸ τοῦ κράτους ὑπὲρ τῆς γεωργίας συνεχῆ μέριμναν, αὕτη συνίσταται: α) εἰς τὴν τεχνικὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἀγροτῶν, β) εἰς τὴν καταπολέμησιν τῶν ἀσθενειῶν τῶν φυτῶν καὶ ζῴων καὶ τὴν ἀσφάλισιν τῶν παραγωγῶν ἀπὸ τῶν θεομηνιῶν, γ) εἰς τὴν ἔρευναν τῶν παρ' ἡμῖν γεωργικῶν συνθηκῶν καὶ ζητημάτων, δ) εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, καὶ ε) εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τῆς τιμῆς τῶν προϊόντων. Αἱ πρόοδοι τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας εἶναι ἀναμφισβήτητοι τόσον εἰς τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα, ὅσον καὶ εἰς τὰς νέας ἐπαρχίας ἀπὸ τῆς προσαρτήσεως αὐτῶν. Ἡ στατιστικὴ ὅμως παρακολούθησις αὐτῆς ἀποβαίνει ἀδύνατος, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἕνεκα τῆς ἀνυπαρξίας στατιστικῆς ὑπηρεσίας, πρὸ τοῦ 1911, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἕνεκα τῆς αὐξήσεως καὶ διακυμάνσεως τῶν συνόρων μας.

Καλλιεργήσιμοι γαῖαι καὶ ἐπέκτασις αὐτῶν. Ἡ καλλιεργήσιμος ἐν Ἑλλάδι ἔκτασις ὑπολογίζεται εἰς 30.000 τ. χλμ. περίπου, ἐπὶ ὁλικῆς ἐκτάσεως τῆς χώρας 130.199 τ. χλμ., ἤτοι ἀνέρχεται εἰς τὰ 23 % τῆς ὁλικῆς ἐκτάσεως τοῦ τόπου. Ἡ ὑπόλοιπος ἀποτελεῖται ἀπό: δάση 14,2 %, πρεμνοφύτους ἐκτάσεις 18 %, ἐκτάσεις ἐπιδεκτικὰς ἀναδασώσεως 20 %, ἐκτάσεις βραχώδεις καὶ ἀγόνους 23,4 %, λίμνας, ποταμούς, πόλεις 1,4 %. Σημειωτέον ὅτι αἱ πρεμνώδεις καὶ βραχώδεις ἐκτάσεις, ὡς καὶ αἱ ἐπιδεκτικαὶ ἀναδασώσεως τοιαῦται, χρησιμοποιοῦνται σήμερον ὡς θεριναὶ ἰδίᾳ βοσκαί. Ἐκ τῆς συνολικῆς ἐκτάσεως τῶν 30.000 τ. χλμ. (ἢ 30 ἑκατ. στρεμμάτων) εἶναι ἀρόσιμοι (μετὰ τῶν ἀγραναπαύσεων) 23.500 τ. χλμ., δενδροφυτεῖαι καὶ ἀμπελῶνες 4.500 τ. χλμ. καὶ βοσκαὶ ἐπιδεκτικαὶ καλλιεργείας 2 000 τ. χλμ. Αἱ τελευταῖαι αὗται χρησιμοποιοῦνται ὡς χειμεριναὶ βοσκαὶ (χειμαδιά, γεννολίβαδα, χασιλίκια). Ἡ ἔκτασις αὕτη κατανέμεται κατὰ μεγάλας περιφερείας ὡς ἑξῆς, ἀντιπροσωπεύουσα τὸ κάτωθι ποσοστὸν ἐπὶ τῆς συνολικῆς ἐκτάσεως ἑκάστης περιφερείας

Περιφέρειαι	Στρέμματα	Ποσοστ. %
Μακεδονία	6 938.590	19,88
Ἤπειρος	1.245.197	13,32
Νῆσοι Αἰγαίου	1.018.722	26,47
Κρήτη	1 940 561	23,41
Θεσσαλία	4 006.019	30,04
Ἰόνιοι νῆσοι	562 265	29,77
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	5.242 046	20,97
Κυκλάδες νῆσοι	425 840	16,50
Πελοπόννησος	5 293.261	23,75
Θράκη	1 828 057	21,—

Ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὰς καλλιεργησίμους βοσκάς, ὧν ἡ καλλιέργεια θὰ ἦτο σήμερον καταστρεπτικὴ διὰ τὴν κτηνοτροφίαν μας, ἡ ὅλη ἀρόσιμος καὶ πεφυτευμένη ἔκτασις ἀντιστοιχεῖ εἰς 6,80 στρέμματα κατὰ κεφαλὴν ἀγρότου (ἐπὶ πληθυσμοῦ 4.396.540 ἀγροτικῶν κατοίκων) ἢ 29 στρέμματα κατὰ ἀγροτικὴν οἰκογένειαν (ἀποτελουμένην κατὰ μέσον ὅρον ἀπὸ 4,25 ἄτομα). Ἡ ἔκτασις αὕτη εἶναι ἡ ἐλαχίστη ἐξ ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν. Ἡ αὔξησις τῆς καλλιεργησίμου ἐκτάσεως ἀποτελεῖ ζωτικώτατον διὰ τὴν ἑλληνικὴν γεωργίαν ζήτημα. Εἰς αὐτὸ ἀπέβλεψαν κυρίως τὰ ὑπὸ ἐκτέλεσιν μεγάλα παραγωγικὰ ἔργα. Ἀλλ' αἱ πραγματικῶς νέαι ἀποκαλυφθησόμεναι δεκτικαὶ καλλιεργείας ἐκτάσεις εἶναι πολὺ μικρότεραι τῶν ἀρχικῶς ὑπολογισθεισῶν. Αὗται ἀνέρχονται, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς ἐκτάσεως τῶν ἀναχωμάτων καὶ χανδάκων, εἰς 500.000 στρέμματα, ἤτοι: κοιλὰς

Digitized by Google

τοῦ 'Αξιοῦ (συμπεριλαμβανομένων τῶν λιμνῶν 'Αρτζὰν καὶ 'Αματόβου) 40.000 στρέμ., κοιλὰς τοῦ Λουδία (μετὰ τῆς λίμνης Γιαννιτσῶν) 350.000 στρέμ., κοιλὰς τοῦ Στρυμόνος (μετ' ἀφαίρεσιν τῆς ἐκτάσεως τῆς λίμνης Κερκίνης) 110.000 στρέμ. 'Επίσης εὑρίσκονται σήμερον ὑπὸ ἐκτέλεσιν ἔργα ἀποξηράνσεως τῶν λιμνῶν καὶ ἑλῶν τῆς Λυσιμαχίας καὶ Λεσσύνης (Αἰτωλία), Ξυνιάδος (Λοκρίδος) αἱ Τυρνάσσου (Σπάρτης), τὰ ὁποῖα θ' ἀποδώσουν ἕτερα 150.000 στρέμματα. 'Εμελετήθησαν τὰ ἔργα τοῦ Πηνειοῦ (Θεσσαλίας) καὶ Λούρου ('Ηπείρου), τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύναντο νὰ προσκομίσωσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν γεωργίαν ἕτερα 300.000 στρέμματα. Εἶναι ἐπίσης ἐπιδεκτικαὶ ἀποξηράνσεως καὶ ἕτεραι ἐκτάσεις λιμνῶν καὶ ἑλῶν 400.000 στρεμμάτων. 'Ωσαύτως εἶναι ἐπιδεκτικαὶ ἐκχερσώσεως καὶ καλλιεργείας δασικαί τινες ἐκτάσεις εἰς τὴν Βόρειον κυρίως 'Ελλάδα. 'Αλλ' ὅλαι αἱ ἐκτάσεις αὗται, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν παραγωγικῶν ἔργων, δὲν δύνανται νὰ ὑπερβῶσι τὰ 1.800.000 στρέμματα, ἤτοι 6 % τῶν καλλιεργησίμων σήμερον ἐδαφῶν τῆς χώρας. 'Απαιτοῦνται ὅμως πρὸς τοῦτο κεφάλαια πολὺ ἀνώτερα τῶν δυναμένων νὰ ἐξυπηρετηθῶσι τοκοχρεωλυτικῶς ἐκ τῆς καθαρᾶς αὐτῶν προσόδου. 'Εκ τούτου προκύπτει ἡ ἀνάγκη τῆς ἐντάσεως τῆς καλλιεργείας μας.

Γεωργικαὶ ἐκμεταλλεύσεις. 'Η καλλιεργήσιμος ἐν 'Ελλάδι γῆ εἶναι κατανεμημένη εἰς 956.657 γεωργικὰς ἐκμεταλλεύσεις, ὧν 2.557 ἀνήκουν εἰς νομικὰ πρόσωπα (κοινότητας, μονάς, ἐκκλησίας, συνεταιρισμούς, σχολεῖα, δημοσίας ὠφελείας ἱδρύματα κλπ.). Ὅσον ἀφορᾷ τὴν μορφὴν τῆς ἐκμεταλλεύσεως, κατ' ἀνέκδοτον στατιστικὴν τῆς γεωργικῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1929, εἶναι:

'Ιδιοκτῆται τῆς γῆς	768.899
Μισθωταὶ	55.860
Κολλῆγοι	31.501
'Εμφυτευταὶ	12.131
Νομεῖς ὑπὸ διαφόρους ἰδιότητας	51.423
Μὴ δηλώσαντες	51.751

'Η κλῖμαξ κατανομῆς τῶν δηλωθέντων ἀγροκτημάτων εἶναι ἡ ἑξῆς, κατ' ἔκτασιν:

'Απὸ	ἐκμεταλλεύσεις	'Απὸ	ἐκμεταλ.
1— 10	352.633	500— 600	638
10— 20	204.690	600— 700	249
20— 30	126.572	700— 800	212
30— 40	84 508	800— 900	146
40— 50	51 686	900— 1.000	162
50— 60	31 759	1.000— 2.000	588
60— 70	20.413	2 000— 5.000	451
70— 80	14.655	5.000— 10 000	205
80— 90	9.282	10.000— 15.000	76
90—100	8.249	15 000— 25 000	53
100—200	26.843	25 000— 50 000	34
200—300	5.428	50.000—100.000	22
300—400	1.892	100 000—200.000	7
400—500	905		

Ἤτοι 35.09 τῶν γεωργῶν ἔχουν ἔκτασιν ἀνεπαρκῆ (1—10 στρέμματα), 35.09 ἔχουν ἔκτασιν πολὺ μικρὰν (10—30 στρέμματα), 23.45 ἔχουν ἔκτασιν μικρὰν (30—100 στρέμματα), 3.87 εἶναι μεσαῖοι ἐκμεταλλευταὶ (100—1.000 στρέμματα), 0.13 % εἶναι μεγάλοι ἰδιοκτῆται (1.000 — 10.000 στρέμματα), καὶ 0.02 % εἶναι πολὺ μεγάλοι ἰδιοκτῆται (10.000—200 000 στρέμματα). 'Η κατανομὴ αὕτη τῶν ἐκμεταλλεύσεων ἐγένετο ἀπὸ τῆς 'Επαναστάσεως καὶ ἐντεῦθεν κυρίως, τὸ μὲν φυσιολογικῶς, τὸ δὲ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀγροτικῶν νόμων. Σημειωτέον ὅτι αἱ μεγάλαι ἰδιοκτησίαι ἀποτελοῦνται σήμερον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ βοσκάς, μὴ ὑποκειμένας εἰς τὰς περὶ ἀναγκαστικῆς ἀπαλλοτριώσεως διατάξεις τῆς ἀγροτικῆς νομοθεσίας πλὴν τοῦ ἐν Βοιωτίᾳ κτήματος τῆς ἀγγλικῆς ἑταιρείας Κωπαΐδος, περιλαμβάνοντος 180.000 καλλιεργήσιμα στρέμματα, εἰς ὃ ἐργάζονται 3.500 οἰκογένειαι περιοίκων, κολλήγων καὶ ἐνοικιαστῶν. Αἱ γεωργικαὶ ἐκμεταλλεύσεις δὲν εἶναι μονοκόμματοι, ἀφοῦ κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1929 ἀπαρτίζονται ἀπὸ 5.356.819 τεμάχια γῆς, ἤτοι 5.60 τεμάχια κατ' ἐκμετάλλευσιν. Ὁ μεγαλύτερος τεμαχισμὸς παρουσιάζεται εἰς τὰς νήσους, ὅπου δὲν ἐπεκράτησε ποτὲ τὸ σύστημα τῶν τσιφλικίων, καὶ ὁ σχετικῶς μικρότερος εἰς τὴν Θεσσαλίαν, ὅπου ἡ δημιουργία τῆς μικρᾶς ἰδιοκτησίας εἶναι πρόσφατος, μὴ τεμαχισθεῖσα ἀκόμη διὰ τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος. 'Η συγκέντρωσις τῶν μικροϊδιοκτησιῶν, ἐκτὸς τῆς φυσικῆς παρὰ τῷ χωρικῷ ἀντιδράσεως κατ' αὐτῆς, προσκόπτει παρ' ἡμῖν ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἔλλειψιν κτηματολογίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ὕπαρξιν πολλῶν δενδροφυτειῶν (ἰδίᾳ ἐλαιώνων καὶ ἀμπελώνων), δυσκόλως δυναμένων ν' ἀνταλλαγῶσι.

Τὰ μέσα τῆς καλλιεργείας. 'Η ἀφθονία τῶν ἐργατικῶν χειρῶν καὶ ἡ ἔλλειψις ἐπαρκῶν κεφαλαίων ἔχουν ὡς ἄμεσον συνέπειαν τὴν πτωχείαν τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας εἰς ἐργαλεῖα καὶ μηχανήματα. Οὕτω, κατὰ τὴν στατιστικὴν τοῦ 1929, ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ἀνήρχετο εἰς ὅλην τὴν 'Ελλάδα:

Ἄροτρα	ξύλινα	286.534
	σιδηρᾶ	241.548
Βενζινάροτρα		700
Σβάρνες	ξύλιναι	129.748
	σιδηραῖ	25.321
Σπαρτικαὶ μηχαναὶ		181
Σπαρτικαὶ μηχαναὶ λιπασμάτων		27
Χορτοκοπτικαὶ μηχαναὶ		454
Χορτοσυλλεκτικαὶ μηχαναὶ		214
Χορτοπιεστικαὶ μηχαναὶ		1.061
Θεριστικαὶ μηχαναὶ		3 055
'Αλωνιστικαὶ μηχαναὶ		606
Βωλόσυροι δι' ἀλώνισμα		2.608
Βωλοκόποι		63 760
Σιτοκαθαριστήρια		1.562
Θειαφιστήρια	εὐρωπαϊκὰ	4.001
	ἐγχώρια	144.117
Ψεκαστῆρες		83.691
'Εκκοκκιστικαὶ μηχαναὶ		75
Λιχνιστικαὶ μηχαναὶ		123
Καπνοπιεστικαὶ μηχαναὶ		16
Πετρελαιοποτιστικαὶ μηχαναὶ		4
Σταφιδοκαθαριστήρια		11
Μελιτοεξαγωγεῖς		2

'Εκτὸς ὅμως τῆς ποσότητος καὶ τὸ εἶδος αὐτῶν κυρίως εἶναι πρωτόγονον. Οὕτω πλέον τοῦ ἡμίσεος τῶν ἀρότρων εἶναι ξύλινα, καὶ μόλις τὸ 1/6 τῶν σβαρνῶν εἶναι σιδηραῖ. Μόνον αἱ θεριστικαὶ μηχαναὶ εἶναι σχετικῶς περισσότεραι, ἰδίᾳ εἰς τὴν Θεσσαλίαν, διότι ὁ θερισμὸς πρέπει νὰ γίνῃ ἐντὸς βραχέος χρονικοῦ διαστήματος καὶ εἷς ἀγρότης δὲν ἠμπορεῖ νὰ θερίσῃ περισσότερον ἀπὸ 1—1 1/4 στρέμμα ἡμερησίως. 'Εκτὸς ὅμως τῶν δημογραφικῶν καὶ οἰκονομικῶν συνθηκῶν, ὑπάρχουν καὶ ἄλλα σοβαρὰ αἴτια, ἐμποδίζοντα τὴν διάδοσιν τῶν γεωργικῶν μηχανῶν παρ' ἡμῖν. Οὕτω: α) ἡ ἔκτασις τῶν πεδιάδων, εἰς ἃς αἱ μηχαναὶ ἐργάζονται μὲ καλὰς ἀποδόσεις, εἶναι περιωρισμένη ἐν 'Ελλάδι, β) εἰς πολλὰς περιφερείας ἐλλείπουν ἀγροτικοὶ δρόμοι διὰ τὴν μεταφορὰν γεωργικῶν μηχανημάτων, γ) ἡ μικρὰ ἔκτασις τῶν ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων, καθὼς καὶ ἡ κατάτμησις αὐτῶν ἀποκλείουν συνήθως τὴν οἰκονομικὴν χρῆσιν μηχανημάτων, καὶ δ) εἶναι δύσκολος ἡ ἐπιδιόρθωσις αὐτῶν, ἰδίᾳ εἰς τὰς ἐπαρχίας, ἐν περιπτώσει βλάβης.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀροτριώντων ζῴων ἀνέρχεται, κατὰ τὴν στατιστικὴν τοῦ 1932, εἰς:

Βοῦς	351.893
'Αγελάδας	113.381
Βουβάλους	14.190
Ἵππους	153 439
'Ημιόνους	76 849

Ἤτοι 710.767 ἐν συνόλῳ, ἔναντι 960.000 γεωργικῶν ἐκμεταλλεύσεων καὶ 527.082 ἀρότρων. Ἕκαστον ζεῦγος ἀντιστοιχεῖ πρὸς 53.5 στρέμματα ἀροτραίας γῆς. Οἱ μὴ ἔχοντες ζῷα γεωργοὶ μισθώνουν ἢ δανείζονται τὰ ζῷα τοῦ γείτονος πρὸς καλλιέργειαν τῶν ἀγρῶν των. Εἴς τινας ὅμως περιφερείας (Κυκλάδες, Ζάκυνθος) συνηθίζεται καὶ ἡ διὰ τσάπας καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν. Περιωρισμένη εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ χρῆσις χημικῶν λιπασμάτων ἐν 'Ελλάδι, παρουσιάζουσα αἰσθητὴν πτῶσιν:

Ἔτος 1927	Τόννοι 60.000		Ἔτος 1930	Τόννοι 50.000
» 1928	» 60.000		» 1931	» 40.000
» 1929	» 54.000		» 1932	» 27.000

Ἤτοι 1,35 χλγ. κατὰ καλλιεργούμενον στρέμμα, ἔναντι ἀναγκῶν 30 χλγ. κατὰ μέσον ὅρον. 'Επίσης εἶναι λίαν ἐλλιπεῖς καὶ αἱ κατάλληλοι μόνιμοι ἐγκαταστάσεις τῶν γεωργῶν μας: στάβλοι, ὑπόστεγα, ἀποθῆκαι καὶ λάκκοι στεγανοὶ διὰ τὴν χώνευσιν τῆς κόπρου. 'Αλλ' ἐκεῖνο, ὅπερ λείπει ἀπολύτως σχεδὸν ἀπὸ τὴν γεωργίαν μας, εἶναι αἱ μόνιμοι βελτιώσεις τῶν ἐδαφῶν μας καὶ ἰδίᾳ τὰ ἔργα ἀποστραγγίσεως καὶ ἀρδεύσεως. Οἱ ποταμοί μας, μήκους 2.540 χλμ., ζημίας μᾶλλον ἢ ὠφελείας προξενοῦν εἰς τὴν χώραν μας μὲ τὰς πλημμύρας αὐτῶν. Καὶ πλῆθος χειμάρρων παρουσιάζουν ἀνάγκην διευθετήσεως τῆς κοίτης των, καθότι ἀποτελοῦν διαρκῆ κίνδυνον διὰ τοὺς ἀγροὺς καὶ τὰς φυτείας μας. 'Η ἐκτέλεσις ἀποστραγγίσεως (drainage) ἐπιβάλλεται εἰς τὰς γονιμωτέρας τῶν πεδιάδων καὶ κοιλάδων μας. 'Η ἄρδευσις ἔχει μεγίστην παρ' ἡμῖν σημασίαν, καθότι ἀφ' ἑνὸς μὲν διασφαλίζει τὰς ἐσοδείας μας ἀπὸ τῆς συχνῆς παρ' ἡμῖν ξηρασίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπιτρέπει τὴν καλλιέργειαν πολλῶν φυτῶν, τὰ ὁποῖα δὲν εὐδοκιμοῦν ὡς ξηρικὰ εἰς τὰς νοτίας ἰδίᾳ περιφερείας τῆς 'Ελλάδος, ὡς τὸ βαμβάκι, τὸ τριφύλλι, ἡ πατάτα, τὰ ὀπωροφόρα κτλ. Καὶ ὅμως ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ἐδαφῶν μας μόνον 1.786.678, ἤτοι 6,28 %, εἶναι ποτιστικά.

'Η ἵδρυσις παρ' ἡμῖν τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῆς Γεωργίας καὶ ἡ καθιέρωσις τοῦ θεσμοῦ τῶν ἀναγκαστικῶν συνεταιρισμῶν (νόμος 4639 τοῦ 1930) διευκολύνει τὴν ἐκτέλεσιν τοιούτων ἔργων. 'Εκτὸς τούτων ὅμως ἀπαιτεῖται ὅπως οἱ γεωργοί μας, καὶ ἰδίᾳ αἱ ὀργανώσεις των, στρέψουν πρὸς τὰς βελτιώσεις ταύτας τὴν προσοχήν των καὶ ἡ 'Αγροτικὴ Τράπεζα παράσχῃ τὰς ἀναγκαίας πρὸς τοῦτο μακροπροθέσμους πιστώσεις.

Κατανομὴ τῶν καλλιεργειῶν. Κατὰ τὴν γεωργικὴν στατιστικὴν τοῦ 1932 ἡ καλλιεργηθεῖσα ἐν 'Ελλάδι ἔκτασις ἀνῆλθεν εἰς 19.209.716 στρέμματα, ἐξ ὧν 2.356.219 ἀμπελῶνες καὶ σταφιδαμπελῶνες. Φρονοῦμεν ὅτι ἡ ἔκτασις αὕτη ὑστερεῖ τῆς πραγματικῶς καλλιεργηθείσης κατὰ 10 % περίπου. Εἰς αὐτὴν δέον νὰ προστεθῶσι 2.000.000 ἐπίσης στρέμματα συνεχομένων δενδρώνων καὶ 5.000.000 περίπου στρέμματα ἀγραναπαύσεων. Αἱ καλλιεργηθεῖσαι ἐκτάσεις κατανέμονται ὡς ἑξῆς κατ' εἶδος:

Εἶδος	Στρέμματα	'Αναλογία %
Σιτηρὰ	13.557.728	70,58
Ὄσπρια	742.285	3,86
Λαχανόκηποι	499.869	2,60
Βιομηχανικὰ φυτὰ	1.188 291	6,19
Ζωοτροφικὰ προϊόντα	865.324	4,51
Ἄμπελοι	1.656.122	8,62
Σταφὶς	700.097	3,64

'Εξετάζοντες τὴν πρόοδον τῶν διαφόρων καλλιεργειῶν, κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν, παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς:

Σιτηρά. 'Η καλλιεργουμένη διὰ σιτηρῶν ἔκτασις ηὐξήθη σημαντικῶς καὶ ἀπολύτως καὶ σχετικῶς, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ κάτωθι πίνακος.

Ἔτος	Ἔκτασις	'Αναλογία %
1923	8.752 750	68,97
1924	10 159 266	69,25
1925	10 289.410	71,21
1926	11.775.939	72,55
1927	10.828 646	71,24
1928	11.389 948	71,63
1929	10 466.402	67,76
1930	12 636.267	71,03
1931	13.567.744	70,23
1932	13.557.728	70,58

'Η ἔκτασις αὕτη ηὐξήθη σημαντικώτερον ἔτι κατὰ τὰ ἔτη 1933 καὶ 1934, δι' ἃ δὲν ἔχομεν εἰσέτι στατιστικάς. Κατ' εἶδος σιτηρῶν παρουσιάζει τὴν ἑξῆς κατανομὴν καὶ ἀναλογίαν (1932):

Εἶδος	Στρέμματα	'Αναλογία %
Σῖτος	6 069 733	31,60
Κριθὴ	2.169 140	11,29
Σμιγὸς	559 019	2,91
'Αραβόσιτος	2.655.936	13,83
Βρώμη	1.341 602	6,98
Σίκαλις	683.620	3,56
Ὄρυζα	12.598	0,07
Κέγχρος	42.434	0,22
Λοιπὰ σιτηρὰ	23.646	0,12

'Η διὰ σιτηρῶν καλυπτομένη ἐν 'Ελλάδι ἔκτασις εἶναι μεγίστη ἔναντι τῶν ἄλλων καλλιεργειῶν. Τοῦτο εἶναι κάκιστον διὰ τὴν ἐν γένει γεωργικὴν παραγωγήν, δεδομένου ὅτι δὲν γίνεται ἡ ἀναγκαία ἀμειψισπορά, ἀφοῦ μόνον ὁ ἀραβόσιτος ἀποτελεῖ ἐαρινὴν καὶ σκαλιστικὴν σποράν. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ μικρὰ ἔκτασις ὀριζώνων, ἐνῷ εἰσάγομεν ὑπερδιπλασίαν τῆς παραγομένης ποσότητα.

Ὄσπρια. 'Η διὰ ξηρῶν ὀσπρίων καλλιεργουμένη ἔκτασις ηὐξήθη κανονικῶς, μὲ μικρὰς διακυμάνσεις, ἀπὸ 428.901 στρέμματα τῷ 1923 εἰς 742.285 τῷ 1932 καὶ τὸ ποσοστὸν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν καλλιεργουμένων ἐκτάσεων ἀπὸ 3,38 εἰς 3,86 %. 'Η αὔξησις αὕτη εἶναι σχετικῶς ἐλαχίστη, δεδομένου ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ καλλιέργεια τῶν ὀσπρίων βελτιώνει τὸ ἔδαφος, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰσάγομεν κατ' ἔτος ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ σημαντικὴν ποσότητα ὀσπρίων, καὶ κυρίως φασιόλων.

Προϊόντα λαχανοκήπων. 'Η ἔκτασις τῶν λαχανοκήπων παρουσιάζει σημαντικὴν αὔξησιν καὶ σχετικῶς καὶ ἀπολύτως. Οὕτως ἀνῆλθεν ἀπὸ 217.951 στρεμμάτων τῷ 1923 εἰς 449.869 τῷ 1932, ἤτοι ἀπὸ 1,72 % εἰς 2,60 % ἐπὶ τῆς ὅλης καλλιεργουμένης ἐκτάσεως. 'Η αὔξησις αὕτη ἀφορᾷ τὰ γεώμηλα καὶ λοιπὰ χλωρὰ λαχανικά, ἐνέχει δὲ ἰδιάζουσαν σημασίαν, καθότι ἀποδεικνύει ἔντασιν τῆς καλλιεργείας καὶ μεγαλυτέραν κατὰ στρέμμα εἰς χρῆμα ἀπόδοσιν τῆς γῆς.

Βιομηχανικὰ φυτά. 'Η δι' αὐτῶν καλλιεργουμένη ἔκτασις ἀνῆλθεν ἀπὸ 865.061 στρέμματα τῷ 1923 εἰς 1.496.537 τῷ 1930. Ἔκτοτε ὅμως παρουσιάζει πτῶσιν, κατελθοῦσα εἰς 1.188.291 τῷ 1932.

'Η πτῶσις αὕτη ὀφείλεται εἰς τὴν μείωσιν τῆς διὰ καπνοῦ καλλιεργουμένης ἐκτάσεως, ἥτις ἀπὸ 1.012.238 στρέμματα τῷ 1929 κατῆλθεν εἰς 633.892 στρέμματα τῷ 1932. Σημειωτέον ὅτι καὶ τὸ καθόλου ποσοστὸν τῶν βιομηχανικῶν καλλιεργειῶν ἐπὶ τοῦ συνόλου αὐτῶν παρουσιάζει ἐλαφρὰν μείωσιν, ἤτοι ἀπὸ 6,50 % τῷ 1923, ἔπεσεν εἰς 6,19 %, ἀφοῦ ἀνῆλθεν εἰς 9,32 % τῷ 1929. 'Η μείωσις αὕτη εἶναι σημαντική, διότι καταρρίπτει σοβαρῶς τὴν μέσην κατὰ στρέμμα ἀπόδοσιν εἰς χρῆμα τῆς ἑλληνικῆς γῆς, δεδομένου ὅτι αἱ βιομηχανικαὶ καλλιέργειαι εἶναι ἀποδοτικώταται. 'Η ὑπ' αὐτῶν κατεχομένη σήμερον ἔκτασις κατανέμεται ὡς ἑξῆς:

Καπνὸς	633.842	στρέμματα
Βάμβαξ	202.913	»
Σησάμιον	321.514	»
Μαστίχα	17.490	»
Γλυκάνισον	6.345	»
Ἄλλα βιομηχανικὰ φυτὰ	6.187	

Ζωοτροφικὰ προϊόντα. 'Η ὑπὸ τῶν ζωοτροφικῶν προϊόντων καλυπτομένη ἔκτασις ἀνῆλθεν ἀπὸ 526.610 στρέμματα τῷ 1923 εἰς 865.324 τῷ 1932,

Digitized by Google

ἤτοι ἀπὸ 4,15 % εἰς 4,51 % τῆς ὅλης καλλιεργουμένης ἐκτάσεως. Ἡ ἀναλογία αὕτη εἶναι ἐλαχίστη ἐν σχέσει μὲ τὰς ἀνάγκας τῆς κτηνοτροφίας μας καὶ τὴν ἐνδεικνυομένην ἐναλλαγὴν τῶν καλλιεργειῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Ἡ ὑπ' αὐτῶν κατεχομένη ἔκτασις κατανέμεται ὡς ἑξῆς:

Σανὸς	307.598	στρέμματα
Τριφύλλια	81.298	»
Χόρτον	476.428	»

Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸν πίνακα τοῦτον περιλαμβάνονται μόνον τὰ κοφτολίβαδα καὶ ὄχι αἱ βοσκήσιμοι ἐκτάσεις.

Ἄμπελοι. Σημαντικὴν ἔκτασιν, αὐξάνουσαν σταθερῶς, κατεῖχον ἀνέκαθεν ἐν Ἑλλάδι αἱ ἄμπελοι. Οὕτως ἀπὸ 1.272.126 στρέμματα τῷ 1923 ἔφθασαν σήμερον τὰ 1.656.122 στρέμματα. Ἡ αὔξησις ὅμως αὕτη δὲν εἶναι ἀνάλογος τῆς τῶν ἄλλων καλλιεργειῶν, καθότι ἀπαιτεῖ σημαντικὰς δαπάνας ἐμφυτεύσεως. Διὰ τοῦτο ἡ ἀναλογία ἐπὶ τῆς ὁλικῆς καλλιεργουμένης ἐκτάσεως ἠλαττώθη ἀπὸ 10,02 % τῷ 1923 εἰς 8,62 % τῷ 1932. Ἐξ αὐτῶν 1.393.999 στρέμματα παράγουν σταφυλὰς πρὸς οἰνοποιίαν καὶ 154.498 στρέμματα παράγουν σταφυλὰς φαγητοῦ. Τέλος 107.625 στρέμματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ νέας φυτείας, εὑρισκομένας κυρίως εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ τὴν Κρήτην, καθὼς καὶ τὰς καταστραφείσας ἐκ τῆς φυλλοξήρας περιφερείας τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης.

Σταφιδάμπελοι. Ἡ διὰ σταφιδαμπέλου καλλιεργουμένη ἔκτασις παραμένει ἀπὸ ἐτῶν ἡ αὐτή, ἤτοι περὶ τὰς 700.000 στρέμματα, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ καλλιέργεια αὕτη ἔχασε τὴν προπολεμικὴν αὐτῆς σημασίαν, ὡς ἐκ τῆς προστησέως νέων ἐδαφῶν, καὶ ἀκόμη μεταπολεμικῶς ἀπὸ 5,26 % τῆς ὁλικῆς καλλιεργουμένης ἐκτάσεως τῷ 1923 ἔπεσε σήμερον εἰς τὰ 3,64 % αὐτῆς (1932). Σημειωτέον ὅτι διὰ τοῦ νόμου ΓΚΗ' τοῦ 1904 ἀπηγορεύθησαν αἱ νέαι φυτεῖαι κορινθιακῆς σταφίδος καὶ ἔκτοτε αὕτη παρουσίασε μικρὰν ἐλάττωσιν τῆς ὑπ' αὐτῆς κατεχομένης ἐκτάσεως. Ἀντιθέτως ὅμως, σημαντικὴν αὔξησιν παρουσίασεν ἡ καλλιέργεια τῆς σουλτανίνας, ἰδίᾳ ἐν Κρήτῃ, εἰς τρόπον ὥστε ἡ σήμερον καλλιεργουμένη ἔκτασις σταφιδαμπέλων κατανέμεται ὡς ἑξῆς:

Κορινθιακὴ	600.521	στρέμματα
Σουλτανίνα	74.308	»
Ροζακιὰ	25 268	»

Ἐλαιῶνες. Τὸ σύνολον τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐλαιοδένδρων ὑπολογίζεται εἰς 60 ἑκατομμύρια τοὐλάχιστον. Τὸ πλεῖστον ὅμως ἐξ αὐτῶν εὑρίσκεται ἐγκατεσπαρμένον εἰς τοὺς ἀγρούς. Ἡ ἔκτασις τῶν συνεχομένων ἐλαιώνων ἀνέρχεται, κατὰ τὴν στατιστικὴν τοῦ 1929, εἰς 1.507.399 στρέμματα, μὲ παραγωγὴν ἐλαίου 1.371.661 στατ. καὶ ἐλαιῶν 135.738, ἐνῷ, ἐὰν οἱ ἐλαιῶνές μας ἦσαν συνεχεῖς, θὰ κατεῖχον 5.000.000 στρέμματα. Ἡ ἐλαία φύεται εἰς ὅλα τὰ διαμερίσματα τοῦ κράτους, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν παραλιακὴν ζώνην. Ἔχει ὅμως ἰδιάζουσαν σημασίαν εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, τὴν Κρήτην, τὴν Ἑπτάνησον, τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα.

Δενδρῶνες. Μικρὰ εἶναι ἡ ὑπὸ τῶν ὀπωροφόρων κατεχομένη ἔκτασις, ἐν σχέσει μὲ τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν, καθότι τὰ πλεῖστα εὑρίσκονται ἐντὸς ἢ πέριξ τῶν ἀγρῶν, ἀμπελώνων καὶ λαχανοκήπων. Ἡ ἔκτασις αὕτη καὶ τὰ μεμονωμένα δένδρα κατανέμονται ὡς ἑξῆς:

Εἶδος	Στρέμματα	Μεμονωμένα δένδρα
Συκεῶνες	81.981	1.357.617
Μορεῶνες	56.875	3 037 174
Καστανεῶνες	51.603	248 188
Ἑσπεριδοειδῆ	36 389	2 383.789
Ἄλλα ὀπωροφόρα	30 003	4.066.901
Μαστίχι	17.147	—

Ἤτοι 272 998 στρέμματα ἐν συνόλῳ, καὶ δένδρα μεμονωμένα 11.093.669. Ἐκτὸς τούτων ὑπάρχουν 1.288.044 χαρουπιές, εἰς Κρήτην ἰδίᾳ, εἰς κατάστασιν σχεδὸν δασώδη. Σημειωτέον ὅτι τῶν μορεῶν χρησιμοποιοῦνται ἰδίως τὰ φύλλα, ἀναγκαῖα διὰ τὴν σηροτροφίαν, ἐπίσης ὅτι εἰς πολλὰ μέρη οἱ γεωργοὶ καλλιεργοῦν καὶ δένδρα μὴ ὀπωροφόρα, ὡς κυπαρίσσους, ἰδίᾳ εἰς τὴν Πελοπόννησον.

Βοσκαί. Ἡ μόνη σχετικὴ ὑπάρχουσα στατιστικὴ τῷ 1929 ἀναγράφει:

Βοσκὰς καλλιεργησίμους	1.948.662	στρέμματα
Βοσκὰς μὴ καλλιεργησίμους	9.212 515	»
Σύνολον	11.161 177	

Ἐκ τούτων ὅμως αἱ πρῶται κυρίως εἶναι βοσκαὶ πεδιναί, δυνάμεναι νὰ χρησιμεύσουν ὡς χειμαδιὰ καὶ ὡς βοϊδολίβαδα. Ἐὰν λοιπὸν ὑπολογίσωμεν ὅτι ἓν μικρὸν ζῷον ἔχει ἀνάγκην 2 στρεμμάτων χειμερινῆς βοσκῆς καὶ ἓν μέγα 4 στρεμμάτων (μετὰ συμπληρωματικῆς τροφῆς), βλέπομεν ὅτι ἔχομεν ἀνάγκην: διὰ τὰ μικρὰ ζῷα 24.148.000 στρεμμάτων καὶ διὰ τὰ μεγάλα 7.078.000. Ἔχομεν ἑπομένως μεγίστην στενότητα χειμερινῶν λιβαδίων, τὴν ὁποίαν καλύπτει, μερικῶς, ἡ χρησιμοποίησις ὡς τοιούτων τῶν ἐν ἀγραναπαύσει ἐκτάσεων, 5 ἑκατομμυρίων περίπου στρεμμάτων. Ἀντιθέτως ὅμως ἔχομεν ὑπερεπάρκειαν καλοκαιρινῶν βοσκῶν, ἀφοῦ ὡς τοιαῦται χρησιμεύουν ὅλαι σχεδὸν αἱ βουνώδεις καὶ ἀνεπίδεκτοι καλλιεργείας ἐκτάσεις τῆς χώρας μας, ἤτοι περὶ τὰ 80 ἑκατομμύρια στρεμμάτων, ἔναντι 60 ἑκατομμυρίων, τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦν αἱ ἀνάγκαι τῆς καθόλου προβατοτροφίας καὶ αἰγοτροφίας μας, πρὸς 5 στρέμματα κατὰ κεφαλήν. Ἰδοὺ διατί, ἀνεξαρτήτως τῶν ὑγιεινῶν συνθηκῶν, ἐπιβάλλεται παρ' ἡμῖν ἡ θερινὴ μετανάστευσις τῶν ποιμνίων εἰς τὰς ὀρεινὰς περιφερείας.

Ἀπόδοσις τῶν καλλιεργειῶν. Ἡ ἑλληνικὴ γεωργικὴ παραγωγὴ ἀνῆλθε τῷ 1932, ἔτος ἱκανοποιητικῆς μᾶλλον εὐφορίας, εἰς τὰ κάτωθι ἐν συνόλῳ ποσὰ καὶ μὲ τὴν ἑξῆς κατὰ στρέμμα ἀπόδοσιν:

Προϊόντα	Παραγωγὴ εἰς τόννους	Ἀπόδοσις
Σιτηρὰ		
Σῖτος	464.502	77
Κριθὴ	193 383	90
Σμιγὸς	35.074	63
Ἀραβόσιτος	213.522	81
Βρώμη	99 305	74
Σίκαλις	53 003	78
Ὄρυζα	1.860	148
Λοιπὰ σιτηρὰ	3.937	74
Σύνολον	1.064.586	
Ὄσπρια		
Φασίολοι	14.111	52
Κύαμοι	10.647	63
Ἐρέβινθοι	5.970	42
Φακῆ	3.088	43
Λοιπὰ ὄσπρια	13.554	60
Σύνολον	47.370	
Προϊόντα λαχανοκήπων		
Γεώμηλα	84.616	551
Λοιπὰ προϊόντα	247 255	717
Σύνολον	331.871	
Βιομηχανικὰ καὶ ἀρωματικὰ προϊόντα		
Καπνὸς εἰς φύλλα	29.255	46
Βάμβαξ	15.887	78
Σησάμιον	4.703	16
Γλυκάνισον	198	33
Μαστίχα	268	15
Λοιπὰ βιομηχανικὰ προϊόντα	579	14
Σύνολον	50.893	
Ζωοτροφικὰ προϊόντα		
Σανὸς	69.429	226
Ξηρὰ τριφύλλια	41.580	512
Χόρτον	110 297	232
Σύνολον	221.306	
Καλαμιὰ καὶ ἄχυρα	996.425	
Ἄμπελοι		
Γλεῦκος	381.455	274
Σταφυλαὶ φαγητοῦ	65 673	430
Σύνολον	447.128	
Σταφὶς		
Κορινθιακὴ	163.715	273
Σουλτανίνα	19.194	158
Ροζακιὰ	6.264	248
Σύνολον	189 173	

Προϊόντα	Παραγωγὴ εἰς τόννους
Ἐλαιοκομία	
Ἔλαιον	134 320
Ἐλαῖαι	36.092
Καρποὶ καὶ ὀπῶραι	
Μῆλα	6 050
Ἀχλάδια	19 613
Σῦκα ξηρὰ	29.390
Κάστανα	7 187
Ἀμύγδαλα	6.663
Καρύδια	4.929
Χαρούπια	20.225
Βαλανίδια	23 461
Σύνολον	126.522

Ἑσπεριδοειδῆ	Παραγωγὴ εἰς χιλιάδας τεμαχ.
Λεμόνια	67 829
Κίτρα	4.826
Πορτοκάλια	87 522
Μανδαρίνια	106.046
Σύνολον	266.223

Δὲν ὑπολογίζομεν τὴν μέσην ἀπόδοσιν τῶν ἐλαιώνων καὶ λοιπῶν δενδρώνων, καθότι τὸ μέγιστον μέρος τῶν δένδρων δὲν ἀποτελεῖ συνεχεῖς ἐκτάσεις. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει τὴν ἑλληνικὴν γεωργίαν, εἶναι αἱ μικραὶ κατὰ στρέμμα ἀποδόσεις, ὀφειλόμεναι ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν κακὴν καλλιέργειαν—ὑπὸ τὴν εὐρεῖαν τῆς λέξεως σημασίαν—, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὰς δυσμενεῖς συχνὰ παρ' ἡμῖν καιρικὰς συνθήκας καὶ θεομηνίας, αἵτινες μειώνουν τὴν παραγωγήν. Ἐξ οὗ καὶ μικραὶ ἀποδόσεις μας εἰς σιτηρά, καθ' ἃς μειονεκτοῦμεν ἀσφαλῶς ὅλων τῶν λοιπῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν πλὴν τῆς Πορτογαλίας, ἔστω καὶ ἂν αἱ ἐν τῇ στατιστικῇ ἀναφερόμεναι ἀποδόσεις ὑστεροῦν τῶν πραγματικῶν. Ἰδιάζουσαν ὅμως σημασίαν ἐνέχει αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῆς παραγωγῆς μας. Οὕτως αἱ στρεμματικαὶ ἀποδόσεις τῶν κυριωτέρων μας σιτηρῶν διεκυμάνθησαν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Σῖτος	Κριθὴ	Ἀραβόσιτος
1923	56	80	105
1924	45	56	78
1925	66	86	86
1926	64	81	89
1927	71	84	66
1928	66	78	70
1929	62	72	87
1930	47	79	78
1931	50	70	63
1932	77	90	81
Μέσος ὅρος	60,4	77,6	80,3
1933 (προσωρινοὶ ἀριθμοὶ)	93	84	92

Ἀνεξαρτήτως ὅμως τῶν καιρικῶν συνθηκῶν, αἵτινες κατέχουν πρωτεύουσαν θέσιν ἐν Ἑλλάδι, παρετηρήθη μείωσις τῶν ἀποδόσεων κατὰ τὰ τελευταῖα ταῦτα ἔτη, ὀφειλομένη εἰς τοὺς ἑξῆς λόγους: α) ἐξεχερσώθησαν τελευταίως καὶ καλλιεργοῦνται σήμερον σημαντικαὶ ἐκτάσεις ὀλιγώτερον γόνιμοι· β) ἐπῆλθε προσωρινὴ διαταραχὴ ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀγροτικῆς νομοθεσίας, καὶ ἰδίᾳ ἐκ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων καὶ τῆς μὴ ἐγκαίρου διανομῆς τῶν κλήρων· γ) εἰς πολλὰς περιφερείας ἐγκατελείφθησαν αἱ ὑπάρχουσαι ἀποχετευτικαὶ τῶν ὑδάτων τάφροι. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ προϊόντα, διὰ τὰ ὁποῖα ἡ μικρὰ παρ' ἡμῖν ἀπόδοσις εἶναι συνέπεια τῆς καλῆς αὐτῶν ποιότητος, ὡς π. χ. τὰ μικρόφυλλα καπνὰ τῆς Μακεδονίας (μπασμάδες), εἰς τὰ ὁποῖα ἡ στρεμματικὴ ἀπόδοσις ἠλαττώθη ἔτι μᾶλλον μετὰ τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς συλλογῆς τῶν πατοφύλλων καὶ τῶν δευτέρας βλαστήσεως τοιούτων (1930). Ἰδιάζουσαν τοὐναντίον αὔξησιν τῆς παραγωγῆς παρουσιάζει τὸ ἔλαιον, ἀφ' ἧς ἐγενικεύθη παρ' ἡμῖν ἡ καταπολέμησις τοῦ δάκου.

Ἀξία τῆς παραγωγῆς καὶ δαπάναι καλλιεργείας. Ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς κυμαίνεται ἀναλόγως τῆς παραχθείσης ποσότητος καὶ τῆς κατὰ μονάδα ἀξίας. Αἱ διακυμάνσεις τοῦ νομισματός μας δὲν ἐπιτρέπουν συγκρίσεις ἐπὶ τῆς καθόλου ἀξίας τῆς γεωργικῆς μας παραγωγῆς πρὸς τὰ παρελθόντα ἔτη. Αὕτη ἀνῆλθε τῷ 1932 κατὰ στατιστικὴν τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας εἰς τὰ ἑξῆς ποσά:

Κατηγορίαι	Ἑκατομ. δραχ.
Σιτηρὰ	4.365.9
Ὄσπρια	242.6
Προϊόντα λαχανοκήπων	572 8
Βιομηχανικὰ φυτὰ	1.020
Ζωοτροφικὰ προϊόντα	932.2
Ἄμπελος	1.117 3
Σταφὶς	1.435.4
Ἔλαιον	1.962.9
Ἐλαῖαι	177.6
Ἑσπεριδοειδῆ	106.2
Ὀπῶραι	345 4
Σύνολον	12.172.1

Ἐπὶ τούτων ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς: α) Ὅτι ἡ ὡς ἀξία τοῦ σίτου ἀναγραφομένη εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ τοιαύτη, ἡ ὁρισθεῖσα ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς συγκεντρώσεως, ἐξ οὗ καὶ ἡ μεγίστη ἀναλογία τῆς ἀξίας τῶν σιτηρῶν, ἀντιπροσωπευόντων ἄλλωστε τὰ 35,82 % τῆς ὁλικῆς ἀξίας τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς. β) Ὅτι ἡ ἀξία τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων παρουσιάζει μεγίστην μείωσιν, ἀπὸ 24,45 % πρὸ τῆς κρίσεως (1929) εἰς 8,62 %, ἕνεκα τῆς πτώσεως τῆς ἐξαγωγῆς καὶ τῆς ἀξίας τοῦ καπνοῦ. γ) Τέλος ὅτι ἡ ἀξία τῶν κτηνοτροφικῶν προϊόντων παρουσιάζει σοβαρὰν αὔξησιν, καθότι ἀπὸ τοῦ 1931 προστίθεται εἰς αὐτὰ ἡ ἀξία τοῦ ἀχύρου τῶν σιτηρῶν, μὴ ἀναγραφομένη εἰς τὰς παλαιοτέρας στατιστικάς. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον παρουσιάζει ἰδιάζουσαν σημασίαν εἶναι ἡ μέση κατὰ στρέμμα ἀξία τῆς παραγωγῆς, ἡ ὁποία ἀνῆλθε διὰ τὰ κυριώτερα προϊόντα μας κατὰ τὸ ἔτος 1932 εἰς τὰ ἑξῆς ποσά:

Προϊόντα	Δραχμαὶ
Σῖτος	408
Κριθὴ	286
Ἀραβόσιτος	243
Γεώμηλα	1.386
Καπνὸς	1.210
Βάμβαξ	884
Τριφύλλια	814
Ἄμπελοι	725
Σταφίδες	2.049

Αἱ τρεῖς τελευταῖαι καλλιέργειαι ὑποθέτουν, πλὴν τῆς ἐτησίας ἐργασίας, καὶ κεφάλαια ἐγκαταστάσεως, τὰ ὁποῖα ἀνέρχονται κατὰ στρέμμα διὰ τὰ τριφύλλια εἰς 1000 δραχμὰς περίπου, ἐκτὸς τῆς δαπάνης τῆς ἀρδεύσεως τοῦ τριφυλλῶνος,

Digitized by Google

διὰ τὰς ἀμπέλους εἰς 5.000 καὶ διὰ τὰς σταφιδαμπέλους εἰς 6.000 περίπου δρχ. Τὸ δέκατον, λοιπόν, τῆς ἐτησίας αὐτῶν προσόδου ἀντιπροσωπεύει τὸν τόκον καὶ τὸ χρεωλύσιον τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτῶν. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἔξοδα καλλιεργείας, ταῦτα ποικίλλουν κατὰ περιφερείας καὶ ἀναλόγως τῶν τοπικῶν συνθηκῶν. Δύνανται ὅμως νὰ ὑπολογισθοῦν κατὰ μέσον ὅρον ὡς κάτωθι, συνυπολογιζομένων καὶ τῶν ἡμερομισθίων τῆς ἐργαζομένης γεωργικῆς οἰκογενείας, οὐχὶ ὅμως καὶ τοῦ ἐνοικίου τῆς γῆς:

Προϊόντα	Δραχμαί
Σῖτος	455
Κριθὴ	380
Ἀραβόσιτος	400
Γεώμηλα	940
Καπνὸς	2 160
Βάμβαξ	525
Τριφύλλια	230
Ἄμπελοι	1.160
Σταφίδες	1.280

Αἱ πλεῖσται λοιπὸν τῶν καλλιεργειῶν μας εἶναι παθητικαί. Ἀλλ' ὁ Ἕλλην γεωργὸς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ καλλιεργῇ ὄχι τὰς ἀποφερούσας τὴν μεγαλυτέραν καθαρὰν πρόσοδον, ἀλλὰ τὰς ἀποδιδούσας κατὰ περιφερείας μεγάλην ἰδίᾳ ἀκαθάριστον πρόσοδον, ἔστω καὶ ἂν αὗται ἀφήνουν οὐσιαστικῶς ἔλλειμμα. Καὶ τοῦτο, διότι στερεῖται συνήθως ἐπαρκοῦς γῆς καὶ ζητεῖ νὰ εὕρῃ ἐνασχόλησιν ἐπ' αὐτῆς τῶν πλεοναζόντων ἡμερομισθίων αὐτοῦ καὶ τῆς οἰκογενείας του, ἔστω καὶ ὑποβιβάζων σημαντικῶς τὴν ἀξίαν αὐτῶν. Οὕτω, μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀγροτικὴν οἰκονομίαν ἔχουν αἱ καλλιέργειαι αἱ ἀπασχολοῦσαι πολλὰ κατὰ στρέμμα ἡμερομίσθια, ὡς ὁ καπνὸς 23, ἡ σταφὶς 14, ὁ βάμβαξ 9, ἔναντι δύο μόνον ποὺ χρειάζονται διὰ τὰ σιτηρά.

Κτηνοτροφία. Αὕτη ἀποτελεῖ — ἢ μᾶλλον ἔπρεπε ν' ἀποτελῇ — τὸ ἕτερον σκέλος τῆς γεωργίας. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κτηνῶν, στάσιμος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἀνήρχετο (πλὴν τῶν ἀροτριώντων) κατὰ τὴν στατιστικὴν τοῦ 1932 διὰ τὰ μεγάλα ζῷα εἰς:

Βοῦς	111.053
Ἀγελάδας	297.948
Βουβάλους	31 592
Ἵππους	96.086
Φορβάδας	83 539
Ὄνους	363 705

Καὶ διὰ τὰ μικρὰ ζῷα εἰς:

Πρόβατα	6.926.960
Χοίρους	471 470
Αἶγας	4 677.525

Ἤτοι κατὰ μέσον ὅρον ἀντιστοιχοῦν εἰς κάθε ἀγροτικὴν οἰκογένειαν 0,72 μεγάλα (πλὴν τῶν ὄνων) καὶ 12,5 μικρὰ ζῷα. Ὁ ἀριθμὸς οὗτος εἶναι μικρός, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ ζῷά μας εἶναι λίαν μικρόσωμα καὶ ὅτι 2 ½ ἑκατομμύρια αἰγοπροβάτων ἀνήκουν εἰς 12.700 οἰκογενείας νομάδων κτηνοτρόφων. Ἐκ τῶν ζῴων τούτων οἱ ὄνοι, συχνὰ δὲ καὶ οἱ ἵπποι καὶ αἱ φορβάδες, χρησιμοποιοῦνται διὰ τὴν μεταφοράν. Τὰ ὑπόλοιπα χρησιμοποιοῦνται εἰς παραγωγὴν γάλακτος, κρέατος καὶ μαλλίου. Κατὰ τὴν στατιστικὴν τοῦ 1932 ἡ παραγωγὴ τούτων ἀνῆλθεν εἰς ποσότητα καὶ ἀξίαν:

Προϊόντα	Τόννοι	Ἑκατομ. δραχμῶν
Γάλα	200.402	950
Τυρὸς μαλακὸς	33 436	577
Τυρὸς σκληρὸς	10.910	272
Βούτυρον	3.580	173
Ἔριον	8.299	183
Δέρματα	8.000	350
Κρέας	82 500	2.060
Σύνολον δραχμαί		4.565

Ἐκτὸς ὅμως τῶν προϊόντων τούτων, τὰ ζῷά μας δίδουν καὶ τὴν ἀπαραίτητον διὰ τὴν γεωργίαν μας κόπρον, ὑπολογιζομένην ὡς ἑξῆς:

Βοοειδῆ	8.809.070	τόννοι
Ἱπποειδῆ	4.070.160	»
Αἰγοπρόβατα	4 352.521	»
Σύνολον	17.231.751	»

Ἡ περιεκτικότης τῆς κόπρου ταύτης εἰς λιπαντικὰ στοιχεῖα εἶναι ἡ ἑξῆς:

Ἄζωτον	107.185.296	χλγρ.
Φωσφορικὸν	34.107.042	»
Κάλι	81.620.564	»

Μὲ τὴν σημερινὴν διατίμησιν τῶν λιπαντικῶν μονάδων ἡ ἀξία τῆς κόπρου ταύτης φθάνει τὰ 4.556 ἑκατομμύρια δραχμῶν. Σημειωτέον ὅμως ὅτι τὸ μέγιστον μέρος τῆς ἀξίας τῆς κόπρου χάνεται, διότι δὲν γίνεται κανονικῶς ἡ συλλογὴ καὶ προετοιμασία αὐτῆς ἐντὸς εἰδικῶν λάκκων. Ἐπίσης εἰς πολλὰ μέρη, ἰδίως ἐν Θεσσαλίᾳ, αὕτη χρησιμοποιεῖται ὡς καύσιμος ὕλη. Τέλος εἰς ἄλλας περιφερείας, τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας ἰδίᾳ, οὐδόλως σχεδὸν χρησιμοποιεῖται.

Εἰς τὰ προϊόντα τῆς κτηνοτροφίας δέον νὰ προσθέσωμεν καὶ τοὺς συναφεῖς πρὸς αὐτὴν κλάδους τῆς *ὀρνιθοτροφίας*, τῆς *μελισσοκομίας* καὶ τῆς *σηροτροφίας*. Ἡ πρώτη παρουσιάζει σημαντικὴν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πρόοδον, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἔχωμεν καὶ αὐτάρκειαν τῶν εἰδῶν αὐτῆς. Τὰ κατοικίδια πτηνὰ ἀνέρχονται παρ' ἡμῖν εἰς 10.062.641, ἤτοι 11 κατὰ μέσον ὅρον κατὰ χωρικὴν οἰκογένειαν, ἀφοῦ ἐλλείπουν παρ' ἡμῖν αἱ μεγάλαι πτηνοτροφικαὶ ἐκμεταλλεύσεις. Ὑστεροῦμεν μόνον εἰς κονίκλους, ὧν ὁ ἀριθμὸς φέρεται εἰς 463 620 εἰς τὴν στατιστικὴν τοῦ 1932. Ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς τοῦ κοτετσίου ὑπολογίζεται ὡς ἑξῆς:

Ὠὰ	33,5 ἑκατ. δωδεκάδες	465 ἑκατ.
Πουλερικὰ	3,5 ἑκατ. ὀκάδες	140 »
Κουνέλια	665 χιλιάδ. ὀκάδες	11 »

Αἱ κυψέλαι μας ἀνέρχονται τῷ 1932 εἰς 580.082, ἐξ ὧν ἐγχώριαι 553.875 καὶ εὐρωπαϊκαὶ 26.327, ἡ δὲ παραγωγή των εἰς:

Προϊόντα	Τόννοι	Ἀξία
Μέλι	2.542	40 ἑκατ. δρχ.
Κηρὸν	322	18 » »

Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο κατεστράφη ἡ παραγωγὴ 56.284 ἐγχωρίων καὶ 4.555 εὐρωπαϊκῶν κυψελῶν, ἔχομεν μέσην παραγωγὴν κατὰ κυψέλην:

Προϊόντα	Μέλι	Κηρὸς
Ἐγχωρίων	4,73 χλγρ.	0,63
Εὐρωπαϊκῶν	9,23	0,74

Ἡ παραγωγὴ κουκουλίων, , ὁποία παρουσίασε τὸ μέγιστον αὐτῆς τῷ 1925, ἀνελθοῦσα εἰς 3.200 τόννους, ἔπεσεν ἔκτοτε σημαντικῶς, ἀνελθοῦσα τῷ 1932 εἰς 2.015.800 χλγρ., ἀξίας 80 ἑκατ. δραχμῶν περίπου. Ἐπίσης παρήχθησαν κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 141.350 κυτία μεταξοσπόρων. Ἡ ἀξία λοιπὸν τῶν κτηνοτροφικῶν μας ἐν γένει προϊόντων ἀνῆλθε τῷ 1932 εἰς 5.200 ἑκατομ., μὴ ὑπολογιζομένων τῆς κόπρου καὶ τῆς ἐργασίας τῶν ζῴων, ἀροτήρων καὶ μεταφορικῶν.

Δασικὴ παραγωγή. Ἡ παραγωγὴ δασικῶν προϊόντων ἀνῆλθε τῷ 1932 ὡς κάτωθι, παρουσιάζουσα αὔξησιν ἐν σχέσει πρὸς τὰ προηγούμενα ἔτη:

Εἶδος	Ποσότης		Ἀξία εἰς ἑκατ. δραχ.
Ξυλεία	κυβ. μέτρ.	93.123	93,1
Καυσόξυλα	τόννοι	589.052	627,7
Ξυλάνθρακες	»	338.656	135,5
Πευκοφλοιὸς	»	845	2,3
Ρητίνη	»	16.900	45,5
Βαλανίδια	»	10.270	7,9

Σημειωτέον ὅτι ἐκ τούτων ἀναγράφονται εἰς τὰς στατιστικὰς εἴδη μόνον 329,5 ἑκατ., καθότι τὰ λοιπὰ χρησιμοποιοῦνται ἀτελῶς ὑπὸ τῶν χωρικῶν.

Ἤτοι ἐν συνόλῳ ἀξίας δραχμῶν 856 ἑκατομμυρίων. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι αἱ δασικαί μας ἐκτάσεις ἀνέρχονται εἰς 24 ἑκατομμύρια στρέμματα, ἕπεται ὅτι ἡ μέση δασικὴ κατὰ στρέμμα ἀπόδοσις εἶναι μόνον 37,15 δραχμῶν. Ἡ μικρὰ αὕτη ἀπόδοσις ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι μεγάλαι ἐκτάσεις, φερόμεναι ὡς δασικαί, εἶναι μᾶλλον πρεμνοσκεπεῖς, ἐνῷ ἐξ ἄλλου σημαντικαὶ δασικαὶ ὀρειναὶ ἐκτάσεις, ἰδίᾳ εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ Θράκην, μένουν ἀνεκμετάλλευτοι, ἐλλείψει τῶν ἀναγκαιουσῶν πρὸς τοῦτο ὁδῶν.

Ἀγροτικαὶ οἰκοτεχνίαι. Αἱ ἀγροτικαὶ οἰκοτεχνίαι ἀποτελοῦν εἰς πολλὰς περιφερείας, ἰδίᾳ ὀρεινάς, σημαντικὴν πρόσθετον πρόσοδον τῆς γεωργικῆς οἰκογενείας, διαιροῦνται δὲ κυρίως εἰς τρεῖς κλάδους: τὰς ὑφαντουργικάς, τὰς οἰκοτεχνίας τροφίμων καὶ τὰς χειροτεχνικάς. Μέχρι τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἡ ὁλότης σχεδὸν τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ μας ἐνεδύετο μὲ ἐνδύματα ὑφασμένα ὑπὸ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν. Ἡ συνήθεια ὅμως αὕτη ὑπεχώρησε πρὸ τοῦ βιομηχανικοῦ συναγωνισμοῦ, καὶ σήμερον ἐπικρατεῖ μόνον εἴς τινας περιφερείας τῆς Ἠπείρου, τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ μέρη τινὰ τῆς Θράκης καὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Ἐπίσης ὑποχώρησιν μᾶλλον παρουσιάζει ἡ κατασκευὴ κλινοσκεπασμάτων καὶ χαλιῶν, συναντωμένη ἀκόμη, ἐκτὸς τῶν ὡς ἄνω περιφερειῶν, εἰς τὴν Κεντρικὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Κρήτην. Ἡ παρασκευὴ τροφίμων περιλαμβάνει, ἐκτὸς τῆς παρασκευῆς ἁλιπάστων κρεάτων (Θράκη, Κυκλάδες, Δυτικὴ Μακεδονία) καὶ ζυμαρικῶν (χυλόπητες, γιοφκάδες, μπλιγούρι κτλ.), δύο σοβαροὺς κλάδους: τὴν οἰνοποιίαν καὶ οἰνοπνευματοποιίαν. Τὸ σύνολον σχεδὸν τοῦ παραγομένου ἐν Ἑλλάδι σταφυλίου γλεύκους, ἀνελθόντος τῷ 1932 εἰς 300.000 τόννους, μεταποιεῖται εἰς οἶνον ἀπὸ τοὺς ἰδίους ἀμπελουργούς. Ἐπίσης εἰς χεῖρας τῶν οἰνοπαραγωγῶν εὑρίσκονται 16.355 μικροὶ ἄμβυκες, δι' ὧν παρασκευάζονται ἐτησίως περὶ τοὺς 4.200 τόννους ἀνύδρου οἰνοπνεύματος ἐκ στεμφύλων, ἀξίας 105 ἑκατομ. δραχμῶν. Εἰς πολλὰς ἐπίσης περιφερείας οἱ γεωργοὶ ἑτοιμάζουν κατ' οἶκον τὸ ἀναγκαιοῦν αὐτοῖς σησαμέλαιον καὶ καρυδέλαιον (Θράκη, Κρήτη). Τέλος καὶ ἡ ἀγροτικὴ χειροτεχνία παρουσιάζει ἀκόμη προϊόντα, ἰδίᾳ κεντήματα (Κρήτη, Κυκλάδες, Ἤπειρος, Ἑπτάνησα). Ὁ ὑπολογισμὸς τῆς ἐκ τῆς μεταποιήσεως τῶν πρώτων ὑλῶν ὑπεραξίας τῶν προϊόντων τούτων εἶναι βεβαίως δυσχερής. Δύναται ὅμως νὰ ὑπολογισθῇ περίπου ὡς ἑξῆς εἰς ἑκατομμύρια δραχμῶν:

Ὑφάσματα καὶ ἐνδύματα	230
Οἶνος καὶ οἰνόπνευμα	300
Ἄλλα εἴδη	50
Ἐν ὅλῳ	580

Διάθεσις τῆς παραγωγῆς. Τὸ πλεῖστον τῆς παραγωγῆς μας διατίθεται, ὡς εἶναι φυσικόν, εἰς τὴν ἐγχωρίαν κατανάλωσιν. Οὕτω καταναλίσκεται ἐπιτοπίως ὅλη σχεδὸν ἡ παραγωγή μας σιτηρῶν, ὀσπρίων, προϊόντων λαχανοκήπων, βιομηχανικῶν φυτῶν (πλὴν καπνοῦ), ζῳοτροφικῶν προϊόντων καὶ ἀμπελίτου οἴνου. Ὑπάρχουν ὅμως προϊόντα, τὰ ὁποῖα χρησιμεύουν μᾶλλον πρὸς ἐξαγωγήν. Ταῦτα εἶναι τὰ ἑξῆς: ὁ καπνός, τοῦ ὁποίου ἐξάγονται τὰ 90—82 % τῆς παραγωγῆς, ἀφοῦ ἡ ἐγχωρία κατανάλωσις μόλις φθάνει τοὺς 4.800 τόννους· ἡ σταφὶς (κορινθιακή, σουλτανίνα καὶ ροζακιά), ἥτις ἐξάγεται εἴτε αὐτουσία εἴτε ὑπὸ μορφὴν σταφιδίτου κατὰ τὰ 60 % περίπου, τῆς ὑπολοίπου (παρακράτημα) χρησιμοποιουμένης πρὸς βρῶσιν εἴτε αὐτουσίας εἴτε κυρίως εἰς σταφιδόψωμον καὶ εἰς παρασκευὴν ποσίμου ἢ ποτιστικοῦ οἰνοπνεύματος, ὄξους καὶ διαφόρων ἄλλων βιομηχανικῶν προϊόντων (σταφιδοσάκχαρον, χαλβάδες κτλ.)· τὸ ἔλαιον, τοῦ ὁποίου ἐξάγεται συνήθως ἡ ἄνω τῆς εἰς τὴν ἐγχωρίαν κατανάλωσιν ἀπαιτουμένης ποσότητος τῶν 100.000 περίπου τόννων ποσότης, ἤτοι 10—25 % τῆς παραγωγῆς· τὰ σῦκα, ἐξαγόμενα συνήθως ἐν ἀναλογίᾳ 60—75 %. Οὕτως ἡ ἐξαγωγὴ γεωργικῶν καὶ κτηνοτροφικῶν προϊόντων καλύπτει τὰ 92,25 % τῆς ὁλικῆς μας ἐξαγωγῆς, ἀνελθοῦσα τῷ 1933 ὡς ἑξῆς:

Προϊόντα	Ποσότης		Ἀξία
Α' Κηπουρικὰ καὶ γεωργικὰ			
Ἑσπεριδοειδῆ	τεμάχ.	5 071.245	39.263 741
Σταφυλαὶ νωπαὶ	τόν.	14.082	37.987 488
Σῦκα ξηρὰ	»	17 124	132 156 952
Σταφὶς κορινθιακὴ	»		
Σταφὶς σουλτανίνα καὶ		63.712	1 085.366 093
ροζακιά	»	23.326	257 335.099
Ἀμύγδαλα	»	1.022	38 509.671
Χαρούπια	»	11.072	16 197 358
Καπνὸς εἰς φύλλα	»	34.743	1.726.598 821
Πιπέρι ἐρυθρὸν	χλγρ.	108 861	1 108 020
Φασίολοι	»	361 944	1 552 052
Σύνολον			3.33[illegible].070.295
Β' Μεταποιημένα προϊόντα			
Ἐλαῖαι	τόν.	14.374	124.458.376
Ἔλαια	»	28.150	513.898 599
Λαχανικὰ διατηρημένα	»	261	2.842 727
Γλεῦκος	»	3.750	15.851.680
Οἶνοι	»	72.219	308.940 625
Ὑποστάθμη οἴνου	»	1.204	7 951 709
Σάρωθρα	χλγρ.	103.595	1 479 979
Σύνολον			975 423.695
Γ' Κτηνοτροφικὰ			
Μέλι	»	36.596	923.986
Ἔρια καὶ τρίχες	»	399.982	8 964 449
Δέρματα	»	2.285 048	121.513 544
Κουκούλια	»	42.932	1.680 589
Μεταξόσπορος	»	2.737	2 767.250
Σύνολον			135.849 818
Δ' Δασικὰ			
Μαστίχι	»	212.552	15 182.496
Ρητίνη	»	17.905	130.405
Βάλανοι	τόν.	746	2.177 811
Βοτάναι	»	1.795	9.808 275
Σύνολον			27.298.987
Ἤτοι ὁλικὴ ἀξία ἐξαχθέντων γεωργικῶν εἰδῶν δραχ.			4.474.642 798

Ἐξήχθησαν, ἐκτὸς τούτων, καὶ ἄλλα τινὰ γεωργικά, κτηνοτροφικὰ καὶ δασικὰ προϊόντα, καπνὸς εἰς σιγαρέττα, νήματα ἐκ βάμβακος, ἀπόσταγμα οἴνου, μαρμελάδαι, ἔλαιον τερεβινθίνης, κολοφώνιον, τάπητες ἐξ ἐρίων, μέταξα, ὑφάσματα ἐκ μετάξης καὶ ἀπορρίμματα μετάξης, ὧν ἡ ἀξία ἀνέρχεται συνολικῶς εἰς 239,6 ἑκατομ. δραχμῶν, ὧν ἡ τελειοτέρα μεταποίησις μᾶς ἐπιβάλλει νὰ τὰ κατατάξωμεν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων. Ἐλάβομεν ὡς ἔτος παραγωγῆς τὸ 1932 καὶ ὡς ἔτος ἐξαγωγῆς τὸ 1933, καθότι ἡ ἐσοδεία τοῦ πλείστου τῶν προϊόντων γίνεται εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔτους καὶ ἡ ἐξαγωγὴ αὐτῶν κατὰ τὸ ἑπόμενον. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ γεωργικὰ προϊόντα, διὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἐγχωρία παραγωγὴ δὲν ἀρκεῖ καὶ ἀναγκαζόμεθα εἰς εἰσαγωγὴν τοιούτων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ εἰσαγωγὴ αὕτη, ἀντιπροσωπεύουσα τὰ 32,98 % τοῦ συνόλου τῶν εἰσαγωγῶν μας, κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, ἀνῆλθεν εἰς τὰ ἑξῆς ποσά:

Digitized by Google

Εἰσαχθέντα	*Ποσότης*		*Ἀξία*
Α' Ζῳοκομικὰ προϊόντα			
Μεγάλα ζῷα	κεφάλια	80 454	123 335.710
Αἰγοπρόβατα καὶ χοῖροι	»	770 701	164 718.172
Ἵπποι, ἡμίονοι, ὄνοι	»	3 938	15 311 988
Κρέατα καὶ πτηνὰ	χλγρ.	45.250	3 595.850
Τυρὸς	»	331 561	10.400.983
Λῖπος καὶ μαργαρίνη	»	786 818	11.979.464
Βούτυρον		274 074	11.801.270
Γάλα καὶ γαλακτοῦχον ἄλευρον	»	1.368.235	40 625 302
Ὠὰ	»	428 569	6.460 415
Δέρματα	»	6.174 302	242.337 216
Σύνολον			630.566 370
Β' Γεωργικὰ προϊόντα			
Σῖτος	τόνν.	448 625	1.360 701 086
Ἀραβόσιτος	»	26.744	68 091.195
Λοιποὶ δημητριακοὶ καρποὶ	»	962	2.106 428
Χορτονομαὶ	»	137	52 375
Ἄλευρα ἐκ σίτου	»	691	3.564.828
Φασίολοι	»	16.803	68 851.117
Λοιπὰ ὄσπρια	»	1 532	10.933.142
Ὄρυζα	»	20 455	130.089.180
Γεώμηλα	»	3.591	10 665 702
Βρώσιμοι καρποὶ	»	2.240	8.167.153
Λαχανικὰ νωπὰ	»	2.281	8 987 650
Ἐλαιώδεις καρποὶ	»	9.670	55.898 922
Ἐλαιοπυρῆνες	»	29 726	16.856 157
Οἶνοι	χλγρ.	14.241	990.605
Οἰνόπνευμα	»	187.084	1 398 341
Σύνολον			1 747.353.881
Γ' Δασικὰ προϊόντα			
Καυσόξυλα	τόνν.	1.363	544.993
Ξυλάνθρακες	»	2 600	5 334 092
Ξυλεία οἰκοδομῆς	κυβ. μέτ. τόνν.	234 933 134 733	304.803 560
Ξυλεία βαρελοποιίας	»	8.062	16.460 007
Σύνολον			325 142 652
Ἤτοι ὁλικὴ ἀξία εἰσαχθέντων γεωργικῶν εἰδῶν ἀνέρχεται εἰς δραχ.			2.703 062 903

Ἡ εἰσαγωγὴ αὕτη ἀναλογεῖ φαινομενικῶς κατ' ἀξίαν πρὸς τὰ 51 % τῆς ἐξαγωγῆς μας γεωργικῶν καὶ κτηνοτροφικῶν προϊόντων, εἶναι ὅμως οὐσιαστικῶς πολὺ μικροτέρα, δεδομένου ὅτι εἰς τὰ εἰσαγόμενα ἐμπορεύματα προστίθενται τὰ ἔξοδα μεταφορᾶς, ἀσφάλιστρα καὶ κέρδη τοῦ ἀποστολέως ἐμπόρου.

Πρέπει τέλος νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ παραγωγὴ σανοῦ καὶ ξηροῦ χόρτου ὑστερεῖ κατὰ πολὺ τῶν ἀναγκῶν τῆς κτηνοτροφίας μας, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀπαιτοῦνται κατὰ τὴν διάρκειαν μόνον τοῦ χειμῶνος πρὸς διατροφὴν ἑνὸς μὲν μεγάλου ζῴου 1.000 χλγρ. τοὐλάχιστον σανοῦ, ἑνὸς δὲ μικροῦ ζῴου 100 χλγρ. Ἤτοι αἱ ἀνάγκαι τῆς κτηνοτροφίας μας συμποσοῦνται : διὰ μεγάλα μὲν ζῷα εἰς 1 769 404 τόννους, διὰ μικρὰ δὲ ζῷα εἰς 1.207.422 τόννους, ἔναντι παραγωγῆς μόνον 221.307 τόννων. Τὸ ὑπόλοιπον καλύπτεται ἐν μέρει διὰ τῆς καταναλώσεως τῆς καλαμιᾶς καὶ τοῦ ἀχύρου, ἤτοι βρωμάτων κατωτέρας ποιότητος 996 425 τόννων, καὶ ἰδίᾳ διὰ τοῦ ὑποσιτισμοῦ τῶν ζῴων μας, δεδομένου ὅτι δὲν γίνεται συνήθως εἰσαγωγὴ κτηνοτροφικῶν προϊόντων, παρὰ μόνον ἐξαιρετικῶς διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν κτηνῶν τοῦ στρατοῦ.

Γεωργικὴ ἐκπαίδευσις. Ἡ τεχνικὴ ἐκπαίδευσις τῶν γεωργῶν—ὑπὸ τὴν εὐρεῖαν αὐτῆς ἔννοιαν—περιλαμβάνει : α) τὴν γεωργικὴν ὑπηρεσίαν προπαγάνδας, β) τὰς προτύπους καλλιεργείας καὶ τοὺς ἀποδεικτικοὺς ἀγρούς, καὶ γ) τὰ γεωργικὰ σχολεῖα.

1. Ἡ γεωργικὴ ὑπηρεσία προπαγάνδας εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τοὺς προϊσταμένους 40 γεωργικῶν περιφερειῶν (νόμος 4142 τοῦ 1929), οἵτινες ἀντικατέστησαν τοὺς νομογεωπόνους, τῶν ὁποίων παρέμειναν ἀκόμη 3 εἰς τὰ Ἑπτάνησα. Παρ' ἑκάστῳ προϊσταμένῳ γεωργικῆς περιφερείας δύνανται νὰ τοποθετηθῶσιν 6 ἕτεροι, ἀπόφοιτοι ἀνωτέρων ἢ μέσων γεωπονικῶν σχολῶν, ὡς καί τινες εἰδικοὶ εἴς τινα κλάδον τῆς γεωργίας (δενδροκόμοι, μελισσοκόμοι, οἰνολόγοι). Πάντως οὗτοι ὑποχρεοῦνται εἰς περιοδείας ἀνὰ τὴν περιφέρειάν των πρὸς γεωργικὴν τῶν ἀγροτῶν διδασκαλίαν. Ἐπιβαρύνονται ὅμως προσθέτως καὶ μὲ διοικητικά, ἐποικιστικὰ καὶ στατιστικὰ καθήκοντα. Δεκατέσσαρες ἐπιθεωρηταὶ γεωργίας ἐπιβλέπουν τὴν κανονικὴν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων αὐτῶν. Ἐπίσης ὑπάρχει ἐν Θεσσαλονίκῃ μία γενικὴ διεύθυνσις γεωργίας καὶ ἐποικισμοῦ Μακεδονίας καὶ Θράκης, εἰς ἣν ὑπάγονται αἱ γεωργικαὶ τῶν περιφερειῶν τούτων ὑπηρεσίαι. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρήσωμεν : α) Ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν γεωπόνων εἶναι σχετικῶς μικρός, ἀφοῦ ἀντιστοιχεῖ εἷς κατὰ 50 ἢ 60 χωρία, ἐνῷ θὰ ἔπρεπε νὰ ἑδρεύῃ εἷς γεωπόνος εἰς κάθε τέως δῆμον τὸ πολύ, ὥστε νὰ ἔρχεται εἰς τακτικὴν μὲ τοὺς ἀγρότας ἐπαφήν. β) Πολλοὶ τῶν γεωπόνων στεροῦνται πείρας, διοριζόμενοι ἅμα τῇ ἀποφοιτήσει των ἐκ τῶν γεωπονικῶν σχολῶν. γ) Ἄλλοι πάλιν δὲν γνωρίζουν τὴν περιφέρειάν των, μετατιθέμενοι συχνάκις ἀπὸ τόπου εἰς τόπον ἢ καὶ διαμένοντες συνεχῶς εἰς τὰ κέντρα. δ) Τέλος ὀλίγοι μόνον γεωργικοὶ ἐπιθεωρηταὶ κατήρτισαν σαφὲς μελετημένον πρόγραμμα ἐργασιῶν τῶν γεωπόνων τῆς περιφερείας των καὶ παρακολουθοῦν τὴν ὑπ' αὐτῶν ἐκτέλεσίν του.

2. Ἐπειδὴ ὅμως παρετηρήθη ὅτι τὸ παράδειγμα εἶναι πειστικώτερον τῆς προφορικῆς διδασκαλίας, οἱ περιοδεύοντες γεωπόνοι συνιστοῦν κατὰ περιφερείας ἀποδεικτικοὺς ἀγρούς, εἰς οὓς ἐφαρμόζουν ἀποδεδειγμένης ἤδη ἀποτελεσματικότητος βελτιωμένα μέσα παραγωγῆς (ἐκλεκτοὺς σπόρους, λιπάσματα, βαθείας ἀρόσεις κτλ.). Τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἐπιδιώκουν καὶ οἱ γεωργικοὶ σταθμοί, οἵτινες καλλιεργοῦνται—ἢ τοὐλάχιστον πρέπει νὰ καλλιεργοῦνται—κατὰ τὸ πλέον ἐνδεδειγμένον ἑκάστοτε διὰ τὴν περιφέρειαν σύστημα, εἰς τρόπον ὥστε νὰ χρησιμεύουν ὡς ὑπόδειγμα διὰ τοὺς γεωργοὺς τῆς περιφερείας των καὶ νὰ μορφώνουν ἀκόμη τοὺς εἰς αὐτοὺς ἐργαζομένους ἀγρότας. Τοιοῦτοι σταθμοὶ λειτουργοῦν σήμερον οἱ ἑξῆς 14: Ὀρεστιάδος, Κομοτινῆς, Πραβίου (Καβάλλας), Δράμας, Σερρῶν, Θεσσαλονίκης, Ἁγίου Μάμαντος (Χαλκιδικῆς), Φλωρίνης, Κοίλων (Κοζάνης), Μικρογουζίου (Βερροίας), Σερβίων, Λαρίσης, Βατῶντος (Χαλκίδος) καὶ Ἰωαννίνων. Παρὰ τοὺς γεωργικοὺς σταθμοὺς συνεστήθησαν ὅμως καὶ εἰδικὰ κέντρα βελτιώσεως τῆς σιτοκαλλιεργείας (νόμος 5686 τοῦ 1933), ἀνερχόμενα σήμερον εἰς 15 καὶ εὑρισκόμενα εἰς τὰς σιτοπαραγωγικὰς ἰδίᾳ περιφερείας τῆς Θεσσαλίας, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Μακεδονίας. Ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι οἱ ἀποδεικτικοὶ ἀγροί, μὴ ἀπαιτοῦντες ἐπιστημονικὴν εἰδίκευσιν, θὰ ἔπρεπε νὰ συνιστῶνται ἀπὸ τοὺς κατὰ τόπους ὀργανισμοὺς (συνεταιρισμούς, κοινότητας, ἐπιμελητήρια), οἵτινες νὰ ἐνδιαφέρωνται ἀμέσως διὰ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν καὶ νὰ παρακολουθοῦν καὶ τὴν οἰκονομικὴν αὐτῶν ἔκβασιν, ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τῶν γεωπόνων τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας. Ἀντιθέτως οἱ γεωργικοὶ σταθμοὶ πρέπει νὰ εἶναι κρατικὰ ἱδρύματα, μὲ ἄφθονα μέσα, ὧν στεροῦνται σήμερον, μὲ εἰδίκευσιν ἀναλόγως τῶν κατὰ τόπους συνθηκῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἰς ἐλαχίστους συμβαίνει, καὶ μὲ ὡρισμένον εἰδικὸν πρόγραμμα ἐργασίας δι' ἕκαστον, τὸ ὁποῖον νὰ ἐφαρμόζουν ὅλοι οἱ διαδεχόμενοι εἰς τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ γεωπόνοι. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ κέντρα βελτιώσεως σιτοκαλλιεργείας, ταῦτα ἀποτελοῦν ἀκόμη νέον θεσμόν, παρουσιάσαντα ἐπιτυχίας τινάς, ἀλλὰ μὴ ἀποδώσαντα εἰσέτι ὅλα τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα.

3. Ἡ κυρίως γεωργικὴ ἐκπαίδευσις περιλαμβάνει τὴν ἀνωτάτην, τὴν μέσην, τὴν κατωτάτην καὶ τὴν στοιχειώδη. Ἡ ἀνωτάτη γεωργικὴ ἐκπαίδευσις παρέχεται ὑπὸ τῆς Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, ἱδρυθείσης καὶ λειτουργούσης δυνάμει τοῦ νόμου 1814 τοῦ 1920. Πλὴν αὐτῆς ὅμως λειτουργεῖ καὶ παρὰ τῷ πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης Τμῆμα Ἀνωτέρων Γεωπονικῶν Σπουδῶν (νόμος 3341 τοῦ 1925). Ἐπίσης παρὰ τῷ αὐτῷ πανεπιστημίῳ προσεκολλήθη καὶ ἡ ἐν Ἀθήναις πρότερον λειτουργοῦσα Ἀνωτέρα Δασολογικὴ Σχολὴ (διάταγμα 11 Ὀκτωβρίου 1927). Τέλος, παρὰ τῇ Ἀνωτάτῃ Γεωπονικῇ Σχολῇ Ἀθηνῶν λειτουργεῖ ἀπὸ τοῦ 1930 καὶ εἰδικὴ σχολὴ συνεταιριστῶν, δυνάμει τοῦ νόμου 4142. Ἡ μέση γεωργικὴ ἐκπαίδευσις περιλαμβάνει παρ' ἡμῖν δύο σχολάς: τὴν Ἀβερώφειον Γεωργικὴν Σχολὴν Λαρίσης καὶ τὴν Δενδροκομικὴν καὶ Ἀμπελουργικὴν Σχολὴν Πατρῶν. Εἰσάγονται εἰς αὐτὴν μαθηταὶ ἔχοντες ἀπολυτήριον τετάρτης γυμνασίου τοὐλάχιστον, ἡ δὲ φοίτησις εἰς αὐτὰς εἶναι τριετής, θεωρητικὴ καὶ πρακτική. Μέσην γεωργικὴν σχολὴν ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀμερικανικὴ σχολή. Ἡ κατωτέρα γεωργικὴ ἐκπαίδευσις ὑπάγεται εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τριῶν ὑπουργείων: Τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας (νόμος 2203 τοῦ 1920), τὸ ὁποῖον ἵδρυσε περὶ τὰ 15 γεωργικὰ σχολεῖα, ἐξ ὧν λειτουργοῦν σήμερον τὰ τῆς Τεγέας καὶ Καρυᾶς (Λευκάδος) καὶ τὸ τυροκομικὸν σχολεῖον Ἰωαννίνων. Εἰς τὰ σχολεῖα ταῦτα ἡ φοίτησις εἶναι διετὴς καὶ πρακτική, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν τέκνων τῶν γεωργῶν. Ἐπίσης τὸ κράτος βοηθεῖ εἰς τὴν συντήρησιν τῶν ἐπὶ μοναστηριακῶν κτημάτων λειτουργουσῶν σχολῶν Μεσσαρᾶς καὶ Ἁγίων Ἀσωμάτων (Κρήτης), Δουρούτης (Ἰωαννίνων) καὶ τοῦ ἀγροτικοῦ ἱεροδιδασκαλείου Βελλᾶς (Ἰωαννίνων), ὡς καὶ τῶν διὰ δωρεῶν ἱδρυθεισῶν Χαρισίου (Κοζάνης), Βέλλου (Κορινθίας), ἱδρυθέντος ὑπὸ τῆς ΑΧΕΠΑ, καὶ Ἀναγνωστοπουλείου (Κονίτσης).

Ἀπὸ τοῦ 1929 ὅμως (νόμος 4397) καὶ τὸ ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας προέβη εἰς τὴν ἵδρυσιν 30 κατωτέρων γεωργικῶν σχολείων, ἐξ ὧν λειτουργοῦν σήμερον 25 εἰς τὰ χωρία καὶ τὰς πόλεις Ἀλιστράτην (Σερρῶν), Ἀνδραβίδαν (Ἠλείας), Βελβενδὸν (Κοζάνης), Γρεβενὰ (Κοζάνης), Ἔδεσσαν, Ἐρεσσὸν (Λέσβου), Ζαγκλιβέριον (Θεσσαλονίκης), Ἰτέαν Φωκίδος), Καλημεριάνους (Εὐβοίας), Καστελλάνους (Κερκύρας), Καστέλλιον (Ἡρακλείου), Κολυμβάριον (Χανίων), Κροκύλιον (Δωρίδος), Μεγάλη Βρύση (Ἡρακλείου), Μηλέαν (Βόλου), Ματσίνι (Κορινθίας), Νεάπολιν (Λασηθίου), Νεοχώριον (Παραχελωΐτιδος), Νύμφας (Κερκύρας), Ὀρεστιάδα (Ἕβρου), Παλαιόκαστρον (Καρδίτσης), Παραμυθίαν (Πρεβέζης), Πρέβεζαν, Τσαγκαράδες (Βόλου) καὶ Ὑψοῦντα (Ἀρκαδίας). Ἐπίσης τὸ ὑπουργεῖον τῆς Προνοίας συνέστησε, δυνάμει τοῦ νόμου 2851 τοῦ 1925 (ὡς συνεπληρώθη διὰ τοῦ Ν. Δ τῆς 12 Ἰουλίου 1926), 5 ἀγροτικὰ οἰκοτροφεῖα εἰς Τατόϊ (Ἀττικῆς), Κομοτινὴν (Ροδόπης), Σέρρας, Πάτρας καὶ Ἰωάννινα. Σημειωτέον ἀφ' ἑτέρου ὅτι εἰς τὴν Βυτίνην καὶ Ἀγυιὰν λειτουργοῦν δύο κατώτεραι δασοκομικαὶ σχολαί, πρὸς παρασκευὴν ἰδίᾳ δασοφυλάκων. Ἡ στοιχειώδης γεωργικὴ ἐκπαίδευσις ἀποβλέπει εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν γεωργῶν διὰ τῶν κυριακῶν γεωργικῶν σχολείων, συσταθέντων δυνάμει τοῦ νόμου 3600 τοῦ 1928. Ἡ εἰς αὐτὰ διδασκαλία γίνεται ὑπὸ δημοδιδασκάλων μετεκπαιδευθέντων ἐπὶ διετίαν εἰς τὰ γεωργικὰ φροντιστήρια Ἀθηνῶν, Θεσσαλονίκης, Ἰωαννίνων, Λαρίσης, Πατρῶν καὶ Μεσσαρᾶς (Κρήτης). Σπουδαιοτάτην συμβολὴν εἰς τὴν στοιχειώδη γεωργικὴν ἐκπαίδευσιν προσέφεραν αἱ ἀγροτικαὶ φυλακαί, ἱδρυθεῖσαι δυνάμει τοῦ νόμου 2231 τοῦ 1920 (ὡς ἐτροποποιήθη καὶ συνεπληρώθη διὰ τοῦ νόμου 3090 τοῦ 1924 καὶ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 21 Ὀκτωβρίου 1925), Τίρυνθος (Πελοποννήσου), Βίδου (Κερκύρας), Ἄσσου (Κεφαλληνίας), Κασσάνδρας (Χαλκιδικῆς), Ἀγυιᾶς (Θεσσαλίας), ὅπου διδάσκονται τὴν γεωργίαν πρακτικῶς 2 000 κατάδικοι. Πρέπει νὰ σημειώσωμεν τέλος τὰς νυκτερινὰς γεωργικὰς σχολάς, τὰς ὁποίας ἵδρυσεν ἀπὸ τοῦ 1929 εἰς πολλὰς περιφερειας τῆς Μακεδονίας τὸ ἀμερικανικὸν ἵδρυμα τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς.

Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω, εἰς τὸ ζήτημα τῆς γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐπικρατεῖ πλήρης σύγχυσις ἁρμοδιοτήτων, προγραμμάτων, κατευθύνσεων. Αἱ ἀνώταται γεωπονικαὶ σχολαὶ Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης παρουσιάζουν ὑπερπαραγωγὴν γεωπόνων, προοριζομένων διὰ τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας. Ἀντιθέτως, ἡ κατωτέρα καὶ ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευσις, αἵτινες ἀποβλέπουν κυρίως εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν γεωργῶν, εἶναι ἀνύπαρκτοι σχεδόν. Τὰ ἱδρυθέντα κατώτερα γεωργικὰ σχολεῖα στεροῦνται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐπαρκοῦς γῆς καὶ καλλιεργητικῶν μέσων πρὸς ἄσκησιν τῶν μαθητῶν των. Ἀλλὰ στεροῦνται ἀκόμη καὶ μαθητῶν, ἐφ' ὅσον δὲν ἐφαρμόζονται αἱ διατάξεις τοῦ νόμου 2203 περὶ παροχῆς αὐτοῖς ὡρισμένης ἀποζημιώσεως δι' ἔξοδα συντηρήσεως. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ κυριακὰ σχολεῖα, παρατηροῦμεν ὅτι ἱδρύθησαν 300 τοιαῦτα, ἔναντι 450 μετεκπαιδευθέντων δημοδιδασκάλων. Ἐκ τούτων ὅμως οὐδὲ 100 λειτουργοῦσι, καθότι αἱ κοινότητες δὲν διαθέτουν ἢ δὲν θέλουν νὰ διαθέσουν τὸ ἀπαιτούμενον ὑπὸ τοῦ νόμου ἐπιμίσθιον εἰς τοὺς μετεκπαιδευθέντας δημοδιδασκάλους. Οὐσιῶδες, τέλος, κενὸν παρουσιάζει ἡ γεωργικὴ ἐκπαίδευσίς μας ὅσον ἀφορᾷ τὴν μόρφωσιν τῆς ἀγρότιδος, ἥτις μόνη δύναται νὰ ὑψώσῃ τὸ βιοτικὸν ἐπίπεδον τοῦ χωρίου. Καὶ ἔχει μὲν ἀποφασισθῆ ἡ ἵδρυσις μιᾶς γεωργικῆς οἰκοκυρικῆς σχολῆς ἐν Φλωρίνῃ, ἧς τὸ κτίριον ἐπερατώθη πρὸ καιροῦ, ἀλλὰ καὶ αὕτη δὲν λειτουργεῖ ἀκόμη.

Καταπολέμησις ἐπιφυτιῶν καὶ ἐπιζωοτιῶν καὶ ἀσφάλισις ἀπὸ θεομηνιῶν. Παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῆς Γεωργίας λειτουργεῖ εἰδικὴ ὑπηρεσία φυτοπαθολογίας (νόμος 2877 τοῦ 1922), μὲ φυτοπαθολογικοὺς σταθμοὺς εἰς Πάτρας, Βόλον καὶ Ἡράκλειον (Κρήτης), πρὸς μελέτην τῶν ἀσθενειῶν τῶν φυτῶν καὶ ὑπόδειξιν τῶν καταλλήλων μέσων καταπολεμήσεως αὐτῶν (Ν. Δ. 26 Μαΐου 1923). Πολλάκις ὅμως ἡ μονομερὴς καταπολέμησις ἐπιφυτίας τινὸς δὲν εἶναι ἀποτελεσματική. Διὰ τοῦτο ὁ νόμος ἐπιβάλλει παρ' ἡμῖν τὴν ἀναγκαστικὴν καταπολέμησιν νόσων τινῶν (νόμος 214 καὶ 217 τοῦ 1914), ὡς ἐπίσης καὶ τῶν ἀρουραίων καὶ τῶν ἀκρίδων (νόμος 502 τοῦ 1914). Ἡ σημασία, τὴν ὁποίαν ἔχει ἐν Ἑλλάδι ἡ ἐλαιοκομία καὶ αἱ ἐκ τοῦ δάκου μέγισται ζημίαι αὐτῆς ἐπέβαλον τὴν ὀργάνωσιν εἰδικῆς ὑπηρεσίας καταπολεμήσεως τοῦ ἐντόμου τούτου. Οὕτω, διὰ τοῦ νόμου 2085 τοῦ 1920 συνεστήθη ἐπὶ τούτῳ παρὰ τῷ ὑπουργείῳ Γεωργίας ταμεῖον ἐλαίας, ὅπερ ἤρχισε τὴν ἐργασίαν ταύτην. Βραδύτερον ἡ ὑπηρεσία αὕτη ἀπεκεντρώθη, ὅταν τοῦτο κατέστη ἐφικτόν, δυνάμει τοῦ νόμου 3147 τοῦ 1924. Κατὰ τὸ ἔτος 1933 ἐρραντίσθησαν δι' ἐντομοκτόνων εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα 41.500.000 ἐλαιόδενδρα, ἐπὶ 60.000.000 περίπου ὑπαρχόντων. Ἐπειδὴ ὅμως ἰδιάζουσαν ἐπίσης παρ' ἡμῖν σημασίαν ἔχει καὶ ἡ ἀμπελουργία, καὶ ἰδίᾳ ἡ καλλιέργεια τῆς σταφιδαμπέλου, ἐθεσπίσθη ἤδη διὰ τοῦ νόμου 217 τοῦ 1914 εἰδικὴ φυλλοξηρικὴ ὑπηρεσία, διατηροῦσα φυτώρια ἀμερικανικῶν κλημάτων εἰς Θεσσαλονίκην, Νάουσαν καὶ Κομοτινὴν καὶ ἀνόσων τοιούτων εἰς τὴν Μύκονον καὶ τὸ Χαλάνδριον (Ἀττικῆς). Ἡ καταπολέμησις ὡρισμένων ἀσθενειῶν τῆς ἐλαίας, καὶ ἰδίᾳ τοῦ δάκου, ἐκτελεῖται παρ' ἡμῖν ὑποδειγματικῶς. Παρομοία ὅμως ὀργάνωσις θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ καὶ διὰ πολλὰ ἄλλα ἔντομα, ἅτινα ἐπιφέρουν μεγάλας ζημίας εἰς τὴν παραγωγήν μας. Τοιαῦτα εἶναι ὁ σκώληξ τῆς σταφίδος καὶ τῆς ἀμπέλου (εὔδημις), ἡ μυῖα τῆς Μεσογείου (κερατῖτις), ἡ κάμπη τῶν πεύκων, ὁ φλοιοτριβὴς τῆς ἐλαίας κτλ., τῶν ὁποίων ἡ μὴ ἀπὸ κοινοῦ καταπολέμησις δημιουργεῖ ἑστίας συντηρήσεως καὶ δια-

Digitized by Google

δόσεως. Περὶ τούτου προβλέπει ὁ νόμος 214 τοῦ 1914.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρόληψιν καὶ καταπολέμησιν τῶν ἀσθενειῶν τῶν ζῴων, αὕτη γίνεται ὑπὸ εἰδικῆς ὑπηρεσίας κτηνιάτρων, ἤτοι τῶν νομοκτηνιάτρων καὶ βοηθῶν αὐτῶν, ἀνερχομένων ἐν συνόλῳ εἰς 76. Οὗτοι ὑπάγονται εἰς τὸ παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῆς Γεωργίας κτηνιατρικὸν τμῆμα. Ἰδιαιτέρως εἰς τὴν ἐργασίαν ταύτην ἐνίσχυσιν προσφέρει τὸ κτηνιατρικὸν μικροβιολογικὸν ἐργαστήριον, λειτουργοῦν ἀπὸ τοῦ 1927, τὸ ὁποῖον παρασκευάζει ἐμβόλια πρὸς πρόληψιν καὶ καταπολέμησιν τῶν ἐπιζῳοτιῶν. Γενικῶς ὅμως ὁ ἀριθμὸς τῶν κτηνιάτρων εἶναι ἐλάχιστος παρ' ἡμῖν, ἀφοῦ ἀντιστοιχεῖ εἷς κτηνίατρος διὰ 178.712 κεφαλὰς ζῴων, καὶ μάλιστα μὲ τὰς ὑπαρχούσας παρ' ἡμῖν δυσχερείας τῶν συγκοινωνιῶν.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν ἀσθενειῶν, ὧν ἡ καταπολέμησις εἶναι δυνατή, ὑπάρχουν καὶ θεομηνίαι, τὰς ὁποίας δὲν δύναταί τις νὰ προλάβῃ. Ἐφ' ὅσον αὗται εἶναι περιοδικαί, δύνανται νὰ γίνουν ἀντικείμενον ἀσφαλίσεως. Εἰς τοῦτο ἀπέβλεψε τὸ διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 2 Ἰουλίου 1926 (ὡς ἐτροποποιήθη διὰ τῶν νόμων 3813 τοῦ 1929 καὶ 4402 τοῦ 1929) συσταθὲν κεντρικὸν ταμεῖον ἀσφαλείας κατὰ χαλάζης καὶ παγετώνων, μετατραπὲν διὰ τοῦ νόμου 5219 τοῦ 1931 (ὡς ἐτροποποιήθη διὰ τοῦ νόμου 5708 τοῦ 1932) εἰς ταμεῖον γεωργικῶν ἀσφαλειῶν. Τὸ ταμεῖον τοῦτο, ὂν ὀργανισμὸς δημοσίου δικαίου, ἀσφαλίζει εἴτε ἀπ' εὐθείας, εἴτε τοὺς ἀσφαλιστικοὺς συνεταιρισμοὺς τῶν παραγωγῶν ἀπὸ τῶν κινδύνων τῆς χαλάζης καὶ τοῦ παγετοῦ. Πρόκειται μάλιστα ν' ἀσκήσῃ καὶ τὴν κτηνασφάλειαν. Τὰ κεφάλαια αὐτοῦ ἀνέρχονται εἰς 30 ἑκατ. δραχμῶν, ἀλλ' ἔχει ἐπίσης καὶ εἰδικὴν κατ' ἔτος εἰσφορὰν ἐξ 8 ἑκατομμυρίων, διὰ προσθέτου φορολογίας ἐπὶ τοῦ καπνοῦ, τοῦ οἴνου καὶ τῆς σταφίδος. Αἱ ἐργασίαι αὐτοῦ εἶναι ἀκόμη περιωρισμέναι, ἀνελθοῦσαι διὰ τὴν ἑξαετίαν 1928—1933 εἰς 49.374 συμβόλαια, ὧν 31.004 ἀπὸ χαλάζης καὶ 18.370 ἀπὸ παγετῶν, ἀντιπροσωπεύοντα 54.143 παραγωγούς. Τὸ καλυφθὲν ἀσφαλιστικὸν κεφάλαιον ἀνῆλθεν ἐν συνόλῳ εἰς 1.212.574.956 δραχμάς, ἤτοι 220.958.260 ἐτησίως κατὰ μέσον ὅρον. Εἰσεπράχθησαν ἐν ὅλῳ ἀσφάλιστρα 24.072.645, ἤτοι 4.012.107 ἐτησίως καὶ ἐπληρώθησαν ἐν συνόλῳ ἀποζημιώσεις δρ. 39.477.431, ἤτοι 6.579.571 κατὰ μέσον ὅρον ἐτησίως. Τελευταίως ὅμως παρατηρεῖται στασιμότης καὶ ὀπισθοδρόμησις τῶν ἀσφαλίσεων, ἐνῷ αἱ ξέναι ἑταιρεῖαι ἀσφαλείας ἀπὸ χαλάζης ἐπεκτείνουν σημαντικῶς τὴν δρᾶσίν των ἀνὰ τὴν ὕπαιθρον Ἑλλάδα. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι οἱ ὅροι ἀσφαλείας εἰς τὸ ταμεῖον κατέστησαν ἀρκετὰ βαρεῖς. Ἡ σοβαρὰ ἐνίσχυσις τοῦ ὀργανισμοῦ τούτου ἐπιβάλλεται, ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς ἐπέκτασιν τῶν ἐργασιῶν αὐτοῦ εἰς τοὺς κλάδους, εἰς τοὺς ὁποίους ἐργάζεται ἤδη, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς ἐπέκτασιν τῶν ἐργασιῶν του εἰς ἄλλους κλάδους, ὡς ὁ λίβας, οἱ ἄνεμοι κτλ. Ἡ ἄσκησις τῆς κτηνασφαλείας, ἐνέχουσα πολλοὺς κινδύνους, θὰ ἔπρεπε νὰ συνδυασθῇ μὲ τὴν ἵδρυσιν ἀλληλασφαλιστικῶν συνεταιρισμῶν. Σημειωτέον, τέλος, ὅτι ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα προβαίνει εἰς τὴν ἀσφάλισιν τῶν θημωνιῶν καὶ τῶν καπναποθηκῶν ἀπὸ τοῦ κινδύνου τῆς πυρκαϊᾶς.

Γεωργικὴ ἔρευνα. Ἡ ἔρευνα τῶν γεωργικῶν ζητημάτων τοῦ τόπου εἶναι διττή: τεχνικὴ καὶ οἰκονομική. Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἡ γεωργικὴ ἔρευνα ἦτο ἀνατεθειμένη εἰς τοὺς γεωργικοὺς σταθμοὺς καὶ τοὺς νομογεωπόνους, οἵτινες ἐχρησιμοποίουν πρὸς τοῦτο καὶ εἰδικοὺς πειραματικοὺς ἀγρούς. Σήμερον ἡ ἔρευνα ἐξακολουθεῖ νὰ γίνηται παρεμπιπτόντως ἀπὸ τοὺς διευθυντὰς τῶν γεωργικῶν σταθμῶν καὶ τοὺς προϊσταμένους γεωργικῶν περιφερειῶν, ἀλλ' ἱδρύθησαν καὶ εἰδικὰ κατὰ κλάδον ἰνστιτοῦτα, διαθέτοντα περισσότερα μέσα πρὸς ἐργασίαν καὶ εἰδικὸν προσωπικόν. Ταῦτα εἶναι: α) Τὸ σταφιδικὸν ἰνστιτοῦτον εἰς τὸν Πύργον τῆς Ἠλείας, ἱδρυθὲν τῷ 1926, ὑπαγόμενον εἰς τὸν Αὐτόνομον Σταφιδικὸν Ὀργανισμὸν καὶ συντηρούμενον ὑπ' αὐτοῦ. β) Τὸ ἰνστιτοῦτον τοῦ καπνοῦ εἰς τὴν Δράμαν, ἱδρυθὲν τῷ 1927 καὶ ὑπαγόμενον εἰς τὰ γραφεῖα προστασίας, τὰ ὁποῖα καὶ συντηροῦν αὐτό. γ) Τὸ ἰνστιτοῦτον βάμβακος, ἱδρυθὲν ἐν Θεσσαλονίκῃ τῷ 1931 καὶ ὑπαγόμενον εἰς αὐτόνομον διοικητικὴν ἐπιτροπήν, ἑδρεύουσαν ἐν Ἀθήναις (νόμος 5211 τοῦ 1931). δ) Τὸ Μπενάκειον φυτοπαθολογικὸν ἰνστιτοῦτον, ἱδρυθὲν ἐν Κηφισιᾳ τῷ 1930 καὶ διοικούμενον ὑπὸ εἰδικοῦ συμβουλίου, δυνάμει τοῦ νόμου 4160 τοῦ αὐτοῦ ἔτους. ε) Τὸ ἰνστιτοῦτον καλυτερεύσεως φυτῶν, μὲ ἕδραν τὴν Θεσσαλονίκην, τὸ μόνον καθαρῶς κρατικὸν ἵδρυμα ἐρεύνης, διαδεχθὲν διὰ τοῦ νόμου 5686 τοῦ 1932 τὸν ἱδρυθέντα τῷ 1926 σταθμὸν καλυτερεύσεως φυτῶν.

Σοβαρὰν συμβολὴν εἰς τὴν γεωργικὴν ἔρευναν παρέχουν—ἢ τοὐλάχιστον πρέπει νὰ παρέχουν— οἱ πειραματικοὶ ἀγροὶ καὶ τὰ ἐργαστήρια τῶν ἀνωτέρων γεωργικῶν ἱδρυμάτων μας, ἤτοι τῆς Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς καὶ τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὡς καὶ τῆς ἀρτίως λειτουργούσης μέσης γεωργικῆς σχολῆς Λαρίσης. Ἐκτὸς ὅμως τῆς κατὰ κλάδους ἐρεύνης, ἐνδείκνυται καὶ ἡ κατὰ περιφερείας τοπικὴ ἔρευνα ἀπό τε τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς κοινωνικοοικονομικῆς ἀπόψεως. Ὑπόδειγμα ταύτης ἔχομεν διὰ τὴν Ἑλλάδα τὴν γεωργικὴν ἔρευναν τοῦ νομοῦ Ἀχαϊοήλιδος τοῦ Χρ. Εὐελπίδου (1919). Ἀλλ' ἡ ἔρευνα αὕτη πρέπει νὰ χωρήσῃ ἔτι περαιτέρω, ἐξετάζουσα τὰς συνθήκας καὶ τὰς ἀνάγκας ἑκάστου χωρίου καὶ ἀκόμη ἑκάστης ἀγροτικῆς οἰκογενείας. Τοιαύτη μελέτη εἶναι ἡ τοῦ Ἀλεξ. Κρίκου διὰ τὸ χωρίον Σουρούστι τῆς Δωρίδος, εἰς ἣν ὅμως ἐλλείπει τὸ δεοντολογικὸν μέρος. Ἐπίσης καὶ ἡ τεχνικὴ ὑπηρεσία τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης προβαίνει τελευταίως εἰς τοιαύτας μελέτας. Γενικῶς ὅμως ἡ ἔρευνα παρ' ἡμῖν χωλαίνει. Ἐξ οὗ καὶ αἱ συχναὶ ἀποτυχίαι τῶν γεωργικῶν ὑπηρεσιῶν, προσπαθουσῶν νὰ ἐφαρμόζουν συστήματα καὶ καλλιεργείας ἄνευ ἐπαρκοῦς προηγουμένης δοκιμῆς. Ἡ ὀργάνωσις τῆς ἐρεύνης εἶναι μὲν παντοῦ ἀναγκαία, ἀλλ' ἰδίᾳ παρ' ἡμῖν, ἕνεκα τῆς ποικιλίας τῶν παρ' ἡμῖν κλιματικῶν καὶ ἄλλων συνθηκῶν. Ἡ ἔρευνα αὕτη δὲν δύναται ὅμως νὰ γίνεται κατὰ βούλησιν καὶ ἀνεξελέγκτως ὑπὸ τῶν συχνὰ ἄνευ ἐπαρκοῦς πείρας διευθυντῶν τῶν διαφόρων ἱδρυθέντων παρ' ἡμῖν ἰνστιτούτων καὶ γεωργικῶν σταθμῶν. Ἐπιβάλλεται ὁ κατὰ κλάδους καταρτισμὸς σχεδίου ἐρεύνης ὑπὸ ἐπιτελείου εἰδικῶν καὶ ἐχόντων ἐπαρκῆ πεῖραν γεωπόνων, εἰλημμένων κατὰ προτίμησιν μεταξὺ τῶν καθηγητῶν τῶν ἀνωτάτων μας γεωργικῶν ἱδρυμάτων, εἰς οὓς ν' ἀνατεθῇ καὶ ἡ παρακολούθησις τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ σχεδίου.

Ἐνίσχυσις τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς πρωτοβουλίας τῶν προοδευτικῶν γεωργῶν καὶ τῶν ὀργανισμῶν αὐτῶν τὸ κράτος παραχωρεῖ εἰς αὐτοὺς δένδρα ἐκ τῶν γεωργικῶν σταθμῶν, καὶ ἰδίᾳ ἐκ τῶν κρατικῶν ἀγροκηπίων, εἰς μικρὰν σχετικῶς τιμήν. Τοιαῦτα ἀγροκήπια ὑπάρχουν ἓν ἢ δύο κατὰ νομόν, ἰδίᾳ εἰς τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα καὶ νήσους, ὅπου δὲν ὑπάρχουν γεωργικοὶ σταθμοί. Ἐπίσης οἱ σταθμοὶ ἐπιβητόρων χρησιμεύουν πρὸς βελτίωσιν τῶν ἵππων, ἡμιόνων καὶ ὄνων τῶν γεωργῶν. Ὑπάρχουν σήμερον εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος 20 τοιοῦτοι σταθμοί, συντηροῦντες 130 ἵππους καὶ 30 ὄνους ἐπιβήτορας. Ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἑδρεύουσα ὑπηρεσία τῆς μηχανικῆς καλλιεργείας, λειτουργοῦσα σήμερον δυνάμει τοῦ νόμου 5970 τοῦ 1933 καὶ διαθέτουσα περὶ τὰ 120 πετρελαιάροτρα, ἐκχερσώνει καὶ καλλιεργεῖ τοὺς ἀγροὺς τῶν γεωργῶν εἰς τὸ κόστος. Ἐπίσης ἡ ὑπηρεσία τεχνικῶν ἔργων τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας ἐκτελεῖ γαιοτρήσεις διὰ λογαριασμὸν τῶν γεωργῶν (νόμος 5006 τοῦ 1933). Τέλος τὸ κράτος ἐπιχορηγεῖ ὀργανισμούς τινας, ἐργαζομένους ὑπὲρ τῆς γεωργίας καὶ τῶν δασῶν, καὶ βραβεύει κατ' ἔτος προοδευτικούς τινας γεωργούς. Ἡ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου κρατικὴ ἐνίσχυσις δὲν ἠμπορεῖ βεβαίως νὰ θεωρηθῇ ἐπαρκής. Ἀντιθέτως, μάλιστα, πολλάκις ἡ κρατικὴ ὀργάνωσις ἀντιτίθεται ζηλοτύπως εἰς τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν.

Ἐξασφάλισις τῆς τιμῆς τῶν γεωργικῶν προϊόντων. Σοβαρὰν διὰ τὴν γεωργίαν ἐνέχει σημασίαν ἡ ἐξασφάλισις ἱκανοποιητικῆς τιμῆς διαθέσεως τῶν προϊόντων τῆς γῆς. Μέτρα τοιαύτης φύσεως εἶχον ἤδη ληφθῆ ἀπὸ καιροῦ διὰ τὴν τεχνικὴν συγκράτησιν τῆς τιμῆς τοῦ σταφιδοκάρπου (νόμοι ΒΤΘ' τοῦ 1895, ΒΦΠΓ' τοῦ 1899, ΒΞΕ' τοῦ 1903, ΒΟΞΓ' τοῦ 1903, ΓΚΗ' τοῦ 1904, ΓΗ' τοῦ 1905 κτλ.). Ἐθεωροῦντο ὅμως προσωρινὰ καὶ ἀντίθετα εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῶν συναλλαγῶν, ἀπὸ πολλοὺς δὲ καὶ ἀντισυνταγματικά. Πρὸς ἀντιμετώπισιν ὅμως τῆς τελευταίας παγκοσμίου γεωργικῆς κρίσεως, ὅλα σχεδὸν τὰ κράτη ἠναγκάσθησαν νὰ προσφύγουν εἰς τοιούτου εἴδους μέτρα, διὰ τὴν συγκράτησιν τῆς πιπτούσης τιμῆς γεωργικῶν τινων προϊόντων. Τὰ μέτρα, εἰς τὰ ὁποῖα προσέφυγον, εἶναι τριῶν εἰδῶν: α) ἡ αὔξησις τῆς δασμολογικῆς προστασίας, β) ἡ συγκέντρωσις τοῦ σίτου, καὶ γ) ἡ ἐξαγορὰ καὶ ἐναποθήκευσις διαφόρων προϊόντων. Οὕτω τὰ εἰσαγωγικὰ τέλη τοῦ σίτου ηὐξήθησαν ἀπὸ 4,50 εἰς 6 χρυσᾶς δραχμὰς κατὰ 100 χλγ. καὶ τῶν ἀλεύρων ἀπὸ 8,82 εἰς 10,70 χρ. δρ. (διάταγμα 8 Μαΐου 1930). Ὁ δασμὸς τῆς κριθῆς καὶ τῆς βρώμης ἀνεβιβάσθη ἀπὸ 4 εἰς 5 χρ. δραχμὰς (νόμος 16 Ἰουλίου 1930). Ὁ δασμὸς τοῦ ἀραβοσίτου ἀπὸ 2,50 εἰς 6 χρ. δρ. καὶ τῶν γεωμήλων ἀπὸ 1 εἰς 3 χρ. δρ. (νόμος 6 Ἰουλίου 1930). Τέλος ὁ δασμὸς τῶν ἐλαιωδῶν καρπῶν ἀνεβιβάσθη ἀπὸ 30 εἰς 40 δραχμὰς (νόμος 16 Ἰουλίου 1930). Σημειωτέον ὅμως ὅτι ἡ δασμολογικὴ ἐπιβάρυνσις δὲν εἶναι ἀνάλογος δι' ὅλα τὰ γεωργικὰ καὶ κτηνοτροφικὰ προϊόντα, ἀφοῦ μάλιστα ὁ συντελεστὴς τῆς ἀξίας τῆς χρυσῆς δραχμῆς κυμαίνεται ἀπὸ 15 ἕως 25. Οὕτω, καθ' ὑπολογισμὸν τοῦ προέδρου τῆς δασμολογικῆς ἐπιτροπῆς Ζαλοκώστα, αὐτὴ ἀνέρχεται ὡς ἑξῆς κατ' εἶδος καὶ ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων:

Εἶδος	*Ἐλάχιστος δασμός*	*% ἐπὶ τῆς ἀξίας*
Σῖτος	6×15	40,10
Ἀραβόσιτος	6×15	41,36
Κριθή	5×15	41,21
Ἄλευρα	10,70×20	72,17
Χόρτα	1×15	23,49
Φασίολοι	6×15	21,92
Κουκκιά	3×15	23,90
Ρεβύθια	6×15	23,—
Μπιζέλια	7×15	25,72
Φακῆ	6×15	2[illegible],62
Ὄρυζα	9×15	31,90
Γεώμηλα	3×22	50,93
Λεμόνια	1×25	8,16
Λαχανικά	4×25	65,42
Βαμβακόσπορος	8×15	73,46
Βάμβαξ ἐκκοκκισμένος	7×20	13,24
Κάνναβις	1×20	2,56
Τυρὸς βαρελιοῦ	15×15	17,80
Κεφαλοτύρια	15×15	12,98
Κασέρι	15×14	11,23
Βούτυρον	40×20	29,29
Λίπος	70×20	143,30
Γάλα συμπεπυκνωμένον	10×15	7,66
Βόες	12×15	9,22
Ἀγελάδες	12×15	5,41
Βούβαλοι	12×15	7,82
Μόσχοι	9×15	12,25
Πρόβατα	1×15	9,62
Αἶγες	1×15	7,40
Χοῖροι	7,50×15	15,69

Ἡ δασμολογικὴ ὅμως προστασία δὲν ἦτο μόνη ἱκανὴ νὰ συγκρατήσῃ τὰς τιμὰς τῶν γεωργικῶν προϊόντων, τόσον ἀπὸ τῆς προϊούσης πτώσεως αὐτῶν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ὅσον καὶ ἀπὸ τὰς τοπικὰς κατ' ἐποχὰς διακυμάνσεις. Δι' ὃ ἐτέθη εἰς ἐνέργειαν ἡ ὑπὸ κρατικῶν ὀργανισμῶν ἀγορά, ἐναποθήκευσις καὶ διάθεσις αὐτῶν. Ἡ συγκέντρωσις τοῦ σίτου ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 1927, διὰ συμβάσεως μεταξὺ τοῦ δημοσίου, τῶν Γενικῶν Ἀποθηκῶν καὶ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης. ἀλλ' ἐρρυθμίσθη διὰ τῶν νόμων 3598 τοῦ 1928, 4382 τοῦ 1929, 4817 τοῦ 1930, καὶ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 14 Νοεμβρίου 1931. Σήμερον ἐνασκεῖται ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις ἑδρευούσης κεντρικῆς ἐπιτροπῆς προστασίας ἑλληνικοῦ σίτου (ΚΕΠΕΣ. Αὕτη, ὡς διεμορφώθη, ἔχει ὡς σκοπόν: α) Νὰ προστατεύῃ τὴν τιμὴν τοῦ ἐγχωρίου σίτου, ἀγοράζουσα τὸ ἐπὶ πλέον τῶν ἀπαιτουμένων διὰ τὴν κατανάλωσιν τῶν γεωργῶν. β) Νὰ πωλῇ τὸν σῖτον τοῦτον εἰς τοὺς ἐγχωρίους μύλους, ὑποχρέους εἰς τὴν ἀνάμειξιν πρὸς τοὺς ξενικοὺς σίτους ποσοστοῦ ἐγχωρίου σίτου καθοριζομένου ὑπ' αὐτῆς. γ) Νὰ προμηθεύῃ εἰς τοὺς γεωργοὺς ἐκλεκτοὺς σπόρους. δ) Ν' ἀπονέμῃ βραβεῖα εἰς τοὺς προοδευτικοὺς καλλιεργητάς· καὶ ε) Νὰ βοηθῇ τοὺς μικροὺς μύλους τοῦ ἐσωτερικοῦ, παρέχουσα αὐτοῖς σῖτον εἰς τιμὴν κάτω τοῦ κόστους. Ἡ ἐργασία αὕτη γίνεται, ἐν τῇ πράξει, ὑπὸ τῆς ἑταιρείας τῶν Γενικῶν Ἀποθηκῶν καὶ τῶν ἑνώσεων γεωργικῶν συνεταιρισμῶν, χρηματοδοτήσει τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης. Τὰ κέντρα συγκεντρώσεως σίτου ἀνῆλθον κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη εἰς 76, ἡ τιμὴ συγκεντρώσεως σίτου εἰς 6,90 ἕως 7,90 κατ' ὀκᾶν, ἀναλόγως τῆς ποιότητος αὐτοῦ, καὶ τὰ ἔξοδα τῆς συγκεντρώσεως καὶ μεταφορᾶς τοῦ σίτου εἰς 0,80 δρ. περίπου κατ' ὀκᾶν, πλὴν τῶν τόκων τῶν κεφαλαίων τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀριθμὸν τῶν παραδωσάντων τὸν σῖτόν των γεωργῶν καὶ τὴν συγκεντρωθεῖσαν ἐν γένει ποσότητα σίτου, ἔχομεν τοὺς ἑξῆς ἀριθμούς:

Ἔτος	*Πωληταί*	*Ὀκάδες*
1927	309	2 325.811
1928	2.131	6.469 034
1929	7.686	9.356 416
1930	19 630	19 299.948
1931	30 659	29 532 588
1932	30.289	59.496.116
1933	—	169.757.751

Ἐκτὸς τοῦ σίτου ὅμως παρέστη ἀνάγκη ἀγορᾶς καὶ ἄλλων προϊόντων πρὸς συγκράτησιν τῶν ραγδαίως πιπτουσῶν τιμῶν αὐτῶν. Οὕτω διὰ τοῦ νόμου 5411 τοῦ 1931 συνεστήθη εἰδικὴ ὑπηρεσία ἀγορᾶς τῶν μὴ πωληθέντων καπνῶν παλαιοτέρων ἐσοδειῶν διὰ λογαριασμὸν τοῦ κράτους. Ἡ ὑπηρεσία αὕτη ἠγόρασεν ἀπὸ τοὺς παραγωγοὺς 11 ἑκατ. κιλὰ καπνῶν. Ἐπίσης διὰ τοῦ νόμου 5833 τοῦ 1933 (τροποποιηθέντος διὰ τοῦ νόμου 5967 τοῦ αὐτοῦ ἔτους) τὸ κράτος ἀπεφάσισε τὴν ἀγορὰν καπνῶν Παλαιᾶς Ἑλλάδος, πρὸς ἐσωτερικὴν κατανάλωσιν. Τὸ αὐτὸ μέτρον ἐλήφθη διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 24 Δεκεμβρίου 1931 διὰ τὴν συγκράτησιν τῆς τιμῆς τοῦ ἐλαίου. Ἀλλὰ μετὰ τὴν ὑπὸ τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης συγκέντρωσιν 1.185 200 ὀκάδων ἐλαίου, ἐπῆλθεν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἡ ὕψωσις τῆς τιμῆς τοῦ ἐλαίου καὶ ἔπαυσεν ἡ συγκέντρωσις. Σημειωτέον ὅτι ἡ τράπεζα συγκεντρώνει ἐπὶ πλέον κριθὴν καὶ βρώμην διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ στρατοῦ (8.510.603 ὀκάδες τῷ 1933), ὄρυζαν (130 000 ὀκάδες τῷ 1933), χαρούπια (11.440.870 ὀκάδες τῷ 1930) καὶ τριφυλλόσπορον (22.923 ὀκάδες τῷ 1933). Τέλος χρηματοδοτεῖ διαφόρους ἑνώσεις συνεταιρισμῶν, διὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν συγ-

Digitized by Google

κέντρωσιν διαφόρων προϊόντων ἀνηκόντων εἰς τὰ μέλη αὐτῶν. Ἡ ἀσκουμένη προστασία τῆς τιμῆς τῶν γεωργικῶν μας προϊόντων παρουσιάζει δύο τρωτά. Ἀφ' ἑνὸς δὲν εἶναι μονομερής, ἀφ' ἑτέρου δὲ στερεῖται ὡρισμένου συστήματος. Οὕτως ἡ δασμολογικὴ προστασία εἶναι σημαντικὴ ἐπὶ τῶν σιτηρῶν (40—41 %), μετρία ἐπὶ τῶν ὀσπρίων (22—25 1/2 %), ἐλαφρὰ ἐπὶ τῶν κτηνοτροφικῶν προϊόντων (7 1/2—18 %) καὶ μηδαμινὴ ἐπὶ τῶν κτηνῶν (2 1/2—13 %). Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι εἴδη τινὰ μένουν ἀτελῆ (ᾠὰ) καὶ εἰς ἄλλα πρόκειται νὰ ἐπιβληθῇ μόλις τώρα ἐλαφρὸς δασμὸς (κουκούλια 15 %). Τέλος μερικὰ προϊόντα ὑπόκεινται καὶ εἰς ἐξαγωγικοὺς δασμοὺς (ἔρια, δέρματα, μέλι, σῦκα, ἐλαιοπυρῆνες). Ἡ συγκέντρωσις τοῦ σίτου ὠθεῖ ἐπίσης τοὺς παραγωγοὺς εἰς ἐπέκτασιν τῆς καλλιεργείας ταύτης εἰς βάρος ἄλλων καλλιεργειῶν ὡς καὶ εἰς καλλιέργειαν σίτου ἐπὶ σίτου. Τοῦτο ἐπιφέρει ἐξάντλησιν τῆς ἑλληνικῆς γῆς καὶ μείωσιν τῆς παραγωγῆς τῶν ἄλλων γεωργικῶν προϊόντων, ὧν ἔχομεν ἐπίσης ἀνάγκην εἴτε πρὸς ἐγχωρίαν κατανάλωσιν ὀσπρίων, κτηνοτροφικῶν, κλωστικῶν), εἴτε πρὸς ἐξαγωγὴν (καπνοῦ). Ἡ καλλιέργεια μάλιστα τούτων εἶναι βελτιωτικὴ τοῦ ἐδάφους, αὐξάνουσα καὶ τὴν ἀπόδοσιν τῆς κατόπιν ταύτης ἐρχομένης ἀποδόσεως τοῦ σίτου. Ἰδίως ὅμως ἀποβαίνει ἀνησυχητικὴ ἡ ὑπὸ τοῦ κράτους ἐγκατάλειψις τῆς κτηνοτροφίας, ἐνῷ ἀντιθέτως θὰ ἔπρεπε νὰ προστατευθῇ περισσότερον, ἀφοῦ εἶναι ἡ περισσότερον ἐξειλιγμένη μορφὴ τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς καὶ τὸ ἀπαραίτητον συμπλήρωμα αὐτῆς.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τρόπον τῆς συγκεντρώσεως τῶν διαφόρων γεωργικῶν προϊόντων, μία εἶναι ἡ ἐνδεικνυομένη λύσις καὶ θεωρητικῶς ἀλλὰ καὶ πρακτικῶς: ἡ διὰ τῶν γεωργικῶν συνεταιρισμῶν καὶ τῶν ἑνώσεων αὐτῶν, μόνον ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἁρμοδίων, μὲ ἄμεσον χρηματοδότησιν καὶ ἐπίβλεψιν τῆς ἐποπτευούσης αὐτὰς Ἀγροτικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος. Τριτοβάθμιοι συνεταιριστικοὶ ὀργανισμοὶ ὁμοειδῶν προϊόντων θὰ ἠδύναντο ν' ἀναλάβουν τὴν διάθεσιν ἢ καὶ μεταποίησιν τῶν συγκεντρουμένων εἰδῶν.

Γεωργικοὶ ὀργανισμοί. Ἐκτὸς τῆς κρατικῆς μερίμνης, εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς γεωργίας συμβάλλουν καὶ διάφορα σωματεῖα ἢ ὀργανισμοί, εἴτε ἰδιωτικοὶ εἴτε δημοσίου δικαίου. Τοιοῦτος ὀργανισμὸς εἶναι ἡ Ἑλληνικὴ Γεωργικὴ Ἑταιρεία, ἥτις ἱδρύθη τῷ 1901 πρωτοβουλίᾳ τοῦ βασιλέως Γεωργίου τοῦ Α΄ (Β. Δ. 12 Ἰουλίου 1901). Αὕτη δίδει πρακτικὰς ὁδηγίας εἰς τοὺς γεωργούς, ἐκδίδουσα εἰς γλῶσσαν ἁπλῆν καὶ πρακτικὰ βιβλιάρια. Μέχρι τοῦδε ἐξέδωκεν 131 τοιαῦτα βιβλιάρια, κυκλοφορήσαντα εἰς 250.000 ἀντίτυπα. Ἐπίσης διατηρεῖ πρακτικὴν γεωργικὴν σχολὴν εἰς τὰ Ἀνάβρυτα Κηφισιᾶς (δωρεὰ Συγγροῦ), ὡς καὶ ἀγροκήπιον εἰς Φάρσαλα. Μερικοὶ γεωργικοὶ σύλλογοι ἢ σύλλογοι φιλοδένδρων παρουσιάζουν ἐπίσης τοπικὴν δρᾶσιν. Ἐπίσης κοινότητές τινες καὶ σύνδεσμοι κοινοτήτων διατηροῦν τοπικοὺς γεωπόνους ἢ ἀγροκήπια. Σπουδαιοτέρα καθίσταται καθ' ἡμέραν ἡ συμβολὴ εἰς τὴν γεωργικὴν πρόοδον τῶν γεωργικῶν ἐπιμελητηρίων, συσταθέντων διὰ τοῦ νόμου 280 τοῦ 1914 (τροποποιηθέντος διὰ τοῦ Ν. Δ. τῆς 28 Νοεμβρίου 1925 καὶ τοῦ νόμου 4069 τοῦ 1929), ἀλλὰ λειτουργούντων ἀπὸ τοῦ 1928. Ἐλλείψει ἐπαρκῶν πόρων, ἡ δρᾶσις αὐτῶν περιορίζεται συχνὰ εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἐπαγγελματικῶν συμφερόντων τῶν ἀγροτῶν. Τινὰ ὅμως ἐξ αὐτῶν ἔχουν ἤδη νὰ παρουσιάσουν καὶ θετικὰ ἔργα, ὡς τὰ γεωργικὰ ἐπιμελητήρια Καλαμῶν καὶ Πατρῶν. Ἐπίσης οἱ διὰ τοῦ νόμου 602 τοῦ 1914 ἱδρυθέντες γεωργικοὶ συνεταιρισμοί, καθὼς καὶ αἱ ἑνώσεις αὐτῶν, ὀργανοῦντες τοὺς γεωργοὺς εἰς τὸ οἰκονομικὸν ἐπίπεδον, συμβάλλουν τὰ μέγιστα καὶ εἰς τὴν γεωργικὴν πρόοδον: α) παρέχοντες αὐτοῖς ἐκλεκτοὺς σπόρους, φάρμακα διὰ τὰ φυτά, χημικὰ λιπάσματα καὶ ἐργαλεῖα· β) συντηροῦντες κοινόχρηστα γεωργικὰ μηχανήματα (ἁλωνιστικάς, σιτοκαθαριστήρια, τρακτὲρ κτλ.)· γ) ἱδρύοντες ἀποδεικτικοὺς ἀγροὺς καὶ προσλαμβάνοντες γεωπόνους διὰ τὴν καθοδήγησιν τῶν γεωργῶν. Τέλος, σοβαρὰν διὰ τὸ γεωργικόν μας μέλλον συμβολὴν προώρισται νὰ παράσχουν οἱ ἀναγκαστικοὶ συνεταιρισμοὶ ἐγγείων βελτιώσεων, οἱ ἱδρυθέντες διὰ τοῦ νόμου 4639 τοῦ 1930 καὶ ὑπαγόμενοι ἀμέσως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τεχνικῶν ἔργων τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας.

Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς γεωργικῆς μας πολιτικῆς. Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν ἐπεκράτει ἡ ἀντίληψις ὅτι διὰ νὰ προοδεύσῃ ἡ γεωργία μας οὐδὲν ἄλλο χρειάζεται ἢ ἡ τεχνικὴ τῶν γεωργῶν μας μόρφωσις. Ἐλησμονεῖτο ὅτι ἡ γεωργικὴ παραγωγὴ εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ περιβάλλοντος, φυσικοῦ, οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ, καὶ ὅτι ἐπιβάλλεται πρωτίστως ἡ βελτίωσις αὐτοῦ τοῦ περιβάλλοντος:

1) Αἱ φυσικαὶ συνθῆκαι δύνανται νὰ βελτιωθοῦν σημαντικῶς διὰ τῆς ἐκτελέσεως ἔργων ἀποστραγγιστικῶν καὶ ἀρδευτικῶν κυρίως, ἀφοῦ τὸ ὕδωρ εἶναι παρ' ἡμῖν ὁ σπουδαιότερος συντελεστὴς τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἵδρυσις παρὰ τῷ ὑπουργείῳ Γεωργίας τῆς διευθύνσεως τεχνικῶν ἔργων (νόμος 4556 τοῦ 1930 εἰς ἀντικατάστασιν τῆς ὑπαχθείσης εἰς τὸ ὑπουργεῖον Συγκοινωνίας καὶ ἀτονησάσης ὑπηρεσίας γεωργικῆς ὑδραυλικῆς (Β. Δ. 22 Μαρτίου 1923), ἀποτελεῖ βεβαίως συμβολὴν εἰς τὴν μελέτην τῶν ὡς ἄνω ζητημάτων. Ἡ ὑπηρεσία ὅμως αὕτη, καταγινομένη κυρίως εἰς τὴν διανομὴν τῶν ἀπαλλοτριωθέντων ἀγροκτημάτων, στερεῖται ἐπαρκοῦς προσωπικοῦ διὰ τὴν ἐπιτέλεσιν τοῦ κυρίου σκοποῦ της. Ἐπιπροσθέτως στερεῖται ἐπαρκῶν μέσων, ἀφοῦ οὔτε ὁ κρατικὸς προϋπολογισμὸς ἀναγράφει κονδύλιόν τι οὔτε ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα διαθέτει ἱκανὰ πρὸς τοῦτο κεφάλαια. Ἐπίσης ἡ ὑπηρεσία αὕτη, καταγινομένη καὶ μὲ γεωμετρήσεις (νόμος 5005 τοῦ 1932), δὲν ἔχει τὴν ἀπαραίτητον συνδρομὴν τῆς γεωλογικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους, ἥτις παραμένει ἄχρηστος σχεδὸν παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Ἐπίσης ἡ βελτίωσις τῶν καλλιεργητικῶν μας μεθόδων (ὡς π. χ. βαθεῖαι ἀρόσεις, κατάλληλοι σπόροι, λιπάσματα κτλ.) δύναται νὰ διορθώσῃ ἐν μέτρῳ τὰς παρ' ἡμῖν δυσμενεῖς φυσικὰς συνθήκας. Ἀλλ' ἀπαιτοῦνται πρὸς τοῦτο δυνατώτεροι ἀροτῆρες, καταλληλότερα ἐργαλεῖα καὶ μηχανήματα, ἀφθονώτερα καλλιεργητικὰ μέσα, ἤτοι βελτίωσις τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν τοῦ ἀγρότου.

2) Αἱ οἰκονομικαὶ συνθῆκαι διὰ τὴν παραγωγὴν δημιουργοῦνται πρὸ παντὸς ἀπὸ τὴν κατάλληλον ἄσκησιν τῆς ἀγροτικῆς πίστεως, ἀπὸ τὴν φορολογικὴν πολιτικὴν καὶ ἀπὸ τὰ λαμβανόμενα μέτρα πρὸς διάθεσιν τῶν προϊόντων. Ἡ ἵδρυσις τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης (νόμος 4332 τοῦ 1929) ἀποτελεῖ ἀναμφισβητήτως σοβαρὸν βῆμα διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς ἀγροτικῆς πίστεως. Ἡ τράπεζα ὅμως αὕτη στερεῖται ἐπαρκῶν κεφαλαίων, ὅπως ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς πολλαπλᾶς ἀνάγκας τῆς παραγωγῆς μας. Οὕτω κατὰ τὸ ἔτος 1932 ἔλαβον δάνεια ἐν ὅλῳ 248.123 οἰκογένειαι ἀγροτῶν, συνηταιρισμένων καὶ μή, ἔναντι συνόλου ἐν Ἑλλάδι 960.000 ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν. Ὁ μέσος ὅρος ἑκάστου δανείου ἦτο 3.368 δραχμῶν, ποσὸν δηλαδὴ ἀνεπαρκές, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ δάνεια χορηγοῦνται κατὰ μέγιστον μέρος εἰς καπνοπαραγωγούς, σταφιδοπαραγωγούς, ἀμπελουργοὺς καὶ λοιποὺς παραγωγούς, ὑποχρεωμένους ν' ἀγοράζουν τὸ πλεῖστον τῶν πρὸς διατροφήν των ἀπαιτουμένων. Εἰδικώτερον ὅμως ἀπολύτως ἀνεπαρκῆ εἶναι τὰ διατιθέμενα ὑπὸ τῆς τραπέζης ποσὰ εἰς μικροπρόθεσμα καὶ μεσοπρόθεσμα δάνεια, τὰ ὁποῖα ἀνῆλθον, κατὰ τὴν τετραετίαν 1930—1933, εἰς 98 ἐν ὅλῳ ἑκατομμύρια δραχμῶν, ἄνευ τάσεως πρὸς αὔξησιν. Καὶ ὅμως ταῦτα εἶναι τὰ δάνεια, διὰ τῶν ὁποίων θὰ προέλθῃ ἡ βασικὴ βελτίωσις τῆς γεωργίας μας. Ἐπὶ πλέον δέον νὰ ληφθῇ ριζικὴ μέριμνα διὰ τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τῶν ἀγροτικῶν χρεῶν, ὑπολογιζομένων εἰς 7 1/2 δισεκατομμύρια δραχμῶν.

Μετὰ τὴν κατάργησιν τῆς ἐπαχθοῦς δεκάτης ἡ φορολογία τῶν γεωργικῶν προϊόντων παρουσιάζεται ἐκ πρώτης ὄψεως ὡς ἐλαφρά, ἀφοῦ ἀντιστοιχεῖ εἰς 1,47 % τῆς συνολικῆς ἀξίας τῆς γεωργικῆς καὶ κτηνοτροφικῆς μας παραγωγῆς. Σημειωτέον ὅμως ὅτι: α) Ἡ φορολογία αὕτη δὲν ἀφορᾷ εἰς τὸ σύνολον τῶν γεωργικῶν καὶ κτηνοτροφικῶν προϊόντων, ἀλλὰ μόνον εἴς τινα ἐξ αὐτῶν (ἔλαιον, καπνά, σῦκα, οἶνον, σταφίδα, σουλτανίναν), συνολικῆς ἀξίας 4.437 ἑκατ. δραχμῶν ἐτησίως. Ἑπομένως ἡ ἐπιβάρυνσις ἀνέρχεται εἰς 5,48 % ἐπὶ τῆς ἀκαθαρίστου ἀξίας καὶ εἰς πολλαπλάσιον ταύτης ἐπὶ τῆς καθαρᾶς προσόδου τῆς καλλιεργείας τῶν προϊόντων τούτων. Ἀφήνομεν κατὰ μέρος ὅτι δὲν ἀφαιρεῖται ἀπὸ ἑκάστην ἀγροτικὴν οἰκογένειαν τὸ ἐλάχιστον συντηρήσεως, ὡς γίνεται προκειμένου περὶ ἐφαρμογῆς τῆς φορολογίας τῆς καθαρᾶς προσόδου. β) Οἱ φόροι οὗτοι αὐξάνουν μέχρι τοῦ διπλασίου διὰ προσθέτων ποσοστῶν, ἐπιβαλλομένων ἐπὶ τοῦ κυρίου τοιούτου ὑπὲρ τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων, τῶν ὁδικῶν ταμείων, τῶν γεωργικῶν ἐπιμελητηρίων καὶ ἄλλων ὀργανισμῶν τοπικῶν δημοσίας ὠφελείας. γ) Τὴν βάσιν τοῦ φορολογικοῦ μας συστήματος ἀποτελοῦν σήμερον οἱ ἔμμεσοι φόροι, ἀποδίδοντες τὰ 83,57 % τῶν ἐσόδων μας (1933—1934). Ἑπομένως καὶ οἱ ἀγρόται, ἀποτελοῦντες τὰ 67 % τοῦ πληθυσμοῦ μας, εἰσφέρουν εἰς αὐτούς, ὄχι βεβαίως ἀναλογικῶς, ἕνεκα τῆς μικροτέρας καταναλωτικῆς των δυνάμεως, ἀλλὰ σημαντικῶς, ὑφιστάμενοι καὶ τὴν ἐπίπτωσιν μεγάλου μέρους τῆς φορολογίας τῶν ἀστῶν.

Ἡ ἐπικράτησις τοῦ προστατευτικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖον ἀντικατέστησε πανταχοῦ τὸν οἰκονομικὸν φιλελευθερισμόν, ἐπιβάλλει καὶ παρ' ἡμῖν τὴν σύντονον λῆψιν μέτρων πρὸς ἐξεύρεσιν ἀγορῶν καταναλώσεως διὰ τὰ προϊόντα μας, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων δὲν εἶναι μάλιστα εἴδη πρώτης ἀνάγκης. Ἡ ἀπὸ τοῦ 1931 ἐγκαινιασθεῖσα ἐν Ἑλλάδι οὐσιαστικῶς πολιτικὴ τῶν ἀνταλλαγῶν δὲν ἐξασφαλίζει τὴν διάθεσιν τῆς γεωργικῆς μας παραγωγῆς. Ἀπαιτεῖται πρὸς τοῦτο ἡ ὀργάνωσις τῆς ἐξαγωγῆς. Ἀλλ' ὁ ὑπὸ ψήφισιν ἐξαγωγικὸς ὀργανισμὸς ἀφορᾷ τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ἀφοῦ δὲν προβλέπεται κἂν ἡ εἰς αὐτὸν συμμετοχὴ ἀντιπροσώπου τῶν γεωργῶν. Ἀπαιτεῖται ὅμως ἐπίσης καὶ μονοπωλιακὴ ὀργάνωσις τῆς εἰσαγωγῆς εἰδῶν τινων μεγάλης καταναλώσεως (σίτου, σακχάρεως, καφέ, τροχαίου ὑλικοῦ κλπ.), πρὸς τὴν ἔναντι εἰσαγωγῆς αὐτοῦ πραγματοποίησιν ἐξαγωγῆς γεωργικῶν μας προϊόντων.

3) Αἱ κοινωνικαί, τέλος, συνθῆκαι τῆς παραγωγῆς βελτιοῦνται διὰ τῆς ρυθμίσεως τῶν ζητημάτων τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας, διὰ τῆς καταλλήλου ὀργανώσεως τῶν παραγωγῶν καὶ διὰ τῆς ἐξυψώσεως τοῦ βιοτικοῦ καὶ πνευματικοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἀγρότου. Ἡ ἀποκατάστασις τῶν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας ἀπὸ τῶν βαρυνόντων αὐτὴν ἀγροληπτικῶν καὶ ἐμφυτευτικῶν βαρῶν, ἀπετέλεσεν ἀναμφισβητήτως σοβαρὰν συμβολὴν εἰς τὴν βελτίωσιν τοῦ κοινωνικοῦ ἐπιπέδου τῶν παραγωγῶν. Δυστυχῶς ὅμως δὲν ἐπεδιώχθη καὶ ἡ ἀπαραίτητος διὰ τὴν πρόοδον καὶ ὕπαρξιν ἀκόμη τῆς δημιουργηθείσης μικροϊδιοκτησίας ὀργάνωσις αὐτῶν. Οὕτως οἱ ὑπὸ τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου προβλεπόμενοι ἀναγκαστικοὶ συνεταιρισμοὶ ἀπαλλοτριώσεως μετεβλήθησαν εἰς ἁπλοῦς—καὶ κακοὺς ἄλλωστε—εἰσπράκτορας τοῦ δημοσίου καὶ εἰς διαχειριστὰς κοινοχρήστων τινῶν βοσκῶν καὶ ἀποθηκῶν. Ἀντιθέτως, οἱ ἐλεύθεροι τῶν παραγωγῶν συνεταιρισμοὶ παρουσιάζουν ἀξιοσημείωτον πρόοδον, ἰδίᾳ εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα, παρὰ τὸ διὰ τοῦ νόμου 5289 τοῦ 1931 καταφερθὲν εἰς αὐτοὺς πλῆγμα. Οἱ πλεῖστοι καὶ οἱ περισσότερον προοδευτικοὶ ἀγρόται ἀπαρτίζουν σήμερον 5.805 πάσης φύσεως γεωργικοὺς συνεταιρισμούς, σχηματίζοντες 86 ἑνώσεις συνεταιρισμῶν. Ἰδοὺ τὰ στηρίγματα, ἐφ' ὧν βασίζεται—καὶ πρέπει νὰ βασισθῇ—ἡ γεωργική μας πρόοδος. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι οἱ ὀργανισμοὶ οὗτοι περιορίζονται συνήθως εἰς πιστωτικὰς καὶ σπανιώτερον προμηθευτικὰς ἢ διαθέσεως τῶν προϊόντων τῶν μελῶν των ἐργασίας. Ἡ πρὸς παραγωγικοὺς σκοποὺς ἀπασχόλησίς των θὰ ἔδει νὰ ἀποτελέσῃ τὴν φροντίδα τῶν διευθυνόντων αὐτούς, καθὼς καὶ τῆς ἁρμοδίας ἐποπτικῆς των ὑπηρεσίας. Δὲν θὰ ἐπιτύχωμεν οὕτω μόνον τὴν καλυτέραν ὀργάνωσιν τῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν ἠθικὴν τῶν παραγωγῶν ἐξύψωσιν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰς βιοτικὰς τῶν ἀγροτῶν μας συνθήκας, αὗται εἶναι γενικῶς κακαί. Ὁ μέσος ὅρος τῆς ἐτησίας προσόδου τῆς γεωργίας, κτηνοτροφίας, δασῶν καὶ οἰκοτεχνίας μιᾶς πενταμελοῦς γεωργικῆς οἰκογενείας, ἀπαρτιζομένης ἐν Ἑλλάδι ἐκ 4 1/2 μελῶν, ἀνέρχεται ἐν συνόλῳ εἰς 18.000 δραχμάς, ἔναντι ἀπαραιτήτου δαπάνης συντηρήσεως αὐτῆς ἐξ 24.000 δραχμῶν. Ἡ διαφορὰ καλύπτεται συνήθως δι' ὑποσιτισμοῦ τῶν μελῶν της, δεδομένου ὅτι δὲν ὑπάρχουν παρ' ἡμῖν ἐπαρκεῖς βιομηχανίαι καὶ ἄλλαι ἐργασίαι πρὸς ἀπασχόλησιν τῶν πλεοναζουσῶν ἀγροτικῶν χειρῶν. Ἰδοὺ διατί οἱ ἀγρόται μας εἶναι συνήθως ἀσθενικοὶ καὶ ὄχι ροδοπάρειοι, ὡς τοὺς θέλει ἡ ρωμαντικὴ παράδοσις. Αἱ ἀγροτικαὶ κατοικίαι εἶναι ἐπίσης γενικῶς ἄθλιαι, ἰδίως εἰς τὰς περιφερείας, ὅπου ἐπεκράτει πρὸ ἐτῶν ἀκόμη ἡ κολληγικὴ σχέσις. Τέλος 12 700 οἰκογένειαι νομάδων κτηνοτρόφων στεροῦνται οὐσιαστικῶς στέγης. Ὑπὸ τοιούτους ὅρους αἱ ἀσθένειαι εὑρίσκουν πρόσφορον ἔδαφος καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν θανάτων εἰς τὰ χωρία ἀνέρχεται εἰς 17,77 ‰ ἐτησίως. Ἐπὶ πλέον 1.885.000 ἀγρόται προσβάλλονται ἐτησίως ἀπὸ ἑλονοσίαν. Ἡ πνευματικὴ θέσις τοῦ ἀγρότου μας δὲν εὑρίσκεται εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον. Ὁ ἀναλφαβητισμὸς εἰς τὴν ὕπαιθρον ἀνέρχεται εἰς 47 %, ἔναντι 29 % εἰς τὰς πόλεις. Εἶναι δὲ μέγιστος μεταξὺ τῶν γυναικῶν, ὧν ἡ μεγάλη πλειοψηφία εἶναι ἀγράμματοι. Οἱ γεωργοί μας ὑστεροῦν πολὺ ἀκόμη καὶ ὡς ὑλικὸν ἐργασίας, ἀφοῦ μειονεκτοῦν εἰς τὰ δύο βασικὰ σημεῖα τῶν προσόντων: τὴν δύναμιν καὶ τὴν μόρφωσιν, τὴν ὁποίαν ἐν μέτρῳ μόνον ἀντικαθιστᾷ ἡ φυσικὴ αὐτῶν εὐφυΐα.

Γενικῶς τὰ λαμβανόμενα παρ' ἡμῖν ὑπὲρ τῆς γεωργίας μέτρα εἶναι συνήθως μονομερῆ καὶ σπασμωδικά. Διὰ τὴν ἄσκησιν μιᾶς συστηματικῆς καὶ ἀποτελεσματικῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς δὲν φθάνει, ὡς νομίζεται κοινῶς, ἡ δρᾶσις ἑνὸς μόνου ὑπουργείου, τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργείου τῆς Γεωργίας. Ἀπαιτεῖται ἡ σύμπραξις ὅλων τῶν ὑπηρεσιῶν ὅλων τῶν ὑπουργείων, τινὰ τῶν ὁποίων ἀσκοῦν ἀκριβῶς ἀντίθετον πολιτικήν, ὡς π. χ. τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, ὅπερ προστατεύει μονομερῶς τὴν βιομηχανίαν καὶ τὸ ἐμπόριον εἰς βάρος τῆς γεωργίας. Ἀπαιτεῖται ἐπίσης γενικωτέρα τῶν γεωργικῶν πραγμάτων ἀντίληψις καὶ οὐχὶ μονομερὴς τεχνικὴ ἢ οἰκονομικὴ αὐτῶν ἐξέτασις. Ἀπαιτεῖται τέλος πίστις ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ὅτι ὁ ἀγρότης εἶναι μὲν τὸ σπουδαιότερον μέσον πρὸς αὔξησιν τῆς παραγωγῆς τῆς χώρας, ἀλλὰ δέον ν' ἀποτελέσῃ καὶ τὸν σκοπὸν αὐτῆς. ΧΡ. ΕΥΕΛΠΙΔΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Κριτικὸν σημείωμα.* Ἡ ἑλληνικὴ γεωργικὴ βιβλιογραφία παρουσίασεν ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους συγγράμματά τινα ἀναμφισβητήτου ἀξίας, ὅπως εἶναι τὰ ἔργα τοῦ πρώτου ἐν Ἑλλάδι γεωπόνου *Γρηγ. Παλαιολόγου* (183.). Εἶναι ὅμως ἄξιον σημειώσεως ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν βιβλιογράφων διὰ τὰ ζητήματα τῆς γεωργίας ἠλαττώθη

Digitized by Google

ἀκολούθως λίαν αἰσθητῶς, καθότι ἐπεκράτησεν ἐν Ἑλλάδι τὸ πνεῦμα τοῦ σχολαστικισμοῦ καὶ τῆς ἀρχαιομανίας, ἀντίθετον πρὸς τὰς πρακτικὰς ἐπιστήμας. Ἡ ἑλληνικὴ γεωργικὴ φιλολογία ἐνεφάνισε πάλιν ἄνθησιν εἰς τὰ Ἑπτάνησα ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν, ἥτις ὅμως ταχέως ἐμαράνθη. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ὅμως τοῦ παρόντος αἰῶνος, καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Γουδί, ἐτονώθησαν καὶ παρ' ἡμῖν αἱ πρακτικαὶ τάσεις καὶ ἡ πρὸς τὴν γεωργικὴν παραγωγὴν προσοχή, ἀσκήσασα ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τῆς γεωργικῆς μας βιβλιογραφίας. Ὁ πλουτισμὸς αὐτῆς ἐξακολουθεῖ ἔκτοτε, μὲ μεγαλυτέραν μεταπολεμικῶς ἔντασιν, εἰς ὅλους τοὺς κλάδους ἀπό τε τεχνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀπόψεως. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι τὰ ἑλληνικὰ γεωργικὰ συγγράμματα δὲν ἀποτελοῦν, κατὰ κανόνα, ἔργα προάγοντα τὴν καθόλου γεωπονικὴν ἐπιστήμην, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, ὡς εἶναι τὸ «Φυτοπαθολογικὸν λεξικὸν» τοῦ *Π. Γενναδίου* καὶ τὸ «Περὶ ἐλαίας» σύγγραμμα τοῦ *Δ. Σαρακωμένου*. Τὰ ἑλληνικὰ ἔργα δύνανται γενικῶς νὰ καταταχθοῦν εἰς δύο κατηγορίας. Ἢ ἀποτελοῦν βιβλία διαδόσεως πρακτικῶν γεωργικῶν γνώσεων ἢ ἀποτελοῦν μελέτας τῶν παρ' ἡμῖν γεωργικῶν συνθηκῶν καὶ τῶν εἰδικῶν ἢ τοπικῶν μας ζητημάτων. Μεταξὺ τῶν πρώτων πλεονάζουν αἱ μεταφράσεις ἢ προσαρμογαὶ ξένων συγγραμμάτων πρὸς τὰ καθ' ἡμᾶς. Μεταξὺ τῶν δευτέρων πολυπληθέστερα σχετικῶς εἶναι τὰ ἀφορῶντα δύο σοβαρὰ ζητήματα, ἐπὶ μακρὸν ἀπασχολήσαντα τὴν κοινὴν γνώμην τοῦ τόπου: τὸ σταφιδικὸν καὶ τὸ ἀγροτικόν. Σπανίζουσι σχετικῶς παρ' ἡμῖν αἱ τοπικαὶ μονογραφίαι, ἀπαραίτητοι διὰ τὴν λεπτομερῆ ἔρευναν τῶν γεωργικῶν μας ζητημάτων. Σημαντικὴν ἐπίσης συμβολὴν διά τε τὴν διάδοσιν τῶν γεωργικῶν γνώσεων καὶ τὴν ἔρευναν τῶν ἀγροτικῶν μας ζητημάτων προσήνεγκον τὰ ἐκδιδόμενα ἑκάστοτε γεωργικὰ περιοδικά. Παραθέτομεν κατωτέρω βιβλιογραφίαν τῶν αὐτοτελῶν δημοσιευμάτων, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὴν γεωργίαν μας καὶ τοὺς συναφεῖς πρὸς αὐτὴν κλάδους, ὡς καὶ τῶν γεωργικῶν ἢ ἀσχολουμένων μὲ γεωργικὰ ζητήματα περιοδικῶν. Τὴν βιβλιογραφίαν ταύτην συνετάξαμεν κατ' εἰδικότητα καὶ χρονολογικὴν σειρὰν ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ ἐντεῦθεν, ἀναγράφοντες καὶ τὸν τόπον τῆς ἐκδόσεως, ἐφ' ὅσον εἶναι ἄλλος ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν. Τέλος συμπεριελάβομεν εἰς τὴν βιβλιογραφίαν ταύτην καὶ τὰ σπουδαιότερα τῶν συγγραμμάτων, ξένων ἰδίᾳ, τῶν ἀφορώντων τὴν γεωργίαν εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ἀποκλείοντες ὅμως τὰ παλαιότερα συγγράμματα τὰ ἀχρηστευθέντα διὰ νέων. Ἡ γεωργικὴ αὕτη βιβλιογραφία παρουσιάζει ἀσφαλῶς κενά, ἀλλ' εἶναι ἡ πρώτη ἐμφανιζομένη εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Γενικά.—*Gandry A.*, Recherches scientifiques en Orient etc. Partie agricole (Paris 1855).—*Stefanos*, La Grèce au point de vue naturel, etc. (Paris 1877).—*Heldreich Th.*, La faune de Grèce (1878).—*Μαρούση Ι. Κ.*, Περὶ τῆς χρησιμότητος τῶν πτηνῶν ἐν τῇ γεωργίᾳ (1880).—*Παρλαπᾶ Χ. Γ.*, Περὶ μεταναστεύσεως φυτῶν καὶ ζῴων (1888).—*Δελακοβία Ν.*, Περὶ τῆς ἐν Εὐρώπῃ ἐπαγγελματικῆς καὶ γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως (1900).—*Ἀποστολίδου Χ. Ν.* Τὰ ὠφελιμώτερα πτηνὰ (1900).—*Halacsy. H.*, Conspectus florae graecae, (τόμ. 3, Lipsiae 1900–1904).—*Κονδύλη Π.*, Ἔντομα καὶ θήρα αὐτῶν (1905).—*Χελδράϊχ Θ.*, Τὰ δημώδη ὀνόματα τῶν φυτῶν (1910).—*Νόμπιλε Ι.*, Μελέτη ἔργων ἀντιπλημμυρικῶν καὶ ἐξυγιάνσεως (1914).—*Στυλιανίδου Κλ.*, Ἀνασκόπησις μελετῶν δημοσίας ὠφελείας ἔργων ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ (1916).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Συμβολὴ εἰς τὰ ὑδραυλικὰ ζητήματα ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ (1917).—*Δημάδου Ἐμμ.*, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος (1920).—*Μαλακατὲ Σ.*, Συμβολὴ πρὸς σύνταξιν χλωρίδος τῶν Κυκλάδων (1923).—*Παυοπούλου Θ. Γ.* καὶ *Μεγαλοοικονόμου Γ. Ι.*, Ὁ ἑλληνικὸς σῖτος, χημικὴ σύστασις, βιομηχανικὴ ἀπόδοσις καὶ διεθνὴς ἐμπορικὴ ἀξία αὐτοῦ (1928).—*Nestoroff M.*, Les tabacs d'orient (Dresde 1928).—*Κατακουζηνοῦ Κ. Δ.*, Περὶ συστάσεως τῶν κυριωτέρων κτηνοτροφικῶν προϊόντων τῆς Μακεδονίας (1929).—*Παπαδοπούλου Ἀρ.*, Ἡ θέσις τοῦ ἀγρότου ἐν τῇ σημερινῇ κοινωνίᾳ (Α' καὶ Β', Δράμα 1931).—*Ζάννου Ἀρ.*, Δύο μελέται περὶ ὑγιεινοτέρας διατροφῆς καὶ περὶ αὐταρκείας τῶν Ἑλλήνων (1932).

Γενικὴ γεωργία.—*Χωματιανοῦ Σ. Α.*, Γεωπονικὰ (1848).—*Πρωΐου Π.*, Ἔκθεσις περὶ τῆς πρώτης συστάσεως τοῦ ἐν Τίρυνθι Γεωργικοῦ σχολείου (Ναύπλιον 1850).—*Ἀρσενίου ἱερέως Πανδῆ*, Δοκίμιον ἀγρονομίας (Κέρκυρα 1867).—*Ἀποστολοπούλου Ι.*, Περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι γεωργίας καὶ ἰδίως περὶ τῆς Γεωργικῆς σχολῆς Τίρυνθος (Ναύπλιον 1868).—*Χρηστίνη Ν.*, Πραγματεία περὶ γεωργικῆς πρακτικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ περὶ συστάσεως πρωτοτύπων δημοσίων ἀγροκηπίων (1875).—*Μαυρουδῆ Κ.*, Ὑπόμνημα περὶ χρησιμότητος τῶν φυτῶν εἰς τὴν γεωργίαν (1878).—*Χαλκιοπούλου Π.*, Περὶ βελτιώσεως καὶ ἐμψυχώσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι γεωργίας (1880).—*Ἀγαπίου μοναχοῦ*, Γεωπονικὸν (1883).—*Πονηροπούλου Εὐστ.*, Δοκίμιον γεωργίας (1883).—*Χρηστομάνου Α.*, Οἱ στεγανοὶ βόθροι καὶ τὰ λιπάσματα (1886).—*Δημητριάδου Ρ.*, Γεωργικὰ (1891).—*Σαρακωμένου Δ.*, Περὶ χημικῶν λιπασμάτων (1898).—*Γενναδίου Π.*, Τὸ νέον κυπριακὸν ἄροτρον (Λευκωσία 1899).—*Μανταφούνη Ἀρ.*, Γεωργικὰ (Βαθὺ Σάμου 1899).—*Οἰκονομοπούλου Ἠλ.*, Γεωργία καὶ κτηνοτροφία (1901).—*Εὐταξία Π. Ἀθ.*, Γεωργικὴ ἐκπαίδευσις (1901).—*Ὀρφανοῦ Κ. Γ.*, Γεωργία καὶ κηπουρικὴ (1903).—*Δημητριάδου Ρ.*, Τὰ χημικὰ λιπάσματα ὑπὸ ἐπιστημονικὴν ἄποψιν (1912).—*Γενναδίου Π.*, Λεξικὸν φυτολογικὸν (1914).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Γεωργικὰ ἀνάλεκτα (1915).—*Παλιατσέα Φ.*, Τὰ λιπάσματα ἐν τῇ γεωργίᾳ (1915).—*Ὄπκινς Γ. Κ.*, Πῶς ἡ Ἑλλὰς μπορεῖ νὰ παράγῃ περισσότερη τροφὴ (1919).—*Σ. Χασιώτη* κτλ. Ἡ ὀργάνωσις τῆς ἑλληνικῆς γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως (1920).—*Μουράτογλου Ἀρ.*, Χημικὰ λιπάσματα, ἁπλᾶ ἢ σύνθετα (1923).—*Κυπριάδη Ἐ.*, Τὰ γεωργικὰ μηχανήματα.—*Παπαδάκη Σ. Ι.*, Ἑλληνικοὶ τύποι σίτου (Θεσσαλονίκη 1929).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Γενικὴ καὶ εἰδικὴ γεωργία (τόμ. 2, 1929).—*Σίνη Ι.*, Τὸ μηχανάροτρον ἐν Ἑλλάδι (1931).—*Κατακουζηνοῦ Δ.*, Στοιχεῖα ἐφηρμοσμένης γεωργικῆς ἐδαφολογίας (Πάτραι 1931).—*Βετσοπούλου Κ.*, Ὁ πειραματικὸς ἀγρὸς (Ἰωάννινα 1931)—*Δενδρινοῦ Ἀθ.*, Τὸ ζήτημα τοῦ πρὸς σπορὰν σπόρου ἀπὸ ἀπόψεως μεγέθους καὶ ἀκεραιότητος (Θεσσαλονίκη 1933).

Εἰδικὴ γεωργία.—*Παλαιολόγου Γρ.*, Ἑρμηνεία περὶ καλλιεργείας τῶν γεωμήλων καὶ τῶν ὠφελιμωτέρων χρήσεων (Παρίσιοι 1828).—*Χωματιανοῦ Σ. Α.*, Περὶ τοῦ περιχαράγματος τῶν φυτῶν καὶ ἰδίᾳ τῆς σταφιδαμπέλου (Ναύπλιον 1847).—*Αἰνιὰν Δ.*, Πραγματεία περὶ συκαμινοφυτείας καὶ μεταξοσκωληκοτροφίας (1857).—*Φωστηροπούλου Κ.*, Δοκίμιον περὶ τῆς καλλιεργείας τοῦ βάμβακος τῆς Νέας Αὐρηλίας (1865).—*Χριστίνη Ν.*, Πραγματεία περὶ μεταφυτεύσεως δένδρων καθ' ὅλας τὰς ὥρας τοῦ ἔτους (1867).—*Ὀρφανίδου Θ.*, Σύντομος πραγματεία περὶ τινῶν σπουδαίων φυτῶν νεωστὶ καλλιεργηθέντων ἐν Ἑλλάδι (1870).—*Κωνσταντινίδου Α.*, Ὁ καπνὸς (1875).—*Τουπάζη Ν. Ι.*, Καλλιέργεια καὶ ἀσθένειαι τῶν ἐσπεριδοειδῶν (1877).—*Ριονδὲ Ἀλ.*, Περὶ τῆς ἐλαίας (μετ. *Φωστηροπούλου Κ.*) (1882).—*Γενναδίου Π.*, Περὶ καπνοῦ (1886).—*Σαρακωμένου Δ.*, Περὶ τῆς καλλιεργείας τῆς ῥοδῆς πρὸς παραγωγὴν ῥοδελαίου (1889).—*Μουράτογλου Α.*, Περὶ τῆς ἐν Ἁλμυρῷ καλλιεργείας τοῦ σίτου (1889).—*Κυριακοῦ Γ.*, Ἔκθεσις περὶ τῆς καλλιεργείας πρωΐμων λαχανικῶν ἐν Σύρῳ (1889).—*Χόουαρδ Ο. Α.*, Πραγματεία περὶ τῶν ἐντόμων τῶν προσβαλλόντων τὸ φυτὸν τοῦ βάμβακος ἐν Η. Π. Α. (μετάφρασις *Θ. Ρετσίνα*, Πειραιεὺς 1899).—*Γενναδίου Π.*, Περὶ κερατέας (Λευκωσία Κύπρου 1900).—*Γρηγοριάδου Π. Δ.*, Τὸ δένδρον (1902).—*Χελδράϊχ*, Τὰ ἄνθη (1902).—*Μουράτογλου Ἀρ.*, Περὶ μηδικῆς καὶ τῆς καλλιεργείας αὐτῆς (1903).—*Γενναδίου Π.*, Αἱ προσοδοφόροι ἄγαναι (1906).—*Παπαηλιοῦ Δ. Η.*, Ὁ καπνὸς (1909).—*Δημητριάδου Ρ.*, Ὁ καπνὸς (3 ἐκδόσεις) (1909).—*Χρηστάκη Ι.*, Ὁ καπνὸς (Κωνσταντινούπολις 1912).—*Φωτιᾶ Π. Κ. Κοσμετάτου*, Τρόπος ἐκμεταλλεύσεως τῶν ξηρῶν καὶ πτωχῶν ἐδαφῶν διὰ τῆς καλλιεργείας τῶν ἀθανάτων (1914).—*Παπανδρέου Σ.*, Μηδική, κοινῶς τριφύλλι (Λάρισα 1915).—*Κυπριάδου Ε.*, Μελέτη περὶ τῆς ἐλαίας τοῦ Πηλίου (1916).—*Γενναδίου Π.*, Τὰ φαρμακευτικὰ φυτὰ καὶ τὰ προϊόντα αὐτῶν (1917).—*Μελᾶ Β. Θ.*, Σύντομος περιγραφὴ τῶν κυριωτέρων ἑλληνικῶν σίτων (1918).—*Παπαγεωργίου Πηλ.*, Συμβολὴ εἰς τὴν ἑλληνικὴν σιτηρογραφίαν (1919).—*Σαρακωμένου Σ. Δ.*, Ἡ ἑλληνικὴ ἐλαία (1920).—*Μελᾶ Θ.*, Διὰ τὴν αὔξησιν τῆς παραγωγῆς τοῦ σίτου (1921).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Μελέται σιτηρογραφικαὶ (1922).—*Βρίκου Ν.*, Ἔκθεσις διὰ τὸν μετασχηματισμόν, ἀνανέωσιν καὶ καλλιέργειαν τῶν ἐλαιῶν μας (Κέρκυρα 1923).—*Παπανδρέου Στ.*, Ἡ καλλιέργεια τῶν ζαχαροτεύτλων ἐν Ἑλλάδι (1925).—*Ἀγνίδη Η.*, Ἡ καπνικὴ κρίσις, ἀποτελέσματα ἀποδεικτικῶν ἀγρῶν καπνοῦ (1926).—*Papandréou St.*, La culture du coton d'Égypte en Grèce (Bruxelles 1929).—*Papadakis J.*, Formes grecques du blé (Salonique 1929).—*Σπυροπούλου Ι.*, Ἡ καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Φθιώτιδι (Βόλος 1930).—*Κανάση Ν.*, Ἡ μεσσηνιακὴ συκῆ (1930).—*Ἀναγνωστοπούλου Π.*, Ἡ ἑλληνικὴ ἐλαιοκομία (1930).—*Μουράτογλου Θ.*, Πῶς δύναται ν' αὐξηθῇ καὶ βελτιωθῇ ἡ ἐν Ἑλλάδι σιτοπαραγωγὴ (1930).—*Ἀναγνωστοπούλου Η. Ν.*, Σιτοκαλλιέργεια καὶ σιτάρκεια ἐν Ἑλλάδι (1930).—*Ζαχαροπούλου Ι.*, Ἡ καλλιτέρευσις τοῦ καπνοῦ (Θεσσαλονίκη 1931).—*Χιώτη Π.*, Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς βαμβακοκαλλιεργείας ἐν Λεβαδείᾳ (Πειραιεὺς 1931).—*Κυπριάδη Ε.*, Βελτίωσις τῆς παραγωγῆς σιτηρῶν καὶ λοιπῶν φυτῶν μεγάλης καλλιεργείας (1931).—*Ἀναγνωστοπούλου Η. Ν.*, Ὁ ἑλληνικὸς καπνὸς καὶ ἡ καλλιέργεια αὐτοῦ (1932).—*Παπανδρέου Π.*, Δοκιμαστικὴ καλλιέργεια διαφόρων ποικιλιῶν σιτηρῶν (1933).—*Δημητρίου Δ.* καὶ *Ι. Χατζηνικολάου*, Τὸ ἑλληνικὸν πύρεθρον (1913).

Γεωργικὴ οἰκονομία καὶ πολιτική.—*Παλαιολόγου Γρηγ.*, Γεωργικὴ καὶ οἰκιακὴ οἰκονομία (τόμ. 2, ἐπανεξεδόθη ὑπὸ *Ι. Π. Πύρλα* τῷ 1851, Ναύπλιον 1833—1835).—*Δελαβέρνη Δ.*, Δοκίμιον περὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τοῦ ἡνωμένου βασιλείου τῆς Μεγάλης Βρεττανίας (μετ. ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ *Κ. Φωστηροπούλου*, 1865).—*Λουρούτη Ἀθ.* κτλ., Περὶ κουκουλίων καὶ μεταξίων ζήτημα (ὑπόμνημα πρὸς τὴν βουλὴν 1866).—*Χ.*, Περὶ ἀνάγκης ἀναπτύξεως τῆς γεωργίας (1873).—*Νικολαΐδη Γ.*, Ἀνάγκη γεωργικῶν σχολῶν (1875).—*Πονηροπούλου Ε.*, Ὀλίγαι λέξεις περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι γεωργίας (1875).—*Tombasis A.*, La Grèce au point de vue agricole (1876).—*Ἡλιοπούλου Α.*, Μελέται περὶ γεωργίας (1897).—*Χαλκιοπούλου Ι. Π.*, Περὶ βελτιώσεως καὶ ἐμψυχώσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι γεωργίας (1880).—*Σωτηροπούλου Σ.*, Περὶ τῆς ἐγγείου φορολογίας (1880).—*Pervanoglu J.*, Kulturbilder aus Griechenland (Leipzig 1880).—*Χριστίνη Ν.*, Μελέται περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι γεωργίας (1898).—*Θεοδωρίδη Α.*, Περὶ κτηματικῆς πίστεως (1899).—*Δημητριάδη Ρ.*, Γεωργικὴ φορολογία (1901).—*Μελᾶ Μ. Α.*, Συγκριτικὴ μελέτη περὶ τῆς γεωργικῆς πίστεως (1902).—*Καρούσου Δ. Κ.*, Διαγωνίσματα περὶ κτηματολογίου (1903).—*Σπηλιωτοπούλου Α.*, Τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα καὶ ἡ ἔγγειος παραγωγὴ τῆς Θεσσαλίας (1903).—*Στασινοπούλου Α. Κ.*, Τὸ οἰνολογικὸν μέλλον τῆς Ἑλλάδος (1903).—*Décazos A.*, Die Landwirtschaft im heutigen Griechenland (Berlin 1904).—*Βλάσση Χ. Ι.*, Στατιστικὴ τῆς ἐν Ἑλλάδι κτηνοτροφίας (1905).—*Bastias T.*, Les warrants agricoles (Paris 1907).—*Καρούσου Χ. Ι.*, Ὑπὲρ τῆς γεωργίας (1908).—*Εὐταξία Ἀθ.*, Τὸ ἀμπελουργικὸν καὶ οἰνολογικὸν ζήτημα ἐν Ἑλλάδι (1908).—*Καρλόγλου Σ.*, Ἡ ἰσχὺς τοῦ νόμου καὶ τὰ σπουδαιότερα γεωργικὰ ζητήματα (1909).—*Ρέπουλη Ε.*, Ἡ κρίσις τῶν οἴνων (ἔκθεσις τῆς ἐπιτροπῆς τῆς βουλῆς, 1909).—*Καρούσου Δ. Κ.*, Ὑπόμνημα περὶ διακανονίσεως τῆς γεωργικῆς ἐρεύνης (1909).—*Στυλιανίδου Φ.*, Ἀσφάλεια ἐπὶ τῆς ἐσοδείας τῆς μετάξης (καὶ γαλλιστί, Κωνσταντινούπολις, 1910).—*Ροντήρη Α.*, Ἡ γεωργικὴ πίστις ἐν Ἑλλάδι (1911).—*Παπαμιχαλοπούλου Δημ.*, Ἡ γεωργία πλοῦτος τοῦ λαοῦ (1912).—*Γενναδίου Γ. Π.*, Περὶ ἀνάγκης τῆς λήψεως μέτρων πρὸς αὔξησιν τῆς παραγωγῆς τῶν σιτηρῶν (1912).—*Struck A.*, Zur Landeskunde von Griechenland (Frankfurt a. M. 1912).—*Μίχα Ἀθ.*, Ὁ τοκογλύφος ποὺ ρουφάει τὸ αἷμα τοῦ γεωργοῦ (1914).—*Καρούσου Δ. Κ.*, Κατευθύνσεις τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς (1914).—*Χασιώτου Σ.*, Γνῶμαι περὶ ἀγροτικῆς ἀσφαλείας (1914).—*Βουρνάζου Κ.*, Σκέψις περὶ ἐγγείου πίστεως καὶ κτηματικῶν τραπεζῶν (1914).—*Papageorgiou P.*, Agricultural Greece (1915).—*Χασιώτη Σ.*, Αἱ κυριώτεραι βάσεις μιᾶς ἀληθοῦς γεωργικῆς πολιτικῆς (1916).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Σχέδιον ὀργανισμοῦ γεωργικῆς Τραπέζης ἐν Ἑλλάδι (1916).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἡ σιτάρκεια τῆς χώρας (1917).—*Μυλωνᾶ Α. Α.*, Γεωργικὴ καὶ κτηματικὴ πίστις (1919).—*Καλεύρα Ἀχ.*, Ἀστυφιλία, παρασιτισμὸς καὶ μικροαστικὴ ἐγκατάστασις (1920).—*Χασιώτου Σ.*, Ἡ γεωργία ἐν Ἑλλάδι (1921).—*Κυπριάδη Ε.*, Αἱ μεγάλαι γεωργικαὶ ἐπιχειρήσεις μὲ βάσιν τὴν σιτοπαραγωγὴν (1922).—*Kypriadis E.*, Exploitation rationelle d'une ferme.—*Εὐελπίδη Χρ.*, Ἀγροτικὸν πρόγραμμα (1923).—*Στυλιανίδου Σ.*, Ὁ ἐκ τῆς σηροτροφίας καὶ μεταξουργίας ἐθνικὸς πλοῦτος (1926).—*Ἀναγνωστοπούλου Ν.*, Πρὸς παραγωγικὴν πολιτικὴν (1926).—*Ἰασεμίδου Σ.*, Ἡ Γεωργικὴ Τράπεζα εἰς τὸ ἔργον της (Καλάμαι 1927).—*Jassemides S.*, L'état de l'agriculture en Grèce (1927).—*Καραβίδα Κ.* κτλ., Ἡ πύκνωσις τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν καὶ τὰ μέσα τῆς ἐπιτυχίας αὐτῆς (1927).—*Πεσματζόγλου Γ.*, Ἡ ἔγγειος φορολογία (1927).—*Ἀναγνωστοπούλου Π.*, Τὰ ἐπιβαλλόμενα μέτρα πρὸς αὔξησιν τῆς παραγωγῆς, βελτίωσιν τῆς ποιότητος καὶ ἐξασφάλισιν τῆς ἐμπορείας τοῦ ἐλαίου (1929).—*Μάρτζαρη Ἀχ.*, Τὰ καπνά μας (1929).—*Ζάννου Μ.*, Ἡ φορολογία τῶν ἐλαιολάδων, τὰ σπορέλαια (1929).—*Φιλιππίδου Γ.*, Ὁ ἀγροτισμὸς ὡς λύσις τοῦ οἰκονομικοῦ προβλήματος (1929).—*Εὐελπίδη Χρ.*, Αὐτοδιοίκησις καὶ γεωργία (1930).—*Φιλιπποπούλου Γ.*, Ἐπὶ τοῦ ἐμπορίου τῶν ἐλαιολάδων καὶ ἐλαιῶν (1930).—*Στυλιανίδου Στ.*, Ὁ ἐκ τῆς σηροτροφίας καὶ μεταξουργίας ἐθνικὸς καὶ ἰδιωτικὸς πλοῦτος (1930).—*Σίδερη Δ. Α.*, Γεωργικὴ φορολογία (1930).—*Κοντοῦ Π.*, Ἄμεσοι δασικοὶ φόροι στὴν Ἑλλάδα (1930).—*Μπακάλμπαση Α.* κτλ., Τὰ ἑλληνικὰ καπνὰ εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν καπναγορὰν (1930).—*Λεμπέση Ε.*, Τὸ πρόβλημα τῆς καπιταλιστικῆς συγκεντρώσεως ἐν τῇ ἀγροτικῇ οἰκονομίᾳ (1931).—*Καραβίδα Δ. Κ.*, Ἀγροτικὰ (1931).—*Πολυχρόνη Α.*, Σκέψεις ἐπὶ τοῦ γεωργικοῦ μας προβλήματος (1931).—*Κυπριάδη Σ.*, Ἡ ὀργάνωσις τῆς σιτοπαραγωγῆς μας (1931).—*Boyazoglu A.*, Contribution à l'étude de l'économie rurale de la Grèce d'après Guene (Paris 1931).—*Tsoungos D.*, Hundert Jahre griechische Landwirtschaft (Berlin 1931).—*Εὐελπίδη Χρ.*, Ἡ γεωργικὴ κρίσις ἰδίᾳ ἐν Ἑλλάδι (1931).—*Καλλιτσουνάκι Α.*, Ὁ καπνὸς (1931).—*Γεωργίου Β. Σοφία.*, Ἀγροτικὴ κρίση καὶ φτωχοὶ χωρικοὶ (1932).—*Εὐελπίδη Χρ.*, Ἡ γεωργικὴ πίστις ἐν Ἑλλάδι (1932).—*Χριστοδουλοπούλου Π.*, Ἡ πλαστικότης τῆς ζητήσεως τῶν ἑλληνικῶν καπνῶν (1932).—*Κυριακοῦ Γ.*, Γεωργικὴ πολιτικὴ (1933).—*Leontidis C.*, La protection des produits agricoles en Grèce (Paris 1933).—*Φιλιπποπούλου Γ.*, Ἡ σημερινὴ θέσις καὶ τὸ μέλλον τῆς ἐθνικῆς ἐλαιοπαραγωγῆς (1933).—*Evelpidi C.*, La coopération des pays balkaniques dans ledomaine du crédit agricole (1933).—*Χρηστίδου Β.*, Ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν νέων ἐδαφῶν τῆς Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη 1933).—*Evelpidi C.*, L'agriculture en Grèce, étude économique et sociale (1934).

Σταφιδικὰ καὶ ἀμπελουργικά.—*Παλαιολόγου Γ.*, Περὶ ἀμπελουργίας καὶ οἰνοποιίας (Ναύπλιον 1836).—*Τυπάλδου Χ.* καὶ *Γ.*, Διατριβὴ περὶ τοῦ τρόπου τοῦ προφυλάττειν τὴν σταφίδα ἀπὸ τῶν βροχῶν εἰς τὰ ἁλώνια (1839).—*Παυλοπούλου Π.*, Περὶ τῆς τεκταινομένης ἀπαγορεύσεως τοῦ χαράσσειν τὰ σταφιδοκλήματα (1852).—*Πονηροπούλου Ι. Ε.*, Ἀμπελουργία καὶ οἰνοποιία (1876).—*Χαιρέτη Μαν.*, Περὶ σταφιδαμπέλου (1833).—*Ἀργυριάδου Ν.*, Γνώμη πρὸς λύσιν τοῦ σταφιδικοῦ ζητήματος (1892).—*Φωτήλα Ἀλ.*, Ἔκθεσις τῆς μεγάλης ἐπιτροπῆς τῆς βουλῆς ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς σταφίδος (1893).—*Βουρλούμη Θ.*, Τὸ σταφιδικὸν ζήτημα (1903).—*Γενναδίου Γ. Π.*, Περὶ ὑπερμέτρου παραγωγῆς τῆς σταφίδος πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς καταναλώσεως (1894).—*Ζωγράφου Ι. Κ.*, Τὸ σταφιδικὸν ζήτημα Σκέψεις (1899).—*Σοκόλη Σ. Κ.*, Τὸ σταφιδικὸν ζήτημα (1903).—*Φραγκοπούλου Δ.*, Τὸ περὶ διακανονισμοῦ τῶν χρεῶν ἐκ τῆς ἑνιαίας διαχειρίσεως τῆς σταφίδος προταθὲν νομοσχέδιον (1904).—*Γεωργιάδου Δημ.*, Κρίσεις περὶ τῆς συμβάσεως τῆς Ἑνιαίας. Ἡ λύσις διὰ τοῦ συνεταιρισμοῦ καὶ τῆς κοινοπραξίας (1905).—*Λαμπρινίδου Μ.*, Μελέται καὶ ἄρθρα περὶ τῆς κορινθιακῆς σταφίδος (1905).—*Γεωργιάδου Δημ.*, Τὸ δῆθεν σταφιδικὸν ζήτημα (1906).—*Παπανικολάου Β.*, Τὸ οἰνολογικὸν ζήτημα καὶ ἡ Ἀρκαδία ὑπὸ οἰνολογικὴν ἔποψιν (1910).—*Κυριακοῦ Γ.*, Τὸ οἰκονομικὸν ἔργον τῆς Προνομιούχου Ἑταιρείας τῆς σταφίδος (1911).—*Οἰκονομοπούλου Ν.*, Μελέται ἐπὶ τοῦ σταφιδικοῦ ζητήματος (1911).—*A. Viala*, Ἔκθεσις περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι ἀμπελουργίας καὶ τῆς ἀμύνης αὐτῆς κατὰ τῆς φυλλοξήρας (1914).—*Μεγάλης κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς* Ἔκθεσις πρὸς τὴν βουλὴν περὶ τοῦ σταφιδικοῦ ζητήματος (1914).—*Κυριακοῦ Δ. Γεωργ.*, Ἡ σταφὶς καὶ ὁ πόλεμος (1919).—*Καρακάλου Εὐθ.*, Πραγματεία περὶ τοῦ σταφιδικοῦ ζητήματος (1924).—(*Σκιντζοπούλου Α.*), Αἱ σταφίδες τῆς Καλιφορνίας (1925).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Αἱ σταφίδες τῆς Αὐστραλίας (1925).—*Σιμωνίδη Β.*, Ὁ Αὐτόνομος Σταφιδικὸς Ὀργανισμὸς καὶ αἱ ἐργασίαι αὐτοῦ κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος 1925—1926 (1927).—*Κριμπᾶ Β.* καὶ *Οἰκονομίδου Δ.*, Μελέται ἐπὶ τῆς ἀποξηράνσεως τῶν σταφυλῶν τῆς σταφιδαμπέλου (1929).—*Κριμπᾶ Β.*, Ἡ πήρωσις τῶν γιγάρτων τῆς σταφιδαμπέλου (1929).—*Σβωλοπούλου Κ. Δ.*, Ἡ σταφιδικὴ κρίσις τοῦ 1930 (1930).—*Κριμπᾶ Β.*, Ἡ καταγωγὴ τῆς σταφιδαμπέλου (1930).—*Σιμωνίδη Β.*, Μερικαὶ ἀλήθειαι ἐπὶ τοῦ ζητήματος τοῦ Σταφιδικοῦ Ὀργανισμοῦ (1931).—*Μαργέτη Δ.* κ.τ.π., Ἔκθεσις ἐπὶ τοῦ ἀμπελουργικοῦ προβλήματος τῆς χώρας (1933).—*Λογοθέτη Β.*, Ἡ ἄμυνα κατὰ τῆς φυλλοξήρας καὶ τὰ προβλήματα τῆς νεωτέρας ἀμπελουργίας (1933).

Ἀγροτικὸν ζήτημα.—*Πολυλᾶ Μ.*, Περὶ τῶν ἐν Κερκύρᾳ τιμαριωτικῶν κτημάτων (Κέρκυρα 1864).—*Τυπάλδου Ι.*, Ἡ φεουδοκρατία καὶ ἡ γεωργία κατὰ τὰς Ἰονίους νήσους (1864).—*Δαμασκηνοῦ Δ.*, Τὸ ἐν Κερκύρᾳ ἀγροτικὸν σύστημα (Κέρκυρα 1864).—*Παχὺ Γ.*, Τὸ ἐν Ἠπείρῳ ἀγροτικὸν ζήτημα (1882).—*Καραπάνου Κ.*, Ἡ δημοκοπία ἀγωνιζομένη νὰ δημιουργήσῃ ἀγροτικὸν ζήτημα ἐν Ἠπείρῳ καὶ Θεσσαλίᾳ (1882).—*Καραπαναγιώτη Γ.*, Περὶ διακανονίσεως τοῦ θεσσαλικοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος (1901).—*Τριανταφυλλίδου Σοφ.*, Μελέτη περὶ μορτῆς (Βόλος 1906).—*Χατζηγιάννη Δ.*, Τὸ ἀγροτικὸν πρόβλημα τῆς Θεσσαλίας (1910).—*Ζωγράφου Χ. Γ.*, Τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα ἐν Θεσσαλίᾳ (1911).—*Ζωγράφου Κ. Ι.*, Ὑπόμνημα περὶ τῶν θεσσαλικῶν ζητημάτων (1912).—*Γενναδίου Π. Γ.*, Ἡ ἀπαλλοτρίωσις τῶν τσιφλικίων καὶ ἡ διανομὴ αὐτῶν εἰς τοὺς ἀκτήμονας γεωργοὺς (1917).—*Ἀναστασιάδου Στεφ.*, Ἀγροτικὰ ζητήματα κτλ. (1917).—*Ζαβιτσάνου Κ.*, Τὸ ἐν Ἑλλάδι ἀγροτικὸν ζήτημα (1918).—*Βογασλῆ Δ. Κ.*, Τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα εἰς τὸν νομὸν Τρικκάλων (1918).—*Σβώλου Ἀλ.*, Ἡ ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτρίωσις πρὸς ἀποκατάστασιν ἀκτημόνων γεωργῶν (1918).—*Ἀλεξίου Ἀλ.*, Ἡ γῆ στοὺς καλλιεργητάς της (1920).—*Χρηστομάνου Ἀντ.*, Σκέψεις ἐπὶ τοῦ γεωργικοῦ ζητήματος (1921).—*Χασιώτου Σπ.*, Ἐπὶ τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος (1921).—*Μυλωνᾶ Ἀλ.*, Ἡ ἀγροτικὴ νομοθεσία καὶ ἡ προταθεῖσα μεταρρύθμισίς της (1922).—*Μυλωνᾶ Ἀλ.*, Ἐπὶ τοῦ νέου ἀγροτικοῦ νόμου (1922).—*Evelpidi C.*, La réforme agraire en Grèce (1926).—*S. D. N.*, L'établissement des réfugiés en Grèce (Genève 1926).—*Ἀναγνωστοπούλου Ν.*, Ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμισις (1929).—*Eddy C. P.*, Greece and greek refugees (London 1931).—*Alivisatos B.*, La réforme agraire en Grèce au point de vue économique et social (Paris 1932).—*Ladas S. P.*, The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey (New-York 1932).

Γεωργικοὶ συνεταιρισμοὶ καὶ ὀργανώσεις.—*Corbett V.*, Γεωργικοὶ σύνδεσμοι ἐν Ἰρλανδίᾳ (1902).—*W. Bewan*, Γεωργικαὶ τράπεζαι (*Raiffeisen*, Λευκωσία 1904).—*Georgides D.*, Les associations coopératives helléniques à la fin du XVIII siècle (1907).—*Ἰασεμίδου Σ.*, Οἱ γεωργικοὶ συνεταιρισμοὶ (1913).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἀνάγκη ἑνώσεως τῶν γεωργικῶν συνεταιρισμῶν (1917).—*Μιχαλακοπούλου Α.*, Οἱ συνεταιρισμοὶ καὶ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα (1919).—*Καλιτσουνάκι Δ.*, Περὶ συνεταιρισμῶν ἰδίᾳ ἐν Ἑλλάδι (1924).—*Τρακάκη Γ.*, Ἡ συνεταιρικὴ ὀργάνωσις ἐν Ἑλλάδι (1925).—*Γανώση Β.*, Ὁ συνεταιρισμὸς καὶ τὸ χωριό μου (1926).—*Δεκάζου Π.*, Οἱ ἑλληνικοὶ συνεταιρισμοὶ (1926).—*Φιλαρέτου Γ.*, Συνεργατικοὶ συνεταιρισμοὶ (1927).—*Τεζάκη Χρ.*, Ἀγροτικὴ συνεταιρικὴ ὀργάνωσις (1928).—*Χλέρα Κ.*, Πρακτικὸς ὁδηγὸς τῶν γεωργικῶν συνεταιρισμῶν (1928).—*Βογιατζόγλου Δ.*, Αἱ γεωργικαὶ ὀργανώσεις (1929).—*Χριστοπούλου Π.*, Ὀργάνωσις γεωργικοῦ ἐπιμελητηρίου Ζακύνθου (1929).—*Τριβιζᾶ Σ. Γ.*, Πῶς θὰ μπορέσῃ νὰ ζήσῃ καλύτερα ὁ γεωργικὸς πληθυσμὸς (1929).—*Pertounzi K.*, Les coopératives agricoles de production et de vente en Grèce (Paris 1930).—*Μαργέτη Δ.*, Ἀναγκαστικοὶ κτηματικοὶ συνεταιρισμοὶ (1930).—*Τριβιζᾶ Γ.*, Ἡ ὀργάνωσις τῶν γεωργικῶν συνεταιρισμῶν κατὰ τὸ σύστημα Ραϊφφάϊζεν (1930).—*Παπαϊωάννου Στρ.*, Οἱ αὐτόνομοι ὀργανισμοὶ (1930).—*Τζωρτζάκη Θ.*, Οἱ συνεταιρισμοὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα (Πάτραι 1932).—*Beinzger W.*, Οἱ κτηνασφαλιστικοὶ συνεταιρισμοὶ (μετ. *Φανουράκη Γ.*) (1932).—*Κοντοῦ Π.*, Δασικοὶ συνεταιρισμοὶ (1932).—*Grünfeld E.*, Οἱ συνεταιρισμοὶ (μετ. *Τ. Χασαποπούλου*, Πάτραι 1932).—*Τσάκα Κ.*, Οἱ συνεταιρισμοὶ (1933).

Κτηνοτροφία καὶ κτηνιατρική.—*Γαρδίκα Ν.*, Ἱπποθεραπευτικὴ (1853).—*Γούδα Ἀναστ.*, Περὶ λειβαδίων, κτηνοτροφίας κτλ. (1868).—*Σποῦνερ Α.*, Ἔκθεσις περὶ συστάσεως κτηνοτροφείου, ὑπὸ *Μανουδάκη Μ.*, (1873).—*Τασούλη Δ.*, Πραγματεία περὶ ἐπιζωοτιῶν (1875).—*Πιλαρίου Γ.*, Ἐγχειρίδιον κρεωσκοπίας (1881).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἐγχειρίδιον πεταλωτοῦ (1888).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἡ ἐπιζωοτία τῆς μαλης (1888).—*Δημητριάδου Ρ.*, Ἡ βελτίωσις τῶν προβάτων (1890).—*Κωνσταντινίδη Π.*, Πρακτικὴ θεραπευτικὴ τῶν κυνῶν (1894).—*Πιλαβίου Γ.*, Ἡ ὁπλὴ τοῦ ἵππου (1899).—*Δημητριάδου Ρ.*, Ἑλληνικὴ κτηνοτροφία (1900).—*Σαμοπούλου Φ.*, Ἐγχειρίδιον ὀρνιθοτροφίας (1901).—*Καραβατσόγλου* καὶ *Κορδυλλᾶ*, Μελέτη περὶ συστάσεως ἱπποφορβίων παρὰ τοῦ δημοσίου (1903).—*Δροσίνη Γ.*, Αἱ ὄρνιθες (4 ἐκδόσεις) (1903).—*Καναβατσόγλου Χ.*, Μαθήματα ἱππολογίας (1903).—*Παρίση Γ.*, Πρακτικὴ ὀρνιθοτροφία (1905).—*Ἀνδρουλιδάκη Ι. Ζ.*, Περὶ πτηνοτροφίας (Χανιὰ 1906).—*Δημητριάδη Ρ.*, Ὁ μικρὸς κτηνίατρος (1906).—*Δούγγη Τ.*, Ὑγιεινὴ καὶ πρόχειρος θεραπευτικὴ τοῦ στρατιωτικοῦ ἵππου καὶ ἡμιόνου (1907).—*Κωνσταντινίδου Π.*, Ὁ ἀλογογιατρὸς (1907).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ὁ ἀγελαδάρης (1908).—

Digitized by Google

Καναβατσόγλου Χ., Εὐλογία τῶν προβάτων (1912).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Μάλη καὶ μολυσματικὸς κατάρρους (1912).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Περὶ ἀναριάσεων (1912).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Λύσσα (1912).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Πυροπλάσμωσις (1912).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἀφθώδης πυρετὸς (1912).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Μεταδοτικαὶ παθήσεις τῶν κτηνῶν (1912).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Περὶ ἄνθρακος καὶ συμπτωματικοῦ ἄνθρακος (1912).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Πανώλης τῶν βοῶν (19 2).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Λοιμώδης πλευροπνευμονία τῶν βοῶν (1912).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἑλμινθώδης βρογχῖτις καὶ πνευμονία (1912).—*Καραγιάννη Π.*, Ἐγκόλπιον κτηνιάτρου (1912).—*Σαμοπούλου Φ.*, Πρακτ κὸν ἐγχειρίδιον κτηνοτροφίας (1913).—*Πιλαβίου Γ.*, Πρακτικαὶ ὁδηγίαι περὶ χρήσεως τοῦ μαγειρικοῦ ἅλατος (1913).—*Ζαλούχου Δ.*, Τὰ οἰκόσιτα πτηνὰ (1913). —*Γενναδίου Γ. Π.*, Πτηνοτροφία (1915).—*Πιλαβίου Γ.*, Πῶς νὰ προφυλάσσῃς τὰ ζῷα ἀπὸ τὰς κολλητικὰς ἀσθενείας (1917).—*Π. Δεκάζου*, Τὸ κουνέλι (1918).—*Ζαλοκώστα Μ.*, Ὁ χοῖρος (1918.—*Δενδραμῆ Ν.*, Κτηνοτροφία (1919).—*Σταθοπούλου Θ.*, Νομὴ καὶ ὑποβοηθητικαὶ τροφαὶ τῶν κτηνῶν (1920).—*Λουγγῆ Τ.*, Ἱππολογία (1920).—*Δεκάζου Π.*, Πρακτικὸς ὁδηγὸς τῶν τροφῶν τῶν κτηνῶν (1921).—*Ἀγγελακοπούλου Δ.*, Ἡ νόσος διστομίασις (1921).—*Καραγιάννη Π.*, Αἱ μεταδοτικαὶ νόσοι τῶν ζῴων (1922).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Πρόχειρος ζῳογιατρὸς (1922).—*Παπαπαναγιώτου Δ.*, Πρακτικὸς ὁδηγὸς τοῦ κτηνοτρόφου (1925).—*Συράκη Δ.*, Νομαδική, μόνιμος καὶ γεωργικὴ κτηνοτροφία ἐν Ἑλλάδι (1925).—*Ἀναγνωστοπούλου Η. Ν.*, Χοιροτροφία (1927).—*Ἀγγελακοπούλου Δ.*, Πῶς γιατρεύεται ἡ κλαπάτσα (1927).—*Μανιατάκη Ι.*, Οἱ ἀρρώστιες τῶν πουλερικῶν (1927).—*Καραγιάννη Π.*, Ἡ νεωτέρα θεραπεία τῶν κωλικῶν τῶν ζώων (1927).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ὁ τυφοειδὴς πυρετὸς τοῦ ἵππου καὶ ἡ πυροπλάσμωσις (1927).— *Ψάλτη Γ.*, Τὰ βόδια καὶ οἱ ἀγελάδες μας (1927). — *Τοῦ αὐτοῦ*, Τὰ κουνέλια (1927).— *Ἀνδρειωμένου Ν.*, Ἡ ὀρνιθοτροφία ἐν Ἑλλάδι (1927).—*Ἀργυρίου Ἀπ.*, Τὰ πουλερικὰ (1928).— *Καραγιάννη Π.*, Ἱππολογίας ἐγχειρίδιον (βιβλία 3, 1928).— *Ψάλτη Γ.*, Οἱ σκύλλοι (1928).— *Ζαλούχου Δημ.*, Ὀρνιθοκομικὴ (1928).— *Ψάλτη Γ.*, Τὰ ἄλογα, τὰ γαϊδούρια καὶ τὰ μουλάρια (1928).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Τὰ πρόβατα, τὰ γίδια καὶ οἱ κατσίκες (1928).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Οἱ ἀρρώστιες τῶν ἀλόγων κτλ. (1928).— *Κωνσταντοπούλου Κ.*, Οἱ κυριώτερες κολλητικὲς ἀσθένειες τῶν ζῴων (1928).— *Ἀνάση Ἐμμ.*, Ἡ ἀγελάδα καὶ τὸ μοσχάρι (1928). — *Παπαθανασοπούλου Κ.*, Ἡ ἀγελὰς τῆς νήσου Τήνου (1929).— *Πετμεζᾶ Κ.*, Γενεαὶ γαλακτοφόρων βελτιωθεῖσαι ἐν Ἀμερικῇ (1929).— *Ψάλτη Γ.*, Οἱ ἀρρώστιες τῶν βοδιῶν καὶ ἀγελάδων (1929).— *Δεκάζου Π.* καὶ *Ψάλτη Γ.*, Οἱ τροφὲς τῶν κτηνῶν (1930).— *Ψάλτη Γ.*, Ἀρρώστιες τῶν προβάτων καὶ τῶν γιδιῶν (1930).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Ὁ χοῖρος καὶ τὰ προϊόντα του (1930).— *Ζωγράφου Δ.*, Σύντομος ὁδηγὸς τοῦ πτηνοτρόφου (1930).— *Στυλιανοπούλου Μ.*, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν νοσημάτων τῶν ὀρνιθοειδῶν γενικῶς καὶ ἰδίως ἐν Ἑλλάδι (1931).— *Κοντοῦ Π.*, Δάση καὶ κτηνοτροφία εἰς τὴν Ἑλλάδα (Θεσσαλονίκη 1932).— *Κώνς Κ.*, Πτηνοτροφία (1932).— *Ἀνάση Ἐμμ.*, Νεωτέρα πτηνοτροφία καὶ κονικλοτροφία (1932).— *Δημητριάδου Ι.*, Ὁ βοῦς τῆς δυτικῆς Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη 1933).— *Ψάλτη Γ.*, Ἡ κόττα (1933).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Τὰ περιστέρια (1933).

Γεωργικὴ οἰκοτεχνία καὶ τεχνολογία.— *Παλαιολόγου Γ.*, Ἑρμηνεία περὶ ἀνατροφῆς τοῦ μεταξοσκώληκος κτλ. (Ναύπλιον (18 8).— *Χωματιανοῦ Σ.*, Περὶ οἰνοποιίας (1841).— *Πάλμα Δ.*, Οἰνολογία (1842).— *Μαρτζέλλα Στ.*, Ἡ σηροτροφία (Παρίσιοι 1816).— *Φραριέρου Κ.*, Ἐγχειρίδιον περὶ μελισσοτροφίας (1818).— *Κροκιδᾶ Π.*, Περὶ οἰνοποιίας (1857).— *Πονηροπούλου Εὐστ.*, Ὁδηγίαι περὶ βομβυκοτροφίας (1877).— *P. H. Hamet*, Πρακτικὰ μαθήματα μελισσοκομίας (μετ. *Βαρβάτη Κ.*, 1880).—*Ρουσσοπούλου Ὀ.*, Οἰνολογικὰ (1888).— *Διάμπεη Ἰ.*, Γαλακτοκομία καὶ τυροκομία (1892).— *Λοβέρδου Ι.*, Ὁδηγίαι πρὸς κατασκευὴν σταφιδίτου (1894).— *Ρουσσοπούλου Ο.*, Πρακτικὸς ὁδηγὸς τοῦ ἀμπελουργοῦ, οἰνοποιοῦ καὶ οἰνοπνευματοποιοῦ (1894). — *Τοῦ αὐτοῦ*, Οἰνοποιία (τεῦχος Α' καὶ Β') (1894).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Οἰνοπνευματοποιία (1894).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Ποτοποιία, κονσέρβαι (1894).— *Σπετσιέρη Α. Ν.*, Πρακτικὸν ἐγχειρίδιον οἰνοποιίας (2 ἐκδ. 1896).— *Στυλιανίδου Σ.*, Ὁδηγὸς τοῦ σκωληκοτρόφου (1898).— *Σταματιάδου Σ.*, Ἐγχειρίδιον οἰνοποιίας (1899).—*Ρουσσοπούλου Ὀ.*, Σηροτροφία (1900).—*Λογγοβάρδου Ι.*, Ἐγχειρίδιον ποτοποιίας (1900).—*Χρυσαφίδου Χ.*, Πρακτικὸς ὁδηγὸς τῆς σηροτροφίας (1901).—*Σπετσέρη Α. Ν.*, Λαϊκὴ οἰνοποιία (1901).—*Δημητριάδου Ρ.*, Τὸ γάλα (1903).— *Κυριακοῦ Γ.*, Ὁ μεταξοσκώληξ (1903).—*Φραντζεσκάκη Ἐμμ.*, Πρακτικὴ μελισσοκομία (Χανιὰ 1903).— *Χασιώτη Σ.*, Ὁ οἶνος (1903).—*Bertrand-Spühler*, Ὁδηγὸς τῆς μελισσοκομίας (μετάφρ. *Τριβιζᾶ Γ.*, 1904).— *Τουφεξῆ Δ. Γ.*, Ὁδηγὸς μελισσοκόμου (1904).— *Στασινοπούλου Κ.*, Τὸ κρασὶ (1904).— *Τουφεξῆ Γ.*, Ὁδηγὸς μελισσοκόμου (1904). — *Γεωργακοπούλου Α.*, Αἱ ἐδώδιμοι ἐλαῖαι (1904).—*Στασινοπούλου Α. Κ.*, Στοιχεῖα πρακτικῆς οἰνοποιίας (1905).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Αἱ ἀσθένειαι τῶν κρασιῶν (1905).— *Κουγιουμτζῆ Δ.*, Ὁδηγὸς μεταξοσκωληκοτροφίας (1905).— *Σλήτα Ἀθ.*, Πρακτικὸς ὁδηγὸς μελισσοτροφίας (Βόλος 1906).— *Πύρλα Π.*, Γενικὴ οἰνολογία (1907).— *Βάμβα Γ.*, Μελέτη ἐπὶ τοῦ σηροτροφικοῦ ζητήματος (1907).— *Τουφεξῆ Δ. Γ.*, Μελισσοκομία (2 ἔκδ. 1909).— *Pyrlas P.*, Les vins résinés en Grèce (Montpellier 1911).— *Ἐμμανουὴλ Ἐμμ.*, Τὸ ἑλληνικὸν μέλι (1912).— *Ζυγούρη Ν.*, Βουτυροκομία (1912).— *Πολυχρονίδη Σ.*, Τυροκομικὸς ὁδηγὸς (1912).— *Φραγκοπούλου Ι.*, Πρακτικὴ οἰνοποιία. (Σπάρτη 1912).— *Μπαμπιώτου Ν.*, Πρακτικαὶ ὁδηγίαι περὶ συλλογῆς καὶ ἐγκαταστάσεως μελισσῶν (1914).— *Τσακαλώτου Χ.*, Ροδέλαιον καὶ ροδόσταγμα (1915).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Τὰ αἰθέρια ἔλαια (1918). — *Μαίτερλιγκ Μ.*, Ἡ ζωὴ τῶν μελισσῶν (μετ. *Χρ. Δαραλέξη*, 1918).— *Πύρλα Π.*, Τὸ κρασὶ (γ' ἔκδ. 1919).— *Παπαβλασσοπούλου Γ. κτλ.*, Ἡ νέα μέθοδος οἰνοποιήσεως (1922). — *Σίμωση Κ.*, Οἰνολογικὸν ἐγκόλπιον (1923).— *Μπόγρη Δ.*, Πῶς θὰ κάνετε καλὸ λάδι (1923).— *Τριβιζᾶ Γ.*, Ὁδηγὸς τῆς νεωτέρας μελισσοκομίας (1925).— *Ξυδιᾶ Α.*, Ἡ νομαδικὴ μελισσοκομία ἐν Ἑλλάδι (1925).— *Ζυγούρη Ν.*, Τυρὸς Ἀγράφων (1926).— *Λύχνου Ν.*, Τὸ λάδι (1926).— *Ζυγούρη Ν.*, Ἡ πυτιὰ καὶ ἡ πῆξις τοῦ γάλακτος (1926).— *Παπάζογλου Π.*, Πρακτικαὶ ὁδηγίαι διὰ τοὺς σηροτρόφους (1926).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Τὸ κουκούλι (β' ἔκδ. 1927).— *Βουσινιώτη Ν.*, Πῶς ταξιδεύονται τὰ φροῦτα κτλ. (1927).— *Χριστοπούλου Π.*, Πρακτικὴ σηροτροφία (Θεσσαλονίκη 1927). — *Ξυδιᾶ Α.*, Τὰ μελίσσια (1928).— *Ζυγούρη Ν.*, Τὸ γάλα καὶ ἡ γιαούρτη (1928).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Τὸ βούτυρον (1928).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Πρακτικὴ τυροκομία (1930).— *Καλογερεα Σ.*, Αἱ νωπαὶ σταφυλαὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀλλαχοῦ (1930).—*Στεφανίδου Κ.*, Ποτοποιία καὶ οἰνοπνευματοποιία (1930).—*Σαρακωμένου Δ.*, Τὸ ἔλαιον (1930).— *Ἀναγνωστοπούλου Θ. Π.*, Περὶ μετατροπῆς εἰς φυσικὰς κονσέρβας τοῦ εἴδους θροῦμπες ὡρισμένων ἐλαιῶν (1930).— *Ἀναγνωστοπούλου Ν.*, Τὸ ἐλαιόλαδον καὶ τὰ σπορέλαια (1930).— *Φωτιάδου Φ.*, Οἰνολογία (1931).— *Φαλτάϊτς Κ.*, Τὸ κρασὶ (1931).— *Καλούδη Κ.*, Πρακτικαὶ ὁδηγίαι πρὸς κατασκευὴν καλῶν οἴνων (1931).— *Ζαγανιάρη Ι.*, Οἰνοποιία (1931).— *Καλογερέα Σ.*, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν πειραμάτων ἀποστειρώσεως τῶν σύκων Μεσσηνίας (1932).— *Μπαμπιώτη Ν.*, Πρακτικὸς ὁδηγὸς μελισσοκομίας (1932).— *Καλογερέα Σ.*, Αἱ βρώσιμοι ἐλαῖαι (1932).— *Ζυγούρη Ν.*, Ἡ βιομηχανία τοῦ γάλακτος, γαλακτοκομία, βουτυροκομία, τυροκομία (Ἰωάννινα 1932).

Φυτοπαθολογία.—*Πρωΐου Ι.*, Περὶ τῆς νόσου τῆς σταφιδαμπέλου (Τίρυνς 1852).— *Λαζαρῆ Π.*, Ἡ ἀνακάλυψις περὶ θεραπείας τῆς νόσου τῶν ἀμπέλων (1859).— *Στοϊβοβιτς Ν.*, Περὶ ἀκρίδος καὶ καταστροφῆς αὐτῆς (μετάφρ. ἐκ τοῦ ρωσ. ὑπὸ *Παπαδοπούλου Ν.* 1867).— *Gennadius P.*, Nouveau procédé pour la destruction du kermès du figuier (Paris 1880).— *Ἠλιοπούλου Α.*, Περὶ ἀκρίδος (Κυδωνίαι 1882).— *Γενναδίου Π.*, Περὶ φϊδίου τῆς ἀμπέλου (1885).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Περὶ τοῦ ἄνθρακος τῆς ἀμπέλου (1890).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἔκθεσις περὶ τῆς ἐν Αἰτωλίᾳ καὶ Ἠλείᾳ νόσου τῶν ἀμπέλων (1890).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Περὶ περονοσπόρου τῆς ἀμπέλου (1892).—*Λοβέρδου Ι.*, Ὁ περονόσπορος τῆς ἀμπέλου (1892).—*Valerg-Mayet*, Τὰ βλαπτικὰ ἔντομα τῆς ἀμπέλου (μετ. *Ν. Γερμανοῦ*, 1892).—*Σαρακωμένου Δ.*, Ἔκθεσις περὶ τῶν νόσων τῆς ἐλαίας μετ' εἰσαγωγῆς περὶ ἐντόμων (1896).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἔκθεσις περὶ τῶν νόσων τῆς ἐλαίας (1896).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἔκθεσις περὶ περονοσπόρου τῆς ἀμπέλου (1897).—*Κυριακοῦ Γ.*, Ὁ περονόσπορος τῆς ἀμπέλου (2 ἔκδ. 1897, 1919).—*Σαρακωμένου Δ.*, Ἔκθεσις περὶ ἄλτου τοῦ ἀμπελοφάγου (1900).—*Σφέτσου Γ.*, Ἀσθένειαι τῶν ὀπωροφόρων δένδρων (1900).—*Γεωργακοπούλου Α.*, Κατὰ τῆς ἀκρίδος (1901).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Τὰ κοκκοειδῆ, ἤτοι ἡ ψωρίασις τῶν φυτῶν (1902).—*Χασιώτου Σ.*, Αἱ ἀσθένειαι τῶν ἀμπέλων (1906).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Αἱ ἀσθένειαι τῶν δένδρων (1906).—*Σαρακωμένου Δ.*, Πραγματεία περὶ τοῦ οἰκοφόρου τοῦ σίτου (1907).—*Γεωργαντῆ Π.*, Αἱ ἀσθένειαι τῶν λαχανικῶν (1908).—*Κοκκέβη Π.*, Ὁδηγίαι πρὸ. καταπολέμησιν τῶν ἐντόμων τῆς μηλέας (1911).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Αἱ νόσοι τῶν ἑσπεριδοειδῶν (1912).—*Μελᾶ Σ.*, Μελέτη περὶ τῆς ἐν Ἱεραπέτρᾳ κάμπης τῶν ἐλαιῶν (Ἱεράπετρα 1912).—*Παπαγεωργίου Π.*, Ἡ φυλλοξήρα καὶ ὁ ἐκ ταύτης κίνδυνος τῶν ἀμπέλων καὶ τῶν σταφιδαμπέλων (1913).—*Κουτσομητοπούλου Π.*, Σύντομοι ὁδηγίαι περὶ τῆς ἀποπληξίας (πολυποριάσεως) τῶν ἀμπέλων καὶ σταφιδαμπέλων (1914).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ποίαν ὁδὸν δέον ν' ἀκολουθήσωμεν διὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἀναφύτευσιν τῶν ὑπὸ τῆς φυλλοξήρας καταστρεφομένων ἀμπελώνων (1914).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Φυλλοξήρα καὶ ἀμερικανικαὶ ἄμπελοι (1914).—*Παπαγεωργίου Π.*, Αἱ ἄμπελοί μας καὶ αἱ σταφιδάμπελοι ἀπὸ τί πάσχουν (1915).—*Μελᾶ Θ.*, Περὶ περονοσπόρου τῶν γεωμήλων (1917).—*Μπεολέζε Α.*, Ὁδηγίαι διὰ τὴν καταπολέμησιν τῆς μυίγας τῆς ἐλιᾶς (1917).—*Ἰσαακίδου Κ.*, Ἔκθεσις περὶ καταπολεμήσεως τοῦ δάκου (1921). —*Καββάδα Δ.*, Ἡ καταπολέμησις τῆς βούλας καὶ τοῦ σκώληκος τῶν ὀπωροφόρων (Βόλος 1924).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἡ ἀπολύμανσις τοῦ ἐδάφους (Βόλος 1924).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Αἱ καλλιέργειαι τοῦ Πηλίου καὶ αἱ ἀσθένειαι αὐτῶν (Βόλος 1924).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἡ βαμβακίασις τῆς μηλέας (Βόλος 1924). —*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἡ φυτοπαθολογικὴ κατάστασις τοῦ Πηλίου κατὰ τὸ ἔτος 1923—4 (Βόλος 1924).— *Ἀναγνωστοπούλου Π.*, Ἡ ἀσθένεια τῶν ἑσπεριδοειδῶν τοῦ Πόρου (1925).—*Χριστοπούλου Π.*, Αἱ ἀσθένειαι τοῦ καπνοῦ, ἡ γέννησίς των καὶ ἡ καταπολέμησις (1926).—*Καββάδα Δ.*, Πεπραγμένα φυτοπαθολογικοῦ σταθμοῦ Πηλίου (Βόλος 1926).—*Ἀντωνοπούλου Π.*, Τί γίνεται εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τὴν φυλλοξήραν (1926).—*Λύχνου Ν.*, Ἡ μυῖγα καὶ ὁ δάκος τῆς ἐλιᾶς (1928).—*Ἀναγνωστοπούλου Ν.*, Ἀκρίδες, ἀρουραῖοι καὶ ποντικοὶ (1928).—*Σπήλιου Μ.*, Ἔκθεσις περὶ τῆς καταπολεμήσεως τοῦ δάκου ἐν Θάσῳ (1928).—*Μπούρα Π.*, Αἱ ἀκρίδες καὶ τὰ μέσα τῆς καταπολεμήσεώς των (Σπάρτη 1928).— *Χριστοπούλου Π.*, Τὸ σκουλίκι τῶν σταφυλιῶν (1929).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Τὸ μπουμπουγέρι (1929).—*Σακελλοπούλου Σ.*, Παθήσεις καὶ ἐχθροὶ καὶ ἀρρώστιες στὸ ἀμπέλι (1929).—*Χριστοπούλου Π.*, Ὁ περονόσπορος τ' ἀμπελιοῦ (1930).—*Ραυτοπούλου Ι.* καὶ *Μαντζώρου Ν.*, Ἡ εὔδημις (1931).—*Ἰσαακίδου Κ.*, Ὁ σκώληξ τῶν μήλων καὶ τῶν ἀχλαδιῶν (1931).— *Σαρρηγιάννη Ι.*, Ἡ ἀσθένεια τῆς πατάτας τῶν Θηβῶν (1931).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Κομμίωσις τοῦ κόμβου τῶν ἑσπεριδοειδῶν (1932).—*Σορδίνα Ι.*, Αἱ σπουδαιότεραι ἀσθένειαι τῶν φυτῶν μεγάλης καλλιεργείας (1932).—*Ἰσαακίδου Ἰ.*, Ἡ μυῖγα τῆς Μεσογείου (1932).—*Λογοθέτη Β.*, Ἡ ἄμυνα κατὰ τῆς φυλλοξήρας καὶ τὰ προβλήματα τῆς νεωτέρας ἀμπελουργίας (1933).—*Χατζηνικολάου Α.*, Ἐχθροὶ καὶ ἀρρώστιες τῶν δένδρων (1933).

Τοπικαὶ μελέται.— *Σταματιάδου Ε.*, Σαμιακὰ (τόμος Γ', Σάμος 1882).— *Gos F.*, L' agriculture en Thessalie (Paris 1884).— *Μηλιαράκη Ἀντ.*, Γεωγραφία πολιτικὴ τοῦ νομοῦ Κεφαλληνίας (1890).— *Πάρτς Ἰωσήφ*, Κεφαλληνία καὶ Ἰθάκη (μετ. *Παπανδρέου Γ. Χ.* 1892).— *Philippson A.*, Der Peloponnes (1892).— *Γεωργιάδη Ν.*, Θεσσαλία (Βόλος 1894).— *Philippson A.*, Thessalien and Epirus (Berlin 1897).— *Μουράτογλου Ἀρ.*, Ἡ γεωργία καὶ τὸ ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον τῆς Θεσσαλίας (1903).— *Σπηλιωτοπούλου*, Τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα καὶ ἡ ἔγγειος παραγωγὴ τῆς Θεσσαλίας (1903).— *Γιαννάρη Ν. Α.*, Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς ἐν Κρήτῃ γεωργίας καὶ ἐμπορείας (1906).— *Πάπου Δ. Ν.*, Ζητήματα ἀγροτικῆς οἰκονομίας ἐν Θεσσαλίᾳ (1906). —*Καλαϊσάκη Κ. Ι.*, Ὁ θησαυρὸς τῶν ἐλαιώνων τῆς Κρήτης (1912).— *Rolley P.* et *M. de Visme*, La Macédoine et l'Épire. Étude de géographie physique et d'agrologie (Paris 1912).—*Κοτρώτσου Μ.*, Τὰ δάση τῶν Ἀγράφων (1912).—*Δεκάζου Π.*, Ἡ Νάουσα τῆς Μακεδονίας (1913).— *Χωματιανοῦ Γ.*, Γενικὴ ἐπισκόπησις τοῦ νομοῦ Κοζάνης (1913).—*Χατζοπούλου Β. Δ.*, Παραγωγὴ καὶ βιομηχανία Μακεδονίας (1914).— *Παλαμιώτου Γ.*, Γεωργικὴ ἔρευνα τῆς Μακεδονίας (1914).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Γεωργικὴ ἔρευνα τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου (1914).— *Δεκάζου Δ. Π.*, Αἱ γεωργικαὶ σχέσεις τῆς Μακεδονίας (1914).— *Δάσκαρη Χ.*, Πραγματεία περὶ τῶν ὑδραυλικῶν ἔργων Θεσσαλίας (Πάτραι 1915).— *Briccos N.*, Considerazioni sulla coltura dell' olivo ed industria olearia corcyrese (Gallarate 1915).—*Γκίνη Α.*, Ἀποξήρανσις καὶ καλλιέργεια τῆς λίμνης Κωπαΐδος (1916). — *Παπαβλασσοπούλου Γ.*, Ἡ νῆσος Κέρκυρα ἀπὸ γεωργικῆς ἀπόψεως ἄλλοτε καὶ σήμερον (Πειραιεὺς 1917).— *Εὐελπίδη Χρ.*, Γεωργικὴ ἔρευνα τοῦ νομοῦ Ἀχαΐοηλιδος (1919).— *Phocas C. P. - Cosmetatos*, L' île de Céphalonie au point de vue agricole (1923).— *Νικολάου Α.*, Γεωργικὴ ἔρευνα τῆς ὑπαίθρου χώρας Κ. Μακεδονίας (1923).— *Δημάδη Δ.*, Ζιζάνια τῶν θεσσαλικῶν ἀγρῶν (1923).— *Παπαϊωάννου Κ. Σ.*, Πηλιορειτικαὶ μελέται (Βόλος 1925).— *Λύχνου Ν.*, Γεωργικὴ ἐπισκόπησις τῶν νήσων Παξοῦ καὶ Ἀντιπάξου (Κέρκυρα 1926).— *Δισμένη Δ.*, Ἡ ἀναδάσωσις τῆς Ὕδρας (1928).— *Ἀξωτίδη Π.*, Δασικὰ προϊόντα Θάσου (Θεσσαλονίκη 1928).— *Καναγκίνη Π.*, Τὸ κωπαϊδικὸν ζήτημα (1929).— *Πασιάδη Κ.*, Τὸ μέλλον τῆς Ἀνασελίτσης (μελέται περὶ δενδροκομίας, Τσοτύλιον 1930).— *Λειβαδηνοῦ Ν. Δ.*, Ἐπὶ τῶν σχέσεων τῶν κλιματικῶν παραγόντων καὶ τῆς ἐσοδείας τῶν δημητριακῶν ἐν Θεσσαλίᾳ (1930).— *Γαβαλᾶ Δ.*, Ἡ νῆσος Σίκινος (1931).— *Μαυροκορδάτου Ι. Μ.*, καὶ *Χαμουδοπούλου Χ. Α.*, Ἡ Μακεδονία (Θεσσαλονίκη 1931).— *Κρίκου Α.*, Τὰ οἰκονομικὰ τῶν ἀγροτῶν τοῦ χωρίου Σουρουτσίου Δωρίδος (1932).— *Κατακουζηνοῦ Δ.*, Ἐδαφολογικαὶ ἔρευναι ἐν Μακεδονίᾳ (1933). — *Δροσοπούλου Γ.*, Τὰ γεωπονικὰ τῶν Κυκλάδων (Μῆλος 1934).

Δασολογία.— *Τομπάζη Ἀλ.*, Ἡ σπουδαιότης τῶν δασῶν καὶ ἡ συντήρησις αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι (1876).— *Χλωροῦ Ν.*, Ἡ πεύκη καὶ τὰ ρητινώδη προϊόντα (1883).— *Ραζῆ Α.*, Ἐγχειρίδιον μηχανικῆς καὶ δασολογίας (Κωνσταντινούπολις 1838).— *Ἐμπειρίκου Ε.*, Περὶ διασώσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως τοῦ δασικοῦ ἡμῶν πλούτου (1891).— *Κοφινᾶ Γ.*, Μελέται περὶ δασῶν (1895).— *Δισμάνη Μ.*, Δασονομικαὶ μελέται (1897).— *Βαλσαμάκη Π.*, Φυτολογικαὶ ὁμιλίαι (1899).— *Σαμίου Κ.*, Εἰκόνες ἐκ τῶν ἑλληνικῶν δασῶν (1900).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἡ δασολογικὴ ἐκπαίδευσις παρ' ἡμῖν (1901).— *Κορδέλλα Α.* καὶ *Δαμβέργη Α.*, Ἔκθεσις περὶ τῶν ληπτέων μέτρων κατὰ τῆς δασικῆς ἀπογυμνώσεως τῆς χώρας (1902).— *Andréades A.*, Les forêts grecques, au point de vue économique et financier (Bucarest 1905).— *Σαμίου Κ.*, Τὰ δάση καὶ ἡ Ἑλλὰς (1905).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Τὸ μέλλον τῶν ἑλληνικῶν δασῶν (1906).— *Κοντοῦ Π.*, Δάση καὶ πολιτισμὸς (1906).— *Σαμίου Κ.*, Τὰ δάση τῆς Κεφαλληνίας (1908).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Ὀργανισμὸς τῆς ὑπηρεσίας τῶν δασῶν (1908).—*Κοντοῦ Π.*, Δασικὴ πολιτική, ἰδίᾳ ἐν Ἑλλάδι (1910).— *Στέγγελ Α.*, Ἡ σημασία τοῦ δάσους ἐν Ἑλλάδι (1914).— *Δημάδου Α.*, Ἡ δασικὴ βλάστησις τῆς Ἑλλάδος (1916).— *Νιρβάνα Π.*, Τὸ δάσος (1916).— *Βλησσίδου Θ.*, Περὶ τῆς ἀναδασώσεως τῶν χέρσων ἐπιφανειῶν, ἰδίᾳ ἐν Ἑλλάδι (1919).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἀνατομικὴ τοῦ ξύλου (1921). — *Κοντοῦ Π.*, Ἑλληνικὴ δασονομία (1921).— *Βλησσίδου Θ.*, Τὸ δάσος καὶ ἡ σημασία αὐτοῦ (1923).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Συστηματικὴ δασικὴ βοτανικὴ (1924).— *Στεφάνου Α.*, Ἑλληνικὰ δάση καὶ ἀρκαδικοὶ δρυμοὶ (1924).— *Κοντοῦ Π.*, Διαχείρισις ἑλληνικῶν δασῶν (1924).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Δασικὴ πολιτικὴ (β' ἔκδ. μετὰ στοιχείων ἀγροτικῆς πολιτικῆς (1924).— *Κοσμετάτου Κ.*, Ὁ Αἶνος καὶ τὰ ὄρη τῆς Κεφαλληνίας (1925).— *Σκλαβούνου Κ.*, Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ξύλου ἐν τῇ κοινωνικῇ οἰκονομίᾳ (1925).— *Δισμάνη Α.*, Ἡ δασικὴ ἐκχέρσωσις τοῦ ἐδάφους καὶ αἱ συνέπειαι αὐτῆς (1926).— *Κοκκίνη Ι.*, Ὑποδειγματικὴ διαχείρισις δασῶν (1927).— *Κοντοῦ Π.*, Δασικὴ ἐργασία καὶ ἐπιχείρησις (1927).— *Δάζου Ν.*, Τὰ ἰδιόκτητα δάση καὶ ἡ ἐνδεδειγμένη διαχείρισις αὐτῶν (1927).— *Τσέκου Ε.*, Τεχνική, οἰκονομικὴ καὶ νομικὴ ἐπισκόπησις τῆς ἑλληνικῆς δασικῆς νομοθεσίας (Χανιὰ 1927).— *Κοκκίνη Ι.*, Ἐπὶ τοῦ ζητήματος κατασκευῆς ἀποστειρωμένων στρωτήρων ἐκ τῶν ἑλληνικῶν δασῶν (1929).— *Κοντοῦ Π.*, Ἐπίδρασις ἐπὶ τὴν δασικὴν βλάστησιν τοῦ ἑλληνικοῦ κλίματος (1929).— *Δάζου Ν.*, Τὰ δημόσια δάση τῆς Ἑλλάδος (1929).— *Μιχαλοπούλου Γ.*, Τὰ μὴ δημόσια δάση τῆς Ἑλλάδος (1929).— *Μαρκοπούλου Π.*, Δασικὴ ἱστορία καὶ διαχείρισις δασῶν (1929).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Δασικὴ διοίκησις (1929).— *Φλωροπούλου Ἰ.*, Ὁ πλοῦτος ἐκ τῶν δασῶν (1930). — *Κοσσενάκη Γ.*, Δασικὰ ξενικὰ εἴδη καὶ ἡ εἰσαγωγὴ αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι (1930).— *Μιχοπούλου Γ.*, Τὰ κωνοφόρα (1931).— *Ζέρβα Π.*, Τὰ ἑλληνικὰ δάση (1932).— *Ἀνδριανοπούλου Α.*, Τὸ δάσος, ἡ γεωργία καὶ ἡ κτηνοτροφία (1932).— *Κοντοῦ Π.*, Σκοποὶ καὶ κύριαι γραμμαὶ δασικῆς πολιτικῆς (Θεσσαλονίκη 1933).— *Κοφινιώτη Ἀναστ.*, Δάση καὶ χείμαρροι (1933).— *Στεφάνου Ἀν.*, Αἱ δρυάδες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τὰ δάση τῶν νεωτέρων (1933).

Πλουτολογικά.—*Leconte C.*, Étude économique de la Grèce (1847).—*Σούτσου Α. Ι.*, Πραγματεία περὶ παραγωγῆς καὶ διανομῆς τοῦ πλούτου (1851).—*Μανιατάκη Ε.*, Σκέψεις περὶ ὁλικῆς ἀναπτύξεως τῆς Ἑλλάδος (1872).—*Σούτσου Α. Ι.*, Πλουτολογικαὶ μελέται (1873).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Τὸ οἰκονομικὸν ζήτημα (1879).—*Ζωγράφου Ἰω.*, Δημοσιονομικαὶ μελέται (1882).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Μελέται ἐπὶ τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1899—1901 (1901).—*Μητροπούλου Μ. Κ.*, Τὸ πλουτολογικὸν τῆς Ἑλλάδος μέλλον (1905).—*Harvey P. H.*, Ἐκθέσεις διπλωματικαὶ καὶ προξενικαὶ περὶ τῶν οἰκονομικῶν, τῆς οἰκονομικῆς προσόδου καὶ τῆς γεωργίας τῆς Ἑλλάδος (1905).— *Lefeuvre— Méauble*, La Grèce économique et financière en 1915 (Paris 1915).—*Tsouderos E.*, Le relèvement économique de la Grèce (Paris 1920). — *Protecdicos D.*, Greece economic and financial (London 1924).—*Eiswaldt* Die Wirtschaft Griechenlands (1928).—*Andréadès A.* etc., Les effets économiques et sociaux de la guerre en Grèce (Paris 1929).—*Photias N.*, Das system der Directen Besteurung in Griechenland (Iena 1929).—*Dertili P.*, La réconstitution financière de la Grèce (Paris 1929).—*Ζολώτα Ξ.*, Ἡ φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις ἐν Ἑλλάδι (1929).—*Μαλαματιανοῦ Κ.*, Περὶ τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος (1930).— *Χαριτάκη Γ. κτλ.*, Οἰκονομικὴ ἐπιτηρὶς τῆς Ἑλλάδος (4 τόμοι, 1929—32). *Évelpidi C.*, Les états balkaniques (Paris 1931).—*Κατσούλη-Χρηστίδη*, Ἐξωτερικὸν ἐμπόριον καὶ ἐθνικὴ παραγωγὴ ἐν Ἑλλάδι (1933).—*Ἀγγελοπούλου Α.*, Ἡ ἄμεσος φορολογία ἐν Ἑλλάδι (1933).—*Sbarounis Athan.*, L'impôt sur le revenu en Grèce (1933).

Ἱστορία τῆς γεωργίας. Α'. Ἀρχαῖοι καὶ μεσαιωνικοὶ χρόνοι: *Ménard R.* et *Sauvageot Cl.*, Vie privée des anciens (Paris 1880).—*Π. Καλλιγᾶ*, Μελέται καὶ λόγοι περὶ δουλοπαροικίας (1882).—*Blümner H.—Schoemann*, Griech. Altertümer (Berlin 1885).—*Blümner H.*, Leben and Stiten den Griechen (Leipzig 1887).—*Guiraud P.*, La propriété foncière en Grèce (1893).—*Guiraud P.*, La vie privée et publique des Grecs et des Romains (Paris 1894).—*Τσοπωτοῦ Κ. Δ.*, Ἱστορία τῶν γεωργῶν καὶ τῆς ἰδιοκτησίας ἐν Θεσσαλίᾳ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τουρκοκρατίας (1896). —*Abbé Bourredon*, Voyage agricole chex les anciens (Paris 1898).—*Foryères G.*, La vie privée des grecs et des romains (Paris 1900).—*Τσοπωτοῦ Κ. Δ.*, Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας (Βόλος 1912).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Γεωργικαὶ σελίδες τῆς θεσσαλικῆς ἱστορίας (Βόλος 1914).—*Ἀνδρεάδου Α.*, Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ ἐνετοκρατίας (2 τόμ. 1914).—*Glotz G.*, Le travail dans la Grèce ancienne (1920).—*Tilden F. W.*, Greek life (New-York 1923).—*Fimmen* and *Reisinger.* Die Kretisch - Mykenische Kultur (Leipzig 1921).—*Glotz G.*, La civilisation égéenne (1925).—*Rose J. H.*, Primitive culture in Greece (London 1925).—*Mc. Clees H.*, The daily life of Greeks and Romans (New-York 1925).—*Tardé A.*, Les céréales daus l'antiquité grecque (Paris 1925).—*Toutain J.*, L'économie antique (Paris 1927).—*Ἀνδρεάδου Α.*, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας (Α'. Ἀπὸ τῶν ἡρωϊκῶν μέχρι τῶν ἑλληνομακεδονικῶν χρόνων, 1928· Β' Οἱ ἑλληνομακεδονικοὶ χρόνοι 1931).—*Κοντοῦ Π.*, Δασικὴ ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τῶν μινωϊκῶν χρόνων μέχρι σήμερον (1929).—*Γανώση Β.*, Ἡ γεωργία καὶ ὁ ἑλληνορρωμαϊκὸς πολιτισμὸς (1933).— *Δημοπούλου Ν. Π.*, Ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων (1933).—Β'. Νεώτεροι χρόνοι: *Κυριακοῦ Γ.*, Ἱστορία τῆς μετάξης (1904).—*Ζωγράφου Δ.*, Ἱστορία τῆς γεωργίας (τόμ. Α', Β', καὶ Γ', 1921—24).—*Κολυβᾶ Ν.*, Ἱστορικὸν σημείωμα ἐπὶ τῆς νομοθεσίας τῶν ἐθνικῶν κτημάτων (1922).—*Ζωγράφου Δ.*, Ὁ κτηνοτροφικὸς πλοῦτος τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ ἱστορικὴν ἔποψιν (4 βιβλία 1928).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἱστορία τῆς σταφίδος (1930).—*Δαμιανοῦ Κ.* καὶ *Λάζου Ν.*, Ἡ δασικὴ ἐξέλιξις κατὰ τὸν αἰῶνα τῆς παλιγγενεσίας 1827—1930 (1930).—*Πουρνάρα Δ.*, Ἱστορία τοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος ἐν Ἑλλάδι (1931).—*Σίδερη Δ. Α.*, Ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς γεωργικῆς φορολογίας (1931).

Πρακτικὴ γεωργία.—*Ἀγαπίου μοναχοῦ*, Γεωπονικόν, ἐν ᾧ περιέχονται ἑρμηνεῖαι ὠφέλιμοι περὶ σπερματώσεως καρπῶν, φυτεύσεως δένδρων κλπ. (α' ἔκδ. ἐν Βενετίᾳ, ἐπανεξεδόθη ἐν Ἀθήναις τῷ 1929).—*Χ.*, Ἀγρονομικά, συνερανισθέντα ἐκ διαφόρων γαλλικῶν βιβλίων (Χαλκὶς 18.3).— *Παλαιολόγου Γρ.*, Ἑρμηνεία περὶ καλλιεργείας τῆς μηδικῆς (1838).—*Λοβιζέλλη Ν.*, Ἐγχειρίδιον περὶ φυτείας τῶν μορεῶν καὶ διατροφῆς τῶν μεταξοσκωλήκων (1841).— *Γενατᾶ Εὐγ.*, Ἐγχειρίδιον πρακτικῆς γεωργίας (Κέρκυρα 1860).— *Μαυρομμάτη Ἀθ.*, Ἀγρονομία στοιχειώδης (1861). — *Σωτηριάδου Κ.*, Ἐγχειρίδιον περὶ ἀμπελουργίας καὶ περὶ οἰνοποιίας (Πάτραι 1862).— *Χριστινι Δ.*, Πραγματεία περὶ μεταφυτεύσεως τῶν δένδρων καθ' ὅλας τὰς ὥρας τοῦ ἔτους (1867).— *Χασιώτου Σ.*, Νέον γεωργικὸν ἡμερολόγιον (1894).— *Ἔλσεν Γ.*, Πραγματεία περὶ δενδροκομίας, δασοκομίας καὶ ἀνθοκομίας (Τρίπολις 1898).— *Δημητριάδου Ρ.*, Ἀρχαὶ γεωπονίας (1900.— *Ρουσσοπούλου Ὀθ.*, Σηροτροφικὰ (τῇ ἐπεξεργασίᾳ *Ι. Μανιατάκη*, 1900) — *Σμὶθ Α.*, Περὶ καλλιεργείας τῶν γεωμήλων (1900).— *Βούρου Κ.*, Ἐγχειρίδιον λιπάνσεως, καλλιεργείας καὶ πρακτικῆς μελισσοκομίας (1900).— *Ζύγουρα Ξ.*, Ἐγχειρίδιον γεωργικῆς (3 ἔκδ. 1901).— *Σμὶθ Α.*, Περὶ καλλιεργείας τοῦ ἀραβοσίτου (1901).— *Ξανθοπούλου Σ.*, Πρόχειροι ὁδηγίαι καλλιερ-

Digitized by Google

γείας τοῦ καπνοῦ Καβάλλας καὶ Ξάνθης (1901).— *Ζυμπουλίδου Θρ.*, Πρακτικὴ γεωργική (1902).— *Ζύγουρα Ξ.*, Καλανδάριον γεωργικὸν (1902).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Παντοτινὸν ἡμερολόγιον τοῦ γεωργοῦ (1903).— *Παπαδάκη Μ. Ν.*, Τὰ πρῶτα μαθήματα τῆς γεωργίας (1905).— *Λάμπρου Α.*, Πρακτικὸς ὁδηγὸς περὶ καλλιεργείας τοῦ καπνοῦ (1905). — *Ἀραβανοπούλου Ν.*, Ἡ ἐλαία (Βόλος 1905).— *Βουτετάκη Δ.*, Ὁ εὐτυχὴς γεωργὸς (1905).— *Γεωργιάδου Ἀλ.*, Οἰκιακὴ ἀνθοκομία (1905).— *Ὀρφανοῦ Κ. Γ.*, Ἀμπελουργία καὶ οἰνοποιία (Σάμος 1906).— *Ξενιτεμένου*, Τὸ μπαμπάκι καὶ ἡ καλλιέργειά του (2 ἔκδ. 1906).—*Γεωργακοπούλου Ἀλ.*, Περὶ ἐλαίας· καλλιέργεια, ἀσθένειαι (1906).— *Κορώνη Α.*, Τὸ χρυσοῦν δένδρον· ἡ μορέα (1906).— *Καλλιβωκᾶ Δ.*, Τὰ χημικὰ λιπάσματα καὶ ἡ χρησιμοποίησις αὐτῶν (1906).— *Πέτσα Α.*, Ὁδηγὸς τῆς καλλιεργείας τοῦ καπνοῦ (1908).— *Χασιώτου Σ.*, Τὰ λιπάσματα, κοινὰ καὶ χημικὰ (1908).— *Λίτσα Α.*, Ὁδηγὸς καλλιεργείας καπνοῦ (1908).— *Δεκάζου Π.*, Πρακτικαὶ ὁδηγίαι περὶ χρήσεως τῶν τεχνικῶν λιπασμάτων καὶ φυτῶν (1910).— *Δημητριάδου Ρ.*, Τὰ χημικὰ λιπάσματα (3 ἔκδ. 1910—1913).— *Βούρου Γ. Κ.*, Ἐγχειρίδιον λιπάνσεως, καλλιεργείας καὶ πρακτικῆς μελισσοκομίας (1911).— *Χάϊμαν Ι.*, Ἀνθοκομία καὶ λαχανοκομία (4 ἔκδ 1912). —*Παπαγεωργίου Π.*, Πρακτικαὶ ὁδηγίαι καὶ συμβουλαὶ διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς ἐλαίας καὶ τὴν παρασκευὴν τοῦ ἐλαίου (1912).— *Στυλιανίδου Σ.*, Ἡ καλλιέργεια τῆς μορέας καὶ τὰ χημικὰ λιπάσματα (1912).— *Παπαγεωργίου Π.*, Τὰ χημικὰ λιπάσματα (1912).— *Ἀθανασιάδου Ν.*, Πρακτικὸν ἐγχειρίδιον γεωργίας (1913).— *Παλιατσέα Φ.*, Τὰ λιπάσματα ἐν τῇ γεωργίᾳ (1913).— *Gorni O.*, Τὰ χημικὰ λιπάσματα (μετ. *Κοκκέβη Π.*, 1913).— *Παπαγεωργίου Π.*, Ἡ πατάτα (1916).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Τὸ τριφύλλι (1916).— *Μόζερ Α.*, Τὸ καλαμπόκι (1916).— *Πεϱόγλου Ν.*, Ἡ φυστικιὰ (1916).— *Χριστάκη Ι.*, Ὁ μακεδονικὸς καπνὸς (1917).— *Παπαγεωργίου Π.*, Τὸ σιτάρι, τὸ κριθάρι, ἡ βρώμη καὶ ἡ βρίζα (1918) — *Τοῦ αὐτοῦ*, Τὸ βαμβάκι (1919).—*Κοκέβη Π*, Τὰ χημικὰ λιπάσματα (1920).— *Χασιώτου Σ.*, Ἡ ἐλαία (2 ἔκδ 1922).— *Χάϊμαν Ἰωσ.*, Πρακτικὴ καὶ εἰδικὴ γεωργία (192).— *Brichet J.*, Ὁ ἐμβολιασμὸς τῶν δένδρων (1923).— *Μπρισσὲ Ι.*, Ὁ κῆπος (1923).— *Σκαλαίου Θ.*, Ἡ καλλιέργεια τῶν γεωμήλων (1923).— *Γενηδουνιᾶ Σ.*, Ἡ σουλτανίνα (1924).— *Κοντοῦ Π.*, Κατὰ τῶν πυρκαϊῶν τῶν δασῶν (1924).— *Χασιώτου Σ.*, Ὁ λαχανόκηπος (1924).— *Ἀγνίδη Α.*, Μὲ χημικὰ λιπάσματα θὰ φθηνήνῃ ἡ ζωὴ (1924).—*Μελᾶ Θ.*, Πρακτικαὶ ὁδηγίαι διὰ τὴν λίπανσιν τοῦ σίτου καὶ τῶν δημητριακῶν (1925).—*Χάσικου Π.*, Ὁ ρόλος τῶν χημικῶν λιπασμάτων καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς πατάτας (19.5).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Πῶς πρέπει νὰ λιπαίνωμεν τὰ λαχανικὰ (1925).—*Μπρισσὲ Ι.*, Φύτευμα καὶ κλάδευμα τῶν δένδρων (1925).—*Ἀναγνωστοπούλου Π.*, Ὁδηγὸς τοῦ δενδροκόμου (1925;).—*Βοσυνιώτη Ν.*, Οἱ ἐμβολιασμοὶ τῶν δένδρων (1926).—*Νουὰρ Π.*, Πρακτικαὶ ὁδηγίαι διὰ τὴν ἐγκατάστασιν λαχανοκήπου (1926).—*Χάσικου Π.*, Τὰ λιπάσματα καὶ τὰ χημικὰ λιπάσματα τῶν φυτῶν (1926).—*Καρπαθίου Ε.*, Γ ώσεις γιὰ κείνους ποὺ ὀργώνουν τὴ γῆ (1926).—*Κουτσοποδιώτη Γ.* Τὰ λιπάσματα καὶ ἡ γονιμότης τοῦ ἐδάφους (1926).—*Ἀναγνωστοπούλου Π.*, Ὁδηγὸς τοῦ ἀνθοκόμου καὶ κηποτέχνου (1927).—*Γεωργιάδου Β.*, Ἡ κληματαριὰ (κρεββατίνα) (1927).—*Παπανδρέου Σ.*, Ἡ καλλιέργεια τῶν ζαχαροτεύτλων καὶ κτηνοτροφικῶν τεύτλων (1927).—*Παπαδοπούλου Π.*, Τὸ σταφύλι τσαοῦσι (1927).—*Λύχνου Ν.*, Ὁδηγὸς τοῦ ἐλαιοκόμου (1927).—*Δεκάζου Π.*, Τὸ τριφύλλι (1927). —*Χατζηνικολάου Α.*, Τὰ λουλούδια στὸν κῆπο καὶ τὸ σπῆτι μας (1927).—*Χριστοπούλου Π.*, Τὸ σπαράγγι καὶ ἡ φράουλα (1927).—*Μπρισσὲ Ι.*, Πρακτικαὶ ὁδηγίαι περὶ κλαδεύματος τῶν ὀπωροφόρων δένδρων (1927).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ὁδηγίαι φυτεύσεως καὶ μεταφυτεύσεως τῶν δένδρων (1927).—*Σορδίνα Ι.*, Ἡ ἐλιὰ (1927).—*Λύχνου Ν.*, Τὸ κλάδευμα τῶν ἐλαιοδένδρων (1927).—*Παπάζογλου Π.*, Ἡ μουριὰ (1927).—*Παπαδημητρίου Α.*, Οἰκονομικὸν σύστημα καλλιεργείας τῆς σταφιδαμπέλου (Πάτραι 1927).—*Παπάζογλου Π*, Τὸ ἀμπέλι καὶ τὰ ὀπωροφόρα δένδρα (Σουφλίον 1927). —*Χατζηνικολάου Α.*, Τὰ καλλωπιστικὰ δένδρα καὶ οἱ καλλωπιστικοὶ θάμνοι (1927).—*Βοσυνιώτη Ν.*, Ἡ ἀπιδιὰ καὶ ἡ μηλέα (1927).—*Παύλου Θ.*, Ἡ πορτοκαλιὰ καὶ ἄλλα ξινὰ (1927).—*Παναρέτου Α.*, Πρακτικὸς ὁδηγὸς τῆς χρήσεως τῶν λιπασμάτων (Λευκωσία 1927).—*Κουτσομητοπούλου Π.*, Πρακτικὸς ὁδηγὸς τοῦ γεωργοῦ (1928).—*Ἀναγνωστοπούλου Π.*, Ὁδηγὸς τοῦ λαχανοκόμου (1928).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ὁδηγὸς τοῦ σχολικοῦ κήπου (1928).—*Ἀνάση Ε.*, Ὁ καπνός, ἢ ὁ ὁδηγὸς τοῦ καπνοκαλλιεργητοῦ (2 ἔκδ. 1928).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Τὸ φασόλι (1928).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἡ ἀγγινάρα (1928).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Τὸ τριφύλλι (1928).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Τὸ σιτάρι (1928).—*Τζουλιάδη Φ.*, Τὸ σιτάρι, τὸ κριθάρι, ἡ βρώμη καὶ ἡ βρίζα (1928).—*Σακελλοπούλου Β. Γ.*, Τὰ ἀνοιξιάτικα γεννήματα (1928).—*Σπυροπούλου Α. Ι.*, Ὁ καπνὸς (Βόλος 1928).—*Δεκάζου Π.*—*Πιζάνη*, Κόκκινο σκουλήκι τοῦ βάμβακος (1928). —*Παπαδοπούλου Μ.*, Ἡ φουντουκιὰ (1928).—*Βοσυνιώτη Ν.*, Ἡ ροδακινιά, ἡ βερυκοκκιά, ἡ ἀμυγδαλιὰ (1928) —*Τοῦ αὐτοῦ*, Οἱ ἐμβολιασμοὶ τῶν δένδρων (1928).—*Κοσμᾶ Α.*, Ἡ ἀχλαδιὰ (1928).—*Μελᾶ Θ*, Ἡ χλωρὰ λίπανσις (1929).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Τὰ ζιζάνια εἰς τοὺς σιτοφόρους ἀγροὺς (19 9).— *Σορδίνα Ι.*, Ἐργαλεῖα ὀργωμάτων καὶ σπορᾶς (1929).— *Γεωργακοπούλου Α.*, Τριανταφυλλιά, ροδέλαιο, δαμασκηνιὰ καὶ ἀμυγδαλιὰ (1929).—*Παπαδοπούλου Π.*, Τὰ ἀμπέλια μὲ ἀμερικάνικα κλήματα (1929).—*Σορδίνα Ι.*, Τὰ γεωργικὰ ἐργαλεῖα καὶ μηχανήματα (1929).—*Ι. Β.*, Τὸ κτῆμα (1929).— *Βάσσου Κ.*, Τὰ γεωπονικὰ (ἔκδ. ὑπ. Γεωργίας 1930).—*Γεωργακοπούλου*, Ἡ ἐλιὰ καὶ οἱ ἀρρώστειες τῆς ἐλιᾶς (1930). —*Χάσικου Π.*, Τὰ χημικὰ λιπάσματα (1930).—*Πιζάνη Ν.*, Τὸ βαμβάκι (1930).—*Γεωργακοπούλου Α.*, 23 πλουτοφόρα φυτὰ (1930).—*Καραβέρη Θ.*, Ἡ φυστικιὰ (1930).—*Κοκκέβη Π. Σ.*, Τὸ κλάδευμα τῆς ἐλαίας (1931).—*Χριστοπούλου Π.*, Μπανανοκαλλιέργεια (1931).—*Σορδίνα Ι.*, Ἡ πορτοκαλέα, ἡ μανδαρινέα, ἡ λεμονέα καὶ τὰ ἄλλα ἑσπεριδοειδῆ (1931). *Φιλιπποπούλου Γ.*, Τὸ κλάδευμα τῆς ἐλαίας ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀλλαχοῦ (1931).—*Καπόγλου Σ.*, Ἡ ἰτέα καὶ τὸ ἰνδικὸ καλάμι (1931).—*Εὐελπίδου Χ.*, Ἡ πρακτικὴ χρῆσις τῶν λιπασμάτων, ζωϊκῶν, φυτικῶν καὶ χημικῶν (1932).—*Κριμπᾶ Β.*, Τὸ ἀμπέλι, ἡ σταφίδα καὶ ἡ σουλτανίνα (1932).—*Ἀνάση Ε.*, Βοσκὴ καὶ λειβάδια εἰς τὴν Ἑλλάδα (1932).—*Χριστοπούλου Π.*, Ροδοκαλλιέργεια (1932).—*Λυκιαρδοπούλου Θ.*, Ὁδηγίαι διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς σιτοπαραγωγῆς (1932).— *Καπόγλου Σ.*, Ἡ τριανταφυλλιὰ καὶ τὸ ροδέλαιον (1932). —*Χατζηνικολάου Α.*, Τὰ ἀναρριχητικὰ καλλωπιστικὰ φυτὰ (1932).—*Γεωργακοπούλου Α.*, Ὁ πλοῦτος ἀπὸ τὰ δένδρα (1932).—*Οἰκονομίδου Δ.*, Ἡ μηλέα (1932).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἡ δαμασκηνέα (1932).—*Καλλιφρονᾶ Μ.*, Τὰ ἐπιτραπέζια σταφύλια, τὸ τσαούσι (1932).—*Στοϊκοῦ Γ.*, Ἀνθοκαλλιέργεια (Θεσσαλονίκη 193).—*Δεκάζου Π.*, Ἡ πατάτα (1933).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Σύντομος ὁδηγὸς τοῦ πατατοκαλλιεργητοῦ (1933).— *Λυκιαρδοπούλου Θ.*, Ἡ καταπολέμησις τῶν ζιζανίων τῶν σιταγρῶν (1933).—*Οἰκονομίδου Δ.*, Ἡ καρυδιὰ (1933).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἀναπαραγωγὴ καὶ πολλαπλασιασμὸς τῶν δένδρων (1933).—*Γεωργακοπούλου Α.*, 19 πλουτοφόρα φυτὰ (1933).

Γεωργικὰ περιοδικά: «Ἐφημερὶς τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας» (1855—1856), «Γεωργικὴ ἐφημερὶς τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐν Τιρυνθι γεωργικῆς σχολῆς» (Ναύπλιον 1859), «Ἐφημερὶς τῆς γεωργίας» (1861), «Ἐφημερὶς γεωργικὴ» (Ναύπλιον 1871), «Γεωπονικὰ» (*Θ. Γ. Ὀρφανίδου*, 4 τόμοι 1872—1875), «Ἐφημερὶς γεωργικὴ» (1891), «Ἡ ἑλληνικὴ γεωργία (*Π. Γενναδίου*, 1885—1896), «Γεωργικὸν δελτίον» (ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, 1900—1909), «Δελτίον Ἑλληνικῆς Γεωργικῆς Ἑταιρείας» (ἀπὸ τοῦ 1909), «Ὁ καλλιεργητής» (*Α. Γεωργακοπούλου*, 1915), «Νέα γεωπονικὰ» (*Σ. Χασιώτη—Π. Κουτσομητοπούλου*, 1915—19 0), «Ἀγροτικὴ αὐγὴ» (*Γ. Γαρδίκη*, Καλάμαι 1918), Ὁ σύντροφος τοῦ γεωργοῦ» (*Π. Μπούρα*, Σπάρτη 1919—1921), «Γεωργικὸν δελτίον τοῦ ταμείου προνοίας παραγωγῆς Πηλίου» (Βόλος 1924—1925), «Δελτίον τῆς ἑνώσεως γεωπόνων» (1927—1928), «Ἀγροτικὴ ζωὴ» (εἶτα «Νέα ἀγροτικὴ ζωὴ», ἀπὸ τοῦ 1927), «Ἑλληνικὴ ἀμπελουργία καὶ οἰνολογία» (τοῦ Ἐθνικοῦ συνδέσμου ἀμπελοκτημόνων, ἀπὸ τοῦ 1928), «Μηνιαῖον δασικὸν δελτίον» (1927—1930), «Δελτίον γεωργικοῦ ἐπιμελητηρίου Ἀττικοβοιωτίας» (1929—1932), «Δελτίον γεωργικοῦ ἐπιμελητηρίου Μεσσηνίας» (Καλάμαι 1930), «Γεωργικὸν δελτίον (ὑπουργείου Γεωργίας, 1930), «Γεωργικὴ ἐπιθεώρησις (*Π. Σταμουλάκη*, Βόλος ἀπὸ τοῦ 1932), «Δασικὴ ζωὴ» (1933). Ἄρθρα περὶ γεωργίας ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ εἰς τὰ περιοδικά: «Δελτίον τῆς ἐπὶ τῆς ἐμψυχώσεως τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας ἐπιτροπῆς» (Σεπτεμ. 1877—Δεκεμ. 1878), «Βοηθὸς τῶν συνεταιρισμῶν» (*Ε. Ἰασεμίδη*, 19 —1922), «Ἀρχεῖον οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» (*Δ. Καλλιτσουνάκη*, ἀπὸ τοῦ 1920), «Μηνιαία οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐπιθεώρησις» (*Α. Κοτρόζου*, ἀπὸ τοῦ 1921), «Ὁ συνεταιριστής» (*Θ. Τζωρτζάκη*, ἀπὸ τοῦ 1925), Δελτίον καπνοῦ» (Γραφείου προστασίας ἑλληνικοῦ καπνοῦ, Βόλου 1928—1932, Καβάλλας 1926—1932, Θεσσαλονίκης 1929—1932), «Πειθαρχία» (*Γ. Λύχνου*, 193 —1931), «Ὁ συνεργατισμός» (Συνδέσμου συνεταιριστῶν, Θεσσαλονίκη 1930), «Ἐπιθεώρησις κοινωνικῆς καὶ δημοσίας οἰκονομίας» (*Ξ. Ζολώτα* καὶ *Α. Ἀγγελοπούλου*, ἀπὸ τοῦ 1931), «Τεχνικὰ χρονικὰ» (ἀπὸ τοῦ 1932).

Χ. ΕΥΕΛΠΙΔΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΑ. Τὸ κλῖμα τῆς Ἑλλάδος εἶναι λίαν ἀσταθὲς καὶ διαφέρει σημαντικῶς ἀπὸ περιοχῆς εἰς περιοχήν. Πρὸ παντὸς τὰ βόρεια διαμερίσματα αὐτῆς, μὲ τοὺς ὀρεινούς των ὄγκους, ἔχουσιν ἐντελῶς διάφορον κλῖμα ἀπὸ τὰ νότια. Οὕτως, ἐνῷ εἰς τὰ νότια (Κρήτην, Καλάμας κ. ἄ.) φύεται καὶ σχετικῶς εὐδοκιμεῖ οὐ μόνον ἡ λεμονέα, ἀλλὰ καὶ ἡ βανανέα καὶ ὁ φοίνιξ, εἰς τὰ βόρεια μέρη ἐνίοτε καταστρέφονται ἐκ τοῦ ψύχους καὶ αὐτὰ τὰ φθινοπωρινὰ σιτηρά. Ἀλλὰ καὶ τὸ τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος κλῖμα διαφέρει κατὰ πολὺ τοῦ τῆς Δυτικῆς ὡς πρὸς τὰ ἀτμοσφαιρικὰ κατακρημνίσματα, καθότι τὰ τῆς δευτέρας εἶναι διπλάσια καὶ τριπλάσια τῶν τῆς πρώτης. Διὰ τοῦτο καὶ αἱ καλλιέργειαι εἶναι πολὺ διάφοροι κατὰ περιφερείας. Ὅπως δὲ πάσας τὰς χώρας, οὕτω καὶ τὴν Ἑλλάδα δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς ζώνας. Πρώτη εἶναι ἡ ζώνη τῶν ἑσπεριδοειδῶν, περιλαμβάνουσα τὰς νήσους καὶ τὰ πλεῖστα τῶν παραλίων μερῶν τῆς Ἑλλάδος. Δευτέρα εἶναι ἡ ζώνη τῆς ἐλαίας, περιλαμβάνουσα ὅλην τὴν ὀλίγον ἀπέχουσαν ἀπὸ τῆς θαλάσσης χώραν, καὶ τρίτη ἡ περιλαμβάνουσα ὅλον τὸ ὑπόλοιπον μέρος αὐτῆς. Εἰς τὰ νοτιώτερα μέρη τῆς ζώνης τῶν ἑσπεριδοειδῶν, οἷον τὴν Κρήτην καὶ τὸ νότιον μέρος τῆς Πελοποννήσου, εὐδοκιμεῖ καὶ ἡ βανανέα. Τὸ σακχαροκάλαμον εἰς τὰς περιφερείας ταύτας ἀναπτύσσεται καλῶς, ἀλλὰ ἡ περιεκτικότης του εἰς σάκχαρον εἶναι μικρά. Ἐν γένει ἡ Ἑλλὰς εὑρίσκεται εἰς τὴν θερμὴν εὔκρατον ζώνην τῆς Εὐρώπης, εἰς τὴν ὁποίαν περιλαμβάνεται καὶ ἡ Ἰβηρικὴ χερσόνησος, ἡ Ἰταλική, ἡ Τουρκία καὶ αἱ νῆσοι τῆς Μεσογείου θαλάσσης. Αἱ ὑψηλαὶ θερμοκρασίαι τοῦ θέρους διαρκοῦν ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου. Καθ' ὅλον δὲ τὸ διάστημα τοῦτο ὁ οὐρανὸς εἶναι ἀνέφελος καὶ ἡ βροχὴ σπανιωτάτη. Πολλάκις παρέρχονται τρεῖς καὶ τέσσαρες μῆνες ἄνευ βροχῆς. Οὕτως ἡ ζώνη αὕτη χαρακτηρίζεται ὑπὸ μεγίστης θερμοκρασίας καὶ ξηρασίας κατὰ τὸ θέρος. Ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου ἄρχονται αἱ βροχαί, πολλάκις χειμαρώδεις, αἵτινες ἐξακολουθοῦν μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου, καὶ πολλάκις τοῦ Μαρτίου. Κατὰ τὸν χειμῶνα αἱ βροχαὶ εἰς τὰς ὑψηλὰς τοποθεσίας ἀντικαθίστανται ὑπὸ χιόνων. Ὁ χειμὼν ἐν γένει εἶναι ὑγρὸς καὶ μαλακός. Μόνον εἰς τὰς ὑψηλὰς τοποθεσίας καὶ τὴν βόρειον Μακεδονίαν καὶ Θράκην εἶναι δριμύς. Τὸ ἔδαφος κατὰ τὸ θέρος ξηραίνεται καὶ διὰ τοῦτο αἱ σποραὶ τῆς ἀνοίξεως πρέπει νὰ γίνωνται πρωΐμως, ἄλλως εἶναι καταδεδικασμέναι εἰς ἀποτυχίαν, ἐκτὸς ἐὰν ἐπέλθῃ ἐπίκουρος ἡ ἄρδευσις. Ἕνεκα τῆς δυσκολίας διὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν φυτῶν τῆς ἀνοίξεως, ἡ ἀγρανάπαυσις διενεργεῖται εἰς μεγάλην κλίμακα, ἂν καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀντικατεστάθη ἐν μέρει ὑπὸ συνεχοῦς καλλιεργείας σιτηρῶν. Ἡ αἰγοπροβατοτροφία εἶναι ἡ κυρία κτηνοτροφία.

Ἡ ποσότης τῆς βροχῆς ἡ πίπτουσα ἐν Ἑλλάδι δὲν εἶναι μικρὰ διὰ τὸ πλεῖστον αὐτῆς, ὅπου ὑπερβαίνει τὴν πίπτουσαν ἐπὶ τῶν βορειοτέρων μερῶν τῆς Εὐρώπης. Ἡ ἔλλειψις ὅμως τῆς βροχῆς κατὰ τὸ θέρος καὶ ἡ μεγάλη θερμοκρασία, παράγουσαι μεγίστην ἐξάτμισιν, καθιστῶσι τὴν θερινὴν βλάστησιν δυσκολωτάτην. Ἡ ἄρδευσις, συνενουμένη μετὰ τῆς ὑψηλῆς θερμοκρασίας καὶ τοῦ ἀφθόνου φωτισμοῦ, φέρει λαμπρὰ ἀποτελέσματα εἰς τὴν παραγωγήν. Ἀλλὰ καὶ ἡ καλὴ καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους, πρὸ παντὸς ἡ βαθεῖα τοιαύτη κατὰ τὴν κατάλληλον ἐποχήν, εἶναι ἱκανὴ νὰ διατηρήσῃ ἐν τῷ ἐδάφει ἀρκετὴν ὑγρασίαν κατὰ τὸ θέρος εἰς τὴν διάθεσιν τῶν φυτῶν καὶ οὕτως ἡ βλάστησις κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην νὰ μὴ ὑποστῇ διακοπήν. Εἰς καταλλήλως καλλιεργούμενα ἐδάφη αἱ καλλιέργειαι τῆς ἀνοίξεως (ἀραβόσιτος, βάμβαξ κλπ.) δύνανται νὰ ἐπιτύχουν θαυμασίως εἰς πλείστας περιφερείας. Δυστυχῶς ἡ καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους, καὶ ἐν γένει ἡ ἀνάπτυξις τοῦ γεωργικοῦ πολιτισμοῦ τῶν γεωργῶν, εὑρίσκεται εἰς σημεῖον κατώτερον τῶν προωδευμένων γεωργικῶς χωρῶν. Ἡ σπορὰ τῶν μικρῶν σιτηρῶν, ἤτοι τοῦ σίτου, κριθῆς, βρώμης, βρίζης, γίνεται σχεδὸν πάντοτε τὸ φθινόπωρον, ἡ δὲ συγκομιδὴ κατὰ τὴν ξηρὰν ἐποχήν, ἤτοι τὸν Ἰούνιον, εἶναι εὔκολος καὶ ταχεῖα καὶ μόνον εἰς τὰς περιφερείας ὅπου αἱ σπειρόμεναι ὑφ' ἑκάστης γεωργικῆς οἰκογενείας ἐκτάσεις τῶν σιτηρῶν τούτων εἶναι μεγάλαι, τὰ δὲ μηχανικὰ μέσα τῆς συγκομιδῆς ἐλλιπῆ, ὁ ἁλωνισμὸς βραδύνει νὰ τελειώσῃ. Ὡς φυτὰ ἐτήσια καλλιεργοῦνται κυρίως ὁ σῖτος, ἡ κριθή, ἡ βρώμη, ἡ βρίζα, ὁ ἀραβόσιτος, ὁ βάμβαξ, ἡ ὄρυζα, τὸ σόργον, ὁ κέγχρος, τὸ σήσαμον, ὁ βῖκος καὶ ἄλλα. Ὁ καπνός, καλλιεργούμενος εἰς μεγάλας ἐκτάσεις, παράγεται εἰς ἐξαιρετικὰς ποιότητας, τὰς ἀρίστας τοῦ κόσμου. Τὰ τεῦτλα δὲν καλλιεργοῦνται νῦν, ἐγκαταλειφθείσης τῆς πρὸ τριακονταετίας ἐνεργουμένης ἐν Θεσσαλίᾳ καλλιεργείας των. Αἱ δενδρώδεις καλλιέργειαι εἶναι τὰ μέγιστα διαδεδομέναι. Ἰδιαιτέρως καλλιεργεῖται ἡ ἐλαία, ἡ μορέα, εἰς δὲ τὰ παράλια καὶ θερμὰ μέρη τὰ ἑσπεριδοειδῆ. Ἡ ἄμπελος εὑρίσκεται ἰδιαιτέρως εἰς τὸ περιβάλλον της, παράγουσα οἴνους ὀνομαστούς, μὲ μεγάλην περιεκτικότητα εἰς οἰνόπνευμα.

Τὸ σύστημα τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας εἶναι τὸ τῆς μικρᾶς ἰδιοκτησίας. Ἄλλοτε ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία ἀντεπροσωπεύετο ὑπὸ πολλῶν ἀγροτικῶν ἰδιοκτησιῶν, κυρίως ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θεσσαλίᾳ, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1910, καὶ ἰδίως ἀπὸ τοῦ 1917, ἤρχισεν ἡ διανομὴ τῶν μεγάλων ἰδιοκτησιῶν εἰς μικρὰς τοιαύτας, καὶ οὕτω σήμερον ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία δὲν ὑφίσταται εἰμὴ εἰς ἐλάχιστα κτήματα, τὰ ὁποῖα δυνάμει ἰδιαιτέρων συμβάσεων ἀφέθησαν ὑπὸ ὅρους εἰς τοὺς ἰδιοκτήτας των.

Τὸ σύστημα τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν γαιῶν εἶναι τὸ τῆς μικρᾶς αὐτοκαλλιεργείας, ἤτοι οἱ μικροὶ ἰδιοκτῆται τῆς γῆς καλλιεργοῦσι μόνοι τὰ κτήματά των ἢ τῇ βοηθείᾳ ἐργατῶν τινων, κυρίως διὰ τὰς ἀμπέλους καὶ σταφιδαμπέλους. Μόνον δὲ εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα ὀλίγα μεγάλα ἀγροκτήματα οἱ μεγάλοι ἰδιοκτῆται ἐκμεταλλεύονται δι' ἴδιον λογαριασμὸν τὰ ἀγροκτήματά των. Τὸ κολληγικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον ἄλλοτε ἦτο τὸ κυριαρχοῦν σύστημα ἐκμεταλλεύσεως τῶν μεγάλων ἰδιοκτησιῶν, νῦν σπανιώτατα ἀπαντᾶται. Τὸ ἐνοικιαστικὸν σύστημα ἐπίσης ἐλάχιστα ὑφίσταται νῦν, μετὰ τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τῶν μεγάλων ἰδιοκτησιῶν.

Ἕνεκα τοῦ θερμοῦ τοῦ κλίματος, ἡ ζωὴ τοῦ ἀγρότου εἶναι μὲν εὐκολωτέρα τοῦ τῶν βορειοτέρων χωρῶν, ἀλλ' ἡ θερμότης τοῦ θέρους ἀναστέλλει τὴν ἐργατικότητα αὐτοῦ. Ἡ ἀφθονία τῆς θερμότητος καὶ τοῦ φωτός, συνδυαζομένη μὲ τὰ ἄφθονα ἀτμοσφαιρικὰ κατακρημνίσματα πλείστων περιφερειῶν, ἐπιτρέπουσιν ἀποδόσεις, ἀκόμη καὶ εἰς ξηρικὰς καλλιεργείας, ἀνωτέρας ἐκείνων, τὰς ὁποίας λαμβάνουσιν οἱ γεωργοὶ τῶν βορειοτέρων χωρῶν. Τὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος εἶναι κατ' ἐξοχὴν ὀρεινὸν καὶ πετρῶδες, μόλις τοῦ ἑνὸς πέμπτου αὐτῆς δυναμένου νὰ καλλιεργηθῇ. Πλὴν ὅμως τῶν ὀρεινῶν ὄγκων, ἡ Ἑλλὰς περιλαμβάνει ἀρκετὰς πεδιάδας. Κατὰ τὴν στατιστικὴν ἐπετηρίδα τοῦ 1930 ἡ ἔκτασις τῶν κυριωτέρων ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ ἑξῆς: Τρικκάλων-Καρδίτσης 1261 τετραγωνικὰ χιλιόμετρα, Γιαννιτσῶν 1180, Θεσσαλονίκης 1064, Σερρῶν 770, Λαρίσης-Τυρνάβου 589, Κομοτινῆς 510, Δράμας 432, Ξάνθης 430, Κοζάνης-Καϊλαρίων 420, Νέας Ὀρεστιάδος 367, Κατερίνης 352, Χρυσουπόλεως 350, Λαμίας 320, Ἀμαλιάδος 265, Δομοκοῦ 256, Φαρσάλων 197, Φλωρίνης 184, Ἁλμυροῦ 160, Μανωλάδος 153, Ἀγρινίου 96, Βελεστίνου 83, Δέλτα Πηνειοῦ 64, Σερβίων 64, Αἰτωλικοῦ 56, Κοιλὰς Ἀνεμορρ. 39, Ἐλασσόνος 32. Ἐκ τῶν 26 τούτων πεδιάδων αἱ 14 μὲ ἔκτασιν 6.198 τετρ. χλμ., ἀνήκουσιν εἰς τὴν Μακεδονίαν, αἱ 7 μὲ ἔκτασιν 2.616 τ. χλμ. εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ μόνον 5 μὲ ἔκτασιν 890 τ. χλμ. εἰς τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα. Ἡ ἀνωτέρω ὅμως στατιστικὴ εἶναι ἐλλιπής, διότι παραλείπει πολλὰς πεδιάδας, ἰδίως τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος, οἷον τὴν Μεσσηνιακήν, τὴν Ἀργολικήν, τὴν τῆς Κωπαΐδος, τῆς ὁποίας μόνον ἡ ἀποξηρανθεῖσα ἔκτασις περιλαμβάνει 248 τ. χλμ., ὡς καὶ τὴν τοῦ Λούρου ἐν Ἠπείρῳ, κ. ἄ. Ἐπὶ πλέον τὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος ἀποτελεῖται καὶ ἀπὸ ἀπειραρίθμους κοιλάδας πολλάκις εὐφορωτάτας.

Κατὰ τὴν στατιστικὴν τοῦ 1932 ἐσπάρησαν 19.209.716 στρέμματα, ἐὰν δὲ εἰς ταῦτα προστεθῶσι τὰ ὑπὸ ἀγρανάπαυσιν, ὡς καὶ τὰ κατειλημμένα ὑπὸ ἐλαιώνων καὶ ὀπωροφόρων δένδρων ἐδάφη, φθάνομεν εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν 25.000.000 καλλιεργουμένων στρεμμάτων. Αἱ καλλιέργειαι εἶναι διανεμημέναι ἀναλόγως τοῦ κλίματος, τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν λοιπῶν συνθηκῶν εἰς τὰς διαφόρους περιφερείας. Οὕτως ἡ παραγωγὴ τῶν *σιτηρῶν*, συμποσουμένη εἰς 1.000.000 περίπου τόνους καὶ διενεργουμένη εἰς 14.000.000 στρέμματα, ἀσκεῖται κυρίως ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ, αἵτινες περιλαμβάνουσι τὸ ἥμισυ περίπου τῆς ὑπὸ τῶν φυτῶν τούτων καλλιεργουμένης ἐκτάσεως. Ὅλη ὅμως σχεδὸν ἡ Ἑλλὰς ἔχει ὡς κυρίαν καλλιέργειαν, τοὐλάχιστον κατ' ἔκτασιν, τὴν τῶν σιτηρῶν. Ἡ καλλιέργεια τῶν *ὀσπρίων* ἀκολουθεῖ περίπου τὴν τῶν σιτηρῶν. Ἡ τῶν *λαχανοκήπων* διενεργεῖται κυρίως εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ

Digitized by Google

τὰς μεγάλας πόλεις, μόνον δὲ εἰς τὴν Ἀργολικὴν πεδιάδα διενεργεῖται ἀρκετὰ μεγάλη καλλιέργεια λαχανικῶν διὰ τὸν ἐφοδιασμὸν τῆς ἀγορᾶς Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς. Ἐν Σύρῳ, διὰ τὸν αὐτὸν σκοπόν, διενεργεῖται μικρὰ μὲν ἀλλ' ἐντατικωτάτη καλλιέργεια πρωΐμων λαχανικῶν. Ἡ καλλιέργεια τοῦ *καπνοῦ* διενεργεῖται λίαν ἐντατικῶς εἰς μεγάλας ἐκτάσεις καὶ ἐξαιρετικὰς ποιότητας ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Δυτικῇ Θράκῃ εἰς ὀλιγώτερον δὲ καλὰς ποιότητας ἐν Ἀγρινίῳ καὶ Θεσσαλίᾳ. Εἰς τὴν Ἀργολικὴν πεδιάδα καὶ εἰς ὑγρὰς ἐκτάσεις καλλιεργεῖται καπνὸς κατωτέρας ποιότητος. Ἡ καλλιέργεια τοῦ *βάμβακος* διενεργεῖται κυρίως ἐν Βοιωτίᾳ καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Λακωνίᾳ. Διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἐσχάτως ἱδρυθέντος ἰνστιτούτου βάμβακος ἡ καλλιέργεια τοῦ φυτοῦ τούτου ἐπεξετάθη εἰς πάντα τὰ πεδινὰ μέρη τῶν διαφόρων νομῶν τῆς Ἑλλάδος. Δευτερεύουσαί τινες καλλιέργειαι, οἷον ἡ τοῦ σησάμου καὶ ἄλλων, διενεργοῦνται εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ἡ τῆς ὀρύζης εἰς τὴν Ἤπειρον, Μεσσηνίαν καὶ Μακεδονίαν, ἡ τοῦ ἐρυθροῦ πεπέρεως ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ἡ τοῦ κρόκου ἐν τῷ νομῷ Κοζάνης. Ἡ *ἄμπελος* καλλιεργεῖται κυρίως ἐν Πελοποννήσῳ, Ἀττικοβοιωτίᾳ καὶ ταῖς νήσοις. Ἡ σταφιδάμπελος ἐν Πελοποννήσῳ, παρὰ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον καὶ τὰ δυτικὰ παράλια, καὶ εἰς τὰς Ἰονίους νήσους. Ἡ *σουλτανίνα* κυρίως ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν τῷ νομῷ Ἀργολιδοκορινθίας. Ἡ *ἐλαία* ἐν Κρήτῃ, Λέσβῳ καὶ Κερκύρᾳ, δευτερευόντως δὲ εἰς ὅλας τὰς χερσονήσους, νήσους καὶ τὰ πλεῖστα τῶν παραλίων. Τὰ *ἐσπεριδοειδῆ* μόνον εἰς τὰ παράλια καὶ θερμὰ μέρη. Προεξάρχει δὲ εἰς τὴν παραγωγήν των ἡ Πελοπόννησος καὶ ἡ Κρήτη. Τῶν λοιπῶν ὀπωρῶν ἡ παραγωγὴ εἶναι μεγάλη, κυρίως εἰς τὴν Πελοπόννησον, τὴν Κρήτην καὶ πολλὰς ἄλλας νήσους. Τῶν *σύκων* ἡ παραγωγὴ ἐνεργεῖται κυρίως ἐν Μεσσηνίᾳ καὶ κατὰ δεύτερον λόγον εἰς τὴν Λακωνίαν, Κύμην, τὸ Πήλιον καὶ ἐλάχιστα εἰς ἄλλα μέρη. Ἡ *μορέα* καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἐξαρτωμένη σηροτροφία καλλιεργεῖται συστηματικῶς εἰς μέρη τινὰ τῆς Θράκης, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Πελοποννήσου, τῆς Εὐβοίας, συναντᾶται δὲ εἰς ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος. Ἡ *κτηνοτροφία* ἐκτρέφει κυρίως αἰγοπρόβατα, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ὑπερβαίνει τὰ ἕνδεκα καὶ ἥμισυ ἑκατομμύρια. Διενεργεῖται δὲ εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἰδίως εἰς τὰς ὀρεινὰς περιφερείας. Ἡ κτηνοτροφία ἐν γένει εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀνεπτυγμένη εἰς τοὺς ὀρεινοὺς ὄγκους τῆς Ἠπείρου, εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θεσσαλίαν, ὅπου εἶναι ἀνεπτυγμένη καὶ ἡ βοοτροφία, ἐν μικρᾷ δὲ κλίμακι καὶ ἡ βουβαλοτροφία. Ἡ *χοιροτροφία* διενεργεῖται ἰδίως ἐν Ἀκαρνανίᾳ ἡ *ἱπποτροφία* ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Ἠλείᾳ.

Ἰδιάζουσαν μορφὴν ἐκμεταλλεύσεως παρουσιάζει ὁ νομὸς *Ἀττικοβοιωτίας*, οὗτινος τὸ κλῖμα, ἂν καὶ ξηρόν, ὡς ἐκ τῶν βροχομετρικῶν παρατηρήσεων τῶν Ἀθηνῶν ἐμφαίνεται (περὶ τὰ 400 χιλιοστὰ ἐτησίως), ἐπιτρέπει, ὅταν τὸ ἔδαφος καλλιεργῆται καὶ λιπαίνηται καλῶς, τὴν παραγωγὴν καλῶν ἀποδόσεων. Ἡ ποικιλία τοῦ ἐδάφους του φιλοξενεῖ διαφορωτάτας καλλιεργείας, ἡ δὲ μεγάλη ἀγορὰ Ἀθηνῶν-Πειραιῶς δίδει καλὰς τιμὰς καὶ ἐπιτρέπει μεγάλην κατανάλωσιν εἰς τὰ προϊόντα. Ἡ κτηνοτροφία εἶναι ἀρκετὰ ἀνεπτυγμένη, κυρίως ἡ προβατοτροφία, ἡ δὲ πρὸς παραγωγὴν γάλακτος ἀγελαδοτροφία εἶναι ἀνεπτυγμένη κυρίως εἰς τὴν περιφέρειαν τῶν Ἀθηνῶν, εἰς τὰ ἀστικὰ βουστάσια, ὡς καὶ εἰς ἄλλα χωρία καὶ κωμοπόλεις, κείμενα οὐχὶ μακρὰν τῆς πρωτευούσης. Ἡ καλλιέργεια τῶν σιτηρῶν καὶ ὀσπρίων διενεργεῖται εἰς ὅλα τὰ πεδινὰ μέρη τοῦ νομοῦ, ἡ τοῦ ἀραβοσίτου καὶ τοῦ βάμβακος κυρίως εἰς τὴν ἐπαρχίαν Λεβαδείας, ἡ τῶν λαχανικῶν εἰς τὴν περιφέρειαν τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου καλλιεργεῖται καὶ ὁ ἀραβόσιτος ὡς χλωρὰ τροφὴ τῶν ἀγελάδων. Ἡ ἄμπελος καλλιεργεῖται εἰς ὅλον τὸν νομόν, ἰδίως εἰς τὴν Ἀττικήν. Τῶν ὀπωροφόρων ἡ καλλιέργεια εἶναι ἐκτεταμένη καὶ διενεργεῖται ἀρκετὰ ἐντατικῶς.

Ὁ νομὸς *Φθιωτιδοφωκίδος*, κατέχων ἀρκετὰς πεδιάδας, καλλιεργεῖ εἰς μεγάλας ἐκτάσεις τὰ σιτηρὰ καὶ τὰ ὄσπρια, ἐλάχιστα τὴν ἄμπελον, εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Ἀμφίσσης τὴν ἐλαίαν, εἰς τὴν Λοκρίδα τὸν βάμβακα. Ἡ κτηνοτροφία εἶναι ἀρκετὰ ἀνεπτυγμένη.

Ὁ νομὸς *Αἰτωλοακαρνανίας* εἶναι κυρίως κτηνοτροφικός. Ἐκτρέφει αἶγας, πρόβατα, βοῦς καὶ ἰδίως χοίρους εἰς τὰ μεγάλα δάση τῶν βαλανοφόρων δρυῶν. Μέρος τοῦ νομοῦ τούτου, ἡ ἐπαρχία Ἀγρινίου, καλλιεργεῖ καλὴν ποιότητα καπνοῦ (τσεμπέλι).

Ἡ *Θεσσαλία* εἶναι τὸ διαμέρισμα τῆς μεγάλης καλλιεργείας τῶν σιτηρῶν, ἰδίως τοῦ σίτου. Τὸν ἀραβόσιτον καλλιεργεῖ κυρίως ὁ νομὸς Τρικκάλων εἰς μεγάλας ἐκτάσεις. Τὸ Πήλιον εἶναι ἡ περιφέρεια τῆς ἐλαίας, τῶν ὀπωροφόρων καὶ τῆς ἀμπέλου, ἥτις παράγει ἐξαιρετικοὺς οἴνους. Ἡ κτηνοτροφία εἶναι τὰ μάλιστα διαδεδομένη εἰς τὴν εὐφορωτάτην καὶ δροσερὰν πεδιάδα τῶν Τρικκάλων. Ἐκτὸς τῆς προβατοτροφίας, μονίμου καὶ νομαδικῆς τοιαύτης, διενεργεῖται εἰς ἀρκετὰ μεγάλην κλίμακα ἡ βοοτροφία καὶ ἐν μικρᾷ κλίμακι ἡ βουβαλοτροφία. Ἐπ' ἐσχάτων ἤρχισε καλλιεργούμενος καὶ ὁ βαμβαξ.

Ἡ *Μακεδονία*, ἡ μεγαλυτέρα κατ' ἔκτασιν περιφέρεια τῆς Ἑλλάδος, ἔχει μέγιστον πεδινὸν τμῆμα. Τοῦτο πρὸ τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν περιελάμβανε μέγαν ἀριθμὸν Τούρκων καὶ Βουλγάρων γεωργῶν, οἵτινες ἀνεχώρησαν, ἀντικατασταθέντες ὑπὸ τῶν ἐκ Τουρκίας ἐλθόντων Ἑλλήνων προσφύγων. Εἰς τὰ πεδινὰ μέρη τῆς περιφερείας ταύτης αἱ καλλιέργειαι εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τὰς τῆς Θεσσαλίας. Τὸ κλῖμα εἶναι εἴς τινα τμήματα ψυχρόν, ἰδίως εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν. Τὰ σιτηρὰ καλλιεργοῦνται ἐκτεταμένως, καθὼς καὶ τὰ ὄσπρια, τὸ σήσαμον καὶ ὁ βάμβαξ. Ἡ σπουδαιοτέρα ὅμως καλλιέργεια, ἰδίως τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, εἶναι ἡ τοῦ καπνοῦ, ὅστις παράγεται εἰς μεγίστας ἐκτάσεις καὶ εἰς ἀρίστας ποιότητας. Κατέχει τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ τῶν καπνῶν καὶ ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερον προϊὸν ἐξαγωγῆς τῶν λιμένων Καβάλλας καὶ Θεσσαλονίκης. Ἡ ἐλαία καλλιεργεῖται ἐν τῇ Χαλκιδικῇ. Ἡ κτηνοτροφία εἶναι λίαν ἀνεπτυγμένη.

Ἡ Θρᾴκη, ἀποτελοῦσα τὸ ἀνατολικώτερον μέρος τῆς Ἑλλάδος, ἔχει κλῖμα ψυχρὸν καὶ ἐκτεταμένας πεδινὰς ἐκτάσεις. Καλλιεργεῖ κυρίως σιτηρὰ μὲ καλὰς ἀποδόσεις, ὄσπρια, σήσαμον, βάμβακα. Ἡ καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ εἶναι μεγάλη, ἡ δὲ ποιότης αὐτοῦ ἀνάλογος πρὸς τὴν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας.

Ἡ Ἤπειρος, ἐκτὸς τῶν σιτηρῶν καὶ ὀσπρίων, καλλιεργεῖ τὴν ὄρυζαν εἰς σημαντικὴν ἔκτασιν, εἰς τὰ νότια δὲ αὐτῆς μέρη τὴν ἐλαίαν καὶ ἐν Ἄρτῃ τὰ ἐσπεριδοειδῆ. Ἡ κτηνοτροφία, ἕνεκα τοῦ ὀρεινοῦ τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ ὑγροῦ κλίματος, εἶναι λίαν ἀνεπτυγμένη.

Ἡ Πελοπόννησος, παρὰ τὸ ὀρεινὸν αὐτῆς, εἶναι ἡ μᾶλλον γεωργικῶς ἀνεπτυγμένη περιφέρεια τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ὁλικὴ γεωργικὴ παραγωγή της, εἰς ἣν περιλαμβάνεται ἡ ἄμπελος, σταφιδάμπελος καὶ ἐλαία, οὐχὶ ὅμως ἡ λοιπὴ δενδροκομία οὔτε ἡ κτηνοτροφία, ἔφθασε κατὰ τὸ 1932 τὰ τρία περίπου δισεκατομμύρια δραχμῶν, ὑπερβᾶσα τὴν τῶν ἄλλων γεωργικῶν περιφερειῶν, καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς κατὰ πολὺ μεγαλυτέρας καὶ κατ' ἔκτασιν καὶ κατὰ πληθυσμὸν Μακεδονίας. Χαρακτηριστικὴ καλλιέργεια εἶναι ἡ τῆς σταφιδαμπέλου, ἐπεκτεινομένης ἐπὶ τῆς παραλίας τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ὅπου παράγεται ἀνωτέρα ποιότης τοῦ προϊόντος, καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς αὐτῆς. Ἀλλὰ καὶ σιτηρῶν ἔχει σημαντικὴν παραγωγήν, ὡς καὶ ὀσπρίων καὶ λαχανικῶν, κυρίως εἰς τὴν Ἀργολικὴν πεδιάδα. Ἐπίσης ἡ ἄμπελος καὶ ἡ ἐλαία κατέχουσι σημαντικωτάτην θέσιν. Ἡ κτηνοτροφία, πρὸ παντὸς ἡ αἰγοπροβατοτροφία, εἶναι τὰ μάλιστα ἀνεπτυγμένη.

Ἡ *Εὔβοια καὶ αἱ λοιπαὶ νῆσοι* τοῦ Αἰγαίου ἔχουσι ποικιλωτάτην παραγωγήν. Ἐκ τῶν σιτηρῶν καλλιεργεῖται ἰδίως ἡ κριθὴ καὶ τὰ ὄσπρια εἰς μικρὰς ἐκτάσεις. Ἡ δενδροκομία θεραπεύεται ἐντατικώτατα. Ἐν Λέσβῳ τὸ ἔλαιον ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν πρόσοδον τῆς νήσου. Ἡ κτηνοτροφία (αἰγοπροβατοτροφία) εἶναι ἀνεπτυγμένη εἰς τὰς κατὰ τὸ πλεῖστον ὀρεινὰς περιοχὰς τῶν ἑλληνικῶν νήσων.

Ἰδίαν μορφὴν παραγωγῆς παρουσιάζει ἡ *Κρήτη*, ἥτις καλλιεργεῖται ἐντατικῶς. Ὁ νομὸς Ἡρακλείου ἔχει τὴν μεγίστην κατὰ στρέμμα κατανάλωσιν λιπασμάτων. Κύριον προϊὸν εἶναι τὸ ἔλαιον, τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ κυρία ἐξαγωγεὺς εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ἐκ τῶν δενδροκομικῶν προϊόντων παράγει ἐσπεριδοειδῆ, καὶ ἰδίως κίτρα, ὡς καὶ χαρούπια, τῶν ὁποίων εἶναι ἡ μόνη ἐν μεγάλῃ κλίμακι παραγωγός. Ἀλλὰ καὶ τὰ σιτηρὰ καὶ τὰ ὄσπρια καλλιεργοῦνται. Ἰδιάζουσα καλλιέργεια εἰς τὸν νομὸν ἰδίως Ἡρακλείου εἶναι ἡ τῆς σουλτανίνας. Ἐπίσης οἱ ἀμπελῶνες εἶναι τὰ μέγιστα ἐκτεταμένοι, γίνεται δὲ καὶ σημαντικωτάτη ἐξαγωγὴ νωπῶν σταφυλῶν ἰδίως εἰς τὴν Αἴγυπτον. Ἡ κτηνοτροφία ἀκμάζει εἰς ὅλην τὴν Κρήτην, καὶ ἰδιαιτέρως ἐν τῷ νομῷ Ρεθύμνης. Ἐκ τοῦ γάλακτος τῶν πολυαρίθμων αἰγοπροβάτων παράγονται περίφημα εἴδη τυροῦ.

Αἱ *νῆσοι τοῦ Ἰονίου* ἀποτελοῦσι τὴν μᾶλλον πυκνοκατῳκημένην καὶ ἐντατικῶς καλλιεργουμένην περιφέρειαν τῆς Ἑλλάδος. Κύριον προϊὸν αὐτῶν εἶναι τὸ ἔλαιον, τοῦ ὁποίου μεγάλη παραγωγὸς εἶναι ἡ Κέρκυρα, ἡ δενδροκομία καὶ ἡ ἀμπελουργία. Εἰς μικρὰν δὲ κλίμακα, ἰδίως ἐν Κεφαλληνίᾳ καὶ Ζακύνθῳ καλλιεργεῖται ἡ σταφιδάμπελος. Τὰ σιτηρὰ καὶ ὁ καπνὸς καλλιεργοῦνται ὡσαύτως εἰς μικρὰν κλίμακα. Ἡ κτηνοτροφία εἶναι ἀνεπτυγμένη, ἰδίως ἐν Κεφαλληνίᾳ ἡ αἰγοπροβατοτροφία, ἐν Κερκύρᾳ ἡ ἀγελαδοτροφία βελτιωμένων ἀγελάδων διὰ τὴν παραγωγὴν γάλακτος, ὅπερ χρησιμοποιεῖται πρὸς παραγωγὴν βουτύρου, καταναλισκομένου εἰς τὴν ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν.

Κατωτέρω παραθέτομεν πίνακα τῆς παραγωγῆς τῶν διαφόρων προϊόντων τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ 1932, ὡς καὶ τὸν μέσον ὅρον παραγωγῆς τῆς τελευταίας πενταετίας κατὰ τοὺς δημοσιευμένους πίνακας στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας.

Σ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Εἶδος καλλιεργείας	*Μέσος ὅρος 1927—1931*			*1932*			*1933*		
	Ἔκτασις εἰς στρέμματα	*Παραγωγὴ εἰς τόννους*	*Μέση στρεμματικὴ ἀπόδ. εἰς χιλιόγρ.*	*Ἔκτασις εἰς στρέμματα*	*Παραγωγὴ εἰς τόννους*	*Μέση στρεμματικὴ ἀπόδ. εἰς χιλιόγρ.*	*Ἔκτασις εἰς στρέμματα*	*Παραγωγὴ εἰς τόννους*	*Μέση στρεμματικὴ ἀπόδ. εἰς χιλιόγρ.*
Σῖτος	5.4 5 800	317.960	59,2	6.061.208	464 502	77	7.010.000	777.800	118
Κριθὴ	1.947.000	149.100	76,6	2.157.379	193.383	90	2 220 000	230.800	104
Σμιγὸς	456 000	23 320	51,2	558.408	35.074	63	—	—	—
Ἀραβ. σιτος	2 109.400	153 540	72,8	2.645.033	213 522	81	2.780 000	190.800	68,6
Βρώμη..............	1 184.800	73 240	62,0	1.340.532	99.305	74	1.810.000	267 200	204
Σήκαλις..............	576 600	41.700	73,2	678.030	53.003	78	770.000	82.700	107
Ὄσπρια	597.800	31.920	53,4	732.951	39.770	54	—	—	—

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Γενικαὶ μελέται: Παλαιολόγος Γρ.*, «Γεωργικὴ καὶ οἰκιακὴ οἰκονομία» (1833—1835 τ. 2, ἔκδ. 6' ὑπὸ *Ι. Π. Πύρλα*, 1881).—*Γεννάδιος Π.*, «Ἑλληνικὴ γεωργία» (1885—1896, τ. 12).—*Χριστίνης Δ.*, «Μελέτη περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι γεωργίας» (Ἀθῆναι 1898).—*Δεκάζος Π.*, Die Landwirtschaft im heutigen Griechenland» (Berlin 1904).—*Καροῦσος Κ. Δ.* «Ὑπὲρ τῆς γεωργίας» (Ἀθῆναι 1908).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Κατεύθυνσις τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς» (Ἀθῆναι 1914).—*Παπαγεωργίου Πελ.*, «Agricultural Greece» (Ἀθῆναι 1915).—*Χασιώτης Σπ.*, «Αἱ κυριώτεραι βάσεις ἀληθοῦς γεωργικῆς πολιτικῆς» (Ἀθῆναι 1916).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ γεωργία ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1921 καὶ 1924).—*Ζωγράφος Δ.*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας» (Ἀθῆναι 1921—1923, τ. 3).—*Ἰασεμίδης Σ. Π.*, «L'État de l'agriculture en Grèce» (1927).—*Πολυχρόνης Λ. Σ.*, «Σκέψεις ἐπὶ τοῦ γεωργικοῦ μας προβλήματος» (Ἀθῆναι 1931).—*Τσοῦγγος Δ. Γ.*, «Hundert Jahre Griechische-Landwirtschaft» (1931).—*Βογιατζόγλου Α.*, «Contribution à l'étude de l'économie rurale en Grèce» (Paris 1931.

Τοπικὴ γεωργικὴ οἰκονομία: «Μελέτη περὶ τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ ἐγγείου παραγωγῆς» (Ἀθῆναι 1896, ἐπίσημος ἔκδ.).—*Δεκάζος Π. Α.*, «Αἱ γεωργικαὶ σχέσεις τῆς Μακεδονίας» (Ἀθῆναι Λ 1914).

Γεωργικὴ στατιστική: «Γεωργικὴ ἀπογραφὴ τοῦ ἔτους 1911» (Ἀθῆναι 1914, τεύχη 11).—«Γεωργικὴ παραγωγὴ τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος» ἐτῶν 1914 καὶ 1915.—«Ἐτησία στατιστικὴ τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς καὶ ἀπαρίθμησις τῶν ζῴων, κατοικιδίων πτηνῶν καὶ κυψελῶν τῶν νέων ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδος» ἐτῶν 1914 (γενικὴ) καὶ 1915 (ἄνευ τῆς Μακεδονίας).— Στατιστικὴ ἐτησία τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ ἔτος...» 1922 κ. ἑ. (Γενικῆς Στατιστικῆς ὑπηρεσίας).

Εἰδικαὶ μελέται: Καραβίδας Κ. Δ. καὶ *Ἀναγνωστόπουλος Ν. Η.*, «Ἡ πύκνωσις τῶν ἀγροτικῶν μας πληθυσμῶν καὶ τα μέσα τῆς ἐπιτυχίας αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1927, παράρτ. «Δελτίου Γεωργ. Ἑταιρείας»).—*Κυπριάδης Ε. Μ.*, «Τὰ γεωργικὰ μηχανήματα» (1929).—*Σῖνος Α. Γ.*—*Βοῖλας Γ.*—*Γεωργαλᾶς Δ.*, «Τὰ ὑδραυλικὰ ἔργα Πηνειοῦ», ἔκθεσις (ἐν «Τεχνικοῖς Χρονικοῖς» Β/1933).—*Λοπρέστης Π.*, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν ὑδραυλικῶν ἔργων Σερρῶν—Δράμας» («Τεχνικὰ Χρονικὰ» Β/1933).—*Γαλάνης Ἀριστ.*, «Ἡ μελέτη Boot ἐπὶ τῶν ὑδραυλικῶν ἔργων Πηνειοῦ, Βοιωτικοῦ Κηφισοῦ καὶ Ἄρτας—Λούρου» (ἐν «Τεχνικοῖς Χρονικοῖς» Β/1933).—*Κυπριάδης Ἐπ. Μ.*, «Πῶς δέον νὰ γίνῃ ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν ἀποστραγγιζομένων γαιῶν» («Τεχν. Χρονικὰ» Β/1933).

Γενικὸς γεωργικὸς τύπος: «Ἐφημερὶς τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας» (*Ν. Ἐμμανουήλ*, Ἀθῆναι 1855).—«Ἐφημερὶς τῆς γεωργίας» (*Δ. Μαυρομμάτη*, Ἀθῆναι 1861).—«Γεωπονικὰ» (*Θ. Γ. Ὀρφανίδου*, Ἀθῆναι 1872—1875).—«Γεωργικὴ ἐφημερὶς» (*Ι. Κ. Ἀποστολοπούλου*, Ἀθῆναι 1891).— «Νέον γεωργικὸν ἡμερολόγιον» (*Σπ. Χασιώτη*, 1894).—«Τὰ νέα γεωπονικὰ» (*Χασιώτου*, Ἀθῆναι 1900 κ. ἑ.).—«Δελτίον γεωργικὸν» (γεωργικοῦ τμήματος ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, 1900).—«Ἐπετηρὶς τῆς ἑλληνικῆς γεωργικῆς ἑταιρείας» (1903 κ. ἑ.).—«Δελτίον τῆς ἑλληνικῆς γεωργικῆς ἑταιρείας» τὸ εἶτα «Γεωργικὸν δελτίον» (Ἀθῆναι 1909 κ. ἑ.).— «Ὁ ἀγροτικὸς ταχυδρόμος» (*Ι. Μουράτογλου*, Ἀθῆναι 1911 κ. ἑ.).—«Δελτίον γεωργικὸν» (ὑπουργείου Ἐθνικῆς οἰκονομίας, ἐπιθεώρησις γεωργίας).—«Νέα γεωπονικὰ» (*Π. Κουτσομητοπούλου—Σ. Χασιώτη* 1914 κ. ἑ.).—«Πανελλήνιος ἀγροτικὴ ἠχὼ» (*Α. Ἀγάθου*, Ἀθῆναι 1923 κ. ἑ.).—«Ἀγροτικὴ Ἑλλὰς» (Ἀθῆναι 1926 κ. ἑ.).—«Ἀγροτικὴ ζωὴ» (*Ἐλ. Πολιτάκη*, Ἀθῆναι 1927 κ. ἑ.).—«Ἡ γεωργικὴ ἀναγέννησις» (*Δ. Μπέκα*, Ἀθῆναι 1927 κ. ἑ.).—«Γεωπονικὸν καὶ ζῳοτεχνικὸν δελτίον» (παράρτημα τῆς «Ἀγροτικῆς ζωῆς», Ἀθῆναι 1928 κ. ἑ.).—«Ἐπιστημονικὸν δελτίον» (εἰδικοῦ σταθμοῦ καλυτερεύσεως φυτῶν, Θεσσαλονίκη 1929 κ. ἑ.).—«Γεωργικὸν δελτίον» (ὑπουργείου Γεωργίας, 1930 κ. ἑ. μετὰ παραρτημάτων περιεχόντων τὰς γεωργικὰς ἐκθέσεις τῶν νομαρχῶν).

Ἐπαρχιακὸς γεωργικὸς τύπος: «Γεωργικὴ ἐφημερὶς» (Ναύπλιον 1869—1871).—«Σύντροφος γεωργοῦ» (*Γ. Μπούρα*, Σπάρτη 1919 κ. ἑ.).—«Ἐφημερὶς τῶν Ἀγροτῶν» (ἑβδομαδιαία, ἱδρυθ. τῷ 1923 ὑπὸ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Μακεδονικοῦ ἀγροτικοῦ συλλόγου).—«Δελτίον γεωργικὸν» (Ταμείου προνοίας—παραγωγῆς Πηλίου, Βόλος 1923 κ. ἑ.).—«Δελτίον γεωργικοῦ ἐπιμελητηρίου Μεσσηνίας» (Καλάμαι 1926 κ. ἑ.).—«Ἀγροτικὴ Ἀργολὶς» (Ἄργος, 1926 κ. ἑ.).—«Ἀγροτικὴ Αὐγὴ» (Καλάμαι 1926 κ. ἑ.).—«Ἀγροτικὴ Κρήτη» (Ἡράκλειον 1927 κ. ἑ.).—«Γεωργικὴ Ἐπιθεώρησις» (γεωργικῆς ἐπιτροπῆς Βόλου, 1932 κ. ἑ.).

[Διὰ τὴν γεωργικὴν νομοθεσίαν, ἀπαλλοτριώσεις καὶ φορολογίαν βλ. τὸ τμῆμα *Κοινωνικὴ κατάστασις* τοῦ κεφ. Γ' *Πολιτικὴ γεωγραφία*.]

Π. Ν. Π.

Καλλιέργεια σιτηρῶν. ***Σῖτος.*** Ἡ καλλιέργεια τοῦ σίτου εἶναι δια τὴν Ἑλλάδα πρωτεύουσα, καταλαμβάνει δὲ τὸ μέγιστον μέρος τῆς καλλιεργουμένης ἐκτάσεως καὶ παράγει τὸ πρῶτον ὑπὸ ἔποψιν ποσοῦ καὶ ἀξίας ἑλληνικὸν προϊόν. Ἀ-

Digitized by Google

γριον εἶδος σίτου ὑπάρχει ἐν Ἠπείρῳ, ὁ σῖτος ὁ μονόκοκκος (Triticum monococcum var. Eredvianum Lhuk.), ὅστις ἀπαντᾷ ὡς ζιζάνιον ἐν τοῖς ἀγροῖς τῆς βρώμης, ἐκ τῆς ὁποίας εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ χωρισθῇ διὰ τῶν διαφόρων σιτοκαθαριστηρίων. Ἀλλὰ καὶ αἱ ποικιλίαι vulgare Körn καὶ flavescens Körn εὑρίσκονται αὐτοφυεῖς ἐν Ἑλλάδι. Ἡ καλλιέργεια τοῦ σίτου διενεργεῖται εἰς τὸ μέγιστον τμῆμα τῆς Ἑλλάδος, διότι τὸ κλίμα αὐτῆς ἐπιτρέπει τὴν ἀνάπτυξίν του πανταχοῦ. Ἐλάχιστα χωρία τοῦ Ὀλύμπου καί τινων ὑψηλῶν ὀρέων ἔχουσι κλῖμα ἀκατάλληλον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ σίτου, πολλὰ ὅμως μέρη, καὶ κυρίως τῶν νήσων, ἔχουσι κλῖμα καὶ πρὸ παντὸς ἔδαφος ξηρόν, ὥστε ἡ συμπλήρωσις τῆς ζωῆς τοῦ σίτου νὰ καθίσταται ἀδύνατος ἕνεκα τῆς ξηρασίας, ὡς ἐκ τούτου δὲ οἱ γεωργοὶ ἀντικαθιστῶσι τὴν καλλιέργειαν τοῦ σίτου διὰ τῆς κριθῆς, ἥτις ὡριμάζει ἐνωρίτερον καὶ ἀντέχει περισσότερον τοῦ σίτου εἰς τὴν ξηρασίαν. Ὁ χειμὼν σπανίως καὶ εἰς ὀλίγας ψυχρὰς περιφερείας καταστρέφει τὸν σῖτον, αἱ πολὺ ὅμως πρώϊμοι ποικιλίαι, οἷον αἱ ἰταλικαὶ μεντάνα καὶ μπαλίλα, ἔπαθον ἐν Ἀθήναι καταστροφὴν τῶν στάχεών των ἐκ τοῦ ψύχους κατὰ τὴν χιονώδη νύκτα τῆς 27—28 Μαρτίου 1931. Εἴς τινας λίαν ψυχρὰς περιφερείας τῆς Ἑλλάδος, ὅπως εἰς τὸ ἐν τῇ βορείῳ κλιτύϊ τοῦ Ὀλύμπου εὑρισκόμενον χωρίον Καταφύγιον καὶ ἄλλα τινὰ χωρία τῆς Μακεδονίας, ἡ σπορὰ τοῦ σίτου γίνεται κατ' Αὔγουστον, ἡ δὲ συγκομιδὴ αὐτοῦ κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ ἑπομένου ἔτους, ἤτοι τὸ φυτὸν μένει ἐν τῷ ἀγρῷ ἐπὶ 13 μῆνας. Τὸ κλῖμα τῆς Ἑλλάδος κατηγορεῖται ὡς ἀκατάλληλον διὰ τὴν σιτοπαραγωγήν, καὶ τοῦτο διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἔχει ἀνεπάρκειαν βροχῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ αἱ βροχαὶ πίπτουσι χειμαρρωδῶς καὶ εἰς ἐποχὰς ἀκαταλλήλους. Ταῦτα πάντα δὲν στηρίζονται ἐπὶ ἐπιστημονικῆς βάσεως, διότι εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι αἱ βροχαὶ εἰς μέρη τινὰ τῆς Ἑλλάδος εἶναι ὀλίγαι καὶ κατώτεραι τῶν πιπτουσῶν εἰς τὰ μέρη τῶν μεγάλων ἀποδόσεων, ἀλλ' ὑπάρχουσι πλεῖστα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὅπου αἱ βροχαὶ εἶναι ἀφθονώταται καὶ ὑπερβαίνουσι τὰς εἰς τὰς χώρας τῶν μεγάλων ἀποδόσεων. Δὲν εἶναι δὲ αἱ ὑγρότεραι περιφέρειαι τῆς Ἑλλάδος αἱ δίδουσαι τὰς μεγαλυτέρας ἀποδόσεις. Μεγίστας ἀποδόσεις κατὰ στρέμμα ἀπέδωκεν ἡ περιφέρεια Ἀττικῆς (ἀγροὶ τῆς Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς), ἥτις εἶναι ἐκ τῶν ξηροτέρων τῆς Ἑλλάδος· οὕτως ἔχομεν κατὰ στρέμμα ἀποδόσεις σίτου 400 χιλιογράμμων, κατ' ἄλλο 500 καὶ κατ' ἄλλο 600 καὶ πλέον τὸ στρέμμα. Σημειωτέον ὅτι αἱ ἀποδόσεις αὗται ἐλήφθησαν κατὰ τὰ ἔτη κατὰ τὰ ὁποῖα τὸ ἐτήσιον ποσὸν βροχῆς ἦτο κατώτερον τοῦ κατὰ μέσον ὅρον ἐτησίως πίπτοντος ἐν Ἀθήναις. Πολλοὶ ἐπίσης θὰ ἐπεθύμουν νὰ εἶχον βροχὰς ὀψίμους, ὥστε νὰ ἐπαφεληθῶσι τὰ σπαρτὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀναπτύξεώς των. Ὡς ὅμως εἶναι πειραματικῶς ἐξηκριβωμένον, ὁ σῖτος δὲν ἔχει μεγάλην ἀνάγκην ὑγρασίας κατὰ τὸ τελευταῖον στάδιον τῆς ἀναπτύξεώς του, ἡ δ' ἐν τῇ ἀτμοσφαίρᾳ ὕπαρξις ὑγρασίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀναπτύσσει τὴν σκωρίασιν. Εἶναι, ἄλλως τε, γνωστὸν ὅτι κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα ἡ ἀπόδοσις τοῦ σίτου εἶναι ἡ μικροτέρα. Αἱ βροχαὶ αἱ πίπτουσαι κατὰ τὸν χειμῶνα, διὰ καταλλήλου κατεργασίας τοῦ ἐδάφους ἀπορροφούμεναι καὶ συγκρατούμεναι, ἐπαρκοῦσι πρὸς ἀπρόσκοπτον ἀνάπτυξιν τοῦ φυτοῦ καὶ μεγίστην ἀπόδοσιν.

Διὰ τὴν σιτοκαλλιέργειαν ὑπάρχουσι πολλὰ ἐδάφη ἐν Ἑλλάδι, λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ σῖτος ἀναπτύσσεται κατὰ τὸ φθινόπωρον καὶ τὴν ἄνοιξιν, ὅτε καὶ θερμότης ἀρκετὴ καὶ ὑγρασία ὑπάρχει, εἰς τὰ πλεῖστα τῶν καλλιεργουμένων ἐδαφῶν λαμβάνει καλὴν ἀνάπτυξιν. Εἰς τὰ πολὺ ὑγρὰ ἐδάφη μόνον ἐαρινὰ φυτὰ δύνανται νὰ ἀναπτυχθῶσιν, ὁ δὲ σῖτος καταστρέφεται ὑπὸ τῆς ὑγρασίας. Βεβαίως εἰς τὰ ἁλμυρὰ ἐδάφη (ὧν πολλὰ ὑπάρχουσιν ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ), ὅπου ὅλα τὰ φυτὰ εὑρίσκουσι δυσμενὲς περιβάλλον, καὶ ὁ σῖτος εὑρίσκεται ὡσαύτως εἰς δύσκολον θέσιν, εὐτυχῶς ὅμως ἐδημιουργήθησαν ποικιλίαι ἀνθεκτικώτεραι εἰς τὰ ἐδάφη ταῦτα, ἰδιαιτέρως δὲ αἱ τοῦ Οὔγγρου ἐπιστήμονος Fleichman, αἱ ὁποῖαι νῦν δοκιμάζονται ἐν τοῖς ἀγροῖς τῆς Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς, φαίνονται ἔχουσαι ἰδιαιτέραν ἀντοχήν, ἂν καὶ δὲν ἔχομεν ἀκόμη δεδομένα διὰ τὴν εἰς τὸ περιβάλλον μας ἀπόδοσιν αὐτῶν.

Αἱ ἐν Ἑλλάδι καλλιεργούμεναι ποικιλίαι σίτου εἶναι πολλαί. Ἡ χώρα, εὑρισκομένη μεταξὺ τριῶν ἠπείρων καὶ κατοικουμένη ὑπὸ λαοῦ θαλασσοπόρου, συνεκέντρωσε πλείστας ποικιλίας, τῶν ὁποίων πολλαὶ ἐπεκράτησαν ἐν τῇ καλλιεργείᾳ. Τελευταίως εἰσήχθησαν νέαι ποικιλίαι ἐξ Ἀφρικῆς, Αὐστραλίας, Ἰταλίας καὶ ἄλλων μερῶν. Αἱ δοκιμαστικαὶ αὗται καλλιέργειαι πρὸς εἰσαγωγὴν νέων ποικιλιῶν ἐξακολουθοῦσι, γίνονται δὲ οὐ μόνον ὑπὸ ἐπιστημονικῶν ἱδρυμάτων, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ἁπλῶν γεωργῶν ἀκόμη, οἵτινες μέχρι τοῦδε προσήνεγκον σημαντικὴν ὑπηρεσίαν καὶ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο. Εἰδικῶς, ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς βελτιώσεως τῶν καλλιεργουμένων φυτῶν, ἱδρύθη ὁ σταθμὸς καλυτερεύσεως φυτῶν Θεσσαλονίκης. Ἐργάζονται ὅμως καὶ πολλοὶ ἄλλοι σταθμοί, ἀσχολούμενοι εἰς τὴν βελτίωσιν ὡρισμένων φυτῶν, οἷον τοῦ καπνοῦ ἐν Δράμᾳ, τοῦ βάμβακος ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ τῶν κτηνοτροφικῶν φυτῶν ἐν Λαρίσῃ. Τὸ ἐργαστήριον γεωργίας τῆς ἐν Ἀθήναις «Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς» ἀσχολεῖται, πλὴν ἄλλων, καὶ μὲ τὴν βελτίωσιν τοῦ σίτου καὶ τὴν εἰσαγωγὴν καὶ διάδοσιν νέων ποικιλιῶν.

Μεγίστην ὑπηρεσίαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν γεωργίαν προσέφερεν ὁ Ἰταλὸς καθηγητὴς N. Strampelli, δημιουργήσας διὰ διασταυρώσεως νέας ποικιλίας σίτου (Mentana, Balilla, Ardito, Edda), αἵτινες ἀπεδείχθησαν πολύτιμοι διὰ τὸν Ἕλληνα καλλιεργητήν. Αἱ ἐν Ἑλλάδι καλλιεργούμεναι ποικιλίαι κατατάσσονται ὡς ἑξῆς: Εἰς τὸν *πολωνικὸν* σῖτον ἡ ποικιλία *λεβέντης*. Εἰς τὸν *σκληρὸν* αἱ ποικιλίαι: *ντεβές, ρουσιᾶς, μονολόγι, τούνους, τριμώνι, γρεμμενιά, κουντούζι, καμπούρα, ροβάκι, πλατίτσα, ἀρναούτ, φλωρίτσα*. Εἰς τὸν *καμπυλόσπερμον* ἢ *ὑβώδη* αἱ ποικιλίαι: *ραψάνι, τσαμπάνο, χονδρόσταρο*. Εἰς τὸν *μαλακὸν* ἢ *κοινὸν* αἱ ποικιλίαι: *κουτσουλιᾶς, κατράνιτσα, γκρινιᾶς, σκυλοπετρίτης, τσουγκριᾶς, σουτάρκα*· προσέτι εἰσήχθησαν καὶ καλλιεργοῦνται αἱ ἰταλικαὶ ποικιλίαι: *μεντάνα, ἀρντίτο, κολόνια, μπαλίλλα, ἔντα, μουσσολίνι*, ἡ αὐστραλιανὴ *καν βέρρα*, ἡ γαλλικὴ Hatif inversable, ὡς καί τινες ποικιλίαι ἐκ Κύπρου (*κυπρούντα* κ. ἄ.). Εἰς τὸν *μονόκοκκον* ἡ ποικιλία *καπλουτσᾶς*. Αἱ ποικιλίαι αἱ καλλιεργούμεναι εἰς μεγαλυτέραν ἔκτασιν ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τὴν στατιστικὴν τὴν ὁποίαν ἐνηργήσαμεν τῷ 1930, εἶναι ὁ ντεβές, καλλιεργούμενος εἰς ἔκτασιν 932.649 στρεμμάτων, τὸ ἀσπρόσταρο εἰς 373.516, τὸ μαυραγάνι εἰς 366.282, ὁ γκρινιᾶς εἰς 316.495.

Ἡ λίπανσις τοῦ σίτου διεξάγεται εἰς ἐλαχίστην κλίμακα, μόλις δὲ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τὸ περίσσευμα τῆς ὑπαρχούσης εἴς τινα μέρη κόπρου ρίπτεται εἰς τοὺς διὰ σῖτον προοριζομένους ἀγρούς. Τὰ χημικὰ λιπάσματα μόνον εἴς τινας περιφερείας, καὶ ἰδίως ἐν Ἀττικοβοιωτίᾳ, χρησιμοποιοῦνται διὰ τὸν σῖτον. Ὁ χρησιμοποιούμενος τύπος εἶναι ὁ 4—12—3, ἂν καὶ τὰ πλεῖστα μέρη τὸ ἁπλοῦν ὑπερφωσφορικὸν λίπασμα φέρει ἄριστα ἀποτελέσματα καὶ πρέπει νὰ ἀντικατασταθῇ τὴν διὰ πλήρους λιπάσματος λίπανσιν. Πάντως τὸ κόπρισμα ἐφαρμοζόμενον εἰς τὴν προηγουμένην τοῦ σίτου καλλιέργειαν, φέρει εἰς ἀμφοτέρας τὰς καλλιεργείας καλύτερον ἀποτέλεσμα, ἀποφεύγεται δὲ καὶ τὸ ἐκ τοῦ ὑπερβολικοῦ ἀζώτου πλάγιασμα τοῦ σίτου.

Ἡ συνήθης ἐν Ἑλλάδι ἀμειψισπορὰ διὰ τὸν σῖτον εἶναι ἡ ἀγρανάπαυσις-σῖτος. Τελευταίως ὅμως, κατόπιν τῆς δημιουργηθείσης στενότητος γῆς, ἡ ἀγρανάπαυσις βαίνει ἐλαττουμένη, χωρὶς ὅμως νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ ἡ λίπανσις τῶν ἀγρῶν καὶ νὰ βελτιωθῇ ἡ ἀμειψισπορά. Οὕτως ἡ ἀγρανάπαυσις ἀντικατεστάθη κυρίως διὰ τῆς ἐκ νέου καλλιεργείας σίτου ἢ ἄλλων σιτηρῶν. Ἡ τοιαύτη μεταβολὴ φέρει βλάβην καὶ ἐλάττωσιν τῶν ἀποδόσεων. Βελτίωσις πραγματικὴ θὰ ἐπήρχετο, ἐὰν ἀντικαθίστατο ἡ ἀμειψισπορὰ (ἀγρανάπαυσις-σῖτος) διὰ τῆς: ἀγρανάπαυσις-σῖτος-βῖκος-σῖτος, δηλαδὴ ἐὰν τὸ ἥμισυ τῆς ἀγραναπαύσεως ἀντικαθίστατο διὰ τῆς καλλιεργείας τοῦ βίκου ἢ ἄλλου τινὸς ψυχανθοῦς (ὀσπρίου). Τὸ ὄσπριον τοῦτο, λιπαινόμενον διὰ φωσφορικῶν λιπασμάτων, θὰ ἐδίδεν ἀσφαλῆ ἀπόδοσιν, θὰ συνετέλει δὲ οὐ μόνον εἰς τὸν ἐμπλουτισμὸν τοῦ ἐδάφους εἰς φωσφορικὸν ὀξύ, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄζωτον, δημιουργοῦν οὕτως ἔδαφος ἐμπλουτισμένον καὶ ἱκανὸν νὰ παρέξῃ καλλίστην ἀπόδοσιν σίτου. Ἀλλὰ καὶ ἡ παραγωγὴ βίκου θὰ συνετήρει καλύτερον τὰ ἀροτριῶντα ὡς καὶ ἄλλα παραγωγικὰ ζῷα, τὰ ὁποῖα ἀφ' ἑνὸς μὲν θὰ ἐδημιούργουν ἔσοδον διὰ τὸν γεωργόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς παραγομένης κόπρου θὰ ἐπέτρεπον τὸν πλουτισμὸν τοῦ ἐδάφους εἰς οργανικὰς οὐσίας καὶ τὴν εἰς τὸ τμῆμα τῆς ἀγραναπαύσεως καλλιέργειαν σκαλιστικῶν φυτῶν. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου θὰ ἐβαίνομεν βαθμιαίως εἰς τὴν κατάργησιν τῆς ἀγραναπαύσεως καὶ τὴν ἀνύψωσιν τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας. Ἄλλαι ἀμειψισποραὶ ἐφαρμοζόμεναι ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἡ ἀραβόσιτος-σῖτος. Ἀντὶ τοῦ ἀραβοσίτου εἴς τινας καπνοπαραγωγικὰς περιφερείας καλλιεργοῦσι καπνόν, εἰς δὲ τὰς βαμβακοπαραγωγοὺς βάμβακα. Τὸ ρόβι, τὸ λαθοῦρι, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ ὄσπρια, λαμβάνουσι τὴν θέσιν τοῦ ἀραβοσίτου. Συχνότατα ἐν τῇ ἀμειψισπορᾷ τὸν σῖτον ἀκολουθεῖ ἡ κριθὴ ἢ ἡ βρώμη, πρὸ παντὸς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ἐξαντλητικωτέρας καλλιεργείας. Τὸ σύστημα τοῦτο δὲν εἶναι ὀρθόν, οὐ μόνον διὰ τὴν ἐξάντλησιν τοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν ἀσθενειῶν καὶ τῶν ἐντόμων. Πάντως ἡ βρώμη εἶναι μᾶλλον ἀνεκτὴ ὡς διάδοχος τοῦ σίτου ἐν τῷ ἀγρῷ, καθότι αὕτη ἔχει ὀλιγωτέρους κοινοὺς μετὰ τοῦ σίτου ἐχθροὺς ἀπὸ τὴν κριθήν. Εἴς τινα πτωχὰ ἐδάφη οἱ ἀγροὶ σπείρονται διὰ σίτου μόνον ἀνὰ τρία ἔτη· οὕτως ἔχομεν κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος ἀγρανάπαυσιν ἀκαλλιέργητον, τὸ δὲ δεύτερον ἀγρανάπαυσιν καλλιεργουμένην καὶ κατὰ τὸ τρίτον σῖτον.

Ἡ προετοιμασία τοῦ ἐδάφους εἶναι ἐν Ἑλλάδι ἀτελεστάτη, ἐνῷ εἰς τὰ προωδευμένα γεωργικῶς μέρη ἡ καλλιέργεια γίνεται εἰς βάθος 20 καὶ 30 ἑκατοστῶν, ἀρκετὰ συχνὴ καὶ εἰς κατάλληλον ἐποχήν, ὥστε νὰ καταστρέφωνται τὰ ζιζάνια. Παρ' ἡμῖν αἱ ἀρόσεις σπανιώτατα ὑπερβαίνουν τὸ βάθος τῶν 10—12 ἑκατοστῶν, γίνονται δὲ εἰς τόσον ἀραιὰ διαστήματα καὶ τόσον ἀτελῶς, ὥστε μᾶλλον πολλαπλασιάζουν παρὰ καταστρέφουν τὰ ζιζάνια. Ἡ προετοιμασία τοῦ ἐδάφους διὰ τὴν σπορὰν τοῦ σίτου εἰς τὰ κολληγικῶς καλλιεργούμενα κτήματα μὲ τὴν ἀμειψισπορὰν ἀγρανάπαυσις-σῖτος ἐκανονίζετο διὰ τῶν κολληγικῶν συμβολαίων, τὰ ὁποῖα ὑπεχρέωνον τὸν κολλῆγον νὰ δώσῃ εἰς τοὺς παραχωρουμένους εἰς αὐτὸν ἀγροὺς τρεῖς ἀρόσεις, ἤτοι μίαν τὴν ἄνοιξιν, μίαν τὸ θέρος καὶ μίαν τὸ φθινόπωρον. Κατὰ τὰ παλαιότερα ἔτη αἱ ὑποχρεώσεις αὗται ἐτηροῦντο, ἡ δὲ παράβασίς των συνεπήγετο τιμωρίαν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἔξωσιν τοῦ κολλήγου· κατὰ τὰ τελευταῖα ὅμως ἔτη, καὶ ἰδίως μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν γηγενῶν καὶ προσφύγων εἰς ἰδιοκτήτας, πολλοὶ τούτων ἠναγκάζοντο, ἕνεκα τῶν ἀνεπαρκῶν μέσων καλλιεργείας, νὰ καλλιεργήσωσι κακῶς τὰς γαίας των καὶ οὕτω ἀντὶ τριῶν δίδουν δύο ἀρόσεις καὶ ἐνίοτε μίαν ὀλίγον πρὸ τῆς σπορᾶς. Πάντως οὐδεμία ἄροσις ἐδίδετο καὶ δίδεται κατὰ τὸ ἔτος τῆς συγκομιδῆς τοῦ σίτου. Ὅταν ὅμως ὁ σῖτος ἀκολουθῇ τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἀραβοσίτου, ὡς ἐν τῇ ἀμειψισπορᾷ ἀραβόσιτος-σῖτος, τότε οἱ γεωργοί μας σπείρουσι τὸν σῖτον ἐπὶ τοῦ ἀγροῦ, εἰς τὸν ὁποῖον πρὸ ὀλίγου συνεκόμισαν τὸν ἀραβόσιτον, καὶ τὸν καλύπτουσι διὰ μιᾶς ἀρόσεως, τῆς μόνης ἥτις ἐφαρμόζεται εἰς τὴν περίστασιν ταύτην. Ἡ αὐτὴ καλλιέργεια ἐφαρμόζεται, ὅταν ὁ σῖτος σπείρεται μετὰ καπνόν, βάμβακα καὶ ἄλλα ἀνάλογα φυτά. Βεβαίως ὑπὸ τοιούτους ὅρους δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι αἱ ἀποδόσεις τῶν γεωργῶν μας εἶναι τόσον μικραί.

Ἡ σπορὰ τοῦ σίτου γίνεται εἰς μὲν τὰ βόρεια μέρη τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν Ὀκτώβριον ἢ Νοέμβριον, εἰς δὲ τὰ νότια τὸν Νοέμβριον ἢ Δεκέμβριον. Εἰς ἐδάφη ὅμως πλούσια καὶ κατακλυζόμενα κατὰ τὸν χειμῶνα ὁ σῖτος σπείρεται κατὰ τὴν ἄνοιξιν, ἤτοι Φεβρουάριον ἢ Μάρτιον. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον χρησιμοποιοῦσι ποικιλίας σίτου ὀνομαζομένας *τριμήνι* ἢ *διμηνιό*. Οἱ σῖτοι οὗτοι ἔχουσι τὸ προτέρημα τῆς ταχείας ἀναπτύξεως, δίδουσιν ὅμως μικροτέραν ἀπόδοσιν. Τοιοῦτον σῖτον καλλιεργοῦσιν εἰς μεγάλας ἐκτάσεις ἐν Κωπαΐδι. Ἀντὶ ὅμως τῶν σίτων τούτων δύναταί τις νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰς νέας πρωΐμους ποικιλίας τοῦ Ἰταλοῦ καθηγητοῦ Strampelli οἷον τὴν Mentana καὶ ἰδίως τὴν Balilla, ἥτις σπειρομένη τὴν ἄνοιξιν, συγχρόνως μὲ τὸ τριμήνι, ὡριμάζει 5—6 ἡμέρας ἐνωρίτερον αὐτοῦ, ἀποδίδει δὲ 2—3 φορὰς περισσότερον καρπούς. Πολλοὶ τῶν γεωργῶν μας καθορίζουσι τὸν χρησιμοποιηθησόμενον σπόρον σίτου διὰ τῶν διαφόρων σιτοκαθαριστηρίων, τινὲς δὲ καὶ κάμνουσι τὴν κατὰ μάζας ἐπιλογήν, δηλαδὴ συλλέγουν ἐκ τοῦ ἀγροῦ τοὺς καλυτέρους στάχυς, τοὺς ἁλωνίζουσι, καὶ ἐκ τοῦ μικροῦ τούτου ποσοῦ σπόρου σπείρουσι μικρόν τινα ἀγρόν, ὅστις θὰ τοὺς παραγάγῃ τὸν ἀναγκαῖον σπόρον διὰ τὴν σπορὰν τοῦ ἑπομένου ἔτους. Εἰς τὸν νομὸν Λαρίσης τὰ χωρία Χασὰν Τατὰρ καὶ τὸ Δρίσκουλι ἔκαμνον ἐπιλογὴν τοῦ σπόρου ντεβὲ καὶ διὰ τοῦτο ἐκεῖθεν ἐπρομηθεύοντο προοδευτικοί τινες γεωργοὶ τὸν ἀναγκαιοῦντα σπόρον. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀρχαιότητα τινὲς τῶν προοδευτικῶν γεωργῶν ἐφήρμοζον τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ἐπιλογῆς.

Τὸ ποσὸν τοῦ σπόρου τὸ χρησιμοποιούμενον ἐν Ἑλλάδι εἶναι μικρότερον τοῦ χρησιμοποιουμένου εἰς τὰς βορειοτέρας χώρας. Οὕτως ἡ ποσότης αὕτη ἀνέρχεται εἰς 6—18 ὀκάδας κατὰ στρέμμα, συνήθως δὲ εἰς 10—12. Ὁ σπόρος διασκορπίζεται ὑπὸ τοῦ Ἕλληνος γεωργοῦ διὰ τῆς χειρὸς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, εἶτα δὲ καλύπτεται δι' ἀρόσεως ἢ σβάρνας. Βεβαίως ἡ διὰ μηχανῆς σπορὰ εἶναι ἡ καλυτέρα, ἀλλὰ δυστυχῶς ἐλάχιστοι μεγαλοκαλλιεργηταὶ διαθέτουσι τοιαύτην. Τὸ βοτάνισμα τοῦ σίτου εἶναι σχεδὸν ἄγνωστον, μόνον δὲ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τινὲς τῶν γεωργῶν, πολὺ προοδευτικοί, σκαλίζουσι τοὺς σιταγροὺς λαμβάνοντες πάντοτε ἀρίστας ἀποδόσεις. Ἐπειδὴ πολλάκις ὁ χειμὼν εἶναι μαλακός, ὁ σῖτος εἰς τὰ κάπως πλούσια ἐδάφη ἀναπτύσσεται πολὺ καὶ πλαγιάζει· διὰ τοῦτο οἱ γεωργοί μας βόσκουσι τοῦτον διὰ τῶν προβάτων αὐτῶν. Ἡ συνήθεια αὕτη εἶναι ἀρχαιοτάτη. Καλύτερον θὰ ἦτο ἀντὶ τοῦ βοσκήματος νὰ ἐχρησιμοποίουν ποικιλίας ἀνθισταμένας εἰς τὸ πλάγιασμα καὶ πρὸ τῆς σπορᾶς φωσφορικὰ λιπάσματα. Τὰ ζιζάνια τὰ φυόμενα εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς σιταγροὺς εἶναι πολλά· οὕτως ὁ βῖκος, ἡ ἀγριάδα, ἡ ἀγριοβρώμη, τὰ σινάπια, ὁ βίλιουρος, τὰ γαϊδουράγκαθα, ἐλαττώνουσι κατὰ πολὺ τὴν ἐσοδείαν.

Τὸν σῖτον προσβάλλουσι πολλαὶ ἀσθένειαι, ἰδίως ὅμως αἱ σκωριάσεις ἐλαττώνουσι πολὺ τὴν ἐσοδείαν κατὰ τὰ ἔτη τῶν βροχερῶν ἀνοίξεων. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἄνθραξ καὶ ἡ τερηδὼν ὄχι μόνον ἐλαττώνουσι τὴν ἐσοδείαν, ἀλλὰ καὶ δίδουσι σῖτον, ὅστις

Digitized by Google

παράγει ἄλευρα ὀλιγώτερον λευκά. Διὰ τοῦτο ἡ κρατικὴ ὑπηρεσία συγκεντρώσεως σίτου δὲν παραλαμβάνει σῖτον μαυρισμένον ὑπὸ τῶν δύο τούτων ἀσθενειῶν. Εὐτυχῶς διὰ τὴν τερηδόνα ὑπάρχει μέσον ἀποφυγῆς, τὸ τῆς ἐμβαπτίσεως τοῦ πρὸς σποράν σίτου ἐντὸς διαλύσεως θειικοῦ χαλκοῦ, τὴν μέθοδον δὲ ταύτην χρησιμοποιοῦσι πολλοὶ τῶν γεωργῶν μας. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀσθένεια τοῦ λαιμοῦ διεδόθη διὰ τῶν ξένων ποικιλιῶν. Τὸ φίδιον ἐπίσης ἐπιφέρει βλάβας. Ἐκ τοῦ ζωϊκοῦ βασιλείου οἱ ἀρουραῖοι, τὰ στρουθία, ἡ μηλολόνθη, ὁ ἐλατήρ, ὁ κάραβος, ἐπιφέρουσι πολλὰς καταστροφάς, αἵτινες παρέρχονται ἀπαρατήρητοι. Ἀλλὰ καὶ τὸν χλώρωπα καὶ τὴν κηκιδόμυιαν εὕρομεν ἐπιφέροντα σοβαρὰς βλάβας εἰς τὸν σῖτον. Ὁ θρὶψ μικρὰν βλάβην ἐπιφέρει εἰς τὰς ἐντοπίας ποικιλίας. Ἐν τῇ ἀποθήκῃ ὁ σῖτος προσβάλλεται ὑπὸ τῆς χαλάνδρας, τοῦ ἀλουκίτου καὶ τῆς τινεΐδος.

Ἡ ὡρίμανσις εἰς τὰ νότια μὲν μέρη τῆς Ἑλλάδος γίνεται κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰουνίου, εἰς δὲ τὰ βόρεια κατὰ τὸ τέλος τοῦ αὐτοῦ μηνός. Ἡ συγκομιδὴ ὅμως γίνεται ἀρκετὰς ἡμέρας βραδύτερον καὶ οὕτω μέρος τοῦ καρποῦ τινάσσεται κατ' αὐτήν. Τὸ πλεῖστον μέρος θερίζεται διὰ τῶν χειροκινήτων ἐργαλείων, δρεπάνου καὶ λελεκίου. Μέγα ὅμως μέρος εἰς τὰς μεγάλας πεδιάδας τῆς Μακεδονίας, καὶ πρὸ παντὸς τῆς Θεσσαλίας, θερίζεται διὰ θεριστικῶν αὐτοδετικῶν μηχανῶν. Ὁ ἀλωνισμὸς γίνεται εἰς τὰς μικρὰς μὲν καλλιεργείας διὰ τῶν ζῴων, ἵππων καὶ βοῶν, εἰς τὰς μεγαλυτέρας δὲ διὰ τῶν ἀλωνιστικῶν μηχανῶν. Αἱ χρησιμοποιούμεναι διὰ τοὺς ἑλληνικοὺς σίτους ἔχουν πάντοτε ἀχυροκοπτικὸν μηχάνημα διὰ νὰ κόπτωσι τοὺς στάχυς εἰς τμήματα, ὥστε νὰ διευκολύνηται ὁ ἀποχωρισμὸς τῶν κόκκων, οἵτινες τυχὸν θὰ ἔμενον ἐντὸς τῶν ἀλωνισθέντων διὰ τοῦ τυμπάνου σταχύων. Ὁ ἀλωνισμὸς γίνεται εἰ δυνατὸν ἀμέσως μετὰ τὴν συγκομιδὴν καὶ χωρὶς τὰ δεμάτια νὰ τεθῶσιν εἰς ἀποθήκας, ὅπως γίνεται εἰς τὰς βορειοτέρας χώρας.

Αἱ ἀποδόσεις τοῦ σίτου ἐν Ἑλλάδι εἶναι πολὺ μικραὶ καὶ μικρότεραι ὅλων τῶν πεπολιτισμένων χωρῶν. Ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὰς ἐσοδείας τοῦ 1932 καὶ 1933, αἱ ἀποδόσεις τῶν μεταπολεμικῶν ἐτῶν ἦσαν πολὺ κατώτεραι τῶν προπολεμικῶν. Εἰς τοῦτο συνετέλεσαν οἱ δυσμενεῖς κλιματικοὶ ὅροι καὶ κυρίως ἡ μερικὴ κατάργησις τῆς ἀγραναπαύσεως, ἡ δημιουργηθεῖσα ἕνεκα τῆς στενότητος τῆς γῆς, καὶ ἡ γενομένη διανομὴ τῶν γαιῶν λόγῳ τῆς ἀποκαταστάσεως γηγενῶν καὶ προσφύγων, κατόπιν τῆς ὁποίας ἐδημιουργήθησαν πολλοὶ περισσότεροι καλλιεργηταί, μὲ ὀλίγα ὅμως μέσα καλλιεργείας ἕκαστος. Ἀλλὰ καὶ ἡ προστασία τοῦ σίτου, ἡ δημιουργηθεῖσα διὰ τῆς συγκεντρώσεως αὐτοῦ, συνετέλεσεν εἰς τὴν μερικὴν κατάργησιν τῆς ἀγραναπαύσεως καὶ τὴν ἀντικατάστασιν αὐτῆς διὰ τῆς ἐπανειλημμένης καλλιεργείας τοῦ σίτου.

Αἱ ἀποδόσεις τοῦ σίτου λογίζονται ἐν Ἑλλάδι εἰς πολλαπλάσια τοῦ ριπτομένου σπόρου· οὕτως οἱ γεωργοὶ λέγουν ὅτι ἡ ἀπόδοσις τοῦ ἀγροῦ των εἶναι 1 : 7, ὅταν διὰ μίαν ὀκᾶν ριφθέντος εἰς τὴν γῆν σπόρου ἔλαβον 7 ὀκάδας παραγωγῆς. Τινὲς ὅμως τῶν μᾶλλον προοδευτικῶν γεωργῶν ὑπολογίζουσι τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἀγρῶν ὡς πρὸς τὴν μονάδα τῆς ἐπιφανείας, ἤτοι τὸ ἐν Ἑλλάδι χρησιμοποιούμενον στρέμμα. Ἡ δὲ κρατικὴ στατιστικὴ ὑπολογίζει τὴν ἀπόδοσιν εἰς χιλιόγραμμα κατὰ στρέμμα. Τὸ παραγόμενον ἄχυρον εἶναι ἴσον ἢ διπλάσιον τοῦ παραγομένου καρποῦ, εἰς τινας ὅμως περιπτώσεις δύναται νὰ φθάσῃ καὶ εἰς τὸ τριπλάσιον. Ἡ καλλιεργουμένη ἐν Ἑλλάδι ἔκτασις βαίνει διαρκῶς αὐξανομένη· ἐνῷ κατὰ τὸ 1923 ἦτο 4.300.145 στρέμματα, τῷ 1933 ἔφθασε τὰ 7 ἑκατομμύρια στρέμματα.

Κατωτέρω παραθέτομεν πίνακα καλλιεργουμένων ἐκτάσεων εἰς σῖτον καὶ ἀπόδοσιν ὁλικὴν καὶ κατὰ στρέμμα:

	Καλλιεργηθεῖσα ἔκτασις εἰς στρέμματα.	*Μέση παραγωγὴ εἰς τόννους.*	*Μέση παραγωγὴ κατὰ στρέμμα εἰς χιλιόγραμμα.*
1927—1931	5.415 800	317.960	59.2
1932	6.061.208	464.502	77.0
1933	7.010.000	777.800	111.0

Ἐκ τοῦ ἑπομένου πίνακος καταφαίνεται ἡ καλλιεργηθεῖσα ἔκτασις εἰς σῖτον τῷ 1932 καὶ ἡ παραγωγὴ αὐτοῦ κατὰ νομούς:

Νομός	*Καλλιεργηθεῖσα ἔκτασις εἰς στρ.*	*Παραγωγὴ εἰς τόννους*	*Μέση ἀπόδοσις κατὰ στρέμ.*
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	201.756	12.972	64
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	267.203	19 935	75
Ἀρκαδίας	204.040	9.080	45
Ἄρτης	22.150	636	29
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	489.673	32.520	66
Ἀχαΐας	177.228	11.398	64
Δράμας	89.235	8.318	93
Ἕβρου	233.658	20.061	86
Εὐβοίας	192.621	10.429	54
Ζακύνθου	13.314	1.025	77
Ἠλείας	101.963	7.057	69
Ἡρακλείου	47.670	8.820	80
Θεσσαλονίκης	628.374	59.762	95
Ἰωαννίνων	99.372	5.825	59
Κερκύρας	7.751	393	51
Κεφαλληνίας	4 422	397	90
Καβάλλας	49.599	3.916	80
Κοζάνης	279.471	23.600	84
Κυκλάδων	15 126	516	34
Λακωνίας	128.010	8.132	66
Λαρίσης	719.365	52.911	74
Λασηθίου	28.870	2.054	71
Λέσβου	76.799	6 514	85
Μεσσηνίας	191 267	11.155	58
Πέλλης	114 435	11.314	99
Πρεβέζης	35.859	1.518	42
Ρεθύμνης	20.893	1.881	90
Ροδόπης	202.710	23.174	114
Σάμου	12.232	1.484	121
Σερρῶν	207.626	20.885	101
Τρικκάλων	404.169	32.603	81
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	418.670	25.661	61
Φλωρίνης	147.790	14.112	95
Χαλκιδικῆς	163.649	14.800	90
Χανίων	21 551	1.917	78
Χίου	39.687	2 436	61
Τὸ ὅλον	6.061.208	464 502	77

Τῷ 1932 ἡ ἀπόδοσις ἦτο πολὺ μεγαλυτέρα τοῦ μέσου ὅρου τῶν προηγουμένων ἐτῶν, τοῦ δὲ 1933 ἦτο κατὰ πολὺ μεγαλυτέρα. Δυστυχῶς ἡ ἀπόδοσις τοῦ τελευταίου τούτου ἔτους δυσκόλως θὰ ἐπαναληφθῇ. Μόνον ὅταν ἡ γεωργία μας προοδεύσῃ, δηλαδὴ βελτιωθῇ ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς, ἡ λίπανσις αὐτῆς, ἡ ἀμειψισπορά, ἡ ποιότης τοῦ σπόρου, ἡ περιποίησις τῶν σπαρτῶν, θὰ ἔχωμεν σταθερῶς ἀνωτέρας ἀποδόσεις, ἄλλως αἱ ἔκτακτοι αὗται ἀποδόσεις θὰ προέρχωνται ἀπὸ τὰς σπανίως παρουσιαζομένας ἐξαιρετικῶς εὐνοϊκὰς καιρικὰς συνθήκας.

Σ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Κριθή. Ἡ κριθὴ καλλιεργεῖται ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων, ὁ καρπὸς δ' αὐτῆς ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ χρησιμοποιεῖται ἐν Ἑλλάδι ὡς τροφὴ τῶν κτηνῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων εἰς τὰς περιφερείας ὅπου, ἕνεκα τῆς ξηρασίας, ἡ ἀπόδοσις τοῦ σίτου εἶναι πολὺ μικρά. Ἡ κριθὴ εἶναι ἡ κυριωτέρα τροφὴ τῶν ἵππων. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη προωθήθη ἡ καλλιέργεια τῆς κριθῆς διὰ ζυθοποιΐαν τῆς τε κοινῆς ἐν Ἑλλάδι (ἐν Μεσολογγίῳ κλπ.) καλλιεργουμένης τετραστοίχου καὶ τῆς διστοίχου. Καλλιεργεῖται ἐπίσης, εἰς μικρὰν ὅμως κλίμακα, καὶ ἡ γυμνοκριθή. Εἰς τὰς δοκιμαστικὰς ἐν τῇ ἀνωτάτῃ Γεωπονικῇ Σχολῇ καλλιεργείας τὴν μεγίστην ἀπόδοσιν ἔδωκε πάντοτε ἡ κριθὴ Κρανιδίου, ἐκ τῆς ὁποίας ἐλήφθη δι' ἐπιλογῆς ἐκλεκτὸς σπόρος.

Ἡ κριθὴ καλλιεργεῖται εἰς μεγαλυτέραν ἔκτασιν τοῦ σίτου εἰς πολλὰς τῶν νήσων, καὶ ἐν γένει εἰς τὰς ξηρὰς περιφερείας. Ἡ σπορὰ καὶ αἱ λοιπαὶ καλλιεργητικαὶ ἐργασίαι γίνονται ὅπως καὶ διὰ τὸν σῖτον, αἱ ἀσθένειαι καὶ οἱ ἐχθροὶ τοῦ ὁποίου εἶναι κοινοὶ καὶ εἰς τὴν κριθήν.

Ἡ παραγωγὴ τῆς κριθῆς καὶ ἡ καλλιεργουμένη ἔκτασις ἔχουν ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	*Ἔκτασις εἰς στρέμματα*	*Παραγωγὴ εἰς τόννους*	*Μέση στρεμ. ἀπόδοσις εἰς χιλγρ.*
1927—1931	1.947.000	149.100	76.6
1932	2.157.379	193.383	90.0
1933	2.220.000	230.800	104.0

Κατὰ νομοὺς ἡ κατὰ τὸ 1932 καλλιέργεια εἶχεν ὡς ἑξῆς:

Νομοὶ	*Ἔκτασις εἰς στρέμ.*	*Παραγωγὴ εἰς τόννους*	*Μέση στρεμ. ἀπόδοσις εἰς χιλιόγρ.*
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	11.542	963	84
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	85 021	7 501	88
Ἀρκαδίας	60.993	3.541	58
Ἄρτης	3.722	232	62
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	99.008	8.482	86
Ἀχαΐας	11.143	846	76
Δράμας	47.168	4.647	99
Ἕβρου	117 128	9.950	85
Εὐβοίας	68.400	3.954	58
Ζακύνθου	77	8	113
Ἠλείας	4.049	242	60
Ἡρακλείου	85.002	7.094	83
Θεσσαλονίκης	343 633	36.875	107
Ἰωαννίνων	35.286	2.272	64
Καβάλλας	38.063	4.265	112
Κερκύρας	1.513	71	47
Κεφαλληνίας	6.841	586	86
Κοζάνης	74.754	7.515	101
Κυκλάδων	89.890	6.936	77
Λακωνίας	31.878	2.411	76
Λαρίσης	169 014	12.165	72
Λασηθίου	47.680	3.363	71
Λέσβου	91.269	6.949	76
Μεσσηνίας	25.732	1.808	70
Πέλλης	77.733	8.632	111
Πρεβέζης	7.520	420	56
Ρεθύμνης	25.023	2.488	99
Ροδόπης	103 666	11.511	111
Σάμου	2 607	221	85
Σερρῶν	134 864	15.705	116
Τρικκάλων	70.430	6.194	88
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	5 482	3.309	60
Φλωρίνης	39.814	4.441	112
Χαλκιδικῆς	56.354	4.767	85
Χανίων	26.839	2 305	86
Χίου	9.047	697	77
Ὁλικὸν	2.157.379	1.933.834	90

Τῆς κριθῆς ἐπίσης ἡ σπειρομένη ἔκτασις βαίνει διαρκῶς αὐξάνουσα, φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἐπέκτασις αὕτη τῆς καλλιεργείας θὰ ἀναχαιτισθῇ, διότι ἡ παραγομένη κριθὴ ἐπαρκεῖ πλέον διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας, ἡ δὲ κτηνοτροφία δὲν προοδεύει, ὥστε ἡ χρησιμοποίησις τῆς κριθῆς νὰ αὐξήσῃ αἰσθητῶς. Εἰς τινας ὑγρὰς περιφερείας αἱ νέαι ποικιλίαι, αἱ ὁποῖαι δὲν πλαγιάζουν, ἐκτοπίζουν τὴν κριθὴν εἰς τὴν καλλιέργειαν. Εἰς πολλὰς τῶν νήσων σπείρουσι διὰ τροφὴν τῶν ἀνθρώπων μῖγμα σίτου καὶ κριθῆς· εἶναι ὁ λεγόμενος *σμιγός*.

Ἀραβόσιτος. Ὁ ἀραβόσιτος (κοιν. *ἀραποσίτι, ὀραπόσταρο, καλαμπόκι, κούκλα, σιταροπούλι*) καλλιεργεῖται εἰς ἔκτασιν 2 ½ περίπου ἑκατομμυρίων στρεμμάτων. Ὁ καρπὸς του χρησιμοποιεῖται κυρίως διὰ τὴν παρασκευὴν ἄρτου, τὸν ὁποῖον καταναλίσκουσιν ἰδίᾳ οἱ ὀρεινοὶ κάτοικοι, κατὰ δὲ τὸν χειμῶνα καὶ οἱ πεδινοὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας καὶ ἄλλων μερῶν. Εἰς τὰ πέριξ τῶν Ἀθηνῶν κυρίως χρησιμοποιοῦνται τὰ φυτὰ τοῦ ἀραβοσίτου χλωρά, ὡς τροφὴ τῶν ἀγελάδων τῶν βουστασίων. Διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον σπείρεται δὶς καὶ τρὶς τοῦ ἔτους καὶ πυκνότατα, κόπτεται δὲ μόλις ἀναφανῇ ἡ ἄρρην ἀνθοδεσία. Εἰς τὰ μέρη εἰς τὰ ὁποῖα καλλιεργεῖται ὁ ἀραβόσιτος ἐφαρμόζεται ἡ ἀμειψισπορὰ ἀγρανάπαυσις-σῖτος, εἰς μέρη ὅμως καταχλυζόμενα ἢ πολὺ ὑγρὰ κατὰ τὸν χειμῶνα ὁ ἀραβόσιτος σπείρεται κατ' ἔτος ὡς μονοκαλλιέργεια. Πάντως ἡ προετοιμασία τοῦ ἐδάφους συνίσταται εἰς δύο ἢ τρεῖς ἀρόσεις κατὰ τὴν ἄνοιξιν, σπανίως δὲ δίδεται καὶ μία ἄροσις κατὰ τὸ προηγούμενον φθινόπωρον. Ἡ σπορά του γίνεται συνήθως ἐντὸς τῆς αὔλακιᾶς τοῦ ἀρότρου, ἐνίοτε ὅμως καὶ εἰς τὰ πεταχτά. Ἡ διὰ μηχανῆς σπορὰ μόλις τώρα ἤρχισεν εἰσαγομένη διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Ἰνστιτούτου βάμβακος διανεμηθεισῶν σπαρτικῶν μηχανῶν βάμβακος, αἱ ὁποῖαι εἶναι κατάλληλοι καὶ διὰ τὴν σπορὰν τοῦ ἀραβοσίτου. Πρὸ τῆς συγκομιδῆς συλλέγουν συνήθως τὰς κορυφὰς πρὸς τροφὴν τῶν ζῴων. Εἰς τινα μέρη ἡ ἀπόδοσις τοῦ ἀραβοσίτου φθάνει τὰ 200 καὶ 300 χιλιόγραμμα τὸ στρέμμα, εἰς τὰ πλεῖστα ὅμως εἶναι πολὺ μικρά. Ἡ δι' ἀραβοσίτου καλλιεργουμένη ἔκτασις ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	*Ἔκτασις εἰς στρέμματα*	*Παραγωγὴ εἰς τόννους*	*Μέση ἀπόδοσις κατὰ στρέμμα εἰς χλγρ.*
1927—1931	2.109.400	153.540	72.8
1932	2.645.033	213.522	81.0
1933	2.780.000	190.800	68.6

Ἡ δι' ἀραβοσίτου σπειρομένη ἔκτασις βαίνει διαρκῶς αὐξάνουσα, ἀλλὰ μὲ τὴν νῦν σπειρομένην ἔκτασιν ἡ Ἑλλὰς εἶναι αὐτάρκης περίπου εἰς ἀραβόσιτον. Τὸ μόνον σχεδὸν εἶδος τὸ καλλιεργούμενον ἐν Ἑλλάδι εἶναι ὁ σκληρὸς ἀραβόσιτος, ἡ δὲ ποικιλία, ἥτις δίδει τὴν μεγαλυτέραν ἀπόδοσιν, εἶναι ἡ τῶν Πόρων.

Σ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Βρώμη. Ἡ βρώμη εἶναι νεωτέρα καλλιέργεια. Κατὰ τὴν στατιστικήν, τῷ 1860 ἐσπείροντο διὰ βρώμης μόνον 41.486 στρέμματα. Τῷ 1911 300.537 καὶ τῷ 1933 1.310.000 (διὰ κριθῆς 2.220.000). Εἰς τὴν ἐπέκτασιν τῆς καλλιεργείας τῆς βρώμης συνετέλεσε καὶ ὁ Παγκόσμιος πόλεμος, ὅστις ἔφερεν εἰς ἐπαφὴν τὰ ξένα στρατιωτικὰ σώματα, τὰ τρέφοντα τοὺς ἵππους των μὲ βρώμην, μὲ τὰς διαφόρους περιφερείας τοῦ κράτους, προσέτι δ' ἐπέδρασε καὶ ἡ ἐπί τινα χρόνον, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου, ἐξαίρεσις τῆς βρώμης ἐκ τῆς ἐπιτάξεως τῶν σιτηρῶν.

Πρὸ ἐτῶν εἰσήχθη ἐκ Γαλλίας ἡ δημιουργηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Vilmorin avoine hybride noire très hative, μεγαλυτέρας ἀποδόσεως τῆς ἐντοπίας καὶ πρωϊμωτέρα κατὰ μίαν ἑβδομάδα, ἥτις καὶ διεδόθη εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Ἡ βρώμη αὕτη προσβάλλεται περισσότερον τῆς ἐντοπίας ὑπὸ τοῦ ἄνθρακος, τὸν ὁποῖον ὅμως δυνάμεθα νὰ ἀποφύγωμεν δι' ἐμβαπτίσεως τοῦ σπόρου ἐν διαλύματι θειικοῦ χαλκοῦ. Εἰς τὰ ξηρὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὅπου φυσικὸν χόρτον δὲν παράγεται, σπείρεται ἡ βρώμη καὶ ἡ κριθὴ διὰ σανόν.

Ἡ σπορὰ καὶ αἱ ἄλλαι καλλιεργητικαὶ ἐργασίαι γίνονται ὅπως καὶ διὰ τὸν σῖτον. Τινὰ τῶν ἐντόμων, ὅπως ὁ χλώρωψ, δὲν προσβάλλουσι τὴν βρώμην. Ἡ παραγωγὴ τῆς βρώμης καὶ ἡ καλλιεργουμένη ἔκτασις ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτος	*Ἔκτασις εἰς στρέμματα*	*Παραγωγὴ εἰς τόννους*	*Μέση ἀπόδοσις*
1927—1931	1.184.800	73.240	62.0
1932	1.340.532	99.305	74.0
1933	1.310.000	267.200	204.0

Κατὰ διαμερίσματα ἡ κατὰ τὸ 1932 καλλιεργουμένη διὰ βρώμης ἔκτασις εἶναι ἡ ἑξῆς:

Διαμερίσματα	*Στρέμματα*
Μακεδονίας	374.253
Ἠπείρου	101.511
Νήσων Αἰγαίου	4.341
Κρήτης	140.199
Θεσσαλίας	248 884
Ἰονίων νήσων	9.033
Κυκλάδων	635
Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ Εὐβοίας	240.755
Πελοποννήσου	205.425
Θρᾴκης	16.564

Βρίζα. Ἡ βρίζα, ἡ καὶ *σήκαλις* λεγομένη, φαίνεται ὅτι εἶναι παλαιοτάτη καλλιέργεια. Ὁ Γαληνὸς τὴν ἀναφέρει ὡς καλλιεργουμένην ἐν Θρᾴκῃ καὶ Μακεδονίᾳ. Ἡ καλλιέργειά της βαίνει διαρκῶς αὐξανομένη, κυρίως εἰς τὰ ἀμμώδη ἐδάφη. Ὁ καρπός της χρησιμεύει διὰ τὴν κατασκευὴν

Digitized by Google

ἄρτου, τὸ δὲ ἄχυρόν της ἐν μέρει διὰ διαφόρους χειροτεχνίας, οἷον κατασκευὴν σαγμάτων κλπ. Ἡ ἐντοπία βρίζα εἶναι πολὺ καλῆς ἀποδόσεως καὶ κατὰ τὰς ἐν τῇ Ἀνωτάτῃ Γεωπονικῇ Σχολῇ δοκιμὰς οὐδεμία ξένη ποικιλία ἔδωκε μεγαλυτέραν τῆς ἐντοπίας ἀπόδοσιν. Καλλιεργεῖται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καθ' ὃν καὶ ὁ σῖτος. Μόνη διαφορὰ εἶναι ὅτι συνδυάζεται μὲ τὴν καλλιέργειαν τῶν εἰς τὰ ἀμμώδη ἐδάφη καλλιεργουμένων φυτῶν, οἷον τῶν γεωμήλων καὶ τῶν λουπίνων.

Ἡ στατιστικὴ τῆς καλλιεργείας της ἐν Ἑλλάδι ἐκτίθεται εἰς τὸν κατωτέρω πίνακα:

Ἔτη	*Ἔκτασις εἰς στρέμματα*	*Παραγωγὴ εἰς τόννους*	*Μέση ἀπόδοσις*
1927—1931	576.600	41.700	73,2
1932	678 030	53.003	78,0
1933	770.000	82 700	107,0

Ἡ βρίζα πάσχει ἀπὸ τοὺς αὐτοὺς ἐχθροὺς καὶ ἀσθενείας ὡς καὶ ὁ σῖτος. Ἐξαιρετικῶς πάσχει ἀπὸ τὸν μύκητα *γομφόμορφον τὸν πορφυροῦν*.

Ὄρυζα. Ἡ καλλιέργεια τῆς ὀρύζης εἶναι παλαιοτάτη. Νῦν καλλιεργεῖται κυρίως εἰς τὴν Ἤπειρον, εἰς τὴν πεδιάδα Μαργαριτίου, εἰς ἔκτασιν 10 χιλιάδων περίπου στρεμμάτων. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς τὰ ἐν Θεσσαλίᾳ κτήματα τοῦ Χριστάκη Ζωγράφου (Λαζαρίνα) ἐκαλλιεργήθη ἀρκετὰ ἐντατικῶς ἡ ὄρυζα, κατόπιν δέ, διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας, ἐκαλλιεργήθη εἰς Μεσσηνίαν εἰς ἔκτασιν 3 χιλιάδων περίπου στρεμμάτων.

Τῷ 1932 ἐκαλλιεργήθησαν:

Ἐν Μακεδονίᾳ	360	στρέμματα
» Ἠπείρῳ	8 428	»
» Θεσσαλίᾳ	380	»
» Θράκῃ	10	»
» Πελοποννήσῳ	3.400	»
Τὸ ὅλον	12.598	»

Τὰ ὑπάρχοντα ὅμως ἐν Ἑλλάδι ρέοντα ὕδατα εἶναι ἐπαρκῆ διὰ τὴν καλλιέργειαν οὐ μόνον τῆς ἀναγκαιούσης ὀρύζης διὰ τὴν ἐσωτερικὴν κατανάλωσιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐξαγωγήν. Ἡ καλλιέργεια τῆς ὀρύζης ἐνέχει διὰ τοὺς καλλιεργητὰς τὸν κίνδυνον τῆς μολύνσεως ὑπὸ ἑλονοσίας, ἀναπτυσσομένης εὐχερῶς εἰς τὰς καλλιεργουμένας ὑγρὰς ἐκτάσεις ὀρύζης. Ὁ νόμος 884 τοῦ 1917 καθορίζει τὸν τρόπον τῆς χορηγήσεως ἀδείας καλλιεργείας ὀρύζης. Ἡ κατεργασία ταύτης γίνεται εἰς ἐπιτοπίως εὑρισκόμενα ἐργοστάσια, ἐξ ὧν τὰ ἐν Νησίῳ τῆς Μεσσηνίας παράγουσιν ὄρυζαν ἐφάμιλλον πρὸς τὰς ἀρίστας ποιότητας ξένης ὀρύζης.

Σόργον. Τὸ φυτὸν τοῦτο καλλιεργεῖται ὅπως περίπου καὶ ὁ ἀραβόσιτος. Ὁ καρπός του εἶναι πλουσία τροφὴ διὰ τοὺς χοίρους. Οἱ κορυφαῖοι θύσανοι εἰδικοῦ εἴδους σόργου (*σόργον τὸ σάρωθρον*) χρησιμοποιοῦνται διὰ τὴν κατασκευὴν σαρώθρων. Κυρίως ἡ πεδιὰς τοῦ Ἄργους καλλιεργεῖ τὸ σόργον τοῦτο. Διὰ σπόρον καλλιεργεῖται παρ' ἡμῖν μόνον τὸ *σόργον ἢ δούρρα τὸ κύπτον* (κοιν. *ἀσπρίτσα, λιανοκαλάμποκο*), οὗτινος οἱ σπόροι χρησιμοποιοῦνται καὶ διὰ τὴν παρασκευὴν ἄρτου καὶ τὴν νοθείαν τῶν ἀλεύρων. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰσήχθη ἐν Ἑλλάδι ἡ καλλιέργεια τοῦ *σόργου τοῦ Σουδάν*, ὅπερ δὲν σχηματίζει ὑπόγεια ριζώματα, εἶναι μονοετὲς καὶ σπείρεται κατὰ τὴν ἄνοιξιν καὶ τὸ θέρος, παράγει δὲ φύλλωμα ἄφθονον, χρησιμοποιούμενον ὡς τροφὴ τῶν κτηνῶν. Ὁ κοινὸς *βίλλιουρας* διδόμενος χλωρὸς ὡς τροφὴ τῶν ζῴων δύναται νὰ ἐπιφέρῃ δηλητηρίασιν διὰ τῶν ὑδροκυανικῶν συνθέσεων, τὰς ὁποίας περιέχει.

Κέγχρος (κοιν. *κεχρί*). Καλλιεργεῖται ἐν Ἑλλάδι κυρίως διὰ τὸν καρπόν του. Φαίνεται ὅτι ὁ ἔλυμος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἦτο εἶδος κέγχρου. Τὸ κοινῶς καλλιεργούμενον ἐν Ἑλλάδι κεχρὶ εἶναι τὸ Panicum miliaceum. Εἴς τινα μέρη καλλιεργεῖται καὶ τὸ Panicum germanicum, ὀνομαζόμενον κοινῶς ἐν Πελοποννήσῳ *βορὶ* καὶ ἐν Μακεδονίᾳ *μπερνίτσα*. Ὁ καρπός του χρησιμοποιεῖται ὡς τροφὴ τῶν μικρῶν πτηνῶν (ᾠδικῶν), ἄλλοτε δὲ ἀντικαθίστα τὴν ὄρυζαν. Τὸ Panicum crus galli, κοινῶς *μουχρίτσα*, εἶναι δυσεξόντωτον ζιζάνιον, ἐπίφοβον πρὸ παντὸς εἰς τοὺς ὀρυζῶνας. Σπείρεται διεσκορπισμένως, μὲ ποσὸν σπόρου $1^1/_2$ ὀκᾶς κατὰ στρέμμα καὶ μετὰ τὸ φύτρωμα ἀραιώνεται. Ἀποδίδει περὶ τὰς 100 ὀκάδας τὸ στρέμμα. Κατὰ τὴν συγκομιδὴν χρειάζεται μεγάλη προσοχή, διότι ὁ σπόρος τινάζεται, διὰ τοῦτο πρέπει νὰ θερίζεται σχεδὸν πράσινον. Κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1915 ἐν Παλαιᾷ Ἑλλάδι ἐκαλλιεργοῦντο 3.665 στρέμματα, ἐν ὅλῳ δὲ τῷ κράτει 52.697 τῷ 1928 καὶ 42.434 τῷ 1932. Περιφέρειαι εἰς ἃς καλλιεργεῖται τὸ κεχρὶ εἶναι κυρίως ἡ Μακεδονία, ἡ Θράκη καὶ ἡ Ἤπειρος, ἐλάχιστα δὲ ἡ λοιπὴ Ἑλλάς.

Σ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Γεννάδιος Π.*, «Les campagnols en Thessalie» (ἐν «Journal d. l'agric. pratique» 1892) —*Χατζηγιάννης Δ. Δ.*, «Ἡ φορολογία τῶν δημητριακῶν καρπῶν ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1910, ἐκ τῶν «Οἰκονομικῶν Χρονικῶν»).—*Γεννάδιος Π.*, «Περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς λήψεως μέτρων πρὸς αὔξησιν τῆς παραγωγῆς τῶν σιτηρῶν ἐν Ἑλλάδι» (1912).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Μέτρα πρὸς σιτάρκειαν τῆς χώρας» (Ἀθῆναι, 1917). —*Μελᾶς Θ.*, «Ποικιλίαι ἑλληνικῶν σίτων» (1918).—*Παπαγεωργίου Π.*, «Ἑλληνικὴ σιταρογραφία» (Ἀθῆναι, 1919).—*Μελᾶς Θ. Β.*, «Διὰ τὴν αὔξησιν τῆς παραγωγῆς τοῦ σίτου» (Ἀθῆναι, 1921).—*Πανόπουλος Θ. Γ. καὶ Μεγαλοοικονόμος Γ. Ι.*, «Ὁ ἑλληνικὸς σῖτος» (Ἀθῆναι, 1928).—*Ἀναγνωστόπουλος Ν.*, «Σκληροὶ καὶ μαλακοὶ σῖτοι» (1928).—*Παπαδάκης Ἰ. Σ.*, «Ἑλληνικοὶ τύποι σίτου» (Θεσσαλονίκη, 1929).—*Κυπριάδης Σ.*, «Ἡ ὀργάνωσις τῆς παραγωγῆς μας» (Ἀθῆναι, 1931).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Βελτίωσις τῆς παραγωγῆς σιτηρῶν» (Ἀθῆναι, 1931).—*Παπανδρέου Π.*, «Δοκιμαστικὴ καλλιέργεια διαφόρων ποικιλιῶν σιτηρῶν» (Ἀθῆναι 1933).—*Παπαδάκης Ἰ. Σ.*, «Ἡ προστασία τῆς σιτοπαραγωγῆς» (ἐν «Ἐργασίᾳ» 216/1934).

Π. Ν. Π.

Καλλιέργεια ὀσπρίων. Ταῦτα περιλαμβάνουσι τοὺς κυάμους, τοὺς φασιόλους, τοὺς ἐρεβίνθους, τὴν φακῆν, τοὺς πίσους (πιζέλια) καὶ ἄλλα τῆς οἰκογενείας τῶν ψυχανθῶν. Αἱ καλλιέργειαι αὗται εἶναι ἀρχαιόταται, γνωσταὶ ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων. Τὰ σπέρματά των εἶναι πλουσιώτατα εἰς λευκώματα καὶ ἄμυλον. Ἐπίσης πλουσιώτατα εἶναι τὰ ἄχυρά των, χρησιμοποιούμενα ἐν Ἑλλάδι ὡς τροφὴ τῶν κτηνῶν. Ὁ καρπός των χρησιμοποιεῖται πολὺ ὡς τροφή, ὑπὸ τῶν πτωχοτέρων ἰδίᾳ τάξεων. Οἱ Ἕλληνες γεωργοὶ γνωρίζουσι τὴν βελτίωσιν τοῦ ἐδάφους τὴν παραγομένην ἐκ τῆς καλλιεργείας τῶν ψυχανθῶν. Ἰδιαιτέρως οἱ Μανιᾶται ἀπὸ παλαιοτάτης ἐποχῆς ἐκαλλιέργουν λούπινα εἰς τὰ ἐδάφη, τὰ ὁποῖα ἐπρόκειτο νὰ σπείρουν διὰ σίτου. Ὅλα ἐν γένει τὰ ψυχανθῆ τῇ βοηθείᾳ τῶν εἰς τὰ φυμάτια τῶν ριζῶν των εὑρισκομένων εἰδικῶν μικροοργανισμῶν ἀπομονώνουσι τὸ ἀτμοσφαιρικὸν ἄζωτον καὶ οὕτως ἐμπλουτίζουσι τὸ ἔδαφος εἰς ἀζωτούχους ὀργανικὰς οὐσίας. Ἡ ἀφομοίωσις αὕτη εἶναι πολὺ ἰσχυροτέρα, ὅταν τὸ ἔδαφος εἶναι πλούσιον εἰς φωσφορικὸν ὀξύ. Ἡ δι' ὀσπρίων καλλιεργουμένη ἐν Ἑλλάδι ἔκτασις βαίνει διαρκῶς αὐξανομένη, ἀλλὰ βραδύτερον τῆς αὐξήσεως τῆς ὁλικῶς καλλιεργουμένης ἐκτάσεως. Οὕτως, ἐνῷ κατὰ τὸ 1915 ἡ δι' ὀσπρίων καλλιεργουμένη ἔκτασις ἀπετέλει τὰ 5,72 % τῆς ὅλης καλλιεργουμένης ἐκτάσεως, κατὰ τὸ 1931 ἀπετέλει τὰ 3,92 % καὶ κατὰ τὸ 1932 τὰ 3,86 %. Κατὰ τὸ 1932 ἐσπάρησαν μὲ ὄσπρια 732.951 στρέμματα, ἀποδώσαντα 39.770 τόννους, ἤτοι 54 χιλιόγραμμα κατὰ στρέμμα.

	Ἔκτασις καλλιεργηθεῖσα	*Παραγωγὴ εἰς τόννους*	*Ἀπόδοσις ὀσπρίων κατὰ στρέμμα*
1927—1931	597.800	31.920	53.4
1932	732.951	39.772	54.0

Κύαμος ὁ κοινὸς (κοιν. *κουκκιά*). Παρ' ἡμῖν καλλιεργοῦνται κυρίως οἱ κύαμοι μὲ μεγάλους κόκκους. Τὸ ἄλευρον τῶν κυάμων ἀναμειγνύεται μετὰ τοῦ σίτου διὰ τὴν παρασκευὴν ἄρτου. Ἡ ἀντοχὴ αὐτῶν εἰς τὸ ψῦχος εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη εἴς τινας ποικιλίας· ἄλλαι ὅμως ποικιλίαι, ὡς ἡ τῆς Χίου, δὲν ἀντέχουσιν εἰς τοὺς δριμεῖς χειμῶνας, ὅτε τὰ ἄνθη κατὰ πρῶτον καὶ κατόπιν τὰ στελέχη παγώνουν, αἱ ἀνθεκτικαὶ ὅμως ρίζαι παράγουσι νέους κλάδους καὶ οὕτως ἀναδημιουργοῦσι τὸ φυτόν. Οἱ κύαμοι καλλιεργοῦνται εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ ἰδίως εἰς τὰ βόρεια ἐδάφη (ἀργιλλώδη). Μετὰ τὴν καλλιέργειαν αὐτῶν, εἰς μὲν τὴν κηπουρικὴν καλλιέργειαν σπείρονται διάφορα ἄλλα λαχανικά, εἰς δὲ τὴν μεγάλην σπείρουσι συνήθως σῖτον. Ἐν γένει οἱ κύαμοι σπείρονται ἀντὶ τῆς ἀγραναπαύσεως, ἡ δὲ προετοιμασία τοῦ ἐδάφους διὰ τῆς καλλιεργείας γίνεται ὡς καὶ διὰ τὸν σῖτον. Δυστυχῶς ἐν Ἑλλάδι δὲν λιπαίνουσι τὰ ἐδάφη παρὰ μόνον εἰς τὴν λαχανοκομίαν, ὅτε ἡ λίπανσις τοῦ ἀγροῦ γίνεται σχεδὸν μόνον διὰ κόπρου. Εἰς τὴν μεγάλην καλλιέργειαν λίπανσις δι' ὑπερφωσφορικοῦ λιπάσματος 16 % εἰς ποσότητα 30 χιλιογράμμων τὸ στρέμμα, θὰ ηὔξανε οὐ μόνον τὴν ἀπόδοσιν τῶν κυάμων ἀλλὰ καὶ τῆς ἀκολουθούσης καλλιεργείας τοῦ σίτου. Οἱ κύαμοι ἐν Ἑλλάδι εἶναι φθινοπωρινὴ καλλιέργεια. Σπείρονται κατόπιν τοῦ ἀρότρου κατὰ κόκκους (κουκκίζω) καὶ ἐντὸς τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀνοιγομένης αὔλακος. Εἰς Θεσσαλίαν, Μακεδονίαν καὶ ἄλλας βορείους περιφερείας μεγάλην φθορὰν εἰς τὰς σπορὰς ἐπιφέρει ἡ καλιακούδα. Ὁ Ἕλλην γεωργὸς σκαλίζει τοὺς κυάμους ἅπαξ, κατὰ τὸ τέλος τοῦ χειμῶνος.

Τὰ ἔντομα τὰ βλάπτοντα αὐτοὺς εἶναι κυρίως ἡ μελίγρα (Aphis rumicis). Τοὺς κόκκους τρώγει ἐσωτερικῶς ὁ βροῦχος, τὸ παρασιτικὸν φυτὸν ὀροβάγχη ἀπομυζᾷ τοὺς χυμούς, ἡ δὲ σκωρίασις ἐπιφέρει μεγάλας καταστροφάς, ὡς καὶ τὸ ᾠΐδιον. Κατὰ τῆς μελίγρας ἐφαρμόζεται ὑπὸ τῶν γεωργῶν μας τὸ κορυφολόγημα, κατὰ τοῦ βρούχου τὸ λάδωμα τῶν κυάμων, κατὰ δὲ τῆς ὀροβάγχης μόνον αἱ ἔγκαιροι ἀρόσεις εἶναι συντελεστικαί. Ἐν Ἑλλάδι οἱ κύαμοι καλλιεργοῦνται ὑφ' ἑκάστου γεωργοῦ εἰς μικρὰς ἐκτάσεις· διὰ τοῦτο καὶ ἡ συγκομιδὴ γίνεται διὰ συλλογῆς τῶν λοβῶν, ὁ δὲ ἁλωνισμὸς ἐκτελεῖται μὲ τὸν κόπανον ἢ μὲ τὰ ζῷα. Ἡ τῷ 1932 καλλιεργηθεῖσα ἔκτασις ἀνῆλθεν εἰς 168.722 στρέμματα, μὲ ἀπόδοσιν 10.647.200, ἤτοι 63 χιλιόγραμμα κατὰ στρέμμα.

Φασίολοι (κοιν. *φασόλια*) καὶ *δόλιχος* (κοιν. *μαυρομμάτικα φασόλια, γυφτοφάσουλα, ἀμπελοφάσουλα*). Καλλιεργοῦνται εἰς ὅλην σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα, εἰς ἔκτασιν (1932) 125.534 στρεμμάτων, μὲ παραγωγὴν 6.508.900 χιλιογράμμων ἤτοι 52 κατὰ στρέμμα. Τὰ κοινὰ φασόλια, ἀλλ' ἰδίως ὁ δόλιχος, καλλιεργοῦνται μετὰ τοῦ ἀραβοσίτου ἢ καὶ ἐντὸς τῶν ἀμπέλων. Προσβάλλεται ὑπὸ τῶν αὐτῶν περίπου ἐχθρῶν, ὑφ' ὧν καὶ οἱ κύαμοι.

Πίσον (κοιν. *μπιζέλι*). Καλλιεργεῖται κυρίως ὡς κηπουρικὸν φυτόν. Ἔχει οἵους ἐχθροὺς καὶ τὸ προηγούμενον.

Ἐρέβινθος (κοιν. *ρεβίθια*). Σπείρεται τὴν ἄνοιξιν καὶ εἰς τὰς θερμὰς περιφερείας τὸ φθινόπωρον. Ἐλάχιστα προσβάλλεται ὑπὸ τῶν διαφόρων ἐχθρῶν. Τῷ 1932 ἐσπάρησαν 142.311 στρέμματα, ἀποδώσαντα 597.400 χιλιόγραμμα, ἤτοι 42 κατὰ στρέμμα. Ποικιλίαι τινὲς εἰσαχθεῖσαι ἐξ Ἱσπανίας ἐπέτυχον ἐν Θεσσαλίᾳ. Οἱ ἐρέβινθοι καλλιεργοῦνται συνήθως ἀντὶ ἀγραναπαύσεως.

Ὄροβος (κοιν. *ρόβη*). Ἡ καλλιέργεια εἶναι πολὺ διαδεδομένη ἐν Ἑλλάδι, διότι ὁ καρπὸς οὗτος χρησιμοποιεῖται πρὸς διατροφὴν τῶν βοῶν. Δι' οὐδὲν ἄλλο ζῷον χρησιμοποιεῖται, διότι διὰ μὲν τὰς ἀγελάδας ὑπάρχει ἡ γνώμη ὅτι ἐπιφέρει ἐπίσχεσιν τοῦ γάλακτος, εἰς δὲ τοὺς χοίρους, καὶ ἰδίως τὰ χοιρίδια, προξενεῖ θανατηφόρον δηλητηρίασιν. Εἰς μὲν τὰ βόρεια μέρη τῆς Ἑλλάδος σπείρεται τὴν ἄνοιξιν, μολονότι ἀντέχει ἀρκετὰ εἰς τὸ ψῦχος, εἰς δὲ τὰ νότια τὸ φθινόπωρον. Ἐν Θεσσαλίᾳ ὅπου ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐσπάρη ὑφ' ἡμῶν δοκιμαστικῶς τὸ φθινόπωρον, δὲν ἐπάγωσε κατὰ τὸν χειμῶνα. Ἡ ἐν τῇ ἀμειψισπορᾷ θέσις του εἶναι ἡ τῆς ἀγραναπαύσεως, ὡς ἡ τοῦ ἀραβοσίτου. Μετὰ τὸν ὄροβον γίνεται σῖτος καλῆς ἀποδόσεως, καὶ μάλιστα ὅταν τὸ ἔδαφος πρὸ τῆς σπορᾶς τῆς ρόβης λιπανθῇ δι' ὑπερφωσφορικῶν λιπασμάτων. Ἐν Λαρίσῃ κατὰ τὸ 1913—1915 ἐλάβομεν κριθὴν μετὰ ἀγρανάπαυσιν 105 ὀκάδας κατὰ στρέμμα καὶ μετὰ τὴν ρόβην 200 ὀκάδας. Σπείρεται συνήθως κατὰ Φεβρουάριον μὲ ποσὸν σπόρου 5—6 ὀκάδας κατὰ στρέμμα. Ἡ κατὰ γραμμὰς σπορὰ εἶναι ἡ ἀρίστη, διότι ἐπιτρέπει καὶ τὸ σκάλισμα, οἱ Ἕλληνες ὅμως γεωργοὶ σπείρουσιν ἐσκορπισμένως, ἐλάχιστοι δὲ τὸ βοτανίζουσι, διὰ τοῦτο καὶ αἱ ἀποδόσεις εἶναι μικραί. Ἐν Παλαιᾷ Ἑλλάδι ἐκαλλιεργοῦντο, συμφώνως πρὸς τὰς ἀπογραφὰς τοῦ 1911—1915, στρέμματα 80.000 περίπου, μὲ μέσην ἀπόδοσιν 50 χιλιογράμμων κατὰ στρέμμα. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη οὐδεὶς λόγος γίνεται ἐν τῇ στατιστικῇ περὶ ρόβης, ὑποθέτομεν ὅμως ὅτι περὶ τὰς 150 χιλιάδας στρεμμάτων σπείρονται διὰ τοῦ φυτοῦ τούτου.

Λάθυρος (κοιν. *λαθοῦρι*). Τὸ εἶδος *λάθυρος ὁ ἥμερος* καλλιεργεῖται εἰς πλεῖστα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἀλλαχοῦ καλλιεργεῖται τὸ L. Aphaca, τὸ λεγόμενον *ἄγριον λαθοῦρι*. Ἐκ τοῦ λαθύρου τοῦ ἡμέρου τῆς Θήρας παράγεται ἡ ἐξαιρετικῆς ποιότητος φάβα. Ἡ καλλιέργειά του εἶναι ἀνάλογος μὲ τὴν τῆς ρόβης, ὡς καὶ αἱ ἰδιότητές του. Ἐν τῇ κρατικῇ στατιστικῇ τῶν τελευταίων ἐτῶν οὐδὲν ἀναφέρεται περὶ τῆς καλλιεργείας ταύτης. Ἐν Παλαιᾷ Ἑλλάδι ἐκαλλιεργοῦντο προπολεμικῶς 10—15 χιλιάδες στρέμματα.

Φακῆ. Καλλιεργεῖται καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ ρόβη. Ἡ καλλιεργουμένη ἐν Ἑλλάδι ἔκτασις κατὰ τὸ 1932 ἀνῆλθεν εἰς 72.168 στρέμματα, ἀποδώσαντα 3.088.800 χιλιόγραμμα, ἤτοι 43 χιλιόγραμμα κατὰ στρέμμα.

Θέρμος (κοιν. *λούπινα*). Καλλιεργεῖται ἐν Λακωνίᾳ καὶ Μεσσηνίᾳ. Ὁ καρπός του ἀποπλυνόμενος ἐν θαλασσίῳ ἢ ἁλμυρῷ ὕδατι χρησιμοποιεῖται πρὸς τροφὴν τῶν ἀνθρώπων καὶ κυρίως τῶν ζῴων. Ἀλλὰ καὶ εἰς γλυκὺ ὕδωρ ἀποπλύνονται, τὸ δὲ ὕδωρ τῆς ἀποπλύσεως εἶναι ἐπιβλαβὲς οὐ μόνον εἰς τὰ ζῷα, ἅτινα δηλητηριάζονται, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ φυτὰ ὡς ὕδωρ ποτίσματος.

Ἄραχις (κοιν. *ἀραχίς, ἀράπικα φιστίκια* καὶ *πινότσε*, ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ Pea-nut). Καλλιεργεῖται ἐν Λακωνίᾳ καὶ Μεσσηνίᾳ εἰς ἀμμώδη ἐδάφη. Σπείρεται τὴν ἄνοιξιν εἰς πλούσιον ἔδαφος, σκαλίζεται καὶ παραχώνεται. Ἐκ τῆς ἀράχιδος παράγεται τὸ ἔλαιον ἀράχιδος.

Σόϊα. Καταβάλλονται προσπάθειαι, ὅπως εἰσαχθῇ εἰς τὴν γεωργίαν μας.

Σ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Κτηνοτροφικὰ φυτά. Ἐν Ἑλλάδι καλλιεργοῦνται ἡ *μηδική*, ὁ *ρίκος*, οἱ *σανοὶ* κριθῆς καὶ βρώμης, τὰ *τεῦτλα*. Ἐπεχειρήθη πολλάκις ἡ εἰσαγωγὴ καὶ ἄλλων κτηνοτροφικῶν φυτῶν, οἷον διαφόρων τριφυλλίων, ὡς τοῦ *ἡδυσάρου* (κοιν. *σούλας*), τοῦ *ὀρνιθόποδος*, τῆς *ὀνοβρυχίδος*, τοῦ *μελιλώτου*, τοῦ *τριγωνίσκου* καὶ ἄλλων, ἀλλὰ μέχρι τοῦδε δὲν κατωρθώθη ἡ εἰσαγωγή των εἰς τὴν καλλιέργειαν.

Ἐκ τῶν ἐν τῇ Ἀνωτάτῃ Γεωπονικῇ Σχολῇ καὶ ἀλλαχοῦ πειραματικῶν καλλιεργειῶν προκύπτει ὅτι τὸ ἡδύσαρον, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ αὐτοφυὲς ἐν Κερκύρᾳ, δύναται νὰ ἀποδώσῃ ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἄφθονον νομήν. Ἐπίσης ὁ *τριγωνίσκος* εἰς τὰς πειραματικὰς καλλιεργείας παρέχει ἀφθονώτατον σπόρον, ὅστις εἶναι χρήσιμος ὡς κτηνοτροφὴ καὶ ὡς φάρμακον (Semina foeni graeci), ἔχει ὀσμὴν βαρεῖαν καὶ χρησιμοποιεῖται διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ παστρουμᾶ. Τὰ τεῦτλα καλλιεργοῦνται ἐλάχιστα ὡς κτηνοτροφικά, μεθ' ὅλας τὰς καταβληθείσας ὑπὸ τῆς γεωπονικῆς ὑπηρεσίας προσπαθείας. Μολονότι ἀντέχουσιν εἰς τὸ ψῦχος τοῦ ἑλληνικοῦ χειμῶνος, δέον νὰ σπείρωνται τὴν ἄνοιξιν (Φεβρουάριον, Μάρτιον), διότι σπειρόμενα κατὰ τὸ φθινόπωρον ἀνθίζουσι κατὰ τὸ θέρος, τὰ δὲ ρι-

Digitized by Google

ζώματά των γίνονται σκληρὰ καὶ ἰνώδη. Δύνανται ὅμως νὰ σπαρῶσι καὶ κατὰ Ἰούνιον, ὅτε ἡ ὡρίμανσίς των ἐπιτυγχάνεται κατὰ τὸ φθινόπωρον καὶ τὸν χειμῶνα, καὶ οὕτως ἔχομεν πολύτιμον τροφὴν δι' ὅλα τὰ ζῷα κατὰ τὸν χειμῶνα. Δοκιμαστικαὶ τοιαῦται καλλιέργειαι, γενόμεναι ἐν τοῖς ἀγροῖς τῆς Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς, ἔσχον πλήρη ἐπιτυχίαν. Τῶν τεύτλων μεγάλη καλλιέργεια ἐγένετο ἀπὸ τοῦ 1895—1909 ἐν Λαζαρίνῃ τῆς Θεσσαλίας, ὅπου ἱδρύθη καὶ σακχαροποιεῖον ὑπὸ τοῦ Χρηστάκη Ζωγράφου. Ἡ καλλιέργεια αὕτη ἐγένετο εἰς μεγάλας ἐκτάσεις, μὲ παραγωγὴν τεύτλων καλῆς περιεκτικότητος εἰς σάκχαρον. Ἀλλ' ἀφ' ἑνὸς ἡ καθυστέρησις τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ διαπραχθέντα σφάλματα, ἐπήνεγκον τὴν καταστροφὴν τῆς ἐπιχειρήσεως ταύτης. Τέλος τὸ νομοθετηθὲν κατὰ τὸ 1909 μονοπώλιον τῆς σακχάρεως ἐσταμάτησεν ὁριστικῶς αὐτήν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Σ. Παπανδρέου*, Ἡ καλλιέργεια τῶν ζακχαροτεύτλων ἐν Ἑλλάδι.—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἡ καλλιέργεια τῶν ζακχαροτεύτλων καὶ τῶν κτηνοτροφικῶν τεύτλων (ἔκδοσις Ἑλληνικῆς Γεωργικῆς Ἑταιρείας).

Σ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Βίκος. Πολλὰ εἴδη τοῦ φυτοῦ τούτου φύονται ἐν Ἑλλάδι. Κυρίως ὅμως καλλιεργεῖται ὁ *βίκος ὁ ἥμερος*. Ὡς ζιζάνιον φύεται ἡ *καβαλλαροῦ* (U. tenuifolia). Περίεργος εἶναι ὁ *βίκος ὁ ἀμφίκαρπος*, ὁ ὁποῖος παράγει οὐ μόνον ἐναερίους καρποφόρους βλαστούς, ἀλλὰ καὶ ὑπογείους τοιούτους. Ὁ βίκος εἶναι πολύτιμον κτηνοτροφικὸν φυτὸν διὰ τὴν Ἑλλάδα, μέχρι τοῦδε δὲ δὲν εὑρέθη ἄλλο ἱκανὸν νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν βίκον, ὡς ἐτήσιον κτηνοτροφικὸν καὶ ψυχανθὲς φυτόν, διὰ σανόν. Εἰς τὰ ψυχρὰ κλίματα ἀντέχει, ὡς ἀπέδειξεν ἡ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν καλλιέργειά του ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θεσσαλίᾳ. Εἰς τὸν νομὸν Τρικκάλων ἀντέσχεν εἰς ψύχη κάτω τῶν 15 βαθμῶν ὑπὸ τὸ μηδέν. Ἐπὶ 12 ἔτη, κατὰ τὰ ὁποῖα ἐκαλλιεργήσαμεν τὸν βίκον ἐν Θεσσαλίᾳ (Λαζαρίνα-Λάρισα), οὐδέποτε τὸν εἴδομεν νὰ παγώσῃ. Ἀφ' ἑτέρου εἶναι γνωστὸν ὅτι ὡρισμέναι ποικιλίαι βίκου ἀντέχουσιν εἰς τὸν χειμῶνα τῆς Γερμανίας καὶ τῶν βορειοτέρων μερῶν τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς. Ὁ βίκος ἀνέχεται ἀργιλλώδη ἐδάφη. Ὁ Ἕλλην γεωργὸς θέτει αὐτὸν εἰς τὴν θέσιν τῆς ἀγραναπαύσεως, ἐφαρμόζων τὴν ἀμειψισπορὰν βίκος-σῖτος. Ἐὰν πρὸ τοῦ βίκου προστεθοῦν φωσφορικὰ λιπάσματα, τότε ἡ ἀπόδοσις ἀμφοτέρων θὰ βελτιωθῇ κατὰ πολύ. Ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ βάμβακος, καπνοῦ, ἀραβοσίτου καλλιεργεῖται ὁ βίκος. Ἡ προετοιμασία τοῦ ἐδάφους εἶναι ἀνάλογος μὲ τὴν τοῦ σίτου, πολλάκις ὅμως οἱ γεωργοὶ προετοιμάζουν χειρότερον τὸ ἔδαφος, ἐπαφιέμενοι διὰ τὴν ἀντίστασιν κατὰ τῶν ζιζανίων εἰς τὴν ἱκανότητα τοῦ βίκου πρὸς ἀπόπνιξίν των. Μόνον ὡς φθινοπωρινὴ σπορὰ εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Τὸ ποσὸν τοῦ ριπτομένου σπόρου κατὰ στρέμμα ἀνέρχεται εἰς 5—6 ὀκάδας. Πολλάκις κατὰ τὴν σπορὰν τοῦ σανοῦ, κριθῆς καὶ βρώμης, ρίπτουσι καὶ 2—3 ὀκάδας σπόρου βίκου καὶ οὕτω παράγεται μεῖγμα θρεπτικώτερον καὶ ἀφθονωτέρας παραγωγῆς. Τὰ βοτανίσματα τοῦ βίκου εἶναι ἄγνωστα εἰς τὸν Ἕλληνα γεωργόν. Ὁ καρπός του δὲν χρησιμοποιεῖται διὰ τροφὴν τῶν ζῴων, διότι εἶναι μὲν πλουσιώτατος εἰς θρεπτικὰς οὐσίας, ἀλλὰ ἀκριβώτατος. Βίκον διὰ σπόρον παράγουσιν ἡ ἐπαρχία Ἁλμυροῦ καὶ ἡ Εὔβοια. Ἡ διὰ βίκου καλλιεργουμένη ἔκτασις εἰς παλαιότερα ἔτη ὑπελογίζετο εἰς 30 χιλιάδας περίπου στρέμματα.

Μηδική (κοιν. *τριφύλλι*). Τὸ γένος τοῦτο περιλαμβάνει πλεῖστα εἴδη τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος, ἐξ ὧν ἡ *μηδικὴ ἡ ἥμερος* καλλιεργεῖται εἰς μεγάλας ἐκτάσεις ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τὸ ὄνομα *ἥμερο τριφύλλι*. Τὰ τριφύλλια τοῦ γένους Trifolium, μὴ καλλιεργούμενα ἐν Ἑλλάδι ἀλλ' εὑρισκόμενα αὐτοφυῆ, λέγονται *ἄγρια τριφύλλια*. Τὸ πολυτιμότατον τοῦτο φυτόν, καθ' ὃ ψυχανθές, εἶναι βελτιωτικὸν τοῦ ἐδάφους εἰς ὑπέρτατον βαθμόν, ἀφομοιοῦν τὸ ἀτμοσφαιρικὸν ἄζωτον, ἀνοῖγον τὸ ἔδαφος διὰ τῶν ριζῶν του καὶ δημιουργοῦν ἄφθονον ὀργανικὴν οὐσίαν, διὰ τοῦτο καὶ οἱ γεωργοί μας θεωροῦν τὴν καλλιέργειάν του ὡς βελτίωσιν τοῦ ἐδάφους. Σπειρόμενον ἅπαξ ζῇ ἐπὶ πολλὰ ἔτη, δίδον ἐτησίως πολλὰς ἐσοδείας. Ἡ μέση ζωή του εἶναι 8—12 ἐτῶν. Ἐν τῷ δενδροκομείῳ τῆς Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς ὑπάρχουν φυτὰ ἀριθμοῦντα ζωὴν 30 καὶ πλέον ἐτῶν. Ἡ *δενδρώδης μηδικὴ* εἶναι ἰθαγενὴς τῆς Ἑλλάδος καὶ εὑρίσκεται πολλαχοῦ αὐτοφυής. Ἐκ τοῦ βράχου τοῦ Λυκαβηττοῦ συνελέξαμεν σπόρους, τοὺς ὁποίους ἐσπείραμεν ἐν τῇ Ἀνωτάτῃ Γεωπονικῇ Σχολῇ, ἐξ αὐτῶν δὲ προέκυψαν φυτὰ ἄριστα, προοδεύοντα καὶ ἀντέχοντα θαυμασίως ἄνευ ποτίσματος εἰς τὸ ξηρότατον κλῖμα καὶ ἔδαφος τῆς Ἀττικῆς. Ἡ καλλιέργεια τῆς *μηδικῆς τῆς ἡμέρου* εἶναι διαδεδομένη εἰς ὅλην σχεδὸν τὴν χώραν, ὅπου ὑπάρχουν γαῖαι ποτισταί. Κυρίως ὅμως καλλιεργεῖται εἰς τὰ χωρία τὰ εὑρισκόμενα εἰς λοφώδη μέρη καὶ πρόποδας ὀρέων. Ἀλλὰ καὶ εἰς οὐχὶ πολὺ ὑψηλὰ μέρη καλλιεργεῖται ἡ μηδική. Ἡ προετοιμασία τοῦ ἐδάφους θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελῆται ἐκ μιᾶς βαθείας ἀρόσεως καὶ τῶν ἀναγκαίων, διὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ζιζανίων, ἐλαφρῶν τοιούτων. Οἱ Ἕλληνες ὅμως γεωργοὶ ἐφαρμόζουν δύο ἢ τρεῖς μετρίας ἀρόσεις καὶ ρίπτουσι ποσότητά τινα κόπρου, ὅταν διαθέτουν τοιαύτην. Τελευταίως χρησιμοποιοῦν φωσφορικὰ λιπάσματα. Ὁ ριπτόμενος σπόρος ἀνέρχεται εἰς 2 $^1/_2$ ὀκάδας κατὰ στρέμμα. Οἱ γεωργοί μας καλύπτουσιν αὐτὸν διὰ ξυλίνης σανιδοειδοῦς σβάρνας, συμπιέζοντες οὕτω τὸ ἔδαφος, ἐνῷ ἐλαφρὰ ὀδοντωτὴ σιδηρᾶ τοιαύτη θὰ ἔφερε πολὺ καλύτερον ἀποτέλεσμα. Ἡ ἐποχὴ τῆς σπορᾶς εἶναι συνήθως ἡ τῆς ἀνοίξεως, διότι τότε μόνον δύναταί τις νὰ καθαρίσῃ διὰ τῶν ἀρόσεων ἐν μέρει τὸ ἔδαφος. Δι' ἐπιμελοῦς ὅμως καλλιεργείας κατορθώνεται, ὥστε νὰ καθαρισθῇ ἐπαρκῶς τὸ ἔδαφος καὶ οὕτως εἰς τὰ ξηρὰ μέρη καθίσταται δυνατὴ καὶ ἐπιτυχὴς ἡ σπορὰ τοῦ φθινοπώρου. Τὰ νεαρὰ φυτὰ ἀντέχουσι, τοὐλάχιστον αἱ ρίζαι των, ἐὰν ἔχωσιν ἀναπτυχθῇ ἐπαρκῶς καὶ σχηματίσει ἰσχυρὰν ρίζαν πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ ψύχους τοῦ χειμῶνος. Πρὸ τῆς σπορᾶς διευθετεῖται τὸ ἔδαφος, ὥστε νὰ εἶναι εὔκολον τὸ πότισμα. Τὸ πρῶτον ἔτος ἡ μηδικὴ δὲν βόσκεται, ἀλλὰ μόνον θερίζεται καὶ δίδει μικρὰν ἀπόδοσιν, κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη θερίζεται κατὰ τὴν ἄνθησιν, ξηραίνεται καὶ δεματοποιεῖται. Ἡ βόσκησις γίνεται μόνον κατὰ τὸν χειμῶνα καὶ ἐὰν τὸ ἔδαφος εἶναι στεγνόν. Οἱ γεωργοί μας γνωρίζουν τὸν μέγαν κίνδυνον τῆς τυμπανίτιδος, τὸν ὁποῖον διατρέχουν τὰ μηρυκαστικά των ζῷα ἐκ τῆς βοσκῆς τῆς μηδικῆς καὶ διὰ τοῦτο δὲν βόσκουσι ταύτην, εἰμὴ ὅταν ἡ μηδικὴ εἶναι πολὺ μικρὰ καὶ τὰ ζῷα ἔχουσι προηγουμένως λάβει τροφήν τινα. Αἱ ἐν Ἑλλάδι λαμβανόμεναι ἐτησίως ἀποδόσεις εἰς ξηρὰν μηδικὴν δύνανται νὰ ἀνέλθουν εἰς 1000—1500 χιλιόγραμμα κατὰ στρέμμα, λαμβανόμενα εἰς πέντε θερίσματα (κοψιές). Εἰς ξηρικὰς ὅμως καλλιεργείας ἡ ἀπόδοσις εἶναι μικροτέρα. Εἰς πλείστας περιφερείας τῆς Ἑλλάδος εἶναι δυνατὴ ἡ παραγωγὴ μηδικῆς καὶ ἄνευ ποτίσματος. Εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Τρικκάλων (Λαζαρίνα) ἐλαμβάνομεν ἕνα τόννον περίπου ξηροῦ σανοῦ τριφυλλίου κατὰ στρέμμα, ἄνευ οὐδενὸς ποτίσματος. Ἐν Λαρίσῃ ἐλαμβάνομεν δύο κοψιές, ἐκ τῶν ὁποίων τὴν δευτέραν ἀφήναμεν νὰ σχηματίσῃ καρπόν, πρὸς ἐξαγωγὴν τοῦ σπόρου. Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς πειραματικοὺς ἀγροὺς τῆς Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς, ἐν τῷ κλίματι τῆς Ἀττικῆς, ἔχομεν μηδικὴν διατηρουμένην ἐπὶ τέσσαρα ἔτη ἄνευ οὐδενὸς ποτίσματος. Ἐκ τῆς μηδικῆς ταύτης λαμβάνομεν μίαν συγκομιδὴν κατ' ἔτος, παράγουσαν περὶ τὰ 15 χιλιόγραμμα σπόρου. Ἡ μόνη δὲ παρεχομένη περιποίησις εἶναι ἓν ἐλαφρὸν σκάλισμα κατὰ τὴν ἄνοιξιν. Ἡ τιμὴ τοῦ σπόρου τούτου κατὰ χιλιόγραμμον ἀνέρχεται εἰς 60—80 δραχμάς, διὰ τοῦτο δὲ ἡ μικρὰ παραγωγή του εἶναι ἀρκετὴ διὰ νὰ εἶναι ἐπωφελὴς εἰς τὸν γεωργόν. Διὰ τὴν παραγωγὴν σπόρου μηδικῆς δύνανται νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐδάφη μὴ ποτιζόμενα καὶ σχετικῶς ξηρά, δροσερώτερα ὅμως θὰ δώσουν μεγαλυτέραν ἀπόδοσιν. Πρὸς τοῦτο θὰ ἔπρεπεν ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ καλλιεργηθοῦν διὰ μιᾶς βαθείας ἀρόσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ δι' ἑτέρων ἐλαφρῶν νὰ καθαρισθῇ τελείως τὸ ἔδαφος. Προσέτι νὰ λιπανθῇ διὰ 50—100 χιλιογράμμων ὑπερφωσφορικοῦ (16 %) λιπάσματος κατὰ στρέμμα. Νὰ σπαρῇ κατὰ γραμμάς, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὰ καὶ εὐχερῆ τὰ σκαλίσματα. Νὰ σκαλίζεται δὶς ἢ τρὶς τοῦ ἔτους διὰ τὴν συγκράτησιν τῆς ὑγρασίας καὶ καταστροφὴν τῶν ζιζανίων. Ἐν Ἑλλάδι ἡ μόνη σχεδὸν σποροπαραγωγικὴ περιφέρεια εἶναι ἡ τῆς Λαμίας, τῆς ὁποίας δύο ἢ τρία χωρία καλλιεργοῦσι τὴν μηδικὴν διὰ σπόρου. Πρὸς τοῦτο ἐκ τῆς διετοῦς τοὐλάχιστον μηδικῆς λαμβάνουσι πρῶτον μίαν κοψιὰν καὶ κατόπιν ἀφήνουσι τὸ φυτὸν νὰ ἀνθίσῃ καὶ νὰ καρποφορήσῃ. Ὅταν ὁ καρπὸς ὡριμάσῃ, θερίζουσι τὴν μηδικήν, τὴν κτυποῦσι διὰ ξυλίνων ραβδίων καὶ δι' ἐπανειλημμένων ἀνεμισμάτων, κτυπημάτων καὶ κοσκινισμάτων λαμβάνουσι τὸν σπόρον. Δυστυχῶς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὁ φοβερὸς ἐχθρὸς τῆς μηδικῆς, ἡ *κουσκούτα*, καταστρέφει τὰς φυτείας καὶ καθιστᾷ τὸν παραγόμενον σπόρον ἀκατάλληλον πρὸς σποράν. Εἰς τὰ μέρη τὰ παράγοντα σπόρον τὰ ποτίσματα δίδονται μόνον κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τῆς βλαστήσεως, παύοντα κατόπιν, διὰ νὰ ἀφήσωσι τὴν μηδικὴν νὰ σχηματίσῃ καὶ ξηράνῃ τὸν καρπόν της. Διὰ τοῦτο μέρη ἰδιάζοντα διὰ τὴν παραγωγὴν τοῦ σπόρου εἶναι τὰ διαθέτοντα ὕδωρ ποτίσματος κατὰ τὴν ἄνοιξιν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ θέρους. Διὰ τῆς καλῆς ὅμως κατεργασίας τοῦ ἐδάφους εἶναι δυνατὴ ἡ παραγωγὴ τοῦ σπόρου καὶ ἄνευ οὐδενὸς ποτίσματος. Ἡ καλλιεργηθεῖσα διὰ μηδικῆς ἔκτασις κατὰ τὸ 1932 ἀνῆλθεν εἰς 81.278 στρέμματα, ἀποδώσαντα 41.580 τόννους σανοῦ.

Σ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ. Ὁ καπνὸς εἰσήχθη εἰς Κωνσταντινούπολιν τῷ 1605, μόλις δὲ τῷ 1687 ὁ σουλτᾶνος Σουλεϋμὰν ὁ Β΄ ἐπέτρεψε δι' αὐτοκρατορικοῦ διατάγματος τὴν ἐλευθέραν χρῆσιν αὐτοῦ. Ἀπὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Μεσοποταμίας τῆς Συρίας, τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἀρμενίας ἡ καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ διεδόθη, περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος, καὶ εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς ἐπαρχίας τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐξ ὧν τινες, ὡς ἡ Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ ἡ Θρᾴκη (Δράμα, Ξάνθη), ἀπέκτησαν ταχέως μεγάλην καπνικὴν σπουδαιότητα καὶ διεθνῆ φήμην. Ἐκ Μακεδονίας ἀφ' ἑνὸς καὶ ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας ἀφ' ἑτέρου ἡ καλλιέργεια αὕτη ἐξηπλώθη καὶ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν χερσόνησον μέχρι τῶν Καλαμῶν.

Ἡ καπνικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς 4 περιόδους: Ἡ πρώτη διήκει ἀπὸ τοῦ 1828 μέχρι τοῦ 1880. Πλήρεις στατιστικαὶ τῆς καπνοπαραγωγῆς τῆς περιόδου ταύτης ἐλλείπουν. Ἐξ ἱστορικῶν ὅμως πηγῶν ἐξάγεται ὅτι κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος ὁ καπνὸς ἐκαλλιεργεῖτο εἰς μικρὰν κλίμακα εἰς τὰς πεδιάδας Καλαμῶν, Ἄργους καὶ Λεβαδείας, μὲ συνολικὴν παραγωγὴν 500.000 χλγρ. περίπου. Κατὰ τὸ 1856 εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα ἐκαλλιεργοῦντο 17.500 στρέμματα, μὲ παραγωγὴν ἑνὸς ἑκατομμυρίου χιλιογράμμων περίπου, κατὰ δὲ τὸ 1875 ἐκαλλιεργοῦντο 42.000 στρέμματα, μὲ παραγωγὴν 2.700.000 χλγρ., ἐξ ὧν τὸ ἥμισυ περίπου ἐξήχθη εἰς ἄλλας χώρας (Ἀγγλίαν, Αὐστρίαν, Γαλλίαν, Ὀλλανδίαν, Ρωσίαν, Τουρκίαν κλπ.). Ἡ δευτέρα περίοδος διήκει ἀπὸ τοῦ 1881 μέχρι τοῦ 1912. Ἡ προσάρτησις εἰς τὴν Ἑλλάδα σπουδαίας καπνοπαραγωγοῦ ἐπαρχίας, τῆς Θεσσαλίας, ηὔξησε τὴν καπνικὴν σπουδαιότητα τῆς χώρας καὶ ἐσταθεροποίησε τὴν ἐξαγωγὴν τοῦ καπνοῦ, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ κάτωθι πίνακος:

Δεκαετίαι	Μέσοι ὅροι δεκαετιῶν			
	Ἔκτασις εἰς στρέμμ.	Παραγωγὴ εἰς χλγρ.	Ἐξαγωγὴ εἰς χλγρ.	Ἀξία ἐξαγωγῆς εἰς δραχμάς
1881—1890	84.677	3.937.965	3.148.770	2.996.660
1891—1900	66.690	4.603.200	2.648.580	2.381.733
1901—1912	111.190	8.083.970	6.515.240	9.047.440

Ἡ τρίτη περίοδος διήκει ἀπὸ τοῦ 1913 μέχρι τοῦ 1922. Οἱ πόλεμοι τοῦ 1912—1913 καὶ 1916—1922 προσέθεσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα νέας καπνικὰς περιφερείας τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Δυτικῆς Θρᾴκης, αἵτινες, λόγῳ τῆς παγκοσμίου ἤδη φήμης των, ὡς παραγωγοὶ ἐκλεκτῶν ποιοτήτων καπνοῦ, προσέδωσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα διεθνῆ πλέον καπνικὴν σπουδαιότητα. Ἡ ἐξέλιξις τῆς καπνοπαραγωγῆς καὶ τοῦ καπνεμπορίου, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἐμφαίνεται ἐκ τῶν κάτωθι ἀριθμῶν, ἀποτελούντων μέσους ὅρους τῆς δεκαετίας:

Ἔκτασις καπνοκαλλιεργείας......	316.120	στρέμ.
Παραγωγὴ	25.582.500	χλγρ.
Ἐξαγωγή.	22.403 300	χλγρ.
Ἀξία ἐξαγωγῆς....................	132.894.640	δραχ.

Ἡ τετάρτη περίοδος διήκει ἀπὸ τοῦ 1923 μέχρι τοῦ 1933. Μετὰ τὸν πανευρωπαϊκὸν πόλεμον καὶ τὴν ἀπώλειαν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Θρᾴκης (1923), νέος παράγων σοβαρώτατος προσετέθη, συντελέσας εἰς τὴν καταπληκτικὴν αὔξησιν τῆς καπνοκαλλιεργείας ἐν Ἑλλάδι. Ὁ παράγων οὗτος ὑπῆρξεν ἡ, κατόπιν τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν, ἐγκατάστασις εἰς τὴν Ἑλλάδα μεγάλου ἀριθμοῦ προσφύγων, εἰδικῶν καπνοκαλλιεργητῶν, οἵτινες, ἀποκατασταθέντες ἀγροτικῶς ἐπὶ γεωργικοῦ κλήρου ἀνεπαρκοῦς, εἰς περιβάλλον ὅμως προσφορώτατον διὰ τὴν καπνοκαλλιέργειαν, καὶ ὠθούμενοι ἐκ τῆς μεγάλης ζητήσεως καπνῶν εἰς τὴν διεθνῆ καπναγοράν, τῆς ὁποίας τὰ ἀποθέματα εἶχον ἐξαντληθῆ κατὰ τὸν πόλεμον, ἐπεδόθησαν μετὰ ζήλου εἰς τὸν κλάδον τοῦτον τῆς γεωργίας. Οὕτω μεταπολεμικῶς ἡ Ἑλλὰς κατέστη ἡ σπουδαιοτέρα καπνοπαραγωγὸς χώρα τῆς Εὐρώπης, ὁ δὲ καπνὸς κατέλαβε πρωτεύουσαν καὶ ὅλως ἐξαιρετικὴν θέσιν ἐν τῇ ἑλληνικῇ γεωργίᾳ καὶ τῇ καθόλου ἐθνικῇ οἰκονομίᾳ.

Ἡ σημασία τοῦ καπνοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐξετάζοντες τὴν μέχρι τοῦ 1930 περίοδον, ἤτοι τὴν πρὸ τῆς ἐκδηλώσεως τῆς παγκοσμίου οἰκονομικῆς κρίσεως, παρατηροῦμεν ὅτι ἐπὶ συνολικῆς ἀξίας γεωργικῆς παραγωγῆς δώδεκα δισεκατομμυρίων δραχμῶν περίπου, ἡ ἀξία τοῦ καπνοῦ ἀνέρχεται εἰς δύο καὶ ἥμισυ δισεκατομμύρια, ἤτοι εἰς τὰ 20 % τῆς συνολικῆς ἀξίας τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς. Ὡς εἶδος ἐξαγωγῆς, ὁ καπνὸς καταλαμβάνει εἰς ἀξίαν τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ ὅλων τῶν εἰδῶν τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῆς χώρας· ἡ μέση κατ' ἔτος ἀξία τοῦ ἐξαγομένου καπνοῦ ἀνέρχεται, κατὰ τὴν μέχρι τοῦ 1930 περίοδον, εἰς δέκα ἑκατομμύρια λίρας Ἀγγλίας περίπου, ἀναλογοῦσα εἰς τὰ 57 % τῆς ἀξίας τῆς ὅλης ἑλληνικῆς ἐξαγωγῆς. Ἡ ἐπιτόπιος κατανάλωσις τοῦ καπνοῦ (5—6 ἑκατομμύρια χλγρ. ἐτησίως) ἐνισχύει τὸν κρατικὸν ὑπολογισμὸν ἐκ φόρων καταναλώσεως ἀντιτίμου σιγαροχάρτου κλπ. μὲ ποσὸν 1.400.000.000 δραχ. (μέσος ὅρος τετραετίας 1927—1930), ἡ δὲ ἔγγειος φορολογία τοῦ καπνοῦ, ἀνερχομένη εἰς 19,20 % ἐπὶ τῆς τιμῆς τῆς εἰσπραττομένης ὑπὸ τοῦ παραγωγοῦ, ἀνέρχεται κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον εἰς

Digitized by Google

300.000.000 δραχμῶν· οἱ ἀριθμοὶ οὗτοι καταδεικνύουν τὴν σπουδαιότητα τοῦ καπνοῦ διὰ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν καὶ τὰ δημόσια οἰκονομικὰ τῆς χώρας.

Ἡ κοινωνικὴ σημασία τοῦ καπνοῦ διὰ τὴν Ἑλλάδα ἐμφανίζεται ὡς ἑξῆς: Κατὰ τὴν μέχρι τοῦ 1930 περίοδον ἀπησχολοῦντο μὲ τὴν καλλιέργειαν 175.000 γεωργικαὶ οἰκογένειαι, ἀντιστοιχοῦσαι εἰς πληθυσμὸν 700.000· 50.000 ἐργάται καὶ

Ὁ παρατιθέμενος χάρτης παριστᾷ γραφικῶς τὴν γεωγραφικὴν κατανομὴν τῆς καλλιεργείας ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀνωτέρω ἐμφαινομένη παραγωγὴ καπνοῦ ἐξάγεται κατὰ τὰ $^9/_{10}$ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ κατὰ τὸ $^1/_{10}$ καταναλίσκεται ἐν Ἑλλάδι.

Ὁ κατωτέρω πίναξ ἐμφαίνει τὴν ἐξαγωγὴν τοῦ ἑλληνικοῦ καπνοῦ κατὰ χώρας προορισμοῦ (μέσος ὅρος πενταετίας 1929—1933):

Χῶραι καταναλώσεως	Ἐξαγωγὴ εἰς χλγρ.
Γερμανία	13.682.888
Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι Ἀμερικῆς	7.960.063
Τεργέστη (τράνσιτο)	3.262.836
Αὐστρία	2.900.267
Ὁλλανδία	2.745.256
Ἰταλία	2.097.538
Βέλγιον	1.532.985
Αἴγυπτος	1.430.412
Γαλλία	1.397.156
Τσεχοσλοβακία	1.087.906
Σουηδία	1.010.970
Πολωνία	808.298
Ρωσία	685.709
Φινλανδία	221.502
Ἀγγλία	221.211
Οὑγγαρία	217.704
Κύπρος	191.278
Ἑλβετία	179.485
Ἀραβία	173.023
Ἀργεντινὴ	124.585
Τύνις	99.358
Δωδεκάνησα	76.195
Ρουμανία	57.399
Μάλτα	50.018
Ἀλγερία	47.908
Νορβηγία	30.731
Δάντσιχ	27.951
Συρία	27.135
Νοτιοσλαυΐα	22.315
Λιθουανία	21.579
Ἐσθονία	20.943
Λεττονία	18.615
Ἀβησσυνία	11.474
Ζάρα	12.762
Παλαιστίνη	7.852
Ἰαπωνία	6.422
Ἐρυθραία	5.978
Βραζιλία	5.371
Οὐρουγουάη	4.807
Κίνα	4.766
Μαρόκον	3.046
Ἄλλαι χῶραι	19.464
Σύνολον	42.516.259

ὑπάλληλοι, ἀντιστοιχοῦντες εἰς πληθυσμὸν 120.000, ἀπησχολοῦντο μὲ τὴν ἐπεξεργασίαν καὶ τὸ ἐμπόριον τοῦ καπνοῦ. Περὶ τὰ πέντε ἑκατομμύρια ἡμερομίσθια καπνεργατῶν καταναλίσκονται ἐτησίως διὰ τὴν ἐμπορικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ προϊόντος τούτου, ὑπολογιζομένου δὲ καὶ τοῦ λοιποῦ ἐπαγγελματικοῦ πληθυσμοῦ τῶν μεγάλων καπνικῶν κέντρων, συνάγεται ὅτι πληθυσμὸς ἑνὸς ἑκατομμυρίου, τὸ $^1/_6$ περίπου τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ἀποζῇ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐκ τοῦ καπνοῦ.

Ἡ κοινωνικὴ αὕτη σημασία τοῦ καπνοῦ γίνεται ἀκόμη μεγαλυτέρα εἰς τὰς Νέας Χώρας, ὅπου ἡ ἐξαιρετικὴ στενότης τοῦ γεωργικοῦ κλήρου ἀνερχομένου εἰς 8—40 στρέμματα, ἡ εἰδικότης τῶν καλλιεργητῶν καὶ ἡ πυκνότης τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ (δυσανάλογος πρὸς τὴν πυκνότητα τοῦ γεωργικοῦ), ἐπιβάλλουν τὴν καλλιέργειαν πλουσίων βιομηχανικῶν φυτῶν, δυναμένων νὰ ἀπασχολήσωσι καθ' ὅλον τὸ ἔτος ἀφθόνους ἐργατικὰς χεῖρας, τόσον εἰς τοὺς ἀγρούς, ὅσον καὶ εἰς τὰς πόλεις. Καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἡ καπνοκαλλιέργεια ὑπερέχει πάσης ἄλλης καλλιεργείας.

Ἄλλως τε καὶ αἱ λοιπαὶ συνθῆκαι τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἰδίᾳ τῶν Νέων Χωρῶν, κλιματολογικαὶ καὶ ἐδαφολογικαί, ὄχι μόνον εὐνοοῦσι, ἀλλὰ καὶ ἐπιβάλλουσιν εἰς ὡρισμένας περιφερείας τὴν καπνοκαλλιέργειαν. Δικαίως ὅθεν ὁ καπνὸς θεωρεῖται τὸ κυριώτερον, τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικὸν προϊὸν τῆς Ἑλλάδος. Ὁ κατωτέρω πίναξ παραγωγῆς καὶ ἐμπορίου τοῦ καπνοῦ ἐμφανίζει τὴν καπνικὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν:

Ἔτη	Ἀριθμὸς καπνοκαλλιεργητῶν	Ἔκτασις εἰς στρέμματα	Παραγωγὴ εἰς χλγρ.	Ἐξαγωγὴ εἰς χλγρ.	Ἀξία ἐξαγωγῆς εἰς δραχμὰς	Κατανάλωσις ἐπιτόπιος εἰς χλγρ.
1924	146.065	597.208	50.176.400	41.832.928	1.684.845.529	5.298.876
1925	166.792	823.272	66.847.600	42.219.525	2.980.311.055	6.019.340
1926	147.256	615.822	5[illegible].382.100	55.324.150	3.416.260.000	4.897.483
1927	173.174	864.054	61.898.700	53.419.732	3.975.000.000	4.796.917
1928	176.677	923.588	53.288.000	46.385.959	3.246.450.000	4.676.535
1929	194.776	1.242.614	79.390.700	49.393.389	3.950.000.000	4.811.212
1930	160.298	985.576	64.288.700	49.472.139	3.382.003.600	4.685.313
1931	129.717	880.706	42.703.800	43.182.924	2.096.670.800	4.600.455
1932	110.819	702.460	27.582.300	35.625.336	1.829.806.250	4.313.832
1933	152.436	844.100	51.270.270	34.900.977	1.735.253.100	4.595.000
Μέσος ὅρος δεκαετίας	154.800	847.570	54.876.857	45.675.705	2.829.560.633	4.872.500 [1]

[1] Οἱ ἀριθμοὶ τῆς στήλης καταναλώσεως ἐμφαίνουν μόνον τὸν φορολογούμενον καπνόν, ὄχι δὲ καὶ τὸν ἀφορολογήτως καπνιζόμενον τοιοῦτον ὑπὸ τῶν παραγωγῶν, ἢ καὶ τὸν λάθρα καπνιζόμενον.

Ὁ καπνὸς καλλιεργεῖται σήμερον εἰς ὅλην σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα, κυρίως ὅμως εἰς τὴν Δυτικὴν Θρᾴκην, Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν, τὴν Κεντρικὴν καὶ Δυτικὴν Μακεδονίαν, τὴν Θεσσαλίαν, τὴν Φθιώτιδα, τὴν Ἀττικοβοιωτίαν, τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν, τὴν Ἤπειρον, τὴν Ἀργολίδα καὶ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Ἡ σπουδαιότης τῆς καπνοπαραγωγῆς εἰς τὰς διαφόρους ταύτας περιφερείας ἐμφαίνεται εἰς τὸν κατωτέρω πίνακα, περιλαμβάνοντα τοὺς μέσους ὅρους τῆς τελευταίας δεκαετίας (1924—1933):

Περιφέρεια	Ἀριθμὸς καλλιεργητῶν	Ἔκτασις καλλιεργείας εἰς στρέμμ.	Παραγωγὴ καπνοῦ εἰς χλγ.	Στρεμματικὴ ἀπόδοσις εἰς χλγ.
Δυτικὴ Θρᾴκη	19.384	88.168	5.423.220	61.5
Ἀνατολ. Μακεδονία	40.496	246.008	17.868.890	72.5
Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία	34.493	150.543	8.781.360	58.5
Θεσσαλία	17.890	88.391	5.826.510	66
Στερεὰ Ἑλλὰς	19.775	151.788	9.146.880	60
Ἤπειρος	3.047	6.791	304.520	45
Πελοπόννησος	4.000	31.712	2.458.490	77.50
Νῆσοι	15.668	83.201	4.931.670	59

Ὁ ἑλληνικὸς καπνὸς ἀνήκει ἐμπορικῶς καὶ βιομηχανικῶς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀνατολικῶν λεγομένων καπνῶν, τῶν παραγομένων ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος, τῆς Τουρκίας, τῆς Βουλγαρίας, τῆς Σερβίας (νότιοι ἐπαρχίαι), τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Ρωσίας (παράλια τοῦ Εὐξείνου πόντου). Αἱ τρεῖς πρῶται χῶραι, λόγῳ ὁμοιότητος ἐδαφολογικῶν καὶ κλιματολογικῶν συνθηκῶν, παράγουν καπνὰ ὅμοια ἢ ἀνάλογα, ἅτινα διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὑφίστανται ἀμοιβαῖον συναγωνισμὸν εἰς τὴν διεθνῆ καπναγοράν. Διὰ τοῦτο εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ σύγκρισις τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἐξαγωγῆς τῶν τριῶν τούτων χωρῶν, ὡς ὁ κατωτέρω πίναξ (μέσος ὅρος πενταετίας 1927—1931):

Χῶραι	Παραγωγὴ εἰς χλγρ.	Ἐξαγωγὴ εἰς χλγρ.
Ἑλλὰς	60.000.000	48.000.000
Τουρκία	46.000.000	31.000.000
Βουλγαρία	25.000.000	23.500.000
Σύνολον	131.000.000	102.500.000

Ἡ Ἑλλάς, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, λόγῳ τῶν προμνησθεισῶν συνθηκῶν της, ἀλλὰ καὶ λόγῳ ἐξαιρετικῆς εὐνοίας τοῦ κλίματός της καὶ τῶν ἐκλεκτῶν διὰ τὴν παραγωγὴν καπνοῦ ἐδαφῶν της, ἀποτελεῖ τὴν κυριωτέραν χώραν παραγωγῆς ἀνατολικῶν καπνῶν, μὲ ποσοστὸν παραγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς πλησιάζον τὰ 50 % τῆς ὅλης παραγωγῆς τῶν τριῶν χωρῶν.

Ποικιλίαι. Ἡ Ἑλλὰς καλλιεργεῖ τὸν μεγαλύτερον ἀριθμὸν ποικιλιῶν ἀνατολικοῦ καπνοῦ. Αἱ ποικιλίαι αὗται, ἀνήκουσαι ὅλαι εἰς τὸ βοτανικὸν εἶδος νικοτιανὴ ὁ καπνός, πλὴν μιᾶς, τοῦ τουμπεκίου, ἀνηκούσης εἰς τὸ εἶδος νικοτιανὴ ἡ ἀγροδίαιτος, διαφέρουσιν ἀλλήλων τόσον εἰς τοὺς μορφολογικούς των χαρακτῆρας, ὅσον καὶ εἰς τὰς ἐδαφολογικάς, κλιματολογικὰς καὶ καλλιεργητικὰς ἀπαιτήσεις των, ὅσον ἐπίσης καὶ εἰς τὰς ἐμπορευματολογικὰς ἰδιότητάς των. Κατωτέρω ἀναφέρονται αἱ κυριώτεραι ἑλληνικαὶ ποικιλίαι καπνοῦ. Δέον ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐντὸς ἑκάστης ἐξ αὐτῶν ἔχουσι σχηματισθῆ ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ περιβάλλοντος ἀφ' ἑνός, καὶ τῆς διαλογῆς ἥτις γίνεται ὑπὸ τῶν παραγωγῶν ἀφ' ἑτέρου, πλεῖσται ὑποποικιλίαι, φέρουσαι τὸ ὄνομα τοῦ τόπου τῆς καλλιεργείας των.

1) **Μπασμᾶς**. Ποικιλία λαβοῦσα τὸ ὄνομα ἐκ τῆς τουρκικῆς λέξεως «μπασμάκ», ὅπερ σημαίνει «πιέζω». Κυρίως εἰπεῖν ὁ ὅρος μπασμᾶς χαρακτηρίζει σύστημα ἐπεξεργασίας. Κατ' ἐπέκτασιν τὸ ὄνομα ἐδόθη καὶ εἰς τὴν ποικιλίαν, ἧς τὸ προϊὸν ὑφίσταται τὸ σύστημα τοῦτο τῆς ἐπεξεργασίας. Εἶναι ποικιλία μικρόσωμος, 0.50—1 μ. ὕψους, πυκνόφυλλος (25—35 φύλλα κατὰ φυτὸν) μὲ φύλλα ἄμισχα, μικρῶν διαστάσεων καὶ πλατέα, μὲ νεῦρα λεπτά· ἀπὸ ἐμπορικῆς καὶ βιομηχανικῆς ἀπόψεως εἶναι τὸ εὐγενέστερον καὶ ἐκλεκτότερον εἶδος καπνοῦ σιγαρέττων, διὰ τοῦτο δὲ καὶ χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τῆς διεθνοῦς βιομηχανίας διὰ διόρθωσιν ἄλλων καπνῶν, λόγῳ κυρίως τῆς γλυκείας γεύσεως καὶ τοῦ εὐγενοῦς του ἀρώματος. Καλλιεργεῖται εἰς τὰς περιφερείας Ἀλεξανδρουπόλεως, Κομοτινῆς, Ξάνθης, Καβάλλας, Δράμας, Σερρῶν, Κιλκίς, Λαγκαδᾶ, Χαλκιδικῆς καὶ Κοζάνης, καθὼς καὶ εἴς τινα μέρη τῆς Πελοποννήσου (Καλάβρυτα καὶ Τρίπολιν). Ἡ ἐκλεκτοτέρα ποιότης μπασμάδων παράγεται εἰς Ξάνθην, Μαχαλᾶδες, Κύργια Δράμας) καὶ Καρσὶ Γιακᾶν (Χρυσουπόλεως).

2) **Σιγὶρ ντιλῆ ἢ Ζίχνα**. Ὁ πρῶτος ὅρος εἶναι τουρκικός, σημαίνει «γλῶσσα ἀγελάδος», ἐδόθη δὲ εἰς τὴν ποικιλίαν λόγῳ τοῦ σχήματος τοῦ φύλλου. Ἡ δευτέρα λέξις εἶναι ὄνομα χωρίου τῆς περιφερείας Σερρῶν, ὅπου κυρίως καλλιεργεῖται ἡ ποικιλία. Εἶναι ποικιλία μετρίου ἀναστήματος (0.50—1 μ.), πυκνόφυλλος ὡς ἡ ποικιλία μπασμᾶς, μὲ φύλλα ἄμισχα, στενόμακρα, μικρῶν διαστάσεων, λεπτὰ εἰς τὸν ἱστὸν καὶ τὰ νεῦρα. Παράγει προϊὸν εὐγενὲς καὶ μὲ ἄρωμα δυνατὸν καὶ εὐγενές, διάφορον ὅμως τοῦ μπασμᾶ. Καλλιεργεῖται εἰς τὴν περιφέρειαν Παγγαίου καὶ Ζίχνης (Σερρῶν).

3) **Καμπᾶ κουλάκ**. Ὁ ὅρος, τουρκικὸς ἐπίσης, σημαίνει «χονδρὰ αὐτιά», δοθεὶς ὡς ὄνομα εἰς τὴν ποικιλίαν λόγῳ τοῦ σχήματος τοῦ φύλλου της. Ποικιλία μεγαλόσωμος 1—1.50 μ., ἀραιόφυλλος (20—30 φύλλα κατὰ φυτόν), μὲ φύλλα ἄμισχα, ἀλλὰ μὲ βάσιν φύλλων στενήν, πολὺ πλατέα, μεγάλων διαστάσεων, μᾶλλον χονδρὰ καὶ μὲ νεῦρα παχέα. Παράγει προϊὸν σχετικῶς κατώτερον, πλὴν τῆς περιφερείας Πραβίου, ἥτις παράγει προϊὸν ἀνώτερον, ἐκτιμώμενον ἄλλοτε ἐν Ἀγγλίᾳ, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐμπορική του ὀνομασία «Λόντρα». Καλλιεργεῖται κυρίως εἰς τὴν περιφέρειαν Πραβίου (Καβάλλας), εἰς μικροτέραν δὲ κλίμακα εἰς τὰς περιοχὰς Ποροΐων, Κιλκίς, Γιαννιτσῶν, Καρατζόβης, Βερροίας, Κοζάνης καὶ εἰς Σουφλὶ τῆς Δυτικῆς Θρᾴκης.

4) **Μπασὶ - μπαγλῆ ἢ Προσωτσάνη**. Ὁ πρῶτος ὅρος χαρακτηρίζει ἐπίσης σύστημα ἐπεξεργασίας καὶ σημαίνει «κεφαλοδεμένο». Ἡ δευτέρα εἶναι ὄνομα κωμοπόλεως πλησίον τῆς Δράμας, ὅπου ἡ ποικιλία καλλιεργεῖται. Ποικιλία μεγαλόσωμος (0.80—1.20 μ.), πυκνόφυλλος (30—40 φύλλα κατὰ φυτόν), μὲ φύλλα ἔμμισχα, διαστάσεων μᾶλλον μεγάλων, πλατέα, παχέα καὶ μὲ νεῦρα χονδρά· παράγει προϊὸν μετρίας ποιότητος. Καλλιεργεῖται κυρίως εἰς τὴν περιφέρειαν Δράμας, εἰς μικροτέραν δὲ κλίμακα εἰς Λαγκαδᾶν, Κιλκίς, Κοζάνην καὶ Φλώριναν. Ἡ ἐκλεκτοτέρα ποιότης παράγεται εἰς τὴν περιφέρειαν Δράμας.

5) **Σαμψοῦς**. Εἶναι ποικιλία τουρκική, τῆς ὁποίας ἡ καλλιέργεια ἀριθμεῖ βίον ὀλίγων ἐτῶν, εἰσαχθεῖσα κατὰ τὸ 1925 ἐκ Τουρκίας, εἰς τὴν περιφέρειαν Κατερίνης, ὅπου ηὐδοκίμησεν ἱκανοποιητικῶς. Εἶναι ποικιλία μεγαλόσωμος (1—1.50 μ.), πυκνόφυλλος 35—45 φύλλα κατὰ φυτόν), μὲ φύλλα ἔμμισχα, μετρίων διαστάσεων, πλατέα καὶ καρδιόσχημα. Ἡ ποικιλία αὕτη, ἥτις εἶναι ἡ ἀρίστη τῶν ἐν Τουρκίᾳ καλλιεργουμένων, παράγει ἐν Ἑλλάδι προϊὸν μετρίας μᾶλλον ποιότητος. Καλλιεργεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς Κατερίνην.

6) **Μυρωδᾶτος Σάμου**. Ἡ ποικιλία, προερχομένη ἐκ Σμύρνης, ἐξ οὗ καὶ μυρωδᾶτος Σμύρνης ὀνομάζεται, καλλιεργεῖται ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν εἰς τὴν Σάμον καὶ τὰς λοιπὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ὅπου κυρίως εὐδοκιμεῖ. Μικρόσωμος (0,50—1 μ.), πυκνόφυλλος ἢ ἀραιόφυλλος (25—40 φύλλα κατὰ φυτόν), μὲ φύλλα ἄμισχα, μικρῶν διαστάσεων, παχέα καὶ μὲ νεῦρα μᾶλλον χονδρά, παράγει προϊὸν ἐκλεκτὸν μὲ ἄρωμα δυνατόν, ὄχι ὅμως τόσον εὐγενὲς ὅσον ἡ ποικιλία μπασμᾶς. Μετὰ τὸ 1923 ἡ καλλιέργεια τῆς ποικιλίας ταύτης ἐξηπλώθη εἰς τὴν Ἀττικοβοιωτίαν, Θεσσαλονίκην, Χαλκιδικήν, Κοζάνην καὶ Πτολεμαΐδα. Εἶναι γνωστὴ εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα «καλοὺπι», λόγῳ τοῦ συστήματος ἐπεξεργασίας, ὅπερ ὑφίσταται, ἢ καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἀγιᾶ Σουλοὺκ» (χωρίον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας).

7) **Σαρί**. Ἡ λέξις, τουρκική, σημαίνει «κίτρινο» ἐδόθη δὲ ὡς ὄνομα εἰς τὴν ποικιλίαν διὰ τὸν λόγον ὅτι ὁ κορμὸς καὶ τὰ φύλλα ταύτης, κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀναπτύξεώς των εἰς τὸν ἀγρόν, ἔχουν χρῶμα κίτρινον, μετὰ δὲ τὴν ἀποξήρανσιν τὰ φύλλα ἀποκτῶσι χρῶμα ζωηρὸν κίτρινον. Ποικιλία μετρίου ἀναστήματος (0.80—1.20), ἀραιόφυλλος (25—35 φύλλα κατὰ φυτόν), μὲ φύλλα ἄμισχα, μᾶλλον στενά, χονδρὰ εἰς ἱστὸν καὶ νεῦρα. Παράγει προϊὸν κατώτερον, ἀπορροφούμενον κυρίως ἀπὸ τὴν ἀγορὰν τῆς Αἰγύπτου. Καλλιεργεῖται εἰς τὰς περιφερείας Ἁλμυροῦ (Βόλου), ὅπου παράγει ἐκλεκτὸν προϊόν, Καρδίτσης, Φαρσάλων καὶ Λαμίας. Εἰς τὴν τελευταίαν περιφέρειαν καλλιεργεῖται μία ὑποποικιλία τοῦ σαρί, ὀνομαζομένη «σαράζι».

8) **Μαῦρος**. Ποικιλία μεγαλόσωμος (1—1.50 μ.), ἀραιόφυλλος (30—40 φύλλα κατὰ φυτόν), μὲ φύλλα ἄμισχα, μᾶλλον στενά, μεγάλων διαστάσεων, πολὺ χονδρὰ εἰς ἱστὸν καὶ νευρώσεις, ὁμοιάζει μὲ καμπᾶ κουλὰκ καὶ παράγει προϊὸν κατώτερον.

Digitized by Google

Καλλιεργεῖται εἰς Λάρισαν, Τρίκκαλα καὶ Φθιώτιδα. Ὑποποικιλίαι τῆς ποικιλίας ταύτης εἶναι αἱ καλλιεργούμεναι ὑπὸ τὸ ὄνομα Κεσερλῆ (χωρίον Λιμίσης) καὶ Καστέλλια (χωρίον τῆς Φθιώτιδος).

9) *Μυρωδᾶτος Παλαιοκάστρου*. Μία τῶν σπουδαιοτέρων ἀπὸ ποιοτικῆς ἀπόψεως ποικιλία τῆς Θεσσαλίας, προερχομένη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκ τοῦ μυρωδάτου Σμύρνης, πρὸς ἣν καὶ ὁμοιάζει. Καλλιεργεῖται εἰς μικρὰν ἔκτασιν τῆς περιφερείας Καρδίτσης (Παλαιόκαστρον).

10) *Ζίχνα Καναλίων*. Ποικιλία προερχομένη πιθανὸν ἀπὸ τὴν μακεδονικὴν Ζίχναν, διασταυρωθεῖσα ὅμως μὲ τὰς ποικιλίας μαῦρον καὶ μυρωδᾶτον. Ἔχει μορφολογικοὺς χαρακτῆρας ὁμοιάζοντας τοὺς τῆς Ζίχνης. Παράγει προϊὸν ἐκλεκτόν, ὡς καὶ ἡ προηγουμένη ποικιλία, καλλιεργεῖται δὲ ἐπίσης εἰς μικρὰν ἔκτασιν τῆς περιφερείας Καρδίτσης (Κανάλια).

11) *Τσεμπέλι*. Ποικιλία μικρόσωμος 0.50—0.80 μ.), πυκνόφυλλος (25—30 φύλλα κατὰ φυτόν), μὲ φύλλα ἄμισχα, πολὺ μεγάλα, στενόμακρα, παχέα μὲ νευρώσεις χονδράς. Παράγει εἰς ὡρισμένας περιφερείας ἐκλεκτὸν προϊόν, ἀποτελοῦν τὴν βάσιν τῆς ἐγχωρίου καπνοβιομηχανίας, ἤτοι ἀπορροφούμενον σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν κατανάλωσιν. Καλλιεργεῖται εἰς μεγάλην κλίμακα ἐν Αἰτωλοακαρνανίᾳ (Ἀγρίνιον, ὅπου παράγεται ἡ ἐκλεκτοτέρα ποιότης), εἰς μικροτέραν δὲ ἐν Φθιωτιδοφωκίδι (Ἀταλάντη, Βελίτσα) καὶ Ἠπείρῳ (Ἄρτα, Ἰωάννινα). Ὑποποικιλίαι τῆς ποικιλίας ταύτης εἶναι τὸ ἀ;άπικο καὶ οἱ καράδες (Ἤπειρος).

12) *Μυρωδᾶτος Ἀγρινίου*. Ποικιλία μὲ φύλλα ἔμμισχα, προερχομένη ἀπὸ τὴν μακεδονικὴν ποικιλίαν Προσωτσάνης, πρὸς ἣν ὁμοιάζει. Παράγει προϊὸν λεπτόν, εὐγενὲς καὶ ἀρωματικόν. Καλλιεργεῖται εἰς τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν (Ἀγρίνιον, Μακρύνειαν, Μεσολόγγι κλπ.).

13) *Μπασμᾶς Ἀγρινίου ἢ σπόρος Καβάλλας*. Ποικιλία προερχομένη ἐκ Μακεδονίας, ὁμοιάζουσα μὲ μακεδονικὸν μπασμᾶν, διασταυρωθεῖσα ὅμως μὲ ἄλλας ποικιλίας, καὶ ἰδίως μὲ μυρωδᾶτον Σμύρνης, τοῦ ὁποίου ἐπίσης ἔχει ὡρισμένους χαρακτῆρας. Παράγει προϊὸν μέτριον καὶ καλλιεργεῖται εἰς τὴν περιφέρειαν Ξηρομέρου τῆς Αἰτωλοακαρνανίας.

14) *Ἄργους*. Ποικιλία μεγαλόσωμος (1—2 μ.), ἀραιόφυλλος (30—40 φύλλα κατὰ φυτόν), μὲ φύλλα ἄμισχα, πολὺ μεγάλα, μᾶλλον στενά, πολὺ παχέα, μὲ νεῦρα πολὺ χονδρά. Παράγει προϊὸν κατώτερον εἰς ποιότητα. Καλλιεργεῖται ἀποκλειστικῶς εἰς Ἀργολίδα (Ἄργος—Ναύπλιον), εἰς μεγάλην ἔκτασιν.

15) *Τουμπεκί*. Ἡ λέξις εἶναι περσική, δεδομένου ὅτι τὸ εἶδος τοῦτο καλλιεργεῖται εἰς Περσίαν, χρησιμοποιούμενον διὰ κάπνισμα εἰς ναργιλέν. Ἡ ποικιλία αὕτη, μικρόσωμος, μὲ ὀλίγα φύλλα ἐπὶ τοῦ κορμοῦ, μὲ μίσχον μακρόν, γυμνόν, πολὺ χονδρὸν καὶ ξυλώδη, ἐξαιρετικῶς παχέα εἰς ἱστὸν καὶ νεῦρα, ἀνήκει βοτανικῶς εἰς τὸ εἶδος νικοτιανὴ ἡ ἀγροδίαιτος. Ἡ ποικιλία δὲν προέρχεται ἐκ Περσίας, καθ' ὃ διάφορος βοτανικῶς τοῦ περσικοῦ τουμπεκίου, ὀνομάζεται ὅμως οὕτω λόγῳ τοῦ προορισμοῦ της. Τὸ προϊὸν χρησιμοποιεῖται διὰ κάπνισμα εἰς ναργιλὲν καὶ εἶναι πολὺ κατώτερον ποιοτικῶς τοῦ περσικοῦ τουμπεκίου. Ἡ καλλιέργεια τοῦ εἴδους τούτου εἶναι πολὺ περιωρισμένη εἴς τινα χωρία τῆς περιφερείας Ναυπλίου.

Καλλιέργεια. Μολονότι ὁ καπνὸς δύναται νὰ καλλιεργηθῇ εἰς οἱονδήποτε ἔδαφος καὶ κλῖμα, ἐν τούτοις διὰ τὴν παραγωγὴν προϊόντος καλῆς ποιότητος πρέπει νὰ τηρηθοῦν ὡρισμένοι ὅροι ὡς πρὸς τὸ ἔδαφος, τὸ κλῖμα καὶ τὰς καλλιεργητικὰς φροντίδας. Ἔπειτα, ἑκάστη ποικιλία καπνοῦ ἔχει ἰδίας προτιμήσεις, εἰς βαθμὸν τοιοῦτον, ὥστε καλλιεργουμένη ὑπὸ διάφορον περιβάλλον (ἔδαφος καὶ κλῖμα) νὰ δίδῃ προϊόντα ποιοτικῶς διάφορα. Γενικῶς αἱ ἑλληνικαὶ ποικιλίαι καπνοῦ ἀπαιτοῦσι διὰ τὴν εὐδοκίμησίν των ἐδάφη ἀμμοαργιλλώδη, ἐλαφρά, χαλικοῦχα, ἀσβεστοῦχα, μᾶλλον ξηρά, εὑρισκόμενα δὲ ἐπὶ κλιτύων λόφων ἢ βουνῶν (γιακάδες ἢ ρεβένια), ἀπὸ ἀπόψεως δὲ γονιμότητος μᾶλλον πτωχά. Εἰς τοιαῦτα ἐδάφη τὸ προϊὸν εἶναι λεπτόν, ἐλαστικόν, εὐγενές, μὲ χρῶμα χρυσοκίτρινον ἀνοικτόν, μὲ ἄρωμα εὐγενές, γεῦσιν γλυκεῖαν καὶ ἐλαφρὸν εἰς τὸ κάπνισμα, ἤτοι μὲ μικρὰν περιεκτικότητα νικοτίνης. Τὸ κατάλληλον κλῖμα εἶναι θερμὸν καὶ μὲ ἀρκετὴν ὑγρασίαν ἀτμοσφαίρας, μὲ ἄνοιξιν βροχεράν, θέρος ξηρὸν καὶ φθινόπωρον ὄψιμον. Ἐν τούτοις 2 ἢ 3 βροχαὶ κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀναπτύξεως τῶν φυτῶν, δηλαδὴ κατὰ τοὺς μῆνας Ἰούνιον, Ἰούλιον καὶ Αὔγουστον, εἶναι ἀπαραίτητοι. Τὰ μὲ πρωΐμους φθινοπωρινὰς βροχὰς κλίματα εἶναι μᾶλλον ἀκατάλληλα, μὴ ἐπιτρέποντα τὴν ὡρίμανσιν τῶν ἄνω φύλλων τοῦ φυτοῦ τῶν καὶ ποιοτικῶς καλυτέρων. Δυνατοὶ ἄνεμοι ἢ λίβας εἶναι ἐπιζήμιοι εἰς τὴν καλλιέργειαν καὶ τὴν μετέπειτα ἀποξήρανσιν τοῦ καπνοῦ.

Ἡ καπνοκαλλιέργεια ἀπαιτεῖ πολλὰς καὶ συνεχεῖς καλλιεργητικὰς φροντίδας, ἰδιάζουσα εἰς πολυμελεῖς οἰκογενείας καὶ ἀποβαίνουσα, ἀντιθέτως, ὑπὸ τὰς σημερινὰς τοὐλάχιστον συνθήκας, ἀσύμφορος διὰ τὸν ἐπιχειρηματίαν, ὅστις διενεργεῖ ταύτην δι' ἡμερομισθίων ἐργατῶν. Οἱ διὰ καπνοκαλλιέργειαν προοριζόμενοι ἀγροὶ πρέπει νὰ εἶναι καλῶς καλλιεργημένοι ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου, λαμβάνουν δὲ ἐν ὅλῳ 4—5 ὀργώματα καὶ ἀνάλογα σβαρνίσματα κατὰ τὴν ἄνοιξιν, ὥστε τὸ ἔδαφος νὰ λεπτοχωματισθῇ καὶ γίνῃ «ἀφρᾶτο». Λιπαίνονται ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου διὰ ζωϊκῆς κόπρου (κυρίως αἰγοπροβάτων) καλῶς χωνευμένης, εἰς ἀναλογίαν 1.000 ἕως 2.000 ὀκάδων κατὰ στρέμμα καὶ ἀνὰ τετραετίαν. Ἡ χρῆσις τῶν χημικῶν λιπασμάτων δὲν ἔδωσε μέχρι σήμερον ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ ἀπόψεως ποιότητος τοῦ προϊόντος, ἐξαιρέσει τῶν πολὺ πτωχῶν ἀγρῶν, τοὺς ὁποίους ὠφέλησεν. Ὁ καπνὸς καλλιεργεῖται συνεχῶς ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἀγροῦ ἢ εἰσέρχεται εἰς ἀμειψισποράν, ἥτις συνήθως εἶναι διετὴς (καπνὸς—δημητριακά). Ἡ καπνοκαλλιέργεια, ὡς θερινὴ σκαλιστικὴ καλλιέργεια, ἀποτελεῖ ἄριστον προηγούμενον διὰ τὴν καλλιέργειαν δημητριακῶν, τῶν ὁποίων αἱ ἀποδόσεις γίνονται οὕτω ἐξαιρετικαί.

Ἡ καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ διαιρεῖται εἰς τὰ ἑξῆς στάδια: παρασκευὴν τῶν σπορείων, μεταφύτευσιν καὶ κυρίως καλλιέργειαν, συγκομιδὴν καὶ ἀποξήρανσιν τοῦ προϊόντος καὶ χωρικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ συσκευασίαν τοῦ προϊόντος.

1) *Σπορεῖα*. Ἡ καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ διαφέρει τῶν λοιπῶν ἀροτραίων καλλιεργειῶν κατὰ τὸ ὅτι τὰ φυτὰ δὲν καταλαμβάνουν ἀμέσως τὴν ὁριστικήν των ἐν τῷ ἀγρῷ θέσιν, ἀλλὰ δέον προηγουμένως ν' ἀναπτυχθῶσι, τυγχάνοντα ἐξαιρετικῶν φροντίδων, εἰς ἰδιαιτέρας ἐκτάσεις, ὀνομαζομένας σπορεῖα. Διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν σπορείων ἐκλέγεται ἀγρὸς ἐλαφρός, ἀμμοαργιλλώδης ἢ καὶ ἀμμώδης, ἄνευ χαλίκων, εὑρισκόμενος εἰς μέρος προσήλιον, θερμόν, προφυλαγμένον ἀπὸ ψυχροὺς ἢ δυνατοὺς ἀνέμους καὶ γειτνιάζον μὲ ἄφθονον ὕδωρ. Καλλιεργεῖται ἀπὸ τοῦ χειμῶνος εἰς βάθος 0,25—0,30 μ., λαμβάνει δὲ ἕτερα ἓν ἢ δύο ὀργώματα πρὸ τῆς σπορᾶς, εἰς τρόπον ὥστε νὰ λεπτοτριβῇ καλῶς καὶ νὰ καθαρισθῇ τελείως ἀπὸ τὰ ἄγρια χόρτα· λιπαίνεται ἀφθόνως μὲ ζωϊκὴν κόπρον (2—4.000 ὀκ. κατὰ στρέμμα) ἢ μὲ χημικὰ λιπάσματα, πλούσια ἰδίως εἰς φωσφορικὸν ὀξύ. Εἰς τὴν κατάστασιν ταύτην εὑρισκόμενος ὁ ἀγρὸς χωρίζεται, ἀμέσως πρὸ τῆς σπορᾶς, εἰς λωρίδας (βραγιὲς ἢ τζάκια) πλάτους 1 μ., ὑπερυψουμένας τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγροῦ, κατὰ 0,10—0,15 μ. καὶ χωριζομένας μεταξύ των δι' αὐλάκων πλάτους 0,25—0,50 μ. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν βραγιῶν τούτων, καλῶς ἰσοπεδωμένης καὶ καθαρισμένης ἀπὸ βώλους, χάλικας καὶ ἄγρια χόρτα, γίνεται ἡ σπορά. Ὁ σπόρος τοῦ καπνοῦ, ἐξαιρετικὰ λεπτὸς (10—12.000 σπόροι κατὰ γραμμάριον), ἀναμειγνύεται μὲ στάκτην ἢ ἄμμον λεπτήν, διὰ νὰ γίνῃ ἡ διασπορά του κατὰ τὸ δυνατὸν ὁμοιόμορφος. Σπείρεται εἰς ἀναλογίαν 2—5 γραμμαρίων κατὰ τετραγωνικὸν μέτρον σπορείου. Μετὰ τὴν σπορὰν ὁ σπόρος πατεῖται διὰ τῶν ποδῶν ἢ διὰ σανίδος ἢ διὰ κλάδων δένδρων, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἔλθῃ εἰς στενὴν ἐπαφὴν μὲ τὸ ἔδαφος τῆς βραγιᾶς καὶ ἀκολούθως καλύπτεται μὲ λεπτὸν στρῶμα (ἡμίσεος ἑκατοστοῦ) κόπρου χωνευμένης καὶ κοσκινισμένης. Μετὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην τὰ σπορεῖα ἐνίοτε σκεπάζονται διὰ θάμνων (καταλληλότατος θάμνος διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον εἶναι ἡ ἐρείκη) πρὸς προφύλαξιν τοῦ σπόρου καὶ τῶν νεαρῶν φυτῶν ἀπὸ τὸ ψῦχος, τὴν ὑπερβολικὴν ξηρασίαν, τὴν θερμοκρασίαν, τὸν ἄνεμον κλπ. Τὰ σπορεῖα μετὰ τὴν σποράν των ποτίζονται συνεχῶς καὶ ἐφ' ὅσον παρίσταται ἀνάγκη, καθαρίζονται δὲ δύο ἢ τρεῖς φορὰς ἀπὸ τὰ ἄγρια χόρτα (βοτανίσματα). Μεθ' ἕκαστον βοτάνισμα ρίπτεται ἐπὶ τοῦ σπορείου λεπτὸν στρῶμα κόπρου (καπάκι), βοηθοῦν τὸν σχηματισμὸν πλουσίου ριζικοῦ συστήματος ὑπὸ τῶν φυτῶν. Ἐν περιπτώσει κακῆς ἀναπτύξεως, τὰ σπορεῖα λιπαίνονται ἢ διὰ διαλύσεως κόπρου (σερμπέτι) ἢ διὰ διαλύσεως χημικῶν λιπασμάτων (νίτρου, ἢ συνθέτων τύπων 7—7—3, 9—9—4 κλπ.). Ἡ ταχύτης τοῦ φυτρώματος τοῦ σπόρου καὶ τῆς μετέπειτα ἀναπτύξεως τῶν φυτῶν ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπὸ τὰς κλιματολογικὰς συνθήκας ἑκάστου τόπου. Γενικῶς ἀπὸ τῆς σπορᾶς τοῦ σπόρου μέχρι τῆς μεταφυτεύσεως τῶν φυτῶν παρέρχονται 2—2 ½ μῆνες. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐποχὴν τῆς σπορᾶς καὶ αὕτη ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰς κλιματολογικὰς συνθήκας ἑκάστου τόπου. Οὕτω αὕτη γίνεται εἰς Ναύπλιον περὶ τὰ μέσα Δεκεμβρίου, εἰς τὰς νήσους κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰανουαρίου, εἰς τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν καὶ Θεσσαλίαν κατὰ Φεβρουάριον, εἰς τὴν Μακεδονίαν, Θρᾴκην καὶ Ἤπειρον κατὰ Μάρτιον.

2) *Κυρίως καλλιέργεια*. Ὅταν τὰ νεαρὰ φυτὰ τῶν σπορείων ἀποκτήσωσι τὴν κατάλληλον ἀνάπτυξιν (5—6 φύλλα), ἐκριζώνονται καὶ μεταφυτεύονται εἰς τὴν ὁριστικήν των ἐν τῷ ἀγρῷ θέσιν. Ὁ ἀγρὸς καλλιεργεῖται διὰ τελευταίαν φορὰν τὴν ἡμέραν τῆς μεταφυτεύσεως. Ἀνοίγονται διὰ ξυλίνου ἀρότρου ἢ διὰ τσάπας παράλληλοι αὔλακες βάθους 0,05—0,10 μ., ἐντὸς τῶν ὁποίων τὰ φυτὰ μεταφυτεύονται διὰ φυτευτηρίου. Τὴν μεταφύτευσιν ἀκολουθεῖ ἀμέσως ἐλαφρὸν πότισμα ἑκάστου φυτοῦ. Εἴς τινας περιφερείας ἡ μεταφύτευσις γίνεται ἄνευ ποτίσματος ἢ μὲ μόνην ἐμβάπτισιν τῶν φυτῶν ἐντὸς λάσπης. Αἱ μεταξὺ τῶν φυτῶν ἀποστάσεις κατὰ τὴν μεταφύτευσιν κυμαίνονται μεταξὺ 0,30—0,70 μ. μεταξὺ τῶν γραμμῶν, καὶ 0,12—0,25 μ. ἐπὶ τῆς γραμμῆς καὶ μεταξὺ τῶν φυτῶν. Φυτεύονται δηλαδὴ 8.000—20.000 φυτὰ κατὰ στρέμμα, ἀναλόγως τῆς καλλιεργουμένης ποικιλίας, τῆς γονιμότητος τοῦ ἐδάφους, τῆς ἐποχῆς τῆς φυτεύσεως, τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ καλλιεργητοῦ κλπ.

Ἡ μεταφύτευσις γίνεται κατὰ Μάρτιον (Πελοπόννησος, νῆσοι), Ἀπρίλιον (Στερεὰ Ἑλλάς, Θεσσαλία), Μάϊον καὶ μέχρι τοῦ τέλους Ἰουνίου (Μακεδονία καὶ Θρᾴκη). Μετὰ τὸν ἐπακολουθοῦντα τὴν μεταφύτευσιν μῆνα δίδονται εἰς τὴν φυτείαν ἓν ἢ δύο σκαλίσματα, σκοπὸν ἔχοντα τὴν καταστροφὴν τῶν ζιζανίων καὶ τὸ ψιλοχωμάτισμα τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀγροῦ διὰ τὴν διατήρησιν τῆς ὑγρασίας.

Ἡ καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ γίνεται γενικῶς ξηρική, δηλαδὴ ἄνευ ἀρδεύσεως, πλὴν τῆς πρώτης ἐλαφρᾶς, ἥτις ἀκολουθεῖ τὴν μεταφύτευσιν. Ἐν τούτοις εἴς τινας περιοχὰς τοῦ Ναυπλίου καὶ τῆς Αἰτωλοακαρνανίας γίνεται καὶ ποτιστικὴ καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ («ποτιστικά»), καθ' ἣν αἱ φυτεῖαι ποτίζονται ἀνὰ 15—20 ἡμέρας. Καὶ εἰς τὰς περιοχὰς ὅμως ταύτας τὸ προϊὸν τῶν ποτιστικῶν καλλιεργειῶν εἶναι ποιοτικῶς κατώτερον τοῦ τῶν ξηρικῶν.

3) *Συγκομιδὴ καὶ ἀποξήρανσις*. Ἡ συγκομιδὴ τῶν φύλλων τοῦ καπνοῦ ἀρχίζει ἕνα καὶ ἥμισυν μῆνα περίπου μετὰ τὴν μεταφύτευσιν, γίνεται δὲ ὅταν τὰ φύλλα ἀρχίζουν νὰ ὡριμάζουν, ἀποκτῶντα κηλῖδας κιτρίνας εἰς τὴν κορυφὴν καὶ ἐπὶ τοῦ ἐλάσματος τοῦ φύλλου. Ἡ ὡρίμανσις γίνεται βαθμιαίως ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ φυτοῦ πρὸς τὴν κορυφήν, τὴν σειρὰν δὲ ταύτην ἀκολουθεῖ καὶ ἡ συγκομιδή. Οὕτω τὰ 25—30 φύλλα ἑκάστου φυτοῦ συγκομίζονται εἰς 4—6 φορὰς (χέρια), λαμβάνοντα τὰς κάτωθι ὀνομασίας ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω: ντίπια ἢ πατόφυλλα, πρωτομάνα, δευτερομάνα, τριτομάνα, κουβαλαμᾶς, οὖτσ-άλτι καὶ οὖτσια.

Τὰ πατόφυλλα, ὡς κατωτέρας ποιότητος, δὲν συγκομίζονται, ἀλλὰ ἀποσπῶνται τοῦ φυτοῦ καὶ μένουν ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ. Ἄλλως τε καὶ διὰ τοῦ νόμου 5166 ἀπηγορεύθη ἡ συγκομιδὴ τῶν φύλλων τούτων. Τὴν ἀνωτέρω σειρὰν ἀκολουθεῖ καὶ ἡ ποιότης τῶν καπνῶν. Τὰ κάτω φύλλα εἶναι κατώτερα ποιοτικῶς, ἤτοι ἄνευ ἀρώματος καὶ γεύσεως, ἀλλ' ἐλαφρὰ εἰς τὸ κάπνισμα, ἐνῷ τὰ ἄνω χέρια εἶναι τὰ ἐκλεκτότερα, πλούσια εἰς γεῦσιν καὶ ἄρωμα, ἀλλὰ βαρύτερα εἰς τὸ κάπνισμα. Ἡ συγκομιδὴ τῶν φύλλων γίνεται τὸ πρωῒ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου καὶ τὴν ἑσπέραν μετὰ τὴν δύσιν του. Τὰ φύλλα συγκομιζόμενα μεταφέρονται εἰς τὸ ξηραντήριον, ὅπου δι' εἰδικῶν μακρῶν βελονῶν ἀρμαθιάζονται τὸ ἓν κατόπιν τοῦ ἄλλου ἐπὶ σπάγγων (ἁρμάθαι, βέργαι ἢ σερίκια). Αἱ ἁρμάθαι, ἀφοῦ παραμείνουν ἐπὶ μίαν ἢ δύο ἡμέρας εἰς τὴν σκιάν, διὰ νὰ ἀποκτήσωσι τὰ φύλλα χρῶμα κίτρινον, ἐξάγονται εἰς τὸ ξηραντήριον (ἡλιάστρα ἢ κρεμανταλᾶς). Ἡ ἀποξήρανσις ὅλων τῶν ἑλληνικῶν καπνῶν γίνεται εἰς τὸν ἥλιον καὶ διαρκεῖ, ἀναλόγως τοῦ χεριοῦ καὶ τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν, 5 ἕως 20 ἡμέρας. Τὰ καπνὰ κατὰ τὴν ἀποξήρανσιν προφυλάσσονται ἀπὸ τὴν ὑγρασίαν τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ τὰς βροχάς, αἱ ὁποῖαι δίδουν εἰς τὸ προϊὸν χρῶμα κόκκινον. Μετὰ τὴν πλήρη ἀποξήρανσιν αἱ ἁρμάθαι ἀναρτῶνται εἰς τὴν ἀποθήκην ἢ τίθενται εἰς στίβας (μπασκιά), ἀναμένουσαι τὴν ἐποχὴν τῆς συσκευασίας. Ἡ συγκομιδὴ καὶ ἀποξήρανσις διαρκεῖ μέχρι τέλους Αὐγούστου εἰς τὰ θερμότερα μέρη (Πελοπόννησον, νήσους, Ἀττικοβοιωτίαν) ἢ καὶ μέχρι τῶν μέσων Ὀκτωβρίου εἰς τὰ ψυχρότερα (Μακεδονίαν καὶ Θρᾴκην). Ἡ κατὰ στρέμμα ἀπόδοσις τοῦ καπνοῦ ποικίλλει, ἐξαρτωμένη ἀπὸ πολλοὺς παράγοντας.

4) *Χωρικὴ ἐπεξεργασία καὶ συσκευασία*. Κατὰ τὸ φθινόπωρον ὁ ξηρὸς καπνὸς καταβιβάζεται ἀπὸ τὴν ἀποθήκην καὶ ἀφοῦ προηγουμένως μαλακώσῃ εἰς ὑπόγεια, ἀπορροφῶν τὴν ἀτμοσφαιρικὴν ὑγρασίαν, ὑφίσταται τὴν χωρικὴν λεγομένην ἐπεξεργασίαν καὶ δεματοποίησιν, ἑτοιμαζόμενος οὕτω πρὸς πώλησιν.

Τὰ ἐν Ἑλλάδι ἀκολουθούμενα συστήματα χωρικῆς ἐπεξεργασίας εἶναι τὰ ἑξῆς: α) Ἁρμαθοδέματα ἢ καλούπια. Αἱ ἁρμάθαι μὲ τοὺς σπάγγους των τοποθετοῦνται ἐντὸς εἰδικοῦ κιβωτίου, 2 ἕως 5 εἰς τὴν αὐτὴν σειράν, κατὰ τρόπον ὥστε οἱ μίσχοι νὰ εὑρίσκωνται πρὸς τὰ ἔξω, αἱ δὲ κορυφαὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κιβωτίου. Βαθμιαίως τοποθετούμεναι ἡ μία ἐπὶ τῆς ἄλλης, πιέζονται ἐλαφρῶς διὰ τῆς χειρὸς μέχρι συμπληρώσεως τοῦ κιβωτίου, εἶτα δὲ πιέζονται δι' εἰδικοῦ πιεστηρίου (πρέσσα) καὶ δένονται διὰ περιτυλιγμάτων (τσουλίων) ἐξ ὑφάσματος καννάβινου ἢ τριχίνου. Σχηματίζονται οὕτω δέματα βάρους 50—100 χλγρ. ἕκαστον. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο συσκευάζονται τὰ καπνὰ τῶν νήσων, τοῦ Ἄργους, τῆς Ἀττικο-

Digitized by Google

βοιωτίας, τὸ πλεῖστον τῶν καπνῶν τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, τῆς Θεσσαλίας καὶ μέρος τῶν μακεδονικῶν. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο τῆς ἐπεξεργασίας δὲν γίνεται διαλογὴ τῶν φύλλων κατὰ ποιότητας, ἀλλὰ μόνον κατὰ χέρια. β) Μπασμᾶς. Αἱ ἁρμάθαι λύονται, ἀπαλλάσσονται τῶν σπάγγων, τὰ δὲ φύλλα ἀνοίγονται καὶ τοποθετοῦνται τὸ ἓν ἐπὶ τοῦ ἄλλου, πιεζόμενα ἐλαφρῶς διὰ τῆς χειρός, διὰ νὰ σχηματίσωσι μικρὰς δεσμίδας 30—50 φύλλων, ὀνομαζομένας «παστάλια». Ταῦτα τοποθετοῦνται ἐντὸς εἰδικῶν κιβωτίων, διαφόρων τῶν εἰς τὸ προηγούμενον σύστημα χρησιμοποιουμένων, εἰς δύο σειράς, κατὰ τρόπον ὥστε οἱ μίσχοι τῶν φύλλων νὰ εὑρίσκωνται πρὸς τὰ ἔξω, αἱ δὲ κορυφαὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἐπικαλυπτόμεναι ἀμοιβαίως. Ἐπὶ τῆς πρώτης διπλῆς σειρᾶς τοποθετεῖται δευτέρα καὶ οὕτω καθεξῆς, μέχρι συμπληρώσεως τοῦ δέματος, τὸ ὁποῖον δένεται διὰ περιτυλίγματος, ὡς ἀνωτέρω. Τὰ δέματα μπασμᾶ ἔχουν βάρος 15—30 χλγρ. ἢ καὶ ὀλιγώτερον (γκιουμπέκια). Μὲ τὸ σύστημα τοῦτο συσκευάζονται τὰ πλεῖστα τῶν καπνῶν τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης, καὶ εἰδικῶς αἱ ποικιλίαι μπασμᾶς καὶ σιγὶρ-ντιλῆ. γ) Μπασὶ μπαγλὶ ἢ κεφαλοδεμένα. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο, ὡς καὶ εἰς τὸ προηγούμενον, τὰ φύλλα ἀνοίγονται καὶ τοποθετοῦνται τὸ ἓν ἐπὶ τοῦ ἄλλου εἰς δεσμίδας ἐξ 20—30 φύλλων, αἱ ὁποῖαι ὅμως δένονται διὰ σπάγγου εἰς τοὺς μίσχους ἢ εἰς τὸ μέσον. Αἱ δεσμίδες τοποθετοῦνται εἰς τὰ κιβώτια ὡς εἰς τὸ σύστημα μπασμᾶ καὶ σχηματίζουν δέματα βάρους 20—50 χλγρ. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο συσκευάζονται τὰ καπνὰ μπασὶ-μπαγλῆ καὶ καμπὰ κουλὰκ τῆς Μακεδονίας, μέρος τῶν μυρωδάτων Ἀγρινίου καὶ μέρος τῶν καπνῶν τῆς Θεσσαλίας (σαρί, μυρωδᾶτα, Ζίχνα). Εἰς τὰ δύο τελευταῖα συστήματα χωρικῆς ἐπεξεργασίας οἱ παραγωγοὶ χωρίζουν μᾶλλον χονδροειδῶς τὸ προϊόν των εἰς δύο κατηγορίας, τὸ μαξοῦλι, ἀποτελοῦν τὴν καλυτέραν ποιότητα, καὶ τὸ ρεφούζι, ἀποτελοῦν τὴν κατωτέραν τοιαύτην. Οὕτω συσκευαζόμενα τὰ καπνὰ πωλοῦνται εἰς τὸν ἔμπορον ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου μέχρι τοῦ Ἀπριλίου τοῦ ἐπομένου ἔτους. δ) Τόγκα. Μολονότι τὸ σύστημα τοῦτο εἶναι σύστημα ἐμπορικῆς ἐπεξεργασίας, μὴ χρησιμοποιούμενον ὑπὸ τῶν χωρικῶν, ἐν τούτοις ἀναφέρεται, λόγῳ τοῦ θορύβου, ὅστις ἐγεννήθη περὶ αὐτό, κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν (1923—1933). Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο τὰ φύλλα ἀνοίγονται ὡς εἰς τὸ σύστημα μπασμᾶ, ἀλλὰ δὲν σχηματίζουν παστάλια, ριπτόμενα ἀτάκτως ἐντὸς εἰδικῶν κιβωτίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων πιέζονται πρῶτον μὲν διὰ τῆς χειρός, ἀργότερον δὲ διὰ πιεστηρίου καὶ δένονται διὰ περιτυλίγματος, ὡς ἀνωτέρω. Εἶναι σύστημα οἰκονομικώτερον τῶν συστημάτων μπασμᾶ καὶ μπασὶ-μπαγλί, ἀλλὰ παρουσιάζει μεγαλυτέρους κινδύνους κατὰ τὴν ζύμωσιν καὶ τὴν συντήρησιν τοῦ καπνοῦ.

Ἐμπορικὴ ἐπεξεργασία καὶ ζύμωσις. Τὰ δέματα καπνοῦ ἀγοραζόμενα ἀπὸ τὸν ἔμπορον μεταφέρονται εἰς τὴν ἀποθήκην του, ὅπου λύονται καὶ ὑφίστανται νέαν ἐπεξεργασίαν, πλέον ἐπιμεμελημένην, τὴν ἐμπορικὴν λεγομένην ἐπεξεργασίαν, κατὰ ἓν τῶν ἀνωτέρω συστημάτων. Κατὰ ταύτην γίνεται ὑπὸ τῶν καπνεργατῶν καθάρισμα καὶ χωρισμὸς τῶν φύλλων εἰς 5—7 ποιότητας, σχηματιζομένων μικροτέρων δεμάτων, ἅτινα μεταφέρονται εἰς ἰδιαίτερον διαμέρισμα τῆς ἀποθήκης, ὅπου, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν εἰδικῶν ἐργατῶν, τῶν στιβαδόρων, ὑφίστανται τὴν ζύμωσιν κατὰ τοὺς μῆνας Ἀπρίλιον—Ἰούλιον. Ὅπως οἱαδήποτε ὀργανικὴ οὐσία, οὕτω καὶ ὁ καπνός, ὅταν εὑρεθῇ ὑπὸ εὐνοϊκὰς συνθήκας θερμοκρασίας καὶ ὑγρασίας, ὑφίσταται φυσιολογικῶς, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ὀξειδωτικῶν παραγόντων (ἐνζύμων), τὸ φαινόμενον τῆς ζυμώσεως. Τὰ δέρματα, φυσιολογικῶς, θερμαίνονται ἐλαφρῶς, τὰ δὲ συστατικὰ τοῦ καπνοῦ ὑφίστανται φυσικοχημικὰς μεταβολὰς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον σοβαράς, ἀπαραιτήτους ὅμως διὰ νὰ καταστῇ τὸ προϊὸν κατάλληλον πρὸς κάπνισμα. Ἡ ζύμωσις ἀποτελεῖ τὴν λεπτοτέραν καὶ τὴν πλέον ἐπικίνδυνον φάσιν τῆς ἐπεξεργασίας καὶ συντηρήσεως τοῦ καπνοῦ ἐν τῇ ἀποθήκῃ. Εἶναι ἀπαραίτητος, διὰ νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν πλήρη ἐκδήλωσιν τῶν ἐμπορευματολογικῶν χαρακτήρων τοῦ καπνοῦ (γεῦσιν, ἄρωμα, χρῶμα, στιλπνότητα, καυστικότητα κλπ.). Γενικῶς, καλῶς ἐξελισσομένη καὶ κατευθυνομένη, βελτιώνει τὴν ποιότητα τοῦ καπνοῦ καὶ ἐπιτρέπει τὴν μετέπειτα ἀκίνδυνον πλέον συντήρησιν καὶ μεταφορὰν τοῦ καπνοῦ. Ἀντιθέτως, κακὴ ζύμωσις δύναται νὰ καταστρέψῃ ποιοτικῶς τὸν καπνόν, ὁ ὁποῖος μουχλιάζει. Μόνον μετὰ τὴν φάσιν ταύτην, δηλαδὴ μετὰ τὴν ζύμωσιν, ὁ καπνὸς εἶναι ἕτοιμος πρὸς ἐξαγωγὴν ἢ βιομηχανοποίησιν.

Ἐχθροὶ καὶ ἀσθένειαι. Εἰς τὰ σπορεῖα, τοὺς ἀγροὺς καὶ τὴν ἀποθήκην ὁ καπνὸς προσβάλλεται, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον σοβαρῶς, ἀπὸ διαφόρους ἐχθρούς, ἀνήκοντας εἰς τὸ ζωϊκὸν ἢ τὸ φυτικὸν βασίλειον καὶ ὧν οἱ σπουδαιότεροι εἶναι οἱ ἑξῆς: 1) Εἰς τὰ σπορεῖα μεγάλας ζημίας προκαλεῖ: α) ἡ πρασοκουρὶς ἢ κρεμμυδοφάγος ἢ πρασάγγουρας διὰ τῶν ὑπογείων στοῶν, ἃς σχηματίζει, κόπτουσα εἰς τὸν δρόμον της τὰς ρίζας τῶν νεαρῶν φυτῶν. Καταπολεμεῖται πρὸ μὲν τῆς σπορᾶς δι' ἐγχύσεων εἰς τὸ ἔδαφος διθειούχου ἄνθρακος, μετὰ δὲ τὴν σπορὰν διὰ δολωμάτων ἀρσενικούχων ἢ φωσφορούχων· β) ἡ ἀγρότις ἢ καραφατμέ, λεπιδόπτερον, τοῦ ὁποίου ἡ κάμπη κόπτει τοὺς κορμοὺς τῶν νεαρῶν φυτῶν. Καταπολεμεῖται διὰ ψεκασμοῦ τῶν σπορείων μὲ διάλυσιν πρασίνου τῶν Παρισίων· γ) ἡ σῆψις, ἀσθένεια προκαλουμένη ἀπὸ τοὺς μύκητας πύθιον καὶ φυτόφθοραν. Προλαμβάνεται διὰ τῆς ἀραιᾶς σπορᾶς καὶ τῆς ἀπολυμάνσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς κόπρου πρὸ τῆς σπορᾶς. Τὰ προσβεβλημένα φυτὰ ἐκριζώνονται καὶ καίονται, τὰ δὲ μέρη τῆς προσβολῆς ποτίζονται μὲ ἰσχυρὰν διάλυσιν 5% θειικοῦ χαλκοῦ ἢ φορμόλης· δ) ὁ περονόσπορος, ἡ ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ὀνομαζομένη ἀγριοφωτιά, ἀσθένεια ὀφειλομένη εἰς τὸ βακτηρίδιον τοῦ καπνοῦ. Προλαμβάνεται διὰ συχνῶν ραντισμάτων τῶν σπορείων μὲ βορδιγάλλιον πολτόν.

2) Εἰς τοὺς ἀγροὺς ζημίαν προκαλοῦν: α) τὰ νηματώδη, μικροσκοπικοὶ σκώληκες προσβάλλοντες τὰς ρίζας τῶν φυτῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων προκαλοῦσι μικρὰς ἐξογκώσεις. Καταπολεμοῦνται δι' ἐνχύσεων εἰς τὸ ἔδαφος διθειούχου ἄνθρακος· β) ἡ ἀγρότις ἢ καραφατμέ, ὡς καὶ εἰς τὰ σπορεῖα, ἧς ἡ κάμπη κόπτει τοὺς κορμοὺς τῶν νεαρῶν φυτῶν, ἰδίως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μεταφυτεύσεως. Καταπολεμεῖται διὰ τῆς διασπορᾶς ἐν τῷ ἀγρῷ ἀρσενικούχων δολωμάτων καὶ τῆς συλλογῆς τῶν καμπῶν· γ) τὸ βελονίδι, προνύμφη τοῦ κολεοπτέρου ἀγριότες, ἡ ὁποία τρυπᾷ καὶ τρώγει τοὺς κορμοὺς τῶν νεαρῶν φυτῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μεταφυτεύσεως. Καταπολεμεῖται ὡς καὶ τὸ προηγούμενον ἔντομον· δ) ἡ ἐλιότις, λεπιδόπτερον, τοῦ ὁποίου ἡ κάμπη προσβάλλει τὸν ἐπάκριον ὀφθαλμὸν τοῦ φυτοῦ, τρώγουσα τὰ μικρὰ φύλλα αὐτοῦ. Προσβάλλει ἐπίσης τὰ ἄνθη καὶ τὰς κάψας. Καταπολεμεῖται μόνον διὰ τῆς συλλογῆς τῶν καμπῶν· ε) ἡ φθοριμαία, λεπιδόπτερον, τοῦ ὁποίου ἡ καμπὴ εἰσέρχεται ἐντὸς τοῦ κορμοῦ τοῦ φυτοῦ καὶ κατατρώγει τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ. Εἰς τὸ σημεῖον τῆς προσβολῆς σχηματίζεται ἐξόγκωμα χαρακτηριστικόν. Ἓν εἶδος τοῦ ἐντόμου τούτου προσβάλλει καὶ τὰ φύλλα τῶν φυτῶν, κατατρῶγον τοὺς ἱστοὺς τῶν φύλλων καὶ ἀφῆνον ἀθίκτους τὴν ἄνω καὶ κάτω ἐπιδερμίδα. Καταπολεμεῖται διὰ ραντισμάτων μὲ διαλύσεις ἀρσενικούχους τῶν σπορείων καὶ ἐκριζώσεως καὶ καύσεως τῶν προσβεβλημένων φυτῶν ἐν τοῖς ἀγροῖς· στ) τὸ νταμάρι, μικρὸν θυσανόπτερον (θρίψ), τοῦ ὁποίου ἡ προνύμφη προσβάλλει εἰς τὰς νευρώσεις των τὰ φύλλα, τὰ ὁποῖα καθιστᾷ εὔθρυπτα καὶ κυριολεκτικῶς ἄχρηστα. Ἐπιφέρει ζημίας ἀνυπολογίστους εἰς τὴν καπνοκαλλιέργειαν τῆς Δυτικῆς Θράκης (Κομοτινῆς καὶ Ξάνθης). Ἡ καταπολέμησίς του εἰς τοὺς ἀγροὺς τυγχάνει δύσκολος, πρέπει ὅμως νὰ γίνεται εἰς τὰ σπορεῖα διὰ ραντισμάτων μὲ διάλυσιν νικοτίνης. Ἡ βροχὴ ἀποπλύνει συνήθως τὰ φύλλα ἀπὸ τὰ ἔντομα καὶ τὰς προνύμφας των καὶ σῴζει τὰς φυτείας· ζ) αἱ ἀφίδες ἢ μελίγρα, μικρὰ ἡμίπτερα προσβάλλοντα τὰ φύλλα τοῦ καπνοῦ ἐν τῷ ἀγρῷ καὶ ἀπομυζῶντα τοὺς χυμούς. Κυρίως ἐπιφέρουσι ζημίας, διότι διὰ τῶν πτωμάτων των καὶ τῶν ἐκκριμάτων των ρυπαίνουν τὰ φύλλα τοῦ καπνοῦ. Ἐπιφέρουν ζημίας ἰδίως εἰς ξηρὰς ἐποχάς, διότι αἱ βροχαὶ ἀποπλύνουν καὶ καθαρίζουν τὰ φύλλα. Καταπολεμεῖται διὰ ραντισμάτων μὲ διάλυσιν νικοτίνης ἢ ἀφέψημα καπνοῦ. Τὰ προσβεβλημένα κατὰ τὴν συγκομιδὴν φύλλα πλύνονται ἐντὸς ὕδατος καὶ καθαρίζονται πρὸ τῆς εἰς τὸν ἥλιον ἐκθέσεώς των· η) ἀκρίδες, τὰ γνωστὰ παμφάγα ἔντομα, καταστρέφοντα τὰς φυτείας ὁλοκλήρων περιφερειῶν, ὅταν κατὰ σμήνη ἐπιπίπτουν. Ἡ καταπολέμησίς των γίνεται δι' ἀρσενικούχων δολωμάτων· θ) τὸ ῴδιον (στάκτη, μπαλσαρᾶς), μυκητολογικὴ ἀσθένεια ἀνάλογος πρὸς τὸ ῴδιον τῆς ἀμπέλου. Τὸ μόνον φάρμακον τῆς ἀσθενείας ταύτης εἶναι τὸ θεῖον, ἡ χρησιμοποίησις ὅμως αὐτοῦ ἐπὶ τῶν φύλλων τοῦ καπνοῦ ἀποκλείεται. Διὰ τοῦτο δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ ἐπωφελῶς διασπειρόμενον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους μόνον. Ἀσφαλέστερον ὅμως μέτρον εἶναι ἡ ἔγκαιρος συγκομιδὴ καὶ καῦσις τῶν προσβεβλημένων κάτω φύλλων τοῦ φυτοῦ, διὰ νὰ ἀερισθῇ ἡ φυτεία. Ἡ ἀσθένεια προλαμβάνεται διὰ τῆς καλῆς ἀποστραγγίσεως τοῦ ἀγροῦ, τῆς ἀραιᾶς φυτείας, τῶν συχνῶν βοτανισμάτων, τῆς ἐγκαίρου συγκομιδῆς κλπ.· ι) ἡ φυτόφθορα, μυκητολογικὴ ἀσθένεια, προσβάλλουσα τὸν καπνὸν εἰς τὸ στέλεχος καὶ τὰ φύλλα καὶ ξηραίνουσα τὰ φυτά. Προκαλεῖ ζημίας σοβαρωτάτας. Τὰ προσβεβλημένα φυτὰ πρέπει νὰ ἐκριζώνωνται καὶ νὰ καίωνται. Ἐπιβάλλεται ἡ ἀμειψισπορὰ εἰς τοὺς παρουσιάσαντας τὴν προσβολὴν ἀγρούς· ια) τὸ βακτηρίδιον τοῦ καπνοῦ, ἡ αὐτὴ ἀσθένεια μὲ τὴν προσβάλλουσαν τὰ σπορεῖα. Τὰ προσβεβλημένα φυτὰ ἐκριζώνονται καὶ καίονται· ιβ) ὁ περονόσπορος· ιγ) τὰ ἀλτερνάρια· ιδ) τὸ φουζάριον, μυκητολογικαὶ ἀσθένειαι μικροτέρας σοβαρότητος, προκαλοῦσαι κηλῖδας ἐπὶ τῶν φύλλων ἢ τὸν μαρασμὸν καὶ τὴν ἀποξήρανσιν αὐτῶν· ιε) ἡ μωσαϊκὴ (αλατζᾶς), μία τῶν σοβαρωτέρων ἀσθενειῶν τοῦ καπνοῦ, προκαλουμένη ἀπὸ διηθητὸν ἰόν. Προσβάλλει τὰ φύλλα τοῦ καπνοῦ, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ἀκανονίστους κηλῖδας χρώματος ἀνοικτοῦ πρασίνου ἐν εἴδει μωσαϊκοῦ, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα. Μεταδίδεται εὐκολώτατα ἀπὸ φυτοῦ εἰς φυτὸν καὶ ἐπιφέρει ζημίας σοβαρωτάτας εἰς τὰς καπνοφυτείας, τῶν ὁποίων τὸ προϊὸν γίνεται ἄχρηστον. Μέσα καταπολεμήσεως τῆς ἀσθενείας δὲν ὑπάρχουν, ἐκτὸς τῆς ἐγκαίρου καταστροφῆς τῶν προσβεβλημένων φυτῶν πρὸς πρόληψιν τῆς μεταδόσεως τῆς ἀσθενείας εἰς τὰ ὑγιῆ· ιστ) κουσκοῦται (νεραϊδονήματα, κίτρινο χόρτο), παράσιτον φυτὸν ἄνευ χλωροφύλλης, μὲ κορμὸν λεπτότατον, κίτρινον, περιτυλισσόμενον πέριξ τοῦ φυτοῦ τοῦ καπνοῦ, τοῦ ὁποίου τὸν χυμὸν ἀπομυζᾷ διὰ τῶν μυζητήρων του. Ἐπιφέρει ζημίας ἰδίως εἰς τὰ σπορεῖα. Τὰ φυτὰ τῆς κουσκούτας, εὐκόλως διακρινόμενα εἰς τὰ σπορεῖα, πρέπει νὰ ἐκριζώνωνται ἐπιμελῶς· ιζ) ἡ ὀροβάγχη ἢ λύκος (φιλίπαια), παράσιτον ἄνευ χλωροφύλλης, μὲ κορμὸν σαρκώδη, τοῦ ὁποίου αἱ ρίζαι ἐπικολλῶνται ἐπὶ τῶν ριζῶν τοῦ καπνοῦ, ὁπόθεν ἀπομυζῶσι τοὺς χυμοὺς τοῦ φυτοῦ, τὸ ὁποῖον οὕτω ἀδυνατεῖ νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ ξηραίνεται. Ἡ καταπολέμησις τοῦ παρασίτου εἶναι δύσκολος. Πρέπει νὰ κόπτωναι οἱ ὑπέργειοι βλαστοὶ τοῦ παρασίτου, πρὸ τῆς ἀνθήσεώς του, διὰ νὰ ἐμποδισθῇ ἡ καρποφορία του. Ἀγροὶ πολὺ προσβεβλημένοι ἀπὸ τὸ παράσιτον δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιῶνται διὰ καλλιέργειαν καπνοῦ ἐπὶ πολλὰ ἔτη, διότι οἱ σπόροι τοῦ παρασίτου διατηροῦνται ἐν τῷ ἀγρῷ χωρὶς νὰ καταστρέφωνται ἐπὶ δεκαετίαν ὁλόκληρον.

Γενικῶς ὁ πόλεμος κατὰ τῶν ἐχθρῶν καὶ ἀσθενειῶν τοῦ καπνοῦ πρέπει νὰ χρησιμοποιῇ κυρίως μέτρα προληπτικά. Οὕτω διὰ τὰ σπορεῖα ἐναλλαγὴν τῶν χρησιμοποιουμένων ἀγρῶν, ἀπολύμανσιν τοῦ ἐδάφους διὰ διθειούχου ἄνθρακος, φορμόλης, κυανόγας ἢ διὰ τῆς θερμότητος, ραντίσματα τῶν φυτῶν διὰ βορδιγαλλείου πολτοῦ, ἀπολύμανσιν τοῦ σπόρου διὰ φορμόλης, καλὴν ἀποστράγγισιν τοῦ ἐδάφους, κατασστροφὴν τῶν ἀγρίων χόρτων, ἀραιὰν σπορὰν κλπ. Προκειμένου περὶ σπορείων καὶ μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς προσβολῆς εἶναι ἐφικτὴ ἡ καταπολέμησις διὰ τῆς χρήσεως ἀντικρυπτογαμικῶν ἢ δηλητηριωδῶν φαρμάκων, ἄνευ βλάβης διὰ τὸν καπνόν, δεδομένου ὅτι τὰ φύλλα τῶν νεαρῶν φυτῶν δὲν πρόκειται νὰ χρησιμοποιηθῶσιν. Ἐπὶ πλέον δὲ καὶ ἐφικτὴ οἰκονομικῶς εἶναι ἡ καταπολέμησις αὐτη, λόγῳ τῶν μικρῶν ἐκτάσεων, ἃς καταλαμβάνουσι τὰ σπορεῖα. Προκειμένου ὅμως περὶ ἀσθενειῶν τοῦ καπνοῦ εἰς τὰς φυτείας, ἡ καταπολέμησις εἶναι συνήθως ἀσύμφορος οἰκονομικῶς, ἀλλὰ καὶ δυσκολωτάτη, καθόσον, δεδομένου τοῦ προορισμοῦ τοῦ φύλλων, ἀποκλείεται ἡ χρῆσις δηλητηρίων. Διὰ τοῦτο ἡ ἐπέμβασις τοῦ καλλιεργητοῦ πρέπει νὰ εἶναι μᾶλλον προληπτική. Ἀμειψισπορά, ἐκρίζωσις καὶ καῦσις τῶν καπνορριζῶν μετὰ τὴν συγκομιδήν, βαθεῖαι ἀρόσεις πρὸ τοῦ χειμῶνος, χρησιμοποίησις ὑγιῶν καὶ ἄνευ πληγῶν φυτῶν κατὰ τὴν μεταφύτευσιν, ἐκρίζωσις καὶ καῦσις τῶν προσβεβλημένων φυτῶν, εἶναι μέτρα δυνάμενα νὰ ἐλαττώσωσι τὰς ἐκ τῶν ἀσθενειῶν ζημίας.

3) Εἰς τὴν ἀποθήκην. Ὁ ξηρὸς καπνὸς εἰς ἁρμάθας ἢ δέματα ὑφίσταται ζημίας, ἐνίοτε πολὺ σοβαράς, ἀπὸ δύο ἔντομα, τὸ κολεόπτερον λασιόδερμα (μαμούδι τοῦ καπνοῦ) καὶ τὸ μικρολεπιδόπτερον ἐφέστια (πεταλοῦδα τοῦ καπνοῦ), τῶν ὁποίων αἱ προνύμφαι τρώγουν τὸν ξηρὸν καπνόν. Διὰ τὴν καταπολέμησιν τῶν ἐντόμων τούτων λαμβάνονται τὰ ἑξῆς μέτρα: α) σχολαστικὴ καθαριότης τῆς ἀποθήκης, β) ἀσβέστωμα τῶν τοίχων καὶ πλύσις τῶν δαπέδων καὶ ὀροφῶν μὲ γαλάκτωμα πετρελαιοσάπωνος, γ) ἀπολύμανσις τῶν καπναποθηκῶν διὰ διθειούχου ἄνθρακος ἢ ὑδροκυανίου, δ) τίναγμα τῶν προσβεβλημένων δεμάτων καὶ συλλογὴ τῶν πιπτόντων ἐντόμων καὶ σκωλήκων, ε) σύλληψις τῶν τελευταίων ἐντόμων διὰ μυιοπαγίδων (μυιόχαρτα) καὶ φωτεινῶν παγίδων, στ) ἐφοδιασμὸς τῶν παραθύρων τῶν ἀποθηκῶν διὰ πυκνοῦ δικτυωτοῦ συρματοπλέγματος διὰ τὴν ἀποφυγὴν τῆς ἐκ τῶν ἔξω μολύνσεως, ζ) ἀπολύμανσις τῶν περιτυλιγμάτων (τσουλίων) διὰ διθειούχου ἄνθρακος, η) ἀπολύμανσις τῶν δεμάτων καπνοῦ διὰ διθειούχου ἄνθρακος ἢ ὑδροκυανίου, μὴ ἐφαρμοζομένη εἰσέτι ἐν Ἑλλάδι ἢ μόνον πειραματικῶς, καὶ θ) συντήρησις τῶν δεμάτων εἰς ἀποθήκην ψυχρὰν μὲ θερμοκρασίαν κατωτέραν τῶν 18°Κ., δεδομένου ὅτι εἰς τοιαύτας θερμοκρασίας τὰ ἀνωτέρω ἔντομα δὲν καταστρέφονται μέν, ἀλλὰ καὶ δὲν πολλαπλασιάζονται.

Κρατικὴ μέριμνα. Ὁ καπνὸς προπολεμικῶς δὲν εἶχε μεγάλην σπουδαιότητα ἐν Ἑλλάδι. Μετὰ τὸ 1923 ὅμως, ἡ σοβαρωτάτη συμβολὴ τοῦ καπνοῦ εἰς τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν τῆς χώρας ἤγαγε τὸ κράτος εἰς τὴν λῆψιν ἑκάστοτε μέτρων διὰ τὴν προστασίαν τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικοῦ τούτου προϊόντος καὶ τῶν μὲ αὐτὸ ἀσχολουμένων τάξεων. Οὕτω διὰ τοῦ ἀπὸ 31 Ὀκτωβρίου 1925 νομοθετικοῦ διατάγματος συνεστήθησαν τὰ γραφεῖα προστασίας ἑλληνικοῦ καπνοῦ Καβάλλας, Θεσσαλονίκης, Βόλου, διὰ τὴν μελέτην παντὸς ζητήματος σχετικοῦ μὲ τὸ ἐμπόριον, τὴν βιομηχανίαν καὶ τὴν πα-

Digitized by Google

Καλλιεργηθεῖσαι ἐκτάσεις βάμβακος κατὰ περιφερείας κατὰ τὰ ἔτη 1922—1933 (εἰς στρέμματα).

Περιφέρειαι	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933
Μακεδονία	16.572	22.381	48.402	39.733	51.227	48.647	42.947	41.190	50.661	50.550	30.363	90.786
Νῆσοι	2.150	2 545	2.077	1.423	2.137	1.795	1.673	1.751	1.817	1.591	1.945	2.810
Θεσσαλία	270	1.544	5.755	3.247	2.034	2.031	1.130	952	670	989	1.550	17.541
Στερεὰ Ἑλλὰς	48.461	83 922	93.524	95.569	77.453	82.050	93.691	123.720	113.140	104.279	159.389	223.324
Πελοπόννησος	1.800	—	9.368	7.368	9.698	5.023	8.549	12.750	10.863	12.378	10.440	21 351
Θράκη	5.507	1.338	7.862	7·045	6.559	6 112	5.508	7.062	9.003	5.879	10 012	17.154
Σύνολον	74.760	11.725	164.988	154.430	129.108	145.658	153.498	187.425	186.154	175.673	213.699	373.046

ραγωγὴν τοῦ καπνοῦ, τὴν εἰσήγησιν τῶν καταλλήλων μέτρων διὰ τὴν προστασίαν τοῦ προϊόντος, τὴν ἐνίσχυσιν καὶ βελτίωσιν τῆς παραγωγῆς, τὴν διενέργειαν προπαγάνδας καὶ διαφημίσεως τοῦ ἑλληνικοῦ καπνοῦ διὰ συμμετοχῆς εἰς ἐμπορικὰς ἐκθέσεις, δημοσιεύσεων, ἐκδόσεως περιοδικῶν κλπ. Μερίμνῃ τῶν γραφείων τούτων καὶ ἐνισχύσει τοῦ κράτους ἱδρύθη ἐν Δράμᾳ ἀπὸ τοῦ 1930 τὸ καπνολογικὸν ἰνστιτοῦτον τῆς Ἑλλάδος, ἐπιστημονικὸν ἵδρυμα, σκοπὸν ἔχον τὴν μελέτην παντὸς τεχνικοῦ ζητήματος ἐνδιαφέροντος τὸν καπνὸν (καλλιέργειαν, ἀσθενείας, ἐπεξεργασίαν, ζύμωσιν, χημικὴν σύστασιν, ἐξεύρεσιν μεθόδων καὶ συστημάτων ἐργασίας, ἐπιτρεπόντων τὴν βελτίωσιν τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν, ὑφ' ἃς διάγει ὁ καπνὸς ἐν γένει). Εἰσηγήσει τῶν αὐτῶν γραφείων ἐλήφθησαν ὑπὸ τοῦ κράτους διάφορα νομοθετικὰ μέτρα, σκοπὸν ἔχοντα τὴν προστασίαν καὶ βελτίωσιν τοῦ προϊόντος. Οὕτω διὰ τοῦ νόμου 3460 ἐπεβλήθη ἡ ὑποχρεωτικὴ ἐκ μέρους τῶν χωρικῶν ἐπεξεργασία τοῦ καπνοῦ των, ἀπαγορευθείσης τῆς εἰς ἁρμάθας πωλήσεως. Διὰ τοῦ νόμου 4007 ἐπεβλήθη ἡ ὑποχρεωτικὴ ἐκρίζωσις τῶν καπνοφύτων μετὰ τὴν συγκομιδὴν καὶ ἀπηγορεύθη ἡ συλλογὴ φύλλων δευτέρας βλαστήσεως (φυλλίζια ἢ γκιούζια). Διὰ τοῦ νόμου 4660 ἀπηγορεύθη ἡ καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ εἰς ἀκατάλληλα ἐδάφη. Διὰ τοῦ νόμου 4672 ἐρρυθμίσθησαν αἱ σχέσεις καπνοπαραγωγῶν καὶ καπνεμπόρων καὶ ὁ τρόπος ἀγοραπωλησιῶν τοῦ καπνοῦ. Τῷ 1931 ἐψηφίσθη ὁ νόμος 5165, δυνάμει τοῦ ὁποίου ἐξηγοράσθησαν ὑπὸ τοῦ κράτους καὶ κατεστράφησαν διὰ τοῦ πυρὸς περὶ τὰ πέντε ἑκατομμύρια ὀκάδες καπνοῦ βεβλαμμένου ἢ κατωτέρας ποιότητος τῶν ἐσοδειῶν 1929 καὶ 1930, πρὸς ἀποφυγὴν δυσφημήσεως τῶν ἑλληνικῶν καπνῶν εἰς τὰς ξένας ἀγοράς. Ἐν συνεχείᾳ, διὰ τοῦ νόμου 5166 ἀπηγορεύθη ἡ συλλογὴ καὶ ἀγοραπωλησία τῶν πατοφύλλων, ὡς κατωτέρων ποιοτικῶς. Δυνάμει τοῦ νόμου 5411 «Περὶ ἐξαγορᾶς ἐμπορευσίμων καπνῶν παρὰ τῶν παραγωγῶν» ἱδρύθη αὐτόνομος κρατικὴ ὑπηρεσία, ἥτις ἐξηγόρασε διὰ λογαριασμὸν τοῦ κράτους περὶ τὰ δέκα ἑκατομμύρια ὀκάδων καπνῶν καλῶν ποιοτήτων πρὸς ἐλάφρυνσιν τῆς δυσπραγούσης καπναγορᾶς.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μέτρων, ἅτινα κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἔλαβε διὰ τὴν προστασίαν τῶν καπνοπαραγωγῶν, τὸ κράτος διὰ τοῦ νόμου 3460 «Περὶ ἀσφαλίσεως καπνεργατῶν» ἵδρυσε τὸ ταμεῖον ἀσφαλίσεως καπνεργατῶν διὰ τὴν ἀσφάλισιν τῶν καπνεργατῶν κατὰ τῆς ἀνεργίας, ἀσθενειῶν, ἀνικανότητος, γήρατος κλπ., διὰ δὲ τοῦ νόμου 5817 ἐπέβαλε τὴν ὑποχρεωτικὴν ἀπασχόλησιν ἀρρένων καπνεργατῶν εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ καπνοῦ κατὰ τὸ σύστημα τόγκα, εἰς τὴν ὁποίαν ἐργασίαν ἀπησχολοῦντο κατὰ τὸ πλεῖστον γυναῖκες καπνεργάτριαι. Τέλος τὸ κράτος, συμφωνούντων καὶ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν καπνικῶν κύκλων, ἐμερίμνησε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη διὰ τὴν συνεννόησιν καὶ συνεργασίαν τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῶν ἄλλων δύο χωρῶν παραγωγῆς ἀνατολικῶν καπνῶν, Τουρκίας καὶ Βουλγαρίας, διὰ τὴν ἀπὸ κοινοῦ ρύθμισιν τοῦ καπνικοῦ των ζητήματος, τὴν προαγωγὴν τῶν κοινῶν συμφερόντων των καὶ τὴν κοινὴν ἄμυνάν των κατὰ τῶν ἀμερικανικῶν κυρίως καπνῶν, ἅτινα συναγωνίζονται καὶ ἐκτοπίζουν βαθμηδὸν τὰ ἀνατολικὰ καπνὰ ἀπὸ τὴν διεθνῆ καπναγοράν.

Βελτιωτικαὶ προσπάθειαι. Τὰ γραφεῖα προστασίας καπνοῦ κατὰ τὴν ὀλιγοετῆ λειτουργίαν των ἐξεδήλωσαν τὴν εὐεργετικὴν δρᾶσίν των εἰς δύο κυρίως ἐπίπεδα: α) τὸ ἐμπορικόν, διὰ τῆς συνεχοῦς παρακολουθήσεως καὶ μελέτης τῆς διεθνοῦς καπναγορᾶς, τόσον διὰ τῶν τακτικῶν ἀνταποκριτῶν των, ὅσον καὶ δι' ἐκτάκτων ἀποστολῶν, τῆς συστηματικῆς διαφημίσεως τοῦ ἑλληνικοῦ καπνοῦ, τῆς ἐξευρέσεως νέων ἀγορῶν καὶ τῆς διὰ τῶν ἐκδιδομένων καπνικῶν δελτίων παροχῆς πάσης φύσεως ἐμπορικῶν πληροφοριῶν εἰς τοὺς ἐνδιαφερομένους· καὶ β) τὸ γεωργικόν, διὰ τῆς προωθήσεως τῶν παραγωγῶν πρὸς μίαν συστηματικωτέραν καὶ οἰκονομικωτέραν διενέργειαν τῆς καπνοκαλλιεργείας, τῆς καταπολεμήσεως τῶν ἀσθενειῶν τοῦ καπνοῦ, τῆς διανομῆς σπόρων καταλλήλων ποικιλιῶν εἰς τὰς διαφόρους περιφερείας, τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ σπόρου τῶν παραγωγῶν δι' εἰδικῶν καθαριστηρίων, τοῦ καθορισμοῦ τῶν ἀκαταλλήλων ἐδαφῶν, τῆς καθοδηγήσεως τῶν καλλιεργητῶν πρὸς τεχνικωτέραν περιποίησιν καὶ ἐπεξεργασίαν τοῦ προϊόντος των κ.λ.π. Πρὸς τοῦτο ἔχουν ἐγκαταστήσει εἰς τὰς σπουδαιοτέρας καπνικὰς περιφερείας πλῆρες δίκτυον γεωπόνων καὶ καπνοτεχνιτῶν, παρακολουθούντων ἐκ τοῦ σύνεγγυς τοὺς παραγωγούς.

Τὸ νεοϊδρυθὲν καπνολογικὸν ἰνστιτοῦτον ἀσχολεῖται μὲ τὴν πληρεστέραν μελέτην τῶν τεχνικῶν καπνικῶν ζητημάτων, ἤτοι: τὸν καθορισμὸν τῶν καταλληλοτέρων διὰ τὴν καπνοκαλλιέργειαν ἐδαφῶν, τὴν μελέτην τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν τῶν διαφόρων καπνικῶν περιφερειῶν, τὴν μελέτην τῶν ποικιλιῶν, αἵτινες καλλιεργοῦνται ἐν Ἑλλάδι, καὶ τῶν ἀπαιτήσεων ἑκάστης, τὴν καλυτέρευσιν τῶν ἐγχωρίων ποικιλιῶν δι' ἐπιλογῆς καὶ διασταυρώσεων, τὴν παραγωγὴν βελτιωμένων σπόρων, τὴν εἰσαγωγὴν ξένων ποικιλιῶν πρὸς καλλιέργειαν ἐν Ἑλλάδι, τὴν βελτίωσιν τῶν ἐν χρήσει μεθόδων καλλιεργείας καὶ περιποιήσεως τοῦ καπνοῦ, μὲ σκοπὸν τὴν αὔξησιν τῆς ἀποδόσεως, ἐν συνδυασμῷ ὅμως μὲ τὴν διατήρησιν ἢ καὶ βελτίωσιν τῆς ποιότητος τοῦ προϊόντος, τὸν καθορισμὸν τῶν καταλλήλων μεθόδων καὶ τύπων λιπάνσεως τῶν ἐδαφῶν, τὴν καταπολέμησιν τῶν ἀσθενειῶν τοῦ καπνοῦ, τὴν ἐξεύρεσιν τῶν οἰκονομικωτέρων καὶ καταλληλοτέρων συστημάτων ἐπεξεργασίας καὶ ζυμώσεως, τὴν μελέτην τῆς χημικῆς συστάσεως τῶν καπνῶν καὶ τὸν καταρτισμὸν τοῦ καπνικοῦ χάρτου τῆς Ἑλλάδος καὶ τέλος τὸν καταρτισμὸν ἐντὸς τῶν ἐργαστηρίων, τῶν φυτειῶν καὶ τῶν ἀποθηκῶν αὐτοῦ καὶ τῶν κατὰ περιφερείας ὑποσταθμῶν του εἰδικῶν ἐπιστημόνων καὶ ἀνεπτυγμένων καπνοπαραγωγῶν καὶ καπνοτεχνιτῶν.

Δ. Ι. ΑΡΓΥΡΟΥΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Κωνσταντινίδης Α.*, «Ὁ καπνὸς» (Ἀθῆναι, 1875).—*Δαμβέργης Α. Κ.*, «Οἱ καπνοὶ καὶ τὰ τουμπεκιὰ τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1894).—*Χριστόπουλος Π.*, «Αἱ ἀσθένειαι τοῦ καπνοῦ» (1925).—*Ἀγνίδης Η.*, «Ἡ καπνικὴ κρίσις» (1926).—*Οἰκονομάκης Γ. Γ.*, «Μονοπώλια καὶ καπνά. Συγκριτικὴ μελέτη» (Βόλος 1926).—«Ἡ ἑλληνικὴ καπνοβιομηχανία καὶ τὸ μονοπώλιον τοῦ καπνοῦ» (Βόλος 1926, ἔκδ. ἀδελφῶν *Ν. Ματσάγγου* μετὰ χάρτου).—«Τὸ ζήτημα τῆς ὑποχρεωτικῆς ἢ μὴ ἐπεξεργασίας τοῦ καπνοῦ» (Θεσσαλονίκη 1927, ἔκδ. Γραφείου προστασίας).—*Μάνιζαρης Ἀχ.*, «Τὸ καπνεργατικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1927).—*Nestoroff M.*, «Les Tabacs d'Orient» (Dresde 1928).—*Τσαπούλης Δ.* καὶ *Θεμελίδης Ι.*, «Ὁδηγὸς τοῦ καπνοκαλλιεργητοῦ» (Θεσσαλονίκη 1928).—«Τὸ καπνικὸν ζήτημα» (Θεσσαλονίκη 1928, ἔκδ. Γραφείου προστασίας).—*Ἀνάσης Ἐμμ.*, «Ὁ καπνὸς» (Ἀθῆναι 1929).—*Μάνιζαρης Ἀχ.*, «Τὰ καπνά μας» (Ἀθῆναι 1929).—«Συλλογὴ τῶν ἰσχυουσῶν διατάξεων τοῦ κώδικος καὶ λοιπῶν νόμων περὶ φορολογίας τοῦ καπνοῦ» (Ἀθῆναι 1930).—«Τὸ καπνικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1930, ἔκδ. ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας).—«Τὰ ἑλληνικὰ καπνὰ ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ καπναγορᾷ» (Ἀθῆναι 1930, ἔκθεσις τῆς ὑπὸ *Α. Μπακάλμπαση* κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς).—*Ζαχαρόπουλος Ι. Μ.*, «Ἡ καλλιτέρευσις τοῦ καπνοῦ» (Θεσσαλονίκη 1931).—*Φιλάρετος Δ. Ν.*, «Διὰ τοῦ καπνοῦ ἡ ἀνασταθεροποίησις τῶν ἑλληνικῶν οἰκονομικῶν» (Ἀθῆναι 1932).—*Ἀναγνωστόπουλος Ν. Η.*, «Ὁ ἑλληνικὸς καπνὸς καὶ ἡ καλλιέργεια αὐτοῦ» (Ἀθῆναι 1932).—*Σερραῖος Ι.*, «Ἡ παραγωγὴ καπνοῦ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸ ἔτος 1932. Αἱ ἐκ τῆς φορολογίας τοῦ καπνοῦ εἰσπράξεις κατὰ τὴν χρῆσιν τοῦ ἔτους 1932—1933» (Ἀθῆναι 1933).—*Σημαιόπουλος Δ.*, «Διατὶ δὲν συμφέρει ἡ μονοπώλησις τῆς καπνοβιομηχανίας» (Ἀθῆναι 1933).—«Τὸ καπνολογικὸν ἰνστιτοῦτον τῆς Ἑλλάδος» (1933, ἔκδ. τοῦ Ἰνστιτούτου).—*Σερραῖος Ι.*, «Περὶ τῆς εἰσαγωγῆς μονοπωλίου καπνοῦ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1934).

Καπνικὸς τύπος «Δελτίον καπνῶν» (Καπνεμπορικοῦ συνδέσμου Βόλου 1925 κ.ἑ.).—«Δελτίον γραφείου προστασίας καπνοῦ Καβάλλας» (1926—1932), «—Θεσσαλονίκης» (1927—1932) καὶ «—Βόλου» (1927—1932).—«Tabacs helléniques» (Συνδέσμου γραφείων προστασίας ἑλληνικοῦ καπνοῦ, Καβάλλα 1928 κ.ἑ.).—«Ἐφημερὶς τῶν καπνοπαραγωγῶν Μακεδονίας—Θράκης» (Θεσσαλονίκη 1928 κ.ἑ.).—«Δελτίον συνδέσμου γραφείων προστασίας ἑλληνικοῦ καπνοῦ» (Καβάλλα 1932 κ.ἑ.).

Π. Ν. Π.

Ἄλλα βιομηχανικὰ φυτά. ***Βάμβαξ.*** Ὁ βάμβαξ εἶναι ἓν ἐκ τῶν τὰ μάλα ὑπὸ τῶν ἐδαφολογικῶν καὶ κλιματολογικῶν συνθηκῶν τοῦ τόπου εὐνοουμένων φυτῶν. Ἀπαιτεῖ πλούσια ἐδάφη, δύναται δὲ ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ταύτην νὰ καλλιεργηθῇ ἀπὸ τῆς Κρήτης μέχρι τῶν βορειοτέρων συνόρων τῆς χώρας, ἀρκεῖ τὸ ὕψος, εἰς ὃ θὰ γίνῃ ἡ καλλιέργεια, νὰ μὴ ὑπερβαίνῃ τὰ 400—500 μέτρα ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης.

Καλλιεργούμεναι ἐκτάσεις. Ἡ καλλιέργεια τοῦ βάμβακος ὑπέστη διαφόρους διακυμάνσεις παρ' ἡμῖν. Αἱ ἀπὸ δεκαπενταετίας στατιστικαὶ παρουσιάζουσι τὸν βάμβακα καλλιεργούμενον κυρίως εἰς τὰς ἀποξηρανθείσας ἐκτάσεις τῆς λίμνης Κωπαΐδος καὶ τὴν περιφέρειαν αὐτῆς, εἰς χωρία τινὰ τῆς περιφερείας Γυθείου (Σκάλας — Λακωνίας, Λεήμονα, Δουραλῆ κλπ.) καὶ εἰς τὰς πεδιάδας Σερρῶν καὶ Βερροίας. Εἰς τὰς ἄλλας περιφερείας τοῦ κράτους ἐλάχισται ἐκτάσεις ἐκαλλιεργοῦντο ἄνευ ἐνδιαφέροντος καὶ μᾶλλον δι' οἰκιακὰς ἀνάγκας τῶν παραγωγῶν.

Ἀπὸ ἔτους ἡ καλλιέργεια τοῦ βάμβακος ἐπεξετάθη ἐπιτυχῶς καὶ εἰς ἄλλας περιφερείας τοῦ κράτους, ὅπου αἱ ἐδαφολογικαὶ συνθῆκαι ἦσαν εὐνοϊκαί. Ὁ ἀνωτέρω πίναξ δεικνύει τὰς σπαρείσας ἐκτάσεις διὰ βάμβακος ἀπὸ τοῦ 1922—1933.

Κατὰ νομοὺς σπαρεῖσαι ἐκτάσεις (εἰς στρέμματα).

Νομοί	Σπαρεῖσαι ἐκτάσεις 1932	Σπαρεῖσαι ἐκτάσεις 1933
Λακωνίας	10.440	18.200
Μεσσηνίας	—	1.229
Ἠλείας	—	1.135
Ἀργολιδοκορινθίας	—	787
Ἄρτης	359	2.039
Αἰτωλοακαρνανίας	—	815
Ἀττικοβοιωτίας	104.200	126.199
Εὐβοίας	—	950
Φθιωτιδοφωκίδος	54 830	93.321
Λαρίσης	1.110	6.620
Τρικκάλων	440	10.921
Κερκύρας	—	287
Ἰωαννίνων	—	120
Θεσσαλονίκης	4.240	31.152
Πέλλης	761	8.177
Σερρῶν	25.180	60.537
Δράμας	182	920
Ροδόπης	1.896	3.014
Ἕβρου	8.116	14.140
Σύνολον	213 379	373.453

Παραγωγή. Ἡ σήμερον παραγομένη ποσότης βάμβακος ἐν Ἑλλάδι καλύπτει μόνον τὸ $^1/_8$ τῆς καταναλισκομένης ὑπὸ τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας ποσότητος, καὶ τὸ $^1/_7$ μόνον τοῦ εἰσαγομένου βάμβακος καὶ βαμβακερῶν εἰδῶν, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν κατωτέρω πινάκων:

Εἰσαγωγὴ ἐκκοκκισμένου βάμβακος		Εἰσαγωγὴ βαμβακερῶν εἰδῶν		Ἑλλην. παραγωγὴ ἐκκοκκισμένου βάμβακος κατὰ τὰ ἔτη 1920—1934 εἰς χιλιόγραμμα	
1920	3.845 581	1920	6.158.104	1920	1.560.000
1921	5.971.157	1921	4 141.552	1921	1.300 000
1922	3.794.757	1922	2 810.962	1922	2 000.000
1923	1.943 329	1923	3 761.905	1923	2 650.000
1924	1 663 446	1924	6.080.990	1924	3.400.000
1925	1.920.526	1925	5 615 221	1925	3.500.000
1926	2.353.204	1926	5.871.756	1926	4.284 000
1927	3.625.498	1927	7 839.927	1927	3.028.400
1928	3.411.381	1928	5 828 611	1928	3.583.533
1929	2.980.358	1929	6 827.026	1929	3.677 300
1930	5 932.305	1930	5.112.981	1930	3.890.565
1931	10.167 169	1931	5.850.937	1931	3 626.900
1932	7.317.452	1932	3.715.065	1932	3 299.567
				1933	4.827 000

Διὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν ἄνω εἰδῶν ἐξάγεται ἐτησίως συνάλλαγμα ἀξίας πλέον τοῦ 1.200.000.000 δραχμῶν. Ἡ Ἑλλὰς δύναται νὰ γίνῃ αὐτάρκης συντόμως.

Ἀποδόσεις. Αἱ ἀποδόσεις τοῦ προϊόντος εἶναι λίαν ἱκανοποιητικαί, ποικίλλουσαι ἀναλόγως τοῦ εἴδους τῆς καλλιεργείας (ποτιστικαὶ ἢ ξηρικαὶ) καὶ ἀναλόγως τῆς θέσεως (εἰς τὰς βορείας ἐπαρχίας αἱ ἀποδόσεις εἶναι μικρότεραι ἢ εἰς τὰς νοτίας). Αἱ ἀποδόσεις αὗται, συγκρινόμεναι πρὸς τὰς ἀποδόσεις ἄλλων χωρῶν, κατέχουσι καλὴν θέσιν, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ διὰ τῆς βελτιώσεως τῶν μέσων καλλιεργείας θὰ καταλάβωσι τὴν πρώτην θέσιν.

Μέσαι ἀποδόσεις ἐκκοκκισμένου βάμβακος κατὰ στρέμμα εἰς τὰς διαφόρους βαμβακοπαραγωγοὺς χώρας εἰς χιλιόγραμμα.

Ἔτη	Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι	Ἰνδίαι	Κίνα	Αἴγυπτος	Ρωσία (Ἀσιατική)	Ἑλλάς
1921—1922	14	11	25	44	8	23
1922—1923	16	10	32	31	15	24
1923—1924	15	10	24	30	19	21
1924—1925	17	10	24	41	20	19
1925—1926	19	10	22	44	29	21
1926—1927	20	9	24	46	26	26
1927—1928	17	11	23	43	29	19
1928—1929	17	11	—	50	29	21
1929—1930	17	9	—	48	31	18
Γεν. μέσ. ὅρος 1921—1930	17	10	25	48	23	21

Οἰκονομικὴ σημασία. Ἡ καλλιέργεια τοῦ βάμβακος θὰ καταλάβῃ σὺν τῷ χρόνῳ μίαν τῶν πρωτευουσῶν θέσεων μεταξὺ τῶν καλλιεργειῶν ἄλλων φυτῶν, διότι τόσον ἡ καθαρά, ὅσον καὶ ἡ ἀκαθάριστος ἐκ ταύτης πρόσοδος εἶναι μεγαλυτέρα τῶν ἄλλων καλλιεργειῶν καὶ ἡ διάθεσις τοῦ προϊόντος εὔκολος καὶ ἄμεσος.

Digitized by Google

Μέση ἀπόδοσις εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης καὶ ἀξία αὐτῶν κατὰ στρέμμα

Εἴδη	Μέση στρεμ. ἀπόδοσ. (ὀκ.)	Ἀξία κατ' ὀκᾶν	Ἀκαθάριστος πρόσοδος (δρχ.)	Μέσος ὅρος κόστους	Καθαρὰ πρόσοδος (δρχ.)
Σῖτος	80	7.—	560	260	30
Κριθὴ	10)	4.50	450	200	250
Ἀραβόσιτος	150	4.50	675	325	350
Ὄσπρια	100	8.—	800	400	400
Βάμβαξ	75	17.—	1.275	600	675

Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι διὰ νὰ καλυφθοῦν αἱ ἀνάγκαι τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας βάμβακος πρέπει νὰ τριπλασιασθῇ ἡ διὰ βάμβακος καλλιεργουμένη ἐν τῇ χώρᾳ ἔκτασις, ἤτοι ὅτι πρέπει νὰ σπαρῶσιν 900.000 περίπου στρέματα, θ' ἀπαιτηθῇ, κατὰ τὸν ἄνω πίνακα, δαπάνη 540.000.000 δραχ. εἰς 15.000.000 ἡμερομίσθια καὶ οἱ καλλιεργηταὶ θὰ εἰσπράξωσιν ἀκαθάριστον πρόσοδον 1.500 000.000 δραχμῶν.

Μέθοδοι καλλιεργείας. Ὁ τρόπος τῆς καλλιεργείας τοῦ βάμβακος, ὡς συμβαίνει καὶ μὲ τὰς περισσοτέρας τῶν καλλιεργειῶν παρ' ἡμῖν, πόρρω ἀπέχει ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ὁ ἐνδεδειγμένος. Τὸν μεγαλύτερον ῥόλον παίζει ἡ φύσις.

Αἱ μέχρι τοῦδε καλλιεργούμεναι ποικιλίαι βάμβακος ἦσαν μῖγμα ποικιλιῶν πάσης προελεύσεως, Ἀμερικῆς, Ἰνδιῶν, Τουρκίας κλπ., ἐκφυλισθεισῶν διὰ τῆς συνεχοῦς διασταυρώσεως λόγῳ τοῦ κακοῦ σπόρου. Αἱ ἀποδόσεις ἦσαν μικραί, 30—50 ὀκ. κατὰ στρέμμα ἀνεκκοκκίστου βάμβακος, καὶ ἡ ἑκατοστιαία ἀναλογία βάμβακος ἡ περιεχομένη εἰς τὸν ἔνσπορον βάμβακα ἦτο μικρά, 25—28 %. Πρὸ τῆς σπορᾶς τοῦ βάμβακος ἐγίνετο ἐπιπολαία προετοιμασία τοῦ ἐδάφους. Ἡ σπορὰ ἐγίνετο σπάρδην (στὰ πεταχτά), καὶ ἀφοῦ μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῶν φυτῶν ἐγίνετο ἓν ἀραίωμα, ὥστε ταῦτα νὰ ἔχωσιν ἀπόστασίν τινα μεταξύ των, ἐδίδοντο ἓν ἢ δύο ποτίσματα ἢ σκαλίσματα. Ἡ συγκομιδὴ ἐγίνετο πλημμελέστατα καὶ ὁ βάμβαξ συνελέγετο ὁμοῦ μετὰ φύλλων, καρύων, χωμάτων κλπ. Τοιουτοτρόπως, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀποδόσεις δὲν ἐπετυγχάνοντο μεγάλαι, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ προϊόν, καίτοι καλὸν αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ (καλῆς ἰνός), ἐπληρώνετο εἰς μικρὰν τιμήν.

Διὰ τὴν καταπολέμησιν τῶν ἀσθενειῶν οὐδὲν μέτρον ἐλαμβάνετο καὶ αἱ ἐξ αὐτῶν ζημίαι ἦσαν σοβαρώταται. Ὁ ῥόδινος σκώληξ, ὅστις ἦλθεν ἐξ Ἀμερικῆς μετὰ σπόρων, προξενεῖ μεγάλας καταστροφὰς εἰς τὴν καλλιέργειαν, δυναμένας νὰ φθάσωσι τὸ 80 % αὐτῶν.

Βελτιωτικαὶ προσπάθειαι κλπ. Διὰ τὴν διάδοσιν τῶν βελτιωμένων καὶ συμφερωτέρων τρόπων καλλιεργείας τοῦ βάμβακος, τὴν μελέτην τῆς ἰνὸς αὐτοῦ, τὴν συνδρομὴν εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν τοῦ βάμβακος ἱδρύθη ἀπὸ διετίας (1932) ὀργανισμὸς ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἰνστιτοῦτον τοῦ βάμβακος». Ἐκ τῶν πρώτων ἔργων αὐτοῦ ἦτο ἡ διάδοσις βελτιωμένων ἀμερικανικῶν ποικιλιῶν βάμβακος, ἀπέστειλε 30 γεωπόνους εἰς τὰς βαμβακοπαραγωγοὺς περιφερείας πρὸς διδασκαλίαν τῶν νεωτέρων μεθόδων καλλιεργείας, ἐγκατέστησε κλιβάνους ἀπολυμάνσεως τοῦ βαμβακοσπόρου καὶ διέδωσε τὴν καλλιέργειαν τοῦ βάμβακος εἰς ὅσα μέρη αὐτή, καίτοι ἦτο δυνατή, ἦτο ἄγνωστος. Οὕτω ἡ διὰ βάμβακος σπειρομένη ἔκτασις ἐδιπλασιάσθη σχεδόν, ἡ ἐκμετάλλευσις τῆς γῆς γίνεται ἐντατικωτέρα, τὸ κόστος τῆς παραγωγῆς μειοῦται καὶ αἱ ἀποδόσεις αὐξάνουσιν· ἡ ἑκατοστιαία ἀναλογία τοῦ βάμβακος ἐν τῷ ἐνσπόρῳ βάμβακι ηὔξησεν ἀπὸ 25—28 % εἰς 32—36 %.

Τέσσαρες σταθμοί, ἱδρυθέντες εἰς τὰ πλέον βαμβακοπαραγωγικὰ κέντρα, ἔχουσιν ἔργον τὴν πειραματικὴν μελέτην τόσον τῶν μεθόδων καλλιεργείας ὅσον καὶ τῶν ἀφορώντων τὴν ἶνα τοῦ βάμβακος. Ἐπίσης τὴν ἐξεύρεσιν καταλλήλου ποικιλίας βάμβακος, εἰδικῶς εὐνοουμένης ὑπὸ τῶν κλιματολογικῶν καὶ ἐδαφολογικῶν συνθηκῶν τῆς Ἑλλάδος, ὥστε νὰ δίδῃ τὰς μεγαλυτέρας δυνατὰς ἀποδόσεις, ν' ἀντέχῃ εἰς ὡρισμένας ἀσθενείας καὶ νὰ συνδυάζῃ καὶ τὰς ἰδιότητας, ἃς ἀπαιτεῖ ἡ βιομηχανία τῆς χώρας.

Ἡ ἐν Ἑλλάδι βιομηχανία τοῦ βάμβακος ἐξελίσσεται ῥαγδαίως καὶ αἱ σημεριναὶ ἀνάγκαι αὐτῆς εἰς πρώτην ὕλην θ' αὐξήσωσιν ἀναλόγως. Αἱ ὅμοροι ἐξ ἄλλου χῶραι παρουσιάζουσιν εὐρύτατον πεδίον καταναλώσεως τῶν προϊόντων τῆς βαμβακοβιομηχανίας, ὅταν αὕτη θὰ καλύψῃ τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας.

Αἱ προστατευθησόμεναι ὑπὸ τῶν πλημμυρῶν ἢ ἀποστραγγισθησόμεναι γόνιμοι ἐκτάσεις τῶν κοιλάδων Ἀξιοῦ καὶ Στρυμόνος κυρίως θέλουσι δημιουργήσει μεγάλα κέντρα παραγωγῆς βάμβακος.

Κ. Μ. ΣΟΥΛΙΩΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Φωστηρόπουλος Κ.*, «Δοκίμιον περὶ τῆς καλλιεργείας τοῦ βάμβακος» (Ἀθῆναι 1865).—*Παπανδρέου Σ.*, «La culture du coton d'Égypte en Grèce» (Bruxelles 1929).—*Πιζάνης Ν.*, «Τὸ βαμβάκι» (Ἀθῆναι 1930).—*Τσίτερ Ξ.*, «Αἱ συνθῆκαι τῆς βαμβακοπαραγωγῆς καὶ τῶν βαμβακοπαραγωγῶν ἐν τῷ νομῷ Σερρῶν» (ἐν τῷ «Γεωργικῷ δελτίῳ» 1931 ζ').—*Χιώτης Π.*, «Περὶ τῆς βαμβακοκαλλιεργείας ἐν Λεβαδείᾳ» (Πειραιεὺς 1931).—*Σουλιώτης Κ. Μ.*, «Τὸ Ἰνστιτοῦτον βάμβακος καὶ τὸ διετὲς ἔργον αὐτοῦ» (Ἀθῆναι 1933).—Ἐπίσης βλ. τὸ «Δελτίον ἑλληνικῆς γεωργικῆς ἑταιρείας» (ἰδίως κατ' Ἀπρίλιον 1926, Ὀκτώβριον 1927, Ὀκτώβριον 1929, Ὀκτώβριον 1930 καὶ Αὔγουστον 1933).

Ἐρυθρόδανον. Ἐν Ἑλλάδι ἐκαλλιεργεῖτο ἄλλοτε εἰς μεγάλην κλίμακα διὰ τὴν βαφικὴν ῥίζαν του τὸ *ἐρυθρόδανον τὸ βαφικὸν* (Rubra tinctorum), ὀνομαζόμενον κοινῶς *ῥιζάρι* ἢ *ἀλιζάρι*. Νῦν ἐλάχιστα καὶ σποραδικῶς καλλιεργεῖται παρ' ἡμῖν ὑπὸ τῶν χρησιμοποιούντων τὸ φυτὸν τοῦτο διὰ τὴν βαφὴν τῶν ἐντοπίων νημάτων. Σ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Ἡλίανθος. Παρ' ἡμῖν καλλιεργεῖται ὁ *ἡλίανθος ὁ ἐτήσιος* (Heliánthus annus), κοινῶς *ἥλιος*, ὡς κοσμητικόν. Τελευταίως εἰσήχθη ἡ καλλιέργειά του εἴς τινα μέρη τῆς Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας χάριν τῶν σπερμάτων του, τὰ ὁποῖα περιέχουσι 30—40 % ἔλαιον βρώσιμον. Τὸ μετὰ τὴν ἔκθλιψιν ἀπομένον μέρος τοῦ σπόρου, ὁ πλακοῦς (κοιν. *ἡλιόπιττα*), χρησιμεύει ὡς τροφὴ τῶν κτηνῶν. Τὸ ἔλαιον τοῦτο χρησιμοποιεῖται καὶ διὰ τὴν κατασκευὴν σάπωνος καὶ δι' ἐλαιοχρώματα. Εἰς τὸ κτῆμα Μπάκραινα τῆς Θεσσαλίας ὁ ἡλίανθος καλλιεργεῖται εἰς μεγάλας ἐκτάσεις. Πρὸς τοῦτο σπείρεται τὴν ἄνοιξιν κατὰ γραμμὰς ἀπεχούσας 0,80—1,00 μέτρον διὰ τῆς μηχανῆς ἢ ἐντὸς τῶν ὑπὸ τοῦ ἀρότρου ἀνοιγομένων αὐλάκων. Μετὰ τὸ φύτρωμα καὶ ὅταν τὰ φυτὰ ἔχωσιν ὕψος 10—20 ἑκατοστῶν, γίνεται τὸ ἀραίωμα, ἀφιεμένου ἑνὸς φυτοῦ ἀνὰ 30—40 ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου. Τὸ κατὰ στρέμμα χρησιμοποιούμενον ποσὸν τοῦ σπόρου εἶναι 1—1 ½ ὀκᾶ. Τὸ ἀραίωμα ἀκολουθοῦσι σκαλίσματα δι' ἱπποσκαλιστηρίου καὶ διὰ τῆς χειρός. Μετὰ τὴν ὡρίμανσιν συγκομίζονται αἱ ἀνθοθεσίαι καὶ μετὰ τὴν ἀποξήρανσίν των ἐκκοκκίζονται διὰ μηχανῆς ἐκκοκκίσεως ἀραβοσίτου καὶ φυλάσσονται εἰς λεπτὸν στρῶμα 10—20 ἑκατοστῶν πάχους μέχρι τῆς στεγνώσεως ἢ τῆς τελείας ἀποξηράνσεως. Ἡ ἀπόδοσις ἀνέρχεται εἰς 80 ὀκάδας κατὰ στρέμμα. Ἐχθροὶ τοῦ ἡλιάνθου ἐν Μπακραίνῃ εἶναι οἱ ποντικοί, οἵτινες, ἀνερχόμενοι ἐπὶ τῶν ἀνθοθεσιῶν, κατατρώγουσι τοὺς σπόρους, ἰδίως τῶν ποικιλιῶν τῶν ἐχουσῶν ἀνθοθεσίας κυπτούσας. Σ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Κάνναβις. Οἱ ἐν Ἑλλάδι καλλιεργηταὶ τοῦ φυτοῦ τούτου ἐλάχιστον ἐνδιαφέρον δεικνύουν. Εἰς Μακεδονίαν καλλιεργοῦνται ποσὰ ἀνάξια λόγου (80—100 στρέμματα)· ἡ ἑλληνικὴ κανναβουργία, ἐν τούτοις, εἶναι λίαν προηγμένη καὶ τὰ 5 ἐργοστάσια αὐτῆς, ἐν Πειραιεῖ, Κερκύρᾳ, Ἐδέσσῃ, Ναούσῃ καὶ Θεσσαλονίκῃ, κατεργάζονται 2.500.000 περίπου χλγρμ. ἰνῶν κανναβεως, ἃς εἰσάγουσιν ἐξ Ἰταλίας καὶ Σερβίας. Πλὴν τῶν ἰνῶν εἰσάγεται καὶ κάνναβις ὑπὸ μορφὴν θώμιγγος (σπάγγων), νημάτων, κλωστῶν, σχοινίων, ὑφασμάτων. Ἡ καλλιέργεια καννάβεως δύναται νὰ ἐνεργηθῇ ἐπιτυχῶς παρ' ἡμῖν, δυναμένου νὰ παραχθῇ ποσοῦ μέχρι 4—5 000.000 χλγρμ. ἰνὸς καννάβεως, ἀξίας 50—60 000.000 δραχ.

Πρὸ τοῦ 1922 ἐκαλλιεργοῦντο ἐν Ἑλλάδι ἀρκεταὶ ἐκτάσεις δι' ἰνδικῆς καννάβεως, ἐξ ἧς ἐξήγετο τὸ χασίς. Κατόπιν συμβάσεως μετὰ τῆς αἰγυπτιακῆς κυβερνήσεως ἡ τοιαύτη καλλιέργεια ἀπηγορεύθη αὐστηρῶς. Τὸ φυτὸν ἀπαιτεῖ πλουσίας, δροσερὰς καὶ βαθείας γαίας, οὐχὶ πολὺ συνεκτικάς.

Αἱ μέχρι τοῦδε γενόμεναι δοκιμαὶ καλλιεργείας καννάβεως εἰς Μακεδονίαν ἔδωσαν λίαν ἐνθαρρυντικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ εἰς ἶνας κατὰ στρέμμα ἀπόδοσις ἀνῆλθεν εἰς 75—85 ὀκ. καὶ σπόρου 40—50 ὀκ. Ἡ ποιότης τῆς ἰνὸς εἶναι πλέον μεταξώδης καὶ ἁπαλὴ τῆς εἰς Σερβίαν παραγομένης καὶ τὸ μῆκος μεγαλύτερον (φθάνει καὶ τὰ τρία μέτρα). Ἡ τιμὴ τοῦ νήματος καννάβεως εἶναι 25—35 δραχ., ἀναλόγως τῆς ποιότητος, καὶ ἡ τοῦ σπόρου 8—6 δραχ.· ἑπομένως ἡ ἀκαθάριστος πρόσοδος τῆς καλλιεργείας τῆς καννάβεως εἶναι:

80 ὀκ. ἰνὸς πρὸς 28 δραχ.	δραχ	2.240
45 » σπόρου πρὸς 6 »	»	270
Ἐν ὅλῳ	»	2.510

Ἡ ὡς ἄνω ἀπόδοσις θεωρεῖται ὡς μία τῶν μεγαλυτέρων ἀκαθαρίστων προσόδων.

Κρόκος (κοιν. *ζαφορά*). Καλλιεργεῖται ἐν Ἑλλάδι μόνον παρὰ τὴν Κοζάνην (*ὁ κρόκος ὁ ἑλληνικὸς καὶ ὁ κρόκος ὁ ἥμερος*) εἰς τὸ χωρίον Κρόκος. Ἐκ τοῦ γένους τούτου 14 εἴδη εἶναι τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος. Ἐκ τῶν καλλιεργουμένων φυτῶν συλλέγουσι τὰ στίγματα τῶν ὑπέρων, ἅτινα ἔρχονται εἰς τὸ ἐμπόριον ὡς βαφικὴ ὕλη καὶ ὡς φάρμακον. Εἴς τινας χώρας τῶν Κυκλάδων ὁ κρόκος εἶναι αὐτοφυής, οἱ δὲ κάτοικοι συλλέγουσι τὰ στίγματα τῶν ἀνθέων του. Ἡ οὐσία αὕτη ἦτο γνωστὴ ὡς φαρμακευτικὴ καὶ βαφικὴ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ Διοσκορίδης ἀναφέρει τὰς ἰαματικὰς ἰδιότητας τοῦ κρόκου. Ἐν τῇ περιφερείᾳ Κοζάνης ἡ καλλιέργεια τοῦ κρόκου γίνεται ὡς ἐξῆς: Ὁ διὰ τὸ φυτὸν τοῦτο προοριζόμενος ἀγρὸς καλλιεργεῖται δὶς ἢ τρὶς διὰ τοῦ ἀρότρου καὶ καθαρίζεται ἀπὸ τῶν ἀγριάδων, αἵτινες βλάπτουσι πολὺ τὸν κρόκον. Κατὰ Μάϊον γίνεται ἡ φύτευσις αὐτοῦ. Ὁ καλλιεργητὴς ἀνοίγει διὰ τοῦ ἠσιοδείου ἀρότρου βαθεῖαν αὔλακα, ἐν τῇ ὁποίᾳ 5—6 παιδία ἐναποθέτουσι τοὺς βολβοὺς ἀνὰ ἕνα μὲ τὰς ῥίζας πρὸς τὰ κάτω καὶ εἰς ἀποστάσεις 20—25 ἑκατοστῶν· κατόπιν διὰ τοῦ ἀρότρου καλύπτεται ἡ σειρὰ αὕτη τῶν βολβῶν, ἀνοιγομένης δευτέρας αὔλακος, ἥτις φυτεύεται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ οὕτω καθεξῆς. Κατὰ Σεπτέμβριον γίνεται ἓν σβάρνισμα διὰ ξυλίνης ἐντοπίας σβάρνας καὶ μετὰ τὰς πρώτας βροχὰς τοῦ φθινοπώρου ἐξέρχονται τὰ ἰόχροα ἄνθη, τὰ ὁποῖα συλλέγονται κοπτόμενα διὰ τοῦ ἀντίχειρος καὶ τοῦ δείκτου κάτωθεν τῆς ᾠοθήκης, ὥστε νὰ μὴ σκορπίζωνται τὰ πέταλα τῶν ἀνθέων. Μετὰ 15—20 ἡμέρας ἀρχίζει ἡ βλάστησις τῶν φύλλων. Τὰ συλλεχθέντα ἄνθη μεταφέρονται εἰς δωμάτιον, ὅπου ἀνεμίζονται τῇ βοηθείᾳ δερματίνου κυκλικοῦ ὀργάνου (νταϊρὲ) ἐπὶ κλινοσκεπάσματος καὶ οὕτω, μετὰ 5—10 ἡμερῶν τοιαύτην ἐργασίαν, ἀποχωρίζονται τὰ στίγματα τῶν ἀνθέων. Μόλις γίνῃ ὁ ἀποχωρισμός, πωλοῦνται τὰ στίγματα εἰς ἐμπόρους, οἱ ὁποῖοι μεταβαίνουν πρὸς τοῦτο εἰς τὰ χωρία. Οἱ ἔμποροι ἁπλώνουσιν ἀμέσως τὸν χλωρὸν κρόκον, διὰ νὰ μὴ προσβληθῇ ὑπὸ εὐρῶτος, εἰς μέρος σκιερὸν καὶ ὄχι εἰς τὸν ἥλιον, διὰ νὰ μὴ ἀλλοιωθῇ τὸ κόκκινον χρῶμά του. Κατὰ τὸν χειμῶνα ὁ ξηρὸς κρόκος χωρίζεται εἰς δύο ποιότητας, τὸν κίτρινον καὶ τὸν κόκκινον, ἐξ ὧν ὁ μὲν κόκκινος πωλεῖται εἰς μεγάλην τιμὴν ὁ δὲ κίτρινος εἰς τὸ $1/_{15}$ περίπου τῆς τοῦ πρώτου, χρησιμοποιούμενος κυρίως πρὸς νοθείαν του. Καθ' ἕκαστον θέρος γίνονται 2—3 ἐπιπόλαιοι ἀρόσεις πρὸς καταστροφὴν τῶν ζιζανίων καὶ κατὰ Σεπτέμβριον σβαρνίζεται, κατόπιν δ' ἐπακολουθεῖ ἡ ἀνθοφορία. Ὁ κρόκος εὐδοκιμεῖ καὶ εἰς πτωχὰ ἐδάφη, κοπρίζεται δὲ ὀλίγον μόνον μετὰ τὸ τρίτον ἢ τέταρτον ἔτος τῆς βλαστήσεώς του. Κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος ἡ παραγωγὴ εἶναι ἐλαχίστη, κατόπιν μέχρι τοῦ ἕκτου δίδει 8—10 ὀκάδας χλωροῦ κρόκου, κατόπιν δὲ πάλιν ἐλαττοῦται καὶ οὕτω κατὰ τὸ ὄγδοον ἢ δέκατον ἔτος ἐξάγονται οἱ βολβοί, διὰ νὰ μεταφυτευθῶσιν εἰς ἄλλον ἀγρόν, οὐδέποτε δὲ εἰς τὸν ἴδιον. Ἡ καλλιέργεια αὕτη διαρκῶς ἐλαττοῦται, ἀντικαθισταμένης τῆς χρωστικῆς ταύτης οὐσίας ὑπὸ ἄλλων βιομηχανικῶν οὐσιῶν. Σ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Λίνον. Ἡ καλλιέργεια τοῦ λίνου εἶναι λίαν περιωρισμένη ἐν Ἑλλάδι. Κυρίως καλλιεργεῖται παρέργως ὡς κηπευτικόν, δι' οἰκιακὰς ἀνάγκας τῶν καλλιεργητῶν. Εἶναι φυτὸν λίαν ἀπαιτητικὸν καὶ ἐξαντλητικὸν τῶν ἐδαφῶν καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ καλλιεργῆται εἰς τὸν αὐτὸν ἀγρὸν παρὰ μετὰ παρέλευσιν πενταετίας. Ὁ συναγωνισμός, ὃν ὑφίσταται τὸ λίνον ἐκ τοῦ βάμβακος, ἔχει ἐπιδράσει σημαντικῶς ἐπὶ τῆς ἐλαττώσεως τῆς καλλιεργουμένης ἐκτάσεως.

Παρ' ἡμῖν ἡ καλλιέργεια τοῦ λίνου δύναται ἐπωφελῶς ν' ἀναπτυχθῇ εἰς τὰς ἀποκαλυπτομένας γαίας ἐν Μακεδονίᾳ ἀκριβῶς λόγῳ τῶν ἐξαντλητικῶν ἰδιοτήτων του. Τὰ ἀνωτέρω ἐδάφη εἶναι τόσον γόνιμα, ὥστε ἄλλαι καλλιέργειαι νὰ μὴ δύνανται νὰ ὡριμάσωσι λόγῳ ὑπερβολικῆς βλαστήσεως καὶ ἀναπτύξεως τοῦ φυλλώματος καὶ τοῦ στελέχους. Τὸ λίνον καὶ ἡ κάνναβις, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπιδιώκεται ἡ ἀνάπτυξις τοῦ στελέχους, μειοῦσι τὴν ὑπερβολικὴν γονιμότητα τῶν τοιούτων ἐδαφῶν καὶ καθιστῶσι ταῦτα κατάλληλα διὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν ἄλλων φυτῶν. Αἱ ἀποδόσεις ἐκ τῆς καλλιεργείας εἶναι λίαν ἱκανοποιητικαί. Ἕκαστον στρέμμα ἀποδίδει 40—80 χιλιόγραμμα νήματος καὶ 40—60 σπόρου. Ἡ σημερινὴ τιμὴ τοῦ νήματος ἀνέρχεται εἰς 35—40 δραχμὰς κατὰ χιλιόγρ. καὶ τοῦ σπόρου εἰς 6 50—7.50. Ὁ τρόπος καλλιεργείας τοῦ λίνου εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν τῆς καννάβεως. Εἰς καλῶς ἀροθέντα ἀγρὸν σπείρουσι 15—20 ὀκάδας κατὰ στρέμμα καὶ κατόπιν καλύπτουσι δι' ἐλαφροῦ σβαρνίσματος καὶ κυλινδρίζουσι τὸ χῶμα. Ἐνεργοῦσι βοτανίσματα καὶ 3—5 σκαλίσματα, ἀναλόγως τῶν βλαστησάντων ζιζανίων καὶ βροχῶν καὶ προβαίνουσιν εἰς ἓν ἢ δύο ποτίσματα, ὅπου τοῦτο εἶναι δυνατόν. Περὶ τὰ μέσα Ἰουνίου τὸ λίνον εἶναι ἕτοιμον πρὸς συγκομιδήν. Ἡ κατάλληλος στιγμὴ εἶναι ὅταν τὰ τελευταῖα ἄνθη καὶ τὰ κατώτερα φύλλα καταπέσωσι, τὸ δὲ φυτὸν ἀρχίσῃ νὰ κιτρινίζῃ. Ἐκριζοῦσι τὰ φυτὰ καὶ τοποθετοῦσι ταῦτα ὄρθια εἰς δέματα πρὸς ἀποξήρανσιν Μετ' αὐτὴν διὰ τινάγματος ἀποχωρίζουσι τὸν σπόρον καὶ θέτουσι τὰ στελέχη εἰς δέματα ἐντὸς ὕδατος ἐπὶ ἡμέρας πρὸς διαβροχὴν καὶ ἀποχωρισμὸν τῶν ἰνῶν τοῦ ξυλώδους μέρους αὐτῶν. Ὑπάρχουσι ποικιλίαι ἐξαιρετικῆς λεπτότητος, ἐξ ὧν κατασκευάζουσι πολυτελέστατα ὑφάσματα μεγάλης ἀντοχῆς. Ἡ σποροελαιουργία ἐξάγει ἐκ τῶν σπόρων τοῦ λίνου 25—30 % ἔλαιον καὶ 60—70 % πλακοῦντας, οἵτινες ἀποτελοῦσιν ἀρίστην τροφὴν διὰ γαλακτοφόρα ζῷα.

Κ. Μ. ΣΟΥΛΙΩΤΗΣ

Σήσαμον. Τὸ σήσαμον καλλιεργεῖται ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων. Ὁ Ἡρόδοτος τὸ ἀναφέρει ὡς γνωστὸν ἀπὸ πολλοῦ εἰς τοὺς Ἕλληνας, λέγει δὲ ὅτι ἕνα αἰῶνα πρὸ τῆς ἐποχῆς του οἱ Σάμιοι, κατά τινα ἑορτὴν τῆς Ἀρτέμιδος, προσέφερον «τρωκτὰ σησάμου τε καὶ μέλιτος». Ἐπὶ Ἀ-

Digitized by Google

ριστοφάνους ἦτο κοινὴ ἡ χρῆσις τοῦ σησάμου εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐπίσης ὁ Θεόφραστος συχνὰ τὸ μνημονεύει. Ὁ Διοσκορίδης ἀναφέρει τὸ φυτὸν καὶ τὸν καρπὸν ὡς εἴδη φαρμακευτικά, προσθέτων: «γίνεται δὲ καὶ ἔλαιον ἐξ αὐτοῦ, ᾧ Αἰγύπτιοι χρῶνται». Ὁ Ἀθήναιος ἀναφέρει τὸν σησαμίτην ἄρτον καὶ τὰς σησαμίδας, τὰ «ἐκ μέλιτος καὶ σησάμου πεφρυγμένων καὶ ἐλαίου σφαιροειδῆ πέμματα».

Ποικιλίαι τοῦ φυτοῦ εἶναι ἡ *μελανόσπερμος* ἢ *ἀνατολικὴ* (Sesamum Orientale), ἡ *καστανινόσπερμος* (S. Indicum) καὶ ἡ *λευκόσπερμος* (S. Subdentatum). Αἱ δύο τελευταῖαι, καὶ ἰδίως ἡ ἐσχάτη, καλλιεργοῦνται κυρίως ἐν Ἑλλάδι.

Νῦν τὸ σήσαμον χρησιμοποιεῖται ἐν Ἑλλάδι διὰ τὴν παραγωγὴν σησαμελαίου, χρησιμοποιουμένου διὰ τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ ἐλαίου τῆς ἐλαίας εἰς τὰς βορείους ἐπαρχίας, ὅπου δὲν καλλιεργεῖται τὸ φυτὸν τοῦτο. Τὸ σήσαμον περιέχει περὶ τὰ 50 % ἐλαίου, θεωρουμένου ὡς νηστησίμου.

Τὸ σησαμέλαιον χρησιμοποιεῖται εἰς τὴν κατασκευὴν πολλῶν γλυκισμάτων. Κυρίως μεγάλη κατανάλωσις σησάμου γίνεται ἐν Ἑλλάδι διὰ τὴν κατασκευὴν ταχινίου καὶ χαλβᾶ.

Ὅταν ἐκ τοῦ σησάμου ἀφαιρεθῇ τελείως τὸ ἔλαιον, τότε τὸ ὑπολειπόμενον μέρος ἀποτελεῖ τὸν πλακοῦντα ἢ σησαμόπιτταν, ἀποτελοῦσαν πλουσιωτάτην κτηνατροφήν. Κατὰ τὸ 1932 ἐκαλλιεργήθησαν ἐν Ἑλλάδι 300.258 στρέμματα, παραγαγόντα 4.703.800 χλγρ., ἀξίας 54.331.954 δραχμῶν, μὲ μέσην παραγωγὴν κατὰ στρέμμα 16 χιλιόγραμμα.

Τῷ 1924	ἐσπάρησαν	200.016	στρέμμ
» 1925	»	144.237	»
» 1926	»	176.275	»
» 1927	»	165.903	»
» 1928	»	147.796	»
» 1929	»	191 521	»
» 1930	»	304.300	»
» 1931	»	322.020	»

Κατὰ διαμερίσματα ἡ καλλιέργεια καὶ παραγωγὴ τοῦ 1932 ἔχει ὡς ἑξῆς:

Διαμερίσματα	*Ἔκτασις*	*Παραγωγή*
Μακεδονία	127 405	1 685.100
Ἤπειρος	673	31.900
Νῆσοι Αἰγαίου	18.984	233 400
Κρήτη	1.096	52.200
Θεσσαλία	54.720	397.400
Ἰόνιοι νῆσοι	51	1 200
Κυκλάδες	410	7.400
Στερεὰ καὶ Εὔβοια	3.981	185.300
Πελοπόννησος	2.567	107 600
Θρᾴκη	90.371	1.999 300

Ἡ παραγομένη ποσότης σησάμου δὲν ἐπαρκεῖ διὰ τὴν ἐπιτοπίαν κατανάλωσιν, διὸ καὶ εἰσάγεται κατ' ἔτος ποσότης τις κυρίως ἐξ Αἰγύπτου. Οὕτω κατὰ μὲν τὸ 1931 εἰσήχθησαν 75.560 χιλιόγραμμα, κατὰ δὲ τὸ 1932 81.734. Σπείρεται ἀργὰ τὴν ἄνοιξιν, διότι τὸ φυτὸν τοῦτο δὲν ἀντέχει εἰς τὸ ψῦχος. Ἡ ἐν τῇ ἀμειψισπορᾷ θέσις του εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν τοῦ ἀραβοσίτου. Συνήθως ἀντικαθιστᾷ τὴν ἀγρανάπαυσιν, σπειρόμενον εἰς μέρος αὐτῆς. Οὕτω ἀντὶ τῆς κοινῶς ἐφαρμοζομένης ἀμειψισπορᾶς ἀγρανάπαυσις - σῖτος, ἐφαρμόζουσι τὴν τοιαύτην σήσαμον - σῖτος.

Εἶναι φυτὸν ἐξαντλητικώτατον, ἔτι δὲ περισσότερον, ὅταν, ὅπως συνήθως, ἡ συγκομιδή του γίνεται δι' ἐκριζώσεως. Ἡ διὰ κόπρου λίπανσις εἶναι πολύτιμος καὶ ἐφαρμόζεται ὑπό τινων Ἑλλήνων γεωργῶν. Ποσὸν 2.000 ὀκ. κατὰ στρέμμα εἶναι ἐπαρκές. Ὡς ἐπίσης καὶ λίπανσις διὰ πλήρους λιπάσματος. Ἡ προετοιμασία τοῦ ἐδάφους γίνεται ὅπως καὶ διὰ τὴν ἀγρανάπαυσιν. Οἱ γεωργοὶ μετὰ συγκομιδὴν τοῦ σίτου ἀφήνουσι τὸν ἀγρὸν πρὸς βοσκὴν τῶν προβάτων των καὶ τὸν Φεβρουάριον ἢ Μάρτιον τοῦ ἑπομένου ἔτους δίδουσι μίαν ἄροσιν, τὴν ὁποίαν κατὰ τὸν Ἀπρίλιον ἢ Μάϊον ἐπακολουθεῖ ἡ ἄροσις τῆς σπορᾶς.

Νῦν, ὅτε εἰς πλεῖστα μέρη, ἕνεκα τῆς κακῆς ρυθμίσεως τῶν καλλιεργειῶν, δηλαδὴ τῆς καταργήσεως τῆς κατὰ περιφερείας καλλιεργείας (ντάμκας), ἡ ὑπὸ προβάτων βοσκὴ τῶν καλλιεργουμένων ἀγρῶν εἶναι ἀδύνατος ἕνεκα τῶν φθορῶν τῶν γινομένων εἰς τοὺς παρακειμένους ἀγρούς, τινὲς τῶν προοδευτικῶν γεωργῶν καλλιεργοῦσι τὸν διὰ σήσαμον προωρισμένον ἀγρὸν ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου καὶ οὕτω αἱ βροχαὶ τοῦ χειμῶνος ἐμποτίζουσιν αὐτόν, κατὰ τὴν ἄνοιξιν δὲ δίδουσι τὰς δύο προμνημονευθείσας ἀρόσεις. Οἱαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ προετοιμασία τοῦ ἐδάφους πρὸ τῆς σπορᾶς, τὸ ἔδαφος πρέπει νὰ τριφθῇ καλῶς διὰ σβαρνίσματος. Ἡ σπορὰ γίνεται σπάρδην (εἰς τὰ πεταχτά) καὶ σκεπάζεται ὁ σπόρος διὰ σβάρνας ἐλαφρᾶς, σιδηρᾶς ἢ ξυλίνης. Οὐδέποτε ὁ σπόρος οὗτος καλύπτεται διὰ τοῦ ἀρότρου, διότι εἶναι μικρότατος καὶ δὲν θὰ κατώρθωνε νὰ φυτρώσῃ. Τὸ κατὰ στρέμμα ποσὸν τοῦ σπόρου ποικίλλει ἀπὸ 1 ἕως 2 ὀκάδων, ἐξ ὧν τὸ περισσότερον μέρος ρίπτεται εἰς τὰ πτωχότερα ἐδάφη ἢ τὰ μὴ καλῶς προητοιμασμένα.

Ἡ ἀπόδοσις κατὰ στρέμμα ἀνέρχεται εἰς 25—50 χλγρ. σπόρου, ἐνίοτε ὅμως φθάνει καὶ τὰ 100 καὶ πλέον χλγρ. Ἡ μέση ἐν Ἑλλάδι ἀπόδοσις εἶναι πολὺ μικροτέρα, σπανίως ὑπερβαίνουσα τὰ 25 χλγρ. κατὰ στρέμμα.

Σ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Ἀμπελουργία. Ὁ κλάδος οὗτος τῆς γεωπονικῆς ἐπιστήμης ἦτο γνωστὸς ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἰς τὸ περιβάλλον τῆς ὁποίας ἡ ἄμπελος εὐδοκιμεῖ καὶ ἀποφέρει ἱκανοποιητικὰ οἰκονομικὰ ἀποτελέσματα. Ἐπιστεύθη ἐπὶ πολὺ ὅτι ἡ ἄμπελος εἰσήχθη εἰς τὴν Εὐρώπην γενικῶς ἐκ Φοινίκης. Ἡ παλαιοντολογία ὅμως ἀναιρεῖ τὴν δοξασίαν ταύτην.

Αἱ ἄμπελοι, αἱ ὁποῖαι μᾶς ἐνδιαφέρουν οἰκονομικῶς, ἀνήκουν ἅπασαι εἰς τὸ γένος Vitis τῆς οἰκογενείας τῶν ἀμπελιδῶν. Πρὸ τῆς εἰσβολῆς τῆς φυλλοξήρας εἰς τὴν Εὐρώπην ἐκαλλιεργοῦντο αἱ ἀνήκουσαι εἰς τὸ εἶδος Vitis vinifera· ἀπὸ τῆς εἰσβολῆς ὅμως τῆς φυλλοξήρας εἰσήχθησαν, ἰδίως ἐξ Ἀμερικῆς, διάφορα εἴδη Vitis, καλούμεναι «ἀμερικανικαὶ ἄμπελοι», χρησιμοποιούμεναι, ὡς ἀντέχουσαι εἰς τὴν φυλλοξήραν, μόνον ὡς ὑποκείμενα, ἐφ' ὧν ἐμβολιάζεται ἡ ἄμπελος ἡ οἰνοφόρος. Ἐκ τῆς διασταυρώσεως εἴτε μεταξὺ τῶν διαφόρων εἰδῶν ἀμερικανικῶν ἀμπέλων ἢ μεταξὺ τῶν ἀμερικανικῶν καὶ εὐρωπαϊκῆς (Vitis vinifera) παρήχθησαν αἱ καλούμεναι νόθοι ἀμερικανο-αμερικανικαὶ ἢ ἀμερικανο-εὐρωπαϊκαί, χρησιμοποιούμεναι ἐπίσης ὡς ὑποκείμενα, ἐφ' ὧν ἐμβολιάζονται ποικιλίαι τῆς Vitis vinifera. Τὰ προϊόντα τῶν ἀμερικανικῶν ἀμπέλων δὲν εἶναι ἀρεστὰ εἰς τοὺς Εὐρωπαίους. Ἐσχάτως κατεβλήθη προσπάθεια, ὅπως διὰ διασταυρώσεως ἐπιτευχθῇ ἡ ἰδανικὴ νόθος εὐρωπαϊκο-ἀμερικανικὴ ἄμπελος, ἥτις, κληρονομοῦσα τὴν ἀντοχὴν εἰς τὴν φυλλοξήραν καὶ τὰς ἀσθενείας ἐκ τοῦ ἀμερικανικοῦ, τὴν ἀντοχὴν εἰς τὴν χλώρωσιν καὶ τὴν ἐπίτευξιν καλῆς ποιότητος προϊόντων ἐκ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ γεννήτορος, θὰ ἔλυε τὸ ἀμπελουργικὸν πρόβλημα. Τοιαῦται νόθοι ἄμπελοι, χρησιμοποιούμεναι σήμερον ὡς αὐτόρριζοι καὶ αὐτόκαρποι, ἐδημιουργήθησαν εἰς σεβαστὸν ἀριθμόν, δὲν ἀπέδωσαν ὅμως τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Διὰ τοῦτο εἰς τὰς πλείστας τῶν ἀμπελουργικῶν χωρῶν, εἰς ἃς ἔχει ἐνσκήψει ἡ φυλλοξήρα, αἱ νόθοι ἢ καὶ αἱ γνήσιαι ἀμερικανικαὶ ἄμπελοι χρησιμοποιοῦνται ὡς ὑποκείμενα μόνον, αἱ δὲ διάφοροι τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀμπέλου (Vitis vinifera) ὡς ἐμβόλια· τοῦτο συμβαίνει καὶ παρ' ἡμῖν.

Ἡ καλλιέργεια τῆς ἀμπέλου παρ' ἡμῖν ἀποβλέπει εἰς τριπλοῦν σκοπόν: εἰς τὴν παραγωγὴν σταφυλῶν πρὸς οἰνοποίησιν, εἰς τὴν παραγωγὴν σταφυλῶν πρὸς βρῶσιν ὡς νωπῶν καὶ εἰς τὴν παραγωγὴν σταφυλῶν πρὸς ἀποξήρανσιν.

Αἱ ἀπαντῶσαι διαφοραὶ τοῦ V. vinifera ὑπερβαίνουν τὰς πέντε χιλιάδας, αἱ δὲ ἑλληνικαὶ διαφοραὶ τοῦ V. vinifera ὑπερβαίνουν τὰς δύο ἑκατοντάδας. Ἐκ τῶν ἐν Ἑλλάδι καλλιεργουμένων διαφορῶν ἡ *σουλτανίνα* καὶ τὸ *ραζακὶ* εἶναι ἀναμφισβητήτως ἀσιατικῆς προελεύσεως· ἴσως καὶ ἡ διαφορὰ *συρίκι*, ἣν ὁ Ὀρφανίδης ἀποκαλεῖ «Συρίαν» σταφυλήν. Διαφοραί τινες, ἀπαντῶσαι εἰς τὰς Ἰονίους νήσους (π. χ. *βερτζαμὶ* τῆς Λευκάδος, *αὐγουστιάτης* τῆς Ζακύνθου), εἶναι ἰταλικῆς προελεύσεως, ὅπως ἑλληνικαὶ διαφοραὶ ἐκ τῆς Ἑλλάδος μετηνέχθησαν εἰς τὴν Μεγάλην Ἑλλάδα καὶ σήμερον ἀπαντῶσιν ἐν Ἰταλίᾳ π. χ. *λιάτικο*, *μαλβαζία* κλπ.

Δὲν ἔχει ἀκόμη συντελεσθῆ ἡ ἑλληνικὴ ἀμπελογραφία, ὥστε νὰ γίνῃ πλήρης περιγραφὴ τῶν χαρακτήρων καὶ τῶν ἰδιοτήτων τῶν ἑλληνικῶν διαφορῶν ἀμπέλου. Ὁ Ὀρφανίδης πρῶτος εἶχεν ἀρχίσει ἀμπελουργικὰς μελέτας, αἵτινες δὲν διεσώθησαν. Ἡ εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν ὑποβληθεῖσα καὶ βραβευθεῖσα ὑπὸ ταύτης «Συμβολὴ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀμπελογραφίαν» ὑπὸ Β. Κριμπᾶ δὲν ἐξεδόθη εἰσέτι. Αἱ ὑπὸ τούτου μέχρι σήμερον μελετηθεῖσαι διαφοραὶ εἶναι αἱ ἑξῆς: *ἁγιανιώτικο, ἁγιωργίτικο, ἀηδάνι, ἀϊτονύχι, ἀθήρι, ἀκίκι* ἢ *πολίτικο, ἀκομινᾶτο, ἀλεποῦ, ἀσπρυκορίθι, ἀσύρτικο, αὐγουλᾶτο, αὐγουστιάτης, ἀχλάδι, ἀσπροῦδα, ἀγγλικό, βάψα, βελάνα, βερτζαμί, βιολεντό, βουδόματο, βιδιανό, βαλαΐτης γαϊδουριά, γλυκερήθρα, γουστουλίδι, δαφνιά, δερματᾶς, ἑφτάκοιλο, ἥμερο μαῦρο, θραψαθήρι, καλαμαρκοῦδα, καραμοσκέτι, καρτσιώτης, κατσανό, κεσερλίτικο, κοκκινάδι, κολλινιάτικο, κοτσιφάλι, κουντοῦρα, κουτσουμπέλι, κουφόρρωγο, κουστάλλι, κουμάρι, καρυδᾶτο, καλαμπάκι, κολοκυθάπι, λιάτικο, λιμνιώνας, λαδικινό, μαυροδάφνη, μαυρούδι, μοσχᾶτο, μοσχοστάφυλο, μοσχούδι, μοσχοφίλερο, μπαλτζῆς, μυγδάλι, μαλαγουζιά, μονεμβασία, μαλουκᾶτο, νυχᾶτο μαῦρο, ξερομαχαιροῦδα, ὀρτμανλῆ, παριανό, παῦλος, πετεινός, πετροκόριθο, πιπεριόνος, ποταμήσιο, πρικνάδι, προβατῖνα, πλυτό, ραζακὶ ἄσπρο, ραζακὶ κόκκινο, ροδίτης, ροδομούσι, ρομπόλα, ρουτσιᾶς, ρωμαίικο, σιδερίτης, σαββατιανό, σκιαδόπουλο, σουλτανίνα, σταφιδάμπελος* (κορινθιακή), *σταφιδάμπελο, συρίκι, ταχτᾶς, τίμπι-μπατίκι, τουρκοποῦλα, τρυφέρα, τσαρδάνα, φιλέρι, φράουλα, φωκιανό.*

Ἐκτὸς τῶν διαφορῶν τούτων μελετῶνται καὶ αἱ κάτωθι διαφοραί: Μὲ ρᾶγας λευκάς: *ἀγούμαστος, ἀλιπαρά, ἀρκαδινό, ἀσκαθάρι, ἀσπροβοστίτζα, ἀσφάκα, ἀμφιόνι, γιαπυντζάκι, γιαπαλάκι, ζαπάλα, κακοτρύγης, καρτσακούλιας, καρτσανωτό, κεφαλλωνίτικο, κοζανίτης, κολοβῖνο, κολοκυθᾶς, κοντοκλάδι, κουκουνάρας, κορφιάτης, λαόρθι, μαυρομάτης, μοσχατέλλο, πατηνιώτικο, πετρολανός, σκοπελίτικο, σκυλοπνίχτης, τραγάνα, τσουπί, ξηροποδιά, φλῶρος.* Μὲ ρᾶγας ἐγχρώμους: *ἀρακλινό, ἀρικαρᾶς, βερδέα, βορδιανό, γαϊδουρίχα, γκορτσᾶνος, διμηνίτης ζαλοβίτικο, θράψα, Καρὰ-λαχανᾶ, κακοτρύγης, κόρακας, κρητικό, κυπρέϊκο, λυσιτσίνα, μαυροκουροῦνα, μποτάβα, μουδιάτης, μπουχτάρι, ξινόγκαλτσο, ξινόμαυρο, παπαδικό, παπὰζ-καρά, πετραχλάδι, ρεντινό, ροδιάρης, σερφιώτικο, σταυροστάφυλο, στροφιλιάτικο, τηλεμαχέϊκο, φιδιά, φλάσκα, χειμωνικό, χαρὲμ-ἰμπραΐμ, χονδροσταφίδα, χρυσαΐτης, ψαροθέρικο* κλπ.

Ὡς πλουτοπαραγωγικὴ πηγή, ἡ καλλιέργεια τῆς ἀμπέλου ἔχει ἐξαιρετικὴν σημασίαν διὰ τὴν Ἑλλάδα, καλύπτουσα τὰ 12,41 % τῆς ὁλικῆς καλλιεργουμένης ἐκτάσεως. Κατὰ κατηγορίας ἡ σημασία τῆς καλλιεργείας ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἀμπελῶνες πρὸς παραγωγὴν γλεύκους καὶ οἴνου. Ἡ καλλιέργεια τῶν πρὸς παραγωγὴν γλεύκους καὶ οἴνων ἀμπέλων ἤκμασεν ἐπὶ Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἦτο ἀντικείμενον σοβαρῶν φροντίδων ἐκ μέρους τῶν παραγωγῶν καὶ ἐμπόρων. Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας μετὰ Χριστόν, ὁ οἶνος ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τῆς εἰσβολῆς εἰς ἑλληνικὰς χώρας τῶν ἐπιδρομέων. Κατὰ τὸ 1419 οἱ Ἐνετοὶ καταλαμβάνουν τὴν Μονεμβασίαν ἐξ αἰτίας τοῦ πεφημισμένου ὁμωνύμου οἴνου της. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δευτέρας εἰσβολῆς των (1686—1710) οἱ Ἐνετοὶ ἐπροστάτευσαν τὴν καλλιέργειαν τῆς ἀμπέλου, διότι αὕτη σπουδαίως συνεισέφερεν εἰς τὸ ταμεῖον τῶν δογήδων. Ἀντιθέτως, ὑπέστη καταστροφὰς ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἀπὸ τοῦ τέλους ὅμως τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως (1829, ἀρχίζει νὰ ἀναλαμβάνῃ κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὰς Ἰονίους νήσους (Ζάκυνθον, Κέρκυραν, Λευκάδα) καὶ μετέπειτα εἰς τὰς Κυκλάδας, τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Εὔβοιαν. Κατὰ τὸ 1882 ἡ φορολογηθεῖσα ἔκτασις τῶν ἀμπελώνων ἀνῆλθεν εἰς 400.000 στρέμματα, κατὰ τὸ 1900 εἰς 770.000 στρ. Κατὰ τὸ 1892 ἡ Εὔβοια παρήγαγε 12.000.000 ὀκάδας οἴνου, ἡ Κέρκυρα 12.500 000 ὀκάδας, ἡ Λευκὰς 7.500.000 ὀκάδας, οἱ Παξοὶ 125.000 ὀκάδας, ἡ Πάρος 1.500.000 ὀκάδας. Κατὰ τὸ 1890 ἡ συνολικὴ παραγωγὴ ἀνῆλθεν εἰς 160 ἑκατομ. ὀκάδας, τῷ δὲ 1895 ἔφθασεν εἰς 234.000.000 ὀκάδας. Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν ἐπίσημα στατιστικὰ στοιχεῖα (ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας), τὰ ἀφορῶντα τὴν ἄμπελον ἔχουν ὡς ἑξῆς:

Ἔτος	*Ἔκτασις εἰς στρέμμ.*	*Παραγωγὴ γλεύκους (εἰς μετρ. στατῆρας)*	*Ἐξαγωγὴ γλεύκους (εἰς μετρ. στατῆρας)*	*Ἐξαγωγὴ οἴνου (εἰς μετρ. στατῆρας)*
1915	1.115.099		9.300	229.000
1916	2.040 229	2.747.430	3.098	225.000
1917	1.837.549			103.000
1918	1.789.225	3.173.856		
1919	1.782.406	2.616.500	5.401	192.226
1920	1.401.524	1.748 688	4.031	305.000
1921	1.463.372	1.873.022	5.956	198.379
1922	1.224.104	1.794.002	2.992	547.000
1923	1.272.126	1.777.963	1.533	341.500
1924	1 235.095	2.301.263	4.833	347.350
1925	1.250.604	2.362.772	3.343	610.000
1926	1.240.895	2.692.008	3.416	1.040.000
1927	1.143.998	2.270.120	12.450	1.388.000
1928	1 316.651	3.075.232	14.000	1.225.000
1929	1.163.937	2.546.240	74.940	1.316.000
1930	1.329.033	2.209.483	94.890	2.482.850
1931	1.416.033	1.945.365	39 840	1.701.448
1932	1.544.322	3.814.552	45.899	391.230
1933		3.145.750	43.503	722.190

Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι εἰς τὴν στήλην τῆς ἐξαγωγῆς συμπεριλαμβάνονται τόσον οἱ ἀμπελῖται, ὅσον καὶ οἱ χλωροσταφιδῖται οἶνοι.

Οἱ ἑλληνικοὶ οἶνοι δύνανται νὰ καταταγῶσιν εἰς τέσσαρας μεγάλας κατηγορίας τύπων:

α') Οἶνοι ξηροὶ λευκοί, συνήθως ρητινῖται, ὅταν προορίζωνται διὰ τὴν ἐπιτόπιον κατανάλωσιν, ἀρρητίνωτοι διὰ τὴν κατανάλωσιν ἔν τε τῷ ἐσωτερικῷ καὶ ἐξωτερικῷ, ὡς τῆς Ἀττικῆς, Χαλκίδος, ὡς κοινοὶ οἶνοι καὶ ὁ μοσχᾶτος καὶ ἡ ρομπόλα τῆς Κεφαλληνίας, ὁ βισάντο τῆς Σαντορίνης, ὡς εὐγενεῖς ξηροὶ οἶνοι.

β') Οἶνοι ἐρυθροὶ κοινοί, συνήθως ρητινῖται διὰ τὴν ἐπιτόπιον κατανάλωσιν.

γ') Οἶνοι βαθέως κεχρωσμένοι, συνήθως προοριζόμενοι διὰ τὴν ἐξαγωγὴν (ὡς οἱ τῆς Λευκάδος, Πάρου, Κερκύρας, Κύμης, Νεμέας, Ξηροχωρίου, Ἀρχανῶν Κρήτης), ὡς οἶνοι ἀναμίξεως.

δ') Ἐπιδόρπιοι οἶνοι γλυκεῖς (μαυροδάφνη, Σάμου κλπ., ἡλιαστὸς τῆς Σιατίστης).

Τῶν τριῶν πρώτων κατηγοριῶν ὁ οἰνοπνευματικὸς βαθμὸς ποικίλλει μεταξὺ 11°—14°. Τῶν ἐπιδορπίων εἶναι ἔτι μεγαλύτερος. Ἐκ τῶν χλωρῶν σταφυλῶν τῆς κορινθιακῆς σταφίδος κατασκευάζεται οἶνος «χλωροσταφιδίτης» καλούμενος, πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ «ξηροσταφιδίτου», ὅστις προορίζεται διὰ τὴν ἐξαγωγήν.

Εἰς τὸ ἐνεργητικὸν τῆς ἀμπέλου δέον νὰ προστεθῇ καὶ τὸ προϊὸν τῶν ἀποστάξεως τῶν οἴνων, δηλαδὴ τὸ ἀπόσταγμα οἴνου, ἡ κονιάκ, οὗτινος σεβασταὶ ποσότητες ἐξάγονται εἰς ἄλλας χώρας, καταπτάντος δὲ τὰς ἐκεῖ ἀγοράς, χάρις εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν ποιότητά του. Κατὰ τὴν τελευταίαν

Digitized by Google

δεκαετίαν ἐγένοντο αἱ ἑξῆς ἐξαγωγαὶ (στατιστικὴ ὑπουργείου Ἐθν. Οἰκονομίας).

1924	χιλιογρ	284 788	ἀξίας	5 482.484	δραχ.
1925	»	341 004	»	8.804 191	»
1926	»	397 532	»	12 734.905	»
1927	»	408 096	»	13 52 .740	»
1928	»	528.782	»	16 401 750	»
1929	»	544.863	»	20 857 990	»
1930	»	411.671	»	1· 611 300	»
1931	»	309.557	»	13 406 387	»
1932	»	225.402	»	1· 580 636	»
1933	»	309.365	»	17 459 418	»

Ἀμπελῶνες πρὸς παραγωγὴν σταφυλῶν πρὸς βρῶσιν ὡς νωπῶν. Ἀνέκαθεν μέρος τῆς παραγωγῆς τῶν ἀμπέλων ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὰς ἐπιτοπίους ἀνάγκας, ὑπὸ μορφὴν νωπῶν σταφυλῶν. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾷ διεθνῆ σημασίαν τὸ ἐμπόριον τῶν νωπῶν σταφυλῶν, λόγῳ τῆς διαιτητικῆς σημασίας τῶν σταφυλῶν καὶ χάρις εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν μέσων διατηρήσεως αὐτῶν καὶ τῆς ταχείας καὶ εὐθηνῆς μεταφορᾶς των. Κατὰ τὰ τελευταῖα πρὸ τοῦ Παγκοσμίου πολέμου ἔτη, εἰς τὸ διεθνὲς ἐμπόριον τῶν νωπῶν σταφυλῶν, συμποσουμένων εἰς πλείονας τῶν 100.000 τόννων, συμβάλλει καὶ ἡ Κρήτη διὰ ποσοῦ 690 τόννων. Σήμερον τὸ διεθνὲς ἐμπόριον τῶν σταφυλῶν ἔφθασεν εἰς 220.000 τόννους. Εἰς τούτους συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ 12.500 τόννοι τῆς ἑλληνικῆς ἐξαγωγῆς, κατανεμόμενοι εἰς 5.000 τόννους ἐξαχθέντας εἰς Εὐρώπην καὶ 7.500 τόννους ἐξαχθέντας εἰς Αἴγυπτον.

Αἱ ἐξαγόμεναι ἄλλοτε εἰς Αἴγυπτον ποικιλίαι ἦσαν ὁ ταχτᾶς, τὸ ραζακὶ καὶ ἡ σουλτανίνα. Αἱ σήμερον ἐξαγόμεναι τόσον εἰς Εὐρώπην ὅσον καὶ εἰς Αἴγυπτον εἶναι τὸ ραζακὶ τῆς Κρήτης ἢ κέρινο τῆς Πελοποννήσου, ὁ ταχτᾶς τῆς Κρήτης, ἡ σουλτανίνα τῆς Κρήτης καὶ τῆς Κορινθίας, ὁ σιδηρίτης τῶν Πατρῶν, Κορινθίας, Εὐβοίας καὶ Ἀττικῆς, ἡ φράουλα καὶ τὸ ἀιτονύχι, καὶ τέλος τὸ μαῦρο ραζακὶ (νυχᾶτο μαῦρο).

Εἰς ποσότητα καὶ πρωϊμότητα ἐξαγομένων νωπῶν σταφυλῶν αἱ κατὰ σειρὰν σπουδαιότητος περιφέρειαι εἶναι αἱ ἑξῆς: Κρήτη, Αἰγιάλεια, Κορινθία, Εὔβοια. Ἡ πρώτη ἐξαγομένη ποικιλία εἶναι ἡ σουλτανίνα Κρήτης (τελευταῖον δεκαήμερον Ἰουλίου), κατόπιν ἔρχεται ὁ ταχτᾶς Κρήτης (πρῶτον δεκαήμερον Αὐγούστου), μετέπειτα τὸ ραζακὶ (ἀπὸ τοῦ τρίτου δεκαημέρου Αὐγούστου) καὶ ἡ σουλτανίνα τῆς Κορινθίας. Κατὰ τοὺς μῆνας Σεπτέμβριον καὶ Ὀκτώβριον ἐξάγεται τὸ ραζακὶ Ἀρχανῶν (ὅπερ ὡριμάζει ὀψίμως) καὶ τὸ τρίτον δεκαήμερον τοῦ Ὀκτωβρίου ἐξάγεται ὁ σιδηρίτης. Ὀψιμώτερον δὲ πασῶν τῶν ποικιλιῶν ἐξάγεται ὁ σιδηρίτης Εὐβοίας.

Ἄμπελοι πρὸς παραγωγὴν σταφυλῶν δι' ἀποξήρανσιν. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην περιλαμβάνονται ἡ σταφιδάμπελος, ἡ κορινθιακὴ ἄμπελος, ἡ σουλτανίνα καὶ ὁ ταχτᾶς.

Ἡ σταφιδάμπελος, πολύτιμος ποικιλία, εἶναι ἀναμφιβόλως ἑλληνικῆς καταγωγῆς. Στερούμεθα ὅμως δι' αὐτὴν ἱστορικῶν δεδομένων. Διάφοροι ἀρχαῖοι Ἕλληνες συγγραφεῖς (Θεόφραστος, Ἀριστοτέλης καὶ μετέπειτα ὁ Διοσκορίδης) μνημονεύουν τὰς λέξεις σταφίς, ἀσταφίς, σταφιδίτης οἶνος κλπ., ἀλλ' ἐκ τούτου δὲν συνάγεται ἀναγκαστικῶς τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται περὶ σταφίδων προερχομένων ἐκ τῆς σταφιδαμπέλου, δεδομένου ὅτι οὗτοι ἐγνώριζον (ὡς ὁ Ἀριστοτέλης π. χ.) τὸ φαινόμενον τῆς ἀπυρηνίας τῶν σταφυλῶν καὶ θὰ εἶχον ἀναφέρει τὸν ἰδιάζοντα αὐτὸν χαρακτῆρα τῆς σταφιδαμπέλου. Οἱ Λατῖνοι συγγραφεῖς (Βιργίλιος, Πλίνιος κλπ.) μνημονεύουσι τὰς λεπτόρραγας σταφυλάς, ἀλλὰ δὲν ἐξάγεται ἐκ τούτου ὅτι ὑπονοοῦσι τὰς σταφυλὰς τῆς σταφιδαμπέλου. Ἐξ ἄλλου οὔτε ὁ Στράβων (90 π. Χ.), ὁ Πολύβιος (210 π. Χ.) καὶ ὁ Παυσανίας (200 π. Χ.) ἀναφέρουσί τι περὶ τῆς διαφορᾶς ταύτης. Οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς σιωπῶσιν ἐπίσης.

Διὰ πρώτην φορὰν γίνεται μνεία τῶν σταφίδων τῆς σταφιδαμπέλου κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ καὶ βουλευτοῦ Thorold Rogers ἐν τῷ συγγράμματί του «Ἱστορία τῶν τιμῶν», ἔνθα παρατίθενται καὶ τιμαὶ τοῦ προϊόντος (1334—1337). Ἐπίσης εἰς τὸ κατὰ τὸ 1340 ἐκδοθὲν σύγγραμμα τοῦ ἐμπόρου Pegalotti «Prattica de la Mercatura» μνημονεύεται καὶ ἡ σταφίς. Αἱ ἐμπορικαὶ αὐταὶ μελέται ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ καλλιέργεια τῆς σταφιδαμπέλου ἦτο γνωστὴ πολὺ πρὸ τῆς ὀργανώσεως τοῦ ἐμπορίου τοῦ προϊόντος της. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ καλλιέργεια τῆς σταφιδαμπέλου διὰ πρώτην φορὰν ἀνεπτύχθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης καὶ τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη στηρίζεται καὶ εἰς τὸ ἱστορικὸν γεγονὸς τῆς ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν, κατὰ τὸ 1443, ἱδρύσεως ἐν Ζακύνθῳ δημοσίων σιταποθηκῶν, ἐν ταῖς ὁποίαις ἐναποθηκεύετο ὁ σῖτος, πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν σιτοδειῶν, ἰδίως κατὰ τὰς περιπτώσεις ἀποκλεισμοῦ τῆς νήσου, λόγῳ πολέμου. Ἡ ἐκ Κορίνθου εἰς τὴν Ζάκυνθον εἰσαγωγὴ τῆς καλλιεργείας τῶν σταφιδαμπέλων, ἀπέβη πηγὴ πλούτου διὰ τοὺς κτηματίας, οἵτινες ἔσπευσαν νὰ ἐμφυτεύσωσι πλείστους ἀγροὺς καὶ προέκυψεν ὡς ἐκ τούτου περιορισμὸς τῆς καλλιεργείας τῶν σιτηρῶν. Τοῦτο ἐξεφόβισε τὴν ἐπιτόπιον κυβέρνησιν καὶ ᾐτήσατο αὕτη παρὰ τῶν ἀρχῶν τῆς Ἐνετίας τὴν ἐκρίζωσιν τῶν σταφιδαμπέλων. Αἱ ἀρχαὶ ὅμως δὲν ἐνέκριναν τὴν περὶ ἐκριζώσεως πρότασιν, ἐπέβαλον ὅμως φόρον ἐπὶ τοῦ σταφιδοκάρπου (imposta nova), προωρισμένον πρὸς σύστασιν ταμείου διὰ τὴν προμήθειαν σιτηρῶν ἀναγκαιούντων εἰς τὰς παρουσιαζομένας ἀνάγκας.

Διετυπώθη ἡ γνώμη (ἴδε ἀνακοινώσεις Β. Κριμπᾶ πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν) ὅτι πρόγονος τῆς σταφιδαμπέλου εἶναι ἡ διαφορὰ *λιάτικο*, καλλιεργουμένη σήμερον ἐν Κρήτῃ καὶ ἀπαντωμένη ὡσαύτως εἰς τὰς δυτικὰς Κυκλάδας καὶ εἰς τὴν δυτικὴν Πελοπόννησον. Ἐκ ταύτης προέκυψεν ἡ σταφιδάμπελος, ἥτις εἶναι ἀγίγαρτος κατόπιν ἀποτόμου βλαστητικῆς μεταλλαγῆς. Εἶναι πιθανόν, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς καταλήψεως τῶν μερῶν τούτων ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν (τέλος ΙΓ' ἀρχὰς ΙΔ' αἰῶνος) καὶ κατόπιν τῆς ὑπὸ τούτων δοθείσης ὠθήσεως εἰς τὸ ἐμπόριον τῶν προϊόντων τῆς ἀμπέλου, ἡ καλλιέργεια ταύτης νὰ ἐπεξετάθη ραγδαίως. Ὁ πολλαπλασιασμὸς τῆς ἀμπέλου ἐγίνετο τότε δι' ἀρρίζων μοσχευμάτων καὶ διὰ καταβολάδων, ὡς καὶ τώρα εἰς τὰς μὴ φυλλοξηριώσας περιφερείας. Μεγάλαι ποσότητες κληματίδων τῆς διαφορᾶς λιάτικο θὰ ἐστέλλοντο ἐκ Κρήτης εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὧν τινες εἶχον ὑποστῆ βλαστητικὴν μεταλλαγήν. Τὰ ἐκ τούτων προελθόντα κλήματα ἔδωσαν σταφυλὰς ἀγιγάρτους. Αἱ κληματίδες τῶν κλημάτων τούτων ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς μοσχεύματα ἢ καταβολάδες καὶ οὕτω ἡ νέα διαφορὰ ἐπολλαπλασιάσθη ταχέως.

Σήμερον ἡ σταφιδάμπελος καλλιεργεῖται ἐν Ἑλλάδι εἰς ἔκτασιν 550.000 στρεμμάτων κατὰ στρογγύλον ἀριθμόν. Ἡ καλλιέργεια ἐντοπίζεται εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὰς Ἰονίους νήσους.

Ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, καλλιεργεῖται ἐν Αὐστραλίᾳ, ἔνθα πρό τινων ἐτῶν ὑπῆρχον 90.000 στρέμματα. Ἡ παραγωγὴ κυμαίνεται μεταξὺ 11.693 τόννων (1924) καὶ 18.903 τόννων (1929), μὲ ἐλάχιστον ὅριον 7.174 τόννους κατὰ τὸ 1928. Καλλιεργεῖται ἐπίσης ἐν Καλιφορνίᾳ ἐπὶ ἐκτάσεως μὴ ὑπερβαινούσης τὰ 32.300 στρέμματα, ὧν ἡ παραγωγὴ δὲν ὑπερβαίνει τοὺς 1.000 τόννους. Ἐν τῇ Δ. Ἀφρικῇ ἡ καλλιέργεια τῆς σταφιδαμπέλου ἔχει μικρὰν σημασίαν, τῆς παραγωγῆς της μὴ ὑπερβαινούσης τοὺς 3.000 τόννους. Ἀπὸ ἀπόψεως ποιότητος, αἱ ἑλληνικαὶ σταφίδες εἶναι ἀνώτεραι τῶν τοιούτων τῶν λοιπῶν χωρῶν.

Εἶναι γνωσταὶ τρεῖς διαφοραὶ σταφιδαμπέλου: ἡ *λευκὴ* (κοιν. *λιανορρώγι*), ἡ ὁποία ἀπαντᾷ σποραδικῶς εἰς τὰς Ἰονίους νήσους, ἡ *ρόδινος*, ἥτις ὑπῆρχεν ἄλλοτε ἐν Ἑλλάδι καὶ σήμερον ἔχει ἐξαφανισθῆ, ἀπαντῶσα μόνον εἰς τὰς ὑπερωκεανίους χώρας, καὶ ἡ *μαύρη*, ἥτις καὶ καλλιεργεῖται παρ' ἡμῖν καὶ ἧς ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος ἀπαντᾷ, κατὰ τοὺς Ἀμερικανούς, εἰς τὸ χωρίον Παναρίτι. Τῆς μαύρης σταφιδαμπέλου ὑπάρχουν δύο ὑποδιαφοραί: ἡ *σχιστόφυλλος* (κοιν. *σχιζοφύλλικο*) καὶ ἡ *κοινή*.

Ἡ ἐξέλιξις τῆς καλλιεργείας τῆς σταφιδαμπέλου παρ' ἡμῖν ἐμφαίνεται εἰς τὸν ἑξῆς πίνακα:

τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν της, ἀλλὰ καὶ ἡ τόνωσις τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, παρέσχεν οὐκ ὀλίγας ἐνοχλήσεις εἰς τὸ κράτος. Ἡ μετα τὸν πόλεμον τοῦ 1870—1871 κατάστασις τῶν ἀμπέλων τῆς Γαλλίας καὶ ἡ εἰσβολὴ τότε τῆς φυλλοξήρας εἰς τὴν χώραν ταύτην ἔσχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν καταστροφὴν τῶν ἀμπέλων, εἰς βαθμὸν ὥστε, ἐνῷ μέχρι τοῦ 1870 ἡ Γαλλία παρῆγε τὸ ἥμισυ τῆς παγκοσμίου οἰνοπαραγωγῆς, συμποσουμένης εἰς 100—110 ἑκατομμύρια ἑκατολίτρων, κατὰ τὸ 1880 ἡ παραγωγή της κατῆλθεν εἰς 15 μόνον ἑκατομμύρια ἑκατόλιτρα καὶ ὡς ἐκ τούτου τὸ παγκόσμιον ἔλλειμμα οἴνου ὑπερέβαινε τὰ 40 ἑκατομμύρια ἑκατόλιτρα.

Αἱ τιμαὶ τῶν οἴνων, κατὰ τὴν πρὸ τῆς εἰσβολῆς τῆς φυλλοξήρας εἰς τὴν Γαλλίαν περίοδον (1868—1878), ἦσαν ἀπὸ 10—16 φρ. τὸ ἑκατόλιτρον. Κατὰ τὴν περίοδον 1879—1891 ἀνῆλθον εἰς 30—35 φράγκα. Ἡ τιμὴ τῆς σταφίδος ἀπὸ 150—185 φράγκα τὸ ἐνετικὸν χιλιόλιτρον (1876—1879), ὑπερέβη τὰ 300 φρ. κατὰ τὴν περίοδον 1880—1891.

Τὴν αὔξησιν τῶν τιμῶν τῆς σταφίδος ἀκολουθεῖ ἡ αὔξησις τῆς καλλιεργείας τῆς σταφιδαμπέλου, ἧς ἡ παραγωγὴ ἀνῆλθεν εἰς 351 ἑκατομμύρια ἐνετικὰ χιλιόλιτρα κατὰ τὸ 1893.

Ἡ λύσις τοῦ φυλλοξηρικοῦ ζητήματος εἰς τὴν Γαλλίαν, διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν ἀμερικανικῶν ἀμπέλων ὡς ὑποκειμένων, ἐπέτρεψε τὴν ἀνασύστασιν τῶν ἀμπελώνων. Κατὰ τὸ 1891 ἡ παραγωγὴ οἴνου ἐν Γαλλίᾳ ἀνῆλθεν εἰς 55—60 ἑκατομμ. ἑκατόλιτρα. Ἡ παγκόσμιος παραγωγὴ οἴνων κατὰ τὸ 1891 παρουσιάζει πλεόνασμα 60 ἑκατομμ. ἑκατολίτρων.

Κατὰ Σεπτέμβριον 1879 ὁ ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης ἐν Γαλλίᾳ, δι' εἰδικῆς ἐγκυκλίου διαταγῆς του, ἐχαρακτήρισεν ὡς νοθείαν τὴν κατασκευὴν οἴνων ἐκ ξηρᾶς σταφίδος. Ἦτο ἡ πρώτη δυσχέρεια, ἣν ἀντεμετώπισεν ἡ σταφίς. Τὸ μέτρον τοῦτο ἤρθη δι' ἑτέρας ἐγκυκλίου τὴν 26 Ἀπριλίου 1880, καὶ διὰ τοῦ νόμου τῆς 14 Ἀπριλίου 1889 καθιερώθη ἐπισήμως ἡ κατασκευὴ ξηροσταφιδίτου οἴνου, οὐχ ἧττον ὅμως διάφοροι φραγμοὶ παρενεβάλλοντο εἰς τὴν εἰσαγωγὴν σταφίδος ἐν Γαλλίᾳ, οὕτως ὥστε ἀπὸ τοῦ 1891 νὰ κλείουν αἱ γαλλικαὶ ἀγοραὶ διὰ τὴν σταφίδα μας καὶ τοὺς οἴνους μας.

Αἱ τιμαὶ τῶν σταφίδων ἀπὸ 300 φρ. κατὰ ἐνετικὸν χιλιόλιτρον κατῆλθον εἰς 44 φρ. τῷ 1893, 42 φρ. τῷ 1894 καὶ 66 φρ. τῷ 1895. Τῶν παραγωγῶν μὴ δυνηθέντων νὰ ἀντεπεξέλθουν εἰς τὴν κρίσιν, τὸ κράτος ἠναγκάσθη νὰ λάβῃ τὰ πρῶτα προστατευτικὰ μέτρα ὑπὲρ τῆς σταφίδος διὰ τῶν νόμων ‚ΒΤΘ' (1895) καὶ ‚ΒΤΣΤ' καὶ ‚ΒΥΚΕ' (1896), δι' ὧν ἐλαττοῦται ὁ φόρος ἐπὶ τῆς σταφίδος ἀπὸ 16,50 εἰς 12,50, ἀπαγορεύεται ἡ παρασκευὴ οἰνοπνεύματος ἐξ ἄλλων ὑλῶν πλὴν σταφίδος καὶ προϊόντων ἀμπέλου καὶ ἐπιβάλλεται ὁ εἰς εἶδος φόρος «παρακράτησις» ἐκ 15 %, μὲ διαχειριστὴν τὸ κράτος.

Διὰ τοῦ νόμου ‚ΒΠΓ' τῆς 17 Ἰουνίου 1899 συνιστᾶται ἡ Σταφιδικὴ Τράπεζα, ὡς διαχειριστὴς

Ἔτος	Καλλιεργούμεναι ἐκτάσεις εἰς στρέμματα	Παραγωγὴ εἰς ἐνετικὰς λίτρας	Ἐξαγωγὴ εἰς ἐνετικὰς λίτρας	Ἔτος	Καλλιεργούμεναι ἐκτάσεις εἰς στρέμματα	Παραγωγὴ εἰς ἐνετικὰς λίτρας	Ἐξαγωγὴ εἰς ἐνετικὰς λίτρας
1814—1833		11.700.000 ἐτησίως		1891		344.800.000	324.293.562
1830	38.000	19.000.000		1892		246.900.000	261.768.561
1845	73.000	39.000.000		1893		358 300.000	327 399.202
1848	129 000	64.690.000		1894		317.000 000	319.384.390
1851	172.578	86.289.000		1895		376.500.000	345.488.337
1852		27.902.000		1896		320.800.000	286.111.954
1853		14.271.000		1897		274.500.000	211.399.181
1854		13.955.000		1898		357.500.000	279.963.244
1855		17.840.000		1899		304.300.000	257.851.144
1856		56.711.000		1900		97.900.000	101.756.282
1857		48.140.000		1901		300.000.000	249.457.282
1858		70.195.000	72.420.000	1902		337.300.000	263.530.857
1859		72.350.000	63 900.000	1903		338.300.000	253.562 616
1860	220.428	110.228.000	101.707.075	1904		321.300.000	253.009.817
1861		91.977.000	89.460.000	1905		341.500.000	238.931.571
1862		105.646.000	106.500.000	1905—1906		342.000.000	237.250.372
1863	242.080	120.990.000	118.825.000	1906—1907		288.000.000	229.190.141
1864		107.779.000	107.710.000	1907—1908		332.000.000	265.347.379
1865		111.400.000	124.605.000	1908—1909		398.000.000	266.681 990
1866		116.400.000	116.200.000	1909—1910		393.000.000	256.129.784
1867	280.300	100.150.000	116.400.000	1910—1911		253.000.000	242.982.441
1868	221.164	117.766.000	134.600.000	1911—1912		334.000.000	239.655.323
1869		110.782.000	116.080.000	1912—1913		345.000.000	254.998.587
1870		114.700.000	120.000.000	1913—1914		328.000.000	248.125.133
1871	346.326	173.163.000	158.472.000	1914—1915		300.000.000	221.859.409
1872		152.300.000	147.822 000	1915—1916		255.000.000	209.023.018
1873		155.260.000	162.519 000	1916—1917		185.000.000	107.567.801
1874		163.291.000	164.520.000	1917—1918		240.000.000	52.015 171
1875		154.070.000	164.137.000	1918—1919		239 000.000	209.340.841
1876	369.629	184.810.000	171.039.000	1919—1920		258.000.000	220.305.872
1877		172.240.000	157.620.000	1920—1921		180.000.000	
1878	435.000	217.500.000	210.657.000	1921—1922		245.000.000	197.063.372
1879				1922—1923		243.000.000	161.932.470
1880		195.108.000		1923—1924		200.000.000	189.525.925
1881		264.120.000		1924—1925		334.044 027	179.759.000
1882		233.661.000		1925—1926		325.042.612	178.926.152
1883		243.246.000		1926—1927		281.533.562	173.966.844
1884		283.366.660		1927—1928		269.660.440	181.126.830
1885		241.644.240		1928—1929		296 167.389	146.311.673
1886		275.110.000	276.772.463	1929—1930		272.342.197	146.518.392
1887		271.149.000	263.691.159	1930—1931		277.715.000	163.038.423
1888		338.090.640	297.668.966	1931—1932		141.626.109	134.443.501
1889		303.738.000		1932—1933		275.160.000	145.457.810
1890		312.800.000	311.218.801	1933—1934		πρόβλ. 218.150.000	

Ἡ καλλιέργεια τῆς σταφιδαμπέλου, τοῦ πολυτίμου τούτου φυτοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται καὶ ἡ εὐημερία τῆς Πελοποννήσου καὶ ἡ ἀνάπτυξις

τοῦ παρακρατήματος, ὁρισθέντος μεταβλητοῦ εἰς 10 % τοὐλάχιστον ἐπὶ τῆς ἐξαγωγῆς.

Αἱ τιμαὶ τῆς σταφίδος διατηροῦνται κατὰ τὴν

Digitized by Google

περίοδον 1895—1905 κάτω τῶν 90 φρ., ἐξαιρέσει 3 ἐσοδειῶν.

Τὴν Σταφιδικὴν Τράπεζαν διεδέχθη τῷ 1905 ἡ Προνομιοῦχος Ἑταιρεία πρὸς προστασίαν τῆς παραγωγῆς καὶ ἐμπορίου τῆς σταφίδος (κοιν. Ἑνιαία) καὶ ταύτην ὁ Αὐτόνομος Σταφιδικὸς Ὀργανισμὸς (Α. Σ. Ο.), ὁ καὶ νῦν ὑφιστάμενος (βλ. *σταφιδικὸν ζήτημα, σταφιδίτης οἶνος, σταφίς*).

Β) *Σουλτανίνα καὶ ταχτᾶς*. Ἡ καλλιέργεια τῆς σουλτανίνας εἰσήχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας, κατὰ τὸ 1838, ὑπὸ τοῦ ἀμπελουργοῦ Α. Λογοθέτη ἐν Ναυπλίῳ (κατὰ τὸν ἐκλιπόντα γεωπόνον Παλαιολόγον). Ἐκ Ναυπλίου εἰσήχθη εἰς Ἀθήνας (Πικέρμι, Ἀμαρούσιον) καὶ ἐξ Ἀθηνῶν εἰς Ἡράκλειον Κρήτης, πρὸ τεσσαρακονταετίας περίπου.

Σήμερον ἡ καλλιέργειά της ἐντοπίζεται εἰς τὴν Β. Πελοπόννησον (κυρίως Κορινθίαν) καὶ εἰς τὴν Κρήτην. Κατὰ τὸ 1924 ἡ ἔκτασις τῆς σουλτανίνας ὑπελογίσθη εἰς 46.320 στρέμ. μὲ παραγωγὴν 5.980.000 ὀκ. (κατὰ Γ. Γεννιδουνιᾶν).

Κατὰ τὴν ἐπίσημον τοῦ κράτους στατιστικήν, ἡ καλλιεργουμένη ἔκτασις διὰ σουλτανίνας ἦτο τὰ 0,24 % τῆς ὁλικῆς ἐκτάσεως τῶν καλλιεργειῶν (ἔναντι 3,89 τῆς σταφιδαμπέλου) κατὰ τὸ 1930. Τὰ στατιστικὰ δεδομένα ἔχουν ὡς ἑξῆς:

Σταφὶς σουλτανίνα καὶ ραζακὶ ἐξαγωγὴ εἰς τόννους:

1913	1924	1925
2 278 τόν.	15.462 τόν.	14.490 τόν.
1926	**1927**	**1928**
14.111 τόν.	13.72 τόν.	15.304 τόν.

Ἡ ἀξία τῶν ἐξαχθέντων προϊόντων ἔχει ἀντιστοίχως ὡς ἑξῆς:

1913	949.000 δραχ.	1926	179.767.000 δραχ.
1924	110.221.000 »	1927	135.863.000 »
1925	158.948.000 »	1928	169.860.000 »

Ἐπειδὴ ἀφ' ἑνὸς μὲν γίνεται σύγχυσις μεταξὺ σουλτανίνας ξηρᾶς καὶ ταχτᾶ, ἀφ' ἑτέρου δὲ σεβασταὶ ποσότητες σταφυλῶν σουλτανίνας καταναλίσκονται ὡς νωπαί, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθοῦν αἱ πεφυτευμέναι ἐκτάσεις.

Ἐκ τῆς παραγωγῆς τοῦ 1933, ἀνελθούσης κατὰ στρογγύλον ἀριθμὸν εἰς 20.000 τόν. ξηρᾶς διὰ τὴν Κρήτην καὶ Κορινθίαν, χωρὶς νὰ ὑπολογίσωμεν τὴν ἐξαχθεῖσαν εἰς χλωράν, δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι αἱ ἐκτάσεις τῆς σουλτανίνας ἀνέρχονται κατὰ προσέγγισιν εἰς 100.000 στρεμμάτων, ἐξ ὧν 30.000 στρέμματα ἐν Κορινθίᾳ καὶ 70.000 ἐν Κρήτῃ (ἐξ ὧν τὰ 55.000 τοὐλάχιστον ἐν Ἡρακλείῳ). Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ταχτᾶν, αἱ δι' αὐτοῦ πεφυτευμέναι ἐκτάσεις μειοῦνται καταπληκτικῶς ἐν Κρήτῃ, ἔνθα καὶ μόνον καλλιεργεῖται, ἀντικαθιστάμενος διὰ τῆς σουλτανίνας ἢ τοῦ ραζακί. Αἱ σταφυλαὶ τοῦ ταχτᾶ προορίζονται εἴτε διὰ τὴν οἰνοποιίαν, εἴτε δι' ἐξαγωγὴν ὡς νωπαὶ (ἰδίως εἰς Αἴγυπτον), εἴτε καὶ πρὸς ἀποξήρανσιν. Αἱ ξηραὶ σταφίδες ταχτᾶ καλῆς ποιότητος (κοιν. *ἐλεμέδες*) ἐξάγονται εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐκ τοῦ λιμένος Ἡρακλείου. Ἡ ἐξαγωγὴ ἀνέρχεται εἰς 3.000—3.500 τόννους. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν λέξιν ραζακί, ἐπικρατεῖ ἡ συνήθεια, ἐν Πελοποννήσῳ, νὰ ὀνομάζεται «ραζακιὰ» ἡ σουλτανίνα. Αἱ σταφυλαὶ τῆς ποικιλίας ραζακί, καίτοι ὁμοιάζουσαι τὸ σχῆμα πρὸς τὰς τοῦ ταχτᾶ, διαφέρουσαι ὅμως πολὺ τὴν γεῦσιν, χρησιμοποιοῦνται πρὸς βρῶσιν ὡς νωπαὶ καὶ δὲν προορίζονται πρὸς ἀποξήρανσιν. Β. Δ. ΚΡΙΜΠΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Γενικά: Παλαιολόγου Γρηγ.*, «Γεωργικὴ καὶ οἰκιακὴ οἰκονομία» (Ναύπλιον 1833).—*Δούντζη Ἑρμάννου*, «Ἡ Ἑπτάνησος ἐπὶ Ἑνετῶν» (Ἀθῆναι 1856).—*Χαιρέτη Μάνου Θ.*, «Καλλιέργεια τῆς σταφιδαμπέλου» (Ἀθῆναι 1883).—*Γενναδίου Π.*, «Sur le souffrage de la vigne en Grèce» (ἐν «Comp.-Rend. d. l'Acad. d. Sciences» 1883).—«Περὶ τῶν ἐν Αἰτωλίᾳ καὶ Ἠλείᾳ νόσων τῶν ἀμπέλων» (Ἀθῆναι 1890).—*Δοβέρδου Ι. Π.*, «Ὁ περονόσπορος τῆς ἀμπέλου» (Ἀθῆναι 1892).—*Εὐταξία Α.*, «Τὸ ἀμπελουργικὸν καὶ οἰνολογικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1908).—*Billard R.*, «La vigne dans l'antiquité» (Lyon 1913).—*Εὐελπίδη Χρ.*, «Γεωργικὴ ἔρευνα νομοῦ Ἀχαϊοήλιδος» (Ἀθῆναι 1919).—*Ζωγράφου Δ. Δ.*, «Ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας» (3 τόμοι, Ἀθῆναι 1921—1921).—*Ἀντωνοπούλου Π.*, «Τί γίνεται εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τὴν φυλλοξήραν» (Ἀθῆναι 1926).—«Ἑλληνικὴ ἀμπελουργία καὶ οἰνολογία» (ὄργανον τοῦ Ἐθνικοῦ συνδέσμου ἀμπελοκτημόνων, Ἀθῆναι 1928 κ.ἑ.).—*Κριμπᾶ Β. Δ.*, «Ἡ πήρωσις τῶν γιγάρτων τῆς σταφιδαμπέλου» (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 4, 1929 σ. 493).—*Καλογερέα Σ.*, «Αἱ νωπαὶ σταφυλαὶ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1930).—*Κριμπᾶ Β. Δ.*, «Ἡ καταγωγὴ τῆς σταφιδαμπέλου» (Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 5, 1930 σ. 23).—*Bruni Bruno*, «Il vino nella vita dei popoli» (Ancona 1932).—«Ἔκθεσις ἐπὶ τοῦ ἀμπελουργικοῦ προβλήματος τῆς χώρας» (ὑπὸ *Δ. Μαργέτη κ. ἄ.*, Ἀθῆναι 1933).—*Κριμπᾶ Β. Δ.*, «Le Corinthe-Progrès agricole et viticole» (Montpellier 1933).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Origine et mutation de la sultanine» (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 8, 1933 σ. 201).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Rhizobolie à l'intérieur du tronc de la vigne de Corinthe» (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 8, 1933 σ. 205).

Σταφὶς καὶ σταφιδικὸν ζήτημα: Δεληγιώργη Δ., «Τὰ ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς σταφίδος ἄρθρα» (Ἀθῆναι 1890)—*Βουλούμη Θ.*, «Τὸ σταφιδικὸν ζήτημα» (Πάτραι 1893).—*Πεσματζόγλου Ι. Γ.*, «Ὑπόμνημα περὶ ἱδρύσεως Σταφιδικῆς Τραπέζης» (Ἀθῆναι 1898)—*Κουτσομητοπούλου Θ. Κ.*, «Σταφιδικὰ 1896—1898» (Ἀθῆναι 1898).—*Σοκόλη Κ. Σ.*, «Τὸ σταφιδικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1903).—«Σταφιδικοὶ νόμοι καὶ σχετικὰ βασιλικὰ διατάγματα, στατιστικαὶ πληροφορίαι» (ἔκδ. ὑπουργείου Οἰκονομικῶν, 1903).—*Λαμπρυνίδη Μ. Γ.*, «Μελέται καὶ ἄρθρα περὶ κορινθιακῆς σταφίδος 1891—1905» (Ἀθῆναι 1905).—*Γεωργιάδη Δ.*, «Τὸ σταφιδικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1905).—*Ἀνδρεάδη Α. Μ.*, «La crise de surproduction des raisins de Corinthe» (ἐν «Revue Écono m. Internat.» 1909).—*Λαδᾶ Χρ. Μ.*, «Δημοσία οἰκονομία καὶ στατιστική, κατὰ τὰς παραδόσεις τοῦ καθηγητοῦ Α. Μ. Ἀνδρεάδη» (Ἀθῆναι 1910).—*Κυριακοῦ Γ.*, «Τὸ οἰκονομικὸν ἔργον τῆς Προνομιούχου ἑταιρείας τῆς σταφίδος (Ἑνιαίας)» (Ἀθῆναι 1911, ἐκ τῆς «Οἰκον. Ἑλλάδος»).—«Καταστατικόν. συμβάσεις καὶ νόμοι, βασιλικὰ διατάγματα καὶ σχετικαὶ ἐγκύκλιοι» (ἔκδ. Προνομ. ἑταιρ. πρὸς προστασίαν τῆς σταφίδος, Ἀθῆναι 1916).—*Καρακάλου Εὐθ. Π.*, «Πραγματεία περὶ τοῦ σταφιδικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1925).—*Σιμωνίδου Β. Κ.*, «Ὁ αὐτόνομος σταφιδικὸς ὀργανισμὸς» (Ἀθῆναι 1927).—«Μερικαὶ ἀλήθειαι ἐπὶ τοῦ ζητήματος τοῦ Α.Σ.Ο.» (Ἀθῆναι 1931).—*Σίδερι Α. Δ.*, «Γεωργικὴ φορολογία» (Ἀθῆναι 1930).—*Ζωγράφου Δ. Λ.*, «Ἱστορία τῆς σταφίδος» (Ἀθῆναι 1930).—*Χαριλάου Ἐπ.*, «Συμβολὴ εἰς τὴν λύσιν τοῦ σταφιδικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1931).—*Κούλα Θ. Γ.*, «Σταφιδικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1932).—*Σίδερι Α. Δ.*, «Ἡ γεωργικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν λήξασαν ἑκατονταετίαν 1833—1933» (Ἀθῆναι 1934).

Λαχανοκομία. Εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς λαχανοκήπους εὐδοκιμοῦσι πάντα τὰ εἴδη τῶν λαχανικῶν, καὶ ἰδίᾳ τὰ γεώμηλα καὶ αἱ τομάται, ἡ παραγωγὴ ὅμως αὐτῶν, παρὰ τὸ πρόσφορον τοῦ τε κλίματος καὶ τοῦ ἐδάφους, εἶναι κατωτέρα καὶ αὐτῶν τῶν ἐπιτοπίων ἀναγκῶν. Οὕτω, κατὰ τὴν γεωργικὴν στατιστικὴν τοῦ 1932 ἐκαλλιεργήθησαν καθ' ὅλον τὸ κράτος λαχανόκηποι ἐκτάσεως 499.869 στρεμμάτων, ἀποδώσαντες 331.872.100 χλγρ. προϊόντων, συνολικῆς ἀξίας 572.834.566 δραχ. Τὸ ποσὸν τοῦτο, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι διὰ τὴν ἐπιτόπιον κατανάλωσιν ἀπαιτοῦνται τοὐλάχιστον 756 ἑκατομμύρια χιλιόγραμμα (ἀφοῦ ἕκαστος κάτοικος πρέπει κανονικῶς νὰ καταναλώσῃ ποσὸν τοὐλάχιστον 100 δραμίων ἡμερησίως), ἀντιπροσωπεύει ὀλιγώτερον τοῦ ἡμίσεος τῶν ἐπιτοπίων ἀναγκῶν. Παρατηρεῖται οὐχ ἧττον σημαντικὴ καὶ σταθερὰ ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος αὔξησις τῶν διὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν κηπαίων διατιθεμένων ἐκτάσεων, ὥστε νὰ καθίσταται πιθανὴ ἡ ἐντὸς βραχέος ἀνάπτυξις τῆς λαχανοκομίας μέχρι τοῦ κανονικοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀναγκῶν μας. Ἡ αὔξησις αὐτὴ συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ κατωτέρω πίνακος, παρέχοντος τὰς καλλιεργηθείσας ἐκτάσεις λαχανοκήπων κατὰ τὴν ὀκταετῆ περίοδον 1925—1932:

Ἔτη	*Στρέμματα*	*Ἔτη*	*Στρέμματα*
1925	255.189	1929	417.895
1926	295 521	1930	326 063
1927	276.109	1931	422 851
1928	283.362	1932	499.869

Τὸ ποσοστὸν τῶν λαχανοκήπων ἔναντι τοῦ συνόλου τῶν καλλιεργουμένων ἐκτάσεων ἀνήρχετο τῷ 1932 εἰς 2.6 %, βαίνει δὲ καὶ τοῦτο διαρκῶς αὐξανόμενον ἔναντι τοῦ ποσοστοῦ τῶν προηγουμένων ἐτῶν.

Ἡ λαχανοκομία εὐδοκιμεῖ κυρίως εἰς τὰς νήσους καὶ τὴν Πελοπόννησον, ὑστεροῦσα ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς λοιπὰς καλλιεργείας εἰς τὰς περιφερείας τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Ὁ κατωτέρω πίναξ παρέχει τὴν ἐν ἑκάστῃ γεωγραφικῇ περιφερείᾳ ἔκτασιν τῶν καλλιεργηθέντων τῷ 1932 λαχανοκήπων καὶ τὸ ποσοστὸν αὐτῆς ἔναντι τοῦ συνόλου τῶν ἐν αὐτῇ καλλιεργουμένων ἐκτάσεων:

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα	*Ἔκτασις λαχανοκήπων εἰς στρέμμ.*	*Ποσοστὸν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν καλλιεργειῶν*
Μακεδονία	124.197	2,30 %
Ἤπειρος	19.497	2,28 »
Νῆσοι Αἰγαίου	21.670	4,60 »
Κρήτη	43.987	4,65 »
Θεσσαλία	49.426	1,90 »
Ἰόνιοι νῆσοι	16.074	5,95 »
Κυκλάδες	16.540	6,38 »
Στερεὰ Ἑλλάς, Εὔβοια	67.241	1,97 »
Πελοπόννησος	98.273	2,81 »
Θρᾴκη	42.961	2,90 »
Σύνολον κράτους	499.869	2,60 %

Τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ τῶν κηπαίων προϊόντων τῆς χώρας κατέχουσι τὰ γεώμηλα, καταλαμβάνοντα τὸ τρίτον περίπου τῶν διὰ τὴν λαχανοκομίαν διατιθεμένων ἐκτάσεων. Οὕτω κατὰ τὴν ὀκταετίαν 1925—1932 ἐκαλλιεργήθησαν διὰ γεωμήλων αἱ κατωτέρω ἐκτάσεις εἰς στρέμματα:

Ἔτη	*Στρέμματα*	*Ἔτη*	*Στρέμματα*
1925	119.226	1929	67 989
1926	135 216	1930	121 982
1927	108 588	1931	149.456
1928	106 164	1932	153.978

Πρώτη γεωμηλοπαραγωγὸς περιοχὴ τῆς χώρας εἶναι ἡ Πελοπόννησος, ἀποδώσασα τῷ 1932 ποσὸν 24.652.100 χλγρ. γεωμήλων, ὁλικῆς ἀξίας 68.248.547 δραχμῶν, ἐπὶ συνόλου τοῦ κράτους 84.612.600 χλγρ., ἀξίας 212.805 859 δραχμῶν. Ἐπακολουθοῦσι κατὰ σειρὰν ἡ Μακεδονία, ἀποδίδουσα 12.601.400 χλγρ., ἡ Κρήτη, ἥτις καὶ ἐν σχέσει μὲ τὴν ἔκτασίν της εἶναι ἡ μᾶλλον γεωμηλοπαραγωγὸς χώρα τῆς Ἑλλάδος, μὲ ἀπόδοσιν (1932, 12.485.800 χλγρ.), ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς (μετὰ τῆς Εὐβοίας) 12.155.600 χλγρ., ἡ Θεσσαλία 8.207.100 χλγρ., ἡ Θρᾴκη 5.300.600, αἱ Ἰόνιοι νῆσοι 3.337.700, αἱ Κυκλάδες 2 067.600, αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου 2,043.900 καὶ τελευταία ἡ Ἤπειρος 1.764.400. Ἡ μέση ἀπόδοσις ἑκάστου καλλιεργουμένου στρέμματος ἀνέρχεται δι' ὅλον τὸ κράτος εἰς 551 χλγρ., παρουσιάζουσα τὰς μεγαλυτέρας τιμὰς ἐν Θεσσαλίᾳ (781 χλγρ. κατὰ στρέμμα), Πελοποννήσῳ (701), Στερεᾷ Ἑλλάδι (613) καὶ Θρᾴκῃ (573), καὶ τὰς ἐλαχίστας εἰς τὴν Ἤπειρον (221), τὰς Κυκλάδας (315) καὶ τὰς Ἰονίους (315). Ἡ μέση ἀξία εἰς δραχμὰς ἑκάστου παραγομένου στατῆρος ὑπολογίζεται δι' ὅλον τὸ κράτος εἰς 251,50, ποικίλλει δὲ εἰς τὰ 10 γεωγραφικὰ διαμερίσματα ὡς ἐν τῷ κατωτέρω πίνακι:

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα	*Μέση ἀξία στατῆρος εἰς δραχ.*
Μακεδονία	200.73
Ἤπειρος	303.07
Νῆσοι Αἰγαίου	306.34
Κρήτη	288.00
Θεσσαλία	195.08
Ἰόνιοι νῆσοι	264.37
Κυκλάδες	217.78
Στερεὰ Ἑλλάς, Εὔβοια	284.76
Πελοπόννησος	276.85
Θρᾴκη	146.07

Ἡ μικρὰ ἀπόδοσις τῶν γεωμήλων ἐν Ἑλλάδι ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸ ὅτι δὲν καταβάλλονται αἱ δέουσαι φροντίδες ἐκ μέρους τῶν περισσοτέρων καλλιεργητῶν πρὸς προσέγγισιν τῶν ἀνεκτῶν ὁρίων ἀποδόσεως, ἥτις πρέπει νὰ μὴ εἶναι κατωτέρα τῶν 1.000 χλγρ., ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν χρησιμοποιεῖται ὑγιὴς σπόρος, προερχόμενος ἐκ καλλιεργειῶν ἀπηλλαγμένων ὡρισμένων ἀσθενειῶν, ἐκμηδενιζουσῶν τὴν παραγωγήν. Σοβαραὶ ἐν τούτοις καταβάλλονται κρατικαὶ προσπάθειαι πρὸς εὕρεσιν, κατόπιν πειραμάτων, τῶν καλυτέρων ποικιλιῶν, ἐξασφάλισιν ὑγιοῦς σπόρου καὶ προστασίαν τῶν καλλιεργειῶν. Αἱ περισσότερον διαδεδομέναι ἐν Ἑλλάδι ποικιλίαι εἶναι ἡ *κερκυραϊκή*, καλλιεργουμένη εἰς δύο ἐσοδείας, ἡ *μανιάτα* τῆς Ἀρκαδίας, καλλιεργουμένη ὡς μονοφόρος, ἡ *ὁλλανδικὴ* τῆς Ζαγορᾶς (Πηλίου), καλλιεργουμένη ὡς ἡ μανιάτα, ἡ *λασηθιώτικη*, καλλιεργουμένη ὡς μονοφόρος κυρίως, ἡ *κυπραίική*, εἰσαγομένη διὰ τὴν φθινοπωρινὴν καλλιέργειαν. Ὑπάρχουσι καὶ ἄλλαι δευτερεύουσαι ποικιλίαι. Γενόμενα πειράματα ἐμφανίζουν ἐνδιαφερούσας ποικιλίας, ὡς π. χ. τὴν *ἄρραν μπάννερ*, προελεύσεως ἀγγλικῆς, καὶ ἄλλας.

Ἀσθένειαι προσβάλλουσαι τὰ γεώμηλα ἐν Ἑλλάδι εἶναι: αἱ του διηθητοῦ ἰοῦ (virus), χαρακτηριζόμεναι ὡς ἐκφυλιστικαὶ καὶ ἐκδηλούμεναι μὲ μωσαϊκωσιν, κατσάρωμα καὶ στρίψιμο τοῦ φυλλώματος, νανισμὸν τοῦ φυτοῦ, ἐλάττωσιν τῆς παραγωγῆς καὶ ἀχρήστευσιν τῆς ἐσοδείας διὰ σπόρον· ἡ φουζαρίωσις, ἡ ριζοκτονία, ἡ ἐσχάρωσις, ὁ περονόσπορος, ὁ ἔγχελυς τῶν ριζῶν, οἱ σιδηροσκώληκες, ὁ κρομμυδοφάγος, αἱ ἀφίδες καὶ ἄλλα ἡμίπτερα ἔντομα, γινόμενα φορεῖς τῶν διηθητῶν ἰῶν.

Ὡς πρὸς τὰ λοιπὰ λαχανοκομικὰ προϊόντα τὴν πρώτην θέσιν, ἀπὸ ἀπόψεως ποσότητος παραγωγῆς, κατέχει ἡ Μακεδονία, ἀποδώσασα (τῷ 1932) 693.219 στατῆρας ἄλλων λαχανικῶν, ὁλικῆς ἀξίας 82.616.657 δραχμῶν. Ἀκολουθοῦσι κατὰ σειρὰν ἡ Πελοπόννησος (524 157 στατῆρες, ἀξίας 76.148.860 δραχμῶν), ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς μετὰ τῆς Εὐβοίας (403.845 μετρικοὶ στατῆρες, ἀξίας 72.347.410 δρ.), ἡ Θεσσαλία (260.738 στατ., 34.851.818 δρ.), ἡ Θρᾴκη (249.586 στατ., 26.813.840 δρ.), ἡ Κρήτη (108.044 στατ., 26.608.500 δρ.), αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου (91.176 στατ., 17.119.951 δρ.), αἱ Κυκλάδες (57.108 στατ., 9.141.150 δρ.), ἡ Ἤπειρος (46.886 στατ., 8.277.498 δρ.) καὶ αἱ Ἰόνιοι νῆσοι (37.800 στατ., 6.103.623 δρ.). Ἡ κατὰ στρέμμα μέση ἀπόδοσις τῶν ἄλλων τούτων προϊόντων εἶναι 859 χλγρ. ἐν τῇ Στερεᾷ, 831 ἐν Πελοποννήσῳ, 740 ἐν Θρᾴκῃ, 729 ἐν Μακεδονίᾳ, 670 ἐν Θεσσαλίᾳ, 573 εἰς τὰς Κυκλάδας, 544 εἰς τὰς Ἰονίους, 511 εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ 417 εἰς τὴν Ἤπειρον.

Ἡ τομάτα, δεύτερον μετὰ τὸ γεώμηλον λαχανοκομικὸν προϊόν, καλλιεργεῖται καθ' ὅλην τὴν χώραν διαρκοῦντος τοῦ θέρους. Ἡ ἐν ὑπαίθρῳ φύτευσις γίνεται εὐθὺς ὡς ἐκλείψῃ ὁ κίνδυνος τῶν παγετῶν τῆς ἀνοίξεως (ἐν Ἀθήναις 7—10 Ἀπριλίου) ἐκ σποριῶν ἢ φυτωρίων, εἰς ἃ ἐγένετο ἡ σπορὰ κατὰ Ἰανουάριον. Εἰς τὰ θερμὰ μέρη (Σῦρον, Μεσσηνίαν) ἡ σπορὰ γίνεται φθινοπωρινὴ καὶ ἡ φύτευσις μόλις ἀναπτυχθοῦν τὰ φυτά. Ὅπου δὲν γίνεται χρῆσις θερμοσπορωμένων ἢ θερμοκηπίων, ἡ σπορὰ γίνεται ἐν ὑπαίθρῳ μόλις ἐκλείψῃ ὁ κίνδυνος τῶν παγετῶν τῆς ἀνοίξεως, ἡ δὲ φύτευσις εἰς τοὺς ἀγροὺς κατὰ Ἰούνιον ἢ Ἰούλιον. Εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς φθινοπωρινῆς φυτεύσεως ἡ ὡρίμανσις τῶν καρπῶν ἀρχίζει περὶ τὰ τέλη Μαΐου. Εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς σπορᾶς κατὰ Ἰανουάριον καὶ φυτεύσεως ἐν καιρῷ ἡ ὡρίμανσις ἀρχίζει κατὰ τὸν Ἰούνιον. Ὅταν ἡ σπορὰ γίνῃ τὴν ἄνοιξιν ἐν τῷ ὑπαίθρῳ, τότε ἡ ὡρίμανσις εἶναι φθινοπωρινή. Ποικιλίαι συνήθως χρησιμοποιούμεναι εἶναι ἐκ μὲν τῶν πρωΐμων ἡ *συριανὴ* (rouge grosse hative), ἡ *πολίτικη* (rouge grosse naine) καὶ ἡ *πιερὲτ* (pierrette), ἐκ δὲ τῶν ὀψίμων ἡ

Digitized by Google

στρογγυλὴ καλυβιώτικη (rouge grosse lisse ἢ trophy), ἡ ὀλιγώτερον κανονικὴ *χονδρὴ* (rouge grosse). Πλὴν τῶν ποικιλιῶν τούτων καλλιεργοῦνται εἰς μικροτέραν κλίμακα καὶ ἄλλαι.

Ἐξ ἄλλου εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς κήπους καλλιεργοῦνται εὐρύτατα ἐκ μὲν τῶν λοιπῶν σολανωδῶν ἡ μελιτζάνα, καὶ ὁ στύφνος, ἐκ τῶν βολβορρίζων τὰ κρόμμυα καὶ τὰ σκόροδα, διάφορα εἴδη κράμβης, ἐν οἷς *κράμβη ἡ κεφαλωτὴ* (κοιν. *λάχανο*), ἡ *ἀνθοκράμβη* (κοιν. *κουνουπίδι*), ἡ *ἀσπαραγοειδὴς* (κοιν. *μπρόκολο*), ἡ *γογγυλοκράμβη* (κοιν. *γογγύλι*), ἐκ τοῦ γένους τεῦτλον τὰ εἴδη *τεῦτλον τὸ κοινὸν* (κοιν. *παντζάρι* ἢ *κοκκινογούλι*) καὶ *τεῦτλον τὸ σικελικὸν* ἢ *φυλλότευτλον* (κοιν. *σέσκουλο*), ἐκ τοῦ γένους κολοκύνθη τὰ εἴδη *κολοκύνθη ἡ κοινή*, οὗτινος τρώγονται οἱ νεαροὶ καρποὶ (κοιν. *κολοκυθάκια*) καὶ οἱ τρυφεροὶ βλαστοὶ (*κολοκυθοκορφάδες*), *κολοκύνθη ἡ μείζων* (κοιν. *γλυκοκολοκύθα*) καὶ *κολοκύνθη ἡ λαγηνοφόρος* (κοιν. *φλασκιά*), ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν λαχανικῶν τὰ εἴδη: *σπανάκιον τὸ λαχανῶδες* (κοιν. *σπανάκι*), *θρίδαξ ὁ ἥμερος* (κοιν. *μαρούλι*), *κιχώριον τὸ ἀντίδιον* (κοιν. *ἀντίδι*), *κινάρα ὁ σκόλυμος* (κοιν. *ἀγκινάρα*), *ἄπιον τὸ βαρύοσμον* (κοιν. *σέλινο*), *σικυὸς ὁ ἥμερος* (κοιν. *ἀγγούρι*), *τὸ πράσον*, *πέπων ὁ κοινὸς* (κοιν. *πεπόνι*), *ἀσπάραγος ὁ ἥμερος* (κοιν. *σπαράγγι*), *καψικὸν τὸ ἐτήσιον* (κοιν. *πιπεριά*), *δαῦκος τὸ καρωτὸν* (κοιν. *καρῶτο*), *ραφανὶς ἡ ἥμερος* (κοιν. *ραπάνι*), *ἀνδράχνη ἡ λαχανηρὰ* (κοιν. *ἀντράκλα*), ὁ *ὑδροπέπων*, ἡ *κολοκασία* κλπ. Τέλος πολλὰ τῶν ὀσπρίων, καὶ ἰδίᾳ ὁ *φασίολος*, ὁ *κύαμος* (*κουκκὶ* καὶ τὸ *πίσον* (*μπιζέλι*), καταναλίσκονται καὶ ὡς χλωρὰ λαχανικὰ εἰς μεγάλας ποσότητας.

Ἀνθοκομία. Παραλλήλως πρὸς τὴν κηπουρικὴν εὐδοκιμεῖ ἐπίσης ἐν Ἑλλάδι καὶ ἡ ἀνθοκομία, ἀσκουμένη κατὰ τὸ πλεῖστον ἐρασιτεχνικῶς, ἀπασχολοῦσα ὅμως καὶ ἱκανὸν ἀριθμὸν ἐξ ἐπαγγέλματος ἀνθοκόμων, ἰδίᾳ ἐν Ἀθήναις, ἔνθα ὑπάρχουσι τελειόταται ἰδιωτικαὶ ἀνθοκομικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν ὑπαίθρῳ καὶ ἐν θερμοκηπίοις. Τόσον εἰς κρατικοὺς κήπους, ὅσον καὶ εἰς ἰδιωτικούς, θεραπεύονται ἐπιτυχῶς παντὸς εἴδους ἀνθοκομικὰ ἐτήσια, πολυετῆ, ποώδη, ξυλώδη καὶ βολβώδη φυτὰ ἐν ὑπαίθρῳ, ἀνθοδοχείοις καὶ θερμοκηπίοις. Τὸν καλλιτεχνικὸν κλάδον τῆς ἀνθοκομίας, τὸν ἀσχολούμενον μὲ τὴν δημιουργίαν διὰ φυτικοῦ ζῶντος ὑλικοῦ κήπων, πάρκων, παραδείσων καὶ δενδροστοιχιῶν, ἀσκοῦσιν ἐλάχιστοι ἐπιστήμονες, καὶ δὴ ἐν Ἀθήναις κυρίως. Πλησίον αὐτῶν ἐδημιουργήθησαν τεχνῖται, οἱ ὁποῖοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν δημιουργίαν μικρῶν κήπων. Οἱ κανόνες τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν κήπων ἐφηρμόσθησαν κυρίως ἐν Ἀθήναις εἰς τὰ πάρκα καὶ τοὺς δημοσίους κήπους τῆς πόλεως (Ἐθνικὸς κῆπος, κῆπος Ζαππείου, Θησείου, Μουσείου, δημοτικοὶ κῆποι), εἰς περιωρισμένην δὲ κλίμακα καὶ εἰς ἄλλας ἐπαρχιακὰς πόλεις. Ὁ ρυθμός, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖται, εἶναι διὰ μὲν τοὺς μεγάλους κήπους (Ἐθνικὸς κῆπος, Θησείου, Ζαππείου ἐν Ἀθήναις) ὁ μικτός, ἤτοι ἀσύμμετρος ἢ φυσικὸς ἢ ἀγγλικός, καὶ ὁ συμμετρικὸς ἢ ἀρχαῖος ἑλληνικός, διὰ δὲ τοὺς μικροτέρους κήπους (Ἀγνώστου Στρατιώτου, δημοτικοὺς καὶ ἰδιωτικοὺς) ὁ συμμετρικός. Ἐν Ἀθήναις καὶ εἰς ἄλλας τινὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος ὑπάρχουν πάρκα δασικά, δημιουργηθέντα ἐπὶ δημοσίων χώρων (Λυκαβηττοῦ, Φυλακῶν Σωκράτους κλπ.) κατὰ τὸν φυσικὸν ρυθμόν, διὰ τὴν δημιουργίαν δ' αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθη δασικὸν ὑλικὸν (πεῦκα, κυπάρισσοι κλπ.). Ὑπηρεσίαι ἀσχολούμεναι μὲ τὴν δημιουργίαν καὶ συντήρησιν δημοσίων πάρκων, τῶν μὲν ἀρδευομένων τεχνητῶς ἐν Ἀθήναις εἶναι ἡ «Ἐπιτροπὴ δημοσίων κήπων καὶ δενδροστοιχιῶν» καὶ ὁ δῆμος Ἀθηναίων, τῶν δὲ μὴ ἀρδευομένων ἡ διεύθυνσις δασῶν τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας. Εἰς τὰς ἐπαρχίας τὰ δασικὰ πάρκα ἱδρύουν καὶ συντηροῦν αἱ δασικαὶ ὑπηρεσίαι καὶ σύλλογοι τοῦ πρασίνου ἢ φιλοδασικαὶ ἑνώσεις.

Δενδροκομία. Ἡ δενδροκομία διαιρεῖται εἰς τὴν καρποφόρον δενδροκομίαν καὶ εἰς τὴν καλλωπιστικὴν τοιαύτην, ἤτοι τὴν ἀσχολουμένην μὲ τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν δένδρων καὶ θάμνων διὰ καλλωπιστικοὺς σκοπούς. Ἡ παραγωγικὴ δενδροκομία εἶναι μεγίστου ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν Ἑλλάδα, διότι εἶναι προσηρμοσμένη πρὸς τὰς συνθήκας τοῦ ἑλληνικοῦ κλίματος, τὸ ὁποῖον εἶναι, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, ξηρόν, διότι ἡ πτῶσις τῆς βροχῆς καὶ σχετικῶς μικρὰ εἶναι ἐν τῷ συνόλῳ (συνήθως 300—500 χλστ.) καὶ γίνεται κατὰ τοὺς φθινοπωρινοὺς καὶ χειμερινοὺς μῆνας, ἤτοι τοὺς μῆνας τοῦ φυτικοῦ ληθάργου ἢ τῆς ἀναστολῆς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον τῆς βλαστήσεως. Κατὰ τὴν ἐποχὴν δὲ τῆς βλαστήσεως καὶ δράσεως τῶν φυτῶν καὶ δένδρων, ἤτοι τὴν ἄνοιξιν καὶ τὸ θέρος, περιορίζεται εἰς τὸ ἐλάχιστον ἢ παύει ἡ παροχὴ τῆς τόσον ἀναγκαίας διὰ τὴν συντήρησιν τῆς φυτικῆς ζωῆς ὑγρασίας ὑπὸ τὴν μορφὴν τῶν φυσικῶν κατακρημνισμάτων (βροχῆς κλπ.). Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἡ πίπτουσα κατὰ τοὺς φθινοπωρινοὺς καὶ χειμερινοὺς μῆνας βροχὴ κατὰ ἓν μέρος χάνεται διὰ τῶν ρυακίων καὶ ποταμῶν πρὸς τὴν θάλασσαν, ἀπορροφεῖται δὲ κατὰ ἓν ποσοστὸν ὑπὸ τοῦ ἐδάφους, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰσδύει εἰς ἱκανὸν βάθος. Τὴν ὑγρασίαν ταύτην τοῦ ἐδάφους χρησιμοποιοῦν τὰ σχετικῶς ἐπιπολαιόρριζα ἐτήσια φυτά, ὅπως εἶναι τὰ σιτηρά, λίαν περιωρισμένως. Ἕνεκα τούτου τὰ ξηρικὰ ἐτήσια φυτὰ μόνον εἰς ἐξαιρετικὰ ἔτη καθ' ἃ κατανέμεται ἡ βροχὴ καὶ εἰς τοὺς μῆνας τῆς ἀνοίξεως, δίδουν ἱκανοποιητικὰς ἐσοδείας. Διότι ὅμως τὰ ἔτη αὐτὰ δὲν εἶναι συνήθη, ἡ μέση ἀπόδοσις τῶν φυτῶν τούτων εἶναι μικρά, τόση, ὥστε νὰ χαρακτηρίζωνται αἱ καλλιέργειαι ξηρικῶν ἐτησίων φυτῶν ὡς πτωχαὶ καλλιέργειαι. Τὰ πολυτελῆ ὅμως ξυλώδη φυτά, ὅπως εἶναι τὰ δένδρα καὶ ἡ ἄμπελος, ἐπιτυγχάνουσιν ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας ἀσυγκρίτως καλύτερον, διότι κατορθώνουσι διὰ τῶν ριζῶν των, αἵτινες δύνανται νὰ φθάνωσιν εἰς βάθος πολλῶν μέτρων, ν' ἀπορροφήσωσι τὸ πλεῖστον τῆς ὑγρασίας τοῦ ἐδάφους καὶ νὰ συντηρηθοῦν κατὰ τοὺς μῆνας τῆς ἐνεργοῦ ἐκδηλώσεως τῆς ζωῆς των (ἄνοιξιν καὶ θέρος).

Πίναξ I, δεικνύων τὴν ἀκαθάριστον πρόσοδον ἐξ ἑνὸς στρέμματος ἑλληνικῆς γῆς κατὰ τὸ 1930

Εἶδος καλλιεργείας	*Ἀξία προϊόντων εἰς δραχ.*
Σιτηρὰ	252
Ὄσπρια	400
Ζωοτροφικὰ προϊόντα	231
Βιομηχανικὰ καὶ ἀρωματικὰ προϊόντα	1 310
Προϊόντα λαχανοκήπων	750
Ἄμπελος	450
Σταφιδάμπελος	1 250
Ἔλαιον	300
Ἐλαῖαι (βρώσιμοι)	500
Ἑσπεριδοειδῆ	3.250
Μῆλα	3 100
Ἀπίδια	2.200
Σῦκα (ξηρὰ)	1 500
Κάστανα	1 500
Ἀμύγδαλα	1 500
Καρύδια	1 550
Ξυλοκέρατα	600
Φιστίκια	4 500
Ροδάκινα, κεράσια κλπ.	3 200

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος συνάγεται ὅτι τὸ ἑλληνικὸν κλῖμα εὐνοεῖ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν δενδρωδῶν καλλιεργειῶν, ἐξασφαλίζον τὴν μεγαλυτέραν γενικῶς ἀκαθάριστον πρόσοδον εἰς τὸν Ἕλληνα ἀγρότην πάσης ἄλλης καλλιεργείας· ἐξ ἄλλου τὰ προϊόντα τῶν καλλιεργειῶν τούτων εἶναι, λόγῳ τῆς καθαρᾶς ἀτμοσφαίρας, τῆς ἐξασφαλιζούσης ἔντονον καὶ παρατεταμένον φωτισμόν, ἀρίστης ποιότητος.

Ὑπάρχουν μέγιστα διεθνῆ περιθώρια ἀπορροφήσεως τῶν δυναμένων νὰ παραχθοῦν ἀρίστης ποιότητος πολυτίμων καρπῶν τῶν ἑλληνικῶν δένδρων, τὰ ὁποῖα σήμερον παράγονται εἰς ποσότητας πολὺ μικράς, μὴ δυναμένας νὰ ἐπαρκέσωσιν οὔτε πρὸς θεραπείαν τῶν στοιχειωδῶν ἀναγκῶν.

Πίναξ II, δεικνύων τὴν συνολικὴν παραγωγὴν δενδροκομικῶν προϊόντων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸ 1930 (κατὰ τὴν στατιστικήν)

Εἶδος προϊόντος	*Συνολικὴ παραγωγὴ εἰς χιλιόγρ.*	*Συνολικὴ ἀξία τῆς παραγωγῆς εἰς δραχμάς*
Ἔλαιον	97 326 100	1 159.271.980
Ἐλαῖαι (βρώσιμοι)	26.205 600	174 429.000
Ἑσπεριδοειδῆ	35 000.000	80.048 946
Μῆλα	4.962.000	15 396.679
Ἀπίδια	10.719 800	22 922 186
Σῦκα (ξηρὰ)	20.981 700	77 075 715
Κάστανα	6 8.1 400	16 751.075
Ἀμύγδαλα	3.671.300	26.467.445
Καρύδια	3.264 300	24.778 567
Ξυλοκέρατα	35.469 100	18 417 414
Διάφοροι νωπαὶ ὀπῶραι κ.ἄ.	5 000 000	30 000.000
Σύνολον	249.401 520	1.641.559.007

α) ***Ἐλαιοκομία.*** Ἐν Ἑλλάδι καλλιεργοῦνται 70 ἑκατομ. ἐλαιόδενδρα, εἰς ἔκτασιν 5 000 000 στρεμμάτων περίπου, ἀμιγῆ ἢ μετ' ἄλλων φυτῶν (ἀμπέλου, σιτηρῶν, ζῳοτροφικῶν φυτῶν). Τῶν πολυτίμων προϊόντων τῆς ἐλαίας (ἐλαίου καὶ ἐλαιῶν) μέρος μὲν διατίθεται διὰ τὴν ἐπιτόπιον κατανάλωσιν, τὸ δὲ πλεόνασμα, ἀξίας σημερινῆς (1933) 600 ἑκατομ. δραχμῶν, ἐξάγεται. Ἡ ἐλαία κέκτηται παμμεγίστην ἀξίαν διὰ τὴν Ἑλλάδα, διότι κατὰ τὸ πλεῖστον κατέχει ἀγόνους καὶ πετρώδεις ἐκτάσεις, ἀκαταλλήλους διὰ πᾶσαν ἄλλην καλλιέργειαν. Αἱ ἐκτάσεις αὗται, αἵτινες θὰ εἶχον μηδαμινὴν ἀξίαν (5—50 δρχ. κατὰ στρέμμα), διὰ τῆς ἐπ' αὐτῶν καλλιεργείας ἐλαιοδένδρων, ἀποκτῶσι τιμὴν 2—6.000 κατὰ στρέμμα. Εἶναι δηλαδὴ ἡ **ἐλαία ὁ ἄριστος τρόπος βελτιώσεως τῶν κάπως ἀκαταλλήλων** ἐδαφῶν δι' ὀλιγομήνου καλλιεργείας.

Προϊόντα καλυτέρας ποιότητος τῶν σημερινῶν εἶναι δυνατὸν ν' ἀπορροφηθοῦν εἰς σεβαστὰ ποσὰ ὑπὸ τῆς διεθνοῦς ἀγορᾶς. Ἐπὶ τῶν ζητημάτων

Πίναξ III, δεικνύων τὰς ἑλληνικὰς μικροκάρπους ποικιλίας ἐλαίας.

Ὄνομα ποικιλίας	*Βάρος*		*Σχέσις σαρκὸς πρὸς πυρῆνα*	*Περιεκτικότης εἰς ἔλαιον %*
	καρποῦ γραμ.	*πυρήνων γραμ.*		
Ἐλαία ἡ ἀγρία	0.5—1.15	0.2—0.3	2.5 : 1	15—20
Ἐλαία ἡ λευκόκαρπος	0.6	0.17	3.7 : 1	12.5
Ἐλαία ἡ χρυσόφυλλος	0.3—0.4	0.2	1.4 : 1	—
Κορωναϊκὴ	0.3—0.9	0.1—0.2	2—3.5 : 1	18—20
Κερκυραϊκὴ	1.1—1.8	0.3—0.36	3—4 : 1	19
Μαυρελιὰ	1.48	0.32	3.8 : 1	20—25
Τραγολιὰ	1.5	0.6	2.5 : 1	18
Ζυμολιὰ	1.1	0.3	2.6 : 1	18—15
Κορφολιὰ	1.25	0.15	7.5 : 1	22
Μουρτολιὰ	.90	0.25	2.5 : 1	22—25
Κουτσουρελιὰ	1.2	—	5 : 1	24—30
Μελολιὰ	1.	0.25	3 : 1	7
Πρικολιὰ	1.7	0.4	4 : 1	11

τῆς ἐλαίας (ποικιλιῶν κλπ.) ἐργάζεται τὸ ἐργαστήριον τῆς δενδροκομίας παρὰ τῇ Ἀνωτάτῃ Γεωπονικῇ Σχολῇ, διατηροῦν ἐλαιῶνα ἐξ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν ποικιλιῶν ἐν τῷ δενδροκομείῳ του (Βοτανικὸς Κῆπος).

Ποικιλίαι ἐλαίας. Οἱ καρποὶ ὅλων τῶν ποικιλιῶν τῆς ἐλαίας δύνανται νὰ χρησιμοποιηθοῦν διὰ τὴν ἐξαγωγὴν ἐξ αὐτῶν ἐλαίου. Διὰ τὴν κατασκευὴν ὅμως κονσερβῶν ἐλαιῶν χρησιμοποιοῦνται περιωρισμέναι ποικιλίαι, χαρακτηριζόμεναι ὡς ἀδρόκαρποι. Ἀνεξαρτήτως ὅμως τοῦ προορισμοῦ των, αἱ ἐλαῖαι, ταξινομούμεναι ὡς ποικιλίαι, διακρίνονται ἀναλόγως τοῦ βάρους των εἰς μικροκάρπους, ὅταν τὸ βάρος των δὲν ὑπερβαίνῃ τὰ 2 γραμμάρια, εἰς μεσοκάρπους, ὅταν ζυγίζουσιν ἀπὸ 2—3,5 γραμ., καὶ εἰς ἀδροκάρπους ὅταν τὸ βάρος των ὑπερβαίνῃ τὰ 3,5 γραμ. Ὑπὸ τὰς διαφορὰς ταύτας τοῦ βάρους κατετάξαμεν τὰς ἐχούσας ποιάν τινα σημασίαν ποικιλίας καὶ ἀνελύσαμεν ταύτας ὡς οἱ παρατιθέμενοι πίνακες III, IV καὶ V.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω μικροκάρπων ποικιλιῶν ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρα ἔχουσιν ἀξίαν ὡς ὑποκείμενα τῶν λοιπῶν ποικιλιῶν, ἡ δὲ τρίτη ὡς καλλωπιστικὸν δενδρύλλιον. Ἡ κορωναϊκὴ εἶναι μᾶλλον διαδεδομένη ἐλαία ἐπὶ ἀγόνων ξηρῶν καὶ πετρωδῶν ἐδαφῶν ἐν Πελοποννήσῳ (Μεσσηνίᾳ, Λακωνίᾳ, Ἀχαΐᾳ κλπ.), ἐν Κρήτῃ (ἰδίως Λασηθίῳ καὶ Χανίοις), ἐν Κεφαλληνίᾳ καὶ Ζακύνθῳ καὶ δίδει ἔλαιον ἀρίστης ποιότητος. Ἡ κερκυραϊκὴ ἢ λιανολιὰ Κερκύρας ἀποτελεῖ τὸ πλεῖστον τῶν ἐλαιώνων τῆς νήσου, τοῦ ἐλαιῶνος Πρεβέζης καὶ εὑρίσκεται ἐν Παραμυθιᾷ καὶ ἐν μικρᾷ ἀναλογίᾳ εἰς τοὺς ἐλαιῶνας Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου. Χρησιμοποιεῖται κυρίως διὰ τὴν ἐξαγωγὴν ἐλαίου. Ἡ μαυρελιὰ (6) ἢ μουρχτολιὰ ἀπαντᾷ περιωρισμένως ἐν Κρήτῃ (Λασηθίῳ), Πελοποννήσῳ (Μεσσηνίᾳ κλπ.). Οἱ καρποί της δίδουν ἔλαιον καλῆς ποιότητος καὶ χρησιμοποιοῦνται, καίτοι μικροί, εἰς τὴν παρασκευὴν ἀρίστης ποιότητος μαύρων κονσερβῶν. Ἡ τραγολιὰ καλλιεργεῖται περιωρισμένως δι' οὓς σκοποὺς καὶ ἡ μαυρελιά. Αἱ ποικιλίαι ζυμολιὰ καὶ κορφολιὰ εἶναι μικρᾶς σημασίας. Ἡ μερτολιὰ ἢ μουρτολιὰ εἶναι ποικιλία διαδεδομένη ἐν Λακωνίᾳ, ὅπου καλλιεργεῖται εἰς ὀρεινὰς καὶ δροσερὰς περιφερείας, δίδουσα ἔλαιον ἀρίστης ποιότητος. Ἡ κουτσουρελιὰ εὑρίσκεται διαδεδομένη ἐν Λακωνίᾳ, Ἀχαΐᾳ, Κορινθίᾳ, Μεσολογγίῳ, ὅπου χρησιμοποιεῖται δια τὴν ἐξαγωγὴν ἐλαίου. Ἡ μελολιὰ καλλιεργεῖται λίαν περιωρισμένως ἐν Κερκύρᾳ διὰ τὴν παρασκευὴν πρωΐμων κονσερβῶν. Ἡ πρικολιὰ καλλιεργεῖται ἐν Κερκύρᾳ διὰ τὴν ἐξαγωγὴν ἐλαίου.

Ἡ ἀγουρομανακολιὰ καλλιεργεῖται ὡς λαδολιὰ ἐν Ἀργολιδοκορινθίᾳ καὶ Ἀρκαδίᾳ. Ἡ ματσολιὰ ἢ τσουνάτη (2) καλλιεργεῖται διὰ τὴν ἐξαγωγὴν ἐλαίου ἐν Κρήτῃ (Χανιὰ κλπ.), Μεσσηνίᾳ καὶ Λακωνίᾳ (ἀθηνολιὰ) καὶ διὰ τὴν παραγωγὴν πρασίνων (τσακιστῶν) ἐδωδίμων ἐλαιῶν. Ἡ ἀδραμυττηνὴ ἀποτελεῖ τὰ 2/10 τῶν ἐλαιώνων τῆς Μυτιλήνης. Ἐν ἄλλαις νήσοις (Χίον, Εὔβοιαν) καλλιεργεῖται περιωρισμένως. Ἡ μεγαρίτικη καλλιεργεῖται ὡς λαδολιὰ καὶ διὰ τὴν παρασκευὴν κονσερβῶν ἐν Ἀττικῇ καὶ Ἀργολιδοκορινθίᾳ. Ἡ βαλανολιὰ εἶναι ποικιλία τῆς Μυτιλήνης, ὅπου

Πίναξ IV, δεικνύων τὰς μεσοκάρπους ποικιλίας ἐλαίας.

Ὄνομα ποικιλίας	*Βάρος*		*Σχέσις σαρκὸς πρὸς πυρῆνα*	*Περιεκτικότης εἰς ἔλαιον o/o*
	καρποῦ γραμ.	*πυρῆνος γραμ.*		
Ἀγουρομανακολιὰ	2.2—2.9	0.3—0.4	6 : 1	22—24
Ματσολιὰ ἢ τσουνάτη	1.4—2.25	0.25—0.4	4—6 : 1	28—35
Ἀδραμυττηνὴ	3—4	0.5—0.7	4.5 : 1	22—25
Μεγαρίτικη	4.2	0.5	7.4 : 1	17—20
Βαλανολιὰ	3—4.5	0.5—0.8	3—5 : 1	25—30
Θρουμπολιὰ	2.5—4.2	0.45—0.75	3.5—5 : 1	20—28
Καλοκαιρίδα	3.17	0.37	8.5 : 1	23.5

ἀριθμεῖ περὶ τὰ 8/10 τῶν ἐλαιῶν. Ἡ θρουμπολιὰ ἀπαντᾷ ὑπὸ διάφορα ὀνόματα, ἤτοι χονδρολιὰ (Κρήτη), λαδολιά, ρουπαδιά, χουρμαδολιά, ἀσκοῦδα,

Digitized by Google

ρεθυμιώτικη, θασίτικη (Θάσου), ντόπια ('Αττικῆς) καὶ εἶναι λίαν διαδεδομένη εἰς Κρήτην, Κυκλάδας, Εὔβοιαν, Θάσον, 'Αττικήν. Καλλιεργεῖται διὰ τὴν ἐξαγωγὴν ἐλαίου καὶ διὰ τὴν παραγωγὴν τῶν καρπῶν τῶν γνωστῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα θροῦμπες.

Πίναξ V, δεικνύων τὰς ἁδροκάρπους ποικιλίας ἐλαίας.

Ὄνομα ποικιλίας	Βάρος		Σχέσις σαρκὸς πρὸς πυρῆνα	Περιεκτικότης εἰς ἔλαιον %
	καρποῦ γραμ.	πυρῆνος γραμ.		
Κονσερβολιά	7.5—8	0.8—1	7—8 : 1	16—27
Κορινθιακή	4—4.5	0.5—0.7	7 : 1	25
Κολυμπάδα	5.5—7.5	1.3—1.4	3—5.7 : 1	19
Καλαμῶν	2.8—5.5	0.25—0.5	5—10 : 1	20
Καρυδολι	3.2—6.4	0.6—0.9	4.5—6 : 1	21—23
'Αμυγδαλολιά	5.5—9.4	1—1.1	4.5—7.5 : 1	26
Ἁδρόκαρπος	4—14.4	0.5—1.5	7—8.4 : 1	20
Βασιλική	12.9	1.15	10 : 1	18
Καρολιά	5.25	1	4.25 : 1	11

Ἡ κονσερβολιὰ εἶναι ἡ σπουδαιοτέρα ποικιλία διὰ τὴν παρασκευὴν κονσερβῶν μαύρων ἐδωδίμων ἐλαιῶν πρὸς ἐπιτόπιον ἀφ' ἑνὸς χρῆσιν καὶ πρὸς ἐξαγωγὴν ἀφ' ἑτέρου εἰς σημαντικὴν ποσότητα εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Καλλιεργεῖται εἰς τὰς διαφόρους περιφερείας ὑπὸ διάφορα ὀνόματα, ἔνθα ἐνομίζετο μέχρι πρό τινος ὡς ἰδαιτέρα δι' ἕκαστον διαμέρισμα τοπικὴ ποικιλία. Καλλιεργεῖται αὕτη ἐκτεταμένως ἐν 'Αμφίσσῃ καὶ Λαμίᾳ ὡς πατριναΐκή, ἐν τῷ νομῷ Λαρίσης (Πήλιον, Πτελεόν, 'Αμαλιάπολιν, Σούρπην, 'Αγυιὰν) ὡς βολιώτικη μαυρελιά ἐν 'Αγρινίῳ, Ἄρτῃ, Εὐβοίᾳ (Ξηροχωρίῳ κλπ.) ὡς χονδρολιὰ ἢ βοϊδολιά. Εἰς τὰς λοιπὰς περιφερείας καλλιεργεῖται εἰς πολὺ μικρὰν κλίμακα ὑπὸ τὰ ὀνόματα 'Αμφίσσης, καρυδολιά, φραγκολιά, μηλολιά, σιρεπτή, σκυφτολιά, τρυτσολιά, μυρτάδα.

Ἡ κορινθιακή, φέρουσα τὰ συνώνυμα μανάκι, μανακολιά, γλυκομανάκι ('Αργολιδοκορινθία) καὶ κοθρέϊκη (Φθιωτιδοφωκίδι), ἤτοι κορινθιακή, καλλιεργεῖται ἐν Ἑρμιόνῃ, Πόρῳ, Κορίνθῳ, 'Αμφίσσῃ, Δελφοῖς, Λαμίᾳ, 'Αραχώβῃ, διὰ τὴν ἐξαγωγὴν κυρίως ἐλαίου καὶ παρασκευὴν ἐδωδίμων μαύρων ἐλαιῶν, συνεσκευασμένων ἐντὸς ἀσκῶν. Ἡ κολυμπάδα καλλιεργεῖται λίαν περιωρισμένως εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα διὰ τὴν παρασκευὴν πρασίνων ἐδωδίμων ἐλαιῶν. Ἡ Καλαμῶν εἶναι λίαν γνωστὴ ποικιλία, φέρουσα καὶ τὸ ὄνομα ἀετονυχολιά, ἐκ τοῦ σχήματος τῶν καρπῶν της, ὁμοίου πρὸς ὄνυχα ἀετοῦ ἢ πρὸς τὴν ῥᾶγα ὁμωνύμου σταφυλῆς. Καλλιεργεῖται κυρίως ἐν Μεσσηνίᾳ καὶ Λακωνίᾳ, περιωρισμένως δὲ εἰς ὁλόκληρον τὴν ἐλαιοφόρον Ἑλλάδα διὰ τοὺς καρπούς της, χρησιμοποιουμένους διὰ τὴν παρασκευὴν τῶν ἀρίστης ποιότητος ὡρίμων ἐδωδίμων ἐλαιῶν. Ἡ καρυδολιά, ὀνομαζομένη καὶ κολυμπάτη (Λαμίᾳ, Εὐβοίᾳ), ἀπολυτὴ ('Αμφίσσῃ), κωνικὴ (Κερκύρᾳ) καὶ χονδρολιά, καλλιεργεῖται, ἐν σχετικῇ ἐκτάσει, ἐν 'Αμφίσσῃ καὶ Χαλκιδικῇ, περιωρισμένως δὲ ἀλλαχοῦ, διὰ τοὺς εὐμεγέθεις καρπούς της, χρησιμοποιουμένους διὰ τὴν παρασκευὴν πρασίνων καὶ ὡρίμων ἐδωδίμων ἐλαιῶν ὡς καὶ διὰ τὴν ἐξαγωγὴν ἐλαίου. Ἡ ἀμυγδαλολιά, ὀνομαζομένη στραβομύτα ἐν Φθιωτιδοφωκίδι καὶ ἱσπανικὴ ἐν 'Αττικῇ, καλλιεργεῖται περιωρισμένως διὰ τὴν παρασκευὴν πρασίνων ἐδωδίμων ἐλαιῶν, καὶ τὴν ἐξαγωγὴν ἐλαίου. Ἡ ἁδρόκαρπος, ὀνομαζομένη καὶ γαϊδουρολιὰ καὶ δαμασκηνάτη, καλλιεργεῖται περιωρισμένως διὰ τοὺς ὀγκώδεις καρπούς της, χρησιμοποιουμένους ὡς ἐδωδίμους εἰς ἡμιώριμον συνήθως κατάστασιν. Ἡ βασιλικὴ καὶ καρολιὰ εἶναι ἁδρόκαρποι ποικιλίαι, ἀντιπροσωπευόμεναι ἐκ μικρῶν ἀριθμῶν δένδρων ἐν Κερκύρᾳ καὶ Λέσβῳ διὰ τὴν παρασκευὴν ἐδωδίμων ἐλαιῶν ἢ ἐξαγωγὴν ἐλαίου.

Ἐχθροὶ τῆς ἐλαίας. Οὗτοι εἶναι ἀντιπρόσωποι τοῦ φυτικοῦ καὶ ζωϊκοῦ βασιλείου. Τὸ πρῶτον ἀντιπροσωπεύουσι: τὸ βακτήριον τοῦ Σαβαστάνου (bacterium savastanoi), προξενοῦν τὴν καρκίνωσιν τῶν διαφόρων ὀργάνων τοῦ δένδρου, καὶ μύκητές τινες προξενοῦντες: τὴν καπνίαν, τὴν σηψιρριζίαν, τοὺς πολυπόρους, τὸ φῶμα (phoma oleae), τὴν ξεροβοῦλα τῶν καρπῶν (macrophoma dalmatica), τὰς κηλιδώσεις τῶν φύλλων, τὴν πχστέλλαν τῶν καρπῶν ἢ γλοιοσπόριον, τὸ κυκλοκόνιον (cycloconium olivarum), τοὺς λειχῆνας, κ. ἄ.

Ἔντομά τινα προξενοῦσι σημαντικὰς ζημίας εἰς τὸν καρπὸν καὶ ἄλλα ὄργανα τῆς ἐλαίας. Τοιαῦτα εἶναι: ὁ φλοιόθριξ τῆς ἐλαίας, οἱ τέττιγες, τὸ ὑστερόπτερον τὸ γρυλλοειδὲς (hysteropterum grylloides), ἡ ψύλλα τῆς ἐλαίας (psylla oleae), ὁ ἀλευρώδης τῆς ἐλαίας (aleurodes olivinus), τὸ κοκκοειδὲς πολλίνεια τῆς ἐλαίας (pollinia pollinii), ἡ φιλίππειος τῆς ἐλαίας, τὸ λεκάνιον τῆς ἐλαίας (lecanium oleae), ὁ ἀσπιδωτὸς τοῦ κισσοῦ (aspidiotus hederae), ὁ μυτίλασπις τῆς ἐλαίας (mytilaspis oleae), ἡ παρλατορία τῆς ἐλαίας (parlatoria oleae), ὁ λεύκασπις τῆς ἐλαίας (leucaspis ricceae), ὁ κίονος τῆς μελίας (cionus fraxini), ὁ ῥυγχίτης τῆς ἐλαίας (rhynchitis ruber), ὁ φλοιοστρίβης τῆς ἐλαίας (pheotribus scarabeoides), ὁ φλοιοφάγος τῆς ἐλαίας (hylesinus oleiperda), ὁ φλοιοφάγος τῆς μελίας (hylesinus fraxini), τὸ sicoxylon, κανθαρίδες (cantharis visicatoria), ῥυγχίτης τῶν κλαδίων τῆς ἐλαίας (mecinus circulatus), ἡ κάμπη τῆς Ἱεραπέτρας (hybernia oleae), τὰ ξυλοφόζα κόσσος (cossus ligniperda) καὶ ζευζέρα (zeuzera pyririna), ἡ πυραλὶς τῶν φύλλων τῆς ἐλαίας (glyphodes unionalis), ὁ πυρηνοτρήτης τῆς ἐλαίας (tinea oleaella), φυλλορήκτης τῆς ἐλαίας (oecophyllembius neglectus), ὁ δάκος τῆς ἐλαίας (dacus oleae), ὁ δεκατίζων τοὺς καρποὺς τῆς ἐλαίας, ἡ κηκιδόμυια τῶν φύλλων τῆς ἐλαίας (cecidomyia oleae), ἡ κηκιδόμυια τῶν καρπῶν τῆς ἐλαίας (lasiopter berlesiana), ἡ κηκιδόμυια τῶν βλαστῶν τῆς ἐλαίας (chinodiplosis oleisuga).

Πλὴν τῶν προξενουμένων ὑπὸ τῶν φυτικῶν καὶ ζωϊκῶν παρασίτων ζημιῶν, σημειοῦται συνήθως ζημία ὀφειλομένη εἰς συνθήκας δυσμενεῖς. Ἐκδηλοῦνται αἱ προξενούμεναι ἀνωμαλίαι τῶν τοιούτων καταστάσεων ὡς φυσιολογικαὶ παθήσεις, ἤτοι: 1) ἀνθόρροια καὶ καρπόπτωσις, 2) ἡλίασις, 3) μελίτωσις, 4) κομμίωσις, 5) σχινοκαρπία ἢ ἀνισοκαρπία.

Ἑσπεριδοειδῆ. Ἡ καλλιέργεια τῶν ἑσπεριδοειδῶν περιορίζεται εἰς τὰς θερμὰς περιφερείας, οὐχὶ μακρὰν τῆς θαλάσσης. Οὕτω καλλιεργοῦνται εἰς τὰς νήσους Κρήτην, τοῦ Αἰγαίου (Χίον), τὰς Κυκλάδας (Ἄνδρον), τὰς Ἰονίους (Ζάκυνθον—Κέρκυραν), Ἄρταν, Μεσσηνίαν, Λακωνίαν, 'Αργολιδοκορινθίαν, Πόρον κτλ., 'Αχαϊοήλιδα, Πήλιον κλπ. Καλλιεργοῦνται δὲ πάντα τὰ εἴδη τῶν ἑσπεριδοειδῶν, ἐξ ὧν ἐξέχουσαν οἰκονομικὴν θέσιν κατέχουσιν ἡ πορτοκαλέα, ἡ μανδαρινέα, ἡ λεμονέα καὶ ἡ κιτρέα. Τούτων ἡ παραγωγὴ ἀνέρχεται εἰς 35.500.000 χλγρμ., ὡς κάτωθι, ἤτοι:

1)	Καρποὶ πορτοκαλέας καὶ μανδαρινέας, χλγρμ.		21.200.000
2)	» λεμονέας	»	10.500.000
3)	» κιτρέας	»	3.800 000
	Σύνολον χλγρμ.		35.500.000

Ἐκ τοῦ ποσοῦ τούτου ἐξάγεται ποσότης (ἰδίως κίτρων) ἀξίας 30—40 ἑκατομ. δραχμῶν.

Ἡ πορτοκαλέα καὶ μανδαρινέα καλλιεργεῖται κυρίως ἐν Κρήτῃ (1/4 παραγωγῆς), Μεσσηνίᾳ Σπάρτῃ, 'Αργολίδι, Κορινθίᾳ, Κυκλάσι, Λέσβῳ, Ζακύνθῳ, Κερκύρᾳ, Χίῳ, Ἄρτῃ, Βόλῳ, Ἠπείρῳ, ὑπὸ διαφόρους ποικιλίας, ἤτοι ἀειγλύκους, αἱματοσάρκους καὶ κοινάς. Ἡ μανδαρινέα καλλιεργεῖται ὅπου καὶ ἡ πορτοκαλέα, ἰδιαιτέρως ὅμως ἐν Κρήτῃ, Χίῳ κ. ἄ., ὑπὸ δύο κυρίας ποικιλίας, ἤτοι τὴν παράγουσαν καρποὺς πεπιεσμένους κατ' ἀμφοτέρους τοὺς πόλους καὶ τὴν παράγουσαν καρποὺς ἀπιομόρφους.

Ἡ μανδαρινέα καλλιεργεῖται διὰ τὴν πρωϊμότητα τῶν καρπῶν της, οἵτινες ἐμφανίζονται εἰς τὴν ἀγορὰν ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου. Οὗτοι εἶναι καλῆς ποιότητος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σάρκα των, ἀλλὰ δευτερευούσης, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν περιεκτικότητά των εἰς σπόρους, ἐκ τῶν ὁποίων γέμουσι δυσαναλόγως πρὸς τὸν ὄγκον των. Ἐν τούτοις ἡ ποιότης των βελτιοῦται μεγάλως, ἂν ἐπιδαψιλευθοῦν περιποιήσεις εἰς τὸ δένδρον.

Ἡ λεμονέα καλλιεργεῖται κυρίως ἐν Πελοποννήσῳ, Στερεᾷ Ἑλλάδι, Κυκλάσι, Κρήτῃ, νήσοις Αἰγαίου καὶ Ἰονίου, ὡς χονδρολέμονο ἢ κιτρολέμονο, ὡς μουτσούνα καὶ ὡς δίφορο.

Ἡ καλλιέργεια τῆς κιτρέας περιορίζεται κυρίως εἰς τὰς κάτωθι περιφερείας:

Ἐν Κρήτῃ	3.000.000	χλγρμ.
» Πελοποννήσῳ	350.000	»
» Κυκλάσι	250.000	»
» Ἠπείρῳ	200.000	»
Σύνολον	3.800.000	χλγρμ.

Ἅπαντα τὰ ἑσπεριδοειδῆ πολλαπλασιάζονται δι' ἐμβολιασμοῦ ἐπὶ δενδρυλλίων νεραντζέας ἀποκτωμένων ἐκ σπόρου. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ, κακῶς, ἡ κιτρέα, πολλαπλασιαζομένη διὰ μοσχευμάτων καὶ δεκατιζομένη, συνεπείᾳ τούτου, ὑπὸ τῆς κομμιώσεως. Μεγάλας ποσότητας καρπῶν κιτρέας ἀπορροφεῖ ἡ βιομηχανία παρασκευῆς σακχαροπήκτων.

Ποικιλίαι κιτρέας ἀπαντῶσιν ἐν Ἑλλάδι: ἡ *κοινή*, καλλιεργουμένη ὑπὸ διαφόρους παραλλαγὰς πρὸς παρασκευὴν σακχαροπήκτων· ἡ *γλυκοκιτριά*, μὴ ἔχουσα ἐμπορικὴν ἀξίαν ἴσην πρὸς τὴν κοινήν, καὶ ἡ *ἰουδαϊκή*, καλλιεργουμένη ἐν Πάργᾳ τῆς Ἠπείρου καὶ χρησιμοποιουμένη διὰ θρησκευτικοὺς λόγους ὑπὸ τῶν Ἑβραίων κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Σκηνοπηγίας.

Ἀσθένειαι ἑσπεριδοειδῶν. Ἀσθένειαι προσβάλλουσαι τὰ ἑσπεριδοειδῆ εἶναι: ἡ κομμίωσις, ἡ κορυφοξήρα, ἡ σηψιρριζία καὶ ἡ καπνία. Ἔντομα ἑσπεριδοειδῶν εἶναι: τὸ λεκάνιον τῆς ἐλαίας (lecanium oleae)· ὁ ψευδόκοκκος τῶν ἑσπεριδοειδῶν (pseudococcus citri), ὁ κόκκος τῶν ἑσπεριδοειδῶν (coccus hesperidum), ἐρυθρὰ ψώρα (chrysomphalus dictyospermi)· μαύρη ψώρα (parlatoria zizyphus), μυτίλασπις (mytilaspis beckii), ἄσπρη ψώρα (icerya purchasi), ἀφίδες, ἀνθοτρήτης (prays citri), μυῖγα τῆς Μεσογείου (ceratitis capitata).

Ἄλλα εἴδη ἑσπεριδοειδῶν. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω κυρίων εἰδῶν ἑσπεριδοειδῶν, καλλιεργουμένων δι' ἐμπορικὴν ἐκμετάλλευσιν, ὑπάρχουσιν ἐν Ἑλλάδι, ἐν λίαν περιωρισμένῃ καλλιεργείᾳ, καὶ ἄλλα εἴδη, ὡς π.χ. ἡ *φράπα*, δένδρον παράγον καρποὺς ὀγκώδεις, ὁ χονδρὸς φλοιὸς τῶν ὁποίων χρησιμοποιεῖται διὰ τὴν παρασκευὴν γλυκοῦ· ἡ *περγαμοτέα*, παράγουσα εὐώδεις καρποὺς μεγέθους λεμονίου. Τὸ ἀρωματικὸν ἔλαιον τοῦ φλοιοῦ των χρησιμοποιεῖται διὰ τὸν ἀρωματισμὸν γλυκισμάτων· ἡ *γλυκολεμονέα*, παράγουσα καρποὺς ὁμοιάζοντας τοὺς τῆς λεμονέας, ἀλλὰ γλυκοχύμους· ἡ *νερατζέα*, τῆς ὁποίας οἱ πολὺ μικροὶ καὶ πράσινοι καρποί, ὡς καὶ ὁ φλοιὸς τῶν ὡρίμων, χρησιμοποιοῦνται διὰ τὴν παρασκευὴν γλυκοῦ. Ἐκ τῶν σπόρων των ἀποκτῶνται δενδρύλλια, ἐφ' ὧν ἐμβολιάζονται ὅλα τὰ ἑσπεριδοειδῆ διὰ τὴν ἀποφυγήν, λόγῳ τῆς ἀνθεκτικότητος τοῦ εἴδους τούτου, τῆς κομμιώσεως τῶν ἑσπεριδοειδῶν.

Ἐξετάζοντες τὴν διεθνῆ παραγωγὴν καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν ἑσπεριδοειδῶν, καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Ἑλλὰς δύναται ν' αὐξήσῃ μεγάλως τὴν παραγωγήν της καὶ νὰ εὕρῃ εὐχερῶς ἀγορὰς καταναλώσεως, ἂν παρακολουθήσῃ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ποιότητα τῶν καρπῶν καὶ εἰς τὰ εἴδη τῶν ἑσπεριδοειδῶν, πρὸς ἃ νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν καλλιέργειαν. Οὕτως ἡ στατιστικὴ ἐμφανίζει τὴν παραγωγὴν εἰς καρποὺς τῶν ἑσπεριδοειδῶν καθ' ὅλον τὸν κόσμον ὡς ἑξῆς:

Πορτοκάλια καὶ μανδαρίνια	89.070.150	κιβώτ.
Λεμόνια	20.542.179	»
Βοτρυόκαρποι (Grape Fruit)	10.270.069	»
Τὸ δλον	119.882.298	»

Ἐκ τοῦ ποσοῦ τῶν 120 περίπου ἑκατ. κιβωτίων ἡ Ἑλλὰς παράγει μόλις 845.000 κιβώτια καρπῶν, ἐξ ὧν 580.000 πορτοκάλια καὶ μανδαρίνια καὶ 265.000 λεμόνια. Ἐξάγει δ' ἐλάχιστον ἀριθμὸν ἑσπεριδοειδῶν, κατὰ τὸ πλεῖστον κίτρα, συνολικῆς ἀξίας 30—40 ἑκατ. δρχ. Ἡ διεθνὴς ἀγορὰ ἀπορροφεῖ τεράστιον ποσὸν ἑσπεριδοειδῶν καὶ εἶναι ἑτοίμη πρὸς μεγαλυτέραν κατανάλωσιν, ἡ ὁποία δὲν θὰ ἐπιβαρυνθῇ μὲ οἱανδήποτε αὔξησιν τῆς ἑλληνικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἑλληνικὴ κατανάλωσις ἐξ ἄλλου δὲν ἱκανοποιεῖται μὲ τὴν ἑλληνικὴν παραγωγὴν ἑσπεριδοειδῶν, ἀφοῦ κατὰ τὸ 1930 ἐξήχθησαν 5.829.630 χιλγρ. καρπῶν ἑσπεριδοειδῶν, ἐξ ὧν οἱ περισσότεροι κίτρα, καὶ εἰσήχθησαν 13.238.689 χιλγρ. λεμονίων καὶ πορτοκαλίων. Ὡς πρὸς τὴν αὔξησιν τῆς παραγωγῆς, ὥστε νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ ἑλληνικὴ αὐτάρκεια, δέον αὕτη νὰ ἐπιτευχθῇ κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὰ πορτοκάλια καὶ κατὰ δεύτερον λόγον εἰς τὰ λεμόνια. Ἡ καλλιέργεια ὅμως τῶν βοτρυοκάρπων (*πομπελμοσίας τῆς βοτρυοκάρπου*, ἀγγλ. grape fruit) εἶναι εἰδικότης τῆς 'Αμερικῆς καὶ τῶν κτήσεών της καὶ τῆς Ν. 'Αφρικῆς. Ἡ καλλιέργεια αὕτη, ἔχουσα μεγίστην σπουδαιότητα διὰ τὴν Β. 'Αμερικήν, ἔνθα καταναλίσκεται τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν τῶν 10.270.069 κιβωτίων τῆς παραγωγῆς, ἤρχισε νὰ παρουσιάζῃ μέγιστον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν Εὐρώπην, ἥτις τροφοδοτεῖται διὰ 600.000 περίπου κιβωτίων ἐξ 'Αμερικῆς καὶ 200.000 ἐκ Ν. 'Αφρικῆς.

Κατὰ τὸ 1928 εἰσήχθησαν ἐκ Καλιφορνίας τὰ κάτωθι εἴδη καὶ ποικιλίαι ἑσπεριδοειδῶν: *πορτοκαλέα ἡ ὀμφαλοφόρος* (Washington navel), *πορτοκαλέα ἡ καλοκαιρινὴ* (valencia late), *λεμονέα* (eureka), τρεῖς ποικιλίαι *πομπελμοσίας τῆς βοτρυοκάρπου*· τὸ μικρόκαρπον ἑσπεριδοειδὲς (kumquat) καὶ νόθα, ἀνθεκτικὰ εἰς τὸ ψῦχος (citranges). Τὰ ἀνωτέρω ἑσπεριδοειδῆ καλλιεργοῦνται εἰς τὸ δενδροκομεῖον (Βοτανικὸς κῆπος) τοῦ ἐργαστηρίου τῆς δενδροκομίας παρὰ τῇ 'Ανωτάτῃ Γεωπονικῇ Σχολῇ. Ἐκεῖθεν ἐδόθησαν ταῦτα εἰς πάντα τὰ κέντρα καλλιεργείας τῆς Ἑλλάδος μὲ τὰ κάτωθι ἀποτελέσματα. Τὸ ὀμφαλοφόρον πορτοκάλιον ἀπέδωσε καρποὺς ἀρίστης ποιότητος ἐν 'Αττικῇ, Κερκύρᾳ, Σπάρτῃ, κ.ἄ. Αἱ ποικιλίαι τῆς πομπελμοσίας τῆς βοτρυοκάρπου ἀπέδωσαν ἀρίστης ποιότητος καρποὺς ἐν 'Αττικῇ ('Αθήναις, 'Αμαρουσίῳ, κλπ.), Κερκύρᾳ κλπ. Ἐπίσης ἐκαρποφόρησαν ἱκανοποιητικῶς ἡ λεμονέα καὶ τὸ kumquat. Ἀναμένεται ἡ καρποφορία πορτοκαλέας τῆς καλοκαιρινῆς καὶ τῶν νόθων.

Νωποὶ καρποὶ (ὀπῶραι). Νωποὺς εὐγεύστους καρποὺς δίδουσιν ἐκ τῶν δένδρων ἡ μηλέα, ἡ ἀπιδέα, ἡ κυδωνέα, τὰ πυρηνόκαρπα (κερασέα, βυσσινέα, ῥοδακινέα, βερυκοκκέα, δαμασκηνέα, κορομηλέα), ἡ συκῆ, ἡ μεσπιλέα. Οἱ νωποὶ καρποὶ δύνανται ἀποξηραινόμενοι νὰ δώσωσι ξηροὺς τοιούτους, ἢ καταλλήλως συσκευαζόμενοι καὶ ἀποστειρούμενοι ἐντὸς κλειστῶν δοχείων νὰ δώσωσι κονσέρβας.

Ἡ *μηλέα*, εὑρίσκουσα ἐν Ἑλλάδι κατάλληλον κλῖμα (δροσερόν, ὀρεινὸν ἢ παραθαλάσσιον) εἰς πλείστας περιφερείας τῆς Ἑλλάδος (Πήλιον, 'Αρκαδία, Στερεὰ Ἑλλάς, Μακεδονία, Κρήτη κλπ.) εὐδοκιμεῖ καὶ δύναται, ἐπεκτεινομένης τῆς καλλιεργείας της, νὰ δώσῃ ἀρίστης ποιότητος καρ-

Digitized by Google

πούς, εἰς ποσότητα ὑπερβαίνουσαν τὴν σημερινὴν τῶν 5.000.000 χλγρ. περίπου. Κύριοι ἐχθροὶ τῆς μηλέας εἶναι: ὁ σκώληξ τῶν καρπῶν (carpocapsa pomonella), τὰ ξυλοφάγα ἔντομα σεσία, κόσσος καὶ ζευζέρα, αἱ ἀφίδες, ἐξ ὧν ἡ σχιζόνευρος (schizoneura lamigera) εἶναι σοβαρωτέρα, ὁ ἀνθονόμος, ὁ μύκης φουσικλάδιον ἢ «βοῦλλα τῶν καρπῶν» (fuscicladium dendriticum), ἡ παρλατόρια τῆς ἐλαίας (parlatoria oleae). Διαδεδομέναι ποικιλίαι εἶναι: φηρίκι, reinette du Canada, Canada gris, σκιούιθ, κ.ἄ.

Ἡ *ἀπιδέα* εἶναι περισσότερον διαδεδομένη τῆς μηλέας, διότι δὲν ἔχει σοβαρὰν προτίμησιν κλίματος. Οὕτω εὐδοκιμεῖ τόσον εἰς τὰς θερμὰς πεδιάδας, ὅπου ἀποτυγχάνει ἡ μηλέα, ὅσον καὶ εἰς τὰς δροσερὰς καὶ ὀρεινὰς τοποθεσίας τῆς μηλέας. Ἡ μεγαλυτέρα διάδοσίς της ὀφείλεται εἰς τὴν ὕπαρξιν αὐτοφυῶν ἀγριαπιδιῶν εἰς μέγαν ἀριθμόν, εἰς πλείστας περιφερείας. Παράγει οὕτω καρποὺς εἰς ποσότητα μεγαλυτέραν τῶν 10.000.000 ὀκάδων. Ἐχθροὺς ἔχει κοινοὺς μετὰ τῆς μηλέας καὶ ἐπὶ πλέον, τὴν μυῖγαν τῆς Μεσογείου (ceratitis capitata) διὰ τὰς θερμὰς περιφερείας, τὸν θρίπα τῆς ἀπιδέας (taeniotlirips pyri), τὴν ψώραν τῆς ἀπιδιᾶς (diaspis pyricola), τὸν φυτόπτην, τὴν ψύλλαν (psylla pyricola), τὴν λύδαν (lyda pyri), τὴν λιθίασιν τῶν καρπῶν, τὴν κηκιδόμυιαν τῶν καρπῶν (diplosis ἢ contartinia pyri), τὴν κηκιδόμυιαν τῶν βλαστῶν (oligotrophus bergennstammi), τὴν σκωρίασιν τῆς ἀπιδέας (gyninosporangium Sp.), φουσικλάδιον (fuscicladium pyrinum). Ποικιλίαι ἄξιαι λόγου ἀπιδέας καλλιεργοῦνται: τὸ *ζαχαρᾶτο*, τὸ *βασιλικό*, τὸ *μοσχᾶτο*, ἡ *κοντοποδαρούσα*, τὸ *σκοπελίτικο*, ἡ *δουκέσσα*, τὸ *κρυστάλλι*, τὸ *κανελλίνι*, ἡ *καμπάνα*, τὸ *σπινακάρπι*, τὸ *μπερσίμι*, τὸ *τσακώνικο*, κ.ἄ. Ἡ ἀπιδέα ἐμβολιάζεται ἐπὶ ἀγριαπιδιᾶς, ἐπὶ γκορτσᾶς καὶ ἐπὶ κυδωνέας.

Ἡ *κυδωνέα* καλλιεργεῖται ὅπου καὶ ἡ ἀπιδέα, περιωρισμένως ὅμως.

Τὰ *πυρηνόκαρπα* (*ροδακινέα*, *κερασέα*, *βυσσινέα*, *δαμασκηνέα*, *βερυκοκκέα*) δὲν καλλιεργοῦνται ἐν ἐκτάσει διὰ τὸ δύσκολον τῆς μεταφορᾶς τῶν καρπῶν των καὶ τὸ εὐπρόσβλητον αὐτῶν ὑπ' ἀσθενειῶν καὶ ἐντόμων. Ἐν τούτοις δύνανται ταῦτα, τυγχάνοντα τῶν ἀπαραιτήτων περιποιήσεων, νὰ δώσωσι μεγάλας ἀποδόσεις κατὰ στρέμμα.

Ἐχθροὺς ἔχουσι: τὸν πλατυκέφαλον σκώληκα τοῦ ὑπογείου κορμοῦ (capnodis tenebrionis), τὴν μυῖγα τῆς Μεσογείου, τον σκώληκα τῶν καρπῶν καὶ βλαστοφύκτην (anarsia lineatella), τὸν σκώληκα τῶν κερασίων (rhagoletis cerasi), τὸν θρίπα τῆς ἀπιδέας, τετράνυχον τὸν ἱστοπλόκον (tetranychus telarius), τοὺς σκολύτας, τὰ κοκκοειδῆ, τὴν φαιὰν σῆψιν (monilia cinerea), τὴν κομμίωσιν, τὸν μύκητα fusarium κ. ἄ.

Ἡ *συκῆ* δίδει ἀρίστους νωποὺς καρπούς, ἐξ ὧν παράγονται τὰ ξηρὰ σῦκα. Εὑρίσκεται λίαν διαδεδομένη εἰς ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα, πλὴν τῶν λίαν ψυχρῶν περιφερειῶν.

Ἡ *μεσπιλέα* (criobotrya japonica) δίδει πρώτη τὴν ἄνοιξιν τοὺς καρπούς της, τὰ γνωστὰ μούσμουλα. Καλλιεργεῖται ἁπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὅπου εὐδοκιμεῖ ἡ ἐλαία καὶ ἀρδεύεται δι' ὕδατος καλῆς ποιότητος. Πολλαπλασιάζεται διὰ σπόρου καὶ ἐμβολιασμοῦ ἐπὶ τῆς ἰδίας καὶ τῆς κυδωνέας.

Ξηροὶ καρποί. Τοὺς ξηροὺς καρποὺς δίδουσι, πλὴν τῶν δένδρων τῶν παραγόντων νωποὺς τοιούτους, καὶ ἡ ἀμυγδαλῆ, ἡ καρυδέα, ἡ λεπτοκαρύα, ἡ πιστακία, ἡ καστανέα. Ἡ συκῆ εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας διὰ τὴν παραγωγὴν ξηρῶν σύκων. Ἡ παραγομένη ποσότης ξηρῶν καρπῶν ἀνέρχεται εἰς 36.000.000 χλγρμ. περίπου, ὡς κατωτέρω:

Πίναξ παραγωγῆς ξηρῶν καρπῶν ἐν Ἑλλάδι.

Σῦκα	21.000.000	χιλγρ.	περίπ
Ἀμύγδαλα	3.700.000	»	»
Καρύδια	3.300.000	»	»
Κάστανα	7.000.000	»	»
Λεπτοκάρυα, φιστίκια, κλπ.	1.000.000	»	»
Σύνολον	36.000.000		

Οἱ ξηροὶ καρποὶ εἶναι ἄριστον ἐμπόρευμα, διότι δύναται ν' ἀποθηκευθῇ ἐπὶ πολὺν καιρόν.

Ἡ *συκῆ* δίδει εἰς τὸ ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον ξηρὰ σῦκα 18—19.000.000 χλγρμ., ἀξίας 140 ἑκατομ. δρχ. περίπου. Αἱ παράγουσαι ξηρὰ σῦκα περιφέρειαι ἦσαν κατὰ τὸ 1930:

Πελοπόννησος	15.541.000	ξηρὰ	σῦκα
Ν. τοῦ Αἰγαίου	2.993.000	»	»
Κυκλάδες	862.200	»	»
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	719.300	»	»
Θεσσαλία (Πήλιον)	456.600	»	»
Κρήτη	208.000	»	»
Ἤπειρος	81.500	»	»
Μακεδονία	32.700	»	»
Λοιπαὶ περιφέρειαι	33.000	»	»
Τὸ ὅλον	21.000.000		

Ποικιλίαι χρησιμοποιούμεναι διὰ τὴν παραγωγὴν ξηρῶν σύκων εἶναι κυρίως: ἡ τῶν *Καλαμῶν* (*ὁρμαθοσυκιὰ*) ἐν Πελοποννήσῳ, ἡ *ἀνδρογιάννικη* ἐν Κύμῃ ἡ *ἀσπροβασιλικὴ* ἐν Κύμῃ καὶ ἀλλαχοῦ, ἡ τῆς *Ἀργαλαστῆς* ἐν Ἀργαλαστῇ καὶ Πηλίῳ, αἱ παράγουσαι σῦκα τὰ λεγόμενα: σμυρναϊκὰ ἐν Λέσβῳ, γλυκομάρουνα καὶ ξυνομάρουνα ἐν Κυκλάσι, τὰ φωτόσυκα καὶ ψωμόσυκα ἐν Κυκλάσι (Ἄνδρῳ), ὡς καὶ ἄλλαι δευτερεύουσαι ποικιλίαι καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα.

Πολλαπλασιάζονται εὐχερῶς διὰ παραφυάδων, μοσχευμάτων καὶ ἐμβολιασμοῦ.

Ἐχθροὺς ἔχει ἡ συκῆ: τὸ κοκκοειδὲς κηροπλάστην (ceroplastes rusci), ὅπερ ἐξασθενεῖ τὰ δένδρα, καταστρέφει τὴν ἐσοδείαν καὶ δημιουργεῖ τὴν καπνίαν· τὴν σηψιρριζίαν, ὀφειλομένην εἰς διαφόρους μύκητας· τὰ ἔντομα τῶν ξηρῶν σύκων ἐν τῇ ἀποθήκῃ· τὸ ψῦχος τοῦ χειμῶνος, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ καταστρέψῃ τὸν διαχειμάζοντα ἐντὸς τῶν ἀγριοσύκων ψῆνα, καὶ τέλος τοὺς ἐχθροὺς τοῦ ψηνός.

Ἡ *ἀμυγδαλῆ* εἶναι τὸ λίαν διαδεδομένον ἐν Ἑλλάδι δένδρον, λόγῳ τοῦ ὅτι προσαρμόζεται εἰς τὰς ξηρικὰς συνθήκας τοῦ ἑλληνικοῦ κλίματος καὶ τῶν πετρωδῶν ἐδαφῶν. Ἐν τούτοις ἡ ἑλληνικὴ παραγωγὴ ἀμυγδάλων, ἀνερχομένη εἰς 3.700.000 χιλγρ., δὲν εἶναι μεγάλη. Τοῦτο ὀφείλεται κατὰ μέγιστον μέρος εἰς τοὺς σοβαροὺς ἐχθροὺς τῆς ἀμυγδαλῆς, οἵτινες εἶναι: ἡ κομμίωσις, τὰ διάφορα κοκκοειδῆ (ψῶρες) ἔντομα, ὁ τετράνυχος ὁ ἱστοπλόκος (tetranychus telarius), ὁ ἀνθονόμος (anthonomus ornatus) καὶ τὸ ψῦχος, ὅταν τοῦτο ἐπέρχεται κατὰ τὴν ἄνθησιν, ἢ μετ' αὐτήν, καὶ τὰ δένδρα εἶναι φυτευμένα ἐπὶ πεδιάδων.

Ποικιλίαι ἀπαντῶσι πολλαὶ ἐν Ἑλλάδι, ἐξ αὐτῶν ὅμως ἐπικρατοῦσί τινες εἰς τὰ κύρια κέντρα καλλιεργείας (Λασήθιον, Χίον), ὡς αἱ παράγουσαι ἀμύγδαλα τὰ καλούμενα: γαλατερά, ἀθάλια, ροδακινᾶτα. Γενικῶς διαιροῦνται εἰς παραγούσας καρποὺς ἁπαλοκελύφους καὶ σκληροκελύφους (ἀμύγδαλα ἀφρᾶτα καὶ σκληρά).

Ἡ *καρυδέα* εὐδοκιμεῖ ἐν Ἑλλάδι εἰς τὰ δροσερὰ μέρη καὶ ἐπὶ ἐδαφῶν τροφοδοτούντων ταύτην δι' ἀφθόνου ὑγρασίας, ἐνῷ τοὐναντίον ἀποτυγχάνει εἰς τὰς θερμὰς πεδιάδας καὶ τὰ ξηρὰ ἐδάφη.

Ἐχθροὺς ἔχει σοβαρούς, περιορίζοντας τὰς ἐκ τοῦ δένδρου προσόδους μεγάλως. Τοιοῦτοι εἶναι: ὁ σκώληξ τῶν καρπῶν καρποκάψα (carpocapsa pomonella), ὅστις προξενεῖ μεγίστας ζημίας, ὁ σκώληξ τῶν καρπῶν καὶ βλαστῶν oberea linearis, ὁ δημιουργῶν ἀποξήρανσιν τῶν φύλλων καὶ καρπῶν μύκης marsonia juglandii, τὸ ξυλοφάγον ἔντομον zeuzera Sp. καὶ ἄλλα δευτερεύοντα παράσιτα.

Ἡ *καστανέα* ἀπαντᾷ κατὰ δάση εἰς ὀρεινὰς δροσερὰς περιφερείας, ἔνθα τὸ ἔδαφος εἶναι ἀπαραιτήτως πτωχότατον εἰς ἄσβεστον. Κύρια κέντρα παραγωγῆς εἶναι τὰ Χανιά, ὅπου παράγονται τὰ ἀρίστης ποιότητος μαρώνια, τὸ Πήλιον, ἡ Ἀγυιά, ἡ Ἀρκαδία (Κυνουρία) καὶ ἄλλαι περιοχαί.

Ἐχθροὺς σοβαροὺς ἔχει ἐν Ἑλλάδι τὴν καρποκάψαν καὶ τὸν ρυγχίτην βαλανῖνον.

Ἡ *λεπτοκαρύα* ἀπαιτεῖ διὰ τὴν εὐδοκίμησίν της κλῖμα οἷον καὶ ἡ καρυδέα. Περισσότερον διαδεδομένη εἶναι εἰς Ἀγυιὰν καὶ Ἅγιον Ὄρος· διὸ καὶ οἱ ἐμφανιζόμενοι εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἀγορὰς καρποὶ φέρουσι τὰ ὀνόματα τῶν περιφερειῶν τούτων.

Ἐχθροὺς ἔχει τὸν ρυγχίτην βαλανῖνον (balaninus nucum) καὶ τὸν βλαστορύκτην (oberea linearis).

Ἡ *πιστακία* (κοιν. *φιστικιὰ*) εἰσήχθη ἐν Ἑλλάδι τῷ 1850, ἤρχισε δὲ διαδιδομένη ἀπὸ τοῦ 1860 τόσον, ὥστε ἡ καλλιέργειά της τείνει νὰ καταστῇ κυρία καλλιέργεια. Ὤθησιν πρὸς τὴν ἐπέκτασιν τῆς καλλιεργείας ἔδωσαν αἱ λίαν ἱκανοποιητικαὶ ἀποδόσεις τοῦ δένδρου καὶ ἡ εὐκολία, μεθ' ἧς ἐγκαθίσταται καὶ καρποφορεῖ ἐπὶ ἐδαφῶν ποικίλων, καὶ δὴ περιεχόντων μεγάλας ποσότητας ἀσβέστου. Ἡ σημερινὴ (1934) ἀξία τῶν ξηρῶν καρπῶν τῆς πιστακίας εἶναι εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἀγορὰς 150 δρχ. χονδρικῶς. Ἕκαστον δένδρον ἡλικίας 20 ἐτῶν δύναται ν' ἀποδώσῃ κατὰ διετίαν 10—30 ὀκ. ξηρῶν καρπῶν. Δένδρα μεγαλυτέρας ἡλικίας δύνανται ν' ἀποδώσωσι μέχρι 50 ὀκάδων.

Ἡ σύνθεσις τῶν καρπῶν τῆς ἑλληνικῆς πιστακίας, κατὰ τὰ πειράματα ὑπὸ τῆς Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς, εἶναι ἡ ἑξῆς: 2.7 μέρη νωπῶν καρπῶν δίδουσιν ἓν μέρος ἀμυγδάλων ξηρῶν καθαρῶν. 100 δὲ μέρη ἀμυγδάλου (ψύχας) περιέχουσι:

Ὕδωρ	4.20
Ἀζωτούχ. οὐσίας	22.60
Λιπαρὰς οὐσίας	55.70
Ὑδατάνθρακας	15.60
Τέφραν	1.60

Ἡ σύνθεσις αὕτη τάσσει τοὺς καρποὺς τῆς πιστακίας εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τῶν τροφῶν.

Ἐχθροὺς ἔχει ἡ πιστακία σοβαρούς, ὡς εἶναι: ὁ σκώληξ τῶν καρπῶν (tinea pistaciae, anagnos), ὁ τρωγόκαρπος (trogocarpus ballesteri), ὁ σκώληξ τῶν βλαστῶν (chaetoptelius vestitus), ὁ προξενῶν τὴν ρητίνωσιν ἢ μελάνωσιν καὶ ἀποξήρανσιν ὅλων τῶν ὀργάνων τοῦ δένδρου (καρπῶν, κλπ.), ὁ μύκης fusarium Sp., ὁ μύκης τῶν φύλλων sertoria pistaciae καὶ ἄλλοι.

Ἡ πιστακία ἐμβολιάζεται ἐπὶ τῆς *πιστακίας τῆς τερεβίνθου* (κοιν. *κοκκορεβιθιᾶς*), ἥτις ἀποτελεῖ πολλάκις δάση ἐν Ἑλλάδι.

Καλλωπιστικὴ δενδροκομία. Ὁ πολλαπλασιασμὸς τοῦ φυτικοῦ ὑλικοῦ τοῦ χρησίμου διὰ τὴν κατάρτισιν δενδροστοιχιῶν, γίνεται εἰς εἰδικὰ πολλαπλασιαστήρια τῶν μεγαλυτέρων πόλεων ἰδιωτικά, ὀργανισμῶν δημοσίου δικαίου καὶ δημόσια (δενδροκομεῖον Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς ἐν Ἀθήναις κτλ.). Πολλαπλασιάζονται δὲ καὶ διατίθενται τὰ κάτωθι: *αἴλαντος ἡ ἀδενώδης*, *ἀκακίαι ἀειθαλεῖς* (*ἀκακία ἡ κυανόφυλλος*, *ἀκακία ἡ πολυανθής*, κ.ἄ.), *ἀκακία ἡ κοινὴ* (ραβινιά), *ἀκακία ἡ φαρνεσιανὴ* (κοιν. *γαζία*), *ὀλβιζία ἢ ἀκακία ἡ ροδομέταξος* (κοιν. *γιουλμπρισίμ*), *ἀλβιζία ἡ λοφανθής*, *ἀκτὴ ἡ μέλαινα* (κοιν. *κουφοξυλιά*), *βουδλεῖα*, *βρουσσονετία* (κοιν. *εὐρωπαϊκὴ μουριά*), *γλεδισχία*, *δευτζία*, *δρῦς*, *ζίζυφος ἡ κοινή*, *ἴασμοι δίφαροι* (κοιν. *γιασεμιά*), *ἰβίσκος* (σινικός, συριακός), *κασσίαι*, *κατάλπη ἡ βιγνονιοειδής*, *κελτὶς ἡ νοτία* (κοιν. *μελικοκκιά*), *κερκὶς ἡ κερωνιειδὴς* (κοιν. *κουτσουπιά*), *κράταιγος ἡ πυράκανθος*, *λαντάνα ἡ δίχρους*, *λεύκη*, *λουΐζα* (*ἀλοῦσία*), *μακλούρα ἡ νερατζόκαρπος*, *μελία* (κοιν. *μελιός*), *μορέα* διαφόρων ποικιλιῶν, *μυρίκη* (κοιν. *ἁλμυρίκι*), *μοσχοϊτιὰ ἢ ἀγριοτζιτζιφιά*, *πιρκουνία ἡ δίοικος*, *πλάτανος*, *ποϊγκιανὴ ἡ γιλλιέσειος*, *πτελέα ἡ πεδινὴ* (κοιν. *καραγάτσι*), *ροβινία* (*ἀκακία*) *ἡ σφαιρική*, *ροβινία ἡ χνοώδης*, *ροδαῖ* διαφόρων ποικιλιῶν, *ροῦς*, *σοφόρα ἡ ἰαπωνική*, *στερκουλία ἡ πλατανόφυλλος*, *συμφορίκαρπος* (κοιν. *μαργαριτάρι*), *σύριγγες* (κοιν. *πασχαλιές*), *σφένδαμνος*, *φιλάδελφος*, *χειμώνανθος*, *ψευδομελία*, *ἀβούτυλα* διάφορα, *ἀψίνθιον*, *βαμβοῦσαι* (*μπαμποῦ*), *βανανέαι*, *βιβοῦρνον τὸ εὔοσμον*, *βιβοῦρνον ἡ ψευδοδάφνη*, *βουτυρόδενδρον*, *βραχυχίτων ὁ διαφορόφυλλος*, *γαρδένια ἡ μεγανθής*, *γρεβιλέα*, *δασυλείρια* διάφορα, *δάφνη Ἀπόλλωνος* (*βάγια*), *δρῦς ἡ ἀρία*, *δενδρολίβανον τὸ φαρμακευτικόν*, *δουράιτη ἡ πλουμιέρειος*, *δράκαιναι* διαφόρων εἰδῶν, *ἐλαῖαι*, *ἑσπεριδοειδῆ* διάφορα, *εὐπατόριον*, *εὐώνυμον*, *κακτώδη* διάφορα, *κερατέα*, *εὐκάλυπτοι* διάφοροι, *κέστρα* διάφορα, *μεσπιλέα ἡ ἰαπωνική*, *μαργαρίτα ἡ θαμνώδης*, *μύρτος*, *μελαλεύκη*, *ὀρτενσία*, *παρκινσονία*, *πιττόσπορον ἢ ἀγγελική*, *πύξος ὁ ἀειθαλής*, *ράμνος*, *ροδοδάφνη*, *ρουσσελία ἡ βρουλοειδὴς* (*κοράλλι*), *ροῦσκος ὁ ὑπόφυλλος* (*ὀξυμυρσίνη*), *στρυχνώδη* διάφορα, *ὑοῦκαι* διάφοροι (*γιοῦκα*), *ὑμκαράιδη*, *ψευδοπιπεριά*, *φῖκοι* διάφοροι, *ἀρωκαρία*, *κέντιαι* διάφοροι, *κυκὰς ἡ καμψίφυλλος*, *λατάνιαι*, *οὐασιγκτονίαι ἢ πριτχαρδίαι*, *σαβάλαι*, *φοίνικες* διάφοροι, *χαμαίρυπες*, *ἐλάτη*, *κυπάρισσοι* διάφοροι, *πάνδανος*, *πεύκη ἡ χαλέπειος*, *πεύκη ἡ κανάρειος*, *πεύκη ἡ αὐστριακή*, *τοῦγιαι* διαφόρων εἰδῶν, *αἰγοκλήματα* διάφορα, *βουγανβιλλέαι*, *βιγνόνιαι* διάφοροι, *κήλαστρος*, *κισσὸς ὁ κοινός*, *κληματίδες* διάφοροι, *πλουμβάγον* (*μολύβδαινα*) τὸ ἀκρωτηριανόν, *φασίολος τοῦ Καρακάλλα* (κοιν. *σαλίγκαρος*) κ. ἄ.

Π. Θ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Ἐλαιοκομία: Καλαϊσάκη Κ. Ι.*, «Ὁ θησαυρὸς τῶν ἐλαιώνων τῆς Κρήτης» (1912).— *Κυπριάδη Ε.*, «Περὶ τῆς ἐλαίας τοῦ Πηλίου» (Ἀθῆναι 1916).— *Ἰσαακίδη Κ.*, «Περὶ καταπολεμήσεως τοῦ δάκου ἔκθεσις» (Ἀθῆναι 1921).— *Γαλανοῦ Σπ.*, «Ἑλληνικαὶ ἐλαῖαι» (1922).— *Ἀναγνωστοπούλου Π.*, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐλαιοκομία» (Ἀθῆναι 1930).— *Φιλιπποπούλου Γ.*, «Ἐπὶ τοῦ ἐμπορίου τῶν ἐλαιολάδων καὶ τῶν ἐλαιῶν» (Ἀθῆναι 1930), «Τὸ κλάδευμα τῆς ἐλαίας ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1931), «Ἡ σημερινὴ θέσις καὶ τὸ μέλλον τῆς ἐθνικῆς ἐλαιοπαραγωγῆς» (Ἀθῆναι 1933).

Συκοπαραγωγή: Κανάση Ν., «Ἡ μεσσηνιακὴ συκῆ» (Ἀθῆναι 1930).— *Καλογερέα Σ.*, «Παρατηρήσεις ἀποστειρώσεως σύκων τῆς Μεσσηνίας» (Ἀθῆναι 1932), «Συκικὸν δελτίον» (Παμμεσηνιακῆς ἑνώσεως συκοπαραγωγῶν, Καλάμαι 1931).

Ἑσπεριδοειδῆ: Τομπάζη Ν. Ι., «Καλλιέργεια καὶ ἀσθένειαι τῶν ἑσπεριδοειδῶν» (Ἀθῆναι 1877).— *Γενναδίου Π.*, «Traitement de la psoriasis des hespéridées dans le Levant» (ἐν τῷ «Bull. d. l. Soc. Entomol. d. France» 1898). — *Ἀναγνωστοπούλου Π. Π.*, «Ἡ ἀσθένεια τῶν ἑσπεριδοειδῶν τοῦ Πόρου» (Ἀθῆναι 1925).

Π. Ν. Π.

ΔΑΣΙΚΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ. ***Α΄. Φυσικαὶ συνθῆκαι.*** 1) *Διαπλάσεις δασῶν*. Τὸ δάσος, ὡς ἀντικείμενον φυσικῆς ἐρεύνης, παριστᾷ μίαν ἐκ τῶν τριῶν θεμελιωδῶν φυτικῶν διαπλάσεων ἢ φυτοκοινωνιῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐμφανίζεται ὁ φυτικὸς κόσμος ἐπὶ τῆς γῆς. Αἱ δύο ἄλλαι εἶναι ἡ τοῦ χορτολιβαδίου (pratum) καὶ ἡ τῆς ἡμιερήμου ἢ ἐρήμου (desertum). Ἡ φυτικὴ διάπλασις δάσους ἐμφανίζεται φυσικῶς μόνον ὅπου πληροῦνται ὡρισμέναι, κυρίως μὲν κλιματικαὶ συνθῆκαι, ἰδίως ὑγρασίας καὶ θερμότητος, δευτερευόντως δὲ καὶ ἐδαφικαὶ τοιαῦται, διότι τὸ ἔδαφος, ὡς συντελεστὴς φυτικῆς ζωῆς, εἶναι εἰς τὰς κυρίας του γραμμὰς συνάρτησις τοῦ κλίματος. Ὅπου ἐπὶ τῆς γῆς αἱ συνθῆκαι αὗται κλίματος καὶ ἐδάφους δὲν πληροῦνται, ἐκεῖ τὴν διάπλασιν δάσους ἀντικαθιστᾷ μονίμως ἡ διάπλασις εἴτε χορτολιβαδίου εἴτε ἐρήμου. Εἰς τὰς στέππας λόγου χάριν τῆς νοτίου Ρωσίας, δι' ἔλλειψιν ἐπαρκοῦς κατὰ τὸ θέρος ὑγρασίας, καὶ εἰς τὴν ἀλπικὴν ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν ὀρέων ζώνην ἀπὸ ὑπερθαλασσίου ὕψους 1.700 περίπου μέτρων καὶ ἄνω, δι' ἔλλειψιν ἐπαρκοῦς θερμότητος, τὸ δάσος ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸ χορτολιβάδιον. Ἐνῷ εἰς τὴν βόρειον Ἀφρικήν, Ἀραβίαν καὶ Μεσοποταμίαν, δι' ἔλλειψιν ἐπαρκοῦς ὑγρασίας, ἐπικρατεῖ πολλαχοῦ ἡ διάπλασις τῶν ἡμιερήμων καὶ ἐρήμων. Αἱ χαμηλότερον τῆς ἀλπικῆς ζώνης ἐν Ἑλλάδι ἐκτάσεις ὀρέων, βουνῶν, λόφων καὶ πεδιάδων κεῖνται φυσικῶς ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς διαπλάσεως δάσους. Ὅπου ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς διαπλάσεως δασῶν τὸ τέως δασοσκεπὲς ἔδαφος, δι' ἀνθρωπίνης ἐπιδράσεως καὶ ἐντατικῆς ἐκμεταλλεύσεως, κατέστη βραχῶδες καὶ ἀπώλεσε τὴν παραγωγικότητά

Digitized by Google

του τόσον πολύ, ὥστε νὰ μὴ ἠμπορῇ πλέον νὰ διατρέφῃ δασικὰ δένδρα, ἐκεῖ καθίσταται σήμερον φύσει ἀδύνατος ἡ ἐπανεμφάνισις τοῦ δάσους. Ἡ διάπλασις τοῦ δάσους δὲν διαμορφοῦται ἐπὶ ὁλοκλήρου τῆς γῆς ὁμοιομόρφως, ἀλλὰ ἀναλόγως τῶν ἑκασταχοῦ κρατουσῶν κλιματικῶν ἰδίως συνθηκῶν. Οὕτως, εἰς τὰς τροπικὰς καὶ ὑποτροπικὰς θερμὰς περιοχὰς καὶ τῶν τεσσάρων ἠπείρων, μὲ ἀφθόνους καθ' ὅλον τὸ ἔτος βροχάς, ἐτησίου ὕψους μέχρι 10 μ., ἐμφανίζεται ἡ διάπλασις τῶν βροχερῶν λενομένων ἀειφύλλων πλατυφύλλων δασῶν (pluviisilva). Ἡ Ἀφρικὴ παρουσιάζει περὶ τὰ 100, ἡ Νότιος Ἀμερικὴ περὶ τὰ 200 καὶ ἡ Αὐστραλία περὶ τὰ 50 ἑκατομμύρια ἑκτάρια δασῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μέγιστον μέρος εἶναι βροχερὰ δάση. Ἡ διάπλασις αὕτη δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Ἡ δευτέρα διάπλασις τῶν ἀειφύλλων πλατυφύλλων σκληροφύλλων ἢ καὶ ἁπλῶς ἀειφύλλων πλατυφύλλων, κατὰ Θεόφραστον, παρ' ἡμῖν ὀνομαζομένων δασῶν (durisilva, lauretum), ἐμφανίζεται εἰς τὰς θερμὰς εὐκράτους περιοχὰς τῆς γῆς μὲ θερμὸν ξηρὸν θέρος καὶ βροχερὸν ἤπιον χειμῶνα. Τοιαῦται περιοχαὶ εἶναι εἰς μὲν τὸ βόρειον ἡμισφαίριον αἱ μεταξὺ τῶν τριῶν ἠπείρων, Εὐρώπης, Ἀφρικῆς καὶ Ἀσίας, περὶ τὴν Μεσόγειον θάλασσαν χῶραι, κατόπιν περιοχαί τινες εἰς τὴν Καλιφορνίαν, ὀρεινὰς Ἰνδίας καὶ νότιον Ἰαπωνίαν, εἰς δὲ τὸ νότιον ἡμισφαίριον χῶραί τινες τῆς νοτίου Ἀφρικῆς, Αὐστραλίας καὶ νοτιωτάτης Ἀμερικῆς. Ἡ διάπλασις αὕτη ἐμφανίζεται εἰς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς παραλίας μέχρις ὑπερθαλασσίου ὕψους 700 ἕως 1000 περίπου μέτρων εἰς τὴν Πελοπόννησον, μικροτέρου δὲ καθόσον προχωροῦμεν πρὸς Β., καὶ σχηματίζει δάση ἐκτάσεως 288.000 περίπου ἑκταρίων, μερικῶς δὲ δασοσκεπῆ λιβάδια τριπλασίας περίπου ἐκτάσεως.

Ἡ τρίτη διάπλασις τῶν πλατυφύλλων φυλλοβόλων κατὰ τὸ ξηρὸν θέρος δασῶν τῶν μουσώνων (sicci silva), ἐμφανίζεται εἰς ὑγρὰς τροπικὰς θερμὰς περιοχάς, μὲ ξηροτέραν ὅμως σχετικῶς ἄνευ βροχῶν τὴν θερινὴν περίοδον τοῦ ἔτους. Αὕτη ἀπαντᾷ εἰς τὰς Ἰνδίας, νότιον Ἀφρικὴν καὶ νότιον Ἀμερικήν, οὐδαμοῦ δ' ἐν Ἑλλάδι.

Ἡ τετάρτη διάπλασις τῶν πλατυφύλλων φυλλοβόλων κατὰ τὸν χειμῶνα ἢ καὶ ἁπλῶς φυλλοβόλων παρ' ἡμῖν ὀνομαζομένων δασῶν (aestati silva), ἐμφανιζομένη εἰς τὰς εὐκράτους περιοχὰς μὲ θερμὸν βροχερὸν θέρος καὶ ψυχρὸν χειμῶνα, ἀπαντᾷ εἰς τὴν Εὐρώπην, βόρειον Ἀμερικὴν καὶ Ἀσίαν ὡς διάπλασις τόσον καστανιᾶς καὶ τῶν φυλλοβόλων δρυῶν, χνοώδους καὶ πλατυφύλλου Q. pubescens καὶ Q. conferta), ὅσον καὶ ὀξυᾶς (fagus). Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ διάπλασις αὕτη ἐμφανίζεται εὐρεῖα ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν ὀρέων τῆς δυτικῆς, περισσότερον δὲ τῆς βορείας Ἑλλάδος, ὡς διάπλασις φυλλοβόλων μὲν δρυῶν καὶ καστανιᾶ ἐπὶ 700 000 ἑκταρίων περίπου, ὀξυᾶς δὲ ἐπὶ 193.000 περίπου ἑκταρίων.

Ἡ πέμπτη διάπλασις τῶν βελονοφύλλων ἢ κωνοφόρων δασῶν (coni silva) ἐμφανίζεται ἐπὶ τῆς γῆς ὡς διάπλασις μὲν βελονοφύλλων τροπικῶν δασῶν λίαν περιωρισμένη, ὡς διάπλασις παραμεσογείων βελονοφύλλων δασῶν εὐρυτέρα, ὡς διάπλασις δὲ τέλος βορείων κωνοφόρων δασῶν εὐρυτάτη, ἰδίως εἰς τὴν βόρειον Εὐρώπην, βόρειον Ἀσίαν καὶ βόρειον Ἀμερικήν. Καὶ ἡ μὲν διάπλασις τῶν τροπικῶν βελονοφύλλων δασῶν ἀπὸ araucaria, pinus canariensis κλπ. δὲν ἐμφανίζεται φύσει εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ διάπλασις ὅμως τῶν παραμεσογείων κωνοφόρων ἀπαντᾷ εὐρέως ἐν Ἑλλάδι. Πρῶτον μὲν ἐντὸς τῆς ζώνης τῶν ἀειφύλλων πλατυφύλλων lauretum, ὅπου σχηματίζει ἐκτεταμένα δάση ἀπὸ παραλίαν πεύκην (pinus halepensis), ἐκτάσεως 420.000 περίπου ἑκταρίων, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον ἀπὸ κουκουναριὰν (pinus pinea), τραχεῖαν πεύκην (pinus brutia) καὶ κυπάρισσον. Δεύτερον δὲ εἰς τὴν νοτίαν κυρίως Ἑλλάδα, ὑπεράνω τῆς ζώνης τῶν ἀειφύλλων πλατυφύλλων καὶ κάτωθεν τῆς ἀλπικῆς ζώνης, ὅπου σχηματίζει ἐπίσης ἐκτεταμένα δάση ἀπὸ ἑλληνικὴν ἐλάτην (abies cephalonica), ἐκτάσεως 180.000 περίπου ἑκταρίων, καὶ ἀπὸ μαύρην ἢ λαρικοειδῆ πεύκην (pinus nigra), ἐκτάσεως 87.000 περίπου ἑκταρίων. Ἡ διάπλασις τῶν βορείων κωνοφόρων δασῶν, ἐξ ἐρυθρελάτης (picea excelsa), δασικῆς πεύκης (pinus silvestris καὶ κτενοειδοῦς ἐλάτης (abies pectinata, ἢ ἄλλως καὶ picetum ὀνομαζομένης), ἀπαντᾷ εὐρεῖα εἰς τὴν κεντρικὴν Εὐρώπην μετὰ τῆς διαπλάσεως τῶν φυλλοβόλων δασῶν, εὐρυτάτη δὲ καὶ μόνη δεσπόζουσα εἰς τὴν βορειοτέραν Εὐρώπην. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ διάπλασις αὕτη ἐμφανίζεται ἐπὶ τῶν ὑπαλπικῶν κλιτύων τῶν βορειοτάτων ὀρέων της, τουτέστιν εἰς τὴν βορειοτέραν τοῦ Μετσόβου Πίνδον, Πιερίαν, Ὄλυμπον, Κερκίνην καὶ Ροδόπην, ὅπου σχηματίζει δασύλλια καὶ δάση ἐξ ἐρυθρελάτης, δασικῆς πεύκης (κοινῶς λιάχας) καὶ λευκοδέρμου πεύκης (κοινῶς ρόμπολο, pinus leucodermis), σημύδας (betula), συνολικῆς ἐκτάσεως μικροτέρας τοῦ $^1/_{100}$ τῶν ἑλληνικῶν δασῶν. Εἰς τὴν νοτιωτέραν Θεσσαλίαν καὶ Ἤπειρον, καθὼς καὶ εἰς ὁλόκληρον τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, Πελοπόννησον καὶ νήσους, ἡ διάπλασις τῶν βορείων κωνοφόρων ἢ βελονοφύλλων δασῶν δὲν ἀπαντᾷ. Τὰ ἐντὸς τῆς νοτιώτερον τοῦ Ὀλύμπου Ἑλλάδος ἀπαντῶντα δάση ἑλληνικῆς ἐλάτης καὶ μαύρης πεύκης ἀνήκουν εἰς τὴν διάπλασιν ὄχι τῶν ψυχρῶν κωνοφόρων (picetum), ἀλλὰ τῶν παραμεσογείων κωνοφόρων, τὴν συνεμφανιζομένην ἐνιαχοῦ μὲν μὲ τὴν ζώνην τῆς καστανιᾶς καὶ τῶν φυλλοβόλων δρυῶν (castanetum), ἀλλαχοῦ δὲ μὲ τὴν ζώνην τῆς ὀξυᾶς (fagetum). Ἡ Εὐρώπη ἔχει 300 περίπου ἑκατομμύρια ἑκτάρια δασῶν, φυλλοβόλων κατὰ τὸ θέρος ἢ βορείων κωνοφόρων· ἡ Σιβηρία ἄλλα τόσα βορείων κωνοφόρων· ὁ Καναδᾶς ἔχει 220 ἑκατομμύρια ἑκτάρια δάση βορείων κωνοφόρων, ἄλλα δὲ τόσα αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι τῆς βορείου Ἀμερικῆς βορείων κωνοφόρων καὶ φυλλοβόλων κατὰ τὸ θέρος. Ἡ διάπλασις τῶν ἐρεικώνων (ericilignosa), εὐρεῖα εἰς τὴν ὑγρὰν βορειοδυτικὴν Εὐρώπην, δὲν ἐμφανίζεται παρὰ περιωρισμένως καὶ μεικτή, μετ' ἄλλων διαπλάσεων, εἰς τὴν ὑγρὰν δυτικὴν Πελοπόννησον καὶ τὸ ὑγρὸν ἀνατολικὸν Πήλιον καὶ Κίσσαβον, εἰς τὸ ἀνώτερον lauretum καὶ τὸ κατώτερον castanetum. Ἡ διάπλασις τῶν δασῶν ἐπὶ τῶν τροπικῶν ὑφαλμύρων ὑγρῶν περιοχῶν (marilignosa) δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ διάπλασις τῶν παροχθίων δασῶν μὲ κινούμενον ἐδαφικὸν ὕδωρ (fluviisilva) ἐκ λεύκης, ἰτέας, πλατάνου, κλήθρας, πεδινῆς πτελέας, ὑψηλῆς φράξου (fraxinus excelsior) κ.λπ., δὲν σχηματίζει παρὰ συστάδας καὶ περιωρισμένα δασύλλια εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπως καὶ ἡ παρομοία ἑλώδης διάπλασις δασῶν, μὲ ἀκίνητον ἐδαφικὸν ὕδωρ (paludisilva). Τὰ δάση τῶν δασικῶν διαπλάσεων τῆς ὑφηλίου ἐκτιμῶνται εἰς 1.500 περίπου ἑκατομμύρια ἑκτάρια. Ἡ Ἑλλὰς ἔχει συνολικὴν ἐπιφάνειαν ἐκ 12.700.000 περίπου ἑκταρίων. Αἱ ἐκτάσεις ἐδαφῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, αἱ κείμεναι κάτωθεν τῆς ἀλπικῆς ζώνης τῶν χορτολιβαδίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐδαφῶν, πλὴν τῶν ἀπολύτως βραχωδῶν, ἐξηπλοῦντο, πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ πεπολιτισμένου ἀνθρώπου εἰς τὴν Ἑλλάδα, αἱ ὡς ἄνω διαπλάσεις δασῶν, ἐκτιμῶνται εἰς 88 % περίπου τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ἤτοι εἰς 11.176.000 περίπου ἑκτάρια, ἤτοι εἰς τὸ $^1/_{140}$ περίπου τοῦ συνόλου τῶν σημερινῶν δασῶν τῆς ὑφηλίου. Διότι αἱ ἀλπικαὶ ἐκτάσεις ἐκτιμῶνται εἰς 8 % περίπου, αἱ δὲ ὑπὸ λιμνῶν, ποταμῶν καὶ ὑδάτων καλυπτόμεναι ἐκτάσεις εἰς 4 %. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως, ἀφ' ἧς ἐποχῆς ἐνεφανίσθη εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς πεπολιτισμένος, ἤρχισε πρὸς θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν του εἰς καυσόξυλα, τεχνικὸν ξύλον, βοσκὴν καὶ ἀγρούς, ἐκμεταλλευόμενος, ἐνιαχοῦ ὅμως καὶ ἀποψιλώνων, τὰ δάση. Καὶ ἡ μὲν δημιουργία ἀγρῶν ὑπῆρξε πραγματικὴ προαγωγὴ τοῦ πολιτισμοῦ του, ἡ δημιουργία ὅμως ψιλῶν λιβαδίων συνεπάγεται μόνιμον κατάπτωσιν τῆς παραγωγικότητός τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους. Ὁσάκις διὰ μέσου τῶν χιλιετηρίδων τὸ στάδιον τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐν Ἑλλάδι κατέπιπτε συνεπείᾳ ἀμαθείας ἢ τυραννίας εἰς τὸ στάδιον τοῦ νομαδικοῦ κτηνοτροφικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἀποψίλωσις τῶν δασῶν πρὸς δημιουργίαν ψιλῶν λιβαδίων, ἰδίᾳ διὰ τῶν πυρκαϊῶν, ἐνετείνετο. Τὴν ἀποψίλωσιν ὅμως τῶν δασῶν ἐπὶ τοῦ ὀρεινοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους ἠκολούθει κατόπιν ἡ ταχυτάτη ὑπὸ τῶν βροχῶν καὶ χειμάρρων παράσυρσις τοῦ παχέος στρώματος ὀργανικοῦ καὶ ἀνοργάνου χώματος, τὸ ὁποῖον ἡ διάβρωσις ἐχρειάσθη πολλὰς χιλιετηρίδας διὰ νὰ σχηματίσῃ ἐκεῖ, καὶ ἡ ἐμφάνισις γυμνοῦ τοῦ ἀρχικοῦ καὶ ἀδιαβρώτου βραχώδους πετρώματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ φυτικὴ παραγωγὴ εἶναι πλέον πολὺ πτωχοτέρα. Τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς ἀποβραχώσεως (Verkantung), συνεχιζόμενον ἐνίοτε ἀκόμη καὶ σήμερον ἐν Ἑλλάδι, προεκάλεσε τεραστίαν κατάπτωσιν τῆς παραγωγικότητος τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους καὶ μεγάλην ἐπαύξησιν τῶν ἔκτοτε καὶ πρὸ τῆς ἀποψιλώσεως τῶν δασῶν ὑπαρχόντων ἐν Ἑλλάδι βράχων. Πλεῖσται ἐκ τῶν σημερινῶν βραχωδῶν ἐκτάσεων ἐκαλύπτοντο πρό τινων ἑκατονταετηρίδων ἢ καὶ δεκαετηρίδων ἀκόμη ὑπὸ παχέος στρώματος χώματος ἢ ἀργίλλου. Οὕτως ἡ Ἑλλάς, ἀνελθοῦσα ἐπανειλημμένως διὰ μέσου τῶν αἰώνων εἰς μεγίστην ἀκμὴν πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ καταπεσοῦσα εἰς τὴν νομαδικὴν διαβίωσιν, παρουσιάζει σήμερον 15.1 % μόνον τοῦ ἐδάφους της ὡς δάση, 10,8 % ὡς μερικῶς δασοσκεπῆ λιβάδια, ἤτοι 25,9 % ὑπὸ δασικῶν διαπλάσεων, πυκνῶς ἢ ἀραιῶς, καλυπτόμενα ἐδάφη, ἔναντι τῶν 88 %, τῶν ὑπαρξάντων πρὸ τῆς δράσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἐκ τῶν ὑπολοίπων ἀποψιλωθέντων δασῶν 22 % μετεβλήθησαν ὀρθῶς εἰς γεωργικὰ ἐδάφη καὶ δενδρώδεις καλλιεργείας, τὰ δὲ ὑπόλοιπα 48,1 %, ὅσα δὲν κατέχονται ὑπὸ συνοικισμῶν καὶ δρόμων, εἶναι ψιλὰ λιβάδια. Τόσον μεγάλη ὑπῆρξεν ἡ καταστροφὴ τῶν δασῶν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν Ἑλλάδα. Οὕτω σήμερον εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ ἔδαφος ὑφίσταται ἐκμετάλλευσιν ὡς ὁ κατωτέρω πίναξ.

Τὰ σημερινὰ ἑλληνικὰ δάση, ἀνερχόμενα εἰς 1.917.000 ἑκτάρια, ἀποτελοῦν τὸ $^1/_{800}$ περίπου τῶν δασῶν τῆς ὑφηλίου καὶ τὸ $^1/_6$ περίπου τῶν πρὸ τῆς δράσεως τοῦ ἀνθρώπου ὑπαρξάντων ἐν Ἑλλάδι δασῶν.

Πίναξ ἐκμεταλλεύσεως ἐδαφῶν

Εἶδος ἐκμεταλλεύσεως	*Ποσοστὸν %*
Ἀγροὶ καὶ δενδρώδεις καλλιέργειαι	22
Δάση	15.1
Μερικῶς δασοσκεπῆ λιβάδια	10.8
Ψιλὰ λιβάδια	40.1
Ἀλπικὰ λιβάδια	8.0
Λίμναι, ποταμοί, ὑπὸ ὑδάτων κατακλυζόμεναι ἐκτάσεις	4 0
	100.0

2) *Ἐκμετάλλευσις ἐδάφους*. Τὸ ποσοστὸν δασώσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀνέρχεται εἰς 15,1 % ἔναντι 28 % καὶ 30 % ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ Νοτιοσλαυΐᾳ, 17 % ἐν Ἰταλίᾳ, 18 % ἐν Γαλλίᾳ, 32 % ἐν Γερμανίᾳ, 52 % ἐν Σουηδίᾳ καὶ 73 % ἐν Φινλανδίᾳ. Τὸ ποσοστὸν μερικῶς δασοσκεπῶν λιβαδίων ἐν Ἑλλάδι ἀνέρχεται εἰς 10,8 %, ἐνῷ ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ Νοτιοσλαυΐᾳ εἶναι μικρότερον. Γεωργικῶς καὶ δενδροκομικῶς ὑφίστανται ἐκμετάλλευσιν ἐν Ἑλλάδι 22 % τοῦ ἐδάφους της, ἐνῷ τὸ ποσοστὸν τοῦτο εἶναι μεγαλύτερον εἰς ὅλας τὰς μεγάλας χώρας τῆς Εὐρώπης, διπλάσιον δὲ ἢ τριπλάσιον ἐν Βουλγαρίᾳ, Γιουγκοσλαυΐᾳ καὶ Ρουμανίᾳ. Οὕτως ἡ Ἑλλὰς εἶναι πτωχοτέρα τῶν ὑπολοίπων μεγάλων βαλκανικῶν χωρῶν, Βουλγαρίας, Νοτιοσλαυΐας καὶ Ρουμανίας, ὄχι μόνον εἰς δάση, ἀλλὰ καὶ εἰς γεωργικὰς γαίας.

Ἐκ τῶν ὑπολοίπων μὴ ὑπὸ δασῶν καὶ ἀγρῶν καταλαμβανομένων ἑλληνικῶν ἐδαφῶν, δηλαδὴ τῶν 62,9 %, περὶ τὰ 4 %, κατακλύζονται ὑπὸ ὑδάτων, λιμνῶν, ἑλῶν, ποταμῶν κλπ., τὰ δὲ ὑπόλοιπα, ὅσα δὲν εἶναι συνοικισμοὶ καὶ δρόμοι ὑφίστανται ἐκμετάλλευσιν διὰ τῆς βοσκῆς. Ἐκ τούτων πάλιν, ἢ καὶ ἔκ τινων δασῶν, 5 % εἶναι ἀπόλυτα γεωργικὰ ἐδάφη, δυνάμενα νὰ ὑποστοῦν ἐκμετάλλευσιν μονίμως γεωργικῶς ἢ δενδροκομικῶς, 20 % εἶναι ἀπόλυτα δασικὰ ἐδάφη, δυνάμενα δι' ἀναδασώσεως νὰ μετατραποῦν ἀπὸ ψιλῶν καὶ μερικῶς δασοσκεπῶν λιβαδίων εἰς συστηματικὰ δάση, 18 % εἶναι ἐκτάσεις, αἱ ὁποῖαι, ἕνεκα τοῦ πτωχοῦ ἐδάφους των, μόνον μὲ συνδυασμὸν λιβαδικῆς καὶ δασικῆς διὰ ξύλου ἐκμεταλλεύσεως δύνανται ν' ἀποδώσουν τὸ μέγιστον τῆς παραγωγῆς των, τὰ δὲ ὑπόλοιπα 15,9 % εἶναι ἀλπικαὶ ἢ βραχώδεις ἐκτάσεις, αἱ ὁποῖαι, διὰ λόγους κλιματικοὺς καὶ ἐδαφικούς, μόνον ὡς λιβάδια δύνανται νὰ ὑφίστανται ἐκμετάλλευσιν. Ἐκ τοῦ ὡς ἄνω ποσοστοῦ 20 % καταφαίνεται πόσον τεράστιον εἶναι εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ ἔργον τῶν ἀναδασώσεων.

Οὕτως ἡ Ἑλλάς, ἕνεκα τῆς ὀρεινῆς διαμορφώσεώς της, ὑφίσταται ἐκμετάλλευσιν κατὰ τὰ 15,1 % τοῦ ἐδάφους της διὰ δασῶν, κατὰ 58,9 % ὡς λιβάδιον, καὶ κατὰ 22 % γεωργικῶς καὶ δενδροκομικῶς. Ἐκ τῶν λιβαδίων τούτων 10,8 % εἶναι μερικῶς δασοσκεπῆ. Ἤτοι εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπερτερεῖ μεγάλως κατ' ἐπιφάνειαν, ἔναντι τῆς γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεως, ἡ δασικὴ καὶ λιβαδικὴ τοιαύτη, ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι συμβαίνει εἰς τὴν Ἰταλίαν, Γαλλίαν, Γερμανίαν, Βουλγαρίαν, Νοτιοσλαυΐαν καὶ Ρουμανίαν.

Ἐκ τῶν τριῶν τούτων μορφῶν ἐκμεταλλεύσεως ἐδάφους, τῆς λιβαδικῆς, δασικῆς καὶ γεωργικῆς ἢ δενδροκομικῆς, ἡ λιβαδική, ἡ ἀσκουμένη ἐπὶ τῶν πετρωδῶν καὶ ἀγόνων κλιτύων τῶν βουνῶν καὶ τῶν ὀρέων, εἶναι, ἀπὸ ἀπόψεως ἐθνικῆς οἰκονομίας, ἡ ὀλιγώτερον παραγωγική, τουτέστιν ἡ ὀλιγώτερον ἐπαυξάνουσα τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα καὶ τὸν ἐθνικὸν πλοῦτον. Διότι ἡ ἀκαθάριστος πρόσοδος ἐκ τῶν κτηνοτροφικῶν προϊόντων τῆς λιβαδικῆς ταύτης ἐκμεταλλεύσεως, ἐκτιμωμένων εἰς τὴν πλησιεστέραν τοπικὴν ἀγοράν, ἀνέρχεται κατ' ἔτος καθ' ἑκτάριον εἰς 200 περίπου δραχμάς. Οὕτω πρὸς δημιουργίαν ἐτησίας προσόδου ἐξ 25.000 δραχμῶν, ὅσαι εἶναι ἀπαραίτητοι διὰ τὴν κατ' ἔτος συντήρησιν μιᾶς ἀγροτικῆς κτηνοτροφικῆς οἰκογενείας, ἀπαιτοῦνται θεωρητικῶς 125 ἑκτάρια ἢ 1.250 στρέμματα λιβαδίου, ὅσα χρειάζονται περίπου διὰ τὴν συντήρησιν ἑνὸς ποιμνίου ἐξ 100 τοὐλάχιστον αἰγοπροβάτων. Ἐνῷ ἡ ἀκαθάριστος πρόσοδος ἐκ δάσους παράγοντος κατ' ἔτος καθ' ἑκτάριον 1 ἕως 4 κυβικὰ μέτρα καυσίμου ξύλου, διὰ καυσόξυλα ἢ ξυλάνθρακας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι συνήθης παραγωγὴ διὰ πολλὰ δάση ἐν Ἑλλάδι, ἀνέρχεται, ἐκτιμωμένη καὶ αὕτη εἰς τὴν πλησιεστέραν τοπικὴν ἀγοράν, εἰς 400 ἕως 2.000 δραχμάς, τουτέστιν εἰς τὸ διπλάσιον ἕως δεκαπλάσιον τῆς ἀντιστοίχου λιβαδικῆς. Πρέπει δὲ ἡ παραγωγὴ ξύλου κατ' ἔτος καὶ ἑκτάριον νὰ κατέλθῃ εἰς 0,5 κυβικὰ μέτρα, ὅπως τοῦτο εἴς τινα ἀείφυλλα πλατύφυλλα δάση τῶν ξηρῶν ἑλληνικῶν περιοχῶν συμβαίνει, ἵνα ἡ δασικὴ ἀκαθάριστος πρόσοδος ἐξισωθῇ πρὸς τὴν ἀκαθάριστον λιβαδικὴν τοιαύτην. Ἐὰν τὸ ἥμισυ τοῦ παραγομένου ξύλου ἐξ 1 ἕως 4 κυβικῶν μέτρων ὡς ἄνω εἶναι τεχνικὸν καὶ ὄχι καύσιμον, τότε ἡ ἐκ τοῦ ὡς ἄνω δάσους ἀκαθάριστος πρόσοδος ἀνέρχεται κατ' ἔτος καὶ ἑκτάριον εἰς 700 ἕως 3.000 δραχμάς. Πρὸς δημιουργίαν ἐτησίας προσόδου ἐξ 25.000 δραχμῶν, ὅσαι εἶναι ἀπαραίτητοι διὰ τὴν κατ' ἔτος συντήρησιν ἑνὸς μικροαγρότου δασοκτή-

Digitized by Google

μονος, χρειάζονται θεωρητικῶς 60 ἕως 12 ἐκτάρια, ἤτοι 600 ἕως 120 στρέμματα δάση, παραγωγικότητος 1 ἕως 4 κυβικῶν μέτρων καυσίμου ξύλου κατ' ἔτος καὶ ἐκτάριον, δηλαδὴ τὸ ἥμισυ ἕως δέκατον τῆς ἐκτάσεως τοῦ ἀντιστοίχου λιβαδίου. Ἐὰν δὲ τὸ δάσος παράγῃ καὶ τεχνικὸν ξύλον, τότε ἡ ὡς ἄνω ἀναγκαία ἔκτασις δάσους εἶναι ἀκόμη μικροτέρα.

Ἡ ἀκαθάριστος πρόσοδος ἐξ ἑνὸς ἀγροῦ παράγοντος κατ' ἔτος καὶ στρέμμα 30 ἕως 50 ὀκάδας σίτου, ἐκτιμωμένη καὶ αὕτη εἰς τὴν πλησιεστέραν τοπικὴν ἀγοράν, ἀνέρχεται εἰς 1.800 ἕως 3 000 δραχμὰς κατ' ἔτος καὶ ἐκτάριον. Ἐὰν δὲ ὁ ἀγρὸς καλλιεργῆται πρὸς παραγωγὴν βάμβακος, καπνοῦ, σταφίδος, ἐλαίου, τότε ἡ ἀκαθάριστος πρόσοδος κατ' ἔτος καὶ ἐκτάριον εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα, ἀνερχομένη μὲ κατὰ στρέμμα παραγωγὴν 80 ὀκάδων βάμβακος τιμῆς 12 δραχμῶν κατ' ὀκᾶν, εἰς 9 600 δραχμὰς κατ' ἔτος καὶ ἐκτάριον, ἢ μὲ κατὰ στρέμμα παραγωγὴν 50 ὀκάδων καπνοῦ τιμῆς 30 δραχμῶν κατ' ὀκᾶν εἰς 15.000 δραχμὰς κατ' ἔτος καὶ ἐκτάριον καὶ οὕτω καθεξῆς. Πρὸς δημιουργίαν μιᾶς ἐτησίας προσόδου ἐξ 25.000 δραχμῶν ἀπαιτοῦνται τότε 13 ἕως 2 ἐκτάρια, ἤτοι 130 ἕως 20 στρέμματα ἀγροῦ, ἤτοι πολὺ μικροτέρα ἔκτασις ἐδάφους παρὰ προκειμένου περὶ δάσους ἢ λιβαδίου. Ἐὰν δὲ ὁ ἀγρὸς ὑφίσταται ἐκμετάλλευσιν ὡς ποτιστικός, εἴτε μὲ διπλῆν, χειμερινὴν καὶ θερινήν, παραγωγήν, εἴτε ὡς κῆπος ἢ ἀνθών, τότε ἡ ἀπαιτουμένη ὡς ἄνω ἔκτασις κήπου ἢ ἀνθῶνος εἶναι πολὺ μικροτέρα, δυναμένη νὰ φθάσῃ τὰ 10 ἕως 4 στρέμματα.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ὅτι γενικῶς ἡ ἀκαθάριστος πρόσοδος ἢ παραγωγικότης τοῦ ἀγροῦ καὶ τῶν δενδρωδῶν καλλιεργειῶν εἶναι τετράκις ἕως εἰκοσάκις μεγαλυτέρα παρὰ ἡ τοῦ δάσους καὶ ἐννεάκις ἕως τεσσαρακοντάκις μεγαλυτέρα παρὰ ἡ τοῦ λιβαδίου. Ἐνῷ ἡ παραγωγικότης τοῦ δάσους, τοῦ παράγοντος τοὐλάχιστον 1 κυβικὸν μέτρον ξύλου κατ' ἔτος καὶ ἐκτάριον, εἶναι διπλασία ἕως δεκαπενταπλασία παρὰ ἡ τοῦ λιβαδίου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία συμφέρον ἔχει γενικῶς νὰ παράγῃ περισσότερα οἰκονομικὰ ἀγαθά, τουτέστι περισσότερον πλοῦτον, νὰ εἶναι δηλαδὴ παραγωγικωτέρα, μὲ ἐπαρκῆ ὅμως πάντοτε τοκισμὸν τῶν ἑκάστοτε εἰς τὴν ἐδαφικὴν παραγωγὴν χρησιμοποιουμένων κεφαλαίων, εἴτε λιβαδικὴ καὶ δασική, εἴτε γεωργικὴ εἶναι αὕτη, τουτέστι μὲ ἐπαρκῆ ἀποδοτικότητα τῶν κεφαλαίων τούτων, διὰ τοῦτο εὐκόλως ἐννοοῦμεν διατὶ οἱ λαοὶ οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ αὐξήσουν τὸν πλοῦτον καὶ νὰ προαγάγουν τὴν εὐημερίαν καὶ τὸν πολιτισμόν των, μεταβάλλουν διὰ καταβολῆς τόσον πνευματικῆς καὶ σωματικῆς ἐργασίας, ὅσον καὶ κεφαλαίου, τὰς ὀλιγώτερον παραγωγικὰς ἐδαφικὰς ἐκμεταλλεύσεις, εἰς παραγωγικωτέρας, τουτέστιν εἴτε τὰ λιβάδια εἰς δάση καὶ ἀγρούς, εἴτε τὰ δάση εἰς ἀγροὺς καὶ δενδρώδεις καλλιεργείας. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι ἡ ὡς ἄνω ὑπὸ τῶν ἐδαφοκτημόνων ἐπιχειρουμένη ἀναγωγὴ τῶν λιβαδικῶν ἐκμεταλλεύσεων εἰς δασικάς, γεωργικὰς καὶ δενδροκομικάς, διὰ νὰ εἶναι πραγματοποιήσιμος, πρέπει πρῶτον νὰ εἶναι φυσικῶς δυνατή, διότι δὲν εἶναι δυνατὸν ὅλα τὰ ἐδάφη τῶν λιβαδίων ἢ δασῶν νὰ μεταβληθοῦν μονίμως εἰς ἀγροὺς καὶ δενδρώδεις καλλιεργείας, καὶ δεύτερον πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἀποδοτική, ν' ἀμείβῃ δηλαδὴ τὰ καταβαλλόμενα ὑπὸ τοῦ ἐδαφοκτήμονος κεφάλαια καὶ ἐργασίαν. Διότι ἄλλως πᾶσα ἐπωφελὴς ὡς ἄνω διὰ τὸν ἐθνικὸν πλοῦτον ἀναγωγὴ δὲν ἐνεργεῖται ὑπὸ τοῦ ἐδαφοκτήμονος. Ἔργον διὰ τοῦτο πάσης σώφρονος κτηνοτροφικῆς, γεωργικῆς καὶ δασικῆς πολιτικῆς εἶναι ἡ πολλαπλῆ ὑποβοήθησις τῶν ἀναγωγῶν τούτων δι' ἐκπαιδεύσεως τῶν ἀγροτῶν, παροχῆς εὐθηνῶν κεφαλαίων, ἀγροτικῆς ἀσφαλείας, συγκοινωνίας κλπ.

3) *Διανομὴ τῶν δασικῶν εἰδῶν*. Α' *Ἀείφυλλα πλατύφυλλα*. Ἡ διάπλασις ἢ ζώνη τῶν ἀειφύλλων πλατυφύλλων (lauretum) ἐξαπλοῦται εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῶν παραλιῶν μέχρις ὑπερθαλασσίου ὕψους 700 μὲν ἕως 900 μέτρων, ἐν Κρήτῃ καὶ Πελοποννήσῳ, ἐλαττουμένου δὲ βαθμιαίως μέχρι σχεδὸν τοῦ ἡμίσεος ἐφ' ὅσον προχωροῦμεν πρὸς Β., εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ Θράκην. Ἡ εἰς ξυλώδη ὄγκον αὔξησις τῶν συστάδων ἐξ ἀειφύλλων πλατυφύλλων εἶναι μικρὰ καὶ κυμαίνεται διὰ τοὺς συνήθεις περιτροπικοὺς χρόνους μέχρις 20 ἐτῶν μεταξὺ 0,2 ἕως 1,0 κυβικοῦ μέτρου κατ' ἔτος καὶ ἐκτάριον. Καὶ νοτιώτερον μὲν τοῦ Ὀλύμπου ἐμφανίζονται τόσον ἡ χαμηλοτέρα, θερμοτέρα καὶ ξηροτέρα ὑποζώνη τῶν ἀειφύλλων πλατυφύλλων, τὸ κατώτερον lauretum ἢ καὶ lauretum oleae et pistaciae lentisci, περιέχουσα ἑνώσεις ἢ φυτοκοινωνίας ἐκ σχίνου καὶ ἀγριελαίας, ὅσον καὶ ἡ ἀνωτέρα, ψυχροτέρα καὶ ὑγροτέρα ὑποζώνη τὸ ἀνώτερον lauretum ἢ καὶ lauretum quercus cocciferae et ilicis, arbuti, philyreae et lauri nobilis, περιλαμβάνουσα ἑνώσεις ἢ φυτοκοινωνίας ἐκ πρίνου, ἀριᾶς, φιλυκιοῦ, κουμαριᾶς καὶ δάφνης. Βορειότερον ὅμως τοῦ Ὀλύμπου, ὡς καὶ ἐπ' αὐτοῦ, ἀπαντᾷ συνήθως μόνον ἡ ἀνωτέρα ὑποζώνη. Ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν φυτοκοινωνιῶν ἢ συστάδων ἐξ ἀειφύλλων πλατυφύλλων εἶναι εἴτε λιβαδική, μόνον δηλαδὴ διὰ τῆς βοσκῆς, εἴτε συστηματικὴ δασικὴ πρὸς παραγωγὴν ξύλου, ἰδίᾳ καυσοξύλων καὶ ξυλανθράκων, εἴτε μικτή.

Καὶ λιβαδικὴ μὲν εἶναι ἡ ἐκμετάλλευσις ὅπου ὁ δασικὸς τόπος εἶναι ξηρὸς καὶ ἄγονος, ἡ δὲ παραγωγὴ ξυλώδους ὄγκου διὰ τοῦτο, κατ' ἔτος καὶ ἐκτάριον, μικρά, μικροτέρα συνήθως τοῦ 0.5 τοῦ κυβικοῦ μέτρου. Τοῦτο συμβαίνει εἰς τὰ βραχώδη καὶ ἄγονα ἐδάφη καὶ εἰς τὰς περιοχὰς μὲ ξηρὸν κλῖμα, ὡς ἀνατολικὴν Πελοπόννησον, ἀνατολικὸν Πάρνωνα, Ἀργολικὴν χερσόνησον, κατόπιν ἀνατολικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, δυτικὴν Εὔβοιαν καὶ εἰς τὰς ξηροτέρας καὶ πετρωδεστέρας νήσους, περισσότερον δὲ εἰς τὴν νοτίαν, δηλαδὴ τὴν νοτίως τῆς Ὄθρυος, παρὰ εἰς τὴν βορείαν, δηλαδὴ τὴν βορείως τῆς Ὄθρυος Ἑλλάδα καὶ τέλος περισσότερον εἰς τὰς νοτίας κλιτῦς τὰ προσήλια, παρὰ εἰς τὰς βορείας κλιτῦς τὰ ἀνήλια. Συστηματικὴ δὲ δασικὴ πρὸς παραγωγὴν ξύλου εἶναι ἡ ἐκμετάλλευσις, ὅπου, συνεργούντων καὶ λόγων ἀνωτέρου δασικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ δασικὸς τόπος εἶναι ὑγρὸς καὶ γόνιμος, ἡ δὲ παραγωγὴ ξύλου συνήθως μεγαλυτέρα τοῦ 0,5 κυβικοῦ μέτρου κατ' ἔτος καὶ ἐκτάριον. Τοῦτο συμβαίνει εἰς τὸ ὑγρὸν ἀνατολικὸν Πήλιον, Ὄσσαν καὶ Ἄθωνα, εἰς τὴν ὑγροτέραν δυτικὴν Πελοπόννησον, ὡς τὰ ὀροπέδια τῆς Φολόης, εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, ὡς τὰ ὄρη τοῦ Βάλτου κλπ. Τέλος μικτή, λιβαδικὴ τουτέστι καὶ δασική, εἶναι ἡ ἐκμετάλλευσις ὅπου ἡ παραγωγὴ ξύλου, ἕνεκα τοῦ δασικοῦ τόπου, εἶναι μέση, συνθῆκαι δὲ κοινωνικαί. ὡς ὕπαρξις κτηνοτροφικῶν πληθυσμῶν, δὲν ἐπιτρέπουν εἰσέτι τὴν ἀμιγῆ δασικὴν ἐκμετάλλευσιν.

Παραθέτομεν κατωτέρω πίνακα διανομῆς τῶν δασῶν ἐξ ἀειφύλλων πλατυφύλλων τῶν ὑφισταμένων συστηματικὴν ἐκμετάλλευσιν πρὸς παραγωγὴν ξύλου καὶ ὄχι λιβαδικῶς.

Πίναξ διανομῆς δασῶν ἐξ ἀειφύλλων πλατυφύλλων.

Περιοχή	*Ἔκτασις εἰς ἐκτάρια*
Ἰόνιοι νῆσοι	4.850
Εὔβοια, Βόρειοι Σποράδες	21.750
Νῆσοι Ἀρχιπελάγους	4.710
Κρήτη	6 000
Λακωνία	2 600
Μεσσηνία	10.400
Ἀρκαδία	6.700
Ἀργολιδοκορινθία	2.900
Ἀχαϊοῆλις	13.000
Αἰτωλοακαρνανία	47.100
Φθιωτιδοφωκίς	17.100
Ἀττικοβοιωτία	13 800
Τρίκκαλα	10.500
Λάρισα	21 000
Ἰωάννινα	14 560
Πρέβεζα - Ἄρτα	31.550
Κοζάνη	1.700
Φλώρινα	165
Πέλλα	2 750
Θεσσαλονίκη	24.700
Χαλκιδική	14.680
Σέρραι	6.100
Δράμα	2 000
Θάσος	1.500
Ἀλεξανδρούπολις, Σαμοθράκη	6 800
Σύνολον	288.965

Ἐντὸς τῆς θερμοτέρας καὶ παραλίας ζώνης τῶν ἀειφύλλων πλατυφύλλων, ἰδίᾳ εἰς τὸ Αἰγαῖον, εὐδοκιμεῖ καὶ ἡ ἀγριοκερατιὰ ἢ χαρουπιὰ (ceratonia, siliqua), ἡ ὁποία, λόγῳ τοῦ ἐπιδεκτικοῦ κρυσταλλώσεως σακχάρου της, δύναται ν' ἀποβῇ διὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τόσας ἄλλας παραμεσογείους χώρας, μὲ τὰς μικρὰς μάλιστα ἀξιώσεις της εἰς ποσότητα ἐδάφους, ὅ,τι εἶναι περίπου ὁ σακχαροκάλαμος εἰς τὰς θερμὰς ὑποτροπικὰς καὶ τὸ τεῦτλον διὰ τὰς ψυχρὰς εὐκράτους χώρας τῆς γῆς.

Β) Θερμόβια παραμεσόγεια κωνοφόρα. Ἐντὸς τῶν περιοχῶν, ὅπου ἐμφανίζεται εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ διάπλασις τῶν ἀειφύλλων πλατυφύλλων, συνεμφανίζονται πολλαχοῦ καὶ φυτοκοινωνίαι, τουτέστι δάση καὶ συστάδες, ἀπὸ θερμόβια καὶ ξηρόβια βελονόφυλλα εἴδη τῆς διαπλάσεως τῶν παραμεσογείων κωνοφόρων ἢ βελονοφύλλων. Τοιαῦται φυτοκοινωνίαι εἶναι αἱ ἐκ παραλίας ἢ χαλεπίου πεύκης (pinetum halepensis). Ἡ πεύκη αὕτη ἐπεκτείνεται εἰς τὰς παραλίας τῆς Βαλκανικῆς χερσοννήσου, ἀπὸ τῆς Δαλματίας, Πελοποννήσου, Εὐβοίας, Χαλκιδικῆς μέχρι Θάσου καὶ Θράκης. Τὰ δάση ἐκ παραλίας πεύκης, ἐκ 419.760 περίπου ἐκταρίων, ἀποτελοῦν τὰ 21,9 % τῶν ἑλληνικῶν δασῶν. Ἐκ τούτων 29 % ἔχει ἡ Πελοπόννησος, ἰδίως εἰς τὴν Ἠλείαν, Αἰγιάλειαν, Κορινθίαν καὶ Ἑρμιονίδα, 29 % ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς εἰς Ἀττικήν, Μεγαρίδα, Βοιωτίαν καὶ Λοκρίδα, 16 % ἡ Εὔβοια, 13 % ἡ Χαλκιδική, 8 % αἱ νῆσοι τοῦ Ἀρχιπελάγους. Τὸ ἄριστον τῆς αὐξήσεώς της ἡ πεύκη αὕτη, μὲ ὕψος δένδρων 25 ἕως 28 μέτρων, ἐμφανίζει εἰς τὴν δυτικὴν Πελοπόννησον, βορειοανατολικὴν Εὔβοιαν, Χαλκιδικήν, Θάσον καὶ νήσους τοῦ Ἀρχιπελάγους. Ἐνῷ ἡ δυτικὴ Εὔβοια, Ἀττική, Μεγαρίς, Κορινθία καὶ Ἑρμιονὶς παρουσιάζουν γενικῶς, ὡς ξηραὶ περιοχαί, συστάδας ὕψους μέχρις 8 ἐνίοτε μέτρων, μὲ μικρὰν δὲ αὔξησιν εἰς ξυλώδη ὄγκον.

Εἰς Κεχριὲς Χαλκίδος ἐμετρήθησαν ἑξηκονταετεῖς συστάδες παραλίας πεύκης μὲ μέσην περιοδικὴν αὔξησιν ξύλου κατ' ἔτος καὶ ἐκτάριον ἐκ 10 κυβικῶν μέτρων, ἐνῷ εἰς τὴν ξηρὰν Ἀττικὴν αἱ πτωχότεραι συστάδες τῆς αὐτῆς περίπου ἡλικίας μόλις παρουσιάζουν τὸ εἰκοστὸν τῆς αὐξήσεως ταύτης. Τὰ δάση ἐκ παραλίας πεύκης ὑφίστανται ἐκμετάλλευσιν εἰς μὲν τὸ ἄριστον τῆς αὐξήσεώς των πρὸς παραγωγὴν εἴτε μόνον τεχνικοῦ ξύλου, ἰδίως ναυπηγησίμου, εἴτε τεχνικοῦ ξύλου καὶ ρητίνης, εἰς δὲ τὰς ξηροτέρας των περιοχὰς πρὸς παραγωγὴν καυσοξύλων καὶ ρητίνης. Εἰς τὸ ἄριστον τῆς αὐξήσεώς των τὰ δάση ἐκ παραλίας πεύκης, ἰδίως εἰς τὴν βόρειον Ἑλλάδα, εἶναι ἄνευ πολλοῦ ὑπωρόφου, ἐνῷ εἰς τὰς ξηροτέρας περιοχὰς τῆς νοτίου ἰδίως Ἑλλάδος ταῦτα ἀποβαίνουν πολυώροφα, μὲ πλουσίως ἀνεπτυγμένον ὑπώροφον. Παραθέτομεν κατωτέρω πίνακα διανομῆς τῶν δασῶν παραλίας πεύκης.

Πίναξ διανομῆς δασῶν παραλίας πεύκης.

Περιοχή	*Ἔκτασις εἰς ἐκτάρια*
Ἰόνιοι νῆσοι	2.700
Εὔβοια, Βόρειοι Σποράδες	66.030
Νῆσοι Ἀρχιπελάγους	36.690
Κρήτη	1.000
Σπάρτη	1.500
Μεσσηνία	8 020
Δημητσάνα	180
Ἀργολιδοκορινθία	72.800
Ἀχαϊοῆλις	41.000
Βάλτος	150
Παρνασσίς, Λοκρίς	8.700
Ἀττικοβοιωτία	111.200
Μαργαρίτι	150
Πολύγυρος, Βάλτα	42.140
Θάσος	12.000
Σουφλί, Ἀλεξανδρούπολις	6.500
Σύνολον	419.760

Εἰς ὑγρὰς καὶ ἀμμώδεις παραλίας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος ἐμφανίζονται ἐκ τῶν παραμεσογείων κωνοφόρων καὶ φυτοκοινωνίαι ἀπὸ στροφιλιὰν ἢ κουκουναριὰν (Pinus pinea) ὡς pinetum pineae, ὡς εἰς τὰς ἀμμώδεις παραλίας ἀπὸ Μανωλάδος μέχρις Ἀγουλινίτσης, εἰς τὸν Μαραθῶνα καὶ τὴν Χαλκιδικήν. Εἰς τὴν Κρήτην, ἰδίως εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον Ἀσκύφου, ἐμφανίζονται καὶ φυτοκοινωνίαι ἐκ τραχείας πεύκης (Pinus brutia), ὡς pinetum brutiae, ἀπαντώσης καὶ εἰς τὴν νῆσον Ρόδον. Ἐκ τῶν θερμοβίων παραμεσογείων κωνοφόρων ἀπαντᾷ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ θερμοκλιόβιος ὁριζοντιόκλαδος κυπάρισσος (cupressus sempervivens), αὐτοφυὴς εἰς τὸ Παναχαϊκόν, Κρήτην, Σάμον, Ρόδον καὶ Κύπρον, διότι ἡ ὀρθόκλαδος κυπάρισσος δὲν ἀπαντᾷ οὐδαμοῦ αὐτοφυὴς ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν ὀρέων. Ἄλλοτε εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ νήσους ἦσαν ἀφθονώτεραι αἱ φυτοκοινωνίαι κυπαρίσσου (cupressetum sempervirentis), ἐξαφανισθεῖσαι πολλαχοῦ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου. Τέλος ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῶν ἀειφύλλων πλατυφύλλων εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπαντῶσι καὶ συστάδες τῆς φυλλοβόλου δρυὸς (βαλανιδιά, quercus macrolepis), ἰδίως εἰς Πρέβεζαν, Ἀκαρνανίαν, Λευκάδα, Μανωλάδα, Γύθειον, Ἀττικήν, Κρήτην, Κέαν, Λέσβον καὶ Ἀλεξανδρούπολιν.

Γ) Διάπλασις καστανιᾶς καὶ φυλλοβόλων δρυμῶν. Ἡ διάπλασις ἢ ζώνη καστανιᾶς καὶ τῶν φυλλοβόλων δρυῶν (χνοώδους καὶ πλατυφύλλου, quercus pubescens καὶ quercus conferta, ἄλλως καὶ castanetum ὀνομαζομένη) ἐμφανίζεται εὐρέως εἰς τὰς ὑγροτέρας καὶ μὲ θαλάσσιον κλῖμα περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος. Φυλλοβόλοι διαπλάσεις χνοώδους καὶ πλατυφύλλου δρυὸς (quercetum pubescentis et confertae) εἰς τὴν νότιον Ἑλλάδα ἐμφανίζονται ὡς δρυμοὶ κυρίως εἰς τὴν δυτικὴν Πελοπόννησον καὶ δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα ἀπὸ ὑπερθαλασσίου ὕψους 200 μέχρι 1.200 περίπου μέτρων. Πρὸς τὴν ἀνατολικὴν Πελοπόννησον καὶ ἀνατολικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα οἱ δρυμοὶ οὗτοι βαίνουν περιοριζόμενοι, εἰς μὲν τὴν Πελοπόννησον μέχρι τοῦ δυτικοῦ Πάρνωνος καὶ τῆς ὀρεινῆς Κορινθίας, εἰς δὲ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα μέχρι τοῦ Ἑλικῶνος, διότι ἡ Πάρνης δὲν ἐμφανίζει παρὰ συδενδρίας μόνον χνοώδους δρυός. Εἰς τὴν Ἤπειρον οἱ φυλλοβόλοι οὗτοι δρυμοὶ εἶναι σχετικῶς ἀφθονώτεροι καὶ βαίνουν ἐκεῖθεν αὐξανόμενοι πρὸς τὴν Θεσσαλίαν, Μακεδονίαν καὶ Θράκην. Εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους οἱ δρυμοὶ οὗτοι ἐλλείπουν, ἐνῷ εἰς τὰς Ἰονίους νήσους, Εὔβοιαν καὶ νήσους τοῦ Ἀρχιπελάγους ἐμφανίζονται οὗτοι μέχρι ποσοστοῦ 4 % τοῦ συνόλου τῶν ἐκεῖ δασῶν. Οἱ φυλλοβόλοι οὗτοι δρυμοὶ ἀποτελοῦν 10 % περίπου τοῦ συνόλου τῶν δασῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον, 15 % εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, μετὰ τῆς ἀμίσχου δὲ καὶ εὐθυφλοίου δρυὸς (quercus sessiliflora καὶ quercus cerris), αἱ ὁποῖαι ὅμως εἶναι πολὺ ὀλιγώτερον ἐξηπλωμέναι ἐκεῖ παρὰ ἡ χνοώδης καὶ πλατύφυλλος, 30 % εἰς τὴν Ἤπειρον, 44 % εἰς τὴν Θεσσαλίαν, 52 % εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ 80 % εἰς τὴν Θράκην. Οὕτως οἱ φυλλοβόλοι δρυμοὶ βαίνουν εἰς τὴν νότιον Ἑλλάδα αὐξανόμενοι ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς,

Digitized by Google

εἰς τὴν βόρειον Ἑλλάδα ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς, εἰς ὅλην δὲ τὴν Ἑλλάδα ἐκ νότου πρὸς βορρᾶν. Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ἑλληνικῶν δασῶν τὰ 35 %, ἤτοι περὶ τὰ 671.000 ἑκτάρια, εἶναι φυλλοβόλοι δρυμοί, χνοώδους, πλατυφύλλου, ἀμίσχου καὶ εὐθυφλοίου δρυός. Ἡ χνοώδης εἶναι ξηροβιωτέρα τῆς πλατυφύλλου καὶ αὕτη ξηροβιωτέρα καὶ θερμοφιλωτέρα τῆς ἀμίσχου καὶ εὐθυφλοίου. Οὐδεμία ἄλλη κατηγορία δασῶν ἔχει μεγαλύτερον ποσοστὸν ἐξαπλώσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ Ἑλλὰς δασικῶς εἶναι χώρα τῶν φυλλοβόλων δρυμῶν. Ὅλαι αἱ ὡς ἄνω φυλλοβόλοι δρύες ἐπεκτείνονται πολὺ πέραν τῶν ἑλληνικῶν ὁρίων, εὑρίσκουν δ' ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος τὸ νότιον ὅριον τῆς ἐξαπλώσεώς των εἰς τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον. Τὸ ἄριστον τῆς αὐξήσεώς των οἱ φυλλοβόλοι οὗτοι δρυμοὶ ἐμφανίζουν εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ Μακεδονίαν μὲ παραγωγὴν ξύλου κατ' ἔτος καὶ ἑκτάριον κυμαινομένην γενικῶς μεταξὺ 8 ἕως 6 κυβικῶν μέτρων. Εἰς τὴν νοτίαν Ἑλλάδα ἡ αὔξησις τῶν φυλλοβόλων τούτων δρυμῶν εἶναι μεγαλυτέρα εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον παρὰ εἰς τὴν ἀνατολικήν. Παραθέτομεν κατωτέρω πίνακα διανομῆς τῶν φυλλοβόλων δρυμῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Πίναξ διανομῆς φυλλοβόλων δρυμῶν.

Περιοχή	Ἔκτασι: εἰς ἑκτάρια
Λευκὰς	250
Εὔβοια, Βόρειοι Σποράδες	3.800
Λέσβος	2.000
Σπάρτη	100
Μεσσηνία	1.200
Ἀρκαδία	4 190
Ἀχαϊοηλις	21.100
Αἰτωλοακαρνανία	32 870
Φθιωτιδοφωκὶς	19.700
Λεβάδεια	1 090
Τρίκκαλα	66 500
Λάρισα	32.000
Ἰωάννινα	18 880
Πρέβεζα - Ἄρτα	11.400
Κοζάνη	37 315
Φλώρινα	28 045
Πέλλα	21.866
Θεσσαλονίκη	135.770
Χαλκιδική	32.790
Σέρραι	31 360
Δράμα	23.000
Πράβι, Νέστος	7 500
Ξάνθη, Κομοτινὴ	77 300
Ἔβρος	60 700
Σύνολον	671 536

Αἱ φυτοκοινωνίαι καστανιᾶς (castanetum castaneae sativae) ἐμφανίζονται εἰς τὴν νότιον Ἑλλάδα πολὺ περιωρισμέναι, ἀπὸ ὑπερθαλασσίου δὲ ὕψους πολὺ μεγαλυτέρου παρὰ ἡ χνοώδης καὶ ἡ πλατύφυλλος δρῦς. Ἀπαντῶσιν εὐρύτερον ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς θεσσαλικῆς Πίνδου, ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν κλιτύων τῆς ὁροσειρᾶς Πηλίου-Ὄσσης-Πιερίων-Βερμίου, ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν κλιτύων τοῦ Χολομῶντος τῆς Χαλκιδικῆς, τοῦ Ἄθω καὶ τοῦ Παγγαίου. Αἱ φυτοκοινωνίαι καστανιᾶς ὑφίστανται ἐκμετάλλευσιν εἴτε ὡς πρεμνοφυῆ δάση πρὸς παραγωγὴν οἰκοδομησίμου ἢ σχιστῆς ξυλείας, ὁπότε καλοῦνται δάση καστανωτά, εἴτε πρὸς παραγωγὴν καστάνων, ἐπὶ ἐκτάσεων γενικῶς ἀρδευομένων κατὰ τὸ θέρος, ὁπότε πρόκειται ὄχι περὶ δασῶν, ἀλλὰ περὶ δενδρωδῶν καλλιεργειῶν, ὀνομαζομένων κοινῶς κασταναριά. Τὰ δάση καστανιᾶς, ἀνερχόμενα εἰς 28.000 περίπου ἑκτάρια, ἀποτελοῦν 1,5 % τῶν ἑλληνικῶν δασῶν καὶ ἐμφανίζονται ἐπὶ μὴ ἀσβεστολιθικῶν κλιτύων. Τὸ ἄριστον τῆς αὐξήσεως αὐτῶν ἐμφανίζεται εἰς τὴν ὁροσειρὰν Πηλίου-Βερμίου καὶ εἰς τὴν Χαλκιδικήν. Ἡ αὔξησις τῶν πρεμνοφυῶν δασῶν καστανιᾶς εἰς ξυλώδη ὄγκον κατ' ἔτος καὶ ἑκτάριον εἶναι μεγαλύτερα παρὰ ἡ τῶν φυλλοβόλων πρεμνοφυῶν δρυμῶν, πολὺ μεγαλυτέρα συνήθως τῶν 3 κυβικῶν μέτρων. Παραθέτομεν κατωτέρω πίνακα διανομῆς τῶν δασῶν καστανιᾶς.

Πίναξ διανομῆς πρεμνοφυῶν δασῶν καστανιᾶς.

Περιοχή	Ἔκτασις εἰς ἑκτάρια
Χαλκίς, Καρυστία	650
Κυνουρία	300
Καλάβρυτα	400
Μεσολόγγι	200
Καλαμπάκα-Καρδίτσα	2.000
Λάρισα	4.500
Ἰωάννινα - Πωγώνι	150
Ἄρτα	50
Σιάτιστα	730
Καστορία	200
Πέλλα	1.060
Θεσσαλονίκη	10.450
Πολύγυρος - Ἀρναία	4.630
Νιγρίτα	30
Πράβι	3.000
Σύνολον	28.350

Δ) Ὀλιγώτερον θερμόβια παραμεσόγεια κωνοφόρα. Ἐντὸς τῶν περιοχῶν ὅπου ἐμφανίζεται εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ διάπλασις τῆς καστανιᾶς καὶ τῶν φυλλοβόλων δρυῶν χνοώδους καὶ πλατυφύλλου, προσέτι δὲ καὶ εἰς μεγαλύτερα ἐπὶ τῶν ὀρέων ὕψη ἐμφανίζονται πολλαχοῦ, ἐπὶ τῶν ξηροτέρων σχετικῶς τόπων, καὶ φυτοκοινωνίαι, τουτέστι δάση καὶ συστάδες ἀπὸ τὴν διάπλασιν τῶν παραμεσογείων κωνοφόρων ἢ βελονοφύλλων, ὅσα εἶναι περισσότερον ὑγρόβια καὶ ὀλιγώτερον θερμόβια παρὰ ἡ παραλία πεύκη, κουκουναριά, τραχεῖα πεύκη καὶ κυπάρισσος. Τοιαῦτα κωνοφόρα εἴδη εἶναι ἡ ἑλληνικὴ ἐλάτη (abies cephalonica) καὶ ἡ μαύρη ἢ λαρικοειδὴς πεύκη (pinus nigra). Φυτοκοινωνίαι ἑλληνικῆς ἐλάτης (abies cephalonica) ἀπαντῶσιν εἰς τὴν Πελοπόννησον, Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὰς νήσους Κεφαλληνίαν καὶ Εὔβοιαν ἀπὸ ὑπερθαλασσίου ὕψους 700 περίπου μέτρων μέχρι τῆς ἀλπικῆς ζώνης. Αἱ βορειότερον τῆς Ὄθρυος ἀπαντῶσαι φυτοκοινωνίαι ἐλάτης, ἐντὸς τῆς Θεσσαλίας, Ἠπείρου, Μακεδονίας καὶ Θράκης, εἶναι κατὰ τὰς τελευταίας παρατηρήσεις νόθος πληθυσμός, προελθὼν ἐκ παλαιοτάτης διασταυρώσεως μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς κτενοειδοῦς ἐλάτης. Ἡ κτενοειδὴς ἐλάτη κατέρχεται ἐκ τῶν Ἄλπεων καὶ Καρπαθίων ἀνόθευτος μέχρι τῶν ὀρέων τῆς νοτίου Σερβίας καὶ τῆς κεντρικῆς Βουλγαρίας. Τὰ δάση ἑλληνικῆς ἐλάτης εἰς τὴν Πελοπόννησον, Στερεὰν Ἑλλάδα, Κεφαλληνίαν καὶ Εὔβοιαν ἀνέρχονται εἰς 180.000 περίπου ἑκτάρια καὶ ἀποτελοῦν τὰ 10 % περίπου τῶν ἑλληνικῶν δασῶν. Ἐκ τούτων 1 % περίπου ἔχει ἡ Κεφαλληνία, 5 % ἡ Εὔβοια, 38 % ἡ Πελοπόννησος καὶ 5 % ἡ Στερεὰ Ἑλλάς. Εἰς τὴν Πελοπόννησον τὰ δάση ἐλάτης ἐμφανίζονται εὐρύτατα ἐξηπλωμένα εἰς τὴν κεντρικὴν Πελοπόννησον, κυρίως Ἀρκαδίαν, ὁπόθεν βαίνουν ὀλιγοστεύοντα πρὸς ὅλας σχεδὸν τὰς κατευθύνσεις. Εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα τὰ δάση ἐλάτης ἐμφανίζονται εὐρύτερον ἐπίσης ἐξηπλωμένα εἰς τὴν κεντρικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, τουτέστι τὴν Φθιωτιδοφωκίδα, περιέχουσαν τὸ ἥμισυ τῶν δασῶν ἐλάτης τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, τουτέστι 50.000 ἑκτάρια, ὁπόθεν ταῦτα βαίνουν ὀλιγοστεύοντα τόσον πρὸς Α., τὴν Βοιωτίαν καὶ Ἀττικήν, ὅσον καὶ πρὸς Δ., τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν. Τὸ ἄριστον τῆς αὐξήσεώς της ἡ ἑλληνικὴ ἐλάτη ἐμφανίζει εἰς τὴν νοτιοδυτικῶς τῆς Πίνδου ὑγροτέραν Στερεὰν Ἑλλάδα, τουτέστιν ἐπὶ τῶν ὀρέων τῆς Εὐρυτανίας καὶ Τριχωνίας, ὅπου ἡ ἑλληνικὴ ἐλάτη εἰς ἡλικίαν 100 ἐτῶν ἀποκτᾷ πολλαχοῦ ὕψος 25 ἕως 30 περίπου μέτρων. Ἐκεῖθεν τὸ ὡς ἄνω ὕψος τῶν συστάδων ἐλάτης ὀλιγοστεύει πρὸς Α. καὶ Ν., φθάνον τὰ 8 ἕως 10 περίπου μέτρα εἰς τὴν Πάρνηθα καὶ τὰ 10 ἕως 12 πολλαχοῦ εἰς τὴν Ἀρκαδίαν.

Οἱ νόθοι πληθυσμοὶ ἐλάτης εἰς τὴν βορείως τῆς Ὄθρυος Ἑλλάδα σχηματίζουν δάση ἐκτάσεως 47.000 περίπου ἑκταρίων, ἐκ τῶν ὁποίων 9.000 εἰς τὴν Ἤπειρον, ἰδίως Ἄρταν, 35.000 εἰς τὴν Θεσσαλίαν, ἰδίως Πίνδον, καὶ 3.000 εἰς τὴν Μακεδονίαν. Οἱ νόθοι ὅμως οὗτοι πληθυσμοὶ ἀπαντῶσιν ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς διαπλάσεως ὄχι μόνον τῆς καστανιᾶς καὶ τῶν φυλλοβόλων δρυῶν, χνοώδους καὶ πλατυφύλλου (castanetum), ἀλλὰ καὶ τῆς ὀξυᾶς (fagetum), ἐνῷ ἡ κτενοειδὴς ἐλάτη ἐμφανίζεται εἰς τὴν διάπλασιν τῶν βορείων κωνοφόρων. Παραθέτομεν κατωτέρω πίνακα διανομῆς τῶν δασῶν ἐλάτης εἰς τὰς νήσους, Πελοπόννησον καὶ Στερεὰν Ἑλλάδα, καθὼς καὶ τῶν νόθων πληθυσμῶν ἑλληνικῆς καὶ κτενοειδοῦς ἐλάτης εἰς τὴν Ἤπειρον, Θεσσαλίαν, Μακεδονίαν καὶ Θράκην.

Πίναξ διανομῆς δασῶν ἑλληνικῆς ἐλάτης καὶ νόθων πληθυσμῶν ἑλληνικῆς καὶ κτενοειδοῦς ἐλάτης.

Περιοχή	Ἔκτασις εἰς ἑκτάρια
Κεφαλληνία	2.000
Εὔβοια	9.800
Λακωνία	11.140
Μεσσηνία	2.500
Ἀρκαδία	30.200
Ἀργολιδοκορινθία	8.140
Ἀχαϊοηλις	16.500
Αἰτωλοακαρνανία	29.400
Φθιωτιδοφωκὶς	51.600
Ἀττικοβοιωτία	19.600
Τρίκκαλα	31 500
Λάρισα	3.500
Ἰωάννινα	2.970
Πρέβεζα - Ἄρτα	6.200
Κοζάνη	930
Φλώρινα	720
Πέλλα	900
Θεσσαλονίκη	850
Δράμα	200
Σύνολον	228.650

Φυτοκοινωνίαι μαύρης ἢ λαρικοειδοῦς πεύκης (pinus nigra) ἐμφανίζονται εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοῦ Ταϋγέτου καὶ Πάρνωνος μέχρι τῶν βορειοτάτων ἑλληνικῶν ὀρέων, ὁπόθεν αὗται ἐπεκτείνονται πρὸς Β., δι' Ἀλβανίας, Σερβίας, Κροατίας, μέχρι τῶν Ἄλπεων. Τὰ δάση μαύρης ἢ λαρικοειδοῦς πεύκης, ἐκτάσεως 87.000 περίπου ἑκταρίων, ἐμφανίζονται εἰς τὴν νότιον Ἑλλάδα ἐπὶ βορείων κυρίως κλιτύων, ἐνῷ εἰς τὴν βορειοτέραν Ἑλλάδα ἡ προτίμησις αὕτη τῶν βορείων κλιτύων δὲν εἶναι ἐμφανής. Ἡ μαύρη πεύκη εἶναι δασικὸν εἶδος ὑγροβιώτερον γενικῶς τῆς ἑλληνικῆς ἐλάτης. Τὰ δάση μαύρης πεύκης παρουσιάζουν ἓν μέγιστον ἐξαπλώσεως εἰς τὸν Ταΰγετον καὶ Πάρνωνα, μὲ 13.000 περίπου ἑκτάρια, καθὼς καὶ εἰς τὴν Κυλλήνην μὲ 3.000 ἑκτάρια, ἓν δεύτερον πολὺ εὐρύτερον μέγιστον εἰς τὴν Πίνδον μεταξὺ Ἰωαννίνων, Καλαμπάκας καὶ Γρεβενῶν, καθὼς καὶ εἰς τὰ Κορέστια ὄρη μὲ 43 000 περίπου ἑκτάρια, καὶ τέλος ἓν τρίτον μικρότερον μέγιστον τόσον ἐπὶ τῶν ὀρέων Ὀλύμπου, Πιερίων, Βερμίου μὲ 10.000 περίπου ἑκτάρια, ὅσον καὶ εἰς τὴν Θάσον μὲ 2.500 ἑκτάρια. Τὸ ἄριστον τῆς αὐξήσεώς των ἡ μαύρη πεύκη ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος ἐμφανίζει εἰς τὴν Πίνδον. Παραθέτομεν κατωτέρω πίνακα διανομῆς τῶν δασῶν μαύρης πεύκης εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Πίναξ διανομῆς δασῶν μαύρης πεύκης.

Περιοχή	Ἔκτασις εἰς ἑκτάρια
Εὔβοια	500
Λέσβος - Σάμος	1 660
Λακωνία	6.700
Μεσσηνία	5.500
Ἀρκαδία	1 400
Ἀργολιδοκορινθία	3.000
Ἀχαϊοηλις	1.000
Τριχωνία	150
Παρνασσὶς - Λοκρὶς	1.200
Καλαμπάκα	12.000
Λάρισα - Ἐλασσὼν	2 500
Ἰωάννινα	12.080
Κοζάνη	13 350
Φλώρινα	6.770
Πέλλα	1 560
Θεσσαλονίκη	9.320
Χαλκιδική	1.920
Σέρραι	1 000
Δράμα	3.500
Θάσος	2.500
Ξάνθη	200
Σύνολον	87.750

Εἰς τὰ δάση μαύρης πεύκης τοῦ ἀνωτέρω πίνακος περιελήφθησαν καὶ τὰ ἑξῆς δάση λευκοδέρμου πεύκης, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι ὑπαλπικὸν εἶδος καὶ ἀνήκει εἰς τὴν διάπλασιν τῶν βορείων κωνοφόρων (picetum), ἤτοι 200 ἑκτάρια εἰς τὴν περιοχὴν Γρεβενῶν, 430 εἰς τὴν περιοχὴν Κατερίνης, κυρίως ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου, καὶ 50 εἰς τὴν περιοχὴν Ἐδέσσης. Ὁμοίως εἰς τὸν ἴδιον πίνακα περιελήφθησαν καὶ τὰ ἑξῆς δάση δασικῆς πεύκης, ἡ ὁποία εἶναι ἐπίσης ὑπαλπικὸν εἶδος καὶ ἀνήκει εἰς τὴν διάπλασιν τῶν βορείων κωνοφόρων, ἤτοι 400 ἑκτάρια εἰς τὴν περιοχὴν Σερβίων ἐπὶ τῶν Πιερίων περὶ τὸ Καταφύγι, 85 ἑκτάρια εἰς τὴν περιοχὴν Κατερίνης, 120 εἰς τὴν περιοχὴν Βεροίας, 50 ἑκτάρια εἰς τὴν περιοχὴν Ἐδέσσης καὶ ἑκατοντάδες τινὲς ἑκτάρια εἰς τὴν περιοχὴν Σερρῶν.

Ε) Διάπλασις ὀξυᾶς. Ἡ διάπλασις ἢ ζώνη ὀξυᾶς (fagetum) ἐμφανίζεται εἰς τὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος μὲ θαλάσσιον ὁπωσδήποτε κλῖμα, τὰς κειμένας βορειότερον τοῦ ὄρους Ὀξυά, εἰς τὰ σύνορα τῶν ἐπαρχιῶν Φθιώτιδος, Εὐρυτανίας καὶ Δωρίδος. Ἡ ὀξυὰ ἐμφανίζεται εἰς τὴν Θεσσαλίαν, Ἤπειρον, Μακεδονίαν καὶ Θράκην ἀπὸ ὑπερθαλασσίου ὕψους 700 περίπου μέτρων καὶ φθάνει ἐνιαχοῦ ἐπὶ τῆς Πίνδου, ἡ ὁποία ἔχει θαλασσιώτερον κλῖμα παρὰ ἡ Μακεδονία καὶ Θράκη, μέχρι τῆς ἀλπικῆς ζώνης. Τὰ δάση ὀξυᾶς ἐξ 193.000 περίπου ἑκταρίων ἀπαντῶσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα γενικῶς ἐπὶ μὴ ἀσβεστολιθικῶν πετρωμάτων καὶ ἀποτελοῦσι τὰ 10 % τῶν ἑλληνικῶν δασῶν. Εἰς τὴν Ἤπειρον τὰ δάση ὀξυᾶς ἀποτελοῦν τὰ 4 % τοῦ συνόλου τῶν δασῶν της, εἰς τὴν Θεσσαλίαν τὰ 17 %, εἰς τὴν Μακεδονίαν τὰ 20 % καὶ εἰς τὴν Θράκην τὰ 12 %. Ἡ ὀξυά, εὑρίσκουσα τὸ νότιον ὅριον τῆς ἐξαπλώσεώς της εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐπεκτείνεται πολὺ βορειότερον τῶν βορείων ἑλληνικῶν συνόρων μέχρι τῶν Σκανδιναυϊκῶν χωρῶν. Τὸ μέγιστον τῆς ἐξαπλώσεώς των ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος τὰ δάση ὀξυᾶς εὑρίσκουν πρῶτον εἰς τὴν ὁροσειρὰν Πηλίου-Ὄσσης-Ὀλύμπου-Πιερίων-Βερμίου μὲ 80.000 περίπου ἑκτάρια δάση, δεύτερον εἰς τὰ Κορέστια ὄρη τῆς Φλωρίνης μὲ 31.000 περίπου ἑκτάρια, κατόπιν εἰς τὴν Ἠπειροθεσσαλικὴν Πίνδον μὲ 10.000 περίπου ἑκτάρια, τὴν Χαλκιδικὴν μὲ 10.000 περίπου ἑκτάρια καὶ τέλος εἰς τὴν Θράκην μὲ 20.000 ἑκτάρια. Τὸ ἄριστον τῆς αὐξήσεως καθ' ὕψος καὶ ὄγκον ξύλου ἐμφανίζει ἡ ὀξυὰ εἰς τὴν Πίνδον καὶ τὴν ὁροσειρὰν Ὄσσης-Πιερίων-Βερμίου. Παραθέτομεν κατωτέρω πίνακα διανομῆς τῶν δασῶν ὀξυᾶς.

Πίναξ διανομῆς δασῶν ὀξυᾶς.

Περιοχή	Ἔκτασις εἰς ἑκτάρια
Ναύπακτος - Εὐρυτανία	650
Φθιῶτις	2 000
Τρίκκαλα	6.500
Λάρισα	32.500
Ἰωάννινα	4 310
Κοζάνη	4.825
Φλώρινα	31.700
Πέλλα	24.874
Θεσσαλονίκη	29 560
Χαλκιδική	10 950
Σέρραι	8.800
Δράμα	8.300
Πράβι - Νέστος	6.500
Ξάνθη - Κομοτινὴ	12.500
Σουφλὶ - Ἀλεξανδρούπολις	9.000
Σύνολον	192.969

Digitized by Google

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ὅτι τὰ δάση τῆς Ἑλλάδος ἀνήκουν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς εἰς τὰς κάτωθι διαπλάσεις δασῶν.

Διαπλάσεις	Ποσοστὸν %
Ἀειφύλλων, πλατυφύλλων, σκληροφύλλων (lauretum)	15
Θερμοβίων παραμεσογείων, κωνοφόρων (pinetum halepensis)	21.9
Καστανιᾶς καὶ φυλλοβόλων δρυῶν (χνοώδους καὶ πλατυφύλλου, castanetum)	36.5
Ψυχροβίων παραμεσογείων κωνοφόρων (ἑλληνικῆς ἐλάτης καὶ μαύρης πεύκης, abietum cephalonicae et pinetum nigrae)	16.6
Ὀξυᾶς ἢ ψυχρῶν φυλλοβόλων πλατυφύλλων (fagetum)	10
	100

Ἤτοι εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπερισχύει ἡ διάπλασις τῶν φυλλοβόλων δρυῶν καὶ καστανιᾶς (castanetum) 36 % καὶ κατόπιν ἡ διάπλασις τῶν θερμοβίων παραμεσογείων κωνοφόρων 21,9 %.

4) **Διαχειριστικαὶ μορφαί.** Τὰ δάση ὑφίστανται ἐκμετάλλευσιν ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τὰς ἑξῆς τρεῖς κυρίως διακεκριμένας διαχειριστικὰς μορφάς. Πρῶτον ὡς πρεμνοφυῆ δάση (taillis, Niederwald). Τοιαῦτα εἶναι ὅλα τὰ ἀείφυλλα πλατύφυλλα, ὅλα τὰ καστανωτά, τὸ μέγιστον μέρος τῶν φυλλοβόλων δρυμῶν καὶ πολὺ μικρὸν μέρος τῶν δασῶν ὀξυᾶς, ἰδίως εἰς τὸ Πήλιον καὶ τοὺς θερμοτέρους γενικῶς τόπους τῆς διαπλάσεως τῶν ψυχρῶν πλατυφύλλων φυλλοβόλων. Ὁ περιτροπικὸς χρόνος εἰς τὰ πρεμνοφυῆ ἑλληνικὰ δάση εἶναι γενικῶς μικρός. Οὗτος διὰ τὴν ὑφισταμένην ἐκμετάλλευσιν πρὸς παραγωγὴν ῥάβδων καλαθοπλοκίας λυγαριὰν εἶναι ἓν ἔτος, διὰ τὰ ἀείφυλλα πλατύφυλλα πρὸς παραγωγὴν ξυλανθράκων 10—20 ἔτη, διὰ τὰ καστανωτὰ πρὸς παραγωγὴν οἰκοδομησίμου ξυλείας 15 ἕως 20 ἔτη καὶ διὰ τοὺς φυλλοβόλους δρυμοὺς πρὸς παραγωγὴν ξυλανθράκων καὶ καυσοξύλων 14 ἕως 25 ἔτη. Ὁ περιτροπικὸς χρόνος τῶν 15 ἕως 18 ἐτῶν, τὸν ὁποῖον δι' ἄλλους λόγους ἐφαρμόζουν εἴς τινας φυλλοβόλους δρυμοὺς τῆς Μακεδονίας, συμπίπτει τυχαίως ἐνιαχοῦ μὲ τὴν ὥριμον ἡλικίαν τῆς μεγίστης ἀποδοτικότητος ἢ ἐπικερδίας ἢ ἐδαφικῆς προσόδου, ἐνῷ ἡ ὥριμος ἡλικία τῶν 22 ἕως 25 ἐτῶν, τὴν ὁποίαν δι' ἄλλους λόγους ἐφαρμόζουν εἰς ἄλλους παρομοίους δρυμούς, συμπίπτει τυχαίως πολλαχοῦ μὲ τὴν ὥριμον ἡλικίαν τῆς μεγίστης παραγωγικότητος ἢ μεγίστης δασικῆς προσόδου. Τὰ πρεμνοφυῆ δάση ἀποτελοῦν τὰ 43 % τῶν ἑλληνικῶν δασῶν. Τὸ ποσοστὸν τῶν πρεμνοφυῶν δασῶν σχετικῶς πρὸς τὰ λοιπὰ πέριξ δάση, μεγαλύτερον εἰς τὴν βόρειον Ἑλλάδα παρὰ τὴν νότιον, εἶναι μέγιστον εἰς τὴν Θράκην (64 %), ἕνεκα τῶν ἐκτεταμένων ἐκεῖ φυλλοβόλων πρεμνοφυῶν δρυμῶν, βαίνει δὲ ὀλιγοστεῦον κατὰ σειρὰν πρὸς τὴν Μακεδονίαν (64 %), Θεσσαλίαν (66 %) καὶ Ἤπειρον (52 %). Εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον τὸ ποσοστὸν τοῦτο εἶναι 26 % καὶ 10 % κυρίως ἕνεκα τῶν ἐκτεταμένων ἐκεῖ ἀειφύλλων πλατυφύλλων πρεμνοφυῶν δασῶν, διότι οἱ φυλλοβόλοι πρεμνοφυεῖς δρυμοὶ εἶναι πολὺ περιωρισμένοι εἰς τὰς περιοχὰς ταύτας.

Σπερμοφυῆ δάση (futaie Hochwald) εἶναι εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅλα τὰ δάση ἐλάτης, μαύρης, λευκοδέρμου καὶ δασικῆς πεύκης, καθὼς καὶ ὀλίγα παραλίας πεύκης, φυλλοβόλων δρυῶν καὶ πολλὰ ὀξυᾶς. Εἰς τὴν νότιον Ἑλλάδα τὰ σπερμοφυῆ δάση εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐλάτης καὶ μαύρης πεύκης, εἰς δὲ τὴν βόρειον ὅλα τὰ μαύρης, λευκοδέρμου καὶ δασικῆς πεύκης, τὰ περισσότερα ὀξυᾶ καὶ πολὺ ὀλίγα φυλλοβόλων δρυῶν. Τὰ ἑλληνικὰ σπερμοφυῆ δάση εἶναι γενικῶς κηπευτά, ἐλάχιστα δὲ εἶναι ὑποκηπευτά, τὰ ἔχοντα δηλαδὴ συστάδας ὅπου τὰ δένδρα ἔχουν διαφορὰν ἡλικίας μέγα πολλοστημόριον τοῦ περιτροπικοῦ χρόνου καὶ ἀκόμη ὀλιγώτερα τὰ ὁμήλικα, τουτέστι τὰ ἔχοντα ὁμηλίκους συστάδας. Εἰς τὰ χειρότερα κηπευτὰ δάση, ἰδίως τῆς νοτίου Ἑλλάδος, ἐπικρατεῖ ἡ κατ' ἄτομον σύνθεσις, πολὺ δ' ὀλίγαι ἐντὸς αὐτῶν εἶναι αἱ ὁμήλικοι συδενδρίαι, λόχμαι καὶ μικραὶ ὁμήλικοι συστάδες. Τὸ ἀντίθετον συμβαίνει εἰς τὰ καλύτερα κηπευτὰ δάση, ἰδίως τῆς βορείου Ἑλλάδος, μάλιστα εἰς ὅσα ὑπερισχύουν αἱ γηραιαὶ κλάσεις. Ὁ περιτροπικὸς χρόνος τῶν ἑλληνικῶν κηπευτῶν δασῶν εἶναι τοὐλάχιστον 100 ἐτῶν. Εἰς τὰς παλαιοτέρας, πρὸ τοῦ 1916, ἐποχὰς εἰς τὰ κηπευτὰ δάση ἐλάτης τῆς Εὐρυτανίας καὶ Πίνδου ὑλοτομοῦντο ὄχι μόνον ξυλεία γηραιῶν κλάσεων καὶ χονδρῶν δένδρων μὲ στηθιαίαν διάμετρον μεγαλυτέραν τῶν 0,35, πρὸς πρίσιν, ἀλλὰ καὶ ξυλεία ἐκ μέσων κλάσεων διὰ λεπτὴν πελεκητὴν ξυλείαν. Οὕτως ἡ κηπευτὴ συστάς, λῃστρικῶς ὑλοτομουμένη, ἠραιοῦτο ἐπικινδύνως καὶ πολλαχοῦ ἀπεψιλοῦτο, βοηθούσης καὶ τῆς αἰγοβοσκῆς. Μετὰ τὸ 1916, δημοσιευθέντος τοῦ διατάγματος τοῦ καθορίζοντος τὸν τρόπον τῆς ὑλοτομίας εἰς τὰ κηπευτὰ δάση, αἱ λῃστρικαὶ ἐκεῖναι ὑλοτομίαι περιωρίσθησαν καὶ σχεδὸν ἐξέλιπον. Αἱ κανονικαὶ κηπεύσεις, τουτέστιν αἱ ἀραιώσεις τῶν νεαρῶν καὶ μέσων κλάσεων, καὶ αἱ σπερμοδότιδες, φωτοδότιδες καὶ τελικαὶ ὑλοτομίαι τῶν γηραιῶν κλάσεων, δὲν ἐνεργοῦνται παρὰ σπανιώτατα, σχεδὸν οὐδαμοῦ εὐρέως, ἐν Ἑλλάδι. Τὰ κηπευτὰ δάση, ἀνερχόμενα εἰς 581.000 περίπου ἐκτάρια, ἀποτελοῦν τὰ 30 % τῶν ἑλληνικῶν δασῶν. Τὸ ποσοστὸν αὐτῶν σχετικῶς πρὸς τὰ λοιπὰ πέριξ δάση εἶναι μέγιστον εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ Στερεὰν Ἑλλάδα (43 % καὶ 33 %), ἕνεκα τῶν ἐκτεταμένων ἐκεῖ δασῶν ἰδίως ἐλάτης, καὶ βαίνει ὀλιγοστεῦον πρὸς τὴν Θεσσαλίαν (31 %), Ἤπειρον (28 %), Μακεδονίαν (27 %) καὶ Θράκην (16 %), ὅπου πολὺ ὀλίγα σχετικῶς εἶναι τὰ κωνοφόρα, τὰ δὲ φυλλοβόλα, κυρίως δρυμοί, ὑφίστανται ἐκμετάλλευσιν μᾶλλον πρεμνοφυῶς.

Πολυώροφα δάση εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶναι κυρίως πρῶτον τὰ μὲ ἀνώροφον ἐκ παραλίας πεύκης ἢ ἐνιαχοῦ ἐλάτης ἢ φυλλοβόλων δρυῶν καὶ ὑπώροφον ἀπὸ ἀείφυλλα πλατύφυλλα, ἐμφανιζόμενα ἰδίως εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον καὶ ἀποτελοῦντα τὸ ἥμισυ περίπου τῶν πολυωρόφων ἑλληνικῶν δασῶν, καὶ δεύτερον τὰ μὲ ὑπώροφον ἐκ φυλλοβόλων δρυῶν ἢ γαύρων (carpinus orientalis) καὶ ἀνώροφον ἀπὸ τὰ ἴδια ἢ ἄλλα φυλλοβόλα. Τὰ πολυώροφα δάση εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἄλλως οὐχὶ ὀρθῶς καὶ μέσα ἢ σύνθετα ὀνομαζόμενα (taillis sous futaie, Mittelwald), ἔχουν ἀνώροφον ἀποτελούμενον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀπὸ μεμονωμένα δένδρα καὶ ὄχι, ὅπως θὰ ἦτο προτιμότερον διὰ τὴν μεγαλυτέραν παραγωγὴν κυρίως τεχνικοῦ ξύλου, ἀπὸ ὁμηλίκους συδενδρίας ἢ λόχμας. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πρεμνοφυῆ τινα ὁμήλικα δάση μεταβάλλονται εἰς πολυώροφα δι' ἐγκαταλείψεως παρακρατημάτων κατὰ τὴν ἄλλως ἀποψιλωτικὴν ὑλοτομίαν τοῦ ὑπωρόφου. Τὰ πολυώροφα δάση εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκτιμῶνται εἰς 507.000 ἐκτάρια, τουτέστιν εἰς τὰ 26 % τοῦ συνόλου τῶν ἑλληνικῶν δασῶν. Τὸ ποσοστὸν αὐτῶν σχετικῶς πρὸς τὰ λοιπὰ πέριξ δάση εἶναι μέγιστον εἰς τὴν Πελοπόννησον (46 %), καὶ Στερεὰν Ἑλλάδα (41 %), μικρότερον δὲ εἰς τὴν Ἤπειρον (19 %), Θεσσαλίαν (3 %), Μακεδονίαν (15 %) καὶ Θράκην (19 %). Καὶ αἱ τρεῖς διαχειριστικαὶ μορφαί, ὑπὸ τὰς αὐτὰς ἄλλως συνθήκας τόσον τόπου καὶ δασικοῦ εἴδους, ὅσον καὶ τοῦ συνήθους εἰς τὴν πρᾶξιν περιτροπικοῦ χρόνου, παράγουν, κατά τινας πρακτικὰς παρατηρήσεις, τὸ αὐτὸ ποσὸν ξύλου. Ἡ σπερμοφυὴς ὅμως μορφή, δυναμένη νὰ παραγάγῃ μέχρις 80 % τοῦ ξυλώδους ὄγκου της τεχνικὸν ξύλον, τὸ δὲ ὑπόλοιπον καύσιμον, ὑπερτερεῖ τὰς δύο ἄλλας, πρεμνοφυῆ καὶ πολυώροφον, παραγούσας τὸ πολὺ μέχρις 20 ἕως 30 % τεχνικὸν ξύλον, μικρῶν δὲ διαστάσεων, ἀφοῦ τὰ πρέμνα καὶ πρεμνοβλαστήματα ἐνωρὶς σήπονται εἰς τὴν βάσιν των, ἐνῷ τὰ σπερμοβλαστήματα παραμένουν γενικῶς ἀσαπῆ. Τὸ τεχνικὸν ὅμως ξύλον ἔχει τιμὴν εἰς τὴν ἀγορὰν διπλασίαν μέχρι πενταπλασίαν τοῦ καυσίμου τοιούτου. Ἡ μεγάλη, διὰ τοῦτο, ἀφθονία τῶν πρεμνοφυῶν καὶ πολυωρόφων δασῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα (70 % περίπου), ἔναντι τῶν σπερμοφυῶν (30 %), εἶναι παράγων μειονεκτικὸς διὰ τὴν παραγωγὴν τεχνικοῦ ξύλου, μεγάλους ὄγκους τοῦ ὁποίου ἡ Ἑλλὰς εἰσάγει ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἔντονοι ὅθεν πρέπει ν' ἀποβοῦν αἱ προσπάθειαι διὰ τὴν ἀναγωγὴν (conversion, Umwandlung) τῶν πρεμνοφυῶν καὶ πολυωρόφων δασῶν, μὲ ὑπώροφον ἐκ φυλλοβόλων ἰδίως δρυῶν, εἰς σπερμοφυῆ εἴτε ὁμήλικα εἴτε ὑποκηπευτὰ μὲ ὁμηλίκους συδενδρίας καὶ λόχμας. Ἡ ἀναγωγὴ ὅμως αὕτη τῶν πρεμνοφυῶν καὶ πολυωρόφων δασῶν εἰς ὁμήλικα ἢ ὑποκηπευτά, ἔργον λίαν λεπτὸν ἀπὸ δασοκομικῆς καὶ διαχειριστικῆς ἀπόψεως, ὄχι ὅμως ἀκατόρθωτον, δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἐπιτευχθῇ δι' ἐγκαταλείψεως παρακρατημάτων καὶ ἐμπλουτισμοῦ τοῦ ἀνωρόφου. Διότι οὕτω βελτιοῦται μὲν ἡ σύνθεσις τῆς συστάδος, διατηρεῖται ὅμως τὸ πρεμνοφυὲς αὐτῆς. Μόνον διὰ συστηματικῶν ἀραιώσεων κατ' ἀρχάς, ὑλοτομιῶν δι' ἀναγεννήσεως μετά τινας δεκαετηρίδας ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἀραιώσεων τούτων, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθῶσιν αἱ πρεμνοφυεῖς καὶ πολυώροφοι συστάδες εἰς σπερμοφυεῖς τοιαύτας, ἐξασφαλιζούσας μεγαλυτέραν παραγωγὴν τεχνικοῦ ξύλου.

Πλὴν τῶν σπερμοφυῶν, πρεμνοφυῶν καὶ πολυωρόφων δασῶν ἐμφανίζονται εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ μερικῶς δασοσκεπῆ, λιβάδια (paturage boisé, Waldweide), ἄλλως, ὄχι ὀρθῶς, καὶ δασικαὶ βοσκαὶ ἢ δασικοὶ βοσκότοποι ὀνομαζόμενα. Ὀνομάζομεν μερικῶς δασοσκεπῆ λιβάδια ἐκτάσεις καλυπτομένας ἀραιῶς ἀπὸ δασικὴν βλάστησιν εἴτε πρεμνοφυῆ, ὁπότε αὗται καλοῦνται καὶ γαρίγκαι (gariques), εἴτε σπερμοφυῆ, εἴτε καὶ ἀναμὶξ πρεμνοφυῆ καὶ σπερμοφυῆ, καὶ ὑφισταμένας ἐκμετάλλευσιν κυρίως ὡς λιβάδια, ὅλως δὲ δευτερευόντως καὶ πρὸς παραγωγὴν ὀλίγου καυσίμου κυρίως ξύλου, ἰδίως διὰ καυσόξυλα καὶ ἄσβεστον. Τὰ μερικῶς δασοσκεπῆ λιβάδια διακρίνονται σαφῶς τόσον ἀπὸ τὰ συστηματικῶς ὡς σπερμοφυῆ, πρεμνοφυῆ ἢ πολυώροφα ὑπὸ ἐκμετάλλευσιν δάση, ὅσον καὶ ἀπὸ τὰ ψιλὰ λιβάδια. Ψιλαὶ ἐκτάσεις καλυπτόμεναι μόνον ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ ἀπὸ φρύγανα δὲν ἀποτελοῦσι μερικῶς δασοσκεπῆ λιβάδια. Τὰ μερικῶς δασοσκεπῆ λιβάδια ἐκτιμῶνται εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς ἀνερχόμενα εἰς 1.370.000 ἐκτάρια. Τὸ ποσοστὸν ἐμφανίσεως αὐτῶν, σχετικῶς πρὸς τὸ ὅλον ἔδαφος, εἶναι μεγαλύτερον εἰς τὰς νήσους, πλὴν τῆς Κρήτης, τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, ἀνερχόμενον εἰς 14 %, 17 % καὶ 13 %, καὶ μικρότερον εἰς τὴν Ἤπειρον, Θεσσαλίαν, Μακεδονίαν καὶ Θράκην, ἀνερχόμενον εἰς 11 %, 7 %, 10 % καὶ 10 %. Παραθέτομεν κατωτέρω πίνακα διανομῆς τῶν μερικῶς δασοσκεπῶν λιβαδίων εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Πίναξ διανομῆς μερικῶς δασοσκεπῶν λιβαδίων

Περιοχὴ	Ἔκτασις εἰς ἐκτάρια
Ἰόνιοι νῆσοι	20.000
Εὔβοια καὶ Βόρειοι Σποράδες	22.000
Νῆσοι Ἀρχιπελάγους	55 000
Κυκλάδες	5.000
Κρήτη	35 000
Πελοπόννησος	363.000
Στερεὰ Ἑλλὰς	246.000
Θεσσαλία	98 000
Ἤπειρος	95 950
Μακεδονία	248 420
Θρᾴκη	81.000
Σύνολον	1.370.000

5) **Συνθῆκαι ἰδιοκτησίας.** Εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπερτεροῦν τὰ δημόσια δάση, ἀποτελοῦντα τὰ 63 % περίπου τῶν ὅλων δασῶν. Τὸ ποσοστὸν δημοσίων δασῶν σχετικῶς πρὸς τὰ λοιπὰ πέριξ δάση εἶναι μέγιστον εἰς τὴν Θράκην (94 %), Πελοπόννησον (73 %) καὶ Ἤπειρον (72 %), μικρότερον δὲ εἰς τὴν Μακεδονίαν (69 %), Στερεὰν Ἑλλάδα (63 %) καὶ Θεσσαλίαν (43 %). Τὰ κοινοτικὰ δάση εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀποτελοῦν τὰ 5,6 % τῶν δασῶν, μὲ μεγαλύτερον ποσοστόν, σχετικῶς πρὸς τὰ λοιπὰ πέριξ δάση, εἰς τὴν Κρήτην 40 % καὶ Θεσσαλίαν 17 %. Τὰ μοναστηριακὰ δάση ἀποτελοῦν 4,5 % τῶν δασῶν τῆς χώρας, ἄλλα δὲ τόσα εἶναι τὰ συνεταιρικά. Οὕτως 73,1 % τῶν δασῶν τῆς χώρας, μετὰ δὲ τῶν συνεταιρικῶν 77,6 %, ἀνήκουν εἰς κοινωφελῆ πρόσωπα (κράτος, κοινότητας, μονὰς καὶ συνεταιρισμούς). Τὸ γεγονὸς τοῦτο πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς εὐνοϊκὸν διὰ τὴν ἑλληνικὴν κοινωνικὴν δασοπονίαν. Τὰ ὑπόλοιπα 22 % περίπου ἀνήκουν εἰς ἰδιώτας. Ἐκ τούτων πάλιν τὰ ἡμίση περίπου ἀνήκουν εἰς μικροδασοκτήμονας, τὰ δὲ ἕτερα ἡμίση εἰς μεγαλοδασοκτήμονας. Ἡ κυριότης πολλῶν μικρορρητινοφόρων δασῶν ἢ καὶ καστανωτῶν ὑπὸ μικροαγροτῶν δὲν εἶναι σήμερον δυσάρεστος ἐμφάνισις οὔτε ἀπὸ κοινωνικῆς οὔτε ἀπὸ δασοτεχνικῆς ἀπόψεως, διότι τόσον τὰ μικρορρητινοφόρα δάση ὅσον καὶ τὰ μικροκαστανωτὰ ὑφίστανται ἐκμετάλλευσιν ὑπὸ τῶν μικροαγροτῶν τούτων πολὺ σωφρονέστερον παρὰ τὰ δάση τῶν περισσοτέρων μεγάλων δασοκτημόνων, τοῦ κράτους, τῶν κοινοτήτων καὶ τῶν μονῶν.

6) **Ποσοστὸν δασώσεως καὶ πυκνότης πληθυσμοῦ.** Τὸ ποσοστὸν δασώσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀνερχόμενον εἰς 15,1 %, εἶναι μέγιστον εἰς τὴν Θράκην (21 %), κυμαίνεται μεταξὺ 17 % ἕως 18 % εἰς τὴν Μακεδονίαν, Θεσσαλίαν καὶ Στερεὰν Ἑλλάδα, ἵνα κατέλθῃ εἰς τὰ 12 ἕως 13 % εἰς τὴν Ἤπειρον καὶ Πελοπόννησον. Εἰς τὴν Εὔβοιαν καὶ Βορείους Σποράδας τὸ ποσοστὸν δασώσεως ἀνέρχεται εἰς 23 %. Ἡ Ἑλλὰς εἶναι μία τῶν πτωχοτέρων εἰς δάση χωρῶν τῆς Εὐρώπης, ὄχι ὅμως καὶ ἡ πτωχοτέρα. Εἰς κάθε κάτοικον ἀντιστοιχοῦν ἐν Ἑλλάδι 0,3 ἐκτάρια δασῶν, κυμαινόμενα, ἐκτὸς τῶν νήσων, ἀπὸ 0,6 ἐκτάρια εἰς τὴν Θράκην καὶ Θεσσαλίαν μέχρι 0,25 ἐκταρίων εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα. Εἰς τὴν Νοτιοσλαυΐαν καὶ Βουλγαρίαν ἀντιστοιχοῦν διὰ κάθε κάτοικον 0,6 ἐκτάρια, εἰς τὴν Ρουμανίαν 0,4, Γαλλίαν καὶ Γερμανίαν 0,2, Σκανδιναυΐαν 3,3 καὶ Φιλλανδίαν 7,4 ἐκτάρια. Ἐὰν ἐκτιμηθῇ ὅτι ἡ παραγωγὴ ξύλου εἰς τὰ ἑλληνικὰ δάση ἀνέρχεται κατὰ μέσον ὅρον εἰς 3 κυβικὰ μέτρα κατ' ἔτος καὶ ἐκτάριον καὶ ὅτι αἱ κατὰ κάτοικον ἀνάγκαι ξύλου τεχνικοῦ καὶ καυσίμου δὲν ὑπερβαίνουν κατ' ἔτος τὸ 1 κυβ. μέτρον, τότε ἡ ἐγχώριος παραγωγὴ ξύλου ἀπορροφεῖται ὁλόκληρος ἀπὸ τὰς ἀνάγκας ἐγχωρίου καταναλώσεως, ἄνευ περιθωρίου δι' ἐξαγωγήν. Παραθέτομεν κατωτέρω πίνακα τῶν δασῶν καὶ μερικῶς δασοσκεπῶν λιβαδίων τῆς Ἑλλάδος.

Β'. ***Οἰκονομικαὶ συνθῆκαι.*** 7) *Σκοποὶ δασοπονίας.* Ἡ φυτικὴ διάπλασις τοῦ δάσους δὲν ἐδημιουργήθη βεβαίως ὑπὸ τῆς φύσεως πρὸς ἐξυπηρέτησιν μόνον τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἓν μόνον εἶδος τοῦ ὀργανικοῦ ἐπὶ τῆς γῆς κόσμου. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως κυριαρχήσας ἐπὶ τῆς γῆς, ἐδέσποσε μικρὸν κατὰ μικρόν, πλὴν τοῦ λοιποῦ φυτικοῦ καὶ ζωϊκοῦ κόσμου, καὶ τοῦ δάσους, τὸ ὁποῖον ἐνωρὶς ἤρχισε νὰ ἐκμεταλλεύεται πρὸς θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν τροφῆς, κατοικίας, ἐνδυμασίας κλπ. Ὅσον ἡ δεσποτεία αὕτη τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς περιβαλλούσης αὐτὸν ὀργανικῆς καὶ ἀνοργάνου φύσεως ἀποβαίνει κατὰ χῶρον καὶ χρόνον μεγαλυτέρα καὶ λογικωτέρα, τόσον καὶ ὁ πολιτισμὸς αὐτοῦ ἀποβαίνει μεγαλύτερος. Τὰ δάση θεραπεύουν τὰς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου ὄχι μόνον διὰ τῆς ἀμέσου παραγωγῆς κυρίων ἢ δευτερευόντων δασικῶν προϊόντων, ὡς οἰκονομικῶν ἀγαθῶν,

Digitized by Google

Δάση καὶ μερικῶς δασοσκεπῆ λιβάδια.

Περιοχαί	Ἔκτασις δασῶν	Ἰδιοκτησία					Διαχειριστικὴ μορφή			Δασικὸν εἶδος							Μερικῶς δασοσκεπῆ λιβάδια	Ποσοστὸν δασώσεως %		Στρέμ. κατὰ κάτοικον		Κάτοικοι ἀνὰ 100 ἑκτάρ. ἢ 1 τ. χλμ.
		Δημόσια	Κοινοτικά	Συνεταιρικά	Μοναστηριακά	Ἰδιωτικά	Σπερμοφυή	Πρεμνοφυή	Πολυώροφα	Ἐλάτη	Μαύρη πεύκη	Παράλιος πεύκη	Ὀξυά	Καστανιά	Φυλλοβόλος δρῦς	Ἀείφυλλα πλατύφυλλα		Δασῶν	Δασῶν καὶ ἀνεπαρκῶς δασοσκεπῶν λιβαδίων	Δασῶν	Δασῶν καὶ ἀνεπαρκῶς δασοσκεπῶν λιβαδίων	
Ἰόνιοι νῆσοι	9800	1800	200	—	—	7800	2500	4850	2450	2000	—	2700	—	—	250	4850	20000	4,3	13	0,4	1,2	109
Εὔβοια καὶ Βόρειοι Σποράδες	120530	22860	8450	28570	8000	34650	14570	22260	65700	9800	500	66030	—	650	3800	21750	22000	24,1	29,2	7,1	8,6	33
Νῆσοι Ἀρχιπελάγους	45000	1500	13200	—	5200	25100	31440	4710	8850	—	1600	36690	—	—	2000	4710	55000	11	24,6	1,4	3,6	75
Κυκλάδες νῆσοι	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5000	—	1,9	—	0,38	72
Κρήτη	16000	—	6400	—	1600	8000	5000	6000	5000	—	—	10000	—	—	—	6000	35000	1,9	6,1	0,4	1,3	46
Πελοπόννησος	272520	199790	1000	1050	16150	54530	117820	28400	126300	68480	17600	123500	—	700	26590	35650	363000	12,7	29,6	2,7	6,1	48
Στερεὰ Ἑλλάς	357320	226220	3400	17500	10000	100200	118450	92350	146520	100600	1350	120050	2650	200	54470	78000	246800	17	30	2,4	4,2	73
Θεσσαλία	225000	97500	37500	15000	17500	57500	70000	148000	7000	35000	14500	—	39000	6500	98500	31500	98000	16,9	24,2	5,7	8,2	29
Ἤπειρος	102300	73850	12370	9850	1695	4805	29230	53760	19310	9170	12080	150	4310	200	30280	46110	95950	11,7	22,8	3,6	7	32
Μακεδονία	614510	421623	25490	19560	27190	120647	164333	357300	92877	3600	39920	54140	125509	20100	317646	53595	348420	18	28,2	4,3	6,7	42
Δυτικὴ Θρᾴκη	173000	162200	—	500	800	9500	28400	111100	33500	—	200	6500	21500	—	138000	6800	81000	21	30,8	5,8	8,6	35
Ἑλλάς	1917980	1207343	108010	91760	88135	422732	581743	828730	507507	228650	87750	419760	192969	28350	671536	288965	1370170	15,1	25,9	3,1	5,3	48

ἀλλὰ καὶ ἐμμέσως: α) Διὰ τῆς προστασίας τῶν ἔργων πολιτισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὡς οἰκιῶν, κτηρίων, ἀγρῶν, ἀμπέλων, δρόμων, γεφυρῶν, σιδηροδρόμων κλπ. ἀπὸ τῆς καταπτώσεως λίθων, μεταφορᾶς φερτῶν ὑλῶν, δημιουργίας χειμάρρων, πλημμυρῶν καὶ χιονολισθήσεων κλπ. Τὰ 9/10 τῶν ἑλληνικῶν δασῶν, ἕνεκα τῆς ὀρεινῆς διαμορφώσεως τῆς χώρας, εἶναι προστατευτικά. β) Διὰ τῆς προστασίας τοῦ τοπικοῦ κλίματος ἀπὸ ὑπερμέτρου ὑπερθερμάνσεως ἢ ἀποψύξεως, ὁρμῆς τῶν βιαίων ἀνέμων, ἡλιάσεως κλπ. Ἡ κλιματικὴ αὕτη ἐπίδρασις εἶναι κατά τινας γενικῶς μεγαλυτέρα εἰς τὰς παραμεσογείους χώρας παρὰ εἰς τὴν μέσην καὶ βορειοτέραν Εὐρώπην. γ) Διὰ τῆς ὑγιεινῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἀπηλλαγμένου νοσογόνων μικροοργανισμῶν, δυσόσμων ἀερίων καὶ σκόνης δασικοῦ ἀέρος, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ μετὰ τὸν θαλάσσιον ὑγιεινότερος. δ) Διὰ τῆς στρατιωτικῆς σημασίας, τὴν ὁποίας ἔχουν τὰ παραμεθόρια ἰδίως δάση. ε) Διὰ τῆς αἰσθητικῆς καὶ πνευματικῆς ἐπιδράσεως, τὴν ὁποίαν ἀσκοῦν ἐπὶ τοῦ προηγμένου ἀνθρώπου κλπ.

8) *Οἰκονομικοτεχνικοὶ τύποι δασοπονίας*. Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸ κυνηγετικὸν καὶ κτηνοτροφικὸν στάδιον τοῦ πολιτισμοῦ ἀποβλέπει εἰς τὸ δάσος ὡς εἰς κυρίαν καὶ ἀπαραίτητον πηγὴν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν (θηραμάτων, ξύλου κλπ.) πρὸς θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν του: τροφῆς, ἐνδυμασίας, κατασκευῆς ἐργαλείων, ὅπλων κλπ. Εἰς τὸ στάδιον τοῦτο πολιτισμοῦ ἀνταποκρίνονται οἱ οἰκονομικοτεχνικοὶ τύποι δάσος-κυνηγετικὴ περιοχὴ καὶ δάσος λιβάδι. Εἰς τοὺς τύπους τούτους τὸ ξυλῶδες καὶ αἱ λοιπαὶ εἰς τὴν δασοπονίαν δρῶσαι μορφαὶ κεφαλαίου ὀργανοῦνται κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνεται ὅσον τὸ δυνατὸν πληρέστερον ὁ ἐπιδιωκόμενος κυνηγετικὸς καὶ κτηνοτροφικὸς σκοπός. Εἰς τὸ στάδιον τοῦτο πολιτισμοῦ εὑρίσκονται, τοὐλάχιστον κατὰ μέρος, ὀρεινοί τινες συνοικισμοὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Κατὰ τὸ στάδιον τοῦ γεωργικοῦ πολιτισμοῦ του ὁ ἄνθρωπος θεραπεύει μέγα μέρος τῶν ἀναγκῶν του, τροφῆς καὶ ἐνδυμασίας, ἐκ τῶν ἀγρῶν του, ἐνῷ τὸ δάσος χρησιμοποιεῖται ὀλιγώτερον ὡς λιβάδι, περισσότερον δὲ δι' ἀνάγκας τεχνικοῦ ξύλου ἢ πρὸς προστασίαν ἀγρῶν, δρόμων, γεφυρῶν, οἰκιῶν κλπ. Εἰς τὸ στάδιον τοῦτο τοῦ πολιτισμοῦ ἀνταποκρίνονται πρῶτον ὁ οἰκονομικοτεχνικὸς τύπος δάσος πρὸς παραγωγὴν τοῦ μεγίστου ξυλώδους ὄγκου, τεχνικοῦ ἢ καυσίμου, καὶ δεύτερον ὁ τύπος τοῦ προστατευτικοῦ δάσους κατὰ παρασύρσεων τοῦ ἐδάφους, δημιουργίας χειμάρρων, πλημμυρῶν κλπ. Τὰ προστατευτικὰ δάση ἀρχίζουν νὰ ἐκτιμῶνται κυρίως ὑπὸ τῶν λαῶν τῶν δημιουργησάντων πολύτιμα οἰκονομικὰ προστατευτέα ἀγαθά, ὡς κτήρια, δρόμους, γεφύρας, ἀγροὺς κλπ., καὶ εἶναι ὁ πρῶτος τύπος δασῶν, τοῦ ὁποίου τὴν ἀνάγκην αἰσθάνονται οἱ λαοὶ οἱ ἀρχίζοντες νὰ προάγωνται εἰς ἀνωτέραν βαθμῖδα πολιτισμοῦ. Κατὰ τὸ στάδιον τοῦ προηγμένου γεωργικοῦ, βιομηχανικοῦ, ἐμπορικοῦ καὶ ναυτικοῦ πολιτισμοῦ του ὁ ἄνθρωπος καλύπτει μέγα μέρος τῶν ἀναγκῶν του, τροφῆς, ἐνδυμασίας καὶ κατοικίας, ἐκ τῶν ἀγρῶν του ἢ διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ἐνῷ τὰ δάση ἐκτιμῶνται ὀλιγώτερον ὡς λιβάδια ἢ ὡς προμηθεύοντα καυσόξυλα, περισσότερον δὲ ὡς θεραπεύοντα ἀνάγκας τεχνικοῦ ξύλου, ἢ χρηματικῆς προσόδου ἢ προστατευτικάς, ὑγιεινάς, αἰσθητικὰς καὶ ψυχικάς. Εἰς τὸ στάδιον τοῦτο πολιτισμοῦ ἀνταποκρίνονται οἱ ἑξῆς κυρίως οἰκονομικοτεχνικοὶ τύποι. Πρῶτον τὸ δάσος πρὸς ἀπόληψιν τῆς μεγίστης δασικῆς προσόδου ἢ τῆς μεγίστης παραγωγικότητος. Δεύτερον τὸ δάσος πρὸς ἀπόληψιν τῆς μεγίστης ἐδαφικῆς προσόδου καὶ ἐπίτευξιν οὕτω τοῦ μεγίστου τοκισμοῦ ἢ τῆς μεγίστης ἀποδοτικότητος. Τρίτον τὸ προστατευτικὸν δάσος. Τέταρτον τὸ δάσος τὸ ὑφιστάμενον ἐκμετάλλευσιν διὰ σκοποὺς αἰσθητικούς, ὑγιεινοὺς καὶ κλιματικούς, δηλαδὴ ὡς πάρκον. Καὶ πέμπτον τὸ δάσος τὸ ὑφιστάμενον ἐκμετάλλευσιν διὰ σκοποὺς κυρίως ψυχικούς, δηλαδὴ ὡς ἄλσος. Καὶ εἰς τοὺς τύπους τούτους αἱ διάφοροι μορφαὶ κεφαλαίου διατίθενται καὶ ὀργανοῦνται κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνεται πληρέστερον ὁ ἑκάστοτε ἐπιδιωκόμενος σκοπός. Συνήθως εἰς τοὺς τύπους τούτους ἐξαφανίζονται τὰ ζῷα ἐκμεταλλεύσεως ὡς μορφὴ κεφαλαίου, ἐνῷ τὸ ξυλῶδες κεφάλαιον ὀργανοῦται ἀναλόγως τοῦ ἐπιδιωκομένου ἑκάστοτε σκοποῦ ἢ συνδυασμοῦ σκοπῶν. Εἰς τὰ πάρκα αὐξάνονται αἱ μορφαὶ κεφαλαίου, κτηρίων, δρόμων καὶ μέσων μεταφορᾶς τῶν ἐπισκεπτῶν, ἐνῷ τὸ ξυλῶδες, λόγῳ τῆς ἀραιότητος τῶν συστάδων, δὲν εἶναι μέγα. Τὰ πάρκα προσιδιάζουν εἰς λαοὺς πλουσίους καὶ μὲ προηγμένας αἰσθητικὰς ἀνάγκας. Τὰ μεγαλύτερα σήμερον πάρκα ἔχουν οἱ Ἄγγλοι, οἱ Γάλλοι, οἱ Ἑλβετοί, οἱ Γερμανοί, ἐνῷ εἰς τὴν Ἑλλάδα μόλις τώρα ἀρχίζουν ἀναφαινόμεναι ἔντονοι αἰσθητικαὶ ἀνάγκαι πρὸς δημιουργίαν πάρκων περὶ τὰς μεγάλας πόλεις.

9) *Συντελεσταὶ παραγωγῆς*. Ἔδαφος, κεφάλαιον, ἐργασία. α) *Ἔδαφος*. Λόγῳ τῆς ὀρεινῆς διαμορφώσεως τῆς χώρας, τὰ δάση δὲν καλύπτουν σήμερον οὐδὲ τὸ ἥμισυ τοῦ ἐδάφους, τὸ ὁποῖον θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι δασοσκεπὲς καὶ νὰ μὴ ἀποτελῇ ψιλὸν λιβάδι. Περὶ τὰ 20 % τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους εἶναι σήμερον ἀναδασώσιμα. Πλὴν τούτου τὰ ἑλληνικὰ δάση πολλαχοῦ, ἕνεκα τῆς κακομεταχειρίσεώς των, δὲν εἶναι συνηρεφῆ καὶ παρουσιάζουν ἐντὸς αὐτῶν κενά, ἐλαττοῦντα τὴν παραγωγικότητά των. Τὰ κενὰ ταῦτα, ὅπου δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα βραχώδους ἐδάφους, πρέπει σὺν τῷ χρόνῳ, διὰ σώφρονος δασοπονίας, νὰ μηδενισθοῦν. β) *Κεφάλαιον*. Ἐκ τῶν μορφῶν κεφαλαίου, τὸ ξυλῶδες, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ σπουδαιότερον διὰ τὴν εἰς τὴν πρωτόγονον ἀκόμη κατάστασιν εὑρισκομένην ἑλληνικὴν δασοπονίαν, ἐκτιμᾶται, κατὰ μέσον ὅρον καὶ ἑκτάριον, εἰς 20 κυβικὰ μέτρα διὰ τὰ πρεμνοφυῆ, εἰς 80 διὰ τὰ πολυώροφα καὶ εἰς 120 διὰ τὰ σπερμοφυῆ. Οὕτω τὸ ξυλῶδες δασικὸν κεφάλαιον δι' ὅλην τὴν Ἑλλάδα ἀνέρχεται εἰς 126 περίπου ἑκατομμύρια κυβικὰ μέτρα, τῶν ὁποίων ἡ ἀγοραία τιμή, μετὰ τὴν ὑλοτομίαν καὶ μεταφοράν των εἰς τὴν ἀγοράν, δὲν εἶναι μικροτέρα τῶν 75 δισεκατομμυρίων δραχμῶν. Ἡ τιμὴ αὕτη τοῦ ξυλώδους κεφαλαίου δεικνύει πόσον τεράστιον σχετικῶς εἶναι τὸ κεφάλαιον τοῦτο καὶ πόσον σπουδαῖον εἶναι τὸ ἔργον τοῦ δασικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας διὰ τὴν καλλιέργειαν, ρευστοποίησιν καὶ τὴν μέχρι τοῦ διπλασίου ἀκόμη δυνατὴν ἐπαύξησίν του. Τὸ κεφάλαιον δασικῶν κτηρίων καὶ δρόμων εἰς τὴν ἑλληνικὴν δασοπονίαν, καθὼς καὶ τὸ κεφάλαιον ἐργαλείων καὶ μηχανῶν, εἶναι μικρὸν καὶ ἔχει ἀνάγκην αὐξήσεως. Κτήρια διὰ τὰ δασικὰ ὄργανα καὶ ἀποθῆκαι διὰ τὰ δασικὰ προϊόντα, καθὼς καὶ δασικοὶ δρόμοι διὰ τὴν μεταφορὰν αὐτῶν, εἶναι λίαν ἐλλιπεῖς. Μόλις δ' ἐσχάτως εἰσήχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ διπλοῦς χειροκίνητος πρίων ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει ὑλοτομίαν ἄνευ σπατάλης ξύλου καὶ μὲ μικρὰν καταβολὴν σωματικῆς ἐργασίας. Αἱ ὡς ἄνω ἐλλείψεις δρόμων ἰδίως καὶ ἐργαλείων εἶναι σπουδαῖαι διὰ τὴν σημερινὴν ἐποχὴν τῶν συγκοινωνιῶν καὶ τῆς βιομηχανίας. Μέγα σχετικῶς εἰς τὴν ἑλληνικὴν δασοπονίαν εἶναι τὸ κεφάλαιον ζῴων ἐκμεταλλεύσεως. Περὶ τὰ 3.000.000 αἶγες, 2.500.000 πρόβατα, 100.000 χοῖροι καὶ 300.000 ἀγελάδες καὶ βόες βόσκουν ἐντὸς τῶν ἑλληνικῶν δασῶν καὶ μερικῶς δασοσκεπῶν λιβαδίων. Τοῦ κεφαλαίου τούτου, ἰδίως αἰγῶν, ἐπιβάλλεται πολλαχοῦ ὁ περιορισμὸς πρὸς αὔξησιν τῆς παραγωγῆς τοῦ πολὺ μεγαλυτέραν ἀξίαν ἔχοντος τεχνικοῦ ξύλου. Ἐκ τῶν οἰκονομικοτεχνικῶν τύπων, σχετικῶς πρὸς τὸ κεφάλαιον, παρατηροῦμεν ὅτι ὁ τύπος τοῦ κυνηγετικοῦ δάσους, καταστραφέντων πολλαχοῦ τῶν ἐνδημικῶν κυνηγετικῶν ζῴων, ἀπαντᾷ λίαν περιωρισμένος ἐν Ἑλλάδι, ἔργον δὲ σωφροσύνης ἀποβαίνει ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν ζῴων τούτων καὶ ἡ μεγαλυτέρα κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνάπτυξις τοῦ τύπου κυνηγετικὸν δάσος. Ὁ τύπος δάσος-λιβάδι εἶναι ἀντιθέτως λίαν ἐξηπλωμένος εἰς τὴν Ἑλλάδα, κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἐπιβάλλεται πολλαχοῦ ὁ περιορισμὸς αὐτοῦ. Ὁ τύπος δάσος πρὸς παραγωγὴν καυσίμου ἢ τεχνικοῦ ξύλου εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένος εἰς τὴν Ἑλλάδα. Εἰς τὸν τύπον τοῦτον δασοπονίας ἐφαρμόζεται συνήθως εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ τεχνικὴ ὡριμότης πρὸς ὑλοτομίαν, ἀγνοουμένης, ὡς μὴ ὤφελε, πολλαχῶς τῆς ὡριμότητος τοῦ μεγίστου ξυλώδους ὄγκου, τεχνικοῦ ἢ καυσίμου. Ἡ ἐπιδίωξις τῆς αὐστηρᾶς ἀειφορίας εἰς τὸν τύπον τοῦτον ἐν Ἑλλάδι δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀνταποκρινομένη εἰς τὰς σημερινὰς δασικὰς ἀνάγκας τῆς χώρας. Ὁ τύπος τῆς μεγίστης δασικῆς προσόδου ἢ τῆς μεγίστης παραγωγικότητος, καθὼς καὶ ὁ τύπος τῆς μεγίστης ἐπικερδείας ἢ ἐδαφικῆς προσόδου ἢ ἀποδοτικότητος, ὡς ἔννοιαι ἀνωτέρου δασικοῦ πολιτισμοῦ, ἀγνοοῦνται γενικῶς εἰς τὴν ἑλληνικὴν δασικὴν πρᾶξιν, μόνον δὲ ἐκ τύχης καὶ ἐνίοτε ἐν ἀγνοίᾳ τῶν δασοκτημόνων ἐφαρμόζονται εἴς τινας δασοπονίας. Ὁ τύπος τοῦ προστατευτικοῦ δάσους εἰς τὴν ὀρεινὴν καὶ ὑπὸ χειμάρρων μαστιζομένην Ἑλλάδα εἶναι εὐρύτατα ἐξηπλωμένος. Αἱ πλεῖσται τῶν ἀστυνομικῶν διατάξεων ἀπαγορεύσεως βοσκῆς ἢ ξυλεύσεως ἀφορῶσι κυρίως δάση τοῦ τύπου τούτου. Ὅλα τὰ δάση τῆς χώρας εἶναι ἐκμεταλλεύσιμα ὑγιεινῶς, ἔντονον δὲ ἀπέβη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τὸ ρεῦμα τῶν ἀστῶν ἐν Ἑλλάδι πρὸς τὸν ὑπαίθριον καὶ δασικὸν βίον. Τὰ παραμεθόρια δάση ὑφίστανται ἐκμετάλλευσιν καὶ ἀπὸ στρατιωτικῆς ἀπόψεως, μάλιστα κατὰ τὴν περίοδον τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων. Ὁ τύπος δάσος-πάρκον ἤρχισεν ἐσχάτως ἐκτιμώμενος εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἰδίᾳ περὶ τὰς πόλεις, λουτροπόλεις καὶ κέντρα παραθερισμοῦ. Οὗτος θεραπεύει ἀνωτέρας αἰσθητικάς, ὑγιεινὰς καὶ κλιματικὰς ἀνάγκας καὶ πρέπει νὰ ἐξαπλοῦται ὁσημέραι, ὄχι ὅμως δυσαναλόγως πρὸς τὸν πλοῦτον καὶ τὰς πραγματικὰς αἰσθητικὰς ἀνάγκας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Διότι τὸ πάρκον συνεπάγεται μείωσιν μὲν τῶν δασικῶν καρπώσεων εἰς πρώτας ὕλας ξύλου κλπ., αὔξησιν δὲ τῶν δαπανῶν συντηρήσεως κλπ. Τὸ ἴδιον πρέπει νὰ λεχθῇ ἐν Ἑλλάδι καὶ διὰ τὸν τύπον δάσος-ἄλσος, τὸν θεραπεύοντα εὐγενεστέρας ψυχικὰς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ τύπος οὗτος δημιουργεῖται κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐντονώτερον εἰς τὴν Ἑλλάδα περὶ ἱεροὺς χώρους ἢ ἔργα, ἱστορικὰ καὶ καλλιτεχνικά. γ) *Ἐργασία καὶ ἐπιχείρησις*. Τὴν ὑλωρικὴν ἐργασίαν, ἡ ὁποία σκοπὸν ἔχει τὴν φύλαξιν τοῦ δάσους καὶ τὸν περιορισμὸν τῆς τυχὸν αὐθαιρεσίας τοῦ δασοκτήμονος, καταβάλλει κυρίως ὁ δασοφύλαξ, ὀλιγώτερον ὁ δασονόμος καὶ πολὺ ὀλιγώτερον ὁ δασάρχης. Ὁ δασοφύλαξ, ὡς κύριον ὑλωρικὸν ὄργανον, μὲ στοιχειώδη τόσον γενικὴν ἐκπαίδευσιν ὅσον καὶ δασοτεχνικὴν κατάρτισιν, δὲν δύναται νὰ φυλάττῃ πράγματι καὶ ὑπευθύνως ἐκτασιν μεγαλυτέραν τῶν 10 ἕως 15 χιλιάδων στρεμμάτων. Οὕτω χρειάζεται ἀνὰ εἷς τοὐλάχιστον δασοφύλαξ δι' ἑκάστην δασικὴν κοινότητα, ὑπάρχουν δὲ χιλιάδες τινὲς τοιούτων κοινοτήτων εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἔναντι τούτων, τὰ μὲν δημόσια δάση στεροῦνται πράγματι σήμερον δημοσίων δασοφυλάκων, διότι οἱ ἀπόφοιτοι τῶν σχολείων Βυτίνης καὶ Ἀγυιᾶς, οἱ ὀνομαζόμενοι δασοφύλακες ἢ δασοκόμοι, ὅσοι δὲν ὑπηρετοῦν ὡς γραφεῖς εἰς τὰ δασικὰ γραφεῖα, φυλάσσουν πενταπλασίας ἕως δεκαπλασίας ἐκτάσεις. Τοιαύτη ὅμως φύλαξις εἶναι ἀνθρωπίνως ἀνεπίτευκτος. Μόνον εἰς τὰ μὴ

Digitized by Google

δημόσια δάση ὑπηρετοῦσι σήμερον πραγματικοί τινες δασοφύλακες. Οὕτω ἀπαιτεῖται ἀναδιοργάνωσις τῆς δασοφυλακῆς ἐν Ἑλλάδι πρὸς τοποθέτησιν εἰς κάθε κοινότητα ἑνὸς τοὐλάχιστον δασοφύλακος, ὁ ὁποῖος δὲν θὰ εἶναι μόνον ὄργανον φυλάξεως τῶν δασῶν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ὄργανον ὑποδεικνῦον εἰς τοὺς ἀγρότας, καθ' ὡρισμένας τῆς ἑβδομάδος ἡμέρας, τὰ ὑλοτομητέα δένδρα διὰ τὰς ἀνάγκας των εἰς καυσόξυλα, τεχνικὸν ξύλον κλπ. Μόνον οὕτω θὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ συντήρησις τῶν δασῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, θὰ ἐπέλθῃ ἁρμονία μεταξὺ ἀγροτῶν καὶ δασοφυλάκων καὶ θὰ δημιουργηθῇ φιλοδασισμὸς μεταξὺ τῶν ἀγροτῶν, θεμελιούμενος οὐχὶ ἐπὶ ἀπόψεων προστασίας τοῦ πρασίνου, κατανοητῶν μόνον ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων, ἀλλὰ ἐπὶ τῆς πραγματικῆς ἀλληλεγγύης συμφερόντων μεταξὺ ἀγροτῶν καὶ πέριξ δασῶν.

Ἡ ἐργασία διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ διαχειριστικοῦ σχεδίου ἢ ἐκθέσεως ὀργάνωσιν τῆς δασοπονίας, εἰς κάθε διαχειριστικὴν μονάδα, καταβάλλεται ὑπὸ δασολόγων τυχόντων ἀνωτάτης δασικῆς ἐκπαιδεύσεως. Τοιοῦτοι δασολόγοι εἶναι κυρίως ὁ ἑκασταχοῦ δασάρχης διὰ τὰ δημόσια δάση, βοηθούμενος ἢ καθοδηγούμενος ἀπὸ ἕτερον δασάρχην ἢ δασολόγον, διακριθέντα εἰς τὸ ἔργον τόσον τῆς καταρτίσεως δασικῶν διαχειριστικῶν σχεδίων ἢ ἐκθέσεων, ὅσον καὶ τοῦ ἐλέγχου περὶ τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν. Ἡ κατάρτισις διαχειριστικῶν σχεδίων δὲν πρέπει πάντως νὰ γίνεται ἀφορμή, ὅπως συντάσσωνται ἁπλῶς πολυδάπανα καὶ ἀνεφάρμοστα διαχειριστικὰ σχέδια, τὰ ὁποῖα, μὴ λαμβάνοντα ὑπ' ὄψιν τὰς ἀνάγκας καυσοξύλων τῶν περιοίκων καὶ μὴ ρυθμίζοντα τὰ κλασματικὰ δίκαια βοσκῆς ἐντὸς τῶν ὑπὸ διαχείρισιν δασῶν, εἶναι ἐκτὸς τῆς πραγματικότητος.

Διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ὑπὸ τοῦ διαχειριστικοῦ σχεδίου ἢ ἐκθέσεως προβλεπομένων ἔργων ἀναδασώσεως, καθαρισμοῦ, ἀραιώσεων, κηπεύσεων, μετατοπίσεως, μεταφορᾶς, πωλήσεως, παροχῆς καυσοξύλων, ρητινεύσεως, ξυλομετρήσεως, τοπογραφήσεως, προστασίας κατὰ κινδύνων κλπ. ἐργάζεται ὁ δασάρχης, βοηθούμενος ἀπὸ τὸν ἁρμόδιον δασονόμον καὶ δασοφύλακα. Οὕτω κάθε κοινότης ἔχει τὸν ἴδιόν της δασοφύλακα. Δύο ἢ τρεῖς δασοφύλακες τελοῦν σήμερον ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν ἑνὸς δασονόμου ὡς μέσου ὀργάνου μεταξὺ δασάρχου καὶ δασοφυλάκων, μορφωθέντος εἰς μέσας δασικὰς σχολάς, δύο δὲ ἢ τρεῖς δασονόμοι ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν καὶ διοίκησιν ἑνὸς δασάρχου. Ὅπως ὑπάρχει μέγιστον ὅριον ἐκτάσεως δασῶν διὰ κάθε δασοφύλακα, οὕτως ὑπάρχει μέγιστον ὅριον ἐκτάσεως διοικουμένων δασῶν διὰ κάθε δασάρχην. Ἡ ἔκτασις δασῶν κάθε δασαρχείου, ἐξαρτωμένη ἀπὸ τὴν ἔντασιν τῆς δασοπονίας καὶ τὸ σύστημα τῆς δασαρχικῆς διοικήσεως, ἀνέρχεται κατὰ μέσον ὅρον εἰς 3 ἕως 4 χιλιάδας ἑκτάρια εἰς τὴν μέσην καὶ βορειοδυτικὴν Εὐρώπην, εἰς τὸ διπλάσιον δὲ περίπου εἰς τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον, ἄρα καὶ τὴν Ἑλλάδα. Μεγαλυτέραν ἔκτασιν δασῶν εἶναι ἀνθρωπίνως ἀδύνατον νὰ διοικήσῃ ἐπωφελῶς εἷς δασάρχης. Καὶ ὅμως εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπάρχουν δασαρχεῖα μὲ πενταπλασίαν ἕως δεκαπλασίαν ἔκτασιν δασῶν. Ἡ δασοπολιτικὴ πνευματικὴ ἐργασία καταβάλλεται ὑπὸ τῶν ἀσκούντων δασικὴν πολιτικὴν νομικῶν καὶ φυσικῶν προσώπων, ἰδίᾳ τοῦ κράτους, δευτερευόντως δὲ καὶ ὑπὸ τῶν κοινοτήτων, κοινωφελῶν προσώπων, δασοκτημόνων, δασικῶν ὑπαλλήλων, δασικῶν ἐργατῶν, δασικῶν ἐπιχειρηματιῶν καὶ δασικῶν καταναλωτῶν. Ἡ δασικὴ πολιτικὴ ἀποβλέπει εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας, ὅσον αὕτη ἀπὸ τῶν δασῶν ἐξαρτᾶται, διὰ τῆς αὐξήσεως τῆς δασικῆς παραγωγῆς καὶ τῆς δικαιοτέρας διανομῆς τῶν δασικῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν. Τὸ κράτος, ἐπειδὴ τὸ δασοπολιτικὸν ἔργον τῆς ἐπεμβάσεώς του εἰς τὰς μὴ δημοσίας δασοπονίας εἶναι λεπτότατον καὶ δυσχερέστατον, χρησιμοποιεῖ ἑκασταχοῦ ὡς δασοπολιτικὰ ὄργανα κυρίως δασάρχας, ἔχοντας εὐρεῖαν δασοτεχνικὴν καὶ δασοπολιτικὴν κατάρτισιν. Οἱ δασάρχαι δύνανται νὰ βοηθῶνται ἐν τούτῳ ἀπὸ δασονόμους ἢ δασοφύλακας, μόνον πρὸς ἐκτέλεσιν διδομένων διαταγῶν. Ἐν Ἑλλάδι, ὅπως καὶ ἐν Γαλλίᾳ, δασοπολιτικὰ τοπικὰ ὄργανα εἶναι οἱ ἑκασταχοῦ τὰ δημόσια δάση διοικοῦντες δασάρχαι.

Διὰ τὴν ὑπὸ τῆς πνευματικῆς ἐργασίας ὀργανουμένην σωματικὴν ἐργασίαν ρίψεως, διαμορφώσεως, μετατοπίσεως, μεταφορᾶς, ἀραιώσεως, κηπεύσεως, ἀναδασώσεως, πρίσεως, ἀνθρακοποιίας, ἀσβεστοποιίας κλπ., χρησιμοποιοῦνται δασικοὶ ἐργάται, οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ ἔχουν στοιχειώδη τεχνικὴν κατάρτισιν. Γενικῶς εἷς σωματικὸς ἐργάτης, ἐργαζόμενος καθ' ὅλον τὸ ἔτος, ἐπαρκεῖ εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ δάσος ἐκτάσεως 200 τοὐλάχιστον ἑκταρίων, ἀφοῦ εἰς τὴν Γερμανίαν ἐπαρκεῖ διὰ 130 ἑκτάρια. Οὕτως εἰς τὴν Ἑλλάδα χρειάζονται διὰ τὰ δάση της θεωρητικῶς 10.000 τακτικοὶ ὡς ἄνω δασικοὶ ἐργάται. Τὸ ποσοστὸν σωματικῆς ἐργασίας τὸ καταβαλλόμενον εἰς τὴν πρωτόγονον ἀκόμη ἑλληνικὴν δασοπονίαν δι' ἔργα ἀναδασώσεως εἶναι λίαν μικρόν, πολλαχοῦ μηδενικόν, ἐνῷ εἰς τὴν προηγμένην γερμανικὴν δασοπονίαν τὸ ποσοστὸν τοῦτο εἶναι πολὺ μεγαλύτερον. Εἰδικοὶ δασικοὶ ἐργάται εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπαντῶσι συγκεντρωμένοι εἰς διαφόρους συνοικισμούς, ὡς ἀνθρακεῖς εἰς Ἅγιον Πέτρον Κυνουρίας, Σαλαμῖνα καὶ Πίνδον, ἀσβεστοποιοὶ εἰς Καστανίτσαν Κυνουρίας καὶ Ἀσβεστοχώρι Θεσσαλονίκης, ὑλοτόμοι ξυλείας εἰς Μαγούλιανα Γορτυνίας καὶ Καταφύγι Σερβίων κλπ., ρητινευταὶ δὲ εἰς Ἐλευσῖνα Μεγαρίδος καὶ Σοφικὸν Κορινθίας κλπ. Ἔντονα τέλος πρέπει νὰ εἶναι τὰ μέτρα τοῦ κράτους πρὸς ἐκπαίδευσιν, προστασίαν ἢ ἐξασφάλισιν καὶ τῶν δασικῶν ἐργατῶν κατὰ ἀσθενειῶν, δυστυχημάτων, γήρατος κλπ. Ὁ δασικὸς ἐργάτης εἶναι μετὰ τὸν μεταλλευτὴν ὁ πτωχότερον διαιτώμενος.

Αἱ δασικαὶ ἐπιχειρήσεις, τόσον αἱ δασοπονικαί, αἱ ἀσκούμεναι δηλαδὴ ὑπὸ τῶν δασοκτημόνων, ὅσον καὶ αἱ δασικαί, ὡς ὑλοτομίας μόνον, ξυλείας, ἀνθρακοποιίας, δασικῆς ὁδοποιίας, μεταφορᾶς κλπ., προσιδιάζουν εἰς προηγμένην δασοπονίαν. Ἔργον σώφρονος πολιτικῆς εἶναι ἡ ἀνάλογος προστασία καὶ τῶν δασικῶν ἐπιχειρηματιῶν κατὰ πολλαπλῶν ὑπερβασιῶν, ὑπὸ τοὺς ἑξῆς ὅμως ὅρους: α) ὅπως αἱ δασικαὶ ἐπιχειρήσεις μὴ ἀντίκεινται εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς συντηρήσεως τοῦ δάσους καὶ ἐδάφους, οὐδὲ διακινδυνεύουν τὴν τυχὸν προστατευτικὴν ἐπίδρασιν τοῦ δάσους ὑπὲρ ἔργων πολιτισμοῦ, ὡς οἰκιῶν, ἀγρῶν, γεφυρῶν κατὰ χειμάρρων κλπ., β) ὅπως αἱ ἐπιχειρήσεις μὴ μειώνουν τὴν δασικὴν παραγωγὴν οὐδὲ ἀντίκεινται εἰς τὴν δικαιοτέραν διανομὴν τῶν δασικῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν μεταξὺ ὅλων τῶν κλάσεων τῶν παραγωγῶν καὶ καταναλωτῶν, γ) ὅπως οἱ ἐπιχειρηματίαι συμμορφῶνται πρὸς τοὺς κειμένους νόμους καὶ τὰς ἀνειλημμένας παρ' αὐτῶν συμβατικὰς ὑποχρεώσεις. Μόνον τότε αἱ δασικαὶ ἐπιχειρήσεις ἀποβαίνουν κοινωνικῶς ἐπωφελεῖς καὶ ὄχι ἐπιζήμιοι. Ἡ ὀργάνωσις τῆς ἐθνικῆς δασοπονίας πρέπει νὰ εἶναι ὅμως τοιαύτη, ὥστε ν' ἀφήνεται πλῆρες περιθώριον εἰς τὸν δασικὸν ἐπιχειρηματίαν, ὅπως ὀργανώνῃ, ὅσον δύναται πληρέστερον καὶ ἄνευ ἀσκόπων γραφειοκρατικῶν περιορισμῶν, τὴν ἐπιχείρησίν του, ἀζημίως ὅμως πάντοτε, εἰ δυνατὸν δὲ καὶ ἐπωφελῶς διὰ τὰ δάση. Εἰς τὰς προηγμένας εἰς δασικὸν καὶ γενικὸν πολιτισμὸν χώρας οἱ δασικοὶ ἐπιχειρηματίαι, καὶ ἐν γένει οἱ καρπούμενοι τὰ δάση, ἐνῷ περιορίζονται ὥστε νὰ μὴ ζημιώνουν τὰ δάση, ἀφήνονται ἐλεύθεροι εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἐπιχειρήσεώς των.

10) *Δασικὴ πρόσοδος*. Τὸ ἐθνικὸν ἑλληνικὸν δασικὸν εἰσόδημα, ἐκτιμώμενον τῷ 1929 εἰς 1.758 περίπου ἑκατομμύρια δραχμῶν, ἀπετέλει τότε τὸ $^{1}/_{26}$ τοῦ ὅλου ἐκ 47.000 ἑκατομμυρίων ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Ὁ κατωτέρω πίναξ δεικνύει τὴν κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο διάρθρωσιν τοῦ ἐθνικοῦ δασικοῦ εἰσοδήματος ἐν Ἑλλάδι.

Πίναξ δασικοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸ 1929.

Εἶδος	Ποσὸν	Ἀγοραία ἀξία εἰς 1000 δραχ.
Τεχνικὸν ξύλον κωνοφόρων....	41.765 κυβικὰ μέτρα............	34.147
Τεχνικὸν ξύλον φυλλοβόλων...	38.042 κυβικὰ μέτρα............	36.826
Καυσόξυλα....................	3.869.000 χωρικὰ μέτρα ξύλου......	386.900
Ξυλάνθρακες..................	601.000 κυβικὰ μέτρα............	172.814
Ἄσβεστος....................	1.515.000 στατῆρες ἀσβέστου...... / 185.000 κυβικὰ μέτρα ξύλου.....	33.046
Ρητίνη.......................	12.500.000 ὀκάδες..................	62.500
Λοιπὰ δασικὰ προϊόντα........	....	3.025
Κτηνοτροφικὰ προϊόντα.......	....	1.000.000
Σύνολον		1.758.000

Τὸ ἐθνικὸν τοῦτο ἐκ τῶν δασῶν καὶ μερικῶς δασοσκεπῶν λιβαδίων εἰσόδημα τῶν 1.758 ἑκατομμυρίων δραχμῶν προέρχεται κατὰ τὰ $^{4}/_{5}$ αὐτοῦ ἀπὸ καυσόξυλα καὶ κτηνοτροφικὰ προϊόντα, ἐνῷ ἡ τιμὴ τοῦ τεχνικοῦ ξύλου καὶ ξυλανθράκων εἶναι σχετικῶς πολὺ μικροτέρα, καίτοι κατὰ τὸ 1928 εἰσήγετο εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς τεχνικὸν ξύλον ἀξίας 402 περίπου ἑκατομμυρίων δραχμῶν. Ἡ ἑλληνικὴ ἐθνικὴ οἰκονομία ὑπερέβη σήμερον τὸ στάδιον τοῦ κτηνοτροφικοῦ καὶ χαλαροῦ γεωργικοῦ πολιτισμοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον εὑρίσκετο ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὁπότε τὰ δάση καὶ τὰ μερικῶς δασοσκεπῆ λιβάδια ὑφίσταντο ἐκμετάλλευσιν κυρίως διὰ τῶν κτηνοτροφικῶν ζῴων καὶ κατόπιν πρὸς ἀπόληψιν καυσοξύλων. Ἀνῆλθεν ἤδη εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐντόνου γεωργικῆς καὶ χαλαρᾶς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, τὸ ἔχον ἀνάγκην πολλοῦ τεχνικοῦ ξύλου. Ἡ ἑλληνικὴ ἐθνικὴ δασοπονία, ἡ ὁποία πρέπει νὰ παρουσιάζῃ ὀργάνωσιν ὁμόρροπον καὶ ἀνάλογον πρὸς τὴν τῆς ὅλης ἐθνικῆς οἰκονομίας, πρέπει νὰ θεραπεύῃ τὰς νέας ταύτας ἀνάγκας εἰς τεχνικὸν ξύλον καὶ ν' αὐξήσῃ συγχρόνως τὴν παραγωγήν της. Ἡ αὔξησις ὅμως αὕτη τοῦ ἐθνικοῦ δασικοῦ εἰσοδήματος δὲν δύναται νὰ προέλθῃ παρὰ ἐκ τῆς αὐξήσεως δύο κυρίως μεγάλων κονδυλίων τοῦ ἀνωτέρω πίνακος, τοῦ τεχνικοῦ τουτέστι ξύλου καὶ τῆς ρητίνης. Κατὰ τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ὑπάρχει μέγα περιθώριον ἐνεργείας. Εἰς τὴν Γερμανίαν ἡ παραγωγὴ ξύλου κατ' ἔτος καὶ ἑκτάριον δάσους ἐξετιμᾶτο τῷ 1923 εἰς 4,41 κυβ. μ., ἐκ τῶν ὁποίων 2,01 κυβ. μ. τεχνικοῦ ξύλου, 1,35 κυβ. μ. καυσίμου καὶ 0,75 κυβ. μ. κλαριῶν. Εἰς τὴν Γαλλίαν ἡ ἰδία παραγωγὴ ξύλου ἐκτιμᾶται εἰς 2,4 κυβ. μ., ἐκ τῶν ὁποίων 0,7 κυβ. μ. τεχνικοῦ καὶ 1,7 κυβ. μ. καυσίμου. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ παραγωγὴ ξύλου τῷ 1928, μὴ διαφέρουσα σημαντικῶς ἀπὸ τὴν ἀπόληψιν ξύλου, ἐξετιμᾶτο εἰς 2,12 κυβ. μ. κατ' ἔτος καὶ ἑκτάριον, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον 0,1 κυβ. μ. ἦσαν τεχνικὸν ξύλον, τὰ δὲ λοιπὰ καύσιμον. Οἱ ἀριθμοὶ οὗτοι εἶναι ἐνδεικτικοὶ τῆς μεγίστης καταπτώσεως τῆς ἑλληνικῆς παραγωγῆς εἰς τεχνικὸν ξύλον. Ἡ κατάπτωσις δὲ αὕτη (τὸ $^{1}/_{20}$ τῆς γερμανικῆς καὶ τὸ $^{1}/_{7}$ τῆς γαλλικῆς) δὲν ὀφείλεται τόσον εἰς τὴν εὐρεῖαν ἐν Ἑλλάδι ἐξάπλωσιν τῆς ἐλάχιστον, καὶ δὴ τεχνικόν, ξύλον παραγούσης διαπλάσεως τῶν ἀειφύλλων πλατυφύλλων, ἀλλ' εἰς τὴν κακήν, πρωτόγονον καὶ ἄνευ τάξεως ὀργάνωσιν τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς δασοπονίας, εἰς τὴν ἀταξίαν τουτέστι τῶν καυσοξυλεύσεων καὶ βοσκῶν ἐκ μέρους τῶν περιοίκων πληθυσμῶν, εἰς τὴν ἔλλειψιν δασοφυλακῆς καὶ τὴν ἀνυπαρξίαν σωφρόνων διαχειριστικῶν σχεδίων καὶ λογικῆς ἐφαρμογῆς των κλπ. Ἕτερον χαρακτηριστικὸν τῆς καταπτώσεως τῶν ἑλληνικῶν δασῶν εἶναι ὅτι, ἐνῷ ἡ καθαρὰ δασικὴ πρόσοδος κατ' ἔτος καὶ ἑκτάριον ἐκυμαίνετο προπολεμικῶς ἐν Πρωσσίᾳ, Σαξωνίᾳ καὶ Βυρτεμβέργῃ μεταξὺ 29 ἕως 65 χρυσῶν μάρκων, εἰς τὴν Ἑλλάδα αὕτη ἀνήρχετο διὰ τὰ δημόσια δάση τῷ 1926 εἰς 26 χαρτίνας δραχμάς, ἤτοι εἰς ποσὸν πολὺ τότε μικρότερον τῶν 2 χρυσῶν μάρκων, ἤτοι εἰς τὸ $^{1}/_{5}$ ἕως $^{1}/_{33}$ τοῦ ἀντιστοίχου γερμανικοῦ.

Γ'. ***Δασικὴ πολιτική***. 11) *Σκοποί, μέσα καὶ νόμοι δασικῆς πολιτικῆς*. Τμῆμα τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς πολιτικῆς, ἡ δασικὴ πολιτική, ὡς οἰκονομικὴ ἐνέργεια καὶ ὄχι ὡς κλάδος ἐπιστήμης, ἐπιδιώκει τὴν μεγαλυτέραν κοινωνικὴν εὐημερίαν, ὅσον αὕτη ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν δασῶν μιᾶς χώρας, ἀπὸ καθαρῶς δ' οἰκονομικῆς ἀπόψεως τὴν μεγαλυτέραν παραγωγὴν καὶ δικαιοτέραν διανομὴν τῶν δασικῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν εἰς τὴν χώραν ταύτην. Ἡ μεγαλυτέρα παραγωγὴ ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἐντελεστέρας χρησιμοποιήσεως τοῦ δασικοῦ ἐδάφους, ἄνευ κενῶν, μὲ τὰ παραγωγικώτερα εἰς τὴν ἐλαχίστην ἐπιφάνειαν δασικὰ εἴδη, διὰ τῆς καταλλήλου καλλιεργείας τῆς δασικῆς συστάδος καὶ ἐκλογῆς τῆς ὡρίμου πρὸς ὑλοτομίαν ἡλικίας τῆς συστάδος, διὰ τῆς ἀναγωγῆς τοῦ ὑπάρχοντος οἰκονομικοτεχνικοῦ τύπου δασοπονίας, ὡς δάσους-λιβάδι, εἰς ἕτερον παραγωγικώτερον, ὡς δάσους πρὸς παραγωγὴν τεχνικοῦ ξύλου κλπ., καὶ τέλος διὰ τῆς ἀναδασώσεως τῶν ψιλῶν λιβαδίων. Ἐκτὸς ὅμως τῆς παραγωγῆς πρώτων ὑλῶν, τὰ δάση θεραπεύουν καὶ ἄλλας κοινωνικὰς ἀνάγκας, ὡς προστασίας τῶν ἔργων πολιτισμοῦ κατὰ χειμάρρων, πλημμυρῶν κλπ., ἢ ἀνάγκας κλιματικάς, ὑγιεινάς, στρατιωτικάς, αἰσθητικὰς καὶ ψυχικάς. Καὶ τὰς ἀνάγκας ταύτας πρέπει νὰ θεραπεύουν ὅσον τὸ δυνατὸν πληρέστερον, πρὸς αὔξησιν τῆς καθόλου ἐθνικῆς παραγωγῆς καὶ προαγωγὴν τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας, μὲ τὰς μικροτέρας δὲ οἰκονομικὰς θυσίας. Πρὸς δικαιοτέραν ἐξ ἄλλου διανομὴν τῶν δασικῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν ἡ δασικὴ πολιτικὴ ἐπιδιώκει ὅπως τόσον οἱ παραγωγοί, τουτέστιν οἱ δασοκτήμονες, δασικοὶ ὑπάλληλοι ἢ ἐργάται καὶ δασικοὶ ἐπιχειρηματίαι ἀφ' ἑνός, ὅσον καὶ οἱ δασικοὶ καταναλωταί, διανέμωνται τὰ δασικὰ ἀγαθὰ κατὰ τὸν δικαιότερον καὶ ἁρμονικώτερον δυνατὸν τρόπον. Πρὸς τοῦτο ἡ δασικὴ πολιτικὴ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἑκάστοτε κρατοῦσαν de facto κατάστασιν παραγωγῆς καὶ διανομῆς καὶ προσπαθεῖ ν' ἀναγάγῃ ταύτην εἰς ἑτέραν περισσότερον ἐξυπηρετικὴν τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας. Ἡ δασικὴ πολιτικὴ οὕτω δρῶσα, προϋποθέτει ὅτι ἡ ἐθνικὴ δασοπονία εἶναι μεταβλητὴ καὶ ἐξελίξιμος, ἐνεργεῖ δὲ πάντοτε πρὸς ἐπίτευξιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ τοῦ ἠθικοῦ, ἀληθοῦς, ὑγιοῦς, ὡραίου καὶ χρησίμου. Ὡς μέσα πρὸς ἐπίτευξιν τῶν ἐπιδιωκομένων σκοπῶν ἡ δασικὴ πολιτικὴ χρησιμοποιεῖ τὰς ἐνεργείας καὶ ὀργανώσεις ἐκείνας, διὰ τῶν ὁποίων βελτιοῦνται αἱ φυσικαί, προσωπικαί, οἰκονομικαὶ καὶ κοινωνικαὶ συνθῆκαι τῆς λειτουργίας καὶ ἐξελίξεως τῶν δασικῶν, ἀγροτικῶν καὶ κοινωνικῶν καθόλου οἰκονομιῶν.

Καὶ αἱ μὲν φυσικαὶ δασικαὶ συνθῆκαι πολὺ ὀλίγον ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον. Μόνος ἐν τούτῳ σοβαρὸς ἐπηρεασμὸς εἶναι ἡ ἀλλαγὴ τοῦ δασικοῦ εἴδους, διότι ἡ φύσις δὲν δασοπονεῖ, ἀλλὰ διέπεται ἀπὸ τὸν ἀγῶνα περὶ ὑπάρξεως. Ἀντὶ νὰ ἐπηρεάσῃ τὰς φυσικὰς συνθήκας ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ προσπαθῇ μᾶλλον ὅπως ἐκμεταλλευθῇ πληρέστερον τὰς ἐντὸς τῶν δασῶν δρώσας φυσικὰς δυνάμεις πρὸς ἐπίτευξιν τῶν σκοπῶν του. Πολὺ περισσότερον ἐπηρεάζονται ἡ προσωπικὴ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ὑπόστασις τῶν ἀνθρώπων. Ἐπίσης μεγάλως ἐπηρεάζονται αἱ οἰκονομικαὶ καὶ κοινωνικαὶ δασικαὶ συνθῆκαι ἑνὸς λαοῦ. Ἡ ὀρθὴ

Digitized by Google

ἐτίλυσις τῶν ζητημάτων δασικῆς ἰδιοκτησίας, ὁ κανονισμὸς καὶ ἡ ἄρσις τῶν κλασματικῶν δικαίων βοσκῆς καὶ ξυλεύσεως, ἡ ἐπιτήρησις τοῦ κράτους ἐπὶ τὰς μὴ δημοσίας δασοπονίας, οἱ περιορισμοὶ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν προστατευτικῶν δασῶν, ἡ ὑποβοήθησις τῶν ἀναδασώσεων, ἡ πάλη κατὰ τῶν πυρκαϊῶν τῶν δασῶν, ἡ ἵδρυσις δασικῶν συνεταιρισμῶν, ἡ διευκόλυνσις τῶν δασικῶν μεταφορῶν καὶ τῆς ἐμπορίας καὶ κυκλοφορίας τῶν δασικῶν προϊόντων, ἡ ἐπιβολὴ προστατευτικῶν δασμῶν καὶ ἡ δικαία φορολογία τῶν δασικῶν προϊόντων ἀποτελοῦν ἐνεργείας καὶ μέσα πρὸς μεταβολὴν τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν δασικῶν συνθηκῶν ἑνὸς λαοῦ, διὰ τὴν αὔξησιν τῆς δασικῆς παραγωγῆς καὶ τὴν δικαιοτέραν διανομὴν τῶν δασικῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν. Πάντως ἐν τούτῳ δὲν πρέπει νὰ παροραται ὅτι ἐνίοτε ὁμάδες ἀτόμων προσπαθοῦν νὰ παρουσιάσουν τὰ ἀτομικὰ αὐτῶν ἢ τῆς ὁμάδος των συμφέροντα ὡς συμφέροντα τῆς ὅλης ἐθνικῆς εἴτε δασοπονίας εἴτε οἰκονομίας. Ἡ δασικὴ πολιτική, ὡς οἰκονομικὴ ἐνέργεια ἀρχίζουσα ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσαν πράγματι κατάστασιν καὶ τοὺς ἐφαρμοζομένους τύπους δασοπονίας, προσπαθεῖ ν' ἀναγάγῃ τούτους εἰς ἑτέρους περισσότερον ἐξυπηρετικοὺς τῆς κοινωνικῆς εὐημερίας. Πᾶσα ὀρθὴ δασοπολιτικὴ προσπάθεια τηρεῖ γενικῶς τοὺς ἑξῆς νόμους ἢ ἀρχάς:

α') Τὴν οἰκονομικὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιτεύξεως τῶν ἐπιδιωκομένων σκοπῶν μὲ τὰς ὀλιγωτέρας δυνατὰς θυσίας. β') Τὰς ἠθικὰς ἀρχάς. γ') Τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναλογικότητος, τῆς θεραπείας δηλαδὴ τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, ἀναλόγως τῆς ἐντάσεως τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν διαθεσίμων μέσων. δ') Κατὰ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ ξυλώδους κεφαλαίου, τὴν κατάλληλον ἐκλογὴν τῆς κατὰ χῶρον καὶ χρόνον τάξεως, ἰδίᾳ δὲ τῆς διαχειριστικῆς ὡριμότητος πρὸς ὑλοτομίαν αὐτοῦ, τουτέστι τὴν κανονικὴν καὶ ὄχι ἀκανόνιστον ἢ ληστρικὴν ὑλοτομίαν. ε') Δι' ἕκαστον μέσον ἢ συντελεστὴν παραγωγῆς ὡς μορφὴν κεφαλαίου καὶ ἐργασίας κλπ. τὸν νόμον, τόσον τοῦ ἐλαχίστου, ὅσον καὶ τοῦ μεγίστου, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖον κάθε καταβολὴ μέσου τινὸς παραγωγῆς κάτωθεν ἑνὸς ἐλαχίστου ἢ πέραν ἑνὸς μεγίστου. ἀποβαίνει ἀνωφελής. στ') Μεταξὺ τοῦ μεγίστου καὶ ἐλαχίστου τούτου, τὸν νόμον τῆς μὴ ἀναλόγου ἀποδόσεως, κατὰ τὸ ὁποῖον πᾶσα καταβολὴ συντελεστοῦ τινος παραγωγῆς συνεπάγεται ἀνάλογον ἀπόδοσιν μόνον μέχρις ὁρίου τινός, πέρα δὲ τοῦ ὁρίου τούτου δυσανάλογον μικροτέραν αὔξησιν. ζ') Τὴν ἀρχὴν τῆς ἀντιρροπίας (correlation), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποίαν πᾶσα μεταβολὴ ἢ μείωσις εἰς διατιθέμενον συντελεστὴν παραγωγῆς, ὡς ζῷα ἐκμεταλλεύσεως λόγου χάριν, συνεπάγεται ἀναγκαίως ἀντίρροπον μεταβολὴν ἢ αὔξησιν εἰς ἕτερον συντελεστὴν παραγωγῆς, ὡς εἰς τὸ ξυλῶδες κεφάλαιον καὶ οὕτω καθεξῆς. η') Τὴν ἀρχὴν τοῦ ἁρμονικοῦ ἀρίστου (Gesetz des harmonischen Optimus) διὰ κάθε συντελεστὴν παραγωγῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποίαν, ὅπου ὁ συντελεστὴς οὗτος ἀπομακρύνεται περισσότερον τῆς ἁρμονικῶς ἀρίστης δι' αὐτὸν ποσότητος καὶ ποιότητος, τόσον περισσότερον ἡ ὀργάνωσις τῆς δασοπονίας ἀποβαίνει ἐπιζημιωτέρα· καὶ θ') Τὸν νόμον τῆς συνεχείας ἐν τῇ ἐξελίξει πάσης δασικῆς οἰκονομίας.

12) *Ζητήματα ἰδιοκτησίας καὶ κλασματικῶν δικαίων*. Προέχει ὁ καθορισμὸς τῆς ὑπαρχούσης καταστάσεως ἰδιοκτησίας καὶ κλασματικῶν δικαίων, ὡς ἀφετηρίας πρὸς πᾶσαν προσπάθειαν βελτιώσεως. Ὁ καθορισμὸς οὗτος δύναται ἐπιτυχέστερον νὰ πραγματοποιηθῇ δι' εἰδικῶν διοικητικῶν δικαστηρίων, ὡς τὸ λειτουργοῦν σήμερον τοιοῦτον ἐν τῷ ὑπουργείῳ Γεωργίας. Τὸ δικαστήριον ὅμως τοῦτο ἀποφαίνεται μόνον διὰ ζητήματα ἰδιοκτησίας, ὄχι δὲ καὶ κλασματικῶν δικαίων. Μετὰ τὸν καθορισμὸν τῶν ζητημάτων ἰδιοκτησίας καὶ κλασματικῶν δικαίων ἢ συγχρόνως μὲ αὐτὸν πρέπει νὰ χωρήσῃ ἡ δασοπολιτικὴ προσπάθεια, ὅπως ἡ ἰδιοκτησία δασῶν ἑκασταχοῦ καὶ ἑκάστοτε περιέρχεται εἰς τὰ φυσικὰ ἢ νομικὰ ἐκεῖνα πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἐξασφαλίζουν τὴν μεγαλυτέραν δασικὴν παραγωγήν, ἐνῷ συγχρόνως ἐγγυῶνται διὰ μίαν δικαιοτέραν διανομὴν τῶν παραγομένων δασικῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν μεταξὺ ὅλων τῶν κλάσεων παραγωγῶν καὶ καταναλωτῶν. Τὰ πρόσωπα ταῦτα εἶναι ἑκάστοτε καὶ ἑκασταχοῦ διάφορα. Πρὸ τοῦ 1800 ὁ Adam Smith καὶ ὁ φιλελευθερισμὸς συνηγόρουν ὑπὲρ τῆς ἐκποιήσεως τῶν δημοσίων τότε δασῶν, τὰ ὁποῖα εὑρίσκοντο εἰς χειροτέραν κατάστασιν ἀπὸ τὰ μὴ δημόσια. Σήμερον εἰς τὴν πεπολιτισμένην Εὐρώπην, ὅπου ἄλλως ἡ παραγωγὴ τῶν δημοσίων δασῶν εἶναι γενικῶς μεγαλυτέρα παρὰ ἡ τῶν μὴ δημοσίων, ὅλοι συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς αὐξήσεως τῶν δημοσίων δασῶν. Εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἡ κατάστασις τῆς ἐθνικῆς δασοπονίας εἶναι ἀκόμη ἀνεξέλικτος, ἡ δὲ φύλαξις τῶν δημοσίων δασῶν ἐλλιπεστάτη, συνιστᾶται πρὸς τὸ παρὸν ἡ μὴ ἐκποίησις, τοὐλάχιστον δημοσίων δασῶν, ἐκτὸς ὅπου πρόκειται περὶ ἐκχερσώσεως πρὸς γεωργικὴν καλλιέργειαν, οἰκοδόμησιν κτηρίων κλπ.

Πολὺς ἐσχάτως γίνεται λόγος περὶ δημοποιήσεως, παραχωρήσεως δηλαδὴ εἰς τὰς κοινότητας, τῶν δημοσίων δασῶν. Ἀλλὰ καὶ τὸ κράτος ὡς δασοκτήμων εἶναι ἐξ ἴσου κοινωφελὲς πρόσωπον ὅπως καὶ ἡ κοινότης. Μᾶλλον θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεται λόγος περὶ σωφρονεστέρας ἐκμεταλλεύσεως τῶν δημοσίων δασῶν, πρὸς θεραπείαν πρὸ παντὸς τῶν ἀναγκῶν τῶν κοινοτήτων, περὶ δημοποιήσεως τῶν δασῶν τῶν μεγάλων ἐκείνων δασοκτημόνων, οἱ ὁποῖοι ἰδιοτελῶς τυχὸν ἀπομυζοῦν τοὺς περὶ τὰ δάση των ἀγρότας, περὶ δημοποιήσεως μοναστηριακῶν τινων δασῶν καὶ περὶ παραχωρήσεως εἰς τὰς κοινότητας μικρῶν δημοσίων δασῶν. θεραπευόντων τὰς ἀνάγκας των ἢ προστατευτικῶν τῶν συνοικισμῶν των, καὶ ταῦτα, ἵνα καὶ αἱ κοινότητες διαπαιδαγωγοῦνται μικρὸν κατὰ μικρὸν εἰς τὸ ἄλλως λεπτὸν καὶ δύσκολον ἔργον τῆς σώφρονος δασοπονίας. Παραχώρησις εἰς τὰς κοινότητας δασῶν πέρα τῶν ἀναγκῶν των ἢ περισσότερον παρ' ὅ,τι ἡ ὡριμότης των διὰ μίαν σώφρονα δασοπονίαν ἐπιτρέπει δὲν δύναται νὰ ἔχῃ παρὰ ἐπιζήμια ἀποτελέσματα. Μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν προαγωγὴν καὶ ὀργάνωσιν τῆς ἑλληνικῆς δασοπονίας ἔχει ὁ κανονισμὸς ἢ ἡ ἄρσις τῶν κλασματικῶν δικαίων καυσοξυλεύσεως, βοσκῆς, συλλογῆς καστάνων, βαλανιδίων, ἀνθέων φιλύρας κλπ. Πολλὰ δάση, ἰδίᾳ εἰς τὴν νοτίως τῆς Ὄθρυος Ἑλλάδα, ἐξαφανίζονται ἕνεκα τῆς ἀκανονίστου ξυλεύσεως καὶ βοσκῆς, αἱ ὁποῖαι ἀσκοῦνται ὡς κλασματικὰ δίκαια ἐπ' αὐτῶν. Ἡ συνύπαρξις δύο προσώπων, ὡς δικαιουμένων εἰς τὴν κάρπωσιν κάθε δάσους, τοῦ κυρίου δηλαδὴ τοῦ δάσους ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ ἀσκοῦντος τὸ κλασματικὸν δίκαιον, βοσκῆς, ξυλεύσεως κλπ. ἀφ' ἑτέρου, ἀποβαίνει συνήθως ὀλεθρία, τόσον δι' ἀμφοτέρους, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν. Κατάρτισις διαχειριστικῶν σχεδίων διὰ τὴν κάρπωσιν τεχνικοῦ ξύλου ἐκ δασῶν βαρυνομένων μὲ κλασματικὰ δίκαια ἐντόνου καυσοξυλεύσεως καὶ βοσκῆς, ἀκανονίστως ἀσκούμενα καὶ διὰ τοῦτο ἐξαφανίζοντα τὰ δάση ταῦτα, χωρὶς συγχρόνως νὰ αἴρωνται ἢ νὰ κανονίζωνται τὰ δίκαια αὐτά, ὅπως ἐνίοτε μέχρι σήμερον ἐγένετο, εἶναι ματαιοπονία, ἐμπειρισμὸς καὶ καθαρὰ ἀπώλεια χρόνου καὶ χρήματος.

Ἡ Ἑλλὰς εἶναι χώρα ὀρεινή, μὲ ὀλίγους κάμπους καὶ ἐλάχιστα σχετικῶς ἐδάφη γεωργικῶς καὶ δενδροκομικῶς καλλιεργούμενα. Ἐπειδὴ δ' ἡ παραγωγὴ κατὰ στρέμμα εἰς τοὺς ἀγροὺς εἶναι πεντάκις ἕως εἰκοσάκις μεγαλυτέρα παρὰ εἰς τὰ δάση καὶ τὰ λιβάδια, διὰ τοῦτο εἶναι ἔργον ἐθνικῆς ἀνάγκης, ὅπως τὰ ἐντὸς δημοσίων, κοινοτικῶν καὶ μοναστηριακῶν δασῶν ὑπάρχοντα ὀλίγα τοιαῦτα ἐδάφη παραχωροῦνται εἰς τοὺς ἀγρότας ἐπὶ εὐλόγῳ τιμήματι πρὸς αὔξησιν τῆς παραγωγῆς των, σύμφωνα πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς ἐλαχίστης ἐπιφανείας. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονῆται ὅτι ἀντιθέτως ἡ ἐπίδρασις τοῦ περιβάλλοντος ἐπὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς ἐλαχίστης ἐπιφανείας ἔχει ὡς συνέπειαν, ὅπως λίαν μικραὶ δημόσιαι γεωργικαὶ ἐκτάσεις παραμένουν δασοσκεπεῖς καὶ μὴ παραχωροῦνται εἰς ἀγρότας.

13) *Δημόσια δάση*. Τὰ δημόσια δάση πρέπει πρὸ παντὸς νὰ θεραπεύουν τὰς ἀνάγκας τῶν μελῶν τῶν πέριξ κοινοτήτων, ἰδίως τῶν μικροαγροτῶν καὶ μικροεπαγγελματιῶν. Αἱ μετὰ τοῦτο πλεονάζουσαι τυχὸν δασικαὶ πρῶται ὗλαι διατίθενται διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ὑπολοίπου ἐθνικῆς οἰκονομίας. Ἡ παραγωγὴ τεχνικοῦ ξύλου, κατ' ἔτος καὶ ἐκτάριον, ἐκ τῶν δημοσίων ἑλληνικῶν δασῶν εἶναι λίαν μικρά. Ὑπάρχει κατὰ τὴν κατεύθυνσιν ταύτην μέγα περιθώριον βελτιώσεως, κατὰ τοσοῦτο μᾶλλον, ὅσον ἡ κάλυψις ἑνὸς μεγάλου μέρους τοῦ ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐτησίως εἰσαγομένου τεχνικοῦ ξύλου δὲν δύναται νὰ προέλθῃ παρὰ ἐκ τῶν δημοσίων κυρίως δασῶν, ὀλιγώτερον ἐκ τῶν κοινοτικῶν καὶ πολὺ ἀκόμη ὀλιγώτερον ἐκ τῶν ἰδιωτικῶν. Ἀφοῦ μόνον τὸ κράτος, ὡς μεγάλους πόρους διαθέτων δασοκτήμων, εἶναι εἰς θέσιν νὰ περιμένῃ πολλὰς δεκαετηρίδας μέχρις ὅτου ὡριμάσουν οἱ χονδροὶ γενικῶς καὶ διὰ τεχνικὸν ξύλον κατάλληλοι κορμοί. Ἀντὶ προσπαθειῶν πρὸς αὔξησιν τῆς δασικῆς παραγωγῆς ἐκ τῶν δημοσίων δασῶν, ἰδίως τῶν πολυαρίθμων πλουσίων εἰς δημόσια δάση κοινοτήτων, ἡ δασικὴ πολιτικὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν τελευταίαν ἑξηκονταετίαν ἠσχολεῖτο μὲ ἀποπείρας ἐπιβολῆς οὐτοπικῶν μᾶλλον διὰ τὴν Ἑλλάδα θεωριῶν περὶ ἀειφορίας, μὲ δασικὴν φορολογίαν ἐπὶ τῶν ἐντὸς ἀγρῶν φυομένων δένδρων, μὲ οἰκονομίας εἰς δασοφύλακας, μέχρι τοῦ σημείου ὥστε νὰ ἔχωμεν σήμερον ἀνυπαρξίαν δασοφυλάκων, μὲ κατάρτισιν διαχειριστικῶν σχεδίων κατὰ τρόπον θεωρηθέντα πολυδάπανον καὶ οὐχὶ σκόπιμον, συγκεντροῦντα δὲ μέγα σχετικῶς πλῆθος προνομιούχων δασολόγων ἐν Ἀθήναις, ἐνῷ τὸ ἔργον αὐτῶν ἔπρεπε νὰ εἶναι μᾶλλον πλησίον τῶν δασῶν, κατὰ τρόπον τοιοῦτον ὥστε ν' ἀμφισβητηθῇ ἡ χρησιμότης τοιούτων, σχεδίων καὶ νὰ ἐπιδιωχθῇ ἡ ἀναστολὴ ἢ κατάργησις αὐτῶν. Οἱ πρεμνοφυεῖς δημόσιοι δρυμοὶ ἐξακολουθοῦν ἀκόμη εἰς πολλὰ μεγάλα συμπλέγματα ὑφιστάμενοι ἐκμετάλλευσιν πρεμνοφυῶς, ἄνευ φανερᾶς προσπαθείας πρὸς ἀναγωγὴν αὐτῶν εἰς παραγωγικωτέρους σπερμοφυεῖς, καίτοι οἱ δημόσιοι οὗτοι δρυμοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ δώσουν τὸ καλὸν ἐν τούτῳ παράδειγμα καὶ εἰς τὰς κοινότητας, μονάς, συνεταιρισμοὺς καὶ ἰδιώτας δασοκτήμονας.

14) *Κοινοτικὰ δάση*. Ἡ ἑλληνικὴ διανοητικότης, λέγει ὁ Mommsen, ἐθυσίαζε τὸ ἔθνος εἰς τὴν κοινότητα. Ἡ ἑλληνικὴ κοινότης, κατὰ τὴν μακραίωνα ἑλληνικὴν ἱστορίαν, οὐδέποτε ἔπαυσε δρῶσα ἐντόνως μὲν ὡς οἰκονομικὸς ὀργανισμὸς κοινῆς ἐκμεταλλεύσεως δασῶν βοσκῶν κλπ., χαλαρῶς δ' ἐνίοτε ὡς κρατικὸν διοικητικὸν ὄργανον. Οἱ Βαυαροὶ ἐπὶ Ὄθωνος ηὐνόησαν δασικῶς τὴν κρατοποίησιν καὶ ὄχι τὴν δημοποίησιν ἢ κοινοτικοποίησιν τῶν δασῶν, ἀντιθέτως πρὸς τὰ ἐν Βουλγαρίᾳ διατρέξαντα. Ἐσχάτως πολλὰ λέγονται παρ' ἡμῖν περὶ γενικῆς δημοποιήσεως τῶν δασῶν. Ἡ κοινότης ἀποτελεῖ, ὄχι μόνον διὰ τὰ κοινοτικὰ ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ δημόσια, μοναστηριακά, συνεταιρικὰ καὶ ἰδιωτικὰ δάση τῆς περιφερείας της, τὸν πρῶτον πυρῆνα ὄχι μόνον δασικῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ καὶ δασικῆς καταναλώσεως. Πᾶσα ὑγιὴς δασοτεχνικὴ καὶ δασοπολιτικὴ ὀργάνωσις δὲν ἠμπορεῖ διὰ τοῦτο ν' ἀγνοῇ τὴν κοινότητα. Πρέπει μᾶλλον νὰ ἀρχίζῃ ἀπὸ αὐτήν. Ἡ κοινοτικὴ δασοπονία πρέπει νὰ ὀργανοῦται ὅπως περίπου καὶ ἡ δημοσία, μὲ πρῶτον σκοπὸν τὴν θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν τῶν μελῶν τῆς κοινότητος, εἴτε ὑλικαὶ εἰς παντοειδὲς ξύλον, βοσκὴν κλπ. εἶναι αὗται, ὅπως τοῦτο συμβαίνει εἰς τὰς ἀγροτικὰς κοινότητας, εἴτε χρηματικαὶ ἢ αἰσθητικαί, ὅπως συμβαίνει εἰς τὰς ἀστικὰς κοινότητας. Αἱ χρηματικαὶ ἀπὸ τῶν κοινοτικῶν δασῶν πρόσοδοι δὲν πρέπει νὰ διανέμωνται μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς κοινότητος, κατὰ τὸ ἀτομιστικὸν σύστημα, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ χρησιμοποιοῦνται διὰ κοινωφελῆ κοινοτικὰ ἔργα, ὡς σχολεῖα, ὑδραγωγεῖα, δρόμους κλπ. Καὶ τὰ κοινοτικὰ δάση, ὡς κοινωφελῆ οἰκονομικὰ ἀγαθά, δὲν πρέπει νὰ διανέμωνται κατὰ τεμάχια, μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς κοινότητος, ἐκτὸς ἴσως ἐνιαχοῦ ρητινοφόρων τινῶν δασῶν. Ἡ ἐλευθέρα συλλογὴ καυσοξύλων ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς κοινότητος ἄγει συνήθως εἰς ἀποψίλωσιν. Διὰ τοῦτο ταῦτα πρέπει νὰ συλλέγωνται καθ' ὡρισμένας ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος, ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν ἁρμοδίου δασοφύλακος, καθὼς τοῦτο ἀπὸ πολλῶν δεκαετηρίδων καὶ ἑκατονταετηρίδων γίνεται εἰς τὰ κοινοτικὰ καὶ δημόσια δάση τῆς προηγμένης εἰς δασικὸν πολιτισμὸν Δύσεως. Ἐκτὸς ἐὰν ὁ κοινοτικὸς δασάρχης ὑλοτομῇ δι' αὐτεπιστασίας τὰ καυσόξυλα, ἵνα διανείμῃ ταῦτα κατόπιν εἰς τὰ μέλη τῆς κοινότητος, ἕτοιμα παρὰ τὴν ὁδὸν τοῦ δάσους, ἐπὶ καταβολῇ μόνον τῶν ἐξόδων ρίψεως καὶ διαμορφώσεως. Τοῦτο ὅμως προϋποθέτει λίαν προηγμένην βαθμῖδα δασικοῦ καὶ κοινοτικοῦ πολιτισμοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἡμεῖς πολὺ ἀκόμη ἀπέχομεν. Διὰ τοὺς ἰδίους λόγους ἡ βοσκὴ ἐντὸς τῶν κοινοτικῶν δασῶν πρέπει νὰ ἐπιτρέπεται ἐλευθέρως μόνον προκειμένου περὶ κατοικιδίων ζῴων ἢ πτωχῶν μελῶν τῆς κοινότητος. Μεγαλύτεροι κτηνοτρόφοι πρέπει νὰ πληρώνουν εὔλογον τίμημα εἰς τὸ ταμεῖον τῆς κοινότητος, νὰ βόσκουν δὲ κατόπιν κανονισμοῦ τινος τῆς βοσκῆς.

Ἡ ἐπιτήρησις τοῦ κράτους ἐπὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν κοινοτικῶν δασῶν εἶναι πολὺ ἐντονωτέρα παρὰ προκειμένου περὶ ἰδιωτικῶν τοιούτων. Ὁ κοινωφελὴς χαρακτὴρ τῶν κοινοτικῶν δασῶν καὶ τὸ ἄωρον εἰσέτι τῶν κοινοτήτων διὰ μίαν σώφρονα δασοπονίαν δικαιολογοῦν τοῦτο. Κατ' ἐξοχὴν δημοκρατικοὶ λαοί, ὅπως ὁ ἑλβετικὸς καὶ ὁ γαλλικός, ἐφαρμόζουν σύστημα αὐστηρᾶς κρατικῆς ἐπιτηρήσεως, καταρτίσεως δηλαδὴ διαχειριστικῶν σχεδίων καὶ διοικήσεως τῶν κοινοτικῶν δασῶν διὰ δημοσίων κυρίως δασαρχῶν, μολονότι εἰς τὴν Ἑλβετίαν ἡ δασονικὴ πρόοδος προῆλθεν ἀπὸ τὰ δάση τῶν μεγάλων καὶ προοδευτικῶν δήμων, τῶν πρωτευουσῶν κυρίως καὶ μεγάλων πόλεων τῶν καντονίων. Ἡ ἐπιτήρησις τοῦ κράτους ἐπὶ τὴν κοινοτικὴν δασοπονίαν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀποτελοῦσα ἀτυχὲς κρᾶμα διατάξεων ὑπενθυμιζουσῶν τὰ δύο ἀτελέστερα συστήματα περιουσιακῆς καὶ δασοτεχνικῆς ἐπιτηρήσεως, πρέπει νὰ συστηματοποιηθῇ μὲ τάσιν πρὸς τὴν κρατικὴν διοίκησιν καὶ πρὸς τὴν αὔξησιν τῆς παραγωγῆς. Τὰ δάση τῶν λοιπῶν κοινωφελῶν προσώπων, ὡς μονῶν, ὀρφανοτροφείων κ.λ.π., δασοπολιτικῶς πρέπει νὰ ἐξομοιοῦνται πρὸς κοινοτικά.

15) *Ἰδιωτικὰ δάση*. Ἡ ἰδιωτικὴ δασοπονία εἰς τὴν Ἑλλάδα, τελοῦσα ἤδη ἀπὸ τοῦ 1836 ὑπὸ αὐστηρὰν δασοπολιτικὴν ἐπιτήρησιν, δὲν εἶναι ὀρθὸν ν' ἀφεθῇ ἐλευθέρα, ὡς ἐν Γερμανίᾳ καὶ Γαλλίᾳ, διότι εἰς τὴν Ἑλλάδα αἱ ὑπέρμετροι ὑλοτομίαι καταλήγουν, λόγῳ τοῦ ξηροῦ κλίματος καὶ τῆς βοσκῆς, εἰς ἀποψιλώσεις καὶ διότι οἱ Ἕλληνες δασοκτήμονες, ἐκτὸς εἴς τινα μικρορρητινοφόρα δάση, καστανωτὰ καί τινα ἄλλα, δὲν ἔχουν γενικῶς τὸν δασικὸν πολιτισμὸν τῶν Γερμανῶν καὶ Γάλλων δασοκτημόνων. Ἡ ἐπιτήρησις ὅμως αὕτη, ἐκτὸς τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς ἄνευ ἀδείας διανομῆς τῶν δασῶν, δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἐπεκταθῇ πέρα τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς ἐκχερσώσεως καὶ τῆς ἐπιβολῆς τῆς ἀναδασώσεως, τοῦ διαχειριστικοῦ σχεδίου καὶ

Digitized by Google

τῆς προσλήψεως δασάρχου καὶ δασοφυλάκων. Μεγαλύτεροι περιορισμοί, καθὼς ἐκεῖνοι, τοὺς ὁποίους ἐπιβάλλει σήμερον ὁ δασικὸς κῶδιξ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅσον ἀφορᾷ π. χ. τὰς ἡμέρας ὑλοτομίας καὶ μετατοπίσεως, τὴν ἀειφορίαν κ. λ. π., ἀποβαίνουν λίαν δεσποτικοὶ καὶ δικαίως προκαλοῦν τὴν κατακραυγὴν τῶν δασικῶν παραγωγῶν. Πέρα τούτου ἡ δασικὴ πολιτικὴ πρὸς προαγωγὴν τῶν ἰδιωτικῶν δασοπονιῶν χρησιμοποιεῖ: α) τὴν διδασκαλίαν, διαφώτισιν καὶ ὀργάνωσιν τῶν δασοκτημόνων καὶ δασικῶν ἐργατῶν διὰ παντὸς βαθμοῦ δασικῶν σχολῶν, δασικῶν συνεδρίων καὶ περιοδικῶν, διαμεμορφωμένων δασοπολιτικῶς δασικῶν ὀργάνων, διὰ καταρτίσεως εὐθηνῶν διαχειριστικῶν σχεδίων, προτύπου ἐκμεταλλεύσεως δημοσίων δασῶν κ. λ. π., καὶ β) τὴν ἑδραίωσιν τῆς δασικῆς ἀσφαλείας, τὴν εὐθηνὴν μεταφορὰν τῶν δασικῶν προϊόντων, τὴν ὀργάνωσιν τῆς δασικῆς πίστεως, τὴν δικαίαν δασολογικὴν καὶ φορολογικὴν προστασίαν κλπ.

16) *Προστατευτικὰ δάση* Ριζικὴν καὶ συστηματικὴν μεταρρύθμισιν χρειάζεται ἡ λίαν ἀτελὴς δασικὴ πολιτικὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔναντι τῶν προστατευτικῶν δασῶν, τὰ ὁποῖα, ἕνεκα τῆς ὀρεινῆς διαμορφώσεως τῆς χώρας, ἀποτελοῦν τὰ $^{9}/_{10}$ ἴσως τῶν ὅλων δασῶν της. Ὁ ὁρισμὸς ὑπὸ τοῦ νόμου τῶν προστατευτικῶν δασῶν πρέπει νὰ εἶναι ὅσον τὸ δυνατὸν σαφής, ἐνῷ ἐξ ἄλλου ἡ διαδικασία διὰ τὸν καθορισμὸν δάσους τινὸς ὡς προστατευτικοῦ πρέπει νὰ ἐξασφαλίζῃ τόσον τὸν δασοκτήμονα ὅσον καὶ τὰ προστατευτέα κοινωνικὰ συμφέροντα. Τελειότατος εἶναι ἐν τούτῳ ὁ τελευταῖος γαλλικὸς σχετικὸς νόμος τοῦ 1922, ὁ ὁποῖος καθορίζει διοικητικὰ δικαστήρια πρώτου καὶ δευτέρου βαθμοῦ διὰ τὴν διαδικασίαν πρὸς καθορισμὸν δάσους τινὸς ὡς προστατευτικοῦ, ἐνῷ συγχρόνως προνοεῖ περὶ πλήρους ἀποζημιώσεως τοῦ δασοκτήμονος τοῦ προστατευτικοῦ δάσους διὰ τὴν τυχὸν μείωσιν τῶν δασικῶν προσόδων του. Ἀνάλογος φροντὶς πρέπει νὰ λαμβάνεται διὰ τὴν ἀπαγόρευσιν τῶν ἀποψιλωτικῶν ὑλοτομιῶν, ἄνευ ἀδείας τῆς δασοπολιτικῆς ἀρχῆς, καθὼς καὶ διὰ τὸν κανονισμὸν ἢ ἄρσιν τῶν κλασματικῶν δικαίων βοσκῆς καὶ ξυλεύσεως. Ἀποζημίωσιν διὰ τὴν μείωσιν τῶν προσόδων συνεπείᾳ τῆς κηρύξεως τῶν δασῶν των ὡς προστατευτικῶν, δὲν δύνανται ν' ἀξιώσουν κοινωφελῆ πρόσωπα, ὡς κράτος, κοινότητες, μοναί, κοινωφελεῖς συνεταιρισμοὶ κλπ. Τοιαύτην ἀξίωσιν δικαιοῦνται νὰ ἐγείρουν μόνον ἰδιῶται δασοκτήμονες, μάλιστα δὲ μικροδασοκτήμονες ἀγρόται. Ἐπίσης παρομοίαν ἀξίωσιν ἀποζημιώσεως δύνανται νὰ ἐγείρουν οἱ ἀσκοῦντες κλασματικὸν δίκαιον βοσκῆς ἐντὸς δασῶν κηρυσσομένων ὡς προστατευτικῶν, ὅταν ἡ κήρυξις αὕτη περιορίζῃ τὴν ἄσκησιν τοῦ κλασματικοῦ τούτου δικαίου. Ἡ ἑλληνικὴ δασικὴ νομοθεσία, δεσποτικὴ ἐν τούτῳ, ἀγνοεῖ πᾶσαν ἀποζημίωσιν διὰ τὰς συνεπείας τῆς κηρύξεως δάσους τινὸς ὡς προστατευτικοῦ. Τὴν ἀποζημίωσιν εὔλογον εἶναι ὅπως καταβάλλῃ τὸ κράτος, βοηθούμενον ἀπὸ τὸν συνεταιρισμὸν καὶ τὴν κοινότητα ἢ νομὸν τῶν προστατευομένων. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ κήρυξις δάσους τινὸς ὡς προστατευτικοῦ, γινομένη σήμερον προχείρως δι' ἐκδόσεως ὑπὸ τοῦ δασάρχου δασικῶν ἀστυνομικῶν διατάξεων περιορισμοῦ βοσκῆς καὶ ξυλεύσεως, δὲν ἐξασφαλίζει οὔτε τὸν δασοκτήμονα, οὔτε τὸ προστατευτέον κοινωνικὸν συμφέρον, ἀκόμη δὲ καὶ τὸν δασάρχην, βαρυνόμενον οὕτω μὲ εὐθύνας δυσαναλόγους πρὸς τὸ ἀξίωμά του. Τεράστια εἰς ἔκτασιν προστατευτικὰ δάση ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν ὀρέων ἠραιώθησαν καὶ πολλαχοῦ ἀπεψιλώθησαν, διότι δὲν ἐκανονίσθησαν τὰ κλασματικὰ δίκαια βοσκῆς καὶ ξυλεύσεως ἐπ' αὐτῶν καὶ διότι δὲν φυλάσσουν δασοφύλακες τὰ δημόσια καὶ κοινοτικὰ δάση εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦν τὰ ὀλίγα κεφαλάρια ἄνωθεν τῶν χωρίων.

17) *Δασικοὶ συνεταιρισμοί*. Ὁ συνεταιρισμὸς εἶναι περισσότερον συμφυὴς μὲ τὴν ἐθνικὴν δασοπονίαν παρὰ μὲ τὴν γεωργίαν. Ἡ συνεταιρικὴ ἐκμετάλλευσις τῶν ἐξ ἀδιαιρέτου δασῶν καὶ ὁ καταρτισμὸς ὑπὸ γειτονευόντων μικροδασοκτημόνων συνεταιρισμῶν, εἴτε ἰδιοκτησίας εἴτε πλήρους ἢ περιωρισμένης ἐκμεταλλεύσεως, δύνανται νὰ ρυθμίσουν ἐπωφελῶς τὴν δασοπονίαν τῶν μικροδασοκτημόνων καὶ ν' αὐξήσουν τὴν παραγωγήν. Ἐνῷ ἐξ ἄλλου οἱ συνεταιρισμοὶ ἐργατῶν, ὑλοτόμων, ἀγροτῶν, ρητινοσυλλεκτῶν, ποιμένων καὶ ἀσβεστοποιῶν πρὸς συνεταιρικὴν κατὰ κοινότητας ἐκμετάλλευσιν τῶν πέριξ δασῶν, κάρπωσιν ἐξ αὐτῶν καυσοξύλων ἢ τεχνικοῦ ξύλου καὶ βόσκησιν, εἶναι προωρισμένοι νὰ σώσουν τὰ δάση ταῦτα, νὰ ἐξασφαλίζουν τὰ μέλη των ἀπὸ τὴν ἀπομύζησιν τῶν ἐπιχειρηματιῶν καὶ νὰ δημιουργήσουν συνθήκας βίου περισσότερον ἀνθρωπίνου, ἀλληλεγγύην δὲ πραγματικὴν μεταξὺ τῶν δασῶν καὶ τῶν καρπουμένων ταῦτα ἀγροτικῶν πέριξ πληθυσμῶν καὶ κοινοτήτων. Πρὸς τοῦτο ὅμως χρειάζεται ὅπως οἱ δασικοί, καθὼς καὶ οἱ γεωργικοί, συνεταιρισμοὶ ὑποστηριχθοῦν ἀπὸ τὸ κράτος, μάλιστα δὲ τὴν Ἀγροτικὴν Τράπεζαν.

18) *Ἐπαγγελματικὴ δασικὴ ὀργάνωσις*. Παράλληλος πρὸς τὴν συνεταιρικὴν πρέπει ν' ἀποβῇ καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ δασικὴ ὀργάνωσις. Πρὸς τοῦτο θὰ ἠδύναντο νὰ ὀργανωθοῦν: ἑνώσεις δασολόγων, διὰ ν' ἀσχολοῦνται ὄχι μόνον μὲ τὴν προαγωγὴν τῶν μελῶν των ἐν τῇ δημοσίᾳ ὑπηρεσίᾳ, ἀλλὰ κυρίως μὲ τὰ ἑκάστοτε φλέγοντα ζητήματα τῆς ἑλληνικῆς δασικῆς οἰκονομίας καὶ τέχνης, ὅπως τοῦτο ἀπὸ πολλῶν δεκαετηρίδων γίνεται εἰς τὴν Ἑλβετίαν, Γερμανίαν κλπ. μὲ ἱκανοποιητικώτατα ἀποτελέσματα· ἑνώσεις δασοκτημόνων, ἴσως ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν δασολόγων, διὰ τὴν ἀποτίναξιν πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τῆς κατὰ τῶν δασοκτημόνων, ὄχι δικαίας πάντοτε, δυσπιστίας τῶν δασικῶν ὀργάνων, ἡ ὁποία, ὡς προϊὸν πλάνης, μόνον ζημίας ἐπιφέρει· ἑνώσεις δασικῶν ἐπιχειρηματιῶν· ἑνώσεις δασικῶν ἐργατῶν, εἴτε κατὰ τόπους ἐργαζομένων, εἴτε κοινῆς προελεύσεως, ὡς τοῦ Καταφυγίου, Ἀσβεστοχωρίου, Ἰκαρίας, Σαλαμῖνος, Ἁγίου Πέτρου Κυνουρίας κλπ., καὶ δασικὰ ἐπιμελητήρια ἰδίως ὡς ὁμότιμα τμήματα μετὰ τοῦ γεωργικοῦ καὶ κτηνοτροφικοῦ ἐντὸς τῶν ἑκασταχοῦ γεωργικῶν ἐπιμελητηρίων, πρὸς ἐκπροσώπησιν τῶν συμφερόντων ὅλων τῶν δασικῶν ἐπαγγελματικῶν τάξεων.

19) *Δασικὴ πίστις*. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ὀργανωθῇ ἡ δασικὴ πίστις ἐκ μέρους ἰδίως τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης, ἵνα οἱ προοδευτικοὶ δασοκτήμονες εὐκολύνωνται εἰς τὴν ἐξεύρεσιν εὐθηνῶν κεφαλαίων διὰ τὰς δασικὰς βελτιώσεις των, ὡς ἀναδασώσεις, ἀγορὰν δασῶν, ἄρσιν κλασματικῶν δικαίων βοσκῆς, κατασκευὴν δασικοῦ δρόμου κλπ.

20 *Κατὰ τῶν πυρκαϊῶν τῶν δασῶν*. Κατὰ τῶν πυρκαϊῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν πραγματικὴν μάστιγα τῶν ἑλληνικῶν δασῶν καὶ αἱ ὁποῖαι δὲν ὀφείλονται μόνον εἰς ἐμπρησμούς, ἀλλά, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τυχαίας αἰτίας, συνιστᾶται δασολογικῶς: α) Ὅπως ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν δασῶν ἐνεργῆται κατὰ τρόπον θεραπεύοντα πρὸ παντὸς τὰς κατὰ κοινότητας ἀνάγκας τῶν περιοίκων, ἵνα οὗτοι, ὀργανούμενοι κατὰ τὸ δυνατὸν εἰς συνεταιρισμοὺς ἐργασίας καὶ σώματα πυροσβεστῶν ἐν ἐφεδρείᾳ, ἀποβαίναυν ἄγρυπνοι φύλακες καὶ πυροσβέσται τῶν πυρκαϊῶν τῶν δασῶν, τὰ ὁποῖα τότε θεωροῦν ὡς ἰδικά των. Τὰ δάση θὰ τὰ σώσῃ ἡ ἀγάπη καὶ ὄχι τὸ μῖσος τῶν πέριξ ἀγροτῶν. Κατὰ τοσοῦτο μᾶλλον, ὅσον οἱ εἰς τὰς πυρκαϊὰς τῶν δασῶν χρησιμοποιούμενοι στρατιῶται ἀπεδείχθησαν κακοὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πυροσβέσται. β) Ὅπως διευκολύνωνται αἱ φρυγανεύσεις, θαμνεύσεις, ἀραιώσεις, κηπεύσεις καὶ διανοίξεις ἀντιπυρικῶν λωρίδων, ὀργανῶνται ὅλαι αἱ κρατικαὶ ἐξουσίαι καὶ ἀπὸ ἀντιπυρικῆς ἀπόψεως, ἱδρύωνται κατὰ κοινότητας ἀποθῆκαι μὲ ἀντιπυρικὰ ἐργαλεῖα καὶ ἀναγγέλλωνται ἐγκαίρως αἱ πυρκαϊαί, ἐκπαιδεύωνται δὲ τὰ δασικὰ ὄργανα καὶ ἀπὸ ἀντιπυρικῆς ἀπόψεως. Μόνον οὕτω δυνάμεθα νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι ἡ δασικὴ ὀργάνωσις θὰ δυνηθῇ νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς μάστιγος ταύτης τῶν πυρκαϊῶν. Ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πλήρης διὰ τοῦ δασικοῦ κώδικος κατάργησις τῶν ἰσχυουσῶν ἕως τότε ποινικῶν κυρώσεων κατὰ τῶν πυρπολούντων τὰ μερικῶς δασοσκεπῆ λιβάδια ποιμένων, εἶναι λίαν ὀπισθοδρομικὸν μέτρον καὶ ἀπέβη αἰτία μεγάλου κακοῦ διὰ τὴν δασικὴν βλάστησιν τῆς χώρας, πυρπολουμένην ἀφόβως καὶ βαρβάρως ἀπὸ τοὺς ποιμένας.

21) *Ἀναδασώσεις. Πάρκα φυσικῆς προστασίας*. Τὸ ἔργον τῶν ἀναδασώσεων εἰς τὴν Ἑλλάδα δύναται νὰ θεωρηθῇ, ἀπὸ τριῶν κυρίως ἀπόψεων, πρῶτον τῆς συμπληρώσεως τῶν πολυαρίθμων ἐντὸς τῶν δασῶν κενῶν, δεύτερον τῆς ἀναδασώσεως τῶν ἑκάστοτε ὑλοτομουμένων καὶ ὡς δασῶν συντηρουμένων ἐκτάσεων καὶ τρίτον τῆς δασώσεως τῶν ὁλικῶς ἢ μερικῶς ψιλῶν καὶ ἐκτὸς κυρίως τῶν δασῶν κειμένων ἐκτάσεων. Ἡ πρώτη ἄποψις εἶναι καθαρῶς διαχειριστική, ἐνῷ ἡ δευτέρα θεραπεύεται διὰ τῆς ὑπὸ τῆς δασικῆς πολιτικῆς θεσπιζομένης ἀρχῆς τῆς συντηρήσεως τοῦ δάσους, τῆς ἀπαγορεύσεως δηλαδὴ τῆς ἐκχερσώσεως ἢ καταστροφῆς τοῦ δάσους καὶ τῆς ἐπιβολῆς τῆς ἀναδασώσεως. Ἡ τελευταία ἄποψις, ἡ κοινῶς παρ' ἡμῖν ὀνομαζομένη ἀναδάσωσις, ἀφορᾷ τὰ 38 % περίπου τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους. Τόσον εὐρὺ εἶναι τὸ ἔργον τῶν φυσικῶν καὶ τεχνητῶν ἀναδασώσεων, διὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ὁποίου γενεαὶ Ἑλλήνων πρέπει συντόνως νὰ ἐργασθοῦν. Τὸ ἔργον ὅμως τῶν ἀναδασώσεων εἶναι δαπανηρὸν καὶ τεχνικῶς δύσκολον. Διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ἐκπληττώμεθα, ὅταν βλέπωμεν ὅτι αἱ ἀναδασώσεις αὗται εἰς χώραν πτωχήν, ὅπως ἡ Ἑλλάς, μόλις ἐξερχομένην ἀπὸ μακραίωνα δουλείαν, περιορίζονται σήμερον εἰς μικράς, λίαν ἀναγκαίας, ἀναδασώσεις, εἴτε πρὸς δημιουργίαν πάρκων περὶ τὰς πόλεις, εἴτε εἰς λεκάνας ἀπορροῆς χειμάρρων. Πρὸς τοῦτο τὸ κράτος θὰ ἔπρεπε νὰ δώσῃ τὸ παράδειγμα. Ἡ Πρωσσία, Αὐστρία, Γαλλία ἐδαπάνησαν ἐπὶ δεκαετηρίδας πολλὰ ἑκατομμύρια χρυσῶν μάρκων, κορωνῶν ἢ φράγκων δι' ἀναδασώσεις. Ἡ Ἰταλία δαπανᾷ σήμερον κατ' ἔτος περὶ τὰ 30 ἑκατομμύρια λιρεττῶν, ἤτοι 300 περίπου ἑκατομμύρια σημερινῶν δραχμῶν, μόνον δι' ἀναδασώσεις. Αἱ δημόσιαι δαπάναι σήμερον εἰς τὴν Ἑλλάδα δι' ἀναδασώσεις εἶναι σχεδὸν μηδαμιναί. Τὸ κράτος θὰ ἔπρεπε νὰ συγκεντρώσῃ τὰς δυνάμεις του πρὸς ἀναδάσωσιν εἰς ὡρισμένας περιοχάς, καὶ νὰ βοηθήσῃ ὑλικῶς καὶ ἠθικῶς, διὰ παροχῆς δασικῶν φυτωρίων, σπόρων, ὁδηγιῶν κλπ., τοὺς πολλαχοῦ σήμερον τῆς χώρας ἀναδασοῦντας, εἴτε κοινότητες εἶναι οὗτοι εἴτε φιλοδασικαὶ ἑνώσεις καὶ συνεταιρισμοί, εἴτε μικροαγρόται καὶ δασοκτήμονες. Ἡ ὀργάνωσις φιλοδασικῶν ἑνώσεων, εἰς κάθε κοινότητα, θὰ ὑποβοηθήσῃ μεγάλως τὸ ἔργον τῶν ἀναδασώσεων. Ἴδια μέτρα θὰ ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν πρὸς δημιουργίαν περὶ τὰς πόλεις πάρκων πρὸς θεραπείαν τῶν αἰσθητικῶν, ψυχικῶν καὶ ὑγιεινῶν ἀναγκῶν τῶν κατοίκων τῶν μεγάλων πόλεων καὶ ἐκτεταμένων πάρκων φυσικῆς προστασίας, ὅπου ἡ χλωρὶς καὶ ἡ πανὶς θ' ἀφήνετο ἀνενόχλητος ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀνθρώπου, ἵνα οὕτω διατηρῆται παρθένος φυσικὴ κατάστασις.

22) *Δάση καὶ κτηνοτροφία*. Ἔχει ἤδη ἀναγνωρισθῆ καὶ εἰς διεθνῆ συνέδρια ὅτι δὲν δύναται νὰ γίνεται λόγος περὶ γενικῆς ἀπαγορεύσεως τῆς βοσκῆς εἰς ὅλα τὰ δάση τῆς ὑφηλίου, ὅπως τοιαύτη ἀπαγόρευσις ὀρθῶς ἐπικρατεῖ εἰς τὰ δάση τῆς Μέσης Εὐρώπης. Ὑπάρχουν περιοχαὶ τῆς ὑφηλίου, ὅπως π. χ. περὶ τὴν Μεσόγειον θάλασσαν, ὅπου μόνον ἁρμονικὸς συνδυασμὸς βοσκῆς πρὸς ἐκμετάλλευσιν διὰ ξύλου ἐξασφαλίζει σήμερον τὴν μεγαλυτέραν παραγωγὴν διὰ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν. Καὶ εἰς μὲν τὰ γόνιμα, γεωργικὰ ἐδάφη, ἐπειδὴ ἡ δασικὴ ἐκμετάλλευσις εἶναι πεντάκις ἕως δεκάκις καὶ πλέον μικροτέρα παρὰ ἡ γεωργική, τὸ δάσος ὑποχωρεῖ καὶ τὸ ἔδαφος ἐκχερσοῦται πρὸς μόνιμον γεωργικὴν ἐκμετάλλευσιν. Εἰς τὰ γόνιμα δασικὰ ἐδάφη, ἐπειδὴ ἡ δασικὴ διὰ ξύλου ἐκμετάλλευσις εἶναι διπλασίως ἕως δεκαπλασίως παραγωγικωτέρα τῆς κτηνοτροφικῆς λιβαδικῆς τοιαύτης, ἀπαγορεύεται ὅλως ἡ βοσκὴ ἢ περιορίζεται εἰς ὡρισμένον ἀριθμὸν καὶ εἶδος ζῴου, ἐνῷ ἐντείνεται ἡ παραγωγὴ ξύλου. Ἐὰν τὸ ὑπὸ ἐκμετάλλευσιν ἔδαφος καὶ δάσος εἶναι λίαν πτωχὸν καὶ δὲν δύναται νὰ παραγάγῃ παρὰ λίαν μικρὰν ποσότητα καὶ ποιότητα ξύλου, τότε ἐνδείκνυται ἐκεῖ ἡ βοσκὴ ὡς κύριος τρόπος ἐκμεταλλεύσεως τοῦ ἐδάφους τούτου καὶ δάσους. Οὕτως εἶναι φανερὸν ὅτι τὸ ζήτημα τῆς ἐκλογῆς εἰς τὰ δάση μεταξὺ τῆς διὰ ξύλου ἐκμεταλλεύσεως ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς βοσκῆς ἐξ ἄλλου ἢ ἁρμονικοῦ τινος συνδυασμοῦ ἀμφοτέρων, δὲν εἶναι ζήτημα ἐπιδεκτικὸν γενικῆς λύσεως, ἀλλὰ μᾶλλον λύσεως κατὰ χῶρον καὶ χρόνον. Μόνη δ' ἡ τοιαύτη λύσις τῶν ζητημάτων τούτων δύναται νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν μεγαλυτέραν παραγωγὴν τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Ἐξ ἄλλου οἱ ἑκασταχοῦ πλησσόμενοι, τυχόν, κτηνοτρόφοι πρέπει ν' ἀποζημιοῦνται ὁπωσδήποτε Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ὀρθὸν ὅπως λαμβάνωνται γενικὰ μέτρα κατὰ τῆς αἰγοτροφίας εἰς τὴν Ἑλλάδα, διότι ἡ αἴξ, ὅσον καὶ ἂν πρέπῃ νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὰ δάση ἐλάτης, μαύρης πεύκης, φυλλοβόλου δρυὸς καὶ ὀξυᾶς, ἀποτελεῖ δι' εὐρείας βραχώδεις ἐκτάσεις βουνῶν καὶ λόφων εἰς τὴν Ἑλλάδα, μὲ τὰ ἀείφυλλα πλατύφυλλα καὶ τὰ λοιπὰ ἐπ' αὐτῶν ξηρόβια δασικὰ δένδρα, πολύτιμον ζῷον καὶ μόνον μέσον ἐκμεταλλεύσεως τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῶν πτωχῶν τούτων ἐδαφῶν. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὀργάνωσιν τῆς βοσκῆς ἐντὸς τῶν δασῶν παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: Πρῶτον ὅτι ὁ κανονισμὸς ἢ ἡ ἀπαγόρευσις τῆς βοσκῆς εἶναι περισσότερον ἐπιβεβλημένος εἰς τὰ δάση φυλλοβόλων δρυῶν, ἐλάτης ὀξυᾶς καὶ μαύρης πεύκης, ὅπου ἡ ἀσκουμένη βοσκή, μικρᾶς σχετικῶς ἀξίας, εἶναι ἐπιζημιωτάτη τεχνικῶς καὶ οἰκονομικῶς εἰς τὴν παραγωγὴν τοῦ πολυτιμοτάτου τεχνικοῦ ξύλου ἐκ τῶν δασῶν τούτων, ἐνῷ εἰς τὰ δάση ἐξ ἀειφύλλων πλατυφύλλων, ἡ μὲν βοσκὴ εἶνε ὀλιγώτερον ἐπιζήμιος, τὸ δὲ παραγόμενον ξύλον μικροτέρας γενικῶς ἀξίας. Δεύτερον ὅτι ἡ αἴξ εἶναι τὸ βλαβερώτερον εἰς τὰ δάση ζῷον, ὑστερεῖ δὲ αὐτῆς κατὰ πολὺ τὸ πρόβατον καὶ ἡ ἀγελάς. Τρίτον ὅτι εἶναι δυσκολωτάτη κοινωνικῶς ἡ ἀπαγόρευσις τῆς βοσκῆς εἰς δάση χρησιμοποιούμενα ὡς λιβάδια διὰ τὰ κατοικίδια ζῷα τῶν συνοικισμῶν, ὡς μαναρολίβαδα δηλαδή, ὀλιγώτερον δύσκολος εἰς δάση χρησιμοποιούμενα ὡς λιβάδια διὰ ποιμενικὰ ζῷα ποιμένων μονίμως βοσκόντων τὰ ποίμνιά των ἐντὸς τῶν δασῶν κοινότητός τινος, καὶ ἀκόμη ὀλιγώτερον δύσκολος εἰς δάση ἐνοικιαζόμενα ὡς λιβάδια εἰς νομάδας ποιμένας, κινουμένους ἀπὸ τῶν χειμερινῶν εἰς τὰ θερινὰ λιβάδια καὶ ἀντιστρόφως.

23) *Δάση καὶ γεωργία*. Ὁ γεωργὸς χρειάζεται πολλάκις τὰ ἐδάφη τῶν δασῶν πρὸς γεωργικὴν ἢ δενδροκομικὴν κυρίως καλλιέργειαν. Ἡ γεωργικὴ καὶ δενδροκομικὴ παραγωγὴ κατ' ἔτος καὶ ἐκτάριον εἶναι μεγαλυτέρα γενικῶς παρὰ ἡ δασική, καὶ διὰ τοῦτο ἡ δασικὴ πολιτικὴ πρέπει νὰ διευκολύνῃ τὴν τοιαύτην ἐκχέρσωσιν πρὸς γεωργικὴν καὶ δενδροκομικὴν καλλιέργειαν, ἐκτὸς ἐὰν λόγοι προστατευτικοὶ ἀντιστρατεύωνται. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς ἐλαχίστης ἐπιφανείας συνηγορεῖ ὑπὲρ τῶν τοιούτων ἐκχερσώσεων, ἐνῷ ἡ ἐπίδρασις τοῦ περιβάλλοντος ἐπὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς ἐλαχίστης ἐπιφανείας ἔχει ὡς συνέπειαν ὥστε,

Digitized by Google

εἴτε μικραὶ ἐπιφάνειαι δασῶν, εἴτε πολὺ μακρὰν τῶν συνοικισμῶν κείμεναι νὰ μὴ ἐκχωροῦνται, καίτοι τὰ ἐδάφη των φυσικῶς εἶναι μόνιμα γεωργικὰ καὶ δενδροκομικὰ ἐδάφη. Ἐκτιμῶνται εἰς 5 % τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ ἐδάφους ὅσα εἶναι ἐκχερσώσιμα καὶ γεωργικῶς ἢ δενδροκομικῶς ἐκμεταλλεύσιμα. Εἶναι καταπληκτικὴ ἡ δραστηριότης τῶν Ἑλλήνων ἀγροτῶν, οἱ ὁποῖοι εἰς τὸ Πήλιον, τὴν Κεφαλληνίαν καὶ τὴν Μάνην μετέβαλον πετρώδεις κλιτῦς εἰς πολυτίμους ἐλαιῶνας, συγκρατοῦντες ἅμα διὰ τοίχων ἢ πεζουλίων τὸ χῶμα ἐπὶ τῶν ὀρέων. Δεύτερον, ὁ γεωργὸς χρειάζεται ἀπὸ τῶν πέριξ δημοσίων, κοινοτικῶν, μοναστηριακῶν καὶ ἰδιωτικῶν δασῶν καυσόξυλα καὶ ὀλίγον τεχνικὸν ξύλον, τὰ ὁποῖα μὲ τάξιν, ἄνευ φθορᾶς τῶν δασῶν, πρέπει νὰ προμηθεύεται ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ ἁρμοδίου δασοφύλακος. Τρίτον, ὁ γεωργὸς χρειάζεται ἐνιαχοῦ τὰ πέριξ τοῦ συνοικισμοῦ του δημόσια, κοινοτικά, μοναστηριακὰ κλπ. δάση πρὸς βόσκησιν τῶν κατοικιδίων ζῴων του ἢ μαναρίων. Καὶ τὰ λιβάδια ταῦτα, καλῶς ὑφιστάμενα ἐκμετάλλευσιν καὶ μὴ φθειρόμενα δι' ὑλοτομιῶν, πρέπει νὰ ἔχῃ ὁ ἀγρότης. Ἡ ἀλληλεγγύη μεταξὺ γεωργῶν καὶ δασῶν πρέπει νὰ θεμελιωθῇ ὄχι ἐπὶ τῆς λεγομένης ἀγάπης τοῦ πρασίνου δι' αἰσθητικοὺς καὶ ὑγιεινοὺς λόγους, τὴν ὁποίαν αἰσθάνεται κυρίως ὁ κάτοικος τῶν πόλεων καὶ ὄχι ὁ ἀγρότης, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἀλληλεγγύης τῶν συμφερόντων.

Δ'. ***Δασικὴ διανομή.*** 24) *Δασικαὶ μεταφοραί.* Ἡ εὐκολία τῆς μεταφορᾶς τῶν μέγα βάρος καὶ μικρὰν τιμὴν ἐχόντων δασικῶν προϊόντων ἀποτελεῖ οὐσιώδη παράγοντα δικαιοτέρας δασικῆς διανομῆς. Μεγάλα δασικὰ συμπλέγματα ἐπὶ τῆς Πίνδου παραμένουν ἀνεκμετάλλευτα δι' ἔλλειψιν ὁδῶν μεταφορᾶς. Διὰ τὰς δασικὰς μεταφορὰς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐνδείκνυται, πλὴν τῶν θαλασσίων ὁδῶν, ἡ κατασκευὴ πλήρους δικτύου ἐθνικῶν καὶ ἐπαρχιακῶν ὁδῶν, πρὸς τὰς ὁποίας τότε θὰ ἔλθουν νὰ προσαρμοσθοῦν πολυάριθμοι κοινοτικοὶ καὶ δασικοὶ δρόμοι. Κατὰ τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ὑπάρχει εὐρύτατον περιθώριον ἐνεργείας. Ἀρκεῖ ν' ἀναφέρωμεν τὰς καὶ δασικῶς σπουδαιοτάτας ὁδοὺς Θεσσαλονίκης - Ἰωαννίνων, Ἰωαννίνων - Τρικκάλων, Ἄρτης - Καρδίτσης, Καρδίτσης - Ἀγρινίου, εἰς τὰς ὁποίας θὰ προσαρμοσθοῦν πολυάριθμοι δασικοὶ δρόμοι, ἀποτελοῦντες ἀντικείμενον δασικῆς μόνον πολιτικῆς. Σπουδαίαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν διευκόλυνσιν τῶν μεταφορῶν ἀσκοῦν καὶ τὰ σιδηροδρομικὰ κόμιστρα, τὰ ὁποῖα εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς κρατικοὺς σιδηροδρόμους εἶναι δυσμενῆ διὰ τὰ δασικὰ προϊόντα, πολλὰ ἐκ τῶν ὁποίων ὑπάγονται, ὡς μὴ ὤφελεν, εἰς κλάσεις πολυτελῶν ἐμπορευμάτων.

25) *Δασικὸν ἐμπόριον.* Τὸ ἑλληνικὸν δασικὸν ἐμπόριον εἶναι παθητικόν. Ἡ Ἑλλὰς τῷ 1930 εἰσήγαγεν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ 383.000 κυβικὰ μέτρα τεχνικοῦ ξύλου, ἀξίας κατά τι μεγαλυτέρας τῶν 400 ἑκατομμυρίων δραχμῶν, πλὴν δὲ τούτων 27 5 ἑκατομμύρια ὀκάδας ξυλανθράκων, ἀξίας 44 ἑκατομμυρίων δραχμῶν, καὶ 64 χιλιάδας κυβικὰ μέτρα καυσοξύλων, ἀξίας 12 περίπου ἑκατομμυρίων δραχμῶν. Ἐνῷ ἡ ἐξαγωγὴ κατὰ τὸ 1930 περιέλαβε μόνον προϊόντα ἀποστάξεως ῥητίνης, βαλανίδια καὶ χαρούπια, συνολικῆς ἀξίας 66 περίπου ἑκατομμυρίων δραχμῶν.

Οὕτως ἡ Ἑλλὰς εἰσάγει ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ μεγάλους ὄγκους τεχνικοῦ ξύλου. Ἐνῷ δὲ ὁ ἑλληνικὸς λαός, εὑρισκόμενος εἰς τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ γεωργικοῦ εἰς τὸ βιομηχανικὸν στάδιον τοῦ πολιτισμοῦ του, ἔχει ἀνάγκην μεγάλων ποσῶν τεχνικοῦ ξύλου, ἐν τούτοις ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ ἐκμεταλλεύεται τὰ δάση του χαλαρώτατα διὰ τῆς κτηνοτροφίας καὶ τῶν καυσοξύλων καὶ ὄχι πρὸς παραγωγὴν τοῦ πολυτιμοτάτου τεχνικοῦ ξύλου, ὡς ἐὰν ἦτο ἀκόμη εἰς τὸ στάδιον τοῦ κτηνοτροφικοῦ νομαδικοῦ πολιτισμοῦ του, εἰς τὸ ὁποῖον εὑρίσκετο ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τὰ δασοπολιτικὰ συμπεράσματα ἐκ τῆς πραγματικότητος ταύτης εἶναι προφανῆ. Ἐπιβάλλεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἔρευνα πρὸς ἀνεύρεσιν τῶν πολυαρίθμων ἑλληνικῶν δασῶν, τῶν δυναμένων νὰ παραγάγουν πολύτιμον τεχνικὸν ξύλον, ὡς ἐλάτης, μαύρης πεύκης, φυλλοβόλου δρυὸς καὶ ὀξυᾶς, καὶ ἀφ' ἑτέρου προσπάθεια πρὸς αὔξησιν ἐντὸς αὐτῶν τῆς παραγωγῆς τεχνικοῦ ξύλου διὰ περιορισμοῦ τῆς βοσκῆς καὶ καλλιεργείας τῆς δασικῆς συστάδος. Οὕτω θὰ δυνηθῇ ἡ ἐγχώριος παραγωγὴ τεχνικοῦ ξύλου νὰ καλύψῃ ταχέως τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς εἰσαγομένου ξύλου, τὸ ὁποῖον, ὡς κατωτέρας ποιότητος, χρησιμοποιεῖται δι' ἀγροτικὰς οἰκοδομάς, σκαλωσιὲς πολυωρόφων οἰκοδομῶν, κιβώτια σταφίδων, κονιάκ, σάπωνος, σταφυλῶν καὶ τὰ παρόμοια. Ὁμοίως καὶ ἡ εἰσαγωγὴ ξυλανθράκων καὶ καυσοξύλων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, περιορισθεῖσα ἐσχάτως διὰ λόγους συναλλαγματικούς, θὰ μειωθῇ ἔτι περισσότερον ἢ ὅλως θὰ μηδενισθῇ.

26) *Δασικὸν δασμολόγιον.* Τὸ δασμολόγιον δὲν θεσπίζεται μόνον διὰ ταμιευτικοὺς σκοπούς, ἀλλὰ καὶ πρὸς προστασίαν τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς. Τὸ δασικὸν ὅμως δασμολόγιον πᾶν ἄλλο παρὰ ὡς προστατευτικὸν αὐτῆς ἠμπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ. Τὰ καυσόξυλα εἰσάγονται ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀτελῶς. Ὅσα ὅμως παράγονται εἰς τὰ ἐγχώρια μὴ δημόσια δάση ὑποβάλλονται εἰς δημόσιον δικαίωμα, ἐκτὸς τοῦ ἀναλυτικοῦ, στρεμματικοῦ καὶ συνθετικοῦ φόρου, ἐξ ἑπτὰ περίπου λεπτῶν κατ' ὀκᾶν. Τοῦτο ὅμως καθιστᾷ ἀδύνατον τὴν διὰ καυσόξυλα ἐκμετάλλευσιν πολλῶν δασῶν τῆς χώρας. Ὁ δασμὸς τῶν ξυλανθράκων εἶναι 27 λεπτὰ κατ' ὀκᾶν ὁ συνήθης, καὶ 15 λεπτὰ ὁ συμβατικός, ἐνῷ μόνον τὸ δημόσιον δικαίωμα, πλὴν τοῦ ἀναλυτικοῦ, στρεμματικοῦ καὶ συνθετικοῦ διὰ τοὺς ἐκ τῶν ἐγχωρίων μὴ δημοσίων δασῶν προερχομένους ξυλάνθρακας, ἀνέρχεται τῷ 1933 εἰς 23 περίπου λεπτὰ κατ' ὀκᾶν. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν στρογγύλην ξυλείαν ἐλάτης καὶ μαύρης πεύκης προκαλεῖ ἔκπληξιν τὸ ὅτι, ἐνῷ ὁ δασμὸς κατὰ κυβικὸν μέτρον ἀνέρχεται εἰς 60 χαρτίνας δραχμὰς ὁ συνήθης καὶ εἰς 30 ὁ συμβατικός, μόνον τὸ δημόσιον δικαίωμα διὰ τὴν ἰδίαν ξυλείαν ἐκ τῶν ἐγχωρίων μὴ δημοσίων δασῶν, πλὴν τοῦ ἀναλυτικοῦ, ἀνέρχεται εἰς 85 δραχμὰς κατὰ κυβικὸν μέτρον. Ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν προξενεῖ ὁ μικρὸς δασμὸς τῶν σιδηροδρομικῶν στρωτήρων, ἀνερχόμενος εἰς 30 δραχμὰς κατὰ κυβικὸν μέτρον καὶ ὁ συμβατικὸς εἰς 22.5 δραχμάς, ἐνῷ μόνον τὸ δημόσιον δικαίωμα διὰ τοὺς ἐγχωρίους στρωτῆρας ἐκ μὴ δημοσίων δασῶν, πλὴν τοῦ ἀναλυτικοῦ, στρεμματικοῦ καὶ συνθετικοῦ, ἀνέρχεται εἰς 143 δραχμὰς κατὰ κυβικόν. Εἰς τοὺς ὡς ἄνω ἀριθμοὺς δὲν ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν αἱ ἐπιβαρύνσεις τῶν δημοτικῶν καὶ κοινοτικῶν φορολογιῶν ἐπὶ τῶν ἐγχωρίων δασικῶν προϊόντων, αἱ ὁποῖαι πολλαχοῦ εἶναι λίαν μεγάλαι.

27) *Δασικὴ φορολογία.* Οἱ δασοκτήμονες δὲν δύνανται νὰ ἔχουν τὴν ἀξίωσιν, ὅπως αἱ πρόσοδοι ἀπὸ τῶν δασῶν των φορολογοῦνται ὀλιγώτερον ἀπὸ τὰς προσόδους ἐξ ἐργασίας κινητῶν ἀξιῶν καὶ ἐμπορικῶν ἢ βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων. Θὰ εἶχον ὅμως οἱ δασοκτήμονες τὴν δικαίαν ἀξίωσιν, ὅπως αἱ δασικαὶ πρόσοδοι φορολογοῦνται ἐξ ἴσου περίπου πρὸς τὰς γεωργικὰς (ἀπὸ παραγωγὴν σίτου, ἐλαίου καὶ οἴνου), ὀλιγώτερον δ' ἀπὸ τὰς προσόδους ἐκ τῆς βοσκῆς, αἱ ὁποῖαι, ὡς πρόσοδοι φυσικαί, οὐδεμίαν σχεδὸν ἀπαιτοῦσαι δραστηριότητα τοῦ ἐδαφοκτήμονος, θὰ ἔπρεπε νὰ φορολογῶνται περισσότερον. Σήμερον ἡ δασικὴ παραγωγὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα φορολογεῖται: α) μὲ τὰ λεγόμενα δασικὰ δικαιώματα πρὸς 8—10 % τῆς ἀκαθαρίστου προσόδου, τὰ ὁποῖα μὲ τὰ ἐπιπρόσθετα ποσοστὰ ἀναγκαστικοῦ δανείου, κοινοτικοῦ φόρου καὶ γεωργικῶν ἐπιμελητηρίων ἀνέρχονται εἰς 14 ἕως 17.5 % ἐπὶ τῆς ἀκαθαρίστου προσόδου· β) μὲ ἀναλυτικὸν φόρον 12 % ἐπὶ τῆς καθαρᾶς προσόδου ἐξ ἐκμισθουμένων μόνον δασικῶν καρπώσεων, φθάνοντα μὲ τὰ πρόσθετα ποσοστὰ εἰς 22 % περίπου· γ) μὲ συνθετικὸν φόρον ἀπὸ 1 ἕως 25 % τῆς καθαρᾶς προσόδου, καθὼς καὶ μὲ στρεμματικὸν φόρον 30 λεπτῶν κατὰ στρέμμα· δ) μὲ διπλοῦν δικαίωμα διὰ τὰ ἐκ καέντων δασῶν δάση, μὲ τὰ ὁδοιπορικὰ ἔξοδα τῶν δημοσίων δασικῶν ὑπαλλήλων τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὴν κατάσβεσιν πυρκαϊᾶς δάσους καὶ τέλος μὲ τὰς καταβληθείσας ὑπὸ τοῦ δημοσίου δαπάνας διὰ τὴν καταπολέμησιν τῆς κάμπης τῶν πεύκων, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ εἶναι πολὺ μεγάλαι. Οἱ φόροι ὅμως οὗτοι, πολὺ μεγαλύτεροι παρὰ οἱ ἀντίστοιχοι διὰ τὴν φορολογίαν τῶν προσόδων ἐκ σίτου, ἐλαίου κλπ., ὑπερβαίνουν ἐνίοτε τὴν ὅλην καθαρὰν πρόσοδον τοῦ δασοκτήμονος καὶ καθιστῶσιν ἀδύνατον τὴν διὰ ξύλου ἐκμετάλλευσιν πολλῶν δασῶν, τὰ ὁποῖα τότε ὑφίστανται ἐκμετάλλευσιν περισσότερον διὰ τῆς βοσκῆς ὡς λιβάδια. Ἐκτὸς ὅμως τούτου, τὰ δασικὰ δικαιώματα προκαταβάλλονται σήμερον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν συμβαίνει εἰς οὐδένα ἄλλον ἄμεσον φόρον, ἐνῷ, ἐξ ἄλλου, ἡ βεβαίωσις αὐτῶν εἶναι ὀχληροτάτη καὶ ἐπιβάλλει ἐπανειλημμένας καὶ ὄχι πάντοτε ἀσφαλεῖς μετρήσεις τῶν δασικῶν προϊόντων ἀπὸ τοῦ δάσους μέχρι τοῦ λιμένος τῆς καταναλώσεως. Ἡ ἐμπειρικὴ αὕτη καὶ τυχαία ὀργάνωσις τῆς δασικῆς φορολογίας ἐν Ἑλλάδι ἀποβαίνει ἄνισος καὶ καταθλιπτικὴ διὰ τὰ μὴ δημόσια δάση τῆς χώρας, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῶν δασῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ εἷς ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων λόγων τῆς μὴ σώφρονος ἐκμεταλλεύσεως καὶ τῆς μικρᾶς παραγωγῆς των. Οἱ δασικοὶ φόροι πρέπει, κατὰ τὰς ὑπὸ τῆς δημοσιονομίας διδασκομένας ἀρχάς, νὰ βασισθοῦν κυρίως ἐπὶ τῆς καθαρᾶς δασικῆς προσόδου, μὲ συμπληρωματικὴν ἐλαφρὰν εἴτε στρεμματικὴν φορολογίαν, εἴτε φορολογίαν τοῦ κεφαλαίου. Ἐνῷ ὁ φόρος τοῦ ἐλαίου ἀνέρχεται εἰς 7 % τοῦ παραγομένου ἐλαίου καὶ ὁ φόρος τῶν σπειρομένων γαιῶν καθωρίζετο, προτοῦ καταργηθῇ, εἰς 2 ½ % τῶν συγκομιζομένων προϊόντων, μόνος ὁ φόρος τῶν δασικῶν δικαιωμάτων ἀνέρχεται εἰς 14 ἕως 17.5 % τῆς ἀκαθαρίστου προσόδου, τουτέστι τῆς τιμῆς αὐτῶν εἰς τὴν πλησιεστέραν ἀγοράν. Ἡ πρόσοδος ἀπὸ τῆς βοσκῆς ὑποβάλλεται εἰς ἀναλυτικὸν φόρον 12 % ἐπὶ τοῦ ἐνοικίου τῆς βοσκῆς καὶ ὄχι ἐπὶ τῆς ἀκαθαρίστου προσόδου ἀπὸ τῆς κτηνοτροφικῆς ἐκμεταλλεύσεως. Ἐκ τούτου προκύπτει διαφορὰ μεγάλη εἰς βάρος τῶν δασῶν, τὰ ὁποῖα οὕτω, πρὸς ζημίαν τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, μεταβάλλονται εἰς βοσκάς.

Ε'. ***Ἰδιαίτεραι δασικαὶ ἀπόψεις.*** 28) *Διευθετήσεις χειμάρρων.* Τὴν ἀρχὴν τῆς διευθετήσεως τῶν χειμάρρων εὑρίσκομεν ἤδη παρὰ τῷ Πλάτωνι, ὁ ὁποῖος διδάσκει περὶ ταφρευμάτων καὶ ἄλλων κατασκευῶν ἐπὶ τῶν ὀρέων, ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τῶν ἀγρονόμων, ἵνα «τὰ ἐκ Διὸς ὕδατα μὴ κακουργῇ τὴν χώραν ῥέοντα, μᾶλλον δ' ὠφελῇ». Ἐκ τῶν νεωτέρων λαῶν πρῶτοι οἱ Γάλλοι ἔλυσαν, θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς, τὸ ζήτημα τῆς διευθετήσεως τῶν χειμάρρων. Ἤδη τῷ 1842 ἡ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Γαλλίας ἀνέθηκεν εἰς τὸν Blanqui νὰ μελετήσῃ τὸ ζήτημα, συνεπείᾳ τῶν μεγάλων πλημμυρῶν τοῦ 1840. Ἡ διευθέτησις τῶν χειμάρρων ἐπιτυγχάνεται ὄχι μόνον δι' ἔργων δομικῶν καὶ τοιχοποιιῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ἐν ἀρχῇ ἐδίδετο ἐν Γαλλίᾳ περισσοτέρα σημασία, ἀλλὰ καὶ δι' ἔργων φυτοκομικῶν ἀναδασώσεως καὶ ἀναχλοάσεως, εἰς τὰ ὁποῖα σήμερον ἀποδίδεται μεγαλυτέρα σημασία, μάλιστα προκειμένου περὶ χειμάρρων ἀποσαθρώσεως. Αἱ ἀναδασώσεις εἰς τὰς λεκάνας ἀπορροῆς τῶν χειμάρρων θὰ συγκρατήσουν τὰ ὕδατα καὶ τὸ ὀργανικὸν καὶ ἀνόργανον χῶμα ἐπὶ τῶν ὀρέων. Οὕτω θὰ παύσῃ ἡ κατὰ πυκνὰ χρονικὰ διαστήματα ἐξόγκωσις τῶν χειμάρρων, ἡ καταστροφὴ ἀγρῶν, ὁδῶν, γεφυρῶν, συνοικισμῶν κλπ. καὶ ἡ εὐρεῖα θόλωσις τῶν ὑδάτων τῶν παραλιῶν ἀπὸ τοὺς χειμάρρους. Ἡ Ἑλλάς, ὡς χώρα ὀρεινή, εἶναι κατ' ἐξοχὴν χειμαρρόπληκτος, ὅλα δὲ τὰ ὑδραυλικὰ ἔργα εἰς τὰς ἑλληνικὰς πεδιάδας (Στρυμόνος, Ἀξιοῦ, Θεσσαλίας, Καλαμῶν κλπ.) θὰ ματαιωθοῦν, ἐὰν συγχρόνως μὲ αὐτά, ἢ μᾶλλον πρὸ αὐτῶν, δὲν ἐκτελεσθοῦν τὰ ἔργα διευθετήσεως τῶν χειμάρρων ἐπὶ τῶν περὶ τὰς πεδιάδας ταύτας κλιτύων τῶν βουνῶν καὶ τῶν ὀρέων. Τὰ ἔργα ταῦτα εἶναι ἀναγκαῖα ὄχι μόνον διὰ τὴν προστασίαν τῶν πεδιάδων καὶ τῶν ἔργων πολιτισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν αὔξησιν τῆς παραγωγῆς ἐπὶ τῶν ὀρέων καὶ τῶν λεκανῶν ἀπορροῆς τῶν χειμάρρων.

29) *Προστασία δασῶν. Δασικὸν προσωπικόν.* Ἡ προστασία τῶν δασῶν, δηλαδὴ ἡ πρόληψις ληστρικῶν ὑλοτομιῶν καὶ ἀποψιλώσεων, θὰ ἐπιτευχθῇ ὄχι δι' αὐστηροτάτων δρακοντείων νόμων, ἀλλὰ διὰ μορφώσεως, διορισμοῦ καὶ σώφρονος διοικήσεως ἐπαρκοῦς, ποσοτικῶς καὶ ποιοτικῶς, δασικοῦ προσωπικοῦ. Πρὸς τοῦτο χρειάζεται πρῶτον ἀνὰ εἷς τοὐλάχιστον δασοφύλαξ μὲ στοιχειώδη τόσον γενικὴν ἐκπαίδευσιν, ὅσον καὶ δασοτεχνικὴν κατάρτισιν, δι' ἑκάστην δασικὴν κοινότητα. Δεύτερον, ἀνὰ εἷς σήμερον δασονόμος διὰ τρεῖς ἢ τέσσαρας περίπου δασοφύλακας, προκειμένου περὶ ἐκτεταμένων ἰδίως δασῶν, μάλιστα δὲ δημοσίων ἢ κοινωφελῶν. Τρίτον, ἀνὰ εἷς δασάρχης διὰ τρεῖς ἢ τέσσαρας δασονόμους μὲ ἕνα νομοδασάρχην ἢ ἐπιθεωρητὴν δασῶν εἰς τὴν ἕδραν κάθε νομοῦ. Τέταρτον, ὑγιῶς ὠργανωμένη καὶ λειτουργοῦσα κεντρικὴ δασικὴ ὑπηρεσία ἐν τῷ ὑπουργείῳ Γεωργίας ὡς ὄργανον κυβερνήσεως καὶ ἀνωτάτης δασικῆς ἐπιτηρήσεως. Τὸ δασικὸν τοῦτο προσωπικὸν δασοφυλάκων, δασονόμων καὶ δασαρχῶν, συγκεντρούμενον περὶ τὰ δάση, θὰ φυλάττῃ, θὰ διοικῇ καὶ θὰ διαχειρίζεται αὐτά, ἐνῷ συγχρόνως θὰ καθοδηγῇ τοὺς ἀγρότας εἰς τὴν ὑπὸ τῶν δασῶν θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν των.

Τοιοῦτο δασικὸν προσωπικόν, ὁπλιζόμενον μὲ σύγχρονον ποινικὸν δασικὸν κώδικα καὶ τὴν ὑπάρχουσαν, ὄχι ἀτελῆ ἐν πολλοῖς, ποινικὴν δασικὴν δικονομίαν, θ' ἀποβῇ τὸ κύριον ὄργανον τῆς προστασίας τῶν δασῶν καὶ τῆς δημιουργίας πραγματικῆς ἀλληλεγγύης μεταξὺ δασῶν καὶ περιοίκων ἀγροτῶν. Αἱ ποιναὶ διὰ τὰς δασικὰς παραβάσεις, αὐξανομένου τοῦ δασικοῦ προσωπικοῦ, πρέπει ν' ἀποβοῦν ἐπιεικέστεραι, ἡ δὲ ἀμοιβὴ τῶν δασικῶν ὀργάνων διὰ τὴν βεβαίωσιν καὶ μήνυσιν τῶν δασικῶν ἀνομημάτων πρέπει νὰ εἶναι κυρίως μόνον ἠθική. Ἡ πρόσληψις τοῦ ἀναγκαίου δασικοῦ προσωπικοῦ εἶναι ἀναγκαία, διότι προσωπικὸν ὀλιγώτερον ποσοτικῶς τοῦ ἀναγκαίου ἐλαχίστου ἀποβαίνει γενικῶς ἀνωφελές. Ἡ πρόσληψις αὕτη δὲν θ' ἀπαιτήσῃ δαπάνην οὔτε μεγάλην, οὔτε μὴ καλυφθησομένην ἀπὸ τὰς δασικὰς προσόδους τοῦ κράτους. Γενικῶς τὸ ζήτημα τῆς δασικῆς ὀργανώσεως δὲν εἶναι ζήτημα δαπάνης, ἀλλὰ μᾶλλον πολιτισμοῦ καὶ τάξεως. Κατ' ἐπισήμους τινὰς πληροφορίας, ἡ αὔξησις κατὰ τὸ 1932—1933 τῶν δημοσίων δασικῶν προσόδων, ἔναντι τῶν τοῦ παρελθόντος ἔτους, ἀνῆλθεν εἰς 12 ἑκατομμύρια δραχμῶν, κυρίως διότι ὁ περιορισμὸς τῆς εἰσαγωγῆς δασικῶν προϊόντων ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς ηὔξησε τὴν ἐγχωρίαν παραγωγὴν καὶ συνεπῶς τὰς δασικὰς προσόδους. Ἡ αὔξησις τοῦ ἔτους 1933—1934 ἐκτιμᾶται εἰς 30 ἑκατομμύρια. Τὸ ἥμισυ τῶν αὐξήσεων τούτων θὰ ἦτο ἐπαρκὲς νὰ ὑπερκαλύψῃ τὰς δαπάνας, αἱ ὁποῖαι θὰ χρειασθοῦν διὰ μίαν σώφρονα ὀργάνωσιν τοῦ δασικοῦ προσωπικοῦ, δι' ἔναρξιν ἀναδασώσεων, ἀκόμη καὶ διὰ διευθετήσεις τινὰς τῶν χειμάρρων. Μολονότι δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὅτι αἱ δασικαὶ δαπάναι, σωφρόνως διατιθέμεναι, εἶναι πάντοτε παραγωγικαί.

Digitized by Google

30) *Ρητινοσυλλογή*. Ρητινευόμενον εἰς τὴν Ἑλλάδα δασικὸν δένδρον εἶναι ἡ παραλία ἢ χαλέπιος πεύκη, τὰ δάση τῆς ὁποίας ἐκτιμῶνται εἰς 419.000 ἑκτάρια. Ἡ μαύρη ἢ λαρικοειδὴς πεύκη ρητινεύεται μόνον ἐπὶ τοῦ νοτίου Πάρνωνος. Ἡ ἐν Ἑλλάδι παραγομένη ρητίνη ἐκτιμᾶται κατ' ἔτος εἰς 12 ἕως 15.000 τόννων, ἤτοι τὸ $^{1}/_{50}$ ἕως $^{1}/_{60}$ τῆς παγκοσμίου παραγωγῆς. Ἡ ρητίνη χρησιμοποιεῖται ἐν Ἑλλάδι ἐν μέρει μὲν εἰς τὴν οἰνοποιίαν, πολὺ δὲ περισσότερον εἰς τὴν βιομηχανικὴν παραγωγὴν τερεβινθελαίου καὶ κολοφωνίου. Ἐκτιμᾶται κατὰ μέσον ὅρον ἐτησίως τὸ μὲν παραγόμενον κολοφώνιον εἰς 10.000 τόννους, τὸ δὲ τερεβινθέλαιον, εἰς 2.000 τόννους. Ἐκ τῶν προϊόντων τούτων τὸ $^{1}/_{10}$ καταναλίσκεται ἐπιτοπίως, τὰ δὲ ἐννέα δέκατα ἐξάγονται εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Κατὰ τὸ 1930 ἡ ἐξαγωγὴ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν κολοφωνίου καὶ τερεβινθελαίου ἀνῆλθεν εἰς 51.870.000 δραχμάς. Τὰ ἐργοστάσια ἀποστάξεως ρητίνης ἀνέρχονται ἐν Ἑλλάδι εἰς 28, ἐκ τῶν ὁποίων 17 λειτουργοῦν ἐν Ἀττικοβοιωτίᾳ, 6 ἐν Εὐβοίᾳ καὶ 5 ἐν Πελοποννήσῳ. Ὅλα τὰ ἐργοστάσια ταῦτα ἐργάζονται δι' ἀτμοῦ, πλὴν τεσσάρων, ἐργαζομένων διὰ γυμνοῦ πυρός. Ἐὰν τὰ ρητινευόμενα δάση παραλίας πεύκης δὲν ἐκαίοντο τόσον ἐντόνως, ὅπως σήμερον, ἀφοῦ μόλις τὸ $^{1}/_{4}$ ἴσως τῆς ἐκτάσεως τῶν ἐκ πεύκης δασῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα ρητινεύονται, διότι τὰ ὑπόλοιπα $^{3}/_{4}$ περίπου ἔχουν ἑκάστοτε ἡλικίαν μικροτέραν τῆς ρητινευσίμου τοιαύτης, ὡς καιόμενα ἀνὰ 25 ἕως 35 ἔτη· ἐὰν τὰ δάση παραλίας πεύκης λογικώτερον ἐφρυγανεύοντο, ἐθαμνεύοντο, ἠραιώνοντο καὶ ἐκηπεύοντο, πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ διὰ τὴν πρόληψιν τοῦ κινδύνου πυρκαϊᾶς· ἐὰν αἱ τεχνικαὶ μέθοδοι ρητινεύσεως ἦσαν συντηρητικώτεραι, ὅπως εἶναι ἡ γαλλική, ἡ ὁποία ὁμοιάζει πολὺ ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὴν ἐντομὴν καὶ τὴν ἔλλειψιν γούβας ἐντὸς τοῦ κορμοῦ τῆς πεύκης πρὸς τὴν σοφικίτικην μέθοδον ρητινεύσεως, ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν διὰ σκεπαρνίου πελέκησιν τῆς πεύκης προς μεγέθυνσιν τῆς ἐντομῆς πρὸς τὴν κουντουριώτικην μέθοδον ρητινεύσεως· ἐὰν τὸ δοχεῖον, ὅπου συλλέγεται ἡ ρητίνη, δὲν τοποθετῆται εἰς τὴν βάσιν τοῦ δένδρου παρὰ τὸ ἔδαφος, ἀλλ' εἰς τὴν ἑκάστοτε βάσιν τῆς ἐτησίας ἐντομῆς, μετακινούμενον κατ' ἔτος καταλλήλως πρὸς τὰ ἄνω· ἐὰν τὰ βιομηχανικὰ ἐργοστάσια ἀποστάξεως ρητίνης ἐτελειοποίουν τὰς μεθόδους των καὶ παρῆγον καλυτέρας ποιότητος κολοφώνιον καὶ τερεβινθέλαιον καὶ ἐχρησιμοποίουν τὸ μὲν τερεβινθέλαιον εἰς παραγωγὴν τελικῶν καὶ ἀμέσου χρήσεως ἢ εὐκολωτέρας μεταφορᾶς προϊόντων, ὡς ἐλαιοχρωμάτων, βερνικίων, ὑποδηματοβαφῶν, διαλυμάτων κηροῦ πρὸς στίλβωσιν παρκέτων, ἰδίως δὲ στερεᾶς καφουρᾶς, χρησιμοποιουμένης κυρίως πρὸς παραγωγὴν κυτταροειδοῦς, celluloid κλπ., τὸ δὲ κολοφώνιον ἐπίσης εἰς τὴν σαπωνοποιίαν, διὰ τὸ κολλάρισμα τοῦ χάρτου, τὴν παρασκευὴν βερνικίων, τυπογραφικῆς μελάνης κλπ.· ἐὰν τὸ ὕψος καὶ πλάτος τῆς ἐντομῆς διὰ τὴν ρητίνευσιν, καθὼς καὶ ἡ ἐλαχίστη περίμετρος ρητινευσίμου δένδρου ὡρίζοντο ἀπὸ τὴν δασοπολιτικὴν ἀρχὴν ὄχι ὁμοιόμορφοι καθ' ὅλον τὸ κράτος, ἀλλὰ κατὰ μεγαλυτέρας περιφερείας αὐξήσεως δασῶν καὶ ἀναλόγως τῶν συνθηκῶν τῆς αὐξήσεως ταύτης, τότε βεβαίως τὸ ἀπὸ ρητίνης ἐθνικὸν εἰσόδημα θὰ ἦτο πολλαπλάσιον, ἴσως τριπλάσιον καὶ πλέον τοῦ σημερινοῦ. Ἐννοεῖται ὅτι εἰς τὰ περὶ τὰς πόλεις δημόσια, κοινοτικά, μοναστηριακὰ καὶ κοινωφελῶν συνεταιρισμῶν δάση, τὰ προοριζόμενα διὰ πάρκα, ὅπως εἶναι τὰ περὶ τὰς Ἀθήνας δάση τοῦ Ὑμηττοῦ, Πεντέλης καὶ Πάρνηθος, πρέπει ν' ἀπαγορεύεται πᾶσα ρητίνευσις, ὡς ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν αἰσθητικὴν καὶ ὑγιεινὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν δασῶν τούτων. Π. Α. ΚΟΝΤΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Χλωρὸς Νικ.*, «Waldverhaltnisse Griechenlands» (München 1884).— «Συλλογὴ νόμων κτλ. τῆς δασικῆς ὑπηρεσίας» (Ἀθῆναι 1888, ὑπουργ. Οἰκονομικῶν). — *Ἐμπειρῖκος Ἐπ.*, «Περὶ διασώσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως τοῦ δασικοῦ ἡμῶν πλούτου» (Ἀθῆναι 1891).— «Δασικὴ νομοθεσία κτλ.» (Ἀθῆναι 1894, ὑπουργ. Οἰκονομικῶν, ε' ἔκδ. 1920 ἐπιμελ. *Α. Γ. Κρόκου*).— *Κοφινᾶς Γ. Ν.*, «Μελέται περὶ δασῶν» (1895).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Les forêts et l' administration forestière en Grèce» (ἐν τῇ «La Revue des eaux et forêts», Paris 1896).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ ἔργον τῆς δασονομικῆς ὑπηρεσίας ἐν Ἑλλάδι» (1898)— *Δαμβέργης Α. Κ.* καὶ *Κορδέλλας Α.*, «Περὶ ληπτέων μέτρων κατὰ τῆς δασικῆς ἀπογυμνώσεως τῆς χώρας» (Ἀθῆναι 1902).— *Σάμιος Κ.*, «Τὰ δάση καὶ ἡ Ἑλλὰς» (Ἀθῆναι 1905)— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ μέλλον τῶν ἑλληνικῶν δασῶν» (1905).—*Κοντὸς Π. Α.*, «Δάση καὶ πολιτισμὸς ἰδίᾳ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1905).— *Ἀνδρεάδης Ἀ. Μ.*, «Les forêts grecs au point de vue économique et financière» (Bucarest 1905).— *Grünzel A.*, «Bericht über die wirtschaftl. Verhältnisse Griechenlands» (Wien 1906).—*Σάμιος Κ.*, «Τὰ δάση τῆς Κεφαλληνίας» (Ἀθῆναι 1908).— *Κοντὸς Π. Α.*, «Ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνικοῦ κλίματος ἐπὶ τὴν ἑλληνικὴν δασικὴν βλάστησιν» (Ἀθῆναι 1909). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Δασικὴ πολιτικὴ ἰδίᾳ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1910, β' ἔκδ. Ἀθῆναι—Θεσσαλονίκη 1929—1933, τ. 2).— *Κοτρῶτσος Μ.*, «Τὰ δάση τῶν Ἀγράφων» (Ἀθῆναι 1912).— *Stengel Ad.*, «Die Bedeutung des Waldes» (Ἀθῆναι 1916).— *Βλησίδης Θρ.*, «Der leichende anatomische Untersuchungen griechischer Hölzer» (Ἀθῆναι 1918).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ueber die Erwirbung des Waldes» (1918).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Studien über die Aufforstung Griechenlands» (ἐν «Zentralbl. f. d. g. F. 45/1919) — *Κοντὸς Π. Α.*, «Ἑλληνικὴ δασοκομία» (Ἀθῆναι 1921).— *Οἰκονομόπουλος Α.*, «Κριτικὴ ἔρευνα τῆς ρητινοκαλλιεργείας ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Προμηθεῖ» 1922).— *Μιχόπουλος Γ.*, «Les forêts en Grèce» (ἐν τῇ «Revue des Balkans» 1923).— *Βλησίδης Θρ.*, «Τὰ δάση καὶ ἡ σημασία αὐτῶν» (Ἀθῆναι 1923).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Συστηματικὴ δασικὴ βοτανική» (1924).— *Κοντὸς Π. Α.*, «Διαχείρισις ἑλληνικῶν δασῶν» (Ἀθῆναι 1924).— *Μιχόπουλος Γ.*, «Τὰ δάση τῶν παραμεσογειακῶν χωρῶν» (ἐν «Δασικῷ περιοδικῷ», (1925).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὰ ἑλληνικὰ δάση καὶ ὁ οἰκονομικὸς παράγων» (ἐν «Δασικῷ περιοδικῷ», (1925).— *Οἰκονομόπουλος Α.*, «Οἱ ὑδροπρίονες ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Δασικῷ περιοδικῷ», 1926).— *Ἐλευθεριάδης Ἀ.*, «Τὸ ζήτημα τῆς ἰδιοκτησίας τῶν Νέων Χωρῶν» (ἐν «Δασικῷ Περιοδικῷ», 1926). — *Σβῶλος Α.*, «Τὸ $^{1}/_{5}$ τῶν δασῶν τῶν Νέων Χωρῶν καὶ ἡ συνταγματικότης αὐτοῦ (ἐν «Δασικῷ περιοδικῷ», 1926). — *Δισμάνης Μιχ.*, «Αἱ ἐκχερσώσεις τοῦ δασικοῦ ἐδάφους» (Ἀθῆναι 1928).— *Λάζος Ν. Ἰ.*, «Τὰ ἰδιόκτητα δάση καὶ ἡ ἐνδεδειγμένη διαχείρισις αὐτῶν» (1928).—*Δισμένης Δ.*, «Ἡ ἀναδάσωσις τῆς Ὕδρας» (1928).— *Ἀξιωτίδης Π.*, «Δασικὰ προϊόντα τῆς Θάσου» Θεσσαλονίκη 1928).— *Λάζος Ν.*, «Τὰ δάση τῆς Ἑλλάδος. Ἡ κατανομὴ καὶ ἡ παραγωγὴ αὐτῶν μετὰ πινάκων ἐκμεταλλεύσεως καὶ ἐργατικῆς κινήσεως» (Ἀθῆναι 1929).—*Μακρόπουλος Πέτρ.*, «Δασικὴ διοίκησις» (Ἀθῆναι 1929).—*Μουλόπουλος Χρ.*, «Οἱ χείμαρροι τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος» (1929). —*Κοσενάκης Γ.*, «Ξενικὰ δασικὰ εἴδη καὶ εἰσαγωγὴ αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Δασικῇ Ἀναγεννήσει», 1929—1930).—*Κοντὸς Π. Α.*, «Δασικὴ ἑλληνικὴ ἱστορία» (Ἀθῆναι 1929).— *Δαμιανὸς Κ.*, «Τὰ δάση τῆς Μακεδονίας» (ἐν «Δασικῇ Ἀναγεννήσει» 1930).— *Δαμιανὸς Κ.* καὶ *Λάζος Ν.*, «Ἡ δασικὴ ἐξέλιξις κατὰ τὸν αἰῶνα τῆς παλιγγενεσίας. 1827—1930» (1930).— *Διάτσικας Ν. Β.*, «Ἐπὶ τῆς ὀξύτητος καὶ τῶν τύπων τῶν δασικῶν ἐδαφῶν τῆς Πελοποννήσου» (Ἀθῆναι 1931).— *Κοσενάκης Γ.*, «Κηπευτὸν δάσος» (ἐν Μηνιαίᾳ δασικῇ ἐπιθεωρήσει» 1932).— *Κοντὸς Π. Α.*, «Δάση καὶ κτηνοτροφία εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς ἀπόψεως» (Θεσσαλονίκη 1932).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἄμεσοι δασικοὶ φόροι ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1933 = «Ἐπιθεώρησις κοιν καὶ δημοσ. Οἰκονομικῆς» 1931).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Δασικοὶ συνεταιρισμοὶ» (Θεσσαλονίκη 1932).— *Ἀνδριανόπουλος Ἀ.*, Τὸ δάσος, ἡ γεωργία καὶ ἡ κτηνοτροφία» (1932).— *Μουλόπουλος Χρ.*, «Ἡ ἐξέλιξις τῆς ὀρεινῆς ὑδρονομικῆς» (ἐν «Ἐπιστ. ἐπετηρ. πανεπιστ. Θεσσαλονίκης» 1932) — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Παρατηρήσεις καὶ ἔρευναι ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως καιομένων δασῶν Pinus halepensis» (1933).— *Κοκκίνης Ἰ.*, «Ἕνας πλοῦτος τῶν ἑλληνικῶν δασῶν» (ἐν Τεχνικοῖς Χρονικοῖς» Β'/1933).— *Κοφινιώτης Α. Ε.*, «Δάση καὶ χείμαρροι» (Ἀθῆναι 1933, ἀρ. 3 τῶν ἐκδ. τῆς «Ὑπηρεσίας ἀναδασώσεων καὶ φιλοδασικῆς προπαγάνδας»).— *Δαμιανὸς Κ.*, «Ρητίνη καὶ παράγωγα» (Ἀθῆναι 1933).

Δασικὸς περιοδικὸς τύπος.— «Δασολογικὴ ἐπιθεώρησις» (Ἀθῆναι 1903 κ.ἑ.).— «Δασικὴ ἀναγέννησις» (Συνδέσμου Ἑλλήνων δασοκόμων, Ἀθῆναι 1925 κ.ἑ.).— «Δασικὸν περιοδικὸν» (*Γ. Μιχοπούλου*, Ἀθῆναι 1925 κ.ἑ.).— «Ἐγκόλπιον δασικὸν ἡμερολόγιον» (*Μαρκοπούλου Π. — Δισμάνη Μ.*, Ἀθῆναι 1926 κ.ἑ.).— «Ἐτήσιον δελτίον ἀποληφθέντων δασικῶν προϊόντων καὶ ἀντιστοίχων εἰσπράξεων ἐκ τῶν δασῶν τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1926 κ.ἑ.» (Ἀθῆναι 1930 κ.ἑ.).— «Μηνιαία δασικὴ ἐπιθεώρησις» (Ἀθῆναι, 1931 κ.ἑ.).—«Δασικὴ ζωὴ» (1933 κ.ἑ.). Π. Ν. Π.

ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ. Ἡ κτηνοτροφία ἀποτελεῖ ἕνα τῶν κυριωτέρων κλάδων τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, ἀσκουμένη καθ' ὅλην τὴν χώραν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑπὸ τῶν καθαρῶς κτηνοτροφικῶν πληθυσμῶν, εἰς τοὺς ὁποίους περιλαμβάνονται καὶ πολλοὶ νομάδες σκηνῖται τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος (ἰδίᾳ τῆς Θεσσαλίας), ἀφ' ἑτέρου δὲ ὑπὸ τῶν γεωργῶν, ἀσχολουμένων ἐν δευτερευούσῃ μοίρᾳ καὶ μὲ τὴν ἐκτροφὴν κατοικιδίων ζῴων. Ἡ ἑλληνικὴ κτηνοτροφία ἐκ μὲν τῶν μεγάλων κτηνῶν περιλαμβάνει ἵππους, ὄνους, ἡμιόνους, βοῦς καὶ βουβάλους, ἐκ δὲ τῶν μικρῶν αἰγοπρόβατα καὶ χοίρους. Τέλος ὑπάρχει καὶ ἱκανὴ πτηνοτροφία, περιλαμβάνουσα κυρίως ὄρνιθας, ὡς καὶ μικρὰ κονικλοτροφία. Κατὰ τὴν γεωργικὴν καὶ κτηνοτροφικὴν στατιστικὴν τοῦ 1932, τὰ ἀνὰ τὸ κράτος ἐκτρεφόμενα ζῷα ἦσαν κατ' εἶδος τὰ ἑξῆς:

Ἵπποι	321.234
Βόες	875.275
Βούβαλοι	45 782
Ἡμίονοι	160.388
Ὄνοι	363.705
Χοῖροι	471.740
Πρόβατα	6.926.960
Αἶγες	4.677.525
Πτηνὰ	10.062.641
Κόνικλοι	403.620

Ἡ συνολικὴ ἀξία ἁπάντων τῶν ὡς ἄνω ζῴων ὑπολογίζεται εἰς 12 περίπου δισεκατομμύρια δραχμῶν, τὸ ποσὸν δὲ τοῦτο, συνυπολογιζομένης καὶ τῆς ἀξίας τῶν διὰ τὴν κτηνοτροφίαν διατιθεμένων ἐδαφικῶν ἐκτάσεων (βοσκοτόπων), αἵτινες ἀνέρχονται εἰς 11.741.226 στρέμματα (ἐπὶ συνολικῆς γεωργικῆς ἐκτάσεως 38.799.871 στρεμμάτων), συνιστᾷ τὸ μέρος τοῦ ἐθνικοῦ κεφαλαίου τὸ διατιθέμενον διὰ τὴν κτηνοτροφίαν.

Ἐκ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τοῦ ὡς ἄνω κεφαλαίου ἀποδίδονται ἐτησίως (1932): α') *Γαλακτοκομικὰ προϊόντα* συνολικῆς ἀξίας 1.972.845.605 δραχμῶν, κατανεμόμενα ὡς ἑξῆς:

Γαλακτοκομικὸν προϊὸν	*Ὁλικὴ παραγωγὴ εἰς μετρικοὺς στατῆρας*	*Ἀξία εἰς δραχμὰς*
Γάλα..........	2.004.020	950.221.244
Μαλακὸς τυρὸς	334.364	576.953.422
Σκληρὸς τυρὸς.....	109.103	272.389.333
Βούτυρον	35.806	173.281.606
	Σύνολον δρ.	1.972.845.605

β) *Ἔριον* προβάτων καὶ αἰγῶν συνολικῆς ἀξίας 183.115.535 δραχμῶν, ἐξ ὧν αἱ 152.347.976 ἀντιπροσωπεύουσι τὸ ἔριον τῶν προβάτων, αἱ δὲ 30.767.559 τὸ τῶν αἰγῶν. γ) *Κρέας* (προβάτων, αἰγῶν, χοίρων καὶ βοοειδῶν) συνολικῆς ἀξίας 1.700 ἑκατομμυρίων δραχμῶν, ὧν τὰ 26 % περίπου ἀντιπροσωπεύει τὸ βόειον κρέας, τὰ 29 % τὸ πρόβειον, τὰ 14 % τὸ αἴγειον καὶ τὰ 31 % τὸ χοιρινόν. δ) *Δέρματα* ἀξίας 155 240.000 δραχμῶν. ε) *Κόπρος*, τῆς ὁποίας ἡ ἐτησία ἀξία ἐπὶ τῇ βάσει ὑπολογισμῶν ἀνέρχεται εἰς 1.994.530.093 δρχ. ς) *Ἐργασία*, παρεχομένη ὑπὸ τῶν ἀροτριώντων καὶ τῶν φορτηγῶν κτηνῶν, ὑπολογιζομένη δὲ εἰς 1.500.000.000 δραχμῶν ἐτησίως. Διὰ τῆς ἀθροίσεως πάντων τῶν ἀνωτέρω ποσῶν συνάγομεν ὅτι τὸ ἀκαθάριστον εἰσόδημα τῆς ἑλληνικῆς καθόλου κτηνοτροφίας ἀνέρχεται εἰς 8.016.810.368 δραχμάς, ποσὸν ἐκπροσωποῦν τὰ 20 % περίπου τοῦ συνόλου τοῦ ἀκαθαρίστου ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Ἡ ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀριθμῶν προκύπτουσα σημασία τῆς ἑλληνικῆς κτηνοτροφίας καταφαίνεται ἔτι μᾶλλον, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ ὅτι ἡ συνολικὴ ἀξία τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς κατὰ τὸ ἔτος 1932 ἀνῆλθεν, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς στατιστικῆς, εἰς 12.172 ἑκατομμύρια δραχμάς, ποσὸν δηλαδὴ ὀλίγον σχετικῶς ὑπερέχον τοῦ ὑπολογισθέντος διὰ τὴν κτηνοτροφίαν. Δέον ἐπίσης νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι εἰς τὰ ὡς ἄνω ἐξαγόμενα τῆς ἀποδόσεως τῆς κτηνοτροφίας δὲν ὑπελογίσθησαν καὶ 616 ἑκατομμύρια δραχμῶν, ἃς ἀντιπροσωπεύουσι τὰ προϊόντα τῆς πτηνοτροφίας καὶ τῆς κονικλοτροφίας, ὡς ἑξῆς:

Ὠὰ	33,5	ἑκατ.	δωδεκάδες	465	ἑκατ.	δραχμῶν
Πουλερικὰ	3,5	»	ὀκάδες	140	»	»
Κουνέλια	665	χιλ.	»	11	»	»
		Σύνολον		616	»	»

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπασχολουμένων ἀποκλειστικῶς μὲ τὴν κτηνοτροφίαν κατοίκων ἀνήρχετο ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τελευταίας ἐπαγγελματικῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1928 εἰς 167.302, μολονότι δὲ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται οὗτος μηδαμινός, δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι δὲν ὑπάρχει σχεδὸν Ἕλλην ἀγρότης, ὅστις νὰ μὴ ἀσχολῆται, εἰς μικρὰν ἔστω κλίμακα, καὶ μὲ τὴν κτηνοτροφίαν.

Ἀπὸ ἀπόψεως γεωγραφικῆς ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα κατανομῆς τῆς κτηνοτροφίας δὲν παρατηροῦνται σοβαραὶ μεταξὺ τῶν ἠπειρωτικῶν καὶ νησιωτικῶν αὐτῆς περιοχῶν διαφοραί, ἀφοῦ καὶ αἱ μικρότεραι νῆσοι συμβαίνει πολλάκις νὰ παρουσιάζουν τὰ μεγαλύτερα ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἔκτασίν των ποσοστὰ εἰς τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον κτηνοτροφικὸν κλάδον. Γενικῶς, μείζονα ἀνάπτυξιν ὡς πρὸς μὲν τὸν ἀριθμὸν τῶν ἵππων παρουσιάζουν ἡ Θεσσαλία, ἡ Πελοπόννησος καὶ αἱ Ἰόνιοι νῆσοι, ἐνῷ αἱ Κυκλάδες, ἡ Κρήτη καὶ ἡ Θράκη ὑστεροῦν. Ὡς πρὸς τοὺς ὄνους ὑπερτεροῦν γενικῶς αἱ νῆσοι ἔναντι τῶν ἠπειρωτικῶν περιοχῶν, ὡς πρὸς δὲ τοὺς βοῦς προηγοῦνται ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Θράκη, ἐνῷ ἡ Πελοπόννησος καὶ ἡ Στερεὰ κατέχουν τὰ μικρότερα ποσοστά, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἔκτασίν των. Κατ' ἐξοχὴν προβατοτρόφος περιοχὴ εἶναι ἡ Θεσσαλία μὲ 72 ζῷα κατὰ τ. χλμ., ἐνῷ πᾶσαι σχεδὸν αἱ λοιπαὶ περιοχαὶ προσεγγίζουσι τὸν μέσον ὅρον τοῦ ὅλου κράτους (53 κατὰ τ.χλμ.), μᾶλλον αἰγοτρόφοι δὲ εἶναι ἡ Ἤπειρος, ἡ Στερεὰ καὶ ἡ Πελοπόννησος. Τέλος ὡς πρὸς τοὺς χοίρους τὰς μεγαλυτέρας ἀναλογίας παρουσιάζουν ἡ Κρήτη καὶ ἡ Πελοπόννησος, ἐνῷ ὑστεροῦν ἡ Θράκη καὶ ἡ Ἤπειρος· ἐπὶ τῶν κονίκλων ἀποκλειστικότητα σχεδὸν ἔχει ἡ Κρήτη, ἐπὶ δὲ τῶν κατοικιδίων πτηνῶν αἱ μεγαλύτεραι ἀναλογίαι παρατηροῦνται εἰς τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεὰν καὶ τὴν Μακεδονίαν. Κατωτέρω παραθέτομεν καὶ ἀναλυτικὸν πίνακα τῶν ἐν ἑκάστῳ νομῷ κατηγοριῶν ζῴων.

Ἡ ἀνάπτυξις ἑνὸς ἑκάστου εἰδικῶς τῶν κλάδων τῆς ἑλληνικῆς κτηνοτροφίας ἔχει ὡς ἀκολούθως: Σ. Γ. Μ.

Ἵπποι. Οἱ ἐν Ἑλλάδι ἐκτρεφόμενοι σήμερον ἵπποι δὲν ἀποτελοῦσιν ἴδιον τύπον, προερχόμενοι κατὰ τὸ πλεῖστον σχεδὸν ἐκ διασταυρώσεως ἵππων διαφόρων γενεῶν, οἵτινες εἰσήχθησαν κατὰ καιροὺς εἰς τὴν χώραν. Ἂν ἁπλῶς ἐπιζητηθῇ ὁμοιότης τῶν ἐν Ἑλλάδι συναντωμένων ἵππων πρός τινα γενεάν, δύναται ν' ἀναγνωρισθῇ, σχετικὴ πάντως τοιαύτη, πρὸς τοὺς ἵππους τῆς ἀνατολικῆς γενεᾶς, οἵτινες ἐν μείζονι ἀναλογίᾳ εἰσήχθησαν κατὰ διαφόρους ἐποχάς. Ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦσι τὰ ἱππάρια τῆς Σκύρου, συναντώμενα καὶ ἐν Καρύστῳ, τὰ ὁποῖα μὴ ἐπηρεασθέντα, ὡς φαίνεται, ἐκ διαφόρων ἐπιμειξιῶν, ἀφ' ὧν διεφύλαξε τὴν γενεὰν ἡ γεωγραφικὴ θέσις τῆς γενετείρας, διακρίνονται ὡς ἰδιαίτερος ἀμιγὴς τύπος ἑλληνικοῦ ἵππου. Οἱ μικρόσωμοι αὐτοὶ ἵπποι, προσομοιάζοντες κατὰ πολὺ πρὸς τὰ περίφημα ἀγγλικὰ ἱππάρια τῶν νήσων Σέτλανδ, χαρακτηρίζονται διὰ τὴν λιτότητα, τὴν δυσανάλογον πρὸς τὰς διαστάσεις των ρώμην, τὴν ζωηρότητα καὶ τὸ εὐάγωγον. Ὡς πρὸς τὸ ἀνάστημά των, τοῦτο μὴ ὑπερβαῖνον τὸ 1μ.10, ὀφείλεται εἰς τὴν νησιωτικήν των διαβίωσιν.

Ἐκτὸς τοῦ ἀμιγοῦς ὡς ἀνωτέρω τύπου τοῦ ἱππαρίου Σκύρου, αἱ περιφέρειαι εἰς ἃς συναντᾷ τις σχετικὴν ὁμοιοτυπίαν, εἶναι κυρίως μὲν ἡ Ἠλεία, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον ἡ Θεσσαλία. Ἡ ὁμοιοτυπία τῶν ἵππων Ἤλιδος, ὀφειλομένη κυρίως εἰς τὴν ὑπὸ τῶν πράγματι φιλίππων χωρικῶν ἀκολουθουμένην μέθοδον τῆς ἐπιλογῆς, παρουσιάζει τὴν περιφέρειαν αὐτὴν ὡς τὴν μᾶλλον ἀξιόλογον, ἀπὸ ἀπόψεως ἱπποπαραγωγῆς, τῆς Ἑλλάδος. Ὁ ἠλεῖος ἵππος, ὡς εὕρηται σήμερον, ἔχει σύνολον ἁρμονικόν, κεφαλὴν τετράγωνον, κορμὸν καλῶς διαπεπλασμένον, στέρνον καὶ θώρακα

Digitized by Google

εὐρεῖς, ράχιν ἐλαφρῶς κοίλην, ὀσφὺν βραχεῖαν καὶ πεπλατυσμένην, μετρίως ἀνεπτυγμένον κοιλιακὸν κύτος, λεκάνην καὶ γλουτοὺς εὐγράμμους καὶ ἰσχυρούς, ἄκρα λίαν ἀναλόγους ἔχοντα τὰς ἀρθρικὰς ἀκτῖνας, ἀρθρώσεις ὀγκώδεις καὶ ἁδράς, μετακάρπια καὶ μετατάρσια εὐρέα, καὶ ὁπλὰς μικρὰς καὶ ἰσχυράς.

Ἐπικρατοῦντα χρώματα εἶναι τὸ ἐρυθρόφαιον ἢ τὸ μελανόφαιον, τὸ δὲ μέσον ἀνάστημα εἶναι 1.50 μ. Ἐν γένει ὁ ἠλεῖος ἵππος ἀποτελεῖ ἄριστον ὑλικὸν διὰ πᾶσαν βελτιωτικὴν προσπάθειαν τῆς ἱππείου γενεᾶς ἐν Ἑλλάδι.

Ὁ θεσσαλικὸς ἀφ' ἑτέρου ἵππος, πλέον μικρόσωμος τοῦ ἠλείου (μέσον ἀνάστημα 1 μ. 43) πλησιάζων μορφολογικῶς πρὸς τὸν ἀραβικόν, διακρίνεται διὰ τὴν μεγάλην ἀντοχήν του, παρέχει δὲ πολυτίμους ὑπηρεσίας εἰς τὸν Θεσσαλὸν ἀγρότην, χρησιμοποιούμενος εἴτε ὡς κέλης εἴτε δι' ἐλαφρὰς γεωργικὰς ἐργασίας. Ἐπικρατοῦντα καὶ δι' αὐτὸν χρώματα εἶναι τὸ μελανόφαιον, τὸ ἐρυθρόφαιον καὶ τὸ ὀρφνόν.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω, ἀξιόλογοι ἱπποτρόφοι περιφέρειαι εἶναι ἡ Βοιωτία, ἡ Μεσσηνία καὶ ἡ κοιλὰς τοῦ Ἀξιοῦ ἐν Μακεδονίᾳ, ἐν αὐταῖς ὅμως δὲν παρουσιάζεται αἰσθητὴ ὁμοιοτυπία.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Κρήτην καὶ ἰδιαιτέρως τὴν περιοχὴν Μεσσαρᾶ, συναντᾶται ἐκεῖ ἰδιάζων τύπος ἵππου, ἕλκων τὴν καταγωγήν του ἐκ προϊόντων ἀνατολικῆς γενεᾶς, ἀναστήματος μικροῦ (μέχρις 1 μ., 40, καὶ μὲ τὸν χαρακτηριστικὸν βηματισμὸν τοῦ πλαγιοτροχασμοῦ.

Ἡ ἐπι τῇ βάσει τοῦ ὑπάρχοντος ὑλικοῦ γενικὴ βελτιωτικὴ προσπάθεια διὰ τὴν ἐθνικὴν ἱπποπαραγωγήν, τόσον ἐκ μέρους τοῦ κράτους διὰ τῆς ἁρμοδίας ζωοτεχνικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας, ὅσον καὶ ἐκ μέρους τῆς ἀπὸ τοῦ 1926 διὰ νόμου ἱδρυθείσης Φιλίππου Ἑνώσεως τῆς Ἑλλάδος, ἀποβλέπει εἰς τὴν δημιουργίαν ἑνὸς τύπου ἐγχωρίου ἵππου, δυναμένου νὰ χρησιμοποιηθῇ εἴτε ὡς κέλης εἴτε διὰ τὰς ἀγροτικὰς ἐργασίας. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν τὸ κράτος δὲν διαθέτει εἰμὴ μόνον τοὺς κρατικοὺς σταθμοὺς ἐπιβητόρων, κατανεμημένους εἰς τὰ παρουσιάζοντα ἀξιόλογον ἱπποτροφικὴν κίνησιν κέντρα τῆς Ἑλλάδος. Εἰς τοὺς σταθμοὺς τούτους ἀπὸ τοῦ 1928 πάντες σχεδὸν οἱ διαφόρων γενεῶν καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἄχρηστοι καὶ γεγηρακότες ἐπιβήτορες ἀντικατεστάθησαν δι' ἐπιβητόρων τῆς οὑγγρικῆς γενεᾶς νόνιους, δι' ὧν ἐπιδιώκεται κυρίως ἡ παραγωγὴ προϊόντων καταλλήλων διὰ γεωργικὰς ἐργασίας.

Ἡ Φίλιππος Ἕνωσις τῆς Ἑλλάδος ἀφ' ἑτέρου, ἐρευνῶσα καὶ διαπιστώνουσα δι' εἰδικῆς ὑπηρεσίας τὰς φυσικὰς ἰδιότητας καὶ τὴν ἐν γένει μορφολογικὴν κατάστασιν τῶν ἵππων ἐν ταῖς ἱπποτρόφοις περιφερείαις, ἀποστέλλει δωρεὰν εἰς αὐτὰς τοὺς καταλλήλους ἐπιβήτορας, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀραβικῆς ἢ ἀγγλοαραβικῆς γενεᾶς, προμηθευομένη αὐτοὺς κατόπιν λεπτομεροῦς ἐξετάσεως ἐκ τῶν εἰς τὰς ἱπποδρομίας ἀχρηστευομένων ἵππων. Ἐκ παραλλήλου μὲ τὴν ἀνωτέρω ἐνέργειαν, ἐνθαρρύνει τοὺς ἱπποπαραγωγοὺς διὰ σημαντικῶν ἐπάθλων, ἅτινα διανέμει εἰς τοὺς ἰδιοκτήτας τῶν καλυτέρων ἵππων κατὰ τὰς ὑπ' αὐτῆς ὀργανουμένας ἐτησίως ἱππικὰς ἐκθέσεις.

Αἱ ἱππικαὶ ἐκθέσεις τελοῦνται εἰς τὰ κέντρα τῶν ἱπποτρόφων περιφερειῶν, κατὰ προτίμησιν εἰς ἐποχὰς συμπιπτούσας μὲ τοπικὰς ἑορτὰς ἢ πανηγύρεις. Πρὸς μείζονα ἐνθάρρυνσιν τῶν ἱπποπαραγωγῶν ἐπετεύχθη, κοινῇ συνεννοήσει μετὰ τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν, ἡ τακτικὴ προμήθεια ἵππων διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, ἐκ τῶν παρουσιαζομένων εἰς τὰς εἰρημένας ἐκθέσεις, ἀπεφασίσθη δ' ἐξ ἄλλου κατ' ἀρχὴν ἡ εἰς τιμὰς ἀνωτέρας τῆς ἀγοραίας ἀγορά τινων ἐκ τῶν βραβευομένων ἵππων, καταλλήλων ἵνα χρησιμοποιηθῶσι πρὸς ἀναπαραγωγήν.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐνεργειῶν, ἡ Φίλιππος Ἕνωσις τῆς Ἑλλάδος ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴν ρύθμισιν τῆς παραγωγῆς ἑλληνικῶν ἵππων καθαροῦ ἀγγλικοῦ αἵματος, χρησιμοποιουμένων καὶ ὡς δρομώνων ἐν ταῖς ἱπποδρομίαις. Πρὸς τοῦτο παρέχει ἀποκλειστικῶς ἀδείας ἐπιβάσεων εἰς ὡρισμένους ἐπιλέκτους καθαροαίμους ἐπιβήτορας, ὡς καὶ εἰδικὰς ἀδείας εἰς καθαροαίμους φορβάδας καταλλήλους δι' ἀναπαραγωγήν, τηρεῖ δὲ γενεαλογικὸν μητρῷον τῶν ἑλληνικῶν ἵππων καθαροῦ ἀγγλικοῦ αἵματος (Stud-book).

Χαρακτηριστικὸν τῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἰδίᾳ ἔτη βελτιωτικῆς ἐξελίξεως τῆς ἱπποπαραγωγῆς ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἡ ἵδρυσις διαφόρων ἰδιωτικῶν ἱπποφορβείων, ἐκ τῶν ὁποίων ἄξια ἰδιαιτέρας μνημονεύσεως εἶναι τὸ ἐν Λαζαρίνᾳ τῶν Τρικκάλων ὑπὸ τῆς Προνομιούχου Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Ἱπποδρομιῶν ἱδρυθὲν τῷ 1932, καὶ τὸ ἐν Ἁλιάρτῳ τῆς Κωπαΐδος ἀπό τινων ἐτῶν λειτουργοῦν, ὅπερ ἀνήκει εἰς τὴν ἀγγλικὴν ἑταιρείαν Κωπαΐδος. Ἐκ τούτων τὸ μὲν πρῶτον ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴν παραγωγὴν ἵππων καθαροῦ ἀγγλικοῦ αἵματος ἔχον ὡς τροφίμους φορβάδας καὶ ἐπιβήτορας καθαροαίμους ἀρίστης γενεαλογίας, τὸ δὲ δεύτερον μὲ τὴν παραγωγὴν ἡμικαθαροαίμων ἵππων, χρησιμοποιοῦν ἐπιβήτορας καθαροαίμους ἢ Ἄραβας καὶ φορβάδας μιγάδας βελτιωμένου τύπου. ΒΡ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γεωργικῆς καὶ κτηνοτροφικῆς στατιστικῆς τοῦ 1932 οἱ ἐν Ἑλλάδι ἵπποι ἀνήρχοντο εἰς 324.234, ἐξ ὧν οἱ 153.433 ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς ἀροτῆρες εἰς τὰς περιφερείας ἰδίᾳ τῆς Ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου, ἔνθα αἱ καλλιεργήσιμοι ἐκτάσεις δὲν εἶναι περιωρισμέναι ὅσον τῶν νήσων, οἱ δὲ λοιποὶ 170.800, ὧν 96.086 ἄρρενες ἵπποι καὶ 74.714 φορβάδες, ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν ἔλασιν καὶ τὴν ἱππασίαν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἵππων τῆς Ἑλλάδος, παρὰ τὴν ἀχρηστίαν εἰς τὴν ὁποίαν ὑπέβαλεν αὐτοὺς κατὰ μέγα μέρος ἡ ἁλματώδης μεταπολεμικὴ διάδοσις τοῦ αὐτοκινήτου καὶ ἡ σημαντικὴ ἐπέκτασις τοῦ ὁδικοῦ δικτύου τῆς χώρας, παρουσιάζει οὐχ ἧττον μικράν τινα ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος αὔξησιν, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ κατωτέρω στατιστικοῦ πίνακος τῆς περιόδου 1922—1932:

Ἔτη	Ἵπποι	Ἔτη	Ἵπποι
1922	211 312	1928	290.306
1923	194 375	1929	323.359
1924	258.934	1930	316.901
1925	269 510	1931	325.294
1926	280.522	1932	324.234
1927	276.741		

Ἡ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τελευταίας κτηνοτροφικῆς στατιστικῆς τοῦ 1932 κατανομὴ τῶν ἵππων κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα, ἡ διάκρισις αὐτῶν εἰς ἀροτῆρας καὶ μὴ καὶ τὸ ποσοστὸν εἰς ὃ ἀνέρχονται κατὰ τ. χλμ. καὶ κατὰ 1.000 κατοίκους παρέχονται ἐν τῷ κατωτέρω ἀναλυτικῷ πίνακι:

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα	Ἀροτριῶντες ἵπποι	Μὴ ἀροτριῶντες	Σύνολον ἵππων	Ποσοστὸν αὐτῶν κατὰ τ. χλμ.	Ἀναλογία ἵππων ἐπὶ 1.000 κατοίκων
Μακεδονία	36.261	43.136	79.397	2,27	56,02
Ἤπειρος	6.680	20.559	27.239	2,91	87,01
Νῆσοι τοῦ Αἰγαίου	1.352	6.010	7.362	1,91	23,02
Κρήτη	1.168	3.524	4.692	0,55	12,01
Θεσσαλία	29.367	22.298	51.665	3,87	104,07
Ἰόνιοι νῆσοι	423	7.229	7.652	3,99	58,09
Κυκλάδες νῆσοι	89	405	494	0,15	3,08
Στερεὰ Ἑλλὰς - Εὔβοια	35.755	30.660	66 415	2,66	41,06
Πελοπόννησος	40.661	30.001	70.662	3,62	67,00
Θράκη	1.678	6.978	8.656	0,99	28,05
Σύνολον	153.434	170.800	324.234	2,41	20,96

Ὄνοι. Οἱ ὄνοι τῆς Ἑλλάδος εἶναι γενικῶς ζῷα μικρόσωμα (ὕψους 0.90—1.25 μ.), μὲ λεπτοφυᾶ ἀλλ' ἐλαττωματικὴν διάπλασιν σώματος, ἀπολύτως ὅμως προσηρμοσμένα πρὸς τὸ ξηρὸν καὶ θερμὸν κλῖμα τῆς χώρας. Χαρακτηριστικαὶ ἰδιότητές των εἶναι ἡ μακροβιότης, ἡ ἀντοχή, ἡ ὑπομονή, τὸ λιτοδίαιτον καὶ ἡ πρὸς τὰς ἀσθενείας ἀντίδρασις τοῦ ὀργανισμοῦ των. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν καθ' ὅλην τὴν χώραν ὄνων ἀνέρχεται (1932) εἰς 363.705, παρουσιάζων συνεχῆ καὶ σταθερὰν αὔξησιν κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1922 μέχρι τοῦ 1932 μεταπολεμικὴν περίοδον, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ κατωτέρω πίνακος:

Ἔτη	Ἀριθμὸς ὄνων	Ἔτη	Ἀριθμὸς ὄνων
1922	249.557	1928	342.870
1923	236.946	1929	380.648
1924	282.851	1930	343.271
1925	299.233	1931	352 862
1926	318.861	1932	363.705
1927	325.152		

Ὁ ἑλληνικὸς ὄνος, κατ' ἐξοχὴν λιτοδίαιτον καὶ ὀλιγοδάπανον ζῷον, ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον σύντροφον τοῦ Ἕλληνος μικροκαλλιεργητοῦ, χρησιμεύων εἰς μεταφορικὰς ἐργασίας πάσης φύσεως, ἰδίως δὲ εἰς τὴν ἀπὸ τῶν ἀγρῶν μεταφορὰν τῶν εἰσκομιζομένων προϊόντων. Ἐξ ἄλλου, ἐκτὸς τοῦ ὀλιγοδαπάνου τῆς συντηρήσεώς του, ἔχει ἔναντι τοῦ ἵππου τὸ σοβαρὸν προσὸν τῆς μείζονος ἀσφαλείας κατὰ τὴν πορείαν διὰ μέσου τῶν ἀποκρήμνων καὶ δυσβάτων ἀτραπῶν τῶν ἑλληνικῶν ὀρέων. Ἡ τροφή του συνίσταται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐκ φυσικῆς νομῆς, συμπληρουμένη κατὰ τὴν χειμερινὴν περίοδον καὶ δι' ἀχύρου, σπανιώτατα δὲ καὶ διὰ ξηρῶν καρπῶν (βρώμης κλπ.). Προσβάλλεται ἐκ τῶν αὐτῶν μὲ τὸν ἵππον ἀσθενειῶν, ἀλλὰ παρουσιάζει καὶ εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο μείζονα ἀντοχήν. Ἐκ τῶν ἀσθενειῶν τούτων μᾶλλον διαδεδομέναι εἶναι: Ἡ *μᾶλις*· ἀπαντᾷ ὑπὸ ὀξεῖαν καὶ χρονίαν μορφήν, μεταδίδεται δὲ καὶ εἰς τὸν ἄνθρωπον, διὸ καὶ συμφώνως τῷ νόμῳ μαλλιῶντα ζῷα, παρουσιάζοντα ἔκδηλα συμπτώματα τῆς νόσου, θανατοῦνται ἀμέσως. Οἱ *κωλικοί*· προσβάλλουσι σπανιώτερον τὸν ὄνον καὶ συχνότερον τὸν ἵππον, ὀφείλονται δὲ εἰς διάφορα αἴτια. Τέλος συνήθεις εἶναι αἱ παθήσεις τῶν ἄκρων καὶ τῆς ὁπλῆς, ἀποτελοῦσαι σοβαρὸν κίνδυνον, ὡς ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας σημασίας, ἣν ἔχουσι τὰ ἄκρα παρὰ τοῖς μονόπλοις ζῴοις.

Διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς ἐγχωρίου γενεᾶς τῶν ὄνων τὸ κράτος διατηρεῖ εἰς τοὺς κατὰ τόπους σταθμοὺς ἐπιβητόρων ἐκπροσώπους τῆς ἀφρικανικῆς γενεᾶς, μάλιστα δὲ τῆς κυπρίας, ἀποτελούσης παραλλαγὴν τῆς πρώτης καὶ διακρινομένης διὰ τὸ ὑψηλὸν ἀνάστημα καὶ τὴν ἀρίστην αὐτῆς διάπλασιν. Ὁ κατωτέρω πίναξ παρέχει τὸν ἐν ἑκάστῳ διαμερίσματι ἀριθμὸν ὄνων καὶ τὴν ἀναλογίαν αὐτοῦ ἔναντι τῆς ἐκτάσεως καὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς.

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα	Ἀριθμὸς ὄνων	Ἀναλογία αὐτῶν κατὰ τ. χλμ.	Ἀναλογία αὐτῶν κατὰ 1.000 κατοίκους
Μακεδονία	104.662	2,99	65,7
Ἤπειρος	18.507	1,97	58,8
Νῆσοι Αἰγαίου	22.033	5,82	71,6
Κρήτη	38.454	4,63	99,5
Θεσσαλία	47.521	3,56	96,3
Ἰόνιοι νῆσοι	10.201	5,30	47,8
Κυκλάδες νῆσοι	10.221	3,95	78,7
Στερεὰ Ἑλλὰς - Εὔβοια	48.660	1,94	30,5
Πελοπόννησος	44.033	1,97	41,8
Θράκη	19.413	2,22	64,0
Σύνολον	363 705	2,79	58,6

Πίναξ ἐμφαίνων τὰ κατὰ νομοὺς ἐκτρεφόμενα ζῷα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γεωργικῆς καὶ κτηνοτροφικῆς στατιστικῆς τοῦ 1932.

Νομοὶ	Βοοειδῆ (βόες καὶ βούβαλοι)	Ἵπποι	Ἡμίονοι	Ὄνοι	Πρόβατα	Αἶγες	Χοῖροι	Πτηνὰ κατοικίδια	Κόνικλοι
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	33.031	22.502	7.938	10.629	449.906	376 234	45.198	314.441	9.762
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	2.382	13.558	15.078	7.678	230.416	180.848	9.693	463.578	41.789
Ἀρκαδίας	8.454	9.729	17.012	4.084	315.775	224.640	25.592	340 932	13.342
Ἄρτης	11.898	4.763	1.196	937	96.842	56.567	4.134	92.581	1.945
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	8.805	18.387	12.746	16.381	273.404	227.358	12.020	581.800	27.494
Ἀχαΐας	13.476	11.606	6.172	6.399	231.031	159.033	11.106	326.882	34.354
Δράμας	28.483	3.961	2.290	6.383	62 934	65.579	1.806	185.970	346
Ἕβρου	60 335	4.622	383	6.247	167 587	96.573	12.582	296.988	1.036
Εὐβοίας	12.864	5 942	5.823	8.045	163.139	208.128	12 995	257.621	9.620
Ζακύνθου	2.179	1.701	272	2.262	10.758	13.092	1.139	78.814	13 379
Ἠλείας	3.978	13.739	747	3.239	171.504	54.851	16.536	442.470	32.930
Ἡρακλείου	20.187	1.966	4.042	17.819	136.542	93.841	16.520	296.369	84.886
Θεσσαλονίκης	127.247	29.407	4.146	23.628	462.526	167.178	37.045	716 670	1.579
Ἰωαννίνων	41.280	12.579	6.191	13.543	428.371	277.381	1.061	235.165	483
Καβάλλας	23.149	2.079	1.413	7.607	47.814	73.102	1.207	152.750	320
Κερκύρας	4.650	3.880	418	3.592	53 565	16.315	8.415	124.300	364
Κεφαλληνίας	1.443	2 071	821	4.347	48.101	50.317	1.783	70.538	6.784
Κοζάνης	57.052	11.098	5.543	20.110	386.621	214 665	16.888	286.590	1.001
Κυκλάδων	13.954	494	4.566	10.221	66.650	83.087	11.382	174.350	5.620
Λακωνίας	18.558	5.915	7.242	9.722	172.021	204.982	20.542	378.711	18.305
Λαρίσης	26.261	32.616	8.907	21.018	506.715	278.562	19.682	529.784	10.010
Λασηθίου	10.766	314	2.737	7.808	81.570	62.782	9.785	101.900	16.480
Λέσβου	14.237	6.053	4.184	14.425	160.520	49.155	3.858	271.146	1.232
Μεσσηνίας	17.180	16.215	3.502	12.911	210.228	149 562	40.215	490.557	23.578
Πέλλης	49.066	6.557	534	11.040	117.448	66.522	11.208	214.855	480
Πρεβέζης	18.182	8.897	1.012	4.027	114.850	86.213	5.875	108.267	650
Ρεθύμνης	10.633	637	1.721	6.723	127.427	61.913	9.931	85.592	35.030
Ροδόπης	60.747	4.034	1.199	13.166	193.497	180 468	4.731	278.448	622
Σάμου	1.113	1.129	1 138	3.222	10.863	36.901	1.924	63.485	2.437
Σερρῶν	64.133	10.738	2.028	18.090	155.230	81.583	13.550	564.515	1.290
Τρικκάλων	55.571	19.059	4.898	26.503	521.667	196.630	31.710	356.886	4.699
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	20.680	18.684	12.766	13.005	336.328	292.412	22.555	998.895	12.171
Φλωρίνης	45.725	8.132	2.151	11.589	221.557	64.719	15.048	246.760	1.505
Χαλκιδικῆς	18.445	6.522	2.779	6.215	47.673	111.413	8.189	149.067	445
Χανίων	10.636	1.775	2.954	6.104	128.453	88.988	9.808	229.954	46.767
Χίου	5.217	180	2.849	4.386	17.437	25.931	1.508	54.410	885
Σύνολον κράτους	921.047	324.234	160.388	363.705	6.926.960	4.677.525	471.740	10.062.641	463.620

Digitized by Google

Ἡμίονοι. Ἕτερογ, ἐξ ἴσου χρήσιμον μὲ τὸν ἵππον καὶ τὸν ὄνον, φορτηγὸν ζῷον τῆς Ἑλλάδος ἀποτελεῖ ὁ ἡμίονος (κοιν. *μουλάρι*), προερχόμενος ἐκ τῆς εἰδομειξίας ἢ ἄρρενος ὄνου καὶ φορβάδος (κυρίως ἡμίονος), ἢ ἐπιβήτορος ἵππου (*κήλωνος*) καὶ θηλείας ὄνου (ὁπότε καλεῖται εἰδικώτερον *ἴννος* ἢ *γῖνος*). Ἐκ τῶν δύο τούτων εἰδῶν ἡμιόνου τὸ πρῶτον εἶναι ἀσυγκρίτως ἀνώτερον τοῦ δευτέρου. Μολονότι ὅμως τὸ κλῖμα τῆς χώρας μας, τὸ ὀρεινὸν αὐτῆς καὶ ἡ ἔλλειψις καταλλήλων καὶ ἐπαρκῶν ζῳοτροφιῶν θέτουσι τὸν ἡμίονον εἰς τὴν πρώτην μοῖραν ἀπὸ ἀπόψεως σπουδαιότητος, διά τε τὴν καλλιέργειαν καὶ τὰς μεταφοράς, ἡ ἡμιονοπαραγωγὴ καθυστερεῖ σοβαρῶς, τοῦ συνόλου τῶν καθ' ὅλον τὸ κράτος ἡμιόνων ἀνερχομένου (1932 εἰς 160.388, ἤτοι 1,23 μόνον κατὰ τ.χλμ. καὶ 25,8 κατὰ χιλίους κατοίκους. Παρατηρεῖται οὐχ ἧττον βαθμιαία αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ κατωτέρω πίνακος τῶν μεταπολεμικῶν ἐτῶν 1922—1932:

1922	127.441	1928	149.610
1923	117.762	1929	147.817
1924	138.730	1930	153 870
1925	138.037	1931	159.507
1926	147.601	1932	160.388
1927	135.299		

Αἱ πολύτιμοι ἰδιότητες τοῦ ζῴου συνίστανται εἰς τὸ λιτοδίαιτον αὐτοῦ, τὸ ἀσφαλὲς τοῦ βηματισμοῦ του εἰς δύσβατα καὶ ἀπόκρημνα μέρη, τὴν μεγάλην του ἀντοχὴν ἔναντι τοῦ ψύχους καὶ τῶν ἀσθενειῶν, τὴν στερεότητα τῶν ὁπλῶν του καὶ τὴν ἔκτακτον μακροβιότητά του. Ἐκ τῶν καθ' ὅλον τὸ κράτος ἡμιόνων οἱ ἡμίσεις περίπου (76.849) χρησιμοποιοῦνται καὶ ὡς ἀροτῆρες, οἱ δὲ λοιποὶ (83.539) καὶ ὡς ζῷα φόρτου. Ὁ κατωτέρω πίναξ παρέχει τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐν ἑκάστῳ γεωγραφικῷ διαμερίσματι ἡμιόνων καὶ τὸ ποσὸν τῶν χρησιμοποιουμένων ὡς ἀροτήρων καὶ ὡς ζῴων φόρτου.

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα	Ἀριθμὸς ἀροτριώντων ἡμιόνων	Ἀριθμὸς μὴ ἀροτριώντων ἡμιόνων	Σύνολον
Μακεδονία	6.193	14.681	20.874
Ἤπειρος	652	7.747	8.399
Νῆσοι τοῦ Αἰγαίου	1.288	6.883	8.171
Κρήτη	3.015	8.439	11.454
Θεσσαλία	3.747	10.058	13.805
Ἰόνιοι νῆσοι	144	1.367	1.511
Κυκλάδες νῆσοι	1.558	3.008	4.566
Στερεὰ Ἑλλὰς - Εὔβοια	22.829	16.444	39.273
Πελοπόννησος	36.546	14.207	50.751
Θρᾴκη	877	705	1.582
Σύνολον	76.849	83.539	160.388

Βόες. Κατὰ τὴν γεωργικὴν στατιστικὴν τοῦ 1932 οἱ ἐκτρεφόμενοι ἐν Ἑλλάδι βόες, ἀδιακρίτως φύλου καὶ ἡλικίας, ἀνήρχοντο εἰς 875.275, κατανεμομένους, κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα καὶ προορισμόν, ὡς ἐν τῷ κατωτέρω πίνακι:

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα	Ἀροτριῶντες βόες: Ἄρρενες	Ἀροτριῶντες βόες: Θήλεις (ἀγελάδες)	Μὴ ἀροτριῶντες: Ἄρρενες	Μὴ ἀροτριῶντες: Θήλεις (ἀγελάδες)	Σύνολον	Ποσοστὸν ζῴων κατὰ τ. χλμ.	Ποσοστὸν ζῴων ἐπὶ 100 κατοίκ.
Μακεδονία	162.727	28.056	46.139	150.517	387.439	11,1	27
Ἤπειρος	26.721	3.987	12.985	27.572	71.265	7,7	22
Νῆσοι Αἰγαίου	7.047	6.492	2.731	4.288	20 558	5,4	6,7
Κρήτη	16.911	25.151	7.552	5.551	52.168	6,3	13,5
Θεσσαλία	32.352	1.558	9.245	34.432	77.587	5,9	15
Ἰόνιοι νῆσοι	1.874	981	1.833	3.584	8.272	4,3	3,9
Κυκλάδες νῆσοι	2.328	8.608	1.103	1.805	13.844	5,3	10,6
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	27.181	12.815	8.653	26.050	74.699	3	4,8
Πελοπόννησος	28.169	15.141	9.127	10.534	62.971	2,8	6
Θρᾴκη	46 583	11.589	14.685	34.615	106.472	12,2	31,5
Σύνολον	351.893	114.381	111.053	297.948	875.275	6,7	12,5

Βάσει τοῦ ἀνωτέρω πίνακος κυριώτεραι ἐν Ἑλλάδι βοοτρόφοι περιφέρειαι εἶναι ἡ Θρᾴκη καὶ ἡ Μακεδονία, παρουσιάζουσαι τὰ μεγαλύτερα ποσοστά, ἐνῷ ἡ Πελοπόννησος καὶ ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς κατέχουσι τὴν τελευταίαν βαθμίδα τῆς κλίμακος, ὑστεροῦσαι ἔναντι καὶ τῶν μικρῶν ἀκόμη νήσων. Ἐν τῷ συνόλῳ της ἡ βουτροφία ἐμφανίζεται σταθερὰ καθ' ὅλην τὴν μεταπολεμικὴν περίοδον, χωρὶς νὰ σημειοῖ σημαντικήν τινα ἄνοδον ἀλλ' οὔτε καὶ πτῶσιν. Τοῦτο συνάγεται καὶ ἐκ τῆς ἀκολούθου στατιστικῆς, παρεχούσης τοὺς κατ' ἔτος ἀπογραφέντας βοῦς κατὰ τὴν περίοδον 1922—1932:

Ἔτη	Βόες	Ἔτη	Βόες
1922	754.432	1928	910.203
1923	698.019	1929	831.059
1924	844.452	1930	837.175
1925	854.230	1931	867.612
1926	924.752	1932	875.275
1927	908 505	—	—

Ἡ ἑλληνικὴ βοοτροφία περιλαμβάνει κυρίως ζῷα τῶν ἐγχωρίων γενεῶν, διακρινόμενα διὰ τὸ λιτοδίαιτον αὐτῶν καὶ χρησιμοποιούμενα κατὰ μέγα μέρος ὡς ἐργατικὰ (ἀροτριῶντα) καὶ ὡς κρεοπαραγωγά, ὄχι δὲ καὶ πρὸς γαλακτοπαραγωγήν, δι' ἣν εἶναι ἀκατάλληλα. Πλὴν τῶν ἐγχωρίων ὅμως, ἔχει εἰσαχθῆ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἱκανὸς ἀριθμὸς βελτιωμένων γαλακτοπαραγωγῶν ἀγελάδων, αἵτινες ἐκτρέφονται ἐν βουστασίοις περὶ τὰς μεγάλας πόλεις (Ἀθήνας, Θεσσαλονίκην κλπ.).

Ἡ ἐγχώριος γενεὰ βοῶν ἀνήκει εἰς τὴν ὁμάδα τῶν βοῶν τῶν βαλκανικῶν στεππῶν, ἔχουσι δὲ χρωματισμὸν ποικίλλοντα ἀπὸ τοῦ κιτρίνου μέχρι τοῦ πορτοκαλιόχρου καὶ ἀπὸ τοῦ φαιοῦ μέχρι τοῦ σκοτεινοῦ καστανοῦ, δέρμα παχὺ καὶ στερεῶς ἐπικαθήμενον ἐπὶ τοῦ σώματος, χρώματος φαιοῦ μέχρι καστανοῦ, τρίχας τραχείας καὶ κέρατα λεπτὰ καὶ μικρά, ἐστραμμένα πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἐμπρὸς καὶ ἔχοντα χρῶμα ἀνοικτόφαιον καὶ μελανὸν εἰς τὰ ἄκρα. Εἶναι ζῷα μικροῦ ἀναστήματος (ὕψος ἀκρωμίου 1—1,25 μ., φθάνον σπανίως εἰς τοὺς ἐκτομίας μέχρις 1,30 μ.), ἔχοντα ζῶν βάρος μεταξὺ 200 καὶ 320 χιλιογρ., φθάνον ἐνίοτε μέχρι 450, σωματικὴν δὲ διάπλασιν κατὰ πλεῖστον κακήν.

Οἱ ἑλληνικοὶ βόες δὲν εἶναι μόνον ἱκανοὶ ἀροτῆρες, ἀλλ' ἔχουσι καὶ καλὰς κρεατοπαραγωγοὺς ἰδιότητας, παχυνόμενοι εὐκόλως καὶ ἀποδίδοντες εὔγευστον κρέας μὲ βουτυρώδους συστάσεως λίπος, ἐναποτεθειμένον μεταξὺ τῶν μυϊκῶν ἰνῶν. Ὡς γαλακτοπαραγωγὰ ζῷα οὐδόλως ὑπολογίζονται κα διότι ἡ ἀπόδοσίς των εἶναι ἐλαχίστη (640—760 λίτραι γάλακτος κατὰ γαλακτικὴν περίοδον, περιεκτικότητος εἰς λίπος μέχρι 5 %) καὶ διότι τὸ ἄμελγμά των εἶναι πολὺ δυσχερές. Τὰ ἄρρενα ζῷα εὐνουχίζονται εἰς ἡλικίαν 6—9 μηνῶν, παραγομένων οὕτω τῶν ἐκτομιῶν βοῶν.

Πλὴν τῆς ἀνωτέρω περιγραφείσης πανελληνίου ἰθαγενοῦς γενεᾶς, ἀπαντῶσιν εἰς διαφόρους περιοχὰς καὶ ἄλλαι ἐπιχώριοι. Τοιαύτη εἶναι ἡ *μακεδονικὴ* ἢ *τῆς Κατερίνης*, ἥτις ἀνήκει ἐπίσης εἰς τοὺς βοῦς τῶν βαλκανικῶν στεππῶν, ἀλλ' ἔχει ἐπικρατοῦντα χρωματισμὸν ὅμοιον πρὸς τὸν τῆς μελανῆς, κέρατα διατεταγμένα ἐν σχήματι λύρας, ἀνάστημα μεγαλύτερον (φθάνον εἰς τοὺς ἄρρενας ἐκτομίας 1,35 μ.) καὶ πρόσθιον τμῆμα τοῦ σώματος καλύτερον ἀνεπτυγμένον, βοηθοῦν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν μείζονος δυνάμεως, δι' ὃ καὶ θεωροῦνται γενικῶς ὡς καθαρῶς δυναμοπαραγωγὰ ζῷα. Τὸ κρέας τῆς γενεᾶς ταύτης εἶναι κατωτέρας ποιότητος, ἡ δὲ γαλακτοπαραγωγὴ ἐπίσης μικρά. Παραλλαγὴν τῆς ἐγχωρίου γενεᾶς ἀποτελεῖ ἡ *τηνιακή*, ἔχουσα σωματικὴν διάπλασιν μᾶλλον λεπτοφυᾶ τῶν δύο ἄλλων, ἀλλὰ συνδυάζουσα ἐπιτυχῶς δυναμοπαραγωγήν, κρεατοπαραγωγὴν καὶ γαλακτοπαραγωγήν, ἥτις φθάνει μέχρι 1.300 λιτρῶν κατὰ γαλακτικὴν περίοδον. Ἑτέραν παραλλαγὴν τῆς ἐγχωρίου γενεᾶς ἀποτελοῦσιν οἱ βόες τῆς Κέας (καὶ γενικώτερον τῶν Κυκλάδων), συνδυάζοντες ἐπιτυχῶς ἱκανὴν γαλακτοπαραγωγὴν καὶ δυναμοπαραγωγήν.

Ἐκ τῶν εἰς ἀστικὰ βουστάσια ἐκτρεφομένων ξενικῶν γαλακτοπαραγωγῶν βοῶν ἐπεκράτει παλαιότερον ἡ *ἐρυθρὰ ρωσικὴ γενεὰ* ἢ *τῆς Κριμαίας*, ἐγκλιματιζομένη εὐκόλως, ἀντέχουσα εἰς τὸν ἐνσταβλισμὸν καὶ ἀποδίδουσα κατὰ γαλακτικὴν περίοδον 2.800 λίτρας γάλακτος, μέσης περιεκτικότητος εἰς λίπος 3,5 %. Σήμερον, πρὸς ἀνανέωσιν τῶν ἐν βουστασίοις διαιτωμένων ἀγελάδων, εἰσάγονται κυρίως μιγάδες τοῦ τύπου τῆς *φαιᾶς γενεᾶς τῶν Ἄλπεων*, αἵτινες ἔχουσιν ὑψηλὴν ἀπόδοσιν, φθάνουσαν κατὰ γαλακτικὴν περίοδον εἰς 3.700 λίτρας γάλακτος, περιεκτικότητος εἰς λίπος 3,7 %. Πλὴν τῶν ἐπικρατουσῶν δύο ὡς ἄνω ξενικῶν γενεῶν ἀπαντῶσιν ἐπίσης σποραδικῶς ἐν βουστασίοις ἀγελάδες τῆς *ὀλλανδικῆς φρισλανδικῆς γενεᾶς*, τῆς *ἐλβετικῆς schwytz*, τῆς *γερμανικῆς angler*, τῆς *ἐρυθρᾶς δανικῆς* καὶ διάφοροι ἄλλαι μιγάδες, αἵτινες ὅμως ἐγκλιματίζονται δυσχερέστερον, καθ' ὅ ἀπαιτοῦσαι διὰ τὴν ἀνάπτυξίν των τὴν ὕπαρξιν πλουσίων βοσκοτόπων.

Ἡ ἐκτροφὴ τῶν ἐγχωρίων δυναμοπαραγωγῶν βοῶν γίνεται κατὰ τὰς περιόδους τῆς ἀναπαύσεως εἰς φυσικὰς βοσκάς, χωρὶς νὰ παρέχηται ἄλλη πρόσθετος τροφή, ἥτις χορηγεῖται κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐργασίας. Ἡ πρόσθετος αὕτη τροφὴ συνίσταται κατὰ προτίμησιν εἰς καρπὸν ρόβης. Κατὰ τὸν βαρὺν χειμῶνα οἱ ἀροτῆρες βόες ἐνσταβλίζονται, τρεφόμενοι δι' ἀχύρου ἢ φύλλων ἀραβοσίτου. Διὰ τὴν ἐκτροφὴν τῶν ξενικῶν γαλακτοπαραγωγῶν ἀγελάδων χρησιμοποιοῦνται ὑπολείμματα ἀλευροποιίας (πίτυρα καὶ κτηνάλευρα) καὶ σπορελαιουργίας (πλακοῦντες βαμβακοσπόρου, λινοσπόρου, σησαμοσπόρου, ἰνδικοῦ καρύου κλπ.). Ἐπίσης χορηγεῖται ἄχυρον σιτηρῶν, σανὸς βρώμης ἢ μηδικῆς, ἄχυρον ψυχανθῶν, καρπὸς βρώμης καὶ ἀραβοσίτου κ. ἄ. Ἡ ἔλλειψις πλουσίων εἰς χόρτον βοσκοτόπων ἀποτελεῖ σοβαρὸν μειονέκτημα διὰ τὴν ἐκτροφὴν ξενικῶν ἀγελάδων, οἱ δὲ κάτοχοι βουστασίων ἀναπληροῦσι κατὰ τὸ δυνατὸν τὴν τοιαύτην ἔλλειψιν διὰ τῆς παροχῆς ὑπολειμμάτων τῆς λαχανοκομίας (φύλλων ἀνθοκράμβης, κινάρας κ.ἄ.) ἢ διὰ τῆς ἐπὶ τούτῳ σπορᾶς πυκνῶν φυτειῶν ποτιστικοῦ ἀραβοσίτου.

Κυριώτεραι νόσοι ἐκ τῶν προσβαλλουσῶν τοὺς βοῦς ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἡ πανώλης, καθ' ἧς οὐδεμία χωρεῖ θεραπεία, ὁ ἀφθώδης πυρετός, προκαλῶν ἐξάντλησιν τοῦ ζῴου, ὁ σπληνάνθραξ, προλαμβανόμενος δι' εἰδικοῦ ἐμβολίου, ὁ ὑπὸ ὡρισμένων τροφῶν προκαλούμενος μετεωρισμὸς τῆς κοιλίας, ἡ πυροπλασμίασις, ὁ συμπτωματικὸς ἄνθραξ καὶ ἡ αἱμορραγικὴ σηψαιμία. Συμφώνως πρὸς τὰς ὑπαρχούσας ἐπισήμους στατιστικὰς πληροφορίας, ὑπό τινων τῶν ὡς ἄνω ἀσθενειῶν προσεβλήθησαν τὰ βοοειδῆ γενικῶς κατὰ τὴν περίοδον 1929—1931, ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Σπληνάνθραξ	Συμπτωματικὸς ἄνθραξ	Σηψαιμία αἱμορραγικὴ	Πυροπλασμίασις
1929	184	59	48	111
1930	772	156	92	145
1931	387	321	75	160

Ἐξ ἄλλου αἱ ἐν βουστασίοις ἐκτρεφόμεναι ἀγελάδες ὑπόκεινται εἰς ἐνδημικὰς ἀσθενείας, ὡς φυματιώσεως, λοιμώδους ἀποβολῆς καὶ στρεπτοκοκκικῆς μαστίτιδος, ἐπίσης δὲ εἰς δυστοκίας, ὀφειλομένας εἰς τὸν διαρκῆ ἐνσταβλισμὸν καὶ τὴν ἔλλειψιν κινήσεως.

Κατὰ τὴν στατιστικὴν τοῦ 1932, ἐκ τῶν 297.948 ἀγελάδων, αἵτινες ἀπεγράφησαν ὡς μὴ ἀροτριῶσαι, αἱ 160.344 διετίθεντο ὡς γαλακτοπαραγωγοί, ἀποδώσασαι 51.351.800 χιλιόγραμμα ἀμέσως καταναλωθέντος γάλακτος, 879.600 χιλιόγραμμα μαλακοῦ τυροῦ, 261.600 χιλιόγραμμα σκληροῦ τυροῦ καὶ 629.900 χιλιόγραμμα βουτύρου. Ἡ κατὰ μετρικὸν στατῆρα (100 χιλιόγραμμα) μέση ἀξία τῶν ὡς ἄνω προϊόντων ὑπελογίσθη τοῦ μὲν νωποῦ γάλακτος εἰς 479,85 δραχμάς, τοῦ μαλακοῦ τυροῦ εἰς 1.736,16 δραχμάς, τοῦ σκληροῦ εἰς 2.422,88 καὶ τοῦ βουτύρου εἰς 4.482,56 δραχμάς, ἡ δὲ συνολικὴ ἀξία τῶν παραχθεισῶν ποσοτήτων εἰς δραχμὰς ὑπελογίσθη ὡς ἑξῆς: γάλα 246.412.699 δραχμαί, μαλακὸς τυρὸς 15.271.240, σκληρὸς τυρὸς 6.338.260 καὶ βούτυρον 30.611.382 δραχμαί. Ἡ κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα κατανομὴ τῶν γαλακτοφόρων ἀγελάδων καὶ ἡ εἰς γαλακτοκομικὰ προϊόντα ἀπόδοσις αὐτῶν παρέχεται ἐν τῷ κατωτέρω πίνακι:

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα	Ἀμελγόμεναι ἀγελάδες	Γάλα εἰς μετρικοὺς στατῆρας	Συνολικὴ ἀξία γάλακτος εἰς δραχμὰς	Μαλακὸς τυρὸς (εἰς μετρικοὺς στατῆρας)	Συνολικὴ ἀξία μαλακοῦ τυροῦ εἰς δραχμὰς	Σκληρὸς τυρὸς (εἰς μετρικοὺς στατῆρας)	Συνολικὴ ἀξία σκληροῦ τυροῦ εἰς δραχμὰς	Βούτυρον (εἰς μετρικοὺς στατῆρας)	Συνολικὴ ἀξία βουτύρου εἰς δραχμὰς
Μακεδονία	90.796	256.148	123.386 106	3.988	6.149.055	1.273	2.933.900	3.952	17.637.351
Ἤπειρος	11.970	29.001	11.656.803	579	866.080	55	106.200	474	2.284.840
Νῆσοι Αἰγαίου	2.081	12.636	7.146.912	289	661.600	620	1.695.120	25	140.050
Κρήτη	106	991	471.100	—	—	—	—	—	—
Θεσσαλία	17.404	47.356	23.329.090	898	1.764.380	11	26.440	364	1.537.355
Ἰόνιοι νῆσοι	2.159	18.956	7.550.354	801	1.811.950	3	6.000	44	320.000
Κυκλάδες	3.421	11.872	4.985.830	308	577.275	94	235.570	11	62.400
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	11.264	73.386	36.200.415	85	171.250	82	181.630	294	1.346.625
Πελοπόννησος	1.978	23 892	13.048.760	127	221.750	219	653.900	14	113.600
Θρᾴκη	19.165	39.281	18.637.329	1.721	3.047.900	259	499.500	1.651	7.169.197
Σύνολον	160.344	513.518	246.412.699	8.796	15.271.240	2.616	6.338.260	6.829	30.611.382

Οὕτως ἡ συνολικὴ ἀξία τῶν γαλακτοκομικῶν προϊόντων τῶν ἑλληνικῶν ἀγελάδων ἀνέρχεται (1932) εἰς 398.633.581 δραχμάς. Γαλακτοπαραγωγοὶ ἰθαγενεῖς ἀγελάδες ἐκτρέφονται κυρίως ἐν Μακεδονίᾳ, Θρᾴκῃ, Θεσσαλίᾳ καὶ Στερεᾷ Ἑλλάδι, ἀλλοδαπαὶ δὲ βελτιωμέναι μόνον εἰς εἰδικὰ βουστάσια ἱδρυμένα περὶ τὰς μεγάλας πόλεις, διὰ τὴν εἰς γάλα τροφοδότησιν αὐτῶν. Τὰ ἀρτιώτερον ὠργανωμένα ἀστικὰ βουστάσια εἶναι τῆς πε-

Digitized by Google

ριφερείας Ἀθηνῶν, ἐπίσης δὲ τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν Πατρῶν καὶ τοῦ Βόλου. Ἀξιόλογος ἐπίσης εἶναι ἡ ἀγελαδοκομία τῆς Κερκύρας, τῆς ἀναπτύξεώς της ὀφειλομένης εἰς τὸ θερμὸν καὶ ὑγρὸν μὲ ἀφθόνους βροχὰς κλῖμα τῆς νήσου, ὅπερ εὐνοεῖ τὴν καθ᾽ ὅλον τὸ ἔτος ὕπαρξιν ἀφθόνου χλωροῦ χόρτου. Τὸ κερκυραϊκὸν γάλα διατίθεται ἐπιτοπίως πρὸς ἄμεσον κατανάλωσιν, χρησιμοποιεῖται δὲ ἐπιτυχῶς καὶ εἰς τὴν βουτυροκομίαν. Τέλος, αἱ Κυκλάδες ἔχουσιν ἀξιόλογον βοοκομίαν, προμηθεύουσαι ἐκ τῶν νήσων Τήνου, Κέας (Τζιᾶς) καὶ Ἄνδρου ἀρίστους ἀροτῆρας διὰ τοὺς γεωργοὺς τῆς Εὐβοίας καὶ τῆς Στερεᾶς καὶ ἱκανὸν ἀριθμὸν μόσχων διὰ τὴν ἀθηναϊκὴν ἀγοράν. Ἡ ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων βοῶν παρεχομένη ἐτησίως ποσότης κρέατος διὰ τὴν ἐπιτόπιον κατανάλωσιν ὑπολογίζεται εἰς 410.000.000 δραχμὰς περίπου.

Βούβαλοι. Τὸ συγγενὲς τοῦτο πρὸς τὸν βοῦν κερασφόρον ζῷον ἐκτρέφεται κυρίως ἐν Μακεδονίᾳ, Θρᾴκῃ καὶ Θεσσαλίᾳ, ἀραιότατα δὲ καὶ εἰς τὰς λοιπὰς περιοχὰς τοῦ κράτους, πλὴν τῶν Ἰονίων νήσων ἔνθα ἐκλείπει ἐξ ὁλοκλήρου. Οἱ ἐν Ἑλλάδι βούβαλοι ἀνέρχονται ἐν συνόλῳ εἰς 45.782, ὧν τὸ 1/3 σχεδὸν διατίθεται εἰς τὴν καλλιέργειαν, κατανέμονται δὲ κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα ὡς ἑξῆς:

Διαμέρισμα	*Ἀροτριῶντες βούβαλοι*	*Μὴ ἀροτριῶντες*	*Σύνολον*
Μακεδονία	7.411	18.447	25.858
Ἤπειρος	—	95	95
Νῆσοι Αἰγαίου	4	5	9
Κρήτη	50	22	72
Θεσσαλία	1.673	2.577	4.250
Κυκλάδες νῆσοι	60	50	110
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	230	481	711
Πελοπόννησος	13	54	67
Θρᾴκη	4.749	9.861	14.610
Σύνολον	14.190	31.592	45.782

Τὰ προσόντα τοῦ ἑλληνικοῦ βουβάλου συνίστανται εἰς τὴν μείζονα τοῦ βοὸς δυναμοπαραγωγήν, τὴν μεγάλην αὐτοῦ ὀλιγάρκειαν καὶ τὴν ἀντοχὴν εἰς τὰς ἀσθενείας. Ὁ βούβαλος χρησιμοποιεῖται ἐπιτυχῶς ὡς ἀροτὴρ εἰς τὰ θερμὰ καὶ βαλτώδη μέρη, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὰ ὀρεινὰ καὶ ψυχρά, διότι ἀπεχθάνεται τὸ ψῦχος. Ἀποδίδει ἐξ ἄλλου εὔγευστον καὶ τρυφερὸν κρέας, διακρινόμενον τοῦ βοείου ἐκ τοῦ χρώματος τοῦ λίπους, τὸ ὁποῖον εἰς μὲν τὸν βούβαλον εἶναι λευκόν, εἰς δὲ τὸν βοῦν κιτρινόχρουν, καὶ ἐκ τῆς ἰδιαζούσης ὀσμῆς μόσχου. Ἡ γαλακτοπαραγωγὴ τοῦ θήλεος εἶναι μικρά, ἀνερχομένη εἰς 500—650 λίτρας κατὰ γαλακτικὴν περίοδον, τὸ ἀποδιδόμενον ὅμως γάλα ὑπερτερεῖ κατὰ πολὺ τοῦ τῆς ἀγελάδος ὡς πρὸς τὴν περιεκτικότητα τοῦ λίπους, ἀνερχομένην εἰς 7—8 %, διὸ καὶ ἔχει τὴν μείζονα ἐξ ὅλων τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν γαλάκτων μέσην ἀξίαν, ἀνερχομένην εἰς 521,95 δραχμὰς κατὰ μετρικὸν στατῆρα τῶν 100 χιλιογράμμων.

Οἱ ἀμελγόμενοι καθ᾽ ὅλον τὸ κράτος θήλεις βούβαλοι ἀνήρχοντο, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς στατιστικῆς τοῦ 1932, εἰς 20.578, ἀποδώσαντες (1932) 7.125.300 χιλιόγρ. γάλακτος (μέση ἀπόδοσις 346 χιλιογρ. κατὰ ζῷον), συνολικῆς ἀξίας 37.190.605 δραχμῶν, 430.800 χιλιόγρ. μαλακοῦ τυροῦ μέσης ἀξίας 1.788,61 δραχμῶν κατὰ στατῆρα (100 χιλιογρ.) καὶ συνολικῆς 7.705.339 δραχμῶν, 125.900 σκληροῦ τυροῦ μέσης ἀξίας κατὰ στατῆρα 2.221,02 δραχμῶν καὶ συνολικῆς 2.796.267 καὶ 342.200 χιλιόγρ. βουτύρου μέσης ἀξίας 4.299,58 δραχμῶν καὶ συνολικῆς 14.713.175. Οὕτως ἡ συνολικὴ ἀξία τῶν γαλακτοκομικῶν προϊόντων τῶν βουβάλων ἀνῆλθεν εἰς 62.405.386 δραχμάς, ἂν δ᾽ εἰς αὐτὰς συνυπολογισθῶσι καὶ 20.000.000 δραχμῶν περίπου, εἰς τὰς ὁποίας ἀνέρχεται ἡ ἀξία τοῦ ὑπὸ τῶν βουβάλων παρεχομένου ἐτησίως κρέατος, ἔχομεν ἐτησίαν ἀπόδοσιν τοῦ ζῴου τούτου 82,5 ἑκατομμυρίων περίπου δραχμῶν. Ἐν Ἑλλάδι παρατηρεῖται μεταπολεμικῶς σταθερὰ αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκτρεφομένων βουβάλων, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ κατωτέρω συνολικοῦ πίνακος τῆς περιόδου 1922—1932.

Ἔτος	*Ἀριθμὸς βουβάλων*	*Ἔτος*	*Ἀριθμὸς βουβάλων*
1922	31.087	1928	44.680
1923	30.230	1929	43.001
1924	37.283	1930	43.732
1925	36.233	1931	45.885
1926	38.762	1932	45.782
1927	38.358	—	—

Πρόβατα. Τὴν μείζονα ἀνάπτυξιν ἐξ ὅλων τῶν κτηνοτροφικῶν κλάδων τῆς Ἑλλάδος παρουσιάζει ἡ προβατοτροφία, ἀριθμοῦσα (1932) 6.926.960 πρόβατα, ἐκτρεφόμενα κυρίως ὡς ἀγελαῖα ἀνὰ τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κρήτην καὶ ὡς οἰκοδίαιτα εἰς τὰς λοιπὰς νήσους, ὅπου αἱ περιωρισμέναι ἐδαφικαὶ ἐκτάσεις δυσχεραίνουσι τὴν ἀνάπτυξιν ἀγελῶν. Τὸν μεγαλύτερον ἀριθμὸν προβάτων ἀριθμεῖ ἡ Μακεδονία (1.501.793), μετ᾽ αὐτὴν δὲ ἡ Πελοπόννησος (1.330.975), ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς μετὰ τῆς Εὐβοίας (1.222 777), ἡ Θεσσαλία (1.028 382), ἡ Ἤπειρος (640 063), ἡ Κρήτη (473 992), ἡ Θρᾴκη 361.084), αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου (188 820), αἱ Ἰόνιοι (112.424) καὶ τέλος αἱ Κυκλάδες (66.650. Ἡ μεγαλυτέρα ὅμως πυκνότης, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ τὸν ἀνθρώπινον πληθυσμὸν ἑκάστης περιοχῆς, παρατηρεῖται εἰς τὴν Θεσσαλίαν, ἔνθα ἀναλογοῦν 77 περίπου πρόβατα κατὰ τ. χλμ. γῆς καὶ δύο περίπου κατὰ κάτοικον. Ἐν Μακεδονίᾳ ἡ ἀναλογία εἶναι 42,5 πρόβατα κατὰ τ. χλμ. καὶ 1,06 κατὰ κάτοικον, ἐν Πελοποννήσῳ 59,7 κατὰ τ. χλμ. καὶ 1,25 κατὰ κάτοικον, ἐν Στερεᾷ 50 κατὰ τ. χλμ. καὶ 1,3 κατὰ κάτοικον, εἰς τὰς Ἰονίους 58,5 κατὰ τ. χλμ. καὶ 0,57 κατὰ κάτοικον, εἰς τὰς Κυκλάδας 26 κατὰ τ. χλμ. καὶ 0,51 κατὰ κάτοικον, ἐν Θρᾴκῃ 41,5 κατὰ τ. χλμ. καὶ 1,2 κατὰ κάτοικον, ἐν Ἠπείρῳ 68 κατὰ τ. χλμ. καὶ 2 κατὰ κάτοικον, ἐν ταῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου 48 κατὰ τ. χλμ. καὶ 0,6 κατὰ κάτοικον καὶ ἐν Κρήτῃ 57 κατὰ τ. χλμ. καὶ 1,2 κατὰ κάτοικον. Δι᾽ ὁλόκληρον τὸ κράτος αἱ ἀναλογίαι εἶναι 53 πρόβατα κατὰ τ. χλμ. καὶ 1,1 κατὰ κάτοικον. Ἡ προβατοτροφία εὑρίσκεται ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ ὁλόκληρον δεκαετίαν εἰς σταθερὸν ἐπίπεδον, κυμαινομένη μεταξὺ 6.500.000 καὶ 7.000.000 κεφαλῶν, κάτω τῶν ὁποίων πίπτει κατὰ τὰ δυσμενῆ μόνον ἔτη. Οὕτω, κατὰ τὰς στατιστικὰς τῆς δεκαετίας 1923—1932, οἱ ἀριθμοὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι προβάτων ἦσαν οἱ ἑξῆς:

1923	5.643.344	1927	6 441.630	1930	6.799.067
1921	6.622.917	1928	6.920.361	1931	7.071.725
1925	6.636.433	1929	5.805.646	1932	6.926 960
1926	6 950.541				

Ἡ ἑλληνικὴ προβατοτροφία περιλαμβάνει κατὰ μέγα μέρος πρόβατα ἀνήκοντα εἰς τὰς στενοούρους ἅμα καὶ μακρυούρους ἰθαγενεῖς γενεάς, ἀριθμεῖ δὲ καὶ ἱκανὸν ἀριθμὸν ἀντιπροσώπων τῆς πλατυούρου μικρασιατικῆς γενεᾶς (κοιν. *καραμάνικης*) καὶ τῶν παραγώγων αὐτῆς, τῆς χίας καὶ τῆς ἀργείας ποικιλίας, αἵτινες εἶναι μακρύουροι ἅμα καὶ πλατύουροι. Τῆς ἐγχωρίου γενεᾶς διακρίνομεν δύο κυρίας παραλλαγάς, τὴν πεδινὴν (κοιν. *καραγκούνικα πρόβατα*) καὶ τὴν ὀρεινὴν (κοιν. *βλάχικα πρόβατα*). Τὰ ἀνήκοντα εἰς τὴν πρώτην εἶναι μᾶλλον μεγαλόσωμα (ὕψος ἀκρωμίου 0.70 μ. περίπου), ἔχουσι ζῶν βάρος 45 περίπου χιλιογρ. καὶ ἀποδίδουν ἐτησίως 1—1½ χιλιόγρ. ἐρίου καὶ 32—52 λίτρας γάλακτος, πλουσίου εἰς λίπος (5—8 %), πλὴν ἐκείνου, ὅπερ καταναλίσκει ὁ ἀμνὸς μέχρι τοῦ ἀπογαλακτισμοῦ του. Τὰ πρόβατα τῆς ὀρεινῆς γενεᾶς (βλάχικα) ὑστεροῦσι σημαντικῶς τῶν ἄλλων, διότι εἶναι μᾶλλον μικρόσωμα καὶ ἀποδίδουσιν ἐτησίως 0,75—1 χιλιόγρ. ἐρίου καὶ 23—32 λίτρας γάλακτος, μὴ ὑπολογιζομένου τοῦ καταναλισκομένου ὑπὸ τοῦ ἀμνοῦ. Πλὴν ὅμως τῶν δύο ἀνωτέρω ἐγχωρίων ποικιλιῶν προβάτων ἀπαντᾷ καὶ τρίτη ἐν Κρήτῃ, ἡ καλουμένη *κρητική*, τῆς ὁποίας τὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι μικρὸν ἀνάστημα (ὕψος ἀκρωμίου περὶ τὰ 0.60 μ.), λεπτοφυὲς σῶμα και ἔριον μακρόν, χονδρὸν καὶ ἀραιόν. Ἡ ἀπόδοσις τῆς γενεᾶς ταύτης εἶναι σχετικῶς καλή, λαμβανομένου ὑπ᾽ ὄψιν τοῦ μικροῦ ζῶντος βάρους τῶν ζῴων. Τυπικοὺς ἀντιπροσώπους τῶν κρητικῶν προβάτων ἀπαντῶμεν ἐπὶ τῶν Λευκῶν ὀρέων. Ἡ πλατύουρος μικρασιατικὴ γενεὰ ἔχει μικρὰν ἐν τῇ χώρᾳ διάδοσιν, ἐχρησιμοποιήθη ὅμως πρὸς δημιουργίαν δύο νέων ἐγχωρίων, τῆς χίας καὶ τῆς ἀργείας.

Τὰ μικρασιατικὰ πρόβατα εἶναι κυρίως κρεατοπαραγωγά, ὑστεροῦσιν ὅμως κατὰ πολὺ ἔναντι τῶν ἐγχωρίων ἀπὸ ἀπόψεως γαλακτοπαραγωγῆς καὶ ποιότητος ἐρίου. Τὰ πρόβατα Χίου καὶ Ἄργους, ἀποτελοῦντα βελτιωμένην γενεάν, προῆλθον ἐκ τῆς διασταυρώσεως ἐγχωρίων προβάτων μετὰ πλατυούρων, περιλαμβάνουσι δὲ ζῷα μεγαλόσωμα (ὕψος ἀκρωμίου 0,70—0,75 μ.) μὲ ζῶν βάρος 45—50 χιλιογράμμων, ἀπόδοσιν ἐρίου 1,250 καὶ γάλακτος 110 λιτρῶν ἐτησίως πυκνότητος εἰς λίπος 5—7 %. Ἔχουσιν ἐπίσης ἔξοχον γονιμότητα, γεννῶντα συνήθως 2, ἐνίοτε δὲ καὶ 3 καὶ σπανίως 4 ἀμνοὺς καὶ ἐγκλιματίζονται εὐκόλως, ἐφ᾽ ὅσον ὑπάρχουν εὐνοϊκοὶ ὅροι διατροφῆς καὶ ἐκτρέφονται ὡς οἰκόσιτα. Ἑτέρα βελτιωμένη, ἐπίσης ἐγχώριος, γενεά, ἐκτρεφομένη κατὰ τὸ πλεῖστον ὡς οἰκόσιτος, εἶναι ἡ τῆς Σκοπέλου, ἥτις περιλαμβάνει ζῷα μικρόσωμα (ὕψος ἀκρωμίου 0,65 μ. περίπου, ζῶν βάρος 40 χιλιόγρ.), μὲ ἐτησίαν ἀπόδοσιν ἐν τῇ πατρίδι των 110 λιτρῶν γάλακτος, 1¼ χιλιογράμμου ἐρίου ἀρίστης ποιότητος (τοῦ καλυτέρου ἐξ ὅλων τῶν ἐγχωρίων γενεῶν) καὶ περιεκτικότητος εἰς λίπος 5,7 %. Περίφημος ἰδίᾳ εἶναι ἡ γονιμότης των, ἀνερχομένη εἰς 2, πολλάκις δὲ καὶ εἰς 3—4 νεογνά, δὲν εἶναι δὲ σπανία ἡ περίπτωσις νὰ γεννήσωσι καὶ δὶς τοῦ ἔτους. Τὰ πρόβατα τῆς Σκοπέλου ἐγκλιματίζονται δυσκόλως καὶ εἰς ἄλλας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος. Ἐκ τῶν καλῶν ξένων γενεῶν προβάτων ἡ εὐχερέστερον δυναμένη νὰ ἐγκλιματισθῇ παρ᾽ ἡμῖν εἶναι ἡ τῶν merinos, περίφημος διὰ τὴν ἄφθονον ἀπόδοσίν της εἰς ἔριον ἀρίστης ποιότητος, ἀποτελούμενον ἀπὸ χνοώδεις τρίχας ἐξαιρετικῆς λεπτότητος, πυκνότητος, οὐλότητος, ὁμοιογενείας, ἐλαστικότητος καὶ εὐκαμψίας. Συνδυάζει δηλαδὴ τὸ ἔριον τῶν προβάτων τούτων πολυτίμους ἰδιότητας διὰ τὴν κατασκευὴν ἐγναφευμένων ὑφασμάτων τῶν καλυτέρων ποιοτήτων. Ἐκ τῶν γενομένων μέχρι σήμερον ἐν μικρᾷ κλίμακι πειραματισμῶν, ὑπὸ τῶν ἁρμοδίων δημοσίων ὑπηρεσιῶν, συμπεραίνεται ὅτι ἡ ἐν Ἑλλάδι εὐδοκίμησις τῶν προβάτων τούτων εἶναι βεβαία καὶ λόγῳ τῆς κοσμοπολιτικῆς αὐτῶν διαδόσεως καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι εὑρίσκονται εἰς τὸ αὐτὸ γεωγραφικὸν πλάτος μὲ τὴν πατρίδα των (τὴν Ἱσπανίαν) καὶ ὑπὸ ἀναλόγους μὲ αὐτὴν κλιματολογικὰς συνθήκας. Ἀπαιτοῦσιν ὅμως τὰ merinos ἐπιμεμελημένην διατροφὴν καὶ ὑστεροῦσι κατὰ πολὺ ἀπὸ ἀπόψεως γαλακτοπαραγωγῆς ἔναντι τῶν ἐγχωρίων γενεῶν. Ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου ἡ διατήρησις τοιούτων προβάτων παρ᾽ ἡμῖν ἀποβαίνει ἀσύμφορος. Τὸ ἔριον πάντων τῶν ἰθαγενῶν ἑλληνικῶν προβάτων ἀποτελεῖται ἀπὸ τρίχας χνοώδεις ἀναμεμειγμένας μετὰ χονδροειδῶν τοιούτων, δι᾽ ὃ καὶ εἶναι ἧττον κατάλληλον διὰ τὴν κατασκευὴν καλῆς ποιότητος ὑφασμάτων, χρησιμοποιούμενον μόνον εἰς τὴν κατασκευὴν ταπήτων, κλινοσκεπασμάτων, χονδρῶν ἐγχωρίων ὑφασμάτων καὶ τῶν ἐνδυμάτων τοῦ στρατοῦ.

Τὰ βλάχικα, τὰ καραγκούνικα καὶ τὰ κρητικὰ πρόβατα ἐκτρέφονται εἰς ἀγέλας (κοπάδια) εἰς φυσικὰς βοσκὰς καὶ ἐντὸς τῶν ὑπὸ ἀγρανάπαυσιν καλλιεργησίμων γαιῶν, χωρὶς νὰ λαμβάνωσιν ἄλλην τινὰ ἰδιαιτέραν τροφήν. Μόνον ὁσάκις τὸ ἔτος δὲν εἶναι πρόσφορον, δηλαδὴ δὲν βρέξῃ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ὀκτωβρίου ὥστε νὰ φυτρώσῃ χόρτον πρὸ τοῦ χειμῶνος, παρέχεται εἰς τὰ πρόβατα ὡς συμπληρωματικὴ τροφὴ βαμβακόσπορος, κριθάρι, ξηρὸν χόρτον ἢ ἄχυρον. Ἡ ἀγελαία ἑλληνικὴ κτηνοτροφία ἐνδιαφέρεται κυρίως διὰ τὸ γάλα τῶν προβάτων, δευτερευόντως δὲ διὰ τὸ ἔριον καὶ τὸ κρέας (διὰ τὸ ὁποῖον καταλληλότερα εἶναι τὰ καραγκούνικα πρόβατα), ἀπὸ τῆς ἀπόψεως δὲ ταύτης τὰ ἐγχώρια πρόβατα, λαμβανομένων ὑπ᾽ ὄψιν τῶν δυσμενῶν συνθηκῶν διατροφῆς, εἶναι παραγωγικώτατα. Ἐξ ἄλλου αἱ ἐν τῇ χώρᾳ δημιουργηθεῖσαι βελτιωμέναι οἰκόσιτοι γενεαὶ (χία, ἀργεία, σκοπελίτικη) ἁμιλλῶνται ἐπιτυχῶς ἀπὸ πάσης ἀπόψεως τὰς ἀρίστας ἀλλοδαπάς. Ἐν συμπεράσματι, δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ προβατοτροφία, ἥ τε οἰκόσιτος καὶ ἡ ἀγελαία, διαθέτει καταλληλότατα διὰ τὸν προορισμόν των ζῷα, περὶ τὴν βελτίωσιν τῶν ὁποίων δέον νὰ στραφοῦν αἱ προσπάθειαι τῶν κτηνοτρόφων, χωρὶς νὰ παρίσταται ἀνάγκη καταφυγῆς εἰς ξένας γενεάς. Ἡ βελτίωσις αὕτη δύναται εὐχερῶς νὰ ἐπιτευχθῇ δι᾽ αὐστηρᾶς ἐπιλογῆς τῶν πρὸς ἀναπαραγωγὴν προοριζομένων ζῴων (ἰδίως τῶν κριῶν) τῆς παρακολουθήσεως τῶν ἀπογόνων αὐτῶν καὶ τῆς καλυτέρας περιποιήσεως τῶν ἀγελαίων προβάτων κατὰ τοὺς χειμερινοὺς ἰδίᾳ μῆνας, ὅτε αἱ ἀγέλαι κατέρχονται ἀπὸ τῶν ὀρέων εἰς τὰς πεδιάδας καὶ τὰς παραλίους περιοχὰς (χειμαδιά). Τὰ χειμαδιὰ ὅμως ταῦτα, λόγῳ τῆς περιωρισμένης των ἐκτάσεως καὶ τῆς πλημμελοῦς ἐν αὐτοῖς φυτείας, μετὰ δυσκολίας ἐξυπηρετοῦσι τὰς ἀνάγκας τῆς προβατοτροφίας. Κρίσιμος ἰδίᾳ εἶναι ἡ περίοδος τῶν χιόνων, καθ᾽ ἃς ἡ ἐξεύρεσις φυσικῆς νομῆς εἶναι ἀδύνατος, ἡ δὲ προστασία τῶν ζῴων ἀπὸ τοῦ ψύχους εἶναι δυσχερής, ἐλλείψει καταλλήλων καταφυγίων. Ἡ κατὰ τὸ θέρος καλυτέρα διατροφὴ δέον νὰ ἐπιδιωχθῇ διὰ τῆς βελτιώσεως τῶν βοσκοτόπων καὶ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἐν αὐτοῖς φυομένων ἀνθεκτικῶν εἰς τὴν ξηρασίαν φυτῶν. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται εἰδικὴ κατὰ τόπους ἔρευνα τῆς ἐγχωρίου ἰδίᾳ χλωρίδος, ὥστε νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ἐξεύρεσις τῶν καταλληλοτέρων φυτῶν. Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ἐν Ἑλλάδι προβάτων, ἀνερχομένων τῷ 1932 εἰς 6.926.960, τὰ 4.581.906 ἦσαν γαλακτοφόρα, ἀποδώσαντα 757.214 μετρικοὺς στατῆρας ἀμέσως καταναλωθέντος γάλακτος, ὁλικῆς ἀξίας 374.018.295 δραχμῶν, 219,460 στατῆρας μαλακοῦ τυροῦ, ἀξίας 390.857.463 δραχμῶν, 68.842 στατῆρας σκληροῦ τυροῦ, ἀξίας 178.667.854 δραχμῶν, καὶ 10.895 στατῆρας βουτύρου, ἀξίας 56.900.191 δραχμῶν, ἤτοι ἀπέδωσαν ἐν συνόλῳ γαλακτοκομικὰ προϊόντα ἀξίας 1.000.443.803 δραχμῶν. Ἡ μέση ἀξία τοῦ μὲν νωποῦ προβείου γάλακτος ὑπελογίσθη εἰς 493,94 δραχμὰς κατὰ μετρικὸν στατῆρα, τοῦ μαλακοῦ τυροῦ εἰς 1.781 δραχμάς, τοῦ σκληροῦ εἰς 2.595,33 καὶ τοῦ βουτύρου εἰς 5.222,60. Ἡ κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα κατανομὴ τῶν γαλακτοφόρων προβάτων καὶ ἡ εἰς γαλακτοκομικὰ προϊόντα ἀπόδοσις αὐτῶν ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ κατωτέρω πίνακος:

Digitized by Google

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα	Ἀριθμὸς ἀμελγομένων προβάτων	Γάλα (εἰς μετρικοὺς στατῆρας)	Συνολικὴ ἀξία γάλακτος εἰς δραχμὰς	Μαλακὸς τυρὸς (εἰς μετρικοὺς στατῆρας)	Συνολικὴ ἀξία μαλακοῦ τυροῦ εἰς δραχμὰς	Σκληρὸς τυρὸς (εἰς μετρικοὺς στατῆρας)	Συνολικὴ ἀξία σκληροῦ τυροῦ εἰς δραχμὰς	Βούτυρον (εἰς μετρικοὺς στατῆρας)	Συνολικὴ ἀξία βουτύρου εἰς δραχμὰς
Μακεδονία	1.003.311	157.093	85.058.824	37.925	71.338.22[illegible]	8.429	19.171.161	3.935	17.546.801
Ἤπειρος	394.038	71.734	31.928.714	13.232	20.597.951	6.881	17.698.825	1.532	7.041.495
Νῆσοι Αἰγαίου	134.118	21.902	11.499.123	10.905	19.406.245	3.426	10.048.280	163	969.420
Κρήτη	317 501	47.510	19.861.790	5.08	9.738.505	5.975	18.866.265	394	2.446.700
Θεσσαλία	627.108	102.242	52.465.681	25.204	50.175.848	4.267	13.280.502	1.825	9.363.745
Ἰόνιοι νῆσοι	84.774	9.874	5.628.374	7.798	15.805.608	1.774	4.700.472	—	—
Κυκλάδες	48.637	9.446	4 885.000	1.362	2.639.350	1.058	3.112.690	8	46.600
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	785.954	200.316	96.527.461	42.662	73.248.880	12.848	31.391.070	708	3.718.280
Πελοπόννησος	944.139	105 850	51.595.265	68.137	105.138.234	21.982	55.937.589	1.652	12 619.340
Θράκη	242.326	31.247	14.568.063	12.154	22.768.616	1.842	4.461 000	678	3.147.810
Σύνολον	4.581.906	757.214	374.018.295	219.460	390.857.463	68.842	178.667 854	10.895	56.900.191

Ἀπὸ ἀπόψεως ἐριοπαραγωγῆς τὰ ἑλληνικὰ πρόβατα ἀπέδωσαν (τῷ 1932) 67.466 μετρικοὺς στατῆρας ἐρίου, μέσης ἀξίας 2.258,18 δραχμῶν κατὰ στατῆρα καὶ συνολικῆς 152.347.796. Ἡ παραγωγὴ αὕτη κατενέμετο κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα ὡς ἑξῆς:

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα	Παραγωγὴ ἐρίου εἰς μετρικοὺς στατῆρας	Μέση ἀξία τοῦ μετρικοῦ στατῆρος εἰς δραχμὰς	Ὁλικὴ ἀξία εἰς δραχμὰς
Μακεδονία	16.221	2.163,27	35.090.452
Ἤπειρος	5.717	2.103,26	12.024.365
Νῆσοι Αἰγαίου	1.792	1.958,57	3.509.750
Κρήτη	3.443	2.285,41	7.868.763
Θεσσαλία	9.842	2.191,06	21.564.417
Ἰόνιοι νῆσοι	1.257	2.532,19	3.182.959
Κυκλάδες νῆσοι	523	2.788,07	1.458.161
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	12.260	2.440,28	29.917.851
Πελοπόννησος	12.910	2 267,67	29.275.634
Θράκη	3.501	2.415,23	8.455.711
Σύνολον	67.466	2.258,14	152.347.976

Ἡ εἰς σφαζόμενα ζῷα ἀπόδοσις τῆς ἑλληνικῆς προβατοτροφίας ἀνέρχεται ἐτησίως εἰς 2.850.000 περίπου κεφαλάς, ἀντιπροσωπευούσας συνολικὴν ἀξίαν 570.000.000 δραχμῶν περίπου.

Τὰ πρόβατα τῆς Ἑλλάδος προσβάλλονται ὑπὸ διαφόρων ἀσθενειῶν, γνωστότεραι τῶν ὁποίων εἶναι: Ὁ *σπληνάνθραξ*, ὀφειλόμενος εἰς εἰδικὸν βακτηρίδιον καὶ ἐπιφέρων μεγάλας ζημίας· προλαμβάνεται διὰ προληπτικοῦ ἐμβολιασμοῦ καὶ ἰᾶται δι' ἀντιανθρακικοῦ ὀροῦ, μὲ πενιχρὰ ὅμως ἀποτελέσματα, δεδομένου ὅτι ἡ νόσος αὕτη λαμβάνει εἰς τὰ πρόβατα κεραυνοβόλον μορφήν. Ἡ *εὐλογία*, ὀφειλομένη εἰς εἰδικὸν ἰόν, καταπολεμουμένη δὲ δι' ἐνέσεων ὀροῦ ἐκ προσβληθέντων καὶ ἰαθέντων ζῴων, ὅστις δημιουργεῖ ἀνοσίαν. Ἡ *ἀφθώδης νόσος*, ὀφειλομένη εἰς ἄγνωστον μέχρι σήμερον μικρόβιον, ἐκδηλουμένη δὲ ὑπὸ μορφὴν θανατηφόρον παρὰ τῷ ἀμνῷ καὶ ἠπίαν παρὰ τῷ ἐνηλίκῳ προβάτῳ, τοῦ ὁποίου προκαλεῖ μείωσιν τοῦ γάλακτος. Συνήθεις εἶναι ἐπίσης ἡ πλευροπνευμονία, ἡ γαγγραινώδης μαστῖτις καὶ ἡ μεταδοτικὴ ἀγαλαξία. Παρασιτικαὶ νόσοι ἀπαντῶσιν ἐν Ἑλλάδι ἡ ψώρα, ἡ στρογγύλωσις, ἡ διστομίασις καὶ ἡ ἐχινοκοκκίασις, ἐπιφέρουσαι ἱκανὴν ζημίαν. Ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν ἐπισήμων στατιστικῶν πληροφοριῶν τὰ προσβληθέντα ὑπό τινων τῶν ὡς ἄνω ἀσθενειῶν αἰγοπρόβατα γενικῶς, κατὰ τὴν περίοδον 1929—1931, ἀνήρχοντο εἰς τοὺς κατωτέρω ἀριθμούς:

Ἔτη	Σπληνάνθραξ	Εὐλογία	Πλευροπνευμονία	Ἀγαλαξία μολυσματική	Ψώρα
1929	4.493	9.071	14.250	5.023	24.100
1930	6.068	17.617	14.942	9.484	5.918
1931	5.9[illegible]9	6.011	13.976	8.042	23.431

Αἶγες. Αἱ αἶγες, ὀλιγαριθμότεραι τῶν προβάτων, συνιστῶσι τὸν ἕτερον ἐκ τῶν δύο μεγάλων κλάδων τῆς ἀγελαίας ἑλληνικῆς κτηνοτροφίας. Ἡ κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα κατανομὴ τῶν αἰγῶν ἐμφαίνεται ἐν τῷ κατωτέρω πίνακι τοῦ 1932:

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα	Ἀριθμὸς αἰγῶν	Ποσοστὸν ζῴων κατὰ τ. χλμ.	Ποσοστὸν ζῴων κατὰ κάτοικον
Μακεδονία	844.761	24,2	0,52
Ἤπειρος	420.161	45	1,3
Νῆσοι Αἰγαίου	111 987	29	0,36
Κρήτη	307.524	37	0,79
Θεσσαλία	475.192	35	0,96
Ἰόνιοι νῆσοι	79.724	41	0,38
Κυκλάδες	83.087	32	0,61
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	1.104.132	44	0,69
Πελοπόννησος	973.916	43,8	0,92
Θράκη	277.041	32	0,91
Σύνολον κράτους	4.677.525	35	0,75

Ἐν αὐτῷ παρέχεται καὶ ἡ ἐν ἑκάστῳ ἐξ αὐτῶν ἀναλογία ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ τὸν πληθυσμόν.

Ἡ κατὰ τὴν περίοδον 1922—1932 κίνησις τῆς αἰγοτροφίας ὑπῆρξε σταθερὰ ὡς καὶ ἡ τῆς προβατοτροφίας, κυμαινομένη πέριξ τῶν 4.500.000 κεφαλῶν, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ κατωτέρω ἀναλυτικοῦ πίνακο:

1922	4.211.851	1928	4.919.118
1923	3.674.033	1929	4.179.214
1924	4.169 281	1930	4.637 386
1925	4.103.136	1931	4.625.990
1926	4.669.489	1932	4.677.525
1927	4 579.199		

Αἱ καθ' ὅλην τὴν χώραν αἶγες ἀνήκουσι κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν ἐγχώριον γενεάν, ἐκτρέφονται δὲ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς κατ' ἀγέλας, κεχωρισμένως ἢ ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν προβάτων. Ἀξιοθαύμαστος ἰδίᾳ εἶναι ἡ ἀναρριχητικὴ ἱκανότης τοῦ ζῴου τούτου, ὅπερ δύναται εὐχερῶς νὰ ἀνέλθῃ μέχρι καὶ τῶν μᾶλλον ἀποκρήμνων βράχων πρὸς περισυλλογὴν τῶν ἐπ' αὐτῶν φύλλων καὶ θάμνων. Τὸ ζῶν βάρος τῆς αἰγὸς ποικίλλει μεταξὺ 45 καὶ 60 χιλιογράμμων, εἶναι δὲ κυρίως αὕτη γαλακτοπαραγωγός, ἀποδίδουσα ἐτησίως 50—65 λίτρας γάλακτος, μὴ συνυπολογιζομένης τῆς ποσότητος, ἣν καταναλίσκει τὸ ἐρίφιον μέχρι τοῦ ἀπογαλακτισμοῦ του. Κατὰ τὸν χειμῶνα αἱ ἀγελαῖαι αἶγες διατηροῦνται ἐντὸς προφυλαγμένων χώρων (μανδρῶν), διότι ἀπεχθάνονται τὸ ψῦχος καὶ τὴν βροχήν, ἐκτρέφονται δὲ διὰ φυλλοφόρων κλάδων δένδρων. Ἡ *ἐγχωρία* αἶξ ἔχει χρῶμα μέλαν, καστανὸν ἢ πυρρόξανθον, γεννᾷ δὲ ἅπαξ τοῦ ἔτους καὶ ἓν συνήθως ἐρίφιον. Πλὴν ὅμως τῆς ἀγελαίας ἰθαγενοῦς αἰγός, ἐκτρέφονται εἰς μεγάλην ἀναλογίαν ὡς οἰκόσιτοι αἶγες τῆς *μελιταίας γενεᾶς (μαλτέζικες)*, αἵτινες καὶ γονιμώτεραι εἶναι, γεννῶσι συνήθως δύο, ἐνίοτε δὲ καὶ 3 καὶ 4 ἐρίφια, καὶ κατὰ πολὺ παραγωγικώτεραι εἰς γάλα, ἀποδίδουσαι ἐτησίως 500—650 λίτρας γάλακτος. Ἡ μελιταία αἶξ, ἐκτρεφομένη ἀποκλειστικῶς ὡς οἰκόσιτος, ἐκτοπίζει διαρκῶς ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ τὴν ἐγχώριον, περιοριζομένην μόνον εἰς τὰς ἀγέλας. Τὸ γάλα τῆς αἰγὸς εἶναι καταλληλότατον διὰ τὴν γαλακτοκομίαν, ἔχει δὲ τὸ πλεονέκτημα ἔναντι τοῦ τῆς ἀγελάδος ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἀπηλλαγμένον μικροβίων τῆς φυματιώσεως. Αἱ ἑλληνικαὶ αἶγες προσβάλλονται ὑπὸ τῶν αὐτῶν μὲ τὰ πρόβατα ἀσθενειῶν, αἵτινες ὅμως ἐκδηλοῦνται εἰς αὐτὰς ὑπὸ ἠπιωτέραν μορφήν. Μόνην εἰδικὴν νόσον ἔχουσι τὴν μεταδοτικὴν πλευροπνευμονίαν, ὀφειλομένην εἰς εἰδικὸν ἰὸν μήπω μελετηθέντα.

Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ἐν Ἑλλάδι αἰγῶν, ἀνερχομένων τῷ 1932 εἰς 4.677.525, αἱ 2.982.563 ἦσαν γαλακτοφόροι, ἀποδώσασαι 662.035 μετρικοὺς στατῆρας γάλακτος, μέσης ἀξίας 441,97 δραχμῶν κατὰ στατῆρα καὶ συνολικῆς 292 599 645 δραχμῶν, 101.800 μετρικὰς στατῆρας μαλακοῦ τυροῦ, μέσης ἀξίας 1.602,35 δραχμῶν κατὰ στατῆρα καὶ συνολικῆς 163.119.380 δραχμῶν, 36.386 στατῆρας σκληροῦ τυροῦ, μέσης ἀξίας 2.324,71 δραχμῶν καὶ συνολικῆς 84.586.952 καὶ 14.660 στατῆρας βουτύρου, μέσης ἀξίας 4.846,99 δρχ. κατὰ στατῆρα καὶ συνολικῆς 71.056.858. Ἤτοι τὰ ὑπὸ τῶν αἰγῶν ἀποδοθέντα γαλακτοκομικὰ προϊόντα ἀντεπροσώπευον συνολικὴν ἀξίαν 611.362.835 δραχμῶν. Ἡ κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα κατανομὴ τῶν γαλακτοφόρων αἰγῶν καὶ ἡ εἰς γαλακτοκομικὰ προϊόντα ἀπόδοσις αὐτῶν παρέχεται ἐν τῷ κατωτέρω πίνακι:

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα	Ἀριθμὸς ἀμελγομένων αἰγῶν	Γάλα (εἰς μετρικοὺς στατῆρας)	Συνολικὴ ἀξία γάλακτος εἰς δραχμὰς	Μαλακὸς τυρὸς (εἰς μετρικοὺς στατῆρας)	Συνολικὴ ἀξία μαλακοῦ τυροῦ εἰς δραχμὰς	Σκληρὸς τυρὸς (εἰς μετρικοὺς στατῆρας)	Συνολικὴ ἀξία σκληροῦ τυροῦ εἰς δραχμὰς	Βούτυρον (εἰς μετρικοὺς στατῆρας)	Συνολικὴ ἀξία βουτύρου εἰς δραχμὰς
Μακεδονία	535.313	124.673	49.735.933	16.732	26.947.685	5.182	10.388.817	2.404	11.225.473
Ἤπειρος	253.364	59.189	21.528.328	6.000	9.766.370	2.115	4.400.965	1.873	8.332.110
Νῆσοι Αἰγαίου	81.193	35.403	17 929.295	5.568	9 827.370	2.057	4.970 780	6	29.250
Κρήτη	212 229	56.597	20.642.870	2.670	5.101.815	3.514	10.599.525	225	1.398.810
Θεσσαλία	284.873	62.850	25 891.308	5 001	8.838 200	1.361	3.323.292	3.062	15.443.915
Ἰόνιοι νῆσοι	56 592	12.796	7.496.567	5.681	10.465.680	418	1.016.776	—	—
Κυκλάδες	56.018	9.539	5.270.005	1.172	2.350.875	1.418	3.034.190	4	29.500
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	671.161	163.558	78.0[illegible]8.837	16.406	25.001.499	6 031	13.053.770	5.562	25.610.655
Πελοπόννησος	665.114	105.965	54.700.557	37 070	58.048.118	13.527	31.974 929	722	5.484.465
Θράκη	166.706	31.465	11.365.915	5.500	8.771.768	763	1.823 908	802	3.472.680
Σύνολον	2.982.563	662.035	292.599.645	101.800	163.119.380	36.386	84.586.952	14.660	71.056.858

Πλὴν τοῦ γάλακτος, αἱ ἑλληνικαὶ αἶγες παρέχουν καὶ ἱκανὴν ποσότητα ἐρίου (τριχῶν), χρησιμοποιουμένου εἰς τὴν σχοινοποιίαν καὶ πρὸς κατασκευὴν χονδρῶν ὑφασμάτων. Ἀπέδωσαν δὲ (τῷ 1932) 15.520 μετρικοὺς στατῆρας μέσης ἀξίας 1.982,45 δραχμῶν κατὰ στατῆρα καὶ συνολικῆς 30.767.559. Ἡ παραγωγὴ αὕτη κατανέμεται ὡς ἑξῆς:

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα	Παραγωγὴ ἐρίου εἰς στατῆρας	Μέση ἀξία τοῦ στατῆρος εἰς δραχμὰς	Ὁλικὴ ἀξία εἰς δραχμὰς
Μακεδονία	3 185	1.414,86	4.506.336
Ἤπειρος	1 234	2.098,43	2.589.458
Νῆσοι Αἰγαίου	410	1.441,37	590.960
Κρήτη	811	1.306,71	1.059 742
Θεσσαλία	1 710	1.934,11	3 307.[illegible]25
Ἰόνιοι νῆσοι	191	1.915,53	365 8[illegible]6
Κυκλάδες νῆσοι	181	1.271,49	230 140
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	3.951	2 413,20	9 534.549
Πελοπόννησος	3.056	2 480,52	7 580 477
Θράκη	791	1.267,64	1.002 706
Σύνολον	15.520	1.982.45	30.767.559

Ἡ εἰς σφαζόμενα ζῷα ἀπόδοσις τῆς ἑλληνικῆς αἰγοτροφίας ἀνέρχεται εἰς 1.650.000 κεφαλὰς ἐτησίως, ἀντιπροσωπευούσας συνολικὴν ἀξίαν 250.000.000 δραχμῶν περίπου.

Ἀξιοσημείωτον φαινόμενον τῆς ἑλληνικῆς αἰγοπροβατοτροφίας ἀποτελεῖ ἡ παλαιοτάτη ἰδιότυπος ὀργάνωσις τῶν ἀγελῶν εἰς τὰ περίφημα *τσελιγκᾶτα* τῆς ἠπειρωτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ἅτινα ἀποτελοῦσιν εἶδος συντροφικῶν καὶ συνεταιριστικῶν ὀργανώσεων τῶν διαθετόντων ἀγέλας κτηνοτρόφων, πρὸς εὐχερεστέραν καὶ μᾶλλον ὀλιγοδάπανον φύλαξιν καὶ βοσκὴν τῶν ζῴων των (βλ. λ. *τσελιγκᾶτον*, τ. ΚΓ', σ. 442 β' κ ἑπ.). Ἕτερον ἐπιχώριον ἐπίσης εἶδος συνεταιρισμῶν ἀποτελοῦσι τὰ κρητικὰ *μιτᾶτα*, εἰς τὰ ὁποῖα δύο ἢ πλείονες κτηνοτρόφοι συνεισφέρουσι τὰ γαλακτοφόρα αἰγοπρόβατά των καὶ τὴν προσωπικὴν ἐργασίαν εἰς κοινὸν γαλακτοκομικὸν συνεταιρισμόν, λαμβάνοντες ἕκαστος τόσον μέρος ἐκ τῶν προϊόντων ὅσον εἶναι τὸ ποσοστὸν τῶν ζῴων του. Τὸ ἀξιοσημείωτον εἰς τὸν συνεταιρισμὸν τοῦτον εἶναι τὸ ὅτι ὑπολογίζεται καὶ ἡ προσωπικὴ ἐργασία ἑκάστου, ἀμειβομένη ἐπίσης εἰς εἶδος, οὕτω δὲ ἐπιτυγχάνεται καὶ ἡ αὔξησις τοῦ ὑπὲρ τῆς ἀγέλης ἐνδιαφέροντος τῶν διὰ τὴν ἐπίβλεψιν αὐτῆς ἀσχολουμένων.

Χοῖροι. Ἡ χοιροτροφία, ἀποτελοῦσα ἕνα τῶν μᾶλλον πλουτοφόρων κλάδων τῆς κτηνοτροφίας, εἶναι ἐν Ἑλλάδι ὀλίγον ἀνεπτυγμένη. Τοῦτο ὀφείλεται καὶ εἰς τὴν μετρίαν ἀξίαν τῆς ἐγχωρίου γενεᾶς χοίρων, ἥτις, ἀποτελοῦσα ἐνδιάμεσον τύπον μεταξὺ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καὶ τοῦ ἰνδικοῦ χοίρου, περιλαμβάνει ζῷα κακῆς σωματικῆς διαπλάσεως, μετρίας γονιμότητος (δύο τοκετοὶ κατ' ἔτος μὲ ἀπόδοσιν 6—7 ἐπιζώντων χοιριδίων) καὶ μικροῦ ζῶντος βάρους, φθάνοντος μέχρις 150 χιλιογράμμων. Οἱ χοῖροι οὗτοι ἐκτρέφονται κυρίως κατ' ἀγέλας εἰς φυσικὰς βοσκάς, τῆς ἐντὸς συστηματικῶν χοιροτροφείων διατηρήσεως αὐτῶν οὔσης ἀσυμφόρου λόγῳ τοῦ πολυδαπάνου τῆς ἀπαιτουμένης τροφῆς.

Οἱ ἐν φυσικῇ βοσκῇ διαιτώμενοι χοῖροι τρέφονται διὰ ριζῶν, τὰς ὁποίας ἐξευρίσκουσιν ἀνασκάπτοντες τὴν γῆν διὰ τοῦ ἰσχυροῦ ῥύγχους των, ἐπίσης δὲ διὰ βαλανιδίων, ἅτινα ἀποτελοῦσι προτιμωμένην τροφὴν αὐτῶν. Ἐξ ἄλλου, καταλληλόταται δι' ἐκτροφὴν χοίρων εἶναι αἱ περιοχαὶ ἐν αἷς ὑπάρχουσιν ὑπολείμματα γεωργικῶν καὶ βιομηχανικῶν κλάδων, δυνάμενα νὰ χρησιμεύσωσιν ἀνεξόδως ὡς τροφὴ αὐτῶν.

Πλὴν ὅμως τῶν ἀγεληδὸν βοσκόντων χοίρων, πλεῖσται οἰκογένειαι ἀγροτῶν διατηροῦσιν ὡς οἰκοσίτους ἕνα ἢ δύο χοίρους, τοὺς ὁποίους χρησιμοποιοῦσι σχεδὸν ἀποκλειστικῶς διὰ τὰς ἀτομικὰς αὐτῶν ἀνάγκας. Οἱ ἑλληνικοὶ χοῖροι μαστίζονται ὑπὸ πολλῶν καὶ σοβαρωτάτων νόσων (ὡς π. χ. τῆς πανώλους, τῆς παστεριδιάσεως, τοῦ παρατύφου κ. ἄ.), αἵτινες, ἐλλείψει καταλλήλων μέτρων ἀμύνης (ἀπομόνωσις προσβαλλομένων ζῴων καὶ ἀπολύμανσις τῶν τόπων εἰς τοὺς ὁποίους ἐμφανίζονται κρούσματα), προξενοῦσι κατ' ἔτος σημαντικὰς ζημίας. Οὕτω κατὰ μὲν τὸ 1930 προσεβλήθησαν ἐκ λοιμωδῶν νόσων 1.987 χοῖροι, κατὰ δὲ τὸ ἑπόμενον 693. Πρὸς τὴν βελτίωσιν τῆς ἐγχωρίου γενεᾶς χοίρων τὰ γεωργικὰ ἱδρύματα καὶ αἱ ἁρμόδιοι δημόσιαι ὑπηρεσίαι προέβησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς τὴν εἰσαγωγὴν βελτιωμένων ἀγ-

Digitized by Google

	1926				1927				1928			
	Εἰσαγωγὴ		Ἐξαγωγὴ		Εἰσαγωγὴ		Ἐξαγωγὴ		Εἰσαγωγὴ		Ἐξαγωγὴ	
	Ἀριθ. κεφαλῶν	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ἀριθ. κεφαλῶν	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ἀριθ. κεφαλῶν	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ἀριθ. κεφαλῶν	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ἀριθ. κεφαλῶν	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ἀριθ. κεφαλῶν	Ἀξία εἰς δραχμὰς
Βόες καὶ ταῦροι	70.423	154.949.350	197	475.700	87.675	218.288.150	—	—	42.582	125.130.600	—	—
Ἀγελάδες	6.962	21.876.150	81	127.800	7.914	80.022.750	1	10.000	3.952	22.824.000	—	—
Βούβαλοι	3.180	9.738.000	3	6.500	2.936	9.377 250	—	—	1.473	4.222.000	—	—
Μόσχοι καὶ δαμάλεις	6.233	9.688.700	14	10.100	6.556	9.571.410	1	1.200	2.421	4.157.790	—	—
Πρόβατα καὶ κριοὶ	672 951	159.328.470	2.490	630.000	1.024.985	266.502.330	585	99.500	1.045.595	206.6-8.204	2.170	541.500
Ἀμνοὶ	60.557	9.884.800	230	34.300	91.167	18.378.440	342	57.500	161.347	33.570.336	25	9.300
Αἶγες καὶ τράγοι	110.214	29.108.430	88	24.000	111.090	34.723.282	—	—	98.087	34.068.500	155	27.000
Ἐρίφια	4.488	917.700	88	17.000	5.932	873.450	—	—	5.405	852.450	—	—
Χοῖροι	4.675	4.287.700	—	—	6.753	8.422.890	—	—	5.055	5.461 100	—	—
Χοιρίδια	11	1.200	—	—	1	100	—	—	16	9.350	—	—
Ἵπποι	1.612	9.873.710	214	1.157.000	4.101	18.888.800	25	799.000	5.376	32.825.400	23	160.500
Πῶλοι ἵππων	8	3.400	—	—	155	172.650	—	—	48	11.300	—	—
Φορβάδες	1.006	5.526.100	1	7.000	2.600	11.347.730	4	76.000	2.758	14.177.900	8	18.000
Ὄνοι	823	1.412 430	110	110.000	1.311	2.287.500	3	3.000	596	1.417.700	—	—
Πῶλοι ὄνων	1	200	—	—	2.821	1.098 800	—	—	—	—	—	—
Ἡμίονοι	752	2.982.100	124	620.000	1.128	4.993.500	—	—	1.478	8.487.400	22	51.500
Πῶλοι ἡμιόνων	1	500	—	—	30	6.500	—	—	2	3.000	—	—
Κύνες	149	162.050	—	—	91	103.900	—	—	115	95.500	—	—
Ζῷα μὴ κατονομαζόμενα	13	10.100	—	—	12	7.935	—	—	187	360.000	—	—
Πτηνὰ (εἰς χιλιόγραμμα)	425.770	11.056.870	—	—	440.858	12.058.340	15	500	246.580	7.079.085	—	—
Συνολικὴ ἀξία εἰς δραχμὰς		430.804.960		3.219.400		646.665.617		1.046.700		501.441.575		807.800

γλικῶν γενεῶν οἰκοσίτων χοίρων (Yorkshire, Large black καὶ Middle white), ἐπίσης δὲ ἐνεκλιματίσθησαν, ἐν Μακεδονίᾳ ἰδίως, οὐγγρικοὶ χοῖροι τῆς γενεᾶς Maygalicza μὲ καλὰ ἀποτελέσματα. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐν Ἑλλάδι χοίρων ὑπελογίσθη κατὰ τὴν κτηνοτροφικὴν στατιστικὴν τοῦ 1932 εἰς 471.740, παρουσιάζων σχετικήν τινα αὔξησιν ἔναντι τῶν ἀριθμῶν τῶν προηγουμένων ἐτῶν, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ κατωτέρω πίνακος:

Ἔτη	Χοῖροι	Ἔτη	Χοῖροι
1922	406.508	1928	418 524
1923	334.420	1929	275 684
1924	390.382	1930	335.407
1925	451.561	1931	422.521
1926	509.636	1932	471.740
1927	452.595		

Ἡ κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα κατανομὴ τῶν κατὰ τὸ 1932 ἐκτραφέντων χοίρων παρέχεται ἐν τῷ ἀκολούθῳ πίνακι, ὅστις ἐμφαίνει καὶ τὴν ἀναλόγως τῆς ἐκτάσεως ἑκάστης περιοχῆς ἀνάπτυξιν τῆς χοιροτροφίας.

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα	Ἀριθμὸς χοίρων	Ποσοστὸν χοίρων κατὰ τ. χλμ.
Μακεδονία	105.916	3,03
Ἤπειρος	11.070	2,87
Νῆσοι Αἰγαίου	6.790	1,76
Κρήτη	46.044	5,55
Θεσσαλία	51.392	3,85
Ἰόνιοι νῆσοι	5.337	2,77
Κυκλάδες νῆσοι	11.382	4,41
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	92.768	3,71
Πελοπόννησος	123.683	6,44
Θρᾴκη	17.313	1,98
Σύνολον...	471.740	3,62

Αἱ ἐκ τῆς πωλήσεως τοῦ χοιρείου κρέατος ἀκαθάριστοι πρόσοδοι τῆς ἑλληνικῆς χοιροτροφίας ὑπολογίζονται ἐτησίως εἰς 450.000.000 δραχμῶν περίπου.

Κόνικλοι. Ὁ κλάδος οὗτος τῆς κτηνοτροφίας, ὡσαύτως ἐλάχιστα ἀνεπτυγμένος, περιορίζεται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐν Κρήτῃ, ἥτις ἀριθμεῖ πλέον τῶν $^{2}/_{5}$ τοῦ συνόλου τῶν ἐν Ἑλλάδι κονίκλων. Τὰ ἐκτρεφόμενα ζῷα ἀνήκουσιν εἰς ἐγχώριον γενεάν, ἔχουσι δὲ χρωματισμοὺς λαγωτούς, φαιοὺς καὶ κιτρινοκαστανούς, μὲ τὴν κοιλίαν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῶν ποδῶν λευκόχρουν. Τὸ ζῶν βάρος τοῦ τελείως ἀνεπτυγμένου ζῴου κυμαίνεται μεταξὺ 2 καὶ 2 $^{1}/_{2}$ χιλιογράμμων, ἡ δὲ γονιμότης του εἶναι καταπληκτική, δεδομένου ὅτι ἡ θήλεια κυοφορεῖ 6—8 φορὰς ἐτησίως, γεννῶσα ἑκάστοτε 4—12 νεογνά. Λόγῳ τῆς μεγάλης του ταύτης γονιμότητος καὶ τῆς ταχύτητος μεθ' ἧς ἀναπτύσεται ὁ κόνικλος, θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποβῇ κατ' ἐξοχὴν πλουτοφόρον διὰ τὸν ἀγρότην ζῷον. Πρὸς τοῦτο ὅμως πρέπει νὰ βελτιωθῇ ἡ σημερινὴ ἰθαγενὴς γενεὰ διὰ τῆς εἰσαγωγῆς βελτιωμένων ἀλλοδαπῶν κονίκλων κρεοπαραγωγῶν (τῶν καλουμένων γιγάντων), δερματοπαραγωγῶν (τῆς περιφήμου γενεᾶς rex) ἢ συνδεδυασμένης ἀποδόσεως (δερματοπαραγωγῶν ἅμα καὶ κρεοπαραγωγῶν). Ὑφίστανται οὐχ ἧττον καὶ δύο σημαντικὰ κωλύματα, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν Ἑλλήνων δὲν ἔχει εἰσέτι ἐθισθῆ εἰς τὴν κατανάλωσιν τοῦ κρέατος τοῦ κονίκλου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι ἐλλείπει ἡ ἀπαιτουμένη διὰ τὴν συντήρησιν μεγάλων κονικλοτροφείων ποσότης τροφῆς, συνισταμένης κυρίως εἰς χλωρὸν χόρτον.

Ἰδιαιτέρως ἐνδείκνυται ἡ διάδοσις τῆς ἐκτροφῆς δερματοπαραγωγῶν γενεῶν κονίκλων, τῶν ὁποίων αἱ δοραὶ τυγχάνουσιν εὐρυτάτης χρησιμοποιήσεως εἰς τὴν γουναροποιίαν καὶ τὴν πιλοποιίαν. Τὸ σύνολον τῶν ὑπολογισθέντων καθ' ὅλον τὸ κράτος κονίκλων κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἐτῶν 1922—1932 παρέχεται ἐν τῷ κατωτέρω πίνακι:

Ἔτη	Ἀριθ. κονίκλων	Ἔτη	Ἀριθ. κονίκλων
1922	184.009	1928	314.166
1923	182.469	1929	97.805
1924	224.482	1930	317.250
1925	208.329	1931	403.594
1926	276.363	1932	463.620
1927	292.216		

Πτηνοτροφία. Ἡ ὀρνιθοτροφία, ἂν καὶ ἀποτελεῖ τὸν μᾶλλον προαχθέντα κατὰ τὴν μεταπολεμικὴν περίοδον κλάδον τῆς ἑλληνικῆς κτηνοτροφίας, δὲν ἔχει εἰσέτι ἐξελιχθῆ μέχρι τοῦ σημείου ἀναπτύξεως, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο εὐχερῶς νὰ φθάσῃ, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν ἐπιτοπίων κλιματολογικῶν καὶ διαιτητικῶν συνθηκῶν. Ἀριθμῶν σήμερον (1932) ὁ πλουτολογικὸς οὗτος κλάδος 10.062.641 κατοικίδια πτηνά, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων εἶναι ὄρνιθες, ἐλάχιστα δὲ νῆσσαι, χῆνες, ἰνδιάνοι, φασιανοὶ καὶ μελεαγρίδες (φραγκόκοττες), ἀποδίδει ἐτήσιον ἀκαθάριστον εἰσόδημα ὑπερβαῖνον τὸ δισεκατομμύριον· ὡς ἐκ τούτου δὲ κατατάσσεται εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας μετὰ τὴν σταφίδα καὶ πρὸ τῶν λοιπῶν ἀμπελουργικῶν προϊόντων (τοῦ γλεύκους καὶ τῶν νωπῶν σταφυλῶν). Ἡ ἐπικρατοῦσα ἐν Ἑλλάδι ἐγχώριος γενεὰ ὀρνίθων εἶναι μικρᾶς παραγωγικότητος, διότι καὶ τὸ ζῶν βάρος της μόλις ἀνέρχεται εἰς 1 $^{1}/_{2}$ χιλιόγραμμον καὶ ἡ ἀναπαραγωγή της εἶναι σχετικῶς μικρὰ (80 περίπου ᾠὰ ἐτησίως), ἂν καὶ ἀπαντῶσι σποραδικῶς καὶ ἄτομα μὲ ἐξαιρετικὴν παραγωγικότητα. Ἔναντι τῶν ἀνωτέρω μειονεκτημάτων ἡ ἰθαγενὴς ὄρνις παρουσιάζει τὸ πλεονέκτημα τῆς ὀλιγαρκείας καὶ τῆς μεγάλης ἀντοχῆς εἰς τὰς νόσους καὶ τὰς καιρικὰς μεταβολάς, ἕνεκα δὲ τοῦ λόγου τούτου εἶναι δυνατὸν διὰ τῆς ἐπιλογῆς πρὸς ἀναπαραγωγὴν τῶν μᾶλλον εὐρώστων καὶ ᾠοπαραγωγῶν ἀτόμων νὰ ἐπιτευχθῇ ταχεῖα βελτίωσις τῆς γενεᾶς. Πλὴν ὅμως τῶν ἰθαγενῶν ὀρνίθων ἔχουσιν εἰσαχθῆ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀντιπρόσωποι βελτιωμένων ξένων γενεῶν ᾠοπαραγωγῶν τε καὶ κρεοπαραγωγῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων μείζονα προσαρμογὴν εἰς τὰς τοπικὰς συνθήκας ἐπέδειξαν αἱ white leghorn ὡς ᾠοπαραγωγοὶ καὶ αἱ rhod-island-red, ἔχουσαι συνδεδυασμένην ἀπόδοσιν. Ἀμφότεραι αἱ γενεαὶ αὗται διεδόθησαν εἴς τε τὰ παρὰ τὰς πόλεις συστηματικὰ πτηνοτροφεῖα, διαθέτοντα ἀρτίας ἐγκαταστάσεις μὲ ἐκκολαπτικὰς μηχανὰς καὶ ἀναθρεπτήρια, καὶ εἰς τὴν ὕπαιθρον, διασταυρωθεῖσαι καὶ μετὰ τῶν ἐγχωρίων. Ἡ καλυτέρα περιποίησις τῶν ὀρνίθων, ἡ ἀναπαραγωγὴ μόνον τῶν καλῶν ᾠοπαραγωγῶν ἀτόμων (ἐπιλογή), ἡ ἔγκαιρος ἐντὸς τριετίας ἀνανέωσίς των διὰ νέων καὶ τέλος ἡ λῆψις μέτρων ὑγιεινῆς πρὸς ἀποτροπὴν τῶν προσβαλλουσῶν τὰς ὄρνιθας ἀσθενειῶν ἀποτελοῦσι σημαντικωτάτους συντελεστὰς βελτιώσεως τῆς ἑλληνικῆς πτηνοτροφίας. Κυριώτεραι τῶν προσβαλλουσῶν τὰς ὄρνιθας ἀσθενειῶν εἶναι ἡ χολέρα, ἡ διφθερῖτις, ἡ λευκὴ διάρροια τῶν νεοσσῶν καὶ ὁ τῦφος, σημαντικὴν δ' ἐπίσης φθορὰν προξενοῦσιν αἱ φθεῖρες καὶ τὰ ἰξώδη καὶ λοιπὰ παράσιτα τοῦ δέρματος, καταπολεμούμενα δι' ἀπολυμάνσεως τῶν ὀρνιθώνων. Κατὰ τὴν τριετίαν 1929—1931 προσεβλήθησαν ὑπὸ λοιμωδῶν νοσημάτων: 3.253 πτηνὰ τῷ 1929, 22.192 τῷ 1930 καὶ 28.741 τῷ 1931.

Τὴν ἁλματώδη καὶ σταθερὰν αὔξησιν τῆς ἑλληνικῆς πτηνοτροφίας κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1916 καὶ ἑξῆς περίοδον ἐμφαίνει ὁ κατωτέρω πίναξ, παρέχων τοὺς ἀριθμοὺς δι' ἕκαστον διοικητικὸν διαμέρισμα καὶ δι' ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα.

Ἔτη	Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	Θεσσαλία	Ἰόνιοι νῆσοι	Κυκλάδες νῆσοι	Πελοπόννησος	Μακεδονία	Ἤπειρος	Νῆσοι Αἰγαίου	Κρήτη	Δυτικὴ Θρᾴκη	Σύνολον κράτους
1916	848.217	1.267.481	401.706	145.217	1.258 469	—	175.038	163.031	404.474	—	4.662.693
1917	691.032	427.006	192.425	128 447	1.184.226	428.112	160.817	137 970	444.281	—	3.794.346
1918	709.265	501.975	174.992	148.640	1.387.443	456.668	204.119	200.920	468.760	—	4.452.782
1920	1.209.223	589.934	173.303	161.300	1.534.110	610.662	228.065	148.125	418.757	—	5.073.479
1921	620.709	1.045.645	239.091	175.200	1.596.075	841.182	230.146	200.891	461.275	—	5.410.214
1922	996.300	881.367	260.310	158.100	1.552.317	685.125	224.815	217.024	402.742	399.240	5.777 340
1923	1.541.435	446.465	239.175	167.000	1.634.157	791.283	207.831	200.227	298.730	429.337	5.955.610
1924	1.033.175	555.820	204.508	96.655	1.445.622	1.438.043	222.633	242.491	392.520	410.735	6.072.202
1925	888.013	1.636.968	188.837	133.120	1.581.822	1.778.299	327.829	300.014	501.030	523.632	7.857.594
1926	994.114	661.451	211.996	136.028	1.636.223	2.155.649	339.166	288.731	471.670	416.672	7.312.703
1927	1.235.448	661.459	226.364	147.000	1.661.323	2.092.196	359.563	273.720	522.537	557.188	7.737.826
1928	1.247.892	708.514	256.740	138.790	2.025.351	2.251.025	401.816	353.459	635.455	674.199	8.693.241
1929	694.345	497.164	159.932	81.310	1.071.018	1.230.749	281.917	163.981	245.829	256.776	4.683.021
1930	1.408.966	762.731	260.864	176.637	1.990.212	2.291.411	717.467	268.708	566 202	488.999	8.635.197
1931	1.553.403	854.351	257.181	159.088	1.985.466	2.309.085	433.586	345.697	607.909	531.333	9.037.099
1932	1.652.757	886.670	273.152	174.350	2.444.130	2.517.277	436.013	389.041	713.815	575.436	10.062.641

Ἡ ᾠοπαραγωγὴ κατὰ τὸ τελευταῖον τῶν ὡς ἄνω ἐτῶν (1932) ἀνῆλθεν εἰς 33.585.553 δωδεκάδας ᾠῶν, ἅτινα, μὲ μέσην τιμὴν 13,84 δραχμῶν κατὰ δωδεκάδα, ἀντεπροσώπευον συνολικὴν ἀξίαν 464.918.035 δραχμῶν. Τὰ ποσὰ ταῦτα κατανέμονται ὡς ἑξῆς:

Γεωγραφικὰ διαμερίσματα	Παραχθεῖσαι δωδεκάδες ᾠῶν	Μέση ἀξία δωδεκάδος	Συνολικὴ ἀξία τῆς παραγωγῆς (εἰς δραχμὰς)
Μακεδονία	9.708.439	12,42	120.570.827
Ἤπειρος	1.540.270	12,74	19.621.032
Νῆσοι Αἰγαίου	2.194.989	13,53	29.700.826
Κρήτη	2.261.601	12,18	27.540.997
Θεσσαλία	1.918.062	12,88	24.710.819
Ἰόνιοι νῆσοι	1.182.134	13,72	16.221.617
Κυκλάδες νῆσοι	484.278	15,41	7 461.637
Στερεὰ Ἑλλὰς-Εὔβοια	5.908 882	16,26	96.068.271
Πελοπόννησος	6.389.809	15,43	98.589 327
Θρᾴκη	1.997.089	12,23	24 432.682
Σύνολον...	33.585.553	13,84	464.918.035

Εἰς 140.000.000 δραχμῶν περίπου ἀνέρχεται καὶ ἡ ἀξία τῶν σφαζομένων πτηνῶν, ἅτινα προέρχονται ἐκ τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς. Τὰ ἀνωτέρω ποσὰ τείνουσιν ἤδη νὰ ἐπαρκέσωσι διὰ τὴν κάλυψιν τῶν ἐπιτοπίων ἀναγκῶν, ἤδη δὲ ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος παρατηρεῖται σημαντικὴ ἐλάττωσις καὶ τῶν ᾠῶν καὶ τῶν ὀρνίθων τῶν εἰσαγομένων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Οὕτως, ἐνῷ τῷ 1927 εἰσήχθησαν 3.087.275 χιλιόγραμμα ᾠῶν, τῷ 1928, ἐντὸς δηλαδὴ ἑνὸς μόνον ἔτους, εἰσήχθησαν 2.770.146 χιλιόγραμμα μόνον, ἀνάλογος δὲ προοδευτικὴ πτῶσις παρετηρήθη καὶ κατὰ τὰ ἀκολουθήσαντα ἔτη, ὡς καὶ εἰς τὰ ζῶντα πτηνά, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν κάτωθι ἀριθμῶν τῶν ἐτῶν 1927—1930:

Ἔτη	Εἰσαχθέντα πτηνὰ εἰς χιλιόγραμμα	Ἀξία αὐτῶν εἰς δραχμὰς
1927	440.858	12.058.340
1928	246.580	7.079.045
1929	159.792	3.977.485
1930	172.826	6.938.225

Ἐξέλιξις τῆς κτηνοτροφίας. Ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας ἡ κτηνοτροφία ὑπῆρξεν εἷς τῶν κυριωτέρων κλάδων τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, οἱ δ' ἀπασχολούμενοι εἰς αὐτὴν ἀπετέλουν μίαν τῶν ὑγιεστέρων καὶ μᾶλλον φιλελευθέρων τάξεων τοῦ πληθυσμοῦ, συμβαλόντες μεγάλως εἰς τοὺς πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἔθνους ἀγῶνας. Ἐκ τῶν τάξεων τῶν κτηνοτρόφων, οἵτι...

Digitized by Google

1929				1930				1931			
Εἰσαγωγή		Ἐξαγωγή		Εἰσαγωγή		Ἐξαγωγή		Εἰσαγωγή		Ἐξαγωγή	
Ἀριθ. κεφαλῶν	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ἀριθ. κεφαλῶν	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ἀριθ. κεφαλῶν	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ἀριθ. κεφαλῶν	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ἀριθ. κεφαλῶν	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ἀριθ. κεφαλῶν	Ἀξία εἰς δραχμὰς
54.133	122.377.025	58	120.000	36.064	75.538.950	—	—	51.856	104.536.176	2	8.000
5.375	19.297.125	102	230.000	6.851	19.585.200	4	32.000	4.911	17.933.275	1	1.500
2.347	6.214.600	—	—	2.485	7.211.600	—	—	1.440	3.673.275	—	—
1.829	2.558.800	—	—	3.079	4.582.200	4	5.000	12.184	14.109.890	3	3.000
950.898	237.504.550	3.562	1.018.000	885.476	185.723.391	2	300	917.268	189.565.165	—	—
168.936	30.885.970	366	74.000	130.651	20.959.040	48	10.000	102.304	16.759.940	140	22.600
123.169	38.070 480	416	103.000	115.377	29.892.290	18	1.500	131.413	27.251.675	4	600
4.810	966.350	61	7.000	15.666	3.441.900	7	100	1.478	175.200	—	—
13.565	11.590.300	—	—	4.597	5.137.700	—	—	3.012	3.630.000	—	—
2.667	635.400	—	—	1.980	364.150	—	—	393	64.550	—	—
4.085	27.924.400	144	979.000	2.706	20.562.000	26	326.000	1.907	11.953.950	5	21.000
41	55 700	5	10.000	18	36.850	—	—	11	5.600	—	—
1.939	7.463.100	27	329 000	954	4.872.500	1	5.000	703	4.062.550	1	70.000
651	1.300.800	4	4.000	381	711.750	1	3.000	304	400.750	—	—
1	3.000	—	—	1	300	—	—	1	500	—	—
1.556	6.965.100	74	190.000	1.369	6.439.500	162	979.000	757	3.095.550	14	54.850
1	2.600	—	—	2	500	—	—	—	—	—	—
91	51.400	6	3.000	27	26.700	—	—	18	29.910	—	—
17	10.300	—	—	34	18.400	—	—	95	14.750	—	—
159.792	3.977.485	—	—	172.826	6.938.225	—	—	214.401	5.359.673	—	—
	517.854.485		3.067.000		392.045.146		1.361.900		402.523.379		176.550

νες καὶ καλύτερον ἠσκημένοι ἦσαν εἰς τὴν ἐπὶ τῶν ὀρέων διαβίωσιν καὶ ὀλιγώτερον τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων εὑρίσκοντο εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῶν Τούρκων, προῆλθον οἱ κάλλιστοι τῶν ἁρματολῶν τῆς πρὸ τοῦ Ἀγῶνος περιόδου. Ἐπίσης κατὰ τοὺς νεωτέρους πολέμους τοῦ ἐλευθέρου κράτους οἱ κτηνοτροφικοὶ πληθυσμοὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἔδωσαν, κατὰ μεγάλην πλειοψηφίαν, τὸν δοξασθέντα διὰ τὴν ὁρμητικότητα καὶ τὸ ἐνθουσιῶδες ἦθός του τύπον τοῦ Ἕλληνος εὐζώνου. Εἰς παλαιοτέραν ἐποχὴν ἡ ἑλληνικὴ κτηνοτροφία εὑρίσκετο εἰς μείζονα τῆς σημερινῆς ἀνάπτυξιν, ἀπασχολοῦσα μεγαλύτερον μέρος τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἀριθμοῦσα μεγαλύτερον ἀριθμὸν ζῴων καὶ ἰδίᾳ αἰγοπροβάτων. Ἡ διαρκὴς ὅμως πύκνωσις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, καὶ μάλιστα ἡ διὰ τῆς εἰσροῆς τῶν προσφύγων ἐπισυμβᾶσα ἀπότομος αὔξησις αὐτοῦ, προεκάλεσε τὴν ἐπέκτασιν τῶν καλλιεργειῶν, ἐπιταθεῖσαν καὶ λόγῳ τῆς παρατηρηθείσης διαρκοῦντος τοῦ πολέμου καὶ μετ' αὐτὸν αὐξήσεως τῆς τιμῆς τῶν γεωργικῶν προϊόντων τῆς Ἑλλάδος. Οὕτω σήμερον ἡ ἀγελαία ἑλληνικὴ κτηνοτροφία, στερηθεῖσα μεγάλου μέρους τῶν βοσκοτόπων της, εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἀποβλέψῃ διὰ τὴν ἀνάπτυξίν της εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν μεθόδων τῆς ἐκτροφῆς τῶν ζῴων, τὴν καταπολέμησιν τῶν ἐπιζῳοτιῶν, τὴν καλυτέραν περιποίησιν τῶν λιβαδίων καὶ τὴν μετὰ μείζονος προσοχῆς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπιστημονικῶν δεδομένων ἐπεξεργασίαν τῶν κτηνοτροφικῶν προϊόντων (ἰδίᾳ τῶν γαλακτοκομικῶν).

Ἡ ἑλληνικὴ κτηνοτροφία ὑπὸ τὴν σημερινὴν αὐτῆς μορφὴν δὲν δύναται εἰσέτι νὰ καλύψῃ τὰς ἐπιτοπίους ἀνάγκας, 400 δὲ ἕως 500 ἑκατομμύρια συναλλάγματος διατίθενται ἐτησίως μόνον διὰ τὴν εἰσαγωγὴν ζώντων ζῴων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐνῷ ἡ εἰς ζῷα ἐξαγωγή μας καὶ ἀσταθὴς εἶναι καὶ μηδαμινὴ ἀπὸ ἀπόψεως ἀξίας. Τὰ εἰσαγόμενα εἶναι κυρίως σφάγια (αἰγοπρόβατα, βοοειδῆ καὶ χοῖροι), κατὰ δεύτερον δὲ λόγον ἵπποι καὶ λοιπὰ ζῷα φόρτου. Τὰ πτηνὰ ἀντιπροσωπεύουσι μικρότερον σχετικῶς ποσόν, ὅπερ βαίνει διαρκῶς μειούμενον ὡς ἐκ τῆς προϊούσης ταχείας ἀναπτύξεως τῆς ἐθνικῆς πτηνοτροφίας. Ἀναλυτικὸν πίνακα τῶν εἰσαγωγῶν καὶ ἐξαγωγῶν ζώντων ζῴων κατὰ τὴν περίοδον 1926—1931 παραθέτομεν ἀνωτέρω.

Ὀργάνωσις τῆς κτηνοτροφίας. Ἡ κρατικὴ παρακολούθησις τῆς κτηνοτροφίας εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὸ ὑπουργεῖον Γεωργίας, παρὰ τῷ ὁποίῳ λειτουργοῦσι τὸ τμῆμα κτηνοτροφίας καὶ τὸ γραφεῖον ζῳοτεχνίας. Τὸ πρῶτον ἀπασχολεῖται μὲ τὴν παρακολούθησιν τῆς ὑγιεινῆς καταστάσεως τῶν ζῴων, τὴν πρόληψιν καὶ καταπολέμησιν τῶν ἐπιζῳοτιῶν, τὴν κρεοσκοπίαν κλπ., ἐπιδιώκει δὲ τὸν σκοπόν του διὰ τῶν ἐν τῇ ἕδρᾳ ἑκάστου νομοῦ ἑδρευόντων νομοκτηνιάτρων, παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν ὁποίων εἶναι τοποθετημένοι ὡς βοηθοὶ ἀνὰ εἷς ἢ πλείονες βοηθοὶ κτηνίατροι. Ἐξ ἄλλου, εἰς ὡρισμένας ἐπαρχίας (Θηβῶν, Καστορίας, Βόλου, Καρδίτσης, Κορινθίας καὶ Ὀρεστιάδος), εἰς τὰς ὁποίας αἱ τοπικαὶ ἀνάγκαι ἀπαιτοῦσιν ἰδιαιτέραν παρακολούθησιν, ἑδρεύουσι καὶ ἐπαρχιακοὶ κτηνίατροι, ἀσκοῦντες τὰ αὐτὰ μὲ τοὺς νομοκτηνιάτρους καθήκοντα. Πλὴν τῶν ὡς ἄνω ὅμως τοπικῶν ὑπηρεσιῶν ὑπάγονται ἐπίσης εἰς τὸ κτηνιατρικὸν τμῆμα καὶ αἱ ἑξῆς, ἔχουσαι εἰδικὴν ἁρμοδιότητα: Τὸ ἐν Ἀθήναις «Κτηνιατρικὸν μικροβιολογικὸν ἐργαστήριον», ἀπασχολούμενον μὲ τὴν καταπολέμησιν τῶν προσβαλλουσῶν τὴν ἑλληνικὴν κτηνοτροφίαν λοιμωδῶν νόσων, μὲ τὴν μελέτην τῶν νοσογόνων μικροβίων καὶ τὴν παρασκευὴν τῶν πρὸς καταπολέμησιν αὐτῶν ὀρῶν καὶ φαρμάκων. Ἀνάλογα δευτερεύοντα μικροβιολογικὰ ἐργαστήρια ὑπάρχουσι καὶ παρ' ἑκάστῳ νομοκτηνιατρικῷ γραφείῳ, ἀπασχολούμενα μὲ τὴν αὐτὴν ἐργασίαν, ἀλλ' ἐν μικροτέρᾳ κλίμακι. Ἐξ ἄλλου, ἐν Ἀθήναις ἑδρεύει εἰδικὴ κρεοσκοπικὴ ὑπηρεσία, ἀσχολουμένη μὲ τὸν ἔλεγχον τοῦ βρωσίμου τῶν σφαγίων καὶ τῶν πάσης φύσεως ζωϊκῆς προελεύσεως τροφῶν. Ὁ ἔλεγχος τῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσαγομένων ζῴων διενεργεῖται ἐν Πειραιεῖ ὑπὸ εἰδικῆς κτηνιατρικῆς ὑπηρεσίας, ἐπίσης δὲ ἐν Θεσσαλονίκῃ, εἰδικῶς διὰ τὰ ἐκ Σερβίας εἰσαγόμενα ζῷα παρ' ὑπηρεσίας ἑδρευούσης ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ ζώνῃ Θεσσαλονίκης. Διὰ τὰ τουρκικῆς προελεύσεως ζῷα τὸν ἔλεγχον ἀσκεῖ ὁ ἐπαρχιακὸς κτηνίατρος Νέας Ὀρεστιάδος, γενικῶς δὲ πάντες οἱ κρατικοὶ κτηνίατροι τῶν παραμεθορίων περιοχῶν ἀπασχολοῦνται μὲ τὴν ὡς ἄνω ἐργασίαν. Τὸ σύνολον τῶν εἰδικῶν πολιτικῶν κτηνιάτρων, τοὺς ὁποίους διαθέτει ἡ κρατικὴ ὑπηρεσία, ἀνέρχεται εἰς 76, ἴσος δὲ περίπου εἶναι καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν στρατιωτικῶν κτηνιάτρων, ἀπασχολουμένων μὲ τὰς ἀνάγκας τῶν κτηνῶν τοῦ στρατοῦ. Τὸ ζῳοτεχνικὸν γραφεῖον, ἀπασχολούμενον μὲ τὴν μελέτην καὶ βελτίωσιν τῶν ἐγχωρίων ζῴων, διατηρεῖ διὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ του δύο κτηνοτροφικοὺς σταθμοὺς (εἰς Κομοτινὴν καὶ Κοῖλα Κοζάνης) καὶ δύο εἰδικῶς γεωργοκτηνοτροφικοὺς (ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ Δράμᾳ), ἐπίσης δὲ οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνὰ τὸ κράτος εἰδικῶν γεωργικῶν σταθμῶν ἐνδιαφέρονται δευτερευόντως καὶ μὲ τὴν κτηνοτροφίαν. Τέλος, εἰδικῶς διὰ τὴν βελτίωσιν τῶν μονόπλων, λειτουργοῦσιν ἀνὰ τὸ κράτος 16 εἰδικοὶ σταθμοὶ ἐπιβητόρων ἐν Ἀθήναις, Λαρίσῃ, Λαμίᾳ, Καρδίτσῃ, Κομοτινῇ, Ἁλμυρῷ, Νεοχωρίῳ (Μεσολογγίου), Ἰωαννίνοις, Ἀργοστολίῳ, Γαστούνῃ, Καλάμαις, Σπάρτῃ, Τίρυνθι, Χανίοις, Μεσαρᾷ (Κρήτης) καὶ Νέᾳ Ἀρτάκῃ (Εὐβοίας). Πλὴν τῶν σταθμῶν λειτουργοῦσι καὶ αἱ καλούμεναι ἐπισταθμίαι ἐπιβητόρων, ὁμάδες δηλαδὴ κηλώνων ἵππων καὶ ὄνων καταλλήλων διὰ τὴν ἀναπαραγωγήν, αἵτινες κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ὀχείας μεταβαίνουσιν ἀπὸ περιφερείας εἰς περιφέρειαν διὰ τὴν ἐπίβασιν τῶν φορβάδων καὶ τῶν θηλειῶν ὄνων. Διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς ἱππείου γενεᾶς φροντίζει καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ 1926 ἱδρυθεῖσα «Φίλιππος Ἕνωσις τῆς Ἑλλάδος», ἐποπτεύουσα καὶ τὰς ἱπποδρομίας. Χάριν τῆς πτηνοτροφίας ἤρχισαν διοργανούμεναι ἀπὸ τοῦ 1931 εἰδικαὶ πτηνοτροφικαὶ ἐκθέσεις ἐν Ἀθήναις, διεξήχθησαν δὲ ἤδη δύο (τῷ 1931 καὶ τῷ 1932) καὶ εὑρίσκεται ὑπὸ διοργάνωσιν τρίτη, γενησομένη ἐντὸς τοῦ 1934. Σημαντικὴν τέλος συμβολὴν προσφέρουσιν εἰς τὴν κτηνοτροφίαν γενικῶς αἱ κατὰ τόπους ἐτήσιαι ἐμποροπανηγύρεις, καὶ ἰδίᾳ ἡ τῆς Λαρίσης, καθ' ἣν τελοῦνται καὶ ἱπποδρομίαι.

Διὰ τὴν μελέτην τῶν κτηνοτροφικῶν καθόλου ζητημάτων συνῆλθε τῷ 1930 ἐν Ἀθήναις εἰδικὸν κτηνοτροφικὸν συνέδριον, ἐξ ἀντιπροσώπων τῶν κτηνοτροφικῶν περιφερειῶν, ὅπερ ἐμελέτησε τὴν κατάστασιν τῶν ἐκτρεφομένων ζῴων καὶ ἐμερίμνησε περὶ τῆς βελτιώσεως τῆς καταστάσεως τῶν κτηνοτρόφων διὰ τῆς ἐνισχύσεως τῆς κτηνοτροφικῆς πίστεως, τῆς ἐφαρμογῆς ἐν τῇ χώρᾳ τῶν θεσμῶν τῶν κτηνασφαλειῶν καὶ τῶν συνεταιρισμῶν καὶ τῆς ρυθμίσεως τοῦ τρόπου διαχειρίσεως τῶν δημοσίων καὶ κοινοτικῶν βοσκῶν. Ἀπό τινων ἐτῶν καταβάλλονται ἐπίσης προσπάθειαι βελτιώσεως τῆς ἐπεξεργασίας τῶν γαλακτοκομικῶν προϊόντων διὰ τῆς ἱδρύσεως συνεταιριστικῶν τυροκομείων εἰς τὰς κυριωτέρας κτηνοτροφικὰς περιφερείας. Τῆς προσπαθείας ταύτης τὴν πρωτοβουλίαν ἀνέλαβε κυρίως ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὑπὸ τῆς ὁποίας συντελεσθεῖσα ἐργασία ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ κατωτέρω πίνακος:

Πίναξ τῶν ὑπὸ τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος ἱδρυθέντων συνεταιρισμῶν κατεργασίας γάλακτος καὶ τῶν δι' ἐγκαταστάσεις χορηγηθεισῶν εἰς αὐτοὺς ἐνισχύσεων.

Διαμέρισμα	Ἀριθ. συνεταιρισμῶν	Αἰγοπρόβατα ὑπαγόμενα εἰς αὐτούς	Ἀγελάδες καὶ βούβαλοι ὑπαγόμενοι εἰς αὐτούς	Κεφάλαια χορηγηθέντα ὑπὸ τῆς Α.Τ.Ε. δι' ἐγκαταστάσ.	Παραγωγὴ ἐκλεκτοῦ σκληροῦ τυροῦ εἰς ὀκ.	Παραγωγὴ κεφαλοτυρίου καὶ κασερίου εἰς ὀκάδας	Παραγωγὴ μαλακοῦ τυροῦ (φέτας) εἰς ὀκάδας	Παραγωγὴ βουτύρου: Ἀγελάδος εἰς ὀκάδ.	Παραγωγὴ βουτύρου: Προβάτου εἰς ὀκάδ.
Κρήτη									
ἐν ἐνεργείᾳ	6	9.000	—	420.000	30.000	—	—	—	—
ὑπὸ ἵδρυσιν	4	5.200	—	420.000	—	—	—	—	—
Θεσσαλία									
ἐν ἐνεργείᾳ	16	18.500	—	—	—	72.000	3.500	—	5.400
Ἤπειρος									
ἐν ἐνεργείᾳ	4	8.200	320	320.000	—	12.000	35.000	—	7.500
ὑπὸ ἵδρυσιν	5	5.400	—	—	—	—	—	—	—
Μακεδονία									
ἐν ἐνεργείᾳ	1	1.500	300	50.000	—	—	7.500	1.500	700
ὑπὸ ἵδρυσιν	3	—	700	150.000	—	—	—	—	—
Θρᾴκη									
ὑπὸ ἵδρυσιν	2	2.500	500	—	—	—	—	—	—
Σύνολον	41	50.300	1.820	1.420.000	30.000	84.000	46.000	1.500	13.600

Ἰδιαιτέρα ἰδίᾳ πρόοδος ὡς πρὸς τὴν τυροκομίαν παρετηρήθη ἐν Κρήτῃ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ὅπου τὰ παραγόμενα εἴδη ἐκλεκτοῦ τυροῦ (κυρίως τοῦ τύπου γραβιέρας) συνετέλεσαν, ὥστε ὁ σκληρὸς τυρὸς τῆς περιφερείας ταύτης νὰ καταλάβῃ τὴν μεγαλυτέραν μέσην τιμὴν ἐξ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν τυρῶν, ἀνερχομένην εἰς 3.105 26 δραχμὰς κατὰ στατῆρα, ἔναντι 2.771.38 δραχμῶν, εἰς ἃς ἀνέρχεται ἡ κατὰ στατῆρα μέση ἀξία τῶν κατεχόντων τὴν δευτέραν θέσιν θεσσαλικῶν σκληρῶν τυρῶν. Ἀνάλογος αὔξησις τῆς ἀξίας παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ λοιπὰ γαλακτοκομικὰ προϊόντα. Ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα διεξάγει, ἐξ ἄλλου, καὶ τὴν κτηνοτροφικὴν πίστιν, χορηγήσασα ἀπὸ τοῦ 1930 μέχρι τοῦ 1933 ποσὸν 135.981.577,85 δραχμῶν πρὸς κτηνοτρόφους, ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Δραχμαί	Ἔτη	Δραχμαί
1930	26.566.608,35	1932	37.738 962,55
1931	39.618.174,20	1933	32.057 832,75
Σύνολον	66.184 782,55	Σύνολον	69.796.795 30

Ἡ κτηνασφάλεια εὑρίσκεται παρ' ἡμῖν εἰς ἐμβρυώδη κατάστασιν, διενεργουμένη εἰς μικρὰν κλίμακα ὑπὸ τοῦ «Ταμείου χαλάζης» καὶ ὑπὸ ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἡ διάδοσις καὶ καλὴ ὀργάνωσις τῶν ἑλληνικῶν κτηνασφαλειῶν ἀποτελοῦσιν ἐπιβεβλημένην ἀνάγκην πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν κτηνοτρόφων, οἵτινες ὑφίστανται ἐτησίως μεγάλας ζημίας ἐκ τῶν κακοκαιριῶν καὶ τῶν ἐπιζῳοτιῶν.

Ἡ κτηνοτροφία ἐν Ἑλλάδι ὑποβάλλεται εἰς δύο κυρίως φορολογίας, τὴν τῶν σφαζομένων ζῴων καὶ τὴν τῆς καθαρᾶς προσόδου τῶν κτηνοτροφικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἡ πρώτη, εἰσαχθεῖσα ἀπὸ τῆς οἰκονομικῆς χρήσεως 1932—1933 εἰς ἀντικατάστασιν τῶν ὑφισταμένων παλαιῶν φορολογιῶν, ἀπέδωσε κατὰ μὲν τὴν χρῆσιν 1932—1933 δραχ. 41.120.437, κατὰ δὲ τὴν 1933—1934 δραχμὰς 43.519.725. Ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω ὅμως φορολογίας εἰσπράττονται προσθέτως καὶ 92 % εἰς ὅλον τὸ κράτος, πλὴν τῆς Μακεδονίας, ὅπου ἡ πρόσθετος φορολογία ἀνέρχεται εἰς 97 %, καὶ τῆς Ἠπείρου, ὅπου ἀνέρχεται εἰς 102 %. Κατανέμεται δὲ αὕτη ὡς ἑξῆς: 80 % εἰς ὅλον τὸ κράτος ὡς δημοτικὸς ἢ κοινοτικός, 10 % ὑπὲρ τῆς ἀγροφυλακῆς καὶ 2 % ὑπὲρ τῶν γεωρ-

Digitized by Google

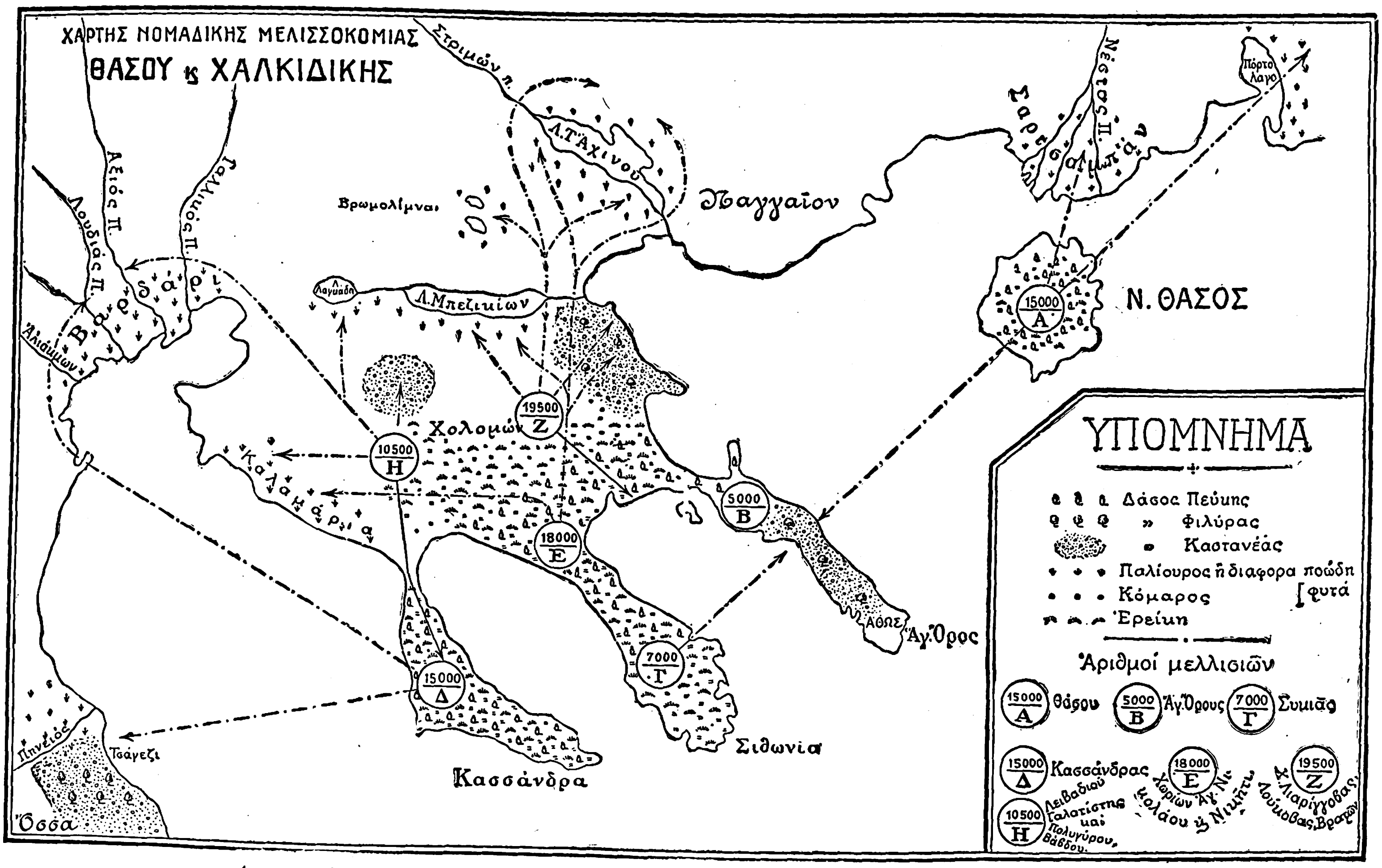

Διακεκομμέναι γραμμαί : μεταφοραὶ ἀνοίξεως καὶ θέρους. Συνεχεῖς γραμμαί : μεταφοραὶ φθινοπώρου.

γικῶν ἐπιμελητηρίων. Εἰδικῶς ἐν Μακεδονίᾳ εἰσπράττονται προσθέτως 5 % ὑπὲρ τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, ἐν δὲ τῇ Ἠπείρῳ 10 % ὑπὲρ τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ. Ὁ φόρος σφαζομένων ζῴων ἀνέρχεται εἰς τὰς μεγάλας πόλεις ἐπὶ μὲν τῶν αἰγοπροβάτων εἰς 10 δραχμὰς κατὰ κεφαλήν, ἐπὶ τῶν βοῶν εἰς 40 δραχμὰς καὶ ἐπὶ τῶν χοίρων εἰς 30. Εἰς πόλεις ἀριθμούσας κάτω τῶν 30.000 κατοίκων, ὁ φόρος ἀνέρχεται εἰς 5 δραχμὰς διὰ τὰ αἰγοπρόβατα, 20 διὰ τοὺς βοῦς καὶ 15 διὰ τοὺς χοίρους, εἰς δὲ τὰ χωρία, τὰ ἀριθμοῦντα πληθυσμὸν μέχρι 2.000 κατοίκων, κατηργήθη ἡ ὡς ἄνω φορολογία ἀπὸ 1 Ἀπριλίου 1934. Ὁ φόρος καθαρᾶς προσόδου εἰσπράττεται παρὰ τῶν γεωργικῶν ἐπιχειρήσεων, πλὴν τῶν ἐκτρεφουσῶν αἰγοπρόβατα καὶ χοίρους, ὑπολογίζεται δὲ ἐπὶ τοῦ καθαροῦ κέρδους αὐτῶν, ἠλαττωμένου κατὰ 25.000 δραχμάς, καὶ ἀνέρχεται εἰς τὰ 15 % αὐτοῦ περίπου.

Σ. Γ. ΜΠΟΝΑΝΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.— *Γούδας Α.*, «Περὶ λειβαδίων κτηνοτροφίας» (1868).— *Δημητριάδης Ράϊν.*, «Ἑλληνικὴ κτηνοτροφία» (Ἀθῆναι 1900).— *Βλάσσης Ι. Χ.*, «Στατιστικὴ τῆς ἐν Ἑλλάδι κτηνοτροφίας» (Ἀθῆναι 1905).— *Συράκης Δ.*, «Νομαδική, μόνιμος καὶ γεωργικὴ κτηνοτροφία ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1925).— *Ζωγράφος Δ. Α.*, «Ὁ κτηνοτροφικὸς πλοῦτος τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ ἱστορικὴν ἔποψιν» (Ἀθῆναι, Α' 1928).— «Ὑπουργεῖον Γεωργίας. Γεωργικὸν δελτίον. Εἰδικὴ ἔκδοσις τῶν πρακτικῶν τοῦ κτηνοτροφικοῦ συνεδρίου τῆς 1ης Ἰουνίου 1930. Παράρτημα Γ' τεύχους» (Ἀθῆναι, 1930).—*Καραλέκος Ἡρ.*, «Γεωργικὴ Κυνηγετικὴ ζῳοτεχνία» (Ἀθῆναι 1931). —*Ἀνάσης Ἐμμ.*, «Βοσκὴ καὶ λειβάδια» εἰς τὴν Ἑλλάδα» (Ἀθῆναι 1932).—*Δημακόπουλος Ἰ.*, «Σημειώσεις γενικῆς καὶ εἰδικῆς ζῳοτεχνίας καὶ γαλακτοκομίας» (ἔκδ. Ἀνωτ. Γεωπον. Σχολῆς, Ἀθῆναι 1932).—*Κοντὸς Π. Α.*, «Δάση καὶ κτηνοτροφία εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς ἀπόψεως» (Θεσσαλονίκη 1932).— *Δημητριάδης Ἰ.*, «Ὁ βοῦς τῆς δυτικῆς Μακεδονίας» (1933).

Ἱπποκομία : Συστηματικὴ βιβλιογραφία ἐλλείπει, ἀνθ' ἧς βλ. τὰς «Ἐκθέσεις τῶν Ἑλλανοδίκων Ἐπιτροπῶν τῶν Ἱππικῶν ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Ἑλλάδι».

Πτηνοτροφία : *Παρίσης Γ.*, «Πρακτικὴ ὀρνιθοτροφία» (Ἀθῆναι 1905).— *Ζαλοῦχος Δ.*, «Ὀρνιθοκομική» (Ἀθῆναι 1908). — *Γεννάδιος Π. Γ.*, «Πτηνοτροφία» (Ἀθῆναι 1915).— *Ἀνδρεωμένος Ν.*, «Ἡ ὀρνιθοτροφία ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1927). —«Ὑπουργεῖον Γεωργίας. Γεωργικὸν δελτίον. Εἰδικὴ πτηνοτροφικὴ ἔκθεσις. Παράρτημα Β' τεύχους» (Ἀθῆναι 1930). — *Στυλιανόπουλος Μ.*, «Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν νοσημάτων τῶν ὀρνιθοειδῶν ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1931).— *Ἀνάσης Ἐμμ.*, «Νεωτέρα πτηνοτροφία καὶ κονικλοτροφία» (Ἀθῆναι 1932).— «Πτηνοτροφικὴ Ἑλλάς» (Ἀθῆναι 1933 κ.ἑ.). — «Πτηνοτροφικὴ Ἑστία» (ὄργανον τῆς ὁμωνύμου ὀργανώσεως, Ἀθῆναι 1934 κ.ἑ.).— «Πτηνοτροφικὸς ὁδηγὸς» (Ἀθῆναι 1933 κ.ἑ.). — *Ἀνάσης Ε. Σ.*, «Νεωτέρα πτηνοτροφία καὶ κονικλοτροφία» (Ἀθῆναι 1934).

Π. Ν. Π.

ΜΕΛΙΣΣΟΚΟΜΙΑ. Λόγῳ τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τῶν μὴ καλλιεργησίμων γαιῶν, αἵτινες ἀντιπροσωπεύουν τὰ 0.85 τῆς χώρας, καὶ τῆς σχετικῶς πλουσίας μελισσοτροφικῆς των χλωρίδος, ἡ μελισσοκομία εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένη ἐν Ἑλλάδι. Κατὰ τὴν γεωργικὴν στατιστικὴν τοῦ 1931, ὑπάρχουν ἐν Ἑλλάδι 611.311 σμήνη μελισσῶν, ἐξ ὧν 24.609 εἶναι ἐγκατεστημένα εἰς νέας κυψέλας μὲ κινητὰ πλαίσια, τὰ δὲ ὑπόλοιπα εὑρίσκονται εἰς ἀρχεγόνους τοιαύτας. Ἡ σημερινὴ (1934) κατάστασις τῆς μελισσοκομίας διαφέρει μόνον ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν νέων κυψελῶν. Κατὰ τὴν περίοδον 1932—1934 ἐγκατεστάθησαν 5.000 νέαι κυψέλαι. Συνεπῶς ὁ ὁλικὸς ἀριθμὸς αὐτῶν ἀνέρχεται ὡς ἔγγιστα εἰς 30.000. Ἐκ τοῦ ἑπομένου συγκριτικοῦ πίνακος προκύπτει ὅτι κατὰ τετραγωνικὸν χιλιόμετρον ὑπάρχουσιν ἐν Ἑλλάδι διπλάσια περίπου μελίσσια ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν καὶ τριπλάσια ἀπὸ τὴν Βουλγαρίαν· ἀντιθέτως ὅμως ἥ τε Βουλγαρία καὶ ἡ Ἰταλία ὑπερτεροῦσι τῆς Ἑλλάδος εἰς νέας κυψέλας ἡ μὲν πρώτη δεκάκις, ἡ δὲ δευτέρα δωδεκάκις.

Συγκριτικὸς πίναξ μελισσοκομικῆς καταστάσεως Ἑλλάδος, Ἰταλίας καὶ Βουλγαρίας.

Χῶραι	Ἐπιφάνεια εἰς τ. χλμ.	Σύνολον σμηνῶν	Ἀριθ. νέων κυψελῶν	Ἀναλογία σμηνῶν κατὰ τετρ. χλμ.	Ἀναλογία νέων κυψελῶν ἐπὶ 100 σμηνῶν
Ἑλλὰς........	130.199	611.311	24.609	4.71	4
Ἰταλία........	310.350	632.325	309.123	2.63	49
Βουλγαρία.....	103.173	173.512	70.118	1.67	40

Ἀτυχῶς ὄχι μόνον ὁ ἀριθμὸς τῶν νέων κυψελῶν εἶναι ἀρκετὰ μικρός, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν εἰς ἐγχωρίους κυψέλας εὑρισκομένων σμηνῶν γίνεται, εἴς τινας περιφερείας, κατὰ τρόπον ἐντελῶς πρωτόγονον. Διὰ νὰ λάβουν τὸ μέλι, καίουν τὰ σμήνη τὴν ἐποχὴν τῆς συγκομιδῆς. Καὶ εἰς ἄλλας ὅμως, φαινομενικῶς πλέον προηγμένας, περιφερείας ἡ κατάστασις δὲν διαφέρει αἰσθητῶς. Δὲν καταστρέφουν μὲν τὰ σμήνη ἐκ συστήματος, τὰ τρυγοῦν ὅμως ἀπλήστως καὶ τὰ ἀφήνουν ἀκολούθως εἰς τὴν τύχην των μέχρι τοῦ ἑπομένου τρυγητοῦ, ὥστε κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ χειμῶνος καταστρέφονται πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἐκ τοῦ ψύχους, τῆς πείνης ἢ τῶν ἐχθρῶν καὶ ἀσθενειῶν τῶν μελισσῶν. Αἱ μόναι περιφέρειαι, εἰς τὰς ὁποίας καταβάλλεται πραγματικὴ προσπάθεια διὰ τὴν εὐημερίαν τῶν εἰς ἐγχωρίους εἰσέτι κυψέλας εὑρισκομένων σμηνῶν, εἶναι ἡ τῆς Θάσου, Χαλκιδικῆς, Εὐβοίας, Μεγαρίδος καὶ δήμων τινῶν τῆς Κυνουρίας, Λοκρίδος καὶ Κρήτης, ἔνθα ἐφαρμόζεται νομαδικὴ ἐκμετάλλευσις. Συστηματικὴ ἐκμετάλλευσις διεξάγεται εἰς τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, εἰς ἃ εἶναι διεσπαρμέναι αἱ ὑπάρχουσαι 30.000 νέαι κυψέλαι. Λεπτομερέστερον, ἡ μελισσοκομικὴ κατάστασις τῶν διαφόρων περιφερειῶν τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἡ ἑξῆς :

Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια. Αἱ περιφέρειαι αὗται ἔχουσι τὸν μεγαλύτερον ἀριθμὸν μελισσίων, ἤτοι 149.919 σμήνη, κανονικῶς κατανεμημένα εἰς ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν. Εἰς τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν, Εὐρυτανίαν, Φθιώτιδα καί τινα σημεῖα τῆς Βοιωτίας ἐφαρμόζεται, εἰς εὐρυτάτην μάλιστα κλίμακα, ἡ καταστροφὴ τῶν σμηνῶν κατὰ τὸν τρυγητόν. Ἀντιθέτως, εἰς τὴν Εὔβοιαν, Ἀττικοβοιωτίαν καὶ Λοκρίδα οἱ μελισσοκόμοι εἶναι πλέον προηγμένοι. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐφαρμόζουν ἐντατικὴν νομαδικὴν ἐκμετάλλευσιν, ὡς δεικνύει ὁ σχετικὸς χάρτης, ἄλλοι δὲ χρησιμοποιοῦν ἐπιτυχῶς νέας κυψέλας. Εἰς τὴν Ἀττικοβοιωτίαν καὶ Λοκρίδα ἡ μελισσοκομία παρουσίασε τελευταίως σημαντικὴν πρόοδον· οὕτω κατὰ τὴν διετίαν 1932—1934 ἐγκατεστάθησαν πλέον τῶν 3.000 νέων κυψελῶν. Τὸ μεγαλύτερον ποσὸν τοῦ ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι καὶ Εὐβοίᾳ παραγομένου μέλιτος εἶναι ἐκλεκτῆς ποιότητος (ἐκ θύμου). Ἐπίσης ἐκλεκτὸν μέλι παράγεται εἰς τὸν Παρνασσὸν ἐκ τῆς σιδηρίτιδος (τσάϊ τοῦ βουνοῦ). Ἐκ τοῦ φυτοῦ τούτου, τοῦ ὀριγάνου καί τινων ἄλλων φυτῶν παράγεται τὸ περίφημον μέλι τῆς Καρύστου.

Μακεδονία. Ἔχει σημαντικὸν ἀριθμὸν μελισσίων, παρουσιάζει ὅμως ἐξαιρετικῶς ἄνισον κατανομήν. Ὑπάρχουν ἐν συνόλῳ 143.223 σμήνη, ἐξ ὧν 78.698 ἐν Χαλκιδικῇ, 15.000 ἐν Θάσῳ καὶ τὰ ὑπόλοιπα 49.525 εἰς ὅλους τοὺς ἄλλους νομούς.

Πίναξ τῶν εἰς τοὺς διαφόρους νομοὺς ὑπαρχουσῶν κυψελῶν, κατὰ τὴν στατιστικὴν τοῦ 1931.

Νομὸς	Ἀναλογία νέων κυψελῶν ἐπὶ 100 σμηνῶν	Σύνολον νέων κυψελῶν
Ἕβρου....................	26,4	2.467
Πέλλης....................	26,1	1.458
Κεφαλληνίας	24	1.938
Ροδόπης...................	18,3	989
Κερκύρας..................	18	685
Θεσσαλονίκης	17	1.678
Κοζάνης	14	1.886
Φλωρίνης	9,5	540
Σερρῶν....................	7,6	333
Δράμας	7,5	300
Ἀττικοβοιωτίας	6,7	2.860
Ἰωαννίνων	6,2	1.101
Ἀργολιδοκορινθίας.........	6	1.281
Φθιωτιδοφωκίδος...........	5,2	2.012
Εὐβοίας	3	960
Ρεθύμνου	2,8	418
Λέσβου	2,7	173
Σάμου.....................	2,4	171
Αἰτωλοακαρνανίας..........	2,1	716
Ἀρκαδίας	2	279
Ζακύνθου..................	2	95
Λαρίσης	1,7	388
Λακωνίας..................	1,3	587
Τρικκάλων.................	1,2	268
Λασηθίου..................	1,1	217
Μεσσηνίας.................	0,8	162
Ἄρτης	0,7	23
Καβάλλας..................	0,6	136
Κυκλάδων	0,6	80
Ἀχαϊοήλιδος	0,4	79
Χαλκιδικῆς................	0,2	200
Χανίων	0,2	50
Ἡρακλείου.................	0,2	46
Πρεβέζης..................	0,0	0

Digitized by Google

Πίναξ τοῦ κατὰ νομοὺς ἀριθμοῦ ἐγχωρίων κυψελῶν καὶ ἀναλογίας σμηνῶν κατὰ τετραγωνικὸν χιλιόμετρον.

Νομός	Σμήνη κατὰ τετραγωνικ. χιλιόμετρον	Ἀριθμὸς ἐγχωρίων κυψελῶν
Χαλκιδικῆς	22	78.498
Ζακύνθου	11,1	4.380
Χανίων	10,7	25.605
Καβάλλας	10,6	20.075
Λασηθίου	10,4	19.570
Ρεθύμνου	10,3	14.418
Σάμου	10	7.720
Κεφαλληνίας	9,1	6.140
Ἡρακλείου	8,6	22.170
Λακωνίας	8,5	34.923
Εὐβοίας	7,8	31.246
Ἀττικοβοιωτίας	6,4	39.285
Φθιωτιδοφωκίδος	5,9	36.774
Μεσσηνίας	5,9	19.915
Κερκύρας	5,3	2.781
Κυκλάδων	4,8	12.303
Αἰτωλοακαρνανίας	4,3	33.066
Πρεβέζης	4,3	7.013
Τρικκάλων	4,1	23.656
Ἀργολιδοκορινθίας	4,1	19.697
Χίου	3,4	3.135
Ἀχαΐοήλιδος	3,1	16.958
Ἀρκαδίας	3	13.049
Λαρίσης	2,9	21.331
Ἰωαννίνων	2,9	16.481
Λέσβου	2,9	6.068
Εὔρου	2,2	6.848
Κοζάνης	2,1	11.622
Πέλλης	2	4.115
Ἄρτης	1,8	3.200
Φλωρίνης	1,6	5.120
Σερρῶν	1,3	5.289
Θεσσαλονίκης	1,1	8.158
Δράμας	1,1	3.712
Ροδόπης	1,1	4.391

Ἀπὸ ἀπόψεως νέων κυψελῶν, ἡ Μακεδονία εἶναι ἐκ τῶν πλέον προηγμένων περιφερειῶν, καθόσον ἐκ τῶν 8 μακεδονικῶν νομῶν 3 μὲν ἔχουν διπλάσιον (7,5—9 %) ἀριθμόν, ἕτεροι δὲ 3 πολλαπλάσιον (13—26 %) τοῦ δι' ὅλην τὴν Ἑλλάδα (4 %) μέσου ὅρου νέων κυψελῶν ἐπὶ 100 σμηνῶν.

Ἡ πρόοδος τῆς μελισσοκομίας ἐν Μακεδονίᾳ ὀφείλεται εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, ἡ ὁποία, κατὰ τὸ 1927—1928, διένειμεν εἰς τοὺς γεωργικῶς ἐγκατασταθέντας πρόσφυγας ἀρκετὰς χιλιάδας νέων κυψελῶν καὶ πλεῖστα μελισσοκομικὰ ἐργαλεῖα. Μόνον οἱ νομοὶ Χαλκιδικῆς καὶ Καβάλλας (Θάσος) ὑστεροῦν ἀπὸ ἀπόψεως νέων κυψελῶν, καθ' ὅσον εἰς τὰς περιφερείας των ἡ μελισσοκομία εὑρίσκετο εἰς χεῖρας ἐντοπίων. Ἤδη τὸ ὑπουργεῖον Γεωργίας, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης, καταβάλλει συστηματικὴν προσπάθειαν διὰ τὴν διάδοσιν τῶν νέων κυψελῶν εἰς τὰς παραμεληθείσας περιφερείας τῆς Μακεδονίας. Κατὰ τὴν διετίαν 1932—1934 ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Χαλκιδικὴν πλέον τῶν 3.000, τὰ δὲ ἀποτελέσματά των ὑπῆρξαν λίαν ἱκανοποιητικά. Αἱ περιφέρειαι αὗται ἀποτελοῦν τὰ κυριώτερα μελισσοκομικὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδος. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατὰ τετραγωνικὸν χιλιόμετρον σμηνῶν εἰς μὲν τὴν Χαλκιδικὴν εἶναι πενταπλάσιος (22), εἰς δὲ τὴν Θάσον ὀκταπλάσιος (37) τοῦ μέσου ὅρου τῆς Ἑλλάδος (4.7). Ἐπὶ πλέον οἱ κάτοικοι τῆς Χαλκιδικῆς, ἱκανοὶ καὶ ὑποδειγματικῶς φίλεργοι μελισσοκόμοι, ἐφαρμόζουν ἐντατικωτάτην νομαδικὴν ἐκμετάλλευσιν, ὡς δεικνύει ὁ σχετικὸς χάρτης. Ἀπὸ ἀπόψεως παραγωγῆς, ἐν Μακεδονίᾳ ἐπιτυγχάνονται μεγαλύτεραι συγκομιδαὶ μέλιτος, κατωτέρας ὅμως ποιότητος. Τὸ μέλι τῆς κυρίως Μακεδονίας δὲν ἔχει τὸ θαυμάσιον ἄρωμα καὶ τὴν λεπτὴν γεῦσιν τοῦ ἐκ θύμου μέλιτος τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, τὸ δὲ μέλι τῆς Χαλκιδικῆς, τὸ ὁποῖον δὲν προέρχεται ἀπὸ ἄνθη, ἀλλὰ ἀπὸ μελιτώδεις ἐκκρίσεις ἐντόμων, ἔχει ὡραῖον ἀνοικτὸν χρωματισμὸν καὶ ἐξαιρετικὴν διαύγειαν, στερεῖται ὅμως ἐντελῶς ἀρώματος, συνάμα δὲ εἶναι ἐλαφρῶς ὑπόπικρον.

Πελοπόννησος. Εἶναι ἡ τρίτη μελισσοκομικὴ περιφέρεια τῆς Ἑλλάδος, ἔχουσα 104.512 σμήνη. Ἡ κατανομὴ τῶν νέων κυψελῶν καὶ σμηνῶν δὲν εἶναι κανονική. Ἀπὸ ἀπόψεως μὲν νέων κυψελῶν σημαντικὴν πρόοδον παρουσιάζει ἡ Ἀργολιδοκορινθία, ἀπὸ ἀπόψεως δὲ ὁλικοῦ ὡς καὶ κατὰ τετραγωνικὸν χιλιόμετρον ἀριθμοῦ σμηνῶν ὑπερέχει ἡ Λακωνία. Συνάμα ἡ περιφέρεια αὕτη παράγει ἐξαιρετικῆς ποιότητος μέλι, τὸ ὁποῖον πολλοὶ θεωροῦν ὡς ἀνώτερον τοῦ Ὑμηττοῦ. Ἡ μελισσοκομία ἔχει ἰδιαιτέραν οἰκονομικὴν σημασίαν διὰ τὴν Λακωνίαν, διότι ἐξασφαλίζει ἀξιόλογον εἰσόδημα εἰς τοὺς ἐξαιρετικῶς πτωχοὺς πληθυσμοὺς τῆς ἀγόνου Μάνης.

Κρήτη. Μολονότι ἔχει σημαντικὸν ἀριθμὸν μελισσίων (80.000), πλουσιωτάτην μελισσοτροφικὴν χλωρίδα, συνάμα δὲ ἐμπείρους καὶ φιλέργους μελισσοκόμους, ὑστερεῖ ἐν τούτοις σημαντικῶς εἰς νέας κυψέλας. Εἴς τινα σημεῖα τῆς μεγαλονήσου ἐφαρμόζεται νομαδικὴ ἐκμετάλλευσις. Ἡ ποιότης τοῦ παραγομένου μέλιτος εἶναι πολὺ καλή.

Θεσσαλία. Ὑπάρχουν 45.000 περίπου σμήνη, ἐν τούτοις ἡ περιφέρεια αὕτη, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἐπιφανείας της, εἶναι ἀρκετὰ πτωχὴ ἀπὸ μελισσοκομικῆς ἀπόψεως. Εἰς ἀμφοτέρους τοὺς νομούς, Λαρίσης καὶ Τρικκάλων, ὁ ἀριθμὸς τῶν κατὰ τετραγωνικὸν χιλιόμετρον σμηνῶν ὑστερεῖ τοῦ μέσου ὅρου τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος. Ἐπὶ πλέον εἶναι ἐκ τῶν μᾶλλον καθυστερημένων περιφερειῶν ἀπὸ ἀπόψεως μελισσοκομικῆς προόδου, διότι καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν νέων κυψελῶν εἶναι ἀρκετὰ μικρὸς καὶ ἡ καταστροφὴ τῶν σμηνῶν κατὰ τὸν τρυγητὸν γίνεται εἰς εὐρεῖαν κλίμακα. Τὸ μέλι εἶναι μετρίας ποιότητος.

Ἤπειρος. Σύνολον σμηνῶν 26.694. Εὑρίσκεται εἰς τὴν ἰδίαν κατάστασιν μὲ τὴν Θεσσαλίαν, πλὴν τοῦ νομοῦ Ἰωαννίνων, εἰς ὃν ὑπάρχουσι σχετικῶς ἀρκεταὶ νέαι κυψέλαι. Ἡ ποιότης τοῦ παραγομένου μέλιτος πολὺ καλή.

Κυκλάδες καὶ νῆσοι Αἰγαίου. Ὁλικὸς ἀριθμὸς σμηνῶν 29.256. Κατὰ τετραγωνικὸν χιλιόμετρον ἔχουν τὸν μέσον ὅρον τῆς Ἑλλάδος. Εἰς τὰς Κυκλάδας ὑπάρχουν ἀναλογικῶς περισσότερα μελίσσια καὶ πολλαὶ αὐτῶν παράγουν ἐκλεκτὸν μέλι. Μολονότι ὑστεροῦν αἰσθητῶς ἀπὸ ἀπόψεως νέων κυψελῶν ὅλαι αἱ ὡς ἄνω νῆσοι, ἐν τούτοις οἱ μελισσοκόμοι των δὲν καταστρέφουν τὰ σμήνη κατὰ τὸν τρυγητόν.

Ἰόνιοι νῆσοι. Ἀποτελοῦν τὴν πλέον προηγμένην μελισσοκομικὴν περιοχὴν τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, γενικῶς δὲ κατέχουν τὴν δευτέραν θέσιν μεταξὺ ὅλων τῶν ἄλλων περιφερειῶν, τόσον ἀπὸ ἀπόψεως ἀριθμοῦ μελισσίων κατὰ τετραγωνικὸν χιλιόμετρον, ὅσον καὶ ἀναλογίας νέων κυψελῶν. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ Κεφαλληνία, λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν νέων κυψελῶν. Ἡ διάδοσίς των ὀφείλεται εἰς τὴν Γεωργικὴν σχολὴν Ἀργοστολίου, ἡ ὁποία, ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν, διέδωσε νέας κυψέλας εἰς τὴν τιμὴν τοῦ κόστους. Τὸ μέλι τῆς Κεφαλληνίας ἐξαιρετικῆς, πράγματι, ποιότητος, εἶναι περιζήτητον εἰς τὴν ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν.

Θράκη. Εἶναι ἡ πτωχοτέρα μελισσοτροφικὴ περιφέρεια ἀπὸ ἀπόψεως ἀριθμοῦ μελισσίων κατὰ τετραγωνικὸν χιλιόμετρον, ἀντιθέτως ὅμως ἡ πλουσιωτέρα ἀπὸ ἀπόψεως νέων κυψελῶν. Ἡ μελισσοκομικὴ πρόοδος τῆς Θράκης ὀφείλεται εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων καὶ τὴν ὑπηρεσίαν ἐνισχύσεως παραμεθορίων πληθυσμῶν, αἵτινες διένειμον νέας κυψέλας εἰς τοὺς ἐγκατασταθέντας εἰς τὴν περιφέρειαν ταύτην πρόσφυγας. Ἡ παραγωγὴ καλοῦ μέλιτος εἶναι σημαντική.

Ἡ ἐκ τῆς μελισσοκομίας πρόσοδος Κατὰ τὸ 1931, συμφώνως πρὸς τὴν γεωργικὴν στατιστικήν, ἡ ἐκ τῆς μελισσοκομίας πρόσοδος ἀνῆλθεν εἰς δραχμὰς 61.740.835, κατανεμομένας ὡς ἑξῆς:

Α' Ἐγχώριοι κυψέλαι

2.911.500 χλγρ. μέλι × 12,95	δρχ.	37 726.176
374.200 » κηροῦ × 52.50	»	19.649.727

Β' Νέαι κυψέλαι

200.000 χλγρ. μέλι × 17,77	δρχ.	3.549.351
16.000 » κηροῦ × 50,95	»	815.581
Σύνολον	δρχ.	61.740 835

Εἰς τοὺς ἀνωτέρω ἀριθμοὺς εἶναι ὑπερβολικὸν τὸ ποσὸν τοῦ κηροῦ, ἡ παραγωγὴ τοῦ ὁποίου εἶναι ζήτημα ἂν ὑπερβαίνῃ τοὺς 300 τόννους. Ἀντιθέτως, εἶναι κατωτέρω τῆς πραγματικῆς ἡ παραγωγὴ τῶν νέων κυψελῶν, ἥτις δέον νὰ ὑπολογισθῇ νῦν εἰς 375 τόννους. Αἱ τιμαὶ ἀναμφισβητήτως εἶναι κατώτεραι τῶν σημερινῶν. Κατὰ τὸν ὑπολογισμὸν ἡμῶν, ἡ ἐκ τῆς μελισσοκομίας ἐτησία πρόσοδος ὑπερβαίνει νῦν τὰ 75 ἑκατομμύρια δραχμῶν, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ἑπομένου λογαριασμοῦ:

Α' Ἐγχώριοι κυψέλαι

580 000 χλγρ. μέλιτος×5=		
2.900.000 χλγρ. μέλι × 17,50	δρχ.	50.750.000
300.000 » κηροῦ ×60,—	»	18.000.000

Β' Νέαι κυψέλαι

30.000 χλγρ. μέλι × 12,5=		
375.000 χλγρ. » ×20	δρχ.	7.500 000
Σύνολον	»	76 250.000

Τὸ εἰσόδημα τοῦτο δύναται νὰ αὐξηθῇ κατὰ πολύ, ἐὰν ἀντικατασταθοῦν αἱ ἀρχέγονοι κυψέλαι, εἰς ἃς εὑρίσκεται τὸ σύνολον περίπου τῶν σμηνῶν, διὰ νέων τοιούτων, μὲ κινητὰ πλαίσια, καθόσον, κατὰ τὴν ἀνωτέρω στατιστικήν, ἡ ἐτησία πρόσοδος τῶν μὲν παλαιῶν κυψελῶν εἶναι δρχ. 101.50, τῶν δὲ νέων τοιούτων, μὲ κινητὰ πλαίσια 207.

Τὰ μέχρι τοῦδε ληφθέντα μέτρα. Ἡ πρώτη προσπάθεια διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μελισσοκομίας ἐγένετο ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Γεωργικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία ἵδρυσε τῷ 1906, ἐν Χαλανδρίῳ, τὴν Μελισσοκομικὴν Σχολήν. Ἡ σχολὴ αὕτη λειτουργεῖ ἔκτοτε συνεχῶς, ἤδη δὲ εἶναι ἐγκατεστημένη εἰς τὸ δωρηθὲν πρὸς τὴν ἑταιρείαν κτῆμα Συγγροῦ παρὰ τὴν Κηφισιάν. Ἐπὶ πλέον ἡ ἑταιρεία κατεσκεύαζεν ἐνταῦθα, ἢ ἐπρομηθεύετο ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, νέας κυψέλας, τεχνητὰς κηρήθρας καὶ διάφορα μελισσοκομικὰ ἐργαλεῖα, τὰ ὁποῖα μετεπώλει, ἄνευ κέρδους, εἰς τοὺς μελισσοτρόφους. Ἀτυχῶς ἀνέστειλεν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Παγκοσμίου πολέμου τὰς ἐργασίας αὐτὰς καὶ ἀνεκόπη ὡς ἐκ τούτου σημαντικῶς ἡ πρόοδος τῆς μελισσοκομίας. Ἡ κρατικὴ μέριμνα ἤρχισε μόλις ἀπὸ τοῦ 1914, ὁπότε προσελήφθησαν εἰς τὴν γεωργικὴν ὑπηρεσίαν οἱ πρῶτοι μελισσοκόμοι. Ἔκτοτε τὸ κράτος ἐμερίμνησεν ἐξαιρετικῶς διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μελισσοκομίας. Διὰ μισθοδοσίαν καὶ ὁδοιπορικὰ ἔξοδα τῶν ὑπαλλήλων τῆς μελισσοκομίας δαπανῶνται ἐτησίως πλέον τῶν 500.000 δραχμῶν, μολονότι δὲν εἶναι συμπεπληρωμέναι πᾶσαι αἱ θέσεις. Τὰ ἐπιτευχθέντα ὅμως ἀποτελέσματα εἶναι δυσανάλογα πρὸς τὴν εἰκοσαετῆ δαπανηρὰν προσπάθειαν τῆς γεωργικῆς ὑπηρεσίας. Τὰ ἀσήμαντα ταῦτα ἀποτελέσματα ὀφείλονται εἰς τὸ ὅτι ἡ γεωργικὴ ὑπηρεσία ἀπέβλεπε, μέχρι τινός, ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν δημιουργίαν προσωπικοῦ, οὐδόλως δ' ἐμερίμνησε πρὸς ἐξασφάλισιν προσιτῶν διὰ τοὺς μελισσοκόμους νέων κυψελῶν, ἄνευ τῶν ὁποίων ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθῇ ἀξιόλογος πρόοδος. Αἱ πλέον προηγμέναι μελισσοκομικαὶ περιφέρειαι τῆς χώρας μας, καὶ συγκεκριμένως οἱ 10 πρῶτοι νομοί, ἀπὸ ἀπόψεως ἀναλογίας νέων κυψελῶν, ὀφείλουν τὴν ἐξέλιξίν των ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ ὅτι παρεσχέθησαν εἰς τοὺς μελισσοκόμους των εὔθηναὶ κυψέλαι, ὡς λ.χ. εἰς τὴν Κεφαλληνίαν ἀπὸ τὴν Βαλλιάνειον Γεωργικὴν Σχολήν, εἰς τὴν Κέρκυραν ἀπὸ τὸν ἐκεῖ Αὐτόνομον ὀργανισμὸν καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ Θράκην ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴν Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων. Τὸ σύστημα τῆς παροχῆς κυψελῶν καὶ μελισσοκομικῶν ἐργαλείων εἰς τὴν τιμὴν τῆς χονδρικῆς ἀγορᾶς, εἰ δυνατὸν μὲ εὐκολίας πληρωμῆς, εἶναι τὸ πλέον ἀποτελεσματικὸν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μελισσοκομίας, συνάμα δὲ τὸ οἰκονομικώτερον διὰ τὸ κράτος, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς

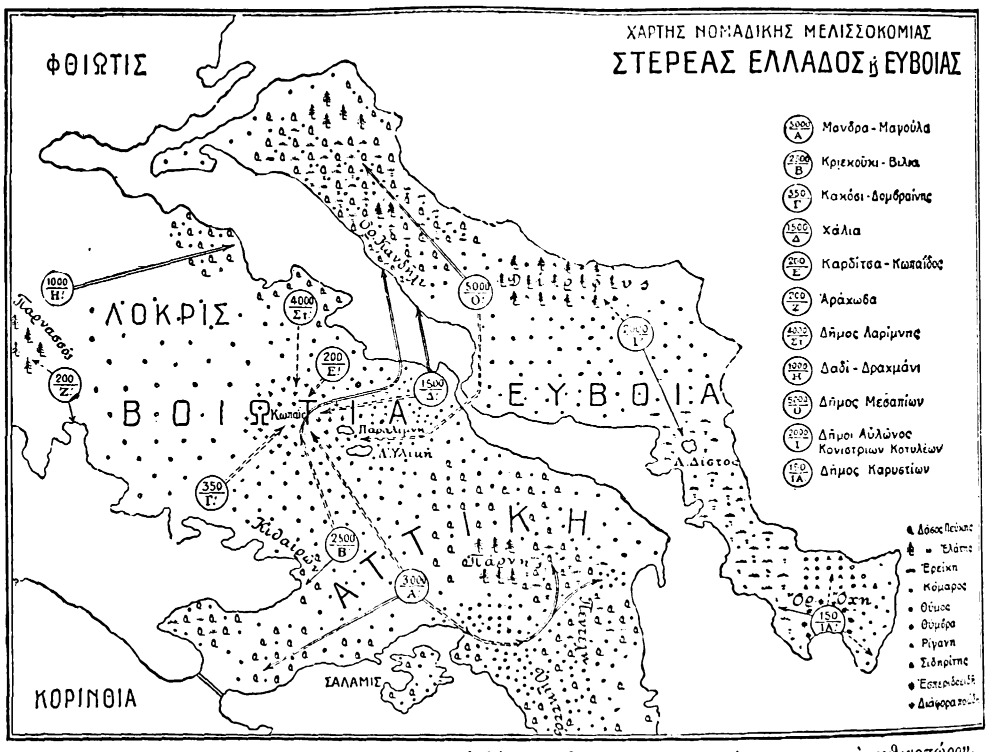

Διακεκομμέναι γραμμαί: μεταφοραὶ ἀνοίξεως καὶ θέρους. Συνεχεῖς γραμμαί: μεταφοραὶ φθινοπώρου. Ἁπλαῖ γραμμαί: μεταφοραὶ δι' ὑποζυγίου. Διπλαῖ γραμμαί: μεταφοραὶ δι' ἁμαξῶν καὶ αὐτοκινήτων.

Digitized by Google

γενομένης ἐργασίας, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἐν Χαλκιδικῇ. Εἰς τὴν περιφέρειαν ταύτην μέχρι τοῦ 1931 ὑπῆρχον μόλις 200 νέαι κυψέλαι. Ἀλλὰ κατὰ τὰ ἔτη 1932—1934 διετέθησαν εἰς τὴν τιμὴν τοῦ κόστους καὶ μὲ εὐκολίας πληρωμῆς 3.000 νέαι κυψέλαι εἰς τὴν χερσόνησον Κασσάνδρας. Διὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην ἐδαπάνησε τὸ δημόσιον εἰς μισθούς, ἔξοδα κινήσεως προσωπικοῦ καὶ ἐγκαταστάσεως προτύπων τινῶν μελισσοκομείων, 150.000 δραχμάς. Συνεπῶς ἐπεβαρύνθη δι' ἑκάστην ἐκ τῶν ἐγκατασταθεισῶν κυψελῶν μὲ δραχμὰς 50.

Ἐπίσης ἐκ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ ἀποτελεσμάτων τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων προκύπτει ὅτι εἶναι συμφερώτερον διὰ τὸ κράτος νὰ παρέχῃ δωρεὰν τὰς κυψέλας, ἀπὸ τοῦ νὰ ἐπιδιώκῃ ἀποκλειστικῶς τὴν πρόοδον τῆς μελισσοκομίας μὲ τὸ μέχρι πρό τινων ἐτῶν ἐφαρμοσθὲν σύστημα προπαγάνδας. Εἰς τὴν Μακεδονίαν, ὅπου οὐδέποτε ὑπηρέτησε μέχρι τοῦ 1931 μελισσοκόμος τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἦτο σχεδὸν ἄγνωστος μέχρι τοῦ 1926 ἡ νέα κυψέλη, ἡ Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων ἐχορήγησε κατὰ τὰ ἔτη 1927—1928 δωρεὰν χιλιάδας κυψελῶν, μέγα ποσὸν τεχνητῶν κηρηθρῶν καὶ σημαντικὸν ἀριθμὸν διαφόρων μελισσοκομικῶν ἐργαλείων. Διὰ τ' ἀνωτέρω εἴδη καὶ δι' ἔξοδα προσωπικοῦ ἐδαπανήθησαν οὐχὶ πλέον τῶν 2.500.000 δραχμῶν. Συνεπῶς δι' ἑκάστην τῶν μέχρι τοῦ 1931 ἐγκατασταθεισῶν 6.634 νέων κυψελῶν, αἱ πλεῖσται τῶν ὁποίων διετέθησαν δωρεάν, ἐπεβαρύνθη τὸ κράτος μὲ δραχμὰς 375. Ἀντιθέτως εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἀπὸ τοῦ 1914 μέχρι τοῦ 1931, ἐδαπανήθησαν, διὰ μισθοδοσίαν καὶ ἔξοδα κινήσεως τοῦ προσωπικοῦ τῆς μελισσοκομικῆς ὑπηρεσίας, πλέον τῶν 1.500.000 σημερινῶν δραχμῶν, ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐγκατασταθεισῶν κυψελῶν ἀνέρχεται εἰς 2.388. Συνεπῶς ἑκάστη ἐξ αὐτῶν ἐπεβαρύνθη ἀποκλειστικῶς δι' ἔξοδα προπαγάνδας καὶ καθοδηγήσεως τῶν μελισσοκόμων μὲ δραχμὰς 625. Ἐπίσης εἰς τὴν Κρήτην, ἀφ' ἧς ἐποχῆς ἡνώθη μέχρι τοῦ 1931, ἐδαπάνησε τὸ κράτος, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, πλέον τῶν 600.000 μεταπολεμικῶν δραχμῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγκατασταθεισῶν κυψελῶν ἀνήρχετο τῷ 1931 εἰς 731. Συνεπῶς χωρὶς νὰ παρασχεθῇ οὐδεμία ἀπολύτως ὑλικὴ βοήθεια εἰς τοὺς μελισσοκόμους, ὡς ἐγένετο ἐν Μακεδονίᾳ, ἐδαπανήθησαν ἐν Κρήτῃ δι' ἑκάστην ἐγκατασταθεῖσαν κυψέλην δραχμαὶ 820. Τὸ ἴδιον δύναται νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν, εἰς τὴν ὁποίαν, κατόπιν εἰκοσαετοῦς παρομοίας ἐργασίας, ἐγκατεστάθησαν, μέχρι τοῦ 1931, μόνον 715 νέαι κυψέλαι.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀποδεικνύεται ὅτι διὰ τῆς παροχῆς εὐκολιῶν πρὸς ἀπόκτησιν νέων κυψελῶν ἐπετεύχθη, εἴς τινας περιφερείας, ὅ,τι δὲν ἐπραγματοποιήθη εἰς ἄλλας διὰ τῆς προπαγάνδας μὲ δεκαπλασίαν δαπάνην καὶ εἰς δεκαπλάσιον χρονικὸν διάστημα. Ὡς ἐκ τούτου ἐπιδιώκεται νῦν κυρίως ἡ ὑλικὴ διευκόλυνσις τῶν μελισσοτρόφων. Ἀπὸ τοῦ 1931 τὸ ὑπουργεῖον Γεωργίας κατεσκεύασε σημαντικὸν ἀριθμὸν κυψελῶν καὶ ἀρκετοὺς μελιτοεξαγωγεῖς, καὶ ἐπρομηθεύθη, κατ' ἐπανάληψιν, μεγάλας ποσότητας τεχνητῶν κηρηθρῶν. Τὰ εἴδη ταῦτα διετέθησαν εἰς τοὺς μελισσοτρόφους εἰς τὴν τιμὴν τῆς ἀγορᾶς των. Παραλλήλως ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα προβαίνει εἰς παρομοίας ἐνεργείας εἰς ὅσας περιφερείας ἡ ἀνεπάρκεια τῶν οἰκονομικῶν μέσων περιορίζει τὴν δρᾶσιν τῆς γεωργικῆς ὑπηρεσίας. Ἐπὶ πλέον παρέχει προθύμως δάνεια, εἰς ὅσους ἐπιθυμοῦν νὰ ἀγοράσουν νέας κυψέλας. Ἡ διάδοσις τῶν νέων κυψελῶν, ἡ προστασία τῆς καταστρεφομένης μελισσοτροφικῆς χλωρίδος καὶ ἡ καταπολέμησις τῶν ἀσθενειῶν τῶν μελισσῶν θὰ ἐπιτρέψωσι νὰ διπλασιασθῇ ταχέως ἡ ἐκ τῆς μελισσοκομίας πρόσοδος τῆς χώρας μας.

Α. Π. ΤΥΠΑΛΔΟΣ ΞΥΔΙΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Ἀξίαν λόγου μελισσοκομικὴν ὕλην ἔχει ὁ ἐν γένει γεωργικὸς καὶ ὁ πτηνοτροφικὸς τύπος, στατιστικὰς δὲ αἱ γενικαὶ περὶ γεωργίας ἐκδόσεις τῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας. Πρὸς τούτοις βλ. καὶ τὰ ἑξῆς: — *Δροσίνης Γ.*, «Αἱ μέλισσαι» (Ἀθῆναι 1901).— *Ἐμμανουὴλ Ἐ. Ι.*, «Τὸ ἑλληνικὸν μέλι» (Ἀθῆναι 1912).— *Τυπάλδος Ξυδιᾶς Α.*, «Ἡ νομαδικὴ μελισσοκομία ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1925).— «Μελισσοκομική» (*Δ. Τουφεξῆ*, Ἀθῆναι 1906 κ.ἑ.).— «Μελισσοκομία» (γεωργικῆς καὶ μελισσουργ. ἑταιρείας «Δήμητρα», Ἀθῆναι 1910 κ.ἑ.).

Π. Ν. Π.

ΣΗΡΟΤΡΟΦΙΑ. Ἡ σηροτροφία (ἢ διὰ τῆς ἐκτροφῆς τοῦ μεταξοσκώληκος παραγωγὴ κουκουλίων) ἀσκεῖται ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ πολλῶν αἰώνων ὡς οἰκιακὴ βιοτεχνία εἰς πολλὰς περιοχάς, ὡς ἐν Θράκῃ, Μακεδονίᾳ, Θεσσαλίᾳ, Πελοποννήσῳ, Κρήτῃ, ἰδίως εἰς πόλεις ὡς ἡ Ἔδεσσα, Νάουσα, Καλάμαι, Σπάρτη καὶ κωμοπόλεις ὡς τὸ Σουφλίον, τὸ Διδυμότειχον, ἡ Γουμένιτσα, ἡ Ἀγυιά, ὁ Τύρναβος κ. ἄ. Αἱ εὐνοϊκαὶ συνθῆκαι τοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος ἐπέτρεψαν ἀρχικῶς τὴν ἐγκατάστασιν καὶ εὐδοκίμησιν τῆς σηροτροφίας ἐν αὐτῇ· ἀλλὰ διὰ τὴν διάδοσιν αὐτῆς ἐχρειάσθη χρόνος μακρὸς καὶ μεγάλαι προσπάθειαι, αἵτινες ἐδημιούργησαν σηροτροφικὴν παράδοσιν, τὸν σπουδαιότερον ἴσως συντελεστὴν τῆς ὑπάρξεως τῆς ἑλληνικῆς σηροτροφίας. Ἡ Ἑλλὰς παράγει σήμερον περὶ τὰ 2.200.000 χιλιόγραμμα χλωρῶν κουκουλίων καὶ εἶναι ἡ δευτέρα χώρα παραγωγῆς κουκουλίων ἐν Εὐρώπῃ, ἐρχομένη ἀμέσως μετὰ τὴν Ἰταλίαν (60.000.000 χλγ.). Κατωτέρω παραθέτομεν πίνακα ἐμφαίνοντα τὴν παραγωγὴν χλωρῶν κουκουλίων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν.

Πίναξ ἐμφαίνων τὴν παραγωγὴν χλωρῶν κουκουλίων εἰς χιλιόγραμμα.

Περιφέρειαι	1928	1929	1930	1931	1932	1933	Μέση ἀπόδοσις
Δυτικὴ Θράκη	706 000	740.000	503.600	402.500	668.900	785.750	45 χλγρ.
Μακεδονία	891.000	1 045 250	878.000	855.110	593.600	804.740	—
Ἤπειρος	370	1.920	1.650	1.550	250	3.850	—
Θεσσαλία	244.370	237.000	2.012.000	219.000	400.400	274.000	—
Εὔβοια	47.000	24.250	26.700	23.000	8.000	12 000	—
Στερεὰ Ἑλλὰς	—	—	—	—	400	1.300	—
Πελοπόννησος	536.760	382.300	171.000	125.700	132.100	230.520	25—30 χλγρ.
Νῆσοι Αἰγαίου	500	110	—	—	—	1.150	—
Κρήτη	179.200	96.000	101.800	63.600	63.000	76.000	—
Σύνολον	2.605.200	2.526.830	1.883.950	1.690.460	1.866.650	2.189.310	

Αἱ ἐν Ἑλλάδι οἰκογένειαι σηροτρόφων ἀνέρχονται εἰς 50.000 τοὐλάχιστον. Διακρίνονται δὲ οἱ σηροτρόφοι εἰς δύο τάξεις: α') τοὺς σηροτρόφους γεωργοὺς τοὺς καλλιεργοῦντας τὴν μορέαν καὶ ἔχοντας ἑπομένως μορεοφυτείαν ἰδιόκτητον, καὶ β') τοὺς μὴ ἔχοντας μορεοφυτείας, ἀλλ' ἀγοράζοντας τὸ φύλλον, διὰ νὰ προβῶσιν εἰς τὴν ἐκτροφὴν τοῦ μεταξοσκώληκος. Οἱ σηροτρόφοι τῆς πρώτης κατηγορίας εὑρίσκονται ἐν Δυτικῇ Θράκῃ (Σουφλίον, Διδυμότειχον), ἐν Μακεδονίᾳ (Χαλκιδική, Ἔδεσσα, Γουμένιτσα), Θεσσαλίᾳ (Ἀγυιά, Τύρναβος) καὶ Πελοποννήσῳ (Λακωνία, Μεσσηνία)· εἰς πάσας δὲ τὰς ἄλλας περιφερείας διαβιοῦσιν οἱ σηροτρόφοι τῆς δευτέρας κατηγορίας. Οἱ τῆς πρώτης κατηγορίας εἶναι καὶ οἱ παράγοντες τὰ μεγάλα ποσὰ κουκουλίων, ὡς σηροτρόφοι-γεωργοὶ ἐκτρέφοντες μέγαν ἀριθμὸν κυτίων μεταξοσπόρου (1 κυτίον μεταξοσπόρου ζυγίζει 25 γραμ.), μέχρι 15 καὶ 20. Οἱ σηροτρόφοι τῆς δευτέρας κατηγορίας ἐκκολάπτουσι 1—2 κυτία ἢ καὶ ἥμισυ μόνον. Διὰ νὰ ἀσκήσῃ τις τὴν σηροτροφίαν, χρειάζεται νὰ ἔχῃ: φύλλα μορέας, μεταξόσπορον, κατάλληλον χῶρον, γνώσεις. Ἂς ἐξετάσωμεν χωριστὰ ἓν ἕκαστον σημεῖον παρ' ἡμῖν. Παρ' ἡμῖν ἡ μορέα καλλιεργεῖται εἴτε εἰς ὑψηλὸν σχῆμα, εἴτε εἰς νᾶνον. Καλλιεργούμενον εἶδος εἶναι ἡ λευκὴ μορέα εἴτε ἀνεμβολίαστος εἴτε ἐμβολιασμένη διὰ ποικιλιῶν Προύσης, Κωνσταντινουπόλεως, Moretti. Ὅπου διενεργεῖται συστηματικῶς ἡ σηροτροφία (Μακεδονίᾳ, Θράκῃ Θεσσαλίᾳ) ἡ καλλιέργεια εἶναι καλὴ λαμβανομένων διὰ τὸ δένδρον τῶν ἀναγκαιουσῶν καλλιεργητικῶν φροντίδων (σκαφή, λίπανσις). Στατιστικὴ ἀκριβὴς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μορεοδένδρων δὲν ὑπάρχει, πάντως ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἤρχισε νὰ γίνεται αἰσθητὴ ἡ ἀνεπάρκεια τῶν μορεοφύλλων, ἰδίᾳ ἐν Μακεδονίᾳ, ἔνθα τὰ μορεόδενδρα κατεκόπησαν ἢ ἐξερριζώθησαν ὑπὸ τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων ὡς μὴ προσοδοφόρα.

Ὡς λόγοι παραμελήσεως τῆς καλλιεργείας ἢ καὶ ἐκριζώσεως ἐνίοτε τῆς μορέας φέρονται: ἡ ἐπίδοσις εἰς ἄλλας πλουτοφόρους καλλιεργείας (ἰδίως καπνοῦ), ἡ γεωργικὴ μεταρρύθμισις, ἡ παρατηρηθεῖσα ἐγκατάλειψις τῶν ἀγρῶν καὶ τὸ πρὸς τὰς πόλεις ρεῦμα τῶν γεωργικῶν πληθυσμῶν (ἀστυφιλία), ἡ βελτίωσις τῶν ὅρων τῆς ζωῆς καὶ ἄλλα. Ἐπ' ἐσχάτων παρετηρήθη, χάρις εἰς τὰς προσπαθείας τῆς πρώην γενικῆς διευθύνσεως ἐποικισμοῦ Μακεδονίας, εἰσαγαγούσης μέγαν ἀριθμὸν μορεοδένδρων ἐξ Ἰταλίας, κίνησις πρὸς ἐπέκτασιν τῆς μορεοφυτείας, ἥτις σήμερον ἐντείνεται παρὰ τῆς σηροτροφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας. Ἀπὸ τοῦ 1931 εἰσήχθη ἐξ Ἰταλίας, νέον εἶδος μορέας, τῆς Cattaneo, καὶ ἐγένοντο δοκιμαὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ, Λαρίσῃ, Ἀθήναις νέου τρόπου καλλιεργείας, τοῦ καλουμένου λειβαδικοῦ, πρωτοβουλίᾳ τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας.

Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο τὰ μορεόδενδρα φυτεύονται πυκνῶς, ὥστε ἐξ ἑνὸς στρέμματος νὰ δυνάμεθα νὰ ἐκθρέψωμεν μέχρι πέντε κυτίων μεταξοσπόρου, ἐν ᾧ διὰ τῆς συνήθους φυτείας ἐκτρέφομεν τὸ πολὺ ἓν καὶ μόνον κυτίον· ἐπὶ πλέον ἡ παραγωγὴ φύλλου ἀρχίζει διὰ τοῦ νέου συστήματος ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἔτους τῆς φυτεύσεως, ἐν ᾧ διὰ τοῦ ὑψηλοῦ σχήματος ἀρχίζομεν νὰ ἔχωμεν φύλλα ἀπὸ τοῦ πέμπτου ἔτους· πλήρους δὲ ἀποδόσεως θεωροῦνται τὰ ἄνω τῶν 25 ἐτῶν δένδρα.

Μεταξόσποροι. Παρ' ἡμῖν παρασκευάζονται ἀπὸ μακροῦ χρόνου μεταξόσποροι (αὐγά), εἰσάγονται ὅμως τοιοῦτοι καὶ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, κυρίως ἐκ Γαλλίας καὶ τελευταίως ἐλάχιστοι ἐξ Ἰταλίας. Ἑλληνικαὶ φυλαὶ μεταξοσπόρων δὲν ὑπάρχουσιν. Οἱ παραγόμενοι μεταξόσποροι προέρχονται ἐκ γαλλικῶν φυλῶν Var, Cevennes κ.λ.) καὶ ἀνατολικῶν (Βαγδάτης). Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰσήχθησαν ἐξ Ἰταλίας αἱ φυλαί: Ascoli, Brianza, Gran Sasso καὶ διασταυρώσεις εὐρωπαϊκῶν μετὰ κινεζικῶν. Ἡ σποροποιία ἀνεπτύχθη παρ' ἡμῖν ἰδίᾳ ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως προσφύγων εἰδικῶν σποροποιῶν, ἀποφοίτων τῆς σηροτροφικῆς σχολῆς Προύσης, ὧν ὁ ἀριθμὸς σήμερον ἀνέρχεται εἰς 100 καὶ πλέον. Χάρις εἰς τούτους ἡ Ἑλλὰς ἐνῷ ἦτο χώρα εἰσαγωγῆς κουκουλοσπόρων, ἀπὸ τοῦ 1923 ἐγένετο χώρα ἐξαγωγῆς (λευκοῦ γένους Βαγδάτης).

Ἡ παραγωγὴ μεταξοσπόρων κατὰ τὴν περίοδον 1928—1933 εἰς κυτία τῶν 25 γραμμαρίων, ἔχει ὡς ἑξῆς:

1928	130.284	1931	119.972
1929	139.513	1932	148.158
1930	152 357	1933	121.266

Ἐκ τῆς ἐτησίας παραγωγῆς χρησιμοποιοῦνται ἐν τῷ τόπῳ 80.000 περίπου κυτία τῶν 25 γραμμαρίων, τὸ δ' ὑπόλοιπον ἐξάγεται εἰς τὸ ἐξωτερικόν.

Ἡ παραγωγὴ μεταξοσπόρων, διενεργουμένη παρὰ τῶν ἐπαγγελματιῶν σποροποιῶν τελεῖ, ὑπὸ τὸν ἄμεσον ἔλεγχον τοῦ κράτους συμφώνως ταῖς διατάξεσι τοῦ ἀπὸ 1914 ὑπ' ἀριθμὸν 513 νόμου «περὶ προαγωγῆς τῆς σηροτροφίας κλπ.». Οἱ κυκλοφοροῦντες μεταξόσποροι φέρουσι πάντοτε τὴν ταινίαν τοῦ ἐλέγχου τοῦ κράτους καὶ εἶναι ἄνοσοι. Ὁ ἔλεγχος ἐνεργεῖται ἐπὶ τόπου παρὰ τῶν σηροτροφικῶν ἐλεγκτῶν. Ὡσαύτως ἐν τῷ σηροτροφικῷ ἐργαστηρίῳ διενεργεῖται ὁ ἔλεγχος τῶν εἰσαγομένων μεταξοσπόρων. Οἱ Ἕλληνες σποροποιοὶ γνωρίζουσι καὶ ἐφαρμόζουσι καλῶς τὸ σύστημα Pasteur, ἀλλὰ τοῦτο μόνον δὲν ἀρκεῖ διὰ νὰ εἶναι οἱ σπόροι ἐκλεκτῆς ποιότητος. Δυνατὸν οἱ σπόροι νὰ εἶναι ἀπηλλαγμένοι τῆς νόσου Pébrine, ἀλλὰ νὰ μὴ ἔχῃ ὁ σηροτρόφος ἀποδόσεις ἱκανοποιητικὰς εἰς κουκούλια ἢ ἡ περιεκτικότης τῶν κουκουλίων εἰς μέταξαν νὰ εἶναι μικρά.

Διὰ νὰ παραχθῶσι σπόροι ἐκλεκτοὶ ὡρισμένων φυλῶν, χρειάζονται μέθοδοι ἐπιστημονικαί, τοιαύτας ὅμως δὲν ἐφαρμόζουν οἱ σποροποιοί, λόγῳ ἐλλείψεως εἴτε ἐπιστημονικῆς καταρτίσεως εἴτε μέσων. Ἐπιλογὴ συστηματικὴ ὡς καὶ διασταύρωσις δὲν γίνεται.

Ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν διατήρησιν τῶν μεταξοσπόρων οὐδεμία προσοχὴ κατεβάλλετο, ἀπέβλεπον δὲ μᾶλλον εἰς τὸ ἐμπορικὸν μέρος, δηλαδὴ τὴν ταχεῖαν ἐκποίησιν τοῦ προϊόντος. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ὑπῆρχεν ἔδαφος μεγάλης ἐργασίας τόσον διὰ τοὺς σποροποιοὺς ὅσον καὶ διὰ τὴν σηροτροφικὴν ὑπηρεσίαν τοῦ κράτους, ἐργασία ἥτις γινομένη νῦν θὰ προσενέγκῃ μεγάλην ὑπηρεσίαν εἰς τὴν σηροτροφίαν, καὶ τοῦτο διότι ὁ καλῶς διατετηρημένος μεταξόσπορος ἀποτελεῖ τὸν πρωταρχικὸν ὅρον τῆς ἐπιτυχίας τῆς ἐκτροφῆς. Τὸ ὑπουργεῖον Γεωργίας ἐγκατέστησεν ἀπὸ τοῦ 1934 9 ψυγεῖα εἰς Σουφλίον, Κομοτινήν, Θεσσαλονίκην, Ἔδεσσαν, Γουμένιτσαν, Ἁγιάν, Κύμην, Γύθειον Χανία. Ἡ λειτουργία των στηρίζεται εἰς τὴν διατήρησιν εἰς +4°, ἐπὶ τρεῖς μῆνας: Ἰανουάριον, Φεβρουάριον καὶ Μάρτιον καὶ 8°—10° ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου καὶ ἐντεῦθεν. Πλὴν τῶν παραγομένων ἐν τῷ τόπῳ μεταξοσπόρων εἰσάγεται ἐκ Γαλλίας καὶ χρησιμοποιεῖται μετὰ τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς μικρὰ ποσότης ἀνερχομένη εἰς 2—3000 κυτία τῶν 25 γραμμαρίων.

Πίναξ ἐμφαίνων τὸν ἀριθμὸν τῶν εἰσαχθέντων κυτίων κουκουλοσπόρου 25 γραμμ. ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Περιφέρειαι	1928	1929	1930	1931	1932
Δυτικὴ Θράκη	2.000	2.855	1.450	750	320
Μακεδονία	5.345	3.850	2.200	530	1.000
Θεσσαλία	750	450	400	160	300
Πελοπόννησος	5.301	5.500	2.110	500	1.100
Κρήτη	906	400	400	250	100
Σύνολον	14.305	13.085	6.560	2.190	2.820

Τῷ 1933 εἰσήχθησαν ἐν συνόλῳ μόνον 3.000 κυτία.

Κατὰ τὴν συναφθεῖσαν τῷ 1919 μετὰ τῆς Γαλλίας εἰδικὴν σύμβασιν περὶ εἰσαγωγῆς γαλλικῶν μεταξοσπόρων ἐν τῷ κράτει, γίνεται οὗτος δεκτὸς ἄνευ ἐλέγχου τινός, ἀρκεῖ νὰ ἔχωσιν ὑποστῇ τοιοῦτον παρὰ τῆς ἁρμοδίας ὑπηρεσίας ἐν Γαλλίᾳ καὶ νὰ φέρωσι τὴν εἰδικὴν ταινίαν τοῦ ἐλέγχου τοῦ γαλλικοῦ κράτους. Ἡ εἰσαγωγὴ γαλλικῶν σπόρων εἶναι ἐπωφελὴς διὰ τὴν Ἑλλάδα, διότι εἰσάγονται ἐν τῷ τόπῳ φυλαὶ παράγουσαι ὡρισμένα εἴδη κουκουλίων, ζητούμενα παρὰ τοῦ ἐμπορίου. Οἱ Γάλλοι καὶ Ἰταλοί, οἵτινες ἔχουσιν ἀρίστας φυλὰς μεταξοσκώληκος, ἐπεδόθησαν εἰδι-

Digitized by Google

κῶς εἰς τὴν σποροποιίαν, ἥτις διενεργεῖται μὲ ἐπιστημονικὰς μεθόδους.

Ἐξαγωγὴ μεταξοσπόρων. Ἐξαγωγὴ μεταξοσπόρων γίνεται εἰς Καύκασον, Περσίαν, Συρίαν, ἀνερχομένη ἐτησίως εἰς 100.000 κυτία τῶν 25 γραμμαρίων ὁλικῆς ἀξίας (50 δρχ. κατὰ κυτίον) 5.000.000 δραχμῶν. Οἱ ἐξαγόμενοι σπόροι ἀνήκουσι κυρίως εἰς τὴν λευκὴν φυλὴν Βαγδάτης, εὐδοκιμοῦσι δὲ ἐξαιρετικῶς εἰς τὰς ἀνωτέρω χώρας.

Κατὰ τὴν ἰσχύουσαν ἑλληνογαλλικὴν ἐμπορικὴν σύμβασιν ἐπιτρέπεται ἀκωλύτως ἡ εἰσαγωγὴ ἑλληνικῶν μεταξοσπόρων εἰς Συρίαν, ἀρκεῖ νὰ φέρωσι τὴν ταινίαν τοῦ ἐλέγχου, χωρὶς νὰ ὑποβάλλωνται εἰς οἱονδήποτε ἔλεγχον.

Ἡ ἐξαγωγὴ ἑλληνικῶν μεταξοσπόρων εἰς Καύκασον, Περσίαν καὶ Συρίαν ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ κατωτέρω πίνακος:

Ἔτος	Κυτία 25 γραμμ.	Ἔτος	Κυτία 25 γραμμ.
1923	27.700	1931	60.793
1924	145.608	1932	68.629
1929	59.400	1933	75.593
1930	86.477		

Σηροτροφεῖα. Κατὰ γενικὸν κανόνα ἡ σηροτροφία διεξάγεται ἐντὸς τῶν οἰκημάτων, ἅτινα χρησιμεύουσι πρὸς κατοικίαν. Κτήρια χρησιμεύοντα ἀποκλειστικῶς ὡς σηροτροφεῖα ὑπάρχουν εἰς ὀλίγα μόνον μέρη (Σουφλίον, Νιάουσσα, Ἔδεσσα, Γουμενίτσα) καὶ ταῦτα ὡς ἀποθῆκαι τῶν κουκουλίων (κουκουλῶνες). Ἄλλοτε ἐπεβάλλετο καὶ φόρος οἰκοδομῶν ἐπὶ τῶν σηροτροφείων, ὅστις κατηργήθη ἀπὸ τοῦ 1930.

Αἱ μέθοδοι ἐκτροφῆς τοῦ μεταξοσκώληκος. Ἡ μὲν καλλιέργεια τῆς μορέας διενεργεῖται παρ' ἀνδρῶν, ἡ δ' ἐκτροφὴ εἶναι ἔργον κυρίως τῶν γυναικῶν. Αὕτη εἰς μὲν τὰ μεσημβρινὰ μέρη ἀρχίζει ἀπὸ τῶν ἀρχῶν Ἀπριλίου, εἰς δὲ τὰ βορειότερα (Σουφλί) ἀπὸ τοῦ τέλους Ἀπριλίου ἢ τῶν ἀρχῶν Μαΐου, καὶ διαρκεῖ ἕνα καὶ ἥμισυ μῆνα. Αἱ γνώσεις τῶν σηροτρόφων εἶναι ὅλως ἐμπειρικαί. Ἡ ἐκκόλαψις τῶν μεταξοσπόρων γίνεται φυσικῶς, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς τοὺς κόλπους τῶν γυναικῶν. Ἐξαιρέσει τοῦ Σουφλίου, ἡ ἀπολύμανσις τῶν σηροτροφείων εἶναι ἄγνωστος. Ὁ ἀερισμός, ἡ ἀραίωσις, ἡ ἀλλαγὴ τῆς στρωμνῆς γίνονται ἀνεπαρκῶς· διὰ τοῦτο, ὁσάκις ἐμφανισθῇ νόσος τις, αἱ ἐκτροφαὶ ἀποδεκατίζονται. Οὐδεμία σχεδὸν διαλογὴ τῶν κουκουλίων γίνεται παρὰ τῶν σηροτρόφων, ἀλλὰ παραδίδονται ταῦτα εἰς τὸ ἐμπόριον ὡς ἔχουσι. Τὸ ψήσιμον τῶν κουκουλίων γίνεται εἰς πολλὰ μέρη κατὰ πρωτόγονον τρόπον, ὡς ἐν Κρήτῃ, ἔνθα γίνεται ἔκθεσις τῶν κουκουλίων εἰς τὸν ἥλιον, ἐξ οὗ ἐπακολουθεῖ ἀποχρωματισμὸς καὶ μείωσις τῆς ἀποδόσεως εἰς μέταξαν. Εἰς περιφερείας τινὰς τῆς Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας (Σουφλί, Κομοτινή, Διδυμότειχον, Ἔδεσσα, Γουμένιτσα) τὸ ψήσιμον εἶναι τέλειον, ἐφαρμοζομένης τῆς ὑγρᾶς θερμοκρασίας παραγομένης διὰ κτιστῶν ἀποπνικτικῶν κλιβάνων, ἢ τῆς ξηρᾶς δι' ἰδιαιτέρων ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς εἰσαχθέντων κλιβάνων, ἀποπνικτικῶν καὶ ἀποξηραντικῶν, διαφόρων συστημάτων (Pellegrino, Dubini, Caimmi), εἰς ἄλλας δὲ περιφερείας (Πελοπόννησος) καταφεύγουσιν εἰς τοὺς ἀρτοκλιβάνους. Αἱ ἐκτρεφόμεναι παρ' ἡμῖν φυλαὶ εἶναι αἱ κίτριναι καὶ ἡ λευκή.

Ποιότης καὶ ἀπόδοσις ξηρῶν κουκουλίων. Ἡ ποιότης τῶν κουκουλίων εἶναι ἐκτὸς ὀλίγων ἐξαιρέσεων (Σουφλί) μετρία. Ἡ ἀπόδοσις τῶν κουκουλίων εἰς μέταξαν συγκριτικῶς πρὸς κουκούλια ἄλλων χωρῶν (Ἰταλίας, Γαλλίας) εἶναι μικρά. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν μὴ καλὴν ἐκτροφήν, τὴν ἔλλειψιν βελτιωμένων φυλῶν, τὴν ἔλλειψιν διαλογῆς τῶν κουκουλίων καὶ τὸ καταστρεπτικὸν ψήσιμον αὐτῶν. Ἐπειδὴ ὡς βάσις τοῦ καθορισμοῦ τῆς τιμῆς τῶν κουκουλίων χρησιμεύει ἡ ἀπόδοσις τούτων εἰς μέταξαν, εἶναι εὐνόητος ἡ σημασία ἣν ἔχει αὕτη.

Κατωτέρω παραθέτομεν πίνακα συνταχθέντα ὑπὸ Ι. Κοκκώνη ἐν Μιλάνῳ, ἐν ᾧ ἐμφαίνεται ἡ ἀπόδοσις ξηρῶν κουκουλίων προελεύσεως Θεσσαλονίκης καὶ Σουφλίου, κατόπιν ἐπισήμων δοκιμῶν ἐκτελεσθεισῶν ἐν τῇ Stagionatura τοῦ Μιλάνου. Ἐξ αὐτοῦ ἐμφαίνεται, ὅτι ἡ σχέσις μετάξης καὶ ξηρῶν κουκουλίων (ὁ συντελεστὴς ἀποδόσεως) εἶναι 1:3,42, ἤτοι ἐκ 3 χιλ. 42 λαμβάνεται 1 χιλιόγραμμον μετάξης διὰ τὰ κίτρινα κουκούλια τοῦ Σουφλίου, ἅτινα εἶναι ἐν Ἑλλάδι τὰ καλύτερα, καὶ ἐνίοτε καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν καλυτέρων ἰταλικῶν.

Διὰ τὰς ἄλλας ὅμως κατηγορίας καὶ διὰ τὰ λευκὰ κουκούλια (Βαγδάτης) ἡ σχέσις εἶναι πολὺ εὐρυτέρα 1 : 3,93, 1 : 4,93, καὶ διὰ τὰ τῆς ΙΙΙ τάξεως 1:6,66, δηλαδὴ χρειαζόμεθα 4 χιλ. 93 καὶ 6 χιλ. 66 κουκούλια ξηρά, διὰ νὰ λάβωμεν 1 χιλιόγραμμον μετάξης. Καὶ διὰ τὰ ἐξ ἄλλων δὲ μερῶν τῆς Ἑλλάδος κουκούλια ὁ συντελεστὴς ἀποδόσεως εἶναι ὡσαύτως μικρός.

Ἐμπόριον τῶν κουκουλίων Ὁλόκληρος ἡ παραγωγὴ κουκουλίων καταναλίσκεται ἐπιχωρίως ὑπὸ τῆς βιομηχανίας. Πρὸ τοῦ 1930 τὰ ²/₅ ἐξήγοντο, μὴ οὔσης τότε δυνατῆς τῆς ἀπορροφήσεως ὁλοκλήρου τῆς παραγωγῆς παρὰ τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας. Τὰ ἐξαγόμενα κουκούλια ἀπεστέλλοντο κυρίως εἰς Ἰταλίαν (Μιλᾶνον) καὶ Γαλλίαν (Μασσαλίαν). Ἀντιθέτως σήμερον ἡ βιομηχανία ἐκτὸς τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς κουκουλίων ἔχει ἀνάγκην ἐπὶ πλέον 40 %, ὡς ἐκ τούτου εἰσάγει κουκούλια ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ (Γευγελῆ, Συρίας, Ἰταλίας, Βουλγαρίας).

Πίναξ ἐμφαίνων τὰς ἐπισήμους ἀποδόσεις ξηρῶν κουκουλίων Θεσσαλονίκης καὶ Σουφλίου, συμφώνως πρὸς τὰς γενομένας δοκιμὰς τῆς Stagionatura τοῦ Μιλάνου.

Θεσσαλονίκης		*1927*	*1928*
Ιης τάξεως	κίτρινα	3.4895	3.5568
	λευκὰ	3 5305	—
Μικτὰ	κίτρινα	3.8923	—
	λευκὰ	3.9756	4 0113
ΙΙας τάξεως	κίτρινα	4.5148	5.
	λευκὰ	4.9337	—
ΙΙΙης τάξεως	κίτρινα	4.3060	4.8280
		5.6337	5.5760
	λευκὰ	4.0787	4.8816
		4.9043	6.6675
Σουφλίου			
En race	κίτρινα	3.4259	—
	λευκὰ	—	—
Ιης τάξεως	κίτρινα	3 5958	3.5583
	λευκὰ	3.5252	—
Μικτὰ	κίτρινα	—	—
	λευκὰ	—	3.8232
ΙΙας τάξεως	κίτρινα	4.5989	5.4600
	λευκὰ	4.8039	—
ΙΙΙης τάξεως	κίτρινα	45.548	—
	λευκὰ	55.151	—

Εἰσαγωγὴ κουκουλίων ξηρῶν.

Ἔτη	χιλιόγραμμα
1931	330.000
1932	110.000
1933	140.000

Ἡ εἰσαγωγὴ αὕτη θὰ ἦτο κατὰ πολὺ ἀνωτέρα, ἂν δὲν ὑπῆρχον τὰ περιοριστικὰ μέτρα εἰσαγωγῆς.

Τιμαὶ καὶ φορολογία κουκουλίων. Ἡ τιμὴ τῶν κουκουλίων εἶναι διεθνής, παρ' ἡμῖν ὅμως εἶναι κατωτέρα τῆς διεθνοῦς τιμῆς κατὰ 20 %, 15 %, 8 % ἀναλόγως τοῦ ἑκάστοτε ἰσχύοντος ἐξαγωγικοῦ δασμοῦ. Ὄντως ἡ σηροτροφικὴ παραγωγὴ ἐφορολογήθη κατὰ τὸ παρελθὸν βαρέως.

Ἀπὸ τοῦ 1892 ἴσχυεν ὁ νόμος ,ΒΠ', ἐπιβάλλων ἐξαγωγικὸν δασμὸν 70 λεπτῶν κατ' ὀκᾶν ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν ἐξαγομένων κουκουλίων. Ὁ φόρος οὗτος, ὅστις ἦτο καταθλιπτικός, ἐμειώθη εἰς 35 λεπτὰ κατ' ὀκᾶν (ἄρθρον 15 τοῦ νόμου 513). Διὰ τοῦ νόμου 1639 (1918) ἀνῆλθεν εἰς 90 λεπτὰ καθ' ἅπασαν τὴν χώραν. Διὰ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 29-12-1922 ὡρίσθη εἰς 15 % ἐξαγωγικὸς δασμός. Διὰ τοῦ νόμου 3408 (23 Σεπτεμβρίου 1927) ἐμειώθη εἰς 8 %. Ἐννοεῖται ὅτι ὑπῆρχε πάντοτε καὶ ἔγγειος φόρος ἐκ δραχμῶν 2 κατ' ὀκᾶν συνεισπραττόμενος κατὰ τὴν ἐξαγωγήν, ὅστις ἀντικατεστάθη διὰ φόρου ἐπὶ τῶν παραγομένων κουκουλίων 3 % ἐπὶ τῆς ἀγοραίας ἀξίας αὐτῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ. Κατόπιν παραπόνων τῶν ἐνδιαφερομένων περιελήφθη διάταξις εἰς τὸν νόμον 3602 (5 Ἰουλίου 1928) ἄρθρον 3, καθ' ἣν νὰ δύναται νὰ καταργῆται ἢ νὰ μειοῦται ἀπὸ τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους 1929—1930, κατόπιν προτάσεως τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, ὁ ὑφιστάμενος ἐξ 8% ἐξαγωγικὸς δασμός, αὐξανομένου ὅμως συγχρόνως τοῦ ποσοστοῦ τοῦ ἐγγείου φόρου εἰς 8 %. Νῦν κατηργήθη ὁ ἐξαγωγικὸς δασμὸς διὰ νόμου τελοῦντος ὑπὸ ψήφισιν, πρὸς ὑποστήριξιν δὲ τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς ἀπὸ τοῦ συναγωνισμοῦ τῶν κουκουλίων τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπιβάλλεται εἰσαγωγικὸς δασμὸς 15 % ἐπὶ τῆς (διεθνοῦς) ἀξίας. Ἐὰν λοιπὸν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσαγόμενα κουκούλια ἐπιβαρύνοται μὲ ἔξοδα μεταφορᾶς 10 δρχ. κατ' ὀκᾶν καὶ ἐπὶ πλέον ὑπάρχει καὶ δημοτικὸς δασμὸς ἐκ δραχ. 8.30 κατ' ὀκᾶν, τὰ ἐγχώρια κουκούλια θὰ πωληθῶσιν εἰς τιμὴν κατὰ 30 % ἀνωτέραν τῆς διεθνοῦς (Μιλάνου). Ἡ τιμὴ αὕτη εἶναι σχετικῶς ἱκανοποιητικὴ διὰ τὴν ἐγχώριον σηροτροφίαν.

Αἱ τιμαὶ τῶν κουκουλίων κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἶχον ὡς ἑξῆς:

Ἔτος	*Τιμὴ χλωρῶν κατὰ χιλιόγρ. εἰς δραχ.*	*Τιμὴ ξηρῶν κατὰ χιλιόγρ. εἰς δραχ.*
1929	40—50	190—200
1930	23—45	150—170
1931	14—35	125
1932	40—75	200
1933	35—80	160—170

Ἡ ἀνάπτυξις τῆς σηροτροφίας. Ἡ Ἑλλὰς ἔχει ἔδαφος καὶ κλῖμα πρόσφορον εἰς τὴν παραγωγὴν μετάξης. Ὅταν ὁμιλῶμεν περὶ ἀναπτύξεως τῆς σηροτροφίας, ἐννοοῦμεν τὴν οἰκονομικὴν τοιαύτην, δηλονότι τὴν παραγωγὴν κουκουλίων μὲ μείωσιν τοῦ κόστους παραγωγῆς καὶ μὲ κέρδος τῶν σηροτρόφων. Ἀποτελεῖ δὲ πλάνην ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ σηροτροφία δὲν συμβιβάζεται πρὸς ἀνεπτυγμένην ἐντατικὴν γεωργίαν καὶ βελτιωμένον κοινωνικὸν βίον. Ἐξ ἄλλου ὑποστηρίζεται ἀνακριβῶς ὅτι ἡ διάδοσις παρ' ἡμῖν καλλιεργειῶν πλουτοφόρων (ἐν Μακεδονίᾳ τοῦ καπνοῦ, ἐν Καλάμαις τῆς σταφίδος) καὶ ἡ καλυτέρευσις τοῦ βίου ἐξ ἄλλων πηγῶν (ἐν Σπάρτῃ καὶ Καλάμαις ἐκ τῆς μεταναστεύσεως) ἐπήνεγκον τὴν κατάπτωσιν τῆς σηροτροφίας. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι ἡ σηροτροφία διεξάγεται ἄνευ συστήματος, ἀνεπιστημονικῶς καὶ μὲ ἐλαχίστας ἀποδόσεις, ἄνευ τεχνικῆς ἐμπορικῆς ὀργανώσεως, οὐδὲν ἀντάλλαγμα προσφέρουσα εἰς τὰς δαπάνας καὶ κόπους τοῦ σηροτρόφου, καὶ ὡς ἐκ τούτου εὐλόγως παρακμάζει. Πρὸς καταπολέμησιν τοῦ κακοῦ ἐλήφθησαν διάφορα μέτρα. Εἰσήχθησαν κατὰ πρῶτον ἐκλεκταὶ φυλαὶ μεταξοσπόρων ἐξ Ἰταλίας, ὡς καί τινες διασταυρώσεις (Εὐρώπης—Κίνας). Οὕτω δ' ἐτέθησαν αἱ βάσεις τῆς συστηματικῆς σποροποιίας ἧς ἐπιδιώκεται ἡ τυποποίησις.

Συγχρόνως κατεβλήθη μέριμνα παρὰ τῆς σηροτροφικῆς ὑπηρεσίας διὰ τὴν ἀλλαγὴν τρόπου ἐργασίας τῶν ὑποτυπωδῶν ἐργαστηρίων σποροποιίας, ἐρρυθμίσθη ἐπὶ τὸ εὐνοϊκώτερον ἡ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐξαγωγὴ μεταξοσπόρων, εἰσήχθησαν ἐκκολαπτήρια μεταξοσπόρων, ἐδιδάχθησαν ἐπὶ τόπου καὶ ὑπεδείχθησαν αἱ καλύτεραι μέθοδοι ἐκτροφῆς, ἠγοράσθη σηροτροφικὴ κινηματογραφικὴ ταινία προβληθεῖσα εἰς διάφορα σηροτροφικὰ κέντρα (Ἀγυιά, Τύρναβος, Δράμα κλπ.) διὰ τὴν διάδοσιν καὶ ὑπόδειξιν τῶν καλυτέρων μεθόδων ἐκτροφῆς κ.λ.π. Ἐν τῇ καλλιεργείᾳ τῆς μορέας εἰσήχθη διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι ἡ «λειβαδική» καλουμένη καλλιέργεια διὰ τῆς φυτεύσεως τῆς ποκιλίας κατάνεο. Πρὸς τοῦτο ἐγένοντο ὑποδειγματικαὶ φυτεῖαι παρὰ τῷ γεωργοκτηνοτροφικῷ σταθμῷ Θεσσαλονίκης, ἐν τῇ γεωργικῇ σχολῇ Λαρίσης καὶ ἐν Ἐδέσσῃ. Ἡ τῆς Θεσσαλονίκης ἐπέτυχε πλήρως. Αἱ νόσοι τοῦ μεταξοσκώληκος κατεπολεμήθησαν δι' εἰδικῶν ἀπολυμαντικῶν φαρμάκων. Εἰσήχθη ἡ θανάτωσις τῶν χρυσαλλίδων δι' ἀερίων ἀντὶ τοῦ συνήθους ψησίματος τῶν κουκουλίων.

Εἰσήχθησαν καὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς Χανία, Σπάρτην, Καλάμας καὶ Ἁγιὰν εἰδικοὶ ἀποπνικτικοὶ καὶ ἀποξηραντικοὶ κλίβανοι τῶν κουκουλίων διὰ τὸ ψήσιμον αὐτῶν καὶ τὴν τελείαν ἀποξήρανσιν, ἀντὶ τοῦ συστήματος τῆς διὰ τοῦ ἡλίου ἀποξηράνσεως ἢ τοῦ ψησίματος ἐντὸς τῶν ἀρτοκλιβάνων, ἐξ ἧς ἐπήρχετο ἀλλοίωσις τῆς ποιότητος τῆς μετάξης καὶ ἀποχρωματισμός. Διὰ τῆς χρήσεως τῶν κλιβάνων διατηρεῖται ἡ ποιότης τῆς μετάξης καὶ ἐπιτυγχάνεται ἄμεσος ἀποξήρανσις αὐτῆς πρὸς διατήρησιν καὶ πώλησιν εἴτε ἀμέσως εἴτε εἰς τὴν κατάλληλον στιγμήν. Ἱδρύθησαν 9 ψυγεῖα διὰ τὴν δαχείμασιν τῶν κουκουλοσπόρων. Ἐν τῷ σηροτροφικῷ ἐργαστηρίῳ ἐξετελέσθησαν ἐπιτυχῶς μελέται ἐπὶ 67 φυλῶν μεταξοσκώληκος, ὡς καὶ φθινοπωρινὴ ἐκτροφὴ διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι ἐφαρμοζομένη μὲ σκοπὸν τὸν διπλασιασμὸν τῆς παραγωγῆς ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Ἐγένετο ἐπίσης μελέτη τῶν σταθερῶν τῆς ἑλληνικῆς μετάξης. Τὸ σηροτροφικὸν ἐργαστήριον ἐπλουτίσθη δι' ἀρκετῶν ἐπιστημονικῶν ὀργάνων σχετικῶν ἰδίως πρὸς τὴν μελέτην τῆς μετάξης, ἐφωδιάσθη διὰ μεγάλου ἀποπνικτικοῦ ἀποξηραντικοῦ κλιβάνου κουκουλίων, κινουμένου δι' ἠλεκτρισμοῦ, συστήματος Caimi, διὰ μηχανήματος ἀναπηνίσεως τελειοτάτου συστήματος (Battagli) καὶ διὰ μηχανήματος Conditionnement συστήματος τῆς Stagionatura Anonima τοῦ Μιλάνου. Νῦν συντελεῖται ἐν αὐτῷ ἐργασία καὶ πρὸς ἄλλας κατευθύνσεις (συστηματικὴ μελέτη ποικιλιῶν κουκουλίων, τῶν σταθερῶν τῆς μετάξης, ἐλαστικότης, ἀντοχὴ κλπ.). Ἐν τῇ Ἀνωτάτῃ γεωπονικῇ σχολῇ ἱδρύεται καὶ ἰδιαίτερον κτήριον διὰ σηροτροφικὸν ἐργαστήριον.

Ι. Κ. ΚΟΚΚΩΝΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. «Σηρικὴ ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1854).—*Αἰνιᾶνος Δ.*, «Περὶ συκαμινοφυτείας» καὶ μεταξοσκωληκοτροφίας» (Ἀθῆναι 1857). — *Δουρούτη Α.*, «Περὶ κουκουλίων καὶ μετάξης» (Ἀθῆναι 1866).— *Κυριακοῦ Γ.*, «Ἱστορία τῆς μετάξης» (Ἀθῆναι 1904).—*Στυλιανίδου Σ.*, «Ὁ ἐκ τῆς σηροτροφίας καὶ μεταξουργίας ἐθνικὸς πλοῦτος» (Ἀθῆναι 1926).

Π. Ν. Π.

ΚΥΝΗΓΙΟΝ. ***Τὸ κυνήγιον ἐν Ἑλλάδι διὰ μέσου τῶν αἰώνων***. Τὸ κυνήγιον ἐν Ἑλλάδι, συμβαδίζον μὲ τὴν πρόοδον τῶν κατοίκων αὐτῆς, διέτρεξε τὰ στάδια τοῦ πολιτισμοῦ της μέχρις οὗ λάβῃ τὴν σταθερὰν αὐτοῦ μορφήν. Οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὴν παναρχαίαν ἐκείνην ἐποχήν, καθ' ἣν κύρια ὅπλα ἦσαν οἱ λίθοι καὶ τὰ λίθινα ῥόπαλα πρὸς καταβολήν, ἄγραν καὶ ἄμυναν ἀπὸ τῶν ἀγρίων θηρίων, ἡ ἀντιμετώπισις τῶν ὁποίων ἀπῄτει ἔκτακτον ψυχικὸν σθένος, ὑπεράνθρωπον σωματικὴν δύναμιν καὶ οὐχὶ τυχοῦσαν δεξιότητα, ἐθεώρουν τὸ κυνήγιον εὕρημα καὶ δώρημα τῶν θεῶν, Ἀπόλλωνος καὶ Ἀρτέμιδος, οὓς καὶ ὡς προστάτας αὐτῶν ἐξῄρον καὶ ἐλάτρευον.

Τὸ κυνήγιον δὲν ἔχασε τὴν πρωταρχικὴν αὐτοῦ χρησιμότητα καὶ μορφὴν καὶ ὅταν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀπὸ τῶν ὀρέων κατῆλθον εἰς τὰς ὑπωρείας καὶ ἀπὸ τοῦ κυνηγετικοῦ βίου μετέπεσαν εἰς τὸν νομαδικὸν ἢ ποιμενικὸν καὶ ἀπὸ τούτου εἰς τὸν γεωργικόν, διότι καὶ τότε ἔλαβον τὰ πρῶτα μέτρα τῆς ἀσφαλείας των κατὰ τῶν ἀγρίων θηρίων καὶ κατεσκεύασαν τὰ πρῶτα περιτειχίσματα τῶν πόλεων καὶ οἰκήσεών των καὶ τὰς περὶ αὐτὰς τάφρους κατὰ τῶν θηρίων. Καὶ κατόπιν, ὅτε τὰ ἄγρια ζῷα ἠραιώθησαν καὶ κατέφυγον μακρὰν εἰς ἀσφαλῆ δυσπρόσιτα κρησφύγετα καὶ ἠνδροῦτο ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης καὶ ἀπηλλάσσετο ἐκ τοῦ

Digitized by Google

φόβου καὶ τοῦ ἀμέσου κινδύνου τῶν θηρίων, ἠσκεῖτο τὸ κυνήγιον ὑπὸ τὴν αὐτὴν μορφὴν τῆς ἀμύνης πρὸς προστασίαν καὶ ἐξασφάλισιν τῶν ποιμνίων, τῶν ζῴων καὶ γεωργικῶν προϊόντων των ἀπὸ τὰς ἐπιθέσεις καὶ φθορὰς τῶν ἀγρίων ζῴων. Τοῦτο εἶναι τὸ πρῶτον στάδιον τῆς ἀσκήσεως τοῦ κυνηγίου παρὰ τοῖς Ἕλλησι τῶν μυθικῶν χρόνων, τὸ ὁποῖον ἡ μυθολογία των τὸ περιέβαλε μὲ αἴγλην καὶ λαμπρότητα ὑπερφυσικήν.

Κατὰ τοὺς ἡρωικοὺς χρόνους μεταλλάσσει ἡ μορφὴ τοῦ κυνηγίου: Οἱ Ἕλληνες εἰσῆλθον εἰς ἀνώτερον βαθμὸν πολιτισμοῦ· ὁ ἀπὸ τὰ θηρία φόβος καὶ κίνδυνος ἐξέλιπεν ἢ ἠλαττοῦτο, τὰ μέσα τῆς τροφῆς καὶ ἐνδυμασίας ἀντικαθίσταντο ὑπὸ τῶν προϊόντων τῆς καλλιεργουμένης γῆς καὶ διὰ χρησιμοποιήσεως ὑλικῶν, οἷα ἡ ἀνθρωπίνη ἀγχίνοια ἐπενόησε καὶ ἐπολλαπλασίασεν, ἡ ἀνακάλυψις τοῦ χαλκοῦ καὶ σιδήρου ἐτελειοποίησε τὰ ὅπλα τῆς ἐπιθέσεως καὶ ἀμύνης κατὰ τῶν ἀγρίων ζῴων, ὡς ἐκ τούτου δὲ τὸ κυνήγιον ηὐρύνετο, ἀπέβαλε τὴν σκαιὰν αὐτοῦ ὄψιν τῆς ἀγρίας τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὰ θηρία πάλης καὶ ἀμύνης κατ' αὐτῶν, προσελάμβανε δ' ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὴν μορφὴν σωματικῆς ἀσκήσεως, μέσῳ ψυχικῆς καὶ διανοητικῆς τονώσεως. Δὲν ἐβράδυναν οἱ Ἕλληνες νὰ ἐννοήσωσι τὴν ἀξίαν καὶ σημασίαν, ἣν διὰ πάντα ἄνθρωπον ἔχει τὸ κυνήγιον. Τὸ ἐξύψωσαν εἰς ἀρετὴν τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀπέδιδον πᾶν αὐτῶν σωματικὸν ἢ ψυχικὸν ἢ διανοητικὸν προτέρημα εἰς τὴν ἄσκησιν τοῦ κυνηγίου. Μὲ τοιαύτην ἔκφανσιν εἰσέρχεται τὸ κυνήγιον εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους τῆς Ἑλλάδος, ἵνα τὸ τρίτον στάδιον αὐτοῦ στερεωθῇ διὰ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν καὶ συγγραφέων τῆς Ἑλλάδος λόγῳ καὶ ἔργῳ ὡς στοιχεῖον ἀγωγῆς τῆς νεότητος. Ἐξαίρουσι τὰς ὠφελείας, ἃς ἀπεργάζεται εἴς τε τὴν ὑγείαν, τὴν ὅρασιν, τὴν ἀκοήν, τὴν μακροβιότητα, ὑποδεικνύουσι καὶ ἐφαρμόζουσιν ὡς ἄριστον μέσον προπαιδεύσεως πρὸς πόλεμον (*Ξενοφῶν*), διατρανοῦσιν, ὅτι ἐπάγεται τὴν γνῶσιν τῆς χώρας καὶ ὅτι παρέχει ὑψίστην τέρψιν καὶ διασκέδασιν ὡς ἡ ἀθωοτέρα πασῶν τῶν ἡδονῶν, ὅτι καλλιεργεῖ τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν ἐγκράτειαν κλπ. Χάριν τῶν προρρηθέντων σκοπῶν ἠσκεῖτο τὸ κυνήγιον κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Ἑλλάδος χρόνους καὶ ἐξῆς. Ἐν δὲ τῇ Σπάρτῃ καὶ νόμος ἔκειτο, καθ' ὃν οἱ ὑπερβάντες τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν ὑπεχρεοῦντο ν' ἀσχολῶνται μὲ τὸ κυνήγιον χάριν τῆς στρατιωτικῆς των προπαιδεύσεως. Συνιστᾷ δὲ καὶ ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (βιβλ. στ' κεφ. 9) καὶ ὁ Ξενοφῶν ἐν τῷ Κυνηγετικῷ (κεφ. II, 1), ὅτι δέον ἀπὸ τῆς ἥβης νὰ γίνηται ἡ ἔναρξις τοῦ ἐπιτηδεύματος τοῦ κυνηγίου. Ἐν καιρῷ δὲ τοῦ ἐκφυλισμοῦ καὶ τῆς καταπτώσεως τῶν ἠθῶν ἐν Ἑλλάδι ὡς μόνον μέσον σωτηρίας τῶν νέων ἀπὸ τῆς ἐκθηλύνσεως συνιστᾶτο ἡ ἐνασχόλησις αὐτῶν μὲ τὸ κυνήγιον.

Οὐδεὶς ἄλλος λαὸς κατενόησε τὴν σημασίαν καὶ ἀξίαν τοῦ κυνηγίου καὶ ἐξύψωσεν αὐτὸ ὡς θεῖον δῶρον καὶ ἀρετὴν τῶν ὑπερόχων ἀνθρώπων ὅσον οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες. Ἡ ποίησίς των τὸ ἐξύμνησε καὶ ἡ καλλιτεχνία των, γλυπτικὴ καὶ ζωγραφική, τὸ ἐξεμεταλλεύθη πρὸς δημιουργίαν θαυμασίων ἀριστουργημάτων καὶ αἰωνοβίων καλλιτεχνημάτων. Ὁ Ἕλλην κυνηγὸς δὲν ἐξήρχετο μόνος εἰς τὸ κυνήγιον, ἀλλὰ μετὰ συνεργῶν καὶ ἐργαλείων, φέρων ἐλαφρὰν ἐνδυμασίαν καὶ ὑπόδησιν χρώματος προσφόρου, ὅπως μὴ καθίσταται αἰσθητὸς εἰς τὰ θηράματα. Καὶ συνεργοὶ μὲν ἦσαν οἱ κύνες, οἱ ἵπποι, οἱ ἀρκυωροί, οἱ λινόπται, οἱ ἰχνευταὶ καὶ οἱ σκοπιωρούμενοι, ἐπὶ δὲ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ξενοφῶντος μόνον οἱ κύνες καὶ ὁ ἀρκυωρός, χρησιμεύων εἰς τὸ κυνήγιον τοῦ λαγωοῦ. Ἐργαλεῖα δὲ ἦσαν, *ξίφη, δρέπανα, ἀκόντια, τόξα, προβόλια, ἄρκυες, ἐνόδια, δίκτυα, κυνοῦχος, ποδάγρα, ἁρπεδόνη, σχαλίδες, λύγοι, πάναγρος, σιγύνη, κάμακες, βουπλῆγες, λαγωοφόνον, τρίαινα, κορῶναι, μήρυνθος, σαγήνη, ἁρπάλαγος*, ὧν ἄλλα μὲν ἐχρησιμοποιοῦντο πρὸς ἄμυναν ἢ ἐπίθεσιν κατὰ τῶν ἀγρίων ζῴων ἢ θηρίων, ἄλλα πρὸς ζώγρησιν, ἄλλα δ' ἐπεκούρουν εἰς τὴν ἐλευθέραν κίνησίν του καὶ ἄλλα εἰς τὴν μεταφορὰν καὶ τὸν χειρισμὸν τῶν μέσων τοῦ κυνηγίου.

Καὶ ταῦτα μὲν ἦσαν τὰ ὄργανα καὶ μέσα τῶν κυνηγῶν ἀγρίων ζῴων ἢ θηρίων, τῶν δὲ κυνηγῶν τῶν ἀγρίων πτηνῶν, οἱ ὁποῖοι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐλέγοντο *ὀρνιθευταὶ* ἢ *ἰξευταί*, ἦσαν τὰ ἑξῆς ἐργαλεῖα χρησιμοποιούμενα ἀναλόγως τοῦ εἴδους τῶν κυνηγεσίμων πτηνῶν, *ἰξός, κάλαμοι* ἢ *δόνακες* ἢ *ράβδοι* ἢ *ραβδία, λεπτὰ λίνα, κύρτοι*, ἐνίοτε καὶ φυτόν τι. μὲ τὸ ὁποῖον περιέβαλλον τοὺς κλάδους, *χειροήθεις ὄρνιθες (κράκται), βρόχοι, ἕρκη, παγίδες, τρίχες, λίνα, πάγαι* καὶ *πηκτίδες, πηκταί, δίκτυα, νεφέλη* ἢ *νέφεα, δέλεαρ, ἱέρακες* καὶ *γλαῦκες*. Τὸ μὲν κυνήγιον τῶν ἀγρίων ζῴων ἠσκεῖτο εἰς τὰ δάση καὶ ὄρη καὶ τόπους δυσβάτους, τὸ δὲ τῶν πτηνῶν εἰς τὰς πεδιάδας, εἰς τοὺς λειμῶνας καὶ εἰς ἱεροὺς τόπους.

Καὶ ἄγρια μὲν ζῷα ὑπῆρχον ἐν Ἑλλάδι κατὰ μὲν τοὺς μυθικοὺς χρόνους καὶ πολλὰ καὶ ποικίλα, ὡς λέοντες, παρδάλεις, ἄρκτοι, κάπροι κλπ., κατὰ δὲ τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου καὶ λέοντες καὶ παρδάλεις καὶ ἀγριόχοιροι καὶ παντοῖα ἄλλα σαρκοφάγα ζῷα· ἀλλ' ἐντόνως διωκόμενα δι' ἀκοντίων, καθ' ὧν καὶ ὁλόκληροι κοινότητες ἐξήρχοντο πρὸς καταδίωξιν, ἐξέλιπον σὺν τῷ χρόνῳ, ὥστε ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ξενοφῶντος οὔτε λέοντες, οὔτε παρδάλεις, οὔτε ἄρκτοι ὑπῆρχον· καὶ σήμερον δέ, πλὴν ἄρκτων τινῶν ὑπαρχουσῶν ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ, ἄλλα δὲν ὑπάρχουσι. Τὸ πάλαι τὰ τοιαῦτα θηρία ἐθηρεύοντο εἰς ἄλλας χώρας, ἐν Μακεδονίᾳ παρὰ τὸ Παγγαῖον ὄρος, ἐν τῷ Ὀλύμπῳ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐν Μοσίᾳ καὶ ἐν Πίνδῳ καὶ ἐν Νύσῃ ὑπεράνω τῆς Συρίας καὶ ἀλλαχοῦ.

Κατὰ ποικίλους δὲ τρόπους ἐδιώκοντο τὰ θηρία, εἴτε διὰ φαρμάκων *ἀκονιτικοῦ* ἢ *ἀκονίτου* ἀναμιγνυομένου μετὰ τροφῶν ἐπιζητουμένων ὑπὸ τῶν θηρίων, εἴτε ὑπὸ ἐνόπλων ἐφίππων κυνηγῶν, εἴτε διὰ τάφρων καταλλήλως καλυπτομένων, ὥστε νὰ εἶναι ἀφανεῖς. Ἐπ' αὐτῶν προσεδένετο αἲξ ἢ ἀμνὸς πρὸς προσέλκυσιν τῶν θηρίων κττ., ἅτινα ἐμπίπτοντα ἐν ταῖς τάφροις ἐζωγροῦντο. Διὰ τοῦ ἰξοῦ καὶ τῶν ἰξευτικῶν καλάμων, ῥάβδων ἢ ῥαβδίων ἢ δονάκων συνελαμβάνοντο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων οἱ κορυδαλοί, αἱ ἀκανθυλίδες, οἱ σπίνοι, αἱ τρυγόνες κττ., ὡς ἐπίσης καὶ διὰ βρόχων, τῇ βοηθείᾳ καὶ ἱεράκων, γλαυκῶν. Τὰς πέρδικας συνελάμβανον διὰ λίνων καὶ πηκτίδων τῇ βοηθείᾳ ἄλλων περδίκων ὡς κρακτῶν, τοὺς ὄρτυγας διὰ νεφελῶν, δι' ὑποχῆς, τὰς φάσσας διὰ δικτύων, ἐφ' ὧν ὡς κράκτας προσέδενον ὑπὸ δένδρον τετυφλωμένας φάσσας, τοὺς κοσσύφους διὰ βόθρων καὶ δολώματος, τὰς ἀγρίας χῆνας διὰ δικτύων τῇ βοηθείᾳ ὡς κράκτου ξυλίνης χηνός, τὰς ἀγρίας νήσσας διὰ λίνου (κοιν. *πεζοβόλου*), κτλ. Δορκάδες, νεβροί, λαγωοὶ ἐδιώκοντο τῇ βοηθείᾳ κυνῶν.

Κατὰ τοὺς μυθικοὺς χρόνους, ἀγνώστου ὄντος τοῦ χαλκοῦ καὶ τοῦ σιδήρου, ὡς ὅπλα οἱ κυνηγοὶ μετεχειρίζοντο λίθους, ῥόπαλα ἐκ λίθων κατασκευαζόμενα, μετέπειτα καὶ ὀστᾶ καὶ κέρατα φονευομένων ἀγρίων ζῴων. Κατὰ τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους μεγάλως ἐξυπηρέτησε τὸ κυνήγιον ἡ ἀνακάλυψις τοῦ χαλκοῦ καὶ τοῦ σιδήρου, ἐξ οὗ κατεσκευάζοντο τὰ ὅπλα τῶν κυνηγῶν. Εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ὁμήρου ὡς ὅπλον μετεχειρίζοντο διὰ τὰς ἐλάφους τὰ βέλη, διὰ τοὺς λέοντας τὸ δόρυ, τὸ ἔγχος καὶ τὸ ἀκόντιον, διὰ τὰς αἰγάγρους αἰγανέας δολιχαύλους, ἐνῷ μεταγενέστερον τὸ προβόλιον μετεχειρίζοντο διὰ τὸν ἀγριόχοιρον, τὸ δὲ ἀκόντιον καὶ δι' αὐτὸν καὶ διὰ τὴν ἔλαφον. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες προσέδωσαν πλήρη ἐλευθερίαν εἰς τὴν ἄσκησιν τοῦ κυνηγίου. Οὐδεὶς περιορισμὸς ὑπῆρχε διὰ τὸν κυνηγὸν νὰ εἰσέρχηται εἰς πάντα ἀγρόν, καλλιεργημένον ἢ ἀκαλλιέργητον, καὶ εἰς αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς ἱεροὺς τόπους. Οἱ κυνηγοὶ ἐθεωροῦντο εὐεργέται τῆς κοινωνίας καὶ πολιτείας. Ἐθεσπίσθη δὲ τὸ πλέον φιλελεύθερον καὶ σοφώτερον κυνηγετικὸν δίκαιον, ὡς δύναταί τις νὰ συναγάγῃ ἐκ τῶν διαφόρων χωρίων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἰδίως τοῦ Ξενοφῶντος.

Οὕτως ἀρχὴ νομοθετικὴ παρ' Ἀθηναίοις ἦτο ἡ ἐκ τῶν κυνηγεσίων πρὸς τὸν πόλεμον προπαίδευσις: «*τὰ δὲ πρὸς τὸν πόλεμον μάλιστα παιδεύει... εἰδόντες ὅτι ἐντεῦθεν εὐτύχουν πρὸς τοὺς πολεμίους*» (*Ξενοφ*. Κυνηγ. 12. 1. § 6). Ὁ νομοθέτης προέβλεψεν ἐπίσης περὶ ἐνασχολήσεως μόνον τῶν εὐπόρων εἰς τὸ κυνήγιον, ἐκ φόβου μὴ οἱ ἄποροι ἐπιδιδόμενοι εἰς τὸ κυνήγιον καὶ ὑπὸ τῶν θελγήτρων αὐτοῦ δεσμευόμενοι παραμελῶσι τῶν ἔργων των καὶ δυστυχοῦντες ἐκ τῆς ἀργίας περιπίπτωσιν εἰς ἐγκληματικὰς πράξεις (*Ἰσοκρ*. Ἀρειοπαγητικοὶ ιζ'). Καὶ παρὰ τοῖς Λακεδαιμονίοις ἡ αὐτὴ ἀρχὴ ἦτο τῆς πρὸς πόλεμον διὰ τοῦ κυνηγίου προπαιδεύσεως (*Ξενοφ*. *Λακεδαιμονίων πολιτεία* κεφ. 5. § 7). Κυνηγὸς ἠδύνατο πανταχοῦ νὰ κυκλοφορῇ ἐν Ἀττικῇ χάριν τοῦ κυνηγίου: «*ἐνόμισαν ὅμως τοὺς κυνηγέτας μὴ κωλύειν, διὰ τὸ μηδὲν τῶν ἐπὶ γῇ φυομένων ἀγρεύειν*» (*Ξεονοφ*. Κυνηγ. 12 κεφ. § 6) μὲ τὴν παρατήρησιν νὰ μὴ θίγῃ τοὺς ἐν αὐτοῖς καρπούς, ἐξαιρέσει τῶν ναμάτων καὶ τῶν ῥείθρων τῶν εἰς θεότητά τινα ἀφιερωμένων, ὧν ὤφειλε ν' ἀπέχῃ: «*ἐν δὲ τοῖς ἔργοις κυνηγετοῦντα ἀπέχεσθαι, ὧν ὧραι φέρουσι, καὶ τὰ νάματα καὶ τὰ ρεῖθρα ἐᾶν· τὸ γὰρ ἅπτεσθαι τούτων αἰσχρὸν καὶ κακὸν καὶ ἵνα τῷ νόμῳ ἐναντίον ὦσιν οἱ ἰδόντες*» (*Ξενοφ*. Κυνηγ. 5 κεφ. § 34). Ἕτερος νόμος ἦτο: «*μὴ νυκτερεύειν ἐντὸς πολλῶν σταδίων . . . ἵνα μὴ ἀφαιροῦντο τῆς θήρας αὐτῶν οἱ ἔχοντες ταύτην τὴν τέχνην· ἑώρων γὰρ ὅτι τῶν νεωτέρων ἡ ἡδονὴ μόνη αὕτη πλεῖστα ἀγαθὰ παρασκευάζει*» (*Ξενοφ*. Κυνηγ. 12 κεφ. § 6), δι' οὗ ἀπηγορεύετο εἰς τὸν ἔχοντα ἔργον τὸ κυνήγιον καὶ ἀσκοῦντα τοῦτο τὴν νύκτα, νὰ ἐπεκτείνῃ τὸ κυνήγιον εἰς πολλὰ στάδια τῆς καθωρισμένης κυνηγετικῆς περιφερείας πέριξ τῶν Ἀθηνῶν, ἐντὸς τῆς ὁποίας μόνον οἱ νέοι κυνηγοὶ ἠδύναντο νὰ κυνηγῶσι καὶ δι' οὓς ἔδει νὰ καταλείπωνται πρὸς τοῦτο θηράματα ἱκανὰ πρὸς εὐχαρίστησίν των. Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ νόμος ὑπῆρχε παρ' Ἀθηναίοις κανονίζων τὸν χρόνον τοῦ κυνηγίου, ἂν εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος λεγόμενα (Κυνηγ. 5 κεφ. § 34): «*ὅταν ἀναγρία ἐμπίπτῃ, ἀναλύειν χρὴ τὰ περὶ κυνηγέσιον πάντα*» προσδώσῃ τις τὴν ἔννοιαν νομοθετικῆς διατάξεως τοῦ ὁρισμοῦ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἐπετρέπετο τὸ κυνήγιον. Καὶ ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις, πραγματευόμενος περὶ τῆς νομοθεσίας τοῦ κυνηγίου, τίθησιν ὡς ἀρχὴν νομοθετικὴν τὴν πρόσκτησιν τῆς ἀνδρείας. Διὰ τοῦτο ψέγει τὴν ἀργὸν θήραν, καθ' ἣν ὁ κυνηγὸς δὲν τρέχει, δὲν βάλλει, δὲν πλήττει διὰ τῶν ὅπλων, ὡς εἶναι ἡ ὀρνιθευτικὴ καὶ ἡ ἁλιεία, ἡ διὰ δικτύων, παγίδων κ.τ.τ., ὑπερεπαινεῖ δὲ τοὺς διηνεκῶς πονοῦντας καὶ διὰ δρόμων, βολῶν καὶ πλήξεων ἁλίσκοντας τὰ θηρία, οὓς ὀνομάζει «*ἱεροὺς θηρευτάς*».

Τὸ κυνήγιον μὲ τὴν αὐτὴν ἐλευθερίαν καὶ τὰ αὐτὰ ὅπλα, μέσα καὶ τρόπους ἐξηκολούθησε νὰ ἀσκῆται ἐν Ἑλλάδι καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους, βυζαντιακοὺς καὶ μέσους, χρησιμοποιουμένων κατὰ προτίμησιν διὰ τὸ κυνήγιον τῶν πτηνῶν καὶ τῶν πρὸς τοῦτο γυμναζομένων ἱεράκων ἐκ μέρους ἰδίᾳ τῶν εὐγενῶν ἢ εὐπόρων. Δὲν ἀπέλιπον δὲ καὶ τὰ κυνηγετικὰ ἔργα. Τοιαῦτα ἔγραψε κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα ἐπὶ τῶν βυζαντιακῶν χρόνων Δημήτριος Κωνσταντινουπολίτης Πεπαγωμένος ὑπὸ τοὺς τίτλους *Ἱερακοσόφιον* καὶ Κυνοσόφιον, διασωθέντα μέχρις ἡμῶν. Μετὰ τὴν ὑποταγὴν ὅμως τῆς Ἑλλάδος εἰς τοὺς Τούρκους ἀνεκόπη σχεδὸν ἡ γενικωτέρα ἄσκησις τοῦ κυνηγίου, τὸ μὲν διότι οἱ Ἕλληνες ἀπολέσαντες τὴν ἐλευθερίαν των περὶ ἄλλα ἠσχολοῦντο, τὸ δὲ διότι καὶ παντοῖοι κίνδυνοι ἀνὰ τὴν ὕπαιθρον ἠπείλουν τοὺς κυνηγούς. Εἰς τὴν τελείαν σχεδὸν χαλάρωσιν τῆς ἀσκήσεως τοῦ κυνηγίου ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων οὐκ ὀλίγον συνέβαλε τὸ φιλύποπτον τῶν Τούρκων διὰ τοὺς ἔχοντας πυροβόλα ὅπλα, ἅτινα κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀνακαλυφθέντα ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὸ κυνήγιον, ἀντικαθιστῶντα ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὰ μέχρι τοῦδε ἐν χρήσει ὅπλα καὶ ἐργαλεῖα. Ἐν τούτοις ἡ ἱερακοκυνηγεσία δὲν ἔπαυσεν ἀσκουμένη οὐδὲ ἡ χρησιμοποίησις κατὰ τὴν ἄσκησιν τοῦ κυνηγίου τινῶν ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἐν χρήσει κυνηγετικῶν ἐργαλείων, ὡς τῶν δικτύων, τῆς ἀπόχης, τῶν βρόχων, τοῦ ἰξοῦ κ.τ.τ.

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἀνατέλλει πάλιν ἡ κυνηγετικὴ κίνησις ἐν ἀχαλινώτῳ ἐλευθερίᾳ, διότι οὐδεὶς νόμος διεῖπε τὰ κατ' αὐτήν. Εἰς τοὺς ὁλονὲν αὐξανομένους κυνηγοὺς προσετέθησαν καὶ οἱ ὑπὸ τὸν Ὄθωνα ἐλθόντες Βαυαροὶ ἀξιωματικοί, οὕτω δὲ τὰ ἐπιδημητικὰ θηράματα, ἅτινα παμπληθῆ καὶ παντοῖα ἐν τῇ μικρᾷ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι κατέλιπεν ἡ τουρκοκρατία, σὺν τῷ χρόνῳ ἠραιοῦντο, εἴδη τινὰ αὐτῶν, ὡς αἴγαγροι, ἡ δορκάς, ἡ ἔλαφος, τὸ πλατώνι, οἱ φασιανοί, αἱ πεδιναὶ πέρδικες, ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐξέλιπον τέλεον, ἀλλαχοῦ δὲ τὰ ἀπομείναντα, ὡς αἱ ὀρειναὶ πέρδικες καὶ οἱ λαγωοί, ἀπεσύρθησαν εἰς ἀσφαλῆ καὶ δυσπρόσιτα κρησφύγετα, ὅπου τοιαῦτα ὑπῆρχον, ἢ ἐξωντώθησαν. Οὐδεμία ὅμως πρόνοια ἐλαμβάνετο ὑπὸ τοῦ κράτους περὶ δημιουργίας κυνηγετικοῦ τινος δικαίου αἴροντος τὴν κυνηγετικὴν ταύτην ἀναρχίαν καὶ ῥυθμίζοντος τὰ τῆς θήρας. Μέχρι τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1922 ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ εἰδικοὶ νόμοι περὶ κυνηγίου δὲν ὑφίσταντο. Ὑπῆρχον διατάξεις τινὲς ἄλλα ἐπουσιώδη ἀφορῶσαι, ἀλλ' οὐχὶ εἰς τὰ κύρια τοῦ κυνηγίου ζητήματα ἀναφερόμεναι, ἐξασφαλίζουσαι τὸν τρόπον τῆς ἀσκήσεως αὐτοῦ, τὸν χρόνον, τὴν προστασίαν τῶν θηραμάτων, τὸν πολλαπλασιασμὸν αὐτῶν κττ. Μέχρι τοῦ Αὐγούστου 1923 νομοθετικαὶ διατάξεις ἦσαν ὁ νόμος 286 τῆς 28 Μαΐου 1914 περὶ ὁπλοφορίας, τὸ ἄρθρον 59 ἐδάφιον 8 τοῦ περὶ δημοτικῆς ἀστυνομίας διατάγματος τῆς 31 Δεκεμβρίου 1836, δυνάμει τοῦ ὁποίου αἱ ἀστυνομικαὶ ἀρχαὶ ἔδει νὰ ἐπαγρυπνῶσι πρὸς παρεμπόδισιν τῶν εἰς κατῳκημένα μέρη τοῦ δήμου πυροβολισμῶν ἄνευ ἀδείας, τὸ ἄρθρον 69 τοῦ αὐτοῦ διατάγματος, καθ' ὃ αἱ ἀστυνομικαὶ ἀρχαὶ προσδιώριζον ἡμέραν, ἀφ' ἧς ἐπετρέπετο τὸ κυνήγιον, καὶ τὰ ἄρθρα 16—18, 26 καὶ 28 τοῦ νόμου ,ΓΞΕ' τοῦ 1906 περὶ ἀστυνομίας τοῦ κράτους, καθ' ἃς οἱ ἀστυνομικοὶ διευθυνταὶ καὶ ὑποδιευθυνταὶ εἶχον δικαίωμα ἐκδόσεως ἀστυνομικῶν διατάξεων ἐπὶ ἀντικειμένων τῆς ἁρμοδιότητός των, ἐν οἷς καὶ τὸ κυνήγιον.

Τὸ πρῶτον νομοσχέδιον περὶ θήρας συνετάχθη ὑπὸ τοῦ «Κυνηγετικοῦ Συνδέσμου Ἀθηνῶν», ὅπερ γενόμενον δεκτὸν ἔλαβε τὸν τύπον νομοθετικοῦ διατάγματος περὶ θήρας, ὅπερ ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ φύλλον τῆς 16 Ἰουλίου 1923 τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως. Ἔκτοτε ὁ νόμος οὗτος τροποποιούμενος ἢ συμπληρούμενος ἔθεσε τέρμα εἴς τε τὸ ἀμέθοδον τοῦ κυνηγίου ἐν Ἑλλάδι καὶ εἰς τὴν περαιτέρω ἐξόντωσιν τῶν ἐπιδημητικῶν θηραμάτων τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος καὶ ἐξησφάλισέ πως τὴν διάσωσιν καὶ τῶν πολυειδῶν καὶ πολυαρίθμων θηραμάτων τῆς Νέας Ἑλλάδος, προβλέψας καὶ διὰ τὸν πολλαπλασιασμὸν ἢ ἀναπλήρωσιν αὐτῶν, ὅπου ἠραιώθησαν ἢ ἐξέλιπον, χωρὶς εἰσέτι νὰ ἐξουδετερώσῃ τελείως τὴν λαθροθηρίαν. Ὁ νόμος οὗτος ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐδημιούργησε κυνηγετικήν τινα συνείδησιν εἰς τοὺς ἐν Ἑλλάδι κυνηγούς, οἱ ὁποῖοι συγκροτούμενοι εἰς κυνηγετικὰ σωματεῖα διαδηλοῦσι πᾶσαν προσπάθειαν ὑπὲρ τῆς προστασίας τοῦ θηραματικοῦ κόσμου

Digitized by Google

τῆς χώρας. Τὰ κυνηγετικὰ σωματεῖα, σπανίζοντα πρὸ τοῦ ῥηθέντος νόμου, μετ' αὐτὸν ἐπολλαπλασιάσθησαν καὶ ἤδη ἀνέρχονται εἰς πολλὰς δεκάδας. Ἱδρύθη δὲ τῷ 1932, τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ Κυνηγετικοῦ Συνδέσμου Ἀθηνῶν καὶ τῆς Πανελληνίου Σκοπευτικῆς Ἑταιρείας, Σκοπευτικὴ καὶ Κυνηγετικὴ Ὁμοσπονδία τῆς Ἑλλάδος *(Σ.Κ.Ο.Ε.)*.

Κατὰ τὸν ἐν Ἑλλάδι ἰσχύοντα περὶ θήρας νόμον, ἡ θήρα ἐν γένει ὑπάγεται εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς διευθύνσεως τῶν δασῶν τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας καὶ εἰδικῶς τοῦ παρ' αὐτῇ γραφείου θήρας. Ἡ θήρα ἐπιτρέπεται πανταχοῦ καὶ διὰ μέσου αὐτῶν τῶν κτημάτων, ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι περιπεφραγμένα διὰ συνεχοῦς φράκτου. Δικαίωμα θήρας ἔχουσιν οἱ συμπληρώσαντες τὸ 18ον ἔτος τῆς ἡλικίας των ἀνεξαρτήτως φύλου καὶ τάξεως, εἰς ἣν ἀνήκουν, ἐπὶ τῇ βάσει ἀδείας τοπικῆς ἰσχυούσης δι' ὡρισμένην ζώνην τῆς χώρας ἢ γενικῶς ἰσχυούσης διὰ πᾶσαν τὴν ἐπικράτειαν. Ἡ θήρα ἀσκεῖται διὰ μόνου τοῦ κυνηγετικοῦ ὅπλου τῇ βοηθείᾳ ἢ μὴ κυνηγετικῶν κυνῶν, ἀπαγορευομένης ἀπολύτως τῆς χρήσεως παγίδων, κλωβῶν, δηλητηρίων, δικτύων, βρόχων ἢ ἄλλων ἀναλόγων μέσων ἢ ὀργάνων σκοπὸν ἐχόντων τὴν θήραν ἢ σύλληψιν ἢ θανάτωσιν ἐν γένει ἀγρίων ζῴων καὶ πτηνῶν. Κατ' ἐξαίρεσιν ἐπιτρέπεται ἡ θήρα τῶν ὀρτύγων καὶ δι' ἀπόχης εἰς μόνους τοὺς κατοίκους τῶν ἐπαρχιῶν Κυθήρων, Οἰτύλου καὶ Γυθείου ἀπὸ 16 Αὐγούστου μέχρι 15 Ὀκτωβρίου. Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον δύναται νὰ ἐπιτραπῇ καὶ ἡ θήρα τῶν τρυγόνων δι' ἐνέδρας εἰς μόνους τοὺς κατοίκους τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Πρὸς δὲ ἐπιτρέπεται ἡ θήρα τρυγόνων ἀπὸ 15 Ἀπριλίου μέχρι 15 Μαΐου εἰς μόνους τοὺς μονίμους κατοίκους τῶν νήσων Ζακύνθου καὶ Παξῶν. Ἡ θήρα ἐπιτρέπεται ἀπὸ τῆς 16ης Αὐγούστου μέχρι τέλους Φεβρουαρίου. Ἅπασα ἡ ἐπικράτεια διαιρεῖται εἰς ὀκτὼ κυνηγετικὰς ζώνας, ἐντὸς ἑκάστης τῶν ὁποίων ἰσχύει ἡ τοπικὴ ἄδεια, τὰς ἑξῆς: 1) Κρήτης, 2) Πελοποννήσου μετὰ τῶν νήσων Ὕδρας, Σπετσῶν, Πόρου, Ζακύνθου καὶ Κεφαλληνίας, 3) Στερεᾶς Ἑλλάδος μετὰ τῶν νήσων Ἰθάκης, Καλάμου, Ὕδρας, Σπετσῶν, Πόρου καὶ Λευκάδος, Εὐβοίας, Σκύρου καὶ Αἰγίνης, Σαλαμῖνος καὶ τῶν Κυκλάδων, 4) νήσων Ἀρχιπελάγους, 5) Ἠπείρου μετὰ τῶν νήσων Κερκύρας καὶ Παξῶν, 6) Θεσσαλίας μετὰ τῶν νήσων Σποράδων, 7) Μακεδονίας, 8) Θράκης μετὰ τῶν νήσων Θάσου καὶ Σαμοθράκης. Πρὸς πολλαπλασιασμὸν τῶν θηραμάτων ἢ ἐξεύρεσιν ὑπ' αὐτῶν τόπων καταφυγίου ἢ δημιουργίαν μονίμων περιφερειῶν φυσικῆς ἐκτροφῆς αὐτῶν δύναται ν' ἀπαγορεύηται ἐντελῶς ἢ ἐπὶ ὡρισμένον χρόνον ἡ θήρα ὡρισμένων ἢ ὅλων ἐν γένει τῶν θηραμάτων, εἴτε καθ' ὅλον τὸ κράτος εἴτε καὶ εἰς περιωρισμένας ἐκτάσεις, πρὸς δὲ νὰ διατάσσηται ἡ δι' οἱουδήποτε μέσου καταστροφὴ ὡρισμένων θηραμάτων ἐπιζημίων εἰς τὴν θήραν, κτηνοτροφίαν καὶ γεωργίαν καὶ ν' ἀπαγορεύηται ἡ ἀγοραπωλησία οἱουδήποτε εἴδους ἐκ τῶν ἐπιδημητικῶν θηραμάτων. Ἀπαγορεύεται δὲ καὶ ἡ καταστροφὴ ἢ ἀφαίρεσις τῶν ᾠῶν, τῶν νεογνῶν καὶ τῶν φωλεῶν τῶν πτηνῶν, ἰδίᾳ τῶν περδίκων εἰς τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων. Πρὸς προστασίαν τῆς γεωργίας ἀπαγορεύεται ἡ θήρα καὶ ἡ ζώγρησις ὠφελίμων εἰς ταύτην πτηνῶν, οἷα εἶναι ἡ σιταρήθρα, ὁ κατσουλιέρης καὶ τὰ μικρότερα αὐτῶν κατὰ τὸ μέγεθος, ὁ κύκνος, ὁ πελαργός, ὁ κοῦκος, ὁ γύψ, ὅλα τὰ εἴδη τοῦ δρυοκολάπτου, ὁ ἔποψ, ὁ κίρκος, ὁ ἀκριδοθήρας, ὁ μελισσουργός, ἡ σίτη, ὁ αἰγοθήλης, ὁ μικρὸς μελανοκέφαλος γλάρος, ὅλα τὰ εἴδη τῶν χελιδόνων καὶ τῶν νυκτοβίων, πλὴν τοῦ βύα, ἡ χαλκοκουροῦνα καὶ τὸ ψαρόνι, ὡς καὶ πᾶν ἄλλο, ὅπερ ἤθελε θεωρηθῇ ὠφέλιμον. Ἀπαγορεύεται ἡ θήρα τὴν νύκτα, ἰδίᾳ δὲ διὰ φανῶν ἢ προβολέων, ὡς καὶ ἡ καθ' ὁμάδας, ὅταν τὸ σύνολον τῶν κυνηγῶν τῶν ἀποτελούντων τὴν ὁμάδα, ὁπλοφορούντων καί μή, ὑπερβαίνῃ τοὺς δέκα. Ποιναὶ καταγιγνωσκόμεναι εἰς τοὺς παραβάτας τοῦ περὶ θήρας νόμου εἶναι πρόστιμον 500—3.000 δραχμῶν καὶ κράτησις 10—30 ἡμερῶν εἰς τοὺς στρατιωτικούς, δημοσίους ὑπαλλήλους, ὑπηρέτας, ἀγροφύλακας καὶ φύλακας θήρας, αἱ ἀνωτέρω ποιναὶ ἐπιβάλλονται διπλάσιαι. Οἱ δὲ παρανόμως θηρεύοντες ἢ ἀποκτείνοντες ἐλάφους, αἰγάγρους, δορκάδας καὶ φασιανοὺς τιμωροῦνται διὰ προστίμου 3.000—5.000 καὶ ἀποζημιώσεως ὑπὲρ τοῦ δημοσίου δι' ἑκάστην ἔλαφον 4.000 δραχ., δι' ἑκάστην αἴγαγρον 3.000 δραχ., δι' ἑκάστην δορκάδα 2.000 δραχ. καὶ δι' ἕκαστον φασιανὸν 1.500 δραχ. Συνεργοὶ τούτων θεωροῦνται οἱ ὁδηγοὶ οἱωνδήποτε μέσων συγκοινωνίας, δι' ὧν τὴν νύκτα ἐγένετο ἡ θήρα. Ἐργαλεῖα, κυνηγετικὰ ὅπλα, πυρομαχικά, μεταφορικὰ μέσα, θηράματα τῶν παρανόμως θηρευόντων κατάσχονται καὶ δημεύονται καὶ ἐκποιοῦνται πρὸς ὄφελος τοῦ μηνυτοῦ, τοῦ δημοσίου καὶ τῶν κυνηγετικῶν σωματείων, κατασχομένης καὶ τῆς ἀδείας τοῦ κυνηγίου. Εἰς τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας ἀναγράφεται ἐτησίως πίστωσις διὰ πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ ἐν γένει τὴν βελτίωσιν τῆς θήρας τῆς χώρας. Προβλέπεται ἐπίσης ἡ ἵδρυσις ταμείων θήρας ἐν τῇ ἕδρᾳ ἑκάστου δασαρχείου καὶ ἐξαιρετικῶς ἐν Κρήτῃ ἑκάστου δασονομείου, οὗ πόροι εἶναι ἐτησία εἰσφορὰ παντὸς αἰτοῦντος ἄδειαν θήρας καὶ ποσοστὸν ἐξ ἐκποιήσεως κατασχομένων κυνηγετικῶν ὅπλων, ἐργαλείων κτλ. καὶ τὸ ἐκ τῆς ἐκποιήσεως κυνηγετικῶν κυνῶν χρηματικὸν ποσόν. Τὸ συγκεντρούμενον ποσὸν ἐν τοῖς ταμείοις θήρας διατίθεται διὰ τὴν ἀντιμισθίαν φυλάκων θήρας, διὰ τὴν καταδίωξιν καὶ ἐξόντωσιν ἐπιβλαβῶν θηραμάτων εἰς τὴν θήραν καὶ τὴν γεωργίαν διὰ τὴν βελτίωσιν ἐν γένει τῆς θήρας. Προβλέπεται ἡ λειτουργία κεντρικοῦ συμβουλίου θήρας παρὰ τῷ ὑπουργείῳ Γεωργίας. Εἰς τὰ τῆς θήρας ἐπικουροῦσιν οἱ δασάρχαι καὶ οἱ δασονόμοι, αἱ ἀρχαὶ τῆς χωροφυλακῆς, τὰ τοπικὰ συμβούλια θήρας, οἱ φύλακες θήρας. Λαμβάνεται ἠθικὴ καὶ ὑλικὴ πρόνοια περὶ τῶν κυνηγετικῶν σωματείων τῆς χώρας, τὰ ὁποῖα διαιροῦνται εἰς συνεργαζόμενα μετὰ τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας καὶ εἰς ἀνεξάρτητα, ὡς καὶ περὶ τῆς προστασίας τῶν κυνηγετικῶν κυνῶν. Σωματεῖα κυνηγῶν ὑπὸ τὸν τίτλον «Κυνηγετικὸς Σύλλογος», «—Σύνδεσμος», «Ἕνωσις Κυνηγῶν καὶ Σκοπευτῶν», «Ὅμιλος Κυνηγῶν», «Σύνδεσμος—», «Φιλοθηραμικὸς σύλλογος» ὑπάρχουν εἰς Ἁγιάσον (Λέσβου), Ἅγιον Νικόλαον (Κρήτης), Ἀγρίνιον, Ἀγυιάν, Ἀδριανὴν (Δράμας), Ἀθήνας (3), Αἴγιον, Αἴγιναν, Ἀκράταν, Ἀκταῖον, Ἀλεξανδρούπολιν, Ἁλμυρόν, Ἀμαλιάδα, Ἀμαρούσιον, Ἀμφίκλειαν, Ἄμφισσαν, Ἄντισαν (Λέσβου), Ἀπείρανθον, Ἀράχωβαν, Ἄργος, Ἀργοστόλιον, Ἀρδαίαν, Ἄρταν, Ἄσσον (Κορίνθου), Ἄστρος, Βαθὺ (Σάμου), Βατοῦσαν (Λέσβου), Βέρροιαν, Βόλον (2), Βρυσᾶ (Λέσβου), Γαργαλιάνους, Γερολιμένα, Γιαννιτσά, Γύθειον, Δερβενάκιον, Διαβολίτσιον, Διδυμότειχον, Δομοκόν, Δοξᾶτον, Δράμαν (2), Ἔδεσσαν, Ἐλασσόνα, Ἐλευθερούπολιν, Ἐπιτάλιον (Ὀλυμπίας), Ζάκυνθον (2), Ἡράκλειον (Κρήτης) (2), Θεσσαλονίτην, Θήβας, Ἱεράπετραν, Ἴσαρι, Ἱστιαίαν, Ἰωάννινα, Καβάλλαν (2), Κακόβατον, Καλάβρυτα, Καλάμας, Καλαμπάκαν, Καλλιθέαν (Ἀθηνῶν), Καλλονήν, Καρδαμύλην, Καρδίτσαν, Καστανιὰν (Σπάρτης), Καστόριον, Καστράκι (Καλαμπάκας), Κάστρον (Λήμνου), Κατερίνην, Κέαν, Κέρκυραν, Κιλκίς, Κοζάνην, Κομοτινήν, Κόρινθον (2), Κορωπί, Κοτυλαίους (Χαλκίδος), Κουτήφαρι (Οἰτύλου), Κρανίδιον, Κύμην, Λαγκαδᾶν, Λαμίαν, Λάρισαν (3), Λεβάδειαν, Λέημονα (Λακεδαίμονος), Λευκάδα, Λεύκας (Πάρου), Λεωνίδιον, Μεγαλόπολιν, Μελιγαλᾶν, Μεσολόγγιον, Μεσορόπην (Παγγαίου), Μήθυμναν (Λέσβου), Μυτιλήνην (3), Μῶλον, Νάουσαν, Ναύπλιον, Νέαν Ζίχνην, Νεάπολιν (Κρήτης), Νεμέαν, Νιγρίταν, Ξάνθην, Ξυλόκαστρον, Πάρον, Πάτρας (2), Πειραιᾶ, Πετρομαγούλαν, Πλωμάριον, Πολύγυρον, Πολίχνιτον, Πόρον, Ποταμιὰν (Νάξου), Πρέβεζαν, Προσοτσιάνην, Πύλον, Πύργον, Ρέθυμνον (2), Ριζόπολιν (Ἀθηνῶν), Σαλαμῖνα, Σέρρας (2), Σιάτισταν, Σιδηρόκαστρον, Σκόπελον, Σουφλίον, Σπάρτην (2), Σπέτσας, Στυλίδα, Σῦρον (2), Τῆνον, Τρίκαλα, Τριοβάσαλον (Μήλου), Τρίπολιν, Τύρναβον, Ὑπάτην, Φιλιππιάδα, Φλώριναν, Χαλκίδα, Χανιά, Χιλιομόδιον, Χίον, Χρυσάφην (Σπάρτης).

Τὰ θηράματα τῆς Ἑλλάδος, κατὰ τὴν γεωγραφικὴν αὐτῆς διαίρεσιν καὶ κατὰ τὰς περιφερείας δασαρχείων, δασονομείων, ὑποδιοικήσεων κατανέμονται ὡς ἑξῆς:

Πελοπόννησος: Γυθείου, Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, *δήμου Μελιτίνης.* Τὸ μοναδικὸν θήραμα εἶναι ὄρτυγες, οἵτινες πολυπληθεῖς σταθμεύουσιν εἰς τὴν νοτίαν ἰδίως Μάνην καὶ ἀποτελοῦσιν ἓν τῶν κυριωτάτων εἰσοδημάτων τῶν Μανιατῶν. Τὸ κυνήγιόν των ἄρχεται ἀπὸ τῆς 16 Αὐγούστου καὶ λήγει τὴν 15 Ὀκτωβρίου, διενεργούμενον κυρίως δι' ἀπόχης μὲ τὸν τρόπον τῆς τραπέλας. Ζωγροῦνται κατὰ πολλὰς χιλιάδας, τίθενται ἐν κλωβοῖς καὶ ἐξάγονται κυρίως εἰς τὸ ἐξωτερικὸν πρὸς πώλησιν. Ὑπάρχει μικρὸς ἀριθμὸς λαγωῶν καὶ ἐλάχιστος ὀρεινῶν περδίκων. Ὑπάρχουσι καὶ ἄγριαι περιστεραί.

Σπάρτης, ἐπαρχίας Λακεδαίμονος. Μικρὸς ἀριθμὸς λαγωῶν. Κίχλαι ἐν μεγίστῳ ἀριθμῷ, ὧν τὸ κυνήγιον ἐνεργεῖται κυρίως δι' ἀγκίστρων καὶ δικτύων. Εἰς τὴν θέσιν Τρίνησα, παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Βασιλοποτάμου, εἰς τὴν βαλτώδη ἔκτασιν, ἐνδιαιτᾶται ἱκανὸς ἀριθμὸς ἀγρίων νησσῶν, χηνῶν καὶ λοιπῶν ὑδροβίων, ὧν τὸ κυνήγιον ἐνεργεῖται μετὰ δυσκολίας ἕνεκα τοῦ ἀδιαβάτου σχεδὸν τῆς ἐκτάσεως ταύτης.

Τριπόλεως καὶ Μαντινείας. Λαγωοί, κουνάβια καὶ ὀρειναὶ πέρδικες, ὧν τὸ κυνήγιον διενεργεῖται ἐντατικῶς ἀπειλούμενον ὑπὸ ἐξοντώσεως.

Βυτίνης, τῶν δήμων Τρικολώνων, Νυμφασίας, Μυλάοντος, κοινότητος Βαλτεσινίκου, Λαγκαδίων, Ράδου καὶ Ζυγοβιτσίου. Πτωχὴ εἰς θηράματα. Μικρὸς ἀριθμὸς λαγωῶν. Πολλοὶ κόσσυφοι.

Δημητσάνης, ἐπαρχίας Γόρτυνος. Ἐλάχιστος ἀριθμὸς περδίκων καὶ λαγωῶν.

Μεγαλοπόλεως, ἐπαρχίας Μεγαλοπόλεως. Μικρὸς ἀριθμὸς λαγωῶν. Ἄγριαι περιστεραί. Ὄρτυγες.

Ναυπλίου, ἐπαρχίας Ναυπλίου. Τὰ κυριώτερα θηράματα εἶναι οἱ λαγωοὶ καὶ αἱ ὀρειναὶ πέρδικες, ἀφθονοῦντα περισσότερον εἰς τὰς μεμακρυσμένας τοῦ Ναυπλίου δασώδεις ἐκτάσεις. Τὸ κυνήγιον ἀσκεῖται μᾶλλον ἐρασιτεχνικῶς.

Ἑρμιονίδος. Λαγωοί. Ὀρειναὶ πέρδικες. Ἄγριαι περιστεραί, ἐνδιαιτώμεναι εἰς σπήλαια, ὧν τὸ κυνήγιον διενεργεῖται κυρίως τὴν νύκτα μὲ φῶτα.

Τροιζηνίας. Μικρὸς ἀριθμὸς λαγωῶν. Ὀλίγαι πέρδικες.

Ἄργους, ἐπαρχίας Ἄργους. Κυρίως λαγωοὶ καὶ πέρδικες. Τὸ κυνήγιον ἀσκεῖται μὲ μεγάλην ἔντασιν.

Κυνουρίας, ἐπαρχίας Λεωνιδίου. Εἰς τὴν λίμνην Μουστὸς διαιτῶνται κατὰ τὸν χειμῶνα παντὸς εἴδους ἔνυδρα, ἄγριαι νῆσσαι, φαλαρίδες, νερόκοττες κτλ. εἰς μέγα πλῆθος. Ἐκ τῶν ἄλλων θηραμάτων ὑπάρχουσιν ἐλάχιστα.

Καλαμῶν, ἐπαρχίας Καλαμῶν. Λαγωοί, πέρδικες ὀρειναί, κουνάβια. Τὰ θηράματα οὐχὶ ἐν ἀφθονίᾳ.

Μεσσήνης. Ἐλάχιστοι λαγωοί. Τὸ κυνήγιον τῶν λαγωῶν ἀσκεῖται μὲ μεγάλην ἔντασιν. Κίχλαι, ζωγρούμεναι δι' ἀγκίστρων.

Τριφυλίας, δήμου Κυπαρισσίας, Τριπόλεως, Δωρίου, Ἀετοῦ, Αὐλῶνος, Ἐράνης. Ὀλίγοι λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες εἰς τὰ ὀρεινότερα μέρη.

Πατρῶν, ἐπαρχίας Πατρῶν, κοινότητος Μετοχίου, Λαγκαδίου, Ψάρι καὶ Κασελίτου, Ἀλῆ Τσελεπῆ, Ματαράγκας, Κύμης, Συρμίνης. Ὀλίγοι λαγωοὶ εἰς τὰ ὀρεινὰ μέρη, ὧν ἡ δίωξις γίνεται ἐν καιρῷ χειμῶνος διὰ τοῦ τρόπου τῆς παρακολουθήσεως τῶν ἰχνῶν των ἐπὶ τῆς χιόνος. Ἐλάχισται ὀρειναὶ πέρδικες. Κίχλαι. Φάσσαι. Διαβατικά.

Αἰγίου, ἐπαρχίας Αἰγιαλείας, νησῖδος Ἅγιος Ἰωάννης, δήμων Κράθιδος, Φελόης, Νωνάκριδος. Τὰ μόνα θηράματα εἶναι λαγωοὶ καὶ πέρδικες ὀρειναί, τὰ ὁποῖα ὁσημέραι ἀραιοῦνται ἕνεκα τῆς ἐντατικῆς κυνηγεσίας.

Καλαβρύτων. Ἐλάχιστοι ρίσοι εἰς τὸ δάσος τῆς Ζαρούχλης. Λαγωοὶ καὶ πέρδικες εἰς μικρὸν ἀριθμόν.

Πύργου, δήμου Λετρίνων, Ὀλυμπίων, Ὠλένης, Λαμπείας, νήσου Ζακύνθου. Εἰς τὴν λίμνην Μουριὰ ἐνδιαιτῶνται ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου μέχρι τέλους τῆς ἀνοίξεως κατὰ χιλιάδας ἄγριαι νῆσσαι, μπεκατσίνια καὶ νερόκοττες. Ὀλίγοι λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες. Ἐν τῇ νήσῳ Ζακύνθῳ σταθμεύουσι κατὰ τὸ ἔαρ κατὰ μεγάλα πλήθη τρυγόνες, ὧν τὸ κυνήγιον διενεργεῖται διὰ βρόχων, δικτύων κλπ. Ζωγροῦνται τοιαῦται ἐν ἀπείρῳ ἀριθμῷ.

Ἀμαλιάδος, δήμων Ἐλίσσης, Πηνείων, Ἤλιδος, Μυρτουντίων καὶ Βουπρασίων. Εἰς τὰς λιμνοβαλτώδεις ἐκτάσεις τῶν λιμνῶν Κοτύχι ἢ Βιβάρι τῆς περιφερείας Μανωλάδος καὶ Λάμιας τῆς περιφερείας Μανωλάδος-Στροφυλιᾶς κατὰ τὸν χειμῶνα καὶ τὸ φθινόπωρον ἐνδιαιτῶνται κατὰ χιλιάδας ὑδρόβια, ἄγριαι νῆσσαι, φαλαρίδες, νερόκοττες κλπ. Ἐλάχιστοι λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες.

Κρεσταίνων. Ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου μέχρι τοῦ ἔαρος ἐνδιαιτῶνται εἰς τὴν λίμνην Ἀγουλινίτσης Καϊάφα φαλαρίδες καὶ ἄγριαι νῆσσαι κατὰ ἑκατομμύρια, ὧν τὸ κυνήγιον ἀσκεῖται μὲ μεγάλην ἔντασιν. Λαγωοὶ ἐλάχιστοι.

Ἀνδριτσαίνης. Ἐλάχιστα εἴδη θηραμάτων καὶ εἰς μικρὸν ἀριθμόν.

Κορινθίας, ἐπαρχίας Κορινθίας, κοινότητος Καυδήλας. Ἱκανὸς ἀριθμὸς λαγωῶν, κυρίως εἰς τὴν Ζήρειαν, τὰ ὄρη Λεύκας, Νεμέας καὶ Περαχώρας. Κουνάβια εἰς τὴν Ζήρειαν, ὧν τὸ κυνήγιον ἐνεργεῖται μετὰ μεγάλης δυσκολίας διὰ τὸ δύσβατον. Ὀλίγοι ἀγριόχοιροι εἰς τὰ Γεράνεια ὄρη. Ἀρκεταὶ ὀρειναὶ πέρδικες εἰς τὰ ὀρεινὰ μέρη. Πολλὰ ὑδρόβια ἐνδιαιτῶνται εἰς τὰς λίμνας Φενεὸν καὶ Στυμφαλίαν. Τὸ κυνήγιον ἀσκεῖται ἐντατικῶς.

Ξυλοκάστρου, δήμου Τρικκάλων, Εὐρωστίνης, Φενεοῦ. Οὐδὲν ἄλλο εἶδος σχεδὸν ὑπάρχει εἰς ἀξίαν λόγου ποσότητα πλὴν τινων ὑδροβίων, ἀγρίων νησσῶν καὶ χηνῶν.

Στερεὰ Ἑλλάς. *Ἐπαρχίας Ἀττικῆς.* Λαγωοὶ ἐν σμικρῷ ἀριθμῷ. Αἱ ὀρειναὶ πέρδικες σχεδὸν ἐξέλιπον. Μόνον τὰ ἀποδημητικὰ ἀπομένουσι. Ἡ κυνηγετικὴ κίνησις ἐκτάκτως ζωηρά.

Λεβαδείας, ἐπαρχίας Λεβαδείας. Λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες εἰς μικρὸν ἀριθμόν. Εἰς τὸν Παρνασσὸν σῴζονται ἐλάχισται αἴγαγροι καὶ εἰς τὸ δάσος Παλιοβοῦνα δορκάδες τινές.

Θηβῶν. Αἱ ὀρειναὶ πέρδικες ἀφθονοῦσιν εἰς τὰ ὕπερθεν τῆς Δομβραίνης ὀρεινὰ μέρη, εἰς ἃ ὑπάρχουσι καὶ ἀρκετοὶ λαγωοί, κουνάβια καὶ ἀλώπεκες.

Πειραιῶς, δήμου Πειραιῶς, Σαλαμῖνος, Αἰγίνης, Κυθήρων. Πτωχοτάτη εἰς θηράματα. Μόνον ἀποδημητικά. Ἐλάχιστοι λαγωοὶ εἰς τὴν Σαλαμῖνα. Ὀρειναί τινες πέρδικες εἰς τὰ ὄρη τῆς Αἰγίνης. Πολυπληθεῖς ὄρτυγες σταθμεύουσιν εἰς τὰ Κύθηρα, ὧν τὸ κυνήγιον ἐνεργεῖται καὶ δι' ἀπόχης.

Μεγάρων, ἐπαρχίας Μεγάρων. Μικρὸς ἀριθμὸς λαγωῶν καὶ ὀρεινῶν περδίκων.

Χαλκίδος, ἐπαρχίας Χαλκίδος, κοινότητος Χαλίων, χωρίου Παγῶνος. Ἄλλοτε εἰς τὸ δάσος Ἀχμὲτ Ἀγᾶ ὑπῆρχον ἔλαφοι, ἤδη ἐξοντωθεῖσαι. Σῴζονται ὀλίγαι δορκάδες εἰς τὴν περιφέρειαν τῶν δήμων Νη-

Digitized by Google

λέως καὶ Κηρέως. Ὀλίγοι λαγωοί, ἐλάχισται πέρδικες. Κυνηγετικὴ κίνησις μετρία.

Κύμης, ἐπαρχίας Καρύστου πλὴν δήμων Καρύστου, Μαρμαρίων καὶ Στύρων. Λαγωοὶ καὶ πέρδικες ἐν οὐχὶ σημαντικῷ ἀριθμῷ. Πρὸς δυσμὰς τῆς νήσου Σκύρου εὑρίσκεται νησὶς ἀκατοίκητος «Ρήνεια» καλουμένη, εἰς ἣν ἀφθονοῦσιν οἱ λαγωοί, οὓς πρό τινων ἐτῶν ἔρριψεν ὁ ἰδιοκτήτης.

Καρύστου, δήμου Καρύστου, Μαρμαρίων καὶ Στύρων. Λαγωοί, ἀγριοκούνελα καὶ ὀλίγα κουνάβια. Ἀποδημητικά, ὧν τὸ κυνήγιον ἐνεργεῖται ἐντατικῶς κατὰ τὸν χρόνον τῆς σταθμεύσεως.

Ξηροχωρίου, ἐπαρχίας Ξηροχωρίου. Ἐλάχιστοι λαγωοί. Ἀποδημητικά. Ἐν καιρῷ χιόνος πολλοὶ σκολόπακες.

Λαμίας, ἐπαρχίας Φθιώτιδος. Εἰς τὰ ὄρη Καλλίδρομον, Τυμφρηστὸν καὶ Ὄθρυν εὑρίσκονται ἄτομά τινα ἀγριοχοίρων, αἰγάγρων καὶ δορκάδων, ἅτινα τείνουσι νὰ ἐκλίπωσιν ἕνεκα τῆς ἐντατικῆς κυνηγεσίας, ὑπὸ τῶν χωρικῶν ἀσκουμένης διὰ τοῦ τρόπου τῆς παγάνας.

Δομοκοῦ, ἐπαρχίας Δομοκοῦ. Εἰς τὰ δάση Τούρας ἐλάχισται δορκάδες καὶ ὀλίγοι ἀγριόχοιροι. Ἀρκετοὶ λαγωοί. Εἰς τὴν λίμνην Ξυνιάδα ἐνδιαιτῶνται ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου μέχρι μέσων Μαρτίου κατὰ σμήνη ἄγριαι νῆσσαι καὶ χῆνες. Τὸ κυνήγιον ἀσκεῖται ἐντατικῶς ὑπὸ τῶν χωρικῶν τῶν πέριξ τῆς λίμνης χωρίων.

Ἀμφίσσης, ἐπαρχίας Ἀμφίσσης. Μικρὸς ἀριθμὸς λαγωῶν, κουναβίων καὶ περδίκων.

Δωρίδος, ἐπαρχίας Δωρίδος πλὴν νησῖδος Ἁγ. Ἰωάννης. Εἰς τὸ δάσος Βαρνακόβης ὑπάρχουσιν ἄτομά τινα δορκάδων. Εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ χωρίου Συκιᾶς καὶ δὴ εἰς τὰς κορυφὰς τοῦ ὄρους Γκιώνα ἐλάχισται αἴγαγροι. Κουνάβια εἰς ἀρκετὸν ἀριθμόν.

Ἀταλάντης, δήμων Ἀταλάντης, Λαρύμνης, Δαφνησίων καὶ Θρονίου. Εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ δήμου Δαφνησίων ὑπάρχουσιν ἐλάχισται δορκάδες. Λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες εἰς ἱκανὸν ἀριθμόν.

Δαδίου, Ἐλατείας, Τιθορέας, Δρυμίας καὶ Θερμοπυλῶν. Εἰς τὸ ὄρος Καλλίδρομον μόλις ἀπέμεινε ζεῦγος δορκάδων καὶ ὀλίγοι ἀγριόχοιροι, οἱ ὁποῖοι ἐνδιαιτῶνται εἰς τελματώδη ἐδάφη τοῦ δάσους τῆς περιφερείας Μενδενίτσης καὶ Δρακοσπηλιᾶς. Λαγωοί. Ὀρειναὶ πέρδικες εἰς ἱκανὸν ἀριθμὸν εἰς τὰ ὄρη Παρνασσὸν καὶ Καλλίδρομον. Τὸ κυνήγιον τῶν λαγωῶν καὶ τῶν περδίκων ἀσκεῖται ἐντατικῶς.

Εὐρυτανίας, ἐπαρχίας Εὐρυτανίας πλὴν δήμου Παρακαμπυλίων. Ἀγριόχοιροι ὀλίγοι εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ χωρίου Τατάρνης τοῦ δήμου Ἀγραίων. Ὀλίγαι δορκάδες εἰς τὰς περιφερείας Κερασόβου καὶ Φουρνᾶς.

Ἀγρινίου, ἐπαρχίας Τριχωνίας καὶ δήμου Παρακαμπυλίων. Ἱκανὸς ἀριθμὸς ἀγριοχοίρων ἐνδιαιτωμένων εἰς βαλτώδη καὶ ἀδιάβατα ἐδάφη. Ὀλίγισται δορκάδες. Μέγας ἀριθμὸς λαγωῶν καὶ περδίκων. Κουνάβια. Βίδρες. Ὑδρόβια εἰς ὡρισμένας ἐποχὰς σταθμεύουσι κατὰ μεγάλα σμήνη.

Μεσολογγίου, ἐπαρχίας Μεσολογγίου. Ἐλάχισται δορκάδες εἰς τὸ δάσος Ἀρακύνθου. Εἰς τὰ δάση Βάλτου, Ἀγγελοκάστρου, Βάλτου Μαγγανᾶ καὶ Ἀρακύνθου ὑπάρχουσιν ἀγριόχοιροι. Εἰς τὰ δάση Ἀρακύνθου ὑπάρχουσι καὶ ἀγριόγατοι. Εἰς τὸν Ἀχελῷον ἐνδιαιτῶνται βίδρες εἰς μέγαν ἀριθμόν, ὡς καὶ εἰς τὸν Εὔηνον καὶ τὴν λιμνοθάλασσαν Μεσολογγίου καὶ Αἰτωλικοῦ, ὧν τὸ κυνήγιον ἀσκεῖται μετ' ἐντάσεως. Πέρδικες ἐλάχισται. Εἰς τὰς λιμνοθαλάσσας ἐνδιαιτῶνται παντὸς εἴδους ὑδρόβια, κύκνοι, φαλαρίδες, νερόκοττες, ἄγριαι χῆνες καὶ νῆσσαι.

Ναυπάκτου, ἐπαρχίας Ναυπάκτου. Μικροὶ ἀριθμοὶ δορκάδων καὶ ἀγριοχοίρων εἰς τὸ δάσος Κονταρᾶ. Οἱ λαγωοὶ καὶ αἱ ὀρειναὶ πέρδικες ἀφθονοῦσιν.

Βάλτου, ἐπαρχίας Βάλτου. Εἶναι μία τῶν πλουσιωτέρων εἰς θηράματα περιφερειῶν τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος. Δορκάδες, λαγωοί, κουνάβια, πέρδικες καὶ πλῆθος ἐκ τῶν μικροτέρων πτηνῶν. Εἰς τὰς λίμνας Ὀζηρὸν καὶ Ρίβιον ἐνδιαιτῶνται ἄγριαι νῆσσαι. Εἰς τὴν λίμνην Κατάφουρκον ἐνδιαιτῶνται ὑδρόβια εἰς μέγα πλῆθος, δυσκόλως θηρευόμενα ἕνεκα τοῦ βαλτώδους του ἐδάφους.

Βονίτσης, ἐπαρχίας Βονίτσης. Ἐλάχισται δορκάδες, ἀγριόχοιροι καὶ λαγωοί. Ἕνεκα τοῦ ἐντατικοῦ κυνηγίου ὑπὸ τῶν ἐπαγγελματιῶν κυνηγῶν ἔχουσι τὰ θηράματα σημαντικῶς μειωθῆ.

Ἄρτης, νομοῦ Ἄρτης. Ἀγριόχοιροι ὑπάρχουσι καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν, ἐπιφέροντες ζημίας εἰς τὴν παραγωγήν. Ἐλάχισται δορκάδες καὶ αἴγαγροι. Ἀρκετὰ κουνάβια. Πολυάριθμοι λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες. Εἰς τὸν βάλτον τῆς πεδιάδος Ἄρτης ὑδρόβια παντὸς εἴδους. Οἱ κυνηγοὶ εὐάριθμοι.

Ἤπειρος. *Ἰωαννίνων, ἐπαρχίας Ἰωαννίνων.* Εἰς τὰς λίμνας Λαρίσης καὶ Ἰωαννίνων ἐνδιαιτῶνται κατὰ χιλιάδας παντὸς εἴδους ὑδρόβια. Οἱ ἀγριόχοιροι ἀφθονοῦσιν εἰς τὴν περιφέρειαν Ζαγορίου, Καλπακίου καὶ εἰς τὰς ἀνατολικὰς κλιτῦς τοῦ Μιτσικελίου, ἀπὸ τῆς Μονῆς Ἀσπραγγέλου μέχρι τῆς κοιλάδος Καλπακίου. Ἐπίσης ἀπαντῶσιν εἰς τὰς περιφερείας τῶν δήμων Κουρέντων καὶ Δερβιζάνων. Εἶναι ἐκ τῶν ἀξιολογωτάτων θηραμάτων τῆς Ἠπείρου καὶ τὸ κυνήγιον αὐτῶν σχετικῶς ἐνεργεῖται μὲ μικρὰν ἔντασιν. Δορκάδες ὑπάρχουσιν εἰς τὰς ὀροσειρὰς τῆς Πίνδου. Εἰς τὰς μᾶλλον ἀποκρήμνους κορυφὰς τοῦ ἰδίου ὄρους εἰς τὸ ἄνω Ζαγόρι καὶ κατὰ μῆκος τοῦ Ἀώου ποταμοῦ ἐνδιαιτῶνται ἐν σχετικῇ ἀφθονίᾳ αἴγαγροι, ὧν τὸ κυνήγιον εἶναι λίαν δύσκολον. Εἴς τινας περιφερείας οἱ λαγωοὶ ἀφθονοῦσιν εἰς μέγαν ἀριθμόν. Ἐν ἀρκετῇ ἀφθονίᾳ ἀπαντῶσιν αἱ ὀρειναὶ πέρδικες καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν. Κουνάβια καὶ ἀλώπεκες πολλαί.

Μετσόβου. Λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες εἰς ἀρκετὸν ἀριθμόν. Ὀλίγαι δορκάδες καὶ αἴγαγροι καὶ ἐλάχιστοι ἀγριόχοιροι.

Κονίτσης. Ἄφθονοι ἀγριόχοιροι καὶ λαγωοί, ὀλίγοι αἴγαγροι καὶ ὀλίγισται δορκάδες. Ἀρκετὰ κουνάβια καὶ ἀλώπεκες. Ὀλίγισται ἄρκτοι.

Πωγωνίου. Ἀγριόχοιροι, λαγωοί, ἀλώπεκες, κουνάβια, ὧν τὸ κυνήγιον ἐνεργεῖται ἐντατικῶς διὰ κυνῶν «γκέκα». Ἀρκεταὶ ὀρειναὶ πέρδικες.

Πρεβέζης. Εἰς τὰς περιφερείας τῶν χωρίων Ρηνιάσσα, Συντικλιᾶς, Μονῆς Λεκατσᾶ καὶ Μέγα Δέντρο τῆς ἐπαρχίας Πρεβέζης ἐνδιαιτῶνται ἐλάχιστοι ἀγριόχοιροι. Ἐπίσης ὑπάρχουσιν ἀγριόχοιροι εἰς τὰς περιφερείας τῶν χωρίων Σκούπας καὶ Τσοβίστης Φιλιππιάδος. Εἰς τὸ δάσος Βορίλα, διασχιζόμενον ὑπὸ τοῦ Ἀχέροντος ποταμοῦ ὑπάρχουσι δορκάδες καὶ ἀγριόχοιροι. Ἄφθονοι λαγωοί. Κουνάβια, μὲ τὸ κυνήγιον τῶν ὁποίων κυρίως ἀσχολοῦνται οἱ κυνηγοὶ ἕνεκα τῆς μεγάλης ἀξίας τοῦ δέρματος. Εἰς τὸν βάλτον ἀπὸ τῆς θέσεως Ἅγιος Νικόλαος Πρεβέζης μέχρι τοῦ χωρίου Πέτρα Φιλιππιάδος παραχειμάζουσιν εἰς μέγα πλῆθος ὑδρόβια παντὸς εἴδους, ὧν τὸ κυνήγιον ἀσκεῖται μετ' ἐντάσεως ὑπὸ τῶν πέριξ κατοίκων.

Γουμενίτσης. Ἀγριόχοιροι, λαγωοί, κουνάβια καὶ ὀρειναὶ πέρδικες.

Μαργαριτίου. Ἀγριόχοιροι καὶ ὀρειναὶ πέρδικες. Τὸ πλῆθος τῶν ἀγριοχοίρων ἐπιφέρει μεγάλας ζημίας εἰς τὴν καλλιέργειαν.

Παραμυθίας. Ἐν ἀφθονίᾳ οἱ ἀγριόχοιροι, οἱ λαγωοὶ καὶ αἱ ὀρειναὶ πέρδικες. Ὀλίγαι δορκάδες καὶ εἰς ὡρισμένα μέρη.

Φιλιατῶν. Ἀγριόχοιροι, δορκάδες, κουνάβια, λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες. Ἀγριόχοιροι ἄφθονοι, ἐπιφέροντες μεγάλας ζημίας εἰς τὴν παραγωγήν.

Θεσσαλία. *Καλαμπάκας, ἐπαρχίας Καλαμπάκας, δασῶν Ἀνήλιο, χωρίου Μπίλτινο καὶ Λουμπενίτσας.* Εἰς τὰς δασικὰς περιφερείας Μπούρσιανες, Μαλακασίου, Καστανέας, Κρανέας, Κόττορης καὶ Δραγοβιτσίου ὑπάρχουσι δορκάδες. Πολυάριθμοι ἀγριόχοιροι πανταχοῦ τῆς περιφερείας. Εἰς τὰ δάση Λουζεστίου καὶ Στούγκου ὑπάρχει ζεῦγος ἄρκτων. Πολυάριθμοι λύκοι καὶ ἀλώπεκες. Κουνάβια καὶ ἀσβοὶ ἐν μετρίῳ ἀριθμῷ. Λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες εἰς μικρὸν ἀριθμὸν ἕνεκα τοῦ ἐντατικοῦ κυνηγίου των καὶ πολυπληθῶν ἁρπακτικῶν.

Καρδίτσης, ἐπαρχίας Καρδίτσης πλὴν κοινότητος Τσαμπασλάρ. Δορκάδες καὶ ἀγριόχοιροι ἐν μετρίῳ ἀριθμῷ. Κουνάβια ἐπίσης. Ὀρειναὶ πέρδικες ἐλάχισται. Λαγωοί, ὧν ἀπειλεῖται ἐξόντωσις ἕνεκα τοῦ κυνηγίου των διὰ τῶν ἰχνῶν των ἐπὶ τῆς χιόνος.

Τρικκάλων, ἐπαρχίας Τρικκάλων πλὴν περιφερείας Βίνιας, Σκλαταίνης καὶ Ράζης. Ὀλίγοι ἀγριόχοιροι καὶ ἐλάχισται δορκάδες εἰς τὰς περιφερείας τῶν δασῶν τῶν δήμων Αἰθίκων, Ἀθαμάντων, Κοθωνίων, Παραληθαίων καὶ Φαρκαδόνος. Εἰς τὰς βραχώδεις κορυφὰς τῆς Πίνδου ἐλάχισται αἴγαγροι. Λαγωοὶ εἰς μικρὸν ἀριθμόν. Κουνάβια καὶ ἀσβοὶ ἐπίσης. Ἀγριόγατοι καὶ νυφίτσαι καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν. Ἀετοὶ εἰς τὰς ὑψηλοτέρας κορυφὰς τῶν ὀρέων καὶ εἰς τὰ πεδινὰ μέρη. Ὀλίγοι ἀγριόγαλλοι. Ὀλίγαι ὀρειναὶ πέρδικες καὶ ὀλίγισται πεδιναί. Ὑδρόβια ἐν μικρῷ ἀριθμῷ. Ἀγριοτερίστερα ἐπιδημοῦσι καθ' ὅλον τὸ ἔτος.

Βόλου, ἐπαρχίας Βόλου. Δορκάδες καὶ ἀγριόχοιροι ἐν μετριωτάτῳ ἀριθμῷ. Ἔλλειψις περδίκων.

Ἁλμυροῦ, ἐπαρχίας Ἁλμυροῦ. Ὀλίγισται δορκάδες καὶ ἀγριόχοιροι. Ὀλίγαι ὀρειναὶ πέρδικες.

Ἀγυιᾶς, ἐπαρχίας Ἀγυιᾶς. Ὀλίγαι δορκάδες. Ἀγριόχοιροι, κουνάβια, ὀρειναὶ πέρδικες ἀπαντῶσιν εἰς τὰς πλέον ἀπροσίτους νοτιανατολικὰς πλαγιὰς τοῦ Κισσάβου. Ὑδρόβια παντὸς εἴδους ἐπιδημοῦσι κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας εἰς μέγα πλῆθος, ὧν τὸ κυνήγιον ἐνεργεῖται ἐντατικῶς.

Λαρίσης, ἐπαρχίας Λαρίσης καὶ Τυρνάβου, κοινότητος Τσαμπασλάρ. Εἰς τὰς ὀρεινὰς δασικὰς ἐκτάσεις ἀπαντῶσιν ἀκόμη ἄτομά τινα δορκάδων. Πολλοὶ ἀγριόχοιροι, ἰδίως εἰς τὴν περιφέρειαν Τυρνάβου. Ἐλάχιστα κουνάβια. Λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες ἐν ἀφθονίᾳ.

Ἐλασσόνος. Ὀλίγαι ἔλαφοι, περισσότεραι δορκάδες, ὀλίγαι αἴγαγροι, πολλοὶ ἀγριόχοιροι. Πέρδικες ὀρειναὶ καὶ πεδιναί. Πάντων τούτων τὸ κυνήγιον ἐνεργεῖται μετ' ἐντάσεως.

Σερβίων. Λαγωοί, ἀλώπεκες, δορκάδες, ἀγριόχοιροι, κουνάβια. Πέρδικες ὀρειναὶ καὶ πεδιναί.

Δυτικὴ Μακεδονία. *Γρεβενῶν.* Ἄρκτοι. Ἀρκετοὶ ἀσβοί. Αἴγαγροι καὶ δορκάδες εἰς ἀρκετὸν ἀριθμόν. Ἀγριόχοιροι εἰς ἀρκετὸν πλῆθος. Ἀλώπεκες ἐπίσης. Λαγωοὶ ἐν ἀφθονίᾳ. Ἀγριόγατοι, κουνάβια, βίδρες εἰς ἀρκετὸν πλῆθος. Πέρδικες οὐχὶ ἐν ἀφθονίᾳ. Ὑδρόβια ὅλων τῶν εἰδῶν εἰς μικρὸν ἀριθμόν. Ἡ κυνηγετικὴ κίνησις οὐχὶ ζωηρά.

Κοζάνης, ὑποδιοικήσεως Καϊλαρίων. Ὅλα τὰ εἴδη τῶν ἐνδημικῶν θηραμάτων. Πεδιναὶ πέρδικες εἰς ἱκανὸν ἀριθμόν.

Σιατίστης, ὑποδιοικήσεως Σιατίστης πλὴν Βιτζίων καὶ Ἀνασελίτσης. Δορκάδες, αἴγαγροι, ἀγριόχοιροι, λαγωοὶ καὶ κουνάβια. Πέρδικες πεδιναὶ καὶ ὀρειναί, ὑδρόβια εἰς ἀρκετὸν πλῆθος. Τὸ κυνήγιον ἐνεργεῖται ἐντατικῶς.

Φλωρίνης, μοιραρχίας Φλωρίνης, χωρίου Τούργια. Σχετικῶς ἄφθονα πάντα τὰ εἴδη τῶν ἐνδημικῶν θηραμάτων. Ἄρκτοι, δορκάδες, ἀγριόχοιροι, λαγωοί, πέρδικες ὀρειναὶ καὶ πεδιναί. Οἱ ἀγριόχοιροι προξενοῦσι μεγάλας ζημίας εἰς τὴν παραγωγήν. Εἰς τὴν βαλτώδη ἔκτασιν τῆς λίμνης Πετέρσκου ἀφθονοῦσι πάντα τὰ εἴδη τῶν ὑδροβίων. Ἐπίσης εἰς τὰς λίμνας Ρούδνικ, Σαριγκιὸλ καὶ Πρέσπαν. Εἰς τὰς λίμνας ταύτας ἐνδιαιτῶνται πολλαὶ βίδρες.

Καστορίας, πλὴν χωρίου Τούργια. Ὀλίγισται δορκάδες, πολλαὶ αἴγαγροι, πολλοὶ ἀγριόχοιροι, ἄφθονοι λαγωοί, πολλαὶ ἄρκτοι, λύκοι, ἀλώπεκες, κουνάβια, ἀσβοὶ καὶ βίδρες ἐν ἀφθονίᾳ.

Βερροίας πλὴν χωρίων Ρεντίνης, Ράδιανης καὶ Καστανιᾶς. Ἐλάχισται ἔλαφοι καὶ δορκάδες. Λαγωοὶ ἐν ἀφθονίᾳ. Οἱ ἀγριόχοιροι ἐπίσης. Φασιανοὶ εἰς ἀρκετὸν ἀριθμόν. Πέρδικες ὀρειναὶ καὶ πεδιναί. Τὸ κυνήγιον ἐνεργεῖται μετ' ἐντάσεως. Ἐντεῦθεν σημαντικὴ ἡ ἐλάττωσίς του.

Νιαούσης, δασῶν Καννέλη, Γιαννακόβου, Μεγάλου ρεύματος καὶ Φιτίστα. Ἐλάχισται ἔλαφοι, ὀλιγώτεραι αἴγαγροι, περισσότεραι δορκάδες, ἀγριόχοιροι ἐν ἀφθονίᾳ. Φασιανοὶ ἐν μειώσει ἕνεκα τοῦ ἐντατικοῦ κυνηγίου των. Πέρδικες ὀρειναὶ καὶ πεδιναί. Λαγωοὶ ἄφθονοι.

Ἐδέσσης, χωρίων Πάτελη, Γκορίτσοβον καὶ Σέτινα. Πάντα τὰ εἴδη τῶν ἐπιδημητικῶν καὶ ἀποδημητικῶν πτηνῶν. Φασιανοὶ καὶ πέρδικες. Ἄρκτοι, δορκάδες, ἔλαφοι καὶ αἴγαγροι εἰς μικρὸν ἀριθμόν, ἀγριόγατοι, ἀσβοί, κουνάβια, βίδρες καὶ ἀλώπεκες. Ἀγριόχοιροι ἐν ἀφθονίᾳ.

Καρατζόβης. Ἔλαφοι, δορκάδες, αἴγαγροι εἰς ἐλάχιστον ἀριθμόν. Λαγωοὶ ἐν ἀφθονίᾳ. Ἀγριόγατοι, κουνάβια καὶ ἀσβοί. Ἀγριόχοιροι ἐν ἀφθονίᾳ. Πέρδικες ὀρειναὶ καὶ πεδιναί.

Κατερίνης, χωρίων Ρεντίνης, Ράδιανης καὶ Καστανιᾶς. Ἔλαφοι, δορκάδες, αἴγαγροι καὶ φασιανοὶ μόνον κατ' ἄτομα πλέον ἀπαντῶσιν. Οἱ ἀγριόχοιροι ἐνδιαιτῶνται κατ' ἀγέλας καὶ εἰς μέγα σχετικῶς πλῆθος. Λαγωοὶ καὶ πέρδικες εἰς μικρὸν ἀριθμόν. Τὸ κυνήγιον ἐνεργεῖται μὲ μεγάλην ἔντασιν.

Θεσσαλονίκης. Ἀγριόχοιροι, λαγωοί, πέρδικες καὶ φασιανοί, οἵτινες ὑπάρχουσι μόνον εἰς τὰς παρὰ τὸν ποταμὸν Ἀξιὸν ἐκτάσεις, καὶ δὴ ἀπὸ τῶν χωρίων Κουλακιᾶς—Γενιζήδων μέχρι τῶν χωρίων Ἀματόβου—Καρασουλίου. Τὰ ἐνδημικὰ θηράματα ἐλαττοῦνται ὁσημέραι ἕνεκα τῆς ἐντατικῆς κυνηγεσίας των.

Γουμενίτσης, ὑποδιοικήσεως Γουμενίτσης καὶ Γεννιτσῶν. Ἐλάχισται δορκάδες εἰς τὰς ὀρεινὰς καὶ δασώδεις ἐκτάσεις. Πέρδικες σπανίζουσι. Φασιανοὶ ὀλίγοι, ἕνεκα τῆς ἐντατικῆς κυνηγεσίας των. Λαγωοὶ ἄφθονοι. Ἀγριόχοιροι πολλοί. Εἰς τὴν λίμνην Γιαννιτσῶν καὶ τὰ πέριξ αὐτῆς βαλτώδη μέρη ἐνδιαιτῶνται εἰς ἱκανὸν ἀριθμὸν τὰ ὑδρόβια.

Ἰσβόρου, εἰρηνοδικείων Λαριγκόβης, Ἄρνης καὶ Ἱερισσοῦ, πλὴν χερσονήσου Ἄθω. Δορκάδες ἀρκεταί, ἀγριόχοιροι πολλοί, ἔλαφοι ἐλάχισται, λαγωοὶ ἄφθονοι, πέρδικες ὀρειναὶ καὶ πεδιναὶ ὀλίγαι. Τὸ κυνήγιον ἀσκεῖται ἐντατικῶς.

Λαγκαδᾶ. Δορκάδες καὶ ἔλαφοι ὀλίγαι εἰς τὰ δάση Σταυροῦ Βρασνῶν. Ἀγριόχοιροι εἰς ἱκανὸν ἀριθμόν. Λαγωοὶ ἀρκετοί. Ὅλα τὰ εἴδη τῶν ἁρπακτικῶν. Πέρδικες ὀρειναὶ καὶ πεδιναί. Ἄγριαι περιστεραὶ πολλαί. Πολλὰ ὑδρόβια εἰς τὰς λίμνας Ἁγίου Βασιλείου καὶ Μπεσικίων.

Πολυγύρου, εἰρηνοδικείων Βάλτου καὶ Συκιᾶς. Ἔλαφοι καὶ δορκάδες ὀλίγαι, ἰδίως εἰς τὰ δάση Σιθωνίας. Ἀγριόχοιροι καὶ λαγωοὶ πολλοί. Ὅλα τὰ εἴδη τῶν ἁρπακτικῶν. Πέρδικες ὀρειναὶ καὶ πεδιναὶ καὶ πάντα τὰ εἴδη τῶν ὑδροβίων. Οἱ κάτοικοι τῆς χερσονήσου Σιθωνίας θηρεύουσι τὰς ἐλάφους καὶ δορκάδας διὰ τοῦ τρόπου τῆς παγάνας.

Ἀνατολικὴ Μακεδονία. *Δράμας.* Πάντα τὰ εἴδη τῶν ἁρπακτικῶν. Ἄρκτοι ὑπάρχουσι μόνον εἰς τὸ δάσος Ἀϊντερεσὶν (=ἀρκουδόρρευμα) τοῦ χωρίου Κατούν, παρὰ τὴν ἑλληνοβουλγαρικὴν μεθόριον, ἐλάχισται. Δορκάδες ἐνδιαιτῶνται εἰς τὸ δάσος Ἀϊντερεσὶν καὶ εἰς ὅλα τὰ κατὰ μῆκος τῆς μεθορίου δάση. Οἱ λύκοι ἔχουσι πληθυνθῆ εἰς ἐπικίνδυνον βαθμόν. Οἱ ἀγριόχοιροι εἶναι πολλοὶ καὶ ἐπιφέρουσι μεγίστας βλάβας εἰς τὴν γεωργίαν ὅλης τῆς περιφερείας. Λαγωοὶ ἄφθονοι. Κουνάβια. Πέρδικες ἄφθονοι, ἰδίως αἱ ὀρειναί. Ἄγριαι περιστεραὶ πολλαί. Κυνηγοὶ ἀρκετοί.

Σερρῶν, ὑποδιοικήσεως Σερρῶν καὶ Ζίχνης. Πολ-

Digitized by Google

Πίναξ εἰσαγωγῆς κυνηγετικῶν εἰδῶν κατὰ τὰ ἔτη 1931, 1932 καὶ 1933.

Μονὰς δασμοῦ	Εἰσαχθέντα εἴδη	1931 Ποσότης	1931 Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ποσότης ἀτελής	1932 Ποσότης	1932 Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ποσότης ἀτελής	1933 (δι' ἕνδεκα μῆνας) Ποσότης	1933 (δι' ἕνδεκα μῆνας) Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ποσότης ἀτελής	Σύνολον δασμῶν 1932		Σύνολον δασμῶν 1933 (ἕνδεκα μηνῶν)	
τεμάχια	Κυνηγετικὰ ὅπλα ἐμπροσθογεμῆ μονόκαννα	79	40.500	—	15	11.050	—	—	—	—	6.300	—	—	—
»	Κυνηγετικὰ ὅπλα ἐμπροσθογεμῆ δίκαννα	135	130.550	—	27	11.380	—	2	4.000	—	11.340	—	840	—
»	Κυνηγετικὰ ὅπλα ὀπισθογεμῆ μονόκαννα	98	132.780	—	28	53.860	2	65	293.000	3	27 300	—	65.100	—
»	Κυνηγετικὰ ὅπλα ὀπισθογεμῆ δίκαννα	1.187	1.734.250	3	440	688.400	—	245	939.900	3	462.000	—	254.100	—
»	Κυνηγετικὰ ὅπλα ἐπαναληπτικὰ	34	77.000	—	1	2.400	—	1	600	—	1.050	—	1.050	—
χιλιόγραμ.	Μηχαναὶ στροφῆς φυσιγγίων, ἐξαγωγῆς καψυλλίων κτλ.	929	149.890	294	748	123.390	103	—	—	—	33 862	50	—	—
»	Βύσματα κυνηγίου οἱουδήποτε εἴδους	14.016	778.380	—	5.191	268.332	—	5.396	329.354	—	218.022	—	225.632	—
»	Καθρέπται διὰ τὴν ἀποπλάνησιν πτηνῶν	1.430	10.000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
»	Παλάσκαι καὶ φυσιγγιοθῆκαι πλὴν ἐκ δέρματος	—	—	—	5.460	286.900	5.452	—	—	—	1.260	—	—	—
»	Δισσάκκια ἢ σάκκοι κυνηγῶν παντὸς εἴδους	7	1.210	—	10	1.500	—	1	280	—	1.575	—	157	50
»	Πυρῖτις μέλαινα παντὸς εἴδους	2 963	211.400	910	1.272	105.120	—	1 386	127.925	—	66.780	—	72.765	—
»	Πυρῖτις ἄκαπνος	2.494	409.:00	712	1.658	418.360	—	2 521	844.530	208	174.090	—	242.865	—
τεμάχια	Φυσίγγια κυνηγίου, ἔστω καὶ ἄνευ χόνδρων	953.395	1.861.145	—	549.531	1.405.330	575	137.375	434.050	200	1.200.566	—	300.001	—
»	Κάλυκες φυσιγγίων κυνηγετικοὶ μεταλλικοὶ	7.020	11.900	—	14.000	5.550	—	80	200	—	4.900	—	28	—
»	Κάλυκες φυσιγγίων κυνηγετικοὶ ἐκ χαρτονίου	6.468.325	1.892.576	—	5.456.310	2.925.928	—	3.053.175	1.698.397	—	1.432.281	35	801.458	40
χιλιόγραμ.	Σκάγια καὶ βολίδες κυνηγίου μολύβδινα	293	4.950	—	23	520	—	12	300	—	302	—	158	—
»	Καψύλλια βροντώδους ὑδραργύρου κυνηγετικῶν ὅπλων ἄνευ ἀφαιρέσεως ἀποβάρου	3.186	752.666	55	2 833	956.870	28	1.629	657.100	190	638.137	50	327.372	50
	Τεμάχια	7.430.273	8.198.497	3	6.020.352	7.264.890	577	3.190.955	5.329.636	206	4.279.766	35	2.291.527	40
	Χιλιόγραμμα	25.318		1.971	17.195		5.583	10.945		398				

λοὶ ἀγριόχοιροι εἰς τὰ δάση Φρασταίνης. Φασιανοὶ ἀρκετοί. Λαγωοὶ ἄφθονοι. Πέρδικες ἐπίσης.

Νιγρίτης. Δορκάδες εἰς μικρὸν ἀριθμόν. Φασιανοὶ εἰς τὰς περιφερείας τῶν χωρίων Φυτόκι, Ξυλότρος, Ἀβδαμάζ, Δημητρετσίου, Μακκές, Σακφάτσης καὶ Καραντζάκιοϊ καὶ εἰς τὰς δασικὰς θέσεις παρὰ τὸν Στρυμόνα. Οἱ λύκοι ἔχουσιν αὐξηθῆ καὶ ἐπιφέρουσι μεγάλας ζημίας. Ὑδρόβια εἰς τὴν λίμνην Τάχινοῦ εἰς μεγάλα πλήθη. Λαγωοὶ ἄφθονοι. Ἀγριόχοιροι πολλοί. Πέρδικες ὀρειναὶ καὶ πεδιναί. Οἱ κυνηγοὶ ἐρασιτέχναι.

Σιδηροκάστρου Δορκάδες καὶ ἔλαφοι σπανίζουσιν, ἐνῷ ἄλλοτε ἔζων κατὰ πολλὰς ἀγέλας. Ἀγριόχοιροι καὶ λαγωοὶ ἐν ἀφθονίᾳ. Φασιανοὶ εἰς ἀρκετὸν ἀριθμόν. Πέρδικες ὀλίγαι.

Καβάλλας. Ἀγριόχοιροι ἐν ἀφθονίᾳ, ἐπιφέροντες πολλὰς ζημίας εἰς τὴν γεωργίαν. Λαγωοὶ εἰς ἱκανὸν ἀριθμόν. Ὅλα τὰ εἴδη τῶν ἁρπακτικῶν. Πέρδικες ἀρκεταί. Ὑδρόβια ἐξ ὅλων τῶν εἰδῶν. Τὸ κυνήγιον ἀσκεῖται ἐν μετρίᾳ ἐντάσει.

Νέστου καὶ Σαρῆ Σαμπάν. Ἀγριόχοιροι καὶ λαγωοὶ εἰς μέτριον ἀριθμόν. Φασιανοὶ ἐπίσης. Ἁρπακτικὰ ἐξ ὅλων τῶν εἰδῶν. Πέρδικες ὀρειναὶ καὶ πεδικαί. Ὑδρόβια ἐξ ὅλων τῶν εἰδῶν.

Πραβίου. Ὀλίγαι αἴγαγροι ἀπομένουσιν ἀκόμη. Ἀγριόχοιροι, λαγωοί, πέρδικες ὀρειναὶ καὶ πεδιναί. Κυνηγοὶ ὀλίγοι.

Θράκη. *Ξάνθης*. Εἰς ὀρεινὰ δασώδη μέρη ἐνδιαιτῶνται ἀγριόχοιροι ἐν ἀφθονίᾳ. Ὀλίγαι δορκάδες καὶ ἔλαφοι. Λαγωοὶ ἄφθονοι, πέρδικες οὐχὶ πολλαί. Ἁρπακτικὰ ἐξ ὅλων τῶν εἰδῶν. Ὅλα τὰ εἴδη τῶν ὑδροβίων. Φασιανοὶ ἐλάχιστοι. Οἱ ἀγριόχοιροι προξενοῦσι βλάβας εἰς τὴν γεωργίαν.

Κομοτινῆς, τμήματος Καζᾶ Ντορὲ-Δερέ. Οἱ ἀγριόχοιροι ἀφθονοῦσι πολὺ καθ' ἅπασαν τὴν ὀρεινὴν καὶ πεδινὴν δασικὴν περιφέρειαν, ἐπιφέροντες μεγάλας ζημίας εἰς τὴν γεωργίαν. Ἀρκεταὶ δορκάδες ἰδίᾳ ἐπὶ τῆς Ροδόπης, Καρλίκ, Ἀντοῦ-ρέν, Σουλουγιουνούς. Τὰ ἁρπακτικὰ ἀφθονοῦσιν, ἐπιφέροντα μεγάλας ζημίας (λύκοι, θῶες, ἀλώπεκες κτλ.). Οἱ λαγωοὶ ἀφθονοῦσιν ἰδίᾳ εἰς τὰς δασώδεις ἐκτάσεις. Κουνάβια ὀλίγα, ἰδίᾳ εἰς τὰ δάση Ἀσωμάτου Γενετῆς. Ἀσβοὶ ἄφθονοι. Τὰ ἀποδημητικά, ἰδίως αἱ ὄρτυγες διέρχονται κατὰ μεγάλα πλήθη. Ἐπίσης τὰ ὑδρόβια. Εἰς τὰ δάση Διαλαμπῆς, Μωσαϊκοῦ Ἀμβροσίας καὶ εἰς τὴν λεκάνην Φουκάτου—Ἐργάνης ἐνδιαιτῶνται φασιανοὶ εἰς μικρὸν ἀριθμόν. Πέρδικες ὀρειναὶ καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν. Ἐπίσης πέρδικες πεδιναί, ἰδίως εἰς τὰς περιφερείας δήμων Ἀριανῶν καὶ Ἀρίσβης. Εἰς τὴν λίμνην Πορτολάγους παραχειμάζουν ὑδρόβια εἰς μέγα πλῆθος.

Ἀλεξανδρουπόλεως καὶ χωρίων Δικέλλα, Πλάκα, Μεσημβρία καὶ Σκαράζα. Λείψανα ἐλάφων ὑπάρχουσιν εἰς τὸ δάσος Καζανλί. Πολλοὶ ἀγριόχοιροι, ἐπιφέροντες ζημίας πολλὰς εἰς τὴν γεωργίαν. Ὅλα τὰ εἴδη τῶν ἁρπακτικῶν. Πέρδικες κατὰ μεγάλας ἀγέλας προσεγγίζουσι μέχρι τῶν οἰκιῶν τῶν χωρίων. Δορκάδες εἰς ἀρκετὸν ἀριθμὸν εἰς τὰ δάση Κελεμπέκ, Σεβρὶ τεπέ, Καζανλί, Σοὺς τεπέ. Λαγωοὶ ἐν ἀφθονίᾳ. Ἐκ τῶν ἀποδημητικῶν πολλοὶ ὄρτυγες, ὧν τὸ κυνήγιον ἐνεργεῖται καὶ διὰ τοῦ ἱέρακος.

Ὀρεστιάδος, τμημάτων Καζάδων Μουσταφᾶ καὶ Ὀρτάκιοϊ. Ἀγριόχοιροι ἐν ἀφθονίᾳ, ἐπιφέροντες ζημίας μεγάλας εἰς τὴν γεωργίαν. Δορκάδες ὑπάρχουσιν εἰς τὰ δάση τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς μεθορίου καὶ εἰς μικρὸν ἀριθμόν. Οἱ λαγωοὶ ὑπεραφθονοῦσιν. Ὅλα τὰ εἴδη τῶν ἁρπακτικῶν. Πέρδικες ἐν μεγάλῃ ἀφθονίᾳ, ἐπίσης ἐν ἀφθονίᾳ καὶ τὰ ἀποδημητικά.

Σουφλίου καὶ Διδυμοτείχου. Οἱ ἀγριόχοιροι ὑπεραφθονοῦσι, προξενοῦντες ζημίας εἰς τὴν γεωργίαν. Ἐπίσης καὶ οἱ λαγωοὶ καὶ αἱ πέρδικες. Δορκάδες ὀλίγαι. Ἁρπακτικὰ παντὸς εἴδους, ἐπιφέροντα ζημίας εἰς τὴν γεωργίαν.

Νῆσοι. *Κρήτη. Χανίων, νομοῦ Χανίων πλὴν ἐπαρχιῶν Σφακίων καὶ Ἀποκορώνου*. Ἐλάχισται αἴγαγροι εἰς τὰς μᾶλλον ἀποκρήμνους κορυφὰς τῶν ὀρέων. Λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες ἄφθονοι. Μὲ μεγάλην ἔντασιν ἐνεργεῖται τὸ κυνήγιον τῶν περδίκων.

Σφακίων, ἐπαρχίας Σφακίων καὶ Ἀποκορώνου. Ἐλάχισται αἴγαγροι εἰς τὰς ἀποκρήμνους κορυφὰς τῶν Λευκῶν ὀρέων. Λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες ἐν ἀφθονίᾳ.

Ρεθύμνης, νομοῦ Ρεθύμνης. Εἰς ἐλάχιστον ἀριθμὸν αἴγαγροι ἐπὶ τῶν ὀρέων Ψηλορείτου καὶ Μυριοκεφάλου. Λαγωοὶ καὶ πέρδικες ὀρειναὶ ἄφθονοι.

Λασηθίου, νομοῦ Λασηθίου. Λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες ἐν ἀφθονίᾳ. Κυνηγετικὴ κίνησις μετρία.

Ἡρακλείου, νομοῦ Ἡρακλείου. Ὀλίγισται αἴγαγροι εἰς τὸ ὄρος Ἴδη. Λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες ἐν ἀφθονίᾳ. Τὸ κυνήγιον τῶν περδίκων ἐνεργεῖται εἰς εὐρεῖαν κλίμακα διὰ τὸν λόγον, ὅτι τὸ πλῆθος αὐτῶν ἀποβαίνει ἐπιζήμιον εἰς τὴν καλλιέργειαν.

Σάμος. Βαθέος, τμημάτων Χώρας καὶ Ἁγίου Κωνσταντίνου. Λαγωοὶ ἐλάχιστοι, πέρδικες ὀρειναὶ περισσότεραι.

Καρλοβασίου καὶ Μαραθοκάμπου. Μόνον λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες. Τὸ κυνήγιον ἀσκεῖται μὲ μικρὰν ἔντασιν.

Ἰκαρία. Πέρδικες καὶ ἐλάχιστοι λαγωοί.

Χίος. Ψαρά. Λαγωοὶ καὶ πέρδικες ὀρειναί. Ἀποδημητικά, ὧν τὸ κυνήγιον ἀσκεῖται μὲ μεγάλην ἔντασιν διά τε πυροβόλου ὅπλου καὶ δι' ὅλων τῶν ἄλλων μέσων, ἅτινα ὁ νόμος ἀπαγορεύει. Κυνηγετικὴ κίνησις ζωηρά.

Λέσβος. Λῆμνος. Μυτιλήνης, νομοῦ Λέσβου, νήσου Λήμνου. Λαγωοὶ καὶ ὀρειναὶ πέρδικες εἰς ἱκανὸν ἀριθμόν. Κουνάβια, βίδρες.

Μολύβου. Λαγωοὶ καὶ πέρδικες ὀρειναὶ εἰς ἱκανὸν ἀριθμόν. Κυνηγετικὴ κίνησις ζωηρά.

Νῆσοι Αἰγαίου Πελάγους. *Σῦρος*. Πέρδικες ὀρειναί. Λαγωοὶ καὶ ἀγριοκούνελα εἰς μικρὸν ἀριθμόν. Κατὰ Φεβρουάριον ἐμφανίζονται εἰς τὴν νῆσον ὄρνεα, ἐπιφέροντα καταστροφὴν εἴς τε τοὺς λαγωοὺς καὶ τὰς πέρδικας.

Θήρα. Ἄγριοι κόνικλοι εἰς ἀρκετὸν ἀριθμόν. Ὄρτυγες.

Ἀντίμηλος. Ἔναντι τῆς νήσου τοῦ Αἰγαίου πελάγους Μήλου ὑπέρκειται ἄγριος βράχος ἀπόκρημνος καὶ κατακόρυφος, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν ἐρημόνησον Ἀντίμηλον ἢ Ἐρημόμηλον. Ἐπὶ τῆς νησῖδος ταύτης ἀπαντᾷ ἴδιον εἶδος αἰγάγρου, ἐξαιρετικὸν καὶ σπάνιον, ὅπερ ὠνομάσθη *αἰγόκερως ὁ στικτὸς* (Aegocerus pictus). Ζῷον ἐξόχως ὡραῖον χρώματος κεραμοχρόου πρὸς τὸ ἐρυθρὸν μὲ ἐβενώδη λεῖα, κανονικὰ καὶ στιλπνὰ κέρατα, διευθυνόμενα τοξοειδῶς πρὸς τὴν πλάτην. Ἄδηλος ἡ ἐν τῇ νησῖδι ταύτῃ προέλευσίς του. Πολὺ ὀλίγοι ποιμένες καὶ κυνηγοὶ κατορθοῦσι νὰ πατήσωσι τὴν ἀπρόσιτον ταύτην ἐρημόνησον εἰς ὡρισμένα μόνον σημεῖα αὐτῆς. Κυρίως οἱ κυνηγοὶ βάλλουσι διὰ πολεμικοῦ ὅπλου τὸν αἴγαγρον τοῦτον ἀπὸ λέμβων ἢ πλοίων καὶ εἰς σημεῖα, ὅθεν ἐλπίζουσιν ὁ βαλλόμενος αἴγαγρος νὰ καταπέσῃ εἰς τὴν θάλασσαν. Χάριν τοῦ κυνηγίου του ἔρχονται ἐνίοτε καὶ ἐπίσημοι ξένοι, πρίγκιπες ἢ βασιλεῖς, ἐπὶ πολεμικῶν πλοίων.

Κέα. Ὀρειναὶ πέρδικες ἄφθονοι. Λαγωοί.

Κύθνος. Ἀρκεταὶ ὀρειναὶ πέρδικες. Λαγωοί.

Ἄνδρος. Κουνάβια. Πέρδικες ὀρειναί. Λαγωοί. Ἄγριαι περιστεραὶ εἰς τὰ παράλια σπήλαια.

Αἴγινα. Ὀλίγαι ὀρειναὶ πέρδικες. Ὀλίγοι λαγωοί.

Σπέτσαι. Ἐλάχισται ὀρειναὶ πέρδικες καὶ ὀλίγιστοι λαγωοί. Τρυγόνες καὶ ὄρτυγες σταθμεύουσιν εἰς πλήθη.

Ὕδρα. Μόνον ὄρτυγες.

Σποράδες νῆσοι. *Γιοῦρα*. Εἰς ὅλας τὰς βορείας Σποράδας νήσους οὐδὲν τὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ ἀπόψεως θηράματος παρουσιάζεται. Πρὸς ἀνατολὰς τῆς νήσου Σκοπέλου ὑπάρχει ἡ νησὶς Γιοῦρα (6—7 χιλ. στρέμματα), εἰς τὴν ὁποίαν ἀπομένουσιν ἀκόμη ἐνδιαιτώμενοι αἴγαγροι, ὧν ἡ ἐξόντωσις χωρεῖ γοργῶς.

Νῆσοι Θρακικοῦ πελάγους. *Σαμοθράκη*. Λαγωοὶ ἐν σχετικῇ ἀφθονίᾳ. Ἀρκεταὶ αἴγαγροι εἰς τὴν δασώδη καὶ ἀπόκρημνον θέσιν Γιάλι. Κουνάβια ὀλίγα. Ὀρειναὶ πέρδικες ἐν ἀφθονίᾳ εἰς τὰς πλέον βραχώδεις ἀκτὰς τῆς νήσου.

Θάσος. Λαγωοί, κουνάβια καὶ πέρδικες εἰς μέτριον ἀριθμόν. Διαβατικαὶ κατὰ τὸ φθινόπωρον κατὰ μεγάλα πλήθη. Εἰς τὴν ἀπέναντι τοῦ συνοικισμοῦ Ἀστρὶς νησῖδα Ἀστρίδα ὑπάρχουν αἴγαγροι.

Νῆσοι Ἰονίου πελάγους. *Παξοὶ καὶ Ἀντίπαξοι*. Κουνάβια ἐλάχιστα εἰς τὰ μᾶλλον βραχώδη μέρη. Ὀλίγοι λαγωοί. Διαβατικὰ πτηνὰ σταθμεύουσιν ἐν ἀπείρῳ ἀριθμῷ, ἰδίως τρυγόνες, ὧν τὸ κυνήγιον κατ' ἐξαίρεσιν ἐπιτρέπεται ὑπὸ τοῦ περὶ θήρας νόμου καὶ κατὰ τὸ ἔαρ.

Λευκάς. Λαγωοὶ εἰς μικρὸν ἀριθμόν. Ἀποδημητικά.

Κεφαλληνία. Λαγωοὶ καὶ πέρδικες. Τὸ κυνήγιον ἀσκεῖται μὲ ἀρκετὴν ἔντασιν.

Ζάκυνθος. Σταθμὸς τῶν διαβατικῶν, ἰδίως τρυγόνων κατὰ μεγάλα πλήθη, ὧν τὸ κυνήγιον κατ' ἐξαίρεσιν ἐπιτρέπεται ὑπὸ τοῦ νόμου καὶ κατὰ τὸ ἔαρ, ἀσκούμενον καὶ διὰ βρόχων καὶ ἀγκίστρων, ἰδίως εἰς τὰ χωρία Κερίον, Ἀγαλᾶ καὶ εἰς τὴν νησῖδα Στροφάδες. Λαγωοὶ εἰς μικρὸν ἀριθμόν.

Κέρκυρα. Κυρίως ἀποδημητικά.

Κυνηγετικὴ οἰκονομία. Τὸ κυνήγιον ἔδωκεν ὤθησιν εἰς τὴν δημιουργίαν ποικίλων καὶ πολυειδῶν βιομηχανιῶν καὶ βιοτεχνιῶν, ὁπλουργείων, πυριτιδοποιείων, καλυκοποιείων, φυσιγγιοποιείων, παντὸς εἴδους κυνηγετικῶν εἰδῶν καὶ ἐφοδίων κλπ., ἐξ ὧν οἰκονομεῖται καὶ συντηρεῖται ἄπειρος ἀριθμὸς προσωπικοῦ, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν πολυμερῶν εἰδῶν ἐμπορίου, οὐ μόνον κυνηγετικῶν εἰδῶν καὶ μέσων, ἀλλὰ καὶ ἐξυπηρετικῶν παντοδαπῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν, οἷον εἶναι τὸ ἐμπόριον τῶν δερμάτων ἀγρίων ζῴων, τὸ ἐμπόριον γουναρικῶν, τὸ ἐμπόριον πτερῶν πτηνῶν. Ἐδημιούργησεν ἐξ ἄλλου τὴν βιομηχανίαν τῆς κατασκευῆς ποικίλων ἀντικειμένων ἐξ ὀστῶν, ὀδόντων καὶ κεράτων ἀγρίων ζῴων, ἔδωκε σωτήρια φάρμακα εἰς τὴν ἰατρικὴν καὶ φαρμακευτικὴν ἐπιστήμην, ἐπλούτισε τὰ ζῳολογικὰ μουσεῖα καὶ τοὺς ζῳολογικοὺς κήπους μὲ τὴν ποικιλίαν ἀγρίων ζῴων καὶ πτηνῶν, αἰσθητοποιῆσαν εἰς πάντα παρατηρητὴν τὴν ἄλλως νεκρὰν φυσικὴν ἱστορίαν, ἧς πλεῖστα σημεῖα διελεύκανε καὶ συνεπλήρωσε, πλεῖστα δὲ ζῷα καὶ πτηνὰ ἄγνωστα εἰς αὐτὴν κατέστησε γνωστὰ καὶ παρέσχεν εἰς τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν σπουδαιότατον συμπλήρωμα τῆς τροφῆς τῶν ἀνθρώπων. Ἕνεκα τῶν λόγων τούτων κατέστη παράγων ἐθνικοῦ πλούτου, ἐκ τῆς φορολογίας τοῦ ὁποίου πᾶν κράτος εἰσπράττει κολοσσιαῖα ποσά. Τὸ ἑλληνικὸν κράτος εἰσπράττει ἐκ τοῦ κυνηγίου οὐκ ὀλίγα ἑκατομμύρια. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπαρχόντων ἐπισήμων στοιχείων καί, ἐν ἐλλείψει τούτων, ἐπὶ τῇ βάσει ἀσφαλῶν πληροφοριῶν καὶ ὑπολογισμῶν διαγράφεται εἰς παρατιθεμένους πίνακας ὅ,τι ἐκ τῶν κυνηγετικῶν εἰδῶν εἰσέρχεται ἔξωθεν ἢ παράγεται ἐν τῇ χώρᾳ, ὅ,τι εἰσφέρει τὸ κυνήγιον εἰς φόρους ὑπὲρ τοῦ κράτους καὶ ὅ,τι οἱ διάφοροι κλάδοι τῆς κοινωνίας ἐξ αὐτοῦ καρποῦνται.

Τέλη ἐκ τῶν κυνηγετικῶν ἀδειῶν ἀπὸ τῆς ἰσχύος τοῦ πρώτου περὶ κυνηγίου νόμου.

Κυνηγετικὴ περίοδος τοῦ ἔτους	Ἐκδοθεῖσαι ἄδειαι κυνηγίου	Εἰσπραχθὲν ποσὸν ὑπὸ τοῦ δημοσίου
1923—1924	38.950	1.516.226
1924—1925	98.858	3.841.970
1925—1926	108.289	4.989.645
1926—1927	81.882	7.369.380
1927—1928	85.321	8.173.538
1928—1929	81.602	7.508.634
1929—1930	93.005	9.670.017
1930—1931	88.094	9.152.960
1931—1932	91.460	9.501.469
1932—1933	78.089	10.300.530
1933—1934	προβλεπόμενα 90-95.000	11.000.000

Digitized by Google

Πίναξ φόρων ἐπὶ τῆς καταναλώσεως κατὰ τὰ ἔτη 1931, 1932 καὶ 1933 (δι' ἕνδεκα μῆνας).

Μονὰς φόρου	Εἶδος	Ποσότης τοῦ ἔτους 1931					Ποσότης τοῦ ἔτους 1932					Ποσότης τοῦ ἔτους 1933				
		Παραχθεῖσα	Εἰσαχθεῖσα	Σύνολον	Φόρος	Δραχμαὶ	Παραχθεῖσα	Εἰσαχθεῖσα	Σύνολον	Φόρος	Δραχμαὶ	Παραχθεῖσα	Εἰσαχθεῖσα	Σύνολον	Φόρος	Δραχμαὶ
Χ/γρ.	Πυρῖτις κυνηγετικὴ ἄκαπνος	8.270	2.494	10.764	× 112	1.205.568.—	5.942	1.658	7.600	× 112	851.200.—	$5.009^{1}/_{2}$	2.521	$7.530^{1}/_{2}$	× 112	843.416.—
Ὀκάδ.	Πυρῖτις κυνηγετικὴ μέλαινα	85.590	χ/γρ. 2.936 δκ. 2.311	87.901	× 11.20	984.491.20	91.310	χ/γρ. 1.272 δκ. 992	92.302	× 11.20	1.033.782.40	$56.739^{1}/_{2}$	χ/γρ. 1.386 δκ. $1.083^{1}/_{4}$	$57.822^{3}/_{4}$	× 11.20	617.614.80
Χ/γρ.	Σκάγια	635.810	293	636.103	× 2.24	1.424.870.70	628.305	23	628.328	× 2.24	1.407.454.70	487.660	12	487.672	× 2.24	1.092.385.25
	Σύνολον φόρων					3.614.929.90					3.292.437.10					2.583.416.05

Εἰς τὰ πλεῖστα τῶν καθ' ἕκαστον ἔτος εἰσπραχθέντων ἐκ κυνηγετικῶν ἀδειῶν ποσῶν δὲν περιλαμβάνονται τὰ χαρτόσημα τῶν αἰτήσεων ἀδείας ὡς καὶ τὰ χαρτόσημα καὶ τέλη ἐξ εἰσαγγελικῶν πιστοποιητικῶν δι' ὅσους κατὰ τὸν νόμον περὶ θήρας ἀπαιτοῦνται. Τὰ ἐκ τούτων ποσὰ ἐτησίως ἀποτελοῦσιν οὐχὶ ἀσήμαντον ἔσοδον τοῦ κράτους.

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἔχει περιορισθῆ ἡ εἰσαγωγὴ τῶν κυνηγετικῶν εἰδῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ τὸ μὲν ἕνεκα τῶν μέτρων, ἅτινα ἔλαβε τὸ κράτος πρὸς περιορισμὸν τῆς ἐξαγωγῆς συναλλάγματος ἐκ τῆς χώρας, τὸ δὲ διότι οἱ Ἕλληνες κυνηγοὶ εὑρίσκοντες εὐθηνότερα καὶ κατάλληλα τὰ ἑλληνικὰ προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς παραγωγῆς, ὡς πυρίτιδας, κάλυκας, φυσίγγια, σκάγια, τάπας, καψύλλια κτλ., προτιμῶσι ταῦτα. Συνεπείᾳ τῆς ἐλαττώσεως τῆς εἰσαγωγῆς κυνηγετικῶν εἰδῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπῆλθε καὶ ἐλάττωσις τῶν εἰσπράξεων ἐκ τῶν δασμῶν τῶν εἰσαγομένων ἔξωθεν κυνηγετικῶν εἰδῶν. Τὰ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰσαχθέντα κυνηγετικὰ εἴδη, ἡ ἀξία αὐτῶν καὶ αἱ ἐκ τῶν δασμῶν αὐτῶν εἰσπράξεις τοῦ δημοσίου ἐμφαίνονται ἐν τῷ εἰς τὴν κορυφὴν τῆς προηγουμένης σελίδος δημοσιευομένῳ πίνακι.

Πίναξ ἐμφαίνων τὴν παραγωγὴν καὶ ἀξίαν κυνηγετικῶν εἰδῶν ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν βιομηχανιῶν.

Μονὰς	Εἴδη	1930		1931		Μέσος ὅρος διετίας	
		Παραγωγὴ	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Παραγωγὴ	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Παραγωγὴ	Ἀξία εἰς δραχμὰς
Ὀκάδες	Μαύρη πυρῖτις κυνηγετικὴ πάσης ποιότητος............	108.000	4 320.000	85.590	3.250.400	96.795	3.785.200
Χιλιόγρ.	Ἄκαπνος πυρῖτις κυνηγετικὴ..	14.000	2.605.000	8.270	1.359.000	11.135	1.982.000
Χιλιόγρ.	Σκάγια	400.000	4.600.000	634.810	5.713.300	517.405	5.156.650
Τεμάχια	Καψύλλια κυνηγετικὰ Ἀγγλίας	2.500.000	125.000	2.000.000	100.000	2.250.000	112.500
	Σύνολον εἰς δραχμὰς		11 650.000		10.422.700		11.036.350

Μονὰς	Εἴδη	1932		1933		Μέσος ὅρος διετίας	
		Παραγωγὴ	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Παραγωγὴ	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Παραγωγὴ	Ἀγία εἰς δραχμὰς
Ὀκάδες	Μαύρη πυρῖτις κυνηγετικὴ πάσης ποιότητος............	91.310	5.478.600	$56.739^{1}/_{2}$	3.404.340	74.027	4.441.470
Χιλιόγρ.	Ἄκαπνος πυρῖτις κυνηγετική..	5.942	1.768.500	$5.009^{1}/_{2}$	1.774.000	5.475	1.771.250
Χιλιόγρ.	Χόνδροι	628.305	7.980.000	487.660	6.339.580	557.982	7.159.790
	Σύνολον εἰς Δραχμὰς....		15.227.100		11.517.920		13.372.510

Αἱ πυρίτιδες καὶ τὰ σκάγια τὰ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσαγόμενα ὡς καὶ τὰ παραγόμενα ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ὅμοια εἴδη ὑπόκεινται καὶ εἰς πρόσθετα φορολογικὰ τέλη καταναλώσεως. Ὁ κατωτέρω πίναξ δεικνύει τὰ ἐκ τῆς καταναλώσεως τῶν κυτιοποιουμένων πυριτίδων καὶ σκαγίων, ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς προελεύσεως, κατὰ τὰ ἔτη 1931, 1932 καὶ 1933 εἰσπραχθέντα ποσά.

Εἰς τὰς ἀνωτέρω ἀναφερομένας φορολογίας καὶ προσόδους τοῦ κράτους ἐκ τῶν παντοδαπῶν εἰδῶν κυνηγίου, δέον νὰ καταλογισθῇ ἐπιπροσθέτως καὶ ἡ φορολογία τῶν πρώτων ὑλῶν, ὡς νίτρων κλπ. τῶν χρησιμοποιουμένων ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας διὰ τὴν παραγωγὴν οὐ μόνον κυνηγετικῶν πυριτίδων, ἀλλὰ καὶ παντοίων ἄλλων ἐκρηκτικῶν ὑλῶν, πυρίτιδος ὑπονόμων, δυναμίτιδος, πυροτεχνημάτων, πυρομαχικῶν κλπ. Ἡ φορολογία αὕτη μὴ δυναμένη νὰ ὑπολογισθῇ χωριστὰ δι' ἕκαστον εἶδος, ὡς ἐκ τῆς μεγάλης ποσότητος τῶν εἰσαγομένων πρώτων ὑλῶν, ὑπολογίζεται κατὰ προσέγγισιν διὰ τὰ κυνηγετικὰ εἴδη οὐχὶ ἐλάσσων τῶν 2.500 000 ἐτησίως, καθ' ὅσον ἡ ἑλληνικὴ παραγωγὴ ἔχει ἐπεκταθῆ καὶ αὐξηθῆ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἕνεκα τοῦ περιορισμοῦ εἰσαγωγῆς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ὁμοειδῶν προϊόντων καὶ τῆς προτιμήσεως τῶν ἑλληνικῶν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κυνηγῶν.

Τὰ ἀνωτέρω ἀφορῶσι τὰς ἀμέσους προσόδους τοῦ κράτους ἐκ τοῦ κυνηγίου. Ἀλλ' ἐκτὸς αὐτῶν προκύπτουν καὶ ἄλλαι ἐξ αὐτοῦ ὠφέλειαι ἀφορῶσαι γενικώτερον τὴν ἐθνικὴν τῆς χώρας οἰκονομίαν, ἐξ ἧς ἐμμέσως καὶ τὸ κράτος ὠφελεῖται. Μία τοιαύτη εἶναι ἡ ἐκ τῆς κυνηγετικῆς βιομηχανίας προερχομένη.

Μέχρι πρό τινων ἐτῶν ὑφίσταντο ἐν Ἑλλάδι 17 βιομηχανίαι ἐκρηκτικῶν ὑλῶν, ἀπασχολούμεναι καὶ μὲ τὴν κατασκευὴν κυνηγετικῆς πυρίτιδος παντὸς εἴδους καὶ πάσης ποιότητος ὡς καὶ σκαγίων. Τινὲς τούτων ἱδρυθεῖσαι ἰδίως ἐν Μακεδονίᾳ ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἐγκαταλειφθέντων πολεμικῶν ὑλικῶν μετὰ τὴν ἀναχώρησιν ἐκ Μακεδονίας τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων ἔπαυσαν λειτουργοῦσαι μετὰ τὴν ἐξάντλησιν τῶν εἰς αὐτὰς παραχωρηθέντων ὑλικῶν. Οὐχ ἧττον ἡ συνολικὴ παραγωγὴ τῶν βιομηχανιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπέμειναν, ἀνῆλθε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς ὑπὲρ τὰ 30.000.000 δραχμάς. Εἰς τὰ ποσὰ ταῦτα συμπεριλαμβάνονται πάντα τὰ ἐκβιομηχανοποιηθέντα προϊόντα, ἤτοι ἐκρηκτικὰ καὶ κυνηγετικὰ εἴδη, πυροτεχνήματα καὶ πυρομαχικά. Αἱ βιομηχανίαι ὅμως αἱ ἀσχολούμεναι μὲ τὴν κατασκευὴν κυνηγετικῶν πυριτίδων, σκαγίων καὶ καψυλλίων εἶναι περιωρισμέναι τὸν ἀριθμὸν μὲ συνολικὴν ἀξίαν τῶν ἐγκαταστάσεών των 162.000.000 δραχμῶν καὶ μὲ συνολικὴν ἀπόδοσιν καὶ ἀντίστοιχον τῆς παραγωγῆς των ἀξίαν κατὰ τὰ δύο προτελευταῖα ἔτη τὴν ἐν τῷ παρατιθεμένῳ πίνακι ἀναφερομένην. Ἐν τῇ ἀποδόσει τὴν πρώτην θέσιν κατέχει ἡ ἀνώνυμος Ἑλληνικὴ ἑταιρεία πυριτιδοποιείου καὶ καλυκοποιείου, διατηροῦσα ἐκτὸς τῶν κυρίων ἐν Ἀθήναις ἐγκαταστάσεών της καὶ πυριτιδοποιεῖον ἐν Πειραιεῖ καὶ σκαγιοποιεῖον ἐν Σύρῳ.

Ἕτερον πόρον, ἐκ τοῦ κυνηγίου προκύπτοντα, δημιουργεῖ ἡ ἐνδυμασία καὶ κυρίως ἡ ὑπόδησις τοὐλάχιστον 100.000 κυνηγῶν. Ἕκαστος κυνηγὸς κατ' ἔτος δαπανᾷ διὰ τὰς ἀνάγκας του ταύτας κατὰ μέσον ὅρον τοὐλάχιστον 300 δραχμάς, ἤτοι ἐν ὅλῳ 30.000.000 δρχ. τοὐλάχιστον, τὸ ἥμισυ τῶν ὁποίων εἶναι καθαρὸν κέρδος τῆς βιομηχανίας καὶ τῶν διαφόρων συναφῶν βιοτεχνιῶν κλπ. Εἰς τὰ τοιαῦτα ὠφελήματα δέον νὰ προστεθῶσι καὶ τὰ προερχόμενα ἐκ τῶν συναφῶν πρὸς τὸ κυνήγιον καὶ τὰ θηράματα βιοτεχνιῶν, ἀποτελουσῶν οὐ τυχαῖον οἰκονομικὸν παράγοντα, οἷαι εἶναι ἡ βιοτεχνία τῆς ἀποξηράνσεως, τῆς ἐπεξεργασίας, τῆς βαφῆς κττ. δερμάτων καὶ γουναρικῶν, ἡ βιοτεχνία τῶν πτερῶν διὰ τοὺς γυναικείους πίλους κ.τ.λ. Κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928 οἱ κατασκευασταὶ μηλωτῶν πάσης φύσεως ἐν Ἑλλάδι ἀνήρχοντο εἰς 1.455. Εἰς ταῦτα δέον νὰ ὑπολογισθῇ καὶ τὸ ἐργατικὸν καὶ τὸ ὑπαλληλικὸν προσωπικὸν τὸ ἀπασχολούμενον εἰς τὰς διαφόρους βιομηχανίας πυριτιδοποιείων, σκαγιοποιείων, καλυκοποιείων κττ., τοῦ ὁποίου τὸ ἓν τρίτον ἀντιστοιχεῖ εἰς τοὺς κυνηγετικοὺς κλάδους τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας, τὴν ὁπλουργίαν, τὰ πρατήρια τῶν ὁπλοπωλῶν καὶ ἐν γένει τῶν κυνηγετικῶν εἰδῶν. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἀπογραφὴν τὸ σύνολον τῶν βιομηχανιῶν ἐκρηκτικῶν ὑλῶν ἀπησχόλει 1.170 ἄτομα. Οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν πυριτιδοποιΐαν ἀποκλειστικῶς ἀνήρχοντο εἰς 100, οἱ φυσιγγιοποιοί, βληματοποιοί, ὁπλοποιοὶ καὶ ὁπλοδιορθωταὶ εἰς 629. Καταστήματα ὅπλων καὶ λοιπῶν ἐκρηκτικῶν ὑλῶν κατὰ τὸ 1930 ἦσαν 92, ἐν οἷς δὲν καταλέγονται καὶ τὰ καταστήματα τὰ πωλοῦντα καὶ ἄλλα εἴδη γενικοῦ ἐμπορίου.

Οἱ κυνηγοὶ τῆς Ἑλλάδος οἱ θηρεύοντες μὲ κυνηγετικὴν ἄδειαν ἀνέρχονται εἰς 100.000, οἱ δὲ ἄνευ ἀδείας θηρεύοντες, οἷοι εἶναι κυρίως οἱ εἰς τὴν ὕπαιθρον χώραν οἰκοῦντες, κυμαίνονται μεταξὺ 50—100.000, κατὰ παρατηρήσεις τῶν συγκυνηγούντων μετ' αὐτῶν κυνηγῶν ἀδειούχων. Τὰ ἀναλογοῦντα εἰς ἕκαστον κυνηγὸν φονευόμενα παντοῖα θηράματα ἐντὸς μιᾶς κυνηγετικῆς περιόδου, κατὰ τοὺς πλέον μετριωτέρους ὑπολογισμούς, δὲν δύναται νὰ εἶναι κατὰ μέσον ὅρον ὀλιγώτερος τῶν 50 τεμαχίων, λαμβανομένου ὑπ' ὄψει ὅτι κατ' ἔτος καταναλίσκονται 7.000.000 κάλυκες διὰ τὰ ὀπισθογεμῆ ὅπλα καὶ ἄλλαι τόσαι τοὐλάχιστον βολαὶ διὰ τὰ ἐμπροσθογεμῆ. 50.000 κυνηγοὶ φονεύουσι κατ' ἔτος 200.000 λαγωοὺς καὶ 250.000 πέρδικας. Ἐκ τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν κυνηγῶν οἱ 500 φονεύουσιν ἐκ τῶν πολυπληθῶν ἐν Ἠπείρῳ, Μακεδονίᾳ καὶ Θρᾴκῃ ὑπαρχόντων ἀγριοχοίρων ἀνὰ ἕνα ἀγριόχοιρον ἕκαστος. Εἰς τὰ ποσὰ ταῦτα προσθετέα τὰ φονευόμενα κατὰ χιλιάδας ἐτησίως ὑδρόβια εἰς τὰς πολυπληθεῖς λίμνας καὶ βαλτώδεις ἐκτάσεις τῆς Ἑλλάδος, ὡς εἶναι αἱ ἄγριαι νῆσσαι καὶ χῆνες, αἱ φαλαρίδες, αἱ νερόκοττες, αἱ σκολοπακίδες, ἅτινα κατὰ σμήνη πολυπληθῆ διέρχονται ἐξ Ἑλλάδος, εἶτα τὰ λοιπὰ ἀποδημητικά, ὡς τρυγόνες, ὄρτυγες, σκολόπακες, ἀγριοπερίστερα, φάσσαι, κιχλοκόσσυφοι κλπ., ὧν τινα ζωγρούμενα, ὡς οἱ ὄρτυγες, ἐξάγονται καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ ἀποτελοῦσι σημαντικὸν πόρον ζωῆς δι' ὡρισμένα τῆς Ἑλλάδος διαμερίσματα, ὡς εἶναι ἡ νοτία Μάνη. Τὰ θηράματα ταῦτα ἀνέρχονται ἐν συνόλῳ εἰς 3.000.000 ἐν ἑκάστῃ κυνηγετικῇ περιόδῳ, κατανεμόμενα ἀνὰ τριάκοντα εἰς ἕκαστον κυνηγὸν ἐκ τῶν 100.000 τῶν νομίμως ἀσκούντων τὸ κυνήγιον. Τὸ σύνολον τῶν φονευομένων καὶ ζωγρουμένων ὡς ἄνω θηραμάτων ἀντιστοιχεῖ εἰς 1.158.333 ὀκάδες κρέατος, αἵτινες ἀντιπροσωπεύουν ἀξίαν 57.916.000 δρχ. ἐτησίως. Ἡ ἀξία τῶν λοιπῶν προϊόντων τῶν θηραμάτων, ἤτοι δερμάτων, μηλωτῶν κλπ., δύναται κατὰ τεκμήριον νὰ ὑπολογισθῇ ἐτησίως ἐν συνόλῳ εἰς 5.000.000 δραχμάς.

Ἡ ἐξαγωγὴ δερμάτων καὶ γουναρικῶν ἐκ τοῦ κυνηγίου εἶναι πενιχρά· ἐτησίως ὑπολογίζεται εἰς 2.000.000 δραχ. Οὐδεμία δὲ ὤθησις παρατηρεῖται ἐξαγωγῆς κυνηγετικῶν προϊόντων. Ἐκτὸς τῶν ζωντανῶν ὀρτύγων ἐξάγεται καὶ μικρὰ ποσότης πυρίτιδος.

Οἱ ἐκ τοῦ κυνηγίου συντηρούμενοι κυνηγοὶ κατ' ἐπάγγελμα ἀνέρχονται εἰς 240 κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928, κατανεμόμενοι ὡς ἑξῆς:

Εἰς	τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Εὔβοιαν..........	68
»	» Θεσσαλίαν	10
»	τὰς Ἰονίους νήσους..............................	14
»	» Κυκλάδας νήσους..............................	2
»	τὴν Πελοπόννησον	67
»	» Μακεδονίαν..............................	18
»	» Ἤπειρον	26
»	τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου	5
»	τὴν Κρήτην	28
»	» Δυτικὴν Θρᾴκην..............................	2
	Σύνολον..............................	240

Συγκεφαλαιούμενα τὰ ἀνωτέρω πρὸς ὄφελος τοῦ δημοσίου καὶ τῆς καθ' ὅλου ἐθνικῆς οἰκονομίας προκύπτοντα ἀγαθὰ ἀνέρχονται ἐτησίως εἰς ὑπερεκατὸν ἑκατομμύρια δραχμῶν μὲ καθαρὰ τοῦ δημοσίου ἔσοδα 20.372.202.60. Φ. Δ. ΓΕΩΡΓΑΝΤΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.—*Marksmann* «Ὁ ἀλάνθαστος κυνηγὸς» (μετάφρ. Ι. Ἀ. Μοσχονησίου, Ἀθῆναι 1872).— *Οἰκονομίδη Ν. Γ.*, «Κυνηγετικὰ» (Ἀθῆναι 1884).— *Κάρπου Ὄθωνος* «Ὁδηγὸς τοῦ κυνηγίου καὶ τῆς ἁλιείας» (Πάτραι 1893).— *Μαυρουδῆ Κ. Ἰ.*, «Σχέδιον νόμου περὶ τῆς κυνηγεσίας» (Ἀθῆναι 1894).— *Ἀποστολίδου Ν. Χ.*, «Τὰ ὠφελιμώτερα πτηνὰ τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1904 γ' ἔκδ., ἀρ. 5 τοῦ Συλλ. Ὠφελ. βιβλίων).— *Λυκούδη Ἐμμ. Σ.*, «Τὸ κυνήγι» (Ἀθῆναι 1922).— *Πασχάλη Δ. Π.*, «Τὸ ψάρευμα καὶ τὸ κυνήγιον εἰς τὴν νῆσον Ἄνδρον» (Ἀθῆναι 1925).— *Δροσίνη Γ.*, «Ὁ κυνηγὸς» (Ἀθῆναι 1926).— *Ἠλιάδη Φ.*, «Ἡμερολόγιον τοῦ κυνηγοῦ» (Ἀθῆναι 1926—1927).— *Ζέρβα Π. Ἰ.*, «Θηρευτικὴ» (Ἀθῆναι 1927).— *Ζέρβα Π.*, «Θήρα καὶ ἡ σημασία αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1930).— *Καραλέκα Ἡρ.*, «Γεωργικὴ - Κυνηγετικὴ ζῳοτεχνία» (Ἀθῆναι 1931).—*Φιλιππίδη Φ.* καὶ *Α.*, «Ἄρτεμις» (Ἀθῆναι 1931).— *Συνοδινοῦ Ἐλ. Εὐ.*, «Ἐπιστημονικὸς Ὁδηγὸς τοῦ κυνηγοῦ» (Πάτραι 1931).— *Γεωργαντᾶ Φ. Δ.*, «Περὶ τῶν Ἀθηναίων κυνηγῶν πρὸ πεντηκονταετίας» (ἐν «Κυνηγετικοῖς Νέοις» Γ/1932, 52 κ.ἑ.).— *Λάμπρου Κ. Κ.*, «Ἐγχειρίδιον κυνηγοῦ» (Θεσσαλονίκη 1933).— *Φραγκισκαίου Κ.*, «Θηρευτικὴ οἰκονομία» (Ἀθῆναι 1933).— *Δημακούλη Κ.*, «Ὁδηγὸς κυνηγίου». [Διὰ νεωτέρας πληροφορίας βλ. τὰ «Κυνηγετικὰ νέα» (*Α. Πειρουνάκη*, Ἀθῆναι 1930 κ.ἑ.).] Π. Ν. Π.

ΑΛΙΕΙΑ. Ἡ ἁλιεία ἀσκεῖται ἐν Ἑλλάδι κατὰ τρόπον πρωτόγονον μὲ πεπαλαιωμένας μεθόδους καὶ μέσα, ἕνεκα τῶν ὁποίων ἡ ἰχθυοπαραγωγή μας ἀποβαίνει πενιχρὰ καὶ ἀνίκανος νὰ συντηρήσῃ τοὺς ἐργαζομένους εἰς τὸν κλάδον τοῦτον. Ἡ

Digitized by Google

ἁλιεία διὰ νὰ εὐδοκιμήσῃ πρέπει νὰ στηρίζηται εἰς τὴν βαθεῖαν μελέτην τῶν ὑδρολογικῶν συνθηκῶν τῆς θαλάσσης, τὴν σαφῆ γνῶσιν τῆς διαμορφώσεως καὶ τῆς συστάσεως τοῦ βυθοῦ τῶν περιοχῶν ἔνθα διεξάγεται, τὴν βιολογίαν τῶν ἐνδημούντων καὶ τῶν ἀποδημικῶν ἰχθύων καί, ἐν γένει, εἰς πάντα τὰ στοιχεῖα τὰ ἀσκοῦντα ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς παραγωγῆς της. Ἀντὶ τούτων κυριαρχεῖ παρ᾿ ἡμῖν ὁ ἐμπειρισμὸς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ παραγωγή μας εἶναι ἀνεπαρκής. Ἀντιστοιχεῖ αὕτη εἰς 3,8 χλγρ. κατὰ κεφαλὴν ἐτησίως, ἐνῷ εἰς τὴν Ἰταλίαν ἔνθα αἱ ὑδρολογικαὶ συνθῆκαι καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ βυθοῦ τῶν πέριξ αὐτῆς θαλασσῶν δὲν εἶναι διάφοροι τῶν ἡμετέρων, ἀνέρχεται εἰς 16. Εἰς τὴν Ἀγγλίαν εἶναι 30, εἰς τὴν Δανίαν 32,8, εἰς τὴν Ὁλλανδίαν 33,4 καὶ εἰς τὴν Νορβηγίαν, ἐξαιρετικῶς εὐνοηθεῖσαν ὑπὸ τῆς φύσεως δι᾿ ἀφθόνου ἰχθυολογικοῦ πλούτου, ἀντιστοιχεῖ πρὸς 229. Ἀναμφιβόλως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐλπίσῃ τις ὅτι ἡ ἰχθυοπαραγωγή μας θὰ ἠδύνατο νὰ προσεγγίσῃ τὴν τῶν προηγμένων βορείων κρατῶν. Ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε νὰ φθάσῃ τὰ ὅρια τῆς παραγωγῆς τῆς Ἰταλίας, πρὸς τὴν ὁποίαν ἔχομεν πολλὰς ἀναλογίας ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς συνθήκας ἁλιείας, ἢ νὰ δώσῃ τοὐλάχιστον 10—12 χλγρ. κατὰ κεφαλὴν ἐτησίως. Τοῦτο θὰ ἦτο κατορθωτόν, ἐὰν ἐγίνετο ἡ κατάλληλος ἐργασία, διότι ἡ Ἑλλὰς εὑρίσκεται εἰς τὴν ὁδὸν τῶν μεγάλων μετακινήσεων τῶν ἀποδημικῶν ἰχθύων, ἐκ τῆς Μεσογείου πρὸς τὸν Εὔξεινον Πόντον καὶ τἀνάπαλιν, καὶ διὰ τῶν θαλασσῶν μας, ἰδίᾳ διὰ τῆς στενῆς λεκάνης τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀρχιπελάγους κατεσπαρμένου ὑπὸ ἀναριθμήτων νήσων, διέρχεται ἀπειρία τοιούτων ἰχθύων. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι οἱ μεταναστευτικοὶ ἰχθύες ἀποτελοῦν τὸ σημαντικώτερον ποσοστὸν τῆς ἁλιευτικῆς παραγωγῆς εἰς πάσας τὰς χώρας.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν παρ᾿ ἡμῖν ἁλιέων, κατὰ πληροφορίας τῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους, ἀνέρχεται εἰς 14.720, τῶν δὲ ἁλιευτικῶν σκαφῶν εἰς 4.000, ἐνῷ εἰς τὴν γειτονικήν μας Ἰταλίαν οἱ ἀσχολούμενοι ἐν γένει εἰς τὴν ἁλιείαν καὶ τὰς συγγενεῖς βιομηχανίας καὶ βιοτεχνίας ἀνέρχεται εἰς 1.000.000 ἄτομα, τὰ δὲ ἁλιευτικὰ σκάφη εἰς 36.000. Κατ᾿ ἀναλογίαν πληθυσμοῦ ἔπρεπε ν᾿ ἀπασχολῶνται παρ᾿ ἡμῖν 100.000 ἄτομα, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς ἡμίσεις τούτων δὲν θὰ ὑπῆρχε παρ᾿ ἡμῖν πρόβλημα ἀνεργίας τῶν ναυτικῶν πληθυσμῶν.

Ἡ ἐτησία ἰχθυοπαραγωγή μας συνήθως κυμαίνεται ἀπὸ 18 ἕως 22 χιλιάδας τόννων καὶ κατὰ τὰ ἔτη μεγάλης εὐφορίας προσεγγίζει τὰς 25 χιλιάδας τόννων. Ἡ ποσότης αὐτη εἶναι ἀνεπαρκὴς ὅπως καλύψῃ τὰς ἀνάγκας τῆς καταναλώσεως, καὶ διὰ τοῦτο εἰσάγεται ἔξωθεν ἴση περίπου ποσότης παρεσκευασμένων κατὰ διαφόρους τρόπους ἰχθύων (βακαλάου, ἁλιπάστων, κονσερβῶν, καπνιστῶν κλπ.) ἀξίας κατὰ μέσον ὅρον 220—230 ἑκατομμυρίων δραχμῶν.

Ἡ πενιχρὰ ἰχθυοπαραγωγή μας στερεῖ τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἀπαραιτήτου καὶ θρεπτικῆς τροφῆς. Ἡ στατιστικὴ ὑπηρεσία τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας διεπίστωσεν ὅτι ἡ ἐργατικὴ οἰκογένεια ἐκ τοῦ ποσοῦ, ὅπερ δαπανᾷ διὰ τὴν τροφήν της, διαθέτει δι᾿ ἄρτον τὰ 39.81 %, διὰ κρέας τὰ 12,47 % καὶ δι᾿ ἰχθῦς μόλις τὰ 5,21 %. Ἐν τούτοις ἡ θρεπτικὴ ἀξία τῶν ἰχθύων εἶναι ἀναμφισβήτητος· λόγῳ τῆς μεγάλης περιεκτικότητός των εἰς φωσφορικὰ ἅλατα καὶ λίπος, ἀποτελοῦσιν οὗτοι ἀπαραίτητον τροφὴν διὰ τοὺς ἀσθενικοὺς ὀργανισμοὺς καὶ τοὺς ἐργαζομένους διανοητικῶς, εἰς τοὺς ὁποίους αὐξάνει τὴν ἱκανότητα πρὸς ἐργασίαν καὶ ἀναπτύσσει τὴν μνήμην. Ἡ ἐπιστήμη θεωρεῖ ἀπαραίτητον τὴν παροχὴν εἰς τὸν πληθυσμὸν χώρας τινὸς ἀφθόνου τροφῆς ἐξ ἰχθύων, διότι ὁ ἰχθὺς ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς ἄλλας τροφὰς καὶ πρὸς αὐτὸ ἀκόμη τὸ κρέας εἶναι θρεπτικώτερος καὶ ὑγιεινότερος. Μία λίτρα βοείου κρέατος ἀποδίδει 900 θερμίδας, ἐνῷ ἴση ποσότης ἰχθύων (βακαλάου νωποῦ) 1.650 θερμίδας. Ἡ εἰς ἰώδιον περιεκτικότης εἰς μὲν τὸ γάλα ἀνέρχεται εἰς 5 μονάδας, εἰς τὸ βόειον κρέας ὡσαύτως, εἰς τὸ βούτυρον εἰς 106 καὶ εἰς τὸν ἰχθὺν εἰς 660. Ἡ κατανάλωσις τῶν νωπῶν ἰχθύων κατὰ πληροφορίας τῆς ἀγορανομικῆς ὑπηρεσίας ἀνῆλθεν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ ἔτος 1931 εἰς 2.450.000 ὀκάδας, κατὰ δὲ τὸ ἔτος 1932 εἰς 1.209.000, ἤτοι ἐμειώθη κατὰ 50 %, ἀντιστοιχοῦσα εἰς 2 ½ περίπου ὀκάδας κατὰ κεφαλήν, ἐνῷ εἰς τὸ κεντρικὸν Λονδῖνον ἀνέρχεται εἰς 125 χιλιόγραμμα. Ὡσαύτως ἡ κατανάλωσις κατὰ τὸ 1933 ὑπελείφθη τῆς τοῦ 1932. Ἡ μείωσις ὀφείλεται εἰς τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, κατατρυχομένου ὑπὸ τῆς οἰκονομικῆς κρίσεως, νὰ πληρώνῃ τὰς ἀπροσίτους τιμὰς τῶν ἰχθύων.

Ἡ κρατικὴ πολιτικὴ ἔναντι τῆς ἁλιείας. Ἡ ἁλιεία ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον προσοχῆς ἐκ μέρους τοῦ κράτους ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος. Τὸ πρῶτον βασιλικὸν διάταγμα, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὸ πολίτευμα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐπεῖχε θέσιν νόμου, ἐξεδόθη τῇ 14/26 Μαρτίου 1834. Δι᾿ αὐτοῦ ἐπετράπη ἡ ἐλευθέρα ἁλιεία τῶν σαρδελλῶν εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον καὶ εἰς τὰ παράλια τῶν Πατρῶν, τόσον εἰς τὰ ἑλληνικὰ ὅσον καὶ εἰς τὰ ξένα ἁλιευτικὰ πλοῖα. Διὰ τῆς ἐλευθερίας ταύτης ἀνεγνωρίσθη ἡ ἀνεπάρκεια τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἁλιέων μας καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς αὐξήσεως κατὰ τὸ δυνατὸν τῆς ἰχθυοπαραγωγῆς ἐπετράπη εἰς ξένους ἡ ἄσκησις ἐπαγγέλματος, ὅπερ πρέπει νὰ ἐπιφυλάσσεται μόνον εἰς τοὺς γηγενεῖς. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ὅμως ἐκείνης μέχρι τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς (1922) οἱ Ἕλληνες ἁλιεῖς οὔτε ἐπαρκῆ ἁλιευτικὰ μέσα διέθετον, οὔτε ἠδύναντο νὰ ἀνταποκριθοῦν εἰς τὰς καταναλωτικὰς ἀνάγκας τῆς χώρας. Εἰργάζοντο πολὺ πλησίον τῶν ἀκτῶν, μὲ μικρὰς κατὰ τὸ πλεῖστον λέμβους, ἄνευ σοβαρᾶς ἀποδόσεως. Τὸ τελειότερον τῶν ἁλιευτικῶν μέσων ἦτο ἡ τράτα, ἡ ἀπὸ ξηρᾶς συρομένη, ἥτις, κατὰ τὰς τότε ἀντιλήψεις, ἐθεωρεῖτο ἀρκετὰ ἀποδοτική. Συρόμενα δίκτυα δι᾿ ἱστιοπλοούντων σκαφῶν πολὺ σπανίως ἐχρησιμοποιοῦντο ὑπὸ Ἑλλήνων ἁλιέων. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ μέθοδος τῶν συρομένων δικτύων ἦτο σχεδὸν μονοπώλιον τῶν ἐκ Νεαπόλεως ἢ ἐκ τῆς Ἀδριατικῆς Ἰταλῶν ἁλιέων, οἵτινες, μὲ τὰς ἀνεμότρατες αὐτῶν, εἰργάζοντο ἐπικερδῶς ἐπὶ πολλοὺς μῆνας κατ᾿ ἔτος εἰς τὰ ἑλληνικὰ παράλια, ἰδίᾳ τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος. Αἱ «ναπολιτάνικες τράτες» ἐργαζόμεναι κατὰ ζεύγη, ἐστόλιζον τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας μὲ τὰ γραφικὰ χρωματιστὰ ἱστία των καὶ ἐξησφάλιζον σημαντικὸν ποσοστὸν τῆς ἁλιευτικῆς μας παραγωγῆς. Ἀλλ᾿ αὕτη ἦτο πάντοτε πενιχρὰ καὶ κατωτέρα τῶν ἀναγκῶν τῆς καταναλώσεως. Ἡ χώρα μας ἐστερεῖτο ἰχθύων καὶ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἠναγκάζετο νὰ καταφεύγῃ εἰς τὸν βακαλάον καὶ τοὺς λοιποὺς συντετηρημένους κατωτέρας θρεπτικῆς ἀξίας ἰχθῦς (ρέγγες, σαρδέλλες, ἁλίπαστα καὶ κονσέρβες, λακέρδα κλπ.), οἵτινες εἰσήγοντο ἐξ ἀλλαδαπῆς. Τὸ κράτος ἀνεγνώρισε τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν ἁλιέων μας καί, χάριν βελτιώσεως τῆς διατροφῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἐπέτρεψε τὴν ἁλιείαν παρὰ τὰ ἑλληνικὰ παράλια εἰς ξένους ἁλιεῖς. Ὑπεχρέωσεν ὅμως αὐτοὺς νὰ λαμβάνωσιν ἄδειαν ἐλευθέρας ἀσκήσεως ἁλιείας εἰς τὸν κόλπον τῶν Πατρῶν καὶ τὸν Κορινθιακὸν ἀπὸ τὰς λιμενικὰς ἀρχὰς καὶ ἔταξεν ἐπόπτην τῆς τάξεως καὶ ἐφαρμογῆς τῶν κειμένων διατάξεων τὸν ἀρχηγὸν τοῦ πολεμικοῦ πλοίου, ὅπερ παρέμενεν εἰς τὰ παράλια τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος.

Ἀλλὰ σὺν τῇ παροχῇ τῆς ἐλευθέρας ἁλιείας δὲν ἐλησμόνησε τὸ κράτος καὶ τὴν φορολογικὴν πολιτικήν του. Ἐπέβαλε φόρον ἐπὶ τῆς παραγωγῆς 5 λεπτὰ κατ᾿ ὀκᾶν διὰ τοὺς νωποὺς ἰχθῦς καὶ 10 λεπτὰ ἐπὶ τῶν ἁλιπάστων, τὸν ὁποῖον διὰ τοῦ νόμου 653 τῆς 27 Φεβρουαρίου 1915 ηὔξησεν εἰς 30 λεπτὰ διὰ τοὺς νωποὺς καὶ 40 λεπτὰ διὰ τὰ ἁλίπαστα. Εἰς ἀντάλλαγμα κατήργησε τὸν δασμὸν 6 % ἐπὶ τῆς ἐξαγωγῆς, ὅστις οὐδεμίαν ἀξίαν λόγου πρόσοδον ἀπέφερε, διότι ἡ παραγωγὴ δὲν ἐπήρκει οὐδὲ διὰ τὴν ἐπιχωρίαν κατανάλωσιν καί, κατὰ συνέπειαν, δὲν ἐσημειοῦτο ἐξαγωγή. Βραδύτερον ὅμως ὁ δασμὸς ἐπὶ τῆς παραγωγῆς εἰς τὴν θαλασσίαν ἁλιείαν κατηργήθη διὰ τὰς περιοχὰς τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος, ἐνῷ εἰς τὰς μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους κτηθείσας ἐπαρχίας διετηρήθη ὁ ἀναχρονιστικὸς δασμὸς 20 %, ὅστις ἴσχυεν ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ ὁ ὁποῖος ἀποβαίνει ἐξαιρετικὰ καταθλιπτικὸς εἰς τοὺς πενομένους καὶ δυστυχοῦντας ἁλιεῖς τῶν περιοχῶν τούτων.

Οἱ ἁλιεῖς μας χρησιμοποιοῦντες μικρὰ ἁλιευτικὰ μέσα (λέμβους καὶ δίκτυα) καὶ πρωτογόνους μεθόδους, ἀσκοῦντες δὲ τὸ ἐπάγγελμά των πολὺ πλησίον τῶν ἀκτῶν εἰς μίαν ἐξαντλητικὴν προσπάθειαν ἄνευ καθοδηγήσεως καὶ ἐνισχύσεως, δὲν ἠδύναντο μὲ τὴν πενιχρὰν παραγωγήν των νὰ ἐπαρκέσουν εἰς τὰς βιοτικάς των ἀνάγκας. Διὸ κατέφευγον εἰς τὸ εὔκολον, ὅσον καὶ ἐπικίνδυνον μέσον, τὴν δυναμίτιδα, διὰ τῆς ὁποίας ὅταν συνήντων ἀγέλας ἰχθύων ἀπεκόμιζον πλούσια ἁλιεύματα. Ἀλλ᾿ ἡ δυναμῖτις ἐπιφέρει τεραστίαν φθορὰν εἰς τὸν ἰχθυολογικὸν πλοῦτόν μας, ἰδίᾳ πλησίον τῶν ἀκτῶν, εἰς τὰ ὕδατα τῶν ὁποίων οὗτος καταφεύγει διὰ νὰ ᾠοτοκήσῃ ἢ παραμένει κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς ἀναπτύξεώς του. Τὸ κράτος ἐπεδίωξε νὰ καταπολεμήσῃ τὴν καταστρεπτικὴν δρᾶσιν τῶν χρησιμοποιούντων δυναμίτιδα ἁλιέων καὶ οἱονδήποτε ἄλλο παραπλήσιον μέσον. Τῇ 9 Ἰανουαρίου 1878 ἐξεδόθη διάταγμα, δημοσιευθὲν εἰς τὸ ὑπ᾿ ἀριθ. 3 τῆς 11 Ἰανουαρίου 1878 φύλλον τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον μέτρον τοῦ Κράτους πρὸς προστασίαν τοῦ ἰχθυολογικοῦ μας πλούτου· δι᾿ αὐτοῦ: α) ἀπηγορεύετο εἰς ἀπόστασιν 3 μιλλίων ἀπὸ τῆς ξηρᾶς ἡ ἁλιεία δι᾿ ἀνεμοτρατῶν ἢ ἐν γένει διὰ δικτύων «ἀνασυρόντων ἐκ τοῦ βάθους τὸν γόνον τῶν ἰχθύων», καὶ β) ἡ ἁλιεία διὰ δυναμίτιδος ἢ πάσης ἄλλης ἐκρηκτικῆς ὕλης. Ἐπηκολούθησεν ὁ νόμος ͵ΑϠΗ΄ τῆς 4 Ἰουνίου 1882 καὶ κατόπιν ὁ νόμος 652 τῆς 2 Μαρτίου 1915 καὶ τὸ βασιλικὸν διάταγμα τῆς 24 Σεπτεμβρίου 1916. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὸ κράτος ἐπεδίωξε παντὶ σθένει νὰ ἐξαλείψῃ τὸ βάρβαρον τοῦτο μέσον, διὸ δὲν ἠρκέσθη εἰς τὰ ληφθέντα μέτρα ἀλλ᾿ ἐψήφισε καὶ ἄλλα, πληρέστερα, ὡς τὸν νόμον 2054 τῆς 29 Φεβρουαρίου 1920 ἰσχύοντα μέχρι σήμερον, ἀλλ᾿ ὅστις ὑπέστη ἐν τῷ μεταξὺ ἀρκετὰς τροποποιήσεις διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1923 καὶ διὰ τῶν διαταγμάτων ἀπὸ 17 Ὀκτωβρίου 1923, τῆς 22 Νοεμβρίου 1923 καὶ τοῦ νόμου 5262. Τὰ μέτρα ἅτινα πρὸς προστασίαν τοῦ ἰχθυολογικοῦ πλούτου ἔλαβε τὸ κράτος μέχρι τοῦδε εἶναι ἡ ἀπαγόρευσις χρησιμοποιήσεως καταστρεπτικῶν μέσων καὶ ἡ ἐπιβολὴ ποινῶν εἰς τοὺς παραβάτας, χωρὶς νὰ ἐξετάσῃ τὰ αἴτια τῶν παραβάσεων καὶ χωρὶς νὰ ψυχολογήσῃ ὑπὸ τὸ κράτος τίνος ἀνάγκης οἱ ἁλιεῖς ἐπιδίδονται εἰς τὸ καταστρεπτικὸν ἔργον των, ἀψηφοῦντες τοὺς κινδύνους εἰς οὓς ἐκτίθενται. Ὡσαύτως τὸ κράτος δὲν ἀντελήφθη τὸ δυσεφάρμοστον τῶν ἀπαγορεύσεων καὶ καταδιώξεων τῶν παραβατῶν, ἐνῷ οὐδόλως ἐξήτασε τὸν τρόπον, δι᾿ οὗ θὰ κατορθοῦτο ἡ ἀποτροπὴ τῶν παραβάσεων καὶ ἡ ἐνίσχυσις καὶ κατεύθυνσις τῶν δυστυχούντων ἁλιέων, ἀκριβῶς ἐκείνων, οὓς ἡ ἀνάγκη ὠθεῖ εἰς τὰς παρανόμους ταύτας πράξεις, ὥστε ν᾿ ἀποβοῦν χρησιμώτεροι εἰς ἑαυτοὺς καὶ τὴν ἐθνικήν μας οἰκονομίαν διὰ παραγωγικωτέρας ἐργασίας. Διὰ τοῦ νόμου 2054 ἀπαγορεύεται ἡ κατοχὴ δυναμίτιδος πλησίον τῆς ἁλιευσίμου περιοχῆς καὶ ἡ πώλησις αὐτῆς πρὸς τοὺς ἁλιεῖς. Ἡ διάταξις αὕτη ἔχει σημαντικὴν σκοπιμότητα, ἀλλὰ δὲν ἀποβαίνει ἀποτελεσματική, διότι οἱ παραβάται, ὅταν θέλουν νὰ κάμουν χρῆσιν τῆς δυναμίτιδος, ἔχουν ποικίλους ἄλλους τρόπους διὰ νὰ προμηθευθοῦν ταύτην. Μᾶλλον θετικὴ εἶναι ἡ διάταξις ἐκείνη τοῦ νόμου, διὰ τῆς ὁποίας «ἀπαγορεύεται ἡ πώλησις ἰχθύων ἀγρευθέντων διὰ δυναμίτιδος». Ἀτυχῶς δὲν ἐφαρμόζεται τελείως, διότι δὲν καταβάλλεται πρὸς τοῦτο ἡ δέουσα μέριμνα ἐκ μέρους τῶν ἐντεταλμένων ὀργάνων. Ἐξ ἴσου ἀτελῆ εἶναι τὰ διωκτικὰ μέτρα κατὰ τῶν καταστρεπτικῶν μεθόδων ἁλιεύσεως, ἰδίᾳ τοῦ γόνου, διότι, ἐνῷ ἀπαγορεύεται ἡ ἄσκησις ἁλιείας εἰς μικρὰν ἀπὸ τῶν ἀκτῶν ἀπόστασιν (1 ½ μιλλίου) διὰ συρομένων δικτύων ὑπὸ μηχανοκινήτων σκαφῶν (ἀνεμότρατες) δὲν ὑπάρχουν τὰ μέσα ἐπιβολῆς τῆς ἀπαγορεύσεως ταύτης. Ἐπιβάλλονται βεβαίως κυρώσεις κατὰ τῶν παραβατῶν, ἀλλ᾿ αὗται δὲν ἀποβαίνουν ἀποτελεσματικαί, διότι τὸ ἀποκομιζόμενον ὑπὸ τῶν ἁλιέων κέρδος ἐκ τῶν παραβάσεων εἶναι κατὰ πολὺ ἀνώτερον τῆς ποινῆς. Ἀφ᾿ ἑτέρου αἱ κυρώσεις δὲν δύνανται ν᾿ ἀσκήσουν μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἀντιλήψεων τῶν ἁλιέων, διότι κακῶς ἁλιευθεὶς μικρὸς γόνος πωλεῖται ἐλευθέρως ὑπὸ τὰ ὄμματα τῶν ἀρχῶν.

Αἱ ἀπαγορεύσεις ἁλιεύσεως εἰς τοὺς κλειστοὺς κόλπους καὶ πλησίον τῶν ἀκτῶν ἀφορῶσιν εἰς τὰ συρόμενα δίκτυα ὑπὸ μηχανοκινήτων σκαφῶν (ἀνεμότρατες), ἐνῷ ἡ καταστρεπτικὴ δρᾶσις τῶν μικρῶν κυκλικῶν δικτύων, τῶν λειτουργούντων τὴν ἡμέραν (γρί-γρί) ἐντὸς τῶν κόλπων, ἀφήνεται ἐλευθέρα.

Κρατικὰ μέτρα πρὸς προαγωγὴν τῆς ἁλιείας. Ἡ πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς ἁλιείας μέριμνα τοῦ κράτους ἐξεδηλώθη τὸ πρῶτον τῷ 1911, ὅτε μετεκλήθη ἐξ ἀλλοδαπῆς ξένος ὀργανωτής, ὁ Ἰταλὸς καθηγητὴς Vinciguerra, συμφώνως τῷ νόμ. ͵ΓΨϞΗ΄ (ἀριθ. 3798), δι᾿ οὗ διετέθη πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον πίστωσις ἐκ δρ. 14.000. Ὡς βοηθὸς δ᾿ αὐτοῦ προσελήφθη, διορισθεὶς ὑπάλληλος παρὰ τῷ ἁρμοδίῳ τμήματι ἁλιείας, ὁ διδάκτωρ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν Π. Παναγιωτόπουλος, ὅστις, διὰ τοῦ νόμου ͵ΓϠΟΖ΄ (ἀριθ. 3977) τῆς 5 Ἰανουαρίου 1912 ἀπεστάλη εἰς ἑσπερίαν ὡς ὑπότροφος τῆς κυβερνήσεως, ἵνα σπουδάσῃ τὴν ἰχθυολογίαν καὶ ὀστρεοτροφίαν. Ὁ λαμπρὸς οὗτος ὑπάλληλος ἐπανελθὼν ἐξ ἀλλοδαπῆς, μετὰ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν του, ἐγένετο τμηματάρχης τοῦ ἁρμοδίου τμήματος καί, κατόπιν ἀόκνου καὶ ἐντατικῆς ἐργασίας, κατώρθωσε νὰ συστηματοποιήσῃ τὰς προσπαθείας τοῦ κράτους πρὸς προαγωγὴν τῆς ἁλιείας. Δυστυχῶς ἀπεβίωσε μετὰ ὀλιγοχρόνιον ὑπηρεσίαν, τῷ 1916, ἐν τῇ ἐκτελέσει τοῦ καθήκοντος. Ἡ προσπάθειά του, ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν καὶ καθοδήγησιν τοῦ Vinciguerra, ἐστράφη εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν λιμνῶν, τῶν ἰχθυοτροφείων καὶ τὴν δημιουργίαν τῆς ἀγνώστου μέχρι τότε εἰς Ἑλλάδα ὀστρεοτροφίας, ἐνῷ διὰ τὴν θαλασσίαν ἁλιείαν ἐλαχίστη ἐργασία ἐγένετο. Ὁ Vinciguerra, κατελθὼν εἰς Ἑλλάδα τρὶς μέχρι τοῦ ἔτους 1921, κατέβαλε σημαντικὰς προσπαθείας πρὸς προαγωγὴν τῆς παρ᾿ ἡμῖν ἁλιείας, ἀλλὰ δὲν ἔτυχε τῆς δεούσης ἐνισχύσεως εἰς οἰκονομικὰ μέσα, ὥστε νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ πρόγραμμά του. Διὸ ἠρκέσθη εἰς τὴν προσπάθειαν βελτιώσεως τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν λιμνῶν καὶ ἰχθυοτροφείων. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἡ κρατικὴ ἐργασία ὑπῆρξε πενιχρά, ἡ δὲ ἀπόδοσίς της ἀσήμαντος. Παρὰ τὰς ἐπιτελεσθείσας εἰς ὅλους τοὺς λοιποὺς κλάδους τῆς παραγωγῆς καὶ εἰς τὴν βιομηχανίαν προόδους, ἐν τῇ ἐκμεταλλεύσει τῶν ἰχθυοτροφείων καὶ λιμνῶν, ὄχι μόνον οὐδεμία ἀξιόλογος πρόοδος ἐπετελέσθη, ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰ τούτων ἐν Μακεδονίᾳ ἡ παραγωγὴ ἐμειώθη, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν πρὸ τῶν βαλκανικῶν πολέμων ἐπὶ τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας. Χαρακτηριστικὸν τῆς κρατικῆς ἀμελείας πρὸς τὸν κλάδον τοῦτον τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας εἶναι τὸ

Digitized by Google

γεγονός, ὅτι ἰσχύει μέχρι σήμερον διὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν ἰχθυοτρόφων ὑδάτων ἀπηρχαιωμένη νομοθεσία, συνταχθεῖσα κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα. Οὕτως ἰσχύει ἔτι ὁ νόμος τῆς 23 Μαρτίου 1839 περὶ πενταετοῦς ἐνοικιάσεως τῶν ἰχθυοτροφείων τοῦ κράτους, διὰ τοῦ ὁποίου ὁρίζεται ἡ διαδικασία τῆς πλειοδοτικῆς δημοπρασίας καὶ αἱ ὑποχρεώσεις καὶ τὰ δικαιώματα τῶν ἐνοικιαστῶν. Αἱ κυριώτεραι ὑποχρεώσεις αὐτῶν εἶναι νὰ μὴ λαμβάνουν ἔκτακτα ἁλιευτικὰ μέτρα δυνάμενα νὰ ἐλαττώσουν εἰς τὸ μέλλον τὴν πρόοδον τῶν ἰχθυοτροφείων, νὰ καταβάλλουν ἐμπροθέσμως τὸ μίσθωμα (ὅπερ πολὺ σπανίως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πραγματοποιεῖται) καὶ νὰ παραδώσουν τὸ μίσθιον εἰς καλὴν κατάστασιν. Διὰ τὴν εἰσαγωγὴν ὅμως ἐπιστημονικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἰχθυοτροφείων, τὸν ἐμπλουτισμὸν τῶν λιμνῶν διὰ γόνου καλυτέρων γενῶν καὶ τὴν ἐπιτέλεσιν τεχνικῶν ἔργων οὐδεμία πρόνοια ἐλήφθη, ὄχι μόνον κατὰ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς ἀνανεώσεις τῶν ἐκμισθώσεων τῶν ἰχθυοτρόφων ὑδάτων, γενομένας κατὰ τὸ α΄ τρίμηνον τοῦ 1934. Ἰσχύουν ὡσαύτως μέχρι σήμερον ὁ νόμος ΣΔ΄ τῆς 9 Μαΐου 1853 καὶ τὸ βασιλικὸν διάταγμα τῆς 21 Ὀκτωβρίου 1892, καθὼς καὶ τὸ βασιλικὸν διάταγμα τῆς 7 Ἀπριλίου 1915, ἐκδοθὲν δυνάμει τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ νόμου ΣΔ΄ τοῦ 1853, βάσει τῶν ὁποίων ρυθμίζονται τὰ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἰχθυοτρόφων ὑδάτων. Οὐδεμία ὡσαύτως σοβαρὰ φροντὶς κατεβλήθη διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θαλασσίας ἁλιείας, τῆς ὁποίας ὅμως ἡ ἰχθυοπαραγωγὴ ἀποτελεῖ παρ' ἡμῖν τὰ $^{3}/_{4}$ τῆς ὅλης ἁλιευτικῆς παραγωγῆς. Ἐνῷ δὲ μέχρι τοῦ 1930 ἐδαπανήθησαν τεράστια χρηματικὰ ποσὰ διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς χώρας καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πλουτοπαραγωγικῶν αὐτῆς πηγῶν, ἡ ἁλιεία οὐδὲν ἀπερρόφησε. Τὰ πάντα ἀφέθησαν εἰς τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν ἄνευ τῆς δεούσης κατευθύνσεως καὶ ἐνισχύσεως ἐκ μέρους τοῦ κράτους. Τοῦτο ἐπεδίωξε νὰ ὀργανώσῃ ὡρισμένους μόνον κλάδους τῆς θαλασσίας ἁλιείας διὰ συμβάσεων, ἃς συνῆψε πρὸς τὸ ἰδιωτικὸν κεφάλαιον, τὸ ὁποῖον οὐδέποτε εἶναι ἀπηλλαγμένον, ὡς γνωστόν, κερδοσκοπικοῦ πνεύματος. Ἀλλὰ καὶ αἱ συναφθεῖσαι συμβάσεις ἠκυρώθησαν λόγῳ ἀδυναμίας τῶν ἀναδόχων, ὅπως διαθέσουν τὰ ἀπαιτούμενα κεφάλαια καὶ ἐκπληρώσουν τὰς ὑποχρεώσεις των.

Αἱ παρ' ἡμῖν μέθοδοι ἁλιείας. Ἡ ἰχθυοπαραγωγή μας μέχρι τοῦ ἔτους 1922 ἦτο πενιχρά, μόλις ἀνερχομένη εἰς 6 ἕως 8 χιλιάδας τόννων ἐτησίως. Ἡ μικρασιατικὴ ὅμως καταστροφὴ ἔρριψεν εἰς τὴν χώραν μετὰ τῶν λοιπῶν προσφύγων ὁμογενῶν ἅπασαν τὴν ἁλιευτικὴν αὐτῶν τάξιν τὴν οἰκοῦσαν εἰς τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Προποντίδος καὶ τοῦ Πόντου. Οἱ πλεῖστοι τῶν ἁλιέων τούτων διέσωσαν καὶ ἐκόμισαν εἰς Ἑλλάδα τὰ ἁλιευτικά των σκάφη καὶ δίκτυα. Λόγῳ τῆς μεγάλης ἀφθονίας τοῦ ἰχθυολογικοῦ πλούτου εἰς τὰ παράλια τῆς Τουρκίας ἡ ἁλιεία ἦτο λίαν καρποφόρος, διεξαγομένη σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ συμβολὴ τῶν προσφυγικῶν ἁλιευτικῶν πληθυσμῶν ἀπέβη εὐθὺς ἀμέσως καταφανής, διότι ηὔξησεν ἡ ἁλιευτική μας παραγωγὴ εἰς 18 ἕως 22 χιλιάδας τόννων κατ' ἔτος καί, εἰς ἐποχὰς εὐφορίας ἰχθυοπαραγωγικῆς, εἰς 25 χιλιάδας τόννων. Διὰ τῶν ἁλιέων τούτων εἰσήχθησαν δύο νέαι μέθοδοι ἁλιείας: α) τὰ διὰ μηχανοκινήτων σκαφῶν συρόμενα δίκτυα (ἀνεμότρατες), ἐκτοπισθέντων τῶν Ἰταλῶν ἁλιέων, οἵτινες μέχρι τότε εἶχον σχεδὸν τὸ μονοπώλιον, καὶ β) τὰ κυκλικὰ δίκτυα μὲ ἔντονον φῶς (γρὶ-γρὶ) ἐργαζόμενα τὴν νύκτα.

Ἁλιεία διὰ συρομένων δικτύων. Τὰ δίκτυα ταῦτα ἀποτελοῦνται ἐξ ἑνὸς δικτυωτοῦ σάκκου, ὅστις σύρεται ὑφ' ἑνὸς μηχανοκινήτου σκάφους. Χρησιμοποιοῦνται διὰ τὴν ἁλίευσιν τοῦ ἐνδημικοῦ ἰχθυολογικοῦ πλούτου τοῦ διαβιοῦντος πλησίον τοῦ βυθοῦ τῆς θαλάσσης καὶ ἀπαιτοῦσιν ὁμαλὸν καὶ ἐκτεταμένον βυθόν, ὥστε νὰ μὴ προσκρούωσιν εἰς τὰς προεξοχὰς αὐτοῦ καὶ ὑφίστανται καταστροφήν. Τὰ συρόμενα δίκτυα εἶναι ἀπομίμησις τῶν μεγάλων δικτύων, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται εἰς τὰς βορείους χώρας συρόμενα ὑπὸ μεγάλων ἁλιευτικῶν ἀτμοπλοίων (trawlers) καὶ τὰ ὁποῖα δὲν προσφέρονται δι' ἁλιείαν εἰς περιοχὰς ἐν αἷς, ὡς παρ' ἡμῖν, ἡ σύστασις καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ βυθοῦ εἶναι ἀνώμαλος.

Αἱ γενόμεναι κατὰ τὰ ἔτη 1920—1925 ἐπιστημονικαὶ ἔρευναι ἐν τῇ δυτικῇ Μεσογείῳ ὑπὸ διακεκριμένων ἐπιστημόνων τοῦ Office Scientifique et Technique des Pêches Maritimes διεπίστωσαν τὰ ἑξῆς: α΄) ἐν τῇ Μεσογείῳ ὁ βυθὸς παρουσιάζει ἐξαιρετικὴν ἀνωμαλίαν· ἡ «ἠπειρωτικὴ κρηπίς», ἥτις ἐπακολουθεῖ μετὰ τὰ παράλια εἶναι στενή, μετ' αὐτὴν δὲ ἀκολουθοῦν μεγάλα βάθη, εἰς τρόπον ὥστε ἡ χρησιμοποίησις μεγάλων ἁλιευτικῶν πλοίων «trawlers» μὲ συρόμενα δίκτυα εἶναι καταδεδικασμένη εἰς ἀποτυχίαν, διότι εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας δὲν ὑπάρχουν ἀναπεπταμένοι βυθοὶ ἁλιείας· β΄) ἐν τῇ Μεσογείῳ ὁ ἰχθυολογικὸς πλοῦτος, ἕνεκα πενιχρότητος τοῦ πλαγκτοῦ ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὠκεανοῦ καὶ τῆς Βορείου θαλάσσης, καὶ ἄλλων αἰτίων, εἶναι ἀσθενέστερος καὶ ὀλιγαριθμότερος, συνεπῶς τὰ μεγάλα ταῦτα συρόμενα δίκτυα δὲν θὰ εὕρουν ἐπαρκῆ καὶ ἀνάλογα ἁλιεύματα πρὸς ἄγρευσιν. Τῷ 1909 συνέστη ἡ «Ἀνώνυμος ἁλιευτικὴ ἀτμοπλοϊκὴ ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος» μὲ κεφάλαια 12.000 λιρῶν, ἥτις, δοκιμάσασα νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν χώραν μας τὴν ἁλιείαν μὲ «trawlers», ἀπέτυχε καὶ διελύθη μετ' ὀλίγον. Ὡσαύτως ἡ τῷ 1931 συσταθεῖσα «Ἀγγλο ελβετικὴ ἑταιρεία» ἀπέτυχε εἰς παρομοίας προσπαθείας διὰ δύο «trawlers», τὰ ὁποῖα δὲν ἠδυνήθησαν νὰ καλύψουν τὰ ἔξοδα τῆς ἐκμεταλλεύσεώς των. Ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως παρ' ἡμῖν μεγάλων βυθῶν ἁλιείας δὲν δύνανται καὶ αἱ «ἀνεμότρατες» νὰ ἐργασθοῦν ἐπιτυχῶς, διὸ ἀναγκάζονται νὰ ἁλιεύουν πολὺ πλησίον τῶν ἀκτῶν καὶ ἐντὸς τῶν κόλπων, ἐπιφέρουσαι τεραστίαν φθορὰν εἰς τὸν ἐνδημικὸν ἁλιευτικὸν πλοῦτον. Ἡ καταστρεπτικὴ αὕτη δρᾶσις τῶν ἀνεμοτρατῶν ἔχει προκαλέσει τὴν ἐξέγερσιν τῶν παρακτίων ἁλιέων, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀφαιρεῖ πάντα πόρον ζωῆς. Αἱ ἀνεμότρατες, λόγῳ τοῦ μικροῦ ἐκτοπίσματος τῶν σκαφῶν καὶ τῶν μικρῶν διαστάσεων τῶν δικτύων των, θὰ ἠδύναντο νὰ εὕρουν καταλλήλους δι' αὐτὰς περιοχὰς πρὸς παραγωγικὴν δρᾶσιν, εἰς τοὺς «bancs», εἰς ὑψιπέδια δηλαδὴ εὑρισκόμενα ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης, ὑπερέχοντα ὅμως τοῦ λοιποῦ βυθοῦ καὶ ἀπέχοντα αὐτῆς ἀπὸ 50 ἕως 150 μέτρα ἢ κατά τι περισσότερον, εἰς τὰ ὁποῖα συγκεντροῦνται, εἰς μεγάλας ποσότητας, οἱ ἐνδημικοὶ ἰχθύες πρὸς εὕρεσιν τροφῆς ἐκ τῆς χλωρίδος των καὶ ἐκ τοῦ γόνου τῶν ὀστρακοδέρμων καὶ μαλακίων. Ἀλλὰ τοιοῦτοι «bancs» ἐλάχιστοι εἶναι γνωστοὶ παρ' ἡμῖν, διότι οὐδεμία ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἐγένετο πρὸς ἐξακρίβωσίν των. Ἐκ προσωπικῶν ἐρευνῶν καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν συνεκεντρώσαμεν πληροφορίας περὶ ὑπάρξεώς των εἰς τὰς ἑξῆς περιοχάς: α) πλησίον τῆς νήσου Ὕδρας· β) εἰς τὴν ἀπέναντι τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως περιοχὴν εἰς ἀπόστασιν 12—15 μιλλίων· γ) εἰς τὸν Εὐβοϊκὸν κόλπον, ἔναντι τοῦ ὄρους Κανδήλι· δ) ἔναντι τοῦ Λεωνιδίου· ε) παρὰ τὰ Κουφονήσια τῶν Κυκλάδων· ϛ) εἰς τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον. Ἐσχάτως ἀνεκαλύφθη ἀρκετὰ ἐκτεταμένος «banc» μεταξὺ Χίου, Μυτιλήνης καὶ μικρασιατικῆς ἀκτῆς. Διὰ συστηματικῆς ἐρεύνης θέλει ἐξακριβωθῇ ἡ διαμόρφωσις καὶ ἡ σύστασις τοῦ βυθοῦ τῶν θαλασσῶν μας καὶ θέλει κατασταθῇ δυνατὸν ν' ἀποτυπωθῶσιν οὗτοι εἰς εἰδικοὺς ἁλιευτικοὺς χάρτας, ὁπότε θὰ παρασχεθῇ μεγάλη ἐνίσχυσις εἰς τὴν μέθοδον τῆς ἁλιείας δι' ἀνεμοτρατῶν.

Ἁλιεία διὰ κυκλικῶν δικτύων. Τὸ *κυκλικὸν δίκτυον*, ὅπερ καλεῖται καὶ *περιστροφικὸς γρῖπος*, παρέλαβον οἱ Ἕλληνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τοὺς Ἰταλούς, οἱ ὁποῖοι, ἀντὶ δολώματος διὰ τὴν προσέλκυσιν τῶν ἰχθύων, τὸ ἐχρησιμοποίουν τὴν νύκτα μὲ φῶς. Μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν οἱ πρόσφυγες ἁλιεῖς τὸ εἰσήγαγον παρ' ἡμῖν. Τὸ κυκλικὸν δίκτυον ριπτόμενον εἰς τὴν θάλασσαν λαμβάνει κάθετον θέσιν, ἐν εἴδει παραπετάσματος, διότι εἰς τὸ ἀνώτατον ἄκρον εἶναι προσδεδεμένα, ἀνὰ μικρὰς ἀποστάσεις, μικρὰ τεμάχια φελλοῦ, εἰς δὲ τὸ ἀντίθετον ἄκρον, πρὸς τὸν βυθόν, φέρει προσηλωμένα μικρὰ μολύβδινα ἕρματα. Εἰς τὸ ἴδιον τοῦτο ἄκρον ὑπάρχουν ὡσαύτως προσηλωμένοι μικροὶ μετάλλινοι δακτύλιοι, διὰ μέσου τῶν ὁποίων διέρχεται ἐλευθέρως στερεὸν σχοινίον. Ὅταν συμπληρωθῇ τὸ δίκτυον καὶ σχηματισθῇ πλήρης σχεδὸν κύκλος, σύρουν τὸ σχοινίον ἐκ τοῦ ἁλιευτικοῦ καὶ οὕτω κλειομένου τοῦ κάτω μέρους σχηματίζεται εἶδος δικτυωτῆς λεκάνης, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἔχει ἀγρευθῇ τὸ ἁλίευμα.

Ἡ διὰ κυκλικῶν δικτύων (γρὶ-γρὶ) ἁλιεία εἶναι μέθοδος κατάλληλος διὰ τὴν ἁλίευσιν τῶν μεταναστευτικῶν ἰχθύων, οἱ ὁποῖοι, συνήθως, μετακινοῦνται εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης, δι' ὃ καὶ καλοῦνται κοινῶς ἀπὸ τοὺς ἁλιεῖς *ἀφρόψαρα*, κατὰ τὴν ἐποχὴν δὲ τῶν ἀποδημικῶν μετακινήσεων ἀποδίδει πλούσια ἁλιεύματα. Τὰ παρ' ἡμῖν χρησιμοποιούμενα κυκλικὰ δίκτυα ἔχουν μῆκος ἀπὸ 180—350 μέτρων —ἀναλόγως τοῦ μεγέθους των καὶ τοῦ προορισμοῦ των— καὶ πλάτος, καθέτως μετρούμενον, 28—34 μέτρων. Εἶναι ὅμοια σχεδὸν πρὸς τὰ ἐν Νορβηγίᾳ καὶ Γαλλίᾳ χρησιμοποιούμενα, διαφέρουν μόνον κατὰ τὸ ὅτι, ἀντὶ δολώματος διὰ τὴν προσέλκυσιν τῶν ἰχθύων, χρησιμοποιοῦν ἰσχυρὰ φῶτα λειτουργοῦντα διὰ βενζίνης. Τὰ ἁλιευτικά των σκάφη εἶναι μικροῦ ἐκτοπίσματος, 8—15 τόννων. Ἕνεκα τούτου ἁλιεύουν πλησίον τῶν ἀκτῶν ἢ ἐντὸς τῶν κόλπων καὶ ἐν εὐνοϊκῇ μόνον καιρικῇ καταστάσει ἀπομακρύνονται περὶ τὰ 3—4 μίλλια ἀπὸ τῆς ἀκτῆς. Τὸ παρ' αὐτῶν χρησιμοποιούμενον φῶς προσελκύει τοὺς ἰχθῦς ἐντὸς τοῦ κλειστοῦ κύκλου, ὃν σχηματίζει ριπτόμενον εἰς τὴν θάλασσαν τὸ δίκτυον, οὕτω δὲ ἀγρεύεται πλούσιον ἁλίευμα, ἰδίᾳ, ὅταν συναντῶνται ἀγέλαι μεταναστευτικῶν ἰχθύων. Ἀλλὰ διὰ τοῦ φωτὸς προσελκύονται καὶ ὁ μικρὸς γόνος καὶ πᾶς ζῶν ἐν τῷ βυθῷ ὀργανισμός, ἐπιφερομένης οὕτως ἀνυπολογίστου φθορᾶς εἰς τὸν ἰχθυολογικὸν πλοῦτον. Ἐπιβάλλεται ὅθεν, ὅπως τὰ κυκλικὰ δίκτυα ἀπομακρύνωνται τῶν ἀκτῶν. Τοῦτο ἄλλωστε ἐπιβάλλει καὶ αὐτὸ τὸ συμφέρον τῶν διὰ τῆς μεθόδου ταύτης ἁλιευόντων, διότι τὰς ἀκτὰς προσπελάζουσι μόνον τὰ προκεχωρημένα τμήματα τῶν μεγάλων ἀγελῶν τῶν μεταναστευτικῶν ἰχθύων, ἐνῷ ἡ μεγαλυτέρα ποσότης αὐτῶν παραμένει εἰς μεγαλυτέραν ἀπόστασιν. Ὡσαύτως πρέπει νὰ καταργηθῇ τὸ φῶς εἰς τὰ κυκλικὰ δίκτυα καὶ νὰ διεξάγηται ἡ ἁλιεία τὴν ἡμέραν, μὲ δόλωμα, ὡς γίνεται ἀλλαχοῦ, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν θὰ προληφθῇ ἡ φθορὰ τοῦ μικροῦ γόνου τῶν ἰχθύων, ἀφ' ἑτέρου δὲ θ' ἀποβῇ αὕτη οἰκονομικωτέρα, ἀπαλλασσομένων τῶν ἁλιέων τῆς δαπάνης τῆς βενζίνης καὶ τῶν ἀνταλλακτικῶν τῶν λαμπῶν, ὑπερβαινούσης τὰς 15.000 μηνιαίως δι' ἕκαστον συγκρότημα κυκλικοῦ δικτύου. Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι χωρὶς φῶς δὲν συγκεντροῦται μεγάλη ποσότης μεταναστευτικῶν ἰχθύων εἶναι σφαλερός, διότι αἱ ἐπιστημονικαὶ ἔρευναι ἀπέδειξαν ὅτι οἱ μεταναστευτικοὶ ἰχθύες ἐμφανίζονται μὲν πλησίον τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἡμέραν δύνανται ν' ἀνευρεθοῦν εἰς βάθος ἐπὶ τῶν ἰδίων βυθῶν εἰς ἀγέλας ὡσαύτως σημαντικάς, ἐφ' ὅσον αἱ συνθῆκαι θερμοκρασίας καὶ ἁλμυρότητος τῶν ὑδάτων τούτων δὲν ἔχουν μεταβληθῆ μεγάλως. Ἄλλωστε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐγένοντο εἰς τὸ βόρειον Αἰγαῖον δοκιμαστικαὶ ἁλιεύσεις κατὰ τὴν ἡμέραν διὰ κυκλικῶν δικτύων, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποίησαν δόλωμα καὶ ἐπέτυχον πλήρως. Πρὸς ἀποτροπὴν τῆς καταστροφῆς τοῦ γόνου τῶν ἰχθύων, ἣν προκαλοῦν τὰ κυκλικὰ δίκτυα ὅταν ἔχουν μικρὰς ὀπὰς καὶ ὅταν ρίπτωνται εἰς ἀβαθῆ ὕδατα, δέον νὰ ἐπιβληθῇ ἡ χρῆσις τοῦ κυκλικοῦ δικτύου τὸ ὁποῖον εἰσήχθη ἐξ Ἀμερικῆς εἰς Ἀλγέριον ἀπὸ τριετίας. Τοῦτο ἔχει μῆκος 330 μέτρων, βάθος, καθέτως μετρούμενον, 53 μέτρων καὶ ἄνοιγμα ὀπῶν τριῶν διαστάσεων (10, 13 καὶ 14 χλστ.) κατὰ ζώνας, ὥστε δι' αὐτῶν νὰ διαφεύγουν οἱ μικροὶ ἰχθύες καί, ἰδίᾳ, ὁ γόνος αὐτῶν. Ἡ κατασκευή του εἶναι τοιαύτη, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθῇ εἰς βάθος θαλάσσης μικρότερον τῶν 50 μέτρων, διότι μόλις ἀκουμβήσῃ ἐπὶ τοῦ βυθοῦ διανοίγεται καὶ διαφεύγει τὸ ἁλίευμα. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἐξαιρετικὸν πλεονέκτημα, διότι, ὅταν γενικευθῇ, σὺν τῷ χρόνῳ, ἡ χρῆσίς του καὶ ἀντικατασταθοῦν δι' αὐτοῦ τὰ νῦν ἐν λειτουργίᾳ *γρὶ-γρί*, θὰ σωθῇ ὁ ἰχθυολογικὸς πλοῦτος τῶν παρακτίων περιοχῶν μας καὶ οἱ δυστυχοῦντες σήμερον θ' ἀνακουφισθοῦν πλήρως.

Ἡ ἁλιεία τῆς σαρδέλλας. Ἡ σαρδέλλα ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀποδημικῶν ἰχθύων. Ἀλλ' αἱ μεταναστεύσεις της δὲν γίνονται εἰς μακρινὰς ἀποστάσεις, π. χ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς Μεσογείου πρὸς τὴν Μαύρην Θάλασσαν, ὡς μετακινοῦνται οἱ τόννοι, αἱ παλαμύδες, οἱ σκόμβροι κ.ἄ. Ἡ σαρδέλλα εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητος εἰς τὰς μεταβολὰς τῆς θερμοκρασίας τοῦ θαλασσίου ὕδατος, δι' ὅ, μετὰ τὴν πάροδον τοῦ φθινοπώρου, μετακινεῖται ἐκ τῶν παρακτίων περιοχῶν, εἰς τὰς ὁποίας κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ θέρους καὶ τοῦ φθινοπώρου ἐμφανίζεται κατὰ τεραστίους ὄγκους, διὰ τὴν εὕρεσιν τροφῆς καὶ ἠρεμούντων ὑδάτων ὡς καὶ διὰ τὴν φωτοκίαν της, πρὸς τὰ ἀνοικτά, εἰς βαθύτερα ὕδατα, ἔνθα τὰ ψύχη τοῦ χειμῶνος καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ἀνοίξεως δὲν φθάνουν. Παρ' ἡμῖν ἡ σαρδέλλα ἁλιεύεται κατὰ τρόπον τελείως μειονεκτικόν. Χρησιμοποιοῦνται συνήθως δίκτυα συρόμενα ἀπὸ τῆς ξηρᾶς, δηλαδὴ τράτες, τῶν ὁποίων ἡ ἀπόδοσις εἶναι σχετικῶς μικρά. Τὸ καλύτερον καὶ ἀποδοτικώτερον δίκτυον εἶναι τὸ κυκλικὸν (γρὶ-γρὶ) μήκους 150 ἕως 175 μέτρων. Τὸ ἁλιευτικὸν ἔχει ἐκτόπισμα 20—30 τόννων καὶ ἀπομακρύνεται τῆς ξηρᾶς 2—4 μίλλια, πρὶν δὲ ρίψῃ τὸ δίκτυον εὑρίσκει διὰ τοῦ θερμομέτρου τὴν κατάλληλον θερμοκρασίαν. Εἶτα ρίπτει εἰς τὴν θάλασσαν δύο μικρὰ πλοιάρια πεπλατυσμένα, ἄνευ καρένας, εἰς ἕκαστον τῶν ὁποίων δύναται νὰ ἐπιβαίνῃ μόνον εἷς ἁλιεύς. Ἐκ τῶν πλοιαρίων τούτων ρίπτεται δόλωμα ἀπὸ ᾠὰ βακαλάου, ἀπὸ μὴ φαγωσίμους ρέγγας κλπ. Μετὰ παρέλευσιν $^{3}/_{4}$ τῆς ὥρας συγκεντρώνεται τὸ ἁλίευμα, ἑλκυόμενον ἐκ τοῦ δολώματος. Τότε τὸ ἁλιευτικὸν ρίπτει τὸ κυκλικὸν δίκτυον πέριξ τῶν πλοιαρίων καί, ἀφοῦ σχηματίσῃ τὸν κύκλον καὶ κλείσῃ τὸ δίκτυον κάτωθεν, διὰ τοῦ σχοινίου ἀνασύρει τὰ πλοιάρια, μεθ' ὃ ἀνελκύεται τὸ δίκτυον. Ἡ συγκομιδὴ εἶναι ἄφθονος καὶ τὸ ρίψιμον τοῦ δικτύου ἐπαναλαμβάνεται 3—4 φορὰς καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἁλιείας, ἥτις γίνεται ἀπὸ τῆς 7ης πρωϊνῆς μέχρι, τὸ πολύ, τῆς μεσημβρίας. Ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι ἐξαιρετικὰ προσοδοφόρος εἰς τὴν παράκτιον ἁλιευτικὴν τάξιν, δεδομένου ὅτι αἱ ἑλληνικαὶ ἀκταὶ εἰς τὸ Ἰόνιον καὶ τὸ Αἰγαῖον πέλαγος κατακλύζονται ὑπὸ τῆς σαρδέλλας κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας.

Ἁλιεία καὶ κατεργασία τῶν τόννων. Ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Μεσογείῳ δὲν γίνεται συστηματικὴ ἁλιεία τόννων, διότι δὲν ἔχει μελετηθῇ ἡ μεταναστευτικὴ κίνησις αὐτῶν καὶ δὲν ἔχουν ἐρευνηθῆ καὶ καθορισθῆ αἱ περιοχαὶ διαχειμάνσεως καὶ φωτοκίας των. Παρὰ ταῦτα οἱ διακεκριμένοι ἐπιστήμονες Ninni, Perona, Sella, Vinciguerra, ἐπιμένουν

Digitized by Google

ὑποστηρίζοντες τὴν ὕπαρξίν των ἐν ἀφθονίᾳ ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Μεσογείῳ. Ὁ Ninni μάλιστα, μελετήσας ἐπανειλημμένως τὴν περιοχὴν ταύτην, ὑποστηρίζει ὅτι διαχειμάζουν εἰς τὰς νοτιοανατολικὰς ἀκτὰς τῆς Ἀδριατικῆς ἐν ἀφθονίᾳ μεταξὺ Ραγούζης—Καττάρου καὶ Μπαρλέττας—Κερκύρας, λόγῳ τῆς εὐνοϊκῆς δι᾿ αὐτοὺς διαμορφώσεως τοῦ βυθοῦ. Οἱ τόννοι οὗτοι κατέρχονται πρὸς νότον, πρὸς τὴν Ἑπτάνησον καὶ τὴν Πελοπόννησον ἐσημειώθησαν μέχρι Μεθώνης. Ὁ αὐτὸς ἐπιστήμων ὑποστηρίζει ὅτι κατὰ τὴν ἀποδημικήν των κίνησιν ἐκ τῆς Δυτικῆς Μεσογείου συγκεντροῦνται νοτίως τῆς Κρήτης καὶ ἐκεῖθεν κατευθύνονται

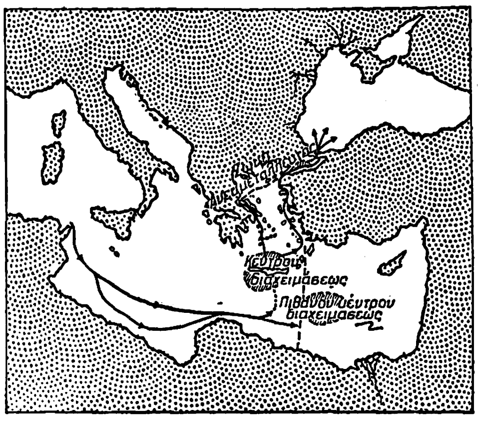

Ἡ μεταναστευτικὴ κίνησις τῶν τόννων ἐκ τῆς Μεσογείου διὰ τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν πρὸς τὰ Δαρδανέλλια.

πρὸς τὴν Μαύρην Θάλασσαν ἀκολουθοῦντες δύο ὁδούς: α΄) μέσῳ τῶν Κυκλάδων, τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου καὶ τῶν Βορείων Σποράδων κατευθύνονται πρὸς τὰ Δαρδανέλλια, λόγῳ δὲ τῆς μετακινήσεως ταύτης σημειοῦται ἡ παρουσία πολλῶν τόννων παραπλανηθέντων νοτίως τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου καὶ τῆς Θάσου, καὶ β) κατὰ μῆκος τῆς Μικρασιατικῆς ἀκτῆς, διὰ τῶν Δωδεκανήσων, Χίου, Μυτιλήνης πάλιν πρὸς τὰ Δαρδανέλλια καὶ τὴν Μαύρην Θάλασσαν. Οἱ ἰχθύες οὗτοι εἶναι τόσον δειλοί, ὥστε, καίτοι ἔχουν σύνηθες μῆκος 1.50 μέχρι 2 μέτρων, ἐπὶ τῇ ἁπλῇ προσψαύσει τοῦ πτερυγίου των ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ὅταν εὑρίσκωνται ἀποκεκλεισμένοι, καταλαμβάνονται ὑπὸ φόβου καὶ ἀκινητοῦν. Αἱ ἑλληνικαὶ θάλασσαι κατακλύζονται ὑπὸ τόννων, οἵτινες ἀποτελοῦν ἀνεξάντλητον πλοῦτον, ὅστις μένει τελείως ἀνεκμετάλλευτος, διότι οὐδεμία σοβαρὰ ἐργασία ἔχει γίνει πρὸς μελέτην καὶ ἐξεύρεσιν τῶν διαβάσεών των διὰ τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν. Ὁ Ἰταλὸς ὀργανωτὴς Vinciguerra κατὰ τὸ ἔτος 1920 εἶχεν ὑποπτεύσει «φωλεὰς διαχειμάνσεως» πλησίον τῶν Βορείων Σποράδων καὶ εἶχεν ὑποδείξει τὴν ἀνάγκην διενεργείας ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν, αἵτινες ὅμως δὲν ἐπραγματοποιήθησαν. Ἡ ἁλιεία αὐτῶν διὰ τονναρῶν δὲν θὰ ἐπετύγχανε παρ᾿ ἡμῖν, λόγῳ τῆς πορείας ἣν ἀκολουθοῦν διὰ μέσου τῶν νή-

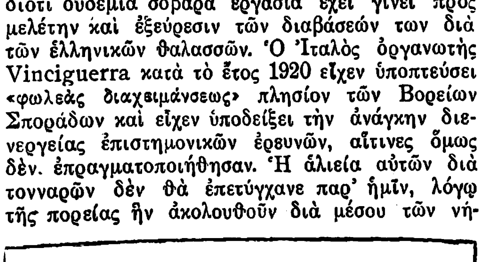

Ἁλιευτικὰ πλοιάρια μὲ συρτὲς διὰ την ἁλιείαν τῶν τόννων.

σων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀρχιπελάγους καὶ τῆς διασπορᾶς των καθ᾿ ὅλον τὸ Αἰγαῖον πέλαγος καθὼς καὶ λόγῳ τῆς συγκροτήσεως μικρῶν ἀγελῶν. Ἐνδείκνυται ὅθεν ἡ ἁλιεία των κατὰ τὴν μέθοδον ἣν ἀκολουθοῦν ἐν Γαλλίᾳ οἱ ἁλιευτικοὶ πληθυσμοὶ τῆς Βρετάνης, δηλαδὴ μὲ μικρὰ ἱστιοφοροῦντα σκάφη μὲ συρτές. Αὕτη προσαρμόζεται πλήρως πρὸς τὰς παρ᾿ ἡμῖν συνθήκας καὶ θὰ δώσῃ ἐργασίαν ὄχι μόνον εἰς τοὺς ἁλιεῖς ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ναυτικοὺς πληθυσμοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ ἀρχιπελάγους, διὰ τοὺς ὁποίους θ᾿ ἀποβῇ ἐξαιρετικῶς πλουσία πηγὴ πλούτου. Καθ᾿ ὅλην τὴν θερινὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ Μαρτίου μέχρι τοῦ Αὐγούστου, ὅτε αἱ καιρικαὶ συνθῆκαι εἶναι ἤπιαι, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ σήμερον ἐν λειτουργίᾳ μικρὰ ἱστιοφόρα, χωρητικότητος 20—40 τόννων μὲ τὴν προσθήκην δύο κεραιῶν ἑκατέρωθεν τοῦ ἱστοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων νὰ κρέμωνται αἱ συρτές. Ταῦτα, διασχίζοντα τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας καὶ ὄχι πολὺ μακρὰν τῶν ἀκτῶν, θὰ ἀπεκόμιζον σημαντικὰς ποσότητας. Ἐπὶ πλέον ἡ ἁλιεία των εἰς τοὺς κόλπους καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸν Εὐβοϊκὸν θ᾿ ἀποβῇ εὐεργετική, διότι οἱ τόννοι, ὠθούμενοι ὑπὸ τῆς ἀδηφαγίας των, προκαλοῦν καταστρεπτικὴν φθορὰν εἰς τὸν παράκτιον ἰχθυολογικὸν πλοῦτον. Ἐπεκτεινομένης τῆς ἁλιείας ταύτης θὰ καταστῇ δυνατὸν ἐντὸς τριῶν ἐτῶν νὰ χρησιμοποιηθοῦν εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας περὶ τὰ 150—200 μικρὰ ἱστιοφόρα, τὰ ὁποῖα θὰ δώσουν ἐργασίαν εἰς 1500—2000 ἐργατικὰς χεῖρας. Τὸ κρέας τῶν τόννων, λόγῳ τῆς μεγάλης αὐτοῦ συνεκτικότητος καὶ τῆς ἐλλείψεως λιπαρῶν οὐσιῶν, δύναται νὰ διατηρηθῇ εὐκολώτερον καὶ ἐπὶ μακρότερον χρονικὸν διάστημα τοῦ τῶν λοιπῶν ἰχθύων. Τὰ μὴ φαγώσιμα μέρη τοῦ τόννου μετὰ τῶν ὀστῶν κλπ. δύνανται νὰ μεταβληθοῦν εἰς ἰχθυάλευρον, ἀπαραίτητον διὰ τὴν κτηνοτροφίαν. Ἡ ἁλιεία τῶν τόννων θ᾿ ἀποτελέσῃ βιομηχανίαν ἀξιόλογον διὰ τὴν χώραν μας, διότι θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ παρασκευασθοῦν ἐξ αὐτῶν κονσέρβαι ἐν ἐλαίῳ, λιπάσματα καὶ ἰχθυέλαιον, ἐκτὸς τῆς σημαντικῆς βελτιώσεως τῆς τροφῆς τῶν λαϊκῶν τάξεων.

Συντήρησις καὶ μεταφορὰ τῶν ἰχθύων. Ὁ τρόπος καὶ τὰ μέσα τῆς συντηρήσεως τῶν ἰχθύων καὶ τῆς διοχετεύσεως αὐτῶν εἰς τὴν κατανάλωσιν εἶναι παρ᾿ ἡμῖν πρωτόγονα, ἐπὶ πλέον δὲ συντελοῦν εἰς τὴν κακοδαιμονίαν τῆς ἁλιευτικῆς μας τάξεως καὶ τὴν ὑπερβολικὴν ἀκρίβειαν τῶν ἰχθύων. Διὰ τὴν συντήρησιν τῶν ἰχθύων χρησιμοποιεῖται παρ᾿ ἡμῖν ὁ κοινὸς πάγος, ὅστις εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς τὴν ἁλιείαν τῶν ξένων κρατῶν ὡς ψυκτικὸν μέσον ἀπὸ τοῦ 1850. Σήμερον ὅμως ἡ χρῆσίς του ἔχει καταδικασθῆ ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης, διότι, ἐνῷ εἰς τὰ κρέατα ἐπιδρᾷ εὐεργετικῶς, εἰς τοὺς ἰχθῦς, τοὐναντίον, ἀποβαίνει ἐπιβλαβής. Δι᾿ αὐτοῦ προκαλεῖται βραδεῖα ψῦξις μέχρι —4° C. ὑπὸ τὸ μηδέν, συνεπείᾳ τῆς ὁποίας τὰ κυτταρικὰ ὑγρὰ τὰ περιεχόμενα εἰς τὸ κρέας τῶν ἰχθύων, ἀποτελούμενα κυρίως ἐξ ἁλάτων καὶ διαλυτῶν πρωτεϊνῶν, διαστελλόμενα, σχηματίζουσι κρυστάλλους, οἵτινες θραύουν τοὺς ἱστοὺς τῶν ἰχθύων καὶ ἐπιφέρουν τὴν ἀποσύνθεσιν ἢ αὐτόλυσιν (autolise). Ἀντιθέτως, ἡ ταχεῖα ψῦξις δὲν προκαλεῖ διαστολὴν τῶν εἰς τὰ κύτταρα περιεχομένων ὑγρῶν καὶ οὕτως οὐδεμίαν βλάβην ὑφίστανται οἱ ἱστοὶ τοῦ κρέατος τῶν ἰχθύων. Πολυάριθμα πειράματα γενόμενα ἐν Ἀμερικῇ, Καναδᾷ, Ἀγγλίᾳ καὶ ἄλλαις χώραις ἀπέδειξαν ὅτι διὰ τοῦ πάγου δὲν ἀνακόπτεται ἡ ἀποσύνθεσις τῶν ἰχθύων, ἀλλὰ μόνον ἐπιβραδύνεται. Πλὴν τῶν ἐν χρήσει σήμερον μεθόδων ψύξεως, αἵτινες ἰσχύουν ἐν Ἀγγλίᾳ, Ἀμερικῇ, Ρωσίᾳ, Γερμανίᾳ κ. ἀ., ὑπάρχει ὁ πάγος ἐκ θαλασσίου ὕδατος καὶ ὁ ἀνθρακικὸς ἢ ξηρὸς πάγος, ὅστις παράγεται ἀπὸ ἀνθρακικὸν ὀξὺ διὰ μεγίστης πιέσεως καὶ ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν ἰδιότητα νὰ ἐξατμίζεται καὶ νὰ μὴ τήκεται ὡς ὁ κοινὸς πάγος. Ὁ ἐκ θαλασσίου ὕδατος πάγος ἀποδίδει θερμοκρασίαν —21,2° C. (ὑπὸ τὸ μηδὲν) καὶ ἔχει τὸ πλεονέκτημα νὰ διατηρῇ τοὺς ἰχθῦς ἐπὶ τρεῖς ἑβδομάδας. Θεωρεῖται ἐξαίρετον ψυκτικὸν μέσον καὶ θὰ ἦτο λίαν κατάλληλον διὰ τὴν συντήρησιν τῶν παρ᾿ ἡμῖν ἁλιευτικῶν προϊόντων, διότι παρουσιάζει τὰ ἑξῆς πλεονεκτήματα: α΄) εἶναι ἐξαιρετικὰ εὔχρηστος, ὡς ὁ κοινὸς πάγος· β΄) ἀποδίδει πολὺ χαμηλὴν θερμοκρασίαν καί, συνεπῶς, διατηρεῖ καλύτερον καὶ ἐπὶ περισσότερον χρόνον τοὺς ἰχθῦς· γ΄) εἶναι εὐθηνότερος ἀπὸ τὸν κοινὸν πάγον, καὶ δ΄) διατηρεῖ τελείως τοὺς ἰχθῦς, διότι ἔχει ἀπολυμαντικὴν ἰδιότητα, λόγῳ τοῦ ἐμπεριεχομένου ἅλατος. Ἡ ἁλιεία θὰ εὐδοκιμήσῃ παρ᾿ ἡμῖν διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ τεχνητοῦ ψύχους. Ἐλλείψει τῶν καταλλήλων μέσων συντηρήσεως οἱ ἁλιεῖς δὲν δύνανται νὰ διατηρήσουν τὰ ἁλιεύματά των καὶ οὕτως ἀναγκάζονται νὰ περιορίσουν τὴν παραγωγικήν των δραστηριότητα. Οἱ ἰχθύες παρουσιάζουν τὸ μέγα μειονέκτημα τοῦ φθαρτοῦ καὶ τῆς ταχείας ἀλλοιώσεως, ὅπερ δύναται νὰ καταπολεμηθῇ διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως πάγου ἐκ θαλασσίου ὕδατος, παρεχομένου ἐν ἀπολύτῳ ἀφθονίᾳ καὶ εἰς χαμηλὰς τιμὰς πρὸς τοὺς ἁλιεῖς. Ἐκ παραλλήλου πρέπει νὰ ὀργανωθοῦν αἱ μεταφοραὶ τῶν ἁλιευτικῶν προϊόντων ἐκ τῶν περιοχῶν ἁλιείας πρὸς τὰ μεγάλα κέντρα καταναλώσεως καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας. Τὰ σήμερον χρησιμοποιούμενα μέσα εἶναι ἀκατάλληλα καὶ δαπανηρά, ἐπιβαρύνοντα σημαντικῶς τὴν τιμὴν τῶν ἰχθύων. Ἀντιστοίχως πρὸς τὴν βελτίωσιν τῆς παραγωγῆς πρέπει νὰ ὀργανωθῇ ἡ διοχέτευσις αὐτῆς πρὸς τὴν κατανάλωσιν καὶ ἡ καλὴ συντήρησίς της. Ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ψύξεως εἰς τὴν παραγωγὴν θὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἁλιείας εἰς πλουσιωτέρας περιοχὰς μᾶλλον μεμακρυσμένας τῶν ἀκτῶν καὶ εἰς τὴν αὔξησιν τῆς παραγωγῆς.

Βιομηχανικὴ κατεργασία τῶν ἰχθύων. Ἐν Ἑλλάδι αὕτη ὑστερεῖ καταπληκτικῶς, παρὰ τοὺς ὑφισταμένους εὐνοϊκοὺς παράγοντας, ἤτοι τὸν ὄγκον τῶν μεταναστευτικῶν ἰχθύων (σαρδέλλα, κολιός, γαῦρος, τόννος) καὶ τὴν ἀφθονίαν ἐξαιρέτου ἅλατος καὶ ἐλαίου ἀρίστης ποιότητος. Οἱ ἁλιεῖς τῶν περισσοτέρων περιοχῶν παραπονοῦνται ὅτι ἡ ἔλλειψις ὠργανωμένης βιομηχανίας ἁλιπάστων ἀναγκάζει αὐτοὺς νὰ μειώνουν εἰς ὡρισμένας ἐποχὰς τὴν παραγωγικήν των δραστηριότητα ἢ νὰ ρίπτουν εἰς τὴν θάλασσαν τὸ πλεόνασμα πλουσίων ἁλιευμάτων, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται ν᾿ ἀπορροφήσῃ ἀμέσως ἡ κατανάλωσις. Τὴν ἀνάγκην τῆς προαγωγῆς τῆς βιομηχανίας τῶν ἁλιπάστων ἀναγνωρίσασα ἡ πολιτεία ἐψήφισε τὸν νόμον 5871 «περὶ ἐνισχύσεως τῶν ἐν τῇ χώρᾳ βιομηχανιῶν παρασκευῆς ἁλιπάστων ἰχθυηρῶν», διὰ τοῦ ὁποίου: α΄) ἐπιτρέπεται ἡ χορηγία εἰς τὰς ἐν λόγῳ βιομηχανίας ἅλατος ἐπὶ εὐθηνῇ τιμῇ (οὐχὶ κατωτέρα τῶν 0,30 κατὰ χιλιόγραμμον), καὶ β΄) παρεσχέθη ἀτέλεια ἀπὸ παντὸς δασμοῦ ἢ φόρου εἰς τὰ ὑλικά, μηχανήματα καὶ ἐργαλεῖα διὰ τὰς ἑλληνικὰς ἐπιχειρήσεις, αἵτινες εἶχον ἐγκαταστάσεις εἰς ξένας χώρας καὶ ἤθελον μετακομίσει ταύτας εἰς Ἑλλάδα. Παρεσχέθη ὡσαύτως ἀτέλεια εἰσαγωγῆς μόνον τῶν μηχανημάτων καὶ εἰς τὰς νέας ἐπιχειρήσεις αἵτινες ἤθελον ἱδρυθῆ μέχρι τέλους τοῦ 1934. Τὰ μέτρα ὅμως ταῦτα δὲν ἀρκοῦσι. Πρέπει ἡ παραγωγὴ τῶν ἁλιπάστων νὰ ἐξελιχθῇ εἰς βιοτεχνίαν, τὴν ὁποίαν νὰ διδαχθοῦν καταλλήλως οἱ ἁλιευτικοὶ πληθυσμοί μας, οἵτινες καὶ νὰ ἐνισχυθοῦν διὰ τῶν ἀναγκαιούντων μέσων, ὥστε τὰ ἑκάστοτε πλεονάσματα τῶν ἁλιευμάτων νὰ μετατρέπουν εἰς ἁλίπαστα. Οὕτω θὰ ὠφεληθῇ καὶ ἡ ἁλιευτικὴ τάξις καὶ ἡ κατανάλωσις, διότι οἱ μεταναστευτικοὶ ἰχθύες καὶ ἰδίᾳ αἱ σαρδέλλαι κατακλύζουν τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἀκτῶν τῆς χώρας μας. Σημαντικὸν ποσοστὸν τῶν μεταναστευτικῶν ἰχθύων, οἵτινες διέρχονται διὰ τῶν θαλασσῶν μας, ἀποτελοῦν καὶ οἱ τόννοι. Ἀναπτυσσομένης καταλλήλως τῆς ἁλιείας των, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ δημιουργηθῇ ἡ βιομηχανία τῶν κονσερβῶν ἐν ἐλαίῳ καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ παρασκευὴ νωπῶν τόννων, διατηρουμένων ἐν ψυγείοις.

Ἐγχελεοκαλλιέργεια. Ἡ Ἑλλὰς ἔχει 28 μεγάλας λίμνας καὶ ἰχθυοτροφεῖα ἐκτάσεως 1.063 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων καὶ περὶ τὰ 150 μικρότερα ἰχθυοτροφεῖα καὶ θυννεῖα. Ἡ ἐκμετάλλευσις τοῦ ἐθνικοῦ τούτου πλούτου γίνεται ἐλλιπῶς εἰς τρόπον, ὥστε ἡ ἀπόδοσις τῆς παραγωγῆς του νὰ μὴ φθάνῃ οὐδὲ τὸ τρίτον τῆς κανονικῆς. Τὸ σημαντικώτερον μέρος τοῦ πλούτου τῶν λιμνῶν καὶ ἰχθυοτροφείων τῆς χώρας μας εἶναι ἡ παραγωγὴ ἐγχέλεων, ἥτις, ἀνερχομένη εἰς 300—350.000 ὀκάδας κατ᾿ ἔτος, ἀγοράζεται κατὰ τὰ 4/5 ὑπὸ Γερμανῶν ἐμπόρων. Οἱ ἐγχέλεις μεταφέρονται δι᾿ εἰδικῶν βαγονίων ζῶντες ἐντὸς γλυκέος ὕδατος ἐμπλουτιζομένου δι᾿ ὀξυγόνου, μέχρι Ἀμβούργου, ἔνθα ὑποβάλλονται εἰς τὴν δέουσαν κατεργασίαν (κάπνισμα) καὶ κατόπιν πωλοῦνται εἰς τὴν κατανάλωσιν ἀκριβώτατα ὡς πολυτελὲς ἔδεσμα. Τὸ ὑπόλοιπον τῆς ἐγχελεοπαραγωγῆς μας, ὅπερ προέρχεται ἐκ τῶν περιφερειῶν Ἀγουλινίτσης καὶ Πρεβέζης, ἀγοραζόμενον ὑπὸ Ἰταλῶν ἐμπόρων, μεταφέρεται εἰς Ἰταλίαν δι᾿ εἰδικῶν πλοίων - δεξαμενῶν καί, μετὰ τὴν κατάλληλον κατεργασίαν, ἐξάγεται εἰς Γερμανίαν. Ἡ ἐγχελεοπαραγωγή μας ἐν συγκρίσει μὲ τὴν ἀφθονίαν τῶν ὑφαλμύρων καὶ γλυκέων ὑδάτων μας εἶναι μικρὰ καὶ διὰ καταλλήλου ἐργασίας θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ αὐξηθῇ εἰς τὸ τριπλάσιον τοὐλάχιστον. Ὡσαύτως ἐπιβάλλεται, ὅπως ἡ κατεργασία των γίνεται ἐν τῷ τόπῳ, ὁπόθεν νὰ ἐξάγωνται τελείως παρεσκευασμένοι καὶ συσκευασμένοι εἰς τὰ ξένα κράτη. Ἡ βιομηχανία τῆς ἐγχελεοκαλλιεργείας δύναται νὰ ἐπιτρέψῃ εἰσροὴν σημαντικῶν ποσῶν συναλλάγματο, ὑπολογιζομένων εἰς 550—600 χιλιάδας ἀγγλικῶν λιρῶν ἐτησίως.

Ἐνίσχυσις καὶ προστασία τῆς ἁλιευτικῆς τάξεως. Μέχρι τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς, τὸ σοβαρώτερον ἁλιευτικὸν συγκρότημα ἦτο ἡ ἀπὸ ξηρᾶς συρομένη τράτα, διὰ τὸν ἐξοπλισμὸν τῆς ὁποίας προσέφευγον εἰς τοὺς ἰχθυεμπόρους, οἵτινες παρεῖχον τὰ ἀναγκαιοῦντα χρήματα ἔναντι ὑπερόγκων τόκων. Οἱ διὰ τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν ἐγκατασταθέντες πρόσφυγες ἁλιεῖς, ἀρκετοὶ τὸν ἀριθμόν, λίαν δὲ πεπειραμένοι καὶ δραστήριοι, εἰσήγαγον, ὡς ἐλέχθη, εἰς μεγάλην ἔκτασιν τὰ κυκλικὰ δίκτυα (γρὶ-γρὶ) καὶ τὰ συρόμενα (ἀνεμότρατες). Προσφυγικαὶ ἀποζημιώσεις διετέθησαν πρὸς πολλαπλασιασμὸν τῶν ἁλιευτικῶν τούτων συγκροτημάτων καὶ ἡ παραγωγὴ καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν ἰχθύων ηὔξησαν. Οἱ ἰχθυέμποροι («μανάβηδες» καλούμενοι εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν ἁλιέων) ἐπεξέτειναν τὰς ἐργασίας των καὶ ηὔξησαν τὰ κεφάλαιά των. Κατέστησαν οἱ δανεισταὶ τῶν ἐπαγγελματιῶν ἁλιέων, παρὰ τῶν ὁποίων ἐξησφάλιζον τὴν παραγωγὴν διὰ ἀποκλειστικήν των ἐμπορίαν. Οὕτως οἱ ἁλιεῖς εὑρέθησαν ὑπὸ τὴν οἰκονομικὴν ἐξάρτησιν τῶν «μανάβηδων». Δανειζόμενοι εἰς τὴν ἀρχὴν ἑκάστης ἁλιευτικῆς περιόδου καὶ μὴ δυνάμενοι νὰ ἐξοφλήσουν τὰ χρέη των, κατέστησαν ὀφειλέται ὑποχείριοι τῶν «μανάβηδων», οἱ ὁποῖοι τὰς μὲν τιμὰς τῶν ἰχθύων ἐρρύθμιζον εἰς χαμηλὴν τιμήν, διὰ τὰ παρεχόμενα δὲ δάνεια εἰσέπραττον τόκους ὑψηλούς, μὴ συμβιβαζομένους πρὸς τὴν μειωμένην οἰκονομικὴν ἀντοχὴν τῶν ἁλιέων καὶ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἐν τῇ χώρᾳ οἰκονομικὴν κρίσιν. Οὕτω ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῶν ἁλιέων ἀπὸ τοῦ 1926 ἐχειροτέρευσε, πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ διότι τὰ ἁλιευτικά των μέσα (ἐργαλεῖα, δίκτυα, σκάφη, μηχαναὶ

Digitized by Google

προώσεως αὐτῶν κλπ.) ἐφθάρησαν καὶ εἶχον ἀνάγκην ἐπισκευῶν καὶ ἀνταλλαγῶν. Αἱ μηχαναὶ εἶχον ἀγορασθῆ διὰ χρεωλυτικῶν δόσεων, πληρωτέων εἰς ξένον νόμισμα, μετὰ δὲ τὴν ἐγκατάλειψιν παρὰ τοῦ κράτους τῆς χρυσῆς βάσεως τὰ ὀφειλόμενα χρηματικὰ ποσὰ σὺν τῇ ὑποτιμήσει τοῦ νομίσματος ἐδιπλασιάσθησαν. Ἐπὶ πλέον τὰ ἀνταλλακτικὰ τῶν μηχανῶν, ἡ τιμὴ τῶν δικτύων καὶ τῆς καυσίμου ὕλης ὑπέστησαν ἀνάλογον ἀνατίμησιν. Ἐντεῦθεν ἡ θέσις τῶν ἁλιέων κατέστη τραγική. Ὑπέρογκοι τόκοι, χρέη ληξιπρόθεσμα καὶ πιεστικῶς ἀπαιτητά, μέσα δὲ παραγωγῆς ἐφθαρμένα συνετέλεσαν εἰς σημαντικὴν ὕψωσιν τοῦ κόστους τῆς παραγωγῆς. Παρὰ ταῦτα οὐδὲν προστατευτικὸν μέτρον ἐλήφθη ὑπὲρ τῆς ἁλιευτικῆς τάξεως. Οἱ ἁλιεῖς μας θὰ ἀνακουφισθῶσι, μόνον ὅταν ἀπαλλαγοῦν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τῆς τοκογλυφίας, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τῆς ἀπληστίας τοῦ ἐμπορίου τῶν ἁλιευτικῶν εἰδῶν καὶ τῶν ὑπερόγκων δασμῶν.

Μείωσις τῶν τιμῶν τῶν ἰχθύων. Ἡ τιμὴ τῶν ἰχθύων εἰς τὰς περιοχὰς τῆς ἁλιευτικῆς παραγωγῆς εἶναι χαμηλή, μὴ δυναμένη νὰ καλύψῃ τὰς ἀνάγκας τῆς στοιχειώδους συντηρήσεως τῶν ἁλιέων καὶ τῶν οἰκογενειῶν των. Ἀντιθέτως ὅμως αἱ τιμαὶ τῶν ἰχθύων εἰς τὴν κατανάλωσιν καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν λιανικὴν πώλησιν αὐτῶν εἰς τὰς συνοικίας τῆς πρωτευούσης, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ μεγαλύτερον καταναλωτικὸν κέντρον τῆς χώρας, εἶναι ἐξαιρετικὰ ὑπέρογκοι. Οὕτως αἱ τιμαὶ ἀπὸ τῆς παραγωγῆς μέχρι τοῦ καταναλωτοῦ διπλασιάζονται καὶ τριπλασιάζονται. Ταῦτα ὀφείλονται εἰς τὰ ἑξῆς αἴτια: Οἱ ἁλιεῖς, στερούμενοι τῶν μέσων τῆς συντηρήσεως καὶ ταχείας μεταφορᾶς τῶν ἰχθύων, ἀναγκάζονται νὰ πωλοῦν αὐτοὺς εἰς εὐτελεῖς τιμὰς ἢ νὰ περιορίζουν τὴν παραγωγικήν των δραστηριότητα, πολλάκις δὲ νὰ ρίπτουν εἰς τὴν θάλασσαν πλούσια ἁλιεύματα ἢ ποσοστὸν αὐτῶν, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ διοχετεύσουν εἰς τὴν κατανάλωσιν. Ἀφ᾽ ἑτέρου ἡ κατανάλωσις, μὴ δυναμένη νὰ πληρώσῃ τὰς ὑπερόγκους τιμὰς τῶν ἰχθύων, ἀναγκάζεται ν᾽ ἀπέχῃ τῆς ἀγορᾶς των. Εἰς ὅλα τὰ κράτη ἡ τιμὴ τῶν ἰχθύων εἰς τὴν λιανικὴν κατανάλωσιν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ 40—60 % τῆς τιμῆς τοῦ κρέατος, ἐνῷ παρ᾽ ἡμῖν εἶναι κατὰ 60—150 % ἀνωτέρα αὐτοῦ. Διὰ νὰ μειωθῇ ἡ τιμὴ τῶν ἰχθύων, πρέπει νὰ ὑποβιβασθῶσι πάντα τὰ ἔξοδα καὶ ἡ κατὰ τὴν μεταφορὰν φύρα, νὰ προσεγγίσῃ δὲ ἡ κατανάλωσις πρὸς τὴν παραγωγήν, ἐκτοπιζομένων πάντων σχεδὸν τῶν λοιπῶν ἐνδιαμέσων. Τὸ ἰχθυεμπόριον σήμερον διεξάγεται τελείως ἀνεξέλεγκτον, μὲ πεπαλαιωμένας μεθόδους καὶ πρωτόγονα μέσα, ἀποκομίζον ἐλευθέρως κέρδη ὑπέρογκα.

Μέτρα ὑπὲρ τῆς ἁλιείας. Πρὸς ἀναδιοργάνωσιν τῆς ἁλιείας ἀπαιτοῦνται τὰ ἑξῆς: 1) Ἐνίσχυσις τῆς ἁλιευτικῆς τάξεως, ἵνα δυνηθῇ, διὰ τελειοτέρων μέσων καὶ ὀργάνων, ν᾽ αὐξήσῃ τὴν παραγωγικήν της δραστηριότητα. 2) Αὔξησις τῆς ἰχθυοπαραγωγῆς εἰς τὸ τριπλάσιον τοὐλάχιστον. 3) Ἐπέκτασις τῆς ἁλιείας μακρὰν τῶν ἀκτῶν εἰς καταλλήλους καὶ πλουσιωτέρας περιοχάς. 4) Ἐνίσχυσις τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητος τῶν παρακτίων ἁλιέων καὶ προστασία αὐτῶν, ἵνα ἐξέλθουν ἀπὸ τὴν κατατρύχουσαν αὐτοὺς δυστυχίαν. 5) Εἰσαγωγὴ τελειοποιημένων μέσων συντηρήσεως καὶ μεταφορᾶς τῶν ἰχθύων. 6) Διοχέτευσις τῆς ἰχθυοπαραγωγῆς εἰς ὅλα τὰ κέντρα καταναλώσεως καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας. 7) Πλήρης ὀργάνωσις τοῦ ἰχθυεμπορίου ἐπὶ συγχρονισμένων βάσεων. 8) Μείωσις τῶν τιμῶν λιανικῆς πωλήσεως τῶν ἰχθύων κατὰ 50 %, εἰς ἐπίπεδα ἀνάλογα πρὸς τὴν οἰκονομικὴν ἀντοχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. 9) Δημιουργία τῶν βοηθητικῶν τῆς ἁλιείας βιομηχανιῶν, ἤτοι κατεργασία ἐν Ἑλλάδι τῶν ἐγχέλεων, παραγωγὴ ἁλιπάστων, κονσερβῶν καὶ ὑποπροϊόντων τῆς ἁλιείας (ἰχθυέλαιον, ἰχθυάλευρον, λιπάσματα κλπ.).

Σ. ΤΣΑΚΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. «Συλλογὴ νόμων περὶ μεταλλείων κτλ.» (Ἀθῆναι 1881).— *Ἀποστολίδου Ν. Χρ.*, «La pêche en Grèce. Ichtyologie, migrations, engins et manières de pêche, produits» (Ἀθῆναι 1883, β´ ἐκδ. 1907).— *Μητσοπούλου Κ.*, Berghütten und Salinenwesen von Griechenland» (1888). — *Κάρπου Ὄθωνος*, «Ὁδηγὸς τοῦ κυνηγίου καὶ τῆς ἁλιείας» (Πάτραι 1893).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Περὶ ἁλυκῶν καὶ ἅλατος ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Δελτίῳ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν» Α´/1908 σ. 501—535).— *Κόμπη Κ.* «Τὰ καταλληλότερα ἁλιευτικὰ διὰ τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας» (ἐν «Ναυτικοῖς Χρονικοῖς» ἀρ. 76/1934).— *Πασχάλη Δ. Π.*, «Τὸ ψάρευμα καὶ τὸ κυνήγιον εἰς τὴν νῆσον Ἄνδρον» (Ἀθῆναι 1925).— *Δροσίνη Γ.* «Τὸ ψάρεμα».— *Λυκούδη Ε. Σ.*, «Ψαράδικες ἱστορίες. Ἡ ψαρικὴ εἰς τὸν τόπον μας» (Ἀθῆναι, 1921).

Π. Ν. Π.

ΑΛΥΚΑΙ. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν παραλίων τῆς Ἑλλάδος εὐνοεῖ τὴν δημιουργίαν πολλῶν ἁλυκῶν, αἱ περισσότεραι τῶν ὁποίων εὑρίσκονται ἐν ἐκμεταλλεύσει ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων. Πολλαὶ τῶν ἁλυκῶν τούτων κατεστράφησαν μὲ τὴν πάροδον τῶν ἐτῶν, ἐνῷ ἄλλων ἐγκατελείφθη ἡ ἐκμετάλλευσις. Παρὰ τὴν καταστροφὴν ὅμως ἢ τὴν ἐγκατάλειψιν, εἰς πλεῖστα σημεῖα τῶν ἀκτῶν τῆς Ἑλλάδος διεσώθη μέχρις ἡμῶν τὸ ὄνομα *ἁλυκὴ* ὡς τοπωνύμιον διαφόρων μερῶν εὑρισκομένων πλησίον αὐτοπήκτων ἁλυκῶν ἢ καὶ πλησίον ἁλιπέδων ἢ ξηρολιμνῶν ἐπικαλυπτομένων ὑπὸ *ἁλοσάχνης* (βλ. λ. *ἁλυκή*, τ. Δ´, σ. 92 β).

Αἱ ἐν ἐκμεταλλεύσει εὑρισκόμεναι σήμερον ἁλυκαὶ τῆς Ἑλλάδος εἶναι 19, κατανεμόμεναι ὡς ἑξῆς μεταξὺ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας Ἑλλάδος.

Α) *Παλαιᾶς Ἑλλάδος*: 1) Ἀναβύσσου, 2) Γαντζοῦς, 3) Βόλου, 4) Κοπανᾶ, 5) Ζακύνθου, 6) Λευκίμμης (Κερκύρας), 7) Νάξου, 8) Μήλου, 9) Ἀλεξάνδρου (Λευκάδος), 10) πόλεως Λευκάδος, 11) Λεχαινῶν, 12) Τουρλίδος καὶ 13) Ἄσπρης Μεσολογγίου.

Β) *Νέων Χωρῶν*: 1) Κίτρους, 2) Καραμπουρνοῦ (Μ. Ἐμβόλου), 3) Πολυχνίτου, 4) Σάμου, 5) Ἐλούνδας (Κρήτης), 6) Κομοτινῆς.

Κατὰ καιροὺς ἐλειτούργησαν καὶ αἱ ἁλυκαὶ Δομβραίνης, Κοπραίνης, Σκοποβολῆς καὶ Σαγιάδος, καταργηθεῖσαι βραδύτερον.

Πᾶσαι αἱ ἁλυκαὶ αὗται ἀνήκουσαι εἰς τὸ κράτος τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐκμετάλλευσίν του μέσῳ ἐργολάβων, οἵτινες κατόπιν δημοπρασίας ἀναλαμβάνουν τὴν καλλιέργειάν των καὶ τὴν παράδοσιν τοῦ παραγομένου ἅλατος εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ μονοπωλίου τοῦ ἅλατος ἀντὶ καθωρισμένης ἐκ τῶν προτέρων τιμῆς δι᾽ ἑκάστην ὀκᾶν. Οἱ ἐργολάβοι ἀναλαμβάνουν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν διαφόρων τεχνικῶν ἔργων. Τὸ κράτος παρακολουθεῖ δι᾽ ἐπιτηρητῶν, διαμενόντων μονίμως εἰς τὰς ἁλυκάς, καὶ δι᾽ ἐπιθεωρητῶν τὰ τῆς παραγωγῆς καὶ παραδόσεως τοῦ ἅλατος, καθὼς καὶ τὴν ἐν γένει κίνησιν τῆς ἁλυκῆς. Αἱ ἁλυκαὶ τῆς Ἑλλάδος ὑπάγονται εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, ὅπου ἔχει συσταθῆ ἰδιαιτέρα διεύθυνσις δι᾽ αὐτάς, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς ἁλιείας (*Διεύθυνσις Ἁλυκῶν καὶ Ἁλιείας*). Ἡ διαχείρισις τοῦ παραγομένου ἅλατος καὶ ἡ πώλησις αὐτοῦ παρεχωρήθη διὰ συμβάσεως εἰς τὴν «Ἑταιρείαν Διαχειρίσεως τῶν Ὑπεγγύων Προσόδων», ἡ ὁποία παραλαμβάνει τὸ ἅλας εἰς τὰς ἁλυκάς, μεταφέρει αὐτὸ εἰς τὰς ὑπ᾽ αὐτῆς συσταθείσας εἰδικὰς ἀποθήκας καὶ πωλεῖ τοῦτο διὰ τῶν διαχειριστῶν της εἰς τοὺς καταναλωτάς.

Ἡ καλλιέργεια τῶν ἁλυκῶν τῆς Ἑλλάδος ἀπ᾽ εὐθείας ὑπὸ τοῦ κράτους χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς συστάσεως σχεδὸν τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, καθιερώθη δὲ τὸ πρῶτον διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 11 Ἀπριλίου 1833 «Περὶ τῶν ἐθνικῶν ἁλυκῶν». Διὰ τοῦ διατάγματος ἐκείνου ὡρίσθη ὅτι αἱ ἁλυκαὶ τῆς ἐπικρατείας δὲν θὰ ἐνοικιάζωνται εἰς τὸ μέλλον, ἀλλὰ θὰ καλλιεργοῦνται διὰ λογαριασμὸν τῆς κυβερνήσεως. Κατ᾽ ἀρχὰς ὡρίσθη, ὅπως καλλιεργοῦνται μόνον αἱ ἁλυκαὶ Μεσολογγίου, Δομβραίνης, Ἀττικῆς (Ἀναβύσσου) καὶ τοῦ Ζητουνίου (Γαντζοῦς) εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, αἱ τῆς Θερμασίας καὶ τῶν Λεχαινῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον, καὶ ἡ τῆς Μήλου, ἐγκαταλειπομένων τῶν λοιπῶν μέχρι νεωτέρας διαταγῆς.

Διὰ τοῦ νόμου ΧΚΘ´ τοῦ 1877 αἱ ἐν Λευκάδι ἁλυκαὶ ὑπήχθησαν εἰς τὸ μονοπώλιον τοῦ κράτους, ἀναλαβόντος τούτου τὴν ὑποχρέωσιν νὰ χορηγῇ κατ᾽ ἔτος, εἰς τὴν διαχειριζομένην τὰς ἁλυκὰς ταύτας κοινότητα, τὸ καθαρὸν ἔσοδον, ὅπερ αὕτη εἰσέπραττεν ἐτησίως ἐκ τῆς διαχειρίσεως ταύτης. Ὁμοίως καὶ αἱ ἁλυκαὶ Ζακύνθου ὑπήχθησαν εἰς τὸ μονοπώλιον τοῦ κράτους, δυνάμει τοῦ νόμου ,ΒΦΟΑ´ τοῦ 1899, καθὼς καὶ αἱ ἁλυκαὶ Κερκύρας διὰ τοῦ νόμου ,ΒΨΒ´ τοῦ 1900. Εἰς τὰς Νέας Χώρας αἱ ἁλυκαὶ ὑπήχθησαν εἰς τὸ μονοπώλιον τοῦ ἅλατος βαθμηδὸν κατὰ τμήματα αὐτῶν, ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Ἠπείρῳ καὶ ἐν ταῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου τῷ 1914, ἐν Σάμῳ τῷ 1915, ἐν Κρήτῃ τῷ 1920 καὶ ἐν τῇ Δυτικῇ Θράκῃ τῷ 1925.

Ἅπασαι αἱ ἁλυκαὶ τῆς Ἑλλάδος, πλὴν τῆς Ζακύνθου, καλλιεργοῦνται κατὰ τὸ λεγόμενον σύστημα συνεχοῦς πήξεως καὶ ἑνιαίας συλλογῆς τοῦ παραγομένου ἅλατος. Ἡ ἁλυκὴ τῆς Ζακύνθου καλλιεργεῖται κατὰ τὸ σύστημα τῆς περιοδικῆς πήξεως καὶ συλλογῆς.

Ἡ καλλιέργεια καὶ ἐκμετάλλευσις τῶν ἁλυκῶν ἐνηργεῖτο, μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, ἐν Ἑλλάδι διὰ πρωτογόνων ἐντελῶς μέσων. Κατὰ τὰ τελευταῖα ὅμως ἔτη ἤρχισαν νὰ χρησιμοποιοῦνται διάφορα νεώτερα μέσα καὶ τελειότερα μηχανικὰ ἐργαλεῖα, μηχανικοὶ ἀνυψωτῆρες, σιδηρόδρομοι ντεκοβὶλ κλπ., δι᾽ ὧν κατέστη δυνατὴ ἡ αὔξησις τῆς παραγωγῆς τοῦ ἅλατος.

Πρὸ τοῦ 1920 ἡ ἐγχωρία παραγωγὴ ἅλατος ἐκ τῶν ἁλυκῶν τῆς Ἑλλάδος ἦτο ἀνεπαρκὴς διὰ τὴν κατανάλωσιν, οὕτως ὥστε παρέστη κατ᾽ ἐπανάληψιν ἀνάγκη εἰσαγωγῆς ἅλατος ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἀπὸ τοῦ 1920 ὅμως ἡ παραγωγὴ τῶν ἁλυκῶν ἐπαρκεῖ διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας, σχηματισθέντος καὶ πλεονάσματος ἀπὸ ἱκανὰς χιλιάδας τόννους ἅλατος, ὅπερ ἐξάγεται εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Κατὰ τὸ 1928 μάλιστα ἡ παραγωγὴ ἅλατος ἀπὸ τὰς ἑλληνικὰς ἁλυκὰς ἦτο τοιαύτη, ὥστε παρέστη ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἁλατοστάσιον, δηλαδὴ νὰ διακοπῇ ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν ἁλυκῶν ἐπὶ ἓν ἔτος, ἐπειδὴ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ διατεθῇ τὸ πλεόνασμα εἰς τὰς κεκορεσμένας ἀγορὰς τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ὁ κατωτέρω πίναξ δεικνύει τὴν συνολικὴν παραγωγὴν τῶν ἁλυκῶν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη:

Ἔτη	Παλ. Ἑλλάδος	Νέων Χωρῶν	Σύνολον
	Τόννοι		
1915	10.775	5.487	16.262
1916	18.685	5.540	24.225
1917	24.163	7.045	31.208
1918	18.812	13.560	32.382
1919	21.240	9.516	30.756
1920	32.286	23.720	56.006
1921	42.657	24.589	66.646
1922	41.711	26.039	67.750
1923	39.481	29.738	69.249
1924	43.000	26.311	69.311
1925	46.200	32.972	79.172
1926	57.199	33.703	90.902
1927	—	—	93.215
1928	—	—	—
1929	—	—	81.970
1930	—	—	67.119
1931	—	—	62.572

Τὸ ποσὸν τῆς παραγωγῆς ἑκάστης ἁλυκῆς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ κατωτέρω πίνακος:

Ἁλυκαί	1926	1927	1929	1930	1931
	Τόννοι				
Ἀναβύσσου	9.114	10.005	7.822	9.244	8.501
Βόλου	2.580	3 023	2.430	2.651	—
Γαντζοῦς	2.819	2.330	1.915	2.080	—
Ἐλούνδας	568	914	398	480	489
Ζακύνθου	2.080	1.611	659	—	—
Κοπανᾶ	1.052	1.365	1.131	1.002	1.050
Καλλονῆς	9.544	12.407	10.423	9.874	12 049
Μ. Ἐμβόλου	2.483	5.287	5.739	2.871	2.407
Κίτρους	8.834	12.043	8.819	9.475	10.417
Λεχαινῶν	1.382	1.244	1.504	961	1.735
Λευκίμμης	2.657	2.800	2.534	—	—
Λευκάδος:					
Ἀλεξάνδρου	5.326	3.548	4.600	3.879	4.471
Πόλεως	4.715	3.685	3.211	2.894	3.838
Μεσολογγίου:					
Ἄσπρης	5.733	5.222	5.744	3.900	3.732
Τουρλίδας	7.470	9.319	7.314	8.097	6.629
Μήλου	4.861	5.054	5.735	6.304	6.638
Νάξου	644	453	318	1.269	616
Πολυχνίτου	8.070	9.099	8.389	—	—
Σάμου	1.821	1.973	2.042	2.138	—
Σύνολον	84.668	93.215	81.970	67.119	62.672

Αἱ ἐκ τῶν ἁλυκῶν τῆς Ἑλλάδος εἰσπράξεις τοῦ δημοσίου ἀποτελοῦν σήμερον μίαν ἀπὸ τὰς σημαντικωτέρας προσοδοφόρους πηγὰς τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ. Διότι ἐνῷ αἱ εἰσπράξεις αὗται ἀνήρχοντο κατὰ τὸ 1917 μόνον εἰς 6 888 422 δρχ., κατὰ τὸ 1926 ἀνῆλθον εἰς 100.412.407 δρχ., κατὰ δὲ τὸ 1931 εἰς 120.113.547 δρχ., ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ κατωτέρω πίνακος:

Ἔτη	Παλ. Ἑλλάδος	Νέων Χωρῶν	Σύνολον
	Δραχμαί		
1917	4.354.704	2.533.678	6.888.422
1918	5.408.639	2.289.455	7.098.094
1919	5.484.680	4.400.658	9.889.332
1920	7.643.451	4.483.213	12.126.691
1921	8.357.595	4.479.840	12.831.435
1922	13.101.280	6.132.842	19.234.122
1923	19 209.329	12.701.549	31.910.878
1924	28.506.852	16.319.151	44.826.003
1925	44.178.238	26.540.795	70.719.033
1926	54.482.211	45.930.196	100 412.407
1927	—	—	115.500.000
1928	—	—	122.084 751
1929	—	—	122.954.333
1930	—	—	125.315.220
1931	—	—	120.113.547

Λίαν χαρακτηριστικὸν διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν ἁλυκῶν τῆς Ἑλλάδος εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι αὗται ἀπετέλεσαν μίαν τῶν κυριωτέρων ἀφορμῶν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Τὴν ἀφορμὴν αὐτὴν ἔδωσεν ὁ ὑπουργὸς τῆς Οἰκονομίας Χαράλαμπος Περρούκας, ὁ ὁποῖος τῷ 1823, ἄνευ εἰδικοῦ νόμου καὶ χωρὶς νὰ ἔχῃ τὸ πρὸς τοῦτο δικαίωμα, ἐπέβαλε διὰ διατάγματος τὸ μονοπώλιον τοῦ ἅλατος. Τοῦτο ἐπέφερε τὴν ἐξέγερσιν τῶν ἐκμεταλλευομένων τὰς ἁλυκὰς καὶ τὴν δυσφορίαν τοῦ λαοῦ ἕνεκα τῆς αὐξήσεως τῆς τιμῆς τοῦ ἅλατος. Συνεπείᾳ τῆς ἐξεγέρσεως ταύτης ὁ προεδρεύων ἀντιπρόεδρος τοῦ Βουλευτικοῦ ἀρχιεπίσκοπος Βρεσθένης Θεοδώρητος ἐκήρυξεν ἔκπτωτον ἀπὸ τοῦ ὑπουργήματός του τὸν Χ. Περρούκαν, ἐπειδὴ «τὸ ἀνομοθέτητον ὡς νομοθετημένον ἀπεφάσισε» καὶ κατήργησε τὸ μονοπώλιον, «τῶν Ἑλλήνων ὄντων ἐλευθέρων ν᾽ ἀγοράζουν καὶ νὰ πωλοῦν τὸ τόσον ἀναγκαῖον ἅλας εἰς τὸν λαόν».

—Ω.

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΙΣΤΙΣ. Ἡ ἀγροτικὴ πίστις στηρίζεται κυρίως οὐχὶ ἐπὶ τοῦ ἀκινήτου κεφαλαίου τῆς γῆς, ἐπὶ τῆς ἀξίας τουτέστι τοῦ κτήματος, ἀλλ᾽ ἐπὶ τῆς ἀξίας τῆς προσόδου αὐτοῦ. Κατὰ τοῦτο δὲ ὁ κλάδος τῆς ἀγροτικῆς πίστεως διαφέρει οὐσιωδῶς τοῦ κλάδου τῆς κτηματικῆς πίστεως, ἥτις στηρίζεται ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῆς ἀσφαλείας, τὴν ὁποίαν παρέχει εἰς τὸν δανειστὴν ἡ ἀκίνητος κτῆσις τοῦ ὀφειλέτου. Ἡ ἀγροτικὴ πίστις δύναται νὰ εἶναι προσωπικὴ ἢ ἐμπράγματος, ἀναλόγως τοῦ τύπου τῆς παρεχομένης ἀσφαλείας. Ἐφ᾽ ὅσον τὸ δάνειον καλύπτεται κυρίως διὰ τῆς προσωπικῆς δραστηριότητος τοῦ δανειζομένου ἀγρότου, ἥτις δέον πάντοτε νὰ ἐκτιμᾶται ἀναλόγως, τότε ἡ

Digitized by Google

ἀσκουμένη πίστις εἶναι προσωπικὴ (crédit personel). Ὅταν, ἀνεξαρτήτως τῆς προσωπικῆς φερεγγυότητος τοῦ δανειζομένου, προσφέρεται εἰς ἀσφάλειαν τοῦ δανείου ἐνέχυρον (ζῷα, μηχανήματα γεωργικὰ ἢ ὑποθήκη τοῦ κτήματος), τότε ἡ πίστις εἶναι ἐμπράγματος (crédit réel). Ἡ ἀγροτικὴ πίστις, ὡς στηριζομένη κατὰ μέγιστον λόγον εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ δανειζομένου, ἀποτελεῖ μεγάλην ἠθικὴν πρόοδον, διότι τὸ περιέχον ἐν αὐτῇ στοιχεῖον εἶναι ἡ ἐμπιστοσύνη ἢ ἡ πεποίθησις τοῦ δανειστοῦ πρὸς τὸ πρόσωπον καὶ τὰς ἱκανότητας τοῦ ὀφειλέτου καὶ τὰ ἐκ τούτων ἑπομένως προκύπτοντα οὐσιαστικὰ καὶ ἠθικὰ καλύμματα τοῦ δανείου.

Ἡ ἀγροτικὴ πίστις ἐνασκεῖται ἑκασταχοῦ δι' εἰδικευμένων ὀργανισμῶν, καλουμένων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀγροτικῶν τραπεζῶν, αἵτινες εἶναι ἱδρύματα χρησιμεύοντα ὡς ὄργανα πρὸς οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν καὶ ἠθικὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ ἀγρότου. Τὸ ἔργον τῶν ἀγροτικῶν τραπεζῶν δὲν δύναται νὰ εἶναι κερδοσκοπικόν, διότι ἡ ἀγροτικὴ πίστις δὲν ἀποτελεῖ τραπεζιτικὴν ἐπιχείρησιν. Κυριαρχεῖ ἀπολύτως ἐν αὐτῇ ὁ χαρακτὴρ τοῦ κοινωφελοῦς σκοποῦ καὶ τὸ κοινωνικὸν πνεῦμα. Κατὰ συνέπειαν οὔτε εἰς κέρδη δύναται νὰ ἀποβλέπῃ ἡ ἄσκησις τῆς ἀγροτικῆς πίστεως, οὐδὲ εἶναι πραγματοποιήσιμα τοιαῦτα, δεδομένου ἀφ' ἑνὸς τοῦ μικροῦ ἐπιτοκίου, μὲ τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ παρέχωνται τὰ ἀγροτικὰ δάνεια διὰ νὰ εἶναι ἐπωφελῆ, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν τεραστίων δαπανῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὑπόκεινται αἱ ἀγροτικαὶ τράπεζαι λόγῳ τῆς εὐρυτάτης ἐκτάσεως τοῦ ἔργου των, τῆς κατανομῆς αὐτοῦ καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς στενοτάτης ἐκ τοῦ σύνεγγυς παρακολουθήσεως τῆς τύχης τῶν χορηγουμένων δανείων.

Οἱ ὡς ἄνω ἐκτιθέμενοι σκοποὶ καθορίζουν σαφῶς καὶ τὸν κύκλον, περὶ ὃν στρέφονται αἱ ἐργασίαι τῶν ἀγροτικῶν τραπεζῶν. Εἶναι αὗται εἰς γενικὰς γραμμάς: α) Ὁ ἐπὶ προσωπικῇ ἀσφαλείᾳ καὶ μέχρι τῆς ἐσοδείας βραχυπρόθεσμος δανεισμὸς τῶν ἀγροτῶν διὰ καλλιέργειαν, τοῦ δανείου ἐξοφλουμένου ἐκ τῆς διαθέσεως τοῦ συγκομισθέντος προϊόντος (προσωπικὴ πίστις). Τὰ δάνεια ταῦτα, κυρίως εἰπεῖν, συμπληρώνουν τὰς δαπάνας συντηρήσεως τῆς γεωργικῆς οἰκογενείας δι' ὃ καὶ θεωρητικῶς χαρακτηρίζονται ὡς καλλιεργητικαὶ δαπάναι. β) Ὁ ἐπ' ἐνεχύρῳ τοῦ συγκομισθέντος προϊόντος βραχυπρόθεσμος ἐπίσης δανεισμός, τοῦ δανείου ἐξοφλουμένου ἅμα τῇ πωλήσει τοῦ ἐνεχυριασθέντος πράγματος. Τὰ δάνεια ταῦτα ἀφορῶσιν εἰς τὴν συγκράτησιν τῆς ἀθρόας προσφορᾶς τῶν προϊόντων κατὰ τὴν συγκομιδήν. γ) Ὁ μεσοπρόθεσμος δανεισμὸς δι' ἀγορὰν γεωργικῶν ἐφοδίων (ἐργαλείων, κτηνῶν κλπ.). δ) Ὁ μακροπρόθεσμος δανεισμός, πρὸς βελτίωσιν τοῦ κτήματος, ἐπέκτασιν ἢ δημιουργίαν νέου εἴδους καλλιεργείας, πρὸς προμήθειαν μηχανῶν ἢ ἀνέγερσιν ἀποθηκῶν, στάβλων κλπ. δι' ὑποθήκης ἐπὶ τῆς ἐκμεταλλευσίμου γῆς. Κυριώτατος ἐπίσης σκοπὸς εἶναι ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ὀργάνωσις τῶν ἀγροτῶν καὶ ἠθικὴ διαπαιδαγώγησις τῆς ἀγροτικῆς τάξεως διὰ τῆς καλλιεργείας καὶ προωθήσεως τοῦ συνεργατικοῦ πνεύματος μεταξὺ τῶν ἀγροτῶν.

Ἡ ἀγροτικὴ πίστις ἐν Ἑλλάδι ἦτο οὐσιαστικῶς ἀνύπαρκτος μέχρι τῆς περὶ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1914 ἐπιψηφίσεως τοῦ νόμου περὶ συνεταιρισμῶν (νόμος 602) καὶ τῶν ἄλλων καθαρῶς γεωργικῶν νόμων. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι καὶ πρὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ἐχορήγει δάνεια εἰς γεωργικάς τινας περιφερείας, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὰ δάνεια ταῦτα δὲν τὰ ἐλάμβανον ἀπ' εὐθείας οἱ καλλιεργηταί, ἀλλὰ γεωργοκτηματίαι τινὲς ἢ μικροκεφαλαιοῦχοι ἢ ἔμποροι τῶν χωρίων, οἱ ὁποῖοι ἔσπευδον νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν ἢ μᾶλλον νὰ τὰ ἐκμεταλλευθῶσι κατὰ τὸν ἐμπορικώτερον τρόπον, μεταδανείζοντες αὐτὰ μόνον εἰς τοὺς ἀγρότας ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἐξυπηρέτουν τὰ συμφέροντά των, καὶ μὲ τόκον τὸν ὁποῖον ἐκανόνιζεν ἡ συνείδησίς των.

Ἀπὸ τῆς ἐπιψηφίσεως ὅμως τοῦ νόμου 602 καὶ τῆς συναφοῦς ἀγροτικῆς νομοθεσίας, διὰ τῆς ὁποίας κατωχυροῦντο τὰ διὰ τὴν ἀγροτικὴν πίστιν διατιθέμενα κεφάλαια, ὡς καὶ ἡ λῆψις δικαστικῶν μέτρων κατὰ τῶν κακοπίστων, ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ἀπέβλεψε πρὸς τὸν κλάδον τοῦτον τῆς πίστεως καὶ διαμορφώσασα καταλλήλως τὸν ὀργανισμόν της ἐκαλλιέργησε παρὰ τοῖς ἀγρόταις τὴν πιστωτικὴν ἀντίληψιν, ὥστε ὁ ὑπ' αὐτῆς χειρισμὸς τῆς ἀγροτικῆς πίστεως νὰ παρουσιάζῃ ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος αὔξησιν. Ἐνῷ διὰ τῆς συμβάσεως μεταξὺ κράτους καὶ Ἐθνικῆς, τῆς κυρωθείσης διὰ τοῦ νόμου 656, ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ὑπεχρεοῦτο νὰ χορηγῇ δάνεια μόνον εἰκοσιπέντε ἑκατομμυρίων δραχμῶν καὶ ἕτερα 25 «ἅμα ὡς ἤθελον μειωθῇ διὰ καταβολῆς ὑπὸ τοῦ δημοσίου κατ' ἴσον ποσὸν τὰ πρὸς τὴν τράπεζαν προσωρινὰ δάνειά του» (ὅρος οὐδέποτε σχεδὸν ἐκπληρωθείς) ἡ διοίκησις τῆς τραπέζης ὑπερέβαλε πολλαπλασίως τὰς ὑποχρεώσεις της. Ὁ κατωτέρω πίναξ δεικνύει τὰ ἀγροτικὰ δάνεια, τὰ ὁποῖα ἐχορήγησεν ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ἀπὸ τοῦ 1915 μέχρι τοῦ 1929.

Ἔτη	*Ποσὰ*	*Ἔτη*	*Ποσὰ*
1915	4.685 159	1923	220.019.362
1916	7.896.439	1924	678 069 598
1917	8 291.512	1925	942 459.759
1918	20 564 784	1926	997 347.824
1919	27 274.362	1927	1.144 000.000 περίπου
1920	79 562.380	1928	1.345.000 000 »
1921	70 265.239	1929	1.642.000.000 »
1922	151.301.123		

Ἡ ἐξέλιξις ὅμως τῶν περιστάσεων ἐπέβαλλε τὴν ἵδρυσιν ἑνὸς εἰδικευμένου ὀργανισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἀποκλειστικὸς σκοπὸς θὰ ἦτο ἡ ἀνάπτυξις καὶ διεύρυνσις τῆς ἀγροτικῆς πίστεως πρὸς πᾶσαν διεύθυνσιν. Ἐν Ἑλλάδι δύο ἀλλεπάλληλα γεγονότα ἐδημιούργησαν εἰς τοὺς ἀγροὺς προβληματικὴν κατάστασιν. Πρῶτον ἡ ἀπαλλοτρίωσις τῶν μεγάλων ἰδιοκτησιῶν, ἥτις ἐγένετο ἀθρόα καὶ ἔλαβεν ἀναλογικῶς ἔκτασιν τόσην, ὅσην εἰς οὐδεμίαν ἄλλην χώραν. Ἔπειτα ἡ ἐγκατάστασις ἑκατοντάδων χιλιάδων οἰκογενειῶν ἀγροτῶν προσφύγων, ἥτις ἐγίνετο ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν περιστάσεων βεβιασμένη. Τοιουτοτρόπως ἐδημιουργήθη μία τάξις προλεταρίων τῶν ἀγρῶν, ἡ ὁποία ἐστερεῖτο τῶν πάντων. Ἐπεβάλλετο λοιπὸν ἡ ἵδρυσις τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης μὲ ὅσον τὸ δυνατὸν μεγαλύτερα κεφάλαια, διότι τὸ ἔργον τὸ ὁποῖον ἐπρόκειτο νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἦτο πράγματι τεράστιον καὶ πολυσχιδές. Τοιουτοτρόπως κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1929 ἱδρύθη, κατόπιν συμβάσεως μεταξὺ τοῦ κράτους καὶ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα (νόμος 4332, τροποποιηθεὶς καὶ συμπληρωθεὶς διὰ τῶν νόμων 4454, 5087, 5151 καὶ 5277) μὲ κεφάλαια καὶ πιστώσεις ἐν ὅλῳ δραχ. 1.950.000.000. Ἐκ τῶν κεφαλαίων τούτων ἦσαν:

Προικοδοτήσεις τοῦ κράτους..	Δραχ.	950.000.000
Κεφάλαια συγχωνευθεισῶν παλαιῶν τοπικῶν γεωργικῶν τραπεζῶν	»	90.000.000
Ὑπεραξία μετοχῶν Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος..........................	»	40.000 000
Γεωργικαὶ εἰσφοραὶ	»	20.000.000
Πιστώσεις Ἐθνικῆς Τραπέζης	»	850 000 000
Σύνολον...............		1.950.000.000

Ἅμα τῇ ἐνάρξει τῆς λειτουργίας της ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα ἐπεδόθη εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῶν σκοπῶν της, οἵτινες εἶναι οἱ ἑξῆς: α) Ἡ παραγωγικὴ τοποθέτησις παντὸς εἴδους δανείων, ἡ καθοδήγησις τῶν ἀγροτῶν εἰς τὴν καλυτέραν ἐκμετάλευσιν τοῦ κλήρου των καὶ ἡ διαπαιδαγώγησις αὐτῶν γεωπονικῶς καὶ οἰκονομικῶς. β) Ἡ παρακολούθησις καὶ καθοδήγησις τῶν συνεταιρικῶν ὀργανώσεων, ἡ ἀνάπτυξις αὐτῶν καὶ ἡ προώθησις τοῦ συνεργατισμοῦ εἰς εὐρύτερα πεδία κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἐνεργείας. γ) Ἡ βελτίωσις τῶν μεθόδων ἐκμεταλλεύσεως καὶ ἡ ἔντασις τῆς ἀποδόσεως διὰ τῆς χρήσεως λιπασμάτων, φυτοπαθολογικῶν φαρμάκων καὶ διὰ τῆς διαδόσεως τῆς μηχανικῆς καλλιεργείας. δ) Ἡ ἐπέκτασις τῆς διαθέσεως καὶ καταναλώσεως τῶν γεωργικῶν προϊόντων ἔν τε τῷ ἐσωτερικῷ καὶ ἐξωτερικῷ καὶ ἡ ὑποστήριξις τῶν τιμῶν αὐτῶν διὰ διαφόρων οἰκονομικῶν μέτρων. Ἡ προστασία τῆς ἐξαγωγικῆς πίστεως τῶν προϊόντων. ε) Ἡ γεωργοοικονομικὴ μελέτη τῶν περιφερειῶν τῆς χώρας καὶ ἡ ἐνίσχυσις τῶν ἀναγκαιουσῶν κατὰ περιφέρειαν παραγωγικῶν κατευθύνσεων πρὸς δημιουργίαν νέων πλουτοπαραγωγικῶν δυνάμεων ἢ τόνωσιν τῶν ὑπαρχουσῶν.

Διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν σκοπῶν της τούτων ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα ἔκρινεν ὅτι πρωτίστως ἔπρεπε νὰ διοχετευθῶσιν εἰς τὴν ὕπαιθρον ἄφθονα κεφάλαια, μὲ ὅσον τὸ δυνατὸν ἐλαφρότερον ἐπιτόκιον. Τοιουτοτρόπως τὸ ἐπιτόκιον τῶν καλλιεργητικῶν της χορηγήσεων ποικίλλει ἀπὸ 6 1/2–8 1/2, τῶν δὲ βραχυπροθέσμων δανείων ἀπὸ 7 1/2–9 1/2, ἐνῷ εἰς ἄλλας βαλκανικὰς χώρας αἱ Ἀγροτικαὶ Τράπεζαι δανείζουν μὲ 12 %—15 % ἢ καὶ περισσότερον. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν γεωργικῶν συνεταιρισμῶν ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα παρέχει εἰς αὐτοὺς τὰ δάνειά της κατὰ 1 % εὐθηνότερον ἢ εἰς τοὺς μεμονωμένους ἀγρότας, εἰς δὲ τὰς ἑνώσεις τῶν συνεταιρισμῶν παρέχει ταῦτα κατὰ 1/2 % ἀκόμη εὐθηνότερον, ἵνα διὰ τοῦ μικροῦ τούτου ποσοστοῦ δύνανται νὰ ἀντιμετωπίζουν τὰς διοικητικὰς αὐτῶν ἀνάγκας. Ὁ ἀκόλουθος πίναξ δεικνύει τὰ ποσά, τὰ ὁποῖα διέθεσεν ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα κατὰ τὰ τέσσαρα ἔτη τῆς λειτουργίας της εἰς καλλιεργητικὰς χορηγήσεις ἐπὶ προσωπικῇ ἀσφαλείᾳ καὶ εἰς βραχυπρόθεσμα δάνεια ἐπὶ ἐνεχύρῳ γεωργικῶν προϊόντων.

Βραχυπρόθεσμοι χορηγήσεις ἐπὶ προσωπικῇ καὶ ἐμπραγμάτῳ ἀσφαλείᾳ κατὰ τὰ ἔτη 1930—1933 (εἰς χιλιάδας δραχμῶν)

Εἶδος χορηγήσεων	Χορηγηθέντα 1930	1931	1932	1933	Ὀφειλόμενα ἐκ χορηγήσεων τῶν 4 ἐτῶν τὴν 1 Ἰανουαρίου 1934
Χορηγήσεις ἐπὶ προσωπικῇ ἀσφαλείᾳ					
Πρὸς συνεταιρισμοὺς	638.055	609.896	519.160	587.849	464.617
Πρὸς μεμονωμένους	259.442	322.431	316.246	327.066	310.554
Σύνολον	897.497	932.327	835.406	914.915	775.171
Χορηγήσεις ἐπὶ ἐνεχύρῳ γεωργικῶν προϊόντων					
Πρὸς συνεταιρισμοὺς	284.520	294.624	208.197	335.941	360.510
Πρὸς μεμονωμένους	107.086	90.973	61.431	138.503	130.958
Σύνολον	391.606	385.597	269.628	474.444	419.468

Κατ' εἴδη καλλιεργουμένων προϊόντων αἱ καλλιεργητικαὶ χορηγήσεις κατανέμονται ὡς ἑξῆς:

Ἀνάλυσις τῶν καλλιεργητικῶν χορηγήσεων τῶν ἐτῶν 1930—1933 κατὰ εἴδη προϊόντων (εἰς χιλιάδας δραχμῶν)

Εἴδη προϊόντων	1930	1931	1932	1933
Δημητριακὰ	316.777	361.849	231.703	240.421
Ἄμπελοι..............................	223.322	41.318	88.250	26.548
Σταφὶς		149.448	185.349	206.605
Καπνὰ..................................	219.968	174.895	122.010	170.608
Ἐλαῖαι.................................	26.903	28.386	21.609	21.313
Βάμβαξ................................	16.508	23.239	28.145	21.725
Λαχανικὰ..............................	6.169	7.454	9.872	6.926
Ἀραβόσιτος πρὸς διατροφὴν........	—	—	66 460	—
Κτηνοτροφικὰ.........................	28.276	41.863	27.096	33.444
Λιπάσματα	21.241	34.266	42.496	51.332
Προμηθευτικαὶ χορηγήσεις.........	—	—	—	57.017
Διάφορα	38.333	69.609	62.416	78.976
Σύνολον.......	897.497	932.327	835.406	914.915

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ποσῶν ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα ἐχορήγησε δάνεια γεωργικῶν βελτιώσεων μέσης καὶ μακρᾶς προθεσμίας, ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	*Ποσὰ*	*Ἔτη*	*Ποσὰ*
1930	14.800.000	1932	23.100.000
1931	38.900.000	1933	30.250.000

Ἡ ρευστοποίησις τῶν τοποθετήσεων ποικίλλει ἀπὸ 70—80 %, αἱ δὲ καθυστερήσεις περιορίζονται εἰς τὸ ἐλάχιστον, εἰσπραττόμεναι ἀβιάστως μὲ τὴν πρώτην καλὴν ἐσοδείαν. Ὁ ἀκόλουθος πίναξ δεικνύει τὰ ὀφειλόμενα ἐκ τῶν τριῶν εἰδῶν χορηγήσεων ὅλων τῶν ἐτῶν κατὰ τὴν 31ην Δεκεμβρίου τοῦ 1933:

Ὀφειλόμενα ὑπόλοιπα τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1933 ἐκ τῶν τριῶν εἰδῶν χορηγήσεων (εἰς χιλιάδας δρχ.)

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα	Ἐκ καλλιεργητικῶν χορηγήσεων	Ἐκ δανείων ἐπὶ ἐνεχύρῳ	Ἐκ μεσοπροθέσμων καὶ μακροπροθέσμων δανείων	Σύνολον
Δυτικὴ Θρᾴκη	47.241	40.192	6.576	94.009
Μακεδονία ...	230.061	302.935	16.830	549.826
Θεσσαλία.....	148.172	25 295	10 879	184.346
Στερεὰ Ἑλλὰς	86.791	104.426	23.665	214.882
Ἤπειρος.....	29.930	629	3.121	33.680
Πελοπόννησος	154.795	2.273	8.859	165.927
Νῆσοι Αἰγαίου	9.612	12.529	5.420	27.561
Κυκλάδες νῆσ.	401	26	—	427
Νῆσος Κρήτη	53.611	3.123	5.763	62.497
Ἰόνιοι νῆσοι.	14.557	40	278	14.875
Σύνολον ..	775.171	491.468	81.391	1.348.030

Τὴν ὑποχρέωσιν τῆς συντηρήσεως τῶν τιμῶν τῶν γεωργικῶν προϊόντων ἐτήρησεν ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα εἰς εὐρυτάτην κλίμακα. Ἀπὸ τοῦ πρώτου ἔτους τῆς λειτουργίας της, κατόπιν συμβάσεως μετὰ τοῦ κράτους, ἀνέλαβε τὴν ἐξ ὁλοκλήρου χρηματοδότησιν τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς προστασίας ἐγχωρίου σιτοπαραγωγῆς (Κ.Ε.Π.Ε.Σ.) διαθέτουσα πρὸς τοῦτο τὰ ἑξῆς ποσά:

Ἔτη	*Ποσὰ*	*Ἔτη*	*Ποσὰ*
1930	124.000.000	1932	497.000.000
1931	208.000.000	1933	1.320 000 000

Digitized by Google

Ὡσαύτως προέβη κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα εἰς ἀγορὰς σημαντικῶν ποσοτήτων ἐκ τῶν γεωργικῶν προϊόντων, ἤτοι κριθῆς, ὀρύζης καὶ βρόμης, ἀπ' εὐθείας παρὰ τῶν παραγωγῶν, εἰς τιμὰς ἀπολύτως ἱκανοποιητικὰς δι' αὐτούς, διὰ συμβάσεως δὲ μετὰ τοῦ κράτους προέβη κατὰ μὲν τὸ 1930 εἰς ἀγορὰν 15.000 τόννων χαρουπίων Κρήτης, Κυνουρίας καὶ Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς καὶ κατὰ τὸ 1932 εἰς ἐξαγορὰν 8.000 000 ὀκάδων ἐλαιολάδου Σάμου, Κρήτης, Μυτιλήνης κλπ.

Μεγάλην πρόοδον ἐσημείωσεν ἐσχάτως ἡ ἀσφάλισις τῶν ἀγροτῶν κατὰ τῶν διαφόρων κινδύνων τῶν ἀπειλούντων τὰ προϊόντα των. Χάρις εἰς τὸ τμῆμα ἀσφαλειῶν τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης, οἱ ἀγρόται διαπαιδαγωγοῦνται διὰ τῆς ἀσφαλίσεως εἰς τὴν ἀποταμίευσιν. Τὰ ἐκ τῶν ἀσφαλίστρων εἰσπραττόμενα ἡ Τράπεζα δὲν διαθέτει πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ταμείου της, ἀλλὰ τὰ χρησιμοποιεῖ πρὸς κοινωφελεῖς σκοποὺς ἐν ταῖς περιοχαῖς, ἐξ ὧν συνήχθησαν αἱ ἀσφάλειαι.

Συνεταιρισμοί· *βλ. λ. συνεταιρισμοί* (τ. ΚΒ', σ 571 6 κ. ἑξ.).

Γ. ΤΡΑΚΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Γενικὰ βοηθήματα*: *Λεβίδης Ν. Δ.*, «Ὁ συνεταιρισμὸς καὶ ἡ πολιτεία» (Ἀθῆναι 1874).—*Boulanger F.*, «Ambelakia ou les associations et municipalités helléniques» (Paris 1875).—*Βαλασόπουλος Ι.*, «Τράπεζαι τῶν ἐργατῶν τῆς γῆς» (Ἀθῆναι 1877).—*Κουγιτέας Β.*, *Dazet G.* καὶ *Homberger A.*, «Crédit foncier en Grèce» (Ἀθῆναι 1891).—*Βάμβας Κ.*, «Περὶ συνεργατικῶν ἑταιρειῶν» (ἐν «Παρνασσῷ» 1895).—*Μελᾶς Δ. Μ.*, «Συγκριτικὴ μελέτη περὶ τῆ γεωργικῆς πίστεως» (Ἀθῆναι 1902).—*Ἰασεμίδης Σ. Π.*, «Οἱ γεωργικοὶ συνεταιρισμοί» (ἐν «Γεωργικῷ Δελτίῳ» ὑπουργ. Ἐθν. Οἰκονομίας 1913).—*Μιχαλακόπουλος Δ.*, «Οἱ συνεταιρισμοὶ καὶ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα» (1916)—*Μυλωνᾶς Ἀλ. Κ.*, «Ἡ ἀνάγκη τῶν συνεταιρισμῶν» (ἐν «Μηνιαίῳ ἐπιθεωρ. πολ. καὶ κοινοβ.» Α'/1916).—*Ἰασεμίδης Σ. Π.*, «Περὶ συνεταιρισμῶν ἐν Ἑλλάδι» (1918).—*Μυλωνᾶς Α. Κ.*, «Γεωργικὴ καὶ κτηματικὴ πίστις» (Ἀθῆναι 1919)—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Le mouvement coopératif en Grèce» (ἐν τοῖς «Annales de la corp. et de la mutual. agric», Paris XII /1919).—«Καταστατικὸν συνεταιρισμοῦ Ἀμπελακίων» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» ΙΔ'/1920).—*Σιμωνίδης Β. Κ.*, «La cooperation agricole en Grèce» (1923).—*Καλλιτσουνάκης Δ.*, «Περὶ συνεταιρισμῶν καὶ ἰδίως ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι Α'/1924).—*Τρακάκης Γ.*, «Ἡ συνεταιριστικὴ ὀργάνωσις ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1925).—*Κορυζῆς Α.*, «Ἡ ἀγροτικὴ πίστις καὶ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα» (1925).—*Ἀγάθος Α.*, «Οἱ γεωργικοὶ συνεταιρισμοὶ τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1926).—*Φιλάρετος Γ.*, «Συνεργατικοὶ συνεταιρισμοὶ Ἀμπελακίων, Ὕδρας, Σπετσῶν, Ψαρρῶν» (Ἀθῆναι 1927).—*Τεοζάκης Χρ.*, «Ἀγροτικὴ συνεργατικὴ ὀργάνωσις» (1928).—*Χολέβας Κ.*, «Πρακτικὸς ὁδηγὸς τῶν γεωργικῶν συνεταιρισμῶν» (Ἀθῆναι 1928)—*Παπαχατζῆς Μ.*, «Οἱ συνεταιρισμοί» (1929).—*Μαργέτος Δ.*, «Ἀναγκαστικοὶ κτηματικοὶ συνεταιρισμοί» (παράρτημα τοῦ Γεωργ. Δελτίου ὑπουργείου Γεωργίας, Α'/1930).—*Χριστοδουλόπουλος Πίνδ.*, «Πιστωτικὴ πολιτικὴ καὶ περιοδικαὶ κρίσεις. Κριτικὴ ἐπισκόπησις τῆς πιστωτικῆς πολιτικῆς τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1930).—*Τζωρτζάκης Θ.*, «Οἱ συνεταιρισμοὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα» (Πατραι 1932).— *Κοντὸς Π. Α.*, «Δασικοὶ συνεταιρισμοί» (Θεσσαλονίκη 1932).—*Τσάκας Κ. Α.*, «Οἱ συνεταιρισμοί» (1933).

Συνεταιριστικὴ νομοθεσία: *Φαρμάκης Τρ.*, «Κῶδιξ νομοθεσίας τῶν συνεταιρισμῶν» (1926 καὶ 1929).—*Κουκουράβας Δ.*, «Συνεταιριστικοὶ νόμοι» (Σέρραι 1932).

Συνεταιριστικὸς τύπος: «Ὁ βοηθὸς τῶν συνεταιρισμῶν» (Σ. *Ἰασεμίδου* 1918 κ.ἑ.).—«Ἐφημερὶς τῶν συνεταιρισμῶν» (Κέρκυρα 1922 κ.ἑ.).—«Ὁ συνεταιριστής» (*Θ. Τζωρτζάκη*, Ἀθῆναι 1925 κ.ἑ.).—«Ὁ συνεργατισμός» (Συνδέσμου συνεταιριστῶν Βορείου Ἑλλάδος, Θεσσαλονίκη 1929 κ.ἑ.).

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία τῆς Ἑλλάδος ἔχει μᾶλλον χαρακτῆρα γεωργικόν, ἐν τούτοις δὲν στερεῖται καὶ ἀξιολόγου βιομηχανίας. Ἡ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξις τῆς χώρας εἶναι ἀπόρροια τῆς ἐνταθείσης δραστηριότητος τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας κατὰ τὴν τελευταίαν κυρίως εἰκοσαετίαν. Οὕτω, χάρις εἰς τὸν φυσικὸν πλοῦτον τῆς χώρας, τὴν ἔμφυτον πρωτοβουλίαν τοῦ Ἕλληνος ἐπιχειρηματίου, τὰ ὑπὲρ τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας θεσπισθέντα προστατευτικὰ μέτρα, ἰδίᾳ δὲ λόγῳ τῆς ὑψηλῆς δασμολογικῆς προστασίας, ἧς ἔτυχεν ἡ βιομηχανία ἐκ μέρους τοῦ κράτους, καὶ τῶν ὅλως ἐξαιρετικῶν συνθηκῶν, ὑφ' ἃς ἐξειλίχθη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἡ δραστηριότης αὐτῆς ἐπεξετάθη εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς βιομηχανικοὺς κλάδους. Λόγῳ τῆς ἀναπτύξεως ταύτης ἀρκετὰ περιώρισε τὴν εἰσωγωγὴν ἀλλοδαπῶν ἑτοίμων βιομηχανικῶν προϊόντων καὶ κατέστη, μετὰ τὴν γεωργίαν, μία τῶν σπουδαιοτέρων πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, δεδομένου ὅτι ἡ ἀξία τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς κατὰ τὸ 1932 ἀνέρχεται εἰς 259.002.665 χρυσᾶς δραχμάς, ἔναντι 453.825.716 χρυσῶν δραχμῶν τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Σοβαρὰ ἐπίσης εἶναι ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ σημασία τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας ἐν τῇ ὅλῃ ἐθνικῇ οἰκονομίᾳ, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν συμμετέχει αὕτη δι' 95.500.000 περίπου χρυσῶν δραχμῶν εἰς τὸν σχηματισμὸν τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπορροφεῖ σημαντικὸν ἀριθμὸν τοῦ ἐργαζομένου πληθυσμοῦ τῆς χώρας. Ἓν ἐκ τῶν κυριωτέρων χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας εἶναι ὅτι, παρὰ τὴν μεγάλην αὐτῆς ἐξέλιξιν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἐλλείπει ἐκ ταύτης ἡ μορφὴ τῆς «μεγάλης βιομηχανίας», διότι τὰ περισσότερα τῶν ἐργοστασίων της, ἐξαιρέσει ὀλίγων, εἶναι μικραὶ βιομηχανικαὶ ἐγκαταστάσεις, ἐγκατεσπαρμέναι εἰς τὰ κυριώτερα ἀστικὰ κέντρα τῆς χώρας, καὶ ὅτι περιορίζεται αὕτη μᾶλλον εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κατανάλωσιν. Ὡρισμένα ὅμως προϊόντα αὐτῆς ἐξάγονται εἰς τὴν ἀλλοδαπήν.

Τὰ κυριώτερα κέντρα τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας εἶναι συγκεντρωμένα εἰς μεγάλα ἀστικὰ τοιαῦτα τῆς χώρας, ἰδίως δὲ ἐν Ἀθήναις, Πειραιεῖ, Ἐλευσῖνι, Πάτραις, Θεσσαλονίκῃ, Σύρῳ, Καλάμαις, Βόλῳ, Ναούσῃ, Βερροίᾳ, Λεβαδείᾳ, Μυτιλήνῃ, Χίῳ, Καρλόβασι, Κερκύρᾳ, Ἡρακλείῳ, Χανίοις κ. ἄ.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν λειτουργούντων ἐν τῇ χώρᾳ καθαρῶς βιομηχανικῶν ἐργοστασίων ἀνέρχεται, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου, εἰς 2.915, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 306 ἀνήκουν εἰς ἀνωνύμους βιομηχανικὰς ἑταιρείας. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν αὐτοῖς ἀπασχολουμένων ἐργατῶν καὶ ἐργατριῶν ὑπολογίζεται εἰς 191.129. Εἰδικώτερον κατανεμόμενοι οἱ ἐργάται καὶ ἐργάτριαι ἀσχολοῦνται:

1)	Εἰς τὰς μεταλλουργ., μηχανολογ. καὶ βιομ.	20.580 ἐργ.
2)	» » οἰκοδομικὰς βιομηχανίας	8.700 »
3)	» » κλωστοϋφαντουργικὰς βιομηχανίας	33.831 »
4)	» » βιομηχανίας εἰδῶν διατροφῆς	35.165 »
5)	» » χημικὰς βιομηχανίας	9.600 »
6)	» » βιομηχανίας κατεργασίας δέρματος	22.200 »
7)	» » » χάρτου καὶ ἐκτυπώσεως	7.048 »
8)	» » » εἰδῶν ἱματισμοῦ	18.500 »
9)	» » » κατεργασίας ξύλου	18.355 »
10)	» » » καπνοῦ	8.750 »
11)	» » » παραγωγ. ἠλεκτρ. ρεύμ.	2.500 »
12)	» μὴ εἰδικῶς κατονομαζομένας μεικτὰς βιομ.	5 900 »
	Σύνολον	191.129

Τὴν ἀξίαν τῶν βιομηχανικῶν ἐγκαταστάσεων ὑπολογίζει τὸ Ἀν. Οἰκονομικὸν Συμβούλιον διὰ τὸ 1932 εἰς 381.811.204 χρυσᾶς δραχμάς, ἔναντι 280 000 000 περίπου τοῦ 1928, ἐξ ὧν αἱ ἐγκαταστάσεις μόνον τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν ἀνέρχονται εἰς 234.446.000 χρυσᾶς δραχμάς. Εἰδικώτερον αἱ ἐγκαταστάσεις τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν κατανέμονται ὡς ἑξῆς: τῶν μεταλλουργικῶν καὶ μεταλλευτικῶν 8.969.949 χρυσαῖ δραχμαί, τῶν μηχανολογικῶν 5.006.998, τῶν οἰκοδομικῶν 13.008.811, τῶν κλωστοϋφαντουργικῶν 30 739.773, τῶν εἰδῶν διατροφῆς 38.787.440, τῶν χημικῶν 18.460 512, τοῦ δέρματος 1.816 749, τῶν εἰδῶν ἱματισμοῦ 1.156.867, τοῦ ξύλου 883.256, τοῦ καπνοῦ 4.523.143, τοῦ ἠλεκτρισμοῦ 97.983.770, διαφόρων 6.914 867.

Κινητήριος δύναμις. Ἡ κινητήριος δύναμις τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας ἀνέρχεται κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1933 εἰς 247.637 ἵππους, μὴ συμπεριλαμβανομένων τῶν μικρῶν βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων. Ἡ κατανομὴ τῆς κινητηρίου δυνάμεως, ἀναλόγως τῆς καταναλισκομένης καυσίμου ὕλης, ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Κατανομή	*Ἀπογραφὴ 1920*	*Νέαι ἐγκαταστάσεις 1921—1933 ἐκτὸς τῶν ἠλεκτρ. ἐργοστασίων*	*Νέαι ἐγκαταστάσεις 1921—1933 μετὰ τῶν ἠλεκτρ. ἐργοστασίων*
Δι' ἀτμοῦ..........	30,20 %	6,07 %	58,33 %
Δι' ὕδατος..........	26,40 »	1,15 »	3,15 »
Διὰ πετρελ. βενζ. κλ.	13,30 »	82,75 »	35,75 »
Διὰ πτωχοῦ ἀερίου.	14,60 »	0,36 »	0,10 »
Δι' ἠλεκτρισμοῦ ...	13,30 »	9,67 »	2,67 »
Δι' ἀνέμου..........	3,00 »	—	—
Σύνολον.....	100,00 %	100,00 %	100,00 %

Ἁπλοῦν βλέμμα ἐὰν ῥίψῃ τις ἐπὶ τῶν στατιστικῶν δεδομένων, πείθεται ὅτι δέσμευσις τῶν ὑδραυλικῶν δυνάμεων τῆς χώρας πρὸς παραγωγὴν κινητηρίου δυνάμεως ἐλάχιστα μέχρι τοῦδε ἐχρησιμοποιήθη. Πράγματι, μέχρι τοῦ 1920 αὕτη περιωρίζετο (πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων) εἰς τὴν κίνησιν μικρῶν τινων ὑδρομύλων καὶ ἐλαιοτριβείων περιωρισμένης σημασίας. Ὡσαύτως κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν, ἐκτὸς τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Γλαύκου, ἐχρησιμοποιήθησαν αὗται εἰς μικρὰν κλίμακα, ἂν καὶ ὑπὸ τῶν εἰδικῶν ὑπολογίζεται ὅτι αἱ πτώσεις τῶν ὑδάτων τῆς Ἑλλάδος διὰ καταλλήλων ἐγκαταστάσεων δύνανται ν' ἀποδώσωσι πλέον τῶν 300.000 ἵππων συνεχῶς ἐργαζομένων, τοῦθ' ὅπερ λύει κατὰ μέγα μέρος τὸ πρόβλημα τῶν καυσίμων ὑλῶν ὄχι μόνον τῆς βιομηχανίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ὅλης ἐθνικῆς οἰκονομίας. Ἡ μὴ ἐκμετάλλευσις μέχρι τοῦδε εἰς εὐρυτέραν κλίμακα (ἡ χρησιμοποιουμένη σήμερον δύναμις ἀνέρχεται εἰς 37,702 ἵππους) δέον ἴσως ν' ἀποδοθῇ εἰς τὰς ἀπαιτουμένας πρὸς τοῦτο δαπανηρὰς ἐγκαταστάσεις. Διὰ τοῦτο, ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὰς σοβαρωτέρας κλωστοϋφαντουργικὰς καὶ ἠλεκτρικὰς ἐγκαταστάσεις τῆς Λεβαδείας, Ναούσης, Βερροίας, Βοδενῶν, Ὀρεστιάδος, Γοργοποτάμου καὶ Γλαύκου (σύνολον ἵππων 9.975), αἱ ἐπίλοιποι δυνάμεις ἵππων ἀνήκουν εἰς μικροὺς ἀλευρομύλους καὶ ἐλαιοτριβεῖα τῆς ὑπαίθρου. Ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ἵππων τῆς κινητηρίου δυνάμεως τῶν λειτουργούντων ἐργοστασίων, τοὺς περισσοτέρους συγκεντρώνουν αἱ βιομηχανίαι εἰδῶν διατροφῆς (44 %), ἕνεκα τοῦ πλήθους τῶν μικρῶν ἀλευρομύλων. Ἀκολουθοῦν αἱ ἐγκαταστάσεις παραγωγῆς ἠλεκτρικοῦ ῥεύματος (24 %), αἱ κλωστοϋφαντουργικαὶ (11 %), αἱ ὁποῖαι καὶ ἐπέδειξαν ἀξιοσημείωτον δραστηριότητα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, καὶ ἕπονται οἱ ἀπομένοντες βιομηχανικοὶ κλάδοι.

Καύσιμοι ὕλαι. Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ εἰσάγῃ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν καυσίμων αὐτῆς ὑλῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, διότι ἡ χώρα εἶναι πτωχὴ εἰς καυσίμους ὕλας. Ἡ σημερινὴ ἄλλως τε παραγωγὴ τοῦ ἐγχωρίου λιγνίτου εἶναι τελείως ἀνεπαρκὴς διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας. Ἡ μέση ἐτησία εἰσαγωγὴ καυσίμων ὑλῶν καὶ ἡ παρ' ἡμῶν κατανάλωσις τοῦ ἐγχωρίου λιγνίτου τῆς τελευταίας τετραετίας ἔχει ὡς ἑξῆς:

Γαιάνθρακες, ὀπτάνθρακες κλπ. τόννοι 797.931, ἀξία 336 ἑκ. σταθ. δραχ.

Ἀκαθάριστον πετρέλαιον, νάφθη, βενζίνη 123.925, ἀξία 282 ἑκ. σταθ. δραχ.

Κατανάλωσις ἐγχωρίου λιγνίτου 125.231, ἀξία 24 ἑκ. σταθ. δραχ.

Κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἑλληνικὴ παραγωγὴ δὲν δίδει περισσότερον τῶν 3,78 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν καταναλισκομένων ἐτησίως ἐν τῇ χώρᾳ καυσίμων ὑλῶν καὶ 13.56 % ἐπὶ τῆς ποσότητος αὐτῶν. Διὰ ταῦτα καθίσταται ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη εὐρυτέρας ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἐν τῇ χώρᾳ κοιτασμάτων τοῦ λιγνίτου καὶ δεσμεύσεως τῶν ὑδραυλικῶν δυνάμεων τῆς χώρας διὰ καταλλήλων ἐγκαταστάσεων, ἵνα παύσῃ ἡ ἐξάρτησις τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας ἐκ τῆς ἔξωθεν εἰσαγωγῆς καυσίμων ὑλῶν.

Πρῶται ὕλαι καὶ εἰσαγωγὴ αὐτῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ εἰσάγῃ σημαντικὸν μέρος τῶν πρώτων αὐτῆς ὑλῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὁ μέσος ὅρος τῆς ἀξίας τῶν ὁποίων, κατὰ τὴν τελευταίαν τετραετίαν, ἀνέρχεται εἰς 1.809.209.000 σταθεροποιημένας δραχμάς. Ἀναλυτικῶς λαμβάνονται:

ἐκ τοῦ ἐσωτερ. ἀξίας	2.392.161.000 σταθερ. δραχμ.	ποσοστ.	56.85 %
ἐκ τοῦ ἐξωτερ. »	1.809.209.000 σταθερ. δραχμ.	ποσοστ.	43.15 %
Σύνολον	4.201.370.000		100.00

Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι χρησιμοποιοῦν ἀποκλειστικῶς ἐγχωρίους πρώτας ὕλας αἱ μεταλλουργικαὶ βιομηχανίαι, αἱ καπνικαί, αἱ οἰκοδομικαὶ καὶ αἱ τῶν εἰδῶν διατροφῆς, πλὴν τῆς ἀλευροβιομηχανίας. Οἱ ὑπόλοιποι βιομηχανικοὶ κλάδοι εἰσάγουν σημαντικὰς ποσότητας ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς, καὶ ἰδίως αἱ μηχανολογικαὶ βιομηχανίαι, αἱ τοῦ χάρτου, αἱ τοῦ ξύλου καὶ αἱ τῶν εἰδῶν ἱματισμοῦ, τῶν ὁποίων ἡ εἰσαγωγὴ πρώτων ὑλῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνέρχεται περίπου εἰς 90 % τοῦ συνόλου τῶν χρησιμοποιουμένων ὑπ' αὐτῶν πρώτων ὑλῶν.

Μέγα μέρος τῶν εἰσαγομένων ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς πρώτων ὑλῶν εἶναι ἡμικατειργασμέναι ὕλαι καὶ ἁπλᾶ βιομηχανεύματα, τῶν ὁποίων ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία ἐκτελεῖται ἐνταῦθα. Διὰ τοῦτο πολλοὶ κλάδοι τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας περιορίζονται εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο στάδιον τῆς ἐπεξεργασίας τῶν προϊόντων.

Βιομηχανικὴ παραγωγή. Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία κατώρθωσε κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαπενταετίαν νὰ διπλασιάσῃ σχεδὸν τὴν παραγωγὴν αὐτῆς, περιορίσασα σημαντικῶς τὰς ἔξωθεν εἰσαγωγάς, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἕνεκα τῶν προστατευτικῶν ὑπὲρ αὐτῆς μέτρων, τῆς ὑψηλῆς δασμολογικῆς προστασίας καὶ τῆς ἔν τινι μέτρῳ χρησιμοποιήσεως ἐγχωρίων πρώτων ὑλῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἕνεκα τοῦ χαμηλοῦ ἐπιπέδου τῶν βιομηχανικῶν ἡμερομισθίων, τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, τῆς εἰσροῆς κεφαλαίων ἐκ τῶν κερδῶν τῶν πολέμων καὶ τῶν δανείων καὶ τῆς ὑψώσεως τοῦ ἐπιπέδου τῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου καὶ τῆς Ἐπιθεωρήσεως τῆς Βιομηχανίας τοῦ ὑπουργείου τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανικὴ παραγωγὴ ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	*Δείκτης ΑΟΣ κατὰ ποσότητας ἔτος 1928—100*	*Χάρτιναι δρχ. Ὑπολ. Ὑπουρ. Ἐθν. Οἰκονομ.*	*Χρυσαῖ δραχμαί*
1921	61.34	1.080.980.000	308.766 438
1922	70.52	1.963 540.000	276. 97.410
1923	62.71	3.172.3 0.000	257 253.700
1924	60.70	3.886.730.000	359.702.723
1925	88.89	4.980.000 000	389.107.471
1926	84.89	5.475.000.000	357.154.972
1927	94.41	6.640.000.000	454.518 594
1928	100 —	7.112 750.000	479.106.712
1929	101.79	7.120.772.000	479.584 825
1930	105.28	6.671.221.000	449.190.929
1931	108.88	6.062.098.000	406.647.103
1932	102.67	6.749.609.000	259.002.665
1933	113.04	8.047.753.000	231 058.082

Ὅθεν παρατηρεῖται συνεχὴς αὔξησις τῆς παραγωγῆς, ἥτις διὰ τὸ 1923 ἀνέρχεται κατὰ 190 % περισσότερον τῆς τοῦ 1921. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ποιότητος, ποικιλίας καὶ τιμῶν ἡ ἐγχώριος βιομηχανία κατέβαλε φιλοτίμους προσπαθείας, ἀποκλείσασα πλεῖστα ὅσα ξένα προϊόντα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἀγορᾶς.

Ἐξαγωγὴ ἑτοίμων βιομηχανικῶν προϊόντων. Ἡ ἐξαγωγὴ ἑτοίμων βιομηχανικῶν προϊόντων εἶναι μικρὰ καὶ ἀντιπροσωπεύει μόλις τὰ 6 % τῆς ὅλης παραγωγῆς. Τοῦτο δέ, διότι ἀφ' ἑνὸς ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία δὲν ἔφθασεν εἰς σημεῖον τοιοῦτο, ὥστε νὰ δύναται ν' ἀπαλλαγῇ τῶν προστατευτικῶν δασμῶν καὶ κατ' ἀκολουθίαν νὰ συναγωνίζηται τὰς ξένας βιομηχανίας καὶ εἰς τὰς ἀγορὰς τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι δὲν ἐπαρκεῖ ἀκόμη διὰ τὴν ἐγχώριον κατανάλωσιν. Παρὰ ταῦτα παρατηρεῖται ἐξαγωγή, ἥτις συνίσταται εἰς ἀργυροῦχον μόλυβδον, ἀρσενικῶδες ὀξύ, νήματα ἐκ βάμβακος, τάπητας, μέταξαν, κονιάκ, κονσέρβας λαχανικῶν, πυρηνέλαιον, σάπωνας, χημικὰ λιπάσματα,

Digitized by Google

κολοφώνιον, τερεβινθέλαιον, τρυγικὰ ἅλατα καὶ σιγαρέττα. Τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ τῶν ξένων ἀγορῶν εἰς τὴν τοποθέτησιν τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων κατέχουν ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Αἴγυπτος. Εἰς τὴν πρώτην ἀποστέλλονται, πλὴν ἄλλων, καὶ σημαντικαὶ ποσότητες κολοφωνίου καὶ τερεβινθελαίου. Εἰς τὴν δευτέραν τὸ μεγαλύτερον μέρος χημικῶν λιπασμάτων καὶ ἱκαναὶ ποσότητες πυρηνελαίου. Αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι κατέχουν τὴν τρίτην θέσιν. Εἰς ταύτας ἀποστέλλονται τὰ 3/5 τοῦ ἐξαγομένου πυρηνελαίου καὶ τάπητες. Ἀκολουθεῖ ἡ Γαλλία, ἥτις ἀπορροφεῖ μεταλλουργικὰ προϊόντα (ἀρσενικῶδες ὀξὺ καὶ ἀργυροῦχον μόλυβδον). Εἰς τὴν Γιουγκοσλαυΐαν ἐξάγονται νήματα ἐκ βάμβακος ἀξίας 31.313.707 δραχμῶν, εἰς τὴν Μεγάλην Βρεττανίαν σημαντικαὶ ποσότητες ἀργυρούχου μολύβδου, ταπήτων κ.λ.π., εἰς τὴν Κύπρον πυρηνέλαιον, σάπων καὶ χημικὰ λιπάσματα, εἰς τὴν Ἀλβανίαν μικραὶ ποσότητες βαμβακερῶν νημάτων, κονιὰκ καὶ πυρηνελαίων, εἰς τὴν Ρουμανίαν μικραὶ ποσότητες σάπωνος, κολοφωνίου, τερεβινθελαίου καὶ σιγαρέττων, εἰς τὴν Τουρκίαν ἐλάχισται ποσότητες κονιάκ, χημικῶν λιπασμάτων, κολοφωνίου καὶ τερεβινθελαίου. Εἰς τὴν Γερμανίαν, Βουλγαρίαν καὶ λοιπὰς χώρας ἡ εἰσαγωγὴ τῶν ἑλληνικῶν βιομηχανικῶν προϊόντων εἶναι τελείως ἀσήμαντος. Ἡ ἐξαγωγὴ τῶν ἑλληνικῶν βιομηχανικῶν προϊόντων παρατηρεῖται μᾶλλον εἰς ἡμικατειργασμένας πρώτας ὕλας ἢ εἰς τὴν ἐξαγωγὴν καθαρῶς ἑτοίμων πρὸς κατανάλωσιν προϊόντων. Ἀξιοπαρατήρητον εἶναι ὅτι αὕτη κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη, λόγῳ τῆς παγκοσμίου κρίσεως, ἐμειώθη αἰσθητῶς (ποσοτικῶς 25 %) ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἔτος 1928. Κατὰ τὸ 1933 ἐπανέκτησε τὰ παλαιὰ αὐτῆς ἐπίπεδα, διὰ τὸν λόγον ὅτι ὑπετιμήθη τὸ ἐθνικὸν ἡμῶν νόμισμα καὶ αἱ τιμαὶ τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων ἐν τῷ ἐξωτερικῷ παρουσιάζουν σημαντικὴν πτῶσιν, ἕνεκα τῆς διαφορᾶς τῆς ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς ἀξίας τῆς δραχμῆς.

Ἔτη	Δείκτης Α.Ο Σ. κατὰ ποσότητας ἔτη βάσεως 1928–100	Χάρτιναι δραχμαὶ Ὑπολογ. Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας
1928	100.—	423.004.000
1929	111.06	498.040.000
1930	117.39	254.045.340
1931	79.29	163.599.510
1932	71.44	195.914.520
1933	100.63	344.480.480

Εἰσαγωγὴ ἑτοίμων βιομηχανικῶν προϊόντων. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἐν τῇ χώρᾳ καταναλώσεως βιομηχανικῶν προϊόντων ἐκάλυπτε πρότερον ἡ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσαγωγὴ τοιούτων. Ἀπό τινος ὅμως, καὶ ἰδίως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἡ εἰσαγωγὴ αὐτῶν ἐμειώθη αἰσθητῶς. Ἡ εἰσαγωγὴ τῶν ἀλλοδαπῶν προϊόντων κατὰ τὴν τελευταίαν πενταετίαν ἀνέρχεται περίπου εἰς 3.855.000.000 δραχμὰς καὶ ἀντιπροσωπεύει τὰ 35 % τῆς ὅλης καταναλώσεως κατὰ μέσον ὅρον ἐτησίως, ἥτις περιωρίσθη κατὰ τὸ 1933 εἰς 23,59 %, συντελούντων τῶν περιορισμῶν τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῆς ὑποτιμήσεως τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος, πρὸς ὠφέλειαν τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας. Ἐὰν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι σημαντικὸν μέρος τῶν εἰσαγομένων ἔξωθεν βιομηχανευμάτων δὲν προορίζονται ἅπαντα διὰ τὴν κατανάλωσιν, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται ὡς πρῶται ὗλαι διὰ δευτέραν ἐπεξεργασίαν, ἡ εἰσαγωγὴ ἑτοίμων πρὸς κατανάλωσιν βιομηχανικῶν προϊόντων περιορίζεται καὶ πέρα τοῦ ποσοστοῦ τῶν 23,59%. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν εἰσαχθέντων ἐκ τούτων τῶν προϊόντων κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν προέρχεται ἐξ ἀντικειμένων τῶν μηχανολογικῶν βιομηχανιῶν, δεδομένου ὅτι ὁ κλάδος οὗτος ὑστερεῖ ἐν τῇ χώρᾳ, καὶ ἐκ κλωστοϋφαντουργικῶν καὶ δὴ καὶ ἐκ λεπτῶν νημάτων καὶ κλωστῶν, τῶν ὁποίων ἡ παραγωγὴ μόλις ἤρχισε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη διὰ τῆς ἱδρύσεως σχετικῶν ἐργοστασίων. Σημαντικὸν ἐπίσης μέρος καλύπτουν καὶ τὰ προϊόντα εἰδῶν διατροφῆς, ἰδίως σάκχαρις, συμπεπυκνωμένον γάλα, κακάον κλπ.

Πίναξ εἰσαγωγῆς ἑτοίμων βιομηχανικῶν προϊόντων.

Ἔτη	Δείκτης Α.Ο.Σ. κατὰ ποσότητας ἔτη βάσεως 1928–100	Χάρτιναι δραχμαὶ Ὑπολογ. Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας
1928	100.—	4.746.613.000
1929	102.33	5.029.819.100
1930	104.38	4.296.860.580
1931	89.71	3.598.965.870
1932	61.44	2.885.094.920
1933	48.59	3.402.797.780

Αἱ κατὰ κλάδους βιομηχανίαι. Α') ***Μεταλλουργικαὶ βιομηχανίαι.*** Αἱ βιομηχανίαι αὗται δὲν εἶναι ὅσον πρέπει ἀνεπτυγμέναι ἐν Ἑλλάδι, αἱ δὲ λειτουργοῦσαι σήμερον ἐπιχειρήσεις φέρουσι χαρακτῆρα μᾶλλον μεταλλευτικῶν βιομηχανιῶν, καθόσον αἱ περισσότεραι ἐξ αὐτῶν ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐξόρυξιν μεταλλευμάτων παρὰ μὲ τὴν ἐκκαμίνευσιν αὐτῶν. Αἱ σπουδαιότεραι ἐκ τούτων εἶναι αἱ ἐπιχειρήσεις τοῦ Λαυρείου. Ἀπὸ τοῦ 1925 ὅμως ἐμελετήθη σοβαρώτερον τὸ ζήτημα τῆς ἀναπτύξεως τῶν μεταλλουργικῶν βιομηχανιῶν διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ὑδροχημικῆς μεθόδου. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἡ ἑλληνικὴ μεταλλουργία περιορίζεται εἰς τὴν τοῦ μολύβδου, ἧς προϊὸν εἶναι ὁ ἀργυροῦχος μόλυβδος καὶ τὸ ἀρσενικῶδες ὀξὺ καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἀξία ἐν σχέσει πρὸς ὅλην τὴν βιομηχανικὴν παραγωγὴν μόλις φθάνει τὰ 1,15 % τῆς ὅλης παραγωγῆς. Ἡ κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν παραγωγὴ τῶν μεταλλευτικῶν βιομηχανιῶν ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Παραγωγὴ		Εἰσαγωγὴ	
	Δείκτης Α.Ο.Σ. κατὰ ποσότητας Βάσ. 1928—100	Χάρτιναι δραχμαὶ	Δείκτης Α.Ο.Σ. κατὰ ποσότητας Βάσ. 1928—100	Χάρτιναι δραχμαὶ
1923	63,46	41.257.320	23,43	90.000.000
1924	74,11	77.251.800	57,37	186.700.000
1925	71,98	71.261.800	68.61	158.327.200
1926	74,41	79 450.000	62,39	257.000.000
1927	76,45	56 992.250	85,69	265.211.700
1928	100,—	69.171.732	100,—	322.716.500
1929	74,85	58.070.000	112,63	395.380 000
1930	100,53	51 995 000	114,21	363.215.000
1931	92,76	30.-06 600	106,88	298.212 200
1932	93,16	36 162.500	96,07	263.609.400
1933	105,94	50.695.000	—	382.266.600

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προϊόντων τὸ μᾶλλον ἀξιόλογον εἶναι ὁ ἀργυροῦχος μόλυβδος, ἡ ἀξία τοῦ ὁποίου καλύπτει τὰ 94 % τῆς ὅλης παραγωγῆς τῶν μεταλλευτικῶν βιομηχανιῶν. Αἱ μέχρι τοῦ 1928 ὑφιστάμεναι δύο ἑταιρεῖαι τοῦ Λαυρείου, ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ γαλλική, συνεχωνεύθησαν εἰς μίαν, τὴν γαλλικήν, ἥτις ἐξαγοράσασα τὰς ἐγκαταστάσεις παρέμεινε μόνη ἐκμεταλλεύτρια. Αὕτη εἰργάσθη μέχρι τοῦ 1933, ὁπότε μετεβιβάσθη εἰς ἀγγλικὸν ὅμιλον, ὅστις καὶ θὰ ἐκμεταλλεύεται τὰς ἐγκαταστάσεις τῶν δύο πολαιῶν ἑταιρειῶν.

Ἡ παραγωγὴ τοῦ ἀρσενικώδους ὀξέος βαίνει ἀπό τινος μειουμένη, λόγῳ τῆς ἐκ τῆς πτώσεως τῶν τιμῶν περιωρισμένης ἐξαγωγῆς, ἡ δὲ μείωσις αὕτη συνεχίζεται μέχρι τοῦ 1933, ὁπότε ἡ ὑποτίμησις τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος ἐπήνεγκε σημαντικὴν αὔξησιν τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ τιμῶν. Ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη παραγωγὴ καὶ ἐξαγωγὴ τοῦ ἀργυρούχου μολύβδου ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Ἔτη	Παραγωγὴ		Ἐξαγωγὴ	
	Τόννοι	Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχμὰς	Τόννοι	Ἀξία εἰς χάρτινας δραχμὰς
1923	4.236	22.323.720	4.236	22.298 000
1924	5 106	55.144.800	5.106	55.450 000
1925	5.336	68.300.800	5.125	47 000 000
1926	5.100	71.400.000	5 732	59.658.600
1927	5.325	51.812 250	6.043	47.219 000
1928	7 306	65 173.712	6.023	47.400.000
1929	5.360	55.740.000	4.387	37.392.000
1930	7.250	47 190.000	6.805	42.027 000
1931	6.708	26.500.000	6.705	31.541.700
1932	7.000	34.100.000	6.252	25.756.060
1933	8.067	46.567.000	6.935	39 317.600

Ἡ παραγωγὴ καὶ ἐξαγωγὴ κατὰ τὴν τελευταίαν πενταετίαν τοῦ ἀρσενικώδους ὀξέος ἔχει οὕτω:

Ἔτη	Παραγωγὴ		Ἐξαγωγὴ	
	Τόννοι	Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχμὰς	Τόννοι	Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχμὰς
1928	769	4.000.000	693	3.060.000
1929	763	3.313.000	630	2.760.000
1930	840	4.805.000	603	2.275.200
1931	883	4.306.600	715	2 816 100
1932	385	2 062.500	301	1.614.370
1933	255	2.128.000	253	1.967.100

Β' ***Μηχανολογικαὶ βιομηχανίαι.*** Αἱ μηχανολογικαὶ βιομηχανίαι ἐν τῇ χώρᾳ εἶναι φυσικὸν νὰ περιορίζωνται περισσότερον εἰς ἐπισκευὰς καὶ ὀλιγώτερον εἰς κατασκευάς, ἐφ' ὅσον δὲν ἀνεπτύχθη ἀκόμη παρ' ἡμῖν ἡ σιδηροβιομηχανία δι' ὑψικαμίνων ὡς καὶ ἡ χαλυβοποιία. Αἱ κυριώτεραι πρῶται ὗλαι αὐτῶν (χυτοσίδηρος, χάλυψ, χαλκὸς κλπ.) εἰσάγονται ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς, τὰ δὲ σπουδαιότερα ἐργοστάσια τοῦ κλάδου τούτου εἶναι συγκεντρωμένα μᾶλλον ἐν Πειραιεῖ καὶ Ἀθήναις καὶ συνίστανται ἀπὸ μηχανουργεῖα, χυτήρια σιδήρου, ναυπηγεῖα, καρφοβελονοποιεῖα, ἐργοστάσια χρηματοκιβωτίων καὶ πλαστίγγων, ἐργοστάσια γεωργικῶν ἐργαλείων, χαλκεῖα καὶ ὀρειχαλκεῖα. Ἐπίσης λειτουργοῦσι καὶ ἐργοστάσια ἐπισκευῆς αὐτοκινήτων καὶ πλῆθος μικρῶν σιδηρουργείων καὶ κασσιτεροποιείων, ἅτινα ὅμως εἶναι βιοτεχνικὰ ἐργαστήρια περιωρισμένης σημασίας. Ἡ παραγωγὴ μηχανολογικῶν βιομηχανιῶν ὄχι μόνον δὲν ἐπαρκεῖ διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας, ἀλλ' εἰς πολλὰ αὐτῆς εἴδη ὑστερεῖ ποιοτικῶς τῶν ξένων προϊόντων, διότι ὁ κλάδος οὗτος ἔχει ἀνάγκην μεγάλων ἐγκαταστάσεων καὶ ἀκινητοποιήσεως σοβαρῶν κεφαλαίων. Ἐξαγωγὴ μηχανολογικῶν προϊόντων δὲν γίνεται ἐκ των ἀνωτέρω λόγων. Ἡ παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ τῶν προϊόντων τῶν μηχανολογικῶν βιομηχανιῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Παραγωγὴ		Εἰσαγωγὴ	
	Δείκτης Α.Ο.Σ. κατὰ ποσότητας βάσεις 1928—100	Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχμὰς	Δείκτης Α.Ο.Σ. κατὰ ποσότητας βάσεις 1928—100	Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχμὰς
1923	34,29	132.700.000	14,90	126.541.000
1924	84,61	218.670.000	32,45	318 858.000
1925	85,18	226.650.000	55,20	570.261.100
1926	77.92	200.042.000	55,89	674.112.500
1927	92,33	220.360.000	79,34	845.152.670
1928	100,—	263.670.000	100,—	1.156.135.500
1929	93,67	274.825 000	133,21	1.373.299.500
1930	88,14	265.768.000	126,20	1.105.308.000
1931	85,85	226.386.000	88,63	1.002.257.450
1932	71,64	241.521.500	46,33	647.224.080
1933	67,54	267.515.000	27,22	624.863.010

Μηχανουργικαὶ βιομηχανίαι. Αἱ παλαιότεραι στατιστικαὶ δὲν ἀναφέρουν ἐπακριβῶς τὸν ἀριθμὸν τῶν μηχανουργείων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης οὐδὲ διακρίνουσι τὰς σοβαρὰς βιομηχανίας ἀπὸ τὰ ἁπλᾶ ἐργαστήρια. Κατὰ τὴν στατιστικὴν τοῦ 1917 ὑπῆρχον ἐν τῇ χώρᾳ 90 μηχανουργεῖα ἄνευ καθορισμοῦ μεγάλων ἢ μικρῶν ἐγκαταστάσεων. Ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1920 ἀναγράφει 1.996 μηχανικὰς ἐγκαταστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας συμπεριλαμβάνονται καὶ ἐγκαταστάσεις σιδηρουργίας, κατασκευῆς κλινῶν, καρφοβελονῶν, ἀλύσεων, λιμῶν, ἐπίπλων ἐκ μετάλλων κλπ. Κατὰ τὸ 1923 ἐλειτούργουν 56 μηχανουργεῖα, ἐξ ὧν τὰ 25 ἐν Πειραιεῖ καὶ 10 ἐν Ἀθήναις, τῶν ὁποίων ἡ κινητήριος δύναμις ἐν συνόλῳ ἀνήρχετο εἰς 1.074 ἵππους, οἱ δὲ ἐργαζόμενοι ἐργάται εἰς 1.800. Κατ' ἐπίσημον, τέλος, στατιστικὴν τοῦ 1926 ὑπῆρχον ἐν λειτουργίᾳ 94 μηχανικαὶ ἐγκαταστάσεις μὲ κινητήριον δύναμιν 1.968 ἵππων, ἀπασχολοῦσαι 2.523 ἐργάτας.

Ἐξ αὐτῶν ἐκινοῦντο:

δι' ἀτμοῦ	4	ἐργοστ., ἀπασχολοῦντα κινητ. δύν.	227	ἵππων
διὰ πετρελ.	19	»	562	»
» πτωχ. ἀερ.	8	»	131	»
δι' ἠλεκτρ.	63	»	1048	»
	94		1968	

Ἔκτοτε καὶ μέχρι τέλους τοῦ 1933 ἱδρύθησαν ἕτερα 5 ἐργοστάσια μὲ κινητήριον δύναμιν 124 ἵππων. Διὰ τὴν κίνησιν τῶν ἐργοστασίων τούτων ὑπολογίζεται ὅτι δαπανῶνται 1.100 τόννοι καυσίμων ὑλῶν, ἀξίας 1.180.000 σταθεροποιημένων δραχμῶν. Ἐκ τούτων οἱ 600 τόννοι εἶναι γαιάνθρακες ἀξίας 400 000 σταθεροποιημένων δραχμῶν. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω καυσίμων ὑλῶν δαπανῶνται προσέτι ἐτησίως 2.000 τόννοι γαιανθράκων, ἀξίας 1.300.000 σταθεροποιημένων δραχμῶν καὶ κὼκ χυτηρίου 800 τόννοι, ἀξίας 1.100.000. Ἡ ἀξία τῶν σπουδαιοτέρων ἐργοστασίων ὑπολογίζεται εἰς 160.000 000 σταθεροποιημένας δραχμάς, ἐκ τῶν ὁποίων 100 000 000 δι' ἐγκαταστάσεις μηχανουργείων μόνον τῶν Ἀθηνῶν. Τὰ μηχανουργεῖα ἀσχολοῦνται μᾶλλον μὲ ἐπισκευάς. Ἐπιτυχία παρατηρεῖται εἰς τὴν κατασκευὴν μηχανημάτων, ὡς εἶναι αἱ φυγόκεντροι ἀντλίαι, ἀντλίαι ἐλαιοπιεστηρίων (ὑδραυλικῶν καὶ κοινῶν), στεμφυλοπιεστήρια, ἐλαιοτριβεῖα, κύλινδροι ἀρτοποιείων, γερανοί, ἀτμομηχαναί, δεξαμεναί, ἀτμολέβητες, σαπωνολέβητες, τροχαλίαι καὶ ἐν γένει διάφορα σιδηρᾶ καὶ χυτοσιδηρᾶ ἀντικείμενα εἰς μεγάλην ποικιλίαν. Ἡ παραγωγὴ ἐτησίως ἀνέρχεται κατὰ μέσον ὅρον εἰς 60.000 000 δρχ. Πλὴν ὅμως λόγῳ κρίσεως, ἣν διέρχεται ἡ βιομηχανία κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, αὕτη ἐμειώθη ἐπαισθητῶς. Ἐξαγωγὴ προϊόντων δὲν παρατηρεῖται.

Ναυπηγεῖα. Αἱ σημαντικώτεραι ναυπηγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν Ἑλλάδι εἶναι κατὰ πρῶτον αἱ ἐν Πειραιεῖ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Βασιλειάδης» καὶ ἐν Σύρῳ ἡ ἑταιρεία «Νεώριον Σύρου», δεύτερον δὲ αἱ ναυπηγικαὶ ἐν Λαυρείῳ ἐγκαταστάσεις. Αὗται ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικῶς μὲ τὴν ἐπισκευὴν τῶν πλοίων καὶ εἶναι ἐφωδιασμέναι μὲ ἐγκατάστασιν νεωλκοῦ διὰ τὴν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς διεξαγωγὴν τῶν ἐπισκευῶν, δυνάμεναι νὰ προβῶσι καὶ εἰς ναυπήγησιν ἀτμοπλοίων. Ἐκ τῶν ναυπηγείων τούτων, τὸ μὲν τῆς Σύρου, ἕνεκα τῆς κρίσεως, διέκοψε τὰς ἐργασίας του, τὸ δὲ τοῦ Πειραιῶς λειτουργεῖ, ἀπασχολοῦν 100 τεχνίτας, μὲ κινητήριον ἠλεκτρικὴν δύναμιν 324 ἵππων. Τὸ ἐν Σύρῳ, ἐφ' ὅσον ἐλειτούργει, ἀπησχόλει 100 ἐπίσης τεχνίτας καὶ κινητήριον δι' ἀτμοῦ δύναμιν 200 ἵππων. Ἡ συνολικὴ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων τῶν ἀνωτέρω ναυπηγείων ἀνέρχεται εἰς 25.000.000 σταθεροποιημένας δραχμάς, ἡ δὲ ἐτησία παραγωγὴ αὐτῶν κατὰ μέσον ὅρον εἰς 8.000.000. Πλὴν τῶν ὡς ἄνω ὁπωσδήποτε μεγάλων ἐγκαταστάσεων, ὑπάρχουσι καὶ μικρά τινα ναυπηγεῖα ἐν Πειραιεῖ, καὶ ἰδίως ἐν τῇ θέσει Πέραμα καὶ Ἀμπελάκια, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ὑπερβαίνει τὰ 20 μὲ συνολικὴν κινητήριον δύναμιν 200 περίπου ἵππων καὶ ἀξίαν ἐγκαταστάσεων ὑπερβαίνουσαν τὰ 3.000.000 δραχμῶν, ἅτινα ἀσχολοῦνται μὲ τὰς ναυπηγήσεις ἱστιοφόρων καὶ μικρῶν βενζινοπλοίων. Ταῦτα ἀπασχολοῦσι περὶ τοὺς 150 τεχνίτας. Αἱ ναυπηγήσεις ἀτμοπλοίων ἐν Ἑλλάδι δὲν προάγονται, διότι ἐλλείπουν αἱ μεγάλαι ναυπηγικαὶ ἐγκαταστάσεις, αἱ πρῶται ὗλαι καὶ

Digitized by Google

ἡ ὕπαρξις σοβαρᾶς σιδηροβιομηχανίας ἀλλὰ προσέτι καὶ λόγῳ τῆς ἀτελείας, ἧς τυγχάνουσι τὰ ἀτμόπλοια ὡς βοηθητικὰ κατασκευ ίσματα. Ἡ ἐπισκευὴ τῶν πλοίων σπουδαίως κωλύεται, ἕνεκα τῆς παραμονῆς τῶν πλοίων πρὸς ἐπισκευὴν ἐν τῷ λιμένι. Διὰ τοὺς λόγους τούτους ἐμελετήθη ὁ καθορισμὸς ὡρισμένης θέσεως τῆς Πειραϊκῆς ἀκτῆς καὶ τοῦ ὅρμου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἔνθα θὰ διεξάγωνται ἅπασαι αἱ ἐπισκευαὶ τῶν ἀτμοπλοίων. Σοβαρῶς ἐπίσης μελετᾶται ὑπὸ τῶν ἁρμοδίων ὑπηρεσιῶν ἡ ἵδρυσις πολεμικῆς ναυπηγικῆς βιομηχανίας, αἱ δὲ ἐγκαταστάσεις τοῦ πολεμικοῦ ναυστάθμου συμπληροῦνται πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον.

Χυτήρια χυτοσιδήρου. Τὰ σπουδαιότερα χυτήρια σιδήρου ἐν Ἑλλάδι εἶναι συγκεντρωμένα ἐν Πειραιεῖ καὶ ἐν Ἀθήναις, ἀπασχολοῦντα περὶ τοὺς 140 τεχνίτας. Ἡ κινητήριος δύναμις αὐτῶν περιορίζεται εἰς τὴν κίνησιν τοῦ ἀνεμιστῆρος τῆς καμίνου, ἀνερχομένη εἰς 58 ἵππους (δι' ἠλεκτρισμοῦ). Αἱ ἐγκαταστάσεις αὐτῶν ὑπολογίζονται περὶ τὰ 4.000.000 δρ., τὰ δὲ κεφάλαια δι' ὧν κινοῦνται περὶ τὸ 1,5 ἑκατομ. σταθεροποιημένων δραχμῶν.

Ἡ ἐτησια παραγωγή των κατὰ μέσον ὅρον ἀνέρχεται εἰς 50 περίπου τόννους νέου σιδήρου, ἀγγλικῆς, ὡς τὰ πολλά, προελεύσεως καὶ εἰς ἑτέρους 50 τόννους παλαιοῦ σιδήρου προερχομένου ἐξ ἀχρήστων χυτοσιδηρῶν ἀντικειμένων συνολικῆς ἀξίας 2.000.000 σταθεροποιημένων δραχμῶν. Τὰ προϊόντα αὐτῶν ἀποτελοῦνται κατὰ πλειονότητα ἐκ διαφόρων ἀκατεργάστων χυτοσιδηρῶν ἀντικειμένων κατὰ παραγγελίαν τῶν μηχανουργείων ἐκείνων, ἅτινα στεροῦνται ἰδίου χυτηρίου.

Καρφοβελονοποιεῖα. Ἡ βιομηχανία τῶν καρφοβελονῶν εἶναι εἷς τῶν σπουδαιοτέρων κλάδων τῶν μηχανολογικῶν βιομηχανιῶν. Τὰ ἐν τῇ χώρᾳ λειτουργοῦντα σήμερον καρφοβελονοποιεῖα ἀνέρχονται εἰς 21, μετὰ κινητηρίου δυνάμεως 810 ἵππων καὶ 400 περίπου ἐργατῶν. Τὰ περισσότερα τῶν ἐν λόγῳ ἐργοστασίων εἶναι συγκεντρωμένα ἐν Πειραιεῖ, Φαλήρῳ καὶ Θεσσαλονίκῃ, ἀνὰ ἓν δὲ λειτουργεῖ ἐν Καλάμαις Χαλκίδι, Τρικκάλοις καὶ Καβάλλᾳ. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐργοστασίων ὑπάρχουσι καὶ συνεργεῖα κατασκευῆς καρφοβελονῶν εἰς τὸ ἐν Πάτραις μηχανουργεῖον Πραποπούλου καὶ εἰς τὰ ἐν Βόλῳ λειτουργοῦντα δύο ἐργοστάσια κατασκευῆς γεωργικῶν ἐργαλείων. Τὸ ἐν Νέῳ Φαλήρῳ εἶναι ἐφωδιασμένον καὶ μὲ ἐγκατάστασιν ἐφελκυστῆρος, δυνάμενον νὰ ἐπεξεργάζεται σύρμα σιδηροῦν τελείως ἀνεπεξέργαστον καὶ νὰ κατασκευάζῃ σύρματα διαφόρων διαστάσεων καὶ καρφοβελόνας εἰς διάφορα πάχη καὶ μεγέθη. Ἐπίσης ἔχει τελειοτάτας ἐγκαταστάσεις, κατασκευῆς ἑλίκων παντὸς μεγέθους καὶ πάσης χρήσεως, ὡς ἐπίσης καὶ ἥλων λεβητοποιίας. Αἱ ἐγκαταστάσεις αὐτοῦ ὑπολογίζονται εἰς 10.000.000 δραχμῶν, ὅλων δὲ τῶν λειτουργούντων ἐργοστασίων εἰς 27.000.000. Τὰ δὲ κεφάλαια κινήσεως ἀνέρχονται εἰς 7.000.000.

Τὸ πλεῖστον τῶν ἀνωτέρω ἐργοστασίων κινεῖται διὰ πετρελαίου (511 ἵπποι) ἢ ἠλεκτρισμοῦ (257 ἵπποι). Πρώτων ὑλῶν, ἤτοι σύρματος σιδηροῦ ἀνεπεξεργάστου, γίνεται προμήθεια ἐκ Βελγίου (2.500 τόννοι), ἀξίας κατὰ μέσον ὅρον 6.300.000 σταθεροποιημένων δραχμῶν, καὶ σύρματος σιδηροῦ, διαφόρων διαμέτρων, ἑτοίμου πρὸς κοπὴν διὰ καρφοβελόνας, ἀνερχομένου εἰς 5.000 περίπου τόννους, ἀξίας 117.000.000 σταθεροποιημένων δραχμῶν.

Ἡ παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ ἔξωθεν καρφοβελονῶν ἔχει ὡς ἑξῆς:

	Παραγωγὴ καρφοβελονῶν		*Εἰσαγωγὴ καρφοβελονῶν, ἑλίκων, προκῶν*	
Ἔτη	*Χλγρ.*	*ἀξίας δρ. χαρ.*	*Χλγρ.*	*ἀξίας δρ. χαρ.*
1923	2.500.000	20.000.000	2.596.000	18.000.000
1924	4.000.000	20.000 000	2.750.000	21.487.000
1925	4.500.000	27.000.000	1.898.500	16.406.500
1926	4 000.000	20.000.000	2.042.200	20.717.000
1927	5.300.000	24.910.000	2.788.290	26.721.400
1928	6.500.000	32 500.000	2.503.000	27.601 000
1929	5.000 000	25.000.000	2.221.000	25 015.000
1930	4.600.000	35.000 000	2.153.050	25.633 460
1931	5.000.000	25.000.000	1.964.100	21.584.370
1932	4.500.000	36.000.000	870.790	14.184.160
1933	4.500.000	36.000.000	894.810	20.463.400

Ἡ ἑλληνικὴ καρφοβελονοποιία προστατεύεται δασμολογικῶς ἀπὸ 48—100 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων, χωρὶς νὰ κάμῃ χρῆσιν ὁλοκλήρου τοῦ δασμοῦ, καθόσον ἐπιβαρύνεται διὰ τὴν μεταφορὰν ἀπὸ 69—80 λεπτὰ κατὰ χιλιόγραμμον. Γενικῶς ἡ καρφοβελονοποιία εἶναι ἐκ τῶν βιομηχανιῶν, αἵτινες δύνανται κάλλιστα νὰ ἀναπτυχθῶσιν ἐν τῇ χώρᾳ, ἀρκεῖ μόνον νὰ μὴ περιορίζωνται, ὅπως συμβαίνει κατὰ μέγα μέρος σήμερον, εἰς τὴν τελευταίαν ἐπεξεργασίαν τοῦ ἔξωθεν εἰσαγομένου σύρματος, ἀλλὰ διὰ καταλλήλων ἐγκαταστάσεων νὰ καταστῇ δυνατὴ καὶ ἡ παραγωγὴ τοῦ σύρματος ἐν τῇ χώρᾳ, ὡς ἤρχισεν ἤδη, εἰς περιωρισμένην κλίμακα, ἡ κατασκευὴ σύρματος ἐν τῷ ἐν Νέῳ Φαλήρῳ ἐργοστασίῳ.

Ἡ παραγωγὴ ἑλίκων (ξυλόβιδες) κατὰ τὴν τελευταίαν ἑξαετίαν ἐκυμάνθη μεταξὺ 150.000 καὶ 200.000 χιλιογράμμων, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ κατωτέρω πίνακος:

1928	χγρ.	150.000	ἀξίας	δρχ.	2.250 000
1929	»	150.000	»	»	2.700.000
1930	»	160.000	»	»	2.800.000
1931	»	200.000	»	»	3.600.000
1932	»	200.000	»	»	5.000.000
1933	»	200.000	»	»	5.000 000

Ὅθεν παρατηρεῖται ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ καρφοβελονῶν, προκῶν, ἑλίκων κλπ. ἀνέρχεται τὴν τελευταίαν πενταετίαν, κατὰ μέσον ὅρον, εἰς 1.900.000 χιλιόγραμμα, ἀξίας 23.000.000 δρχ., καὶ ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὸ $^1/_8$ τῆς ἐν τῇ χώρᾳ καταναλώσεως τῶν προϊόντων τούτων. Συνίσταται δὲ ἡ κατανάλωσις αὕτη ἐξ ἐκείνων τῶν εἰδῶν, ὧν, λόγῳ τῆς ἐλλείψεως καταλλήλων ἐγκαταστάσεων, δὲν κατέστη εἰσέτι ἐφικτὴ ἡ παραγωγὴ ἐνταῦθα.

Βιομηχανία πλαστίγγων καὶ χρηματοκιβωτίων. Ἡ βιομηχανία αὕτη δὲν ἔλαβεν ἀκόμη ἐν Ἑλλάδι τὴν καθαρὰν βιομηχανικὴν αὑτῆς μορφήν. Τὰ ἐν τῇ χώρᾳ σήμερον λειτουργοῦντα ἐργοστάσια πλαστίγγων καὶ χρηματοκιβωτίων, πλὴν ἑνὸς ἢ δύο, ἔχουσι τὸν τύπον τοῦ βιοτεχνικοῦ ἐργαστηρίου· ἐκ τῶν 16 δὲ λειτουργούντων τὰ 11 ἔχουσι μηχανικὴν κίνησιν, ἥτις ἐν συνόλῳ ἀνέρχεται εἰς 71 ἵππους, κινούμενα ἀποκλειστικῶς δι' ἠλεκτρισμοῦ. Ἡ συνολικὴ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων αὐτῶν ὑπερβαίνει τὰ 5.000.000 σταθεροποιημένων δραχμῶν, τὸ δὲ ἀπασχολούμενον προσωπικὸν φθάνει τοὺς 233 ἐργάτας. Τὰς πρώτας ὕλας λαμβάνουσι σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, χρειάζονται δὲ περὶ τοὺς 250 τόννους σιδήρου καὶ ἐλασμάτων, ἀξίας περίπου 1.000 000 σταθεροποιημένων δραχμῶν, ὧν ἡ προμήθεια γίνεται, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἐκ Γερμανίας, Βελγίου καὶ Γαλλίας. Ἡ δὲ χρησιμοποιουμένη ξυλεία διὰ τὰς πλάστιγγας (100 κ. μ., ἀξίας 220.000 σταθεροποιημένων δραχμῶν), ἐκτὸς ἐλαχίστων ποσοτήτων ὀξυῶν Μακεδονίας, εἰσάγεται ἐκ Ρουμανίας καὶ Τσεχοσλοβακίας. Ἡ παραγωγὴ πλαστίγγων καὶ χρηματοκιβωτίων τῆς τελευταίας πενταετίας κυμαίνεται κατὰ μέσον ὅρον ἐτησίως περὶ τὰ 1.280 τεμάχια πλαστίγγων ἀξίας 2.850.000 σταθεροποιημένων δραχμῶν καὶ 344 τεμάχια χρηματοκιβωτίων ἀξίας 1.433.000. Ἡ δ' ἔξωθεν εἰσαγωγὴ κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ἔχει ὡς ἑξῆς: πλάστιγγες 43.800 χιλιόγραμμα, ἀξίας 1 840.000 σταθεροποιημένων δραχμῶν, χρηματοκιβώτια 145.140 χιλιόγραμμα, ἀξίας 3.707.000 δρ. Ἡ εἰσαγωγὴ πλαστίγγων ἐνεργεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ Γερμανίας καὶ Ἀγγλίας, τῶν δὲ χρηματοκιβωτίων καὶ ἐκ Γαλλίας. Αἱ βιομηχανίαι αὗται προστατεύονται διὰ δασμῶν ἀνερχομένων εἰς τὰ 30 % περίπου ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων.

Βιομηχανία κλινῶν. Ἡ βιομηχανία κλινῶν ἐπετέλεσε σημαντικὰς προόδους κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, καθόσον καλύπτει αὕτη τὰ 87 % περίπου τῆς ὅλης ἐν τῇ χώρᾳ καταναλώσεως. Τὰ λειτουργοῦντα σήμερον ἐργοστάσια ἀνέρχονται εἰς 16, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ νεωστὶ ἱδρυθὲν ἐν Φαλήρῳ καλύπτει τὸ 1/3 τῆς ὅλης ἐν τῇ χώρᾳ παραγωγῆς κλινῶν. Ἡ κινητήριος δύναμις τῶν 16 τούτων κλινοποιείων, ὧν τὰ περισσότερα εἶναι συγκεντρωμένα ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Πειραιεῖ, ἀνέρχεται εἰς 186 ἵππους, ἐξ ὧν 117 διὰ πετρελαίου καὶ 69 δι' ἠλεκτρισμοῦ. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπασχολουμένων ἐν αὐτοῖς ἐργατῶν ἀνέρχεται εἰς 423. Αἱ ἐγκαταστάσεις ὑπολογίζονται εἰς 17.000.000 σταθεροποιημένων δραχμῶν, τὰ δὲ ἀπασχολούμενα ἕτερα κεφάλαια ὑπερβαίνουν τὰ 10.000.000. Διὰ τὴν καύσιμον ὕλην τῶν διὰ πετρελαίου κινουμένων κλινοποιείων ὑπολογίζεται ὅτι ἐξοδεύονται ἐτησίως 70 περίπου τόννοι ἀκαθαρίστου πετρελαίου ἀξίας 126 000 σταθ. δρ., ὡς ἐπίσης καὶ 150 τόννοι κὼκ χυτηρίου ἀξίας 180 000.

Τὰς πρώτας ὕλας τὰ κλινοποιεῖα ταῦτα προμηθεύονται ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἰδίως ἐκ Βελγίου καὶ Γερμανίας, ἀποτελοῦνται δ' αὗται ἀπὸ χυτοσίδηρον, σίδηρον, ὀρειχάλκινα ἐξαρτήματα κλινῶν, διάφορα σύρματα κλπ., ἐν συνόλῳ ἀνερχόμενα εἰς 2.595 τόννους ἀξίας 20.000.000 σταθεροποιημένων δραχμῶν.

Ἡ παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ κλινῶν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ἔχει ὡς ἑξῆς:

	Παραγωγὴ		*Εἰσαγωγὴ*	
Ἔτη	*Τεμ.*	*Ἀξίας ἑκ. δρ.*	*Χλγρ.*	*Ἀξίας*
1923	15.000	9	145.000	2.308.000
1924	34.000	15	314.570	15.071.000
1925	45.000	20	173.100	6.049.200
1926	50.000	20	125.300	8.505.300
1927	55.000	22	111.840	8.087.400
1928	60.000	30	106.150	6.598.000
1929	70.000	35	94.790	5.960.700
1930	63.000	25,2	88.570	5.223.300
1931	60.000	24	61.340	3.843.600
1932	50.000	25	23.050	1.778.410
1933	45.000	22,5	4.480	573.070

Ὅθεν παρατηρεῖται συνεχὴς μείωσις τῆς εἰσαγωγῆς πρὸς ὠφέλειαν τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς, τῆς ὁποίας τὰ προϊόντα συναγωνίζονται τὰ ξένα ὄχι μόνον εἰς τιμάς, λόγῳ τῆς ὑψηλῆς δασμολογικῆς προστασίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ποιότητα. Ἡ βιομηχανία τῶν κλινῶν προστατεύεται καλῶς, καθόσον οἱ δασμοὶ φθάνουσι τὰ 60 % ἐπὶ τῆς ἀξίας, ἀλλὰ δὲν χρησιμοποιεῖ τούτους ἐξ ὁλοκλήρου ὑπὲρ αὐτῆς, διότι εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ διαθέσῃ 15—30 % ἐκ τούτων διὰ τὴν εἰσαγωγὴν πρώτων ὑλῶν. Ἐξαγωγὴ δὲν γίνεται. Εἰς ὡρισμένας ὅμως ἀγορὰς βαλκανικῶν κρατῶν, ἰδίως εἰς τὰς ἀγορὰς τῆς Τουρκίας καὶ Ἀλβανίας, εἶναι δυνατὸν νὰ τοποθετηθῶσιν ἀρκεταὶ ποσότητες τῶν ἄνω προϊόντων.

Κλειθροποιεῖα. Ὁ κλάδος οὗτος ἀντιπροσωπεύεται διὰ τριῶν ἐργοστασίων, ἐκ τῶν ὁποιων τὸ πρῶτον ἱδρύθη ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὸ 1926, ἀργότερον δὲ τὰ ἕτερα δύο ἐν Ν. Φαλήρῳ, ἅτινα κέκτηνται κινητήριον δύναμιν 68 ἐν ὅλῳ ἵππων καὶ ἀπασχολοῦσι περὶ τοὺς 70 ἐργάτας ἐν πλήρει λειτουργίᾳ. Αἱ ἐγκαταστάσεις αὐτῶν ὑπολογίζονται εἰς 5.000.000 σταθεροποιημένων δραχμῶν, τὰ δὲ λοιπὰ κεφάλαια εἰς τρία. Διὰ τὴν καύσιμον αὐτῶν ὕλην δαπανῶνται ἐτησίως 20 τόννοι πετρελαίου. Τὰς πρώτας ὕλας εἰσάγουν ἀποκλειστικῶς ἐκ Γερμανίας καὶ Βελγίου, συνίστανται δ' αὗται ἐκ σιδήρου εἰς φύλλα καὶ εἰδικοῦ ἐλάσματος λευκοῦ ἢ μέλανος ἢ ἐξ ἡμικατειργασμένων τεμαχίων, ὡς εἶναι κλεῖδες, ἐλατήρια, καρφάκια (περσίνια), βίδες κ.λ.π. Ἡ μέση παραγωγὴ κλείθρων κυμαίνεται περὶ τὰς 50.000 δωδεκάδας ἀξίας 2.500 000 σταθεροποιημένων δραχμῶν, ἡ δ' ἔξωθεν παραγωγὴ ὑπερβαίνει τὰς 250 000 δωδεκάδας ἀξίας 9.000.000. Τῷ 1933 παρήχθησαν 95.000 δωδεκάδες κλείθρων ἀξίας 2.275 000 δραχ. καὶ εἰσήχθησαν 158.140 χιλιόγραμμα ἀξίας 11.600.750 δραχ. Συνεπῶς ἡ ἐγχώριος παραγωγή, παρὰ τὰς ἐξαιρετικὰς συνθήκας τοῦ 1933 (περιορισμοὶ εἰσαγωγῶν, πτῶσις τοῦ νομίσματος κ.λ.π.) καλύπτει μόνον τὰ 16,40 % τῆς ὅλης καταναλώσεως. Ἡ κλειθροποιία προστατεύεται διὰ δασμῶν ἀνερχομένων εἰς τὰ 25% τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων. Κυριώτερος συναγωνιστὴς ταύτης εἶναι τὰ γερμανικὰ προϊόντα.

Βιομηχανία γεωργικῶν ἐργαλείων. Αὕτη εἶναι ἐκ τῶν μᾶλλον σοβαρῶν κλάδων τῆς μηχανολογικῆς βιομηχανίας. Τὰ λειτουργοῦντα σήμερον ἐν τῇ χώρᾳ ἐργοστάσια ἀποκλειστικῶς γεωργικῶν ἐργαλείων εἶναι τέσσαρα, ἐξ ὧν δύο ἐν Βόλῳ καὶ δύο ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἀπασχολοῦντα περὶ τοὺς 400 ἐργάτας. Ἡ κινητήριος αὐτῶν δύναμις ἀνέρχεται εἰς 545 ἵππους, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 490 κινοῦνται διὰ πετρελαίου.

Τὸ σύνολον τῶν ἐγκαταστάσεων ὑπολογίζεται εἰς 50.000.000 σταθεροποιημένων δραχμῶν, τὸ δὲ ἄλλο κεφάλαιον εἰς 15.000.000. Διὰ καύσιμον ὕλην δαπανῶνται ἐτησίως περὶ τὸ ἓν ἑκατομμύριον σταθεροποιημένων δραχμῶν, ἐκ τῶν ὁποίων 330.000 διὰ τὴν ἀγορὰν 1.500 τόννων ἐγχωρίου λιγνίτου.

Αἱ κυριώτεραι πρῶται ὕλαι εἰσάγονται κυρίως ἐκ τοῦ Βελγίου, τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, συνίστανται δ' αὗται ἐκ 1.200 τόννων χυτοσιδήρου ἀξίας 2.500.000 δραχμῶν, ὡς καὶ 2.400 τόννων σιδήρου εἰς διαφόρους μορφὰς ἀξίας 7.500.000 δραχμῶν. Τὸ σύνολον σχεδὸν (92 %) τῶν πρώτων ὑλῶν εἰσάγεται εἰς ἀνεπεξεργάστους ὕλας, πλὴν τινων μικρῶν ποσοτήτων ἐξαρτημάτων, ἅτινα εἰσάγονται ὑπὸ μορφὴν ἡμικατειργασμένων πρώτων ὑλῶν. Τὰ κυριώτερα τῶν γεωργικῶν ἐργαλείων τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας εἶναι τὰ ἄροτρα καὶ τὰ ὕνια. Ἐπίσης κατασκευάζονται 8.000 ἄξονες κάρρων ἀξίας 400.000 δραχμῶν, 150 περίπου στεμφυλοπιεστήρια ἀξίας 600.000 δραχμῶν, 300 χαρτοπιεστήριοι μηχαναὶ ἀξίας ἑνὸς ἑκατομμυρίου καὶ σημαντικὸς ἀριθμὸς χειροκινήτων ἐκκοκκιστικῶν μηχανῶν ἀραβοσίτου. Τὸ δ' ἓν ἐκ τῶν δύο ἐν Βόλῳ ἐργοστασίων ἐπλουτίσθη καὶ μὲ ἐγκατάστασιν κατασκευῆς ἑλίκων (boulons), τῶν ὁποίων ἡ παραγωγὴ ἀνέρχεται εἰς 600 000 τεμάχια ἀξίας 500.000 δραχμῶν. Ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ ἔξωθεν γεωργικῶν ἐργαλείων ἔχει ὡς ἑξῆς:

	Παραγωγὴ			*Εἰσαγωγὴ*	
Ἔτη	*Εἴδη*	*Τεμάχ.*	*Ἀξίας δρχ.*	*Χιλιογρ.*	*Ἀξίας*
1927	ἄροτρα	30.000	9.000.000	1.790.560	16.106.100
	ὕνια...	250.000	3.750.000		
			12.750.000		
1928	ἄροτρα	30.000	9.000.000	3.011.800	55.709.300
	ὕνια...	250.000	3.750.000		
			12.750.000		
1929	ἄροτρα	25.000	6.900.000	2.432.300	41.996.700
	ὕνια...	300.000	4.500.000		
			11.400.000		
1930	ἄροτρα	30.000	7.800 000	1.584.300	37.331.300
	ὕνια...	200.000	2.800.000		
			10.600.000		
1931	ἄροτρα	20.000	5.000.000	1.165.330	23.862.420
	ὕνια...	200.000	2.600.000		
			7.600.000		
1932	ἄροτρα	10.000	3.250.000	621.820	17.823.530
	ὕνια...	150.000	3.009.000		
			6.259.000		
1933	ἄροτρα	11.000	4.125.000	4.177.650	17.322.300
	ὕνια...	250.000	5.750 000		
			9.875.000		

Ἡ κατὰ τὰ δύο προτελευταῖα ἔτη μείωσις τόσον τῆς παραγωγῆς ὅσον καὶ τῆς ἐξαγωγῆς εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐνταθείσης ἐκ τῆς κρίσεως οἰκονομικῆς δυσφορίας τῆς χώρας. Ἡ δ' αὔξησις τῆς

Digitized by Google

παραγωγῆς εἰς βάρος τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ 1933 εἶναι ἐνδεικτικὸν τῆς εὐεργετικῆς ἐπιδράσεως τῶν περιορισμῶν τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῆς ὑποτιμήσεως τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος, ὡς καὶ τῆς βελτιώσεως τῆς γεωργικῆς ἐσοδείας. Γεωργικὰ ἐργαλεῖα εἰσάγονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ τῆς Γερμανίας, τῆς Ἀμερικῆς, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας. Ἡ βιομηχανία γεωργικῶν ἐργαλείων προστατεύεται διὰ δασμῶν 10—35 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων μὲ τὸ τελευταῖον νέον δασμολόγιον. Πρότερον τὰ γεωργικὰ ἐργαλεῖα εἰσήγοντο σχεδὸν ἀτελῶς, ὅπως ἄλλως τε καὶ μέχρι σήμερον ἀκόμη ὡρισμένοι οἰκονομικοὶ ὀργανισμοὶ ἀπολαμβάνουσι τοῦ εὐεργετήματος τούτου, τῆς ἀτελοῦς δηλονότι εἰσαγωγῆς. Ἐξαγωγὴ τῶν προϊόντων τούτων ὅλως ἀσήμαντος γίνεται εἰς Σμύρνην καὶ Κωνσταντινούπολιν.

Βιομηχανία χαλκοῦ καὶ ὀρειχάλκου. Τὰ περισσότερα τῶν λειτουργούντων χαλκείων καὶ ὀρειχαλκείων, τῶν μεγαλυτέρων τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἀνέρχεται εἰς 120, εἶναι ἐστερημένα εὐρυτέρας βιομηχανικῆς σημασίας. Ἂν ἐξαιρέσῃ τις ἓν χαλκεῖον τῶν Ἀθηνῶν, τὰ ὑπόλοιπα δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς βιοτεχνικὰ ἐργαστήρια, ἔνθα ὁ χαλκὸς ὑφίσταται, δι' ἐπανειλημμένης θερμάνσεως καὶ σφυρηλατήσεως, τὴν ἐπεξεργασίαν αὐτοῦ εἰς διαφόρους τύπους προϊόντων, δεδομένου ὅτι τὸ μέταλλον τοῦτο ἀνακτᾷ διὰ τῆς σφυρηλατήσεως τὸ ἔλατον αὐτοῦ. Τὰ κυριώτερα προϊόντα τούτων εἶναι μαγειρικὰ σκεύη, ἐφάμιλλα πρὸς τὰ εὐρωπαϊκὰ κατὰ τὴν ποιότητα. Πλὴν τῶν σκευῶν τούτων κατασκευάζονται καὶ συσκευαὶ ἀποστάξεως οἰνοπνεύματος καὶ διάφοροι μηχαναὶ ζαχαροπλαστικῆς. Ἐπίσης τὰ ὀρειχαλκεῖα ἀσχολοῦνται καὶ μὲ τὴν κατασκευὴν διαφόρων ἀντικειμένων ὀρειχαλκίνων, ὡς λ. χ. κρουνῶν, ἰγδίων, καφεμύλων, ἀτμοφρακτῶν κλπ. Ὡσαύτως διὰ τῆς προσμείξεως κασσιτέρου κατασκευάζονται διάφορα εἴδη κρατερώματος, ὡς κώδωνες κλπ. Διὰ τὴν τόρνευσιν τῶν προϊόντων καὶ τὴν κίνησιν τοῦ ἀνεμιστῆρος τοῦ χωνηρίου λαμβάνουσι ταῦτα κινητήριον δύναμιν δι' ἠλεκτρικῆς ἐνεργείας. Καὶ εἰς μὲν τὰ χαλκεῖα ὑπολογίζεται αὕτη εἰς 60 ἵππους, εἰς δὲ τὰ ὀρειχαλκεῖα εἰς 200. Αἱ ἐγκαταστάσεις τῶν μὲν χαλκείων ἀνέρχονται εἰς 6.000.000, τῶν δὲ ὀρειχαλκείων εἰς 5.000.000 δραχμῶν, τὸ δ' ἀσχολούμενον προσωπικὸν δὲν ὑπερβαίνει τοὺς 560 ἐργάτας. Ἐκ τούτων 260 ἀσχολοῦνται εἰς τὰ χαλκεῖα καὶ 300 εἰς τὰ ὀρειχαλκεῖα.

Καύσιμον ὕλην, μόνον διὰ τὴν πύρωσιν τῶν μετάλλων, τὰ μὲν χαλκεῖα χρησιμοποιοῦν 300 τόννους γαιανθράκων, τὰ δὲ ὀρειχαλκεῖα 1.000 συνολικῆς ἀξίας 1 400.000 δραχμῶν. Πρώτας ὕλας κατεργάζονται τὰ μὲν χαλκεῖα περὶ τοὺς 500 τόννους χαλκοῦ εἰς φύλλα καὶ δίσκους προερχομένους ἐξ Ἀγγλίας, Γερμανίας καὶ Βελγίου ἀξίας 20.000.000 δραχμῶν, τὰ δὲ ὀρειχαλκεῖα 1.000 περίπου τόννους ὀρειχάλκου ἀξίας 12.000.000 δραχμῶν, ὅστις κατὰ τὰ 80 % λαμβάνεται ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ διὰ τῆς περισυλλογῆς διαφόρων παλαιῶν ὀρειχαλκίνων ἀντικειμένων. Ἡ μέση ἐτησία παραγωγὴ ἀντικειμένων ἐκ χαλκοῦ καὶ ὀρειχάλκου ἀνέρχεται εἰς 1.300 τόννους ἀξίας 75 000.000, ἥτις καλύπτει τὸ μεῖζον μέρος τῆς καταναλώσεως, δεδομένου ὅτι ἡ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσαγωγὴ κυμαίνεται περὶ τοὺς 190 τόννους ἀξίας 21.000.000 δραχμῶν. Ἐξαγωγὴ τῶν ἄνω προϊόντων γίνεται εἰς Κύπρον καὶ Δωδεκάνησα, καίτοι ὁ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰσαγωγικὸς δασμός, ἀνερχόμενος εἰς 12 % ἐπὶ τῆς ἀξίας, ἐμποδίζει τὸν συναγωνισμὸν πρὸς τὰ ὁμοειδῆ ἰταλικὰ προϊόντα. Ἡ δασμολογικὴ προστασία ἀνέρχεται εἰς 50 % ἐπὶ τῆς ἀξίας, ἐκ τῆς ὁποίας δέον ν' ἀφαιρεθῶσι τὰ 15 %, ὅσον δηλαδὴ πρέπει νὰ ὑπολογισθῇ ὁ δασμὸς τῆς εἰσαγωγῆς ἐπὶ τῶν πρώτων ὑλῶν.

Βιομηχανία ἀντικειμένων ἐξ ἀλουμινίου. Ἡ κατασκευὴ σκευῶν ἐξ ἀλουμινίου μόλις ἀπὸ ἑξαετίας εἰσήχθη παρ' ἡμῖν, γίνεται δὲ διὰ τεσσάρων ἐργοστασίων, ὧν ἓν εἶναι ἐν Θεσσαλονίκῃ, δύο ἐν Πειραιεῖ καὶ τὸ τέταρτον ἐν Μοσχάτῳ Ἀθηνῶν, ἀπασχολούντων ἐν πλήρει δράσει περὶ τοὺς 90 ἐργάτας. Ἡ κινητήριος δύναμις αὐτῶν ἀνέρχεται εἰς 70 ἵππους, αἱ ἐγκαταστάσεις ὑπολογίζονται εἰς 4.000 000 περίπου δραχμῶν, τὰ δὲ λοιπὰ κεφάλαια εἰς 3.000.000. Ἅπαντα τὰ ὡς ἄνω ἐργοστάσια εἶναι πετρελαιοκίνητα. Ἡ κυριωτέρα τῶν πρώτων ὑλῶν εἶναι τὸ ἀλουμίνιον, εἰσαγόμενον εἰς δίσκους κυρίως ἐκ Γερμανίας καὶ εἰς μικρὰς ποσότητας ἐκ Γαλλίας καὶ Ἑλβετίας καὶ ἀνερχόμενον εἰς 25 τόννους ἀξίας 1.300.000 δραχμῶν. Πλὴν τοῦ ἀλουμινίου εἰσάγονται λαβαὶ μαγειρικῶν σκευῶν, σύρματα, ψευδάργυρος, κασσίτερος καὶ διάφορα ὀξέα, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία δὲν ὑπερβαίνει τὸ ἓν ἑκατομμύριον δραχμῶν. Ἡ ἐτησία κατασκευὴ ἀντικειμένων ἀνέρχεται εἰς 40 000 ἕως 45.000 χιλιόγραμμα, ἀξίας περὶ τὰ 5.000.000 δραχμῶν. Τὰ προϊόντα εἶναι ἀρίστης τέχνης καὶ συναγωνίζονται τὰ ξένα τοιαῦτα. Ἡ ἔξωθεν εἰσαγωγὴ φθάνει περίπου τὰ 100 000 χιλιόγραμμα, ἀξίας 8.000.000 δραχμῶν, τῷ 1933 ὅμως ἐμειώθη εἰς τὸ ἥμισυ. Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται δασμολογικῶς. Ἐὰν ὅμως ἀφαιρεθῇ ὁ δασμὸς τῆς πρώτης ὕλης τοῦ ἀλουμινίου, αὕτη περιορίζεται εἰς 40 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τοῦ προϊόντος.

Βιομηχανία ἐσμαλτωμένων σκευῶν (ἐμαγιέ). Ἡ μοναδικὴ ἐν Ἑλλάδι ἐπιχείρησις ἐσμαλτωμένων σκευῶν εἶναι ἐγκατεστημένη ἐν Κέᾳ. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων αὐτῆς ἀνέρχεται εἰς 15.000.000 δραχ., ἀπασχολοῦσα προσέτι 3.000.000 δραχ. διὰ τὴν κίνησιν αὐτῆς.

Ἡ κινητήριος δύναμις ἀνέρχεται εἰς 260 ἵππους, τὸ δαπανώμενον διὰ τὴν κίνησιν πετρέλαιον εἰς 150 τόννους ἀξίας 270.000 δραχ. καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπασχολουμένων ἐργατῶν περὶ τοὺς 180, δυνάμενος, ἀναλόγως τῆς παραγωγῆς, ν' αὐξηθῇ εἰς 300. Διὰ τὴν λειτουργίαν τῶν κλιβάνων ψησίματος τῶν ἐσμαλτωμένων εἰδῶν δαπανῶνται ἐτησίως 1.500 τόννοι γαιανθράκων, ἀξίας 950.000 δραχ. Ἡ βιομηχανία αὕτη προμηθεύεται πρώτας ὕλας ἀποκλειστικῶς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ δὴ λεπτότατα σιδηρόφυλλα ἀγγλικῆς προελεύσεως, ἀνερχόμενα εἰς 100 τόννους περίπου ἀξίας 637.000 δραχ., διάφορα χημικὰ καὶ μεταλλικὰ προϊόντα διὰ τὴν παρασκευὴν σμάλτου (170 τόννοι ἀξίας 2.000 λιρῶν Ἀγγλίας), προερχόμενα κυρίως ἐκ Γερμανίας, Ἰταλίας, Ἀγγλίας καὶ Σουηδίας. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ ἐσμαλτωμένων ἀντικειμένων φθάνει τὰς 100.000 χιλιόγραμμα ἀξίας 2.500.000 χαρτίνων δραχμῶν. Ἡ τοῦ 1933 ἀνῆλθεν εἰς 137.500 χγρ. ἀξίας 6.875.000 χαρτίνων δραχμῶν. Ἡ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσαγωγὴ τὸ αὐτὸ ἔτος ἔφθασε τὰ 3.993.340 χιλιόγραμμα ἀξίας 18.805.940 δραχμῶν. Συνεπῶς ἡ ἐγχώριος παραγωγὴ μόλις καλύπτει τὰ 25 % τῆς ὅλης καταναλώσεως. Ἐξαγωγὴ δὲν παρατηρεῖται. Ἡ δασμολογικὴ προστασία φθάνει τὰ 25 % τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων.

Βιομηχανία ἠλεκτρικῶν συσσωρευτῶν. Ὁ κλάδος οὗτος ἀντιπροσωπεύεται δι' ἑνὸς καὶ μόνου ἐργοστασίου, ἱδρυθέντος πρὸ πενταετίας ἐν Ἀθήναις καὶ τοῦ ὁποίου αἱ ἐγκαταστάσεις δὲν ὑπερβαίνουσι τὸ 1.500.000 δραχμῶν. Ἀπασχολεῖ περὶ τοὺς 20 ἐργάτας καὶ κέκτηται κινητήριον δύναμιν 8 ἵππων διὰ πετρελαίου. Αἱ πρῶται ὕλαι προέρχονται κυρίως ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ ἀνέρχονται εἰς 1.200.000 δραχμάς. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ φθάνει τὰ 3.000 τεμάχια. Κατὰ τὸ 1933 παρήχθησαν 4.150 τεμάχια ἀξίας 4.500.000 δραχμῶν. Ἡ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐτησία εἰσαγωγὴ ἠλεκτρικῶν συσσωρευτῶν, προερχομένη κυρίως ἐξ ἀμερικανικῶν ἐργοστασίων εἶναι διπλασία τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς. Κατὰ τὸ 1933 ἔφθασεν εἰς 206.450 χιλιόγραμμα ἀξίας 10.506.980 δραχμῶν, καίτοι οἱ ἑλληνικοὶ συσσωρευταὶ ἀπὸ ἀπόψεως ποιότητος εἶναι ἐφάμιλλοι τῶν ξένων. Ἡ δασμολογικὴ προστασία μόλις φθάνει τὰ 5 % τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων.

Βιομηχανία μολυβδοσωλήνων. Ἡ βιομηχανία αὕτη ἀντιπροσωπεύεται δι' ἑνὸς ἐργοστασίου, κατασκευάζοντος ἀποκλειστικῶς μολυβδοσωλῆνας κινητηρίου δυνάμεως 5 ἵππων. Μολυβδοσωλῆνας ὅμως κατασκευάζουσι πλεῖστα ὅσα μηχανουργεῖα. Ἕτερον δ' ἐργοστάσιον λειτουργοῦν παρὰ τὰς Ἀθήνας κατασκευάζει ἀπομονωτικοὺς σωλῆνας δι' ἠλεκτρικὰς ἐγκαταστάσεις. Γενικῶς ἡ παραγωγὴ μολυβδοσωλήνων ἐν τῇ χώρᾳ εἶναι τοιαύτη, ὥστε ἐντελῶς ἀποκλείει τὴν ἔξωθεν εἰσαγωγήν. Ἡ παραγωγὴ ἀνῆλθε τῷ 1932 εἰς 530.000 χιλιόγραμμα ἀξίας 5.560.000 καὶ τῷ 1933 εἰς 400.000 χιλιόγραμμα ἀξίας 5 200.000 δραχμῶν.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐργοστασίων, ἱδρύθη τῷ 1933 καὶ ἐργοστάσιον κατασκευῆς λεπίδων ξυριστικῶν μηχανῶν, τοῦ ὁποίου ἡ κινητήριος δύναμις ἀνέρχεται εἰς 13 ἵππους.

Γ') *Οἰκοδομικαὶ βιομηχανίαι.* Ὁ ἀριθμὸς τῶν καθαρῶς βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων τῶν ἀσχολουμένων εἰς τὰς οἰκοδομικὰς βιομηχανίας ὑπερβαίνει τὰς 40, τὸ δ' ἐργαζόμενον προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς 8.700 ἐργάτας. Διὰ τὴν κινητήριον δύναμιν ὑπολογίζονται 2.880 ἵπποι. Ὁ κλάδος οὗτος τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας, ἐξελιχθεὶς σημαντικῶς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, θεραπεύει τὰ 95 % σχεδὸν τῶν ἀναγκῶν τῆς χώρας εἰς ἀνοικοδομησίμους ὕλας βιομηχανικῆς μορφῆς. Ἡ ἔξωθεν εἰσαγωγὴ κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη περιορίζεται εἰς μικράς τινας ποσότητας τσιμέντων καὶ προϊόντων τινῶν πλινθοκεραμοποιίας. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Παραγωγὴ: Δείκτης Α.Ο.Σ. κατὰ ποσότητα Βάσ. 1928—100	Παραγωγὴ: Ἀξία εἰς δραχμὰς χαρτίνας	Εἰσαγωγὴ: Δείκτης Α.Ο.Σ. κατὰ ποσότητα Βάσ. 1928—100	Εἰσαγωγὴ: Ἀξία εἰς δραχμὰς χαρτίνας
1923	50.37	160.900.000	23.43	11.202.000
1924	66.28	21[illegible].900 000	35.31	28.390.000
1925	74.09	287.880.000	91.81	74.238.500
1926	82.17	308.758.950	61.74	58.744.200
1927	87 27	316.500.000	60.98	58.166.600
1928	100.—	383 886.080	100.—	—
1929	104.70	403.481.500	107.25	102 819.300
1930	107.22	391.770.000	91.31	75.889.400
1931	108.08	324.990.000	60.10	34.093.270
1932	108.85	387.960.000	37.20	24.430.270
1933	—	417.770.000	—	4.716.960

Ἡ ἐξαγωγὴ οἰκοδομησίμων ὑλῶν εἶναι ἀσήμαντος.

Τσιμεντοποιία. Τὰ ἐν τῇ χώρᾳ σήμερον λειτουργοῦντα ἐργοστάσια τῆς βιομηχανίας ταύτης εἶναι τέσσαρα, ἐν Ἐλευσῖνι ἱδρυθὲν τῷ 1902, ἐν Πειραιεῖ, ἐν Βόλῳ καὶ ἐν Χαλκίδι. Ἡ κινητήριος δύναμις ἀνέρχεται εἰς 7.300 ἵππους, ἐκ τῶν ὁποίων 5.200 δι' ἀτμοῦ καὶ 2.500 διὰ πετρελαίου.

Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ἀνέρχεται εἰς 275.000.000 δραχμάς, τὰ δὲ διατιθέμενα διὰ τὴν κίνησιν τῶν ἐργοστασίων κεφάλαια ὑπερβαίνουν τὰ 70.000.000. Τὸ ἀπασχολούμενον προσωπικὸν συμποσοῦται εἰς 1.050 ἐργάτας. Κατ' ἔτος δαπανᾶται καύσιμος ὕλη ἀξίας 36.000.000 δραχμῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μεγαλύτερον μέρος ἀντιπροσωπεύει τὴν κατανάλωσιν τῶν 6.500 τόννων ἀγγλικοῦ γαιάνθρακος, ὅστις χρησιμοποιεῖται καὶ διὰ τὴν πυράκτωσιν τῶν πρώτων ὑλῶν. Ἐπίσης χρησιμοποιοῦσι τὰ ἐργοστάσια περὶ τοὺς 1.500 τόννους ἐγχωρίου λιγνίτου καὶ 3.000 τόννους κὼκ ἀξίας περὶ τὸ 1 ½ ἑκατομμύριον. Τὰς κυριωτέρας πρώτας ὕλας ἡ ἑλληνικὴ τσιμεντοποιία προμηθεύεται ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ, χρησιμοποιοῦσα ἰδίως θηραϊκὴν γῆν. Πλὴν ὅμως σπουδαίαν δι' αὐτὴν σημασίαν ἔχει ἡ καύσιμος ὕλη, ἥτις ἐπιβαρύνει κατὰ 50 % τὴν ἀξίαν τῶν παραγομένων προϊόντων. Τῷ 1915 παρήχθησαν 27.000 τόννοι τσιμέντων. Ἡ παραγωγὴ αὕτη ὕστερον ἐμειώθη αἰσθητῶς, λόγῳ τῆς ἐλλείψεως γαιάνθρακος. Ἀπὸ τοῦ 1921 καὶ ἐντεῦθεν παρατηρεῖται συνεχὴς αὔξησις καὶ τοῦτο ἕνεκα τοῦ οἰκοδομικοῦ ὀργασμοῦ τῆς τελευταίας δεκαετίας καὶ τῶν συντελεσθέντων ἔργων. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ τσιμέντων ἀπὸ τοῦ 1923 ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Παραγωγὴ: Τόννοι	Παραγωγὴ: Ἀξία	Εἰσαγωγὴ: Τόννοι	Εἰσαγωγὴ: Ἀξία
1923	36.000	29.000.000	9.500	9.000.000
1924	55.000	45.500.000	18.545	58.000.000
1925	60.000	57 000.000	66.000	58.000.000
1926	86.000	93.000.000	43.710	47.000.000
1927	105.000	105.000.000	43.175	47.000.000
1928	145.000	136.000.000	70.724	77.000.000
1929	155.000	151.125.000	75.935	71.523.000
1930	180.000	172.000.000	64.650	[illegible]2.613.000
1931	195.000	136.500.000	42.550	28.914.000
1932	196.000	168.560.000	26.340	19 430.000
1933	200.000	192.000.000	6.320	6.880.000

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ αὔξησις τῆς παραγωγῆς κατὰ τὸ 1933 λόγῳ τῶν περιορισμῶν τῆς ἔξωθεν εἰσαγωγῆς καὶ τῆς ὑποτιμήσεως τῆς δραχμῆς. Τὰ ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς εἰσαγόμενα τσιμέντα προέρχονται κυρίως ἐκ Δαλματίας καὶ Ρωσίας καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ἐκ Γαλλίας, Ἀγγλίας, Γερμανίας καὶ Βελγίου. Συνήθως τὰ ἔξωθεν εἰσαχθέντα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τσιμέντα, δυνάμει εἰδικῶν νόμων καὶ συμβάσεων, ἐδικαιοῦντο καὶ ἀτελείας, ὡς προοριζόμενα διὰ τὴν ἐκτέλεσιν διαφόρων παραγωγικῶν καὶ κοινωφελῶν ἔργων. Ἐξαγωγὴ ἑλληνικῶν τσιμέντων γίνεται μόνον εἰς μικρὰς καὶ ἀσημάντους ποσότητας. Ἡ τσιμεντοποιία προστατεύεται δασμολογικῶς πλέον ἢ ἐπαρκῶς, δεδομένου ὅτι ὁ δασμὸς ἀνέρχεται εἰς τὰ 70 % τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων. Δέον ὅμως ἐξ αὐτοῦ νὰ ἀφαιρεθοῦν τὰ 10 % περίπου, ὅση δηλαδὴ εἶναι ἡ ἐπιβάρυνσις διὰ τὴν εἰσαγωγὴν γαιανθράκων καὶ σάκκων. Ἡ ἀνωτέρω δασμολογικὴ προστασία ἐπιδρᾷ ἐν μέρει ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς ἐγχωρίου τσιμεντοποιίας λόγῳ τῶν ἀτελειῶν εἰσαγωγῆς.

Πλινθοκεραμοποιία. Ὡς ἡ τσιμεντοποιία, οὕτω καὶ ἡ πλινθοκεραμοποιία εἶναι μία τῶν παλαιοτέρων ἐν Ἑλλάδι βιομηχανιῶν. Τὰ λειτουργοῦντα σήμερον πλινθοκεραμοποεῖα ὑπερβαίνουν τὰ πεντακόσια, ἀπασχολοῦντα σύνολον κεφαλαίου 320.000.000 δραχμῶν, ἐκ τῶν ὁποίων 250.000.000 δι' ἐγκαταστάσεις. Τὸ ἐν αὐτοῖς ἐργαζόμενον προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς πέντε χιλιάδας περίπου ἐργάτας. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἐργοστασίων, 400 περίπου, εἶναι καθαρῶς βιοτεχνικῆς μορφῆς, ἡ δὲ κινητήριος δύναμις τῶν ὑπολοίπων ἀνέρχεται εἰς 2.400 ἵππους. Ἐκ τούτων τὰ 40 εὑρίσκονται περὶ τὰς Ἀθήνας καὶ Πειραιᾶ, 15 ἐν τῇ Β. Ἑλλάδι, τὰ δὲ ἀπομένοντα ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι. Τὰ 6 κυριώτερα ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐφωδιασμένα διὰ σοβαρῶν μηχανικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ ἐξωπλισμένα διὰ νεωτάτου συστήματος καμίνων συνεχοῦς καύσεως. Τὰ ἐργοστάσια ταῦτα εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις, Πειραιεῖ, Θεσσαλονίκῃ, Βόλῳ, Ζακύνθῳ καὶ Χίῳ. Αἱ ἐγκαταστάσεις ὑπολογίζονται εἰς 100.000.000 δραχμῶν μετὰ κινητηρίου δυνάμεως 1.700 ἵππων καὶ ἐργαζομένου προσωπικοῦ χιλίων ἐργατῶν. Πλὴν τῶν ὡς ἄνω ἐργοστασίων, ἅτινα ἐπεξεργάζονται τὴν ἄργιλλον, ὑπάρχουσιν ἕτερα τρία, παράγοντα ἀσβεστοπυρικὰ προϊόντα δι' ἑψήσεως ἐν κλιβάνοις. Ἐξ αὐτῶν τὸ ἐν Ἀθήναις κατασκευάζει πλίνθους, κεράμους καὶ πλάκας ἐξ ἀσβέστου καὶ θηραϊκῆς γῆς. Τὰ ἄλλα δύο, ἐν Θεσσαλονίκῃ, παράγουσι προϊόντα ἐξ ἀσβέστου καὶ ἄμμου, ὡς καὶ ἐξ ἀσβέστου καὶ τετριμμένου πυριτικοῦ σχιστολίθου. Καὶ τῶν τριῶν τούτων ἐργοστασίων αἱ ἐγκαταστάσεις ἀνέρχονται εἰς 50.000.000 δραχμῶν, ἡ κινητήριος δύναμις εἰς 800 ἵππους, τὸ δ' ἐργαζόμενον προσωπικὸν εἰς 300 ἐργάτας. Ἡ πρώτη ὕλη τῆς πλινθοκεραμο-

Digitized by Google

ποιίας, ἡ ἄργιλλος, προέρχεται ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ. Τούτου δ' ἕνεκεν ἅπαντα τὰ πλινθοκεραμοποιεῖα εἶναι ἐγκατεστημένα πλησίον ἀργιλλούχων ἐκτάσεων πρὸς ἀποφυγὴν τῆς μεταφορᾶς τῆς ἀργίλλου καὶ τῆς ἐπιβαρύνσεως ἐκ ταύτης τῆς παραγωγῆς τῶν προϊόντων. Ἐπίσης χρησιμοποιοῦν ἐξ ὁλοκλήρου ἐγχωρίους πρώτας ὕλας καὶ τὰ τρία ἐργοστάσια τὰ παράγοντα ἀσβεστοπυρικὰ προϊόντα καὶ πλίνθους. Τὰ ἐν Θεσσαλονίκῃ δηλαδὴ ἐκ τῶν πλησίον αὐτῶν ἐκτάσεων ἄμμον καὶ σχιστόλιθον, τὸ ἐν Ἀθήναις, ἐξ ἰδιοκτήτου ἐν Θήρᾳ ὀρυχείου, θηραϊκὴν γῆν καὶ ἄσβεστον ἐξ ἐγχωρίων, ἰδιοκτήτων ἢ μή, ἀσβεστοκαμίνων. Τὰ κυριώτερα τῶν προϊόντων τῆς πλινθοκεραμοποιίας εἶναι πλίνθοι καὶ κέραμοι, ἀπὸ τῶν πρωτογόνων χειροποιήτων μέχρι τῶν τελειοποιημένων μηχανοποιήτων κεράμων, ἀπὸ τῶν κοινῶν συμπαγῶν χειροποιήτων μέχρι τῶν διακένων ἢ διατρήτων πλίνθων καὶ ἀπὸ τοῦ συνήθους τύπου κεράμων μέχρι τοῦ γαλλικοῦ τοιούτου. Μερικὰ ἐργοστάσια κατασκευάζουσι πηλίνους σωλῆνας ἢ καὶ ἄλλα τινὰ παραπλήσια ἀντικείμενα ἐξ ἀργίλλου. Ὅθεν δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ ἐγχώριος παραγωγὴ πλίνθων καὶ κεράμων ἐπαρκεῖ διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας, ἐξαιρέσει μικρῶν ποσοτήτων εἰσαγομένων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἀπὸ τοῦ ἔτους ὅμως 1924 μέχρι τοῦ 1930 συμπεριλαμβανομένου ἡ εἰσαγωγὴ τοιούτων προϊόντων ἀνῆλθε σημαντικῶς λόγῳ τῆς ἀτελείας, ἧς ἀπελάμβανον ὡρισμένα οἰκοδομικὰ ἔργα, ὡς φέρ' εἰπεῖν ἡ ἀνοικοδόμησις τῆς πυρικαύστου ζώνης τῆς Θεσσαλονίκης καὶ αἱ οἰκοδομικαὶ ἀνάγκαι τοῦ ἐποικισμοῦ τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων. Ἡ εἰσαγωγὴ αὕτη ἐνηργεῖτο ἐκ Σερβίας, Ἰταλίας καὶ Τσεχοσλοβακίας. Ἡ παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ κεράμων τῶν τελευταίων ἐτῶν ἔχει οὕτω:

ἔχουσιν ἐγκαταστήσει ἀσβεστοκαμίνους συνεχοῦς φορτώσεως καὶ λειτουργίας. Ἐκ τούτων εὑρίσκονται δύο ἐν Ἀθήναις, δύο ἐν Πειραιεῖ, ἓν ἐν Μεγάροις, ἓν ἐν Σαλαμῖνι καὶ ἓν ἐν Θεσσαλονίκῃ. Ἀδύνατον εἶναι νὰ ἐξακριβωθῇ ὁ ὁλικὸς ἀριθμὸς τῶν λειτουργούντων ἀσβεστοποιείων, ἕνεκα τοῦ πολλοῦ πλήθους αὐτῶν, ὡς οὐδὲ τοῦ ἐργαζομένου ἐτησίως προσωπικοῦ, ἕνεκα τῆς περιοδικῆς αὐτῶν λειτουργίας.

Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων τῶν ἓξ μεγαλυτέρων ἀσβεστοποιείων ὑπολογίζεται εἰς 25.000 000 δραχμῶν, τὸ δ' ἐν αὐτοῖς ἀπασχολούμενον προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς ἑκατὸν περίπου ἐργάτας. Καύσιμον ὕλην, τὰ μὲν μικρὰ ἀσβεστοποιεῖα χρησιμοποιοῦσι ξύλα καὶ μικρὰς ποσότητας κώκ, τὰ δὲ μηχανικὰ τοιαῦτα ἀγγλικὸν γαιάνθρακα καὶ ἐγχώριον λιγνίτην. Πρώτη ὕλη τῆς ἀσβεστοποιίας εἶναι ὁ ἀσβεστόλιθος, ὅστις λαμβάνεται ἐκ τῶν ἐγγὺς αὐταῖς εὑρισκομένων λατομείων καὶ μεταφέρεται μέχρι τῆς καμίνου δι' ἰδίων μεταφορικῶν μέσων. Τὰ προϊόντα αὐτῆς εἶναι ἡ ἄσβεστος, ἥτις ποικίλλει εἰς ποιότητα, ἀναλόγως τοῦ χρησιμοποιουμένου ἀσβεστολίθου καὶ τῆς καλῆς αὐτοῦ φρύξεως. Ὅσον δὲ περισσοτέρας ξένας ὕλας—ἰδίᾳ ἄργιλλον ἄνω τῶν 5 % καὶ μαγνήσιον ἄνω τῶν 10 %—περιέχει ὁ ἀσβεστόλιθος, τόσον κατωτέρας ποιότητος ἄσβεστος παράγεται, δεδομένου ὅτι ἡ ἄσβεστος ἀπορροφεῖ ὀλίγον ὕδωρ καὶ σχηματίζει ἀνομοειδῆ καὶ ἰσχνὸν πολτόν. Κατὰ τὸ 1933 παρήχθησαν 3.500.000 στατήρων ἀσβέστου ἀξίας 98.000 000 δραχμῶν, ἔναντι 1.500.000 στατήρων τοῦ 1921, ἀξίας 19.000.000 δραχμῶν. Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται διὰ δασμῶν ἀνερχομένων ἄνω τῶν 100 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων. Λόγῳ τῆς ἐπαρκοῦς παραγωγῆς τῆς ἀσβέστου διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας εἰσαγωγὴ δὲν ὑφίσταται.

Ἔτη	Παραγωγή						Εἰσαγωγή	
	Πλίνθοι ἐν γένει		Πλίνθοι θηραϊκῆς γῆς		Κέραμοι ἐν γένει		Ποσότης	Ἀξία εἰς ἑκατομμ. δραχμ.
	τεμάχια εἰς ἑκατομμ.	ἀξία εἰς ἑκατομμ. δραχμ.	τεμάχια εἰς ἑκατομμ.	ἀξία εἰς ἑκατομμ. δραχμ.	τεμάχ. εἰς ἑκατομμ.	ἀξία εἰς ἑκατομμ. δραχ.		
1923	130	58.5			27	21.6	τεμ. εἰς ἑκ. 1.500	2.0
1924	150	71.3	20	12	30	25.5	» » 4 4'0	7.0
1925	165	82.5	19	13.7	33	46.2	» 7.900 } τόν } 3.500	16 4
1926	165	69.3	11.6	8.5	33	39.6	τόννοι 5.084	12.0
1927	150	63.0	2.5	2.0	30	33.0	» 7.000	12.0
1928	165	74 3	7.3	6.1	33	36.3	» 13.350	23.3
1929	170	76.5	12.2	7.9	35	38.5	» 2.282	31.2
1930	155	65.1	7.6	4 5	32	35.2	» 11.355	23.3
1931	140	49.0	4.9	2.5	30	30.0	» 2.912	5.2
1932	140	49.0	7.3	3.4	30	30.0	» 1.738	4.7
1933	147	51.5	6.0	4.2	27	27.0	» 1.308	6.0

Ἀπὸ ἀπόψεως ποιότητος τὰ ἑλληνικὰ προϊόντα εἶναι ἄριστα καὶ ἀσυγκρίτως ἀνώτερα τῶν σερβικῶν. Λόγῳ ὅμως τῆς ἀτελείας καὶ τῶν χαμηλῶν τιμῶν εἰσῆλθον ταῦτα εἰς σημαντικὰς ποσότητας εἰς τὴν χώραν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν. Ἡ ἑλληνικὴ πλινθοκεραμοποιία (πλὴν τῆς ὡς ἄνω ἀτελείας) προστατεύεται ὑπὸ εἰσαγωγικῶν δασμῶν ἀνερχομένων ἀπὸ 50—90 % ἐπὶ τῆς ἀξίας. Ἕνεκεν ὅμως τοῦ πλήθους τῶν ἐργοστασίων προέκυψε συναγωνισμός, ὁ ὁποῖος καὶ παρὰ τὴν ἵδρυσιν τράστ, πρὸς ἄμβλυνσιν αὐτοῦ, ἀναγκάζει τὴν ἑλληνικὴν πλινθοκεραμοποιίαν νὰ παραιτῆται τῆς χρήσεως ὁλοκλήρου τοῦ δασμοῦ. Ἐξαγωγὴ δὲν παρατηρεῖται, ἀφ' ἑνὸς λόγῳ τῶν ἐξόδων μεταφορᾶς καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν εἰσαγωγικῶν δασμῶν τῶν ξένων χωρῶν.

Πλακοποιία. Πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, ἡ πλακοποιία ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρῇ τὴν βιοτεχνικὴν αὐτῆς ὄψιν. Τὰ λειτουργοῦντα σήμερον πλακοποιεῖα ἀνέρχονται εἰς 125, ἐξ ὧν 75 εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ καὶ 15 ἐν Βορείῳ Ἑλλάδι. Αἱ ἐγκαταστάσεις ὑπολογίζονται εἰς 20.000.000 δραχμῶν, ἡ κινητήριος δύναμις εἰς 105 ἵππους (τὰ δέκα μόνον κέκτηνται κινητήριον δύναμιν δι' ἠλεκτρισμοῦ), τὸ δὲ ἀπασχολούμενον προσωπικὸν εἰς 700—800 ἐργάτας.

Πρώτας ὕλας ἡ ἑλληνικὴ πλακοποιία χρησιμοποιεῖ μᾶλλον ἐγχωρίους (τσιμέντον, ἄμμον, κόνιν μαρμάρου), εἰσάγει δὲ διὰ μὲν τὸ ἐπίχρισμα τῶν πλακῶν εἰδικὸν λευκὸν τσιμέντον (lafarge) ἐκ Γαλλίας ἢ Βελγίου, διὰ δὲ τὸν χρωματισμὸν ἐγχρόων πλακῶν χρωστικὰς ὕλας ἐκ Γερμανίας καὶ Γαλλίας. Τὰ προϊόντα τῆς πλακοποιίας εἶναι πλάκες κοιναὶ λευκαὶ ἀπὸ τῆς χειρίστης ποιότητος μέχρι τῆς ἀρίστης. Ἡ ἐγχώριος παραγωγὴ ἐπαρκεῖ διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας. Αὕτη ηὐξήθη ἀπὸ 250.000 τετραγωνικῶν μέτρων ἀξίας 6.000.000 δρ. (1921) εἰς 600.000 τετραγωνικὰ μέτρα ἀξίας 42.000.000 δραχμῶν (1933). Ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσάγεται ἀσήμαντος ποσότης πλακῶν ἀρίστης ποιότητος. Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται ἐπαρκῶς δι' εἰσαγωγικῶν δασμῶν ἀπὸ 60—100 % ἐπὶ τῆς ἀξίας.

Ἀσβεστοποιία. Ἡ βιομηχανία αὕτη δὲν προσέλαβεν εἰσέτι τὴν καθαρῶς βιομηχανικὴν αὐτῆς μορφήν, καθόσον ἡ παραγωγὴ τῆς ἀσβέστου ἐξακολουθεῖ νὰ ἐνεργῆται διὰ τῶν παλαιῶν καὶ πρωτογόνων μεθόδων. Ἑπτὰ μόνον ἐργοστάσια

Δ') ***Κλωστοϋφαντουργικαὶ βιομηχανίαι.*** Αὗται εἶναι ἐκ τῶν παλαιοτέρων, σπουδαιοτέρων καὶ ὑγιεστέρων κλάδων τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας, δεδομένου ὅτι τὸ μὲν πρῶτον ἀτμοκίνητον κλωστοϋφαντουργικὸν ἐργοστάσιον ἱδρύθη τῷ 1846 ἐν Πειραιεῖ, ἡ δὲ χώρα προσφέρει τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν πρὸς τοῦτο πρώτων ὑλῶν καὶ ἡ παραγωγὴ αὐτῶν ἀντιπροσωπεύει τὰ 23 % τῆς ὅλης ἐν τῇ χώρᾳ βιομηχανικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἐγχώριος παραγωγὴ τῶν βιομηχανιῶν τούτων, ἀνερχομένη σήμερον εἰς 2.459.805.000 δραχμῶν, καλύπτει τὰ 68,9 % τῆς ὅλης ἐν τῇ χώρᾳ καταναλώσεως κλωστοϋφαντουργικῶν προϊόντων, ἐξάγει δὲ τοιαῦτα ἀξίας 61.354.000 δραχμῶν. Αἱ λειτουργοῦσαι ἐγκαταστάσεις ἀνέρχονται, κατ' ἐπισήμους ἀριθμοὺς τοῦ Α.Ο.Σ., ἐκτὸς τῶν ταπητουργικῶν, εἰς 253, μὲ κινητήριον δύναμιν 21.634 ἵππων καὶ ἀπασχολούμενον προσωπικὸν 24.540 ἐργατῶν, ἐξ ὧν 19 000 εἶναι ἐργάτριαι. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ὑπολογίζεται εἰς 1 500.000.000 δραχμῶν, τὰ δὲ λοιπὰ κεφάλαια εἰς 600.000 000. Ἡ δαπανωμένη ἐτησίως καύσιμος ὕλη ἀνέρχεται εἰς 6.600 τόννους πετρελαίου καὶ 2.200 τόννους γαιάνθρακος. Πρώτας ὕλας λαμβάνουσιν ἐκ μὲν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀξίας 520 ἑκατομμυρίων δραχ., ἐκ δὲ τοῦ ἐξωτερικοῦ 370.000.000. Ἡ ἑλληνικὴ ταπητουργία ἀντιπροσωπεύεται διὰ 56 ἐγκαταστάσεων, μὲ ἐργαζόμενον προσωπικὸν 1.578 ἐργάτιδας.

Ἡ παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ τῶν κλωστοϋφαντουργικῶν προϊόντων τῆς τελευταίας δεκαετίας ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Παραγωγή		Εἰσαγωγή	
	Δείκτης Α.Ο.Σ. κατὰ ποσότητας βάσις 1928—100	Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχμάς	Δείκτης Α.Ο.Σ. κατὰ ποσότητας βάσις 1928—100	Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχμάς
1923	44.49	750.950.000	64.64	720.000.000
1924	48 96	741.850.000	109.38	1.225.000.000
1925	61.64	1.013.065.000	122.28	1.558.138.050
1926	79.23	1.239.305 000	86.37	1.352.118.700
1927	87.10	1.551.040.000	106.00	1.614.184.760
1928	100 —	1.778.016.000	100.00	1.707.249.290
1929	100.61	1.870.000.000	101.73	1.758.490.700
1930	110 33	1.800.000.000	42.50	1.521 980.400
1931	116.18	1.643.026.600	86 20	1.244.377.490
1932	120.41	1.856.030.000	75.99	941.755.020
1933	—	2.459 805.000	—	1.168.596 130

Ἐκ τῶν κλωστοϋφαντουργικῶν προϊόντων ἐξάγονται κυρίως βαμβακερὰ νήματα, μεταξωτὰ καὶ τάπητες, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία ἐκυμάνθη ἀπὸ 53.160.000 δρχ. τῷ 1923 εἰς 200 200.400 τῷ 1928 λόγῳ τῆς ἐξαγωγῆς σημαντικῶν ποσοτήτων ταπήτων ἀξίας 135.000 000 δραχμῶν. Ἔκτοτε, ἐλαττωθείσης τῆς ἐξαγωγῆς τῶν ταπήτων, κατῆλθεν ἡ ἀξία τῶν ἐξαγομένων κατὰ τὸ 1933 εἰς δραχμὰς 61 535.980.

Βαμβακουργία. Ἐκκοκκιστήρια βάμβακος. Τὰ λειτουργοῦντα ἐκκοκκιστήρια βάμβακος ἀνέρχονται εἰς 100, ἐφωδιασμένα διὰ 4.572 πριονίων. Ἐκ τούτων τὰ 23 μόνον εἶναι μεγάλαι ἐγκαταστάσεις ἐξωπλισμέναι διὰ 56 ἐκκοκκιστικῶν μηχανῶν καὶ κινητηρίου δυνάμεως 648 ἵππων· τὸ πλεῖστον ἐξ αὐτῶν κινεῖται διὰ πετρελαίου, ἡ δὲ χρησιμοποίησις τῆς πτώσεως τῶν ὑδάτων εἶναι περιωρισμένη. Ἡ ἡμερησία ἀπόδοσις μὲ δεκάωρον ἐργασίαν ἀνέρχεται εἰς 70 960 χιλ. βάμβακος τὸ δ' ἐργαζόμενον εἰς αὐτὰ προσωπικὸν εἰς 300 περίπου ἐργάτας. Ὡς καύσιμος ὕλη καταναλίσκονται ἐτησίως ἑκατὸν τόννοι πετρελαίου καὶ περὶ τοὺς πέντε τόννους ὀρυκτελαίου, συνολικῆς ἀξίας 300.000 δρχ. Τὴν πρώτην ὕλην (σύσπορον βάμβακα) λαμβάνουσιν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἰδίως ἐκ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος (ἰδιαιτέρως ἐκ Λεβαδείας), Μακεδονίας, Δυτικῆς Θράκης, Πελοποννήσου, Θεσσαλίας, νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ Κυκλάδων. Ἡ παραγωγὴ καὶ ἐκκόκκισις βάμβακος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Παραγωγὴ συσπόρου βάμβακος εἰς χιλιόγρ.	Παραγωγὴ ἐκκοκκισμένου βάμβακος εἰς χιλιόγρ.	Παραγωγὴ βαμβακοσπόρου εἰς χιλιογρ.
1923	8.041.400	2.650 000	5.330.000
1924	10.277.300	3 400.000	6.800.000
1925	10 558.300	3.500.000	7 600.000
1926	12.831.800	4.284 000	8.566.000
1927	9.085.200	3.028 400	6.056.800
1928	10 750.600	3.583.533	7 167 067
1929	11.031.900	3.677.300	7.354.600
1930	11.671.700	3.890.566	7.701.134
1931	9.880.700	3.626 900	6.253 800
1932	10.887 582	3.299.567	6.581.1 3
1933	21.200.000	7.100.000	14.000.000

Ὁ παραγόμενος ἐν Ἑλλάδι βάμβαξ εἶναι μετρίας ποιότητος, ἕνεκα τῆς συστάσεως τοῦ ἐδάφους, τοῦ γένους τῶν σπόρων, τῆς κακῆς σπορᾶς καὶ τῶν τεχνικῶν προσέτι συνθηκῶν καλλιεργείας. Διαφέρει δὲ τοῦ ἀμερικανικοῦ (ποιότης Middling, Good Middling καὶ Sea Island), ὅστις ἔχει μακροτέρας ἶνας καὶ μείζονα συνεκτικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ. Ἀπὸ ἀπόψεως μήκους τῶν ἰνῶν ὁ καλυτέρας ποιότητος ἑλληνικὸς βάμβαξ εἶναι ὁ τοῦ Γυθείου καὶ ὁ τῆς Λεβαδείας (12—25 χιλιοστόμετρα), ἀλλ' αἱ τιμαὶ αὐτῶν εἶναι χαμηλότεραι τοῦ βάμβακος τῆς Μακεδονίας, καίτοι αἱ ἶνες αὐτοῦ εἶναι μικρότεραι (22—23 χιλιοστ.) Ἡ χαμηλότης αὕτη τῶν τιμῶν προέρχεται ἐκ τῆς προσμίξεως μετὰ χώματος, λόγῳ τοῦ ἐκ τῶν βροχῶν πνιγμοῦ τῶν βαμβακοφυτειῶν, τῆς κακῆς συγκομιδῆς, τῆς θραύσεως τοῦ κελύφους τοῦ βάμβακος καὶ τῶν ἐν αὐτῷ εἰσχωρούντων τεμαχιδίων, τῶν ὁποίων ὁ ἀποχωρισμὸς εἶναι ἀδύνατος ὡς ἐκ τῶν τεχνικῶς ἀτελῶν (διὰ πριονίων) ἐκκοκκιστηρίων. Ὁ θεσσαλικὸς βάμβαξ (Ἁλμυροῦ καὶ Λαζαρίνας) ἔχει μῆκος 20 χιλιοστόμετρα. Ἕνεκα δὲ τῆς ἀνεπαρκοῦς παραγωγῆς ἐγχωρίου βάμβακος διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς βαμβακοπαραγωγῆς εἶναι ὑποχρεωμένη ἡ βιομηχανία αὕτη νὰ εἰσάγῃ μεγάλας ποσότητας ἐκκοκκισμένου βάμβακος. Ἡ εἰσαγωγὴ συσπόρου βάμβακος γίνεται εἰς μικρὰς ποσότητας ἀσημάντου ἐντελῶς ἀξίας, μὴ ὑπερβαινούσης τὰ 8.000 χιλιόγραμμα. Ἡ δασμολογικὴ προστασία ἐπὶ τοῦ ἐκκοκκισμένου βάμβακος ἀνέρχεται ἐν συνόλῳ εἰς 5,80 δραχμὰς κατ' ὀκᾶν, ἡ δ' ἐξαγωγὴ αὐτοῦ, γινομένη παλαιότερον (μέχρι τοῦ 1926) εἰς πολὺ μικρὰς ποσότητας, ἐσταμάτησεν ἤδη.

Κλωστοϋφαντουργεῖα βάμβακος. Ἡ κατασκευὴ νημάτων καὶ ὑφασμάτων ἐκ βάμβακος χρονολογεῖται ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ 1870. Τὰ λειτουργοῦντα σήμερον ἐν τῇ χώρᾳ κλωστοϋφαντουργεῖα ἀνέρχονται εἰς ὀγδοήκοντα ἕξ. Ἐκ τούτων 36 εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, 13 ἐν Σύρῳ, 5 ἐν Ναούσῃ, 6 ἐν Λεβαδείᾳ, 7 ἐν Θεσσαλονίκῃ, 2 ἐν Πάτραις, 2 ἐν Βερροίᾳ, 2 ἐν Χίῳ, 2 ἐν Ἄργει, 2 ἐν Λαμίᾳ 2 ἐν Τρικκάλοις καὶ ἀνὰ ἓν εἰς διαφόρους πόλεις μὲ σύνολον ἀτρακτῶν 242.854 καὶ ἱστῶν 4.181. Ἡ κινητήριος δύναμις ἀνέρχεται εἰς 13.492 ἵππους, ἐκ τῶν ὁποίων 7.881 διὰ πετρελαίου, 1.755 δι' ἀτμοῦ, 727 διὰ πτωχοῦ ἀερίου, 724 δι' ἠλεκτρισμοῦ καὶ 2 405 διὰ λευκοῦ ἄνθρακος. Τὸ ἐργαζόμενον προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς 11.630, ἐξ ὧν 9.183 ἐργάτριαι καὶ 2.447 ἐργάται. Ἐτησίως ὡς καύσιμος ὕλη δαπανῶνται 4.000 περίπου τόννοι πετρελαίου, ἀξίας 8.000.000 δραχμῶν, καὶ 6.400 τόννοι γαιάνθρακος, ἀνθρακίτου, καυσοξύλων κ.λ.π. ἀξίας 6.000 000 δραχμῶν. Αἱ ἐγκαταστάσεις κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Α.Ο.Σ. ἀνέρχονται εἰς 900.000.000 δραχμῶν. Τὰ κλωστήρια προμηθεύονται πρώτας ὕλας ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ (ἐτησίως κατὰ μέσον ὅρον 3.615.000 χιλιόγραμμα ἐκκοκκισμένου βάμβακος) καὶ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ (5.965.000 χιλιόγραμμα) κυρίως ἐξ Ἡνωμένων Πολιτειῶν καὶ Τουρκίας. Σημαντικαὶ

Digitized by Google

ἐπίσης ποσότητες εἰσάγονται ἐξ Αἰγύπτου, Ἰνδιῶν, Κύπρου καὶ λοιπῶν χωρῶν. Τὰ κλωστήρια βάμβακος, ἐνῷ κατὰ τὸ 1920 ἐπεξειργάσθησαν 1.560 000, χιλιόγραμμα ἐγχωρίου ἐκκοκκισμένου βάμβακος καὶ 3.845.581 ἀλλοδαποῦ, τῷ 1931 ἐδιπλασίασαν σχεδὸν τὰς ποσότητας τοῦ ἐγχωρίου, ἀνελθούσας εἰς 3.626.900 χιλιόγραμμα καὶ ἐτριπλασίασαν τὰς τοῦ ἀλλοδαποῦ, αἵτινες ἔφθασαν τὰ 10.167.169. Τῷ 1933 τὰ ἑλληνικὰ κλωστήρια βάμβακος ἐπεξειργάσθησαν περὶ τὰ 6.000.000 χιλιόγραμμα ἐγχωρίου ἐκκοκκισμένου βάμβακος καὶ 7.636.638 ξένου τοιούτου. Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἰνστιτούτου βάμβακος (νόμος 5211 τῆς 28 Ἰουλίου 1931) κατεβλήθη σοβαρὰ προσπάθεια ὅπως αὐξηθῇ ἡ παραγωγὴ τοῦ ἐγχωρίου βάμβακος καὶ βελτιωθῇ ἡ ποιότης αὐτοῦ ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ μεγαλυτέρας στρεμματικῆς ἀποδόσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ δι' ἐγκλιματίσεως σπόρων ἐξηυγενισμένων γαιῶν. Πράγματι, ἐνῷ τῷ 1929 ἐκαλλιεργήθησαν 74.760 στρέμματα, τῷ 1933 ἀνῆλθον εἰς 373.046. Πάντως, ἵνα ἡ χώρα καταστῇ αὐτάρκης, ἀπαραίτητον εἶναι ὅπως καλλιεργηθῶσι, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ ἰνστιτούτου βάμβακος, περὶ τὰς 900.000 στρεμμάτων, Ἡ παραγωγὴ τῶν νημάτων διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ἑλληνικῆς ὑφαντουργίας βάμβακος καὶ τὰς τῆς οἰκιακῆς βιοτεχνίας εἶναι ἀνεπαρκής, διὰ τοῦτο εἶναι ὑποχρεωμένη ἡ χώρα νὰ εἰσάγῃ ἔξωθεν νήματα βαμβακερά, ἰδίως λεπτὰ τοιαῦτα, καθόσον μέχρι μὲν τοῦ ἀριθμοῦ 32 παράγονται νήματα ἀρίστης ποιότητος, ἐφάμιλλα πρὸς τὰ τῶν ξένων, ἀπὸ τοῦ ἀγγλικοῦ ὅμως ἀριθμοῦ 32 μέχρι τοῦ 50 παρατηρεῖται παραγωγὴ εἰς μικρὰς ποσότητας, πέραν δὲ τοῦ ἀριθμοῦ 52 οὐδὲν ἐργοστάσιον παράγει τοιαῦτα. Ἡ παραγωγὴ λεπτῶν νημάτων προσκρούει εἰς τὴν ἔλλειψιν εἰδικευμένου προσωπικοῦ καὶ γενικῶς εἰδικῶν ἐγκαταστάσεων, ὡς καὶ εἰς κλιματολογικοὺς λόγους, δηλαδὴ τὴν καιρικὴν ἀστάθειαν, ἥτις ἐπιδρᾷ σοβαρῶς ἐπὶ τῆς ὅλης ποιότητος τοῦ νήματος (ἀνομοιομέρεια, στερεότης κ.λπ.). Ἡ παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ νημάτων καὶ κλωστῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἔχει ὡς ἑξῆς:

	Παραγωγὴ		Εἰσαγωγὴ	
Ἔτη	Χιλιόγρ.	Ἀξία	Χιλιόγρ.	Ἀξία
1923	6.210.000	372.600.000	670.000	68.748.000
1924	6 000.000	319.800 000	1.172 000	102.000 000
1925	6.300 000	335.690.000	1.125.500	122.851.800
1926	7.650.000	364.905.000	913.110	103.328 000
1927	8.160.000	453.000 000	812.090	131.339.160
1928	7.970 000	442.956.000	748 250	129.701.130
1929	8.310.000	433.700.000	769.810	141.728.000
1930	9 760 000	423.300.000	837.360	133.375.530
1931	10.180.000	362.900.000	846.440	133.520.480
1932	10.180 000	430.370.000	704.020	143.426.290
1933	11.295.000	552.100.000	675.250	167.788.030

Τὸ μεγαλύτερον μέρος (90 %) τῆς εἰσαγωγῆς ἀντιπροσωπεύουσιν αἱ κλωσταὶ ἐκ βάμβακος. Ἀπὸ ἀπόψεως ἑπομένως χονδρῶν νημάτων ἡ χώρα ὄχι μόνον εἶναι αὐτάρκης, ἀλλὰ καὶ γίνεται καὶ μικρὰ ἐξαγωγὴ αὐτῶν, κυμαινομένη μεταξὺ 600 0 0 —800.000 χιλιογράμμων ἐτησίως, ἀξίας 20.000 000 δραχμῶν. Κατὰ τὸ 1933 ἐξήχθησαν 635.360 χιλιόγραμμα, ἀξίας 33 131.850 χαρτίνων δραχμῶν. Ἡ βιομηχανία τῶν βαμβακερῶν νημάτων, ἰδίως τῶν χονδρῶν, προστατεύεται δασμολογικῶς. Οἱ εἰσαγωγικοὶ δασμοὶ ἀνέρχονται ἀπὸ 30—60 % ἐπὶ τῆς ἀξίας. Ὁλόκληρος ἡ ὡς ἄνω παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ χρησιμεύει ὡς πρώτη ὕλη τῶν ἑλληνικῶν ὑφαντουργείων βαμβακερῶν ὑφασμάτων ἐξαιρέσει ὡρισμένου ποσοστοῦ διατιθεμένου διὰ τὴν οἰκιακὴν βιοτεχνίαν. Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῆς βιοτεχνίας ταύτης εἶναι κάμποτ, δρίλλια, ἀλλατζᾶδες καὶ ὀξφόρδια. Ἡ κατασκευὴ λεπτῶν ὑφασμάτων ἐν Ἑλλάδι προσκρούει, διότι δὲν κατωρθώθη εἰσέτι νὰ κατασκευάζωνται λεπτὰ βαμβακερὰ νήματα καὶ προσέτι ἕνεκα λόγων δασμολογικῶν. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ βαμβακερῶν ὑφασμάτων κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ἔχει ὡς ἑξῆς:

	Παραγωγὴ		Εἰσαγωγὴ	
Ἔτη	Πήχεις	Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχμὰς	Χιλιόγρ.	Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχμὰς
1923	14.000.000	140.000.000	4.188.000	315.000.000
1924	15.000.000	127.500.000	6.922.000	505 700.000
1925	16.500.000	140.250 000	6.391.600	512.211.000
1926	19 000.000	152.000.000	4.973.500	517.980.700
1927	22.000.000	108.000.000	6.727.200	596.192.200
1928	25.000.000	225 000 000	6.168.850	723.464 000
1929	30.000.000	255.000.000	6.150.230	739 318.300
1930	35.000.000	262.500.000	5.344.380	615.668.000
1931	μέτ. 23.680 000	240.500.000	4.981.460	520.818.760
1932	» 23.680.000	308.550 000	3 021.270	375.523.500
1933	» 26.000.000	390.000.000	3.014.540	450.199.180

Ἡ εἰσαγωγὴ ὑφασμάτων ἐκ βάμβακος περιορίζεται κυρίως εἰς ὑφάσματα ἐξαιρετικῆς ποιότητος καὶ εἰς λεπτὰ τοιαῦτα (χασέδες κλπ.), προερχόμενα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ Μεγάλης Βρεττανίας, Ἰταλίας, Ἰαπωνίας Γερμανίας καὶ Τσεχοσλοβακίας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ προσπάθεια τῆς ἑλληνικῆς βαμβακουργίας ὅπως περιορίσῃ τὰς ἔξωθεν εἰσαγωγάς, ἐντείνουσα τὴν δραστηριότητα αὐτῆς.

Δασμολογικῶς ἡ παραγωγὴ τῶν βαμβακερῶν χονδρῶν ὑφασμάτων προστατεύεται ἐπαρκῶς δι' εἰσαγωγικῶν δασμῶν, οἱ ὁποῖοι φθάνουσι τὰ 40 % ἐπὶ τῆς ἀξίας αὐτῶν. Τῶν λεπτῶν ὅμως ὑφασμάτων ὁ δασμὸς μόλις ἀνέρχεται εἰς 20 % ἐπὶ τῆς ἀξίας των, διότι τὰ ἑλληνικὰ ὑφαντουργεῖα διὰ τὴν πρώτην ὕλην ἐπιβαρύνονται σημαντικώτατα διὰ κομίστρων, πολλαπλῶν δημοτικῶν καὶ ἄλλων ποικιλωνύμων τοπικῶν δασμῶν καὶ φόρων καὶ ἕνεκα τούτου ἡ δασμολογικὴ προστασία αὐτομάτως κατέρχεται εἰς πολὺ κατώτερα ἐπίπεδα τῶν ὡς ἄνω ἀναγραφομένων ποσοστῶν. Ἐξαγωγὴ δὲν παρατηρεῖται ἀκόμη, πλὴν ἀσημάντων τινῶν ποσοτήτων εἰσαγομένων εἰς Γιουγκοσλαυΐαν, Δωδεκάνησα, Κύπρον, Τουρκίαν καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἀξία μόλις ἀνέρχεται εἰς 100 000 δραχμῶν.

Ἐριουργία. Ἡ βιομηχανία τῆς ἐριουργίας χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1886, ὅτε ἱδρύθη τὸ πρῶτον ἐν Πειραιεῖ ἐργοστάσιον. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργοστασίων ἐριουργίας ἀνέρχεται σήμερον εἰς 29 μὲ κινητήριον δύναμιν 4 440 ἵππων, ἀτράκτους 15 790 καὶ ἱστοὺς 1.281. Ἐξ αὐτῶν 14 εὑρίσκονται ἐν Ἀττικοβοιωτίᾳ, δέκα ἐν Μακεδονίᾳ, τέσσαρα ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ ἓν ἐν Πελοποννήσῳ. Ἐκ τοῦ συνόλου τῆς κινητηρίου αὐτῶν δυνάμεως οἱ 2.712 ἵπποι κινοῦνται διὰ πετρελαίου, 207 δι' ἀτμοῦ, 238 δι' ἠλεκτρισμοῦ καὶ 1.230 διὰ λευκοῦ ἄνθρακος· καταναλίσκονται δ' ἐτησίως περὶ τοὺς 500 τόννους πετρελαίου καὶ 2.861 τόννους γαιανθράκων, συνολικῆς ἀξίας 2.853.000 δραχμῶν. Ἐπίσης κατ' ἔτος δαπανῶνται δι' ἠλεκτρικὸν ρεῦμα 650.000 δραχμῶν. Τὸ ἀπασχολούμενον προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς 2 300 ἐργατρίας καὶ 1.500 ἐργάτας. Αἱ ἐγκαταστάσεις ὑπολογίζονται εἰς 350.000.000 δραχμάς, τὰ δ' ὑπόλοιπα κεφάλαια κινήσεως κινήσεως εἰς 150.000.000 περίπου. Τὰ κλωστοϋφαντήρια ἐρίου προμηθεύονται τὰς κυρίως πρώτας αὐτῶν ὕλας, δηλαδὴ τὰ ἔρια καὶ τὰ μάλλινα νήματα, ἔκ τε τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς. Τὰ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἔρια ἀνέρχονται εἰς χιλίους τόννους ἀπλύτου ἐρίου, ἀξίας δραχ. 35.000.000, τὰ δ' ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς εἰς 1.200 τόννους πλυμένου καὶ ἀπλύτου ἐρίου, ἀξίας 105.000 000 δραχμῶν. Ἐπίσης προμηθεύεται νήματα καὶ ἰδίως πενιὲ καὶ λεπτὰ 1.400 τόννους, ἀξίας 299.411.000. Τὰ κυριώτερα τῶν προϊόντων τῆς ἑλληνικῆς ἐριουργίας εἶναι: α') νήματα χονδρὰ διὰ τὴν ταπητουργίαν τῶν ἀριθμῶν $^1/_2$, $^3/_4$ καὶ 1 $^1/_2$, νήματα ἀπὸ ἐξεσμένον ἔριον (cardée) κατάλληλα διὰ κλινοσκεπάσματα, μανδύας τοῦ στρατοῦ, στολὰς στρατιωτῶν, γυναικεῖα ὑφάσματα, γυναικεῖα παλτὰ (τσόχα), ἀνδρικὰ κασμήρια καὶ ὑφάσματα σέρζ, βοάλ, μουσολίνας καὶ σεβιότ· β') νήματα σέρζ δι' ἀνάλογα ὑφάσματα· γ') νήματα ἀπὸ κτενισμένον ἔριον (peigne), εἰς πολὺ ὅμως μικρὰς ποσότητας. Ἐπάρκεια παρατηρεῖται μόνον εἰς τὰ νήματα καὶ ὑφάσματα τῆς πρώτης κατηγορίας· ἀντιθέτως διὰ νήματα καὶ ὑφάσματα τῆς δευτέρας κατηγορίας εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ εἰσάγῃ ἔξωθεν τὸ μεγαλύτερον αὐτῆς μέρος. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ τῶν τε νημάτων καὶ τῶν ὑφασμάτων τῆς τελευταίας δεκαετίας ἔχει ὡς ἑξῆς:

	Παραγωγὴ				Εἰσαγωγὴ			
	Νήματα		Ὑφάσματα		Νήματα		Ὑφάσματα	
Ἔτη	Χιλιόγραμμα	Χάρτιναι Δραχμαὶ	Μέτρα	Χάρτιναι Δραχμαὶ	Χιλιόγραμμα	Χάρτιναι Δραχμαὶ	Μέτρα	Χάρτιναι Δραχμαὶ
1924	160.000	10.400 000	1.300.000	104.000.000	696.000	73 100 000	2.491.000	402.440.000
1925	230 000	17 250.000	2.200.000	198.000.000	831 000	101 312.400	2 891.500	497.435.900
1926	330 000	33.000 000	2.800.000	224.000 000	1 000.000	140.210.000	1.431.000	346 620.000
1927	250.000	25.000.000	2.800.000	250.000.000	1 088 300	140.427.000	1.533.260	434.641.800
1928	260.000	26.000 000	4.000.000	360.000.000	1.277.000	184.451 660	1.472.100	388.670 000
1929	500.000	70.000.000	3.400.000	306.000.000	1 147.330	174.007.500	1.606.730	410 700 000
1930	400.000	58.600.000	3.800 000	342 000.000	1.280.300	163.975.000	1.347 140	351.885.500
1931	400 000	53.000.000	3.700.000	277.000.000	1.207.140	136.752.660	1.040.890	265 330 000
1932	470.000	86.000.000	3.700.000	351.500.000	1.011.170	168.507.920	540.960	158.659.750
1933	630.000	110.400.000	5.190.000	610.000.000	1.460.230	299.199.180	414.020	137.613.430

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μείωσις τῆς εἰσαγωγῆς ὑφασμάτων κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη, εἰς τὸ ἥμισυ τῶν πρότερον εἰσαγομένων ποσοτήτων. Ἐξ ἀντιθέτου ηὐξήθη ἀναλόγως ἡ ἐγχώριος παραγωγή, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι τὰ ληφθέντα μέτρα τῶν περιορισμῶν εἰσαγωγῆς καὶ ἡ ἄρσις τῆς σταθεροποιήσεως τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος ἐπέδρασεν ἱκανοποιητικῶς ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐριουργίας. Ὁ προστατευτικὸς δασμὸς διὰ τὰ ὑφάσματα κυμαίνεται μεταξὺ 80—190 %. Ἡ ἐξαγωγὴ μαλλίνων νημάτων καὶ ὑφασμάτων γίνεται εἰς ἐλαχίστην ποσότητα, μὴ ὑπερβαίνουσαν τὰς 30.000 δραχμῶν.

Μεταξουργία. Καίτοι ἡ σηροτροφία ἦτο γνωστὴ ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, ἐν τούτοις ἡ μεταξουργία μόλις κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐξειλίχθη σημαντικῶς. Οὕτω τῷ 1923 ἐλειτούργουν ἐν τῇ χώρᾳ 15 κυρίως ἐργαστήρια, μὲ κινητήριον δύναμιν 178 ἵππων καὶ ἐργαζόμενον προσωπικὸν 1.167 ἐργατῶν, ἐκ τῶν ὁποίων 1.075 θήλεις. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ὑπελογίζετο τότε εἰς 25.000.000 δραχμῶν. Τὰ λειτουργοῦντα σήμερον ἐργοστάσια ἀνέρχονται εἰς τριάκοντα ἕξ. Ἐκ τούτων 10 εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, ἓν ἐν Κύμῃ, τέσσαρα ἐν Καλάμαις, ἓν ἐν Σπάρτῃ, τρία ἐν Ἄνδρῳ, δύο ἐν Βόλῳ, ἓν ἐν Λαρίσῃ, ἓν ἐν Θεσσαλονίκῃ, πέντε ἐν Ἐδέσσῃ ἓν ἐν Βερροίᾳ, ἓν ἐν Σουφλίῳ καὶ ἓν ἐν Γουμενίτσῃ. Ἡ κινητήριος δύναμις ἀνέρχεται εἰς 927 ἵππους, ἐκ τῶν ὁποίων 630 διὰ πετρελαίου, 180 δι' ἀτμοῦ καὶ 127 δι' ἠλεκτρισμοῦ. Τὸ δ' ἐν αὐτοῖς ἀσχολούμενον προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς 3.900, ἐξ ὧν ἐργάτριαι 3.364 καὶ 536 ἐργάται. Ὡς καύσιμος ὕλη δαπανῶνται ἐτησίως 320 τόννοι πετρελαίου, 4 382 τόννοι λιγνίτου καὶ ἠλεκτρικὸν ρεῦμα ἀξίας 350 000 δραχμῶν, ἤτοι ἓν καὶ ἥμισυ περίπου ἑκατομμύριον δραχμῶν. Τὰ ἐργοστάσια εἶναι ἐφωδιασμένα διὰ 1.210 ἀναπηνιστικῶν λεκανῶν καὶ 684 ἱστῶν. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ὑπολογίζεται εἰς 140 000 000 δραχμῶν, τὰ δὲ λοιπὰ κεφάλαια κινήσεως εἰς 85.000 000 περίπου. Τὰς πρώτας ὕλας ἡ ἑλληνικὴ μεταξουργία ἐπρομηθεύετο ἄλλοτε ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου. Τῷ 1928 ὄχι μόνον δὲν εἰσήγαγε κουκούλια ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ (μόλις 14 χιλιόγραμμα), ἀλλ' ἐγένετο καὶ ἐξαγωγὴ 308.000 χιλιογράμμων ἀξίας 36.144.000 δραχμῶν. Ἔκτοτε ὅμως ἡ εἰσαγωγὴ ξηρῶν βομβύκων ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς ἀνῆλθε σημαντικώτατα, ἀφ' ἑνὸς ἕνεκα τῆς κατὰ τὰ τελευταῖα πέντε ἔτη μεγάλης ἀναπτύξεως τῆς μεταξουργίας καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ καταστροφῆς τῆς ἐγχωρίου σηροτροφίας. Διὰ τὴν περίοδον τῆς παραγωγῆς 1932—1933 ἔφθασεν αὕτη τὰ 192.046 χιλιόγραμμα, ἀξίας 18.400.000 δραχ. Ἀλλὰ μετὰ τοὺς ἐπιβληθέντας δασμοὺς τῷ 1933 διὰ τὴν εἰσαγωγὴν κουκουλίων, ἐλπίζεται ν' ἀναπτυχθῇ σημαντικῶς ἡ ἐγχώριος σηροτροφία καὶ νὰ ὑπάρξῃ σχετικὴ ἐπάρκεια ἐντὸς τῶν προσεχῶν ἐτῶν. Τὰ προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς μεταξουργίας εἶναι παντὸς εἴδους μεταξωτὰ ὑφάσματα, ἰδίως δὲ γυναικεῖα τοιαῦτα, τῶν ὁποίων ἡ ποιότης εἰς πλεῖστα ὅσα εἴδη εἶναι ἀνωτέρα τῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν. Ἡ παραγωγὴ μετάξης ἀναπηνισμένης τῶν δύο τελευταίων ἐτῶν (1932 καὶ 1933) ἀνῆλθεν ἐτησίως—κατὰ μέσον ὅρον—εἰς 215.000 χιλιόγραμμα, ἀξίας 144.050.000 δραχ., ἔναντι 175 000 χιλιογράμμων τοῦ 1928, ἀξίας 126.000.000 δραχ. Ἡ παραγωγὴ καὶ ἡ εἰσαγωγὴ μεταξωτῶν ὑφασμάτων κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἔχει ὡς ἑξῆς:

	Παραγωγὴ		Εἰσαγωγὴ	
Ἔτη	Χιλιόγραμ.	Ἀξία εἰς χαρτ. δρχ.	Χιλιόγραμ.	Ἀξία
1925	1.000.000	80.000.000	101.300	84.076 300
1926	1.400.000	126.000.000	40.000	40.000.000
1927	1.500.000	135.000 000	78.020	91.358.400
1928	1.800 000	162.000.000	52.200	61.771.000
1929	2.200.000	176.000.000	45.930	56.490.000
1930	3.100.000	2 7.000.000	53.500	61.913.300
1931	2.430 000	267.000 000	44.910	46.027 800
1932	2.300.000	195.000.000	14.640	15.866.600
1933	2.350.000	199.750.000	7.250	12.543.540

Κατ' ἀκολουθίαν τῶν ἀνωτέρω, παρατηρεῖται ὅτι, ἐνῷ μέχρι τοῦ 1925 ἄνω τοῦ ἡμίσεος τῆς ἐν τῇ χώρᾳ καταναλώσεως τῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων ἐκαλύπτετο ἐκ τῶν εἰσαγωγῶν ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς, κατὰ τὸ τελευταῖον ἔτος συντελούντων τῶν περιορισμῶν τῆς εἰσαγωγῆς, ἐξεμηδενίσθησαν αὗται, φθάσασαι τὰ 5,9 % τῆς ὅλης καταναλώσεως, καὶ περιωρίσθησαν εἰς λεπτότατα ἀραχνοΰφαντα ὑφάσματα μὴ κατασκευαζόμενα ἐν Ἑλλάδι.

Ἐξήχθησαν μεταξωτὰ ὑφάσματα εἰς Αἴγυπτον, Δωδεκάνησα, Κύπρον, Ἀλβανίαν, Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς, Τσεχοσλοβακίαν, Βέλγιον καὶ Σκανδιναυϊκὰ κράτη. Ἡ ἐξαγωγὴ τῷ 1933 ἀνῆλθεν ἐν συνόλῳ εἰς 9.470 χιλιόγραμμα, ἀξίας 13.010 910 δραχμῶν. Ἡ δασμολογικὴ προστασία τῆς ἑλληνικῆς μεταξουργίας εἶναι πλέον ἢ ἐπαρκὴς διὰ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς, φθάνουσα ἀπὸ 46,19 % μέχρι 180,41% ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων.

Ἐκτὸς τῶν ἐργοστασίων φυσικῆς μετάξης λειτουργεῖ ἐν Ἀθήναις ἀπὸ τοῦ 1928 καὶ ἐργοστάσιον τεχνητῆς μετάξης, τοῦ ὁποίου ἡ παραγωγὴ τῷ 1933 ἀνῆλθεν εἰς 74.0000 χιλιόγραμμα, ἀξίας 17.000.000 δρχ. Ἡ παραγωγὴ τῆς τεχνητῆς μετάξης προστατεύεται δι' εἰσαγωγικῶν δασμῶν πλέον ἢ ἐπαρκῶν.

Βιομηχανίαι καννάβεως καὶ ἰούτης. Αἱ βιομηχανίαι αὗται ἀνεπτύχθησαν καὶ ἐξειλίχθησαν κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν. Τὰ λειτουργοῦντα σήμερον ἐργοστάσια ἀνέρχονται εἰς 14

Digitized by Google

Ἐκ τούτων ἑπτὰ εἶναι ἐγκατεστημένα ἐν Ἀττικοβοιωτίᾳ, τέσσαρα ἐν Μακεδονίᾳ, δύο ἐν Σύρῳ καὶ ἓν ἐν Κερκύρᾳ, μὲ σύνολον ἱστῶν 255 καὶ ἀτράκτων 3.080. Ἡ κινητήριος τούτων δύναμις ἀνέρχεται εἰς 1.842 ἵππους, ἐξ ὧν 1.135 διὰ πετρελαίου, 325 δι' ἀτμοῦ, 256 διὰ λευκοῦ ἄνθρακος καὶ 26 δι' ἠλεκτρισμοῦ. Αἱ ἐγκαταστάσεις ἀνέρχονται συνολικῶς εἰς 65.000.000 δρχ., τὰ δὲ λοιπὰ κεφάλαια κινήσεως εἰς 25.000.000. Ἀπασχολοῦνται 1.261 ἐργάται, ἐκ τῶν ὁποίων 764 γυναῖκες καὶ 497 ἄνδρες. Διὰ τὴν καύσιμον ὕλην δαπανῶνται ἐτησίως 1.650.000 δραχμῶν. Πάσας τὰς πρώτας ὕλας αἱ βιομηχανίαι αὗται προμηθεύονται ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ (Ἰταλίας καὶ Σερβίας). Ἡ χώρα ἐτησίως προμηθεύεται 2.500 τόννους καννάβεως, 905 τόννους ἰούτης, 100 τόννους ἰνῶν (νημάτων) ἰνδικοῦ καρύου καὶ 70.300 χιλιόγραμμα νημάτων καννάβεως, συνολικῆς ἀξίας 43.300.000 δρχ. Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῶν βιομηχανιῶν τούτων εἶναι σχοινία, σπάγγοι καὶ ὑφάσματα διὰ σάκκους καὶ συσκευασίας καπνῶν. Ἡ παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ τῶν προϊόντων τούτων κατὰ τὸ 1932 ἐν σχέσει πρὸς τὸ 1927 ἔχει ὡς ἑξῆς:

Παραγωγή	1927 χιλ.	1927 ἀξίας δρχ.	1932	1932 ἀξίας
Σχοινία, σπάγγοι	2.500.000	105.000 000	1.700.000	51.000 000
Σάκκοι κενοὶ τεμ.	1.300.000	18.200 000	1.800.000	25 000.000
Ὑφάσμ. συσκ. καπνοῦ χλγ......	450.000	8.460.000	144.000	5.855.000

Εἰσαγωγή	1927 χιλ.	1927 ἀξίας δρχ.	1932 χιλ.	1932 ἀξίας
Σχοινία, σπάγγοι.	651.500	18 168.400	347.810	7.321 310
Σάκκοι κενοὶ	1.766 000	22.680 600	2.291.120	26.871.370
Ὑφάσμ. καννάβ...	1.270.000	50.058.000	662.190	31.322.910

Αἱ βιομηχανίαι αὗται προστατεύονται δασμολογικῶς, ἀλλ' ἡ προστασία, ἀνερχομένη εἰς 20—60 %, εἶναι σχετικῶς ἐλαφρά, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τῶν ἄλλων κλωστοϋφαντουργικῶν βιομηχανιῶν.

Πλεκτική. Κατὰ τὸ 1923 ἐλειτούργουν ἐν τῇ χώρᾳ 23 ἐν ὅλῳ σοβαρὰ ἐργοστάσια, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς σήμερον ἀνῆλθεν εἰς 58. Ἐκ τούτων εὑρίσκονται 28 ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, 10 ἐν Πάτραις, 9 ἐν Σύρῳ, 5 ἐν Θεσσαλονίκῃ, 2 ἐν Καλάμαις, 2 ἐν Θήρᾳ, ἓν ἐν Χίῳ καὶ ἓν ἐν Ἀμαρουσίῳ. Ἡ κινητήριος αὐτῶν δύναμις ἀνέρχεται εἰς 839 ἵππους, ἐξ ὧν 502 διὰ πετρελαίου, 120 δι' ἀτμοῦ καὶ 217 δι' ἠλεκτρισμοῦ. Αἱ πλεκτικαὶ μηχαναὶ τόσον τῶν καλτσῶν, ὅσον καὶ τῶν ἐνδυμάτων (machines à tricoter et machines à tricoter de bas) ἀνέρχονται εἰς 2.089. Πλὴν τούτων λειτουργοῦν ἐν Πελοποννήσῳ καὶ νήσοις ἄλλαι περίπου 1.050 πλεκτομηχαναὶ καλτσῶν, αἱ ὁποῖαι ὅμως διατηροῦν τὴν οἰκοτεχνικὴν καὶ βιοτεχνικήν των μορφήν. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων τῶν πλεκτικῶν ἐργοστασίων ὑπολογίζεται εἰς 80 περίπου ἑκατομμύρια δραχμῶν, τὰ δὲ κεφάλαια κινήσεως εἰς 50. Τὸ ἐν αὐτοῖς ἀπασχολούμενον προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς 3.027, ἐκ τῶν ὁποίων 2.720 εἶναι ἐργάτριαι καὶ 307 ἐργάται. Διὰ τὴν κινητήριον δύναμιν δαπανῶνται ἐτησίως 275 τόννοι πετρελαίου, 510 τόννοι γαιάνθρακος, 20 τόννοι λιγνίτου καὶ ἠλεκτρικὸν ῥεῦμα ἀξίας 550 000 000 δρ., ἤτοι συνολικῶς καύσιμοι ὗλαι 1.500.000.000 δραχμῶν. Τὰς πρώτας αὐτῶν ὕλας προμηθεύονται ἔκ τε τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὡς πρὸς τὰ βαμβακερὰ νήματα αἱ βιομηχανίαι αὗται ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ προμηθεύονται τὰ 63 %. Ἡ εἰσαγωγὴ αὕτη περιορίζεται εἰς λεπτὰ νήματα ὑψηλῶν ἀριθμῶν, ἄνω τῶν 60—120 δίκλωστα, μὴ κατασκευαζόμενα εἰσέτι ἐν Ἑλλάδι. Ὡς πρὸς τὰ μάλλινα ὑφάσματα, τὰ 80 % προέρχονται ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς. Ἐκ τῆς ἐγχωρίου ἐριουργίας λαμβάνονται μικραὶ μόνον ποσότητες χονδρῶν νημάτων, διὰ τὸν λόγον ὅτι τὰ κλωστήρια ἐρίου δὲν κατασκευάζουσι λεπτὰ νήματα.

Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῶν πλεκτικῶν βιομηχανιῶν ἐν Ἑλλάδι εἶναι: α') Κάλτσαι βαμβακεραί, μάλλιναι καὶ μεταξωταί, ἰδίᾳ ὅμως βαμβακεραί, τῶν ὁποίων ἡ παραγωγὴ συνίσταται κατὰ μέγα μέρος (60 %) εἰς χονδρὰς περικνημῖδας. β') Πλεκτὰ ἐνδύματα βαμβακερά, μάλλινα καὶ ἐσχάτως μεταξωτὰ τοιαῦτα. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ φανελλοποιία, εἷς τῶν παλαιοτέρων κλάδων τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας, καλύπτει ἤδη ἐξ ὁλοκλήρου τὴν ἐτησίαν ἐγχώριον κατανάλωσιν. Ἡ παραγωγὴ βαμβακερῶν καλτσῶν, ἡ ὁποία τῷ 1928 ἀνήρχετο εἰς 500 000 δωδεκάδας, ἀξίας 66 ἑκατομμυρίων δραχμῶν, ἤδη ἐδιπλασιάσθη· ἐμειώθη δὲ ἡ εἰσαγωγὴ τῷ 1933 εἰς 8.2 τόννους, ἀξίας 2.874 068 δραχμ., ἥτις ἀνήρχετο ἐτησίως εἰς 127.6 τόννους καὶ ἀξίας 70.200.000 δραχμῶν. Ἡ παραγωγὴ τῶν βαμβακερῶν πλεκτῶν ὑφασμάτων, ἥτις τῷ 1928 ἀνήρχετο εἰς 16 τόννους, ἀξίας 26.000.000 δραχμῶν, ἐδιπλασιάσθη ἤδη, καλύψασα σχεδὸν τὴν τότε εἰσαγωγὴν βαμβακερῶν πλεκτῶν καὶ ἀνελθοῦσα εἰς 31 τόννους, ἀξίας 10.7 ἑκατομμυρίων δραχμῶν. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ μείωσις τῆς εἰσαγωγῆς δαντελλῶν καὶ ἐν γένει πλεκτῶν μαλλίνων (κάλτσαι ἐξ ἐρίου καὶ μετάξης) κατὰ τὸ 1933 ἐν σχέσει πρὸς τὸ 1928 καὶ ἡ ὁποία ἐγένετο πρὸς ὠφέλειαν τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας πλεκτῶν ἀντικειμένων. Οὕτως εἰσήχθησαν:

	1928 χλγ.	1928 ἀξίας σταθ. δρχ.	1933 χλγ.	1933 ἀξίας σταθ. δρχ.
Φανέλλαι καὶ πλεκτὰ μάλλινα	10.600	5.500.000	1.040	433 431
Περικνημῖδες ἐξ ἐρίου	8 510	4.272 500	730	195.338
» ἐκ μετάξης	5.870	10.314.200	4.360	2 838.000

Γενικώτερον κατὰ τὸ 1933 παρήχθησαν πλεκτὰ διάφορα ἀξίας 320.000.000 χαρτίνων δραχμῶν καὶ εἰσήχθησαν τοιαῦτα ἀξίας 14.848.460 χαρτίνων δραχμῶν. Οἱ ἐπιβληθέντες προστατευτικοὶ εἰσαγωγικοὶ δασμοὶ ἀνέρχονται διὰ μὲν τὰ βαμβακερὰ ἀπὸ 10—70 % ἐπὶ τῆς ἀξίας, διὰ δὲ τὰ μάλλινα εἰς 160 % καὶ διὰ τὰ μεταξωτὰ ἐκ συμμείκτου μὲν 70 %, ἐξ ἀμιγοῦς δὲ εἰς 180 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων. Τοὺς δασμοὺς τούτους δὲν χρησιμοποιοῦν αἱ βιομηχανίαι αὗται, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ὡρισμένον ποσοστὸν δέον ν' ἀφαιρεθῇ διὰ τοὺς πληρωνομένους εἰσαγωγικοὺς δασμοὺς τῶν νημάτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τοῦ ὀξυτάτου μεταξὺ αὐτῶν συναγωνισμοῦ.

Δαντελλουργία. Ἡ ἑλληνικὴ δαντελλουργία δὲν ἐξῆλθεν ἀκόμη τῆς χειροτεχνικῆς αὐτῆς μορφῆς. Τὸ κατὰ τὸ 1923 ἱδρυθὲν δοκιμαστικῶς μοναδικὸν ἐργοστάσιον μὲ 55 πλεκτικὰς μηχανὰς δαντελλῶν ἠναγκάσθη, μετά τινα ἔτη λειτουργίας, νὰ διακόψῃ τὰς ἐργασίας ἕνεκα τοῦ ἔξωθεν συναγωνισμοῦ, καθόσον ἐστερεῖτο ἐπαρκοῦς δασμολογικῆς προστασίας καὶ προσέτι διότι αἱ σήμερον συνηθιζόμεναι δαντέλλαι εἶναι λεπτότατα κατασκευάσματα, ἀπαιτοῦντα ἐξαιρετικῶς εἰδικευμένον ἐργατικὸν προσωπικόν. Ἡ Ἑλλὰς εἰσήγαγε τῷ 1928 δαντέλλας ἐκ βάμβακος μὲν 11.923 χιλιόγραμμα, ἀξίας 3.641.360 δραχμῶν, ἐκ μετάξης δὲ ἀμιγοῦς 204 χιλιόγραμμα ἀξίας 41.375.985 δραχμῶν καὶ ἐκ συμμείκτου 41 χιλιόγραμμα, ἀξίας 70 300 δραχμῶν, ἤτοι συνολικῆς ἀξίας 45.085.645 δραχμῶν.

Ταπητουργία. Ἡ ταπητουργία εἶναι εἷς τῶν μᾶλλον νεαρῶν κλάδων τῶν κλωστοϋφαντουργικῶν βιομηχανιῶν, μεταφυτευθεὶς ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ὑπὸ τῶν ἐλθόντων ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας προσφύγων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπῆρχον τελείως εἰδικευμέναι ἐν τῇ τέχνῃ ταύτῃ ἐργατικαὶ χεῖρες· εἶναι δὲ κατ' ἐξοχὴν ἐξαγωγικὴ βιομηχανία, ἧς ἡ παραγωγὴ κατὰ τὸ 1928 ἀνῆλθεν εἰς 200.000 τετραγωνικὰ μέτρα, ἀξίας 150.000.000 δραχμῶν. Ἐκ τῶν ταπήτων τούτων 540.000 χιλιόγραμμα ἀπεστάλησαν εἰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς, Ἀγγλίαν, Γαλλίαν καὶ Ἰταλίαν, συνολικῆς ἀξίας 135.000.000 δραχμῶν.

Ἔκτοτε, ἕνεκα τοῦ συναγωνισμοῦ τῶν ξένων βιομηχανιῶν ἐν ταῖς ἀγοραῖς τῆς ἀλλοδαπῆς, ἡ δραστηριότης τῆς ἑλληνικῆς ταπητουργίας ἐμειώθη σημαντικῶς καὶ τὸ κράτος, πρὸς ὑποστήριξιν αὐτῆς, ἐψήφισε τῷ 1929 τὸν νόμον 4251, δι' οὗ συνιστᾶται αὐτόνομος ταπητουργικὸς ὀργανισμὸς πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ διάδοσιν τῆς ταπητουργίας, τὴν χορήγησιν εἰς τοὺς ταπητουργοὺς εὐθηνῶν πιστώσεων, τὴν μέριμναν πρὸς κατανάλωσιν τῶν προϊόντων αὐτῶν, τὴν διαφήμησιν τῶν ἑλληνικῶν ταπήτων ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, τὸν ἔλεγχον τῶν ποιοτήτων, ὡς καὶ παντὸς μέτρου τείνοντος πρὸς τοὺς ἀνωτέρω σκοπούς. Οὕτω κατὰ τὸ 1929 ὑπῆρχον ἐν Ἑλλάδι 135 ταπητουργικαὶ ἐπιχειρήσεις μὲ σύνολον ἱστῶν 5.324. Ἐκ τούτων ἐλειτούργουν μόνον 122, μὲ σύνολον ἱστῶν 3.030. Ἐκ τῶν λειτουργουσῶν ἐπιχειρήσεων αἱ 74 εὑρίσκοντο ἐν Ἀθήναις, Πειραιεῖ καὶ περιχώροις, 32 ἐν Βορείῳ Ἑλλάδι καὶ 17 ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι. Τὸ σύνολον τῶν ἀπασχολουμένων ἐργατριῶν ἀνήρχετο εἰς 7.011, ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ὑπελογίζετο ὑπὸ τοῦ Α.Τ.Ο. εἰς 39.148 800 δραχμάς, τὰ δὲ λοιπὰ κεφάλαια κινήσεως μετὰ τῶν ὑλικῶν εἰς 45.771.480. Κατὰ τὴν ἐπελθοῦσαν ὀξυτάτην κρίσιν εἰς τὴν ταπητουργίαν, ὁ ἀριθμὸς τῶν λειτουργουσῶν ἐπιχειρήσεων ἐμειώθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 1931 εἰς 54, μὲ σύνολον ἱστῶν 705 καὶ ἀριθμὸν ἐργατριῶν 1.578. Καίτοι νεώτεραι ἐπίσημοι στατιστικαὶ δὲν ὑπάρχουσιν, ὑπολογίζεται ὅμως ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιχειρήσεων αἵτινες ἐλειτούργησαν τῷ 1933, θὰ ηὔξησε κατά τι.

Ἡ ἑλληνικὴ ταπητουργία, διὰ τὴν πλήρη λειτουργίαν τῶν ἱστῶν αὐτῆς, χρειάζεται πρώτας ὕλας 700 000 χιλιόγραμμα, ἤτοι νήματα ἐξ ἐρίου 500.000 χιλιόγραμμα καὶ νήματα βαμβακερὰ 200.000, συνολικῆς ἀξίας δραχμῶν 60.000 000. Καὶ τὰ μὲν βαμβακερὰ νήματα λαμβάνει ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς, τὰ δὲ μάλλινα εἰσάγει κατὰ τὰ 4/5 ἐξ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ δὴ ἐκ Σμύρνης, λόγῳ τῆς ἀτελείας εἰσαγωγῆς, ἣν αὕτη ἔχει, καίτοι ἡ ἑλληνικὴ ἐριουργία κάλλιστα δύναται νὰ ἐφοδιάσῃ ταύτην διὰ τῶν ἀναλόγων ποσοτήτων, διότι τὰ διὰ τοὺς τάπητας νήματα εἶναι χονδρὰ καὶ παράγονται ἐν τῇ χώρᾳ. Αἱ κυριώτεραι ποιότητες τῶν κατασκευαζομένων ἐν τῇ χώρᾳ ταπήτων εἶναι κατὰ σειρὰν παραγωγῆς: ἡ τοῦ Μιστρᾶ, ἡ τῆς Τροίας, ἡ τοῦ Μοριᾶ, ἡ τῶν κιλιμίων, ἡ τῆς Ἰωνίας, ἡ τῶν Δελφῶν, ἡ τοῦ Ἡλίου, ἡ τοῦ Γορδίου καὶ ἡ τοῦ Μίνωος.

Ἡ παραγωγὴ καὶ ἐξαγωγὴ ταπήτων κατὰ τὴν τελευταίαν ἑξαετίαν ἔχει ὡς ἑξῆς:

	Παραγωγή		*Ἐξαγωγή*	
Ἔτη	*Τετραγων. μέτρα*	*Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχμὰς*	*Χιλιόγρ.*	*Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχμὰς*
1928	200.000	150.000.000	540.000	135.000.000
1929	150.000	136.000.000	533.150	151 000.000
1930	50.000	37.500.000	181.200	50.000.000
1931	36.514	26 726.000	34.130	8.239 400
1932	36.690	29.350.000	47.530	13.893 310
1933	48.400	38 700.000	62.660	15.206.120

Εἰσαγωγὴ ταπήτων παρατηρεῖται εἰς μικρὰς ποσότητας, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία δὲν ὑπερέβη τὰς 1.559.130 χαρτίνας δραχμὰς κατὰ τὸ 1933. Ἡ ταπητουργία προστατεύεται δι' ὑψηλῶν εἰσαγωγικῶν δασμῶν, ἀνερχομένων εἰς τὰ 300 % περίπου ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν ταπήτων.

Ε') ***Βιομηχανίαι εἰδῶν διατροφῆς.*** Αἱ βιομηχανίαι εἰδῶν διατροφῆς εἶναι εἷς τῶν μᾶλλον ἐξελιγμένων καὶ σπουδαιοτέρων κλάδων τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας. Αἱ λειτουργοῦσαι σήμερον ἐν τῇ χώρᾳ κυριώτεραι ἐπιχειρήσεις τῆς κατηγορίας ταύτης εἶναι: ἀλευρόμυλοι, μηχανικὰ ἀρτοποιεῖα, ἐργοστάσια ζυμῶν ἀρτοποιίας, ζυμαρικῶν, οἰνοποιεῖα, οἰνοπνευματοποιεῖα, ποτοποιεῖα, ἐργοστάσια ἀεριούχων ποτῶν, ἐλαιοτριβεῖα, ἐργοστάσια σπορελαίων, κονσερβοποιεῖα, ἐργοστάσια ζαχαρωδῶν καὶ ἀμυλωδῶν προϊόντων, ζυθοποιεῖα, παγοποιεῖα καὶ ψυγεῖα, ἁλατοκαθαριστήρια, σταφυλοκαθαριστήρια κλπ. Ὁ ἀριθμὸς τῶν λειτουργούντων ἐργοστασίων ἀνέρχεται εἰς 1.823 μὲ κινητήριον δύναμιν 70.506 ἵππων καὶ ἀσχολούμενον ἐν αὐτοῖς προσωπικὸν 18.500 ἐργατῶν, μὴ συμπεριλαμβανομένων τῶν μικρῶν ἀρτοποιείων καὶ βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων, μετὰ τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγκαταστάσεων, προσωπικοῦ κλπ. σημαντικῶς θέλει μεταβληθῆ. Οὕτω κατὰ τὴν βιομηχανικὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1930 ἐλειτούργουν ἐν τῇ χώρᾳ 19.485 ἐπιχειρήσεις παραγωγῆς προϊόντων διατροφῆς, ἐξ ὧν αἱ χρησιμοποιοῦσαι κινητήριον δύναμιν ἀνήρχοντο εἰς 7.136 μὲ ἀρχικὴν κινητήριον δύναμιν 89.691 ἵππων καὶ ἐργαζόμενον προσωπικὸν 20.198 ἐργατῶν. Αἱ ἐγκαταστάσεις τῶν 1.823 βιομηχανικῶν ἐργοστασίων, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Α.Ο.Σ., ἀνήρχοντο εἰς 2.750.000.000 δραχμῶν, ἡ δ' ἐν αὐταῖς ἐτησίως καταναλισκομένη καύσιμος ὕλη εἰς τὰς 60 000 τόννους γαιανθράκων καὶ 15 000 τόννους πετρελαίου, συνολικῆς ἀξίας 70 000 000 δραχμῶν.

Αἱ βιομηχανίαι αὗται χρησιμοποιοῦν ἐγχωρίους πρώτας ὕλας, πλὴν τῆς ἀλευροβιομηχανίας, ἥτις εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ εἰσάγῃ μέγα μέρος τῶν ὑπ' αὐτῆς ἀλεθομένων ποσοτήτων σίτου, ὡς καὶ τῶν βιομηχανιῶν ζαχαρωδῶν καὶ ἀμυλωδῶν προϊόντων, αἵτινες εἰσάγουν σάκχαριν, κακάον κλπ. Ἡ παραγωγὴ τῶν ἐγχωρίων βιομηχανιῶν εἰδῶν διατροφῆς καλύπτει σήμερον τὰ 80 % τῆς ὅλης ἐν τῇ χώρᾳ καταναλώσεως τῶν προϊόντων τούτων. Ἂν δὲ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ 83 % τῆς εἰσαγωγῆς ἀλλοδαπῶν ἀντιπροσωπεύει ἡ εἰσαγωγὴ σακχάρεως καὶ 10 % ἡ τῆς τοῦ συμπεπυκνωμένου γάλακτος, δηλαδὴ προϊόντων βιομηχανιῶν μὴ ὑπαρχουσῶν ἀκόμη ἐν τῇ χώρᾳ, πείθεται ὅτι αἱ λειτουργοῦσαι σήμερον ἐγχώριοι βιομηχανίαι ἀπέκλεισαν ἐκ τῆς ἐγχωρίου ἀγορᾶς ἅπαντα σχεδὸν τὰ ὁμοειδῆ ξένα προϊόντα.

Ἡ παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ προϊόντων τῶν βιομηχανιῶν τούτων κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ἔχει ὡς ἑξῆς:

	Παραγωγή		*Εἰσαγωγή*	
Ἔτη	*Σταθερὸς δείκτης ΑΟΣ, ἔτος βάσεως 1928=100 κατὰ ποσότητας*	*Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχμάς*	*Σταθερὸς δείκτης ΑΟΣ, ἔτος βάσεως 1928=100 κατὰ ποσότητας*	*Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχμάς*
1923	74,67	675 146.400	60,14	363.751.000
1924	82.17	855 745 000	98,61	513.634 000
1925	90,15	1.090.534.000	84.35	488 619 930
1926	81,14	1 215.453 100	69,40	485.821.550
1927	93,16	1.342 783.600	89,51	671.473.560
1928	100,—	1.423.060 000	100.—	639.952.000
1929	102,28	1.474.872.450	93,19	458 552.200
1930	92,40	1.237.690 700	87,98	370 068.170
1931	92,86	1.192 720.000	83,06	255 068.500
1932	81,12	1.365.310.450	78,99	304.425.680
1933	83,66	1.366.513 160	—	357.723.690

Εἰς τοὺς ἀνωτέρω ἀριθμοὺς δὲν συμπεριλαμβάνονται αἱ ποσότητες καὶ ἡ ἀξία τοῦ παραχθέντος οἴνου, ἐλαίου καὶ ἀλεσθέντος σίτου, ὡς καὶ τῶν παραχθέντων ἀλεύρων. Εἰς δὲ τὴν ἀλευροβιομηχανίαν ὑπολογίζονται διὰ τὴν παραγωγὴν μόνον ἡ ἀξία τῶν ἀλεστικῶν. Ἐκ τῶν στατιστικῶν τούτων δεδομένων ἐμφαίνεται ἡ ἐπίδρασις τῆς κρίσεως καὶ τῆς ἐξ αὐτῆς προκυπτούσης ὑποκαταναλώσεως ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 1929, ἥτις καὶ διαρκεῖ εἰσέτι μὲ μικράν τινα ἄμβλυνσιν ἀπὸ τοῦ 1933.

Ἐξαγωγὴ ἑλληνικῶν βιομηχανικῶν προϊόντων εἰδῶν διατροφῆς παρατηρεῖται σήμερον εἰς οἴνους, γλεῦκος, ἔλαιον, κονιάκ, οἰνοπνευματώδη

Digitized by Google

ποτά, οἰνόπνευμα (ἄνυδρον), κονσέρβας λαχανικῶν, λουκούμια, βαμβακέλαιον, ζῦθον κλπ., τῶν ὁποίων ἡ ἀξία κατὰ τὰ τελευταῖα δύο ἔτη ἔχει ὡς πρὸς τὸ 1923 οὕτω:

1923	χιλιόγρ. 37.484	ἀξίας χαρτ. δραχ.	155.055.000
1932	» 72.828.640	» » »	678.035.450
1933	» 100.222.590	» » »	808 339.480

Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ὡς ἄνω εἰσαγωγῶν ἀντιπροσωπεύει ὁ οἶνος, τὸ γλεῦκος καὶ τὸ ἔλαιον. Ἂν δ' ἀφαιρεθοῦν τὰ προϊόντα ταῦτα, ὡς γεωργικά, ἡ ὅλη ἐξαγωγὴ περιορίζεται οὕτω:

1923	χιλιόγρ. 220.000	ἀξίας χαρτ. δραχ.	3.000.000
1932	» 1.288.000	» » »	23.800.540
1933	» 1.054.190	» » »	27.139.970

καὶ συνεπῶς ἡ ἐξαγωγὴ τῶν καθαρῶς ἑλληνικῶν βιομηχανικῶν προϊόντων εἶναι σχετικῶς μικρά.

Ἀλευροβιομηχανία. Ὁ κυριώτατος τῶν κλάδων τῶν βιομηχανιῶν εἰδῶν διατροφῆς, ὅστις παράγει ἐξ ὁλοκλήρου τὰ διὰ τὴν ἐγχώριον κατανάλωσιν χρησιμοποιούμενα ἄλευρα. Εἰς ὁλόκληρον τὴν χώραν λειτουργοῦσιν 6.000 περίπου ἀλευρόμυλοι, ἐκ τῶν ὁποίων σημαντικώτεροι εἶναι περὶ τοὺς 500 καὶ ἐξ ὧν πάλιν οἱ 140 εἶναι κυλινδρόμυλοι, τῶν ὁποίων ἡ κινητήριος δύναμις ἀνέρχεται εἰς 50.000 ὡς ἔγγιστα ἵππους. Ἐν αὐτοῖς ἀπασχολοῦνται 15.000 ἐργάται. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ὑπολογίζεται εἰς 1.250.000 λίρας στερλίνας. Ἡ ἐτησίως δαπανωμένη καύσιμος ὕλη ἀνέρχεται εἰς 28.000 τόννους γαιάνθρακος καὶ 7 000 τόννους πετρελαίου, συνολικῆς ἀξίας περίπου 40.000.000 δραχμῶν. Αἱ κυριώτεραι ἐγκαταστάσεις τῆς ἀλευροβιομηχανίας εἶναι: ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ 20 ἀλευρόμυλοι, ἐξ ὧν 15 κυλινδρόμυλοι μεγάλης ἀποδόσεως, ἐν Βορείῳ Ἑλλάδι 100, ἐκ τῶν ὁποίων 7 κυλινδρόμυλοι, ὧν οἱ σπουδαιότεροι τέσσαρες εὑρίσκονται ἐν Θεσσαλονίκῃ. Ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι λειτουργοῦσι 380 ἀλευρόμυλοι (ἐν οἷς καί τινες κυλινδρόμυλοι), ὧν οἱ κυριώτεροι ἐν Καλάμαις, Πάτραις, Χαλκίδι, Βόλῳ, Λαρίσῃ, Καρδίτσῃ, Τρικκάλοις, Σύρῳ, Μυτιλήνῃ καὶ Κρήτῃ. Οἱ ὑπόλοιποι ἀλευρόμυλοι εἶναι μικραὶ ἐγκαταστάσεις μὲ ὑδραυλικὴν δύναμιν ἢ διὰ πετρελαιομηχανῶν 10—25 ἵππων, ἐγκατεσπαρμέναι εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ διαμερίσματα τῆς ὑπαίθρου χώρας.

Τὴν πρώτην ὕλην ἡ ἀλευροβιομηχανία ἐλάμβανεν ἄλλοτε ἐξ ἴσου σχεδὸν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ,350.000 τόννοι σίτου ἐγχωρίου παραγωγῆς ἀξίας 1.969.000.000 δρχ. καὶ 400.000 τόννοι ἀλλοδαποῦ ἀξίας 1.600.000.000 κατὰ μέσον ὅρον ἐτησίως διὰ τὰ ἔτη 1924—1928)· χάρις ὅμως εἰς τὴν στρεμματικὴν βελτίωσιν τῆς ἐγχωρίου σιτοπαραγωγῆς καὶ παρὰ τὴν αὔξησιν τῶν ἐπισιτιστικῶν ἀναγκῶν τῆς χώρας, ἡ ἀλευροβιομηχανία ἐπεξειργάσθη κατὰ τὸ 1933 τόννους 772.517.000 ἐγχωρίου σίτου, ἀξίας 3.979.102.000 δρχ. καὶ 448.625 τόννους ἀλλοδαποῦ, ἀξίας 1.360.710.000 δρχ., ἤτοι περὶ τὰ 70 % ἐκ τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ ἀλεύρων κατὰ τὸ 1933 ἀνῆλθεν εἰς 913.000 τόννους, ἡ δὲ ἀξία τῶν ἀλεστικῶν εἰς 273.900.000 δρχ., ἔναντι 820.000 τόννων τοῦ 1928, ἀξίας ἀλεστικῶν 180 000.000 δρχ.

Ἄλλοτε ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ σίτου ἐγίνετο ἐκ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, νῦν δὲ (1933) ἐξ Ἀργεντινῆς κυρίως, Ρωσίας, Καναδᾶ· μικραί τινες ποσότητες εἰσάγονται ἐξ Αὐστραλίας καὶ Ἡνωμένων Πολιτειῶν.

Εἰσαγωγὴ ἀλεύρων παρατηρεῖται εἰς πολὺ μικρὰς ποσότητας λόγῳ τοῦ ὑψηλοῦ δασμοῦ, ὅστις ἐθεσπίσθη ὑπὲρ τῆς ἐγχωρίου ἀλευροβιομηχανίας, φθάνων τὰ 72.62 %. Τούτου ἕνεκα τῷ 1933 ἡ εἰσαγωγὴ ἀλεύρων ἀνῆλθεν εἰς 691 τόννους, ἀξίας 3.564.830 δραχμῶν.

Μηχανοκίνητα ἀρτεργοστάσια. Λειτουργοῦσι περὶ τὰ 75 μηχανοκίνητα ἀρτεργοστάσια, ἐκ τῶν ὁποίων 25 μεγάλης ἀποδόσεως εἶναι ἐγκατεστημένα ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, 5 ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1 ἐν Λιμένι Βαθέος Σάμου, 3 ἐν Πάτραις, 1 ἐν Καλάμαις, 3 ἐν Κερκύρᾳ καὶ τὰ ὑπόλοιπα εἰς ἄλλας πόλεις. Τὰ ἐργοστάσια ταῦτα ἔχουσιν ἐγκαταστάσεις μηχανικῶν ζυμωτηρίων κινητηρίου δυνάμεως 500 περίπου ἵππων καὶ ἀπασχολοῦσιν 750 ἐργάτας. Τινὰ τούτων διαθέτουσι κλιβάνους ἀρτοποιητικοὺς μηχανικῆς λειτουργίας καὶ μεγάλης ἀποδόσεως, μειοῦντας σημαντικῶς τὰ ἔξοδα ἀρτοποιίας. Αἱ ἐγκαταστάσεις καὶ τὰ κεφάλαια αὐτῶν ὑπολογίζονται εἰς 30.000.000 δραχμῶν.

Βιομηχανία ζυμῶν ἀρτοποιίας. Ἀντιπροσωπεύεται διὰ τριῶν μόνον ἐργοστασίων, ὧν τὰ δύο εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις καὶ τὸ ἓν ἐν Νέῳ Φαλήρῳ. Αἱ ἐγκαταστάσεις καὶ τὰ κεφάλαια αὐτῶν ἀνέρχονται εἰς 4.500.000 δραχμῶν, ἀπασχολοῦσι δὲ περὶ τοὺς 100 ἐργάτας καὶ ἔχουσι κινητήριον δύναμιν 120 ἵππων. Ἡ παραγωγὴ των ἐπαρκεῖ διὰ τὴν ἐπιτόπιον κατανάλωσιν, ἥτις ἀνῆλθε τῷ 1933 εἰς 650.000 χιλιόγραμμα, ἀξίας 32.500.000 δραχμῶν, ἔναντι 338.000 χιλιογρ., ἀξίας 10.152.000 δραχ., τοῦ 1925. Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται μὲ δασμοὺς εἰσαγωγικούς, ἀνερχομένους εἰς τὰ 50 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων.

Βιομηχανίαι ζυμαρικῶν. Αἱ βιομηχανίαι αὗται, καίτοι παλαιαί, μόλις κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν συνεχρονίσθησαν, προβᾶσαι εἰς ἐγκαταστάσεις σοβαρὰς καὶ προμηθευθεῖσαι μηχανικὰ ξηραντήρια τεχνητῆς ξηράνσεως, δι' ἧς ἐξασφαλίζονται ὅροι ὑγιεινοὶ κατὰ τὸ στάδιον τῆς ξηράνσεως τῶν προϊόντων. Ἤδη, ἐξελιχθεῖσαι ἀλματωδῶς, ἐβελτίωσαν τὴν παραγωγήν, διὸ καὶ πολλὰ τῶν προϊόντων αὐτῶν εἶναι ἐφάμιλλα τῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ δὴ καὶ τῶν ἰταλικῶν, καλύπτουσαν σήμερον ἐξ ὁλοκλήρου τὴν ἐν τῇ χώρᾳ κατανάλωσιν ζυμαρικῶν. Τὰ λειτουργοῦντα ἐν τῇ χώρᾳ ἐργοστάσια ζυμαρικῶν ἀνέρχονται σήμερον εἰς 161, μὲ κινητήριον δύναμιν 2.133 ἵππων καὶ ἀπασχολούμενον προσωπικὸν 870 ἐργατῶν. Ἐκ τῶν ἐργοστασίων τούτων περὶ τὰ 30 εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, τρία ἐν Θεσσαλονίκῃ, τὰ δ' ὑπόλοιπα εἰς διαφόρους πόλεις τῆς χώρας. Πάντα σχεδὸν εἶναι πετρελαιοκίνητα, καταναλίσκοντα ἐτησίως περὶ τοὺς 1.300 τόννους πετρελαίου, ἀξίας 3.000.000 δραχμῶν. Τὴν πρώτην ὕλην (τὰ ἄλευρα) λαμβάνουσι τὰ ἐργοστάσια ταῦτα ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ, παράγουσι δὲ ζυμαρικὰ εἰς ὅλα τὰ εἴδη καὶ ποιότητας. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ ζυμαρικῶν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Παραγωγή		Εἰσαγωγή	
	Χιλιόγραμμα	Ἀξία εἰς χαρτ. δραχμὰς	Χιλιόγραμμα	Ἀξία εἰς χαρτ. δρχ.
1923	9.900.000	54.450.000	351.000	3.007.000
1924	11.700.000	96.690.000	285.000	2.340.000
1925	12.600.000	105.840.000	268.000	2.649.000
1926	11.700.000	108.810.000	245 000	2.556.000
1927	13.000.000	130.000.000	198.200	2.857.300
1928	14.700.000	147.000.000	147.000	2.218.700
1929	15.000.000	150.000.000	96.300	1.332.200
1930	14.700.000	132.300.000	59.300	785.140
1931	15.000.000	112.500.000	43.200	547.080
1932	14.500.000	130.500.000	8.500	128.900
1933	15.000.000	135.000.000	2.370	38.850

Ἡ εἰσαγωγὴ προέρχεται κυρίως ἐξ Ἰταλίας. Ἡ βιομηχανία ζυμαρικῶν προστατεύεται διὰ δασμῶν ἀνερχομένων ἀπὸ 50—80 % ἐπὶ τῆς ἀξίας.

Οἰνοποιία. Μία τῶν παλαιοτέρων ἐν τῇ χώρᾳ βιομηχανιῶν καὶ ἀπὸ ἀπόψεως εἰσοδήματος σοβαρώτατος κλάδος, δεδομένου ὅτι χρησιμοποιεῖ 300.000 τόννων γλεύκους καὶ παράγει 250.000 τόννους οἴνων. Ἐν τῇ βαλκανικῇ δὲ παραγωγῇ ἔρχεται μετὰ τὴν Ρουμανίαν καὶ Σερβίαν. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς παραγωγῆς προέρχεται ἐκ τῶν χωρικῶν οἰνοποιείων, λειτουργοῦσιν ὅμως ἐν τῇ χώρᾳ καὶ 15 μεγάλα ἐργοστάσια οἰνοποιίας, ἐξ ὧν 9 εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, ἓν ἐν Θεσσαλονίκῃ, τὰ δ' ὑπόλοιπα ἐν Καλάμαις, Πάτραις καὶ Βόλῳ. Καὶ ἡ μὲν ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων αὐτῶν ἀνέρχεται εἰς δραχμὰς 200.000.000, τὰ δὲ κεφάλαια κινήσεως εἰς 250.000.000 περίπου. Κέκτηνται κινητήριον δύναμιν 750 ἵππων, ἧς τὸ μεγαλύτερον μέρος δι' ἀτμοῦ. Τὸ ἐργαζόμενον ἐν αὐτοῖς προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς 300 περίπου ἐργάτας καὶ ἐργατρίας. Διὰ τὴν κίνησιν τῶν ἐργοστασίων καταναλίσκονται ἐτησίως περὶ τοὺς 3.000 τόννοι γαιάνθρακος, ἀξίας 5.250 λιρῶν Ἀγγλίας καὶ ἕτεροι 3.000 τόννοι διὰ τὴν παραγωγὴν γυμνοῦ ἀτμοῦ. Ἡ οἰνοποιία τὴν πρώτην αὐτῆς ὕλην λαμβάνει ἐκ τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς. Τὸ μεγαλύτερον μέρος (80 %) τῶν παραγομένων ὑπὸ τῶν ἐργοστασίων οἴνων ἐξάγεται κυρίως εἰς Γαλλίαν πρὸς πρόσμειξιν, καὶ κατὰ δεύτερον λόγον εἰς Ἰταλίαν καὶ Γερμανίαν. Ἡ παραγωγὴ οἴνου τῷ 1933 ἀνῆλθεν εἰς 299.894 τόννους, ἀξίας 1.999.580.000 δραχμῶν. Ἡ ἐξαγωγὴ τῷ 1933 ἀνῆλθεν εἰς 79.969.910 χιλιόγραμμα, ἀξίας 324.792.300 δραχ. ἔναντι 140.000 000 χιλιογράμμων τοῦ 1927, ἀξίας 527.500.000. Εἰσαγωγὴ οἴνων λόγῳ τῆς μεγάλης δασμολογικῆς προστασίας τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς δὲν παρατηρεῖται, πλὴν μικρῶν τινων ποσοτήτων ἀφρωδῶν οἴνων καὶ ἐπιτραπεζίων πολυτελείας.

Οἰνοπνευματοποιία. Ἡ ἑλληνικὴ οἰνοπνευματοποιία ἀνεπτύχθη σημαντικῶς κατὰ τὰ τελευταῖα δέκα ἔτη διὰ τῆς τεχνικῆς βελτιώσεως τῶν ἐγκαταστάσεων καὶ ἱδρύσεως νέων τοιούτων, μεγάλης ἀποδόσεως, ὥστε ἔλυσε κατὰ μέγα μέρος τὸ ἐκ τῆς ὑπερπαραγωγῆς σταφιδικὸν ζήτημα. Τὰ λειτουργοῦντα ἐν τῇ χώρᾳ οἰνοπνευματοποιεῖα ἀνέρχονται εἰς 16. Ἐκ τούτων 1 εὑρίσκεται ἐν Πειραιεῖ, 2 ἐν Ἐλευσῖνι, 3 ἐν Πάτραις, 1 ἐν Πύργῳ, 2 ἐν Καλάμαις, 1 ἐν Χανίοις, 2 ἐν Ἡρακλείῳ, 1 ἐν Βόλῳ, 1 ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1 ἐν Χαλανδρίῳ καὶ 1 ἐν Κορωπίῳ. Σημειωτέον ὅτι ἄλλοτε (1920) ὑπῆρχον 28 ἐργοστάσια τοιαῦτα, τὰ ὁποῖα συνεπείᾳ συμβάσεως μειοῦνται κατ' ἔτος. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ἀνέρχεται εἰς 120.000.000 δραχ., τῶν δὲ λοιπῶν κεφαλαίων εἰς 150.000.000. Ἡ κινητήριος δύναμις συμποσοῦται εἰς 250 ἵππους, κυρίως δι' ἀτμοῦ, τὸ δ' ἐργαζόμενον προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς 800 ἐργάτας. Διὰ καύσιμον ὕλην δαπανῶνται ἐτησίως 8.000 τόννοι γαιανθράκων, ἀξίας 15.000 ἀγγλικῶν λιρῶν. Ἡ κυριωτέρα πρώτη ὕλη τῆς ἑλληνικῆς οἰνοπνευματοποιίας εἶναι ἡ σταφίς. Χρησιμοποιοῦνται ὅμως καὶ χαρούπια, σῦκα κλπ. εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν τὸ ἐθνικὸν προϊόν, ἡ σταφίς, πραγματοποιεῖ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ὑψηλὰς τιμάς. Σημαντικαὶ ἐπίσης ποσότητες μελάσσης εἰσέρχονται κατ' ἔτος ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ οἰνοπνευματοποιίας καλύπτει σχεδὸν ἁπάσας τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας, δεδομένου ὅτι κατὰ τὸ 1933 εἰσήχθησαν μόνον 187 τόννοι ἀξίας 1.398 000 δραχμῶν. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ οἰνοπνεύματος κυμαίνεται περὶ τοὺς 10.000 τόννους, ἀξίας 175.000.000 δραχμῶν (ἄνευ τοῦ δημοσίου φόρου). Τὸ ἥμισυ τῆς παραγωγῆς ταύτης μετουσιοῦται πρὸς βιομηχανικὴν χρῆσιν, φωτισμὸν κλπ. Ὁ κατωτέρω πίναξ ἐμφαίνει τὴν παραγωγὴν οἰνοπνεύματος τῶν τελευταίων ἐτῶν:

Ἔτη	Ἐργοστάσια	Παραγωγὴ τόννοι	Ἐξ ὧν ἀνύδρου	Μετουσιωμένου τόννοι	Πρὸς βιομηχανικὴν χρῆσιν τόννοι
1927	23	13.351	5.670	5.749	936
1928	22	12.557	5.687	5.999	1.036
1929	21	13.498	5.382	6.882	243
1930	18	12.427	4.651	7.097	527
1931	14	11.122	4.029	7.020	61
1932	14	11.360	3.132	6.531	1.595
1933	15	10.560	2.998	5.939	1.250

Ἡ ποιότης τοῦ παραγομένου ἐν Ἑλλάδι οἰνοπνεύματος εἶναι ἀσυγκρίτως ἀνωτέρα τοῦ τῆς ἀλλοδαπῆς, λόγῳ τῆς προελεύσεως αὐτοῦ ἐκ τῆς σταφίδος. Τὸ ξένον οἰνόπνευμα, ὡς πρὸς τὴν τιμήν, εἶναι εὐθηνότερον, ὡς παραγόμενον ἐξ εὐθηνῶν πρώτων ὑλῶν: γεωμήλων, μελάσσης, σιτηρῶν, ἀραβοσίτου κλπ. Ἐκτὸς τῶν ἐργοστασίων λειτουργεῖ καὶ πλῆθος μικρῶν ἀμβύκων ἐν τῇ ὑπαίθρῳ, οἱ ὁποῖοι, λόγῳ τῆς ἀσυδοσίας των, ὡς ἐκ τῆς δυσκολίας τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου, εἶναι ὁ σπουδαιότερος συναγωνιστὴς τῶν μεγάλων οἰνοπνευματοποιείων καὶ ποτοποιείων. Ἡ εἰσαγωγὴ οἰνοπνεύματος, ἂν καὶ ἀσήμαντος, προέρχεται κυρίως ἐκ Τσεχοσλοβακίας, Ὀλλανδίας καὶ Βουλγαρίας. Ἡ βιομηχανία αὕτη δασμολογικῶς προστατεύεται πλέον ἢ ἐπαρκῶς.

Σταφιδοκαθαριστήρια. Τὰ λειτουργοῦντα σταφιδοκαθαριστήρια ἀνέρχονται εἰς 28, ἐξ ὧν τὰ 16 ἐν Πάτραις, τὰ δ' ὑπόλοιπα ἐν Κιάτῳ, Καλάμαις, Πύργῳ, Χανίοις, Ἡρακλείῳ κλπ. Αἱ ἐγκαταστάσεις αὐτῶν ὑπολογίζονται εἰς 30.000.000 περίπου δραχμῶν, ἡ κινητήριος δύναμις ἀνέρχεται εἰς 700 ἵππους, τὸ δὲ προσωπικὸν εἰς 1.500 ἐργάτας καὶ ἐργατρίας, οἵτινες ἀσχολοῦνται εἰς τὸν μηχανικὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν συσκευὴν τῆς σταφίδος εἰς κιβώτια.

Ποτοποιία. Ἀσκεῖται μᾶλλον ὡς βιοτεχνία καὶ ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ πληθύος μικρῶν βιοτεχνικῶν ἐγκαταστάσεων, ἐγκατεσπαρμένων εἰς ὅλα τὰ διαμερίσματα τῆς χώρας. Λειτουργοῦσιν ὅμως καὶ περὶ τὰ 60 βιομηχανικὰ ἐργοστάσια, ἐξ ὧν τὰ 15 ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ. Ἡ κινητήριος δύναμις ἀνέρχεται εἰς 1.200 ἵππους, κυρίως δι' ἀτμοῦ, τὸ δ' ἐργαζόμενον προσωπικὸν εἰς 1.000 περίπου ἐργάτας καὶ ἐργατρίας. Αἱ ἐγκαταστάσεις ὑπολογίζονται εἰς 100.000.000 δραχμῶν, τὰ δὲ λοιπὰ κεφάλαια κινήσεως εἰς 50.000.000. Ἡ ἑλληνικὴ ποτοποιία παρασκευάζει παντὸς εἴδους ποτά, ἰδίως δὲ κονιάκ, τοῦ ὁποίου ἡ φήμη, λόγῳ τῆς ἐκλεκτῆς ποιότητος τῶν ἑλληνικῶν σταφυλῶν, ἐξ ὧν παράγεται, διῆλθε τὰ ὅρια τῆς Ἑλλάδος. Διὰ καύσιμον ὕλην δαπανῶνται ἐτησίως γαιάνθρακες ἀξίας 2.000.000 δραχμῶν. Ἡ πρώτη ὕλη λαμβάνεται ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ, πλὴν μικρῶν τινων ποσοτήτων διαφόρων αἰθερίων ἐλαίων πρὸς ἀρωματισμὸν τῶν ποτῶν. Ἡ παραγωγὴ ἐπαρκεῖ πλήρως διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας. Ἡ ἔξωθεν παραγωγὴ περιορίζεται εἰς ἐλαχίστας ποσότητας ἀσημάντου ἀξίας. Ὁ κατωτέρω πίναξ καταδεικνύει τὴν παραγωγὴν καὶ εἰσαγωγὴν οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν τῆς τελευταίας δεκαετίας:

Ἔτη	Παραγωγή		Εἰσαγωγή	
	Χιλιόγραμμα	Ἀξία εἰς χαρτ. δραχμὰς	Χιλιόγραμμα	Ἀξία εἰς χαρτ. δρχ.
1923	16.800.000	227.200.000	666.000	4.410.000
1924	16.900.000	324.480.000	1.872.000	14.424.000
1925	16 500.000	374.550.000	13.060	729.690
1926	14.370.000	452.655.000	31.550	1.878.300
1927	17.000 000	535.500.000	47.950	1.936.570
1928	17.050.000	537.075.000	43.135	1.490.600
1929	16.140.300	508.419.450	37.500	2.687.400
1930	13.310.000	419.000.000	47.190	3.033.800
1931	12.096.760	381.046.100	38.290	2.682.900
1932	9.551.460	334.301.000	22.320	1.726.350
1933	9.545.500	334.092.500	15.510	1.783.320

Ἐξαγωγὴ οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν παρατηρεῖται κυρίως εἰς Αἴγυπτον, Ἀβησσυνίαν, Ἀλβανίαν κλπ. Τῷ 1933 ἐξήχθησαν 15.381.410 χιλιόγραμμα, ἀξίας 12.964.320 δραχμῶν. Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται διὰ δασμῶν πλέον ἢ ἐπαρκῶς.

Ἐλαιουργία. Ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων κλάδων τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας, ἀντιπροσωπευομένη δι' ἓξ χιλιάδων ἐλαιουργείων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ περισσότερα εἶναι ἐλαιοτριβεῖα καθαρῶς βιοτεχνικοῦ χαρακτῆρος, ἐγκατεσπαρμένα ἐν ταῖς ἐλαιοπαραγωγοῖς περιφερείαις. Τὰ μηχανοκίνητα, τὰ

Digitized by Google

διαθέτοντα καὶ ὑδραυλικὰ πιεστήρια, ἐλαιουργεῖα ἀνέρχονται εἰς 600, μετὰ κινητηρίου δυνάμεως 5.000 ἵππων καὶ ἐργαζομένου προσωπικοῦ 1.000 ἐργατῶν. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων αὐτῶν ἀνέρχεται εἰς 226.000.000 δραχμῶν, τὰ δὲ κεφάλαια κινήσεως εἰς 100.000.000. Ἐτησίως καταναλίσκεται καύσιμος ὕλη 6.000 περίπου τόννων γαιάνθρακος καὶ 1.000 τόννοι πετρελαίου, συνολικῆς ἀξίας 4.665.000 δραχμῶν. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐργοστασίων τὰ σοβαρώτερα, ἅτινα καὶ προβαίνουσιν εἰς τὸν χημικὸν καθαρισμὸν τοῦ ἐλαίου, δὲν ὑπερβαίνουσι τὰ ὀκτώ. Ἐξ αὐτῶν τρία εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, ἓν ἐν Ἐλευσῖνι, ἓν ἐν Αἰγίῳ, ἓν ἐν Κερκύρᾳ καὶ δύο ἐν Χανίοις. Τὰς πρώτας ὕλας λαμβάνουσιν ἀποκλειστικῶς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἡ παραγωγὴ ἐλαίου, κυμαινομένη περὶ τοὺς 80.000 τόννους ἐτησίως, ἔρχεται τρίτη κατὰ σειρὰν εἰς τὴν παγκόσμιον τοιαύτην (Ἱσπανία 350.000 τόννοι, Ἰταλία 165 000). Τῷ 1933 ἡ παραγωγὴ ἐλαιολάδου ἀνῆλθεν εἰς 105.355 τόννους, ἀξίας 1.875.013.000 δραχμῶν.

Ἡ ἐγχώριος παραγωγὴ ἐλαίου ἐπαρκεῖ ὄχι μόνον εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ ἐξαγωγὴ τούτου παρατηρεῖται εἰς ἔτη καλῶν ἐσοδειῶν, ἐξαγομένου κυρίως εἰς Ἰταλίαν καὶ Γαλλίαν. Μικραὶ δέ τινες ποσότητες ἐλαίου ἀποστέλλονται καὶ εἰς ἄλλας χώρας, ὡς εἰς Ἀμερικὴν κλπ. Πάντα τὰ ἑλληνικὰ ἔλαια κατατάσσονται μεταξὺ τῶν τελευταίων ποιοτήτων ἐν τῇ διεθνεῖ ἀγορᾷ, θεωρούμενα ὡς πρώτη ὕλη πρὸς περαιτέρω ἐπεξεργασίαν διὰ διαφόρων χημικῶν καὶ φυσικοχημικῶν μεθόδων καὶ ἐξαγόμενα ὕστερον ἐκ τῶν χωρῶν ἐκείνων ὡς ἰδικά των προϊόντα. Ὁ δὲ λόγος τῆς τοιαύτης θέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἐλαίου προέρχεται ἐκ τῆς πλημμελοῦς παρασκευῆς αὐτῶν, τῆς κακῆς συντηρήσεως καὶ συσκευῆς, τῆς μὴ ὑπάρξεως ὡρισμένου τύπου ἑλληνικοῦ ἐλαίου, ὡς καὶ τῆς περιωρισμένης διαφημίσεως αὐτοῦ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ.

Ἐσχάτως μόλις, εἰς τὰ νεωστὶ ἱδρυθέντα ἐργοστάσια, ἤρχισεν ἡ ἐφαρμογὴ τῶν νεωτέρων μεθόδων καθαρισμοῦ τοῦ ἐλαίου διὰ χημικῶν καὶ φυσικοχημικῶν μεθόδων. Λόγῳ δὲ τοῦ ὅτι τὸ 1/6 τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ ἀσχολεῖται μὲ τὴν καλλιέργειαν τῆς ἐλαίας καὶ προσέτι τῆς μεγάλης οἰκονομικῆς σημασίας τῆς ἐλαιοπαραγωγῆς καὶ τῆς συμβολῆς αὐτῆς εἰς τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα, τὸ κράτος ἔλαβε διάφορα μέτρα προστασίας ὑπὲρ αὐτῆς, ὡς εἶναι ἡ ἀπαγόρευσις πωλήσεως ἐλαιολάδων ἀναμεμειγμένων μετὰ σπορελαίων (νόμος 3755), ἡ ἵδρυσις ταμείου προνοίας ἐλαιοπαραγωγῆς, ἡ καταπολέμησις δάκου κλπ. Ἡ αὔξησις τῆς παραγωγῆς τοῦ ἐλαίου εἶναι δυνατὴ διὰ τῆς συστηματοποιήσεως τῆς καλλιεργείας, τοῦ κλαδεύματος, τῶν χημικῶν λιπασμάτων, τῆς καταπολεμήσεως τῶν ἀσθενειῶν καὶ τοῦ ἐμβολιασμοῦ τῶν ἀφθονουσῶν ἐν τῇ ὑπαίθρῳ ἀγριελαιῶν. Πλὴν τοῦ ἐλαιολάδου, παράγεται ἐν τῇ χώρᾳ δι' ἐκχυλίσεως τῶν πυρήνων τῶν ἐλαιῶν, τὸ πυρηνέλαιον, κατάλληλον ὡς πρώτη ὕλη διὰ τὴν σαπωνοποιίαν.

Σπορελαιουργία. Ἡ βιομηχανία σπορελαίων ἐμφανίζεται κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαπενταετίαν. Ἀντιπροσωπεύεται διὰ 14 σπορελαιουργείων, ἐκ τῶν ὁποίων 7 ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, δύο ἐν Πάτραις, ἓν ἐν Ἐλευσῖνι, ἓν ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἓν ἐν Λεβαδείᾳ. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων τούτων ἀνέρχεται εἰς 60 000.000 δραχμῶν καὶ εἰς ἕτερα 30.000.000 κεφάλαια κινήσεως. Τὰ ἐργοστάσια κέκτηνται κινητήριον δύναμιν 500 ἵππων. Τὸ ἀπασχολούμενον δ' ἐν αὐτοῖς προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς 300 περίπου ἐργάτας. Ὡς καύσιμος ὕλη ἐτησίως δαπανῶνται γαιάνθρακες (3.000 τόννοι) καὶ πετρέλαιον (500 τόννοι), ἀξίας συνολικῆς 3.000.000 δραχμῶν. Ἡ μέση ἐτησία παραγωγὴ βαμβακελαίου ἀνέρχεται εἰς 1.200.000—1.300.000 ὀκάδας ἐλαίου καὶ 6.000.000 ὀκάδας πλακούντων. Ὁ βαμβακόσπορος εἰσάγεται κυρίως εἰς Μακεδονίαν λόγῳ τῆς ἀπὸ 10 Μαρτίου 1928 ὑφισταμένης ἀπαγορεύσεως εἰσαγωγῆς καὶ μεταφορᾶς σπόρου βάμβακος καὶ ἀνεκκοκκίστου βάμβακος ἐκ Παλαιᾶς Ἑλλάδος. Ἐνεργεῖται ἐπίσης εἰσαγωγὴ βαμβακοσπόρου δυνάμει τοῦ τελευταίου προστατευτικοῦ ὑπὲρ τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας νόμου ἐπὶ προσωρινῇ ἀτελείᾳ πρὸς ἐπανεξαγωγὴν βαμβακελαίου. Ἡ βιομηχανία βαμβακελαίων ἔχει σπουδαίαν σημασίαν διὰ τὴν ἡμετέραν κτηνοτροφίαν, λόγῳ τῶν ὑπολειμμάτων αὐτῆς, ἅτινα, σχηματοποιούμενα εἰς πλακοῦντας, ἀποβαίνουσιν ἀρίστη χειμερινὴ φορβή.

Ἐν τῇ χώρᾳ λειτουργοῦσι καί τινα ἐργοστάσια παρασκευῆς φωτεινῶν ἐλαίων, ἰδίως κοκκοφοινικελαίου καὶ πυρηνοφοινικελαίου. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ τῶν ὡς ἄνω προϊόντων ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Βαμβακέλαιον		Πλακοῦντες βαμβακελαίου		Κοκκοφοινικέλαιον		Πυρηνοφοινικέλαιον	
	Ποσότης εἰς χιλιόγραμμα	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ποσότης εἰς χιλιόγραμμα	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ποσότης εἰς χιλιόγραμμα	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ποσότης εἰς χιλιόγραμμα	Ἀξία εἰς δραχμὰς
1931	800.000	12.600.000	7.000.000	12.600.000	2.000.000	32.000.000	—	—
1932	900.000	15.000.000	8.500.000	17.000.000	930.000	21.400.000	480.000	9.600.000
1933	1.200.000	18.400.000	11.000.000	27.500.000	226.000	6.662.500	1.200.000	30.000.000

Ἡ μείωσις τῆς παραγωγῆς τῶν φωτεινῶν ἐλαίων κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη προέρχεται ἐκ τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς προσμείξεως αὐτῶν μετ' ἐλαιολάδου. Παράγονται δ' ἐπίσης καὶ μικραί τινες ποσότητες σησαμελαίου καὶ καρυδελαίου. Ἡ βαμβακελαιουργία προστατεύεται διὰ τῆς ἀτελοῦς, ἐπὶ ἐγγυήσει, εἰσαγωγῆς τοῦ βαμβακοσπόρου, ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἐπανεξαγωγῆς τοῦ σπορελαίου.

Κονσερβοποιία. Ἡ βιομηχανία διατετηρημένων τροφῶν καὶ λαχανικῶν, ἐξελιχθεῖσα ἁλματωδῶς κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν καὶ ὑπερδιπλασιάσασα τὴν παραγωγὴν αὐτῆς, περιώρισεν εἰς τελείως ἀσημάντους ποσότητας τὴν εἰσαγωγὴν κονσερβῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὰ κυριώτερα τῶν λειτουργούντων ἐργοστασίων ἀνέρχονται εἰς 25, ἐκ τῶν ὁποίων 3 ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ καὶ 4 ἐν Θεσσαλονίκῃ· τὰ ὑπόλοιπα εὑρίσκονται ἐν Ναυπλίῳ, Ἄργει, Καλάμαις, Βόλῳ, Κρήτῃ, Ἰτέᾳ καὶ εἴς τινας νήσους τῶν Κυκλάδων. Ἡ κινητήριος δύναμις τῶν ἐργοστασίων τούτων ἀνέρχεται εἰς 400 ἵππους, τὸ δ' ἐν αὐτοῖς ἐργαζόμενον προσωπικὸν εἰς 1.000 ἐργάτας καὶ ἐργατρίας. Αἱ ἐγκαταστάσεις καὶ τὰ λοιπὰ κεφάλαια αὐτῶν συμποσοῦνται εἰς 50.000.000 δραχμῶν. Διὰ τὴν καύσιμον ὕλην καταναλίσκονται ἐτησίως περὶ τοὺς 1.500 τόννοι γαιάνθρακος, ἀξίας 566.467 δραχμῶν. Τὰς πρώτας ὕλας ἡ κονσερβοποιία προμηθεύεται ἀποκλειστικῶς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς παραγωγῆς της ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐπαρκοῦς παραγωγῆς λαχανικῶν καὶ νωπῶν ὀπωρῶν, ἡ δ' ἐξάπλωσις αὐτῆς ἐκ τῆς καλῆς συσκευασίας καὶ τῆς καταλλήλου διαφημίσεως τόσον ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ὅσον καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ. Ἡ ἐξαγωγὴ ἑλληνικῶν κονσερβῶν κατὰ τὸ 1933 ἀνῆλθεν εἰς 261.470 χιλιόγραμμα, ἀξίας 2.842.730 δραχμῶν, ἡ δὲ παραγωγὴ τοῦ αὐτοῦ ἔτους εἰς 2.400.000 χιλιόγραμμα ἀξίας 21.600.000 δραχμῶν. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ κονσερβῶν κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη ἐν σχέσει πρὸς τὸ 1923 ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Παραγωγή		Ἐξαγωγή	
	Χιλιόγραμμα	Ἀξία εἰς χαρτ. δρχ.	Χιλιόγραμμα	Ἀξία εἰς χαρτ. δρχ.
1923	900.000	4.500.000	25.000	380.000
1928	2.000.000	20.000.000	68.000	1.257.150
1932	1.100.000	24.150.000	14.440	288.480
1933	2.400.000	21.600.000	3.090	104.680

Κονσέρβαι ἑλληνικῆς βιομηχανίας ἐξάγονται κυρίως εἰς Ἀμερικήν, Γαλλίαν, Αἴγυπτον, Ἀγγλίαν

των τὰ περισσότερα εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ. Αἱ ἐγκαταστάσεις μετὰ τῶν κεφαλαίων κινήσεως ἀνέρχονται εἰς 12 000.000 δραχμῶν, ἡ κινητήριος αὐτῶν δύναμις εἰς 150 ἵππους καὶ τὸ ἐν τοῖς ἐργοστασίοις ἐργαζόμενον προσωπικὸν εἰς 100 ἐργάτας καὶ ἐργατρίας. Διὰ τὴν κινητήριον δύναμιν καταναλίσκονται ἐτησίως περὶ τοὺς 1.500 τόννους γαιάνθρακος, ἀξίας 566.467 δραχμῶν. Ἡ ἐτησία παραγωγή, κατὰ μέσον ὅρον, τῆς τελευταίας πενταετίας ἀνέρχεται εἰς 15.000 τόννους, ἀξίας 90.000.000 δραχμῶν. Εἰσαγωγὴ δὲν παρατηρεῖται, διότι, λόγῳ τοῦ μονοπωλίου ἅλατος, ἀπαγορεύεται. Ἡ ἐγχώριος παραγωγὴ ἅλατος ὄχι μόνον ἐπαρκεῖ, ἀλλὰ καὶ ἀφήνει περιθώριον καὶ πρὸς ἐξαγωγήν.

Βιομηχανία σακχαρωδῶν καὶ ἀμυλωδῶν προϊόντων. Κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν αἱ βιομηχανίαι αὗται, ἐπιδείξασαι μεγάλην δραστηριότητα, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐβελτίωσαν τὴν ποιότητα τῶν προϊόντων αὐτῶν, ἀφ' ἑτέρου δέ, στραφεῖσαι εἰς τὴν παραγωγὴν νέων προϊόντων ἀρίστης ποιότητος, ἐκάλυψαν σχεδὸν τὴν ἐγχώριον κατανάλωσιν. Ἐν τῇ χώρᾳ λειτουργοῦσι 50 ἐν ὅλῳ σοβαρὰ ἐργοστάσια κινητηρίου δυνάμεως 1.500 ἵππων, ἐκ τῶν ὁποίων 800 δι' ἀτμοῦ καὶ 100 διὰ πετρελαίου. Τὸ ἐν αὐτοῖς ἐργαζόμενον προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς 1.600 περίπου ἐργάτας καὶ ἐργατρίας. Ἐκ τῶν ἐργοστασίων τούτων 20 (ἐξ αὐτῶν 7 εἶναι σοκολατοποιεῖα καὶ 2 ἀμύλου καὶ ἀμυλοσακχάρου) εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, πέντε ἐν τῇ Βορείῳ Ἑλλάδι (ἐξ αὐτῶν τρία λειτουργοῦσιν ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓν εἶναι σοκολατοποιεῖον), πέντε ἐν Πάτραις, τέσσαρα ἐν Βόλῳ, ἓξ ἐν Σύρῳ (τούτων τὰ πέντε εἶναι μεγάλα λουκουμοποιεῖα καὶ ἓν ἀμύλου). Αἱ ἐγκαταστάσεις των ὑπολογίζονται εἰς 120.000.000 δραχμῶν, τὰ δ' ἄλλα κεφάλαια κινήσεως εἰς 56.000.000. Παράγουσιν ἐτησίως περὶ τοὺς 12.000 τόννους διαφόρων προϊόντων (χαλβᾶν, ταχίνια, λουκούμια, καραμέλλες, κομφέτα, σοκολάτας, ἄμυλον, ἀμυλοσάκχαρον, μπισκότα κλπ.), ἀξίας περίπου 255.000.000 δραχμῶν. Καύσιμος ὕλη καταναλίσκεται ἐτησίως περὶ τοὺς 2.200 τόννους γαιάνθρακος καὶ 600 τόννους πετρελαίου, ἀξίας 3.600 λιρῶν Ἀγγλίας. Ἡ πρώτη ὕλη αὐτῶν, ὡς: σάκχαρις, ἀμυλοσάκχαρον, ἄμυλον, ἀμυλάλευρον, σησάμια, κακάον, εἰσάγεται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, πλὴν μικρᾶς παραγωγῆς σησαμελαίου, ἀμύλου καὶ ἀμυλοσακχάρου, προερχομένων ἐκ τῆς κατεργασίας ἐγχωρίου σησαμίου καὶ ἀραβοσίτου.

Ἡ κατὰ τὸ 1933 παραγωγὴ ἐν σχέσει πρὸς τὸ 1923 ἔχει ὡς ἑξῆς:

Προϊόντα	1923		1928		1933	
	Ποσότητες εἰς χιλιόγρ.	Ἀξία εἰς δραχμὰς	Ποσότητες εἰς χιλιόγρ.	Ἀξία εἰς χαρτ. δραχμὰς	Ποσότητες εἰς χιλιόγρ.	Ἀξία εἰς χαρτ. δραχμὰς
Χαλβᾶς	2.800.000	45 360.000	3.500.000	70.000.000	2.500.000	40.000.000
Λουκούμια	2.600 000	28.080.000	3.500 000	52.000.000	3.200.000	48.000.000
Κα αμ. καὶ κομφ.	1.500.000	21.000.000	3.000.000	54.000.000	3.000.000	57.000.000
Ἄμυλον	—	—	350.000	4.550.000	600.000	7.200.000
Ἀμυλοσάκχαρον	—	—	300.000	3.900.000	1.650.000	21.400.000
Μπισκότα	—	—	—	—	750.000	22.500.000
Σοκολάτας	3.900.000	9.906.000	1 000 000	40.000.000	1.300.000	58.000.000
Σύνολον	7.290.000	104.346.000	11.650.000	224.450.000	130 000.000	254.100.000

κλπ. Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται δι' εἰσαγωγικῶν δασμῶν ἀνερχομένων εἰς 50 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων.

Ἡ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσαγωγὴ ὁμοειδῶν προϊόντων κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ κατωτέρω πίνακος:

Προϊόντα	1923		1928		1933	
	Χιλιόγρ.	Ἀξία δρ.	Χιλιόγρ.	Ἀξία δρ.	Χιλιόγρ.	Ἀξία δρ.
Καραμέλλες καὶ κομφέτα	125.000	3.971.000	58.740	2.802.200	3.650	388.200
Σοκολάτα	26.000	1.543.000	36.580	3.182.600	172	20.580
Ἄμυλον καὶ σάκχαρον	492.000	1.667.000	189.450	2.000.100	105.460	1.515.580
Ἀμυλοσάκχαρον	—	—	446.120	3.401.100	2.440	285.070
Σύνολον	643.000	7.181.000	730.890	11.389.000	111.722	2.209.430

Βιομηχανία ἁλιπάστων καὶ ἁλατοκαθαριστήρια. Ἡ βιομηχανία ἁλιπάστων (ἀλλάντων, κρεάτων, ἰχθύων κλπ.) δὲν ἀνεπτύχθη ἀκόμη ἐν τῇ χώρᾳ. Τὰ παρασκευαζόμενα ἁλίπαστα προέρχονται ἐκ μικρῶν βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων ἢ καὶ οἰκοτεχνικῶν τοιούτων. Ὡς ἐκ τούτου εἰσάγονται διάφορα ἁλίπαστα, ἅτινα, κατὰ μέσον ὅρον, ἀνέρχονται ἐτησίως εἰς 150.000.000 δραχμῶν. Ἡ βιομηχανία τοῦ καθαρισμοῦ καὶ τῆς παρασκευῆς λευκοῦ ἐπιτραπεζίου ἅλατος ἀνεπτύχθη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Τὰ κυριώτερα τῶν λειτουργούντων ἁλατοκαθαριστηρίων ἀνέρχονται εἰς πέντε. Τούτων τὰ περισσότερα εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ.

ἤτοι: Ἐπὶ παραγωγῆς σακχαρωδῶν καὶ ἀμυλωδῶν προϊόντων 254.100.000 δρχ., ἡ εἰσαγωγὴ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἶναι μόλις 2.209.430. Ἐξαγωγὴ γίνεται εἰς μικράς τινας ποσότητας λουκουμίων καὶ σησαμοπολτοῦ εἰς Ἀλβανίαν, Τσεχοσλοβακίαν, Ἀμερικήν, Τουρκίαν καὶ Αἴγυπτον. Αἱ βιομηχανίαι αὗται προστατεύονται ἐπαρκῶς δι' ὑψηλῶν εἰσαγωγικῶν δασμῶν, ἀλλὰ δὲν χρησιμοποιοῦσιν ἐξ ὁλοκλήρου αὐτούς, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τοῦ συναγωνισμοῦ, ὅστις ὑφίσταται μεταξὺ αὐτῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῶν σημαντικῶν εἰσαγωγικῶν δασμῶν ἐπὶ τῶν πρώτων ὑλῶν, ὅπως ἐπὶ τοῦ ἀραβοσίτου, ἐξ οὗ παράγεται τὸ ἄμυλον, τοῦ κακάου, γεωμηλαλεύρου, σακχάρεως κλπ.

Ζυθοποιία καὶ βυνοποιία. Τὸ πρῶτον ἐργοστάσιον ζυθοποιίας ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις, τῷ 1840 χάριν τῶν ἐν τῷ ἑλληνικῷ στρατῷ ὑπηρετούντων Γερμανῶν. Τοῦτο ἐγένετο ἀφορμὴ διὰ νὰ διαδοθῇ ἀργότερον ἡ κατανάλωσις τοῦ ζύθου καὶ μεταξὺ τοῦ ἐγχωρίου πληθυσμοῦ, εἰς τρόπον ὥστε μετ' ὀλίγα ἔτη ἱδρύθησαν ἕτερα δύο ζυθοποιεῖα. Τὰ ὑπάρχοντα σήμερον πέντε μεγάλα ἐργοστάσια ὄχι

Digitized by Google

μόνον ἐπαρκοῦν πλήρως διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας, ἀλλ' ἔχουσι καὶ ἑπταπλασίαν δυναμικότητα παραγωγῆς ἀπὸ τὴν σημερινήν των ἐτησίαν τοιαύτην. Ἐκ τῶν πέντε ἐργοστασίων, τὰ δύο εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις καὶ δύο ἕτερα ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἀνήκοντα εἰς τὴν ἀνώνυμον ἑταιρείαν ζυθοποιίας, βυνοποιίας καὶ ποτοποιίας Καρόλου Φίξ. Τὸ πέμπτον, τοῦ Π. Μάμου, ἐγκατεστημένον ἐν Πάτραις, εἶναι οὐσιαστικῶς παράρτημα τῶν συγκροτημάτων τῆς ἑταιρείας Κ. Φίξ.

Ἡ κινητήριος δύναμις τῶν ἐργοστασίων τούτων ἀνέρχεται εἰς 3.000 ἵππους, ἐξ ὧν 2.000 δι' ἀτμοῦ καὶ 1.000 διὰ πετρελαίου. Ἡ σημερινὴ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ἀνέρχεται εἰς 80.000.000, τὰ δὲ λοιπὰ κεφάλαια κινήσεως εἰς 50.000.000. Διὰ καύσιμον ὕλην καταναλίσκονται ἐτησίως 3.000 περίπου τόννοι γαιανθράκων καὶ 1.200 τόννοι πετρελαίου, συνολικῆς ἀξίας 3.200.000 δραχμῶν. Τὴν πρώτην αὐτῆς ὕλην, τὴν κριθήν, προμηθεύεται ἡ ἑλληνικὴ ζυθοποιία κατὰ τὸ 1/8 ἐκ τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς, τὰ δ' ὑπόλοιπα ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ κυρίως ἐκ Τσεχοσλοβακίας. Πάντως ἡ παραγωγὴ τῆς βύνης ἐκ τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς κριθῆς (ἐτησίως περίπου 1.500 τόννοι βύνης) αὐξάνει συνεχῶς, καίτοι αὕτη εἶναι πτωχοτέρα εἰς ἐκχύλισμα τῆς ξένης. Ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπίσης εἰσέρχονται πᾶσαι αἱ χρησιμοποιούμεναι εἰς τὴν ζυθοποιίαν ὡς βοηθητικὴ ὕλη ποσότητες τοῦ λυκίσκου. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ ζύθου, λόγῳ τῆς σημειουμένης ἀπό τινος ὑποκαταναλώσεως (ἰδίως ἀπὸ τῆς τελευταίας οἰκονομικῆς κρίσεως), μειοῦται. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Παραγωγὴ		Εἰσαγωγὴ	
	Χιλιόγραμ.	Ἀξία εἰς χαρτ. δραχ.	Χιλιόγραμ.	Ἀξία εἰς χαρτ. δραχ.
1923	6.500.000	40 300 000	5.500	65.000
1924	13.450 000	83 390.000	3.200	40.000
1925	16.800 000	134 400 000	6.300	88.700
1926	10.225 000	81.860.000	19.100	110.550
1927	10.000.000	80.000 000	5.070	82.000
1928	8.420.000	84.200.000	7.400	170.600
1929	10.320 000	103 203.000	5.300	85.000
1930	9.146.740	82.320.700	9.150	145.900
1931	8 003 500	61.030.000	2.220	10.830
1932	6.587.090	65.870 000	690	27.000
1933	6.034.500	60.845.000	190	10.830

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος ἐμφαίνεται ὅτι ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία ἀπέκλεισε ταχέως τὰς ἔξωθεν εἰσαγωγάς, προερχομένας κυρίως ἐκ Γερμανίας καὶ Κάτω Χωρῶν. Ζύθου ἐξαγωγὴ παρατηρεῖται εἰς μικρὰς ποσότητας, ἀνελθούσας κατὰ τὸ 1932 εἰς 26.808 χιλιόγραμμα, ἀξίας 233.337 δραχμὰς καὶ κατὰ τὸ 1933 εἰς 203 972 χιλιόγραμμα ἀξίας 1.910.000 δραχμάς. Ὁ ἑλληνικὸς ζῦθος εἰσάγεται κυρίως εἰς Συρίαν, Ἀλβανίαν, Δωδεκάνησα, Κύπρον, Αὐστραλίαν, Αἴγυπτον, Σουδὰν κλπ. Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται δι' εἰσαγωγικῶν δασμῶν ἀνερχομένων εἰς 84.42 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τοῦ εἰσαγομένου ζύθου.

Βιομηχανία ἀεριούχων ποτῶν. Τὰ λειτουργοῦντα σήμερον ἐν τῇ χώρᾳ ἐργοστάσια ἀεριούχων ποτῶν ἀνέρχονται εἰς 50 καὶ πλέον, ἐξ ὧν πέντε εἶναι ἐγκατεστημένα ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ καὶ πέντε ἐν Θεσσαλονίκῃ. Περὶ τὰ 15 ἄλλα, ἐργαζόμενα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας, παράγουσι λεμονάδας καὶ λοιπὰ ἀεριοῦχα ἀναψυκτικὰ ποτά. Κέκτηνται κινητήριον δύναμιν 200 ἵππων κυρίως διὰ πετρελαίου καὶ ἠλεκτρισμοῦ, ἀπασχολοῦντα περὶ τοὺς 250 ἐργάτας καὶ ἐργατρίας.

Βιομηχανία τεχνητοῦ ψύχους. Τὰ λειτουργοῦντα σήμερον ἐν τῇ χώρᾳ παγοποιεῖα ἀνέρχονται εἰς 115, ἐκ τῶν ὁποίων 57 μετὰ ψυγείων καὶ 58 ἄνευ ψυγείων, συνολικῆς παραγωγικῆς ἱκανότητος 1.800 περίπου τόννων πάγου κατὰ τὸ εἰκοσιτετράωρον. Ἡ χωρητικότης τῶν ψυγείων (ξηρᾶς καὶ ὑγρᾶ ψύξεως) ἀνέρχεται εἰς 290 θαλάμους, χωρητικότητος 88.676 κυβικῶν μέτρων. Ἡ κινητήριος δύναμις τῶν παγοποιείων συμποσοῦται εἰς 11.219 ἵππους, ἐξ ὧν 9.875 διὰ πετρελαίου, 894 δι' ἀτμοῦ καὶ 450 διὰ πτωχοῦ ἀερίου. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ἀνέρχεται εἰς 360.000 λίρας Ἀγγλίας, τὰ δ' ἄλλα κεφάλαια κινήσεως εἰς 150.000 καὶ τὸ ἀπασχολούμενον προσωπικὸν εἰς 600 περίπου ἐργάτας καὶ ἐργατρίας. Ἐκ τῶν ἐργοστασίων πάγου 16 εἶναι ἐγκατεστημένα ἐν Ἀθήναις, 5 ἐν Πάτραις, 4 ἐν Θεσσαλονίκῃ, 3 ἐν Μεσολογγίῳ, 3 ἐν Βόλῳ, ἀνὰ 2 ἐν Κερκύρᾳ, Κορίνθῳ, Λαρίσῃ, Λεβαδείᾳ, Ἡρακλείῳ (Κρήτης), Σέρραις καὶ Στυλίδι, καὶ ἀνὰ ἓν ἐν Καλάμαις, Σπάρτῃ, Ναυπλίῳ, Σύρῳ, Μυτιλήνῃ, Πόρῳ, Ἐλευσῖνι, Ἄργει, Χανίοις, Πρεβέζῃ, Ζακύνθῳ, Κιλκίς, Δράμᾳ, Καβάλλᾳ, Ἀλεξανδρουπόλει, Τρικκάλοις, Ἀλιβερίῳ, Διδυμοτείχῳ, Κομοτινῇ, Ἀργοστολίῳ κλπ. Ὡς καύσιμος ὕλη δαπανῶνται ἐτησίως 1.500 περίπου τόννοι γαιάνθρακος καὶ 2.000 τόννοι πετρελαίου, συνολικῆς ἀξίας 4.500.000 δραχμῶν. Αἱ ψυκτικαὶ ἐγκαταστάσεις τῶν ἑλληνικῶν ἐργοστασίων ὡς μόνον μέσον παρασκευῆς πάγου χρησιμοποιοῦσι τὴν ἀμμωνίαν, τινὲς δ' αὐτῶν (ζυθοποιεῖα, παγοποιεῖα) τὸ ἀνθρακικὸν ὀξύ. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ πάγου ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ κατωτέρω πίνακος:

Ἔτη	Πλάκες	Τόννοι	Ἀξία εἰς χαρτ. δραχμὰς
1921	1.000.000	25.000	3.750.000
1925	2.200 000	55.000	16.500.000
1930	7.361.000	165.406	72.116.000
1831	7.637.000	121.936	74.878 000
1932	6.000 000	126.000	54.000.000
1933	5.000.000	105.000	36.600.000

Εἰς τὴν ὡς ἄνω ἀξίαν παραγωγῆς πάγου δέον νὰ προστεθῶσιν ἕτερα 20.000.000 δρχ., εἰς ὅσα ἀνέρχεται ἡ ἐκ τῆς διατηρήσεως τῶν τροφίμων ἐν τοῖς ψυγείοις πρόσοδος.

Ἡ ἀνάπτυξις τῆς βιομηχανίας τεχνητοῦ ψύχους ἔχει μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν, καθόσον ἡ ἐπὶ μακρὸν διατήρησις ἐν εἰδικοῖς θαλάμοις τῶν ψυγείων διαφόρων τροφίμων καὶ ὀπωρῶν καθίσταται ἐπιτακτική, ἰδίως εἰς τὰ θερμά, ὡς τῆς Ἑλλάδος, κλίματα καὶ ἀποβαίνει ἐξόχως ἀνακουφιστικὴ τόσον διὰ τὸ ἐμπόριον, ὅσον καὶ διὰ τὴν κτηνοτροφίαν, γεωργίαν καὶ τὴν βιομηχανίαν τροφίμων. Εἰς ἄλλα κράτη, ἐκτὸς τῶν ἐγκαταστάσεων ψυγείων, ὑπάρχουν καὶ εἰδικὰ βαγόνια, ἀτμόπλοια καὶ αὐτοκίνητα ἀκόμη ψυγεῖα διὰ τὰς μεταφοράς. Παρ' ἡμῖν μόνον οἱ Σ. Ε. Κ. ἔχουσιν εἰδικὰ βαγόνια-ψυγεῖα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦσι διὰ τὰς ἐξαγωγὰς εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν σταφυλῶν καὶ ὀπωρῶν, ἐσχάτως δὲ καὶ λαχανικῶν.

ΣΤ') ***Χημικαὶ βιομηχανίαι.*** Μετὰ τὰς βιομηχανίας εἰδῶν διατροφῆς καὶ τὰς κλωστοϋφαντουργικὰς ἔρχονται, ἀπὸ ἀπόψεως σπουδαιότητος, αἱ χημικαὶ βιομηχανίαι, αἱ ὁποῖαι, κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν, ἔλαβον σημαντικωτάτην ἀνάπτυξιν, ἐπεκταθεῖσαι εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς κλάδους τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Τὰ λειτουργοῦντα ἐργοστάσια χημικῶν βιομηχανιῶν ἀνέρχονται εἰς 275, μὲ κινητήριον δύναμιν 8.854 ἵππων. Ἐξ αὐτῶν τὰ περισσότερα εἶναι σαπωνοποιεῖα καὶ πυρηνελαιουργεῖα, μετ' αὐτὰ ἔρχονται τὰ ἐργοστάσια κατεργασίας ρητίνης, ἐκρηκτικῶν ὑλῶν καὶ παραφίνης καὶ ἕπονται τὰ ἐργοστάσια χημικῶν λιπασμάτων καὶ ὀξέων, ὑάλου, ἠλεκτρικῶν λαμπτήρων, ἀγγειοπλαστικῆς, ὀργανικῶν χρωμάτων, κατεργασίας ὀστῶν, φαρμακευτικῶν προϊόντων, πλαστικῶν ὑλῶν, ἀσφάλτου ὁδοστρωμάτων, λινελαίου, αἰθέρος, ἀποστάξεως λιγνίτου, ὑδάτων κολώνιας, μελάνης, ἀρωμάτων, ἀποστάξεως ἐλαίων, κατεργασίας γλυκορρίζης καὶ ὀδοντοπαστῶν. Τὸ ἐν αὐτοῖς ἀσχολούμενον προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς 7.320 ἐργάτας καὶ ἐργατρίας. Διὰ τὴν καύσιμον ὕλην δαπανῶνται ἐτησίως περὶ τὰ 51.690.000 δραχμῶν (βιομηχανικὴ ἀπογραφὴ 1931). Τῷ 1931 αἱ ἐγκαταστάσεις τῶν ἐργοστασίων ἀνήρχοντο εἰς 1.082.000.000 δραχμῶν. Ἡ σημερινὴ παραγωγὴ τῶν χημικῶν βιομηχανιῶν ἀντιπροσωπεύει τὰ 65 % τῆς ὅλης καταναλώσεως χημικῶν βιομηχανικῶν προϊόντων ἐν τῇ χώρᾳ. Ἡ ὑπόλοιπος κατανάλωσις συνίσταται κυρίως ἐκ προϊόντων μὴ παραγομένων ἐν τῇ χώρᾳ. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ προϊόντων τῶν χημικῶν βιομηχανιῶν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ἐμφαίνεται ἐν τῷ κατωτέρω πίνακι:

Ἔτη	Παραγωγὴ		Εἰσαγωγὴ	
	Σταθερὸς δείκτης Α. Ο. Σ. ἔτος βάσ. 1928—100 κατὰ ποσότητας	Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχ. (ἐπιθ. βιομηχανίας ὑπουργ. Ἐθνικῆς Οἰκονομίας)	Σταθερὸς δείκτης Α. Ο. Σ. ἔτος βάσ. 1928—100 κατὰ ποσότητας	Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχ. (ἐπιθ. βιομηχανίας ὑπουργ. Ἐθνικῆς Οἰκονομίας)
1923	74,67	473.594.850	47,51	169.833.000
1924	82,17	519.116.000	79,22	288.995.000
1925	90,15	742.029.000	107,46	499.205.970
1926	81,14	808.442.400	69,50	367.787.400
1927	93,16	990.055.922	98,61	481.867.580
1928	100 —	988.652.180	100 —	554.515.700
1929	102,28	1.053.090.100	129,76	672.366.600
1930	92,40	902.617.900	108,85	613.746.560
1931	92,86	678 843.880	102,04	524.163.520
1932	81,12	825.498.400	73,45	520.404.190
1933	100 —	1.210.061 400	76,07	667.151.230

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατηρεῖται συνεχὴς προσπάθεια τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας, ὅπως περιορίσῃ τὰς ἔξωθεν εἰσαγωγὰς καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἔτη τῆς κρίσεως, δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ 1930 καὶ ἐντεῦθεν. Κατὰ τῷ 1933 ἐπανεῦρεν αὕτη τὰ παλαιὰ ἐπίπεδα αὐτῆς. Ἐξαγωγὴ προϊόντων τῶν βιομηχανιῶν τούτων γίνεται κυρίως εἰς πυρηνέλαια, σάπωνα, χημικὰ λιπάσματα, κολοφώνιον, τερεβινθέλαιον καὶ τρυγικὰ ἅλατα, τῶν ὁποίων ἡ ποσότης ἀνῆλθεν ἐσχάτως εἰς 37.658.740 χιλιόγραμμα, ἀξίας 134.418.650 χαρτίνων δραχμῶν. Αἱ χημικαὶ βιομηχανίαι προστατεύονται δι' ἐπαρκῶν εἰσαγωγικῶν δασμῶν.

Πυρηνελαιουργία καὶ σαπωνοποιία. Ἐκ τῶν παλαιοτέρων (ἤδη τῷ 1860 ἐλειτούργουν 4 ἐργοστάσια σαπωνοποιίας) καὶ σπουδαιοτέρων ἑλληνικῶν βιομηχανιῶν, δεδομένου ὅτι ἡ μὲν πρώτη ὕλη εὑρίσκεται ἐν τῇ χώρᾳ ἄφθονος, διὰ δὲ τὴν ἐσωτερικὴν κατανάλωσιν, ἰδίως διὰ τοὺς σάπωνας κοινῆς χρήσεως, ἐξαρκεῖ ἡ ἐγχώριος παραγωγή. Ἐπὶ πλέον ἐξάγονται σημαντικαὶ ποσότητες πυρηνελαίων εἰς τὴν ἀλλοδαπήν. Τὰ λειτουργοῦντα σήμερον ἐργοστάσια ἀνέρχονται εἰς 178, ἐξ ὧν 34 εἶναι πυρηνελαιουργεῖα καὶ σαπωνοποιεῖα, μὲ συνολικὴν κινητήριον δύναμιν 1.262 ἵππων καὶ ἐργαζόμενον προσωπικὸν 1.850 ἐργατῶν καὶ ἐργατριῶν. Αἱ ἐγκαταστάσεις ὑπολογίζονται εἰς 178.000.000 δραχμῶν. Ἐκ τῶν 34 πυρηνελαιουργείων πέντε εὑρίσκονται ἐν Πειραιεῖ καὶ Ἐλευσῖνι, δύο ἐν Χαλκίδι, δύο ἐν Πάτραις, ἓν ἐν Καλάμαις, ἓν ἐν Αἰγίῳ, δύο ἐν Κερκύρᾳ, τρία ἐν Ζακύνθῳ, ἓν ἐν Βόλῳ, ἓν ἐν Σάμῳ, ὀκτὼ ἐν Λέσβῳ καὶ ὀκτὼ ἐν Κρήτῃ. Ἡ κινητήριος δύναμις αὐτῶν ἀνέρχεται εἰς 918 ἵππους, τὸ δ' ἐργαζόμενον προσωπικὸν εἰς 1.035 ἐργάτας καὶ ἐργατρίας. Τὸ σύνολον τῶν ἵππων τῆς κινητηρίου δυνάμεως τῶν πυρηνελαιουργείων ἐνεργεῖται δι' ἀτμοῦ, λόγῳ τῆς χρησιμοποιήσεως τούτου πρὸς ἐκχύλισιν τῶν ἐλαιοπυρήνων. Τὰ πυρηνελαιουργεῖα ἐκχυλίζουν ἐτησίως περὶ τὰ 135.500.000 χιλιόγραμμα, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξάγουν πυρηνέλαιον, κατὰ μέσην ἀπόδοσιν 8 %, πυρηνελαίου κατὰ χιλιόγραμμον, 10.625.000 χιλιόγραμμα, ἀξίας 82.000 000 δραχμῶν. Ἐκ τῶν πυρηνελαιουργείων τὰ 13 ἔχουσι συγχρόνως καὶ ἐγκαταστάσεις σαπωνοποιίας. Ἐκ τῶν 143 σαπωνοποιείων, ὧν τὰ μηχανοκίνητα εἶναι μόνον 27, τεσσαράκοντα εἶναι συγκεντρωμένα ἐν Ἀθήναις, Πειραιεῖ καὶ Ἐλευσῖνι, 30 ἐν Κρήτῃ, 31 ἐν Λέσβῳ, 9 ἐν Σάμῳ, 17 ἐν Ἑπτανήσῳ, 7 ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ 7 ἐν Πελοποννήσῳ· τὰ δ' ἀπομένοντα εἰς τὰ λοιπὰ μέρη τῆς χώρας. Ἡ κινητήριος δύναμίς των ἀνέρχεται εἰς 344 ἵππους, ἐκ τῶν ὁποίων 256 δι' ἀτμοῦ, 55 διὰ πετρελαίου, 28 δι' ἠλεκτρισμοῦ καὶ 5 διὰ πτωχοῦ ἀερίου. Τὸ ἐν αὐτοῖς ἐργαζόμενον προσωπικὸν συμποσοῦται εἰς 775 ἐργάτας ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Διὰ τὴν καύσιμον ὕλην τῶν πυρηνελαιουργείων καὶ τῶν σαπωνοποιείων δαπανῶνται ἐτησίως περὶ τὰ 20.240.000 δραχμῶν, ἐξ ὧν 16.000.000 ἀντιπροσωεύουσι 40 000 τόννους ἐκχυλισμένων ἐλαιοπυρήνων, οἱ ὁποῖοι καὶ χρησιμοποιοῦνται ὡς καύσιμος ὕλη τῶν ἐργοστασίων. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ τοῦ σάπωνος κυμαίνεται ἀπὸ 22.500.000 μέχρι 25.000.000 χιλιογράμμων, ἐκ τῶν ὁποίων 5.000.000 παράγουσι τὰ ἐργοστάσια Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καὶ Ἐλευσῖνος, 5.000.000 τὰ τῆς Κρήτης, 7.000.000 τὰ τῆς Λέσβου καὶ Σάμου.

Ἡ πρώτη ὕλη τῶν βιομηχανιῶν τούτων εὑρίσκεται ἐν τῇ χώρᾳ. Ἡ πυρηνελαιουργία ἐκχυλίζει τοὺς ἐλαιοπυρῆνας τῇ βοηθείᾳ τοῦ θειούχου ἄνθρακος, ὅστις εἰσέρχεται ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς (Γαλλίας καὶ Ἰταλίας κυρίως), ἀνερχόμενος περίπου εἰς 1.073 τόννους, ἀξίας 3.900.000 δραχμῶν. Ἡ σαπωνοποιία διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ πρασίνου σάπωνος χρησιμοποιεῖ τὰ πυρηνέλαια, ὡς καί τινα ἔλαια μεγάλης ὀξύτητος, καὶ μουργέλαια διὰ τὴν παραγωγὴν λευκοῦ σάπωνος. Ἡ σαπωνοποιία εἰσάγει ἐπίσης ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς καὶ περὶ τοὺς 2.808 τόννους καυστικῆς σόδας, ἀξίας 12.112.000 δραχμῶν, καὶ 4.368 τόννους ἀνθρακικῆς σόδας, ἀξίας 12.197.000 δραχμῶν. Ἡ σόδα εἰσάγεται κυρίως ἐκ Γαλλίας. Γίνεται ὅμως εἰσαγωγὴ καὶ ἐξ Ἀγγλίας, Βελγίου, Γερμανίας. Χρησιμοποιεῖται ἐπίσης ἐν τῇ σαπωνοποιίᾳ μαγειρικὸν ἅλας μετουσιωμένον, ἀξίας περίπου 1.200 000 δραχμῶν. Διὰ δὲ τὴν παραγωγὴν νοθευμένου σάπωνος ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ περὶ τοὺς 3.500 τόννους πυριτικῆς σόδας, προερχομένης ἐκ Γαλλίας, ἀξίας 10.000 000 δραχμῶν, καὶ διὰ τὴν παραγωγὴν λευκοῦ σάπωνος περὶ τοὺς 1.500 τόννους ἑλληνικοῦ τάλκ, ἀξίας 1.500.000 δραχμῶν.

Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῶν βιομηχανιῶν τούτων εἶναι τὸ πυρηνέλαιον καὶ ὁ κοινὸς σάπων (πρῶτον ὁ πράσινος καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ὁ λευκός). Οὐχ ἧττον ἐν τῇ χώρᾳ παράγονται καὶ σημαντικαὶ ποσότητες ἀρωματικοῦ χειροσάπωνος. Ἡ δὲ κατανάλωσις καλύπτεται ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς, δεδομένου ὅτι ὄχι μόνον εἰσαγωγὴ πυρηνελαίου δὲν παρατηρεῖται, ἀλλ' ἀντιθέτως γίνεται καὶ σημαντικὴ ἐξαγωγὴ αὐτοῦ. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸν σάπωνα, ἐπὶ καταναλώσεως 24.794.980 χιλιογράμμων, ἡ ἔξωθεν εἰσαγωγὴ ἀνῆλθε τῷ 1933 εἰς 47.000. Ἡ παραγωγή, εἰσαγωγὴ καὶ ἐξαγωγὴ πυρηνελαίου καὶ σάπωνος κατὰ τὸ 1933 ἐν σχέσει πρὸς τὸ 1923 καὶ 1928 ἐμφαίνεται ἐκ τῶν κατωτέρω πινάκων.

Ἡ μικρὰ εἰσαγωγὴ σαπώνων, κυρίως ἀρωματικῶν, προέρχεται ἐκ Γαλλίας, Ἡνωμένων Πολιτειῶν καὶ Ἀγγλίας, ἡ δὲ ἐξαγωγὴ ἐνεργεῖται εἰς Αἴγυπτον, Κύπρον, Ρουμανίαν, Δωδεκάνησα καὶ ἄλλας χώρας. Ἐξαγωγὴ πυρηνελαίου παρατηρεῖται κυρίως εἰς Ἡνωμένας Πολιτείας, Αἴγυπτον, Κύπρον, Ἰταλίαν κλπ. Ἡ σαπωνοποιία προστατεύεται μὲ 25 % εἰσαγωγικοὺς δασμοὺς διὰ τὸν κοινὸν σάπωνα καὶ 200 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τοῦ εἰσαγομένου ἀρωματικοῦ σάπωνος. Πρὸς προστασίαν

Digitized by Google

Προϊόντα	Παραγωγή		Εἰσαγωγή		Ἐξαγωγή	
	Χιλιόγρ.	Ἀξία δρχ.	Χιλιόγρ.	Ἀξία δρχ.	Χιλιόγρ.	Ἀξία δρχ.
1923						
Πυρηνέλαιον	5.500.000	60.500.000	—	—	} 120.000	1.396.000
Σάπων κοινὸς	20.000.000	240.000.000	154 000	1.390.000	} 3.573.000	30.400.000
Ἀρωματικὸς χειροσάπων	—	—	70.000	2.337.000		
1928						
Πυρηνέλαιον	10.000.000	130.000.000	—	—	} 1.585.800	18.681.200
Σάπων κοινὸς	25.000 000	350.000.000	120.000	2.330.000	} 1.325.100	17.070 700
Ἀρωματικὸς χειροσάπων	4.500.000	18.000.000	66 000	2.139.300		
1933						
Πυρηνέλαιον	11.900 000	154.700.000	—	—	} 4.951.800	57.491.390
Σάπων κοινὸς	25.000 000	350.000.000	47.000	609.690	} 712.020	10.114.680
Ἀρωματικὸς χειροσάπων	500.000	17.500 000	9.200	643.140		

ὲ τῆς πυρηνελαιουργίας καὶ σαπωνοποιίας ἐπε-ιλήθη δασμὸς δύο μεταλλικῶν λεπτῶν κατ' ὀκᾶν πὶ τῶν ἐξαγομένων μὴἐκχυλισμένων ἐλαιοπυρήνων.

Βιομηχανία χημικῶν λιπασμάτων, ὀξέων καὶ ὑάλου. α') Χημικὰ λιπάσματα. Ἡ βιομηχανία αὕτη ιντιπροσωπεύεται κυρίως διὰ μιᾶς καὶ μόνης ἐπιειρήσεως, ἱδρυθείσης τῷ 1909 τῆς Ἀνωνύμου Ἑλ-ηνικῆς Ἑταιρείας Χημικῶν Προϊόντων καὶ Λι-ιασμάτων. Ἡ κινητήριος δύναμις τῶν ἐν Πειραιεῖ γκαταστάσεων αὐτῆς ἀνέρχεται εἰς 1.080, χωρὶς ὰ ὑπολογίζεται εἰς ταύτην καὶ ἡ τῆς ὑαλουρ-ίας καὶ τῶν μεταλλευτικῶν της ἐγκαταστάσεων. Ἐκ τῆς κινητηρίου ταύτης δυνάμεως 450 ἵπποι ἶναι δι' ἀτμοῦ καὶ 630 διὰ πετρελαίου. Ἡ ἀξία ῶν ἐγκαταστάσεων μόνον διὰ τὰ χημικὰ λιπά-ιματα καὶ προϊόντα ἀνέρχεται εἰς 200.000.000 ραχμῶν· μετὰ δὲ τοῦ ὑαλουργείου καὶ τῶν με-αλλευτικῶν ὑπερβαίνει τὰ 600.000.000. Τὸ ἀπα-χολούμενον προσωπικὸν φθάνει τοὺς 950 ἐργά-ας καὶ ἐργατρίας. Διὰ τὴν καύσιμον ὕλην δαπα-ῶνται ἐτησίως 12.000 περίπου τόννοι λιγνίτου αὶ 500 πετρελαίου, συνολικῆς ἀξίας 4.000 000 ραχμῶν. Τὴν πρώτην ὕλην προμηθεύονται αἱ ὡς ίνω βιομηχανίαι ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερι-οῦ. Καὶ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ μὲν λαμβάνουσι περὶ ούς 46.500 τόννους κυρίως σιδηροπυρίτου (Κασ-ιάνδρας) καὶ ἅλατος, ἀξίας 6.200.000 δραχμῶν. Ἐκ δὲ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσάγονται 48 500 περίπου όννοι, ἀξίας 81.000.000 δραχμῶν, συγκείμενοι ἐκ ρωσφοριτῶν, προερχομένων κυρίως ἐκ Τύνιδος, ιτροθειικῆς ἀμμωνίας, θειικοῦ καλίου, θειικῆς ιμμωνίας, νίτρου ἐκ Γερμανίας, Νορβηγίας καὶ Χιλῆς κλπ. Ἐπίσης εἰσάγονται καὶ σάκκοι συ-κευασίας ἐξ Ἰνδιῶν καὶ Αἰγύπτου. Παράγονται δέ, ατὰ μέσον ὅρον, ἐτησίως τὰ κάτωθι προϊόντα:

Προϊόντα	Χιλιόγραμμα	Ἀξία εἰς δραχμὰς
Λιπάσματα	37.535.000	31.794.300
Σύνθετα	44.767.250	107.213.000
Θειικὸν ὀξὺ	27.100 000	22.055.500
Νιτρικὸν ὀξὺ	560.050	5.540.570
Ὑδροχλωρικὸν ὀξὺ	748.100	1.925.750
Νιτροθειικὸν ὀξὺ	9.080	77.170
Διθειικὸν νάτριον	1.083.330	739.540
Θειικὸς σίδηρος	365.300	333.170
Θειικὸν νάτριον	735.000	942.500
Ἀντιπερονοσπορίνη	129.400	1.473.000
Φάρμακα γεωργικὰ	48.450	177.000

Κυριώτεροι τύποι τῶν ἐν τῇ χώρᾳ παραγομέ-ιένων λιπασμάτων εἶναι: 0—12—6, 4—12—3, ι—10—5, 4—10—10, 6—6—8 καὶ 7—7—3. Ἡ ταραγωγὴ χημικῶν λιπασμάτων εἶναι σχετικῶς ἐπαρκὴς διὰ τὰς σημερινὰς ἀνάγκας τῆς γεωργίας, δεδομένου, ὅτι αὕτη χρησιμοποιεῖ πολὺ ὀλίγον τὰ χημικὰ λιπάσματα, καίτοι τὸ ἔδαφος αὐτῆς εἶναι πτωχόν. Παρατηρεῖται δὲ καὶ εἰσαγωγὴ λιπασμά-ων ἀνερχομένη εἰς 9.000 περίπου τόννους, συγ-ιειμένους κυρίως ἐκ καλίου ἢ φωσφόρου, ὅπερ χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς πρώτη ὕλη ὑπὸ τῆς ἐγ-χωρίου βιομηχανίας. Τὰ σύνθετα λιπάσματα ἀμε-ρικανικῆς προελεύσεως συνήθως ἔρχονται ὑπὸ τοὺς ἑξῆς τύπους:

10 καὶ 5—48—0, 16,5—20—0, 11,5—24—14. Ἐξαγωγὴ λιπασμάτων γίνεται εἰς Αἴγυπτον, Κύ-προν, Τουρκίαν, Δωδεκάνησα. Ἡ ἐτησία παρα-γωγή, εἰσαγωγὴ καὶ ἐξαγωγὴ χημικῶν λιπασμά-ων κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ἔχει ὡς ἑξῆς:

αὐτῶν ἀνέρχεται εἰς 790 ἵππους, ἐξ ὧν 750 κινοῦνται διὰ πετρελαίου. Αἱ ἐγκαταστάσεις ὑπολογίζονται εἰς 215.000.000 δραχμῶν, τὸ δ' ἐργαζόμενον προσωπικὸν εἰς 1.150 ἐργάτας καὶ ἐργατρίας. Ὡς καύσιμος ὕλη, διά τε τὴν κίνησιν καὶ τὴν τῆξιν καταναλίσκονται ἐτησίως 10.000 περίπου τόννοι γαιάνθρακος, 36.000 λιγνίτου καὶ 1.600 πετρελαίου, συνολικῆς ἀξίας 15.700.000 δραχμῶν. Αἱ κυριώτεραι πρῶται ὗλαι τῶν ὑαλουργείων εἶναι ἡ ἀνθρακικὴ σόδα, προερχομένη ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐκ Βελγίου, ὡς καὶ ἄμμος, πυρόχωμα ἐκ Γερμανίας καὶ Γαλλίας, πλίνθοι πυρίμαχοι ἐκ Γερμανίας, καολίνη ἐκ Μήλου καὶ ἐγχώριος κόνις μαρμάρου· ἤτοι ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς εἰσάγονται περίπου 5.470 τόννοι, ἀξίας 8.800.000 δρχ., καὶ ἐκ τῆς ἡμεδαπῆς λαμβάνονται 6.100 τόννοι, ἀξίας 1.530.000, συνολικῶς δὲ 11.570 τόννοι ἀξίας 9.610.000 δρχ. Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῶν ἑλληνικῶν ὑαλουργείων εἶναι ὑαλοπίνακες κοινοὶ πάχους 2,5 χιλιοστῶν 2,6/3,5 καὶ 3,6/4,5, φιάλαι πράσιναι οἴνου, κονιάκ, οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν, ἀεριούχων ποτῶν, ζύθου, μεταλλικῶν ὑδάτων, ὡς καὶ φαρμακευτικαὶ τοιαῦται τῶν 1.000 καὶ 1.500 γραμμαρίων. Ἐπίσης ἐκ λευκῆς ὑάλου κατασκευάζονται ποτήρια (πρεσαριστὰ καὶ φυσωτὰ) εἰς διάφορα σχήματα καὶ μεγέθη, δοχεῖα ὑάλινα, σωλῆνες λαμπῶν καὶ τελευταίως ἀνωμάλως ἀδιαφανῶν (Diamandi). Ἡ ἐγχώριος παραγωγὴ εἰς εἴδη πρασίνης ὡς καὶ ἡμιλεύκου ὑάλου καλύπτει τελείως τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας. Εἰσάγει δὲ ὡρισμένα εἴδη μόνον τῆς λευκῆς ὑάλου, καὶ ἰδίως τῆς κρυσταλλικῆς αὐτῆς μορφῆς, ἐκ Γερμανίας, Τσεχοσλοβακίας, Βελγίου, Αὐστρίας, Γαλλίας καὶ ἐξ ἄλλων χωρῶν. Ἡ ποιότης τῶν προϊόντων τῆς πρασίνης ὑάλου εἶναι ἐφάμιλλος πρὸς τὴν τῶν ξένων. Ἡ παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ ὑαλουργικῶν προϊόντων κατὰ τὸ 1933 ἐν σχέσει πρὸς τὴν παραγωγὴν παλαιοτέρων ἐτῶν ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Παραγωγὴ	Εἰσαγωγὴ	
	Προϊόντα ἀξίας εἰς δραχ.	Τόννοι	Ἀξία εἰς δραχ.
1923	25.500.000	1010,3	17.560.800
1928	68.296.700	2840,7	43.430.300
1933	77.294.600	811.1	27.896.790

Ἐξαγωγὴ ἀσημάντων τινῶν ποσοτήτων ὑαλοπινάκων γίνεται εἰς Γιουγκοσλαυΐαν, Ἀλβανίαν, Κύπρον καὶ Τουρκίαν. Ἡ βιομηχανία τῆς μὲν πρασίνης ὑάλου προστατεύεται δι' εἰσαγωγικῶν δασμῶν ἀνερχομένων μέχρις 23 %, τῆς δὲ λευκῆς ἀπὸ 30—120 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων αὐτῶν.

Βιομηχανία ἠλεκτρικῶν λαμπτήρων. Ἡ βιομηχανία αὕτη εἶναι νεωτάτη καὶ ἀντιπροσωπεύεται δι' ἑνὸς καὶ μόνου ἐργοστασίου, εὑρισκομένου ἐν Ἀθήναις, ἡ ἀξία ἐγκαταστάσεως τοῦ ὁποίου ἀνέρχεται εἰς 7.500.000 δραχμῶν, τῶν δὲ κεφαλαίων κινήσεως εἰς 2.500.000. Κέκτηται κινητήριον δύναμιν 40 ἵππων καὶ δαπανῶνται ἐτησίως περὶ τοὺς 65 τόννους πετρελαίου διὰ τὴν κίνησιν τῆς πετρελαιομηχανῆς. Ἐν τῷ ἐργοστασίῳ ἀπασχολοῦνται 70 περίπου πρόσωπα, ἐκ τῶν ὁποίων 60 ἐργάτριαι.

Αἱ πρῶται ὗλαι ἔρχονται κατὰ 65 % ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ δὴ ἐξ Αὐστρίας καὶ Γερμανίας, σύγκεινται δ' αὗται ἀπὸ ὑαλίνους κώδωνας, ὀρειχαλκίνους κάλυκας, σίδηρα διαπυρώσεως, ἠλεκτρόδια, σωλῆνας, ῥάβδους κλπ., συνολικῆς ἀξίας πε-

Ἔτη	Παραγωγὴ		Εἰσαγωγὴ		Ἐξαγωγὴ	
	Χιλιόγραμμα	Ἀξία εἰς δραχ.	Χιλιόγραμμα	Ἀξία εἰς δραχ.	Χιλιόγραμμα	Ἀξία εἰς δραχ.
1923	12.244 000	21.427.000	14.062.000	15.655.000	11.000.000	9.130.000
1929	102 002 000	143.820.000	15.798.860	60.125.400	29.000.000	42.382.600
1933	38.363.000	97 785.000	9.039.080	29.828.170	16.188.460	18.077.010

Ὑαλουργία. Τὰ ὑπάρχοντα σήμερον ἐν τῇ χώρᾳ ἐργοστάσια ὑαλουργίας ἀνέρχονται εἰς 2 ἐγ-κατεστημένα ἐν Πειραιεῖ. Ἐκ τούτων τὸ ἓν ἀνή-κει εἰς τὴν Ἀνώνυμον Ἑταιρείαν Χημικῶν Λι-πασμάτων καὶ Προϊόντων. Ἡ κινητήριος δύναμις

ρίπου 750.000 δραχμῶν κατὰ μέσον ὅρον ἐτησίως. Ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ λαμβάνονται γύψος καὶ οἰνόπνευμα, συνολικῆς ἀξίας οὐχὶ μεγαλυτέρας τῶν 150 000 δραχμῶν. Τῷ 1933 παρήχθησαν 346.204 τεμάχια, ἀξίας 6.266.300 δραχμῶν, καὶ εἰσήχθησαν ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς 759 620 τεμάχια ἠλεκτρικῶν λαμπτήρων, ἀξίας 12.219.310 δραχμῶν. Ἐξαγωγὴ δὲν παρατηρεῖται. Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται δι' εἰσαγωγικῶν δασμῶν ἀνερχομένων εἰς 108,83 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων.

Βιομηχανία ἀγγειοπλαστικῆς. Ἡ βιομηχανία αὕτη ἀντιπροσωπεύεται κυρίως διὰ δύο ἐργοστασίων ἐγκατεστημένων ἐν Νέῳ Φαλήρῳ. Ἐκ τούτων τὸ ἓν ἔχει βιοτεχνικὸν χαρακτῆρα καὶ ἀσχολεῖται ἀποκλειστικῶς εἰς χειροποίητα ἀντικείμενα, δοχεῖα, ἀγγεῖα τέχνης καὶ διακοσμήσεως Κιουταχείας. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ἀνέρχεται εἰς 17.000 000 δραχμῶν, τὰ δὲ κεφάλαια κινήσεως εἰς 3.000.000. Ἡ κινητήριος δύναμις τοῦ μηχανοκινήτου ἐργοστασίου δὲν ὑπερβαίνει τοὺς 50 ἵππους, δι' ἀτμοῦ κινουμένου, τὸ δ' ἐν αὐτοῖς ἐργαζόμενον προσωπικὸν εἰς 280 ἄτομα, ἐκ τῶν ὁποίων 180 ἐργάτριαι. Διὰ τὴν καύσιμον ὕλην καὶ τὴν ὄπτησιν τῶν προϊόντων δαπανῶνται ἐτησίως 700 τόννοι γαιανθράκων καὶ 450 τόννοι καυσοξύλων. Ὡς πρώτην ὕλην τὰ ἐργοστάσια ταῦτα χρησιμοποιοῦν κυρίως πλαστικὴν ἄργιλλον ἀγγλικῆς προελεύσεως, καολίνην Μήλου, γύψον ἐγχώριον καὶ διαφόρους ἄλλας χημικὰς οὐσίας, ὡς βορικὸν ὀξύ, μίνιον, ἄστριον, λιθάργυρον, σόδαν, πότασσαν, χρώματα διάφορα κλπ. Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῶν βιομηχανιῶν τούτων εἶναι φαγεντιανὰ σκεύη καὶ ἀντιπροσωπεύουσιν εἰς μεγάλην ποικιλίαν ἐπιτραπέζια σκεύη, ὡς ἐπίσης καὶ εἴδη πολυτελείας καὶ διακοσμητικῆς. Ἡ ἐγχώριος παραγωγὴ ἀντικειμένων ἀγγειοπλαστικῆς καλύπτει μόνον τὰ 40 % τῆς ὅλης ἐν τῇ χώρᾳ καταναλώσεως. Ἡ παραγωγὴ αὐτῶν κατὰ τὸ 1933 ἀνῆλθεν εἰς προϊόντα ἀξίας 17.000.000 δρχ., ἔναντι προϊόντων ἀξίας 24.806.100 δραχμῶν εἰσαχθέντων ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς. Ἐξαγωγὴ παρατηρεῖται εἰς μικράς τινας ποσότητας χρωματιστῶν ἀντικειμένων μὲ ἀρχαϊκὰς παραστάσεις, τὰ ὁποῖα καὶ θεωροῦνται ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ὡς «ἀντικείμενα ἑλληνικῆς τέχνης». Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται διὰ μικρῶν εἰσαγωγικῶν δασμῶν ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων.

Βιομηχανία χρωμάτων. Ἡ βιομηχανία ὀργανικῶν χημικῶν χρωμάτων περιορίζεται εἰς δύο ἐργοστάσια, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓν εἶναι ἐγκατεστημένον ἐν Τριπόλει, τὸ δ' ἕτερον ἐν Πειραιεῖ, λειτουργοῦν ἀπὸ τοῦ 1883 καὶ ἐξελιχθὲν εἰς ἓν τῶν σοβαρωτέρων ἐργοστασίων τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας. Ἡ κινητήριος δύναμις ἀνέρχεται εἰς 880 ἵππους, ἐκ τῶν ὁποίων 520 δι' ἀτμοῦ, τὸ δ' ἐργαζόμενον ἐν αὐτοῖς προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς 325 ἐργάτας καὶ ἐργατρίας. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ὑπολογίζεται εἰς 145.000.000 δραχμῶν, τὰ δ' ἄλλα κεφάλαια κινήσεως εἰς 25.000.000. Διὰ καύσιμον ὕλην δαπανῶνται ἐτησίως εἰς γαιάνθρακας, ἀκάθαρτον πετρέλαιον καὶ βενζίνην 940 περίπου τόννοι ἀξίας 1.240 000 δραχμῶν. Τὰς πρώτας ὕλας, ἀξίας περίπου 8.000.0000 δραχμῶν αἱ βιομηχανίαι αὗται λαμβάνουσι κατὰ 80 % ἐξ Ἰταλίας, Γαλλίας, Ἀγγλίας καὶ Γερμανίας.

Τὰ κυριώτερα προϊόντα αὐτῶν εἶναι: χρώματα διὰ μάλλινα, βαμβακερά, μαλλινοβαμβακερά, μεταξωτὰ ὑφάσματα, δέρματα, βερνίκια, ζυμαρικά, ἀλιζαρίνην διὰ τάπητας κλπ. καὶ γενικῶς χρώματα ἀνιλίνης, ἀλιζαρίνης καὶ θειοῦχα, τὰ ὁποῖα καλύπτουν σχεδὸν τὸ ἥμισυ τῆς ἐν τῇ χώρᾳ καταναλώσεως.

Τὸ ἐν Πειραιεῖ χρωματουργεῖον παράγει καὶ διάφορα ἄλλα χημικά, ἰδίως δὲ φαρμακευτικὰ προϊόντα, ἤτοι βάμβακα ὑδρόφιλον, ὀξυγονοῦχον ὕδωρ εἰς δαμετζάνας καὶ φιάλας, σαλοξίνην (ἀσπυρίνην) εἰς σωληνάρια καὶ δοχεῖα, ἅλατα καθαρτικὰ εἰς φιάλας, φιαλίδια ἢ εἰς στερεὰν μορφήν, ἀμμωνίαν ἄνυδρον καὶ ἔνυδρον, ἀνθρακικὸν ὀξὺ συμπεπιεσμένον κρυσταλλικὸν κλπ. Ἡ εἰσαγωγὴ χρωμάτων ἐνεργεῖται κυρίως ἐκ Γερμανίας. Ἡ παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ ὀργανικῶν χρωμάτων κατὰ τὸ 1933 ἐν σχέσει πρὸς παλαιότερα ἔτη ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Παραγωγὴ		Εἰσαγωγὴ	
	Χιλιόγρ.	Ἀξία εἰς δραχ.	Χιλιόγρ.	Ἀξία εἰς δραχ.
1923	60.000	6.999.000	93.000	8.136.000
1928	119.000	14.495.000	157.630	18.988.400
1933	185.000	41.768.600	133.880	44.142.850

Ἐκτὸς τῶν ὀργανικῶν χρωμάτων εἰσάγονται καὶ μεταλλικὰ χρώματα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὰ 1933 ἔφθασαν τὰ 2.618.240 χιλιόγραμμα ἀξίας 28.511.540 δραχμ. ἔναντι 1.655.000 χιλιογράμμων ἀξίας 17.000.000 δραχμ. τοῦ 1923. Ἐξαγωγὴ δὲν παρατηρεῖται. Ἡ βιομηχανία χρωμάτων προστατεύεται δι' εἰσαγωγικῶν δασμῶν ἀνερχομένων ἀπὸ 10—50 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων.

Βιομηχανία κατεργασίας ῥητίνης. Μία τῶν σπουδαιοτέρων φυσικῶν βιομηχανιῶν, καθαρῶς ἐξαγωγική, προμηθεύουσα εἰς τὴν χώραν κατὰ μέσον ὅρον ἄνω τῶν 200.000 ἀγγλικῶν λιρῶν συνάλλαγμα ἐτησίως. Ἡ ἀπόσταξις ῥητίνης καὶ τῆς ῥητινώδους ἰλύος τῶν οἴνων εἶναι κυρίως ἀνεπτυ-

Digitized by Google

γμένη εἰς τοὺς νομοὺς Ἀττικοβοιωτίας καὶ Εὐβοίας, λόγῳ τῆς ἐν αὐτοῖς μεγάλης παραγωγῆς ῥητίνης καὶ τῆς σημαντικῆς παραγωγῆς καὶ καταναλώσεως ῥητινίτου οἴνου. Τὰ λειτουργοῦντα σήμερον ἐργοστάσια ἀνέρχονται εἰς 30, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 17 ἐν Ἀττικοβοιωτίᾳ, 6 ἐν Εὐβοίᾳ καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἐν Ἀργολιδοκορινθίᾳ, Ἀχαϊοήλιδι καὶ Ἀρκαδίᾳ. Ἡ κινητήριος δύναμις αὐτῶν συμποσοῦται εἰς 150 ἵππους, ἐξ ὧν 133 δι' ἀτμοῦ καὶ 17 διὰ πετρελαίου.

Ἡ ἀπόσταξις γίνεται τῇ βοηθείᾳ ἀτμοῦ, πλὴν 4 μικρῶν, ἐν Πειραιεῖ, Κορωπίῳ, Πύργῳ καὶ Σχύρῳ, ἅτινα ἀποστάζουσι δι' ἀμέσου πυρᾶς. Ἐτησίως καταναλίσκεται καύσιμος ὕλη περίπου 3.250 τόννων, ἀξίας 2.100.000 δραχμῶν. Τὴν πρώτην ὕλην αἱ βιομηχανίαι αὗται λαμβάνουσιν ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ· κατεργάζονται δηλαδὴ ἐτησίως περὶ τὰ 10.000.000 χιλιόγραμμα ῥητίνης καὶ περὶ τὰ 2.000.00 ἰλύος ῥητίνης καὶ παράγουσι κολοφώνιον, τερεβινθέλαιον καὶ τρυγικὰ ἅλατα. Ἡ μέση ἀπόσταξις τῆς ῥητίνης εἶναι περίπου 68 % εἰς κολοφώνιον, 17 % εἰς τερεβινθέλαιον, 5—6 % τρυγικὴν ἄσβεστον καὶ 1—2 % οἰνόπνευμα. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ καὶ ἐξαγωγὴ τῶν ἀνωτέρω προϊόντων κατὰ τὸ 1933 ἐν σχέσει πρὸς παλαιότερα ἔτη ἔχει ὡς ἑξῆς:

Προϊόντα	Παραγωγή					
	1923		1928		1933	
	Ποσότης χιλιόγρ.	Ἀξία χαρτ. δρχ.	Ποσότης χιλιόγρ.	Ἀξία χαρτ. δρχ.	Ποσότης χιλιόγρ.	Ἀξία χαρτ. δρχ.
Τερεβινθέλαιον	600.000	9.300	2 280.000	27.120	2.680.000	40.200
Κολοφώνιον	3.200.000	8.800	8.500 000	46.750	10.650.000	53.250
Τρυγικὰ ἅλατα	—	—	100.000	1.130	—	—
	Ἐξαγωγή					
Τερεβινθέλαιον	970.000	16 782	2.410.500	36.837	2.300.000	38.937.940
Κολοφώνιον	3.450.000	9.595	9.250.700	40.450	10.238.330	51.148.250
Τρυγικὰ ἅλατα	63.100	1.510	1.306.450	5.768	1.203.920	7.951.710

Ἡ ἐξαγωγὴ τῶν ἀνωτέρω προϊόντων ἐνεργεῖται κυρίως εἰς Ἰταλίαν, Ρουμανίαν, Γερμανίαν, Ἡνωμένας Πολιτείας.

Βιομηχανία ἐκρηκτικῶν ὑλῶν. Ἐξειλίχθη ἰδίως κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν, αἱ δὲ ὑπηρεσίαι, ἃς προσήνεγκεν εἰς τὸ κράτος κατὰ τοὺς πολέμους, ὑπῆρξαν μεγάλαι. Τὰ λειτουργοῦντα σήμερον ἐργοστάσια ἀνέρχονται εἰς 14, ἐξ ὧν 10 εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ καὶ ἀνὰ ἓν ἐν Λαυρείῳ, Σύρῳ, Θεσσαλονίκῃ καὶ Δημητσάνῃ. Ἐκ τῶν ἐργοστασίων τούτων 4 μόνον ἐκ τῶν ἐν Ἀθήναις δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς βιομηχανικαὶ ἐγκαταστάσεις. Ἐξ αὐτῶν δὲ πάλιν μόνον αἱ ἐγκαταστάσεις τῆς Ἀνωνύμου Ἑταιρείας Ἑλληνικοῦ Πυριτιδοποιείου καὶ Καλυκοποιείου ἔχουσι τὴν μορφὴν τῆς μεγάλης βιομηχανίας. Ἡ κινητήριος δύναμις φθάνει τοὺς 1.567 ἵππους, ὧν τὸ μεγαλύτερον μέρος κινεῖται διὰ πετρελαίου. Τὸ ἐν αὐτοῖς ἐργαζόμενον προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς 1.770 ἐργάτας καὶ ἐργατρίας. Ἡ ἐτησίως καταναλισκομένη καύσιμος ὕλη διὰ τὴν κίνησιν καὶ τὴν παραγωγὴν ἀτμοῦ θερμάνσεως, πυρώσεως κλπ. ἀνέρχεται περίπου εἰς 1.430 τόννους, ἀξίας 1.535.000 δραχμῶν. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ὑπολογίζεται εἰς 162.000.000 δρχ., τὰ δὲ κεφάλαια κινήσεως εἰς 25.000.000.

Τὰς πρώτας ὕλας αἱ βιομηχανίαι αὗται προμηθεύονται σχεδὸν ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς, πλὴν ἐλαχίστης ποσότητος θειικοῦ ὀξέος καὶ οἰνοπνεύματος, συνολικῆς ἀξίας οὐχὶ ἀνωτέρας τοῦ ἑνὸς ἑκατομμυρίου δραχμῶν. Τὰ ἐν λόγῳ ἐργοστάσια μετὰ τοῦ καλυκοποιείου ἐν πλήρει δράσει χρειάζονται ἐτησίως 4.203 τόννους πρώτων ὑλῶν, ἀξίας 69.280.000 δραχμῶν, ὡς καὶ 1.000 κ.μ. ξυλείας ρουμανικῆς ἢ αὐστριακῆς προελεύσεως διὰ συσκευασίας. Ἀποτελοῦνται δὲ αἱ πρῶται ὕλαι ἀπὸ ἀστενόνην, βάμβακα, γλυκερίνην, θειικὸν ὀξύ, οἰνόπνευμα, νιτρικὰ ἅλατα, χλωρικὰ ἅλατα, μόλυβδον εἰς ἐλάσματα, θεῖον, ἄνθρακα (ράμνου), ἀπορροφητικὴν γῆν, ἀντιμόνιον, νιτροθειικὰ ὀξέα, ὀρείχαλκον, χάλυβα, ἐπινικελωμένον νιτρικὸν ὀξύ, ψευδάργυρον εἰς φύλλα κλπ., προελεύσεως γερμανικῆς, ἀγγλικῆς, γαλλικῆς, βελγικῆς καὶ αὐστριακῆς. Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῶν βιομηχανιῶν τούτων εἶναι: πυρῖτις ἄκαπνος πολεμικὴ καὶ κυνηγίου, πυρῖτις μέλαινα κυνηγίου, πυρῖτις ὑπονόμων, δυναμῖτις Α καὶ Β, σκάγια. θρυαλλίδες καὶ ἐν γένει διάφοροι ἐκρηκτικαὶ ὕλαι συνολικοῦ βάρους 1.500.000 χιλιογράμμων. Ἡ παραγωγὴ τοῦ καλυκοποιείου περιορίζεται εἰς καψύλια δυναμίτιδος, φυσιγγια πολεμικά, καψύλια ἀγγλικά, φυσίγγια ἐμπορίου, περιστρόφων κλπ. Ἡ παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ ἐκρηκτικῶν ὑλῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Παραγωγή	Εἰσαγωγή
	Ἀξία εἰς χαρτίνας δρχ.	Ἀξία εἰς χαρτίνας δρχ.
1923	66.803.850	500.000
1928	52.893.130	8.930.100
1933	47.419.050	4.481.580

Ἡ ἐγχώριος παραγωγὴ καλύπτει σχεδὸν πάσας τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας εἰς ἐκρηκτικὰς ὕλας. Ἐξαγωγὴ δὲν παρατηρεῖται. Αἱ βιομηχανίαι ἐκρηκτικῶν ὑλῶν προστατεύονται δι' ἐπαρκῶν διὰ τὴν ἀνάπτυξίν των δασμῶν. Ὡρισμένοι δὲ ὀργανισμοὶ ἀπολαύουν εἰσέτι τοῦ προνομίου τῆς ἀτελοῦς ἔξωθεν εἰσαγωγῆς.

Βιομηχανίαι κατεργασίας ὀστῶν, κεράτων, λεσίων. Ἡ βιομηχανία κατεργασίας ὀστῶν, κεράτων καὶ λεσίων (ξεσμάτων δερμάτων βυρσοδεψίας) ἀνεπτύχθη ἀπὸ τοῦ 1925 διὰ τῆς ἱδρύσεως ἐργοστασίου, τοῦ ὁποίου αἱ ἐγκαταστάσεις ἀνέρχονται εἰς 18.000 000 δραχμῶν, τὰ δὲ κεφάλαια κινήσεως εἰς 10.000.000. Τὸ ἐργοστάσιον τοῦτο κέκτηται κινητήριον δύναμιν 315 ἵππων διὰ πετρελαίου, τὸ δ' ἐν αὐτῷ ἐργαζόμενον προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς 150 ἐργάτας καὶ ἐργατρίας. Διὰ τὴν κίνησιν δαπανῶνται ἐτησίως περὶ τοὺς 180 τόν. πετρελαίου, ἀξίας 325 000 δρχ., διὰ δὲ τὴν παραγωγὴν ἀτμοῦ περὶ τοὺς 1.000 τόννους γαιάνθρακος, ἀξίας 1.000 000 δραχμῶν. Αἱ πρῶται ὕλαι (ὀστᾶ, κέρατα, λέσια), αἵτινες προέρχονται σχεδὸν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἀνέρχονται εἰς 2.500 τόννους ἀξίας 3.750.000 δραχμῶν.

Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῆς βιομηχανίας ταύτης εἶναι: ὀστεόκολλα, δερματόκολλα, ὀστεάλευρα, κερατάλευρα, ὡς καὶ δι' εἰδικῆς ἐκχυλιστικῆς ἐγκαταστάσεως ἀποχωριζόμενον λίπος ἐκ τῶν ὀστῶν, χρησιμοποιούμενον διὰ τὴν παρασκευὴν σάπωνος κοινοῦ, ἀρωματικοῦ, χειροσάπωνος. Ἐξ ὀστῶν δὲ καὶ κεράτων ἤρχισεν ἤδη καὶ ἡ κατασκευὴ κτενῶν εἰς σημαντικὰς ποσότητας.

Ἡ μέση ἐτησία παραγωγὴ τῶν ἀνωτέρω προϊόντων κυμαίνεται περὶ τοὺς 2.000 τόννους καὶ 30.000 δωδεκάδας κτενῶν, συνολικῆς ἀξίας 18 000.000 δραχμῶν. Ἡ βιομηχανία αὕτη, ἐκτὸς τῶν ἐπαρκῶν εἰσαγωγικῶν δασμῶν, προστατεύεται καὶ δι' ἀπαγορεύσεως ἐξαγωγῆς κεράτων καὶ ὀστῶν, ὡς καὶ δι' ἀτελοῦς εἰσαγωγῆς τῶν ὡς ἄνω πρώτων ὑλῶν ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς. Ἐξαγωγὴ μικρῶν ποσοτήτων ὀστεόκολλας, ὀστεαλεύρων καὶ κεραταλεύρων γίνεται εἰς Αἴγυπτον, Παλαιστίνην, Συρίαν, Ἀμερικὴν καὶ Ἀγγλίαν.

Βιομηχανία ἐλαστικοῦ. Ἡ βιομηχανία αὕτη εἰσήχθη παρ' ἡμῖν ἀπὸ τοῦ 1924 διὰ τῆς ἱδρύσεως ἐργοστασίου ἐν Ἀθήναις. Νῦν λειτουργοῦσιν ἐν Ἀθήναις τρία ἐργοστάσια μὲ κινητήριον δύναμιν 180 ἵππων καὶ ἐργαζόμενον ἐν αὐτοῖς προσωπικὸν 120 περίπου ἐργατῶν καὶ ἐργατριῶν. Αἱ ἐγκαταστάσεις τῶν ἐργοστασίων ὑπολογίζονται εἰς 15.000 000 δραχμῶν, τὰ δὲ κεφάλαια κινήσεως εἰς 3.000.000. Διὰ καύσιμον ὕλην δαπανῶνται ἐτησίως 410 περίπου τόννοι γαιάνθρακος καὶ πετρελαίου, ἀξίας 350.000 δραχμῶν. Πρώτας ὕλας (καουτσοὺκ εἰς μάζας καὶ φύλλα) εἰσάγει ἡ βιομηχανία αὕτη ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς, καὶ ἰδίως ἐκ Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας. Χρησιμοποιεῖ δὲ καὶ ἐγχωρίους πρώτας ὕλας, ὡς τάλκην, ῥητίνην, στόκον, παραφίνην, ὑφάσματα κάμποτ, δίμιτα, καραβόπανα, σχοινία κλπ., ἀντιπροσωπεύοντα τὰ 45 % τῶν ὑπ' αὐτῆς ἐπεξεργαζομένων. Τὰ κυριώτερα αὐτῆς προϊόντα εἶναι: σωλῆνες ἀναρροφητικοὶ (spiral) διαφόρου πάχους καὶ διαμέτρου, σωλῆνες radiateurs διαφόρου διαμέτρου, πέλματα ὑποδημάτων, ἐπίσωτρα ἁμαξῶν, ζῶναι ἐλαστικαί, σωλῆνες ἀεριόφωτος, τάπητες ὑποστρώσεως καὶ φύλλα καουτσοὺκ μετὰ πανίνου ὑποστρώματος ἢ μεταλλίνου παρεμβάσματος κλπ., συνολικῆς ἀξίας 10.000.000 δραχμῶν. Τὰ εἰσαγόμενα ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς διάφορα προϊόντα ἐκ καουτσοὺκ ἀντιπροσωπεύουσιν ἀξίαν 108.500.000 δραχμῶν. Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται ἐπαρκῶς δι' εἰσαγωγικῶν δασμῶν καὶ ἀπολαύει συνάμα ἀτελοῦς εἰσαγωγῆς τῶν πρώτων αὐτῆς ὑλῶν. Παρὰ ταῦτα, λόγῳ τῆς νεαρᾶς αὐτῆς ἡλικίας καὶ τῆς ἐλλείψεως εἰδικευμένου ἀνωτέρου καὶ κατωτέρου τεχνικοῦ προσωπικοῦ, δὲν ἔλαβεν ἀκόμη τὴν ἀνάπτυξιν ἐκείνην, ἥτις θὰ ἐπιτρέψῃ να συναγωνισθῇ τὰς ξένας βιομηχανίας τόσον εἰς τὴν τιμήν, ὅσον καὶ εἰς τὴν ποιότητα τῶν προϊόντων αὐτῆς. Ἐξαγωγὴ δὲν παρατηρεῖται.

Βιομηχανία ἀνθρακασβεστίου. Εἰσήχθη παρ' ἡμῖν ἀπὸ τοῦ 1910 διὰ τῆς ἱδρύσεως ἐν Γοργοποτάμῳ ἀξιολόγου ἐργοστασίου, μοναδικοῦ δι' ὅλην τὴν Ἀνατολήν, τοῦ ὁποίου ἡ κινητήριος δύναμις, 1.000 περίπου ἵππων, εἶναι ὑδραυλική, χρησιμοποιουμένη οὐ μόνον διὰ τὴν κίνησιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν λειτουργίαν ἠλεκτρικῆς καμίνου, τὴν σύντηξιν ἀσβέστου καὶ κὼκ χυτηρίου. Ἡ ἀξία τῆς ἐγκαταστάσεως ὑπολογίζεται εἰς 6.000.000 δραχμῶν, τὰ δὲ λοιπὰ κεφάλαια εἰς 2.000.000. Πρώτη αὐτῶν ὕλη εἶναι ὁ ἄνθραξ (κὼκ χυτηρίου) καὶ ἡ ἄσβεστος. Καὶ τὸν μὲν ἄνθρακα εἰσάγει ἔξωθεν, ὡς ἐπίσης καὶ σιδηρόφυλλα διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν δοχείων συσκευασίας, τὴν δ' ἄσβεστον προμηθεύεται ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ. Τὸ κυριώτερον προϊὸν αὐτῆς εἶναι τὸ ἀνθρακασβέστιον, τοῦ ὁποίου ἡ μέση ἐτησία παραγωγὴ ἀνέρχεται εἰς 1.046.750 χιλιόγραμμα, ἀξίας 7.880.000 δραχμῶν, ἔναντι εἰσαγωγῆς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ Γαλλίας, Γιουγκοσλαυΐας καὶ Νορβηγίας) 1.146.000 χιλιογράμμων, ἀξίας 6.608.000 δραχμῶν· καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς ἀτελοῦς εἰσαγωγῆς ἀνθρακασβεστίου παρ' ὡρισμένων σιδηροδρομικῶν ἑταιρειῶν. Ἡ βιομηχανία ἀνθρακασβεστίου προστατεύεται δι' ἐπαρκῶν προστατευτικῶν δασμῶν. Ἐξαγωγὴ 150—200 τόννων γίνεται εἰς Κύπρον, Τουρκίαν καὶ Αἴγυπτον.

Βιομηχανία ὀξυγόνου καὶ διαλελυμένης ἀσετυλίνης. Ἐκ τῶν δύο λειτουργούντων ἐργοστασίων (ἐν Νέῳ Φαλήρῳ καὶ Πειραιεῖ) τὸ ἓν ἱδρύθη τῷ 1910. Ταῦτα ἀσχολοῦνται μὲ τὴν παρασκευὴν ὀξυγόνου ἐκ τοῦ ἀτμοσφαιρικοῦ ἀέρος, ἐντὸς σιδηρῶν φιαλῶν, ὑπὸ πίεσιν 150 ἀτμοσφαιρῶν, καὶ διαλελυμένης ἀσετυλίνης ἐξ ἀνθρακασβεστίου. Κέκτηνται δύναμιν 245 ἵππων, ἐξ ὧν 137 διὰ πετρελαίου καὶ 108 δι' ἠλεκτρισμοῦ, καὶ ἀπασχολοῦν περὶ τοὺς 25 ἐργάτας. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ἀνέρχεται εἰς 6.000.000 δραχμῶν, τὰ δὲ λοιπὰ κεφάλαια κινήσεως εἰς 2.000 000 Ὡς πρώτην ὕλην αἱ βιομηχανίαι αὗται διὰ μὲν τὸ ὀξυγόνον χρησιμοποιοῦσι τὸν ἀτμοσφαιρικὸν ἀέρα, διὰ δὲ τὴν ἀσετυλίνην ἀνθρακασβέστιον νορβηγικῆς προελεύσεως λόγῳ τῆς μεγαλυτέρας αὐτοῦ ἀποδόσεως. Κατὰ τὰ ἔτη ὅμως 1932 καὶ 1933, ἕνεκα τῆς πτώσεως τῆς δραχμῆς, ἐπεξειργάσθησαν κατὰ 90 % ἐγχώριον ἀνθρακασβέστιον. Ἡ μέση ἐτησία αὐτῶν παραγωγὴ ἀνέρχεται εἰς 151.000 $μ^3$ ὀξυγόνου, ἀξίας 3.020.000 δραχμῶν, καὶ 31.200 $μ^3$ διαλελυμένης ἀσετυλίνης, ἀξίας 1.870 000 δραχμῶν. Ἡ παραγωγὴ τῶν ἄνω προϊόντων εἶναι ἐπαρκὴς καὶ ἀποκλείει παντελῶς τὴν ἔξωθεν εἰσαγωγήν. Ἐξαγωγὴ δὲν γίνεται. Δασμολογικῶς αἱ ἐν λόγῳ βιομηχανίαι προστατεύονται ἐπαρκῶς.

Βιομηχανία παραφίνης. Ἡ βιομηχανία αὕτη ἀνεπτύχθη κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαπενταετίαν εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε ἀπέκλεισεν ἐντελῶς τὴν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσαγωγήν. Τὰ ἐν τῇ χώρᾳ λειτουργοῦντα σήμερον ἐργοστάσια ἀνέρχονται εἰς δέκα. Ἐκ τούτων ἓξ εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, δύο ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἓν ἐν Χαλκίδι καὶ ἓν ἐν Κερκύρᾳ. Κέκτηνται κινητήριον δύναμιν 172 ἵππων, ἐκ τῶν ὁποίων 147 δι' ἀτμοῦ καὶ 25 δι' ἠλεκτρισμοῦ. Καὶ τὴν μὲν δι' ἠλεκτρισμοῦ χρησιμοποιοῦν διὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ φιλτροπιεστηρίου παραφίνης, τὴν δὲ δι' ἀτμοῦ διὰ τὴν κατεργασίαν τῆς πρώτης ὕλης. Τὸ ἐν τοῖς ἐργοστασίοις προσωπικὸν συμποσοῦται εἰς 125 ἐργάτας καὶ ἐργατρίας. Αἱ ἐγκαταστάσεις ὑπολογίζονται εἰς 150.000 000 δραχμῶν, τὰ δὲ λοιπὰ κεφάλαια κινήσεως εἰς 3.000.000. Διὰ τὴν καύσιμον ὕλην δαπανῶνται ἐτησίως περὶ τοὺς 1.200 τόννους γαιάνθρακος, ἀξίας 780.000 δραχμῶν. Τὴν πρώτην ὕλην (ὑπολείμματα ἀποστάξεως πετρελαίου) προμηθεύεται ἡ βιομηχανία αὕτη ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς, καὶ κυρίως ἐκ τῆς Πολωνίας καὶ τῆς Ἀμερικῆς· κατὰ μέσον δὲ ὅρον εἰσάγονται ἐτησίως 1.200 τόννοι, ἀξίας περίπου 17 ἑκατομμυρίων δραχμῶν. Ἡ ἀπόδοσις τῆς παραγωγῆς εἶναι 50—70 % εἰς παραφίνην, ἡ δὲ μέση ἐτησία παραγωγὴ ἀνέρχεται εἰς 1.000 τόννους, ἀξίας 24.000.000 δραχμῶν. Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται ἐπαρκῶς διὰ δασμῶν εἰσαγωγικῶν, ἀλλὰ δὲν χρησιμοποιεῖ ἐξ ὁλοκλήρου αὐτούς, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι δασμολογεῖται ἡ πρώτη αὐτῆς ὕλη καὶ ἀφ' ἑτέρου ἕνεκα τοῦ ὀξυτάτου συναγωνισμοῦ.

Ἄλλαι χημικαὶ βιομηχανίαι. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην θὰ ὑπαχθῶσιν αἱ κάτωθι βιομηχανίαι:

1) Βιομηχανία βερνικίων. Ἀντιπροσωπευομένη ὑπὸ πλήθους ἐργαστηρίων, ἐξ ὧν τὰ ἓξ εἶναι ὁπωσδήποτε ἀξιόλογα, ἔχει συνολικὴν κινητήριον δύναμιν 30 ἵππων καὶ ἐργαζόμενον προσωπικὸν 90 ἐργατῶν. Χρησιμοποιεῖ δὲ κατὰ 50 % ἐγχωρίους πρώτας ὕλας, ἤτοι τερεβινθέλαιον, κολοφώνιον, κηρὸν μελισσῶν καὶ παραφίνην, ἀξίας περίπου 677.000 δραχμῶν, καὶ ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς κηρώδεις ὕλας καὶ χρώματα ἀνιλίνης ἀξίας 620.000 δραχμῶν. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ διάφορα βερνίκια ἐντὸς κυτίων καὶ δοχείων καὶ βερνικοχρώματα ἀξίας 22.000.000 δραχμῶν ἔναντι τῆς ἔξωθεν εἰσαγωγῆς (Γαλλίας, Γερμανίας, Ἀγγλίας) ἀνερχομένης εἰς βερνίκια κλπ. ἀξίας 10 500.000 δραχμῶν. Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται ὑπὸ δασμῶν εἰσαγωγικῶν ἀνερχομένων εἰς 100 % ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων. Ἐξαγωγὴ δὲν παρατηρεῖται.

2) Βιομηχανία δεψικῶν ἐκχυλισμάτων. Ἀντιπροσωπεύεται διὰ δύο ἐργοστασίων (ἐν Ἐλευσῖνι καὶ Μυτιλήνῃ) μὲ κινητήριον δύναμιν 100 ἵππων, ἐργαζόμενον ἐν αὐτοῖς προσωπικὸν 90 ἐργατῶν καὶ συνολικὴν ἀξίαν ἐγκαταστάσεων 17.000.000 δραχμῶν. Ἀσχολεῖται εἰς τὴν παρασκευὴν ἐκχυ-

Digitized by Google

ματος κυρίως ἐκ βαλανιδίων καὶ ἐξ ἀσημάντων ινῶν ποσοτήτων ἐκ φλοιοῦ πεύκης καὶ σχοίνων. Ἡ μέση ἐτησία παραγωγὴ ἀνέρχεται εἰς 830 τόννους ἀξίας 6.225.000 δραχμῶν, ἔναντι εἰσαγωγῆς δεψικῶν ὑλῶν καὶ ἐκχυλισμάτων, ἀνερχομένη; εἰς 3.749 τόννους ἀξίας 27.823.000 δραχμῶν. Ἐξαγωγὴ ἀσήμαντος ἐγίνετο ἄλλοτε εἰς Βουλγαρίαν καὶ Ρουμανίαν. Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται πλέον ἢ ἐπαρκῶς διὰ δασμῶν εἰσαγωγικῶν.

3) *Φαρμακευτικὴ βιομηχανία.* Ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ δύο κυρίως (ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ) ἐργοστασίων, κινητηρίου δυνάμεως 294 ἵππων μετὰ προσωπικοῦ 250 ἐργατῶν. Παράγει πληθὺν προϊόντων, ὧν τὰ περισσότερα ἀνεγράφησαν ἐν τῷ περὶ ὀργανικῶν χρωμάτων κεφαλαίῳ, καθόσον τὸ ἐν Πειραιεῖ χρωματουργεῖον ἔχει πλήρεις ἐγκαταστάσεις φαρμακευτικοῦ τμήματος. Ἡ μέση ἐτησία παραγωγὴ ἀνέρχεται εἰς 18 000.000 δραχμῶν, ἔναντι 52 506.300 εἰσαγωγῆς ἔξωθεν, καὶ κυρίως ἐκ Γερμανίας. Ἐξαγωγὴ ἑλληνικῶν προϊόντων γίνεται εἰς μικρὰς ποσότητας εἰς Κύπρον, Αἴγυπτον καὶ Συρίαν.

4) *Βιομηχανία πλαστικῶν ὑλῶν.* Ἀντιπροσωπεύεται δι' ἑνὸς καὶ μόνου ἐν Ἀθήναις ἐργοστασίου, κινητηρίου δυνάμεως 170 ἵππων, ἀπασχολοῦντος προσωπικὸν 70 ἐργατῶν. Ἀσχολεῖται μὲ τὴν παρασκευὴν γαλαλίθων καὶ τῶν παραγώγων αὐτοῦ, ἤτοι κτενίων, κομβίων κλπ. Εἶναι βιομηχανία νεωτάτη, μὲ ἐγκαταστάσεις 5.500.000 δραχμῶν. Πρώτη ὕλη αὐτῆς εἶναι κυρίως ἡ τυρίνη, εἰσερχομένη κατὰ 70 % ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς καὶ δὴ ἐκ Γερμανίας. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ προϊόντων ἀνέρχεται κατὰ μέσον ὅρον εἰς 4.500.000 δραχ. ἔναντι ἰσαξίας ἀντιστοίχου εἰσαγωγῆς. Ἡ βιομηχανία αὕτη δὲν ἐξάγει ἐπὶ τοῦ παρόντος προϊόντα, διότι ταῦτα, χάρις εἰς τοὺς εἰσαγωγικοὺς δασμούς, μόλις συναγωνίζονται τὰ ξένα. Ἡ ποιότης αὐτῶν εἰς πολλὰ εἴδη εἶναι κατωτέρα τῆς τῶν ἀλλοδαπῶν.

5) *Βιομηχανία ἀσφάλτου ὑποστρωμάτων.* Ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ δύο ἐν Ἀθήναις ἐργοστασίων μὲ κινητήριον δύναμιν 175 ἵππων καὶ προσωπικὸν ἐκ 47 ἐργατῶν. Αἱ ἐγκαταστάσεις αὐτῆς ὑπολογίζονται εἰς 75.000.000 δραχμῶν. Παρασκευάζει ἄσφαλτον καὶ γαλάκτωμα αὐτῆς ἐξ ἐγχωρίων (ἀσφαλτόλιθος Μαράθου) ἢ καὶ ἀλλοδαπῶν πρώτων ὑλῶν. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ ἀνέρχεται εἰς 3.370 τόννους ἀξίας 4 000 000 δραχμῶν. Ἐξαγωγὴ δὲν γίνεται.

6) *Βιομηχανία λινελαίου καὶ κικινελαίου.* Ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ δύο ἐργοστασίων ἐν Νέῳ Φαλήρῳ καὶ Πειραιεῖ, παραγόντων κατὰ μέσον ὅρον ἐτησίως περὶ τὰ 1.035 000 χιλιόγραμμα λινελαίου ἀξίας 20.070.000 δρχ., 1.900 000 χιλιόγραμμα πλακούντων λινοσπόρου (φορβὴ) ἀξίας 6.400.000 δρχ. καὶ 117.000 χιλιόγραμμα ἄλλων προϊόντων ἀξίας 2.920.000 δρχ. Ὁ λιναρόσπορος καὶ κικιδόσπορος εἰσάγεται κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ Ἰνδιῶν. Ἐπίσης εἰσάγονται περὶ τὰ 205.000 χιλιόγραμμα λινελαίου, ἀξίας 3.500.000 δραχμῶν.

7) *Βιομηχανία παρασκευῆς αἰθέρος.* Λειτουργεῖ ἐν Ἀθήναις ἓν ἐργοστάσιον ἐφωδιασμένον μὲ τὰς καταλλήλους ἐγκαταστάσεις, τῶν ὁποίων ἡ ἀξία ἀνέρχεται εἰς 1.000.000 δρχ. Τὸ ἐν αὐτῷ προσωπικὸν δὲν ὑπερβαίνει τοὺς πέντε ἐργάτας καὶ παράγει ἐτησίως, κατὰ μέσον ὅρον, 50.000 χιλιόγραμμα αἰθέρος, ἀξίας 1.000 000 δρχ., ἐκ τῶν ὁποίων 10.000 χιλιόγραμμα ἐξάγονται εἰς Αἴγυπτον καὶ Τουρκίαν. Ἡ ποιότης τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς αἰθέρος ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὴν τοῦ ἀλλοδαποῦ, οὗτινος ἡ εἰσαγωγὴ ἔχει περιορισθῆ εἰς ἀσημάντους ποσότητας, δι' ἰατρικὰς καὶ φαρμακευτικὰς χρήσεις. Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται ἐπαρκῶς δι' εἰσαγωγικῶν δασμῶν.

8) *Βιομηχανία ἀποστάξεως λιγνίτου.* Ἀντιπροσωπεύεται δι' ἑνὸς ἐργοστασίου καὶ ἀποτελεῖ μέρος τῆς μεταλλευτικῆς ἐγκαταστάσεως ἀνθρακωρυχείων Ἀλιβερίου μὲ σύνολον ἐγκαταστάσεων διὰ τὴν ἀπόσταξιν τοῦ λιγνίτου ἀξίας 20.000 000 δραχμῶν. Ἐκ τῆς ἀποστάξεως τοῦ ξυλίτου παράγονται ἐτησίως 5.000 τόννοι ξυλάνθρακος καὶ 1.000 πίσσης ἀξίας συνολικῆς 9.200 000 δρχ. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐνεργεῖται καὶ ἀποχωρισμὸς τῆς παραφίνης.

9) *Βιομηχανία παρασκευῆς μελάνης, ὕδατος κολωνίας, ἀρωμάτων καλλυντικῶν, ὀδοντόπαστας κλπ.* Αἱ σπουδαιότεραι ἐγκαταστάσεις τῶν βιομηχανιῶν τούτων ἀνέρχονται εἰς ἑπτά, ἀξίας 7.000.000 δρχ. Κέκτηνται κινητήριον δύναμιν 30 ἵππων καὶ ἀπασχολοῦσι περὶ τοὺς 200 ἐργάτας. Ἐπεξεργάζονται πρώτας ὕλας κατὰ μέγα μέρος (90 %) ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ παράγουσι κατὰ μέσον ὅρον ἐτησίως περὶ τὰ 300 000 χιλιόγραμμα προϊόντων, ἀξίας 8.000 000 δραχμῶν. Ἐξαγωγὴ δὲν παρατηρεῖται. Δασμολογικῶς προστατεύεται ἐπαρκῶς.

Βιομηχανίαι κατεργασίας δέρματος. Τὸ πρῶτον βυρσοδεψικὸν ἐργοστάσιον ἱδρύθη τῷ 1830. Τῷ 1840 ἐλειτούργουν 4 βυρσοδεψικαὶ ἐγκαταστάσεις, αἱ ὁποῖαι ἠσχολοῦντο μὲ τὴν κατασκευὴν χονδρῶν δερμάτων. Ἔκτοτε ἡ βιομηχανία αὕτη ἔλαβε τεραστίαν ἀνάπτυξιν. Τὰ λειτουργοῦντα σήμερον βυρσοδεψεῖα (μικρὰ καὶ μεγάλα) ἀνέρχονται εἰς 450 περίπου, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 70 μόνον κέκτηνται κινητήριον δύναμιν ἀνερχομένην εἰς 2.800 ἵππους, ὧν οἱ 1 800 διὰ πετρελαίου καὶ οἱ 1.000 δι' ἠλεκτρισμοῦ. Ἡ ἀξία ἐγκαταστάσεως ὑπερβαίνει τὰ 200.000.000 δραχμῶν, τὰ δὲ κεφάλαια κινήσεως ἀνέρχονται εἰς 150.000.000. Τὸ ἀσχολούμενον εἰς τὴν βυρσοδεψικὴν προσωπικὸν ὑπολογίζεται περίπου εἰς 2 200 ἐργάτας. Διὰ καύσιμον ὕλην δαπανῶνται ἐτησίως 6.000 περίπου τόννοι καυσίμων ἀξίας 5.000.000 δραχμῶν. Τὰ σπουδαιότερα βυρσοδεψικὰ κέντρα εἶναι ἡ Σάμος (45 βυρσοδεψεῖα), αἱ Ἀθῆναι καὶ ὁ Πειραιεὺς 40, ἡ Χίος 30, ἡ Σῦρος (10), ἡ Θεσσαλονίκη, ὁ Βόλος Μακρυνίτσα), ἡ Ἰτέα, αἱ Πάτραι, ἡ Κρήτη ἡ Ζάκυνθος, ἡ Μυτιλήνη, ἡ Κέρκυρα. Πρώτη ὕλη τῶν βυρσοδεψικῶν βιομηχανιῶν εἶναι αἱ δοραὶ τῶν ζῴων, τὰς ὁποίας ἐπεξεργάζονται τῇ βοηθείᾳ τῶν δεψικῶν ὑλῶν καὶ ἐκχυλισμάτων. Καὶ ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὰ μεγάλα δέρματα, εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ εἰσάγῃ ἔξωθεν τὰ 80 %, καὶ ἰδίως ἐκ τῶν νοτιοαμερικανικῶν κρατῶν, διότι ἡ ἑλληνικὴ κτηνοτροφία δὲν τρέφει σημαντικὸν ἀριθμὸν μεγάλων ζῴων (ἀγελάδας, βοῦς κλπ.), ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰ λεπτὰ δέρματα παρατηρεῖται ἐπάρκεια, πλὴν τῶν διὰ τὴν βιομηχανίαν ἀδιαβρόχου δέρματος δορῶν τῶν μόσχων, αἵτινες κατὰ μέγα μέρος εἰσάγονται ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς, καὶ μερικῶν ποσοτήτων ἐκλεκτῶν δορῶν ἐριφίων, ἐρχομένων ἰδίως ἐκ Γαλλίας. Γίνεται ὅμως καὶ σημαντικὴ ἐξαγωγὴ ἐκλεκτῶν ἀκατεργάστων δερμάτων.

Τῷ 1928 εἰσήχθησαν ἀκατέργαστα δέρματα 4.520 τόννοι ἀξίας 154.000.000 δρχ. καὶ ἐξήχθησαν ἐπίσης ἀκατέργαστα δέρματα 4.007 τόννοι ἀξίας 185.000.000 δρχ. Ἐπίσης εἰσήχθησαν κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 891 τόννοι δεψικῶν οὐσιῶν καὶ 2.855 τόννοι βυρσοδεψικῶν ἐκχυλισμάτων ἀξίας 27.000.000 δρχ., ἐξήχθησαν δὲ βάλανοι ἀξίας 7 000.000. Κατ' ἀκολουθίαν παρατηρεῖται ὅτι ἡ ἀξία τῶν ἐξαγομένων ἀκατεργάστων δερμάτων καὶ δεψικῶν ὑλῶν ὑπερβαίνει τὴν τῶν εἰσαγομένων. Ἡ εἰσαγωγὴ δεψικῶν ἐκχυλισμάτων ἐνεργεῖται κυρίως ἐκ Γαλλίας, Ἀργεντινῆς καὶ Ἰταλίας καὶ συνίσταται ἀπὸ κεμπράχο, κιμόζης, καστανέας κλπ. Ἐπίσης εἰσέρχονται καὶ διάφοροι χημικαὶ δεψικαὶ ὗλαι, κυρίως ἐκ Γερμανίας. Ἐν τῇ μεθόδῳ ἐπεξεργασίας τῶν προϊόντων ἐφαρμόζεται ἡ βραδεῖα καὶ ἡμιβραδεῖα μέθοδος, καὶ ὑπό τινων ἐπιχειρήσεων ἡ ταχεῖα. Τούτου ἕνεκα τὰ ἑλληνικὰ προϊόντα ἐν πολλοῖς ὄχι μόνον εἶναι ἐφάμιλλα τῶν ξένων εἰς ποιότητα, ἀλλὰ καὶ σημαντικῶς ἀνώτερα τούτων, πλὴν τῶν λεπτῶν δερμάτων. Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς βυρσοδεψίας εἶναι τὰ καττύματα (πελματοδέρματα) καὶ αἱ βακέτται, εἰς τὰ ὁποῖα παρατηρεῖται πλήρης ἐπάρκεια, ὡς καὶ εἰς τὰ ἐγχώρια δέρματα πρὸς κατασκευὴν ἐμβάδων, ὑπενδυμάτων ὑποδημάτων καὶ παιδικῶν τοιούτων. Κατασκευάζονται ἐπίσης καὶ δέρματα πολυτελείας: σεβρώ, λουστρίνι, ἀδιάβροχα, καστὸρ καὶ γαντοδέρματα, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ παραγωγὴ δὲν ἐπαρκεῖ διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας.

Ἡ παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ κατειργασμένων δερμάτων κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Παραγωγή		Εἰσαγωγή	
	Χιλιόγρ.	Ἀξία εἰς χαρτ. δρχ.	Χιλιόγρ.	Ἀξία εἰς χαρ. δρχ.
1923	10.200 000	578.000.000	1.196.900	105.830.000
1924	13.200.000	769.000.000	1.285.850	140.690.000
1925	13.200 000	816.000.000	775 300	122.310.900
1926	10.600.000	778.000.000	398.690	98.166.800
1927	10 600.000	1.105.000.000	635.270	135.150.890
928	8.800.000	925.000.000	400.620	115.593.200
1929	7.000.000	665 000.000	423.130	127.908 400
1930	8 100.000	550.000 000	356.950	109.978.900
1931	9 000 000	501.000.000	313.430	86.600.350
1932	7.100.000	500.500.000	147.470	55.056.360
1933	8.600.000	598.000.000	126.910	56.868.010

Αἱ βιομηχανίαι κατεργασίας δέρματος προστατεύονται δι' εἰσαγωγικῶν δασμῶν, ἰδίως δὲ τὰ σολοδέρματα. Ἐπειδὴ δὲ ὁ δασμὸς ὑπολογίζεται ἀναλόγως τοῦ βάρους, ὑπερβαίνει τὰ 10 % τῆς ἀξίας. Τῶν λοιπῶν δερμάτων ὁ δασμὸς εἶναι πολὺ κατώτερος. Ἕνεκα ὅμως τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ, εἰς ὃν ἀνέρχονται τὰ βυρσοδεψεῖα καὶ τὰ ταμπάκικα, καὶ τοῦ μεταξὺ αὐτῶν συναγωνισμοῦ, ὡς καὶ τοῦ συναγωνισμοῦ τῶν ἐξ ἐλαστικοῦ πελμάτων τῶν ὑποδημάτων (κρὶπ-ροῦμπερ) δὲν χρησιμοποιοῦν ἐξ ὁλοκλήρου τοὺς δασμούς. Ἐξαγωγὴ ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν γίνεται.

Βιομηχανία χάρτου καὶ ἐκτυπώσεως. Αἱ βιομηχανίαι αὗται περιλαμβάνουσι: α) τὴν χαρτοποιίαν καὶ χαρτονοποιίαν καὶ β') τὴν λιθογραφίαν, κυτιοποιίαν, καταστιχοποιίαν καὶ χαρτοσακκουλοποιίαν.

Χαρτοποιία καὶ χαρτονοποιία. Ἡ βιομηχανία αὕτη ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ 127 ἐργοστασίων, ὧν τὰ κυριώτερα εὑρίσκονται ἐν Ἀττικοβοιωτίᾳ (8), ἐν Εὐβοίᾳ (1) καὶ ἐν Πελοποννήσῳ καὶ νήσοις (3).

Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ἀνέρχεται εἰς 110.000.000 δραχμῶν, τὰ δὲ κεφάλαια κινήσεως εἰς 40.000.000. Νῦν, λόγῳ τοῦ ὀξυτάτου συναγωνισμοῦ, τοῦ προερχομένου ἰδίως παρὰ τῶν μεγάλων χαρτονοποιείων, ἅτινα ἡνώθησαν εἰς τράστ, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργοστασίων ἐμειώθη σημαντικώτατα, διότι τὰ περισσότερα ἀνέστειλαν τὰς ἐργασίας αὐτῶν. Ἡ κινητήριος δύναμις τῶν ἐργοστασίων τούτων ἀνέρχεται εἰς 2.751 ἵππους, ἐξ ὧν 966 διὰ πετρελαίου, 1.425 δι' ἀτμοῦ, 80 διὰ πτωχοῦ ἀερίου καὶ 250 διὰ λευκοῦ ἄνθρακος. Πρὸς τοῦτο καταναλίσκονται ἐτησίως καύσιμοι ὗλαι ἀξίας 8.165.000 δραχμῶν. Τὴν πρώτην ὕλην ξυλόπασταν, κυτταρίνην, χρώματα κ. λ. π.), ἀξίας 41.000.000 δραχμῶν, προμηθεύονται κατὰ 90 % ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ προμηθεύονται διάφορα ἀποκόμματα χάρτου, ἀξίας 8.300.000 δραχμῶν, ἅτινα πολτοποιοῦν διὰ τὴν παραγωγὴν τοῦ κοινοῦ χαρτονίου. Προσέτι εἰσάγονται ἔξωθεν περὶ τοὺς 1.700 τόννους τοιούτων παλαιοχάρτων, ἀξίας 3.000.000 δραχμῶν. Ἡ παραγωγὴ ξυλόπαστας καὶ κυτταρίνης ἐν Ἑλλάδι προσκρούει εἰς λόγους καθαρῶς οἰκονομικούς, διότι τὰ ὑπάρχοντα δάση ἐλάτης εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀπομεμονωμένα εἰς ὑψηλὰ καὶ ἀπόκρημνα μέρη, μακρὰν τῶν κόμβων τῶν συγκοινωνιῶν, καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι ἡ ἐκμετάλλευσις αὐτῶν διὰ τῆς πλησίον ἱδρύσεως ἐργοστασίων δὲν παρέχει τὴν δυνατότητα μακροῦ χρόνου ἐκμεταλλεύσεως καὶ συνεπῶς ἀσφαλοῦς ἀποσβέσεως τῶν ἐγκαταστάσεων. Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῶν βιομηχανιῶν τούτων εἶναι: χάρτης συσκευασίας, χάρτης διὰ χαρτοσακκούλας, χαρτόνιον εἰς διάφορα πάχη, χάρτης γραφῆς, χάρτης τυπογραφικός, σωλῆνες τύπου Bergmann κλπ.

Ἡ παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ τῶν ὡς ἄνω προϊόντων ἐν συγκρίσει πρὸς παλαιότερα ἔτη ἔχει ὡς ἑξῆς:

Προϊόντα	1923		1928		1933	
	Χιλιόγρ.	Ἀξία χάρτ. δρχ.	Χιλιόγρ.	Ἀξία χαρτ. δρχ.	Χιλιόγρ.	Ἀξία χαρτ. δρχ.
Παραγωγή						
Χάρτης χαρτον.	1.865.000	11.563.000	9 500.000	90.250.000	13.575.000	203.625.000
Προϊόντα κυτιοποιίας	—	25.000.000	—	80.000.000	—	84.000 000
Μονωτικοὶ σωλῆνες	—	—	μέτρ. 400.000	1.000 000	μέτρ. 760 000	3.120.000
Σύνολον		36.563.000		171.250.000		290.745.000
Εἰσαγωγή						
Χάρτης ἐν γένει	4.582 000	30.594.000	14.411.400	123.716 600	13 693.230	114.441.160
Χαρτόνιον	1.170.000	6.526.000	8.258.000	15.843.200	405.350	7 377 970
Σύνολον	5.752.000	37.120.000	16.696.400	139.559.800	14.098.580	121.819.130

Ἐξαγωγὴ δὲν παρατηρεῖται. Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται ὑπὸ δασμῶν ἀνερχομένων εἰς 100 % καὶ πλέον ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων.

Λιθογραφία, κυτιοποιία, καταστιχοποιία καὶ χαρτοσακκουλοποιία. Παρ' ἡμῖν λειτουργοῦσι πλῆθος τοιούτων ἐργοστασίων, ὧν τὰ περισσότερα φέρουσι καθαρῶς βιοτεχνικὸν χαρακτῆρα καὶ τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ. Τὰ σπουδαιότερα τῶν ἐργοστασίων τούτων ἀνέρχονται εἰς 40, ἐξ ὧν 30 εὑρίσκονται ἐν Ἀττικοβοιωτίᾳ, 3 ἐν Θεσσαλίᾳ, 4 ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θρᾴκῃ καὶ 3 ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ταῖς νήσοις. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ὑπολογίζεται εἰς ἑκατὸν ἑκατομμύρια δραχ., τὰ δὲ λοιπὰ κεφάλαια κινήσεως εἰς 30.000.000. Κέκτηνται 769 ἵππων κινητήριον δύναμιν καὶ δαπανῶσι διὰ τὴν καύσιμον ὕλην περὶ τὸ 1.610.000 δραχμῶν. Τὸ ἐν αὐτοῖς ἀσχολούμενον προσωπικὸν ἀνέρχεται εἰς 2 626, ἐκ τῶν ὁποίων 912 ἐργάται καὶ 1.714 ἐργάτριαι. Ἐκ τῶν πρώτων ὑλῶν τὸν μὲν χάρτην καὶ χαρτόνια κατὰ 60 % λαμβάνουσιν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ, τὰς δὲ τυπογραφικὰς καὶ λιθογραφικὰς μελάνας ἐξ ὁλοκλήρου ἔξωθεν· ἡ συνολικὴ ἀξία αὐτῶν φθάνει περίπου τὰ 45.000.000 δραχμῶν. Ἡ παραγωγὴ κυμαίνεται περὶ τὰ 90.000.000 δρχ., ἐξ ὧν 17.000.000 ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἀξίαν τῶν παραγομένων κυτίων, 10.000.000 τῶν ἐτικεττῶν, 200.000 τῶν θηκῶν, τὰ δ' ὑπόλοιπα τὰς καλλιτεχνικὰς καὶ λιθογραφικὰς ἐργασίας, αἱ ὁποῖαι εἰς πολλὰς περιπτώσεις δύνανται νὰ παραβληθῶσι πρὸς ἀναλόγους ἐργασίας τοῦ ἐξωτερικοῦ. Δασμολογικῶς αἱ βιομηχανίαι αὗται προστατεύονται ἐπαρκῶς.

Ζ') ***Βιομηχανίαι εἰδῶν ἱματισμοῦ.*** Περὶ τῶν βιομηχανιῶν τούτων, ἕνεκα τοῦ πλήθους τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων, ἐλλείπουσι τὰ σχετικὰ στοιχεῖα. Τούτου ἕνεκα θὰ ἐξετάσωμεν μόνον τὴν πιλοποιίαν, ἥτις καὶ προσέλαβε σοβαρωτέραν ὁπωσοῦν μορφὴν

Digitized by Google

ἐν Ἑλλάδι. Τὰ ἐν τῇ χώρᾳ ὑπάρχοντα πιλοποιεῖα βιομηχανικῆς μορφῆς ἀνέρχονται εἰς 24, ἐξ ὧν τὸ παλαιότερον (ἱδρυθὲν τῷ 1886), ὅπερ εὑρίσκεται ἐν Ἀθήναις, κατεργάζεται πρώτας ὕλας, ἤτοι τρίχας λαγωῶν, κονίκλων καὶ λοιπῶν ζῴων, ἔρια προβάτων (Merinos) διὰ τὴν κατασκευὴν πιλημάτων καὶ πίλων. Τὰ περισσότερα τῶν ἐργοστασίων τούτων ἀσχολοῦνται εἰς τὴν μορφοποίησιν τῶν πιλημάτων διὰ χειμερινοὺς πίλους καὶ τὴν κατασκευὴν ψαθίνων πίλων. Ἡ προμήθεια τῆς ψάθης (πεπλεγμένης ἢ καὶ ἀκατεργάστου) γίνεται ἐκ Κίνας καὶ Ἰαπωνίας.

Ἐκ τῶν ἐργοστασίων τῆς βιομηχανίας ταύτης 11 εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις, 6 ἐν Πάτραις, 5 ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἀνὰ ἓν ἐν Πειραιεῖ καὶ Βόλῳ. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ἀνέρχεται εἰς 30.400 000 δραχ., τῶν δὲ λοιπῶν κεφαλαίων εἰς 40.000 000. Ἡ κινητήριος δύναμις συμποσοῦται εἰς 332 ἵππους, ἐξ ὧν 269 διὰ πετρελαίου, 53 δι' ἠλεκτρισμοῦ καὶ 10 δι' ἀτμοῦ. Ἡ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσαγωγὴ πρώτων ὑλῶν φθάνει τὰ 90 % τῶν χρησιμοποιουμένων ὑπ' αὐτῆς ποσοτήτων· τούτων ἡ ἀξία διὰ τὸ 1928 ἀνῆλθεν εἰς 50.000 000 δραχμ.

Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς πιλοποιίας εἶναι πιλήματα καὶ πῖλοι χειμερινοὶ καὶ ψάθινοι. Καὶ τὰ μὲν πιλήματα ὑστεροῦν κατά τι τῶν ξένων, καὶ δὴ τῶν ἰταλικῶν καὶ αὐστριακῶν, ὧν εἶναι ἀσυγκρίτως εὐθηνότερα, οἱ κατασκευαζόμενοι ὅμως πῖλοι ἐκ πιλημάτων ἰταλικῶν, τσεχοσλοβακικῶν καὶ αὐστριακῶν εἶναι ἐφάμιλλοι πρὸς τοὺς τῶν ξένων καὶ συναγωνίζονται αὐτοὺς χάρις εἰς τοὺς ὑψηλοὺς προστατευτικοὺς δασμούς. Ἡ εἰσαγωγὴ πλεγμένης ψάθης ἐξ Ἰαπωνίας καὶ Ἰνδιῶν προτιμᾶται, διότι τὸ πλέξιμον αὐτῆς ἐν τοῖς χώραις ταύταις εἶναι εὐθηνότατον. Ἡ ἐτησία παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ πίλων καὶ πιλημάτων κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη		Παραγωγὴ		Εἰσαγωγὴ	
		Τεμάχια	Ἀξία εἰς χαρτίνας δραχ.	Τεμάχια	Ἀξία εἰς χαρτ. δρχ.
1923	Πῖλοι ἐν γένει Πιλήματα	630.000 —	55.755.000 —	318.100	5.705.000
1928	Πῖλοι ἐν γένει Πιλήματα	940.000 100.000	92.120.000 6.000 000 98.120.000	138.740	15.952.400
1933	Πῖλοι ἐν γένει Πιλήματα	430.000 86.000	38.500.000 4.800 000 43.300.000	44.690	6.640.150

Πιλήματα κατασκευάζει μόνον τὸ ἐν Ἀθήναις ἐργοστάσιον Πουλοπούλου, ἐκ τοῦ ὁποίου τροφοδοτοῦνται τὰ ἄλλα ἐν τῇ χώρᾳ ἐργοστάσια. Ἐξαγωγὴ πίλων (χειμερινῶν καὶ θερινῶν) γίνεται εἰς ἀσημάντους ποσότητας εἰς Αἴγυπτον καὶ Δωδεκάνησα.

Ἡ βιομηχανία αὕτη προστατεύεται δι' εἰσαγωγικῶν δασμῶν ἀνερχομένων εἰς 80% περίπου ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων.

Η'. *Βιομηχανία κατεργασίας ξύλου.* Μία τῶν παλαιοτέρων βιομηχανιῶν τῆς χώρας, ἔχουσα ἐξαιρετικὴν σπουδαιότητα, καθόσον ἀπασχολεῖ περὶ τοὺς 16.147 τεχνίτας, ἐκ τῶν ὁποίων εἰς καθαρῶς βιομηχανικὰ ἐργοστάσια ἀνήκουσιν 7.500. Τῷ 1931 ἐλειτούργουν 3.178 ἐργαστήρια καὶ ἐργοστάσια ξύλου, ἐκ τῶν ὁποίων 1.509 ἐν τῷ νομῷ Ἀττικοβοιωτίας. Τὰ μηχανοκίνητα ἐργοστάσια δὲν ὑπερβαίνουν τὰ 353 μὲ κινητήριον δύναμιν 5.274 ἵππων, ἐξ ὧν 1.823 δι' ἠλεκτρισμοῦ, 1.927 διὰ πετρελαίου, 987 δι' ἀτμοῦ, 259 δι' ὕδατος καὶ τὰ ὑπόλοιπα διὰ πτωχοῦ ἀερίου. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων ὑπολογίζεται εἰς 180.000 000 δραχμῶν, τῶν δὲ λοιπῶν κεφαλαίων κινήσεως εἰς 120.000.000. Διὰ τὴν καύσιμον ὕλην δαπανῶνται ἐτησίως 2.430.000 δραχμαί. Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν βιομηχανιῶν τούτων ὑπάγονται αἱ οἰκοδομικαὶ ξυλουργικαὶ βιομηχανίαι, ἡ ἐπιπλοποιία, βαρελλοποιία, κυτιοποιία καὶ ναυπηγία. Τὴν πρώτην ὕλην λαμβάνουν ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς κατὰ 90 %, λόγῳ τῆς ἀνεπαρκείας καὶ τοῦ ἀκαταλλήλου τῆς ξυλείας τῶν ἑλληνικῶν δασῶν, ἅτινα δίδουν μικρᾶς τινας ποσότητας δρυός, καστανέας, καρυᾶς, ἐλάτης καὶ πεύκης. Χῶραι, ἐξ ὧν εἰσάγεται τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ξυλείας, εἶναι ἡ Γαλλία, Γερμανία, Ἀμερική, Ἀγγλία, Ἰταλία, Ρουμανία· συνίσταται δ' αὕτη εἰς ξυλείαν ἀκατέργαστον ἢ ἡμικατειργασμένην, πρὸ παντὸς δὲ κρύσταλλα, μεταλλικὰ εἴδη, εἴδη διακοσμήσεως, κόλλαι κλπ. Τὰ κυριώτερα προϊόντα αὐτῆς εἶναι: α') Διάφορα ἀντικείμενα ἐκ ξύλου δι' οἰκοδομικοὺς σκοπούς, ἰδίως δὲ κουφώματα καὶ παρκέτα, τῶν ὁποίων ἡ μέση ἐτησία παραγωγὴ ἀνέρχεται εἰς 199.000 000 δρχ. διὰ κουφώματα καὶ 10 000 000 διὰ παρκέτα. Τὰ σπουδαιότερα ἐργοστάσια τῆς βιομηχανίας κουφωμάτων κλπ. εἶναι ἐγκατεστημένα ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ (14), ἐν Πάτραις (4) καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ 2), ὑπάρχουν δὲ πάμπολλα ξυλουργεῖα ἐφωδιασμένα διὰ πριονιστηρίων. β') Ἔπιπλα διαφόρου τύπου καὶ ποιότητος, ἀπὸ τῶν πλέον ἁπλῶν καὶ εὐτελῶν μέχρι τῶν μᾶλλον καλλιτεχνικῶς κατειργασμένων καὶ πολυτελῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν λειτουργούντων ἐν τῇ χώρᾳ ἐπιπλοποιείων εἶναι μέγας, λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων. Τὰ σοβαρώτερα ὅμως τῶν ἐπιπλοποιείων δὲν ὑπερβαίνουν τὰ 15, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ περισσότερα εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις. Ἡ συνολικὴ μέση ἐτησία παραγωγὴ πάντων τῶν ἐπιπλοποιείων ὑπερβαίνει τὰ 95 000.000 δραχμῶν, ἔναντι εἰσαγωγῆς μόλις 2.000.000. γ) Βαρέλια, ἅτινα κατασκευάζονται ὑπὸ πλήθους μικρῶν ἐργαστηρίων βιοτεχνικῶν, ἐγκατεστημένων εἰς ὅλα τὰ διαμερίσματα τῆς χώρας καὶ τῶν ὁποίων ἡ μέση ἐτησία παραγωγὴ φθάνει τὰ 32.000.000 δρχ., ἔναντι τῆς ἔξωθεν εἰσαγωγῆς ἐκ 3.000.000. Ἐκτὸς τῶν ἐργαστηρίων βαρελίων ὑπάρχουσι καὶ δύο μεγάλα μηχανοκίνητα ἐργοστάσια ἐν Ἀθήναις καὶ Ἀγριᾷ Βόλου. δ) Προϊόντα καρροποιίας καὶ ναυπηγίας. Ἐκτὸς τῶν μέχρι τοῦδε ἀναγραφέντων προϊόντων, κατασκευάζονται καὶ διάφορα εἴδη ἐκ φελλοῦ καὶ πώματα φιαλῶν, φελλοὶ δι' ἐμβάδας κλπ. ὑπὸ ἐργοστασίου λειτουργοῦντος ἐν Ἀθήναις. Ἐπίσης κατασκευάζονται ψῆκτραι διαφόρου τύπου καὶ πάσης χρήσεως ὑπὸ δύο ἐργοστασίων ἐν Ἀθήναις καὶ ἑνὸς ἐν Θεσσαλονίκῃ. Ἐξαγωγὴ δὲν παρατηρεῖται. Αἱ ἐν λόγῳ βιομηχανίαι προστατεύονται δι' ὑψηλῶν εἰσαγωγικῶν δασμῶν, ἀλλὰ δὲν χρησιμοποιοῦσιν αὐτούς, διότι, ἐκτὸς τοῦ ὑφισταμένου μεταξὺ αὐτῶν ὀξυτάτου συναγωνισμοῦ, εἶναι ὑποχρεωμέναι ν' ἀφαιροῦν καὶ σημαντικὸν μέρος ἐξ αὐτῶν διὰ τοὺς δασμοὺς τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ξυλείας. Πάντως ἡ εἰς ἕτοιμα προϊόντα κατανάλωσις ἐν τῇ χώρᾳ καλύπτεται σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς.

Θ'. *Βιομηχανία καπνοῦ.* Μία τῶν παλαιοτέρων καὶ σοβαρωτέρων τῆς χώρας βιομηχανιῶν, ἐπεξεργαζομένη περὶ τὰ 4.500.000 χιλιόγραμμα καπνοῦ κατὰ μέσον ὅρον ἐτησίως, ἔναντι ἐτησίας μέσης παραγωγῆς 40.000.000 χιλιογράμμων. Αἱ ὑπάρχουσαι σήμερον ἐπιχειρήσεις ἀνέρχονται εἰς 140, ἐξ ὧν σπουδαιότεραι εὑρίσκονται ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ (31), ἐν Πάτραις (6), ἐν Γυθείῳ (1), ἐν Καλάμαις (6), ἐν Ἄργει (3), Ναυπλίῳ (1), Τριπόλει (1), Λαμίᾳ (2), Τρικκάλοις (4), Βόλῳ (2), Λαρίσῃ (2), Ἰωαννίνοις (3), Χανίοις (4), Χίῳ (2), Σάμῳ (3), Θεσσαλονίκῃ (3), Κερκύρᾳ (6), Ἀμφίσσῃ, Λεβαδείᾳ, Ἀγρινίῳ, Χαλκίδι, Ἄρτῃ, Ἡρακλείῳ, Μυτιλήνῃ, Ξάνθῃ, Καβάλλᾳ, ὅπου λειτουργεῖ ἀνὰ ἓν ἐργοστάσιον. Ἡ βιομηχανοποίησις λαμβάνει χώραν συνήθως εἰς δημόσια καταστήματα, τὰ καπνοκοπτήρια, διὰ τὸν εὐχερέστερον ἔλεγχον ἐπὶ τῆς ἐπιβαλλομένης φορολογίας. Μερικαὶ ἐπιχειρήσεις κέκτηνται ἐντελῶς ἰδιαίτερα ἐργοστάσια, πληροῦντα πάντας τοὺς τεχνικοὺς ὅρους ἀρτιωτάτης ἀπὸ πάσης ἀπόψεως παραγωγῆς. Ἡ ποιότης τοῦ καπνοῦ ὡς καὶ ἡ βιομηχανοποίησις καὶ ἐμφάνισις τῶν ἑλληνικῶν σιγαρέττων εἶναι κατὰ πολὺ ἀνώτεραι τῶν ξένων. Ὁ ἀριθμὸς τῶν λειτουργούντων ἐν τῇ χώρᾳ καπνεργοστασίων ἀνῆλθε τῷ 1933 εἰς 33, ἐγκατεστημένα εἰς 27 πόλεις τῆς χώρας, μὲ 125 σιγαροποιητικὰς καὶ 200 κοπτικὰς μηχανὰς καὶ ἐργαζόμενον προσωπικὸν 2.700 περίπου ἐργατῶν καὶ ἐργατριῶν. Αἱ ἐκ τῆς φορολογίας ἐπὶ τῆς καταναλώσεως πρόσοδοι τοῦ δημοσίου (ἄνευ φόρου καὶ συσκευασίας) ὑπερβαίνουσι τὸ 1.300.000.000 δραχμῶν κατὰ μέσον ὅρον ἐτησίως. Ἡ κινητήριος δύναμις τῶν ἐργοστασίων ἀνέρχεται εἰς 1000 περίπου ἵππους. Τὰ προϊόντα τῆς βιομηχανίας ταύτης εἶναι σιγαρέττα, ποῦρα, ταμβάκος, τουμπεκίον καὶ καπνὸς πίπας. Ἡ ἐγχώριος βιομηχανία καλύπτει ἐξ ὁλοκλήρου τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας, ἡ δὲ εἰσαγωγὴ περιορίζεται συνήθως εἰς μικρὰς ποσότητας ἐκλεκτῶν πούρων. Ἡ παραγωγὴ καὶ εἰσαγωγὴ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Παραγωγὴ		Εἰσαγωγὴ	
	Χιλιόγρ.	Ἀξία εἰς χαρτ. δρχ.	Χιλιόγρ.	Ἀξία εἰς χαρτ. δρχ.
1923	4.275.000	140.000.000	8.560	2.650.000
1928	4.615.670	207.922.650	1.100	350.000
1933	4.551.230	183.154.400	690	275.000

Ἡ ἐξαγωγὴ τῶν ἀνωτέρω προϊόντων ἀνῆλθε τῷ 1933 εἰς 104.730 χιλιόγραμμα ἀξίας 16.750 000 δρχ., ἔναντι 30.000 χιλιογράμμων ἀξίας 1.827.000 δρχ. τοῦ 1923, διευθύνεται δὲ εἰς Ἰταλίαν, Αἴγυπτον, Ρωσίαν, Γαλλίαν, Ἀγγλίαν καὶ Ἀμερικήν.

Ἡ βιομηχανία καπνοῦ προστατεύεται διὰ δασμῶν εἰσαγωγικῶν ἀνερχομένων ἀπὸ 190—220 % περίπου ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων.

Ι'. *Βιομηχανίαι ἠλεκτρισμοῦ.* Ὁ κλάδος οὗτος τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας ἔλαβε τελευταίως τεραστίαν ἀνάπτυξιν, ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς ἱδρύσεως ἀπειροπληθῶν ἐργοστασίων παραγωγῆς ἠλεκτρικῆς ἐνεργείας εἰς πλείστας πόλεις καὶ κωμοπόλεις, ἀκόμη καὶ εἰς χωρία τῆς ὑπαίθρου, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῶν μεγάλων ἐγκαταστάσεων ἠλεκτρικῆς παραγωγῆς, τὰς ὁποίας ἀπέκτησαν αἱ Ἀθῆναι, ὁ Πειραιεύς, αἱ Πάτραι κλπ. Ἀπὸ τοῦ 192[illegible] μέχρι σήμερον ἐξεδόθησαν 356 ἄδειαι ἐγκαταστάσεως ἐργοστασίων παραγωγῆς ἠλεκτρικοῦ ρεύματος μὲ σύνολον ἵππων 16.090, χωρὶς νὰ ὑπολογισθῶσιν εἰς ταύτας αἱ μεγάλαι ἐγκαταστάσεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Πυραγωγῆς Ἀθηνῶν, δυνάμεως περίπου 80.000 ἵππων, τὸ ἐν Γλαύκῳ Πατρῶν ἐργοστάσιον κινούμενον δι' ὕδατος, 3.0[illegible] ἵππων, καὶ τὸ θερμικὸν ἐργοστάσιον Πατρῶν [illegible] ἵππων. Τὰ λειτουργοῦντα σήμερον ἐργοστάσια ἀνέρχονται εἰς 458 συνολικῶς, κινητηρίου δυνάμεως 113.080 ἵππων, παράγοντα ἐτησίως 125.000.000 ΩΧΒ ἀξίας 875.000.000 δραχμῶν. Ἡ ἐπίσημος στατιστικὴ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας ἀναφέρει, ὅτι ἡ δύναμις τῆς ἐγκαταστάσεως καὶ παραγωγῆς ἠλεκτρικῆς ἐνεργείας τῷ 1931 εἶχεν ὡς ἑξῆς: α') Δύναμις ἐγκαταστάσεως KW 82.290, ἐξ ὧν τῶν ὑδροηλεκτρικῶν ἐργοστασίων 6.600 καὶ τῶν θερμικῶν τοιούτων 75.690. β') KW ὁλικῆς παραγωγῆς 143.000.000 KWH, ἐξ ὧν τῶν ὑδροηλεκτρικῶν 10.500.000 καὶ τῶν θερμικῶν 132.500.000 KWH. Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τῆς Ἐπιθεωρήσεως βιομηχανίας τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας ἡ παραγωγὴ εἰς KWH κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἔχει οὕτω:

Ἔτη	Παραγωγὴ εἰς KWH	Ἀξία εἰς δραχμὰς
1925	400.000.000	140.000.000
1926	40.000.000	260.000.000
1927	50.000.000	350.000.000
1928	60.000.000	420.000.000
1929	78.000.000	546.000.000
1930	90.000.000	630.000.000
1931	115.000.000	690.000.000
1932	120.000.000	810.000.000
1933	125.000.000	875.000.000

Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἀνωτέρω ἐργοστασίων κινεῖται διὰ πετρελαίου, πλὴν τῶν ἐργοστασίων Ἀθηνῶν—Πειραιῶς, ἅτινα εἶναι ἐφωδιασμένα μὲ ἀτμοστροβίλους καὶ χρησιμοποιοῦν ἀγγλικὸν γαιάνθρακα, τελευταίως δὲ καὶ ἐγχώριον λιγνίτην. Ἐπίσης 8.760 περίπου ἵπποι κινοῦνται δι' ὕδατος.

ΙΑ'. *Βιομηχανία ἐξορύξεως καὶ ἐκκαμινεύσεως μετάλλων καὶ γενικῶς ὀρυκτῶν.* Ἡ Ἑλλὰς δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ πλουσία εἰς μεταλλεύματα, ἀλλ' ὁ μεταλλευτικὸς αὐτῆς πλοῦτος δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητος, διότι διὰ μεθοδικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἐκμεταλλεύσεως δύναται νὰ καταστῇ ἐκ τῶν μᾶλλον πλουτοπαραγωγικῶν κλάδων τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Τὰ κυριώτερα μεταλλεύματα τῆς χώρας εἶναι: 1) Μεταλλεύματα σιδήρου μέσης περιεκτικότητος σιδήρου (Fe) ἀπὸ 35—52 %. Ταῦτα ἐκμεταλλεύονται 13 ἐπιχειρήσεις, ἐγκατεστημέναι εἰς τὰ μεταλλεῖα σιδήρου Λαυρείου, Σερίφου, Ἁγίου Ἐλισσαίου, Ραβδοῦχα, Λοῦτσι, Ν. Κοκκίνου, Λαρύμνης, Κοκόβουλο Κύθνου, Δρυωπίδα Κύθνου, Τσούκας, Παλαιοκάστρου Λακωνίας, Στρατονίκης καὶ Κέας. Ἡ παραγωγὴ τῷ 1932 ἀνῆλθεν εἰς 46.022 τόννους. 2) Μεταλλεύματα σιδηρομαγγανίου μέσης περιεκτικότητος εἰς σίδηρον (Fe) ἀπὸ 16—30 % καὶ μαγγάνιον (Mn) ἀπὸ 12—32 %. Ταῦτα ἐξορύσσονται ὑπὸ τριῶν ἐπιχειρήσεων, ἐκ τῶν μεταλλείων Λαυρείου καὶ Σπηλιαζέζας. 3) Μεταλλεύματα μολύβδου, ἅτινα λαμβάνονται ἐκ τῶν μεταλλείων Λαυρείου καὶ Συκιᾶς (Χαλκιδικῆς), περιέχουσι δὲ μόλυβδον κατὰ μέσον ὅρον ἀπὸ 7—66 % καὶ ἄργυρον 90—120 γραμμάρια κατὰ τόννον. Ἡ ἐκμετάλλευσις ἀσκεῖται ὑπὸ δύο ἑταιρειῶν ἐν Λαυρείῳ καὶ μιᾶς ἐν Χαλκιδικῇ. Τῷ 1932 ἐξωρύχθησαν 203 τόννοι. 4) Μεταλλεύματα ψευδαργύρου, ἅτινα λαμβάνονται ἐκ τῶν μεταλλείων Λαυρείου, Θάσου καὶ Καταφύτου τῆς Μακεδονίας. Περιέχουσι ψευδάργυρον (Zn) ἀπὸ 9,2—45 %. Τῷ 1932 δὲν παρήχθησαν λόγῳ ἀζητησίας, ἄλλως τε ὑπῆρχεν ἀπόθεμα 22.487 τόννων. 5) Μεταλλεύματα μαγγανίου, ὑπάρχοντα εἰς τὰ μεταλλεῖα Λεύκας Μεσσηνίας, Ζυριόβου, Βαρβάρας Χαλκιδικῆς, Ἴσαρι Ἀρκαδίας, Ἄνω Βλασίου Ἀχυΐας, Μπενινὰ Μεσσηνίας, Ἁγίου Δημητρίου Λαρίσης, Χαρώπου Σιδηροκάστρου καὶ Ἀμελλίων Σερρῶν. Ἡ μέση περιεκτικότης αὐτῶν εἰς μαγγάνιον εἶναι 40—50 %. Τῷ 1932 παρήχθησαν 801 τόννοι, ὑπῆρχον δὲ ἀποθέματα 1 803 τόννων. 6) Μεταλλεύματα νικελίου, εὑρισκόμενα ἐν τῷ μεταλλείῳ Ν. Κοκκίνου (Λαρύμνης), μέσης περιεκτικότητος εἰς νικέλιον (Ni) 4,5—5,0 %. Τῷ 1932 παρήχθησαν 20.364 τόννοι, ἀξίας 16.700,000 δραχ. 7) Μεταλλεύματα χαλκοῦ, ὑπάρχοντα ἐν Λαυρείῳ μὲ μέσην περιεκτικότητα χαλκοῦ (Cu) 6 %. 8) Μεταλλεύματα σιδηροπυρίτου, ἅτινα λαμβάνονται

Digitized by Google

ἐκ δύο μεταλλείων, εὑρισκομένων ἐν Ἡλιοκάστρῳ Ἑρμιόνης καὶ Σερατονίκῃ Χαλκιδικῆς. Ἡ μέση περιεκτικότης αὐτῶν S=41—49,5 %, Fe=44—45 % Pb=8.2—10,25 %, Zn=0 25—0,28 % καὶ As=0,25—0,35 %. Ἡ παραγωγὴ τῷ 1932 ἀνῆλθεν εἰς 86.767 τόννους. 9) Θειομεταλλεύματα ὑπάρχουν ἐν Μήλῳ μὲ μέσην περιεκτικότητα θείου (S) 23 %. 10) Μεταλλεύματα ἀντιμονίου, ὅπερ ἐξορύσσεται ἐκ τῶν μεταλλείων Τριάδος Σερρῶν καὶ Νέας Φιλαδελφείας Θεσσαλονίκης. Ἡ παραγωγὴ αὐτῶν τῷ 1932 ἀνῆλθεν εἰς 617 τόννους, μὲ ἀποθέματα ἀπώλητα τοῦ προηγουμένου ἔτους ἀνερχόμενα εἰς 565 τόννους. 11) Θ ιοῦχα μεικτὰ μεταλλεύματα, ἅτινα ὑπάρχουν εἰς τὰ μεταλλεῖα Λαυρείου καὶ Μαυρόπετρας Ἕβρου. Τῷ 1932 ἐξωρύχθησαν 83.994 τόννοι. 12) Μεταλλεύματα χρωμίου, ἅτινα λαμβάνονται ἐκ τῶν μεταλλείων Ἀλχανὶ Δομοκοῦ, Ἐρετρίας, Κοζάνης, Τριῶν Μύλων Ἕβρου, Ἰλενὶ Λαρίσης, Θέρμης Θεσσαλονίκης, Ἀλαφίνας Βερροίας, Λύκων Ἐδέσσης, Ταξιάρχου Κοζάνης, Ἁγίου Δημητρίου Λαρίσης, Νεζεροῦ Ὀλύμπου. Τῷ 1933 παρήχθησαν 1.555 τόννοι φυσικῶν μεταλλευμάτων, ὑπῆρχον δ' ἀπώλητα τοῦ παρελθόντος ἔτους 16.796 τόννων. 13) Μεταλλεύματα ἀφρύκτου λευκολίθου, ἅτινα ἐξορύσσονται ἐκ τῶν μεταλλείων Λίμνης Εὐβοίας, Ἀφράτι Χαλκίδος, Πήλι Εὐβοίας, Γερακινῶν Χαλκιδικῆς, Μαντούδι Εὐβοίας, Γερακῆρι Χαλκίδος, Ψηλὴ Ράχη Λίμνης, Μικρᾶς Λίμνης Λέσβου, Ὀρμυλια Χαλκιδικῆς, Γαλατίτσης, Γαλαρινοῦ Χαλκιδικῆς, Ἁγίας Παρασκευῆς, Κερκύρας, Βάβδου Χαλκιδικῆς, Βουβάρας Λέσβου, Μουρτιᾶς Εὐβοίας καὶ Βασιλικῶν Μυτιλήνης. Ἡ παραγωγὴ αὐτῶν τῷ 1933 ἀνῆλθεν εἰς 44.499 τόννους, μὲ ἀποθέματα παρελθόντος ἔτους 36.413 τόννων. 14) Μεταλλεύματα στεατίτου (τὰλκ) εὑρίσκονται εἰς Κουμελᾶ Τήνου, Σαρακίνα καὶ Ἄσπρες Πλάκες Λασηθίου. Ἡ παραγωγὴ τοῦ 1933 ἀνῆλθεν εἰς 618 τόννους, ἔναντι ἀποθεμάτων παρελθόντος ἔτους 566 τόννων. 15) Μεταλλεύματα βωξίτου, ἅτινα λαμβάνονται ἐκ τῶν μεταλλείων Ἀμφίσσης, Δεσφίνης (Ἀμφίσσης), Διστόμου Λεβαδ ίας, Γραβιᾶς καὶ Ἀμοργοῦ. Ἡ παραγωγὴ τῷ 1932 ἀνῆλθεν εἰς 590 τόννους, ἔναντι ἀπωλήτων ἀποθεμάτων 15.775 τόννων. 16) Μεταλλεύματα σμύριδος, ἅτινα εὑρίσκονται ἐν Νάξῳ. Τὴν ἐκμετάλλευσιν ἀσκεῖ τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Τῷ 1932 παρήχθησαν 8.935 τόννοι καὶ παρέμειναν ἀπώλητοι 28.926 τόννοι τοῦ προηγουμένου ἔτους. 17) Μεταλλεῖα λιγνίτου, ξυλίτου κλπ., ἅτινα εὑρίσκονται ἐν Ἀλιβερίῳ Εὐβοίας, Μήλεσι Ὠρωποῦ, Χωματερῷ Κορώνης, Πυσᾶ καὶ Μαλετιάνοις Κύμης, Τσερέπλιανη Παγγαίου, Ταχταμπὶτ Σερρῶν, Βεγάρη Βερὸ Σερρῶν, Ἄνω Πεύκῳ Φλωρίνης, Μαυρατζᾶ Μεγάρων, Καρυοχῶρι καὶ Καλόχι Κοζάνης, Ἁγίῳ Χαραλάμπῃ Φλωρίνης, Σταμνιᾶ Αἰτωλοακαρνανίας, Παναγίᾳ Εὐβοίας καὶ Ποταμῷ Ἕβρου. Ὑπάρχουν καί τινα ὀρυχεῖα ἀνθράκων περιωρισμένης σημασίας. Τῷ 1932 παρήχθησαν 137.583 τόννοι, οἱ ὁποῖοι καὶ ἐπωλήθησαν ἅπαντες, ἀξίας 30.000.000 δραχμῶν. 18) Μεταλλεύματα ἀσφαλτολίθου ἐν Γαργαλιάνοις. 19) Μεταλλεῖα πετρελαίου εὑρίσκονται μόνον ἐν Ζακύνθῳ, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ παραγωγὴ ὑστερεῖ. Τῷ 1932 ἀνῆλθεν αὕτη εἰς 500 τόννους.

Ἐκ τῶν ἀναφερθέντων μεταλλείων παράγονται τὰ κάτωθι ἐπεξειργασμένα μεταλλευτικὰ προϊόντα κατὰ μέσον ὅρον ἐτησίως (1932):

Προϊόντα	Τόννοι
Μόλυβδος εἰς χελώνας	6.482
Πεφρυγμένος ψευδάργυρος	1.517 (Ἀποθέμ. 1931)
Ἀρσενικῶδες ὀξὺ	282
Ὑπολείμματα πτωχὰ ἀρσενικοῦχα	—
Μεικτὰ ὀξείδια	50
Πεφρυγμένη μαγνησία	9.192
Διάπυρος μαγνησία	1.631
Θεῖον	—
Ἀσφαλτομάλθη καὶ πιεστὴ ἄσφαλτος	1.220
Προϊόντα ἀποστάξεως λιγνίτου	—
Θηραϊκὴ γῆ	3.547

Ἐπίσης ἐξωρύχθησαν ἐκ τῶν λατομείων μαρμάρου Στύρων Εὐβοίας, Λαρίσης, Ἀχινῶν Τήνου, Σκύρου (ἅπαντα χρωματιστὰ καὶ ποικιλόχρωμα μάρμαρα), Νάξου, Χίου, Θεσσαλίας, Πάρου, Σκιάθου, Δολιανῶν καὶ Ταϋγέτου, Διονύσου Πεντέλης καὶ Θήρας λευκὰ μάρμαρα ἢ μὲ ἐγχρώμους φλέβας 60.554 τόννοι. Ὡσαύτως γύψος ἐκ τοῦ λατομείου Αἰτωλικοῦ Μεσολογγίου, Ζακύνθου καὶ Σητείας Πέτρας ὁλικῆς παραγωγῆς 2.167 τόννων. Ὡσαύτως ὦχραι ἐκ Σιδηροκάστρου 20 τόννοι καὶ μυλόπετραι Μήλου 11.025 τεμάχια ἀξίας 168.460 δραχμῶν. Τῷ 1932 παρήχθησαν καὶ ἐπωλήθησαν:

Προϊόντα	Τόννοι	Ἐπωλήθησαν τόννοι	Ἀξία εἰς δραχμὰς
Φυσικὰ μεταλλεύματα	292.488	231.958	92.283.086
Ἀσφαλτόλιθος, ἄνθρακες, πετρέλαιον	137.583	137.636	30.070.616
Προϊόντα καμινείας	20.974	21.131	49.316.932
Προϊόντα λατομείων	—	—	6 213.041
		Σύνολον...	177.913.675

Εἰς τὰς ὡς ἄνω βιομηχανίας ἀσχολοῦνται ἐτησίως 5.465 πρόσωπα, ἐξ ὧν ὑπογείως 2.888 ἐργάται καὶ ὑπαιθρίως 2.177, ὡς καὶ 400 ἐργάτριαι. Τῷ 1932 ἐπληρώθησαν ἡμερομίσθια 61.869.853 δραχμαί. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν φυσικῶν καὶ ἐπεξειργασμένων ὁπωσοῦν μεταλλευμάτων ἐξάγεται εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν πρὸς περαιτέρω ἐπεξεργασίαν ἢ καὶ ἐκκαμίνευσιν, διότι ἡ χώρα στερεῖται καταλλήλων πρὸς τοῦτο ἐγκαταστάσεων. Ἡ μέση ἐτησία ἐξαγωγὴ ὀρυκτῶν καὶ μετάλλων ἀνέρχεται εἰς 175.000.000 δραχμάς, ἡ δὲ χώρα εἰσάγει ὀρυκτὰ μὲν ἀξίας 800.000 000 δραχμῶν, μέταλλα δὲ 1.200.000.000 κατὰ μέσον ὅρον ἐτησίως. Τὴν μεγαλυτέραν σπουδαιότητα εἰς τὴν ἐξαγωγὴν τῶν ὀρυκτῶν ἔχει ἡ ναξία σμύρις, τῆς ὁποίας ἡ ἐξαγωγὴ τελευταίως ἐμειώθη εἰς 5.522 τόννους, ἔναντι 16.000 τοῦ 1926. Ἐξάγεται δὲ αὕτη κυρίως εἰς Ἀγγλίαν, Ἀμερικήν, Γαλλίαν, Γερμανίαν, Ἰταλίαν, Ὁλλανδίαν.

Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας καὶ βιοτεχνίας. Βιομηχανικὴ πολιτικὴ καὶ προστασία τῆς βιομηχανίας. Κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 σχεδὸν κατεστράφησαν αἱ ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει ἀνθήσασαι βιοτεχνίαι, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἡ μεταξουργία ἐν Θήβαις καὶ ἐν Κορίνθῳ, ἡ κλωστοϋφαντουργία ἐν Πάτραις, αἱ μεταλλουργικαὶ καὶ ὑαλουργικαὶ βιοτεχνίαι ἐν τῇ ἀκμαζούσῃ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην Θεσσαλονίκῃ, αἱ δὲ σχετικαὶ τῆς χώρας ἀνάγκαι ἐξυπηρετοῦντο καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐθεραπεύοντο διὰ τῆς οἰκιακῆς καὶ ἐν γένει οἰκογενειακῆς οἰκονομίας. Κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἀρχίζει μικρά τις κίνησις εἰς ὡρισμένας βιοτεχνίας. Ἡ ἀνθοῦσα τότε ἐν Θεσσαλίᾳ κοινότης τῶν Ἀμπελακίων παρῆγεν ἀξιόλογα προϊόντα κλωστοϋφαντουργικῆς βιοτεχνίας καὶ ἐξῆγε ποσότητας βεβαμμένων νημάτων εἰς Αὐστρίαν καὶ Γερμανίαν. Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῶν μικρῶν οἰκιακῶν βιοτεχνιῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι κατὰ μέγα μέρος εἴδη διατροφῆς (παρασκευὴ ἄρτου, ἀποξήρανσις καὶ διατήρησις καρπῶν καὶ κρεάτων, παραγωγὴ οἴνου καὶ ἐλαίου), εἴδη κλωστοϋφαντουργίας (παραγωγὴ ὑφασμάτων, ἀσπρορρούχων, ταπήτων, μεταξωτῶν καὶ γενικῶς πανικῶν εἰδῶν διὰ τὰς ἀνάγκας καὶ τὴν ἐπίπλωσιν τοῦ οἰκοκυριοῦ), καὶ τέλος ἔπιπλα καὶ ἐργαλεῖα κατὰ παραγγελίαν, δερμάτινα εἴδη, ὑποδήματα καὶ σελάχια, ξυλάνθρακες, ἄσβεστος, σάπωνες κ. ἄ.

Ὅθεν θὰ διαιρέσωμεν ἱστορικῶς τὴν ἀνέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας καὶ βιοτεχνίας εἰς 4 περιόδους: α) Ἀπὸ τοῦ 1828—1884, ὅτε ἀναφαίνεται ἡ πρώτη σοβαρὰ κίνησις πρὸς βιομηχανικὴν πολιτικὴν τῆς χώρας. β) Ἀπὸ τοῦ 1884—1910, ὅτε ὡρισμένα πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ γεγονότα ἐπιδρῶσιν ὁτὲ μὲν δυσμενῶς, ὁτὲ δὲ εὐμενῶς ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας. γ) Ἀπὸ τοῦ 1910—1920, ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἀπελευθερωτικοὶ πόλεμοι, ὁ Παγκόσμιος καὶ ἄλλα γεγονότα ἔδωκαν νέαν ὤθησιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιομηχανίαν. δ) Ἀπὸ τοῦ 1921 καὶ ἐντεῦθεν, ὅτε ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία, ἐκ τῆς νηπιώδους καταστάσεως ἐξελθοῦσα, ἐπετέλεσε καταπληκτικὰς προόδους καὶ ἀπέβη εἷς τῶν πλουτοπαραγωγικωτέρων κλάδων τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας.

Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία ἀπὸ τοῦ 1828—1884. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις (1821—1828) ἀνέκοψε πᾶσαν πρόοδον τῆς οἰκιακῆς βιοτεχνίας. Τὸ ἔτος 1828 εὗρε τὴν ἀπελευθερωθεῖσαν χώραν γυμνὴν καὶ ἐν οἰκτρᾷ καταστάσει. Ἡ οἰκονομικὴ ἀπομόνωσις ταύτης, ἡ μείωσις τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ καταστροφὴ καὶ ἐρήμωσις τῶν πόλεων καὶ χωρίων, ὁ ἀφανισμὸς τῶν ποιμνίων, ἡ ἐγκατάλειψις τῶν ἀγρῶν, ἡ ἐκρίζωσις τῶν ἐλαιῶν καὶ ἀμπέλων ὑπὸ τοῦ ἀποσυρθέντος ἐχθροῦ, ἡ παντελὴς ἔλλειψις συγκοινωνιῶν καὶ δημοσίας ἀσφαλείας, ἐπήνεγκον μεγάλην δυστυχίαν, πενίαν καὶ ἐξαθλίωσιν ἐν τῇ χώρᾳ, ὥστε τὴν ἐποχὴν ταύτην δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἐγχωρίου βιοτεχνίας. Ὁ τῷ 1832 ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἑλλάδα Thiersch γράφει ὅτι αἱ μόναι βιοτεχνίαι, αἵτινες ἐκινοῦντό πως, ἦσαν αἱ κλωστοϋφαντουργικαί, περιοριζόμεναι εἰς εἴδη ἐνδυμασίας, ὡς καὶ ἡ ναυπηγική, ἥτις ἀνεπτύχθη ζωηρότερον ἐν Σύρῳ καὶ Γαλαξειδίῳ. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος (1833—1860) παρατηρεῖται σοβαρὰ ὤθησις διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανίας. Τῷ 1837 συνεστήθη διὰ διατάγματος «Δωδεκαμελὴς ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῆς ἐμψυχώσεως τῆς βιομηχανίας», μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ συσκέπτεται καθ' ἑβδομάδα περὶ τῶν μέσων τῆς ἀναπτύξεως τῆς βιομηχανίας καὶ γεωργίας καὶ ἡ ὁποία, ὀργανώνουσα ἐκθέσεις τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων, θ' ἀπονέμῃ σχετικὰ βραβεῖα ἀπὸ 50—500 δρχ. εἴτε εἰς νομισματόσημα χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ, εἴτε τέλος εἰς ζῷα ἐκλεκτά, μηχανάς, ἐργαλεῖα, σπόρους κλπ. Ἐπίσης, δυνάμει τοῦ αὐτοῦ διατάγματος «δύναται νὰ χαρισθῇ ἢ μετριασθῇ ὁ τελευταῖος δασμὸς τῆς εἰσαγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς εἴς τινας τῶν ἐργολάβων, οἵτινες ἤθελον διακριθῆ εἰς τοιαύτας ἐπιχειρήσεις», ὅπως ἐπίσης «δύναται νὰ χορηγηθῇ εἰς αὐτοὺς καὶ ἰδιαιτέρα βοήθεια ὑπὸ τοῦ Δημοσίου». Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη, παρὰ τὴν πενιχρότητα τῶν παρασχεθέντων εἰς αὐτὴν χρηματικῶν μέσων καὶ τὴν περιωρισμένην ἐφαρμογὴν τῶν εὐεργετικῶν διατάξεων τοῦ ὡς ἄνω διατάγματος, κατώρθωσε νὰ ἐνισχύσῃ ἀρκετὰς βιομηχανίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓν ἐργοστάσιον ποτάσσης, δύο μεταλλουργεῖα (1835 καὶ 1836), ἓν ἐργοστάσιον φεσίων (1838), ἓν ἐργοστάσιον παρασκευῆς σακχάρεως (1830), ἓν ὑαλουργεῖον ἐν Καρύστῳ (1842), ἓν ἐργοστάσιον κατασκευῆς τρυγίας ἐν Καρύστῳ (1843), ἓν βαμβακοκλωστήριον (1846), ἓν μεταξοϋφαντήριον (1849), ἓν οἰνοπνευματοποιεῖον (1859). Εἰς τὰ περισσότερα τῶν ἐργοστασίων τούτων παρεχώρησεν ἀποκλειστικὸν προνόμιον ὀκταετοῦς ἐκμεταλλεύσεως, δάνεια καὶ ἄλλας τινὰς ἐνισχύσεις, ἀπήλλαξε τὰ κουκούλια τῆς δημοτικῆς φορολογίας καὶ ἐβοήθησεν οἰκονομικῶς τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν μεταξοβιομηχανίαν πρώην μοναχούς. Τῷ 1837 ὁ γεωγράφος Ν. Λορέντης, περιγράφων τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος, ἀναβιβάζει τοὺς ἐπαγγελματίας εἰς 19.520, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπονοοῦνται βεβαίως καὶ οἱ βιοτέχναι. Παρατηρεῖ τις μερικὰ ἐργαστήρια μαλλίνων καὶ βαμβακερῶν ὑφασμάτων, κακοτέχνως ὅμως κατειργασμένων. Ἐπίσης ἐργαστήριά τινα κατασκευῆς πλεκτῶν εἰδῶν, ἐμβάδων, καλυμμάτων κεφαλῆς, ἀρκετὰ βυρσοδεψεῖα, ἓν μεταξουργεῖον, σιδηρουργεῖα, βαφεῖα, χυτρεψεῖα, πισσωτήρια, γναφεῖα καὶ ναυπηγεῖα· ὡσαύτως ἐργαστήρια κατασκευῆς ναυτοσχοινίων, πυρίτιδος, ἐπίπλων, οἰνοπνεύματος καὶ οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν καὶ ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας ἀντικειμένων ἐκ χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ χαλκοῦ. Βραδύτερον ὁ Leconte (1845) ἀναφέρει ὅτι τὰ ἐργαστήρια πλεκτικῆς εἰς τὰς Κυκλάδας καὶ τὰ βυρσοδεψεῖα ἐν Ναυαρίνῳ, Σύρῳ, Πειραιεῖ ἐπαρκοῦν διὰ τὴν ἐγχώριον κατανάλωσιν. Ὁ ἴδιος παρατηρεῖ καὶ ἀρκετὰ σαπωνοποιεῖα εἰς Ἀθήνας, Πειραιᾶ, Ναυαρῖνον καὶ Κυκλάδας. Κατὰ τὸ 1840 ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις τὸ πρῶτον ζυθοποιεῖον, χάριν τῶν ἐν τῷ ἑλληνικῷ στρατῷ ὑπηρετούντων ἐθελοντῶν Γερμανῶν, λόγῳ ὅμως τῆς αὐξήσεως τῆς καταναλώσεως τοῦ ζύθου καὶ μεταξὺ τοῦ ἐγχωρίου πληθυσμοῦ ἱδρύθησαν μετ' ὀλίγα ἔτη καὶ ἕτερα δύο ζυθοποιεῖα. Τέλος, τῷ 1846 ἱδρύθη ἐν Πειραιεῖ τὸ πρῶτον ἀτμοκίνητον μεταξοκλωστήριον.

Πάντως ἡ ἑλληνικὴ βιοτεχνία καὶ βιομηχανία, λόγῳ ἐλλείψεως ἐπαρκῶν κεφαλαίων, τοῦ μικροῦ πληθυσμοῦ, τῶν συγκοινωνιακῶν δυσκολιῶν, τῆς ἐλλείψεως τεχνικῶς μορφωμένων ἐργοδηγῶν καὶ ἐργατῶν, τῆς φυσικῆς κλίσεως τοῦ Ἕλληνος πρὸς τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν ναυτιλίαν, τῶν διαρκῶν ἐπιστρατεύσεων καὶ πολέμων, τῆς περιθάλψεως τῶν προσφύγων καὶ τῶν περιωρισμένων ἀναγκῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καὶ δὴ τοῦ ἀγροτικοῦ τοιούτου, δὲν ἀνεπτύχθη εἰς εὐρυτέραν κλίμακα. Μόνον ἀπὸ τοῦ 1860 καὶ ἐντεῦθεν διαφαίνεται μικρά τις προσπάθεια πρὸς προαγωγὴν τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας καὶ ἱδρύονται καὶ τὰ πρῶτα πραγματικὰ ἐργοστάσια. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι οὐδεμία σοβαρὰ δασμολογικὴ προστασία διὰ τὴν ἐγχώριον βιομηχανίαν ἐλήφθη μέχρι τοῦ 1884, διότι καὶ τὸ πρῶτον δασμολόγιον τοῦ Ἰ. Καποδιστρίου (1830), καὶ τὸ δεύτερον τοῦ Ἀλ. Κουμουνδούρου (1857), ἅτινα συνεχῶς ἐτροποποιοῦντο μέχρι τοῦ 1878, οὐδεμίαν παρεῖχον πραγματικὴν προστασίαν εἰς τὴν ἐγχώριον βιομηχανίαν, μόνον δὲ αἱ τροποποιήσεις τῆς 13 Φεβρουαρίου 1867, τῆς 27 Μαΐου καὶ τῆς 7 Ἰουνίου 1871 ἐλάμβανον πρόνοιαν διὰ τὴν ὑποστήριξιν τῆς ἀτμοκινήτου βιομηχανίας, καὶ τοῦτο εἰς ὡρισμένους βιομηχανικοὺς κλάδους, ὡς π. χ. τὴν ἀλευροβιομηχανίαν καὶ βαμβακουργίαν, διευκολύνουσαν τὴν ἐπονομαζομένην διαμετακομιστικὴν βιομηχανίαν.

Πλήρεις στατιστικαὶ πληροφορίαι τῶν ἐργοστασίων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν ὑπάρχουσι, πλὴν στοιχείων τινῶν, ἅτινα παραλαμβάνομεν ἐκ τῶν κάτωθι πηγῶν:

Πίναξ Α'.

Στατιστικαὶ πληροφορίαι Α. Μανσόλα, τμηματάρχου τῆς δημοσίας οἰκονομίας ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν.

Ἔτη	Ἀριθμὸς ἐργοστασίων	Κινητήριος δύναμις	Ἀξία ἐγκαταστάσεων	Ἀριθμὸς ἐργατῶν
1867	22	296 ἵπποι	;	;
1875	89	1.887 »	26.000.000	7.342

Πίναξ Β'.

Στατιστικαὶ πληροφορίαι Bickford Smith.

Ἔτη	Εἴδη βιομηχαν. ἐργοστασίων	Ἀριθμὸς ἐργοστασίων	Κινητήριος δύναμις
1876	Ἀλευρόμυλοι	85	678 ἵπποι
»	Κλωστοϋφαντουργεῖα	14	580 »
»	Μηχανουργεῖα	9	88 »
»	Πυρηνελαιουργεῖα	4	69 »
»	Βυρσοδεψεῖα	1	38 »
»	Διάφορα ἐργοστάσια	29	557 »
»	Πυριτιδοποιεῖα	1	45 »
	Σύνολον	95	1.967

Digitized by Google

Κατὰ ταῦτα, ἀπὸ τοῦ 1860 καὶ ἐντεῦθεν καταβάλλεται σοβαρὰ προσπάθεια ἱδρύσεως ὡρισμένων βιομηχανικῶν ἐργοστασίων. Ἐπιπροσθέτως δημοσιεύεται καὶ ὁ νόμος «περὶ μεταλλείων καὶ ὀρυκτῶν», ὅστις καὶ διευκολύνει σπουδαίως τὴν ἀνάπτυξιν τῶν μεταλλευτικῶν βιομηχανιῶν, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸ 1875 ἔφθασε ν' ἀπασχολοῦν περὶ τοὺς 2.000 ἐργάτας, ἐξορύσσουσαι μεταλλεύματα εἰς φυσικὴν ἢ τετηγμένην κατάστασιν ἀξίας περίπου 5.000.000 χρυσῶν δραχμῶν. Τῷ 1875 ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία ἀντιπροσωπεύεται διὰ 89 ἀτμοκινήτων ἐργοστασίων, συνολικῆς κινητηρίου δυνάμεως 1.897 ἵππων, ἀπασχολούντων περὶ τοὺς 7.340 ἐργάτας. Ἡ ἀξία τῶν ἐγκαταστάσεων αὐτῶν ἀνέρχεται εἰς 22 περίπου ἑκατομμύρια χρυσῶν δραχμῶν, αἱ δὲ χρησιμοποιηθεῖσαι ὑπ' αὐτῆς πρῶται ὗλαι, ὡς τὰ πολλὰ ἐγχωρίου προελεύσεως, ὑπολογίζονται εἰς 32.000.000 χρυσῶν δραχμῶν. Ἡ παραγωγὴ διὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἀνῆλθεν εἰς 51.000 000 χρ. δρχ., πλὴν 1.000 000, ἀξίας παραχθέντων ποσοτήτων ἀλεύρων καὶ ἐλαίου. Αἱ ἀνάγκαι τῆς χώρας εἰς βιομηχανικὰ προϊόντα ἐθεραπεύοντο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν ἔξωθεν εἰσαγωγῶν, ἂν καὶ κατεβλήθη σοβαρωτάτη προσπάθεια, ἰδίως ἐξ ἰδιωτικῆς πλευρᾶς, ὅπως ἡ ἐκ παλαιοῦ ὑπάρχουσα οἰκοτεχνία ἐξελιχθῇ εἰς ὠργανωμένην βιοτεχνίαν, διὰ τῆς ἱδρύσεως καὶ τῶν πρώτων ἐργοστασίων καθαρῶς βιομηχανικῆς μορφῆς. Τὰ κυριώτερα τῶν ὑπαρχόντων τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐργοστασίων εἶναι κλωστήρια καὶ ὑφαντήρια βάμβακος καὶ ἐρίου, μεταξουργεῖα, ἀλευρόμυλοι, βυρσοδεψεῖα, ναυπηγεῖα καὶ ἐργοστάσια οἰνοποιίας καὶ ἐλαιουργίας, συγκεντρωμένα εἰς τὰ μεγαλύτερα ἀστικὰ κέντρα τῆς χώρας, ὡς ἐν Καλάμαις, Σύρῳ, Πειραιεῖ, Ἀθήναις, Ναυπλίῳ, Πάτραις, Χαλκίδι, Κερκύρᾳ, Λεβαδείᾳ κλπ.

Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία κατὰ τὰ ἔτη 1884—1910. Ἡ δευτέρα αὐτὴ περίοδος τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας ἀνατέλλει ὑπὸ καλυτέρας συνθήκας διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ προαγωγὴν αὐτῶν. Ἐνῷ μέχρι τοῦδε δασμολογικῶς οὐδεμία σοβαρὰ προσπάθεια ὑπὲρ αὐτῆς εἶχε ληφθῆ, διότι ὁ ἐπεβαλλόμενος γενικῶς δασμὸς ἀναλόγως τῆς ἀξίας τῶν εἰσαγομένων ἐμπορευμάτων μᾶλλον διηκόλυνε τὰς ἔξωθεν εἰσαγωγάς, νῦν καταβάλλεται ποιά τις μέριμνα, ὅπως δασμολογικῶς προστατευθῇ ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία καὶ βιοτεχνία. Τῇ 22 Μαρτίου 1884 ψηφίζεται ὑπὸ τῆς βουλῆς τὸ νέον δασμολόγιον τοῦ τότε ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, τοῦ καὶ προέδρου τῆς κυβερνήσεως, Χαριλάου Τρικούπη, διὰ τοῦ ὁποίου ηὐξήθησαν σημαντικῶς οἱ δασμοὶ εἰσαγωγῆς ἐπὶ ὡρισμένων εἰδῶν, παραγομένων ὑπὸ τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας καὶ βιοτεχνίας· κυρίως δὲ ηὐξήθη ὁ δασμὸς ἐπὶ τοῦ οἴνου, ζύθου, οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν, ἀρωμάτων, κατειργασμένων δερμάτων, λίπους πολυτελείας, ἐπίπλων πολυτελείας, ἑτοίμων ἐνδυμάτων, ὑφασμάτων πολυτελείας κλπ. Ἀλλὰ καὶ τὸ νέον τοῦτο δασμολόγιον, ὅπως καὶ ἡ βραδύτερον διὰ τοῦ νόμου ΒΡΚΑ' τῆς 30 Δεκεμβρίου 1892 γενομένη κωδικοποίησις τῶν διαφόρων μέχρι τότε γενομένων τροποποιήσεων αὐτοῦ, δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς καθαρῶς προστατευτικὰ δασμολόγια, διότι ὁ σκοπὸς αὐτῶν ἦτο ταμιευτικός. Παρὰ ταῦτα οἱ ἐπιβληθέντες δι' αὐτῶν ὑψηλοὶ δασμοὶ ἐπέδρασαν προστατευτικῶς ἐπὶ τῆς μικρᾶς τότε ἑλληνικῆς βιομηχανίας.

Ἐπίσης, κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην περίοδον, ἄρχεται σοβαρὰ κίνησις διὰ τὴν καλυτέρευσιν τῶν συγκοινωνιῶν, ἥτις ὑπεβοήθησε τὴν πρόοδον τῆς βιομηχανίας. Ὡσαύτως μεγάλως συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανίας καὶ ἡ αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας διὰ τῆς προσαρτήσεως τῆς Ἑπτανήσου καὶ Θεσσαλίας, ὅστις ἀπὸ 753.400 τοῦ 1828 ἀνῆλθεν εἰς 2.666.597 τῷ 1910. Εἰς τὴν προώθησιν τῆς βιομηχανίας συνέβαλε καὶ ἡ πύκνωσις τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ 15,86 κατοίκους κατὰ τετρ. χλμ. τῷ 1828 εἰς 42,46 κατοίκους τῷ 1910, τοῦθ' ὅπερ ἔδωκεν εἰς τὴν βιομηχανίαν ὄχι μόνον ἐργατικὰς χεῖρας, ἀλλὰ καὶ ηὔρυνε τὸ πεδίον καταναλώσεως. Παραλλήλως πρὸς τὴν αὔξησιν τοῦ πληθυσμοῦ ηὐξήθη καὶ ὁ πληθυσμὸς τῶν ἀστικῶν κέντρων, οὕτως ὥστε ἐδημιουργήθησαν ἀπὸ ἰδιωτικῆς οἰκονομικῆς ἀπόψεως αἱ ἀνάλογοι δημογραφικαὶ προϋποθέσεις διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς βιομηχανίας. Ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος τούτου ἦτο καὶ ἡ αὔξησις τοῦ ἀσχολουμένου μὲ τὴν βιομηχανίαν πληθυσμοῦ τῆς χώρας. Σημαντικῶς ὑπεβοήθησε τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας καὶ ἡ ὑποτίμησις τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος, ἥτις, ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ 1880, συνετέλεσε τῷ 1895 νὰ χάσῃ ἡ δραχμὴ τὰ 45 % τῆς ἀξίας αὐτῆς. Ἀπὸ τοῦ 1895 ἤρχισε νὰ ἐπανακτᾷ αὕτη τὴν προτέραν της ἀξίαν, ἣν ἐπανεῦρε πλήρως τῷ 1910.

Στατιστικαὶ πληροφορίαι διὰ τὴν κίνησιν τῶν βιομηχανικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ τῆς παραγωγῆς αὐτῶν δὲν ὑπάρχουσι. Μόνον διὰ τὸ 1889 ἔχομεν τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Bickford Smith, ὅστις ἀναβιβάζει τὰ ὑπάρχοντα τότε ἐργοστάσια εἰς 145, μὲ κινητήριον δύναμιν 8.568 ἵππων, ἔναντι 95 ἐργοστασίων τοῦ 1876, συνολικῆς κινητηρίου δυνάμεως 1,967 ἵππων· ἤτοι ἐντὸς 13 ἐτῶν ηὐξήθησαν τὰ ἐργοστάσια κατὰ 50, ἡ δὲ κινητήριος δύναμις κατὰ 288 %.

Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία ἀπὸ τοῦ 1910—1920. Ἡ τρίτη αὐτὴ ἐποχὴ τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας ἄρχεται συγχρόνως μετὰ τῆς ἐσωτερικῆς ἀνασυγκροτήσεως τῆς χώρας καὶ τῆς μεγάλης προσπαθείας τοῦ 1909, ὅπως τὸ κράτος ἀνασυνταχθῇ ἐσωτερικῶς. Πράγματι διὰ τοῦ νόμου 3724 τῆς 4 Μαΐου 1910 ἱδρύθη τὸ ὑπουργεῖον τῆς Γεωργίας, Ἐμπορίου καὶ Βιομηχανίας, ὅπερ τῷ 1911 μετωνομάσθη εἰς ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, καὶ οὕτως ἐτέθησαν πλέον αἱ βάσεις τῆς ἐνισχύσεως τῆς ἐθνικῆς τῆς χώρας παραγωγῆς. Οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι καὶ ἡ ἐπέκτασις τῆς Ἑλλάδος ἔδωκαν νέαν ὤθησιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιομηχανίαν, ὥστε παύει πλέον ἡ χώρα νὰ παρουσιάζεται ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως καθαρῶς ἀγροτική. Ἀποκτᾷ ἰδίαν βιομηχανίαν, ἥτις εἰς ὡρισμένους κλάδους ἔχει ὅλην τὴν ἀπαιτουμένην προοπτικὴν διὰ νὰ ἐξελιχθῇ εἰς μεγάλην βιομηχανίαν. Ἰδίως ἀπὸ τοῦ 1915 καὶ ἐντεῦθεν ὡρισμένα διεθνῆ γεγονότα, ὁ Παγκόσμιος πόλεμος, ὁ οἰκονομικὸς ἀποκλεισμὸς τῆς χώρας, ἡ συγκέντρωσις συμμαχικοῦ στρατοῦ ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ὁ ὑποβρύχιος πόλεμος προωθοῦσιν ἀποτόμως καὶ ἰσχυρῶς τὴν ἑλληνικὴν βιομηχανίαν, ὥστε κατὰ τὸ διάστημα 1911—1921 ἱδρύθησαν 66 μεγάλαι ἐπιχειρήσεις μὲ κεφάλαια 230.000.000 χρυσῶν δραχμῶν. Ἡ κατὰ τὸ 1917 ἐνεργηθεῖσα ἀπογραφὴ τῆς χώρας δίδει τὰ κάτωθι στοιχεῖα, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιομηχανίαν:

Ἐπιχειρήσεις	Κινητήριος δύναμις εἰς ἵππους	Ἀσχολούμενον προσωπικὸν	Ἀξία ἐγκαταστάσεων εἰς ἑκατομ. δρχ.	Ἀξία παραγωγῆς εἰς ἑκατομ. δρχ.
Μικραὶ ἐπιχειρήσεις 1 — 5 ἐργατῶν 1.188				
Μέσαι » 6 — 25 » 743	70.000	36.124	260	871
Μεγάλαι » 25 καὶ ἄνω ἐργατ. 282				
Σύνολον... 2.213				

Κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1920 ὁ ἀριθμὸς τῶν βιομηχανικῶν καὶ βιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων ἀνέρχεται εἰς 33.811. Ἡ ἀπότομος αὕτη αὔξησις δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα, οὐδ' εἶναι δυνατὸν ἐντὸς μιᾶς τριετίας νὰ ἱδρύθησαν 31.598 νέαι ἐπιχειρήσεις. Πρόκειται μᾶλλον περὶ διαφυγῆς ἐκ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1917 πλείστων ἐπιχειρήσεων. Ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1920 δίδει τοὺς κάτωθι ἀριθμούς:

Ἐπιχειρήσεις	Κινητήριος δύναμις εἰς ἵππους	Ἀπασχολούμενον προσωπικὸν: Ἰδιοκτῆται - Διευθυνταί	Ἀπασχολούμενον προσωπικὸν: Ὑπάλληλοι	Ἀπασχολούμενον προσωπικὸν: Ἐργάται	Σύνολον
Μικραὶ ἐπιχειρήσεις 1 — 5 ἐργατῶν 30.958					
Μέσαι » 6— 25 » 2.365	110.672	45.475	5.381	130.777	154.133
Μεγάλαι » 25 καὶ ἄνω ἐργ. 488					
Σύνολον... 33.811					

Εἰδικώτερον δὲ αἱ κινούμεναι μηχανικῶς εἶναι:

Μικραὶ	1— 5 ἐργατῶν		6.532
Μέσαι	6—25	»	999
Μεγάλαι	25 καὶ ἄνω	»	365
Σύν λον			7.896

Ἀναλύοντες τὰς συνθήκας, αἵτινες εὐνοϊκῶς ἐπέδρασαν ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας κατὰ τὴν περίοδον ταύτην μέχρι καὶ τοῦ 1920 συμπεριλαμβανομένου, παρατηροῦμεν ὅτι τὴν πρώτην θέσιν κατέχει ἡ ἐκ τῶν πολέμων αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, ὅστις ἀνῆλθε τὸ ἔτος τοῦτο εἰς 5.531.474 ἔναντι 2.684.090 τοῦ 1910, καὶ οὕτως ηὐρύνθη σημαντικῶς τὸ πεδίον τῆς καταναλώσεως τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων. Ὁ Παγκόσμιος πόλεμος καὶ ἡ δημιουργία νέας ἀγορᾶς τῶν προϊόντων ὑπὸ τοῦ διασυμμαχικοῦ στρατοῦ ἐν Μακεδονίᾳ ἐξήντλησαν ἅπαντα τὰ ἀποθέματα τῆς ἐγχωρίου ἀγορᾶς, ὥστε αἱ τιμαί, λόγῳ τῆς μεγάλης ζητήσεως αὐτῶν, ἀνῆλθον εἰς ὑψηλὰ ἐπίπεδα. Πρόσθετος δὲ λόγος τῆς ὑψώσεως τῶν τιμῶν ἦσαν καὶ αἱ δυσκολίαι τῶν ἔξωθεν εἰσαγωγῶν ἕνεκα τοῦ ὑποβρυχίου πολέμου. Ταῦτα πάντα παρώτρυναν τὴν ἑλληνικὴν βιομηχανίαν νὰ προβῇ εἰς νέας ἐγκαταστάσεις καὶ εἰς ἐπέκτασιν τῶν ἤδη ὑφισταμένων. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Συμμάχων (1916—1917) ἐπέδρασεν ἀποτελεσματικῶς ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας, καθότι ἀνεκινήθη τὸ ζήτημα τῆς αὐταρκείας τῆς χώρας. Τότε ἐστράφη ὅλη ἡ προσοχὴ τῶν ἰθυνόντων τὴν οἰκονομίαν εἰς τὴν σιτάρκειαν καὶ τὴν ἐξασφάλισιν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς καυσίμου ὕλης τῆς τε βιομηχανίας καὶ τῆς κινήσεως τῶν σιδηροδρόμων. Ἄλλος σπουδαῖος λόγος, ὅστις εὐεργετικῶς ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς προόδου τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας, ἦτο τὰ ἐκ τῶν πολέμων προελθόντα κέρδη, ἅτινα ηὔξησαν τὰ ρευστὰ κεφάλαια τῆς χώρας, ἅτινα ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν ἵδρυσιν νέων βιομηχανικῶν ἐγκαταστάσεων ἢ τὴν βελτίωσιν καὶ ἐπέκτασιν τῶν ὑπαρχουσῶν, δεδομένου ὅτι αἱ προπολεμικαὶ βιομηχανίαι, εὑρεθεῖσαι πρὸ τῶν νέων ἀναγκῶν τῆς χώρας, ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπαρκέσουν. Ἐπίσης ἡ δημιουργηθεῖσα ἐκ τοῦ πολέμου κατάστασις τῶν εὐκόλων κερδῶν ἐπήνεγκε βελτίωσιν τοῦ ἐπιπέδου τῆς ζωῆς, ἰδίως εἰς τὰ ἀστικὰ κέντρα, ἔνθα παρετηρήθη ἀπροθυμία ἀποταμιεύσεων καὶ τάσις πρὸς τὰς δαπάνας πολυτελείας καὶ διασκεδάσεως. Καὶ ἐξ αὐτῶν βεβαίως ὠφελήθη ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία, τῆς ὁποίας ἡ πρόοδος θὰ ἦτο ἔτι μεγαλυτέρα, ἂν δὲν ὑπῆρχον αἱ δυσκολίαι τῶν συγκοινωνιῶν, ἡ ἀνεπάρκεια τῆς τεχνικῆς μορφώσεως τῶν ἐργατῶν καὶ αἱ ἀνωμαλίαι αἱ ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς καταστάσεως προελθοῦσαι. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐλήφθη σοβαρὰ φροντὶς ὑπὲρ τῆς βιομηχανίας διὰ τροποποιήσεως τοῦ κωδικοποιηθέντος δασμολογίου τοῦ 1920, καὶ ἰδίως δι' εἰδικῆς κατατάξεως τῶν ἐν αὐτῷ διαλαμβανομένων ἐμπορευμάτων, καὶ κυρίως τῶν ἑξῆς εἰδῶν: μαργαρίνης παρεσκευασμένης δι' ἰχθύων, λιπασμάτων, σαρωθροχόρτου, ἐλαίων ἐδωδίμων καὶ μή, ταχίνι, ξυλείας, βυρσοδεψικῶν ὑλῶν, φελλοῦ, πετρελαίου, σιδήρου, μετάλλων, χρωμάτων, σαπώνων, κηρωδῶν ὑλῶν, νημάτων καὶ ὑφασμάτων ἐξ ἐρίου, βάμβακος καὶ μετάξης, νάφθης, βενζίνης, οἴνου ἐπιτραπεζίου, μελάνης, φιαλῶν, ὑαλοπινάκων, ἀξόνων κάρρων, μηχανῶν, χάρτου, αὐτοκινήτων καὶ ἐλαστικῶν, εἰδῶν καουτσούκ, δίσκων μεταλλίνων, ἀτμοπλοίων καὶ πλοιαρίων· ὡσαύτως ἐμειώθησαν οἱ δασμοὶ ὡρισμένων πρώτων ὑλῶν, ὡς καννάβεως, ξυλείας, μετάλλων, χρωμάτων κλπ. Διὰ τοῦ νόμου 4026 τῆς 26 Ἰανουαρίου 1912 «Περὶ ὅρων τῆς ἱδρύσεως ἐργοστασίων» ἐρρυθμίσθησαν τὰ τῆς ἱδρύσεως αὐτῶν. Ἐπίσης διὰ τοῦ ἀπὸ 27 Ἀπριλίου 1917 νόμου 1347 ἐθεσπίσθησαν τὸ περὶ ἀναγκαστικῆς ἀπαλλοτριώσεως κτημάτων ἰδιωτικῶν διὰ τὴν ἵδρυσιν, ἐγκατάστασιν καὶ λειτουργίαν ναυπηγείων, μεταλλουργείων, μηχανουργείων καὶ τῶν παραρτημάτων αὐτῶν. Τέλος, διὰ τῶν νόμων 572 καὶ 702 τοῦ 1907 ἀπηγορεύθη ἡ ἐξαγωγὴ ὡρισμένων προϊόντων, ἅτινα ἐχρησίμευον ὡς πρῶται ὗλαι δι' ὡρισμένας βιομηχανίας, ὡς λευκῶν ἐρίων, βαμβακερῶν ρακῶν, ἐλαιοπυρήνων, ὀστῶν ζῴων. Ὡσαύτως ἐλήφθη φροντὶς πρὸς προστασίαν τῆς βιομηχανικῆς ἰδιοκτησίας· οὕτω διὰ τῶν νόμων 2156 τοῦ 1892, 2196 τοῦ 1920, ὡς καὶ διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος ἀπὸ 22 Νοεμβρίου 1920 κατωχυρώθησαν τὰ ἐμπορικὰ καὶ βιομηχανικὰ σήματα καὶ ἐκανονίσθησαν τὰ τῆς καταθέσεως δηλώσεων εἰς εἰδικὸν βιβλίον περὶ ἀποκτήσεως διπλώματος εὑρεσιτεχνίας.

Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία κατὰ τὰ ἔτη 1921—1933. Ἡ ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ 1915 ραγδαία πρόοδος τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν. Ἡ λόγῳ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς ἐγκατάστασις ἐν τῇ χώρᾳ 1.300.000 προσφύγων ἔδωσεν ὄχι μόνον εὐθηνὰς

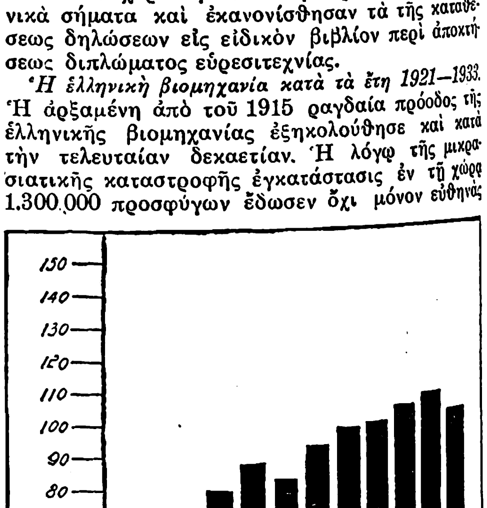

Δεῖκται τῆς παραγωγῆς τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας κατὰ τὴν περίοδον 1921—1932. (Ὡς ἔτος βάσεως ἐλήφθη τὸ 1928, οὗτινος ἡ παραγωγὴ ὁρίζεται ἀντιστοιχοῦσα πρὸς 100).

[Στατιστικὴ Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου.]

Digitized by Google

ἐργατικὰς χεῖρας εἰς τὴν βιομηχανίαν, ἀλλὰ καὶ ηὔρυνε σημαντικῶς τὸ πεδίον τῆς ἐσωτερικῆς καταναλώσεως τῶν προϊόντων της. Προσέτι ἡ προσέλευσις εἰδικευμένων ἐργατικῶν χειρῶν ἐδημιούργησε νέας βιομηχανίας μὴ ὑπαρχούσας ἐν τῇ χώρᾳ (ταπητουργικὰς κλπ.). Ἀλλὰ καὶ γενικώτερον ἡ ἐθνικὴ ἀποκατάστασις ἐντὸς τῶν συνόρων τῆς χώρας ἁπάντων τῶν ἐκ Τουρκίας καὶ ἄλλων χωρῶν προσφύγων συνετέλεσεν ὄχι μόνον εἰς τὴν μεταφορὰν σημαντικῶν κεφαλαίων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐντατικὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν διαφόρων πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τῆς χώρας καὶ συνεπῶς εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, ἐξ οὗ μεγάλως ὠφελήθη ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία. Εὐεργετικῶς ἐπίσης ἐπέδρασεν ἡ πτῶσις τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος καὶ ἡ ἀποκατάστασις ἑνὸς μεγάλου ποσοστοῦ τῶν προσφύγων εἰς τὰ κυριώτερα ἀστικὰ κέντρα. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ὡς ἄνω συνθηκῶν, τῆς καλυτερεύσεως τοῦ συγκοινωνιακοῦ δικτύου, τῆς συγκεντρώσεως ἀρκετῶν κεφαλαίων προελθόντων ἐκ τῶν κερδῶν τοῦ πολέμου καὶ τῶν ἐξωτερικῶν δανείων, τῆς ὑψώσεως τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τῆς συστηματοποιήσεως τῆς ἐργασίας καὶ παραγωγῆς καὶ τῆς ἀρκετὰ ὑψηλῆς δασμολογικῆς προστασίας, ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία ἔλαβε τοιαύτην ἀνάπτυξιν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν, ὥστε κατέστη εἷς ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων κλάδων τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καὶ ἠδυνήθη νὰ περιορίσῃ ἀρκούντως τὰς ἔξωθεν εἰσαγωγάς, ν' ἀποκλείσῃ ἐντελῶς καὶ πολλὰ ξένα ὁμοειδῆ προϊόντα καὶ να συναγωνίζηται τὰς ξένας βιομηχανίας ὄχι μόνον εἰς τὴν τιμήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ποιότητα. Οὕτως ἀπὸ τοῦ 1920 μέχρι καὶ τοῦ 1933 ἱδρύθησαν 1.546 νέαι ἐπιχειρήσεις μὲ κινητήριον δύναμιν 50 316 ἵππων, ἄνευ ὑπολογισμοῦ ἐν ταύταις καὶ τῶν μεγάλων ἠλεκτρικῶν ἐγκαταστάσεων τῆς Ἀνωνύμου Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Παραγωγῆς (Πάουερ) Ἀθηνῶν Πειραιῶς καὶ Γλαύκου Πατρῶν (ὑπὲρ τοὺς 83.500 ἵππους) καὶ τῶν ἠλεκτρικῶν ἐγκαταστάσεων ἀπὸ τοῦ 1921—1926.

Κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ 1926 μέχρι καὶ τοῦ 1933 διάστημα προέβησαν 2.704 ἐπιχειρήσεις εἰς ἐπέκτασιν ἢ βελτίωσιν τῶν ἐγκαταστάσεων αὐτῶν. Ἐπίσης ἀπὸ τοῦ 1925 μέχρι καὶ τοῦ 1933 ἐγένοντο 43 ἀπαλλοτριώσεις δυνάμει τοῦ νόμου 4536, ὅστις συνεπλήρωσε καὶ ἐπεξέτεινε τὰς διατάξεις τοῦ νόμου 2948, δι' ὧν ἐπετρέπετο ἡ ἐπιβολὴ ἐμπραγμάτου δουλείας χάριν ἱδρύσεως, λειτουργίας ἢ ἀξιολόγου ἐπεκτάσεως σοβαρῶν βιομηχανιῶν καὶ βιοτεχνιῶν. Κατὰ τὰ ἔτη 1923—1933 ἐξεδόθησαν 14.416 ἄδειαι ἀπαλλαγῆς μηχανημάτων ἀπὸ τοῦ εἰσαγωγικοῦ τέλους καὶ ἀποφάσεις εἰσαγωγῆς αὐτῶν.

Ζωηρὰ ὑπῆρξε κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ κίνησις τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν, τοῦ ἀριθμοῦ νέων ἐπιχειρήσεων ἀνελθόντος ἀπὸ τοῦ 1924—1933 εἰς 318, μὲ κεφάλαια 914.010.902 δραχμῶν. Συγκριτικῶς ἡ ἐξέλιξις τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας τῷ 1933 ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ παλαιότερα ἔτη ἔχει οὕτω: κατὰ τὸ 1867 ἐλειτούργουν 168 ἐργοστάσια, ἐξ ὧν τὰ 22 μόνον μηχανοκίνητα, μὲ κινητήριον δύναμιν 296 ἵππων καὶ ἐργαζόμενον προσωπικὸν 7.300 ἐργατῶν. Κατὰ τὸ 1933 ἐλειτούργουν 2.915 βιομηχανικὰ ἐργοστάσια μὲ κινητήριον δύναμιν 247.637 ἵππων καὶ ἐργαζόμενον ἐν αὐτοῖς προσωπικὸν 191.129 ἐργατῶν καὶ ἐργατριῶν.

Πίναξ τοῦ εἴδους τῆς κινητηρίου δυνάμεως τῶν νεοϊδρυθεισῶν βιομηχανιῶν.

Ἔτη	Σύνολον βιομηχανιῶν	Σύνολον κινητηρίου δυνάμεως	Κινούμεναι δι' ἀτμοῦ		Κινούμεναι διὰ πετρελαίου		Κινούμεναι δι' ἠλεκτρισμοῦ		Κινούμεναι διὰ πτωχοῦ ἀερίου		Κινούμεναι δι' ὕδατος	
			Ἀριθ. βιομ.	Ἵπποι	Ἀριθ. βιομ.	Ἵπποι	Ἀριθ. βιομ.	Ἵπποι	Ἀριθ. βιομ.	Ἵπποι	Ἀριθ. βιομ.	Ἵπποι
1921	56	1.821	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1922	46	371	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1923	41	1.217	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1924	107	2.518	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1925	148	5.324	8	985	113	3.020	20	300	—	—	2	19
1926	166	5.145	2	30	138	4.787	14	242	3	74	1	12
1927	264	8.515	5	132	237	8.273	10	184	1	16	—	—
1928	262	9.020	—	—	240	8.789	16	225	1	15	—	—
1929	121	5.815	1	600	102	4.914	13	301	—	—	—	—
1930	75	2.671	2	22	57	1.926	13	473	—	—	1	250
1931	137	4.192	—	—	114	3.367	18	770	—	—	2	55
1932	71	1.623	1	8	51	1.282	15	333	—	—	—	—
1933	52	2.063	2	34	22	1.147	11	—	—	—	—	—
Σύνολον......	1.494	48.232	20	1.811	1.074	38.423	130	3.260	5	105	6	336

Συγκεντρωτικὸς πίναξ τῶν ἐπεκταθέντων ἐργοστασίων, τῶν νεοϊδρυθέντων τοιούτων, τῶν ἀπαλλαγῶν διὰ τὴν εἰσαγωγὴν μηχανημάτων καὶ ἀναγκαστικῶν ἀπαλλοτριώσεων γηπέδων δι' ἐπέκτασιν τῶν βιομηχανιῶν καὶ τῶν συσταθεισῶν ἀνωνύμων βιομηχανικῶν ἑταιρειῶν μετὰ τῶν κεφαλαίων αὐτῶν.

Ἔτη	Ἐπεκτάσεις ἐργοστασίων	Νέα ἐργοστάσια	Ἀπαλλαγαὶ μηχανημάτων	Ἀπαλλοτριώσεις γηπέδων	Ἵδρυσις ἀνων. βιομ. ἑταιρειῶν	Κεφάλαια ἀνωνύμων ἑταιρειῶν
1921	—	56	—	—	—	—
1922	—	46	—	—	—	—
1923	—	41	144	—	—	—
1924	—	107	697	—	—	—
1925	—	148	1.621	15	53	249.709.600
1926	160	166	1.300	5	58	206.110.700
1927	340	264	2.000	9	43	158.332.865
1928	529	262	2.682	9	37	69.896 670
1929	637	121	2.000	—	33	57.655.000
1930	419	75	1.150	1	31	65 628.173
1931	265	137	1.134	2	25	36.119.000
1932	154	71	638	2	13	11 224.400
1933	200	52	1.150	—	25	59.334.494
Σύνολον...	2.704	1.546	14.416	43	318	914.010.902

Εἰδικώτερον ἐξετάζοντες παρατηροῦμεν ὅτι ἐπὶ ἐργαζομένου πληθυσμοῦ 4.814.720 κατοίκων ἀπασχολοῦνται μὲ τὴν βιομηχανίαν, βιοτεχνίαν καὶ οἰκοτεχνίαν, συμφώνως τῇ ἀπογραφῇ τοῦ 1928, 429.831 πρόσωπα, ἐξ ὧν 330.119 ἄρρενες καὶ 99.712 θήλεις. Ἀναλυτικῶς ἀσχολοῦνται εἰς:

	Ἄτομα	Ἄρρενες	Θήλεις
Βιομηχανίας τροφίμων	37.658	36.251	1.047
» χημικὰς..........	2.304	2.036	268
» οἰκοδομικὰς	58.932	58.527	405
Παραγωγὴν καὶ διανομὴν κινητηρίου δυνάμεως............	6.553	6.500	53
Μεταλλουργικὰς βιομηχανίας..	45.099	44.665	434
Βιομηχανίας ξυλείας	54.985	53.564	1.421
» δερμάτων........	63.921	62.669	1.252
» ὑφαντουργίας....	101.661	29.221	72.440
» χάρτου..........	8.178	6.873	1.305
Καπνοβιομηχανίας.............	48.585	28.210	20.375
Βιομηχανίας ἄνευ προσδιορισμοῦ (βιομήχανοι, ὑπάλληλοι ἐργοστασίων κλπ.)	1.955	1.603	352
Μεταλλεῖα καὶ ὀρυχεῖα........	6.340	5.976	364

Ἐν συνόλῳ δ ἐν τῇ βιομηχανίᾳ-βιοτεχνίᾳ ἀσχολούμενος πληθυσμὸς τῆς χώρας ἔρχεται δεύτερος κατὰ σειρὰν (15,80 %) μετὰ τὴν γεωργίαν (68,81 %) ἐπὶ τοῦ συνόλου τοῦ ἐργαζομένου πληθυσμοῦ τῆς χώρας.

Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ἔτυχεν ἐξαιρετικῆς προστασίας ἐκ μέρους τοῦ κράτους. Τὸ κατὰ τὸ 1923 ψηφισθὲν καὶ τεθὲν εἰς ἐφαρμογὴν τῷ 1926 νέον δασμολόγιον ἐθέσπισε καθ' ὑπερβολὴν ὑψηλοὺς εἰσαγωγικοὺς δασμοὺς δι' ἐκεῖνα τῶν εἰσαγομένων προϊόντων, ἅτινα παράγει ἢ δύναται νὰ παράγῃ ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία. Ὁ νόμος 2948 τοῦ 1922 «Περὶ προαγωγῆς τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας καὶ βιοτεχνίας», τροποποιηθεὶς ἀργότερον ὑπὸ τῶν νόμων 3508 καὶ 4536 τοῦ 1929, ὑποβοηθεῖ σημαντικώτατα τὴν προσπάθειαν τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας τὴν στρεφομένην πρὸς τὴν βιομηχανίαν, καθιερῶν τὴν ὑποχρέωσιν τῆς προτιμήσεως τῶν ἐγχωρίων προϊόντων οὐ μόνον διὰ τὸ δημόσιον, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς δήμους καὶ τὰ νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου, καὶ τὴν ἀπαλλοτρίωσιν γηπεδων πρὸς ἐπέκτασιν καὶ λειτουργίαν βιομηχανίας κλπ. Ὁ νόμος 4112 «Περὶ συστάσεως ὑποθήκης ἐπὶ μηχανικῶν ἢ ἄλλων ἐγκαταστάσεων» μεγαλως ἐξυπηρετεῖ τὴν βιομηχανίαν ἀπὸ ἀπόψεως ἐξευρέσεως κεφαλαίων.

Ὁ νόμος 4251 τοῦ 1929 συνέστησε τὸν αὐτόνομον ταπητουργικὸν ὀργανισμὸν πρὸς προστασίαν τῆς ἑλληνικῆς ταπητουργίας. Ὁ νόμος 2943 τοῦ 1922, τροποποιήσας παλαιότερον τοιοῦτον, τὸν 4206 τοῦ 1912, ἔθεσε τὴν ἵδρυσιν καὶ λειτουργίαν τῶν ἐργοστασίων ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ κράτους, θεσπίζων τὴν ἀνάγκην ἀδείας ἐκ μέρους τῶν ἁρμοδίων ὑπηρεσιῶν. Οἱ νόμοι 4151 τοῦ 1930 καὶ 4607 τοῦ 1930 εἰσήγαγον συστηματικῶς πλέον τὸν θεσμὸν τῆς προσωρινῆς ἀτελείας τῶν πρώτων ὑλῶν πρὸς τὸν σκοπὸν δημιουργίας ἐξαγωγικῆς βιομηχανίας. Ὁ νόμος 4608 «Περὶ μεταβολῶν κλάσεών τινων» τοῦ νέου δασμολογίου ηὔρυνε περισσότερον τὴν δασμολογικὴν προστασίαν ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας. Ὑπὸ το αὐτην ἰσχυρὰν κρατικὴν προστασίαν καὶ ἐξαιρετικῶς εὐνοϊκὰς συνθήκας ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία κατώρθωσε νὰ διπλασιάσῃ τὴν παραγωγὴν καὶ τὰς ἐγκαταστάσεις, ἡ δὲ πρόοδος αὐτῆς ἐξηκολούθησε καὶ κατ' αὐτὰ τὰ ἔτη τῆς τελευταίας παγκοσμίου κρίσεως, ἀνεκόπη δὲ μόνον ἐπ' ἐσχάτων, ὅτε ἡ παγκόσμιος κρίσις, ἐπεκταθεῖσα εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, ἐπήνεγκε νέαν ἔντασιν τῆς ὑποκαταναλώσεως, ἧς τὸν ἀντίκτυπον μεγάλως ᾐσθάνθη καὶ ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία, καθόσον αὕτη περιορίζεται κυρίως εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κατανάλωσιν. Ἡ ἄρσις ὅμως τῆς σταθεροποιήσεως τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος (Ἀπρίλιος 1932), οἱ περιορισμοὶ τῶν εἰσαγωγῶν καὶ τὰ μέτρα προστασίας τῆς ἐξαγωγῆς τοῦ ξένου συναλλάγματος, ὡς καὶ οἱ περιορισμοὶ τῶν ἐξωτερικῶν πιστώσεων, ἐπέδρασαν τόσον εὐνοϊκῶς ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας, ὥστε ἡ μείωσις τῆς παραγωγῆς αὐτῆς δι' ὁλόκληρον τὸ 1932 νὰ περιορίζεται εἰς 5,71 % ἐν σχέσει πρὸς τὸ 1931. Τὸ 1933 δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι ὑπῆρξε τὸ ἔτος τῆς ἐκ τῆς τριετοῦς κρίσεως ἀναρρώσεως τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας, δεδομένου ὅτι ἡ παραγωγὴ αὐτῆς ηὐξήθη ἄνω τῶν 12 % ἐν σχέσει πρὸς τὸ 1932, καὶ μάλιστα ὡρισμένων βιομηχανιῶν ἡ δραστηριότης ὑπερέβη καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν εἰς ἐγκαταστάσεις παραγωγικήν των δυναμικότητα. Παρὰ τὴν τοιαύτην ὅμως ἐξέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν, αὕτη δὲν προσηρμόσθη εἰσέτι, ὡς ἐπεβάλλετο, ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, ἥτις ἔχει περισσότερον ἀγροτικὸν χαρακτῆρα καὶ ὀλιγώτερον βιομηχανικὸν ἀπὸ ἀπόψεως ἐθνικῆς παραγωγῆς. Διὰ τὴν ἐκβιομηχάνευσιν δὲ τῆς οἰκονομίας μας δὲν ἔπρεπε τὸ κράτος νὰ ἐπαναπαυθῇ εἰς μόνην τὴν καὶ ἐν πολλοῖς τελείως ἀμελέτητον ὑψηλὴν δασμολογικὴν προστασίαν, ἡ ὁποία ἐδημιούργησε πλῆθος ἐπιχειρήσεων, τῶν ὁποίων ἡ ἐξέλιξις καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ ὕπαρξις ἐξαρτᾶται ἀπολύτως ἐκ τοῦ ὕψους τῶν προστατευτικῶν δασμῶν καὶ αἱ ὁποῖαι ἀσφαλῶς μόνον ὡς καρκινώματα τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας δέον νὰ θεωρηθῶσιν. Ὁ κρατικὸς παρεμβατισμὸς ἔπρεπε νὰ εἶχεν ἐκδηλωθῇ ἐντονώτερον καὶ νὰ ἐρρύθμιζε τὴν βιομηχανικήν του πολιτικὴν συμφώνως πρὸς τὰς πραγματικὰς ἀνάγκας τῆς ὅλης ἐθνικῆς οἰκονο-

Πίναξ τῶν σπουδαιοτέρων νεοϊδρυθέντων ἐργοστασίων κατὰ τὰ ἔτη 1921—1933.

	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933
Μεταλλουργικαὶ βιομηχανίαι..	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Μηχανολογικαὶ » ..	2	2	1	6	15	11	35	3	2	3	4	3	5
Οἰκοδομικαὶ » ..	3	1	3	6	7	3	1	2	2	3	—	2	1
Κλωστοϋφαντουργικαὶ » ..	5	4	6	9	11	10	24	20	62	8	6	11	2
Βιομηχανίαι εἰδῶν διατροφῆς.	27	25	19	60	50	40	155	147	35	20	68	24	20
Χημικαὶ βιομηχανίαι.........	2	6	2	7	8	4	14	3	4	2	2	3	5
Βιομηχανίαι δέρματος..	3	1	1	1	4	2	8	2	—	2	—	1	—
Βιομηχ. χάρτου καὶ ἐκτυπώσεως	4	1	3	4	6	2	—	2	2	—	2	—	—
Βιομηχανίαι εἰδῶν ἱματισμοῦ.	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	2	—
Βιομηχανίαι ξύλου	8	2	6	12	31	11	7	13	4	6	9	4	4
Βιομηχανίαι καπνοῦ..........	2	4	—	2	—	—	50	—	—	1	—	—	—
Ἐργοστασια ἠλεκτρισμοῦ	—	—	—	—	16	39	—	70	58	30	46	21	15
Σύνολον.....	56	46	41	107	148	166	264	262	121	75	137	71	52

Πίναξ τῆς κινητηρίου δυνάμεως τῶν νεοϊδρυθέντων ἐργοστασίων ἀπὸ τοῦ 1921—1933.

	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933
Μεταλλουργικαὶ βιομηχανίαι..	—	—	—	—	—	—	—	—	600	—	—	—	—
Μηχανολογικαὶ » ..	9	—	—	135	640	159	325	30	112	120	160	57	143
Οἰκοδομικαὶ » ..	38	20	82	277	583	65	25	268	30	72	—	10	25
Κλωστοϋφαντουργικαὶ » ..	104	30	435	190	512	449	1.131	934	743	483	264	240	834
Βιομηχανίαι εἰδῶν τροφῆς....	1 334	216	266	1.697	1.756	2.102	4.161	4.667	1.375	751	2.113	547	470
Χημικαὶ βιομηχανίαι.........	40	50	130	—	345	73	350	—	210	12	—	51	53
Βιομηχανίαι δέρματος........	13	8	80	—	118	37	77	28	—	15	—	7	—
Βιομηχ. χάρτου καὶ ἐκτυπώσεως	125	9	110	82	110	65	—	25	680	—	60	—	—
Βιομηχανίαι εἰδῶν ἱματισμοῦ.	—	—	—	—	—	—	—	—	15	—	—	53	—
Βιομηχανίαι ξύλου	92	6	111	126	560	186	126	278	50	148	200	28	88
Βιομηχανίαι καπνοῦ..........	66	32	—	11	—	—	—	—	—	35	—	—	—
Ἐργοστάσια ἠλεκτροφωτισμοῦ.	—	—	—	—	700	2 900	2 500	2 750	2.100	1.035	2 395	630	450
Σύνολον	1.821	371	1.217	2.518	5.324	5.145	8.515	9.020	5.815	2.671	4.912	1.623	2.063

Digitized by Google

Σταθμικὸς δείκτης βιομηχανικῆς παραγωγῆς, ἔτος βάσεως 1928=100 (κατὰ ποσότητας).

Ἔτη	Μεταλλουργικαὶ βιομηχανίαι	Μηχανολογικαὶ βιομηχανίαι	Οἰκοδομικαὶ βιομηχανίαι	Κλωστοϋφαντουργικαὶ βι μηχ.	Βιομηχανία εἰδῶν διατροφῆς	Χημικαὶ βιομηχανίαι	Βιομηχ. κατεργασία δέρματος	Βιομηχανίαι χάρτου	Βιομηχανία εἰδῶν ἱματισμοῦ	Βιομηχ. κατεργασία καπνοῦ	Βιομηχανία παραγωγῆς ἠλεκτρικοῦ ρεύματος	Γενικὸς δείκτης
1921	77,66	8,91	38,70	42,60	76,26	61,47	86,48	10,41	43,94	84,38	—(1)	61,34
1922	64,07	11,88	44,71	51,70	73,41	65,75	124,05	19,78	34,45	92,52	—	70,52
1923	63,46	34,29	50,37	41,49	74,67	59 67	114,86	19,41	62,92	75 74	—	62,71
1924	74,11	84,61	66,28	48,96	82,17	72,33	148,64	28,10	80,40	91,80	—	80,70
1925	71,98	85,18	74,09	64,64	90,15	87,24	148,64	34,33	84,49	122,23	66 66	88 89
1926	74,41	77,92	82,17	79,23	81,14	74,30	119,45	31,23	79,74	104,16	66,66	81,56
1927	76,45	92,33	82,27	87,10	93 16	98,44	119,45	57,26	91,64	101,87	83,33	94,41
1928	100,—	100,—	100,—	100,—	100,—	100,—	100,—	100,—	100,—	100,—	100,—	100,—
1929	74,85	9 ,67	104,70	100,61	102,28	117,28	79,72	120,82	77.31	103,02	130,—	101,79
1930	100,53	88,14	107,22	110,33	92,40	106,43	91,62	125 09	66,74	100,43	166,66	105,28
1931	92,76	85,85	108,08	116,18	92,86	96,87	102,70	130,41	55,33	98 73	191,66	108,88
1932	93,16	71,64	108,85	120,41	81,12	83,45	83,78	128,13	44,—	92,64	200,—	102 67
Διαφοραὶ εἰς °/₀ τοῦ 1932 ὡς πρὸς τὸ 1931	+ 0,44	— 16,55	+ 0,71	+ 3,64	—12,64	—13,85	—18,42	— 2,13	—20,48	— 6,17	+ 4,35	— 5,71

(1) Διὰ τὴν παραγωγὴν ἠλεκτρικοῦ ρεύματος τῶν ἐτῶν 1921—1924 ὅπως ἐπίσης καὶ διὰ τὴν παραγωγὴν τῆς κατηγορίας τῶν βιομηχανιῶν τοῦ ξύλου καθ' ὅλην τὴν περίοδον, δὲν κατέστη δυνατὸν ν' ἀνευρεθῶσι πλήρη καὶ ἐπαρκῆ στατιστικὰ στοιχεῖα.

μίας, ἵνα μὴ ὑφίστανται σήμερον βιομηχανίαι, τῶν ὁποίων ἡ προστασία οὐδ' εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἐργασίαν δὲν περιορίζεται, καὶ τοῦτο λόγῳ τοῦ περιωρισμένου ἀριθμοῦ τῶν ἀπασχολουμένων ἐν αὐταῖς ἐργατῶν, ἐνῷ ἀντιθέτως ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία ἐπιβαρύνεται μὲ δασμοὺς κυμαινομένους ἀπὸ 70—200 °/₀ ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων.

Ἕτερον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας, ἀποτέλεσμα καὶ τοῦτο τῆς ἐπιπολαίας ἀναπτύξεως αὐτῆς, εἶναι ἡ ἔλλειψις μεγάλων ἐπιχειρήσεων καὶ τὸ πλῆθος τῶν μικρῶν τοιούτων, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων. Ἄλλως τε καὶ ὁ μέσος ὅρος τῆς εἰς ἵππους κινητηρίου δυνάμεώς της δὲν ὑπερβαίνει, κατὰ τὰς στατιστικὰς πληροφορίας, τοὺς 30 ἵππους. Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ὀργανώσεως, τόσον τεχνικῆς ὅσον καὶ οἰκονομικῆς, ὑστερεῖ ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία. Εἶναι ἐλάχιστος ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιχειρήσεων ἐκείνων, αἵτινες ὠργανώθησαν ὀρθολογιστικῶς. Καὶ τοῦτο διότι, λόγῳ τῆς νεαρᾶς αὐτῆς ἡλικίας καὶ τῆς ἀνωμάλου ἐξελίξεως, δὲν ἐδημιουργήθη εἰσέτι ἐν τῇ χώρᾳ βιομηχανικὴ παράδοσις. Οἱ πλεῖστοι δὲ τῶν βιομηχάνων μας, ἐκ κερδοσκοπικῶν λόγων ὁρμώμενοι, μετεπήδησαν ἐκ τοῦ πεδίου τῆς προτέρας των εἰδικῆς δράσεως ὡς ἐμπόρων ἀκόμη καὶ ὡς χρηματιστῶν εἰς τὸν περίβολον τῆς ἀλλοτρίας εἰς αὐτοὺς βιομηχανίας. Μέγα μέρος τῶν βιομηχάνων, ἕνεκα κακῆς ὀργανώσεως τῶν ἐπιχειρήσεων, ἀγνοεῖ οὐδ' εἶναι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζῃ τὸ κόστος τῶν παραγομένων ὑπ' αὐτῶν προϊόντων. Προσέτι δὲ ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων, ἐν πολλοῖς ἀδυνάτων καὶ ἀτόνων οἰκονομικῶς, ἐπήνεγκε καὶ ἐπιφέρει ὁσημέραι ὀξύτατον ἀνταγωνισμόν, ὁ ὁποῖος πολλάκις ὡδήγησεν εἰς τὴν ἀναστολὴν τῶν ἐργασιῶν, ἰδίᾳ κατὰ τὸ 1930 καὶ 1931, ὁπότε καὶ ὁ ἔξωθεν ἀνταγωνισμὸς ὑπῆρξε τόσον ἰσχυρός, ὥστε πολλὰ προϊόντα ἀλλοδαπῆς ἦσαν εὐθηνότερα τοῦ κόστους τῶν ἐγχωρίων «τσὶφ Πειραιᾶ». Ἡ δ' ἐπιχειρηθεῖσα ἕνωσις καὶ καρτελοποίησις πολλῶν ὁμοειδῶν ἐπιχειρήσεων ἀπέβλεψε μόνον εἰς τὴν μονοπώλησιν. Τὰ σήμερον ὑπάρχοντα καὶ λειτουργοῦντα τρὰστ ἐνδιαφέρονται μᾶλλον διὰ τὴν ἐξασφάλισιν ὑψηλῶν τιμῶν παρὰ διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς παραγωγῆς. Ἐπιτακτικὴ λοιπὸν ἀποβαίνει ἡ ἀνάγκη καὶ ἐπὶ μᾶλλον συμφέρουσα διὰ τὴν οἰκονομίαν οὐχὶ τῆς καρτελοποιήσεως τῶν ὁμοειδῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας, ἀλλὰ τῆς συγχωνεύσεως αὐτῶν εἰς μεγάλους ὀργανισμούς, οἱ ὁποῖοι καὶ οἰκονομικῶς εὐρωστότεροι θὰ καταστῶσι καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἐπιτύχωσι τὴν βελτίωσιν τῆς παραγωγῆς καὶ τῶν τιμῶν διὰ τῆς ὀρθολογιστικῆς ὀργανώσεως.

Ἕτερον σπουδαῖον ὡσαύτως γνώρισμα τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας εἶναι ἡ ἔλλειψις ἐπαρκῶν κεφαλαίων, καὶ ἰδίως κεφαλαίων κινήσεως. Ἀρκεῖ ν' ἀναφέρωμεν ὅτι ἐπὶ 306 βιομηχανικῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν, ὧν τὰ κεφάλαια μετὰ τῶν ἀποθεματικῶν ἀνέρχονται εἰς 5.000.000.000 περίπου δραχμῶν, αἱ ἐγκαταστάσεις αὐτῶν ἀπασχολοῦν 4.500.0000.000, δηλαδὴ παραμένουσι πρὸς κίνησιν τῶν ἐργασιῶν 500.000 000 δρχ. μόνον ἐκ τῶν ἰδίων κεφαλαίων. Ἑπομένως ἀνάγκη παρίσταται, ὅπως κινηθῶσιν αὗται διὰ ξένων κεφαλαίων, τῶν ὁποίων ἡ εὕρεσις καθίσταται δυσχερὴς καὶ ὄχι εὐθηνή, λόγῳ τῆς περιωρισμένης ἐκτάσεως τῆς βιομηχανικῆς πίστεως. Συνεπῶς σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐπιβάρυνσις τοῦ κόστους τῆς παραγωγῆς ἐκ τῶν δανείων καὶ πιστώσεων. Κεφαλαιώδους ἐπίσης σημασίας εἶναι τὸ ζήτημα τῆς ἐπιβαρύνσεως τῶν πρώτων ἢ ἡμικατειργασμένων ὑλῶν διὰ πολλαπλῶν δημοτικῶν καὶ τοπικῶν δασμῶν ὡς καὶ τὸ ζήτημα τῆς μεταφορᾶς αὐτῶν, ἰδίως διὰ τῶν σιδηροδρόμων. Συμβαίνει πολλάκις πρῶται ὗλαι εὐτελοῦς ἀξίας ἢ μεταφερόμεναι σιδηροδρομικῶς νὰ ἐπιβαρύνωνται μὲ δυσβάστακτα κόμιστρα.

Ἕτερον πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας εἶναι ἡ ἐντελῶς ἀνοργάνωτος βιομηχανικὴ ἡμῶν ἐξαγωγή. Σημειωτέον ὅτι, καίτοι ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία περιορίζεται εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κατανάλωσιν, ἠδύναντο παρὰ ταῦτα ὡρισμένα αὐτῆς προϊόντα νὰ εἰσαχθῶσιν εἰς πολλὰς ξένας, καὶ ἰδίως βαλκανικάς, ἀγοράς.

Π. ΠΑΦΥΛΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Γενικὰ βοηθήματα.*—*Beaujour F.*, «Tableau du commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne depuis 1787 jusqu'en 1803» (Paris τ. 2).—*Thiersch F.*, «De l'état actuelle de la Grèce» (Leipzig 1833).—*Λωράντης Ν.*, «Νεωτάτη διδακτικὴ γεωγραφία (Βιέννη τ. Β 1838).—*Leconte Cas*, «Étude économique de la Grèce» Paris 1847).—*Μανσόλας Α.*, «Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίαι περὶ Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1867).—*Σκαλτσούνης Ι.*, «Σκέψεις περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι βιομηχανίας» (Ἀθῆναι 1868).—*Οἰκονόμος Ἀρ. Κ.*, «Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐμπορίου καὶ ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία» (Ἀθῆναι 1869).—*Δόσιος Α.*, «Περὶ βιομηχανίας ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1871).—*Μανσόλας Ἀλ.* «Ἀπογραφικαὶ πληροφορίαι περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀτμοκινήτων καταστημάτων» (Ἀθῆναι 1876).—*Λυκούδης Ἐμμ.*, «Ἡ ἐν Ἑλλάδι βιομηχανία καὶ αἱ ἀπεργίαι ὑπὸ ἔποψιν τῆς νομοθεσίας καὶ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (1883).—*Bickford S.*, «Greece under the Cing George» (London 1893).—*Χατζόπουλος Β. Δ.*, «Παραγωγὴ καὶ βιομηχανία τῆς Μακεδονίας» (1914).—*Zapelloni F.*, «La Grecia finanziaria ed economica» (Roma 1917).—*Γαβριηλίδης Βλ.*, «Αἱ νέαι βιομηχανίαι ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1918, γνῶμαι εἰδικῶν).—*Χαρίλαος Ἐπαμ.*, «Τὸ ζήτημα τῆς βιομηχανίας ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1919).—*Heisenberg A.*, «Neugriechenland» (Leipzig 1919).—*Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Le progrès économique de la Grèce» (Paris 1919).—*Τσουδερὸς Ε.*, «Le relèvement économique de la Grèce» (Paris 1920).—*[Βουδούρης Α. Γ.]*, «Ἡ βιομηχανία τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1921, ἔκδ. ὑπουργείου Ἐθνικῆς οἰκονομίας).—«Ἔκθεσις ἐπὶ τῆς ἀπογραφῆς τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων τῆς ἐνεργηθείσης κατὰ τὴν 18ην Δεκεμβρίου 1920» (Ἀθῆναι 1922).—*Rawlins E.C.D.*, «Report on the industrial and economic situation in Greece to April 1922» (London 1922.—*Φιλάρετος Κλ.* «Μελέτη περὶ τῆς ἐθνικῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1922).—*Στεργίου Κ.*, «Αἱ πρῶται βιομηχανήσιμοι ὗλαι τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1923).—*Duke R. F. H.*, «Report κτλ. dated July 1923» (London 1923) καὶ «Report κτλ. for the years 1923 and 1924» (αὐτόθι 1925).—*Μικέλης Ν.*, «Ἡ βιομηχανικὴ κίνησις παρ' ἡμῖν ἀπὸ ἀπόψεως παραγωγῆς τῶν κυριωτέρων προϊόντων κατὰ τὴν τελευταίαν τριετίαν» (Ἀθῆναι 1924).—*Σοφιανόπουλος Γ. Ι.*, «Ἐμπορευματολογία» (Ἀθῆναι Α /1925).—*Ζολώτας Ξεν.* «Ἡ Ἑλλὰς εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐκβιομηχανίσεως» (Ἀθῆναι 1925).—*Julien G*, «L' industrie moderne grecque» (ἐν «Bulletin de la Chambre de commerce française en Grèce», Ἀθῆναι ἀρ. 38/1925).—*Μικέλης Ν.* καὶ *Ἀργυρὸς Κ.*, «Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία μετὰ καταλόγου διευθύνσεων τῶν κυριωτέρων ἐργοστασίων» (Ἀθῆναι 1925).—*Μικέλης Ν.*, «Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία κατὰ τὸ ἔτος 1925» (Ἀθῆναι 1926), «—1927 ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ 1925—1926» (Ἀθῆναι 1928), «—1929» (Ἀθῆναι 1930), «—1930» (Ἀθῆναι 1931), «—1931» (Ἀθῆναι 1932), «—1932» (Ἀθῆναι 1933) καὶ «—1933» (Ἀθῆναι 1934).—«Ἀπογραφὴ τῶν βιοτεχνικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων κατὰ τὴν 18ην Δεκεμβρίου 1920» (Ἀθῆναι 1926—1927, τόμ. 4).—*Βαρβαγιάννης Ι.*, «L' industrie hellénique» (ἐν «Bulletin de la Chambre de commerce et d' industrie d' Athènes» 1926).—*Λαμπίκης Β. Π.*, «Ἄρθρα περὶ βιομηχανίας» (Ἀθῆναι 1926. Πρόλογος Γ. Ν. Κοφινᾶ).—*Χαριτάκης Γ.*, «Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία. Βιομηχανία - μεταλλεῖα-ἐργασία» (Ἀθῆναι 1927). — «Κατάλογος τῶν κυριωτέρων ἐργοστασίων τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1928, ἔκδ. ὑπουργ. Ἐθν. Οἰκονομίας).—«Στατιστικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τῶν ἐργασιῶν Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς κατὰ τὸ ἔτος 1927».—*Χατζηκυριάκος Ἀν.*, «Βιομηχανικὴ πολιτική» (Ἀθῆναι 1929).—«Ἀπογραφὴ τῶν βιομηχανικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων ὡς καὶ τῶν εἰς ταύτας ἀπασχολουμένων ὑπαλλήλων, ἐνεργουμένη τὴν 4ην Σεπτ. 1930» (Ἀθῆναι 1930).—«Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς οἰκονομίας. Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία. Ἐκθέσεις καὶ πορίσματα» (Ἀθῆναι 1931).—«Οἰκονομικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος» (ἔκδ. Ἑνώσεως ἑλληνικῶν τραπεζῶν ἐπιμελείᾳ *Γ. Χαριτάκη, Α. Καλλιάβα* καὶ *Ν. Μικέλη*, Ἀθῆναι 1931—1934 τ 5 διὰ τὰ ἔτη 1929—1933).—*Βοϊλᾶς Γ.*, «Διαβαλκανικαὶ ὑδραυλικαὶ πηγαὶ ἐνεργείας» (ἐν «Τεχνικοῖς Χρονικοῖς» Β'/1933).— «Ἡ οἰκονομικὴ ἔρευνα τῶν μεγάλων τεχνικῶν ζητημάτων, συντελεσθεῖσα ὑπὸ τοῦ τεχνικοῦ ἐπιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδος, ἐπιμελείᾳ *Ν. Δ. Κιτσίκη*» (Ἀθῆναι 1933, τόμος μονογραφιῶν 51 Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐπιστημόνων)· τούτου γενικοὺς τομεῖς τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας ἀφοροῦν τὰ ἀκόλουθα μέρη: *Λουλακάκης Ἐμμ.*, «Ἡ βιομηχανία ὡς παράγων τῆς ἐθνικῆς μας οἰκονομίας», *Ἀνδρεάκος Γ.*, «Ἡ συστηματοποίησις παρ' ἡμῖν καὶ ἀλλαχοῦ», *Κελαϊδίτης Γ.*, Τὸ πρόβλημα τῆς ὑγρᾶς καυσίμου ὕλης καὶ ἡ προσπάθεια ἐπιλύσεως αὐτοῦ», *Δεληγιάννης Ἀντ.*, «Αἱ δυνατότητες ἱδρύσεως νέων βιομηχανιῶν ἐν Ἑλλάδι», *Γαλάτης Κ.*, «Ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν ὑδραυλικῶν δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος».—«Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία» (Ἀθῆναι 1933, ἔκδ. Ἀνωτάτου οἰκονομικοῦ συμβουλίου).— *Σκενδερίδης Θ.*, «Ὁδηγὸς τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας 1933—1934» (Ἀθῆναι 1934).— Πρβλ. καὶ τὰ ἐν τῷ «Ἐπισήμῳ δελτίῳ βιομηχανικῆς ἰδιοκτησίας» ἐκδιδομένῳ ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς οἰκονομίας, ἀπὸ τοῦ 1924, ὡς καὶ τὰ ἐν τῷ «Δελτίῳ τῆς ἐπὶ τῆς ἐμψυχώσεως τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας ἐπιτροπῆς» (Ἀθῆναι 1877—1880).

Βιομηχανίαι ὑπεδάφους ἐν γένει.— «Συλλογὴ νόμων, βασ. διαταγμάτων καὶ ὁδηγιῶν περὶ μεταλλείων κτλ., ὑπὸ *Δ. Μαυρομμάτη*» (Ἀθῆναι 1871).— *Λιδωρίκης Γ. Π.*, «Στατιστικαὶ πληροφορίαι περὶ τῶν ἐξορυσσομένων ὀρυκτῶν καὶ μεταλλευμάτων ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1875).— «Συλλογὴ νόμων κτλ. περὶ μεταλλείων κτλ.» (Ἀθῆναι 188).— «L' industrie minérale en Grèce. Rapport pour l'exposition de Chicago» (Ἀθῆναι 1893, ἔκδ. ὑπουργείου Οἰκονομικῶν).—«Πίναξ τῶν ἐν Ἑλλάδι γενομένων παραχωρήσεων καὶ ἐκπτώσεων μεταλλείων» (Ἀθῆναι 1895).— *Ἀνδρόνικος Ε. Γ.*, «Αἱ μεταλλευτικαὶ ἐργασίαι ἐν Σερίφῳ» (ἐν «Ἐγκυκλοπ. Ἡμερολογίῳ» τοῦ 1907).— «Μεταλλεῖα, ὀρυχεῖα καὶ λατομεῖα. Νόμοι, βασ. διατάγματα καὶ διατάξεις μετὰ στατιστικῶν πινάκων» (Ἀθῆναι 1909).— «Στατιστικοὶ πίνακες τῆς μεταλλευτικῆς κινήσεως τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰ ἔτη...» 19.. κ.ἑ. (ἔκδ. τῆς Ἐπιθεωρήσεως μεταλλείων ἐτησία, ὧν στοιχεῖα διὰ μὲν τὰ ἔτη 1923—1926 εἶναι «Ἡ μεταλλευτικὴ κίνησις τῆς Ἑλλάδος. Ἔκθεσις μετὰ στατιστικῶν πινάκων» διὰ δὲ τὰ ἐφ' ἑξῆς ἔτη ἡ «Στατιστικὴ τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας τῆς Ἑλλάδος».— *Γούναρης Η.*, «Μεταλλευτικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1917).— «Μεταλλευτικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1917, τ. 4. Ὑπουργ. Ἐθν. οἰκονομίας).—*Παπαδημητρίου Σ.*, «Στοιχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ μεταλλευτικοῦ δικαίου» (Ἀθῆναι 1921).— *Μουστάκας Δ. Ε.*, «Ἡ μεταλλευτικὴ βιομηχανία τῶν Κυκλάδων νήσων» (ἐν τῷ «Δελτ. τοῦ Ἐμπορ. καὶ βιομ. ἐπιμελ. Ἀθηνῶν», 1923 Ἰούλ.).—*Γούναρης Ἠλ.*, «Ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν μεταλλείων καὶ σχετικὴ νομοθεσία» (ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ τεχνικοῦ ἐπιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδος «Ἡ οἰκονομικὴ ἔρευνα τῶν μεγάλων τεχνικῶν ζητημάτων» Ἀθῆναι 1933).— *Δοανίδης Ι. Π.*, «Ἀρχαῖα μεταλλεῖα» (ἐν τῷ «Ἡμερολ. τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1926).

Λιγνίτης. —*Σολωμὸς Ἰ.*, «Ἑλληνικοὶ λιγνῖται» (Ἀθῆναι 1918).—*Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας* «Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν καυσίμων. Βιομηχανικὸν τμῆμα» (Ἀθῆναι 1920).—*Ζαχαρίας Π.*, *Χαριτάκης Θ.* καὶ *Καλιτσουνάκης Δ.*, «Πρακτικὰ ἐπιτροπῆς 1923 πρὸς ὑποστήριξιν καὶ προαγωγὴν τῶν ἑλληνικῶν λιγνιτῶν» (ἐν «Ἀρχείῳ Οἰκον. καὶ Κοινων. Ἐπιστημῶν» 1924).—*Χαριτάκης Θ.*, «Ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἑλληνικῶν λιγνιτῶν» (ἐν περιοδ. «Ἔργα» 15ης Ἰουνίου 1924).—*Ζαχαρίας Προκ.*, «Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ λιγνίτου» (ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ τεχνικοῦ ἐπιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδος «Ἡ οἰκονομικὴ ἔρευνα τῶν μεγάλων τεχνικῶν ζητημάτων», Ἀθῆναι 1933).—*Σαρρόπουλος Γ.*, «Ἡ ἐμπορικὴ ἀξία τοῦ λιγνίτου ὡς πρὸς τὸν λιθάνθρακα καὶ αἱ ἐπιρροαὶ ταύτης ἐπὶ τῆς τιμῆς τῆς παραγομένης ἐνεργείας» καὶ «Τὸ πρόβλημα τῆς δι' ἠλεκτρικῆς ὁδοῦ μεταφορᾶς τῆς θερμικῆς ἐνεργείας τῶν λιγνιτικῶν καυσίμων» (αὐτόθι).—*Ζῶτος Γ.*, «Τὸ πρόβλημα τοῦ λιγνίτου» (αὐτόθι).—*Γούναρης Ἠλ.*, «Αἱ περὶ λιγνίτου προτάσεις τοῦ 1932» (αὐτόθι).—*Χαριτάκης Θ.*, «Τὸ μεταλλευτικὸν καὶ λιγνιτικὸν ζήτημα καὶ ὁ τεχνικὸς καὶ βιομηχανικὸς ἐξοπλισμὸς τῆς χώρας» (αὐτόθι).—«Γνωμοδότησις ἐπὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς αὐξήσεως τῆς παραγωγῆς καὶ καταναλώσεως τοῦ ἐγχωρίου λιγνίτου» (Ἀθῆναι, 193. ἔκδ. τοῦ Ἀνωτ. Οἰκον. Συμβουλίου).

Σμύρις.—*Παπαβασιλείου Σωκρ.*, «Περὶ τοῦ σμυριδικοῦ ζητήματος» (1910).—*Ξυνόπουλος Γ.*, «Μελέτη περὶ νάξιας σμύριδος» (1927).

Πολύτιμα μέταλλα.—*Βαρβαρέσσος Α.*, «Ὁ χρυσὸς τῆς Ἑλλάδος» (ἐν «Τεχνικοῖς Χρονικοῖς» Β/1933).

Θηραϊκὴ γῆ.—*Βουρνάζος Α. Χ.*, «Ἡ θηραϊκὴ γῆ» (Ἀθῆναι 1904).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ θηραϊκὴ γῆ» (ἐν «Πρακτικοῖς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν» Β'/1927).—*[Φωτιάδης Α. καὶ Χὸρς Σ.]*, «Τὰ ἑλληνικὰ σιμέντα καὶ ἡ θηραϊκὴ γῆ» (Ἀθῆναι ὁ. ἀ. ἔρευνα τοῦ τεχν. ἐπιμελ. τῆς Ἑλλάδος).

Ἐλαιουργία.—*Γαλανὸς Σ.*, «Ἑλληνικὰ ἔλαια» (1922).—*Λύχνος Ν.*, «Τὸ λάδι» (1926).—*Ἀναγνωστόπουλος Π.*, «Τὰ ἐπιβαλλόμενα μέτρα πρὸς αὔξησιν τῆς παραγωγῆς, βελτίωσιν τῆς ποιότητος καὶ ἐξασφάλισιν τῆς ἐμπορείας τοῦ ἐλαίου» (1929).—*Ζάννος Μ.*, «Ἡ φορολογία τῶν ἐλαιολάδων. Τὰ σπορέλαια» (1929).—*Σαρακωμένος Δ.*, «Τὸ ἔλαιον» (1930).—*Φιλιππόπουλος Γ.*, «Τὸ ἐμπόριον τῶν ἐλαιολάδων» (1930).—*Καλογερέας Σ. Α.*, «Δύο νέαι μέθοδοι τοῦ ἐλαίου τῶν ἐλαιῶν» (Ἀθῆναι, ἐν τῷ «Γεωργικῷ δελτίῳ», 1931 ζ).—*Κοτσιλίμπας*, «Ἡ φορολογία τοῦ ἐλαίου καὶ τῶν ἐλαιῶν» (1933).

Οἰνοπνευματώδη.—*Κροκιδᾶς Π.*, «Περὶ οἰνοποιίας» (1841).—*Χωματιανὸς Σ.*, «Περὶ οἰνοποιίας» (1841).—*Ρουσσόπουλος Ο.*, «Οἰνολογικά» (1888). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ποτοποιία, κονσέρβαι» (1894).—*Λοβέρδος Ι. Π.*, «Ὁ σταφιδίτης οἶνος» (Ἀθῆναι 1894).—*Στασινόπουλος Α. Κ.*, «Τὸ οἰνολογικὸν μέλλον τῆς Ἑλλάδος» (1903). «Φορολογία, παραγωγὴ καὶ κατανάλωσις τῶν οἰνοπνευμάτων καὶ τοῦ ζύθου, μετὰ στατιστικῶν πινάκων» (Ἀθῆναι 1905 καὶ 1906, ἐπίσημος ἔκδ.)—*Πύρλας Π.*, «Γενικὴ οἰνολογία» (1907).—«Τὸ ἀμπελουργικὸν καὶ οἰνολογικὸν ζήτημα ἐν Ἑλλάδι» (1908).—*Ρέπουλης Ε.*, «Ἡ κρίσις τῶν οἴνων» (ἔκθεσις τῆς κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς, Ἀθῆναι 1909).—*Πύρλας Π.*, «Les vins résinés en Grèce» (Montpellier 1911).—*Στεφανίδης Κ.*, «Ποτοποιία καὶ οἰνοπνευματοποιία» (1930).—*Ζαγανιάρης Ι.*, «Οἰνοποιία» (1931).—*Ματθαιόπουλος Γ. Θ.*, «Περὶ τοῦ γλεύκους τῆς Ἀττικῆς, Βοιωτίας καὶ Εὐβοίας κατὰ τὰ ἔτη 1923 ἕως 1927».—«Οἰνολογικὴ ἐπιθεώρησις» (ἑνώσεως Ἑλλήνων οἰνολόγων, Ἀθῆναι 1930 κ.ἑ.).—*Παμπούκης Ν.*, «Ὁ οἶνος Μονεμβασίας» (ἐν τῷ «Γεωργικῷ Δελτίῳ» 1931 ζ').—*Στεφανόπουλος Ὀρ.*, «Μελέτη περὶ βιομηχανίας τῶν οἴνων ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1932).—*Χαριτάκης Ε.*, «Τὸ οἰνόπνευμα ὡς κινητήριος δύναμις» (ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ τεχνικοῦ ἐπιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδος «Ἡ οἰκονομικὴ ἔρευνα τῶν μεγάλων τεχνικῶν ζητημάτων», Ἀθῆναι 1933).

Βιομηχανία πάγου.—*Φιλάρετος Κλ.*, «Ὁ ἐπισιτισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ βιομηχανία τοῦ ψύχους» (Ἀθῆναι 1921).

Κτηνοτροφικὰ προϊόντα.—*Λιάμπεης Ι.*, «Γαλακτοκομία καὶ τυροκομία» (1892).—*Ματθαιόπουλος Ι. Θ.*, Τὸ γάλα τῆς ἀγέλαδος ἐν Ἀττικῇ» (ἐν τῷ «Δελτίῳ τῆς ἐν Ἑλλάδι Φυσιοδιφ. ἑταιρείας» 1906).—*Ζυγούρης Ν.*, «Τυρὸς Ἀγράφων» (1926).—*Γαλανὸς Σπ.*, «Μελέτη ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν βουτύρων» (1918).—*Σταθόπουλος Θ. Γ.*, «Τὸ ἑλληνικὸν γιαούρτι» (1925).—*Κατακουζηνὸς Κ. Δ.*, «Περὶ τῆς συστάσεως τῶν κυριωτέρων κτηνοτροφικῶν προϊόντων τῆς Μακεδονίας» (Ἀθῆναι 1929).—*Ζυγούρης Ν.*, «Ἡ βιομηχανία τοῦ γάλακτος. Γαλακτοκομία, βουτυροκομία, τυροκομία» (Ἰωάννινα 1932).—*Ματθαιόπουλος Γ. Θ.*, «Περὶ τῶν ἑλληνικῶν βουτύρων».

Ἀλευροποιία καὶ ζυμαρικά.— *Ματθαιόπουλος Γ. Θ.*, «Περὶ πιτυρούχου ἄρτου καὶ τῶν παρ' ἡμῖν χρησιμοποιουμένων ἀλεύρων» (1916).— *Φιλάρετος Κλ.*, «Ὁ ἐπισιτισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ βιομηχανία τοῦ ψύχους» (Ἀθῆναι 1921).— «Ὑπόμνημα τοῦ συνδέσμου ἀλευροβιομηχάνων τῆς Ἑλλάδος» (1926).— «Ἔκθεσις τῆς ἐπὶ τῶν ἀλεύρων κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς» (Ἀθῆναι 1927).— «Ὑπόμνημα τῆς ἑνώσεως εἰσαγωγέων καὶ ἐμπόρων ἀλεύρου» (1927).— *Κουμαρτάρος Ν. Σ.*, «Ἐπὶ τοῦ ἄρτου» (Ἀθῆναι 1933).

Σακχαρώδη προϊόντα.—*Roberti C.*, «Sucrerie royale de la Grèce» (Ἀθῆναι 1842).— *Κοφινᾶς Γ. Ν.* καὶ *Ζαλοκώστας*, «Γενικὴ ἔκθεσις τοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ σακχαροποιείου» (1916).—*Παπανδρέου Στ.*, «Ἡ καλλιέργεια τῶν σακχαροτεύτλων ἐν Ἑλλάδι» (1925).

Κλωστοϋφαντουργία καὶ συναφῆ.— *Μικέλης Ν.*, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐριουργία» (ἐν τῷ «Δελτ. τοῦ ἐμπ. καὶ βιομ. ἐπιμελ. Ἀθηνῶν» Ζ'/1926).— *Πετρίδης Α.*, «Ἡ ἑλληνικὴ ταπητουργία. Ἡ θέσις καὶ τὸ μέλλον αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1928).—*Μανσιλάρης Β.*, «Τὸ ταπητουργικὸν ζήτημα» Ἀθῆναι 1928).—*Χρυσὸς Χ. Δ.*, «Ἑλληνικὴ ταπητουργία καὶ ἐριοπαραγωγή» (ἐν «Γεωργικῷ Δελτίῳ» Β'/1930).

Καπνοβιομηχανία.— *Κωνσταντινίδης Α.*, «Ὁ καπνὸς» (Ἀθῆναι 1875).— *Δαμβέργης Ἀ. Κ.*, «Οἱ καπνοὶ καὶ τὰ τουμπεκιὰ τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1894, ὑπόμνημα πρὸς τὸ ἐν Βρυξέλλαις Διεθν. Συνέδρ. Εφηρμ. Χημείας).— *Χρηστάκης Ἰ.*, «Ὁ καπνὸς» (Κωνσταντινούπολις 1912).— *Ἀγνίδης Η.*, «Ἡ καπνικὴ κρίσις» (1926).— *Οἰκονομάκης Γ. Γ.*, «Μονοπώλια καὶ καπνά Συγκριτικὴ μελέτη» (Βόλος 1926).— «Ἡ ἑλληνικὴ καπνοβιομηχανία καὶ τὸ μονοπώλιον τοῦ καπνοῦ» (Βόλος 1926, ἔκδ. Ἀδελφῶν *Ν. Ματσάγγου*, μετὰ χάρτου).—

Digitized by Google

storoff M., «Les tabacs d' Orient» (Dresde 1928).— *ντζαρης 'Αχ.*, «Τὰ καπνά μας» ('Αθῆναι 1929).— *Κανδη-'Ι. καὶ Καρνῆς Ν.*, «Το σπορέλαιον τοῦ ἑλληνικοῦ κα-οῦ» (ἐν «Πρακτ. 'Ακαδ. 'Αθηνῶν» Θ /1929).— *Μπακάλ-ασης 'Α. Γ.*, «Γενικὴ εἰσήγησις ἐγκριθεῖσα παρὰ τῆς κοι-βουλευτικῆς ἐπὶ τοῦ καπνοῦ ἐπιτροπῆς» ('Αθῆναι 1930). «Συλλογὴ τῶν ἰσχυουσῶν διατάξεων τοῦ κώδικος καὶ -πῶν νόμων περὶ φορολογίας τοῦ καπνοῦ» ('Αθῆναι -10).— *Ζαχαρόπουλος 'Ι. Μ.*, «Ἡ καλλιτέρευσις τοῦ κα-οῦ» (Θεσσαλονίκη 1931).— *Καλιτσουνάκις Δ.*, «Ὁ καπνὸς» -31).— *Φιλάρετος Δ. Ν.*, «Διὰ τοῦ καπνοῦ ἡ ἀνασταθε-ποίησις τῶν ἑλληνικῶν οἰκονομικῶν» ('Αθῆναι 1932).—*'Α-νωστόπουλος Ν. Η.*, «Ὁ ἑλληνικὸς καπνὸς καὶ ἡ καλ-ργεια αὐτοῦ» ('Αθῆναι 1932).— Βλ. ἐπίσης τὴν ὕλην -ν ἑξῆς περιοδικῶν: «Δελτίον Καπνῶν» (ὄργανον τοῦ Κα-εμπορικοῦ συνδέσμου Βόλου, 1925 κ.ἑ.).— «Δελτίον Κα-οῦ» (Γραφείου προστασίας ἑλληνικοῦ καπνοῦ Καβάλλας -26—1932, Θεσσαλονίκης 1927 — 1932, Βόλου 1927—1932) — -abacs helléniques» (τοῦ Συνδέσμου γραφείων προστασίας, -ιβάλλα 1928 κ.ἑ.).— «'Εφημερὶς τῶν καπνοπαραγωγῶν -ακεδονίας - Θρᾴκης» (Θεσσαλονίκη 1928 κ.ἑ.).— «Δελτίον -ιπνοῦ» (Συνδέσμου γραφείων προστασίας ἑλληνικοῦ κα-οῦ, Καβάλλα 1932 κ.ἑ.).— *Σερραῖος 'Ιω.*, «Ἡ παραγωγὴ -πνοῦ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸ ἔτος 1932. Αἱ ἐκ τῆς φορολο-ις τοῦ καπνοῦ εἰσπράξεις κατὰ τὴν χρῆσιν τοῦ ἔτους -32—1933. Διατὶ ἐπιβάλλεται ἡ ἐθνικοποίησις τῆς βιομη-νίας» ('Αθῆναι 1933, 'Εθν τυπογρ.).— *Σημαιόπουλος Δ.*, -ιατὶ δὲν συμφέρει ἡ μονοπώλησις τῆς καπνοβιομηχανίας» -ιθῆναι 1933, 'Εθν. τυπογρ.).

Ἠλεκτροπαραγωγή.—Γουναράκης Κωνστ., «Ἑλληνικὴ ἠλε-ρικὴ οἰκονομία» (ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Τεχνικοῦ ἐπιμελητη-ου τῆς Ἑλλάδος «Ἡ οἰκονομικὴ ἔρευνα τῶν μεγάλων -χνικῶν ζητημάτων», 'Αθῆναι 1933).

Βιοτεχνία.— «Περιληπτικὴ ἔκθεσις περὶ τῶν ἔργων τῆς -λληνικῆς Βιοτεχνικῆς Ἑταιρείας. 1892 — 1902» ('Αθῆναι -03).— *Κυριαζῆς Δαμ.*, «Zur Entwicklung des Gewerbes heutigen Griechenland» ('Αθῆναι 1916).— *Κοντογ άννης* -., «Βιομηχανία καὶ χειροτεχνία ἐν Χίῳ» (ἐν «Ἡμερολ. -εγ. Ἑλλάδος» 1925).

Π. Π.—Π. Ν. Π.

ΕΜΠΟΡΙΟΝ

Περὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου. Πρὸ τοῦ 'Αγῶνος τοῦ 1821 συστηματικὸν -πόριον εἴτε ἐξωτερικὸν εἴτε ἐσωτερικὸν δὲν -πῆρχε. Τὸ εἰσαγωγικὸν ἐμπόριον διεξήγετο κατὰ -ὸ πλεῖστον ὑπὸ τῶν ἰδίων πλοιοκτητῶν (ἐνίοτε τῇ -υνδρομῇ κεφαλαιούχων καὶ τοῦ ὑπηρεσιακοῦ προ-ωπικοῦ τῶν πλοίων συνενουμένων εἰς θαλασσίας -ταιρείας), οἵτινες μετέφερον εἰς τοὺς διαφόρους -ιμένας τοῦ κράτους τὰ ἐμπορεύματα πάσης προε-εύσεως. 'Από τῶν κυριωτέρων τούτων κέντρων ἠγο-άζοντο τὰ ἐμπορεύματα ταῦτα ὑπὸ τῶν ἐμπόρων -μεταπρατῶν) τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ὁ τρόπος οὗτος τῆς -ιεξαγωγῆς τοῦ ἐμπορίου, κατ' ἐξοχὴν τοῦ εἰσαγωγι-οῦ τοιούτου, συνέβαλεν εἰς τὸν ταχὺν καὶ εὐρὺν -λουτισμὸν τῶν νήσων τῶν διαθετουσῶν πλοῖα διὰ -ὴν τοιαύτην διεξαγωγὴν τοῦ ἐμπορίου (Ὕδρα, -Σπέτσαι, Σῦρος, Ἄνδρος κλπ.).

'Εξόχως ἰδίᾳ προήχθη ἡ Σῦρος, ἥτις, λόγῳ τῆς -πικρατησάσης ἐν αὐτῇ ἡσυχίας ἀπὸ τῆς ἀρχῆς -ῆς 'Επαναστάσεως, ἐχρησίμευσεν ὡς καταφύγιον -ῶν κατοίκων πλείστων ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν -καὶ πόλεων (Σμύρνης, Κυδωνιῶν, Ὕδρας, Κρή-της, Χίου κλπ.). Πολυάριθμοι κυρίως συνέρρευ-σαν, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς πατρίδος των, -οἱ ἐκ Χίου πρόσφυγες, οἵτινες διὰ τῆς πρὸς τὸ -ἐμπόριον ροπῆς των κατέστησαν τὴν Σῦρον τὸν -πρῶτον ἐμπορικὸν λιμένα τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἀκμὴ -τῆς Σύρου ἐσυνεχίσθη μέχρι τοῦ 1870, ὅτε ἡ -ἀξία τῶν εἰσαγομένων καὶ ἐξαγομένων διὰ τοῦ λιμένος της προϊόντων ἀνήρχετο εἰς 80 περίπου ἑκατομμύρια δραχμῶν, ἡ παρατηρηθεῖσα ὅμως ἐν τῷ μεταξὺ διαρκὴς αὔξησις τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως τοῦ Πειραιῶς καὶ τῶν Πατρῶν ἐπέφερε τὴν βαθμιαίαν παρακμὴν τοῦ λιμένος τούτου τῶν Κυκλάδων. Τὰ εἰσαγόμενα εἰς Σῦρον προϊόντα προήρχοντο ἔκ τε τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Τουρκίας, ἦσαν δὲ τρόφιμα καὶ πρῶται ὗλαι οἰκοδομῶν, ναυπηγίας, βυρσοδεψίας κλπ. Ἡ ἐξαγωγὴ περιελάμβανε προϊόντα βυρσοδεψίας (ἥτις εὑρίσκετο τότε εἰς μεγάλην ἀκμήν, ἀριθμοῦσα 10 ἐργοστάσια καὶ ἐργαστήρια), ἀλευροποιίας (προερχόμενα ἐκ τῶν τεσσάρων μεγάλων ἐργοστασίων τῆς πόλεως), σιδηρᾶ ἐργαλεῖα, ὑαλουργικὰ εἴδη κ.ἄ. Παραλλήλως ἤκμαζε καὶ τὸ διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον, προαγόμενον χάρις εἰς τὸν ἰσχυρὸν ἐμπορικὸν στόλον τῆς νήσου. Εἰκόνα τῆς δυνάμεως τοῦ στόλου τούτου μᾶς παρέχει τὸ νηολόγιον τοῦ λιμένος, ἐν τῷ ὁποίῳ εἶχον ἐγγραφῇ κατὰ τὴν περίοδον 1834 μέχρι 1867 πλοῖα πρώτης μὲν τάξεως (ἄνω τῶν 60 τόννων) 2.596, δευτέρας δὲ 1.213, καὶ κατὰ τὴν περίοδον 1867—1874 πρώτης μὲν τάξεως 753, δευτέρας δὲ 541. Οὕτω ἀπὸ τοῦ 1834 μέχρι τοῦ 1874 ὁ στόλος τῆς Σύρου περιελάμβανεν ἐν ὅλῳ 5.103 πλοῖα.

Κατὰ τὴν λῆξιν τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος τὸ ἐμπόριον δὲν ἀπετέλει τὴν κυρίως φροντίδα τοῦ νεοσυσταθέντος κράτους, στρέψαντος ἰδίως τὴν προσοχήν του εἰς ἀνόρθωσιν τῆς γεωργίας, ἥτις διετέλει εἰς κατάστασιν τελείας καταστροφῆς καὶ ἠσκεῖτο κατὰ τὸ πατριαρχικὸν σύστημα οἰκονομίας. Τὸ ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον διεξήγετο ὅπως καὶ τὸ εἰσαγωγικόν, μὲ κυριώτερα ἐξαγόμενα προϊόντα τὴν σταφίδα, οἴνους κλπ.

Ὁ Cammerer, γράφων περὶ τὸ 1834 περὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος, ἀναφέρει ὅτι τῷ 1831 αἱ μὲν ἐξαγωγαὶ ἀνῆλθον εἰς 6.741.000 φράγκα, αἱ δὲ εἰσαγωγαὶ εἰς 27.781.600. Κατ' αὐτὸν τὰ κύρια εἰσαγωγικὰ εἴδη ἦσαν: σιτηρά, ζῷα, σάκχαρις, καφφές, μπαχαρικά, ὑφάσματα σταμπᾶτα, βαμβακερά, μάλλινα καὶ μεταξωτά, δαντέλλαι, γοῦναι, μεταλλοτεχνήματα, ὅπλα, ὡρολόγια, καρφιά, ὑαλουργήματα, κεραμουργήματα, χάρτης, φάρμακα, ἔπιπλα, εἴδη πολυτελείας καὶ συρμοῦ, καυσόξυλα, ζῦθος, προϊόντα τῆς Νυρεμβέργης (παίγνια κλπ.), ροῦμι κ.ἄ., τὰ δὲ κύρια ἐξαγωγικά: οἶνος, οἰνόπνευμα, σῦκα, σταφίδες, ἐλαιόλαδον, ὄρυζα, ἔριον, βάμβαξ, βαμβακεραὶ κλωσταί, μέταξα, ξύλον ἀλόης, ἐρυθρόδανον (ριζάρι), κηρός, μέλι, τυρός, καπνός, κηκίδια, δέρματα καὶ γοῦναι, μαροκινά, σόδα, χυλὸς γλυκορρίζης, σπόγγοι, κοράλλια, ἰχθύες, πίσοι καὶ ὀλίγη ναυπηγικὴ ξυλεία. Βραδύτερον ὁ Berghano, ἀναφερόμενος εἰς τὰς εἰσαγωγὰς καὶ ἐξαγωγὰς τοῦ ἔτους 1838, ἀναβιβάζει τὰς μὲν πρώτας εἰς δρχ. 20.335.836, τὰς δὲ δευτέρας εἰς 7.237.897, παρουσιάζει δηλαδὴ τὸ ἐμπορικὸν ἰσοζύγιον τῆς χώρας ἄκρως παθητικόν. Τὰ κυριώτερα εἰσαγόμενα καὶ ἐξαγόμενα προϊόντα κατανέμει ἀπὸ ἀπόψεως ἀξίας ὡς ἀκολούθως:

Εἰσαγωγαὶ		Ἐξαγωγαὶ	
Εἶδος	Ἀξία εἰς δρχ.	Εἶδος	Ἀξία εἰς δρχ.
Βαμβάκινα ὑφάσμ..	3.997.252	Σταφὶς........	2.273.180
Σιτηρὰ	3.701.586	Ποτὰ.........	940 834
Μάλλινα ὑφάσματα.	1.463.437	Μέταξα........	716.530
Δέρματα	1.012.223	Ζῷα σφάγια...	833 091
Ζῷα σφάγια	762 734	Βαλανίδια.....	540.460
Ξυλεία οἰκοδομικὴ .	743.547	Σιτηρὰ........	362.476
Μέταλλα	664.749	Σῦκα	255.487
Μετάλ. ἀντικείμενα	620.133	Ἔρια	214 931
Ἁλίπαστα κρέατα .	581.732	Ζῷαἀροτριῶντ.	190.887
Ἔλαιον	479.858	Λεμόνια.......	184.721
Καφὲς............	434.722	Τυρὸς	162.304
Ποτὰ.............	431.623	Καρποὶ	89.173

Ἤδη ὁ ἱδρυτικὸς νόμος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τοῦ 1841 ὥριζεν ὅτι μόνον τὸ $^1/_8$ τῶν χρηματικῶν μέσων ταύτης ἐπετρέπετο νὰ διατεθοῦν διὰ προεξοφλήσεις ὑπὲρ τοῦ ἐμπορίου, καὶ τοῦτο ὄχι διότι δὲν ὑπῆρχεν ὁλοσχερῶς ἐμπόριον, ἀλλὰ διότι ἡ ἠρειπωμένη ἀστικὴ ὅσον καὶ ἀγροτικὴ ἀκίνητος ἰδιοκτησία εἶχεν ἀπόλυτον ἀνάγκην κεφαλαίων πρὸς ἀνόρθωσίν της.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τὸ ἐμπόριον εὑρίσκετο εἰς νηπιώδη κατάστασιν, κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ τότε διευθυντοῦ τῆς τραπέζης Γεωργίου Σταύρου, τῆς καλλιεργείας τῆς γῆς ἀποτελούσης τὴν πρώτην καὶ κυριωτέραν βιομηχανίαν τῆς χώρας.

Τὰ δύο μεγάλα ἐμπορικὰ κέντρα κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἦσαν ἡ Σῦρος καὶ αἱ Πάτραι. Ἡ πρώτη συνεκέντρου τὸ μέγα μέρος τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος καὶ εὐρύτερον τὸ τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου, ἦτο δὲ ἡ ἕδρα τῶν ὑπαρχουσῶν ναυτιλιακῶν ἐπιχειρήσεων. Ἡ Σῦρος, λόγῳ τῆς διελεύσεως ποικίλων στοιχείων τῶν πέριξ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου χωρῶν, εἶχεν ἀναπτύξει καὶ ποικίλα ἰδιόρρυθμα ἐμπορικὰ ἔθιμα καὶ συνεκέντρου ποικίλας νομισματικὰς μονάδας, ὥστε, ὅτε κατὰ τὸ 1844 ἐγένετο ἡ ἵδρυσις τοῦ πρώτου ὑποκαταστήματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, τοῦτο, μὴ δυνάμενον νὰ ἐργασθῇ ὡς ὑποκατάστημα, ὑπεβιβάσθη εἰς πρακτορεῖον. Τῷ 1846 ἱδρύθη τὸ δεύτερον ὑποκατάστημα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἐν Πάτραις, τὸ δεύτερον ἐμπορικὸν κέντρον τῆς τότε Ἑλλάδος καὶ πρῶτον ἀπὸ ἀπόψεως ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου. Εἰδικώτερον κατὰ τὴν περίοδον ταύτην (μέσα ΙΘ' αἰῶνος) οἱ κυριώτεροι λιμένες τῆς χώρας ἦσαν ἡ Σῦρος, τὸ Ναύπλιον, αἱ Πάτραι, ὁ Πειραιεὺς καὶ αἱ Καλάμαι. Εἰσαγωγικὸς κυρίως ἦτο ὁ τῆς Σύρου, διὰ τοῦ ὁποίου εἰσήγοντο τὰ ἀναγκαιοῦντα εἰς τὰς Κυκλάδας, τὴν Κρήτην καὶ τὰ γειτονικὰ μέρη τῆς Μ. Ἀσίας ἐμπορεύματα. Ἐπίσης εἰσαγωγικὸς ἦτο καὶ ὁ Πειραιεύς, ἐξυπηρετῶν τὴν πρωτεύουσαν, τὴν Βοιωτίαν καὶ μέρος τῆς Πελοποννήσου. Αἱ Πάτραι ἀπετέλουν τὸ εἰσαγωγικὸν κέντρον ὁλοκλήρου τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, ἐπανεξάγουσαι ἐμπορεύματα καὶ εἰς τὰς Ἰονίους νήσους καὶ τὰς παρὰ τὸ Ἰόνιον τουρκικὰς ἐπαρχίας, διεξῆγον δὲ καὶ σοβαρὰν ἐξαγωγὴν κυρίως σταφίδος. Αἱ Καλάμαι ἐξῆγον βαλανίδια, σῦκα καὶ μέταξαν, τὸ δὲ Ναύπλιον μέταξαν, δέρματα, τυρὸν καὶ ἔλαιον.

Πληροφορίας περὶ τῆς μέχρι τῶν μέσων περίπου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος κινήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου παρέχει ὁ συγγραφεὺς Brachelli, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν πληροφοριῶν του τούτων κατηρτίσθη ὁ κατωτέρω πίναξ, παρέχων τὴν ἀξίαν τῶν εἰσαγωγῶν καὶ ἐξαγωγῶν εἰς δραχμὰς σταθεροποιήσεως.

Πίναξ ἐμφαίνων τὴν κατὰ τὸν Brachelli ἀξίαν τῶν εἰσαγωγῶν καὶ ἐξαγωγῶν τῆς Ἑλλάδος, κατὰ τὴν περίοδον 1833—1854, ὑπολογιζομένην εἰς δραχμὰς σταθεροποιήσεως.

Ἔτη	Εἰσαγωγὴ εἰς δρχ. σταθεροποιήσεως	Ἐξαγωγὴ εἰς δρχ. σταθεροποιήσεως	Σύνολον	Ἰσοζύγιον + καὶ —	Ἐξαγωγὴ ἐπὶ 100 δρ. εἰσαγωγῆς	Κάτοικοι	Εἰσαγωγὴ κατὰ κάτοικον	Ἐξαγωγὴ κατὰ κάτοικον
1833	163 161.380	73.605.112	236.766.492	— 89.556.268	45,11	—	—	—
1834	218.630 228	90 069 063	308.699 291	— 128 561.165	41,19	—	—	—
1835	215.182.628	130 072.670	345.255.298	— 85 109.958	60,44	—	—	—
1836	211 541.674	170.282 853	381 824.527	— 41.258.821	80,49	—	—	—
1837	244.382.406	100 046 683	344.429 089	— 144.335.723	40,93	—	—	—
1838	289.292.061	89.638.941	378.931.005	— 199.653.123	30,98	752.077	384,65	119,18
1839	247.368 921	97.494 825	344.863 746	— 149 874.096	39,40	823.773	300.28	118,35
1840	269 591.053	116.354.744	385.945.797	— 153.236.309	4 ,15	850.246	317,07	136,24
1841	239 400 000	93.100 000	332.500.000	— 146.300.000	38,88	861 019	278,04	108,12
1845	296.590.000	146 300.000	442.890 000	— 150.290.000	49,32	960.236	308,87	152,35
1849	276.626.700	172 900 000	449.526.700	— 103 726 700	62,50	996 302	277,65	173,54
1850	292 600 000	73.150.000	365.750 000	— 219.450.000	25,00	1.005.966	290,86	72.71
1851	343 242 277	184.220.987	527 463.264	— 159.021.290	53,67	1.015.724	337,92	181,36
1852	332.263.326	138.349.420	470 612 746	— 193.913 906	41,63	1.025.577	323,97	134,89
1853	268 788 877	119.552.237	388.341.114	— 149.236.640	44,47	1.035 527	259,56	115,45
1854	282.893.420	90.429 507	373 322.927	— 192.463.913	31,96	—	—	—

Ὁ Brachelli ἀναφέρει ἐπίσης τὰ σπουδαιότερα εἰσαγόμενα εἴδη, ἅτινα ἦσαν τὰ ἑξῆς κατὰ χώρας προελεύσεως. Ἐξ Ἀγγλίας: ἀποικιακὰ κεραμουργήματα, τσόχαι, σιδηρᾶ ἀντικείμενα, γαιάνθρακες, βαμβακερὰ ὑφάσματα, κλωσταὶ καὶ δέρματα· ἐκ Γαλλίας: μεταξωτά, βαμβακερά, σολοδέρματα, ἔπιπλα, βακαλάος, εἴδη πολυτελείας καὶ συρμοῦ· ἐξ Αὐστρίας: σάκχαρις, καφές, χάρτης, καρφοβελόναι, φάρμακα, σίδηρος, ξυλεία οἰκοδομῶν, σανίδες, ὄρυζα, δέρματα, ὕαλος καὶ ὑαλουργήματα, μακαρόνια, χάλυψ, κανναβάτσον καὶ ἁλίπαστοι ἰχθύες· ἐκ τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τῆς Τουρκίας: σιτηρά, χαβιάρι, βούτυρον, καραβόπανα, κανναβάτσον καὶ ἄρμενα.

Τὰ κυριώτερα ἐξαγόμενα εἴδη ἦσαν τὰ ἑξῆς, κατὰ χώρας προορισμοῦ: διὰ τὴν Ἀγγλίαν: σταφίδες, ἐλαιόλαδον, ἔρια, σπόγγοι, χυλὸς γλυκορρίζης· διὰ τὴν Γαλλίαν: μέταξα, ἔλαιον, δέρματα, βαλανίδια καὶ καπνός· διὰ τὴν Αὐστρίαν: ἐρυθρόδανον, κηρός, βάμβαξ, τυρός, σταφίς, ἔρια, ἔλαιον, δέρματα, λιναρόσπορος, μέταξα, σπόγγοι καὶ καπνός· διὰ τὴν νότιον Ρωσίαν: οἶνος καὶ καπνός· διὰ τὴν Τουρκίαν: ποτὰ καὶ σῦκα. Κατὰ τὴν αὐτὴν πηγὴν τὰ κυριώτερα εἰσαχθέντα καὶ ἐξαχθέντα κατὰ τὸ 1852 εἴδη ὑπῆρξαν τὰ ἀκόλουθα:

Εἰσαγωγὴ		Ἐξαγωγὴ	
Εἶδος	Ἀξία εἰς δραχμ.	Εἶδος	Ἀξία εἰς δραχμ.
Σιτηρὰ...............	7.822.295	Σταφὶς....	2 844.058
Βαμβ. ὑφάσματα.....	3.472.486	Μέταξα....	1.999.970
Σάκχαρις...	1.378.008	Ποτὰ.. ...	1 022.545
Ἰχθύες(νωπ. καὶ παστ.)	1 160 879	Βαλανίδια	824.139
Μέταλλα	1.040.635	Σῦκα	700 175
Ξυλεία	1.004.336	Σπόγγοι ...	524.716
Δέρματα..............	953 677	Μεταλλεύμ.	440.400
Ζῷα	808.949	Ζῷα	410.574
Ἔλαια	705.663	Σιτηρὰ ...	389.066
Καφφὲς	554.876	Ἔρια.	162.910
Μεταξωτὰ	531.810	Δέρματα...	103.457
Ὄρυζα	520.244	Καπνὸς....	82.521

Ἡ ἀξία τῆς ἐξαχθείσης κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος (1851) σταφίδος ἀνῆλθεν εἰς 8.359.196 δρχ.

Ἡ ἀποκατάστασις σχετικῆς ἐν τῇ χώρᾳ ἠρεμίας, ἡ διευθέτησις τοῦ κυβερνητικοῦ ζητήματος τῆς χώρας, ἡ ἵδρυσις τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἡ προϊοῦσα ἐπέκτασις τῶν ἐργασιῶν ταύτης καὶ ἐν γένει ἡ ἐπίδοσις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας εἰς παραγωγικὰ ἔργα ἔδωκαν ἀξιόλογον ὤθησιν εἰς τὸ ἐμπόριον. Ἐμπορικοὶ σύλλογοι καὶ ἐπιμελητήρια ἤρχισαν ἱδρυόμενα βάσει τοῦ νόμου τοῦ 1836 πρὸς ἐξυπηρέτησιν καὶ προαγωγὴν τοῦ ἐμπορίου. Τὴν πρόοδον ὅμως ταύτην ἀνέκοψαν ἐπί τινα χρόνον τὰ γεγονότα τοῦ 1848 καὶ ἡ ἐνσκήψασα νόσος τῶν ἀμπέλων καὶ σταφιδαμπέλων, ἅτινα ἐπέφερον νέκρωσιν τοῦ ἐμπορίου, τῆς ναυτιλίας καὶ γενικὴν τοῦ τόπου οἰκονομικὴν δυσπραγίαν. Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα, ἅμα τῇ ἐκρήξει τῆς κρίσεως, ἔσπευσε νὰ διακόψῃ τὴν περαιτέρω χορήγησιν τῶν πρὸς τὸ ἐμπόριον πιστώσεων καὶ ἀφ' ἑτέρου ν' ἀνακαλέσῃ ταύτας ἐντὸς μηνιαίας προθεσμίας. Τὸ ἐμπόριον, καίτοι περιελθὸν εἰς ἀδιέξοδον, ἐν τούτοις ἔσπευσε ν' ἀνταποκριθῇ εἰς τὸ αἴτημα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἐξ οὗ ἀποδεικνύεται ἡ σταθερὰ βάσις αὐτοῦ. Ἐκ τῆς συνεχοῦς ἐκτελέσεως τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ ἐμπορίου προῆλθεν ἡ ἀπαίτησις τῶν ἐμπορικῶν ὀργανώσεων, ὅπως ἐπιμηκυνθῇ ὁ χρόνος τῆς διαρκείας τῆς ἐπιβληθείσης ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας καὶ αὐξηθῇ ἀφ' ἑτέρου τὸ κυκλοφοροῦν χαρτονόμισμα, ὥστε ἡ τράπεζα νὰ δυνηθῇ νὰ ἔλθῃ ἀποτελεσματικώτερον εἰς ἐπικουρίαν καὶ ἐνίσχυσιν τοῦ ἀναπτυσσομένου ἐμπορίου.

Ἡ κατὰ τὴν δευτέραν ἑξαμηνίαν τοῦ 1857 δη-

Digitized by Google

μιουργηθεῖσα ἐμπορικὴ κρίσις ἐν Εὐρώπῃ ἐπέδρασε δυσμενῶς καὶ ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου, τὸ ὁποῖον πάλιν, τῇ ὑποστηρίξει τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἠδυνήθη νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν κρίσιν τελεσφόρως. Οὐχ ἧττον ὅμως τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον, ἀκολουθοῦν τὸν γενικὸν καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις χώραις ὀργασμὸν μὲ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς φιλελευθέρας ἐμπορικῆς πολιτικῆς, ὁσονὲν ἀνεπτύσσετο, ὥστε αἱ ἀνάγκαι αὐτοῦ καθ' ἑκάστην ν' αὐξάνουν· ἐνδεικτικὸν τούτου δ' εἶναι ὅτι πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἀναγκῶν τούτων ἐχρειάσθη νὰ θεσπισθῇ ὁ νόμος ΦΚΣΤ' τῆς 11/4/1859, βάσει τοῦ ὁποίου ἐπετράπη εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν ν' αὐξήσῃ τὰς πρὸς τὸ ἐμπόριον χορηγήσεις της εἰς 12 ἑκατ. δραχμῶν. Αἱ ἀνάγκαι ὡσαύτως τοῦ γοργῶς ἀναπτυσσομένου ἑλληνικοῦ ἐμπορίου συνετέλεσε κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ μετοχικοῦ κεφαλαίου τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη 1864 καὶ 1866 Τὸ ἔτος 1862 ἱδρύθη καὶ τὸ ὑποκατάστημα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἐν Πειραιεῖ, σημεῖον ἀναπτύξεως τῆς πόλεως ταύτης εἰς ἐμπορικὸν κέντρον ἐπὶ ζημίᾳ ἰδίᾳ τῆς Σύρου. Ἐνδεικτικὸν τῆς κατανομῆς τοῦ ἐμπορίου δύναται νὰ χρησιμεύσῃ καὶ τὸ ὅτι ἐκ τῶν 76 ἀνωνύμων ἑταιρειῶν διαφόρου φύσεως, αἵτινες ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι τοῦ 1870 συμπεριλαμβανομένου ἱδρύθησαν, αἱ 39 παρουσιάζονται μὲ ἕδραν τὴν Σῦρον καὶ 22 μὲ ἕδραν τὰς Πάτρας. Ἐνῷ ἀντιθέτως ἐκ τῶν 139 ἱδρυθεισῶν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1871—1900 αἱ 84 ὥρισαν ἕδρας τὰς Ἀθήνας, 18 τὸν Πειραιᾶ, 12 τὴν Σῦρον καὶ 7 τὰς Πάτρας.

Ἐνδεικτικὸν ἐπίσης τῆς προόδου τοῦ ἐμπορίου εἶναι ἡ ἐξέλιξις τοῦ λογαριασμοῦ τῶν ἐμπορικῶν προεξοφλήσεων τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης. Οὕτω κατὰ τὸ τέλος τῆς α' ἑξαμηνίας τοῦ 1842 ἀνήρχοντο αὗται εἰς δραχμὰς 642 712, ἐνῷ εἰς τὸ τέλος τῆς β' ἑξαμηνίας τοῦ 1870 τὸ ποσὸν τοῦτο ἦτο 14.247.741. Ἐλλείπουν ὅμως στατιστικὰ δεδομένα, ἵνα ἐπὶ τῇ βάσει τούτων δυνηθῶμεν νὰ ἐκτιμήσωμεν καὶ τὴν ἐμπορικὴν κίνησιν τῆς χώρας. Διὰ τὴν ἐγχώριον παραγωγὴν μέχρι τοῦ 1911 ἐλλείπουν παντελῶς, διὰ δὲ τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον ἐμφανίζονται τοιαῦτα μόνον ἀπὸ τοῦ 1851. Οὕτω κατὰ τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔτος ἀναλογοῦν ἐπὶ ἑκάστου κατοίκου τῆς χώρας δραχμαὶ 22,82 τῆς ἀξίας τῆς εἰσαγωγῆς καὶ 12,14 τῆς ἀξίας τῆς ἐξαγωγῆς. Κατὰ τὸ 1860 ἡ ἀναλογία αὕτη ἀνήρχετο εἰς 44,08 καὶ 21,80, καὶ κατὰ τὸ 1870 εἰς 52,18 καὶ 23,17. Ὁπωσδήποτε τεκμαίρεται ἡ σπουδαιότης τοῦ ἐμπορίου ὡς τοῦ ἀμέσως σπουδαιοτέρου κλάδου τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας μετὰ τὴν γεωργίαν, καὶ ἐκ τοῦ ὅτι μέχρι τοῦ ἔτους 1870 βιομηχανία ἢ καὶ προωδευμένη βιοτεχνία δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ὅμως τοῦ 1870—1872 παρατηρεῖται μία ἁλματικὴ ἀνάπτυξις τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος· τὸ κέντρον δράσεως μεταφέρεται εἰς τὸν Πειραιᾶ καὶ τὰς Ἀθήνας. Καὶ εἶχε μὲν ὁ Γαλλογερμανικὸς πόλεμος τοῦ 1871 προκαλέσει κατ' ἀντανάκλασιν ἀρκετὰς δυσχερείας καὶ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον, πλὴν τοῦτο κατώρθωσε νὰ ὑπερπηδήσῃ ταύτας εὐκόλως, σημειῶσαν σοβαρὰν καὶ ἀδιάπτωτον πρόοδον μέχρι τοῦ 1883. Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα, καίτοι ἀπὸ τοῦ 1868—1870 ἰσχυρῶς περιπλεκομένη εἰς δάνεια πρὸς τὸ κράτος, εὐθὺς ἀπὸ τῆς β' ἑξαμηνίας ἤρχισε σοβαρῶς καὶ σταθερῶς αὐξάνουσα τὰς ἐμπορικὰς προεξοφλήσεις· ἀλλὰ καὶ ἡ ἀγοραστικὴ δύναμις τοῦ πληθυσμοῦ ηὔξησε συνεπείᾳ εἰσροῆς ξένων κεφαλαίων εἰς Ἑλλάδα, τοποθετηθέντων, κατόπιν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ σχετικοῦ νόμου τοῦ 1861, εἰς μεταλλευτικὰς ἐπιχειρήσεις, ὡς καὶ συνεπείᾳ τῆς συνάψεως τῶν δύο δανείων ἐξ 60 καὶ 120 ἑκατ. χρ. φράγκων κατὰ τὰ ἔτη 1879 καὶ 1881. Ἡ ἀναλογία τῆς κυκλοφορίας χαρτονομίσματος κατὰ κάτοικον βαίνει αὐξανομένη, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου αἱ τιμαὶ ἀπὸ τοῦ 1873, λόγῳ τῆς κρίσεως, εἶχον ὑποστῇ πτῶσιν. Ἐπίσης ἡ ἀναλογία τῆς ἀξίας τῆς εἰσαγωγῆς κατὰ κάτοικον ηὔξησε κατὰ 50 % περίπου, τῆς ἐξαγωγῆς ὅμως μόλις κατὰ 15—20 %. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐπιβολὴ τῶν νέων δασμῶν τοῦ δασμολογίου τοῦ 1867 ἐπηρέασεν εὐμενῶς τὴν παραγωγικὴν ζωὴν τῆς χώρας καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ τὴν ἐμπορικὴν τοιαύτην. Ἂν ὅμως τὰ ἔτη 1870—1883 ὑπῆρξαν γόνιμα εἰς ἀνάπτυξιν τῆς ἐμπορικῆς προόδου τῆς χώρας, ἐν τούτοις κατὰ τὴν β' ἑξαμηνίαν τοῦ 1883 ἐξερράγη νέα κρίσις, ἐπιδεινωθεῖσα κατὰ τὸ 1885 καὶ ἐξουδετερωθεῖσα μόλις κατὰ τὸ 1890. Τὰ αἴτια τῆς κρίσεως ταύτης ἀποδοτέα εἰς τὴν κακὴν ἔκβασιν τῶν ἐσόδων κατὰ τὰ ἔτη 1880—1885, καὶ κυρίως εἰς τὴν στενόχωρον θέσιν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν. Τὸ ἐμπόριον ἤρχισε ν' ἀναλαμβάνῃ σταθερῶς πάλιν ἀπὸ τοῦ 1887, λόγῳ τῶν ἀλλεπαλλήλων καλῶν ἐσοδειῶν, τῆς συνάψεως τῶν δανείων κατὰ τὰ ἔτη 1887, 1889 καὶ 1890 καὶ τῆς τοποθετήσεως ξένων κεφαλαίων ἐν Ἑλλάδι διὰ παραγωγικοὺς σκοποὺς (ἀποξήρανσις Κωπαΐδος, κατασκευὴ σιδηροδρόμων κλπ.). Οὐχ ἧττον ὅμως ἀπὸ τοῦ 1882, κατόπιν τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ ἕνεκα ἄλλων ἐξωτερικῶν λόγων (συντελεσθεῖσα ἤδη διάνοιξις τοῦ Σουέζ, ἀνάπτυξις ἀτμήρους ναυτιλίας), ἐπίσης δ' ἕνεκα τῆς ὠθήσεως ἣν ἔδωκεν ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Χαρ. Τρικούπη, τὸ ἐμπόριον, τόσον τὸ ἐξωτερικὸν ὅσον καὶ τὸ ἐσωτερικόν, ἤρχισε νὰ δρᾷ συστηματικώτερον. Ἀπὸ τοῦ 1879 ἰδίως ἤρχισαν νὰ ἐμφανίζωνται σοβαραὶ ἐμπορικαὶ ὀργανώσεις (ἐμπορικοὶ σύλλογοι), μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῶν διὰ τοῦ νομοθετήματος τοῦ 1836 συσταθέντων ἐμπορικῶν ἐπιμελητηρίων.

Ἀπὸ τοῦ 1892 σημειοῦται νέα πάλιν στενοχωρία εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον, συνεπείᾳ τῆς σταφιδικῆς κρίσεως, ὀφειλομένης εἰς τὴν μείωσιν τῆς ἐξαγωγῆς κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν Γαλλίαν (ἀποκατάστασις τῶν ἐκ τῆς φυλλοξήρας καταστραφέντων γαλλικῶν ἀμπελώνων, ἀπαγόρευσις κατασκευῆς οἴνων ἐκ ξηρᾶς σταφίδος κτλ.) καὶ ἐπενεγκούσης μεγάλην πτῶσιν τῶν τιμῶν τῆς σταφίδος. Ἡ ἐντεῦθεν ἐξαπολυθεῖσα γεωργικὴ καὶ ἐμπορικὴ κρίσις τῶν τότε πλουσιωτέρων ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν ἐγένετο αἰσθητὴ καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἐμπορικὴ αὕτη στενοχωρία ἤρχισε νὰ παρέρχεται κατὰ τὸ 1896, πλὴν ὁ ἐπακολουθήσας τὸ ἑπόμενον ἔτος ἀτυχὴς πόλεμος ἐπέφερε νέαν ἀναστάτωσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν οἰκονομίαν. Τὸ ἐμπόριον ἐν τούτοις δὲν ἐκάμφθη κατὰ τὴν περίοδον ταύτην συνεπείᾳ ἐνεργητικῆς ὑποστηρίξεώς του ἐκ μέρους τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης καὶ τῶν λοιπῶν πιστωτικῶν ἱδρυμάτων.

Μετὰ τὴν διαρρύθμισιν τοῦ ἐξωτερικοῦ δημοσίου χρέους, κατὰ τὸ 1898, διὰ τῆς συνάψεως τοῦ ἠγγυημένου δανείου ὑπὸ ἐξαιρετικῶς εὐνοϊκοὺς ὅρους (τόκους 2 ½ %, τιμὴ ἐκδόσεως 100 ½ %), δυνάμει τοῦ ὁποίου ἀπεδόθησαν εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ κράτους ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ ὀφειλόμενα, καὶ συνεπείᾳ καλῶν ἐσοδειῶν, αὐξήσεως τῶν μεταναστευτικῶν ἐμβασμάτων, σταθερᾶς βελτιώσεως τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου τῆς χώρας καὶ αὐξήσεως τῶν ἐκ τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας ἐσόδων τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον διήνυσε μέχρι τοῦ 1914 ἐποχὴν προόδου, ἐνισχυθείσης καὶ ὑπὸ τῆς εὐτυχοῦς ἐκβάσεως τῶν δύο Βαλκανικῶν πολέμων. Τὸ ἑλληνικὸν κράτος ἐπεξετάθη εἰς νήσους καὶ ἐπαρχίας πλουτοφόρους καὶ ἀσκούσας ἀνέκαθεν ζωηρὸν ἐμπόριον. Κατὰ τὸ 1914 ἱδρύθησαν καὶ αἱ οἰκονομικαὶ ὀργανώσεις τοῦ ἐμπορίου, ἤτοι τὰ ἐμπορικὰ ἐπιμελητήρια (νόμ. 184 τοῦ 1914). Ἐπίσης συνεστήθησαν παντοῦ ἐμπορικοὶ σύλλογοι. Μέχρι τῆς περιόδου ταύτης ἐμπορικὸν ἐπιμελητήριον εἶχε μόνον ὁ Πειραιεύς, ἐνδεικτικὸν τῆς ἐξελίξεως τῆς πόλεως ταύτης εἰς τὸ σπουδαιότερον ἐμπορικὸν κέντρον τῆς Ἑλλάδος Κατὰ τὸ 1909 ἱδρύθη καὶ τὸ ὑπουργεῖον Γεωργίας, Ἐμπορίου καὶ Βιομηχανίας, ἐπονομασθὲν ἀργότερον ὑπουργεῖον τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας.

Ἀπὸ τῆς ἐκρήξεως ὅμως τοῦ Παγκοσμίου πολέμου τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον ὑπέστη πλείστας διακυμάνσεις, ὀφειλομένας ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν γενικὴν πολεμικὴν κατάστασιν, ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς διοικητικὰ μέτρα ληφθέντα ἐν Ἑλλάδι ἕνεκα ταύτης. Ἀλλὰ αἱ διακυμάνσεις αὗται δὲν ἀφεώρων μόνον τὸ ἐξωτερικόν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐσωτερικὸν ἐμπόριον, ὡς καὶ αὐτὴν τὴν παραγωγήν, γεωργικὴν καὶ βιομηχανικήν. Σχετικῶς μὲ τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον ἐπεβλήθησαν ἀπαγορεύσεις καὶ περιορισμοὶ ἐπὶ τῆς εἰσαγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς. Γενικῶς δὲ δέον νὰ λεχθῇ ὅτι πάντα τὰ μέτρα ταῦτα ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἐξασφάλισιν καὶ θεραπείαν τῶν πολεμικῶν καὶ ἐπισιτιστικῶν ἀναγκῶν τῆς χώρας.

Ὁ νόμος 651 τῆς 2/3/1915 ἐπεδίωξε νὰ παρεμποδίσῃ τὴν ἐξαγωγὴν καὶ ἐπανεξαγωγὴν ἐμπορευμάτων ἀποτελούντων εἴδη ἀπαραίτητα διὰ τὰς βιοτικὰς ἀνάγκας τοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ νόμος 659 τῆς 29/8/1915 καθιέρωσε σύστημα ἀδειῶν ἐξαγωγῆς τῶν ὑπὸ κρατικὴν ρύθμισιν κειμένων προϊόντων. Ὁ νόμος 702 τῆς 15/2/1916 κατήργησεν ἐντελῶς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἐμπορίου καὶ ὑπήγαγε τὴν ὅλην οἰκονομικὴν ζωὴν τῆς χώρας ἀπὸ τῆς παραγωγῆς ἢ εἰσαγωγῆς μέχρι τῆς διανομῆς τῶν ἐμπορευμάτων εἰς τὸν τελευταῖον καταναλωτὴν ὑπὸ κρατικὸν ἔλεγχον, συστήσας ἐπιτροπὴν προμηθειῶν ἐξ 8—10 προσώπων καί, πλὴν ταύτης, γνωμοδοτικὸν συμβούλιον ἐξ 20 ἀντιπροσώπων τῆς παραγωγῆς, ἐμπορίου καὶ καταναλώσεως. Ἡ μὲ τὴν ὡς ἄνω εὐρυτάτην δικαιοδοσίαν Ἐπιτροπὴ Προμηθειῶν ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ νεοσυσταθέντος ὑπουργείου Ἐπισιτισμοῦ καὶ Αὐταρκείας (Ν. Δ. τῆς 11/12/1917), εἰς τὸ ὁποῖον, πλὴν τῆς δικαιοδοσίας τοῦ νόμου 702, ἐδόθη καὶ τὸ δικαίωμα τῆς διατιμήσεως γάλακτος, τυροῦ, βουτύρου κλπ.

Ὁ νόμος 1252 τῆς 9/4/1918 «Περὶ λήψεως μέτρων πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἐπαρκείας τῆς χώρας», καθώρισεν ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου καὶ 8 μῆνας μετ' αὐτὸν διὰ βασιλικοῦ διατάγματος δύναται νὰ κανονίζεται, περιορίζηται ἢ ἀναστέλληται ἡ παραγωγή, βιομηχάνισις, κυκλοφορία, πώλησις ἢ κατανάλωσις: 1) εἰδῶν χρησίμων πρὸς διατροφὴν ἀνθρώπων καὶ ζῴων, 2) καυσίμου ὕλης, 3) εἰδῶν καταναλώσεως ἢ χρησίμων εἰς τὴν γεωργίαν ἢ βιομηχανίαν. Τὸ κράτος ἠδύνατο βάσει τοῦ νόμου 1252 νὰ ἐπιφυλάξῃ αὐτῷ τὴν ἀποκλειστικὴν ἀγορὰν καὶ πώλησιν τροφίμων ἐγχωρίου παραγωγῆς ἢ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσαγομένων, ἀπαγορευομένης τῆς ἐλευθέρας ἐμπορίας καὶ διαθέσεως τούτων.

Ὡς εἶναι φανερόν, ἐμπόριον ὑπὸ τοιούτους περιορισμοὺς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ διεξαχθῇ, πολλαὶ δὲ ὑπερβασίαι καὶ καταχρήσεις κατ' ἀνάγκην ἐσημειώθησαν ἐπὶ βλάβῃ τοῦ ἐντίμου ἐμπορίου. Παρελθούσης τῆς πολεμικῆς περιόδου κατηργήθησαν τὰ πλεῖστα τῶν δεσμευτικῶν μέτρων τοῦ ἐμπορίου, διὰ δὲ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 11/6/1923 κατηργήθη καὶ τὸ ὑπουργεῖον Ἐπισιτισμοῦ, μεταβιβασθείσης τῆς μὲν ὑπηρεσίας τῆς ἀγορανομίας εἰς τὸ ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν, τῆς δὲ τοῦ Ἐπισιτισμοῦ εἰς τὸ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Ἐκ τῶν περιοριστικῶν μέτρων τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου παρέμειναν αἱ διατιμήσεις, ἰδίᾳ διὰ τὸν ἄρτον καί τινα ἄλλα εἴδη πρώτης ἀνάγκης, τιθεμένου εἰς κίνησιν, παρουσιαζομένης περιπτώσεως, τοῦ περὶ αἰσχροκερδείας νόμου. Κατὰ τὸ τελευταῖον ἰδίᾳ ἔτος τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, ὡς καὶ μέχρι τοῦ 1922, οἱ πόλεμοι, ἡ παρουσία τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων ἐν Ἑλλάδι, τὰ κέρδη τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, τὰ μεγάλα ἐμβάσματα τῶν Ἑλλήνων μεταναστῶν καὶ τέλος ἡ εἰσαγωγὴ πολλῶν ἀδήλων πόρων συνεσώρευσαν πολλὰ κεφάλαια ἐν Ἑλλάδι. ταῦτα δὲ ἔδωσαν μεγάλην ὤθησιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας ἐν τῇ χώρᾳ.

Διὰ τῆς εἰσροῆς τῶν προσφύγων, στερουμένων τῶν πάντων, ἐδόθη κατὰ τὰ ἔτη 1922—1923 νέα μεγάλη ὤθησις εἰς τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν τῆς Ἑλλάδος, ἰδίᾳ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ ἐσωτερικὸν ἐμπόριον αὐτῆς. Ἡ ὤθησις αὕτη ἐνισχύθη ἔτι περισσότερον καὶ ὑπὸ τῶν ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος ἐν τῷ ἐξωτερικῷ συναφθέντων δανείων διὰ τὴν προσφυγικὴν ἐγκατάστασιν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν παραγωγικῶν ἔργων, ἀργότερον δὲ καὶ ὑπὸ τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς τῆς κυβερνήσεως κατὰ τὴν περίοδον 1928—1931. Ἐν τούτοις ἡ ἀπρόσκοπτος πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου διήρκεσε μέχρι τῶν μέσων τοῦ 1930, ὁπότε ἐγένετο ἔκδηλος ἡ ἐπίδρασις τῆς παγκοσμίου οἰκονομικῆς κρίσεως ἐν Ἑλλάδι. Ἀλλ' ἔμμεσος περιορισμὸς τοῦ ἐμπορίου, κυριολεκτικῶς τοῦ εἰσαγωγικοῦ τοιούτου, ἐσημειώθη ἀπὸ τῆς 28 Σεπτεμβρίου 1931, ὁπότε ἡ Ἑλλὰς ἠναγκάσθη, πρὸς προστασίαν τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν αὐτῆς, νὰ ἐπιβάλῃ ἔλεγχον ἐπὶ τῆς κινήσεως τοῦ ξένου συναλλάγματος, ἐπενεγκόντα ἐσκεμμένως καὶ περιορισμὸν τῆς εἰσαγωγῆς ὡρισμένων ξένων προϊόντων. Ὁ ἔμμεσος οὗτος περιορισμὸς μετεβλήθη εἰς ἄμεσον ἀπὸ τῆς 15 Μαΐου 1932, ἐπιβληθέντα βάσει τοῦ νόμου 5426 τῆς 29 Ἀπριλίου 1932. Ἔκτοτε, μέχρι σήμερον, ἰσχύει τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα εἰσακτέων ποσοτήτων, τὸ ὁποῖον φυσικῷ τῷ λόγῳ ἐξασκεῖ ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου, περιοριζομένου οὕτω κατ' ὄγκον καὶ εὑρισκομένου εἰς ἀρκετὰ στενόχωρον θέσιν, δεδομένου ὅτι ἡ διὰ τῶν περιορισμῶν τῆς εἰσαγωγῆς προστατευομένη ἐγχώριος βιομηχανία προσπαθεῖ, παραμερίζουσα τὸ ἐμπόριον, νὰ τοποθετῇ τὰ προϊόντα της ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν τελευταῖον καταναλωτήν. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐμπόριον ἐγχωρίου καὶ ἐν μέρει ἀλλοδαπῆς προελεύσεως σίτου, κριθῆς καὶ ἀραβοσίτου, ὡς καὶ ἐνίων ἄλλων καρπῶν, ὑφίσταται πραγματικὸν περιορισμὸν συνεπείᾳ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ θεσμοῦ τῆς συγκεντρώσεως τοῦ σίτου καὶ τῆς ἐπεμβάσεως τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης καὶ ἄλλων ὀργανισμῶν δημοσίου δικαίου (Ἕνωσις κιτροπαραγωγῶν κτλ.) εἰς τὴν ἐξαγορὰν παρὰ τῶν παραγωγῶν τῶν προϊόντων των καὶ διάθεσιν τούτων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἢ ἐξωτερικῷ.

Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου ἐντὸς τῆς ἑκατονταετίας 1830—1933 ὑπῆρξεν ἀληθῶς κολοσσιαία, ὅταν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὴν ἀφετηρίαν αὐτοῦ. Σήμερον αἱ εἰσπράξεις τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ αἱ σχέσιν ἔχουσαι μὲ τὸ ἐμπόριον τῆς χώρας, ἀποτελοῦν τοὐλάχιστον τὰ 80 % τοῦ συνόλου τῶν ἐσόδων τοῦ προϋπολογισμοῦ.

Αἱ τὰ οἰκονομικὰ καὶ ἐπαγγελματικὰ συμφέροντα τοῦ ἐμπορίου προστατεύουσαι ὀργανώσεις εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα ὑπερβαίνουν τὰς δύο ἑκατοντάδας, τὰ δὲ ἐμπορικὰ ἐπιμελητήρια τῶν σπουδαιοτέρων ἐμπορικῶν κέντρων τῆς Ἑλλάδος ἀποτελοῦν πολυτίμους συμβούλους τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας τοῦ κράτους.

Ἡ κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ ἐπαγγέλματα παρουσιάζει ὡς μίαν μεγάλην ἀναλογίαν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ἐργαζομένων τοὺς ὁπωσδήποτε μὲ τὸ ἐμπόριον ἀσχολουμένους. Εἰς τὸ ἰσοζύγιον πληρωμῶν ἡ μὲν εἰσαγωγὴ διὰ τὰ ἔτη 1932 καὶ 1933 ἀποτελεῖ τὰ 70—78 % τοῦ παθητικοῦ σκέλους, ἡ δὲ ἐξαγωγὴ τὰ 42—45 % τοῦ ἐνεργητικοῦ σκέλους. Τέλος εἰς τὰς βραχυπροθέσμους τοποθετήσεις τῶν τραπεζῶν τὰ 30—32 % ἀναλογοῦν εἰς τὰς ἐμπορικὰς προεξοφλήσεις.

Ἐξωτερικὸν ἐμπόριον. Τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον διὰ τὴν Ἑλλάδα ἔχει μεγάλην σπουδαιότητα, ἀφ' ἑνὸς διότι εἶναι χώρα μικρὰ καὶ δὲν περικλείει ἁπάσας τὰς βασικὰς ὕλας, ὧν αὕτη ἔχει ἀνάγκην διὰ τὴν συντήρησιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς οἰκονομίας αὐτῆς, καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι εἶναι χώρα

Digitized by Google

ὀφειλέτις πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ ἐκ τῶν εὐαρίθμων προϊόντων, ἅτινα παράγει, τὸ μέγιστον μέρος τούτων δέον νὰ ἐξάγηται εἰς τὸ ἐξωτερικόν.

Ἡ ἀνάγκη τῆς διεξαγωγῆς ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τεκμαίρεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐκ τῶν ἐτησίων εἰσπράξεων τῆς χώρας ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς τὰ 35—42 % ἀναλογοῦν εἰς τὴν ἐξαγωγήν, τὰ 70—80 % δὲ εἰς τὴν εἰσαγωγήν. Πρὸς κατανόησιν τοῦ ζητήματος, διατί ἡ Ἑλλὰς εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἐνεργῇ εἰσαγωγὴν καὶ νὰ μὴ καταναλίσκῃ ἡ ἰδία τὰ ἐξαγόμενα προϊόντα της, πρέπει ἀφ' ἑνὸς νὰ ἐξετασθῇ ἡ σύνθεσις τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῆς ἐξαγωγῆς τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ σχέσις τούτων πρὸς τὴν ἐγχώριον παραγωγήν.

Διὰ τὴν εἰσαγωγὴν ἔχομεν τὸν κάτωθι πίνακα εἰς ἑκατομμύρια σταθεροποιημένων δραχμῶν:

Κατηγορίαι ἐμπορευμάτων εἰσαγωγῆς	1928		1932	
	Ἑκατομμύρια σταθεροποιημένων δραχμῶν	Ἀναλογία ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ἀξίας τῆς εἰσαγωγῆς %	Ἑκατομμύρια σταθεροποιημένων δραχμῶν	Ἀναλογία ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ἀξίας τῆς εἰσαγωγῆς %
I. Ζῷα ζῶντα......	501,5	40,4	159,6	3,14
II. Εἴδη διατροφῆς καὶ ποτά.........	4 516,4	36,37	1.792—	35,25
III. Ὕλαι ἀκατέργαστοι καὶ κατειργασμέναι	2.686,2	21,63	1.219,1	23,98
IV. Βιομηχανικὰ προϊόντα	4.712,7	37,96	1.900,8	37,39
Σύνολον ἀξίας εἰσαγωγῆς..	12.488	100,0	5.083,8	100,0

Κατὰ τὸν ἄνω πίνακα τὰ ζῶντα ζῷα, ἀναλογοῦντα εἰς τὰ 4 % περίπου ἐπὶ τῆς ὅλης ἀξίας τῆς εἰσαγωγῆς, ἀποτελοῦνται ἀπὸ σφάγια, τὰ ὁποῖα συμπληρωματικῶς πρὸς τὴν ἐγχώριον παραγωγὴν τοιούτων εἰσάγονται καὶ τὰ ὁποῖα ἡ τελευταία δὲν ἐπαρκεῖ νὰ προμηθεύῃ διὰ τὴν διατροφὴν τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἡ δευτέρα κατηγορία ἐκ τῶν εἰδῶν διατροφῆς καὶ ποτῶν, ἀναλογοῦσα εἰς τὰ 35—36 % ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ἀξίας τῆς εἰσαγωγῆς, ἀποτελεῖται ἀπὸ σῖτον, τοῦ ὁποίου ἡ ἀξία κυμαίνεται εἰς τὰ 18—20% ἐπὶ τῆς ὅλης ἀξίας τῆς ἐτησίας εἰσαγωγῆς, ἀπὸ σάκχαριν, καφφέν, ὄρυζαν, παστοὺς ἰχθῦς, τυρόν, βούτυρον καὶ λίπη, φασιόλους, λοιποὺς δημητριακοὺς καρποὺς κλπ. Τὰ προϊόντα ταῦτα δὲν δύναται νὰ προμηθεύσῃ ἡ ἐγχώριος παραγωγή, οὐδόλως ἢ ἀνεπαρκῶς παράγουσα τοιαῦτα. Οὕτως ἐπὶ ἑνὸς περίπου ἑκατομμυρίου τόννων σίτου, τοὺς ὁποίους ἡ Ἑλλὰς χρειάζεται ἐτησίως πρὸς διατροφὴν τοῦ πληθυσμοῦ της, εἰσήγαγεν αὕτη ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, συνυπολογιζομένων καὶ τῶν εἰσαχθέντων ἀλεύρων ἀποδόσεως 78 %, κατὰ τὸ ἔτος 1928: 538.971 τόννους, τῷ 1929: 637.937 τόννους, τῷ 1931: 669 771 τόννους καὶ κατὰ τὸ 1933 μόνον 449.468 τόννους, λόγῳ τῆς ἀφθονωτάτης ἐσοδείας σίτου ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο.

Αἱ ἀκατέργαστοι καὶ ἡμικατειργασμέναι ὕλαι τῆς τρίτης κατηγορίας ἀποτελοῦνται ἀπὸ γαιάνθρακας ἐν γένει, βενζίνην, πετρέλαια καὶ ὀρυκτὰ ἔλαια καὶ λίπη, σίδηρον καὶ λοιπὰ μέταλλα, βάμβακα, ἔρια, γιούτην, κάνναβιν, λίνον, οἰκοδομικὴν ξυλείαν, ἀκατέργαστα δέρματα κλπ. Ἐπειδὴ τὰ πλεῖστα τῶν ἄνω εἰδῶν δὲν παράγονται ἐν Ἑλλάδι, πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ εἰσάγωνται πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας.

Ἡ τετάρτη κατηγορία, κυμαινομένη εἰς τὰ 37% περίπου ἐπὶ τῆς συνολικῆς ἀξίας τῆς εἰσαγωγῆς, ἀποτελεῖται ἀπὸ παντοῖα ἕτοιμα πρὸς κατανάλωσιν βιομηχανικὰ προϊόντα. Μεταξὺ τούτων εἶναι κατειργασμένα δέρματα, εἴδη μεταλλινα καὶ μηχανήματα, ὄργανα ἐπιστημονικὰ καὶ ἠλεκτρικά, ὑφάσματα ἐν γένει, χημικὰ καὶ φαρμακευτικὰ προϊόντα, χάρτης, εἴδη καουτσοὺκ καὶ ἐπίσωτρα, αὐτοκίνητα κλπ.

Τῶν εἰδῶν τῆς τετάρτης κατηγορίας εἶναι ἀναγκαία ἡ εἰσαγωγὴ διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὰς ἀνάγκας ἐν γένει τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας (βιομηχανίας, γεωργίας κλπ.), ἀλλὰ καὶ διότι εἴτε δὲν παράγονται διόλου ἐν Ἑλλάδι (μηχαναί, ὄργανα, κινίνη κλπ.), εἴτε διότι παράγονται μέν, ἀλλὰ κατὰ ποσότητα μὴ ἐπαρκοῦσαν διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς χώρας ἢ κατὰ τρόπον μὴ ἱκανοποιοῦντα ποιοτικῶς ταύτας.

Ὅσον ἀφορᾷ ἤδη εἰς τὴν ἐξαγωγὴν (εἰς ἑκατομμύρια σταθεροποιημένων δραχμῶν) ἔχομεν τὸν κατωτέρω πίνακα.

Κατηγορίαι ἐμπορευμάτων ἐξαγωγῆς	1928		1932	
	Ἑκατομμύρια σταθεροποιημένων δραχμῶν	Ἀναλογία ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ἀξίας τῆς ἐξαγωγῆς %	Ἑκατομμύρια σταθεροποιημένων δραχμῶν	Ἀναλογία ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ἀξίας τῆς ἐξαγωγῆς %
I. Ζῷα ζῶντα......	0,63	0,01	1,36	0,05
II. Εἴδη διατροφῆς καὶ ποτά.........	2 144,3	33,87	1.341,6	49,20
III. Ὕλαι ἀκατέργαστοι καὶ ἡμικατειργασμέναι.........	3.818,8	60,32	1.218,4	44,68
IV. Βιομηχανικὰ προϊόντα............	111,4	1,76	61,08	2,24
Σύνολον ἀξίας ἐξαγωγῆς.........	6.331,0	100,0	2.726,9	100,0

Ἐκ τοῦ πίνακος τούτου βλέπομεν ὅτι ἡ ἐξαγωγὴ τῆς Ἑλλάδος ἀποτελεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὴν δευτέραν καὶ τρίτην κατηγορίαν προϊόντων. Εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν ἀνήκουν τὰ ἑσπεριδοειδῆ, σῦκα, σταφίδες καὶ λοιποὶ ξηροὶ καὶ νωποὶ καρποί, ἐλαῖαι, ἐλαιόλαδα, οἶνοι καὶ πνευματώδη ποτά. Ἐκ τῶν προϊόντων τούτων, ὅσαι ποσότητες ὑπερβαίνουν τὰς ἀνάγκας τῆς ἐγχωρίου καταναλώσεως δέον νὰ ἐξάγωνται εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, ἵνα οὕτω ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία δημιουργῇ πόρους πρὸς πληρωμὴν τῆς εἰσαγωγῆς. Τὰ ἐξαγόμενα ποσὰ ἐκ τῶν ἄνω προϊόντων ποικίλλουν ὡς πρὸς τὸ ποσοστὸν τῆς ἀναλογίας των ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ἀξίας τῆς ἐξαγωγῆς, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς παραγομένη ποσότητος. Οὕτως ἐκ τῆς ἐν Ἑλλάδι παραγομένης κορινθιακῆς σταφίδος ἐξάγονται τὰ 50 % τῆς ὅλης παραγωγῆς, περιστρεφομένης κατὰ κανόνα περὶ τοὺς 160.000 τόννους. Τὸ ἕτερον ἥμισυ καταναλίσκεται ἐν Ἑλλάδι, ἐλάχιστα πρὸς βρῶσιν καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν παρασκευὴν οἴνων (ἐκ σταφίδος ἐν χλωρᾷ καταστάσει), ὡς καὶ διαφόρων ἄλλων βιομηχανικῶν προϊόντων (οἰνοπνεύματος κλπ.). Τῶν λοιπῶν προϊόντων ἐξάγονται τὰ ἑξῆς ποσοστὰ περίπου ἐπὶ τῆς παραγωγῆς των: σουλτανῖνα σταφὶς τὰ 77—80 %, ἐλαῖαι τὰ 35 %, ἐλαιόλαδον τὰ 12—20 %, οἶνοι καὶ δέρματα τὰ 50 %, σῦκα τὰ 80 %. Εἰς τὴν τρίτην κατηγορίαν περιλαμβάνονται πρῶται ὕλαι βιομηχανικαί, ἐξ ὧν κυριωτέρα εἶναι ὁ ἐξαγόμενος καπνὸς εἰς φύλλα, ἀποτελῶν διὰ τὰ τελευταῖα μέχρι τοῦ 1932 ἔτη τὰ 55—60 % τοῦ συνόλου τῆς ἀξίας τῆς ἐξαγωγῆς. Ὁ καπνὸς δέον νὰ ἐξάγηται κατὰ ποσοστὸν 80 % τοὐλάχιστον ἐπὶ τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ τῆς παραγωγῆς του. Τὰ λοιπὰ προϊόντα τῆς τρίτης κατηγορίας εἶναι τὰ κουκούλια, πυρηνέλαιον, δέρματα, τερεβινθέλαιον, κολοφώνιον καὶ διάφορα μεταλλεύματα. Τινῶν ἐκ τῶν προϊόντων τούτων μικρὸν ποσοστὸν ὑπερκαλύπτει τὰς ἀνάγκας τῆς ἐγχωρίου καταναλώσεως (καπνός), ἄλλων δὲ ἡ ἐν Ἑλλάδι χρησιμοποίησις εἶναι ἀνέφικτος καὶ συνεπῶς πρέπει νὰ ἐξαχθοῦν εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Τὰ ἐξαγόμενα βιομηχανικὰ προϊόντα τῆς τετάρτης κατηγορίας, ὧν ἡ ἀξία ἐλάχιστα βαρύνει ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ἀξίας τῆς ἐξαγωγῆς, εἶναι κυρίως σάπωνες, τάπητες, διάφορα χημικὰ προϊόντα κλπ.

Προπολεμικῶς ἡ σύνθεσις τῆς ἐξαγωγῆς ἦτο ἄλλη. Ἡ ἀξία τοῦ ἐξαγομένου καπνοῦ ἀπετέλει μόλις τὰ 4,5 % τοῦ συνόλου τῆς ἀξίας τῆς ἐξαγωγῆς, τῶν οἴνων τὰ 4,5 %, τῆς σταφίδος τὰ 20—23 % κλπ. Αἱ ἐπελθοῦσαι μεταβολαὶ ὀφείλονται εἰς τὴν ἐδαφικὴν αὔξησιν τῆς Ἑλλάδος, τὴν νέαν σύνθεσιν τοῦ πληθυσμοῦ της μετὰ τὴν εἴσροὴν τῶν προσφύγων καὶ τὴν συμπλήρωσιν τῆς καλλιεργείας τῆς γῆς.

Διαπιστωθείσης ἀνωτέρω τῆς ἀνάγκης τῆς εἰσαγωγῆς, προκύπτει διὰ τὴν οἰκονομίαν τῆς Ἑλλάδος ἡ ἀνάγκη τῆς ἐξευρέσεως τῶν πόρων πρὸς πληρωμὴν αὐτῆς. Πρὸς τοῦτο χρησιμεύουν κατὰ πρῶτον ἡ ἐξαγωγὴ καὶ κατὰ δεύτερον λόγον οἱ λεγόμενοι ἄδηλοι πόροι (κέρδη ἐμπορικῆς ναυτιλίας, ἐμβάσματα μεταναστῶν, ἔσοδα ἐκ τοῦ τουρισμοῦ, δάνεια δημόσια καὶ ἰδιωτικά, ἔσοδα ἑλληνικῶν κεφαλαίων ἐν τῇ ξένῃ ἐργαζομένων κλπ.). Ἐπειδὴ ὅμως οἱ τελευταῖοι εἶναι ἀστάθμητοι παράγοντες, ὑποκείμενοι εἰς πολλὰς διακυμάνσεις καὶ ἐξαρτώμενοι ἑκάστοτε ἐξ ὡρισμένων προϋποθέσεων, ἕπεται ὅτι ἀπομένει ὡς ὁ θετικώτερος πόρος τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας τῆς Ἑλλάδος ἡ ἐξαγωγή, ἥτις πρέπει νὰ εἶναι ὅσον τὸ δυνατὸν μεγαλυτέρα, ἵνα καλύπτεται ὅσον τὸ δυνατὸν ὑψηλότερον ποσοστὸν τῆς εἰσαγωγῆς. Ἐὰν ἡ ἀξία τῆς ἐξαγωγῆς δὲν καλύπτη τὴν ἀξίαν τῆς εἰσαγωγῆς, προκύπτει ἔλλειμμα ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου. Τοιοῦτο παθητικὸν ἰσοζύγιον ὑφίστατο ἀνέκαθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀναλογία τῆς εἰσαγωγῆς ἐπὶ τῆς ἐξαγωγῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐκυμάνθη εἰς τὰ 52—50 % περίπου.

Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν τελευταίαν ἑξαετίαν ἐμφαίνεται ἐκ τῶν κάτωθι ἀριθμῶν:

Οἱ ἄνω ἀριθμοὶ δεικνύουν ἀπὸ τοῦ 1928 καὶ ἐντεῦθεν μίαν συνεχῆ πτῶσιν τοῦ ὄγκου καὶ τῆς ἀξίας τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῆς ἐξαγωγῆς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πρώτην, ἡ παρατηρουμένη μείωσις τοῦ ὄγκου ἀπὸ τοῦ ἔτους 1932 ὀφείλεται εἰς τοὺς διὰ τοῦ νόμου 5426 ἀπὸ 15 Μαΐου 1932 ἐπιβληθέντας περιορισμοὺς τῆς εἰσαγωγῆς, περὶ ὧν κατωτέρω, τὴν ἐξασθένησιν τῆς ἀγοραστικῆς δυνάμεως τοῦ πληθυσμοῦ συνεπείᾳ τῆς ὑποτιμήσεως τῆς δραχμῆς ἀπὸ τῆς 26 Ἀπριλίου 1932, καὶ εἰδικώτερον διὰ τὸ ἔτος 1933 εἰς τὴν ἀφθονωτέραν ἐσοδείαν σιτηρῶν ἐν Ἑλλάδι, ὡς καὶ τὴν μικροτέραν εἰσαγωγὴν καυσίμων ὑλῶν καὶ λοιπῶν προϊόντων, μὴ ὑποκειμένων εἰς περιορισμοὺς εἰσαγωγῆς λόγῳ τῆς συμπτύξεως ἐν γένει τῶν ἐργασιῶν ἐξ αἰτίας τῆς κρίσεως.

Ἡ πτῶσις τῆς ἀξίας τῆς εἰσαγωγῆς, ἐκδηλωθεῖσα ἰσχυρῶς ἀπὸ τοῦ 1930, ὀφείλεται κατὰ πρώτιστον λόγον εἰς τὴν μεγάλην καὶ συνεχῆ πτῶσιν τῶν τιμῶν τῶν εἰσαγομένων ξένων προϊόντων, ἰδίᾳ τῶν γεωργικῶν τοιούτων (σίτου, σακχάρεως, καφφὲ κλπ.), καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν μείωσιν τοῦ εἰσαχθέντος ὄγκου ἐμπορευμάτων καὶ ζώντων ζῴων.

Εἰς τὴν ἐξαγωγὴν παρουσιάζονται τὰ αὐτὰ φαινόμενα, μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι ὁ ηὐξημένος ὄγκος κατὰ τὸ 1933 ἐν σχέσει πρὸς τὰ προ γούμενα δύο ἔτη ὀφείλεται εἰς τὴν ἐξαγωγὴν 80.000 τόννων περίπου εὐτελῶν μεταλλευμάτων. Ἐπίσης δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ πτῶσις τῆς ἀξίας τῆς ἐξαγωγῆς ὀφείλεται εἰς τὴν πτῶσιν τῶν τιμῶν τῶν ἐξαγομένων ἑλληνικῶν προϊόντων, ἐνισχυθεῖσαν ἔτι περισσότερον ἐκ τοῦ ὅτι μὲ τὴν ὑποτίμησιν τῆς δραχμῆς αἱ τιμαὶ εἰς δραχμὰς τρεχούσης ἀξίας δὲν ὑψώθησαν εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον τῆς ὑψώσεως τοῦ ξένου συναλλάγματος, ἀλλὰ κατὰ μέσον ὅρον μόλις κατὰ 25 % περίπου. Ὡς ἐκ τούτου, προφανὴς εἶναι ἡ μεγάλη ζημία, ἣν ὑφίσταται ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία τῆς Ἑλλάδος. Ἡ κρίσις ὅμως ἔχει δημιουργήσει τοιαύτας δυσμενεῖς συνθήκας, ὥστε παρ' ὅλην τὴν πτῶσιν τῶν τιμῶν ἡ ἀνταγωνιστικὴ ἱκανότης ἐνίων ἐξαγομένων ἑλληνικῶν προϊόντων εἰς τὰς ξένας ἀγορὰς νὰ καθίσταται προβληματική.

Τέλος, δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι, ἐνῷ τὸ διεθνὲς ἐμπόριον κατὰ τὸ 1933 ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ τοῦ 1929=100 κατῆλθε, κατὰ τὴν στατιστικὴν τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, διὰ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὰ 34,8 % καὶ διὰ τὴν ἐξαγωγὴν εἰς τὰ 35,1 %, τὸ ἑλληνικὸν ἐξωτερικὸν ἐμπόριον κατὰ τὰς αὐτὰς χρονικὰς σχέσεις κατέπεσε διὰ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς 27,6 % καὶ διὰ τὴν ἐξαγωγὴν εἰς 33,1 %, ἤτοι αἰσθητῶς βαθύτερον τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου.

Ἡ ἀνωτέρω μέχρι τέλους τοῦ 1933 ἐκτεθεῖσα ἐξέλιξις τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος δὲν ὑπῆρξεν ὁμαλὴ καὶ ἀνεπηρέαστος καθ' ὅλον τὸ ὑπὸ κρίσιν χρονικὸν διάστημα, διότι, ἀνεξαρτήτως ἐξωτερικῶν αἰτίων διεθνοῦς μορφῆς, ἀπὸ τῆς 28 Σεπτεμβρίου 1931 ἐπεβλήθησαν ἐν Ἑλλάδι καὶ διάφοροι περιορισμοὶ τῆς εἰσαγωγῆς ξένων ἐμπορευμάτων. Ἀλλὰ καὶ ἀντιστοίχως ἡ ἐξαγωγὴ ἑλληνικῶν προϊόντων εἰς τὰς ξένας χώρας ὑπεβλήθη εἰς διαφόρους ἐμμέσους καὶ ἀμέσους περιορισμούς. Οἱ περιορισμοὶ οὗτοι συγκατελέγονται μεταξὺ τῶν μέτρων, τὰ ὁποῖα ὅλα σχεδὸν τὰ κράτη ἠναγκάσθησαν νὰ λάβουν πρὸς προστασίαν τοῦ ἐμπορικοῦ των ἰσοζυγίου καὶ τοῦ τῶν πληρωμῶν. Καὶ εἰς μὲν τὰς γεωργικὰς χώρας κατὰ κανόνα καὶ ὀφειλέτιδας ἐκ τῶν διαφόρων δανειακῶν των ὑποχρεώσεων πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ αἱ ὁποῖαι διὰ τῆς ἐξαγωγῆς των κυρίως ἀντιμετώπιζον τὰς πρὸς τὴν ἀλλοδαπὴν ὑποχρεώσεις των, οἱ περιορισμοὶ ἐπὶ τῆς εἰσαγωγῆς ξένων ἐμπορευμάτων, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς κινήσεως τῶν κεφαλαίων, ἐπεβλήθησαν ἐκ τοῦ ὅτι τὸ ἐμπορικόν των ἰσοζύγιον ὑπέστη, συνεπείᾳ τῆς παγκοσμίου οἰκονομικῆς κρίσεως, ρῆγμα, μεταβληθὲν ἀπὸ ἐνεργητικοῦ εἰς παθητικὸν μὲ προϊοῦσαν τάσιν περαιτέρω συνεχοῦς παθητικοποιήσεώς του. Εἰς δὲ τὰς βιομηχανικὰς χώρας καὶ κατὰ κανόνα πιστωτρίας οἱ περιορισμοὶ ἐπεβλήθησαν πρὸς προστασίαν τοῦ ἰσοζυγίου τῶν πληρωμῶν, μὲ γοργότητα ἐξελισσομένου δυσμενῶς λόγῳ τῆς ἀναστολῆς τῶν δανειακῶν ὑποχρεώσεων τῶν ὀφειλετίδων χωρῶν καὶ τῶν ἐν αὐταῖς ληφθέντων περιοριστικῶν μέτρων κινήσεως κεφαλαίων, ὡς καὶ πρὸς προστασίαν τοῦ ἐμπορικοῦ των ἰσοζυγίου συνεπείᾳ τῆς ἐπιδεινώσεως τῆς παθητικότητός του. Τὰ περιοριστικὰ ταῦτα μέτρα ἐξεδηλώθησαν κυρίως εἰς τὴν καθιέρωσιν τοῦ συστήματος τῶν εἰσακτέων ποσοτήτων, χωρὶς ἐν τούτοις διὰ καταλλήλου χειρισμοῦ τοῦ ἐπιβληθέντος ἐλέγχου ἐπὶ τῆς κινήσεως τοῦ ξένου συναλλάγματος νὰ παραλείπηται παραλλήλως, μάλιστα εἰς χώρας μὴ ἐφαρμοζούσας περιο-

Ἔτη	Εἰσαγωγή				Ἐξαγωγή	
	Κεφαλαί	Τεμάχια	Τόννοι	Ἑκατομμύρια σταθερ. δραχμῶν	Τόνιοι	Ἑκατομ. σταθ. δραχ.
1928	1.377.000	10.415.000	2.359.156	12.417	645.493	6.330,8
1929	1.335.000	11 620.000	2.774.698	13.275,5	748.743	6.960,4
1930	1.207.748	12.145.540	2.568.672	10.525,3	766.174	5.985,7
1931	1.229.455	12.624.934	2.512.204	8.763,3	592.572	4.203,6
1932	697.391	9.409.835	2.372.024	5.083,5	511.985	2.727
1933	855.310	5.429.811	1.895,102	3.669	667.423	2.298,5

Digitized by Google

ρισμοὺς ἐπὶ τῆς κινήσεως τῶν ἐμπορευμάτων, ἡ ἄσκησις πραγματικοῦ περιορισμοῦ τῆς εἰσαγωγῆς. Ἡ ὕψωσις τῶν δασμῶν εἰς τὰς διαφόρους χώρας διεδραμάτισεν ἐντελῶς δευτερεύοντα ρόλον λόγῳ τῆς ὑποτιμήσεως τῶν νομισμάτων καὶ τοῦ εἰς εὐρεῖαν κλίμακα ἀσκουμένου ἐμπορικοῦ ντάμπινγκ (Dumbing).

Ἡ Ἑλλάς, χώρα γεωργικὴ καὶ ὀφειλέτις, διὰ τοὺς αὐτοὺς ὡς ἄνω λόγους, ἰδίᾳ δὲ λόγῳ ἐπιδεινώσεως τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν αὐτῆς, ἠναγκάσθη ἅμα τῇ ἐγκαταλείψει τῆς χρυσῆς βάσεως ἐκ μέρους τῆς Μεγάλης Βρεττανίας, τὴν 21 Σεπτεμβρίου 1931, νὰ ἐπιβάλῃ διὰ τοῦ ἀναγκαστικοῦ νόμου τῆς 28 Σεπτεμβρίου 1931 ἔλεγχον ἐπὶ τῆς κινήσεως τοῦ ξένου συναλλάγματος. Ὁ ἔλεγχος οὗτος κατὰ τοῦτο ἀφεώρα εἰς τὴν ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς εἰσαγωγὴν ἐμπορευμάτων, ὅτι ἐπεβλήθη προσπάθεια ἐπηρεασμοῦ τῆς ἐλευθέρας εἰσαγωγῆς. Πράγματι ἐπεδιώχθη νὰ παρέχηται ξένον συνάλλαγμα ὑπὸ τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, ὑπὲρ ἧς, δυνάμει τοῦ ἀνωτέρω ρηθέντος ἀναγκαστικοῦ νόμου, εἶχε μονοπωληθῆ τοῦτο, κατὰ προτίμησιν μόνον πρὸς εἰσαγωγὴν τροφίμων, πρώτων ὑλῶν ἀπολύτως χρησίμων εἰς τὴν ἐγχώριον βιομηχανικὴν παραγωγήν, ὡς καὶ μὴ παραγομένων ἐν τῇ χώρᾳ βιομηχανικῶν προϊόντων, ἀλλὰ στερουμένων τοῦ χαρακτηρισμοῦ ὡς εἰδῶν πολυτελείας. Παραλλήλως πρὸς τὸ μέτρον τοῦτο, ἀποσκοποῦν εἰς τὸ νὰ ἀμβλύνῃ κατὰ τὸ δυνατὸν τὴν ὑφισταμένην μεγάλην παθητικότητα, ἐπεδιώχθη διὰ τοῦ νόμου 5312 τῆς 31 Δεκεμβρίου 1931 ἡ αὔξησις τῆς ἀσήμαντου ἐξαγωγῆς πρὸς τὰς μὴ συμβατικῶς συνδεδεμένας μετὰ τῆς Ἑλλάδος χώρας, ἐκ τῶν ὁποίων ὅμως ἡ εἰσαγωγή, εἰς δασμοὺς ἐλαχίστους, σίτου καὶ διαφόρων ἄλλων προϊόντων, ἀνήρχετο εἰς λίαν σεβαστὰ ποσὰ (Ἀργεντινή, Βραζιλία, Καναδᾶς κλπ.). Ἡ αὔξησις τῆς ἐξαγωγῆς ὤφειλε νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τοῦ ἐξαναγκασμοῦ τῶν ἐν λόγῳ χωρῶν, συνισταμένου εἰς τὴν ἀπειλὴν τῆς ἐφαρμογῆς ἐναντίον των δεκαπλασίων δασμῶν, ὅπως συνάψουν ἐμπορικὰς συμβάσεις μετὰ τῆς Ἑλλάδος διευκολυνούσας τὴν εὐνοϊκὴν καὶ ηὐξημένην τοποθέτησιν ἐν αὐταῖς τῶν κατ' ἐλαχίστας ποσότητας ἐξαγομένων ἑλληνικῶν προϊόντων. Ὁ νόμος 5312 οὐδόλως ἀπέδωκε τὰ ἐξ αὐτοῦ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα, διότι αἱ μὴ συμβατικαὶ χῶραι ἐξ ὡρισμένων λόγων δὲν συνεκινήθησαν ἐκ τῆς ἀπειλῆς ταύτης, ὅταν δέ, μετ' οὐ πολύ, ὁ νόμος ὅλως ἀπροσδοκήτως ἀπέβη εἰς βάρος αὐτῆς ταύτης τῆς ἐφαρμοζούσης τοῦτον χώρας μας (διότι ἡ Ἑλλὰς ἠναγκάζετο νὰ προμηθεύεται εἴδη διατροφῆς καὶ ὕλας χρησίμους εἰς τὴν βιομηχανίαν της ἐκ χωρῶν συμβατικῶν εἰς τιμὰς ἀνωτέρας τῶν ἐν ταῖς μὴ τοιαύταις προσφερομένων), κατηργήθη οὗτος κατ' οὐσίαν ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας τῆς Ἑλλάδος. Ἤδη ἡ πολιτικὴ αὕτη μετεβλήθη κατὰ τοῦτο, ὅτι ἐπετράπη ἐσχάτως ἡ εἰσαγωγὴ ἐκ τῶν μὴ συμβατικῶν χωρῶν εἰς δασμοὺς ἐλαχίστους, ἐφ' ὅσον διενεργεῖται αὕτη ἐπὶ μερικῇ ἢ ὁλοκληρωτικῇ ἀνταλλαγῇ ἑλληνικῶν προϊόντων.

Δραστικὸς καὶ ἄμεσος περιορισμὸς τῆς εἰσαγωγῆς τῶν ξένων ἐμπορευμάτων ἐπεβλήθη βραδύτερον ἀπὸ 15 Μαΐου 1932, βάσει τοῦ νόμου 5426 τῆς 29 Ἀπριλίου 1932, θεσπισθέντος τρεῖς ἡμέρας μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς σταθεροποιήσεως τῆς δραχμῆς ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος καὶ συνεπείᾳ τῆς ραγδαίας ἐξαντλήσεως τῶν συναλλαγματικῶν πόρων τῆς χώρας. Ὁ περιορισμὸς ἐπραγματοποιήθη δι' ἐφαρμογῆς τοῦ συστήματος τῶν εἰσακτέων ποσοτήτων ἄνευ κατανομῆς τούτων κατὰ χώρας. Εἰς τὸ σύστημα τοῦτο δὲν ὑπήχθησαν ἐν τούτοις εἴδη κατὰ μάζας εἰσαγόμενα (σιτηρά, ὄρυζα, γαιάνθρακες καὶ λοιπαὶ καύσιμοι ὕλαι, κλπ.), ὡς καὶ τὰ μηχανήματα, τῶν ὁποίων ἐπιτρέπεται ἡ εἰσαγωγή, ἐφόσον δὲν πρόκειται νὰ δημιουργηθῇ διὰ ταύτης ὑπεραπαραγωγὴ βιομηχανικῶν προϊόντων.

Διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν εἰσακτέων ποσοτήτων ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν ἡ πραγματοποιηθεῖσα εἰσαγωγὴ τῶν ὑπὸ περιορισμὸν εἰσαγωγῆς τεθέντων ἐμπορευμάτων κατὰ τὸ ἔτος 1931. Ἡ ἀρχή, ἐφ' ἧς ἐστηρίχθη ὁ καθορισμὸς τῶν εἰσακτέων ποσοτήτων, ὑπῆρξεν ἡ ἑξῆς. Διὰ ζῶντα ζῷα καὶ κτηνοτροφικὰ προϊόντα ἡ εἰσαγωγὴ περιωρίσθη κατὰ τὸ ἥμισυ, διὰ λαχανικὰ καὶ παρόμοια εἴδη κατὰ τὸ $^1/_3$, διὰ πρώτας ὕλας βιομηχανίας ἡ εἰσαγωγὴ δὲν ἐμειώθη, διά τινας μάλιστα περιπτώσεις ηὐξήθη αὕτη κατά τι. Εἰδῶν παραγομένων ἐν Ἑλλάδι γεωργικῶν ἢ βιομηχανικῶν ἡ εἰσαγωγὴ περιωρίσθη κατὰ ποσοστὸν ποικίλλον πρὸς τὴν σοβαρότητα καὶ τὴν ποιότητα τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς, ἔτι δὲ καὶ πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς χρησιμότητος, εἴτε διὰ τὴν κατανάλωσιν, εἴτε διὰ τὴν περαιτέρω ἐπεξεργασίαν των ἐν τῇ χώρᾳ, καὶ τέλος ἀντικειμένων δυναμένων νὰ θεωρηθοῦν ὡς εἴδη πολυτελείας περιεκόπη λίαν δραστικῶς ἡ εἰσαγωγή.

Ἡ κατανομὴ τῶν καθορισθεισῶν εἰσακτέων ποσοτήτων ἐγένετο κατὰ ἐμπορικὰ καὶ βιομηχανικὰ ἐπιμελητήρια, τὰ ὁποῖα ἀκολούθως κατένειμαν τὰς ἐπιδικασθείσας αὐτοῖς εἰσακτέας ποσότητας εἰς τοὺς δικαιούχους εἰσαγωγεῖς ἐπὶ τῇ βάσει σχετικῶν δικαιολογητικῶν εἰσαγωγῆς των κατὰ τὰ ἔτη 1929—1931, ἐκδώσαντα ὑπὲρ αὐτῶν καὶ ἀτομικὰ βιβλιάρια, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναγράφεται ἡ «δυναμικότης» εἰσαγωγῆς κατ' εἶδος ἑκάστου εἰσαγωγέως.

Διὰ τῶν ἐφαρμοσθέντων περιορισμῶν κατεβλήθη ἡ προσπάθεια περιορισμοῦ τῆς εἰσαγωγῆς κατὰ 7 ἑκατομμύρια χρυσῶν ἀγγλικῶν λιρῶν. Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο πράγματι ἐπῆλθε καὶ μάλιστα εἰς ἐντονώτερον βαθμόν· δὲν ὀφείλεται ὅμως ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς περιορισμούς τῆς εἰσαγωγῆς, ἀλλὰ κατὰ κύριον λόγον εἰς τὴν μεγάλην πτῶσιν τῶν τιμῶν, ποσοτικὴν μείωσιν εἰσαγωγῆς τῶν μὴ εἰς περιορισμοὺς ὑποκειμένων ἐμπορευμάτων, ὡς καὶ εἰς τὴν ἐξασθένησιν τῆς ἀγοραστικῆς δυνάμεως τοῦ πληθυσμοῦ συνεπείᾳ τῆς κρίσεως. Περαιτέρω, κατὰ τὸν καθορισμὸν τῶν εἰσακτέων ποσοτήτων ἐμπορευμάτων, ἐξεδηλώθη ἡ πρόθεσις τῆς προστασίας τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἔντονος.

Οἱ ἐπιβληθέντες περιορισμοὶ ἐπὶ τῆς εἰσαγωγῆς περιήγαγον, ὡς ἦτο ἑπόμενον, εἰς στενόχωρον θέσιν τὸ εἰσαγωγικὸν ἐμπόριον, ἥτις ἐν τούτοις μὲ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν περιορισμῶν κατὰ τὸ πρῶτον ἑξάμηνον (15 Μαΐου 1932—15 Νοεμβρίου 1932) δὲν ὑπῆρξε πιεστικὴ λόγῳ τῶν ὑπαρχόντων τότε ἀποθεμάτων. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἐμπόριον ἡ ἐγχώριος βιομηχανία ὠφελήθη τὰ μέγιστα ἐκ τῶν περιορισμῶν, διατηρήσασα καὶ ἐν πολλοῖς ἐπεκτείνασα, παρὰ τὴν σοβοῦσαν κρίσιν, τὴν παραγωγήν της. Διότι δὲν ὠφελήθη ἡ βιομηχανία μόνον ἐκ τῶν ποσοτικῶν περιορισμῶν εἰσαγωγῆς ξένων βιομηχανημάτων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς μὴ ὑψώσεως τῶν ἡμερομισθίων συνεπείᾳ τῆς ἀνεργίας καὶ τῆς παραμονῆς τοῦ τιμαρίθμου κόστους τῆς ζωῆς εἰς χαμηλὰ ἐπίπεδα, ἤτοι τῆς διατηρήσεως τῆς ἐσωτερικῆς ἀξίας τῆς δραχμῆς εἰς πολὺ ἀνώτερον ἐπίπεδον τῆς ἐξωτερικῆς ἀξίας αὐτῆς, καὶ τέλος ἐκ τῆς ἐκμεταλλεύσεως κατὰ τὸ δυνατὸν πλήρους τοῦ ὕψους τῶν δασμῶν ἐκ μέρους τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας εἰς βάρος τῆς ἐσωτερικῆς καταναλώσεως. Διότι ἡ ὕψωσις τοῦ συντελεστοῦ τῆς ἀναγωγῆς τῆς μεταλλικῆς δραχμῆς καὶ ἡ ταυτόχρονος κατάτμησις αὐτοῦ εἰς πλείονας (5) συντελεστάς, ἤτοι ἀπὸ 15 δραχμὰς χαρτίνας διὰ μίαν μεταλλικὴν τοιαύτην εἰς 15 (διὰ ζῷα, σῖτον καὶ τρόφιμα, ξυλείαν κτλ.), 20 (διὰ βιομηχανικὰς πρώτας ὕλας), 22 (διὰ γεώμηλα, δασικὰ προϊόντα, μετάλλινα εἴδη), 25 (διὰ βιομηχανικὰ προϊόντα) καὶ 30 (διὰ εἴδη πολυτελείας) δραχμὰς χαρτίνας, ἐφαρμοσθεῖσα ἀπὸ 20 Μαΐου 1932 καὶ μεταρρυθμισθεῖσα ἀπὸ 5 Δεκεμβρίου 1932, ἐνεῖχε, πλὴν τοῦ ταμιευτικοῦ χαρακτῆρος καὶ τοιοῦτον ἐντόνου προστασίας τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας.

Περαιτέρω οἱ περιορισμοὶ τῶν εἰσαγωγῶν εἶναι συνυφασμένοι μὲ καταχρήσεις περὶ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν ἀδειῶν εἰσαγωγῆς, μὲ εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἄδικον κατανομὴν τῶν εἰσακτέων ποσοτήτων εἰς τοὺς εἰσαγωγεῖς, ὡς καὶ μὲ τὴν δημιουργίαν πολλαπλῶν τελωνειακῶν καὶ ἄλλων διατυπώσεων. Τέλος, δὲν δύναται νὰ παροραθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ περιορισμοὶ ἔθιξαν κυρίως τὰς βιομηχανικὰς χώρας, αἵτινες εἶναι καὶ οἱ σπουδαιότεροι καταναλωταὶ τῶν ἐξαγομένων ἑλληνικῶν προϊόντων, καὶ διὰ τοῦτο ἅμα τῇ παρόδῳ τῆς κρίσεως ἢ τοὐλάχιστον μὲ τὴν ἄμβλυνσιν ταύτης ἡ ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ ἐμπορικὴ πολιτικὴ θὰ ἔχῃ νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα τῆς μειώσεως τῆς ἀνηκούστου προστασίας, ἣν ἀπολαμβάνει ἡ ἐγχώριος βιομηχανία ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν κατάργησιν τῶν περιορισμῶν τῆς εἰσαγωγῆς ξένων ἐμπορευμάτων. Ἄλλως τε ἡ ὑφὴ τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας τῆς Ἑλλάδος καὶ αἱ τάσεις καὶ αἱ ἀνάγκαι τῆς οἰκονομίας αὐτῆς ἀπαιτοῦν τὴν ἐφαρμογὴν φιλελευθέρας ἐμπορικῆς πολιτικῆς μὲ λίαν μετριοπαθῆ προστατευτικὴν πολιτικὴν ὑπὲρ τῆς γεωργίας καὶ τῆς βιομηχανίας.

Πλὴν τῶν περιορισμῶν εἰσαγωγῆς, πρὸς βελτίωσιν τῆς παθητικότητος τοῦ ἐμπορικοῦ τῆς ἰσοζυγίου, ἔλαβεν ἡ Ἑλλὰς καὶ ἕτερα μέτρα, ἐξ ὧν προέχει ἡ σύναψις τῶν συμφωνιῶν, προσωρινοῦ χαρακτῆρος, ἀνταλλαγῆς τῶν προϊόντων καὶ συμψηφισμοῦ τῆς ἀξίας αὐτῶν. Τὴν πολιτικὴν ταύτην ἐφήρμοσεν ἡ Ἑλλὰς ἐντατικῶς ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου τοῦ ἔτους 1932, συνάψασα μέχρι σήμερον μετὰ 13 χωρῶν τοιαύτας συμφωνίας, ἔναντι τῶν ὁποίων ἔχει παθητικὸν ἐμπορικὸν ἰσοζύγιον. Αἱ συμφωνίαι αὗται χρησιμεύουν κυρίως πρὸς ὑπερπήδησιν τῶν ἐκ τῶν περιορισμῶν τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τοῦ ἐλέγχου ἐπὶ τοῦ ξένου συναλλάγματος ἐκ [illegible] τὰς ξένας χώρας προερχομένων ἐμποδίων διὰ τὴν ἀκώλυτον ἐξαγωγὴν τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων, [illegible] καὶ εἰς τὴν συγκράτησιν ταύτης, ἐλάχιστα δὲ [illegible] τὴν αὔξησιν τῆς ἑλληνικῆς ἐξαγωγῆς.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατανομὴν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, παρατηροῦμεν ὅτι μέχρι τοῦ 19[illegible] αἱ κύριαι χῶραι, μεθ' ὧν ἡ Ἑλλὰς διεξήγαγε τὸ ἐξωτερικόν της ἐμπόριον, ἦσαν κατὰ σειρὰν σπουδαιότητος ἡ Μ. Βρεττανία, Ρωσία, Γερμανία, Γαλλία, Ὀλλανδία, Βέλγιον, Αὐστροουγγαρία, Ἰταλία, Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι τῆς Β. Ἀμερικῆς, Τουρκία, Αἴγυπτος καὶ Ρουμανία. Μεταπολεμικῶς ἡ Ἑλλὰς ἐπεξέτεινε τὰς ἐμπορικάς της συναλλαγὰς καὶ μετὰ τῆς Τσεχοσλοβακίας, Γιουγκοσλαυΐας, Βουλγαρίας, Ἑλβετίας, Καναδᾶ, Σουηδίας, Νορβηγίας, Πολωνίας, Ἀργεντινῆς, Βραζιλίας, Ἰνδιῶν κλπ.

Ἡ κατανομὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου διὰ τὰ ἔτη 1929 καὶ 1933, κατὰ τὰς κυριωτέρας χώρας εἰς ποσοστὰ ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ἀξίας αὐτοῦ ἐμφαίνεται ἐκ τῶν κάτωθι ἀριθμῶν:

Χῶραι	Εἰσαγωγὴ		Ἐξαγωγὴ	
	1929	1933	1929	1933
Μεγάλη Βρεττανία ..	12,55	14,11	11,83	[illegible]
Σοβιετικὴ Ρωσία	2,11	7,57	0,07	[illegible]
Γερμανία	9,11	10,03	23, 0	[illegible]
Γαλλία	6,08	4,31	6,08	[illegible]
Ὀλλανδία	2,03	2,09	4,21	[illegible]
Βέλγιον	3,65	5,07	3,26	[illegible]
Αὐστρία	1,14	1,26	2,53	[illegible]
Οὐγγαρία	1,81	0,36	0,31	0,47
Ἰταλία	5,57	5,57	18.03	[illegible]
Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι	15,75	5,72	15,95	[illegible]
Τουρκία	2,55	3,02	0,19	[illegible]
Αἴγυπτος	1,95	1,62	4,43	4,41
Ρουμανία	6,73	5,78	1,39	[illegible]
Τσεχοσλοβακία	3,45	4,06	1.11	[illegible]
Γιουγκοσλαυΐα	6,00	3,07	0,46	[illegible]
Βουλγαρία	1,08	0,05	0,42	[illegible]
Ἑλβετία	0,92	2,33	0,02	0.11
Καναδᾶς	5,01	2,84	0,02	[illegible]
Σουηδία	1,05	1,19	3,33	[illegible]
Λοιπαὶ Χῶραι	9,33	17,30	2,78	[illegible]

Ὡς ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος ἐξάγεται, ἡ Ἑλλὰς διεξάγει τὸ ἐξωτερικόν της ἐμπόριον κυρίως πρὸς χώρας βιομηχανικὰς καὶ μὲ ὑψηλὸν βιοτικὸν ἐπίπεδον (Standard of life), εἰς ἃς προμηθεύει τὰς πρώτας ὕλας, δεχομένη εἰς ἀντάλλαγμα ἕτοιμα βιομηχανικὰ προϊόντα, καὶ αἱ ὁποῖαι λόγῳ τοῦ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου τῆς ἀγοραστικῆς ἱκανότητος τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῶν εἶναι εἰς θέσιν ν' ἀπορροφοῦν τὰ εἰδικὰ πολύτιμα προϊόντα τῆς Ἑλλάδος (ἀνατολικὰ καπνά, σταφίδες, σῦκα, μεταλλεύματα κλπ.) Πρὸς συμπλήρωσιν ὅμως τῶν ἐπισιτιστικῶν ἀναγκῶν της ἡ Ἑλλὰς δέον νὰ διατηρῇ ἐμπορικὰς σχέσεις καὶ μετὰ γεωργικῶν χωρῶν (Τουρκία, Ρουμανία, Γιουγκοσλαυΐα, Καναδᾶ, Ἀργεντινή, κλπ.), πρὸς ἃς ὅμως δὲν δύναται κατ' ἀνάλογον ἀξίαν τῆς ἐξ αὐτῶν εἰσαγωγῆς νὰ τοποθετῇ τὰ πολύτιμα γεωργικὰ προϊόντα της.

Τὰ κυριώτερα ἐξαγόμενα ἑλληνικὰ προϊόντα, ἀναλογοῦντα εἰς τὰ 85% καὶ πλέον τῆς ὅλης ἀξίας τῆς ἐξαγωγῆς, εἶναι τὰ σῦκα, σταφίδες, ἐλαῖαι, ἐλαιόλαδα, οἶνοι, δέρματα καὶ καπνός, ἐξάγονται δὲ ὡς κάτωθι κατὰ ποσότητας καὶ χώρας:

Προϊόντα	1928		1929		1930		1931		1932		1933	
	Τόννοι	Ἑκατ. σταθ. δραχ.	Τόννοι	Ἑκατ. σταθ. δραχ.	Τόννοι	Ἑκατ. σταθ. δραχ.	Τόννοι	Ἑκατ. σταθ. δραχ.	Τόννοι	Ἑκατ. σταθ. δραχ.	Τόννοι	Ἑκατ. σταθ. δραχ.
Καπνὸς	48.903	3212	50.055	3949	49.195	3382	43.044	2221	35.302	1172	34.743	738
Σταφὶς κορινθιακὴ	79.468	759,7	68.812	876,3	72.997	782,5	66.389	749,5	70 759	561	68.112	484
» σουλτανῖνα	15.303	162	15.085	178,3	13.435	185	13.386	181	16.996	131,3	23.326	109,8
Σῦκα	14.560	90,6	16.870	104	21.715	113	9.644	46,4	19 313	53,2	17.124	56,4
Ἐλαῖαι	8.691	98	12.485	161,6	11.426	127,7	11.212	119,6	13.030	57,3	14.374	53,2
Ἐλαιόλαδον	7.582	144,7	12.177	249,6	7.208	89	7.343	93	27.827	248	23.198	195,5
Οἶνοι	122.551	492,6	131.664	567,8	72.688	247,7	41.354	178,5	39.123	89,8	72.219	199,7
Δέρματα	4.007	185	3.207	147	3.446	141	2.812	92,7	2.068	37,3	2.285	52

Ἐκ τῶν ἄνω ἀριθμῶν καταφαίνεται ἡ πορεία τῆς ἐξαγωγῆς τῶν κυριωτέρων ἑλληνικῶν προϊόντων κατὰ τὴν ἑξαετίαν 1928—1933, καὶ δὴ κατὰ τὰ τρία τελευταῖα ἔτη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς παγκοσμίου οἰκονομικῆς κρίσεως. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μείωσις τοῦ ἐξαχθέντος ὄγκου τοῦ καπνοῦ, τῆς κορινθιακῆς σταφίδος, σύκων καὶ ἐλαιολάδου, ὡς ἐπίσης δι' ὅλα τὰ ἐξαγόμενα προϊόντα ἡ πτῶσις τῶν τιμῶν, ὑπολογιζομένων εἰς σταθεροποιημένας δραχμάς. Ἐξ ἄλλου ὅμως εἶναι ἀξιοσημείωτος ἡ αὔξησις τῆς κατὰ ποσότητα ἐξαγωγῆς τῆς σουλτανίνας σταφίδος, τῶν ἐλαιῶν καὶ τῶν οἴνων

Digitized by Google

Ἐξαγωγὴ καπνοῦ κατὰ κυριωτέρας χώρας καταναλώσεως εἰς τόννους ἐπὶ τῆς ὅλης ἐξαγωγῆς κατὰ τὴν ἑξαετίαν 1928—1933.

Χώρα	1928		1929		1930		1931		1932		1933	
	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%
Γερμανία	21 618	44,27	16 176	32, 3	17.342	35,24	8.518	19,98	11.380	32, 2	14.593	42, 0
Ἡν. Πολιτεῖαι	8.409	17, 4	9.793	19, 6	8.916	18, 1	9.242	21,49	5.512	15, 6	6.127	17, 6
Ἰταλία	8.85?	18, 1	10.555	21,11	7.583	15, 4	6 293	14, 5	2 631	7, 4	1.8?0	5, 3
Αἴγυπτος	2.239	4, 5	1.521	3,05	1.792	3, 6	1.507	3, 5	1.608	4, 5	769	2, 2
Ὁλλανδία	1.994	4,07	2.005	4, 1	3.095	6, 3	3.940	9 16	4.169	11, 8	843	2, 4
Αὐστρία	1.672	3, 4	2.759	5,52	2.438	4, 9	3.333	7,75	3 558	10, 0	1.981	5, 7
Βέλγιον	1 520	1, 1	2.063	4, 1	1 095	3, 9	876	2,04	1.347	3, 8	1 031	2, 9
Μ. Βρεττανία	261	0, 5	410	0, 8	191	0,39	140	0,32	182	0, 5	61	0,17
Γαλλία	182	0, 3	296	0,59	151	0, 3	2.279	5, 3	1 019	2, 9	3.300	9, 5
Σουηδία	148	0, 3	1 889	3,78	859	1, 7	637	1,48	722	2, 0	953	2, 7
Πολωνία	—	—	515	1,03	929	1,89	1.353	3,14	691	1, 9	1	—
Τσεχοσλοβακία	—	—	862	1,72	2.619	5, 3	394	0, 9	737	2,09	587	1, 6
Οὐγγαρία	—	—	180	0, 3	225	0, 4	261	0, 6	132	0, 3	288	0, 8

Ἡ ἐξαγωγὴ κορινθιακῆς σταφίδος κατὰ κυριωτέρας χώρας καταναλώσεως κατὰ τὴν ἑξαετίαν 1928—1933 ἔχει ὡς ἑξῆς:

Χῶραι	1928		1929		1930		1931		1932		1933	
	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%
Μ. Βρεττανία	56 292	73, 3	45.114	65, 5	49.655	68,02	43.268	65, 2	47 005	66, 4	42.237	66, 3
Γερμανία	8.376	10, 5	6.714	9, 7	5.784	7, 9	7.433	11,19	6.591	9, 3	4 465	7, 0
Ὁλλανδία	6.735	5, 9	7.930	11, 5	8.124	11, 1	8.911	13, 4	10 695	15, 1	10.876	17, 1
Σοβιετικὴ Ρωσία	—	—	—	—	1.260	1, 7	1.443	2,18	435	0, 6	313	0, 5
Ἰταλία	3.350	4,22	3.433	4, 9	2.930	4,01	1.365	2,05	1.870	2, 6	2.000	3, 1
Γαλλία	649	0, 8	510	0, 7	517	0, 7	445	0,66	523	2, 7	471	0, 7
Ἡν. Πολιτεῖαι	5.152	6,49	4.258	6, 1	4.176	5, 7	3.036	4, 5	3.060	4, 3	2 562	4. 0
Βέλγιον	150	0 18	90	0, 1	180	0, 2	36	0,05	27	0,04	62	0, 1

Ἡ ἐξαγωγὴ σουλτανίνας κατὰ κυριωτέρας χώρας καταναλώσεως ἀπὸ τοῦ 1928—1933 ἔχει ὡς ἑξῆς:

Χῶραι	1928		1929		1930		1931		1932		1933	
	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%
Γερμανία	3.733	24, 4	4.124	27, 3	3.548	26, 3	3.591	26, 8	2.292	13, 5	3.093	13, 3
Μ. Βρεττανία	3.489	22, 8	4.107	27, 2	3.223	23, 9	3.285	24, 5	6.584	38, 7	5 828	24, 9
Ἰταλία	5.787	37, 8	4.667	30, 9	5.377	40, 0	5.631	42,06	5.696	33, 5	7.447	31, 9
Ὁλλανδία	1.291	8, 4	926	6, 1	623	4, 6	419	3, 1	1.274	7, 5	4.435	19, 0
Γαλλία	244	1,59	192	1, 2	103	0,76	107	0, 8	161	0, 9	391	1, 6
Γιουγκοσλαυΐα	—	—	—	—	218	1, 6	160	1,19	343	2, 0	456	1, 9

Ἡ ἐξαγωγὴ σύκων κατὰ κυριωτέρας χώρας καταναλώσεως κατὰ τὴν ἑξαετίαν 1928—1933 ἔχει ὡς ἑξῆς:

Χῶραι	1928		1929		1930		1931		1932		1933	
	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%
Ἰταλία	7.969	54, 7	8 303	49, 2	11.724	53, 9	5 730	59, 4	7.966	41, 2	7.372	4, 3
Γερμανία	1.647	11, 3	1.507	8, 9	2.711	12, 5	1.391	14, 4	1.605	8, 3	1.501	8, 7
Γαλλία	—	—	—	—	631	2, 9	509	5, 2	2.216	11, 5	906	5, 3
Ἡν. Πολιτεῖαι	1.618	11, 1	2.924	17, 3	2.348	10, 8	325	3, 3	268	1, 4	436	2, 5
Ὁλλανδία	—	—	—	—	576	2, 6	139	1, 4	2.703	13, 9	3.003	17, 4
Ρουμανία	878	6,03	729	4, 3	671	3,09	382	3, 9	1.001	5, 2	549	3, 2
Γιουγκοσλαυΐα	301	2,06	248	1, 4	323	1, 5	269	2, 7	475	2, 4	656	3, 7
Αἴγυπτος	617	4, 2	491	2, 9	832	3, 8	182	1, 8	1.112	5, 5	616	3, 5
Βουλγαρία	127	0, 8	123	0, 7	—	—	—	—	—	—	—	—
Μ. Βρεττανία	414	2, 8	702	4, 1	1.329	6, 1	565	5, 8	1.511	7, 8	1.016	5, 8

Ἡ ἐξαγωγὴ οἴνων εἰς βαρέλια ἔχει ὡς ἑξῆς:

Χῶραι	1928		1929		1930		1931		1932		1933	
	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%
Αἴγυπτος	13.049	10, 6	10.593	8, 0	6 646	10, 6	1.549	3, 7	2.827	7, 2	1.830	2, 5
Βέλγιον	5.217	4, 2	9.729	7, 3	3.252	5, 1	1.446	3, 5	742	1, 9	3.384	4, 6
Γαλλία	41.210	33, 6	52.240	40, 0	24.973	39, 8	16.294	39, 4	18.461	47, 2	46.390	64, 2
Γερμανία	10.755	8, 7	13 824	10, 4	6.174	9, 8	6.674	16, 1	6.243	15, 9	7 462	10, 3
Ἰταλία	32.346	26, 3	23 011	17, 5	6 982	11, 1	3.829	9, 2	3.229	8, 2	5.740	7, 9
Μ. Βρεττανία	4.414	3, 6	7.575	5, 7	6.993	11, 1	603	1, 4	1.766	4, 5	3	—
Ὁλλανδία	—	—	8.641	6, 5	4.006	6, 3	3.393	8, 2	1 352	3, 4	773	1, 1
Μάλτα	—	—	—	—	—	—	—	—	3 787	9, 6	5.507	7, 6

Ἡ ἐξαγωγὴ ἐξ ἄλλου ἐλαιολάδου καὶ ἐλαιῶν κατὰ κυριωτέρας χώρας καταναλώσεως κατὰ τὴν ἑξαετίαν 1928—1933 ἔχει τοῦ μὲν ἐλαιολάδου:

Χῶραι	1928		1929		1930		1931		1932		1933	
	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%
Αἴγυπτος	406,9	5, 3	663,6	5, 4	716,8	9, 9	638	8, 6	1.213,6	4, 4	1.663,8	7, 1
Βουλγαρία	115,3	1, 5	214,6	1, 7	212,5	2, 9	234	3, 1	149,5	0, 5	81,6	0, 3
Γαλλία	268,6	3, 5	2.557,8	21, 0	210,9	2, 9	189,5	2,59	895,5	3, 2	623	2, 6
Μ. Βρεττανία	463,	6, 1	1.197	9, 8	—	—	765,5	10, 4	2.781,6	10	3.652	15, 7
Ἡν. Πολιτεῖαι	682,8	9, 0	1.724	14, 1	201,5	2, 8	309	4, 2	1.046	3, 7	2.765,8	11, 9
Ἰταλία	5.093	67, 1	5.285,5	43, 4	5.260,7	72, 9	4.585,7	62. 4	20.644	74, 2	11,401	49, 1
Ρουμανία	74,5	0, 9	130,6	1,07	172,5	2, 4	142,8	1, 9	166,7	0, 6	213	0, 9

Τῶν δὲ ἐλαιῶν ὡς ἑξῆς:

Χῶραι	1928		1929		1930		1931		1932		1933	
	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%
Αἴγυπτος	1.248	14, 3	2.463	19, 7	2.923	25, 5	2.428	21, 6	2.959	22, 7	2.492	17, 3
Ἀργεντινὴ	910	10, 4	1.246	9, 9	1.062	9,29	552	4, 9	730	5, 6	706	4, 9
Βουλγαρία	1.112	12, 9	1.322	10, 6	743	6, 5	1.147	10, 2	969	7, 4	607	4, 2
Γαλλία	154	1,79	157	1, 2	324	2, 8	469	4, 1	617	4, 7	924	6, 4
Γιουγκοσλαβία	193	2, 2	146	1, 1	132	1,15	197	1, 7	257	1, 9	197	1, 3
Ἡν. Πολιτεῖαι	2.051	23, 6	3.021	24.19	2.758	24, 1	2.540	22, 6	2.491	19, 1	2.285	15, 9
Ἰταλία	244	2, 8	236	1, 9	322	2, 8	413	3, 6	376	2, 8	905	6, 3
Ρουμανία	2.429	28, 0	3.329	26, 6	2.611	22, 8	3.842	25, 2	3.716	28, 5	3 872	26, 9

Ἡ ἐξαγωγὴ ἀκατεργάστων δερμάτων κατὰ κυριωτέρας χώρας καταναλώσεως κατὰ τὴν ἑξαετίαν 1928—1933 ἀνέρχεται εἰς τοὺς ἑξῆς ἀριθμούς:

Χῶραι	1928		1929		1930		1931		1932		1933	
	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%	Τόννοι	%
Γαλλία	282	7, 0	122	3, 8	191,7	5, 5	85,4	3, 0	110	5, 3	185,5	8, 1
Γερμανία	365,5	9, 0	378,9	11, 8	235	6, 8	137	4, 8	130,7	6, 3	14	0, 6
Γιουγκοσλαυΐα	—	—	—	—	23	0, 7	7	0, 2	54,6	2, 6	108	4, 7
Ἡν. Πολιτεῖαι	246,4	6, 1	252,4	8, 0	117,6	3, 4	248,4	8, 8	114	5, 5	102	4, 4
Ἰταλία	3.003	74, 9	2.356	73, 4	2.832,8	82	2.304,6	82	1.629,7	78, 9	1.839	80, 5

Ἐκ τῶν ἄνω πινάκων καταφαίνεται ὅτι διὰ τὰ ὀκτὼ κυριώτερα προϊόντα ἐξαγωγῆς αἱ μεγαλύτεραι χῶραι καταναλώσεως κατὰ σειρὰν σπουδαιότητος ἔχουν ὡς ἑξῆς: 1) Διὰ μὲν τὸν καπνὸν αἱ: Γερμανία, Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι, Ἰταλία, Ὁλλανδία, Αἴγυπτος, Αὐστρία, Γαλλία, Σουηδία, Τσεχοσλοβακία. 2) Διὰ τὴν κορινθιακὴν σταφίδα αἱ: Μεγάλη Βρεττανία, Ὁλλανδία, Γερμανία, Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι, Ἰταλία. 3) Διὰ τὴν σουλτανῖναν, αἱ: Μεγάλη Βρεττανία, Ἰταλία, Γερμανία, Ὁλλανδία, Γιουγκοσλαυΐα, Γαλλία. 4) Διὰ τὰ σῦκα, αἱ: Ἰταλία, Ὁλλανδία, Γαλλία, Γερμανία, Μεγάλη Βρεττανία, Ρουμανία, Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι, Αἴγυπτος, Γιουγκοσλαυΐα. 5) Διὰ τοὺς οἴνους αἱ: Γαλλία, Γερμανία, Ἰταλία, Ὁλλανδία, Αἴγυπτος, Βέλγιον, Μεγάλη Βρεττανία, Μάλτα. 6 Διὰ τὸ ἐλαιόλαδον αἱ: Ἰταλία, Μεγάλη Βρεττανία, Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι, Αἴγυπτος, Γαλλία, Βουλγαρία καὶ Ρουμανια. 7) Διὰ τὰς ἐλαίας αἱ: Ρουμανία, Αἴγυπτος, Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι, Ἀργεντινή, Γαλλία, Βουλγαρία, Ἰταλία, Γιουγκοσλαυΐα. 8) Διὰ τὰ δέρματα αἱ: Ἰταλία, Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι, Γερμανία, Γαλλία, Γιουγκοσλαυΐα.

Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὡς πρὸς τὴν Ἰταλίαν, ἐν μικρῷ δὲ μέρει καὶ διὰ τὴν Γερμανίαν καὶ Γαλλίαν, ὅτι οὐχὶ πάντα τὰ ὑπὸ τῆς Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος ἀναγραφόμενα ποσὰ πράγματι καὶ εἰσῆλθον εἰς τὰς χώρας ταύτας πρὸς κατανάλωσιν, διότι πολλὰ τῶν διὰ τοὺς λιμένας τῆς Τεργέστης καί, εἰς ὀλιγώτερον βαθμόν, εἰς Ἀμβοῦργον καὶ Μασσαλίαν ἐξ Ἑλλάδος φορτωνόμενα ἑλληνικὰ προϊόντα διαμετακομίζονται εἰς τὰς ἐγγὺς χώρας εἴτε αὐτούσια εἴτε ἀφοῦ ὑποστοῦν εἰς τὰς ἐλευθέρας ζώνας τῶν λιμένων τούτων ἀνασυσκευὴν ἢ ἄλλην ἐπεξεργασίαν (οἶνοι, ἔλαιον, σταφίδες κλπ. πρὸ παντὸς ἐν Τεργέστῃ). Ἐκ τούτου ὅμως προκύπτουν πολλαὶ περιπτώσεις νοθείας τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων ἢ καὶ ἐπεξεργασίας ἢ ἀνασυσκευῆς ξένων ὁμοειδῶν, ἀλλὰ κατωτέρας ποιότητος προϊόντων (περσικὴ σταφίς, οἶνοι κλπ.), τὰ ὁποῖα ἀκολούθως διαμετακομίζονται ὡς ἑλληνικὰ προϊόντα ἐπὶ ἀνυπολογίστῳ ζημίᾳ καὶ δυσφημήσει τῶν γνησίων τοιούτων, προελεύσεως ἐξ Ἑλλάδος.

Ἐκ τῶν ἐξαγομένων μεταλλευτικῶν καὶ βιομηχανικῶν προϊόντων τὰ σπουδαιότερα εἶναι: ἀργυροῦχος μόλυβδος, ἀρσενικῶδες ὀξύ, κολοφώνιον, τερεβινθέλαιον, ἐξαγομένης ὁλοκλήρου σχεδὸν τῆς παραγωγῆς των, καὶ περαιτέρω, κατὰ μικρὸν ποσοστόν, χημικὰ λιπάσματα, σάπων κοινός, πυρηνέλαιον, κονσέρβαι λαχανικῶν καὶ ὀπωρῶν, κονιάκ, τάπητες, μεταξωτά, νήματα βάμβακος καὶ σιγαρέττα. Ταῦτα κατανέμονται εἰς πολλὰς χώρας καὶ μικρὰς ποσότητας (κολοφώνιον καὶ τερεβινθέλαιον κατὰ μέγα ποσοστὸν εἰς Ἰταλίαν), ἰδίᾳ εἰς τὰς πέριξ τῆς Ἑλλάδος χώρας τῆς Μεσογείου. Τὰ πλεῖστα τῶν μεταλλευμάτων ἐξάγονται εἰς τὰς χώρας τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ἤτοι Ἰταλίαν, Γαλλίαν, Βέλγιον, Ὁλλανδίαν καὶ Γερμανίαν.

Ἐσωτερικὸν ἐμπόριον. Ἐσωτερικὸν ἐμπόριον εἶναι τὸ ἐντὸς τῆς ἐπικρατείας διενεργούμενον, διακρίνεται δὲ εἰς *χονδρικὸν* ἐμπόριον καὶ εἰς *λιανικὸν* ἐμπόριον. Τὸ χονδρικὸν ἐμπόριον προμηθεύεται τὰ εἴδη αὐτοῦ εἴτε ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὁπότε λαμβάνει καὶ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ εἰσαγωγικοῦ ἐμπορίου, εἴτε ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ διαθέτει ταῦτα εἰς τὸ λιανικὸν ἐμπόριον. Ἐν τούτοις αἱ διακρίσεις αὗται δὲν εἶναι αὐστηραί, διότι εἰς πολλὰς περιπτώσεις τὸ χονδρικὸν ἐμπόριον ἐν Ἑλλάδι πωλεῖ καὶ λιανικῶς ταυτοχρόνως ἢ διαθέτει τὰ προϊόντα αὐτοῦ εἰς ἐγχωρίους βιομηχανίας, χρησιμοποιούσας αὐτὰ κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς βιομηχανικῆς των κατεργασίας ἢ ἐπεξεργασίας. Ἀφ' ἑτέρου, τὸ λιανικὸν ἐμπόριον δὲν χαρακτηρίζεται ἐκ τῶν ποσοτήτων τὰς ὁποίας πωλεῖ, ἀλλὰ ἐκ τῆς ἐπαφῆς αὐτοῦ μὲ τὸν τελευταῖον καταναλωτήν.

Πλὴν τῶν ἀσκούντων τὸ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἐπικρατείας διενεργούμενον ἐμπόριον φυσικῶν προσώπων καὶ ὀργανισμῶν ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἔχομεν ἐν Ἑλλάδι καὶ διαφόρους ἄλλους ὀργανισμοὺς κατὰ τὸ πλεῖστον δημοσίου δικαίου, ἀσκοῦντας τὸ ἐμπόριον εἰς βάρος βεβαίως τοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου (ὄχι ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ὅρου τῆς ἐμπορικῆς πολιτικῆς). Ἐκ τούτων οἱ σπουδαιότεροι εἶναι οἱ ἑξῆς:

Ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος (Α.Τ.Ε.), ἥτις τόσον ἐκ τοῦ καταστατικοῦ αὐτῆς καὶ ἐκ τῶν σκοπῶν οὓς ἔθετο αὐτῇ, ὅσον καὶ κατόπιν συμβάσεων μετὰ τοῦ κράτους, προβαίνει εἰς τὴν ἀγορὰν διαφόρων γεωργικῶν προϊόντων (ἐσπεριδοειδῶν, γεωμήλων, καρπῶν, σταφυλῶν, ὡρισμένων λαχανικῶν κλπ.), τὰ ὁποῖα διαθέτει κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν ἀγορὰν τοῦ ἐσωτερικοῦ διὰ τῶν ἐν Πειραιεῖ καὶ Ἀθήναις ἀποθηκῶν της ἢ παραδίδει πρὸς βιομηχανικὴν κατεργασίαν (χαρούπια κλπ.). Διὰ τὴν ἐξαγωγὴν τῶν προϊόντων τούτων ἡ Α.Τ.Ε. συνέστησε τῇ συμμετοχῇ τῶν Ἑλληνικῶν Σιδηροδρόμων (Σ.Ε.Κ.) καὶ τῶν τῆς Πελοποννήσου (Σ.Π.Α.Π.) καὶ εἰδικὴν ἑταιρείαν ἐξαγωγῆς ἑλληνικῶν ὀπωρῶν, ἰδίᾳ σταφυλῶν, εἰς τὸ ἐξωτερικόν.

Digitized by Google

Ἀξιομνημόνευτος ὅμως τυγχάνει ἡ διὰ τοῦ νόμου 5277 τοῦ 1931 εἰς τὸ καταστατικὸν τῆς Α.Τ.Ε. γενομένη προσθήκη ὡς περαιτέρω σκοπὸς τῆς Τραπέζης, ἤτοι: ἡ συστηματοποίησις τῆς ἐμπορικῆς προσφορᾶς καὶ διαπραγματεύσεως τῶν γεωργικῶν προϊόντων διὰ λογαριασμὸν τῶν παραγωγῶν, ἡ ἐνίσχυσις τῆς ἀποστολῆς αὐτῶν μέχρι τῶν ἀγορῶν καταναλώσεως δι' εἰδικοῦ συστήματος ἐξαγωγῆς, πίστεως κλπ.

Ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ προστασίας ἐγχωρίου σιτοπαραγωγῆς (Κ.Ε.Π.Ε.Σ.) ἔχει τὴν ἀποστολὴν νὰ προβαίνῃ εἰς τὴν συγκέντρωσιν τῶν εἰς τὸ ἐμπόριον καταληγουσῶν ποσοτήτων σίτου καὶ κριθῆς. Ὁ θεσμὸς οὗτος, ἐφαρμοζόμενος ἀπὸ τοῦ ἔτους 1927, ἔχει σκοπὸν προστατευτικὸν ὑπὲρ τῶν σιτοπαραγωγῶν, οἵτινες ἀφ' ἑνὸς λόγῳ τῆς καταστάσεως τῆς διεθνοῦς ἀγορᾶς σίτου (μεγάλη πτῶσις τιμῶν, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ θέρους τοῦ 1929) καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τῆς ἐν γένει οἰκονομικῆς των ἐξαθλιώσεως καὶ τοῦ ἀναδιοργανώτου των, δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἐκμεταλλευθοῦν δεόντως τὸ προϊὸν τῆς ἐργασίας των.

Τὸ γραφεῖον προστασίας ἑλληνικῶν σύκων δικαιοῦται, δυνάμει τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 22 Ἰουλίου 1933, νὰ προβαίνῃ εἰς τὴν ἐξαγορὰν σύκων καταλλήλων πρὸς βρῶσιν ἢ βιομηχανοποίησιν, τὰ ὁποῖα νὰ διαθέτῃ ἀκολούθως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἢ τὰ ἐκ τούτων παραγόμενα βιομηχανικὰ προϊόντα.

Ἀλλ' ἐὰν οἱ μέχρι τοῦδε ἀναφερθέντες ὀργανισμοὶ ἀσκοῦν ἐσωτερικὸν ἐμπόριον τῇ ἐλευθέρᾳ βουλήσει τῶν παραγωγῶν τῶν προϊόντων τούτων, δηλαδὴ μὴ ἐπιβάλλοντες τὴν εἰς αὐτοὺς ὁλικὴν ἢ μερικὴν ὑποχρεωτικὴν παράδοσιν τῶν προϊόντων των, ἀλλ' ἐπιτυγχάνοντες ταύτην διὰ τῶν μονοπωλιακῷ τῷ τρόπῳ προσφερομένων εὐνοϊκῶν τιμῶν καὶ ὅρων πληρωμῆς καὶ παραδόσεως, ὑπάρχουν καὶ ὀργανισμοί, οἵτινες βάσει νόμων ἐξαναγκάζουν τοὺς παραγωγοὺς εἰς τὴν ὁλικὴν ἢ μερικὴν ὑπὸ τὸν τύπον προστατευτικοῦ παρακρατήματος ἐπὶ τῆς παραγομένης ποσότητος παράδοσιν τῶν προϊόντων των εἰς τοὺς ἐν λόγῳ ὀργανισμούς. Τοιοῦτοι ὀργανισμοὶ εἶναι: ὁ Αὐτόνομος Σταφιδικὸς Ὀργανισμός, ὅστις ὅμως, πλὴν τῆς ἀναγκαστικῆς παρακρατήσεως, ἐξαναγκάζει ἐπὶ μονομερῶς ὑπ' αὐτοῦ ὁριζομέναις τιμαῖς τὰς ἑκουσίως ὑπὸ τῶν παραγωγῶν αὐτῷ προσφερομένας ποσότητας σταφιδοκάρπου· ἡ Ἕνωσις κιτροπαραγωγῶν Κρήτης, εἰς ἣν ἀναγκαστικῶς παραδίδουν οἱ παραγωγοὶ τὰ κίτρα των· τὸ Κεντρικὸν γραφεῖον ἐρυθροῦ πεπέρεως Καρατζόβης ἐν Ἀλμωπίᾳ (Καρατζόβη), τὸ ὁποῖον ἐπιλαμβάνεται τῆς συσκευασίας κλπ. ὡς καὶ τῆς ἐλευθέρας ἐμπορίας τοῦ ῥηθέντος προϊόντος· ὁ Αὐτόνομος οἰκονομικὸς ὀργανισμὸς τῶν οἰνοποιείων Κρήτης· τὸ Ταμεῖον ἀμύνης οἰνοπαραγωγῆς Θήρας, Λευκάδος· ὁ Ἀναγκαστικὸς συνεταιρισμὸς τῶν γλευκοπαραγωγῶν Χαλκίδος καὶ περιχώρων· ἡ Ἕνωσις οἰνοποιητικῶν συνεταιρισμῶν Σάμου καὶ ὁ παρόμοιος τοιοῦτος κατ' αὐτὰς ἱδρυθεὶς ἐν τῇ περιφερείᾳ Ἀττικῆς ὀργανισμός. Οἱ οἰνοποιητικοὶ οὗτοι ὀργανισμοὶ ἔχουν σκοπὸν τὴν ὁλικὴν ἢ μερικὴν ἀναγκαστικὴν συγκέντρωσιν, ἐπεξεργασίαν ἢ διάθεσιν τῶν παραγομένων σταφυλῶν ἢ γλεύκους διὰ λόγους προστατευτικούς.

Ἐνταῦθα ὅμως δέον νὰ ἀναφέρωμεν ἐνδεικτικῶς καὶ τοὺς διαφόρους συνεταιρισμοὺς διαφόρων παραγωγικῶν, καταναλωτικῶν ἢ ἐπαγγελματικῶν τάξεων, οἵτινες ἔχουν ὡς ἀποστολὴν εἴτε τὴν συγκέντρωσιν τῶν προϊόντων τῶν παραγωγικῶν, καταναλωτικῶν ἢ ἐπαγγελματικῶν τάξεων, οἵτινες ἔχουν ὡς ἀποστολὴν εἴτε τὴν συγκέντρωσιν τῶν προϊόντων τῶν παραγωγῶν μελῶν τῶν συνεταιρισμῶν καὶ τὴν διάθεσιν τούτων ἀπ' εὐθείας εἰς τοὺς καταναλωτὰς ἢ τὸ λιανικὸν ἐμπόριον, εἴτε τὴν προμήθειαν μέσων παραγωγῆς ἢ εἰδῶν ἀμέσου καταναλώσεως (τροφίμων κλπ.), κατὰ μεγάλας ποσότητας καὶ τὴν διάθεσιν τούτων κατὰ μικρὰς ποσότητας εἰς τοὺς καταναλωτὰς μέλη τῶν συνεταιρισμῶν.

Ἅπαντες οἱ ἀνωτέρω ὀργανισμοί, ἡμικρατικοὶ ἢ μή, ἐκτελοῦντες ἐμπορικὴν ἀποστολήν, εἴς τινας περιστάσεις μάλιστα μονοπωλιακῶς, περιορίζουν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον τὴν δρᾶσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου. Πλὴν τούτων ὅμως ἔχομεν καὶ ἑτέρους δύο παράγοντας, δρῶντας πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν εἰς βάρος τοῦ ἐμπορίου. Οὗτοι εἶναι ἀφ' ἑνὸς τὰ προστατευτικὰ τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας καὶ ἀφ' ἑτέρου οἱ ἀπὸ τῆς 28 Σεπτεμβρίου 1931 ἐμμέσως καὶ ἀπὸ τῆς 15 Μαΐου 1932 ἀμέσως ἐπιβληθέντες περιορισμοὶ ἐπὶ τῆς εἰσαγωγῆς ξένων προϊόντων. Ἀρχεται ἑλληνικαὶ βιομηχανίαι, ἰδίᾳ ὑφαντουργικαί, προέβησαν ἀπὸ ἐτῶν ἤδη εἰς τὴν ἵδρυσιν ἰδικῶν των πρατηρίων, ἀφ' ἑνὸς διὰ νὰ καταστήσουν γνωστὰ εἰς τὸ ἑλληνικὸν κοινὸν τὰ προϊόντα των καὶ ἀφ' ἑτέρου ἵνα ἀποφύγουν τὰ ἐνδιάμεσα ἐμπορικὰ κέρδη.

Οἱ περιορισμοὶ τῶν εἰσαγωγῶν, ἐπιβληθέντες, ὡς γνωστόν, ἐκ συναλλαγματικῶν λόγων καὶ ἐκ λόγων ἀποκαταστάσεως τῆς ἰσορροπίας τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν τῆς χώρας, περιορίζουν καὶ αὐτοὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου, συνισταμένην εἰς τὴν διάθεσιν τῶν εἰσαγομένων ξένων προϊόντων.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928 ἐπὶ πληθυσμοῦ 4.814.720 ἡλικίας ἄνω τῶν 10 ἐτῶν, ἀπησχολοῦντο εἰς τὸ ἐμπόριον 185.560 ἄτομα ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Ἐκ τούτων 25.499 ἦσαν ἐργοδόται χρησιμοποιοῦντες ὑπαλλήλους καὶ ἐργάτας, 11.468 χρησιμοποιοῦντες μόνον μέλη τῆς οἰκογενείας των, 85.415 ἐργαζόμενοι ἀτομικῶς, 13.311 ἦσαν συνεργαζόμενα μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ ἐργοδότου, 16.488 ὑπάλληλοι καὶ τέλος 33.379 ἐργάται. Ἐκ τῶν ἄνω ἀριθμῶν βλέπομεν ὅτι τὸ ἥμισυ σχεδὸν τοῦ συνόλου τῶν ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων ἀποτελεῖται ἀπὸ μόνον τὸν ἐργοδότην, δηλαδὴ εἶναι καθαρῶς μικροεπαγγελματικῆς τάξεως, ἐπιχειρήσεις λιανικοῦ ἐμπορίου. Καὶ πράγματι ἐν Ἑλλάδι δὲν ὑπάρχουν ἐμπορικαὶ ἐπιχειρήσεις μεγάλαι, ἀπασχολοῦσαι μέγαν ἀριθμὸν ὑπαλλήλων καὶ ἐργατῶν, ἐξαιρέσει ἐλαχίστων τοιούτων ἐν τῇ πρωτευούσῃ ἰδίᾳ, ἐμφανιζομένων ὡς ἐπιχειρήσεων λιανικοῦ ἐμπορίου τροφίμων καὶ εἰδῶν ἱματισμοῦ καὶ πολυτελείας. Ὁ τύπος τῶν παρεμφερῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων, ὡς ἐν Γερμανίᾳ, Γαλλίᾳ κλπ., αἵτινες προσφέρουν μὲ λιανικὴν πώλησιν εἰς τὸ καταναλωτικὸν κοινὸν ἅπαντα σχεδὸν τὰ εἴδη διατροφῆς, ἱματισμοῦ, ἐπιπλώσεων πολυτελείας κλπ., δὲν ἔχει ἀναπτυχθῆ ἐν Ἑλλάδι, ὡς ἐπίσης δὲν ἔχουν ἀναπτυχθῆ ἐμπορικαὶ ἐπιχειρήσεις μὲ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πυκνὸν δίκτυον ὑποκαταστημάτων εἴτε ἐν τῇ αὐτῇ πόλει εἴτε εἰς τὰς ἄλλας πόλεις τοῦ κράτους. Αἱ ὑπὸ μορφὴν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν καθαραὶ ἐμπορικαὶ καὶ παραγγελιοδοχικαὶ ἐπιχειρήσεις ἀνέρχονται σήμερον εἰς 140, οἱ κυριώτεροι δὲ λόγοι συστάσεως αὐτῶν εἶναι φορολογικοί.

Ἡ πώλησις τῶν ἐμπορευμάτων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἐμπορίῳ κατὰ τὴν νῦν περίοδον τῆς κρίσεως τῆς πίστεως διεξάγεται κατὰ μέγιστον μέρος τοῖς μετρητοῖς. Ἡ πώλησις ἔναντι γραμματίων ἢ συναλλαγματικῶν, συνεπείᾳ καὶ τῶν ἐλαστικῶν ἀποφάσεων τῶν δικαστηρίων ἐπὶ τοιούτων ἐμπορικῶν χρεῶν, ὑπεχώρησε κατὰ πολύ. Πώλησις ἔναντι ἐπιταγῶν ἐπὶ τραπεζῶν σχεδὸν δὲν ὑφίσταται ἐν Ἑλλάδι, τοῦ τοιούτου μέσου πληρωμῆς μὴ ὄντος ἀνεπτυγμένου ὡς ἐν ἄλλαις χώραις (Ἀγγλίᾳ, Γερμανίᾳ, Ἡνωμέναις Πολιτείαις κλπ.). Τοὐναντίον τὸ σύστημα τῆς πληρωμῆς διὰ ταχυδρομικῶν δεμάτων ἐπὶ ἀντικαταβολῇ ἐπεκτείνεται. Ὁ ἕτερος τρόπος τῆς πληρωμῆς κατὰ δόσεις ὑπάρχει καὶ ἐν Ἑλλάδι δι' ὡρισμένα εἴδη, ἤτοι δι' ἔπιπλα, ραπτομηχανάς, πιάνα, μηχανήματα, αὐτοκίνητα. Ὁ τρόπος οὗτος δὲν εἶναι οὔτε πολὺ διαδεδομένος οὔτε καὶ παρουσίασεν ἀκόμη ἐκείνας τὰς ὑπερβασίας εἰς βάρος τοῦ ἀγοραστοῦ, αἵτινες σημειοῦνται εἰς ἄλλα κράτη, ἀναγκασθέντα ὡς ἐκ τούτου νὰ λάβουν προστατευτικὰ μέτρα κατὰ τῶν ἀτασθαλιῶν τῶν πωλητῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τρόπον διαθέσεως τῶν ἐμπορευμάτων, πρέπει ἐνταῦθα ν' ἀναφέρωμεν τὰ χρηματιστήρια ἐμπορευμάτων Πειραιῶς καὶ Θεσσαλονίκης, τὰς περιοδικὰς ἐμπορικὰς πανηγύρεις, ἐκτελουμένας εἰς ὅλους τοὺς νομοὺς τοῦ κράτους, καὶ τὰς ἐσχάτως διενεργουμένας ἰδίᾳ εἰς τὰς μεγάλας πόλεις Ἀθηνῶν, Πειραιῶς κλπ. λαϊκὰς ἀγοράς. Τὰ ἑλληνικὰ χρηματιστήρια ἐμπορευμάτων, ἐξ ὧν, κατὰ τὸ ἔτος 1931—1932, τὸ μὲν τοῦ Πειραιῶς ἠρίθμει 11.323, τὸ δὲ τῆς Θεσσαλονίκης 2.200 μέλη, εἶναι κυρίως ἀγοραί, εἰς τὰς ὁποίας γίνεται διαπραγμάτευσις παρόντων ἐμπορευμάτων ἢ ἐπὶ τῇ βάσει ἀτομικῶν δειγμάτων, οὐχὶ δὲ μὲ τύπους ἐμπορευμάτων (Auction).

Ἐπίσης ἐνταῦθα πρέπει ν' ἀναφέρωμεν καὶ τὴν διὰ τῶν ἀποθετηρίων (Warrants) πώλησιν ἢ μεταβίβασιν ἀποθηκευμένων ἐμπορευμάτων. Ἐπίσημον δικαίωμα ἐκδόσεως τοιούτων τίτλων ἔχουν ἐν Ἑλλάδι αἱ Γενικαὶ Ἀποθῆκαι καὶ εἶτα αἱ Ἐλεύθεραι Ζῶναι. Ἀνεπισήμως ὅμως τοιαῦτα ἀποθετήρια ἐκδίδουν καὶ τὰ ψυγεῖα, εἰς ἃ ἐναποτίθενται διάφορα ἐμπορεύματα. Ἐπίσης μεταβίβασις ἐμπορευμάτων δύναται νὰ γίνῃ καὶ ἐπὶ τῶν ἐν τοῖς τελωνείοις τοῦ κράτους ἐν ἀποταμιεύσει εὑρισκομένων τοιούτων, διὰ σχετικῆς δηλώσεως τοῦ ἀποταμιευτοῦ ὑπὲρ τοῦ νέου κατόχου τῶν ἐμπορευμάτων, ἤτοι τοῦ ἀγοραστοῦ τούτων, καὶ τέλος τῶν παρὰ τραπέζαις παρὰ τῶν ἐμπόρων ἐνεχυριαζομένων.

Ὁ κύκλος ἐργασιῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ. Χονδρικῶς λαμβανόμενος, προσεγγίζει οὗτος πρὸς τὴν ἐγχώριον παραγωγήν, γεωργικήν, βιομηχανικὴν κλπ., ἐξ ἧς θὰ πρέπῃ ν' ἀφαιρεθοῦν αἱ πρῶται ὗλαι, αἵτινες χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας, ὡς καὶ μέρος τῆς ἐξαγωγῆς διὰ τὸν φόβον διπλοῦ ὑπολογισμοῦ.

Τὸ ἐσωτερικὸν ἐμπόριον διέρχεται σήμερον κρίσιν, γενομένην ἤδη εἰς αὐτὸ αἰσθητὴν ἀπὸ τοῦ τελευταίου τριμήνου τοῦ 1929. Κατὰ τὸ 1930 ἤρχισεν ἡ ἐκδήλωσις τῆς ἐμπορικῆς κρίσεως νὰ γίνεται ὀξυτέρα, ἐπιδεινωθείσης τῆς καταστάσεως μὲ τὴν ἐφαρμοσθεῖσαν προστατευτικὴν πολιτικὴν ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην καὶ τὴν ἐπιβολὴν τῶν περιορισμῶν τῆς εἰσαγωγῆς, οἵτινες ὅμως ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ἐφαρμογῆς των ὑπῆρξαν καὶ ἐπωφελεῖς εἰς τὸ ἐμπόριον, λόγῳ τῆς ἐπιβαρύνσεως τούτου μὲ ἀποθέματα ἐμπορευμάτων μὴ εὐκόλως ἄλλως ρευστοποιήσιμα. Ἡ κατάστασις κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη 1932 καὶ 1933 ἐβελτιώθη ὁπωσδήποτε λόγῳ τῶν καλῶν ἐσοδειῶν. Γενικῶς δ' ἐν Ἑλλάδι αἱ καλαὶ γεωργικαὶ ἐσοδεῖαι ἔχουν πάντοτε εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου, δοθέντος τοῦ γεωργικοῦ χαρακτῆρος τῆς χώρας.

Ἤδη, προκειμένου περὶ τῆς πιστωτικῆς πολιτικῆς τῶν ἐν Ἑλλάδι τραπεζῶν, ἀναφέρομεν ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχωμεν ἐπακριβεῖς ἀριθμοὺς ἀναφερομένους εἰς τὰς χορηγήσεις τῶν τραπεζῶν πρὸς τὰς καθαρῶς ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις. Ὑπολογίζεται μόνον ὅτι τὰ 30—32 % τῶν ὑπὸ τῶν τραπεζῶν χορηγουμένων βραχυπροθέσμων τοποθετήσεων ἀναλογοῦν εἰς προεξοφλήσεις ὑπὲρ τοῦ ἐμπορίου, εἰδικῶς δ' ὅσον ἀφορᾷ τὸ εἰσαγωγικὸν ἐμπόριον διεπιστώθη κατὰ τὸ ἔτος 1932, συνεπείᾳ ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου 5422, ὅτι τὸ 1/8 τῆς ἀξίας τοῦ εἰσαγωγικοῦ ἐμπορίου διεξάγεται ἐπὶ πιστώσει.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκπροσώπησιν τῶν ἐμπορικῶν συμφερόντων, σημειοῦμεν ὅτι αὕτη κεῖται εἰς χεῖρας τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιμελητηρίων, τῶν ἐπαγγελματικῶν ἐπιμελητηρίων καὶ τῶν ἐπαγγελματικῶν ὀργανώσεων κατὰ κλάδους ἐμπορίου. Τὰ πρῶτα ἔχουν ἡμικρατικὸν χαρακτῆρα μὲ γνωμοδοτικὴν καὶ διοικητικὴν ἁρμοδιότητα ὡς ὀργάνων τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐμπορικῆς τάξεως, ὡς καὶ μὲ δικαιοδοσίαν συμβιβαστικὴν καὶ διαιτητικὴν ἐπὶ τῶν πάσης φύσεως ἐμπορικῶν διαφορῶν, ἐφ' ᾧ αἱ ἐπαγγελματικαὶ ὀργανώσεις (ἐμπορικοὶ καὶ ἐπαγγελματικοὶ σύλλογοι) ἔχουν ἐντελῶς ἰδιωτικὸν χαρακτῆρα.

Διαμετακόμισις. Ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ σημερινῇ της γεωγραφικῇ θέσει παρέχει πρόσφορον ἔδαφος διὰ τὴν διαμετακόμισιν ἐμπορευμάτων καὶ ἐπιβατῶν. Ἡ ἐκμετάλλευσις τῆς εὐνοϊκῆς ταύτης θέσεώς της εἶναι ἐν τούτοις ἐφικτὴ ὑπὸ ὡρισμένας προϋποθέσεις, φερούσας ἀφ' ἑνὸς πολιτικὸν χαρακτῆρα, δυναμένας δ' ἀφ' ἑτέρου νὰ ἱκανοποιήσουν διὰ τῶν προσφερομένων μέσων τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς διαμετακομίσεως. Αἱ προϋποθέσεις αὗται, ὡς ἄλλωστε καὶ ἐξ αὐτῆς ταύτης της φύσεως τῆς διαμετακομίσεως προκύπτει, ἔχουν σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ὡς βάσιν διεθνεῖς συμφωνίας εἴτε διμερεῖς εἴτε πολυμερεῖς. Ἡ γεωγραφικὴ θέσις τῶν περισσοτέρων κρατῶν τῆς Εὐρώπης καὶ αἱ κατευθύνσεις τοῦ ἐμπορίου αὐτῶν καθιστᾷ τὴν συνεννόησιν μεταξὺ τούτων ἀναγκαίαν πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἐξωτερικοῦ των ἐμπορίου, τῆς διαματακομίσεως συμπεριλαμβανομένης, μάλιστα καὶ μεταξὺ περισσοτέρων χωρῶν ὁμαδικῶς. Διὰ τοῦτο τὰ ζητήματα τῆς διαμετακομίσεως ρυθμίζονται συνηθέστατα διὰ πολυμερῶν συμβάσεων, δηλαδὴ τοιούτων συναπτομένων μεταξὺ περισσοτέρων ἐνδιαφερομένων μερῶν καὶ εἰς τὰς ὁποίας δύνανται νὰ προσχωροῦν μεταγενεστέρως καὶ κράτη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς μὴ ὑπογράψαντα. Ὡς ἐκ τῆς μεγάλης σπουδαιότητος, ἣν ἐνέχει τὸ διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον διὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη, ἐλήφθη πρόνοια ρυθμίσεώς του εἰς τὰς συνθήκας εἰρήνης τοῦ 1919, Βερσαλλιῶν, Ἁγίου Γερμανοῦ, Τριανόν, Νεϋγύ, ὅσον καὶ μετὰ ταύτας διὰ συγκλήσεως διεθνῶν συνδιασκέψεων, ὧν τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ σύναψις σχετικῶν πολυμερῶν συμβάσεων. Ἐκ τούτων θὰ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα εἰς ὅσας ἔχει προσχωρήσει ἡ Ἑλλάς.

Διὰ τῆς ἐν Βαρκελώνῃ συναφθείσης πολυμεροῦς συμβάσεως τῆς 20 Ἀπριλίου 1921 καθωρίσθησαν εἰς γενικὰς γραμμὰς οἱ ὅροι τῶν διαμετακομιστικῶν μεταφορῶν. Διὰ τῆς συμβάσεως ταύτης, κυρωθείσης ἐν Ἑλλάδι διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 15 Δεκεμβρίου 1923 (Ἐφημ. Κυβερν. 391/1923), ἀνέλαβον τὰ ὑπογράψαντα κράτη τὴν ὑποχρέωσιν ὅπως διευκολύνουν ἰδίᾳ τὴν διὰ τῶν σιδηροδρόμων διενεργουμένην διαμετακόμισιν, ἐπιβαρύνοντα ταύτην διὰ τελῶν διαμετακομίσεως οὐχὶ ἀνωτέρων τῶν ἀπαιτουμένων πρὸς κάλυψιν τῶν ἐξόδων διοικήσεως καὶ φυλάξεως τῶν διαμετακομιζομένων ἐμπορευμάτων. Ἡ σύμβασις προέβλεψε καὶ διὰ τὴν σύστασιν μιᾶς εἰδικῆς συμβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς, ἐπιφορτισμένης μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ μὲ τὴν πρότασιν καὶ ἐξέτασιν μέτρων ἐξασφαλιζόντων τὴν ἐλευθερίαν τῆς συγκοινωνίας καὶ διαμετακομίσεως, τὴν ἐφαρμογὴν ἑνιαίου καταλόγου ἐμπορευμάτων, κοινὰ τιμολόγια τῶν μεταφορικῶν μέσων ξηρᾶς, θαλάσσης καὶ ἀέρος, τὴν εἰσαγωγὴν διαπραγματευσίμων ἐγγράφων κλπ.

Ἑτέρα πολυμερὴς σύμβασις, ἀσχοληθεῖσα μὲ τὰ ζητήματα τῆς διαμετακομίσεως, εἶναι ἡ ἀφορῶσα τὴν συγκοινωνιακὴν πολιτικὴν ἢ τὴν μεταφορὰν ἐπιβατῶν, καὶ ἰδίᾳ ἐμπορευμάτων, τῆς 23 Δεκεμβρίου 1924. Ἡ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως σπουδαία αὕτη σύμβασις, κυρωθεῖσα ἐν Ἑλλάδι διὰ τοῦ νόμου 3689 τῆς 8 Δεκεμβρίου 1928 (Ἐφημ. Κυβερν. 18/1929), ἐφαρμόζεται εἰς πάσας τὰς ἀποστολὰς ἐμπορευμάτων διὰ σιδηροδρόμων, τὰς παραδοθείσας πρὸς μεταφορὰν μὲ φορτωτι-

Digitized by Google

ἀπ' εὐθείας διὰ διαδρομὰς διασχιζούσας τὰ ἐδάφη δύο τοὐλάχιστον τῶν συμβαλλομένων κρατῶν καὶ ἐκτελουμένας ἀποκλειστικῶς διὰ γραμμῶν ὑπαγομένων εἰς τὴν ἐν λόγῳ σύμβασιν. Τὰ σπουδαιότερα σημεῖα τῆς διὰ τῶν σιδηροδρόμων διαμετακαμισεως ἀφοροῦν τὴν μεταχείρισιν τῶν ἐμπορευμάτων, ἰδίᾳ τῶν διαμετακομιζομένων ζῴων, τὰ τιμολόγια καὶ τὰς προθεσμίας μεταφορᾶς.

Διὰ τὴν διαμετακόμισιν τῶν ἐμπορευμάτων διὰ θαλάσσης καὶ ἀέρος συνήφθησαν αἱ ἑξῆς διεθνεῖς συμβάσεις: α) τῆς 9 Δεκεμβρίου 1923 περὶ διεθνοῦς καθεστῶτος θαλασσίων λιμένων, κυρωθεῖσα ἐν Ἑλλάδι διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 16 Νοεμβρίου 1925 (ἢ νόμος 3904 τῆς 13 Φεβρουαρίου 1929, Ἐφημ. Κυβερν. 55/1929)· καὶ β) ἡ πολυμερὴς σύμβασις περὶ κανονισμοῦ τῆς ἀεροπορίας τῆς 13 Ὀκτωβρίου 1919, κυρωθεῖσα διὰ τοῦ νόμου 2569 τῆς 19 Ἀπριλίου 1921 (Ἐφημ. Κυβερν. 68/1921). Εἰς τὰς ἄνω διεθνεῖς συμβάσεις πρέπει νὰ συμπεριληφθῇ καὶ ἡ περὶ μεταφορᾶς ὑπὸ διαμετακόμισιν ἠλεκτρικῆς ἐνεργείας τῆς 9 Δεκεμβρίου 1923, κυρωθεῖσα ἐν Ἑλλάδι διὰ τοῦ νόμου 3747 τῆς 5 Ἰανουαρίου 1929 (Ἐφημ. Κυβερν. 16/1929) καὶ καθορίζουσα τοὺς ὅρους, ὑφ' οὓς δύναται νὰ γίνεται μεταφορὰ ἠλεκτρικῆς ἐνεργείας διὰ τοῦ ἐδάφους ἑτέρας συμβαλλομένης χώρας.

Διὰ τὴν διὰ ξηρᾶς διαμετακόμισιν, πλὴν τῶν ἄνω πολυμερῶν συμβάσεων, ἔχομεν καὶ τὰς μεταξὺ τῶν σιδηροδρομικῶν ἐπιχειρήσεων, κρατικῶν ἢ μή, συναφθείσας συμφωνίας περὶ ρυθμίσεως τῆς κινήσεως τῶν ἐπιβατῶν, ἀποσκευῶν καὶ ἐμπορευμάτων, εἰς τὰς ὁποίας μετέχουν καὶ οἱ σιδηρόδρομοι τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Εἰς τὰς τοιαύτας συμφωνίας τὰ προέχοντα σημεῖα εἶναι τὰ δρομολόγια, τὰ τιμολόγια καὶ ἡ ἀποστολὴ τῶν ἑκατέρωθεν ἀποστελλομένων ἐμπορευμάτων ἄνευ «ἐπαναποστολῆς». Ἡ ρύθμισις τῶν δρομολογίων εἰς τρόπον, ὥστε τὰ διαμετακομιζόμενα ἐμπορεύματα, ἰδίᾳ τὰ ζῷα καὶ τὰ ὑποκείμενα ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των εἰς φθορὰν ἐμπορεύματα, νὰ δύνανται ἄνευ ἐπιβλαβῶν καθυστερήσεων νὰ ἐξακολουθοῦν τὴν περαιτέρω πορείαν των, ἀποτελεῖ ἕνα ἐκ τῶν βασικῶν ὅρων τῆς διεθνοῦς διαμετακομίσεως. Τὸ ζήτημα τῶν τιμολογίων διχάζεται εἰς τοιοῦτον ἀφ' ἑνὸς κοινῶν διεθνῶν τιμολογίων, γενικῶν ἢ εἰδικῶν, δηλαδὴ δι' ὡρισμένα ἐμπορεύματα, ὡς καὶ διεθνῶν τιμολογίων διαμετακομίσεως, ἀφορώντων τὰς μεταφορὰς ἐμπορευμάτων προερχομένων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ προοριζομένων πάλιν διὰ τὸ ἐξωτερικόν, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἠλαττωμένων τιμολογίων. Ἡ σπουδαιότης τῶν κοινῶν τιμολογίων διὰ τὴν διαμετακόμισιν ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ὁ ἀποστολεὺς γνωρίζει ἐκ τῶν προτέρων τὰ πληρωτέα κόμιστρα ἀπὸ τοῦ σταθμοῦ ἀποστολῆς ἐν τῇ μιᾷ χώρᾳ μέχρι τοῦ σταθμοῦ τοῦ προορισμοῦ ἐν τῇ ἑτέρᾳ.

Ἡ Ἑλλάς, ἔχουσα ὑπὸ τὴν κατοχήν της τὸν λιμένα Θεσσαλονίκης, ἐξυπηρετοῦντα πρὸ τοῦ διαμελισμοῦ τῆς τουρκικῆς Μακεδονίας μίαν ἐκτεταμένην καὶ βαθείας ἐκτάσεως ἐνδοχώραν, κατέβαλε προσπαθείας ἀνασυνδέσεως τῶν παλαιῶν γραμμῶν τοῦ διὰ τῆς Θεσσαλονίκης πάλαι διερχομένου διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου. Πρὸς τοῦτο συνῆψε διμερεῖς συμβάσεις μετὰ τῆς Γιουγκοσλαυΐας καὶ τῆς Οὑγγαρίας πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ διὰ τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου. Ἐν τῇ ἐμπορικῇ βάσει τοῦ 1927 μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Γιουγκοσλαυΐας συνεφωνήθη, ὅπως τὰ διὰ Θεσσαλονίκης διερχόμενα ἐμπορεύματα, εἴτε ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον εἴτε ἀντιστρόφως κατευθυνόμενα, μὴ ὑπόκεινται εἰς ὅρους μεταφορᾶς διαφόρους τῶν εἰς τὰ διὰ τῶν λιμένων τῆς Ἀδριατικῆς εἰσαγόμενα καὶ ἐξαγόμενα ἐμπορεύματα ἐφαρμοζομένων καὶ σχέσιν ἐχόντων μὲ τὰ σιδηροδρομικὰ τιμολόγια. Ἡ σύμβασις προέβλεψε τὸν καταρτισμὸν ὑπὸ τῶν ἁρμοδίων διευθύνσεων τῶν σιδηροδρόμων κοινῶν τιμολογίων διὰ διάφορα ἐμπορεύματα, ἐφαρμοζομένων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰσχυουσῶν διεθνῶν συμβάσεων.

Παρὰ τὰς διατάξεις ταύτας τῆς συμβάσεως, ἡ ἐξ Ἑλλάδος διὰ τῆς Γιουγκοσλαυΐας διαμετακόμισις πρὸς τὰς βορειότερον κειμένας χώρας δὲν προωθήθη ἐξ ἀπροθυμίας τῆς Γιουγκοσλαυΐας νὰ ἐνισχύσῃ τὴν τοιαύτην διὰ τῶν σιδηροδρόμων τῆς νοτίου Σερβίας κίνησιν τοῦ ἐμπορίου, ἀφ' ἑνὸς διότι τὸν καθορισμὸν τῶν σιδηροδρομικῶν τιμολογίων ἐθεώρει ἡ Γιουγκοσλαυΐα ὡς ζήτημα δημοσιονομικὸν (οἱ σιδηρόδρομοι ἀνήκουν εἰς τὸ κράτος) καὶ οὐχὶ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἤθελε νὰ εὐνοήσῃ περισσότερον τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νεαρᾶς ναυτιλίας της καὶ τῶν ἐπὶ τῆς Ἀδριατικῆς θαλάσσης λιμένων της. Διὰ τῆς συμφωνίας συμψηφισμοῦ τῆς 22 Σεπτεμβρίου 1932 μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν συνεφωνήθη, ὅπως οἱ σιδηρόδρομοι αὐτῶν προβοῦν εἰς μείωσιν τῶν κομίστρων, ὅπερ καὶ ἐγένετο, πλὴν ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μειώσεως ταύτης τελικῶς δὲν ἐπραγματοποιήθη, ὥστε ἡ νεωτέρα συμφωνία ἀνταλλαγῆς προϊόντων καὶ συμψηφισμοῦ τῆς ἀξίας αὐτῶν τῆς 20 Ἰουλίου 1933 νὰ περιλάβῃ σχετικὴν διάταξιν περὶ τῆς ταχυτέρας ἐφαρμογῆς τῆς συμφωνηθείσης μειώσεως τῶν κομίστρων. Ἐπιπροσθέτως συνεφωνήθη ὅτι ἡ κυβέρνησις τῆς Γιουγκοσλαυΐας δέον ν' ἀναλάβῃ τὴν πρωτοβουλίαν, ὡς διευθύνουσα διοίκησις τῆς Ἑλληνο-γιουγκοσλαυϊκῆς σιδηροδρομικῆς ἑνώσεως, τῆς συγκλήσεως κοινῆς διασκέψεως μετὰ τῶν αὐστριακῶν, οὑγγρικῶν, τσεχοσλοβακικῶν, γερμανικῶν καὶ πολωνικῶν σιδηροδρόμων πρὸς καθορισμὸν ἠλαττωμένων τιμολογίων διαμετακομίσεως.

Ἡ ἐμπορικὴ σύμβασις τῆς 3 Ἰουλίου 1930 μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας, νόμος 4898 τῆς 14 Μαρτίου 1931 (Ἐφημ. Κυβερν. 83/1931), περιλαμβάνουσα καὶ ἰδιαιτέραν συμφωνίαν περὶ σιδηροδρομικῶν μεταφορῶν μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν, ἀπέβλεψεν εἰς τὴν διευκόλυνσιν τοῦ ἀνταλλακτικοῦ καὶ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Οὑγγαρίας, ὡς καὶ τῶν πέριξ καὶ πρὸς βορρᾶν τῆς τελευταίας χωρῶν. Ἡ διευκόλυνσις αὕτη ὤφειλε νὰ ἐπιτευχθῇ δι' ἠλαττωμένων τιμολογίων, συμπτώσεως δρομολογίων κλπ.· πλὴν αἱ διατάξεις αὗται τῆς συμβάσεως δὲν ἐφηρμόσθησαν μέχρι σήμερον.

Σύμβασις πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου ἔχει ὑπογραφῆ καὶ μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἀλβανίας τὴν 13 Ὀκτωβρίου 1926, κυρωθεῖσα διὰ τοῦ νόμου 3653 τῆς 2 Ὀκτωβρίου 1928 (Ἐφημ. Κυβερν. 212/1928). Ἐπὶ τῇ βάσει ταύτης συνήφθη μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν καὶ «τελωνειακὸς κανονισμὸς» ἀπὸ 18 Μαΐου 1929 (Ἐφημ. Κυβερν. 39/1931), ἀφορῶν ἐν λεπτομερείαις τὸ διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον τὸ διεξαγόμενον μεταξὺ Ἁγίων Σαράντα καὶ Κακαβιᾶς πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐξ Ἁγίων Σαράντα ἢ Ἀργυροκάστρου πρὸς Κορυτσᾶν διὰ τοῦ τριγώνου Κακαβιᾶς — Καλυβακίου—Γεφύρας—Μπεράτι. Τὰ διαμετακομιζόμενα ἐμπορεύματα βάσει τοῦ κανονισμοῦ δύνανται καὶ νὰ ἐναποθηκευθοῦν.

Εἶναι φανερὸν ὅτι ἄξιον λόγου διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον διὰ καὶ ἐξ Ἑλλάδος θὰ ἠδύνατο νὰ διεξαχθῇ σήμερον διὰ Θεσσαλονίκης πρὸς τὴν Γιουγκοσλαυΐαν καὶ τὰς βορειότερον ταύτης κειμένας χώρας. Ἀλλ' ἐκτὸς τούτου καὶ ἡ ἐξαγωγὴ τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὰς ἐν λόγῳ χώρας θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ κατευθύνεται διὰ τῆς ὁδοῦ ταύτης. Εἰς τοῦτο ὅμως ἀντιστρατεύονται ἡ πολιτικὴ τῆς Γιουγκοσλαυΐας, προσπαθούσης ἄλλωστε καὶ διὰ τῆς ἰδίας της ἐλευθέρας ζώνης ἐν τῷ λιμένι τῆς Θεσσαλονίκης ν' ἀποσπάσῃ δι' ἴδιον λογαριασμὸν τοιοῦτον διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον, ὡς καὶ ἡ ἔλλειψις συνδετικῆς γεφύρας ἐπὶ τοῦ Δουνάβεως, ἧς ἡ κατασκευὴ ἀναβάλλεται λόγῳ ἀσυμφωνίας μεταξὺ Βουλγαρίας, Γιουγκοσλαυΐας καὶ Ρουμανίας ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τῆς κατασκευῆς της. Ἐὰν αἱ ἄνω προϋποθέσεις δὲν πραγματοποιηθοῦν, οὔτε τὸ διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον διὰ Θεσσαλονίκης, οὔτε ἑλληνικὴ ἐξαγωγὴ πρὸς τὰς χώρας τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀνάπτυξις τῶν σιδηροδρομικῶν συγκοινωνιῶν τῆς Βορείου Ἑλλάδος θὰ εἶναι δυνατὸν ν' ἀναμένηται.

Οὕτω, σήμερον, τόσον τὸ διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον πρὸς τὰς χώρας τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, τοὐλάχιστον τὸ πρὸ τοῦ 1912 διὰ Θεσσαλονίκης διερχόμενον, ὅσον καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐξαγωγὴ πρὸς τὰς χώρας ταύτας διεξάγεται διὰ τοῦ λιμένος τῆς Τεργέστης. Ἡ τοιαύτη δὲ κατεύθυνσις τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου πρόκειται ἔτι περισσότερον νὰ παγιοποιηθῇ καὶ ἐνισχυθῇ μετὰ τὰς κατὰ Μάρτιον 1934 μεταξὺ Ἰταλίας, Αὐστρίας καὶ Οὑγγαρίας συναφθείσας ἐμπορικὰς συμφωνίας, βάσει τῶν ὁποίων αἱ δύο τελευταῖαι χῶραι θὰ ἔχουν τὴν εὐκολίαν τῆς διεξαγωγῆς τοῦ ἐμπορίου των διὰ τῆς Τεργέστης, ὡς πρὸ τοῦ Παγκοσμίου πολέμου τοῦ 1914.

Ἤδη ἡ κίνησις τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου ἐν Ἑλλάδι ἐμφαίνεται ἐκ τῶν κάτωθι ἀριθμῶν:

Ἔτη	Εἰσαγωγή: Ἄμεσος διαμετακόμισις: Κεφαλαί	Τεμάχια	Τόννοι	Ἀποταμίευσις: Κεφαλαί	Τεμάχια	Τόννοι
1926	—	111.442	19.623	—	11.212.229	774.846
1927	—	32.231	11.276	—	2.100.307	770.226
1928	—	133.252	22.045	—	4 240.859	1.116.792
1929	—	69.691	28 903	—	5.962.412	1.401.461
1930	—	147.691	20.104	—	3.097.509	1.210.956
1931	—	40.055	29.159	—	2.220.298	1.317.263
1932	—	—	—	—	—	1.134.351

Ἔτη	Ἐξαγωγή: Ἔμμεσος διαμετακόμισις: Κεφαλαί	Τεμάχια	Τόννοι	Ἄμεσος διαμετακόμισις: Κεφαλαί	Τεμάχια	Τόννοι
1926	20	53.107	18.516	—	111 442	19.623
1927	1	24.640	29.264	—	32.231	11.275
1928	—	15.159	21.659	—	133.232	22.045
1929	—	64.127	29.036	—	29.691	28.905
1930	1	34.278	20.204	—	147.691	20.104
1931	—	65.777	25.261	—	40.055	29.159
1932	—	—	16.216	—	—	—

Ἐκ τοῦ ἄνω πίνακος ἐμφαίνεται ὅτι ἡ ἄμεσος διαμετακόμισις κατὰ τὴν πενταετίαν 1926—1931, καθ' ἣν ὑπάρχουν στοιχεῖα χρησιμοποιήσιμα, δὲν ὑπερέβη τοὺς 29 000 τόννους, ἄλλους τόσους δὲ καὶ ἡ ἔμμεσος διαμετακόμισις, ἥτις προέρχεται, ὡς γνωστόν, ἐξ ἐμπορευμάτων τιθεμένων εἰς ἀποταμίευσιν κατὰ τὴν εἰσαγωγήν των. Ἡ διαμετακόμισις τεμαχίων εἶναι ἐπίσης μηδαμινή, ὡς ἐκ τοῦ αὐτοῦ πίνακος ἐξάγεται. Αἱ διαμετακομιζόμεναι ποσότητες ἀποτελοῦν οὕτω τὰ $1 \frac{1}{2}$—2 % τῆς ὅλης κινήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Τὰ διαμετακομιζόμενα εἴδη εἶναι κυρίως γεωργικὰ προϊόντα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καπνὸς καὶ σταφίς, ὀρυκτά, μέταλλα, χημικὰ προϊόντα, πῖλοι καὶ ὅπλα, κλωσταὶ καὶ ὑφάσματα. Αἱ χῶραι πρὸς τὰς ὁποίας διαμετακομίζονται εἶναι αἱ: Ἀλβανία, Δωδεκάνησος, Κύπρος, Αἴγυπτος, Γαλλία, Γιουγκοσλαυΐα, Τουρκία, Βουλγαρία, Γερμανία, Ἰταλία, Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι Β. Ἀμερικῆς καὶ ἐν μέρει ἡ Οὑγγαρία.

Τέλος ἄξιον σημειώσεως τυγχάνει ὅτι τὰ ἐμπορεύματα ταῦτα διαμετακομίζονται διὰ τῶν τελωνείων, κατὰ σειρὰν σπουδαιότητος, Πειραιῶς, Θεσσαλονίκης, Πατρῶν, Κατακώλου και Σύρου.

Σημειωτέον ὅτι ἡ ἄμεσος διαμετακόμισις διεξάγεται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς διὰ τοῦ τελωνείου Πειραιῶς, ἤδη δὲ διὰ τῆς ἐλευθέρας ζώνης Πειραιῶς, ὡς καὶ διὰ τῆς ἐλευθέρας ζώνης Θεσσαλονίκης κατὰ δεύτερον λόγον.

Ἐλεύθεραι ζῶναι. Ἐν Ἑλλάδι ὑπάρχουν τρεῖς ἐλεύθεραι ζῶναι: ἡ τῆς *Θεσσαλονίκης (Ε.Ζ.Θ)*, ἡ τοῦ *Πειραιῶς (Ε.Ζ.Π)*, καὶ ἡ *Σερβική*, ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐπίσης κειμένη. Καὶ αἱ τρεῖς ζῶναι εἶναι ἐμπορικοῦ χαρακτῆρος, προβλεπομένης εἰς τὰς δύο ἑλληνικὰς τῆς ἐγκαταστάσεως καὶ ὡρισμένων βιομηχανιῶν καὶ βιοτεχνιῶν, μὴ ἱκανῶν ὅμως νὰ μεταβάλλουν τὸν οὐσιώδη ἐμπορικὸν χαρακτῆρα τῶν ζωνῶν.

Ἡ ἑλληνικὴ Ε.Ζ.Θ. ἱδρύθη βάσει τοῦ νόμου 390 τῆς 17 Δεκεμβρίου 1914 (Ἐφημ. Κυβερν. 342/1914), λόγῳ ὅμως τῶν παρεμπεσόντων πολεμικῶν γεγονότων ἡ ἔναρξις τῆς λειτουργίας αὐτῆς κατέστη δυνατὴ μόλις ἀπὸ τῆς 19 Ὀκτωβρίου 1925. Ἡ ἵδρυσίς της ὀφείλεται εἰς ἐμπορικούς, ἀλλὰ καὶ εἰς πολιτικοὺς λόγους. Οἱ ἐμπορικοὶ λόγοι ἦσαν ἡ πρόθεσις τῆς ἐξυπηρετήσεως τοῦ διὰ τῆς Θεσσαλονίκης, φυσικοῦ ἐπὶ τῆς Μεσογείου ἐπινείου τῆς Βαλκανικῆς καὶ βορειοανατολικῆς Εὐρώπης, μέχρι τοῦ 1912 διεξαγομένου διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου μετὰ τῆς Γιουγκοσλαυΐας καὶ τῶν βορειότερον κειμένων χωρῶν τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, οἱ δὲ πολιτικοὶ λόγοι ἀνάγονται εἰς τὸ ἄρθρον 7 τῆς μετὰ τῆς Σερβίας συνθήκης τοῦ 1913, ἐπιβάλλον εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν ὑποχρέωσιν νὰ παράσχῃ διευκολύνσεις εἰς τὸ διὰ Θεσσαλονίκης διερχόμενον σερβικὸν ἐμπόριον.

Ἡ Ε.Ζ.Θ. διοικεῖται ὑπὸ ἐπιτροπείας συγκειμένης ἐξ ὑπαλλήλων τοῦ κράτους οἰκείων ἁρμοδιοτήτων καὶ ἀντιπροσώπων τῶν ἐμποροβιομηχανικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν τάξεων. Καταλαμβάνει ἐπιφάνειαν 351.000 τ.μ., ἐξ ἧς 193.000 τ.μ. ἐπιφάνεια ξηρᾶς καὶ 158.000 τ.μ. θαλάσσης. Διαθέτει 46 ἀποθήκας ἐμβαδοῦ 72.438 τ.μ., ὡς καὶ στάβλους ἀποτελοῦντας πρότυπον ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Τὸ συγκρότημα τῶν στάβλων καταλαμβάνει ἐδαφικὴν ἐπιφάνειαν 30.000 τ.μ., λόγῳ δὲ τῶν παρεχομένων ἐν γένει εὐκολιῶν ἔχει ἀναπτυχθῆ ἐν τῇ Ε.Ζ.Θ. μία ἀρκετὰ ζωηρὰ ἀγορὰ ζῴων. Τέλος τὸ μῆκος τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν ἐν τῇ ζώνῃ ἀνέρχεται εἰς 7.000 μέτρα. Χαρακτηριστικὸν διὰ τὴν Ε.Ζ.Θ. εἶναι ὅτι αἱ φορτοεκφορτωτικαὶ ἐργασίαι δὲν ἀναλαμβάνονται ὑπὸ τῆς ζώνης ὑπὸ ἰδίου ἐργατικοῦ προσωπικοῦ, ὡς ἐν τῇ ζώνῃ τοῦ Πειραιῶς, ἀλλ' ἐκμισθοῦνται ὑπὸ ὠργανωμένης ἐργατικῆς τάξεως τοῦ λιμένος Θεσσαλονίκης.

Ὁ χαρακτὴρ τῆς ζώνης εἶναι ἐμπορικός, ἐν τούτοις προβλέπεται ἡ ἐγκατάστασις ἐντὸς ταύτης καὶ ὡρισμένων βιομηχανιῶν. Τοῦτο ὅμως ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐπεκτάσεως αὐτῆς καὶ τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἀπαιτουμένων λιμενικῶν ἔργων, καθόσον μέχρι σήμερον αἱ φορτοεκφορτώσεις διενεργοῦνται διὰ φορτηγίδων. Διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 19 Φεβρουαρίου 1932 (Ἐφημ. Κυβερν. 48/1932) ἐπετράπη ἡ ἐγκατάστασις βιομηχανίας κατασκευῆς χειροποιήτων ὑποδημάτων πρὸς ἐξαγωγὴν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ὡς καὶ συρματοπλεγμάτων δι' ἀντιπλημμυρικὰ ἔργα. Ὁμοίως διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 17 Ἰανουαρίου 1934 (Ἐφημ. Κυβερν. 31/1934) ἐπετράπη ἡ ἐγκατάστασις βιομηχανίας εἰδῶν γραφικῆς καὶ κομβίων ἐκ φυτικοῦ ἐλεφαντοστοῦ ὑπὸ τοὺς ὅρους τοῦ διατάγματος τῆς 19 Φεβρουαρίου 1932.

Ἡ κίνησις τῆς ἐλευθέρας ζώνης Θεσσαλονίκης διὰ τὴν περίοδον τῶν ἐτῶν 1926—1933 ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἀριθμῶν τοῦ κατωτέρω πίνακος, ὅστις ἀναγράφει χωριστὰ τὰς διὰ θαλάσσης γινομένας εἰσαγωγὰς καὶ ἐξαγωγὰς καὶ χωριστὰ τὰς διὰ ξηρᾶς, ἐμφαίνει δὲ καὶ τὸ ποσὸν τῶν εἰς τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης διατιθεμένων (ἐξαγομένων ἐκ τῆς ζώνης) ἐμπορευμάτων.

Digitized by Google

Εἰσαγωγὴ εἰς Ἐλευθέραν Ζώνην Θεσσαλονίκης.

Ἔτη	Διὰ θαλάσσης			Διὰ ξηρᾶς		Σύνολον		
	Διάφορα ἐμπορεύματα τόννοι	Ζῷα κεφαλαὶ	Ξυλεία κυβ. μέτρα	Διάφορα ἐμπορεύματα τόννοι	Ξυλεία κυβ. μέτρα	Τόννοι	Κεφαλαὶ	Κυβικὰ μέτρα
1926	306.768	2.161	69.012	125.346	—	432.114	2.191	69.012
1927	363 936	267	60.544	86.488	—	450.424	267	60.514
1928	412.248	852	35.082	45.306	—	487.554	852	35.082
1929	458.220	1.034	42.433	62.527	4.324	520.747	1.034	46.757
1930	422.434	2.481	30.596	48.872	—	471.306	2.481	30.596
1931	419.013	546	20.338	24.271	—	443.284	546	20.338
1932	347.112	—	23.532	17.928	—	365.040	—	23.532
1933	267.642	—	14.223	26.754	—	294.396	—	14.223

Ἐξαγωγὴ ἐκ τῆς Ἐλευθέρας Ζώνης Θεσσαλονίκης.

Ἔτη	Διὰ θαλάσσης			Διὰ ξηρᾶς			Εἰς Θεσσαλονίκην			Σύνολον		
	Διάφορα ἐμπορεύματα τόννοι	Ζῷα κεφαλαὶ	Ξυλεία κυβ. μέτρα	Διάφορα ἐμπορεύματα τόννοι	Ζῷα κεφαλαὶ	Ξυλεία κυβ. μέτρα	Διάφορα ἐμπορεύματα τόννοι	Ζῷα κεφαλαὶ	Ξυλεία κυβ. μέτρα	Τόννοι	Κεφαλαὶ	Κυβικὰ μέτρα
1926	55.019	151	150	24.545	—	28	—	—	—	79.594	151	178
1927	41.792	—	—	38.266	—	—	376.925	164	70.605	456.983	164	70.605
1928	35.236	65	25	49.002	—	100	377.732	750	37.291	461.970	815	37.416
1929	39.120	—	—	58.662	92	—	451.861	933	43.936	549 643	1.025	43.936
1930	23.147	—	—	60.179	—	3	390.592	2.481	24.132	473.918	2.481	24.135
1931	13.563	—	76	17.556	—	319	349.762	—	45.184	380.881	—	45.579
1932	11.257	—	89	13.801	—	72	303.233	—	32.686	328.291	—	32.847
1933	7.761	—	714	11.331	—	53	216.674	—	40.555	237.766	—	41.322

Ἐκ τῶν πινάκων τούτων προκύπτει ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν εἰς τὴν ἐλευθέραν ζώνην Θεσσαλονίκης εἰσερχομένων ἐμπορευμάτων μεταφέρεται διὰ θαλάσσης, μικρὸν δὲ μέρος διὰ ξηρᾶς.

Ἐπίσης ἐκ τῶν ἐξερχομένων ταύτης τὰ πλεῖστα προορίζονται διὰ τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης. Τὰ κατὰ μεγαλύτερον δ' ὄγκον διὰ τῆς ἐλευθέρας ζώνης Θεσσαλονίκης διερχόμενα ἐμπορεύματα εἶναι αἱ καύσιμοι ὗλαι καὶ γαιάνθρακες, τσιμέντα, ξυλεία βαρελοποιίας (σιδηροδρομικῶς εἰσαγομένη ἐκ Γιουγκοσλαυΐας) καὶ οἰκοδομικῆς καὶ ζῶντα ζῷα.

Ἐκ τούτου καταφαίνεται ὅτι ἡ ἐλευθέρα ζώνη Θεσσαλονίκης, ἂν καὶ διαθέτει συγχρονισμένας ἐγκαταστάσεις διὰ τὰς παρούσας ἀνάγκας τοῦ ἐμπορίου καὶ παρέχει ἀξιολόγους οἰκονομικὰς διευκολύνσεις (μεμειωμένα κόμιστρα, τέλη, ἀποθήκευτρα, ἀπαλλαγὴν χαρτοσήμων κλπ.) καὶ ἁπλοποίησιν διατυπώσεων, δὲν ἐδικαίωσε τὰς εἰς αὐτὴν τεθείσας ἐλπίδας. Τὸ τοιοῦτον ὀφείλεται εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς Γιουγκοσλαυΐας, ἐπιθυμούσης νὰ εὐνοήσῃ περισσότερον τὴν διὰ τῶν λιμένων της ἐπὶ τῆς Ἀδριατικῆς θαλάσσης διεξαγωγὴν τοῦ ἐμπορίου ἰδικοῦ της καὶ διαμετακομιστικοῦ, ὡς καὶ εἰς τὰς χαλαρὰς ἐμπορικὰς σχέσεις μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας. Ἡ Ρουμανία, Πολωνία καὶ Οὐγγαρία ἐξεδήλωσαν τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῶν διὰ τὸν λιμένα Θεσσαλονίκης, παραμένουν ὅμως, κυρίως εἰπεῖν, ἀσύνδετοι μετὰ τούτου λόγῳ τῶν προαναφερθέντων λόγων, ὡς καὶ ἕνεκα τοῦ ὅτι ἡ κατασκευὴ τῆς γεφύρας ἐπὶ τοῦ Δουνάβεως μεταξὺ Ρουμανίας καὶ Βουλγαρίας καθυστερεῖ εἰσέτι. Αἱ ἐλπίδες ἐνισχύσεως τοῦ διὰ τῆς ἐλευθέρας ζώνης Θεσσαλονίκης, καὶ γενικώτερον διὰ τοῦ λιμένος Θεσσαλονίκης, διερχομένου ἐμπορίου φαίνονται ἐξασθενοῦσαι, διότι διὰ τῶν οἰκονομικῶν συμφωνιῶν τοῦ Μαρτίου 1934 μεταξὺ Αὐστρίας, Οὐγγαρίας καὶ Ἰταλίας ἡ τελευταία φέρεται ὡς παρασχοῦσα σπουδαίας διευκολύνσεις διὰ τὴν διέλευσιν τοῦ ἐμπορίου τῶν δύο πρώτων χωρῶν διὰ τοῦ λιμένος τῆς Τεργέστης, παλαιᾶς διεξόδου τοῦ ἐμπορίου τῆς δυαδικῆς μοναρχίας τῆς Αὐστροουγγαρίας. Ἐν τούτοις, διὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ λιμενικοῦ ταμείου Θεσσαλονίκης (νόμος 4463 τῆς 25/1/1930 Ἐφημ. Κυβερν. 25/1930) ἐν ἔτει 1930, ἐκμισθώσαντος τὴν προνομιακὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ λιμένος Θεσσαλονίκης (λήγουσαν τὸ ἔτος 1944) ἐπεξετάθησαν ἡ ἐπιφάνεια καὶ αἱ ἐγκαταστάσεις τῆς ἐλευθέρας ζώνης Θεσσαλονίκης διὰ τῆς προσθήκης εἰς τὸ ὑφιστάμενον συγκρότημα τῆς ζώνης 14 ἀποθηκῶν ἐμβαδοῦ 3.900 τ. μ., 1 ἀπορροφητῆρος σιτηρῶν (σιλό), 3 στάβλων, λοιπῶν ἀποθηκῶν καὶ 3 400 μ. σιδηροδρομικῶν γραμμῶν.

Ἡ ἐλευθέρα ζώνη τοῦ Πειραιῶς (Ε.Ζ.Π.) ἱδρύθη διὰ τοῦ νόμου 4748 τῆς 13 Μαΐου 1930 (Ἐφημερὶς Κυβερνήσεως 166/1930) περὶ ἱδρύσεως Ὀργανισμοῦ Λιμένος Πειραιῶς (Ο.Λ.Π.), πολλαχῶς ἔκτοτε τροποποιηθέντος καὶ συμπληρωθέντος, ἰδίᾳ διὰ τοῦ νόμου 5332 τῆς 19 Μαρτίου 1932 (Ἐφημερὶς Κυβερνήσεως 73/1932), καὶ ἀποτελεῖ τμῆμα τῶν λειτουργιῶν τοῦ λιμένος Πειραιῶς. Ἡ λειτουργία αὐτῆς ἤρξατο ἀπὸ τοῦ Μαΐου 1932, καὶ μάλιστα ὡς ἀνεξαρτήτου ἀπὸ τοῦ Ὀργανισμοῦ Λιμένος Πειραιῶς διοικητικοῦ ὀργανισμοῦ. Ἡ διοίκησίς της ἔκειτο κατὰ πλειοψηφίαν εἰς χεῖρας ἀνωτέρων τελωνειακῶν ὑπαλλήλων τοῦ κράτους. Παρὰ τοῦ Ο.Λ.Π. παρέλαβε πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς ἀποστολῆς της τὰς ἐπὶ τῆς Ἠετωνείας ἀκτῆς ἀνεγερθείσας πέντε μεγάλας ἀποθήκας, τὰ μέγιστα διευκολυνούσας τὴν κίνησιν τῶν διαμετακομιζομένων ἐμπορευμάτων. Πρὸς τοῦτο συντελοῦν ἐπίσης καὶ οἱ κατὰ μῆκος τῶν κρηπιδωμάτων στηθέντες πολλοὶ καὶ ἀναλόγως τῶν παρουσιαζομένων ἀναγκῶν ἐπὶ τῆς σιδηροτροχιᾶς κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς μετακινούμενοι γερανοί. Αἱ φορτοεκφορτωτικαὶ ἐργασίαι ἐν τῇ Ε.Ζ.Π. ἀναλαμβάνονται ὑπὸ τῆς ζώνης καὶ ἐκτελοῦνται δι' ἐργατικῶν συνεργείων (ἐργάται Ὀργανισμοῦ Λιμένος Πειραιῶς), ἀνηκόντων εἰς τὸ προσωπικὸν τοῦ Ο.Λ.Π., ἔναντι ἀμοιβῆς, ἐπὶ τῇ βάσει τιμολογίου κατὰ κλάσεις καὶ εἴδη ἐμπορευμάτων καθοριζομένης. Τὸ τιμολόγιον τῶν φορτοεκφορτώσεων κανονίζεται ἐφ' ἅπαξ ὑπὸ τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ Ο.Λ.Π.

Ἡ τοιαύτη ρύθμισις τοῦ φορτοεκφορτωτικοῦ ζητήματος τοῦ λιμένος Πειραιῶς ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ἐξασφάλισιν, δι' εἰδικοῦ προσωπικοῦ φυλάκων, τῶν διερχομένων καὶ ἀποταμιευομένων ἐμπορευμάτων ἀπὸ κλοπῶν καὶ καταχρήσεων, ἔσχε λίαν εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα ἐπὶ τῆς φήμης τοῦ λιμένος καὶ τῆς κινήσεως τοῦ ἐμπορίου. Εἰς ταῦτα συνετέλεσαν καὶ αἱ ὑπὸ τῆς Ε.Ζ.Π. παρεχόμεναι τελωνειακαὶ καὶ οἰκονομικαὶ διευκολύνσεις (μεμειωμένα τέλη, κόμιστρα καὶ ἀποθήκευτρα, ἀτέλεια ἀπὸ χαρτοσήμου κλπ.) ὡς καὶ ἡ παντελὴς σχεδὸν ἔλλειψις φθορῶν τῶν ἐμπορευμάτων κατὰ τὴν φορτοεκφόρτωσιν καὶ ἀποθήκευσιν, λόγῳ τῶν φορτοεκφορτωτικῶν μηχανικῶν ἐγκαταστάσεων τῆς Ε.Ζ.Π. Διὰ τῶν διαταγμάτων τῆς 11 Ἰανουαρίου καὶ 10 Ἰουνίου 1933 ἐπῆλθε συγχώνευσις διοικητικὴ τοῦ Ο.Λ.Π. καὶ τῆς Ε.Ζ.Π., τῆς ὑπηρεσίας τῆς Ε.Ζ.Π. παραμεινάσης μόνον κεχωρισμένης ἀπὸ τῆς λοιπῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ο.Λ.Π. Ἡ μέχρι τοῦδε ὑπάρξασα σχετικὴ αὐτοτέλεια τῆς διοικήσεως τῆς Ε.Ζ.Π. κατηργήθη, ὑπαχθείσης ταύτης εἰς τὰ διοικητικὰ ὄργανα τοῦ Ο.Λ.Π. (πρόεδρον διοικητικοῦ συμβουλίου, διοικητικὴν ἐπιτροπήν).

Ὁ χαρακτὴρ τῆς Ε.Ζ.Π. εἶναι καθαρῶς ἐμπορικός, προβλεπομένης μόνον τῆς ἐγκαταστάσεως βιομηχανίας ἐπισκευῆς πλοίων. Κατὰ τὰ λοιπὰ παρέχει ἁπάσας τὰς διευκολύνσεις διὰ τὴν ἀνασυσκευασίαν, ἀποθήκευσιν κτλ. τῶν ἐμπορευμάτων, ὡς ἀνωτέρω γενικῶς ἐλέχθη.

Ἡ μέχρι σήμερον σημειωθεῖσα ἐμπορικὴ κίνησις ἐν τῇ Ε.Ζ.Π. συνίσταται εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς πρότερον διὰ τοῦ τελωνείου Πειραιῶς διερχομένης εἰσαγωγῆς, ἣν ἐξ ὁλοκλήρου σχεδὸν ἀπερρόφησε, λόγῳ τῶν τελειοτέρων ἐγκαταστάσεων καὶ ἁπλουστέρων διατυπώσεων διὰ τὴν ἀποταμίευσιν τῶν ἐμπορευμάτων, συνεπαγουσῶν μεγάλην οἰκονομίαν ἐξόδων. Εἶναι πρόωρον ἀκόμη νὰ ἀποφανθῇ τις κατηγορηματικῶς περὶ τῆς μελλούσης ἐξελίξεως τῆς Ε.Ζ.Π., διότι ἱδρύθη αὕτη ἐν περιόδῳ μεγίστης ἐντάσεως τῆς παγκοσμίου κρίσεως, μὲ ὀδυνηρὸν ἀντίκτυπον ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Πειραιεὺς κεῖται εἰς εὐνοϊκωτέραν ὁπωσοῦν θέσιν ἀπὸ ἀπόψεως διόδου διεθνοῦς ἐμπορίου ἢ ἡ Θεσσαλονίκη, ἀλλὰ δὲν φαίνεται παρέχων τὰς ἀπαιτουμένας προϋποθέσεις, ὅπως δυνηθῇ οὗτος νὰ προσελκύσῃ ζωηρὰν διαμετακομιστικὴν κίνησιν, ὑφ' ἃς συνθήκας μάλιστα μεταπολεμικῶς διεξάγεται τὸ διεθνὲς ἐμπόριον καὶ κατόπιν τῶν προσπαθειῶν τόσον τῆς Ἰταλίας, ὅσον καὶ τῆς Γιουγκοσλαυΐας, ὅπως ἑλκύσουν τὸ διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον πρὸς τὴν Τεργέστην, Φιοῦμε καὶ λοιποὺς λιμένας τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Ἀδριατικῆς θαλάσσης.

Ἡ σερβικὴ ἐλευθέρα ζώνη παρεχωρήθη εἰς τὴν Γιουγκοσλαυΐαν διὰ τῆς συμβάσεως τῆς 10 Μαΐου 1923 διὰ περίοδον 50 ἐτῶν, καταλαμβάνει δ' ἐπιφάνειαν 94 000 περίπου τ. μ. Ὁ χῶρος τῆς ζώνης ἐξακολουθεῖ ν' ἀποτελῇ ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους καὶ νὰ παραμένῃ ὑπὸ τοὺς νόμους καὶ τὴν κυριαρχίαν τῆς Ἑλλάδος εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀστυνομίαν καὶ τὴν δικαιοσύνην. Θεωρεῖται ὅμως ὡς σερβικὸν τελωνειακὸν ἔδαφος καὶ ὡς τοιοῦτον διοικεῖται παρὰ τῶν σερβικῶν τελωνειακῶν ἀρχῶν δι' ἰδίων της ὑπαλλήλων. Ἐκ τῶν ἐν λόγῳ ὑπαλλήλων μόνον ὁ Γιουγκοσλαῦος λιμενάρχης τῆς ἐλευθέρας ζώνης ὑπόκειται ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ Ἕλληνος λιμενάρχου Θεσσαλονίκης, ὅστις μόνος ἐκ τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ εἰσέρχεται εἰς τὴν σερβικὴν ζώνην. Εἰς τὰς ἑλληνικὰς τελωνειακὰς ἀρχὰς ἡ σερβικὴ ἐλευθέρα ζώνη ὑποχρεοῦται μόνον νὰ διαβιβάζῃ ἀντίγραφον δηλωτικοῦ τῶν διὰ τοῦ ἐδάφους της διερχομένων ἐμπορευμάτων.

Ἡ σερβικὴ ζώνη δὲν διαθέτει τὰς ἐγκαταστάσεις τῆς ἑλληνικῆς ζώνης, μέχρι δὲ σήμερον δὲν παρουσίασεν οὔτε τακτικὴν οὔτε εὐρεῖαν ἐμπορικὴν κίνησιν, ἐξυπηρετοῦσα σχεδὸν ἀποκλειστικῶς τὸ σερβικὸν ἐμπόριον.

Α. Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. —1) *Γενικὰ βοηθήματα.—Κατακουζηνοῦ Σ.*, «Τὸ ἐμπόριον, ἡ ναυτιλία καὶ αἱ μεταναστεύσεις τῶν Ἑλλήνων» (1908).— «Ἀναμνηστικὸν λεύκωμα τοῦ Α' πανεμπορικοῦ συνεδρίου Πειραιῶς» (Ἀθῆναι 1924).— *Καμβυσίδη Ι.*, «Ἡ σημερινὴ θέσις τοῦ ἐμπορίου» (Ἀθῆναι 1930).

2) *Ἐξωτερικὸν ἐμπόριον.*— α) *Στατιστικὰ δημοσιεύματα, ἐπίσημοι ἐκθέσεις κτλ.*— «Γενικὸς πίναξ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος» διὰ τὰ ἔτη 1867—1882 (Ἀθῆναι 1883, ἐπίσημος περιοδ. ἔκδοσις).— «Ἀνακεφαλαιωτικοὶ πίνακες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰ ἔτη 1881 καὶ 1882 καὶ τῆς κινήσεως τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας κατὰ τὸ ἔτος 1882» (Ἀθῆναι 1884, ἐκδ. ὑπουργ. Στρατιωτικῶν).— «Ἐμπόριον τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῶν ξένων ἐπικρατειῶν» ἐτῶν 1887 κ.ἑ.— «Μηνιαῖον δελτίον τοῦ εἰδικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῶν ξένων ἐπικρατειῶν» (Ἀθῆναι 1888 κ.ἑ., νῦν ἐκδιδόμενον ὑπὸ τῆς Γενικῆς Στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος καὶ διὰ τὰ ἔτη 1915—1917 συμπληρούμενον διὰ τοῦ ἐξαμηνιαίου «Δελτίον τοῦ εἰδικοῦ ἐμπορίου τῶν νέων ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῶν ξένων ἐπικρατειῶν»).— «Στατιστικὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου Κρήτης τῶν ἐτῶν 1901—1912 (Χανιὰ 1903—1914, τ. 11, καὶ γαλλιστί).— «Στατιστικὴ τοῦ εἰδικοῦ ἐμπορίου τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος μετὰ τῶν ξένων ἐπικρατειῶν» κατὰ τὸ ἔτος 1916 (Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας).— «Στατιστικὴ τοῦ εἰδικοῦ ἐμπορίου τῶν νέων ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῶν ξένων ἐπικρατειῶν κατὰ τὸ ἔτος 1916» (Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας).— «Στατιστικὴ τοῦ εἰδικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῶν ξένων ἐπικρατειῶν» (Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσιας, 1917—1920).— «Στατιστικὴ τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῶν ξένων ἐπικρατειῶν» (Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας, 1921 κ.ἑ.).— «Τὰ ἑλληνικὰ καπνὰ ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ ἀγορᾷ» (Ἀθῆναι 1930, Ἐθν. Τυπογρ.).—«Πεπραγμένα τῆς διαρκοῦς ἐπιτροπῆς δασμολογίου καὶ ἐμπορικῶν συμβάσεων» (Ἀθῆναι 1933 κ.ἑ., διὰ τὰ ἔτη 1931 κ.ἑ.).— «Τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον τῆς Ἑλλάδος καὶ αἱ συμβάσεις ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων» (Ἀθῆναι 1933, ἐκδ. Ἀνωτάτου οἰκονομικοῦ Συμβουλίου).— «Κωδικοποίησις διατάξεων περὶ ἐμπορικῶν συμψηφισμῶν» (ἐκδ. Ἑνώσεως ἑλληνικῶν τραπεζῶν ἐπιμελείᾳ *Βαχαβιόλου*, Ἀθῆναι 1934).— [Πρβλ. καὶ τὰ δημοσιεύματα τῶν ἐν Ἑλλάδι ξένων ἐμπορικῶν ἐπιμελητηρίων, τὰς ἐκθέσεις τῶν ἑλληνικῶν ἐν τῇ ξένῃ προξενικῶν ἀρχῶν καὶ εἰς δύο τεύχη «Διατάξεις περὶ τῆς στατιστικῆς τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος καὶ ὀνοματολογία τῶν ἐμπορευμάτων»].

β) *Μελέται.— Βερναρδάκη Ν. Α.*, «Περὶ τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐμπορίου» (1885).— *Βαρβαρέσου Κ.*, «Αἱ ἐμπορικαὶ συμβάσεις καὶ ἡ ῥήτρα τοῦ μᾶλλον εὐνοουμένου κράτους» (1923).— *Καψάλη Τ. Σ.*, «La balance des comptes de la Grèce» (Lausanne 1927).— *Κοσενάκη Γ.*, «Ξενικὰ δασικὰ εἴδη καὶ εἰσαγωγὴ αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Δασικῇ Ἀναγεννήσει» 1929—1930) — *Χριστοδουλοπούλου Π.*, «Ἡ πλαστικότης τῆς ζητήσεως τῶν ἑλληνικῶν καπνῶν» (1932).— *Codresco Fl.*, «Considérations sur les échanges économiques interbalcaniques» (Ἀθῆναι 1933).— *Μηλιαρέση Δ. Κ.*, «Τὸ μέλλον τῶν ἐμπορικῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων» (1933).— *Καισούλη Στ.* καὶ *Χρηστίδη Θ. Χ.*, «Ἐξωτερικὸν ἐμπόριον καὶ ἐθνικὴ παραγωγὴ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1933).— *Ἐλευθερίου Ν.*, «Οἱ ἐξωτερικοί μας λογαριασμοί» (ἐν «Ἐργασίᾳ» 216/1934).— *Χαλὴλ Μιτὰτ βέη*, «Ἡ ἐξέλιξις τῶν ἑλληνοτουρκικῶν ἐμπορικῶν σχέσεων» (ἐν «Ἑλληνικῷ ἐμπορίῳ» Α' 3/1934).— *Χρηστίδη Θ. Χ.*, «Αἱ ἑλληνοτουρκικαὶ συναλλαγαὶ καὶ ἡ ὑπογραφεῖσα ἐν Ἀγκύρᾳ σύμβασις» (ἐν «Δελτίῳ ἐμπορ. καὶ βιομηχ. ἐπιμελ. Ἀθηνῶν» ΙΕ, 1/1934).— *Νικολαΐδη Γ.*, «Τὸ οἰνικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ Γαλλία» (ἐν «Ἑλληνικῷ ἐμπορίῳ» Α' 3/1934).— *Δράκου Γ. Π.*, «Ἡ προστασία τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος» (ἐν «Δελτίῳ τοῦ ἐμπ. καὶ βιομ. ἐπιμελ. Ἀθηνῶν» ΙΕ, 2/1934 καὶ «Δελτίῳ τοῦ ἐμπ. καὶ βιομ. ἐπιμ. Πειραιῶς» ἀρ. 33/1934).

Ἐλεύθεραι ζῶναι.— Γαληνοῦ Δ. Α., «Ἐλεύθεροι λιμένες καὶ ζῶναι» (Ἀθῆναι 1917).—*Willimanovitch N.*, «Zône libre serbe à Salonique» (Paris 1926).— *Βασδραβέλλη Ἰω.*, «Ἡ ἐλευθέρα ζώνη Θεσσαλονίκης, θεσμὸς καὶ διατάξεις» (Θεσσαλονίκη 1933).

Ἐμπορικὴ νομοθεσία.— Στρεῖτ Γ. Σ., «Ἡ ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ νομοθεσία» (1906).

Π. Ν. Π.

ΤΡΑΠΕΖΑΙ-ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΑ-ΣΥΝΑΛΛΑΓΑΙ

ΤΡΑΠΕΖΑΙ. Αἱ ἑλληνικαὶ ἀνώνυμοι τραπεζικαὶ ἑταιρεῖαι, ἐκτὸς τῶν ἐχουσῶν ἰδιαίτερον χαρακτῆρα (Ἐκδοτικῆς, Ἀγροτικῆς καὶ κτηματικῶν), δρῶσι κυρίως ὑπὸ τὸν τύπον τῶν τραπεζῶν καταθέσεων (Banques de dépôts). Ἐκ τῆς μορφῆς αὐτῶν ταύτης ἐξυπακούεται ὅτι αἱ κυριώτεραι αὐτῶν λειτουργίαι συνίστανται εἰς τὴν ἀποδοχὴν καταθέσεων (ὄψεως, ταμιευτηρίου καὶ προθεσμίας) καὶ εἰς τὴν τοποθέτησιν τῶν οὕτω περιεχομένων εἰς αὐτὰς κεφαλαίων εἰς δάνεια βραχείας προθεσμίας. Τὰ δάνεια ταῦτα χορηγοῦνται κυρίως διὰ τῆς προεξοφλήσεως βραχυπροθέσμων, συνήθως τριμήνου λήξεως, γραμματίων τοῦ ἐμπορικοῦ ἢ βιομηχανικοῦ ἐπιχειρηματικοῦ κόσμου, καθὼς ἐπίσης καὶ

Digitized by Google

ὑπὸ τύπον προκαταβολῶν ἐπὶ ἐνεχύρῳ τίτλων, ἐμπορευμάτων καὶ ἐν γένει ἀξιῶν. Ὑποχρεωμέναι λόγῳ τῆς φύσεως αὐτῶν, ὡς τραπεζῶν καταθέσεων, νὰ τηροῦν μέγαν βαθμὸν ρευστότητος, ἀποφεύγουν κατ' ἀρχὴν νὰ δεσμεύουν τὰ διαθέσιμά των διὰ μακροπροθέσμων πρὸς τὴν βιομηχανίαν ἢ τὴν ἀκίνητον ἰδιοκτησίαν πιστώσεων. Διὰ τῆς παροχῆς ἐν τούτοις ἐπαρκῶν βραχυπροθέσμων πιστώσεων ἐπραγματοποιήθη σοβαρὰ οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις διὰ τὰς βιομηχανικὰς καὶ ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις, συντελοῦσα εἰς τὴν γενικὴν πρόοδον τῆς χώρας. Τὴν συγκέντρωσιν τῶν κεφαλαίων τῆς λαϊκῆς ἀποταμιεύσεως καὶ τὴν ἐκ νέου διανομὴν αὐτῶν εἰς τὴν παραγωγικὴν δρᾶσιν ἐπραγματοποίησαν αἱ τράπεζαι διὰ τῆς ὀργανώσεως ἐκτεταμένου δικτύου ὑποκαταστημάτων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ. Τὸ ἑλληνικὸν τραπεζιτικὸν σύστημα ὁμοιάζει κατὰ τοῦτο πρὸς τὸ ἀγγλοσαξωνικόν, ἔνθα λειτουργοῦν μεγάλαι τράπεζαι μὲ πολὺ μεγαλύτερον ἀριθμὸν ὑποκαταστημάτων.

Αἱ ἑλληνικαὶ τράπεζαι διενεργοῦν ὡσαύτως συναλλαγὰς ἐχούσας ἄμεσον μετὰ τῆς ἀλλοδαπῆς, πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ ἀκριβῶς αὐτὸν ἐπεξέτειναν τὴν δρᾶσίν των ἐν τῷ ἐξωτερικῷ διὰ τῆς ἱδρύσεως ὑποκαταστημάτων εἰς ξένας χώρας.

Ἡ σύγχρονος θέσις τῶν ἑλληνικῶν τραπεζῶν. Ἀριθμὸς τραπεζῶν καὶ κεφάλαια. Τὸ ἑλληνικὸν τραπεζιτικὸν σύστημα περιλαμβάνει σήμερον 30 ἐν ὅλῳ τραπέζας, ἐξ ὧν 1 ἐκδοτικὴ τράπεζα, 2 γεωργικαί, 2 κτηματικαί, 3 μεγάλαι ἐμπορικαί, 8 ἐμπορικαὶ β' κατηγορίας, 10 μικρότεραι τοπικαὶ καὶ 5 ξέναι. Τὰ κεφάλαια ὅλων ὁμοῦ τῶν τραπεζῶν, πλὴν τῆς ἐκδοτικῆς, ἀνήρχοντο τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1933 εἰς 3.487.000.000 δραχμῶν.

Αἱ καταθέσεις. Τὸ σύνολον τῶν καταθέσεων καὶ ὁμολογιακῶν δανείων τῶν ἑλληνικῶν τραπεζῶν (ἐκτὸς τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος) ἀνήρχοντο τῇ 31 Δεκεμβρίου 1933 εἰς 18.349,5 ἑκατομμύρια δραχμῶν. Εἰδικώτερον αἱ μὲν καταθέσεις ὄψεως εἰς δραχμὰς καὶ εἰς συνάλλαγμα ἀνήρχοντο εἰς 11.660,2 ἑκατομμύρια δραχμῶν, αἱ δὲ καταθέσεις προθεσμίας καὶ ὁμολογιακὰ δάνεια εἰς 6.689,3. Αἱ καταθέσεις τραπεζῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ παρὰ ταῖς ἐν Ἑλλάδι λειτουργούσαις, ἰδίως δὲ ταῖς ξέναις τραπέζαις, ἀνήρχοντο τῇ 30 Νοεμβρίου 1933 εἰς 489 ἑκατομμύρια δραχμῶν, ἐξ ὧν 440 ὄψεως καὶ 49 προθεσμίας.

Αἱ χορηγήσεις καὶ τοποθετήσεις τῶν ἑλληνικῶν τραπεζῶν. Αἱ διάφοροι τοποθετήσεις τῶν ἐν Ἑλλάδι τραπεζῶν—πλὴν τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος—ἀνήρχοντο τῇ 31 Δεκεμβρίου 1933 εἰς 14.738,8 ἑκατομμύρια δραχμῶν. Ἐκ τούτων 9.035,2 ἀντιπροσωπεύουν ἐμπορικὰς προεξοφλήσεις καὶ λοιπὰς βραχυπροθέσμους (μέχρι 3 μηνῶν) πιστώσεις, καὶ ποσὸν 6.703,6 ἀποτελεῖται ἀπὸ μακροπροθέσμους (πλέον τῶν 3 μηνῶν) τοποθετήσεις καὶ συμμετοχὰς τῶν τραπεζῶν εἰς διαφόρους ἐπιχειρήσεις.

Ἐξέλιξις τοῦ ἑλληνικοῦ τραπεζικοῦ συστήματος. ***Ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως μέχρι τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος.*** Μέχρι τοῦ ἔτους 1841, κατὰ τὸ ὁποῖον ἱδρύθη ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, αἱ ἐν γένει τραπεζικαὶ καὶ χρηματικαὶ συναλλαγαὶ ὑπῆρξαν ἀσήμαντοι. Τοῦτο ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν μεγάλην σπάνιν κυκλοφορούντων κεφαλαίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἔλλειψιν ἑνιαίου νομισματικοῦ συστήματος καὶ ἐθνικοῦ ἐκδοτικοῦ ἱδρύματος ρυθμίζοντος τὰ τῆς κυκλοφορίας. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολυετοῦς ἀπελευθερωτικοῦ Ἀγῶνος ἐδαπανήθησαν τὰ ὑπὸ μορφὴν ἀποθησαυρίσεως ὀλίγα ὑπάρχοντα ἰδιωτικὰ κεφάλαια, ὑπὸ δὲ τὴν καταστρεπτικὴν ἐπίδρασιν τοῦ συνεχοῦς πολέμου ἐξεμηδενίσθη καὶ τὸ ὑπάρχον πραγματικὸν κεφάλαιον, διὰ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο δυνατὸν ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν ἀναδημιουργίαν της. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰ πρῶτα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἔτη ἡ κατάστασις δὲν μετεβλήθη οὐσιωδῶς. Ὁ χαρακτὴρ τῆς χώρας ἦτο εἰσέτι καθαρῶς γεωργικός, ἡ δὲ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξις ἐντελῶς ἀσήμαντος. Καὶ ἡ γεωργικὴ ὅμως ἀπόδοσις, λόγῳ τῆς ἀτελέστατα διενεργουμένης ἐκμεταλλεύσεως τῆς γῆς, ἦτο ἐξαιρετικῶς μικρά, τὸ δ' ἐξ αὐτῆς ἐθνικὸν εἰσόδημα λίαν περιωρισμένον, ἐμφανίζον βραδυτάτην αὔξησιν. Αἱ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ συναλλαγαί, ὡς ἦτο ἑπόμενον, ἦσαν μικραὶ καὶ τὸ ἐμπορικὸν ἰσοζύγιον τῆς χώρας παθητικόν. Ὡς μόνοι πόροι, οἵτινες θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συμβάλλωσιν εἰς τὴν ἰσοστάθμισιν τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν πραγματικοῦ κεφαλαίου δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν αἱ ἐκ τῆς ναυτιλίας πρόσοδοι, καθὼς καὶ τὰ ὁπωσδήποτε εἰσρέοντα ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς κεφάλαια. Εἰς τὴν βραδύτερον σημειουμένην εἰσροὴν τῶν τελευταίων τούτων σπουδαίως συνετέλεσεν ἡ ἐγκατάστασις ἐν Ἑλλάδι ὁμογενῶν πλουτησάντων ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ, ὁ κρατικὸς δανεισμὸς καὶ τὰ κεφάλαια, ἅτινα ἐκόμισαν ξένοι φιλέλληνες καὶ οἱ μετὰ τῆς πρώτης δυναστείας ἐγκατασταθέντες ἐν Ἑλλάδι Βαυαροί. Ἐὰν εἰς τὰ ἀνωτέρω προσθέσωμεν καὶ τὴν ἀνωμαλίαν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἥτις ἐπεκράτει ἐν τῇ χώρᾳ, ἔχομεν τὸ σύνολον τῶν δυσμενῶν συνθηκῶν, αἵτινες εἰς οὐδὲν ἄλλο συνετέλουν εἰ μὴ εἰς τὴν δημιουργίαν δυσχερειῶν διὰ τὴν ἐμπέδωσιν τῆς πίστεως καὶ τῆς συγκεντρώσεως τῶν κεφαλαίων, ἀπαραίτητος προϋπόθεσις τῆς ὁποίας εἶναι ἡ κανονικὴ καὶ ὁμαλὴ ἀνέλιξις τοῦ πολιτικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ βίου. Μετὰ τὰ ἐκτεθέντα δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναμένωμεν σοβαρὰν τραπεζικὴν κίνησιν καὶ ἐμπόριον χρήματος κατὰ τὰ πρῶτα μετὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν ἔτη. Ἐλάχιστοι ἰδιῶται κεφαλαιοῦχοι περιορίζονται εἰς τὴν ἀνταλλαγὴν νομισμάτων καὶ παροχὴν δανείων εἰς πρόσωπα τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης των. Οἱ ἰδιῶται οὗτοι δὲν δύνανται ἐπακριβῶς νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς τραπεζῖται, καθόσον ἐχρησιμοποίουν μόνον τὰ ἴδια αὐτῶν κεφάλαια. Κεφάλαια τρίτων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ δεχθῶσιν ὑπὸ τύπον παρακαταθήκης ἢ καταθέσεως, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν κυκλοφορούντων κερματικῶν νομισμάτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς ἀποθησαυρίσεως, ἥτις κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀπετέλει τὴν μᾶλλον ἐν χρήσει μορφὴν ἀποταμιεύσεως καὶ διατηρήσεως κινητῶν περιουσιῶν.

Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν συνθηκῶν τούτων, πρὸς δὲ καὶ τῆς ἐλλείψεως σοβαρᾶς ἐξασφαλίσεως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ παρεχομένου κεφαλαίου, οὐδόλως παράδοξον ὅτι ὁ δανειστικὸς τόκος ἐκυμαίνετο περὶ τὸ καταθλιπτικὸν ἐπίπεδον τῶν 50 %, πολλάκις δὲ καὶ ὑπεράνω τούτου. Ἡ πρώτη προσπάθεια πρὸς δημιουργίαν τραπεζικοῦ ἱδρύματος κατεβλήθη ὑπὸ τοῦ κυβερνήτου Καποδίστρια, ἐκ τῶν πρώτων ἔργων τοῦ ὁποίου ὑπῆρξεν ἡ διὰ ψηφίσματος τῆς κυβερνήσεως τῆς 2 Φεβρουαρίου 1828 σύστασις τῆς Ἐθνικῆς Χρηματιστικῆς Τραπέζης. Εἰς τὸ πρῶτον τραπεζικὸν ἵδρυμα ἐδόθη ἡ μορφὴ κρατικῆς τραπέζης Banque d' État, «ἐπὶ τῇ προσδοκίᾳ ὅτι τὰ κεφάλαια ἤθελον συρρεύσει δι' αὐτῆς ἐκ πατριωτισμοῦ εἰς τὸ κενὸν δημόσιον ταμεῖον καὶ ἀνακουφισθῶσιν αἱ ἐπείγουσαι καὶ πολλαπλαῖ αὐτοῦ ἀνάγκαι». Τὸ κεφάλαιον τῆς τραπέζης εἶχε προσδιορισθῆ εἰς φοίνικας 3.236.000, ἤτοι δίστηλα 539.333 $^{1}/_{3}$, κατανεμόμενον εἰς 6.472 μερίδας. Ἡ κυρία ἐργασία τῆς τραπέζης συνίστατο εἰς τὴν ἔκδοσιν ἐντόκων ὁμολόγων πρὸς 8 % ἔναντι τῶν πρὸς τὴν τράπεζαν παρεχομένων κεφαλαίων, ἅτινα ὁμόλογα ἦσαν δεκτὰ εἴς τινας δοσοληψίας μετὰ τοῦ κράτους. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἀποδεικτικῶν τῶν παρὰ τῇ τραπέζῃ καταθέσεων, οὔτε ἡ ἔκδοσις τραπεζογραμματίων, οὔτε ἄλλη τις τραπεζικὴ συναλλαγὴ περιελαμβάνετο μεταξὺ τῶν ἐργασιῶν τῆς τραπέζης.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ χρηματιστικὴ τράπεζα κατ' οὐσίαν ἐταυτίζετο πρὸς δανειστικὸν ὀργανισμὸν ἐργαζόμενον διὰ λογαριασμὸν τοῦ κράτους καὶ στερούμενον κατ' ὁλοκληρίαν τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τοῦ νεωτέρου πιστωτικοῦ τραπεζικοῦ ἱδρύματος. Ἀκριβῶς δὲ λόγῳ τοῦ ἀρχικῶς δοθέντος εἰς τὴν τράπεζαν χαρακτῆρος δὲν κατώρθωσεν αὕτη νὰ περιβληθῇ τὴν ἀπαραίτητον πίστιν, δι' ἧς καὶ μόνης κατορθοῦται ἡ συγκέντρωσις καὶ διάθεσις μεγάλων χρηματικῶν κεφαλαίων. Τόσον δὲ αἱ καταβληθεῖσαι ὑπὸ τοῦ κυβερνήτου Καποδίστρια προσπάθειαι, ἀπευθυνόμενου δι' ἐγκυκλίων «πρὸς τοὺς εὐκαταστάτους πολίτας κατὰ τὸ Αἰγαῖον πέλαγος καὶ τὰς ἐπαρχίας τῆς Πελοποννήσου καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδος» καὶ παροτρύνοντος αὐτοὺς εἰς καταβολὰς πρὸς τὴν τράπεζαν, δι' ἐπικλήσεως εἰς τὴν φιλοπατρίαν των, ὅσον καὶ διάφορα μέτρα ληφθέντα πρὸς ἀναδιοργάνωσιν τῆς τραπέζης, τῇ ὑποδείξει τῆς πρὸς τοῦτο συσταθείσης εἰδικῆς ἐπιτροπῆς, οὐδόλως κατώρθωσαν νὰ ἐμπνεύσουν τὴν ἀπαραίτητον διὰ τὴν στερέωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ ἱδρύματος πίστιν. Ἡ μαρασμώδης κατάστασις, εἰς ἣν αὕτη περιῆλθε, συνετέλεσεν εἰς τὴν πρόωρον αὐτῆς διάλυσιν κατὰ τὸ 1834 ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως τοῦ βασιλέως Ὄθωνος, ἤτοι πρὸ τῆς ταχθείσης ἀρχικῶς διὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς προθεσμίας, ἥτις ἔληγε τὴν 1 Ἀπριλίου 1835. Μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς πρώτης τραπέζης, ἡ κυβέρνησις προέβη εἰς διαπραγματεύσεις μετὰ ξένων κεφαλαιούχων διὰ τὴν ἵδρυσιν νέου τραπεζικοῦ ἱδρύματος, ἡ ἀνάγκη τοῦ ὁποίου καθίστατο ὁσημέραι περισσότερον ἔκδηλος. Συμφωνία τις μετὰ τοῦ Ἄγγλου Glass, ἀντιπροσώπου τοῦ κεφαλαιούχου Wright, ἀπέληξεν εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἀπὸ 25 Ἰανουαρίου 1836 νόμου «Περὶ συστάσεως Ἐθνικῆς Τραπέζης», μηδέποτε ἐφαρμοσθέντος λόγῳ ἀθετήσεως τῶν συμπεφωνημένων ὑπὸ τοῦ Wright. Νέαι προσπάθειαι καταβάλλονται καὶ νέαι διαπραγματεύσεις ἄνευ θετικοῦ ἀποτελέσματος, μέχρις ὅτου ὁ Ἐϋνάρδος, Ἑλβετὸς φιλέλλην, ἀπέστειλεν εἰς τὸν Γεώργιον Σταῦρον κεφάλαιον δραχμῶν 500.000 διὰ τὴν διενέργειαν τραπεζικῶν ἐργασιῶν. Κατόπιν διαβημάτων τοῦ τελευταίου ἡ κυβέρνησις ἐπείσθη, ὅπως συνδράμῃ τὸ ἔργον, ἀποτέλεσμα δὲ τῶν τοιούτων συνεννοήσεων ὑπῆρξεν ἡ κατάργησις τοῦ περὶ τραπέζης νόμου τοῦ 1836 καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ νόμου τῆς 30 Μαρτίου 1841, δι' οὗ συνέστη ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.

Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης μέχρι τοῦ ἔτους 1900. Διὰ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἐδόθη εἰς τὴν οἰκονομίαν τῆς χώρας τὸ πιστωτικὸν ἵδρυμα, τοῦ ὁποίου εἶχεν αὕτη ἐπιτακτικὴν ἀνάγκην. Διὰ τοῦ ἱδρυτικοῦ νόμου τοῦ 1841 ὡρίσθη τὸ κεφάλαιον τῆς τραπέζης εἰς δραχμὰς 5.000.000 καὶ παρεχωρήθη αὐτῇ τὸ δικαίωμα ἐκδόσεως τραπεζικῶν γραμματίων. Τὰ ἐπὶ ὑποθήκῃ καὶ ἐνεχύρῳ δάνεια καὶ αἱ προεξοφλήσεις καθωρίσθησαν ὡς αἱ κυριώτεραι ἐργασίαι τῆς τραπέζης. Καθιερώθη τοιουτοτρόπως εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ διφυὲς τῆς τραπέζης, ἥτις σὺν τῇ ἐκδόσει τραπεζογραμματίων καὶ τῇ προεξοφλήσει γραμματίων διενήργει καὶ ἐργασίας κτηματικῆς πίστεως. Ἡ μορφή, ἥτις ἐδόθη εἰς τὴν νέαν τράπεζαν, ἐπεβάλλετο λόγῳ τῆς ἀνάγκης ἀμέσου χρηματικῆς ἐνισχύσεως, εἰς ἣν εὑρίσκετο τόσον ἡ ἀστικὴ ὅσον καὶ ἡ ἀγροτικὴ ἀκίνητος ἰδιοκτησία πρὸς ἀνόρθωσιν τῶν ἐκ τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου καταστροφῶν. Βραδύτερον εἰς τὸν κύκλον τῶν ἐργασιῶν τῆς τραπέζης περιελήφθησαν καὶ αἱ πιστώσεις δι' ἀνοικτοῦ λογαριασμοῦ, ἡ ἀποδοχὴ ἐντόκων ἢ ἀτόκων καταθέσεων εἰς δραχμὰς καὶ χρυσὸν αὐτούσιον καὶ ἡ σύστασις ταμιευτηρίου (νόμος 7 Ἰουλίου 1843), αἱ χορηγήσεις πρὸς τοὺς γεωργοκτηματίας (1861), τὰ δάνεια δι' ἀνοικτοῦ λογαριασμοῦ ἐπ' ἐνεχύρῳ χρηματογράφων (1864), αἱ ἐργασίαι τῆς ἐπὶ τῶν κινητῶν πίστεως (1871), τὰ δάνεια πρὸς δήμους καὶ λιμένας (1880). Ἀλλ' ἡ μορφή, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἀρχικῶς συνέστη καὶ ἀνεπτύχθη ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα, καὶ ἡ μετέπειτα συγκέντρωσις τῶν πολλαπλῶν αὐτῆς ἐργασιῶν ὑπηγορεύθη καὶ ἐξ ἄλλων λόγων. Ἡ βιομηχανικὴ καὶ ἐμπορικὴ δρᾶσις, ὡς καὶ ἡ γεωργικὴ παραγωγὴ τῆς χώρας, δὲν εἶχον εἰσέτι ἐπαρκῶς ἀναπτυχθῆ κατὰ συνέπειαν δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ προσφέρουν ἱκανὸν πεδίον δράσεως διὰ τραπεζικὰ ἱδρύματα, τὰ ὁποῖα μεμονωμένως θ' ἀνελάμβανον τὴν οἰκονομικὴν ἀρωγὴν τῶν καθ' ἕκαστον παραγωγικῶν κλάδων. Τὰ ἱδρύματα ταῦτα, λόγῳ τοῦ περιωρισμένου κύκλου τῶν ἐργασιῶν των, θὰ συνεκέντρουν ὀλιγώτερα κεφάλαια καὶ θὰ ἦσαν ἑπομένως ἀσθενέστερα ἀπὸ ἀπόψεως πίστεως καὶ εὐπαθέστερα εἰς ἐποχὰς οἰκονομικῶν κρίσεων, αἵτινες ἀλλεπαλλήλως ἔπληξαν τὴν ἑλληνικὴν οἰκονομίαν κατὰ τὸ παρελθόν. Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα δεδικαιολογημένως συγκεντρώσασα εἰς ἑαυτὴν πάντας τοὺς κλάδους τῶν τραπεζικῶν ἐργασιῶν, κατέστη ὁ κυριώτερος μοχλὸς τῆς πίστεως τῆς χώρας καὶ ὁ ἀκρογωνιαῖος λίθος τοῦ οἰκονομικοῦ τῆς Ἑλλάδος βίου, δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ. Τὰ κεφάλαια τῆς τραπέζης ἀνήρχοντο τῇ 31 Δεκεμβρίου 1933 εἰς δρ. 1.205.000.000, αἱ δὲ καταθέσεις εἰς 8.794.000.000.

Ἄλλαι ἐκδοτικαὶ τράπεζαι. Ἐκτὸς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης καὶ τρία ἄλλα ἱδρύματα ἐλειτούργησαν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὡς ἐκδοτικαὶ τράπεζαι: ἡ Ἰονικὴ Τράπεζα Ltd, ἡ Τράπεζα Ἠπειροθεσσαλίας καὶ ἡ Τράπεζα Κρήτης. Ἡ δρᾶσις αὐτῶν ὑπῆρξε μακρὰ καὶ παρὰ τὰς δυσχερείας τὰς ὁποίας ἀντιμετώπισαν συνετέλεσαν ἀναμφιβόλως εἰς τὴν τραπεζικὴν ἐξέλιξιν τῆς χώρας.

Ἰονικὴ Τράπεζα. Ἑδρεύουσα ἐν Λονδίνῳ, συνέστη διὰ θεσπίσματος τῆς γερουσίας τῆς 23 Ὀκτωβρίου 1839 ἐν τῇ Πολιτείᾳ τῶν Ἰονίων νήσων καὶ ἀνεγνωρίσθη ἐν Ἀγγλίᾳ διὰ συστατικῆς πράξεως ἀπὸ 18 Σεπτεμβρίου 1840 καὶ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 16 Ἰανουαρίου 1844. Εἰς ταύτην παρεχωρήθη τὸ δικαίωμα διενεργείας τραπεζικῶν ἐργασιῶν καὶ τῆς ἐκδόσεως τραπεζογραμματίων, κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὰς Ἰονίους νήσους, μετὰ δὲ τὴν προσάρτησιν (1864) ἐπεξετάθη τὸ δικαίωμα τοῦτο καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Κατόπιν ἀλληλοδιαδόχων ἀνανεώσεων, τὸ ἐκδοτικὸν αὐτῆς δικαίωμα μετεβιβάσθη τῇ 25 Ἀπριλίου 1920 εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν, ἔκτοτε δὲ ἡ Ἰονικὴ Τράπεζα ἔπαυσεν οὖσα ἐκδοτικὴ καὶ περιωρίσθη εἰς ἐργασίας τῶν ἐμπορικῶν τραπεζῶν. Τὰ κεφάλαια τῆς τραπέζης ἀρχικῶς εἶχον ὁρισθῆ εἰς λίρας στερλίνας 315.510, σήμερον δὲ ἀνέρχονται εἰς 600.000. Ἡ Ἰονικὴ Τράπεζα ἔχει εὐρὺ δίκτυον ὑποκαταστημάτων ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ.

Προνομιοῦχος Τράπεζα Ἠπειροθεσσαλίας. Ἱδρύθη τῷ 1882 ὑπὸ ὁμίλου ἀναλαβόντος νὰ συνάψῃ τὸ δάνειον τῶν 120 ἑκατομμυρίων 1881. Τὸ κεφάλαιόν της, εἰς τὸ ὁποῖον συμμετεῖχε καὶ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα, ὡρίσθη εἰς δραχμὰς 20.000.000, ἐξ οὗ κατεβλήθησαν 5.000.000. Ἕδρα τῆς τραπέζης ἦτο ὁ Βόλος, διαδοχικῶς δὲ ἵδρυσεν ὑποκαταστήματα ἐν Ἄρτῃ, Λαρίσῃ, Τρικκάλοις, Καλαμπάκᾳ, Ἀλμυρῷ καὶ Ἀθήναις. Εἰς τὴν τράπεζαν ταύτην εἶχε παραχωρηθῆ τὸ δικαίωμα ἐκδόσεως τραπεζογραμματίων εἰς τὰς τότε προσαρτηθείσας νέας χώρας. Ἡ δρᾶσίς της ὑπῆρξε λίαν περιωρισμένη, μετὰ δὲ τὴν ἧτταν τοῦ 1897 καὶ τὰς ζημίας ἃς ἐπροξένησεν εἰς τὸ ἵδρυμα ἡ εἰσβολὴ τουρκικοῦ στρατοῦ, ἡ τράπεζα ἐκλονίσθη ἐκ θεμελίων καὶ ἡ δρᾶσίς της παρέλυσεν ἐντελῶς. Ὁ θάνατος τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς τραπέζης Α. Συγγροῦ ἀφῄρεσε πᾶσαν ἐλπίδα ἀναζωογονήσεως της, διὸ καὶ ἐπηκολούθησεν ἡ συγχώνευσις αὐτῆς μετὰ τῆς Ἐθνικῆς

Digitized by Google

Τραπέζης διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 22 Δεκεμβρίου 1899.

Τράπεζα Κρήτης. Ἱδρύθη διὰ τοῦ ἀπὸ 30 Σεπτεμβρίου 1899 διατάγματος τῆς κρητικῆς κυβερνήσεως. Ἕδρα ὡρίσθησαν τὰ Χανιά, τὰ δὲ κεφάλαια αὐτῆς ἀνήρχοντο εἰς δρ. 10.000.000, ἐξ ὧν κατεβλήθη μόνον τὸ ἥμισυ. Εἰς τὴν τράπεζαν παρεχωρήθη ἀποκλειστικὸν προνόμιον ἐκδόσεως τραπεζογραμματίων ἐν Κρήτῃ. Τῷ 1919 συνεχωνεύθη μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης (νόμος 1766 τῆς 1 Ἀπριλίου 1919), ἥτις καὶ παρέμεινεν ἔκτοτε ἡ μόνη ἐκδοτικὴ τράπεζα, μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1928 ἱδρύσεως τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος.

Ἐμπορικαὶ καὶ λοιπαὶ τράπεζαι. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω τραπεζῶν, αἵτινες ἀπέλαυον τοῦ ἐκδοτικοῦ δικαιώματος, ἱδρύθη κατὰ τὴν περίοδον ταύτην μέγας ἀριθμὸς πιστωτικῶν ἱδρυμάτων, ἅτινα ἐλειτούργησαν εἴτε ὑπὸ μορφὴν ἐμπορικῶν τραπεζῶν, εἴτε ὡς τράπεζαι εἰδικοὺς ἐπιδιώκουσαι σκοπούς.

Τράπεζα Ἀθηνῶν. Ἱδρύθη τῇ 30 Νοεμβρίου 1893 μὲ ἀρχικὸν κεφάλαιον 10 ἑκατομμυρίων, ἀνερχόμενον σήμερον, κατόπιν ἀλλεπαλλήλων αὐξομειώσεων, εἰς δραχμὰς 100.800.000. Ἡ τράπεζα αὕτη, παρὰ τὰς δυσχερεῖς στιγμάς, τὰς ὁποίας διῆλθε κατὰ τὰ ἔτη 1911—1916, λόγῳ τοῦ ἀντικτύπου τῆς οἰκονομικῆς κρίσεως τῆς Ἀμερικῆς καὶ Αἰγύπτου καὶ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, ἐπέδειξεν ἀξιόλογον ἀντοχήν, ἀναδιοργανωθεῖσα δὲ κατέλαβεν ἐξέχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν τραπεζικῶν ἱδρυμάτων τῆς χώρας. Τὴν δρᾶσιν αὐτῆς ἐπεκτείνασα καὶ εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, ἵδρυσεν ὑποκαταστήματα ἢ αὐτοτελῆ, ἐκ ταύτης ὅμως ἐξαρτώμενα, ἱδρύματα ἐν Ἀγγλίᾳ (Λονδίνῳ), Αἰγύπτῳ (Καΐρῳ, Ἀλεξανδρείᾳ, Πόρτ-Σαΐτ), Κύπρῳ, Η.Π.Α. (The Bank of Athens Trust C° καὶ The Athens Bankers Corporation).

Περὶ τῆς δράσεως τῶν λοιπῶν τραπεζῶν ἐλάχισται πληροφορίαι ὑπάρχουσι, καθόσον ἐν τῇ πραγματικότητι, ἐκ τῶν πιστωτικῶν τούτων ἱδρυμάτων, ἄλλα μὲν οὐδέποτε ἐλειτούργησαν, ἄλλων δὲ ὁ βίος ὑπῆρξε βραχύτατος, μὴ διαρκέσας πέρα τοῦ βίου τῶν ἱδρυτῶν. Τινὲς τῶν τραπεζῶν αὐτῶν ἦσαν προσωπικαὶ ὅλως ἐπιχειρήσεις, αἵτινες ἐλάμβανον τὸν τίτλον τῆς ἀνωνύμου ἑταιρείας διὰ τὴν ἀπόκτησιν περισσοτέρας αἴγλης μᾶλλον, παρὰ διὰ τὸ γεγονὸς πράγματι συντελεσθείσης συγκεντρώσεως κεφαλαίων. Κατωτέρω παρέχομεν πίνακα τῶν κατὰ τὴν περίοδον 1841—1900 ἱδρυθέντων τραπεζικῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν, εἰς ὃν δὲν περιλαμβάνονται αἱ ἤδη μνημονευθεῖσαι.

νομικὴν πρόοδον. Διὰ τοῦ νόμου περὶ διεθνοῦς οἰκονομικοῦ ἐλέγχου ἀνελήφθη ἡ ὑποχρέωσις, ὅπως τὰ ὑπὸ τὴν ἀναγκαστικὴν κυκλοφορίαν τραπεζογραμμάτια ἐλαττωθοῦν ἀπὸ 94 εἰς 40 ἑκατομμύρια δραχμῶν διὰ συνεχοῦς μειώσεως τῆς κυκλοφορίας. Συνεπείᾳ τούτου ἐπῆλθεν αὔξησις τῆς ἀγοραστικῆς δυνάμεως τῆς δραχμῆς, ἥτις περὶ τὰ τέλη τοῦ 1909 ἔφθασε τὴν παλαιὰν εἰς χρυσὸν ἰσοτιμίαν. Ἐκτὸς τῆς ἐξυγιάνσεως τοῦ νομίσματος, ἡ γενικὴ οἰκονομικὴ κατάστασις τῆς χώρας ἔβαινε διαρκῶς ἐπὶ τὰ βελτίω, ἐκδηλουμένη καὶ διὰ τῆς καλυτερεύσεως τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν, λόγῳ τῶν κερδῶν τῆς ναυτιλίας, τῶν χρηματικῶν ἀποστολῶν τῶν μεταναστῶν καὶ τῆς αὐξήσεως τῶν ἐξαγωγῶν. Τέλος, ἡ διὰ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἐδαφικὴ ἐπέκτασις καὶ διεύρυνσις τῶν στενῶν ὁρίων τῆς χώρας διήνοιξε νέους ὁρίζοντας ἐπιχειρηματικῆς δράσεως. Ἡ τραπεζικὴ ἐξέλιξις κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀκολουθεῖ τὴν γενικὴν κατεύθυνσιν. Μολονότι δὲν ἔχομεν πολλὰς ἱδρύσεις νέων τραπεζῶν, ἐν τούτοις μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1904—1907 ἱδρύθησαν τρία ἐκ τῶν εὐρωστοτέρων τραπεζικῶν ἱδρυμάτων, τῶν ὁποίων ἡ δρᾶσις ὑπῆρξεν εὐεργετικὴ διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς οἰκονομίας τῆς χώρας. Αἱ τράπεζαι αὗται εἶναι αἱ ἑξῆς:

Λαϊκὴ τράπεζα. Ἱδρύθη τῇ 24 Ἰουνίου 1905. Τὰ ἀρχικὰ αὐτῆς κεφάλαια ἀνήρχοντο εἰς 1.500.000 δρχ. Μεταξὺ τῶν ἐργασιῶν της περιελήφθησαν τὰ δάνεια ἐπὶ ἐνεχύρῳ τιμαλφῶν καὶ ἐπίπλων, αἱ προεξοφλήσεις τῶν συντάξεων καὶ μισθοδοσιῶν ὑπαλλήλων. Πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἔθεσεν εἰς ἐφαρμογὴν τὸν συνδυασμὸν τῶν παρ' αὐτῇ καταθέσεων ταμιευτηρίου μετὰ τῆς δωρεὰν ἀσφαλείας ζωῆς καὶ ἀσθενείας. Τὰ σημερινὰ κεφάλαια καὶ ἀποθεματικά της (31 Δεκεμβρίου 1933) ἀνέρχονται εἰς 32 ἑκατομμύρια δραχμῶν. Ἔχει ὑποκαταστήματα εἰς τὰς κυριωτέρας πόλεις τῆς Ἑλλάδος.

Ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Ἱδρύθη τῷ 1907 μὲ ἀρχικὰ κεφάλαια δρχ. 3.500.000, ἀνερχόμενα σήμερον εἰς 50.000.000 δραχμῶν καὶ μετὰ τῶν ἀποθεματικῶν εἰς 210. Συμμετέχει εἰς τὴν ὑπ' αὐτῆς ἱδρυθεῖσαν καὶ ἐν Λονδίνῳ ἑδρεύουσαν Commercial Bank of the Near East διὰ κεφαλαίων ἐκ £ 94.730.

Τράπεζα τῆς Ἀνατολῆς. Ἱδρύθη τῷ 1904 ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς National Bank für Deutschland, μὲ ἀρχικὰ κεφάλαια 10 ἑκατομμυρίων φράγκων χρυσῶν. Τῷ 1932 συνεχωνεύθη εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλ-

Ἐπωνυμία	Ἕδρα	Ἔτος ἱδρύσεως	Ἀρχικὸν μετοχικὸν κεφάλαιον
1) Ἐμπορικὴ Τράπεζα	Πειραιεὺς—Πάτραι	1841	Δραχ. 2.000 000
2) Ἑλληνικὴ Ναυτικὴ Τράπεζα	»	1860	» 2.000.000
3) Ἐμπορικὴ Τράπεζα «Ἀργοναύτης»	»	1860	» 1.500.000
4) Ναυτικὴ Ἐμπορικὴ Τράπεζα «Πανόπη»	»	1862	» 1.000 000
5) Τράπεζα ἀσφαλιστικὴ ὁ «Ἀρχάγγελος»	Ἀθῆναι	1868	Φραγκ. 3.000 000
6) Ἀνών. Ἑταιρεία Ναυτικὴ Τράπεζα ὁ «Ἀρχάγγελος»	»	1870	» 4 000.000
7) Ἑλληνικὴ Εὐεργετικὴ Τράπεζα «Πανδώρα»	Ἑρμούπολις	1870	Δραχ. —
8) Τράπεζα ἐπὶ τῆς τῶν Κινητῶν Πίστεως τῆς Ἑλλάδος	Ἀθῆναι	1872	» 6.000.000
9) Ἐμπορικὴ καὶ Πιστωτικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος	»	1872	» 8.000 000
10) Ἀν. Ἑταιρ. πιστωτικὴ ἐπ' ἐνεχύρῳ Τράπεζα	»	1872	» 1.000.000
11) Ἑλληνικὴ Πιστωτικὴ Τράπεζα τοῦ Λαοῦ	»	1872	» 1.000.000
12) Γενικὴ Πιστωτικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος	»	1873	» —
13) Πιστωτικὴ Τράπεζα «Ἑστία»	»	1873	» —
14) Πιστωτικὴ Τράπεζα «Ἐλπὶς»	»	1873	» —
15) Τράπεζα Βιομηχανικῆς πίστεως	»	1873	» —
16) Πιστωτικὴ Τράπεζα ἐν Ἑπτανήσῳ	Κέρκυρα	1880	» —
17) Σταφιδικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος	Πάτραι	1899	» —

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω πιστωτικῶν ἱδρυμάτων, συμφώνως πρὸς τὰς καταστατικάς των διατάξεις, ὅσαι εἶχον τὴν προσωνυμίαν ναυτικῆς τραπέζης ἠσχολοῦντο κυρίως μὲ ἐργασίας θαλασσίας ἀσφαλείας καὶ χορηγήσεις ναυτοδανείων, εἰς αὐτὸ δ' ἀκριβῶς ὀφείλεται ὁ βραχὺς βίος καὶ ἡ ἀπώλεια τῶν κεφαλαίων των. Ἡ Ἐμπορικὴ Τράπεζα, ἡ Ἐμπορικὴ καὶ Πιστωτικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ Τράπεζα ἐπὶ τῆς τῶν κινητῶν πίστεως τῆς Ἑλλάδος εἶχον γενικωτέρους σκοπούς, παρέχουσαι πάσης φύσεως δάνεια καὶ διενεργοῦσαι ὅλας τὰς τραπεζικὰς ἐργασίας. Ἡ Πιστωτικὴ Τράπεζα τοῦ Λαοῦ, ἡ Πιστωτικὴ Τράπεζα ἐν Ἑπτανήσῳ καὶ ἡ Σταφιδικὴ Τράπεζα ἀποτελοῦν μᾶλλον πιστωτικοὺς συνεταιρισμούς. Ἡ Τράπεζα Βιομηχανικῆς Πίστεως, ἥτις ἔσχε τὴν μακροτέραν διάρκειαν (1873—1906), ἀπεσκόπει τὴν ἐνίσχυσιν τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ μὴ ἐπιτελέσασα τὸν σκοπόν της διελύθη. Ὁ ΙΘ' αἰὼν κλείει μὲ ἐξαιρετικῆς σοβαρότητος διὰ τὴν ἑλληνικὴν δημοσίαν καὶ ἰδιωτικὴν οἰκονομίαν γεγονότα, ὅπως ἦτο κατὰ τὸν Ἑλληνοτουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1897, ἡ πτώχευσις καὶ ἡ ἐπιβολὴ τοῦ Διεθνοῦς οἰκονομικοῦ ἐλέγχου τῷ 1898. Παρὰ τὸν ἐκ τῶν γεγονότων τούτων ἀντίκτυπον καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν κρίσιν, τὰ τότε λειτουργοῦντα μεγάλα πιστωτικὰ ἱδρύματα: Ἐθνικὴ Τράπεζα, Ἰονική, Ἀθηνῶν καὶ Κρήτης, ἔδειξαν ἱκανοποιητικὴν ἀντοχὴν καὶ μόνον ἡ Τράπεζα Ἠπειροθεσσαλίας ὑπέκυψε.

Ἀπὸ τοῦ 1900—1914. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ χώρα ἐσημείωσεν ἀναμφισβήτητον οἰκο-

λάδος, εἰς ἣν περιῆλθον καὶ τὰ ἐν Αἰγύπτῳ ὑποκαταστήματά της.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἱδρύθησαν τρεῖς ἀκόμη τράπεζαι: ἡ Τράπεζα Μυτιλήνης (ἐν Μυτιλήνῃ τῷ 1901), ἡ Λαϊκὴ Τράπεζα Δομοκοῦ (ἐν Δομοκῷ τῷ 1902) καὶ ἡ Ἑλληνοαγγλοαμερικανικὴ Τράπεζα τῷ 1908, μὲ κεφάλαια φρ. χρ. 7.500.000. Αἱ μὲν δύο πρῶται ἦσαν τοπικῆς σημασίας, ἡ δὲ τελευταία, ἧς ἡ διάρκεια ὡρίζετο πεντηκονταετής, διελύθη τῷ 1919. Τὰ νεοϊδρυθέντα τραπεζικὰ ἱδρύματα διενήργουν, συμφώνως πρὸς τὰς καταστατικὰς αὐτῶν διατάξεις, τὰς ἐργασίας τῶν ἐμπορικῶν τραπεζῶν.

Παρὰ τὴν διαπίστωσιν τῆς γενικῆς οἰκονομικῆς προόδου τῆς χώρας, ἡ οἰκονομία αὐτῆς διῆλθε δυσχερεῖς καὶ ἀνωμάλους περιστάσεις, τῶν ὁποίων αἰτία ἦσαν ἀρχικῶς μὲν ἡ κρίσις τῆς Ἀμερικῆς καὶ Αἰγύπτου τῷ 1907, βραδύτερον δὲ ὁ Παγκόσμιος πόλεμος, ἡ ἔναρξις τοῦ ὁποίου ἐσημείωσε διεθνῆ τραπεζικὴν ἀναστάτωσιν. Μολονότι ὁ ἀντίκτυπος τῶν γεγονότων ὑπῆρξεν αἰσθητὸς ἐν Ἑλλάδι, αἱ τράπεζαι γενικῶς ἐξηκολούθησαν τὰς ἐργασίας των, κατόπιν μικρᾶς ὑφέσεως, ἣν παρουσίασαν κατὰ τὰ δύο ἀνωτέρω χρονικὰ σημεῖα. Τῆς γενικῆς ἀναστολῆς πληρωμῆς τῶν καταθέσεων (moratorium), ἥτις ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ μεγάλου πολέμου ἐδόθη εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς τραπέζας διεθνῶς, ἐπ' ἐλάχιστον χρονικὸν διάστημα ἔγινετο χρῆσις ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν τραπεζῶν, αἵτινες ταχέως ἐπανεῦρον τὴν δυναμικότητα αὐτῶν πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ὑποχρεώσεών των.

Ἀπὸ τοῦ 1914—1932. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς διεθνοῦς ἀκαταστασίας καὶ τῶν κινδύνων οὓς διέτρεχε τὸ κεφάλαιον, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ἀνωμαλίας, παρουσιάζεται γενικῶς στασιμότης τῶν τραπεζικῶν συναλλαγῶν καὶ χαλάρωσις τοῦ ῥυθμοῦ τῆς τραπεζικῆς ἐξελίξεως. Μία μόνον τράπεζα ἱδρύεται διαρκοῦντος τοῦ πολέμου, ἡ Τράπεζα Πειραιῶς, ἐν ἔτει 1916. Ἡ ἐμπόλεμος κατάστασις μόνον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Παγκοσμίου πολέμου συνετέλεσεν εἰς ἐπιβράδυνσιν τῆς τραπεζικῆς ἐξελίξεως, διότι ὡς ἐκ τῶν παρομαρτουσῶν ἐκ τῶν συνεχῶν πολέμων τῆς χώρας συνθηκῶν ἐπῆλθε βαθεῖα ἀλλοίωσις εἰς τὴν διάρθρωσιν τῆς οἰκονομίας αὐτῆς, ἥτις ἐμμέσως συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀπότομον, εὐθὺς ἅμα τῇ λήξει τοῦ πολέμου, αὔξησιν τῶν τραπεζικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἡ ἀνέλιξις τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος ἠκολούθησε τὴν γενικὴν πρόοδον τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας τῆς χώρας, ἥτις ὑπῆρξε σημαντικὴ δι' ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς κλάδους αὐτῆς. Ἡ πρὸς Μικρασίαν καὶ Θράκην ἐδαφικὴ ἐπέκτασις καὶ αἱ συνεχιζόμεναι πολεμικαὶ ἐπιχειρήσεις ἔδωκαν σημαντικὴν προώθησιν εἰς τὴν ἐκβιομηχάνισιν τῆς χώρας, εἰς τὰς μεταφορὰς καὶ τὰς ἐμπορικὰς συναλλαγάς. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν συσσώρευσις τοῦ ἐπήλυδος πληθυσμοῦ ἐντὸν τῶν ὁρίων τῆς χώρας, λόγῳ τῆς ἀποτόμου αὐξήσεως τῆς καταναλωτικῆς δυνάμεως, ἣν ἐπήνεγκεν, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς πρωτοφανῆ ἐπιχειρηματικὴν καὶ οἰκονομικὴν δραστηριότητα πρὸς ἄμεσον ἀντιμετώπισιν τῶν νέων ἀναγκῶν, αἵτινες ἐδημιουργοῦντο.

Τὸ προσφορώτερον ὅμως ἔδαφος διὰ τὸν ὑπέρμετρον πολλαπλασιασμὸν τόσον τῶν βιομηχανικῶν ὅσον καὶ τῶν τραπεζικῶν ἐπιχειρήσεων, ὑπῆρξε τὸ καθεστὼς τῆς πληθωρικῆς κυκλοφορίας, εἰς τὸ ὁποῖον εἰσῆλθεν ἡ χώρα ἀπὸ τοῦ 1920. Ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὰς τραπέζας ἔχουσι κατὰ τὴν περίοδον ὑποτιμήσεως τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος τὰ ἐκ τῆς ἐπικαταλλαγῆς κέρδη. Ταῦτα εἶναι ἐκ τῶν σημαντικωτάτων λόγων, οἵτινες ὠθοῦσιν εἰς τὴν ἀθρόαν ἵδρυσιν τραπεζικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἐξαιρετικὴ κίνησις πρὸς ἵδρυσιν τραπεζῶν παρατηρεῖται πρῶτον κατὰ τὸ ἔτος 1918, καὶ δὴ καὶ κατὰ τὸ δεύτερον αὐτοῦ ἑξάμηνον. Ἡ κίνησις αὕτη μετριάζεται κατὰ τὰ ἑπόμενα μέχρι τοῦ 1923 ἔτη, ὅπως ἐπαναρχίσῃ μετὰ μεγαλυτέρας ἐντάσεως ὁ ἱδρυτικὸς ὀργασμὸς ἀπὸ τοῦ 1924 καὶ διαρκέσῃ μέχρι τοῦ 1926. Κατὰ τὴν περίοδον 1918—1929 ἱδρύθησαν αἱ ἑξῆς νέαι τράπεζαι: τῷ 1918 ἡ Τράπεζα Καλαμῶν μετὰ ἀρχικοῦ κεφαλαίου 1.000.000 δραχμῶν, ἡ Γενικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος μὲ 2.500 000, ἡ Τράπεζα Ἐθνικῆς Οἰκονομίας μὲ 10.000.000, ἡ Ναυτικὴ Τράπεζα Πειραιῶς μὲ 10.000 000, ἡ Τράπεζα Βιομηχανίας μὲ 15.000.000, ἡ Ἑλληνικὴ Τράπεζα Ἐμπορίου, Βιομηχανίας καὶ Ναυτιλίας μὲ 12.000.000, τῷ 1919 ἡ Κεντρικὴ Τράπεζα καὶ ἡ Τράπεζα Χίου, τῷ 1920 ἡ Τράπεζα Ἀμὰρ καὶ ἡ Ἀνώνυμος Βρεταννοελληνικὴ καὶ τραπεζικὴ ἑταιρεία· τῷ 1921 αἱ Τράπεζαι Κοσμιδοπούλου, Ἀξιῶν καὶ Θεσσαλίας· τῷ 1922 ἡ Τράπεζα Ἐμπορίου· τῷ 1923 αἱ Τράπεζαι Ἰδιοκτησίας, Τραπεζομεσιτικὴ καὶ Ἀγγλοαμερικανική. Τὸ σύνολον τῶν ἀρχικῶν κεφαλαίων τῶν ἀνωτέρω τραπεζῶν ἀνήρχετο εἰς δραχμὰς 65.600.000.

Ἡ ὀξυτάτης μορφῆς συναλλαγματικὴ ἀρρυθμία τῶν 1924—1926 δίδει νέαν ὤθησιν εἰς τὴν τραπεζικὴν ἐξέλιξιν ἥτις προσκαίρως εἶχε καμφθῆ. Πλῆθος νέων πιστωτικῶν ἱδρυμάτων, ἀμφιβόλου δυναμικότητος, ἀναφαίνονται εἴτε διὰ τῆς ἀθρόας ἀνωνυμοποιήσεως ὑφισταμένων ἀτομικῶν ἢ ἄλλης ἑταιρικῆς μορφῆς τραπεζικῶν ἐπιχειρήσεων, εἴτε διὰ τῆς συμπήξεως ὅλως νέων μικροοργανισμῶν, ἀποσκοπούντων εἰς τὴν ἀπορρόφησιν τῶν ἐλκυστικῶν ἐκ τῆς ἐπικαταλλαγῆς κερδῶν. Μεταξὺ τῶν νεοϊδρυθεισῶν τραπεζῶν ὀλίγαι ἐπέδειξαν μέχρι σήμερον ἱκανοποιητικὴν δρᾶσιν, ἄλλαι κατώρθωσαν μόλις νὰ ἐπιζήσουν χωρὶς νὰ παρουσιάζουν σοβαρὰ ἐχέγγυα ὅτι θὰ ἀνθέξουν μέχρι τέλους τῆς παρούσης κρίσεως, ἐνῷ αἱ πλεῖσται διῆλθον ἤδη τὸ στάδιον τῆς ἐκκαθαρίσεως. Μεταξὺ τῶν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἱδρυθεισῶν τραπεζῶν, αἵτινες παρουσιάζουν ἀξιόλογον δρᾶσιν, περιλαμβάνονται αἱ ἑξῆς: Τράπεζα Ἑλληνικῆς Ἐμπορικῆς Πίστεως, Καπνοβιομηχανίας, Τράπεζα Καραβασίλη (1924), Τράπεζα Ἀττικῆς (1925), Τράπεζα Λαρίσης (1925), Τράπεζα Μπεβενίσεε (1925), Τράπεζα Ἰδιοκτησίας Κρήτης (1925), Τράπεζα Μεσσηνίας (Καλάμαι 1925), Σερβοελληνικὴ Τράπεζα (1926), Γεωργικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος (1926), Τράπεζα Γεωργικῆς πίστεως (Ἁλμυρὸς 1926), Τράπεζα Ἕνωσις (Θεσσαλονίκη 1926), Τράπεζα Λακωνίας (1926). Τὰ ἀρχικὰ κεφάλαια τῶν νέων τραπεζῶν κατὰ τὴν τριετίαν 1924—1926 ἀνῆλθον ἐν συνόλῳ τῷ 1924 εἰς δραχ. 57.500.000, τῷ 1925 εἰς 99.000.000, τῷ 1926 εἰς 75.750.000.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω τραπεζῶν, ἱδρύθησαν καὶ αἱ ἑξῆς, αἵτινες ἐν τῷ μεταξὺ διελύθησαν (τοῦ ἔτους τῆς διαλύσεως ἀναγραφομένου ἐν παρενθέσει): Ἀδελφοὶ Νίκα Τραπεζικὴ καὶ Ἐμπορικὴ Α. Ε., Τράπεζα Ἰδιοκτησίας Πειραιῶς (1930), Τράπεζα

Digitized by Google

Ἀρχιπελάγους ἐν Μυτιλήνῃ (1930), Πανελλήνιος Τράπεζα Ἐμπορίου, Βιομηχανίας καὶ Ἐπιχειρήσεων (1931), Τράπεζα Σάμου, Τράπεζα Ἐθνικῆς Πίστεως (δὲν ἐλειτούργησε), Τράπεζα τῶν Ἐμπόρων τῆς Ἑλλάδος (1931), Τράπεζα Ἀθηναϊκῆς Πίστεως (1931), Συμβατικὴ Ἑταιρεία Τραπεζικῶν Συναλλαγῶν, Τράπεζα Ἐμπορίου καὶ Βιομηχανίας (ἐν Βόλῳ 1930), Τράπεζα Πελοποννήσου (ἐν Γαστούνῃ), Τράπεζα Παύλου (1927). Μέχρι τοῦ ἔτους 1927, ἐκτὸς τῆς ἱδρύσεως νέων ἱδρυμάτων, ἔχομεν συγχωνεύσεις ἐνίων ἐκ τῶν ὑφισταμένων τραπεζῶν. Οὕτως ἡ Τράπεζα Ἀξιῶν συγχωνεύεται τῷ 1927 μετὰ τῆς Τραπέζης Βιομηχανίας, ἡ Γενικὴ Τράπεζα εἰς τὴν Λαϊκὴν Τράπεζαν (1927), ἡ Ναυτικὴ Τράπεζα Πειραιῶς μετὰ τῆς Α. Ε. Θαλασσίων Ἐπιχειρήσεων (1927). Ἡ Τράπεζα Καλαμῶν εἶχεν ἤδη συγχωνευθῆ ἀπὸ τοῦ 1924 μετὰ τῆς Τραπέζης Κωστοπούλου, μεθ' ἧς ἀπετέλεσε τὴν Τράπεζαν Ἑλληνικῆς Ἐμπορικῆς Πίστεως. Ἡ Τράπεζα Ἰδιοκτησίας Κρήτης μετωνομάσθη τῷ 1927 εἰς Τράπεζαν Κρήτης.

Ἡ ἐξέλιξις τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν τελευταίαν πενταετίαν ἐμφανίζει μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον ἀπὸ οἱανδήποτε ἄλλην ἐποχήν. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐπῆλθε σημαντικὴ μεταρρύθμισις εἰς τὴν μορφήν, ἣν μέχρι τοῦδε ἐνεφάνιζε τὸ τραπεζικὸν συγκρότημα τῆς χώρας. Ἔγκεινται δ' αἱ μεταρρυθμίσεις αὗται εἰς τὴν ἀπόσπασιν ὡρισμένων τραπεζικῶν λειτουργιῶν, ἃς μέχρι τοῦ 1927 ἤσκει ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, καὶ τὴν ἀνάδειξιν αὐτοτελῶν τραπεζικῶν ὀργανισμῶν, εἰς ἕκαστον τῶν ὁποίων, διὰ καταστατικῶν διατάξεων, ἀνετέθη ἡ διενέργεια εἰδικῶν τραπεζικῶν ἐργασιῶν. Ὁ καταμερισμὸς οὗτος τῆς τραπεζικῆς δράσεως, διὰ τοῦ ὁποίου τὸ ἑλληνικὸν τραπεζικὸν σύστημα διεμορφώθη συμφώνως πρὸς τὴν σύγχρονον ἀντίληψιν τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης περὶ τραπεζικῆς ὀργανώσεως, ἐπραγματοποιήθη διὰ τῆς ἱδρύσεως τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, τῆς Κτηματικῆς Τραπέζης καὶ τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης.

Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Ἱδρύθη τῷ 1928, ἡ δὲ ἵδρυσις της εἶναι συνδεδεμένη πρὸς τὸν νόμῳ σταθεροποίησιν τῆς δραχμῆς, ἥτις ἐγένετο κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο. Πρὸ τοῦ 1928 ὡς ἑλληνικὸν νομισματικὸν σύστημα ἴσχυεν ἐπισήμως ὁ διὰ τοῦ νόμου ΣΔ' τοῦ 1867 καθιερωθεὶς διμεταλλισμὸς τῆς δραχμῆς, ἰσοδυναμούσης πρὸς 4 $^1/_2$ γραμμάρια καθαροῦ ἀργύρου ἢ 0, 29032258 γραμμάρια καθαροῦ χρυσοῦ, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1928 ἡ Ἑλλὰς διετέλει ὑπὸ καθεστὼς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας. Ἡ τιμὴ ἑπομένως τῶν τραπεζικῶν γραμματίων τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἥτις ἤσκει τὸ ἐκδοτικὸν προνόμιον, καθωρίζετο ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ ἀγορᾷ ἀνεξαρτήτως τῆς νομίμου ἰσοτιμίας. Οὕτως, ὀλίγον πρὸ τῆς σταθεροποιήσεως τῆς δραχμῆς, ἡ τιμὴ τοῦ ἐπὶ Λονδίνου συναλλάγματος εἶχε διακυμανθῆ μεταξὺ 356 καὶ 385 δραχμῶν, ἐνῷ ἡ θεωρητικὴ τοιαύτη ἦτο 25,22 δραχμὰς κατὰ λίραν στερλίναν. Ὁ νόμος 3424 καὶ τὸ διάταγμα τῆς 12 Μαΐου 1928 κατήργησαν τὴν διπλῆν νομισματικὴν βάσιν καὶ ὥρισαν τὴν εἰς χρυσὸν περιεκτικότητα τῆς δραχμῆς εἰς γραμμάρια 0,01952634, ἤτοι εἰς τὸ $^1/_{15}$ περίπου τῆς προγενεστέρας εἰς χρυσὸν περιεκτικότητος αὐτῆς.

Εἰς τὴν νέαν ταύτην εἰς χρυσὸν ἰσοτιμίαν τῆς δραχμῆς, ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς δραχμὰς 375 κατὰ λίραν στερλίναν, ηὐξημένην ἢ ἠλαττωμένην κατὰ τὰ ἔξοδα μεταφορᾶς χρυσοῦ, θὰ ἦτο ἐφεξῆς ὑποχρεωμένον τὸ νέον ἐκδοτικὸν ἵδρυμα νὰ ἀγοράζῃ καὶ νὰ πωλῇ ἐξωτερικὸν συνάλλαγμα χρυσῆς βάσεως, ἵνα διατηρῆται σταθερὰ ἡ εἰς χρυσὸν ἀξία τῆς δραχμῆς. Προκειμένου νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ νόμῳ σταθεροποίησις, ὑπεδείχθη ὑπὸ τῆς Κ.Τ.Ε. ἡ ἀνάγκη ὑπάρξεως ἐκδοτικοῦ ἱδρύματος, ἀσκοῦντος τὸ ἐκδοτικὸν προνόμιον καὶ τὴν ῥύθμισιν τῆς πίστεως συμφώνως πρὸς τὰς νεωτέρας ἐπιστημονικὰς ἀρχὰς περὶ κεντρικῶν τραπεζῶν, καθ' ἃς ἐκτὸς τῶν ἄλλων κρίνεται ἀσυμβίβαστος ἡ ἔκδοσις τραπεζογραμματίων πρὸς τὴν ταυτόχρονον ἄσκησιν ἐμπορικῶν ἐργασιῶν καὶ τὴν ἀποδοχὴν τοκοφόρων καταθέσεων. Ἐκρίθη σκοπιμώτερον, ὅπως ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα, ἀποχωριζομένη τοῦ ἐκδοτικοῦ προνομίου, παραμείνῃ ὡς ἐμπορικὴ τοιαύτη, συνεχίζουσα τὴν ἀποστολήν της ἐν τῇ χειραγωγήσει τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς χώρας, ἧς ἀπολαμβάνει ἀμέριστον τὴν ἐμπιστοσύνην. Τοιουτοτρόπως τὸ ἐκδοτικὸν προνόμιον περιῆλθεν εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος, ἥτις, μετὰ τὴν νόμῳ σταθεροποίησιν τοῦ νομίσματος, ἥτις συνέπεσε μὲ τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας τῆς τραπέζης, τὴν 12 Μαΐου 1928, ἀνέλαβε τὴν ῥύθμισιν τῆς κυκλοφορίας καὶ τῆς πίστεως.

Ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, κατὰ τὸ ἄρθρον 2 τοῦ καταστατικοῦ της, ἔχει τὸ ἀποκλειστικὸν προνόμιον τῆς ἐκδόσεως τραπεζογραμματίων ἄνω τῶν εἴκοσι δραχμῶν μέχρι τοῦ ἔτους 1960. Τὸ κράτος ἐπεφύλαξεν εἰς ἑαυτὸ τὸ δικαίωμα τῆς κοπῆς μέχρις 20 δραχμῶν κερματίνων νομισμάτων, ἐκδιδομένων τῇ αἰτήσει τῆς τραπέζης. Διὰ τοῦ ἄρθρου 55 τοῦ καταστατικοῦ της αἱ καθαρῶς τραπεζικαὶ ἐργασίαι τῆς τραπέζης, ἐκτὸς τῆς κυρίας ἐργασίας τῆς ἀγορᾶς καὶ πωλήσεως ξένου συναλλάγματος, περιωρίσθησαν: α') Εἰς τὴν προεξόφλησιν καὶ ἀναπροεξόφλησιν ἐμπορικῶν γραμματίων καὶ συναλλαγματικῶν. β') Εἰς τὴν προεξόφλησιν γεωργικῶν γραμματίων καὶ ἐνεχυρογράφων ἐσωτερικοῦ ληγόντων τὸ πολὺ ἐντὸς 9 μηνῶν. γ') Εἰς τὴν χορήγησιν ἠγγυημένων πιστώσεων ἐπὶ προθεσμίᾳ μὴ ὑπερβαινούσῃ τοὺς 6 μῆνας. Αἱ ὁπωσδήποτε δυνάμεναι νὰ χορηγηθῶσιν ὑπὸ τῆς τραπέζης εἰς τὸ δημόσιον προκαταβολαὶ καὶ πιστώσεις δύνανται νὰ φθάσουν μέχρι τοῦ ποσοῦ τῶν 800 ἑκατομμυρίων δραχμῶν. Ἡ τράπεζα ὑποχρεοῦται ὡσαύτως εἰς τὴν δωρεὰν ἐξυπηρέτησιν τοῦ δημοσίου ὅσον ἀφορᾷ τὰς ταμειακὰς αὐτοῦ ὑπηρεσίας. Εἰς αὐτὴν ἔχει ἐπίσης ἀνατεθῆ ἡ ἔκδοσις τῶν ἐσωτερικῶν δανείων καὶ ἡ πληρωμὴ τῶν δημοσίων χρεῶν. Διὰ τοῦ ἄρθρου 56 τοῦ καταστατικοῦ της ἀπηγορεύθη εἰς τὴν τράπεζαν ἡ ἄσκησις ἐμπορίας ἢ ἡ ἄμεσος συμμετοχή εἰς οἱανδήποτε ἐμπορικὴν ἢ βιομηχανικὴν ἢ ἄλλην ἐπιχείρησιν, ἡ κτῆσις ἀκινήτου ἰδιοκτησίας πέρα τῆς πρὸς ἐγκατάστασιν τῆς τραπέζης ἀναγκαιούσης, ἡ ἀγορὰ ἢ ἀποδοχὴ ὡς ἐνεχύρου τῶν μετοχῶν της, ἡ δόσις ἐγγυήσεως, μηδ' αὐτοῦ τοῦ δημοσίου ἢ τῶν δημοσίων ἐπιχειρήσεων ἐξαιρουμένων. Ἡ τράπεζα διοικεῖται ὑπὸ γενικοῦ συμβουλίου ἀποτελουμένου ἐκ τοῦ διοικητοῦ, τοῦ ὑποδιοικητοῦ καὶ ἐννέα συμβούλων. Πρῶτος διοικητὴς τῆς τραπέζης διετέλεσεν ἀπὸ τοῦ 1928—1931 ὁ Ἀλ. Διομήδης, τὸν ὁποῖον διεδέχθη ἐν τῇ διοικήσει αὐτῆς, ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1931, ὁ Ἐμμ. Τσουδερός, ὁ μέχρι τότε ὑποδιοικητὴς αὐτῆς. Ἐν τῇ ὑποδιοικήσει διεδέχθη τὸν Τσουδερὸν ὁ Ἐμμανουὴλ Καμάρας καὶ τοῦτον θανόντα ὁ Κυριάκος Βαρβαρέσσος, καθηγητὴς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἐν τῷ Ἐθνικῷ πανεπιστημίῳ.

Ἡ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη λειτουργία τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος συνέπεσε μὲ ἐξαιρετικὰς οἰκονομικὰς δυσχερείας ἀπό τε ἐσωτερικῆς καὶ διεθνοῦς ἀπόψεως. Ἡ σοβαρὰ ἀπὸ τοῦ 1929 οἰκονομικὴ κρίσις, ἥτις ἐξεδηλώθη ἐντονώτερον κατόπιν τῆς κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1931 ἐκραγείσης ἐν Ἀγγλίᾳ νομισματικῆς κρίσεως, συνετέλεσεν εἰς τὴν ταχεῖαν ἐλάττωσιν τοῦ εἰς χρυσὸν καὶ ἐξωτερικὸν συνάλλαγμα καλύμματος τῆς κυκλοφορίας τῆς δραχμῆς, τὸ ὁποῖον, συμφώνως πρὸς τὸ καταστατικὸν τῆς τραπέζης, ὤφειλε νὰ ἀνέρχεται τοὐλάχιστον εἰς 40 % τῆς δυναμικῆς κυκλοφορίας (πραγματικῆς κυκλοφορίας καὶ καταθέσεων ὄψεως). Μετὰ τὴν κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1931 ἐγκατάλειψιν τοῦ χρυσοῦ κανόνος ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας, πρὸς τὸ νόμισμα τῆς ὁποίας (λίραν) ἦτο συνδεδεμένον τὸ ἑλληνικὸν νόμισμα, ἡ συναλλαγματικὴ κατάστασις τῆς χώρας κατέστη κρίσιμος. Τὰ ληφθέντα διὰ τῶν νόμων τῆς 26 Σεπτεμβρίου καὶ 8 Ὀκτωβρίου περιοριστικὰ μέτρα δὲν ἴσχυσαν νὰ ἀνακόψουν τὴν τάσιν μειώσεως τοῦ καλύμματος τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος. Τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο ὡδήγησε κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς χρυσῆς βάσεως, γενομένην διὰ τοῦ νόμου 5422 τῆς 26 Ἀπριλίου 1932. Ὁ νόμος οὗτος ἀνέστειλε τὴν ὑποχρέωσιν τῆς τραπέζης, ὅπως ἀγοράζῃ καὶ πωλῇ συνάλλαγμα εἰς σταθερὰν τιμήν, καὶ ὥρισεν, ὅτι ἡ δραχμὴ ὡς μέσον ἐξοφλήσεως τῶν εἰς δραχμὰς ὑποχρεώσεων, λαμβάνεται ἐπὶ τῇ ὀνομαστικῇ τῆς ἀξίᾳ. Μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς χρυσῆς βάσεως ἤρθησαν καὶ οἱ ἐξ ἀνάγκης διατηρήσεως τῆς ὡρισμένης ἀναλογίας μεταξὺ τοῦ καλύμματος καὶ τῆς κυκλοφορίας προεχόμενοι περιορισμοί, οὕτω δὲ ἡ δυνατότης τῆς ῥυθμιστικῆς ἐπιδράσεως τῆς τραπέζης ἐπὶ τῆς χρηματαγορᾶς κατέστη μεγαλυτέρα. Διὰ τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος διεξάγονται καὶ δύο εἰσέτι σοβαραὶ ὑπηρεσίαι, σπουδαίως ἐξυπηρετοῦσαι τὸν συναλλασσόμενον κόσμον. Ἡ ὑπηρεσία τῶν ἐκ τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων μετὰ ξένων χωρῶν συμψηφισμῶν (Clearing), οἵτινες ἀπετέλεσαν μέρος τῶν διαφόρων περιοριστικῶν μέτρων τῶν διεθνῶν συναλλαγῶν λόγῳ τῆς παγκοσμίου κρίσεως, καὶ ἡ ὑπηρεσία τῶν γραφείων συμψηφισμοῦ ἐπιταγῶν. Τοιαῦτα γραφεῖα λειτουργοῦν παρὰ τῇ τραπέζῃ ἐν Ἀθήναις ἀπὸ τοῦ 1929 καὶ ἐν Πειραιεῖ ἀπὸ τοῦ 1933.

Ἐθνικὴ Κτηματικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Ἱδρύθη ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῇ 1 Ἰουνίου 1927 δι' ἀποσχίσεως ἀπ' αὐτῆς τοῦ κλάδου τῶν ἐργασιῶν κτηματικῆς πίστεως. Τὰ κεφάλαια τῆς νέας τραπέζης, ἀνερχόμενα εἰς 80 ἑκατομμύρια δραχμῶν, ἐκαλύφθησαν κατὰ τὰ $^3/_4$ ἐκ τῶν ἀποθεματικῶν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, διανεμηθεισῶν εἰς τοὺς μετόχους αὐτῆς ἀναλόγων μετοχῶν τῆς Κτηματικῆς, κατὰ δὲ τὸ ὑπόλοιπον $^1/_4$ ἐκ ρευστῶν κεφαλαίων τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἥτις καὶ ἀπέκτησε τὰς ἀναλογούσας μετοχάς. Ἡ νέα τράπεζα ἱδρύθη ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νόμου 3221 «Περὶ κτηματικῶν τραπεζῶν» διαρκείας 50 ἐτῶν, αἱ πλεῖσται δὲ τῶν καταστατικῶν αὐτῆς διατάξεων ἐλήφθησαν αὐτούσιαι ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ νόμου. Τὸ κύριον ἔργον τῆς τραπέζης ἔγκειται εἰς τὴν χορήγησιν δανείων ἐπὶ ὑποθήκῃ ἀκινήτων κειμένων ἐν Ἑλλάδι, ἡ κτῆσις καὶ μεταβίβασις ἐνυποθήκων ἀπαιτήσεων καὶ ἡ ἐπὶ ἐνεχύρῳ τοιούτων παροχὴ δανείων. Ὡσαύτως ἡ παροχὴ δανείων εἰς δήμους, κοινότητας, λιμένας καὶ ἐν γένει πρὸς νομικὰ πρόσωπα ἐπὶ ἐκχωρήσει προσόδων. Ἡ τράπεζα μέχρι σήμερον ἐξέδωκεν, ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, 2 ὁμολογιακὰ δάνεια ὁλικοῦ ποσοῦ £ 5.000,000 ἐπὶ τόκῳ 7 %, ἐξοφλητέα ἐντὸς τριακονταετίας διὰ κληρώσεων εἰς τὸ ἄρτιον. Τὰ πραγματοποιηθέντα ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς τραπέζης μέχρι Δεκεμβρίου 1932 χρεολυτικὰ δάνεια εἰς λίρας στερλίνας ἀνέρχονται εἰς £ 4.754.028.

Ἀγροτικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης μεταβίβασις τῶν ἐργασιῶν ἀγροτικῆς πίστεως εἰς ἕτερον ἵδρυμα ἐπραγματοποιήθη διὰ συμβάσεως μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου καὶ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης «Περὶ συστάσεως καὶ λειτουργίας τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης», ὡς αὕτη ἐκυρώθη διὰ τοῦ νόμου 4332 και ετροποποιήθη διὰ τοῦ νόμου 4454. Ἡ ἵδρυσις τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης ἀποτελεῖ σημαντικώτατον σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀγροτικῆς πίστεως ἐν Ἑλλάδι. Εἰς τὸ νέον ἵδρυμα ἐδόθη μορφὴ αὐτονόμου τραπεζιτικοῦ ὀργανισμοῦ κοινωφελοῦς χαρακτῆρος, ἐθεμελιώθη δὲ τοῦτο ἐπὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι διέπουν ἀνάλογα συστήματα ὀργανώσεως ἀγροτικῆς πίστεως. Αἱ ἀρχαὶ αὗται, οἷαι εἶναι ἡ συμμετοχὴ εἰς τὴν διοίκησιν τῆς τραπέζης ἀντιπροσώπων τῶν γεωργικῶν τάξεων καὶ ἐκπροσώπων τοῦ κράτους, διὰ τῶν ὁποίων ἐξασφαλίζεται ἡ κατεύθυνσις ὑγιοῦς πολιτικῆς εἰς τὸ ἵδρυμα, θέτουσιν αὐτὸ εἰς πλεονεκτικὴν ἔναντι συνήθους τραπεζιτικοῦ ἱδρύματος θέσιν, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς εὐεργετικῆς διὰ τὴν γεωργικὴν οἰκονομίαν ἐπιδράσεως του. Σκοπὸς τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης εἶναι ἡ ἄσκησις τῆς ἀγροτικῆς πίστεως, ἡ ἐξυπηρέτησις τοῦ γεωργικοῦ προγράμματος τοῦ κράτους δι' ἐπαφῆς συνεχοῦς πρὸς τὰς ὑπηρεσίας αὐτοῦ, ἡ ἐποπτεία καὶ ἐνίσχυσις τῆς συνεταιριστικῆς ὀργανώσεως, ἡ συμβολὴ εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν ὅρων παραγωγῆς καὶ διαθέσεως τῶν γεωργικῶν προϊόντων. Τὰ ὑπὸ τῆς τραπέζης παρεχόμενα πρὸς τὸν γεωργικὸν κόσμον δάνεια διακρίνονται: α') εἰς βραχυπρόθεσμα (τρεχούσης καλλιεργείας) προθεσμίας μέχρις 9 μηνῶν, β') εἰς μεσοπρόθεσμα (διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν ἐφοδίων τῆς γεωργικῆς ἐπιχειρήσεως) προθεσμίας τὸ πολὺ πενταετοῦς, καὶ γ') εἰς μακροπρόθεσμα δάνεια (πρὸς πραγματοποίησιν βελτιώσεων καὶ μονίμων ἐγκαταστάσεων) προθεσμίας τὸ πολὺ εἰκοσαετοῦς καὶ ἐξοφλήσεως δι' ἐτησίων χρεολυτικῶν δόσεων. Τὸ σύνολον τῶν ἐντὸς τοῦ ἔτους 1933 νέων χορηγήσεων τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης ὑπὸ διαφόρους μορφὰς δανείων πρὸς τὸν γεωργικὸν κόσμον ἀνῆλθεν εἰς 1.374.818.261 δραχμάς.

Νέαι τράπεζαι. Ἐκτὸς τῶν ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἱδρυθεισῶν τριῶν μεγάλων τραπεζῶν, ἐλαχίστη ὑπῆρξεν ἡ ἱδρυτικὴ κίνησις τῶν τελευταίων ἐτῶν. Διὰ καθαρῶς ἑλληνικῶν κεφαλαίων ἱδρύθησαν τέσσαρες τράπεζαι τοπικῆς μᾶλλον σημασίας, διὰ μετατροπῆς εἰς ἀνωνύμους ἑταιρείας ὑφισταμένων πρότερον προσωπικῶν ἐπιχειρήσεων. Αἱ τράπεζαι αὗται εἶναι αἱ ἑξῆς: Τράπεζα Ἀδελφῶν Κόφφα ἐν Καρδίτσῃ (1928), Τράπεζα Θεοδοσοπούλου ἐν Τρικκάλοις (1928), Ἐμποροβιομηχανία καὶ Τράπεζα Βασίλ. Γεωργιάδης ἐν Χαλκίδι (1930), Τράπεζα Υἱῶν Σάββα Ἰωαννίδη καὶ Α. Ε. Λαϊκὴ Ἀποταμίευσις. Τὸ σύνολον τῶν ἀρχικῶν αὐτῶν κεφαλαίων ἀνέρχεται εἰς δραχμὰς 30 ἑκατομμύρια. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, ἱδρύθησαν τῇ συμμετοχῇ ξένων κεφαλαίων αἱ ἑξῆς τράπεζαι: Ἰταλοελληνικὴ Τράπεζα (1929) μὲ κεφάλαιον 60 ἑκατομμύρια, Βρεττανογαλλικὴ Τράπεζα Προεξοφλήσεων (1928) μὲ κεφάλαιον λιρ. στερλ. 125.000 (καταβεβλημένον) καὶ ἡ Γαλλοελληνικὴ Τράπεζα Ὑποθηκῶν (1930) μὲ κεφάλαια 50 ἑκατομμύρια δραχμῶν.

Νομοθεσία Ἑλληνικῶν Τραπεζῶν. Εἰς τὸν νόμον 5076 τῆς 30 Ἰουνίου 1931 περὶ ἀνωνύμων ἑταιρειῶν καὶ τραπεζῶν περιελήφθησαν ὡρισμέναι διατάξεις (ἄρθρ. 10—18) ἀφορῶσαι εἰδικῶς τὰς Τραπέζας. Πρὸ τῆς ἐπιψηφίσεως τοῦ νεωτέρου νόμου, αἱ τράπεζαι διείποντο ὑπὸ τῶν νομικῶν διατάξεων τῶν ἰσχυουσῶν γενικῶς διὰ τὰς ἀνωνύμους ἑταιρείας, ἐξαιρέσει τῶν εἰδικῶν περιπτώσεων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰς σχέσεις τοῦ κράτους μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, αἵτινες ἐρρυθμίζοντο δι' εἰδικῶν ἑκάστοτε συμβάσεων κυρουμένων διὰ νόμων. Ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας νομοθετικῆς διαρρυθμίσεως ἀπετέλεσαν ἐπίσης αἱ ἐργασίαι τῶν κτηματικῶν τραπεζῶν, ψηφισθέντων πρὸς τοῦτο εἰδικῶν νόμων. Ἡ ἀντίληψις ὅτι αἱ τραπεζικαὶ ἐπιχειρήσεις καὶ αἱ ἐργασίαι αὐτῶν ἔπρεπε νὰ ῥυθμισθῶσι νομοθετικῶς ἐπεκράτησεν ἰδίως κατόπιν τῆς κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν καταπληκτικῆς αὐξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν καὶ τῶν καταδολιεύσεων τοῦ κοινοῦ, αἵτινες ἐπεχειρήθησαν ἐκ μέρους ἐνίων κακῆς πίστεως τραπεζῶν. Ἡ πρώτη νομοθετικὴ ἐπέμβασις εἰς τὰ τῶν τραπεζῶν, συμφώνως πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἀντίληψιν, ἐγένετο διὰ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ἀπὸ 14 Ἰουνίου 1926 διατάγματος «Περὶ τροποποιήσεως, συμπληρώσεως καὶ κωδικοποιήσεως τῶν νόμων 1023, 2190 κλπ.», ἐν τῷ ὁποίῳ δι' εἰδικῆς διατάξεως περὶ

Digitized by Google

ὡρίσθη ὅτι «ἀπαγορεύεται ἡ σύστασις ἀνωνύμων τραπεζιτικῶν ἑταιρειῶν ἐχουσῶν καταβεβλημένον μετοχικὸν κεφάλαιον κατώτερον τῶν 15 ἑκατομμυρίων δραχμῶν». Τὸ διάταγμα τοῦτο ἐξεδόθη ἐπὶ ὑπουργίας Γ. Χαριτάκη, πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ ἀναχαιτίσῃ τὰς τάσεις ἱδρύσεως θνησιγενῶν τραπεζικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἀργότερον, διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 7 Αὐγούστου 1930, αἱ τράπεζαι ὑπεχρεώθησαν, ὅπως αἱ ὑποβαλλόμεναι μηνιαίως εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν καταστάσεις αὐτῶν καταρτίζωνται ἀναλυτικῶς, συμφώνως πρὸς ὡρισμένον τύπον, τοῦ ὁποίου ὑπόδειγμα περιλαμβάνεται ἐν τῷ διατάγματι. Σοβαρώτερον ὑπεισέρχεται ὁ νομοθέτης εἰς τὰ τῶν τραπεζῶν διὰ τοῦ μνημονευθέντος νόμου 5076 τῆς 30 Ἰουνίου 1931, διὰ τοῦ ὁποίου ἐτέθησαν περιορισμοί τινες ἐν σχέσει μὲ τὴν λειτουργίαν τῶν πιστωτικῶν ἱδρυμάτων. Αἱ κυριώτεραι διατάξεις τοῦ νόμου ἔχουν ἐν περιλήψει ὡς ἑξῆς: Τράπεζαι εἶναι αἱ ἐπιχειρήσεις, αἵτινες, ἀνεξαρτήτως σκοποῦ αὐτῶν, δέχονται κατ' ἐπάγγελμα καταθέσεις χρημάτων ἢ ἄλλων ἀξιῶν, δύνανται δὲ νὰ συσταθῶσι καὶ λειτουργήσωσι μόνον ὑπὸ μορφὴν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν, ἀπαγορευομένης ρητῶς τῆς χρήσεως τῶν λέξεων «τράπεζα» ἢ «τραπεζίτης» ἐν τῇ ἐπωνυμίᾳ ἰδιωτικῶν ὁμορρύθμων, ἑτερορρύθμων ἢ ἄλλης ἑταιρικῆς μορφῆς ἐνεργουσῶν τραπεζικὰς ἐργασίας ἐπιχειρήσεων (ἄρθρ. 10—12). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ μετοχικὸν κεφάλαιον, ὅπερ δέον νὰ καταβάληται ἐξ ὁλοκλήρου τοῖς μετρητοῖς, ὁ νόμος ὥρισεν ὅτι δὲν δύναται νὰ εἶναι κατώτερον τῶν 15 ἑκατομμυρίων δραχμῶν διὰ τραπέζας ἑδρευούσας εἰς πόλεις μὲ πληθυσμὸν ἄνω τῶν 40 χιλιάδων κατοίκων· κατ' ἐξαίρεσιν δι' ἑδρευούσας εἰς πόλεις κάτω τῶν 40 χιλ. κατοίκων τὸ κεφάλαιον δύναται νὰ ἀνέρχηται εἰς 10 ἑκατομμύρια δραχμὰς καὶ διὰ τὰς εἰς πόλεις κάτω τῶν 25 χιλιάδων κατοίκων τὸ μετοχικὸν κεφάλαιον ὁρίζεται εἰς 5 ἑκατομμύρια δραχμὰς (ἄρθρ. 13, 14). Ἀπηγορεύθη διὰ τοῦ αὐτοῦ νόμου (ἄρθρ. 16) ἡ ὑπὸ τραπέζης ταυτόχρονος ἄσκησις ἐμπορίου καὶ βιομηχανίας, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ χορήγησις δανείων ἢ συμμετοχὴ εἰς ἐμπορικὰς καὶ βιομηχανικὰς ἐπιχειρήσεις διὰ ποσοῦ ὑπερβαίνοντος τὸ πέμπτον τοῦ μετοχικοῦ κεφαλαίου δι' ἑκάστην ἐπιχείρησιν. Διὰ τοῦ ἄρθρου 15 πᾶσα τράπεζα ἐκτελοῦσα ἐργασίας ἐν Ἑλλάδι ὑπεχρεώθη ὅπως τηρῇ διαθέσιμα ρευστὰ εἰς δραχμὰς εἴτε ἐν τοῖς ταμείοις της, εἴτε παρὰ τῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος, εἴτε παρ' ἀμφοτέροις, ποσὸν ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ 12 % τῶν εἰς δραχμὰς καταθέσεων ὄψεως καὶ ταμιευτηρίου. Αἱ ἀνωτέρω διατάξεις ἀναφέρονται κυρίως εἰς τὴν γενικὴν συγκρότησιν τῶν τραπεζῶν, χωρὶς νὰ ἐπιλαμβάνωνται τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν.

ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΑ. Τὸ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι χρηματιστήριον (ἐμπορικόν), συσταθὲν διὰ διατάγματος τῆς 22 Μαρτίου 1875, οὐδέποτε ἐλειτούργησε. Μετὰ ἓν καὶ ἥμισυ περίπου ἔτος, διὰ διατάγματος τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1876, ἱδρύθη τὸ μέχρι καὶ σήμερον λειτουργοῦν χρηματιστήριον Ἀθηνῶν. Τοῦτο διείπετο ὑπὸ τῶν ἄρθρων 70—89 τοῦ ἐμπορικοῦ κώδικος, ὅστις εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι ἀντιγραφὴ τοῦ γαλλικοῦ Code de Commerce τοῦ 1808. Αἱ διατάξεις τῶν ἄρθρων τούτων, περιοριζόμεναι εἰς ἀτελῆ καὶ ἐμπειρικὸν ὁρισμὸν τῆς ἐννοίας τῶν χρηματιστηρίων καὶ ἄτεχνον καὶ ἀνεπαρκῆ διαρρύθμισιν τῶν ἔργων τῶν κολλυβιστῶν, πᾶν ἄλλο ἢ ὁλοκλήρωσιν ὀργανικῶν διατάξεων ἀπετέλουν. Βραδύτερον διὰ τοῦ ἀπὸ 29 Ὀκτωβρίου διατάγματος ὡρίσθη ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ Ἀθηνῶν κολλυβιστῶν καὶ μεσιτῶν εἰς 25. Τὰ τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας καὶ τῆς ἐν γένει λειτουργίας τοῦ χρηματιστηρίου ἐρρύθμισε πολὺ βραδύτερον τὸ κανονιστικὸν διάταγμα τῆς 12 Ἰουνίου 1909, τὸ ὁποῖον περιέλαβε διατάξεις καθαυτὸ καταστατικοῦ τοῦ νομικοῦ προσώπου τοῦ χρηματιστηρίου, ὡς π. χ. τὰς καθοριζούσας τὰ τῶν συνδρομητῶν, τῶν πόρων καὶ τῆς περιουσίας τοῦ χρηματιστηρίου, τοῦ διορισμοῦ κυβερνητικοῦ ἐπόπτου, τοῦ τρόπου προσλήψεως ἀνεπισήμων ὀργάνων τοῦ χρηματιστηρίου (μεσιτῶν)· συγχρόνως δὲ περιώρισε τὸν ἀριθμὸν τῶν κολλυβιστῶν καὶ μεσιτῶν εἰς δέκα. Ἐν τούτοις, εἴτε διότι ἡ γενομένη νομοθετικὴ διαρρύθμισις δὲν καθώρισεν ἐν λεπτομερείαις τὰς ἐγγυήσεις, τὰ δικαιώματα, τὰς ὑποχρεώσεις τῶν χρηματιστῶν (κολλυβιστῶν) καὶ μεσιτῶν, μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἀπέναντι τοῦ κοινοῦ, εἴτε διότι ἡ κυβερνητικὴ ἐποπτεία, ἐλλείψει εἰδικῶν διατάξεων, δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἀσκηθῇ τελεσφόρως, ἡ ἐν γένει λειτουργία τοῦ χρηματιστηρίου διενηργεῖτο κατὰ τρόπον μᾶλλον ἄτακτον, ἐμφανιζομένων διαρκῶς καὶ νέων ἀνωμαλιῶν. Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν κειμένων διατάξεων ἐγένετο περισσότερον ἔκδηλος, ὅτε, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Μεγάλου πολέμου καὶ ἀμέσως μετ' αὐτόν, αἱ ἐργασίαι τοῦ χρηματιστηρίου ηὐξήθησαν καταπληκτικῶς. Πρὸ τῆς ἐπιτακτικῆς ἀνάγκης νέας θεσμοθετήσεως ἐπὶ τῶν χρηματιστηριακῶν συναλλαγῶν ψηφίζεται ὁ νόμος 1308 τοῦ 1918, κωδικοποιηθεὶς διὰ τοῦ ἀπὸ 14 Αὐγούστου 1919 διατάγματος, διὰ τοῦ νόμου 2197 τοῦ 1920 καὶ διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 17 Αὐγούστου 1923. Ἦτο ὁ πρῶτος νόμος, δι' οὗ οὐσιαστικῶς ὠργανώθησαν παρ' ἡμῖν τὰ χρηματιστήρια ἀξιῶν. Αἱ γενικαὶ ἀρχαὶ αἱ διέπουσαι τὸν νόμον τοῦτον εἶναι αἱ ἑξῆς: α) Καθιερώθη ἡ ἀρχὴ τοῦ χρηματιστηριακοῦ μονοπωλίου. Περιωρίσθη δηλαδὴ ἡ κατάρτισις χρηματιστηριακῶν συναλλαγῶν ἐπὶ χρηματιστηριακῶν πραγμάτων μόνον εἰς τοὺς χρηματιστάς. β) Ἐδημιουργήθησαν δύο κατηγορίαι μεσιτῶν, ἡ τῶν χρηματιστῶν καὶ ἡ τῶν μεσιτῶν ἐν στενῇ σημασίᾳ τῆς λέξεως. γ) Καθιερώθη ἡ ἄσκησις ἐποπτείας καὶ λεπτομεροῦς ἐλέγχου τῆς πολιτείας ἐπὶ τοῦ χρηματιστηρίου. δ) Αἱ ἀγοραπωλησίαι ἐπὶ προθεσμίᾳ ἐκηρύχθησαν ἰσχυραί, ἐφόσον συνήφθησαν διὰ τῆς χρηματιστηριακῆς ὁδοῦ. Καὶ ἡ νεωτέρα ὅμως αὕτη νομοθεσία, ἐγκλείουσα πολλὰς ἀτελείας, ὅπως τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν τρόπον τῆς συνάψεως τῶν χρηματιστηριακῶν συναλλαγῶν, τὴν ἐκδίκασιν αὐτῶν, τὴν διανομὴν τῶν ἐγγυήσεων τῶν εἰς ἀδυναμίαν περιερχομένων χρηματιστῶν, ἡ μεγάλη ἐπέμβασις τῆς πολιτείας κ.ἄ., καθίστα δυσχερῆ τὴν λειτουργίαν τοῦ χρηματιστηριακοῦ ὀργανισμοῦ. Παρέστη ὅθεν ἀνάγκη καὶ νέας νομοθετικῆς ἐπεξεργασίας, ἥτις ἀπέληξεν εἰς τὸν νόμον 3632 τῆς 17 Ἰουλίου 1928, ὅστις καὶ διέπει σήμερον τὰ χρηματιστήρια ἀξιῶν ἐν Ἑλλάδι. Διὰ τοῦ νεαροῦ τούτου νόμου ἐρρυθμίσθησαν κατὰ τρόπον ἐντελέστερον τόσον τὰ τῶν χρηματιστηρίων ἀξιῶν ἐν Ἑλλάδι γενικῶς, ὅσον καὶ τὰ εἰδικώτερον ἀφορῶντα τὸ χρηματιστήριον Ἀθηνῶν. Αἱ κυριώτεραι τῶν ἐπελθουσῶν διὰ τοῦ νέου νόμου μεταβολῶν ἐν τῇ ὀργανώσει καὶ λειτουργίᾳ τοῦ χρηματιστηρίου εἶναι αἱ ἑξῆς: Περιορισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χρηματιστῶν ἀπὸ 142 εἰς 100, κατάργησις τῆς τάξεως τῶν μεσιτῶν, διορισμὸς τῶν χρηματιστῶν οὐχὶ πλέον ὑπὸ τῆς διοικήσεως, ἀλλ' ὑπὸ συμβουλίου ἐκ χρηματιστῶν, ἀντιπροσώπων τοῦ κράτους καὶ ἄλλων, εὐχέρεια ἱδρύσεως ἑταιρείας χρηματιστῶν, μέτρα πρὸς ἀπομάκρυνσιν ἐκ τοῦ χρηματιστηρίου κακοπίστων χρηματιστῶν, σύστασις εἰδικοῦ δικαστηρίου πρὸς ταχεῖαν ἐκδίκασιν τῶν ἐκ χρηματιστηριακῶν συναλλαγῶν διαφορῶν. Τὰ χρηματιστήρια ἀξιῶν εἶναι νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου, παρὰ τοῖς ὁποίοις ἀποκλειστικῶς καταρτίζονται αἱ χρηματιστηριακαὶ συναλλαγαὶ ἐπὶ τῶν κινητῶν ἀξιῶν. Ταῦτα συνιστῶνται διὰ νόμου καὶ τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς πολιτείας, ἀσκουμένην ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας διὰ τοῦ παρ' ἑκάστῳ ἐξ αὐτῶν διωρισμένου κυβερνητικοῦ ἐπιτρόπου. Ἕκαστον τῶν ἱδρυομένων χρηματιστηρίων ἔχει καταστατικὸν καὶ κανονισμὸν ἐγκρινόμενον διὰ διατάγματος προτάσει τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, μετὰ σύμφωνον γνωμοδότησιν εἰδικοῦ συμβουλίου. Ὁ κυβερνητικὸς ἐπόπτης παρακολουθεῖ τὴν λειτουργίαν τοῦ χρηματιστηρίου, ἐφορεύει τὴν τήρησιν τῶν σχετικῶν πρὸς αὐτὸ διατάξεων, ἀσκεῖ τὴν τήρησιν τῆς εὐταξίας ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ τῇ συνδρομῇ τῆς δημοσίας δυνάμεως, ὡς καὶ πάντα τὰ ἐκ τοῦ νόμου ἀνατιθέμενα εἰς αὐτὸν δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις. Παρὰ τῷ χρηματιστηρίῳ Ἀθηνῶν καθίσταται εἰδικὸν συμβούλιον, τοῦ ὁποίου σκοπὸς εἶναι: α') νὰ ἀποφασίζῃ περὶ τοῦ διορισμοῦ χρηματιστῶν· β') νὰ γνωμοδοτῇ ἐπὶ τῶν χρηματιστηριακῶν κανονισμῶν καὶ τῶν καταστατικῶν τῶν χρηματιστηρίων· καὶ γ') νὰ ἀποφασίζῃ καὶ γνωμοδοτῇ ἐπὶ παντὸς ἄλλου θέματος εἴτε εἰδικῶς ἐκ τοῦ νόμου 3632 ὑπαγομένου εἰς αὐτό, εἴτε παραπεμπομένου αὐτῷ ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Τὸ εἰδικὸν τοῦτο συμβούλιον ἀποτελεῖται: α') ἐξ 6 χρηματιστῶν τοῦ χρηματιστηρίου Ἀθηνῶν, β') ἐξ ἑνὸς τῶν διευθυντῶν τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, γ') ἐκ δύο ἀντιπροσώπων δύο ἀνωνύμων ἑταιρειῶν, ὧν τὰ ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ εἰσηγμένα χρεόγραφα πληροῦσιν ὡρισμένας προϋποθέσεις τοῦ νόμου, δ') ἐξ ἑνὸς ἀντιπροσώπου τοῦ Ἐμπορικοῦ καὶ Βιομηχανικοῦ Ἐπιμελητηρίου Ἀθηνῶν, ε') ἐκ τοῦ παρὰ τῷ ὑπουργείῳ Ἐθνικῆς Οἰκονομίας διευθυντοῦ τοῦ ἐμπορίου καὶ βιομηχανίας, καὶ στ') ἐκ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ δημοσίου χρέους τῆς διευθύνσεως λογιστικοῦ τοῦ ὑπουργείου Οἰκονομικῶν.

Ἐπιτροπὴ τοῦ χρηματιστηρίου. Αὕτη ἐκλέγεται ἐπὶ διετεῖ θητείᾳ ὑπὸ τῶν τακτικῶν μελῶν τοῦ χρηματιστηρίου, συνερχομένων εἰς γενικὴν συνέλευσιν. Ἀποτελεῖται ἐξ ἓξ χρηματιστῶν καὶ ἑνὸς μεσίτου, ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν τοιοῦτοι, ἐφορεύει τῶν ἐργασιῶν τοῦ χρηματιστηρίου καὶ διοικεῖ τὴν περιουσίαν αὐτοῦ.

Πρόεδρος τοῦ χρηματιστηρίου. Ἐκλέγεται ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ χρηματιστηρίου καὶ ἐκπροσωπεῖ αὐτὸ ἐνώπιον πάσης ἀρχῆς, δικαστικῆς καὶ ἐξωδίκως, καὶ ἐποπτεύει τῶν ἐργασιῶν αὐτοῦ.

Τὰ ὄργανα τοῦ χρηματηστηρίου, δι' ὧν διενεργοῦνται αἱ χρηματιστηριακαὶ συναλλαγαί, εἶναι οἱ χρηματισταί, οἱ μεσῖται καὶ οἱ ἀντικρυσταί. Οἱ τελευταῖοι εἶναι βοηθοὶ τῶν χρηματιστῶν, οἱ δὲ μεσῖται κατηργήθησαν διὰ τοῦ νόμου 3632, διατηρουμένων μόνον τῶν κατὰ τὴν ψήφισιν τοῦ νόμου ὑφισταμένων.

Χρηματισταί. Ὁ χρηματιστὴς (agent de change) εἶναι ἔμπορος ἀσκῶν δημόσιον λειτούργημα καὶ διορίζεται διὰ διατάγματος προκαλουμένου ὑποχρεωτικῶς ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Ὁ διορισμὸς γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει ὡρισμένων προσόντων καὶ κατόπιν ἀποφάσεως τοῦ εἰδικοῦ συμβουλίου. Οἱ χρηματισταί, οἵτινες ἀνέρχονται εἰς ἑκατόν, ἔχουν τὸ μονοπώλιον τῆς ἐκτελέσεως τῶν χρηματιστηριακῶν συναλλαγῶν ἐντὸς τοῦ χρηματιστηρίου.

Ἐγγύησις. Ὁ χρηματιστὴς ὑποχρεοῦται ὅπως ἐντὸς 10 ἡμερῶν ἀπὸ τοῦ διορισμοῦ του καταθέσῃ, ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ, λόγῳ ἐγγυήσεως, παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος ποσὸν ἐκ 250.000 δραχμῶν εἰς μετρητὰ ἢ εἰς χρεόγραφα τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου ἢ εἰς ὑποθηκικὰς ὁμολογίας ἢ εἰς ὁμολογίας ἀνωνύμου ἑλληνικῆς ἑταιρείας ἱδρυομένης ὑπὸ τῶν χρηματιστῶν.

Ἀντικρυσταί. Πᾶς χρηματιστὴς δικαιοῦται νὰ ἔχῃ ἕνα μέχρι τριῶν ἀντικρυστῶν, οἵτινες οὐσιαστικῶς ἀποτελοῦσι τοὺς βοηθοὺς αὐτοῦ. Δύναται δὲ νὰ χορηγήσῃ εἰς ἕνα τῶν ἀντικρυστῶν του τὸ δικαίωμα τῆς ἐκφωνήσεως, ἐὰν παράσχῃ εἰς αὐτὸν ἀπεριόριστον συμβολαιογραφικὴν πληρεξουσιότητα. Ἡ πρόσληψις ἢ ἡ ἀπόλυσις ἀντικρυστοῦ ἀνακοινοῦται ἐγγράφως ὑπὸ τοῦ χρηματιστοῦ πρὸς τὸν ἐπόπτην τοῦ χρηματιστηρίου.

Μεσῖται. Οἱ μεσῖται κατηργήθησαν διὰ τοῦ ἰσχύοντος νόμου 3632, διατηροῦνται ὅμως μόνον οἱ ὑπάρχοντες ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ Ἀθηνῶν κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ νόμου. Τὸ ἔργον αὐτῶν ἔγκειται εἰς τὸ νὰ λαμβάνουν ἐντολὰς παρὰ τῶν πελατῶν των καὶ νὰ ἐκτελοῦν αὐτὰς ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ διὰ τῶν χρηματιστῶν, χωρὶς νὰ ἔχουν οἱ ἴδιοι δικαίωμα ἐκφωνήσεως ἐν τῷ κύκλῳ. Ὁ μεσίτης ὑποχρεοῦται νὰ καταθέσῃ ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ, λόγῳ ἐγγυήσεως, παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος 50.000 δραχμὰς εἰς μετρητὰ ἢ χρεόγραφα, ὑπὸ τὰς αὐτὰς προϋποθέσεις τὰς ἰσχυούσας καὶ διὰ τοὺς χρηματιστάς. Τὰ μέλη τοῦ χρηματιστηρίου διακρίνονται εἰς τακτικὰ καὶ ἔκτακτα. Τακτικὰ εἶναι οἱ χρηματισταὶ καὶ οἱ ὑπάρχοντες μεσῖται, ἔκτακτα δὲ οἱ ἀντικρυσταί.

Χρηματιστηριακαὶ συναλλαγαί. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἰσχύοντος νόμου εἶναι αἱ χρηματιστηριακῶς συναπτόμεναι δικαιοπραξίαι καὶ ἔχουσαι ἀντικείμενον χρηματιστηριακὰ πράγματα. Τοιαῦται συναλλαγαὶ εἶναι μόνον: α') ἡ ἀγορὰ καὶ πώλησις τοῖς μετρητοῖς, β') ἡ ἀγορὰ καὶ πώλησις ἐπὶ προθεσμίᾳ, γ') ἡ ἀγορὰ καὶ πώλησις ἐπὶ δώρῳ ἢ διπλασιασμῷ, δ') ἡ σύμβασις μεταφορᾶς (Report), καὶ ε') πᾶσα ἐν γένει παρεπομένη δικαιοπραξία, σχετιζομένη πρὸς τὴν ἐνέργειαν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ὡς ἄνω πράξεων. Αἱ χρηματιστηριακαὶ συναλλαγαὶ εἶναι πράξεις ἐμπορικαὶ διὰ πάντας τοὺς συμβαλλομένους. Αἱ ἀγοραπωλησίαι τοῖς μετρητοῖς, ἐπὶ προθεσμίᾳ, ἐπὶ δώρῳ ἢ διπλασιασμῷ, συνάπτονται χρηματιστηριακῶς μόνον ἐν τῷ κύκλῳ τῆς αἰθούσης τοῦ χρηματιστηρίου κατὰ τὰς ἐργασίμους ὥρας, δι' ἐκφωνήσεως ὑπὸ χρηματιστοῦ καὶ ἀντιφωνήσεως ὑφ' ἑτέρου, ἐγγραφομένης τῆς πράξεως ἐν τῷ σημειωματαρίῳ καὶ ἐκδιδομένου αὐθημερὸν πινακιδίου ἐκτελέσεως τῆς ἐντολῆς. Ἡ σύμβασις μεταφορᾶς συνάπτεται χρηματιστηριακῶς καὶ ἄνευ ἐκφωνήσεως, ἀρκεῖ ὁ χρηματιστὴς νὰ ἐγγράψῃ ταύτην εἰς τὸ σημειωματάριόν του, σημειῶν τὴν φράσιν «ἐκ μεταφορᾶς», καὶ νὰ ἐκδώσῃ πινακίδιον αὐθημερόν. Χρηματιστηριακὴ συναλλαγὴ μὴ συναφθεῖσα ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ (χρηματιστηριακῶς) εἶναι ἄκυρος, ἐκτὸς τῆς συμβάσεως μεταφορᾶς, ἐφ' ὅσον ὁ εἷς τῶν συμβαλλομένων εἶναι χρηματιστὴς καὶ ἡ σύμβασις περιεβλήθη τὰς κατὰ τὸ διάταγμα τῆς 17 Ἰουλίου 1923 διατυπώσεις τῆς ἐνεχυριάσεως. Ἡ ἀγοραπωλησία τοῖς μετρητοῖς εἶναι ἔγκυρος, ἐὰν συνήφθη ἀπ' εὐθείας μεταξὺ ἀγοραστοῦ καὶ πωλητοῦ, μὴ ἀσχολουμένων ὅμως κατ' ἐπάγγελμα εἰς τοιαύτας πράξεις.

Χρηματιστηριακὰ πράγματα. Εἶναι: α') τὰ ἀνώνυμα δημόσια χρεόγραφα, ἡμεδαπὰ καὶ ἀλλοδαπά, β') τὰ ἀνώνυμα ἑλληνικὰ χρεόγραφα δήμων καὶ κοινοτήτων, ὡς καὶ παντὸς ἐν γένει νομικοῦ προσώπου δημοσίου δικαίου, γ') αἱ ἀνώνυμοι μετοχαὶ καὶ ὁμολογίαι ἑλληνικῶν καὶ ἀλλοδαπῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν, καὶ δ') τὸ συνάλλαγμα ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, τὰ νομίσματα καὶ ὁ εἰς ράβδους χρυσὸς καὶ ἄργυρος. Διὰ νὰ γίνουν ἀντικείμενον χρηματιστηριακῆς συναλλαγῆς αἱ ἀνώνυμοι μετοχαὶ καὶ ὁμολογίαι τῶν ἑλληνικῶν καὶ ἀλλοδαπῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν, πρέπει νὰ ἔχωσιν οἱ τελευταῖαι αὗται κεφάλαιον καταβεβλημένον τοὐλάχιστον 5 ἑκατομμυρίων δραχμῶν (αἱ ἀλλοδαπαὶ 5 ἑκατομμυρίων χρυσῶν δραχμῶν) καὶ νὰ ἔχουν ἐγκριθῆ ἁρμοδίως τρεῖς τοὐλάχιστον δωδεκάμηνοι ἰσολογισμοὶ αὐτῶν. Διὰ τὰς ἀλλοδαπὰς ἀνωνύμους ἑταιρείας δέον πρὸς τούτοις αἱ μετοχαὶ καὶ ὁμολογίαι αὐτῶν νὰ εἶναι εἰσηγμέναι εἰς τὸ χρηματιστήριον τῆς πολιτείας, ἧς αἱ ἑταιρείαι αὗται εἶναι ἰθαγενεῖς.

Ἑταιρεία χρηματιστῶν. Δι' ἀποφάσεως τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας τῆς 12 Μαρτίου 1929 ἐνεκρίθη τὸ καταστατικὸν τῆς ἀνωνύμου ἑταιρείας τῶν χρηματιστῶν Ἀθηνῶν, ἑδρευούσης ἐν Ἀθήναις. Σκοπὸς τῆς ἑταιρείας ταύτης εἶναι: α')

Digitized by Google

ἡ διὰ λογαριασμὸν τῶν μετόχων αὐτῆς διεξαγωγὴ τῶν ἐκκαθαρίσεων τῶν ἐπὶ προθεσμίᾳ ἐν γένει συναλλαγῶν, β') ἡ τακτοποίησις τῶν παρὰ χρηματιστῶν συναπτομένων πράξεων τοῖς μετρητοῖς, γ') ἡ συμφώνως πρὸς τὰ οἰκεῖα ἄρθρα παροχὴ προσθέτων ἐγγυήσεων ὑπὲρ τῶν πιστωτῶν τῶν εἰς ἀδυναμίαν περιερχομένων χρηματιστῶν, ὡς καὶ τῶν χρηματιστῶν μετόχων αὐτῆς, δ') ἡ σύναψις μεταφορῶν, ε') ἡ ἀνέγερσις ἢ ἀπόκτησις ἁρμόζοντος τῇ πόλει Ἀθηνῶν χρηματιστηριακοῦ μεγάρου, καὶ στ') ἡ ἐκτέλεσις πάσῃ; ἐν γένει ἐργασίας συναφοῦς πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἑταιρείας ἢ τεινούσης ἁπλῶς εἰς τὴν προαγωγήν, ἐξασφάλισιν καὶ διευκόλυνσιν τῆς λειτουργίας τοῦ χρηματιστηρίου Ἀθηνῶν. Ἡ διάρκεια τῆς ἑταιρείας εἶναι τριακονταετής, τὸ κεφάλαιον αὐτῆς, ἀνερχόμενον εἰς 13.600.000 δραχμάς, διαιρεῖται εἰς 136 μετοχὰς τῶν 100.000 ἑκάστης, ἡ δὲ συμμετοχὴ εἰς τὴν ἑταιρείαν εἶναι ὑποχρεωτικὴ διὰ πάντας τοὺς χρηματιστάς. Ἡ ἑταιρεία διοικεῖται ὑπὸ διοικητικοῦ συμβουλίου ἐξ ἑπτὰ μελῶν, ἐκλεγομένων ὑπὸ τῆς γενικῆς συνελεύσεως τῶν μετόχων καὶ ἀνανεουμένων κατὰ τριτημόρια ἀνὰ διετίαν.

Χρηματιστηριακὰ δικαστήρια. Χάριν τῆς ἁπλουστεύσεως καὶ ἐπιταχύνσεως τῆς ἐκδικάσεως τῶν ἐκ χρηματιστηριακῶν συναλλαγῶν διαφορῶν ἱδρύθησαν τὰ χρηματιστηριακὰ δικαστήρια. Τοιουτοτρόπως αἱ μεταξὺ χρηματιστῶν ἢ μεταξὺ μεσιτῶν ἢ μεταξὺ χρηματιστῶν καὶ μεσιτῶν διαφοραὶ δικάζονται ὑπὸ δικαστηρίου ἀποτελουμένου ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ χρηματιστηρίου, κατὰ τὰ εἰδικώτερον ὁρισθέντα διὰ διατάγματος ἐφ' ἅπαξ ἐκδοθέντος. Αἱ μεταξὺ χρηματιστῶν καὶ ἰδιωτῶν ἢ μεσιτῶν καὶ ἰδιωτῶν διαφοραὶ ἐξ ἄλλου δικάζονται ὑπὸ χρηματιστηριακοῦ δικαστηρίου, ἀποτελουμένου ἐξ ἑνὸς τῶν παρὰ τῷ ἐφετείῳ τῆς ἕδρας τοῦ χρηματιστηρίου ἐφετῶν ὡς προέδρου, ἐξ ἑνὸς τῶν παρὰ τῷ πρωτοδικείῳ τῆς ἕδρας τοῦ χρηματιστηρίου πρωτοδικῶν, ἐκ τοῦ κυβερνητικοῦ ἐπόπτου παρὰ τῷ χρηματιστηρίῳ, ἐξ ἑνὸς χρηματιστοῦ καὶ ἐξ ἑνὸς ὑπαλλήλου τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τοὐλάχιστον ἐπὶ βαθμῷ τμηματάρχου.

Τὸ χρηματιστήριον Ἀθηνῶν ὑπὸ ἔποψιν οἰκονομικῆς δυναμικότητος. Αἱ εἰς τὸ χρηματιστήριον διαπραγματευόμεναι κινηταὶ ἀξίαι διακρίνονται εἰς ἀξίας σταθεροῦ (ὁμολογίας) καὶ εἰς ἀξίας μεταβλητοῦ (μετοχὰς) εἰσοδήματος.

Ἀξίαι σταθεροῦ εἰσοδήματος. Κατὰ τὴν 30 Δεκεμβρίου 1933 ἦσαν ἐν κυκλοφορίᾳ ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ 2.716.509 ὁμολογίαι ἐξωτερικῶν (εἰς χρυσὸν) ἐθνικῶν δανείων. ἀξίας δραχ. 11.925.651.825, καὶ 47.475.196 ὁμολογίαι ἐσωτερικῶν (εἰς δραχμὰς) ἐθνικῶν δανείων, ἀξίας δρ. 5.962.757.026, ἤτοι ἐν συνόλῳ 50.191.705 ὁμολογίαι, ἀξίας 17.888.408.851. Ἐκτὸς ὅμως τῶν ὁμολογιῶν τῶν ἐθνικῶν δανείων, εἰς τὸ χρηματιστήριον Ἀθηνῶν κυκλοφοροῦσιν ὡς ἀξίαι σταθεροῦ εἰσοδήματος ὁμολογίαι τραπεζικῶν, σιδηροδρομικῶν καὶ ἄλλων ἑταιρειῶν. Ἐκ τῶν τελευταίων τούτων ἐμφανίζουσι κίνησιν μεγαλυτέραν αἱ ὁμολογίαι τῶν τραπεζικῶν δανείων, δηλαδὴ τῶν Ἐθνικῆς καὶ Κτηματικῆς. Ἡ ἀξία τῶν κατὰ Ἰανουάριον 1933 κυκλοφορουσῶν τοιούτων ἀξιῶν ἀνήρχετο εἰς 586.511.000 δραχμάς, ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν ἐν κυκλοφορίᾳ τίτλων εἰς 141.281 τῶν εἰς δραχμὰς καὶ εἰς 1.828.557 τῶν εἰς χρυσὸν δανείων.

Ἀξίαι μεταβλητοῦ εἰσοδήματος. Αἱ ἐν κυκλοφορίᾳ κατὰ τὴν 30 Δεκεμβρίου 1933 μετοχικαὶ ἀξίαι, ἐκ τῶν ἐγγεγραμμένων καὶ διαπραγματευομένων εἰς τὸ χρηματιστήριον Ἀθηνῶν, ἦσαν 12.103.089 μετοχαί, ἀξίας δραχ. 5.998.918.679.

Ὄγκος συναλλαγῶν. Ὁ πραγματικὸς ὄγκος τῶν ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ Ἀθηνῶν διενεργουμένων συναλλαγῶν δὲν δύναται εἰσέτι νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς, καθόσον μόνον αἱ ἐπὶ προθεσμίᾳ συναλλαγαὶ παρακολουθοῦνται στατιστικῶς καὶ δημοσιεύονται, τῶν τοῖς μετρητοῖς μὴ ἐμφανιζομένων εἰς τὰς ἐκδόσεις τοῦ χρηματιστηρίου. Αἱ ἐπὶ προθεσμίᾳ συναλλαγαὶ κατὰ τὰ ἔτη 1929, 1930 καὶ 1931 παρουσιάζουν τὴν ἑξῆς κίνησιν: Ἐθνικὰ δάνεια: τῷ 1929, 778 ἑκατομμύρια δραχμῶν, τῷ 1930 674 καὶ τῷ 1931 389. Μετοχικαὶ ἀξίαι: τῷ 1929 1.995 ἑκατομμύρια δραχμῶν, τῷ 1930 1.420 καὶ τῷ 1931 342. Εἰδικώτερον, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἐθνικὰ δάνεια, ὁ μεγαλύτερος ὄγκος τῶν συναλλαγῶν διεξάγεται κατὰ σειρὰν περὶ τὰ ἑξῆς δάνεια: Ἀποζημιώσεως ἀνταλλαξίμων, ἀποζημιώσεως πολεμοπαθῶν, Ἑλλήνων ὑπηκόων, ἀναγκαστικῶν δανείων 1922 καὶ 1926, ἑλληνοβουλγαρικῆς μεταναστεύσεως, ὁμολογιῶν Ἐθνικῆς Κτηματικῆς Τραπέζης. Αἱ ἐπὶ τῶν λοιπῶν ὁμολογιῶν συναλλαγαὶ διεξάγονται εἰς μικρότερον βαθμόν. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς μετοχικὰς ἀξίας, ἐκ μὲν τῶν τραπεζικῶν ἀξιῶν τὴν μεγαλυτέραν κίνησιν παρουσιάζουν αἱ μετοχαὶ τῶν τραπεζῶν Ἑλλάδος, Ἐθνικῆς, Ἀθηνῶν, Ἐθνικῆς Κτηματικῆς, ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν ἀξιῶν αἱ μετοχαὶ τῶν Ἠλεκτρικῶν σιδηροδρόμων, τῆς Ἑταιρείας Λιπασμάτων, τῶν Χρωματουργείων, τῶν Οἴνων καὶ Οἰνοπνευμάτων, Πυριτιδοποιείου, Χημικῆς Βιομηχανίας, Ἐριουργίας, Πειραϊκῶν Ἐπιχειρήσεων, Χρυσαλίδος, Διαχειρίσεως ὑπεγγύων προσόδων. Ἀπὸ ἀπόψεως συνολικῆς τρεχούσης ἀξίας τῶν ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ Ἀθηνῶν εἰσηγμένων μετοχικῶν ἀξιῶν, αἱ τραπεζικαὶ ἀντιπροσωπεύουν πλέον τοῦ ἡμίσεος τῆς συνολικῆς ἀξίας, αἱ δὲ λοιπαὶ μετοχικαὶ ἀξίαι ὅλαι ὁμοῦ ἀπασχολοῦν τὸ ὑπόλοιπον.

Αἱ κρίσεις ἐν τῇ χρηματιστηριακῇ ἀγορᾷ. Αἱ σπουδαιότεραι τῶν χρηματιστηριακῶν κρίσεων συνέβησαν κατὰ τὰ ἔτη 1919 (ἐπὶ τῶν ἀτμοπλοϊκῶν ἀξιῶν), τῷ 1923 (ἐπὶ τοῦ συναλλάγματος), τῷ 1926 ἐπίσης ἐπὶ τοῦ συναλλάγματος καὶ τῶν ἐν γένει ἀξιῶν καὶ κατόπιν ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1929, ἰδίᾳ δὲ ἐν ἔτει 1931. Κατὰ τὰς περιόδους ταύτας ἀνεφάνη καὶ ἡ ἐλευθέρα ἀγορὰ (ἀνεπίσημον χρηματιστήριον), λειτουργοῦσα εἰς τὰς ἔξωθεν τοῦ χρηματιστηρίου ὁδούς. Ἡ ἀνοργάνωτος αὕτη καὶ ἀνεπίσημος διενέργεια χρηματιστηριακῶν συναλλαγῶν σκοπὸν κυρίως εἶχε τὴν ἀχαλίνωτον κερδοσκοπίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐλάμβανον μέρος καὶ ἄτομα μὴ ἀνήκοντα εἰς τὰ ἐπίσημα ὄργανα τοῦ χρηματιστηρίου, ἀλλὰ ἁπλῶς διατηροῦντα ἀνεπίσημα χρηματιστικὰ γραφεῖα. Ἡ παρέμβασις τοῦ κράτους πρὸς καταδίωξιν τῆς ἐλευθέρας ταύτης ἀγορᾶς ἔμεινε πολλάκις ἄνευ ἀποτελέσματος καὶ μόνον ἐπ' ἐσχάτων κατωρθώθη, ἰδίως μετὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου 3632, ἡ πλήρης παρεμπόδισις τῆς λειτουργίας αὐτῆς. Ἡ τελευταία χρηματιστηριακὴ κρίσις (περίοδος ὑποτιμήσεως τῶν ἀξιῶν 1929—1933) ἔσχε σοβαρωτάτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν τιμῶν, τόσον τῶν μετοχικῶν, ὅσον καὶ τῶν ὁμολογιακῶν ἀξιῶν. Πρὸς ἀποφυγὴν μεγαλυτέρας ὑποτιμήσεως τῶν χρηματιστηριακῶν τίτλων, ὅτε ἐξερράγη καὶ ἡ νομισματικὴ κρίσις, τὸ χρηματιστήριον ἐκλείσθη διὰ κυβερνητικῆς ἀποφάσεως ἐπὶ ἓν καὶ πλέον ἔτος (13 Σεπτεμβρίου 1931 ἕως 15 Δεκεμβρίου 1932). Ἡ κατὰ τὴν περίοδον 1928—1932 ὑποτίμησις τῶν κινητῶν ἀξιῶν, συμφώνως πρὸς ὑπολογισμοὺς τοῦ Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου, ἀνῆλθε διὰ μὲν τὰς μετοχικὰς ἀξίας εἰς 58,3 %, διὰ δὲ τὰς ὁμολογιακὰς ἀξίας εἰς 48,2 %, ἤτοι ἀμφότεραι αἱ κατηγορίαι τῶν κινητῶν ἀξιῶν ἀπώλεσαν κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο τὸ ἥμισυ περίπου τῆς ἀξίας, ἣν εἶχον τῷ 1928. Ἀπὸ τοῦ ἀνοίγματος ὅμως τοῦ χρηματιστηρίου (Δεκέμβριος 1932) καὶ καθ' ὅλον τὸ ἔτος 1933 αἱ τιμαὶ τῶν τίτλων βελτιοῦνται συνεχῶς, αἱ δὲ χρηματιστηριακαὶ συναλλαγαὶ τείνουν νὰ ἐπανεύρουν τὴν προτέραν των ζωηρότητα.

ΣΥΝΑΛΛΑΓΑΙ ΚΑΙ ΜΕΣΑ ΑΥΤΩΝ. Αἱ συναλλαγαὶ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀπελευθερώσεως ἦσαν λίαν περιωρισμέναι. Ὁ μικρὸς ὄγκος αὐτῶν συνωδεύετο, ὡς ἦτο ἑπόμενον, καὶ ὑπὸ τῆς ἐλλείψεως τῶν κυριωτέρων μέσων τῆς διεξαγωγῆς των. Ὁ Mouradja d'Ohsson («Tableau Général de l'Empire Ottoman, Paris 1787—1790, τ. Δ', σελ. 204), ὁμιλῶν περὶ τῆς κρατούσης κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καταστάσεως ἐν ταῖς τουρκοκρατουμέναις χώραις, λέγει ὅτι καὶ περὶ αὐτῆς τῆς συναλλαγματικῆς ὑπῆρχεν ἀτελὴς ἀντίληψις. Ὁ Felix Beaujour («Tableau du Commerce de la Grèce», Paris 1800, τ. Β, σελ. 180 ἑπ.) περιγράφει τὴν σπάνιν κυκλοφοροῦντος ἐν Τουρκίᾳ νομίσματος, ὀφειλομένην εἰς τὴν ὁλοσχερῆ ἔλλειψιν ἀσφαλείας, ὡς καὶ εἰς τὴν ὑποτίμησιν τοῦ νομίσματος ὑπὸ τῶν σουλτάνων. Κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν καὶ τοὺς μετ' αὐτὴν χρόνους ἡ ἔλλειψις κεφαλαίων, τόσον διὰ βραχυπροθέσμους, ὅσον καὶ διὰ μακροπροθέσμους τοποθετήσεις εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ λοιπὰς ἀνάγκας τῆς ἐν σπαργάνοις εὑρισκομένης τότε ἑλληνικῆς οἰκονομίας, ἦτο μεγίστη. Ἡ σπάνις δ' αὕτη κατοπτρίζεται εἰς τὰ ὑψηλὰ ἐπιτόκια, ἅτινα ἐκράτουν ἐν τῇ χώρᾳ. Ὁ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πρόξενος τῆς Βαυαρίας ἐν Ἀθήναις, Frederick Strong («Greece as a kingdom», London 1842, σελ. 104 κ. ἑ.) ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ βασιλείου τὸ χρῆμα ἦτο πολὺ σπάνιον καὶ ὁ τόκος τῶν ἐνυποθήκων δανείων ἐκυμαίνετο μεταξὺ 20 καὶ 24 ἐπὶ τοῖς ἑκατόν, τῶν δὲ ἐπὶ προσωπικῇ ἀσφαλείᾳ δανείων μεταξὺ 36 καὶ 50 ἐπὶ τοῖς ἑκατόν. Ἡ προεξόφλησις γραμματίων λήξεως πέρα τῶν τριῶν μηνῶν ἐγίνετο ἐν Ἀθήναις, Σύρῳ καὶ Πάτραις πρὸς 1 % ἕως 2 % κατὰ μῆνα, εἰς δὲ τὰ λοιπὰ κέντρα πρὸς 2 ἕως 3 %.

Τὴν ὅλην ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ νομισματικοῦ συστήματος δυνάμεθα νὰ ὑποδιαιρέσωμεν εἰς τὰς ἑξῆς τέσσαρας περιόδους:

α') *Νόμισμα μεταλλικόν.* Μέχρι τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1885, ἐξαιρέσει βραχέων σχετικῶς χρονικῶν διαστημάτων, καθ' ἃ (1848, 1869—1870, 1877—1885) εἶχεν ἐπιβληθῇ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία τοῦ τραπεζογραμματίου, νόμισμα κυρίως καὶ καθ' ὅλας τὰς λειτουργίας του ὑπῆρξε τὸ μεταλλικόν. Τούτου διακρίνομεν τρεῖς ἱστορικοὺς σταθμούς, ἐξ ὧν ὁ τελευταῖος (1867 καὶ ἐκεῖθεν) εἶναι τὸ διμεταλλικὸν σύστημα. 1) Διαρκοῦντος τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος ἑλληνικὰ νομίσματα δὲν ὑπῆρχον, αἱ δὲ συναλλαγαὶ διεξήγοντο μὲ διάφορα ξένα νομίσματα, κυρίως τουρκικὰ γρόσια, ἱσπανικὰ δίστηλα καὶ αὐστριακὰ τάλληρα. Λόγῳ τῶν ὑφισταμένων ὡς ἐκ τούτου ἀνωμαλιῶν περὶ τὰς συναλλαγάς, ὁ Καποδίστριας προέβη εἰς καθορισμὸν τῶν τιμῶν τῶν διαφόρων νομισμάτων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ γροσίου (ψήφισμα 8 Φεβρουαρίου 1828). Ἡ δημιουργία ὅμως ἑλληνικοῦ νομίσματος ἀπεφασίσθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τῆς Δ' ἐν Ἄργει συνελεύσεως, ἥτις ἐψήφισε, τῇ 29 Ἰουλίου 1829, τὴν κοπὴν ἀργυρῶν νομισμάτων. Τὸ πρῶτον νομισματικόν μας σύστημα εἶχεν ὡς βάσιν τὸν ἄργυρον, μονὰς δὲ ἦτο ὁ φοῖνιξ μὲ πολλαπλάσια αὐτοῦ ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ, καθὼς καὶ ὑποδιαιρέσεις ἐξ ἀργύρου καὶ χαλκοῦ. Ἡ κυκλοφορία τοῦ νέου νομίσματος ἤρχισε τὴν 1ην Ὀκτωβρίου 1829, κοπέντων μόνον ἀργυρῶν φοινίκων, τίτλου $^{9}/_{10}$. 2) Τὸ νομισματικὸν σύστημα τοῦ Καποδιστρίου, καταργηθὲν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος, ἀντικατεστάθη διὰ νέου, τὸ ὁποῖον ὡσαύτως εἶχεν ὡς βάσιν τὸν ἄργυρον (διάταγμα τῆς 8 Φεβρουαρίου 1833 «Περὶ διαρρυθμίσεως τοῦ νομισματικοῦ συστήματος»). Ἡ νέα νομισματικὴ μονὰς ἦτο ἡ δραχμή, βάρους 4,777 γραμμαρίων (4,029 ἀργύρου καὶ 0,748 χαλκοῦ). Ὁ τίτλος τοῦ νέου νομίσματος ἦτο $^{9}/_{10}$ δι' ὅλα τὰ ἀργυρᾶ νομίσματα. Ὡρίσθησαν ἐπίσης καὶ χρυσᾶ νομίσματα, τοῦ αὐτοῦ τίτλου, τῶν 20 καὶ 40 δραχμῶν, ἐκτὸς αὐτῶν δὲ καὶ κερματικὰ νομίσματα χάλκινα τῶν 1, 2, 5 καὶ 10 λεπτῶν. Ἐπὶ βασιλείας Ὄθωνος ἐκόπησαν ἀργυρᾶ νομίσματα ἀξίας 1.100.000 δρ. καὶ χάλκινα ἀξίας 1.937.561. Ἐπειδὴ ὅμως ἐπετράπη ἡ ταυτόχρονος χρῆσις νομισμάτων ξένων μὲ διατίμησιν πολὺ εὐμενῆ διὰ τὰ ἐφθαρμένα ξένα νομίσματα, τὰ μὲν ἑλληνικὰ νομίσματα ταχέως ἐξηφανίσθησαν, αἱ δὲ συναλλαγαὶ ἐδυσχεραίνοντο σοβαρῶς. Τοιουτοτρόπως ἡ Ἑλλὰς ἀπεμονώθη ὑπὸ ἔποψιν νομισματικὴν ἀπὸ τὰς λοιπὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας. 3) Ἡ δραχμὴ παρέμεινεν ὡς ἐπίσημον νόμισμα μέχρι τοῦ 1867, ὁπότε ἡ Ἑλλὰς εἰσήγαγε νέαν νομισματικὴν μονάδα ὑπὸ τὴν ἰδίαν ὀνομασίαν—τὴν σημερινὴν δραχμὴν—διὰ νόμου τῆς 10 Ἀπριλίου 1867, ὁ ὁποῖος ἐδέχθη τὸ διμεταλλικὸν σύστημα ὡς βάσιν τοῦ ἑλληνικοῦ νομισματικοῦ συστήματος καὶ σχέσιν μεταξὺ χρυσοῦ καὶ ἀργυροῦ $1:15\,^{1}/_{2}$. Τῷ 1868 ἡ Ἑλλὰς προσεχώρησεν εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1862 ὑφισταμένην «Λατινικὴν Ἕνωσιν», ἀφ' ἧς ἀπεχώρησε τῷ 1927.

Χαρτίνη κυκλοφορία. Εἰς τὴν πρώτην ἱδρυθεῖσαν ὑπὸ τοῦ κυβερνήτου Καποδιστρια Ἐθνικὴν Χρηματιστικὴν Τράπεζαν δὲν εἶχε δοθῇ τὸ δικαίωμα ἐκδόσεως τραπεζικῶν γραμματίων· ἁπλῶς αὕτη ἐξέδιδεν ἔντοκα ὁμόλογα πρὸς 8 %, δι' ὧν ἐπορίζετο κεφάλαια. Τὴν ἀπόφασιν πρὸς ἔκδοσιν χαρτονομίσματος ἔλαβε τὸ πρῶτον ἡ κυβέρνησις διὰ τοῦ ἀπὸ 17 Ἰουνίου 1831 ψηφίσματος περὶ ἐκδόσεως χαρτονομίσματος, τοῦ ὁποίου τὸ σύνολον ὡρίσθη εἰς 3.000.000 φοινίκων. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ἐπρόκειτο περὶ χαρτονομίσματος, ἐν τούτοις ἡ παρασκευὴ καὶ ἡ εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον παράδοσις τῶν χαρτονομισμάτων ἀνετέθη εἰς τὴν Ἐθνικὴν Χρηματιστικὴν Τράπεζαν. Τὸ ἓν τρίτον τῶν πληρωμῶν καὶ εἰσπράξεων τῶν δημοσίων ταμείων διενηργεῖτο ἐφεξῆς διὰ τῶν τοιούτων χαρτονομισμάτων. Βραδύτερον, διὰ ψηφίσματος τῆς 4 Ἰανουαρίου 1832, ἐπεβλήθη ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία τοῦ χαρτονομίσματος διὰ τὸ ὅλον τῶν πληρωμῶν, ὄχι μόνον μεταξὺ κράτους καὶ ἰδιωτῶν, ἀλλὰ καὶ ἰδιωτῶν πρὸς ἀλλήλους. Μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς Χρηματιστικῆς Τραπέζης ἤρχισαν αἱ συνεννοήσεις τῆς κυβερνήσεως μετὰ ξένων ἰδίως κεφαλαιούχων πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἱδρύσεως κεντρικῆς τραπέζης, αἵτινες κατέληξαν εἰς τὴν διὰ τοῦ νόμου τῆς 30 Μαρτίου 1831 ἵδρυσιν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος. Εἰς τὴν νέαν τράπεζαν ἐδόθη τὸ δικαίωμα τῆς ἐκδόσεως τραπεζογραμματίων. Ὁ πρῶτος ἰσολογισμὸς αὐτῆς ἀναγράφει κυκλοφορίαν τραπεζογραμματίων ἐκ 307.950 δρχ., ἔναντι νομισμάτων ἐν τοῖς ταμείοις 415.223.01 δραχμῶν. Τοιουτοτρόπως ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία ἀπέκτησε τὸ κυριώτατον μέσον τῶν συναλλαγῶν αὐτῆς εἰς τὰ ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἐκδιδόμενα τραπεζικὰ γραμμάτια. Τὴν νέαν τράπεζαν ὑπεδέχθη μετ' ἄκρας ἐμπιστοσύνης ὁλόκληρος ὁ πληθυσμὸς τῆς χώρας, αἱ ἐργασίαι αὐτῆς ἐπολλαπλασιάσθησαν, ἡ δὲ κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων της ηὔξανε σταθερῶς καὶ ὁμαλῶς ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος. Ἐν τούτοις δυσμενεῖς διεθνεῖς οἰκονομικαὶ συνθῆκαι, δυσμενῶς ἐπιδρῶσαι ἐπί τε τῆς ἰδιωτικῆς καὶ ἐπὶ τῆς δημοσίας οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς χώρας, ἠνάγκασαν τὴν κυβέρνησιν κατ' ἐπανάληψιν νὰ ἐπιβάλῃ τὴν ἀναγκαστικὴν κυκλοφορίαν τῶν τραπεζογραμματίων. Ἡ πρώτη ἐπιβολὴ αὐτῆς, γενομένη τῷ 1848, διήρκεσεν ἀπὸ τῆς 4 Ἀπριλίου τοῦ ἔτους τούτου μέχρι 19 Σεπτεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους. Τὸ σύνολον τῆς κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων ἀνήρχετο τότε εἰς 1.200.917 δρχ. Ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία, ἐπιβληθεῖσα διὰ δευτέραν φορὰν τῇ 10 Δεκεμβρίου 1868, ἤρθη τῇ 15 Μαρτίου 1870. Τὸ κυκλοφοροῦν χαρτονόμισμα καὶ τῶν δύο τότε ἐκδοτικῶν τραπεζῶν, Ἐθνικῆς καὶ Ἰονικῆς, ἀνήρχετο εἰς 26.306.312 δρχ. Ἡ ἀρθεῖσα ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία ἐπεβλήθη ἐκ νέου τῇ 17 Ἰουνίου τοῦ 1877 δι' ἐκδόσεως χαρτονομίσματος 27 ἑκατομμυρίων δραχμῶν καὶ ἑτέρων 10 ἑκατομ-

Digitized by Google

μυρίων κατὰ τὸ 1878, ἔναντι δανείων παραχωρηθέντων εἰς τὴν κυβέρνησιν συνολικῆς ἀξίας 42.000.000 δραχμῶν ὑπὸ τῆς 'Εθνικῆς Τραπέζης. Πρὸς τὴν κυβέρνησιν παρεχωρήθησαν καὶ ἄλλα δάνεια, οὕτω δὲ ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία διετηρήθη (αὐξηθέντος τοῦ ποσοῦ τῆς συνολικῆς κυκλοφορίας τῶν τριῶν ἐκδοτικῶν τραπεζῶν, 'Εθνικῆς, 'Ιονικῆς καὶ 'Ηπειροθεσσαλίας κατὰ τὸ ἔτος 1884 εἰς 55.076.952), ἀρθεῖσα μόνον δι' ὀλίγους μῆνας, ἤτοι ἀπὸ Δεκεμβρίου 1884 μέχρι Σεπτεμβρίου 1885. Ἔκτοτε ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία ὑφίστατο μὲ τὴν ὑποχρέωσιν τῆς ἐκδοτικῆς τραπέζης νὰ ἀνταλλάσσῃ τὰ τραπεζογραμμάτια μὲ συνάλλαγμα χρυσῆς βάσεως, εἰς τὴν τρέχουσαν ὅμως ἑκάστοτε τιμὴν αὐτοῦ.

β') *Συνεχὴς ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία.* 'Απὸ τῆς 1ης Νοεμβρίου, ὅτε ἐτέθη εἰς ἐφαρμογὴν τὸ διὰ τοῦ νόμου ΣΔ' τῆς 10 'Απριλίου 1867 εἰσαχθὲν ἐν 'Ελλάδι νομισματικὸν σύστημα, μέχρι τῆς 12 Μαΐου 1928, ὅτε συνετελέσθη ἡ σταθεροποίησις, ἡ νομισματικὴ μονὰς τῆς 'Ελλάδος ἦτο ἡ δραχμή, ἥτις συνίστατο ἐκ 5 γραμμαρίων ἀργύρου ἐπὶ τίτλῳ 9/10, ἤτοι 4 $^1/_2$ γραμμαρίων καθαροῦ ἀργύρου. 'Εν τοσούτῳ ἡ νομισματικὴ βάσις τῆς 'Ελλάδος ἦτο διπλῆ, καθόσον ὁ αὐτὸς νόμος ΣΔ' ἐν ἄρθρῳ 2 ὥριζεν ὅτι «ἡ δραχμὴ παρίσταται ἐπίσης καὶ διὰ χρυσοῦ, λογιζομένης τῆς σχετικῆς τιμῆς αὐτοῦ πρὸς τὸν ἄργυρον ὡς 1 πρὸς 15 $^1/_2$». 'Εκ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν διατάξεων τοῦ νόμου ΣΔ' προέκυπτεν ὅτι ἡ εἰς καθαρὸν χρυσὸν περιεκτικότης τῆς δραχμῆς ἦτο γραμμάρια 0,29032258. 'Ενῷ ὅμως ὁ νόμος ΣΔ' ἐρρύθμισεν ἐπαρκῶς κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο τὴν κυκλοφορίαν τῶν μεταλλικῶν νομισμάτων, ἡ πιστωτικὴ κυκλοφορία ἀντιθέτως ὑπέστη πολλὰς περιπετείας. Τὸ κράτος, μὴ δυνάμενον νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ταμιακὰς ἀνάγκας του, ἐδανείζετο κατ' ἐπανάληψιν παρὰ τῶν ἐκδοτικῶν τραπεζῶν, τοῦ ποσοῦ τῶν ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ τραπεζογραμματίων αὐξάνοντος κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον συνεχῶς. Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα μέχρι τοῦ ἔτους 1898, ὁπότε ὁ περὶ Διεθνοῦς Οἰκονομικοῦ 'Ελέγχου νόμος προέβλεψεν ἐν ἄρθρῳ 30 περὶ τῆς βαθμιαίας ἐξοφλήσεως τῶν ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ δανείων τοῦ κράτους δι' ἐτησίων καταβολῶν ἐκ 2.000.000 δραχμῶν. Κατὰ τὸ ἔτος 1910 ἡ νομισματικὴ κατάστασις τῆς χώρας εἶχεν ἐπαρκῶς βελτιωθῆ. 'Η τιμὴ τοῦ ἐπὶ Παρισίων συναλλάγματος, ἥτις τῷ 1901 εἶχε φθάσει εἰς 1,65 $^3/_4$, ἤγγισεν ἐκ νέου τὸ ἄρτιον. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τῆς προσαρμογῆς τῆς κυκλοφορίας εἰς τὰς συναλλαγματικὰς ἀνάγκας τῆς χώρας καὶ τῆς ρυθμίσεως τῆς ἀγορᾶς καὶ πωλήσεως ξένου συναλλάγματος εἰσήχθη τὸ σύστημα τοῦ νόμου ΓΧΜΒ' (19 Μαρτίου 1910). Διὰ τοῦ νόμου τούτου ἐπετράπη εἰς τὴν 'Εθνικὴν Τράπεζαν ἡ ἔκδοσις τραπεζογραμματίων πέρα τοῦ ὑπὸ τῶν συμβάσεων καὶ τῶν νόμων ἐπιτρεπομένου ἀνωτάτου ὁρίου ἐπὶ τῷ ἀποκλειστικῷ σκοπῷ τῆς ἀγορᾶς χρυσοῦ καὶ συναλλάγματος εἰς τὸ ἄρτιον. Τὸν χρυσὸν καὶ τὸ συνάλλαγμα τοῦτο ὑπεχρεοῦτο ἡ τράπεζα νὰ πωλῇ ἐπίσης εἰς τὴν τιμὴν τοῦ ἀρτίου μέχρις ἐξαντλήσεως, αποσύρουσα ἐκ τῆς κυκλοφορίας τὰ ἀντίστοιχα τραπεζογραμμάτια. Διὰ τοῦ νόμου 1235 τῆς 4ης 'Απριλίου 1918 προσετέθη εἰς τὸν νόμον ,ΓΧΜΒ' διάταξις, διὰ τῆς ὁποίας ἐπετρέπετο εἰς τὴν 'Εθνικὴν Τράπεζαν τῆς 'Ελλάδος ἡ ἔκδοσις τραπεζογραμματίων ἔναντι μεταβιβαζομένων ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου εἰς διαταγὴν αὐτῆς πιστώσεων παρὰ τοῖς θησαυροφυλακίοις τῆς 'Αγγλίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῶν 'Ηνωμένων Πολιτειῶν τῆς 'Αμερικῆς. Αἱ πιστώσεις ὅμως αὗται δὲν ἐπραγματοποιήθησαν, τὰ δὲ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν ἐκδοθέντα τραπεζογραμμάτια παρέμειναν τελικῶς ἀκάλυπτα. Τὸ ἐκδοτικὸν δικαίωμα τῆς τραπέζης ἐξ ἄλλου ηὐξάνετο ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ δανείων πρὸς τὸ κράτος (400 ἑκατομμύρια τῷ 1919, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς ἀνάγκης ἐπεκτάσεως τῆς κυκλοφορίας καὶ εἰς τὰς νέας χώρας (300.000.000). Ἔκτοτε ἤρχισεν ἡ βαθμιαία διόγκωσις τῆς κυκλοφορίας. Οὕτω κατὰ τὸ ἔτος 1921 τὸ ἐκδοτικὸν δικαίωμα τῆς 'Εθνικῆς Τραπέζης ηὐξήθη κατὰ 500 ἑκατομμύρια (νόμος 2577), τῷ 1922 κατὰ 1.150 (νόμος 2855) καὶ τῷ 1923 ἡ αὔξησις ἀνῆλθεν εἰς 1.050 ἑκατομμύρια, δυνάμει νομοθετικῶν διαταγμάτων τῆς 3 Μαρτίου καὶ 18 Μαΐου 1923. Ἅπασαι αἱ ἐκδόσεις αὗται ἐγένοντο πρὸς παροχὴν δανείων εἰς τὸ κράτος μὲ μόνον κάλυμμα τὰ δάνεια ταῦτα, πλὴν τῆς τελευταίας ἐκ 300 ἑκατομμυρίων (Ν. Δ. τῆς 18 Μαΐου 1923), ἡ ὁποία ἐγένετο πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, μὲ κάλυμμα τὰ ἐμπορικὰ γραμμάτια. 'Αφ' ἑτέρου διὰ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 29 Σεπτεμβρίου 1922, τῆς 29 Νοεμβρίου 1922 καὶ τῆς 23 'Απριλίου 1923 ἐπετράπη εἰς τὴν τράπεζαν ἡ ἔκδοσις τραπεζογραμματίων πέρα τοῦ ἐκδοτικοῦ της δικαιώματος, ἐπὶ τῷ εἰδικῷ σκοπῷ τῆς ἀγορᾶς συναλλάγματος εἰς τὴν τρέχουσαν τιμὴν διὰ λογαριασμὸν τοῦ δημοσίου, ἐφ' ὅσον, κατὰ τὴν κρίσιν της, δὲ ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ πρὸς τοῦτο διαθέσιμά της. Οὕτως, ἐν τέλει τοῦ ἔτους 1927, εἰς τὰς παραμονὰς δηλαδὴ τῆς σταθεροποιήσεως τῆς δραχμῆς, τὸ ἐκδοτικὸν δικαίωμα τῆς τραπέζης ἀνήρχετο εἰς 3.351.000.000 δραχμὰς (ἐξ ὧν ἐκυκλοφόρουν μόνον 2.627.000.000 τῶν ὑπολοίπων 724 ἑκατομμυρίων ἀποτελούντων τὰ ἐν τῷ ταμείῳ διαθέσιμα τῆς τραπέζης). Τὰ δυνάμει τοῦ νόμου ,ΒΦΙΘ' διὰ λογαριασμὸν τοῦ δημοσίου κυκλοφοροῦντα τραπεζογραμμάτια ἀνήρχοντο εἰς 40 ἑκατομμύρια δραχμῶν, τὰ δυνάμει τοῦ νόμου ,ΓΧΜΒ' διὰ λογαριασμὸν τῆς τραπέζης εἰς 1.140.000.000 καὶ τὰ δυνάμει τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 23 'Απριλίου 1923 διὰ λογαριασμὸν τοῦ δημοσίου εἰς 1.160.000.000. 'Αφ' ἑτέρου ἡ τιμὴ τοῦ ἐπὶ Λονδίνου συναλλάγματος, ἡ ὁποία κατὰ τὰ ἔτη τῆς πληθωρικῆς κυκλοφορίας εἶχε σημειώσει πολλὰς καὶ ἀποτόμους διακυμάνσεις, ἀνελθοῦσα μέχρι 453 δραχμῶν, παρουσίασε κατὰ τὸ ἔτος 1927 σχετικὴν σταθερότητα, κινηθεῖσα μεταξὺ 356 και 385 δραχμ.

γ') *Σταθεροποίησις τῆς δραχμῆς.* 'Ο νόμος 3424 καὶ τὸ διάταγμα τῆς 12 Μαΐου 1928 ὥρισαν ὅτι νομισματικὴ μονὰς ἐν 'Ελλάδι παραμένει ἡ δραχμή, τῆς ὁποίας ὅμως ἡ εἰς χρυσὸν περιεκτικότης ἠλαττώθη εἰς 0,01952634 γραμμάρια. Διὰ τοῦ νόμου τούτου ἐπῆλθον αἱ ἑξῆς οὐσιώδεις μεταβολαὶ εἰς τὸ νομισματικὸν σύστημα τῆς 'Ελλάδος, ἤτοι: 1) κατηργήθη ἡ διπλῆ νομισματικὴ βάσις (double étalon), τῆς δραχμῆς ἀποκλειστικῶς πλέον ὁριζομένης ὡς μιᾶς ποσότητος χρυσοῦ· 2) ἠλαττώθη ἡ εἰς χρυσὸν περιεκτικότης αὐτῆς ἀπὸ 0,29032258 γρ. εἰς 0,01952634· 3) δὲν προβλέπεται ἡ κοπὴ νέων χρυσῶν νομισμάτων, ἡ κυκλοφορία τῶν ὁποίων τοιουτοτρόπως κατηργήθη ἐπισήμως, ἀντικατασθεῖσα διὰ τῆς κυκλοφορίας τῶν τραπεζογραμματίων τῆς Τραπέζης τῆς 'Ελλάδος, ἅτινα κυκλοφοροῦν ἐφεξῆς ὡς νόμιμον νόμισμα· καὶ 4) ἡ διάταξις τοῦ νόμου ΣΔ' περὶ ἐλευθέρας διὰ λογαριασμὸν τῶν ἰδιωτῶν κοπῆς χρυσῶν νομισμάτων —διάταξις ἐξασφαλίζουσα τὸν σύνδεσμον τῆς δραχμῆς πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ χρυσοῦ—ἀντικατεστάθη διὰ τῆς ὑποχρεώσεως τῆς Τραπέζης τῆς 'Ελλάδος, ὅπως ἀγοράζῃ ἢ πωλῇ πᾶσαν προσφερομένην ἢ ζητουμένην ποσότητα ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος χρυσῆς βάσεως ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁρισθείσης ὑπὸ τοῦ νόμου τιμῆς. 'Η τελευταία αὕτη ὑποχρέωσις τῆς Τραπέζης τῆς 'Ελλάδος ἦτο ἡ ἐξασφαλίζουσα τὴν σταθερότητα τῆς ἀξίας τῆς δραχμῆς. 'Η ὑποχρέωσις αὕτη δὲν συνίστατο εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ πώλησιν αὐτουσίου χρυσοῦ ἢ χρυσῶν νομισμάτων, ἀλλ' εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ πώλησιν ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος χρυσῆς βάσεως. Οὕτως ἡ ἑλληνικὴ σταθεροποίησις ἐβασίσθη οὐχὶ ἐπὶ τοῦ εἰς χρυσᾶ νομίσματα ἢ αὐτούσιον χρυσὸν κανόνος, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ συναλλαγματικοῦ κανόνος (gold exchange standard). 'Ετέρα ἐπίσης σημαντικὴ μεταβολὴ ἐκ τῶν ἐπελθουσῶν διὰ τῆς σταθεροποιήσεως εἰς τὸ νομισματικὸν σύστημα τῆς χώρας εἶναι ἡ ἀφορῶσα εἰς τὸ κάλυμμα καὶ τὴν ἐλαστικότητα τῆς κυκλοφορίας. Διὰ τῶν περὶ σταθεροποιήσεως συμβάσεων καὶ νόμων τὰ διάφορα εἴδη καλύμματος καὶ κυκλοφορίας συνεχωνεύθησαν καὶ ὡρίσθη ἐν ἄρθρῳ 61 τοῦ καταστατικοῦ τῆς Τραπέζης τῆς 'Ελλάδος ὅτι ὑποχρεοῦται αὕτη νὰ τηρῇ κάλυμμα οὐχὶ ἔλασσον τῶν τεσσαράκοντα τοῖς ἑκατὸν τοῦ ποσοῦ τῶν κυκλοφορούντων τραπεζικῶν γραμματίων της καὶ τῶν λοιπῶν αὐτῆς ὑποχρεώσεων ὄψεως. Τοιουτοτρόπως τὸ πεπαλαιωμένον σύστημα τοῦ διακανονισμοῦ τῆς κυκλοφορίας διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ ἀνωτάτου ὁρίου (plafond) ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ συστήματος τοῦ διακανονισμοῦ αὐτῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀναλογίας πρὸς τὸ ἑκάστοτε ὑφιστάμενον κάλυμμα. 'Η τιμὴ τῆς σταθεροποιημένης δραχμῆς ὡρίσθη εἰς δρχ. 375 κατὰ ἀγγλικὴν λίραν (συνάλλαγμα ἐπὶ Λονδίνου), ἡ δὲ κυκλοφορία, κατὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς Τραπέζης τῆς 'Ελλάδος, ἀνήρχετο εἰς 4 863.353.000 δρχ. καὶ τὸ κάλυμμα εἰς 3.964.004 000, ἤτοι τὰ 81 51 % τῆς κυκλοφορίας.

δ') *'Εγκατάλειψις τῆς χρυσῆς βάσεως.* 'Η ἀπὸ τῆς σταθεροποιήσεως τῆς δραχμῆς καὶ ἐντεῦθεν μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς τελευταίας οἰκονομικῆς κρίσεως (τέλος 1929) περίοδος ὑπῆρξε διὰ τὴν ἑλληνικὴν οἰκονομίαν ἐποχὴ ἐντατικῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος καὶ δημιουργίας νέου παγίου κεφαλαίου. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην αἱ πιστώσεις τῶν τραπεζῶν ηὐξήθησαν ὑπερμέτρως, προκαλουμένης τοιουτοτρόπως πληθωρικῆς εἰσαγωγῆς ἐμπορευμάτων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ ἐξαγωγῆς συναλλάγματος, ἡ ὁποία μερικῶς μόνον συνεψηφίζετο διὰ τῆς ἐκ τῶν ἐνεργητικῶν πόρων τοῦ ἰσοζυγίου τῶν λογαριασμῶν εἰσαγωγῆς συναλλάγματος, κατὰ τὸ ὑπόλοιπον δὲ συνετελεῖτο εἰς βάρος τοῦ καλύμματος τῆς Τραπέζης τῆς 'Ελλάδος. Μόνον ἡ εἰσαγωγὴ μηχανῶν ἀνῆλθε κατὰ τὰ ἔτη 1928 καὶ 1929 εἰς 799 ἑκατομμύρια σταθεροποιημένων δραχμῶν ἐν συνόλῳ, ὑπερβᾶσα κατὰ πολὺ τὴν ἀντίστοιχον εἰσαγωγὴν τῶν τε προηγουμένων καὶ ἑπομένων ἐτῶν. 'Απὸ τῆς ἐκρήξεως ὅμως τῆς οἰκονομικῆς κρίσεως (τέλος 1929) μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου 1931, ὁπότε ἐπηκολούθησεν ἡ νομισματικὴ κρίσις, ἡ κατάστασις ἀπὸ συναλλαγματικῆς ἀπόψεως ἐχειροτέρευε συνεχῶς. 'Η λόγῳ τῆς αὐξήσεως τῶν τραπεζικῶν καταθέσεων αὔξησις τῶν διαθεσίμων τῶν τραπεζῶν προεκάλεσε συναλλαγματικῶς δυσμενῆ διὰ τὸ κάλυμμα κίνησιν τῶν κεφαλαίων πρὸς τὴν ἀλλοδαπήν, προσελκυομένων εἴτε λόγῳ διαφορῶν περὶ τὸ ἐπίπεδον τοῦ τόκου, εἴτε πρὸς ἐξαγορὰν ἐθνικῶν χρεογράφων, εἴτε καὶ πρὸς ἁπλῆν κερδοσκοπίαν. Ἕνεκα τῶν λόγων τούτων ἡ Τράπεζα τῆς 'Ελλάδος εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἐξαγωγὴν συναλλάγματος, ἡ ἀναστολὴ τῆς ὁποίας ἦτο λίαν δυσχερής. Τὴν 26 Σεπτεμβρίου καὶ 8 'Οκτωβρίου 1931, ἤτοι ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς χρυσῆς βάσεως ὑπὸ τῆς ἀγγλικῆς λίρας, ἐλήφθησαν περιοριστικὰ μέτρα, διὰ τῶν ὁποίων ὅμως δὲν κατωρθώθη νὰ ἀνακοπῇ ἡ τάσις μειώσεως τοῦ καλύμματος τῆς Τραπέζης τῆς 'Ελλάδος, καθόσον, λόγῳ τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῆς τιμῆς σταθεροποιήσεως, εἰς ἣν ἠγόραζε τὸ προσφερόμενον συνάλλαγμα ἡ τράπεζα, καὶ τῆς κατὰ πολὺ ὑψηλοτέρας τιμῆς, ἣν προσέφερεν ἡ ἐλευθέρα χρηματιστηριακὴ ἀγορά, ἅπαν τὸ διαθέσιμον συνάλλαγμα διέρρεε πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην. Αἱ διαμορφωθεῖσαι συνθῆκαι ὡδήγησαν κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν διὰ τοῦ νόμου 5422 τῆς 26 'Απριλίου 1932 ἐπίσημον ἐγκατάλειψιν τῆς χρυσῆς βάσεως. Διὰ τοῦ νόμου 5422 ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία ἐπεβλήθη ἐκ νέου, ἡ ὑποχρέωσις τῆς τραπέζης, ὅπως ἀνταλλάσσῃ τὰ τραπεζογραμμάτιά της ἔναντι ξένου συναλλάγματος χρυσῆς βάσεως ἐπὶ σταθερᾷ τιμῇ ἀνεστάλη, ἡ δὲ δραχμὴ ὡς μέσον ἐξοφλήσεως ὑποχρεώσεων καὶ ἐν ταῖς ἐν γένει συναλλαγαῖς λαμβάνεται ἐπὶ τῇ ὀνομαστικῇ της ἀξίᾳ. 'Η συναλλαγματικὴ ἀξία τῆς δραχμῆς κατὰ τὴν ὀξυτέραν φάσιν τῆς νομισματικῆς κρίσεως διεκυμάνθη ἐν σχέσει μὲν πρὸς τὸ ἑλβετικὸν φράγκον μεταξὺ 15,36 καὶ 35,87, ὡς πρὸς τὴν ἀγγλικὴν λίραν μεταξὺ 273,91 καὶ 608,87 καὶ ὡς πρὸς τὸ δολλάριον μεταξὺ 78 καὶ 185,54. Κατὰ τὸ 1933 ἤρχισε νὰ ἐκλείπῃ ἡ πρὸς τὴν δραχμὴν δυσπιστία τοῦ κοινοῦ καὶ νὰ στρέφεται αὕτη μᾶλλον πρὸς τὰ ἰσχυρῶς κυμαινόμενα ξένα νομίσματα. Τοιουτοτρόπως ἡ δραχμὴ κατώρθωσε νὰ σταθεροποιηθῇ ἔναντι τοῦ ἑλβετικοῦ φράγκου εἰς τὴν τιμὴν 34.85, ἔναντι τῆς ἀγγλικῆς λίρας εἰς τὴν τιμὴν 550—560, ἔναντι δὲ τοῦ δολλαρίου εἰς τὴν τιμὴν 112—114. Κεφάλαια σημαντικὰ ἤρχισαν εἰσρέοντα ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς, συνεπαγόμενα σοβαρὰν αὔξησιν τοῦ καλύμματος τῆς Τραπέζης τῆς 'Ελλάδος, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν περίοδον τῆς νομισματικῆς κρίσεως (ἔτη 1931 καὶ 1932) εἶχεν ὑπερμέτρως ἐλαττωθῆ. 'Ο κατωτέρω πίναξ δεικνύει τὸ μέγεθος τοῦ καλύμματος, τῆς κυκλοφορίας καὶ τοῦ ποσοστοῦ τοῦ καλύμματος τῆς δραχμῆς κατὰ τὰ τέλη τῶν ἀντιστοίχων ἐτῶν:

Ἔτη	Κάλυμμα (εἰς ἑκατομμύρια δραχμῶν)	Κυκλοφορία (εἰς ἑκατομμύρια δραχμῶν)	Σχέσις καλύμματος πρὸς κυκλοφορίαν
1928	4.240	5 689	74,5 %
1929	3.115	5.193	60,0 »
1930	3.011	4.808	62,7 »
1931	1.916	4.002	47,9 »
1932	1 821	4.714	38,6 »
1933	4.440	5.449	81,4 »

Κυκλοφορία ἐπιταγῶν καὶ γραφεῖα συμψηφισμοῦ. Εἰς τὰ μέσα τῶν συναλλαγῶν συγκαταλέγονται, ἐκτὸς τοῦ χαρτονομίσματος, τοῦ τραπεζογραμματίου καὶ τοῦ μεταλλικοῦ νομίσματος, καὶ διάφορα ἄλλα ὄργανα τῆς πίστεως, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀναφέρομεν τὴν ἐπιταγήν, τὴν συναλλαγματικὴν καὶ τὸ ἐμπορικὸν γραμμάτιον. 'Ο ὄγκος τῶν διὰ τῶν τριῶν τελευταίων τούτων πιστωτικῶν τίτλων διεξαγομένων συναλλαγῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσμετρηθῇ οὔτε κατὰ προσέγγισιν, δεδομένου ὅτι δὲν ὑφίσταται ἐπίσημος ἀρχὴ καταγράφουσα στατιστικῶς τὴν καθ' ὡρισμένας χρονικὰς περιόδους κυκλοφορίαν αὐτῶν. Εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔτους 1930 τὸ σύνολον τοῦ ἐμπορικοῦ χαρτοφυλακίου τῶν τραπεζῶν (προεξοφλήσεις γραμματίων καὶ συναλλαγματικῶν) ἀνήρχετο εἰς 3.881,9 ἑκατομμύρια δραχμῶν. 'Εὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ λῆξις τῶν ἐμπορικῶν τούτων γραμματίων δὲν ὑπερβαίνει κατὰ μέσον ὅρον τὴν τριμηνίαν, εὑρίσκομεν ὅτι τὰ ἐτησίως ὑπὸ τῶν τραπεζῶν προεξοφλούμενα γραμμάτια καὶ συναλλαγματικαὶ ἀντιπροσωπεύουν συνολικῶς ποσὸν μεγαλύτερον τοὐλάχιστον τῶν 15 δισεκατομμυρίων δραχμῶν, μεγαλύτερον κατὰ τὰ ἔτη τῆς ὁμαλότητος. Πολὺ μεγαλύτερος βεβαίως εἶναι ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ ἀξία τῶν ἐμπορικῶν γραμματίων, ἅτινα δὲν φθάνουν μέχρι τῶν θυρίδων τῶν τραπεζῶν, ἀλλὰ διακανονίζονται ἀπ' εὐθείας μεταξὺ τῶν συναλλασσομένων. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τραπεζικὴν ἐπιταγήν, παρατηρητέον ὅτι ἡ χρησιμοποίησις ταύτης ὡς μέσου συναλλαγῆς δὲν ἦτο σημαντικῶς διαδεδομένη καὶ μόνον ἐπ' ἐσχάτων παρατηρεῖται ζωηροτέρα κυκλοφορία τῆς ἐπιταγῆς κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν συναλλαγῶν. Τὴν ἀνάγκην τῆς διαδόσεως τῆς χρήσεως τῆς ἐπιταγῆς καὶ τοῦ κατὰ τὸ δυνατὸν περιορισμοῦ τῆς κυκλοφορίας ρευστοῦ χρήματος ᾐσθάνθησαν πολὺ περισσότερον αἱ τράπεζαι, αἵτινες καὶ συναπεφάσισαν τὴν ἵδρυσιν Συμψηφιστικοῦ Γραφείου, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐξυπηρετήσεως τῶν μεταξύ των συναλλαγῶν.

Digitized by Google

Ἵδρυσις καὶ λειτουργία τοῦ γραφείου συμψηφισμοῦ. Τὸ πρῶτον γραφεῖον συμψηφισμοῦ (Clearing House) ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις διὰ συμφώνου συνομολογηθέντος τῇ 17 Δεκεμβρίου 1928 μεταξὺ τῶν ἑπτὰ κυριωτέρων τραπεζῶν (Ἑλλάδος, Ἐθνικῆς, Ἀθηνῶν, Ἰονικῆς, Λαϊκῆς, Ἐμπορικῆς καὶ Ἀνατολῆς). Προορισμὸς τοῦ γραφείου τούτου εἶναι ὁ συμψηφισμὸς τῶν παρά τινος τῶν συμμετεχουσῶν τοῦ γραφείου τραπεζῶν ἐκδιδομένων ἐπὶ ἑτέρας ἐπιταγῶν. Γίνονται ἐπίσης δεκταὶ ὑπὸ τοῦ γραφείου συμψηφισμοῦ καὶ ἐπιταγαὶ ἐκδόσεως οἱουδήποτε νομικοῦ ἢ φυσικοῦ προσώπου, ἐφ' ὅσον εἶναι ἐκδεδομέναι ἐπὶ τραπέζης συμμετεχούσης τοῦ γραφείου καὶ κομίζονται πρὸς συμψηφισμὸν ὑπὸ τραπέζης συμμετεχούσης τοῦ αὐτοῦ γραφείου. Ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 55 § 15 τοῦ καταστατικοῦ της, ἀνέλαβε νὰ παράσχῃ κατάλληλον χῶρον εἰς κατάστημα ἀνῆκον εἰς αὐτὴν πρὸς διεξαγωγὴν τῶν ἐργασιῶν τοῦ γραφείου τούτου. Τῷ 1933 ἱδρύθη γραφεῖον συμψηφισμοῦ καὶ ἐν Πειραιεῖ. Ἀμφότερα τὰ γραφεῖα ταῦτα λειτουργοῦσιν ἐντὸς τῶν οἰκείων καταστημάτων τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, αἱ ἐργασίαι δ' αὐτῶν διενεργοῦνται ὑπὸ τῶν ὑπαλλήλων αὐτῆς. Τοιαῦτα γραφεῖα δύνανται νὰ ἱδρυθῶσιν εἰς πάσας τὰς πρωτευούσας νομῶν, ἔνθα ἑδρεύουσι καταστήματα τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος. Ἤδη μετέχουσι τοῦ Γραφείου Συμψηφισμοῦ Ἀθηνῶν 14 ἐν ὅλῳ τράπεζαι, προσετέθησαν δηλαδὴ εἰς τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας ἱδρυτρίας καὶ αἱ τράπεζαι American Express Co, Χίου, Βρεττανο-Γαλλική, Ἰταλο-Ἑλληνική, Ἑλληνικῆς Ἐμπορικῆς Πίστεως, Λακωνίας, Πειραιῶς, Καραβασίλη. Ἐκτὸς τῶν συμμετεχουσῶν τραπεζῶν δύναται νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὸ Γραφεῖον Συμψηφισμοῦ καὶ πᾶσα ἄλλη ἐν Ἀθήναις λειτουργοῦσα τράπεζα ἢ ἄλλοι ὀργανισμοὶ δημοσίου ἢ ἰδιωτικοῦ δικαίου, πᾶσα δὲ τράπεζα ἐκ τῶν μετεχουσῶν τοῦ Γραφείου Συμψηφισμοῦ δύναται νὰ ἀποχωρήσῃ εἰδοποιοῦσα αὐτὸ πρὸ μηνὸς ἐγγράφως περὶ τούτου. Ἑκάστη τῶν μετεχουσῶν τοῦ γραφείου τραπεζῶν ὁρίζει ἐγγράφως ἀνώτερον αὐτῆς λειτουργόν, ὅστις καὶ τὴν ἀντιπροσωπεύει παρ' αὐτῷ. Οἱ ἀντιπρόσωποι οὗτοι ἀποτελοῦσι καὶ τὸ συμβούλιον τοῦ Γραφείου Συμψηφισμοῦ, πρόεδρος τοῦ ὁποίου ὁρίζεται ὁ ἑκάστοτε παρὰ τῷ γραφείῳ ἀντιπρόσωπος τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος. Αἱ μετέχουσαι τοῦ γραφείου τράπεζαι ἀποστέλλουσιν εἰς αὐτὸ καθ' ἑκάστην ἐργάσιμον ἡμέραν καὶ ἐντὸς ὁρισθεισῶν κοινῇ συναινέσει ὡρῶν τὰς εἰς χεῖράς των τραπεζικὰς ἐπιταγάς, ἐφ' ὅσον αὗται εἶναι ἐκδεδομέναι ὑπὸ μιᾶς καὶ εἰς βάρος ἑτέρας τῶν μετεχουσῶν τοῦ γραφείου τραπεζῶν. Αἱ οὕτω ἀποστελλόμεναι πρὸς συμψηφισμὸν ἐπιταγαὶ δέον νὰ εἶναι τακτικῶς καὶ οὐχὶ ἐν λευκῷ ὀπισθογραφημέναι καὶ ἐξωφλημέναι ἐν τέλει διὰ τῆς ὑπογραφῆς τῶν προσαγουσῶν ταύτας τραπεζῶν ὡς ἑξῆς: Ἐξωφλήθη συμψηφιστικῶς διὰ τοῦ Γραφείου Συμψηφισμοῦ, ἐν Ἀθήναις τῇ . . . . . . 193 . . (ὑπογραφή). Τὸ Γραφεῖον Συμψηφισμοῦ ἐνεργεῖ αὐθημερὸν τὸν συμψηφισμὸν τῶν ἐντὸς τῆς ἡμέρας παραληφθεισῶν παρ' αὐτοῦ ἐπιταγῶν. Ἡ κίνησις τῶν γραφείων συμψηφισμοῦ κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ἔτη ἔχει ὡς ἑξῆς:

Γραφεῖον Συμψηφισμοῦ Ἀθηνῶν. Τῷ 1932: ἐπιταγαὶ 156.890, ἀξίας 4.050.491.156 δραχμῶν, συμψηφισθέντα ποσὰ 3.003.976.971 δραχμαί. Τῷ 1933: ἐπιταγαὶ 149.616, ἀξίας 4.848.609.686 δραχμῶν, συμψηφισθέντα ποσὰ 3.722.087.393 δραχμαί.

Γραφεῖον Συμψηφισμοῦ Πειραιῶς (26 Ἀπριλίου—31 Δεκεμβρίου 1933). Ἐπιταγαὶ 63.243, συνολικοῦ ποσοῦ 1.390.307.742 δραχμῶν, ἐξ ὧν συνεψηφίσθησαν ποσὰ 987.904.550 δραχμῶν.

Α. Δ. ΚΥΡΚΙΛΙΤΣΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Τράπεζαι.*— «Ἔγγραφα περὶ κτηματικῆς τραπέζης.— Αἱ ἐν τῇ ἐθνικῇ συνελεύσει συζητήσεις περὶ Κτηματικῆς Τραπέζης.— Ἔκθεσις καὶ σύμβασις περὶ τῆς Κτηματικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1864, τ. 3, ἐκδ. ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν).—*Βαλαωρίτη Ἰ. Α.*, «Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1897—1910, τ. 2). — *Λυκιαρδοπούλου Γ. Π.*, «Ἡ ἑξηκοστὴ ἐπέτειος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἤτοι οἰκονομικὴ ἄποψις τοῦ ἑξηκονταετοῦς αὐτῆς βίου» (Ἀθῆναι 1902).—*Εὐταξία Ἰ.*, «Τὸ κράτος καὶ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα» (Ἀθῆναι 1914).—*Χασιώτη Σπ.*, «Σχέδιον ὀργανισμοῦ γεωργικῆς τραπέζης ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1916, ἐκ τῶν «Νέων Γεωπονικῶν»).— *Μπακοπούλου Ν.*, «Περὶ ἐκδοτικῶν τραπεζῶν» (Ἀθῆναι 1920).—*Εὐλαμπίου Μ. Σ.*, «The National Bank of Greece. A history of the financial and economic evolution of Greece» (Ἀθῆναι 1924).— *Ζωγράφου Δ. Α.*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας» (Ἀθῆναι 1923).— *Τοῦ ἰδίου*, «Ἱστορία τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης» (Ἀθῆναι 1925, τ. 2).— *Χριστοφόρου Χρ.*, «Die Entwicklung der griechischen Nationalbank» (Leipzig 1926).— *Στεφανοπούλου Σ.*, «La question de la propriété de l' encaisse métallique de la banque d' émission en Grèce» (Paris 1929). — *Ἰασεμίδη Σ. Π.*, «Ἡ ὑπὸ μελέτην Γεωργικὴ Τράπεζα» (1927). *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ Γεωργικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος» (1928).— *Σπουργίτη Ἀν.*, «Τραπεζιτικὰ καὶ συναλλαγματικὰ μελετήματα» (Ἀθῆναι 1928).—*Γόντικα Κ.*, «Ἔκθεσις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν τῆς ἀγροτικῆς Τραπέζης» (1930).— *Εὐελπίδη Ν.*, «Manuel pratique du droit bancaire hellénique» (Paris 1931).—*Κυρκιλίτση Α.*, «Αἱ Τράπεζαι ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1934). [Πρβ. καὶ τὰ ἐν τῷ τμήματι *Ἀγροτικὴ πίστις-Συνεταιρισμοί*.]

Χρηματιστήρια.—*Courtois Alph.*, «Στοιχειώδης πραγματεία περὶ ἐργασιῶν τοῦ Χρηματιστηρίου κτλ.» (μετάφρασ. *Σπ. Δυοβουνιώτη*, Ἀθῆναι 1894).—*Σημίτης Σ.*, «Πωλήσεις ἐπὶ προθεσμίαν. Περὶ τοῦ χρηματιστηριακοῦ παιγνίου (ἐν «Νέοις Πανδέκταις« τ. Α'/1905 σ. 41).—*Σπηλιόπουλος Β. Κ.*, «Τραπεζιτικοὶ καὶ χρηματιστηριακοὶ λογαριασμοὶ μετὰ πινάκων» (Ἀθῆναι Α'/1907).— *Παπαδῆμος Ἀπόστ. Δ.*, «Συλλογὴ τῶν χρηματιστηριακῶν νόμων» (Ἀθῆναι 1924, ἐκδ. Χρηματιστηρίου Ἀθηνῶν).—*Τρυγονίδης καὶ Ἀναγνωστόπουλος*, «Ὁδηγὸς χρηματιζομένων» (1926). — *Κεραμιδᾶς Τρ.*, «Χρηματιστήρια ἀξιῶν» (Ἀθῆναι 1929).—«Δείκτης τῶν χρηματιστηριακῶν διακυμάνσεων τῶν ἑλληνικῶν ἀξιῶν σταθεροῦ καὶ μεταβλητοῦ εἰσοδήματος κατὰ τὴν πενταετίαν 1928—1933» (ἐκδ. Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου, Ἀθῆναι 1933).— «Νομοθεσία Χρηματιστηρίων ἀξιῶν» (Ἀθῆναι 1934, ἐκδ. Χρηματιστηρίου Ἀθηνῶν).

Δελτία καὶ ἐπίσημα δημοσιεύματα:—«Δελτίον κινήσεως τῶν ἀξιῶν ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ Ἀθηνῶν» (Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας, 1918— 1919 ἑξαμηνιαίως, 1920 κ.ἑ. ἐτησίως μετὰ παραλλήλου μηνιαίας ἐκδόσεως ἀπὸ τοῦ 1919 κ. ἑ.).— «Ἐπίσημον δελτίον τιμῶν» (Χρηματιστηρίου Ἀθηνῶν, 1929 κ.ἑ.).— «Ἑλληνικὰ χρεώγραφα» (Ἀθῆναι 1929 κ.ἑ.).— «Δείκτης τῶν χρηματιστηριακῶν διακυμάνσεων τῶν ἑλληνικῶν ἀξιῶν σταθεροῦ καὶ μεταβλητοῦ εἰσοδήματος» (Ἀθῆναι 1933, Ἀνακοίνωσις Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου).

Συναλλαγαί:— *Κεχαγιᾶ Εὐθ. Ἰ.*, «Τὸ νέον νομισματικὸν σύστημα» (Ἀθῆναι 1875, β' ἐκδ. 1927).— *Κατσελίδη Γ.*, «Τὸ νόμισμα» (Ἀθῆναι 1902).— *Βαλαωρίτη Ἰ. Ἀ.*, «Notes, tableaux et graphiques à la question du cours forcé et de change en Grèce» (1902).— *Σημαντῆρα Ἰ.*, «Τὸ ζήτημα τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας» (Ἀθῆναι 1905).— *Δαμίρη Χρ. Ἰ.*, «L' émission du billet de banque en Grèce et le change» (Paris 1919, τ. 3).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Le système monétaire grec et le change» (Paris 1920, τ. 3).— *Μαϊμούκα Γ. Δ.* καὶ *Βεκιαρέλη Α. Β.*, «Ὁ ἔλεγχος τοῦ συναλλάγματος καὶ τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον» (Βόλος 1921).— *Φιλαρέτου Δ. Ν.*, «Τὸ κονσόρτιουμ» (Ἀθῆναι 1921).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Τὸ νομισματικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1925).— *Ζολώτα Ξεν.*, «Νομισματικὰ καὶ συναλλαγματικὰ φαινόμενα ἐν Ἑλλάδι» (1928).— *Σπουργίτη Α.*, «Τραπεζιτικὰ - συναλλαγματικὰ μελετήματα» (Ἀθῆναι 1928). —*Διομήδη Ἀλ.*, «Ἡ νομισματική μας ἀσθένεια καὶ τὰ μέσα πρὸς θεραπείαν αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1929). — *Κεραμιδᾶ Τρ.*, «Χρηματιστήριον ἀξιῶν» (Ἀθῆναι 1929). — *Ζολώτα Ξ.*, «Νομισματικὴ σταθεροποίησις» (Ἀθῆναι 1929).— *Μιτζάλη Π.*, «Αἱ ἀνώνυμοι ἑταιρεῖαι ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χρυσῆς δραχμῆς (1914—1928) καὶ τῆς δραχμῆς σταθεροποιήσεως (1929—1930)» (Ἀθῆναι 1931).—«Οἰκονομικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος» (ἐκδιδομένη ἀπὸ τοῦ 1929 ὑπὸ Γ. Χαριτάκη).—«Ἐκθέσεις ἐπὶ τῶν ἰσολογισμῶν τῆς Τραπέζης Ἑλλάδος».— «Ὀργανισμὸς καὶ καταστατικὸν Γραφείου συμψηφισμοῦ».—«Μηνιαῖον Δελτίον Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος» (στατιστικὰ δεδομένα).

Α. Δ. Κ.—Π. Ν. Π.

ΕΜΠΟΡΟΠΑΝΗΓΥΡΕΙΣ-ΕΚΘΕΣΕΙΣ-ΑΓΟΡΑΙ

Αἱ ἐμποροπανηγύρεις ἐν Ἑλλάδι. Περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐν Ἑλλάδι ἐμποροπανηγύρεων κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους δὲν ἔχομεν πολλὰς πληροφορίας. Φαίνεται ὅμως ὅτι αὗται ἦσαν κατ' ἀρχὰς στενῶς συνυφασμέναι μὲ τὰς θρησκευτικὰς τελετὰς καὶ τοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνας. Κατὰ τὰς μεγάλας θρησκευτικὰς ἑορτάς, τὰ Ὀλύμπια, τὰ Ἴσθμια, τὰ Παναθήναια, τὰ Θεσμοφόρια, τὰ Διονύσια καὶ τὰς Ἀμφικτιονίας ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς συγκεντρώσεως πολλοῦ πλήθους προσήρχοντο πολλοὶ ἔμποροι, ὅπως διαθέσωσι τὰ ἐμπορεύματά των. Αἱ ἑορταὶ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Δήλῳ συνεκέντρουν πλήθη ἐμπόρων, οἵτινες συνεκρότουν ἐκεῖ μεγάλην ἐμποροπανήγυριν μὲ ἀπειρίαν ἐμπορευμάτων καὶ ἀναριθμήτους δούλους, οἱ ὁποῖοι ἐπωλοῦντο κυρίως κατὰ τὸ τέλος τῆς τελετῆς. Εἰς τὰς ἑορτὰς τῶν Ἀμφικτιονιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐλάμβανον χώραν εἰς Δελφοὺς τὴν ἄνοιξιν καὶ εἰς Θερμοπύλας τὸ φθινόπωρον, συνεκροτοῦντο εὐρεῖαι ἐμπορικαὶ συγκεντρώσεις, καθ' ἃς ἐξετίθεντο καὶ ἐπωλοῦντο διάφορα ἐμπορεύματα, καὶ μάλιστα ὁ ἐλλέβορος, ὅστις ἦτο προϊὸν τῆς περιφερείας. Αἱ ἐμποροπανηγύρεις δὲν περιωρίσθησαν μόνον εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ἀλλ' ἐπεξετάθησαν καὶ εἰς τὰς ἀποικίας μὲ τὴν αὐτὴν ἐπιτυχίαν, λόγῳ τῶν εὐστόχων μέτρων, τὰ ὁποῖα ἔλαβον οἱ Ἕλληνες, θεωρήσαντες τοὺς ἐν μετακινήσει ἐμπόρους ὡς ὑπὸ τὴν προστασίαν καὶ τὴν ἐγγύησιν τῆς πολιτείας τελοῦντας. Προϋπόθεσιν καὶ βάσιν τῶν ἐμποροπανηγύρεων ἀπετέλει πάντοτε ἡ ὕπαρξις ἀκμάζοντος ἐμπορίου, τὸ ὁποῖον, συγκεντρῶνον εἰς χεῖράς του τὴν παραγωγήν, συμφέρον ἔχει νὰ ἐμφανίσῃ ταύτην εἰς τὰς μεγάλας συγκεντρώσεις καὶ νὰ τὴν καταστήσῃ γνωστὴν εἰς μεγαλύτερον ἀριθμὸν ἀτόμων, ἅτινα γίνονται οὕτως ἀγορασταὶ καὶ πελάται του. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον οἱ ἔμποροι ηὐνόησαν τὴν ὀργάνωσιν τῶν ἐμποροπανηγύρεων. Διὰ τὰς πανηγύρεις καθίσταντο ἴδιοι ἄρχοντες μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν πανηγυριάρχον. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως αἱ ἐμποροπανηγύρεις ὑπήχθησαν εἰς ἰδίους κανόνας καὶ ὑπὸ ἴδια πρόσωπα, περιβεβλημένα μὲ εἰδικὴν ἐξουσιοδότησιν καὶ καθήκοντα. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐγίνοντο ἐμποροπανηγύρεις εἰς διάφορα σημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας, ὡς ἐν Κωνσταντινουπόλει, Τραπεζοῦντι, Θεσσαλονίκῃ, Μυστρᾷ, Βερβαίνοις, βραδύτερον δέ, ἐπὶ Ἑνετῶν καὶ Τούρκων, συναντῶμεν τοιαύτας εἰς πλεῖστα μέρη τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ὡς ἐν Γαστούνῃ, Τριπόλει, Καλαβρύτοις, Φαρσάλοις, Λαμίᾳ, Στρωμνίτσῃ, Λεβαδείᾳ καὶ Κυπαρισσίᾳ. Ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1862 εὑρίσκομεν τελουμένας ἐν Ἑλλάδι 22 ἐν ὅλῳ ἐμποροπανηγύρεις καὶ κατὰ τὸ 1877 42, ἐξ ὧν ἄλλαι μὲν εἶχον συσταθῆ διὰ διαταγμάτων, ἄλλαι δὲ εἶχον καθιερωθῆ διὰ συνηθείας καὶ ἐκ τῶν ὁποίων 23 ἐγίνοντο εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ 19 εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα. Ἐξ αὐτῶν ἡ ἐν Λεβαδείᾳ, ἡ μία ἐκ τῶν δύο τῆς Λαμίας, ἡ τοῦ Μυστρᾶ καὶ ἡ τῆς Κυπαρισσίας ὑπῆρχον καὶ πρὸ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος. Μέχρι τοῦ ἔτους 1880 οὐδεμία ἐμποροπανήγυρις ἐτελεῖτο εἰς τὴν Ἑπτάνησον, τὰς λοιπὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰς ἐπαρχίας Πατρῶν, Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, Οἰτύλου, Πυλίας, Ναυπλίας, Μεγαρίδος, Ξηροχωρίου, Δωρίδος, Παρνασσίδος, Μεσολογγίου καὶ Βονίτσης. Ἀντιθέτως ἐτελοῦντο 4 εἰς τὴν ἐπαρχίαν Γορτυνίας, ἀνὰ 3 εἰς τὰς ἐπαρχίας Φθιώτιδος, Καλαβρύτων καὶ Εὐρυτανίας, καὶ ἀνὰ 2 εἰς τὰς τῆς Ἠλείας, Λοκρίδος καὶ Μαντινείας. Κατὰ προτίμησιν, ἔχουσαν λόγους βασίμους, αἱ ἐμποροπανηγύρεις γίνονται τοὺς μῆνας Αὔγουστον καὶ Σεπτέμβριον ἢ τὴν ἄνοιξιν, κατὰ Μάϊον. Ἡ ἐποχὴ καθ' ἣν τελεῖται ἡ ἐμποροπανήγυρις δὲν εἶναι τυχαία. Κυρίως ἀποβλέπουν νὰ συμπέσῃ αὕτη μὲ τὴν ἐποχήν, καθ' ἣν ὁ πληθυσμὸς τῆς περιφερείας, συνεπείᾳ ἐκποιήσεως τῶν προϊόντων του, ἔχει ἀγοραστικὴν δύναμιν. Ἡ ἄνοιξις, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι ἡ ὡραιοτέρα ἐποχὴ τοῦ ἔτους, παρέχει καὶ τὸ πλεονέκτημα ὅτι οἱ παραγωγοί, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀναμενομένης ἐσοδείας, συνάπτουν τὰ δάνειά των. Οὕτω κατὰ τὸ ἔτος 1880 σημειοῦμεν 14 πανηγύρεις κατὰ τὸν μῆνα Σεπτέμβριον, 13 τὸν Αὔγουστον καὶ 5 τὸν Μάϊον.

Μέχρι τοῦ ἔτους 1920 ἡ ἔκδοσις ἐκ μέρους τῆς ἁρμοδίας ἀρχῆς ἀδειῶν τελέσεως νέων ἐμποροπανηγύρεων ἐγίνετο μετὰ περισκέψεως. Οὕτως ἐνῷ μέχρι τοῦ ἔτους ἐκείνου πᾶσαι αἱ ἐν Ἑλλάδι ἐμποροπανηγύρεις μετὰ τῶν τελουμένων ἀπὸ παλαιοτάτης ἐποχῆς, καὶ ἐπ' αὐτῶν ἀκόμη τῶν πρὸ τῆς ἀπελευθερώσεως χρόνων, εἴτε καθ' ἔθιμον εἴτε ἀδείᾳ τῆς ἀρχῆς, ἀνήρχοντο εἰς 80 περίπου, αἱ δοθεῖσαι ἔκτοτε ἄδειαι ἀνεβίβασαν αὐτὰς εἰς 190. Αἱ πλεῖσται ὅμως ἐξ αὐτῶν στεροῦνται ἐνδιαφέροντος, γίνονται ἄνευ σκοπιμότητος, ἐνίοτε εἶναι σημαντικῶς βλαπτικαὶ εἰς τὸ γενικὸν ἐμπόριον, αἱ πλεῖσται δ' ἐξ αὐτῶν εἶναι θνησιγενεῖς. Ἡ σημαντικωτέρα ὠφέλεια ἡ προερχομένη ἐξ αὐτῶν συνίσταται εἰς τὸ ὅτι αἱ κοινότητες, εἰς τὴν περιφέρειαν τῶν ὁποίων τελοῦνται, εἰσπράττουσι μικρόν τι ἔσοδον ἐξ ἐπιβαλλομένης φορολογίας. Πλήττονται ὅμως οἱ μικροεπαγγελματίαι, ἰδίως οἱ διατηροῦντες ἐμπορικὰ καταστήματα ἐν τῇ περιφερείᾳ, χωρὶς νὰ ὠφελῆται ἡ τοπικὴ παραγωγή, διότι εἰς τὰς πλείστας τῶν ἐμποροπανηγύρεων δὲν ἐκτίθενται ἐγχώρια προϊόντα, τὸ κυριαρχοῦν δὲ εἶδος εἶναι τὰ διάφορα ψιλικὰ καὶ εἴδη μανιφατούρας, ὡς καὶ κατώτερα εἴδη κλωστικῆς βιομηχανίας, μεταφερόμενα ἐκεῖ ὑπὸ τῶν ἐμπόρων τῶν μεγαλυτέρων πόλεων τῆς περιφερείας. Ἐξ ἄλλου ὅμως πλήττονται καὶ αἱ ἐμποροπανηγύρεις ἐκεῖναι, αἵτινες, τελούμεναι εἰς ἐπίκαιρα σημεῖα τῆς χώρας καὶ εἰς ἐπαρχίας ἐχούσας πραγματικὴν παραγωγήν, εἶχον καταστῆ ἐπιφανῆ κέντρα σημαντικῶν ἐμπορικῶν ἐπικαταλλαγῶν ἢ ἠδύναντο καὶ ἔπρεπε νὰ καταστῶσι τοιαῦτα.

Ἐκθέσεις. Εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας δὲν ἦτο ἄγνωστος ἡ ὠφελιμότης τῶν ἐκθέσεων. Τὸ *Δεῖγμα* τοῦ Πειραιῶς δὲν ἦτο παρὰ παμμέγεθες κτήριον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξετίθεντο δείγματα τῶν προϊόντων τῆς παραγωγῆς τῆς χώρας καὶ συνεκεντροῦντο πανταχόθεν ἔμποροι, οἵτινες συνηλλάσσοντο. Ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐλήφθη μέριμνα περὶ τῶν ἐκθέσεων μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος. Οὕτως ἐξεδόθη τὸ ἀπὸ 25 Ἰανουαρίου 1837 διάταγμα, δι' οὗ συνιστᾶτο δωδεκαμελὴς «Ἐπιτροπὴ ἐμψυχώσεως τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας», ἥτις ὑφίστατο μέχρι τοῦ 1878. Εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἐπιτροπὴν παρεσχέθη τὸ δικαίωμα τῆς ὀργανώσεως ἐκθέσεων καὶ βραβεύσεως τῶν καλυτέρων ἐκθεμάτων, ἰδιαίτερα δὲ κατεβάλλετο μέριμνα ἐνισχύσεως τῆς εἰσαγωγῆς καὶ χρησιμοποιήσεως τῶν νέων γεωργικῶν ἐργαλείων καὶ ἄλλων μηχανῶν χρησίμων, ὡς καὶ τῶν ἐξηυγενισμένων εἰδῶν ζῴων. Διὰ τῆς γενομένης δὲ τῷ 1858 δωρεᾶς τοῦ Εὐαγγέλου Ζάππα κατέστη δυνατὸν νὰ ὀργανωθοῦν αἱ πρῶται ἐν Ἑλλάδι ἐθνικαὶ ἐκθέσεις καὶ νὰ ἀνεγερθῇ τὸ κτήριον τοῦ Ζαππείου, προωρισμένον διὰ τοιοῦτον σκοπόν. Ἡ τέλεσις τῶν πρώτων *Ὀλυμπίων*, ὡς ὠνομάσθησαν αἱ ἐκθέσεις Ζάππα, ὡρίσθη διὰ τοῦ ἀπὸ 19 Αὐγούστου 1859 διατάγματος ἀπὸ τῆς α' Κυριακῆς μέχρι τέλους Ὀκτωβρίου ἰδίου ἔτους. Διὰ τοῦ ἀπὸ 11 Αὐγούστου 1865 διατάγματος καθωρίσθη ἡ ὑπηρεσία τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς Ὀλυμπίων ὡς διαρκής. Ἡ β' ἔκθεσις τῶν Ὀλυμπίων ἐγένετο κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1870 ἐν τῷ Ἐθνικῷ μουσείῳ. Κατ' αὐτὴν οἱ ἐκθέται ἀνῆλθον εἰς 1.167, ἐξ ὧν ἐβραβεύθησαν οἱ 907. Ἐτελέσθησαν ἀκόμη ἡ γ' Ὀλυμπιὰς τοῦ ἔτους 1875, καθ' ἣν οἱ ἐκθέται ἀνῆλθον εἰς 1.200 καὶ ἐβραβεύθησαν 570, καὶ ἡ δ' τοῦ ἔτους 1888, καθ' ἣν οἱ ἐκθέται ἀνῆλθον εἰς 1.300 καὶ τὰ βραβεῖα εἰς 650. Αἱ Ὀλυμπιάδες αὗται κατὰ κυριολεξίαν εἶναι διαγωνισμοὶ (concours), ἀφοῦ οὕτω τὰς ὀνομάζει ὁ ἱδρυτής των καὶ τὸ περὶ συστάσεως αὐτῶν διάταγμα. Παρὰ ταῦτα πᾶσαι αἱ σχετικαὶ πράξεις, δημόσιαι καὶ ἰδιωτικαί, χαρακτηρίζουν ἔκτοτε τὰς ἐν λόγῳ ἐπιδείξεις ὡς ἐκθέσεις.

Πλὴν τῶν ὡς ἄνω τεσσάρων ἐθνικῶν ἐκθέσεων, αἱ σημαντικώτεραι τῶν εἰδικῶν ἢ τοπικῶν τοιούτων, αἵτινες ἐγένοντο μέχρι τοῦ 1903, ὅτε ὠργανώθη ἡ εἰς ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν ὀφειλομένη Διεθνὴς Ἔκθεσις Ἀθηνῶν, εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ἔκθεσις ἀνθέων τοῦ ἔτους 1883 ἐν Ἀθήναις, ἄνευ πολλῆς ἐπιτυχίας. 2) Ἔκθεσις Μνημείων Ἱεροῦ Ἀγῶνος 25 Μαρτίου 1884, ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ πολυτεχνείου. 3) Β' ἔκθεσις φυτῶν καὶ ἀνθέων

Digitized by Google

(6 Μαΐου 1884) ἐν τῷ παριλισσίῳ κήπῳ «Παράδεισος». 4) Καλλιτεχνικὴ ἔκθεσις ἐν τῷ «Παρνασσῷ» (21 'Απριλίου 1885). 5) Καλλιτεχνικὴ ἔκθεσις ἐν τῷ «Παρνασσῷ» (1890). 6) Τοπικὴ ἔκθεσις Πατρῶν (1898), ὀργανωθεῖσα ὑπὸ τῆς Βιοτεχνικῆς ἑταιρείας Πατρῶν πρὸς ἐμψύχωσιν καὶ προαγωγὴν τῆς ἐγχωρίου βιοτεχνίας. Εἰδικαὶ ἢ τοπικαὶ ἐκθέσεις, καὶ μάλιστα καλλιτεχνικαὶ τοιαῦται, ὠργανώθησαν πολλαὶ ἐν τῷ μεταξὺ ἐν 'Αθήναις. Τῷ 1903 ὠργανώθη ἐν 'Αθήναις διεθνὴς ἔκθεσις, ὀφειλομένη εἰς τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν. 'Εκ τῶν ξένων κρατῶν ἡ Αὐστρία, ἡ 'Ιταλία καὶ ἡ 'Ισπανία ἐξέθεσαν εἰς ἴδια περίπτερα ὁμαδικῶς τὰ ἐκθέματα τῶν ὑπηκόων των, εἰς ἃ συμμετέσχον καὶ ἀγγλικοὶ οἶκοι. 'Αρκετὰ ἐκθέματα ὑπῆρξαν καὶ ἐκ Τουρκίας, ὀφειλόμενα εἰς Ἕλληνας ὑπηκόους. 'Εν συνόλῳ οἱ ἐκθέται ἔφθασαν τὰς 2.000, ἐξ ὧν 450 ἐξ 'Ελλάδος καὶ Κρήτης, 500 ἐκ Τουρκίας καὶ 'Ανατολῆς καὶ 1.050 περίπου ἐκ τῶν λοιπῶν χωρῶν. 'Επ' εὐκαιρίᾳ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1930 ὀργανωθέντος ἐν 'Αθήναις βαλκανικοῦ συνεδρίου ὑπὲρ τῆς εἰρήνης ὠργανώθη ἐν 'Αθήναις, δαπάναις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, βαλκανικὴ ἔκθεσις τῆς λαϊκῆς χειροτεχνίας. Κατ' αὐτὴν ἐνεφανίσθη ὅλη ἡ πρόοδος καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς χειροτεχνίας, ἥτις ἐν μικροτέρῳ βαθμῷ εἶχεν ἐμφανισθῆ προηγουμένως ἐν ὁμοίᾳ ἐκθέσει, ἥτις ἔλαβε χώραν εἰς Δελφοὺς ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν Δελφικῶν ἑορτῶν.

'Η διεθνὴς ἔκθεσις Θεσσαλονίκης. 'Η ἐπίδειξις αὕτη ἔλαβε τὸν τίτλον «Διεθνὴς Ἔκθεσις (Foire) Θεσσαλονίκης», πρὸς μεγαλυτέραν λαμπρότητα, ἐνῷ πράγματι εἶναι καθαρὰ ἐμποροπανήγυρις (foire). 'Η ἔκθεσις Θεσσαλονίκης ἐπετράπη διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 16968 ἀπὸ 30 'Απριλίου 1927 πράξεως τοῦ ἐπὶ τῆς 'Εθνικῆς Οἰκονομίας ὑπουργοῦ, στηριζομένης εἰς τὸ ἄρθρον 4 τοῦ νόμου 1698. Τῷ 1931 ἐψηφίσθη ὁ «Περὶ ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Διεθνοῦς 'Εκθέσεως Θεσσαλονίκης» νόμος 5184, ὑφ' οὗ διέπεται πλέον ἡ ἐν λόγῳ ἔκθεσις. Οἱ συμμετέχοντες ἐκθέται, οἵτινες ἀνήκουν εἰς διάφορα κράτη, ἔφθασαν τὸν ἀριθμὸν τῶν 1.600 κατ' ἔτος, τὰ ἐκθέματα καταλαμβάνουν χῶρον 12.000 τ. μ. καὶ οἱ ἐπισκέπται δὲν ὑπολείπονται τῶν 100.000 δι' ἑκάστην περίοδον. Τὰ ἀπονεμόμενα χρηματικὰ βραβεῖα ὑπερβαίνουν κατ' ἔτος τὰ 600, ἐξ ὧν τὰ ἡμίση καὶ πλέον εἰς σιτηρά. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐκθέσεως Θεσσαλονίκης ὑπῆρξαν ἐξαιρετικῶς ἐπωφελῆ ἰδίᾳ διὰ τὴν Βόρειον 'Ελλάδα.

Νομοθεσία διέπουσα τὰ τῶν ἐκθέσεων. Μετὰ τὸ διάταγμα τοῦ 1837, τὸ ὁποῖον ἐρρύθμισε τὸ πρῶτον ζήτημα ἐκθέσεων ἐν 'Ελλάδι, καὶ τὰ διατάγματα τὰ ἀφορῶντα τὰς 'Ολυμπιάδας τοῦ Ζάππα, μόλις κατὰ τὸ ἔτος 1911 ἠσχολήθη ἡ νομοθεσία μὲ ζητήματα ἀφορῶντα τὰς ἐκθέσεις, ψηφισθέντος τοῦ νόμου ,ΓϡΠΖ', δι' οὗ ἐρρυθμίσθη τὸ ζήτημα τῆς ἐν τῷ κρατικῷ προϋπολογισμῷ ἀναγραφῆς δαπάνης διὰ τὴν ἐκτέλεσιν ἐκθέσεων ἐν 'Ελλάδι, τὴν ἀπονομὴν βραβείων κλπ. Διὰ τοῦ νόμου 1698 ἐρρυθμίσθησαν ἱκανοποιητικώτερον τὰ τῆς ὀργανώσεως τῶν ἐκθέσεων, ἀνατεθείσης τῆς ὅλης ἐργασίας εἰς ἰδίαν ὑπηρεσίαν, ἔχουσαν παρ' ἑαυτῇ καὶ γνωμοδοτικὸν συμβούλιον. Διὰ τοῦ αὐτοῦ νόμου ἐδόθη εἰς τὴν παρὰ τῷ ὑπουργείῳ 'Εθνικῆς Οἰκονομίας ἱδρυθεῖσαν «'Υπηρεσίαν ξένων καὶ ἐκθέσεων» τὸ δικαίωμα τῆς ὀργανώσεως ἐκθέσεων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς χώρας καὶ τῆς συμμετοχῆς εἰς ἐκθέσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ. 'Ωσαύτως ἐρρυθμίσθησαν τὰ ζητήματα τῶν παρεχομένων εὐκολιῶν εἰς τοὺς συμμετέχοντας τῶν ἐκθέσεων, ἀλλὰ δὲν ἐθίγησαν ποσῶς ἄλλα ζητήματα, ὅπως τὰ τῶν ἀπομιμήσεων, τῶν βραβεύσεων, τοῦ καταρτισμοῦ ἐπιτροπῶν κριτῶν καὶ τῆς καταχωρήσεως τῶν ἀπονεμομένων βραβείων. 'Ερρυθμίσθη ὅμως διὰ τοῦ ἐδαφίου ε' τοῦ ἄρθρου 4 τοῦ νόμου τὸ ζήτημα τῆς ἐποπτείας πάσης ἰδιωτικῆς ἐκθέσεως, ὑποχρεωθέντων τῶν ὀργανωτῶν ὅπως ἀνακοινῶσι τὸν σκοπὸν αὐτῆς εἰς τὴν 'Υπηρεσίαν ξένων καὶ ἐκθέσεων, ἵνα ἐπιβάλλῃ, κατὰ τὴν κρίσιν της, τὴν κατάλληλον ὀργάνωσιν αὐτῆς. Συνέπεια τῆς διατάξεως ταύτης τοῦ νόμου ὑπῆρξε τὸ ἐκδοθὲν διάταγμα τοῦ 1926 «Περὶ ἀδείας ὀργανώσεως παντὸς εἴδους ἐκθέσεων».

Αἱ ἀγοραὶ ἐν 'Ελλάδι μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν. Αἱ ἀγοραὶ σήμερον ἢ εἶναι ἀσκεπεῖς χῶροι, πλατεῖαι, σταυροδρόμια, εὐρεῖαι ἀγυιαὶ τῶν πόλεων, ὅπου ἐκτίθενται τὰ πρὸς πώλησιν προϊόντα συγκροτουμένων τῶν *ἑβδομαδιαίων ἀγορῶν*, ἢ εἶναι κτήρια ὑπὸ τῶν δημοτικῶν ἢ κοινοτικῶν συνήθως ἀρχῶν ᾠκοδομημένα, ἐντὸς τῶν ὁποίων συγκεντροῦνται καὶ ἐκτίθενται πρὸς πώλησιν διάφορα τρόφιμα, κρέατα, ἰχθύες, χόρτα, εἴδη κυνηγίου κλπ. 'Αλλ' αἱ ἀγοραὶ αὗται εἶναι συνεχεῖς, προσφέρουσαι τὰ εἴδη αὐτῶν ἄνευ διακοπῆς, διὸ ἰσχύουν περὶ αὐτῶν αἱ περὶ ἀνοίγματος καὶ κλεισίματος καταστημάτων ἀστυνομικαὶ διατάξεις. 'Ο διοικητικὸς ἢ δικαστικὸς κλάδος, ὁ ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν ἐπίβλεψιν ἐν ταῖς ἀγοραῖς τῆς τάξεως, καθαριότητος, ἀκριβείας καὶ νομιμότητος, ἀποτελεῖ τὴν *ἀγορανομίαν*. Πρὸς ρύθμισιν τῆς δικαιοδοσίας αὐτῆς ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐν 'Ελλάδι τὸ διάταγμα τῆς 6 'Απριλίου 1835, διὰ τοῦ ὁποίου τὰ καθήκοντα αὐτὰ ἀνετέθησαν εἰς τοὺς νομάρχας καὶ τοὺς δημάρχους καὶ ὡρίσθη τὸ σύστημα τοῦ ἐλευθέρου συναγωνισμοῦ ἐν ταῖς ἀγοραῖς, ἡ χρῆσις ὡρισμένων μέτρων καὶ σταθμῶν, ἡ ὑποχρέωσις εἰδικῆς ἀδείας πρὸς ἐξάσκησιν τοῦ ἐπαγγέλματος ἀρτοποιοῦ καὶ κρεοπώλου κλπ.

Αἱ παραβάσεις τῶν ἀγορανομικῶν διατάξεων θεωροῦνται ὡς πταίσματα, καὶ ἡ τιμωρία αὐτῶν προβλέπεται ὑπὸ τῶν ἄρθρων 581—589 τοῦ ποινικοῦ νόμου (περὶ πταισμάτων ἀφορώντων εἰς τὰς ζωοτροφίας καὶ τὴν σιτοδείαν καὶ τὴν ἀνατίμησιν τῶν τροφίμων). Τὸ νῦν ἰσχῦον ἀγορανομικὸν καθεστὼς διέπεται ὑπὸ τοῦ νόμου 702 τῆς 15 Φεβρουαρίου 1916, δι' οὗ συνέστη ἐπιτροπὴ ἐν 'Αθήναις ὡς ἰδία ὑπηρεσία τῆς δικαιοδοσίας τοῦ ὑπουργείου τῶν 'Εσωτερικῶν, ἧς σκοπὸς ἦτο ἡ κατὰ τὰς ἀνωμάλους περιστάσεις, λόγῳ ἐπιστρατεύσεως ἢ ἐξωτερικῶν πολέμων, ἐξασφάλισις τῆς προμηθείας καὶ διανομῆς ἐν τῇ χώρᾳ τροφίμων καὶ ἄλλων εἰδῶν καταναλώσεως κλπ. Καὶ κατ' ἀρχὴν μὲν ὁ νόμος 702 εἶχε διάρκειαν μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 1917, ἀλλ' ἡ ἰσχὺς αὐτοῦ παρετάθη διὰ τῶν νόμων 1252 τοῦ 1918 καὶ 2 250 τοῦ 1920. Κατόπιν ἱδρύθη εἰδικὸν ὑπουργεῖον 'Επισιτισμοῦ διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 11 Φεβρουαρίου 1917, δι' οὗ καὶ κατηργήθη ἡ ὡς ἄνω ἐπιτροπή, ὑπαχθέντων εἰς τὸ νέον ὑπουργεῖον τῶν καθηκόντων αὐτῆς. 'Ο νέος ὀργανισμὸς τοῦ ὑπουργείου τοῦ 'Επισιτισμοῦ, ὁ εἰσαχθεὶς διὰ τοῦ νόμου 824 τῆς 2 Σεπτεμβρίου 1917, προέβλεπε τὴν σύστασιν παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τούτῳ διευθύνσεως ἀγορανομίας, ἥτις συνεκέντρωσεν ἅπαντα τὰ ἀγορανομικὰ καθήκοντα. Πρὸς πληρεστέραν δὲ ἐξασφάλισιν τῆς δικαιοσύνης ὑπήχθη εἰς τὴν διεύθυνσιν ταύτην σῶμα δικαστικῆς ἐποπτείας, ἀποτελούμενον ἐξ ἀποσπωμένων δικαστῶν καὶ δικαστικῶν ὑπαλλήλων. Τὸ ὑπουργεῖον τοῦ 'Επισιτισμοῦ κατηργήθη διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 11 'Ιουνίου 1923 ἡ δὲ διεύθυνσις ἀγορανομίας ὑπήχθη εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν 'Εσωτερικῶν, ὁπόθεν μετεφέρθη εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῆς 'Εννόμου Τάξεως κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1924, τούτου δὲ διαλυθέντος μετά τινας μῆνας, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὑπουργείου τῶν 'Εσωτερικῶν, παρὰ τῷ ὁποίῳ καὶ εὑρίσκεται.

'Επιτροπὴ διατιμήσεως, καταρτισθεῖσα διὰ τοῦ ἀπὸ 4 Αὐγούστου 1923 νομοθετικοῦ διατάγματος, ὡς τοῦτο ἐτροποποιήθη διὰ τοῦ ἀπὸ 30 Σεπτεμβρίου 1929 τοιούτου, σκοπὸν ἔχει τὸν κανονισμὸν τῶν διατιμήσεων ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τῶν ἀναγκῶν τοῦ καθ' ἡμέραν βίου. Τοιαῦται ἐπιτροπαὶ λειτουργοῦν εἰς τὰς ἐπαρχίας, παρὰ τῇ ἕδρᾳ ἑκάστου πρωτοδικείου. Εἰδικὸν τμῆμα ἀγορανομίας λειτουργεῖ παρὰ τῇ ἀστυνομίᾳ πόλεων, ὑπαγόμενον εἰς τὴν διεύθυνσιν ἀγορανομίας τοῦ ὑπουργείου 'Εσωτερικῶν, μὲ ἁρμοδιότητα τὴν ἐπίβλεψιν τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀγορανομικῶν νόμων ἐν 'Αθήναις καὶ Πειραιεῖ καὶ τὴν καταδίωξιν τῆς αἰσχροκερδείας, τῆς νοθείας καὶ τῆς ἀκαθαρσίας. Χημικὰ ἐργαστήρια, συσταθέντα κατὰ τὸν νόμον 362, ὡς ἐτροποποιήθη διὰ τοῦ προεδρικοῦ διατάγματος τῆς 19 'Απριλίου 1920, ἐξετάζουν τὰ δι' εἰδικῶν ὑπαλλήλων λαμβανόμενα δείγματα καὶ ἀποφαίνονται ἂν ὑπάρχῃ ἢ ὄχι περίπτωσις νοθείας. Σήμερον ἐν 'Ελλάδι λειτουργοῦσι 245 ἑβδομαδιαῖαι ἀγοραὶ καὶ λαϊκαὶ τοιαῦται εἰς 'Αθήνας, Πειραιᾶ καί τινας ἄλλας πόλεις. 'Εξ αὐτῶν 58 γίνονται εἰς Στερεὰν καὶ Εὔβοιαν, 55 εἰς Πελοπόννησον, 20 εἰς Θεσσαλίαν, 65 εἰς Μακεδονίαν, 9 εἰς Ἤπειρον, 16 εἰς Θρᾴκην, 9 εἰς τὰς νήσους καὶ 13 εἰς τὴν Κρήτην.

Ν. Γ. ΛΕΚΚΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. «'Ολύμπια. Γενικὴ ἔκθεσις κτλ.» ('Αθῆναι 1860 — 1875, τ. 3).— *Λεβίδη Ν. Δ.*, «Πίναξ τῶν ἐν τῷ κράτει τελουμένων ἐμπορικῶν πανηγύρεων» (1909). — *'Αγαπητοῦ Σπ.*, «'Η ἔκθεσις τῆς Θεσσαλονίκης» ('Αθῆναι 1926).

Π. Ν. Π.

ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΑ

Πρὸς προαγωγὴν τοῦ ἐμπορίου ἐν 'Ελλάδι ἱδρύθησαν κατὰ καιροὺς διάφοροι ὀργανισμοὶ ὑπὸ ποικίλα ὀνόματα, ἰδιωτικοὶ καὶ κρατικοί, ἔν τε τῷ ἐσωτερικῷ τῆς χώρας καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ. Τοιοῦτοι ὀργανισμοὶ εἶναι οἱ ἐμπορικοὶ σύλλογοι, αἱ ἐμπορικαὶ ἀντιπροσωπεῖαι, τὰ ἐμπορικὰ ἐπιμελητήρια κλπ.

Τὰ πρῶτα *ἐμπορικὰ ἐπιμελητήρια* ἱδρύθησαν ἐν 'Ελλάδι διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 22 Μαΐου 1836 εἰς τὰς τρεῖς κυριωτέρας τότε ἐμπορικάς μας πόλεις, Ναύπλιον, Πάτρας καὶ Σῦρον. Μετὰ τὴν μεταφορὰν τῆς πρωτευούσης εἰς τὰς 'Αθήνας, ἱδρύθη καὶ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐπιμελητήριον τῷ 1841. Μέχρι τοῦ 1855 εἶχον ἱδρυθῆ καὶ ἕτερα τρία (ἐν Καλάμαις, Χαλκίδι καὶ Λαμίᾳ), μετὰ δὲ τὴν προσάρτησιν τῆς 'Επτανήσου καὶ ἐν 'Αργοστολίῳ, Ζακύνθῳ καὶ Κερκύρᾳ. Πρὸς προστασίαν τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς χειροτεχνίας εἶχε συσταθῆ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1837 ἡ «'Επιτροπὴ ἐμψυχώσεως τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας», ἡ ὁποία, ἀναδιοργανωθεῖσα τῷ 1863, διῃρέθη εἰς τρία τμήματα, τὸ γεωργικόν, τὸ ἐμπορικὸν καὶ τὸ βιομηχανικόν, καὶ περιέλαβε δύο ἐξουσίας, τὴν γνωμοδοτικὴν κατόπιν αἰτήσεως καὶ τὴν διοικητικήν. 'Η ἐπιτροπὴ αὕτη παρεσκεύασε τὴν συμμετοχὴν τῆς 'Ελλάδος εἰς πέντε εὐρωπαϊκὰς ἐκθέσεις καὶ ἐξέδωκε πολλὰ χρήσιμα συγγράμματα. Περὶ τὰ τέλη ὅμως τοῦ παρελθόντος αἰῶνος διελύθη.

Μετὰ τὴν κατάργησιν τῶν πρώτων τούτων ἐπιμελητηριακῶν μορφῶν ἤρχισεν ἡ κίνησις πρὸς ἵδρυσιν ὀργανισμῶν βασιζομένων ἐπὶ τῶν συγχρόνων οἰκονομικῶν ὅρων, οἵτινες ὡδήγησαν σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὰ σημερινὰ ἐπιμελητήρια. Οἱ ὀργανισμοὶ οὗτοι εἶναι οἱ ἐμπορικοὶ σύλλογοι, τῶν ὁποίων ἡ ἵδρυσις χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1879. 'Ο πρῶτος ἐν 'Ελλάδι ἐμπορικὸς σύλλογος ἱδρύθη ἐν 'Αθήναις, ὁ δὲ δεύτερος ἐν Κερκύρᾳ. Κατόπιν ἱδρύθησαν ἐμπορικοὶ σύλλογοι καὶ εἰς ἄλλας πόλεις. Κύριος σκοπὸς τῶν συλλόγων τούτων ἦτο ἡ προαγωγὴ τῶν συμφερόντων τῶν μελῶν των. 'Ολίγον κατ' ὀλίγον ὅμως ἤρχισαν νὰ ἐνδιαφέρωνται καὶ διὰ πᾶν ζήτημα γενικωτέρας οἰκονομικῆς σημασίας. Μετὰ τὴν ἵδρυσιν τῶν ἐμπορικῶν συλλόγων ἤρχισε καὶ ἡ δημιουργία ἐμπορικῶν ἐπιμελητηρίων, ὑπὸ ἀνεπίσημον κατ' ἀρχὰς μορφήν. Τὸ πρῶτον ἐμπορικὸν ἐπιμελητήριον ἱδρύθη ἐν Πειραιεῖ τῷ 1905. 'Η ἵδρυσις αὐτοῦ δὲν ἐπήνεγκε τὴν κατάργησιν τοῦ ἐμπορικοῦ συλλόγου Πειραιῶς, ἀλλὰ τὴν τροποποίησιν τοῦ καταστατικοῦ του, καθόσον πολλοὶ ἀπὸ τοὺς σκοποὺς καὶ τὰς ἐργασίας τοῦ ἐμπορικοῦ συλλόγου περιελήφθησαν εἰς τὸ καταστατικὸν τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου. Τὰ πρῶτα ταῦτα ἐμπορικὰ ἐπιμελητήρια ἀπέβλεπον εἰς τὴν μελέτην, τὴν προστασίαν καὶ τὴν προαγωγὴν τῶν οἰκονομικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν συμφερόντων τῶν μελῶν του καὶ τὴν ὑποβοήθησιν τῆς πολιτείας εἰς τοὺς ἐμπορικούς, ναυτιλιακοὺς καὶ βιομηχανικοὺς σκοπούς της. Τὸ ἐπιμελητήριον τοῦτο ἤσκησε καὶ διοικητικὰς καὶ γνωμοδοτικὰς ἁρμοδιότητας. Μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους ἱδρύθησαν καὶ ἄλλα ἀνεπίσημα ἐμπορικὰ ἑλληνικὰ ἐπιμελητήρια εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν Χίον, τὴν Σῦρον, τὴν Μυτιλήνην καὶ τὰ 'Ιωάννινα. Μετὰ τὴν ἵδρυσιν ἐν 'Ελλάδι τοῦ ὑπουργείου τῆς 'Εθνικῆς Οἰκονομίας, τὸ κράτος ἐπέδειξεν ἐνεργὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὰ ἐπιμελητήρια καὶ ἠσχολήθη μὲ τὴν ὀργάνωσιν αὐτῶν ἐπὶ συγχρόνων βάσεων. Διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 184 νόμου περὶ βιομηχανικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιμελητηρίων κατηργήθησαν τὰ ἀνεπίσημα ἐπιμελητήρια, ἀναγνωρισθέντων μόνον τῶν ἐπισήμων τοιουτων. Ταῦτα ὅμως δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἱδρυθοῦν εὐθὺς ἀμέσως, συνεπείᾳ τοῦ Παγκοσμίου πολέμου καὶ τῆς γενικῆς κρίσεως, ἥτις ἐπηκολούθησε. Μετὰ τὸ τέλος ὅμως τοῦ πολέμου ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 1919 ἡ ἵδρυσις τῶν ἐπισήμων ἐπιμελητηρίων εἰς πολλὰς πόλεις τῆς 'Ελλάδος διὰ διαταγμάτων. Τὰ ἐπιμελητήρια ταῦτα ἀνῆλθον ἐντὸς μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος εἰς εἴκοσι. Κατόπιν ἐψηφίσθησαν καὶ ἄλλοι νόμοι, συμπληροῦντες καὶ τροποποιοῦντες τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 184, συμφώνως πρὸς τὰς δημιουργηθείσας ἀνάγκας καὶ ὑποδείξεις τῆς πείρας. Τοιοῦτοι νόμοι εἶναι ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 1863 τοῦ 1920, διὰ τοῦ ὁποίου ηὐρύνετο ὁ ἀριθμὸς τῶν συμμετεχόντων προσώπων, ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 2872 περὶ συστάσεως *ἐπαγγελματικῶν ἐπιμελητηρίων*, τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τοῦ 1923 καὶ τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 1 Νοεμβρίου 1923, διὰ τοῦ ὁποίου ἱδρύθη τὸ *τεχνικὸν ἐπιμελητήριον*.

Κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τοῦ 1923 περὶ τροποποιήσεως τῶν νόμων 184 καὶ 1863, τὰ ἐμπορικὰ καὶ βιομηχανικὰ ἐπιμελητήρια εἶναι ἀντιπροσωπευτικῶς λειτουργοῦσαι ὑποχρεωτικαὶ ἑνώσεις ἐμπόρων, βιομηχάνων καὶ χειροτεχνῶν ὡρισμένης περιφερείας, ἀπαρτίζουσαι νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου καὶ σκοποῦσαι διὰ τῶν διοικητικῶν καὶ πρὸ πάντων γνωμοδοτικῶν ἐνεργειῶν των ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ κράτους, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἀποτελεσματικωτέραν ἐκπροσώπησιν τῶν ἐμποροβιομηχανικῶν συμφερόντων. Ἕνεκα τῆς ὑπάρξεως καὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐπαγγελματικῶν καὶ βιοτεχνικῶν ἐπιμελητηρίων, ἡ σύνθεσις τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν τοιούτων ποικίλλει. Οὕτως, ὑπὸ ἔποψιν συνθέσεως, ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τῶν ἐπιμελητηρίων τῶν πέντε κυριωτέρων πόλεων τῆς 'Ελλάδος, 'Αθηνῶν, Πειραιῶς, Θεσσαλονίκης, Πατρῶν καὶ Βόλου ἀφ' ἑνός, ὅπου ὑπάρχουν καὶ ἐπαγγελματικὰ καὶ βιοτεχνικὰ ἐπιμελητήρια, καὶ ἀφ' ἑτέρου μεταξὺ τῶν ἐπιμελητηρίων τῶν δέκα δευτερευουσῶν πόλεων, Καβάλλας, Κομοτινῆς, 'Αλεξανδρουπόλεως, Καλαμῶν, Χίου, Μυτιλήνης, Κερκύρας, 'Αργοστολίου, 'Ηρακλείου καὶ Συρου, ὅπου δὲν ὑπάρχουν ἐπαγγελματικὰ καὶ βιοτεχνικὰ ἐπιμελητήρια.

Εἰς τὰς πέντε κυριωτέρας πόλεις, ὅπου ὑπάρχουν ἐπαγγελματικὰ καὶ βιοτεχνικὰ ἐπιμελητήρια, ὁ ἀριθμὸς καὶ ὁ κύκλος τῶν συμμετεχόντων προσώπων εἶναι περιωρισμένος σημαντικῶς, διότι μέλη τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιμελητηρίων γίνονται μόνον ἔμποροι καὶ βιομήχανοι ὑπὸ τὴν οἰκονομικὴν τῆς λέξεως σημασίαν, δηλαδὴ οἱ μὴ ἔχοντες τὴν ἰδιότητα τοῦ ἐπαγγελματίου καὶ τοῦ βιοτέχνου, κατὰ τὸ ἄρθρον 6 τοῦ νόμου 3305. 'Η κατάταξις τοῦ ἐμπόρου εἰς τὴν οἰκείαν τάξιν ἐπιμελητηρίου γίνεται κατόπιν διαδικασίας εἰδι-

Digitized by Google

κῆς ἐπιτροπῆς, ἥτις ἀποτελεῖται ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ ἐξ ἑνὸς ὑπαλλήλου τῶν δύο κατηγοριῶν ἐπιμελητηρίων ὑπὸ τὴν προεδρίαν ὑπαλλήλου τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, εἰς τὰς ἄλλας δὲ τρεῖς πόλεις ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἐφόρου.

Εἰς τὰς δευτερευούσας πόλεις, ὅπου δὲν ὑπάρχουν ἐπαγγελματικὰ καὶ βιοτεχνικὰ ἐπιμελητήρια, δικαίωμα συμμετοχῆς εἰς τὰ ἐμπορικὰ ἐπιμελητήρια ἔχουν ὅλοι οἱ ἐνεργοῦντες πράξεις ἐμπορικὰς καὶ ὧν σύνηθες ἐπάγγελμα εἶναι τὸ ἐμπόριον. Οἱ ἀλλοδαποί, οἱ συγκεντροῦντες τὴν ἐμπορικὴν ἰδιότητα, εἶναι αὐτοδικαίως μέλη τῶν ἐπιμελητηρίων, δὲν δύνανται ὅμως νὰ ἐκλεγοῦν μέλη τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου.

Ὅταν ἡ περιφέρεια τοῦ ἐπιμελητηρίου περιλαμβάνῃ περισσοτέρους νομοὺς ἢ ἐπαρχίας, δύνανται διὰ προεδρικοῦ διατάγματος, ἐκδιδομένου τῇ προτάσει τοῦ ἐπὶ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας ὑπουργοῦ, νὰ συνιστῶνται *περιφερειακὰ ἐπιμελητήρια*, ὀφείλοντα νὰ συμμορφῶνται πρὸς τὰς ὁδηγίας καὶ ἐντολὰς τὰς ἀπευθυνομένας αὐτοῖς ἐκ τοῦ κεντρικοῦ ἐπιμελητηρίου.

Τὰ ἐπιμελητήρια διοικοῦνται ὑπὸ τῆς γενικῆς συνελεύσεως τῶν μελῶν των καὶ ὑπὸ τῶν ὑπ' αὐτῆς ἐκλεγομένων διοικητικοῦ συμβουλίου, συμβουλίων τῶν τμημάτων καὶ διοικητικῆς ἐπιτροπῆς. Πλὴν τούτων ὑπάρχει καὶ ὑπαλληλικὸν προσωπικόν, ἀποτελούμενον ἀπὸ τὸν διευθυντήν, τὸν ὁποῖον ἐκλέγει τὸ συμβούλιον, καὶ ἄλλους ὑπαλλήλους, τοὺς ὁποίους διορίζει ἡ διοικητικὴ ἐπιτροπή. Ἡ ἁρμοδιότης τῶν ἐμπορικῶν ἐπιμελητηρίων παρ' ἡμῖν εἶναι τετραπλῆ: 1) γνωμοδοτική, ὡς ὀργάνων τοῦ κράτους· 2) γνωμοδοτική, ὡς ὀργάνων τῆς ἐμποροβιομηχανικῆς τάξεως· 3) διοικητική, ὡς ὀργάνων τοῦ κράτους· 4) διοικητική, ὡς ὀργάνων τῆς ἐμπορoβιομηχανικῆς τάξεως, καὶ 5) ἁρμοδιότης τῆς ὑπὸ τὴν αἰγίδα των συμβιβαστικῆς λύσεως τῶν ἐμπορικῶν διαφορῶν καὶ τῆς διὰ διαιτησίας ἀποφάσεως ἐπ' αὐτῶν. Ἡ γνωμοδοτικὴ ἁρμοδιότης ὡς ὀργάνων τοῦ κράτους συνίσταται εἰς τὴν μελέτην, τῇ προτάσει τῶν ἀρχῶν, παντὸς ζητήματος ἀμέσως ἢ ἐμμέσως συνδεομένου πρὸς τὸ ἐμπόριον ἢ τὴν βιομηχανίαν, εἰς τὴν συλλογὴν στατιστικῶν πληροφοριῶν καὶ τὴν παροχὴν αὐτῶν εἰς τὸ κράτος. Ἡ γνωμοδοτικὴ αὕτη ἐνέργεια προσλαμβάνει ἰδιαιτέραν σημασίαν προκειμένου περὶ νομοθετημάτων ἢ διοικητικῶν μετρων ἀφορώντων ἀμέσως εἰς τὸ ἐμπόριον ἢ τὴν βιομηχανίαν. Ἡ διοικητικὴ τῶν ἐμπορικῶν ἐπιμελητηρίων ἁρμοδιότης συνίσταται εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ἐμπορικῶν νόμων καὶ συνηθειῶν καὶ τὴν γνωμοδότησιν ἐπὶ παντὸς ζητήματος ἐθίμου, ὅταν κληθοῦν πρὸς τοῦτο· εἰς τὴν τήρησιν πρωτοκόλλου ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων διὰ τῆς ἐγγραφῆς τῶν ἐπωνυμιῶν τῶν ἀσκούντων ἐμπόριον καὶ βιομηχανίαν· εἰς τὴν συλλογὴν πληροφοριῶν πρὸς παροχὴν εἰς τὰς ἀρχάς, τὸ κοινὸν καὶ τοὺς ἐπιστήμονας· εἰς τὴν παροχὴν καταλόγων πραγματογνωμόνων, συνδίκων, μεσιτῶν· εἰς τὴν ἔκδοσιν πιστοποιητικῶν ἀφορώντων εἴτε ὡρισμένας ἐγγραφὰς τῶν ἐμπόρων (περὶ ἐπωνυμίας), εἴτε ἰδιότητος αὐτῶν· εἰς τὴν ὑποχρέωσιν πρὸς σύνταξιν ἐκθέσεως οἰκονομικῆς κινήσεως ἐν τῷ ὑποχρεωτικῶς ἐκδιδομένῳ δελτίῳ· εἰς τὸν διορισμὸν ἀντιπροσώπων καὶ ἐπιτροπῶν διοικητικῆς φύσεως· εἰς τὴν ἐπίβλεψιν τῶν χρηματιστηρίων καὶ ἄλλων δημοσίων ἱδρυμάτων κτλ. Ἡ διοικητικὴ ἁρμοδιότης τῶν ἐπιμελητηρίων, ὡς ὀργάνων τῆς ἐμπορoβιομηχανικῆς τάξεως, περιλαμβάνει τὸ δικαίωμα, ὅπως συνιστῶσι ταῦτα καὶ ἐνισχύουν οἰκονομικῶς ἱδρύματα, ἔργα καὶ ὑπηρεσίας ἐν γένει προοριζομένας διὰ τὴν προαγωγὴν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, τὴν τεχνικὴν καὶ ἐμπορικὴν μόρφωσιν τῶν νέων, ὡς καὶ τὴν διαπαιδαγώγησιν καὶ ἠθικὴν προφύλαξιν τῶν ἐμποροϋπαλλήλων καὶ μαθητευομένων. Εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς διαιτησίας τῶν ἐπιμελητηρίων ὑπήχθησαν, διὰ τοῦ νόμου 184, αἱ πάσης φύσεως ἐμπορικαὶ διαφοραί, ἀδιαφόρως τῆς ἰδιότητος τῶν προσώπων, ἂν εἶναι ἢ ὄχι ἔμποροι.

Τὰ *ἐπαγγελματικὰ καὶ βιοτεχνικὰ ἐπιμελητήρια*, ὡς αὐτοτελῆ ἱδρύματα, ὑφίστανται μόνον εἰς τὰς πέντε κυριωτέρας πόλεις τῆς Ἑλλάδος, τὰς ὁποίας ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω. Εἰς τὰς ἄλλας πόλεις ἀποτελοῦν αὐτοτελὲς τμῆμα ἐντὸς τῶν ἄλλων ἐπιμελητηρίων. Τὰ ἐπαγγελματικὰ καὶ βιοτεχνικὰ ἐπιμελητήρια ἱδρύθησαν τὸ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι διὰ τοῦ νόμου 3305 τοῦ 1925, ἔχουν δὲ σκοπὸν τὴν προαγωγὴν τῶν χειροτεχνικῶν καὶ βιοτεχνικῶν τάξεων, δηλαδὴ τῆς μικρᾶς ἐπιχειρήσεως, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν μεγάλην ἐπιχείρησιν καὶ τὴν βιομηχανίαν, διὰ τὴν ὁποίαν ὑπάρχουν τὰ ἐμπορικὰ καὶ βιομηχανικὰ ἐπιμελητήρια.

Διὰ τοῦ νόμου 280 τοῦ 1914 ἱδρύθησαν καὶ *γεωργικὰ ἐπιμελητήρια*, σκοπὸν ἔχοντα τὴν προαγωγὴν τῶν κτηνοτροφικῶν, δασικῶν καὶ γεωργικῶν συμφερόντων τῆς περιφερείας των.

Πλὴν τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπιμελητηρίων, ἱδρύθησαν ἑλληνικὰ ἐπιμελητήρια καὶ εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, ἀπὸ Ἕλληνας ἐμπόρους, ἐγκατεστημένους ἐν τῇ ξένῃ, καὶ διὰ τῆς συνδρομῆς ἐντοπίων ἐμπόρων. Τὰ πρῶτα τοιαῦτα ἐπιμελητήρια ἱδρύθησαν τῇ πρωτοβουλίᾳ προξένων τινῶν πρὸ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, αὐξηθέντα μεγάλως μετ' αὐτούς, λόγῳ τῆς εὐρύνσεως τῆς ἐξαγωγῆς καὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου. Τὰ τῶν ἐπιμελητηρίων τούτων καθωρίσθησαν διὰ τοῦ νόμου 184 καὶ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τοῦ 1923. Τὰ ἀνεπίσημα ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἐπιμελητήρια ἀναγνωρίζονται ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως διὰ διατάγματος, ἂν τὰ 3/4 τῶν μελῶν ἔχουν τὴν ἑλληνικὴν ὑπηκοότητα. Τοιαῦτα ἑλληνικὰ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἐπιμελητήρια ὑφίστανται ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἀπὸ τοῦ 1901, ἐν Γαλαζίῳ, ἐν Τεργέστῃ, ἱδρυθὲν τῷ 1920, ἐν Παρισίοις, Μασσαλίᾳ, Καΐρῳ, Νέᾳ Ὑόρκῃ καὶ Βερολίνῳ, ἱδρυθέντα τῷ 1923, ὧν σπουδαιότερα εἶναι τὸ τῆς Μασσαλίας, ὅπερ ἐκδίδει καὶ ἴδιον δελτίον, καὶ τὸ τοῦ Βερολίνου, ἕνεκα τῆς προσπαθείας ὑπὲρ διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν καπνῶν. Ἑλληνικὸν ἐπιμελητήριον ὑπῆρχε καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, διακόψαν τὰς ἐργασίας του τῷ 1922 ἕνεκα τῆς καταστροφῆς, καὶ ἕτερον ἐν Ζυρίχῃ, ἱδρυθὲν τῷ 1918, λόγῳ τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλβετίας, καὶ διαλυθὲν τῷ 1921, μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν πρὸς τὴν Γερμανίαν σχέσεων. Ἀπόπειραι ἱδρύσεως ἑλληνικῶν ἐπιμελητηρίων ἐγένοντο ἐπίσης καὶ εἰς τὰς πόλεις Μάντσεστερ, Μελβούρνην, Σικᾶγον, Βελιγράδιον, Μιλᾶνον καὶ Βουένος-Ἄϋρες. Παρόμοια ἐπιμελητήρια ξένων κρατῶν ἔχουν ἱδρυθῆ καὶ ἐν Ἑλλάδι, ἀπὸ ἐμπόρους κατὰ πλειοψηφίαν ξένης ὑπηκοότητος τῇ συνεργασίᾳ καὶ Ἑλλήνων ἐμπόρων, ἐν Ἀθήναις, Πειραιεῖ, Θεσσαλονίκῃ καὶ ἀλλαχοῦ.

Τὰ ξένα ταῦτα ἐπιμελητήρια δὲν ἔχουν ὅλα τὰ δικαιώματα τῶν ἑλληνικῶν ἐπιμελητηρίων (συμβουλευτικά, γνωμοδοτικὰ κλπ.), ἀλλ' ἁπλῶς ἔχουν ἱδρυθῆ, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν μεταξὺ τῶν διαφόρων χωρῶν, διὰ τῆς παροχῆς πληροφοριῶν καὶ τῆς διαφημίσεως τῶν προϊόντων, ὡς καὶ τῆς ἐκδόσεως ἁπλῶν τινων πιστοποιητικῶν βεβαιούντων τὴν ἐμπορικὴν ἢ βιομηχανικὴν ἰδιότητα κλπ.

Ἐκ τῶν ξένων τούτων ἐπιμελητηρίων εὐρυτέραν δικαιοδοσίαν ἔχει τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ λειτουργοῦν *ἑλληνογιουγκοσλαυϊκὸν* τοιοῦτον, ἱδρυθὲν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἑλληνογιουγκοσλαυϊκῆς ἐμπορικῆς συμβάσεως. Τὸ ἐπιμελητήριον τοῦτο ἔχει ὅλα σχεδὸν τὰ δικαιώματα τῶν ἑλληνικῶν τοιούτων ἐπὶ ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ζητημάτων ἀφορώντων τὰς δύο χώρας, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς γνωμοδοτικῆς καὶ συμβουλευτικῆς ἰδιότητος πρὸς τὰς ἀρχάς, προκειμένου περὶ λήψεως σχετικῶν μέτρων ἢ τῆς τροποποιήσεως τῶν ἤδη ὑπαρχόντων.

Κατὰ καιροὺς τὰ ἐμπορικὰ καὶ βιομηχανικὰ ἐπιμελητήρια τῆς Ἑλλάδος συνέρχονται εἰς εἰδικὰ συνέδρια, διὰ τῶν ἀντιπροσώπων αὐτῶν, οἵτινες συγκεντρώνονται κυρίως εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ὑποβάλλουν τὰς ἀποφάσεις των, ὑπὸ τύπον γνωμοδοτήσεων καὶ ὑποδείξεων, εἰς τὴν κυβέρνησιν, πρὸς λῆψιν τῶν ἐνδεικνυομένων μέτρων ἐπὶ ζητημάτων γενικωτέρας φύσεως, ἅτινα τὰ ἀφοροῦν καὶ ἐπὶ τῶν ὁποίων πρόκειται αὕτη νὰ λάβῃ σχετικὰ μέτρα. Τὸ ἐν Ἀθήναις συνελθὸν κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1934 συνέδριον τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιμελητηρίων τῆς Ἑλλάδος προέτεινε καὶ τὴν ἵδρυσιν ἰδιαιτέρας «ἑνώσεως τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιμελητηρίων τῆς Ἑλλάδος» μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας.

Τὸ *τεχνικὸν ἐπιμελητήριον* ἱδρύθη διὰ τοῦ ἀπὸ 1 Νοεμβρίου 1923 νομοθετικοῦ διατάγματος ἐν Ἀθήναις πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς προαγωγῆς τῆς τεχνικῆς κινήσεως τῆς χώρας. Ἀνήκουν εἰς αὐτὸ ὑποχρεωτικῶς ὅλοι οἱ πολιτικοὶ μηχανικοί, οἱ μηχανικοὶ ἠλεκτρολόγοι κλπ., ἅμα τῷ διορισμῷ των εἰς δημοσίαν, κοινοτικήν, λιμενικὴν ἢ ἰδιωτικὴν ὑπηρεσίαν, ἢ ἅμα τῇ ἐγκαταστάσει των πρὸς ἄσκησιν ἐπαγγέλματος ἐν Ἑλλάδι. Ἡ ἀποστολὴ αὐτοῦ εἶναι κυρίως γνωμοδοτική, γινομένη οἴκοθεν ἢ τῇ προσκλήσει τῆς ἀρχῆς, ἐπὶ ζητημάτων τεχνικῆς φύσεως, ἐπὶ ἔργων συγκοινωνίας, δημοσίων ἔργων, καταρτισμοῦ τεχνικῶν συμβάσεων, ὀργανώσεως τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως κλπ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰς ἐπιμελητηριακὰς αὐτὰς ὀργανώσεις πρὸς προαγωγὴν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ὑφίστανται καὶ ἄλλοι ὀργανισμοὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι οἱ *ἐμπορικοὶ ἀντιπρόσωποι* εἰς διαφόρους βιομηχανικὰς καὶ ἐμπορικὰς πόλεις τοῦ ἐξωτερικοῦ. Οὗτοι εἶναι εἴτε ἔμποροι Ἕλληνες διαμένοντες εἰς τὰς πόλεις ταύτας, εἴτε Ἕλληνες κρατικοὶ ὑπάλληλοι ἀποστελλόμενοι πρὸς τοῦτο. Οἱ *ἐμπορικοὶ ἀκόλουθοι* εἶναι Ἕλληνες εἰδικοί, διοριζόμενοι εἰς τὰς πρεσβείας καὶ ἔχοντες ὡς ἔργον νὰ διευκολύνουν τοὺς Ἕλληνας ἐμπόρους ἀπὸ πάσης ἀπόψεως καὶ νὰ παρέχουν εἰς τὴν κυβέρνησιν χρησίμους πληροφορίας.

Οἱ ἐμπορικοὶ σύλλογοι εἶναι σωματεῖα ἀποτελούμενα ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους μιᾶς πόλεως καὶ ἔχοντα ὡς σκοπὸν τὴν κοινὴν μέριμναν ὑπὲρ τῶν ἐπαγγελματικῶν, ὑλικῶν ἢ ἠθικῶν, συμφερόντων των. Τοιοῦτοι σύλλογοι ὑπάρχουν εἰς ὅλας τὰς κυριωτέρας πόλεις τῆς Ἑλλάδος. Κύριον ἔργον αὐτῶν εἶναι ἡ παρακολούθησις τῶν ἐμπορικῶν ζητημάτων, ἡ εἰσήγησις πρὸς τὴν κυβέρνησιν τῶν ἀναγκαίων διὰ τὸ ἐμπόριον τῆς χώρας μέτρων καὶ ἡ προστασία τῶν μελῶν των. Οἱ ἐμπορικοὶ σύλλογοι, μέχρι τῆς ψηφίσεως τοῦ νόμου «Περὶ ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιμελητηρίων» καὶ «Ἐπαγγελματικῶν καὶ βιοτεχνικῶν ἐπιμελητηρίων», ἀπετέλουν τοὺς σημαντικωτέρους παράγοντας ἐν τῇ ἐμπορικῇ κινήσει καὶ ζωῇ τῆς χώρας, ἀναμειχθέντες πολλάκις καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν ἀκόμη κίνησιν αὐτῆς. Ἀπὸ τῆς ἐφαρμογῆς ὅμως τοῦ νόμου 184 τοῦ 1914, διὰ τοῦ ὁποίου ἱδρύθησαν τὰ ἐμπορικὰ καὶ βιομηχανικὰ ἐπιμελητήρια, οἱ ἐμπορικοὶ σύλλογοι ἀπώλεσαν μέγα μέρος τῆς σημασίας των, διότι ἐπισήμως αἱ κυριώτεραι ἁρμοδιότητες αὐτῶν ἀνετέθησαν εἰς τὰ ἐπιμελητήρια, ἅτινα εἶναι νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ἐμπορικοὺς συλλόγους, οἵτινες καὶ πρότερον καὶ νῦν εἶναι πρόσωπα ἰδιωτικοῦ δικαίου. Οἱ πρόεδροι τῶν ἐμπορικῶν συλλόγων ἀποτελοῦν ὑποχρεωτικῶς μέλη τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιμελητηρίων κατὰ τὸν περὶ αὐτῶν νόμον.

Πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ εἰσαγωγικοῦ καὶ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος, ἔχουν ἱδρυθῆ κατὰ καιροὺς καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν διάφοροι *ἐμπορικοὶ σύλλογοι*, ἀποτελούμενοι ἀπὸ Ἕλληνας καὶ ξένους εἰσαγωγεῖς καὶ ἐξαγωγεῖς. Σκοπὸς τῶν συλλόγων τούτων εἶναι κυρίως ἡ διαφήμισις τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων εἰς τὴν χώραν ἢ εἰς τὴν πόλιν ὅπου ἑδρεύει ὁ σύλλογος, καθὼς καὶ τῶν προϊόντων τῆς χώρας ἢ πόλεως ταύτης εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τινὲς τῶν συλλόγων τούτων δὲν φέρουν οὔτε τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ «ἐμπορικοῦ» συλλόγου, οὔτε τὸν ἔκδηλον ἐκ πρώτης ὄψεως χαρακτῆρα τῶν ἐμπορικῶν συλλόγων, ἀποσκοποῦντες εἰς τὴν ἐν γένει καὶ παντοειδῆ σύσφιγξιν τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν. Κατὰ βάθος ὅμως καὶ ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ἡ σύσφιγξις αὕτη τῶν σχέσεων καταλήγει εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν συναλλαγῶν καὶ τῶν ἐμπορικῶν κυρίως σχέσεων μεταξὺ αὐτῶν. Τοιοῦτοι, μὴ καθαρῶς ἐμπορικοὶ σύλλογοι, ἀλλὰ φέροντες διαφόρους ἄλλας γενικωτέρας ὀνομασίας ἔχουν ἱδρυθῆ καὶ ἐν Ἑλλάδι, εἰς διαφόρους πόλεις, ἰδίως ἐν Ἀθήναις, οἱ ὁποῖοι συμβάλλουν οὐκ ὀλίγον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων μεταξὺ τῆς Ἑλλάδος καὶ διαφόρων χωρῶν, ὡς εἶναι: ὁ «Ἑλληνοϊταλικὸς σύνδεσμος», ὁ «Ἑλληνοϊσπανικὸς σύνδεσμος», ὁ «Ἑλληνογαλλικὸς σύνδεσμος» κλπ.

Εἰς τοὺς ὀργανισμοὺς πρὸς προαγωγὴν τοῦ ἐμπορίου ἐν Ἑλλάδι δύνανται νὰ καταλεχθοῦν καὶ ἡ ἐτησία Ἐμπορικὴ ἔκθεσις τῆς Θεσσαλονίκης, λειτουργοῦσα ἀπὸ τοῦ 1927 ἐπὶ ἕνα περίπου μῆνα, κατὰ Σεπτέμβριον ἑκάστου ἔτους, καὶ ἡ Διαρκὴς ἔκθεσις ἑλληνικῶν προϊόντων τοῦ Ζαππείου ἐν Ἀθήναις, συσταθεῖσα τῷ 1933. Εἰς ταύτας δέον νὰ προστεθοῦν καὶ αἱ κατὰ καιροὺς ὀργανούμεναι πλωταὶ ἐκθέσεις, ἀποτελούμεναι ἀπὸ ἀτμόπλοια καταλλήλως διασκευαζόμενα καὶ ἐφοδιαζόμενα μὲ δείγματα ἑλληνικῶν προϊόντων, τὰ ὁποῖα ἐπιδεικνύονται εἰς τοὺς κυριωτέρους λιμένας, ἰδίως τῆς Μεσογείου (βλ. καὶ λ. *ἐπιμελητήριον*, τ. ΙΑ', σ. 390 β).

Μ. Δ. Β.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Στεφανίδη Δ. Σ.*, «Τὰ ἐμπορικὰ ἐπιμελητήρια κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰδίᾳ μορφήν των» (1926, ἱστορία καὶ κριτικὴ τοῦ θεσμοῦ).—[Διὰ τὴν ἐμπορικὴν ἐκπαίδευσιν, βλ. τὰ ἐν τμήματι *Ἐκπαίδευσις* τοῦ κεφ. Β' *Πολιτικὴ γεωγραφία*]. — *Κυπριάδη Ε. Μ.*, «Ἡ ἀγροτικὴ τράπεζα ὡς πιστωτικὸν καὶ παραγωγικὸν ἵδρυμα».

Π. Ν. Π.

ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΙ

Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς συγκοινωνίας. Ἡ Ἑλλὰς κατέχει ἐξόχως εὐνοϊκὴν θέσιν ἀπὸ ἀπόψεως διεθνῶν συγκοινωνιῶν, θαλασσίων ἰδίᾳ καὶ ἀεροπορικῶν, ἀποτελοῦσα ἐνδιάμεσον σταθμὸν μεταξὺ τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀνατολῆς.

Ἀπὸ ξηρᾶς ἡ χώρα συνδέεται σιδηροδρομικῶς μετὰ τῆς Κεντρῴας καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης (μέσῳ τῆς Νοτιοσλαυΐας) καὶ μετὰ τοῦ τουρκικοῦ καὶ βουλγαρικοῦ δικτύου. Αἱ τοῦ ἐσωτερικοῦ συγκοινωνίαι δὲν παρουσιάζουσιν οἷα αἱ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ πλεονεκτήματα, τοῦτο δ' ἀποδοτέον κυρίως εἰς τὸ ὀρεινὸν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους καὶ τὸν κατατεμαχισμὸν αὐτοῦ εἰς πολυαρίθμους χερσους, νήσους καὶ φυσικῶς κεχωρισμένας ἀπ' ἀλλήλων περιοχάς. Ἀντιθέτως αἱ πολυάριθμοι κολπώσεις καὶ οἱ καθ' ἅπαν τὸ μῆκος τῶν παραλίων ἀπαντῶντες ὅρμοι καὶ λιμένες εὐνοοῦσιν ἐξόχως τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀκτοπλοΐας, ἥτις καὶ ἐξυπηρετεῖ τὰς μετὰ τῶν νήσων συγκοινωνίας καὶ μέγα μέρος τῶν μετὰ τῶν παραλίων κέντρων τοῦ ἠπειρωτικοῦ τμήματος. Τὸ κέντρον τῆς ἑλληνικῆς ἀκτοπλοΐας ἀποτελεῖ ὁ λιμὴν τοῦ Πειραιῶς, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκπορεύονται τακτικῶς αἱ ἐξυπηρετοῦσαι τοὺς λιμένας τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θρᾴκης, τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, τὰς Κυκλάδας, τὴν Κρήτην, τὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου, τὴν Δυτικὴν Στερεάν, τὴν Ἤπειρον καὶ τὰς Ἰονίους νήσους ἀκτοπλοϊκαὶ γραμμαί. Αἱ γραμμαὶ τῶν μικρῶν νήσων καὶ τῶν μὲ μικροὺς λιμένας παραλίων, τῶν ὁποίων ἡ ἐξυπηρέτησις εἶναι ἀσύμφορος λόγῳ τῆς μικρᾶς ἐμπορικῆς καὶ ἐπιβατικῆς κινήσεως, χαρακτηρίζονται ὡς *ἄγονοι*, ἐξυπηρετοῦνται δὲ ἀραιό-

Digitized by Google

τερον τῶν λοιπῶν ὑπὸ πλοίων ἐπιχορηγουμένων ὑπὸ τοῦ κράτους. Αἱ χερσαῖαι συγκοινωνίαι διεξάγονται μέσῳ σιδηροδρομικοῦ δικτύου μήκους 2.678 χλμ. καὶ δι' ὁδικοῦ μήκους 11.714,05 χλμ. Τὸ σιδηροδρομικὸν δίκτυον τῆς Ἑλλάδος, ἔχον κυριωτέρους κόμβους αὐτοῦ τὰς πόλεις Ἀθήνας καὶ Θεσσαλονίκην, ἐκτείνεται μόνον ἐπὶ τοῦ ἠπειρωτικοῦ τμήματος τῆς χώρας, παρουσιάζει δὲ μικρὰν ἀναλογίαν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ τὸν πληθυσμὸν αὐτῆς (ἔκτασις 107.878 τ. χλμ., κάτοικοι 4.969.445), ὑστεροῦν τοῦ δικτύου τῶν γειτόνων βαλκανικῶν κρατῶν: Νοτιοσλαυΐας (248 665 τ. χλμ., 13.930.918 κάτοικοι, 9.224 χλμ. σιδηροδρομικῶν γραμμῶν), Βουλγαρίας (103.146 τ. χλμ., 5 478.741 κάτοικοι, 3.041 χλμ. σιδηροδρ. γραμμῶν) καὶ Ρουμανίας (294.967 τ. χλμ., 18.025.237 κάτοικοι, 11.200 χλμ. σιδηροδρομικῶν γραμμῶν), ὑπερτεροῦν δὲ μόνον τοῦ τουρκικοῦ (762.736 τ. χλμ., 13.660.275 κάτοικοι, 5.745 χλμ. σιδηροδρομικῶν γραμμῶν) καὶ τοῦ, μηδαμινοῦ εἰς ἔκτασιν, ἀλβανικοῦ, ἔχοντος μῆκος 12 χλμ. μόνον. Λαμβανομένου ἐξ ἄλλου ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ σιδηροδρομικὰ δίκτυα τῶν ἀνωτέρω κρατῶν ὑστεροῦσι σημαντικῶς ἔναντι τῶν δικτύων τῶν μᾶλλον προηγμένων χωρῶν τῆς Δύσεως, τὸ ἑλληνικὸν ἔρχεται, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ κατωτέρω πίνακος, μεταξὺ τῶν τελευταίων τῆς Εὐρώπης.

Κράτη	*Ἔκτασις εἰς τ. χλμ.*	*Πληθυσμός*	*Μῆκος σιδ. γραμμῶν εἰς χιλιόμ.*
Ἡν. Πολιτεῖαι....	7.839.063	122.775.046	421.519
Γερμανία..........	468.705	64.592.375	58.176
Αὐστρία..........	83.857	6.534.481	6.729
Βέλγιον	30.444	8.092.004	5.097
Γαλλία	550.967	41.834.923	63.752
Ἡν. Βασίλειον Μ. Βρεττανίας καὶ Β. Ἰρλανδίας..	241.839	46.041.485	32.861
Ἰταλία..........	310.137	41.709.581	22.554

Ἡ μικρὰ ὅμως ἔκτασις τοῦ ἑλληνικοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου (1 χλμ. σιδηροδρ. γραμμῶν ἀνὰ 40.283 τ. χλμ τοῦ ἠπειρωτικοῦ μόνον τμήματος, ἢ 24.825 μ. γραμμῶν κατὰ τ. χλμ.), ἐξηγεῖται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι μέγα μέρος τῶν συγκοινωνιακῶν ἀναγκῶν ἐξυπηρετεῖται ἀτμοπλοϊκῶς καὶ κατὰ ποσοστὸν πολλαπλασίως μεγαλύτερον τοῦ ἐν ταῖς λοιπαῖς βαλκανικαῖς χώραις, αἵτινες παρουσιάζουσιν ἀσυγκρίτως μικροτέραν ἔκτασιν παραλίων.

Τὸ ὁδικὸν δίκτυον τῆς χώρας, ἐκτεινόμενον ἐπί τε τῶν νήσων καὶ τοῦ ἠπειρωτικοῦ τμήματος, περιλαμβάνει ἁμαξιτοὺς ὁδοὺς μήκους 11.714,05 χλμ., μὲ ἀναλογίαν 89,97 μ. ὁδοῦ κατὰ τ. χλμ. καὶ 1,99 μ. κατὰ κάτοικον. Αἱ ἁμαξιτοὶ ὁδοὶ ἀπασχολοῦνται κυρίως μὲ τὰς στενῶς ἐπιτοπίους ἀνάγκας, συνδέουσαι τὰ μεγάλα κέντρα τῶν νομῶν μὲ τὰ ἐπαρχιακά. Ἐπ' αὐτῶν ἡ συγκοινωνία διεξάγεται διὰ τροχοφόρων, ἱπποκινήτων κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ αὐτοκινήτων, ἀνερχομένων εἰς 30.967 ([illegible]7 κατὰ τ. χλμ. καὶ 1 ἀνὰ 200 κατοίκους), τῶν ὁποίων τὸ ποσοστὸν εἶναι τὸ μεγαλύτερον τῆς Βαλκανικῆς. Ἑλληνικαὶ ἀεροπορικαὶ γραμμαὶ λειτουργοῦσι μόνον δύο, συνδέουσαι τῆς Ἀθήνας μὲ τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὰ Ἰωάννινα. Πλὴν τούτων ὅμως, αἱ Πάτραι, ἡ Μυτιλήνη καὶ ἡ Κρήτη συνδέονται μετὰ τῆς πρωτευούσης διὰ τῶν ἐξ Ἑλλάδος διερχομένων ξένων ἀεροπορικῶν γραμμῶν.

ΟΔΟΠΟΙΙΑ. Κατὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους οὐδεμία ὑφίστατο ἐν Ἑλλάδι ἁμαξιτὸς ἢ καὶ βατὴ ἀκόμη ὁδός, κατὰ τὴν τεχνικὴν ἔννοιαν τῆς βατῆς ὁδοῦ. Ὑπῆρχον μόνον ἀτραποὶ (μονοπάτια ἢ γιδόστρατες) καὶ εἰς τινα σημεῖα παλαιαί τινες γέφυραι. Ἡ πρώτη ἁμαξιτὸς ὁδὸς κατεσκευάσθη τῷ 1828 ὑπὸ τοῦ στρατοῦ τοῦ Μαιζῶνος. Ἦτο ἡ ὁδὸς ἡ συνδέουσα τὴν Πύλον μὲ τὴν Μεθώνην, ἧς ἐσκοπεῖτο ἡ προέκτασις μέχρι Κορώνης. Ὁ στρατὸς ὅμως τοῦ Μαιζῶνος ἀνεκλήθη καὶ οὕτω ἡ ὁδὸς δὲν ἐπεξετάθη πέραν τῆς Μεθώνης. Λόγῳ τῆς ἐλλείψεως ὅμως τροχηλάτων καὶ οἱασδήποτε συντηρήσεως, ἡ ὁδὸς αὕτη κατεστράφη ἐξ ὁλοκλήρου, ὥστε, ὅτε κατὰ τὸ 1878 ἀπεφασίσθη ἡ κατασκευὴ αὐτῆς, οὐδ' ἴχνος τῆς παλαιᾶς ὁδοῦ ἐσῴζετο. Ἡ δευτέρα ὁδός, ἡ κατασκευασθεῖσα εἰς βάρος τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους, ἦτο τὸ τμῆμα Ναυπλίου—Τίρυνθος, μήκους 5.325 μ. περίπου, ἤτοι τὸ ἥμισυ τῆς ὅλης ὁδοῦ Ναυπλίου—Ἄργους. Ἡ δαπάνη διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς ὁδοῦ ταύτης ἀνῆλθεν εἰς δραχ. 8.000 περίπου. Μέχρι τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ὄθωνος οὐδεμία ἑτέρα ἐργασία ἐγένετο. Ἅμα τῇ ἐγκαθιδρύσει τῆς πρώτης βασιλείας καὶ τῇ ὀργανώσει τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπεφασίσθη καὶ ἡ ἐκτέλεσις διαφόρων ἔργων ὁδοποιίας.

Δι' ἀποφάσεως τοῦ βασιλέως ἀπὸ 16 Αὐγούστου 1833, δημοσιευθείσης εἰς τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 29 φύλλον τῆς Ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως τῆς 14 Σεπτεμβρίου 1833, ἀπεφασίσθη ἡ κατασκευὴ τῶν κάτωθι μεγάλων ἀρτηριῶν: ἀπὸ Πατρῶν διὰ Στάρτης εἰς Γύθειον· ἀπὸ Πύλου διὰ Μεγαλοπόλεως καὶ Τριπόλεως εἰς Κόρινθον· ἀπὸ Ἀθηνῶν διὰ Θηβῶν καὶ Λεβαδείας εἰς Ἀγρίνιον καὶ Βόνιτσαν· ἀπὸ Θηβῶν εἰς Χαλκίδα· ἀπὸ Ἀμφίσσης εἰς Λαμίαν· ἀπὸ Μεσολογγίου εἰς Ἀγρίνιον καὶ ἀπὸ Ναυπλίου εἰς Ἄργος. Αἱ ὁδοὶ ὅμως αὗται δὲν κατεσκευάσθησαν, ἐλλείψει χρηματικῶν μέσων, ἀμέσως τότε, ἀλλὰ πολὺ βραδύτερον, τινὲς δ' αὐτῶν δὲν ἔχουσι συμπληρωθῆ ἀκόμη, ὡς ἐπι παραδείγματι ἡ ὁδὸς Ἀθηνων—Ἀγρινίου.

Πρώτη ὁδός, ἥτις κατεσκευάσθη, μετὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Ὄθωνος, ἦτο ἡ ὁδὸς Ἀθηνῶν—Πειραιῶς, μὲ μῆκος 8 χλμ., διότι ἡ κατασκευὴ ἤρξατο ἀπὸ τῆς Ἁγίας Τριάδος. Πάντα τὰ γεφύρια ἦσαν ξύλινα. Ἦτο ὅμως ἡ πρώτη ὁδός, ἥτις κατεσκευάσθη μὲ σκυρωτὸν ὁδόστρωμα. Ἡ κατασκευὴ ἐγένετο τῷ 1835 καὶ ἡ δαπάνη ἀνῆλθεν εἰς 126.277 δραχμάς. Κατὰ τὸ 1836 ἤρξατο ἡ κατασκευὴ τῆς ὁδοῦ Ἀθηνῶν—Θηβῶν, εἰς ἣν ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ στρατιῶται. Κατὰ τὸ 1836 ἐγένετο ἰσοπέδωσις ἁπλῆ βατῆς ὁδοῦ ἀπὸ Ἄργους εἰς Τρίπολιν. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος διηνοίχθη ἡ ὁδὸς Χαλανδρίου μέχρι τῶν ἀρχαίων λατομείων τῆς Πεντέλης, ἐμορφώθη προχείρως ἡ ἀπὸ Καλαμακίου εἰς Κόρινθον ὁδὸς καὶ ἀνεκαινίσθη τὸ κατὰ τὸ 1829 διανοιχθὲν τμῆμα τῆς ὁδοῦ Ναυπλίου—Ἄργους. Κατὰ τὸ 1839 ἤρξατο ἡ κατασκευὴ τῆς ὁδοῦ Μεγάρων, ἀπὸ Ἐλευσῖνος, ἡ κατασκευὴ σειρᾶς γεφυρίων ἀπὸ Αἰτωλικοῦ εἰς Νεοχώριον, ἐντὸς τῆς λιμνοθαλάσσης, καὶ συνεχίσθη ἡ κατασκευὴ τῆς ὁδοῦ Ἀθηνῶν—Θηβῶν. Κατὰ τὸ ἔτος 1840 κατεσκευάσθη ἡ παρὰ τὴν Ριζάρειον σχολὴν γέφυρα τοῦ Ἰλισσοῦ, δαπάναις τῆς δουκίσσης τῆς Πλακεντίας, συνεχίσθη δ' ἐπίσης καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς ὁδοῦ Θηβῶν, κατασκευασθέντων μέχρι τέλους τοῦ 1840, 58.252 μ. Κατὰ τὸ ἔτος 1842 κατεσκευάσθη ἡ ἐπὶ τοῦ Σπερχειοῦ ποταμοῦ καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Λαμίας—Ὑπάτης γέφυρα. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος, 1842, ἤρξατο ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Κουκουβάουνες τμήματος τῆς ὁδοῦ Ἀθηνῶν—Χαλκίδος, ἥτις ἐπερατώθη τῷ 1851. Κατὰ τὸ 1849 ἤρξατο ἡ κατασκευὴ ἢ μᾶλλον ἡ ἰσοπέδωσις τῆς ὁδοῦ Λαμίας—Στυλίδος, ἥτις ἐπερατώθη κατὰ τὸ 1851. Μέχρι τοῦ 1852 οὐδεμία ἑτέρα ὁδὸς κατεσκευάσθη, ἀλλ' ἐξηκολούθησαν αἱ ἐργασίαι διὰ τὰς ἀνωτέρω ὁδούς.

Κατὰ τὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ 1828 μέχρι τοῦ 1852 κατεσκευάσθησαν 168.362 μέτρα ὁδῶν, δ ἀ δαπάνης ἐν συνόλῳ 969.251,48 δρχ., ἤτοι μὲ μέσην ἀνὰ χιλιόμετρον δαπάνην 5.756,94, καὶ μία γέφυρα, ἡ τοῦ Σπερχειοῦ, ἀντὶ δαπάνης δρχ. 31.000.

Ἡ μικρὰ αὕτη πρόοδος εἰς ἔργα συγκοινωνιακά, ὀφειλομένη εἰς ἔλλειψιν χρημάτων, ἤγαγε τὸ κράτος εἰς τὴν ψήφισιν τοῦ νόμου ΣϚ΄ τοῦ 1852 ὅστις ὅμως ἀπέτυχε, διότι, ἐκτὸς τῶν ἄλλων βασικῶν ἀτελειῶν, ἐπέβαλλε καὶ τὴν βαρεῖαν ὑποχρέωσιν εἰς τοὺς πολίτας νὰ παρέχωσι τὴν προσωπικὴν αὐτῶν ἐργασίαν, συνερχόμενοι εἰς ὡρισμένον σημεῖον ἑκάστου νομοῦ, ἀπὸ τῶν ἀπωτάτων ἄκρων αὐτοῦ. Ἐκ τοῦ λόγου τούτου ἀπὸ τοῦ 1852 μέχρι τοῦ 1867, ὅτε ἐψηφίσθησαν οἱ νόμοι ΣΚΣΤ' και ΣΞΓ' περὶ ὁδοποιίας, ἐλάχιστα σχετικῶς ἔργα ἐξετελέσθησαν. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι εἰς τὴν ἀδράνειαν ταύτην συνέβαλον καὶ αἱ μετὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Ὄθωνος πολιτικαὶ ἀνωμαλίαι. Κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1852 μέχρι τοῦ 1867 περίοδον κατεσκευάσθησαν 254.923 μ. ὁδῶν διὰ δαπάνης 2.646 267,33 δραχμῶν, ἤτοι μὲ μέσην τιμὴν δραχμῶν 10.390,65 ἀνὰ χιλιόμετρον. Κατὰ τὸ 1864 ἐγένετο ἡ ἕνωσις τῆς Ἑπτανήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ προσετέθησαν 853 χλμ. ὁδῶν, κατασκευασθέντα ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς ἑνετοκρατίας ἐν μέρει καὶ ἐπὶ τῆς ἀγγλικῆς προστασίας κατὰ τὸ πλεῖστον. Κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1867 ἐψηφίσθη ὁ νόμος ΣΚΣΤ' «Περὶ σχηματισμοῦ πόρων ὁδοποιίας καὶ τῆς διὰ θαλάσσης συγκοινωνίας», δι' οὗ συνεστήθη ἴδιον Ταμεῖον Ἐθνικῆς Ὁδοποιίας, πλουτισθὲν μὲ πόρους ἐκ τῶν τελωνειακῶν δασμῶν, τοῦ ἐγγείου φόρου καὶ τῶν διοδίων. Κατὰ Δεκέμβριον τοῦ ἰδίου ἔτους 1867 ἐψηφίσθη ὁ νόμος ΣΞΓ' «Περὶ ὁδοποιίας», ὅστις μεθοδικώτερον καὶ τεχνικώτερον καθώρισε τὰ τῆς ὁδοποιίας, διαιρέσας τὰς ὁδοὺς εἰς ἐθνικάς, ἐπαρχιακὰς καὶ δημοτικάς. Διὰ τὰς ἐθνικὰς ὁδοὺς διετέθησαν οἱ πόροι τοῦ Ταμείου Ἐθνικῆς Ὁδοποιίας, ἐθεσπίσθη ὅμως ὅτι αἱ ἐθνικαὶ ὁδοὶ καθορίζονται διὰ νόμου. Ἡ δαπάνη διὰ τὰς ἐπαρχιακὰς ὁδοὺς ἐβάρυνε τὰς ἐπαρχίας καὶ τὰς πρὸς τοῦτο ὁρισθείσας ἀναλογίας ἐκ τοῦ ὁδικοῦ φόρου. Ἡ δαπάνη διὰ τὰς δημοτικὰς ὁδοὺς ἐβάρυνε, διὰ μὲν τὰ ἁπλᾶ ἔργα, τὴν προσωπικὴν ἐργασίαν τῶν κατοίκων, διὰ δὲ τὰ τεχνικὰ τὸ Ταμεῖον Ἐθνικῆς Ὁδοποιίας. Ἀπὸ τοῦ 1867 μέχρι τοῦ 1878, ὅτε συνεστήθη ἡ Ὑπηρεσία τῶν Δημοσίων Ἔργων, ἢ ἀκριβέστερον μέχρι τοῦ 1880, ὅτε ἤρξατο λειτουργοῦσα αὕτη κανονικῶς, κατεσκευάσθησαν 609.630 μ. ὁδῶν διὰ δαπάνης 6.392.909,25 δραχμῶν. Ἀπὸ τοῦ 1880 ἤρξατο κανονικῶς λειτουργοῦσα ἡ νεοσύστατος ὑπηρεσία τῶν Δημοσίων Ἔργων, κατὰ δὲ τὸ 1882 κατῆλθεν ἡ ὑπὸ τὸν Rondel γαλλικὴ ἀποστολὴ τῶν Δημοσίων Ἔργων, ἥτις παραμείνασα μέχρι τοῦ 1886, εἶτα δὲ ἐλαττωθεῖσα κατ' ἀριθμόν, παρέμεινε μέχρι τέλους τοῦ 1888 ὑπὸ τοὺς Gotteland καὶ Quellonee. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐμελετήθησαν καὶ ἐξετελέσθησαν πολλὰ ἔργα. Ὁ Χαρ. Τρικούπης εἶχεν ἀντιληφθῆ ὅτι, διὰ νὰ προοδεύσῃ τὸ κράτος, ἔπρεπε νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὰς παραγωγικὰς αὐτοῦ δυνάμεις καὶ ἐστράφη κατὰ πρῶτον πρὸς τὴν συγκοινωνίαν. Ἀπὸ τοῦ 1880 μέχρι τοῦ 1909, ὅτε ἐψηφίσθη ὁ νέος περὶ ὁδοποιίας νόμος, κατεσκευάσθησαν 2.128 χλμ. ὁδῶν διὰ δαπάνης 54.996.570 δραχμῶν, ἤτοι μὲ μέσην δαπάνην δραχμῶν 25.567 κατὰ χλμ. Ἀπὸ τοῦ 1909 ἤρξατο πάλιν νέα κατεύθυνσις εἰς τὴν ὁδοποιίαν. Κατὰ τὸ 1912 ἐπῆλθον οἱ πόλεμοι, ἐξ ὧν τὸ κράτος ἐδιπλασιάσθη, και κατὰ τὸ 1914 κατέστη ἀναγκαία ἡ ἵδρυσις χωριστοῦ ὑπουργείου, τοῦ τῆς Συγκοινωνίας. Τὸ νέον ὑπουργεῖον ὅμως εὑρέθη εἰς ἀδυναμίαν ν' ἀναπτύξῃ εὐθὺς ἀμέσως τὴν δυναμικότητα αὐτοῦ, διότι ἐπῆλθε, κατ' αὐτὸ τὸ ἔτος τῆς συστάσεώς του, ὁ Εὐρωπαϊκὸς πόλεμος καὶ εἶτα αἱ ἐσωτερικαὶ ἀνωμαλίαι. Παρ' ὅλα ταῦτα ἐξετελέσθησαν ἀρκετὰ ἔργα, ἰδίως εἰς τὰς νέας χώρας. Μέχρι τοῦ 1927 ὑπῆρχον εἰς μὲν τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα 6.736,114 χιλιόμετρα ὁδῶν, εἰς δὲ τὴν Νέαν 3.573,475 χιλιόμετρα, ἤτοι ἐν ὅλῳ 10.309,589 χλμ.

Κατὰ τὸ ἔτος 1927 ἐψηφίσθη ὁ νέος περὶ ὁδοποιίας νόμος 3406, ὅστις ἐβασίσθη ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῆς πείρας καὶ τῶν τεχνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν προόδων, αἵτινες ἐπετεύχθησαν εἰς τὴν ὁδοποιίαν, κυρίως μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς μηχανοποιήτου ἕλξεως. Ὁ νόμος 3406 ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐξησφάλισε τὴν οἰκονομικὴν πλευράν, διὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Ταμείου Ἐθνικῆς Ὁδοποιίας διὰ τὴν κατασκευὴν καὶ συντήρησιν τῶν ἐθνικῶν ὁδῶν, καὶ τῶν Εἰδικῶν Ταμείων Ἐπαρχιακῆς Ὁδοποιίας, κατὰ νομούς, διὰ τὴν κατασκευὴν καὶ συντήρησιν τῶν ἐπαρχιακῶν ὁδῶν, ἅτινα ἐπροίκισε διὰ προσόδων σταθερῶν. Ὁ κύριος πόρος τοῦ Ταμείου Ἐθνικῆς Ὁδοποιίας εἶναι ὁ δασμὸς τῆς βενζίνης, ὅστις βαίνει αὐξανόμενος, ἐφ' ὅσον νέαι ὁδοὶ διανοίγονται καὶ αὐξάνεται ἐκ τούτου ὁ ἀριθμὸς τῶν αὐτοκινήτων. Ἀφ' ἑτέρου ὁ νόμος 3406 κατέταξεν ἐπιστημονικῶς τὰς ὁδοὺς εἰς τὰς τρεῖς κατηγορίας τῶν ἐθνικῶν, ἐπαρχιακῶν καὶ δημοτικῶν ἢ κοινοτικῶν. *Ἐθνικαὶ* ὁδοί, κατὰ τὸν νόμον, εἶναι αἱ ἑνοῦσαι τὰς πρωτευούσας τῶν ὁμόρων νομῶν μετ' ἀλλήλων, αἱ ἑνοῦσαι τὰς μεσογείους πρωτευούσας νομῶν πρὸς τὸν ἐξυπηρετοῦντα αὐτὰς λιμένα ἢ πρὸς λιμένα ναυτικῆς σημασίας, αἱ ἑνοῦσαι δύο σπουδαίους λιμένας ὁμόρων νομῶν, αἱ ἄγουσαι ἐκ τῶν πρωτευουσῶν τῶν παραμεθορίων νομῶν εἰς κατάλληλα σημεῖα τῆς μεθορίου διὰ τὴν μετὰ τῶν ὁμόρων κρατῶν συγκοινωνίαν, αἱ ἄγουσαι ἐκ τῶν κυριωτέρων ἀρχαιολογικῶν ἢ νεωτέρων ἱστορικῶν τύπων εἰς τοὺς πλησιεστέρους σιδηροδρομικοὺς σταθμοὺς ἢ τὸ πλησιέστερον σημεῖον ἐθνικῆς ὁδοῦ, αἱ ἄγουσαι ἀπὸ ἁλυκῶν ἢ σανατορίων τοῦ δημοσίου εἰς τὸ πλησιέστερον σημεῖον ἐθνικῆς ὁδοῦ καὶ τέλος αἱ ἄγουσαι εἰς ὀχυρωματικὰ ἀμυντικὰ ἔργα. Διὰ τὰς νήσους τὰς ἀποτελούσας νομὸν ἢ ἐπαρχίαν, καθωρίσθη μία ἐθνικὴ ὁδός, διασχίζουσα τὴν νῆσον ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον, χωρὶς ν' ἀποκλείηται ὁ χαρακτηρισμὸς καὶ ἑτέρων ὁδῶν ὡς ἐθνικῶν, ἐφ' ὅσον προβλέπονται ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω γενικῶν διατάξεων. *Ἐπαρχιακαὶ* ὁδοί, κατὰ τὸν νόμον 3406, εἶναι αἱ συνδέουσαι τὰς πρωτευούσας τῶν νομῶν μὲ τὰς πρωτευούσας τῶν ἐπαρχιῶν, αἱ συνδέουσαι τὰς πρωτευούσας τῶν ὁμόρων ἐπαρχιῶν μετ' ἀλλήλων, αἱ ἑνοῦσαι τὰς πρωτευούσας τῶν πρῴην δήμων μὲ τὰς πρωτευούσας τῶν ἐπαρχιῶν καὶ μετ' ἀλλήλων, αἱ ἄγουσαι ἀπὸ πρωτευούσης νομοῦ ἢ ἐπαρχίας εἴτε κατ' εὐθεῖαν εἴτε διὰ τοῦ δικτύου τῶν ἐθνικῶν ὁδῶν εἰς σημαντικῆς ἐκμεταλλεύσεως ἰαματικὰς πηγάς, εἰς ραδιούχους πηγὰς ἢ εἰς σανατόρια, καὶ τέλος αἱ συνδέουσαι μεσόγειον πρωτεύουσαν νομοῦ πρὸς ἐξυπηρετοῦντα αὐτὴν δευτέτερον λιμένα, ἢ μεσόγειον πρωτεύουσαν ἐπαρχίας πρὸς ἐξυπηρετοῦντα αὐτὴν λιμένα. Διὰ τὰς νήσους τὰς ἀποτελούσας νομὸν ἢ ἐπαρχίαν ἐπέτρεψεν ὁ νόμος, ὅπως, πλὴν τῶν βάσει τῶν ἀνωτέρω γενικῶν διατάξεων δυναμένων νὰ χαρακτηρισθῶσιν ἐπαρχιακῶν ὁδῶν, χαρακτηρίζηται καὶ μία ἐπὶ πλέον, ἐφ' ὅσον αὕτη ἐξυπηρετεῖ σημαντικὸν τμῆμα τῆς νήσου, μὴ δυνάμενον ἄλλως νὰ ἐξυπηρετηθῇ δι' ἐθνικῆς ἢ ἐπαρχιακῆς ὁδοῦ. Διὰ τὰς νήσους, αἵτινες δὲν ἀποτελοῦσι, μόναι αὗταί, νομὸν καὶ εἰς τὰς ὁποίας δὲν ὑπῆρχον πλείονες τῶν δύο δήμων, ἐπέτρεψεν ὁ νόμος τὸν χαρακτηρισμὸν μέχρι δύο, τὸ πολύ, ἐπαρχιακῶν ὁδῶν, ἐπὶ πλέον τῶν δυνάμει τῶν γενικῶν διατάξεων δυναμένων νὰ χαρακτηρισθῶσι. *Δημοτικαὶ ἢ κοινοτικαὶ* ὁδοὶ εἶναι αἱ ἑνοῦσαι τὰ χωρία τοῦ αὐτοῦ δήμου ἢ κοινότητος πρὸς ἄλληλα ἢ πρὸς χωρία ὁμόρων δήμων ἢ κοινοτήτων ἢ πρὸς ἐθνικὰς ἢ ἐπαρχιακὰς ὁδούς. *Ἀγροτικαὶ* ὁδοὶ εἶναι αἱ ἄγουσαι ἀπὸ χωρίων πρὸς κτηματικὰς αὐτῶν περιφερείας. Τόσον διὰ τὰς ἐθνικὰς ὁδούς, ὅσον καὶ διὰ τὰς ἐπαρχιακάς, ὁ νόμος καθώρισεν, ὅπως ὁ χαρακτηρισμὸς γίνῃ διὰ διατάγματος ἐφ' ἅπαξ ἐκδιδομένου. Πρῶτον ἐξεδόθη τὸ διάταγμα χαρακτηρισμοῦ τῶν ἐθνικῶν ὁδῶν, τῇ 27 Ἀπριλίου 1928. Τὰ διατάγματα χαρακτηρισμοῦ τῶν ἐπαρχιακῶν ὁδῶν ἐδημοσιεύθησαν χωριστὰ κατὰ νομόν. Ἐκ τούτων πρῶτον ἐξεδόθη, τῇ 20 Αὐγούστου 1928, τὸ διάταγμα διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν ἐπαρχιακῶν ὁδῶν τοῦ νο-

Digitized by Google

μοῦ Κερκύρας καὶ τελευταῖον, τῇ 15 Ἰανουαρίου 1929, τὸ διάταγμα χαρακτηρισμοῦ τῶν ἐπαρχιακῶν ὁδῶν τοῦ νομοῦ Ἡρακλείου. Αἱ ἐθνικαὶ τοῦ κράτους ὁδοὶ ἀνέρχονται εἰς 203 καὶ ἔχουσιν ὁλικὸν μῆκος 11.720 χλμ., ἐξ ὧν εἶναι κατεσκευασμένα 6.764. Αἱ ἐπαρχιακαὶ ὁδοὶ τοῦ κράτους ἀνέρχονται εἰς 973 καὶ ἔχουσι μῆκος ἐν ὅλῳ 14.750 χλμ., ἐξ ὧν εἶναι κατεσκευασμένα 3.983 μόνον.

Κατὰ τὸ ἔτος 1927 συνωμολογήθη, βάσει τοῦ νόμου 3404, ἡ μετὰ τῆς ἑταιρείας «Π. Γ. Μακρῆς καὶ Σία» τότε, «Προμηθεὺς» δ' εἶτα, σύμβασις διὰ τὴν κατασκευὴν δικτύου ὁδῶν ἀξίας 6.000.000 λιρῶν Ἀγγλίας (βλ. κατωτέρω: *Ὁδοποιία Μακρῆ*). Μέχρι τοῦ ἔτους 1927, ὅτε ἐψηφίσθησαν οἱ νόμοι 3404 καὶ 3406, ὑπῆρχον εἰς μὲν τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα 6.736 χλμ. ὁδῶν, εἰς δὲ τὴν Νέαν 3.576, ἤτοι ἐν ὅλῳ 10.309 χλμ.

Σημερινὸν ὁδικὸν δίκτυον τῆς Ἑλλάδος. Τὸ ὁδικὸν δίκτυον τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1933 ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Ὁδοί	*Χιλιόμετρα*
Ἐθνικαί	6.764.570
Ἐπαρχιακαί	3.983.110
Δήμων καὶ κοινοτήτων	966.370
Σύνολον...	11.714.050

Ἐκ τῶν ὁδῶν τούτων:

Ὁδοί	*Χιλιόμετρα*
Ἄνευ ὁδοστρωσίας	1.067.935
Μὲ ἁπλοῦν σκυρωτόν	8.691.380
Μὲ σκυρωτόν, ἔχον μαλθικὴν ἐπάλειψιν	1.755.120
Μὲ ἀσφαλτικὰ ὁδοστρώματα διαφόρων συστημάτων	159.299
Μὲ κανονικὸν λιθόστρωτον	40.025
Σύνολον	11.715.059

Κατανομὴ τῶν ὁδῶν κατὰ νομούς.

Νομοί	*Ἐθνικαὶ ὁδοί*	*Ἐπαρχιακαὶ ὁδοί*	*Δημόσιοι ὁδοί*	*Σύνολον*
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	442 600	423 840	68.100	934.540
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	502.900	195.500	8.400	706.800
Ἀχαΐας	195.500	56.430	30 400	282 330
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	236.500	136.100	39.850	412.450
Ἀρκαδίας	322.000	138 6..0	22.300	482.900
Ἄρτης	98.600	25.300	16.150	150.050
Δράμας	121.500	4.200	9.000	134.700
Ἕβρου	41.500	2 000	9.300	46.500
Εὐβοίας	224 900	81.000	70.050	375.950
Ζακύνθου	41 950	135.370	43.920	211.240
Ἠλείας	83.200	96.320	27.500	207.020
Ἡρακλείου	143.500	44.000	—	187.500
Ἰωαννίνων	249.000	22.000	38.000	309.000
Θεσσαλονίκης	444.000	119.000	28.000	583.000
Καβάλλας	124.000	—	—	124.000
Κοζάνης	247.500	9.000	—	256.500
Κερκύρας	190.450	286.900	138.000	615.350
Κεφαλληνίας	125.100	412.800	72.000	609.300
Λέσβου	208 950	235 630	48.500	493.080
Λασηθίου	54 200	29.100	—	83.300
Λαρίσσης	292.500	102.700	—	395.200
Λακωνίας	165.000	256.500	14.000	435.500
Μεσσηνίας	265.500	231.000	47.500	544.000
Κυκλάδων	181.970	189.360	11.500	382.830
Πρεβέζης	129.850	64.500	12.000	206.350
Πέλλης	159.500	49.500	—	209.000
Ρεθύμνης	170.700	66.420	3.800	240.920
Ροδόπης	144 500	31.000	—	175.500
Σερρῶν	82.000	—	2.000	84.000
Σάμου	55.700	60.100	16.000	131.800
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	409.600	195.500	153.400	758.500
Τρικκάλων	149.700	80.400	10.500	240.600
Φλωρίνης	203.500	10.500	—	214.000
Χαλκιδικῆς	29.000	9.100	—	38.100
Χανίων	185.000	109.000	28.500	322.500
Χίου	42.800	84.400	12.000	139.240
Ἄθροισμα	6.764.570	3.983.110	966.370	11.714.050

Αἱ διὰ τοῦ νόμου 3404 «Περὶ κατασκευῆς καὶ συντηρήσεως τῶν δημοσίων ὁδῶν» χαρακτηρισθεῖσαι ἐθνικαὶ ὁδοὶ ἔχουσι μῆκος ὁλικὸν 11.720 χλμ., αἱ δὲ ἐπαρχιακαὶ ἔχουσι μῆκος 14.750 χλμ. Κατ' ἀκολουθίαν ὑπολείπονται πρὸς κατασκευὴν 4.956 χλμ. ἐθνικῶν ὁδῶν καὶ 10.767 χλμ. ἐπαρχιακῶν.

Συγκριτικὸς πίναξ τῶν ὁδῶν εἰς τὰ διάφορα κράτη.

Χῶραι	*Ἔκτασις εἰς τ. χλμ.*	*Πληθυσμός*	*Μῆκος ὁδῶν εἰς χλμ.*	*Μέτρα ὁδοῦ ἀνὰ τ. χλμ.*	*Μέτρα ὁδοῦ ἀνὰ κάτοικον*	*Ἀριθμὸς αὐτοκινήτων ὀχημάτων*	*Ἀριθ. αὐτοκιν. ἀνὰ χλμ. ὁδοῦ*	*Ἀριθ. κατοίκων ἀνὰ αὐτοκίνητον*
Βαλκανικὰ κράτη								
Ἀλβανία	30.000	1.750.000	2.019	67,40	1,15	1.204	0,60	1.450
Βουλγαρία	102.000	4.766.000	16.185	158,20	3,40	3.701	0,22	1.287
Ἑλλάς	130.199	6.135.000	11.714	89,97	1,90	31.200	2,66	196
Νοτιοσλαβία	271.000	14.200.000	39.600	146,10	2,70	11.501	0,29	1.234
Ρουμανία	295.000	16.760.000	184.000	623,00	10,97	35.982	0,19	465
Εὐρωπαϊκὰ κράτη								
Αὐστρία	83.833	6.500.000	29.182	348,00	4,48	34.583	1,18	187
Βέλγιον	30 447	7.650.000	31.165	1.023,00	4,07	139.650	4,48	54
Γαλλία	550.986	41.476.000	651.857	1.183,00	15,74	1.296.167	1,98	31
Γερμανία	440.000	60.000.000	349.928	795,00	5,82	642.500	1,84	93
Ἑλβετία	41.298	3.886.000	14.356	359,00	3,82	71.916	4,84	54
Ἱσπανία	504.520	19.590 000	87.109	172,00	4,44	172.277	1,98	113
Ἰταλία	311.000	41.000.000	183.633	590,00	4,48	241.463	1,31	170
Μεγάλη Βρετανία	314.380	47.000.000	362.288	1.152,00	7,70	1.427.825	3,94	32
Ὁλλανδία	40.200	6.841.000	24.994	621 00	3,65	100.537	4,02	68
Οὑγγαρία	93.000	8.450.000	58.608	610,00	7,05	10.952	0,18	762
Πορτογαλία	92.157	5.958.000	22.349	243,00	3,75	28.580	1,29	209
Τσεχοσλοβακία	145.968	13.600.000	72.131	511,00	5,30	88.400	0,81	233
Ἀμερική								
Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι	7.833.330	117.900.000	4.865.990	623,00	41,00	26.653.450	5,47	4,4

Συγκριτικὴ στατιστικὴ ὁδοποιίας. Ἡ Ἑλλὰς ἔχει ἐπιφάνειαν 130.199 τ. χλμ., 6.135.000 κατοίκους καὶ 11.714 χλμ. ἁμαξιτῶν ὁδῶν. Εἰς ἕκαστον τετραγωνικὸν χιλιόμετρον ἀναλογοῦσιν 89,97 ἢ στρογγύλως 90μ. ὁδοῦ καὶ εἰς ἕκαστον κάτοικον 1.99 ἢ στρογγύλως 2 μ. ὁδοῦ. Οἱ μέσοι οὗτοι ὅροι ἔχουσιν ὅρια λίαν ἀφιστάμενα ἀλλήλων. Ὁ συντελεστὴς ἐξυπηρετήσεως ἐξάγεται ἐκ τοῦ τύπου $\Sigma = \frac{M \times 100}{E \times \Pi}$, ἔνθα Μ τὸ μῆκος τῶν ὁδῶν εἰς μέτρα, Ε ἡ ἐπιφάνεια εἰς τ. χλμ. καὶ Π ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων, ὅστις διὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι 1,48.

ΑΓΓ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Ἡ ὁδοποιία Μακρῆ. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο κατέστη καὶ παραμένει ἔκτοτε γνωστὴ ἡ παρὰ τῆς ἀνωνύμου ἑταιρείας «Π. Γ Μακρῆς καὶ Σία», μετονομασθείσης κατόπιν «Ἀνώνυμος Οἰκονομικοτεχνικὴ Ἑταιρεία ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ» ἀναληφθεῖσα, δυνάμει τῆς ἀπὸ 12ης Μαΐου 1928 συμβάσεως, ἐκτέλεσις ἔργων ἐθνικῆς ὁδοποιίας. Λόγῳ τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ ὁδοποιία αὕτη διὰ τὴν συγκοινωνίαν τῆς Ἑλλάδος, καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος, τὸ ὁποῖον προὐκάλεσε, σκόπιμος κρίνεται λεπτομερεστέρα πως ἱστόρησις τῶν κατ' αὐτήν.

Σπανίως σύμβασις ἐδημιούργησε τοσοῦτον θόρυβον καὶ προὐκάλεσε τοσαύτας συζητήσεις. Εἰς τοῦτο συνετέλεσε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ διαπραγματεύσεις, ἡ ὑπογραφὴ καὶ ἡ ἐκτέλεσις αὐτῆς συνέπεσαν εἰς περίοδον, καθ' ἣν πᾶσα μετὰ τοῦ δημοσίου σύμβασις ἐθεωρεῖτο ταυτόσημος σχεδὸν μὲ σκάνδαλον, καὶ τόσον ὥστε εὔφημος ἐκ μέρους τοῦ πρωθυπουργοῦ τοῦ κράτους μνεία ὑπὲρ τοῦ ἀναδόχου ν' ἀποβαίνῃ εἰς βάρος τοῦ τελευταίου. Ἀφ' ἑτέρου ἡ σύμβασις αὕτη εἶχε τὴν ἀτυχίαν νὰ ἐπισπάσῃ τὴν δυσμένειαν πολιτικῶν τινων παραγόντων ἐξαιρέτου μαχητικότητος καὶ ἐπιμονῆς. Ἡ σύμπτωσις τῶν δυσμενῶν τούτων συνθηκῶν, ὑπὸ περιστάσεις ἐκτάκτως προσφόρους διὰ τὴν δημιουργίαν οὐχὶ ἀγαθῶν πρώτων ἐντυπώσεων, καὶ τὰ γενόμενα κυβερνητικὰ λάθη συνετέλεσαν ὥστε νὰ παρασταθῇ ἀλλοῖον ἔργον ἀληθῶς ἐθνικόν, μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ αὐτοπεποιθήσεως ἀναληφθὲν παρ' ἑταιρείας πολλαπλῆς καὶ ἀνεγνωρισμένως εὐεργετικῆς διὰ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν δράσεως. Οὔτε, βεβαίως, ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ ὁδικοῦ μας δικτύου ὑπῆρξεν ἀνακάλυψις, οὔτε ὁ ὑποδειχθεὶς τρόπος βελτιώσεως αὐτοῦ πρωτότυπος. Ἔπρεπε ὅμως νὰ ὑπάρχῃ ἡ θέρμη τοῦ ἀναλαβόντος νὰ ἀγάγῃ εἰς πέρας τὸ ἔργον, ἡ πεποίθησις ἐπὶ τὰς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεις, ἡ πίστις ἐπὶ τὴν σπουδαιότητα τοῦ σκοποῦ, ἵνα ἐπιτευχθῇ ὅ,τι ἐπετεύχθη, ὑπὸ διαρκῆ, πολυμέτωπον καὶ πολύμορφον ἀγῶνα, ἄλλοτε μὲν ἐναντίον τῆς εἰς τὰ εἰθισμένα ἐμμονῆς δημοσίων τινῶν ὑπηρεσιῶν, ἄλλοτε ἐναντίον, μοιραίων ἔστω, κυβερνητικῶν ἀσταθειῶν καὶ παλιμβουλιῶν καὶ πάντοτε ἐναντίον δημιουργημένης καὶ διαρκῶς σοβούσης ἀντιδράσεως καὶ τῆς παρεπομένης συγχύσεως εὐθυνῶν καὶ ὑπαιτίων, ἐξιχθείσης μέχρι τοῦ νὰ ἐπιρρίπτωνται ἐπὶ τοῦ ἀναδόχου ἁμαρτίαι ἄλλων. Ἐδέησεν οὕτω νὰ παρέλθῃ χρόνος, καὶ χρόνος μακρός, ἵνα διαλυθῶσιν αἱ πλάναι καὶ ἵνα καταδειχθῇ ὅτι ἡ ἀνάδοχος, θεωρουμένη ἔνοχος, ὑπῆρξεν ἐν τοῖς πράγμασι μάρτυς, ἀφοῦ ἡ κυβέρνησις, ἡ προελθοῦσα ἐκ τοῦ κόμματος, τὸ ὁποῖον ἐν ἀρχῇ, ὡς ἀντιπολίτευσις, ἐπολέμησε τὴν σύμβασιν, δι' ἀνακοινωθέντος τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργοῦ ἐξῆρε «τὴν ἐπιδειχθεῖσαν ἠθικὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀναδόχου» καὶ ἐβεβαίωσεν ὅτι οὗτος «δὲν ἀπέβλεψεν εἰς ὠφελείας ὑλικάς, ἀλλ' εἰς συμβολὴν πρὸς ἀποπεράτωσιν ἔργου ἐθνικοῦ», ἀναγνωρίσασα συνάμα τὴν «ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ἀρίστην ποιότητα τῶν ἐκτελεσθέντων ἔργων» καὶ διακηρύξασα τὴν πεποίθησίν της ὅτι ἡ διὰ παντὸς ἄλλου τρόπου ἐκτέλεσις τοῦ ἔργου θ' ἀπέβαινεν, ὡρισμένως, ἐπιζημία διὰ τὸ κράτος καὶ λόγῳ δαπανῶν ἐλέγχου καὶ λόγῳ διαφορᾶς ποιότητος.

Ἡ ἱστορία τῆς συμβάσεως τῆς ὁδοποιίας ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ 1924, ὅτε, ἐπὶ κυβερνήσεως Ἀ. Μιχαλακοπούλου ὑπεβλήθη παρὰ τοῦ γενικοῦ διευθυντοῦ τῆς ἑταιρείας Μακρῆ ἐκτενὲς ὑπόμνημα, δι' οὗ ὑπεδεικνύετο ἡ ἀνάγκη καὶ ἐξετίθετο ὁ τρόπος τῆς βελτιώσεως τοῦ ὁδικοῦ δικτύου τῆς Χώρας. Ἦτο ἡ ἐποχή, καθ' ἣν τὸ αὐτοκίνητον εἶχε καταστῆ εἰς ὅλας τὰς προηγμένας χώρας συγκοινωνιακὸς παράγων σπουδαῖος καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν καθ' ἑκάστην τιθεμένων εἰς κυκλοφορίαν αὐτοκινήτων ηὔξανε διαρκῶς. Αἱ διαφημίσεις τοῦ Ford ἀνέγραφον: «Seven thousands more since yerterday». Ὁ σιδηρόδρομος ἤρχιζε νὰ αἰσθάνεται σοβαρῶς τὸν συναγωνισμὸν τοῦ νέου συγκοινωνιακοῦ μέσου καὶ ν' ἀνησυχῇ διὰ τὸ ἴδιον αὐτοῦ μέλλον. Μεγάλαι ἐπιχειρήσεις λεωφορείων, ἐπωφελούμεναι τῆς ἀδαπάνου χρησιμοποιήσεως τῶν ἁμαξιτῶν ὁδῶν, εἶχον ἀρχίσει νὰ ἐκτελοῦν τακτικὴν καὶ ὠργανωμένην συγκοινωνίαν ἐπὶ μεγάλων ἀποστάσεων, αἱ δὲ σιδηροδρομικαὶ ἐπιχειρήσεις, βλέπουσαι μειουμένην τὴν μεταφορικὴν αὐτῶν κίνησιν, ἔθετον ἐν σπουδῇ εἰς κυκλοφορίαν αὐτοκίνητα λεωφορεῖα, εἴτε ἀντικαθιστῶσαι δι' αὐτῶν ἀτμοκινήτους σιδηροδρομικὰς γραμμάς, εἴτε συμπληροῦσαι ταύτας διὰ παραλλήλου πρὸς αὐτὰς κυκλοφορίας λεωφορείων. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ ἀριθμὸς τῶν κυκλοφορούντων αὐτοκινήτων ἦτο σχετικῶς μικρός, ἀνερχόμενος περίπου εἰς 8.000, ἀλλ' ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος ἡ εἰσαγωγὴ ηὔξανε σημαντικῶς καὶ δὲν ἀπῃτεῖτο μεγάλη διορατικότης, ἵνα προΐδῃ τις ὅτι ἐντὸς ὀλίγου χρόνου τὸ αὐτοκίνητον θ' ἀπέκτα καὶ παρ' ἡμῖν σημαίνουσαν θέσιν ὡς συγκοινωνιακὸς παράγων, ἀφοῦ ἡ Ἑλλάς, ὡς ἐκ τῆς χερσονησιακῆς καὶ νησιωτικῆς αὐτῆς μορφῆς, τῆς ἐλλείψεως συμπαγοῦς, πλουσίας καὶ πυκνοκατῳκημένης ἐνδοχώρας, τοῦ ὀρεινοῦ καὶ βραχώδους ἐδάφους της, δὲν παρουσιάζει τὰς ἀναγκαίας οἰκονομικὰς καὶ φυσικὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν ὕπαρξιν πυκνοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου. Λόγῳ τῆς τοιαύτης ἐδαφικῆς διαμορφώσεως τῆς Χώρας, ἡ ἐγκατάστασις τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς καθίσταται λίαν δαπανηρά, λόγῳ δὲ τῆς σπάνιος πλουσίων καὶ πυκνοκατῳκημένων περιφερειῶν, τοῦ συναγωνισμοῦ τῆς ἀκτοπλοΐας καὶ τοῦ αὐτοκινήτου καὶ τῆς ἐλλείψεως ἐγχωρίου καυσίμου ὕλης, ἡ ἐκμετάλλευσις τῆς σιδηροδρομικῆς ἐπιχειρήσεως δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι καὶ δὲν εἶναι ἀποδοτική. Ἡ μεγαλυτέρα σιδηροδρομικὴ ἐπιχείρησις, ἡ τῶν Σιδηροδρόμων τοῦ Κράτους, ἥτις ἐκμεταλλεύεται τὸ ἥμισυ, περίπου, τοῦ εἰς μῆκος σιδηροδρομικοῦ δικτύου τῆς Χώρας καὶ ἡ ὁποία μεταφέρει τὰ 68 % τῶν σιδηροδρομικῶς μεταφερομένων ἐμπορευμάτων, παρουσιάζει κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη συντελεστὴν ἐκμεταλλεύσεως περὶ τὰ 110. Ἐξαιρουμένων τῶν Θεσσαλικῶν Σιδηροδρόμων, καὶ τούτων λόγῳ τῆς ὅλως ἐξαιρετικῆς παραγωγικότητος τῶν περιφερειῶν τὰς ὁποίας ἐξυπηρετοῦσι, πασῶν τῶν ἄλλων σιδηροδρομικῶν ἐπιχειρήσεων αἱ ἐτήσιαι οἰκονομικαὶ χρήσεις κλείουν μὲ ἐλλείμματα, αὐξανόμενα ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι πᾶσα περαιτέρω ἐπέκτασις τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου θ' ἀπετέλει πραγματικὴν διασπάθισιν ἐθνικῶν κεφαλαίων. Εἶναι βεβαίως ἀληθὲς ὅτι, ἀναλόγως πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ τὸν πληθυσμὸν τῆς χώρας, ἡ Ἑλλὰς παρουσιάζει ἐλάχιστον σιδηροδρομικὸν δίκτυον, πλεονεκτοῦσα μόνον ἔναντι τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Ἀλβανίας καὶ ὑπολειπομένη σημαντικῶς τῶν ἄλλων βαλκανικῶν κρατῶν. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ παροράται τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γεωγραφικὴ μορφὴ τῆς ἑλληνικῆς χώρας εἶναι ἀλλοία τῆς τῶν λοιπῶν βαλκανικῶν κρατῶν. Λόγῳ τῆς χερσονησιακῆς καὶ νησιωτικῆς μορφῆς τῆς Ἑλλάδος αἱ μεταφοραὶ ὁλοκλήρου σχεδὸν τοῦ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου — εἰσαγωγὴ καὶ ἐξαγωγὴ — καὶ μεγάλου μέρους (ἑνὸς ἑκατομμυρίου περίπου τόννων) τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου γίνονται διὰ θαλάσσης. Ἐπομένως ἡ περαιτέρω ἐξυπηρέτησις τῆς διὰ ξηρᾶς συγκοινωνίας ἀνήκει εἰς τὸ αὐτοκίνητον, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ διεξάγηται ἡ ἀπὸ τῶν λιμένων πρὸς τὴν ἐνδοχώραν καὶ ἀπὸ τῶν σιδηροδρομικῶν σταθμῶν πρὸς τὰς περὶ αὐτοὺς περιφερείας καὶ τἀνάπαλιν μεταφορὰ ἐμπορευμάτων καὶ ἐπιβατῶν. Σφάλμα ὅθεν θ' ἀπετέλει — τὸ ὁποῖον, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, παρὰ τὰς ἐπανειλημμένας ὑποδείξεις τοῦ ἀναδόχου, δὲν ἀπέφυγε τὸ κράτος

Digitized by Google

Digitized by Google

—ἢ διὰ δύο ἢ πλειόνων συγκοινωνιακῶν μέσων ἐξυπηρέτησις τῶν ἰδίων κέντρων, ὡς λ. χ. ἡ κατασκευὴ ἁμαξιτῶν ὁδῶν παραλλήλως καὶ πλησίον σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἢ σιδηροδρομικῆς γραμμῆς παραλλήλως πρὸς θαλασσίαν εἰς περιφερείας, διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν ὁποίων θὰ ἐξήρκει καὶ ἑνὸς μόνου συγκοινωνιακοῦ μέσου ἡ χρησιμοποίησις. Οὕτως ἐντὸς ὀλίγου οἱ παρὰ τὸν Κορινθιακὸν πληθυσμοὶ τῆς Πελοποννήσου θὰ ἐξυπηρετῶνται συγκοινωνιακῶς καὶ διὰ τῆς ἀκτοπλοΐας καὶ διὰ τοῦ σιδηροδρόμου καὶ δι' αὐτοκινήτων. Τὸ αὐτό, ἐν μικροτέρᾳ κλίμακι, θὰ γίνεται διὰ τὴν ἀπὸ Θεσσαλονίκης μέχρις Ἀλεξανδρουπόλεως συγκοινωνίαν. Τὸ ἀποτέλεσμα, ὡς φυσικόν, θὰ εἶναι ἡ δημιουργία ὀξυτάτου συναγωνισμοῦ καὶ ἡ φυτοζωΐα τοῦ τε σιδηροδρόμου, τοῦ ἀτμοπλοίου καὶ τοῦ αὐτοκινήτου. Ἀλλ' ἐνῷ πᾶσα τυχὸν ἐπέκτασις τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου θ' ἀπετέλει διασπάθισιν ἐθνικῶν κεφαλαίων, ἀφοῦ ἡ περαιτέρω ἐξυπηρέτησις τῆς συγκοινωνίας ἀνήκει εἰς τὸ αὐτοκίνητον, τὸ ὑπάρχον ὁδικὸν δίκτυον, καθ' ὃν χρόνον ἡ ἑταιρεία Μακρῆ ὑπέβαλλε τὸ ὑπόμνημα αὐτῆς, τόσον εἰς ἔκτασιν, ὅσον καὶ εἰς ποιόν, καθίστα τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς δι' αὐτοκινήτου συγκοινωνίας ἀδύνατον. Περιφέρειαι ὁλόκληροι ἦσαν ἀπομεμονωμέναι ἀπὸ τὴν λοιπὴν χώραν. Ἐπὶ 41 τ. χλμ. ἐπιφανείας τοῦ νομοῦ Λασηθίου ἀντεστοίχει 1 χλμ. ἁμαξιτοῦ ὁδοῦ· εἰς τὴν Θράκην ἡ ἀναλογία ἦτο 1 πρὸς 40· εἰς τὴν Ἤπειρον 1 πρὸς 35 (ἐνῷ εἰς τὴν Κέρκυραν 1 πρὸς 1 $^1/_2$), τοῦτο δὲ καθ' ἣν στιγμὴν εἰς τὴν Βουλγαρίαν ἡ μέση ἀναλογία εἶναι 1 πρὸς 6.5· εἰς τὴν Νοτιοσλαυΐαν 1 πρὸς 7· εἰς τὴν Ρουμανίαν 1 πρὸς 1 $^1/_2$· εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν Μεγάλην Βρεττανίαν 1.16 πρὸς 1 κ.ο.ἑ. Μὲ τοιοῦτον ὁδικὸν δίκτυον ἡ γεωργικὴ παραγωγὴ δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀναπτυχθῇ· λόγῳ τῆς ἀδυναμίας ἢ τοῦ πολυδαπάνου τῆς μεταφορᾶς τῶν προϊόντων· ὁ ἐφοδιασμὸς τῶν μεμακρυσμένων περιφερειῶν δι' εἰδῶν διατροφῆς ἐπεβαρύνετο δι' ὑπερόγκων μεταφορικῶν ἐξόδων· ἡ δημοσία ἀσφάλεια ἔλειπεν ἀπὸ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς Χώρας· ἡ ἀστυφιλία ηὔξανε, κατ' ἀνάγκην· ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν φυσικῶν τῆς Χώρας καλλονῶν καὶ τῶν μνημείων τέχνης καθίστατο ἀδύνατος, ἐπεβάλλετο ἑπομένως ἡ ἐπέκτασις καὶ βελτίωσις τοῦ ὁδικοῦ δικτύου. Κατάλληλος ὅμως πρὸς πραγματοποίησιν τούτου τρόπος δὲν ἦτο ὁ τῆς διαθέσεως τῶν ἐτησίων προβλέψεων τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους· ἀπῃτεῖτο ἡ σύναψις εἰδικοῦ δανείου, εἰς τὸ ἐξωτερικὸν κατὰ τμήματα ἐκδοθησομένου, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ ὁποίου νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο ποσὰ ἴσα πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ προϋπολογισμοῦ προβλεπόμενα κατ' ἔτος διὰ τὴν ὁδοποιίαν. Διὰ τοῦ ποσοῦ τῶν ἓξ ἑκατομμυρίων λιρῶν, εἰς ὃ θὰ ἀνήρχετο ἡ ἀξία τῆς ὁδοποιίας Μακρῆ, δὲν ἦτο, βεβαίως, δυνατὸν νὰ κατασκευασθῇ τὸ ὅλον ὁδικὸν δίκτυον, μέγα μέρος ὅμως αὐτοῦ, ἀναμφιβόλως, ἰδίᾳ δὲ αἱ μεγάλαι ἀρτηρίαι· τὸ ὑπόλοιπον θὰ ἠδύνατο νὰ συμπληρωθῇ βαθμηδόν, διὰ τῶν εἰσπράξεων ἐκ τοῦ δασμοῦ ἐπὶ τῆς βενζίνης —τῆς ὁποίας ἡ κατανάλωσις, διὰ τῆς ἐπεκτάσεως ἀκριβῶς τοῦ δικτύου, θὰ καθίστατο μεγαλυτέρα— καὶ ἐκ τῆς ἐπιβολῆς διοδίων.

Αὕτη ἦτο ἡ κατάστασις τῆς συγκοινωνίας ἐν Ἑλλάδι ὅταν ἡ ἑταιρεία Μακρῆ ὑπέβαλεν εἰς τὴν κυβέρνησιν Μιχαλακοπούλου τὸ περὶ οὗ ἀνωτέρω ὑπόμνημα. Ἡ βραχεῖα ὅμως ζωὴ τοῦ ὑπουργείου ἐκείνου δὲν ἐπέτρεψε σημαντικὴν τοῦ ζητήματος προώθησιν. Μόλις ἐπὶ οἰκουμενικῆς κυβερνήσεως ἐπανελήφθησαν αἱ μετὰ τοῦ δημοσίου διαπραγματεύσεις, κατόπιν δ' ἐξονυχιστικῆς τοῦ ζητήματος μελέτης ὑπὸ τοῦ τότε ὑπουργοῦ τῆς Συγκοινωνίας Ἰω. Μεταξᾶ καὶ μετὰ ἐπανειλημμένας ἐπ' αὐτοῦ συζητήσεις τοῦ συμβουλίου τῶν δημοσίων ἔργων, συνετάχθη σχέδιον συμβάσεως, ἀναλύσεως τιμῶν καὶ συγγραφῆς ὑποχρεώσεων. Ἐπειδὴ ὅμως ἐνεφανίσθησαν καὶ ἄλλαι τεχνικαὶ ὁμάδες διεκδικοῦσαι οἰκονομικὴν καὶ τεχνικὴν ἱκανότητα πρὸς ἀνάληψιν τοῦ ἔργου, ἀπεφασίσθη ὅπως προκληθῇ διεθνὴς διαγωνισμός, ψηφισθέντος, συνεπείᾳ τούτου, τοῦ νόμου 3404, δυνάμει τοῦ 1ου ἄρθρου τοῦ ὁποίου ἐξουσιοδοτήθη ἡ κυβέρνησις, ὅπως, κατόπιν δημοσίου συναγωνισμοῦ, συνομολογήσῃ σύμβασιν παροχῆς δανείου μέχρις ἓξ ἑκατομμυρίων λιρῶν καὶ κατασκευῆς, διαρρυθμίσεως καὶ συντηρήσεως ἐθνικῶν ὁδῶν ὑπὸ τοῦ παρέχοντος τὸ δάνειον. Οἱ ὅροι τοῦ δανείου, τῆς κατασκευῆς κλπ. περιελήφθησαν εἰς τὸν νόμον ὡς προσηρτημένον μέρος αὐτοῦ, ἐπαφέθη δὲ εἰς τὴν κρίσιν τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου ἡ ἀπόφασις περὶ κατακυρώσεως τοῦ ἔργου. Τὴν 23ην Σεπτεμβρίου 1927 ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν «Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως» ἡ διακήρυξις τοῦ διαγωνισμοῦ. Πλὴν τοῦ ὁμίλου Μακρῆ, ἐνεφανίσθησαν ὡς μειοδόται καὶ ἄλλαι ὁμάδες, ὧν ὅμως αἱ περισσότεραι διελύθησαν κατὰ τὴν διαδρομὴν τοῦ διαγωνισμοῦ καὶ τὰ διάφορα στάδια αὐτοῦ, οὕτως ὥστε ἐν τέλει μία μόνον ἐξ αὐτῶν παρέμεινεν. Ὁ ὅμιλος Μακρῆ, ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ὁποίου εὑρίσκετο ἡ ἑταιρεία «Π. Γ. Μακρῆς καὶ Σια», εἶχε συνεργάτας διὰ μὲν τὸ οἰκονομικὸν μέρος τοὺς μεγάλους τραπεζικοὺς οἴκους τῆς Ἀγγλίας Σάμουελ-Χάμπρο καὶ Ἐρλάγκερ καὶ τὰς συνεργαζομένας μετ' αὐτῶν ἀμερικανικὰς τραπέζας, διὰ δὲ τὸ τεχνικὸν τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν δεδοκιμασμένων καὶ εἰδικευμένων εἰς ὁδοποιητικὰ ἔργα τεχνικῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν, ἐπὶ πλέον δὲ τὸ ἐπιστημονικὸν καὶ τεχνικὸν ἐπιτελεῖον τῆς συνεργαζομένης μετὰ τῆς ἑταιρείας Μακρῆ ἀγγλικῆς ἑταιρείας πετρελαίων «Σέλλ», ἥτις εἶχεν ἤδη σημαντικῶς συμβάλει εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ὁδοποιίας ἐν Ἑλλάδι, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς καὶ ἐφαρμογῆς, ἰδίᾳ ἐπὶ τῶν πέριξ τῶν Ἀθηνῶν ὁδῶν, νέων ἀσφαλτικῶν ὁδοστρωμάτων κατὰ τὸ ἥμισυ εὐθηνοτέρων τῶν προηγουμένως ἐφαρμοζομένων καὶ τὰ ὁποῖα παρέμειναν ἔκτοτε ὁ στάνταρ τύπος ὁδοστρωμάτων ἐν Ἑλλάδι. Ὁ διαγωνισμὸς διεξήχθη μετὰ πείσματος ἑκατέρωθεν. Ἀλλεπάλληλα μακρᾶς διαρκείας ὑπουργικὰ συμβούλια ἔλαβον χώραν, ἀντιθέσεις μεταξὺ καὶ αὐτῶν τῶν μελῶν τῆς κυβερνήσεως ἐξεδηλώθησαν, ἐξιχθεῖσαι μέχρι κυβερνητικῆς κρίσεως καὶ ἀνασχηματισμοῦ τοῦ ὑπουργείου, τὸ ὅλον ζήτημα ἐτέθη, πρὸ πάσης τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου ἀποφάσεως, ἐνώπιον τῆς βουλῆς, αἰτήσει αὐτοῦ τούτου τοῦ ὁμίλου Μακρῆ, καὶ τέλος, μετὰ μακρὰς διαπραγματεύσεις, τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον ἀπεφάσισε τὴν κατακύρωσιν τοῦ ἔργου εἰς τὴν ἑταιρείαν Μακρῆ μὲ ἐργολαβικὰ ποσοστὰ 25 %, καὶ τὴν 12ην Μαΐου 1928 ὑπεγράφη ἡ μεταξὺ τοῦ δημοσίου καὶ τῆς ἑταιρείας ταύτης σύμβασις. Διὰ τῆς συμβάσεως ἀνετέθη εἰς τὴν ἀνάδοχον ἡ ἐκτέλεσις ἔργων ὁδοποιίας ἀξίας 6 ἑκατομμυρίων λιρῶν Ἀγγλίας, ἐξευρεθησομένων διὰ δανείου, δι' ἀνωνύμων ὁμολογιῶν, καλυφθησομένου φροντίδι τοῦ ἀναδόχου καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἔκδοσις θὰ ἦτο ὑποχρεωτικὴ διὰ τὸ δημόσιον, ἐφ' ὅσον οἱ ὅροι του θὰ ἦσαν παρεμφερεῖς πρὸς τοὺς ὅρους τοῦ δανείου σταθεροποιήσεως. Ἔναντι τοῦ ἐκδοθησομένου ἐν καιρῷ δανείου, ὁ ἀνάδοχος ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν, ὅπως, ἐντὸς τριμήνου ἀπὸ τῆς συμβάσεως, προκαταβάλῃ, διὰ τὴν ἄμεσον ἔναρξιν τῶν ἔργων, ποσὸν 400.000 λιρῶν Ἀγγλίας. Περιελήφθη ἐπὶ πλέον ἐν τῇ συμβάσει, διὰ τοῦ ἄρθρου 26, ὅρος τροποποιῶν τὰ τοῦ δανείου καὶ τῆς προκαταβολῆς, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ ἰσχὺς ἦτο ἐξηρτημένη ἐκ τῆς ψηφίσεως νομοσχεδίου κυροῦντος αὐτόν· καὶ τοιοῦτον νομοσχέδιον κατετέθη μέν, ἀλλὰ δὲν ἐψηφίσθη. Ὡς σύστημα ἐκτελέσεως τῶν ἔργων καθιερώθη τὸ σύνηθες τῶν ἐργολαβιῶν, τὸ βασιζόμενον εἰς ἀνάλυσιν τιμῶν. Τὰ ἐκτελεστέα ὑπὸ τοῦ ἀναδόχου ἔργα θὰ καθωρίζοντο δι' ἐκδιδομένων ἑκάστοτε ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως προγραμμάτων. Τέλος διὰ τῆς συμβάσεως ἀνετέθη εἰς τὴν ἀνάδοχον ἡ συντήρησις τῶν ἔργων ἐπὶ μίαν δεκαπενταετίαν.

Ἡ σύμβασις Μακρῆ, ἀντιπαραβαλλομένη πρὸς τὰς μέχρι τότε ἐν ἐνεργείᾳ ὁδοποιητικὰς ἐργολαβίας, παρουσίαζεν ὅρους εὐνοϊκωτέρους διὰ τὸ δημόσιον, καθόσον τὸ τιμολόγιον αὐτῆς ἦτο κατὰ 12 $^1/_2$ % περίπου εὐθηνότερον. Καὶ ἐμφανίζεται μὲν ἡ μέση χιλιομετρικὴ δαπάνη τῆς ὁδοποιίας Μακρῆ μεγαλυτέρα, ἀλλὰ τοῦτο ἀποδοτέον εἰς τὸ εὐρύτερον κατὰ πολὺ πλάτος τῶν ὁδῶν καὶ τὸ ἀπολύτως ἐπιστημονικὸν καὶ ἄκρως συγχρονισμένον σύστημα κατασκευῆς των ὡς πρὸς τὰς κλίσεις, τὰς καμπύλας, τὰ προστατευτικὰ ἔργα κττ.

Τὴν 30ὴν Ἰουλίου 1928 ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν «Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως» τὸ πρῶτον πρόγραμμα τῶν ἐκτελεστέων ἔργων, περιλαμβάνον τὰς ὁδοὺς Θεσσαλονίκης—Καβάλλας—Ξάνθης, Μεσολογγίου—Ναυπάκτου—Ἰτέας—Πειραιῶς, Ἰωαννίνων—Ἡγουμενίτσης, Ἰωαννίνων—Καλαμπάκας—Τρικκάλων, Ναυπλίου—Κατακώλου (τμῆμα Ὀλυμπίας — Τρανῆς Λάκκας), Λαρίσης — Φαρσάλων, Καδήκιοϊ—Νέας Ὀρεστιάδος καὶ τμήματά τινα ὁδῶν ἐν Κρήτῃ. Τὴν 9ην Αὐγούστου 1928 ἀνεκοινώθη ὑπὸ τοῦ ἀναδόχου ἡ κατάθεσις ὑπ' αὐτοῦ παρὰ τῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος τῆς προκαταβολῆς τῶν 400.000 λιρῶν.

Ἐν τῷ μεταξύ, καὶ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἔργων, ἐσχηματίσθη κυβέρνησις ἐκ τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, ἥτις καὶ ἔδωσε νέαν κατεύθυνσιν εἰς τὸ οἰκονομικὸν μέρος τῆς ὁδοποιίας. Πιστεύουσα αὕτη ἀκραδάντως εἰς τὴν χρησιμότητα τοῦ ἔργου, ἔδωσε ζωὴν καὶ ἐνεργὸν δύναμιν εἰς τὴν σύμβασιν. Εὑρεθεῖσα ἡ κυβέρνησις ἐκείνη πρὸ δύο συμβάσεων παραγωγικῶν ἔργων, τῆς περὶ ἀποξηράνσεως τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τῆς περὶ ἐθνικῆς ὁδοποιίας, εἰς ἑκατέραν τῶν ὁποίων προεβλέπετο ἡ παρὰ τῶν ἀναδόχων ἐξεύρεσις τοῦ δανείου τῆς χρηματοδοτήσεως, ἔχουσα δ' ἀφ' ἑτέρου εἰς τὸ πρόγραμμα αὐτῆς τὴν ἵδρυσιν τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης, ἔκρινεν ὅτι σκοπιμώτερον διὰ τὸ κράτος θὰ ἦτο, ἀντὶ συνάψεως πολλαπλῶν δανείων, καὶ δὴ τῇ φροντίδι ἰδιωτῶν, ν' ἀνελάμβανεν αὐτὸ τὴν φροντίδα τῆς ἐξευρέσεως ἑνιαίου, ἀλλὰ τμηματικῶς ἐκδοθησομένου παραγωγικοῦ δανείου, τοῦ προϊόντος τοῦ ὁποίου τὴν κατανομὴν μεταξὺ τῶν καθ' ἕκαστον παραγωγικῶν ἔργων νὰ ἐκανόνιζεν ἡ κυβέρνησις. Πρὸς τοῦτο προῆλθεν εἰς συνεννοήσεις μετὰ τῶν ἀναδόχων ἑταιρειῶν «Μακρῆ» καὶ «Φαουντέσιον» καί, ἀφοῦ ἔλαβε τὴν παραίτησιν αὐτῶν ἀπὸ τῆς χρηματοδοτήσεως, ἐχώρησεν εἰς διαπραγματεύσεις μετὰ ξένων τραπεζικῶν οἴκων καὶ συνῆψε σύμβασιν διὰ τὸ πρῶτον τμῆμα τοῦ παραγωγικοῦ δανείου.

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1928 ἐγένετο ἐπισήμως ἡ ἔναρξις τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἔργων, διὰ τῆς ἐγκαινιάσεως αὐτῶν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μεσολογγίου—Πειραιῶς, καὶ δὴ εἰς τὸ 16ον περίπου χιλιόμετρον τοῦ ἀπὸ Ναυπάκτου πρὸς Μεσολόγγιον τμήματος, παρουσίᾳ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Συγκοινωνίας καὶ ἀνωτέρων ὑπαλλήλων τοῦ ὑπουργείου.

Τὴν 21ην Φεβρουαρίου 1929, ἐπὶ ὑπουργίας Α. Χρηστομάνου ἐξεδόθη τὸ δεύτερον πρόγραμμα τῶν ἐκτελεστέων ἔργων, τὴν 18ην Φεβρουαρίου 1930 συμπληρωματικὸν πρόγραμμα, καὶ κατόπιν διάφοροι συμπληρωματικαὶ πράξεις, δι' ὧν ἀνετέθη εἰς τὸν ἀνάδοχον ἡ κατασκευὴ μεγάλου ἀριθμοῦ ὁδῶν καθ' ὅλην τὴν Χώραν, συνολικοῦ μήκους 2.000 χλμ. περίπου. Ὁ ἀνάδοχος ἐφήρμοσε τὸ σύστημα τῆς ὑπεργολαβικῆς ἐκτελέσεως, ἤτοι τὴν μὲν ἐκτέλεσιν τῶν ἔργων ἀνέθεσεν εἰς ὑπεργολάβους ἑταιρείας, ἀνωνύμους κατὰ τὸ πλεῖστον, αὐτὸς δὲ διετήρησε τὸν οἰκονομικὸν καὶ τεχνικὸν ἔλεγχον ἐπὶ τῆς ἐκτελέσεως, ἱδρύσας ἑπτὰ ἕδρας περιφερειῶν μηχανικῶν καί, ὑπ' αὐτάς, εἴκοσι καὶ ἓν γραφεῖα μηχανικῶν, παρὰ τοῖς ὁποίοις ὑπηρέτουν ἑβδομήκοντα μηχανικοὶ καὶ τεχνικοὶ βοηθοί, ἐκτὸς τοῦ λογιστικοῦ καὶ λοιποῦ προσωπικοῦ, ὡς καὶ τοῦ ἐξ 70 μηχανικῶν, βοηθῶν καὶ σχεδιαστῶν προσωπικοῦ ἐκπονήσεως τῶν μελετῶν, τὰς ὁποίας συνέταξεν αὐτὸς ὁ ἀνάδοχος, ἱδρύσας πρὸς τοῦτο καὶ δέκα τρία συνεργεῖα. Εἰς τὸ κέντρον ἱδρύθη εἰδικὴ τεχνικὴ διεύθυνσις, ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ὁποίας ἐτέθη, κατόπιν ἐπιμόνου αἰτήσεως τοῦ ἀναδόχου, ἀνώτερος ὑπάλληλος τοῦ ὑπουργείου Συγκοινωνίας, ὁ Π. Μεσολωρᾶς. Διὰ τοῦ ἐφαρμοσθέντος συστήματος, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ ἀνάδοχος, ἀπὸ ἀντισυμβαλλόμενος, εὑρέθη συμπαραστάτης τοῦ δημοσίου, ἔχων μετ' αὐτοῦ κοινὸν συμφέρον διὰ τὴν ἔντεχνον καὶ οἰκονομικὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἔργων, κατωρθώθη ἡ ἐξασφάλισις πλήρων ἐγγυήσεων διὰ τὴν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀρτίαν ἐκτέλεσιν τῶν ἔργων. Τοσοῦτον δὲ ἀνεπτύχθη ἡ ἀμοιβαία συνεργασία δημοσίου καὶ ἀναδόχου καὶ τοσοῦτον ἐπιμεμελημένη ἐγένετο ὑπὸ τοῦ ἀναδόχου ἡ πρόσληψις τῶν τεχνικῶν αὐτοῦ ὑπαλλήλων, ὥστε εἰς πολλὰς περιφερείας τὰ ὄργανα τοῦ δημοσίου νὰ ἐμπιστεύωνται εἰς τοὺς μηχανικοὺς τῆς ἑταιρείας τὴν διεξαγωγὴν τῆς ἰδίας αὐτῶν ὑπηρεσίας. Καθ' ὅλον τὸ 1930 καὶ μέρος τοῦ 1931 ἡ ἐκτέλεσις τῶν ἔργων ἐγένετο λίαν ἐντατικῶς, διατεθέντων ἐν συνόλῳ ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἔργων μέχρι Δεκεμβρίου τοῦ 1931 1.500 ἑκατομμυρίων δραχμῶν περίπου, ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν ἐργαζομένων ἡμερησίως ἐργατῶν ἀνῆλθεν εἰς 30.000. Παρὰ τοῦτο ἡ κατὰ τῆς συμβάσεως ἀντίδρασις καὶ αἱ ἐπ' αὐτῆς συζητήσεις, τόσον ἐντός, ὅσον καὶ ἐκτὸς τῶν νομοθετικῶν σωμάτων, διὰ τοῦ τύπου, δὲν ἔπαυσαν. Ἡ ἐπέκτασις τῶν ἔργων εἰς μέγαν ἀριθμὸν ὁδῶν καὶ ἡ διατήρησις τῶν αὐτῶν ὑπὲρ τοῦ ἀναδόχου ποσοστῶν ὑπῆρξαν τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἐπιθέσεως τῶν ἀντιδρώντων. Καὶ ἡ μὲν συγκέντρωσις τῶν ἔργων εἰς περιωρισμένον ἀριθμὸν ὁδῶν οὐδέποτε κατωρθώθη, λόγῳ ἰσχυρῶν πιέσεων πολιτευομένων καὶ τῶν ἐνδιαφερομένων πληθυσμῶν, ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰ ποσοστὰ τοῦ ἀναδόχου, ταῦτα, ἀφοῦ ἀπὸ τοῦ 1931 ἐμειώθησαν περίπου κατὰ δύο μονάδας, διὰ τῆς ἐπιβαρύνσεως αὐτοῦ μὲ τέλη χαρτοσήμου ἐπὶ τῶν καταρτιζομένων συμβάσεων, ἐπιβαρύνσεως, ἧς, κατὰ τὴν σύμβασιν, ἔδει νὰ ἦτο ἀπηλλαγμένος, ἠλαττώθησαν τῷ 1932 κατὰ τέσσαρας περίπου μονάδας.

Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1932 μεταξὺ τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἀναδόχου ὑπεγράφη, δυνάμει τοῦ νόμου 4571, νέα σύμβασις, διὰ τῆς ὁποίας ἐκυρώθη ἡ μείωσις τῶν ποσοστῶν τοῦ ἀναδόχου καὶ ἐτροποποιήθησαν, πρὸς ὄφελος τοῦ δημοσίου, διάφοροι ὅροι τῆς συμβάσεως, ἰδίᾳ οἱ περὶ καθορισμοῦ τιμῆς ὑλικῶν καὶ ἡμερομισθίων, ἀναλύσεως τιμῶν καὶ συγγραφῆς ὑποχρεώσεων. Ἐν τῷ μεταξὺ ἐξεδόθησαν ἐπανειλημμέναι διαταγαὶ περὶ διακοπῆς τῶν ἔργων, ἐπὶ τῷ σκοπῷ, κυρίως, ἀναθεωρήσεως τῶν ἐκδοθέντων προγραμμάτων καὶ συστηματοποιήσεως αὐτῶν, καὶ δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἀπὸ τῆς ἀνοίξεως τοῦ 1931 μέχρι τέλους τοῦ 1932 ἐπὶ βραχὺ μόνον ἐγένοντο ἐργασίαι, οὕτω δὲ ἡ ἀξία τῶν ἐκτελεσθέντων κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἔργων δὲν ὑπερέβη ἐν συνόλῳ τὰ 100 ἑκατομμύρια δραχμῶν. Εἰς τὰς διακοπὰς ταύτας συνετέλεσαν μεγάλως αἱ ἐπισυμβᾶσαι κυβερνητικαὶ μεταβολαί. Οὕτω, τὸν Μάρτιον τοῦ 1932 ἐσχημάτισε συμμαχικὴν κυβέρνησιν τὸ Λαϊκὸν κόμμα, μετὰ βραχύμηνον δὲ διάστημα, ὁμοίως συμμαχικὴν κυβέρνησιν τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων. Ὁ ἐπὶ τῆς τελευταίας ταύτης κυβερνήσεως ὑπουργὸς τῆς Συγκοινωνίας, πρὸς τὸν σκοπὸν ἀνατροπῆς τῆς συμβάσεως, παρὰ τὴν ἀντίθετον πολιτικὴν τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, ἐκάλεσεν ἐπανειλημμένως εἰς συνεδριάσεις τὸ νομικὸν συμβούλιον καὶ τοὺς ἐπιθεωρητὰς δημοσίων ἔργων, ἐν τέλει δὲ ἀπέστειλε, κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1932, εἰς τὸν ἀνάδοχον ἔγγραφον μὴ συνυπογεγραμμένον καὶ ὑπὸ

Digitized by Google

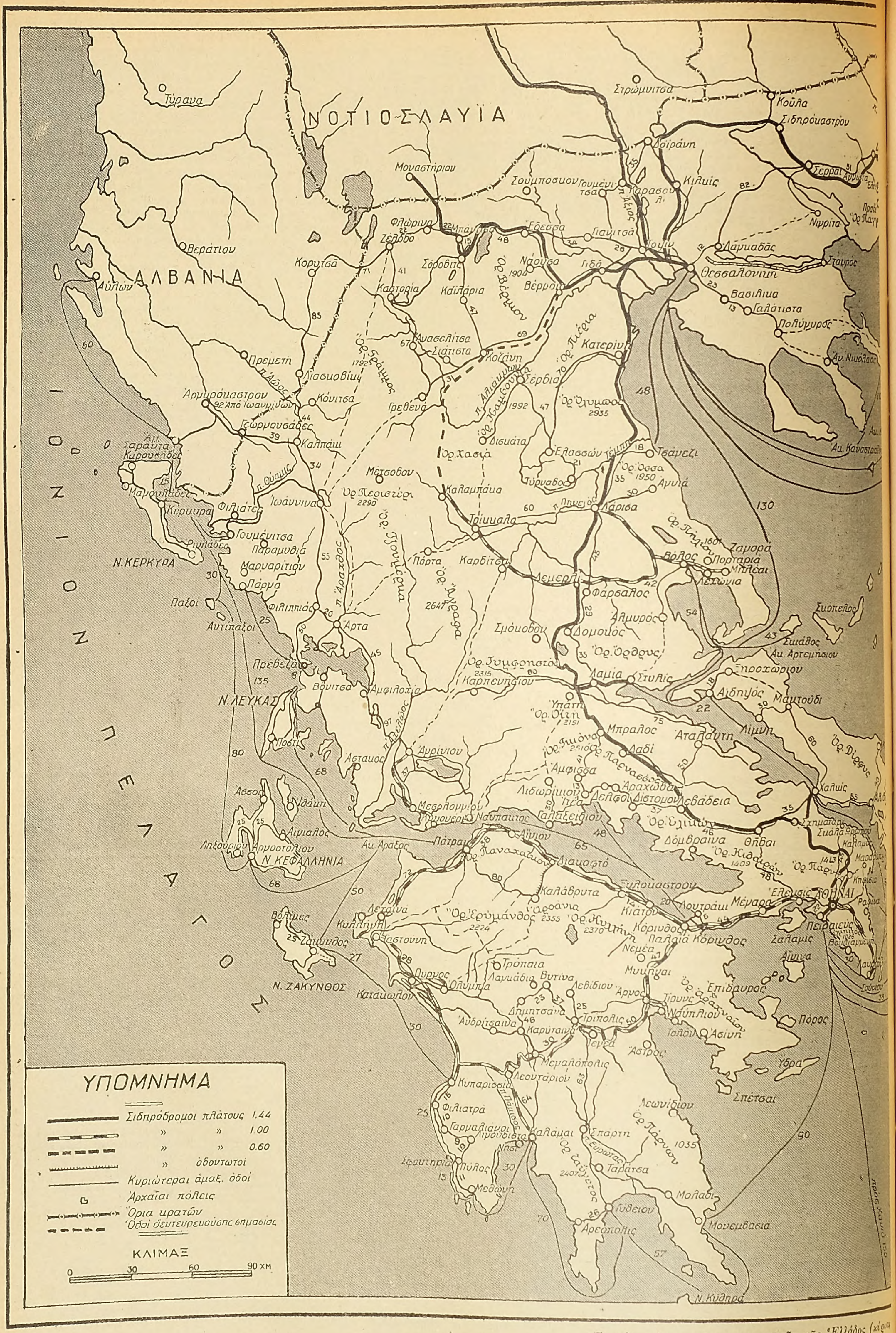

Γενικὸς χάρτης τῶν συγκοινωνιῶν τῆς Ἑλλάδος (κύρια

Digitized by Google

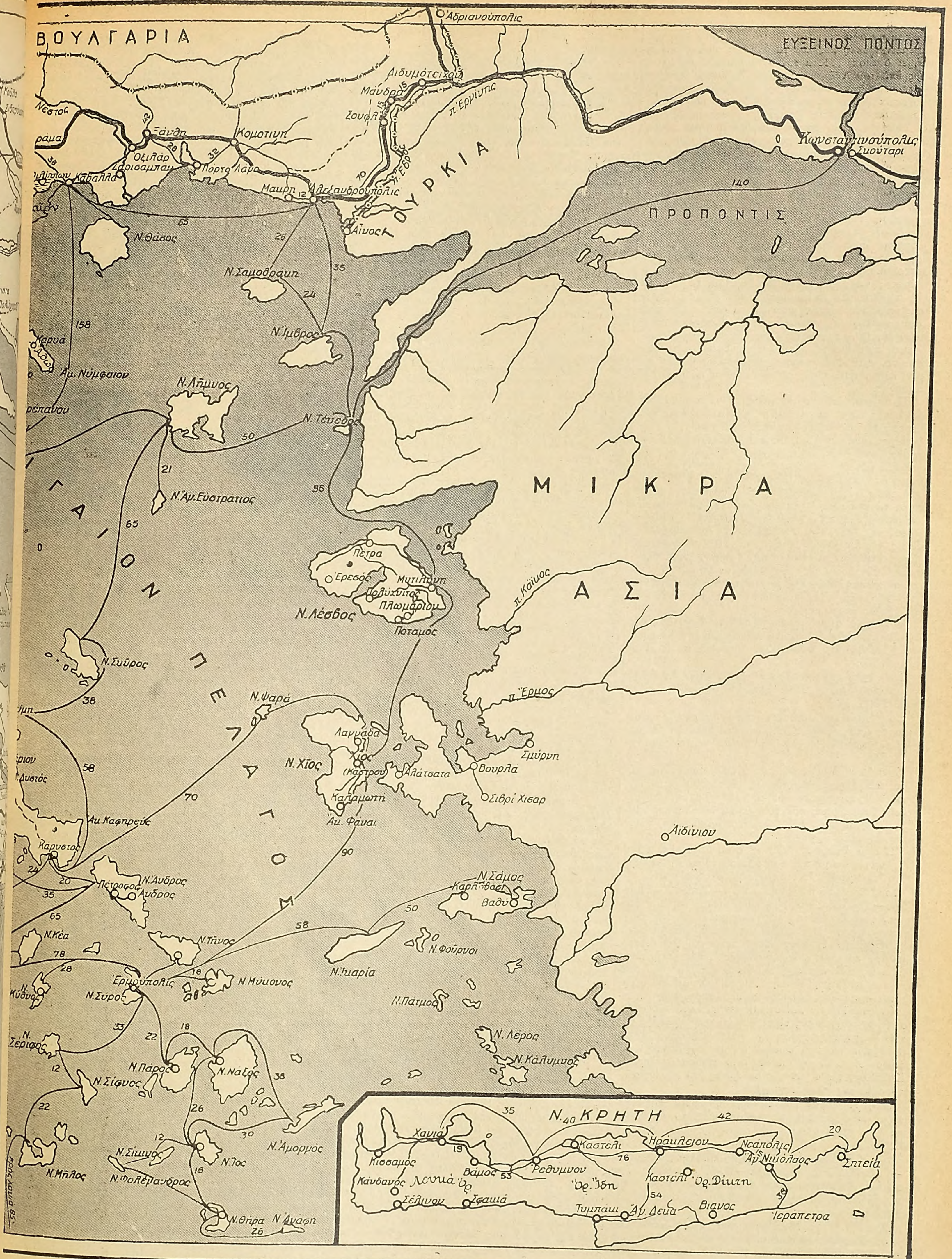

δδοί, σιδηροδρομικαὶ γραμμαὶ καὶ θαλάσσιαι συγκοινωνίαι).

Digitized by Google

τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, δι' οὗ ἐκηρύσσετο διαλελυμένη ἡ σύμβασις, ὡς ἀτονήσασα. Τὴν ἄποψιν ταύτην ἀντέκρουσεν ὁ ἀνάδοχος, τὸ ζήτημα παρέμεινεν ἐκκρεμὲς καὶ τὰ ἔργα ἐν συνεχιζομένῃ πλήρει διακοπῇ. Μετὰ τὸν σχηματισμὸν κυβερνήσεως ὑπὸ τοῦ Λαϊκοῦ κόμματος ἤρξαντο διαπραγματεύσεις περὶ συνεχίσεως τῶν ἔργων ἐπὶ νέας βάσεως, τεθείσης παρὰ τοῦ ἀναδόχου, τῆς κυβερνήσεως ἀποδεχθείσης ὡς μόνην λύσιν τὴν δι' αὐτοῦ συνέχισιν τῶν ἔργων καὶ ἀρνηθείσης πᾶσαν ἄλλην, ὡς τὴν τῆς διαλύσεως τῆς συμβάσεως καὶ τῆς διὰ μικροεργολαβιῶν ἐκτελέσεως ἢ τὴν τῆς ἀποχωρήσεως τοῦ ἀναδόχου καὶ τῆς συνεχίσεως τῶν ἔργων ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῶν ἐγκατεστημένων ὑπεργολάβων μὲ μειωμένα ὑπεργολαβικὰ ποσοστά. Ὁ ἀνάδοχος ἐπρότεινε τὴν παρ' αὐτοῦ ἀποπεράτωσιν τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀρξαμένων καὶ ἡμιτελῶν ἔργων, διὰ χρηματοδοτήσεως παρ' αὐτοῦ ἐνεργουμένης ὑπὸ τύπον βραχυπροθέσμου δανείου πρὸς τὸ κράτος, εἰς τὸ ἄρτιον, μέχρι ποσοῦ 600 ἑκατομμυρίων δραχμῶν πρὸς 7% ἐτησίως, παραιτούμενος παντὸς περαιτέρω δικαιώματός του ἐκ τῆς συμβάσεως. Μετὰ μακρὰς καὶ πάλιν συζητήσεις ἐπῆλθε, τέλος, συμφωνία, μὲ βάσιν τὴν πρότασιν ταύτην καὶ μείωσιν τῶν ἐργολαβικῶν ποσοστῶν εἰς 16½ ἑκατοστά. Ἀναμένεται ἤδη ἡ νομοθετικὴ παρέμβασις, εἴτε διὰ κυρώσεως τῆς συμφωνίας, εἴτε διὰ παροχῆς ἐξουσιοδοτήσεως εἰς τὴν κυβέρνησιν πρὸς σύναψιν συμπληρωματικῆς τοιαύτης.

Ἡ σημασία τῆς συμφωνίας εἶναι σημαντική. Δι' αὐτῆς θέλει κατορθωθῆ ἡ συμπλήρωσις τῶν διανοιχθέντων παρὰ τοῦ ἀναδόχου δρόμων, οἵτινες, ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει, θὰ κατεστρέφοντο διὰ τοῦ χρόνου, καὶ θέλει προικοδοτηθῆ ἡ Χώρα διὰ συνολικοῦ ὁδικοῦ δικτύου, κατασκευασθέντος δυνάμει τῆς συμβάσεως Μακρῆ, μήκους 2.200 χλμ. περίπου, συγχρονισμένου καὶ προσηρμοσμένου πρὸς τὰ νέα μέσα συγκοινωνίας. Ἐπιβάλλεται ἐνταῦθα νὰ ἐξαρθῆ ἡ εὐρυτέρα ἀντίληψις τοῦ διοικητοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης Ι. Δροσοπούλου, ὅστις, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἡ πίστις τοῦ κράτους εἶχε τοσοῦτον καταπέσει, προσέφερεν, ὑπὸ ἐξαιρετικὰ εὐνοϊκοὺς διὰ τὸ δημόσιον ὅρους, τὴν οἰκονομικὴν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης δύναμιν διὰ τῆς παροχῆς τῶν ἀπαιτουμένων πρὸς ἀποπεράτωσιν τοῦ ἔργου κεφαλαίων.

Τὰ μέχρι σήμερον ἐκτελεσθέντα ἔργα διὰ τῆς συμβάσεως Μακρῆ καὶ τὰ προβλεπόμενα νὰ ἐκτελεσθῶσι διὰ τῆς τελευταίας συμφωνίας θ' ἀποτελοῦνται:

1ον) Ἀπὸ τὴν ἐκπόνησιν προμελετῶν ἐπὶ ὁδῶν συνολικοῦ μήκους 2.500 χλμ. καὶ ὁριστικῶν μελετῶν 2.500. χλμ.

2ον) Ἀπὸ τὴν σύνταξιν τύπων γεφυρῶν ἀνοίγματος ἀπὸ 1 μέχρις 24 μ., ὡς καὶ μελετῶν 50 μεγάλων γεφυρῶν, ἐξ ὧν πλεῖσται κατεσκευάσθησαν ἤδη.

3ον) Ἀπὸ διανοιχθείσας ὁδοὺς συνολικοῦ μήκους 2.200 χλμ. περίπου, ἐξ ὧν 1.800 χλμ. πλήρων σκυροστρωμένων ὁδῶν, 1.000 χλμ. μετ' ἀσφαλτικῆς ἐπαλείψεως καὶ 200 χλμ. μετὰ πλήρους ὑποδομῆς, ἤτοι μετὰ τῶν χωματουργικῶν καὶ ὅλων τῶν τεχνικῶν ἔργων.

Ἡ ἀπὸ ἀπόψεως ἐθνικῆς οἰκονομίας καὶ ἐθνικῆς ἀμύνης σημασία τοῦ ὁδικοῦ τούτου δικτύου εἶναι προφανής. Ἂς σημειωθῆ σχετικῶς ὅτι:

1ον) Ἡ ὁδὸς Θεσσαλονίκης—Τσάγεζι—Πραβίου—Κυβάλλας—Ξάνθης, συνολικοῦ μήκους 203 χλμ., συνδέει δύο σπουδαιότατα κέντρα, τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὴν Καβάλλαν, καὶ ἀμφότερα μετὰ τῆς Θράκης. Ἡ ὁδὸς αὐτή, πλὴν τοῦ ὅτι ἀποτελεῖ τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, ἧς ἡ ἀνάγκη ἦτο ἀπὸ πολλοῦ αἰσθητή, ἐξυπηρετεῖ καὶ τὰς δι' ὧν διέρχεται περιοχάς, πλουσίας εἰς παραγωγὴν παντοίων προϊόντων καὶ στερουμένας, κατὰ τὸ πλεῖστον, συγκοινωνίας, εἶναι δὲ καὶ συντομωτέρα τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς κατὰ 120 χλμ., ὑποβιβάζουσα τὸ ἀπὸ Θεσσαλονίκης εἰς Ξάνθην ταξίδιον εἰς 5 ὥρας, τὸ δὲ ἀπὸ Θεσσαλονίκης εἰς Καβάλλαν εἰς 4, μὲ τὰς συνήθεις ἐπὶ καλῶς συντηρουμένων ὁδῶν ταχύτητας.

2ον) Ἡ πέραν τῆς Ξάνθης συνέχεια τῆς ἀνωτέρω μεγάλης ἀρτηρίας ἐξυπηρετεῖ τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν παραγωγὴν ὁλοκλήρου τῆς Βορείου Ἑλλάδος.

3ον) Ἡ ἀρτηρία Ἀλεξανδρουπόλεως—Φερρῶν—Σουφλίου—Διδυμοτείχου—Ν. Ὀρεστιάδος, ἥτις εἶναι ἡ κεντρικὴ τοιαύτη ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον τῆς Θράκης, ἐξυπηρετεῖ σπουδαιότατα συμφέροντα ἐθνικῆς ἀμύνης.

4ον) Ἡ ὁδὸς Ν. Ὀρεστιάδος — Καδήκιοϊ, μήκους 61 χλμ., ἀποκαθιστᾷ τὴν συγκοινωνίαν εἰς τὴν βορειοτέραν γωνίαν τοῦ κράτους καὶ ἐξυπηρετεῖ τὰ μέγιστα συμφέροντα ἐθνικῆς ἀμύνης.

5ον) Ἡ ὁδὸς Θεσσαλονίκης—Γαλατίστης—Πολυγύρου, συνολικοῦ μήκους 64 χλμ., ἀποκαθιστᾷ τὴν συγκοινωνίαν μετὰ τῆς Χαλκιδικῆς, σπουδαιοτάτης σημασίας, τόσον διὰ τὸν ἐκεῖ πληθυσμόν, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν, καθόσον ἡ περιοχὴ αὐτὴ εἶναι πλουσιωτάτη εἰς παραγωγὴν γεωργικῶν καὶ δασικῶν προϊόντων, ὡς καὶ εἰς μεταλλεῖα, στερεῖται δὲ οἱασδήποτε ἄλλης συγκοινωνίας.

6ον) Ἡ ὁδὸς Ἰωαννίνων—Ἡγουμενίτσης, συνολικοῦ μήκους 106 χλμ., σπουδαίως θὰ ἐξυπηρετήσῃ τὸ ἐμπόριον, δίδουσα διέξοδον τῆς Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας πρὸς τὴν Ἀδριατικήν, πληροῖ δὲ συγχρόνως σπουδαιοτάτην συγκοινωνιακὴν ἀνάγκην τῶν πληθυσμῶν τῆς Δυτικῆς Ἠπείρου.

7ον) Ἡ, ἐν συνεχείᾳ τῆς προηγουμένης, μεγάλη ἀρτηρία Ἰωαννίνων — Τρικκάλων ἀποτελεῖ μίαν τῶν σπουδαιοτέρων ἀρτηριῶν τοῦ κράτους, πρόκειται δὲ νὰ συνδέσῃ τὴν Θεσσαλίαν μετὰ τῆς Ἠπείρου ἤ, μᾶλλον, τὴν ἀνατολικὴν μετὰ τῆς δυτικῆς Βορείου Ἑλλάδος, τῶν ὁποίων ἡ ἐπικοινωνία γίνεται μέχρι τοῦδε διὰ θαλάσσης.

8ον) Ἡ κεντρική, ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον, ἀρτηρία Ἀθηνῶν—Λαρίσης—Θεσσαλονίκης — Σερρῶν—Κούλας, δι' ἧς ἐπικοινωνεῖ ἡ Ἑλλὰς μετὰ τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς λοιπῆς Εὐρώπης.

9ον) Ἡ ἀρτηρία Ἀθηνῶν—Λεβαδείας—Δελφῶν—Ἀμφίσσης—Ναυπάκτου — Μεσολογγίου, δι' ἧς ἐπικοινωνεῖ ἡ Ἀνατολικὴ μετὰ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος.

Τὸ πλάτος τῶν κατασκευαζομένων ὁδῶν φθάνει, κατὰ κανόνα, εἰς 6 μ. μετὰ διαπλατύνσεως εἰς τὰς καμπύλας, ἐφαρμοσθεισῶν ἐπίσης τῶν ὑπὸ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης ἐπιβαλλομένων ἐπικλίσεων τοῦ καταστρώματος εἰς τὰ καμπύλα τμήματα, ὡς καὶ τῶν ἀναγκαίων ἐκχωματώσεων πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἀπαιτουμένης ὁρατότητος διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς κυκλοφορίας. Τὸ ἀνώτατον ὅριον κλίσεως εἶναι 5%, καί, διὰ τινας ὁδούς, 7%. Τὸ μέσον χιλιομετρικὸν κόστος ἀνέρχεται εἰς 1.090.000 δραχμῶν.

Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι θὰ ἦτο δυνατὸν διὰ τοῦ αὐτοῦ ποσοῦ χρημάτων νὰ ἔχῃ ἤδη πρὸ πολλοῦ παραδοθῆ εἰς τὴν κυκλοφορίαν μῆκος ὁδικοῦ δικτύου ἴσου μὲ τὸ ἀνώτερον, καὶ πλέον τούτου, ἂν δὲν ἐγίνοντο ὡρισμένα λάθη. Τὸ πρώτιστον τούτων ἦτο ἡ ἐπέκτασις τῶν προγραμμάτων ἐπὶ μεγάλου ἀριθμοῦ ὁδῶν καθ' ὅλην τὴν Χώραν. Μετὰ τὸ πρῶτον πρόγραμμα, τὸ ὁποῖον προέβλεπε τὴν κατασκευὴν πέντε μεγάλων ἀρτηριῶν, ἂν καὶ δύναται νὰ συζητηθῆ ἡ χρησιμότης τινῶν ἐξ αὐτῶν, τὰ ἀμέσως κατόπιν ἐκδοθέντα περιέλαβον μέγαν ἀριθμὸν ὁδῶν, διὰ τὴν ὁλικὴν ἀποπεράτωσιν τῶν ὁποίων καθίστατο προφανὲς ὅτι θὰ ἐχρειάζετο ποσὸν διπλάσιον τοῦ προβλεπομένου ὑπὸ τῆς συμβάσεως. Ἐνῷ δέ, πρὸ πάσης ἐνάρξεως τῶν ἔργων, ὁ ἀνάδοχος εἶχεν ὑποβάλει ἐμπεριστατωμένον ὑπόμνημα, διὰ τοῦ ὁποίου ὑπεδεικνύοντο οἱ κατασκευαστέοι δρόμοι, ἐξ ὧν οἱ περισσότεροι μεγάλαι ἀρτηρίαι, καὶ καθωρίζετο ἡ οἰκονομικὴ καὶ στρατιωτικὴ σημασία ἑκάστης, ἐν τούτοις οὐδόλως ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν. Εἶναι ἀληθὲ ὅτι, καθ' ἣν ἐποχὴν ἐξεδίδοντο τὰ προγράμματα ταῦτα, ἡ οἰκονομικὴ δύναμις τῆς Χώρας ἦτο ἰσχυρὰ καὶ ἡ πίστις αὐτῆς εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἑδραία. Ἡ ἐξεύρεσις ἑπομένως περαιτέρω δανείων διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν παραγωγικῶν ἔργων ἐθεωρεῖτο εὐχερής. Ὑπὸ τὸ κράτος τῆς αἰσιοδοξίας ταύτης, τῶν ἀξιώσεων τῶν ὑπαιθρίων πληθυσμῶν, διὰ τοὺς ὁποίους τὸ ζήτημα τῆς συγκοινωνίας εἶναι βασικόν, καὶ ἐπὶ τῷ σκοπῷ παροχῆς ἐργασίας εἰς τοὺς ἀνέργους, πληθυνομένους συνεχῶς, ἕκαστον νέον πρόγραμμα ηὔξανε διαρκῶς τὸν ἀριθμὸν τῶν πρὸς κατασκευὴν ἐθνικῶν ὁδῶν, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ κατωρθοῦτο ἡ κατασκευὴ ὅλων. Ὅταν, κατόπιν, ἐξερράγη ἡ παγκόσμιος κρίσις καὶ πᾶσα ἐλπὶς περαιτέρω δανεισμοῦ ἐξέλιπεν, ἐξεδηλώθη καὶ κατεβλήθη προσπάθεια ἀναθεωρήσεως τῶν προγραμμάτων καὶ περιορισμοῦ τῶν ἔργων εἰς ὀλιγωτέρας ὁδούς. Ἀλλ' ἡ στροφὴ αὐτὴ ἐζητήθη νὰ γίνῃ ὅταν ἦτο πλέον ἀργά, διότι ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον ἀρχίσει αἱ ἐργασίαι ἐφ' ὅλων σχεδὸν τῶν ὁδῶν καὶ ἡ ἐγκατάλειψις αὐτῶν ἰσοῦτο πρὸς ἀπώλειαν τῶν διατεθέντων ἕως τότε κεφαλαίων. Ἄλλο σφάλμα ἦτο ἡ κατασκευὴ ὁδῶν πρὸς ἐξυπηρέτησιν περιφερειῶν, αἵτινες ἐξυπηρετοῦντο ἀνέτως διὰ σιδηροδρόμων ἢ καὶ ἀκτοπλοϊκῶς ἀκόμη. Ἐπὶ παραδείγματι τὰ διάφορα τμήματα τῆς ὁδοῦ Ἀθηνῶν—Πατρῶν, ἡ ὁδὸς Βόλου—Λαρίσης, ἡ Ἀθηνῶν—Χαλκίδος κ.ἄ. Καὶ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἐπανειλημμένως ἐπεστήθη ἡ προσοχὴ τῆς κυβερνήσεως παρὰ τοῦ ἀναδόχου. Σφάλμα ἐξ ἄλλου σοβαρὸν τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν ὑπῆρξε τὸ ὁμοιόμορφον σύστημα κατασκευῆς δι' ὅλας τὰς ὁδούς: τὸ αὐτὸ πλάτος, ἡ αὐτὴ κλίσις, αἱ αὐταὶ καμπύλαι, εἴτε περὶ ὁδοῦ μεγάλης κυκλοφορίας ἐπρόκειτο, εἴτε περὶ ὁδοῦ διασχιζούσης μικρὰν καὶ ἄγονον νῆσον ἢ ὀλιγοκατοικημένας περιφερείας. Ὁπωσδήποτε, διὰ τῆς συμβάσεως Μακρῆ κατορθοῦται σημαντικὴ ἐπέκτασις τοῦ ὁδικοῦ δικτύου τῆς Χώρας, διὰ τῆς προσθήκης ὁδῶν ἀρτίων ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν καὶ ἀνταποκρινομένων εἰς τὰς σημερινὰς ἀνάγκας τῆς συγκοινωνίας. Ἡ περαιτέρω συμπλήρωσις τῆς ἐθνικῆς καὶ ἐπαρχιακῆς ὁδοποιίας ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς καταλλήλου φορολογικῆς πολιτικῆς τοῦ δημοσίου ἐπὶ τοῦ αὐτοκινήτου καὶ τῆς ρυθμίσεως τῶν σχέσεων τῶν δύο συγκοινωνιακῶν παραγόντων, σιδηροδρόμου καὶ αὐτοκινήτου. Ι. ΑΦΠΑΙ

ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΟΙ. **Ι. Ἱστορικόν. *Α'. Σιδηρόδρομοι ἐν ἐκμεταλλεύσει.*** Ἡ Ἑλλὰς ὑπῆρξε μία τῶν χωρῶν, αἱ ὁποῖαι ὑστέρησαν εἰς τὴν κατασκευὴν σιδηροδρομικοῦ δικτύου. Ἀπομείνασα μετὰ τοὺς διὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν της σκληροὺς ἀγῶνας ἄνευ πόρων καὶ ἔχουσα ἀνάγκας ἄλλας, πολὺ μᾶλλον ἐπειγούσας, ἐβράδυνε νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐπελθοῦσαν πρόοδον ἐν τῷ πεδίῳ τῶν συγκοινωνιακῶν μέσων, ἡ ὁποία ἀπῄτει πολλὰς δαπάνας λόγῳ τοῦ ἀνωμάλου τῶν ἐδαφῶν της.

1. *Ἀθῆναι—Πειραιεύς.* Μόλις κατὰ τὸ 1855 δημοσιεύεται ὁ πρῶτος ὑπὸ στοιχεῖον ΤΖ' νόμος, ὁμιλῶν περὶ σιδηροδρόμου. Δίδεται δι' αὐτοῦ τὸ δικαίωμα παραχωρήσεως τοῦ προνομίου συστάσεως σιδηροδρόμου ἑνοῦντος τὰς Ἀθήνας μετὰ τοῦ Πειραιῶς. Ἀπῃτήθη μακρὰ σειρὰ διαταγμάτων, θεσπισμάτων καὶ νόμων ἄλλων, μέχρις ὅτου κατὰ τὸ 1881 παραχωρωθῇ ἡ κατασκευὴ καὶ ἐκ.13μετάλλευσις τοῦ σιδηροδρόμου τούτου εἰς ἑταιρείαν, ἥτις ἤρξατο μὲν τῶν ἔργων, ἀλλὰ μὴ ἐκπληρώσασα τας ὑποχρεώσεις αὐτῆς ἐκηρύχθη ἔκπτωτος κατὰ τὸ 1867. Παρεχωρήθη τότε τὸ προνόμιον τῆς κατασκευῆς εἰς τὸν Πίκεριγκ, ὅστις ἀπετεράτωσε τὸ ἔργον, παραχωρήσας κατὰ τὸ 1869 τὰ δικαιώματά του εἰς τὴν ἑταιρείαν τοῦ σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν—Πειραιῶς. Ἡ 28η Φεβρουαρίου 1869 εἶναι ἡ πρώτη ἡμέρα, καθ' ἣν ἐκυκλοφόρησε σιδηροδρομικὸς συρμὸς ἐν Ἑλλάδι, παραδοθείσης εἰς κοινὴν χρῆσιν τῆς σιδηρᾶς ὁδοῦ ἀπὸ τοῦ σταθμοῦ Θησείου τῶν Ἀθηνῶν μέχρι τῆς πλατείας Λοδουβίκου τοῦ Πειραιῶς. Ὁ σιδηρόδρομος οὗτος, δυνάμενος μᾶλλον νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μητροπολιτικός, προεξετάθη κατὰ τὸ 1895 ὑπογείως ἀπὸ τοῦ σταθμοῦ τοῦ Θησείου μέχρις Ὁμονοίας, κατασκευασθείσης σήραγγος ὑπὸ τὴν ὁδὸν Αἰόλου μήκους 666 μ., καὶ μετετράπη ἀπὸ ἀτμοκινήτου εἰς ἠλεκτροκίνητον κατὰ τὸ ἔτος 1904. Κατὰ τὸ 1925, δυνάμει τῆς συμβάσεως «Περὶ προμηθείας ἠλεκτρισμοῦ καὶ περὶ μεταφορῶν» (Πάουερ), ἡ ἑταιρεία, μετονομασθεῖσα εἰς Ἑταιρείαν Ἑλληνικῶν Ἠλεκτρικῶν Σιδηροδρόμων (ΕΗΣ), ἀνέλαβεν ἔναντι ἀνταλλαγμάτων νὰ κατασκευάσῃ ὑπόγειον σταθμὸν ὑπὸ τὴν πλατεῖαν Ὁμονοίας καὶ νὰ προεκτείνῃ ὑπὸ τὴν ὁδὸν Γ' Σεπτεμβρίου τὴν σήραγγα μέχρι τοῦ σταθμοῦ Ἀττικῆς, ὅπως μετὰ τὴν ἠλεκτροκίνησιν τοῦ σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν — Κηφισία, ἀναληφθεῖσαν ὑπὸ τῆς Ἠλεκτρικῆς Ἑταιρείαι Μεταφορῶν (ΗΕΜ), οἱ συρμοὶ ἀφικνοῦνται μέχρις Ὁμονίας. Καὶ ὁ μὲν ὑπόγειος σταθμὸς κατεσκευάσθη, ἡ ἕνωσις τούτου μετὰ τοῦ παλαιοῦ ἐπὶ τῆς ἀπαρχῆς τῆς ὁδοῦ Αἰόλου συνετελέσθη, τεθεῖσα εἰς κοινὴν χρῆσιν τῷ 1930, καὶ ἡ προέκτασις τῆς σήραγγος ἐπερατώθη, ἀλλ' ἡ ἠλεκτροκίνησις τοῦ σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν—Κηφισίας δὲν συνετελέσθη.

2. *Πύργος—Κατάκωλον.* Ἡ μικρὰ γραμμὴ ἀπὸ Πύργου εἰς Κατάκωλον προηγήθη ἁπασῶν τῶν καθαρῶς σιδηροδρομικῶν ἐν Ἑλλάδι. Ὁ νόμος ΠΙΘ' τοῦ 1881 ἐπέτρεψεν εἰς τὸν Δῆμον Λετρίνων νὰ ἐκχωρήσῃ τὴν κατασκευὴν καὶ ἐκμετάλλευσιν τοῦ σιδηροδρόμου τούτου ἐπὶ ἐγγυήσει, καταργηθηθείσῃ βραδύτερον. Ἡ Ἑταιρεία τοῦ σιδηροδρόμου Πύργου—Κατακώλου (ΠΚ) ἐπεράτωσε τὰ ἔργα κατὰ τὸ 1882, ὅτε ὁ σιδηρόδρομος ἐτέθη εἰς κοινὴν χρῆσιν.

3. *Δίκτυον Πελοποννήσου.* Κατὰ τὸ 1882 παραχωρεῖται τὸ δικαίωμα κατασκευῆς καὶ ἐκμεταλλεύσεως τῶν γραμμῶν Πειραιῶς—Ἀθηνῶν—Κορίνθου—Πατρῶν—Πύργου καὶ Κορίνθου μέχρι Ναυπλίου καὶ Μύλων εἰς τὴν Πιστωτικὴν Τράπεζαν, ἥτις συνέστησε τὴν Ἑταιρείαν τοῦ Σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν — Πειραιῶς — Πελοποννήσου (ΣΠΑΠ). Κατόπιν πλείστων δυσχερειῶν κατωρθώθη τὸ δίκτυον τοῦτο (ΠΑΠ), οὗ τὰ πρῶτα τμήματα παρεδόθησαν εἰς χρῆσιν κατὰ τὸ 1884—1886, νὰ ἀποπερατωθῇ μέχρι Πατρῶν κατὰ τὸ 1887 καὶ μέχρι Πύργου κατὰ τὸ 1890. Ἡ ἕνωσις τῶν δύο ἄκρων σταθμῶν ἐν Πάτραις διὰ τῆς στρώσεως τῆς παραλιακῆς γραμμῆς συνετελέσθη κατὰ τὸ 1892. Κατὰ τὸ 1887 ὁ νόμος ΑΠΦΕ ἔδωσε τὸ δικαίωμα εἰς τὴν Κυβέρνησιν νὰ κατασκευάσῃ ἰδίαις δαπάναις καὶ νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὴν γραμμὴν ἀπὸ Θύλων Ναυπλίου εἰς Καλάμας (ΜΚ). τὸ ἑπόμενον ἔτος παρεχωρήθη εἰς τὸν Kollin τὸ δικαίωμα τοῦτο, κηρυχθέντα ἔκπτωτον τῷ 1891, ἀφοῦ κατεσκεύασεν ὡρισμένα τμήματα τῆς γραμμῆς, καὶ τέλος, κατὰ τὸ 1892, παρεχωρήθη ἡ ἀποπεράτωσις τῆς κατασκευῆς εἰς τὴν ΣΠΑΠ καὶ ἀνετέθη αὐτῇ ἡ ἐκμετάλλευσις. Ἡ εἰς κοινὴν χρῆσιν παράδοσις τῆς ςραμμῆς ΜΚ. μετὰ τῶν διακλαδώσεων Μεσσήνης καὶ Μεγαλοπόλεως, δαπάναις τοῦ Κράτους κατασκευασθείσης καὶ ἀνηκούσης αὐτῷ, ἤρξατο κατὰ τμήματα ἀπὸ τοῦ 1892, συμπληρωθεῖσα κατὰ τὸ 1899. Κατὰ τὸ 1889 ἐνεκρίθη ἡ δαπάναις τοῦ Κράτους ἡ κατασκευὴ τῆς γραμμῆς Διακοφτοῦ— Καλαβρύτων (ΔΚ) μετὰ ὀδοντωτοῦ τμήματος καὶ παρεχωρήθη ἡ ἐκμετάλλευσις εἰς τὴν ΣΠΑΠ. Τὸν Μάρτιον τοῦ 1896 παρεδόθη εἰς κοινὴν χρῆσιν ἡ γραμμὴ αὐτη.

Digitized by Google

Κατὰ τὸ 1890 παρεχωρήθη τῇ ΣΠΑΠ ἡ κατασκευὴ καὶ ἐκμετάλλευσις τῆς γραμμῆς Πύργου—Ὀλυμπίας καὶ τῆς διακλαδώσεως πρὸς Κυλλήνην, ἀποπερατωθείσης τῆς πρώτης μὲν κατὰ τὸ 1891 καὶ τῆς δευτέρας κατὰ τὸ 1892. Τέλος, κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1902 παρεδόθη εἰς κοινὴν χρῆσιν τὸ τμῆμα Ἀλφειοῦ—Καλόνερο—Κυπαρισσία καὶ Καλόνερο—Ζευγολατιὸ (γραμμὴ Πύργου—Κυπαρισσίας—Μελιγαλᾶ, ΠΚΜ), κατασκευασθὲν δαπάναις τοῦ Κράτους ὑπὸ τῆς ΣΠΑΠ, ἀναλαβούσης καὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν διὰ τοῦ νόμου ΒΨΞ' τοῦ 1900. Οὕτω συνεπληρώθη τὸ ὑφιστάμενον καὶ σήμερον δίκτυον ΣΠΑΠ, χωρὶς ἐν τῷ μεταξὺ νὰ λείψωσι νόμοι καὶ συμβάσεις περὶ κατασκευῆς καὶ ἐκμεταλλεύσεως ὑπὸ ταύτης διαφόρων ἄλλων γραμμῶν ἐν Πελοποννήσῳ, παραμείναντες νεκροί. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας ἑξαμηνίας 1918 ὁλόκληρον τὸ δίκτυον τοῦτο ἐπετάχθη ὑπὸ τοῦ Κράτους (νόμος 1475) καὶ ἐτέθη ἀρχικῶς μὲν ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ αὐτονόμου ὀργανισμοῦ τῆς Κυβερνητικῆς ὑπηρεσίας ΣΠΑΠ (Κ.Υ.ΣΠΑΠ), μετέπειτα δὲ (1920) ὑπὸ τὴν τῶν ΣΕΚ. Κατὰ τὸν Αὔγουστον τοῦ 1922 (νόμος 2978) ἀπεδόθη καὶ αὖθις ἡ ἐκμετάλλευσις εἰς τὴν ἑταιρείαν. Τελευταίως, κατὰ τὸ 1929, ἀνέλαβεν ἡ ΣΠΑΠ καὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς γραμμῆς Ἡρακλείου—Λαυρείου.

4. *Θεσσαλικὸν δίκτυον*. Κατὰ τὸ 1882 ὁ νόμος ΑΜΗ' ἐκύρωσε σύμβασιν παραχωρήσεως εἰς τὸν Θ. Μαυροκορδᾶτον τῆς κατασκευῆς καὶ ἐκμεταλλεύσεως τῶν γραμμῶν Βόλου—Βελεστίνου—Λαρίσης καὶ Βελεστίνου—Καλαμπάκας, ἐκχωρήσαντα τὰ δικαιώματά του εἰς τὴν Ἑταιρείαν τῶν Θεσσαλικῶν Σιδηροδρόμων (ΣΘ). Εἰς κοινὴν χρῆσιν παρεδόθησαν αἱ γραμμαὶ αὗται τῷ 1884 ἡ πρώτη, τῷ 1886 ἡ δευτέρα. Κατὰ τὸ 1893 παρεχωρήθη εἰς τὴν ΣΘ τὸ δικαίωμα κατασκευῆς καὶ ἐκμεταλλεύσεως τῆς γραμμῆς Βόλου—Λεχωνίων καὶ κατὰ τὸ 1900 τῆς προεκτάσεως ταύτης μέχρι Μηλεῶν. Τὰ τμήματα ταῦτα ἦσαν ἕτοιμα κατὰ τὸ 1895 καὶ τὸ 1903.

5. *Δίκτυον Ἀττικῆς* Ἐν ἔτει 1882 παρεχωρήθη εἰς τὴν Ἑταιρείαν Μεταλλουργείων Λαυρείου, ἥτις βραδύτερον συνέστησε τὴν Ἑταιρείαν τῶν Σιδηροδρόμων Ἀττικῆς (ΣΑ), ἡ κατασκευὴ καὶ ἐκμετάλλευσις γραμμῆς ἀπὸ Λαυρείου δι' Ἡρακλείου εἰς Ἀθήνας καὶ ἀπὸ Ἡρακλείου εἰς Κηφισίαν. Τὰ τμήματα ταῦτα παρεδόθησαν εἰς κοινὴν χρῆσιν κατὰ τὸ 1885. Κατὰ τὸ 1929, δυνάμει τοῦ νόμου 4420, ἡ ΣΠΑΠ ἐξηγόρασεν ἀντὶ 11.000.0000 δρχ. παρὰ τῆς ΣΑ τὸ τμῆμα τῆς γραμμῆς ταύτης Ἡρακλείου—Λαυρείου, ὑποχρεωθείσης τῆς ΗΕΜ, ἥτις διεδέχθη τὴν Ἑταιρείαν τῶν Τροχιοδρόμων Ἀθηνῶν—Πειραιῶς καὶ Περιχώρων, νὰ κατασκευάσῃ γραμμὴν ἀπὸ Ἡρακλείου μέχρι Λιοσίων, ὅπως οἱ ἐκ Λαυρείου συρμοὶ καταλήγωσιν εἰς τὸν σταθμὸν Ἀθηνῶν τῆς ΣΠΑΠ. Οὕτω ἐλευθεροῦται ἡ γραμμὴ Ἀθηνῶν—Ἡρακλείου ἀπὸ τῶν ἀπὸ Λαυρείου συρμῶν, διευκολυνομένης τῆς ἠλεκτροκινήσεως τοῦ σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν—Κηφισίας. Ἡ ἑνωτικὴ αὕτη γραμμὴ εἶναι ἑτοίμη. Ἡ ἑταιρεία τοῦ σιδηροδρόμου Ἀττικῆς ὑφίσταται σήμερον μόνον κατὰ τύπους, διενεργοῦσα τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς γραμμῆς Ἀθηνῶν—Κηφισίας διὰ λογαριασμὸν τῆς ΗΕΜ, ἥτις διὰ τῆς συμβάσεως τοῦ 1925 ἔχει ἀναλάβει ταύτην.

6. *Δίκτυον ΒΔ. Ἑλλάδος*. Κατὰ τὸ 1887 παρεχωρήθη τὸ δικαίωμα κατασκευῆς, δαπάναις τοῦ Κράτους, καὶ ἐκμεταλλεύσεως τῆς γραμμῆς Μεσολογγίου—Ἀγρινίου εἰς βελγικὸν ὅμιλον, κατὰ δὲ τὸ 1890 παρεχωρήθη εἰς τὸν Χ. Ἀποστολίδην, συστήσαντα τὴν Ἑταιρείαν τῶν Σιδηροδρόμων τῆς ΒΔ. Ἑλλάδος (ΣΒΔΕ) ἡ ἐκμετάλλευσις τῆς ὡς ἄνω γραμμῆς καὶ ἡ κατασκευὴ καὶ ἐκμετάλλευσις τοῦ τμήματος Μεσολογγίου—Κρυονερίου. ὑποχρεωθέντος τοῦ ἀναδόχου νὰ ἐγκαταστήσῃ καὶ θαλασσίαν συγκοινωνίαν μεταξὺ Πατρῶν καὶ Κρυονερίου. Ἡ γραμμὴ Ἀγρινίου—Κρυονερίου παρεδόθη εἰς κοινὴν χρῆσιν κατὰ τὸ 1891, αἱ δὲ διακλαδώσεις Καλυβίων—Ἀχελῴου κατὰ τὸ 1897 καὶ Αἰτωλικοῦ—Κατοχῆς κατὰ τὸ 1912.

7. *Σιδηρόδρομοι Ἑλληνικοῦ Κράτους*. Ἡ πρώτη προσπάθεια διὰ τὴν κατασκευὴν δαπάναις τοῦ Κράτους ὁδοῦ σιδηρᾶς ἀπὸ Πειραιῶς πρὸς Β. μέχρι τῶν ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων διὰ Δεμερλῆ (ΠΔΣ), μελλούσης νὰ συνδέσῃ τὴν Ἑλλάδα μετὰ τῶν λοιπῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ἐγένετο κατὰ τὸ ἔτος 1889, ἐκχωρηθείσης τῆς κατασκευῆς εἰς ὁμάδα Ἄγγλων κεφαλαιούχων, ἀντιπροσωπευομένων ὑπὸ τοῦ Eckersley, οἵτινες, ἐκτελέσαντες ὡρισμένα ἔργα, ἐκηρύχθησαν ἔκπτωτοι κατὰ τὸ 1894. Κατὰ τὸ 1900 ἀνετέθη, διὰ τοῦ νόμου ΒΨΝΔ', ἡ κατασκευὴ καὶ ἐκμετάλλευσις εἰς γαλλικὸν συνδικᾶτον, συστῆσαν τὴν Ἑταιρείαν Ἑλληνικῶν Σιδηροδρόμων, ἡ ὁποία ἀπεπεράτωσε μέχρι τοῦ 1905 τὸ μέχρι Στυλίδος ἀπὸ Πειραιῶς τμῆμα, τῆς γραμμῆς μέχρι Λαρίσης τεθείσης ἐν χρήσει κατὰ τὸ 1908 καὶ μέχρι τῶν ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων παρὰ τὸ Παπαπούλι κατὰ τὸ 1909. Μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, μετατοπισθέντων πρὸς Β. τῶν συνόρων τῆς Ἑλλάδος, περιῆλθον εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος κατὰ τὸ 1912 τὰ τμήματα: 1)

[Ἐν τῷ ἄρθρῳ *σιδηρόδρομοι* χρησιμοποιοῦνται αἱ κάτωθι καθιερωμέναι συντμήσεις:

ΑΣ	=Ἑταιρεία Ἀνατολικῶν Σιδηροδρόμων.
ΓΕΣ	=Γαλλοελληνικὴ Ἑταιρεία Σιδηροδρόμων.
ΔΚ	=Γραμμὴ Διακοφτοῦ Καλαβρύτων
ΕΗΣ	=Ἑταιρεία Ἑλληνικῶν Ἠλεκτρικῶν Σιδηροδρόμων.
ΕΘΚ	=Ἑταιρεία ἢ γραμμὴ Ἑνωτικοῦ Σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης—Κωνσταντινουπόλεως.
ΗΕΜ	=Ἠλεκτρικὴ Ἑταιρεία Μεταφορῶν
ΘΑ	=Γραμμὴ Θεσσαλονίκης — Ἀλεξανδρουπόλεως.
ΘΕ	=Γραμμὴ Θεσσαλονίκης—Εἰδομένης.
ΘΜ	=Ἑταιρεία ἢ γραμμὴ Θεσσαλονίκης—Μοναστηρίου.
ΘΦ	=Γραμμὴ Θεσσαλονίκης—Φλωρίνης.
Κ.Υ.ΣΠΑΠ	=Κυβερνητικὴ Ὑπηρεσία ΣΠΑΠ.
ΜΚ	=Γραμμὴ Μύλων—Καλαμῶν.
ΠΑΠ	=Γραμμὴ ΣΠΑΠ Πειραιῶς—Πατρῶν—Πύργου—Ὀλυμπίας καὶ Κορίνθου—Μύλων—Ναυπλίου.
ΠΔΣ	=Γραμμὴ Πειραιῶς—Δεμερλῆ—Συνόρων.
ΠΚ	=Ἑταιρεία ἢ γραμμὴ Πύργου — Κατακώλου.
ΠΚΜ	=Γραμμὴ Πύργου — Κυπαρισσίας — Μελιγαλᾶ.
ΠΠ	=Γραμμὴ Παπαπούλι—Πλατύ.
ΣΑ	=Ἑταιρεία Σιδηροδρόμου Ἀττικῆς.
ΣΒΔΕ	=Ἑταιρεία ἢ γραμμὴ Σιδηροδρόμων ΒΔ. Ἑλλάδος.
ΣΕΚ	=Σιδηρόδρομοι Ἑλληνικοῦ Κράτους.
ΣΘ	=Ἑταιρεία ἢ δίκτυον Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας.
ΣΠΑΠ	=Ἑταιρεία ἢ δίκτυον Σιδηροδρόμων Πειραιῶς—Ἀθηνῶν—Πελοποννήσου.
ΣΣ	=Γραμμὴ Σαρακλὶ—Σταυροῦ.]

Θεσσαλονίκης μέχρι τῶν ἑλληνοσερβικῶν συνόρων παρὰ τὸ Κίναλι, τῆς γραμμῆς Θεσσαλονίκης—Μοναστηρίου (ΘΜ), ἧς ἡ ἐκμετάλλευσις εἶχε παραχωρηθῆ ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας τοῦ Σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης—Μοναστηρίου εἰς τὴν τῶν Ἀνατολικῶν Σιδηροδρόμων (ΑΣ), 2) Θεσσαλονίκης μέχρι τῶν ἑλληνοσερβικῶν συνόρων παρὰ τὴν Γευγελῆν τῆς γραμμῆς Θεσσαλονίκης—Σκοπίων—Μητροβίτσης, ἐν ἐκμεταλλεύσει ὑπὸ τῆς ΑΣ, καὶ 3) Θεσσαλονίκης μέχρι τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν συνόρων παρὰ τὸ Ὀξιλὰρ τῆς γραμμῆς Θεσσαλονίκης—Ἀλεξανδρουπόλεως, ἐν ἐκμεταλλεύσει ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας τοῦ Ἑνωτικοῦ Σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης—Κωνσταντινουπόλεως (ΕΘΚ). Αἱ ἑταιρεῖαι αὗται, ἐκμεταλλευόμεναι τὰς ὡς ἄνω γραμμὰς δυνάμει παλαιῶν συμβάσεων, μετὰ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας συνομολογηθεισῶν, ἀφέθησαν ὑπὸ τοῦ Κράτους πρὸς στιγμὴν ἐλεύθεραι ἐν τῇ διοικήσει αὐτῶν. Ἡ μελετωμένη ὅμως ἀπὸ τοῦ 1913 ὑπὸ τοῦ Κράτους ἀνάληψις τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν σιδηροδρόμων κατέληξε ταχέως εἰς ἀποφάσεις, καὶ ἤδη κατὰ τὸ 1914 ἐξηγόρασε τοῦτο τὰς μετοχὰς τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἑλληνικῶν Σιδηροδρόμων, ἀναλαβὸν κατ' οὐσίαν τὴν διοίκησιν, κατὰ δὲ τὸ 1915 ἀπεμάκρυνε τὰς μακεδονικὰς ἑταιρείας καὶ ἐξεμεταλλεύθη ἀμέσως τοὺς μακεδονικοὺς σιδηροδρόμους. Κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος γαλλικὴ ἑταιρεία, εἰς ἣν εἶχεν ἀνατεθῆ ἀπὸ τοῦ 1914 ἡ κατασκευὴ τῆς γραμμῆς Παπαπουλίου—Πλατύ, ἀπεπεράτωσε τὸ τμῆμα Παπαπούλι—Κατερίνη καὶ κατὰ τὸ 1918 παρεδόθη εἰς κοινὴν χρῆσιν καὶ τὸ ἑπόμενον τμῆμα Κατερίνης—Πλατύ. Συγχρόνως συνετελέσθη καὶ ἡ ἕνωσις τῶν γραμμῶν ΘΜ καὶ ΑΣ ἀπὸ Πλατὺ εἰς Τοψίν. Οὕτω συνεπληρώθη ἡ ἕνωσις τῶν ἑλληνικῶν σιδηροδρόμων μετὰ τῶν σερβικῶν καὶ δι' αὐτῶν μετὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν δικτύων, τοῦ πρώτου συρμοῦ μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης κυκλοφορήσαντος τὸν Μάρτιον τοῦ 1918. Ἐν τούτοις κατὰ Μάϊον τοῦ 1916 τὰ συμμαχικά, εἰς Μακεδονίαν ἀποβιβασθέντα, στρατεύματα κατέλαβον τοὺς μακεδονικοὺς σιδηροδρόμους, ἀποδώσαντα τούτους εἰς τὸ Κράτος μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, κατὰ τὸ 1920. τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἐξηγόρασε τὴν ΕΘΚ νόμ. 2477, ἁπάσης τῆς γραμμῆς αὐτῆς ἀπὸ Θεσσαλονίκης μέχρις Ἀλεξανδρουπόλεως συμπεριληφθείσης ἐν τῷ μεταξὺ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος, καὶ κατὰ τὸ 1926 (Ν. Διάταγμα 6 Φεβρουαρίου) τὴν ΘΜ, διακανονίσαν συγχρόνως ἐκκρεμεῖς λογαριασμοὺς μετὰ τῆς ΑΣ.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ τμῆμα Θεσσαλονίκης—Γευγελῆς, ἡ ἐκμεταλλευομένη τοῦτο ἐπὶ τουρκοκρατίας ἑταιρεία τῶν ΑΣ μετεβίβασε κατὰ τὸ 1923 τὰ δικαιώματά της καὶ τὰς ἐναντίον τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου ἀξιώσεις της διὰ τὴν κατάληψιν αὐτοῦ κατὰ τὸ 1915, εἰς σερβικὸν συνδικᾶτον ἀντὶ 20.000.000 γαλλ. φρ., ἅτινα πρὸς ὁριστικὸν διακανονισμὸν τοῦ ζητήματος κατέβαλε τὸ ἑλληνικὸν Κράτος κατὰ τὸ 1929 (νόμος 4450). Τέλος ἐν ἔτει 1921 τὸ Κράτος ἐξηγόρασε παρὰ τῶν Συμμάχων τὴν κατασκευασθεῖσαν διὰ στρατιωτικοὺς λόγους παρ' αὐτῶν στενὴν γραμμὴν Σαρακλὶ—Σταυροῦ—Ἀγγίστης, ἥτις εὑρίσκετο ἐν ἐκμεταλλεύσει ἀπὸ Σαρακλὶ μέχρι Σταυροῦ (ΣΣ) ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου 1920.

Κατὰ πρῶτον ὁ νόμος 2144 τοῦ 1920 συνέστησε τὸ νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου τῶν Σιδηροδρόμων τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους (ΣΕΚ), ὑπαγαγὸν εἰς τὴν διοίκησιν αὐτοῦ τὰς γραμμὰς ΠΔΣ, ΠΠ, ΘΜ, ΑΣ καὶ ΕΘΚ, εἰς ἃς κατὰ τὸ 1921 προσετέθη καὶ ἡ ΣΣ. Οἱ ΣΕΚ περιέλαβον καὶ τὴν ΣΠΑΠ ἀπὸ τῆς Κ.Υ.ΣΠΑΠ, διοικήσαντες αὐτὴν μέχρι τοῦ Αὐγούστου 1922. Τὸ οὕτω συμπληρωθὲν δίκτυον ΣΕΚ παρέμεινε μέχρι σήμερον ἀμετάβλητον, ἐξαιρέσει τῆς ἀφαιρέσεως κατὰ τὸ 1921 τῶν ἑνωτικῶν γραμμῶν Κιλινδὶρ Καρασούλι (27 χλμ.) καὶ Ποταμοῦ Φερετζὶκ (39 χλμ.) καὶ τῆς κατασκευῆς κατὰ τὸ 1931 τῆς ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ σταθμοῦ Φλωρίνης τῆς γραμμῆς ΘΜ, μετονομασθέντος εἰς Ἀρμενοχώρι, μέχρι τῆς πόλεως Φλωρίνης γραμμῆς (5+650 χλμ.).

8. *Τοπικοὶ σιδηρόδρομοι Μακεδονίας*. Μικρὸν δίκτυον ἐξυπηρετοῦν τὴν περιοχὴν Καραϊζόβας, κατασκευασθὲν παρὰ τῶν Συμμάχων διὰ στρατιωτικοὺς λόγους, ἐξαγορασθὲν παρ' Ἑλλήνων καὶ παραχωρηθὲν πρὸς ἐκμετάλλευσιν εἰς τὴν ἑταιρείαν τῶν τοπικῶν σιδηροδρόμων Μακεδονίας (ΤΣΜ) κατὰ τὸ 1922. Τὸ δίκτυον, τεθὲν ἐν πλήρει ἐκμεταλλεύσει κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1925, συνδέει τὸν σταθμὸν Σκύδρας (Βερτεκὸπ) μετὰ τῆς Ἀρδέας, ἀπὸ τοῦ ἐνδιαμέσου σταθμοῦ Ἀψάλου ἀναχωρούσης διακλαδώσεως μέχρις Ὅρμας. Ἡ ἑταιρεία ΤΣΜ, πραγματοποιήσασα ἐπὶ συνεχῆ ἔτη ζημίας, διέκοψε τὴν λειτουργίαν τῶν συρμῶν κατὰ τὸ 1931, κηρυχθεῖσα ἔκπτωτος τῷ 1932, τοῦ δικτύου παραμείναντος οὕτω νεκροῦ μέχρι τοῦ 1933, ὅτε ἀνετέθη ἡ ἐκμετάλλευσις εἰς τοὺς ΣΕΚ, μᾶλλον διὰ σκοποὺς ἐκπαιδευτικοὺς τῶν ἀνδρῶν τοῦ τάγματος τῶν σιδηροδρόμων.

9. *Θρᾳκικὸν δίκτυον*. Τὸ δίκτυον τοῦτο εἶναι λείψανον τῶν γραμμῶν, τὰς ὁποίας ἄλλοτε ἐξεμεταλλεύετο ἡ ἑταιρεία τῶν ἀνατολικῶν σιδηροδρόμων ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ Τουρκίᾳ, συνολικοῦ μήκους 1.228 χλμ., ἐκτὸς τῶν διακλαδώσεων τῶν Σαράντα Ἐκκλησιῶν (46 χλμ.) καὶ τῆς γραμμῆς Νόβας Ζαγορᾶς (80 χλμ.). Τὸ ἀρχικὸν τοῦτο δίκτυον κατὰ τὸ 1903 ἐμειώθη κατὰ 310 χλμ., καταληφθέντα ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἐν τῇ Α. Ρωμυλίᾳ, καὶ κατὰ 448 χλμ. τῷ 1912 καὶ 1915, ὅτε οἱ Σέρβοι κατέλαβον τὸ πρὸς Β. τῆς Γευγελῆς τμῆμα μέχρι Ζιμπεφσὲ καὶ Μητροβίτσης καὶ οἱ Ἕλληνες τὸ ἀπὸ Γευγελῆς μέχρι Θεσσαλονίκης. Ἀλλὰ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1915 οἱ Βούλγαροι προεξετάθησαν ἀπὸ Σβίλενγκραδ, συνοριακοῦ τουρκοβουλγαρικοῦ σταθμοῦ, πρὸς Ν. μέχρι Σουφλίου καί, κατόπιν ἰδιαιτέρας μετὰ τῆς Τουρκίας συμφωνίας, παρέλαβον παρὰ ταύτης καὶ τὸ ἀπὸ Σουφλίου μέχρις Ἀλεξανδρουπόλεως τμῆμα τῆς γραμμῆς, περιορισθείσης οὕτω τῆς ΑΣ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως μέχρι Πυθίου (χλμ. 281). Ἐπηκολούθησεν ἡ κατάληψις τῆς Θρᾴκης ὑπὸ τῶν Συμμάχων, οἵτινες ἀνέλαβον τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν γραμμῶν Κωνσταντινουπόλεως—Πυθίου — Σβίλενγκραδ καὶ Πυθίου—Ἀλεξανδρουπόλεως (470 χλμ.), ἀποδώσαντες αὐτὰς εἰς τὴν ΑΣ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1920. Τότε, δυνάμει τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν, μόνον τὸ ἀπὸ Τσατάλτσας εἰς Κωνσταντινούπολιν τμῆμα τῆς γραμμῆς 110 χλμ. ἔμεινεν εἰς τὸ τουρκικὸν ἔδαφος, τοῦ ὑπολοίπου (μήκους 360 χλμ.) παραμείναντος ἐπὶ ἑλληνικοῦ. Μετὰ τὴν καταστροφὴν ὅμως τῆς Μ. Ἀσίας ἡ συνθήκη τῆς Λωζάννης (1923), ἰσχύσασα ἀπὸ Αὐγούστου 1924, ὥρισε νέα σύνορα μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας, δυνάμει τῶν ὁποίων ἀπέμεινεν ὁριστικῶς ἐν ἑλληνικῷ ἐδάφει γραμμὴ μήκους 176 χλμ., συνδέουσα τὴν Ἀλεξανδρούπολιν μετὰ τοῦ Σβίλενγκραδ, παρὰ τὰ ἑλληνοβουλγαρικὰ σύνορα. Τὴν γραμμὴν ταύτην ἐκμεταλλεύεται ἡ Γαλλοελληνικὴ ἑταιρεία σιδηροδρόμων (ΓΕΣ), ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μετὰ τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους παλαιῶν συμβάσεων τῆς ΑΣ, δυνάμει τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης, τροποποιηθεισῶν διὰ διαιτησίας (1927) καὶ ἐπιδιαιτησίας (1929), ἐπὶ τῷ σκοπῷ προσαρμογῆς αὐτῶν πρὸς τὰς νέας οἰκονομικὰς συνθήκας, τὰς μετὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον γεννηθείσας.

Β'. Σιδηροδρομικαὶ γραμμαὶ ἐν κατασκευῇ. Ὑπὸ κατασκευὴν δαπάναις τοῦ Κράτους εὑρίσκεται ἡ γραμμὴ ἀπὸ Καλαμπάκας διὰ Κοζάνης εἰς Βέρροιαν, μήκους 181 χλμ., ἀναληφθεῖσα ὑπὸ τῆς Βελγικῆς Ἐμπορικῆς Ἑταιρείας διὰ συμβάσεως κυρωθείσης κατὰ τὸ ἔτος 1925. Ἡ κατασκευὴ τῆς γραμμῆς ταύτης, ἡ ὁποία διασχίζει ἐδάφη ἐξαιρετικῶς ἀνώμαλα, ἤρξατο τὸν Μάρτιον τοῦ 1928, μέχρι σήμερον δὲ συνετελέσθη ἡ ἑξῆς ἐργασία: ἀπὸ Καλαμπάκας πρὸς Β. ἐπὶ 17,5 χλμ. ἔχει ἀποπερατωθῆ καὶ αὐτὴ ἡ στρῶσις τῆς τροχιᾶς· ἐντεῦθεν, μέχρι τοῦ χλμ. 65, ἡ ὑποδομὴ δὲν ἔχει συμπληρωθῆ· μεταξὺ 65—80 χλμ. οὐδεμία ἐργασία ἐγένετο· ἐντεῦθεν μέχρι Κοζάνης ἡ ὑποδομὴ ποῦ μὲν ἔχει ἀποπερατωθῆ, ποῦ δὲ ὄχι· ἀπὸ Κοζάνης μέχρι Βερροίας οὐδεμία ἐργασία ἐγένετο, πλὴν τῆς ἀποπερατώσεως τῆς ὑποδομῆς ἐπὶ μήκους 7,5 χλμ. μεταξὺ Ἀνασωμάτων καὶ Βερροίας. Διὰ τὰ ἔργα ταῦτα τὸ δημόσιον ἐδαπάνησε μέχρι τοῦδε περὶ τὰ 5.000.000 δολλάρια καὶ 30.500.000 δρ., τῶν τελικῶν λογαριασμῶν κανονισθησομένων κατόπιν διαιτησίας. Ἡ κατασκευὴ τῆς γραμμῆς ταύτης ἀνεστάλη κατὰ τὸ 1932, μετὰ τὴν ἀναστολὴν ὑπὸ τοῦ Κράτους τῆς καταβολῆς τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δανείου, ὅπερ ἡ ἑταιρεία διέθεσε διὰ τὰ ἔργα, ἔπαυσε δὲ ὁλοκληρωτικῶς κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1932. Ἡ συνέχισις τῆς κατα-

Digitized by Google

Γραμμή	Ἔτος μελέτης	Ἄνοιγμα γραμμῆς, μέτρα	Μῆκος γραμμῆς, χλμ.	Προϋπολογισθεῖσα δαπάνη εἰς δραχμὰς
Ὀλύμπια—Καρύταινα—Λεοντάριον	1891	1,00	78	1.256.000 [1]
Πύργος—Πύλος	1891	1,00	106	7.518.000 [2]
Δίκτυον νήσου Θήρας	1891	0,75	27	1.300.000 [3]
Ἰσθμὸς Κορίνθου—Λουτράκι	1892	1,00	5	175.000
Μπράλλος—Ἄμφισσα—Ἰτέα	1893	1,44	39	7.800.000 [4]
Καλὰ Νερὰ—Ζαγορὰ	1899	0,60	49	5.430.000
Τζεφερεμίνη—Μπούγα	1899	1,00	23	1.290.000
Λεοντάριον—Σπάρτη—Ξηροκάμπη	1903	1,00	71	14.000.000
Ἡράκλειον—Μεσσαρᾶς	1903	1,00	112	—— [5]
Μπράλλος—Ἄμφισσα—Ἰτέα	1907	1,44	44	7.950.000 [6] / 2.760.000 χρ. φρ.
Τρίπολις—Κονιδίτσα	1910	1,00	49	—— [7]
Δράμα—Καβάλλα	1914	1,44	42	13.125.000 [8]
Καλαμπάκα—Ἰωάννινα	1915	1,44	105	100.157.000
Λάρισα—Κοζάνη	1915	1,44	113	39.763.000
Θεσσαλονίκη—Ἄγγιστα	1915	1,44	134	20.500.000 χρ. φρ.
Κονιδίτσα—Εὐρώτας	1915	1,00	14	—— [9]
Δράμα—Καβάλλα	1920	1,44	34	39.214.000 [10]
Κακαβιᾶ—Ἰωάννινα	1921	1,44	79	92.681.000 [11]
Ἰωάννινα—Ἀχελῷος	1921	1,44	150	137.399.000 [12]
Μπεκὶ—Βαρυμπόμπη	1922	1,00	25	1.700.000 [13]
Κυπαρισσία—Φιλιατρὰ—Μάραθος	1928	1,00	26	47.996.000
Τρίπολις—Σπάρτη—Ξηροκάμπη	1931	1,00	92	303.131.000
Γύθειον—Ξηροκάμπη	1931	1,00	31	127.600.000 [14]
Λάρισα—Καλαμπάκα	1932	1,44	83	1.959.000 δολλ.

Ἐν τῷ πίνακι τούτῳ τὸ ποσὸν τῆς προϋπολογισθείσης δαπάνης λογίζεται εἰς δραχμάς, ἐφ' ὅσον δὲν γίνεται εἰδικῶς λόγος περὶ ἄλλης νομισματικῆς μονάδος. Ἡ ἀξία τῆς δραχμῆς εἶναι ἡ ἰσχύουσα καθ' ὃν χρόνον ἐγένετο ἡ μελέτη.

1) Ἡ δαπάνη ἰσχύει διὰ μῆκος 24.5 χλμ. ἀπὸ Ὀλυμπίας εἰς Ἅγιον Ἰωάννην. Διὰ τὸ τμῆμα Ἅγιος Ἰωάννης—Καρύταινα—Λεοντάριον ἡ μελέτη εἶναι ἐλλιπής.

2) Μᾶλλον προμελέτη.

3) Ἡ γραμμὴ ἐσκόπει τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν κέντρων τῆς νήσου μετὰ λιμένος προβλεπομένου τότε εἰς θέσιν Ἐξωμύτη.

4) Ἡ μελέτη προβλέπει ὀδοντωτὸν τμῆμα 14 χλμ.

5) Μᾶλλον προμελέτη.

6) Προβλέπεται ὀδοντωτὴ γραμμὴ 16 χλμ. μήκους.

7) Ἡ γραμμὴ προεβλέπετο νὰ συναντήσῃ τὴν τῆς μελέτης Λεονταρίου Σπάρτης εἰς Μύλους Κοπανίτσα, ὅθεν θὰ ἠκολούθει ταύτην μέχρι Σπάρτης καὶ Ξηροκάμπης. Τούτου μὴ ἐπιτευχθέντος ἐν τῇ πράξει, ἐμελετήθη τῷ 1915 ἡ χάραξις Κονιδίτσα—Εὐρώτας.

8) Ἡ μελέτη προβλέπει σήραγγας μήκους 3.306 μ., ὧν ἡ μεγίστη 1.994 μ.

9) Ἡ μελέτη εἶναι συνέχεια τῆς κατὰ τὸ 1910 ἐκπονηθείσης Τριπόλεως—Κονιδίτσης.

10) Προβλέπεται μία σῆραγξ μήκους 3.130 μ.

11 καὶ 12) Μελέτη διεθνοῦς γραμμῆς ἀπὸ Πειραιῶς διὰ Λιανοκλαδίου καὶ Καρπενησίου πρὸς Ἀχελῷον Ἰωάννινα καὶ Κακαβιᾶν καὶ ἐντεῦθεν εἰς Αὐλῶνα. Μέγισται σήραγγες 2.102 μ. παρὰ τὸ Δελβινάκι, καὶ 2.035 παρὰ τὴν Κανέταν. Συνολικὸν μῆκος σηράγγων 16.566 μ. Διὰ τὸ τροχαῖον προστεθήτωσαν 23.486.000 δρ.

13) Εἶναι τμῆμα τῆς πρὸς Καρπενήσιον γραμμῆς.

14) Πρόκειται περὶ προμελέτης.

σκευῆς ἀπὸ Κοζάνης μέχρι Βερροίας, ἀπαιτοῦσα δαπάνας ἐξαιρετικάς, συνιστᾶται, ὑπὸ τῶν εἰδικῶν τεχνικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ συμβουλίων, ὅπως ἐγκαταλειφθῇ, προτιμωμένης τῆς συνδέσεως τῆς Κοζάνης μετὰ τῆς γραμμῆς Θεσσαλονίκης—Φλωρίνης εἰς τὸν σταθμὸν Ἀμυνταίου (Σόροβιτς).

Γ'. Σιδηροδρομικαὶ γραμμαὶ μελετηθεῖσαι. Συνοπτικὰ στοιχεῖα τῶν ἐκτελεσθεισῶν μελετῶν διαφόρων σιδηροδρομικῶν γραμμῶν δίδει ὁ ἀνωτέρω πίναξ.

Πλὴν τούτων τῶν μελετῶν νέων γραμμῶν, δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ὑπάρχει μελέτη τοῦ 1914 διὰ τὴν διαπλάτυνσιν τοῦ δικτύου τῶν Θεσσαλικῶν σιδηροδρόμων ἀπὸ 1 μ. εἰς 1.44 μ. μετὰ τῶν ἀναγκαίων τροποποιήσεων τῆς χαράξεως, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς πραγματοποιήσεως εἰς ὡρισμένα σημεῖα κλίσεων μικροτέρων καὶ καμπύλων μεγαλειτέρας ἀκτῖνος. Ἡ προϋπολογισθεῖσα τότε δαπάνη, περιλαμβάνουσα τὴν ἐκτέλεσιν ὡρισμένων τεχνικῶν ἔργων, ἀνέρχεται εἰς 22.000.000 δραχμῶν. Ἡ διαπλάτυνσις τῆς θεσσαλικῆς γραμμῆς ἀπὸ Καλαμπάκας μέχρι Παλαιοφαρσάλων εἶναι ἀπαραίτητος ὅπως ἑνώσῃ τὴν ὑπὸ κατασκευὴν γραμμὴν Καλαμπάκας—Βερροίας μετὰ τῆς ἀρτηρίας Ἀθηνῶν—Λαρίσης. Διὰ τὴν ἀποφυγὴν ταύτης ἐμελετήθη ἡ ἀπ' εὐθείας ἕνωσις τῆς Καλαμπάκας μετὰ τῆς Λαρίσης κατὰ τὸ 1932.

II. Τεχνικὰ στοιχεῖα τῶν ἐν ἐκμεταλλεύσει γραμμῶν.

Α'. Γραμμή. 1. Ἄνοιγμα τροχιᾶς. Μῆκος δικτύου. Τὸ ἀρχικῶς γενόμενον δεκτὸν ἄνοιγμα τῆς τροχιᾶς τοῦ καθαρῶς σιδηροδρομικοῦ δικτύου ὑπῆρξε τὸ στενὸν τοῦ 1 μ., παρουσιάζον δι' ἐδάφη ἀνώμαλα εἰς τὴν κατασκευὴν ὡρισμένας οἰκονομίας. Μόνον διὰ τὴν γραμμήν, ἡ ὁποία προωρίζετο νὰ συνδέσῃ τοὺς ἑλληνικοὺς σιδηροδρόμους μετὰ τῶν πρὸς Β. εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ἐγένετο δεκτὸν τὸ κανονικὸν ἄνοιγμα τῶν 1,44 μ. Τὸ κύριον δίκτυον τῆς Μακεδονίας ἀποτελεῖται ἐκ γραμμῶν κανονικοῦ ἀνοίγματος. Τὸ μῆκος τοῦ ἑλληνικοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου, μὴ συμπεριλαμβανομένης τῆς ἐκ 10 χλμ. γραμμῆς ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ, ἀνοίγματος 1.44 μ., ἀνέρχεται εἰς 2 672 χλμ., ἐξ ὧν 1.435 χλμ. ἀνοίγματος 1.44 μ., 1.079 χλμ. ἀνοίγματος 1.00 μ., 22 χλμ. ἀνοίγματος 0,75 μ., ὧν 3.750 μ. ὀδοντωτὴ γραμμή, καὶ 136 χλμ., ἀνοίγματος 0,60 μ. Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν 2.672 χλμ. ἐκμεταλλεύονται: 1) Οἱ ΣΕΚ γραμμὰς 1,44 μ., ἀπὸ Πειραιῶς εἰς Πλατὺ μετὰ τῶν διακλαδώσεων Χαλκίδος, Στυλίδος καὶ Παλαιοφαρσάλων χλμ. 529, ἀπὸ Θεσσαλονίκης εἰς Φλώριναν καὶ ἑλληνοσερβικὰ σύνορα παρὰ τὸ Κίναλι 209 χλμ., ἀπὸ Θεσσαλονίκης εἰς Εἰδομένην καὶ ἑλληνοσερβικὰ παρὰ τὴν Γευγελῆν σύνορα 77 χλμ., ἀπὸ Θεσσαλονίκης εἰς Ἀλεξανδρούπολιν 444 χλμ., καὶ γραμμὴν 0,60 μ. ἀπὸ Σαρακλὶ εἰς Σταυρὸν 66 χλμ. 2) Ἡ ΓΕΣ γραμμὴν 1,44 μ. ἀπὸ Ἀλεξανδρουπόλεως μέχρις ἑλληνοβουλγαρικῶν συνόρων, μὴ λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν ἐπὶ τουρκικοῦ ἐδάφους παρὰ τὴν Ἀδριανούπολιν 7 χλμ., μήκους 176 χλμ. 3) Ἡ ΣΠΑΠ γραμμὴν κατασκευασθεῖσαν παρ' αὐτῆς ἀνοίγματος 1.00 μ. ἀπὸ Πειραιῶς εἰς Κόρινθον, Πάτρας, Πύργον, Ἀλφειόν, Ὀλυμπίαν καὶ ἀπὸ Κορίνθου εἰς Μύλους Ναυπλίου μετὰ τῶν διακλαδώσεων Ναυπλίου καὶ Κυλλήνης χλμ. 452, γραμμὰς κρατικὰς ΜΚ μετὰ τῶν διακλαδώσεων Νησίου καὶ Μεγαλοπόλεως χλμ. 183, Ζευγολατιοῦ Ἀλφειοῦ μετὰ τῆς διακλαδώσεως Κυπαρισσίας χλμ. 84 καὶ ΔΚ ἀνοίγματος 0,75 μ. μήκους 22 χλμ., ἐξ ὧν 3.750 μ. ὀδοντωτὴ τροχιά, πρὸς τούτοις δὲ γραμμὴν 1,00 μ. ἀνοίγματος ἀπὸ Λαυρείου εἰς Ἡράκλειον 57 χλμ. 4) Οἱ ΣΘ γραμμὴν ἀνοίγματος 1 00 μ., ἀπὸ Βόλου διὰ Βελεστίνου εἰς Λάρισαν 60 χλμ. καὶ ἀπὸ Βελεστίνου εἰς Καλαμπάκαν 142 χλμ., ἀνοίγματος δὲ 0,60 ἀπὸ Βόλου εἰς Μηλέας 28 χλμ., 5) Ἡ ΣΒΔΕ γραμμὴν 1.00 μ. ἀπὸ Κρυονερίου διὰ Μεσολογγίου εἰς Ἀγρίνιον μετὰ τῶν διακλαδώσεων Κατοχῆς καὶ Καλυβίων 74 χλμ. 6) Ἡ ΠΚ γραμμὴν 1,00 μ. ἀπὸ Πύργου εἰς Κατάκωλον 13 χλμ. 7) Ἡ ΣΑ γραμμὴν 1,00 μ. ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Κηφισίαν 14 χλμ. 8 Οἱ ΣΕΚ προσωρινῶς τὸ δίκτυον τῶν ΤΣΜ, ἀνοίγματος 0,60 μ. ἀπὸ Σκύδρας εἰς Ἀρδέαν καὶ ἀπὸ Ἀψάλου εἰς Ὅρμαν 42 χλμ. Ἐντὸς τοῦ 1934 τὸ ὁλικὸν μῆκος θὰ αὐξήσῃ εἰς 2.678 διὰ τῆς προσθήκης τῆς γραμμῆς Ἡρακλείου—Λιοσίων ἀνοίγματος 1.00 μ. καὶ μήκους 6 χλμ. Πᾶσαι αἱ ἑλληνικαὶ σιδηροδρομικαὶ γραμμαὶ ἔχουσι τροχιὰς ἁπλᾶς. Μόνον ὁ μητροπολιτικὸς Ἀθηνῶν—Πειραιῶς ἔχει διπλῆν. Διπλῆ ἐπίσης προνοεῖται ὑπὸ τῆς σχετικῆς συμβάσεως ἡ γραμμὴ Ἀθηνῶν—Κηφισίας, ὅταν συντελεσθῇ ἡ ἠλεκτροκίνησις.

2. Ράβδοι. Στρωτῆρες. Αἱ ράβδοι τῶν ἑλληνικῶν σιδηροδρόμων εἶναι ἄνευ ἐξαιρέσεως τύπου Vignole, στερεούμεναι ἐπὶ στρωτήρων ξυλίνων, ἐξαιρέσει τῶν τοῦ κρατικοῦ δικτύου, πλὴν τοῦ τμήματος Θεσσαλονίκης—Εἰδομένης, αἵτινες στερεοῦνται ἐπὶ σιδηρῶν. Σιδηρᾶ εἶναι καὶ ἡ ἀνωδομὴ τῶν κάτω τοῦ 1 μ. στενῶν γραμμῶν. Ἐν ὅλῳ 1.338 χλμ. εἶναι τὸ μῆκος τῆς ξυλίνης ἀνωδομῆς καὶ 1.340 τῆς σιδηρᾶς, ἐξ ἧς 158 χλμ. γραμμῶν 0,60 μ. καὶ 0,75 μ. Τελευταίως σημειοῦται προσπάθεια ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἑλληνικῶν δασῶν ὀξυᾶς πρὸς κατασκευὴν στρωτήρων καταλλήλως ἐμποτιζομένων. Τὸ βάρος τῶν ράβδων τοῦ ἑλληνικοῦ δικτύου ποικίλλει. Ἡ γραμμὴ 1,44 μ. ἔχει ράβδους ἀπὸ 30 ἕως 35 χγ., αἱ ράβδοι τῆς ΘΕ εἶναι τῶν 37,5, τῆς ΠΠ τῶν 40 καὶ τῆς ΠΔΣ τῶν 43,85 χγ., ἀντικατασταθεισῶν τῶν παλαιῶν τῶν 34. Ἡ γραμμὴ τοῦ 1,00 μ. ἔχει ράβδους τῶν 20—25 χγ. καὶ ἡ τῶν 0.75 καὶ 0.60 μ. τῶν 10—16 χγ. Τὸ βάρος τῶν σιδηρῶν στρωτήρων τῆς γραμμῆς ΠΔΣ εἶναι 75 χγ., τῆς ΠΠ 70 καὶ τῶν μακεδονικῶν γραμμῶν 50, ἡ δ' ἀπόστασις μεταξύ των κατὰ σειρὰν 63, 73 καὶ 90 ἑκ. Ἡ ἀπόστασις τῶν ξυλίνων στρωτήρων μεταξύ των κυμαίνεται μεταξὺ 75 καὶ 85 ἑκ.

3. Κλίσεις καὶ καμπύλαι. Λόγῳ οἰκονομίας κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἑλληνικοῦ δικτύου ἐγένοντο δεκταὶ κλίσεις σχετικῶς μεγάλαι καὶ καμπύλαι μικρᾶς ἀκτῖνος. Κατὰ κανόνα εἰς τὰς γραμμὰς 1,44 μ. ἡ μεγίστη κλίσις εἶναι 20 χιλ. καὶ ἡ ἐλαχίστη ἀκτὶς 300 μ., ἀπαντωμένης ἐνιαχοῦ αὐξήσεως ἐκείνης μέχρις 25 καὶ ἐλαττώσεως ταύτης μέχρι 240. Εἰς τὰς γραμμὰς 1,00 μ. ἡ κλίσις φθάνει 25 χιλ. καὶ ἡ ἀκτὶς 110, εἰς δὲ τὰς στενωτέρας ἀντιστοίχως 30 χιλ. καὶ 30 μ. Ἐκ τοῦ συνολικοῦ μήκους τῶν ἑλληνικῶν γραμμῶν τὰ 27,5 % περίπου κεῖνται ἐπὶ ὁριζοντίου καὶ 31 % ἐπὶ καμπύλης.

4. Τεχνικὰ ἔργα. Μεγάλα τεχνικὰ ἔργα δὲν εἶναι σπάνια ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ δικτύου. Τὸ κρατικὸν δίκτυον κέκτηται την μεγίστην σήραγγα μήκους 2.110 μ. παρὰ τὸν Μπράλλον, ἀριθμοῦν ἐν ὅλῳ 115 σήραγγας συνολικοῦ μήκους 19.667 μ. Ἡ ΣΠΑΠ ἔχει 14 σήραγγας μήκους 1.340 μ., ἡ δὲ γραμμὴ Βόλου—Λεχωνίων 2, μήκους ἐν ὅλῳ 94 μ. Τὸ μῆκος τῆς σήραγγος ἀπὸ Ὁμονοίας μέχρι σταθμοῦ Ἀττικῆς εἶναι 2.004 μ., καὶ ἀπὸ Μοναστηρακίου μέχρις Ὁμονοίας 855 μ. Γεφύρας λιθίνας, μεταλλικὰς καὶ ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροκονιάματος, ἀνοίγματος 2 μ. καὶ ἄνω, κατέχει ἐν ὅλῳ 4.131. Μεγάλαι μεταλλικαὶ γέφυραι ὑπάρχουσιν ἐπὶ τοῦ δικτύου ΣΕΚ ἡ τοῦ Μπράλλου 325 μ. μήκους, ἧς ἓν ἄνοιγμα μήκους 120 μ., ἡ τοῦ Ἀλιάκμονος 450 μ. μήκους, δύο τοῦ Ἀξιοῦ 629 καὶ 311 μ., ἐπὶ δὲ τοῦ ΣΠΑΠ ἡ τοῦ Ἰσθμοῦ μήκους 82 μ., ἡ τοῦ Ἀχλαδοκάμπου 252 μ. καὶ ἡ τοῦ Ἀλφειοῦ 300 μ. Μεγάλη λιθίνη γέφυρα ἀνοίγματος 15 μ. εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς γραμμῆς ΠΠ καὶ ἐπὶ τῆς ΜΚ ἑτέρα ὀκτὼ ἀνοιγμάτων τῶν 12,5 μ. Ἐκχώματα καὶ ἐπιχώματα μεγάλου ὕψους ἀπαντῶνται οὐχὶ σπανίως, πολλὰ τούτων σταθεροποιηθέντα διὰ δαπανηροτάτων ἔργων ἐξυγιαντικῶν, λόγῳ τῆς διελεύσεως τῆς γραμμῆς δι' ἐδαφῶν ἀσταθῶν. Ἡ διάβασις τῆς γραμμῆς ΠΔΣ διὰ τῆς Ὄθρυος ἀπὸ τοῦ Μπράλλου πρὸς Β. μέχρι τῆς Θεσσαλικῆς πεδιάδος, ἡ τῆς γραμμῆς ΣΠΑΠ διὰ τῶν Χράνων καὶ Ἴσσαρι ἀπῄτησε καὶ ἀπαιτεῖ διαρκῆ μέριμναν καὶ ἐξαιρετικὰς δαπάνας διὰ τὴν συντήρησιν.

5. Σταθμοὶ καὶ κτίρια. Σταθμῶν μεγάλων, ἀλλὰ καὶ πλήρων ἀπὸ ἀπόψεως ἐγκαταστάσεων, στερεῖται τὸ ἑλληνικὸν δίκτυον. Ὁ μόνος ἄξιος λόγου μεταξὺ τούτων εἶναι ὁ τῆς Θεσσαλονίκης, ἔχων ὅμως καὶ οὗτος ἀνάγκην πολλῶν συμπληρώσεων. Οἱ σταθμοὶ τῆς πρωτευούσης καὶ τῶν κυριωτέρων ἐπαρχιακῶν πόλεων παρουσιάζουσι πλείστας ἐλλείψεις. Ἐν Ἑλλάδι σταθμοὶ καὶ στάσεις ἀριθμοῦνται εἰς τὰς διοικήσεις ΣΕΚ 180, ΓΕΣ 16, ΣΠΑΠ 170, ΣΑ 7, ΣΘ 41, ΣΒΔΕ 23, ΠΚ 6, ΤΣΜ 9, ἤτοι ἐν ὅλῳ 452. Κατὰ μέσον ὅρον ἡ ἀπόστασις μεταξὺ δύο γειτονικῶν σημείων σταθμεύσεως εἶναι 5.900 μ. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ κτίρια τῶν σταθμῶν, τὸ ἑλληνικὸν δίκτυον ἐπίσης ὑπολείπεται, ἐλλειπουσῶν εὐπροσώπων ἐγκαταστάσεων, ὄχι μόνον ἀπὸ τὰς κυριωτέρας ἐπαρχιακὰς πόλεις, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς πρωτευούσης. Διὰ τὴν Θεσσαλονίκην ἀπηλλοτριώθη ἤδη ὁ ἀναγκαῖος χῶρος πρὸς ἀνέγερσιν ἐπιβατικοῦ σταθμοῦ, οὗ ἡ ἀξία δὲν θὰ ὑπολειφθῇ τῶν 40.000.000 δρχ. Διὰ τὰς Ἀθήνας καὶ τὰς Πάτρας ὑπάρχουσι πολλαὶ μελέται, οὐδεμιᾶς ἐχούσης ἐλπίδα πραγματοποιήσεως ἐν ἐγγὺς μέλλοντι.

Β'. Ἕλξις. Οἱ κυρίως σιδηρόδρομοι ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἀτμήρεις, μόνον τοῦ μητροπολιτικοῦ Ἀθηνῶν—Πειραιῶς ὄντος ἠλεκτροκινήτου. Τὸ τροχαῖον ὑλικὸν ἐν γένει τοῦ ἑλληνικοῦ δικτύου εἶναι τῆς ἑξῆς δυνάμεως:

1. Ἀτμάμαξαι. Τὸ σύνολον τῶν ἀτμαμαξῶν ἀνέρχεται διὰ τὴν γραμμὴν 1.44 μ. εἰς 233, ἰσχύος 241.000 ἵππων, διὰ τὴν τοῦ 1.00 μ. εἰς 114, ἰσχύος 34.000 ἵππων, διὰ τὴν 0.75 μ. εἰς 5, ἰσχύος 600, καὶ διὰ τὴν 0.60 μ. εἰς 41, ἰσχύος 3 000 ἵππων. Ἐκ τῶν ἀτμαμαξῶν τούτων 108 τῆς γραμμῆς 1.44 μ. καὶ 18 τῆς γραμμῆς 1.00 μ. εἶναι προμηθείας τῆς τελευταίας δεκαετίας. Ἐν γένει αἱ ἀτμάμαξαι δὲν εἶναι ταχύτητος, προοριζόμεναι νὰ σύρωσι μεγάλα βάρη ἐπὶ ἰσχυρῶν ἀνωφερειῶν. Μόνον οἱ ΣΕΚ κέκτηνται 10 δυναμένας νὰ ἀναπτύξωσι ταχύτητα μέχρις 100 χλμ. ἐπὶ γραμμῆς ὁμαλῆς, ὡς ἡ μεταξὺ Λαρίσης καὶ Θεσσαλονίκης.

2. Ὀχήματα. Ἐπιβατικὰ ἐν ὅλῳ 634, θέσεων καθημένων 23.660, ἐξ ὧν 252 γραμμῆς 1 44 καὶ 340 γραμμῆς 1.00 μ. Οἱ ΣΕΚ κέκτηνται 55 καὶ ἡ ΣΠΑΠ 25 τελευταίας προμηθείας. Φορτηγά: Σκευοφόρα ἐν ὅλῳ 158, ὧν 86 γραμμῆς κανονικῆς καὶ 63 στενῆς 1.00 μ. Κλειστὰ καὶ ἀνοικτά, ἐν ὅλῳ 5.874 ὠφελίμου φορτίου 80 500 τόννων, ὧν 4.331 γραμμῆς 1.44 μ. καὶ 1.286 γραμμῆς 1.00 μ. Ὀχήματα ζῴων εἰδικὰ ἐν ὅλῳ 125 γραμμῆς 1.44 μ. καὶ 35 γραμμῆς 1.00 μ. Ὀχήματα παντὸς ἄλλου προορισμοῦ 72 τῆς γραμμῆς 1 44 μ. καὶ 6 τῆς τοῦ 1.00 μ. Ψυγεῖα μόνον οἱ ΣΕΚ κέκτηνται ἐν ὅλῳ 52. Ταχυδρομικὰ εἰδικὰ οἱ ΣΕΚ κέκτηνται 16, ἡ ΓΕΣ 2 καὶ ἡ ΣΠΑΠ 7, μικτὰ δὲ μετὰ σκευοφόρου 11 οἱ ΣΕΚ καὶ 12 ἡ ΣΠΑΠ. Ὑπηρεσιακὰ εἰδικὰ ἐν ὅλῳ 67. Ἡ κατάστασις τῶν ὀχημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ δικτύου, ἐὰν ἐξαιρεθῶσι περὶ τὰ 1.700 τελευταίας προμηθείας, ὧν 1.600 τῶν ΣΕΚ, δὲν εἶναι γενικῶς καλή.

3. Ἐργοστάσια, μηχανοστάσια, ὑδρεύσεις. Ἐργοστάσια ἐπισκευῆς τροχαίου ἄξια ἰδιαιτέρου λόγου κέκτηνται οἱ ΣΕΚ ἐν Πειραιεῖ καὶ Θεσσαλονίκῃ καὶ ἡ ΣΠΑΠ ἐν Πειραιεῖ. Ὁ ἐφοδιασμὸς τοῦ

Digitized by Google

των, καίτοι δὲν εἶναι πλήρη:, δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐπαρκής. Τῶν ἄλλων δικτύων αἱ ἀντίστοιχοι ἐγκαταστάσεις δὲν εἶναι ἄξιαι λόγου. Μηχανοστάσια κέκτηνται οἱ ΣΕΚ 8, ἡ ΓΕΣ 2 καὶ ἡ ΣΠΑΠ 8, τὰ δὲ λοιπὰ δίκτυα ὁμοῦ 9. Αἱ ὑδρεύσεις τοῦ ἑλληνικοῦ δικτύου ἀνέρχονται ἐν ὅλῳ εἰς 117. Ἐγκαταστάσεις εἰδικαὶ ἀνθρακεύσεως ἐλλείπουσιν.

III. Ἐκμετάλλευσις. *Α'. Ἑταιρικὴ καὶ κρατικὴ ἐκμετάλλευσις ἐν Ἑλλάδι.* Ἐκ τῶν βασικῶν συστημάτων ἐκμεταλλεύσεως τῶν σιδηροδρόμων, ἑταιρικῆς καὶ κρατικῆς, ἐγένετο δεκτὸν ἐν Ἑλλάδι ἀρχικῶς τὸ πρῶτον. Τὸ κράτος εἴτε ἀνελάμβανε τοῦτο τὰς δαπάνας κατασκευῆς, εἴτε ἀνέθετε ταύτην εἰς τρίτους ὑπὸ διαφόρους ὅρους, παρέδιδε τὸ προνόμιον τῆς ἐκμεταλλεύσεως εἰς ἑταιρείαν ἐπὶ τῇ βάσει συμβάσεως συνοδευομένη ὑπὸ συγγραφῆς, κυρουμένων διὰ νόμου. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα ὡμίλουν περὶ τῆς παραχωρήσεως, ὥριζον τὸ χρονικὸν διάστημα ταύτης (συνήθως 99 ἔτη), καθώριζον τὰ δικαιώματα ἑκάστου τῶν συμβαλλομένων ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν ἀποτελεσμάτων ἐκμεταλλεύσεως, ἐξαρτώμενα ἐκ τῶν εἰσενεχθέντων κεφαλαίων ὑφ' ἑκάστου διὰ τὴν κατασκευήν, τὴν τυχὸν ἐγγύησιν τοῦ κράτους καὶ πάσας τὰς χρηματικὰς ὑποχρεώσεις ἀμφοτέρων, διακανονιζομένων τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων ἐπὶ τῇ βάσει ὡρισμένου τύπου ἐκμεταλλεύσεως, ἐπέτρεπον τὴν ἐξαγορὰν τῆς παραχωρήσεως παρὰ τοῦ κράτους μετὰ πάροδον χρονικοῦ τινὸς διαστήματος ἀπὸ τῆς ἐγκρίσεως ταύτης (15—25 ἐτῶν), ἀνέθετον κατὰ κανόνα τὴν δαπάνην τῶν ἀπαλλοτριώσεων εἰς τὸ δημόσιον, περιελάμβανον τεχνικὰς διατάξεις κατασκευῆς γραμμῆς καὶ προμηθείας τροχαίου, ἐπέτασσον τὴν καλὴν συντήρησιν, ἐπέβαλλον τὸν ἔλεγχον τοῦ δημοσίου, προέβλεπον τὸν ἔκπτωσιν τοῦ ἀναδόχου ἐν περιπτώσει μὴ ἐκπληρώσεως τῶν ὑποχρεώσεών του καὶ καθώριζον τὰ ἀνώτατα ὅρια κομίστρων, ἅτινα ἐπετρέπετο νὰ εἰσπράττῃ ἡ ἑταιρεία, τοῦ ὑπουργοῦ διατηροῦντος ἀκέραιον τὸ δικαίωμα ἐγκρίσεως πάσης τιμολογιακῆς μεταβολῆς.

Μετὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον τοῦ 1914—1918 ἡ γενικὴ αὕτη συμβατικὴ μορφὴ μετεβλήθη λόγῳ τῶν νέων συνθηκῶν, τὰς ὁποίας προεκάλεσεν οὗτος. Τὰ συμβατικὰ ὅρια τῶν τιμολογίων ὑπερεβλήθησαν, τὸ προσωπικὸν ἐπέτυχε πλεονεκτήματα βαρύνοντα πέραν πάσης προβλέψεως τὰς δαπάνας, τὸ αὐτοκίνητον τελειοποιούμενον κατέστη δεινὸς ἀνταγωνιστὴς τοῦ σιδηροδρόμου. Οὕτω αἱ ἐπιχειρήσεις εὑρέθησαν εἰς ἀδυναμίαν νὰ ἐξακολουθήσωσιν ὑπὸ τοὺς ἀρχικοὺς συμβατικοὺς ὅρους τὴν ἐκμετάλλευσιν, τοῦ Κράτους ὅπως στηρίξῃ ταύτας παραχωρήσαντος ὡρισμένας εὐκολίας. Ἡ σημαντικωτέρα παραχώρησις ὑπῆρξεν ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ δικαιώματος κυρώσεως τῶν τιμολογίων, ἀφεθείσης, ὑπό τινας ὅρους, πλήρους σχεδὸν ἐλευθερίας εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις διακανονισμοῦ τούτων, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἐξασφαλίσεως εἰσπράξεως ἱκανῆς πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ὁμολογιακῶν κεφαλαίων καὶ διανομῆς μερίσματος, τροποποιουμένου συγχρόνως πρὸς τοῦτο καὶ τοῦ ἀρχικοῦ τύπου ἐκμεταλλεύσεως τοῦ διακανονίζοντος τὰς οἰκονομικὰς σχέσεις Κράτους καὶ ἀναδόχου. Αἱ συμβάσεις ΣΠΑΠ καὶ ΣΘ ὑπέστησαν διὰ νόμου τὰς τροποποιήσεις ταύτας, τοῦ ὑπὲρ τὰ ἀρχικὰ συμβατικὰ ὅρια κανονισμοῦ τῶν κομίστρων ἐπιτραπέντος γενικῶς καὶ εἰς τὰς λοιπὰς ἑταιρικὰς ἐκμεταλλεύσεις.

Μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους ἤρξατο συζητουμένη ἡ ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ Κράτους ἀνάληψις τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν σιδηροδρόμων, καὶ μάλιστα προκειμένου περὶ τῆς ἀρτηρίας, ἡ ὁποία προωρίζετο νὰ συνδέσῃ τὴν Ἑλλάδα μετὰ τῶν πρὸς Β. αὐτῆς εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Κατὰ τὸ 1914 ἐγένετο ἡ πρώτη ἐφαρμογὴ τῆς νέας ταύτης σιδηροδρομικῆς πολιτικῆς, ἐξαγοραζομένων τῶν μετοχῶν τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἑλληνικῶν Σιδηροδρόμων, ἥτις ἐξεμεταλλεύετο τὴν γραμμὴν ΠΔΣ. Κατὰ τὸ 1915 ἀνέλαβε τὸ Κράτος τὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ μακεδονικοῦ δικτύου καὶ κατὰ τὸ 1920 συνέστησε κατὰ πρῶτον τὸ νομικὸν πρόσωπον τῶν ΣΕΚ, προκριθέντος συστήματος ὅσον τὸ δυνατὸν ἐξασφαλίζοντος ἀπὸ τῶν πολιτικῶν ἐπιρροῶν τὴν σιδηροδρομικὴν διοίκησιν. Ἀνετέθη οὕτω ἡ ἐκμετάλλευσις τοῦ κρατικοῦ δικτύου εἰς αὐτόνομον ὀργανισμόν, ἔχοντα ἐπὶ κεφαλῆς διοικητικὸν συμβούλιον καὶ διευθυντήν, ὧν τὰ καθήκοντα καὶ αἱ ὑποχρεώσεις διεγράφησαν σαφῶς (Ν. Δ. 4 Ἰουνίου 1923, Σεπτεμβρίου 1926, νόμος 4101 τοῦ 1929). Ἡ ἐπέμβασις τοῦ Κράτους περιωρίσθη εἰς τὸ ἐλάχιστον. Τοῦτο διετήρησε τὸν τεχνικὸν ἔλεγχον καὶ ἐγκρίνει μόνον ἰσολογισμοὺς καὶ προϋπολογισμούς, δαπάνας ἐκτελέσεως ἔργων ἄνω τῶν 500.000 δρ. καὶ γενικὴν τοῦ τιμολογίου ἀνασκευήν. Οὕτω δρομολόγια καὶ τιμολογιακὴ διαρρύθμισις, διαχείρισις χρηματικὴ καὶ διάθεσις δαπανῶν ἐντὸς τῶν ὁρίων τὰ ὁποῖα ἀναγράφει ὁ προϋπολογισμός, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τούτου μέχρι 500.000 δρ., καὶ διοίκησις τοῦ προσωπικοῦ συμφώνως ταῖς ἰσχυούσαις γενικαῖς διατάξεσι δι' αὐτό, ἀφέθησαν εἰς τὸν αὐτόνομον ὀργανισμὸν τῶν ΣΕΚ. Ἐννοεῖται ὅτι τὰ ἐλλείμματα τῆς ἐκμεταλλεύσεως καλύπτει πάντοτε ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ κράτους.

Τὰ δύο βασικὰ συστήματα τῆς σιδηροδρομικῆς ἐκμεταλλεύσεως, ἑταιρικῆς (ἐμμέσου) καὶ κρατικῆς (ἀμέσου), ἔσχον ἁπανταχοῦ τοῦ κόσμου ἐπικριτὰς καὶ θιασώτας, παρατάσσοντας ἐπιχειρήματα σοβαρὰ καὶ πειστικά, χωρὶς ἡ ἀπὸ τῆς γενέσεως σχεδὸν τῶν σιδηροδρόμων σχετικὴ συζήτησις νὰ καταλήξῃ εἰς ὁριστικὰ ἀποτελέσματα. Ἐν Ἑλλάδι ἡ συζήτησις ἐπὶ τοῦ σκοπιμωτέρου τρόπου διοικήσεως τῶν σιδηροδρόμων ἄρχεται κυρίως ἀφ' ἧς τὸ Κράτος ἀνέλαβε τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς σημαντικωτέρας σιδηροδρομικῆς ἀρτηρίας. Τελευταίως δέ, λόγῳ τῶν ἐξαιρετικῶς δυσμενῶν οἰκονομικῶν ἀποτελεσμάτων τῶν σιδηροδρόμων, τὸ κράτος ἐζήτησε νὰ μελετηθῇ λεπτομερέστερον τὸ θέμα, καὶ εἰς τὴν ἁρμοδίαν ὑπηρεσίαν ἀναθέσαν τὴν ἔρευναν καὶ εἰς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν ἀποταθὲν πρὸς ἀποστολὴν ἐνταῦθα εἰδικοῦ. Αἱ γνῶμαι ἐδιχάσθησαν, τῆς μὲν ἁρμοδίας κρατικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Συγκοινωνίας ταχθείσης ἀνεπιφυλάκτως ὑπὲρ τῆς ἑταιρικῆς ἐκμεταλλεύσεως, τοῦ Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου προκρίναντος τὴν κρατικὴν τοιαύτην, καὶ τοῦ ὑπὸ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ἀποσταλέντος εἰδικοῦ ταχθέντος ὑπὲρ τῆς ἑταιρικῆς ἐπίσης ἐκμεταλλεύσεως. Μέχρι τοῦδε οὐδὲν μέτρον ἐλήφθη, θίγον τὴν ὑφισταμένην κατάστασιν.

Β'. Ὁ συναγωνισμὸς τοῦ αὐτοκινήτου. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἡ σιδηροδρομικὴ ἐκμετάλλευσις ἁπανταχοῦ τοῦ κόσμου ὑπέστη σημαντικώτατον κλονισμὸν ἐκ τῆς διαρκῶς αὐξούσης ἐπικρατήσεως τοῦ αὐτοκινήτου. Ἡ τελειοποίησις τούτου, ἡ κατασκευὴ λεωφορείων παρεχόντων πᾶσαν δυνατὴν ταχύτητα μεταφορᾶς καὶ ἄνεσιν εἰς τὸν ἐπιβάτην, ἡ κυκλοφορία φορτηγῶν αὐτοκινήτων παραλαμβανόντων τὸ ἐμπόρευμα ἐκ τῆς ἀποθήκης τοῦ ἀποστολέως καὶ παραδιδόντων αὐτὸ εἰς τὴν τοῦ παραλήπτου, ἡ βελτίωσις τοῦ ὁδοστρώματος καὶ ἡ μικρὰ σχετικῶς ἀπαιτουμένη δαπάνη ἐγκαταστάσεως καὶ κινήσεως κατέστησαν τὸ μεταφορικὸν τοῦτο μέσον ἐπίφοβον πολέμιον τοῦ σιδηροδρόμου, ὁ ὁποῖος ἡττᾶται ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ συναγωνισμοῦ. Ὑπάρχουσι παραδείγματα μειώσεως τῶν σιδηροδρομικῶν εἰσπράξεων ἐξ ἐπιβατῶν μέχρις 24 %, ἐξικνουμένης μέχρις 60 % διὰ σιδηροδρόμους τοπικοῦ ἐνδιαφέροντος, καὶ μέχρι 10 % τῶν ἐξ ἐμπορευμάτων εἰσπράξεων μεγάλων γραμμῶν. Ἤδη, ἀπὸ δεκαετίας, ὅτε ὁ κίνδυνος ἤρξατο ἐκδηλούμενος, προσεπάθησαν κατὰ σειρὰν αἱ διάφοροι σιδηροδρομικαὶ διοικήσεις ν' ἀντεπεξέλθωσι διὰ διαφόρων μέσων, τὰ ὁποῖα συνίσταντο κατὰ βάσιν, ἐκτὸς τῶν τιμολογιακῶν διευκολύνσεων πάσης μορφῆς, εἰς τὴν ἐπίτευξιν ταχυτέρας μεταφορᾶς διὰ τὸ ἐμπόρευμα καὶ ἀνετωτέρας διὰ τὸν ἐπιβάτην. Τινὲς συνεβλήθησαν μετὰ βοηθητικῶν ἐργολαβιῶν ἢ ἵδρυσαν τοιαύτας, πρὸς διενέργειαν δι' αὐτοκινήτων τῆς μεταφορᾶς ἐπιβατῶν καὶ ἐμπορευμάτων, χρησιμοποιούντων τὸν σιδηρόδρομον ἐν τῇ διαδρομῇ των. Παρὰ τὰ μέτρα ταῦτα, τὰ Κράτη, ἐν τῷ ἰδίῳ αὐτῶν συμφέροντι, προσεπάθησαν διὰ διαφόρων διατάξεων νὰ προασπίσωσι τοὺς σιδηροδρόμους, ἐγκρίνοντα, πλὴν ἄλλων ἐφαρμοσθέντων μέτρων, εἰδικὰς συμφωνίας μεταξὺ σιδηροδρόμου καὶ πελάτου διὰ τὴν χορήγησιν διαφόρων εὐκολιῶν εἰς τοὺς συναλλασσομένους μετ' αὐτῶν, τινὰ δὲ καὶ ἐπιβαλόντα βαρείας φορολογίας εἰς τὰ αὐτοκίνητα τὰ κυκλοφοροῦντα ἐπὶ ὁδῶν παραλλήλων πρὸς τὰς σιδηροδρομικὰς γραμμὰς καὶ ἀφαιροῦντα κίνησιν ἀπὸ τοῦ σιδηροδρόμου, εὐνοήσαντα δὲ τὰ προσκομίζοντα εἰς αὐτὸν ἐπιβάτας καὶ ἐμπορεύματα. Ἐν Ἑλλάδι τὸ αὐτοκίνητον ἔχει ἐπιφέρει μεγίστας ζημίας εἰς τὸν σιδηρόδρομον, σχεδὸν ἀχρηστεῦσαν σιδηροδρομικὰς γραμμὰς μικροῦ μήκους, παρ' αἷς διήκουσιν ὁδικαὶ ἀρτηρίαι. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν μεγάλων δικτύων ἀφαιροῦν πολλὴν κίνησιν. Τακτικὴ συγκοινωνία λεωφορείων μεταξὺ πολλῶν πόλεων ἀπεχουσῶν μέχρι 200 χλμ. καὶ φορτηγῶν μεταφερόντων παντὸς εἴδους ἐμπορεύματα εἰς μεγάλας ἀποστάσεις δὲν πρέπει νὰ ὑπολογισθῇ ὅτι ζημιοῖ κάτω τῶν 15 % τοὺς σιδηροδρόμους τῶν μεγάλων ἀρτηριῶν.

Αἱ ἐπιχειρήσεις τῶν ΣΕΚ καὶ ΣΠΑΠ, ὅπως ἀντιδράσωσι κατὰ τῆς αὐξανομένης ἐπιθέσεως, ἐφήρμοσαν μέτρα ἐξαιρετικῶς ἰσχνά, περιορισθέντα κυρίως εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τῆς συνεχίσεως τῆς μεταφορᾶς τοῦ ἐπιβάτου ἀπό τινων σταθμῶν μέχρι τοῦ προορισμοῦ (Τρίπολις Σπάρτη, Μπράλλο Δελφοί) δι' αὐτοκινήτου καὶ εἰς τὴν ἐκ τῆς ἀποθήκης τοῦ ἐν Ἀθήναις ἀποστολέως παραλαβὴν τοῦ ἐμπορεύματος ἢ εἰς τὴν εἰς ταύτην παράδοσιν αὐτοῦ (ΣΠΑΠ).

Πέραν τούτου ἀνάξιαι λόγου εἶναι αἱ ἐφαρμοσθεῖσαι προσπάθειαι, πλὴν τῆς τιμολογιακῆς ἐκπτώσεως, ἡ ὁποία ὅμως, ἐνῷ δὲν εἶναι ἱκανὴ μόνη αὐτὴ νὰ ἐπιφέρῃ ἀνάκτησιν τῆς ἀπολεσθείσης κινήσεως, καταστρέφει τὴν οἰκονομικὴν ἀπόδοσιν. Προσπάθειαι ἄλλαι προμηθείας αὐτοκινήτων ὀχημάτων (ΣΠΑΠ, ΣΕΚ, ΓΕΣ) μέχρι τοῦδε μένουσιν ἄνευ ἀποτελέσματος. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ Κράτος, παρέμεινε τοῦτο ἐπὶ μακρὸν ἀδιάφορον, συντελέσαν ἀπ' ἐναντίας εἰς τὴν ἐπίτασιν τοῦ συναγωνισμοῦ διὰ τῆς κατασκευῆς ὁδῶν παραλλήλων πρὸς τὰς σιδηροδρομικὰς γραμμὰς (Ἀθηνῶν—Πατρῶν, Ἀλεξανδρουπόλεως—Πυθίου), χωρὶς νὰ λάβῃ μέτρα ἀνασταλτικὰ τῆς ἐπερχομένης καταστροφῆς. Τελευταίως μόνον διὰ τοῦ νόμου 6033 τοῦ 1934 ἐθέσπισεν ὡρισμένας διατάξεις διὰ τὴν ὑπεραστικὴν δι' αὐτοκινήτων συγκοινωνίαν καὶ τὸν κορεσμὸν δι' ὡρισμένου ἀριθμοῦ τούτων τῶν ὁδῶν, αἵτινες δὲν ἐφηρμόσθησαν εἰσέτι, ὥστε νὰ ἐκτιμηθῶσι τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν, καὶ ἐπέβαλε φορολογίαν ἐπὶ τῶν αὐτοκινήτων τῶν κυκλοφορούντων ἐπὶ κεκορεσμένων ὁδῶν, συναγωνιζομένων τοὺς σιδηροδρόμους, μεγαλυτέραν τῆς ἐπὶ τῶν ὁδῶν συνεισφερουσῶν κίνησιν εἰς αὐτόν.

Γ'. Κεφάλαια ἐγκαταστάσεως. Τύπος ἐκμεταλλεύσεως. 1. ΣΠΑΠ Διὰ τὸ ἀρχικὸν δίκτυον ΠΑΠ τὸ Κράτος ἐπιχορηγεῖ διὰ 20.000 δρχ/χλμ. τὸν ἀνάδοχον τῆς κατασκευῆς (15.000 διὰ τὴν διακλάδωσιν Κυλλήνης), δαπανῆσαν ἐν ὅλῳ μετὰ τῶν ἀπαλλοτριώσεων καὶ τοῦ ἐλέγχου 12.600.000 δρχ. Ἡ ἑταιρεία ἐδαπάνησε διὰ πρώτην ἐγκατάστασιν καὶ ἐπαύξησιν ταύτης 63.400 000 δρχ. Διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τμήματος ΜΚ ἐξεδόθη ὁμολογιακὸν δάνειον 24 000 000 φρ. καὶ διετέθησαν πρὸς ἀποπεράτωσιν 4.200.000 δρ., τῆς ἑταιρείας δαπανησάσης ἐπιπροσθέτως 5.600.000 δρ. Διὰ τὸ τμῆμα ΔΚ δαπανῶνται ὑπὸ τοῦ Κράτους 2.950.000 καὶ διὰ τὸ ΠΚΜ 12.800.000, εἰς ἃς περιλαμβάνονται, πλὴν τοῦ δανείου τῶν 11.750.000 δρχ., συνομολογηθέντος μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, καὶ πᾶσα συμπαρομαρτοῦσα δαπάνη ἀπαλλοτριώσεων καὶ ἐλέγχου. Ἐπιπροσθέτως διὰ τὰ κρατικὰ δίκτυα ἡ ἑταιρεία ἐδαπάνησε μέχρι σήμερον 1.992.000 δρχ. Συνολικῶς διὰ τὸ δίκτυον ΣΠΑΠ ἐδαπανήθησαν ὑπὸ τῆς ἑταιρείας 70.992.000 δρχ. καὶ διετέθησαν ὑπὸ τοῦ Κράτους 24.000.000 χρ. φρ. καὶ 32 550.000 δραχ.

Ὁ τύπος ἐκμεταλλεύσεως διὰ τὰ κρατικὰ τμήματα ὥριζεν ὅτι ἡ ἑταιρεία θὰ κρατῇ ὡρισμένον ποσὸν ἀνὰ χλμ., 4.000 δρχ. διὰ τὸ ΜΚ, 4.000 καὶ βραδύτερον 2.500 δρχ. διὰ τὸ ΠΚΜ, 4 200 διὰ τὸ ΠΚΜ μειούμενον βαθμηδὸν σὺν τῇ αὐξήσει τῆς ἀκαθαρίστου χιλιομετρικῆς εἰσπράξεως, λόγῳ τῶν δαπανῶν αὐτῆς, τοῦ ἀπὸ τῆς ἀκαθαρίστου εἰσπράξεως ὑπολοίπου ἀνήκοντος κατὰ τὸ $^1/_2$ εἰς τὸ δημόσιον. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς γραμμὰς ΠΑΠ, τὸ δημόσιον ἐλάμβανε τὸ $^1/_2$ τοῦ ὑπολοίπου, ὅπερ ἀπέμενεν ἐκ τῶν καθαρῶν κερδῶν μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν 7 % ἐπὶ τοῦ μετοχικοῦ. Ὁ τύπος οὗτος ἐκμεταλλεύσεως ἐτροποποιήθη διὰ τῆς συμβάσεως τοῦ 1927 (νόμος 3531 τοῦ 1928), γενομένου δεκτοῦ τοῦ ἑξῆς: ἀπὸ τῶν ἀκαθαρίστων εἰσπράξεων ὅλου τοῦ δικτύου ἀφαιροῦνται αἱ δαπάναι χρήσεως, καταλεπτῶς ὁριζόμεναι, ἐκ τοῦ ὑπολοίπου ὡρισμέναι κρατήσεις δι' ἀποθεματικά, ἀποσβέσεις καὶ μέρισμα καὶ τὸ ἀπομένον ποσὸν μειούμενον κατά τινας ἀμοιβὰς διανέμεται μεταξὺ δημοσίου καὶ ἑταιρείας κατὰ τὴν ἀναλογίαν 3 : 1.

2. ΣΘ. Τὸ Κράτος ἐπιχορηγεῖ διὰ 20.000 δραχ. ἀνὰ χλμ. τὸν ἀνάδοχον διὰ τὴν γραμμὴν Βελεστίνου—Καλαμπάκας, οὐχὶ ὅμως διὰ πλείονα τῶν 146 χλμ. Ἡ διάταξις διανομῆς τοῦ ὑπολοίπου τῶν καθαρῶν κερδῶν, μετὰ τὴν ἀπόληψιν 7 % ὑπὸ τῶν μετόχων, εἶναι ἡ αὐτὴ ὡς καὶ τῆς ΣΠΑΠ. Διὰ τὸ δίκτυον Βόλου—Λαρίσης καὶ Βελεστίνου—Καλαμπάκας ἐδαπανήθησαν παρὰ τῆς ἑταιρείας μετὰ τῶν μέχρι σήμερον ἐπαυξήσεων 27.700.000 δραχ. καὶ παρὰ τοῦ Κράτους 3.300.000 δραχ. Διὰ τὴν γραμμὴν Βόλου—Λεχωνίων—Μηλεῶν ἡ ἑταιρεία ἐδαπάνησε 5.600.000 δραχ., τοῦ Κράτους ἐγγυηθέντος 12.000 δραχ/χλμ. εἴσπραξιν διὰ τὸ τμῆμα Λεχωνίων—Μηλεῶν καὶ δαπανήσαντος δι' ἀπαλλοτριώσεις καὶ ἔλεγχον δραχ. 350.000. Ἡ σύμβασις τοῦ 1926, τροποποιοῦσα τοὺς ἀρχικοὺς τύπους ἐκμεταλλεύσεως, καθώρισε νέον, ἀνάλογον πρὸς τὸν τελευταῖον τῆς ΣΠΑΠ.

3. ΣΒΔΕ. Διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τμήματος Μεσολογγίου — Ἀγρινίου διέθεσε τὸ δημόσιον 3.756.720 φρ. χρ., παραχωρῆσαν (1887) καὶ ταύτην καὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν ὑπὸ τὸν τύπον τοῦ ΜΚ εἰς ἑταιρείαν. Περατωθέντος τοῦ τμήματος τούτου, παρεχώρησε τὴν κατασκευὴν τοῦ τμήματος Μεσολογγίου—Κρυονερίου καὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν ὅλου τοῦ τμήματος Κρυονερίου—Ἀγρινίου, ἐπιχορηγῆσαν πρὸς 20.000 δραχ/χλμ., ἀλλὰ τὸ πολὺ ἀντὶ 320.000 τὴν πρώτην, καὶ ἀπολαμβάνον, τροποποιηθέντος τοῦ ἀρχικοῦ τύπου ἐκμεταλλεύσεως (1890), τὸ $^1/_2$ τοῦ ἀπομένοντος ὑπολοίπου, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν ἐκ τῶν ἀκαθαρίστων εἰσπράξεων 5.000 δραχ/χλμ. (1910). Ἐν ὅλῳ ἐδαπανήθησαν ὑπὸ τῆς ἑταιρείας διὰ τὴν πρώτην ἐγκατάστασιν καὶ ἐπαύξησιν ταύτης 3.960.000 δρ. καὶ ὑπὸ τοῦ Κράτους μετὰ τῶν ἀπαλλοτριώσεων καὶ ἄλλων ἐξόδων 3.757.000 φρ. καὶ 600.000 δρ. περίπου.

4. ΣΑ. Τὸ δίκτυον Ἀττικῆς παρεχωρήθη (1882) εἰς τὴν ΣΑ καὶ πρὸς κατασκευὴν καὶ πρὸς ἐκμετάλλευσιν, τοῦ δημοσίου ἀπολαμβάνοντος τὸ $^1/_2$ τοῦ ὑπολοίπου τῶν καθαρῶν κερδῶν, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν μερίσματος 3 %, ὅπερ ηὐξήθη βραδύτερον εἰς 7 % (1892). Ἡ ἑταιρεία ἐδαπάνησε διὰ

Digitized by Google

τὴν κατασκευὴν καὶ ἐπαύξησιν πρώτης ἐγκαταστάσεως 7.100.000 δρ.

5. ΠΚ. Ἡ ἑταιρεία συνεβλήθη μετὰ τοῦ δήμου Λετρίνων, δαπανήσασα 2.300.000 δρ. διὰ τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν ἐπαύξησιν πρώτης ἐγκαταστάσεως.

6. ΤΣΜ. Διὰ τοὺς τοπικοὺς σιδηροδρόμους Μακεδονίας ἡ ἑταιρεία ἐδαπάνησε δι' ἀγορὰν τῶν ἐγκαταστάσεων παρὰ τῶν Συμμάχων ἐπισκευὰς καὶ συμπληρώσεις 10.900.000 δραχ.

7. ΓΕΣ. Ἡ διαιτησία τοῦ 1927 καὶ ἡ ἐπιδιαιτησία τοῦ 1929 ὥρισεν ἀξίαν πρώτης ἐγκαταστάσεως τοῦ ἀπομείναντος εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος τμήματος τῶν Ἀνατολικῶν Σιδηροδρόμων, περιλαμβανούσης μόνον τὸ τροχαῖον, προμηθείας καὶ μηχανήματα, διότι ἡ κατασκευὴ τῆς γραμμῆς συνετελέσθη δαπάναις τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, 4.850.000 χρ. φρ., ἀφοῦ ὅμως ἡ ἑταιρεία δαπανήσῃ διὰ τὴν ἀνανέωσιν τοῦ τροχαίου καὶ κινητηρίου ὑλικοῦ της 2.650.000 χρ. φρ., ὧν 2.250 000 εὕρηνται κατατεθειμένα εἰς ἑλβετικὰς τραπέζας. Ἐκ τῶν 2.650.000 τούτων φρ. οὐδὲν μέχρι σήμερον ἐδαπανήθη. Κατὰ τὸν τύπον ἐκμεταλλεύσεως ἡ ἑταιρεία ἐκ τοῦ ὑπολοίπου τῶν εἰσπράξεων ἐκμεταλλεύσεως, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν πασῶν τῶν δαπανῶν χρήσεως, ηὐξημένων κατὰ 4 % δι' ἔξοδα διοικήσεως, καὶ τῆς ὑπηρεσίας τῶν παρὰ τοῦ Κράτους ἐγκεκριμένων δανείων, κρατεῖ 1 5 % τοῦ κεφαλαίου πρώτης ἐγκαταστάσεως πρὸς σχηματισμὸν ἀποθεματικοῦ ἀνανεώσεως καὶ 5,5 % πρὸς ἐξυπηρέτησιν αὐτοῦ. Τὸ ὑπόλοιπον μερίζεται μεταξὺ Κράτους καὶ ἑταιρείας κατὰ τὴν σχέσιν 40 πρὸς 60 %. Ἐὰν αἱ εἰσπράξεις ἐπὶ δύο συνεχῆ ἔτη δὲν ἐπήρκεσαν, ἵνα ἀποδοθῇ τόκος 5,5 % εἰς τὸ κεφάλαιον ἐγκαταστάσεως, ἡ ἑταιρεία ὑφίσταται τὴν ζημίαν· ἐὰν δὲ καὶ κατὰ τὸ τρίτον ἐπιβεβαιωθῇ ζημία, καλύπτεται αὕτη ὑπὸ μελλόντων περισσευμάτων· ἐὰν ἡ ζημία ἐξακολουθῇ καὶ κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη, τὸ δημόσιον ἐγγυᾶται τὸν τόκον 5,5 %. Ἡ ἐγγύησις αὕτη παύει καθ' ἣν χρῆσιν ἐξακριβωθῇ ἐπάρκεια εἰσπράξεων πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ κεφαλαίου, μὴ ἐπανερχομένη ἐν ἰσχύϊ παρὰ μετὰ νέα τρία ἔτη συνεχῶν ἐλλειμμάτων. Τὸ κεφάλαιον πρώτης ἐγκαταστάσεως 2.200.000 χρ. φρ., ἔχει αὐξηθῇ μέχρι σήμερον κατὰ 90.710 χρ. φρ., ποσὸν ὁριστικῶς διακανονισθησόμενον κατόπιν διαιτησίας.

8. Κρατικὸν δίκτυον. Ἡ κατασκευὴ τῆς γραμμῆς ΠΔΣ ἐγένετο δαπάναις τοῦ Κράτους, ἀνατεθεῖσα κατ' ἀρχὰς τῷ 1889 εἰς ἑταιρείαν, κηρυχθεῖσαν ἔκπτωτον κατὰ τὸ 1894. Διὰ τὴν πρώτην ταύτην ἀπόπειραν ἐκ τοῦ ἐκδοθέντος τότε δανείου (1890) τῶν 60.000.000 ἐδαπανήθησαν 20.070.983 χρ. φρ. Κατὰ τὸ 1900 ἐκδίδεται νέον δάνειον 56.250.000 χρ. φρ., διατεθὲν ἐξ ὁλοκλήρου διὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς γραμμῆς ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἑλληνικῶν Σιδηροδρόμων, ἥτις ἀνέλαβε καὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ σιδηροδρόμου, διανέμουσα μετὰ τοῦ δημοσίου τὸ προκύπτον ὑπόλοιπον τῆς ἀφαιρέσεως ἐκ τῆς πραγματικῆς δαπάνης ἀνὰ χλμ. 4.800 δρ. ἢ καὶ περισσοτέρων, ἀναλόγως τῶν ἀκαθαρίστων εἰσπράξεων. Πλὴν τούτων, τὸ Κράτος ἀπολαμβάνει τὰ 92,5 % τῆς καθαρᾶς εἰσπράξεως, καθοριζομένης ὡς ὑπολοίπου ἀπὸ τῆς ἀκαθαρίστου, τοῦ ἀποτελέσματος τοῦ ὡς ἄνω τύπου ἐκμεταλλεύσεως, καὶ τόκου 6 % ἐπὶ τοῦ μετοχικοῦ (10.000.000 δρ.). Ἐὰν τὰ 92,5 % εἶναι ἀρκετὰ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ὁμολογιῶν τοῦ δανείου τῶν 56.250.000, τὸ ἀπομένον μερίζεται κατὰ τὴν ἀναλογίαν 70 πρὸς 30 % μεταξὺ δημοσίου καὶ ἑταιρείας.

Κατὰ τὸ 1915 ἐξηγοράσθησαν αἱ μετοχαὶ τῆς ἑταιρείας ἀντὶ 13.000.000 χρ. δρ., ἀποζημιουμένης ἐπιπροσθέτως βραδύτερον διὰ 1.360.000 χρ. δρ. Ἀκολουθεῖ ἡ κατασκευὴ τῆς ἑνωτικῆς γραμμῆς ΠΠ, δι' ἣν δαπανῶνται μέχρι τοῦ 1920 χρ. δρ. 18.500.000. Ἕπεται ἡ ἀπὸ τοῦ 1915 ἀνάληψις τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὁμολογιακοῦ δανείου ΘΜ 56.581.000 χρ. φρ. καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ 1920 ἐξυπηρέτησις τοῦ δανείου ΕΘΚ 145.342.000 γ. φρ., καταβαλλομένων εἰς τὰς ἑταιρείας ταύτας ἄνω τῶν 7.000.000 φρ. χρ. Κατόπιν ἐξαγοράζεται ἡ γραμμὴ ΣΣ ἀντὶ 2.630.000 δρ. καὶ καταβάλλονται 20.000.000 γ. φρ. εἰς σερβικὸν συνδικᾶτον διὰ τὴν διευθέτησιν τῶν ζητημάτων τῆς γραμμῆς ΘΕ. Δι' ἐνισχύσεις τῶν κρατικῶν γραμμῶν, ἀνέγερσιν κτηρίων καὶ παντὸς εἴδους παρομαρτούσας βελτιώσεις ἐδαπάνησε τὸ Κράτος μεταξὺ 1917 καὶ 1922 περὶ τὰ 13.000 000 χρ. δρ. καὶ διὰ προμήθειαν τροχαίου μέχρι σήμερον ὑπὲρ τὰ 27.000 000 χρ. δρ.

Διὰ τὴν ἐνίσχυσιν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῶν τεχνικῶν ἔργων ἐδαπανήθησαν ἐκ δανείου μετὰ τῆς Βελγικῆς Ἐμπορικῆς Ἑταιρείας ἄνω τῶν 650.000 δολλ., διὰ τὴν προμήθειαν ὑλικοῦ πρὸς ἀντικατάστασιν τῆς ξυλίνης ἀνωδομῆς ΠΔΣ διὰ σιδηρᾶς ἄνω τῶν 5.000.000 δολλ. καὶ διὰ τὴν προμήθειαν τροχαίου περὶ τὰ 540.000 δολλάρια, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ προβλεφθῇ ποῖος θὰ εἶναι ὁ τελικὸς διακανονισμὸς τῶν ἐκκρεμῶν εἰσέτι καὶ ὑπὸ διαιτησίαν λογαριασμῶν διὰ τὰ ἔργα καὶ τὰς προμηθείας ταύτας. Διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ κεφαλαίου πρώτης ἐγκαταστάσεως τοῦ κρατικοῦ δικτύου, μέχρι τοῦ 1927 ἀγνοουμένου ἐν τῇ πραγματικότητι, ἐγένετο ἰδιαιτέρα ἔρευνα ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Συγκοινωνίας, κατόπιν τῆς ὁποίας μετὰ γνώμην και τοῦ Ἀνωτάτου Συγκοινωνιακοῦ Συμβουλίου, καθωρίσθη τοῦτο καὶ ἀνεγράφη τὸ πρῶτον ἐν τῷ ἰσολογισμῷ τῶν ΣΕΚ τοῦ 1929—1930. Ἐν τῷ ἰσολογισμῷ τοῦ 1932—1933 τὸ ὑπὸ τοῦ Κράτους διατεθὲν κεφάλαιον διὰ τὴν πρώτην ἐγκατάστασιν τοῦ δικτύου τῶν ΣΕΚ καὶ τὴν ἐπαύξησιν τούτου, ἀναβιβάζεται εἰς 3.767.492.889 σταθεροποιημένων δραχμῶν (λίρα=375), ἐξ ὧν 165.582.340 εἶχον ἀποσβεσθῇ, ἀπομενούσης ἀξίας εἰς χρ. φρ. 240.127.370.

9. *Σύνολον ἑλληνικοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου.* Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, διὰ τοὺς ἐν τῇ χώρᾳ σιδηροδρόμους ἐδαπανήθησαν περίπου μέχρι σήμερον εἰς χρ. φράγκα (τῆς ἀξίας τῆς δραχμῆς ἀναλογισθείσης εἰς τὴν τοῦ χρυσοῦ, καθ' ὃν χρόνον τὰ σχετικὰ κεφάλαια διετέθησαν) ὑπὸ μὲν τοῦ Κράτους 306 446.000 χρ. φρ., ὑπὸ δὲ τῶν ἑταιρειῶν 88.115.000 ἢ ἐν τῷ συνόλῳ 394.560.000 χρ. φρ. Ἡ κατὰ χλμ. δαπάνη εἰς χρ. φρ. ἀνῆλθε περίπου διὰ πρώτην ἐγκατάστασιν καὶ ἐπαύξησιν ταύτης εἰς 190.000 διὰ τοὺς ΣΕΚ, 125.000 διὰ τὴν ΓΕΣ, μὴ ὑπολογιζομένης τῆς ἀξίας τῆς γραμμῆς, καταβληθείσης ὑπὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ δημοσίου, 130.000 διὰ τὴν ΣΠΑΠ, 120.000 διὰ τὴν ΣΘ, 100.000 διὰ τὴν ΣΒΔΕ, 90.000 διὰ τὴν ΣΑ, 100.000 διὰ τὴν ΠΚ καὶ 25.000 διὰ τὴν ΤΣΜ.

Δ'. Ἀποτελέσματα ἐκμεταλλεύσεως. 1. *Συνθῆκαι λειτουργίας.* Κατηγορίαι συρμῶν. Ἐν Ἑλλάδι ταχεῖς ἐπιβατικοὶ συρμοὶ κυκλοφοροῦσιν ἐπὶ τῶν δικτύων ΣΠΑΠ, ΣΕΚ καὶ ΓΕΣ. Οἱ κοινοὶ συρμοὶ ἐπιβατῶν παραλαμβάνουσι πάντοτε κατὰ σταθμοὺς καὶ φορτηγὰ ὀχήματα. Μικτοὶ συρμοὶ ἐπιβατῶν καὶ ἐμπορευμάτων εἶναι συνήθεις πρὸς οἰκονομίαν τῆς ἐκμεταλλεύσεως. Ἐμπορικοὶ καθαρῶς συρμοὶ κυκλοφοροῦσιν εἰς ἅπαντα τὰ δίκτυα προαιρετικῶς, ὁσάκις παρουσιάζεται ἀνάγκη μεταφορᾶς, ἀλλὰ καὶ τακτικῶς κατὰ τὰ δρομολόγια εἰς τὰς μεγαλυτέρας ἀρτηρίας. Ὀχήματα μετὰ κλίνης, τῆς Compagnie Internationale des Wagons-Lits et des Grands Express Européens, κυκλοφοροῦσι μόνον μεταξὺ Ἀθηνῶν—Θεσσαλονίκης εἰς τοπικοὺς καὶ διεθνεῖς συρμούς. Ὀχήματα δὲ μετὰ ἑστιατορίου τῆς αὐτῆς ἑταιρείας λειτουργοῦσιν ἐπὶ τῶν αὐτῶν συρμῶν καὶ εἰς τὰς ταχείας Θεσσαλονίκης—Ἀλεξανδρουπόλεως, ἀναλαβούσης ταύτης καὶ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἑστιατορίου ἐπὶ εἰδικοῦ ὀχήματος ΣΠΑΠ, καταλλήλως μετασκευασθέντος καὶ προστιθεμένου εἰς τὴν ταχεῖαν Ἀθηνῶν—Πατρῶν. Ἡ ὑπηρεσία τῶν συρμῶν ἐν Ἑλλάδι ἐκτελεῖται γενικῶς τὴν ἡμέραν. Νυκτερινοὺς τακτικοὺς συρμοὺς μόνον τὸ κρατικὸν δίκτυον ἔχει ἐν κυκλοφορίᾳ.

Δρομολόγια. Αἱ ἐμπορικαὶ ταχύτητες τῶν ἑλληνικῶν σιδηροδρομικῶν συρμῶν εἶναι μᾶλλον περιωρισμέναι καὶ λόγῳ τῆς χαράξεως τῶν γραμμῶν, καθ' ἣν ἐφηρμόσθησαν εἰς μεγάλην σχετικῶς κλίμακα δι' οἰκονομίαν κατὰ τὴν κατασκευὴν καὶ κλίσεις μεγάλαι καὶ καμπύλαι μικρῶν ἀκτίνων, καὶ λόγῳ τῆς ἀσθενοῦς ἀνωδομῆς, μὴ ἐπιτρεπούσης τὴν κυκλοφορίαν βαρειῶν ἀτμαμαξῶν. Ἀνεξαρτήτως τούτων, ἡ ἀνάγκη ἐξυπηρετήσεως σταθμῶν καὶ στάσεων, ἀπεχόντων ἐλάχιστα μεταξύ των, καὶ ἡ γενικὴ χρῆσις συρμῶν μᾶλλον μεικτῶν παρὰ καθαρῶς ἐπιβατικῶν, ἐπιφέρει καθυστερήσεις αὐξανούσας τὸν χρόνον διαδρομῆς μεταξὺ τῶν ἄκρων σταθμῶν. Ἐξαιρέσεις τοῦ γενικοῦ τούτου κανόνος ἐφαρμόζονται μόνον εἰς τὰς μνημονευθείσας ἀνωτέρω ταχείας ἁμαξοστοιχίας. Ἡ ἐμπορικὴ ταχύτης τῶν ἐπιβατικῶν συρμῶν, τοῦ χρόνου σταθμεύσεων περιλαμβανομένου, δὲν ὑπερβαίνει εἰς τὰ δίκτυα γραμμῆς στενῆς 1.00 μ. τὰ 23 χλμ. καθ' ὥραν, εἰς δὲ τὰς ἀρτηρίας κανονικοῦ ἀνοίγματος τὰ 27 χλμ. καθ' ὥραν. Ἡ ταχεῖα ἁμαξοστοιχία Ἀθηνῶν—Θεσσαλονίκης πραγματοποιεῖ ταχύτητα ἐμπορικὴν 42 χλμ., ἡ ταχεῖα Θεσσαλονίκης—Ἀλεξανδρουπόλεως 35 καὶ ἡ ταχεῖα Ἀθηνῶν—Πατρῶν 32. Ἡ ταχύτης αὕτη ἵν' αὐξηθῇ ἀπαιτεῖ δαπάνας σημαντικὰς διὰ προμηθείας ἀτμαμαξῶν καὶ τροχαίου ὑλικοῦ καταλλήλου, ἐνίσχυσιν τῆς ἀνωδομῆς καὶ ἐγκατάστασιν ὑδρεύσεων. Αἱ ἐμπορικαὶ ταχύτητες τοῦ διεθνοῦς συρμοῦ Ἀθηνῶν—Παρισίων, αἱ πραγματοποιούμεναι εἰς τὰ διάφορα Κράτη, ἅτινα διασχίζει οὗτος, εἶναι 41,8 χλμ. καθ' ὥραν ἐν Ἑλλάδι, 49,7 ἐν Νοτιοσλαβίᾳ 49,9 ἐν Ἰταλίᾳ, 56,3 ἐν Ἑλβετίᾳ καὶ 59 ἐν Γαλλίᾳ. Κατὰ τὸ 1932 ἡ μέση ταχύτης ἐν Ἑλλάδι εἶχε φθάσει 43,6 χλμ. καθ' ὥραν. Σήμερον κυκλοφοροῦσι καθημερινῶς ἐν Ἑλλάδι τακτικαὶ ἁμαξοστοιχίαι ταχεῖαι ἐν ὅλῳ 12, ἐπιβατικαὶ 37, μεικταὶ 60 καὶ ἐμπορικαὶ 13. Πλὴν τούτων προαιρετικαὶ ἐμπορικαὶ καὶ ἔκτακτοι, ὁσάκις παρουσιασθῇ ἀνάγκη.

Ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Μέχρι τοῦ 1918 τὸ δίκτυον τῆς Π. Ἑλλάδος ἐξυπηρέτει μόνον τὰς τοπικὰς συγκοινωνιακὰς ἀνάγκας τῆς χώρας. Μετὰ τὴν κατασκευὴν τῆς ἑνωτικῆς γραμμῆς ΠΠ κατέστη ἐφικτὴ ἡ ἐπικοινωνία πρὸς βορρᾶν μετὰ τοῦ σερβικοῦ δικτύου καὶ δι' αὐτοῦ μετὰ τῶν λοιπῶν τῆς Εὐρώπης. Κατὰ τὸ 1915, δυνάμει τοῦ νόμου 636, τὸ Κράτος συνεβλήθη μετὰ τῆς διεθνοῦς ἑταιρείας τῶν κλινοφόρων ὀχημάτων, ὅπως ἀποστέλλῃ αὕτη εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος ὀχήματα μετὰ κλίνης καὶ ἑστιατορίου, μὴ κατορθωθείσης τῆς τακτικῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ πρὸ τοῦ 1920, λόγῳ τῶν ἐκ τοῦ πολέμου δυσχερειῶν. Οὕτω ἡ, κατόπιν εἰδικῆς συμφωνίας ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου 1919 ὑπογραφείσης, κυκλοφορία τῆς ταχείας ἁμαξοστοιχίας τοῦ Simplon μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Παρισίων ἤρξατο τὴν 1 Ἰουλίου 1920 ἀπὸ Παρισίων, μὴ διακοπεῖσα ἔκτοτε. Σήμερον διὰ ταχειῶν ἁμαξοστοιχιῶν κυκλοφοροῦσιν ὀχήματα μετὰ κλίνης καθημερινῶς μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Παρισίων διὰ Μιλάνου, τρὶς τῆς ἑβδομάδος Ἀθηνῶν καὶ Παρισίων διὰ Βιέννης, τρὶς Ἀθηνῶν καὶ Βερολίνου, τρὶς Θεσσαλονίκης καὶ Βουδαπέστης, καὶ ἅπαξ Ἀθηνῶν καὶ Βιέννης. Μεταξὺ Ἀθηνῶν—Κωνσταντινουπόλεως ὀχήματα κλινοφόρων κυκλοφορήσαν ἀπὸ τοῦ 1930, κατηργήθη κατὰ τὸ 1933. Μεταξὺ Ἀθηνῶν—Βελιγραδίου καὶ Θεσσαλονίκης—Βελιγραδίου ὀχήματα ἐπιβατικὰ κυκλοφοροῦσι κατ' εὐθεῖαν καθημερινῶς. Μεταξὺ Ἀθηνῶν—Σόφιας κυκλοφορήσαν τοιοῦτον κατὰ τὸ 1930 κατηργήθη. Κατὰ τὸ 1930 ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσῆλθον εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ Πυθίου 500 ἐπιβάται, διὰ Εἰδομένης 22.450 καὶ διὰ Μοναστηρίου 4.600, κατὰ τὸ 1931 κατὰ σειρὰν 500, 19 963, 3.404 καὶ κατὰ τὸ 1932 577, 16.842, 3.718. Φορτηγὰ ὀχήματα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰσῆλθον κατ' ἔτος ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ περὶ τὰς 18—20.000. Ἀπ' εὐθείας σύνδεσις μετὰ τῆς Βουλγαρίας, ἡ ὁποία θὰ ἐξυπηρέτει σημαντικώτατα καὶ τὰ ἑλληνικὰ ἐμπορικὰ συμφέροντα καὶ τὰ βουλγαρικά, ἐμελετήθη, διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Στρυμόνος, μέλλουσα νὰ περιορίσῃ τὴν σημερινὴν σιδηροδρομικὴν ἀπόστασιν μεταξὺ Θεσσαλονίκης καὶ Σόφιας τῶν 925 χλμ. δι' Ἀλεξανδρουπόλεως καὶ Σβίλενγκραδ καὶ τῶν 615 διὰ Νύσσης εἰς 340 χλμ. μόνον.

2. *Οἰκονομικὴ ἀπόδοσις.* Ἵνα ἡ ἐκμετάλλευσις σιδηροδρομικῆς ἐπιχειρήσεως θεωρηθῇ ἱκανοποιητική, ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως, πρέπει τὸ απομένον ὑπόλοιπον, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν ἀπὸ τῶν εἰσπράξεων τῶν δαπανῶν χρήσεως, συναποτελουμένων ἐκ πάσης φύσεως ἐξόδου ἀπαραιτήτου διὰ τὴν κίνησιν τοῦ σιδηροδρόμου (ἀντιμισθιῶν, ἀξίας καυσίμου καὶ ὑλικῶν συντηρήσεως, φόρων κλπ.), νὰ εἶναι ἱκανὸν ὅπως ἐξυπηρετήσῃ τὰ διατεθέντα κεφάλαια ἐγκαταστάσεως, τροφοδοτήσῃ εἰδικὰ κεφάλαια ἀποθεματικά, ἀνανεώσεως καὶ ποικίλων ἄλλων προβλέψεων, καὶ συγχρόνως ἐξασφαλίσῃ ὡρισμένην ἀμοιβὴν εἰς τὸ μετοχικὸν κεφάλαιον. Ἡ εἴσπραξις τῆς σιδηροδρομικῆς ἐπιχειρήσεως ἀποτελεῖται ἀποκλειστικῶς σχεδὸν ἐκ τῶν καταβαλλομένων κομίστρων διὰ τὴν μεταφορὰν ἐπιβατῶν καὶ ἐμπορευμάτων. Τὸ τιμολόγιον ἑπομένως εἶναι ἡ βάσις τῆς οἰκονομικῆς πορείας αὐτῆς. Αἱ δαπάναι εἶναι ἀπ' ἐναντίας πολυειδεῖς, ἀλλὰ αἱ κυρίως βαρύνουσαι τὴν ἐκμετάλλευσιν εἶναι τὸ μισθολόγιον καὶ αἱ εἰσφοραὶ εἰς εὐεργετικὰ ταμεῖα τοῦ προσωπικοῦ, αἱ διατιθέμεναι διὰ τὰ ὑλικὰ συντηρήσεως καὶ προμήθειαν καυσίμου, οἱ φόροι καὶ ἡ ἐξυπηρέτησις τῶν ὁμολογιακῶν κεφαλαίων.

α') Τιμολόγια. Αἱ ἀρχικαὶ συμβάσεις ἐν Ἑλλάδι σιδηροδρομικῶν ἑταιρειῶν διέγραφον ὡρισμένας διατάξεις μεταφορᾶς καὶ καθώριζον τὸ μέγιστον κόμιστρον (συμβατικὰ τιμολόγια). Καὶ διὰ μὲν τοὺς ἐπιβάτας ὥριζον 12, 10 καὶ 6 λεπτὰ κατὰ κεφαλὴν καὶ χλμ., διὰ τὴν I, II καὶ III θέσιν, διὰ τὰς ἀποσκευὰς καὶ ἐμπορεύματα μεγάλης ταχύτητος 50 λ. κατὰ τόννον καὶ χλμ., διὰ τὰ τῆς μικρᾶς ταχύτητος 20, 15, 10 καὶ 8 λ./χλμ./τονν. ἀναλόγως τῆς κλάσεως τοῦ ἐμπορεύματος, κατατασσομένου εἰς μικροτέραν ἐφ' ὅσον εἶναι εὐτελέστερον, καταλαμβάνει ὀλιγώτερον ὄγκον καὶ παρέχει ὀλιγωτέρας μερίμνας τῇ ἐπιχειρήσει διὰ τὴν μεταφοράν, καὶ 20, 8 καὶ 4 λεπτὰ ἀνὰ χλμ. καὶ κεφαλὴν διὰ ζῷα μεγαλόσωμα, μέτρια καὶ μικρόσωμα, μεταφερόμενα διὰ μεγάλης ταχύτητος, καὶ τὸ $^1/_2$ ἐὰν μετεφέροντο διὰ μικρᾶς. Ἀπὸ τῶν γενικῶν τούτων γραμμῶν τὰ συμβατικὰ τιμολόγια τῆς μιᾶς ἑταιρείας ἀπὸ τὰ τῆς ἄλλης ἐλάχιστα διαφέρουσιν. Ἐν τούτοις ἀπὸ τῆς πρώτης ἐφαρμογῆς αἱ ἐπιχειρήσεις ἀντὶ τούτων ἔθετον ἐν ἰσχύϊ *γενικὰ τιμολόγια,* ὁρίζοντα κόμιστρα μικρότερα τῶν συμβατικῶν μέχρις 25 %, καὶ πέραν τούτου ἐνίοτε, ἀναλόγως τῆς ἀποστάσεως καὶ τοῦ εἴδους τῶν μεταφερομένων ἐμπορευμάτων, καὶ περιλαμβάνοντα διατάξεις πλεονεκτικὰς διὰ τοὺς ἀποστολεῖς καὶ ἐπιβάτας. Πλὴν τούτων, ἦσαν ἐν χρήσει *εἰδικὰ τιμολόγια,* ὁρίζοντα ἐκπτώσεις μεγάλας μέχρι καὶ 70 % ἐπὶ ἀνταλλάγματι διὰ τὴν ἐπιχείρησιν, συνισταμένῳ εἰς πλεονεκτικοὺς δι' αὐτὴν ὅρους ἐφαρμογῆς, διαφόρους τῶν συμβατικῶν. Ὑπὸ τὴν τιμολογιακὴν ταύτην δίαιταν, κατὰ τὸ 1914 εἰσεπράχθησαν κατὰ μέσον ὅρον ὑπὸ τῶν διαφόρων ἐπιχειρήσεων κόμιστρα κατὰ ἐπιβάτην 4,2—5,1 λ./χλμ. καὶ κατὰ τόννον ἐμπορεύματος 10,0—14,8 λ./χλμ. Κατὰ τὸν πόλεμον ὅμως αἱ συνθῆκαι μετεβλήθησαν καί, τῶν ἑταιρειῶν εὑρε-

Digitized by Google

θεισῶν πρὸ ἀναγκῶν ἐπιβαλλουσῶν τὴν καθημερινὴν αὔξησιν τῶν δαπανῶν, τὸ Κράτος ἀπεδέχθη αὔξησιν τῶν τιμολογίων καὶ ὑπεράνω τῶν συμβατικῶν ὁρίων (νόμοι 1024 καὶ 1358 τοῦ 1917 καὶ 1918). Ἤδη κατὰ τὸ 1919 ἡ αὔξησις τοῦ γενικοῦ τιμολογίου εἶχε φθάσει εἰς 160 % διὰ τὴν ΠΔΣ καὶ 100 % διὰ τὴν ΣΠΑΠ, ἐνῷ ἡ αὔξησις ἄνω τῶν συμβατικῶν ὁρίων ἀνῆλθεν εἰς 106 % καὶ 72 %, διὰ δὲ τῆς καταργήσεως τῶν εἰδικῶν τιμολογίων ἐπῆλθε τιμολόγησις τῶν μεταφορῶν συμφώνως τῷ γενικῷ τιμολογίῳ, ἐπενεγκοῦσα αὐξήσεις μέχρι 500 καὶ 700 %. Οὕτω ἡ γενικὴ μέση τιμὴ μεταφορᾶς αὐξάνεται εἰς τὰς διαφόρους ἐπιχειρήσεις εἰς 5,4—12,6 λ./χλμ. διὰ τὸν ἐπιβάτην καὶ εἰς 21,4—48,0 λ./χλμ. διὰ τὸν τόννον τοῦ ἐμπορεύματος.

Ἐπελθούσης τῆς εἰρήνης αἱ συνθῆκαι ἐπεδεινώθησαν, διότι καὶ ἡ ἐπικαταλλαγὴ καὶ ὁ τιμάριθμος ἐτράπησαν ἐπὶ τὰ χείρω. Τὰ τιμολόγια κατ' ἀνάγκην ηὐξήθησαν καὶ κατὰ τὸ 1928 τὰ κόμιστρα ὑπερέβαλον ἤδη τὸ δεκαπλάσιον τῶν συμβατικῶν. Ἡ αὔξησις ἔχει φθάσει σήμερον εἰς τὸ δεκαπενταπλάσιον διὰ τὰ ἐπιβατικὰ κόμιστρα καὶ εἰς τὸ δεκαοκταπλάσιον διὰ τὰ ἐμπορεύματα μικρᾶς ταχύτητος εἰς τὴν ΣΠΑΠ, εἰς χαμηλότερα δὲ ὅρια εἰς τὰς λοιπὰς ἐπιχειρήσεις. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ κρατικὸν δίκτυον, ὁ συντελεστὴς αὐξήσεως κυμαίνεται μεταξὺ 6 καὶ 14 διὰ τὸ ἐπιβατικὸν κόμιστρον καὶ 6 ἕως 24 διὰ τὸ τοῦ ἐμπορεύματος μικρᾶς ταχύτητος, ἀναλόγως τῆς θέσεως, τῆς ἀποστάσεως, τοῦ βάρους καὶ τῆς κλάσεως. Ἐν τούτοις ἐν τῇ πράξει τὸ σιδηροδρομικὸν τιμολόγιον εἶναι κατὰ μέσον ὅρον κάτω τῶν ὁρίων τούτων. Διότι πρὸς ἀποφυγὴν μειώσεως τῆς κινήσεως λόγῳ τῶν ὑψηλῶν κομίστρων ἀφ' ἑνὸς καὶ πρὸς καταπολέμησιν τοῦ συναγωνισμοῦ ἐκ τοῦ αὐτοκινήτου ἀφ' ἑτέρου, αἱ ἐπιχειρήσεις ἔχουσιν ἐν ἐφαρμογῇ πληθὺν εἰδικῶν τιμολογίων διὰ πλείστας ὅσας περιπτώσεις μεταφορᾶς, καθοριζόντων μεγάλας ἐκπτώσεις. Οὕτω ἡ γενικὴ μέση τιμὴ μεταφορᾶς καταπίπτει πολὺ κάτω τῆς μέσης τοῦ γενικοῦ τιμολογίου. Ἡ τοιαύτη κατάστασις κρατεῖ τὰ τιμολόγια εἰς ἐπίπεδα χθαμαλὰ καὶ τὰ καθιστᾷ ἀνίκανα, παρ' ὅλας τὰς δυνατὰς οἰκονομίας ἐπὶ τῶν δαπανῶν, νὰ σώσωσι τὰς σιδηροδρομικὰς ἐπιχειρήσεις, αἵτινες, ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὸ θεσσαλικὸν δίκτυον, μέλλον καὶ αὐτό, μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ὁδοῦ Βόλου—Λαρίσης, νὰ ὑποστῇ τὴν ἰδίαν τύχην, εὑρίσκονται εἰς χειρίστην οἰκονομικὴν κατάστασιν.

β') Προσωπικόν. Κατὰ τὸ 1917 ἐκυρώθη κανονισμὸς καθορίζων τὰ προσόντα τοῦ προσωπικοῦ, τὴν πρόσληψιν καὶ προαγωγὴν αὐτοῦ, τὰς ποινὰς καὶ ἀμοιβὰς καὶ ἐν γένει τὰς ὑπηρεσιακὰς αὐτοῦ σχέσεις καὶ περιορίζων τὴν μέχρι τότε ἀπόλυτον ἐξουσίαν τῆς ἐπιχειρήσεως ἐπ' αὐτό. Κατὰ τὸ 1925 ἐκυρώθησαν εἰδικὰ μισθολογικὰ κλιμάκια, περιέχοντα βασικοὺς μισθούς, οἵτινες πολλαπλασιαζόμενοι ἐπὶ τὸν ἑκάστοτε τιμάριθμον ὁρίζουσι τὴν ἀπολαυὴν ἑκάστου, καὶ ἐπιβάλλοντα κατὰ τριετίαν ὑποχρεωτικὴν αὔξησιν αὐτῆς. Κατ' ἔτος τὸ προσωπικὸν ἀπολαμβάνει ἀντὶ τοῦ καταργηθέντος κατὰ τὸ 1929 δεκάτου τρίτου μισθοῦ, 1.200 δρ. Ἡ κανονικὴ ἀντιμισθία του, ἀνεξαρτήτως τούτων, αὐξάνει εἴς τινας κλάδους σημαντικῶς ἐκ τῶν δευτερευουσῶν ἀπολαυῶν, ὡς ἀμοιβῶν ποικίλων, παροχῆς στολῶν, νυκτερινῆς ἐργασίας, οἰκονομίας καυσίμου κλπ. Ἡ ἐργασία τοῦ προσωπικοῦ, δωδεκάωρος ἄλλοτε, εἶναι σήμερον ἐν Ἑλλάδι διὰ τὸ τῆς κινήσεως ἐννεάωρος, καὶ τὸ τῶν ἐργοστασίων καὶ γραμμῆς ὀκτάωρος. Ἴδιος κανονισμός, ἀπὸ τοῦ 1926 ἐν ἰσχύϊ, καθορίζει τὸν μέγιστον χρόνον ἐργασίας του καθ' ἡμέραν καὶ ἑβδομάδα καὶ τὰς ἀναπαύσεις του, αἵτινες εἶναι δύο ἡμερῶν κατὰ μῆνα γενικῶς καὶ τεσσάρων διὰ τὸ προσωπικὸν κινήσεως, ἀνεξαρτήτως τῶν κανονικῶν ἀδειῶν ἀπουσίας.

Ἐν λειτουργίᾳ εὕρηνται ταμεῖα ἀλληλοβοηθείας, διαγράφοντα τὴν περίθαλψιν καὶ βοήθειαν τοῦ προσωπικοῦ καὶ τῶν οἰκογενειῶν του ἐν περιπτώσει ἀσθενειῶν, τραυμάτων ἢ θανάτου, ταμεῖα συντάξεων, εἰδικοὶ λογαριασμοὶ συνταξιούχων πρὸς ἐπαύξησιν τῆς χορηγουμένης συντάξεως καὶ ταμεῖα προνοίας (ΣΕΚ, ΣΠΑΠ), παρέχοντα ὡρισμένας ἐφ' ἅπαξ ἀποζημιώσεις εἰς τοὺς ἀποχωροῦντας τῆς ὑπηρεσίας λόγῳ ὁρίου ἡλικίας. Πάντα τὰ ἱδρύματα ταῦτα τροφοδοτοῦνται ὑπὸ τοῦ προσωπικοῦ διὰ κρατήσεως ὡρισμένου ποσοστοῦ ἐκ τῆς μισθοδοσίας του καὶ ὑπὸ τῶν ἐπιχειρήσεων, εἰσφερουσῶν σημαντικὰ ποσὰ ἐτησίως. Ὑπὲρ τῶν φυματικῶν ὑπαλλήλων ἰδία μέριμνα ἔχει ληφθῆ ὑπὸ τῶν δύο μεγάλων δικτύων ΣΕΚ καὶ ΣΠΑΠ, διαθετόντων τούτου μὲν 1.500.000 δραχ., ἐκείνου δὲ 4.000.000 δραχ. περίπου ἐτησίως. Ἡ ἀποζημίωσις τοῦ προσωπικοῦ καὶ αἱ εἰσφοραὶ τῶν ἐπιχειρήσεων εἰς τὰ διάφορα ταμεῖα αὐτοῦ ἀπορροφῶσι περὶ τὰ 75—80 % τῶν δαπανῶν χρήσεως περίπου, τῆς ἀναλογίας ἐξιχθείσης κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν ραγδαίως εἰς τὴν στάθμην ταύτην ἀπὸ τῆς τῶν 50—60 %. Κατὰ τὸ 1932 τὸ σύνολον τοῦ σιδηροδρομικοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἑλλάδος, αἱ ἀποζημιώσεις αὐτοῦ καὶ αἱ ὑπὲρ αὐτοῦ εἰσφοραὶ τῶν ἐπιχειρήσεων ἔχουσιν ὡς ἑξῆς:

Δίκτυα	Ἀριθ. προσωπικοῦ: Μονίμου	Ἀριθ. προσωπικοῦ: Ἐκτάκτου προσωπικοῦ	Μισθοδοσία ἢ ἀπολαυαὶ εἰς 1.000 δρ.	Εἰσφοραὶ ὑπὲρ αὐτοῦ εἰς 1.000 δρ.
ΣΕΚ	4.802	943	188.614	16.980
ΓΕΣ	358	17	12.569	630
ΣΠΑΠ	2.595	202	88.401	6.879
ΣΘ	660	42	22.711	1.261
ΣΒΔΕ	169	12	5.098	270
ΣΑ	164	—	7.298	433
ΠΚ	44	6	1.514	119
Ἐν ὅλῳ	8.822	1.222	326.205	26.572

Ἡ μέση συνολικὴ ἀπολαυὴ τοῦ σιδηροδρομικοῦ ὑπαλλήλου, κυμαινομένη κατὰ τὸ 1914 μεταξὺ 3,60 ἕως 4,20 δρ/ἡμ., ἀναλόγως τῶν δικτύων, φθάνει τὰς 9,50—9,90 κατὰ τὸ 1919, τὰς 37.90—40.60 τὸ 1923 καὶ ὑπερβαίνει τὰς 95 δραχ. ἡμερησίως κατὰ τὸ 1930.

γ') Καύσιμον καὶ ὑλικὰ συντηρήσεως. Οἱ ἑλληνικοὶ σιδηρόδρομοι, πλὴν τοῦ ἠλεκτροκινήτου μητροπολιτικοῦ Ἀθηνῶν—Πειραιῶς, εἶναι ἀτμήρεις. Ἡ χρησιμοποιουμένη παρ' αὐτῶν καύσιμος προέρχεται κατὰ κανόνα ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ κυρίως ἐξ Ἀγγλίας. Εἰσάγεται ἐπίσης γαιάνθραξ γερμανικὸς καὶ ὁλλανδικὸς ὡς καὶ ρωσικός. Ἑλληνικοῦ λιγνίτου χρῆσις δὲν γίνεται παρὰ λίαν περιωρισμένως, καὶ δὴ διὰ δευτερευούσας ὑπηρεσίας. Τελευταίως εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα ἐκάη λιγνίτης Σερρῶν καὶ Παγγαίου εἰς τὰς μακεδονικὰς γραμμάς, κυρίως εἰς ἐμπορικοὺς συρμοὺς καὶ εἰς ἀτμαμάξας, ὧν αἱ ἑστίαι παρέχουσιν εὐμενεῖς συνθήκας καύσεως πτωχοῦ γαιάνθρακος, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθῇ σαφὲς συμπέρασμα ἐπὶ τῆς γενικεύσεως τῆς χρησιμοποιήσεως αὐτοῦ. Κατὰ τοὺς ἐννέα τελευταίους μῆνας τοῦ 1933 ἐκάησαν ἐν ὅλῳ 8.900 τόνν. λιγνίτου. Ἡ κατανάλωσις ξένου γαιάνθρακος ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν ἀτμαμαξῶν καὶ λοιπῶν βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν ἐλλείως ὑπερβαίνει τοὺς 100 000 τόνν. ἐτησίως. Κατὰ τὸ 1933 ἔφθασε τοὺς 106 000 τόνν., δι' οὓς ἐδαπανήθησαν 80.000.000 δραχ. περίπου, ἐξ ὧν ἀντιστοιχοῦσιν εἰς τοὺς ΣΕΚ (χρῆσις 1932—1933) περὶ τὰ 54,5 ἑκατομμύρια καὶ εἰς τὴν ΣΠΑΠ 16,5. Δι' ἅπαντα τὰ λοιπὰ ὑλικὰ συντηρήσεως ἐν γένει τὸ ἑλληνικὸν δίκτυον ἐδαπάνησε περὶ τὰ 61.000.000 δραχ. κατὰ τὸ 1933, ἐξ ὧν 40 (χρῆσις 1932—1933) καὶ 12 ἑκατομμύρια περίπου ἀντιστοιχοῦσιν εἰς τοὺς ΣΕΚ καὶ εἰς τὴν ΣΠΑΠ.

δ') Φορολογία. Ὁ ἐπὶ τοῦ σιδηροδρομικοῦ κομίστρου φόρος, προστιθέμενος εἰς αὐτὸ καὶ ἀποδιδόμενος ἐν καιρῷ εἰς τὸ δημόσιον, ηὐξήθη σημαντικῶς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Μέχρι τοῦ 1900 τὸ κόμιστρον τοῦ ἐμπορεύματος δὲν ἐφορολογεῖτο, τοῦ ἐπιβατικοῦ φορολογουμένου διὰ 5 %. Κατὰ τὸ 1905 τὸ ἐπιβατικὸν κόμιστρον φορολογεῖται διὰ 7,5 %, καὶ τὸ τοῦ ἐμπορεύματος διὰ 5,5 %. Βαθμιαίως αὐξανομένη ἡ φορολογία αὕτη, ἔφθασε τὰ 14,20 % καὶ ἀντιστοίχως τὰ 12 %. Ἐξαίρεσις μόνον διὰ τὴν ΣΑ ὑπάρχει, δι' ἣν ἡ φορολογία, συμφώνως τῇ συμβάσει Πάουερ, δὲν ὑπερβαίνει τὰ 5 %. Οὕτω κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐκ τῶν συνολικῶν εἰσπράξεων τῶν ΣΕΚ περὶ τὰ 35.000.000 δρχ. ἀνήκουσιν εἰς τὸ δημόσιον ἐκ τῆς φορολογίας ταύτης, ἐκ τῶν τῆς ΣΠΑΠ 20.000.000 δρχ. καὶ ἐκ τῶν τῆς ΣΘ 5.500.000 δρχ. Κατὰ τὸ 1932 ἡ φορολογία αὕτη δι' ἅπαντα τὰ δίκτυα ἐπὶ συνολικῶν μετὰ τοῦ φόρου εἰσπράξεων διὰ παντὸς εἴδους μεταφορὰν 527.062.219 ἀπέδωσε 58.490.104. Ἀνεξαρτήτως τούτων τὸ σιδηροδρομικὸν κόμιστρον ἐπιβαρύνεται καὶ δι' ἄλλων ἐπαυξήσεων, προοριζομένων εἰς ἐνίσχυσιν τῶν διαφόρων προστατευτικῶν ὑπὲρ αὐτοῦ ταμείων.

ε') Ὁμολογιακὰ βάρη καὶ μετοχικὰ κεφάλαια.

Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1932 τὰ βάρη ταῦτα, ἐπιχειρήσεις, μετὰ τὰς γενομένας ἀποσβέσεις, ἀνήρχοντο εἰς τὰ ἑξῆς ποσά:

ΣΠΑΠ. Μετοχικὸν κεφάλαιον, 129.821 μετοχῶν, 12.982.100 δρχ. Ὁμολογιακὰ δάνεια χρεωλυτικὰ 742.698 λιρῶν Ἀγγλίας ἐτησίου τοκοχρεωλυσίου 35.495 λ. Α. καὶ 21.475.000 δρχ. ὑπηρεσίας 2.104.500 δρχ. Πιστώσεις ἐπὶ τόκῳ 57 300 λ. Α. ὑπηρεσίας 4 160 λ. Α. καὶ 12.000 000 δρχ. ὑπηρεσίας 1.200.000. Ἐτησία ὑπηρεσία ἐν ὅλῳ ὑπὸ τιμὴν λίρας 560 δρχ: 25.000 000 δρχ. περίπου.

ΣΘ. Μετοχικὸν κεφάλαιον, 86.308 μετοχῶν, 21.577.000 δρχ. Ἀπομένοντα ὁμολογιακὰ δάνεια ἐν ὅλῳ 6.041.300 δρχ. ὑπηρεσίας 490 000 δρχ. περίπου ἐτησίως.

ΠΚ. Μετοχικὸν κεφάλαιον, 1.060.900. Οὐδὲν ὁμολογιακὸν δάνειον.

ΣΒΔΕ. Μετοχικὸν κεφάλαιον 14.222 μετοχῶν, 1.422.200 δρχ. Ἐνυπόθηκον δάνειον 909 000 δρχ. ὑπηρεσίας 73.500 δρχ. ἐτησίως.

ΣΑ. Μετοχικὸν κεφάλαιον 721.240 δρχ. Ὁμολογιακὸν δάνειον 413.500, ὑπηρεσίας 33.000 δρχ. ἐτησίως.

ΓΕΣ. Κεφάλαιον 4.850.000 χρ. φρ., ὧν 2.250.000 κατατεθειμένα παρὰ ἐλβετικαῖς τραπέζαις καὶ 2.200.000 ἀντιπροσωπεύοντα ἀξίαν τροχαίου καὶ ἐγκαταστάσεων, αὐξηθὲν κατὰ τὴν ἑταιρείαν εἰς 2.290.710 χρ. φρ. Τὰ τελευταῖα ἐξυπηρετοῦνται διὰ τόκου 5,5 %, ἢ 126.000 χρ. φρ. ἐτησίως, ἠγγυημένου παρὰ τοῦ δημοσίου.

ΣΕΚ. Ὁμολογιακὰ βάρη: Δάνειον τοῦ 1890 5 % 60.000 000 χρ. φρ., οὗ μέρος 20.070.983 διετέθη ὑπὲρ τῆς κατασκευῆς τῆς γραμμῆς Λαρίσης, περιορισθὲν εἰς 13.447 880 χρ. φρ. κατὰ τὸ τέλος τῆς χρήσεως 1932—1933, κατόπιν τῶν γενομένων ἀποσβέσεων. Δάνειον τοῦ 1902 4 % 56.250.000 χρ. φρ., περιορισθὲν εἰς 53 659.000. Δάνειον ΕΘΚ 1893 3 % 145 342.500 γαλλικὰ φρ., περιορισθὲν εἰς 137.022.500. Δάνειον ΘΜ 1893 3 % ἐκ χρ. φρ. 56.581.000 κατὰ τὸ 1915, ἀφ' ἧς ἀνέλαβε τὴν ἐξυπηρέτησιν αὐτοῦ τὸ κράτος.

Τούτων τῶν δανείων ἡ ὑπηρεσία ἀνέρχεται περίπου εἰς 65.500.000 σταθεροποιημένας δραχμάς, τοῦ ἀκριβοῦς ὑπολογισμοῦ ὄντος ἀνεφίκτου, λόγῳ τῆς μὴ ὁριστικῆς τακτοποιήσεως τῶν ἐξυπηρετητέων ὁμολογιῶν τοῦ ΘΜ. Ἀνεξαρτήτως τούτων, διὰ τὴν πρώτην ἐγκατάστασιν καὶ ἐπαύξησιν ταύτης διετέθησαν 1.738.429.807 δρ. καὶ διὰ τὴν προμήθειαν ὑλικῶν πρὸς ἀντικατάστασιν τῆς ξυλίνης ἀνωδομῆς ΠΔΣ διὰ σιδηρᾶς καὶ ἐνίσχυσιν γεφυρῶν 345.238.574. Τὸ πρῶτον τῶν ποσῶν τούτων διετέθη ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ Κράτους, τὸ δὲ δεύτερον ἀποτελεῖ μέρος ὁμολογιακοῦ δανείου χορηγηθέντος ὑπὸ τῆς Βελγικῆς Ἐμπορικῆς Ἑταιρείας, οὗ ἡ ὑπηρεσία, λόγῳ τῆς βραχυχρονίου ἀποσβέσεως, εἶναι μεγάλη.

Ἐὰν διὰ τὴν σύγκρισιν πρὸς τὰς λοιπὰς σιδηροδρομικὰς ἐπιχειρήσεις γίνῃ δεκτὴ ὑπηρεσία 4% μόνον ἐπὶ τῶν κεφαλαίων τούτων, ἢ 83.500.000 δρ., εὑρίσκεται ὅτι, ἐὰν οἱ ΣΕΚ ἐπεβαρύνοντο διὰ τῆς ἐξυπηρετήσεως τῶν δι' αὐτοὺς διατεθέντων κεφαλαίων ὑπὸ τοῦ Κράτους, θὰ ἔπρεπε νὰ καταβάλλωσιν ἐτησίως περὶ τὰ 150.000 000 σταθεροποιημένων δραχμῶν.

στ') Εἰσπράξεις καὶ δαπάναι. Αἱ εἰσπράξεις καὶ αἱ δαπάναι χρήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ δικτύου δίδονται ἐν τῷ κατωτέρω πίνακι εἰς ἑκατομμύρια δραχμῶν διὰ τὰ τελευταῖα ἔτη:

Δίκτυα	1923 Εἰσπράξεις	1923 Δαπάναι	1926 Εἰσπράξεις	1926 Δαπάναι	1929 Εἰσπράξεις	1929 Δαπάναι	1932 Εἰσπράξεις	1932 Δαπάναι
ΣΕΚ	210	171	309	304	342	332	252	284
ΓΕΣ	—	—	24	20	23	23	23	26
ΣΠΑΠ	78	69	141	114	182	144	144	122
ΣΘ	19	17	34	26	40	29	35	28
ΣΒΔΕ	2,8	2,9	6,0	7,0	8,3	8,8	5,8	6,6
ΣΑ	8,3	8,8	16,4	18,0	12,4	20,0	6,9	11,1
ΠΚ	1,1	1,0	2,3	1,9	3,2	2,7	2,1	2,4

Αἱ εἰσπράξεις αὗται ἀνάγονται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἐκ τῆς μεταφορᾶς ἐπιβατῶν καὶ ἐμπορευμάτων ἀπόδοσιν, μὴ περιλαμβάνουσαι ἔσοδα ἐκ διαφόρων ἄλλων αἰτίων ἀσχέτων πρὸς τὸ σιδηροδρομικὸν ἔργον, ὡς ἐκ τῆς ἐκμεταλλεύσεως ἀτμοπλοίων, λουτρῶν, καφενείων κλπ. Αἱ δαπάναι περιλαμβάνουσι τὰ γενικὰ ἔξοδα, τὰς ἀπολαυὰς καὶ ἀποζημιώσεις τοῦ προσωπικοῦ καὶ τὰ διατεθέντα ποσὰ διὰ καύσιμον καὶ ὑλικὰ συντηρήσεως ἐν γένει. Ἔκτακτοι δαπάναι οἱασδήποτε φύσεως, ὑπηρεσίαι δανείων κλπ. καὶ ἄλλαι ἀνάλογοι δὲν συνυπελογίσθησαν. Οὕτω τὰ δεδομένα τοῦ πίνακος ἀνάγονται ἀποκλειστικῶς εἰς ὅ,τι εἰσέπραξεν ἡ ἐπιχείρησις ἐκ τῆς ἐνεργηθείσης παρ' αὐτῆς μεταφορᾶς καὶ εἰς ὅ,τι ἐδαπάνησε διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς μεταφορᾶς ταύτης, παρέχοντα σαφῆ εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς αὐτῆς δυναμικότητος. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δεδομένων ἐξάγεται ὁ συντελεστὴς ἐκμεταλλεύσεως, παρέχων ἰδέαν ἐπαρκῶς ἀκριβῆ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως καὶ ἀσφαλῆ βάσιν συγκρίσεως μεταξὺ τῶν ἀποτελεσμάτων χρήσεως ἀναλόγων σιδηροδρομικῶν ἐκμεταλλεύσεων. Αἱ παρατιθέμεναι τιμαὶ τῶν συντελεστῶν τούτων διὰ τὰ κυριώτερα δίκτυα ἀποδεικνύουσι τὴν ἑταιρικὴν διοίκησιν πλεονεκτοῦσαν τῆς κρατικῆς.

Δίκτυα	1923	1926	1929	1932
ΣΕΚ	81	98	97	112
ΣΠΑΠ	88	81	79	85
ΣΘ	89	76	73	80
ΓΕΣ	—	83	100	113

Αὕτη εἶναι ἡ ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως εἰκὼν τῆς χρήσεως τοῦ σιδηροδρόμου. Ἡ ἐπιχείρησις ὅμως ἔχει βάρη ἄλλα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρακάμψῃ καὶ τὰ ὁποῖα, ἐπαυξάνοντα τὰς δαπάνας, καθιστῶσι δυσμενέστερα τὰ ἀποτελέσματα,

Digitized by Google

ἐνῷ ἀντικρύσματα ἀνάλογα δὲν ὑπάρχουσι, πλὴν εἰσπράξεών τινων, μὴ ἀναγομένων εἰς τὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ σιδηροδρόμου ἐξ ἐνοικίων ἢ πωλήσεως παλαιῶν ὑλικῶν ἢ διαφόρων ἄλλων ἀναλόγων αἰτίων, συναποτελουσῶν μικρὸν ποσοστὸν τῶν ἐκ κομίστρων εἰσπράξεων. Ἡ ἀντιπαράστασις τῶν ποσῶν τούτων δίδει διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ 1932 τὰ ἑξῆς ἀποτελέσματα εἰς ἑκατομμύρια δραχμῶν:

κῶν δανείων μὴ ληφθείσης ὑπ' ὄψιν. Τὸ κρατικὸν δίκτυον ἑπομένως ἀπὸ ἀπόψεως οἰκονομικοῦ ἀποτελέσματος εὑρίσκεται εἰς τὴν χειροτέραν μοῖραν, διότι ἡ ἐκμετάλλευσις αὐτοῦ ἐγκαταλείπει συνεχῶς τοιαύτας ζημίας, ὥστε τὰ μὲν διατεθέντα δι' αὐτὸ δάνεια νὰ μὴ καθίσταται δυνατὸν νὰ ἐξυπηρετηθῶσι, τὰ δὲ ὑπὸ τοῦ προϋπολογισμοῦ εἰσενεχθέντα κεφάλαια νὰ μένωσιν ἄνευ τινὸς ἀπο-

Χρῆσις 1932	*ΣΕΚ*	*ΓΕΣ*	*ΣΠΑΠ*	*ΣΘ*	*ΣΒΔΕ*	*ΣΑ*	*ΠΚ*
Εἰσπράξεις							
Ἐκ κομίστρων μετὰ τοῦ φόρου τοῦ δημοσίου	283,1	25,3	162,9	39,4	6,5	7,2	2,4
Διάφοροι	2,7	2,8	1,4	1,4	0,2	0,2	0,5
Συνολικαί	285,8	28,1	164,3	40,8	6,7	7,4	2,9
Δαπάναι							
Δαπάναι χρήσεως	283,5	25,5	121,9	28,4	6,6	11,1	2,4
Δαπάναι ἐκτάκτων ἔργων	1,0	0,5	—	—	—	—	—
Εἰσφοραὶ εἰς Ταμεῖα ἀλληλοβοηθείας, συντάξεων κλπ.	17,0	0,6	6,9	1,3	0,3	0,4	0,2
Ὑπηρεσία δανείων	150,0	2,9	26,8	0,5	0,1	0,1	—
Φόροι	81,6	2,6	19,1	4,0	0,7	0,3	0,3
Προβλέψεις, κρατήσεις κλπ.	3,7	0,8	2,9	6,6	0,1	—	—
Τόκοι καὶ συναλλαγματικὴ διαφορά	10,3	—	13,6	—	—	—	—
Σύνολον	497,1	32,9	191,2	40,8	7,8	11,9	2,9
Οἰκονομικὸν ἀποτέλεσμα συνολικὸν	—211,3	—4,8	—26,9	—	—1,1	—4,5	—
Ἐὰν δὲν ὑπολογισθῇ ἡ ὑπηρεσία τῶν δανείων	— 61,3	—1,9	— 0,1	+0,5	—1,0	—4,4	—

Κατὰ τὴν χρῆσιν ὅθεν τοῦ 1932 ἡ οἰκονομικὴ ἀπόδοσις πασῶν τῶν ἐπιχειρήσεων, ἐξαιρουμένης τῆς τοῦ σιδηροδρόμου Θεσσαλίας, σημαντικὸν ποσὸν διαθέτοντος διὰ προβλέψεις, ὑπῆρξεν ἐπιζημία, ἐγκαταλείψασα ἐλλείμματα. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἡ κακὴ αὕτη κατάστασις ἀποτελεῖ κανόνα. Οἱ ἑπόμενοι ἀριθμοί, οἵτινες δίδουσι τὰ τελικὰ περισσεύματα ἢ ἐλλείμματα τῶν κυριωτέρων σιδηροδρομικῶν ἐπιχειρήσεων ἀπὸ μιᾶς δεκαετίας, χωρὶς νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν ζημίαι ἀνεξάρτητοι τῆς καθαρῶς σιδηροδρομικῆς ἐκμεταλλεύσεως καὶ μὴ ὑπολογιζομένων τῶν ποικίλων κρατήσεων καὶ ἀποσβέσεων, παρέχουσι σαφῆ εἰκόνα τῆς ἐπιδράσεως τῆς κρίσεως καὶ τοῦ αὐτοκινήτου ἐπὶ τοῦ ἀποτελέσματος τῆς σιδηροδρομικῆς ἐκμεταλλεύσεως.

δόσεως καὶ συχνάκις οὔτε τῶν δαπανῶν χρήσεως ἡ κάλυψις νὰ ἐπιτυγχάνηται. Διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς τοιαύτης κακοδαιμονίας τῶν ἑλληνικῶν σιδηροδρόμων, πολλαὶ μελέται ἀνελήφθησαν καὶ ὑπὸ τῶν ἁρμοδίων ὑπηρεσιῶν καὶ ὑπὸ εἰδικῶν σιδηροδρομικῶν, ἅπασαι καταλήγουσαι κυρίως εἰς ὑποδείξεις μειώσεως τῆς φορολογίας ἐπὶ τῶν κομίστρων, προασπίσεως τοῦ σιδηροδρόμου ἀπέναντι τοῦ αὐτοκινήτου καὶ περιορισμοῦ τῆς ἐλευθερίας τοῦ προσωπικοῦ, ἐπιτυγχάνοντος ἀδιαλείπτως ὠφελήματα εἰς βάρος τῆς ἐκμεταλλεύσεως.

3. *Κίνησις*. Ἀριθμοί τινες κατωτέρω διδόμενοι παρέχουσιν ἀπὸ πάσης ἰδιαιτέρας ἀναπτύξεως σαφεστέραν ἰδέαν τοῦ ὠφελίμου ἔργου τῶν ἑλληνικῶν σιδηροδρόμων. Κατὰ τὸ 1932 ὁ ἀριθμὸς τῶν

Δίκτυα	*1923*	*1924*	*1925*	*1926*	*1927*	*1928*	*1929*	*1930*	*1931*	*1932*
ΣΕΚ	—57,0	—56,0	—85,8	—138,3	—106,6	—108,1	—165,7	—173,1	—202.0	—207,6
ΓΕΣ	—	—	+ 6,1	+ 1,6	— 1,1	— 2,8	— 2,4	— 2,7	— 3,6	— 4,0
ΣΠΑΠ	— 5,9	—11,5	— 6,8	— 10,0	— 7,4	+ 20,6	+ 19,2	— 12,7	— 11,3	— 24,1
ΣΘ	+ 1,7	+ 1,8	+ 2,5	+ 4,4	+ 5,0	+ 7,6	+ 7,4	+ 8,1	+ 9,9	+ 6,7
ΣΒΔΕ	— 0,7	— 1.0	— 1,1	— 1,4	— 1,2	— 0,8	0	— 0,5	— 1,4	— 1,1
ΣΑ	— 0,8	— 4,3	— 5,7	— 4,2	— 7,0	— 9,9	— 7,8	— 4,7	— 4,5	— 4,5

Οἱ λογαριασμοὶ τοῦ δικτύου ΓΕΣ, ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἑξαμήνου 1924 περιελθόντος εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος ὑπὸ τὸ σημερινὸν μῆκός του, εὑρί-

μετενεχθέντων ἐπιβατῶν καὶ ἐμπορευμάτων μετὰ τῆς διαδρομῆς αὐτῶν ἐν ὅλῳ καὶ κατὰ μονάδα ἔχουσιν ὡς ἑξῆς:

Κίνησις	*ΣΕΚ*	*ΓΕΣ*	*ΣΠΑΠ*	*ΣΘ*	*ΣΒΔΕ*	*ΣΑ*	*ΠΚ*
Ἀριθμὸς ἐπιβατῶν	2.689.819	113.442	2.286.178	621.989	216.854	1.696.193	133.095
Χιλιομετρικοὶ ἐπιβάται	199.410.674	7.485.363	99.146.163	16.980.300	4.105.433	14.988.000	1.257.058
Μέση διαδρομὴ ἐπιβάτου εἰς χλμ.	74,2	66,0	43,3	27,3	19,1	8,8	9,4
Σύνολον βάρους ἀποσκευῶν, ἐμπορευμάτων καὶ ζῴων εἰς τόννους	1.107.144	81.244	349.608	146.274	31.035	537	53.892
Χιλιομετρικοὶ τόννοι ἐμπορευμάτων	107.291.482	6.748.084	35.462.613	11.701.924	1.272.420	5.833	665.851
Μέση διαδρομὴ τοῦ τόννου χλμ.	96,9	83,1	101,4	80,0	41,0	10,8	12,3
Ὠφέλιμον ἔργον Σύνολον χιλιομετρικῶν τόννων, τοῦ ἐπιβάτου λογιζομένου πρὸς 0,075 τόνν.	122.247.282	7.309.486	42.898.575	12.975.446	1.580.327	1.129.933	760.130

σκονται ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ἐνώπιον διαιτησίας, τῶν ὡς ἄνω ἀποτελεσμάτων ὑποκειμένων εἰς μεταβολὴν πιθανήν, ποτὲ ὅμως τοιαύτην, ὥστε νὰ ἐπηρεάσῃ οὐσιωδῶς τὴν σκοπουμένην ἐνταῦθα σύγκρισιν. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ κρατικὸν δίκτυον, τὰ ἀποτελέσματα ἐκμεταλλεύσεως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογισθῶσι μετ' ἀκριβείας, δεδομένου ὅτι

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πορεία τῆς ἐντάσεως τῆς κινήσεως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ὑπὸ τῆς κρίσεως μειωθεῖσα. Ὁ ἀριθμὸς ἐπιβατῶν καὶ οἱ τόννοι ἐμπορευμάτων, οἱ μετενεχθέντες κατὰ ταῦτα, ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὰ διανυθέντα ὑπὸ τῶν συρμῶν χιλιόμετρα, πάντα ταῦτα εἰς χιλιάδας, ἔχουσιν ὡς ἑξῆς:

Δίκτυα	*1923*			*1926*			*1929*			*1932*		
	Ἀριθ. ἐπιβατ.	*Τόννοι ἐμπορ.*	*Διαδρ. συρμῶν*	*Ἀριθ. ἐπιβατ.*	*Τόννοι ἐμπορ.*	*Διαδρ. συρμῶν*	*Ἀριθ. ἐπιβατ.*	*Τόννοι ἐμπορ.*	*Διαδρ. συρμῶν*	*Ἀριθ. ἐπιβατ.*	*Τόννοι ἐμπορ.*	*Διαδρ. συρμῶν*
ΣΕΚ	3.252	977	3.083	3.559	1.046	3.658	3.540	1.307	4.305	2.690	1.107	4.063
ΓΕΣ	—	—	—	154	105	214	141	101	240	113	81	260
ΣΠΑΠ	3.136	304	1.765	3.065	317	2.205	2.556	401	2.314	2.286	350	2.239
ΣΘ	997	124	479	857	134	480	846	141	501	622	146	528
ΣΒΔΕ	338	23	131	425	38	146	348	40	154	217	31	122
ΣΑ	1.403	17	195	2.791	16	204	2.080	9	201	1.696	1	227
ΠΚ	112	37	38	127	69	40	185	76	39	133	54	40

μόνον κατὰ τὸ 1930 καθωρίσθη τὸ κεφάλαιον πρώτης ἐγκαταστάσεως καὶ ἑπομένως καὶ ἡ ὑπηρεσία αὐτοῦ ἔκτοτε δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ. Διὰ τὴν σύγκρισιν ὑπελογίσθη ἡ ὑπηρεσία τῶν ὁμολογιακῶν δανείων ἴση πρὸς 65.000.000 σταθεροποιημένων δραχμῶν (λίρα=375 δρ.) καὶ ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν ὑπηρεσία 4 % τοῦ συνολικοῦ ὑπολοίπου ποσοῦ πρώτης ἐγκαταστάσεως καὶ ἐπαυξήσεως αὐτῆς καθ' ἕκαστον ἔτος, τῆς ἀναστολῆς τῆς πλήρους ἐξυπηρετήσεως ὑπὸ τοῦ Κράτους τῶν ὁμολογια-

Τὸ δίκτυον ΤΣΜ, ἐν ἐκμεταλλεύσει ὑπὸ τῶν ΣΕΚ ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου 1933, εἰσέπραξε μέχρι τέλους 1933 296.000 δρχ., δαπανηθέντων δι' αὐτὸ διὰ μισθοδοσίας 301.000, δι' ὑλικὰ 137.000 καὶ δι' ἐπισκευὴν τροχαίου 197.000 δρχ., πραγματοποιῆσαν ἔλλειμμα 339.000 δρχ. εἰς ἐννέα μῆνας. Γενικῶς κατὰ τὸ 1933 παρατηρεῖται βελτίωσις τῆς κινήσεως, ἀλλὰ ἑτέρων βαρῶν ἐπιπροστιθεμένων εἰς τὰς διοικήσεις, τὸ οἰκονομικὸν ἀποτέλεσμα δὲν προβλέπεται εὐχάριστον. Ἡ σύγκρισις

τῶν ἀποτελεσμάτων τούτων πρὸς ἐξαγόμενα ἐτῶν προπολεμικῶν δὲν εἶναι δυνατὴ παρὰ διὰ τὰ δίκτυα τῆς Π. Ἑλλάδος. Ἡ ἀρτηρία τῶν ΣΕΚ ἀρχικῶς δὲν ἐχώρει πέραν τοῦ Παπαπουλίου, ὥστε πᾶσα κίνησις ἐντεῦθεν τούτου πραγματοποιηθεῖσα τότε νὰ μὴ εἶναι συγκριτέα πρὸς τὴν μετὰ τὸ 1920 λόγῳ τῆς προσθήκης κινήσεως πρὸς τὰ βόρεια, δυσχερέστατα ἀποχωριζομένης. Μίαν ἰδέαν τῆς βαθμιαίας μεταβολῆς τῆς κινήσεως δίδουσι διὰ τὰ κυριώτερα δίκτυα τὰ κάτωθι ἀποτελέσματα εἰς χιλιάδας ἐπιβατῶν καὶ τόννων ἐμπορευμάτων:

Κίνησις	*ΣΠΑΠ*				*Σθ*			
	1901	1905	1910	1914	1901	1905	1910	1914
Ἐπιβάται	1.621	1.749	2.005	2.291	422	520	556	620
Ἐμπορεύματα' τόννοι	247	277	314	370	97	115	108	115

Διὰ τὸ σύνολον τῶν σιδηροδρόμων τῆς Π. Ἑλλάδος εὑρίσκεται ὅτι, ἐφ' ὅσον τὸ δίκτυον συνεπληροῦτο, μετέφερον εἰς χιλιάδας:

Κίνησις	1890	1895	1900	1905	1910	1915
Ἐπιβάτας	1.709	2.163	3.018	3.517	4.072	5.324
Τόννους ἐμπορευμάτων	167	217	365	497	578	663

Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς αὐτὴ εἶναι ἀπὸ τῆς γενέσεώς του ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἑλληνικοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου, ἡ οἰκονομική του πορεία κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη καὶ ἡ συντελεσθεῖσα παρ' αὐτοῦ ὠφέλιμος ἐν εἰρήνῃ ἐργασία, κατὰ τοὺς τελευταίους πολέμους ἐπιπροσθέσαντος πολύτιμον βοήθειαν διὰ τὴν ἄμυναν τῆς χώρας. Ἀπὸ μακρῶν ἐτῶν ἐξυπηρετοῦν τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν, καὶ σχετικῶς καλῶς κατὰ τὸ παρελθὸν συντηρηθέν, κατελήφθη τελευταίως ὑπὸ τῆς κρίσεως καὶ ἐπολεμήθη σθεναρῶς ὑπὸ τοῦ αὐτοκινήτου, ὥστε νὰ μὴ κατορθώσῃ νὰ ἐπουλώσῃ τὰς πληγάς, τὰς ὁποίας ἐπροξένησαν εἰς αὐτὸ οἱ τελευταῖοι πόλεμοι. Ὑπολογίζεται σήμερον ὅτι οἱ ΣΕΚ καὶ ἡ ΣΠΑΠ ἔχουσιν ὁμοῦ ἀνάγκην περὶ τὸ 1.500 000 λιρῶν, ὅπως συμπληρώσωσιν ἐλλείψεις των ἀναγομένας καὶ εἰς τὴν ἀσφάλειαν τῆς κυκλοφορίας καὶ εἰς τὴν οἰκονομικωτέραν ἐκμετάλλευσιν. Παρὰ ταῦτα, καὶ παρὰ τὴν ἔλλειψιν μελετημένου συγκοινωνισκοῦ προγράμματος, ἡ ὁποία ἐπανειλημμένως ἔβλαψε καιρίως τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν σιδηροδρόμων, προσφέρουσιν οὗτοι, καὶ σήμερον ἀκόμη, ἀγωνιζόμενοι κατὰ παντὸς εἴδους δυσχερειῶν, μεγίστας ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν, ὄντες ἀπαραίτητοι καὶ διὰ τὴν ἄμυναν τῆς χώρας. Ἡ οἰκονομικὴ καταβαράθρωσις, εἰς ἣν φέρονται, θὰ ἔχῃ σοβαρώτατον ἀντίκτυπον ἐπὶ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος, δι' ὃ καὶ πᾶσα ἐκ μέρους τοῦ Κράτους ἐνέργεια, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἀναστολῆς τῆς κακοδαιμονίας τῶν μεγαλυτέρων τοὐλάχιστον σιδηροδρομικῶν ἀρτηριῶν, εἶναι ὄχι μόνον ἀπολύτως δεδικαιολογημένη, ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένη.

Γ. Π. ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ

ΘΑΛΑΣΣΙΑΙ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΙ. Ἡ Ἑλλάς, λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς αὐτῆς θέσεως, περιλαμβάνεται, διὰ τῶν μεγαλυτέρων λιμένων της, ἐντὸς τοῦ δικτύου τῶν διεθνῶν γραμμῶν θαλασσίων συγκοινωνιῶν, αἵτινες ἔχουν μὲν ὡς ἀφετηρίαν τοὺς ἄλλους μεγάλους λιμένας τῆς Μεσογείου, τινὲς δὲ καὶ λιμένας τῆς Βορείου Εὐρώπης ἢ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, ἐπεκτείνονται δὲ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου καὶ τὴν Μαύρην θάλασσαν. Ἀφ' ἑτέρου, λόγῳ τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τῶν παραλίων αὐτῆς καὶ τῆς διαμορφώσεως αὐτῶν εἰς ἀλλεπαλλήλους κόλπους μὲ πολυπληθεῖς λιμένας καὶ ὅρμους, ὡς καὶ τῆς πληθύος τῶν νήσων, αἵτινες περιβάλλουν τὰς ἀκτάς, ἔχει δημιουργηθῆ πυκνὸν δίκτυον ἑλληνικῶν γραμμῶν θαλασσίων συγκοινωνιῶν, αἵτινες συνδέουν τοὺς καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν παραλίων λιμένας καὶ τὰς ἔναντι αὐτῶν νήσους πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὸν μεγάλον λιμένα τῆς πρωτευούσης.

Τὰς συγκοινωνίας ἑπομένως τῆς χώρας ἡμῶν ἀπὸ θαλάσσης διαιροῦμεν εἰς ἐξωτερικὰς καὶ εἰς ἐσωτερικὰς τοιαύτας. Ἐξωτερικαὶ εἶναι αἱ συνδέουσαι αὐτὴν μετὰ τῶν ξένων ἐπικρατειῶν, ἐνῷ ἐσωτερικαὶ εἶναι αἱ δι' ὧν οἱ ἑλληνικοὶ λιμένες πρὸς ἀλλήλους ἐπικοινωνοῦσιν. Αἱ ἐξωτερικαὶ διεξάγονται ὑπὸ ἑλληνικῶν καὶ ξένων πλοίων, ἐνῷ αἱ ἐσωτερικαὶ μόνον ὑπὸ ἑλληνικῶν· τοῦτο δέ, διότι αἱ συγκοινωνίαι μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν λιμένων, ἡ μεταφορὰ δηλαδὴ ἐπιβατῶν ἢ ἐμπορευμάτων ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸν ἄλλον ἑλληνικὸν λιμένα, ἡ χαρακτηριζομένη διὰ τοῦ ὅρου «ἀκτοπλοΐα», ἀποτελεῖ προνόμιον, τὸ ὁποῖον τὸ κράτος καὶ διὰ τῆς ἐσωτερικῆς αὐτοῦ νομοθεσίας καὶ διὰ τῶν διεθνῶν συμβάσεων ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας ἐπεφύλαξε μόνον εἰς τὰ πλοῖα τὰ φέροντα τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν. Πλοῖα ὑπὸ ξένην σημαίαν ἔχουν βεβαίως τὸ δικαίωμα νὰ προσεγγίζουν διαδοχικῶς εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς λιμένας, ὅπως ἀντιθέτως καὶ τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα εἰς τοὺς ξένους λι-

Digitized by Google

μένας, ἀλλὰ μόνον διὰ νὰ ἀποβιβάζουν ἢ νὰ ἐπιβιβάζουν ἐπιβάτας ἢ ἐμπορεύματα παραληφθέντα ἢ προοριζόμενα διὰ τὸ ἐξωτερικόν, οὐχὶ δὲ ἀπὸ ἑλληνικοῦ λιμένος δι' ἄλλον τοιοῦτον. Μέχρι τοῦ 1927 εἶχον τοιοῦτον δικαίωμα ἐκ παλαιοτέρων ἐμπορικῶν συμβάσεων τὰ ὑπὸ ἀγγλικὴν καὶ ἰταλικὴν σημαίαν πλοῖα, ἀλλὰ τὸ δικαίωμα τοῦτο κατηργήθη διὰ τῶν συνομολογηθεισῶν νέων συμβάσεων. Ἓν μόνον ὑπόλειμμα, οὕτως εἰπεῖν, τῆς ἀκτοπλοΐας τῶν ξένων πλοίων εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς λιμένας παρέμεινε, ρητῶς περιληφθὲν εἰς τὰς νέας συμβάσεις, τὰ λεγόμενα «εἰσιτήρια ἢ φορτωτικαὶ συνεχείας». Δυνάμει τούτων, ἐπιβάτης ἐφοδιαζόμενος εἰς τὸν ἐξωτερικὸν λιμένα τῆς ἀφετηρίας ἢ προσεγγίσεως τοῦ πλοίου δι' εἰσιτηρίου συνεχείας δύναται ν' ἀποβιβασθῇ εἰς ἕνα ἑλληνικὸν λιμένα, ὅπου τὸ ξένον πλοῖον προσεγγίζει καὶ ὅπου ὅμως δὲν λήγει ἡ ἰσχὺς τοῦ εἰσιτηρίου του, νὰ ἐπιβιβασθῇ δὲ κατόπιν ἐπὶ ἄλλου πλοίου τῆς αὐτῆς σημαίας, διὰ νὰ ἀποβιβασθῇ εἰς ἄλλον ἑλληνικὸν λιμένα. Ὁμοίως ἐμπόρευμα φορτωθὲν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐπὶ ξένου πλοίου μὲ φορτωτικὴν συνεχείας καὶ προοριζόμενον π. χ. διὰ τὸν λιμένα Θεσσαλονίκης δύναται νὰ ἐκφορτωθῇ εἰς τὸν λιμένα Πειραιῶς, ὅπου τὸ κομίζον αὐτὸ πλοῖον προσήγγισε, καὶ κατόπιν νὰ ἐπαναφορτωθῇ ἐπὶ ἄλλου πλοίου τῆς αὐτῆς σημαίας προοριζομένου διὰ Θεσσαλονίκην καὶ νὰ ἐκφορτωθῇ ἐκεῖ.

Ὁμιλοῦμεν ἐνταῦθα κυρίως περὶ τῶν τακτικῶν γραμμῶν θαλασσίων συγκοινωνιῶν τῆς Ἑλλάδος, εἴτε ἐξωτερικῶν εἴτε ἐσωτερικῶν τοιούτων. Τακτικὰς δὲ συγκοινωνίας ἐννοοῦμεν τὰς ἐκτελουμένας κανονικῶς ὑπὸ ὡρισμένων πλοίων, καθ' ὡρισμένα ἐκ τῶν προτέρων δρομολόγια ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ λιμένος ἀναχωρήσεως μέχρι τοῦ τελικοῦ λιμένος προορισμοῦ καὶ μὲ πάντας τοὺς ἐνδιαμέσους διαδοχικοὺς λιμένας προσεγγίσεως καὶ προκαθωρισμένας τὰς ἡμέρας καὶ ὥρας κατάπλου καὶ ἀπόπλου εἰς ἕκαστον αὐτῶν. Αἱ τακτικαὶ δ' αὗται συγκοινωνίαι ἐκτελοῦνται εἴτε ὑπὸ πλοίων ἐπιβατηγῶν, διὰ τῶν ὁποίων μεταφέρονται ἐπιβάται μόνον, ἤ, ὅπερ τὸ συνηθέστερον, ἐπιβάται καὶ ἐμπορεύματα, χαρακτηριζόμεναι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὡς γραμμαὶ ταχυδρομικαί, ἢ ὑπὸ πλοίων φορτηγῶν, δι' ὧν μεταφέρονται μόνον ἐμπορεύματα μεταξὺ τῶν διαφόρων λιμένων τοῦ προκαθωρισμένου δρομολογίου, ὁπότε αἱ συγκοινωνιακαὶ αὗται γραμμαὶ ὀνομάζονται ἐμπορικαί. Ἐκτὸς ὅμως τῶν τακτικῶν γραμμῶν, ἔχομεν καὶ τοὺς ἐκτάκτους κατάπλους εἰς τοὺς λιμένας πλοίων κυρίως φορτηγῶν, διὰ τῶν ὁποίων διεξάγεται τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ εἰσαγωγικοῦ ἐμπορίου τῆς χώρας ἡμῶν. Διὰ τῶν πλοίων τῶν ἐξυπηρετούντων τακτικὰς γραμμὰς (bateaux de ligne, liners) μεταφέρονται κυρίως τὰ ἐμπορεύματα τοῦ γενικοῦ λεγομένου ἐμπορίου καὶ εἰς μικρὰς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ποσότητας, ἐνῷ διὰ τῶν ἐκτάκτως ἢ ἀκανονίστως καταπλεόντων καὶ ἀποπλεόντων (rouliers maritimes, tramps) γίνονται αἱ ὁλικαὶ λεγόμεναι μεταφοραί, ὡς δημητριακῶν, γαιανθράκων, μεταλλευμάτων, ξυλείας κλπ.

Διὰ τῶν τακτικῶν γραμμῶν, κυρίως δὲ τῶν ὑπὸ ἐπιβατηγῶν πλοίων ἐκτελουμένων, ἐνεργοῦνται καὶ αἱ μεταφοραὶ τῶν ταχυδρομικῶν φακέλων μεταξὺ τῶν διαφόρων κρατῶν ἢ μεταξὺ τῶν λιμένων τοῦ αὐτοῦ κράτους. Εἰς τὴν μεταφορὰν τοῦ ταχυδρομείου τὰ πλοῖα ὑποχρεοῦνται δυνάμει εἰδικῶν ταχυδρομικῶν συμβάσεων μετὰ τῶν κυβερνητικῶν ὑπηρεσιῶν τῶν κρατῶν, εἰς τοὺς λιμένας τῶν ὁποίων προσεγγίζουν, ἀπολαμβάνοντα ὡς ἀντάλλαγμα αἰσθητὴν μείωσιν τῶν λιμενικῶν ἢ φαρικῶν τελῶν, εἰς τὴν πληρωμὴν τῶν ὁποίων τὰ πλοῖα γενικῶς ὑποβάλλονται εἰς τοὺς λιμένας ὅπου καταπλέουν.

Τακτικαὶ γραμμαὶ ἐξωτερικῶν συγκοινωνιῶν. Παραθέτομεν κατωτέρω πίνακα τῶν τακτικῶν ἐξωτερικῶν γραμμῶν, αἵτινες συνδέουν τὴν Ἑλλάδα μετὰ τῶν ξένων χωρῶν. Πολλάκις συμβαίνει μία γραμμὴ καθ' ὅλον τὸ μῆκος αὐτῆς νὰ συνδέῃ τὴν Ἑλλάδα μετὰ τῶν λιμένων δύο ἢ καὶ περισσοτέρων ξένων κρατῶν, ἀλλ' ὁ πίναξ εἶναι διατεταγμένος οὕτως, ὥστε νὰ ἐμφανίζωνται αἱ συγκοινωνίαι αὐτοτελῶς μεθ' ἑνὸς ἑκάστου ξένου κράτους. Αἱ παρατιθέμεναι γραμμαὶ ὑπόκεινται εἰς διαφόρους τροποποιήσεις διὰ τῆς παραλείψεως ἢ προσθήκης προσεγγίσεων εἰς λιμένας, ἀναστολῆς ἢ καταργήσεως ὡρισμένων δευτερευουσῶν γραμμῶν, ἀλλ' ἐν τῷ συνόλῳ ὁ πίναξ παρουσιάζει γενικῶς τὸ διαμορφωθὲν καὶ ἐν λειτουργείᾳ τελοῦν δίκτυον τῶν θαλασσίων ἐξωτερικῶν συγκοινωνιῶν τῆς Ἑλλάδος.

Μετὰ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Βορείου Ἀμερικῆς. *Ἑλληνικὰ πλοῖα.* Γραμμὴ Πειραιεὺς—Λισσαβὼν—Ἀζόραι νῆσοι—Ν. Ὑόρκη καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων. Ἐκτελεῖται ἀνὰ 45 περίπου ἡμέρας ὑπὸ τοῦ ἀτμοπλοίου «Βύρων» τῆς Ἐθνικῆς Ἀτμοπλοΐας τῆς Ἑλλάδος.

Ἰταλικά. Γραμμὴ Τεργέστη—Γραβόζα—Πάτραι—Νεάπολις—Παλέρμο—Κάνναι ἢ Ἀλγέριον—Λισσαβὼν—Ἀζόραι νῆσοι—Ν. Ὑόρκη καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων, ἀνὰ 30 ἡμέρας, ὑπὸ τῶν ἀτμοπλοίων «Vulcania» καὶ «Saturnia» τῆς ἀτμοπλοΐας Cozulits.

Γαλλικά. Γραμμὴ Μασσαλία—λιμένες Συρίας—Πειραιεὺς—Νεάπολις—Ἀλγέριον—Λισσαβὼν—Ἀζόραι νῆσοι—Νέα Ὑόρκη καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων, ἀνὰ τρεῖς μῆνας ὑπὸ τοῦ ἀτμοπλοίου «Sinaïa» τῆς «Fabre Line».

Ἀμερικανικά. Γραμμὴ ἐμπορικὴ διὰ τῶν φορτηγῶν ἀτμοπλοίων τῆς ἀμερικανικῆς ἀτμοπλοΐας «Export Line» ἀνὰ 3 ἢ 4 ἑβδομάδας, μὲ δρομολόγιον Ἀμερικὴ—λιμένες Ἰταλίας—Πειραιεὺς—λιμένες Μαύρης Θαλάσσης καὶ ἐπιστροφή.

	ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ	ΣΜΥΡΝΗ	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ	ΠΥΡΓΟΣ	ΒΑΡΝΑ	ΒΑΛΤΖΙΚ	ΚΑΒΑΡΝΑ	ΚΩΝΣΤΑΝΤΖΑ	ΣΟΥΛΙΝΑ	ΤΟΥΛΤΖΑ	ΙΣΜΑΗΛΙΟΝ	ΡΕΝΗ	ΓΑΛΑΖΙΟΝ	ΒΡΑΙΛΑ
ΣΜΥΡΝΗ	209													
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΣ	358	383												
ΠΥΡΓΟΣ	484	409	126											
ΒΑΡΝΑ	506	431	148	58										
ΒΑΛΤΖΙΚ	512	437	154	66	15									
ΚΑΒΑΡΝΑ	511	436	153	71	23	11								
ΚΩΝΣΤΑΝΤΖΑ	552	477	194	124	82	72	63							
ΣΟΥΛΙΝΑ	613	538	255	194	150	140	131	80						
ΤΟΥΛΤΖΑ	656	581	298	237	193	183	174	123	43					
ΙΣΜΑΗΛΙΟΝ	671	596	313	252	208	198	189	138	58	15				
ΡΕΝΗ	689	614	331	270	226	216	207	56	76	33	39			
ΓΑΛΑΖΙΟΝ	697	622	339	278	234	224	215	164	84	41	47	8		
ΒΡΑΙΛΑ	710	635	352	291	247	237	228	177	97	54	60	21	13	
ΟΔΗΣΣΟΣ	701	626	343	286	242	232	223	172	96	139	154	172	18	193

Ἡ εἰς ναυτικὰ μίλια ἀπόστασις τοῦ λιμένος τοῦ Πειραιῶς ἀπὸ τῶν λιμένων τοῦ Εὐξείνου μέσῳ Σμύρνης καὶ Κωνσταντινουπόλεως.

Μετὰ τῆς Γαλλίας. *Ἑλληνικὰ πλοῖα.* Γραμμὴ Πειραιεὺς—Μασσαλία καὶ ἐπιστροφή, ἐκτελουμένη ἀνὰ μίαν ἢ δύο ἑβδομάδας ὑπὸ τῶν ἀτμοπλοίων «Πατρὶς ΙΙ» καὶ «Ἄνδρος» τῆς Ἐθνικῆς Ἀτμοπλοΐας τῆς Ἑλλάδος.

Γαλλικά. Πρώτη γραμμή: Μασσαλία—Πειραιεὺς—Σμύρνη—Κωνσταντινούπολις—Πειραιεὺς—Μασσαλία, ἀνὰ 4 ἑβδομάδας, μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Imerethie II» καὶ «Oued-Sebon II» τῆς ἀτμοπλοΐας Paquet.

Δευτέρα γραμμή: Μασσαλία—Νεάπολις—Πειραιεὺς—Κωνσταντινούπολις—Σμύρνη—λιμένες Συρίας—Κύπρος—Μασσαλία, ἀνὰ 4 ἑβδομάδας καὶ ἡ ἰδία γραμμὴ μὲ δρομολόγιον Μασσαλία—λιμένες Συρίας—Κύπρος—Ρόδος—Σμύρνη—Κωνσταντινούπολις—Πειραιεὺς—Νεάπολις—Μασσαλία, ἀνὰ 4 ἐπίσης ἑβδομάδας, μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Theophile Gautier», «Providence» καὶ «Angkor» τῆς ἑταιρείας «Messageries Maritimes».

	ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ	ΝΕΑΠΟΛΙΣ	ΜΑΣΣΑΛΙΑ	ΒΑΡΚΕΛΩΝΗ	ΜΑΛΤΑ
ΝΕΑΠΟΛΙΣ	661				
ΜΑΣΣΑΛΙΑ	1065	457			
ΒΑΡΚΕΛΩΝΗ	1156	555	185		
ΜΑΛΤΑ	517	363	650	1066	
ΓΙΒΡΑΛΤΑΡ	1481	979	690	515	984

Ἡ εἰς ναυτικὰ μίλια ἀπόστασις τοῦ Πειραιῶς ἀπὸ τῶν κυριωτέρων λιμένων τῆς Δυτικῆς Μεσογείου.

Ἰταλικά. Γραμμὴ Τυρρηνικῆς θαλάσσης—Δουνάβεως, μὲ προσεγγίσεις Γένουα—Νεάπολις—Μεσσήνη—Κατάνη—Πειραιεὺς—Κωνσταντινούπολις—λιμένες Βουλγαρίας—Ρουμανίας—Κωνσταντινούπολις—Πειραιεὺς—Νεάπολις—Μασσαλία—Γένουα ἑβδομαδιαία, μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Aventino», «Bulgaria», «Quirinale», «Campidoglio», «Celio», «Praga» τοῦ Lloyd Triestino.

Μετὰ τῆς Ἰταλίας. *Ἑλληνικά.* Γραμμὴ Πειραιεὺς—Πάτραι—Κέρκυρα—Ἅγ. Σαράντα—Βρινδήσιον καὶ ἐπιστροφὴ ἑβδομαδιαία, μὲ τὸ ἀτμόπλοιον «Φρίντων» τῆς ἀτμοπλοΐας Ἰγγλέση καὶ υἱῶν (κοινὸν ταμεῖον τῶν ἀκτοπλοϊκῶν ἐπιχειρήσεων).

Ἰταλικά. Πρώτη γραμμή. Ταχεῖα: Ἀδριατική—Αἴγυπτος—Τεργέστη—Βενετία—Μπάρι—Βρίνδησι—Πειραιεὺς—Ρόδος—Ἀλεξάνδρεια καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν ἰδίων προσεγγίσεων ἀνὰ δύο ἑβδομάδας, μὲ τὸ ἀτμόπλοιον «Calitea» τοῦ Lloyd Triestino.

Δευτέρα γραμμή. Ἑβδομαδιαία, ταχεῖα. Τεργέστη—Βενετία—Βρίνδησι—Πειραιεὺς—Κωνσταντινούπολις καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Adria» «Helouan», «Tevere» καὶ «Vienna» τοῦ Lloyd Triestino.

Τρίτη γραμμή. Τουριστικὴ Μεσογείου: Γένουα—Νεάπολις—Συρακοῦσαι—Ἀλεξάνδρεια—λιμένες Συρίας—Λάρναξ—Ρόδος—Κωνσταντινούπολις—Πειραιεὺς—Βρίνδησι—Βενετία—Τεργέστη, ἀνὰ δύο ἑβδομάδας, μὲ τὰ ἀτμόπλοια τοῦ Lloyd Triestino «Helouan», «Tevere» καὶ «Vienna».

Τετάρτη γραμμή. Τουριστικὴ Μεσογείου: Τεργέστη—Βενετία—Βρίνδησι—Πειραιεὺς—Κωνσταντινούπολις—Πειραιεὺς—Ρόδος—Κύπρος—λιμένες Συρίας—Ἀλεξάνδρεια—Συρακοῦσαι—Νεάπολις—Γένουα, ἀνὰ 2 ἑβδομάδας, μὲ τὰ ἀτμόπλοια τοῦ Lloyd Triestino «Helouan», «Tevere» καὶ «Vienna».

Πέμπτη γραμμή. Ἀδριατικῆς—Συρίας: Τεργέστη—Φιοῦμε—Βενετία—Μπάρι—Βρίνδησι—Πάτραι—Πειραιεὺς—Ἡράκλειον—Ἀλεξάνδρεια—λιμένες Συρίας—λιμένες Κύπρου—Ἀττάλεια—Ρόδος—Πειραιεὺς—Χανιὰ—Ἡράκλειον—Βρίνδησι—Βενετία—Τεργέστη, ἀνὰ 2 ἑβδομάδας, μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Città di Bari» καὶ «Egitto» τοῦ Lloyd Triestino.

Ἕκτη γραμμή. Ἀδριατικῆς—Μαύρης θαλάσσης—Δουνάβεως: Τεργέστη—Βενετία—Μπάρι—Βρίνδησι—Ἅγ. Σαράντα—Πειραιεὺς—Βόλος—Θεσσαλονίκη—Καβάλλα—Κωνσταντινούπολις—Πύργος—Βάρνα—Κωνστάντζα—Σουλινᾶς—Ὀδησσὸς καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων, ἀνὰ δύο ἑβδομάδας, μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Abbazia», «Gastein» καὶ «Merano» τοῦ Lloyd Triestino.

Ἑβδόμη γραμμή. Ἀδριατικῆς—Μαύρης θαλάσσης: Τεργέστη—Φιοῦμε—Βενετία—Βρίνδησι—Ἅγιοι Σαράντα—Πειραιεὺς—Σμύρνη—Μυτιλήνη—Κωνσταντινούπολις—Πύργος—Βάρνα—Κωνστάντζα—Νοβοροσίσκ—Βατοὺμ—Τραπεζοῦς—Σαμψοῦς—Κωνσταντινούπολις—Μυτιλήνη—Σμύρνη—Πειραιεὺς—Πάτραι—Ἅγιοι Σαράντα—Βρίνδησι—Βενετία—Τεργέστη, ἀνὰ δύο ἑβδομάδας, μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Assiria», «Galdea» καὶ «Palestina».

Ὀγδόη γραμμή. Θάλασσα Τυρρηνικὴ—Μαύρη θάλασσα ἢ Δούναβις, ἑβδομαδιαία (6λ. ἀνωτέρω εἰς τὰς συγκοινωνίας μετὰ τῆς Γαλλίας).

Ἐνάτη γραμμή. Βενετία—Τεργέστη—Βρίνδησι—Πειραιεὺς—Ρόδος—Σμύρνη καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων, ἀνὰ δύο ἑβδομάδας μὲ τὰ ἀτμόπλοια «P. Foscari» καὶ «Calitea» τῆς Ἀδριατικῆς Ἰταλικῆς Ἀτμοπλοΐας.

Δεκάτη γραμμή. Βενετία—Τεργέστη—Ἀγκὼν—Μπάρι—Βρίνδησι—Ἅγιοι Σαράντα—Κέρκυρα—Πειραιεὺς—Σῦρος—Σμύρνη—Χίος—Βαθὺ Σάμου—Λέσος—Κάλυμνος—Κῶς—Ρόδος—Ἀλεξάνδρεια καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων, ἀνὰ δύο ἑβδομάδας, μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Egeo» καὶ «Rodi» τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω ἀτμοπλοΐας.

Ἑνδεκάτη γραμμή. Βενετία—Τεργέστη—Πόλα—Ζάρα—Σεμπένικο—Σπαλάτον—Κούρζολα—Γραβόζα—Κάτταρον—Δυρράχιον—Αὐλὼν—Ἅγιοι Σαράντα—Κέρκυρα—Γουμένιτσα ἢ Πρέβεζα—Λευκὰς καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων, ἑβδομαδιαία, μὲ τὰ ἀτμόπλοια τῆς ἰδίας ὡς ἄνω ἀτμοπλοΐας.

Δωδεκάτη γραμμή. Ἐμπορική: Τυρρηνικὴ θάλασσα—Αἰγαῖον, μὲ ἀφετηρίαν τὴν Γένουαν καὶ προσεγγίσεις εἰς Πάτρας, Πειραιᾶ, Βόλον, Θεσσαλονίκην, Μυτιλήνην, Ἡράκλειον, Χανιά, Καλάμας, Κύπρον κλπ., ἀνὰ δύο ἑβδομάδας, μὲ τὰ ἀτμόπλοια τοῦ Λόϋδ Τριεστῖνο.

Γιουγκοσλαβικά. Μία γραμμὴ ἑβδομαδιαία καὶ ἑτέρα ἐμπορικὴ δεκαπενθήμερος, μὲ προσέγγισιν εἰς Τεργέστην (6λ. κατωτέρω εἰς τὰς συγκοινωνίας μετὰ τῆς Γιουγκοσλαβίας).

Μετὰ τῆς Γιουγκοσλαβίας. *Γιουγκοσλαβικά.* Πρώτη γραμμή. Ἑβδομαδιαία: Σουσὰκ—Φιοῦμε—Τεργέστη—Σπαλάτον—Γραβόζα—Κάτταρον—Ἑρζεγοβίνη—Ἀντίβαρι (Δυρράχιον—Αὐλὼν—Ἅγ. Σαράντα)—Κέρκυρα—Λευκὰς—Πάτραι—Αἴγιον—Πειραιεὺς καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγ-

Digitized by Google

γίσεων μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Beograd», «Srbin» καὶ «Split» τῆς ἀτμοπλοΐας Jadranska Plovidba.

Δευτέρα γραμμή. Τουριστική, ἀπὸ 1 Ἀπριλίου 30 Σεπτεμβρίου, ἑβδομαδιαία: Σουσὰκ—Βενετία—9 λιμένες Δαλματίας—Κέρκυρα—Ἰτέα—Πειραιεὺς καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων, μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Karadjordze» καὶ «Jugoslavija» τῆς ἀτμοπλοΐας Jadranska Plovidba.

Τρίτη γραμμή. Ἐμπορική, δεκαπενθήμερος: Τεργέστη—Φιοῦμε—Σουσὰκ—Σπαλάτον—Γραβόζα—Ἀργοστόλιον—Ζάκυνθος—Κατάκωλον—Καλάμαι—Γύθειον—Χανιὰ—Πειραιεὺς—Βόλος—Θεσσαλονίκη—Σμύρνη—Χανιὰ—Καλάμαι—Τεργέστη, μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Predsednik Koraitic», «Una» καὶ «Hercegovina» τῆς ἑταιρείας Jadranska Plovidba.

Ἰταλικά: Γραμμὴ Βενετίας—Δαλματίας—Ἀλβανίας—Ἠπείρου: ἤτοι Βενετία—Τεργέστη—Ζάρα—Σεμπένικο—Σπαλάτον—Γραβόζα—Κάτταρον—Δυρράχιον—Αὐλὼν—Ἅγ. Σαράντα—Κέρκυρα—Γουμένιτσα—Πρέβεζα ἢ Λευκάς, ἀνὰ δύο ἑβδομάδας μὲ τὰ ἀτμόπλοια τῆς Ἀδριατικῆς ἀτμοπλοΐας.

Μετὰ τῆς Ἀλβανίας. *Ἑλληνικὰ πλοῖα.* Γραμμὴ ἑβδομαδιαία: Πειραιεὺς—Πάτραι—Κέρκυρα—Ἅγ. Σαράντα—Βρινδήσιον, μὲ τὸ ἀτμόπλοιον «Φρίντων» τῆς ἀτμοπλοΐας Ἰγγλέση καὶ υἱῶν (Κοινοῦ ταμείου ἀκτοπλοϊκῶν ἐπιχειρήσεων).

Ἰταλικά. Πρώτη γραμμή, ἑβδομαδιαία: Λιμένες Ἰταλίας—Ἅγ. Σαράντα—Πειραιεὺς—Βόλος—Θεσσαλονίκη κλπ. (βλ. ἀνωτέρω συγκοινωνίαι μετὰ τῆς Ἰταλίας) μὲ ἀτμόπλοιον τοῦ Λόϋδ Τριεστῖνο.

Δευτέρα γραμμή. Ἀνὰ δύο ἑβδομάδας: Βενετία—Τεργέστη—Ἀγκὼν—Μπάρι—Βρίνδησι—Ἅγ. Σαράντα—Κέρκυρα—Πειραιεὺς—Ρόδος—Ἀλεξάνδρεια, μὲ τὰ ἀτμόπλοια τῆς ἀδριατικῆς ἀτμοπλοΐας «Rodi» καὶ «Egeo».

Τρίτη γραμμή. Βενετία—Δαλματία—Ἀλβανία—Ἤπειρος, ἤτοι: Βενετία—λιμένες Δαλματίας—Δυρράχιον—Αὐλὼν—Ἅγιοι Σαράντα—Κέρκυρα—Λευκὰς καὶ ἐπιστροφὴ μὲ ἀτμόπλοιον τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω ἀτμοπλοΐας.

Γιουγκοσλαβικά. Γραμμὴ ἑβδομαδιαία (βλ. κατωτέρω) εἰς τὰς μετὰ τῆς Γιουγκοσλαβίας συγκοινωνίας.

Μετὰ τῆς Τουρκίας. *Ἑλληνικὰ πλοῖα.* Γραμμὴ ἑβδομαδιαία ἐμπορική: Πειραιεὺς—Σμύρνη μὲ τὸ ἀτμόπλοιον «Σπέτσαι» τῆς ἀκτοπλοΐας τῆς Ἑλλάδος (Κοινὸν ταμεῖον ἀκτοπλοϊκῶν ἐπιχειρήσεων).

Τουρκικά. Γραμμὴ ἑβδομαδιαία: Κωνσταντινούπολις—Σμύρνη—Πειραιεὺς—Ἀλεξάνδρεια καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Ismir» καὶ «Égée» τῆς διευθύνσεως ἐκμεταλλεύσεως θαλασσίων συγκοινωνιῶν.

Ρουμανικά. Τρεῖς γραμμαί, ἀνὰ δύο ἑβδομάδας ἑκάστη (βλ. κατωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Ρουμανίας συγκοινωνίας).

Ρωσικά. Μηνιαία γραμμή, ἣν βλ. κατωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Ρωσίας συγκοινωνίας.

Βουλγαρικά. Γραμμὴ δεκαήμερος, ἣν βλ. κατωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Βουλγαρίας συγκοινωνίας.

Γαλλικά. Δύο γραμμαὶ ἀνὰ 4 ἑβδομάδας ἑκάστη, ἃς βλ. ἀνωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Γαλλίας συγκοινωνίας.

Ἰταλικά. Πρώτη γραμμή. Ἑβδομαδιαία: Πειραιεὺς—Κωνσταντινούπολις καὶ ἐπιστροφή.

Δευτέρα γραμμή. Τουριστικὴ ἀνὰ δύο ἑβδομάδας: Κωνσταντινούπολις—Πειραιεύς.

Τρίτη γραμμή, διὰ Κωνσταντινουπόλεως πρὸς Μαύρην θάλασσαν ἑβδομαδιαία, διὰ τῶν ἀτμοπλοίων τοῦ Λόϋδ Τριεστῖνο.

Τετάρτη γραμμή. Ἑβδομαδιαία: Σμύρνη—Πειραιεὺς διὰ τῶν ἀτμοπλοίων τῆς ἀδριατικῆς ἀτμοπλοΐας (βλ. πάσας εἰς τὰς μετὰ τῆς Ἰταλίας συγκοινωνίας).

Πολωνικά. Γραμμὴ ἀνὰ δύο ἑβδομάδας: Κωνστάντζα—Κωνσταντινούπολις—Πειραιεὺς—λιμένες Συρίας καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων μὲ τὸ ἀτμόπλοιον «Πολωνία» τῆς πολωνικῆς ἀτμοπλοΐας.

Μετὰ τῆς Βουλγαρίας. *Βουλγαρικά.* Γραμμὴ Βάρνα—Πύργος—Κωνσταντινούπολις—Πειραιεὺς—Χίος—Μυτιλήνη—Βόλος—Θεσσαλονίκη—Ἀλεξανδρούπολις—Πύργος—Βάρνα, ἀνὰ δύο ἑβδομάδας, μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Τσάρος Φερδινάνδος», «Βουλγαρία», «Πύργος» καὶ «Κύριλλος» τῆς Ἐθνικῆς Βουλγαρικῆς Ἀτμοπλοΐας.

Ρουμανικά. Γραμμὴ ἀνὰ δύο ἑβδομάδας, ἣν βλ. κατωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Ρουμανίας συγκοινωνίας.

Ἰταλικά. Τρεῖς γραμμαί, ἐξ ὧν ἡ μία ἑβδομαδιαία καὶ αἱ δύο ἀνὰ δύο ἑβδομάδας, ἃς βλ. ἀνωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Ἰταλίας καὶ τὰς μετὰ τῆς Γαλλίας συγκοινωνίας.

Μετὰ τῆς Ρουμανίας. *Ρουμανικὰ πλοῖα.* Πρώτη γραμμή. Κωνστάντζα—Κωνσταντινούπολις—Πειραιεὺς—Ἀλεξάνδρεια καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων, ἀνὰ δύο ἑβδομάδας, μὲ τὸ ἀτμόπλοιον «Romania» τῆς Ρουμανικῆς Ἀτμοπλοΐας.

Δευτέρα γραμμή. Κωνστάντζα—Βάρνα—Κωνσταντινούπολις—Θεσσαλονίκη καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν ἰδίων προσεγγίσεων, ἀνὰ δύο ἑβδομάδας, μὲ τὸ ἀτμόπλοιον «Πριγκίπισσα Μαρία» τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω ἀτμοπλοΐας.

Τρίτη γραμμή. Κωνστάντζα—Κωνσταντινούπολις—Πειραιεὺς—λιμένες Συρίας—Ἀλεξάνδρεια καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων, ἀνὰ δύο ἑβδομάδας, μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Dacia» καὶ «Βασιλεὺς Κάρολος» τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω ἀτμοπλοΐας.

Τετάρτη γραμμή. Δουνάβεως—Δυτικῆς Μεσογείου: Γαλάτσι—Σουλινᾶ—Κωνστάντζα—Βάρνα—Πύργος—Κωνσταντινούπολις—Πειραιεὺς—Μάλτα—Νεάπολις—Βαρκελώνη—Μασσαλία—Γένουα—Κατάνη—Πειραιεὺς—Κωνσταντινούπολις—Κωνστάντζα—Σουλινᾶ—Γαλάτσι.

Πέμπτη γραμμή. Δουνάβεως—Ἀνατολικῆς Μεσογείου: Γαλάτσι—Σουλινᾶ—Κωνσταντινούπολις—Πειραιεὺς—Πάτραι—λιμένες Βηρυττοῦ—Ἀλεξάνδρεια—Βόλος—Κωνσταντινούπολις—Κωνστάντζα—Γαλάτζι.

Ἀμφότεραι αἱ ἄνω γραμμαὶ εἶναι ἡμιεμπορικαὶ (παραλαμβάνουσαι καὶ ἐπιβάτας), ἐκτελοῦνται δὲ ἀνὰ τέσσαρας ἑβδομάδας ἑκατέρα μὲ τὰ ἀτμόπλοια τῆς Ρουμανικῆς Ἀτμοπλοΐας «Alba Julia», «Peles», «Ardeal», «Durostor» κλπ.

Πολωνικά. Γραμμή: Κωνστάντζα—Κωνσταντινούπολις—Πειραιεὺς—Γιάφφα Συρίας καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων ἀνὰ δύο ἑβδομάδας μὲ τὸ ἀτμόπλοιον «Πολωνία».

Ἰταλικά. Τρεῖς γραμμαί, ἐξ ὧν ἡ μία ἑβδομαδιαία καὶ αἱ δύο ἀνὰ δύο ἑβδομάδας, μὲ τὰ ἀτμόπλοια τοῦ Λόϋδ Τριεστῖνο, ἃς βλ. ἀνωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Ἰταλίας καὶ Γαλλίας συγκοινωνίας.

Μετὰ τῆς Ρωσίας (Μαύρη θάλασσα). *Ρωσικά.* Ὁ ἐμπορικὸς σοβιετικὸς στόλος ἐκτελεῖ μηνιαίαν γραμμὴν Ὀδησσοῦ—Κωνσταντινουπόλεως—Σμύρνης—Πειραιῶς—Γιάφφας—Ἀλεξανδρείας—Πὸρτ-Σάϊτ· ἐπιστροφὴ μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Νοβοροσίσκ» καὶ «Ἴλλιτς».

Ἰταλικά. Δύο γραμμαὶ ἀνὰ δύο ἑβδομάδας ἑκάστη, μὲ προσεγγίσεις τοὺς λιμένας Ὀδησσοῦ ἢ Νοβοροσίσκης, ἃς βλ. ἀνωτέρω εἰς τὰ μετὰ τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Γαλλίας συγκοινωνίας.

Μετὰ τῶν Δωδεκανήσων. *Ἑλληνικά.* Γραμμὴ ἑβδομαδιαία, μὲ προσέγγισιν εἰς Ρόδον, τῆς ἀκτοπλοΐας τῆς Ἑλλάδος, ἣν βλ. κατωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Κύπρου συγκοινωνίας.

Γαλλικά. Γραμμὴ ἀνὰ 4 ἑβδομάδας, τῆς ἀτμοπλοΐας Messageries Maritimes, μὲ προσέγγισιν εἰς Ρόδον, ἣν βλ. ἀνωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Γαλλίας συγκοινωνίας.

Ἰταλικά. Γραμμὴ τοπική: Ρόδος—Σύμη—Νίσυρος—Κῶς—Κάλυμνος—Λέρος—Πάτμος—Πειραιεὺς καὶ ἐπιστροφὴ μὲ τὰς αὐτὰς προσεγγίσεις, ἑβδομαδιαία, μὲ τὸ ἀτμόπλοιον «Stampalia» τῆς Ἀδριατικῆς Ἀτμοπλοΐας.

Δευτέρα γραμμή. Βενετία—Τεργέστη—Βρίνδησι—Πειραιεὺς—Ρόδος—Κῶς—Κάλυμνος—Λέρος—Σμύρνη καὶ ἐπιστροφὴ ἀνὰ δύο ἑβδομάδας.

Τρίτη γραμμή. Βενετία—Βρίνδησι—Πειραιεὺς—Σῦρος—Σμύρνη—Χίος—Βαθὺ—Λέρος—Κάλυμνος—Κῶς—Ρόδος—Ἀλεξάνδρεια, ἀνὰ δύο ἑβδομάδας, μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Rodi», «Egeo», «Calitea» καὶ «P. Foscari» τῆς Ἀδριατικῆς Ἀτμοπλοΐας.

Τέσσαρες γραμμαὶ ἀκόμη, τοῦ Λόϋδ Τριεστῖνο, ἀνὰ δύο ἑβδομάδας ἑκάστη, μὲ προσέγγισιν μόνον εἰς Ρόδον, ἃς βλ. ἀνωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Ἰταλίας συγκοινωνίας.

ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ											
209	ΣΜΥΡΝΗ										
175	120	ΣΑΜΟΣ									
167	153	66	ΛΕΡΟΣ								
181	168	75	21	ΚΑΛΥΜΝΟΣ							
195	172	79	31	16	ΚΩΣ						
203	179	86	38	24	10	ΑΛΙΚΑΡΝΑΣΣΟΣ					
233	220	127	79	64	50	54	ΣΥΜΗ				
248	336	143	95	86	66	70	24	ΡΟΔΟΣ			
289	277	184	136	121	107	111	65	44	ΜΑΚΡΗ		
319	307	214	166	151	137	141	95	73	60	ΚΑΣΤΕΛΟΡΡΙΖΟΝ	
279	367	274	224	211	197	201	155	133	120	60	ΑΤΤΑΛΕΙΑ

Ἡ εἰς ναυτικὰ μίλια ἀπόστασις τοῦ Πειραιῶς ἀπὸ τῶν λιμένων τῆς Δωδεκανήσου.

ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ				
148	ΧΑΝΙΑ			
160	32	ΡΕΘΥΜΝΟΝ		
173	62	36	ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ	
516	429	403	370	ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Ἡ εἰς ναυτικὰ μίλια ἀπόστασις τοῦ Πειραιῶς ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας μέσῳ τῶν λιμένων τῆς Κρήτης.

ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ				
258	ΡΟΔΟΣ			
415	157	ΑΤΤΑΛΕΙΑ		
512	276	203	ΛΕΜΗΣΣΟΣ	
550	310	237	44	ΛΑΡΝΑΞ

Ἡ εἰς ναυτικὰ μίλια ἀπόστασις τῶν λιμένων τῆς Κύπρου μέσῳ Ρόδου καὶ Ἀτταλείας.

Μετὰ τῆς Κύπρου. *Ἑλληνικά.* Γραμμὴ ἑβδομαδιαία: Πειραιεὺς—Ρόδος—Λεμεσσὸς—Λάρναξ—Ἀμμόχωστος—Τρίπολις—λιμένες Συρίας—Ἀλεξάνδρεια καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Κέρκυρα», «Κύπρος» καὶ «Θρᾴκη» τῆς ἀκτοπλοΐας τῆς Ἑλλάδος.

Ἰταλικά. Τρεῖς γραμμαὶ τοῦ Λόϋδ Τριεστῖνο ἀνὰ δύο ἑβδομάδας ἑκάστη, μὲ προσεγγίσεις εἰς Λάρνακα καὶ Λεμεσσόν, ἃς βλ. ἀνωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Ἰταλίας συγκοινωνίας.

Γαλλικά. Γραμμὴ ἀνὰ 4 ἑβδομάδας, ἣν βλ. ἀνωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Γαλλίας συγκοινωνίας.

Μετὰ τῶν λιμένων Συρίας. *Ἑλληνικά.* Πρώτη γραμμή. Ἑβδομαδιαία: Πειραιεὺς—Ρόδος—Κύπρος—Τρίπολις—Βηρυττὸς—Χάϊφα—Γιάφφα—Ἀλεξάνδρεια, καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων, ἐκτελουμένη ὑπὸ τῶν ἀτμοπλοίων «Κέρκυρα», «Κύπρος» καὶ «Θρᾴκη» τῆς ἀκτοπλοΐας τῆς Ἑλλάδος.

Δευτέρα γραμμή. Ἑβδομαδιαία ἢ δεκαπενθήμερος: Πειραιεὺς—Γιάφφα—Χάϊφα—Βηρυττὸς—Ἀλεξάνδρεια—Πειραιεὺς—Μασσαλία ὑπὸ τῶν ἀτμοπλοίων «Πατρὶς II» καὶ «Ἄνδρος» τῆς Ἐθνικῆς Ἀτμοπλοΐας τῆς Ἑλλάδος.

Γαλλικά. Γραμμὴ ἀνὰ τέσσαρας ἑβδομάδας μὲ τὰ ἀτμόπλοια τῶν Messageries Maritimes, ἣν βλ. ἀνωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Γαλλίας συγκοινωνίας.

Ἰταλικά. Τρεῖς γραμμαὶ ἀνὰ δύο ἑβδομάδας ἑκάστη, ὑπὸ τῶν ἀτμοπλοίων τοῦ Λόϋδ Τριεστῖνο, ἃς βλ. ἀνωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Ἰταλίας συγκοινωνίας.

Πολωνικά. Γραμμή: Κωνστάντζα—Κωνσταντινούπολις—Πειραιεὺς—Γιάφφα καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων ἀνὰ δύο περίπου ἑβδομάδας μὲ τὸ ἀτμόπλοιον «Πολωνία».

Μετὰ τῆς Αἰγύπτου. *Ἑλληνικά.* Πρώτη γραμμή. Ἑβδομαδιαία: Πειραιεὺς—Πὸρτ-Σάϊτ—Ἀλεξάνδρεια—Πειραιεύς.

Δευτέρα γραμμή. Ἑβδομαδιαία: Πειραιεὺς—Ρόδος—λιμένες Κύπρου—λιμένες Συρίας—Πὸρτ-Σάϊτ—Ἀλεξάνδρεια καὶ ἐπιστροφὴ διὰ τῶν αὐτῶν προσεγγίσεων, ἐκτελούμεναι διὰ τῶν ἀτμοπλοίων «Ἀττική», «Κέρκυρα», «Κύπρος» καὶ «Θρᾴκη» τῆς ἀκτοπλοΐας τῆς Ἑλλάδος.

Τρίτη γραμμή. (Μασσαλία)—Πειραιεὺς—λιμένες Συρίας—Ἀλεξάνδρεια—Πειραιεὺς ἑβδομαδιαία μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Πατρὶς II» καὶ «Ἄνδρος» τῆς Ἐθνικῆς Ἀτμοπλοΐας τῆς Ἑλλάδος.

Ἰταλικά. Ἓξ γραμμαὶ ἀνὰ δύο ἑβδομάδας ἑκάστη, ἃς βλ. ἀνωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Ἰταλίας συγκοινωνίας.

Ρουμανικά. Δύο γραμμαὶ ἀνὰ δύο ἑβδομάδας, ἃς βλ. ἀνωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Ρουμανίας συγκοινωνίας.

Τουρκικά. Γραμμὴ ἑβδομαδιαία, ἣν βλ. ἀνωτέρω εἰς τὰς μετὰ τῆς Τουρκίας συγκοινωνίας.

Ἀγγλικά. Γραμμὴ ἑβδομαδιαία: Πειραιεὺς—Ἀλεξάνδρεια κατὰ τὴν θερινὴν περίοδον Ἀπριλίου—Ὀκτωβρίου, μὲ τὸ ἀτμόπλοιον «Cairo City», τῆς Anglo—Egyptian Mail Line.

Digitized by Google

Μετὰ τῶν λιμένων τῆς Βορείου Εὐρώπης. Ἡ Ἑλλὰς συνδέεται μετὰ τοῦ Ἁμβούργου, Ἀμβέρσης, Ρόττερνταμ, Ἄμστερνταμ, σκανδιναυϊκῶν λιμένων (Νορβηγίας, Σουηδίας καὶ Δανίας), μετὰ τοῦ Δάντσιχ, Γδύνιαν καὶ τῶν λιμένων Λίβερπουλ, Λονδίνου κλπ., διὰ τακτικῶν ἐμπορικῶν γραμμῶν, ἐκτελουμένων παρὰ πολλῶν ἀτμοπλοίων ἀγγλικῶν, ὁλλανδικῶν, γερμανικῶν, σουηδικῶν, νορβηγικῶν, δανικῶν, ἰταλικῶν, ἀνὰ 10, 14, 20 ἢ 30 ἡμέρας, μὲ ἀφετηρίαν τοὺς λιμένας ἐκείνους καὶ προσεγγίσεις εἰς Πειραιᾶ, Πάτρας, Καλάμας, Βόλον, Θεσσαλονίκην, Καβάλλαν καὶ προεκτεινομένας πολλάκις εἰς τοὺς λιμένας Κωνσταντινουπόλεως, Σμύρνης, Βάρνας, Πύργου, Κωνστάντζης, Βραΐλας, καθὼς καὶ εἰς τοὺς λιμένας Συρίας καὶ Ἀλεξανδρείας.

Τακτικαὶ γραμμαὶ ἑλληνικῶν συγκοινωνιῶν. Λογῳ τῆς κυριαρχίας, τὴν ὁποίαν τὸ κράτος ἀσκεῖ πέραν τοῦ ἐδάφους αὐτοῦ εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν ἀκτῶν πρὸς τὴν θάλασσαν, αἱ συγκοινωνίαι τῶν παραλίων, δηλαδὴ ἡ ἀκτοπλοΐα, ἀνήκουν θεωρητικῶς εἰς τὸ κράτος, τὸ ὁποῖον, ὅπως ρυθμίζει τὰς ἐν τῇ ξηρᾷ συγκοινωνίας, δικαιοῦται νὰ ρυθμίσῃ καὶ τὰς μεταξὺ τῶν παραλίων αὐτοῦ ἀπὸ θαλάσσης καθ' οἷον τρόπον νομίζει ὅτι καλύτερον αὗται ἐξυπηρετοῦνται. Δύναται ἑπομένως νὰ ἐκτελῇ ταύτας δι' ἰδίων κρατικῶν πλοίων, ἢ νὰ παραχωρῇ εἰς τρίτους μονοπωλιακῶς τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν, ἢ τέλος νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τοὺς ὑπηκόους αὐτοῦ ἢ καὶ τοὺς ἀλλοδαποὺς νὰ ἐκμεταλλεύωνται ταύτας ἐλευθέρως ἢ ἐπιβάλλον ὡρισμένας ὑποχρεώσεις, περιορισμοὺς καὶ ἀνταλλάγματα. Οὕτω παλαιότερον, ὅταν ἀκόμη ὁ ἑλληνικὸς ἐμπορικὸς στόλος ἀπετελεῖτο μόνον ἀπὸ ἱστιοφόρα, τὸ κράτος, διὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὰς συγκοινωνίας τῆς χώρας ἀπὸ θαλάσσης ἀτμοπλοϊκῶς, παρεχώρησε διὰ τῶν ἐμπορικῶν συμβάσεων τὸ δικαίωμα εἰς ὑπὸ ξένην σημαίαν ἀτμόπλοια νὰ ἐκτελοῦν ἐλευθέρως τὴν ἀκτοπλοΐαν τῶν ἑλληνικῶν παραλίων. Ἀπὸ τοῦ 1856 ὅμως καὶ κατόπιν προέβη εἰς τὴν ναυπήγησιν καὶ ἀγορὰν ἀτμοπλοίων ἐπιβατηγῶν, τῶν ὁποίων τὴν ἐκμετάλλευσιν ἔθεσεν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον αὐτοῦ εἰς συσταθεῖσαν ἑλληνικὴν ἀτμοπλοϊκὴν ἑταιρείαν καὶ διὰ τούτων ἐξυπηρετήθησαν προνομιακῶς ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν αἱ ἐσωτερικαὶ συγκοινωνίαι τῆς χώρας. Ἀπὸ τοῦ 1892 καὶ μετέπειτα, ὅταν τὰ ἰδιωτικὰ κεφάλαια εἶχον ἤδη διατεθῆ ἢ προσεφέρθησαν νὰ διατεθοῦν διὰ τὴν ἀγορὰν ἱκανοῦ ἀριθμοῦ ἐπιβατηγῶν ἀτμοπλοίων, κατηργήθη ἡ προνομιοῦχος ἐκείνη ἀτμοπλοΐα καὶ ἀφέθη πλήρης ἐλευθερία εἰς τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα νὰ ἐκμεταλλεύωνται τὴν ἀκτοπλοΐαν τῆς χώρας, κατηργηθέντος τελευταίως καὶ τοῦ δικαιώματος τῆς ἀκτοπλοΐας ὑπὸ τῶν ὑπὸ ξένην σημαίαν πλοίων.

Εἰς 750 ὑπολογίζονται καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν παραλίων τοῦ κράτους καὶ εἰς τὰς ἔναντι τούτων νήσους καὶ νησῖδας οἱ λιμένες ἢ ὅρμοι μεγάλοι καὶ μικροί, διὰ τῶν ὁποίων διεξάγονται αἱ ἀπὸ θαλάσσης συγκοινωνίαι καὶ ἐξυπηρετοῦνται οἱ ὄπισθεν αὐτῶν πληθυσμοί. Ἐκ τῶν 750 τούτων λιμένων καὶ ὅρμων 120 περίπου εἶναι οἱ σπουδαιότεροι εἰς κίνησιν καὶ ἐξυπηρετούμενοι διὰ τακτικῶν γραμμῶν, ἐχουσῶν ἀφετηρίαν τὸν Πειραιᾶ. Οἱ ὑπόλοιποι, μικρότεροι εἰς κίνησιν, ἐπικοινωνοῦν μὲ τοὺς πλησιεστέρους μεγαλυτέρους λιμένας διὰ τοπικῶν γραμμῶν, τακτικοῦ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον χαρακτῆρος, τὰς ὁποίας ἐκτελοῦν μικρᾶς χωρητικότητος ἀτμόπλοια, κυρίως ὅμως πετρελαιοκίνητα ἱστιοφόρα, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμός, ὁσημέραι αὐξανόμενος, τείνει νὰ δημιουργήσῃ μίαν πυκνοτάτην ἐπικοινωνίαν τῶν μικρῶν τούτων λιμένων πρὸς ἀλλήλους καὶ μετὰ τῶν κεντρικωτέρων, τῶν δεσποζόντων τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως τῆς τοπικῆς περιοχῆς.

Αἱ ἐξυπηρετοῦσαι τὰς ἐσωτερικὰς συγκοινωνίας τακτικαὶ γραμμαὶ διεμορφώθησαν βαθμηδὸν παρὰ τῶν ἀτμοπλοϊκῶν ἑταιρειῶν ἢ τῶν πλοιοκτητῶν ἀναλόγως πρὸς τὴν κίνησιν εἰς ἐπιβάτας καὶ ἐμπορεύματα, ἐκ τῶν ναύλων τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὸν νὰ καλυφθοῦν αἱ δαπάναι ἐκμεταλλεύσεως τοῦ πλοίου. Τούτου συνέπεια εἶναι ὅτι διὰ γραμμὰς περιωρισμένης κινήσεως δὲν προθυμοποιοῦνται οἱ πλοιοκτῆται νὰ διαθέσουν τὰ πλοῖά των, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου πολλὰ περισσότερα παρ' ὅσα χρειάζονται διατίθενται διὰ γραμμὰς μὲ μεγάλην κίνησιν καὶ ἀπόδοσιν, ἐξ οὗ ὀξὺς συναγωνισμὸς προκαλεῖται, ὅστις ἐπηρεάζει σοβαρῶς καὶ τὴν καλὴν καὶ ἀσφαλῆ ἐκτέλεσιν τῶν συγκοινωνιῶν καὶ τὴν οἰκονομικὴν τῶν πλοιοκτητῶν κατάστασιν.

Αἱ διαμορφωθεῖσαι βαθμηδὸν καὶ ἐκτελούμεναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον κανονικῶς ἐσωτερικαὶ γραμμαὶ (πλὴν τῶν ἀγόνων, περὶ ὧν κατωτέρω δύνανται νὰ ὑποδιαιρεθῶσιν εἰς κυρίας καὶ εἰς δευτερευούσας ἢ τοπικάς. Ὡς κύριαι θεωροῦνται αἱ ἔχουσαι ὡς ἀφετηρίαν τὸν Πειραιᾶ καὶ ἐκτελούμεναι καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς διαδρομῆς αὐτῶν ἐπὶ χρονικὸν διάστημα μεγαλύτερον τῶν 24 ὡρῶν, δευτερεύουσαι δὲ ἢ τοπικαὶ ἐκεῖναι, αἵτινες ἔχουν ὡς ἀφετηρίαν τὸν Πειραιᾶ ἢ ἄλλους κεντρικοὺς λιμένας, ἐκτελοῦνται ἐντὸς τῆς ἡμέρας καὶ ἐξυπηρετοῦν τοπικὰς συγκοινωνίας ἐντὸς κόλπων ἢ γειτονικῶν λιμένων.

Ὀνομασία ἐπιβατηγοῦ	*Χωρητ. ὁλ.*
Ἀττικὴ	2.561 τόν.
Ἑλλὰς	2.295 »
Μακεδονία	1.855 »
Σῦρος	1.831 »
Θράκη	1.532 »
Ἀλκμήνη	1.499 »
Λῆμνος	1.499 »
Κύπρος	1.499 »
Κέρκυρα	1.461 »
Ἔλση	1.433 »
Ἑλένη Ἐμπειρίκου	1.426 »
Φρίντων	1.361 »
Κίμων	1.284 »
Κεφαλληνία	1.266 »
Σάμος	1.208 »
Ἀλμπέρτα	1.193 »
Θήρα	1 164 »
Φωκίων	1.157 »
Χίος	1.121 »
Κρήτη	1 028 »
Ψαρὰ	1.012 »
Λέσβος	1.00[illegible] »
Πάρος	969 »
Ζάκυνθος	968 »
Ἀθῆναι	968 »
Ἑλληνὶς	876 »
Πολικὸς	875 »
Λέων	750 »
Ἰθάκη	675 »
Θάσος	625 »
Μῆλος	598 »
Μαρία Λ	572 »
Σκῦρος	566 »
Πόπη	563 »
Πέτρος	520 »
Κέα	461 »
Κεραυνὸς	434 »
Λευκὰς	379 »
Ἐλβίρα	373 »
Τάσσος	333 »
Σίφνος	314 »
Νικόλαος	296 »
Ἀμβρακία	286 »
Ἀθηνᾶ Σ.	273 »
Ναυσικᾶ	261 »
Φωκὶς	250 »
Μάνια	238 »
Ὕδρα	231 »
Ἅγ. Γεώργιος	195 »
Εὐαγγελίστρια	172 »
Αὐλὶς	147 »
Πτερωτὴ	145 »

Κύριαι γραμμαί: 1) Πειραιῶς — Θεσσαλονίκης καὶ τἀνάπαλιν μετὰ προσεγγίσεων ἢ μὴ εἰς Χαλκίδα, Βόλον καὶ Αἰδηψόν. Ἡ γραμμὴ αὕτη ἐκτελεῖται σχεδὸν ἡμερησίως.

2) Πειραιῶς—Χίου—Μυτιλήνης καὶ τἀνάπαλιν, ἐκτελουμένη πεντάκις τοὐλάχιστον καθ' ἑβδομάδα.

3) Πειραιῶς—Χανίων—Ρεθύμνου— Ἡρακλείου —Πειραιῶς, ἐκτελουμένη τοὐλάχιστον πεντάκις τῆς ἑβδομάδος.

4) Πειραιῶς—Σύρου —Τήνου—Μυκόνου —Ἰκαρίας—Σάμου καὶ τἀνάπαλιν, τρὶς τῆς ἑβδομάδος.

5) Πειραιῶς —Πατρῶν —Ζακύνθου —Ἀργοστολίου καὶ τἀνάπαλιν, ἐκτελουμένη τετράκις καθ' ἑβδομάδα.

6) Πειραιῶς —Σύρου —Τήνου —Ἄνδρου—Κορθίου καὶ τἀνάπαλιν, τρὶς καθ' ἑβδομάδα.

7) Πειραιῶς—Σύρου—Τήνου—Πάρου—Νάξου—Ἴου — Οἴας — Θήρας καὶ τἀνάπαλιν, δὶς καθ' ἑβδομάδα.

8) Πειραιῶς —Πατρῶν —Λευκάδος —Πρεβέζης μετὰ προσεγγίσεων εἰς τοὺς λιμένας Κεφαλληνίας (Σάμην, Ἁγ. Εὐφημίαν, Φισκάρδον) ἢ προσεγγίσεων εἰς τὴν Ἰθάκην ἢ τοὺς λιμένας Ἀκαρνανίας, Ἀμβρακικοῦ ἢ Ἠπείρου, μέχρι Κερκύρας καὶ Παξῶν, προεκτεινομένη κατ' ἐναλλαγὴν δρομολογίων καὶ ἐκτελουμένη ἡμερησίως πλὴν Κυριακῆς.

9) Πειραιῶς—Πατρῶν—Κερκύρας καὶ τἀνάπαλιν, τρὶς καθ' ἑβδομάδα.

10) Πειραιῶς —Χαλκίδος —Αἰδηψοῦ—Βόλου—Θεσσαλονίκης — Δάφνης — Καβάλλας — Ἀλεξανδρουπόλεως — Κάστρου Λήμνου — Μυτιλήνης — Χίου—Πειραιῶς, ἐκτελουμένης δὶς τῆς ἑβδομάδος.

11) Πειραιῶς—Χίου—Μυτιλήνης—Κάστρου Λήμνου—Ἀλεξανδρουπόλεως—Καβάλλας—Δάφνης—Βόλου—Χαλκίδος—Πειραιῶς, δὶς τῆς ἑβδομάδος.

12) Πειραιῶς —Κέας—Μερίχων —Λουτρῶν Κίθνου—Σερίφου—Σίφνου —Κιμώλου—Μήλου καὶ τἀνάπαλιν, δὶς τῆς ἑβδομάδος.

13) Πειραιῶς—Μονεμβασίας —Γυθείου—Καλαμῶν, ἐπεκτεινομένη ἐναλλὰξ μέχρι Κατακώλου μετὰ προσεγγίσεων εἰς ἐνδιαμέσους λιμένας, τρὶς τῆς ἑβδομάδος.

14) Πειραιῶς —Ἰτέας —Γαλαξειδίου —Βυτρινίτσης—Αἰγίου μέχρι Πατρῶν καὶ τἀνάπαλιν, ἐκτελουμένη σχεδὸν καθ' ἑκάστην.

15) Πειραιῶς—Χαλκίδος —Αἰδηψοῦ—Ὠρεῶν—Βόλου μετὰ προσεγγίσεων ἢ μὴ εἰς Λαύρειον, Ἀλιβέριον, Ἀταλάντην, Λίμνην, Στυλίδα καὶ τἀνάπαλιν, ἅπαξ ἢ δὶς καθ' ἑβδομάδα.

16) Πειραιῶς—Καρύστου—Κέας—Ἄνδρου καὶ τἀνάπαλιν, δὶς τῆς ἑβδομάδος.

17) Πειραιῶς—Αἰγίνης—Πόρου—Ὕδρας—Σπετσῶν—Λεωνιδίου μέχρι Ναυπλίου καὶ τἀνάπαλιν, καθ' ἑκάστην σχεδὸν ἐκτελουμένη.

Δευτερεύουσαι γραμμαί. Σπουδαιότεραι τούτων εἶναι αἱ ἑξῆς:

1) Πειραιῶς—Αἰγίνης—Μεθάνων—Πόρου.

2) Πειραιῶς —Σαλαμῖνος —Ἐλευσῖνος — Μεγάρων.

3) Χαλκίδος—Αἰδηψοῦ—Ὠρεῶν—Βόλου.

4) Ραφίνης—Καρύστου—Γαυρείου—Μπατσί.

5) Γραμμαὶ τοπικαὶ ἐντὸς τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου Θεσσαλονίκης.

6) Πατρῶν—Κρυονερίου καὶ Πατρῶν—Ναυπάκτου.

7) Γραμμαὶ ἐντὸς τοῦ κόλπου Καλαμῶν.

8) Γραμμαὶ ἐντὸς τοῦ Παγασιτικοῦ κόλπου.

9) Γραμμαὶ Κερκύρας—Παξῶν καὶ Κερκύρας—Πρεβέζης.

10) Χίου—Οἰνουσσῶν.

11) Καβάλλας—Θάσου.

12) Ἀλεξανδρουπόλεως—Σαμοθράκης.

Τὰ ἐπιβατηγὰ πλοῖα τὰ ἐκτελοῦντα τὰς ἀνωτέρω ἀναφερομένας κυρίας συγκοινωνιακὰς γραμμὰς ἀνέρχονται σήμερον εἰς 52, 15 δὲ περίπου μικρὰ ἀτμόπλοια καὶ μέγας ἀριθμὸς πετρελαιοκινήτων ἐκτελοῦν τὰς δευτερευούσας γραμμὰς τῶν τοπικῶν συγκοινωνιῶν.

Παραθέτομεν παραπλεύρως ὀνομαστικὸν κατάλογον τῶν ἐπιβατηγῶν πλοίων μετὰ τῆς χωρητικότητος ἑνὸς ἑκάστου. Ἡ ταχύτης αὐτῶν ποικίλλει ἀπὸ 9—13 μιλλίων.

Ἐκτὸς τῶν ἀτμοπλοίων τούτων δέον νὰ μνημονευθοῦν ἰδιαιτέρως καὶ τὰ 4 μεγάλα πλοῖα: «Βύρων», «Ἔδισον», «Πατρὶς ΙΙ», «Ἄνδρος». Τὰ πλοῖα ταῦτα σπανίως ἐκτελοῦν καὶ ἀκτοπλοΐαν, ἀσχολούμενα κυρίως εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ἐξωτερικῶν γραμμῶν.

Ἄγονοι γραμμαί. Ὅπως ἐλέχθη, οἱ πλοιοκτῆται τῶν ἐπιβατηγῶν πλοίων δὲν προθυμοποιοῦνται νὰ ἐκτελέσουν συγκοινωνίας τινὰς διὰ θαλάσσης μὲ μεμακρυσμένους καὶ περιωρισμένης κινήσεως λιμένας ἢ νήσους, διότι ἡ ἐκμετάλλευσις αὐτῶν ἀποβαίνει ἐπιζημία εἰς αὐτούς. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ λιμένες καὶ αἱ νῆσοι αὗται δὲν δύνανται νὰ παραμείνουν ἐστερημέναι συγκοινωνίας, καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἐπισιτισμοῦ αὐτῶν καὶ τοῦ ταχυδρομείου, τὸ κράτος εὑρίσκεται ὑποχρεωμένον νὰ ἐνισχύσῃ οἰκονομικῶς τὰ πλοῖα, τὰ ὁποῖα θ' ἀνελάμβανον ὑπὸ ὡρισμένους ὅρους καὶ ὑποχρεώσεις τὴν ἐκτέλεσιν τῶν γραμμῶν τούτων, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζονται ὑπὸ τοῦ νόμου ὡς «ἄγονοι». Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τὸ ὑπουργεῖον Συγκοινωνίας, δυνάμει τοῦ νόμου 4572 τῆς 29 Ἀπριλίου 1930 «Περὶ ἀτμοπλοϊκῆς συγκοινωνίας» καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ἀποφάσεων εἰδικῆς συμβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς, καταρτίζει κατάλογον τῶν ἀγόνων γραμμῶν καὶ καλεῖ διὰ προκηρύξεως τοὺς πλοιοκτήτας νὰ μετάσχουν εἰς μειοδοτικὸν διαγωνισμὸν διὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς ἐκτελέσεως αὐτῶν καθ' ὅλον τὸ ἐπιὸν οἰκονομικὸν ἔτος ὑπὸ πλοίων πληρούντων ὡρισμένους ὅρους χωρητικότητος, ταχύτητος, θέσεων κλπ. καὶ μὲ ὑποχρέωσιν ἐκτελέσεως ὡρισμένης δρομολογιακῆς γραμμῆς καθ' ὡρισμένα χρονικὰ διαστήματα, παραλαβῆς καὶ μεταφορᾶς τοῦ ταχυδρομείου κλπ.

Ὁ καθορισμὸς τῶν ἀγόνων γραμμῶν γίνεται κατ' ἔτος ἐπὶ τῇ βάσει κυρίως τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ἀπαιτήσεων τῶν κατὰ τόπους πληθυσμῶν καὶ τῆς ἐλλείψεως ἄλλων ἐπαρκῶν καὶ κανονικῶν μέσων συγκοινωνίας, καὶ ἐν σχέσει πάντοτε πρὸς τὰς διατιθεμένας ὑπὸ τοῦ προϋπολογισμοῦ διὰ τὸ κεφάλαιον τοῦτο πιστώσεις. Δύνανται νὰ εἶναι καὶ γραμμαὶ ἐξωτερικῶν συγκοινωνιῶν, τοῦ νόμου παρέχοντος σχετικὴν εὐχέρειαν, ὡς συνέβη εἰς τὸ παρελθὸν νὰ ἐπιχορηγηθοῦν διὰ τοῦ τρόπου τούτου αἱ γραμμαὶ Ἀλβανίας καὶ Κύπρου, χαρακτηρισθεῖσαι ὡς ἄγονοι.

Αἱ χαρακτηρισθεῖσαι κατὰ τὸ τρέχον ἔτος καὶ ἐκτελούμεναι ἄγονοι γραμμαὶ μὲ τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ κράτους εἶναι αἱ ἑξῆς:

1) Πειραιῶς—Κυπαρισσίου —Ἱέρακος —Μονεμβασίας καὶ τἀνάπαλιν, ἅπαξ καθ' ἑβδομάδα.

2) Πειραιῶς—Λαυρείου—Καρύστου—Κύμης — Σκύρου—Σκοπέλου—Γλώσσης—Ἁλοννήσου—Σκιάθου — Τρίκκερι — Βόλου καὶ τἀνάπαλιν, ἅπαξ καθ' ἑβδομάδα.

3) Πειραιῶς—Αἰγίνης —Ἀγκιστρίου—Ἐπιδαύρου, δὶς τῆς ἑβδομάδος.

4) Πειραιῶς—Σύρου—Πάρου—Ναούσης — Τσιπίδο—Νάξου—Ἡρακλείας—Σχοινουσῶν— Κουφονησίων —Αἰγιάλης —Ἀμοργοῦ —Ἴου—Σικίνου—Φολεγάνδρου —Οἴας —Θήρας —Ἀνάφης —Ἀμοργοῦ—Μουτσούνας —Ἀπόλλωνος —Νάξου —Πάρου —Σύρου—Πειραιῶς, ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος.

5) Πειραιῶς—Σύρου—Καρκινάγρι—Ἁγ. Κηρύκου—Φούρνων —Μαραθοκάμπου —Τηγάνι—Βαθὺ —Καρλόβασι—Χίου —Καρδαμύλων —Βολισσοῦ—Ψαρῶν—Πλωμαρίου —Μυτιλήνης —Μηθύμνης — Σιγρίου—Ἁγίου Εὐστρατίου— Μούδρου — Σαμοθράκης —Ἀλεξανδρουπόλεως —Πόρτο-Λαγὸ —Κεραμωτῆς—Θάσου—Καβάλλας— λιμένων Χαλκιδικῆς—Θεσσαλονίκης, ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος.

6) Πειραιῶς —Χανίων — Καστελλίου —Στομίου Παλαιοχώρας—Σούγιας—Χώρας Σφακίων—Πλα-

Digitized by Google

κιᾶς—Ἁγίας Γαλήνης—Κοκκίνου Πύργου—Ἄρβης—Κερατοκάμπου—Μύρτου—Ἱεραπέτρας—Σητείας—Μόχλου—Ἡρακλείου—Ρεθύμνης—Γεωργιουπόλεως—Καλυβῶν—Χανίων—Πειραιῶς, ἀνὰ δεκαπενθήμερον.

7) Πειραιῶς —Χανίων —Γεωργιουπόλεως — Ρεθύμνου—Πανόρμου—Ἡρακλείου— Χερσονήσου—Σείσι—Ἁγίου Νικολάου —Παχείας Ἄμμου —Μόχλου—Σητείας καὶ ἐπιστροφή, ἀνὰ δεκαπενθήμερον.

8) Πειραιῶς—Κέας—Κύθνου—Σύρου—Σερίφου —Σίφνου—Κιμώλου—Μήλου, κατὰ τὴν χειμερινὴν περίοδον καὶ ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος.

9) Θεσσαλονίκης —Ν. Μουδανιῶν —Φούρκας — Παλιουρίου —Καψοχώρας —Γερακινῆς —Νικήτης —Νέου Μαρμαρᾶ —Συκιᾶς —Νέας Ἀμφισσιᾶς — Ἁγίου Δημητρίου —Ξηροποταμίου —Ἀμούλιανης —Νέου Προσφορίου—Δάφνης —Πρόβλακος —Ἱερισσοῦ—Ὀλυμπιάδος καὶ τἀνάπαλιν, ἅπαξ κατὰ δεκαπενθήμερον.

Τὸ διατιθέμενον παρὰ τοῦ κράτους χρηματικὸν ποσὸν διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ὡς ἀνωτέρω ἀγόνων γραμμῶν ἀνέρχεται εἰς 6—8 ἑκατομμύρια δρχ. ἐτησίως. Πέραν τοῦ ποσοῦ τούτου τὸ κράτος δὲν παρέχει γενικῶς ἄλλας οἰκονομικὰς ἐνισχύσεις εἰς τὴν ἐπιβατηγὸν ναυτιλίαν ὑπὸ μορφὴν ἐπιχορηγήσεων ἢ ὑπὸ τύπον ἀπαλλαγῶν ἀπὸ φορολογιῶν. Ἐπιβάλλει, ἀντιθέτως, εἰς τὰ πλοῖα τὴν ὑποχρέωσιν τῆς παραλαβῆς καὶ δωρεὰν μεταφορᾶς τοῦ ταχυδρομείου τοῦ κράτους, ἐπιβάλλει ἐπίσης τὴν ὑποχρέωσιν νὰ μεταφέρουν δωρεὰν τοὺς βουλευτὰς καὶ γερουσιαστὰς καὶ νὰ παρέχουν ἐκπτώσεις 50% ἐπὶ τῶν ναύλων τῶν ταξιδευόντων ἀξιωματικῶν καὶ δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ τῶν οἰκογενειῶν ἔτι αὐτῶν, ὅταν μετακινοῦνται διὰ λόγους ὑπηρεσίας· ἀλλ' αἱ ὑποχρεώσεις αὗται θεωροῦνται οἱονεὶ ὡς ἀντάλλαγμα τοῦ προνομίου, ὅπερ παρέχεται εἰς τὰ ἑλληνικὰ καὶ μόνα πλοῖα νὰ ἐκτελοῦν τὰς συγκοινωνίας τῶν ἑλληνικῶν παραλίων καὶ νήσων, γενικῶς δὲ τῆς ἀρχῆς, καθ' ἣν τὸ κράτος δικαιοῦται νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς τὰ πλοῖα τὰ φέροντα τὴν σημαίαν αὐτοῦ τὴν ἐκτέλεσιν ὡρισμένων ὑποχρεώσεων. Ἐν τούτοις εἰς τὰς κάτωθι δύο περιπτώσεις τὸ κράτος ἔχει ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωσιν νὰ παρέχῃ ἐπιχορηγήσεις χρηματικὰς εἰς ἐπιβατηγά του πλοῖα: 1) Δυνάμει συμβάσεως μεταξὺ τοῦ δημοσίου καὶ τῆς Ἐθνικῆς Ἀτμοπλοΐας τῆς Ἑλλάδος, κυρωθείσης ὑπὸ τοῦ νόμου 5419 τῆς 22 Ἀπριλίου 1932, τὸ κράτος ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωσιν: α') Νὰ παρέχῃ εἰς ταύτην ἐτησίως καὶ ἐπὶ μίαν εἰκοσαετίαν χρηματικὴν ἐπιχορήγησιν 100.000 χρ. δολλ. β') Νὰ παράσχῃ τὴν ἐγγύησίν του διὰ τὴν συνομολόγησιν ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Ἀτμοπλοΐας δανείου μέχρι 3.000.000 χρ. δολλ., χρησιμοποιηθησομένου διὰ τὴν ἀγορὰν ἢ ναυπήγησιν ἑνὸς καινουργοῦς καὶ ὑπερωκεανίου ἐπιβατηγοῦ πλοίου· καὶ γ') Ν' ἀπαλλάξῃ ἐπὶ μίαν εἰκοσαετίαν τὴν ἑταιρείαν παντὸς ἀμέσου φόρου ἢ τέλους χαρτοσήμου, πλὴν τῶν τελῶν ἐπὶ τῶν εἰσιτηρίων καὶ φορτωτικῶν. Ἀφ' ἑτέρου ἡ Ἐθνικὴ Ἀτμοπλοΐα ὑποχρεοῦται νὰ διατηρῇ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἰσχύος τῆς συμβάσεως, δηλαδὴ ἐπὶ μίαν εἰκοσαετίαν, τὴν γραμμὴν Πειραιῶς—Νέας Ὑόρκης, ἐκτελοῦσα ὀκτὼ τοὐλάχιστον ταξίδια κατ' ἔτος μετ' ἐπιστροφῆς, καὶ ταυτοχρόνως νὰ προβῇ εἰς τὴν ναυπήγησιν ἢ ἀγορὰν νέου ὑπερωκεανίου ἐπιβατηγοῦ πλοίου, χωρητικότητος τοὐλάχιστον 14 000 τόννων καὶ ταχύτητος μέσης οὐχὶ μικροτέρας τῶν 16 μιλλίων, διατεθησομένου εἰδικῶς διὰ τὴν ἐπιχορηγουμένην γραμμήν. 2) Πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ναυπηγικῆς βιομηχανίας τοῦ τόπου τὸ κράτος ἀνέλαβε διὰ τοῦ νόμου 5398 τὴν 12 Ἀπριλίου 1932 τὴν ὑποχρέωσιν νὰ παρέχῃ ἐπιχορήγησιν ἐκ δραχμῶν τριακοσίων κατὰ τόννον ὁλικῆς χωρητικότητος καὶ κατ' ἔτος εἰς πλοῖα ἐπιβατηγά, χωρητικότητος ἀνωτέρας τῶν 200 τόννων καὶ ταχύτητος οὐχὶ μικροτέρας τῶν 12 μιλλίων, τὰ ὁποῖα ἤθελον ναυπηγηθῆ ἐν Ἑλλάδι ἐντὸς τῆς πενταετίας 1932—1937.

Κρατικὸς ἔλεγχος ἐπὶ τῶν ἐπιβατηγῶν πλοίων. Ὁ ἔλεγχος, τὸν ὁποῖον ἀσκεῖ τὸ κράτος ἐπὶ τῶν ἐπιβατηγῶν πλοίων τῶν ἐξυπηρετούντων τὰς θαλασσίας συγκοινωνίας, περιλαμβάνει κυρίως τὰ ἑξῆς κεφάλαια.

1) *Ἔλεγχος ἡλικίας.* Δὲν ἐπιτρέπεται μετὰ τὴν ἰσχὺν τοῦ νόμου 5403 τῆς 8 Ἰανουαρίου 1932 νὰ νηολογηθῇ ὡς ἑλληνικὸν καὶ ἐργασθῇ ἐν Ἑλλάδι ἐπιβατηγὸν πλοῖον, τὸ ὁποῖον θὰ εἶχεν ἡλικίαν μεγαλυτέραν τῶν 20 ἐτῶν, μετρουμένην ἀπὸ τοῦ ἔτους τῆς καθελκύσεως αὐτοῦ. Ἡ διάταξις αὕτη, τροποποιήσασα παλαιοτέραν, ὁρίζουσαν τὰ 30 ἔτη, ἐτέθη ὅπως ἀποφευχθῇ περαιτέρω ἡ ἀγορὰ πεπαλαιωμένων καὶ ἀσυγχρονίστων μονάδων, αἱ ὁποῖαι θεωροῦνται συνήθως ὡς μὴ περαιτέρω ἐκμεταλλεύσιμοι εἰς τὰς χώρας, ὅπου τέως εἰργάζοντο, ἐπιδιωχθῇ δὲ ἡ ἀγορὰ καινουργῶν μᾶλλον πλοίων, εἰς τρόπον ὥστε βαθμηδὸν νὰ βελτιωθῇ τὸ ὑλικὸν τῆς ἐπιβατηγοῦ ναυτιλίας ἡμῶν, ἀποτελούμενον κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ παλαιῶν τὴν ἡλικίαν πλοίων (μέση ἡλικία 40 περίπου ἔτη).

2) *Ἔλεγχος ἀσφαλείας.* Πάντα τὰ ἐπιβατηγὰ πλοῖα ὑπόκεινται εἰς περιοδικὸν ἔλεγχον τῆς καλῆς αὐτῶν καταστάσεως, διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς ναυσιπλοΐας αὐτῶν. Ὁ ἔλεγχος οὗτος διεξάγεται ἐν Πειραιεῖ παρ' εἰδικῆς κρατικῆς ὑπηρεσίας, ὀνομαζομένης «Ἐπιθεώρησις ἐμπορικῶν πλοίων», ἧς τὸ προσωπικὸν ἀποτελεῖται: ἐξ ἀξιωματικῶν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ καὶ τοῦ λιμενικοῦ σώματος. Τὸ πλοῖον προκειμένου νὰ ἐπιθεωρηθῇ, ἀναστέλλει τοὺς πλοῦς αὐτοῦ καὶ ἐξετάζεται: α) Ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ὁλόκληρον, τὸ σκάφος, τῶν ὑφάλων αὐτοῦ ἐπιθεωρουμένων ἐν δεξαμενῇ, ὅπου ἀνελκύεται, διὰ τὴν βεβαίωσιν ὅτι δὲν παρατηροῦνται φθοραὶ τῶν ἐλασμάτων καὶ τῶν συνδέσμων αὐτῶν, δυνάμεναι νὰ προκαλέσουν κίνδυνον διαρροῆς. Πάντα τὰ ἐφθαρμένα ἐλάσματα ἀντικαθίστανται καὶ γενικῶς πᾶσαι αἱ παρατηρούμεναι φθοραὶ ἐπανορθοῦνται.

β) Ἐπιθεωρεῖται τὸ ὅλον σύστημα τῶν λεβήτων, τῶν μηχανῶν καὶ τῶν βοηθητικῶν μηχανημάτων μέχρι τῆς ἕλικος καὶ γίνονται πᾶσαι αἱ ἐνδεικνυόμεναι ἀντικαταστάσεις καὶ ἐπισκευαὶ διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἀπροσκόπτου λειτουργίας τῶν μηχανῶν.

γ) Ἐλέγχεται ὁ ἐξοπλισμὸς τοῦ πλοίου διὰ τῶν ἀπαιτουμένων ναυτιλιακῶν ἐργαλείων καὶ ὀργάνων, τῶν λέμβων καὶ τῶν ἄλλων μέσων ἀσφαλείας τοῦ πλοίου, τέλος οἱ ὅροι τῆς ὑγιεινῆς ἐνδιαιτήσεως τῶν ἐπιβατῶν καὶ τοῦ πληρώματος καὶ ὁ μέγιστος ἐπιτρεπόμενος ἐκ τῶν διατιθεμένων χώρων καὶ μέσων ἀσφαλείας ἀριθμὸς ἐπιβατῶν.

Μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ὑποδειχθεισῶν ἐπισκευῶν καὶ συμπληρώσεων τὸ πλοῖον δοκιμαζόμενον καὶ ἐν πλῷ παρουσίᾳ τῆς ἐπιτροπῆς τῶν ἐπιθεωρητῶν ἀξιωματικῶν, ἐφοδιάζεται μὲ πρωτόκολλον ἱκανότητος, δυνάμει τοῦ ὁποίου καὶ μόνον αἱ λιμενικαὶ ἀρχαὶ ἐπιτρέπουν εἰς αὐτὸ τὴν ἐκτέλεσιν πλόων διὰ μεταφορὰς ἐπιβατῶν. Τὸ πρωτόκολλον τοῦτο ἰσχύει ἐπὶ ἓν μόνον ἔτος, μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ ὁποίου ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἐπιθεώρησις, πλὴν ἐὰν πρόκειται περὶ πλοίου ἡλικίας μέχρι δώδεκα ἐτῶν, ὁπότε ἡ ἐπιθεώρησις γίνεται ἀνὰ τρία ἔτη.

3) *Ἔλεγχος ναυλολογίου.* Οἱ ναῦλοι ἐπιβατῶν κατὰ κατηγορίας θέσεων καὶ κατὰ γραμμάς, καθὼς καὶ οἱ ναῦλοι ἐμπορευμάτων κατὰ κατηγορίας ἐμπορευμάτων καὶ κατὰ γραμμάς, προκειμένου μόνον περὶ τῶν ἐσωτερικῶν συγκοινωνιῶν, ὑπόκεινται ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ συμβουλίου τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ καὶ τὴν ἔγκρισιν τοῦ ὑπουργείου Ναυτικῶν (διευθύνσεως ἐμπορ. ναυτικοῦ). Τὰ οὕτως ἐγκρινόμενα ναυλολόγια ἀποτελοῦν τὰ ἀνώτερα ὅρια τῶν ναύλων, τοὺς ὁποίους τὰ πλοῖα δικαιοῦνται νὰ εἰσπράξουν. Κάτω τῶν ὁρίων τούτων οἱ πλοιοκτῆται ἔχουν τὴν ἐλευθερίαν νὰ μειώνουν τοὺς ναύλους, ἀλλ' ὅταν ἡ μείωσις αὕτη γίνεται εἰς εὐτελῆ ποσά, δυσανάλογα πρὸς τὰς παρεχομένας παρὰ τοῦ πλοίου ὑπηρεσίας, ἐπὶ σκοπῷ ἰδίᾳ συναγωνισμοῦ, τὸ ὑπουργεῖον ἐπεμβαῖνον δικαιοῦται νὰ καθορίσῃ καὶ τὰ κατώτερα ἐπιτρεπόμενα ὅρια ναύλων, πέραν τῶν ὁποίων, ἐπὶ ἀπειλῇ βαρειῶν ποινῶν, φυλακίσεως καὶ προστίμου, δὲν δύνανται οἱ πλοιοκτῆται καὶ οἱ πράκτορες νὰ ὑποβιβάζουν τοὺς ναύλους.

4) *Ἔλεγχος δρομολογίων.* Τέλος τὸ κράτος δικαιοῦται νὰ ἐπεμβαίνῃ καὶ νὰ ρυθμίζῃ καὶ τὰ δρομολόγια τῶν ἐπιβατηγῶν πλοίων, τῶν ἐξυπηρετούντων τὰς ἐσωτερικὰς συγκοινωνίας, ὅταν ἡ κατανομὴ τῶν πλοίων εἰς τὰς διαφόρους συγκοινωνιακὰς γραμμὰς γίνεται κατὰ τρόπον μὴ ἱκανοποιοῦντα τὰς πραγματικὰς ἀνάγκας τῆς συγκοινωνίας, ἀλλὰ προκαλοῦντα τὸν συναγωνισμόν. Δικαιοῦται π. χ. ἡ διεύθυνσις ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ νὰ παρεμποδίσῃ δύο ἢ πλείονα ἀτμόπλοια διαφόρων ἀτμοπλοϊῶν νὰ ἐκτελοῦν κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν καὶ ὥραν ἓν καὶ τὸ αὐτὸ δρομολόγιον, ὅταν αἱ ἀνάγκαι τῆς συγκοινωνίας δὲν δικαιολογοῦν τοῦτο, καὶ νὰ καθορίσῃ διαφόρους ἡμέρας ἐκτελέσεως τοῦ δρομολογίου παρ' ἑκάστου αὐτῶν, ἢ ἐν ἀνάγκῃ νὰ ἐπιβάλῃ τὴν ἐκτέλεσιν ἐκ περιτροπῆς καθ' ὡρισμένα χρονικὰ διαστήματα παρὰ τῶν συναγωνιζομένων ἀτμοπλοίων τῆς ἐξυπηρετουμένης παρ' αὐτῶν γραμμῆς.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη αἱ περισσότεραι τῶν ἀτμοπλοϊῶν τῆς ἀκτοπλοΐας συνεχωνεύθησαν εἰς ὀλίγας ἀνωνύμους ἑταιρείας, αὗται δὲ συνεννοηθεῖσαι συνέπηξαν ἀπὸ τοῦ 1932 κοινὴν ὁμάδα συνεργαζομένων ἀτμοπλοϊκῶν ἑταιρειῶν, ἥτις συγκεντρώνει καὶ διαχειρίζεται τὸν μέγιστον ἀριθμὸν τῶν ἐπιβατηγῶν ἀτμοπλοίων. Ἡ ἑνιαία αὕτη διεύθυνσις καὶ ἐκμετάλλευσις τῶν ἐσωτερικῶν συγκοινωνιῶν παρ' ἑνὸς ἰσχυροῦ οἰκονομικοῦ ὀργανισμοῦ πιστεύεται ὅτι, ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ κράτους, προώρισται νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἐπωφελέστερον καὶ διὰ τὸν κόσμον καὶ διὰ τὴν ναυτιλίαν τὰς θαλασσίας συγκοινωνίας τῆς χώρας.

Β. ΣΚΑΡΠΕΤΗΣ

ΕΝΑΕΡΙΟΙ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΙ. Ἡ Ἑλλὰς λόγῳ τῆς προνομιούχου γεωγραφικῆς της θέσεως ἀποτελεῖ τὸν κόμβον τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐναερίων γραμμῶν πρὸς τὴν Ἀσίαν, τὴν Ἀφρικὴν καὶ τὴν Αὐστραλίαν. Ἅμα τῇ συγκροτήσει τοῦ ὑπουργείου ἀεροπορίας (1930) συνέστησε τῷ 1931 ἑλληνικὴν ἑταιρείαν ἐναερίων συγκοινωνιῶν, διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν δύο ἐσωτερικῶν γραμμῶν: Ἀθηνῶν—Θεσσαλονίκης καὶ Ἀθηνῶν—Ἀγρινίου—Ἰωαννίνων, ἐπὶ πλέον δέ, πλὴν τῶν δύο ὑπαρχουσῶν ξένων ἑταιρειῶν, προσείλκυσεν ἑπτὰ ἑτέρας ξένας ἀεροπορικὰς ἑταιρείας, ἐξυπηρετούσας ἄλλας 16 ἐν Ἑλλάδι γραμμάς, ἤτοι:

1) Γραμμὴ	Ἀθηνῶν—Θεσσαλονίκης	Ε.Ε.Ε.Σ.
2) »	Ἀθηνῶν—Ἀγρινίου —Ἰωαννίνων	
3) »	Ἀθηνῶν — Πατρῶν —Βρινδησίου	Aeroespress
4) »	Ἀθηνῶν — Μυτιλήνης—Κωνσταντινουπόλεως	
5) »	Ἀθηνῶν — Σύρου— Ρόδου	
6) »	Ἀθηνῶν — Νεαπόλεως—Μασσαλίας	Air - Orient (Air-France)
7) »	Ἀθηνῶν—Ἰνδιῶν— Ἰνδοκίνας	
8 »	Ἀθηνῶν —Λονδίνου	Imperial Air Ways
9) »	Ἀθηνῶν—Αἰγύπτου —Νοτίου Ἀφρικῆς	
10) »	Ἀθηνῶν—Αἰγύπτου —Ἰνδιῶν	
11) »	Ἀθηνῶν —Ἄμστερνταμ	K.L.M.
12) »	Ἀθηνῶν—Αἰγύπτου —Ἰνδιῶν—Ἰάβας	
13) »	Θεσσαλονίκης —Σόφιας—Βουκουρεστίου—Βαρσοβίας	L.O.T.
14) »	Θεσσαλονίκης—Σκοπίων—Βελιγραδίου	Aeropout
15) »	Θεσσαλονίκης — Βιέννης—Παρισίων	C.I.D.N.A. (Air-France)
16) »	Θεσσαλονίκης — Σόφιας — Βελιγραδίου — Βιέννης — Βερολίνου	Luft Hansa
17) »	Θεσσαλονίκης — Τιράνων—Ρώμης	S.A.M.
18) »	Θεσσαλονίκης — Σόφιας	

Ἐκ τῆς τοιαύτης πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδος προέκυψαν τὰ ἑξῆς κυρίως πλεονεκτήματα: 1) Πυκνοτάτη καὶ ταχίστη ἐπικοινωνία τῆς Ἑλλάδος μὲ ὅλας τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας καὶ τὰς τρεῖς ἠπείρους, Ἀσίαν, Ἀφρικὴν καὶ Αὐστραλίαν. 2) Τόνωσις τοῦ ἀεροπορικοῦ πνεύματος, ἥτις ἐπιβοηθεῖ σημαντικῶς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς ἀεροπορίας. 3) Οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευσις εἰς ὄφελος τῆς ἐθνικῆς ἀεροπορίας τῆς πλουτοφόρου πηγῆς τῶν διεθνῶν ἐναερίων μεταφορῶν, ἡ ἀπόδοσις τῶν ὁποίων εἰς τὸ μέλλον δύναται νὰ ὑπερβῇ πᾶσαν αἰσιόδοξον πρόβλεψιν. 4) Διάθεσις μέρους τῶν ὡς ἄνω εἰσπράξεων διὰ τὴν ἐγκατάστασιν δικτύου ἀερολιμένων, βοηθητικῶν πεδίων προσγειώσεων, σταθμῶν ραδιοτηλεγραφικῶν, ραδιοτηλεφωνικῶν καὶ ραδιογωνιομετρικῶν, σταθμῶν μετεωρολογικῶν, ἀεροφάρων, συνεργείων κλπ., δυναμένων νὰ συντείνουν εἰς τὴν προσέλκυσιν πλειοτέρων ξένων ἐναερίων γραμμῶν πρὸς τὴν Ἑλλάδα μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἔτι μείζονα ἐπαύξησιν τῶν ἐκ τῶν ἐναερίων γραμμῶν ἐσόδων. 5) Εἰσροὴν ξένου συναλλάγματος ἐν τῇ χώρᾳ καὶ παροχὴν ἀεροπορικῆς ἐργασίας εἰς ἐφέδρους ἀεροπόρους καὶ ἀερομηχανικούς.

Αἱ δι' Ἑλλάδος ἐναέριοι γραμμαὶ ἐξυπηρετοῦνται ὑπὸ τῶν κάτωθι ἀερολιμένων, βοηθητικῶν πεδίων προσεδαφίσεως καὶ ὅρμων προσυδατώσεως, ἀεροπορικῶν σταθμῶν ἀσυρμάτου καὶ φάρων.

Ἀερολιμένες: Ἰωάννινα, χερσαῖος ἀερολιμὴν τελωνειακός. Κέρκυρα, ναυτικὸς ἀερολιμὴν τελωνειακός. Λάρισα, πολεμικὸν χερσαῖον ἀεροδρόμιον ἀνοικτὸν εἰς δημοσίαν χρῆσιν, τελωνειακόν. Μικρά, πολεμικὸν μεικτὸν ἀεροδρόμιον ἀνοικτὸν εἰς δημοσίαν χρῆσιν, τελωνειακόν. Σέδες, πολεμικὸν χερσαῖον ἀεροδρόμιον ἀνοικτὸν εἰς δημοσίαν χρῆσιν, τελωνειακόν. Τατόϊον, πολεμικὸν χερσαῖον ἀεροδρόμιον ἀνοικτὸν εἰς δημοσίαν χρῆσιν, τελωνειακόν. Φάληρον (καὶ ἐν θαλασσοταραχῇ Μεγάλο Πεῦκο) ναυτικὸς ἀερολιμὴν τελωνειακός.

Βοηθητικὰ πεδία προσεδαφίσεως: Ἀγρίνιον, Ἀλμυρός, Ἀταλάντη, Γοργόπη, Δράμα, Κατερίνη Κομοτινή, Λαμία, Μεσολόγγιον, Τανάγρα.

Βοηθητικοὶ ὅρμοι προσυδατώσεως: Ὅρμο. Ἁγίου Νικολάου (Κρήτης) τελωνειακός. Λιμὴν Ἡρακλείου (Κρήτης) τελωνειακός. Λιμὴν Μυτιλήνης τελωνειακός. Λιμὴν Πατρῶν τελωνειακός. Λιμὴν Σύρου τελωνειακός.

Λιμένες καὶ ὅρμοι χρησιμοποιήσιμοι. Οἱ κατωτέρω λιμένες καὶ ὅρμοι δὲν διαθέτουσι μὲν ἀεροπορικὰς ἀρχὰς ἢ ἐγκαταστάσεις ἀεροπορικάς, εἶναι ὅμως χρησιμοποιήσιμοι: Αἰδηψοῦ (ὅρμος), Ἀλεξανδρουπόλεως (λιμήν), Ἀλιβερίου (ὅρμος), Ἀρ-

Digitized by Google

..οστολίου (λιμήν), Ἀστακοῦ (ὅρμος), Βόλου (λιμήν), Γαυρίου τῆς Ἄνδρου (ὅρμος), Δήλου (ὅρμος), Ἐρετρείας (ὅρμος), Ζαβέρδας (ὅρμος), Ζακύνθου λιμήν), Ἰθάκης (λιμήν), Ἰτέας (ὅρμος), Καλαμῶν (λιμήν), Καρύστου (ὅρμος), Λουτρακίου (ὅρμος), Μαραθῶνος (ὅρμος), Μεσολογγίου-Αἰτωλικοῦ (ὅρμος), Μήλου (ὅρμος), Ναυαρίνου (ὅρμος), Ναυπλίου (λιμήν), Πόρτο-Ράφτη (ὅρμος), Σκύρου (ὅρμος), Σούδας (ὅρμος), Σπετσῶν (ὅρμος).

Ἀεροφάροι.

Ὄνομα καὶ θέσις	Χρωματισμός, χαρακτηριστικὰ καὶ περίοδος φωτός, ὁρατότης, ἰσχὺς εἰς δεκαδικὰ κηρία	Ὕψος ἑστίας φωτὸς εἰς μέτρα: Ὑπεράνω ἐδάφους	Ὕψος ἑστίας φωτὸς εἰς μέτρα: Ὑπεράνω μέσης στάθμης θαλάσσης	Περιγραφὴ κτηρίου	Παρατηρήσεις
1	2	3	4	5	6
Τατόϊ, πλ. 38°06′ Β., μῆκ. 23°48′ Α. Εἰς τὴν ΒΔ. πλευρὰν τοῦ ἀεροδρομίου Τατοΐου	1 λευκὸν σταθερὸν μετ' ἀναλαμπῶν ἀνὰ 3 δλ. Ὁρατότης 27 μίλ. Ἰσχὺς 1.550.000 κηρία	17,00	268,00	Στήλη ἐκ μπετὸν ἀρμὲ	Ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς πολεμικῆς ἀεροπορίας. Ἐν λειτουργίᾳ ἀπὸ τοῦ λυκόφωτος μέχρι λυκαυγοῦς. Σταθερὸν 2.9 δλ. Ἀναλ. 0.1 δλ.

Ἀεροπορικοὶ σταθμοὶ ἀσυρμάτου.

Ὄνομα σταθμοῦ	Χαρακτηριστικὸν κλήσεως	Γεωγραφικαὶ συντεταγμέναι	Χρησιμοποιούμενα κύματα διὰ τὴν ἀνταπόκρισιν: Τύπος	Χρησιμοποιούμενα κύματα διὰ τὴν ἀνταπόκρισιν: Συχνότης (μῆκος κύματος)	Ὧραι λειτουργίας (πλὴν Κυριακῶν)
Ἀγρίνιον	SWD	38° 30′, 7 Β 21° 28′, 4 Α	Α 1	333 kc/s (900) m	*
Θεσσαλονίκη	SWC	40° 34′, 7 Β 22° 57′, 7 Α	»	» »	Ἀπὸ λυκόφωτος μέχρι λυκαυγοῦς
Ἰωάννινα	SWE	39° 43′, 0 Β 20° 49′, 0 Α	»	» »	*
Λάρισα	SWB	39° 39′, 0 Β 22° 38′, 4 Α	»	» »	*
Τατόϊ	SWA	38° 06′, 5 Β 23° 47′, 5 Α	»	» »	*
Φάληρον	SWF	37° 56′, 5 Β 23° 41′, 0 Α	»	» »	Ἀπὸ ἀνατολῆς μέχρι δύσεως ἡλίου

[* Αἱ ὧραι λειτουργίας τῶν σταθμῶν τούτων καθορίζονται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δρομολογίων τῶν ἀεροσκαφῶν ἐναερίων συγκοινωνιῶν. Τὰς Κυριακὰς ὡς καὶ τὰς καθημερινὰς δι' ἄλλας ὥρας πλὴν τῶν ἀναφερομένων οἱ σταθμοὶ τίθενται ἐν λειτουργίᾳ πρὸς ἐξυπηρέτησιν ἀεροσκαφῶν, ἐφ' ὅσον ἔχει δοθῇ ἄδεια.]

Ἰσχύοντες νόμοι καὶ κανονισμοὶ τῆς πολιτικῆς ἀεροπορίας. 1) Νόμος 5017 «Περὶ πολιτικῆς ἀεροπορίας». 2) Διάταγμα «Περὶ κανονισμοῦ τῆς ἐναερίου κυκλοφορίας». 3) Νόμος 5100, «Περὶ ὀργανώσεως τῆς ὑπηρεσίας πολιτικῆς ἀεροπορίας» καὶ 4) «Δελτίον ἀεροναυτιλιακῶν ὁδηγιῶν».

Πίναξ χιλιομετρικῶν ἀποστάσεων

Ἀθῆναι—Βρινδήσιον	620	χλμτρ.
» —Ρόδος	440	»
» —Κωνσταντινούπολις	560	»
» —Νεάπολις—Μασσαλία	1974	»
» —Καστελλόριζον—Βηρυττὸς	1280	»
—Ἀλεξάνδρεια	970	»
Θεσσαλονίκη—Σόφια	250	»
—Σκόπια—Βελιγράδιον	590	»
» —Τίρανα	275	
» —Τίρανα—Βρινδήσιον—Ρώμη	950	»

Δ. Γ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΕΝΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ ΕΙΣ ΕΠΙΒΑΤΑΣ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΑ. Ὡς βάσιν τῶν πληροφοριῶν περὶ τοῦ θέματος τούτου θὰ χρησιμοποιήσωμεν τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1932 σημειωθεῖσαν κίνησιν ἐμπορευμάτων καὶ ἐπιβατῶν ἐν γένει, διότι καὶ τὸ νεώτερον τῶν ἐτῶν, περὶ τῶν ὁποίων ἔχομεν πλήρη στατιστικὰ δεδομένα, εἶναι καὶ ἐπὶ πλέον δυνάμεθα νὰ δώσωμεν τὴν κίνησιν αὐτοῦ, ὡς ἀντιπροσωπεύουσαν τὰ κατ' ἔτος μεταφερόμενα ἐμπορεύματα καὶ ἐπιβάτας, δεδομένου ὅτι πέριξ τῶν ἀριθμῶν τοῦ ἔτους τούτου στρέφεται σχεδὸν ἡ ἐμπορικὴ καὶ ἐπιβατικὴ κίνησις ὅλων τῶν ἀπὸ τοῦ 1924 καὶ ἐντεῦθεν ἐτῶν.

Α') *Θαλάσσιαι μεταφοραί.* Αἱ διὰ θαλάσσης μεταφοραὶ ἐπιβατῶν καὶ ἐμπορευμάτων ἀντιπροσωπεύουν τὸ μεγαλύτερον ποσοστὸν τοῦ συνόλου τῶν μεταφορῶν, ὅπερ διὰ τὰς μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ συναλλαγάς μας ἀνέρχεται εἰς 99 %.

Κίνησις ἐμπορευμάτων. Τὰ μεταφερθέντα κατὰ τὸ ἔτος 1932 ἐμπορεύματα διὰ πλοίων ἐν γένει ἀνῆλθον ἐν συνόλῳ εἰς 4.838.766 τόννους. Ἐκ τούτων τὰ μὲν ἐκφορτωθέντα (εἰσαχθέντα διὰ τῶν ἑλληνικῶν λιμένων) ἀνῆλθον εἰς 3.283.981 τόννους, ἐξ ὧν 2.309.800 προήρχοντο ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ 974.181 ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ, τὰ δὲ φορτωθέντα (ἐξαχθέντα) εἰς 1.554.785 τόννους, ἐξ ὧν 723.921 προωρίζοντο διὰ τὸ ἐξωτερικὸν καὶ 830.864 διὰ τὸ ἐσωτερικόν. Τὰ ἐκφορτωθέντα ἐμπορεύματα μετεφέρθησαν ὑπὸ 33.634 ἐμφόρτων πλοίων, καθαρᾶς χωρητικότητος 16.027.016 κόρων. Ἐκ τούτων ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν ἦσαν 29.646 καθαρᾶς χωρητικότητος 9.014.262 κόρων, τὰ δὲ ὑπόλοιπα 3.988, καθαρᾶς χωρητικότητος 7.012.754 κόρων, ἦσαν ὑπὸ ξένας σημαίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων πρώτη ἔρχεται ἡ ἰταλικὴ μὲ 41.33 % (ἀναλογία ἐπὶ τοῖς % τῆς χωρητικότητος ἐπὶ τοῦ συνόλου) καὶ ἀκολουθοῦν αἱ: ἀγγλικὴ μὲ 8.61 %, γαλλικὴ μὲ 7.17 %, τουρκικὴ μὲ 5.78 %, γερμανικὴ μὲ 3.54 %, ἀμερικανικὴ μὲ 3.53 %, ρουμανικὴ μὲ 3.07 %, γιουγκοσλαυϊκὴ μὲ 2.63 %, ὁλλανδικὴ μὲ 2.43 %, ρωσικὴ μὲ 1.60 % κλπ. Τὰ ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν πλοῖα μετεκόμισαν ἐκ τῶν ὡς ἄνω εἰσαχθέντων ἐμπορευμάτων τόννους 2.251 452, ἐξ ὧν 1.277.271 ἦσαν προελεύσεως ἐξωτερικοῦ καὶ 974.181 ἐσωτερικοῦ, οἱ δὲ ὑπόλοιποι 1.032.529 τόννοι, ἅπαντες προελεύσεως ἐξωτερικοῦ, μετεκομίσθησαν ὑπὸ ξένων σημαιῶν, ἤτοι εἰς τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν ἀναλογοῦσι τὰ 68.56 % τῶν μεταφερθέντων (εἰσαχθέντων) ἐμπορευμάτων. Τὰ φορτωθέντα (ἐξαχθέντα) ἐμπορεύματα μετεφέρθησαν ὑπὸ 30.233 ἐμφόρτων πλοίων, καθαρᾶς χωρητικότητος 14.593.197 κόρων. Ἐκ τούτων ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν ἦσαν 26.445 πλοῖα, χωρητικότητος καθαρᾶς 7.977.644 κόρων, τὰ δὲ ὑπόλοιπα 3.788 χωρητικότητος καθαρᾶς κόρων 6.615.553 ἦσαν ὑπὸ ξένας σημαίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων πρώτη ἔρχεται καὶ πάλιν ἡ ἰταλικὴ μὲ 41.76 % (ἀναλογία ἐπὶ τοῖς % τῆς χωρητικότητος ἐπὶ τοῦ συνόλου) καὶ ἀκολουθοῦν μὲ τὴν αὐτὴν ὡς καὶ ἐν τῇ εἰσαγωγῇ σειρὰν αἱ ἄλλαι ξέναι σημαῖαι. Τὰ ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν πλοῖα ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἐξαχθέντων ἐμπορευμάτων μετεκόμισαν τόννους 1.045.503, ἐξ ὧν 214 639 τόννοι προωρίζοντο διὰ τὸ ἐξωτερικὸν καὶ 830.864 διὰ τὸ ἐσωτερικόν, οἱ δὲ ὑπόλοιποι 509.282 τόννοι (ἅπαντες προοριζόμενοι διὰ τὸ ἐξωτερικὸν) μετεκομίσθησαν ὑπὸ ξένων πλοίων, ἤτοι εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀναλογοῦσι τὰ 67.24 % τῶν ἐξαχθέντων ἐμπορευμάτων. Σημειωτέον, ὅτι ἡ μεταφορὰ τῶν ἐμπορευμάτων διενεργεῖται κυρίως κατὰ 85 % ὑπὸ τῆς ἀτμήρους ναυτιλίας, δεδομένου ὅτι ἡ ἱστιοφόρος ἤρξατο ἐλαττουμένη ἀφ' ἧς κυρίως ἐγενικεύθη ἡ χρῆσις τοῦ ἀτμοῦ, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 1880.

Οὕτως ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἐκφορτωθέντων (εἰσαχθέντων) ἐμπορευμάτων, δι' ἱστιοφόρων μετεφέρθησαν ἐν ὅλῳ 452.982 τόννοι, ἐξ ὧν 431.003 προήρχοντο ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ, οἱ δὲ ὑπόλοιποι 21.979 ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ· ἐκ τῶν φορτωθέντων (ἐξαχθέντων) ἐμπορευμάτων τὰ δι' ἱστιοφόρων μεταφερθέντα ἀνῆλθον εἰς 357.239 τόννους, ἐξ ὧν 338.812 προωρίζοντο διὰ τὸ ἐσωτερικὸν καὶ 18.427 διὰ τὸ ἐξωτερικόν. Τὰ ὡς ἄνω ἐκφορτωθέντα ἐμπορεύματα μετεφέρθησαν ὑπὸ 8.626 ἐμφόρτων ἱστιοφόρων, καθαρᾶς χωρητικότητος 433.664 κόρων. Ἐκ τούτων ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν ἦσαν 8.525, καθαρᾶς χωρητικότητος 423.345 κόρων, τὰ ὑπόλοιπα δέ, 101, χωρητικότητος 10.319 κόρων, ἦσαν ὑπὸ ξένας σημαίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων πρώτη ἔρχεται ἡ γιουγκοσλαυϊκὴ καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἰταλική. Τὰ ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν ἱστιοφόρα μετεκόμισαν ἐκ τῶν ἐκφορτωθέντων ὡς ἄνω ἐμπορευμάτων 441.962 τόννους, ἐξ ὧν 431.003 προήρχοντο ἐκ τοῦ ἐσωτετερικοῦ καὶ οἱ 10.959 ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, οἱ ὑπόλοιποι δὲ 11.020, ἅπαντες προελεύσεως ἐξωτερικοῦ, μετεφέρθησαν ὑπὸ ξένων ἱστιοφόρων. Τὰ φορτωθέντα (ἐξαχθέντα) ἐμπορεύματα μετεφέρθησαν ὑπὸ 6.539 ἐμφόρτων ἱστιοφόρων, καθαρᾶς χωρητικότητος 323.645 κόρων. Ἐκ τούτων ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν ἦσαν 6.468, χωρητικότητος 312.572, τὰ δὲ ὑπόλοιπα 71 ἦσαν ὑπὸ ξένας ση-

Λιμένες	Ἐμπορεύματα ἐσωτερικοῦ: Ἐκφορτωθέντα	Ἐμπορεύματα ἐσωτερικοῦ: Φορτωθέντα	Ἐμπορεύματα ἐξωτερικοῦ: Ἐκφορτωθέντα	Ἐμπορεύματα ἐξωτερικοῦ: Φορτωθέντα	Σύνολον ἐμπορευμάτων: Ἐκφορτωθέντα	Σύνολον ἐμπορευμάτων: Φορτωθέντα
Πειραιῶς	332.542	253.253	1.368.384	102.020	1.700.926	355.273
Θεσσαλονίκης	95.853	70.114	354.812	182.620	450.665	252.734
Πατρῶν	56.893	16.635	87.115	46.574	144.008	63.209
Καβάλλας	41.040	5.750	15.778	12.195	56.818	17.945
Καλαμῶν	36.027	52.681	87.206	31.929	123.233	84.610
Βόλου	34.419	63.869	85.371	14.022	119.790	77.891
Ἡρακλείου	26.600	7.553	21.795	26.428	48.395	33.981
Μυτιλήνης	23.208	5.307	8.296	5.296	31.504	10.603
Χίου	22.699	4.520	4.420	2.240	27.119	6.760
Χανίων	19.491	6.888	5.651	3.779	25.142	10.667
Ἀλεξανδρουπόλεως	18.291	18.011	15.420	3.217	33.711	21.228
Κερκύρας	14.638	9.760	31.475	13.206	46.113	22.966
Σύρου	11.634	11.705	41.111	36.339	52.745	48.044
Β. Σάμου	8.740	2.525	4.366	6.914	13.106	9.439
Λ. Λιμένων	232.106	302.293	178.600	237.142	410.706	539.435
Σύνολον	974.181	830.864	2.309.800	723.921	3.283.981	1.554.785

1. Ἐκφορτωθέντα - εἰσαχθέντα ἐμπορεύματα.

Ἔτη	Ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ: Δι' ἑλληνικῶν πλοίων: Τόννοι	Δι' ἑλληνικῶν πλοίων: ἐπὶ τοῖς %	Διὰ ξένων: Τόννοι	Διὰ ξένων: ἐπὶ τοῖς %	Ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ: Δι' ἑλληνικῶν πλοίων: Τόννοι	Δι' ἑλληνικῶν πλοίων: ἐπὶ τοῖς %	Διὰ ξένων: Τόννοι	Διὰ ξένων: ἐπὶ τοῖς %
1924	735.956	32.48	1.530.189	67.52	637.988	94.46	37.382	5.54
1925	825.346	34.93	1.537.684	65.07	664.599	94.87	35.929	5.13
1926	874.573	42.71	1.173.215	57.29	624.256	95.97	26.224	4.03
1927	957.914	40.13	1.428.954	59.87	626.635	97.90	13.445	2.10
1928	1.105.121	43.60	1.429.761	56.40	796.579	99.26	5.957	0.74
1929	1.276.114	43.47	1.659.229	56.53	914.144	98.24	16.339	1.76
1930	1.296.734	50.53	1.269.352	49.47	946.278	99.74	2.471	0.26
1931	1.167.190	47.41	1.294.953	52.59	1.026.672	100.—	—	—
1932	1.277.271	55.30	1.032.529	44.70	974.181	100.—	—	—
Μέσος ὅρος	1.057.358	43.40	1.372.874	56.60	801.259	97.93	15.305	2.17

2. Φορτωθέντα - ἐξαχθέντα ἐμπορεύματα

Ἔτη	Διὰ τὸ ἐξωτερικόν: Δι' ἑλληνικῶν πλοίων: Τόννοι	Δι' ἑλληνικῶν πλοίων: ἐπὶ τοῖς %	Διὰ ξένων: Τόννοι	Διὰ ξένων: ἐπὶ τοῖς %	Διὰ τὸ ἐσωτερικόν: Δι' ἑλληνικῶν πλοίων: Τόννοι	Δι' ἑλληνικῶν πλοίων: ἐπὶ τοῖς %	Διὰ ξένων: Τόννοι	Διὰ ξένων: ἐπὶ τοῖς %
1924	170.489	37.17	288.237	62.83	622.668	89.02	76.795	10.98
1925	110.698	24.65	338.353	75.35	630.626	90.95	62.730	9.05
1926	81.386	15.93	429.391	84.07	581.202	91.55	53.661	8.45
1927	94.056	16.88	463.284	83.12	584.896	96.44	21.609	3.56
1928	124.175	21.94	441.684	78.06	680.255	97.26	19.159	2.74
1929	212.368	31.26	466.990	68.74	775.983	98.84	9.102	1.16
1930	118.146	19.47	488.754	80.53	808.224	99.71	2.375	0.29
1931	129.119	20.71	494.244	79.29	778.825	100.—	—	—
1932	214.639	29.65	509.292	70.35	830.864	100.—	—	—
Μέσος ὅρος	139.453	24.18	435.579	75.82	699.227	95.97	27.270	4.03

Digitized by Google

μαίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων πρώτη ἔρχεται ἡ ἰταλικὴ καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἀγγλική. Ἐκ τῶν ἐμπορευμάτων τούτων (ἐξαχθέντων) τὰ ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν ἱστιοφόρα μετέφερον 345.202 τόννους, ἐξ ὧν 338.812 προήρχοντο ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ 6.390 ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, οἱ ὑπόλοιποι δὲ 12.037, ἅπαντες προελεύσεως ἐξωτερικοῦ, μετεφέρθησαν ὑπὸ ξένων ἱστιοφόρων. Ἡ ὡς ἄνω κατὰ τὸ ἔτος 1932 κίνησις ἐμπορευμάτων εἰς τοὺς κυριωτέρους λιμένας τοῦ κράτους ἐμφαίνεται εἰς τὸν πρῶτον ἐκ τῶν τριῶν πινάκων τῆς προηγουμένης σελίδος.

Ἐκ τοῦ πίνακος τούτου προκύπτει ὅτι τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὴν κίνησιν ἐμπορευμάτων καταλαμβάνει ὁ λιμὴν τοῦ Πειραιῶς μὲ 42,49 % (ἀναλογία ἐπὶ τοῖς % τῆς κινήσεως ἐμπορευμάτων ἐκφορτωθέντων καὶ φορτωθέντων) ἐπὶ τῆς συνολικῆς κινήσεως, ἀκολουθοῦν δὲ κατὰ σειρὰν οἱ λιμένες: Θεσσαλονίκης (14,54%), Καλαμῶν (4,29%), Πατρῶν (4,27 %), Βόλου (4,08 %), Σύρου (2,08 %), Ἡρακλείου (1,70 %), Κερκύρας (1,42 %) κλ. Ἡ κίνησις ἐμπορευμάτων κατὰ τὰ ἀπὸ τοῦ 1924 καὶ ἐντεῦθεν ἔτη ἔχει ὡς εἰς τοὺς δύο ἔναντι πίνακας σημειοῦται.

Κίνησις ἐπιβατῶν. Οἱ μεταφερθέντες κατὰ τὸ ἔτος 1932 ἐπιβάται διὰ πλοίων (ἀτμοπλοίων μόνον, δεδομένου ὅτι δι' ἱστιοφόρων σπανιώτατα ἢ μᾶλλον οὐδέποτε ἐκτελεῖται μεταφορὰ ἐπιβατῶν) ἀνῆλθον ἐν συνόλῳ εἰς 1.610.154. Ἐκ τούτων οἱ ἀποβιβασθέντες—ἀφικόμενοι—ἀνῆλθον εἰς 791.854, ἐξ ὧν προελεύσεως ἐξωτερικοῦ ἦσαν 64.329 καὶ ἐσωτερικοῦ 727.525, οἱ δὲ ἐπιβιβασθέντες—ἀναχωρήσαντες—ἀνῆλθον εἰς 818.300, ἐξ ὧν οἱ 58.640 προωρίζοντο διὰ τὸ ἐξωτερικὸν καὶ 759.660 διὰ τὸ ἐσωτερικόν. Ἐκ τῶν ἀποβιβασθέντων ἐπιβατῶν 746.021 (ἐξ ὧν 727.525 προελεύσεως ἐσωτερικοῦ καὶ 16.496 ἐξωτερικοῦ) μετεφέρθησαν ὑπὸ ἑλληνικῶν πλοίων καὶ 45.833, ἅπαντες προελεύσεως ἐξωτερικοῦ, ὑπὸ ξένων. Ἐκ δὲ τῶν ἐπιβιβασθέντων οἱ 775.223 (ἐξ ὧν 759.660 προωρίζοντο διὰ τὸ ἐσωτερικὸν καὶ 15.563 διὰ τὸ ἐξωτερικὸν) μετεφέρθησαν δι' ἑλληνικῶν πλοίων καὶ 43.077, ἅπαντες προοριζόμενοι διὰ τὸ ἐξωτερικόν, διὰ ξένων. Ἡ μεταφορὰ τῶν ἐπιβατῶν ἐγένετο διὰ τῶν αὐτῶν ἀτμοπλοίων, δι' ὧν ἐγένετο καὶ ἡ μεταφορὰ ἐμπορευμάτων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ. Ἡ ὡς ἄνω ἐπιβατικὴ κίνησις εἰς τοὺς κυριωτέρους λιμένας τοῦ κράτους ἔχει ὡς ἑξῆς:

Λιμένες	Ἐπιβάται ἐσωτερικοῦ		Ἐπιβάται ἐξωτερικοῦ		Σύνολον ἐπιβατῶν	
	Ἀποβιβασθέντες	Ἐπιβιβασθέντες	Ἀποβιβασθέντες	Ἐπιβιβασθέντες	Ἀποβιβασθέντες	Ἐπιβιβασθέντες
Πειραιῶς	325.171	355.334	45.906	35.913	371.077	391.247
Πατρῶν	78.227	72.520	2.752	2.154	80.979	74.674
Θεσσαλονίκης	39.528	41.366	2.307	7.049	41.835	48.415
Βόλου	24.753	28.955	83	7	24.836	28.962
Σύρου	24.418	28.215	2	2	24.420	28.217
Μυτιλήνης	20.179	18.240	130	157	20.309	18.397
Κερκύρας	18.452	15.668	7.057	6.998	25.509	22.666
Χίου	17.802	18.015	502	363	18.304	18.378
Χανίων	12.567	6.299	24	89	12.591	6.388
Ἡρακλείου	11.581	11.560	863	858	12.444	12.418
Β. Σάμου	5.489	6.058	122	236	5.611	6.294
Καβάλλας	5.204	9.865	108	82	5.312	9.947
Καλαμῶν	5.246	5.110	251	250	3.497	5.360
Ἀλεξανδρουπόλεως	2.632	3.549	43	120	2.675	3.669
Λ. Λιμένων	138.276	138.906	4.179	4.362	142.455	143.268
Σύνολον	727.525	759.660	64.329	58.640	791.854	818.300

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος προκύπτει ὅτι τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὴν κίνησιν ἐπιβατῶν καταλαμβάνει ὁ λιμὴν τοῦ Πειραιῶς μὲ 47.34 % (ἀναλογία τοῖς % τῆς κινήσεως ἐπιβατῶν ἀποβιβασθέντων καὶ ἐπιβιβασθέντων) ἐπὶ τῆς συνολικῆς κινήσεως. Κατόπιν δὲ ἀκολουθοῦν κατὰ σειρὰν οἱ λιμένες: Πατρῶν (9.67 %), Θεσσαλονίκης (5.60 %), Βόλου (3.34 %), Σύρου (3.27 %), Κερκύρας (2.99 %), Μυτιλήνης (2.40 %), Χίου (2.27 %), Ἡρακλείου (1.54 %), Χανίων (1.17 %).

Ἡ κίνησις ἐπιβατῶν κατὰ τὰ ἀπὸ τοῦ 1924 καὶ ἐντεῦθεν ἔτη ἔχει ὡς ἑξῆς:

1. Ἀποβιβασθέντες - ἀφικόμενοι ἐπιβάται.

Ἔτη	Ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ				Ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ			
	Δι' ἑλληνικῶν πλοίων		Διὰ ξένων		Δι' ἑλληνικῶν πλοίων		Διὰ ξένων	
	ἐπιβάται	ἐπὶ τοῖς %	ἐπιβάται	ἐπὶ τοῖς %	ἐπιβάται	ἐπὶ τοῖς %	ἐπιβάται	ἐπὶ τοῖς %
1924	79.517	52.56	71.759	47.44	1.422.152	99.43	8.208	0.57
1925	19.800	26.86	53.906	73.14	508.995	98.62	7.147	1.38
1926	23.595	39.00	36.898	61.00	544.506	99.08	5.073	0.92
1927	27.220	42.85	36.308	57.15	558.017	98.96	5.844	1.04
1928	31.473	50.32	31.077	49.68	575.315	99.98	94	0.02
1929	28.513	42.46	38.644	57.54	633.393	99.96	245	0.04
1930	28.232	38.09	45.878	61.91	749.512	99.97	198	0.03
1931	25.398	35.—	47.160	65.—	740.585	100.—	—	—
1932	18.496	28.75	45.833	71.25	727.525	100.—	—	—
Μέσος ὅρος	31.360	39.54	45.274	60.46	717.778	99.56	2.979	0.44

2. Ἐπιβιβασθέντες - ἀναχωρήσαντες ἐπιβάται.

Ἔτη	Διὰ τὸ ἐξωτερικὸν				Διὰ τὸ ἐσωτερικὸν			
	Δι' ἑλληνικῶν πλοίων		Διὰ ξένων		Δι' ἑλληνικῶν πλοίων		Διὰ ξένων	
	ἐπιβάται	ἐπὶ τοῖς %	ἐπιβάται	ἐπὶ τοῖς %	ἐπιβάται	ἐπὶ τοῖς %	ἐπιβάται	ἐπὶ τοῖς %
1924	10.062	7.87	117.735	92.13	462.965	97.41	12.328	2.59
1925	11.504	22.74	39.082	77.26	522.234	98.34	8.830	1.69
1926	13.131	28.70	32.625	71.30	504.893	98.83	5.972	1.17
1927	20.495	37.74	33.808	62.26	543.143	98.93	5.879	1.07
1928	24.464	41.96	33.843	58.04	564.391	99.98	127	0.02
1929	24.818	41.85	34.491	58.15	640.815	99.95	307	0.05
1930	22.249	34.17	42.866	65.83	774.714	99.98	193	0.02
1931	18.993	30.80	42.680	69.20	756.558	100.—	—	—
1932	15.563	26.54	43.077	73.46	759.660	100.—	—	—
Μέσος ὅρος	17.920	30.26	46.690	69.74	614.375	99.27	8.737	0.73

Ἡ κατὰ τὸ 1924 παρατηρουμένη τεραστία διαφορὰ ἀφικομένων, ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη ἀποβιβασθέντας, ὀφείλεται εἰς τὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἄφιξιν καὶ μετακίνησιν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῶν προσφύγων.

Οἰκονομικὰ ἀποτελέσματα. Αἱ ἀκαθάριστοι εἰσπράξεις τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας ἐκ ναύλων, ἐμπορευμάτων καὶ ἐπιβατῶν ἀνῆλθον κατὰ τὸ ἔτος 1932 εἰς £ 3.800.000 καὶ 200 ἑκατομμύρια δρ. Τῷ 1931 αἱ ἀκαθάριστοι εἰσπράξεις ἐκ ναύλων ἀνῆλθον εἰς £ 4.652.000, τὰ δὲ ἔξοδα κινήσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως τῶν πλοίων εἰς £ 4 145.750.

Β'. *Σιδηροδρομικαὶ μεταφοραί*. Κίνησις ἐμπορευμάτων. Τὰ μεταφερθέντα κατὰ τὸ ἔτος 1932 ἐμπορεύματα καὶ ἀποσκευαὶ ἀνῆλθον ἐν συνόλῳ εἰς 2.127.774 τόννους, ἐξ ὧν 1.688 623 ἦσαν ἐμπορεύματα, 20 445 ἀποσκευαί, 82.227 ζῷα καὶ 336.479 ὑπηρεσιακαὶ μεταφοραί. Τὰ ἐμπορεύματα ταῦτα μετεφέρθησαν διὰ τῶν γραμμῶν ὁλοκλήρου τοῦ ἐν Ἑλλάδι δικτύου. Τὸ σύνολον σχεδὸν ἐξ αὐτῶν ἦτο προελεύσεως ἐσωτερικοῦ, ἐλάχιστα δὲ προήρχοντο ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ προωρίζοντο δι' αὐτό, δεδομένου ὅτι ἡ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ διὰ τοῦτο μεταφορὰ ἐμπορευμάτων διενεργεῖται κατὰ 99 % διὰ πλοίων. Σημειωτέον ὅτι τὰ ὡς ἄνω ἐμπορεύματα εἶναι μόνον τὰ φορτωθέντα-ἀποσταλέντα ἐκ τῶν διαφόρων σταθμῶν, οὐχὶ δὲ τὰ μετακομισθέντα-ἐκφορτωθέντα εἰς τοὺς διαφόρους σταθμούς, ἅτινα δὲν ἀναγράφονται ἰδιαιτέρως, διότι ποσοτικῶς εἶναι τὰ αὐτὰ μὲ τὰ ἀποσταλέντα-φορτωθέντα ἐν συνόλῳ, ἐφ' ὅσον τὰ ἐμπορεύματα, τὰ ὁποῖα φορτώνονται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας, πρόκειται νὰ ἐκφορτωθοῦν εἰς μέρη πάλιν τῆς Ἑλλάδος. Τὰ ἐμπορεύματα ταῦτα κατανέμονται ὡς ὁ κατωτέρω πίναξ κατὰ κατηγορίας σιδηροδρομικῶν δικτύων.

Ἐκ τοῦ πίνακος τούτου συνάγεται ὅτι τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὴν κίνησιν ἐμπορευμάτων καταλαμβάνουν οἱ σιδηρόδρομοι τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μὲ 67.50 % ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν μεταφερθέντων ἐμπορευμάτων, καὶ κατόπιν ἀκολουθοῦν κατὰ σειρὰν οἱ σιδηρόδρομοι Πειραιῶς—Ἀθηνῶν—Πελοποννήσου μὲ 16.43 %, Θεσσαλίας μὲ 6.79 %, Ἀνατολικοὶ-τμῆμα ἑλληνικὸν μὲ 4.16 % κλπ. Αἱ χιλιομετρικαὶ διανύσεις τῶν ὡς ἄνω ἐμπορευμάτων καὶ ἀποσκευῶν, ἤτοι τὸ σύνολον τῶν χλμ. τόννων ὁλοκλήρου τοῦ δικτύου ἀνῆλθε κατὰ τὸ ἔτος 1932 εἰς 180.412.457, ἐξ ὧν 150.187.319 χλμ. τόννοι ἐμπορευμάτων, 1.355 059 χλμ. τόννοι ἀποσκευῶν, 11.676.309 χλμ. τόννοι ἐκ μεταφορᾶς ζῴων καὶ 17.193.770 ἐξ ὑπηρεσιακῶν μεταφορῶν. Αἱ χιλιομετρικαὶ διανύσεις ἐμπορευμάτων καὶ ἀποσκευῶν κατὰ σιδηροδρομικὰ δίκτυα διὰ τὸ ἔτος 1932 κατανέμονται ὡς ὁ ἀνωτέρω πίναξ.

Μεταφερθέντα ἐμπορεύματα καὶ ἀποσκευαὶ εἰς τόννους κατὰ τὸ ἔτος 1932.

Δίκτυα σιδηροδρόμων	Ἀποσκευαὶ	Ἐμπορεύματα μεγάλης καὶ μικρᾶς ταχύτ.	Ζῷα	Ὑπηρεσιακαὶ μεταφοραὶ	Ἐν ὅλῳ	Κατὰ χλμ. γραμμῆς
Ἑλληνικοῦ Κράτους	4.455	1.026.749	75.940	329.129	1.436.273[1]	1.083
Πειραιῶς—Ἀθηνῶν—Πελοποννήσου	4.520	344.071	1.017	—	349.608	428
Ἠλεκτρικοῦ Ἀθηνῶν—Πειραιῶς	9.413	14.150	—	—	23.563	2.356
Ἀττικῆς	—	537	—	—	537	38
Θεσσαλίας	699	141.828	1.865	—	144.392	628
Βορειοδυτικῶν	186	30.684	45	—	30.915	413
Πύργου—Κατακώλου	709	53.183	—	—	53.892	4.143
Τοπικῶν Μακεδονίας	—	—	—	—	—	—
Ἀνατολικῶν—Τμῆμα Ἑλλην.	463	77.421	3.360	7.350	88.594	503
Σύνολον	20.445	1.688.623	82.227	336.479	2.127.774	805

[[1] Περιλαμβάνεται ἡ κίνησις τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους 1931—32. Ἡ κίνησις τοῦ ἔτους ἀνέρχεται εἰς 1.013.599 τόν.]

Χιλιομετρικαὶ διανύσεις ἐμπορευμάτων καὶ ἀποσκευῶν κατὰ τὸ ἔτος 1932.

Δίκτυα σιδηροδρόμων	Διαδρομή					Μέση διαδρομὴ κατὰ τόννον
	Ἀποσκευαὶ	Ἐμπορεύματα μεγάλης καὶ μικρᾶς ταχύτητος	Ζῷα	Ὑπηρεσιακαὶ μεταφοραὶ	Ἐν ὅλῳ	
Ἑλληνικοῦ κράτους	684.239	95.588.485	11.018.758	16.690.554	123.982.036	86
Πειραιῶς—Ἀθηνῶν—Πελοποννήσου	493.891	34.831.888	136.834	—	35.462.613	101
Ἠλεκτρικοῦ Ἀθηνῶν—Πειραιῶς	75.318	122.402	—	—	197.720	8
Ἀττικῆς	—	5.833	—	—	5.833	11
Θεσσαλίας	37.798	11.370.353	145.953	—	11.554.104	80
Βορειοδυτικῶν	7.085	1.258.693	27.222	—	1.293.000	42
Πύργου—Κατακώλου	7.763	658.088	—	—	665.851	12
Τοπικῶν Μακεδονίας	—	—	—	—	—	—
Ἀνατολικῶν—Τμῆμα Ἑλλην.	48.965	6.351.577	347.542	503.216	7.251.300	82
Σύνολον	1.355.059	150.187.319	11.676.309	17.193.770	180.412.457	85

Ἡ κίνησις ἐμπορευμάτων καὶ ἀποσκευῶν, ὡς καὶ αἱ χιλιομετρικαὶ διανύσεις τούτων, κατὰ τὰ ἀπὸ τοῦ 1924 καὶ ἐντεῦθεν ἔτη, ἐμφαίνονται εἰς τὸν κατωτέρω πίνακα:

Ἔτη	Κίνησις ἐμπορευμάτων καὶ ἀποσκευῶν	Χιλιομετρικοὶ τόννοι ἐμπορευμάτων
1924	1.622.019	—
1925	1.753.990	153.097.795
1926	1.837.052	156.816.640
1927	1.737.429	150.278.481
1928	1.797.113	157.347.851
1929	2.046.119	162.340.961
1930	2.531.974	211.030.820
1931	2.390.098	197.759.331
1932	2.127.774	180.412.457
Μέσος ὅρος	1.982.618	173.635.542

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος προκύπτει ὅτι ὁ μέσος ὅρος τῆς κινήσεως ἐμπορευμάτων καὶ ἀποσκευῶν, ὡς καὶ τῶν χλμ. διανύσεων τούτων τῶν ἐτῶν 1924—1931, ὀλίγον ἀπέχει τῶν ἀριθμῶν τῆς κινή-

Digitized by Google

σεως ἐμπορευμάτων καὶ ἀποσκευῶν, ὡς καὶ τῶν χλμ. διανύσεων τούτων τοῦ ἔτους 1932.

Κίνησις ἐπιβατῶν. Οἱ μεταφερθέντες ἐπιβάται πάσης κατηγορίας κατὰ τὸ ἔτος 1932 ἀνῆλθον ἐν συνόλῳ εἰς 24.513.112, ἐξ ὧν 18.863.528 ἦσαν τρίτης θέσεως, 397.895 δευτέρας καὶ 5.251.689 πρώτης, ἤτοι τὰ 76.95 % ἦσαν τρίτης θέσεως, τὰ 1.62 % δευτέρας καὶ τὰ 21.43 % πρώτης. Ἐκ τῶν ἐπιβατῶν τούτων ἐλάχιστοι ἦσαν οἱ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ εἰς αὐτὸ μεταφερθέντες, οὓς κατὰ προσέγγισιν δυνάμεθα νὰ ἀναβιβάσωμεν εἰς 100—110 χιλιάδας· εἰς τούτους συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ ἁπλῶς διαμετακομισθέντες, ἀνερχόμενοι εἰς 50 καὶ πλέον χιλιάδας. Ἅπαντες δὲ οἱ ἀπομένοντες, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τούτων, προέρχονται ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ. Σημειωτέον ὅτι οἱ τελευταῖοι εἶναι μόνον οἱ ἀναχωρήσαντες, οἱ δὲ ἀφικόμενοι δὲν ἀναγράφονται ἰδιαιτέρως, διότι οὗτοι συμπίπτουν ποσοτικῶς νὰ εἶναι οἱ αὐτοὶ μὲ τοὺς ἀναχωρήσαντας, ἐφ' ὅσον οἱ ἐπιβάται, οἱ ὁποῖοι ἀπεβιβάσθησαν (ἀνεχώρησαν) εἰς σταθμοὺς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς χώρας, πρόκειται νὰ ἀποβιβασθοῦν εἰς σταθμοὺς πάλιν τῆς Ἑλλάδος. Ἅπαντες οἱ ὡς ἄνω ἐπιβάται, οἵτινες μετεφέρθησαν διὰ τῶν γραμμῶν ὁλοκλήρου τοῦ ἐν Ἑλλάδι σιδηροδρομικοῦ δικτύου, κατανέμονται ὡς ἑξῆς κατὰ κατηγορίας σιδηροδρομικῶν δικτύων:

Οἰκονομικὰ ἀποτελέσματα. Αἱ εἰσπράξεις ἐκ τῆς μεταφορᾶς ἐμπορευμάτων καὶ ἐπιβατῶν ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ ἐν Ἑλλάδι δικτύου κατὰ τὸ ἔτος 1932 ἀνῆλθον εἰς 548.465 592 δραχμ., αἱ δὲ δαπάναι ἐκμεταλλεύσεως ἐν γένει εἰς 554.940.830. Ὁ συντελεστὴς ἐκμεταλλεύσεως τῶν σιδηροδρόμων, ἤτοι ἡ ἀναλογοῦσα ποσότης δαπανῶν ἐπὶ εἰσπράξεων 100 δραχ. κατὰ κατηγορίας δικτύων διὰ τὸ ἔτος 1932 ἔχει ὡς ἑξῆς: ἑλληνικοῦ κράτους δραχ. 119, Πειραιῶς—Ἀθηνῶν—Πελοποννήσου 87, Ἠλεκτρικοῦ Ἀθηνῶν—Πειραιῶς 61, Ἀττικῆς 169, Θεσσαλίας 76, Βορειοδυτικῶν 126 Πύργου—Κατακώλου 95, Ἀνατολικῶν—Τμῆμα ἑλληνικὸν 115, μέσος ὅρος δι' ὁλόκληρον τὸ δίκτυον δρχ. 101. Αἱ εἰσπράξεις καὶ αἱ δαπάναι τοῦ ἐν Ἑλλάδι σιδηροδρομικοῦ δικτύου διὰ τὰ ἀπὸ τοῦ 1927 ἔτη ἔχουν ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	*Εἰσπράξεις*	*Δαπάναι*
1927	625.140.146	571.878.421
1928	677.134.613	582 647.439
1929	707.864.760	606 886 347
1930	667 500.184	641 281 765
1931	609.604.239	585 243 389

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀριθμῶν προκύπτει ὅτι αἱ εἰσπράξεις κατὰ τὰ ἔτη 1927—1931 καλύπτουσιν ἐξ ὁλοκλήρου τὰς δαπάνας καὶ ἀφήνουσι μάλιστα καὶ περίσσευμα.

espresso κατὰ τὸ ἔτος 1929 ἐξετελέσθησαν δρομολόγια 417, μήκους 310.270 χλμ., καὶ μετεφέρθησαν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ διὰ τὸ ἐξωτερικὸν ἐν συνόλῳ ἐπιβάται 876, ἐξ ὧν 414 ἀναχωρήσαντες καὶ 462 ἀφικόμενοι. Κατὰ τὸ ἔτος 1930 ὑπὸ ἀεροπλάνων τῆς αὐτῆς ἑταιρείας ἐξετελέσθησαν δρομολόγια 427, μήκους 296.407 χλμ., καὶ μετεφέρθησαν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ διὰ τὸ ἐξωτερικὸν ἐπιβάται ἐν συνόλῳ 858, ἐξ ὧν 370 ἀναχωρήσαντες καὶ 488 ἀφικόμενοι. Τῷ 1931 ἐξετελέσθησαν δρομολόγια 462, μήκους 312 245 χλμ., καὶ μετεφέρθησαν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ διὰ τὸ ἐξωτερικὸν ἐπιβάται ἐν συνόλῳ 1027. Ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς ἑταιρείας ἐναερίων συγκοινωνιῶν κατὰ τὸ ἔτος 1931 ἐξετελέσθησαν 360 δρομολόγια, μήκους 121.360 χλμ. καὶ μετεφέρθησαν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἢ διὰ τὸ ἐσωτερικὸν ἐπιβάται ἐν συνόλῳ 2.338.

Θ. Π. ΑΥΦΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Δίκτυον σιδηροδρόμων	*Ἐπιβάται θέσεων* I	II	III	*Ἐν ὅλῳ*	*Κατὰ χλμ. γραμμῆς*
	Ἐκδοθέντα εἰσιτήρια				
Ἑλληνικοῦ Κράτους	89.978	200.260	2.399.581	2.689.819[1]	2.006
Πειραιῶς—Ἀθηνῶν—Πελοποννήσου	43.975	145.427	2.096.776	2.286.178	2.805
Ἠλεκτρικοῦ Ἀθηνῶν—Πειραιῶς	4.972.484	—	12.504.340	17.476.824	1.747.682
Ἀττικῆς	123.538	—	883.025	1.006.563	62.906
Θεσσαλίας	10.042	13.387	550.893	574.322	2.497
Βορειοδυτικῶν	7.755	7.989	201.110	216.854	2.930
Πύργου—Κατακώλου	762	12.750	119.583	133.095	10.238
Τοπικῶν Μακεδονίας	—	—	—	—	—
Ἀνατολικῶν Τμῆμα Ἑλλην.	3.155	18.082	105.220	129.457	735
Σύνολον	5.251.689	397.895	18.863.528	24.513.112	9.645

[[1] Περιλαμβάνεται ἡ κίνησις τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους 1931—32. Ἡ κίνησις τοῦ ἔτους 1932 ἀνέρχεται εἰς 2.360.077.]

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος συνάγεται ὅτι τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὴν κίνησιν ἐπιβατῶν καταλαμβάνουν οἱ σιδηρόδρομοι Ἠλεκτρικοῦ Ἀθηνῶν—Πειραιῶς μὲ 71.30 % ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν μεταφερθέντων. Ἀκολουθοῦν δὲ κατόπιν κατὰ σειρὰν οἱ σιδηρόδρομοι Ἑλληνικοῦ κράτους μὲ 10.97 %, Πειραιῶς—Ἀθηνῶν—Πελοποννήσου μὲ 9.33 %, Ἀττικῆς μὲ 4.11 %, Θεσσαλίας μὲ 2.34 % κλπ. Αἱ χιλιομετρικαὶ διανύσεις τῶν ὡς ἄνω ἐπιβατῶν, ἤτοι τὸ σύνολον τῶν χλμ. ἐπιβατῶν ὁλοκλήρου τοῦ ἑλληνικοῦ δικτύου ἀνῆλθε εἰς 548.436 369, ἐξ ὧν 417.856.325 ἦσαν τρίτης θέσεως, 46.289.049 δευτέρας καὶ 84.290 995 πρώτης. Αἱ χλμ. αὗται διανύσεις κατὰ κατηγορίας σιδηροδρομικῶν δικτύων διὰ τὸ ἔτος 1932 κατανέμονται ὡς ἑξῆς:

Γ'. *Μεταφοραὶ ἀεροπορικαί.* Κίνησις ἐμπορευμάτων. Τὰ μεταφερθέντα δι' ἀεροπλάνων κατὰ τὸ 1932 ἐμπορεύματα ἀνῆλθον ἐν συνόλῳ εἰς 211.715 χλγρ. Ἐξ αὐτῶν τὰ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἢ διὰ τὸ ἐσωτερικὸν ἐμπορεύματα ἀνῆλθον εἰς 99.856 χλγρ., μεταφερθέντα διὰ τῶν γραμμῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἤτοι ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς ἑταιρείας ἐναερίων συγκοινωνιῶν, ἐξυπηρετούσης τὴν συγκοινωνίαν Ἀθηνῶν—Θεσσαλονίκης καὶ Ἀθηνῶν—Ἰωαννίνων, τὰ δὲ ὑπόλοιπα 111.719, ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ προερχόμενα ἢ δι' αὐτὸ προοριζόμενα, μετεφέρθησαν διὰ τῶν διεθνῶν γραμμῶν τῶν ξένων ἑταιρειῶν Aero-espresso, Air Union, Air Ways, Cidua —Aeropostale, Aeropont, L. O. T. et K. L. —M., ἐκτελουσῶν τὰς μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ συγκοινω-

Δίκτυα σιδηροδρόμων	*Διαδρομὴ ἐπιβατῶν τῶν θέσεων* I	II	III	*Ἐν ὅλῳ*	*Μέση διαδρομὴ κατ' ἐπιβάτην*
	χλμ.-ἐπιβάται				
Ἑλληνικοῦ Κράτους	13.187.687	28.637.564	157.585.423	199.410.674	74,16
Πειραιῶς—Ἀθηνῶν—Πελοποννήσου	5.651.332	14.852.095	78.642.736	99.146.163	43,67
Ἠλεκτρικοῦ Ἀθηνῶν—Πειραιῶς	62.450.327	—	142.719.246	205.169.573	8,20
Ἀττικῆς	2.042.159	—	12.946.409	14.988.568	8,83
Θεσσαλίας	468.881	673.332	15.697.324	16.839.537	29,34
Βορειοδυτικῶν	217.269	234.319	3.693.845	4.145.433	19,12
Πύργου—Κατακώλου	9.181	159.658	1.082.219	1.251.058	9,40
Τοπικῶν Μακεδονίας	—	—	—	—	—
Ἀνατολικῶν—Τμῆμα Ἑλλην.	264.159	1.732.081	5.489.123	7.485.363	58,02
Σύνολον	84.290.995	46.289.049	417.856.325	548.436.369	22,37

Ἐκ τοῦ ὡς ἄνω πίνακος πορίζόμεθα ὅτι ἡ μέση διαδρομὴ κατ' ἐπιβάτην ἐπὶ τοῦ ὁλικοῦ δικτύου ἀνέρχεται εἰς 22.37 χμ. καὶ ὅτι εἰς τὰς χμ. διανύσεις ἐπιβατῶν τὴν πρώτην θέσιν καταλαμβάνουν οἱ ἐπιβάται τοῦ Ἠλεκτρικοῦ Ἀθηνῶν—Πειραιῶς, ἀκολουθοῦν δὲ κατὰ σειρὰν οἱ τῶν σιδηροδρόμων τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους, Πειραιῶς—Ἀθηνῶν—Πελοποννήσου, Θεσσαλίας, Ἀττικῆς, Ἀνατολικῶν—Τμῆμα ἑλληνικὸν κλπ.

Ἡ κίνησις ἐπιβατῶν ὡς καὶ αἱ χμ. διανύσεις τούτων κατὰ τὰ ἀπὸ τοῦ 1924 ἔτη ἐμφαίνεται εἰς τὸν κατωτέρω πίνακα:

Ἔτη	*Κίνησις ἐπιβατῶν*	*Χιλιόμετρα καὶ διανύσεις ἐπιβατῶν*
1924	26 702.528	
1925	28 465.349	751.206 001
1926	27 022 029	719 689.123
1927	26.099.057	666.401.621
1928	26 401 959	664.956 825
1929	28 099 797	678 661.192
1930	28.078 014	661 456.271
1931	26.827 380	608 394.337
Μέσος ὅρος	27.212.014	678.680.767

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος προκύπτει ὅτι ὁ μέσος ὅρος τῆς κινήσεως ἐπιβατῶν ὡς καὶ τῶν χμ. διανύσεων τούτων κατὰ τὰ ἔτη 1924—1931 στρέφεται πέριξ τῶν ἀριθμῶν τῆς κινήσεως ἐπιβατῶν καὶ χμ. διανύσεων τούτων τοῦ ἔτους 1932.

νίας. Διὰ τὰ προηγούμενα ἔτη ὑπάρχουν τὰ ἑξῆς στοιχεῖα: μετεφέρθησαν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ διὰ τὸ ἐξωτερικὸν ἐπιστολαὶ καὶ λοιπὰ ἀντικείμενα ὑπὸ τῆς Aero—espresso τῷ 1927 χλγρ. 235, τῷ 1928 χλγρ. 375, τῷ 1929 χλγρ. 536, τῷ 1930 χλγρ. 736 (ἐλάχιστα τούτων διεβιβάσθησαν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικόν), τῷ 1931 χλγρ. 438 (ἐλάχιστα τούτων διεβιβάσθησαν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικόν) καὶ 52 τόννοι ἐμπορευμάτων· ὑπὸ τῆς Air Union τῷ 1929 χλγρ. 62, τῷ 1930 χλγρ. 248 καὶ τῷ 1931 χλγρ. 445 (ἐλάχιστα τούτων διεβιβάσθησαν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικόν)· ὑπὸ τῆς Air-Ways τῷ 1929 χλγρ. 123, τῷ 1930 χλγρ. 578 καὶ τῷ 1931 χλγρ. 1283 ὑπὸ τῶν λοιπῶν ξένων ἑταιρειῶν τῷ 1930 χλγρ. 416 καὶ τῷ 1931 χλγρ. 765. Ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς ἑταιρείας μετεφέρθησαν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἢ διὰ τὸ ἐσωτερικὸν ἐπιστολαὶ καὶ λοιπὰ ἀντικείμενα 33 975, βάρους 585 χλγμ. καὶ 9 τόννοι ἐμπορευμάτων.

Κίνησις ἐπιβατῶν. Οἱ μεταφερθέντες δι' ἀεροπλάνων κατὰ τὸ ἔτος 1932 ἐπιβάται ἀνῆλθον ἐν συνόλῳ εἰς 13.709. Ἐξ αὐτῶν οἱ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἢ διὰ τὸ ἐσωτερικὸν ἐπιβάται ἀνῆλθον εἰς 7.756, μεταφερθέντες διὰ τῶν γραμμῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ, οἱ δὲ ὑπόλοιποι 5.953 (ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ διὰ τὸ ἐσωτερικὸν) μετεφέρθησαν διὰ τῶν διεθνῶν ἀεροπορικῶν γραμμῶν. Ὑπὸ τῆς Aero-

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Γενικὰ βοηθήματα:* «Δελτίον ὑπουργείου Συγκοινωνίας» (Ἀθῆναι 1915 κ. ἑ.).—«Νόμοι, βασιλικὰ διατάγματα καὶ συμβάσεις περὶ σιδηροδρόμων, τροχιοδρόμων καὶ αὐτοκινήτων» (Ἀθῆναι 1915).—*Πλατσούκας Στ. Α.*, «Τὸ ἔργον ἐπὶ τῆς διευθύνσεως μεταφορῶν τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1923).—*Κορώνης Σ. Β.*, Ἡ ἀξία τῶν διαφόρων ἐν Ἑλλάδι συγκοινωνιακῶν μέσων ἀπὸ ἀπόψεως ἐθνικῆς οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1928=«Σιδηροδρ. Ἡμερολόγιον» 1930).—*Πογγῆς Γ. Β.*, «Συγκοινωνιακὸν δίκαιον» (Ἀθῆναι 1928).—*Κανελλόπουλος Χ. Ι.*, «Ὁ συναγωνισμὸς αὐτοκινήτων καὶ σιδηροδρόμου».

Ὁδοὶ-ὁδοποιία-τροχοφόρα: «Ἀπολογισμοὶ τῆς διαχειρίσεως τῶν κεφαλαίων τῆς ὁδοποιίας ἐν γένει τῶν ἐτῶν 1867—1868 καὶ 1870 (Ἀθῆναι 1869—1872, ἐκδ. ὑπουργ. Ἐσωτερικῶν. — Πίνακες ἐσόδων καὶ ἐξόδων ὁδοποιίας συγκεφαλαιωτικοὶ κατ' ἔτος, κατὰ κατηγορίαν καὶ κατὰ νομὸν 1867—1887» (Ἀθῆναι 1889, ἐπίσημος ἐκδ.).—«Γενικὸς λογαριασμὸς τοῦ ταμείου τῆς ὁδοποιίας (Ἀθῆναι 1882—1885).— Λογαριασμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ ταμείου τῆς ὁδοποιίας» Ἀθῆναι 1886—1891).—«Ἰδιωτικὴ μελέτη ἱστορίας τοῦ ταμείου τῆς ὁδοποιίας (ἀνώνυμον τεῦχος).—*Ἀγγελόπουλος Ν. Γ.*, Περὶ συντηρήσεως τῶν ὁδῶν ἐν Ἑλλάδι 1888).—*Τσουκαλᾶς Α. Δ.*, «Τὸ πρόβλημα τῆς ὁδοστρωσίας ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1912).—*Εὐελπίδης Χρ.*, «Τὰ ἐθνικὰ ὁδοστρώματα (ἐν Τεχνικοῖς Χρονικοῖς Β /1933).—*Δεσποτόπουλος Α.*, *Μᾶνος Α.*, *Μομφερρᾶτος Α.* καὶ *Ντούλης Π.*, Ἡ ὁδὸς Ἀθηνῶν-συνόρων» ἐν «Τεχνικοῖς Χρονικοῖς» Β-Γ /1933—1934.

Ἐκ τοῦ αὐτοκινητιστικοῦ τύπου μνημονευτέα: Ἐφημερὶς ἑνώσεως αὐτοκινητιστῶν» (Ἀθῆναι 1925 κ.ἑ.).- Ἐφημερὶς τῶν αὐτοκινήτων· *Ν. Σισμάνη* Ἀθῆναι 1923 κ. ἑ.).— «Ἡ ζωὴ τοῦ αὐτοκινήτου» (*Γ. Πατρικάκη*, Ἀθῆναι 1927 κ. ἑ.).—«Τὸ αὐτοκίνητον (*Γ. Σεράση*, Ἀθῆναι, 1928 κ.ἑ.).— Εἰκονογραφημένη ζωὴ τοῦ αὐτοκινήτου *Δ. Κουκουτσίδη*, Ἀθῆναι 1929 κ. ἑ.).— ΕΛΠΑ μηνιαία, Ἑλληνικῆς Λέσχης Περιηγήσεων καὶ Αὐτοκινήτου, Ἀθῆναι 1931 κ. ἑ..

Ὁδικοὶ χάρται: Νεώτεροι εἶναι ὁ Ὁδοιπορικὸς χάρτης. Feuille de routes» (Ἀθῆναι. Αὐτοτελῆ φύλλα δι' ἑκάστην κεφαλαιώδη ὁδικὴν ἀρτηρίαν), καὶ ὁ γενικὸς «Χάρτης τοῦ δικτύου τῶν ὁδῶν τῆς Ἑλλάδος» (Ὑπουργείου Συγκοινωνίας, 1 : 1.000.000).

Σιδηρόδρομοι: Ὡς γενικὰ βοηθήματα: «Στατιστικὴ τῶν ἑλληνικῶν σιδηροδρόμων» (1889 κ. ἑ., ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν καὶ εἶτα ὑπουργείου Συγκοινωνίας).— Χάρτης τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν τῆς Ἑλλάδος (Ἀθῆναι 1911, 1 : 300 000.—*Καλαμίδας Ἀ. Ι.*, «Σιδηροδρομικὴ πολιτική» Ἀθῆναι 1913.—*Κορώνης Σ. Β.*, «Ἑλληνικοὶ σιδηρόδρομοι καὶ σιδηροδρομικὴ πολιτική» 1914).—*Βουγιούκας Γ. Π.*, «Ἐπὶ τοῦ προσφορωτέρου τρόπου ἐκμεταλλεύσεως τῶν σιδηροδρόμων μας (ἐν «Δελτίῳ Ὑπουργείου Συγκοινωνίας» 1916).—*Βουγιούκας Γ. Π.*, «Οἱ σιδηρόδρομοι Π. Ἑλλάδος κατὰ τὸν πόλεμον» (ἐν «Ἀρχιμήδει» 1920).—*Κορώνης Σ. Β.*, Les chemins de fer et la politique ferroviaire en Grèce» (Ἀθῆναι 1924, ἐκ τῆς Ἐγγὺς καὶ Ἄπω Ἀνατολῆς»).—*Βουγιούκας Γ. Π.*, Μετὰ ἑξηκονταετίαν σιδηροδρομικῆς ζωῆς» ἐν «Σιδηροδρομικῷ Ἡμερολογίῳ» 1930).—*Μάτσας Α.*, «Ἡ κατάστασις τῶν σιδηροδρόμων ἐν Ἑλλάδι (ἐν «Τεχνικοῖς Χρονικοῖς» 1932).—*Regnoul Alb.*, «Οἱ ἑλληνικοὶ σιδηρόδρομοι καὶ αἱ δυναταὶ βελτιώσεις αὐτῶν» (ἐν «Τεχνικοῖς Χρονικοῖς» 1932).—*Κορώνης Σ.*, Ποία ἡ οὐσία τῆς ἐκθέσεως Regnoul» (ἐν «Τεχνικοῖς Χρονικοῖς» 1932).—*Κανελλόπουλος Χρ. Ι.*, «Ἐπὶ τοῦ σιδηροδρομικοῦ ζητήματος καὶ τῆς ἐκθέσεως Regnoul» (ἐν «Τεχνικοῖς Χρονικοῖς Β/1933).—«Περὶ ἀναδιοργανώσεως τῶν Σιδηροδρόμων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ τῶν Τ.Τ.Τ.» (Ἀθῆναι 1933, ἐκδ. τοῦ Ἀνωτ. Οἰκον. Συμβουλίου»).—*Βουγιούκας Γ. Π.*, «Τὸ σιδηροδρομικὸν πρόβλημα (ἐν «Σιδηροδρομικῇ Ἐπιθεωρήσει» 1933).—Πρβλ. τέλος τὸν «Ὁδηγὸν τῶν σιδηροδρόμων τῆς Ἑλλάδος, μετὰ δύο συνοπτικῶν χαρτῶν. Indicateur des chemins de fer κ.τ.λ.» (ἐξαμηνιαίαν ἐκδ. τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως τῶν Σιδηροδρόμων τοῦ Κράτους) καὶ τὰς ἐτησίας ἐκθέσεις χρήσεως ἑκάστης γραμμῆς.

Δίκτυα: «Ἔκθεσις ἐξελεγκτικῆς ἐπιτροπῆς Σ.Ε.Κ. καὶ κυβερνητικῆς ὑπηρεσίας Σ.Π.Α.Π.» (ἐν τῷ παραρτήματι τῆς «Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως 1919, 1920, 1921).—*Βουγιούκας Γ. Π.*, Ἐξέλεγξις τῆς χρήσεως 1920—1921 τῶν Σ.Ε.Κ.» (παράρτημα «Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως» 1922). —*Βουγιούκας Γ. Π.*, «Ἐπὶ τῆς χρήσεως 1923—1924 τῶν Σ.Ε.Κ.» (Ἀθῆναι 1924).—*Βουγιούκας Γ. Π.*, «Δαπάναι πρώτης ἐγκαταστάσεως Σ.Ε.Κ.» (ἐν «Σιδηροδρομικῇ Ἐπιθεωρήσει» 1928).—«Ἐπὶ τῆς χρήσεως 1928—1929, 1929—1930, 1930—1931 τῶν Σ.Ε.Κ. Ἰσολογισμός, ἔκθεσις τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου καὶ στατιστικαὶ πληροφορίαι» (Ἀθῆναι 1930—1931).—*Βουγιούκας Γ. Π.*, «Μία ἑπταετία τῶν Σ.Ε.Κ.» (ἐν «Ἔργοις» 1930).—*Κανελλόπουλος Χρ. Ι.*, Les tarifs des chemins de fer de l' État Hellénique» (Ἀθῆναι 1930).—*Κανελλόπουλος Χ. Ι.*, «Ὑπολογισμὸς τοῦ κόστους μεταφορᾶς τῶν σιδηροδρόμων τοῦ κράτους» (Ἀθῆναι 1932).—*Βουγιούκας Γ. Π.*, «Οἱ μακεδονικοὶ σιδηρόδρομοι» (ἐν «Δελτίῳ ὑπουργείου Συγκοινωνίας» 1916).— *Πρωτοπαπαδάκης Π.Ε.*, «Οἰκονομικὴ διαχείρισις τῶν ὑπηρεσιῶν τῆς γραμμῆς καὶ τῆς χρήσεως τοῦ Σ.Π.Α.Π.» «Ἔκθεσις ἐξελεγκτικῆς ἐπιτροπῆς Σ.Ε.Κ. καὶ κυβερνητικῆς ὑπηρεσίας Σ.Π.Α.Π.» (ἐν τῷ παραρτήματι τῆς «Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως 1919, 1920 καὶ 1921).—*Βουγιούκας Γ. Π.*, «Ἐπὶ τοῦ σκοπιμωτέρου τρόπου διοικήσεως τῶν Σ.Π.Α.Π.» (ἐν «Σιδηροδρομικῇ Ἐπιθεωρήσει» 1932).

Σιδηροδρομικὴ νομοθεσία: «Νόμοι, διατάγματα καὶ συμβάσεις περὶ τοῦ ἀπ' Ἀθηνῶν εἰς Πειραιᾶ σιδηροδρόμου (Ἀθῆναι 1874).—*Βουγιούκας Γ. Π.*, «Νόμοι, διατάγματα καὶ ἀποφάσεις ἀφορῶσαι τὴν ὑπηρεσίαν τῶν σιδηροδρόμων» (Ἀθῆναι 1918 καὶ 1919).—«Συλλογαὶ τῶν ἀναγομένων εἰς τοὺς σιδηροδρόμους διατάξεων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῶν μέχρι τοῦ 1920 (ἐκδ. ὑπουργ. Συγκοινωνίας).—«Νομοθετικὸν δελτίον τῆς διευθύνσεως σιδηροδρόμων» (Ἀθῆναι 1931).

Σιδηροδρομικὸς τύπος: «Ἠχὼ τῶν σιδηροδρόμων τῆς Ἀνατολῆς» (Ἀθῆναι 1899).—«Σιδηροδρομική» (Πανελληνίου ὁμοσπονδίας σιδηροδρομικῶν, Πειραιεὺς 1920 κ.ἑ.).—«Σιδηροδρομικὴ Ἐπιθεώρησις» (Λέσχης Ἑλλήνων σιδηροδρομι-

Digitized by Google

κῶν, Ἀθῆναι 1928 κ. ἑ.).—«Τὰ σιδηροδρομικὰ» (Ἀθῆναι 1920, *Π. Μάτσα*).—«Σιδηροδρομικὸν ἡμερολόγιον» (*Α. Π. Τρουπάκη*, Ἀθῆναι 1930).— Ἐπετηρὶς τοῦ προσωπικοῦ τῆς διευθύνσεως σιδηροδρόμων».

Ἐναέριοι συγκοινωνίαι: Βλ. τὴν ὕλην τῶν περιοδικῶν: «Ἀεροπλοΐα» (*Ν. Γιαννακούλια*, Ἀθῆναι 1931 κ. ἑ.). καὶ «Ἀεροπορικὴ Ἐπιθεώρησις» (τριμηνιαία ὑπουργείου Ἀεροπορίας, 1932 κ.ἑ.).

ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΑΙ, ΤΗΛΕΓΡΑΦΙΚΑΙ, ΤΗΛΕΦΩΝΙΚΑΙ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΙ. Α') ***Ταχυδρομεῖα.*** *Ἱστορικὸν τῆς ὀργανώσεως τῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας ἐν Ἑλλάδι.* Ἡ πρώτη ἐκδήλωσις ὀργανώσεως ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας ἐν Ἑλλάδι σημειοῦται διαρκούσης ἀκόμη τῆς Ἐπαναστάσεως, ὅτε αἱ προσωριναὶ κυβερνήσεις ὠργάνωσαν ταχυδρομικὴν ὑπηρεσίαν, ἐνεργουμένην δι' ἐπὶ τούτῳ μισθουμένων ἐφίππων ταχυδρόμων. Τὴν ἐπιμέλειαν τῆς ὀργανώσεως τῶν ταχυδρόμων τούτων εἶχεν ἀναλάβει ὁ Α. Καρδαρᾶς, ὅστις διετέλεσε ταχυδρομικὸς ἐργολάβος καὶ μέχρι τοῦ 1861. Εἰς τὴν ταχυδρομικὴν ταύτην ὑπηρεσίαν ἐδόθη διοικητικὸς χαρακτήρ, διότι διὰ ταύτης δὲν ἐξυπηρετοῦντο οἱ ἰδιῶται, ἀλλ' ἐσκοπεῖτο ἀποκλειστικῶς ἡ ἐξυπηρέτησις τῆς ἀνταποκρίσεως μόνον τῶν ἀρχῶν. Τὸν αὐτὸν διοικητικὸν χαρακτῆρα εἶχεν ἡ ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας. Μολονότι δὲ οἱ Τοῦρκοι ταχυδρόμοι (μενζύλια) ὑπῆρχον μόνον διὰ νὰ μεταφέρωσι τὴν ἀλληλογραφίαν τῶν κατὰ τόπους ἀρχῶν, ἐν τούτοις ἡ πληρωμὴ καὶ ἡ συντήρησις αὐτῶν ἐβάρυνε τὰς ὑποδούλους κοινότητας.

Μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Καποδίστρια ἐξεδόθη τὸ ὑπ' ἀριθ. 6550 ψήφισμα τῆς 24 Σεπτεμβρίου 1828, διὰ τοῦ ὁποίου συνιστᾶτο, τὸ πρῶτον, ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία, ὡς συγκοινωνιακὸν μέσον ἐξυπηρετήσεως τόσον τῶν κρατικῶν ὑποθέσεων, ὅσον καὶ τῶν ἰδιωτικῶν σχέσεων. Διὰ τοῦ ψηφίσματος τούτου συνεστήθησαν καὶ τὰ πρῶτα ταχυδρομικὰ γραφεῖα ἐν Ἄργει, Τριπόλει, Ἐπιδαύρῳ (προσωρινῶς) καὶ Σύρῳ. Ἡ διεύθυνσις τούτων ἀνετέθη εἰς τοὺς κατὰ τόπους ὑγειονόμους ἢ ἐν ἐλλείψει τοιούτων εἰς τοὺς δημογέροντας, ἡ δὲ διανομὴ τῆς ἀλληλογραφίας εἰς τοὺς ἀποδέκτας της δὲν ἐνηργεῖτο ὑπὸ ἰδίων ταχυδρομικῶν ὀργάνων, ἀλλὰ διὰ «πεζοδρόμων», λαμβανομένων ἐκ τῶν τοπικῶν φρουρῶν. Διὰ τοῦ ἐν λόγῳ ψηφίσματος δὲν καθιεροῦτο ἡ μονοπωλιακὴ διὰ τοῦ ταχυδρομείου διαβίβασις τῆς ἰδιωτικῆς ἀλληλογραφίας, ἥτις ἠδύνατο νὰ γίνεται καὶ ἄλλως ἢ διὰ τοῦ ταχυδρομείου. Ἡ πρώτη καθιέρωσις τοῦ μονοπωλίου, εἰ καὶ μὴ ρητή, ἀλλ' εἰκαζομένη ἐξ ὡρισμένων διατάξεων, ἀναφαίνεται ἀπὸ τοῦ πρώτου ἔτους τῆς καθόδου τοῦ βασιλέως Ὄθωνος εἰς Ἑλλάδα, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ὁποίου τὰ ἑλληνικὰ ταχυδρομεῖα ἔλαβον σοβαρὰν—διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ τὰ διατιθέμενα συγκοινωνιακὰ μέσα—ἀνάπτυξιν. Οὕτω, διὰ τοῦ ἀπὸ 26 Αὐγούστου 1833 διατάγματος ἀπηγορεύθη, ἐπὶ ποινῇ 100—500 δρχ., ἡ σύστασις ταχυδρομικῶν γραφείων παρ' ἰδιωτῶν. Ἐπίσης, διὰ τῆς μετὰ τοῦ τραπεζίτου Φεράλδη συμβάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου (1833), διὰ τῆς ὁποίας ἐπετεύχθη ἡ πρώτη μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ταχυδρομικὴ ἀνταπόκρισις τῶν κυριωτέρων λιμένων τοῦ βασιλείου, ἀπηγορεύθη ἀπολύτως εἰς τὰ πληρώματα τῶν πλοίων ἡ λαθραία μετακόμισις ἰδιωτικῆς ἀλληλογραφίας. Ἡ αὐτὴ ἀπαγόρευσις περιελήφθη καὶ εἰς τὴν ἐν ἔτει 1857 συναφθεῖσαν σύμβασιν μετὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀτμοπλοϊκῆς ἑταιρείας.

Ἡ ρητὴ καθιέρωσις τοῦ ταχυδρομικοῦ μονοπωλίου σημειοῦται, μετὰ πολλὰ ἔτη ἀργότερον, διὰ τοῦ καταστατικοῦ νόμου ΒΨΞΘ' τοῦ 1900 «Περὶ ταχυδρομικοῦ μονοπωλίου», ἀποτελέσαντος σταθμὸν ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας ἐν Ἑλλάδι. Διὰ τοῦ νόμου τούτου ρητῶς καθίσταται τὸ μονοπώλιον, ὑπό τινας ἐπιφυλάξεις, ἐφ' ὅλων τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἐπιστολικοῦ ταχυδρομείου (ἐπιστολῶν, δελταρίων, ἐγγράφων ὑποθέσεων, δειγμάτων ἐμπορευμάτων, ἐντύπων), ἀπαγγέλλονται δὲ ὡρισμέναι κυρώσεις διὰ τοὺς παραβάτας αὐτοῦ. Ἡ ἔκτασις τοῦ μονοπωλίου εἶναι εὐνόητον ὅτι ὑπῆρξε λίαν εὐρεῖα, ἰδιαιτέρως καθόσον ἀφορᾷ τὰς ἐφημερίδας καὶ ἔντυπα ἐν γένει, ἐφ' ᾧ καὶ πάντα τὰ ἀνωτέρω κατονομαζόμενα ταχυδρομικὰ ἀντικείμενα, πλὴν τῶν ἐπιστολῶν, μολονότι περιληφθέντα κατ' ἀρχὴν εἰς τὸ μονοπώλιον, ἐν τούτοις, οὐσιαστικῶς, εὑρέθησαν ἐκτὸς τούτου, ἀφοῦ οὐδεμία κύρωσις προεβλέπετο ὑπὸ τοῦ νόμου εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς δι' ἄλλων μέσων ἢ τοῦ ταχυδρομείου διαβιβάσεως τῶν ἐν λόγῳ ἀντικειμένων.

Διὰ τοῦ ἐν ἰσχύϊ νόμου ὑπ' ἀριθ. 4581 τοῦ 1930, περὶ ταχυδρομικῆς ἀνταποκρίσεως, ὅστις ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς σημερινῆς ὀργανώσεως τῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας, τὸ μονοπώλιον ἐκτείνεται μόνον ἐπὶ τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν ταχυδρομικῶν δελταρίων τῶν φερόντων ἐγγράφους ἀνακοινώσεις. Ἡ παραβίασις τοῦ μονοπωλίου ἐμπίπτει εἰς τὴν διοικητικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ γενικοῦ διευθυντοῦ Τ.Τ.Τ., ἐπιβάλλοντος τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου ὁριζόμενα πρόστιμα.

Ὡς πρὸς τὰ λοιπὰ σημεῖα, ἡ ὀργάνωσις τῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας ἠκολούθησεν, εἰς γενικὰς γραμμάς, τὴν ἑξῆς σειράν: Τῷ 1829 ἐξεδόθη ἐν Αἰγίνῃ ὁ πρῶτος ταχυδρομικὸς κανονισμός, δι' οὗ συνιστῶντο 11 ταχυδρομικὰ γραφεῖα, τῶν ὁποίων ἡ ἐπιστασία ἀνετίθετο εἰς τοὺς γραμματεῖς τῶν διοικητῶν ἢ εἰς τοὺς ἀστυνόμους. Ὀλίγα ἔτη βραδύτερον, ἤτοι τῷ 1834, ἀποκαθίσταται τακτικὴ ἀνὰ δεκαπενθήμερον ταχυδρομικὴ συγκοινωνία τῶν κυριωτέρων λιμένων τοῦ βασιλείου μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων λιμένων τῆς Μεσογείου, ἤτοι μετὰ τῶν λιμένων Μασσαλίας, Τεργέστης, Ἀλεξανδρείας, Χανίων καὶ Σμύρνης. Ἡ συγκοινωνία αὕτη, τῆς ὁποίας σκοπὸς ἦτο «ἡ πρόοδος καὶ ἡ εὐτυχία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου», ἐξησφαλίσθη διὰ συμβάσεως μετὰ τοῦ τραπεζίτου Φεράλδη, διαθέσαντος ἐπὶ τούτῳ ἓξ ἱστιοφόρα, 100—140 τόννων, ὀνομασθέντα ταχύπλοα. Ἤδη, κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, εὑρίσκονται ἐν λειτουργίᾳ 45 ταχυδρομικὰ γραφεῖα, συγκοινωνοῦντα μετὰ τῆς πρωτευούσης δὶς τῆς ἑβδομάδος. Τῷ 1835 ἐξασφαλίζεται διὰ τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ ἀτμοπλοίου «Ἀνατολὴ» τακτικὴ κατὰ δεκαπενθήμερον ταχυδρομικὴ συγκοινωνία μεταξὺ Πειραιῶς καὶ Κωνσταντινουπόλεως. Κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος γίνεται ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ὑπηρεσίας τῶν «συστημένων» ἐπιστολῶν, αἵτινες, κατὰ τὴν πρώτην ἐφαρμογήν των, ὑπεβλήθησαν εἰς διπλάσιον τέλος. Τῷ 1842 συνιστᾶται, διὰ βασιλικοῦ διατάγματος, ἡ δημοτικὴ ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία, διὰ τῆς ὁποίας ἐσκοπεῖτο ἡ ἐξυπηρέτησις τῶν κοινοτήτων. Ἡ ὑπηρεσία αὕτη δὲν ἀπέδωκε τοὺς ἀναμενομένους καρπούς, κυρίως διότι ἡ λειτουργία αὐτῆς εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς τοὺς δημοτικοὺς κλητῆρας, οἵτινες τὴν ἐθεώρουν ὡς πάρεργον. Αἱ συγκοινωνίαι μετὰ τῶν νήσων καὶ τῶν παραλίων γραφείων τοῦ ἐσωτερικοῦ συστηματοποιοῦνται, 15 ἔτη ἀργότερον, διὰ τῆς ἐν ἔτει 1857 συστάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀτμοπλοϊκῆς Ἑταιρείας. Κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1862 τίθενται εἰς κυκλοφορίαν τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ γραμματόσημα, φέροντα τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἑρμοῦ, ἐξ ἑπτὰ κλάσεων (1, 2, 5, 10, 20, 40 καὶ 80 λεπτῶν). Τῷ 1874 ἡ Ἑλλὰς εἰσέρχεται, ὁμοῦ μετ' ἄλλων εἴκοσι κρατῶν, εἰς τὴν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐν Βέρνῃ σχηματιζομένην διεθνῆ ταχυδρομικὴν ἕνωσιν, τῆς ὁποίας ἔκτοτε ἀποτελεῖ μέλος.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἡ ἐξέλιξις τῶν ἑλληνικῶν ταχυδρομείων ὑπῆρξε ραγδαία, παρακολουθοῦσα πάντοτε τὸν ρυθμόν, μὲ τὸν ὁποῖον ἐξελίσσοντο αἱ κοινωνικαὶ σχέσεις. Αἱ διατάξεις τῶν διεθνῶν ταχυδρομικῶν συμβάσεων, αἵτινες κατ' ἀρχὴν ἀφορῶσι τὰς διεθνεῖς ταχυδρομικὰς σχέσεις, εὑρίσκουν ἀνάλογον ἐφαρμογὴν καὶ εἰς τὰς ἐσωτερικάς μας σχέσεις, τοῦτο δὲ προὐκάλεσε σημαντικὴν βελτίωσιν εἰς τὸν τρόπον, ἐν γένει, τῆς διεξαγωγῆς τῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐπίσης αὐτῆς ἀρχίζει νὰ ὁλοκληροῦται τὸ ἔργον τῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας, διὰ τῆς ἀναθέσεως διαδοχικῶς εἰς τὰ ταχυδρομεῖα τῶν βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν (δεμάτων, ἐπιταγῶν, ταμιευτηρίων κλπ.).

Δίκτυον ταχυδρομικῶν μεταφορῶν. Ἀπὸ μακροῦ ἤδη χρόνου ἡ μεταφορὰ τῶν ταχυδρομικῶν ἀποστολῶν καθ' ὅλην τὴν χώραν πραγματοποιεῖται διὰ δικτύου ταχυδρομικῶν γραμμῶν, ἐξυπηρετουμένων δι' αὐτοκινήτων, ἁμαξῶν καὶ ἐφίππων ἢ πεζῶν ταχυδρόμων. Ἡ κυριότης τῶν μέσων μετακομίσεως δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ταχυδρομικὴν ὑπηρεσίαν. Αὕτη, ἐν τῇ μεταφορᾷ τῶν ἀποστολῶν, ἐκμισθοῖ δι' ὡρισμένα χρονικὰ διαστήματα, συνήθως ἑνὸς ἔτους, τὰ μέσα μετακομίσεως, ἅτινα παρέχουν οἱ ἐργολαβικῶς ἀναλαμβάνοντες τὰς μεταφορὰς ἐργολάβοι, κατὰ νομούς, ἀντὶ ἀποζημιώσεως, παρεχομένης ὑπὸ τύπον χρηματικῆς χορηγίας, σπανιώτερον δὲ ὑπὸ μεικτὸν τύπον προνομίου καὶ χορηγίας (μισθώσεις ἀγόνων ἀτμοπλοϊκῶν γραμμῶν). Ὁ κάτωθι πίναξ παρέχει τὴν εἰκόνα τῆς διεξαγωγῆς τῶν ταχυδρομικῶν μεταφορῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη.

Γραμμαὶ ὑφιστάμεναι ἐκμετάλλευσιν.

Ἔτη	Ὑπὸ ἁμαξῶν ἢ αὐτοκινήτων	Δι' ἐφίππων	Διὰ πεζῶν	Μεικταί	Σύνολον	
					Ἀριθ.	Μῆκος εἰς χλμ.
1922	60	233	114	261	698	11.340
1926	82	231	159	296	768	12.010
1930	126	208	169	340	843	12.800
1932	128	207	171	351	857	13.000

Ἂς σημειωθῇ, ὅτι λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς θέσεως τῆς χώρας, περιβρεχομένης πανταχόθεν ὑπὸ θαλάσσης, ἡ μεταφορὰ τῶν ἀποστολῶν εἰς τὰς νήσους καὶ τὰ παράλια γραφεῖα διεξάγεται διὰ πλοίων καὶ πλοιαρίων, τῶν ὁποίων αἱ διαδρομαὶ δὲν περιλαμβάνονται εἰς τὸν ἀνωτέρω πίνακα. Ὑπολογίζεται ὅτι ὁ μέσος ἀριθμὸς τῆς κινήσεως τῶν χερσαίων ταχυδρομικῶν δρομολογίων καθ' ἡμέραν ἀνέρχεται εἰς 1.800 διαδρομὰς καὶ 18.000 χλμ. Οἱ ἀριθμοὶ οὗτοι δὲν παρουσιάζουν, βεβαίως, ἀπολύτως ἱκανοποιητικὴν τὴν κατάστασιν τῶν ταχυδρομικῶν μεταφορῶν, ἀπὸ ἀπόψεως πυκνότητος, ὅταν ἰδίως ἔχῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι μόνον τὸ ἓν ἕκτον, περίπου, τῶν ταχυδρομικῶν γραμμῶν ἐξυπηρετεῖται διὰ τοῦ αὐτοκινήτου ἢ τῆς ἁμάξης, αἵτινες ἐξασφαλίζουν ἀνεκτὴν συγκοινωνίαν, καὶ ὅτι αἱ ὑπόλοιποι γραμμαὶ ἐξυπηρετοῦνται ὑπὸ ἐφίππων καὶ πεζῶν ταχυδρόμων, τῶν ὁποίων τὰ δρομολόγια, ὡς εἰκός, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παρουσιάζουν πυκνότητα καὶ ἀκρίβειαν ἀξιόλογον. Ἡ δυσμενής, ἐν τούτοις, αὕτη ἀναλογία, ὡς πρὸς τὴν διάθεσιν τῶν μέσων μεταφορᾶς, ἀπορρέει ἐκ τῆς ἀνάγκης, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκεται ἡ ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία νὰ χρησιμοποιῇ μεταφορικὰ μέσα μὴ ἐξασφαλίζοντα ταχύτητα, ὡς ἐκ τῆς καταστάσεως τοῦ ὁδικοῦ δικτύου, ἰδίως εἰς τὰς ὀρεινὰς περιοχάς, ἥτις δὲν ἐπιτρέπει τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ αὐτοκινήτου.

Κινητὰ ταχυδρομεῖα Σοβαρωτάτην βελτίωσιν εἰς τὸ ὑπάρχον μεταφορικὸν καθεστὼς προσφέρει ἡ ὑπηρεσία τῶν κινητῶν ταχυδρομείων, ἥτις, λειτουργήσασα τὸ πρῶτον τῷ 1901 καὶ διακοπεῖσα ἀργότερον, ἀναδιωργανώθη τῷ 1927. Ἡ ὑπηρεσία αὕτη ἐξασφαλίζει τὴν βελτίωσιν εἰς μεγάλον βαθμὸν τῆς ποιότητος τοῦ παρεχομένου ὑπὸ τῶν ταχυδρομείων εἰς τοὺς ἀνταποκρινομένους ἔργου, δεδομένου ὅτι ἓν μέγισταν τμῆμα τῶν ἐργασιῶν τῆς διαχειρίσεως τῶν ταχυδρομικῶν ἀντικειμένων μετατοπίζεται ἐκ τῶν ταχυδρομικῶν γραφείων εἰς τὰ κινητά, κατὰ τὴν διαδρομὴν τῶν ἁμαξοστοιχιῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων λειτουργοῦσι ταῦτα καί, κατ' ἀκολουθίαν, μία διπλῆ ὠφέλεια προκύπτει, ἐξασφαλιζομένης ταχύτητος ἐν τῇ διαχειρίσει τῶν ἀνταποκρίσεων καὶ συγχρόνως ἁπλοποιήσεως τοῦ ἔργου τῶν μεγάλων ἰδίᾳ ταχυδρομικῶν γραφείων. Ἡ ὑπηρεσία τῶν κινητῶν λειτουργεῖ ἤδη ἐπὶ τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν Πειραιῶς—Λαρίσης, Πειραιῶς—Χαλκίδος, Πειραιῶς—Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκης—Εἰδομένης, Θεσσαλονίκης—Ἀλεξανδρουπόλεως, καὶ Θεσσαλονίκης—Λαρίσης, ἐντὸς ὀλίγου δὲ ἐπεκτείνεται καὶ ἐπὶ τῆς γραμμῆς Ἀθηνῶν—Πατρῶν.

Αἱ ἐργασίαι ἐντὸς τῶν κινητῶν ἐνεργοῦνται εἴτε ἐντὸς εἰδικῶν ταχυδρομικῶν βαγονίων, ἀνηκόντων εἰς τὴν κυριότητα τῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας, εἴτε ἐντὸς συνήθων σιδηροδρομικῶν βαγονίων, διατιθεμένων ὑπὸ τῶν σιδηροδρομικῶν ἑταιρειῶν ἐπὶ τούτῳ εἰς τὴν ταχυδρομικὴν ὑπηρεσίαν. Τὰ τελευταῖα ταῦτα δὲν παρουσιάζουν τὰς συνθήκας μιᾶς καλῆς ἐξυπηρετήσεως τοῦ ἔργου τοῦ κινητοῦ ταχυδρομείου, ἐγκειμένου, πλὴν τῶν ἄλλων, καὶ εἰς τήν, διαρκούσης τῆς διαδρομῆς, διαλογὴν κατὰ τομεῖς τῶν διὰ τὰς μεγάλας πόλεις, τὰς κατὰ μῆκος τῆς διαδρομῆς τῆς γραμμῆς, προοριζομένων ἀνταποκρίσεων, ὥστε αὗται νὰ ὦσιν ἕτοιμοι πρὸς διανομὴν ἅμα τῇ ἀφίξει τῆς ἁμαξοστοιχίας.

Ἡ μεταφορὰ τῶν ταχυδρομικῶν ἀποστολῶν ἀπὸ τῶν κεντρικῶν ταχυδρομείων Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καὶ Θεσσαλονίκης μέχρι τῶν παρὰ τοῖς σιδηροδρομικοῖς σταθμοῖς ἑδραίων ταχυδρομείων ἐνεργεῖται δι' αὐτοκινήτων μεγάλης, συνήθως, χωρητικότητος, ἰδιοκτήτων τῆς ταχυδρομῆς ὑπηρεσίας.

Ἀγροτικὴ ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία. Ἰδιαιτέρως εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν κοινοτήτων ἀποβλέπει ἡ ἀγροτικὴ ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία. Αὕτη ἐγκαινιάσθη διὰ τοῦ νόμου τοῦ 1909, οὗτινος ἡ ἐφαρμογὴ ἤρξατο τμηματικῶς. Διὰ νὰ ἐκτιμήσῃ τις ἀναλόγως τὸ ἔργον τῆς ἀγροτικῆς ὑπηρεσίας, πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ συνδέσῃ τὴν ἐξέτασιν αὐτοῦ πρὸς τὴν ἔρευναν τῶν ὑπαρχουσῶν ἐν τῇ χώρᾳ καθόλου συγκοινωνιακῶν συνθηκῶν. Ἡ Ἑλλὰς δὲν εὑρίσκεται, ὡς γνωστόν, πολὺ προκεχωρημένη ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς διαθέσεως μεγάλων συγκοινωνιακῶν μέσων. Ἡ πυκνότης τῶν σιδηροδρόμων ἐν Ἑλλάδι, ἥτις ἐκφράζει τὸ μῆκος τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς τὸ ἀναλογοῦν εἰς ἔκτασιν 1000 τ. χλμ., εἶναι μικρά, φθάνουσα τὰ 19,5 χλμ. Ἐξ ἴσου μικρὰ εἶναι καὶ ἡ πυκνότης τοῦ ὁδικοῦ δικτύου. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας τὸ ἔργον τῆς ἀγροτικῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας ἀποκτᾷ ἰδιαιτέραν σημασίαν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι διὰ μέγιστον τμῆμα τῆς ὑπαίθρου, καὶ ἰδίᾳ τῶν ὀρεινῶν διαμερισμάτων, ὁ ἀγροτικὸς διανομεὺς ἀποτελεῖ, ἴσως, τὸ μόνον μέσον ἐπικοινωνίας πρὸς τὸν λοιπὸν κόσμον (διὰ τῆς ἀγροτικῆς ὑπηρεσίας ἐξυπηρετεῖται ἤδη τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας: 2.663.000 κάτοικοι).

Οἱ λόγοι οὗτοι ἦσαν ἐκεῖνοι, οἵτινες ἔδωκαν κάποιαν ὤθησιν εἰς τὴν σημειωθεῖσαν, ἰδίως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, προοδευτικὴν ἐξέλιξιν τῆς ὑπηρεσίας ταύτης. Ἡ ἐξέλιξις αὕτη, ἥτις ἀπέχει ἀρκετὰ ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ἱκανοποιητική, ἐὰν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὸν ἀριθμὸν τῶν κατοίκων τῶν ἐξυπηρετουμένων ὑφ' ἑκάστου ἀγροτικοῦ διανομέως καὶ τὴν ἔλλειψιν ἐπαρκοῦς πυκνότητος ἐν τῇ κατανομῇ τῶν ταχυδρομικῶν γραφείων ἐν τῇ χώρᾳ, παρουσιάζεται ὡς ἀκολούθως:

Ἔτη	Ἀγροτικαὶ περιφέρειαι	Μῆκος τῶν γραμμῶν εἰς χλμ.	Κάτοικοι ἀναλογοῦντες κατὰ ἀγροτικὴν περιφ.
1918	819	44.000	3.200
1922	853	48.000	2.997
1926	884	51.000	2.971
1930	902	53.000	2.963
1932	904	53.500	2.957

Digitized by Google

Ἐναέριον ταχυδρομεῖον. Ὡς πρὸς τὰς ἐναερίους ταχυδρομικὰς μεταφοράς, τὸ πρῶτον ἤδη τῷ 1926 ἐγκαινιάζεται ἡ λειτουργία τοῦ ἐναερίου ταχυδρομείου, διὰ τῆς ἰταλικῆς ἑταιρείας Ἀεροεσπρέσσο, ἀναλαβούσης, δυνάμει τῆς ἀπὸ 19 Σεπτεμβρίου 1924 συμβάσεως μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου, τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ὀργανώσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως ταχυδρομικῆς καὶ ἐμπορικῆς συγκοινωνίας μεταξὺ Βρινδησίου, Ἑλλάδος καὶ Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς ἐφαρμογὴν τῆς συμβάσεως ταύτης λειτουργοῦν ἔκτοτε δι' ὑδροπλάνων ἡ γραμμὴ Βρινδησίου—Πατρῶν—Ἀθηνῶν, τρὶς τῆς ἑβδομάδος, καὶ ἡ τοιαύτη Ἀθηνῶν—Μυτιλήνης—Κωνσταντινουπόλεως, δὶς τῆς ἑβδομάδος. Ἀργότερον, ὑπὸ τῆς ἰδίας ἑταιρείας, ἐξησφαλίσθη καὶ ἡ συγκοινωνία Ἀθηνῶν—Ρόδου ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος. Διὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ ταχυδρομείου ἡ ἑταιρεία δικαιοῦται τῆς ἀπολήψεως τοῦ προσθέτου ἀεροπορικοῦ τέλους, παραχωρηθέντος αὐτῇ τοῦ δικαιώματος τῆς ἐκδόσεως, δαπάναις της, εἰδικοῦ ἀεροπορικοῦ γραμματοσήμου (ἡ πρώτη σειρά, ἀποτελεσθεῖσα ἐκ τῶν ἀξιῶν 2, 3, 5 καὶ 10 δρ., ἐξεδόθη τῷ 1927).

Μέχρι τοῦ 1930 ἐν τῷ ἐσωτερικῷ δὲν δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ὑπάρχει ἀξιόλογος ὑπηρεσία ἐναερίου ταχυδρομείου. Ἀπὸ τοῦ ἔτους ὅμως τούτου, διὰ τῆς συστάσεως τῆς «Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Ἐναερίων Συγκοινωνιῶν», ἐπιχορηγουμένης ὑπὸ τοῦ κράτους, αἱ ἀεροπορικαὶ μεταφοραὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ πυκνοῦνται ἔτι μᾶλλον. Οὕτω, τὰ δύο μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένα διαμερίσματα τῆς χώρας, ἡ Μακεδονία καὶ Ἤπειρος, εὑρηνται, διὰ τῶν πρωτευουσῶν των, ἐν καθημερινῇ σχεδὸν ἀεροπορικῇ ἐπαφῇ μετὰ τῆς πρωτευούσης. Τὸ πρόσθετον ἀεροπορικὸν τέλος, δι' οὗ βαρύνονται τὰ διὰ τοῦ ἐναερίου ταχυδρομείου διαβιβαζόμενα ἀντικείμενα, ἀποκερδαίνεται ὑπὸ τῆς ἐν λόγῳ ἑταιρείας. Ἡ ἔκδοσις τοῦ ἀεροπορικοῦ γραμματοσήμου ἀνήκει εἰς τὸ κράτος, αἱ ἐκ ταύτης ὅμως δαπάναι καὶ εἰσπράξεις ἀφοροῦσι τὴν ἑταιρείαν. Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἐναερίου ταχυδρομείου ἐν τῷ ἐσωτερικῷ εἶναι ἡ ἀκόλουθος:

Ἔτη	Ἀντικείμενα
1926	—
1927	—
1928	—
1929	993
1930	8.180
1931	29.205
1932	189.367

Ἡ ἐξέλιξις αὕτη, θεωρουμένη ἐν σχέσει πρὸς τὸ ποσὸν τῆς ἀνταποκρίσεως τῆς διαβιβαζομένης διὰ τῶν λοιπῶν μεταφορικῶν μέσων, εἶναι, βεβαίως, ἀσήμαντος (τὸ ἀεροπορικὸν ταχυδρομεῖον ἀποτελεῖ τὰ 0,2 % τοῦ συνολικοῦ ἐσωτερικοῦ ταχυδρομείου) ἀποκτᾷ ἐν τούτοις αὕτη σχετικὴν σημασίαν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ δίκτυον τῶν ἐναερίων γραμμῶν εἶναι ἀκόμη πενιχρόν, ἐξασφαλίζον ἐπὶ τοῦ παρόντος τὴν ἐπικοινωνίαν εὐαρίθμων τινῶν πόλεων.

Ὡς πρὸς τὸ ἐναέριον ταχυδρομεῖον τοῦ ἐξωτερικοῦ, τοῦτο, πλὴν τῶν γραμμῶν τῆς ἑταιρείας Ἀεροεσπρέσσο, ἐξασφαλίζουν καὶ αἱ ἀκόλουθοι γραμμαί: α) Γραμμὴ Θεσσαλονίκης—Σόφιας—Βελιγραδίου—Βουδαπέστης—Βιέννης—Πράγας—Νυρεμβέργης—Στρασβούργου—Παρισίων καὶ ἐκεῖθεν εἰς Λονδῖνον καθ' ὅλας τὰς ἡμέρας—πλὴν τῶν Κυριακῶν—ὑπὸ τῆς ἑταιρείας «C.I.D.N.A.». β) Γραμμὴ Θεσσαλονίκης—Σόφιας—Βουκουρεστίου—Βαρσοβίας διὰ τῆς ἑταιρείας «L.O.T.» τρὶς τῆς ἑβδομάδος. γ) Γραμμὴ Θεσσαλονίκης—Τιράνων—Βρινδησίου—Μπάρι—Ρώμης, διὰ τῆς ἑταιρείας «S. A. M.» τρὶς τῆς ἑβδομάδος. δ) Γραμμὴ Θεσσαλονίκης—Σόφιας—Βελιγραδίου—Βουδαπέστης—Βιέννης—Βερολίνου διὰ τῆς ἑταιρείας «D.L.H.» δὶς τῆς ἑβδομάδος.

Σήμερον ἡ Ἑλλάς, ὡς ἐκ τῆς ἐπικαίρου γεωγραφικῆς της θέσεως, ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῶν ἐκ τῆς Εὐρώπης πρὸς τὴν Ἐγγὺς καὶ Ἄπω Ἀνατολὴν καὶ τὴν Ἀφρικὴν ἐναερίων συγκοινωνιῶν, γεγονὸς ὅπερ, πλὴν τῶν εὐνοήτων ἄλλων γενικῶν ὠφελημάτων, προσπορίζει εἰς τὴν ταχυδρομικὴν ὑπηρεσίαν καὶ ἓν σπουδαῖον ἔσοδον ἐκ τῆς ὑπὸ διαμετακόμισιν ἀλληλογραφίας (Transit). Οὕτω, αἱ Ἀθῆναι ἀποτελοῦν τὸν κόμβον τῶν συγκοινωνιῶν: α) Ὁλλανδίας καὶ ὁλλανδικῶν κτήσεων, β) Μασσαλίας—Ἰνδοκίνας, γ) Λονδίνου—Ἰνδιῶν, δ) Λονδίνου—Νοτίου Ἀφρικῆς (πόλεως Ἀκρωτηρίου). Ἡ ἐξέλιξις τῆς κινήσεως τοῦ ἐναερίου ταχυδρομείου μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐκφραζομένης εἰς χιλιόγραμμα βάρους διαμειφθείσης ἀλληλογραφίας, δίδεται ὑπὸ τοῦ ἀκολούθου πίνακος:

Ἔτη	Χλγρ.
1926	44
1928	375
1930	1.978
1931	3.445
1932	8.556

Ἐξέλιξις τῆς κινήσεως τῶν ἀνταποκρίσεων. Τὸ πραγματικὸν κριτήριον τῶν προόδων, ἃς ἐσημείωσεν ἡ ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία, παρέχει ἡ διερεύνησις τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐξυπηρετουμένης κινήσεως εἰς ἀντικείμενα παντὸς εἴδους. Ὁ κάτωθι πίναξ παρέχει τὴν συνολικὴν εἰκόνα τῆς κινήσεως ταύτης, μολονότι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον, εἰς τὰς συγκριτικὰς διερευνήσεις τοῦ εἴδους τούτου, ἔχει σημασίαν, ἀπὸ ἀπόψεως συναγωγῆς χρησίμων συμπερασμάτων, εἶναι ἡ ταχυδρομικὴ ἀνάπτυξις τῆς χώρας, ἐκφραζομένη εἰς ἀριθμὸν διαμειβομένων ἀντικειμένων κατὰ κάτοικον ἐτησίως.

Ἔτη	Ἀποσταλέντα εἰς ἐσωτερικὸν καὶ ἐξωτερικὸν ἀντικείμενα (εἰς χιλιάδας)	Ληφθέντα ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ (εἰς χιλιάδας)
1840	586	—
1862	2.059	212
1880	5.187	1.377
1901	17.474	4.481
1910	28.710	6.359
1920	60.425	17.461
1925	75.090	19.035
1930	108.808	23.320
1932	98.356	18.200

Ἁπλοῦν βλέμμα ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος πείθει ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ κύκλου τῶν ὑποθέσεων τῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας, ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς συστάσεώς της μέχρι σήμερον, ὑπῆρξεν ἀξιόλογος, ὅταν ἰδιαιτέρως ἀναλογισθῇ τις ὅτι αἱ ὀλίγαι ἑκατοντάδες χιλιάδων ἀντικειμένων, εἰς ἃς ἐξηντλεῖτο ἡ κίνησις τῶν ταχυδρομείων κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς λειτουργίας των, ἐξειλίχθησαν εἰς ἑκατοντάδα ἑκατομμυρίων κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Ἡ αὔξησις αὕτη τῆς κινήσεως πρέπει ν' ἀποδοθῇ μέν, βεβαίως, ἐν σχετικῇ ἀναλογίᾳ, εἰς τὰς κατὰ καιροὺς προσκτήσεις νέων χωρῶν, δι' ὧν ὁ ἀρχικὸς πληθυσμὸς τῆς χώρας ἐπενταπλασιάσθη περίπου, ἀναμφιβόλως ὅμως πρέπει κυρίως ν' ἀποδοθῇ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν κοινωνικῶν καὶ λοιπῶν σχέσεων καὶ τὴν βελτίωσιν τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ ἐπιπέδου τῆς χώρας, τὴν ὁποίαν παρηκολούθησε μία παράλληλος ἀνάπτυξις τῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας.

Πραγματικὴν ἀντίληψιν τῆς ἐξελίξεως τῶν ταχυδρομείων λαμβάνει τις ἐκ τοῦ κάτωθι πίνακος, ἔνθα σημειοῦται ἡ τιμὴ τοῦ συντελεστοῦ τῆς ταχυδρομικῆς ἀναπτύξεως, ὡς διεμορφοῦτο οὗτος ἑκάστοτε, κατὰ τὰς διαφόρους χρονικὰς περιόδους, ἡ διερεύνησις τῶν ὁποίων παρέχει τὸν βαθμόν, καθ' ὃν τὰ ταχυδρομεῖα χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τοῦ κοινοῦ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν σχέσεων αὐτοῦ.

Ἔτη	Ἀναλογία ἀντικειμένων κατὰ κάτοικον
1840	0,69
1850	0,83
1860	1,17
1880	3,48
1900	7,50
1910	11,57
1920	12,15
1925	14,03
1932	17,48

Τιμολόγια. Ἅμα τῇ ἱδρύσει τῶν πρώτων ἑλληνικῶν ταχυδρομείων, καθιερώθη τὸ ὁμοιόμορφον τέλος, δηλαδὴ ὡρίσθη τοῦτο ἀνεξαρτήτως τῆς ἀποστάσεως. Τοῦτο ὅμως διήρκεσε μέχρι τοῦ 1836, ὁπότε διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν τιμολογίων ἐχρησίμευσαν, ὡς βάσις, αἱ ἑξῆς ἀπόψεις: α) τὸ βάρος, β) ἡ φύσις τοῦ ἀντικειμένου, γ) ἡ ἀπόστασις τοῦ τόπου καταγωγῆς ἀπὸ τοῦ τόπου προορισμοῦ, ὑπολογιζομένη καθ' ὥρας, δ) ὁ ἀριθμὸς τῶν φύλλων, ἐξ ὧν συνέκειτο ἡ ἐπιστολὴ (αἱ διὰ τὰς νήσους ὅμως ἐπιστολαὶ ὑπεβάλλοντο πᾶσαι εἰς τέλος 10 λεπτῶν). Μετὰ τὴν κατάργησιν, ἐν ἔτει 1860, τῶν δύο τελευταίων ἀπόψεων, αἵτινες εἶχον ἐν ἑαυταῖς τὸ στοιχεῖον τοῦ ἀδίκου καὶ ἀντιοικονομικοῦ, ἀπέμειναν ἤδη, ὡς μόνη βάσις ὑπολογισμοῦ τῶν τελῶν, αἱ δύο πρῶται ἀπόψεις, ἤτοι τὸ βάρος καὶ ἡ φύσις τοῦ ἀντικειμένου, εἰσαχθέντος ἀπὸ τοῦ ἔτους τούτου τοῦ ὁμοιομόρφου τέλους.

Κρίνοντες τὰ τέλη τῆς ἐπιστολῆς ἐσωτερικοῦ, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς παρεχομένης εἰς τὸν ἀνταποκρινόμενον ὑπηρεσίας, παρατηροῦμεν ὅτι καὶ μετὰ τὴν τελευταίαν αὔξησιν ταῦτα (ἐξαιρέσεως γινομένης διὰ τὸ ἀπὸ τοῦ 1900—1911 χρονικὸν διάστημα, καθ' ὃ ταῦτα παρουσιάζοντο σχετικῶς βαρέα) ὑπῆρξαν ἀνέκαθεν μέτρια, διατηρηθέντα εἰς ἐπίπεδον κατὰ πολὺ κατώτερον τῶν ἀναλόγων τελῶν πολλῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Εὐεργετικὸν σταθμὸν ἐν τῇ ἐξελίξει τῶν τιμολογίων ἀπετέλεσε τὸ μέτρον τοῦ 1911, δι' οὗ ἐμειώθη κατὰ 50 % τὸ ἐσωτερικὸν τέλος ἐπιστολῆς, ὅπερ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης παρουσιάζετο ἀρκετὰ βαρύ. Τὸ μέτρον τοῦτο ἔσχε, κατὰ τὴν πρώτην ἐφαρμογήν του, δυσμενῆ ἀντίκτυπον ἐπὶ τῶν ταχυδρομικῶν εἰσπράξεων, λίαν συντόμως ὅμως, κατὰ τὰ ἀμέσως ἀκόλουθα ἔτη, αἱ εἰσπράξεις ἐπανῆλθον εἰς τὸ ἀρχικόν των ἐπίπεδον, ἵνα, οὕτω, διαπιστωθῇ, διὰ μίαν ἀκόμη φοράν, ἡ ἀκρίβεια τῆς ἀρχῆς ὅτι τὰ ἐλαφρὰ τέλη προκαλοῦν αὔξησιν τῆς ἀνταποκρίσεως καί, συνεπῶς, αὔξησιν τῶν εἰσπράξεων.

Βοηθητικαὶ ὑπηρεσίαι. Μέχρι τοῦ 1888 ἡ ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία περιώριζε τὸ πεδίον τῆς δράσεώς της εἰς μόνον τὸ ἐπιστολικὸν ταχυδρομεῖον. Ἀπὸ τοῦ ἔτους τούτου σημειοῦται ἡ προσάρτησις εἰς τὸ ταχυδρομεῖον καὶ τῶν λοιπῶν ὑπηρεσιῶν, ξένων κατ' ἀρχὴν πρὸς τὸ κύριον ἔργον τοῦ ταχυδρομείου. Οὕτω, τῷ 1888 ἐγκαινιάζεται ἡ ὑπηρεσία τῶν ταχυδρομικῶν ἐπιταγῶν ἐσωτερικοῦ μέχρι τοῦ ποσοῦ τῶν δρ. 1.000, ὅπερ ἀργότερον αἰσθητῶς ηὐξήθη. Ὀλίγα ἔτη βραδύτερον τίθεται ἐν λειτουργίᾳ καὶ ἡ ὑπηρεσία τῶν τηλεγραφικῶν ἐπιταγῶν μέχρι τοῦ αὐτοῦ ποσοῦ. Ἀπὸ τοῦ 1893 εἰσάγεται ἡ ὑπηρεσία τῶν ἐπιταγῶν καὶ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ ἀνάληψις τῆς ὑπηρεσίας τῶν δεμάτων ἐσωτερικοῦ ὑπὸ τῶν ταχυδρομείων γίνεται τῷ 1889, κατὰ τὸ ἑπόμενον δὲ ἔτος συμπίπτει καὶ ἡ ἔναρξις τῆς ὑπηρεσίας τῶν δεμάτων μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀρχικῶς μὲν ὡς συνήθων, ἀπὸ τοῦ 1911 δὲ καὶ ἐπὶ ἀντικαταβολῇ (contre remboursement). Ἡ ἀποστολὴ δεμάτων ἐπὶ ἀντικαταβολῇ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, ὡς καὶ πάντων τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἐπιστολικοῦ ταχυδρομείου, γίνεται δεκτὴ ἀργότερον. Οἱ κάτωθι ἀριθμοὶ δίδουν ἰδέαν τῆς ἐξελίξεως τῆς κινήσεως τῶν ἐπιταγῶν καὶ δεμάτων.

Ἔτη	Δέματα		Ἐπιταγαὶ	
	Ἀποσταλέντα εἰς ἐσωτερικὸν	Ἀνταλλαγέντα μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ	Ἐκδοθεῖσαι ἐσωτερικοῦ	Ἀνταλλαγεῖσαι μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ
	(εἰς χιλιάδας)		(εἰς χιλιάδας)	
1889	39,1	—	58,2	—
1890	62	5,6	65,8	—
1900	186,8	37,7	90	23
1920	306,6	168	455	28,5
1930	630,7	178,7	1.052	28,8
1932	526	84	1.265	17,7

Διὰ νὰ καταστῶσι περισσότερον ἐμφανῆ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐξελίξεως τῶν ὑπηρεσιῶν τούτων, πρέπει νὰ σημειωθῇ ἡ τιμὴ τοῦ συντελεστοῦ ἀναπτύξεως αὐτῶν. Οὕτω, ὡς πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ταχυδρομικῶν δεμάτων, ὁ συντελεστὴς οὗτος, ὅστις ἐκφράζεται, ὡς γνωστόν, εἰς ἀριθμὸν δεμάτων ἀναλογούντων κατὰ κάτοικον, ἠκολούθησε τὴν ἑξῆς ἀνιοῦσαν:

Ἔτη	Συντελεστὴς
1889	0,02
1890	0,03
1900	0,09
1920	0,11
1930	0,13
1932	0,10

Εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἐπιταγῶν ἐσωτερικοῦ ὁ συντελεστὴς ἀναπτύξεως αὐτῶν, ἐκφραζόμενος ἐν προκειμένῳ εἰς χρηματικὸν ποσὸν ἀναλογοῦν κατὰ κάτοικον, ἠκολούθησε τὴν ἑξῆς γραμμήν:

Ἔτη	Δρχ.
1889	2,95
1890	4.—
1900	4,40
1920	13,65
1930	139.—
1932	175,2

Ἡ ἀπότομος αὔξησις τῆς τιμῆς τοῦ συντελεστοῦ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1920—1930 πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περίοδον ἡ δραχμὴ ἔχασε μέγιστον μέρος τῆς πρὸ τοῦ 1920 κτητικῆς της ἀξίας. Ἀπὸ τοῦ 1925 εὑρηται, ἐπίσης, ἐν λειτουργίᾳ καὶ ἡ ὑπηρεσία τῶν ἐπιστολῶν μετὰ δεδηλωμένης ἀξίας, τόσον ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, ὅσον καὶ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Χαρακτηριστικῶς σημειοῦμεν τὰ δεδομένα τῆς κινήσεως τῆς ὑπηρεσίας ταύτης κατὰ τὸ ἔτος 1932. Οὕτω, κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, ἡ κίνησις τῶν ἐπιστολῶν μετὰ δεδηλωμένης ἀξίας ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἀνῆλθεν εἰς 6.117 ἐπιστολάς, ἀντιπροσωπευούσας δηλωθεῖσαν ἀξίαν 22.7 ἑκ. δραχμῶν, ἡ δὲ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνῆλθεν εἰς 10.206 ἐπιστολὰς ληφθείσας, δηλωθείσης ἀξίας 35.3 ἑκ. δραχμῶν.

Ἀπὸ τοῦ 1932 καθιερώθη, εἰς ἐφαρμογὴν τῶν διατάξεων τῆς ἐν ἰσχύϊ διεθνοῦς ταχυδρομικῆς συμβάσεως τοῦ Λονδίνου, καὶ ἡ ὑπηρεσία τῶν μικροδεμάτων (petits paquets) μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἤτοι δεμάτων δυναμένων νὰ περιέχωσι τελωνήσιμα εἴδη μέχρις ἑνὸς χλγρ., διαβιβαζομένων δὲ ὑποχρεωτικῶς διὰ τῶν αὐτῶν μεταφορικῶν μέσων, δι' ὧν καὶ τὸ ἐπιστολικὸν ταχυδρομεῖον. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν προσηρτημένην ὑπηρεσίαν τῶν ταχυδρομικῶν ταμιευτηρίων, αὕτη εἰσήχθη τὸ πρῶτον ἐν ἔτει 1900 εἰς τὴν νῆσον Κρήτην, ἐξηπλώθη δὲ ἀπὸ τοῦ 1915 καὶ εἰς ὅλην τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Ἡ κίνησις τῶν ἐργασιῶν τῆς ὑπηρεσίας ταύτης, ἰδίᾳ τὴν τελευταίαν πενταετίαν, ἔλαβε τεραστίαν ἔκτασιν, ἐν σχέσει πρὸς τὰ πιστωτικὰ περιθώρια τῆς χώρας, εἰς τρόπον ὥστε ν' ἀποβῶσι τὰ ταχυδρομικὰ ταμιευτήρια εἷς ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων πιστωτικῶν ὀργανισμῶν τῆς χώρας. Ἡ ὑπηρεσία αὕτη λειτουργήσασα τὸ πρῶτον τῷ 1915 εἰς ἐλάχιστον ἀριθμὸν γραφείων, ἤρχισεν ἐξαπλουμένη σὺν τῷ χρόνῳ ἐφ' ὅλης τῆς χώρας, ὡς ἀκολούθως:

Ἔτη	Γραφεῖα
1918	87
1925	232
1929	420
1930	477
1932	579

Ἡ κίνησις τῶν ἐργασιῶν της παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς, εἰς ἑκατομμύρια δραχμῶν:

Ἔτη	Καταθέσεις	Ἀποδόσεις
1915	1	0,6
1920	4	3,7
1925	132	95
1928	280	153
1930	700	440
1932	1.200,2	1.089,8

Ὀργάνωσις. Ἡ ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία ἀπετέλεσε κατ' ἀρχὰς κλάδον τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν, ἐλειτούργησε δέ, ὡς τμῆμα τούτου, μέχρι τοῦ 1887. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἡνώθη μετὰ τῆς τηλεγραφικῆς ὑπηρεσίας, μεθ' ἧς ἀπετέλεσε κλάδον ἐπίσης τοῦ ἰδίου ὑπουργείου, περιλαβοῦσα, ἅμα τῇ ὀργανώσει της τῷ 1892, καὶ τὴν τηλεφωνικὴν ὑπηρεσίαν. Ἐν ἔτει 1914 αἱ ἡνωμέναι ὑπηρεσίαι Τ. Τ. Τ. ὑπήχθησαν εἰς τὸ νεοϊδρυθὲν ὑπουργεῖον Συγκοινωνίας, ἀποτελέσασαι ἰδίαν διεύθυνσιν. Ἅπασα ἡ χώρα κατανέμεται εἰς ταχυδρομικὰ γραφεῖα, λειτουργοῦντα κατὰ τοπικὰς περιοχάς, ἀναλόγως τῆς σπουδαιότητος τῶν ὁποίων

Digitized by Google

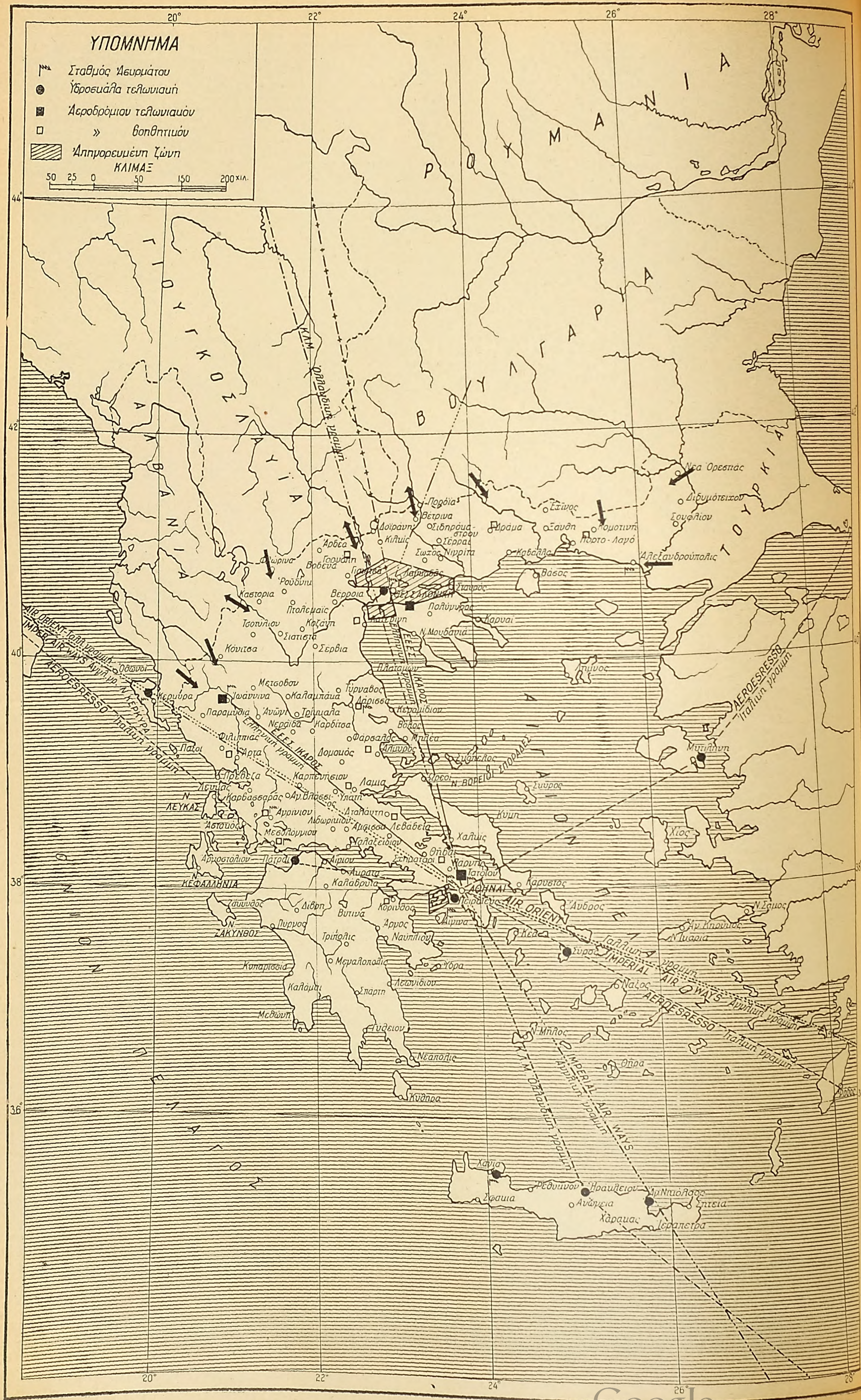

Digitized by Google

κατατάσσονται εἰς ὡρισμένην τάξιν· καὶ δὴ διακρίνονται εἰς γραφεῖα ἕδρας διευθύνσεων, εἰς ἀνταλλακτήρια ταχυδρομεῖα, διεξάγοντα τὴν μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνταπόκρισιν, εἰς γραφεῖα α΄, β΄, γ΄ τάξεως, διεξάγοντα τὴν κοινὴν Τ. Τ. Τ. ὑπηρεσίαν, καὶ εἰς μεμονωμένα ταχυδρομεῖα, διευθυνόμενα παρ' ἰδιωτῶν, δι' ὧν ἐκτελεῖται ἡ ταχυδρομικὴ ἐξυπηρέτησις τῶν κοινοτήτων. Μεταξὺ τῶν γραφείων οὐδεμία διοικητικὴ ἐξάρτησις ὑπάρχει, ὑπάγονται ὅμως ταῦτα εἰς τὴν δικαιοδοσίαν μιᾶς ἐκ τῶν 20 Τ. Τ. Τ. διευθύνσεων, εἰς ἃς ἔχει κατανεμηθῆ ἡ χώρα, αἵτινες ἔχουν ἀποστολὴν νὰ ἐλέγχωσι τὴν ἐκτέλεσιν τῆς Τ. Τ. Τ. ὑπηρεσίας ἐντὸς τῆς περιφερείας των. Πᾶσαι αἱ κανονιστικαὶ διατάξεις καὶ ἡ ῥύθμισις, ἐν γένει, τῆς διοικήσεως ὁρμᾶται ἐκ τοῦ κέντρου, ἀκολουθουμένου τοῦ συγκεντρωτικοῦ συστήματος διοικήσεως. Ἓν βῆμα πρὸς τὴν ἀποσυγκέντρωσιν τῆς διοικήσεως τῶν Τ. Τ. Τ. ἀποτελεῖ ὁ ἀπὸ ὀλίγων ἐτῶν εὑρισκόμενος ἐν ἐφαρμογῇ θεσμὸς τῶν περιφερειακῶν Τ. Τ. Τ. διευθύνσεων, 4 κατ' ἀριθμόν, λειτουργουσῶν εἰς τὰ μεγάλα διαμερίσματα Μακεδονίας, Ἠπείρου, Θρᾴκης καὶ Κρήτης. Αἱ ἀνώτεραι αὗται διευθύνσεις, εἰς ἃς ἡ κεντρικὴ ὑπηρεσία ἔχει χορηγήσει ἓν μέρος τῆς ἀποφασιστικῆς της ἁρμοδιότητος, προΐστανται πασῶν τῶν Τ. Τ. Τ. ὑπηρεσιῶν τῆς δικαιοδοσίας των, ἀσφαλίζουν δὲ τὴν ἐκτέλεσιν τούτων, δρῶσαι μετ' αὐτοβουλίας ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἁρμοδιότητός των. Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ταχυδρομικῶν γραφείων καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐξυπηρετουμένων παρ' ἑκάστου τούτων κατοίκων ἐμφαίνεται εἰς τὸν ἑπόμενον πίνακα :

Ἔτη	Ἀριθμὸς ταχυδρομικ. γραφείων	Κάτοικοι κατὰ γραφ. (εἰς χιλιάδας)
1828	5	150
1840	69	12,3
1885	215	9,6
1905	638	4
1910	1.078	2,4
1920	1.019	5,4
1925	1.023	5,8
1932	1.296	5

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μέχρι τοῦ 1910 περίοδος, καθ' ἣν ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γραφείων ὑπῆρξε ταχεῖα καὶ γόνιμος. Κατὰ τὸ ἔτος μάλιστα τοῦτο ἐπετεύχθη καὶ ἡ μεγίστη τιμὴ τοῦ συντελεστοῦ πυκνότητος, ἐκφραζομένου εἰς ἀριθμὸν κατοίκων ἐξυπηρετουμένων παρ' ἑκάστου γραφείου. Ἀπὸ τοῦ ἔτους τούτου ἡ ἐξέλιξις αὕτη δὲν ἐσημείωσεν οὐδεμίαν πρόοδον, ἀντιθέτως δὲ ὠπισθοδρόμησέ πως, μόλις δὲ κατὰ τὴν τελευταίαν πενταετίαν ἤρχισε πάλιν νὰ σημειοῦται προοδευτικὴ ἐξέλιξις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γραφείων. Τὸ φαινόμενον τοῦτο, τῆς μετὰ τὸ 1910 ἀποτόμου ἀνακοπῆς τῆς τάσεως τῆς αὐξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γραφείων, πρέπει ν' ἀποδοθῇ, ἀποκλειστικῶς σχεδόν, εἰς τὴν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο συμπέσασαν ἵδρυσιν τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀγροτικῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας, ἡ λειτουργία τῆς ὁποίας κατέστησεν ὀλιγώτερον ἀναγκαίαν τὴν σύστασιν ταχυδρομείων εἰς τὰς στερουμένας τοιούτου περιφερείας. Ἐξ ἄλλου, ὁ ἀριθμὸς τῶν τ. χλμ., τῶν ἀναλογούντων εἰς ἕκαστον ταχυδρομικὸν γραφεῖον, παρουσίασε τὴν ἀκόλουθον ἐξέλιξιν, κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν :

Ἔτη	Ἀριθ. τ. χλμ. κατὰ γραφεῖον
1910	59
1918	65
1925	124,3
1928	113,6

Ἡ κατάθεσις τῆς ἀλληλογραφίας ὑπὸ τοῦ κοινοῦ γίνεται εἰς 3.970 γραμματοκιβώτια, ἐγκατεσπαρμένα καθ' ὅλην τὴν χώραν, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἡ ἐξαγωγὴ τῆς ἀλληλογραφίας γίνεται εἰς μὲν τὰς πόλεις, παρ' αἷς ἕδρα ταχυδρομικοῦ γραφείου, δὶς τῆς ἡμέρας, εἰς δὲ τοὺς λοιποὺς συνοικισμοὺς κατὰ τὴν διὰ τούτων διέλευσιν τοῦ ἀγροτικοῦ διανομέως. Εἰδικῶς ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ ἡ περισυλλογὴ τῆς ἀλληλογραφίας ἐνεργεῖται διὰ ἰδιοκτήτων αὐτοκινήτων μικρᾶς χωρητικότητος, δὶς τῆς ἡμέρας. Ἡ διανομὴ τῆς ἀλληλογραφίας εἰς τοὺς ἀποδέκτας δὲν γίνεται καθ' ὁμοιομόρφους κανόνας εἰς πάσας τὰς πόλεις, ἐξαρτωμένη ἀπὸ τὰς ἐπικρατούσας εἰδικὰς συνθήκας παρ' ἑκάστῃ τούτων, καθόσον ἀφορᾷ τὰς ἀφίξεις τῶν τραίνων, ἀτμοπλοίων κλπ. Πάντως δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι καταβάλλεται ἰδιαιτέρα φροντὶς τῆς ὀργανώσεως αὐτῆς κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται, κατὰ τὸ δυνατόν, ἡ διανομὴ τοῦ ἀφικνουμένου ταχυδρομείου δὶς τῆς ἡμέρας, ἰδίως προκειμένου περὶ τῶν ἐμπορικῶν τομέων τῶν πόλεων. Ἐξαιρετικῶς ἐν Ἀθήναις ὁ ἀριθμὸς τῶν διανομῶν ἐν τῇ ἐμπορικῇ ζώνῃ ἔφθασε τὰς τρεῖς ἡμερησίως. Ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ὀργάνωσιν τῶν ταχυδρομικῶν γραφείων, αὕτη δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερόν τι ἐνδιαφέρον, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς διαθέσεως τεχνικῶν μέσων, καὶ τοῦτο διότι, ἐξαιρουμένων μεμονωμένων τινῶν ἐγκαταστάσεων—καὶ τούτων ἐντοπιζομένων μόνον εἰς τὸ κεντρικὸν ταχυδρομεῖον Ἀθηνῶν—, ἐλλείπει ὁλοσχερῶς ἡ μηχανοποίησις παρὰ τῇ ταχυδρομικῇ ὑπηρεσίᾳ.

Ἐὰν ἐπεζήτει τις νὰ διατυπώσῃ κρίσεις ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τῶν ταχυδρομείων, θὰ εὑρίσκετο εἰς φυσικὴν δυσκολίαν, διότι, ὡς προελέχθη, ἡ ἐκμετάλλευσις τούτων ἐνεργεῖται ὑπὸ τοῦ κράτους ὁμοῦ μετὰ τῆς τηλεγραφικῆς καὶ τηλεφωνικῆς ὑπηρεσίας, κατὰ σύστημα μὴ ἐξασφαλίζον εἰς ταῦτα αὐτονομίαν τινὰ οἰκονομικὴν ἢ ἄλλην. Καὶ ναὶ μὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχωμεν τὰς πραγματοποιουμένας ὑπὸ τῶν ταχυδρομείων εἰσπράξεις, ἡ δυσκολία ὅμως τῆς παραθέσεως τοῦ κονδυλίου τῶν δαπανῶν—ἐκ τῆς συσχετίσεως τῶν ὁποίων θὰ ἠδύναντο νὰ βασισθῶσιν αἱ ἐν προκειμένῳ κρίσεις—, ἣν δημιουργεῖ ἡ ἔλλειψις αὐτοτελοῦς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τῶν ταχυδρομείων, δὲν καθιστᾷ δυνατὴν τὴν συναγωγὴν συμπερασμάτων ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐκμεταλλεύσεως αὐτῶν.

Παρὰ ταῦτα, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δύναται νὰ λεχθῇ γενικῶς εἶναι ὅτι ἡ διαχείρισις τῶν ταχυδρομείων μέχρι μὲν τοῦ 1862 ἐσημείωνε συνεχῆ ἐλλείμματα, ἔκτοτε ὅμως ἔχει νὰ παρουσιάσῃ πλεονάσματα ἀσήμαντα κατὰ τὸ πλεῖστον.

Β΄) ***Τηλέγραφοι.*** *Ἐξέλιξις τῆς τηλεγραφίας ἐν Ἑλλάδι.* Δέκα περίπου ἔτη μετὰ τὴν πρώτην ἐφαρμογὴν τῆς ἠλεκτρικῆς τηλεγραφίας εἰς τὰς σπουδαιοτέρας εὐρωπαϊκὰς χώρας, εἰσάγεται αὕτη καὶ ἐν Ἑλλάδι, τῷ 1859. Τὴν φροντίδα τῆς κατασκευῆς τῶν πρώτων γραμμῶν, καθὼς καὶ τῆς λειτουργίας τῆς νεοσυστάτου ὑπηρεσίας, ἀνέλαβον Βαυαροὶ τηλεγραφικοὶ ὑπάλληλοι, ἐπὶ τούτῳ μετακληθέντες. Δύο βασικαὶ κατευθύνσεις ἐδόθησαν εἰς τὰς ἐνεργείας τῶν ἁρμοδίων κύκλων κατὰ τὴν πρώτην εἰσαγωγὴν τῆς τηλεγραφίας: ἀφ' ἑνὸς ἐπεδιώχθη ἡ τηλεγραφικὴ σύνδεσις τῶν σπουδαιοτέρων ἐμπορικῶν λιμένων τοῦ βασιλείου μεταξύ των καὶ μετὰ τῆς πρωτευούσης, διὰ τῶν ὁποίων ἐξυπηρετοῦντο ἐξ ὁλοκλήρου κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ αἱ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορικαὶ σχέσεις τῆς χώρας, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ σύζευξις διὰ τηλεγραφικῆς ἐπικοινωνίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ἀμφοτέρων τῶν ἐπιδιώξεων τούτων ἐξασφαλίζεται ἡ πραγματοποίησις ἐντὸς τοῦ 1859. Οὕτω, κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, μελετᾶται καὶ πραγματοποιεῖται ἡ κατασκευὴ τῶν δύο πρώτων ἐναερίων τηλεγραφικῶν γραμμῶν, δι' ὧν συνεδέθησαν διὰ τῆς μιᾶς μὲν αἱ Πάτραι καὶ τὸ Αἴγιον μετὰ τῆς πρωτευούσης, διὰ δὲ τῆς ἑτέρας ὁ Πειραιεὺς ἐπίσης μετὰ τῆς πρωτευούσης. Παραλλήλως, ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπικοινωνίας τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τῆς Σύρου, ἥτις τότε ἀπετέλει τὸν ἐμπορικώτερον λιμένα τοῦ βασιλείου, θεραπεύεται διὰ τῆς καταδύσεως ὑποβρυχίου καλῳδίου μεταξὺ Πειραιῶς—Σύρου, τὴν ὁποίαν ἀνέλαβεν ἡ ἀγγλικὴ ἑταιρεία Νουβὰλ διὰ λογαριασμὸν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Εἰς τὴν κατάδυσιν τοῦ καλῳδίου τούτου ἀπέβλεψεν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις καὶ μὲ τὸν ἀπώτερον σκοπὸν νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν τηλεγραφικὴν σύνδεσιν τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ· ταύτην ἐπέτυχε διὰ τῆς ἐξαγορᾶς παρὰ τῆς αὐτῆς ἑταιρείας Νουβὰλ τοῦ καλῳδίου Σύρου—Χίου ἀντὶ 53.375 λιρῶν στερλινῶν. Οὕτω αἱ Ἀθῆναι, διὰ τῶν δύο τούτων καλῳδίων, συνεδέθησαν δι' ἀπ' εὐθείας ἐπικοινωνίας μετὰ τῆς Χίου, ἥτις τότε ἀνῆκεν εἰς τὴν Τουρκίαν καὶ διὰ ταύτης μετὰ τῆς λοιπῆς Εὐρώπης.

Ἡ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπικοινωνία διὰ τῆς ὁδοῦ ταύτης δὲν ἐπρόκειτο νὰ διατηρηθῇ ἐπὶ πολύ· μετὰ διετῆ περίπου ἐλαττωματικὴν λειτουργίαν, τὰ καλῴδια ταῦτα ἀχρηστεύονται, διακόπτεται δὲ πᾶσα διὰ τούτων τηλεγραφικὴ ἀνταπόκρισις μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἥτις πλέον ἐξυπηρετεῖται λίαν πλημμελῶς διὰ τῆς ἐναερίου γραμμῆς Λαμίας—Τουρκίας.

Εἰς τὴν θεραπείαν τῆς καταστάσεως ταύτης ἀποβλέπουσα ἡ ὑπηρεσία, συνομολογεῖ σύμβασιν τῷ 1866 μετὰ τῆς ἑταιρείας Ράλλη καὶ Βίνεϋ, εἰς ἣν παραχωρεῖ τὸ ἀποκλειστικὸν δικαίωμα τῆς ἐγκαταστάσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως ἐπὶ μίαν τεσσαρακονταετίαν ὡρισμένων ὑποβρυχίων καλῳδίων, διὰ τῶν ὁποίων θὰ συνεδέοντο τὰ παράλια τῆς Ἑλλάδος μεταξύ των καὶ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἐν τῇ ἐνασκήσει τοῦ προνομίου διεδέχθη τὴν ἑταιρείαν ταύτην μετὰ πενταετίαν ἡ ἀγγλικὴ ἑταιρεία «Levant Submarine Telegraph company», μεθ' ἧς τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον συνάπτει τῷ 1872 νέαν σύμβασιν. Διὰ ταύτης ἡ ἐν λόγῳ ἑταιρεία ἀναλαμβάνει νὰ καταδύσῃ καλῴδια, πλὴν ἄλλων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, καὶ μεταξὺ Ἑλλάδος—Αἰγύπτου, Ἑλλάδος—Ἰταλίας καὶ Ἑλλάδος—Αὐστρίας.

Τῷ 1878, συγχωνευθείσης τῆς εἰρημένης ἑταιρείας μετὰ τῆς Ἀνατολικῆς Τηλεγραφικῆς Ἑταιρείας (Eastern Telegraph Company Limited), ἡ τελευταία αὕτη ἀνέλαβε τὴν διαχείρισιν τοῦ προνομίου, μετὰ τῆς ὑποχρεώσεως νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἑλληνικὸν ὑποβρύχιον δίκτυον, τόσον ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, ὅσον καὶ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ λῆξις τοῦ προνομίου, διὰ μεταγενεστέρων συμπληρωματικῶν συμβάσεων, συνέπεσε τῷ 1923, ὁπότε ἐπεδιώχθη ἡ ἀνανέωσις αὐτοῦ, ἥτις καὶ ἐπετεύχθη ἐν ἔτει 1926, διὰ μίαν ἔτι πεντηκονταετίαν. Πλήν, ἐπειδὴ ἡ σύμβασις, δι' ἧς παρετάθη τὸ προνόμιον, ἐκυρώθη δι' ἁπλοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος, χωρὶς νὰ τύχῃ τελικῆς νομοθετικῆς κυρώσεως, ἐθεωρήθη δὲ ἐπὶ πλέον ὡς λίαν ἐπαχθὴς εἰς τὸ κράτος καθ' ὅσον ἀφορᾷ ὡρισμένας διατάξεις αὐτῆς, διὰ τοῦτο ἔκτοτε αἱ συμβατικαὶ σχέσεις μεταξὺ ἑταιρείας καὶ κράτους εὑρίσκονται ὑπὸ ἐκκαθάρισιν, ἐπιδιωκομένης ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ προνομίου.

Μονοπώλιον. Ἡ τηλεγραφικὴ ὑπηρεσία ἀποτελεῖ μονοπώλιον τοῦ κράτους. Ἡ μονοπωλιακὴ ὑπὸ τοῦ κράτους ἐκμετάλλευσις αὐτῆς καθιερώθη τὸ πρῶτον διὰ τοῦ νόμου ΨΗ΄ τοῦ 1861, προβλέποντος κυρώσεις διὰ τοὺς ἀντιποιουμένους τὸ δικαίωμα τοῦτο. Σαφέστερον καθώρισε τὸ μονοπώλιον ὁ νόμος ΒΨΞΗ΄ τοῦ 1900. Διὰ τούτου ἀπαγορεύεται καὶ διώκεται ποινικῶς ἡ ἄνευ κυβερνητικῆς ἀδείας κατασκευὴ τηλεγραφικῶν γραμμῶν, καθὼς καὶ ἡ διαβίβασις δι' οἱουδήποτε συστήματος τηλεγραφικῶν σημείων ἀπὸ τόπου εἰς τόπον. Τὰς αὐτὰς προστατευτικὰς τοῦ μονοπωλίου διατάξεις περιέχει καὶ ὁ ἤδη ἰσχύων νόμος 4277 τοῦ 1930 περὶ τηλεγραφικῶν ἀνταποκρίσεων, ἀποτελῶν τὴν βάσιν τῆς σημερινῆς ὀργανώσεως τῆς τηλεγραφικῆς ὑπηρεσίας. Παρέκκλισιν ἀπὸ τοῦ μονοπωλίου ἀποτελεῖ τὸ εἰς τὴν ἑταιρείαν Ἤστερν καὶ τὰς προκατόχους αὐτῆς παραχωρηθὲν δικαίωμα τῆς ἐγκαταστάσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως ὑποβρυχίων καλῳδίων, καὶ τῆς διατηρήσεως εἰς ὡρισμένας πόλεις ἰδίων αὐτῆς τηλεγραφείων, δι' ὧν διεξάγει ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν ἀνταπόκρισιν.

Ὀργάνωσις τοῦ τηλεγραφικοῦ δικτύου. Ἀπὸ τῶν πρώτων ἀρχῶν τῆς διαμορφώσεως τοῦ δικτύου δὲν ἀντεμετωπίσθη ἡ διασκευή του καθ' ὡρισμένον σύστημα, εἰς τρόπον ὥστε σήμερον τοῦτο δὲν παρουσιάζει, ὡς θὰ ἔπρεπεν, ἁρμονικὸν σύνολον, ἐπιτρέπον τὴν ὑπὸ εὐνοϊκὰς οἰκονομικὰς καὶ ποιοτικὰς συνθήκας ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀνταποκρίσεων. Τὰ βασικά του ἐλαττώματα εἶναι ὅτι ἀποτελεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἀπὸ γραμμάς, εἰς ἑκάστην τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται πολλοὶ σταθμοὶ (σύστημα ὄμνιμπους) καὶ ὅτι ἡ διάταξίς του εἶναι τοιαύτη, ὥστε, ἐλλείψει ἀπ' εὐθείας ἐπικοινωνίας τῶν σπουδαιοτέρων γραφείων, νὰ διέρχωνται δι' ὡρισμένων συγκεντρωτικῶν τηλεγραφείων, ἄνευ λόγου τινός, μεγάλαι ποσότητες ἀνταποκρίσεων, ὑφιστάμεναι οὕτως ἀδικαιολογήτους ἀναμεταβιβάσεις.

Τὸ ὁλικὸν μῆκος τῶν τηλεγραφικῶν γραμμῶν, αἵτινες ἀπαρτίζουσι τὸ ἠπειρωτικὸν δίκτυον, ἀνέρχεται, τῷ 1932, εἰς 22.000 χλμ. μὲ ἀνάπτυξιν συρμάτων 54.147 χλμ. Ἐκ τῶν γραμμῶν τούτων αἱ βαίνουσαι κατὰ μῆκος σιδηροδρομικῶν ὁδῶν εἶναι μήκους 2.979 χλμ., αἱ βαίνουσαι ἐπὶ ἁμαξιτῶν ὁδῶν εἶναι μήκους 6.359 χλμ. καὶ αἱ ἐπὶ βατῶν ὁδῶν μήκους 12.662 χλμ. Κατὰ ταῦτα, ἀναλογοῦσιν εἰς ἑκάστην γραμμὴν 2 περίπου σύρματα, πρᾶγμα ὅπερ δὲν δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἐξασφαλίζει ἐπάρκειαν τοῦ δικτύου, ἐπιτρέπουσαν τὴν ταχεῖαν διαβίβασιν τῶν ἀνταποκρίσεων, ἐὰν ἰδίως ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὑπὲρ τὰ 15 χλμ. ἐκ τοῦ συνολικοῦ μήκους συρμάτων εἶναι τηλεφωνικὰ κυκλώματα, ἐξυπηρετοῦντα τὴν ὑπεραστικὴν τηλεφωνίαν. Ἠπειρωτικαὶ γραμμαὶ χρησιμεύουσαι εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν διεθνῶν ἀνταποκρίσεων καὶ διὰ τῶν ὁποίων συζεύγνυται τὸ ἑλληνικὸν δίκτυον πρὸς τὸ δίκτυον τῶν ὁμόρων χωρῶν εἶναι αἱ ἑξῆς : Θεσσαλονίκης — Γευγελῆς — Βελιγραδίου, Θεσσαλονίκης—Δοϊράνης—Σόφιας, Θεσσαλονίκης—Κομοτινῆς— Ἀδριανουπόλεως — Κωνσταντινουπόλεως, Θεσσαλονίκης—Κορυτσᾶς, Ἰωαννίνων—Ἀργυροκάστρου. Πᾶσαι αἱ γραμμαὶ αὗται εἶναι ἐναέριοι, γεγονὸς ὅπερ δύναται νὰ προκαλέσῃ πλημμελῆ αὐτῶν λειτουργίαν, λόγῳ τῶν μειονεκτημάτων, τεχνικῆς φύσεως, ἅτινα παρουσιάζουν αἱ ἐναέριοι γραμμαὶ μεγάλων ἀποστάσεων. Τὸ ὑποβρύχιον δίκτυον, συνδέον τὰς ἑλληνικὰς ἀκτὰς καὶ νήσους μεταξύ των καὶ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀποτελεῖται : α΄) ἀπὸ καλῴδια ἀνήκοντα εἰς τὸ κράτος καὶ ὑφιστάμενα ἐκμετάλλευσιν παρ' αὐτοῦ, μήκους 795 ναυτικῶν μιλίων, ἐξυπηρετοῦντα ἐσωτερικὰς συγκοινωνίας· καὶ β΄) ἀπὸ καλῴδια ἀνήκοντα κατὰ κυριότητα εἰς τὴν ἑταιρείαν Ἤστερν καὶ ὑφιστάμενα ἐκμετάλλευσιν παρ' αὐτῆς, ὁλικοῦ μήκους 3.720 ναυτικῶν μιλίων, ἐξ ὧν μήκους 1.699 μιλίων χρησιμοποιοῦνται διὰ τὰς συγκοινωνίας μετὰ τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν. Τὰ συνδέοντα τὴν Ἑλλάδα μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ καλῴδια εἶναι τὰ ἑξῆς: Ζακύνθου—Μάλτας, Ζακύνθου — Ὀτράντο (Ἰταλίας), Κερκύρας—Ὀτράντο, Κερκύρας—Τεργέστης, Σητείας (Κρήτης)—Ἀλεξανδρείας, Σητείας—Ρόδου, Χίου—Τενέδου, Χίου—Τσεσμέ, Σύρου—Τενέδου, Λήμνου—Τενέδου.

Μηχανήματα. Ἀπὸ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς τηλεγραφίας ἐν Ἑλλάδι, μέχρι καὶ τοῦ 1914, πάσας τὰς τηλεγραφικὰς συγκοινωνίας—καὶ τὰς σπουδαιοτέρας ἀκόμη—ἐξυπηρέτει ἀποκλειστικῶς τὸ σύστημα Μὸρς (τῷ 1932 ἐν λειτουργίᾳ 762 μηχανήματα). Ἀπὸ τοῦ 1914 παραλλήλως εἰσήχθη καὶ τὸ ταχυτυπωτικὸν σύστημα Οὖγκ (ἐν λειτουργίᾳ 29 μηχανήματα) διὰ τὰς μεγάλας συγκοινωνίας. Ἤδη, ἀπὸ τοῦ 1921, αἱ πολὺ μεγάλαι συγκοινωνίαι ἀσφαλίζονται διὰ τοῦ πολλαπλοῦ συστήματος Μποντὼ (ἐν λειτουργίᾳ 42 τομεῖς). Κρατήσασα ὑπηρεσιακὴ πολιτική, ἐφαρμοζομένη βαθμιαίως, ἀποβλέπει

Digitized by Google

εἰς τὸν ὁλοσχερῆ ἐξοβελισμὸν τοῦ πεπαλαιωμένου συστήματος Οὔγκ καὶ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς εὐρεῖαν κλίμακα τηλετυπωτικῶν μηχανημάτων διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν μέσης καὶ μικρᾶς κινήσεως γραφείων, καὶ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ συστήματος Μποντὼ εἰς τὰ μεγάλης κινήσεως γραφεῖα.

Ἐξέλιξις τῆς κινήσεως. Αὕτη παρακολουθήσασα, κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους, τὴν ἐξέλιξιν τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν σχέσεων, παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Σύνολον τηλεγραφημάτων ἀποσταλέντων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ (εἰς χιλιάδας)	Σύνολον τηλεγραφημάτων διαμειφθέντων μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ (εἰς χιλιάδας)
1860	16	3,4
1880	307	62
1900	950	220
1910	1.428	305
1920	3.906	1.216
1932	3.715	746

Ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ ἐξέλιξις τῆς κινήσεως κατὰ τὴν τελευταίαν ἑπταετίαν (1925—1932), καθ' ἣν ἐσημειώθη σοβαρὰ ἐλάττωσις αὐτῆς, ἀνελθοῦσα ἐν τῷ συνόλῳ της εἰς 30 % περίπου. Ἡ μείωσις αὕτη πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ μᾶλλον ὡς ἀποτέλεσμα τῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐμπορικῆς κρίσεως, παρὰ ὡς δυσμενὴς συνέπεια τῆς ἀναπτύξεως τῆς ὑπεραστικῆς τηλεφωνίας, ἥτις εὑρίσκεται πάντοτε εἰς χαμηλότατον ἐπίπεδον, ἢ τῆς ἐπιδράσεως τῶν τηλεγραφικῶν τιμολογίων, εὑρισκομένων εἰς ἐπίπεδον λογικόν, ἐν σχέσει πρὸς τὰ προπολεμικά. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς τηλεγραφικῆς κινήσεως, ἐκφραζομένη εἰς ἀριθμὸν τηλεγραφημάτων κατὰ κάτοικον ἐτησίως ἔχει ὡς ἀκολούθως:

Ἔτη	Ἀναλογία ἀποσταλέντων τηλεγραφημάτων ἐσωτερικοῦ κατὰ κάτοικον ἐτησίως	Ἀναλογία διαμειφθέντων τηλεγραφημάτων ἐξωτερικοῦ κατὰ κάτοικον ἐτησίως
1860	0,01	0,003
1880	0,18	0,04
1900	0,38	0,10
1910	0,54	0,11
1920	0,71	0,22
1932	0,57	0,12

Ὀργάνωσις. Ἡ τηλεγραφικὴ ὑπηρεσία μέχρι τοῦ 1887 ἐλειτούργησεν ὡς αὐτοτελὴς ὑπηρεσία, μὲ χωριστὸν προσωπικόν, ὑπαγομένη εἰς τὸ ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν. Ἀπὸ τοῦ ἔτους τούτου ἡνώθη μετὰ τῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας, ἀπετέλεσαν δὲ ἀμφότεραι κλάδον τοῦ ὑπουργείου τούτου, μέχρι τοῦ 1914, ὁπότε ὑπήχθησαν εἰς τὸ ὑπουργεῖον Συγκοινωνίας, ὡς διεύθυνσις τούτου. Ἡ κατάθεσις καὶ διαβίβασις τῶν τηλεγραφημάτων γίνεται διὰ τῶν ἀνὰ τὴν χώραν κατανεμημένων τηλεγραφικῶν γραφείων, ὧν τὰ πλεῖστα συλλειτουργοῦσι μετὰ τῆς ταχυδρομικῆς καὶ τηλεφωνικῆς ὑπηρεσίας, ὑπαγομένων ὑπὸ ἔποψιν διοικητικῆς ἐξαρτήσεως εἰς μίαν τῶν 20 Τ.Τ.Τ. διευθύνσεων.

Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γραφείων κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους καὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς τηλεγραφικῆς πυκνότητος, ἐκφραζομένης εἰς ἀριθμὸν κατοίκων ἐξυπηρετουμένων κατὰ μέσον ὅρον παρ' ἑκάστου τηλεγραφείου, ὑπῆρξεν ἡ ἀκόλουθος:

Ἔτη	Ἀριθμὸς τηλεγραφείων	Κάτοικοι κατὰ γραφ. (εἰς χιλιάδας)
1860	4	271
1880	86	20
1900	230	10
1920	1.212	4,5
1925	1.700	3,5
1932	4.300	1,5

Λίαν χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μεταξὺ 1925 — 1932 περίοδος, καθ' ἣν ἡ ἐξέλιξις τῶν γραφείων ὑπῆρξε ραγδαιοτάτη. Τὸ φαινόμενον τοῦτο ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν εὐεργετικωτάτην δρᾶσιν τῶν ταμείων κοινοτικῶν τηλεφωνικῶν συγκοινωνιῶν, συσταθέντων τῷ 1925 καὶ ἀποτελούντων αὐτόνομα νομικὰ πρόσωπα, ἑδρεύοντα παρ' ἑκάστῃ γενικῇ διοικήσει ἢ νομῷ. Τούτων σκοπὸς εἶναι ἡ ἐπέκτασις τῆς τηλεγραφικῆς καὶ τηλεφωνικῆς συγκοινωνίας καὶ εἰς τὰς κοινότητας.

Ἐκ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκτελούντων τηλεγραφικὴν ὑπηρεσίαν γραφείων μόνον τὰ 20 % ἐξυπηρετοῦνται παρ' ὑπαλλήλων τῆς τηλεγραφικῆς ὑπηρεσίας. Τὰ λοιπὰ 80 % εἶναι κοινοτικὰ τηλεφωνεῖα, διευθυνόμενα παρ' ἰδιωτῶν καὶ διεξάγοντα τὴν τηλεγραφικὴν ἀνταπόκρισιν. Ταῦτα συνιστῶνται δαπάναις τοῦ ταμείου συγκοινωνιῶν, αἱ εἰσπράξεις των δὲ ἀφοροῦσιν ἐπίσης τὸ ταμεῖον τοῦτο. Ὑπολογίζεται ὅτι ἐκ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐν τῷ κράτει κοινοτήτων 45 % περίπου ἐξυπηρετοῦνται ὑπὸ γραφείου—τηλεγραφικοῦ ἢ τηλεφωνικοῦ· ἐκ τῶν ὑφισταμένων δὲ συνοικισμῶν μόνον τὰ 20 %. Τὰ ποσοστὰ ταῦτα παρέχουν ἰδέαν τῆς δράσεως, ἣν πρέπει ν' ἀναπτύξουν τὰ ταμεῖα τηλεφωνικῶν συγκοινωνιῶν διὰ τὴν ἐπέκτασιν τῶν ἀγαθῶν τῆς τηλεγραφικῆς ἐπικοινωνίας μέχρι καὶ τῶν συνοικισμῶν.

Ἀποβλέποντες εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ὀργάνωσιν τῆς τηλεγραφικῆς ὑπηρεσίας, ἔχομεν νὰ διαπιστώσωμεν μίαν σημαντικωτάτην βελτίωσιν αὐτῆς, ἐπιτευχθεῖσαν ἰδίᾳ κατὰ τὰ τελευταῖα δέκα ἔτη, τόσον εἰς τὸ στάδιον τῆς κυκλοφορίας τῶν τηλεγραφημάτων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῶν τηλεγραφείων, ὅσον καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν μεταβιβάσεων καὶ τῆς ἐπιδόσεως αὐτῶν εἰς τοὺς ἀποδέκτας των. Δύναται νὰ λεχθῇ γενικῶς ὅτι ἡ στάθμη τῆς ποιότητος τῆς παρεχομένης εἰς τὸ κοινὸν ὑπηρεσίας, χάρις εἰς σειρὰν ληφθέντων μέτρων καὶ εἰς τὰς καταβαλλομένας προσπαθείας ὑπὸ τοῦ προσωπικοῦ, εὕρηται εἰς ἱκανοποιητικὸν ἐπίπεδον. Ἰδιαιτέρας μνείας πρέπει νὰ τύχωσιν αἱ πρὸ τριετίας συντελεσθεῖσαι ἐργασίαι ἐν τῇ διαρρυθμίσει τῶν αἰθουσῶν μεταβιβάσεων τοῦ κεντρικοῦ τηλεγραφείου Ἀθηνῶν καὶ ἐν τῇ μετ' αὐτῆς συνδυασθείσῃ ἐγκαταστάσει πνευματικῶν σωλήνων (tubes pneumatiques) διὰ τὴν μεταξὺ τῶν διαφόρων ὑπηρεσιῶν τοῦ τηλεγραφείου κυκλοφορίαν ἠλεκτρικῶς τῶν τηλεγραφημάτων.

Γ') **Τηλέφωνα.** *Ἐξέλιξις τῆς τηλεφωνικῆς ὑπηρεσίας.* Ἡ ὀργάνωσις τῆς τηλεφωνικῆς ὑπηρεσίας ἐν Ἑλλάδι χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1892 (νόμος ΒϟΖ'). Ἀμφότεροι ὅμως οἱ κλάδοι αὐτῆς, τουτέστιν ἡ ἀστικὴ ὑπηρεσία, ἡ ἐξασφαλίζουσα τὴν ἐπικοινωνίαν μεταξὺ δύο συνδρομητῶν τοῦ αὐτοῦ κέντρου ἢ τοῦ αὐτοῦ συγκροτήματος κέντρων, καὶ ἡ ὑπεραστικὴ ὑπηρεσία, δι' ἧς ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀπὸ τηλεφώνου ἀνταπόκρισις δύο προσώπων εὑρισκομένων εἰς δύο διαφόρους τόπους, ρυθμίζονται συστηματικώτερον ὑπὸ τοῦ νόμου ΒΨΞΗ' τοῦ 1900, καθορίσαντος τὰς συνθήκας τῆς λειτουργίας αὐτῶν. Ὁ νόμος οὗτος διεῖπε τὰς τηλεφωνικὰς σχέσεις ἐπὶ μίαν εἰκοσαετίαν, μέχρις οὗ, τῷ 1920, πᾶσαι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν τηλεφωνίαν διατάξεις περιελήφθησαν εἰς τὸν νόμον 2453. Ἤδη, ἀπὸ τοῦ 1930, εὕρηται ἐν ἰσχύϊ ὁ νόμος 4275 «Περὶ τηλεφωνικῆς ἀνταποκρίσεως».

Ἡ τηλεφωνικὴ ὑπηρεσία, τόσον ἡ ἀστικὴ ὅσον καὶ ἡ ὑπεραστική, μέχρι τοῦ 1930 ἀπετέλει κρατικὸν μονοπώλιον, μὲ τινας ἀσημάντους παρεκκλίσεις ἀπὸ τούτου ἐπ' ὠφελείᾳ τῶν ἰδιωτῶν, εἰς ἃ μέρη δὲν εἶχεν ὀργανωθῆ ὑπὸ τοῦ κράτους τηλεφωνικὴ ὑπηρεσία. Ἀπὸ τοῦ ἔτους ὅμως τούτου, διὰ τῶν κυρωθεισῶν διὰ τοῦ νόμου 4547 δύο συμβάσεων τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου μετὰ τῆς γερμανικῆς ἑταιρείας Σίεμενς-Χάλσκε, ἡ τελευταία ἀνέλαβε διὰ μὲν τῆς κυρίας συμβάσεως τὴν προνομιακὴν διὰ 38 ἔτη κατασκευὴν καὶ ἐκμετάλλευσιν τῶν ἀστικῶν τηλεφωνικῶν δικτύων, διὰ δὲ τῆς συμπληρωματικῆς συμβάσεως τὰς κατασκευὰς καὶ μετατροπὰς τοῦ ὑπεραστικοῦ τηλεφωνικοῦ δικτύου —ἐργολαβικῶς καὶ διὰ λογαριασμὸν τοῦ κράτους, εἰς ὃ παραμένει ἡ κυριότης τοῦ δικτύου τούτου—, ἅμα δὲ καὶ τὴν συντήρησιν καὶ ἐκμετάλλευσιν αὐτοῦ, ἐπὶ ὡρισμένῃ ἀμοιβῇ, ἀπὸ τῆς ἀποπερατώσεως τῶν ἐργασιῶν καὶ ἐπὶ μίαν δεκατριετίαν ἀπὸ τῆς κυρώσεως τῆς συμβάσεως. Τὸ ἐπὶ τῆς ἀστικῆς ὑπηρεσίας προνόμιόν της ἡ ἐν λόγῳ ἑταιρεία ἐξεχώρησε, δυνάμει σχετικῆς διατάξεως τῆς συμβάσεως, εἰς τὴν ἀνώνυμον ἑλληνικὴν τηλεφωνικὴν ἑταιρείαν.

Ἐξέλιξις τῆς ἀστικῆς τηλεφωνίας. Ἡ ἐξέλιξις τῆς ἀστικῆς ὑπηρεσίας, ἀπὸ τῆς εἰσαγωγῆς της παρ' ἡμῖν καὶ ἐπὶ μίαν τριακονταετίαν, ὑπῆρξε βραδυτάτη, τόσον ἀπὸ ἀπόψεως ποσοτικῆς, τοῦ ἀριθμοῦ δηλαδὴ τῶν κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς ἐξυπηρετηθεισῶν διὰ τοῦ τηλεφώνου σχέσεων, ὅσον καὶ ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως, τῆς χρησιμοποιήσεως τουτέστιν ὑπὸ τῆς τηλεφωνικῆς ὑπηρεσίας συγχρονισμένων τεχνικῶν μεθόδων καὶ συστημάτων.

Τὸ πρῶτον ἔτος τῆς εἰσαγωγῆς παρ' ἡμῖν τῆς τηλεφωνίας ἐγκατεστάθησαν δύο τηλεφωνικοὶ πίνακες, ἐξυπηρετοῦντες ἐν ὅλῳ περὶ τὰς 60 συνδέσεις συνδρομητῶν. Σημειωτέον ὅτι τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἡ ἀστικὴ τηλεφωνία εὑρίσκετο ἀπὸ δεκαπενταετίας ἤδη ἐν ἐφαρμογῇ ἐν Εὐρώπῃ, ἀριθμοῦσα πλέον τῶν 400 χιλ. συνδρομητῶν καθ' ὅλον τὸν κόσμον.

Σὺν τῷ χρόνῳ ἤρχισαν ἐγκαθιστάμενοι εἰς διαφόρους πόλεις τηλεφωνικοὶ μεταλλάκται τοπικῆς συστοιχίας διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀστικῶν σχέσεων. Τὰ μεταλλακτικὰ ταῦτα συστήματα ἐλειτούργησαν εἰς πάντα τὰ κέντρα μέχρι τοῦ 1926, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ταῦτα δὲν παρουσιάζουν τὴν δυνατότητα μιᾶς βελτιωμένης ποιοτικῶς καὶ ποσοτικῶς ἀποδόσεως τοῦ ἔργου τῆς τηλεφωνητρίας εἰς τὰ κέντρα τὰ ἀριθμοῦντα σημαντικὸν ἀριθμὸν συνδρομητῶν. Μόλις τῷ 1926 ἤρχισε χρησιμοποιοῦσα ἡ τηλεφωνικὴ ὑπηρεσία, διὰ τὰ δύο σπουδαιότερα κέντρα, τῶν Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης, συγχρονισμένας τηλεφωνικὰς ἐγκαταστάσεις. Οὕτω, τὸ ἔτος τοῦτο ἤρχισεν ἐγκαθιστάμενον εἰς μὲν τὰς Ἀθήνας τὸ κέντρον κεντρικῆς συστοιχίας, ἀνωτάτης χωρητικότητος 3.000 συνδέσεων, εἰς δὲ τὴν Θεσσαλονίκην μεταλλάκτης κεντρικῆς ἐπίσης συστοιχίας, χωρητικότητος 1200 συνδέσεων.

Ὡς πρὸς τὰ ἀστικὰ δίκτυα, ταῦτα πανταχοῦ, ἀκόμη καὶ εἰς τὰ μεγάλα κέντρα, ἀπετελοῦντο ἀποκλειστικῶς ἀπὸ ἐναέρια γυμνὰ σύρματα. Ἡ σύνθεσις αὕτη τοῦ δικτύου δὲν ἐξησφάλιζεν ἱκανοποιητικὴν ποιότητα τῆς παρεχομένης ὑπηρεσίας εἰς τοὺς συνδρομητάς, ἐξ ἄλλου δὲ ἡ συντήρησις αὐτῶν ἦτο δύσκολος. Αἱ πρῶται ἐργασίαι καλωδιώσεως τῶν ἀστικῶν δικτύων ἐσημειώθησαν τῷ 1922, ὅτε ἤρξατο ἡ καλωδίωσις τοῦ δικτύου Ἀθηνῶν, συνεχισθεῖσα καὶ κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη. Κατὰ τὰ ἀμέσως ἑπόμενα, ἐπίσης, ἔτη ἐπεδιώχθη ἡ βαθμιαία καλωδίωσις τῶν δικτύων καὶ τῶν λοιπῶν πόλεων.

Μέχρι τοῦ 1930 ἐλειτούργουν 26 τηλεφωνικὰ κέντρα καθ' ὅλην τὴν χώραν, διεξάγοντα ἀστικὴν ἀνταπόκρισιν. Ἐκ τούτων ἦσαν κέντρα συστήματος κεντρικῆς συστοιχίας, ἐξασφαλίζοντα καλὴν ποιότητα ἔργου, μόνον ἕξ. Πάντα τὰ λοιπὰ ἦσαν τοῦ πεπαλαιωμένου συστήματος τοπικῆς συστοιχίας. Πλὴν τῶν κέντρων τούτων, ἀστικὴν ὑπηρεσίαν ἐνήργουν καὶ εὐάριθμα Τ.Τ.Τ. γραφεῖα, διαθέτοντα τηλεφωνικὸν πίνακα. Εἰς τὰς μεγάλας ἐπίσης πόλεις ἐλειτούργουν τηλεφωνικοὶ θάλαμοι, προωρισμένοι νὰ ἐξυπηρετῶσι τὰς τοπικὰς ἢ προαστιακὰς σχέσεις τοῦ κοινοῦ. Τὰ ἀστικὰ τιμολόγια, μέχρι τοῦ 1930, εἶχον ἀκολουθήσει ἐν τῇ διαμορφώσει των τὸ ἐμπειρικὸν σύστημα τῆς κατ' ἀποκοπὴν συνδρομῆς, χωρὶς νὰ λαμβάνωσι, δηλαδή, ὑπ' ὄψιν τὴν ἀπασχόλησιν τῆς τηλεφωνικῆς ὑπηρεσίας εἰς ἀριθμὸν προκαλουμένων συνδιαλέξεων ὑφ' ἑκάστου συνδρομητοῦ. Ὁ μόνος διαφορισμὸς ἐν τούτῳ συνίστατο εἰς τὴν ὑπαγωγὴν τῶν συνδρομητῶν εἰς κατηγορίας ἐπαγγελματικάς, τεκμαιρομένης τῆς συχνότητος, μεθ' ἧς ὁ συνδρομητὴς ἐποιεῖτο χρῆσιν τοῦ τηλεφώνου, ἐκ τῆς τάξεως εἰς ἣν ἀνῆκεν. Ὅμοιος, ἐπίσης, διαφορισμὸς ἐν τῷ καθορισμῷ τῶν συνδρομητῶν ὑπῆρχεν ἀναλόγως τῆς σημασίας τῆς πόλεως, ἐν ᾗ ἦτο ἐγκατεστημένον τὸ κέντρον. Τὰ τιμολόγια, ἐν τούτοις, δέον νὰ λεχθῇ ὅτι εὑρίσκοντο εἰς λογικὸν ἐπίπεδον.

Τοιαύτη ἦτο, ἐν ἁδραῖς γραμμαῖς, ἡ κατάστασις, μέχρι τοῦ 1930, ἀπὸ ἀπόψεως ἀστικῆς τηλεφωνικῆς ἐπικοινωνίας. Ἡ κατάστασις αὕτη δὲν παρουσιάζετο ἱκανοποιητική, ἰδίως εἰς τὰς μεγάλας πόλεις, δεδομένου ὅτι ἡ τηλεφωνικὴ ὑπηρεσία δὲν διέθετεν ἐγκαταστάσεις καὶ δίκτυα ἐξασφαλίζοντα μίαν καλὴν ποιοτικῶς ἐξυπηρέτησιν τῶν πελατῶν. Ἐπὶ πλέον, λόγῳ τῶν πενιχρῶν εἰς ἐγκαταστάσεις προβλέψεων, ἡ ἀπόκτησις τηλεφωνικῆς συγκοινωνίας ὑπὸ τοῦ κοινοῦ ἦτο, ἐν πολλοῖς, ἀδύνατος· αἱ σχετικαὶ αἰτήσεις παρέμενον πολλάκις ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἀνικανοποίητοι. Ἡ κατάστασις, βεβαίως, αὕτη δὲν ἠδύνατο νὰ παραταθῇ ἐπὶ πολύ, τοσούτῳ μᾶλλον, καθόσον αἱ ὁλοὲν ἀναπτυσσόμεναι κοινωνικαὶ σχέσεις, ἰδίως εἰς τὰς πολυανθρώπους πόλεις, ἀπῄτουν ριζικὴν ἀνακαίνισιν τῆς τηλεφωνικῆς ὑπηρεσίας ἐπὶ βάσεων συγχρονισμένων. Ἡ κατάστασις αὕτη ἀντεμετωπίσθη διὰ τῆς ἐκ μέρους τοῦ κράτους ἐκχωρήσεως τῶν ἐπὶ τῆς ἀστικῆς τηλεφωνίας δικαιωμάτων του εἰς τὴν τηλεφωνικὴν ἑταιρείαν. Ἡ ἑταιρεία αὕτη ὑπεχρεώθη νὰ ἐγκαθιστᾷ ἀστικὰ δίκτυα εἰς ὅσας πόλεις συγκεντροῦνται 100 τοὐλάχιστον αἰτήσεις συνδρομητῶν. Μέχρι σήμερον ἡ ἑταιρεία ἐχώρησε βαθμιαίως εἰς τὴν ἐγκατάστασιν αὐτομάτου συστήματος τύπου Siemens εἰς τὰ κέντρα τοῦ συγκροτήματος Ἀθηνῶν (περιλαμβάνοντος τὰ κέντρα Ἀθηνῶν—Πειραιῶς—Ψυχικοῦ — Καλλιθέας—Π. Φιλήρου — Κηφισίας— Ἑκάλης καὶ Ἑλληνικοῦ, μεγίστης συνολικῆς χωρητικότητος 100 χιλ. συνδρομητῶν, ἀποπερατωθείσης τῆς αὐτοματοποιήσεώς του τὴν 1ην Ὀκτωβρίου 1932), τῆς Θεσσαλονίκης, Καβάλλας, Πατρῶν, Πύργου, Μυτιλήνης, Κερκύρας, Βόλου καὶ ἐντὸς ὀλίγου τῶν Καλαμῶν. Τὰ λοιπὰ προϋπάρχοντα κέντρα, τῶν ὁποίων τὴν αὐτοματοποίησιν δὲν ἐπραγματοποίησεν ἀκόμη ἡ ἑταιρεία, ἀνήκουν ἀκόμη εἰς τὸ κράτος. Τὸ αὐτόματον σύστημα Siemens ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν ἐκείνην τῶν συστημάτων αὐτομάτου τηλεφωνίας μετὰ δεκαδικῆς βάσεως ἐπιλογῆς. Εἰς τὸ σύστημα τοῦτο, ὅπερ εἶναι νεωτάτης ἐφαρμογῆς, ἡ ἐπιλογὴ τῆς ζητουμένης συγκοινωνίας διευθύνεται ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ καλοῦντος συνδρομητοῦ, ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι συμβαίνει εἰς ἕτερα αὐτόματα συστήματα, τὰ καλούμενα ἐμμέσου ἐπιλογῆς, εἰς ἅ, λόγῳ τῆς μὴ δεκαδικῆς συγκροτήσεως τῶν ὁμάδων τῶν γραμμῶν, ἡ ἄμεσος ρύθμισις τῆς ἐπιλογῆς ὑπὸ τοῦ καλοῦντος δὲν εἶναι δυνατή. Ὁ κάτωθι πίναξ παρέχει εἰκόνα τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τηλεφωνικῶν κέντρων καθ' ὅλην τὴν χώραν καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν διὰ τούτων ἐξυπηρετουμένων συνδρομητῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη.

Ἔτη	Τηλεφωνικὰ κέντρα	Συνδρομηταί
	Ἐκμετάλλευσις κράτους	
1928	12	6.918
1929	19	7.685
1930	20	8.473
1931	15	3.810
1932	15	4.030
	Ἐκμετάλλευσις ἑταιρείας	
1931	9	5.692
1932	13	6.455

Τὰ δίκτυα τῆς ἑταιρείας εἰς ἃς πόλεις αὕτη ἐγκατέστησε τοιαῦτα, εἶναι μεικτά, ὑπόγεια, δηλαδή, διὰ καλωδίων κατὰ τὰς ἀρτηρίας μεταφορᾶς καὶ ἐναέρια διὰ καλωδίων κατὰ τὰς ἀρτηρίας δευτερευούσης σημασίας. Τὸ ἀστικὸν

Digitized by Google

τηλεφωνικὸν δίκτυον ἠκολούθησε τὴν ἑξῆς ἐξέλιξιν, κατὰ τὴν τελευταίαν πενταετίαν:

Ἔτη	*Μῆκος κυκλωμάτων εἰς χλμ.*	*Ἀνάπτυξις συρμάτων εἰς χλμ.*	*Μῆκος κυκλωμάτων εἰς χλμ.*	*Ἀνάπτυξις συρμάτων εἰς χλμ.*
	Κρατικὴ ἐκμετάλλευσις		*Ἐκμετάλλευσ. ἑταιρείας*	
1928	2.486	4.972	—	—
1930	1.957	3.914	—	—
1981	1.986	3.972	8.429	16.858
1932	1.937	3.874	34.198	68.396

Ὅσον ἀφορᾷ, εἰδικώτερον, τὴν αὐτοματοποίησιν τῶν κέντρων τοῦ συγκροτήματος Ἀθηνῶν, τὸ δίκτυον τούτου, συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τῆς συμβάσεως, διαιρεῖται εἰς δύο ζώνας, τὴν ἀστικὴν καὶ τὴν προαστικήν. Ἡ ἀστικὴ ζώνη περιλαμβάνει ὡς ἑνιαῖον συγκρότημα τὰς πόλεις Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς καὶ τὰ προάστια αὐτῶν, ὧν τὰ κέντρα κεῖνται ἐντὸς ἀκτῖνος 10 χλμ. περὶ τὴν πλατεῖαν Ὁμονοίας διὰ τὰς Ἀθήνας καὶ 4 χλμ. περὶ τὴν πλατεῖαν Κοραῆ διὰ τὸν Πειραιᾶ. Ἡ προαστικὴ ζώνη περιλαμβάνει τὰ περίχωρα τῶν πόλεων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς, ἐφ' ὅσον ταῦτα κεῖνται ἐπὶ τῆς στερεᾶς ἢ τῆς νήσου Σαλαμῖνος καὶ εὑρίσκονται ἐντὸς περιφερείας 30 χλμ. περὶ τὴν πλατεῖαν Ὁμονοίας. Αἱ σωληνώσεις τοῦ δικτύου ἐν τῷ συγκροτήματι Ἀθηνῶν ἐγένοντο μὲ πρόβλεψιν ἱκανοποιήσεως 50.000 συνδέσεων διὰ χρονικὸν διάστημα μιᾶς εἰκοσαετίας. Τὸ κύριον κέντρον τῆς ὅλης περιοχῆς, ἐν τῷ συγκροτήματι τούτῳ, εἶναι τὸ κέντρον τῆς ὁδοῦ Σταδίου, τὸ δὲ κέντρον Καλλιθέας ἀποτελεῖ κέντρον κόμβου. Τὰ κέντρα Πειραιῶς, ὁδοῦ Ἱεροσολύμων (Πατησίων), Ψυχικοῦ καὶ Π. Φαλήρου εἶναι ὑπόκεντρα.

Ἡ αὐτοματοποίησις τοῦ δικτύου συγκροτήματος Ἀθηνῶν ἐπέτρεψε τὴν ἐφαρμογὴν εἰς αὐτὸ μιᾶς ἀποκεντρώσεως ἐν τῇ τηλεφωνικῇ ὑπηρεσίᾳ, τοῦτο δ' ἐξησφάλισεν εἰς ταύτην πλεῖστα πλεονεκτήματα, ὡς λ. χ. ἁπλότητα εἰς τὴν μορφὴν τοῦ δικτύου, οἰκονομίαν, ὡς ἐκ τοῦ περιορισμοῦ τῶν γραμμῶν ζεύξεως καὶ τῆς ἐντατικῆς ἐκμεταλλεύσεως αὐτῶν κλπ.

Ἡ Ἑλλάς, ἀπὸ ἀπόψεως κατανομῆς τῶν τηλεφώνων εἰς τὸν κόσμον, καταλαμβάνει τὰ 0,03 % περίπου τῆς ὅλης παγκοσμίου τηλεφωνικῆς ἀναπτύξεως. Ἡ χώρα μας, ἀπὸ ἀπόψεως τηλεφωνικῆς ἀναπτύξεως, ἐκφραζομένης εἰς ἀριθμὸν τηλεφώνων, ἀντιστοιχούντων ἀνὰ κάτοικον, εἶναι πολὺ καθυστερημένη. Κατὰ τὸ 1932 ὁ συντελεστὴς τῆς τηλεφωνικῆς πυκνότητος εἶναι 0,15, ἤτοι ἀντιστοιχοῦν ἀνὰ 100 κατοίκους 0.15 τηλέφωνα. Δεδομένου δὲ ὅτι ὁ γενικὸς μέσος ὅρος, καθ' ὅλον τὸν κόσμον, τῆς τηλεφωνικῆς ἀναπτύξεως εἶναι 1,7 τηλέφωνα ἀνὰ 100 κατοίκους, ἕπεται ὅτι ἡ Ἑλλὰς ὑπολείπεται κατὰ πολὺ καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ μέσου ὅρου. Ἡ σύγκρισις ἀποβαίνει παραστατικωτέρα, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ Δανία, ἥτις εἶναι ἡ χώρα, ἡ ὁποία ἔχει ἐν Εὐρώπῃ τὴν μεγαλυτέραν τηλεφωνικὴν ἀνάπτυξιν, ἀριθμεῖ 9,2 τηλέφωνα ἀνὰ 100 κατοίκους, ἡ δὲ μᾶλλον προηγμένη τηλεφωνικῶς χώρα ἐν τῷ κόσμῳ (Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι Ἀμερικῆς) 15,3 τηλέφωνα ἀνὰ 100 κατοίκους.

Ὑπεραστικὴ τελεφωνία. Ἡ ἐξέλιξις τῆς εἰς μεγάλας ἀποστάσεις τηλεφωνίας κατὰ τὰς διαφόρους χρονικὰς περιόδους, ἀπὸ τῆς ὀργανώσεώς της μέχρι τῶν τελευταίων ἐτῶν, ὑπῆρξε βραδυτάτη. Ἡ σπουδαιοτέρα αἰτία τῆς βραδείας ἀναπτύξεως, παρ' ἡμῖν, τοῦ κλάδου τούτου τῆς τηλεπικοινωνίας, ὅστις ἀλλαχοῦ ἐσημείωσεν, ἰδίᾳ κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαπενταετίαν, κολοσσιαίαν ἀνάπτυξιν, ὑπῆρξεν ἡ ἔλλειψις ἑνὸς ὠργανωμένου ὑπεραστικοῦ δικτύου, ἐξασφαλίζοντος ὑπὸ τὰς καλυτέρας ποιοτικὰς συνθήκας τὴν μεταξὺ δύο οἱωνδήποτε πόλεων τηλεφωνικὴν ἐπικοινωνίαν.

Μέχρι τοῦ 1915 ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ δύο πόλεων, ὁσάκις ὑπῆρχε τοιαύτη, δὲν ἐπετυγχάνετο δι' ἰδίου δικτύου, οὔτε ἀκόμη δι' ἰδίων τηλεφωνικῶν κυκλωμάτων, ἀλλὰ δι' ἁπλοῦ σύρματος διὰ γῆς. Ἡ ἔλλειψις τῶν ἀπαραιτήτων διὰ τὴν ἐξ ἀποστάσεως ἐπικοινωνίαν τεχνικῶν προϋποθέσεων εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐξ ὁλοκλήρου, σχεδόν, ἔλλειψιν, κατὰ τὴν μέχρι τοῦ ἔτους τούτου χρονικὴν περίοδον, πάσης τηλεφωνικῆς ἀνταποκρίσεως μεταξὺ δύο πόλεων. Τὰ πρῶτα κατασκευασθέντα ὑπεραστικὰ κυκλώματα ἦσαν ἐκεῖνα, δι' ὧν συνεδέθησαν αἱ Ἀθῆναι μετὰ τῶν Πατρῶν καὶ τῆς Θεσσαλονίκης (1915). Ἔκτοτε ἀνηρτήθησαν μὲν ἀρκετὰ κυκλώματα, συνδέσαντα τηλεφωνικῶς τὴν πρωτεύουσαν μετὰ τῶν κυριωτέρων ἐπαρχιακῶν πόλεων καὶ ταύτας μεταξύ των, ἐν τούτοις ὅμως μέχρι τοῦ 1930 δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ λεχθῇ ὅτι ὑπῆρχεν ὠργανωμένον δίκτυον, κατεσκευασμένον κατὰ τοὺς παραδεδεγμένους τεχνικοὺς κανόνας, τοὺς ἐπιτρέποντας ὑπὸ καλὴν ἀκουστικότητα τηλεφωνικὴν ἀνταπόκρισιν εἰς μεγάλας ἀποστάσεις. Ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1930 ὑπογραφεῖσα σύμβασις μετὰ τῆς ἑταιρείας Σίεμενς—Χάλσκε ἔθεσε τὰς βάσεις τῆς κατασκευῆς ἑνὸς συγχρονισμένου ὑπεραστικοῦ δικτύου, πληροῦντος πάντας τοὺς ὅρους τῆς τεχνικῆς, καθὼς καὶ τῆς ἱδρύσεως ἰδίων ὑπεραστικῶν κέντρων, εἰς ἃ νὰ καταλήγουσι τὰ ὑπεραστικὰ κυκλώματα. Οὕτως ἐπραγματοποιήθη μέχρι σήμερον ἡ κατασκευὴ νέων καθαρῶς τηλεφωνικῶν ἀρτηριῶν μεταξὺ Ἀθηνῶν—Κορίνθου καὶ Ἀθηνῶν—Θεσσαλονίκης, ἐπὶ πλέον δὲ ἀνηρτήθη 18 νέα κυκλώματα, δι' ὧν συνεδέθησαν αἱ Ἀθῆναι μετὰ τῶν κυριωτέρων πόλεων τῆς χώρας καὶ αὗται μεταξύ των.

Ἐξ ἄλλου, διὰ τῶν γενομένων διασταυρώσεων τῶν συρμάτων, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐπετεύχθη ἡ τελεία ἠλεκτρικὴ ἰσορρόπησις τῶν κυκλωμάτων, ἀπαλλαγέντων ἀπὸ τῶν ἠλεκτρικῶν ἐπιδράσεων, αἵτινες ἐματαίουν ἐν πολλοῖς τὴν συνεννόησιν τῶν συνδιαλεγομένων, ἐπετεύχθη ἐξ ἴσου καὶ ἡ δημιουργία φανταστικῶν κυκλωμάτων (fantômes) μεταξὺ Ἀθηνῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ Θεσσαλονίκης, Λαμίας, Λαρίσης, Κορίνθου, Τριπόλεως καὶ Πατρῶν ἀφ' ἑτέρου, εἰς τρόπον ὥστε ν' αὐξάνωνται αἱ τεχνικαὶ διαθεσιμότητες τῆς ἐπικοινωνίας τῶν πόλεων τούτων. Ἐκ τῶν ἰδίων κατασκευῶν ἐξησφαλίσθη ἡ δυνατότης τῆς προσθήκης μεταξὺ Ἀθηνῶν—Θεσσαλονίκης ἐξ πλήρων μεταβιβάσεων τηλεφωνίας ὑψηλῆς συχνότητος, ὡς καὶ μεταξὺ Ἀθηνῶν—Πατρῶν. Τὸ νέον τοῦτο δίκτυον δὲν δύναται μὲν νὰ λεχθῇ ὅτι λύει ὁριστικῶς τὸ ζήτημα τῆς ὑπεραστικῆς τηλεφωνίας, τὰ χαρακτηριστικά του ὅμως εἶναι τοιαῦτα, ὥστε νὰ ἐξασφαλίζῃ συγχρονισμένην τηλεπικοινωνίαν μεταξὺ δύο οἱωνδήποτε ἐκ τῶν κυριωτέρων πόλεων τῆς χώρας. Ἡ ἐξέλιξις τοῦ μεικτοῦ ὑπεραστικοῦ δικτύου ὑπῆρξεν ἡ ἀκόλουθος:

Ἔτη	*Ὑπεραστικὰ κυκλώματα· μῆκος εἰς χλμ.*
1928	9.021
1930	11.153
1931	12.395
1932	13.800

Τὸ μῆκος τοῦ ἀμειγοῦς ὑπεραστικοῦ δικτύου, τῷ 1933, ἦτο 549 χλμ., μὲ ἀνάπτυξιν συρμάτων μήκους 4.896 χλμ.

Ἐγκαταστάσεις. Παραλλήλως ἐπεδιώχθη ἡ κατασκευὴ ἰδίων ὑπεραστικῶν κέντρων, ἐπιτρεπόντων λογικὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν κυκλωμάτων. Ἐπεδιώχθη, ἐξ ἴσου, ἡ ἵδρυσις ἐνισχυτικῶν σταθμῶν, προωρισμένων νὰ ἐξουδετερῶσι τὴν ἀπόσβεσιν τοῦ ρεύματος εἰς τὰ ἑκατέρωθεν τῶν σταθμῶν τούτων τμήματα τῆς γραμμῆς, ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ εἰς μεγάλας ἀποστάσεις μεταβίβασις τῆς φωνῆς. Οὕτω ἱδρύθησαν ὑπὸ τῆς ἑταιρείας: 1) Ὑπεραστικὸν κέντρον ἐν Ἀθήναις, περιλαμβάνον δέκα μεταλλάκτας τύπου Siemens, συνολικῆς χωρητικότητος 100 κυκλωμάτων (29 ἐπὶ τοῦ παρόντος), ἐπίσης ἐγκαταστάσεις ὑψηλῆς συχνότητος Ἀθηνῶν—Πατρῶν, καθὼς καὶ ἐνισχυτικὸν σταθμὸν διὰ κορδονίου. 2) Ὑπεραστικὸν κέντρον ἐν Θεσσαλονίκῃ, περιλαμβάνον δέκα μεταλλάκτας, καθὼς καὶ ἐγκαταστάσεις ὑψηλῆς συχνότητος μετὰ Βελιγραδίου καὶ Σόφιας. 3) Ἐν Πάτραις δύο μεταλλάκτας καὶ ἐγκαταστάσεις ὑψηλῆς συχνότητος. Ἐπίσης ὑπεραστικοὶ μεταλλάκται ἐτοποθετήθησαν εἰς 15 ἀκόμη ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων πόλεων. Ἐν Λαμίᾳ, ὡσαύτως, ἐγκατεστάθη σταθμὸς ἐνισχυτικός, καθιστῶν ἐφικτὴν τὴν ἐπικοινωνίαν τῆς πρωτευούσης καὶ τῶν ἐντεῦθεν αὐτῆς πόλεων μετὰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν πέραν αὐτῆς πόλεων, καθὼς καὶ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ἐξέλιξις τῆς κινήσεως. Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σχέσεων ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν διαφόρων πόλεων ὑπῆρξε λίαν βραδεῖα. Μέχρι τοῦ 1924 ἀνελόγουν 0.01 ὑπεραστικαὶ συνδιαλέξεις κατὰ Ἕλληνα κάτοικον ἐτησίως. Ἀπὸ τοῦ ἔτους τούτου τὸ ὑπεραστικὸν trafic ὑφίσταται διαρκεῖς αὐξήσεις. Τῷ 1929 ἀνελόγουν 0 1 συνδιαλέξεις κατὰ κάτοικον. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἐξεταζομένη ἡ παρ' ἡμῖν ἀνάπτυξις τῶν ὑπεραστικῶν συνδιαλέξεων τοποθετεῖ τὴν χώραν μας εἰς ἐπίπεδον κατώτερον τοῦ ἐπιπέδου πάντων σχεδὸν τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, δεδομένου ὅτι τὰ μετριώτερον προηγμένα τηλεφωνικῶς κράτη ἀριθμοῦν 1—2 συνδιαλέξεις κατὰ κάτοικον, ἐνῷ τὰ μᾶλλον ἀνεπτυγμένα ὑπερβαίνουν τὰς 10 συνδιαλέξεις.

Ὑπηρεσία ὑπεραστικῶν συνδιαλέξεων λειτουργεῖ, πλὴν τῶν τηλεφωνικῶν κέντρων, καὶ εἰς ἅπαντα, σχεδόν, τὰ τηλεγραφικὰ καὶ τηλεφωνικὰ γραφεῖα τοῦ κράτους.

Ἔτη	*Συνδιαλέξεις*
1924	100.000
1929	600.000
1932	800.000

Διεθνὴς τηλεφωνικὴ ἀνταπόκρισις. Ἀπὸ τοῦ 1931 κατωρθώθη τὸ πρῶτον ἡ τηλεφωνικὴ ἐπικοινωνία τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς Νοτιοσλαυΐας καὶ Βουλγαρίας, ἀπὸ Θεσσαλονίκης. Ἀπὸ Θεσσαλονίκης, ἐπίσης, ἐπετεύχθη τὸ ἑπόμενον ἔτος ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τῶν χωρῶν τῆς Κ. Εὐρώπης (Γαλλίας, Γερμανίας, Αὐστρίας, Μ. Βρεττανίας, Ἑλβετίας) καθὼς καὶ μετὰ τῆς Τουρκίας.

Τῷ 1923 ἐπετεύχθη ἡ ἀνταπόκρισις μεθ' ὅλων τῶν ὑπολοίπων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐκ τῶν ὑπερευρωπαϊκῶν μετὰ τῆς Βραζιλίας, Βενεζουέλας καὶ Αἰγύπτου. Ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1933 κατέστη δυνατή, διὰ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ ἐκτελέσεως ὡρισμένων τεχνικῶν ἔργων, ἡ τηλεφωνικὴ ἐπικοινωνία ἀπ' εὐθείας τῶν Ἀθηνῶν μεθ' ὅλων τῶν ἄνω χωρῶν, πλὴν τῶν ὑπερευρωπαϊκῶν. Τῷ 1932 διεξήχθησαν 7.000 συνδιαλέξεις μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Θ. ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Καράκαλος Εὐθ.*, «Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς προόδου τῆς τηλεγραφίας... οἷς προσετέθη ὑπόμνημα περὶ τηλεγραφικῶν γραμμῶν καὶ τηλεγραφικῆς συγκοινωνίας ἐν Ἑλλάδι» (Τρίπολις 1865). — «Ταχυδρομικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1885 — 1887, τ. 2). — *Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Ἑλληνικὰ ταχυδρομεῖα πρὸ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν γραμματοσήμων 1829 — 1861» (Ἀθῆναι 1906, ἐκ τῶν «Παναθηναίων»). — *Γκίνης Δ. Σ.*, «Περὶ τῆς ταχυδρομικῆς συγκοινωνίας» (Ἀθῆναι 1913). — *Βλαχογιάννης Ι.*, «Τὰ πρῶτα ταχυδρομεῖα. Α' 1821—1827» (ἐν Προπυλαίοις» Β α'/1918). —«Συλλογὴ νόμων κ. τ. λ. σχετικῶν πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν Τ.Τ.Τ.» διὰ τὰ ἔτη 1916 κ. ἑ. (Ἀθῆναι 1919 κ. ἑ.) — «International telephone and telegraph corporation. Τηλεφωνικὴ ὑπηρεσία διὰ τὴν Ἑλλάδα» (Ἀθῆναι 1829). «Καταστατικὸν καὶ εἰδικὴ συμφωνία διακανονισμοῦ ἐναερίων ταχυδρομικῶν μεταφορῶν Ἑλληνικῆς ἑταιρείας ἐναερίων Συγκοινωνιῶν» (Ἀθῆναι 1931).—«Περὶ ἀναδιοργανώσεως τῶν Σ.Ε.Κ. καὶ Τ.Τ.Τ.» (Ἀθῆναι 1933, ἔκδ. τοῦ Ἀνωτάτου Οἰκονομ. Συμβουλίου) —*Γκίνης Δ.*, Ταχυδρομικαὶ συγκοινωνίαι». —*Νίκολης Σ.*, «Τηλεγραφικὴ καὶ τηλεφωνικὴ ἐκμετάλλευσις».—*Λεονάρδος Θ.*, «Ἔκθεσις περὶ διοργανισμοῦ τῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας».

Περιοδικὰ δημοσιεύματα: «Ἐπετηρὶς τῶν ταχυδρομείων τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1874—1883).—«Δελτίον τῆς ταχυδρομικῆς, τηλεγραφικῆς καὶ τηλεφωνικῆς ὑπηρεσίας» (Ἀθῆναι 1888 κ. ἑ.).—«Ἐπετηρὶς τῶν ταχυδρομικῶν, τηλεγραφικῶν καὶ τηλεφωνικῶν ὑπαλλήλων τοῦ κράτους» (Ἀθῆναι 1911 κ.ἑ.).—«Δελτίον Τ.Τ.Τ.» (Ἀθῆναι 1920).—«Τηλεγραφικὴ ἐπιθεώρησις» (Ὑπαλλήλων ἑταιρείας Eastern, Σῦρος 1922 κ.ἑ.). —«Ἐπιθεώρησις τῶν Τ.Τ.Τ.» (ἀπὸ τοῦ 1923 ἐν Ἀθήναις). — Ἐφημερὶς τῶν Τ.Τ.Τ.» (πανελληνίου ὁμοσπονδίας Τ.Τ.Τ. ὑπαλλήλων, Ἀθῆναι 1927 κ.ἑ.).—«Στατιστικὴ τῶν ταχυδρομείων, τηλεγραφείων καὶ τηλεφώνων κατὰ τὸ ἔτος...» 1927 κ.ἑ. (Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας).

Χάρται: «Carte télégraphique de l'Empire Ottoman» (1863, διὰ τὰς εἶτα προσαρτηθείσας χώρας).—«Τηλεγραφικὸς χάρτης τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1872, 1 : 800.000).—«Τηλεγραφικὸς χάρτης τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1884, 8 φύλλα 1 : 700.000). — Χάρτης ταχυδρομικὸς τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1884, 1 : 700.000) ὑπὸ *Μ. Χρυσοχόου*.—«Χάρτης ταχυδρομικὸς καὶ τηλεγραφικὸς τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1890, 1 : 450.000) τοῦ *Γ. Α. Σκανδαλίδου*.

Ἀσύρματος τηλέγραφος. Αἱ πρῶται ἐγκαταστάσεις ἀσυρμάτου τηλεγράφου ἐν Ἑλλάδι ἐπραγματοποιήθησαν ἐν τῷ πολεμικῷ ναυτικῷ. Περὶ τὸ 1907 ἐγένετο ἐπὶ τῶν παλαιῶν θωρηκτῶν τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου «Ὕδρα», «Σπέτσαι» καὶ «Ψαρὰ» ἐγκατάστασις σταθμῶν ἀσυρμάτου τηλεγράφου διὰ τὴν μεταξὺ τῶν σκαφῶν συνεννόησιν. Οἱ σταθμοὶ οὗτοι ἦσαν κατασκευῆς τοῦ γερμανικοῦ ἐργοστασίου Telefunken. Ὁ πομπὸς αὐτῶν ἦτο τύπου ἀποσβεννυμένων ταλαντώσεων, ἰσχύος ἑνὸς καὶ ἡμίσεος ($1 \frac{1}{2}$) χιλιοβάτ, ὁ δὲ δέκτης περιελάμβανε διάταξιν λήψεως, ἐν ᾗ ἡ φώρασις τῶν σημάτων ἐπετυγχάνετο μέσῳ συνοχεύσεως Branly, ὅστις ἀργότερον ἀντικατεστάθη δι' ἠλεκτρολυτικοῦ φωρατοῦ καὶ τέλος διὰ κρυσταλλικοῦ τοιούτου. Μετὰ τὸν ἐφοδιασμὸν τῶν θωρηκτῶν δι' ἀσυρμάτου τηλεγράφου ἐπηκολούθησεν ἡ ἐγκατάστασις σταθμῶν ἐπὶ τῶν ἀντιτορπιλλικῶν καὶ τῶν λοιπῶν μονάδων τοῦ στόλου, ἔνθα ἐχρησιμοποιήθησαν σταθμοὶ παρεμφερεῖς πρὸς τοὺς ἐπὶ τῶν θωρηκτῶν ἐγκατασταθέντας σταθμούς, κατασκευῆς ὅμως κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ ἐργοστασίου Marconi. Ἐν ἔτει 1910 ἐπραγματοποιήθη ἡ ἐγκατάστασις τοῦ πρώτου ἐπὶ τῆς ξηρᾶς σταθμοῦ ἀσυρμάτου τηλεγράφου ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ ἀστεροσκοπείου Ἀθηνῶν. Ἡ ἐγκατάστασις αὕτη ἦτο συστήματος Marconi καὶ περιελάμβανε πομπὸν ἰσχύος 10 χιλιοβάτ, ὅστις ἀπετέλει κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τὴν τελευταίαν λέξιν τῆς ἐξελίξεως τῆς τεχνικῆς. Κατὰ τὸ 1912, ὅτε ἐκηρύχθη ὁ πόλεμος κατὰ τῆς Τουρκίας καὶ ὁ ἑλληνικὸς στόλος εὑρίσκετο ἔξωθι τῶν Δαρδανελλίων, ὁ τότε ἀρχηγὸς τοῦ στόλου ναύαρχος Κουντουριώτης ἐζήτησεν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν τὴν ἀποστολὴν συσκευῶν ἀσυρμάτου τηλεγράφου, ἵνα τὰς χρησιμοποιήσῃ ὡς μέσον συνδέσμου τοῦ στόλου μετὰ τῶν νήσων. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ὑπηρεσία ἐστερεῖτο τοιούτων συσκευῶν, ἐγένετο ἐπείγουσα παραγγελία ἱκανοῦ ἀριθμοῦ συσκευῶν παρὰ τοῦ οἴκου Marconi, ἐκ τῶν ὁποίων τρεῖς ἐγκατεστάθησαν ἀμέσως ἐπὶ τῶν νήσων Λήμνου (Μοῦδρος) Θάσου καὶ Λέσβου (Μυτιλήνης). Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1913 καὶ ἐντεῦθεν ἐγκατεστάθησαν ἐν Θεσσαλονίκῃ, Σάμῳ, Κερκύρᾳ καὶ Καβάλλᾳ σταθμοὶ συστήματος Marconi, ἰσχύος $\frac{1}{2}$ χιλιοβάτ. Κατὰ τὴν πολεμικὴν περίοδον (1917) ἐγκατεστάθησαν σταθμοὶ τύπου Marconi ἰσχύος ἐπίσης $\frac{1}{2}$ χιλιοβὰτ ἐν Μαραθῶνι, Πλωμαρίῳ καὶ Φάσσᾳ, πρὸς παρακολούθησιν τῶν κινήσεων τῶν ἐχθρικῶν ἀεροπλάνων. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐγκατεστάθη ἐν Ποταμῷ Κερκύρας παρὰ τῆς γαλλικῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας ραδιοτηλεγραφικὸν κέντρον ἀποτελεσθὲν ἐξ ἑνὸς πομποῦ ἰσχύος 15 χιλιοβὰτ ἀποσβεννυμένων ταλαντώσεων, ἐξ ἑνὸς πομποῦ ἰσχύος 15 χιλιοβὰτ τύπου Poulsen—Elwele συντηρημένων ταλαντώσεων καὶ ἑτέρου βοηθητικοῦ πομποῦ ἰσχύος 2 χιλιοβὰτ ἀποσβεννυμένων ταλαντώσεων, ἁπάντων γαλλικῆς κατασκευῆς. Ὁ σταθμὸς οὗτος προσέφερε σπουδαίας ὑπηρεσίας εἰς τοὺς Συμμάχους. Ὅτε δέ, μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου, ἀπεσύρθησαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους τὰ ξένα στρατεύματα, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐξηγόρασε τὰς ἐγκαταστάσεις ταύτας, αἱ ὁποῖαι ἐξακολουθοῦν λειτουργοῦσαι μέχρι τοῦδε (1934). Περὶ τὸ 1920 ἐπραγματοποιήθησαν αἱ ἐγκαταστάσεις

Digitized by Google

τῶν σταθμῶν Ἀλεξανδρουπόλεως, ἰσχύος 1 ½ χιλιοβάτ, Ἀθηνῶν (Βοτανικοῦ), ὅστις περιελάμβανε δύο πομπούς, τὸν ἕνα ἰσχύος 60 χιλιοβὰτ καὶ τὸν ἕτερον βοηθητικὸν ἰσχύος 5 χιλιοβάτ, Σμύρνης Οὐλουτζάκ), ἰσχύος 10 χιλιοβὰτ καί, μετὰ τὸ ἔτος 1921, Χανίων ἰσχύος 5 χιλιοβάτ. Πάντες οἱ πομποὶ οὗτοι ἦσαν ἀποσβεννυμένων ταλαντώσεων κατασκευῆς τοῦ οἴκου Marconi. Αἱ ἐγκαταστάσεις τοῦ σταθμοῦ Ἀθηνῶν (Βοτανικοῦ), καίτοι ἐπερατώθησαν περὶ τὸ ἔτος 1920, ὁπότε ἡ τεχνικὴ τοῦ ἀσυρμάτου εἶχεν ἤδη ἐξελιχθῆ, ἐν τούτοις δὲν ἀπέδωκαν τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐνῷ ὁ σταθμὸς παρηγγέλθη πρὸ τοῦ 1914, λόγῳ τοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ἐκραγέντος εὐρωπαϊκοῦ πολέμου δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ κατασκευὴ καὶ ἀποστολὴ τῶν μηχανημάτων εἰμὴ μόνον μετὰ τὸ ἔτος 1918. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως, καὶ μέχρις οὗ περατωθῇ ἡ ἐγκατάστασις, ὁ ἀριθμὸς τῶν ραδιοτηλεγραφικῶν κέντρων ἐν Εὐρώπῃ ηὐξήθη τόσον, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὴ ἡ λῆψις τοῦ σταθμοῦ τούτου παρὰ τῶν ἐν Ἀγγλίᾳ σταθμῶν ἀσυρμάτου, λόγῳ τῶν παρεμβολῶν τῶν προερχομένων ἐκ τῆς λειτουργίας τῶν ἄλλων ραδιοτηλεγραφικῶν κέντρων. Ἐκτὸς τούτου ὅμως, ὁ ἐν λόγῳ σταθμὸς μετὰ παρέλευσιν ὀλίγων ἐτῶν θὰ ἐτίθετο ὑποχρεωτικῶς εἰς ἀχρηστίαν, συμφώνως πρὸς σχετικὴν διάταξιν τῆς τηλεγραφικῆς καὶ ραδιοτηλεγραφικῆς συμβάσεως τῆς Οὐάσιγκτων τοῦ 1927, καθ' ἣν σταθμοὶ ἀποσβεννυμένων κυμάτων ἀπὸ ὡρισμένης ἰσχύος καὶ ἄνω ἔδει νὰ καταργηθῶσιν ὡς παρεμβαλλόμενοι εἰς τὴν διαμοιβὴν τῆς ἀνταποκρίσεως τῶν ἄλλων σταθμῶν. Τοῦ σταθμοῦ Σμύρνης (Οὐλουτζάκ), ὅστις ἐχρησίμευσεν ὡς μέσον ἐπικοινωνίας μεταξὺ Σμύρνης καὶ Ἀθηνῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν ἐν πολεμικῇ δράσει εὑρισκομένων σωμάτων στρατοῦ, τὰ ὁποῖα εἶχον ὡσαύτως ἐφοδιασθῇ διὰ φορητῶν σταθμῶν κατασκευῆς Marconi, σχεδὸν πάντα τὰ μηχανήματα καὶ ὄργανα διεσώθησαν, μεταφερθέντα εἰς Ἀθήνας κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς ἀποχωρήσεως τῶν Ἑλλήνων ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1922) καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ σταθμοῦ Π. Ν. Ρίου (Πατρῶν). Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1921 καὶ ἐντεῦθεν πλεῖσται τῶν ἐγκαταστάσεων τῶν σταθμῶν ἀσυρμάτου ξηρᾶς καὶ τῶν πολεμικῶν πλοίων ἀντικατεστάθησαν διὰ συγχρόνων συσκευῶν ἐκπομπῆς καὶ λήψεως δι' ἠλεκτρονικῶν σωλήνων νεωτάτου τύπου, συστήματος Marconi. Οὕτω ἀπετελέσθη δίκτυον ἀρτιώτατον, δυνάμενον νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἀπολύτως τὰς ἀνάγκας τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ ἐν περιπτώσει ἀνάγκης. Τῷ 1934 ἐγκατεστάθη εἰς τὸν ναυτικὸν σταθμὸν ἀσυρμάτου παρὰ τὸν Βατανικὸν πομπὸς συντηρουμένων ταλαντώσεων νεωτάτου τύπου ἰσχύος 10 χιλιοβάτ, συστήματος Marconi, δι' οὗ καθίσταται δυνατὴ ἡ ἐπικοινωνία τοῦ στόλου μετὰ τοῦ σταθμοῦ τούτου ἀπὸ λίαν μεγάλων ἀποστάσεων.

Ραδιοτηλεγραφικὴ ὑπηρεσία πολεμικοῦ ναυτικοῦ. Ἡ ὀργάνωσις τῆς ὑπηρεσίας ἀσυρμάτου εὐθὺς ἀπὸ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ἀσυρμάτου τηλεγράφου εἰς τὸ ἑλληνικὸν πολεμικὸν ναυτικὸν ὀφείλεται εἰς τὸν νῦν ὑποναύαρχον ἐν ἀποστρατείᾳ Κ. Ἀθανασιάδην, ὅστις πρῶτος ἐν Ἑλλάδι ἐνέκυψε συστηματικῶς εἰς τὰ τοῦ ἀσυρμάτου τηλεγράφου καὶ ἀνέλαβε τὴν ὀργάνωσιν αὐτοῦ εἰς ραδιοτηλεγραφικὴν ὑπηρεσίαν. Τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην ἀπετέλει τὸ πρῶτον γραφεῖον ἀσυρμάτου, ὅπερ ὑπήγετο εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς διευθύνσεως τεχνικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν καὶ ὅπερ ἐν ἔτει 1917 ἐξειλίχθη εἰς τμῆμα ἀσυρμάτου. Τῷ 1920, βάσει τοῦ νόμου 1831, «Περὶ ὀργανώσεως τῆς ραδιοτηλεγραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους καὶ περὶ συστάσεως διευθύνσεως ραδιοτηλεγραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ», ἱδρύθη ἡ διεύθυνσις ραδιοτηλεγραφικῆς ὑπηρεσίας πολεμικοῦ ναυτικοῦ (Δ.Ρ.Υ.Ν.). Διὰ τοῦ νόμου τούτου ἐρρυθμίσθησαν τὰ τῆς ἐγκαταστάσεως καὶ λειτουργίας ραδιοτηλεγραφικῶν καὶ ραδιοτηλεφωνικῶν σταθμῶν ἐπι ἑλληνικοῦ ἐδάφους καὶ ἐπὶ ἑλληνικῶν πλοίων, συνεστήθη τὸ πρῶτον συμβούλιον ἀσυρμάτου, ἐπεβλήθη εἰς τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα ἡ ὑποχρεωτικὴ ἐπ' αὐτῶν ἐγκατάστασις σταθμῶν ἀσυρμάτου τηλεγράφου, συνεστήθησαν παρὰ τῇ διευθύνσει Ρ.Υ.Ν. πέντε τμήματα: προσωπικοῦ, ἐπιθεωρήσεως, λογιστικοῦ, τεχνικοῦ καὶ ἀποθηκῶν, κλάδοι ραδιοτηλεγραφητῶν καὶ μηχανικῶν τεχνιτῶν ἀσυρμάτου, ὡς ἐπίσης καὶ ραδιοτηλεγραφικὴ σχολὴ πρὸς συστηματικὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ραδιοτηλεγραφητῶν. Ἡ Δ.Ρ.Υ.Ν. ἐστεγάσθη τὸ πρῶτον εἰς πρὸς τοῦτο ἐνοικιασθεῖσαν οἰκίαν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Γλάδστωνος. Κατόπιν μετεφέρθη εἰς τὸ κατάστημα τοῦ ὑπουργείου Ναυτικῶν (1920) καὶ τέλος, ἐν ἔτει 1921, εἰς τὰ παρὰ τὸν σταθμὸν ἀσυρμάτου Βοτανικοῦ ἀνεγερθέντα ἐπὶ τούτῳ κτήρια, εἰς ἃ κεχωρισμένως ἐστεγάσθησαν: ἡ διεύθυνσις ραδιοτηλεγραφικῆς ὑπηρεσίας ναυτικοῦ μεθ' ὅλων τῶν τμημάτων, τὰ συνεργεῖα, εἰς ἃ κομίζονται πρὸς ἐπισκευὴν τὰ μηχανήματα καὶ ὄργανα ὅλων τῶν σταθμῶν ξηρᾶς καὶ πλοίων πολεμικοῦ ναυτικοῦ, ἡ ραδιοτηλεγραφικὴ σχολή, αἱ ἀποθῆκαι ἐφοδιασμοῦ τῶν σταθμῶν τῶν ὑπαγομένων εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς ὑπηρεσίας ταύτης καὶ τὸ ἐργαστήριον ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο, ὅπερ ἐπλουτίσθη μὲ τὰ ἀπαραίτητα ὄργανα διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν κατάρτισιν τῶν εἰς τὰς σχολὰς τῆς ὑπηρεσίας ταύτης φοιτώντων ἀξιωματικῶν καὶ παρακολούθησιν καὶ ἔρευναν τῆς πολυπλόκου ἐξελίξεως τῆς ραδιοηλεκτρικῆς τέχνης, ὠργανώθη παρὰ τοῦ Κ. Παλαιολόγου, μηχανικοῦ ἀσυρμάτου, διδάκτορος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ὅστις τὸ πρῶτον διετέλεσε προϊστάμενος τῆς ὑπηρεσίας ταύτης. Τὸ προσωπικὸν τῶν σταθμῶν ἀσυρμάτου ἀρχικῶς ἀπετελέσθη ἐξ ὑπαξιωματικῶν τορπιλλητῶν, οἰακιστῶν καὶ ἠλεκτρολόγων πολεμικοῦ ναυτικοῦ, ἀποσπασθέντων ἐκ τῶν οἰκείων ὑπηρεσιῶν καὶ εἰδικῶς ἐκπαιδευθέντων εἰς τὸν χειρισμὸν τῶν μηχανημάτων καὶ ὀργάνων τῶν ἐπὶ τῶν παλαιῶν θωρηκτῶν «Ὕδρα», «Σπέτσαι» καὶ «Ψαρὰ» ἐγκατασταθέντων πρώτων σταθμῶν ἀσυρμάτου τηλεγράφου. Βραδύτερον, διὰ τὴν ἀρτιωτέραν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀναγκῶν τῆς ραδιοτηλεγραφικῆς ὑπηρεσίας πολεμικοῦ ναυτικοῦ, ἱδρύθη εἰδικὸν σῶμα ραδιοτηλεγραφητῶν, κατηρτισμένον διὰ τῆς πρὸς τοῦτο ἱδρυθείσης ραδιοτηλεγραφικῆς σχολῆς. Οἱ ραδιοτηλεγραφηταὶ (ἀσυρματισταὶ) προσέφερον σπουδαίας ὑπηρεσίας καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς πολεμικῆς περιόδου 1912—1922 τόσον εἰς τὸ πολεμικὸν ναυτικόν, ὅσον καὶ εἰς τὸν στρατὸν ξηρᾶς. Ἡ ραδιοτηλεγραφικὴ ὑπηρεσία τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ κατώρθωσε νὰ διαθέσῃ περὶ τοὺς τριάκοντα πέντε (35) σταθμοὺς ἀσυρμάτου τηλεγράφου διαφόρων κατηγοριῶν, οἵτινες ἐγκατεστάθησαν ἐπὶ πολεμικῶν σκαφῶν, ἐπὶ εὐδρόμων καὶ ἐπὶ τῆς ξηρᾶς πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν πολεμικῶν ἀναγκῶν, καὶ νὰ ἐφοδιάσῃ τούτους διὰ προσωπικοῦ ἐν σπουδῇ καταρτισθέντος. Μετὰ τὸ πέρας τῶν πολέμων 1912—1913 ὁ ναύαρχος Κουντουριώτης ἐν τῇ ἐκθέσει αὐτοῦ ἐπὶ τῆς δράσεως τοῦ πολεμικοῦ ἡμῶν ναυτικοῦ ἀναφέρει εἰδικῶς ὅτι εἰς τὴν περιφανῆ κατὰ θάλασσαν νίκην τῶν Ἑλλήνων συνετέλεσε κατὰ μέγα μέρος, διὰ τῶν ὑπηρεσιῶν ἃς προσέφερεν, ἡ ὑπηρεσία τοῦ ἀσυρμάτου πολεμικοῦ ναυτικοῦ.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἁλματώδη ἀνάπτυξιν τοῦ ἀσυρμάτου εἰς τὸ πολεμικὸν ἡμῶν ναυτικόν, ἥτις ἐπετεύχθη εἰς διάστημα ὀλίγων ἐτῶν, εἰς τὸν στρατὸν ξηρᾶς μόλις περὶ τὸ ἔτος 1914 εἰσήχθη τὸ μέσον τοῦτο συνεννοήσεως. Αἱ προγενεστέρως εἰς τὸν στρατὸν χρησιμοποιηθεῖσαι συσκευαὶ διετέθησαν παρὰ τῆς ὑπηρεσίας ἀσυρμάτου πολεμικοῦ ναυτικοῦ.

Ὁ ἀσύρματος ἐν τῇ Τ.Τ.Τ. ὑπηρεσίᾳ. Καίτοι ὁ ἄνευ σύρματος τηλέγραφος ἀνεγνωρίσθη ὡς ἀσφαλὲς μέσον διαμοιβῆς ἀνταποκρίσεως, ἰδίᾳ κατὰ τὴν μεταπολεμικὴν περίοδον, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τόσον τῆς ἰδιωτικῆς ὅσον καὶ τῆς ἐπισήμου ἀνταποκρίσεως, ἐν τούτοις μόλις ἀπὸ τοῦ ἔτους 1932 ἐτέθη εἰς λειτουργίαν ὁ πρῶτος ραδιοτηλεγραφικὸς σταθμὸς τῆς ὑπηρεσίας Τ.Τ.Τ.

Ἡ ὀργάνωσις ραδιοτηλεγραφικῆς ὑπηρεσίας Τ.Τ.Τ. ἤρξατο ἀπὸ τοῦ ἔτους 1925, ὁπότε καὶ ἱδρύθη διὰ προεδρικοῦ διατάγματος, δυνάμει τοῦ νόμου 1831, τμῆμα ἀσυρμάτου τηλεγραφίας καὶ τηλεφωνίας. Εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς ὑπηρεσίας ταύτης ὑπήχθη, διὰ τοῦ ἀπὸ 14 Μαΐου 1926 νομοθετικοῦ διατάγματος ἡ ἐγκατάστασις και ἐκμετάλλευσις σταθμῶν ἀσυρμάτου τηλεγράφου καὶ τηλεφώνου, ἐκπομπῆς καὶ λήξεως πάσης φύσεως, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς ἐπισήμου καὶ ἰδιωτικῆς ἀνταποκρίσεως, τῶν πολεμικῶν ὑπουργείων περιορισθέντων εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ ἀσυρμάτου πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν πολεμικῶν αὐτῶν ἀναγκῶν. Διὰ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω διατάγματος ἐρρυθμίσθησαν τὰ τῆς λειτουργίας τοῦ γνωμοδοτικοῦ συμβουλίου ἀσυρμάτου Τ.Τ. Ἡ πρώτη γενομένη ἐγκατάστασις ἀσυρμάτου παρὰ τῆς ὑπηρεσίας Τ.Τ.Τ. ὑπῆρξεν ἡ ἐν τῷ παραρτήματι τῆς διευθύνσεως Τ.Τ.Γ. ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ρηγίλλης ὀργάνωσις κατὰ τὸ ἔτος 1927 σταθμοῦ ἀσυρμάτου Ἀθηνῶν.

Ἡ ἐγκατάστασις αὕτη, εὑρισκομένη ἔκτοτε ἐν λειτουργίᾳ, περιλαμβάνει συσκευὰς λήψεως μόνον, μέσῳ τῶν ὁποίων ἄλλοτε μὲν ἐλαμβάνοντο τὰ διὰ τὰς ἐφημερίδας προοριζόμενα εἰδησεογραφικὰ ραδιοτηλεγραφήματα, ἅτινα ἐξεπέμποντο παρὰ εὐρωπαϊκῶν σταθμῶν ἀσυρμάτου, νῦν δὲ διὰ τὸν ἔλεγχον τῆς μεταξὺ τῶν ἀεροπλάνων ξένων ἑταιρειῶν καὶ τῶν ἐπὶ τῆς ξηρᾶς σταθμῶν αὐτῶν διαμειβομένης ἀνταποκρίσεως.

Ἡ μετὰ τῶν ἐμπορικῶν πλοίων ἀνταπόκρισις διεξήγετο διὰ τῶν σταθμῶν ἀσυρμάτου τηλεγράφου ξηρᾶς τῆς ὑπηρεσίας πολεμικοῦ ναυτικοῦ. Ἡ αὐτὴ ὑπηρεσία, ἵνα διευκολύνῃ τὴν διεξαγωγὴν τῆς παρακτίου μετὰ τῶν ἐμπορικῶν πλοίων ἀνταποκρίσεως, προέβη ἐν ἔτει 1921 εἰς τὴν ἐγκατάστασιν ἑνὸς σταθμοῦ ἀσυρμάτου τηλεγράφου παρὰ τὸ χωρίον Βάρη τῆς Ἀττικῆς καὶ ἑτέρου ἐπὶ τῆς νήσου Χίου, στεγασθέντων ἀμφοτέρων ἐντὸς ξυλίνων παραπηγμάτων. Ὁ πομπὸς τῶν σταθμῶν τούτων ἦτο ἰσχύος 1 περίπου χιλιοβάτ, τύπου ἀποσβεννυμένων ταλαντώσεων. Μετά τινα ἔτη ὁ σταθμὸς Χίου ὑπήχθη εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς ὑπηρεσίας Τ.Τ.Τ. καὶ εὑρίσκεται ἐν λειτουργίᾳ μέχρι σήμερον (1934). Ὁ σταθμὸς Βάρης ἔπαυσε λειτουργῶν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1930, διαλυθέντος τοῦ σταθμοῦ τῆς ναυτικῆς ὑπηρεσίας, καὶ τοῦτο διότι ἡ ὑπηρεσία ἀσυρμάτου Τ.Τ.Τ. διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς μετὰ τῶν ἐμπορικῶν πλοίων ἀνταποκρίσεως κατήρτισε μελέτην, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας ἐπραγματοποιήθη ἐν ἔτει 1932 ἡ ἐγκατάστασις ἑνὸς συγχρόνου κατασκευῆς σταθμοῦ ἀσυρμάτου τηλεγράφου δι' ἠλεκτρονικῶν σωλήνων κατασκευῆς Marconi, ἰσχύος 3 χιλιοβάτ, δυναμένου νὰ λειτουργῇ διὰ συντηρουμένων καὶ διακοπτομένων ταλαντώσεων. Ὁ σταθμὸς οὗτος ἐγκατεστάθη ἐντὸς εὐπρεποῦς κτηρίου, ἀνεγερθέντος ἐπὶ τούτῳ παρὰ τὸ χωρίον Βάρη τῆς Ἀττικῆς, ἔνθα ἦτο ἐγκατεστημένος ὁ πρώην σταθμὸς πολεμικοῦ ναυτικοῦ, καὶ ἀποτελεῖ τὸν σπουδαιότερον σταθμὸν ἀσυρμάτου τηλεγράφου τῆς Ἑλλάδος διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς παρακτίου ἀνταποκρίσεως. Ἡ σπουδαιότης τοῦ σταθμοῦ τούτου ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι συνδέεται διὰ πολλῶν γραμμῶν, τηλεγραφικῶν καὶ τηλεφωνικῶν, μετὰ τῶν τηλεγραφικῶν κέντρων Ἀθηνῶν—Πειραιῶς καὶ οὕτω ἡ περαιτέρω διεκπεραίωσις τῶν ραδιοτηλεγραφημάτων ἐπιτυγχάνεται ταχύτατα, εἴτε ταῦτα προορίζονται διὰ τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας, εἴτε διὰ τὸ ἐξωτερικὸν καὶ τἀνάπαλιν.

Διὰ τὴν μετὰ τῆς νήσου Κρήτης καὶ τῶν νήσων τοῦ Ἀρχιπελάγους διαμοιβὴν τηλεγραφικῆς ἀνταποκρίσεως, ἡ ὑπηρεσία ἀσυρμάτου Τ.Τ.Τ. ἐξεπόνησε μελέτην, βάσει τῆς ὁποίας ἀπεφασίσθη ἡ ὀργάνωσις δικτύου ἀποτελουμένου ἐκ τεσσάρων συσκευῶν ἐκπομπῆς καὶ λήψεως καὶ ἐκ τῶν ὁποίων μία θέλει ἐγκατασταθῆ ἐπὶ τῆς νήσου Κρήτης, ἑτέρα ἐπὶ τῆς νήσου Μυτιλήνης καὶ αἱ ὑπόλοιποι δύο παρὰ τὸ χωρίον Σπάτα Ἀττικῆς. Πάντες οἱ ἀνωτέρω σταθμοὶ εἶναι συγχρόνου κατασκευῆς δι' ἠλεκτρονικῶν σωλήνων τύπου συντηρουμένων ταλαντώσεων. Θὰ δύνανται ὡσαύτως νὰ χρησιμοποιῶνται καὶ διὰ τὴν διαμοιβὴν τηλεφωνικῆς ἀνταποκρίσεως, καθόσον οἱ σταθμοὶ οὗτοι θὰ συνδέωνται διὰ τηλεφωνικῶν καὶ τηλεγραφικῶν γραμμῶν. Ἡ ἐγκατάστασις τῶν σταθμῶν τούτων ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1934 καὶ θὰ περατωθῇ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 1935.

Ἡ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ δι' ἀσυρμάτου ἀνταπόκρισις, δυνάμει τῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1926 συμβάσεως, τῆς συναφθείσης μεταξὺ ἑταιρείας Ἤστερν καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου, ἔχει προνομιακῶς ἐκχωρηθῆ εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἑταιρείαν. Ἡ τελευταία ὅμως ἀπὸ τοῦ ἔτους 1932 ὑπέβαλε προτάσεις πρὸς τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον περὶ διαλύσεως τῆς ὑφισταμένης συμφωνίας, ἐπειγομένη νὰ ἀπέλθῃ ἐξ Ἑλλάδος. Διὰ τῶν νέων προτάσεων προβλέπεται ἡ ἐγκατάστασις ραδιοηλεκτρικοῦ κέντρου, περιλαμβάνοντος τρεῖς ἐγκαταστάσεις ἐκπομπῆς διὰ βραχέων κυμάτων τελειοτάτου συστήματος, ἐξ ὧν ἡ μία διὰ τὴν τηλεφωνικὴν μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνταπόκρισιν. Ἐπιτυγχανομένης τῆς συμφωνίας ἐντὸς τοῦ ἔτους 1934, περὶ τὸ τέλος τοῦ ἔτους 1935 αἱ ὡς ἄνω ἐγκαταστάσεις θὰ εὑρίσκωνται ἐν λειτουργίᾳ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς ἰδιωτικῆς καὶ ἐπισήμου ἀνταποκρίσεως.

Ραδιοφωνία. Καίτοι τὸ ἑλληνικὸν κοινὸν εὐθὺς ἀπὸ τῆς πρώτης εἰσαγωγῆς ραδιοφώνων ἐν Ἑλλάδι μετὰ μεγάλου ἐνδιαφέροντος ἐπεζήτησε τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ νέου τούτου μέσου τέρψεως καὶ διαπαιδαγωγήσεως τῶν λαϊκῶν μαζῶν, ἐν τούτοις λόγῳ ἀντιξόων περιστάσεων, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἡ ὑπηρεσία ἀσυρμάτου προσεπάθησε νὰ ὀργανώσῃ τὸν νέον τοῦτον κλάδον τοῦ ραδιοηλεκτρισμοῦ, οὐδὲν ἐπετεύχθη μέχρι τοῦδε (1934) διὰ τὴν ἐγκατάστασιν ραδιοφωνικοῦ πομποῦ. Ὁ πρῶτος ραδιοφωνικὸς πομπὸς ἐν Ἑλλάδι ἐγκατεστάθη κατὰ τὸ ἔτος 1932 ἐν τῇ περιοχῇ τῆς διεθνοῦς ἐκθέσεως Θεσσανονίκης. Ὁ πρῶτος οὗτος πομπός, ἰσχύος περίπου 300 βάτ, ἐγκατεστάθη προσωρινῶς καὶ ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς διαφημήσεως τῆς ἐκθέσεως. Λόγῳ ὅμως τῆς κακῆς ποιότητος τῶν χρησιμοποιηθέντων μηχανῶν καὶ ὀργάνων καὶ τῶν οὐχὶ καλῶς ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως γενομένων ἐγκαταστάσεων, ὁ πομπὸς οὗτος δὲν ἀπέδωσεν εἰμὴ μηδαμινὰ ἀποτελέσματα, μὴ δυνάμενος νὰ ληφθῇ παρὰ τῶν ἐγκατεστημένων ραδιοφώνων εἰμὴ μόνον ὀλίγον πέραν τῶν ὁρίων τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης. Παρὰ τὴν ἔλλειψιν ραδιοφωνικῶν σταθμῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ παρὰ τὴν σημαντικὴν ἀξίαν τῶν ραδιοφώνων, δεδομένου ὅτι ἡ μέση ἀξία ἑνὸς καλῶς λειτουργοῦντος ραδιοφώνου εἶναι περίπου 12.000 δραχμαί, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ εἶναι ἀξιοσημείωτον καὶ πολλαὶ ἐλπίδες ὑπάρχουσιν ὅτι ὁ κλάδος οὗτος θὰ ἔχῃ πλήρη ἐπιτυχίαν παρ' ἡμῖν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατόπιν εἰδικῆς ἀδείας λειτουργούντων ραδιοφώνων μέχρι τέλους τοῦ ἔτους 1933 ἀνῆλθεν εἰς 3.500.

Ὁ ἀσύρματος ἐπὶ τῶν ἐμπορικῶν πλοίων. Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ ἀσυρμάτου τηλεγράφου ὡς μοναδικοῦ μέσου ἐπικοινωνίας τῶν πλοίων, τόσον μεταξύ των ὅσον καὶ μετὰ τῆς ξηρᾶς, ἐπετεύχθη εὐθὺς ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν, ἀφ' ὅτου ἐγένοντο αἱ πρῶται ἐγκαταστάσεις τοῦ ἄνευ σύρματος τηλεγράφου, καὶ ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν δὲν ὑπῆρχεν ἀτμόπλοιον

Digitized by Google

μὴ ἐφωδιασμένον διὰ συσκευῶν ἀσυρμάτου τηλεγράφου. Ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου τὰ πρῶτα ἀτμόπλοια, τὰ ὁποῖα ἐφωδιάσθησαν διὰ συσκευῶν ἀσυρμάτου τηλεγράφου πρὸ τοῦ ἔτους 1913, ὑπῆρξαν τὰ ἐκτελοῦντα τὴν μετὰ τῆς Ἀμερικῆς συγκοινωνίαν ὑπερωκεάνια «Πατρίς», «Ἀθῆναι», «Θεμιστοκλῆς», «Μακεδονία», «Ἰωάννινα» καὶ «Θεσσαλονίκη», καὶ τοῦτο διότι αἱ ἀμερικανικαὶ ἀρχαὶ δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἐπιβίβασιν ἐπιβατῶν ἐπὶ ἀτμοπλοίων, ἅτινα ἐστεροῦντο συσκευῆς ἀσυρμάτου. Αἱ ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐμπορικῶν πλοίων, ἐπιβατηγῶν καὶ φορτηγῶν, ἐγκαταστάσεις σταθμῶν ἀσυρμάτου τηλεγράφου παρείχοντο ἐπὶ ἐνοικίῳ παρὰ τοῦ ἐν Πειραιεῖ ἑδρεύοντος ὑποκαταστήματος τῆς ἐν Βρυξέλλαις διεθνοῦς ἑταιρείας ἀσυρμάτου τηλεγράφου, συσταθέντος ἐν ἔτει 1913. Ἀπὸ τοῦ 1913 καὶ ἐντεῦθεν πολλὰ τῶν ἑλληνικῶν πλοίων ἀπέκτησαν συσκευὴν ἀσυρμάτου τηλεγράφου, κατὰ δὲ τὸ ἔτος 1920 καὶ μετέπειτα πάντα ἀνεξαρτήτως τὰ πλοῖα ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ ὑπεχρεώθησαν, δυνάμει τῶν διατάξεων τοῦ νόμου 1831, νὰ φέρωσιν ἐγκατάστασιν σταθμοῦ ἀσυρμάτου τηλεγράφου, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, καὶ δὴ διὰ τὰ ἀτμόπλοια, ἅτινα ἐκτελοῦσιν ἐσωτερικοὺς πλόας.

Ὁ ἀσύρματος ἐν τῇ ἀεροπορίᾳ. Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ἀσυρμάτου τηλεγράφου ἐν τῇ ἀεροπορίᾳ ὑπῆρξε ταυτόχρονος μὲ τὴν ὀργάνωσιν τῶν ἀεροπορικῶν συγκοινωνιῶν. Τόσον τὰ ἀεροσκάφη τῶν ἀλλοδαπῶν ἑταιρειῶν, ἅτινα διέρχονται ἐξ Ἑλλάδος, ὅσον καὶ τὰ τῆς ἑλληνικῆς ἑταιρείας εἶναι ὑποχρεωμένα νὰ φέρωσι συσκευὰς ἀσυρμάτου τηλεγράφου διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς ὑπηρεσιακῆς ἀνταποκρίσεως τῶν ἀεροπλάνων ἀφ' ἑνός, ἀλλὰ καὶ διὰ λόγους ἀσφαλείας τῶν ἐπιβατῶν καὶ παροχὴν ταχείας βοηθείας εἰς περίπτωσιν ἀπευκταίου.

Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἔχουσιν ἱδρυθῆ παρὰ τῆς ὑπηρεσίας ὑπουργείου Ἀεροπορίας, τόσον εἰς τὰ μόνιμα, ὅσον καὶ εἰς τὰ βοηθητικὰ ἀεροδρόμια, σταθμοὶ μικρᾶς μὲν ἰσχύος, ἀλλ' ἱκανοὶ δι' ὃν προορίζονται σκοπόν, ἤτοι νὰ διεξάγωσι τὴν μετὰ τῶν ἀεροπλάνων ἐπικοινωνίαν. Τοιοῦτοι σταθμοὶ ἔχουσιν ἱδρυθῆ δαπάναις τῆς ἑταιρείας Aero-Expresso ἐν Νέῳ Φαλήρῳ καὶ νήσῳ Π. Ψαρῶν, ἀποτελούμενοι ἀπὸ πομποὺς βραχέων κυμάτων ἰσχύος ὀλίγων δεκάδων βάτ, καὶ ἐν Κερκύρᾳ καὶ καὶ ἐν Μεγάλῳ Πεύκῳ σταθμοὶ ἰσχύος 1 χιλιοβὰτ συντηρουμένων ταλαντώσεων, δαπάναις τῆς ἀεροπορικῆς ἑταιρείας Air-France. Πάντες οἱ ἀνωτέρω σταθμοὶ διατελοῖσιν ὑπὸ τὸν ἄμεσον ἔλεγχον τῆς ὑπηρεσίας ἀσυρμάτου Τ.Τ.Τ. Ὡσαύτως εἰς τὰ κρατικὰ ἀεροδρόμια Τατοΐου, Θεσσαλονίκης, Φαλήρου, Ἰωαννίνων, Λαρίσης καὶ Ἀγρινίου ὑφίστανται ἐγκαταστάσεις ἀσυρμάτου μικρᾶς ἰσχύος. Τέλος, ἐν ἔτει 1934, διετέθη εἰς χρῆσιν τῆς ἀεροπορίας ὁ ραδιοτηλεγραφικὸς σταθμὸς Ρίου (Πατρῶν), ὅστις περιλαμβάνει τέσσαρας πομποὺς διαφόρων συστημάτων, κατασκευῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον Marconi.

Ἁρμοδιότητος ὑπηρεσίας στρατοῦ ξηρᾶς. Ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν πολεμικῶν αὐτῆς ἀναγκῶν δὲν ὠργάνωσεν εἰδικῶς δίκτυον ραδιοτηλεγραφικῶν σταθμῶν, πλὴν τῶν μονίμως λειτουργούντων εἰς τὸ παρὰ τὸ Ρούφ σύνταγμα τηλεγραφητῶν, εἰς Θεσσαλονίκην καὶ Ἀλεξανδρούπολιν. Οἱ σταθμοὶ οὗτοι ἀποτελοῦνται ἐκ πομπῶν, συντηρουμένων καὶ διακοπτομένων κυμάτων ἰσχύος $1\frac{1}{2}$ χιλιοβάτ.

Ἐκπαίδευσις ραδιοτηλεγραφητῶν ἀσυρματιστῶν). Διὰ τὴν ἀρτίαν κατάρτισιν τῶν ραδιοτηλεγραφητῶν, τῶν ἐξυπηρετούντων τοὺς ραδιοτηλεγραφικοὺς σταθμοὺς πολεμικοῦ ναυτικοῦ, στρατοῦ ξηρᾶς καὶ διευθύνσεως Τ.Τ.Τ., λειτουργοῦσι σχολαὶ εἰς τὰς οἰκείας ὑπηρεσίας, εἰς ἅς γίνεται ἡ ἐκπαίδευσις τῶν ραδιοτηλεγραφητῶν. Ἡ κατάρτισις αὐτῶν εἶναι θεωρητικὴ καὶ πρακτική. Οἱ χρησιμοποιούμενοι διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἰδιωτικῶν ἐγκαταστάσεων σταθμῶν ἀσυρμάτου τηλεγράφου ἐν Ἑλλάδι ραδιοτηλεγραφηται μέχρι τοῦ 1930 προήρχοντο κυρίως ἀπὸ ἰδιωτικὰς ραδιοτηλεγραφικὰς σχολάς.

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1932, χάρις εἰς τὰς προσπαθείας τοῦ «Πειραϊκοῦ συνδέσμου» λειτουργεῖ δαπάναις αὐτοῦ ἐν Πειραιεῖ ραδιοτηλεγραφικὴ σχολή, ἐφωδιασμένη διὰ τῶν ἀπαραιτήτων διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ραδιοτηλεγραφητῶν ἐγκαταστάσεων, εἰς ἣν ἐπιτυγχάνεται ἡ πλήρης κατάρτισις τῶν φοιτώντων μαθητῶν. Οἱ ἀποφοιτῶντες τῶν ραδιοτηλεγραφικῶν σχολῶν ὑφίστανται τὰς ἐπὶ πτυχίῳ ἐξετάσεις ἐνώπιον ἐπιτροπῆς ἀπαρτιζομένης ἐξ ἀξιωματικῶν τοῦ πολεμικοῦ καὶ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ. Οἱ ἐπιτυγχάνοντες λαμβάνουσι πτυχίον χορηγούμενον παρὰ τῆς διευθύνσεως ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, δύνανται δ' οὗτοι νὰ ὑπηρετήσωσιν ἐπὶ παντὸς ἰδιωτικοῦ σταθμοῦ ἀσυρμάτου τηλεγράφου, ἐγκατεστημένου ἐπὶ ἐμπορικῶν πλοίων ἢ ἀεροπλοίων ἢ καὶ ἐπὶ τῆς ξηρᾶς.

Νομοθεσία. Τὰ τῆς ἐγκαταστάσεως, λειτουργίας καὶ ἐκμεταλλεύσεως τῶν κρατικῶν ἐγκαταστάσεων ἀσυρμάτου τηλεγράφου, χορηγήσεως ἀδειῶν ἰδιωτικῶν ἐγκαταστάσεων ἐπὶ ξηρᾶς, πλοίων καὶ ἀεροπλοίων, τὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ἐν γένει ὀργανώσεως τῆς ραδιοτηλεγραφίας παρ' ἡμῖν διέπονται κυρίως ὑπὸ τῶν νόμων 1830—1831 «Περὶ ὀργανώσεως τῆς ραδιοτηλεγραφικῆς καὶ ραδιοτηλεφωνικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους καὶ περὶ συστάσεως διευθύνσεως ραδιοτηλεγραφικῆς ὑπηρεσίας πολεμικοῦ ναυτικοῦ» καὶ τοῦ νόμου 4797 «Περὶ ὀργανώσεως τῆς ραδιοτηλεγραφικῆς καὶ ραδιοτηλεφωνικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους» καὶ τῶν σχετικῶν δυνάμει τῶν ἀνωτέρω νόμων ἐκδοθέντων διαταγμάτων.

Διεθνῆ ραδιοηλεκτρικὰ συνέδρια. Ἀπὸ τοῦ πρώτου κατὰ τὸ ἔτος 1912 συνελθόντος ραδιοτηλεγραφικοῦ συνεδρίου τοῦ Λονδίνου, εἰς ὃ συμμετέσχον πάντα τ' ἀποτελοῦντα τὴν Διεθνῆ Τηλεγραφικὴν Ἕνωσιν, πλὴν τῆς Ἀμερικῆς, ἔθνη καὶ κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀντεπροσωπεύθη παρὰ τοῦ Κ. Δυσίου, ἐγένοντο δύο εἰσέτι ραδιοτηλεγραφικὰ συνέδρια, τὸ τῆς Οὐασιγκτῶνος (1927) καὶ τὸ τῆς Μαδρίτης (1932). Εἰς ἀμφότερα τὰ συνέδρια ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀντεπροσωπεύθη ὑπὸ τοῦ γενικοῦ διευθυντοῦ Τ.Τ.Τ. Θ. Πενθερουδάκη. Εἰς τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1933 ἐν Λουκέρνῃ τῆς Ἑλβετίας συνελθοῦσαν διεθνῆ διάσκεψιν τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν πρὸς ἐπίλυσιν ζητημάτων, ἅτινα ἀφεώρων τὴν ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως ρύθμισιν τῆς λειτουργίας τῶν ραδιοηλεκτρικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ μὴ ἐπιλυθέντων κατὰ τὸ συνέδριον τῆς Μαδρίτης, τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν ἀντεπροσώπευσεν ὁ τμηματάρχης ἀσυρμάτου ὑπηρεσίας Τ.Τ.Τ. Στέφ. Ἐλευθερίου. Σ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Πετρόπουλος Π.*, «Ἡ ἄνευ σύρματος τηλεγραφία» (1908). —*Μεζεβίρης Γρ.*, «Στοιχεῖα ἀσυρμάτου τηλεγραφίας». — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Θεωρία ἀσυρμάτου τηλεγράφου». — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἀσύρματος τηλεγραφία» (τ. 2). —*Μεϊντάνης Π.* καὶ *Νίκολης Στ.*, «Ἐνσύρματος καὶ ἀσύρματος τηλεγραφία καὶ τηλεφωνία». — *Παλαιολόγος Κ. Δ.*, «Ἀσύρματος τηλεγραφία καὶ τηλεφωνία». — *Ἀντζακλῆς Ι.*, «Ἡ θερμιονικὴ λυχνία».

Κρατικὰ ραδιοτηλεγραφικὰ δίκτυα κατὰ τὸ 1934. I. Ἁρμοδιότητος διευθύνσεως Τ.Τ.Τ.

Σταθμός	Ἰσχὺς εἰς χιλιοβὰτ	Τύπος παραγομένων ταλαντώσεων	Ἐκτελουμένη ὑπηρεσία
Ἀθηνῶν (Βάρης)	3 χβ	Συντηρούμεναι καὶ διακοπτόμεναι	Παράκτιος ραδιοτηλεγραφικὴ ἀνταπόκρισις
Ἀθηνῶν (Σπάτα)* ...	1) 3 χβ	Συντηρούμεναι καὶ διαμορφούμεναι	Διὰ τὴν μετὰ τῆς Κρήτης Τ.Τ. ἀνταπόκρισιν
	2) 3 χβ	Συντηρούμεναι καὶ διαμορφούμεναι	Διὰ τὴν μετὰ τῶν νήσων Ἀρχιπελάγους Τ. Τ. ἀνταπόκρισιν
Κρήτης (Ἡρακλείου).	3 χβ	Συντηρούμεναι καὶ διαμορφούμεναι	Διὰ τὴν μετὰ τῶν Ἀθηνῶν Τ.Τ. ἀνταπόκρισιν
Μυτιλήνης	3 χβ	Συντηρούμεναι καὶ διαμορφούμεναι	Ὁμοίως
Χίου	1 χβ	Ἀποσβεννύμεναι	Παράκτιος ραδιοτηλεγραφικὴ ἀνταπόκρισις
Σαμοθράκης	$\frac{1}{2}$ χβ	»	Τηλεγραφικὴ ἀνταπόκρισις τῆς νήσου μέσῳ σταθμοῦ Ἀλεξανδρουπόλεως
Ἰσθμοῦ Κορίνθου** .	$\frac{1}{2}$ χβ	»	Διὰ τὴν ρύθμισιν τοῦ εἴσπλου τῶν ἀτμοπλοίων εἰς τὸν Ἰσθμὸν
Ἀθηνῶν (λήψεως)....	—	—	Ἔλεγχος τῆς μεταξὺ τῶν ἀεροπλάνων καὶ ἰδιωτικῶν σταθμῶν ξηρᾶς διαμειβομένων τηλεγραφημάτων
Ν. Φαλήρου***	0,100 χβ	Συντηρούμεναι βραχέων κυμάτων	Ἐπικοινωνία μετὰ τῶν ἀεροπλάνων ἑταιρείας Aero-Espresso
Π. Ψαρρῶν***	0,100 χβ	Συντηρούμεναι βραχέων κυμάτων	Ὁμοίως
Μ. Πεύκου***	1 χβ	Συντηρούμεναι	Ἐπικοινωνία μετὰ τῶν ἀεροπλάνων ἑταιρίας Air-France
Κερκύρας (Γοβινῶν)..	1 χβ	»	Ὁμοίως

[* Ὑπὸ κατασκευήν.
** Ἀνήκει εἰς τὴν ὁμώνυμον ἑταιρείαν διώρυγος.
*** Ἀνήκουσιν εἰς τὰς ἀεροπορικὰς ἑταιρείας Aero-Espresso καὶ Air-France.]

II. Ἁρμοδιότητος ραδιοτηλεγραφικῆς ὑπηρεσίας πολεμικοῦ ναυτικοῦ.

Σταθμός	Ἰσχὺς εἰς χιλιοβὰτ	Τύπος παραγομένων ταλαντώσεων	Ἐκτελουμένη ὑπηρεσία
Βοτανικοῦ	1) 60 χβ*	Ἀποσβεννύμεναι	Ἐξυπηρέτησις ἀναγκῶν πολεμικοῦ ναυτικοῦ
	2) 5 χβ*	»	
	3) 10 χβ	Συντηρούμεναι καὶ διακοπτόμεναι	
	4) $1\frac{1}{2}$ χβ	Συντηρούμεναι καὶ διακοπτόμεναι	
	5) 0,500 χβ	Συντηρούμεναι (βραχέων κυμάτων)	Πρὸς ἐκτέλεσιν πειραμάτων καὶ ἐκπομπὴν μετεωρολογικοῦ δελτίου
Χανίων	5 χβ	Ἀποσβεννύμεναι	Ἀνταπόκρισις μετὰ πολεμικῶν καὶ ἐμπορικῶν πλοίων
Ἀλεξανδρουπόλεως ...	1) $\frac{1}{2}$ χβ	»	Ἀνταπόκρισις μετὰ πολεμικῶν καὶ ἐμπορικῶν πλοίων
	2) $\frac{1}{2}$ χβ	Συντηρούμεναι	
Θεσσαλονίκης	$\frac{1}{2}$ χβ	Ἀποσβεννύμεναι	Ἐξυπηρέτησις ἀεροπορικῶν συγκοινωνιῶν
Κερκύρας (Ποταμοῦ)..	1) 15 χβ	»	Ἀνταπόκρισις μετὰ πολεμικῶν καὶ ἐμπορικῶν πλοίων
	2) $2\frac{1}{2}$ χβ	»	
Ρίου (Πατρῶν)	1) 10 χβ	Ἀποσβεννύμεναι	Ἐξυπηρέτησις ἀναγκῶν πολεμικοῦ ναυτικοῦ καὶ ἀεροπορικῶν συγκοινωνιῶν
	2) $\frac{1}{2}$ χβ	»	
	3) $1\frac{1}{2}$ χβ	»	
	4) $\frac{1}{2}$ χβ	Συντηρούμεναι καὶ διακοπτόμεναι	
Σκύρου*	$1\frac{1}{2}$ χβ	Συντηρούμεναι καὶ διακοπτόμεναι	Ἐξυπηρέτησις ἀναγκῶν πολεμικοῦ ναυτικοῦ
Πόρου	$\frac{1}{2}$ χβ	Συντηρούμεναι καὶ διακοπτόμεναι	Ἐξυπηρέτησις ἀναγκῶν πολεμικοῦ ναυτικοῦ
Ναυστάθμου	$\frac{1}{2}$ χβ	Συντηρούμεναι καὶ διακοπτόμεναι	Ἐξυπηρέτησις ἀναγκῶν πολεμικοῦ ναυτικοῦ
Μήλου*	$1\frac{1}{2}$ χβ	Ἀποσβεννύμεναι	Ἐξυπηρέτησις ἀναγκῶν πολεμικοῦ ναυτικοῦ

[* Οἱ πομποὶ οὗτοι δὲν εὑρίσκονται ἐν λειτουργίᾳ.]

III. Ἁρμοδιότητος ὑπουργείου Ἀεροπορίας.

Σταθμός	Ἰσχὺς εἰς χιλιοβὰτ	Τύπος παραγομένων ταλαντώσεων	Ἐκτελουμένη ὑπηρεσία
Τατοΐου	$\frac{1}{2}$ χβ	Συντηρούμεναι	Ἐξυπηρέτησις πολιτικῆς* ἀεροπορίας
Θεσσαλονίκης	$1\frac{1}{2}$ χβ	»	Ἐξυπηρέτησις πολιτικῆς* ἀεροπορίας
Ἰωαννίνων	1) $\frac{1}{2}$ χβ	»	Ἐξυπηρέτησις πολιτικῆς* ἀεροπορίας
	2) 10 Watt**	Διακοπτόμεναι συντηρούμεναι	
Ἀγρινίου	1) $\frac{1}{2}$ χβ	Διακοπτόμεναι συντηρούμεναι	Ἐξυπηρέτησις πολιτικῆς* ἀεροπορίας
	2) 10 Watt**		
Λαρίσης	$\frac{1}{2}$ χβ	»	Ἐξυπηρέτησις πολιτικῆς* ἀεροπορίας

[* Ἡ πολεμικὴ ἀεροπορία ἐξυπηρετεῖται δι' ὅλων τῶν σταθμῶν τοῦ ναυτικοῦ καὶ τοῦ στρατοῦ ξηρᾶς.
** Οἱ πομποὶ οὗτοι κατεσκευάσθησαν εἰς τὰ συνεργεῖα τῆς Δ.Ρ.Υ.Ν.]

Γραμματόσημα. Φιλοτέλεια. Γραμματόσημα ἐν Ἑλλάδι ἐξεδόθησαν καὶ ἐτέθησαν ἐν χρήσει τὸ πρῶτον τὴν 1ην Ὀκτωβρίου 1861. Ἡ πρώτη ἐν τούτοις νομοθετικὴ μέριμνα πρὸς ἔκδοσιν γραμματοσήμων χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1855. Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 22 φύλλον τῆς ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως τῆς 2ας Ἰουνίου 1855 ἐδημοσιεύθη ὁ νόμος ΣΠΘ' «Περὶ γραμματοσήμου», ὅστις ἐρρύθμισεν ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ τὰ τῆς ἐκδόσεως καὶ κυκλοφορίας γραμματοσήμων ἐν τῷ ἑλληνικῷ κράτει, τὰ τῆς ὀργανώσεως τῶν σχετικῶν ὑπηρεσιῶν κλπ. Βραδύτερον ὅμως, προφανῶς διότι δὲν κατωρθώθη νὰ ἐκδοθῶσι τὰ γραμματόσημα ἐν τῷ μεταξύ, λόγῳ τῶν πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀνεβλήθη δι' ἓν ἔτος, ἀπὸ 1ης Ἰανουαρίου 1856, ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου ἐκείνου, ἔτι δὲ βραδύτερον διὰ τοῦ νόμου ΥΞΗ' τῆς 6ης Μαΐου 1858 ἀνεβλήθη καὶ πάλιν ἡ ἐφαρμογή του καὶ καθωρίσθη ὡς τελευταία προθεσμία τῆς ἀναβολῆς ἡ 31 Δεκεμβρίου 1859. Τέλος, τὴν 16 Σεπτεμβρίου 1861, ἐδημοσιεύθη ὁ νόμος ΧΗΓ', κα-

Digitized by Google

ταργήσας τὸν προηγούμενον ΣΠΘ' τοῦ 1858 καὶ μεταρρυθμίσας ἐπὶ τὸ νεωτεριστικώτερον τὰ τῆς ἐκδόσεως καὶ κυκλοφορίας τῶν γραμματοσήμων καὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς σχετικῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας. Σχεδὸν συγχρόνως ἐδημοσιεύθη τὸ ἀπὸ 10 Αὐγούστου 1861 βασιλικὸν διάταγμα ἐν ᾧ καθωρίσθη ὅτι τὰ γραμματόσημα ἐκτυποῦνται εἰς τὸ ἐθνικὸν σφραγιστήριον, ἐπιτιθέμενα δὲ ἐπὶ τῶν ἐπιστολῶν διαγράφονται διὰ τῆς «ρομβοειδοῦς στικτῆς σφραγῖδος, φερούσης ἐν τῷ μέσῳ τὸν ἀριθμὸν τοῦ ταχυδρομικοῦ γραφείου τῆς ἀποστολῆς».

Ὁ νόμος ΧϞΓ' ἐτέθη ἐν ἰσχύϊ ἀπὸ τῆς 1ης Ὀκτωβρίου 1861, διὰ τοῦ ἀπὸ 5ης Σεπτεμβρίου 1861 ἐκτελεστικοῦ διατάγματος. Τὸ σχῆμα, οἱ χρωματισμοί, αἱ διαστάσεις κλπ. τῶν πρώτων ἐκδοθέντων ἑλληνικῶν γραμματοσήμων καθωρίσθησαν διὰ τοῦ ἀπὸ 8ης Ἰουνίου 1860 διατάγματος, καθ' ὃ «τὸ γραμματόσημον ἔχει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, πλάτους μὲν 18, μήκους δὲ 22 ὑποχιλιομέτρων, καὶ φέρει ἄνωθεν τὰς λέξεις ἑλληνικὸν γραμματόσημον καὶ κάτωθι τὴν ἀξίαν τοῦ γραμματοσήμου δι' ἀριθμοῦ. Εἶναι ἑπτὰ κλάσεων καὶ διακρίνεται τὸ ἀνῆκον εἰς ἑκάστην αὐτῶν δι' ἰδίου χρώματος, ὡς ἕπεται:

1	κλάσις	λεπ.	1	χρώματος	μελανοῦ
2	»	»	2	»	ὠχροῦ
3	»	»	5	»	πρασίνου
4	»	»	10	»	κυανοῦ
5	»	»	20	»	ἰώδους
6	»	»	40	»	πορφυροῦ
7	»	»	80	»	χρυσοειδοῦς».

Οἱ ὡς ἄνω χρωματισμοὶ τῶν γραμματοσήμων ἐτροποποιήθησαν διὰ νεωτέρου διατάγματος τῆς 24ης Αὐγούστου 1860, ὡς ἑξῆς:

1	κλάσις	λεπ.	1	χρώματος	ὑπομέλανος (καστ νόχρου)
2	»	»	2	»	ὠχροῦ
3	»	»	5	»	πρασίνου
4	»	»	10	»	χρυσοειδοῦς
5	»	»	20	»	κυανοῦ
6	»	»	40	»	ἰώδους
7	»	»	80	»	πορφυροῦ

Ἡ χάραξις τῆς πλακὸς τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ γραμματοσήμου ἐξετελέσθη παρὰ τοῦ Γάλλου καλλιτέχνου Albert Barre. Ὁ ἐκλεγεὶς τύπος προσωμοίαζεν ἀπολύτως πρὸς τὸν τύπον τοῦ πρώτου ἐκδοθέντος γαλλικοῦ γραμματοσήμου τοῦ 1849, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ ἐν τῷ γαλλικῷ παριστωμένη κεφαλὴ τῆς Δήμητρος ἀντικατεστάθη διὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἑρμοῦ.

Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ γραμματόσημα ἐξετυπώθησαν ἐν Παρισίοις διὰ τῆς χαλκογραφικῆς μεθόδου παρὰ τῷ τυπογραφείῳ τοῦ Ernest Meyer. Ὑπάρχουσι καὶ οἱ ὑποστηρίζοντες ὅτι ταῦτα ἐξετυπώθησαν εἰς τὸ τυπογραφεῖον τοῦ Hulot, διευθυντοῦ τοῦ νομισματοκοπείου τῶν Παρισίων. Κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1929 ὅμως ἀνευρέθησαν ἐν Παρισίοις παρὰ τοῦ ἐμπειρογνώμονος τῶν ἑλληνικῶν γραμματοσήμων Ν. Γαρᾶ φύλλα ὁλόκληρα τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῶν ἑλληνικῶν γραμματοσήμων, διατηρούμενα παρὰ τῆς ἐγγόνης τοῦ χαράκτου Barre, ἅτινα ἔφερον ἐν περιθωρίῳ τὴν ἐπιγραφήν: «Typographie Ernest Meyer, Rue de Vermeuil 22, à Paris». Ἡ ἀνεύρεσις τῶν φύλλων τούτων καθιστᾷ πλέον ἀναμφισβήτητον ὅτι τὰ πρῶτα γραμματόσημα ἐξετυπώθησαν εἰς τὸ τυπογραφεῖον Meyer. Τὸ σχέδιον τῶν πρώτων ἑλληνικῶν γραμματοσήμων εἶναι καλλιτεχνικώτατον, ἡ χάραξίς των λεπτοτάτη καὶ ἡ ἐκτύπωσίς των τόσον ἐπιμεμελημένη, ὥστε ἀποτελοῦσιν ἀληθῆ ἀριστουργήματα.

Κατόπιν τοῦ μνημονευθέντος ἀπὸ 10ης Αὐγούστου 1861 βασιλικοῦ διατάγματος ἡ πλὰξ τῶν 150 γραμματοσήμων μετεφέρθη εἰς Ἀθήνας κατὰ τὸ 1862, ἐξηκολούθησε δὲ ἡ ἐκτύπωσις τούτων ἐν τῷ τυπογραφείῳ τοῦ ἐθνικοῦ σφραγιστηρίου. Ὁ τύπος οὗτος τοῦ γραμματοσήμου, ἑνιαῖος δι' ὅλας τὰς κλάσεις, γνωστὸς δὲ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «μεγάλη κεφαλὴ τοῦ Ἑρμοῦ», διετηρήθη μέχρι τοῦ 1885. Εἰς τὰς ἀρχικὰς ἑπτὰ κλάσεις τοῦ τύπου τούτου προσετέθησαν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1875 καὶ ἄλλαι δύο, τῶν 30 καὶ 60 λεπτῶν. Τὸν πρῶτον τύπον τῶν ἑλληνικῶν γραμματοσήμων διεδέχθησαν ἀπὸ τοῦ 1886 καὶ ἐντεῦθεν κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν οἱ ἑξῆς:

A) ***Τακτικαὶ ἐκδόσεις.*** 1) *Συνήθους χρήσεως.* α) 1866—1900. Σειρὰ 9 κλάσεων ἑνιαίου τύπου «μικρᾶς κεφαλῆς τοῦ Ἑρμοῦ». Τὰ γραμματόσημα ταῦτα ἐξετυπώθησαν κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ ἐν Malines τοῦ Βελγίου ἐργοστάσιον, ἔνθα ἐξετυποῦντο καὶ τὰ βελγικά, ἀκολούθως δέ, ἀπὸ 1889, ἐν Ἀθήναις, ἐν τῷ τυπογραφείῳ τοῦ ἐθνικοῦ σφραγιστηρίου.

β) 1901—1910. Σειρὰ 14 κλάσεων, κοινῶς ἐπικαλουμένη τοῦ «ἱπταμένου Ἑρμοῦ». Τρεῖς τύποι γραμματοσήμων, ἔχοντες ἅπαντες ὡς κυρίαν παράστασιν τὸν Ἑρμῆν ἀγγελιαφόρον. Τὰ γραμματόσημα ταῦτα ἐξετυπώθησαν παρὰ τῷ ἐν Λονδίνῳ ἐργοστασίῳ Perkins, Bacon & Co ἐπὶ χάρτου μεθ' ὑδατοσήμου παριστῶντος στέμμα ὕπερθεν τῶν γραμμάτων Ε.Τ.

γ) 1911—1927. Σειρὰ ἀρχικῶς 16 καὶ ἀκολούθως 18 κλάσεων. Τέσσαρες τύποι γραμματοσήμων (Ἑρμοῦ πετασοφόρου κλπ.). Τὰ γραμματόσημα ταῦτα ἐξετυπώθησαν παρὰ τοῦ ἐν Κερκύρᾳ ἐργοστασίου ἀδελφῶν Ἀσπιώτη, κατὰ τὸ μὲν πρῶτον ἔτος χαλκογραφικῶς, κατὰ δὲ τὰ ὑπόλοιπα λιθογραφικῶς.

δ) 1927. Σειρὰ 14 κλάσεων, 9 τύποι γραμματοσήμων διαφόρων διαστάσεων, παριστάνοντες διάφορα τοπία τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐθνικὰς ἐνδυμασίας. Ἐξετυπώθησαν παρὰ τοῦ ἐν Κερκύρᾳ ἐργοστασίου Ἀσπιώτη καὶ ἐτέθησαν ἐν κυκλοφορίᾳ ἀπὸ τῆς 1ης Ἀπριλίου 1927.

ε) 1933. Σειρὰ τριῶν κλάσεων μεγάλων ἀξιῶν (τῶν 50, 75 καὶ 100 δραχμῶν), ἐκδοθεῖσα πρὸς διευκόλυνσιν τῶν ταχυδρομούντων χρηματόγραφα ἢ ἄλλα εἴδη μεγάλου ὄγκου, βάρους ἢ ἀξίας, δι' ἃ ἀπαιτεῖται σημαντικὸν ταχυδρομικὸν τέλος. Τὰ γραμματόσημα τῆς σειρᾶς ταύτης, ἐκτυπωθέντα χαλκογραφικῶς εἰς τὸ ἐν Κερκύρᾳ ἐργοστάσιον «Ἀσπιώτη-Ἔλκα», εἶναι δίχροα, παριστῶσι δὲ τὸ μὲν τῶν δρχ. 50 τὴν προτομὴν τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου κατὰ τὰς ναυμαχίας τοῦ 1912—1913 ναυάρχου Π. Κουντουριώτη, προβαλλομένην ἐπὶ τῆς ναυαρχίδος του «Γ. Ἀβέρωφ», τῶν δραχ. 75 προτομὴν γυναικὸς συμβολιζούσης τὴν δημοκρατίαν καὶ τῶν δραχ. 100 τὴν προτομὴν τοῦ ἐν τῷ Ἀρχαιολογικῷ μουσείῳ Ἀθηνῶν ἀγάλματος, τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἔφηβος τοῦ Μαραθῶνος».

2) *Δι' εἰδικὰς ταχυδρομικὰς χρήσεις.* α) 1875. Σειρὰ 12 κλάσεων ἐναρίθμων (εἰσπρακτέων) γραμματοσήμων μὲ τὴν ἀξίαν εἰς τὸ μέσον στεφάνης φερούσης τὴν ἐπιγραφὴν «ἐνάριθμον γραμματόσημον» καὶ προβαλλομένης ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου ἐκ μαιάνδρου.

β) 1879. Σειρὰ 12 γραμματοσήμων ἐναρίθμων, ὁμοίων πρὸς τὰ ἀνωτέρω, ἀλλὰ μὲ μεγαλυτέρου μεγέθους ἐπιγραφὰς ἐν τῷ κέντρῳ.

γ) 1902. Σειρὰ 5 γραμματοσήμων «μεταλλικῆς ἀξίας» ἑνιαίου τύπου (Ἑρμοῦ πετασοφόρου), διὰ ταχυδρομικὰ δέματα καὶ ἐπιταγὰς ἐξωτερικοῦ.

δ) 1902. Σειρὰ ἐκ 14 κλάσεων νέου τύπου ἐναρίθμων γραμματοσήμων. Ταῦτα ἐξετυπώθησαν χαλκογραφικῶς ἐν Λονδίνῳ ἐπὶ χάρτου μεθ' ὑδατοσήμου Ε. Τ. καὶ στέμματος, παρὰ τοῦ ἰδίου ἐργοστασίου Perkins, Bacon καὶ Co συγχρόνως μετὰ τῆς ἀντιστοίχου σειρᾶς τρεχούσης χρήσεως. Ἔφερον ὀδόντωσιν διάτρητον (11 $^1/_2$).

ε) 1913. Σειρὰ 14 κλάσεων ἐναρίθμων γραμματοσήμων τοῦ αὐτοῦ, ὡς ἀνωτέρω, τύπου, ἀλλὰ μὲ ὀδόντωσιν πριονοειδῆ καὶ ἄνευ ὑδατοσήμου, ἐκτυπωθεῖσα λιθογραφικῶς ἐν Κερκύρᾳ παρὰ τοῦ ἐργοστασίου ἀδελφῶν Ἀσπιώτου.

στ) 1930. Σειρὰ ἐξ ὀκτὼ κλάσεων τοῦ αὐτοῦ ὡς ἀνωτέρω τύπου, ἐκτυπωθεῖσα καὶ αὐτὴ λιθογραφικῶς ὑπὸ τοῦ ἐργοστασίου «Ἀσπιώτη-Ἔλκα», ἀλλὰ φέρουσα ὀδόντωσιν διάτρητον (13). Ἡ σειρὰ αὕτη πρόκειται νὰ συμπληρωθῇ διὰ δύο ἀκόμη κλάσεων μεγάλων ἀξιῶν (τῶν 50 καὶ 100 δραχμῶν), ἐκδοθησομένων πιθανώτατα ἐντὸς τοῦ 1934 δυνάμει προεδρικοῦ διατάγματος, δημοσιευθέντος ὑπὸ χρονολογίαν 3 Ἀπριλίου 1933.

ζ) 1933. Σειρὰ ἀεροπορικῶν γραμματοσήμων ἀπαρτιζομένη ἐξ ἑπτὰ κλάσεων. Ἐξετυπώθησαν χαλκογραφικῶς ἐν Κερκύρᾳ ὑπὸ τοῦ ἐργοστασίου «Ἀσπιώτη-Ἔλκα» καὶ εἶναι τριῶν τύπων, οἵτινες ἔχουσιν ἅπαντες ὡς κοινὸν χαρακτηριστικὸν εἰς τὴν ἐπ' αὐτῶν παράστασιν τὴν εἰκόνα ἑνὸς ἱπταμένου ἀεροπλάνου.

Δυνάμει τῶν ὑφισταμένων εἰδικῶν συμβάσεων, τὰ ταχυδρομικὰ ἀντικείμενα τὰ φέροντα τὸ κεκανονισμένον, ἀναλόγως τοῦ βάρους των κλπ., ἀεροπορικὸν γραμματόσημον, ἀποστέλλονται ἀεροπορικῶς ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ δικτύου τῆς Παγκοσμίου Ταχυδρομικῆς Ἑνώσεως, χρησιμοποιουμένης πρὸς τοῦτο πάσης τακτικῆς ἀεροπορικῆς γραμμῆς ἐκ τῶν λειτουργουσῶν μεταξὺ τοῦ τόπου τῆς ἀποστολῆς των καὶ τοῦ τόπου τοῦ προορισμοῦ των. Ξένοι τινὲς κατάλογοι συμπεριλαμβάνουσι κακῶς μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν ἀεροπορικῶν γραμματοσήμων καὶ μερικὰ ἔνσημα, τὰ ὁποῖα, δυνάμει εἰδικοῦ προσωρινοῦ προνομίου, ἐξέδωκε πρὸς ἀποκλειστικὸν αὐτῆς ὄφελος ἡ ἰταλικὴ ἑταιρεία «Ἀεροεσπρέσσο». Τὰ ἔνσημα ὅμως ταῦτα, ἐξυπηρετοῦντα καθαρῶς κερδοσκοπικοὺς σκοποὺς τῆς ἑταιρείας, οὐδόλως εἶναι γραμματόσημα, ἐφ' ὅσον οὐδεμίαν ταχυδρομικὴν ἰσχὺν ἔσχον ποτὲ ἐπὶ τοῦ παγκοσμίου ταχυδρομικοῦ δικτύου· ἐχρησίμευσαν ἀποκλειστικῶς ὡς εἰσιτήρια, ἐπὶ τῶν ὑδροπλάνων τῆς ἰδίας ἑταιρείας καὶ μόνον, εἰς τὰς φερούσας ταῦτα ἐπιστολάς. Τοιούτων ἐνσήμων ἐξέδωκεν ἡ «Ἀεροεσπρέσσο» μίαν σειρὰν ἐκ τεσσάρων τύπων τῷ 1926, ἑτέραν ἐκ τριῶν κλάσεων ἑνιαίου τύπου κατὰ Μάϊον τοῦ 1928 καὶ τρίτην καὶ τελευταίαν ἐξ ἑπτὰ κλάσεων καὶ ἰσαρίθμων τύπων, περὶ τὰ τέλη τοῦ αὐτοῦ ἔτους, μὲ τὴν ὁποίαν καὶ ἔληξε τὸ σχετικὸν προνόμιόν της.

B) ***Ἔκτακτοι ἐκδόσεις.*** α) 1900. Ἔκδοσις γενομένη δι' ἐπισημάνσεως διαφόρων γραμματοσήμων προηγουμένων ἐκδόσεων μὲ νέας ἀξίας, πρὸς ἐξοικονόμησιν προσωρινῶν ἀναγκῶν τῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας, δημιουργηθεισῶν συνεπείᾳ ἐξαντλήσεως τῶν ἀντιστοίχων ἀξιῶν τῆς τότε ἐν κυκλοφορίᾳ τακτικῆς σειρᾶς συνήθους χρήσεως, πρὸ τῆς κυκλοφορίας τῆς ὑπὸ κατασκευὴν νέας τοιαύτης (τοῦ 1901). Ἡ ἔκτακτος αὕτη ἔκδοσις περιελάμβανεν ὀκτὼ κλάσεις.

β) 1900. Μεταλλικῆς ἀξίας. Ἡ ἔκδοσις αὕτη ἐγένετο ὡσαύτως δι' ἐπισημάνσεως διαφόρων ἀξιῶν προηγουμένων ἐκδόσεων μὲ νέαν ἀξίαν καὶ μὲ τὰ ψηφία *Α Μ* (ἀρχικὰ τῶν λέξεων: ἀξία μεταλλική) πρὸς δημιουργίαν εἰδικῆς σειρᾶς γραμματοσήμων, προοριζομένων διὰ τὰς ἐπιταγὰς καὶ τὰ δέματα ἐξωτερικοῦ καὶ διατιμωμένων εἰς χρυσᾶς δραχμὰς (ἢ λεπτά). Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐκδόσεως ταύτης ὑπηγορεύθη ἐκ τῆς ὑφισταμένης τότε συναλλαγματικῆς διαφορᾶς καὶ μέχρις ἐκδόσεως εἰδικῆς τακτικῆς σειρᾶς, γενομένης τῷ 1902. Ἡ ἔκτακτος αὕτη ἔκδοσις περιελάμβανε δέκα κλάσεις, ἐξ ὧν αἱ τέσσαρες ἦσαν ἐπὶ γραμματοσήμων τύπου «κεφαλῆς Ἑρμοῦ» καὶ αἱ ὑπόλοιποι ἓξ ἐπὶ «ὀλυμπιακῶν» τοῦ 1896.

γ) 1912. Γενομένη δι' ἐπισημάνσεως γραμματοσήμων διαφόρων ἀξιῶν τῆς τακτικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1911, καθὼς καὶ εἰκοσαλέπτων τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1901 μὲ τὸ ἐπισήμασμα «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ», πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ταχυδρομικῶν ἀναγκῶν τῶν διαφόρων χωρῶν τῶν καταληφθεισῶν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τοὺς πολέμους 1912—1913. Ἡ σειρὰ αὕτη περιελάμβανεν ἐν ὅλῳ δέκα ἑπτὰ κλάσεις, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἐξεδόθη καὶ μὲ ἐρυθρὰν καὶ μὲ μέλαιναν ἐπισήμανσιν.

δ) 1912. Σειρὰ ἐνάριθμος, γενομένη δι' ἐπισημάνσεως ἐναρίθμων γραμματοσήμων πασῶν τῶν ἀξιῶν τῆς ἐκδόσεως 1902 (πλὴν τῆς τῶν 25 λ.) διὰ τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω ἐπισημάνσεως «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ», ἵνα χρησιμοποιηθῶσιν ὡς εἰσπρακτέα γραμματόσημα εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καταληφθείσας χώρας. Περιελάμβανε συνεπῶς δεκατρεῖς ἀξίας, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἐκυκλοφόρησε καὶ μὲ ἐρυθρὰν καὶ μὲ μέλαιναν ἐπισήμανσιν.

ε) 1917. Ἐγένετο ὑπὸ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ προσωρινῆς κυβερνήσεως καὶ ἐκυκλοφόρησεν εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὅσα ἐτέλουν τότε ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν της. Ἀπηρτίζετο ἐκ δώδεκα ἀξιῶν.

στ) 1917. Ἐγένετο ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις κυβερνήσεως δι' ἐπισημάνσεως γραμματοσήμων πασῶν τῶν ἀξιῶν τῆς τακτικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1911—1927 (πλὴν τῶν λεπτῶν 15 καὶ 80, αἵτινες δὲν εἶχον ἀκόμη ἐκδοθῆ τότε, καὶ τῶν δραχμῶν 25) μὲ σύμπλεγμα τῶν ψηφίων Ε. Τ. (ἀρχικῶν τῶν λέξεων ἑλληνικὸν ταχυδρομεῖον) καὶ μικρὸν στέμμα ἄνωθεν αὐτοῦ, πρὸς διάκρισιν τῶν γραμματοσήμων τῶν χρησιμοποιουμένων τότε ὑπὸ τῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας, διὰ συνήθη χρῆσιν, εἰς ὅσα μέρη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους δὲν εἶχον ὑπαχθῆ εἰς τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ προσωρινὴν κυβέρνησιν. Ἡ ὅλη σειρὰ περιελάμβανε δέκα πέντε κλάσεις.

ζ) 1932. Σειρὰ ἓξ κλάσεων (δύο τῶν δραχ. 1.50, τριῶν τῶν δρχ. 2 καὶ μιᾶς τῶν δρχ. 4), γενομένη δι' ἐπισημάνσεως γραμματοσήμων τῶν ἀπεσυρμένων τῆς κυκλοφορίας ἀναμνηστικῶν ἐκδόσεων τοῦ Φαβιέρου καὶ τοῦ Ναυαρίνου μὲ νέαν ἀξίαν. Ἡ σειρὰ αὕτη ἐξεδόθη πρὸς πρόχειρον ἐξυπηρέτησιν ταχυδρομικῶν ἀναγκῶν, δημιουργηθεισῶν συνεπείᾳ τῶν ἀλλεπαλλήλων μεταβολῶν τῶν ταχυδρομικῶν τελῶν ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ, αἵτινες ὑπηγορεύθησαν ἐκ τῆς σημειωθείσης κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ραγδαίας ὑποτιμήσεως τῆς ἐσωτερικῆς ἀξίας τῆς δραχμῆς.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐκτάκτων ἐκδόσεων ἐγένοντο καὶ διάφοροι ἄλλαι, ἑκάστης τῶν ὁποίων τὰ γραμματόσημα προωρίζοντο καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν προσωρινῶς μόνον διὰ τὰς ταχυδρομικὰς ἀνάγκας ὡρισμένης πόλεως ἢ περιοχῆς, προτοῦ τεθῶσιν εἰς χρῆσιν ἐν αὐτῇ τὰ καὶ καθ' ὅλην τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα κυκλοφοροῦντα κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν γραμματόσημα. Αἱ τοπικαὶ αὗται ἐκδόσεις εἶναι:

α) *Λήμνου.* Δύο σειραὶ γενόμεναι τῷ 1912. Ἐκ τούτων ἡ μὲν πρώτη, ἀπαρτιζομένη ἐκ δέκα κλάσεων καὶ κυκλοφορήσασα μόνον ἐπὶ ὀκταήμερον, ἐξεδόθη προχείρως διὰ τῆς ἐπισημάνσεως, διὰ χειροποιήτου σφραγῖδος, διαφόρων τουρκικῶν γραμματοσήμων τρεχούσης χρήσεως, τῶν ἐκδόσεων 1908 καὶ 1909—1910, καθὼς καὶ εἰσπρακτέων τῆς ἐκδόσεως 1909, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «ΕΛΛΑΣ ΛΗΜΝΟΣ» εἰς δύο στίχους. Ἡ ἑτέρα σειρὰ ἐγένετο ἐξ ἑλληνικῶν γραμματοσήμων συνήθους χρήσεως, τῶν ἐκδόσεων 1901, 1911—1927 (εἴτε χαλκογραφημένων εἴτε λιθογράφων) καὶ 1912 (μὲ τὸ ἐπισήμασμα «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ»), ἐφ' ὧν ἐτέθη τυπογραφικῶς ἡ ἐπιγραφὴ «ΛΗΜΝΟΣ». Αἱ δέκα ἓξ ἀξίαι, ἐξ ὧν ἀπαρτίζεται ἡ σειρὰ αὕτη, ἐξετυπώθησαν πᾶσαι καὶ μὲ μέλαν καὶ μὲ ἐρυθρὸν ἐπισήμασμα· διὰ τὸν λόγον τοῦτον καὶ ἐπειδὴ ἐξ ἄλλου τινὲς τῶν ἀξιῶν ἀπαντῶσιν ἐπὶ γραμματοσήμων πλειοτέρων τοῦ ἑνὸς τύπου, ἡ ὅλη σειρὰ περιλαμβάνει ἐν ὅλῳ 38 κλάσεις.

β) *Μυτιλήνης.* Δύο σειραὶ συνήθους χρήσεως γενόμεναι τῷ 1912 δι' ἐπισημάνσεως διαφόρων

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Πίναξ IV. Ἐκδόσεις γραμματοσήμων γενόμεναι οὐχὶ πρὸς ἐξυπηρέτησιν ταχυδρομικῶν ἀναγκῶν.

[1—8) Τύποι ἐκδόσεως 1896 (ἀναμνηστικὴ ἔκδοσις πρώτων Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων. 1, Πύκται. 2, Δισκοβόλος τοῦ Μύρωνος. 3, Τέθριππον Ἅρμα. 4, Ἀμφορεὺς εἰκονίζων τὴν Παλλάδα Ἀθηνᾶν. 5, Τὸ Ἀθηναϊκὸν Στάδιον μετὰ τῆς Ἀκροπόλεως. 6, Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλους. 7, Ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν. 8, Ἡ Νίκη τοῦ Παιωνίου). 9—17) Τύποι ἐκδόσεως 1906 (ἀναμνηστικὴ σειρὰ Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων 1906. 9, Δισκοβόλος Ἀπόλλων. 10, Ἅλτης. 11, Ἡ Νίκη. 12, Παλαισταί. 13, Ἡ Παλλὰς φέρουσα τὸ ἱερὸν πτηνόν. 14, Ὁ Ἡρακλῆς ἀγωνιζόμενος πρὸς τὸν Ἀνταῖον. 15, Ἄτλας προσφέρων τῷ Ἡρακλεῖ τὰ μῆλα τῶν Ἑσπερίδων. 16, Δρομεῖς. 17, Ἀρχαία θυσία). 18—19) Τύποι ἐκδόσεως 1913 (ἐκστρατείας 1912. 18, Τὸ ὄραμα τοῦ Κωνσταντίνου ὑπὲρ τὴν Ἀκρόπολιν. 19, Ἀετὸς πνίγων ὄφιν).]

Digitized by Google

τουρκικῶν γραμματοσήμων τῶν ἐκδόσεων 1908 καὶ 1909 μὲ τρίστιχον μέλαιναν ἐπιγραφὴν «Ἑλληνικὴ κατοχὴ Μυτιλήνης». Ἐκ τούτων ἡ πρώτη περιλαμβάνει δέκα ἓξ κλάσεις, ἐξ ὧν δύο, κατ' ἐξαίρεσιν, φέρουσι τὸ ἐπισήμασμα κυανοῦν. Ἡ ἑτέρα σειρὰ περιλαμβάνει τέσσαρας κλάσεις γραμματοσήμων, ἐφ' ὧν ἔχει ἀναγραφῇ δι' ἐπισημάνσεως (μελαίνης εἰς τὰς δύο καὶ κυανῆς εἰς τὰς ἄλλας δύο), πλὴν τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς, καὶ νέα ἀξία εἰς λεπτὰ ἢ δραχμάς. Πᾶσαι αἱ κλάσεις ἀμφοτέρων τῶν σειρῶν τούτων ἀπαντῶσι μὲ τὴν ἐπισήμανσιν ἐπιτεθειμένην εἴτε ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω εἴτε ἀντιστρόφως, ἐγένοντο δὲ ἐπὶ γραμματοσήμων τρεχούσης χρήσεως, πλὴν μιᾶς κλάσεως τῆς πρώτης σειρᾶς, γενομένης ἐπὶ ἐναρίθμων γραμματοσήμων τοῦ ἑνὸς γροσίου τῆς ἐκδόσεως 1908.

γ) *Χίου*. Γραμματόσημον τεθὲν ἐν χρήσει ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ τῷ 1913 καὶ γενόμενον ἐπιτοπίως δι' ἐπισημάνσεως 25λέπτων ἑλληνικῶν γραμματοσήμων συνήθους χρήσεως τῆς ἐκδόσεως 1911—1927 (λιθογράφων) μὲ καρμινόχρουν ἐπιγραφὴν ἀποτελουμένην ἐκ τῶν ψηφίων Ε. Δ., χωριζομένων ὑπὸ ἀστερίσκου, καὶ ἐκ δύο λεπτῶν ὁριζοντίων γραμμῶν ὕπερθεν τούτων.

δ) *Δεδεαγάτς*. Τέσσαρες διάφοροι σειραί, ἐκδοθεῖσαι τῷ 1913. Τῆς πρώτης ἐκ τούτων τὰ γραμματόσημα εἶναι τριῶν ἀξιῶν καὶ ἀποτελοῦνται ἁπλῶς ἐκ τετραστίχου μελαίνης ἐπιγραφῆς ἐκτυπωθείσης ἐπὶ λεπτοῦ χάρτου φέροντος καὶ τὸ ἀποτύπωμα τμήματος κυκλικῆς ἐρυθρᾶς σφραγῖδος μὲ ἄγκυραν εἰς τὸ μέσον καὶ περιφερικῶς τὰς λέξεις «ΣΤΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ». Τοὺς τρεῖς στίχους τῆς ἐπιγραφῆς ἀποτελεῖ ἡ φράσις «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΔΕΔΕΑΓΑΤΣ», τὸν δὲ τέταρτον ἡ ἀξία τοῦ γραμματοσήμου εἰς λεπτά. Ἡ δευτέρα σειρά, ἀπαρτιζομένη ἐκ πέντε ἀξιῶν, ἐγένετο δι' ἐπισημάνσεως βουλγαρικῶν γραμματοσήμων συνήθους χρήσεως, τῆς ἐκδόσεως 1911, μὲ τὴν αὐτὴν ὡς τῆς προηγουμένης σειρᾶς ἐπιγραφὴν καὶ νέαν ἀξίαν εἰς λεπτὰ ἢ δραχμήν. Τῆς τρίτης καὶ τῆς τετάρτης σειρᾶς τὰ γραμματόσημα συνίστανται πάλιν, ὡς τὰ τῆς πρώτης, ἐξ ἁπλῆς ἐπιγραφῆς ἐκτυπωθείσης ἐπὶ κοινοῦ χάρτου ἄνευ παραστάσεώς τινος καὶ φέροντος μόνον τὸ ἀποτύπωμα τμήματος κυκλικῆς σφραγῖδος μὲ ἄγκυραν εἰς τὸ μέσον. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι κυανῆ καὶ εἰς πέντε στίχους, τὸν πρῶτον ἐκ τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἡ λέξις «ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΝ», τοὺς ἄλλους τρεῖς ἡ ἰδία ὡς καὶ τῶν προηγουμένων ἐκδόσεων ἐπιγραφή, καὶ τὸν πέμπτον ἡ ἀξία τοῦ γραμματοσήμου. Ἐκ τῶν τελευταίων τούτων δύο σειρῶν ἡ μὲν περιλαμβάνει ἓξ ἀξίας καὶ ἔχει γίνει ἐπὶ χάρτου ἀνοικτοῦ θαλασσόχρου μὲ σφραγῖδα ἐρυθράν, ἔχουσαν ὡς ἐπιγραφὴν τὰς λέξεις «ΘΩΡΗΚΤΟΝ ΣΠΕΤΣΑΙ», ἡ δ' ἑτέρα περιλαμβάνει ὀκτὼ ἀξίας, γενομένας ἐπὶ χάρτου λευκοῦ φέροντος σφραγῖδα τελείως ὁμοίαν μὲ τῆς πρώτης σειρᾶς, ἀλλὰ κυανῆν.

ε) *Καβάλλας*. Σειρὰ ἐκ δώδεκα κλάσεων, γενομένη τῷ 1913 δι' ἐκτυπώσεως, ἐπὶ βουλγαρικῶν γραμματοσήμων συνήθους χρήσεως τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1911, ἐπισημάσματος ἀποτελουμένου ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ» εἰς δύο στίχους καὶ νέας ἀξίας εἰς λεπτὰ ἢ δραχμάς.

στ) *Καστελλορίζου*. Σειρὰ ἐκ δέκα κλάσεων κατανεμημένων εἰς τέσσαρας ἀξίας, γενομένη τῷ 1913 δι' ἐπισημάνσεως τουρκικῶν γραμματοσήμων συνήθους χρήσεως τῶν ἐκδόσεων 1909—1910, καθὼς καὶ εἰσπρακτέων τοῦ ἑνὸς γροσίου τῆς ἐκδόσεως 1909, μὲ τὰ ψηφία Ε. Δ. καὶ μὲ ἀριθμοὺς δηλωτικοὺς τῆς νέας ἀξίας τῶν γραμματοσήμων εἰς λεπτά.

ζ) *Ἰκαρίας*. Σειρὰ ἐκ πέντε ἀξιῶν, γενομένη τῷ 1913 δι' ἐπισημάνσεως ἑλληνικῶν γραμματοσήμων συνήθους χρήσεως τῆς ἐκδόσεως 1911, μὲ δίστιχον ἐπιγραφὴν «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ», ἐκτυπωθεῖσαν προχείρως διὰ χειροποιήτου σφραγῖδος.

η) *Γκιουμουλτζίνας (Κομοτινῆς)*. Σειρὰ ἐκ τεσσάρων κλάσεων, γενομένη τῷ 1913 δι' ἐπισημάνσεως τουρκικῶν γραμματοσήμων τῆς ἐκδόσεως 1909—1910 μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΓΚΙΟΥΜΟΥΛΤΖΙΝΑΣ» ἄνω, τὸν θυρεὸν τοῦ ἑλληνικοῦ στέμματος εἰς τὸ μέσον, καὶ κάτω τὴν ἀξίαν τοῦ γραμματοσήμου εἰς λεπτά.

θ) *Σάμου*. Δύο σειραί, γενόμεναι τῷ 1915 δι' ἐπισημάνσεως γραμματοσήμων τῆς Σάμου ἀπεσυρμένων τῆς κυκλοφορίας, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Γενικὴ Διοίκησις Σάμου». Ἐκ τούτων ἡ μία, περιλαμβάνουσα ἑπτὰ κλάσεις, ἐγένετο ἐπὶ γραμματοσήμων τῆς ἐκδόσεως 1912 μὲ παράστασιν κεφαλῆς Ἑρμοῦ πετασοφόρου καὶ μὲ ἐπισήμασμα «ΕΛΛΑΣ» διὰ παχέων ψηφίων, ἡ δ' ἑτέρα, περιλαμβάνουσα πέντε κλάσεις, ἐγένετο ἐπὶ γραμματοσήμων τῆς ἀναμνηστικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1913. Τὸ προϊὸν τῆς πωλήσεως πάντων τῶν γραμματοσήμων τούτων διετίθετο ἀποκλειστικῶς ὑπὲρ τοῦ νοσοκοκομείου τῆς νήσου.

ι) *Βορείου Ἠπείρου*. Δύο σειραί, γενόμεναι δι' ἐπισημάνσεως ἑλληνικῶν γραμματοσήμων μὲ τὸ ἐπίσημασμα «Β. ΗΠΕΙΡΟΣ» καὶ κυκλοφορήσασαι κατὰ τὰ ἔτη 1915 καὶ 1916, διαρκούσης τῆς καταλήψεώς της ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐντολῇ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ἐκ τῶν σειρῶν αὐτῶν ἡ μία, περιλαμβάνουσα ἕνδεκα ἀξίας, ἐγένετο ἐπὶ γραμματοσήμων τῆς ἀναμνηστικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1913, ἡ δ' ἄλλη, περιλαμβάνουσα δεκατέσσαρας ἀξίας, ἐπὶ γραμματοσήμων τῆς τακτικῆς ἐκδόσεως συνήθους χρήσεως τοῦ 1911—1927.

ια) *Σμύρνης*. Σειρὰ ἐξ ἑπτὰ κλάσεων γραμματοσήμων συνήθους χρήσεως καὶ σειρὰ δύο κλάσεων εἰσπρακτέων, γενόμεναι ἀμφότεραι τῷ 1919, διαρκούσης τῆς κατοχῆς τῆς Σμύρνης ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, δι' ἐπισημάνσεως ἑλληνικῶν γραμματοσήμων συνήθους χρήσεως τῆς ἐκδόσεως 1917 (μὲ τὸ ἐπισήμασμα ΕΤ) ἡ πρώτη καὶ εἰσπρακτέων τῆς ἐκδόσεως 1913 ἡ δευτέρα, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «ΕΤ ΣΜΥΡΝΗ» εἰς δύο στίχους.

ιβ) *Θρᾴκης*. Τρεῖς σειραί, ἐκδοθεῖσαι τῷ 1920, μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θρᾴκης ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Ἐκ τούτων ἡ πρώτη, περιλαμβάνουσα 28 κλάσεις, ἐγένετο δι' ἐπισημάνσεως διαφόρων ἑλληνικῶν γραμματοσήμων συνήθους χρήσεως τῆς τακτικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1911—1927 καὶ τῆς ἐκτάκτου ἐκδόσεως τοῦ 1917 (μὲ τὸ ἐπισήμασμα ΕΤ) μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Διοίκησις Δυτικῆς Θρᾴκης» εἰς τρεῖς στίχους· ἡ δευτέρα, περιλαμβάνουσα 23 κλάσεις, ἐγένετο δι' ἐπισημάνσεως διαφόρων ἑλληνικῶν γραμματοσήμων τῶν ἰδίων ὡς ἡ προηγουμένη ἐκδόσεων, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Διοίκησις Θρᾴκης» εἰς δύο στίχους, καὶ ἡ τρίτη, περιλαμβάνουσα ἐννέα κλάσεις, ἐγένετο δι' ἐπισημάνσεως διαφόρων τουρκικῶν γραμματοσήμων συνήθους χρήσεως τῶν ἐκδόσεων 1913—1920 μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Ὑπάτη Ἁρμοστεία Θρᾴκης» εἰς δύο στίχους καὶ κάτωθεν ταύτης νέαν ἀξίαν εἰς λεπτὰ ἢ δραχμάς.

Εἰς ἄλλας ἐπίσης ἑλληνικὰς χώρας, πρωτοῦ αὗται ἀποτελέσωσι τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, εἶχον τεθῇ ἐν κυκλοφορίᾳ τοπικὰ γραμματόσημα εἴτε παρὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν χωρῶν, καθ' ὃν χρόνον ἀπετέλουν αὐτοτελεῖς πολιτείας, εἴτε παρὰ τῶν ἀρχῶν τῶν ξένων κρατῶν, ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῶν ὁποίων διετέλουν προσωρινῶς. Τοιαῦτα γραμματόσημα, ἅτινα, εἰ καὶ στενῶς συνδεόμενα μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν μερῶν εἰς ἃ ἐκυκλοφόρησαν, δὲν δύνανται ἐν τούτοις νὰ συγκαταριθμηθῶσι μεταξὺ τῶν καθαυτὸ ἑλληνικῶν, εἶναι:

1) Τῶν Ἰονίων νήσων, ὅταν ἀπετέλουν ἀγγλικὴν κτῆσιν, ἐκδοθέντα τῷ 1859 καὶ κυκλοφορήσαντα μέχρι τοῦ 1864, ὅτε αἱ νῆσοι αὗται προσηρτήθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα.

2) Τῆς Θεσσαλίας, ἐκδοθέντα καὶ χρησιμοποιηθέντα ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ διαρκούσης τῆς κατοχῆς της ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ κατὰ τὸν Ἑλληνοτουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1897.

3) Τῆς Κρήτης, ἐκδοθέντα καὶ κυκλοφορήσαντα ἐν αὐτῇ ἀπὸ τοῦ 1898, ὁπότε, ἀναγνωρισθεῖσα ὡς αὐτόνομος πολιτεία, ἐξεκενώθη ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ ἐτέθη ὑπὸ τὴν προσωρινὴν κατοχὴν τῶν Προστατίδων Δυνάμεων, μέχρι τοῦ 1913, ὅτε συνετελέσθη ἡ πλήρης ἕνωσίς της μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου.

4) Τῆς Σάμου, ἐκδοθέντα τῷ 1912 καὶ 1913, μετὰ τὴν ἀνακήρυξιν τῆς ἀνεξαρτησίας της ἀπὸ τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας μέχρι τῆς ἐν αὐτῇ ἐγκαταστάσεως τακτικῶν ἑλληνικῶν πολιτικῶν ἀρχῶν.

5) Τῆς Ἰκαρίας, ἐκδοθέντα τῷ 1912, μετὰ τὴν ἀνακήρυξιν αὐτῆς ὡς ἐλευθέρας πολιτείας.

6) Τῆς Θρᾴκης, ἐκδοθέντα ἀφ' ἑνὸς τῷ 1913 ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὅταν, ἐπωφελούμενοι οὗτοι τῆς ἥττης τῶν Βουλγάρων ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Σέρβων, ἀνακατέλαβον μέγα μέρος τῆς Θρᾴκης, ἥν, μετὰ τὴν ἰδίαν αὐτῶν ἧτταν κατὰ τὸν ὀλίγους μῆνας πρότερον τερματισθέντα Βαλκανοτουρκικὸν πόλεμον, εἶχον ἀναγκασθῇ νὰ παραχωρήσουν εἰς τὴν Βουλγαρίαν, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῷ 1919—1920, διαρκούσης τῆς διασυμμαχικῆς κατοχῆς τῆς Δυτικῆς Θρᾴκης.

7) Τῆς Ἠπείρου, ἐκδοθέντα καὶ κυκλοφορήσαντα εἰς διαφόρους περιοχὰς τῆς Βορείου Ἠπείρου ἀπὸ τοῦ 1914 μέχρι τοῦ 1915, ἤτοι καθ' ἣν ἐποχὴν εἶχον κηρύξει τὴν αὐτονομίαν των, ἐπαναστατήσασαι κατὰ τῆς ἀλβανικῆς κυριαρχίας μέχρι τῆς στρατιωτικῆς ἀνακαταλήψεώς των ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος.

8) Τῆς Κερκύρας, τεθέντα εἰς κυκλοφορίαν ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν διαρκούσης τῆς κατοχῆς της ὑπὸ τοῦ στόλου των κατ' Αὔγουστον τοῦ 1923.

Γ) ***Ἐκδόσεις μὴ ὑπαγορευθεῖσαι ἐκ ταχυδρομικῶν ἀναγκῶν.*** α) 1896. Σειρὰ 12 κλάσεων μὲ διαφόρους ἀρχαϊκὰς παραστάσεις, ἀναμνηστικὴ τῆς ἐν Ἑλλάδι διεξαγωγῆς τῶν πρώτων Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων. Τὰ γραμματόσημα ταῦτα ἐσχεδιάσθησαν παρὰ τοῦ Γάλλου καλλιτέχνου Guilleron, ἐχαράχθησαν παρὰ τοῦ E. Mouchon καὶ ἐξετυπώθησαν εἰς τὸ ἐν Παρισίοις τυπογραφεῖον τοῦ γαλλικοῦ ἐθνικοῦ σφραγιστηρίου.

β) 1906. Σειρὰ 14 γραμματοσήμων μὲ διαφόρους ἀρχαϊκὰς παραστάσεις, ἀναμνηστικὴ τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων τοῦ 1906. Τὰ γραμματόσημα ταῦτα, γενόμενα ἐπὶ χάρτου φέροντος ὡς ὑδατόσημον στέμμα μὲ τὰ γράμματα Ε. Τ., ἐχαράχθησαν καὶ ἐξετυπώθησαν ἐν Λονδίνῳ παρὰ τοῦ οἴκου J. P. Segg καὶ Co.

γ) 1913. Σειρὰ 16 γραμματοσήμων ἀναμνηστικῶν τῆς νικηφόρου ἐκβάσεως τῆς ἐκστρατείας τοῦ 1912. Ἀπετέλουν δύο τύπους, ἐξ ὧν ὁ εἷς παριστᾷ τὸν σταυρὸν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐν τούτῳ νίκα», ἀκτινοβολοῦντα ὑπεράνω τῆς Ἀκροπόλεως, ὁ δὲ ἕτερος ἀετὸν πνίγοντα ὄφιν. Ἐξετυπώθησαν ἐν Κερκύρᾳ παρὰ τῶν ἀδελφῶν Ἀσπιώτου.

δ) 1913. Ἀναμνηστικὸν γραμματόσημον τῆς προσαρτήσεως τῆς Κρήτης εἰς τὴν Ἑλλάδα. Παριστᾷ τὸν λιμένα τῆς Σούδας μὲ τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν ἀναπεπταμένην καὶ φέρει ἑκατέρωθεν τῆς εἰκόνος τὰς ἐπιγραφὰς «1 Φεβρουαρίου 1913—1 Μαΐου 1913».

ε) 1914. Σειρὰ δύο γραμματοσήμων ἑνιαίου τύπου ὑπὲρ τοῦ Ταμείου τῆς Ἐθνικῆς Περιθάλψεως, ἅτινα ἐπεκολλῶντο ὑποχρεωτικῶς ἐπὶ τῶν ταχυδρομικῶν δελταρίων καὶ ἐπιστολῶν εἰς ὡρισμένας ἡμέρας τοῦ ἔτους μέχρι τοῦ 1929. Τὰ ἐκ τῆς πωλήσεώς των εἰσπραττόμενα ποσὰ διετίθεντο διὰ τὴν περίθαλψιν τραυματιῶν πολέμου κλπ.

στ) 1917. Σειρὰ 12 γραμματοσήμων, ἐξ ὧν 9 τῆς τακτικῆς σειρᾶς τοῦ 1901 καὶ 3 τῆς ἀναμνηστικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1912, ἐπισεσημασμένων διὰ τῶν γραμμάτων Κ Π., ὑπὲρ τοῦ Ταμείου τῆς Κοινωνικῆς Προνοίας. Πλὴν τῶν γραμματοσήμων τούτων ἐπεσημάνθησαν ὁμοίως μὲ τὸ αὐτὸ ἐπισήμασμα καὶ χαρτόσημα τῶν Νέων Χωρῶν, ἅτινα ἐχρησιμοποιήθησαν οὕτως ὡς γραμματόσημα, σχηματίσαντα ἑτέρας 17 κλάσεις. Τὰ γραμματόσημα τῆς σειρᾶς ταύτης ἐπεκολλῶντο ὑποχρεωτικῶς ἐπὶ τῶν ἀποστελλομένων διὰ τοῦ ταχυδρομείου ἐπιστολῶν κλπ. καὶ τὰ ἐκ τῆς πωλήσεως αὐτῶν ποσὰ διετίθεντο ὑπὲρ τοῦ Ταμείου Κοινωνικῆς Προνοίας.

ζ) 1921—1923. Τέσσαρα γραμματόσημα ὡσαύτως διὰ φιλανθρωπικοὺς σκοπούς, ἤτοι 1 ὑπὲρ τοῦ Πατριωτικοῦ Συνδέσμου τῶν Ἑλληνίδων καὶ 3 ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ. Ταῦτα ὅμως δὲν ἀναγνωρίζονται εἴς τινας καταλόγους ὡς γραμματόσημα, καθότι δὲν ἀνεκοινώθησαν ἐπισήμως εἰς τὸ ἐν Βέρνῃ Διεθνὲς Ταχυδρομικὸν Γραφεῖον, ἐπειδὴ ἡ ἐπικόλλησίς των εἰς τὰς ἐπιστολὰς κλπ. δὲν ἦτο ὑποχρεωτική.

η) 1923. Σειρὰ 60 γραμματοσήμων, ἀναμνηστικὴ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1922, ἀπαρτισθεῖσα διὰ τῆς ἐπισημάνσεως μὲ τὰς λέξεις «Ἐπανάστασις 1922» διαφόρων ἑλληνικῶν καὶ κρητικῶν γραμματοσήμων προηγουμένων ἐκδόσεων.

θ) 1924. Σειρὰ 2 ἀναμνηστικῶν τῆς ἑκατονταετηρίδος ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ λόρδου Βύρωνος. Ἐκ τούτων τὸ μὲν τῶν 80 λεπτῶν φέρει ὡς παράστασιν τὴν προτομὴν τοῦ Βύρωνος, τὸ δὲ τῶν 2 δραχμῶν, ἀποτελοῦν ἀληθὲς καλλιτέχνημα, τὴν ἀποβίβασιν τοῦ Βύρωνος ἐν Μεσολογγίῳ ἐξ ἀντιγράφου πίνακος τοῦ ζωγράφου Βρυζάκη. Ἡ ἐκτύπωσις αὐτῶν ἐγένετο ἐν Λονδίνῳ παρὰ τοῦ ἐργοστασίου Bradbury Wilkinson καὶ Co Ltd.

ι) 1926. Ἀναμνηστικὸν γραμματόσημον τῆς συμπληρώσεως ἑκατονταετηρίδος ἀπὸ τῆς ἐξόδου τῆς φρουρᾶς τοῦ Μεσολογγίου. Παριστᾷ τὴν κόρην τῆς Ἑλλάδος, ἔργον τοῦ Γάλλου γλύπτου David d'Angères, ἐξετυπώθη δὲ παρὰ τοῦ ἐν Κερκύρᾳ ἐργοστασίου ἀδελφῶν Ἀσπιώτη.

ια) 1927. Ἀναμνηστικὴ σειρὰ ἐκ τριῶν γραμματοσήμων ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῆς Ἀκροπόλεως ὑπὸ τοῦ Φαβιέρου. Τὰ γραμματόσημα ταῦτα, ἑνιαίου τύπου πάντα, παριστῶσι τὴν προτομὴν τοῦ Φαβιέρου ἐντὸς κύκλου δάφνης μὲ τὴν Ἀκρόπολιν εἰς τὸ βάθος, εἶναι δὲ καλλιτεχνικώτατα. Σχεδιασθέντα παρὰ τοῦ ζωγράφου Μπισκίνη, ἐξετυπώθησαν χαλκογραφικῶς παρὰ τοῦ ἐν Λονδίνῳ οἴκου Bradbury Wilkinson καὶ Co Ltd. Εἶναι τὰ μόνα φέροντα τὴν ἐπιγραφὴν «Ἑλληνικὴ Δημοκρατία».

ιά) 1928. Σειρὰ 5 ἀναμνηστικῶν γραμματοσήμων, ἐκδοθεῖσα ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς ναυμαχίας τοῦ Ναυαρίνου, ἥτις ἐξετυπώθη λιθογραφικῶς παρὰ τῶν ἀδελφῶν Ἀσπιώτη ἐν Κερκύρᾳ. Τρεῖς ἐκ τῶν κλάσεων τῆς σειρᾶς ταύτης εἶναι μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀξίας, δραχμῶν 5, φέρουσι δὲ ὡς παράστασιν ἑκάστη τὴν προτομὴν ἑνὸς ἐκ τῶν τριῶν ναυάρχων, οἵτινες διῴκουν κατὰ τὴν ναυμαχίαν τοῦ Ναυαρίνου τοὺς συμπράξαντας στόλους τῶν τριῶν Δυνάμεων, Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσίας. Ἐκ τούτων τὸ παριστῶν τὴν προσωπογραφίαν τοῦ Ἄγγλου ναυάρχου Κόδριγκτον ἐξετυπώθη μὲ τὴν ἐσφαλμένην καὶ σόλοικον διὰ τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν ἐπιγραφὴν Sir Kodrington. Κατόπιν διαβημάτων τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοτελικῆς Ἑταιρείας ἐξεδόθη νέος τύπος τοῦ ἰδίου γραμματοσήμου μὲ διωρθωμένην τὴν ἐπιγραφὴν «Sir Edward Kodrington», ἀλλὰ παρέμεινεν ἐν κυκλοφορίᾳ καὶ ὁ ἐσφαλμένος τύπος, διὰ νὰ μὴ ἀποτελέσουν τὰ κυκλοφορήσαντα ἐν τῷ μεταξὺ ἀντίτυπα τοῦ τύπου τούτου ἀντικείμενον κερδοσκοπίας.

ιγ) 1930. Πανηγυρικὴ σειρὰ ἐκ 18 κλάσεων (ἐξ

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

τῶν ὁποίων εἶναι ἀνὰ δύο τῆς αὐτῆς ἀξίας), ἐκδοθεῖσα ἐπὶ τῷ ἑορτασμῷ τῆς ἑκατονταετηρίδος ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας. Ἐκ τῶν κλάσεων τούτων, αἵτινες ἐξετυπώθησαν ἐν Λονδίνῳ, αἱ ἡμίσεις μὲν ὑπὸ τοῦ οἴκου Bradbury Wilkinson and Co Ltd καὶ αἱ ὑπόλοιποι ὑπὸ τοῦ οἴκου Perkins Bacon and Co, αἱ 15 φέρουσιν ἑκάστη τὴν προσωπογραφίαν ἑνὸς ἐκ τῶν κυριωτέρων ἡρώων καὶ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τοῦ Ἀγῶνος, μία παριστάνει τὴν ἐν Ἁγίᾳ Λαύρᾳ ὕψωσιν τῆς σημαίας τῆς ἐλευθερίας ὑπὸ τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, μία τὴν ἐποποιίαν τῆς ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου καὶ μία, ἡ καλλιτεχνικωτέρα ἴσως πασῶν ἐν τῇ κλασσικῇ της ἁπλότητι, ἐμφανίζει τὸν συγκριτικὸν χάρτην τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1830 καὶ τοῦ 1930.

ιδ) 1930. Ἀναμνηστικὸν γραμματόσημον τῆς κατὰ τὴν κρητικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866 ἡρωϊκῆς ἀνατινάξεως τῆς μονῆς τοῦ Ἀρκαδίου ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου Γαβριήλ, ἐκτυπωθὲν ἐν Λονδίνῳ ὑπὸ τοῦ οἴκου Bradbury Wilkinson and Co Ltd.

Ἐμπορικὴ ἀξία τῶν ἑλληνικῶν γραμματοσήμων. Ἡ ἐμπορικὴ ἀξία τῶν ἑλληνικῶν γραμματοσήμων τοῦ πρώτου τύπου εἶναι σημαντική. Τελευταίως (1929), κατόπιν ἐπιτυχῶν πωλήσεων διαφόρων μεγάλων συλλογῶν ἑλληνικῶν γραμματοσήμων, ἐν Ἑλβετίᾳ εἰς τιμὰς αὐτόχρημα φανταστικάς, ἡ ζήτησις ἑλληνικῶν γραμματοσήμων εἰς τὰς διεθνεῖς φιλοτελικὰς ἀγορὰς καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ αἱ τιμαί των ηὐξήθησαν σημαντικώτατα καὶ ἐξακολουθοῦν αὐξανόμεναι. Οὕτως ἡ πρώτη ἔκδοσις τῶν ἑλληνικῶν γραμματοσήμων ἡ καλουμένη «παρισινὴ ἔκδοσις» (τύπου μεγάλης κεφαλῆς τοῦ Ἑρμοῦ) ἐξ ἑπτὰ ἀξιῶν, ὀνομαστικῆς ἀξίας μιᾶς δραχμῆς καὶ 58 λεπτῶν ἐν συνόλῳ, ἔχει σήμερον ἀγοραίαν ἀξίαν δραχμῶν εἴκοσι χιλιάδων περίπου, ὅταν εἶναι ἀσφράγιστος, καὶ δέκα χιλιάδων δραχμῶν περίπου, ὅταν εἶναι ἐσφραγισμένη. Αἱ ἐπακολουθήσασαι ἐκδόσεις τοῦ αὐτοῦ τύπου μέχρι τοῦ 1886 ἔχουσι καὶ αὗται σημαντικὴν ἀξίαν, ἐξαρτωμένην ἀπὸ τὸν χρόνον τῆς παραμονῆς των ἐν κυκλοφορίᾳ. Τὸ σπανιώτερον ἑλληνικὸν γραμματόσημον τοῦ τύπου τούτου, ἀλλὰ καὶ ἐν γένει ὅλων τῶν ἑλληνικῶν γραμματοσήμων, εἶναι ἓν εἰκοσάλεπτον κυανοῦν, ἐκδοθὲν ἐν Ἀθήναις ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτην ἔκδοσιν, χωρὶς ἀριθμὸν ἐλέγχου ὄπισθεν, καὶ τοῦ ὁποίου τὸ βάθος τῆς εἰκόνος, πέριξ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἑρμοῦ, παρουσιάζει μίαν ψαθωτὴν ἐπιφάνειαν, γνωστὸν δὲ ὡς ἐκ τούτου ὡς «ψαθωτὸν ἔδαφος» (fond quadrillé). Τὸ γραμματόσημον τοῦτο ἀποτελεῖ ποικιλίαν τοῦ κανονικοῦ τύπου καὶ ἔχει ἐμπορικὴν ἀξίαν 30.000 δραχμῶν περίπου, καὶ τοῦτο διότι τὰ μέχρι σήμερον γνωστὰ ἀντίτυπα τοῦ γραμματοσήμου αὐτοῦ δὲν ὑπερβαίνουσι τὰ 25 εἰς ὁλόκληρον τὸν κόσμον.

Ἡ ἐπακολουθήσασα ἔκδοσις τῆς μικρᾶς κεφαλῆς τοῦ Ἑρμοῦ (βελγικὴ καὶ ἀθηναϊκὴ ἔκδοσις) ἔχει κατὰ πολὺ μικροτέραν ἀξίαν, λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν κυκλοφορησάντων ἀντιτύπων. Ἐκ τούτων μόνον τὰ τοῦ βελγικοῦ τύπου ἔχουσιν ὁπωσοῦν ηὐξημένην ἀξίαν, καὶ ἐξ αὐτῶν τὰ δαντελλωτά, καὶ ἰδίως τὸ 40λεπτον. Σχετικῶς καλὴν τιμὴν ἔχουσιν ἐπίσης αἱ ἐκδόσεις τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων 1896 καὶ 1906, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν σειρὰν τοῦ 1901 (τύπου ἱπταμένου Ἑρμοῦ), ἡ ὁποία ἔχει χαμηλὴν ἐμπορικὴν ἀξίαν. Ἡ κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν κυκλοφορήσασα μικρὰ σειρὰ (ἐκ 5 ἀξιῶν) διὰ τὰ δέματα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνῆλθεν εἰς ἀρκούντως σημαντικὰ ὕψη. Ἀπὸ τοῦ 1912 ὁ τύπος τοῦ πετασοφόρου Ἑρμοῦ καὶ τῆς Ἴριδος, ὅστις παρέμεινεν ἐν κυκλοφορίᾳ, ἐξ αἰτίας τῶν μεσολαβησάντων πολέμων, μέχρι τοῦ 1928 ἔλαβε διάφορα ἐπισημάσματα «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ», «ΛΗΜΝΟΣ» κλπ. Αἱ μεγάλαι ἀξίαι τῶν σειρῶν αὐτῶν ἔχουσιν ὑψηλὰς τιμάς. Τῆς κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν κυκλοφορησάσης σειρᾶς «Ἐκστρατείας 1912» ὅλαι αἱ ἀξίαι ὑπερετιμήθησαν, ἰδίᾳ δὲ τῶν 10 καὶ 25 δραχμῶν, ὧν ἡ σημερινὴ ἐμπορικὴ ἀξία ἀνέρχεται εἰς δραχμὰς 1.000 περίπου τὸ ζεῦγος. Αἱ σειραὶ τοῦ 1917 (προσωρινῆς κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης καὶ ἡ ἐπισεσημασμένη διὰ τοῦ στέμματος) δὲν ἔχουσι σχετικῶς μεγάλην ἀξίαν, ὅπως καὶ τὰ πλεῖστα τῆς σειρᾶς ἐπαναστάσεως 1922. Ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης σειρᾶς μόνον τὸ πεντάδραχμον ἐπὶ κρητικοῦ γραμματοσήμου, παριστῶντος τὴν μονὴν τοῦ Ἀρκαδίου, μὲ ἐρυθρὸν ἐπισήμασμα «ΕΛΛΑΣ», ἔχει ὁπωσδήποτε ἐμπορικὴν ἀξίαν, τιμώμενον ἀντὶ δραχμῶν 250 περίπου. Αἱ νεώτεραι ἀναμνηστικαὶ ἐκδόσεις Βύρωνος, Μεσολογγίου, Φαβιέρου καὶ Ναυαρίνου, μολονότι ζητοῦνται ἀπὸ τοὺς συλλέκτας, δὲν ἔχουσιν εἰσέτι λάβει σταθερὰν ἐμπορικὴν ἀξίαν, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἐν κυκλοφορίᾳ σειρὰ τῶν τοπίων. Τὰ τῆς κοινωνικῆς προνοίας, λόγῳ τοῦ ὅτι ἐκυκλοφόρησαν κατὰ ἑκατομμύρια, δὲν ἔχουσι ζήτησιν καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐμπορικὴ ἀξία τούτων εἶναι ἀσήμαντος.

Ἐκ τῶν ἐναρίθμων αἱ πρῶται ἐκδόσεις 1875 καὶ 1879 ἔχουσιν ὁπωσδήποτε σημαντικὴν ἀξίαν, ὡς ἐπίσης καὶ αἱ μεγάλαι ἀξίαι τῆς κατόπιν σειρᾶς, ἥτις ἔλαβε τὸ ἐπισήμασμα «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ». Αἱ μεταγενέστεραι σειραὶ τῶν ἐναρίθμων, τόσον ἡ χαλκογραφημένη, ὅσον καὶ ἡ ἐν κυκλοφορίᾳ τοιαύτη λιθογραφική, ἔχουσιν ἐλαχίστην ἐμπορικὴν ἀξίαν.

Μεγάλην σχετικῶς ἀξίαν ἔχουσι μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν γραμματοσήμων καθόλου αἱ παρουσιάζουσαι λάθη ποικιλίαι τῶν κανονικῶν τύπων. Τὰ λάθη, εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς μεγάλης κεφαλῆς τοῦ Ἑρμοῦ, ἀφορῶσι κυρίως τοὺς ἀριθμοὺς ἐλέγχου, τὰ παρουσιάζοντα δὲ τοιαῦτα λάθη γραμματόσημα ἔχουσιν ἀξίαν ἄνω τῶν 200 δραχμῶν ἕκαστον. Εἰς τὰ ἐπισεσημασμένα μὲ τὰς λέξεις «Ἑλληνικὴ διοίκησις» καὶ «Λῆμνος» τὰ λάθη εὑρίσκονται κυρίως εἰς τὰ ψηφία τοῦ ἐπισημάσματος, ὡς π. χ. «ΛΙΟΙΚΗΣΙΣ» ἀντὶ «ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ», «ΔΗΜΝΟΣ» ἀντὶ «ΛΗΜΝΟΣ», κλπ. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ διπλᾶ ἢ ἀνεστραμμένα ἐπισημάσματα, καὶ ταῦτα εἶναι ἀκόμη πλέον περιζήτητα.

Ἡ ἀξία τῶν γραμματοσήμων τοῦ πρώτου τύπου μεταβάλλεται ἐπίσης καὶ ἀναλόγως τῆς ἐπ' αὐτῶν σφραγῖδος. Οὕτω π. χ. ἡ σφραγὶς τοῦ ταχυδρομικοῦ γραφείου τοῦ Σουλινᾶ τῆς Ρουμανίας ἀριθ. 133) ἢ καὶ οἱουδήποτε ἄλλου τῶν ἐν ταῖς τότε ἡγεμονίαις Βλαχίας καὶ Μολδαυΐας λειτουργησάντων ἑλληνικῶν ταχυδρομείων ἐπαυξάνει σημαντικώτατα τὴν ἀξίαν τοῦ φέροντος τοιαύτην σφραγῖδα γραμματοσήμου. Ἀξίαν λόγου αὔξησιν προσδίδουν ὡσαύτως εἰς τὴν συνήθη ἀξίαν τῶν ἑλληνικῶν γραμματοσήμων τοῦ πρώτου τύπου αἱ ἐπ' αὐτῶν σφραγῖδες τῶν ἐν Αἰγύπτῳ, Τουρκίᾳ καὶ ἰδίως τῶν ἐν Κρήτῃ λειτουργησάντων κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ταχυδρομικῶν γραφείων, ὡς τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Σμύρνης, τοῦ Βόλου, τοῦ Ἡρακλείου κλπ.

«Ε. Φ. Ε.»

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Ἄγγελος Κ. Γ.*, Τὸ ἑλληνικὸν γραμματόσημον (ἐν «Ἑλληνικῷ Ἔτει» Α/1929, σ. 164 κ. ἑ.). — «Φιλοτέλεια» (Πειραιεὺς—Ἀθῆναι, 1924 κ. ἑ.).—«Φιλοτελικὰ Νέα» (Θεσσαλονίκη 1932 κ. ἑ.).—*Ἀργυρόπουλος Α.* καὶ *Munk*, ἐν τῇ σειρᾷ τῆς «Φιλοτελικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας» τοῦ *Kohl*, Βερολῖνον.—*Brunel G.*, «Les émissions de timbres grecs» (καὶ ἀναθεωρηθὲν: ἐν «Φιλοτελείᾳ» 1924 — 1928). — *Capen C.*, «The stamps of Greece».—*Dorning—Beckton W.*, «The variations of the stamps of Greece».—*Briault J.* καὶ *Garas N*, «Étude prix-courant des émissions 1861 à 1921 de Grèce, Épire, Grète, Thrace, Iles Ioniennes, avec toutes variétés».—*Glasewald A. E.*, «Die Postwerthzeichen von Griechenland».—*Κωνσταντινίδης Τρ.*, «Μελέτη ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ γραμματοσήμου» (1933, καὶ γαλλιστί. Ἔκδοσις τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοτελικῆς Ἑταιρείας). — *Lavenir A.*, «Les oblitérations grecques».—*Montader A.*, Classification des timbres grecs». —*Νικολαΐδης Ν.*, «Description, historique et catalogue des timbres grecs».—*Νικολαΐδης Ν.*, «Histoire de la création du timbre grec et description complète de toutes les émissions».—*Pemberton P. L.*, «Priced catalogue of the stamps of Greece».—*Poole R. H. W.*, «The postage stamps of Crete».—*Pullen J.H.*, «A comparative chek list of the Hermes type». —*Ραφτόπουλος Σπ.*, «Studio-catalogo del francobolli di Grecia».—*Saint-Elme*, «Les timbres grecs et leur classement». —*De Smeth P.*, «Grèce, premier type. Histoire, classement, essais, oblitération». —*Ζερβόπουλος Α.*, «Τὰ ἑλληνικὰ γραμματόσημα τῆς Σμύρνης (ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστὶ ἐν τῇ «Φιλοτελείᾳ» 1928—1929. —«Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν γραμματοσήμων, 1934» (Ἀθῆναι, 1933).

ΝΑΥΤΙΛΙΑ

Ἡ Ναυτιλία ὑπῆρξε πάντοτε διὰ τὴν Ἑλλάδα σημαντικώτατος πλουτοφόρος παράγων, συντελεστὴς ἀναπτύξεως καὶ προόδου τῆς καθόλου ἐθνικῆς οἰκονομίας καὶ ὄργανον ἐθνικῆς προπαγάνδας καὶ ἐνισχύσεως τοῦ πολιτικοῦ γοήτρου τοῦ κράτους ἔξω τῶν ὁρίων αὐτοῦ. Ἡ Ἑλλάς, ἥτις λόγῳ τοῦ περιωρισμένου τῆς γεωργικῆς καὶ βιομηχανικῆς της παραγωγῆς εἶχε πάντοτε παθητικὸν τὸ ἐμπορικόν της ἰσοζύγιον, ἀπὸ τὴν ναυτιλίαν προσεπορίζετο καὶ προσπορίζεται ἔτι σημαντικὸν κονδύλιον πρὸς κάλυψιν τοῦ ἐλλείμματος τούτου. Διότι τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα ἀσχολοῦνται ὄχι μόνον εἰς τὰς μεταφορὰς τῶν χρησίμων εἰς τὴν χώραν, ὡς ἐκ τούτου δὲ παραμένει εἰς τὸν τόπον ἱκανὸν μέρος τοῦ διὰ ναύλους αὐτῶν διατιθεμένου χρηματικοῦ ποσοῦ, τὸ ὁποῖον ἄλλως θὰ ἐξήγετο εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, ἀλλὰ καί, τὸ σπουδαιότερον, ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς αὐτῶν ἀσχολεῖται εἰς μεταφορὰς μεταξὺ τῶν ξένων χωρῶν καὶ οἱ ἐκεῖθεν εἰσπραττόμενοι ναῦλοι, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἐξόδων, εἰσέρχονται εἰς τὸν τόπον, οἱονεὶ προϊὸν πωλήσεως ἐθνικῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς. Διὰ τοῦτο ἡ ναυτιλία χαρακτηρίζεται ὡς ἐθνικὴ βιομηχανία, ἐπονομαζομένη «τῶν θαλασσίων μεταφορῶν».

Ἐξυπηρετεῖ ἀκόμη καὶ ἄλλως τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν ἡ ναυτιλία, διότι βοηθεῖ καὶ ἐνισχύει τὴν γεωργικὴν καὶ βιομηχανικὴν παραγωγὴν τοῦ τόπου διὰ τῆς μεταφορᾶς τῶν προϊόντων αὐτῶν μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν λιμένων καὶ εἰς τοὺς ξένους τοιούτους. Ἡ χρησιμοποίησις μάλιστα τῶν ἐθνικῶν πλοίων διὰ τὴν ἐξαγωγὴν τῶν προϊόντων τοῦ τόπου θεωρεῖται ὡς ἀπὸ τὰ καλύτερα μέσα διατηρήσεως καὶ ἐπεκτάσεως τῆς καταναλώσεως αὐτῶν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, διότι ἐκ πείρας ἔχει δειχθῆ ὅτι τὸ ἐμπόρευμα ἀκολουθεῖ τὴν σημαίαν, μὲ ξένα δὲ πλοῖα, καὶ μάλιστα κρατῶν ἐχόντων τὴν ἰδίαν παραγωγήν, τὰ ἐθνικὰ προϊόντα δυσφημίζονται καὶ ταχέως ἐκτοπιζόμενα ἀπὸ τὰ ξένα χάνουν τοὺς πελάτας αὐτῶν. Ἔπειτα ἔχομεν τὴν δημιουργίαν καὶ συντήρησιν ἐκ τῆς ναυτιλίας πολλῶν ἄλλων τοπικῶν βιομηχανικῶν καὶ βιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων, ὅπως σιδηροβιομηχανικῶν, μηχανουργικῶν, ναυπηγικῶν κλπ., καὶ τέλος τὴν χρησιμοποίησιν χιλιάδων Ἑλλήνων ναυτικῶν ὡς πληρωμάτων τῶν πλοίων, οἱ μισθοὶ τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τῶν ὁποίων πληρώνονται ἀπὸ τοὺς ναύλους τοὺς εἰσπραττομένους εἰς τὸ ἐξωτερικόν.

Παραλλήλως πρὸς τὸν πλουτοφόρον χαρακτῆρά του τὸ ἐμπορικὸν πλοῖον εἰς τὰς ξένας θαλάσσας καὶ τοὺς ξένους λιμένας ἀποτελεῖ τὴν ζωντανὴν ἐπίδειξιν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Εἰς δὲ τοὺς ἐγκατεστημένους καὶ ζῶντας εἰς τὴν ξένην ὁμοεθνεῖς ἡ ἐμφάνισις τῆς ἑλληνικῆς σημαίας συντελεῖ εἰς τὴν διατήρησιν σταθεροῦ τοῦ κρίκου, ὅστις συνδέει τοὺς ἐν τῇ ξένῃ Ἕλληνας μὲ τὴν πάτριον γῆν.

Ἀρχομένου τοῦ 1934 ἡ δύναμις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου ἀνήρχετο, κατὰ τὰς ἐπισήμους στατιστικὰς τῆς διευθύνσεως ἐμπορικῆς ναυτιλίας, εἰς τὰ ἑξῆς ἐγγεγραμμένα εἰς τὰ νηολόγια τοῦ κράτους πλοῖα:

Εἶδος σκαφῶν			*Χωρητικότης*	
Ἀτμόπλοια	594	ὁλ. χωρητ.	1.600.620	τόν.
Ἱστιοφόρα	699	» »	56.061	»
Σύνολον	1.293		1.656.681	

Ἡ δύναμις αὕτη εἶναι ἡ ἀνωτέρα μέχρι τοῦδε σημειωθεῖσα, αἱ πραγματοποιούμεναι ὅμως καθ' ἑκάστην νέαι ἀγοραὶ πολὺ ταχέως θ' αὐξήσουν ἔτι αὐτήν. Εἰς τοὺς ἄνω ἀριθμοὺς ὑπολογίζονται μόνον τὰ πλοῖα τὰ ἔχοντα χωρητικότητα ἀνωτέραν τῶν 30 τόννων, διότι εἰς τὰς στατιστικὰς τῆς δυνάμεως τῆς ναυτιλίας παρ' ἡμῖν αὐτὰ μόνον ὑπολογίζονται, καθὸ σηματολογημένα. Δὲν συνυπολογίζονται ἑπομένως ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς πλοίων καὶ πλοιαρίων, ἰδίᾳ ἱστιοφόρων, πετρελαιοκινήτων ἢ μή, καὶ ῥυμουλκῶν, τὰ ὁποῖα διαπλέουν κυρίως τὰ ἑλληνικὰ παράλια καὶ τοὺς κόλπους, καὶ τῶν ὁποίων, ἂν καὶ ὁ ἀριθμὸς εἶναι μέγας, ἡ συνολικὴ ὅμως χωρητικότης λόγῳ τοῦ μικροῦ αὐτῶν μεγέθους δὲν εἶναι ἀξιόλογος. Ὅταν ὁμιλοῦμεν περὶ χωρητικότητος εἰς τόννους, ἐννοοῦμεν τὴν ὁλικὴν χωρητικότητα (brut, gross), τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοῦμεν εἰς τὰς στατιστικάς, δηλαδὴ τὴν εἰς ὄγκον χωρητικότητα τοῦ ὅλου σκάφους, μετρουμένην εἰς τόννους ἀγγλικούς, ὧν ἕκαστος ἰσοδυναμεῖ πρὸς 2,83 κυβ. μ).

Ἱστορικόν. Κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ Ἀγῶνος τοῦ 1821 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑλληνικῶν ἱστιοφόρων πλοίων ἀνήρχετο, κατὰ τοὺς ἱστορικούς, περίπου εἰς 600 καὶ ἡ χωρητικότης αὐτῶν ἐν συνόλῳ εἰς 153.000 τόννους. Τὰ πλοῖα ἐναυπηγοῦντο τότε εἰς ἑλληνικοὺς λιμένας, κυρίως δὲ εἰς Ὕδραν, Σπέτσας, Ψαρά, Ἄνδρον, Γαλαξείδι, Κάσον, ὅπου μία προωδευμένη ναυπηγικὴ βιομηχανία εἶχε δημιουργηθῆ. Ὅλος ὁ στόλος διετέθη τότε παρὰ τῶν πλοιοκτητῶν εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ Ἀγῶνος κατὰ θάλασσαν, ὄχι μόνον διὰ μεταφορὰς στρατευμάτων, πολεμεφοδίων, τροφίμων καὶ ὑλικῶν, ἀλλὰ καὶ δι' ἐπιδρομὰς καὶ ναυμαχίας κατὰ τῶν ἐχθρικῶν πλοίων, δεδομένου ὅτι ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν πλοίων ἦσαν ἐξωπλισμένα μὲ πυροβόλα, διὰ νὰ προστατεύωνται κατὰ τῶν πειρατικῶν πλοίων, τὰ ὁποῖα ἐλυμαίνοντο τότε τὴν Μεσόγειον. Μετὰ τὸ πέρας τοῦ Ἀγῶνος ὁ ἑλληνικὸς στόλος εὑρέθη κυριολεκτικῶς δεκατισμένος. Ἀπὸ τὰ 600 πλοῖα τὰ ὁποῖα ὑπῆρχον, ὅταν ἤρχισεν ὁ Ἀγών, ζήτημα εἶναι ἂν ὑπελείφθησαν τὰ 50 εἰς καλὴν κατάστασιν. Ἡ κυβέρνησις τοῦ νεοσυστάτου κράτους ἦλθεν ἀμέσως ἀρωγὸς διὰ τὴν ἀναγέννησιν καὶ τὴν προαγωγὴν τῆς ναυτιλίας, διότι καὶ προκαταβολὰς ἐχορήγησεν εἰς τοὺς πλοιοκτήτας ἀπέναντι τῶν ὀφειλομένων εἰς αὐτοὺς ἀποζημιώσεων διὰ τὰς ἀπωλείας τῶν πλοίων των, καὶ νομοθεσίαν προστατευτικὴν ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν πλοίων καὶ τῶν ἐγχωρίων ναυπηγήσεων ἀμέσως εἰσήγαγε. Πράγματι δὲ ἀθρόαι ἐπηκολούθησαν κατόπιν αἱ ναυπηγήσεις, εἰς τὴν Σῦρον κυρίως, ἥτις ταχέως ἐξειλίχθη εἰς σπουδαῖον ναυτικὸν καὶ ναυπηγικὸν κέντρον τῆς ἐλευθερωθείσης Ἑλλάδος, ὅσον καὶ εἰς τὴν Ἄνδρον, τὸ Γαλαξείδιον, τὰς Σπέτσας, τὴν Ὕδραν κλπ. Δὲν περιεσώθησαν ἀκριβεῖς στατιστικοὶ ἀριθμοὶ περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πλοίων καὶ τῆς χωρητικότητος αὐτῶν, εἰς ἣν ἀνήρχετο κατὰ τὰς δύο πρώτας μετὰ τὴν σύστασιν τοῦ κράτους δεκαετηρίδας ἡ ἑλληνικὴ ἱστιοφόρος ναυτιλία. Κατὰ τὴν στατιστικὴν τοῦ 1858 ἀναφέρονται ὑπάρχοντα 1213 ἱστιοφόρα πλοῖα, ἄνω τῶν 60 τόν. ἕκαστον, συνολικῆς χωρητικότητος 234 000 τόννων, τῷ δὲ 1866 τὰ ἄνω τῶν 30 τόννων ἱστιοφόρα ἀνήρχοντο εἰς 1.657, συνολικῆς χωρητικότητος τόννων 272.089, μὲ τοὺς κάτωθι λιμένας νηολογήσεως καὶ ναυτικωτέρους ἑπομένως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης:

Σῦρον........................	μὲ πλοῖα	473
Γαλαξείδιον..................	» »	206
Σπέτσας......................	» »	194
Ἀργοστόλιον..................	» »	156
Ὕδραν........................	» »	110
Πειραιᾶ......................	» »	68
Θήραν........................	» »	64

Ὁ ἀτμὸς ὅμως, ὅστις εἶχεν ἤδη ἀναφανῆ ὡς μέσον κινητηρίου δυνάμεως εἰς τὰ πλοῖα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἤρχισεν ἤδη νὰ ἐκτοπίζῃ βραδέως ἀλλὰ σταθερῶς τὰ ἱστία καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ναυτιλίαν, καὶ οἱ Ἕλληνες ἐφοπλισταὶ ἐπείσθησαν ἐκ τῶν πραγμάτων ὅτι μὲ τὴν

Digitized by Google

συντελουμένην ραγδαίαν ἐπέκτασιν τοῦ ἀτμοῦ εἰς τὰ πλοῖα δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ κρατήσουν ἐπὶ πολὺ τὸν πρωτεύοντα ρόλον, τὸν ὁποῖον εἶχον εἰς τὰς μεταφορὰς τῶν σιτηρῶν ἐκ τῶν λιμένων τοῦ Δουνάβεως καὶ τῆς Νοτίου Ρωσίας εἰς τοὺς λιμένας τῆς Εὐρώπης.

Δέον ὅμως νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι ἡ ἀρχικὴ αὕτη καθυστέρησις τῶν Ἑλλήνων ἐφοπλιστῶν δὲν ὠφείλετο εἰς δισταγμοὺς ἢ εἰς ἔλλειψιν αὐτοπεποιθήσεως ἐπὶ τὴν εὐδοκίμησιν αὐτῶν καὶ εἰς τοὺς νέους ἐπιβληθέντας ὅρους τῆς ναυτικῆς τέχνης, ἀλλὰ κυρίως μὲν εἰς τὴν ἔλλειψιν τῶν ἀπαιτουμένων κεφαλαίων διὰ τὴν ἀπόκτησιν ἀτμοπλοίων κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, καὶ εἰς τὴν ἀδυναμίαν τοῦ κράτους νὰ ἔλθῃ ἀρωγὸν εἰς τὴν ἀτομικὴν πρωτοβουλίαν, πρὸς τούτοις δὲ καὶ εἰς τὴν ἔλλειψιν κατηρτισμένου τεχνικοῦ προσωπικοῦ ἐξ Ἑλλήνων ναυτικῶν διὰ τὴν κίνησιν ἀτμοπλοίων.

Κατὰ τὸ 1856 τὸ κράτος, διὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὰς ἀκτοπλοϊκὰς αὐτοῦ συγκοινωνίας, προέβη εἰς τὴν ἀγορὰν τριῶν ἐπιβατηγῶν ἀτμοπλοίων, τὰ ὁποῖα ὠνομάσθησαν «Βασίλισσα τῆς Ἑλλάδος», «Ὕδρα» καὶ «Πανελλήνιον». Τὰ ἠγόρασε μάλιστα μεταβὰς εἰς Ἀγγλίαν ὁ τότε πρωθυπουργὸς Α. Μαυροκορδᾶτος ἀντὶ £ 24.000 καὶ τὰ παρεχώρησεν ἐπὶ συμβάσει εἰς τὴν ἱδρυθεῖσαν τότε πρώτην ἐν Ἑλλάδι ναυτικὴν ἑταιρείαν ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἑλληνικὴ ἀτμοπλοΐα», κοινῶς γνωστὴν ὡς «Παλαιὰν ἀτμοπλοΐαν τῆς Σύρου» πρὸς διάκρισιν τῆς ἐν ἔτει 1893 ἱδρυθείσης πάλιν ἐν Σύρῳ «Νέας ἑλληνικῆς ἀτμοπλοΐας». Ἡ ἑταιρεία ἐκείνη ἀπέκτησε βαθμηδὸν καὶ ἄλλα ἀτμόπλοια, διὰ νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐξυπηρετῇ τὰς συγκοινωνίας, ἀνῆλθε δὲ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν εἰς 14. Οὕτω, κατὰ τὴν στατιστικὴν τοῦ 1875, ἡ ἑλληνικὴ ναυτιλία εἶχεν:

28 ἀτμόπλοια	καθαρᾶς χωρητικότητος		τόννων	8.241
1107 ἱστιοφόρα	»	»	»	210.079

(ἔναντι 1.651, τόνν. 272.089, τοῦ ἔτους 1866).

Ἐπακολουθεῖ κατόπιν συνεχὴς ἡ αὔξησις τῆς ἀτμήρους καὶ ἡ μείωσις τῆς ἱστιοφόρου ναυτιλίας. Οὕτω ἔχομεν:

Ἔτος	Εἶδος πλοίων	Καθ. χωρ. τόν.
1887	ἀτμόπλοια 61	31.171
	ἱστιοφόρα 1.293	203.146
1890	ἀτμόπλοια 84	44.490
	ἱστιοφόρα 1.193	197.738
1894	ἀτμόπλοια 136	89.232
	ἱστιοφόρα 1.236	199.057
1903	ἀτμόπλοια 210	202.140
	ἱστιοφόρα 1.152	181.473
1907	ἀτμόπλοια 285	288.573
	ἱστιοφόρα 1.145	147.402
1912	ἀτμόπλοια 389	433.663
	ἱστιοφόρα 760	101.459

Κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου, ἢ μᾶλλον μῆνάς τινας βραδύτερον (κατὰ Μάρτιον 1915), ἡ ναυτιλία μας εἶχε φθάσει εἰς τὸν ἀνώτερον βαθμὸν ἀναπτύξεως ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς της, ἀνερχομένη εἰς:

475 ἀτμόπλοια	ὁλικῆς χωρητικότητος		893.650
884 ἱστιοφόρα	»	»	107.466

Κατὰ τὰ ἐπακολουθήσαντα ἔτη τῆς πολεμικῆς περιόδου ὑπέστη πλήρη δεκατισμόν, κυρίως ἐκ τῶν τορπιλλισμῶν παρὰ τῶν ἐχθρικῶν ὑποβρυχίων, ἔπειτα δὲ ἐκ κατασχέσεων παρ' ἐχθρῶν πλοίων εὑρισκομένων ἢ καταφυγόντων εἰς ἐχθρικοὺς λιμένας, ἐκ κατασχέσεων παρὰ συμμάχων, ἐκ πωλήσεων εἰς ἀλλοδαποὺς λόγῳ ἐξαιρετικῆς ὑψώσεως τῆς τιμῆς τῶν ἀτμοπλοίων κατὰ τὴν πολεμικὴν περίοδον, καὶ ἐξ ἄλλων τινῶν ἀπωλειῶν, οὕτω δὲ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1918 (δύο μῆνας μετὰ τὴν ἀνακωχὴν) εἶχον ἀπομείνει:

ἀτμόπλοια	205	ὁλ. χωρητ.	τόν.	290.793
ἱστιοφόρα	700	»	»	120.000
Ἐν ὅλῳ	905			410.793

Ἑπομένως, ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἀτμόπλοια, αἱ πολεμικαὶ ἐν γένει ἀπώλειαι ἀνῆλθον εἰς 67,5 % ἐπὶ τῆς προπολεμικῆς χωρητικότητος.

Μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ πολέμου οἱ Ἕλληνες ἐφοπλισταὶ ἐπεδόθησαν μετὰ ζέσεως εἰς τὴν ἀνασυγκρότησιν τῆς δεκατισθείσης κατὰ τὴν ἐμπόλεμον περίοδον ναυτιλίας. Ὑπῆρχον, εἶναι ἀληθές, ἄφθονα τὰ πρὸς τοῦτο κεφάλαια· διότι καὶ ναύλους κολοσσιαίους εἶχον πραγματοποιήσει ἐκ τῆς ναυλώσεως τῶν πλοίων των εἰς τοὺς ἐμπολέμους συμμάχους διὰ τὰς μεταφορὰς πολεμεφοδίων, ὑλικῶν καὶ τροφίμων, ἀλλὰ καὶ αἱ ἀσφαλιστικαὶ ἀποζημιώσεις, τὰς ὁποίας εἰσέπραξαν διὰ τὰ τορπιλλισθέντα ἢ τὰ τιμήματα διὰ τὰ πωληθέντα πλοῖα, ἦσαν ἐπίσης ὑπέρογκοι. Ὑπολογίζονται εἰς 40 ἑκατομμύρια λιρῶν Ἀγγλίας τὰ εἰσπραχθέντα ἐκ ναύλων καὶ ἀσφαλιστικῶν ἀποζημιώσεων ποσὰ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐφοπλιστῶν. Κατὰ τὰς ἐλεγχθείσας ὑπὸ τῶν ἁρμοδίων οἰκονομικῶν ἀρχῶν δηλώσεις ἐκτάκτων κερδῶν τῆς ναυτιλίας κατὰ τὴν πολεμικὴν περίοδον, τὰ εἰσπραχθέντα ποσὰ εἰς δραχμὰς ὑπῆρξαν τὰ ἑξῆς:

	Ἐξ ἀσφαλιστικῶν ἀποζημιώσεων ἢ πωλήσεων πλοίων	Ἐκ ναύλων καθαρὸν κέρδος
1915	67.897.528	125.092.829
1916	143.612.282	243.444.194
1917	286.789.075	148.235.061
1918	88.425.126	73.890.725
1919	13.704.186	60.076.598
	600.428.197	650.739.407

Ὁ βεβαιωθεὶς δὲ ὑπὲρ τοῦ δημοσίου φόρος ἐπὶ τῶν ἄνω ποσῶν ἀνῆλθεν εἰς δρχ. 87.715.133 διὰ τὴν α' στήλην καὶ εἰς δρχ. 105.725.077 διὰ τὴν β' στήλην. Ἱκανὸν μέρος τῶν ὡς ἄνω εἰσπραχθέντων κατὰ τὴν πολεμικὴν περίοδον ποσῶν διετέθη ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνακωχὴν διὰ τὴν ναυπήγησιν ἢ ἀγορὰν νέων πλοίων μὲ ὑψηλὰς ἀκόμη τιμάς. Ἐπέδειξαν δὲ τὴν σπουδὴν αὐτὴν οἱ ἐφοπλισταί, τὸ μὲν διότι κατὰ τὴν λῆξιν τοῦ πολέμου ἐκράτει γενικῶς ἡ γνώμη ὅτι οἱ ὑψηλοὶ ναῦλοι τῆς ἐμπολέμου περιόδου θὰ ἐκράτουν ἐπί τινα ἀκόμη ἔτη, λόγῳ τῆς μειώσεως τῆς ναυτιλίας καὶ τῶν ἐντεταμένων μεταπολεμικῶν μεταφορῶν, τὸ δὲ διότι τὸ κράτος, διὰ τοῦ νόμου περὶ ἐκτάκτων κερδῶν, παρεῖχε τὴν εὐχέρειαν εἰς τοὺς ἐφοπλιστὰς νὰ ἀναλάβουν τὸν κατατεθέντα φόρον, ἐὰν ἐντὸς πενταετίας ἀπὸ τοῦ τέρματος τοῦ πολέμου ἤθελον διαθέσει ποσὸν διπλάσιον τοῦ κατατεθέντος πρὸς ἀπόκτησιν ἑτέρου πλοίου. Αἱ ἐλπίδες ὅμως περὶ μεγάλων ναύλων ταχέως διεψεύσθησαν, διότι οὐχὶ μετὰ παρέλευσιν πολλοῦ χρόνου καὶ οἱ ναῦλοι ἐξέπεσαν ραγδαίως καὶ αἱ ἀξίαι τῶν πλοίων ἠκολούθησαν τὴν πτῶσιν. Συνέβη δὲ ὥστε πλοῖα καινουργῆ, ἀγορασθέντα κατὰ τὸ 1920 πρὸς 34 λίρας κατὰ τόννον φορτίου, νὰ στοιχίζουν κατὰ Ἰούνιον 1921 11 μόνον λίρας. Ἀνάλογοι δέ, ἂν μὴ καὶ μεγαλύτεραι, ὑπῆρξαν αἱ ἐκπτώσεις τῆς ἀξίας τῶν παλαιῶν πλοίων. Ἀρκετὰ ἑκατομμύρια λιρῶν ἀπώλεσαν ἐκ τοῦ λόγου τούτου τότε οἱ Ἕλληνες ἐφοπλισταί.

Ἡ μεταπολεμικὴ ἀνάπτυξις τῆς ναυτιλίας ἠκολούθησε τὴν ἑξῆς ἀνιοῦσαν κλίμακα:

31 Δεκεμβρίου ἔτους	Ἀτμόπλοια		Ἱστιοφόρα		Σύνολον	
	Ἀριθ. πλοίων	Ὁλικὴ χωρητικότης	Ἀριθ. πλοίων	Ὁλικὴ χωρητικ.	Ἀριθ. πλοίων	Ὁλικὴ χωρητικότης
1919	282	430.237	1.056	133.116	1.338	563.353
1920	335	494.269	1.079	138.315	1.414	632.584
1921	440	685.000	1.093	152.000	1.533	837.000
1922	418	737.450	1.089	132.600	1.507	870.050
1923	432	762.358	1.060	122.354	1.492	884.712
1924	437	828.635	1.018	113.707	1.455	942.342
1925	467	912.609	814	67.796	1.281	980.405
1926	472	929.619	735	59.656	1.207	989.275
1927	504	1.111.052	726	58.684	1.230	1.169.736
1928	528	1.256.965	729	58.508	1.257	1.315.473
1929	547	1.350.157	718	57.925	1.265	1.408.082
1930	559	1.413.020	708	55.993	1.267	1.469.013
1931	575	1.487.623	698	55.753	1.273	1.543.376
1932	558	1.430.418	697	55.709	1.255	1.486.127
1933	594	1.600.620	699	56.061	1.293	1.656.681

Εἰς τὴν δύναμιν τῶν 594 ἀτμοπλοίων, 1.600.620 τόννων, τὴν ὑπάρχουσαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1934, θὰ ἠδύνατο νὰ προστεθῇ καὶ ἀριθμὸς πλοίων ἀνερχομένων εἰς 38, χωρητικότητος 151 014 τόννων, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ ἀνήκουν εἰς Ἕλληνας πλοιοκτήτας, ἐν τούτοις ἔχουν ξένην σημαίαν, ἰδίᾳ παναμαϊκήν, τινὰ δὲ ἀγγλικήν, ἐργάζονται ὅμως εἰς αὐτὰ ἑλληνικὰ πληρώματα καὶ τὰ ἐκ τῆς ἐκμεταλλεύσεως αὐτῶν κέρδη εἰσέρχονται εἰς τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα. Οἱ λόγοι, δι' οὓς οἱ ἰδιοκτῆται αὐτῶν δὲν ὕψωσαν τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν, εἶναι εἰδικοί, ὀφειλόμενοι κυρίως εἰς τὰς δυσχερείας, τὰς ὁποίας συναντῶσι διὰ τὴν ναύλωσιν τῶν πλοίων των ὑπὸ σημαίαν ἑλληνικὴν εἰς ὡρισμένας ἀγοράς, ὡς καὶ διὰ τὰ ἐπαχθέστερα ἀσφάλιστρα, τὰ ὁποῖα ζητοῦνται πολλάκις ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν φορτία εἰς τὰς ἰδίας γραμμάς, τέλος δὲ καὶ εἰς τοὺς ἐλευθεριωτέρους κανόνας συγκροτήσεως τῶν πληρωμάτων καὶ τὸν ἔναντι αὐτῶν ὑποχρεώσεων, τοὺς ὁποίους ἐπιβάλλει ἡ παναμαϊκὴ νομοθεσία.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν παγκόσμιον ναυτιλίαν, ἀνερχομένην κατ' Αὔγουστον 1933 εἰς 29.572 ἀτμόπλοια (ἄνω τῶν 100 τόν.), χωρητικότητος συνολικῶς 66.811.073 τόννων (κατὰ τὴν στατιστικὴν τοῦ Lloyd's Register Book 1933–1934), ἡ ἑλληνικὴ ναυτιλία ἀντιπροσωπεύει τὰ 2,39%, ἐνῷ προπολεμικῶς, κατὰ Μάρτιον 1915, ἡ ἑλληνικὴ ἀντεπροσώπευε τὰ 1,96 % τῆς παγκοσμίου. Ἡ ἑλληνικὴ σημαία μεταξὺ τῶν ἄλλων ναυτικῶν χωρῶν τοῦ κόσμου ἔρχεται εἰς τὴν δεκάτην θέσιν κατὰ δύναμιν χωρητικότητος, ὡς ἐμφαίνεται εἰς τὸν κάτωθι πίνακα:

Κράτη	Ἀριθμὸς ἀτμοπλοίων	Χωρητικότης ὁλικὴ
Μεγάλη Βρεττανία	9513	21.574.959
Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι	3174	12.862.604
Ἰαπωνία	2019	4.258.159
Γερμανία	2071	3.887.987
Νορβηγία	1965	4.078.133
Γαλλία	1311	3.469.538
Ἰταλία	1052	3.092.772
Ὁλλανδία	1392	2.758.812
Σουηδία	1339	1.658.148
Ἑλλὰς	594	1.600 620
Ἱσπανία	800	1.217.968
Δανία	705	1.160.933
Ρωσία	441	840.265
Βέλγιον	211	454.784

Κατὰ τὸ 1914 ἡ ἑλληνικὴ σημαία ἤρχετο δωδεκάτη, ἑπομένη τῆς Ἱσπανίας καὶ Δανίας, ἀπὸ τοῦ 1927 ἐκέρδισε τὴν ἑνδεκάτην θέσιν, προηγηθεῖσα τῆς Δανίας, καὶ τὸ 1928 προηγήθη καὶ τῆς Ἱσπανίας.

Μὲ πληθυσμὸν 6.315.000 κατοίκων ἐν Ἑλλάδι ἀναλογοῦν κατ' ἄτομον 0,2534 περίπου τοῦ τόννου, ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν δὲ ταύτην ἡ Ἑλλὰς ἔρχεται εἰς τὴν ἕκτην θέσιν μεταξὺ τῶν ναυτικῶν χωρῶν, κατὰ τὴν ἑξῆς σειράν:

Νορβηγία	1,4545
Μεγάλη Βρεττανία	0,4425
Ὁλλανδία	0,3522
Δανία	0,3291
Σουηδία	0,2709
Ἑλλὰς	0,2534
Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι	0,1028
Γαλλία	0,0842
Ἰταλία	0,0747
Ἰαπωνία	0,0669
Γερμανία	0,0606
Ἱσπανία	0,0535

Ὁλόκληρος ἡ ἀτμήρης ἑλληνικὴ ναυτιλία ἀποτελεῖται ἀπὸ πλοῖα κινούμενα δι' ἀτμοῦ, ὅστις παράγεται διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως γαιανθράκων, ἐκτὸς δύο, χωρητικότητος 5.247 τόν., ἀτμοπλοίων, εἰς τὰ ὁποῖα γίνεται χρῆσις ὡς καυσίμου ὕλης τοῦ ἀκαθάρτου πετρελαίου. Πλοῖα μὲ μηχανὰς ἐσωτερικῆς καύσεως ἀποκλειστικῶς κινούμενα, τοῦ τύπου τῶν motorships, οὐδὲν ἔχει ἡ ἑλληνικὴ ναυτιλία. (Εἰς τὴν παγκόσμιον ναυτιλίαν, τὰ 15,2 %, ἤτοι 4.663 πλοῖα ὁλικῆς χωρητικότητος 10.200.392 τόν. εἶναι πλοῖα κινούμενα διὰ μηχανῶν ἐσωτερικῆς καύσεως, οἱ 30.253.665 τόν. (45,4 %) καίουν ὡς καύσιμον ὕλην τὸ πετρέλαιον καὶ οἱ 36.373.859 (54,6 %) καίουν γαιάνθρακα).

Ἡ τεραστία μεταπολεμικὴ ἐπέκτασις τῶν μηχανῶν ἐσωτερικῆς καύσεως ἥτις κατὰ τὸ 1914 ἀνήρχετο μόνον εἰς τὰ 0,052 % ἐπὶ τῆς ὅλης χωρητικότητος), ἥτις ὡς κύρια οἰκονομικὰ πλεονεκτήματα ἔχει τὴν σημαντικὴν ἐλάττωσιν τοῦ πληρώματος μηχανῆς καὶ τὴν ἐξοικονόμησιν τῶν χώρων γαιανθρακαποθηκῶν καὶ λεβητοστασίου διὰ μεταφορὰν φορτίου ἢ ἐπιβατῶν, δεδομένου ὅτι τὸ πρὸς χρῆσιν τῶν μηχανῶν πετρέλαιον ἐναποθηκεύεται εἰς τὰ διπύθμενα τοῦ πλοίου, δὲν ἔσχε καμμίαν ἀπήχησιν καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας ἐφοπλιστάς. Τοῦτο δὲ κυρίως ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πλοῖα ταῦτα καὶ κατὰ τὴν ναυπήγησιν, ἀλλὰ καὶ κατόπιν εἰς τὴν ἀγοράν, πωλοῦνται εἰς ὑψηλὰς τιμάς, τὰς ὁποίας δὲν εἶναι εὔκολον εἰς αὐτοὺς νὰ προσφέρουν, ἔπειτα δὲ καὶ αἱ τιμαὶ τοῦ πετρελαίου καὶ ἡ ἔλλειψις ἑλληνικοῦ τεχνικοῦ προσωπικοῦ διὰ τὸν χειρισμὸν τῶν μηχανῶν ἐσωτερικῆς καύσεως καθιστοῦν διστακτικοὺς καὶ ἀπροθύμους τοὺς Ἕλληνας ἐφοπλιστὰς εἰς τὴν ἀπόκτησιν τῶν πλοίων τούτων, παρ' ὅλα τὰ οἰκονομικὰ καὶ ἄλλα πλεονεκτήματα τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν. Εἰς τοὺς αὐτοὺς περίπου λόγους ὀφείλεται καὶ ἡ ἀπροθυμία πρὸς ἀγορὰν πλοίων χρησιμοποιούντων ὡς καύσιμον ὕλην διὰ τὴν παραγωγὴν ἀτμοῦ τὸ πετρέλαιον. Ἔχομεν βεβαίως ἕνα σημαντικὸν ἀριθμὸν πλοίων μικρῶν, τοῦ τύπου ἱστιοφόρων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐτοποθετήθησαν μηχαναὶ ἐσωτερικῆς καύσεως (ὁ ἀριθμὸς οὗτος ἀνήρχετο κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1933 εἰς 264, χωρητικότητος τόννων 14.198), ἀλλ' ὁ χαρακτὴρ αὐτῶν εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον βοηθητικός, διότι ἡ χρησιμοποίησις τῶν μηχανῶν δὲν εἶναι ἀποκλειστική· τοὐναντίον τὰ πλοῖα διατηροῦν καὶ χρησιμοποιοῦν ὅταν δύνανται πλήρη τὴν ἱστιοφορίαν των.

Τὰ 594 ἀτμόπλοια, τὰ νηολογημένα κατὰ τὴν 1ην Ἰανουαρίου 1934 εἰς τοὺς λιμένας τοῦ κράτους, ὅπου τηροῦνται νηολόγια, κατανέμονται μεταξὺ τῶν λιμένων τούτων κατὰ τὴν ἑξῆς σειράν:

	Ἀριθ. νηολογηθέντων ἀτμοπλοίων.	Ὁλικὴ χωρητικότης.
Πειραιεὺς	275	411.754
Ἄνδρος	87	343.681
Σῦρος	66	249.332
Χίος	58	212.577
Ἀργοστόλιον	35	134.078
Ἰθάκη	25	97.930
Ὕδρα	8	30.317
Χανιὰ	2	5.655
Σπέτσαι	1	683
Θεσσαλονίκη	2	664
Μυτιλήνη	4	2.070
Κέρκυρα	2	1.225
Σάμος	2	1.077
Καβάλλα	1	80
Χαλκὶς	2	5.707
Πάτραι	1	117
Ζάκυνθος	1	223
Βόλος	2	223
Καλάμαι	2	157
Λαύριον	1	50
Λονδῖνον	17	83 040
Σύνολον	594	1.600.620

Ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος, ὁ Πειραιεύς, ἡ Ἄνδρος, ἡ Σῦρος, ἡ Χίος, ἡ Κεφαλληνία καὶ ἡ Ἰθάκη κατὰ τοὺς μεταπολεμικοὺς χρόνους ἀπετέλεσαν κύρια ναυτικὰ κέντρα, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκπορεύονται ὅλοι μὲν οἱ ἐφοπλισταὶ οἱ νηολογοῦντες τὰ πλοῖα των εἰς τοὺς πατρίους οὕτως εἰπεῖν λιμένας, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ πληρώματα τούτων. Διότι ἐκ τοῦ κρατοῦντος τοπικιστικοῦ πνεύματος καὶ τῶν συναπτομένων τοπικῶν δεσμῶν, οἱ πλοιοκτῆται κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν πληρωμάτων τῶν πλοίων των προτιμοῦν τοὺς ἐκ τῆς ἰδίας νήσου καταγομένους ναυτικούς. Τὰ εἰς τὸν

Digitized by Google

λιμένα Πειραιῶς νηολογημένα πλοῖα ἀνήκουσι κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς πλοιοκτήτας, οἱ ὁποῖοι, μετοικήσαντες παλαιόθεν εἰς Πειραιᾶ ἢ Ἀθήνας ἐξ ἄλλων ναυτικῶν κέντρων, ἐπροτίμησαν νὰ νηολογοῦν τὰ πλοῖά των ἐν Πειραιεῖ, διὰ νὰ ἔχουν τὴν εὐχέρειαν τῆς ἐγγύθεν παρακολουθήσεως τῆς νομικῆς καταστάσεως τοῦ πλοίου καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς ἀπορρεουσῶν διαφόρων διοικητικῶν καὶ φορολογικῶν ὑποχρεώσεων.

Ἡ ἀτμήρης ναυτιλία διακρίνεται εἰς δύο ἄλλας κεφαλαιώδεις κατηγορίας, τὴν ἐπιβατηγὸν καὶ τὴν φορτηγὸν τοιαύτην. Τὴν ἐπιβατηγὸν ἀποτελοῦσι τὰ πλοῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα εἶναι διεσκευασμένα ἐσωτερικῶς διὰ τὴν μεταφορὰν ἐπιβατῶν θέσεων, χωρὶς βεβαίως νὰ ἀποκλείεται νὰ παραλαμβάνουν καὶ ἐμπορεύματα, ἐὰν ἔχουν κατάλληλα πρὸς τοῦτο κύτη. Ἡ φορτηγὸς τοὐναντίον ἀποτελεῖται ἀπὸ πλοῖα, τὰ ὁποῖα εἶναι κατεσκευασμένα μόνον διὰ τὴν παραλαβὴν ἐμπορευμάτων. Ἐκ τῶν 594 ἀτμοπλοίων: ἐπιβατηγὰ εἶναι 110, ὁλικῆς χωρητικότητος 96.829 τόννων, φορτηγὰ δὲ 467, ὁλικῆς χωρητικότητος 1.501.000 τόννων, ἤτοι τὰ 6,04 % τῆς ὅλης χωρητικότητος ἀποτελοῦν τὴν ἐπιβατηγὸν καὶ τὰ 93,77 % τὴν φορτηγὸν ναυτιλίαν (τῶν ὑπολοίπων 0,19 % ἀποτελουμένων ἀπὸ ρυμουλκὰ καὶ ναυαγοσωστικὰ πλοῖα).

Ἕκαστον τῶν δύο τούτων τμημάτων τῆς ναυτιλίας, ὡς καὶ τὸ τῆς ἱστιοφόρου, παρουσιάζει διάφορον χαρακτῆρα, λόγῳ τῶν ἰδιαιτέρων συνθηκῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἕκαστον ἐργάζεται, καὶ τῶν διαφόρων ἑπομένως ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζει πρὸς ἐξέτασιν καὶ λύσιν. Διότι ἡ μὲν ἐπιβατηγὸς ναυτιλία εἶναι κυρίως παράγων συγκοινωνιακός, ἐξυπηρετεῖ τὰς συγκοινωνίας τῆς χώρας καὶ πρὸ πάντων τὰς ἐσωτερικάς, ἀπ' αὐτῆς δὲ τῆς ἀπόψεως ἀπασχολεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κράτους, ἐνῷ ἡ φορτηγὸς ναυτιλία ἀποτελεῖ τὸν κυρίως πλουτοπαραγωγικὸν παράγοντα, τὴν λεγομένην βιομηχανίαν τῶν θαλασσίων μεταφορῶν, τῶν διενεργουμένων εἰς τὰς διεθνεῖς θαλάσσας, ἐντεῦθεν δὲ λαμβάνουσα αὕτη καὶ διεθνῆ χαρακτῆρα μὲ πλῆθος ζητημάτων διοικητικῶν, οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν, διεθνῶν κλπ., ἀπασχολούντων κατ' ἐξοχὴν τὴν προσοχὴν καὶ τὴν μέριμναν τοῦ κράτους.

1) ***Ἐπιβατηγὸς ναυτιλία*** : *α') Ἀκτοπλοϊκή*. Αὕτη ἀποτελεῖται ἀπὸ 108 πλοῖα, ὁλικῆς χωρητικότητος 76.454 τόννων, ἀπασχολεῖ δὲ περὶ τοὺς 2.000 ἐργάτας θαλάσσης. Ἡ ἐξέλιξις αὐτῆς εἰς χωρητικότητα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὑπῆρξεν ἡ ἑξῆς:

Ἔτη	*Τόννοι*	*Ἔτη*	*Τόννοι*
1925	67.489	1930	76.974
1926	72.724	1931	78.933
1927	75.625	1932	78.990
1928	77.706	1933	76.454
1929	77.538		

Διὰ κράτος νησιωτικὸν καὶ μὲ πλείστους λιμένας ἠπειρωτικούς, ὅπως ἡ Ἑλλάς, ἡ ὕπαρξις ἐπαρκοῦς καὶ καλῆς ἐπιβατηγοῦ ναυτιλίας διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν θαλασσίων συγκοινωνιῶν ἀποτελεῖ ζωτικωτάτην ἀνάγκην. Ἂν δὲ ἀναμνησθῇ τις τοῦ μεγάλου, τοῦ σωτηρίου ἔργου, ὅπερ ἐξετέλεσαν τὰ ἑλληνικὰ ἐπιβατηγὰ πλοῖα κατὰ τοὺς τελευταίους πολέμους, καὶ κυρίως κατὰ τὴν ἐκκένωσιν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, μετακομίσαντα τὸ μέγιστον μέρος τοῦ στρατοῦ καὶ διασώσαντα αὐτὸν καὶ τοὺς προσφυγικοὺς πληθυσμούς, θὰ ἐκτιμήσῃ καὶ τὴν μεγάλην ἐθνικὴν χρησιμότητα, τὴν ὁποίαν ἔχει διὰ τὴν χώραν ἡ ἐπιβατηγὸς ναυτιλία.

Ἂν παρακολουθήσῃ τις τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἐπιβατηγοῦ στόλου, θὰ ἴδῃ ποίας μεγάλας προσπαθείας κατέβαλε τὸ κράτος ἀπὸ τοῦ 1856 καὶ πόσα σημαντικὰ διὰ τὸν προϋπολογισμὸν τῆς τότε ἐποχῆς ποσὰ ἐδαπάνησεν ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου διὰ τὴν ἀγορὰν καὶ συντήρησιν τῶν ἐπιβατηγῶν ἀτμοπλοίων, τὰ ὁποῖα ἐχρειάζοντο διὰ τὰς ἐσωτερικὰς καὶ μετὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἀκόμη λιμένων συγκοινωνίας τῆς χώρας. Εἰς τὴν προσπάθειαν δὲ ἐκείνην, ἥτις ἐξηκολούθησε μέχρι τοῦ 1892, ὀφείλει τὴν καταγωγήν της ἡ σημερινὴ ἐπιβατηγὸς ναυτιλία. Ὅταν βαθμηδὸν καὶ τῇ συνδρομῇ τῶν ἰδιωτικῶν κεφαλαίων ἐδημιουργήθη ἕνας ἀριθμὸς πλοίων ἱκανὸς νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὰς συγκοινωνίας, τότε τὸ κράτος ἐχειραφέτησε τὴν ἐπιβατηγὸν ναυτιλίαν καὶ ἀφῆκεν αὐτὴν ἐλευθέραν νὰ ἐκμεταλλεύεται τὰς συγκοινωνίας, χωρὶς νὰ ἐπιβάλῃ κἂν εἰς αὐτὴν περιορισμοὺς ἢ ἄλλας ὑποχρεώσεις, πλὴν τῆς μεταπολεμικῶς ἐπιβληθείσης εἰς αὐτὴν ὑποχρεώσεως τῆς μεταφορᾶς καὶ παραδόσεως τῶν ταχυδρομικῶν φακέλων τοῦ κράτους ἄνευ ἀποζημιώσεως.

Μετὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη προέκυψε, καὶ μάλιστα μὲ ὀξεῖαν μορφήν, ζήτημα ἐπιβατηγοῦ ναυτιλίας καὶ ἐπι τάπητος ἐτέθη ἡ πολιτικὴ τοῦ κράτους πρὸς αὐτὴν καὶ ποῖα τὰ ἐνδεδειγμένα νὰ ληφθοῦν μέτρα. Τὸ ζήτημα ἐνεφανίσθη, ὄχι διότι δὲν ὑπῆρχεν ἐπιβατηγὸς ναυτιλία ἐπαρκὴς εἰς ἀριθμὸν πλοίων καὶ χωρητικότητα, ἀλλ' ἀντιθέτως, διότι ἀπεδείχθη ὅτι ὑπῆρχον πολλὰ πλοῖα, περισσότερα παρ' ὅσα ἐχρειάζετο ἡ χώρα διὰ τὰς ἐσωτερικάς της συγκοινωνίας. Ἡ πληθωρικότης αὕτη τῶν ἐπιβατηγῶν πλοίων ὠφείλετο εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι μετὰ τὸν πόλεμον ἔχασεν ἡ ἐπιβατηγὸς ναυτιλία ἕνα μεγάλον τομέα κινήσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως, δηλαδὴ ὁλόκληρον τὴν ἀκτὴν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀπὸ τῆς Συρίας πρὸς Σμύρνην καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὴν Προποντίδα καὶ διὰ Κωνσταντινουπόλεως πρὸς Τραπεζοῦντα. Ἱκανὸς ἀριθμὸς πλοίων, ἐκμεταλλευόμενος τὸ ἀκτοπλοϊκὸν ἐμπόριον κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς ταύτης καὶ μετὰ τῶν Δωδεκανήσων, εὑρέθη ἠναγκασμένος, μετὰ τὴν παντελῆ ἀπαγόρευσιν τῆς ξένης ἀκτοπλοΐας ἐν Τουρκίᾳ, νὰ περιορισθῇ ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀκτοπλοΐαν τῶν παραλίων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἡ ὁποία, παρὰ τοὺς προστεθέντας νέους πληθυσμούς, ἐδείχθη ἀνεπαρκὴς νὰ δώσῃ ἱκανοποιητικὴν ἐργασίαν μεταφορῶν εἰς πάντα τὰ πλοῖα. Ἡ πληθωρικότης αὐτὴ τῶν πλοίων ἐπροκάλει καὶ ἕνα ἐξοντωτικὸν μεταξύ των συναγωνισμόν, ἐν τῇ προσπαθείᾳ νὰ ἑλκύσουν τὸν ἐπιβάτην ἢ τὸ προσφερόμενον πρὸς μεταφορὰν ἐμπόρευμα· ἐντεῦθεν δὲ ὁ ἐκπεσμὸς τῶν ναύλων εἰς εὐτελῆ ὅρια, τελείως δυσανάλογα πρὸς τὰ ἔξοδα ἐκμεταλλεύσεως τοῦ πλοίου, ἐπροκάλει τὴν οἰκονομικὴν αἱμορραγίαν τῶν ἐπιχειρήσεων, τὴν παραμέλησιν τῶν ὅρων τῆς καλῆς τοῦ πλοίου συντηρήσεως καὶ καθίστα δυσχερεστάτην τὴν ἀνανέωσιν τοῦ παλαιουμένου πλωτοῦ ὑλικοῦ.

Διὰ τὴν θεραπείαν τῆς καταστάσεως ταύτης τὸ κράτος, ἐν συνεννοήσει μετὰ τῶν ἐφοπλιστῶν καὶ κατόπιν μακρᾶς ἐρεύνης τοῦ ὅλου ζητήματος ὑπὸ μεγάλης ἐπιτροπῆς ἐξ εἰδικῶν, καταρτισθείσης κατὰ τὸ 1929—1930, προέβη εἰς τὴν λῆψιν τῶν ἑξῆς μέτρων: Τὸ μὲν ἀπηγορεύθη ἡ περαιτέρω ἀγορὰ πλοίων ἐπιβατηγῶν, ἡλικίας μεγαλυτέρας τῶν 20 ἐτῶν, ἵνα μὴ προστίθενται παλαιαὶ μονάδες, ἐκποιούμεναι ἀντὶ μικροῦ τιμήματος εἰς τὰς χώρας ὅπου τέως εἰργάζοντο, καὶ αἱ ὁποῖαι, ἐνῷ δὲν προσθέτουν ἀξιόλογον ἐνίσχυσιν τῆς ναυτιλίας, συντελοῦν εἰς τὴν ἐπίτασιν τοῦ συναγωνισμοῦ· τὸ δὲ ἐξετοπίσθησαν ἐκ τῆς ἀκτοπλοΐας δι' ἀναγκαστικῆς ἀχρηστεύσεως 24 παλαιά, ἡλικίας πέραν τῶν 55 ἐτῶν πλοῖα, ἀποζημιωθέντων τῶν πλοιοκτητῶν αὐτῶν ὑπὸ τῶν ἰδιοκτητῶν τῶν ἄλλων παραμεινάντων πλοίων.

Μετὰ τὸν ἐπελθόντα οὕτω περιορισμὸν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πλοίων αἱ ἀκτοπλοϊκαὶ ἑταιρεῖαι, αἱ κατέχουσαι τὸν μέγιστον ἀριθμὸν τῶν ὑπολειφθέντων πλοίων, ἀπεφάσισαν νὰ συνεργασθοῦν καὶ χωρὶς νὰ χάσῃ οὐδεμία τὴν ἀτομικήν της ἀνεξαρτησίαν ἔθεσαν τὰ πλοῖά των ὑπὸ κοινὴν διεύθυνσιν καὶ διαχείρισιν καὶ κατένειμαν αὐτὰ εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν ὅλων τῶν γραμμμῶν τῶν συγκοινωνιῶν. Ἡ κοινοπραξία αὕτη κατέστη ἀντικείμενον ἐπικρίσεων καὶ ἐπιθέσεων, διότι ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἐπιδιώκουσα τὴν μονοπωλιακὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν συγκοινωνιῶν καὶ ὡς προκαλοῦσα ἐντεῦθεν τὴν καταπίεσιν τοῦ ταξιδεύοντος κόσμου καὶ τοῦ ἐμπορίου καὶ τὴν ἐξόντωσιν τῶν μικροτέρων, ἔξω τῆς κοινοπραξίας, διατελούντων ἐφοπλιστῶν. Ἀλλ' εἶναι ἀναμφισβήτητον καὶ ἡ πεῖρα ἐδίδαξεν ὅτι χωρὶς ἰσχυροὺς οἰκονομικοὺς ὀργανισμούς, καὶ αὐτοὺς μὴ συναγωνιζομένους, ἡ ἐπιβατηγὸς ναυτιλία δὲν δύναται νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ ἡ ἀνακαίνισις τοῦ παλαιουμένου ὑλικοῦ διὰ νέων καὶ συγχρονισμένων κατὰ τὰς σημερινὰς ἀπαιτήσεις τοῦ κόσμου πλοίων δὲν δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ. Ἐφ' ὅσον δὲ τὸ κράτος δὲν δύναται νὰ ἔλθῃ ἀρωγὸν δι' ἐπιχορηγήσεων πρὸς τὴν ἀκτοπλοϊκὴν ναυτιλίαν, αἱ ἰδιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις πρέπει νὰ καταστοῦν ἐξ ἰδίων οἰκονομικῶς αὐτάρκεις. Ἐκ τῆς διεξαχθείσης δὲ ἐρεύνης ἐδείχθη ὅτι τοῦτο δύναται νὰ ἐπέλθῃ διὰ τῆς κατανομῆς τῶν γραμμῶν θαλασσίων συγκοινωνιῶν εἰς μικρότερον ἀριθμὸν πλοίων, χωρὶς νὰ δυσχεραίνωνται ἐκ τούτου αἱ συγκοινωνίαι, ἀλλ' ἁπλῶς διὰ νὰ μὴ ὑπάρχουν δύο καὶ τρία ἀτμόπλοια ἐκτελοῦντα τὴν ἰδίαν ἡμέραν τὴν αὐτὴν γραμμὴν ἐκεῖ ὅπου θὰ ἐχρειάζετο μόνον ἕν. Ἡ ἐξοικονόμησις τῶν δαπανῶν κινήσεως, ἰδίᾳ δὲ διὰ γαιάνθρακας καὶ ὑλικὰ τῶν ὑπεραρίθμων αὐτῶν πλοίων, ἡ ἐξοικονόμησις τῶν χανομένων ἄλλως διὰ τοῦ συναγωνισμοῦ ἐκ τῆς ὑποτιμήσεως τῶν ναύλων ποσῶν, ὁ περιορισμὸς τῶν γενικῶν ἐξόδων, μεσιτειῶν κλπ., ἀπεδείχθησαν ὅτι εἶναι ἱκανὰ νὰ ἐνισχύσουν οἰκονομικῶς τὰς συνεργαζομένας ἑταιρείας, ὥστε νὰ προβοῦν, καὶ χωρὶς κρατικὴν ἀρωγήν, εἰς τὴν καλυτέραν συντήρησιν καὶ εἰς τὴν ἀντικατάστασιν βαθμηδὸν τῶν πλοίων των διὰ νεωτέρων μονάδων. Τὸ κράτος βεβαίως ὀφείλει νὰ χρησιμοποιῇ μετ' αὐστηρότητος τὰ εἰς χεῖράς του ὅπλα καὶ νὰ ἀναχαιτίζῃ τὰς ἐκδηλωθησομένας τυχὸν καταπιέσεις καὶ ἐκμεταλλεύσεις ὑπὸ τοῦ τοιούτου μεγάλου ὀργανισμοῦ. Διότι καὶ τὰ ναυλολόγια ὑπόκεινται εἰς τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν ἔγκρισίν του, καὶ τὰ δρομολόγια δικαιοῦται νὰ ρυθμίζῃ καὶ τὴν πύκνωσιν αὐτῶν νὰ παραγγέλλῃ, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑποχρεωτικὴν ἀνανέωσιν τοῦ παλαιουμένου ὑλικοῦ ὀφείλει νὰ ἐπιβάλλῃ, ὅταν ὁ ἔλεγχος τῆς διαχειρίσεως τοῦ συνεργαζομένου ὁμίλου ἀποδείξῃ τὴν οἰκονομικὴν αὐτοῦ δυναμικότητα. Διότι ἡ παλαιότης τῶν ἑλληνικῶν ἐπιβατηγῶν πλοίων εἶναι πάντοτε μεγάλη, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ κάτωθι πίνακος, ἐμφαίνοντος τὴν κατ' ἔτος μέσην ἡλικίαν αὐτῶν:

31 Δεκεμβρίου	*Ἔτη*	*31 Δεκεμβρίου*	*Ἔτη*
1927	40	1931	43,13
1928	41,50	1932	42,75
1929	42,15	1933	43,16
1930	42,43		

Παρὰ πάντα τὰ μειονεκτήματα, ἅτινα παρουσιάζουν τοιοῦτοι μονοπωλιακοὶ ὀργανισμοί, θεωροῦνται οὗτοι ἀναγκαῖοι καὶ διὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιβατηγὸν ναυσιπλοΐαν, κατὰ μείζονα δὲ λόγον καὶ διὰ τὰ ἐπιβατηγὰ πλοῖα τὰ ἐκτελοῦντα γραμμὰς συγκοινωνιῶν μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ταῦτα ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν καὶ συναγωνιστὰς ξένους, πολὺ ἰσχυρούς, μὲ μεγάλα κεφάλαια καὶ μὲ ἐπιχορηγήσεις ἐκ μέρους τῶν κυβερνήσεών των. Εἰς τὰς ἐξωτερικὰς γραμμὰς τὰ ἔξοδα εἶναι περισσότερα, οἱ ἐπιβάται εἶναι διεθνεῖς καὶ προτιμοῦν τὸ μεγαλύτερον, τὸ ταχύτερον, τὸ ἀνετώτερον πλοῖον. Αἱ ἑλληνικαὶ ὅμως ἐπιχειρήσεις, ὁσονδήποτε καὶ ἂν εἶναι οἰκονομικῶς αὐτάρκεις, δὲν θὰ δυνηθοῦν νὰ παρακολουθήσουν ἐπὶ πολὺ τὴν ἀντίπραξιν καὶ τὸν συναγωνισμὸν τῶν ξένων μεγάλων ἑταιρειῶν καὶ θᾶττον ἢ βράδιον θὰ ἀποχωρήσουν. Διὰ τὸν λόγον ἀκριβῶς τοῦτον εἶναι ἀνάγκη, ὅπως αἱ ἰδιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις τυγχάνουν τῆς κρατικῆς ἐνισχύσεως, διὰ νὰ κατορθώσουν νὰ συντηροῦν διὰ καλῶν ὁπωσδήποτε πλοίων γραμμάς τινας μεσογειακάς, ἀπὸ τὰς ὁποίας καὶ δι' ἱστορικοὺς λόγους καὶ διὰ λόγους ἐθνικοῦ γοήτρου καὶ πρὸς ὄφελος τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας δὲν πρέπει νὰ λείψῃ ἡ ἑλληνικὴ σημαία. Τοιαῦται γραμμαὶ εἶναι αἱ μετὰ τῆς Αἰγύπτου, Κύπρου, Δωδεκανήσων, Συρίας, Μασσαλίας, Κωνσταντινουπόλεως, Βρινδισίου, Ἀλβανίας.

β) *Ὑπερωκεάνιος*. Ταύτην ἀποτελοῦν σήμερον δύο πλοῖα, ὁλικῆς χωρητικότητος 20.575 τόννων, ἀπασχολοῦντα περὶ τοὺς 500 ἐργάτας θαλάσσης. Ἀμφότερα ἀνήκουν εἰς μίαν ἑταιρείαν. Τὰ ἑλληνικὰ ὑπερωκεάνια εἶχον ἕνα μεγάλον πελάτην, ἀπὸ τὸν ὁποῖον κυρίως ἐδημιουργήθησαν καὶ μὲ τὸν ὁποῖον ἐπὶ πολλὰ ἔτη εἰργάσθησαν, τοὺς μετανάστας τῆς Ἀνατολῆς πρὸς τὴν Ἀμερικήν. Ἀφ' ὅτου ἡ μετανάστευσις ἀπηγορεύθη καὶ ἐστείρευσεν ὁ πόρος οὗτος τῶν ἑλληνικῶν ὑπερωκεανίων, ἡ ὕπαρξις αὐτῶν κατέστη προβληματική, διότι θὰ ἔπρεπε πλέον νὰ συντηροῦνται ἀπὸ τοὺς ἐπιβάτας τῶν θέσεων. Ἀλλ' ἐπιβάτας θέσεων ἡ Ἀνατολὴ δὲν παρουσιάζει εἰς μεγάλον ἀριθμόν, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτός, ἐφ' ὅσον πληρώνει ἕνα ἀξιόλογον ναῦλον, προτιμᾷ νὰ ταξιδεύῃ μὲ ὑπερωκεάνια μεγάλα, ταχέα, πολυτελῆ, καὶ ὅταν τὰς ἰδιότητας αὐτὰς δὲν εὑρίσκῃ εἰς ἱκανοποιητικὸν βαθμὸν εἰς τὰ ἑλληνικά, ταξιδεύει ἐπὶ ξένων πλοίων. Πρέπει ἑπομένως ἡ ὑπερωκεάνιος ἑλληνικὴ ναυτιλία νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ παρακολουθῇ τὰς νέας δημιουργηθείσας συνθήκας τῶν ὑπερωκεανίων ταξιδίων καὶ τὰς καθημερινῶς αὐξανομένας ἀπαιτήσεις τοῦ ἐπιβάτου εἰς ἄνεσιν, πολυτέλειαν, τέρψιν κ. λ. π. Ἡ ἔρευνα, ἡ ὁποία ἐγένετο παρὰ τῆς ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως συγκροτηθείσης τῷ 1929—1930 ἐπὶ τῆς ναυτιλίας μεγάλης ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῶν ζητημάτων ἐὰν ὑπάρχουν ἐφοπλιστικαὶ ἐπιχειρήσεις ἱκαναὶ καὶ ἰσχυραὶ οἰκονομικῶς νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ πρόβλημα τοῦτο, καὶ ἐὰν τὸ κράτος ὀφείλῃ καὶ δύναται νὰ ἐνισχύσῃ τὴν προσπάθειαν ταύτην τῶν ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, ἀπέδειξεν ὅτι τὸ κράτος ὀφείλει νὰ ἔλθῃ ἀρωγὸν εἰς τὴν ὑπερωκεάνιον ἑλληνικὴν ναυτιλίαν, διότι ἄνευ τῆς βοηθείας αὐτῆς δὲν δύναται νὰ κρατήσῃ ἐπὶ μακρὸν τὴν γραμμὴν Πειραιῶς—Νέας Ὑόρκης. Τὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ἀνάγκης τῆς διατηρήσεως δι' ἀνακαινίσεως τῆς ἑλληνικῆς ὑπερωκεανίου ναυτιλίας εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Διότι εἰς τὴν Ἀμερικὴν διαβιοῖ ἕνας μεγάλος ἑλληνικὸς πληθυσμός, διὰ τὸν ὁποῖον ἀποτελεῖ ἓν εἶδος κρίκου καὶ ὑπόμνησιν ἑνότητος μετὰ τῆς πατρίδος καὶ ἐθνικὴν ἀκόμη ὑπερηφάνειαν ἡ ἐμφάνισις ἑλληνικῶν ὑπερωκεανίων εἰς τοὺς ἐκεῖ λιμένας, τὰ ὁποῖα ἄλλωστε καὶ χρησιμοποιεῖ διὰ τὴν μετὰ τῆς πατρίδος καὶ τῶν συγγενῶν του ἐπικοινωνίαν. 2) Διότι ἐξασφαλίζει διὰ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν τῆς χώρας ἓν τμῆμα τῶν ναύλων τῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Β. Ἀμερικῆς διακομιζομένων ἐπιβατῶν καὶ ἐμπορευμάτων· καὶ 3) Διότι ἡ ὕπαρξις τῆς ἐθνικῆς ὑπερωκεανίου ναυτιλίας συντελεῖ καὶ εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ ἐθνικοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου, τὸ ὁποῖον μόνον διὰ τῶν ἑλληνικῶν πλοίων κατώρθωσε νὰ δημιουργήσῃ ἐν Ἀμερικῇ ἀγορὰν καταναλώσεως τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων, ὡς καπνοῦ, σταφίδος, ἐλαιῶν, ἐλαίου, τυροῦ, κονσερβῶν κλπ. Ἐὰν δὲ ἀποχωρήσουν ἐκ τοῦ μέσου τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα, ὑπάρχει κίνδυνος ὄχι μόνον νὰ περιορισθῇ ἡ ἐξαγωγὴ τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀντικατασταθῶσι ταῦτα βαθμιαίως διὰ τῆς προπαγάνδας τῶν ξένων πλοίων εἰς τὴν ἀμερικανικὴν ἀγορὰν ὑπὸ τῶν ὁμοειδῶν προϊόντων ἄλλων κρατῶν.

Ἡ μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν λιμένων κίνησις, ἐπιβατικὴ καὶ ἐμπορευματική, ἐξυπηρετουμένη ἀπὸ τὰ ἐπιβατηγὰ ἀτμόπλοια τῆς ἀκτοπλοΐας, ἀνῆλθε κατὰ τὰ ὀκτὼ τελευταῖα ἔτη εἰς τοὺς ἑξῆς ἀρι-

Digitized by Google

θμούς, κατὰ τὴν ἐπίσημον στατιστικὴν τοῦ ὑπουργείου τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας:

Ἔτη	Ἐμπορεύματα φορτωθέντα εἰς τόννους	Ἐπιβάται ἐπιβιβασθέντες
1926	471.415	516.995
1927	447.700	555.249
1928	502.486	570.547
1929	517.886	645.059
1930	489.214	777.381
1931	410.981	760.683
1932	491.814	761.894
1933	480.427	879.749

Ἀφ' ἑτέρου ἡ μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ κίνησις ἐπιβατῶν, ἐξυπηρετουμένη διὰ πλοίων ἑλληνικῶν καὶ ξένων, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ὑπερωκεανίων, ἀνῆλθεν εἰς τοὺς κάτωθι ἀριθμοὺς (περὶ ἐμπορευμάτων εἰσαγομένων ἢ ἐξαγομένων εἰς τὸ ἐξωτερικὸν γίνεται λόγος κατωτέρω εἰς τὴν φορτηγὸν ναυτιλίαν, δεδομένου ὅτι τὸ μεγαλύτερον μέρος ἐμπορευμάτων εἰσάγεται καὶ ἐξάγεται διὰ τῶν φορτηγῶν πλοίων, δὲν γίνεται δὲ διάκρισις εἰς τὰς στατιστικὰς μεταξὺ φορτίων εἰσαγομένων ἢ ἐξαγομένων δι' ἐπιβατηγῶν ἢ φορτηγῶν):

Ἔτη	Ἐπιβάται διακομισθέντες	
	Ὑπὸ ἑλληνικῶν πλοίων	Ὑπὸ ξένων πλοίων
1926	36.726	69.523
1927	47.715	70.116
1928	55.937	64.920
1929	53.331	73.135
1930	50.481	88.744
1931	44.391	89.840
1932	29.781	98.905

Αἱ ἐκ τῆς ἀνωτέρω κινήσεως εἰσπράξεις τῆς ἐπιβατηγοῦ ναυτιλίας, πλὴν τῆς ὑπερωκεανίου, ὑπολογίζονται, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰσολογισμῶν τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν, εἰς τὰς ὁποίας τὰ περισσότερα ἐκ τῶν πλοίων ἀνήκουν, καθὼς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὲρ τοῦ δημοσίου εἰσπραττομένων τελῶν ἐπὶ τῶν εἰσιτηρίων καὶ φορτωτικῶν, εἰς 300 ἑκατομμύρια δραχμῶν περίπου, ἐξ ὧν ποσοστὸν 25% ἀντιπροσωπεύει τὰ τέλη ἐπὶ εἰσιτηρίων καὶ φορτωτικῶν ὑπὲρ τοῦ δημοσίου καὶ ἄλλων ταμείων δημοσίου ὠφελείας. Ἀφ' ἑτέρου ἡ ὑπερωκεάνιος ναυτιλία εἰσπράττει ἐτησίως περὶ τὰ 110 ἑκατομμύρια δραχμῶν, ἐξ ὧν τὰ 10 ἑκατομμύρια εἶναι τέλη ὑπὲρ τοῦ δημοσίου καὶ λοιπῶν ταμείων. Εἰς τὸ ποσὸν ὅμως τοῦτο συμπεριλαμβάνονται καὶ αἱ εἰσπράξεις τῆς γραμμῆς Μασσαλίας—Πειραιῶς—Συρίας — Ἀλεξανδρείας, ἐξυπηρετουμένης παρὰ πλοίων τῆς αὐτῆς ἑταιρείας, εἰς ἣν ἀνήκουν καὶ τὰ ὑπερωκεάνια, καὶ ἐκ τούτου δὲν γίνεται διάκρισις εἰσπράξεων. Αἱ ἀνωτέρω εἰσπράξεις τῶν ἐπιβατηγῶν ἐν γένει πλοίων πραγματοποιοῦνται εἰς δραχμάς, πλὴν τῶν εἰσπράξεων ἐκ ναύλων γινομένων εἰς ξένους λιμένας, αἱ ὁποῖαι ὑπολογίζονται ἐν συνόλῳ ἀνερχόμεναι εἰς 200 χιλ. περίπου λίρας Ἀγγλίας.

2) *Φορτηγὸς ναυτιλία.* Τὰ φορτηγὰ πλοῖα, ἀναλόγως τῆς χωρητικότητος αὐτῶν, κατατάσσονται ὡς ἑξῆς:

Χωρητικότης	Ἀριθ. ἀτμοπλοίων	Ὁλικὴ χωρητικότης
101—500	43	11.952
501—1.000	26	19.571
1.001—2.000	46	67.909
2.001—3.000	45	112.730
3.001—4.000	125	437.637
4.001—5.000	131	579.398
5.001—6.000	48	251.975
6.001—7.000	3	19.818

Ἐπὶ τούτων τὰ ἐργαζόμενα πληρώματα ἀνέρχονται εἰς 11.000 περίπου βαθμοφόρους καὶ μὴ ἐργάτας θαλάσσης. Ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὰς δύο πρώτας κατηγορίας τοῦ ἄνω πίνακος τῶν μέχρι 1.000 τόννων πλοίων, τὰ ὁποῖα κατὰ κανόνα ἀσχολοῦνται εἰς μεταφορὰς φορτίων μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν λιμένων ἢ τὸ πολὺ μεταξὺ τούτων καὶ τῶν γειτονικῶν λιμένων τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου, πάντα τὰ λοιπὰ ἑλληνικὰ φορτηγὰ πλοῖα πλέουν εἰς τὰς διεθνεῖς θαλάσσας, ἔχοντα ὡς κέντρα δράσεως αὐτῶν πάσας τὰς μεγάλας ναυλαγορὰς τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς. Συναγωνίζονται πάσας τὰς ἄλλας ναυτικὰς σημαίας καὶ κατὰ τὸν συναγωνισμὸν τοῦτον δὲν ἐξέρχονται ἡττημένα. Ὁ συναγωνισμὸς τῶν φορτηγῶν δὲν παρουσιάζει τὰς δυσχερείας καὶ δὲν ἀπαιτεῖ τὰς μεγάλας οἰκονομικὰς θυσίας, εἰς τὰς ὁποίας ὑπόκεινται τὰ ἐπιβατηγὰ πλοῖα. Διὰ τὰ φορτηγὰ πλοῖα τὸ κυριώτερον προσὸν εἶναι ὁ εὐθηνότερος ναῦλος, ὁ Ἕλλην δὲ ἐφοπλιστής, διαθέτων μικρὸν κεφάλαιον καὶ ἀγοράζων ἓν φορτηγὸν πλοῖον, εἶναι ἱκανὸς νὰ συναγωνισθῇ τὸ ξένον καὶ μὲ μικρότερον ναῦλον νὰ προσελκύσῃ τὸ φορτίον. Ὑπάρχουν βεβαίως καὶ εἰς τὴν φορτηγὸν ναυτιλίαν, μὲ τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν πρόοδον τῆς ναυπηγικῆς τέχνης, τὰ πλεονεκτικώτερα λόγῳ ταχύτητος, καταναλώσεως καυσίμου ὕλης καὶ περιεκτικότητος φορτίου πλοῖα, ἀλλὰ τὰ πλεονεκτήματα ταῦτα τοῦ ξένου πλοίου ὁ Ἕλλην ἐφοπλιστὴς κατορθώνει νὰ ἐξουδετερώνῃ μὲ τὴν ὀλιγαριθμοτέραν σύνθεσιν τοῦ προσωπικοῦ τοῦ πλοίου του, μὲ τὴν οἰκονομικωτέραν μισθοτροφοδοσίαν αὐτοῦ καὶ μὲ τὸν περιορισμὸν ἄλλων τινῶν γενικῶν ἐξόδων τῆς ἐπιχειρήσεως. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ κεφαλαιώδους λόγου ἡ ἑλληνικὴ φορτηγὸς ναυτιλία ἐπέτυχεν ὄχι μόνον νὰ συναγωνίζεται τὴν ξένην, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν δρᾶσιν αὐτῆς καὶ νὰ αὐξάνῃ τὴν χωρητικότητά της.

Ἡ φορτηγὸς ναυτιλία εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἔργον τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας καὶ τῆς ριψοκινδύνου ἐπιχειρηματικότητος τῶν Ἑλλήνων ἐφοπλιστῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἀγάπης καὶ κλίσεως τῶν παραλίων καὶ νησιωτικῶν πληθυσμῶν πρὸς τὸ ναυτικὸν ἐπάγγελμα, ἐξ ἧς διεμορφώθησαν καὶ διαμορφοῦνται ἱκανώτατα ποιοτικῶς καὶ ποσοτικῶς πληρώματα. Οἱ περισσότεροι τῶν Ἑλλήνων ἐφοπλιστῶν, τινὲς τῶν ὁποίων ἐξειλίχθησαν εἰς σημαινούσας προσωπικότητας τοῦ διεθνοῦς ἐφοπλιστικοῦ κόσμου, προῆλθον ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν τάξεων τῶν βαθμοφόρων πληρωμάτων. Ἀφοῦ ἐπὶ ἱκανὰ ἔτη εἰργάσθησαν ὡς μισθωτοὶ πλοίαρχοι ἢ ὡς μηχανικοὶ καὶ συνεκόμισαν ἐκ τῆς ἀποταμιεύσεως τῶν προϊόντων τῆς ἐργασίας των μικρὸν κεφάλαιον, προσέθεσαν εἰς τὰς ἰδικάς των οἰκονομίας καὶ τὰς τῶν συγγενῶν ἢ φίλων των καὶ δανεισθέντες ἐν ἀνάγκῃ ἐπὶ ναυτικῇ ὑποθήκῃ τὸ ἀπαιτούμενον πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ τιμήματος ποσὸν ἠγόρασαν ἓν φορτηγὸν πλοῖον. Ἐπὶ τοῦ πλοίου αὐτοῦ εἰργάσθησαν αὐτοὶ καὶ τὰ μέλη τῶν οἰκογενειῶν των, ἐπιβλέποντες μόνοι καὶ ἐλέγχοντες τὴν διαχείρισιν αὐτοῦ. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐπιτυγχάνεται περαιτέρω ἡ ἀντικατάστασις τούτου διὰ καλυτέρου καὶ ἡ πρόσκτησις καὶ ἄλλων.

Συμφυὴς πρὸς τὸν τρόπον αὐτόν, μὲ τὸν ὁποῖον ἐδημιουργήθη ἡ φορτηγὸς ἑλληνικὴ ναυτιλία, εἶναι καὶ ὁ χαρακτὴρ τῆς ἐργασίας τοῦ ἑλληνικοῦ φορτηγοῦ πλοίου. Δὲν εἶχε ποτὲ ὡρισμένην γραμμήν, ὡρισμένον δρομολόγιον νὰ ἐκτελέσῃ, ἀλλὰ σπεύδει παντοῦ ὅπου ὁ ναῦλος προσφέρεται, συμβαίνει δὲ πολλάκις, καθ' ὃν χρόνον πλέει πρὸς τὴν Νότιον Ἀμερικὴν π. χ., ὅπου ἐλπίζει νὰ ναυλωθῇ, νὰ εἰδοποιηθῇ κατὰ τὸν πλοῦν νὰ κατευθυνθῇ πρὸς τὴν Δυτικὴν Ἀφρικὴν ἢ τὴν Αὐστραλίαν. Ἐντεῦθεν οἱ Ἄγγλοι ὠνόμασαν τὸ εἶδος τοῦτο τῶν πλοίων tramps (ἐνῷ τὰ μὲ τακτικὰς γραμμὰς ἐργαζόμενα ὠνόμασαν liners), οἱ δὲ Γάλλοι vagabonds. Ἡ δημιουργία τακτικῶν ἐμπορικῶν γραμμῶν διὰ φορτηγῶν πλοίων (liners), ἡ ὁποία μεταπολεμικῶς ἀνεπτύχθη εἰς τὰς ξένας ναυτιλίας, αἱ ὁποῖαι, ὅπως ἡ ἀγγλικὴ καὶ αἱ σκανδιναυϊκαί, μὲ τὸν ἴδιον τρόπον ἐργασίας εἰργάζοντο, δὲν ἐκέρδισε μέχρι τοῦδε παρ' ἡμῖν ἔδαφος, διότι ἐκτὸς ἑνὸς μόνον Ἕλληνος ἐφοπλιστοῦ, διαθέτοντος περὶ τὰ δέκα φορτηγὰ πλοῖά του πρὸς ἐξυπηρέτησιν τακτικῆς γραμμῆς μεταξὺ τῆς Βορείου Εὐρώπης καὶ τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου καὶ Μαύρης θαλάσσης, οὐδεὶς ἄλλος Ἕλλην ἐφοπλιστὴς καὶ ἐκ τῶν ἰσχυροτέρων οἰκονομικῶς ἀπετόλμησε νὰ μεταβάλῃ μέθοδον ἐργασίας. Ἡ δημιουργία τακτικῶν γραμμῶν ὑποχρεώνει τὸν πλοιοκτήτην, διὰ νὰ προσελκύῃ καὶ διατηρῇ τὴν πελατείαν τῶν φορτωτῶν, νὰ διαθέτῃ κατάλληλα καὶ ἐπαρκῆ πλοῖα καὶ νὰ ἐξασφαλίζῃ τὴν κανονικὴν ἐκτέλεσιν τῶν προαναγγελλομένων ἀναχωρήσεων καὶ προσεγγίσεων. Τοιούτου δὲ εἴδους ναυτιλιακὴ ἐπιχείρησις δὲν δύναται εὐκόλως ν' ἀναληφθῇ εἰμὴ ἀπὸ ἰσχυροὺς οἰκονομικῶς ἐφοπλιστικοὺς ὀργανισμοὺς τοῦ τύπου ἀνωνύμων ἑταιρειῶν. Ἡ μορφὴ ὅμως τῆς ναυτικῆς ἰδιοκτησίας παρ' ἡμῖν, συνισταμένης κυρίως εἰς μεμονωμένας πλοιοκτησίας ἢ συμπλοιοκτησίας πλειόνων ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πλοίου καὶ ἡ μὴ παροχὴ οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως παρὰ τοῦ κράτους δὲν εὐνοοῦν τὴν μεταβολὴν τοῦ χαρακτῆρος ἐργασίας τῶν ἑλληνικῶν φορτηγῶν πλοίων.

Ἐνῷ εἰς ἀριθμὸν ἡ φορτηγὸς ἑλληνικὴ ναυτιλία παρουσιάζει τόσον ἐξαιρετικὴν καὶ ταχεῖαν ἀνάπτυξιν, ποιοτικῶς ἡ σύνθεσις αὐτῆς δὲν ἐμφανίζεται ἱκανοποιητική. Τοῦτο δέ, διότι οἱ Ἕλληνες ἐφοπλισταί, μὴ διαθέτοντες κατὰ τὸ πλεῖστον παρὰ μικρὰ κεφάλαια, δὲν εἶναι εἰς θέσιν ν' ἀγοράσουν νεότευκτα ἢ νέα τὴν ἡλικίαν πλοῖα. Ἔχουν βεβαίως μακροτέραν ζωὴν τὰ καινουργῆ πλοῖα, ἀλλ' ὁ Ἕλλην ἐφοπλιστής, διαθέτων 6 — 7 χιλ. λίρας δι' ἓν πλοῖον ἡλικίας 15—20 ἐτῶν ἐλπίζει, ἀφοῦ τὸ ἐργασθῇ ἐπὶ 5—10 ἔτη ἀκόμη (δεδομένου ὅτι ἡ ἐκμεταλλεύσιμος ζωὴ τοῦ φορτηγοῦ πλοίου δὲν ἐκτείνεται πέραν τῶν 25—30 ἐτῶν), νὰ ἀποκομίσῃ ἐκ τῆς ἐκμεταλλεύσεως αὐτοῦ ἓν μικρὸν ἀκόμη ποσόν, διὰ νὰ προβῇ κατόπιν εἰς τὴν ἀγορὰν καλυτέρου. Ἡ καθ' ἡλικίαν ἀναλογία τῶν πλοίων τῆς φορτηγοῦ ναυτιλίας παρουσιάζει τὴν ἐν τῷ κατωτέρω πίνακι εἰκόνα, ἐξ ἧς προκύπτει ὅτι ὁ μεγαλύτερος ὄγκος περιλαμβάνεται κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὴν μεταξὺ 26—30 ἐτῶν κατηγορίαν ἡλικίας, κατόπιν δὲ εἰς τὴν μεταξὺ 21—25 τοιαύτην.

Κατηγορία ἡλικίας	Ἀριθ. πλοίων	Ὁλικὴ χωρητικότ.
Μέχρι 5 ἐτῶν	8	33.518
Ἀπὸ 6—10 ἐτῶν	4	16 976
» 11—15 »	61	260 123
» 16—20 »	69	276.053
» 21—25 »	83	299.765
» 26—30 »	107	362 708
» 30 καὶ ἄνω	1?5	251.857

Συνέπεια τῆς εἰς μεγάλην ἀναλογίαν παλαιότητος τῶν φορτηγῶν πλοίων εἶναι καὶ ἡ μεγάλη ἀναλογία ναυτικῶν ἀτυχημάτων, ἤτοι ναυαγίων καὶ ἀβαριῶν. Μεταξὺ πασῶν τῶν ναυτικῶν σημαιῶν τοῦ κόσμου ἡ ἑλληνικὴ ἔρχεται ἀφ ἑνὸς μὲν εἰς τὴν προτελευταίαν θέσιν (προηγουμένη μόνον τῆς βραζιλιανῆς σημαίας) ὅσον ἀφορᾷ τὴν παλαιότητα τῶν πλοίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν πρώτην σειρὰν ὅσον ἀφορᾷ τὴν στατιστικὴν τῶν ναυτικῶν ἀπωλειῶν καὶ ναυσιβλαβειῶν. Εἶναι βεβαίως καὶ τὰ σφάλματα τῶν πλοιάρχων ἢ μηχανικῶν καὶ οἱ ἀναπόφευκτοι τῆς θαλάσσης κίνδυνοι, ἀλλὰ ἡ παλαιότης τῶν πλοίων γίνεται πρόξενος μεγαλυτέρων εἰς ἀριθμὸν καὶ εἰς ἔκτασιν ζημιῶν.

Ἡ μεγάλη ὅμως αὐτὴ ἀναλογία τῶν ναυτικῶν ἀτυχημάτων καὶ ναυσιβλαβειῶν γίνεται αἰτία δυσφημήσεως τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας, δυσχερειῶν κατὰ τὰς ναυλώσεις, αὐξήσεως τῶν ἀσφαλίστρων, καὶ προκαλεῖ μέτρα διωγμοῦ κατ' αὐτῆς εἰς τὰς διεθνεῖς ναυλαγοράς.

Ὑλικὴ ἐνίσχυσις τῆς φορτηγοῦ ναυτιλίας παρὰ τοῦ κράτους, καὶ ἂν ἀκόμη ἦτο δυνατή, οὔτε δικαιολογεῖται οὔτε καὶ ὀρθὴ εἶναι. Ἂν προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσῃ κανονικώτερον καὶ νὰ βελτιώσῃ τὰς θαλασσίας συγκοινωνίας τὸ κράτος εἶναι ἐνδεδειγμένον νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἐπιβατηγὸν ναυτιλίαν του, προκειμένου ὅμως περὶ ἐπιχειρήσεων πλουτοπαραγωγικοῦ χαρακτῆρος τὸ κράτος ὄχι μόνον δὲν ἔχει ὑποχρέωσίν τινα νὰ εἰσφέρῃ χρήματα ἐκ τοῦ δημοσίου θησαυροῦ πρὸς ἐνίσχυσιν αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ δὲν εἶναι φρόνιμον, χάριν αὐτῶν τούτων. Διότι, ἐκτὸς τοῦ ὅτι αἱ χρηματικαὶ ἐπιχορηγήσεις συνεπάγονται ἀναγκαίως καὶ ἐπιβολὴν ὑποχρεώσεων ἢ περιορισμῶν, οἱ ὁποῖοι εἶναι καὶ ἐπιβλαβεῖς πολλάκις καὶ ἐπικίνδυνοι διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον αὐτῶν, ἀφ' ἑτέρου αἱ χρηματικαὶ ἐνισχύσεις τοῦ κράτους ἐλαττώνουν συνήθως τὸν ζῆλον καὶ τὴν ἐπιχειρηματικότητα, τὴν ὁποίαν μόνον τὸ ἀτομικὸν κεφάλαιον καὶ οἱ ἀτομικοὶ κίνδυνοι ἀναπτύσσουν. Ἄλλο βεβαίως εἶναι τὸ ζήτημα τῆς δημιουργίας, διὰ τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ κράτους, πιστωτικῶν ἱδρυμάτων διὰ τὴν εὐκολωτέραν καὶ εὐθηνοτέραν παροχὴν κεφαλαίων πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν ναυτιλιακῶν ἐπιχειρήσεων, ἂν καὶ προκειμένου περὶ φορτηγοῦ ναυτιλίας πιθανὸν οἱ περιορισμοὶ καὶ αἱ ζητηθησόμεναι ἀσφάλειαι παρὰ τῶν πιστωτικῶν τούτων ἱδρυμάτων διὰ τὸν δανεισμὸν κεφαλαίων νὰ εἶναι περισσότεραι ἐκείνων, ὅσας ἀπαιτεῖ ἡ κρατοῦσα ναυτιλιακὴ πρακτικὴ καὶ ἡ δανειστικὴ ἀγορὰ τοῦ Λονδίνου, ὅπόθεν ἀντλεῖ τὰ συμπληρωματικὰ κεφάλαια ἡ φορτηγὸς ναυτιλία. Αὕτη ὅ,τι ἔχει κυρίως ἀνάγκην παρὰ τοῦ κράτους εἶναι ἡ ἠθικὴ προστασία καὶ ὑποστήριξις, ἡ παρεχομένη διὰ τῆς συνομολογήσεως προστατευτικῶν ἐμπορικῶν καὶ ναυτιλιακῶν συμβάσεων μὲ τὰ ξένα κράτη, εἰς τοὺς λιμένας τῶν ὁποίων τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα καταπλέουν, διὰ τοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τῆς στοργῆς, τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ἐπιδεικνύουν αἱ λιμενικαὶ καὶ προξενικαὶ ἀρχαὶ εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς καὶ ξένους λιμένας διὰ τὴν ταχυτέραν διεκπεραίωσιν τῶν ὑποθέσεων τοῦ πλοίου καὶ ἀποφυγὴν τῶν τόσον ἐπιζημίων καθυστερήσεων αὐτοῦ, καὶ τέλος διὰ τῆς καλῆς διαχειρίσεως τοῦ ναυτεργατικοῦ ζητήματος πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς διατηρήσεως τῆς τάξεως εἰς τὰ πλοῖα.

Εἰδικῶς περὶ τοῦ τελευταίου τούτου πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι εἷς ἐκ τῶν πρωταρχικῶν ὅρων τῆς ἐπιτυχίας ναυτιλιακῆς ἐπιχειρήσεως εἶναι αἱ ἁρμονικαὶ σχέσεις καὶ ἡ καλὴ καὶ εἰλικρινὴς συνεργασία μεταξὺ τοῦ ἐργαζομένου προσωπικοῦ καὶ τοῦ πλοιοκτήτου. Διότι εἰς τὸ πλοῖον, ὅταν πλέῃ εἰς τὰς ἐξωτερικὰς θαλάσσας, οὔτε ἡ ἀντικατάστασις τῶν ἀκαταλλήλων, φυγοπόνων καὶ ταραχοποιῶν ἐργατῶν εἶναι εὔκολος, οὔτε ἡ καταφυγὴ εἰς τὴν προστασίαν τῆς ἀρχῆς πάντοτε ἐφικτή, καὶ οὕτω ἡ δημιουργία ἐργατικοῦ ζητήματος περιάγει τὸ πλοῖον εἰς κρίσιμον θέσιν, προκαλεῖ μεγάλας ὑλικὰς καὶ ἠθικὰς ζημίας καὶ δύναται νὰ καταστρέψῃ οἰκονομικῶς τὸν ἐφοπλιστήν. Διὰ τοῦτο τὸ κράτος ὀφείλει νὰ λαμβάνῃ πάντα τὰ μέτρα, νομοθετικὰ καὶ διοικητικά, ἱκανὰ νὰ περιορίσουν τὰς αἰτίας τῶν ἀταξιῶν καὶ ἀνωμαλιῶν καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν καλὴν διεξαγωγὴν τῆς ἐργασίας εἰς τὰ πλοῖα, ἀλλὰ ταυτοχρόνως ὀφείλει νὰ ἐπιδιώκῃ καὶ νὰ ἐνισχύῃ τὴν ἀμοιβαίαν συνεργασίαν τῶν ἐργατῶν θαλάσσης καὶ τῶν ἐφοπλιστῶν διὰ τὴν λύσιν τῶν μεγάλων ζητημάτων, τὰ ὁποῖα τοὺς χωρίζουν, ὡς εἶναι τὸ μισθολόγιον, αἱ ὧραι ἐργασίας εἰς τὰ πλοῖα, αἱ ὑπερωρίαι, ἡ παλινόστησις κλπ.

Εὐθὺς μετὰ τὸ πέρας τοῦ Παγκοσμίου πολέμου πάντα τὰ κράτη, καὶ ἰδίᾳ τὰ ναυτικά, ἐπεδόθησαν μετὰ σπουδῆς ὄχι μόνον εἰς τὴν ἐπανόρθωσιν τῶν μεγάλων ἀπωλειῶν, ἃς ὑπέστησαν αἱ ναυτιλίαι των κατὰ τὸν πόλεμον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐπέκτασιν τῆς δυνάμεως αὐτῶν κατὰ τρόπον, ὥστε ἕκαστον αὐτῶν ἐπεδίωξε νὰ ἐξασφαλίσῃ δι' ἰδικῆς του ναυτιλίας τὰς ἐπισιτιστικὰς ἀνάγκας τῆς χώρας του καὶ τὸ ὑπερθαλάσσιον ἐμπόριον αὐτοῦ. Διότι κατὰ τὸν πόλεμον ἐκεῖνον ἀπεδείχθη ποίαν μεγάλην οἰκονομικὴν ἀλλὰ καὶ πολιτι-

Digitized by Google

κὴν σημασίαν ἔχει ἡ ὕπαρξις ἰσχυρᾶς ναυτιλίας. Ἀποτέλεσμα τῶν ραγδαίων ναυπηγήσεων, αἵτινες ἐπηκολούθησαν, ὑπῆρξεν ὅτι, ἐνῷ κατὰ τὸ 1914 ἡ παγκόσμιος ναυτιλία ἠρίθμει 45 ἑκατομ. τόννων, κατὰ τὸ 1932 εἶχε φθάσει τὰ 69 ἑκατομ. καὶ κατὰ τὸ 1933 ἐμειώθη εἰς τὰ 67 ἑκατομ. τόννων. Καὶ κατὰ τὰ πρῶτα δέκα ἔτη μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ πολέμου ἡ ὑπερβάλλουσα χωρητικότης κατώρθωνε νὰ ἐργάζηται, διότι αἱ μεταξὺ τῶν ἐθνῶν μεταφοραὶ ἐξηκολούθησαν νὰ εἶναι ἐντατικαί, μέχρις οὗ βαθμηδὸν ἀποκατεστάθησαν οἱ ὅροι τῆς διαταραχθείσης ἐκ τοῦ πολέμου ἰσορροπίας παραγωγῆς καὶ καταναλώσεως εἰς τὰς διαφόρους χώρας. Πράγματι δὲ ἀπὸ τοῦ 1929 ἡ ὑπερπαραχθεῖσα χωρητικότης δὲν εἶχε πλέον ὕλη ποῦ νὰ ἐργασθῇ. Ἑκάστη χώρα ἐπεδίωξε νὰ αὐξήσῃ τὴν ἐσωτερικὴν παραγωγήν της, ὥστε νὰ μὴ ἔχῃ ἀνάγκην ἔξωθεν μεγάλων εἰσαγωγῶν, ἡ καταναλωτικὴ δύναμις τοῦ κόσμου περιωρίσθη, ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ἀστάθεια τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν κατέστησαν ἐπιφυλακτικὸν τὸ ἐμπόριον καὶ οὕτως αἱ διὰ θαλάσσης μεταφοραὶ ἠλαττώθησαν καὶ τὰ πλοῖα δὲν εὕρισκον εὐκόλως ναύλους. Οὕτω ἐπῆλθεν ἡ λεγομένη κρίσις τῆς ναυτιλίας, ἡ ὁποία, ἀπὸ τοῦ 1929 ἐκδηλωθεῖσα μετ' ὀξύτητος, ἐξακολουθεῖ μὲ τὴν ἰδίαν ἔντασιν καὶ μὲ ἀσημάντους διακυμάνσεις μέχρι σήμερον. Ἀρκεῖ νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ παγκόσμιος ναυλοτιμάριθμος, ὁ παρὰ τῶν Λόϋδ καταρτιζόμενος, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πραγματοποιουμένων ναύλων, ἔχει κατέλθει κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1934 εἰς 66,6 ἔναντι 101,9 τοῦ Δεκεμβρίου 1928.

Δύο εἶναι αἱ κύριαι ἐκδηλώσεις τῆς κρίσεως: ἢ τὰ πλοῖα δὲν εὑρίσκουν φορτία νὰ μεταφέρουν καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀναγκάζονται να παροπλισθοῦν («νὰ δέσουν») εἰς τοὺς λιμένας· ἤ, διὰ νὰ ἀποφύγουν τὸν παροπλισμὸν οἱ πλοιοκτῆται, δέχονται ναυλώσεις μὲ τιμὰς ναύλων χαμηλάς, αἱ ὁποῖαι, ἐκ τοῦ συναγωνισμοῦ μειούμεναι συνεχῶς, ὄχι μόνον δὲν ἀφήνουν κέρδος εἰς τοὺς ἐφοπλιστάς, ἀλλὰ πολλάκις δὲν δύνανται νὰ καλύψουν καὶ αὐτὰς τὰς δαπάνας τῆς κινήσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως τοῦ πλοίου. Οἱ Ἕλληνες ἐφοπλισταὶ συνηθέστερον προτιμοῦν ἕνα μικρόν, ἔστω καὶ ἀνεπαρκῆ, ναῦλον παρὰ τὸν παροπλισμὸν τοῦ πλοίου των. Διότι τὸ παροπλιζόμενον πλοῖον ἀποτελεῖ παθητικὸν διὰ τὸν πλοικτήτην, βαρυνόμενον προσθέτως μὲ τὰ ἔξοδα συντηρήσεως καὶ φυλάξεως κατὰ τὸν χρόνον τοῦ παροπλισμοῦ, ἐνῷ ὅταν τὸ πλοῖον κινῆται, καὶ καλύτερον συντηρεῖται καὶ ὁ ἐφοπλιστὴς ἐλπίζει ὅτι, ἐὰν κάμῃ 2—3 ναυλώσεις χωρὶς ν' ἀφήσουν εἰς αὐτὸν κέρδη ἢ ἔστω καὶ μὲ ζημίας τινάς, θὰ ἐπιτύχῃ καὶ μίαν τρίτην ἢ τετάρτην ναύλωσιν, ἥτις νὰ καλύψῃ τὰς ζημίας τῶν προηγουμένων. Ὁ ἐφοπλιστὴς ἄλλωστε παρ' ἡμῖν εἶναι μόνος κύριος καὶ διαχειριστὴς τοῦ πλοίου του, μὴ ἔχων νὰ λογοδοτήσῃ εἰς μετόχους καὶ εἰς συμβούλια, ὅπως συμβαίνει συνήθως διὰ τὰ πλοῖα τῶν ξένων σημαιῶν.

Πρὸ τῆς παρατεινομένης αὐτῆς κρίσεως, ἥτις εἰς ἄλλας χώρας ἐπεσώρευσε πλείστας ζημίας εἰς τὰς ἐφοπλιστικὰς ἐπιχειρήσεις, ἐξήντλησε τὰ διαθέσιμα αὐτῶν καὶ ὡδήγησε πολλὰς ἑταιρείας εἰς τὴν χρεωκοπίαν, οἱ Ἕλληνες ἐφοπλισταί, δοκιμασθέντες καὶ αὐτοὶ δεινῶς, ἐστάθησαν ἐπί τινα χρόνον περίφοβοι πρὸ τοῦ μέλλοντος, ἀλλὰ ταχέως ἀνέκτησαν τὴν αἰσιοδοξίαν των καί, ἀναπροσαρμόσαντες τὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ πλοίου των πρὸς τὴν νέαν διαμορφωθεῖσαν κατάστασιν, κατορθώνουν καὶ τὰ πλοῖά των νὰ κινοῦν καὶ νέα ἀκόμη ν' ἀγοράζουν. Προέβησαν ἐν πρώτοις εἰς τὴν ἐκποίησιν ὡς ἀχρήστου ὑλικοῦ τῶν πολὺ παλαιῶν πλοίων καὶ μὲ τὸ προϊὸν τῆς ἐκποιήσεως, σὺν τῇ προσθήκῃ καὶ μικροῦ τινος ἰδικοῦ των ἢ δανεισθέντος κεφαλαίου, ἠγόρασαν ἄλλα πλοῖα, νεώτερα τὴν ἡλικίαν καὶ οἰκονομικώτερα περὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν, τὰ ὁποῖα εὗρον εἰς τὴν διεθνῆ ἀγορὰν εἰς τιμὰς πολὺ χαμηλάς, δεδομένου ὅτι πολλοὶ Ἄγγλοι ἐφοπλισταί, εὑρεθέντες πρὸ οἰκονομικῶν, λόγῳ τῆς κρίσεως, δυσχερειῶν, ἔσπευδον νὰ ἐκποιήσουν τινὰ τῶν πλοίων των, ἵνα περισώσουν τὰ ἄλλα. Ἔπειτα προέβησαν εἰς πάντα δυνατὸν περιορισμὸν τῶν ἐξόδων κινήσεως τοῦ πλοίου, ὡς τῶν ἀσφαλίστρων, διὰ τῆς μὴ ἀσφαλίσεως τῶν πλοίων των ἢ δι' ἀσφαλίσεως μέρους μόνον τῶν κινδύνων θαλάσσης, διὰ τῆς μειώσεως τοῦ μισθολογίου τῶν πληρωμάτων, διὰ τῆς διαγραφῆς παντὸς γενικοῦ ἐξόδου μὴ ἀπαραιτήτου, διὰ τῆς προσωπικῆς των ἐργασίας ἐντὸς τῶν πλοίων, εἰς ὅσα δὲν εἰργάζοντο, κλπ. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ἦτο καὶ ὁ μόνος ἐνδεδειγμένος, ἀφοῦ τὸ κράτος δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ βοηθήσῃ αὐτοὺς ὑλικῶς, ἡ ἑλληνικὴ φορτηγὸς ναυτιλία ἀντιμετώπισε τὴν κρίσιν καὶ κραταιοτέρα φαίνεται ὅτι θέλει ἐξέλθει αὐτῆς.

Ἡ ναυτιλία ἀποτελεῖ σημαντικὸν τμῆμα τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου τῆς χώρας. Ὁ ὑπολογισμὸς τῆς ἀξίας τοῦ τμήματος τούτου δὲν δύναται νὰ εἶναι σταθερός, διότι ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὰς συνεχῶς διακυμαινομένας τιμὰς τῶν πλοίων εἰς τὰς διεθνεῖς ἀγοράς, καὶ ἰδίᾳ τὴν ἀγγλικήν. Ἡ τιμὴ τοῦ φορτηγοῦ πλοίου (τῶν ἐπιβατηγῶν τῆς ἀκτοπλοΐας ἡ τιμὴ κανονίζεται ἐσωτερικῶς ἀναλόγως τῶν προσόδων τῶν ἀκτοπλοϊκῶν συγκοινωνιῶν) ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπὸ τὰς ἑκάστοτε κρατούσας τιμὰς τῶν ναύλων. Ὅταν οἱ ναῦλοι ἐκπέσουν, αὐτομάτως ἐκπίπτει καὶ ἡ ἀξία τοῦ πλοίου, ἡ πτῶσις μάλιστα αὕτη δύναται νὰ εἶναι δυσαναλόγως μεγαλυτέρα ἀπὸ τὴν ὑποτίμησιν τῶν ναύλων. Βεβαίως ἡ παλαιότης τοῦ πλοίου καὶ ἡ κατάστασις ἐν γένει αὐτοῦ εἶναι σημαντικὸς συντελεστὴς τῆς ἀποτιμήσεως τῆς ἀξίας τοῦ πλοίου ἐν δεδομένῃ ἐποχῇ, ἀλλὰ τὸ ἴδιον πλοῖον μεταξὺ δύο χρονικῶν περιόδων, καθ' ἃς ἐκράτησαν διάφοροι τιμαὶ ναύλων, δύναται νὰ ἔχῃ σημαντικῶς διάφορον ἀποτίμησιν τῆς ἀξίας αὐτοῦ. Οὕτω, κατὰ τὰς καταρτιζομένας παρὰ τῆς διευθύνσεως τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας στατιστικάς, ἡ ἀγοραία ἀξία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου ὑπελογίζετο ὡς ἑξῆς κατὰ τὴν τελευταίαν πενταετίαν:

Ἰανουάριος	1930	εἰς	£ 5.927.000	ὁ	φορτηγὸς
		καὶ	» 853.000	ὁ	ἐπιβατηγὸς
»	1931	εἰς	» 5.010.000	ὁ	φορτηγος
		καὶ	» 659.000	ὁ	ἐπιβατηγὸς
»	1932	εἰς	» 3.596.000	ὁ	φορτηγὸς
		καὶ	» 552.000	ὁ	ἐπιβατηγὸς
»	1933	εἰς	» 2.492.000	ὁ	φορτηγὸς
		καὶ	» 417.000	ὁ	ἐπιβατηγὸς

Εἰς τὰς εἰσαγωγὰς καὶ ἐξαγωγὰς τῆς χώρας ἡμῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ διὰ τὸ ἐξωτερικὸν (σιτηρά, γαιάνθρακες, ξυλεία, εἴδη γενικοῦ ἐμπορίου) ἡ ἑλληνικὴ ναυτιλία (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ὀλίγων ἐπιβατηγῶν) συμμετέσχε κατὰ τὰ τελευταῖα ἓξ ἔτη μέχρι τοῦ 1932, συμφώνως μὲ τὴν ἐπίσημον στατιστικὴν τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, κατὰ τὰ ἑξῆς ποσοστά:

Ἔτος	Ἐκφορτώσεις ἐπὶ τοῖς %	Φορτώσεις ἐπὶ τοῖς %
1927	40,13	16,88
1928	43,60	21,91
1929	43,47	31,26
1930	50,53	19,47
1931	47,11	20,71
1932	50,01	33,57

Τὰ ποσοστὰ δὲ ταῦτα μόλις φθάνουν διὰ τὰς εἰσαγωγὰς καὶ ἐξαγωγὰς ὁμοῦ τὸ 1 ½ ἑκατομ. τόννων φορτίων. Ἐντεῦθεν φαίνεται ποίαν μεγάλην ἐξάρτησιν ἔχει ἡ φορτηγὸς ἑλληνικὴ ναυτιλία ἐκ τῶν μεταφορῶν μεταξὺ τῶν ξένων χωρῶν καὶ ὅτι, ἂν ἀποκλεισθοῦν εἰς αὐτὴν οἱ ξένοι λιμένες, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ. Διότι καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ἐλαμβάνοντο μέτρα, ὥστε ὁλόκληρον τὸ εἰσαγωγικὸν καὶ ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον τῆς Ἑλλάδος, μὴ ὑπερβὰν κατὰ τὴν τελευταίαν ὀκταετίαν τοὺς 3—3.600.000 τόννους, διεξήγετο δι' ἑλληνικῶν πλοίων, θὰ ἤρκουν διὰ πάσας αὐτὰς τὰς μεταφορὰς 500.000 τὸ πολὺ τόννοι, δεδομένου ὅτι εἷς τόννος ὁλικῆς χωρητικότητος δύναται νὰ περιλάβῃ 1,5 τόννους βαρέων φορτίων (σιτηρῶν, γαιανθράκων κ. λ. π.) καὶ δύναται νὰ ἐκτελέσῃ τρὶς καὶ τετράκις κατ' ἔτος ταξίδια μετ' ἐπιστροφῆς. Ἡ ὑπόλοιπος χωρητικότης ἑπομένως μόνον μὲ τὰς ξένας μεταφορὰς δύναται νὰ ἐργασθῇ καὶ νὰ ὑπάρξῃ. Ἐκ τούτου προκύπτει τὸ καθῆκον τοῦ κράτους, ὅπως ἐφαρμόζῃ διὰ τὴν ναυτιλίαν ἐντελῶς φιλελευθέραν πολιτικήν, ἀποφεῦγον τὰς προτιμήσεις καὶ τὰς διακριτικὰς εὐνοίας ὑπὲρ τῆς ναυτιλίας του καὶ εἰς βάρος τῆς ξένης, διὰ νὰ μὴ προκαλέσῃ ἀντίστοιχα μέτρα τῶν ἄλλων κρατῶν εἰς βάρος τῆς ἑλληνικῆς, τὰ ὁποῖα θ' ἀπέβαινον καταστρεπτικὰ δι' αὐτήν.

Ἡ ἑλληνικὴ φορτηγὸς ναυτιλία, κατὰ τὴν μεταπολεμικὴν περίοδον, τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἐργασιῶν της πραγματοποιεῖ κυρίως εἰς τὰς ἑξῆς ναυλώσεις:

1) Διὰ μεταφορὰς σιτηρῶν ἀπὸ λιμένων Νοτίου Ἀμερικῆς (Ἀργεντινῆς) πρὸς Ἀγγλίαν, Ἠπειρωτικὴν Εὐρώπην καὶ Μεσόγειον.

2) Διὰ μεταφορὰς σιτηρῶν, γαιανθράκων, μεταλλευμάτων, σπορελαίων, ξυλείας ἐκ τῶν λιμένων Νοτίου Ρωσίας (Μαύρης θαλάσσης) διὰ τοὺς λιμένας Μεσογείου, Ἀγγλίας καὶ Β. Εὐρώπης.

3) Διὰ μεταφορὰς δημητριακῶν, ξυλείας, πετρελαίων ἐκ τῶν λιμένων Ρουμανίας καὶ Βουλγαρίας διὰ τοὺς λιμένας τῆς Μεσογείου, Ἀγγλίας καὶ Βορείου Εὐρώπης.

4) Διὰ μεταφορὰς γαιανθράκων ἀπὸ λιμένων Ἀγγλίας, Γερμανίας, Πολωνίας διὰ Μεσόγειον καὶ διὰ Ν. Ἀμερικήν.

Ποῖον εἶναι τὸ συνολικὸν ποσὸν τῶν ναύλων, τοὺς ὁποίους εἰσπράττει ἡ ναυτιλία ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἐργασιῶν της, καὶ ποῖα ἀπομένουν κέρδη εἰς τοὺς ἐφοπλιστάς, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῶσιν ἐπακριβῶς, δεδομένου ὅτι ὁ μέγιστος ἀριθμὸς τῶν φορτηγῶν πλοίων εἶναι μεμονωμέναι πλοιοκτησίαι ἢ συμπλοιοκτησίαι, τῶν ὁποίων οἱ λογαριασμοὶ δὲν βλέπουν ποτὲ τὸ φῶς. Πράγματι δὲ ἐκ τῶν 1.501.000 τόννων τῆς φορτηγοῦ ναυτιλίας μόνον οἱ 120.000 ἀποτελοῦν περιουσίαν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν (καὶ αὐτῶν οἰκογενειακοῦ χαρακτῆρος), ἐκ τῶν ἰσολογισμῶν τῶν ὁποίων δύναταί τις νὰ ἀρυσθῇ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν. Ἐλλείψει ἑπομένως πλήρων στοιχείων ἡ στατιστικὴ ὑπηρεσία τῆς διευθύνσεως ἐμπορικῆς ναυτιλίας ὑπολογίζει τοὺς εἰσπραττομένους ναύλους ἀπὸ τὰς περιερχομένας εἰς αὐτὴν ἐκ τῶν προξενικῶν ἀρχῶν πληροφορίας περὶ τῶν φορτώσεων καὶ ἐκφορτώσεων τῶν ἑλληνικῶν πλοίων εἰς τοὺς διαφόρους λιμένας τοῦ κόσμου, καὶ ἐντεῦθεν καταλήγει εἰς τὰ ἑξῆς ἀποτελέσματα διὰ τὰ 4 τελευταῖα ἔτη (μὴ περιλαμβανομένου τοῦ 1930, δι' ὃ δὲν ἐδημοσιεύθη σχετικὴ στατιστική):

1929	£ 5.563.700	1932	£ 3.800.000
1931	£ 4.652.000	1933	£ 5.000.000

Τὰ ὡς ἄνω ὅμως ποσὰ ἀντιπροσωπεύουν τὰς ἀκαθαρίστους εἰσπράξεις τῆς φορτηγοῦ ναυτιλίας, εἰς τοὺς ἐφοπλιστὰς δὲ ἐκ τῶν γινομένων ἀναγωγῶν ἀπὸ τοὺς δημοσιευομένους ἰσολογισμοὺς τῶν ὀλίγων ὑπαρχουσῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν δὲν φαίνεται νὰ ἀπέμειναν ἢ ποσοστὸν 10 % κατὰ τὰ ἔτη 1929 καὶ 1931, ὀλιγώτερα δὲ κατὰ τὰ ἔτη 1932 καὶ 1933, χωρὶς νὰ ὑπολογίζωμεν ἀπόσβεσιν πλοίων. Τὸ ὑπόλοιπον 90 % ἐκ τῶν εἰσπραττομένων ποσῶν διατίθεται διὰ τὰ ἔξοδα κινήσεως καὶ ἐκμεταλλεύσεως τοῦ πλοίου, τὰ ὁποῖα κατανέμονται εἰς τὰ ἑξῆς περίπου ποσοστὰ κατὰ κονδύλιον ἐξόδων:

Φορτοεκφορτωτικὰ ἔξοδα καὶ τέλη εἰς τοὺς λιμένας	34 %
Καύσιμος ὕλη	27 »
Μισθοδοσίαι πληρωμάτων καὶ εἰσφοραὶ εἰς Ναυτ. Ἀπομ. Ταμεῖον	13 »
Ἀσφάλιστρα καὶ ἀλληλασφάλειαι	7 »
Προμήθειαι	6 »
Τροφιμα πληρώματος	5 »
Ὑλικὰ πλοίου	4 »
Ἐπισκευαὶ καὶ διάφορα	4 »
Σύνολον	100 %

Ἐκ τῶν ἄνω ἀναφερομένων κονδυλίων δαπανῶν τὰ περισσότερα πραγματοποιοῦνται εἰς τὸ ἐξωτερικόν, δεδομένου ὅτι τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα ἀσχολοῦνται κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὰς διεθνεῖς μεταφοράς, ἑπομένως εἰς τὸν τόπον δὲν εἰσέρχονται ἐκ τῶν ναύλων τῆς φορτηγοῦ ναυτιλίας εἰμὴ αἱ μισθοδοσίαι τῶν πληρωμάτων, τὰ διὰ τὴν συντήρησιν τῶν ἐφοπλιστῶν καὶ τῶν οἰκογενειῶν των κέρδη τῶν πλοίων καὶ μέρος τῶν φορτοεκφορτωτικῶν καὶ τελῶν ἀπὸ τὰ πλοῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα φορτοεκφορτώνουν εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς λιμένας. Κατὰ τοὺς ἀνωτέρω ὑπολογισμούς, τὸ εἰσερχόμενον εἰς τὴν Ἑλλάδα χρηματικὸν ποσὸν ἐκ τῶν ἐργασιῶν τῆς ναυτιλίας φθάνει τὸ 1—1.200.000 λιρῶν Ἀγγλίας.

3) ***Ἱστιοφόρος ναυτιλία.*** Τὴν ἱστιοφόρον ναυτιλίαν ἀποτελοῦν ὄχι μόνον τὰ ἐν ἀρχῇ τοῦ περὶ ναυτιλίας ἄρθρου ἀναφερόμενα 699 πλοῖα, χωρητικότητος ἕκαστον ἀνωτέρας τῶν 30 τόννων, ἀλλὰ καὶ προσθέτως μέγας ἀριθμὸς μικροτέρων ἱστιοφόρων. Κατὰ τὴν γενομένην ἀπογραφὴν ὑπὸ τῆς διευθύνσεως ἐμπορικῆς ναυτιλίας τὴν 30 Δεκεμβρίου 1930, ὁ ὅλος ἀριθμὸς τῶν ἱστιοφόρων εὑρέθη εἰς 1.845 μικρὰ καὶ μεγάλα πλοῖα, ἐπὶ τοῦ συνόλου δὲ ἀπεγράφησαν ὡς ἐργαζόμενοι περὶ τοὺς 4.800 ἐργάται θαλάσσης. Εἰς πλέον τῶν 800 ἐπὶ τούτων ἔχουν τοποθετηθῆ καὶ πετρελαιομηχαναί, μικρᾶς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἱπποδυνάμεως, χωρὶς τὰ ἱστιοφόρα νὰ παύσουν νὰ ἔχουν πλήρη τὴν ἱστιοφορίαν των καὶ νὰ χρησιμοποιοῦν αὐτὴν μὲ καιρὸν εὐνοϊκόν.

Ἡ ὕπαρξις τῆς ἱστιοφόρου ναυτιλίας, παρὰ τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἀτμήρους ναυτιλίας, ἀποτελεῖ πρώτης τάξεως παράγοντα οἰκονομικὸν καὶ συγκοινωνιακὸν διὰ τὴν χώραν. Αἱ ὑπηρεσίαι, τὰς ὁποίας προσφέρει, καὶ αἱ ἀνάγκαι, ἃς ἐξυπηρετεῖ, εἶναι σημαντικαὶ καὶ ἄξιαι νὰ ἐπισύρουν τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν προσοχὴν τοῦ κράτους. Διότι ἐκτὸς τῶν λιμένων καὶ ὅρμων, περὶ τοὺς 100, τοὺς ὁποίους ἐξυπηρετεῖ ἡ ἐπιβατηγὸς ναυτιλία, ὑπάρχουν καὶ πλεῖστοι ἄλλοι μικροὶ λιμένες καὶ ὅρμοι καθ' ὅλα τὰ ἠπειρωτικὰ παράλια καὶ τὰς νήσους, διὰ τῶν ὁποίων διεξάγεται ὑπὸ τῶν ἱστιοφόρων μία ἀέναος κίνησις μεταφορῶν, δι' ὧν ἐπισιτίζονται, ἐμπορεύονται, μετακινοῦνται καὶ ἐργάζονται οἱ ὄπισθεν αὐτῶν ζῶντες γεωργικοὶ καὶ ναυτικοὶ πληθυσμοί.

Κατὰ τὴν ἐπίσημον στατιστικὴν τῆς ναυτιλιακῆς κινήσεως κατὰ τὰ ἓξ τελευταῖα μέχρι τοῦ 1933 ἔτη αἱ μεταφοραὶ (φορτώσεις ἀτμοπλοίων καὶ ἱστιοφόρων τῆς ἀκτοπλοΐας) ἀνῆλθον εἰς τὰ ἑξῆς ποσὰ εἰς τόννους:

Ἔτος	Δι' ἀτμοπλοίων φορτώσεις	Δι' ἱστιοφόρων φορτώσεις
1928	502.486	207.362
1929	547.886	247.762
1930	489.214	331.285
1931	440.981	342.026
1932	491.844	338.812
1933	480.427	401.755

Ἂν δὲ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι αἱ μεταφοραὶ αὗται ἀναφέρονται μόνον εἰς τοὺς μεγαλυτέρους λιμένας, ὅπου τηροῦνται στατιστικαί, καὶ ἀφ' ἑτέρου περιλαμβάνουν μόνον τὰ ἄνω τῶν 25 τόννων καθαρᾶς χωρητικότητος πλοῖα, δύναται νὰ συναγάγῃ ὡς ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὅτι αἱ μεταφοραὶ διὰ τῶν ἱστιοφόρων εἶναι ἀκόμη μεγαλύτεραι καὶ φθάνουν, ἂν μὴ καὶ ὑπερβαίνουν, τὰς διὰ τῶν ἀτμοπλοίων ἐνεργουμένας.

Εἶναι ὡς ἐκ τούτου μεγάλης σπουδαιότητος καὶ οἰκονομικῆς σημασίας διὰ μίαν χώραν, διαμορφωμένην γεωγραφικῶς ὅπως ἡ Ἑλλάς, τὸ ἔργον, ὅπερ ἐκτελεῖ ἡ ἱστιοφόρος ἑλληνικὴ ναυτιλία. Ἐὰν δὲ προστεθῇ εἰς τοῦτο καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ κι-

Digitized by Google

ρίως ἐκτρέφει καὶ παράγει τοὺς ἀληθινοὺς ναυτικούς, ἀπὸ τῶν ὁποίων καὶ τὸ πολεμικὸν ναυτικὸν στρατολογεῖ τὸ στρατεύσιμον καὶ μόνιμον προσωπικόν του, καὶ τὸ ἐμπορικὸν ναυτικὸν ἀντλεῖ τὰ πληρώματά του, ἐξαίρεται ἔτι πλέον ἡ σημασία τῆς ἱστιοφόρου ναυτιλίας. ΒΑΣ. ΣΚΑΡΠΕΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. —1) *Γενικὰ βοηθήματα*: «Πίναξ τῶν ἐμπορικῶν πλοίων τῆς Ἑλλάδος τὴν 1ην Ἰανουαρίου 1858» (Ἀθῆναι 1858), «Πίναξ τῶν πολεμικῶν πλοίων καὶ τῶν πλοίων τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ» (Ἀθῆναι 1883, 1886, 1892 κ. ἄ. ἐτῶν), «Συλλογὴ τῶν κυριωτέρων νόμων κτλ., σχετιζομένων πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἐμπορικὴν ναυτιλίαν καὶ λιμενικὴν ὑπηρεσίαν» (Ἀθῆναι 1893), «Στατιστικὴ τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας τῆς νήσου Κρήτης» ἐτῶν 1904 κ.ἑ. (Χανιὰ 1905, ἔκδ. Ἀνωτ. διευθ. οἰκονομικῶν), «Διεθνὴς ναυτικὴ ἔκθεσις Βορδώ, ἑλληνικὸν τμῆμα. Ἔκθεσις πεπραγμένων» (Ἀθῆναι 1909), «Ἡ ἐργαζομένη Ἑλλάς» (τ. Β', «Τὸ ἐμπορικὸν ναυτικόν μας καὶ τὰ ἑκατομμύρια τῶν ἐφοπλιστῶν», ἐκδοθὲν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν Βλ. Γαβριηλίδου, Ἀθῆναι 1918).—«Δελτίον ναυτιλιακῆς κινήσεως τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ» (1915—1920), οὗ συνέχεια ἡ «Ναυτιλιακὴ κίνησις τῆς Ἑλλάδος» (1921) καὶ ταύτης ἡ «Στατιστικὴ τῆς ναυτιλιακῆς κινήσεως» (1922 κ.ἑ.), ἅπαντα ἐτήσιαι ἐκδόσεις τῆς Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος.—«Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος» (1930 κ.ἑ., τῆς αὐτῆς ὑπηρεσίας).—«Συλλογὴ νομοθετημάτων διοικήσεως ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ» (Ἀθῆναι 1919).—«Συλλογὴ νομοθετημάτων ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, ὀργανισμοί, ἐκπαίδευσις, πειθαρχία, κατάστασις, ἄδειαι» (Ἀθῆναι 1928—1930, τεύχη 2, ἔκδ. ὑπουργείου Ναυτικῶν).—«Συλλογὴ ἐγκυκλίων διευθύνσεως ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ 1919—1929» (Ἀθῆναι 1929).—«Νομοθεσία. Διπλώματα περὶ ἱκανότητος, πτυχία εἰδικότητος ἐν τῷ ἐμπορικῷ ναυτικῷ» (Ἀθῆναι 1930).—«Κατάλογος τῶν σηματολογημένων ἑλληνικῶν ἐμπορικῶν ἀτμοπλοίων τὴν 1ην Ἰανουαρίου . . .» (ἔκδ. Διευθύνσεως ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, ἐτήσιον δημοσίευμα).—«Τὰ πεπραγμένα τῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας» (Ἀθῆναι 1931, τ. 3).—*Ἐπ. Ἐμπειρίκου*, «Περὶ ἐμψυχώσεως τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας» (Ἀθῆναι 1890).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ τῆς ἀτμήρους ἡμῶν ναυτιλίας» (1900), «La marine marchande à vapeur grecque» (Ἀθῆναι 1907).—*Α. Μ. Ἀνδρεάδη*, «La marine marchande grecque» (Paris 1913=Journal des Économistes» 72/1913).—*Γ. Σακαλῆ*, «Τὸ ἑλληνικὸν ἐμπορικὸν ναυτικόν» (ἐν «Πλούτῳ» 1919).—*Ἀλ. Παχνοῦ*, «Die griechische Handelsmarine» (1920).—*Α. Μ. Ἀνδρεάδη*, «La marine marchande grecque pendant et après la guerre mondiale» (Bruxelles 1923, ἐκ τῆς «Revue Économique Internationale»).—*Δ. Γ. Παπαμιχαλοπούλου*, «Τὸ ἑλληνικὸν ἐμπορικὸν ναυτικόν» (Ἀθῆναι, ἀρ. 3/1924 τῶν «Δημοσιευμ. τῆς ἑλλην. γεωγρ. ἑταιρείας».—*Δ. Ε. Μουστάκα*, «Ὁ ἐμπορικὸς στόλος τῆς Ἄνδρου» (Ἀθῆναι 1925).—*Δ. Γ. Παπαμιχαλοπούλου*, «Τὸ κράτος καὶ ἡ ἐμπορικὴ ναυτιλία» (Ἀθῆναι 192.).—*Ἀλ. Παχνοῦ*, «Τὸ χιακὸν ἐμπορικὸν ναυτικόν» (1926).—*Ἀλ. Παΐζη*, «Τὸ ναυτικὸν τῆς Ἰθάκης» (ἐν «Ἡμερολ. Ἰθάκης» Α /1928. 80—111).—*Δ. Γ. Παπαμιχαλοπούλου*, «Περὶ ἡνωμένης ἀκτοπλοΐας» (Ἀθῆναι 1929).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ κρατικῆς ναυτιλιακῆς πολιτικῆς» (Ἀθῆναι 1929), «Περὶ ναυτικῆς πίστεως» (Ἀθῆναι 1930).—*Ν. Σπουργίτη*, «La marine marchande hellénique autrefois et aujourd'hui» (Ἀθῆναι 1931).—*Γεωργακοπούλου Γ.*, «Ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ διὰ μέσου τῶν αἰώνων» (Ἀθῆναι 1933).—*Φ. Φιλιππακοπούλου*, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία» (ἐν «Ἑλληνικῷ ἐμπορίῳ» Α' 3/1934).

—2) *Ναυτικὸς τύπος*: «Ναυτικὴ Ἐπιθεώρησις» (γενικοῦ ἐπιτελείου ναυτικοῦ, 1857 κ. ἑ.).—«Ἐπιθεώρησις τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ» (ἀπὸ τοῦ 1922, ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ τοῦ ὑπουργείου Ναυτικῶν).—«Ναυτικὴ Ἑλλάς» (γενικοῦ ἐπιτελείου Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ, Ἀθῆναι 1928 κ. ἑ.).—«Ναυτικὰ Χρονικὰ» (*Δ. Ν. Κωττάκη*, Πειραιεὺς 1931 κ. ἑ.).

—3) Διὰ τὰς ἀποστάσεις τῶν λιμένων εἶναι οἱ «Πίνακες ἀποστάσεων εἰς μίλια μεταξὺ λιμένων ἑλληνικῶν ἀκτῶν καὶ τῶν κυριωτέρων λιμένων τῆς Μεσογείου» (Ἀθῆναι 1917, ἔκδ. Ὑδρογρ. Ὑπηρεσίας), κυρίως βασιζόμενοι εἰς τοὺς «Tables des distances de port en port» (τῆς γαλλικῆς ὑπηρεσίας, 1882—1893 τ. 3) καὶ τοὺς «Admiralty distance tables» (τῆς βρεττανικῆς ὑπηρεσίας, τ. II/1917).

[Βλ. καὶ τὰ ἐν τῷ τμήματι *Ἐθνικὴ ἄμυνα* τοῦ κεφ. *Πολιτικὴ γεωγραφία*.]

Π. Ν. Π.

ΦΑΡΟΙ ΚΑΙ ΦΑΝΟΙ

Ἡ Ἑλλὰς καὶ αἱ τελειοποιήσεις τῶν μέσων φωτισμοῦ τῶν ἀκτῶν κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Πάντες οἱ φάροι ἐλειτούργουν μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, κατὰ τρόπον οὐδόλως διαφέροντα τοῦ τῶν φάρων τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος, τοῦ διὰ καύσεως ξύλων ἢ ἀνθράκων ἢ ρητινωδῶν οὐσιῶν, εἶναι δὲ ἀσφαλὲς ὅτι ὁ τρόπος ὃν οἱ Βυζαντινοὶ μετεχειρίζοντο διὰ τὸν φάρον τῶν Κυανέων Πετρῶν, δηλαδὴ ἡ χρησιμοποίησις λυχνίας ἐντὸς κλωβοῦ ὑελοφράκτου, δὲν εἶχεν εὕρει μιμητάς. Πρὸς τὸ τέλος ὅμως τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐδόθη νέα ὤθησις πρὸς βελτίωσιν τῶν φάρων. Οἱ ὑπὸ τῶν Bailly-Bourgeois καὶ Leroy ἀφ' ἑνὸς καὶ Lavoisier ἀφ' ἑτέρου ἐπινοηθέντες (1768) ποικιλόσχημοι ἀντανακλαστῆρες, αἱ λυχνίαι τοῦ Argant (1780), τὰ σφαιρικὰ κάτοπτρα τοῦ Sangrain (1783), τὰ κατὰ τριάδας τοποθετούμενα παραβολικὰ κάτοπτρα τοῦ Teulère (1791), τὸ ὁλόφωτον ἢ ἀστρικὸν ὀπτικὸν τῶν Bordier καὶ Marcet, ἡ τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ δημάρχου τῆς Διέππης Lamoyne (1784) πραγματοποίησις τῆς εὐχῆς τοῦ Πλινίου, ὅπως χρησιμοποιῆται ἀπὸ τῶν φάρων φῶς διαλεῖπον καὶ οὐχὶ σταθερόν, ἡ ὑπὸ τοῦ Lecoat de St Haouuen ἐπινόησις ἑτεροχρώμων χαρακτηριστικῶν διὰ τὸ φῶς τῶν φάρων, ἰδίως ὅμως τρεῖς ἐπινοήσεις βαρυσήμαντοι, ἡ τῆς μηχανικῆς λυχνίας ὑπὸ τοῦ Καρσὲλ (1800), ἡ τοῦ μηχανήματος περιστροφῆς τοῦ ὀπτικοῦ ἐπιτευχθεῖσα ὑπὸ τοῦ οἴκου Henry-Lepaute (1825), ἐφαρμόσαντος ἐπιτυχῶς τὴν ἀρχὴν τοῦ σφαιρορρυθμιστοῦ τοῦ Οὐάτ, ἐνεργοῦντος εἰς πτερύγια μεταβαλλομένης κλίσεως καὶ παρουσιάζοντος κατ' ἀκολουθίαν διάφορον ἑκάστοτε ἀντίστασιν εἰς τὸν ἀέρα, καὶ ἡ—σπουδαιοτέρα πασῶν—ἐπινόησις (1819) τῶν κατοπτρικῶν ἐν ἀρχῇ, διοπτρικῶν κατόπιν καὶ καταδιοπτρικῶν ἐν τέλει ὀπτικῶν ὑπὸ τοῦ Φρενέλ, πάντα ταῦτα ἤγαγον πρὸς ριζικῶς νέαν κατεύθυνσιν τὴν ἐπιστήμην τῶν φάρων. Ἀλλ' ὅταν αἱ τελειοποιήσεις αὗται διεδέχοντο ἀλλήλας ραγδαίως, τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, στένον ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν, εἶχεν ἤδη ἀποδυθῆ εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ ἐνδιαφερθῇ διὰ τὸν φωτισμὸν τῶν ἀκτῶν. Πλῆρες σκότος ἐπεκράτει εἰς τὰ πολυδαίδαλα παράλια τῆς Πελοποννήσου καὶ τοῦ Αἰγαίου. Οἱ ξένοι στόλοι, ὁ γαλλικὸς ἰδίως, ἀγωνιζόμενοι πρὸς ἐμπορικὴν ἰδίως ἐπικράτησιν τῆς σημαίας των εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Μικρασίας, ἠναγκάζοντο νὰ προσλαμβάνουν ὡς πλοηγοὺς πεπειραμένους ναυτικοὺς μονίμως παραμένοντας ἐπὶ τῶν πλοίων, Μηλίους ἰδίως, οὓς οἱ Γάλλοι ἐξωμοίουν πρὸς ὑποπλοιάρχους α' τάξεως, ἀπονέμοντες ἅμα αὐτοῖς καὶ τὸν τίτλον τοῦ πλοηγοῦ τοῦ βασιλέως.

Ἀφὴ τοῦ πρώτου ναυτικοῦ φανοῦ λιμένος εἰς Αἴγιναν. Ὅταν ὁ Καποδίστριας ὥρισε τὴν Αἴγιναν ὡς πρωτεύουσαν τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας, ἀνήφθη καὶ ὁ πρῶτος τοῦ ἀρτισυστάτου κράτους φανὸς εἰς τὸ στόμιον τοῦ λιμένος *Αἰγίνης*, ἐπὶ τοῦ ἐκκλησιδίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ θαλασσινοῦ. Τὴν ὕπαρξιν τοῦ φανοῦ τούτου ἀποδεικνύει ὁ πρῶτος διὰ τοὺς πυρσοὺς τῆς Μεσογείου ἐκδοθεὶς φαροδείκτης (List of Lights), ὑπὸ τοῦ Βρεττανικοῦ ναυαρχείου τῷ 1847, ἐν ᾧ σημειοῦται ὡς θέσις τοῦ φανοῦ ὁ νοτιοανατολικὸς ἀγκὼν τοῦ βορείου κυματοθραύστου (The S. E. elbow of the northern mole)· ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ πολυτίμῳ ἔργῳ «Atlas Général des Phares et Fanaux» τοῦ Coulier» (1844) ὑπάρχει χάρτης τοῦ λιμένος Αἰγίνης, εἰς ὃν σαφῶς σημειοῦται ἡ ὡς ἄνω μνησθεῖσα θέσις τοῦ φανοῦ, ὁριζομένη καὶ ἐν τῷ φαροδείκτῃ τῷ ὑπὸ τοῦ πλοιάρχου τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ Β. Κοκκονέζη συγγραφέντι, τοῦθ' ὅπερ πείθει ὅτι ἡ μεταφορὰ τοῦ φανοῦ εἰς τὸ ἄκρον τοῦ κυματοθραύστου, ὅπου νῦν εὑρίσκεται, ἐγένετο μετὰ τὸ 1872· τέλος καὶ ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ 1848 («Ἐφημ. Κυβερνήσεως» 1848, φυλ. 23, σελ. ρνζ') γίνεται μνεία τοῦ φανοῦ τούτου, ἀναγραφομένης διὰ τὴν λειτουργίαν του πιστώσεως ἐκ δραχ. 368.80.

Οἱ μέχρι τοῦ 1848 πυρσοί. Ἐκτὸς τοῦ φανοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ θαλασσινοῦ, ὅστις ἀνήφθη τῷ 1829 ἢ τῷ 1830 καὶ ἦτο ὁ μόνος πυρσὸς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μέχρι τοῦ 1831, ὑπάρχουσί τινες πληροφορίαι διὰ δύο φανοὺς ἀφθέντας τὸ ἔτος τοῦτο. Ὁ ἕτερος τῶν φανῶν τούτων, παρὰ τὸ στόμιον τοῦ λιμένος τῶν *Σπετσῶν*, εἰς ὕψος 93 ποδῶν ὑπὲρ τὴν θάλασσαν (ὁ Ἀνδ. Μιαούλης εἰς τὸν φαροδείκτην του φέρει ὡς ἔτος ἀφῆς τὸ 1837, ὁ δὲ «List of Lights» τῷ 1847 δὲν σημειοῖ ἔτος ἀφῆς), εἶχεν ἀνεγερθῆ κατά τινα εἴδησιν δαπάναις τῆς οἰκογενείας Γουδῆ. Ὁ ἕτερος τῶν φανῶν εὑρίσκετο παρὰ τὸ ἐκκλησίδιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἀριστερᾷ τῷ εἰσπλέοντι τὸν ὁμώνυμον τῆς *Κέω* λιμένα, ἡ δὲ ἀνέγερσίς του καὶ ἡ λειτουργία του, ἀρξαμένη τῷ 1831 (List of Lights» 1847, Ἑλλην. Φαροδείκτης 1890), ἐγένετο μερίμνῃ καὶ δαπάνῃ τοῦ δήμου (*Ἀντ. Μηλιαράκη*, Ὑπόμνημα γεωγραφίας τῶν Κυκλάδων: Ἄνδρος—Κέως, Ἀθῆναι 1880, σ. 219). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν μέχρι τοῦ 1848 καὶ μερίμνῃ τοῦ κράτους συντηρούμενον φωτισμὸν τῶν παραλίων αὐτοῦ, δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ συναγάγωμεν ὅτι οὗτος ἀπετελεῖτο ἐξ ἑνὸς φάρου ἐπὶ τῆς νησῖδος *Γαϊδουρόνησον* ἢ *Γράδο*, τῆς πρὸ τοῦ λιμένος Ἑρμουπόλεως τῆς Σύρου, δύο φανῶν ἐν Πειραιεῖ (τοῦ ἑνὸς παρὰ τὸν τάφον τοῦ *Θεμιστοκλέους*, ὅπου ὁ νῦν σταθμὸς τῶν πλοηγῶν, τοῦ δ' ἑτέρου εἰς τὸ ἄκρον τοῦ βορείου λιμενοβραχίονος τοῦ στομίου τοῦ λιμένος, ὅπου ἄλλοτε ἦτο τὸ πυροβολεῖον τοῦ χαιρετισμοῦ) καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Θαλασσινοῦ ἐν Αἰγίνῃ. Ταῦτα προκύπτουν ἀρίδηλα ἐκ τῆς ἐπισήμου «Καταστάσεως τῶν διὰ τὴν συντήρησιν τῶν φάρων καὶ φανῶν τοῦ κράτους ἀπαιτουμένων ἐξόδων κατὰ τὸ 1848 ἔτος» (Ἐφημ. Κυβερν. 6 Σεπτ. 1848, ἀρ. 23, σ. 157). Ὁ προμνησθεὶς ἐν τούτοις ἀγγλικὸς φαροδείκτης τοῦ 1847, ἀναφέρων ὡς ἔτος πρώτης ἀφῆς τοῦ φανοῦ Θεμιστοκλέους τὸ 1837, ποιεῖται μνείαν καὶ πέμπτου κρατικοῦ πυρσοῦ, κατὰ τὴν ἄκραν τοῦ ποτὲ λιμενοβραχίονος τοῦ δεξιᾷ τῷ εἰσπλέοντι (τοῦ βραδύτερον *Ξαβερίου*), τονίζων ὅτι τὸ φῶς τοῦ φάρου Θεμιστοκλέους ἦτο σταθερὸν λευκὸν 6 μιλ., τὸ τοῦ ἀριστερᾷ τῷ εἰσπλέοντι, ἀνεγερθέντος τῷ 1839, ἐρυθρὸν σταθερὸν 10 μιλ. καὶ τὸ τοῦ δεξιᾷ τῷ εἰσπλέοντι, ἀνεγερθέντος ἐπίσης τῷ 1839, κυανοπράσινον σταθερὸν 10 μιλ. Τοὺς φανοὺς τούτους ἀναφέρει καὶ ὁ ἀγγλικὸς χάρτης 1520: The Peiraeus (1843). Περὶ τοῦ φάρου τῆς *Σύρου*, οὗτινος ὁ πύργος εἶναι ὁ ὑψηλότερος (29,30 μ.) τῶν τοῦ συγχρόνου ἔτι φωτιστικοῦ δικτύου, γνωρίζομεν ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος ἀνεγερθεὶς φάρος ἐν τῷ ἀρτισυστάτῳ βασιλείῳ, ἀλλ' οὐδὲν σχετικὸν πρὸς τὴν χρονολογίαν τῆς ἀνεγέρσεως αὐτοῦ ἠδυνήθημεν νὰ ἀνεύρωμεν. Ἦτο ὅμως κατοπτρικὸς καὶ περιστροφικοῦ μηχανήματος ἐκ δώδεκα παραβολικῶν κατόπτρων εἰς τέσσαρας τριάδας ἀνὰ 90°· ὁ φάρος οὗτος οὐδαμῶς ἦτο ὀλιγοδάπανος, τῆς ἐτησίας δαπάνης συντηρήσεως καὶ λειτουργίας του ἀνερχομένης εἰς δρχ. 6.412,80.

Ἐξέλιξις τοῦ φωτιστικοῦ δικτύου μέχρι τοῦ 1912. Τὸ φωτιστικόν μας δίκτυον ἐξηκολούθησεν ἀποτελούμενον ἀπὸ πέντε μόνον πυρσοὺς μέχρι τοῦ 1856, ὁπότε ἐτέθη εἰς λειτουργίαν ὁ ἐπὶ τῆς νήσου *Ψυτταλείας* φάρος, ὁ δεύτερος τοποθετηθεὶς φάρος τοῦ κράτους καὶ ὁ πρῶτος ἐφοδιασθεὶς διὰ καταδιοπτρικοῦ ὀπτικοῦ Φρενέλ, ἀλλὰ σταθεροῦ φωτός. Ὡς πρὸς αὐτὸν ἐξεδόθη καὶ ἡ πρώτη «Ἀγγελία τοῖς ναυτιλλομένοις», γαλλιστὶ συντεταγμένη πρὸς διεθνῆ κυκλοφορίαν της, ὑπὸ χρονολογίαν 14/26 Ἰανουαρίου 1856. Τρία κατόπιν ἔτη, τῷ 1859, ἀνηγέρθη καὶ ἐτέθη εἰς λειτουργίαν ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου *Φάσσα*, βορειοδυτικῆς τῆς Ἄνδρου ἐσχατιᾶς, τρίτος φάρος, ὅστις ἦτο ὁ πρῶτος περιστροφικοῦ ὀπτικοῦ, καὶ δὴ πρώτης τάξεως, μετὰ διοπτρικῶν καὶ καταδιοπτρικῶν στοιχείων, μεικτοῦ συνδυασμοῦ φωτὸς σταθεροῦ καὶ παρατεινομένων ἀναλαμπῶν, ἐξακολουθῶν νὰ λειτουργῇ ἱκανοποιητικώτατα μὲ τὸ αὐτὸ χαρακτηριστικόν, ἀποδίδων φωτοβολίαν μηχανήματος ἐν αἰθρίᾳ ὑπὲρ τὰ ἑξήκοντα μιλ., χάρις εἰς τὸν ἐφοδιασμὸν τοῦ μηχανήματός του διὰ συσκευῆς φωτισμοῦ δι' ἀτμῶν πετρελαίου. Τέσσαρες νέοι πυρσοὶ εἶχον τοποθετηθῆ μέχρι τοῦ 1865, οἱ τοῦ *Ἁγίου Σώζοντος Μεσολογγίου*, τοῦ ἀκρωτηρίου *Κατακώλου*, τοῦ λιμένος *Πατρῶν* καὶ τοῦ λιμένος *Κατακώλου*. Ἡ προσάρτησις τῶν Ἰονίων νήσων προσέθεσε τὸ ἔτος ἐκεῖνο εἰς τὸ φωτιστικόν μας δίκτυον 14 πυρσούς, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἀνεγερθῆ ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας: τὸν τοῦ φρουρίου *Κερκύρας* (ἀνηγέρθη τῷ 1822), τῆς νησῖδος *Βαρδιᾶνοι* τῆς Κεφαλληνίας (1824), τῆς πυρσωρίδος (καραβοφανάρου) τῶν ἀβαθῶν *Λευκίμμης* Κερκύρας (1825), τῶν ἀπορρώγων *Λάκκα* Παξῶν (1825), οὗτινος τὸ κτήριον ὑφίστατο μέχρι τῆς μεσημβρίας τῆς 11/24 Μαρτίου 1913 (ὁπότε κατεχώσθη ἐντὸς χαράδρας, διανοιγείσης αἰφνιδίως ὑπὸ τὸ κτήριον λόγῳ καθιζήσεως, ἄνευ θυμάτων), τῆς νησῖδος *Παναγίας* ἢ *Μαντόννας* πρὸ τοῦ Γαΐου Παξῶν (1825), τῆς νησῖδος *Περιστεραὶ* (ἀρχ. *Πυθιωνία*) τοῦ βορείου στομίου τῆς Κερκυραϊκῆς θαλάσσης (1828), τῶν *Ἁγίων Θεοδώρων* Ἀργοστολίου (1828), τῆς νήσου *Στροφάδων* (1829), τοῦ *Κρυονερίου* Ζακύνθου (1832), τοῦ κυματοθραύστου *Λευκάδος* (1844) καταποντισθεὶς τῷ 1889 ὑποκύψαντος τοῦ κυματοθραύστου συνεπείᾳ ἐπισκευῆς, ἣν ἐξετέλεσαν διὰ νὰ τὸν καταστήσουν τάχα στερεώτερον, τοῦ *Ἁγίου Ἀνδρέου* Ἰθάκης (1848), τῆς νησῖδος *Λοιμοκαθαρτηρίου* Ἰθάκης (1848), τοῦ *Μουδαρίου* Κυθήρων (1859) καὶ τοῦ περιωνύμου χάρις εἰς τὸν Λασκαρᾶτον *Μώλου τοῦ Ληξουριοῦ* (1861). Οὕτω, μετὰ τῶν ἐν τῷ μεταξὺ γενομένων προσθηκῶν νέων πυρσῶν ὡς καὶ τῆς προσθήκης δύο φανῶν, οὓς μᾶς παρέσχεν ἡ προσάρτησις τῆς Θεσσαλίας, τῶν *Καβούλια* Τρικκέρων καὶ *Σέσκλο* Βόλου, ἀμφοτέρων ἀνεγερθέντων τῷ 1864, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν τῷ φωτιστικῷ μας δικτύῳ φάρων καὶ φανῶν ἀνήρχετο τῷ 1882 εἰς 53, εἰς οὓς ὅμως δὲν πρέπει νὰ προστεθοῦν 10 σημαντῆρες, ἀφοῦ δὲν ἦσαν οὗτοι φωτοβόλοι, ἀλλὰ μόνον πρὸς ἡμερινὴν ἐπισήμανσιν ἀβαθῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν φάρων καὶ φανῶν ἀνῆλθε τῷ μὲν 1897 εἰς 107, τῷ δὲ 1912 εἰς 148. Μεταξὺ τῶν φάρων τούτων πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ ἀναφέρωμεν τινὰς αὐτῶν: Ὁ φάρος *Ἀρμενιστὴ* Μυκόνου ἦτο ὁ πρῶτος τοποθετηθεὶς (19 Σεπτεμβρίου 1891) φάρος μας, συνδυάζων χαρακτηριστικὸν σταθεροῦ φωτὸς μετὰ δέσμης πλειόνων ἀναλαμπῶν καὶ δὴ πεντάδος τοιούτων. Τὸ μηχάνημά του, κατασκευῆς Sautter Lemonier, Paris, ἔτυχε πρώτου βραβείου κατὰ τὴν ἐν Παρισίοις διεθνῆ ἔκθεσιν τοῦ 1889. Ὁ φάρος *Τουρλίτη* Ἄνδρου (1 Ἰανουαρίου 1897) ἦτο ὁ πρῶτος καὶ μόνος διαρκοῦς φωτισμοῦ φάρος μας, φωτίζων νυχθημερὸν διὰ πετρελαίου ἀνανεουμένου κατὰ δεκαπενθήμερον. *Μελαγκαβίου* Κορινθιακοῦ, ὁ πρῶτος φάρος μας ἀστραπιαίων ἐκλάμψεων (1 Ἰανουαρίου 1897), περιστρεφόμενος ἐπὶ ὑδραργυρολούτρου. Τέλος κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἐγένετο ἀπόπειρα ἀποτυχοῦσα πρὸς φωτισμὸν τοῦ πόρου *Ἁγίου Γεωργίου* ναυστάθμου Σαλαμῖνος διὰ φωτοβόλων σημαντήρων διὰ πετρελαίου λειτουργούντων, ἥτις ὅμως ἀπέτυχεν· ἀντιθέτως ἐπέτυχε πλήρως (1898) ὁ ὑπὸ τοῦ μηχανικοῦ τῶν δημοσίων ἔργων Δημ. Διαμαντίδου χρησιμοποιηθεὶς διαρκὴς φωτισμὸς δι' ἀερίου Πίντς, τοῦ ὑπ' αὐτοῦ κατασκευασθέντος δαπάνῃ τοῦ λιμενικοῦ ταμείου Φαλάρων τεχνητοῦ λιμένος *Στυλίδος*.

Τὸ φωτιστικόν μας δίκτυον ἀπὸ τοῦ 1913 ἕως σήμερον. Ἀναλαβόντες τὴν διεύθυνσιν τοῦ τμήματος φάρων καὶ ὑδρογραφίας, εὑρέθημεν ὑπὸ ὅλως ἐξαιρετικὰς συνθήκας ἀπὸ ἀπόψεως τελειοποιήσεων καὶ ἐφευρέσεων, αἵτινες δὲν συνέτρεχον ἐπὶ τῶν προκατόχων ἡμῶν καὶ αἱ ὁποῖαι ἐπέτρεψαν καὶ τὸν φωτισμὸν δυσπροσίτων σημείων τῶν ἀκτῶν μας καὶ τὴν αὔξησιν τῶν φωτοβολιῶν τῶν ὑπαρχόντων μεγάλων φάρων μας, τὴν ἐπισήμανσιν ὑφάλων κινδύνων διὰ σημαντήρων φωτοβόλων καὶ τὴν ἀπόκτησιν φάρων ἀστραπιαίων ἐκλάμψεων πολὺ μεγάλων φωτοβολιῶν. Ἐν πρώτοις ἡ σουηδικὴ ἐπινόησις τῶν αὐτομάτων φάρων, ὀφειλομένη εἰς τὸν διὰ ταύτην τιμηθέντα διὰ τοῦ

Digitized by Google

Χάρτης τῶν φάρων καὶ φανῶν τῆς Ἑλλάδος.

βραβείου Nobel (1913) μηχανικὸν Γ. Νταλλὲν καὶ εἰσαχθεῖσα παρ' ἡμῖν κατόπιν μακρᾶς δοκιμασίας γενομένης ἐν Ναυστάθμῳ, ἐπέτρεψε τὸν φωτισμὸν διαφόρων ἐπισήμων σημείων τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν, ὧν ὁ φωτισμὸς ἐθεωρεῖτο πρότερον εἴτε ἀπολύτως ἀδύνατος, ὡς λ. χ. τῆς ὑφάλου *Λευθέρης* (ἐφωτίσθη τῷ 1920:, τῆς βραχονησῖδος *Καλόγηροι* μεταξὺ Ἄνδρου—Ψαρῶν, τοῦ *Παξιμάδι* Μήλου (1914), εἴτε ἐξαιρετικῶς πολυδάπανος, ἐνῷ ἀντιθέτως οἱ αὐτόματοι φάροι παρουσίαζον πρόσθετον οἰκονομίαν τὴν ἀπὸ τῆς μὴ κασκευῆς κτηρίου εἴτε πρὸς κατοικίαν φαροφυλάκων, ἀφοῦ δὲν ἀναγκαιοῦν τοιοῦτοι, εἴτε πρὸς ἔδρασιν τοῦ μηχανήματος, ἀφοῦ τοῦτο περιέχεται ἐν εἰδικῷ πυργίῳ ταχύτατα καὶ στερεώτατα συνηρμολογημένῳ. Δεύτερον, ἡ ὑπὸ τοῦ ἐν Βιρμιγχάμῃ οἴκου Τσὰνς τροποποίησις τῶν μηχανημάτων φωτισμοῦ διὰ πυρακτώσεως ἀπὸ πετρελαιατμῶν ἐπέτρεψε τὴν ἀπόκτησιν μεγάλης φωτοβολίας φάρων, καίτοι μικρᾶς σχετικῶς τάξεως (γ' μικροῦ μεγέθους), ὡς οἱ φάροι *Ἐλαφονήσι* Κρήτης (1920), *Μανδῆλι* διέκπλου Καφηρέως (1921) κ. ἄ. Ἀλλὰ καὶ τὴν μεταρρύθμισιν πάντων τῶν μεγάλης τάξεως φάρων, ὡς λ. χ. τῆς *Φάσσης*, ἀριθμοῦντος ἡλικίαν 78 ἐτῶν, κατὰ τρόπον ὥστε καὶ ὁ βίος τῶν μηχανημάτων νὰ παραταθῇ καὶ ἡ φωτοβολία των νὰ αὐξηθῇ σημαντικώτατα. Ἀλλὰ καὶ ἡ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Παγκοσμίου πολέμου τελειοποιηθεῖσα ἐπινόησις τοῦ φωτὸς Νταλλέν, καὶ ἐκ παραλλήλου ἡ τῶν διὰ τοιούτου λειτουργούντων φάρων αὐτομάτου περιστροφῆς, ἐπέτρεψαν τὴν διὰ μηχανημάτων 5ης τάξεως ἀπόκτησιν φωτοβολιῶν, ἃς ἀπέδιδον φάροι 2ας τάξεως σταθεροῦ φωτός. Τέλος, ἡ ἐπινόησις αὐτομάτως λειτουργούντων σημαντήρων Ἄγκα (σουηδικῶν) ἢ Ἴντερφλας (ἀμερικανικῶν) ἐπέτρεψαν ὀλιγοδαπανώτατον τὸν φωτισμὸν ὑφάλων κινδύνων, δι' ὃν ἄλλοτε θὰ ἀπῃτοῦντο πυρσωρίδες (καραβοφάναρα), ὡς λ. χ. εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ *Ἀξιοῦ* εἰς τὸν Θερμαϊκόν, τὰ ἀβαθῆ *Μπούχαρι* εἰς τὸν Πατραϊκὸν κλπ. Ἤδη (Μάρτιος 1934) τὸ φωτιστικόν μας δίκτυον ἀποτελεῖται ἀπὸ τριακοσίους εἴκοσι τρεῖς (323) πυρσούς, ὧν 23 φάροι διὰ πυρακτώσεως ἀπὸ πετρελαιατμῶν, 80 φάροι διὰ πετρελαίου γυμνῆς φλογός, 97 φανοὶ λιμένος διὰ πετρελαίου, 87 φάροι αὐτόματοι Ἄγκα γυμνῆς φλογός, 8 αὐτόματοι φάροι διὰ φωτὸς Νταλλέν, 3 φάροι αὐτόματοι Ἴντερφλας, 24 φωτοβόλοι σημαντῆρες Ἄγκα καὶ εἷς τοιοῦτος Ἴντερφλας. Δέον ὅμως νὰ τονισθῇ ὅτι εἰς τὸν ὡς ἄνω ἀριθμὸν τῶν πυρσῶν τοῦ φωτιστικοῦ δικτύου ἔχουν προστεθῇ καὶ οἱ 32 πυρ-

Digitized by Google

σοί, οὓς ἀνεγερθέντας ὑπὸ τῆς γαλλικῆς ἑταιρείας τῶν τουρκικῶν φάρων (Administration générale des Phares de l'Empire Ottoman) εἰς τὰς ἀκτὰς τῶν νέων χωρῶν παρελάβομεν τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1915.

Φάροι καὶ φανοὶ τῶν ἀνακτηθεισῶν χωρῶν. Ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῶν χωρῶν, αἵτινες κατόπιν τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἐξεχωρήθησαν διὰ τῶν συνθηκῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὑπῆρχεν ἱκανὸς ἀριθμὸς φάρων, οἵτινες συνετηροῦντο ὑπὸ τῆς ὁμορρύθμου ταύτης γαλλικῆς ἑταιρείας, ἧς ἡ ἱστορία ἔχει ἐν συντομίᾳ ὡς ἀκολούθως: Μέχρι τοῦ 1860 ἡ ὑπηρεσία τῶν φάρων τῆς Τουρκίας ὑπήγετο εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν, διευθυνομένη ἀπὸ τῆς 1 Αὐγούστου 1855 ὑπὸ τοῦ Marius Michel. Ἀλλὰ κατόπιν συμβάσεως ἀπὸ 8/20 Αὐγούστου 1860 μεταξὺ τοῦ ἀρχιναυάρχου Μεχμὲτ Ἀλῆ διὰ τὴν ὀθωμανικὴν κυβέρνησιν καὶ M. Michel καὶ Ben. Cam. Collas ἀνέλαβον οἱ δεύτεροι οὗτοι τὴν ἐπιχείρησιν τῆς λειτουργίας καὶ συντηρήσεως τῶν μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὑπὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ἀνεγερθέντων καὶ λειτουργούντων φάρων, διὰ μίαν εἰκοσαετίαν καὶ ἔναντι μεγάλων ἀνταλλαγμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ ὑπὸ τῆς ἑταιρείας κάρπωσις τῶν 78 ἑκατοστῶν τῶν ἀκαθαρίστων εἰσπράξεων τῶν φαρικῶν τελῶν, ἅτινα διὰ τῆς αὐτῆς συμβάσεως καθωρίζοντο ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἐπαχθῆ. Διὰ δευτέρας συμβάσεως (30 Ἰουνίου/12 Ἰουλίου 1879) παρετείνετο ἡ διάρκεια τοῦ προνομίου ἐπὶ μίαν εἰσέτι δεκαπενταετίαν ὑπὸ ἐλαφροτέρους πως ὅρους διὰ τὸ τουρκικὸν δημόσιον, ταύτην δὲ ἐπηκολούθησε καὶ ἄλλη παράτασις 13/25 Ὀκτωβρίου 1894), δι' ἧς, ληγούσης τὴν 4 Σεπτεμβρίου 1924, περιωρίζετο τὸ ὑπὲρ τῆς ἑταιρείας ποσοστὸν εἰς τὰ 50 ἑκατοστὰ τῶν ἀκαθαρίστων εἰσπράξεων. Ἀλλὰ τὴν 1 Ἀπριλίου 1913 ὑπεγράφη μεταξὺ τοῦ Ριφαὰτ πασᾶ, ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν De Vaureal καὶ Michel de Pierredon, κληρονόμων τῶν πρώτων ἀναδόχων τῆς ἑταιρείας, νέα σύμβασις παρατάσεως τοῦ προνομίου ἐπὶ μίαν πρόσθετον εἰκοσιπενταετίαν, ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ 1926. Ἡ ὑπόθεσις τοῦ διακανονισμοῦ μεταξὺ ἑλληνικοῦ δημοσίου καὶ ἑταιρείας ἔμενεν ἐν ἐκκρεμότητι καὶ ἡ λειτουργία τῶν φάρων τῶν νέων χωρῶν ἐγίνετο διὰ προσωπικοῦ τῆς γαλλικῆς ἑταιρείας τῶν φάρων καὶ μερίμνῃ αὐτῆς, ὅτε ἐκ γεγονότος σοβαρᾶς σημασίας ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐδέησε νὰ προβῇ μονομερῶς εἰς ἐπειγούσης ἀνάγκης ἀπόφασιν. Εἶχεν ἤδη ἐκραγῆ ὁ Εὐρωπαϊκὸς πόλεμος, ὅτε, κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1914, περιῆλθεν ἐπισήμως εἰς γνῶσιν τῆς κυβερνήσεως ὅτι φαροφύλαξ τις τοῦ προσωπικοῦ τῆς ἑταιρείας, ὑπηρετῶν εἰς τὸν φάρον Μούρτου τῆς Ἠπείρου, ἀπεδείχθη κατάσκοπος τῶν κινήσεων τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ στόλου. Ἤρκεσεν ἡ ἐπιβεβαίωσις τῆς πληροφορίας ταύτης, ὅπως ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις λάβῃ ἀστραπιαίαν ἀπόφασιν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου, ἐξαναγκάσασαν τὰ πράγματα νὰ χωρήσωσι γοργότερον. Ἀνεκοινώθη οὕτω πρὸς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ Βορδὼ πρεσβευτὰς ἡμῶν ὅτι, ἐπειδὴ ἡ οἰκονομικὴ συνδιάσκεψις τῶν Παρισίων ἤθελε βραδύνει νὰ ἐπιληφθῇ τῶν ἀνατεθέντων αὐτῇ θεμάτων, ἡ ἐπίλυσις δὲ τῶν μετὰ τῆς ἑταιρείας τῶν τουρκικῶν φάρων ἐκκρεμῶν ζητημάτων θὰ ἀνεβάλλετο κατ' ἀνάγκην ἐπ' ἀόριστον, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου, λόγῳ τῆς ἐμπολέμου καταστάσεως τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ τῆς οὐδετερότητος τοῦ ἑλληνικοῦ, δὲν ἦτο δυνατὸν οἱ ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους φάροι νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τῆς αὐτῆς μετὰ τῶν φάρων τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους διευθύνσεως, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις προέβη εἰς τὴν ἀπόφασιν ὅπως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1915, ἀναλάβῃ αὕτη διὰ τῶν ὀργάνων της, ἅτινα ὤφειλον νὰ ἀντικαταστήσωσι τὰ τῶν ὀθωμανικῶν φάρων, τὴν διοίκησιν καὶ συντήρησιν τῶν φάρων καὶ φανῶν τῶν ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῶν νέων χωρῶν ὑφισταμένων, συντασσομένης ἀπογραφῆς καὶ παρισταμένου ἀντιπροσώπου τῆς ἑταιρείας, ἐὰν αὕτη ὥριζε τοιοῦτον. Κατηρτίσθη οὕτω ἐπιτροπὴ ἐκ τῶν ἀξιωματικῶν Θ. Δανιήλ, Ν. Θαλασσινοῦ καὶ Ἀ. Τσεμπεροπούλου διὰ τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον καὶ τοῦ μηχανικοῦ Gormejans, ἀντικατασταθέντος κατόπιν ὑπὸ τοῦ μηχανικοῦ Slaftowitch διὰ τὴν ἑταιρείαν, οἵτινες ἐπιβάντες τοῦ πλοίου τῶν φάρων «Αὔρα» ἤρξαντο τῶν ἐργασιῶν των διὰ τῆς παραλαβῆς τοῦ φωτοβόλου σημαντῆρος *Βαρδὰρ* Θεσσαλονίκης (11 Μαρτίου 1915) καὶ ἐπεράτωσαν ταύτας διὰ τῆς παραλαβῆς τοῦ φάρου *Μούρτου* Ἠπείρου (16 Μαΐου). Ἐπειδὴ πλεῖστοι φάροι προσετέθησαν κατόπιν εἰς τὸ φωτιστικὸν δίκτυον τῶν νέων χωρῶν, σημειοῦμεν ποῖοι ἦσαν οἱ παραληφθέντες φάροι καὶ φανοί, 36 ἐν συνόλῳ: σημαντὴρ *Βαρδάρ*, φάρος *Καραμπουρνοῦ* Θεσσαλονίκης, φάρος *Ἐπανωμῆς* Θερμαϊκοῦ, φάρος *Κασσάνδρας* Χαλκιδικῆς, φάρος *Καβάλλας* (κατεστράφη κατὰ τὴν βουλγαρικὴν εἰσβολὴν καὶ ἀντικατεστάθη κατόπιν διὰ Νταλλέν), φανὸς *Κέφαλος* Ἴμβρου (καταστραφεὶς τὴν 11 Ἀπριλίου 1916 ὑπὸ τουρκικῶν ἀεροπλάνων, ἀντικατεστάθη παρ' ἡμῶν δι' αὐτομάτου φάρου, περιελθόντος κατόπιν εἰς τὴν Τουρκίαν, λόγῳ τῆς ἀποδόσεως τῆς Ἴμβρου, πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ὅρων τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης), φάροι *Κάστρο*, *Κόμπι*, δύο φάροι *Πλάκας* καὶ *Σαγράδα* (Λήμνου), *Πονέντες* Τενέδου (ἀπεδόθη εἰς τὴν Τουρκίαν, διὰ τὸν αὐτὸν λόγον), *Γάϊδαρος* Τενέδου (κατεστράφη τὴν 14 Δεκεμβρίου 1916 ὑπὸ τῶν κατέναντι πυροβολείων τῆς Τρῳάδος· ἀνηγέρθη κατόπιν παρ' ἡμῶν· ἀπεδόθη εἰς τὴν Τουρκίαν διὰ τὸν αὐτὸν λόγον), φάροι *Σκαμνιά*, *Σίγρι*, φανοὶ *Κάστρο* καὶ δύο φανοὶ τοῦ λιμένος *Μυτιλήνης* (Λέσβου), *Σπαλματόρι* Οἰνουσσῶν Χίου (κατεστράφη ὑπὸ τῶν πυροβολείων τοῦ Τσεσμὲ τὴν 23 Αὐγούστου 1916, ἀνῳκοδομήθη κατόπιν παρ' ἡμῶν), φάρος *Πάσπαργο* (ὁμοίως καὶ αὐθημερόν· ἀπεδόθη κατόπιν εἰς τὴν Τουρκίαν, πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ὅρων τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης), φανὸς *Κάστρο* Χίου (οἱ δύο φανοὶ λιμένος ἀνήκουν εἰς τὴν ἑταιρείαν προκυμαιῶν Χίου), *Ψαρῶν*, φανὸς *Κότσικας* Σάμου, φανὸς *Τηγάνι* Σάμου, φάρος *Πάπας* Ἰκαρίας, φάρος *Δρεπάνου*, φανὸς *Σούδας*, φάροι *Χανίων*, *Ρεθύμνης* καὶ *Ἡρακλείου*, φανοὶ *Ἁγίου Ἰωάννου* ἢ *Ἀφωρεσμένου Κάβου*, *Ἁγίου Νικολάου* ἢ *Σπιναλόγκας*, *Βαμβακιᾶς* Σητείας, φάρου *Κάβο - Σίδερο* καὶ *Γαύδου* (Κρήτης) καὶ *Μούρτου* ἢ *Σύβοτα* (Ἠπείρου). Ἐπειδὴ ὅμως φανοὶ λιμένος εἶχον τοποθετηθῆ εἰς διάφορα τῶν ἄνω σημείων ὡς φάροι, οἱ ἀνωτέρω πυρσοὶ ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς ὑπηρεσίας κατόπιν.

Ἐξέλιξις τῶν ὡς πρὸς τοὺς φάρους νομοθετικῶν διατάξεων. Ἡ παλαιοτέρα νομοθετικὴ διάταξις, ἣν ἠδυνήθημεν νὰ ἀνεύρωμεν σχετικῶς πρὸς τοὺς φάρους, εἶναι ἡ τοῦ ἄρθρου 11 § 6 τοῦ ἀπὸ 4/16 Ἰανουαρίου 1834 βασιλικοῦ διατάγματος «Περὶ ὀργανισμοῦ τῶν λιμενίων ἀρχῶν», καθ' ὃ «οἱ ἐπὶ τῶν λιμενικῶν ἀξιωματικοὶ δέον νὰ ἐπαγρυπνῶσιν ὥστε οἱ φανοὶ τῶν λιμένων νὰ ἀνάπτωνται ἐγκαίρως καὶ νὰ διατηρῆται ἀκριβῶς ἡ λάμψις των, μάλιστα δὲ κατὰ τὰς σκοτεινὰς νύκτας καὶ ὅταν πνέουσι σφοδροὶ ἄνεμοι» (Ἐφημ. Κυβερν. ἀρ. 4 τῆς 23 Ἰανουαρίου 1934), τελευταῖος δὲ νόμος ὁ ὑπ' ἀριθ. 5546 (Ἐφημ. Κυβερν. 203/1932). Ἤδη ἡ ὑπηρεσία τῶν φάρων διέπεται ὑπὸ 29 νόμων καὶ διαταγμάτων, ἅτινα θέλουσι προσεχῶς κωδικοποιηθῆ· εἶναι δέ: νόμος 537 περὶ ἀναδιοργανώσεως τῆς ὑπηρεσίαν τῶν φάρων, 645 περὶ ὑπηρεσίας τῶν φάρων (Ἐφημ. Κυβερν. 78 τῆς 23 Φεβρουαρίου 1915), τὸ ἐκτελεστικὸν αὐτοῦ βασιλικὸν διάταγμα (Ἐφημ. Κυβερν. 267/1915), βασιλικὸν διάταγμα περὶ ἐλέγχου τῶν προσόντων τῶν ὑποψηφίων φαροφυλάκων, βασιλικὸν διάταγμα περὶ ἀδειῶν νοσηλείας καὶ ὑποδικίας τῶν φαροφυλάκων, βασιλικὸν διάταγμα περὶ πειθαρχικῶν ποινῶν σώματος φαροφυλάκων, βασιλικὸν διάταγμα περὶ κατατάξεως τοῦ τεχνικοῦ προσωπικοῦ, βασιλικὸν διάταγμα περὶ ἀποθηκῶν καὶ συνεργείων φάρων, νόμος 1833 περὶ ὑπηρεσίας φάρων, βασιλικὸν διάταγμα περὶ λειτουργίας τοῦ λογιστικοῦ τμήματος τῶν φάρων τὸ ἄρθρον 20 τοῦ νόμου 2127, τὰ ἄρθρα 10—11 τοῦ νόμου 2215, τὸ ἄρθρον 14 τοῦ νόμου 2496, βασιλικὸν διάταγμα περὶ πιστοποιητικῶν τεχνικῆς ἱκανότητος τῶν μηχανουργῶν, νομοθετικὸν διάταγμα περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως (30 Αὐγούστου 1923. Ἐφημ. Κυβερν. 247 τοῦ 1923), νομοθετικὸν διάταγμα περὶ τῶν φαροφυλάκων τῆς Ἴμβρου καὶ τῆς Τενέδου, νομοθετικὸν διάταγμα περὶ τροποποιήσεως τοῦ ἄρθρου 10 τοῦ νόμου 1833, νόμος 3093 (Ἐφημ. Κυβερν. 160/1924), νομοθετικὸν διάταγμα περὶ φωτισμοῦ Πρεβέζης καὶ Ἀμβρακικοῦ (Ἐφημ. Κυβερν. 253/1923), νόμος 3099 περὶ τροποποιήσεως τῶν διατάξεων τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος περὶ φωτισμοῦ Πρεβέζης καὶ Ἀμβρακικοῦ, νομοθετικὸν διάταγμα περὶ διορθώσεως διατάξεών τινων τοῦ νόμου 3099 (Ἐφημ. Κυβερν. 269/1925), πίναξ ὀργανικῶν θέσεων τῶν φάρων τοῦ κράτους ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν ἰσχύϊ διατάξεων καὶ τῆς προτάσεως τῆς ἐπὶ τῶν οἰκονομιῶν ἐπιτροπῆς, διάταγμα περὶ χρησιμοποιήσεως ἐνίων φάρων ὡς μετεωρολογικῶν σταθμῶν (Ἐφημ. Κυβερ. 257/1923), νομοθετικὸν διάταγμα περὶ λιμένων καὶ λιμενικῶν ταμείων (Ἐφημ. Κυβερν. 181/1923), νόμος 4237 περὶ προσθήκης καὶ τροποποιήσεως διατάξεων περὶ φάρων, νόμος 5038 περὶ συμπληρώσεως καὶ τροποποιήσεως τῶν περὶ φάρων νόμων καὶ νόμος 5546 περὶ προελεύσεως καὶ τρόπου κατατάξεως φαροφυλάκων. Ἀφοροῦν δὲ αἱ διατάξεις αὗται πρωτίστως εἰς τὴν κεντρικὴν διεύθυνσιν τῶν φάρων, τὸ τεχνικὸν προσωπικόν, τὸ σῶμα τῶν φαροφυλάκων, τὴν φαρικὴν βάσιν καὶ τὰ πλοῖα τῶν φάρων, τὴν γνωμοδοτικὴν ἐπὶ τῶν φάρων ἐπιτροπὴν καὶ τοὺς φάρους καὶ φανοὺς τῶν λιμενικῶν ταμείων.

Κεντρικὴ διεύθυνσις τῶν φάρων. Τὴν ἀνωτέραν ἐπιμέλειαν τῶν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν φάρων ἀναγομένων ὑποθέσεων διεξάγει σήμερον ἡ παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῶν Ναυτικῶν διεύθυνσις φάρων, ἀνεξάρτητος ἀπὸ πάσης ἄλλης κεντρικῆς ἐν τῷ ὑπουργείῳ ὑπηρεσίας. Δὲν ὑπήγετο ἐν τούτοις ἀνέκαθεν ἡ κεντρικὴ ὑπηρεσία τῶν φάρων εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν ὡς πρὸς πάντα τὰ ἀντικείμενα τῆς ἁρμοδιότητός της. Διότι μέχρι τοῦ 1887, ὁπότε ὁ νόμος ,ΑΥΠΒ' (Ἐφημ. Κυβερν. 140/1887) «Περὶ συστάσεως ταμείου φάρων», ἀπέδωκεν ὁλόκληρον τὴν ὑπηρεσίαν τῶν φάρων εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ναυτικῶν, ἡ μελέτη τῶν μηχανημάτων, ἡ παραγγελία αὐτῶν, ἡ τοποθέτησις καὶ αἱ ἑκάστοτε ἐπισκευαί των, ὡς ἐπίσης καὶ αἱ κατασκευαὶ καὶ αἱ ἐπισκευαὶ τῶν κτηρίων ὑπήγοντο εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν ὑπουργείου, εἰς δὲ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ναυτικῶν δὲν ἀπέμενεν εἰμὴ μόνον ἡ ἀσχολία τῆς διοικήσεως τοῦ προσωπικοῦ καὶ τοῦ ἐφοδιασμοῦ τῶν φάρων. Ὁ διχασμὸς τῆς ὑπηρεσίας ταύτης, ἥτις ἀπὸ φύσεως καὶ κατ' ἀνάγκην δὲν δύναται νὰ νοηθῇ καὶ νὰ ὑπάρξῃ εἰμὴ ὡς ὑπηρεσία ἑνιαία, συνεπήγετο μεγίστας ἀνωμαλίας. Διὰ πᾶσαν διατάραξιν τῆς κανονικῆς λειτουργίας φάρου τινός, τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν ἐπέρριπτε τὴν εὐθύνην εἰς τὸ ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν καὶ αὐτὸ εἰς ἐκεῖνο, χωρὶς ποτὲ νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξευρεθῇ τίνα ὄντως ἔπρεπε νὰ βαρύνῃ ἡ εὐθύνη αὕτη. Τὰς τοιαύτας συνθήκας κατιδὼν ὁ Γάλλος μηχανικὸς Sehenne, ὑπέβαλε προτάσεις πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν ὑπουργεῖον περὶ ἀναθέσεως τῆς διοικήσεως τῶν φάρων καὶ τῆς συμπληρώσεως τοῦ φωτιστικοῦ μας δικτύου εἰς ἑταιρείαν, ἧς θὰ ἦτο ὁ ἀνάδοχος διὰ συμβάσεως ὁμοίας ἐκείνης, ἣν συνῆψε τὸ ὀθωμανικὸν κράτος πρὸς τὴν γαλλικὴν ἑταιρείαν. Ἡ μελέτη τῶν προτάσεων ἀνετέθη εἰς τοὺς ἀξιωματικοὺς Α. Π. Κουμελᾶν, Β. Κοκκονέζην, Ι. Α. Γαρουφαλιᾶν καὶ Γεράσ. Ζωχιόν, συντάξαντας ἴδιον σχέδιον συμφερούσης διὰ τὴν Ἑλλάδα συμβάσεως, ἥτις ὅμως τελικῶς ἐματαιώθη κατόπιν ἀποφάνσεως ἄλλης ἐπιτροπῆς, συσταθείσης μετά τινα ἔτη, ἐκ τῶν ἀξιωματικῶν Λ. Παλάσκα καὶ Β. Κοκκονέζη, τοῦ λοχαγοῦ τοῦ μηχανικοῦ Ι. Σόχου καὶ τοῦ τμηματάρχου τῶν δημοσίων ἔργων Ι. Μαρκοπούλου, καὶ ἡ παράδοξος ἐκείνη κατάστασις ἐξηκολούθησε. Τὰ ἀποτελέσματα ὅμως τοῦ κυκεῶνος ἐκείνου ἐγίνοντο ὁσημέραι αἰσθητότερα, ὅπως δὲ τεθῇ τέρμα εἰς τὴν ἀνωμαλίαν ταύτην, ὁ Γ. Θεοτόκης, ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν ἐπὶ κυβερνήσεως Τρικούπη, ἀπεφάσισε τὴν συγκρότησιν ἐπιτροπῆς, ἀποτελεσθείσης ὑπὸ τὴν προεδρίαν του, ἐκ τοῦ Γάλλου ὀργανωτοῦ ναυάρχου Lejeune, τῶν πλοιάρχων Ἀριστείδου Ράϊνεκ καὶ Δημ. Μιαούλη, τῶν πολιτικῶν μηχανικῶν Ed. Quelleneck καὶ Ι. Μαρκοπούλου, καὶ τοῦ τμηματάρχου τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας Π. Χρυσανθοπούλου, πόρισμα τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἡ διατύπωσις τοῦ νόμου ,ΑΥΠΒ', ὑπαγαγόντος τὴν ὑπηρεσίαν τῶν φάρων ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ναυτικῶν καὶ ὑπὸ ἴδιον τμῆμα. Μετὰ τὴν ἐπανάστασιν ὅμως τοῦ Γουδῆ ὁ νόμος οὗτος ἐτροποποιήθη διὰ τοῦ ,ΓΦΠ' (Ἐφημ. Κυβερν. ἀρ. 80, 26 Φεβρ. 1910), συγχωνεύσαντος τὴν ὑδρογραφικὴν ὑπηρεσίαν πρὸς τὴν τῶν φάρων ὑπὸ τμηματάρχου ἀντιπλοιάρχου καὶ ἀποχωρίσαντος τὴν ὑπηρεσίαν τῶν δημοσίων ναυτικῶν ἔργων εἰς ἴδιον τμῆμα ὑπὸ ταγματάρχην τοῦ μηχανικοῦ. Λόγῳ ὅμως τῆς συσσωρεύσεως πολλῶν φαρικῶν ἐργασιῶν ἀπεχωρίσθη τῆς ὑπηρεσίας τῶν φάρων ἡ τῆς ὑδρογραφίας (Ἰούλιος 1919). Νῦν τὴν κεντρικὴν ὑπηρεσίαν ἀποτελοῦν τὸ γραφεῖον διευθυντοῦ, ἡ διοικητικὴ ὑποδιεύθυνσις, ἡ τεχνικὴ ὑποδιεύθυνσις καὶ τὸ λογιστικὸν τμῆμα.

Τεχνικὸν προσωπικὸν τῆς ὑπηρεσίας τῶν φάρων. Ὅτε ἡ ὑπηρεσία τῶν μηχανημάτων τῶν φάρων καὶ ἡ ἐπισκευὴ αὐτῶν ὑπήγοντο εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν, κατ' ἀνάγκην προσέφευγε τοῦτο εἰς τὴν συναρωγὴν τοῦ ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν, πρὸς ἀπόσπασιν προσωπικοῦ δυναμένου νὰ συναρμολογῇ τὰ ἐξ ἀλλοδαπῆς παραλαμβανόμενα μηχανήματα ἢ νὰ ἐκτελῇ τὰς ἐπισκευὰς τῶν παρουσιαζομένων βλαβῶν. Οὕτως ἀπεσπῶντο κατὰ καιροὺς μηχανικοὶ καὶ ἐργοστασιάρχαι τῶν συνεργείων τοῦ ναυστάθμου, οἵτινες ἐτοποθέτησαν ἱκανοὺς τὸν ἀριθμὸν φάρους. Ἡ κατὰ τοιοῦτον παράδοξον τρόπον διεξαγωγὴ τῆς ὑπηρεσίας προσέκοπτεν, ὁσάκις τις τῶν οὕτως ἀπεσπασμένων εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν φάρων ἀνεκαλεῖτο, δι' ὃ καὶ εἰσηγήθημεν τὴν ἀνάγκην συγκροτήσεως εἰδικοῦ τεχνικοῦ προσωπικοῦ, ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν φάρων προωρισμένου, τοῦτο δὲ ῥυθμισθὲν διὰ τοῦ νόμου 537 (26 Δεκεμβρίου 1914) καὶ μεταγενεστέρων νόμων, ἀποτελεῖται σήμερον ἐξ 11 ἀξιωματικῶν, 19 ὑπαξιωματικῶν καὶ 14 τεχνιτῶν.

Τὸ σῶμα τῶν φαροφυλάκων. Ἐξ οὐδενὸς στοιχείου ἠδυνήθημεν νὰ ἐξακριβώσωμεν τὸν τρόπον, καθ' ὃν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ἔθνους ἐστρατολογεῖτο τὸ προσωπικὸν τῶν φαροφυλάκων. Κατὰ τεκμήριον, ἐκ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τοῦ 1834 «Περὶ ὀργανισμοῦ τῶν λιμενίων ἀρχῶν», προκύπτει ὅτι ἐξελέγετο τοῦτο ὑπὸ τῶν λιμενικῶν κατὰ τόπους ἀρχῶν, ἀφοῦ ἄλλως τε ἦτο τότε ὀλιγάριθμον· πάντως ἐκ τῶν προϋπολογισμῶν τοῦ κράτους κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα προκύπτει ὅτι ἡ μισθοδοσία του ἦτο 40 δραχμὰς κατὰ μῆνα, καθὼς καὶ ὅτι ἐξετέλουν καθήκοντα φαροφύλακος ὑποκελευσταί, δίοποι καὶ ναῦται α' καὶ β' τάξεως, δι' ἁπλῆς ἀποσπάσεως. Κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1870 διὰ βασιλικοῦ διατάγματος (ἀπὸ 23 Ἰανουαρίου 1870) ἐλαμβάνετο συνάμα πρόνοια πρὸς περίθαλψιν τοῦ γήρατος τῶν τελευταίων λειψάνων τοῦ Ἀγῶνος, ἐπιτραπείσης τῆς κατατάξεως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν φάρων «ὅσων διετέλεσαν ὡς ναῦται

Digitized by Google

ἢ ὑπαξιωματικοὶ ἐπὶ τῶν πολεμικῶν πλοίων καὶ ἠδύναντο ἔτι ὡς ἐκ τῆς ἡλικίας των νὰ ὑπηρετῶσι χρησίμως», ὡς καὶ τῶν Ἰονίων ὅσοι εἶχον ὑπηρετήσει πρὸ τῆς νομοθετικῆς ἀφομοιώσεως τῆς Ἑπτανήσου ὡς φύλακες λιμεναρχείων φάρων καὶ φανῶν. Τῷ 1830, διὰ τοῦ νόμου ͵ΑΞΔ΄ τῆς 20 Νοεμβρίου, ἐτέθησαν αἱ πρῶται βάσεις, ἀφετηρία πρὸς καταρτισμὸν τοῦ σώματος τῶν φαροφυλάκων, ὁρίσαντος τοῦ νόμου τούτου ὅπως ἀποσπῶνται ναῦται τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ εἰς τοὺς φάρους ἐπὶ τετραετεῖ θητείᾳ καὶ ἀντὶ πεντήκοντα δραχμῶν μηνιαίας ἀποζημιώσεως ἄνευ ἄλλης τινὸς ἀποδοχῆς. Ἀλλὰ μόνον κατὰ τὸ 1887, κατόπιν τοῦ ͵ΑΥΠΒ΄ νόμου κατηρτίσθη εἰδικὸν διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν φάρων προσωπικόν, ὅπερ ἐθεωρεῖτο στρατιωτικῶς συντεταγμένον καὶ ἀπετελεῖτο ἐξ ἐπιστατῶν καὶ φυλάκων α΄ καὶ β΄ τάξεως ἐπὶ τετραετεῖ θητείᾳ προσλαμβανομένων, τῶν μὲν πρώτων ἐξ ὑπαξιωματικῶν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ ἢ πλοιάρχων τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, τῶν δὲ φυλάκων ἐξ ἐργατῶν θαλάσσης ὑπηρετησάντων εἰς τὸ πολεμικὸν ναυτικόν. Τέλος, διὰ τοῦ νόμου ͵ΔΝ΄ (Ἐφημ. Κυβερν. φύλ. 50/1912) τὸ σῶμα τῶν φαροφυλάκων ἀπετελέσθη ἐκ τριῶν τάξεων ἐπιστατῶν καὶ τριῶν τάξεων φυλάκων, ἐξομοιουμένων πρὸς τοὺς βαθμοὺς τοῦ ἀρχικελευστοῦ ἕως ναύτου, πάντες δὲ ἐγένοντο μόνιμοι μέχρι καταλήψεως αὐτῶν ὑπὸ τοῦ ὁρίου ἡλικίας, τὴν δὲ μέριμναν τῆς συγκοινωνίας τῶν φάρων πρὸς τὰ μέρη, ἀφ᾿ ὧν οἱ φαροφύλακες προμηθεύονται τὰ τρόφιμά των, ἀνελάμβανεν ἡ κεντρικὴ ὑπηρεσία, ὁρίζουσα κατόπιν μειοδοτικοῦ συναγωνισμοῦ ἐργολάβους συγκοινωνίας, εἴτε διὰ πλοίου εἴτε δι᾿ ὑποζυγίου.

Κατὰ τὰ ἕως σήμερον (Μάρτιος 1934) κρατοῦντα, ὁ ὀργανικὸς ἀριθμὸς τῶν φαροφυλάκων ἀνέρχεται εἰς 515, ἤτοι εἰς 154 ἐπιστάτας (44 α΄ τάξεως, 43 β΄ τάξεως, 67 γ΄ τάξεως) καὶ 361 φύλακας. Ἐπιτρέπεται δὲ ἡ πρόσληψις προσωρινῶν φυλάκων εἰς θέσεις κενὰς λόγῳ ἀπελεύσεως εἰς ἄδειαν κλπ., ἀπολυομένων ὅταν ἡ θέσις πληροῦται διὰ μονίμου φαροφύλακος.

Εἷς ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων λόγων, οἵτινες ἐπετάχυναν τὴν ἀνάληψιν τῆς διοικήσεως ὑπὸ τοῦ κράτους τῶν φάρων τῆς γαλλικῆς ἑταιρείας ἐν ταῖς νέαις χώραις ἦτο καὶ ἡ ἀντικατάστασις τοῦ προσωπικοῦ της, λόγῳ τῆς ἀνακαλύψεως κατασκοπειῶν διὰ προσωπικοῦ παρέχοντος ἐμπιστοσύνην. Πρὸς πλήρωσιν τῶν κενῶν, ἅτινα θὰ προέκυπτον, ἐπετράπη ὑπὸ τοῦ νόμου 537, μεταξὺ ἄλλων μέτρων, καὶ ἡ ἐκ νέου πρόσληψις ὡς προσωρινῶν ἐπιστατῶν ἢ φυλάκων, ἐκ τῶν ἀπολυθέντων τοιούτων τῆς ἑταιρείας, ἀλλὰ μόνον ἐφ᾿ ὅσον ἐτύγχανον οὗτοι Ἕλληνες τὸ γένος καὶ ἐκ τῶν νέων χωρῶν καταγόμενοι. Θλιβερὰ ἦτο ἡ εἰκὼν τῆς ἀποχωρήσεως τῶν Μουσουλμάνων, οἱ ὁποῖοι, πλὴν τῶν δύο ἢ τριῶν, δι᾿ οὓς ἀπεδείχθη ἡ κατασκοπεία, ἦσαν, κατὰ τὴν κρίσιν τῆς ἐπιτροπῆς τῆς παραλαβῆς, ἄριστοι καὶ πειθαρχικώτατοι. Τραγικὸς δὲ ἦτο ὁ ἀποχωρισμὸς τοῦ ἐπιστάτου τοῦ φάρου Σίγκρι (Μυτιλήνης) Σουλεϊμὰν ἀπὸ τοῦ φάρου, εἰς ὃν ἐγεννήθη αὐτὸς καὶ αἱ θυγατέρες του, τὸν ὁποῖον πεντηκονταετὴς τότε ἐξυπηρέτει ἀπὸ τριακονταετίας καὶ παρὰ τὸν ὁποῖον ἔκειντο οἱ τάφοι τῆς συζύγου του καὶ τοῦ πατρός του, πρώτου τοῦ ἐν λόγῳ φάρου ἐπιστάτου. Ἀντιθέτως, οἱ Τουρκοκρῆτες φαροφύλακες, εἰς παραμυθητικοὺς λόγους τῆς ἐπιτροπῆς τῆς παραλαβῆς περὶ ἐνδεχομένου ἐπαναδιορισμοῦ των, ἐδήλωσαν ὅτι ἐπ᾿ οὐδενὶ λόγῳ θὰ ἐδέχοντο νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς φάρους, ἀφ᾿ ὧν ἡ ἀπὸ πεπρωμένου τῶν γεγονότων ἐξέλιξις τοὺς ἐξετόπισε. Πράγματι δὲ οἱ ἄλλοι Τοῦρκοι ἐπανῆλθον μετὰ τριετίαν, κατ᾿ ἐφαρμογὴν εἰδικῆς προσωρινῆς διατάξεως ἐν τῷ νόμῳ 645, ὁπότε ἐδικαιοῦντο, δυνάμει τοῦ ἄρθρου 4 τῆς συνθήκης τῶν Ἀθηνῶν, νὰ προτιμήσωσι τὴν ἑλληνικὴν ὑπηκοότητα. Ὅταν ὅμως ἐπηκολούθησεν ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, ἀπῆλθον πλέον ὁριστικῶς, μὴ παραλείψαντες οἱ πλεῖστοι τούτων νὰ διέλθουν τοῦ γραφείου ἡμῶν πρὸς εὐλαβῆ ἀλλὰ καὶ θλιβερὸν ἀποχαιρετισμόν.

Φαρικὴ βάσις. Πλοῖα τῶν φάρων. Τὴν φαρικὴν βάσιν ἀποτελοῦν αἱ ἐν Πειραιεῖ, μεταξὺ τῆς Βασσανείου σχολῆς τῶν Ναυτικῶν Δοκίμων καὶ τοῦ ποτὲ φάρου Θεμιστοκλέους, ἐγκαταστάσεις τῶν ἀποθηκῶν τῶν φάρων, ἐν αἷς φυλάσσονται τὰ παντοειδῆ φαρικὰ ὑλικά, τοῦ συνεργείου τῶν φάρων, ἐν ᾧ ἐκτελοῦνται αἱ ἐπισκευαὶ τῶν μηχανημάτων τῶν φάρων καὶ κατασκευαὶ φάρων αὐτομάτων μικρᾶς φωτοβολίας, γνωστῶν ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν «τύπου ΘΔ» ἀπὸ τοῦ μελετήσαντος καὶ πραγματοποιήσαντος αὐτὰς πλοιάρχου καὶ ὑποδιευθυντοῦ τοῦ τεχνικοῦ τῶν φάρων Θ. Δανιήλ, τῶν ναυτώνων καὶ τῶν κατοικιῶν προσωπικοῦ, ἐχουσῶν καὶ ἐνδιαίτημα διὰ τοὺς μεταβατικοὺς φαροφύλακας, καὶ τῶν σχολείων τῶν τε νεοκατατασσομένων φαροφυλάκων καὶ τῶν τεχνιτῶν. Πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν νέων λιμενικῶν ἔργων, καὶ δὴ μέχρι τοῦ 1930, ἡ φαρικὴ βάσις ἦτο ἐπὶ τῆς ποτὲ Ἠετιωνίας ἀκτῆς καὶ μεταξὺ βασιλικοῦ λεμβαρχείου καὶ μονίμων δεξαμενῶν. Ἡ διανομὴ τοῦ ὑλικοῦ λειτουργίας καὶ συντηρήσεως γίνεται ἅπαξ τοῦ ἔτους εἰς ὅλους τοὺς πυρσοὺς τοῦ κράτους, ἀπὸ Ἀπριλίου μέχρι Σεπτεμβρίου, ἐπιθεωρουμένων τῶν μὲν μηχανημάτων ὑπὸ ἀξιωματικῶν τοῦ τεχνικοῦ σώματος, τῶν δὲ κτηρίων ὑπὸ μηχανικῶν τῶν δημοσίων ναυτικῶν ἔργων. Ἐνεργοῦνται δὲ αἱ τοιαῦται διανομαὶ καὶ ἐπιθεωρήσεις διὰ τῶν πλοίων τῶν φάρων. Ὡς τοιαῦτα ἐχρησιμοποιήθησαν παλαιότατα μὲν τὰ ἱστιοφόρα «Μεθώνη», «Αὔρα», τὸ ποτὲ θαλαμηγὸν τοῦ Βαρβάκη, καὶ αἱ ἀτμοημιολίαι «Ἀφρόεσσα», «Σῦρος», «Σαλαμινία» καὶ «Πάραλος», ἀπὸ δὲ τοῦ 1914 καὶ ἐντεῦθεν τὰ βοηθητικὰ τοῦ στόλου ἀτμόπλοια «Αὔρα» (ἄλλοτε «Κρήτη», ποτὲ «Γεώργιος» τῆς ἑταιρείας Χατζῆ Δαοὺτ, λεία τοῦ πολέμου τοῦ 1897), «Τένεδος», «Σφακτηρία» καὶ «Πηνειός». Νῦν χρησιμοποιοῦνται τὸ εἰδικῶς διὰ τοὺς φάρους ναυπηγηθὲν «Πλειάς», ἡ ἀτμοημιολία «Κίσσα» καὶ τὸ ἱστιοφόρον «Ἅγιος Μηνᾶς».

Προϋπολογισμὸς τῆς ὑπηρεσίας τῶν φάρων. Πρὸ τοῦ 1887 αἱ δαπάναι τῶν φάρων ἐβάρυνον τὸν κρατικὸν προϋπολογισμὸν ἀπ᾿ εὐθείας. Διὰ τοῦ νόμου ὅμως ͵ΑΥΠΒ΄ συνέστη ταμεῖον φάρων, κύριοι πόροι τοῦ ὁποίου ἦσαν τὰ φαρικὰ τέλη. Δυστυχῶς διὰ τοῦ νόμου ͵ΔΝ΄ τοῦ 1912 τὸ σωτήριον διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῶν ναυτιλλομένων ταμεῖον κατηργήθη, τοῦ κράτους εἰσπράττοντος τὰ φαρικά, τῆς δὲ ὑπηρεσίας τῶν φάρων ἀναγραφούσης τὰς πιστώσεις της εἰς ἴδια κεφάλαια καὶ ἄρθρα, παρεχομένας ὑπὸ τοῦ κράτους ὅλως ἀσχέτως πρὸς τὰ φαρικὰ τέλη, ἅτινα κατὰ κανόνα ὑπερβαίνουν τὰς πιστώσεις. Κατὰ τὸν ἤδη καταρτισθέντα προϋπολογισμόν, τὸ σύνολον τῶν διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν φάρων διατιθεμένων πιστώσεων ἀνέρχεται εἰς 28.514.347 δραχ., ἐξ ὧν 23.113.844 διὰ μισθοτροφοδοσίας, 2.150.000 διὰ προμήθειαν ὑλικῶν λειτουργίας καὶ συντηρήσεως, 1.150.000 διὰ προμήθειαν ἑνὸς φάρου καὶ τεσσάρων φανῶν, 400.000 δι᾿ ἐπισκευὰς κτηρίων, τοῦ ὑπολοίπου ἀφορῶντος εἰς διαφόρους μικρὰς ἀνάγκας.

Γνωμοδοτικὴ ἐπὶ τῶν φάρων ἐπιτροπὴ (Γ. Ε. Φ.). Ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου μέχρι τοῦ 1887 αἱ ἐκλογαὶ τῶν θέσεων, ἐφ᾿ ὧν ἀνηγείροντο φάροι καὶ φανοί, ἐγίνοντο κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ ὑπουργοῦ καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ὑποδείξεως τῶν ναυτιλλομένων, δι᾿ ὃ καὶ συνέβαινε νὰ φωτίζωνται σημεῖα ἐνδιαφέροντα τὴν ἀκτοπλοΐαν μας, νὰ παροραται δὲ ὁ φωτισμὸς σημείων μεγίστου ἐνδιαφέροντος διὰ τὰς διεθνεῖς γραμμάς. Πρὸς ἄρσιν τοῦ ἀτόπου τούτου ὁ Χ. Τρικούπης, ἔχων συναρωγὸν τὸν Ι. Μαρκόπουλον, οὐ μόνον ἔθεσε διὰ τοῦ νόμου ͵ΑΥΠΒ΄ τὰς βάσεις τῆς γνωμοδοτικῆς ἐπὶ τῶν φάρων ἐπιτροπῆς, ἀλλὰ καὶ δι᾿ ὑπουργικῆς ἀποφάσεως (Γ. Ν. Θεοτόκη: 21 Δεκεμβρίου 1887) συνέστη ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ὑπουργοῦ, περιλαμβάνουσα ὡς μέλη ὅ,τι ἐξαίρετον στοιχεῖον εἶχε νὰ ἐπιδείξῃ τὸ τότε ναυτικόν μας, τὸν ὀργανωτὴν ναύαρχον Λεζαίν, τὸν ὑποναύαρχον Μιλτ. Κανάρην, τὸν πλοίαρχον Γ. Σταματέλλον, τοὺς ἀντιπλοιάρχους Κ. Σαχτούρην καὶ Δ. Μιαούλην, τὸν σοφὸν καὶ μοναδικὸν ὑδρογράφον τῆς ἐποχῆς Ἀνδρ. Μιαούλην πλωτάρχην. Ἐκ τῶν πρώτων εἶχε παρακληθῆ νὰ μετάσχῃ ὁ ἐν ἀποστρατείᾳ Ἄγγλος ναύαρχος καὶ ἀκτογράφος τῶν πλείστων τῶν παραλίων μας Ἀρθοῦρος Λούκις Μάνσελλ, ἰδιωτεύων ἐν Χαλκίδι, ὅστις ὅμως δὲν ἠδυνήθη λόγῳ τῆς καταστάσεως τῆς ὑγείας του. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη, ἥτις ἐζήτησε καὶ τὴν γνώμην πασῶν τῶν ξένων ἀτμοπλοϊκῶν ἑταιρειῶν, τῶν ἐχουσῶν δρομολόγια διὰ τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν, καθώρισεν, εἰσηγουμένων τῶν Μαρκοπούλου καὶ Quelleneck, τὴν πρέπουσαν συμπλήρωσιν τοῦ φωτιστικοῦ μας δικτύου πρὸς ἐξυπηρέτησιν 12 γραμμῶν πελαγοδρομίας καὶ 14 γραμμῶν ἀκτοπλοΐας, ἐκτιμήσασα τὴν ἀναγκαίαν πρὸς τοῦτο δαπάνην εἰς 2.978.400 δρ. χρυσῶν. Διετύπωσε δὲ τὰς σκέψεις της εἰς ἀναλυτικὸν ὑπόμνημα, ὅπερ ὑπὸ τίτλον «Ἔκθεσις περὶ τοῦ φωτισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν» ἐξεδόθη τῷ 1888. Ὁ θεσμὸς τῆς Γ.Ε.Φ., τροποποιηθεὶς ὡς πρὸς τὴν σύστασιν (ἀρχηγὸς γενικοῦ ἐπιτελείου ὡς πρόεδρος· διευθυντὴς τῶν φάρων ὡς εἰσηγητής· διευθυνταὶ ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας, ἐμπορικῆς ναυτιλίας, δημοσίων ναυτικῶν ἔργων, ἀντιπρόσωπος ὑπουργείου Συγκοινωνίας, ἀντιπρόσωπος συλλόγου πλοιάρχων ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, ὡς μέλη), ἐξακολουθεῖ ἰσχύων καὶ ῥυθμίζων τὰ τῆς συμπληρώσεως τοῦ φωτιστικοῦ δικτύου.

Προμηθευταί. Παλαιότερον ἀποκλειστικὸς προμηθευτὴς μηχανημάτων ἦτο ὁ ἐν Παρισίοις Sautter Lemonier, ὁ κατόπιν Sautter Harlé. Τοῦ οἴκου τούτου κατασκευάζοντος ἤδη ἠλεκτρικὰ μηχανήματα καὶ εἰς δευτέραν μοῖραν φαρικὰ μηχανήματα, γίνεται νῦν χρῆσις εἰς τοὺς πυρσοὺς τῶν ἀκτῶν μας, ἀναλόγως τοῦ εἴδους τῶν πυρσῶν καὶ τῆς φωτιστικῆς αὐτῶν ὕλης, μηχανημάτων προερχομένων ἐκ τῶν ἀκολούθων κατασκευαστῶν οἴκων: Barbier Benard et Turenne (Παρισίων) διὰ φάρους διὰ πετρελαίου γυμνῆς φλογός. H. Luchaire (St. Ouen) διὰ φανοὺς λιμένων διὰ πετρελαίου. Chance Brothers and C° (Smethwick, πλησίον Βίρμιγχαμ) διὰ φάρους διὰ πυρακτώσεως λειτουργοῦντας. Aga (Στοκχόλμης) καὶ Interflash C° Ltd (Νέας Ὑόρκης) δι᾿ αὐτομάτους φάρους καὶ φωτοβόλους σημαντῆρας δι᾿ ἀσετυλίνης γυμνῆς φλογός. Aga-Dalèn διὰ φάρους αὐτομάτους λειτουργοῦντας διὰ φωτὸς Νταλέν. Τὰ φαρικὰ ὑλικὰ προέρχονται τὰ μὲν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, τὰ δὲ ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ.

Εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν φάρων ὑπάγονται καὶ οἱ σηματοφόροι, δι᾿ ὧν εἰδοποιοῦνται οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως περὶ τῶν πλοίων, ἅτινα κατευθύνονται πρὸς τὸν λιμένα. Τοιοῦτοι ὑπάρχουν ἐν Πειραιεῖ, Κερκύρᾳ, Ἀργοστολίῳ καὶ Ζακύνθῳ. Πρὸς λῆψιν παρὰ πλοίων παραπλεόντων σημάνσεων πρὸς περαιτέρω μεταβίβασιν διὰ τῆς ἠλεκτρικῆς ὁδοῦ καὶ ἀντιστρόφως, εἶχον προβλεφθῆ παλαιότερον σηματοτηλέγραφοι διὰ τὰ ἀκρωτήρια *Σκινάρι* Ζακύνθου, *Μουδάρι* Κυθήρων καὶ *Φάσσα* Ἄνδρου. Ἡ γενίκευσις ὅμως τῆς ῥαδιοτηλεγραφίας ὡς μέσου συνεννοήσεως τῶν πλοίων πρὸς τὴν ξηρὰν καὶ ἀντιστρόφως κατέστησε περιττὴν καὶ ἐματαίωσε τὴν λειτουργίαν τῶν τοιούτων ἱδρυμάτων.

Φάροι καὶ φανοὶ λιμενικῶν ταμείων. Ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων ὑποχρεώσεων τῶν λιμενικῶν ταμείων εἶναι καὶ ἡ μέριμνα τοῦ ναυτικοῦ φωτισμοῦ τῶν λιμένων. Κανονίζονται δὲ αὗται δι᾿ ἀποφάσεως τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν, βασιζομένης εἰς σύμφωνον ἀπόφανσιν τῆς γνωμοδοτικῆς ἐπὶ τῶν φάρων ἐπιτροπῆς καὶ ἐκτελουμένης δι᾿ ἀποφάσεως τοῦ ὑπουργοῦ ἐπὶ τῆς Συγκοινωνίας (διεύθυνσις δημοσίων ἔργων, τμῆμα λιμενικῶν ἔργων). Νομοθετικὸν διάταγμα «Περὶ τοῦ ναυτικοῦ φωτισμοῦ λιμένων ἐπινείων καὶ ἀγκυροβολίων καταφυγῆς καὶ τῶν συναφῶν ὑποχρεώσεων τῶν λιμενικῶν ταμείων» ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῆς Συγκοινωνίας, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς διευθύνσεως τῶν φάρων ἐκδοθὲν (18 Σεπτεμβρίου 1925), οὐδεμίαν ἀφήνει περίπτωσιν ἀπρόβλεπτον, τόσον διὰ τὸν φωτισμὸν τῶν λιμένων, ἐκτελούμενον εἴτε διὰ τοῦ ὅλου τῆς δαπάνης ὑπὸ τοῦ λιμενικοῦ ταμείου, ἐὰν ἐξυπηρετῇ οὗτος μόνον τὸν εἴσπλουν καὶ ἔκπλουν, εἴτε καὶ διὰ συμμετοχῆς ἐν ἴσῃ μοίρᾳ τοῦ δημοσίου, ἐὰν ὁ πυρσὸς εἶναι συνθέτου σκοπιμότητος, δηλαδὴ ἀφορῶν οὐ μόνον εἰς τὴν ἀσφάλειαν τῶν εἰσπλεόντων, ἀλλ᾿ ἀποσκοπῶν κυρίως καὶ εἰς τὴν διευκόλυνσιν τῆς πορείας τῶν παραπλεόντων πλοίων. Ἀπαλλάσσονται τῆς δαπάνης τῶν ἐγκαταστάσεων ναυτικοῦ φωτισμοῦ, βαρυνούσης ἀποκλειστικῶς τὸ δημόσιον, τὰ μὴ εὔπορα λιμενικὰ ταμεῖα, τοῦ τοιούτου χαρακτηρισμοῦ ἀφιεμένου εἰς τὴν γνωμοδοτικὴν ἐπιτροπήν, κρίνουσαν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ μέσου ὅρου τῶν κατὰ τὴν τελευταίαν τριετίαν εἰσπράξεων τοῦ λιμενικοῦ ταμείου· ἀπαλλάσσονται ὡσαύτως καὶ διὰ τὸν φωτισμὸν τῶν ἀγκυροβολίων καταφυγῆς καὶ τινων ἐπινείων ἀκόμη, ἐὰν ταῦτα, πλησίον διεθνοῦς γραμμῆς εὑρισκόμενα, παρέχουν, λόγῳ τοπογραφικῆς διαμορφώσεως, καταφυγὴν εἰς χειμαζόμενα πλοῖα. Πάντως ἀπόφασις λιμενικῆς ἐπιτροπῆς περὶ ἐγκαταστάσεως πυρσοῦ λιμένος ἢ τροποποιήσεως ὑφισταμένου τοιούτου, ὡς καὶ περὶ ἐγκαταστάσεως ναυδέτου ἢ σημείου ἡμέρας, οὐδόλως ὑποχρεοῖ τὸ δημόσιον. Τὸ αὐτὸ νομοθετικὸν διάταγμα προβλέπει διὰ τὸν φωτισμὸν τοῦ στομίου Πρεβέζης καὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ, συντελεσθέντα ἀπὸ τοῦ 1929 ὁλοκληρωτικῶς, καθὼς καὶ διὰ τὸν φωτισμὸν τῆς Κερκυραϊκῆς θαλάσσης, ὑπὸ πολλαπλῶν λόγων ἐπιβεβλημένον, οὗτινος ὅμως ἡ συμπλήρωσις ἀνεκόπη διὰ λόγους οἰκονομίας.

Σ. Ε. ΛΥΚΟΥΔΗΣ

Φαροδεῖκται τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν καὶ σχετικαὶ ἀγγελίαι τοῖς ναυτιλλομένοις. Τῷ 1829 ὁ Γάλλος M. Coulier ἐξέδωκε τὸ ἔργον «Pharographe», ὅπερ δὲν εἶχεν ἐπίσημον χαρακτῆρα. Τοῦτο κατόπιν μετέτρεψεν εἰς ἀρτιωτάτας ναυτιλιακὰς ὁδηγίας, ἃς ἐξέδιδεν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ φιλέλληνος (βλ. *Κ. Ν. Ράδου* «Ἱστορία τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος», εἰσαγ. σελ. ιθ΄) Prince de Joinville καὶ αἵτινες, φέρουσαι τὸν τίτλον «Atlas général de Phares et Fanaux à l'usage des navigateurs», ἐξηκολούθησαν ἐκδιδόμεναι ὑπὸ τοῦ Coulier μέχρι τοῦ θανάτου του, ὁπότε ἐσυνεχίσθησαν ἐπισήμως ὑπὸ τοῦ γαλλικοῦ κράτους, ἐκδιδόμεναι ὑπὸ τὸν τίτλον «Liste des Phares». Ἡ ἔκδοσις τοῦ 1844 τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Coulier εἶναι τὸ πρῶτον ναυτιλιακὸν σύγγραμμα, ἐν ᾧ, ἐν κεφαλαίῳ ὅπερ ὁ συγγραφεὺς ἀφιεροῖ εἰς τὸν βασιλέα Ὄθωνα, γίνεται διὰ πρώτην φορὰν μνεία τῶν ἐλαχίστων φάρων καὶ φανῶν τοῦ ἀρτισυστάτου ἑλληνικοῦ βασιλείου. Οὕτω ἐκ τῶν εἰς τὸ ἔργον τοῦτο (οὗτινος ἀντίτυπον ὑπάρχει ἐν τοῖς ἀρχείοις τῆς ὑπηρεσίας τῶν φάρων) συνημμένων χαρτῶν προκύπτει ὅτι ὑφίσταντο ἐν λειτουργίᾳ: 1) ὁ φανὸς τῆς *Αἰγίνης*, ὅστις σημειοῦται ὄντως εἰς τὸ ἐκκλησίδιον τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Θαλασσινοῦ, 2) ὁ φανὸς τοῦ *Θεμιστοκλέους* πρὸ τοῦ λιμένος τοῦ Πειραιῶς, 3) ὁ φανὸς τοῦ ἀκρωτηρίου *Ἅγιος Νικόλαος* Κέας, 4) ὁ φανὸς τοῦ *Πυροβολείου* ἐν Πειραιεῖ· ἐπίσης ὅτι ἐμελετᾶτο (1844) ἡ τοποθέτησις φανῶν: 1) εἰς θέσιν *Νιάπια* τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τοῦ στομίου τοῦ λιμένος τῆς Ὕδρας, 2) ἐπὶ τῆς νησῖδος *Τσιχλῆ Μπαμπᾶ* τῆς Πύλου καὶ 3) ἐπὶ τῆς νησῖδος *Μπούρτζι τοῦ Ἔϊδεκ* ἐν Πόρῳ. Παρὰ τοῦ διευθυντοῦ (1918) τῆς ὑδρογραφίας παρὰ τῷ βρεταννικῷ

Digitized by Google

ναυαρχείῳ J. F. Parry, ὡς πρὸς τὸν πρῶτον ἀγγλικὸν φαροδείκτην, ὅστις ἐνδιέφερε τὴν Ἑλλάδα, ἐλάβομεν τὰς ἑξῆς πληροφορίας: ὅτι ὁ πρῶτος ἀγγλικὸς φαροδείκτης ἐδημοσιεύθη τῷ 1828 ἐν Leith, ἀλλ' ἀφεώρα μόνον εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Ἀγγλίας, Σκωτίας καὶ Ἰρλανδίας, ὅτι ἐπισημοτέρα ἔκδοσις ὑπὸ τοῦ ἀγγλικοῦ ναυαρχείου ἀφορῶσα εἰς τὰς βρεττανικὰς νήσους ἀλλὰ καὶ τὰς ἐπὶ τοῦ ὠκεανοῦ ἀκτὰς τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης, ἐδημοσιεύθη τῷ 1832 ὑπὸ τὸν τίτλον «List of Lights» καὶ ὅτι οἱ φάροι καὶ φανοὶ τῆς Μεσογείου κατεχωρίσθησαν διὰ πρώτην φορὰν ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ 1847, ἐν τῇ ὁποίᾳ διὰ πρώτην φορὰν σημειοῦνται οἱ ὀλίγοι πυρσοὶ τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν, ἐκεῖνοι δηλαδή, οὓς ἀναφέρει ὁ Coulier σὺν τῇ προσθέτῳ μνείᾳ τοῦ φανοῦ τοῦ Πειραιῶς, ὅστις κατόπιν ὠνομάζετο τοῦ *Ξαβερίου* (δεξιᾷ τῷ εἰσπλέοντι τὸ στόμιον τοῦ λιμένος, ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου ὁ ἀρχαῖος νότιος λιμενοβραχίων· πάντα ταῦτα ἐξέλιπον ἤδη, λόγῳ τῆς διαρρυθμίσεως τοῦ λιμένος). Ἐν Ἑλλάδι ὁ πρῶτος εἰς τὰ παράλια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀφορῶν φαροδείκτης ἐδημοσιεύθη τῷ 1860 ὑπὸ τοῦ ἀνθυποπλοιάρχου Ἀνδρέου Ἀντ. Μιαούλη. Ἀπονέμομεν δὲ τὴν προτεραιότητα τῆς δημοσιεύσεως εἰς τὸν φαροδείκτην τοῦτον, διότι οὐδαμοῦ, παρ' ὅλας ἡμῶν τὰς ἐπιμόνους ἐρεύνας, ἀνεύρομεν ἴχνη πείθοντα ὅτι ὑπῆρξεν ἄλλος προγενέστερος ἐκείνου, διότι ὁ ὑπὸ τοῦ πλοιάρχου τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ Μ. Μαντζαβίνου συνταχθεὶς ἀφεώρα εἰς τοὺς πυρσοὺς τῆς Μεσογείου. Δεύτερος φαροδείκτης ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ἀνδρέου Μιαούλη τῷ 1882, τρίτος ὑπὸ τοῦ τμηματάρχου Ἰωάννου Μαρκοπούλου τῷ 1890, τέταρτος ὑπὸ τοῦ παρὰ τῷ τμήματι τῶν φάρων πολιτικοῦ μηχανικοῦ Γ. Πλαστροπούλου τῷ 1897, πέμπτος τῷ 1907 ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ τμηματάρχου τῶν φάρων Παρ. Ζαφειρίου καὶ τοῦ πολιτικοῦ μηχανικοῦ Ι. Μοσχονᾶ, ἕκτος τῷ 1912 παρὰ τοῦ ὑποπλοιάρχου Στυλ. Ἐμμ. Λυκούδη, ἕβδομος τὸ αὐτὸ ἔτος γαλλιστὶ ὑπὸ τοῦ πλωτάρχου Δημ. Παπαζαφειροπούλου τμηματάρχου, καὶ ὄγδοος τῷ 1914 ὑπὸ Στυλ. Ἐμμ. Λυκούδη, πλωτάρχου. Πάντες δὲ οὗτοι ἀφεώρων ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν πυρσούς.

Ὅσον ὅμως ἀφορᾷ εἰς τὴν δι' ἑλληνικῶν φαροδεικτῶν περιγραφὴν τῶν ἐπὶ τῶν ξένων ἀκτῶν λειτουργούντων πυρσῶν ἐπιβάλλεται νὰ ἐξάρωμεν τὴν ἀπὸ τῶν πρώτων τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ κράτους ἐτῶν προσπάθειαν αὐτοῦ, ὅπως μὴ οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ στερῶνται τοιούτων ὁδηγῶν καὶ διευκολυνόντων τὴν ναυσιπλοΐαν ἐφοδίων. Οὕτω, διὰ διαταγῆς (ἀριθ. 19168) τῶν ἐξασκούντων τὴν ἀντιβασιλείαν Ἄρμανσμπεργκ, Μάουρερ καὶ Ἔϋδεκ, ἐκδοθείσης ἐν Ναυπλίῳ τῇ 9/21 Νοεμβρίου 1834, ἀνετίθετο εἰς τὴν μέριμναν τῆς ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν γραμματείας ἡ μετάφρασις γαλλικοῦ φαροδείκτου, ἥτις καὶ ἀνετέθη ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν γραμματέως Λεζουΐρου (von Lesuire) εἰς τὸν «τροφοδότην» (οἰκονομικὸν ἀξιωματικὸν) τοῦ βασιλικοῦ βρικίου «Ἡρακλῆς» Γεράσιμον Ἰ. Ζωχιόν· οὕτω δὲ ἐξετυπώθη (τυπ. Ἀνδρ. Κορομηλᾶ) ὁ πρῶτος ἑλληνιστὶ συντεταγμένος φαροδείκτης ὑπὸ τίτλον «*Συνοπτικὴ περιγραφὴ τῶν εἰς τὰ παράλια τῆς Γαλλίας ἀναπτομένων φάρων καὶ φανῶν*». Μνημονεύομεν ἐπίσης ἑλληνικῆς μεταφράσεως, ἐν χειρογράφῳ, τοῦ φαροδείκτου τῶν ἀκτῶν τῆς Δανίας («Verzeichniss der Leuchtfeuer an den Dänischen Küsten», Κοπεγχάγη 1836), ἀποσταλέντος εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ναυτικῶν ὑπὸ τοῦ Fravers, γενικοῦ προξένου τῶν Κάτω Χωρῶν ἐν Ἀθήναις καὶ ἐπιφορτισμένου εἰς τὰ καθήκοντα τοῦ γενικοῦ προξένου τῆς Δανίας· ἡ μετάφρασις αὕτη, ὀφειλομένη εἰς ἄγνωστον ἀξιωματικόν, οὐδέποτε ἐξετυπώθη. Τῷ 1851 ἐξεδόθη φαροδείκτης τῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου ὑπὸ τοῦ πλοιάρχου Μ. Μαντζαβίνου.

Ἀνέγραφε δὲ ὁ φαροδείκτης οὗτος ὡς πυρσοὺς τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τούς: τῆς *Μεθώνης*, τῆς *Αἰγίνης*, τοῦ *Πειραιῶς*, τῶν *Σπετζῶν*, τῆς *Κέω* καὶ τὸν τοῦ *Γαϊδουρονήσου* πρὸ τοῦ λιμένος τῆς Ἑρμουπόλεως Σύρου. Τῷ 1872 ἐξεδόθη ἐν Πειραιεῖ (τύποις Ἀντ. Ν. Κωνσταντινίδου), συγγραφεὶς ὑπὸ τοῦ πλωτάρχου Βασ. Ν. Κοκκονέζη, «*Ὁδηγὸς τῶν φάρων καὶ φανῶν τῆς Μεσογείου, τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τῆς Ἀζοφικῆς*», περιέχων ἐν προσθήκῃ σύντομον ὅσον καὶ σαφεστάτην «*ναυτιλίαν ἐξ ἀναμετρήσεως*» καὶ ὑπολογισμοὺς «*πλάτους*» καὶ «*ἀζιμοὺθ*», δηλαδὴ πᾶν ὅ,τι ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς ὑπολογισμὸν στίγματος εἰς τοὺς διαπλέοντας τὴν Μεσόγειον. Ἑπτὰ ἔτη κατόπιν ἐξεδόθη ἐν Ἑρμουπόλει Σύρου (τύποις Ρενιέρη Πρίντεζη 1879) «*Ἔλεγχος τῶν φάρων καὶ φανῶν τῶν ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου λειτουργούντων*», συνταχθεὶς ὑπὸ τοῦ Νικ. Συρίγου, ὅστις ἐπανέλαβε τὴν ἔκδοσιν τῷ 1880 (ἐκδ. *Ι. Π. Μέλου*, τύποις Ρενιέρη Πρίντεζη) ὑπὸ τίτλον «*Φάροι καὶ φανοὶ τῆς Μεσογείου*». Πληρέστερος φαροδείκτης ἐξεδόθη τῷ 1895 ὑπὸ τοῦ Νικολ. Γ. Κοτσοβίλη ἐπίσης ἐν Ἑρμουπόλει καὶ ὑπὸ τίτλον «*Νέος φαροδείκτης. Σωστικοὶ καὶ σηματοφορικοὶ σταθμοὶ ὁλοκλήρου τῆς Μεσογείου τῆς Ἀδριατικῆς, τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀρχιπελάγους, τοῦ Μαύρης θαλάσσης καὶ τῆς Ἀζοφικῆς*». Αὐταὶ ἦσαν αἱ ἰδιωτικαὶ ἐκδόσεις· ἐπίσημοι ἐκδόσεις δύο μόνον ἐγένοντο, ἡ τοῦ συνοπτικοῦ φαροδείκτου διὰ τὴν ὅλην Μεσόγειον (1890—1891) ὑπὸ τοῦ Ἰωάν. Μαρκοπούλου, καὶ τοῦ λεπτομεροῦς φαροδείκτου διὰ τὸ Ἀδριατικόν, τὴν Μάλταν, Σικελίαν, Σαρδηνίαν, Κορσικὴν καὶ τὰς δυτικὰς ἀκτὰς τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου (ὅστις ἀφεώρα εἰς τοὺς κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1914 λειτουργοῦντας φάρους, φανούς, σηματοτηλεγράφους, σωστικούς, ῥαδιοτηλεγραφικοὺς καὶ ὡριαίων σημάτων σταθμοὺς) ὑπὸ τοῦ πλωτάρχου Στυλ. Ἐμμ. Λυκούδη· ἡ συνέχεια ὅμως τοῦ ἔργου τούτου καὶ διὰ τὰς λοιπὰς τῆς Μεσογείου ἀκτὰς δὲν ἐξετυπώθη εἰσέτι, διὰ τεχνικοὺς λόγους· ὡς πρὸς τοὺς ξένους φαροδείκτας τοὺς ποιουμένους μνείαν τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν, ἀναφέρομεν τὸν ἀγγλικὸν «List of Lights» (τόμ. V), τὸν γαλλικὸν «Liste des Phares: Mediterranée, bassin oriental», τὸν ἰταλικὸν «Elenco dei Fari» (τόμ. 2), τὸν γερμανικὸν «Verzeichnis der Leuchtfeuer und Signal Stellen» (τόμ. V), καὶ τὸν ἱσπανικὸν «Faros e señales maritimas».

Ὁσάκις ὅμως ὑπόκειται περίπτωσις μεταβολῆς τῶν εἰς τοὺς φαροδείκτας ἐγγραφῶν, εἴτε λόγῳ ἐνάρξεως λειτουργίας νέου φανοῦ ἢ φάρου, εἴτε διὰ πᾶσαν εἴδησιν ἐνδιαφέρουσαν τὴν λειτουργίαν πυρσοῦ τινος τοῦ ἑλληνικοῦ φωτιστικοῦ δικτύου, ἡ διεύθυνσις τῶν φάρων προβαίνει εἰς ἀνακοίνωσιν ταύτης εἰς εὐρυτάτην δημοσιότητα, καὶ δὴ πρὸς τὰ ὑδρογραφικὰ γραφεῖα τῶν ξένων κρατῶν, πρὸς τοὺς ἐν Ἑλλάδι διπλωματικοὺς ἀντιπροσώπους, πρὸς τὰς ἑλληνικὰς λιμενικὰς ἀρχάς, πρὸς τὰ πρακτορεῖα τῶν ἀτμοπλοϊκῶν ἑταιρειῶν, ἑλληνικῶν τε καὶ ξένων, καὶ πρὸς τοὺς ναυτιλλομένους ἐν γένει, δι' «ἀγγελιῶν τοῖς ναυτιλλομένοις» ἐντύπων, ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστὶ συντεταγμένων. Ὡς ἠδυνήθημεν νὰ ἐξακριβώσωμεν, ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἀγγελία τοῖς ναυτιλλομένοις ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν τὴν 14/26 Ἰανουαρίου 1856, ἦτο δὲ γαλλιστὶ συντεταγμένη καὶ ἀφεώρα εἰς τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας τοῦ φάρου τῆς Ψυτταλείας. Ὁ αὔξων ὅμως ἀριθμὸς τῶν ἀγγελιῶν ἔχει ἀφετηρίαν τὸ ἔτος 1887, καθ' ὃ ἡ ὑπηρεσία τῶν φάρων ὑπήχθη εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν· ἡ ἀρίθμησις δὲ αὕτη ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον ἔτι, προστεθέντος καὶ δευτέρου αὔξοντος ἀριθμοῦ, ἔχοντος ἀφετηρίαν τὴν ἰσχὺν τοῦ νόμου 645 τῆς 23 Φεβρουαρίου 1915.

Εὐχάριστον τυγχάνει ὅτι ἀπὸ τοῦ 1914 ἔχει παύσει νὰ ἀναγράφηται εἰς τοὺς χάρτας τοῦ ἀγγλικοῦ ναυαρχείου, παρὰ τοὺς κυριωτέρους ἐν αὐτοῖς ἑλληνικοὺς πυρσοὺς ἡ φράσις «ἀκανονίστου λειτουργίας» («irregular»), ὡς ἐπίσης ἐξηλείφθη ἀπὸ τοὺς φαροδείκτας τοῦ αὐτοῦ ναυαρχείου ἡ ὡς πρὸς τὸ ἑλληνικὸν φωτιστικὸν δίκτυον σχετικὴ φράσις «πλεῖστοι φάροι ἐσημειώθησαν ὡς ἀκανονίστου λειτουργίας», ἥτις διατηρεῖται εἰσέτι εἰς τοὺς φαροδείκτας, ὡς πρὸς μόνους τοὺς ἐπὶ τῶν τουρκικῶν ἀκτῶν τοῦ Ἀρχιπελάγους φάρους.

Σ. Ε. ΛΥΚΟΥΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Φάροι καὶ ναυτιλιακαὶ ὁδηγίαι.* Διὰ τοὺς φάρους καὶ τὰς ναυτιλιακὰς σημάνσεις εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐκδίδονται κατὰ καιροὺς οἱ ἐπίσημοι «φαροδεῖκται» ἐπιμελείᾳ διαφόρων εἰδικῶν, ὡς ὁ *Ι. Μαρκόπουλος* (1890), *Σ. Ε. Λυκούδης* (1914), *Κ. Χ. Κοντογιάννης* (1926) κ. ἄ. Ἀντιστοίχους ἐκδόσεις ἐκπονοῦν διὰ τὰ ἑλληνικὰ παράλια ἡ ἀγγλικὴ ὑπηρεσία τὴν «List of lights, Mediterranean sea», ἡ γαλλικὴ ὑπηρεσία τοὺς «Phares et Signaux. Serie Di: bassin occidental, Serie Dr: bassin orientale de la Méditerranée», ἡ ἰταλικὴ τὴν «Elenco dei fari, segnali e segnalamenti maritimi», ἡ γερμανικὴ τὴν «Der Zeichniss der Leuchtfeuer und Signalstellen aller Meer» καὶ ἡ ῥωσικὴ τοὺς «Φάρους καὶ σημαντῆρας τῆς Μεσογείου».—Βοηθητικοὶ διὰ τοὺς ναυτιλλομένους εἶναι οἱ λεγόμενοι «πιλότοι» ὡς ὁ «Mediterranean Pilot» (τ. Γ6/1929 καὶ Δ5/1918, διὰ τὰ ἑλληνικὰ παράλια) τῆς βρεττανικῆς ὑπηρεσίας, αἱ «Instructions nautiques pour la Méditerranée» (No 957 καὶ 967, διὰ τὴν Ἑλλάδα), τῆς γαλλικῆς ὑπηρεσίας καὶ οἱ ἡμέτεροι λιμενοδεῖκται. οἷος ὁ τοῦ *Ν. Γ. Κοτσοβίλλη* («Νέος λιμενοδείκτης», Ἑρμούπολις 1899).—«Ἀγγελίαι τοῖς ναυτιλλομένοις» ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί, ὑπὸ διευθύνσεως φάρων, διὰ τὰς μεταβολὰς τὰς ἀφορώσας τὸ φαρικὸν δίκτυον, ἀπὸ τοῦ 1856).—*Σπ. Γρηγορίνη*. «Φαρικὰ» (1905).—«Ἔκθεσις περὶ τοῦ φωτισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν παραλίων» (1889).—*Σ. Ε. Λυκούδη*, «Ἱστορικὸν τῶν φάρων τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι σήμερον» (Ἀθῆναι 1917—1918).

ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

Ἡ Ἑλλὰς ἔχει μεγίστην σημασίαν τουριστικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἀρχαιολογικοῦ, ἱστορικοῦ, φυσικῶν καλλονῶν καὶ τοπικοῦ χρωματισμοῦ. Ἀλλὰ κυρία βάσις, ἂν ὄχι ἀποκλειστική, διὰ τοὺς ξένους περιηγητὰς εἶναι ἡ ἀρχαιολογικὴ σημασία τῆς χώρας καὶ διὰ τὴν σημασίαν ταύτην πρὸ παντὸς τὴν ἐπισκέπτονται, ὅλως δὲ δευτερευόντως ἀποβλέπουν καὶ εἰς τὰς φυσικὰς καλλονὰς καὶ τὰς συγχρόνους ἐθνικὰς ἐκδηλώσεις: Τὰ ἔνδοξα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ὀνόματα, ἅτινα ἠχοῦν εἰς τὰ ὦτα ὅλων τῶν ἀνθρώπων τοῦ κόσμου ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας, καὶ τὰ ἐναπομένοντα ἀρχαῖα μνημεῖα προσελκύουν κυρίως τοὺς ξένους εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν θὰ ἦτο ἀσυγκρίτως μεγαλύτερος, ἂν μὴ συνέπιπτεν ἀφ' ἑνὸς ἡ χώρα νὰ εὑρίσκηται ὀλίγον ἀποκέντρως τῶν μεγάλων διεθνῶν συγκοινωνιῶν καὶ ἐξ ἄλλου, ἂν αὕτη δὲν ἐστερεῖτο ἐπαρκοῦς τουριστικῆς ὀργανώσεως, πρὸ παντὸς δὲ ἀπὸ ἀπόψεως συγκοινωνίας, ξενοδοχείων καὶ ἐμφανίσεως τῶν πόλεων. Ἐκτὸς τῶν κλασσικῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων οἱ ξένοι ἐνδιαφέρονται, ἀλλ' εἰς ἀσυγκρίτως μικροτέραν κλίμακα, καὶ διὰ τὰς βυζαντινὰς ἀρχαιότητας, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τὰ ὡραῖα τοπία τῆς χώρας, ὡς καὶ διὰ τὸ τοπικὸν χρῶμα, ἤτοι τὰς ἐθνικὰς ἐνδυμασίας, τοὺς ἐθνικοὺς χοροὺς καὶ τὴν λαϊκὴν τέχνην. Ἐξ ἄλλου, τὸ μέγα κέντρον ἐν Ἑλλάδι, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ σύνολον σχεδὸν προσελκύει τοὺς ξένους, εἶναι αἱ Ἀθῆναι μὲ τὸ τεράστιον ἐνδιαφέρον, ὅπερ προκαλεῖ καὶ λόγῳ ἱστορίας καὶ λόγῳ καλλιτεχνικῶν κειμηλίων καὶ λόγῳ ἀφθάστου καλλονῆς τοῦ τοπίου, ὡς ἐπίσης καὶ διότι ἡ πρωτεύουσα ἀποτελεῖ τὸ ὁρμητήριον διὰ πάσας τὰς ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα τουριστικὰς ἐκδρομάς. Λόγῳ τοῦ κλίματός της καὶ τοῦ πλήθους τῶν ἐν αὐτῇ ἰαματικῶν ὑδάτων, ἡ Ἑλλὰς ἔχει ἰδιάζουσαν σημασίαν καὶ ὡς τόπος παραθερισμοῦ καὶ λουτροθεραπείας. Καὶ παραθαλάσσια μὲν κέντρα μὲ καλὰ ξενοδοχεῖα καὶ τὰ ἀπαιτούμενα μέσα δι' ἄνετον διαμονὴν ξένων εἶναι τὰ Φάληρα, αἱ Σπέτσαι, ἡ Κέρκυρα καὶ αἱ παραθαλάσσιαι λουτροπόλεις (Λουτράκι, Αἰδηψὸς κλπ.). Πλὴν αὐτῶν ὅμως καὶ ἡ Γλυφάδα, ἡ Βοῦλα, ἡ Βουλιαγμένη, τὸ Σούνιον, τὸ Μεγάλο Πεῦκο, τὸ Ξυλόκαστρον, ἡ Αἴγινα, ἡ Μύκονος, ἡ Θήρα, ἡ Τῆνος, ἡ Ἄνδρος, ἡ Σκίαθος, ἡ Θάσος, τὸ Ἀργοστόλιον, ἡ Ἰθάκη, ἡ Μυτιλήνη κ. ἄ. εἶναι κατάλληλα κέντρα παραθαλασσίου παραθερισμοῦ τῶν ἐντοπίων. Ἐξ αὐτῶν κατάλληλα διὰ ξένους θαλάσσια λουτρὰ ἔχουσι κυρίως μὲν ἡ Γλυφάδα, τὰ Φάληρα καὶ αἱ Σπέτσαι, δευτερευόντως δὲ τὸ Ξυλόκαστρον καὶ ἡ Περσία (Θεσσαλονίκης). Μεσόγεια κέντρα παραθερισμοῦ μικροῦ ὑψομέτρου εἶναι κατάλληλα διὰ τοὺς ξένους: ἡ Κηφισία (250 μ.) καὶ ἡ Ἑκάλη (350 μ.), ἐνῷ τὸ Ἀμαρούσιον, ἡ πόλις τῆς Ὑπάτης, ὁ Χορτιάτης (Θεσσαλονίκης), ἡ Νάουσα, ἡ Ἔδεσσα κλπ. εἶναι ἐξυπηρετικὰ μόνον τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ὀρεινότερα κέντρα εἶναι κύρια μέν: ἡ Πορταριὰ (700 μ.), τὸ Μέγα Σπήλαιον (800 μ.), τὰ Καλάβρυτα (750 μ.), ἡ Φτέρη (1.100 μ.) καὶ ἡ Τρίπολις (660 μ.), μὲ ξενοδοχεῖα καὶ μέσα ἀνέσεως διὰ ξένους, δευτερεύοντα δέ: τὰ Τρίκκαλα τῆς Κορινθίας (1.070 μ.), ἡ Κερπινὴ (1.000 μ.), ἡ Βυτίνα (1.027 μ.), ἡ Ἀλωνίσταινα (1.150 μ.), τὸ Καρπενήσι. Ἔτι ὀρεινότερον ὑπάρχουν τὰ καταφύγια τοῦ «Ὀρειβατικοῦ Συνδέσμου ἐπὶ τῶν ὀρέων Ὀλύμπου (2.100 μ.), Παρνασσοῦ (1.750 μ.), Οἴτης, Χελμοῦ (2.100 μ.) καὶ Παναχαϊκοῦ (1.500 μ.), ἅτινα, δυνάμενα νὰ θερμανθοῦν κατὰ τὸν χειμῶνα, εἶναι κατάλληλα διὰ ξένους ὀρειβάτας.

Τέλος, λουτροπόλεις συχναζόμεναι ὑπὸ ξένων εἶναι μόνον τὸ Λουτράκι, ἔνθα ἐπὶ 13 361 λουομένων τοῦ 1933 οἱ 2.500 ἦσαν ἀλλοδαποί, καὶ ἡ Αἰδηψός, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπὶ 8.500 λουμένων οἱ 660 ἦσαν ξένοι. Ἐκ τῶν λοιπῶν λουτροπόλεων κατάλληλοι διὰ τὸν ἐξωτερικὸν τουρισμὸν εἶναι: τὰ Μέθανα συγκεντροῦντα ἐτησίως 4.000 λουομένους), ἡ Ὑπάτη (2.000), τὸ Σμόκοβο (3.000), ὁ Λαγκαδᾶς (2.000) καὶ ἡ Καϊάφα. Ἡ εἰς τὸν ἑλληνικὸν τουρισμὸν συμβολὴ τῶν λουτροπόλεων εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα τῆς ἐμφαινομένης ἀνωτέρω, δεδομένου ὅτι οἱ ἐπισκεπτόμενοι αὐτὰς ἀσθενεῖς δὲν μεταβαίνουσι μόνοι, ἀλλὰ συνοδεύονται πάντοτε ὑπὸ συγγενῶν καὶ φίλων.

Τὸ σπουδαιότερον ὅμως τουριστικὸν κεφάλαιον τῆς χώρας ἀποτελοῦσιν οἱ πολυάριθμοι καὶ πολύτιμοι ἀρχαιολογικοί της τόποι. Δὲν θὰ μακρηγορήσωμεν ἐνταῦθα περὶ τῆς σημασίας ἑνὸς ἑκάστου ἐκ τῶν κυριωτέρων ἀρχαιολογικῶν κέντρων, δυνάμεθα ὅμως νὰ κατατάξωμεν αὐτὰ κατὰ σειρὰν διεθνοῦς ἐνδιαφέροντος ὡς ἑξῆς: α') Ἀθῆναι μετὰ τῆς ἐγγὺς περιοχῆς (Μαραθῶνος, Σουνίου, Ἐλευσῖνος), β') Δελφοί, γ') Ὀλυμπία, δ') Κόρινθος μὲ τὰς Μυκήνας, τὴν Τίρυνθα καὶ τὴν Ἐπίδαυρον, ε') Κρήτη μὲ τὴν Κνωσὸν καὶ τὴν Φαιστόν, καὶ στ') Δῆλος. Αἱ Ἀθῆναι πρὸ πάντων καὶ τὰ περίχωρα αὐτῶν προσελκύουσι τὸ σύνολον τῶν ἐπισκεπτομένων τὴν Ἑλλάδα περιηγητῶν, ἐρχομένων κυρίως διὰ νὰ θαυμάσωσι τὰ ἀθάνατα μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως. Μεταξὺ τῶν κυριωτέρων ἐργασιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ὀργανισμοῦ τουρισμοῦ διὰ τὴν ἔξαρσιν τῶν ἀρχαίων μνημείων τῆς χώρας εἶναι καὶ ἡ δι' ἠλεκτρικῶν προβολέων φωταγώγησις τοῦ Παρθενῶνος. Ἄλλα ἀρχαιολογικὰ κέντρα τῶν Ἀθηνῶν, προσελκύοντα τοὺς ξένους ἰδίᾳ περιηγητάς, εἶναι: ὁ ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ὁ Κεραμεικός, τὸ Θησεῖον καὶ ἡ Ἀγορά, τῶν δὲ περιχώρων: ὁ τύμβος τοῦ Μαραθῶνος, αἱ ἀρχαιότητες τῆς Ἐλευσῖνος, ὁ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος τοῦ Σουνίου καὶ ὁ ἐν Αἰγίνῃ ναὸς τῆς Ἀφαίας. Ἐκ τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων αἱ προσελκύουσαι τοὺς περισσοτέρους ξένους ἐπισκέπτας εἶναι: ἐν Ἀθήναις μὲν τὰ ἐν τῷ Βυζαντινῷ μουσείῳ φυλασσόμενα κειμήλια, οἱ ἐν τῇ πόλει μικροὶ βυζαντινοὶ ναοὶ καὶ τὸ ἐγγὺς αὐτῆς Δαφνί, ἀνὰ δὲ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα ὁ Μυστρᾶς καὶ αἱ μοναὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τῶν Μετεώρων, τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου κλπ. Νεώτερα ἀξιοθέατα ἔργα, προκαλοῦντα ἱκανὸν τουριστικὸν ἐνδιαφέρον, εἶναι τὸ ἐν Ἀθή-

Digitized by Google

ναις Στάδιον, ὅπερ ἐν τούτοις ἔχει καὶ ἡμιαρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον, τὸ Ζάππειον μετὰ τῶν πέριξ αὐτοῦ πάρκων, τὸ συγκρότημα τῶν τριῶν κτηρίων Ἀκαδημίας, Πανεπιστημίου καὶ Βιβλιοθήκης, ἡ ἀκτὴ τοῦ Φαλήρου, ἡ τεχνητὴ λίμνη τοῦ Μαραθῶνος, τὰ λιμενικὰ ἔργα τοῦ Πειραιῶς, ὁ ἰσθμὸς τῆς Κορίνθου, ὁ ὀδοντωτὸς σιδηρόδρομος Διακοφτοῦ—Καλαβρύτων, τὰ ἀποξηραντικὰ ἔργα τῆς πεδιάδος τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Κωπαΐδος, ἡ σήραγξ τοῦ Μπράλου, ἡ γέφυρα τοῦ Γοργοποτάμου κλπ. Ἐξ ἄλλου, ἡ Ἑλλάς, βρίθουσα φυσικῶν καλλονῶν καὶ φυσικῶν περιέργων, θὰ ἠδύνατο νὰ προσελκύσῃ ζωηρὸν τὸ παγκόσμιον τουριστικὸν ἐνδιαφέρον. Εἰς τοῦτο συντελεῖ καὶ τὸ ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν ἀρχαιολογικῶν τόπων τῆς χώρας (ὡς οἱ Δελφοί, ἡ Ὀλυμπία κλπ.) κεῖνται ἐν τῷ μέσῳ θαυμαστῶν φυσικῶν τοπίων, ὡς καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ μοναστικὰ κέντρα, καὶ ἰδίᾳ τῶν Μετεώρων, τοῦ Ἄθω καὶ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου. Ἀφθάστου πρωτοτυπίας εἶναι καὶ τὰ πολυσχιδῆ ἑλληνικὰ παράλια ἀνὰ τὸ Αἰγαῖον καὶ τὸ Ἰόνιον, σχηματίζοντα κολπώσεις καὶ ἀκρωτήρια μοναδικῆς ἐν τῷ κόσμῳ γραφικότητος. Τὰ ἄριστα τῶν παραθαλασσίων τούτων τοπίων ἀπαντῶσιν εἰς τὴν Κέρκυραν, τὴν Πάργαν, τὰς Κυκλάδας, τὰς Σποράδας, τὴν Σάμον, τὴν Χίον καὶ τὴν Μυτιλήνην. Μεσόγεια ἀφ' ἑτέρου φυσικὰ τοπία ἔχουν ἡ Ἀττική, ἡ περιοχὴ τῆς Ἐδέσσης, τὰ περίφημα Τέμπη κλπ. Ἐκ τῶν φυσικῶν φαινομένων περιεργότερα εἶναι τὸ ρεῦμα τοῦ πορθμοῦ τοῦ Εὐρίπου, ἡ ἡφαιστειογενὴς περιοχὴ τῆς Θήρας, τὸ ἐσβεσμένον ἡφαίστειον τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (Μεγαρίδος), πλεῖστα σπήλαια, ἐν οἷς τὸ τῆς Ἀντιπάρου, τὸ Κωρύκειον Ἄντρον (παρὰ τοὺς Δελφούς), ἡ Σπηλιὰ τῆς Πεντέλης, ἡ τοῦ Λεονταρίου (ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ) κ. ἄ. Ἀξιοσημείωτος ἐξ ἄλλου εἶναι ἡ περίφημος «Κουνόπετρα» τῆς Κεφαλληνίας, τὸ ἀνεξήγητον φαινόμενον τοῦ ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ καὶ παρὰ τὸ Ἀργοστόλιον μύλου, ὅστις κινεῖται διὰ θαλασσίου ὕδατος ῥέοντος συνεχῶς πρὸς τὴν ξηρὰν καὶ ἐξαφανιζομένου ἐντὸς μεγάλου βαράθρου, οὐδέποτε πληρουμένου, καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ ὄρους Αἶνος τῆς αὐτῆς νήσου μικρὰ λίμνη, τῆς ὁποίας τὸ μέγα βάθος δὲν κατωρθώθη νὰ καταμετρηθῇ εἰσέτι. Ἐκ τῶν ἄλλων λιμνῶν γραφικώτεραι εἶναι ἡ τῆς Τριχωνίας καὶ ἡ τῆς Καστορίας, ἐκ δὲ τῶν ὀρέων ὁ Παρνασσός, ὁ Χελμός, ὁ Ὄλυμπος, τὸ Πήλιον καὶ ἡ Φτέρη.

Τέλος πολλαὶ τῶν πανελληνίου ἢ τοπικοῦ χαρακτῆρος ἑορτῶν καὶ πανηγύρεων προκαλοῦσι ζωηρὸν τουριστικὸν ἐνδιαφέρον, ὡς αἱ δύο πανελλήνιοι πανηγύρεις τῆς Τήνου (25 Μαρτίου καὶ 15 Αὐγούστου), ἡ τῆς Ἑκατονταπυλιανῆς τῆς Πάρου (15 Αὐγούστου), τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος τῆς Κερκύρας (12 Δεκεμβρίου), τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τῶν Πατρῶν (30 Νοεμβρίου), αἱ τελεταὶ τῆς περιφορᾶς τῶν ἐπιταφίων καὶ τῆς Ἀναστάσεως ἐν Ἀθήναις, οἱ ἀθλητικοὶ ἀγῶνες τοῦ Παναθηναϊκοῦ σταδίου, αἱ ἀναπαραστάσεις ἀρχαίων δραμάτων εἰς τὰ παρὰ τὴν Ἀκρόπολιν ἀρχαῖα θέατρα τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ καὶ τοῦ Διονύσου, τέλος δὲ αἱ παραστάσεις ἐθνικῶν χορῶν, καὶ ἰδίᾳ αἱ διδόμεναι ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ σταδίῳ ὑπὸ τοῦ Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων. Ἐκ τῶν ἐκθέσεων αἱ παρουσιάζουσαι τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον εἶναι ἡ ἐτησία διεθνὴς τῆς Θεσσαλονίκης, λειτουργοῦσα ἀπὸ τοῦ 1926, καὶ ἡ «Διαρκὴς ἔκθεσις ἑλληνικῶν προϊόντων» τοῦ Ζαππείου, ἱδρυθεῖσα τῷ 1933. Δευτερευούσης σημασίας εἰδικὰς ἐκθέσεις, διεξαγομένας περιοδικῶς ἢ ἀνωμάλως καὶ διαρκούσας ἐπὶ βραχύ, ἔχομεν κυρίως ἐν Ἀθήναις διαφόρους καλλιτεχνικάς, γεωργικάς, κτηνοτροφικὰς κλπ.

Τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διάδοσιν τοῦ τουρισμοῦ τῆς χώρας ἐπιδιώκουσι σήμερον ἀφ' ἑνὸς μὲν δύο ἐπίσημοι ὀργανισμοὶ (ἡ παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας Διεύθυνσις Ξένων καὶ Ἐκθέσεων καὶ ὁ Ἑλληνικὸς Ὀργανισμὸς Τουρισμοῦ), ἀφ' ἑτέρου δὲ διάφοροι ἰδιωτικῆς φύσεως τουριστικαὶ ὀργανώσεις καὶ ἐπιχειρήσεις. Ἡ παρὰ τῷ ὑπουργείῳ «Διεύθυνσις Ξένων καὶ Ἐκθέσεων» ἱδρύθη τῷ 1914, εἶναι δὲ ἡ ἀνωτάτη τουριστικὴ ἐξουσία τοῦ κράτους, ἀσκοῦσα ἐποπτείαν ἐφ' ὅλων τῶν κλάδων τοῦ τουρισμοῦ, τῶν λουτροπόλεων κλπ. Ὁ «Ἑλληνικὸς Ὀργανισμὸς Τουρισμοῦ» (Ε.Ο.Τ.), ἱδρυθεὶς τῷ 1929, ἀποτελεῖ νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, ὑπάγεται δὲ ὡσαύτως ὑπὸ τὸ ὑπουργεῖον τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καὶ διοικεῖται ὑπὸ τριακονταμελοῦς συμβουλίου, ἀπαρτιζομένου: α') ἐκ τῶν διευθυντῶν τῶν σχετικῶν μὲ τὸν τουρισμὸν ὑπηρεσιῶν τῶν ὑπουργείων (δημοσίων ἔργων, σιδηροδρόμων, Τ.Τ.Τ., ἀρχαιολογικῆς, ἀστυνομικῆς, ὑγιεινῆς κλπ.)· β') ἐκ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν τουριστικῶν σωματείων (π. χ. τῆς Λέσχης αὐτοκινήτων, τοῦ Ὁδοιπορικοῦ συνδέσμου κ. ἄ.)· γ') ἐξ ἀντιπροσώπων τῶν σχετικῶν μὲ τὸν τουρισμὸν ἐπιχειρήσεων (ξενοδοχείων, σιδηροδρομικῶν καὶ ἀτμοπλοϊκῶν ἐπιχειρήσεων, ταξιδιωτικῶν γραφείων κλπ.)· καὶ δ') ἐξ ἀριθμοῦ ἰδιωτῶν ἀσχολουμένων μὲ τὰ τουριστικά, διοριζομένων δὲ παρὰ τοῦ ὑπουργείου τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας.

Ὁ Ε. Ο. Τ. φροντίζει διὰ τὴν διαφήμισιν τῶν ἐχόντων τουριστικὸν ἐνδιαφέρον ἑλληνικῶν τόπων, ἐπιβλέπει τὰ ξενοδοχεῖα καὶ τοὺς ξεναγοὺς καὶ ἐνθαρρύνει τὴν ξενοδοχειακὴν ἀνάπτυξιν τῆς χώρας, παρακολουθεῖ τὰ συγκοινωνιακὰ μέσα, τὰς τελωνειακὰς ὑπηρεσίας, τὰ διαβατήρια, τοὺς ἀρχαιολογικοὺς τόπους καὶ τὴν καλὴν ἐμφάνισιν τῶν τουριστικοῦ ἐνδιαφέροντος πόλεων, ρυθμίζει τὰ τῆς ὑποδοχῆς τῶν ξένων καὶ ὀργανώνει ἑορτάς, ἐκδρομὰς κλπ. Εἰς μικρὰς πόλεις, ὅπου δὲν ὑπάρχουν ξενοδοχεῖα, μεριμνᾷ διὰ τὴν καλὴν διατήρησιν τῶν χρησιμευουσῶν ὡς ξενώνων ἰδιωτικῶν κατοικιῶν, ἐνιαχοῦ δὲ εἰς ἰδιαζούσης σημασίας τουριστικοὺς τόπους, κειμένους μακρὰν κατῳκημένων χώρων, ἀνεγείρει ἴδια τουριστικὰ περίπτερα, ὡς ἐν Σουνίῳ, ἐπὶ τῆς Πάρνηθος (εἰς ὕψος 1.000 μ.), εἰς τὰ ὑδρευτικὰ ἔργα τοῦ Μαραθῶνος, τὴν Δῆλον, τὴν Φαιστόν, τὴν Παλαιὰν Κόρινθον, τὴν Παλαιοκαστρίτσαν τῆς Κερκύρας, τὸ Ξυλόκαστρον καὶ ἀλλαχοῦ. Ὁ Ε. Ο. Τ. εἶναι μέλος τῶν διεθνῶν τουριστικῶν ὀργανώσεων: «Conceil central du tourisme international» (ἕδρα Παρίσιοι), «Alliance internationale de tourisme» (ἕδρα Βρυξέλλαι), καὶ «Office international des organes officiels de propagande touristique» (ἕδρα Χάγη).

Πλὴν ὅμως τῆς παρὰ τῷ ὑπουργείῳ Ἐθνικῆς Οἰκονομίας διευθύνσεως ξένων καὶ ἐκθέσεων καὶ τοῦ Ε. Ο. Τ. μὲ τὸν τουρισμὸν ἐνδιαφέρονται ἐπίσης, ἀλλ' εἰς δευτερεύουσαν μοῖραν, δύο ἀκόμη ἐπίσημοι ὀργανισμοί, τὸ παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῶν Ἐξωτερικῶν «Γραφεῖον τοῦ Τύπου», φροντίζον ἐπίσης διὰ τὴν διαφήμισιν τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν ὑποδοχὴν τῶν ξένων, καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ 1932 ἱδρυθεῖσα «Ἑλληνικὴ Θαλασσία Ἕνωσις», ἀποτελοῦσα ὀργανισμὸν δημοσίου δικαίου καὶ ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν διάδοσιν τῶν θαλασσίων ταξιδίων καὶ τῶν θαλασσίων σπὸρ ἐν Ἑλλάδι.

Αἱ ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας τουριστικαὶ ὀργανώσεις, ἐνδιαφερόμεναι κυρίως μὲ τὴν διάδοσιν τοῦ τουριστικοῦ πνεύματος μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων, εἶναι κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος ἐκδρομικά, φυσιολατρικὰ καὶ ὀρειβατικὰ σωματεῖα. Ἐκ τούτων κυριώτερα εἶναι: γενικοῦ μὲν τουριστικοῦ ἐνδιαφέροντος τά: «Τουριστικὴ ἕνωσις τῆς Ἑλλάδος» καὶ «Κεφαλληνιακὴ τουριστικὴ ὀργάνωσις»· ἐκδρομικὰ δὲ τὰ ἀθηναϊκά: «Ὁδοιπορικὸς σύνδεσμος Ἀθηνῶν», «Σύνδεσμος ἐκδρομῶν, ὑπαίθριος ζωή», «Φυσιολατρικὸς σύνδεσμος ὁ Πάν», «Ὅμιλος φυσιολατρῶν Ἀθηνῶν», «Φυσιολατρικὸς σύνδεσμος ὁ Φοῖνιξ», «Ὅμιλος φίλων τῆς ἀκτῆς», «Σύνδεσμος ἥλιος, ὕδωρ ἀήρ», «Ψυχαγωγικὸς τουριστικὸς ὅμιλος Ἀθηνῶν», «Ἑλληνικὸς ἐκδρομικὸς σύνδεσμος», «Ἕνωσις ὀρειβατῶν καὶ φυσιολατρῶν»· τὰ πειραϊκά: «Φυσιολατρικὸς ὅμιλος Πειραιῶς», «Ψυχαγωγικὸς ὅμιλος Πειραιῶς», «Φυσιολατρικὸς σύνδεσμος ὁ Ζήνων», «Ὁδοιπορικὸς σύνδεσμος Πειραιῶς», «Ἀττικὸς Ψ. Ο. Π.», «Φυσιολατρικὴ ἕνωσις Πειραιῶς»· καὶ τὰ ἐπαρχιακά: «Φυσιολατρικὸς ὅμιλος Πατρῶν», «Ὅμιλος ἐκδρομέων Σύρου», «Ὅμιλος ἐκδρομῶν Σπάρτης», «Φυσιολατρικὸς σύνδεσμος ὑγείας Χανίων», «Φυσιολατρικὸς ὅμιλος δεσποινίδων Θεσσαλονίκης». Εἰς τὰ ἀνωτέρω δέον νὰ ὑπολογισθῇ καὶ τὸ ἀνεγνωρισμένον παρὰ τῶν Clubs Alpins τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀποκλειστικῶς ὀρειβατικόν, σωματεῖον «Ἑλληνικὸς Ὀρειβατικὸς σύνδεσμος» (Club Alpin Hellénique), ἑδρεῦον ἐν Ἀθήναις καὶ διατηροῦν τμήματα ἐν Ἀθήναις, Πάτραις, Χανίοις, Τριπόλει, Λαρίσῃ, Βόλῳ, Θεσσαλονίκῃ, Κοζάνῃ, Καστορίᾳ, Δράμᾳ, Σέρραις, Κορίνθῳ, Αἰγίῳ καὶ Καλαβρύτοις, ὀρεινὰ δὲ καταφύγια ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῶν ὀρέων Ὀλύμπου, Παρνασσοῦ, Οἴτης, Χελμοῦ καὶ Παναχαϊκοῦ. Ἀφ' ἑτέρου σημαντικὴ εἶναι ἡ εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ τουρισμοῦ τῆς Ἑλλάδος συμβολὴ τῆς «Ἑλληνικῆς Λέσχης Αὐτοκινήτου καὶ Περιηγητισμοῦ» (Touring et automobile Club), ἀποτελούσης μέλος τῆς «Association International des Automobiles Clubs réunis». Τέλος καὶ ὡρισμέναι ναυτικαὶ καὶ ἀεροπορικαὶ ὀργανώσεις συντελοῦσιν ἐπίσης εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς γῆς. Καὶ ναυτικαὶ μέν, πλὴν τῆς μνημονευθείσης «Ἑλληνικῆς θαλασσίας ἑνώσεως», εἶναι τὰ σωματεῖα: «Ἑλληνικὴ ὁμοσπονδία φιλάθλων ναυτικῶν σωματείων», «Ἑλληνικὴ κολυμβητικὴ ὁμοσπονδία φιλάθλων», «Ναυτικὸς ὅμιλος Ἀθηνῶν» (Yachting Club), «Ὅμιλος ἐρετῶν Πειραιῶς», «Ναυτικὸς ὅμιλος Πατρῶν» καὶ «Ναυτικὸς ὅμιλος Θεσσαλονίκης», ἀεροπορικαὶ δὲ ὀργανώσεις: ἡ «Κεντρικὴ ἀεροπορικὴ ἐπιτροπή», ἀποτελοῦσα ἐπίσημον κρατικὴν ὀργάνωσιν, συγκροτουμένην ἀπὸ πρόσωπα ὁριζόμενα παρὰ τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, καὶ τὰ ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας σωματεῖα: «Λέσχη ἀεροπορίας» (Aero-Club), ὅπερ ἀποτελεῖ μέλος τῆς «Association Internationale Aérienne», καὶ «Πανελλήνιος ἀεροπορικὴ ἕνωσις», ὅπερ ἐπιδιώκει μεικτὸν σκοπὸν ἐπαγγελματικόν.

Ἐξετάζοντες τὰς ἑλληνικὰς συγκοινωνίας ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς χρησιμότητος αὐτῶν διὰ τὸν τουρισμόν, δυνάμεθα νὰ προβῶμεν εἰς τὴν κατωτέρω ἀξιολογικὴν αὐτῶν κατάταξιν κατὰ κατηγορίας:

Σιδηροδρομικαὶ γραμμαί: 1) Ἀθηνῶν—Θεσσαλονίκης—Εἰδομένης (Γευγελῆς), διὰ τὴν μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ κυρίως σύνδεσιν, ἐξυπηρετοῦσα ἐμμέσως καὶ τοὺς Δελφούς. 2) Ἀθηνῶν—Κορίνθου—Τριπόλεως καὶ Κορίνθου—Πατρῶν—Ὀλυμπίας, διὰ τὴν ἐπίσκεψιν τῆς Ἐλευσῖνος, τοῦ Ἰσθμοῦ, τῆς Ὀλυμπίας, τῆς Κορίνθου, τῶν Μυκηνῶν, τῆς Τίρυνθος, τῆς Ἐπιδαύρου, τοῦ Μυστρᾶ καὶ τῆς Βυτίνας. 3) Ὀδοντωτὴ γραμμὴ Διακοφτοῦ—Καλαβρύτων, παρουσιάζουσα αὐτὴ αὕτη ἀξιόλογον τουριστικὸν ἐνδιαφέρον, ἄγουσα δὲ καὶ εἰς τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου. 4) Τριπόλεως—Κυπαρισσίας—Ὀλυμπίας, διὰ τὴν Ὀλυμπίαν καὶ τὴν Φιγαλίαν. 5) Θεσσαλονίκης — Ναούσης — Ἐδέσσης. 6) Βόλου—Καρδίτσης, διὰ τὰ Μετέωρα.

Ἁμαξιτοὶ ὁδοί: 1) Ἀθηνῶν—Λεβαδείας—Θεσσαλονίκης—Σερρῶν—Κούλας (ἐπὶ τῶν βουλγαρικῶν συνόρων), ἥτις, ἡμιτελὴς οὖσα εἰς μικρὰ μόνον τμήματα τῆς διαδρομῆς της, χρησιμεύει κυρίως διὰ τὴν μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ σύνδεσιν. 2) Ἀθηνῶν—Κορίνθου — Ναυπλίου — Τριπόλεως — Σπάρτης. 3) Μπράλλου—Δελφῶν—Ἰτέας, διὰ τοὺς Δελφούς. 4) Λεβαδείας—Δελφῶν—Ἀμφίσσης—Μεσολογγίου — Ἀγρινίου — Ἰωαννίνων — ἀλβανικῶν συνόρων, ἡμιτελὴς εἰσέτι εἰς διάφορα τμήματα αὐτῆς. 5) Τριπόλεως—Ὀλυμπίας, ἡμιτελὴς εἰσέτι. 6) Ἡγουμενίτσης — Ἰωαννίνων — Κοζάνης—Βερροίας. Πλὴν ὅμως τῶν ἀνωτέρω ἀρτηριῶν πρώτης κατηγορίας καὶ πᾶσαι σχεδὸν αἱ λοιπαὶ τοπικαὶ ὁδοὶ παρουσιάζουσι σοβαρὸν τουριστικὸν ἐνδιαφέρον.

Θαλάσσιαι γραμμαὶ συγκοινωνιῶν. Ἐκ τῶν γραμμῶν τούτων προέχουν διὰ μὲν τὴν μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ σύνδεσιν αἱ: 1) Πειραιῶς—Κωνσταντινουπόλεως — Κωνστάντζας. 2) Πειραιῶς—Παλαιστίνης—Αἰγύπτου. 3) Πειραιῶς—Βρινδησίου—Βενετίας—Τεργέστης. 4) Πειραιῶς—Μασσαλίας. Ἐκ δὲ τῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ αἱ: 1) Πειραιῶς—Κορινθιακοῦ—Ἑπτανήσου μέχρι Κερκύρας. 2) Πειραιῶς—Αἰγίνης—Ναυπλίου. 3) Πειραιῶς—Κυκλάδων—Σάμου. 4) Πειραιῶς—Κρήτης. 5) Πειραιῶς—Χίου—Μυτιλήνης. 6) Πειραιῶς—Εὐβοϊκοῦ—Θεσσαλονίκης. Ἅπασαι ὅμως αἱ ἀνωτέρω γραμμαὶ ἔχουσι διαρρυθμισθῇ εἰς τρόπον, ὥστε νὰ ἐξυπηρετῶσι τὰς ἐμπορικὰς κυρίως καὶ ἀτομικὰς ἀνάγκας τοῦ πληθυσμοῦ. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ γραμμαί, αἵτινες θὰ εἶχον καθαρῶς τουριστικὸν χαρακτῆρα, ἐξυπηρετούμεναι ὅμως μόνον ἐκτάκτως ὑπὸ ἐκδρομικῶν ἀτμοπλοίων. Τοιαῦται εἶναι αἱ: 1) Πειραιεὺς—Ἰτέα (Δελφοὶ)—Κατάκωλον (Ὀλυμπία)—Πάτραι (Μ. Σπήλαιον καὶ Μεσολόγγιον). Εἰς τὴν γραμμὴν ταύτην περιλαμβάνονται ἐνδεχομένως καὶ αἱ νῆσοι Ζάκυνθος καὶ Κεφαλληνία. 2) Πειραιεὺς—Ἰτέα Δελφοὶ)—Ἰθάκη—Πάργα—Κέρκυρα μὲ ἐνδεχομένην προέκτασιν μέχρι Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου. 3) Πειραιεὺς—Σποράδες—Ἅγιον Ὄρος. 4) Πειραιεὺς—Μύκονος—Δῆλος—Θήρα—Ἡράκλειον (Κνωσὸς καὶ Φαιστός). 5) Πειραιεὺς—Ναύπλιον (Μυκῆναι, Ἐπίδαυρος)—Μονεμβασία—Γύθειον (Μυστρᾶς). 6) Πειραιεὺς—Εὐβοϊκὸς—Θεσσαλονίκη.

Ἐναέριοι συγκοινωνίαι. Ἅπασαι αἱ ὑφιστάμεναι γραμμαὶ ἐναερίων συγκοινωνιῶν ἔχουσι μέγα τουριστικὸν ἐνδιαφέρον, ἐξυπηρετοῦσαι κυρίως τοὺς ἐπισκεπτομένους τὴν Ἑλλάδα ξένους, δεδομένου ὅτι αἱ καθαρῶς ἑλληνικαὶ γραμμαὶ δὲν ἐξυπηρετοῦσι παρὰ περιωρισμένον μόνον ἀριθμὸν πόλεων (Ἀθήνας, Θεσσαλονίκην, Ἰωάννινα καὶ Ἀγρίνιον). Οἱ κύριοι σταθμοὶ τῶν μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐναερίων συγκοινωνιῶν τῆς Ἑλλάδος εἶναι δύο, ἡ Θεσσαλονίκη καὶ αἱ Ἀθῆναι. Καὶ μέσῳ μὲν τῆς πρώτης ἡ χώρα ἐπικοινωνεῖ αὐθημερὸν μετὰ τῆς Βουλγαρίας, τῆς Ρουμανίας, τῆς Νοτιοσλαυΐας, τῆς Ἀλβανίας, τῆς Ἰταλίας, τῆς Αὐστρίας, τῆς Γερμανίας, τῆς Πολωνίας, τῆς Ἑλβετίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, μέσῳ δὲ τῆς δευτέρας μετὰ τῆς Ἰταλίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Ὀλλανδίας, τῆς Τουρκίας, τῆς Δωδεκανήσου, τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Περσίας, τῶν Ἰνδιῶν καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Ἄλλαι ἑλληνικαὶ πόλεις, χρησιμεύουσαι ὡς σταθμοὶ τῶν γραμμῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ, εἶναι ἡ Κέρκυρα, αἱ Πάτραι, ἡ Μυτιλήνη καὶ ἡ Σῦρος. Ἰδιαιτέραν τουριστικὴν σημασίαν διὰ τὴν χώραν θὰ εἶχεν ἡ ἐγκατάστασις ὑπηρεσίας ὑδροπλάνων ἀπ' Ἀθηνῶν πρός: Δῆλον—Μύκονον, Σαντορίνην—Ἡράκλειον (Κρήτης), Γύθειον—Κατάκωλον, Ἰτέαν—Κέρκυραν καὶ Ἅγιον Ὄρος. Ἐπίσης μέγα ἐνδιαφέρον διὰ τὸ ἀπώτερον μέλλον θὰ εἶχεν ἡ διὰ τουριστικῶν ἀεροπλάνων ἐξυπηρέτησις ὡρισμένων ὀρεινῶν κέντρων, ὡς τοῦ Ὀλύμπου, τοῦ Παρνασσοῦ, τοῦ Χελμοῦ, τοῦ Σαρανταπήχου, τῆς Φτέρης κ. ἄ.

Κεφαλαιώδη σημασίαν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἰδίᾳ τουρισμοῦ μιᾶς χώρας ἔχει ἡ καλὴ της ξενοδοχειακὴ ὀργάνωσις, ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου δὲ τούτου ἡ Ἑλλὰς ἐσημείωσε κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους σημαντικὰς προόδους, κατέχουσα σήμερον ἔν τε τῇ πρωτευούσῃ καὶ ταῖς ἐπαρχίαις πλεῖστα ξενοδοχεῖα πληροῦντα πάντας τοὺς ὅρους καθαριότητος, ὑγιεινῆς καὶ ἀνέσεως. Ἐξ αὐτῶν κατάλληλα διὰ ξένους περιηγητὰς εἶναι τὰ ἐν τῷ κατωτέρω πίνακι:

Digitized by Google

Τουριστικὸς χάρτης τῆς Ἑλλάδος.

Digitized by Google

Πόλις ἢ θέσις	*Ἀριθμὸς ξενοδοχείων*	*Ἀριθμὸς δωματίων*
α') *Ἀθηνῶν-Περιχώρων*		
Ἀθῆναι	34	2 095
Κηφισία	6	429
Φάληρα	3	135
Ἑκ ιλη	2	38
Καστρί	1	38
β') *Λουτροπόλεων*		
Αἰδηψὸς	7	435
Λουτράκι	8	300
Ὑπάτη	2	70
γ') *Ἀρχαιολογικῶν τόπων*		
Ὀλυμπία	1	35
Δελφοί	1	24
δ') *Ἐπαρχιῶν*		
Θεσσαλονικη	5	243
Πάτραι	3	105
Κέρκυρα	1	64
Κόρινθος	2	35
Σπέτσαι	1	60
Τρίπολις	1	28
ε') *Ὀρεινὰ*		
Φτέρη	2	20
Μέγα Σπήλαιον	1	14
Καλάβρυτα	2	30
Π ρταριὰ	1	50
Σαραντάπηχον	1	49

Τέλος ἐν Ἑλλάδι λειτουργοῦσι πολλὰ κατὰ τὸ πλεῖστον ἑλληνικὰ ταξιδιωτικὰ γραφεῖα, ὧν κυριώτερα εἶναι τά: Ἀκρόπολις Τούριστ Ὄφφις, Γκιόλμαν ἀδελφοί, Γενικὸν πρακτορεῖον Ἀθηνῶν, Διεθνὲς γραφεῖον ταξιδίων, «Ἑρμῆς» γραφεῖον ταξιδίων, «Ἑλλὰς» γραφεῖον ταξιδίων καὶ «Φάρος» πρακτορεῖον ταξιδίων. Λειτουργοῦσιν ἐπίσης καὶ πρακτορεῖα ξένων μεγάλων ταξιδιωτικῶν γραφείων: Βαγκὸν-Λὶ-Κούκ, Ἀμέρικαν Ἐξπρές, καὶ «Σ.Ι.Τ» (Ἰταλικὴ Ἑταιρεία Τουρισμοῦ).

Οἱ ἀφιχθέντες εἰς τὴν Ἑλλάδα ξένοι ὑπήκοοι ἀνῆλθον:

τῷ	1920	εἰς	7.665	τῷ	1930	εἰς	73.657
»	1922	»	12.978	»	1931	»	73.887
»	1924	»	21.203	»	1932	»	74.653
»	1926	»	37.550	»	1933	»	93.255
»	1928	»	55.074				

Εἰς τούτους συμπεριλαμβάνονται οἱ ὁμογενεῖς ξένοι καὶ οἱ ἐπανερχόμενοι μετανάσται. Ἄνευ αὐτῶν οἱ εἰσελθόντες ἐν Ἑλλάδι ξένοι ἀνῆλθον: τῷ 1931 εἰς 51.686, τῷ 1932 εἰς 54.314 καὶ τῷ 1933 εἰς 69.000. Ἐκ τουτων πάλιν δέον ν' ἀφαιρεθῇ ἡ παραμεθόριος κίνησις εἰς τὰ ἀλβανικά, γιουγκοσλαυϊκά, βουλγαρικὰ καὶ τουρκικὰ σύνορα. Οὕτω, κατὰ τὰς ὑπαρχούσας στατιστικάς, ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ποικίλλει ἀπὸ 22—25 % ἐπὶ τοῦ συνόλου. Ἄρα ἡ κίνησις τῶν ξένων περιηγητῶν ἢ δι' ἐργασίας ἐρχομένων ἀνῆλθε περίπου: τῷ 1931 εἰς 34.000, τῷ 1932 εἰς 35.000 καὶ τῷ 1933 εἰς 52.000. Ἡ κίνησις αὕτη δέον νὰ κατανεμηθῇ εἰς δύο κλάδους: εἰς τοὺς περιηγητὰς τοὺς ἐρχομένους μεμονωμένως καὶ εἰς τοὺς κατὰ «καραβάνια» (croisières), δηλαδὴ τοὺς ἐκτελοῦντας διαδρομὰς δι' ἀτμοπλοίων, τὰ ὁποῖα προσεγγίζουν εἰς τοὺς λιμένας καὶ χρησιμεύουν οὕτως εἰπεῖν καὶ ὡς ξενοδοχεῖα.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν διὰ καραβανίων ἐπισκεφθέντων τὴν Ἑλλάδα ἀνῆλθε κατὰ τὴν στατιστικὴν τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας:

τῷ	1922	εἰς	5.220	τῷ	1930	εἰς	15.000
»	1924	»	10.854	»	1931	»	17.613
»	1926	»	15.236	»	1932	»	19.699
»	1928	»	15.000				

Κατὰ τὰς ἀκριβεστέρας ὅμως πληροφορίας τοῦ «Ἑλληνικοῦ Ὀργανισμοῦ Τουρισμοῦ», ὅστις δὲν συμπεριλαμβάνει εἰς τὴν στατιστικὴν εἰμὴ τὰ ἀτμόπλοια τὰ ἐκτελοῦντα ἀποκλειστικῶς διαδρομὰς καραβανίων, οἱ ἐπιβάται αὐτῶν ἀνῆλθον: τῷ 1932 εἰς 14.812 καὶ τῷ 1933 εἰς 27.637. Κατὰ ταῦτα οἱ περιηγηταὶ οἱ διανυκτερεύοντες ὁπωσδήποτε εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀνῆλθον περίπου: τῷ 1932 εἰς 21.000 καὶ τῷ 1933 εἰς 25.000. Ἐπὶ πλέον δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι εἰς τοὺς τελευταίους τούτους δὲν συμπεριλαμβάνονται μόνον οἱ περιηγηταί, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐρχόμενοι δ' ἐργασίας των ἐνταῦθα ξένοι, πάντως εὐάριθμοι. Ἐκ τῶν πινάκων ἐμφαίνεται ὅτι, ἐνῷ ἡ κίνησις τῶν καραβανίων ἐδιπλασιάσθη ἐντὸς ἑνὸς ἔτους, ἡ λοιπὴ κίνησις τῶν περιηγητῶν ηὐξήθη μόνον κατὰ 19 %.

Ἡ ἐντὸς τοῦ ἔτους 1933 κατανομή, κατὰ σειρὰν προτιμήσεως, τουριστικῶν καραβανίων ἔχει ὡς ἑξῆς: Ἀπρίλιος 18 καραβάνια, Σεπτέμβριος 14, Αὔγουστος 11, Ἰούλιος 7, Μάϊος 6, Μάρτιος 6, λοιποὶ μῆνες 8. Κατὰ σειρὰν προτιμήσεως τῶν ἑλληνικῶν λιμένων: Φάληρον καὶ Πειραιεὺς 53 προσεγγίσεις, Κέρκυρα 27, Ἰτέα, 14, Κατάκωλον 10, Ναύπλιον, Ἡράκλειον, Θήρα καὶ Γύθειον 9—6, Κόρινθος, Αἴγινα, Θεσσαλονίκη καὶ Σκῦρος 5—3, Μύκονος, Ἅγιον Ὄρος, Πάτραι, Σάμος, Σκίαθος, Ἰθάκη, Ἐρέτρια, Ζάκυνθος, Λευκάς, Μυτιλήνη, Σῦρος, Χανιὰ 2—1.

Οἱ ξένοι ὑπήκοοι κατ' ἐθνικότητα οἱ ἐπισκεφθέντες τῷ 1933 τὴν Ἑλλάδα ἀνῆλθον εἰς τοὺς ἑξῆς ἀριθμούς: Ἄγγλοι 12.127, Ἀμερικανοὶ 7.887, Γάλλοι 5.960, Γερμανοὶ 5.849, Ρουμᾶνοι 3.498, Αἰγύπτιοι 3.080, Αὐστριακοὶ 2.683, Οὖγγροι 2.263, Πολωνοὶ 1.778, Τσεχοσλοβᾶκοι 1.538, Ἑλβετοὶ 1.232, Ἱσπανοὶ 872, Βέλγοι 694. Οἱ δὲ παραμεθόριοι: Ἰταλοὶ 13.327, Γιουγκοσλαῦοι 11.001, Τοῦρκοι 8.487, Ἀλβανοὶ 8.456, Βούλγαροι 467. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς εὐπόρους ξένους, τοὺς καταλύσαντας εἰς τὸ ξενοδοχεῖον τῆς «Μεγάλης Βρεττανίας», οὗτοι κατανέμονται ὡς ἑξῆς:

	Μέσος ὅρος πενταετίας 1929—1933	1933
Ἄγγλοι	1.670	2.523
Ἀμερ κανοὶ	1 315	815
Γάλλοι	654	857
Ἰταλοὶ	470	615
Γερμανοὶ	380	359
Ὁλλανδοὶ	260	334
Ἑλβετοὶ	155	128
Βέλγοι	107	175
Ὁλικὸς μέσος ὅρος	5.861	7.228

Ἡ μέση διάρκεια διαμονῆς τῶν ξένων τῆς πλουσιωτέρας κατηγορίας ὑπῆρξε τῷ 1933 ἡμέραι 7½, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς στατιστικῆς τοῦ ξενοδοχείου τῆς «Μεγάλης Βρεττανίας», ὅπου ἀφίκοντο 7.228 ξένοι, διαμείναντες ἐν ὅλῳ 53.830 ἡμέρας. Ἡ μέση διάρκεια διαμονῆς τῶν ξένων τῆς μέσης κατηγορίας εἶναι ἄγνωστος. Ἡ διάρκεια τῆς παραμονῆς τῶν ταξιδευόντων κατὰ καραβάνια εἶναι ἄγνωστος, πάντως κυμαίνεται μεταξὺ μιᾶς καὶ δύο ἡμερῶν, ἄνευ οὐδεμιᾶς διανυκτερεύσεως.

Ὁ ὑπολογισμὸς τῆς διὰ τοῦ τουρισμοῦ εἰσαγωγῆς συναλλάγματος ἐν Ἑλλάδι εἶναι δυσχερέστατος. Αἱ συνήθως διὰ τῶν στατιστικῶν διδόμεναι πληροφορίαι προέρχονται ἀπὸ τὴν συναλλαγματικὴν κίνησιν τῶν τραπεζῶν, ἀλλ' ἡ πηγὴ αὕτη δὲν εἶναι ἀκριβής, διότι ἡ ἐν λόγῳ κίνησις περιλαμβάνει καὶ ἄλλα ἐμβάσματα, οἱ δὲ ταξιδεύοντες πορίζονται τὰς δαπάνας αὐτῶν καὶ δι' ἄλλων ὁδῶν. Κατὰ τὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος ἡ εἰσροὴ τοῦ συναλλάγματος ἐκ τῶν ταξιδιωτῶν ἀνῆλθε τῷ 1929 εἰς 34 ἑκατομμύρια χρυσῶν φράγκων, τῷ 1930 εἰς 25, τῷ 1931 εἰς 22, τῷ 1932 εἰς 21 καὶ τῷ 1933 εἰς 52. Ὁ τελευταῖος ἰδίως ἀριθμὸς συμπεριλαμβάνει καταφανῶς καὶ ἐμβάσματα ἔχοντα ἄλλον προορισμόν. Ἀκριβέστερός πως ὑπολογισμὸς δύναται νὰ γίνῃ, κατὰ προσέγγισιν πάντως, διὰ τὸ 1933, καθ' ὃ ἔχομεν: ξένους α' κατηγορίας 7.000 περίπου, ξένους μέσης κατηγορίας 18.000 καὶ καραβανίων 27.500. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ πρῶτοι διαμένουν ἐν Ἑλλάδι κατὰ μέσον ὅρον 10 ἡμέρας, δαπανῶντες περίπου δύο λίρας καθ' ἑκάστην, οἱ δεύτεροι 15 ἡμέρας, δαπανῶντες μίαν λίραν καθ' ἑκάστην, καὶ οἱ τελευταῖοι δύο ἡμέρας, δαπανῶντες 1½ λίραν καθ' ἑκάστην, ἐξάγεται ὁλικὸν ποσὸν ἡμίσεος ἑκατομμυρίου λιρῶν σημερινῶν, ἤτοι περίπου ὀκτὼ ἑκατομμύρια φράγκων χρυσῶν. Εἰς τὸ ποσὸν τοῦτο θὰ ἔδει νὰ προστεθῇ τὸ συνάλλαγμα τὸ προερχόμενον ἀπὸ τοὺς ἐπισκεπτομένους τὴν χώραν ὑπηκόους Ἕλληνας, κατοικοῦντας εἰς τὸ ἐξωτερικὸν (ἰδίως Αἰγύπτου καὶ Ἀμερικῆς), ποσὸν ὅπερ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογισθῇ. Σ. ΑΓΑΠΗΤΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Γενικὰ βοηθήματα:* 1 *Leospo L.*, «Πραγματεία ξενοδοχιακῆς βιομηχανίας» (μετάφρ. *Ν. Γ. Λέκκα*, Ἀθῆναι 1924).— *Αἰγινήτης Ν. Δ.*, «Τουρισμὸς» (Ἀθῆναι 1926).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Αἱ ἐκθέσεις» (Ἀθῆναι 1927).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Γενικαὶ ἀρχαὶ τῆς τουριστικῆς ἐπιστήμης» (Ἀθῆναι 1929).— *Ἀγαπητὸς Σπ.*, Transport et tourisme interbalcaniques» (Ἀθῆναι 1930).— *Αἰγινήτης Ν. Δ.*, «Τουριστικαὶ μελέται» (Ἀθῆναι 1932).— *Codresco Fl.*, «L' automobilisme et ses possibilités dans les Balkans» (Ἀθῆναι 1933, ἐκ τοῦ περιοδ. «Les Balkans») — *Διαφημιστικαὶ ἐκδόσεις.* Τοιαῦται σχεδὸν παντελῶς ἐλλείπουν. Πλὴν γενικῶν τινων δημοσιευμάτων (ἀναγραφομένων ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ τοῦ προλόγου τοῦ ὅλου ἄρθρου), ἐπέχουν πως θέσιν τοιούτων τὰ ἑξῆς δημοσιεύματα: *Homolle, Diehl, Reinach, Deschamps, Fougère*, κ. ἄ. «La Grèce» (Paris 1908 καὶ ἀγγλιστὶ London 1909, σπουδαιότατον ὡς σύνθεσις μονογραφιῶν).— *Baud-Bovy, Daniel* καὶ *Boissonnas Fred.*, «En Grèce par monts et par vaux» (Genève 1910).— *Baud-Bovy D.*, «Des Cyclades en Crète au grès du vent» (Genève 1919).—«La Grèce pittoresque» (Paris 1923).— *Αἰγινήτης Ν. Δ.*, «Les sites historiques de la Grèce» (Ἀθῆναι 1927).—*Bon Ant.*, «En Grèce. Cent dix huit phothographies» (Paris 1932).— *Perilla F.*, «A travers la Macédoine» (1932).— *Bon Ant.*, «Retour en Grèce» (Paris 1934, λεύκωμα φωτογραφιῶν μνημείων καὶ τοπίων μετ' εἰσαγωγῆς ὑπὸ *F. Chapouthier*).— Τουριστικαὶ δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν ἐν μέρει μόνον καὶ αἱ ἐπίτομοι μονογραφίαι τῆς «Collection du Monde Hellénique» τῆς παρισινῆς ἑταιρείας Budé, ἀφορῶσαι τόπους ἀρχαιολογικοὺς (Ἀθήνας, Δῆλον κτλ.), ἢ τομεῖς τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ (ζωγραφικὴ κτλ.). Ἡ αὐτὴ ἑταιρεία ἐκδίδει τὴν τριμηνιαίαν τουριστικὴν-ἀρχαιόφιλον ἐπιθεώρησιν «L'Acropole» (Paris 1933 κ.ἑ.), ὀργανώνει δὲ κατ' ἔτος ἱστορικοφιλολογικὰς διαδρομὰς («croisières de l' association Guillaume Budé», α' 1930, δ' 1932) ἀνὰ τὴν Μεσόγειον καὶ τοὺς ἑλληνικοὺς ἀρχαιολογικοὺς τόπους, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ὁποίων ἐκδίδει ἀξιόλογα «Album-souvenirs».— Ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν ἐκδόσεων μνημονευτέα τὰ «Ταξίδια ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα» (Ἀθῆναι 1895, β' ἐκδ. 1896) τοῦ *Γ. Π. Παρασκευοπούλου* καὶ τὰ «Ἑλληνικὰ ταξίδια» (Ἀθῆναι 1931—1932, τ. 2) τοῦ *Κωστῆ Πασαγιάννη*.

Τουριστικοὶ ὁδηγοί: Παλαιότατοι ἀλλὰ διὰ τὴν ἐποχήν των ἔξοχοι ἦσαν ὁ «Δρομοδείχτης τῆς Ἑλλάδος» (Βενετία 1829) ἢ ἄλλως «Δρομοδείχτης τῶν ἀκολούθων ὀκτὼ μερῶν μετ' ἀξιολόγων ὑποσημειώσεων τοῦ καθενὸς μέρους. Πελοποννήσου, Βοιωτίας, Ἀττικῆς, Θεσσαλίας, Ἠπείρου, Μπόσνας, Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης» (Βενετία 1829) καὶ οἱ ξενόγλωσσοι «A guide along the Danube from Vienna to...... Athens, the Morea,...» (1837) τοῦ *R. T. Claridge* καὶ «Handbuch für Reisender in Griechenland» (Leipzig 1842, τ. 2) τῶν *J. F. Neigebaur* καὶ *Ferd. Aldenhoven*.— Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐξέχουν οἱ ἑξῆς: τὸ «Handbook for travellers in Greece» (London 1854, η' ἐκδ. 1929) τοῦ οἴκου *J. Murray*, ἡ «Griechenland» (τοῦ οἴκου Leo Woerl, Würzburg-Wien 1890, σύνταξις *A. F. Schweiger-Larchenfeld*), ἡ «Grèce» τῆς παρισινῆς σειρᾶς τῶν «Guides Joanne»: σύνταξις *M. B. Haussoulier* 1896 καὶ *G. Fougères* 1909), «Guide to Greece, the Archipelago, Constantinople, the west of Asia Minor, Crete and Cyprus» (London 1910) τοῦ οἴκου Macmillan, ἡ «Hellas. Reisendrücke (τοῦ οἴκου Eug. Ren sch, München-Leipzig 1926, σύνταξις *Hans Bloesch*), οἱ «Hellas-Fahrten» (τῆς σειρᾶς τοῦ οἴκου Veit, Leipzig-Zürich η' ἐκδ. 1928, σύνταξις ὑπὸ *Jul. Hirschergh*), ἡ «Grèce» (τῆς σειρᾶς τῶν «Guides bleus», Paris 1932, νέα ἐκδ. κατὰ σύνταξιν Yves Béquignon).— Πάντων ὅμως τῶν νεωτέρων ἀξιολογώτερος εἶναι ὁ τοῦ Λειψιανοῦ οἴκου Καρόλου Baedeker, «Griechenland» (α' ἐκδ. 1883, σύνταξις ὑπὸ *G. Lolling*), γαλλιστὶ ἐκδοθεὶς τῷ 1910 («Grèce. Manuel de voyageur», σύνταξις *G. Calame*, ἱστορ. εἰσαγωγὴ *H. Lechat*) καὶ ἀγγλιστὶ 1889, συμπληρούμενος δὲ διὰ τὰς νέας χώρας ὑπὸ τοῦ ἐν τῇ αὐτῇ σειρᾷ «Konstantinopel, Kleinasien und Balkanstaaten» (1914)· τούτων μεταφράσεις ἐγένοντο ὑπὸ *Τρ. Ε. Εὐαγγελίδου* καὶ *Γ. Σ. Μαυρογένη* («Ἑλλὰς κτλ., κατὰ τὸν Μπέντεκερ», Ἀθῆναι 1901) καὶ ὑπὸ μόνου τοῦ πρώτου («Νέα Ἑλλάς, κατὰ τὸ γερμανικὸν τοῦ Καρόλου Μπαίδεκερ» Ἀθῆναι 1913).— Ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν, μνημονευτέοι: «Γεωγραφία τῆς Ἑλλ δος κατὰ ταξίδια» (Ἀθῆναι 1916, γ' ἐκδ. 1928 μετ' ἀτλαντος καὶ ἐπιμελείᾳ *Τσαμασφύρου*) τοῦ οἴκου Δ. Δημητράκου.— «Ἑλλάς. Ὁδηγὸς ταξιδιώτου» (Ἀθῆναι 1925, τεύχη 3 μετὰ χάρτου 1: 400.000) τοῦ οἴκου Κ. Ἐλευθερουδάκη.— «Grecia. Guia del turista» (Ἀθῆναι 1931).— «Greece» (Ἀθῆναι, τῆς «American Express»).

Τουριστικὸς τύπος. Μοναδικαὶ ἐκδόσεις τὰ «Ἐκδρομικὰ» (Ἀθῆναι 1929 κ.ἑ.) ἀξιόλογον διὰ τὰς ἐν αὐτῷ ἀκριβεῖς τοπογραφικὰς περιγραφὰς καὶ τὴν εἰκονογράφησιν, «Τουριστικὴ Ἑλλὰς» (*Σ. Τζούνα-Ὀ. Μαρκέτου*, Ἀθῆναι 1930 κ.ἑ., καὶ γαλλιστὶ) καὶ ἡ «Ε.Λ.Π.Α.» (ἑλληνικῆς λέσχης περιηγήσεων καὶ αὐτοκινήτου, Ἀθῆναι 1931 κ.ἑ.), ἧς παλαιοτέρα ἔκδοσις εἶναι τὸ «Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς ἑταιρείας περιηγήσεων» (Ἀθῆναι 1911). Π. Ν. Π.

ΛΟΥΤΡΟΠΟΛΕΙΣ. Αἱ ἰαματικαὶ πηγαὶ ἐν Ἑλλάδι ὑπάγονται διοικητικῶς δυνάμει τοῦ νόμου 2188 εἰς τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καὶ εἰδικώτερον τὴν διεύθυνσιν ξένων καὶ ἐκθέσεων. Τὸ σύνολον τῶν γνωστῶν ἰαματικῶν πηγῶν ἀνέρχεται εἰς 160, ἐκ τῶν ὁποίων ἐν ἐκμεταλλεύσει 44, ἐξ ὧν πάλιν 32 μὲν ἀνήκουσιν εἰς τὸ δημόσιον, 12 δὲ εἰς ἰδιώτας, δήμους ἢ κοινότητας καὶ μονάς. Τὸ δημόσιον ἔχει ἐκ τοῦ νόμου τὸ δικαίωμα νὰ ἐποπτεύῃ τὴν λειτουργίαν τῶν ἰδιωτικῶν ἰαματικῶν πηγῶν καὶ νὰ προβαίνῃ εἰς τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τούτων ὅπου καὶ ὅταν ἐνδείκνυται. Καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας αἱ ἐν ἑλληνικαῖς χώραις ἰαματικαὶ πηγαὶ διετέλουν ἐν παραμελήσει καὶ κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν διαφόρων τμημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους περιῆλθον εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν ἐπικράτειαν ἢ ὡς ἁπλῶς φυσικαὶ ῥοαὶ ὑδάτων ἢ καὶ ἐφωδιασμέναι μὲ κτήριά τινα, εἰς πολὺ κακὴν ὅμως κατάστασιν. Ὅπου ἐσῴζοντο λουτῆρες ἄξιοι λόγου, ἦσαν πάντες κοινῆς χρήσεως δεξαμεναὶ χωρητικότητος 20 καὶ πλέον ἀτόμων, ὑπολείμματα ἔργων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Αἱ ἐν ἐκμεταλλεύσει ἰαματικαὶ πηγαὶ ἔχουν διαιρεθῇ διὰ διατάγματος, ἀναλόγως τῆς σπουδαιότητος αὐτῶν, εἰς τρεῖς κατηγορίας, ὡς ἐμφαίνεται εἰς τὸν κατωτέρω πίνακα, καὶ ἡ κατὰ τὸ τελευταῖον ἔτος κίνησις εἰς αὐτὰς λουομένων ἔχει ὡς ἕπεται:

Πίναξ ἐμφαίνων τὰς ἰαματικὰς πηγὰς ἐν Ἑλλάδι κατὰ κατηγορίαν, ἰδιοκτησίαν καὶ κίνησιν αὐτῶν κατὰ τὸ ἔτος 1933.

Ἰαματικὴ πηγὴ	*Ἄτομα*	*Ἰδιότης*
Α' τάξεως		
Λουτράκι	9.874	Δημόσ. καὶ κοινοτ.
Αἰδηψὸς	6.631	» »
Ὑπάτη	1.795	Δημοσία
Β' τάξεως		
Μέθανα	3.705	Δημοσ. καὶ ἰδιωτ.
Κυλλήνη	1.006	Δημοσία
Καϊάφα	2.750	»
Καμένα Βοῦρλα	2.200	»
Πλατύστομον	862	»
Σμόκοβον	3.600	»
Λαγκαδᾶ	2.562	»
Σιδηρόκαστρον	1.084	»
Ἐλευθεραὶ	575	»
Κύθνος	325	
Θερμὴ Μυτιλήνης	707	Ἰδιωτική
Ἀλεξανδρουπόλεως (Φερρῶν)	950	Δημοσία
Γ' τάξεως		
Νέας Ἀπολλωνίας	950	Δημοσία
Ἀδάμαντος Μήλου	115	»
Νέον Λουτράκι Ἀρδέας	804	»
Βρωμονερίου Τριφυλίας	250	»
Θερμοπυλῶν	1.750	»
Καΐτσης Δρανίτσης	500	»
Κρεμαστὰ Βάλτου	300	»
Κουνουπελίου	150	»
Λίντζα Σχίνου	250	»
Λίντζα Γενισαίας	1.125	»
Πυξαριᾶς	300	»
Λίντζα Νιγρίτης	1.144	»
Στάχτη Πόριαρι	200	»
Τρύφου Ἅγιος Βάρβαρος	228	Ἰδιωτική
Ἀμαράντου	120	»
Βουλιαγμένης	289	»
Γκουρτζῆ	450	»
Ἡραίας Καλυβίων	229	»
Κόλπου Γέρας	190	»
Μουρστιάνου	220	»
Σέδες	1.600	»
Σελινιατίκων	1.328	» πόσιμος
Σάριζα	—	Δημοσία
Φρασινιᾶς	150	Δημοσία πόσιμος
Σουροκλῆ ἢ Σουρωτὴ	—	Δημοσία
Καβάσιλα Ἠπείρου	250	»
Θέρμα Αἰγίνης	250	
Κόκκινο νερὸ Τζάγεζι	300	Δημοσία πόσιμος

Εἰς τὸν συνολικὸν ἀριθμὸν τῶν λουομένων εἰς τὰς ἰαματικὰς πηγὰς πρέπει νὰ προσθέσωμεν ἴσον

Digitized by Google

περίπου ἀριθμὸν ἀτόμων μεταβαινόντων εἰς αὐτὰς πρὸς ἀναψυχὴν ἢ καὶ ἁπλῶς συνοδευόντων τοὺς πρὸς θεραπείαν μεταβαίνοντας.

Τὰ τῶν ἰαματικῶν πηγῶν ἐν Ἑλλάδι διέπονται ὑπὸ τῶν ὡς ἕπεται νόμων καὶ διαταγμάτων. Διὰ τοῦ νόμου 2188 καθωρίσθησαν τὰ στοιχεῖα ἅτινα ἀπαιτοῦνται πρὸς καθορισμὸν μιᾶς πηγῆς ὕδατος ὡς ἰαματικῆς. Καθορίζονται ὡσαύτως τὰ τῆς κυριότητος καὶ ἀπαλλοτριώσεως τῶν ἰαματικῶν πηγῶν, ὡς καὶ τὰ τῆς ἐκμεταλλεύσεως αὐτῶν, ἥτις δὲν ἐπιτρέπεται ἄνευ ἀδείας τοῦ ἐπὶ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας ὑπουργοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως διὰ τῶν ἐπὶ βραχείᾳ διαρκείᾳ 5—10 ἐτῶν ἐνοικιάσεων τῶν ἰαματικῶν πηγῶν δὲν καθίσταται δυνατὴ ἡ ἐκτέλεσις ἔργων εἰς εὐρεῖαν κλίμακα, εἰς τρόπον ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀναμόρφωσις αὐτῶν, ἐψηφίσθη ὁ νόμος 2992 τοῦ ἔτους 1922, δι' οὗ παρεσχέθη ἡ εὐχέρεια εἰς τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον, ὅπως τηρουμένων τῶν νομίμων διατυπώσεων παραχωρῇ τὰς εἰς τὸ δημόσιον ἀνηκούσας ἰαματικὰς πηγὰς διὰ χρονικὸν διάστημα μέχρις 25 ἐτῶν, δυνάμενον συγχρόνως νὰ διαθέτῃ τὰς καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς συμβάσεως προσόδους πρὸς ἐκτέλεσιν ἐν τῇ παραχωρουμένῃ ἰαματικῇ πηγῇ διαφόρων ἔργων. Οὕτω κατέστη δυνατὸν νὰ παραχωρηθῶσι δι' 25 ἔτη αἱ ἰαματικαὶ πηγαὶ Καϊάφα, Σμοκόβου, Πλατυστόμου, Σιδηροκάστρου, Λαγκαδᾶ, Νέον Λουτράκι, Κυλλήνης, Πυξαριᾶς καὶ Κρεμαστὰ Βάλτου, τῶν ἀναδόχων ἀναλαβόντων νὰ ἐκτελέσουν ἔργα διάφορα ἀξίας πολλῶν δεκάδων ἑκατομμυρίων δραχμῶν, ἅτινα θὰ μεταβάλουν ὁσονούπω ἄρδην τὴν ὑφισταμένην κατάστασιν εἰς τὰς λουτροπόλεις τῆς χώρας.

Ἤδη εἰς τὰς πλείστας τῶν πηγῶν αὐτῶν καὶ καταστήματα λουτρῶν εὐπρεπῆ καὶ ξενοδοχεῖα ἄνετα ἀνηγέρθησαν καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα ἐξετελέσθησαν. Ἀλλὰ εἰς πολλὰς ἄλλας λουτροπόλεις, καὶ μάλιστα τὰς μεγαλυτέρας ἐξ αὐτῶν, ἡ κατάστασις παρουσιάζεται κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐξαιρετικῶς ἱκανοποιητική. Διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 4/6/27 καθωρίσθησαν τὰ τῆς προσλήψεως εἰς τὰς ἰαματικὰς πηγὰς τῶν ὑδρολόγων ἰατρῶν, κατόπιν διαγωνισμοῦ ἐνώπιον τοῦ ἀνωτάτου ὑγειονομικοῦ συμβουλίου, οὕτω δὲ ἀπετελέσθη τὸ σῶμα τῶν ὑδρολόγων ἰατρῶν τοῦ κράτους, ὑπηρετούντων εἰς τὰς σπουδαιοτέρας τῶν ἰαματικῶν πηγῶν λίαν εὐδοκίμως. Τὸ διάταγμα τῆς 7 Αὐγούστου 1929 καθώρισε τὰ στοιχεῖα, ἅτινα ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν ἀνακήρυξιν μιᾶς πηγῆς ὑδάτων εἰς ἰαματικήν, τὰ δὲ διατάγματα τῆς 21 Αὐγούστου 1920 καὶ 3 Ἀπριλίου 1923 ὥρισαν ἐν λεπτομερείᾳ τὰ τῶν δημοπρασιῶν πρὸς ἐνοικίασιν τῶν εἰς τὸ κράτος ἀνηκουσῶν ἰαματικῶν πηγῶν. Τέλος, διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 23 Ἀπριλίου 1923 ὡρίσθησαν αἱ προϋποθέσεις καὶ τὰ στοιχεῖα, ἅτινα πρέπει νὰ ὑπάρχουν, διὰ νὰ ἐπιτραπῇ ἡ ἔκδοσις ἀδείας καὶ ἡ λειτουργία μιᾶς ἰαματικῆς πηγῆς.

Αἱ σημαντικώτεραι τῶν ἰαματικῶν πηγῶν συγκοινωνοῦσι μετὰ τῆς πρωτευούσης καὶ τῶν ἄλλων κέντρων τῆς χώρας διὰ σιδηροδρόμων, αὐτοκινήτων ἢ ἀτμοπλοϊκῶς, ἐξυπηρετοῦνται δὲ ὑπὸ καλῶν καὶ ἀρκετῶν ξενοδοχείων καὶ καταστημάτων λουτρῶν. Ἰδίᾳ αἱ ἰαματικαὶ πηγαὶ Λουτρακίου, Αἰδηψοῦ, Ὑπάτης, Σμοκόβου, Καϊάφα καὶ Πλατυστόμου ἐξυπηρετοῦνται ὑπὸ ξενοδοχείων ἀρκετῶν κατ' ἀριθμὸν καὶ ἀπολύτως εὐπροσώπων. Αἱ πλεῖσται τῶν ἰαματικῶν πηγῶν τῆς Ἑλλάδος εὑρίσκονται εἰς τόπους μὴ κατῳκημένους. Ὀλίγισται ἐξ αὐτῶν κεῖνται παρὰ κωμοπόλεις ἢ χωρία, ὅπως τὸ Λουτράκι, τὰ Μέθανα, ἡ Αἰδηψὸς καὶ τὰ Λουτρὰ τῆς Κύθνου. Αἱ ἡμίσειες ἐκ τῶν ἐν λειτουργίᾳ ἰαματικῶν πηγῶν ἀναβλύζουσι παραλίως, παρ' αὐτὰς σχεδὸν τὰς ἀκτὰς τῶν θαλασσῶν, αἱ δὲ λοιπαὶ εὑρίσκονται εἰς τὰ μεσόγεια. Ἐκ τῶν τελευταίων αἱ πηγαὶ Σμοκόβου εὑρίσκονται εἰς ὕψος 415 μ. ὑπὲρ τὴν θάλασσαν, συνενώνουσαι πρὸς τὸ εὐεργέτημα τῆς θεραπευτικότητος τῶν πολυτίμων ἰαματικῶν αὐτῶν ὑδάτων καὶ τὸ ὕψος τῆς τοποθεσίας, τὸ ὁποῖον δι' ὡρισμένας παθήσεις ἀποτελεῖ σημαντικὸν πλεονέκτημα. Ὡσαύτως εἰς ὑψηλὸν σημεῖον, 480 μ. ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης, εὑρίσκονται καὶ αἱ ἰαματικαὶ πηγαὶ Νέου Λουτρακίου Ἀρδέας παρὰ τὰ ἑλληνοσερβικὰ σύνορα, εἰς τὰς ὑπωρείας τοῦ ὄρους Καράντζοβα, ὅπου φροντίδι τοῦ κράτους συγκροτεῖται μία νέα εὐπρόσωπος λουτρόπολις. Εἰς μέσον ὕψος 460 μ. ὡσαύτως εὑρίσκεται τὸ Πλατύστομον, ἡ χρησιμοποίησις τῶν ὑδάτων τοῦ ὁποίου ἀπέδειξεν ὅτι πρόκειται περὶ πηγῆς, ἥτις προώρισται νὰ καταλάβῃ ἐξέχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν λουτροπόλεων τῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ ἡ τῶν Καμένων Βούρλων μὲ τὰ μεγίστης ραδιενεργείας ὕδατα.

Ν. Γ. ΛΕΚΚΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. — 1) *Γενικὰ βοηθήματα.*— *Landerer X.*, «Περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἰαματικῶν ὑδάτων» (Ἀθῆναι 1840).— *Τοῦ αὐτοῦ,* «Beschreibung d. Heilquellen Griechenlands» (Nürnberg 1843).— *Δὲ Κιγάλλας Ἰ.*, «Analise delle aque minerali di Grecia» (1843).— *Δὲ Κιγάλλας Ἰ.*, «Περὶ τῶν ἰαματικῶν ὑδάτων τῆς Ἑλλάδος» (1857).— *Harless Ch. Fr.*, «Die sämtliche Heilquellen und Kurbäder, I: Die Heilq. und Kurb. Griechenlands» (Berlin 1846).— *Ζυγομαλᾶς Α.*, «Ἰατρικὸς ὁδηγὸς τῶν μεταλλικῶν καὶ θαλασσίων ὑδάτων τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1860).— *Πύρλας Ἰ.*, «Ἐγχειρίδιον καὶ πραγματεία περὶ λουτρῶν» (1861).— *Αἰγινήτης Κ.*, «Μεταλλικὰ ὕδατα» (ἐν «Φαρμακευτικῷ Δελτίῳ» Δ'/1874, 357 κ.ἑ.).— *Κορδέλλας Κ.*, «Περὶ τῶν αὐτοφυῶν μεταλλικῶν ὑδάτων τῆς Ἑλλάδος» (1877).— *Πολυζωίδης Θ.*, «Ἐγχειρίδιον περὶ λουτρῶν» (1878).— «Συλλογὴ νόμων περὶ μεταλλείων κτλ.» (Ἀθῆναι 1881).— «Αἱ γνωστότεραι ὀρυκτογενεῖς πηγαὶ τῆς Ἑλλάδος» (ἐν «Ἡμερολογίῳ Ἑστίας» τοῦ 1886) — *Brachet,* «Mémoire sur une mission faite en 1884 pour l' étude des eaux minérales de la Turquie d' Europe, de la Turquie d' Asie et de la Grèce» (Paris 1887, ἐκ τοῦ τ. XVI τῆς «Récueil des travaux du comité consult. de l' hyg. publ. de France»).— *Δαλέζιος Ὀ.*, «Τὰ ἰαματικὰ λουτρὰ τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1891).— *Λάτρης Γ.*, «Περὶ τῶν ἰαματικῶν ὑδάτων ἐν τῇ ἀρχαιότητι» (Ἀθῆναι 1892).— *Πύρλας Ἰ.*, «Πραγματεία περὶ τῶν διαφόρων λουτρῶν» (Παράρτημα «Φοίβου», 1892—1893). - *Βάφας Γ.*, «Περὶ ἰαματικῶν ὑδάτων» (Ἀθῆναι 1895).— *Marcuse Jul.*, «Bäder und Badewesen in Vergangenheit und Gegenwart» (1903).— *Δαμβέργης Α. Κ.*, «Über die Heilquellen Griechenlands» (Ἀθῆναι 1903 καὶ Berlin 1904) — *Δαμβέργης Ἀ. Κ.*, «Περὶ τῶν ἰαματικῶν πηγῶν τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1906).— *Αἰγινήτης Β.*, *Δαμβέργης Α. Κ.* καὶ *Κομνηνὸς Γ.*, «Περὶ τῆς ἀκτινενεργείας τῶν κυριωδῶν ἰαματικῶν πηγῶν τῆς Ἑλλάδος, Αἰδηψοῦ, Λουτρακίου, Ὑπάτης, Μεθάνων καὶ Κυλλήνης» (1909).— *Παπαμάρκου Α.*, «Συνοπτικὴ περιγραφὴ τῶν ἰαματικῶν ὑδάτων τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1916).— *Τσάκωνας Γ.*, «Περὶ τῶν ἰαματικῶν πηγῶν» (Ἀθῆναι 1916).—*Καββαδίας Α.*, «Περὶ θεραπευτικῶν ἐνδείξεων τῶν ἑλληνικῶν ἰαματικῶν πηγῶν» (1918).— *Σάββας Κ.*, «Ὑγιεινὴ τῶν λουτροπόλεων» (1918).— *Δαμβέργης Α. Κ.*, «Περὶ τῆς σκοπιμωτέρας διευθετήσεως τῶν ἐν Ἑλλάδι ἰαματικῶν πηγῶν» (Ἀθῆναι 1919).— *Σιώρης Α.*, «Αἱ ἰαματικαὶ πηγαὶ τῆς Ἑλλάδος» (1926).— *Ζαρίφης Ν.*, «Αἱ λουτροπόλεις πρέπει ν' ἀποβοῦν κέντρα θεραπείας τῶν ἀσθενῶν» (1930).— *Σωτηριάδης Δαμ. Χ.* καὶ *Σαραφίδης Ἑκτ. Κ.*, «Ἰαματικὰ ὕδατα τῆς Ἑλλάδος» (1930).— «Νομοθεσία ἰαματικῶν πηγῶν» (Ἀθῆναι 1930).— «Δελτίον ἰαματικῶν πηγῶν» (Ὑπηρεσίας ξένων καὶ ἐκθέσεων, ἐπιμελείᾳ *Ν. Γ. Λέκκα,* 1930 κ.ἑ.).— *Τσαμπούλας Ν.* καὶ *Πεζόπουλος Σ.*, «Ὑδροθεραπεία - Λουτροθεραπεία» (1931).— «Πίναξ τῶν ἰαματικῶν πηγῶν καὶ ἀτμοθερμῶν τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1931).— «Τουριστικὴ Ἑλλὰς» (Ἀθῆναι ἀρ. 39—40/Ἰαν.—Φεβρ. 1934, εἰδικὸν τεῦχος ἀφιερωμένον εἰς τὰς ἰαματικὰς πηγάς).— *Ἀθανασούλας,* Les principales stations thermales de la Grèce».— *Τοῦ αὐτοῦ,* «Ἡ ὑδρομεταλλικὴ θεραπεία καὶ αἱ ἰαματικαὶ πηγαὶ τῆς Ἑλλάδος».— *Ἐμμανουὴλ Ε.*, «Αἱ ἑλληνικαὶ λουτροπόλεις».— *Τοῦ αὐτοῦ,* «Κατάταξις τῶν ἰαματικῶν ὑδάτων».— *Τοῦ αὐτοῦ,* «Ἡ ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν ἰαματικῶν ὑδάτων βιβλιογραφία».— *Καββαδίας Ἀ. Π.*, «The present state of medical hydrology in the countries represented: Greece».— *Μανδαλάκης Μ.*, «Les stations hydrominérales de la Grèce».— *Βλαστὸς Μ.* καὶ *Παπαϊωάννου Ν.*, «Πρακτικὸς ὁδηγὸς τῶν λουομένων».

2) *Εἰδικαὶ μελέται.* α) *Αἰδηψοῦ.*— *Δαμβέργης Κ. Α.*, «Τὰ ἰαματικὰ ὕδατα τῆς Αἰδηψοῦ καὶ αἱ θέρμαι τοῦ Σύλλα» (Ἀθῆναι 1899, καὶ ἐν τ. XXV, 1 τοῦ «Ber. d. deut. chem. Gesellschaft»).— *Παλιατσέας Φ.*, *Πάτσης Ν.* καὶ *Μητσόπουλος Κ.*, «Αἱ ἐν Αἰδηψῷ θέρμαι τοῦ Ἀσκληπιοῦ Β. Διαμαντῆ» (Ἀθῆναι 1902).— *Δαμβέργης Α. Κ.*, «Ἔκθεσις χημικῆς ἀναλύσεως τῶν ἐν τῷ κτήματι Διαμάντη ἰαματικῶν πηγῶν» (Ἀθῆναι 1906).

β) *Κύθνου.*— *Δαμβέργης Α. Κ.*, «Περὶ τῶν ἐν Κύθνῳ ἰαματικῶν ὑδάτων» (Ἀθῆναι 1899).— *Φουστᾶνος Ἰ. Α.*, «Τὰ ἐν Κύθνῳ θερμὰ ἰαματικὰ ὕδατα» (Ἑρμούπολις 1912).— *Δαμβέργης Α. Κ.*, «Τὰ λουτρὰ τῆς Κύθνου» (Ἀθῆναι 1926).

γ) *Λουτρακίου.*— *Βάφας Γ.*, «Μελέτη ἐπὶ τῶν μεταλλικῶν ὑδάτων τοῦ Λουτρακίου» (Ἀθῆναι 1880).— *Δαμβέργης Α. Κ.*, «Περὶ τῶν ἐν Λουτρακίῳ ἰαματικῶν καὶ φρεατίων ὑδάτων» (Ἀθῆναι 1899).— *Δευτεραῖος Α. Γ.*, «Ὁδηγὸς τῶν ἐν Λουτρακίῳ λουομένων» (Ἀθῆναι 1912).— *Ἐμμανουὴλ Ἐ. Ἰ.*, «Τὸ Λουτράκιον καὶ τὰ ἰαματικὰ ὕδατά του» (Ἀθῆναι 1927).— *Περτέσης Μιχ.*, «Εἰς ποίαν τάξιν ὑπάγονται αἱ πηγαὶ Λουτρακίου» (1929).— «Διακήρυξις διεθνοῦς διαγωνισμοῦ πρὸς ἐκμετάλλευσιν τῆς λουτροπόλεως Λουτρακίου μετὰ λέσχης» (Ἀθῆναι 1930).

δ) *Μεθάνων.*— *Δαμβέργης Α. Κ.*, «Φυσικὴ καὶ χημικὴ περιγραφὴ τῶν ἐν Μεθάνοις ἰαματικῶν ὑδάτων» (Ἀθῆναι 1887).— *Δαλέζιος Ὀρ.*, «Τὰ ἰαματικὰ λουτρὰ Μεθάνων» (Ἀθῆναι 1887).— *Παζαρλῆς Χ. Α.*, «Χημικὴ ἀνάλυσις τῆς ἐν Μεθάνοις ἁλιπηγῆς λουτροῦ Φράγκου» (Ἀθῆναι 1908).— *Περτέσης Μιχ.*, «Τὰ μεταλλικὰ ὕδατα τῶν Μεθάνων» (Ἀθῆναι 1923).

ε) *Μήλου.*— *Landerer X.*, «Περὶ τῶν ἐν Μήλῳ θερμῶν ὑδάτων» (Ἀθῆναι 1835).— *Μακρῆς Κ. Γ.*, «Περὶ τοῦ μεταλλικοῦ ὕδατος τῆς πηγῆς τοῦ Ἀδάμαντος τῆς νήσου Μήλου».

στ) *Μυτιλήνης.*— *Στεφανίδης Μ. Κ.*, «Περὶ τῶν θερμῶν πηγῶν τῆς νήσου Μυτιλήνης» (ἐν «Προμηθεῖ» Α'/1890, 193 κ.ἑ.).— *De Launay,* «Mételin et ses sources thermales» (ἐν «La nature», 1915 Νοέμβρ.).— *Περτέσης Μιχ.*, «Τὰ μεταλλικὰ ὕδατα τῆς νήσου Λέσβου» (1932).

ζ) *Σμοκόβου.*— *Δαμβέργης Α. Κ.*, καὶ *Σαμαράκης Ἰω.*, «Τὰ ἐν Καρδίτσῃ τῆς Θεσσαλίας λουτρὰ τοῦ Σμοκόβου» (Ἀθῆναι 1905).— *Ψιμόπουλος Δ.*, «Ἐντυπώσεις ἐκ τῶν λουτρῶν Σμοκόβου» (Καρδίτσα 1906).— *Κρητικὸς Δ. Ι.*, «Τὸ Σμόκοβον Θεσσαλίας. Θειοῦχοι ἰαματικαὶ πηγαὶ» (Ἀθῆναι 1933).— *Περτέσης Μιχ.*, «Τὰ μεταλλικὰ ὕδατα τοῦ Σμοκόβου» (1930).

η) *Ὑπάτης.*— *Δαμβέργης Α. Κ.*, «Περὶ τῶν ἐν Ὑπάτῃ ἰαματικῶν ὑδάτων» (Ἀθῆναι 1896).— *Εὐαγγελίδης Τρ. Ε.*, «Ἰαματικὰ ὕδατα λουτρῶν Ὑπάτης» (Ἀθῆναι 1905).— *Λεούσης Ν. Γ.*, «Τὰ ἰαματικὰ ὕδατα ἐν τῇ θεραπείᾳ τῶν νόσων τῆς καρδίας καὶ τῶν ἀγγείων. Ἡ ἐν Ὑπάτῃ λουτροθεραπεία» (Πειραιεὺς 1932).

θ) *Λοιπῶν περιοχῶν.*— *Λύτσικας Ἀθ.*, «Τὰ παρὰ τὴν Μηχάδιαν Ἡράκλεια λουτρὰ» (Γαλάξιον 1867).— *Παπαδόπουλος Σ.*, «Ἰαματικαὶ πηγαὶ Κυλλήνης» (Ἀθῆναι 1880).— *Δαμβέργης Ἀ.*, «Ἔκθεσις χημικὴ τῶν ἐν Αἰγίνῃ ἰαματικῶν ὑδάτων» ἐν «Γαληνῷ» ΙΒ/1884).— *Χρηστομᾶνος Κ. Α.*, «Χημικὴ ἀνάλυσις τοῦ ἰαματικοῦ ὕδατος τῆς λίμνης Βουλιαγμένης» (Ἀθῆναι 1889).— *Πατρίκιος Β.*, «Μελέτη περὶ τῆς ἰαματικῆς δυνάμεως τῶν ἐν Κυλλήνῃ μεταλλικῶν θειούχων ὑδάτων» (Ἀθῆναι 1895).— *Δαμβέργης Α. Κ.*, «Περὶ τῶν ἐν Ἐπιδαύρῳ ἰαματικῶν ὑδάτων» (Ἀθῆναι 1900).— *Τοῦ αὐτοῦ,* «Περὶ τῶν ἐν Κυθήροις σιδηρούχων ἰαματικῶν ὑδάτων» (Ἀθῆναι 1901).— *Τοῦ αὐτοῦ,* «Περὶ τῶν ἐν Τσάγεζι σιδηρούχων ἰαματικῶν ὑδάτων» (Ἀθῆναι 1901).— *Χρηστομᾶνος Α. Κ.*, «Χημικὴ ἀνάλυσις τῆς ἰαματικῆς πηγῆς τοῦ παρὰ τὰς Κεγχρεὰς τῆς Κορίνθου λουτροῦ τῆς Ἑλένης» (Ἀθῆναι 1902).— *Περτέσης Μιχ.*, «Τὰ μεταλλικὰ ὕδατα Καϊάφα» (Ἀθῆναι 1924).— *Τοῦ αὐτοῦ,* «Τὰ μεταλλικὰ ὕδατα Λαγκαδᾶ» (Ἀθῆναι 1925).— *Τοῦ αὐτοῦ,* «Περὶ τῆς ραδιενεργείας τῶν πηγῶν τῶν Καμένων Βούρλων» (Ἀθῆναι 1926).— *Μακρῆς Κ. Γ.*, «Τὰ ἰαματικὰ ὕδατα Ἰκαρίας» (Πειραιεὺς 1928).

Ν. Γ. Λ.

ΟΡΟΙ ΖΩΗΣ

Οἱ τιμάριθμοι κόστους ζωῆς ἔχουσιν ἀντικείμενον τὸν καθορισμόν, κατὰ ἐποχὰς διαδοχικάς, τῆς ἀναγκαιούσης ποσότητος τοῦ νομίσματος, ἣν δέον νὰ δαπανήσωμεν, ἵνα ἐπιτύχωμεν πάντοτε τὴν αὐτὴν ποσότητα τῶν ἀναγκαιούντων ἢ ὠφελίμων ἀγαθῶν (καὶ ὑπηρεσιῶν) διὰ τὴν ὕπαρξιν ἔν τινι οἰκονομικῷ καὶ κοινωνικῷ μέσῳ δεδομένῳ. Αὐτονόητον τυγχάνει ὅτι τὸ πρόβλημα τῶν τιμαρίθμων κόστους ζωῆς δὲν εἶναι μόνον ἡ ἐκτίμησις τῶν τιμῶν, ἀλλ' ὁ προσδιορισμὸς τῆς καταναλώσεως, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ θέσις, ἣν κατέχει ἐν τῇ κοινωνικῇ οἰκονομικῇ ἡ θεωρία τῆς καταναλώσεως. Τὸ πρωτεῦον ὅθεν εἶναι ἡ γνῶσις τῆς φύσεως τῶν καταναλώσεων, τῆς ποσότητος αὐτῶν, τῆς ἀσκουμένης ἐπιδράσεως τῶν τιμῶν ἐπὶ τῶν ἀτομικῶν καταναλώσεων καὶ τῆς μεταβολῆς τῆς καταναλώσεως συναρτήσει τοῦ ἀντιστοίχου εἰσοδήματος τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων. Διὰ τὸν καθορισμὸν ὅμως τῆς ἀτομικῆς καταναλώσεως ἐμφανίζονται δυσυπέρβλητοι δυσκολίαι, καθ' ὅτι γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: Τίνων αἱ καταναλώσεις θὰ ἐρευνηθῶσι; Τῶν ἐργατῶν τῆς ἰδιωτικῆς βιομηχανίας; Τῶν ἐργατῶν-ἀγροτῶν, τῶν κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν ἐργατικῶν μεταφορῶν; Τῶν μικροαστῶν; Τῶν κατωτέρων ὑπαλλήλων; Ὡς εἰκός, ἡ ἀπάντησις θὰ ἐξαρτηθῇ ἐκ τοῦ σκοποῦ τῆς ἐρεύνης. Ἕτερον, ἐξ ἴσου ἀκανθῶδες, ζήτημα εἶναι ὅτι αἱ ὡς εἴρηται ἔρευναι περιορίζονται συνήθως εἰς τὴν κατανάλωσιν εἰδῶν διατροφῆς, ὅτε ὡς εἰκὸς αὗται μεταφέρονται ἐπὶ τοῦ φυσιολογικοῦ πεδίου, ἀλλὰ τότε θὰ εἶναι ἔρευναι τῶν μεταβολῶν τοῦ κόστους τῆς ζωῆς. Πάντως ἐξεταστέον ἐὰν εἶναι δυνατὸν νὰ περιορίσωμεν τὰς ἐρεύνας ἐπὶ τῶν δαπανῶν διατροφῆς ὡς παραστατικὰς τοῦ κόστους τῆς ζωῆς. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν εἰσοδημάτων τῶν οἰκογενειῶν, αἵτινες διαθέτουσι χαμηλὰ εἰσοδήματα, ἀφιεροῦται εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην τῶν δαπανῶν (διατροφή), αἵτινες ἔχουσι τὸ πλεονέκτημα νὰ εἶναι εὔκολοι πρὸς ἐκτίμησιν, ἐνῷ ἀντιθέτως αἱ λοιπαὶ δαπάναι, ἧττον σταθεραὶ καὶ λίαν μεταβληταί, εἶναι πρὸ παντὸς δύσκολον νὰ προσδιορισθῶσιν ἐπακριβῶς. Ἐφ' ὅσον ἡ στάθμη τῆς ζωῆς ὑψοῦται, ἐπὶ τοσοῦτον μεγαλύτεραι ἐμφανίζονται αἱ σχετικαὶ δαπάναι διὰ τὴν οἴκησιν, τὴν ἐνδυμασίαν, τὴν ὑγιεινήν, τὰς κοινωνικὰς ὑποχρεώσεις κλπ.

Ἡ φυσιολογία ἐπιτρέπει νὰ καθορίσωμεν μετ' ἀρκετῆς ἀκριβείας τὸν ἀριθμὸν τῶν ὑπὸ τῶν τροφῶν ἀποδιδομένων θερμίδων ὡς καὶ τὸ ποσὸν τῶν δαπανωμένων θερμίδων, ἔν τε τῇ ἀναπαύσει καὶ τῇ ἐργασίᾳ. Εἶναι αὐτονόητον ὅτι ὑφίσταται ἀπειρία τροφῶν παρεχουσῶν τὰς ἀπαιτουμένας θεωρητικῶς ποσότητας θερμίδων, καίτοι οἱ εἰδικοὶ δὲν συμφωνοῦσιν ἀπολύτως πρὸς ἀλλήλους. Ἐὰν χρησιμοποιήσωμεν τὰ διαπιστούμενα ἀποτελέσματα διὰ τῆς πραγματικότητος συναρτήσει τῆς μεθόδου ἀπολογισμοῦ δαπανῶν, δυνάμεθα νὰ ἐκλέξωμεν μεταξὺ ὅλων τούτων τῶν εἰδῶν διαίτης (διατροφῆς) ἐκεῖνο, ὅπερ ἐμφανίζει τὴν μεγαλυτέραν συχνότητα ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν παρατηρήσεων (ἀπολογισμῶν) καὶ τῆς ἐκλογῆς γενομένης νὰ διατηρηθῇ τὸ γενόμενον παραδεκτὸν διαιτολόγιον καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἐρεύνης. Ἡ μέθοδος αὕτη καλεῖται *προϋπολογισμοῦ-τύπου*. Οὐχ ἧττον καὶ ἄλλως δυνάμεθα νὰ ἐργασθῶμεν, ἐκλέγοντες μεταξὺ ὅλων τῶν διαιτολογίων τὸ ὀλιγώτερον στοιχίζον καὶ παρέχον ἐν ταὐτῷ τὸ ἀπαιτούμενον ἐλάχιστον κατὰ τὴν φυσιολογίαν ποσὸν λευκώματος, ὑδατανθράκων καὶ λιπῶν. Τὸ διαιτολόγιον τοῦτο θὰ μεταβάλληται σταθερῶς, παρέχον τὸ κόστος τοῦ ἀπαιτουμένου ἐλαχίστου συντηρήσεως. Ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι ἡ περιλάλητος μέθοδος τοῦ *ἐλαχίστου συντηρήσεως* (existence minimum). Οὕτω, πρὸς σπουδὴν τῆς καταναλώσεως, ὑπάρχουν αἱ μέθοδοι: τῆς ὁλικῆς καταναλώσεως, τοῦ προϋπολογισμοῦ τύπου καὶ ἡ τοῦ ἐλαχίστου συντηρήσεως, εἰς ἃς προσθετέα καὶ ἡ μέθοδος τῶν *μονογραφιῶν τῶν οἰκογενειῶν* κατὰ τὸν Le Play. Ὅταν ἐρευνῶνται αἱ καταναλώσεις ἐργατικῶν ἢ ἀστικῶν οἰκογενειῶν, εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ ποσότης τῶν τροφῶν θὰ μεταβάλληται ἀναλόγως τῆς συνθέσεως τῆς οἰκογενείας, δηλαδὴ τοῦ ἀριθμοῦ, τοῦ φύλου καὶ τῆς ἡλικίας τῶν ἀτόμων τῶν ἀπαρτιζόντων ταύτην. Ἐπειδὴ δὲ οἰκογένεια ἄνευ τέκνων θὰ ἔχῃ διάφορον κατανάλωσιν ἐν συγκρίσει πρὸς οἰκογένειαν ἐπιβαρυνομένην ὑπὸ πολυαρίθμων τέκνων ἀμφότεραι θὰ καταναλίσκωσι ποσότητας τροφῶν ἐντελῶς διαφόρους καὶ ἡ ἀπογραφὴ τῶν δαπανῶν ἑκατέρας τούτων θὰ ἀγάγῃ εἰς ἀποτελέσματα μὴ δυνάμενα πρακτικῶς νὰ συγκριθῶσι πρὸς ἄλληλα. Παρίσταται ὅθεν ἀνάγκη, ὅπως καταστῶσι δυναταὶ αἱ συγκρίσεις καὶ πρὸς τοῦτο ἐπιβάλλεται ἡ εὕρεσις μονάδος καταναλώσεως, πρὸς ἣν νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθῶσιν αἱ καταναλωθεῖσαι φυσικαὶ ποσότητες καὶ τὰ δαπανηθέντα ἀντιστοίχως ποσά. Ὁ Ernst Engel ἐστήριξε τὰς ἀπόψεις του ἐπὶ τῆς ἀκολούθου θεωρίας. Ἐδέχθη διὰ τύπου τὸ μέτρον νεογεννήτου βρέφους, εἰς ὃν παρέσχε τὴν ἀριθμητικὴν τιμὴν τῆς μονάδος, ὅτε, αὐξανομένου τοῦ βρέφους κατὰ ἡλικίαν, αἱ μονάδες, ἃς διαδοχικῶς παριστᾷ, αὐξάνουσι κατ' ἀριθμόν, $^1/_{10}$ κατ' ἔτος καὶ μέχρι τοῦ 25 ἔτους διὰ τοὺς ἄνδρας καὶ τοῦ 20 διὰ τὰς γυναῖκας. Πρὸς τιμὴν τοῦ πατρὸς τῆς στατιστικῆς Quetelet ἡ ἐπιτευχθεῖσα μονὰς ἐκλήθη Quet. Ὁ Ἀμερικανὸς Μ. Atwater, ἀντιθέτως, παρέχει τὴν μονάδα εἰς ἄν-

Digitized by Google

δρα ἐνήλικον, ὅτε κατὰ τὴν βάσιν ταύτην ἡ κατανομὴ καθ' ἡλικίας εἶναι ἡ κατωτέρω:

Ἀνὴρ			1,00
Γυνὴ			0,8
Παῖς	14—16	ἐτῶν	0,8
Κόρη	14—16	»	0,7
Παῖς	10—13	»	0,6
»	6— 9	»	0,5
»	2— 5	»	0,4
» ἔλαττον τῶν 2 ἐτῶν		»	0,3

Πρακτικῶς τὰ ἐξαγόμενα τῶν τύπων Engel καὶ Atwater εἶναι σχεδὸν τὰ αὐτά. Ἡ ποσότης τῆς καταναλισκομένης τροφῆς ἐν τῇ οἰκογενείᾳ, ὑπὸ προτύπων διαφόρων ἡλικιῶν, ἐκτιμᾶται συνήθως κατὰ τὴν δανικὴν μέθοδον τοῦ Rubin καὶ τὰς ὑποδείξεις τῶν καθηγητῶν Bohr καὶ Rubner.

Αἱ καθ' ἡμέραν καταναλισκόμεναι θερμίδες ὑπὸ ἀρρένων ἡλικίας ἄνω τῶν 18 ἐτῶν ἐκτιμῶνται εἰς 2.843. Κατὰ τὰς ἐρεύνας τοῦ καθηγητοῦ τῆς ἰατρικῆς σχολῆς τοῦ Cornell, δόκτωρος Lusk, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῆς ἀγγλικῆς ἐρεύνης τοῦ 1918, τῆς αἰγυπτιακῆς τοῦ 1920, τοῦ γραφείου ἐργασίας τῆς Βομβάης τοῦ 1921—1922, ἡ ἡμερησία κατανάλωσις θερμίδων δι' ἄνδρα ἐνήλικον εἶναι 3.300. Παρὰ τὰς ὡς ἄνω κλίμακας ὑφίστανται αἱ κλίμακες τοῦ Amsterdam καὶ ἡ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Ἐὰν ἀποβλέψωμεν νῦν εἰς τὰς λοιπὰς δαπάνας, διαπιστοῦμεν ὅτι αἱ δαπάναι ἐνδυμασίας τῆς συζύγου ὑπερβαίνουσι τὰς δαπάνας τοῦ συζύγου, ἐνῷ ἀντιθέτως αἱ δαπάναι διατροφῆς ταύτης εἶναι συνήθως μικρότεραι. Ἡ ἐπιτροπὴ τῶν πολιτικῶν ὑπηρεσιῶν τῆς ἐπαρχίας τῆς Καλιφορνίας διεπίστωσε, τῷ 1921, τὰ ἀκόλουθα.

Ἐνδυμασία	*Ἀπασχόλησις συζύγων*	
Δαπάναι κατὰ μονάδα	*Ἐργάτης*	*Ὑπάλληλος*
Ὁ σύζυγος	1.—	1.—
Ἡ σύζυγος	1.20	1.50
Παῖς 11 ἐτῶν	0.57	0.58
Κόρη 5 ἐτῶν	0.61	0.60
Παῖς 2 ἐτῶν	0.42	0.44

Ὁμοίως εἰς τὸν Καναδᾶν τῷ 1919 διεπιστώθη ὅτι αἱ δαπάναι ἐνδυμασία ἦσαν: ὁ σύζυγος (1), ἡ σύζυγος (1,05), παιδία 7—13 ἐτῶν (0,56), κόρη 7—13 ἐτῶν (0,58), παῖς 4—6 ἐτῶν (0,40). Ἐξυπακούεται ὅτι αὐτούσιοι οἱ ἀριθμοὶ οὗτοι δὲν ἐφαρμόζονται εἰς τοὺς ἐργάτας τῆς Εὐρώπης καὶ κατὰ μείζονα λόγον παρ' ἡμῖν. Ἐπὶ τῇ βάσει ὅθεν τῶν ἀναλισκομένων τροφῶν καὶ τῶν λοιπῶν συλλογικῶν δαπανῶν (ἐνοίκιον, θέρμανσις, φωτισμός, ψυχαγωγία) καταρτίζεται τύπος καταναλώσεως ἀτόμων διὰ κατάρτισιν τῶν τιμαρίθμων. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ποσότης καὶ ποιότης τῶν διαφόρων ἀγαθῶν, ἅτινα εἰσέρχονται ἐν τῷ λογισμῷ τοῦ τιμαρίθμου, πρέπει νὰ μένωσιν ἀναλλοίωτα καὶ ἐπειδὴ διὰ τοῦ χρόνου μεταβάλλεται εἴτε ἡ ποσότης καταναλώσεως παρ' ἑκάστου ἀτόμου, ἐξ οὗ τὰ ληφθέντα στοιχεῖα, εἴτε ἡ ποιότης, εἴτε καὶ ἀμφότερα, διὰ τοῦτο ἐπιβάλλεται ὅπως τὰ στοιχεῖα ταῦτα λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν. Πρὸς τοῦτο, ἐπειδὴ οἱ καταρτιζόμενοι τιμάριθμοι κόστους ζωῆς εἶναι βαρυκεντρικοί, σταθμίζομεν τούτους ὡς ἑξῆς: Ἐὰν p_0 εἶναι ἡ τιμὴ μονάδος ἀγαθοῦ τινος κατὰ τὸ ἔτος βάσεως, q_0 ἡ καταναλισκομένη ποσότης, $\Sigma p_0 q_0$ θὰ εἶναι ἡ ὁλικὴ δαπάνη τῆς καταναλώσεως καὶ $\frac{p_0 q}{\Sigma p_0 q_0}$ τὸ ποσοστὸν τῆς δαπάνης τῆς καταναλώσεως τυχόντος ἀγαθοῦ ὡς πρὸς τὸ σύνολον τῆς δαπάνης. Τὸ ποσοστὸν τοῦτο εἶναι ὁ συντελεστὴς σταθμίσεως ἢ τὸ λεγόμενον βάρος ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς σημασίας ἑκάστου ἀγαθοῦ ἐν τῇ ὁλικῇ καταναλώσει εἰς τὴν μονάδα τοῦ χρόνου. Κατὰ ταῦτα, ὁ βαρυκεντρικὸς τιμάριθμος ἔσται, ἂν p_1 εἶναι ἡ τιμὴ μονάδος καταναλώσεως τυχόντος ἀγαθοῦ κατὰ τὸ ἔτος ν:

$$\Sigma \frac{p_1}{p_0} \cdot \frac{p_0 q_0}{\Sigma p_0 q_0}$$

Ἐὰν ἀντιθέτως χρησιμοποιηθῇ ἡ μέθοδος τῶν συνολικῶν μέσων, τότε, ἐπειδὴ $\Sigma p_0 q_0$ εἶναι ἡ συνολικὴ δαπάνη κατὰ τὸ ἔτος βάσεως, $\Sigma p_1 q_0$ ὁμοίως κατὰ τὸ ἔτος βάσεως συναρτήσει τῶν τιμῶν τοῦ ἔτους ν, $\Sigma p_0 q_1$, ὁμοίως κατὰ τὸ ἔτος ν συναρτήσει τῶν τιμῶν τοῦ ἔτους βάσεως, $\Sigma p_1 q_1$, ὁμοίως κατὰ τὸ ἔτος ν συναρτήσει τῶν τιμῶν τοῦ ἔτους τούτου, ὁ διωρθωμένος τιμάριθμος ἔσται:

$$\sqrt{\frac{\Sigma p_1 q_0}{\Sigma p_0 q_0} \cdot \frac{\Sigma p_1 q_1}{\Sigma p_0 q_1}}$$

ὅστις καὶ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὰς τυχὸν μεταβολὰς ἐν τῇ ποσότητι τῆς καταναλώσεως.

Ἡ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα ἐφαρμογὴ τῶν τιμαρίθμων κόστους ζωῆς, ἥτις ἐγένετο ἀπό τινων ἐτῶν, εἶναι ἡ προσαρμογὴ τῶν ἡμερομισθίων καὶ μισθῶν πρὸς τὸ πραγματικὸν κόστος τῆς ζωῆς. Πρὸ πολλοῦ εἶχε διαπιστωθῆ ὅτι ἡ αὔξησις τοῦ κόστους ζωῆς ὑπενοεῖτο ἐν τῇ πλειονότητι τῶν αἰτημάτων περὶ αὐξήσεως τῶν ἡμερομισθίων, ἅτινα ἑκάστοτε ὑπέβαλλον οἱ ἐργάται, οὐχ ἧττον ὅμως ἀπὸ τοῦ μεγάλου πολέμου καὶ ἐντεῦθεν κατεστάθη σαφεστάτη σχέσις μεταξὺ τῆς καταβολῆς τοῦ κόστους τῆς ζωῆς καὶ τῆς τῶν ἡμερομισθίων. Τῷ 1909 ὁ Ἀδόλφος Braun ὑπεστήριζεν ὅτι ὁ ἐργάτης ἔδει ἀπολύτως νὰ διαφυλάσσεται ἐκ τῶν τροποποιήσεων τῶν τιμῶν καὶ τοῦ ὀνομαστικοῦ του ἡμερομισθίου, τῶν συναφῶν πρὸς ταῦτα κινδύνων βαρυνόντων τὸν ἐργοδότην. Ὁ ἐργάτη θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπολαμβάνῃ ἑνὸς ἐλαχίστου ἡμερομισθίου, οὗτινος τὸ 1/8 θὰ εἶναι σταθερὸν καὶ τὰ 2/8 θὰ μετοβάλλωνται ἐν ἀναλογίᾳ τῶν τροποποιήσεων τῶν τιμῶν τῶν εἰδῶν διατροφῆς ὡς καὶ τῶν εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης. Πλεῖστοι οἰκονομολόγοι, ἐν οἷς καὶ ὁ Irving Ficher ἐκηρύχθησαν ὑπὲρ τῆς προσαρμογῆς των ἡμερομισθίων εἰς τὸ κόστος ζωῆς.

Τὸ πρόβλημα νῦν τῆς ἐπιδράσεως τοῦ κόστους ζωῆς ἐπὶ τοῦ καθορισμοῦ τῶν ἡμερομισθίων δὲν εἶναι αὐτονόητον στατιστικὸν πρόβλημα, ἀλλὰ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς. Οὐχ ἧττον ἀπὸ τοῦ μεγάλου πολέμου ἐγένετο ἀποδεκτὴ ἡ ἄποψις αὕτη, καὶ δὴ εἰς τὰς χώρας ἐκείνας, ὅπου ἐσημειώθη ἡ μεγαλυτέρα καὶ ραγδαιοτέρα ἔκπτωσις τῆς ἀγοραστικῆς ἀξίας τοῦ ἐθνικοῦ τούτων νομίσματος. Ποία ὅμως πρέπει νὰ εἶναι ἡ βάσις τῆς παραδοχῆς τῆς ἀπόψεως ταύτης; Εἰδικῶς εἰς τὴν Ἀγγλίαν καὶ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας, καὶ δὴ εἰς τὴν ἐξορυκτικὴν βιομηχανίαν, τὰ ἡμερομίσθια ὡρίζοντο κατὰ τὴν ἀξίαν τοῦ προϊόντος. Εἰς τὰς χώρας ὅπου ἡ ὕψωσις τοῦ κόστους τῆς ζωῆς ἐπῆλθεν ὡς ἐκ τῆς ἐκπτώσεως τοῦ νομίσματος, προετάθη τελευταίως νὰ ληφθῇ ὡς βάσις προσαρμογῆς ἡ τιμὴ τοῦ χρυσοῦ ἢ νομίσματος χρυσοῦ, ὡς ἦτο τὸ δολλάριον. Τοῦτο προετάθη τῷ 1923 ὑπὸ τῶν Γερμανῶν βιομηχάνων. Ἡ γερμανικὴ ὅμως κυβέρνησις δὲν ἀπεδέχθη τὴν πρότασιν ταύτην, καθ' ἣν τὸ θῖγον τὸν ἐργάτην ἦτο ἡ αὔξησις τοῦ κόστους τῆς ζωῆς. Ἐπὶ πλέον αἱ τιμαὶ τοῦ χρυσοῦ ὑφίσταντο τὴν ἐπίδρασιν ἀσταθμήτων ἢ κερδοσκοπικῶν παραγόντων καὶ συνεπῶς ἀπήρτιζον βάσιν ὅλως ἀσταθῆ, οἱαδήποτε δὲ καὶ ἂν εἶναι ἡ αἰτία τῶν μεταβολῶν τοῦ κόστους τῆς ζωῆς, πρέπει νὰ λαμβάνωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς μεταβολὰς ταύτας ἐν τῷ καθορισμῷ τῶν ὀνομαστικῶν ἡμερομισθίων, ἐξ οὗ καὶ ἡ χρησιμότης τοῦ τιμαρίθμου τοῦ κόστους ζωῆς. Ἡ ἐφαρμογὴ ὅμως τῶν τιμαρίθμων κόστους ζωῆς συνεπάγεται καί τινας δυσκολίας ὅσον ἀφορᾷ τὰς συνθήκας τοῦ ὑπολογισμοῦ τούτων. Εἰς τὰς πλείστας χώρας, καὶ δὴ τὰ μεταπολεμικῶς δημιουργηθέντα κράτη, αἱ ἐπίσημοι στατιστικαὶ ὑπηρεσίαι ἢ εὑρίσκοντο εἰς ἐμβρυώδη κατάστασιν ἢ δὲν ὑπῆρχον κἄν, κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς νομισματικῆς ἐκπτώσεως τούτων, ὥστε νὰ μὴ διαθέτουν οὐδὲν ἐπίσημον μέτρον διὰ τὴν προσαρμογὴν τῶν ἡμερομισθίων πρὸς τὸ κόστος τῆς ζωῆς. Αἱ ὁμάδες τῶν ἐνδιαφερομένων (ἐργοδοτῶν ἀφ' ἑνός, ἐργατῶν ἀφ' ἑτέρου) ἀνέλαβον τὸν ὑπολογισμὸν τιμαρίθμων κόστους ζωῆς, ἀλλ' ὡς εἰκὸς οἱ τιμάριθμοι οὗτοι διέφερον κατὰ πολύ. Κατὰ κανόνα οἱ τιμάριθμοι τῶν ἐργοδοτῶν ἦσαν χαμηλότεροι τῶν τῶν ἐργατῶν. Βραδύτερον, ἀρχῇ γενομένης ἐν Οὐγγαρίᾳ, ἐδημιουργήθησαν μεικταὶ ἐπιτροπαὶ ἐκ δημοσίων ὑπαλλήλων, ἀντιπροσώπων τῶν ἐργατῶν καὶ ἐργοδοτῶν, αἵτινες ἀνεδέχθησαν τὸν ὑπολογισμὸν τῶν σχετικῶν τιμαρίθμων. Ἐὰν νῦν δεχθῶμεν ὅτι διαθέτομεν τιμάριθμον κόστους ζωῆς ἐπιστημονικῶς ἄρτιον καὶ ἐξεικονίζοντα κατὰ τὸ δυνατὸν τὴν πραγματικότητα τῆς πλειονότητος τῆς ἐργατικῆς μάζης, θὰ ἐφαρμόσωμεν τοῦτον διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν ἡμερομισθίων ὡς ἑξῆς: Κατὰ πρῶτον δυνάμεθα, διαρκούσης μεμονωμένης συζητήσεως ἐργατῶν καὶ ἐργοδοτῶν, νὰ καθορίσωμεν τὰ ἡμερομίσθια βάσεως κατὰ ποσοστὸν ἀντιστοιχοῦν πρὸς χρονολογίαν προγενεστέραν, π. χ. πρὸ τοῦ μεγάλου πολέμου, πρὸς τὴν μεταβολὴν τοῦ κόστους ζωῆς μεταξὺ τῆ θεωρουμένης προγενεστέρας ἐποχῆς ὡς πρὸς τὴν ἐποχὴν καθορισμοῦ τῶν ἡμερομισθίων. Δύναται νὰ συμφωνηθῇ τότε ὅτι διὰ μακρὰν περίοδον τὸ ὀνομαστικὸν ἡμερομίσθιον θὰ συνδέεται πρὸς τὸ κόστος ζωῆς διὰ δεδομένου μαθηματικοῦ τύπου. Ἡ μέθοδος αὕτη ἀποτελεῖ τὴν λεγομένην αὐτόματον προσαρμογὴν τῶν ἡμερομισθίων πρὸς τὸ κόστος ζωῆς, ἣν καὶ πάντοτε ἐπιδιώκουσιν οἱ ἐργάται. Οὐχ ἧττον οἱ ἐργοδόται ἀντιδρῶσι κατὰ τῆς παραδοχῆς τοιαύτης μεθόδου, ἥτις ἔχει τὸ μέγα μειονέκτημα νὰ μὴ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὴν γενικὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν καὶ τὴν εἰδικὴν κατάστασιν τῆς ὑπ' ὄψιν βιομηχανίας. Πάντως σπανίως ἐφαρμόζεται ἡ μέθοδος αὕτη. Ἐν Γερμανίᾳ ἀπὸ τοῦ 1923 ἐφηρμόσθη ἡ μεικτὴ μέθοδος, ἤτοι κατόπιν διαπραγματεύσεων ἐργατῶν καὶ ἐργοδοτῶν, γινομένων ἀνὰ 4—8 ἑβδομάδας, καθωρίζετο τὸ ἡμερομίσθιον βάσεως κατὰ τὸ κόστος τῆς ζωῆς καὶ κατὰ τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν· εἶτα κατὰ τὸ διάστημα τῶν διαπραγματεύσεων τὸ ἡμερομίσθιον προσηρμόζετο αὐτομάτως πρὸς τὸ κόστος τῆς ζωῆς κατὰ κανόνα ὡρισμένον. Ἡ προσαρμογὴ δυνατὸν νὰ εἶναι μερικὴ ἢ ὁλική, δηλαδὴ ἡ ὁλότης τῶν ἡμερομισθίων δυνατὸν νὰ καθίσταται ἀνάλογος τοῦ κόστους τῆς ζωῆς ἢ μόνον μέρος αὐτῶν. Τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ πάλιν εἶναι ζήτημα κοινωνικῆς πολιτικῆς. Εἰς τὴν Αὐστρίαν κατέστησαν ἀνάλογον πρὸς τὸ κόστος τῆς ζωῆς μόνον τὸ τμῆμα τοῦ ἡμερομισθίου τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ ἐλάχιστον συντηρήσεως. Οὐχ ἧττον ἡ λύσις αὕτη ἔχει τὸ δυσάρεστον ἀποτέλεσμα ὅτι τὰ πλεονεκτήματα τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν τείνουσι τάχιστα πρὸς τὸ μηδὲν ἐν περιπτώσει ταχείας ὑψώσεως τοῦ κόστους τῆς ζωῆς. Ἡ συνηθέστερον χρησιμοποιουμένη μέθοδος προσαρμογῆς, ἡ καὶ ἁπλουστέρα, εἶναι ἡ ἀκόλουθος: Ἐὰν οἱ τιμάριθμοι κόστους ζωῆς λογίζωνται κατὰ μῆνα, τοῦθ' ὅπερ εἶναι τὸ συνηθέστερον, καὶ οἱ ἐργάται πληρώνωνται καθ' ἑβδομάδα, τὸ ἡμερομίσθιον ὑπολογίζεται δι' ὅλας τὰς γενομένας πληρωμὰς κατὰ τὴν διάρκειαν δεδομένου μηνός, αὐξανομένου τοῦ ἡμερομισθίου βάσεως τοῦ προηγουμένου μηνὸς ἀναλόγως τῆς μεταβολῆς τοῦ κόστους τῆς ζωῆς κατὰ τὸν προηγούμενον μῆνα ὡς πρὸς τὸν προγενέστερον μῆνα. Ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι λίαν ἱκανοποιητική, ὅταν ἡ μεταβολὴ τοῦ κόστους τῆς ζωῆς δὲν εἶναι ταχυτάτη, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Sztum de Sztem προκειμένου περὶ Πολωνίας διὰ τὸ διάστημα 1922—1923. Πρὸς θεραπείαν τοῦ μειονεκτήματος τούτου προὐτάθη, ὅπως τὸ ὀνομαστικὸν ἡμερομίσθιον διαιρῆται εἰς δύο τμήματα: ἡμερομίσθιον βάσεως, προσαρμοζόμενον πρὸς τὸ κόστος ζωῆς κατὰ τὴν περιγραφεῖσαν μέθοδον, καὶ εἰδικὴ ἀποζημίωσις ἐπὶ σκοπῷ συμψηφισμοῦ καὶ ἐξουδετερώσεως τῶν ἀπωλειῶν τοῦ ἡμερομισθίου ὡς ἐκ τῆς ὑψώσεως τοῦ κόστους τῆς ζωῆς κατὰ τὴν προηγουμένην περίοδον. Διὰ τὸν λογισμὸν τῆς ἀποζημιώσεως ταύτης γίνεται δεκτὴ ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὸ κόστος ζωῆς βαίνει αὐξανόμενον (ἢ μειούμενον) κατὰ πρόοδον ἀριθμητικήν, ἤτοι ὁ νόμος τῆς μεταβολῆς τούτου εἶναι γραμμικός. Ὅτε π. χ. τὸ ἡμερομίσθιον τῶν ἐργατῶν καθ' ὅλον τὸν μῆνα Ἰανουάριον ἦτο 100 καὶ τὸ κόστος ζωῆς εἰς τὸ τέλος Ἰανουαρίου 115, τὸ μέσον κόστος τῆς ζωῆς τὸν Ἰανουάριον ἦτο 107.5, ἐξ οὗ ἡ μέση τιμὴ τοῦ πραγματικοῦ ἡμερομισθίου $\frac{100}{107,5}$. Διὰ νὰ ἐξουδετερωθῇ ἡ ὑποτίμησις, θὰ προστεθῇ εἰς τὸ ἡμερομίσθιον βάσεως τοῦ Φεβρουαρίου, ὅπερ θὰ εἶναι 115, ἀποζημίωσις 7.5, ἤτοι τὸ ὁλικὸν ὀνομαστικὸν ἡμερομίσθιον ἔσται 122,5. Ἀλλὰ καὶ ἡ μέθοδος αὕτη δὲν ἐξουδετεροῖ τὴν ὑποτίμησιν τοῦ πραγματικοῦ ἡμερομισθίου. Ὁ λόγος τῆς ὑποτιμήσεως τοῦ πραγματικοῦ ἡμερομισθίου, ὃν ἀφήνουσιν ὑφιστάμενον ὅλαι αἱ μέθοδοι προσαρμογῆς τῶν ἡμερομισθίων πρὸς τὸ κόστος τῆς ζωῆς, εἶναι ἡ ὑστέρησις μεταξὺ τῆς στιγμῆς, πρὸς ἣν ἀναφέρεται τὸ μέτρον τοῦ κόστους τῆς ζωῆς, καὶ τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν ἐφαρμόζεται τὸ μέτρον τοῦτο ἐν τῷ καθορισμῷ τοῦ ὀνομαστικοῦ μισθοῦ. Τὸ ἰδεῶδες θα ἦτο νὰ παραμένῃ τὸ πραγματικὸν ἡμερομίσθιον σταθερόν, τὸ δὲ ὀνομαστικὸν ἡμερομίσθιον νὰ εἶναι ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἀνάλογον τοῦ κόστους τῆς ζωῆς.

Διὰ τοῦ ὅρου πραγματικὸν ἡμερομίσθιον νοεῖται ἡ ἰσχὺς ἣν παρέχει τὸ ὀνομαστικὸν ἡμερομίσθιον, δηλαδὴ τὸ ἡμερομίσθιον ἐκφραζόμενον εἰς νομισματικὰς μονάδας, διὰ τὴν ἀγορὰν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἀναγκαιουσῶν ὑπηρεσιῶν πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἡμερομισθίου καὶ τῆς οἰκογενείας του. Αἱ μεταβολαὶ ἐν τῷ χρόνῳ τοῦ πραγματικοῦ ἡμερομισθίου κατηγορίας ἐργατῶν μετροῦνται συναρτήσει τιμαρίθμων ἡμερομισθίων καὶ τοῦ κόστους τῆς ζωῆς. Ἐφ' ὅσον ὅθεν διαθέτομεν δύο σειρὰς τιμαρίθμων (τιμαρίθμων ἡμερομισθίων, τιμαρίθμων κόστους ζωῆς), ἡ μέτρησις τῶν μεταβολῶν τῶν πραγματικῶν ἡμερομισθίων οὐδεμίαν δυσκολίαν ἐν τῷ χρόνῳ παρουσιάζει. Τὸ αὐτὸ θὰ συμβαίνῃ προκειμένου περὶ διεθνῶν συγκρίσεων. Οὐχ ἧττον τοῦτο παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἀπὸ οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀπόψεως τεράστιον. Κατὰ τὴν μέθοδον τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπουργείου Ἐργασίας αἱ τοιαῦται συγκρίσεις ἀποτελοῦνται ὡς ἑξῆς: Ἐὰν τὰ ὡρομίσθια ἐργατῶν τῆς αὐτῆς κατηγορίας ἐν μὲν τῇ χώρᾳ Α εἶναι ω_1, ἐν δὲ τῇ χώρᾳ Β ω_2, τὸ κόστος τῆς ζωῆς ἐν τῇ χώρᾳ Α K_1, ἐν τῇ χώρᾳ Β K_2 ἐν σχέσει πρὸς τὴν αὐτὴν βάσιν, π. χ. τὸ ἔτος 1914, τὸ ὡρομίσθιον ω_1 κατὰ τὸ ἔτος ν θὰ ἔχῃ ἀγοραστικὴν ἀξίαν ὡρομισθίου $\frac{\omega_1}{K_1}$ τοῦ 1914, ὁμοίως ἐν τῇ χώρᾳ Β θὰ εἶναι $\frac{\omega_2}{K_2}$. Ἐὰν νῦν τὸ κόστος τῆς ζωῆς κατὰ τὸ 1914 ἐν τῇ χώρᾳ Α ἦτο κατὰ δ % μεῖζον τοῦ τῆς χώρας Β ἡ πραγματικὴ ἀγοραστικὴ ἀξία τοῦ ὡρομισθίου θὰ ἦτο, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἰσοτιμίας 1914 τῶν δύο χωρῶν $\left(\frac{\omega_1}{K_2} = \varepsilon\right.$ νομισματικαὶ μονάδες χώρας Α ἔτους 1914 = Ε νομ. μονάδες ἐπὶ τῇ ἰσοτιμίᾳ χώρας Β κατὰ τὸ ἔτος 1914$\left.\right)$, $\frac{E\ 100}{\delta}$, καὶ ἐπειδὴ νῦν κατὰ τὸν θεωρούμενον μῆνα τοῦ ν ἔτους τὸ κόστος ζωῆς ἐν τῇ χώρᾳ Β εἶναι K_2, τὸ ποσὸν $\frac{E.\ 100}{\delta}$ τοῦ 1914 ἀντιστοιχεῖ πρὸς $\frac{E.\ 100\ K_2}{\delta}$ τοῦ ν ἔτους.

Digitized by Google

Ὅθεν ὁ λόγος μεταξὺ τῶν πραγματικῶν ἡμερομισθίων τῶν θεωρηθεισῶν ὁμάδων ἐργατῶν μεταξὺ τῶν χωρῶν Α καὶ Β εἶναι

$$\omega_2 : \frac{E.K_2.\ 100}{\delta}$$

Ἡ μέθοδος αὕτη οὐχ ἧττον ἐγκατελείφθη βραδύτερον, καθ' ὅσον οἱ τιμάριθμοι κόστους ζωῆς τῶν διαφόρων χωρῶν δὲν ἦσαν ὁμογενεῖς, ἐφ' ὅσον ἄλλως τε τὰ διάφορα ἀγαθά, ἅτινα κατηναλίσκοντο εἰς ταύτας, ἐποίκιλλον ἀπὸ χώρας εἰς χώραν κατὰ ποιότητας καὶ ποσότητας. Τὸ Διεθνὲς Γραφεῖον Ἐργασίας προσεπάθησε νὰ ὑπερνικήσῃ τὴν δυσκολίαν, λαμβάνον πρῶτον ὑπ' ὄψιν τὰ εἴδη θερμάνσεως, φωτισμοῦ, ἐνδυμασίας, ἐπιπλώσεως κλπ., καὶ ἐπειδὴ ἡ κατανάλωσις ἦτο διάφορος ἀνὰ τὰς διαφόρους χώρας, ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὸν μικρὸν ἀριθμὸν εἰδῶν διατροφῆς, ἀποτελούντων εἰς τὰς ὑπ' ὄψιν χώρας δαπάνην σημαντικὴν διὰ τὰς ἐργατικὰς οἰκογενείας. Εἶτα, ἀφοῦ ἐσημείωσεν ὅτι αἱ ὑπ' ὄψιν χῶραι ἐσχημάτιζον ἀριθμόν τινα ὁμάδων, εἰς ἃς ἡ κατανάλωσις ἦτο περίπου ἡ αὐτή, συνέθεσεν 6 πίνακας εἰδῶν διατροφῆς, κληθέντας «κάνιστρα προμηθειῶν». Οἱ πίνακες οὗτοι ἀνεφέροντο εἰς τὰς Σκανδιναυϊκὰς χώρας, τὴν Ὁλλανδίαν, τὴν Μεγάλην Βρεττανίαν, τὴν Γαλλίαν, τὸ Βέλγιον, τὰς χώρας τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, τῆς Μεσημβρινῆς Εὐρώπης (Ἰταλία καὶ Πορτογαλία) καὶ τὰς χώρας τῶν ἄπω θαλασσῶν.

Ἡ σύνθεσις τῶν πινάκων εἶναι ἡ ἀκόλουθος:

Εἴδη	Μονάδες	Ἀγγλία	Γαλλία καὶ Βέλγιον	Μεσημβρινὴ Εὐρώπη	Κεντρικὴ Εὐρώπη	Σκανδιναυικαὶ χῶραι	Ἄπω Ἀνατολὴ
Ἄρτος	Κιλὰ	2.10	4.50	2.50	3.50	1.64	1.50
Ἄλευρον	»	1.25	0.25	1.—	0.30	1.43	1.—
Βούτυρον	»	0.17	0.24	0.10	0.08	0.22	0.20
Μαργαρίνη	»	0.05	0.08	0.05	0.12	0.15	0.06
Βόειον κρέας	»	0.50	0.50	0.40	0.22	0.21	0.70
Ἀμνοῦ κρέας	»	0.20	—	0.10	—	0.025	0.115
Λαρδίον	»	0.12	0.20	0.12	0.11	0.21	0.10
Γεώμηλα	»	1.50	3.—	0.75	5.20	2.30	2.00
Ζάχαρις	»	0.60	0.35	0.18	0.25	0.63	0.40
Καφὲς	»	0.01	0.20	0.06	0.20	0.13	0.105
Τέϊον	»	0.10	—	—	—	—	0.03
Τυρὸς	»	0.08	0.10	0.10	0.13	3.10	0.10
Ὠὰ	Ἀριθμὸς	2.75	3.00	3.00	0.75	3.30	4.50
Γάλα	Λίτρα	1.20	1.70	1.50	2.10	6.40	1.86
Ὄρυζα	Κιλὰ	0.135	0.06	0.50	0.40	0.23	0.09

Τῇ βοηθείᾳ τῶν στατιστικῶν τῶν τιμῶν ὑπολογίζεται πρῶτον τὸ κόστος ἑκάστου πίνακος, εἶτα ὁ ἀριθμὸς τῶν πινάκων, ὃν ἐπιτρέπει νὰ ἀγοράσῃ τὸ ὀνομαστικὸν ἡμερομίσθιον τῆς θεωρουμένης κατηγορίας ἐργατῶν. Ὁ λόγος τῶν δύο τούτων ἀριθμῶν εἶναι ὁ τιμάριθμος τοῦ πραγματικοῦ ἡμερομισθίου, καὶ ὁ μέσος τῶν εὑρεθέντων δεικτῶν δι' ἑκάστην πόλιν, δεχόμενος διαδοχικῶς τοὺς διαφόρους πίνακας, παρέχει τὸν ὁριστικὸν τιμάριθμον. Οἱ οὕτωσὶ καθοριζόμενοι τιμάριθμοι εἶναι διεθνεῖς μόνον ὑπὸ ἔποψιν στατιστικὴν ἡμερομισθίων καὶ τιμῶν, ἀλλὰ καὶ συντελεστῶν καταναλώσεως ἀποδιδομένων εἰς τὰ εἴδη διατροφῆς, ἅτινα ὑπεισέρχονται εἰς τοὺς προϋπολογισμούς.

Ἡ πρώτη μελέτη πρὸς ἐξεύρεσιν τῶν συντελεστῶν μετρήσεως τῶν αὐξομειώσεων τῆς στάθμης συντηρήσεως, τῆς καὶ ἀκριβείας ζωῆς, ἐπεχειρήθη τῷ 1923—1924 ὑπὸ τοῦ προϊσταμένου τοῦ τμήματος μελετῶν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης Ν. Πράτσικα, ἐπαναληφθεῖσα βραδύτερον τῷ 1926—1927. Ἡ πρώτη ἔρευνα ἀναφέρεται εἰς δαπάνας 17 οἰκογενειῶν διαμενουσῶν εἰς Ἀθήνας καὶ ὧν ἡ σύνδεσις κατὰ τὰ ἔτη 1914 καὶ 1923—1924 ἦτο ἡ ἀκόλουθος:

Ἡλικία	Ἄρρεν.	Θήλει	Σύνολον	Ἔτη
1 - 12 ἐτῶν	11	5	16	Ἔτος 1914
13 καὶ ἄνω	31	26	57	» 1914
Σύνολον...	42	31	73	
1—12 ἐτῶν	6	5	11	Ἔτος 1923-1924
13 καὶ ἄνω	37	28	65	» 1923-1924
Σύνολον...	43	33	76	

Ἤτοι μένει κατ' οἰκογένειαν σύνθεσις 4,4 ἄτομα περίπου. Ἡ κατὰ ἐτήσιον εἰσόδημα καὶ ἀντιστοίχους δαπάνας κατανομὴ τῶν 17 οἰκογενειῶν εἶχε διὰ τὸ ἔτος 1914 ὡς ἑξῆς:

Μέσον ἐτήσιον εἰσόδημα	2 000 ἕως 2.500	2.501 ἕως 3.000	3.001 ἕως 5.00	Σύνολον
Ἀριθμὸς οἰκογενειῶν	4	8	5	17
Ἄτομα.....	27	30	16	73
Μέσος ἀριθμὸς τῶν μονάδων καταναλώσεως κατὰ οἰκογένειαν........	6.7	3.7	3.24	4.4

Αἱ συνολικαὶ δαπάναι τῶν 17 οἰκογενειῶν ἀνέρχονται διὰ τὸ ἔτος 1914 εἰς 52.500 δρ., ἤτοι μηνιαίως κατὰ οἰκογένειαν εἰς 260 δρ. Ἡ ἀναλογία τῶν κατὰ μέρος δαπανῶν ἦτο:

Διὰ τροφὴν	54 %	τοῦ συνόλου
Δι' ἐνδυμασίαν	11 »	» »
Διὰ διάφορα	19 »	» »
Διὰ κατοικίαν	16 »	» »
	100 %	

Διὰ τὸ ἔτος 1923—1924 αἱ συνολικαὶ δαπάναι ἦσαν 635.000 ἐτησίως, ἤτοι κατὰ μέσον ὅρον μηνιαίως καὶ κατὰ οἰκογένειαν δρ. 3.112 περίπου. Τὸ σύνολον τῶν δαπανῶν τούτων κατενέμετο ὡς ἑξῆς:

Διατροφὴ	57 %	τοῦ συνόλου
Ἐνδυμασία	17 »	» »
Διάφορα	20 »	» »
Κατοικία	6 »	» »
	100 %	

Ἡ ἔρευνα αὕτη ὑπῆρξεν ἀτελής. Ἡ δευτέρα ἔρευνα, διενεργηθεῖσα μεταξὺ τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ὑπαλλήλων τῶν σιδηροδρομικῶν ἑταιρειῶν, ἐμποροϋπαλλήλων καὶ ἐργατῶν τῆς ὁμοσπονδίας ἠλεκτρισμοῦ, μεταφορῶν, κινήσεως καὶ φωταερίου, ἐπέτυχε περισσότερον τῆς πρώτης. Οὕτω ἡ κατανομὴ τῶν εἰσοδημάτων τῶν 55 οἰκογενειῶν καὶ ἡ δημογραφικὴ τούτων σύνθεσις ἦτο:

Εἰσόδημα	Ἀριθμὸς οἰκογενειῶν	Μέλη: Ἐνήλικα ἄρρεν.	Μέλη: Ἐνήλικα θήλ.	Μέλη: Ἀνήλικα ἄρρεν.	Μέλη: Ἀνήλικα θήλ.	Μέσος ὅρος
1.500 - 3.500	38	44	46	63	74	5.9
3.501 - 5.000	14	19	21	17	23	5.7
5.001 - 6.500	1	2	2	—	—	6.—
6.501 —.8000	—	—	—	—	—	—
8.001—	2	2	5	3	4	7.—
	55	67	74	85	101	5.9—6

Αἱ ἀναλογίαι εἰσοδήματος καταναλώσεως εἰδῶν διατροφῆς κατὰ μῆνα δίδονται ὑπὸ τοῦ κάτωθι πίνακος διὰ τυπικὴν μέσην μονάδα οἰκογενείας (ἄτομα 6):

Εἴδη καταναλώσεως	Εἰσόδημα 1.500—3.000	Εἰσόδημα 3.501—5.000	Εἰσόδημα 5.001—6.500	Εἰσόδημα 8.000 καὶ ἄνω	Γενικὸς μέσος ὅρος καταναλώσεως κατὰ οἰκογένειαν
Ἄρτος α' ποιότητος	39.5	30.75	80	70	39.5
Ἄρτος β' ποιότητος	36	37.75	—	—	34.5
Ζυμαρικὰ	4.5	5.75	8	5	5
Κρέας ἐν γένει	7.75	10.75	12	15	8.75
Ἰχθύες ἐν γένει	3.75	5.5	8	12	4.5
Βακαλάος	1.25	2	4	—	1.5
Ἁλίπαστα ἐν γένει	0.75	0.70	2	1	0.75
Ὄσπρια ἐν γένει	6.75	6.25	6	3	6.5
Γεώμηλα	6.5	10	4	18	7.75
Λαχανικὰ νωπὰ	14.5	13.25	16	24	14.5
Ὠὰ τεμάχια	26	34	80	64	30
Γάλα	13	18.25	14	27	15
Βούτυρον	1.25	1.75	2	3.5	1.5
Τυρὸς ἐν γένει	2.25	2.25	6	7.5	2.5
Ὄρυζα	3.50	3.50	4	4	3.5
Καφὲς	0.75	1 25	2	1.5	0.75
Ζάχαρις	4.75	6.75	8	7.5	5.5
Ἔλαιον	6	8.25	8	7.5	6.75
Ἐλαῖαι	1.25	1.50	4	1.5	1. 5
Ὀπωρικὰ ἐν γένει	9.5	9.25	12	13	9.25
Οἶνος	10.5	17	24	12	12.5

Ἡ ἄνω ἔρευνα ἐμφανίζει ἔκτυπον τὴν ἰδιότητα τῆς παρ' ἡμῖν καταναλώσεως μεγάλης ποσότητος ἄρτου, ἀνεξαρτήτως τοῦ εἰσοδήματος, καὶ ἐπὶ πλέον ὅτι ἡ δίαιτα βελτιοῦται αὐξανομένου τοῦ εἰσοδήματος.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἔρευναν τοῦ Ν. Πράτσικα διεπιστώθη ὅτι αἱ ὡς ἄνω τροφαὶ παρέχουν εἰς τὸ τυπικὸν ἄτομον μηνιαίως:

Λευκώματα	2.916 γρ.
Λίπη	1.750 γρ.
Ὑδατάνθρακας	12.555 γρ.
Θερμίδας	81.460 γρ.

ἀντὶ τῶν ὑπὸ τῆς φυσιολογίας συνήθως ἀπαιτουμένων ὡς κάτωθι δι' ἐργάτην ἐνήλικον βάρους 70 κιλ., ἤτοι:

Λευκώματα	3.000 γρ.
Λίπη	1.800 γρ.
Ὑδατάνθρακες	15.000 γρ.
Θερμίδες	90.000 ὡς ἔγγιστα

Διὰ τὴν μεγάλην ὅμως μᾶζαν τῶν παρατηρήσεων οἱ ἀριθμοὶ τῆς ἐρεύνης εἶναι ἔτι μικρότεροι τῶν θεωρητικῶν, τοῦθ' ὅπερ καθιστᾷ ἔκτυπον τὴν ὑφισταμένη ἐλαττωματικὴν θρέψιν τοῦ μείζονος μέρους τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν φωτισμὸν καὶ θέρμανσιν, ἡ μέση κατανάλωσις τῆς τυπικῆς οἰκογενείας δίδεται ὑπὸ τοῦ κάτωθι πίνακος:

Ἄνθρακες	38,5
Καυσόξυλα	32,75
Πετρέλαιον	4,75
Οἰνόπνευμα	2,75
Ἠλεκτρικὸν ρεῦμα	1,20 κιλ.
Φωταέριον	4 τ. μ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐξεύρεσιν τῶν μονάδων καταναλώσεως τῶν ἐνδυμασιῶν, αἱ συναντηθεῖσαι δυσκολίαι ὑπῆρξαν ἀρκετὰ μεγάλαι· οὐχ ἧττον αὗται ὑπερενικήθησαν, καταρτισθέντος σχετικοῦ πίνακος δι' 21 οἰκογενείας ἐκ τῶν 55 τῆς ἐρεύνης. Ἐκ τοῦ πίνακος καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀναγωγῆς τῆς ἑξαμελοῦς τυπικῆς οἰκογενείας εἰς ἰσοδύναμον τοιαύτην 1 ἄρρενος ἐνηλίκου κατηρτίσθη ὁ ἑπόμενος συγκριτικὸς πίναξ τῆς πορείας τῆς καταναλώσεως ὑπὸ ἔποψιν ἐνδυμασίας. Οὕτω:

Ἐνήλικα ἄρενα	1
Ἐνήλικα θήλεα	0,52
Ἀνήλικα ἐν γένει	0,21

Δευτέρα χρονολογικῶς ἐργασία, καίπερ φύσεως μερικῆς, ὡς ἀφορῶσα ἰδίαν ὅλως κατηγορίαν τοῦ ἄρρενος πληθυσμοῦ, εἶναι ἡ ὑπὸ τῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ ναυτικοῦ ἐπιχειρηθεῖσα τῷ 1928, προκειμένου νὰ καθορισθῇ ἡ θρεπτικὴ ἱκανότης τῆς εἰς τοὺς ναύτας τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ παρεχομένης τροφῆς. Οὕτως ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐρεύνης ταύτης, ἀναφερομένης εἰς χρονικὴν περίοδον ἐτησίαν, καθωρίσθησαν τὰ ἑξῆς:

Μέσος ὅρος	ἡμερησίως	παρεχομένων	θερμίδων	4340,7	
»	»	»	» λευκώματος	159,8	γρμ.
»	»	»	» λίπους	128,5	»
»	»	»	» ὑδατανθράκων	607,2	»

Δηλαδή, ἡ ποσότης τοῦ λευκώματος εἶναι 0,598 μείζων τῆς κανονικῆς, τοῦ λίπους ὁμοίως 1,14, τῶν ὑδατανθράκων ὁμοίως 0,214. Ἡ πλουσία σχετικῶς αὕτη τροφὴ δικαιολογεῖται ὡς ἐκ τῆς κουραστικῆς ἐργασίας τῶν πληρωμάτων τοῦ στόλου, ἀποτέλεσμα δὲ ταύτης, ἐκτὸς ἄλλων εἰδικῶν παραγόντων ἰδιογενῶν ἐν τῷ πολεμικῷ ναυτικῷ, εἶναι ἡ μικρὰ νοσηρότης τῶν πληρωμάτων, μόλις προσεγγίζουσα τὸ 5,5—6 % τοῦ συνόλου αὐτῶν.

Παρομοία ἔρευνα ταυτοχρόνως ἐπιχειρηθεῖσα ὑπὸ τῆς ἐπιμελητείας τοῦ στρατοῦ (ἀντισυνταγματάρχης Ἰατρίδης) ἔδωκε τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα:

Μέσος ὅρος	ἡμερησίως	παρεχομένων	θερμίδων	3438
»	»	»	» λευκώματος	100
»	»	»	» λίπους	58
»	»	»	» ὑδατανθράκων	604

Ἤτοι ἐν τῇ διατροφῇ τοῦ στρατιώτου, ἀντιθέτως πρὸς τὴν τοῦ ναύτου, ἔχομεν μᾶλλον ἔλλειμμα ἐκ λευκωμάτων καὶ λιπῶν, πλεοναζουσῶν τῶν θερμίδων καὶ ὑδατανθράκων. Δύναται ὅθεν νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ τροφὴ τοῦ ναύτου, πλουσιωτέρα οὖσα εἰς ἀπαιτούμενα θρεπτικὰ στοιχεῖα, ἀνταποκρίνεται κάλλιον πρὸς τὴν ἀνάγκην διατροφῆς τούτου. Ἡ νεωτάτη ὑπάρχουσα ἔρευνα εἶναι ἡ ἐπιχειρηθεῖσα ὑπὸ τῆς γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῷ 1930 (1 Ἰανουαρίου—31 Δεκεμβρίου 1930), ἥτις ἀναφέρεται εἰς τὸ σύνολον δαπανῶν 509 οἰκογενειῶν, ἀντιπροσωπευουσῶν ἁπάσας τὰς ἐπαγγελματικὰς καὶ ἐργατικὰς τάξεις ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος σχεδόν, καθ' ὅσον αὗται εἶχον ἐκλεγῆ μεταξὺ τοιούτων κατοικουσῶν εἰς 28 πόλεις, ἐξ ὧν 3 πληθυσμοῦ ἄνω τῶν 230.000 κατοίκων, 21 πληθυσμοῦ 10—60 χιλ., καὶ 4 πληθυσμοῦ ἄνω τῶν 5 χιλ. Κατὰ τὰ πορίσματα τῆς γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας ἡ μέση σύνθεσις τῶν ὡς εἴρηται οἰκογενειῶν εἶναι 6 2 ἄτομα, ἐξ ὧν ἐνήλικα ἄρρενα 1,1 θήλεα 1,3, ἀνήλικα ἄρρενα 1,9 καὶ ἀνήλικα θήλεα 1,9. Ἡ ἔρευνα αὕτη περιλαμβάνει μέσην σύνθεσιν κατὰ πολὺ μείζονα τῆς ὑπὸ τῆς ἐρεύνης τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης διαπιστωθείσης τῷ 192 — 1923, προσεγγίζει δὲ κατὰ πολὺ τ πορ σ μα ἡ δευτέρας ταύτης ἐρεύνης τοῦ 192—1927. Ὑπ' ἔποψιν εἰσοδημάτων αἱ ὡς ἄνω οἰκογένειαι κατανέμονται ὡς ἑξῆς:

Εἰσόδημα	Ἀριθμὸς οἰκογενειῶν	%
Μέχρι 1.500	83	17.55
1 501 - 2.500	242	51.16
2.501 - 3.500	81	17.13
3.501—4.500	38	8.03
4.500—	29	6.13
	473	100

Τὸ διάμεσον εἰσόδημα εἶναι μόλις 2.137, ἤτοι τὰ 50 % τῶν παρατηρήσεων, ὅ ἐστιν ὁ ἥμισυς ἀριθμὸς τῶν οἰκογενειῶν 237 τῆς ἐρεύνης ἔχει εἰσόδημα ἔλαττον ἢ τὸ πολὺ ἴσον πρὸς 2.137 δρ. μηνιαίως. Τὸ μέσον εἰσόδημα τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω κατανομῆς εἶναι 2.340 μηνιαίως. Ὑπὸ ἔποψιν κατανομῆς κατὰ εἶδος δαπανῶν τῶν ἐξόδων ἑλληνικῆς ἐργατικῆς οἰκογενείας ἔχομεν τὸν ἀκόλουθον πίνακα:

Διατροφὴ	57,51 %
Ἐνοίκιον	9,87
Ἱματισμὸς	12,63
Φωτισμὸς—θέρμανσις	7,39
Διάφορα	12,60
	100,—

Digitized by Google

Ἀτυχῶς ἡ ὡς εἴρηται ἔρευνα δὲν ἔχει περατωθῆ πλήρως καὶ συνεπῶς δὲν δυνάμεθα νὰ παραθέσωμεν τὰ πορίσματα ταύτης, ἅτινα καθιστῶσιν ἐκτύπους τοὺς ὅρους τῆς ζωῆς τῶν ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν συναρτήσει τοῦ εἰσοδήματος τούτων. Πάντως διαπιστοῦται καὶ παρ' ἡμῖν ἡ ἀπόλυτος ἰσχὺς τοῦ νόμου τοῦ Ernst Engel ἐπὶ τῆς σχέσεως τῆς συνδεούσης τὸ ποσοστὸν τῆς δαπάνης διατροφῆς πρὸς τὸ ὁλικὸν εἰσόδημα, ὅταν τὸ τελευταῖον τοῦτο μεταβάλλεται κατὰ τὴν μίαν ἢ ἄλλην ἔννοιαν (αὐξάνεται ἢ ἐλαττοῦται). Πάντως, ἂν στηριχθῶμεν ἐπὶ τῶν δεδομένων τῶν ἐρευνῶν τῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας καὶ συγκρίνωμεν τὰς δαπάνας τῆς ἡμετέρας ἐργατικῆς οἰκογενείας πρὸς τὰς δαπάνας ξένων τοιούτων οἰκογενειῶν, ἔχομεν τὰ ἑξῆς:

Χῶραι	*Εἰσόδημα*	*Δαπάναι διατροφῆς*	*Λοιπαὶ ἀνάγκαι*	*Ἔτος*
Ἑλλάς....	;	57.51 %	42.49 %	1930
Ἀγγλία...	160 σελ. καὶ ἄνω	57 10 %	42 90 %	1904
Γερμανία.	150 σελίνια	57.70 %	42.30 %	1905
Γαλλία...	130 σελίνια	57.90 %	42.10 %	1914
Βέλγιον..	160 σελ. καὶ ἄνω	57.— %	43.— %	1910

Ἡ ἄνω ἁπλῆ σύγκρισις πείθει ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἑλληνικῆς ἐρεύνης ὅσον ἀφορᾷ τὰς δαπάνας διατροφῆς τῆς ἑλληνικῆς ἐργατικῆς οἰκογενείας ὑπολείπονται κατὰ πολὺ τῶν πραγματικῶν, διότι ἔρχονται εἰς πλήρη ἀντίφασιν πρὸς τὸ κῦρος τοῦ νόμου τοῦ Engel, καθ' ὃν ἐλαττουμένου τοῦ εἰσοδήματος αὐξάνει τὸ ποσοστὸν τὸ διατιθέμενον διὰ τὴν διατροφήν, δεδομένου ὅτι τῶν καθαρῶς ἐργατικῶν οἰκογενειῶν τὸ εἰσόδημα εἶναι λίαν χαμηλόν. Διὰ τὰ μικρὰ εἰσοδήματα τὸ ὡς ἄνω ποσοστὸν εἶναι:

Ἀγγλία	67,3 %
Γερμανία	68,7 %
Γαλλία	67,2 %
Βέλγιον	66,1 %

Τὸ ἀναληθὲς τῶν ἐξαγομένων ἀποδοτέον εἰς τὴν ἀναγραφὴν δαπανῶν διατροφῆς μειζόνων τῶν πραγματικῶν, ἐκ τῆς κακῶς ἐννοουμένης ἑλληνικῆς φιλοτιμίας, μήπως ἡ πραγματικὴ κατάστασις διατροφῆς τῶν ἀναγραφεισῶν οἰκογενειῶν περιέλθῃ εἰς τὴν δημοσιότητα. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἡμερομίσθια, διὰ ταῦτα ἄχρι τοῦδε οὐδὲν στοιχεῖον ὑφίστατο. Τὸ ἀνώτατον οἰκονομικὸν συμβούλιον ἀναγνωρίζον τὴν χρησιμότητα τῆς ὑπάρξεως τιμαρίθμων ἡμερομισθίων, κατήρτισε, κατόπιν εἰδικῆς πολυμόχθου ἐρεύνης, τὸ κόστος διὰ τὰ ἔτη 1928, 1929, 1930, 1931, 1932 μὲ βάσιν τὸ ἔτος 1914. Οἱ τιμάριθμοι ἡμερομισθίων κατὰ κλάδους παρέχονται ὑπὸ τοῦ κάτωθι πίνακος:

Κατηγορία ἐργατῶν	*Τιμάριθμος ἡμερομισθίων*			
	1914	*1928*	*1930*	*1932*
Μεταλλουργίας-Μηχανουργίας	100	1.728	1.753	1.700
Κλωστοϋφαντουργίας	100	1.588	1.728	1.709
Οἰκοδομῶν	100	1.677	1.793	1.909
Ξύλου	100	1.627	1.570	1.400
Χάρτου	100	1.872	1.841	1.687
Ἱματισμοῦ	100	1.750	2.000	2 000
Χημικῶν προϊόντων	100	1.809	1.938	1.919
Δέρματος	100	1.626	1.355	1.692
Διατροφῆς	100	2.038	2.050	2.290

Πρὸς σύγκρισιν δυνάμεθα νὰ παραθέσωμεν τὸν τιμάριθμον κόστους ζωῆς τῆς γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας διὰ τὰ ἔτη 1928, 1930, 1932.

Κατηγορίαι ἐργατῶν	*1 9 2 8*		*1 9 3 0*		*1 9 3 2*
	Τιμάριθμος ἡμερομισθίου	*Τιμάριθμος ζωῆς*	*Τιμάριθμος ἡμερομισθίου*	*Τιμάριθμος ζωῆς*	*Τιμάριθμος ἡμερομισθίου*
Μεταλλουργίας—Μηχανουργίας....	1.728	1.868	1.753	1.682	1.700
Κλωστοϋφαντουργίας..........	1.588	1.868	1.728	1.682	1.709
Οἰκοδομῶν	1.677	1.868	1.793	1.682	1.909
Ξύλου	1.627	1.868	1.570	1.682	1.400
Χάρτου	1.872	1.868	1.841	1.682	1.687
Ἱματισμοῦ	1.750	1.868	2.000	1.682	2.000
Χημικῶν προϊόντων	1.809	1.868	1.938	1.682	1.949
Δέρματος	1.626	1.868	1.355	1.682	1.692
Διατροφῆς	2.038	1.868	2.050	1.682	2.290

Ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ὡς ἄνω πίνακος φαίνεται ποῖαι κατηγορίαι ἡμερομισθίων ἠκολούθησαν τὰς μεταβολὰς τοῦ κόστους ζωῆς. Ἐξυπακούεται ὅτι καὶ ἄλλως δύνανται νὰ εὑρεθῶσι τὰ πραγματικὰ ἡμερομίσθια, ὡς ἑξῆς: Ἐπειδὴ ἡ ἀγοραστικὴ V (ἢ ἐσωτερικὴ) ἀξία τοῦ νομίσματος συνδέεται πρὸς τὸν τιμάριθμον T διὰ τῆς σχέσεως $V = \frac{100}{T}$, ἀνάγομεν τὰ ὀνομαστικὰ ἡμερομίσθια τοῦ ἔτους ν, διὰ διαιρέσεως διὰ τοῦ ἀντιστοίχου τιμαρίθμου, εἰς πραγματικὰ ἡμερομίσθια ἔτους βάσεως. Ἡ σύγκρισις τῶν ἀναχθέντων ἡμερομισθίων πρὸς τὰ τῆς βάσεως θὰ παράσχῃ ἡμῖν πραγματικὴν ἰδέαν πρὸς τὴν ἐπελθοῦσαν αὔξησιν ἢ μείωσιν τῶν ἡμερομισθίων καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐπελθοῦσαν μείωσιν τῆς ἀγοραστικῆς ἱκανότητος τῆς δραχμῆς. Διὰ τὴν συμμετοχὴν τοῦ Ἕλληνος εἰς τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ πρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι τὸ χαμηλὸν τῶν ἡμερομισθίων δὲν ἐπιτρέπει εἰς τοῦτον νὰ ἀπολαμβάνῃ ταῦτα εἰς ἣν ἔκτασιν ὁ συνάδελφος τούτου ἐργάτης τῆς Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης, ἂν δὲ ἐξαιρέσῃ τις τὴν διατροφήν, ἥτις ποιοτικῶς καὶ ποσοτικῶς εἶναι καλυτέρα τῆς προπολεμικῆς, ὁ Ἕλλην ἐργάτης στερεῖται τῆς ὑγιεινῆς καὶ ἀνέτου οἰκήσεως, τῆς πραγματικῆς ψυχαγωγίας καὶ ὅλων ἐκείνων ἅτινα χαρακτηρίζουσι τὸν σύγχρονον πολιτισμόν. Αἱ ἐλλείψεις αὗται δέον ν' ἀποδοθῶσιν οὐχὶ μόνον εἰς τὸ χαμηλὸν τοῦτο ἡμερομίσθιον ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς ἐργάτας ἄλλων χωρῶν, ἀλλ' ἰδίως εἰς τὸ ἀδιαπαιδαγώγητον τούτων, δεδομένου ὅτι μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν πλήρους ἢ ὄχι τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, οὐδόλως οὗτος ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν καλυτέρευσιν τῆς πνευματικῆς του καταρτίσεως καὶ συνεπῶς οὐδόλως αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην τῆς διὰ τούτων ἐπεκτάσεως τῶν ἀγαθῶν τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ. Κ. Α. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. «Δελτίον στατιστικῆς τῶν μέσων τιμῶν τῶν κυριωτέρων εἰδῶν καταναλώσεως» (Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας, 1912—1914 ἐτησίως, 1915 κ. ἑ. τριμηνιαίως).— *Πράτσικας Ν. Π.*, «Στατιστικαὶ ἔρευναι περὶ τῆς ἀκριβείας τοῦ βίου ἐν Ἀθήναις» (Ἀθῆναι 1914 καὶ 1927).— «Πορίσματα τῆς κυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς περὶ βελτιώσεως τῶν συνθηκῶν τοῦ βίου» (Ἀθῆναι 1919, ἐπίσ. ἔκδ.).— *Ζάννος Ἀρ.*, «Δύο μελέται περὶ τῆς ὑγιεινοτέρας διατροφῆς καὶ τῆς αὐταρκείας τῶν Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι 1932).— «Ἡ φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις εἰδῶν τινων πρώτης ἀνάγκης» (Ἀθῆναι 1933, ἔκδ. Ἀνωτ. Οἰκον. Συμβουλίου).— «Ἔρευναι ἐπὶ τῆς ἀκριβείας τῆς ζωῆς» (Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας, Ἀθῆναι 1933).— *Ἰωακείμογλου Γ.* καὶ *Γιαννούσης Σ.*, «Περὶ τοῦ κόστους τῆς ἐπαρκοῦς τροφῆς τῶν πτωχῶν τάξεων» (ἐν «Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν» Η/1933).— «Ὁ τιμάριθμος χονδρικῆς πωλήσεως ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1933, ἔκδ. Ἀνωτάτου Οἰκονομ. Συμβουλίου).— *Ρεδιάδης Λ.*, «Αἱ βιωτικαὶ συνθῆκαι τῶν ἐργατικῶν τάξεων ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Ἀρχείῳ οἰκον. καὶ κοινων. ἐπιστημῶν» 1934).

ΓΕΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Συστηματικὴ συναγωγὴ τῆς περὶ τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας βιβλιογραφίας ὡς καὶ τῶν περὶ θεωρητικῆς οἰκονομίας ἑλληνικῶν ἐργασιῶν δὲν ἔχει ἐπιχειρηθῆ ἔτι. Πλὴν τῶν γενικῶν βιβλιογραφικῶν συναγωγῶν (τὰς ὁποίας βλ. ἐν τῷ οἰκείῳ τμήματι τοῦ παρόντος τόμου), συμβολὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν οἰκονομικὴν βιβλιογραφίαν ἀποτελεῖ ἡ ἐργασία τοῦ *Ἰ. Δ. Φαραντάτου*, «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Κατάλογος τῶν κυριωτάτων βιβλίων καὶ μελετῶν τῶν μέχρι σήμερον ὑπὸ Ἑλλήνων δημοσιευθέντων ἢ μεταφρασθέντων ἐπὶ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας» (ἐν *A. Métin*, «Πολιτ. Οἰκονομία μετὰ προσθηκῶν διὰ τὰ ἐν Ἑλλάδι», Ἀθῆναι 1911, σ. 200—267), πρὸς ἣν πρβλ. τοῦ *Α. Βερναρδάκη*, «Οἰκονομικὴ Βιβλιογραφία» (ἐν «Ο. Ε», τ. Ζ', 1879—1880 σ. 78—88) καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ ἀνωτάτου οἰκονομικοῦ συμβουλίου ἐξαγγελθεῖσαν «Ἑλληνικὴν οἰκονομικὴν βιβλιογραφίαν τῆς περιόδου 1928—1933» (διὰ τὰς λοιπὰς προετοιμαζομένας ἐργασίας τοῦ συμβουλίου βλ. ἐφημ. «Πρωΐα» 7ης Μαΐου 1934). Τὰς νεωτέρας ἐργασίας, ἄνευ πλήρων ὅμως βιβλιογραφικῶν στοιχείων καὶ συστηματικῆς ταξινομήσεως, δύναταί τις νὰ παρακολουθήσῃ εἰς τοὺς τόμους τοῦ «Ἀρχείου οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» (Ἀθῆναι 1921 κ.ἑ.). Νεωτέραν συμβολὴν εἰς τὸ ζήτημα παρέχει ἡ παροῦσα συναγωγή, ἥτις συντεθεῖσα ἀνεξαρτήτως τῶν λοιπῶν οἰκονομικῶν βιβλιογραφιῶν τοῦ τόμου, εἶναι ἀνθολόγιον τῆς παρὰ τῷ *Γ. Χαριτάκῃ* συστηματικῆς βιβλιογραφίας περὶ τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας καὶ τῶν συναφῶν θεμάτων. [Συντομογραφίαι: «*Α. Ο. Κ. Ε.*»=«Ἀρχεῖον οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν», «*Ε. Κ. Δ. Ο.*»=«Ἐπιθεώρησις κοινωνικῆς καὶ δημοσίας οἰκονομικῆς», «*Ε. Ν.*» = «Ἐφημερὶς τῆς ἑλληνικῆς καὶ γαλλικῆς νομολογίας», «*Ο.Ε.*»=«Οἰκονομικὴ ἐπιθεώρησις».]

Α'. ΓΕΝΙΚΑ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ. 1. Θεωρητικὴ οἰκονομική. α') *Ἐγχειρίδια κοινωνικῆς οἰκονομίας καὶ συναφῆ ἔργα.* Τοιαῦτα, ὑπὸ σύγχρονόν πως ἀντίληψιν περὶ οἰκονομικῆς, ἐλλείπουν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας, ὅτε τὰ γενικὰ οἰκονομικὰ ἐγχειρίδια, ὅπως *Θωμᾶ τοῦ Σιατιστέως*, «Χειραγωγὸς ἔμπειρος τῆς πραγματείας ἤτοι βιβλίον περιέχον ὅλους τοὺς δικαίους σχεδὸν λογαριασμοὺς τῆς πραγματείας ὁμοῦ καὶ τὰ ζύγια καὶ πήχεις ὅλης σχεδὸν τῆς Εὐρώπης συντεθὲν εἰς τὴν καθομιλουμένην ἡμῶν διάλεκτον» (Βιέννη 1793), εἶχον μᾶλλον πρακτικὸν χαρακτῆρα. Ἐκ τῶν νεωτέρων ἔργων γνωστότερα, πρωτότυπα ἢ ἐν μεταφράσει, εἶναι: *Say J. B.*, «Πολιτικῆς Οἰκονομίας κατήχησις κλπ.» (Αἴγινα 1828, μετάφρ. *Γ. Χρυσίδου*).—*Suzanne P. H.*, «Γενικαὶ ἀρχαὶ τῆς Δημοσίας καὶ Βιομηχανικῆς οἰκονομίας ἐν εἴδει συνδιαλέξεως μεταξὺ πατρὸς καὶ υἱοῦ» (μετάφρ. Μ. Βερνάρδου, Ἀθῆναι 1819).— *Σούτσου Ἰ. Α.*, «Πραγματεία περὶ παραγωγῆς καὶ διανομῆς τοῦ πλούτου» (Ἀθῆναι 1851).—«Εὔκολα μαθήματα Πολιτικῆς Οἰκονομίας κατὰ τὸ Ἀγγλικὸν» (Ἀθῆναι 1861).—*Κανελλοπούλου Μ.*, «Δημῶδες ἐγχειρίδιον Ἠθικῆς καὶ Πολιτικῆς Οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1865).—*Rapet J.*, «Δημῶδες ἐγχειρίδιον Ἠθικῆς καὶ Πολιτικῆς Οἰκονομίας» (μετάφρ. Μ. Κανελλοπούλου καὶ Α. Σκαλίδου, Ἀθῆναι 1865).—*Δαμιανοῦ Ἀντ. Δ.*, «Ἐγχειρίδιον Πολιτικῆς Οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1869).—*Δεσποτοπούλου Δ.*, «Στοιχεῖα Πολιτικῆς Οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1869).—*Σούτσου Ἰω.*, «Περὶ πλουτολογίας» (Ἀθῆναι 1869 τ. 2, τοῦ ὁποίου β' ἔκδ. ἡ «Πλουτολογία» (αὐτόθι 1882—1885 τ. 2).—*Ζύγουρα Θ.*, «Στοιχεῖα Πλουτολογίας» (Κωνσταντινούπολις 1871).—*Τρικαλιώτη Σταμ.*, Ἐγχειρίδιον Πολιτικῆς Οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1871).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Σειρὰ μαθημάτων περὶ τὴν πολιτικὴν οἰκονομίαν ἤτοι σύντομος ἀνάπτυξις τῶν περὶ τὴν ἀτομικήν, κοινωνικὴν καὶ ἐθνικὴν εὐπραγίαν κυριωτέρων καὶ θετικωτέρων μέτρων» (Ἀθῆναι 1871—1872, φυλ. 2).—*Ζύγουρα Θ.*, «Ἑλληνικὴ Οἰκιακὴ οἰκονομία» Κωνσταντινούπολις 1875).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Πρακτικὴ Πλουτολογία. Περὶ γενικῆς βιομηχανίας» (Κωνσταντινούπολις 1877).—*Fawcett M. G.*, «Ἐγχειρίδιον Πολιτικῆς Οἰκονομίας δι' ἀρχαρίους» (μετάφρασις Ἐμ. Ι. Μαυρογορδάτου, Ἀθῆναι 1881).— *Chaumeil*, «Μαθήματα Πολιτικῆς Οἰκονομίας διὰ τὸν λαὸν» (ἐκ τοῦ γαλλικοῦ, Ἀθῆναι 1882).— *Block M.*, «Μικρὸν ἐγχειρίδιον πρακτικῆς οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1882, ἐκ τῆς η' γαλλ. ἐκδ.).— *Λιβαθηνοπούλου Α.*, «Πολύτιμον ἐγκόλπιον ἢ ἡ Κοινωνικὴ Οἰκονομία πρὸς χρῆσιν πολλῶν» (μετάφρασις, Ἀλεξάνδρεια 18.7).— *Leroy-Beaulieu P.*, «Ἐγχειρίδιον πλουτολογίας ἢ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης» (Ἀθῆναι 1889, β' ἔκδ. 1902, μετάφρ. Κ. Α. Κυπριάδου).—*Γουναράκη Ν.*, «Στοιχεῖα Πολιτικῆς Οἰκονομίας» Ἀθῆναι 1892—1912, τ. 3, γ' ἀνατύπ. 1918).—*Δ. Κ.*, «Πλουτολογία τοῦ Λαοῦ» (Ἀθῆναι 1893).—*Καζάζη Ν.*, «Γενικαὶ ἀρχαὶ Πολιτικῆς Οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1891).—*Lavelay Erp.*, «Στοιχεῖα Πολιτικῆς Οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1891, μετάφρ. Κ. Βουρνάζου).—*Ἀργυροῦ Α.*, «Γενικαὶ ἀρχαὶ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας κατὰ τὸ σύστημα Νεοκλέους Καζάζη (Ἀθῆναι 1900).—*Μαρκέτη Γ.*, «Πλουτολογία γι' ἀρχαρίους» (Ἀθῆναι 901, μετάφρασις).— *Βραχίδη Γ.*, «Πολιτικὴ Οἰκονομία» (Ἀθῆναι 1902).— *Rapet J.*, «Ἐγχειρίδιον Ἠθικῆς καὶ Πολιτικῆς Οἰκονομίας» (μετάφρ. Ἑλένης Φωτιάδου, Ἀθῆναι 1903).—*Βουρνάζου Κ. Χ.*, «Σύστημα Πολιτικῆς Οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1905, τ. 2 εἰς βιβλ. 5).— *Μουρίκη Γ.*, «Στοιχεῖα Οἰκονομικῆς» (κατὰ τὰς παραδόσεις αὐτοῦ, ὑπὸ Φ. Φιλιππακοπούλου καὶ Α. Βογιατζῆ, Ἀθῆναι 1911)—*Metin Alb.*, «Πολιτικὴ Οἰκονομία μετὰ προσθηκῶν διὰ τὰ ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ Ἰω. Δ. Φαραντάτου» (Ἀθῆναι 1911).—*Gide Ch.*, «Πολιτικὴ Οἰκονομία» (Ἀθῆναι 1911—1912 τ. 2, μετάφρ. Σ. Γ. Κροκιδᾶ ἐκ τῆς γαλλ. ἐκδ. τοῦ 1911).—*Καρακατσάνη Ἰω. Ζ.*, «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1912).—*Πολυχρονοπούλου Π. Κ.*, «Πολιτικῆς οἰκονομίας ἐπιτομὴ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ συγγράμματος Ν. Γουναράκη» (Ἀθῆναι 1915).—*Γουναράκη Ν.*, «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας» (1921).—*Deville G.*, «Ἡ ἐξέλιξις τοῦ κεφαλαίου» (Ἀθῆναι 1924, μετάφρ. Α. Δ. Σίδερι).—*Σαρατζόπουλος Κ.*, «Πολιτικὴ οἰκονομία καὶ δημοσιονομία» (1924).—*Gide Ch.*, «Ἀρχαὶ πολιτικῆς οἰκονομίας» (μετάφρ. Σ Κορώνη. Ἀθῆναι 1924).—*Bogdanov A.*, «Ἁπλᾶ μαθήματα τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης» (μετάφρ. Δεδούση, Ἀθῆναι 1924).—*Conrad-Hesse*, «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας» (μετάφρ. Καλκάνη καὶ Ἀγαλλοπούλου, 1921).—*Καρακατσάνη Ἰ.*, «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας» (1925).—*Παπασπυροπούλου Β.*, «Πολιτικὴ οἰκονομία κατὰ τὰς παραδόσεις Κ. Βαρβαρέσου» (1925).—*Βεζανῆ Δ.*, «Θεωρητικὴ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη» (1927).—*Marx K*, Κριτικὴ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» Ἀθῆναι 1927).—*Louzon R.*, «Ἀρχαὶ πολιτικῆς οἰκονομίας. Ἡ καπιταλιστικὴ οἰκονομία» (μετάφρ. Γ. Δ. Ζωϊοπούλου, Ἀθῆναι 1927).—*Kautsky K.*, «Οἰκονομικὲς θεωρίες τοῦ Κὰρλ Μὰρξ» (Ἀθῆναι 1927, μετάφρ. Π. Πουλιοπούλου).—*Marx K.*, «Ἡ Γένεση τοῦ Κεφαλαίου» (1928).—*Χαριτάκη Γ.*, «Οἰκονομία καὶ οἰκονομική, εἰσαγωγὴ εἰς τὰς οἰκονομικὰς μελέτας» (Ἀθῆναι 1932).—*Σπουργίτη Α.*, «Γενικὴ ἰδιωτικὴ οἰκονομική» (Ἀθῆναι 1932).—*Σαρατζοπούλου Κωνστ.*, «Ἀρχαὶ πολιτικῆς οἰκονομίας μετὰ τῶν ἐν Ἑλλάδι σχετικῶν οἰκονομικῶν φαινομένων» (Ἀθῆναι 1913, γ' ἔκδ.) —*Κουτούπης Θ*, «Πολιτικὴ οἰκονομία, ἰδίως ἐν σχέσει μὲ τὴν ἐν Ἑλλάδι κατάστασιν» (Ἀθῆναι Α/1933).—*Βεζανῆ Δ.Σ.*, «Πολιτικὴ οἰκονομία» (Ἀθῆναι 1933).

β') *Μονογραφίαι κ. ἄ. μελέται.* *Βράϊλα Π.*, «Περὶ τοῦ ἀντικειμένου καὶ τῶν ὁρίων τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (1845).—*Σούτσου Ι. Α.*, «Πραγματεία περὶ παραγωγῆς καὶ διανομῆς τοῦ πλούτου» (Ἀθῆναι 1851).—*Πυλαρινοῦ Ὄθωνος*, «Ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας ἐναρκτήριος παράδοσις» (Κέρκυρα 1860, Πρβλ. καὶ ἐφημ. «Νέα Ἐποχὴ» ἀρ. 138).—*Τρικαλιώτου Σταμου*, «Ἐναρκτήριος λόγος περὶ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1865).—*Δοσιου Α.*, «Les limites de l'économie politique» (Paris-Berlin 1867).—*Τρικαλιώτου Στ.*, «Περὶ τῆς θεωρίας τῶν καταβαλλομένων προσπαθειῶν πρὸς θεραπείαν τῶν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν» (Ἀθῆναι 1870—1871).—*Ἀδαμοπούλου Τ. Χ.*, «Ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς οἰκονομικῆς» (Ἀθῆναι 1874).—*Ζέζα Σ. Γ.*, «Κοινωνικαὶ μελέται τόμ. Α Πλούτου παραγωγή, διανομὴ καὶ κατανάλωσις» (Ζάκυνθος 1875).—«Ἡ κατάστασις τῶν οἰκονομικῶν σπουδῶν παρ' ἡμῖν, ἰδίᾳ δὲ ἡ σχέσις τῆς νομικῆς πρὸς τὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμην» (Ἀθῆναι 1883).—*Πουρναρᾶ Δ.*, «Κοινωνικὴ οἰκονομία, δίκαιον καὶ πολιτεία» (Ἀθῆναι 1891).—*Ζωγράφου Κ.*, «Εἰσιτήριος λόγος εἰς τὴν οἰκονομικήν» (Ἀθῆναι 1898).—*Σπουργίτη Α.*, «Διατριβαὶ τρεῖς. Αἱ πιστωτικαὶ πράξεις καὶ αἱ τράπεζαι, ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμην, Καρτὲλ καὶ τρὰστ» (Σῦρος 1907).—*Διδίκα Ἀριστ. Ἀργ.*, «Ἐργασία-Παραγωγὴ—Ἐκπαίδευσις» (Ἀθῆναι 1921).—*Μὰρξ Κ.*, «Τὸ κεφάλαιον. Περίληψις Π. Λαφάργκ» (Ἀθῆναι 1921. Πρβλ. καὶ Δ. Καλιτσουνάκιν ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Α'/1921 σ. 80—84).— *Ζηνόβιεφ Γ.*, «Τί εἶναι ἐμπεριαλισμὸς» (Ἀθῆναι 1921).—*Lafargue P.*, «Κομμουνισμὸς καὶ οἰκονομικὴ ἐξέλιξις» (1922).— *Σαουνάτσου Ἀνδρ.*, «Κοινωνιολογικὴ θεωρία τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Γ'/1923 σ. 336—339).—*Καψαλοπούλου Ἀποστ.*, «Μεθοδολογικὰ προβλήματα τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Δ/1924 σ. 427—440).— *Καλιτσουνάκι Δ.*, «Πολιτικὴ ἐπιστήμη Χαρακτηρισμοί. Οἰκονομικαὶ καὶ κοινωνικαὶ μελέται» (1925).—*Gide*, «Αἱ οἰκονομικαὶ ἐπιστῆμαι» (μετάφρ. Καλιτσουνάκι ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Ε/1925 σ. 358—366).—*Ζήση Π. Γ.*, «Αἱ σύγχρονοι οἰκονομικαὶ ὀργανώσεις» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Ε/1925 σ. 281—357).—*Pollock Fred.*, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης» (1926).—*Κουτσογιάννη Ἰ.*, «Οἰκονομικὴ ἐπιστήμη καὶ ποσοτικὴ καταμέτρησις» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Ζ'/1927 σ. 291—299).— *Καλιτσουνάκι Δ.*, «Ἡ ἐν Βαρσοβίᾳ 17η σύνοδος τοῦ Διεθνοῦς Ἰνστιτούτου Στατιστικῆς» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. ΙΘ'/1929 σ. 524—526).—*Τρανακίδου Κ.*, «Ἡ μεθοδικὴ διαχείρισις τῶν ἐπιχειρήσεων» (1929).—*Καλιτσουνάκι Δ.*, «Ἱστορία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Θ'/1929 σ. 3—176).—*Ζολώτα Ξεν.*, «Αἱ νεώτεραι τάσεις τῆς θεωρητικῆς πολιτικῆς οἰκονομικῆς» (1929).—*Καλιτσουνάκι Δ.*, «Οἰκονομικὴ πρόγνωσις. Ὁ ρυθμὸς ἐν τῇ οἰκονομίᾳ» (1930).—*Καλιτσουνάκι Δ.*, «Ὁ Werner Sombart καὶ ἡ συστηματοποίησις τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Ι' 1930 σ. 167—212).—*Χέλμη Δ.*, «Τὰ οἰκονομικὰ συμβούλια καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐκπροσώπησις» (1930).—*Ζολώτα Ξ.*, «Ἡ θεωρία τοῦ Bücher περὶ οἰκονομικῶν Σταδίων καὶ ἡ παγκόσμιος οἰκονομία» (1930).—*Σφυρῆ Κωνστ.*, «Γεωοικονομία καὶ οἰκονομία» (1930).— *Gide Ch.* καὶ *Rist Ch.*, «Ἱστορία τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν» (μετάφρ. Ν. Πατσέλη 1930—1331 τ. 2).—*Ἐλευθεροπούλου Α.*, «Οἰκονομία καὶ φιλοσοφία» (1931).—*Κανελλοπούλου Π.*, «Ἡ οἰκονομία καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας» (1931).—*Τσιμάρα Μ. Ν.*, «Σκέψεις ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως καὶ τοῦ πεδίου ἐρευνῶν τῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομικῆς» (ἐν «Ε.Κ.Δ.Ο.» Α'/1932 σ. 86).—*Τσιμάρα Μαρ.*, «Συμβολὴ εἰς τὰς ἐρεύνας ἐπὶ τῆς δυναμικῆς ἰσορροπίας τῶν ἐπιχειρήσεων. Τὸ ἀδρανὲς σημεῖον τῆς κυκλοφορίας» (1932).—*Κανελλοπούλου Παν.*, «Ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς καὶ ἡ οἰκονομία» (Ἀθῆναι 1933).—*Ἀθανασοπούλου Β. Δ.*, «Τὰ ἀστικὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1934).

2. Οἰκονομικὴ ἱστορία καὶ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος. α) *Γενικὰ ἔργα:* *Beaujour*, «Tableau du Commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne depuis 1787 jusqu'en 1797» (Paris 1800, τ. 2).—*Pouqueville F.C.U.L.*, «Voyage de la Grèce» (Paris 1826—1827, β' ἔκδ. τ. VI).—*Thiersch Fr.*, «De l'état actuel de la Grèce» (Leipzig 1833 τ. 2).—*Urquhardt D.*, «La Turquie, ses ressources κτλ.» (Bruxelles 1837 τ. 2, χρήσιμον διὰ τὰς εἶτα προσαρτηθείσας ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος ἐπαρχίας).—*Strong Fr.*, «Greece as a kingdom» (London 1842).—*Leconte C s.*, Étude économique de la Grèce, de sa position actuelle, de son avenir» (Paris 1847).—*Τρικαλιώτου Σταμ.*, «Περὶ ὀργανώσεως συστήματος ἐγχωρίου παραγωγῆς καὶ τοῦ πρὸς τοῦτο τρόπου» (Ἀθῆναι 1862).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ ὀργανώσεως συστήματος ἐγχωρίου παραγωγῆς καὶ τῶν πρὸς τοῦτο τρό-

Digitized by Google

πων» ('Αθῆναι 1862).—*Legoyt A.*, «La Grèce d'après les documents officiels» (ἐν τῇ «Journal de la société de statistique» (Paris 1862).—*Σούτσου 'Ιω.*, «Δοκίμιον περὶ οἰκονομικῶν μεταρρυθμίσεων» ('Αθῆναι 1863).—*Χαλκιοπούλου Κ.*, «Σκέψεις περὶ 'Ελλάδος» (Πάτραι 1864).—*Ἰρικαλιώτου Στ.*, «Πραγματεία περὶ τοῦ καταλληλοτέρου διὰ τὴν 'Ελλάδα οἰκονομικοῦ πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ» ('Αθῆναι 1865).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Πραγματεία περὶ τοῦ καταλληλοτέρου διὰ τὴν 'Ελλάδα οἰκονομικοπολιτικοῦ ὀργανισμοῦ» ('Αθῆναι 1865).—*Μανιτάκη Ε.*, «Aperçu sur les progrès matériels de la Grèce» (Athènes 1866, β' ἔκδ. 1869).—*Γουσίου Δ. Π.*, «Étude sur l'état financière de la Grèce et traduction du rapport de M. P. Em. Jannopoulos» (Paris 1866).—*Βερναρδάκη Α.*, «Le présent et l'avenir de la Grèce» (Paris 1870).—*Μανιτάκη Ε.*, «Σημεῖα τοῦ καιροῦ. Σκέψεις περὶ ὑλικῆς ἀναπτύξεως τῆς 'Ελλάδος» ('Αθῆναι 1872).—*Δοσίου Α. Κ.*, «Μελέται περί τινων συγχρόνων ζητημάτων» ('Αθῆναι 1874).—*Εὐταξία 'Ιω.*, «Οἰκονομικαὶ ἐπιχειρήσεις» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Β'/1871—1875 τ. 453—461).—*Σούτσου 'Ιω.*, «Τὸ οἰκονομικὸν ζήτημα» ('Αθῆναι 1879).—*Θωμᾶ 'Ελευθ.*, «Νεοελληνικὴ βιομηχανία καὶ ἐμπόριον. 1453—1821» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Ζ'/1889—1880 σ. 396 κέ.).—*Σαριπόλου Ν. 'Ι.*, «Βραχὺς παράλληλος 'Ιταλίας καὶ 'Ελλάδος. Οἰκονομικὴ κατάστασις» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Ι'/1882—1883, σ. 245—252).—*Καλοστύπη Ι. Ν.*, «'Εθνικὴ βιομηχανία. Μελέτη δημοσιευθεῖσα ἐν τῇ «'Εφημερίδι» ('Αθῆναι 1885).—*Γεωργιάδου Δ.*, «L'état économique de le Grèce depuis son affranchissement jusqu'à nos jours» (Paris 1886).—*Μακρίδη Χ.*, «Γενικὸς ἐτήσιος ὁδηγὸς τῆς 'Ελλάδος» ἢ καὶ «'Οδηγὸς τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας τῆς 'Ελλάδος» ('Αθῆναι 1887 κέ., κατὰ περιόδους).—*Chaston Ch.*, «Greece in 1887» (London 1887, μετάφρ. ὑπὸ *M***, 'Αθῆναι 1890).—*Philippson Al.*, «Zur Wirtschaftsgeographie Griechenlands» (ἐν τῷ «Globus» τοῦ 1890).—*Σκιαδᾶ Σ. Π.*, «'Η 'Ελλὰς ἐν Εὐρώπῃ» ('Αθῆναι 1891).—*Γεωργιάδου Δ.*, «Le développement économique de la Grèce contemporaine» (Paris 1892, ἐκ τοῦ «L'économiste français»).—*[Καλλέργη]*, «Πρόχειρος μελέτη περὶ τῆς σημερινῆς οἰκονομικῆς ἡμῶν καταστάσεως» ('Αθῆναι 1892).—*'Αλεξάκη Π.*, «Μελέτη περὶ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῆς 'Ελλάδος» ('Αλεξάνδρεια 1893).—*Law E. F. G.*, «Report on the present economical and financial position in Greece» (London 1893, ἐν τοῖς «Diplomatic an dconsular Reports on trade and finance» No 1169.—'Ελλην. μετάφρ. «Ἔκθεσις περὶ τῆς οἰκονομικῆς καὶ χρηματιστικῆς θέσεως τῆς 'Ελλάδος» ('Αθῆναι 1893).—*Γεωργιάδου Δ.*, «La situation financière de la Grèce. L'échéance de juillet 1893» (Paris 1893).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «La Grèce économique et financière en 1893» (Paris 1893).—*Γιαννοπούλου-'Ηπειρώτου 'Αγησ.*, «Μελέτη ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως» ('Αθῆναι 1893, ἐκ τῆς «'Εφημερίδος»).—*Λάμπρου Μιχ. Π.*, «'Η ρεκλάμα ἐν 'Ελλάδι» ('Αθῆναι 1894).—*Ζωγράφου 'Ιω.*, «'Η ἀνάπτυξις τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς» ('Αθῆναι 1895.—«'Η ἐν 'Ελλάδι πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάστασις» (Παρίσι 1895).—«'Η 'Ελλὰς κατὰ τοὺς 'Ολυμπιακοὺς ἀγῶνας» ('Αθῆναι 1896).—«Δημοσιεύματα τοῦ τμήματος τῆς δημοσίας οἰκονομίας ὑπουργείου 'Εσωτερικῶν» ('Αθῆναι ἀρ. 1/1899).—*Δορέρδου Σ. Π.*, «'Ο ἐθνικὸς πλοῦτος. Γεωργία—Βιομηχανία—'Εμπόριον» ('Αθῆναι 1901).—*Βάλδκαμπφ Α. Τ.*, «'Ελλάς, Μακεδονία καὶ Νότιος 'Αλβανία» (μετάφρ. Ε. Ρ. Ραγκαβῆ, 'Αθῆναι 1901).—*Μητσοπούλου Κ. Μ.*, «Τὸ πλουτολογικὸν τῆς 'Ελλάδος μέλλον» ('Αθῆναι 1905).—*Théry Edm.*, «La Grèce actuelle au point de vue économique et financière» (Paris 1905 β ἔκδ.).—*Grunzel J.*, «Bericht über die wirtschaftliche Verhältnisse Griechenlands» (Wien 1906).—«'Η ἑταιρία τῶν πρατηρίων καὶ ἡ ἐγχωρία παραγωγή» ('Αθῆναι 1907).—*Σαρατζοπούλου Κ.*, «'Η ἑλληνικὴ ἐμπορία ἐν τῇ ἐθνικῇ Παλιγγενεσίᾳ» (ἐν «'Εμπορίῳ» Β'/1909—1910 σ. 12—13, 64—66, 122—124).—*Πολιτάκη Εὐθ.*, «Σημειώσεις περὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐξελίξεως ἐν 'Ελλάδι» (ἐν «'Εμπορίῳ» Β'/1009—1910 σ. 59—63).—*Ματάλα Α.*, «Γνῶμαι καὶ κρίσεις περὶ ληπτέων μέτρων πρὸς βελτίωσιν τῆς καταστάσεως τοῦ κράτους καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτοῦ» ('Αθῆναι 1910).—*Ρουσσοπούλου Ο. Α.*, «Παραγωγικὴ πολιτική» (ἐν «'Εμπορίῳ» Γ'/1910—1911, 4—5).—*Μιχαλακοπούλου 'Ανδρ.*, «Εἰσηγητικὴ ἀγόρευσις ἐν τῇ βουλῇ ἐπὶ τῶν νομοσχεδίων τῆς πολιτικῆς τοῦ κράτους» ('Αθῆναι 1913).—*'Ανδρεάδου Α. Μ.*, «Les progrès économiques de la Grèce. Préface de Yves Guyot» (Paris, ἐκ τῆς «Journal des économistes» 'Ιαν.—Φεβρ. 1914).—*Μουρίκη Γεωργ.*, «Οἰκονομικὴ νομοθεσία» ('Αθῆναι 1915).—*Lefeuvre-Méaulle H.*, «La Grèce économique et financière en 1915» (Paris 1916.—*Zapelloni F.*, «La Grecia finanziaria ed economica» (Roma 1917).—*'Ανδρεάδου Α. Μ.*, «Les progrès économiques du royaume des Hellènes depuis quarante ans» ἐν «Revue de Grèce» 1918—1919).—*Νικολετοπούλου Κ. Ν.*, «Κράτος καὶ αὐτάρκεια» ('Αθῆναι 1917,— Πολιτικὴ ἐπιθεώρησις» ἀρ. 66).—*Σκιτζοπούλου Α. Ε.*, «'Η ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ καὶ βιομηχανικὴ ἀποστολὴ ἐν 'Αγγλίᾳ» ('Αθῆναι 1919).—*Τσουδερού Ε.*, «Le relèvement économique de la Grèce. Preface de Ch. Gide» (Paris-Nancy 1919).—*[Σπυρίδη Κ.]*, «Το ὑπουργεῖον τῆς 'Εθνικῆς Οἰκονομίας. 'Η δρᾶσις αὐτοῦ κατὰ τὴν τριετίαν 1917—1920» ('Αθῆναι 1920, ἐκ τοῦ «'Ελευθέρου τύπου»).—*Φιλαρέτου Κλ.*, «'Ο ἐπισιτισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ» (1921).—*Κορδάτου 'Ι.*, «'Η κοινωνικὴ σημασία τῆς 'Ελληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821» ('Αθῆναι 1924).—*Γεωργιάδη Γ. Α.*, «'Η οἰκονομικὴ ἐξέλιξις ἐν 'Ελλάδι» (ἐν «Κομμουνιστικῇ 'Επιθεωρήσει» τ. Α /1921 σ. 35 κέ.).—«Πανελλήνιον Λεύκωμα ἐθνικῆς ἑκατονταετηρίδος, 1821—1921. 'Η χρυσῆ βίβλος τῆς 'Ελλάδος» ('Αθῆναι 1921 κ. ἑ.).—*Γεωργιάδη Γ.*, «'Η πάλη τῶν τάξεων ἐν 'Ελλάδι» ('Αθῆναι 1921).—*Βαρβαρέσου Κ.*, «'Η σημασία τῶν οἰκονομικῶν ὅρων τῆς συνθήκης τῆς εἰρήνης» (1921, ἐκ τῆς «'Ανθρωπότητος»).—*Vicomte De Guichen*, «La crise d'Orient de 1839 à 1841 et l'Europe» (Paris 1921. Πρβ. καὶ Α. 'Ανδρεάδην ἐν «Α. Ο. Κ. Ε.» τ. Α'/1921, σ. 76—78).—«Βιομηχανία καὶ ἐμπόριον» (παράρτημα τῆς ἐπιθεωρήσεως «The Near East» ἔτους Β /1921).—*Γεωργιάδη Γ. Α.* «'Η οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ κατάστασις τῆς 'Ελλάδος κατὰ τὸ 1921» (ἐν «Κομμουνιστικῇ 'Επιθεωρήσει» τ. Β /1922 σελ. 49—66).—*Εὐταξία Α.*, «'Ενώπιον οἰκονομικοῦ ἀδιεξόδου» ('Αθῆναι 1922).—*Διομήδη 'Αλ.*, «Τὰ Οἰκονομικὰ τῆς 'Ελλάδος πρὸ καὶ μετὰ τὴν 1 Νοεμβρίου 1920» ('Αθῆναι 1922).—*Λοβέρδου Διονυσ.*, «Τὸ ἀνώτατον Οἰκονομικὸν Συμβούλιον» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.», τ. Β'/1922 σ. 115—159).—*Φιλαρέτου Κλεισθ.*, «Μελέτη ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς τῆς 'Ελλάδος» ('Αθῆναι 1922, ἔκδ. 'Υπουργείου 'Εθνικῆς Οἰκονομίας).—*Laistner M. L. W.*, «Greek economics» (London 1923). *Savadjan L.*, «La Grèce économique et financière» (Paris 1923).—«La Grèce économique et financière» (Paris 1923, ἔκδ. τῆς «Revue des Balkans»).—*Βαρβαγιάννη 'Αγγ.*, «Οἰκονομικὴ ἀνασκόπησις τοῦ 1922—1923. Ἔκθεσις τοῦ ἐμπορικοῦ καὶ βιομηχανικοῦ ἐπιμελητηρίου 'Αθηνῶν» ('Αθῆναι 1923).—*Πολίτη Ν.* «The economic Situation of Greece» ('Αθῆναι 1923, καὶ γαλλιστί).—*Βαρβαρέσου Κ.*, «'Η σημασία τῶν οἰκονομικῶν ὅρων τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν» (1923).—*Φιλαρέτου Κλεισθ.*, «'Η παραγωγικὴ χρησιμοποίησις τῶν προσφύγων» (ἐν «Α. Ο. Κ. Ε.» τ. Γ'/1923 σ. 141—157).—*Πρωτεκδίκου Δ. Ε.*, «Greece, economic and financial» (London 1924).—*Χατζηβασιλείου Γρ.*, «Τὸ πρόβλημα τοῦ πληθυσμοῦ ἐν 'Ελλάδι» (ἐν «Α. Ο. Κ. Ε.» τ. Ε'/1925 σελ. 257—266).—*Στεφανίδη Δημοσθ. Σ.*, «Οἰκονομικαὶ μελέται» ('Αθῆναι 1926).—*Maull O.*, «Griechenland (ἐν τῇ «Geographie des Welthandels» τῶν Andree Heiderich-Sieger, Wien 1926).—*Ζολώτα Ξεν.*, «'Η 'Ελλὰς εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐκβιομηχανίσεως» (1926).—*Καψάλη Θ.*, «La balance des comptes de la Grèce» (1927).—*Κουτσογιάννη Ι.*, «Περὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης τῆς σήμερον καὶ περὶ τῶν ἐν 'Ελλάδι. Νύξεις τινὲς» (ἐν «Α. Ο. Κ. Ε.» τ. Ζ'/1927 σ. 64—68).—*Δερτιλῆ Παν.*, «La réconstruction financière de la Grèce et la Société des Nations» (1929).—*'Ανδρεάδη Α.*, *Καλιτσουνάκι Δ.*, *Κορώνη Σ.*, *Πάλλη Α. Α.*, *Σιμωνίδη Β.* καὶ *Χαριτάκη Γ.*, «Les effets économiques et sociaux de le guerre en Grèce» (Paris 1929, σπουδαιοτάτη συναγωγὴ μονογραφιῶν, ἔκδ. ἱδρύματος Carnegie διὰ τὴν εἰρήνην).—*Οἰκονομοπούλου 'Αριστ.*, «Τὸ ἀνώτατον οἰκονομικὸν Συμβούλιον» (1930).—*Τσιμάρα Μάρ.*, «Συμβολὴ εἰς τὰ μεταπολεμικὰ φαινόμενα ἐν 'Ελλάδι (ἐν «Α. Ο. Κ. Ε.» τ. Ι'/1930 σ. 1—14).—*Μαλαματιανοῦ Κ.*, «Περὶ τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα τῆς 'Ελλάδος» (1930).—*Εὐελπίδη Χρ.*, «Les états balkaniques. Étude comparée politique, sociale, économique et financière» (Paris 1930).—*Κορδάτου 'Ι.*, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς κεφαλαιοκρατίας» ('Αθῆναι 1930).—*Σφυρῆ Κ. Δ.*, «'Υπὸ ποίας προϋποθέσεις ἡ 'Ελλὰς εἶναι βιώσιμος» (1931.—*Κακολύρη Τ.*, «Οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀναδιοργάνωσις» (Ζάκυνθος 1932). «Τὸ ἔργον τῆς Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατὰ τὴν τετραετίαν 1928—1932 ('Αθῆναι, 1932).—*Σαρατζοπούλου Κ.*, «'Η οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς 'Ελλάδος διὰ μέσου τῶν αἰώνων. 250 π. Χ.—1832» ('Αθῆναι Α'/1932).—*Τσούγκου Δ.*, «Οἱ οἰκονομικοί μας ἡγέται. Δώδεκα πορτραῖτα ἀστῶν πρωτοπόρων» ('Αθῆναι 1932).—*Μπερνάρη 'Αντ.*, «'Η διάρθρωσις καὶ αἱ προσπάθειαι προσαρμογῆς τῆς 'Ελληνικῆς οἰκονομίας ('Αθῆναι 1933).—*Μουσμούτη Ν.*, «Τὸ οἰκονομικὸν βαρόμετρον τῆς 'Ελλάδος» ἐν Ε. Κ. Δ.Ο. τ. Β'/1933).—«'Η οἰκονομικὴ ἔρευνα τῶν μεγάλων τεχνικῶν ζητημάτων, ἐκτελεσθεῖσα ὑπὸ τοῦ τεχνικοῦ ἐπιμελητηρίου τῆς 'Ελλάδος, ἐπιμελείᾳ *Ν. Κοσκίνη* ('Αθῆναι 1933, λελογισμένη ἀνθολογία τῶν σπουδαιοτέρων μελετῶν τῶν «Τεχνικῶν Χρονικῶν»).—«La Grèce actuelle» (Αθῆναι 1933, εἰκονογρ. ἔκδοσις τοῦ ὑπουργείου 'Εξωτερικῶν).—*Τσίκα Δ.*, «Οἰκονομικὴ γεωγραφία 'Ελλάδος, Βαλκανίων καὶ λοιπῆς Εὐρώπης» ('Αθῆναι 1934, στοιχειῶδες λιθόγραφον ἐγχειρίδιον).—*Ραπτάρχη Παντ. Κ.* «'Ιστορία τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς 'Ελλάδος» ('Αθῆναι 1934 κ. ἑ. ἐν παραρτήματι τῆς «Πλουτολογικῆς ἐρεύνης»).—*Λάνδερερ Σ.*, «Πηγαὶ πλούτου ἐν 'Ελλάδι» (ἐν «Χρηματιστηρίῳ» Β' ἀρ. 85).—*Παπαναστασίου 'Αλ. Π.*, «Μεθολογικὰ προβλήματα τῆς οἰκονομικῆς» (ἐν «'Επιθεωρήσει Κοινωνικῶν 'Επιστημῶν» 1—12.—*Θεοχάρη Σταμ.*, «Περὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐμπορίου» (ἐν «Χρηματιστηρίῳ» Α' ἀρ 68—72).—*Σάθα Κ.*, Εἰδήσεις τινὲς περὶ ἐμπορίας καὶ φορολογίας ἐν 'Ελλάδι ἐπὶ Τουρκοκρατίας» (ἐν «Ο.Ε.» τ. 6ος σελ. 434—450. 486—518).—«La Grèce» (Paris, ἔκδ. τῆς «La vie technique et industrielle»)—«La Grèce» (Bruxelles, ἔκδ. τοῦ «Lloyd Commercial»).

Ἄριστα ἐπίσης βοηθήματα εἶναι αἱ ἐτήσιαι οἰκονομικαὶ ἀνασκοπήσεις τῆς Λαϊκῆς τραπέζης καὶ αἱ εἰσηγητικαὶ ἐκθέσεις τῆς 'Εθνικῆς ἢ τῆς 'Εκδοτικῆς τραπέζης, συντασσόμεναι ὡς εἰσαγωγαὶ εἰς τοὺς ἀπολογισμοὺς αὐτῶν. 'Επίσης τὴν κατὰ καιροὺς οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς χώρας κατοπτρίζουν οἱ διάφοροι σοβαροὶ ὁδηγοὶ τῆς 'Ελλάδος, ὡς οἱ: *Κουσουλίνου Σ.*, «'Οδηγὸς 'Αθηνῶν-Πειραιῶς καὶ τῶν κυριωτέρων πόλεων τῆς 'Ελλάδος» 'Αθῆναι 1900).—«'Εμποροβιομηχανικὸς ὁδηγὸς τῆς 'Ελλάδος» ('Αθῆναι 1901, ἔκδ. «Νομικῆς»).—«Πανελλήνιος ὁδηγός' τὸ ἑλληνικὸν Ντιρέκτορ» (ἔκδοσις τῆς «'Ανατολικῆς ἑταιρείας διαφημήσεων τοῦ Καΐρου» 1915). —*Κυριέρη* καὶ *Γιαννοπούλου*, «'Ελληνικὸς ὁδηγὸς» ('Αθῆναι 1920).—*Νούλη* καὶ *Χρηστίδη*, «'Εμποροβιομηχανικὸς ὁδηγὸς» (1926).—«'Οδηγὸς τῆς 'Ελλάδος» Ν. Γ. 'Ιγγλέση, 'Αθῆναι, α' ἔκδ. 1900, τελευτ. ἔκδ. ἑταιρείας «Πυρσὸς» 1930).

β') *Τοπικὴ οἰκονομία.* (Εἰδικαὶ μελέται δι' ὡρισμένας ἐπαρχίας): Διὰ τὴν βόρειον 'Ελλάδα βλ. *'Αρβανίτη Α. Ι.*, «'Η Μακεδονία εἰκονογραφημένη» ('Αθῆναι 1909).—*Δεμερτζῆ Κ.*, Δημοσιονομικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάστασις τῶν νέων χωρῶν τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου» ('Αθῆναι 1913).—*Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Salonique, son avenir» (Athènes 1913).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Μακεδονίας» 'Αθῆναι 1914, ἐκ τοῦ «Δελτίου τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν»).—«Bulletin commercial de Macedoine» (1916—1918.—*'Αντωνιάδη Α.*, «Le rôle économique des Grecs en Thrace» (Paris 1919, ἔκθεσις πρὸς τὴν Συνδιάσκεψιν τῆς εἰρήνης). —*Παπαδάκη Ι. Σ.*, «Αἱ πλουτοπαραγωγικαὶ δυνάμεις τῆς Μακεδονίας» (Θεσσαλονίκη 1920).—*Σρολοπούλου Δ.*, «'Η Θρᾴκη ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν διοίκησιν» (Κωνσταντινούπολις 1922).—*'Αντωνιάδη Α.*, «Le développement économique de la Thrace» ('Αθῆναι 1922).—*Βιζουκίδη Περ.*, «'Ο 'Ελληνισμὸς καὶ ἡ Μακεδονία» (1924).—*Μιστάρδη Γ. Γ.*, «'Η οἰκονομία τῆς Μακεδονίας» ('Αθῆναι Α'/1928).—*Μαυρογορδάτου Μ.-Χαμουδοπούλου Α.*, «'Η Μακεδονία» (Θεσσαλονίκη 1931).—Διὰ τὴν Θεσσαλίαν βλ. *Σπηλιωτοπούλου Α. Θ.*, «Τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα καὶ ἡ ἔγγειος παραγωγὴ τῆς Θεσσαλίας» ('Αθῆναι 1903).—*Chausson*, «Ἐμπορικὴ βιομηχανικὴ καὶ ναυτιλιακὴ κίνησις τοῦ λιμένος Βόλου καὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὰ ἔτη 1905, 1906» (ἐν «Θεσσαλίᾳ» Βόλου 28—31 'Οκτωβρ. καὶ Νοεμβρ. 1907, μετάφρ. Σπ. Κυρίτση).—Διὰ τὴν Πελοπόννησον βλ. *Λάμπρου Σπυρ. Π.*, «'Εμπορικαὶ πανηγύρεις καὶ ἀγοραὶ ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα» (ἐν «Δελτίῳ ἐμψυχώσεως τῆς βιομηχανίας» 1877, σ. 74 κ.ἑ.).—*Ροδᾶ Μιχ.*, «Πῶς βλέπω τὴν 'Ελλάδα» ('Αθῆναι Α'/1927, διὰ τὴν Πελοπόννησον).—*Γαρδίκη Γ.*, «Ἔκθεσις περὶ τῆς ἐν Μεσσηνίᾳ Γεωργοοικονομικῆς καταστάσεως» (Καλάμαι 1931).—Διὰ τὰς νήσους βλ. *Τυπάλδου Ι. Α.*, «'Η φεουδοκρατία καὶ ἡ γεωργία κατὰ τὰς 'Ιονίους νήσους» ('Αθῆναι 1864).—*Καρατζᾶ Δ.*, «'Η 'Ερμούπολις διὰ τῆς 'Ερμουπόλεως» (Σῦρος 1882).—*Γιάνναρη Α. Ν.*, «Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς ἐν Κρήτῃ γεωργίας καὶ ἐμπορίας» (Χανιὰ 1906).—«Διάφοροι μελέται περὶ τῶν νήσων» (Α'/1913, ἔκδ. τῆς γενικῆς διοικήσεως τῶν νήσων Αἰγαίου).—*Μουστάκα Δ. Ε.*, «Αἱ πλουτοπαραγωγικαὶ δυνάμεις τῆς νήσου Ἄνδρου» ('Αθῆναι 1924=«Δημοσιεύματα τῆς ἑλληνικῆς γεωγραφικῆς ἑταιρείας ἀρ. 4»).—*'Αρμακόλα Νικ.*, «Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Τήνου 1715—1822» (1926).—*Θεοχάρη Σταμ.*, «'Η 'Επτάνησος ἐμπορικῶς» (ἐν «Χρηματιστηρίῳ» Β', σ. 42).—Διὰ τὴν Μικρὰν 'Ασίαν βλ. «Union Micrasiatique de Smyrne, Étude de l'Asie Mineure» (Paris 1919).—*'Ανδρεάδη Α. Μ.* «La Grèce et l'Asie Mineure» (1921 ἐκ τῆς «Revue de Genève»).—*Σκαλιέρη Γ.*, «Λαοὶ καὶ φυλαὶ τῆς Μ. 'Ασίας» (1922).—Πρὸς τούτοις πρβλ. καὶ τὴν ὕλην τοῦ ἐπαρχιακοῦ οἰκονομικοῦ τύπου (κατωτέρω μνημονευομένου) καὶ τὰ ἑκάστην περιοχὴν ἐνδιαφέροντα μέρη τῶν ἐπισήμων στατιστικῶν δημοσιευμάτων (τὰ ὁποῖα βλ. ἐπίσης κατωτέρω).

3. Περιοδικὸς τύπος: «'Εφημερὶς τοῦ συνεταιρισμοῦ τῆς γεωργίας καὶ τοῦ ἐμπορίου» ('Αθῆναι 1871).—«'Επιθεώρησις Οἰκονομικὴ» (Α. Κ. Οἰκονόμου. 'Αθῆναι 1873—1889).—«Οἰκονομικὰ Χρονικὰ» (Γ. Π. Τσακίρη, 'Αθῆναι 1882 κ.ἑ.).—«'Ο βιομήχανος Ἕλλην» (Σ. Ι. Καγκάδη, 'Ερμούπολις 1882—1884).—«Οἰκονομολόγος» ('Εμμ. Ι. Μαυρογορδάτου, 'Αθῆναι 1883—1885).—«'Επετηρὶς τῆς 'Ελλάδος» ('Αθῆναι 1884—1889).—«Οἰκονομολόγος», ὁ εἶτα «Οἰκονομολόγος τῆς 'Ελλάδος καὶ 'Ανατολῆς» ('Αθῆναι 1892—1903).—«Δελτίον τῆς βιομηχανικῆς καὶ ἐμπορικῆς ἀκαδημίας» ('Αθῆναι 1895 κ.ἑ.).—«Δελτίον τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει 'Ελληνικοῦ 'Εμπορικοῦ 'Επιμελητηρίου» (Α'—ΙΔ'/1896—1922).—«Οἰκονομικὰ Χρονικὰ» (Δ. Γ. Μακκᾶ, 'Αθῆναι 1900—1921).—«Οἰκονομικὴ 'Ελλάς» (Γ. Κατσελίδου-Ι. Μινέττα, 'Αθῆναι 1902 κέ.).—«'Επιθεώρησις τῶν κοινωνικῶν καὶ νομικῶν ἐπιστημῶν» (Α. Παπαναστασίου-Θ. Κουτούπη-Α. Δελμούζου, 'Αθῆναι 1909 κέ.).—«Πλοῦτος» (Κ. Δαυλάκου, 'Αθῆναι 1914 κέ.).—«Βιομηχανικὴ καὶ βιοτεχνικὴ ἐπιθεώρησις» ('Αθῆναι 1914 κέ.).—«Μηνιαία ἐπιθεώρησις» (Γ. Καφαντάρη, 'Αθῆναι 1919 καὶ 1925). — «Νεοελληνικὴ ἐπιθεώρησις» (Α. Πουρνάρα, 'Αθῆναι 1917).— Ναυτικὴ καὶ ἐμποροβιομηχανικὴ ἐπιθεώρησις» (Μ. Καλογεροπούλου, 'Αθῆναι 1917—1918).—«Νέος Αἰὼν» (Γ. Παπαντωνάκη, 'Αθῆναι 1917 κέ.).—«Revue de la Grèce» ('Αθῆναι 1918).—«Οἰκονομολόγος 'Αθηνῶν» (Μ. Αἰλιανοῦ, 'Αθῆναι 1919 κέ.).—«Οἰκονομικὰ» (Λ. Λαμπροπούλου, 'Αθῆναι 1920 κέ.).—«Δελτίον 'Εμπορικοῦ καὶ Βιομηχανικοῦ 'Επιμελητηρίου 'Αθηνῶν», «—Βόλου», «—Κερκύρας», «—Πειραιῶς» (1920 κέ.), «—Καβάλλας», «—Μυτιλήνης» (1923 κέ.) κλπ.—«'Επιθεώρησις 'Εμπορίου καὶ Βιομηχανίας» (Ι. Δορμούσογλου, Λειψία 1921 κέ.)—«'Εφημερὶς τοῦ Χρηματιστηρίου» (Ν. Π. 'Ιγγλέση, 'Αθῆναι 1920 κέ.).—«'Εμπορεία» (Μ. Φρονίμου, 'Αθῆναι 1920 κέ.).—«'Αρχεῖον τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» (Δ. Καλλιτσουνάκι, 'Αθῆναι 1921 κέ.).—«'Επιθεώρησις τῆς 'Ανατολῆς» (Κ. Πολυχρονιάδου, 1921).—«Bulletin économique et financière» (μηνιαῖον ὑπὸ τῆς Τραπέζης 'Αθηνῶν, 1922 κέ.).—«'Εγγὺς καὶ Ἄπω 'Ανατολὴ» (Πολ. Λεκοῦ, 'Αθῆναι. 1922—1925).—«Οἰκονομολόγος Θεσσαλονίκης» (Θεσσαλονίκη 1923 κέ.).—«'Εθνικὴ Οἰκονομία» (Σ. Σωτηριάδου, 'Αθῆναι 1923 κέ.).—«Μηνιαία κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐπιθεώρησις τῆς 'Ελλάδος» (Ν. Κοτρόζου, 'Αθῆναι 1924 κέ.).—«Εἰκονογραφημένη 'Ελλὰς» (Π. Λεκοῦ, 'Αθῆναι 1924—1925) — «Ἔργα» (Κλ. Φιλαρέτου, 'Αθῆναι 1925 κέ.)—«Νέα ἀπὸ τὴν 'Ελλάδα» (δελτίον οἰκονομικῶν εἰδήσεων τραπέζης 'Αθηνῶν, 'Αθῆναι 1926 κέ.).—«Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος» (οἰκονομικὴ ἔκδ. τοῦ «'Ελευθέρου Βήματος», 'Αθῆναι 1926 κέ.).—«Τὰ οἰκονομικὰ νέα» (Ι. 'Αφτιᾶ, 'Αθῆναι 1926).—«'Εμπορικὴ καὶ βιοτεχνικὴ ἐπιθεώρησις» τοῦ συνδέσμου 'Ελλήνων βιομηχάνων καὶ βιοτεχνῶν, (1928 κ.ἑ.).—«Οἰκονομικὴ ἐπετηρὶς τῆς 'Ελλάδος» (Γ. Χαριτάκη-Α. Καλλιαβᾶ-Ν. Μικέλη, ἔκδ. 'Εθνικῆς τραπέζης, 'Αθῆναι 1929 κέ.).—«Πειθαρχία» (Γ. Λύχνου, 'Αθῆναι 1929-1931).—«The Orient Observer» (1930 κέ.).—«'Εργασία» (Λ. Μακκᾶ-Α. Ι. Νικολοπούλου, 'Αθῆναι 1930 κέ.).—«Δελτίον Γεωργικὸν» (ὑπουργείου Γεωργίας, ('Αθῆναι 1930 κέ.).—«Μηνιαῖον δελτίον Τραπέζης τῆς 'Ελλάδος» ('Αθῆναι 1930 κέ.).—«Les Balkans» ('Αθῆναι 1930 κέ., ἔκδ. «Φλάμμος»).—«'Επετηρὶς ἑλληνικοῦ συνδέσμου πρὸς μελέτην καὶ δοκιμασίαν ὑλικῶν καὶ κατασκευῶν» ('Αθῆναι 1931 κέ.).—«Τεχνικὰ χρονικὰ» (τεχνικοῦ ἐπιμελητηρίου τῆς 'Ελλάδος, 'Αθῆναι 1932 κέ.).—«'Εργοληπτικὴ ἐπιθεώρησις» (Μ. Μοντεσάντου, 'Αθῆναι 1932 κέ.).—«Φορολογικὴ ἐπιθεώρησις» (ὄργανον τῶν φοροτεχνικῶν ὑπαλλήλων τῆς 'Ελλάδος, 'Αθῆναι 1932 κέ.).—«'Επιθεώρησις τῆς κοινωνικῆς καὶ δημοσίας οἰκονομικῆς» (Ξ. Ζολώτα καὶ Α. 'Αγγελοπούλου, 'Αθῆναι 1932 κέ.).—«Κοινωνικὴ ἔρευνα» (Δ. Πουρνάρα, 'Αθῆναι 1932 κέ.).—«Πλουτολογικὴ ἔρευνα» (Π. Ραπτάρχη, 'Αθῆναι 1933 κέ.)—«'Ελλάς, γραφικὴ παράστασις τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἐξελίξεως» (ἐτήσιον δημοσίευμα τῆς 'Ανωτάτης σχολῆς οἰκονομικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιστημῶν, 'Αθῆναι 1933 κέ.).—«'Ελληνικὸν ἐμπόριον» ('Αθῆναι 1933 κέ.).—«Δελτίον καταστάσεως ἀγορῶν καὶ τιμῶν διαφόρων εἰδῶν» ('Εθνικῆς Τραπέζης, 'Αθῆναι 1933 κέ.).—«Οἰκονομικὰ Χρονικὰ» (Λαμπρινοπούλου 'Αθῆναι 1934).—«Journal de commerce pour les Balkans» (Κωνσταντινούπολις 1934).

4. Στατιστικὰ δημοσιεύματα (ἐνταῦθα αἱ γενικῆς φύσεως ἐπίσημοι ἐκθέσεις).—«Renseignements statistiques sur la Grèce» (Paris 1853).—*Διγενῆ Β.*, «Quelques notes statistique sur la Grèce» (Marseille 1877).—*Μανσόλα 'Αλ.*, «La Grèce à l'exposition universelle de Paris en 1878. Notes statistiques» (Paris 1878).—«Στατιστικὴ ἐπιθεώρησις τοῦ Βασιλείου τῆς 'Ελλάδος» ('Αθῆναι, 'Ηλ. Μακροπούλου 1888).—«Οἰκονομικὴ στατιστικὴ Κρήτης ἔτους 1901—1902» (Χανιὰ 1902, ἔκδ. Κρητικῆς πολιτείας).—«Μηνιαῖον δελτίον τῆς γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς 'Ελλάδος» (1927 κέ.).—«Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς 'Ελλάδος» (1930 κέ., ἔκδ. Γενικῆς Στατιστικῆς 'Υπηρεσίας).

Διὰ τὴν ἐπίσημον στατιστικὴν βλ. τὰ βοηθήματα: *Μανσόλα Α.*, «'Ιστορικὴ ἀπογραφικὴ ἔποψις περὶ 'Ελλάδος», ἐν «Δελτίῳ τῆς ἐπὶ τῆς ἐμψυχώσεως τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας ἐπιτροπῆς» 1877 σ. 35 κέ.).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Rapport sur l'état de la statistique en Grèce» ('Αθῆναι 1872 καὶ 1876, διὰ τὸ Διεθνὲς συνέδριον τῆς στατιστικῆς).—*Σπηλιωτάκη Σ. Α.*, «'Ιστορία τῆς ἐπισήμου Στατιστικῆς τῆς 'Ελλάδος» (ἐν «Δελτίῳ τῆς ἐπὶ τῆς ἐμψυχώσεως τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας ἐπιτροπῆς» 1877 σ. 229).—*Μιχαλοπούλου Ι.*, «Rapport sur la réorganisation de la statistique en Grèce» ('Αθῆναι 1930).—*'Αθανασιάδη Κ.Α.*, «Στατιστικὴ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ» ('Αθῆναι 1931).—*Κλαδᾶ Σ.*, «'Η στατιστικὴ ἐν 'Ελλάδι» ('Αθῆναι 1932).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «'Η στατιστικὴ ὡς ἐπιστήμη καὶ ὡς διοίκησις ἐν 'Ελλάδι» (ἐν «'Εργασίᾳ» 1934).

5. Βιβλιογραφικὰ βοηθήματα (βλ. τὸ εἰσαγωγικὸν σημείωμα τῆς παρούσης βιβλιογραφίας).

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΙ ΑΛΙΕΙΑ. 1. Γενικὰ ἔργα. *Thiersch Fr.*, «De l'état actuel de la Grèce et des moyens d'arriver à la restauration» (Leipzig 1833 τ. 2).—*Παλαιολόγου Γρ.*, «Γεωργικὴ καὶ οἰκιακὴ οἰκονομία» (Ναύπλιον 1833—1835).—*Σπηλιωτάκη Γ.*, «Γεωργία ἐν 'Ελλάδι» ('Αθῆναι 1864, ἔκθ. ὑπουργείου 'Εσωτερικῶν).—*Τομπάζη Α. Γ.*, «Μελέτη περὶ τῶν παραγωγικῶν στοιχείων ἐν τῇ ἑλληνικῇ γεωργίᾳ» (Leipzig 1871).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «La Grèce sous le point de vue agricole» ('Αθῆναι 1878).—*Μηλιαράκη 'Αντ.*, «Γεωγραφία πολιτική, νέα καὶ ἀρχαία, τοῦ νομοῦ Κεφαλληνίας» ('Αθῆναι 1880).—*Laveleye*, Die Barkanländer» (Leipzig 1888, Bd I σ. 173 κέ.).—*Arslanian*, «Eine historisch—nationalökonomische Studie über das System des ländlichen Grundeigentum im osmanischen Reiche» (Leipzig 1888).—*Βάλδκαμπφ*, «'Ελλάς, Μακεδονία καὶ νότιος 'Αλβανία» ('Αθῆναι 1901, μετάφρ. Ε. Ραγκαβῆ σ. 165 κέ.).—*Δεκάζου Π.*, «Die Landwirtschaft im heutigen Griechenland» (Berlin 1904).—«Γενικὴ ἐπισκόπησις τῆς καταστάσεως καὶ τῶν προόδων τῆς γεωργίας ἐν 'Ελλάδι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη» ('Αθῆναι 1912).—*Δεκάζου Π. Α.*, «Αἱ γεωργικαὶ σχέσεις τῆς Μακεδονίας» ('Αθῆναι 1914).—*Φωκᾶ Κοσμετάτου Κ.*, «'Ο πόλεμος καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ γεωργία» (ἐν «Μέλλοντι» τ. Α'/1919 σ. 727 κέ.).—*Χασιώτη Σπυρ.*, «'Η γεωργία ἐν 'Ελλάδι» ('Αθῆναι 1921).—*Παπαβασιλείου Γ.*, «'Η νῆσος Κέρκυρα ἀπὸ γεωργικῆς ἀπόψεως ἄλλοτε καὶ σήμερον» (1921).—*Ζωγράφου Δ.*, «'Ιστορία τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας» ('Αθῆναι 1921 κέ.).—*Λαδᾶ Στ.*, «'Η ἑλληνικὴ γεωργία» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ 'Αθηνῶν» Αἰλιανοῦ, ἔτος 1922 ἀρ. 235).—*Παπαϊωάννου Στρ.*, «Πηλειορειτικαὶ μελέται» (1926).—*Μαλαματιανοῦ Κ.*, «Περὶ τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα τῆς 'Ελλάδος» (1930, σ. 44—56).—*Σαραντοπούλου Σ.*, «Ἔκθεσις ἐπὶ τῆς γενομένης γεωργικῆς καὶ κτηνοτροφικῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1932» (1931).—*Ζωγράφου Δ.*, «Γεωργικαὶ μελέται» ('Αθῆναι 1932).—*Λεμπέση Ε.*, «Τὸ πρόβλημα τῆς καπιταλιστικῆς συγκεντρώσεως ἐν τῇ ἀγροτικῇ οἰκονομίᾳ» ('Αθῆναι 1932).—*Εὐελπίδη Χρ.*, «Γεωργικὴ ἐπισκόπησις τῆς 'Ελλάδος κατὰ τὸ 1931» (ἐν «Ε.Κ.Δ.Ο.» τ. Α'/1932 σ. 125).—*Τσούγκου Δ.*, «Διατί ἀπέτυχεν ἡ ἀγροτική μας προσπάθεια» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Β'/1932 σ. 432 κέ.).—*Γανώση Βασ.*, 'Η γεωργία καὶ ὁ 'Ελληνορρωμαϊκὸς πολιτισμὸς (1933).—«'Αγροτικὰ λεξικὰ» (ἔκδ. τῆς Γεωργικῆς τραπέζης, Α'/1934).—*'Αλιβιζάτου Μπ.*, «'Η μεταπολεμικὴ ἐξέλιξις τῆς ἑλληνικῆς γεωργικῆς οἰκονομίας καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς ἐπίδρασις τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς» (ἐν «'Επιθεωρήσει κοινωνικῆς καὶ δημοσίας οἰκονομικῆς» τ. Γ'/1934).

Αἱ ἐπίσημοι γεωργικαὶ στατιστικαὶ εἶναι: «Γεωργικὴ παραγωγὴ τῆς Παλαιᾶς 'Ελλάδος τοῦ ἔτους...» (1911, 1914, 1915. Ἔκδ. Διευθύνσεως στατιστικῆς ὑπουργείου 'Εθνικῆς Οἰκονομίας).—«Γεωργικὴ παραγωγὴ [καὶ ἀπαρίθμησις ζῴων, κατοικιδίων πτηνῶν καὶ κυψελῶν] τῶν νέων ἐπαρχιῶν τῆς 'Ελλάδος τοῦ ἔτους ....» (1814. 1815. Ἔκθ. Διευθύνσεως

Digitized by Google

στατιστικῆς).—«Γεωργικὴ παραγωγὴ καὶ ἀπαρίθμησις ζῴων, κατοικιδίων πτηνῶν καὶ κυψελῶν τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἔτους ....» (1916, 1917, 1918. Ἔκδ. Διευθύνσεως στατιστικῆς).—«Γεωργικὴ στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἔτους. ...» (1919 κέ. Ἐτησία ἔκδ. τῆς Διευθύνσεως στατιστικῆς καὶ εἶτα τῆς Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος).

2. Γεωργικὴ πολιτική. Διὰ τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα, τὴν ἀποκατάστασιν καὶ ἀγροτικὴν νομοθεσίαν καὶ πολιτικὴν ἀπὸ γενικῆς ἀπόψεως βλ. *Αἰνιᾶνος Δ.*, «Ὑπόμνημα πρὸς τὴν ἐν Ἀθήναις δευτέραν ἐθνικὴν τῶν Ἑλλήνων συνέλευσιν. Περὶ διαθέσεως τῶν ἐθνικῶν γαιῶν» (Ἀθῆναι 1863).—*Μοσχοβάκη Ν.*, «Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας» (Ἀθῆναι 1882).—«Τὰ μεγάλα κτήματα καὶ ἡ ἐν Ἑλλάδι Γεωργία» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ» Μαυρογορδάτου, τ. 57/884).—*Λεβίδη Ν. Δ.*, «Τὰ μοναστηριακὰ ἀκίνητα κτήματα» (Ἀθῆναι 1897).—*Κοφινᾶ Γ.* καὶ *Παναγιωτοπούλου Ἰ. Δ.*, «Κῶδιξ τῆς περὶ δημοσίων κτημάτων νομοθεσίας» (Ἀθῆναι 1898).—*Δυοβουνιώτου Γ.*, «Ἑλληνικοὶ κώδικες. 14: Ἀστικοὶ νόμοι» (Ἀθῆναι 1902).— *Μάνεση Χαριλ. Π.*, «Σχέδιον νόμου περὶ ἀγροτικῆς ἀστυνομίας» (Τρίπολις 1904).—*Καρούσου Κ. Δ.*, «Ὑπὲρ τῆς γεωργίας» (Ἀθῆναι 1908).—*Φιλιππακοπούλου Φ.* καὶ *Βογιατζῆ Α.*, «Στοιχεῖα οἰκονομικῆς» (Ἀθῆναι 1911).—«Γεωργικὴ νομοθεσία. Ἐπιμελείᾳ τοῦ ἐπιθεωρητοῦ τῆς Γεωργίας» (Ἀθῆναι 1912).—*Ἐλευθεριάδου Ν.*, «Ἡ ἀκίνητος ἰδιοκτησία ἐν Τουρκίᾳ» (Ἀθῆναι 1903).—*Καρατζίδου Μ. Π.*, «Ἑρμηνεία τοῦ νόμου περὶ γαιῶν ἐν Τουρκίᾳ» (Ἀθῆναι 1913).—*Καρούσου Κ. Δ.*, «Κατεύθυνσις τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς» (Ἀθῆναι 1914).—*Χασιώτου Σ.*, «Αἱ κυριώτεραι βάσεις μιᾶς ἀληθοῦς γεωργικῆς πολιτικῆς» (Ἀθῆναι 1916).—*Ἀναστασιάδου Στεφ.*, «Τὰ ἀγροτικὰ ζητήματα ὡς διαρρυθμίζονται ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως Βενιζέλου» (Ἀθῆναι 1917).—*Γενναδίου Π. Γ.*, «Ἡ ἀπαλλοτρίωσις τῶν τσιφλικίων καὶ ἡ διανομὴ αὐτῶν καὶ τῶν δημοσίων κτημάτων εἰς τοὺς ἀκτήμονας γεωργούς». (Ἀθῆναι 1917).—«Γεωργικὴ νομοθεσία. Ἐπιμελείᾳ *Κωνστ. Χ. Λευκιάδου*» (Ἀθῆναι 1917).—«Συνεταιρισμὸς ἐξαγορᾶς γαιῶν. Ὁδηγίαι. Νόμος 1072. Καταστατικὸν» (Ἀθῆναι 1918, ἔκδ. ὑπουργείου Γεωργίας).—*Σβώλου Ἀλεξ. Ι.*, «Ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτρίωσις πρὸς ἀποκατάστασιν ἀκτημόνων γεωργῶν ὑπὸ συνταγματικὴν καὶ οἰκονομικὴν ἔποψιν» (Ἀθῆναι 1918).—*Βογασλῆ Δ. Δ.*, «La solution de la question agraire en Grèce» (Athènes 1919).—«Πληροφορίαι περὶ τῶν γεωργικῶν ἐργαλείων καὶ μηχανημάτων τῶν ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῆς Γεωργίας πωλουμένων» (Ἀθῆναι 1919).—*Σοκόλη Κ. Σ.*, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος» (ἐν «Μέλλοντι» Α΄/1919 ἀρ. 12).—*Ἀλεξίου Ἀλεξ.*, «Ἡ γῆ στοὺς καλλιεργητάς της» Ἀθῆναι 1920, ἔκδ. Σοσιαλιστικοῦ κόμματος).—*Μουτούση Παν.*, «Βακουφικὰ κτήματα γενόμενα πλήρους κυριότητος παρὰ νομίμῳ κατόχῳ κλπ.» (ἐν «Θέμιδι» Ἀγγελοπούλου ἔτ. ΛΑ΄/1920 σ. 137). *Μπεναρόγια Α.*, «Οἱ ἀγρότες στὴν Ἑλλάδα» (ἐν «Κομμουνιστικῇ Ἐπιθεωρήσει Α΄/1921 σ. 375—382).—*Μυλωνᾶ Ἀλεξ.*, «Ἐπὶ τοῦ νέου ἀγροτικοῦ νόμου. Κρίσεις καὶ νομοθετικαὶ ἀποδείξεις». (Ἀθῆναι 1922).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ἀγροτικὴ νομοθεσία καὶ ἡ προταθεῖσα μεταρρύθμισίς της» (Ἀθῆναι 1922. =«Ἀρχεῖον οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» τ. β΄ τεῦχ. δ).—*Βουρνάζου Κ. Χ.*, «Ἡ προστασία τῆς μικρᾶς ἰδιοκτησίας» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» ἀρ. 205).—«Γεωργικὴ ὑπηρεσία. Συλλογὴ νόμων, Β. Δ. καὶ ὑπουργικῶν πράξεων. Ἐπιμελείᾳ Παναγ. Γ. Κουτσομητοπούλου» (Ἀθῆναι 1922 καὶ παράρτημα 1924).—*Σερβάκη Γ.*, «Αἱ κοινωνικαὶ συνέπειαι τῆς ἀπαλλοτριώσεως τῶν ἀγροκτημάτων» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Β΄/1922 σ. 478 κέ.).—*Εὐελπίδου Χρ.*, «Ἀγροτικὸν πρόγραμμα, σύστημα ἑλληνικῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς» (1923).—*Σιμωνίδου Β.*, «Τὸ ἀγροτικὸν πρόβλημα» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Δ΄/1924 σ. 87—96).—*Γεωργακοπούλου Γ. Ι.*, «Ἀγροτικὴ καὶ ἐποικιστικὴ νομοθεσία» ἔκδ. Διευθύνσεως ἐποικισμοῦ ὑπουργείου Γεωργίας, Ἀθῆναι 1924).—*Εὐελπίδου Χρ.*, «La réforme agraire en Grèce» (1926).—«Ἡ πύκνωσις τῶν ἀγροτικῶν μας πληθυσμῶν» (1927). —«Παμμεσσηνιακὸς Γεωπονικὸς Σύνδεσμος, Μελέτη περὶ τοῦ πῶς διὰ τοῦ Ταμείου Ἀγροτικῆς Ἀσφαλείας θὰ ἐξυπηρετηθῇ ὁ Μεσσηνιακὸς κόσμος» (1927).—*Bucharin N.*, Τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1927, ἔκδ «Ἀγροτικῆς Ἑλλάδος»).—«Κεντρικὸν Ταμεῖον ἀσφαλείας κατὰ χαλάζης καὶ παγετῶν. Ὁδηγίαι περὶ τῶν ὅρων ἀσφαλείας καὶ ἀντασφαλείας» (1928).—*Χασιώτου-Μουλούλη*, «Ἡ γεωργικὴ ἐκπαίδευσις εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα» (1929).—«Ὑπόμνημα συνδέσμου Ἐπιστημόνων Γεωπόνων. Πῶς θὰ ἐπιτύχῃ ἡ γεωργικὴ πρόοδος τοῦ τόπου» (1929).—*Φούμη Κωνστ.*, «Αἱ διάφοροι περίοδοι τῆς γεωργικῆς πολιτικῆς τοῦ Κράτους» (1929).—*Εὐελπίδου Χρ.*, «Αὐτοδιοίκησις καὶ γεωργία» (1930).—*Καραβίδα Κ.*, «Ἀγροτικά. Ἔρευνα ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς μορφολογίας ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν ταῖς γειτονικαῖς σλαυϊκαῖς χώραις» (1931).—*Σίδερι Α.*, «Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς γεωργικῆς μας φορολογίας» (Ἀθῆναι 1931).—*Πολυχρόνη Α.*, «Σκέψεις ἐπὶ τοῦ γεωργικοῦ μας προβλήματος» (πρόλογος Ἰ. Καραμάνου, Ἀθῆναι 1931).—*Πουρνάρα Δ.*, «Ἱστορία τοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1931).—«Τὰ πεπραγμένα τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας κατὰ τὴν τελευταίαν τετραετίαν 1928—1932» (Ἀθῆναι 1932).—*Φιλιππίδου Κ.*, «Ὁ ἀγροτισμὸς ὡς λύσις τοῦ οἰκονομικοῦ προβλήματος» (1932.— *Varga Eug.*, «Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα» (Ἀθῆναι 1932).—*Γεωργίου Σοφίας Β.*, «Ἀγροτικὴ κρίσις καὶ πτωχοὶ χωρικοί» (Ἀθῆναι 1932).—*Πουρνάρα Δ.*, «Ἡ οἰκονομικὴ θέσις τῶν ἀγροτῶν» (Ἀθῆναι 1932).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Τί εἶνε καὶ τί ἐπιδιώκει τὸ ἀγροτικὸν κόμμα. Οἱ σκοποὶ καὶ τὸ πρόγραμμά του» (Ἀθῆναι 1932).—*Στεφανοπούλου Στ.*, «Αἱ κοινωνικαὶ ἀσφαλίσεις καὶ ἡ γεωργία» (ἐν «Ε.Κ.Δ.Ο.» τ. Α΄/1932).—*Ἀλιβιζάτου Μ.*, «Αἱ κοινωνικαὶ ἀσφαλίσεις, τὸ κράτος καὶ ἡ γεωργία» (Ἀθῆναι 1933).—*Κυριακοῦ Γεωργ.*, «Ἡ γεωργικὴ πολιτική» (Ἀθῆναι 1933).—*Νοταρᾶ Μιχ. Ι.*, «Ἡ ἀγροτικὴ ἀποκατάστασις τῶν προσφύγων» (Ἀθῆναι 1934, πρόλογος Ἀλ. Παπαναστασίου).—*Εὐκλείδου Ἰω.*, «Ἡ δι' ἐκμισθώσεως καλλιέργεια τῆς γῆς» (ἐν «Ο.Ε.» τ Β΄/1874-1875 σ. 356—363).

Ἰδιαιτέρως διὰ τὴν Βόρειον Ἑλλάδα βλ. *Σεϊζάνη Μ.*, «Ἡ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1878 ἐν Μακεδονίᾳ, Ἠπείρῳ καὶ Θεσσαλίᾳ» 1878).—*Ἐλευθεριάδου Ν. Π.*, «Τὰ δίκαια τῆς Πολιτείας ἐπὶ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Ἠπείρῳ γαιῶν» (Ἀθῆναι 1915).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Γνωμοδοτήσεις περὶ κτηματικῶν ζητημάτων ἐν ταῖς νέαις χώραις» (Ἀθῆναι 1916).—*Ρακτιβὰν Κ. Δ.*, «Τὰ κτήματα τῶν μεταναστευσάντων ἐκ τῶν νέων χωρῶν» (Ἀθῆναι 1916).—*Δραγούμη Στ. Ν.*, «Ἀγόρευσις κατὰ τὴν βουλευτικὴν συνεδρίαν τῆς 21 Μαρτίου 1916. Ἀπάντησις εἰς ἐπερώτησιν κλπ.» (Ἀθῆναι 1916).—*Πάλλη Α.*, «Περὶ ἀνταλλαγῆς πληθυσμῶν καὶ ἐποικισμοῦ ἐν τῇ Βαλκανικῇ κατὰ τὰ ἔτη 1912-1920» (Κωνσταντινούπολις 1920).—*Καραβίδα Κων*, «Ἡ Μακεδονοσλαυϊκὴ ἀγροτικὴ κοινότης καὶ ἡ πατριαρχικὴ γεωργικὴ οἰκογένεια εἰς τὴν περιφέρειαν Μοναστηρίου» (ἐν «Α.Ο Κ.Ε. τ. Ϛ΄/1926 σ. 227—314).—*Μεταλλινοῦ Μ.*, «Ἡ ὑγιεινὴ κατάστασις τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν Μακεδονίας - Θρᾴκης ἀπὸ τοῦ 1925-1930 (1932).

Διὰ τὴν Θεσσαλίαν βλ. *Pouqueville*, «Voyage de la Grèce» (Paris 1820 τ. IV σ. 1—100).—*Τσοποτοῦ Δημ. Κ.*, «Ἱστορία τῶν γεωργῶν καὶ τῆς ἰδιοκτησίας ἐν Θεσσαλίᾳ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων» Βόλος 1896=ἐφημ. «Αὐγή» 22 Ὀκτ.—15 Νοεμβρ. 1896).—*Καραπαναγιώτου Γ.*, «Μελέτη περὶ διακανονίσεως τοῦ θεσσαλικοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1901).—*Σπηλιωτοπούλου Α. Θ.*, «Τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα καὶ ἡ ἔγγειος παραγωγὴ τῆς Θεσσαλίας» (Ἀθῆναι 1903).—*Πάππου Ν. Δ.*, «Ζητήματα ἀγροτικῆς οἰκονομίας ἐν Θεσσαλίᾳ» (Ἀθῆναι 1905).—*Τριανταφυλλίδου Σοφ.*, «Οἱ ὀλίγοι τῆς Θεσσαλίας. Μελέτη περὶ μορτῆς» (Βόλος 1906).—«Νομοσχέδια περὶ μορτῆς ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ διανομῆς τῶν Στεφανοβικείων κτημάτων» (Ἀθῆναι 1906, ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Πατρίδος»).—«Συλλογὴ νόμων καὶ Β. Διαταγμάτων περὶ —καὶ ἱδρύσεως θεσσαλικοῦ γεωργικοῦ ταμείου, περὶ γεωργικοῦ θεσσαλικοῦ δανείου καὶ περὶ ἐγγυήσεως τοῦ Κράτους εἰς ἐνυπόθηκα δάνεια γεωργοκτηματιῶν» (Ἀθῆναι 1908).—«Ὑπόμνημα τοῦ Διοικ. Συμβουλίου τοῦ κτηματικοῦ Συλλόγου Τρικκάλων περὶ τοῦ θεσσαλικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1910).—*Χατζηγιάννη Δ. Α.*, «Τὸ ἀγροτικὸν πρόβλημα τῆς Θεσσαλίας. Γένεσις, ἀνέλιξις καὶ λύσις αὐτοῦ» (Ἀθῆναι 1910).—Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Συλλογὴ νόμων καὶ Β. Διαταγμάτων περὶ συνοικισμοῦ καὶ διανομῆς γαιῶν ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ ἱδρύσεως θεσσαλικοῦ γεωργικοῦ ταμείου» (Ἀθῆναι 1911).—*Τσοποτοῦ Δ. Κ.*, «Τὸ σουλτανικὸν φιρμάνιον καὶ ὁ περιβόητος Τουρκικὸς Κανονισμὸς τῶν γεωργικῶν ἐν Θεσσαλίᾳ σχέσεων» (ἐν ἐφημ. «Ἐμπρὸς» 10 Φεβρ. 1911).—«Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Ἔκθεσις περὶ τῶν ἐκτελεσθέντων πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν ἐγχωρίων καὶ ἐποίκων ὁμογενῶν ἐν Θεσσαλίᾳ» (Ἀθῆναι 1911).—*Ζωγράφου Γ. Χ.*, «Τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα ἐν Θεσσαλίᾳ» (Ἀθῆναι 1911).—*Ζωγράφου Κ.* «Ὑπόμνημα περὶ τῶν θεσσαλικῶν ζητημάτων» (Ἀθῆναι 1912).—*Τσοποτοῦ Δ.*, «Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν» (Βόλος 1912. Πρβλ. Revue des études greques» 1921 σ. 121 καὶ Σπ. Λάμπρον ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» τ. Ι΄/1913 σ. 216—218).—*Θεοδωρίδου Ἀριστομ.*, «Ἡ Ἐπανάστασις καὶ τὸ ἔργον αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1914).—*Τσοποτοῦ Δ. Κ.*, «Γεωργικαὶ σελίδες τῆς θεσσαλικῆς ἱστορίας. Ἐξ ἐγγράφων τῆς Τουρκοκρατίας» (Ἀθῆναι 1914).—«Πρακτικὰ Ε΄. Παμπηλιορειτικοῦ γεωργικοῦ συνεδρίου Βόλου» (1925).

Διὰ τὴν Ἤπειρον βλ. *Παχὺ Γ.*, «Τὸ ἐν Ἠπείρῳ ἀγροτικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1882).—*Καραπάνου Κ.*, «Ἡ δημοκοπία ἀγωνιζομένη νὰ δημιουργήσῃ ἀγροτικὸν ζήτημα ἐν Ἠπείρῳ καὶ Θεσσαλίᾳ» (Ἀθῆναι 1882).—*Φιλαρέτου Γ. Ν.*, «Ἡ ἰμπλιακοποίησις τῶν 79 κεφαλαιοχωρίων τῆς Ἠπείρου καὶ ἀγῶνες τῶν κατοίκων των πρὸς ἀνάκτησιν αὐτῶν ἐπί τε τουρκοκρατίας καὶ ἑλληνοκρατίας» (Ἀθῆναι 1915).

Διὰ τὰς Ἰονίους νήσους βλ. *Τυπάλδου Ἰω.*, «Ἡ φεουδοκρατία καὶ ἡ γεωργία κατὰ τὰς Ἰονίους νήσους» (Ἀθῆναι 1864).—*Πολυλᾶ Μ.*, «Περὶ τῶν τιμαριωτικῶν κτημάτων Κερκύρας» (Κέρκυρα 1864).—*Χιώτη Π.*, «Ἱστορικὴ ἔκθεσις καὶ ἔγγραφα περὶ τιμαρίων Κερκύρας» (Ζάκυνθος 1865).—«Ἔκθεσις τῆς ἐπὶ τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος Κερκύρας ἐπιτροπῆς» (Κέρκυρα 1865).—*Τουρλίνου Ι.*, «Νομοσχέδιον πρὸς λύσιν τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἀγροληψίας, τὰς ἐμφυτεύσεις καὶ τὰς ἐδαφονομίας» (Κέρκυρα 1867).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος τῆς νήσου Κερκύρας» (Κέρκυρα 1867).—«Σκέψεις τινὲς ἐπὶ τῶν περὶ ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας νομοσχεδίων» (Κέρκυρα 1867).—*Προβελεγγίου Κ.*, «Μελέτη ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου περὶ τῆς λύσεως τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος Κερκύρας» (Ἀθῆναι 1867).—*Παπαδάτου Α. Κ.*, «Ἡ εἰκὼν τῶν χωρικῶν βουλευτῶν Κερκύρας» (Ἀθῆναι 1868).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Τῷ βουλευτῇ Θ. Ρωμαίῳ τὰ εἰκότα» (Ἀθῆναι 1868).—*Τουρλίνου Ἰ.*, «Νομοσχέδιον περὶ δημοσίας καταγραφῆς τῆς ἐν Κερκύρᾳ ἀκινήτου ἰδιοκτησίας» (Κέρκυρα 1873).—*Γερακάρη Ν. Σ.*, «Ἐπισκόπησις τῆς ἐν Κερκύρᾳ ἰδιοκτησίας» (Κέρκυρα 1911).

Διὰ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα: *Παπαγεωργίου Δ.*, «Ἀποσπάσματα ἐκ τῆς συνταχθείσης ἐν Παρισίοις ἐκθέσεως περὶ τῆς ἀποξηράνσεως τῆς Κωπαΐδος» (Ἀθῆναι 1865).—*Φωκᾶ Κοσμετάτου Κ.*, «L'ile de Céphalonie au point de vue agricole» (1923).—*Παπαγεωργίου Δ. Κ.*, «Ἀπάντησις εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς συσταθείσης ἐπιτροπῆς διὰ τὴν ἀποξήρανσιν τῆς Κωπαΐδος» (Ἀθῆναι 1865).—*Sauvage C.*, «Projet du desséchement du lac Copaïs. Memoire à l'appui rédigé en 1849» (Athènes 1868).—*Φόρτη Γ. Γ.*, «Περὶ Κωπαΐδος» (ἐν «Ἐφημερίδι τῆς ἑλληνικῆς καὶ γαλλικῆς νομολογίας» Ϛ΄/1886—1887 σ. 33 κέ.).—*Συγγροῦ Ἀνδρ.*, «Τὰ κατὰ τὰ ἀγροτικὰ μεγάλα κτήματα ἐν Ἀττικῇ, Σάλεσι καὶ Ὠρωπῷ συμβάντα. Ἔκκλησις εἰς τὸ κριτήριον τῆς κοινῆς γνώμης» (Ἀθῆναι 1898).—*Γκίνη Ἀγγ. Σ.*, «Ἡ ἀποξήρανσις καὶ καλλιέργεια τῆς λίμνης Κωπαΐδος» (Ἀθῆναι 1916=«Ἀρχιμήδους» τ. ΙΖ΄).

Περὶ ἀγροτικῆς πίστεως, κτηματικῶν τραπεζῶν καὶ συνεταιρισμῶν βλ. *Κεχαγιᾶ Εὐθ.*, «Ἔκθεσις πρὸς τὴν διοίκησιν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος περὶ τινων τραπεζιτικῶν ἐργασιῶν ἐν Γαλλίᾳ καὶ πρότασις αὐτοῦ περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ καταστατικοῦ τῆς Τραπέζης ὡς πρὸς τὰ τῆς κτηματικῆς πίστεως» (Ἀθῆναι 1853).—*Σκαλτσούνη Ἰω.*, «Περὶ τῆς κτηματικῆς πίστεως καὶ σχέδιον πρὸς καθίδρυσιν ὑποθηκικῆς τραπέζης ἐν Κεφαλληνίᾳ ὑποβληθὲν εἰς τὴν Ἰόνιον βουλὴν» (Κεφαλληνία 1855).—*Ραγκαβῆ Ε.*, «Περὶ Κτηματικῆς Τραπέζης» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Α΄/1873—1874 σ. 402—412).—*Λεβίδη Νικολ.*, «Ὁ συνεταιρισμὸς καὶ ἡ πολιτεία» (Ἀθῆναι 1874).—*Boulanger F.*, «Ampelakia ou les associations et les municipalités helléniques avec documents confirmatifs» (Paris 1875).—*Βαλασσοπούλου Ἰ.*, «Τράπεζα τῶν ἐργατῶν τῆς γῆς» (Ἀθῆναι 1877).—*Εὐταξία Ἰ.*, «Περὶ συνεταιρισμῶν» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Ζ/1879—1880 σ. 302-310, 370—380, 403—416).—*Θεοδωρίδου Α.*, «Περὶ ἀγροτικῆς πίστεως» (Ἀθῆναι 1897).—*Γεωργοπούλου Γεωργ.*, «Ὁ συνεταιρισμὸς ὑπὸ ὑλικὴν καὶ ἠθικὴν ἔποψιν» (Πάτραι 1896).—*Θεοδωρίδου Ἀριστομ.*, «Περὶ κτηματικῆς πίστεως» (Ἀθῆναι 1899).—*Φιλαρέτου Γ. Ν.*, «Συνεργατικὴ ἑταιρεία Ἀμπελακίων 795—1810» (Ἀθῆναι 1900, ἐκ τοῦ «Ἡμερολογίου» Σκόκκου τοῦ 1901).—*Μελᾶς Λ. Μ.*, «Συγκριτικὴ μελέτη περὶ γεωργικῆ πίστεως» (Ἀθῆναι 1902).—*Τυπάλδου-Μπασιᾶ Α.*, «Les warrants agricoles, avec une préface de Yves Guyot» Paris 1907).—*Ροντήρη Ἀντ. Ἀθ.* «Ἡ γεωργικὴ πίστις ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1911).—*Ἀναστασιάδου Στεφ. Χ.*, «Ἐνίσχυσις τῆς ἀγροτικῆς πίστεως διὰ τῶν ἀγροτικῶν ἐνεχυρογράφων (warrants agricoles)» (Βόλος 1916=«Θεσσαλία» 1—9 Μαρτίου 1916).—*Χασιώτου Σπ.*, «Σχέδιον ὀργανισμοῦ Γεωργικῆς Τραπέζης ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1916, ἐκ τῶν «Νέων γεωπονικῶν»).—*Ἰασεμίδου Σ. Π.*, «Περὶ συνεταιρισμῶν ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1918).—*Μυλωνᾶ Ἀ. Κ.*, «Γεωργικὴ καὶ κτηματικὴ πίστις. Ὑπόδειξις διὰ τὴν ὀργάνωσιν αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι. Ἔκθεσις» (Ἀθῆναι 1919).—*Καλιτσουνάκι Δ.*, «Συμβολαὶ εἰς τὴν θεωρίαν τῶν συνεταιρισμῶν» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Β΄/1922 σ. 111—121).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Στοιχεῖα τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου τῶν συνεταιρισμῶν» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Β΄/1922 σ. 230—237 καὶ 347—360).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ συνεταιρισμῶν καὶ ἰδίως ἐν Ἑλλάδι. Θεωρία καὶ πρᾶξις. Ἡ ἱστορία καὶ θεωρία τοῦ συνεταιρισμοῦ» (Ἀθῆναι 1924).—*Τρακάκη Γ.*, «Ἡ συνεταιρικὴ ὀργάνωσις ἐν Ἑλλάδι καὶ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα» (1925, πρβλ. καὶ «Α.Ο Κ.Ε.» τ. Ε΄/1925 σ. 76—80)—*Μαλούχου Κ.*, «Ἀγροτικῆς πίστεως προσφύγων ὀργάνωσις» (ἐν «Συνεταιριστῇ» Α΄/1925 σ. 67).—*Κορυζῆ Α. Γ.*, «Ἡ ἀγροτικὴ πίστις καὶ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα» (Ἀθῆναι 1925).—*Εὐελπίδη Χρ.*, «Ἀγροτικὴ πίστις» (ἐν περιοδ. «Συνεταιριστής» Α΄/1925 σ. 242 κέ.).—*Ἰασεμίδου Σ.*, «Αἱ γεωργικαὶ τράπεζαι» (ἐν «Συνεταιριστῇ» Β΄/1926, ἀρ. 1).—*Φαρμάκη Κ.*, «Κῶδιξ συνεταιριστικῆς νομοθεσίας» (1926).—*Κυρίτση Χρ.*, «La legislation des coopératives en Grèce» (1927).—*Φιλαρέτου Γ.*, «Συνεργατικοὶ συνεταιρισμοὶ Ἀμπελακίων, Ὕδρας, Σπετσῶν, Ψαρρῶν» (Ἀθῆναι 1927).—*Τρζάκη Χρ.*, «Ἀγροτικὴ συνεταιρικὴ ὀργάνωσις» (1928).—*Καλιτσουνάκι Δ.*, «Σωκράτης Ἰασεμίδης, 1878—1929» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Θ΄/1929 σ. 421—424).—*Μαργέτη Δημ.*, «Ἀναγκαστικοὶ κτηματικοὶ συνεταιρισμοί» (1930).—*Grunfeld Er.—Χασαποπούλου Τ.—Τζωρτζάκη Θ.*, «Οἱ συνεταιρισμοὶ ἀπὸ οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀπόψεως καὶ οἱ συνεταιρισμοὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα» (Πάτραι 1932).—*Τσάκα Κωνστ.*, «Οἱ συνεταιρισμοί» (1932).—*Κοντοῦ Π.*, «Δασικοὶ συνεταιρισμοί» (Θεσσαλονίκη 1932).—*Εὐελπίδη Χρ.*, «Ἡ γεωργικὴ πίστις ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1932).—*Γρακάρη Μιν.*, «Μελέτη περὶ τῶν γεωργικῶν συνεταιρισμῶν τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1933).—*[Εὐελπίδη Χρ.]*, «La coopération des pays balkaniques dans les domaines du crédit agricole» (Ἀθῆναι 1933, ἀνατ. ἐκ τῆς ἐπιθεωρ. «Les Balkans»).—*Ἀλιβιζάτου Μι. Β.*, «Τὸ πρόβλημα τῆς ἀγροτικῆς πίστεως» (Ἀθῆναι 1931, ἐκ τοῦ «Ἀρχείου οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν»).—*Ροντήρη Ἀθ. Χ.*, «Κτηματικὴ καὶ γεωργικὴ πίστις ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Οἰκονομικῇ Ἑλλάδι» Δ΄ σ. 505—507, 509—521, 529—531, 541—543).—*Τουρλίνου Ἰ.*, «Νομοσχέδιον περὶ συστάσεως Ἀγροτικῆς Τραπέζης ἐν Κερκύρᾳ» (Κέρκυρα, ἄνευ ἔτους).

Περὶ κτηματολογίου βλ. *Καρούσου Κ. Δ.*, «Μελέτη περὶ κτηματολογίου» (Ἀθῆναι 1898, τ. 3).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ ζήτημα τοῦ κτηματολογίου καὶ ἡ ὑπὲρ τῆς γεωργίας πολιτικὴ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1899).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ ζήτημα τοῦ κτηματολογίου καὶ αἱ ἐπιστημονικαὶ ἑταιρίαι ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1901).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Livres foncières en Grèce et banques foncières» (Paris 1904).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ εἰσαγωγῆς τοῦ συστήματος τῶν κτηματικῶν βιβλίων καὶ περὶ συστάσεως κτηματικῆς Τραπέζης καὶ πιστωτικῶν ταμείων τῶν κτημάτων» (Ἀθῆναι 1905).

3. Ἐπὶ μέρους γεωργία. α) *Καλλιέργεια*: Διὰ τὰ σιτηρὰ βλ. «Ἑταιρεία σιτηρῶν ἐν Ἀθήναις» (Ἀθῆναι 1905).—«Περὶ προαγωγῆς τῆς γεωργίας διὰ διαδόσεως τῶν χημικῶν λιπασμάτων. Νόμος 218» (Ἀθῆναι 1914).—*Παλιατσέα Φ. Γ.*, «Τὰ λιπάσματα ἐν τῇ γεωργίᾳ» (Ἀθῆναι 1915).—*Μελᾶ Θ. Β.*, «Διὰ τὴν αὔξησιν τῆς παραγωγῆς τοῦ σίτου» (Ἀθῆναι 1921).—*Μελᾶ Θ.*, «Μελέται σιτηρογραφικαί. Αἱ ἐκλεκτότεραι ποικιλίαι ἑλληνικῶν σίτων» (1922).—*Φιλιππίδη Γ.*, «Τὰ χημικὰ λιπάσματα» (1921).—*Εὐελπίδη Χ.*, «Ἡ πρακτικὴ χρῆσις τῶν λιπασμάτων ζωικῶν, φυτικῶν καὶ χημικῶν» (1932).—*Πατουτσοπούλου Ἰ. Γ.*, «Ἀποτελέσματα ἐπὶ τῶν πειραματικῶν ἀγρῶν λιπάνσεως σιτηρῶν τῆς συγκομιδῆς 1932» (Παράρτημα τοῦ ΙΒ΄ «Γεωργικοῦ δελτίου», Ἀθῆναι 1933).—*Κυπριάδου Ἐπαμ.*, «Βελτίωσις παραγωγῆς σιτηρῶν καὶ λοιπῶν φυτῶν μεγάλης καλλιεργείας» (1933).—«Δοκιμαστικαὶ καλλιέργειαι διαφόρων ποικιλιῶν σιτηρῶν» (Ἀθῆναι 1933, ἔκδ. Ἀνωτάτης γεωπονικῆς σχολῆς).—*Δενδρινοῦ Ἀθ.*, «Τὸ ζήτημα τοῦ σχήματος τῶν τεμαχίων εἰς τον πειραματισμὸν ἐπὶ τοῦ ἀγροῦ» (1933).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἔκθεσις ἀποτελεσμάτων τῶν ἐν γένει πειραμάτων ἐπὶ τοῦ ἀγροῦ φθινοπωρινῆς σπορᾶς ἐπὶ ποικιλιῶν σίτου, κριθῆς καὶ βρώμης Ἰνστιτούτου καλυτερεύσεως φυτῶν τοῦ ἔτους 1932—1933» (Θεσσαλονίκη 1934).

Διὰ τὸν καπνὸν βλ. τὴν ἐν τῇ βιομηχανίᾳ κατωτέρω ἀναγραφομένην βιβλιογραφίαν.

Διὰ τὰς ἀμπέλους καὶ σταφιδαμπέλους βλ. «Περὶ φυλλοξήρας ἀπαγορευτικαὶ διατάξεις καὶ ποιναί» (Ἀθῆναι 1885).—*Γενναδίου Π.*, «Ἔκθεσις περὶ τῆς ἀποπληξίας τῆς ἀμπέλου» (Ἀθῆναι 1889).—*Καραμπάτσου Δημοσθ.*, «Πραγματεία περὶ ἱδρύσεως σταφιδικῆς τραπέζης» (Πάτραι 1891).—*Φωτήλα Ἀλεξ.*, «Ἔκθεσις τῆς μεγάλης ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς σταφίδος» (Ἀθῆναι 1893).—*Βουρλούμη Θεοδ. Α.*, «Τὸ σταφιδικὸν ζήτημα» (Πάτραι 1893).—«Ψήφισμα τοῦ Πατραϊκοῦ λαοῦ μεθ' ὑπομνήματος περὶ τοῦ σταφιδικοῦ ζητήματος» (Πάτραι 1893).—*Θεοδωρίδου Α.*, «Ἄρθρα σταφιδικὰ» (Ἀθῆναι 1894).—*Παπαμιχαλοπούλου Κ. Ν.*, «Ἀγόρευσις ἐπὶ τοῦ σταφιδικοῦ νομοσχεδίου» (Ἀθῆναι 1894).—«Ὑπόμνημα πρὸς τὴν βουλὴν καὶ τὴν κυβέρνησιν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ Βὰρφφ καὶ Σια Limited» (Ἀθῆναι 1895).—*Βουρλούμη Θ. Α.*, «Σταφὶς» (ἐν τῷ λευκώματι «Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας», 1896).—«Ἔγγραφα καὶ γνωμοδοτήσεις περὶ τοῦ δυνατοῦ ἢ μὴ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς φυλλοξήρας διὰ τῶν ἐλαιοπυρήνων» (Ἀθῆναι 1896).—*Εὐταξία Ἀθαν. Π.*, «Ἀγόρευσις ἐπὶ τοῦ σταφιδικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1898).—«Πεπραγμένα τῆς ἐξελεγκτικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Β΄ σταφιδικῆς συνελεύσεως» (Πάτραι 1901).—«Σταφιδικοὶ νόμοι καὶ σχετικὰ Β. Διατάγματα. Στατιστικαὶ πληροφορίαι» (Ἀθῆναι 1903).—*Μεσσηνέζη Ἀριστομ.*, «Σταφιδικὴ μελέτη» (Πάτραι 1903).—*Σοκόλη Κ. Σ.*, «Τὸ σταφιδικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1903).—*Θεοδωρίδου Α.*, «Πρὸ τοῦ ἀπροχωρήτου. Διάλεξις περὶ τῆς σταφιδικῆς κρίσεως» (Ἀθῆναι 1903).—*Φραγκοπούλου Δ. Δ.*, «Τὸ περὶ διακανονισμοῦ τῶν χρεῶν καὶ τῆς ἑνιαίας διαχειρίσεως τῆς σταφίδος προταθὲν σχέδιον» (Ἀθῆναι 1904).—*Γερούση Ἀριστ.*, « αρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ νέου σταφιδικοῦ νομοσχεδίου» (Πάτραι 1904).—*Ζάννου Ἀριστοβ.*, «Ἡ παρακράτησις τῆς χλωρᾶς σταφίδος καὶ οἱ ἀμπελοκτήμονες» (Ἀθῆναι 1904).—*Πεσμαζόγλου Ἰ. Γ.*, «Περὶ διαρρυθμίσεως τοῦ σταφιδικοῦ ζητήματος. Εἰσήγησις καὶ ἐπεξήγησις αὐτοῦ» (Ἀθῆναι 1905).—*Γεωργιάδου Δ.*, «Τὸ σταφιδικὸν ζήτημα. Κρίσις περὶ τῆς συμβάσεως τῆς ἑνιαίας ἢ λύσις διὰ τοῦ συνεταιρισμοῦ καὶ τῆς κοινοπραξίας» (Ἀθῆναι 1905).—*Λαμπρυνίδου Μιχ. Γ.*, «Μελέται καὶ ἄρθρα περὶ τῆς Κορινθιακῆς σταφίδος 1894—1905» (Ἀθῆναι 1905).—*Ἀνδρεάδου Α.*, «The currant crisis in Greece» (London 1906, ἐκ τῆς «Economic Journal»).—*Γεωργιάδου Δ.*, «Τὸ δῆθεν σταφιδικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1908).—*Ἀνδρεάδου Α.*, «La crise de surproduction de raisins secs et la société privilégiée» (Bruxelles 1909, ἐκ τῆς «Revue économique internationale»).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Une nouvelle expérience économique. La crise de surproduction des raisins de Corinthe» (1909).—«Κανονισμὸς τῆς ὑπηρεσίας τῆς ἐκριζώσεως σταφιδοφυτειῶν» (Ἀθῆναι 1910).—*Οἰκονομοπούλου Ν. Δ.*, «Μελέτη ἐπὶ τοῦ σταφιδικοῦ ζητήματος περὶ ὁριστικῆς λύσεως αὐτοῦ» (Ἀθῆναι 1911).—*Λαμπρυνίδου Μιχ. Γ.*, «Ἡ σταφιδάμπελος ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτῆς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων» (Ἀθῆναι 1911, ἐκ τοῦ Μηνιαίου παραρτήματος Ἀθηνῶν Νοεμβρ. Δεκεμβρ. 1910).—*Skinas*, «Die Kleinasiatischen Rozinen» (Bonn 1912).—*Κροκιδᾶ Σωτηρ. Γ.*, «Ἔκθεσις περὶ τῆς προνομιούχου ἑταιρείας πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς μελέτης τοῦ σταφιδικοῦ ζητήματος μεγάλην κοινοβουλευτικὴν ἐπιτροπὴν» (Ἀθῆναι 1914).—*Μάτσα Ζαφ. Κ.*, «Ὑπόμνημα πρὸς τὴν βουλὴν ἐπὶ τῶν καταγγελθεισῶν ὑπὸ τοῦ Κ. Ἀραβαντινοῦ ἀνωμαλιῶν καὶ καταχρήσεων ἐν τῇ διοικήσει τῆς προνομιούχου ἑταιρίας» (Ἀθῆναι 1914).—«Νομοθεσία περὶ συστάσεως καὶ λειτουργίας ταμείων ἀμύνης οἰνοπαραγωγῆς» (Ἀθῆναι 1914).—*Θεοδωρίδου Ἀρ.*, «Συμβολὴ εἰς τὸ σταφιδικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1914).—*Μερλοπούλου Π.*, «Τὸ σταφιδικὸν ζήτημα. Ἔκθεσις πρὸς τὴν βουλὴν τοῦ μειοψηφοῦντος μέλους τῆς κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς» (Ἀθῆναι 1915).—*Γεωργιάδου Δημ.*, «Ὁ σταφιδικὸς δράκων» (Ἀθῆναι 1916).—«Ἀνάγκη εἰλικρινείας. Ἡ σταφίς. Παραγωγὴ καὶ ἐμπόριον» (Πάτραι 1919).—*Κυριακοῦ Γ. Δ.*, «Ἡ σταφὶς καὶ ὁ πόλεμος» (Ἀθῆναι 1919, ἐκ τῆς «Γεωργικῆς Ἑλλάδος»).—*Χασιώτη Σ.*, «Ὁ ἀμπελουργικὸς πλοῦτος τῆς Ἑλλάδος» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1922 ἀρ. 222).—*Σκαλαίου Θεοδ.*, «Σταφιδικαὶ σημειώσεις» (ἐν «Συνεταιριστῇ» Β΄/1926 ἀρ. 4 σ. 50 κ. ἑ.).—*Σιμωνίδου Β.*, «Ὁ αὐτόνομος σταφιδικὸς ὀργανισμὸς καὶ αἱ ἐργασίαι του κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος 1925—1926» (1927).—*Κατηφόρη Σ.*, «Τὸ ταμεῖον ἀμύνης οἰνοπαραγωγῆς Λευκάδος» (1929).—«Ἐθνικὸς σύνδεσμος τῶν ἀμπελοκτημόνων τῆς Ἑλλάδος. Ἔκθεσις τῆς εἰδικῆς ἐπιτροπῆς ἐρεύνης ἐπὶ τοῦ ἀμπελουργικοῦ προβλήματος τῆς χώρας» (Ἀθῆναι 1933).—«Αἰτιολογικὴ ἔκθεσις καὶ σχέδιον νόμου περὶ ὀργανώσεως τῆς ἀμπελοπαραγωγῆς» (αὐτόθι 1933).—*Λογοθέτη Β.*, «Ἡ ἄμυνα κατὰ τῆς φυλλοξήρας τῆς ἀμπέλου καὶ τὰ προβλήματα τῆς νεωτέρας ἀμπελουργίας» (Ἀθῆναι 1934).—*Καλλιᾶ Κ.*, «Ἡ ὀργάνωσις τῆς παραγωγῆς τῆς κοινῆς ἀμπέλου ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1934).—*Ροντήρη Ἀθ. Χ.*, «Αἱ γενικαὶ ἀποθῆκαι καὶ ἡ σταφίς. Παραγωγὴ καὶ κερδοσκοπία» (ἐν «Οἰκονομικῇ Ἑλλάδι» Β΄ σ. 604—606).—*Κυριακοῦ Γ.*, «Ἡ προνομιοῦχος καὶ ἡ ἐκρίζωσις» (ἐν «Δυνάμει» ἀρ. 40, 41, 43).—*Βουρλούμη Π.*, «Τὸ ἐμπόριον τῆς σταφίδος κατὰ τὴν περίοδον 1903, 1904, 1905» (ἐν «Οἰκονομικῇ Ἑλλάδι» Β΄ σ. 482—484, Γ΄ σ. 458).—*Καραμπάτζου Δημοσθ.*, «Ἔκθεσις μετὰ σχεδίου νό-

Digitized by Google

μου περὶ διακανονισμοῦ τῶν χρεῶν τῶν ἐνυποθήκων σταφιδαμπέλων (Ἀθῆναι. ἄ.ἔ.).—Βλ. ἐπίσης τὰς ἐκθέσεις, ἰσολογισμοὺς κλπ. τῆς σταφιδικῆς τραπέζης, τῆς προνομιούχου κλπ.

Διὰ τὴν λοιπὴν καλλιέργειαν καὶ τὴν δενδροκομίαν βλ. Σύρμα Γ. Δ., «Περὶ τῆς καλλιεργείας τῶν γεωμήλων» (Ἀθῆναι 1889).—Σαρακωμένου Δ., «Ἡ ἑλληνικὴ ἐλαία. Α, Ἡ Κερκυραϊκή» (1920).—Φιλιππίδου Γ., «Ἡ προστασία τῆς ἐλαίας Πηλίου» (1923).—Λύχνου Ν., «Ἡ μυῖγα ἢ ὁ δάκος τῆς ἐλαίας» (1928).—Καλογερέα Σ., «Αἱ βρώσιμοι ἐλαῖαι» (1932).—Τούδα Σ., «Ἡ δενδροκομία στὴν Ἑλλάδα» (1932).—«Τὸ ἰνστιτοῦτον τοῦ βάμβακος καὶ τὸ διετὲς αὐτοῦ ἔργον» (1931—1933).

β) *Δασικὸς πλοῦτος:* Τομπάζη Α. Γ., «Σπουδαιότης τῶν δασῶν καὶ συντήρησις αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1876).—«Ὁδηγὸς δασονομικός» (Ἀθῆναι 1877).—Κοφινᾶ Γ. Ν., «Μελέται δασῶν» (Ἀθῆναι 1895).—Τοῦ αὐτοῦ, Κῶδιξ τῆς Δασικῆς Νομοθεσίας μετὰ διοικητικῆς δικαστικῆς νομολογίας. Εἰσαγωγή, νόμοι, διατάγματα, ἐγκύκλιοι, σχόλια, πίνακες, διαρκῆ ἡμερολόγια κλπ.—Τοῦ αὐτοῦ, «Les forêts et et l'administration forestière en Grèce» (ἐν τῇ Revue des eaux et forêts» 1896, σ. 508—515).—Λισμάνη Μιχ. Α., «Δασονομικαὶ μελέται περὶ βελτιώσεως τῶν ἐν Ἑλλάδι δασῶν καὶ τῆς δασονομικῆς ὑπηρεσίας» (Ἀθῆναι 1897).—Κοφινᾶ Γ. Ν., «Τὸ ἔργον τῆς δασονομικῆς ὑπηρεσίας ἐν Ἑλλάδι. Μελέτη ἱστορικὴ καὶ κριτική» (Ἀθῆναι 1898).—Τοῦ αὐτοῦ, «Αἱ νομικαὶ σχέσεις τῶν δασῶν τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1899).—«Περὶ ἀναπτύξεως δασικῶν φυτειῶν ἐντὸς κατῳκημένων μερῶν καὶ περὶ ἀναδασώσεως ἐν γένει» (Ἀθῆναι 1900).—Ὁδηγίαι περὶ ἐξελέγξεως τῶν δασικῶν προϊόντων ἐν γένει ἤτοι ὁδηγίαι περὶ τοῦ τρόπου τῆς καταμετρήσεως τοῦ ὄγκου τῆς ὑλοτομημένης ξυλείας καὶ τοῦ ποσοῦ ἐν γένει πάντων τῶν δασικῶν προϊόντων» Ἀθῆναι 1904).—«Ὁδηγίαι περὶ προλήψεως καὶ καταστολῆς τῶν πυρκαϊῶν τῶν δασῶν» (Ἀθῆναι 1905).—Ἀνδρεάδου Α., «Les forêts grecques. Étude économique ei financière» (Bucarest 1905. Ἐκ τῆς «Mouvement économique»).—Σαμίου, «La Grèce productrice de bois de construction navale» (Athènes 1907 «La Grèce maritime»).—Κοντοῦ Πέτρου «Δάση καὶ πολιτισμὸς ἰδίᾳ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1908).—Τοῦ αὐτοῦ, «Δασικὴ πολιτικὴ ἰδίᾳ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1910, β΄ ἔκδ. 1928).—Κοτρώτσου Μ. Κ., «Τὰ δάση τῶν Ἀγράφων» (1912).—«Ὁδηγίαι περὶ ἐκτελέσεως Δασικῆς ὑπηρεσίας ὑπὸ τῶν οἰκονομικῶν ἐφόρων» (Ἀθῆναι 1914).—Stengel Adolf, «Das Wachstum der Griechischen Tanne» (Athen 1916).—«Διεύθυνσις δασῶν. Περὶ ἀναδασώσεων» (Ἀθῆναι 1919).—Παπαδοπούλου Κ. Δ., «Ὑλοτομία-ἄδεια κλπ.» (ἐν «Θέμιδι» τόμ. ΛΑ΄/1920).—«Δασικὴ Νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1900, ε΄ ἔκδ. Ἐπιμελείᾳ Ἀγγ. Γ. Κρόκου 920).—Κοντοῦ Π., «Ἑλληνικὴ Δασοκομία. Φυσικοί, οἰκονομικοὶ καὶ κοινωνικοὶ παράγοντες» (1921).—Λάζου Ν., «Ἡ δασικὴ ἔκτασις τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1921 ἀρ. 154).—Κοντοῦ Π., «Διαχείρισις ἑλληνικῶν δασῶν» (1924).—Σκλαβούνου Κωνστ. Γ., «Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ξύλου ἐν τῇ κοινωνικῇ οἰκονομίᾳ» (ἐν «Α. Ο. Κ. Ε», τ. Ε΄/1925 σ. 385—395).—Τσέκου Εὐαγγ., «Τεχνική, οἰκονομικὴ καὶ νομικὴ ἐπισκόπησις τῆς ἑλληνικῆς δασικῆς νομοθεσίας» (1927).—Παπαϊωάννου Ἰ., «Τὸ δάσος ὡς πηγὴ ἐνεργείας» (1928).—Κοκκίνη Ἰωάν., «Ἐπὶ τοῦ ζητήματος κατασκευῆς ἀποστειρωμένων στρωτήρων ἐκ τῶν ἑλληνικῶν δασῶν» (1929).—Κοντοῦ Πέτρ., «Δασικὴ ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἀπὸ τῶν μινωϊκῶν χρόνων μέχρι σήμερον ἀπὸ οἰκονομικῆς, πολιτικῆς καὶ ἀγροτικῆς ἀπόψεως (1929).—Σκλαβούνου Κ., «Ueber die Holzversorgung Griechenlands im Altertum» (1930).—Μαρῆ Στεφ., «Ἡ σημασία τοῦ δάσους διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν εὐημερίαν τοῦ τόπου» (1930).—Λάζου Ν., «Τὰ δημόσια δάση τῆς Ἑλλάδος» (1930).—Μιχοπούλου Γ., «Τὰ κωνοφόρα» (1931).—Κοντοῦ Π., «Δασικοὶ συνεταιρισμοὶ» (Θεσσαλονίκη 1932).—Ζέρβα Π., «Τὰ ἑλληνικὰ δάση» (1932).—Κοντοῦ Π., «Σκοποὶ καὶ κύριαι γραμμαὶ δασικῆς πολιτικῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα» (Θεσσαλονίκη 1933).—Τοῦ αὐτοῦ, «Κατὰ τῶν πυρκαϊῶν τῶν δασῶν» (1933).—Τοῦ αὐτοῦ, «Τὰ δάση καὶ ἡ κτηνοτροφία εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς ἀπόψεως» (1933).—Τοῦ αὐτοῦ, «Δασικὴ πολιτική. Βιβλ. Β΄ Παραγωγή, διανομή» (Θεσσαλονίκη 1933).—Κατσάνου Δ. Χ., «Ἡ μάχη τῶν πυρκαϊῶν τῶν δασῶν» (Θεσσαλονίκη 1934).—Μιχοπούλου Γ., «Τὰ δάση ἐν Ἑλλάδι» (ἐν Μηνιαίῳ Δασικῷ Περιοδικῷ» Β΄ σ. 228—237).

γ) *Κτηνοτροφία:* Μαρουδῆ Κ. Ι., «Σχέδιον νόμου περὶ τῆς κυνηγεσίας καὶ τῆς προστασίας τῶν ὠφελίμων τῇ γεωργίᾳ πτηνῶν καὶ ζῴων μετὰ προλεγομένων» (Ἀθῆναι 1894).—«Φίλιππος κοινωνία ἐν Ἑλλάδι. Προσωρινὸς κανονισμὸς τῶν ἱππικῶν ἐκθέσεων αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1902).—Καναβατσόγλου Χ. καὶ Κορδέλλα Ν., «Μελέτη περὶ συστάσεως ἱπποφορβείου παρὰ τοῦ Δημοσίου (Ἀθῆναι 1903).—Βλάσση, «Στατιστικὴ τῆς ἐν Ἑλλάδι κτηνοτροφίας» (Ἀθῆναι 1905).—Αἰλιανοῦ Μ. Α., «Τὰ ποίμνια μετὰ τὸν πόλεμον» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» (1919 ἀρ. 78).—Ζαλούχου Σ. Δ., «Ὀρνιθοκομικὴ ἤτοι Πρακτικὸς ὁδηγὸς τοῦ ὀρνιθοτρόφου» (Ἀθῆναι 1921). Ζωγράφου Δ., «Ὁ πτηνοτροφικὸς πλοῦτος τῆς Ἑλλάδος» 1929).—Τοῦ αὐτοῦ, «Ὁ κτηνοτροφικὸς πλοῦτος τῆς Ἑλλάδος» (1929).—Μαλαματιανοῦ Κ., «Περὶ τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος» (1930, σ. 57—65).—Ζέρβας Π., «Θήρα καὶ σημασία αὐτῆς» (1930).—Ζυγούρη Νικολ., «Πρακτικὴ τυροκομία» (1930).—Ἀναγνωστοπούλου Ν., «Ἡ χοιροτροφία» (1932).—Φραγκισκᾶτος Κ., «Θηρευτικὴ οἰκονομία» (1932).—

δ) *Μελισσοκομία:* Τυπάλδου—Ξυδιᾶ, «Ἡ νομαδικὴ μελισσοκομία ἐν Ἑλλάδι» (1928).—Τρίβιζα Γ., «Ὁδηγὸς νεωτέρας μελισσοκομίας» (1929).—Μπαμπιώτη Ν., «Πρακτικὸς ὁδηγὸς Μελισσοκομίας» (1932).—Νικολη Πρ. Βλ., «Μέλισσαι, κόνικλοι, πτηνὰ οἰκοδίαιτα» (Κύμη 1934]).

ε) *Σηροτροφία:* «Société séricicole de la Grèce» (Athènes 1851).—«Δελτίον τῆς ἐπὶ τῆς ἐμψυχώσεως τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας ἐπιτροπῆς» (1879 σ. 213, 218, 319, 533 κ.ἄ.).—Κορώνη Ἀπ., «Σηροτροφία» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ» Μακρίδη 1892 σ. 249).—Βάμβα Σπ. Γ., «Μελέτη ἐπὶ τοῦ σηροτροφικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1907).—Σορδίνα Ἰ. Μ., «Περὶ σηροτροφίας» Κέρκυρα 1914).—«Σχέδια καὶ μελέται συμβάσεων γαλλικῆς καὶ ἑλληνικῆς ὁμάδος διὰ τὴν σηροτρυφίαν» (Ἀθῆναι 1920).—Σ͵υλιανίστου Στ., «Τὸ Σηροτροφικὸν ζήτημα ἐν Ἑλλάδι» (1932).—Σοφιανοπούλου Γ., «Ἐμπορευματολογία. Τὸ περίλημμα εἰς μέταξαν ἐπὶ τοῦ ἐμπορικοῦ βάρους βομβυκίων μεταξοσκώληκος ἑλληνικῶν καλλιεργειῶν» (1929).—Παπάζογλου Π., «Ἡ ἑλληνικὴ σηροτροφία» (1933).

4. Ἁλιεία: Λάνδερερ Ξ., «Τινὰ περὶ σπόγγων καὶ τῆς λευκάνσεως αὐτῶν» (ἐν «Χρυσαλλίδι» τ. Γ΄/1865 σ. 78).—Ἀποστολίδου Ν. Χ., «La pêche en Grèce. Ichtyologie, migrations engins et manières de pêche, produits, statistique et législation» Athènes 1883).—Chauvassaignes Fr., «L'agriculture en Grèce» (Athènes 1894).—Σάββα Κ. Γ., «Ἔκθεσις περὶ τῆς νόσου τῶν δυτῶν καὶ τῶν μέσων τῆς ἀπ' αὐτῆς προφυλάξεως».—Grunzel J., «Bericht über die wirtschaftlichen Verhaltnisse Griechenlands» (Wien 1909).—Δροσίνη Γ., «Τὸ ψάρευμα» (Ἀθῆναι 1914).—Vinciguerra D., «Ἔκθεσις πρὸς βελτίωσιν τῆς ἐν Ἑλλάδι ἁλιείας. Κατὰ μετάφρασιν ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ» (Ἀθῆναι 1913).—Γερμανοῦ Νικ. Κ., «Ἔκθεσις περὶ τῶν ἰχθυοτροφείων Μακεδονίας καὶ περὶ τῶν ἐφαρμοστέων μέτρων καὶ μέσων πρὸς αὔξησιν καὶ βελτίωσιν τῆς παραγωγῆς» (Ἀθῆναι 1914).

Ὀστρεοκομικὴ βιομηχανία. Mouzie A., «Les réformes maritimes» (Paris 1914).—Παναγιωτοπούλου Π., «Ἁλιεία καὶ βιομηχανία τῶν τόννων καὶ ἄλλων συγγενῶν εἰδῶν» (ἐν «Δελτίῳ ἁλιείας» IV/1914).—Τοῦ αὐτοῦ, Δελτίον ἁλιείας» (IV/1914 σ. 556—592 ἔνθα περὶ ὑδροβιολογικοῦ σταθμοῦ).—«Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Νόμοι καὶ Β. διατάγματα περὶ ἁλιείας, ἰχθυοτροφίας, σπογγαλιείας κλπ.» (Ἀθῆναι 1916).—Λυκούδη Ἐμμ. Στ., «Ψαράδικες ἱστορίες. Ἡ ψαρικὴ εἰς τὸν τόπον μας» (Ἀθῆναι 1921).—Ἀθανασοπούλου Μ., «La farine ichtyologique et la production des lacs de Macédoine, Thessalie (1921).—«Ἐπιθεώρησις Ἐμπορικοῦ Ναυτικοῦ» (Ἀθῆναι Νοέμβριος 1928, ἔνθα διὰ τοὺς σπόγγους).—Μαλαματιανὸς Κ., «Περὶ τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος» (1930, σ. 94—103).—«Δελτίον Ὑδροβιολογικοῦ σταθμοῦ» (ἔκδ. ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, ἐπιμελείᾳ Γ. Ἀθανασοπούλου).

5. Ἁλυκαί· βλ κατωτ. *Βιομηχανία.*

Γ΄. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ. 1. Γενικὰ ἔργα: Σκαλτζούνη Ἰ. «Σκέψεις περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι βιομηχανίας» (Ἀθῆναι 1866).—Οἰκονόμου Ἀρ., Ἡ «ἐλευθερία τῶν ἐμπόρων καὶ ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία (Ἀθῆναι 1869).—Σούτσου Ἰω., Βιομηχανία καὶ Κυβεία» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Α΄/1873—1874 σ. 289—298).—Δοσίου Α., Περὶ βιομηχανίας ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸ 1871» (Ἀθῆναι 1871).—Δεμάθα Ν., «Περὶ τῆς βιομηχανικῆς προόδου ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Ἀττικῷ Ἡμερολογίῳ» ΙΑ/1876, σ. 397—438).—«Ἔκθεσις τῆς ἀγωνοδίκου ἐπιτροπῆς περὶ τοῦ Δοσιείου διαγωνισμοῦ περὶ προαγωγῆς τῆς ἐν Ἑλλάδι τεχνικῆς βιομηχανιας» (Ἀθῆναι 1878).—Θωμᾶ Ἐλευθ., «Νεοελληνικὴ βιομηχανία καὶ ἐμπόριον 1453—1821 ἐν «Ο.Ε.» τ. Ζ/1879—1880, σ. 392—396.—«Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῆς ἐμψυχώσεως τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας» (Ἀθῆναι 1880).—Μηλιαράκης Ἀντ., «Γεωγραφία πολιτική, νέα καὶ ἀρχαία, τοῦ νομοῦ Κεφαλληνίας» (Ἀθῆναι 1880).—Λυκούδη Ἐμμ. «Ἡ ἐν Ἑλλάδι βιομηχανία καὶ αἱ ἀπεργίαι ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς νομοθεσίας καὶ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (Ἑρμούπολις 1883).—Καλοστύπη Ἰω. Ν., «Ἐθνικὴ βιομηχανία», μελέτη δημοσιευθεῖσα ἐν τῇ «Ἐφημερίδι» (Ἀθῆναι 1885)—Τυπάλδου-Μπασιᾶ Α., «La protection industrielle et le nouveau régime douanier» (Paris 1893).—Χρηστομάνου, «Ἡ μεγάλη βιομηχανία ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1901)—Λοβέρδου Σ. Π., «Ὁ ἐθνικὸς πλοῦτος» (Ἀθῆναι 1902).—Βουρνάζου Α. Χ., «Βιομηχανία καὶ ἐπιστήμη» (Ἀθῆναι 1905).—Λεκοῦ Πολ. Π., «Ὀκταετὴς ἐργασία ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας 1900—1908. Πῶς ἱδρύθη ἡ ἑταιρεία τῶν ἑλληνικῶν πρατηρίων» (Ἀθῆναι 1908).—Βλάγκαλη Ν. Θ., «Ὑπόμνημα περὶ ἐνθαρρύνσεως τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας μετὰ μεταφράσεως τοῦ οἰκείου βουλγαρικοῦ νόμου» (Ἀθῆναι 1913.—Λεκοῦ Πολ.. «Ἔργα καὶ ἡμέραι» (Ἀθῆναι 1913).—Σοφιανοπούλου Ἀθ. Ι., «Ἡ βιομηχανικὴ ἄποψις τῶν καταληφθεισῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου» (Ἀθῆναι 1914).—Φιλαρέτου Κλ. Γ., «Ἡ μψύχωσις τῆς Ἐθνικῆς βιομηχανίας ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1917.—«Στατιστικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τῶν ἐργατῶν Ἀθηνῶν-Πειραιῶς κατὰ τὸ ἔτος 1917» (ἔκδ. ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας).—«Ἡ ἐργαζομένη Ἑλλάς. Α. Αἱ νέαι βιομηχανίαι τῆς Ἑλλάδος. Περιγραφαὶ καὶ γνῶμαι εἰδικῶν περὶ τοῦ βιομηχανικοῦ μας μέλλοντος. Σύγγραμμα ἐκδοθὲν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν Β. Γαβριηλίδου» (Ἀθῆναι 918).—Τσουδεροῦ Ε., «Le relévement économique de la Grèce. Préface de Ch. Gide» (Paris-Nancy 1919).—Σκιντζοπούλου Α. Ε., «Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανικὴ καὶ ἐμπορικὴ ἀποστολὴ ἐν Ἀγγλίᾳ» (Ἀθῆναι 1919).—Χαρίλαος Ἐπ., «Τὸ ζήτημα τῆς βιομηχανίας ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1919).—Αἰλιανοῦ Μ. Χ., «Τὰ δικαιώματα εὑρεσιτεχνίας καὶ ἡ Ἑλλάς» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1920, ἀρ. 137).—Φιλαρέτου Κ., «Guide d'adresses de l'industrie hellénique» (Athènes 1920).—«Ἡ Βιομηχανία τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1921, ἔκδ. ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας).—Μικέλη Ν., «Κατάλογος διευθύνσεων τῶν κυριωτέρων ἐργοστασίων τῆς Ἑλλάδος» καὶ γαλλιστί, ἔκδ. ὑπουργείου Ἐθνικῆς οἰκονομίας, Ἀθῆναι 1921).—«Ἀπογραφὴ τῶν βιομηχανικῶν καὶ βιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ ἔτους 1920» (ἔκδ. τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, τ. 4).—Μιχαλοπούλου Ἰω., «Ἔκθεσις ἐπὶ τῆς ἀπογραφῆς τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων τῆς ἐνεργηθείσης κατὰ τὴν 18 Δεκεμβρίου 1920» (Ἀθῆναι 1922, ἔκδ. ὑπουργείου Ἐθνικῆς οἰκονομίας).—[Βουδούρη Γ.], «Ἡ βιομηχανία τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1922. ἔκδ. ὑπουργείου Ἐθνικῆς οἰκονομίας).—Φιλαρέτου Κ., «Ἐξέλιξις τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη» (ἐν Δελτίῳ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου Ἀθηνῶν Γ΄/1222, σελ. 81 κέ.).—Μουστάκα Δ. Ε., Ἡ κατάστασις τῆς ἐν τῇ Κεντρικῇ Μακεδονίᾳ βιομηχανίας» (Ἀθῆναι 1922).—Μικέλη Ν., «Ἡ ἐξέλιξις τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας» (ἐν Δελτίῳ τοῦ Ἐμπορικοῦ καὶ βιομηχανικοῦ ἐπιμελητηρίου Ἀθηνῶν» Δ΄/1923 σελ. 233 κέ.).—Χαριτάκη Θ., «Ἡ ἐν τῇ βιομηχανίᾳ διοίκησις καὶ γενικώτεραι αὐτῆς ἐφαρμογαὶ κατὰ τὸν Η. Fayol» (Ἀθῆναι 1924, ἐκ τοῦ «Α Ο. Κ. Ε.»).—Μικέλη Ν., «Ἡ βιομηχανία τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας» (1924).—Τοῦ αὐτοῦ, «Ἡ βιομηχανικὴ κίνησις παρ' ἡμῖν κατὰ τὸ ἔτος 1924 ἐν παραβολῇ πρὸς τὸ 19.5» (Ἀθῆναι 1925).—Χαριτάκη Θεμ., «Φορδισμός». Αἱ ἰδέαι τοῦ Η. Ford περὶ ὀργανώσεως τῆς βιομηχανίας» (ἐν «Α. Ο. Κ. Ε.» τ. Ε/1925 σ. 61—73).—Μικέλη Ν., Ἡ βιομηχανικὴ κίνησις παρ' ἡμῖν, ἀπὸ ἀπόψεως παραγωγῆς τῶν κυριωτέρων προϊόντων κατὰ τὴν τελευταίαν τριετίαν» (1924.—Ἀργυροῦ καὶ Μικέλη, «Ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία, μετὰ καταλόγου διευθύνσεων τῶν κυριωτέρων ἐργοστασίων» (Ἀθῆναι 1925, ἔκδ. ὑπουργείου Ἐθνικῆς οἰκονομίας).—Χαριτάκη Γ. «Ἡ Ἑλληνικὴ Βιομηχανία. Βιομηχανία, μεταλλεῖα, ἐργασία» (Ἀθῆναι 1927).—Μουστάκα Δ., «Βιομηχανικαὶ πηγαὶ» (1927)—Χατζηκυριάκου Ἀνδρ., Βιομηχανικὴ πολιτικὴ (1929).—Παπαϊωάννου Κ., «Ἡ ἐπιστημονικὴ ὀργάνωσις τῆς ἐργασίας» (1929).—Λαδᾶ Στ., «The international Protection of Industrial Property» (Cambridge Mass. 1930).—Μαλαματιανοῦ Κ., «Περὶ τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος» (1930 σ. 66—82)—Σταμάτη Σπ., «Βιομηχανικὴ Λογιστική» (1930).—«Ἡ Ἑλληνικὴ βιομηχανία. Ἐκθέσεις καὶ πορίσματα» (Ἀθῆναι 1931, ἔκδ. ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας).—Χαριτάκη Γ., «Παραγωγὴ καὶ ὀρθολογιστικὴ ὀργάνωσις αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1932).—Σιδερίδη Θ. «Ὁδηγὸς τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας 1933—1934» (Ἀθῆναι 1933).—Σιγαλοῦ Κ.. «Περὶ ἑλληνικῆς βιομηχανίας» (ἐν «Χρηματιστηρίῳ Α΄ ἀρ. 5).

2. Ἐπὶ μέρους βιομηχανίαι. α) *Μεταλλεῖα καὶ ὀρυχεῖα.* Γενικῶς περὶ αὐτῶν βλ. «Περὶ μεταλλείων καὶ ὀρυκτῶν» (Ἀθῆναι 1868).—Δοσίου Α. Κ., «Μελέται περί τινων συγχρόνων ζητημάτων» (Ἀθῆναι 1874).—Μαυρομμάτη Δ. Ἀθ., «Συλλογὴ νόμων, Β. διαταγμάτων καὶ ὁδηγιῶν περὶ μεταλλείων, ὀρυχείων καὶ λατομείων κλπ.» Ἀθῆναι 1874).—Μοσχονησίου Ἰ. Α., «Διατριβὴ περὶ μαστεύσεως μετάλλων κλπ.» (Ἀθῆναι 1874).—Mayer G., «Ἡ ἐν Ἑλλάδι βιομηχανία, ἡ γεωλογία, μεταλλουργία καὶ τὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου» (ἐν «Δελτίῳ τῆς ἐπὶ τῆς ἐμψυχώσεως τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας ἐπιτροπῆς», 1879 σ. 65 κ.ἑ.).—Διακοπούλου Ἠλ., «Κῶδιξ τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας κλπ.» (Ἀθῆναι 1898 τ. Α΄).—Παπαβασιλείου Σ., «Ἡ ἐν Ἑλλάδι μεταλλευτικὴ βιομηχανία» ἐν «Δελτίῳ τῆς ἐμπορικῆς καὶ βιομηχανικῆς Ἀκαδημίας» Δ΄/1899 σ. 117-118, 135—137, 151—163, 180-181, 191—215, 218—221)—«Ἡ ἐπιθεώρησις τῶν μεταλλείων ἐν τῷ νομῷ Ἀττικῆς. Γνωμοδότησις τῆς ἐπιτροπῆς ἐκ τοῦ Κ. Μητσοπούλου, Φ. Νέγρη, Α. Κορδέλλα, Δημ. Κ. Σούτζου καὶ Ἀθ. Λίβα» (Ἀθῆναι 1901).—Πίνακες τῶν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1862 μέχρι τοῦ ἔτους 1904 γενομένων παραχωρήσεων» (Ἀθῆναι 1904).—Βουρνάζου Κ. Χ., «Περὶ διαρρυθμίσεως τῶν μεταλλειακῶν νόμων» (Ἀθῆναι 1906).—«Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, Τμ Η΄, φόρων καταναλώσεως, μονοπωλίων καὶ μεταλλείων. Νόμοι, Β. διατάγματα καὶ λοιπαὶ διατάξεις μετὰ στατιστικῶν πινάκων» (Ἀθῆναι 1909).—«Νόμοι, βασιλικὰ διατάγματα κλπ. περὶ μεταλλείων» (Ἀθῆναι 1910).—«Ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν μεταλλείων της Ἑλλάδος κατὰ τὸ ἔτος 1910. Ἔκθεσις τοῦ ἐπιθεωρητοῦ τῶν μεταλλείων Ἠλία Π. Γούναρη» (Ἀθῆναι 1911).—«Κανονισμὸς τῶν μεταλλευτικῶν ἐργασιῶν» (Ἀθῆναι 1912).—«Νόμοι, βασιλικὰ διατάγματα περὶ συστάσεως καὶ λειτουργίας τοῦ ταμείου μεταλλευτῶν πρὸς περίθαλψιν τῶν ἐν τοῖς μεταλλείοις καὶ μεταλλουργείοις παθόντων καὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν» (Ἀθῆναι 1912).—«Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Ὀθωμανικὴ νομοθεσία. Νόμος περὶ μεταλλείων τῆς 26 Μαρτίου 1906» (Μετάφρ. ἐκ τῆς ἐπισήμου γαλλικῆς μεταφράσεως, Ἀθῆναι 1913).—«Μεταλλείων παραχωρήσεις. Α: Στερεὰ Ἑλλὰς—Εὔβοια—Θεσσαλία. Β: Ἑπτάνησος—Πελοπόννησος—Κυκλάδες καὶ Νέαι χῶραι» (Ἀθῆναι 1916, τ. 2).—«Νόμος 714 περὶ ἀδειῶν ἐκμεταλλεύσεως ἐπὶ ἐγγυήσει» (Ἀθῆναι 1916).—«Μεταλλευτικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1917, τεύχη 7).—«Νόμος ΓΦΚΔ΄ τοῦ 1910, περὶ μεταλλείων ὡς ἐτροποποιήθη καὶ συνεπληρώθη κτλ.» (Ἀθῆναι 1920).—Δαμίρη Δ., «Ἐκμίσθωσις μεταλλείων — ἀστυκὰ ἢ ἀγροτικὰ κτήματα» (ἐν «Θέμιδι» Ἀγγελοπούλου, ΛΑ΄/1920).—Διάτσικα Ν. Β., «Ὁ ὀρυκτὸς πλοῦτος τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τμήματος παραχωρηθέντος εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν» (Ἀθῆναι 1921).—Παπαδημητρίου Στυλ., «Στοιχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ μεταλλευτικοῦ δικαίου» (1921).—Γεωργαλᾶ Γ. Κ., «Ἵδρυσις καὶ πεπραγμένα τοῦ γεωλογικοῦ γραφείου μέχρι τέλους τοῦ 1920» (Ἀθῆναι 1921).—Τοῦ αὐτοῦ, «Τὰ πεπραγμένα τοῦ γεωλογικοῦ γραφείου κατὰ τὸ ἔτος 1921» (Ἀθῆναι 1922).—«Στατιστικοὶ πίνακες τῆς μεταλλευτικῆς κινήσεως τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ ἔτος 1922» (Ἀθῆναι 1923), «Ἡ μεταλλευτικὴ κίνησις τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰ ἔτη 1923, 1924, 1925, 1926» (ἐπιμελείᾳ Ν. Γ. Γεωργιάδου, Ἀθῆναι 1924—1928 τ. 4), «Στατιστικὴ τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ ἔτος 1927 κ.ἑ.» (ἐτησίως, Ἀθῆναι 1928 κ.ἑ.), ἅπαντα ἐκδόσεις τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας.

Περὶ τῶν καυσίμων ἐν γένει καὶ περὶ τοῦ Λαυρεωτικοῦ ζητήματος βλ. «Νομοσχέδιον περὶ φορολογίας τῶν σκωριῶν καὶ τοῦ ἐξ αὐτῶν μολύβδου μετὰ αἰτιολογικῶν, ἐκθέσεων τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργοῦ πρὸς τὴν βουλὴν κλπ.» (Ἀθῆναι 1865).—Πανταλέοντος Ν., Ράλλη Γ. Α. καὶ Παπαχρήστου Σ., Δίκη Λαυρίου. Ἔκθεσις τῶν δικηγόρων τοῦ δημοσίου πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ὑπουργεῖον περὶ τῶν ἐν Λαυρίῳ τῆς Ἀττικῆς κειμένων σκωριῶν μολυβδούχων Λαυρίου» (Ἀθῆναι 1866).—«Αἱ πρὸς τὴν βουλὴν καὶ τὴν κυβέρνησιν ἀναφοραὶ τῆς ἑταιρίας τῶν μεταλλουργείων τοῦ Λαυρίου» (Ἀθῆναι 1872).—Δεληγιώργη Ἐπ., «Ἔκθεσις πρὸς τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον περὶ τοῦ ζητήματος τῶν ἐκβολάδων» (Ἀθῆναι 1872).—Δοσίου Α. Κ., «Μεταλλευτικὴ ἑταιρεία ἑλληνική» (Ἀθῆναι 1872).—Σερπιέρη Ι. Β., «Le Laurium-Réponse au mémoire de M. Deligiorgis» (Athènes Paris 1872).—Σπηλιωτάκη Ι., «Ἐνθύμιον, ἤτοι περὶ τοῦ λαυρεωτικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1873).—De Riz A., «Laurium» (Paris 1872).—«Διπλωματικὰ ἔγγραφα ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν κατατεθέντα εἰς τὴν βουλὴν περὶ τῆς ὑποθέσεως τῶν ἐκβολάδων καὶ σκωριῶν Λαυρίου» (Ἀθῆναι 1872—1873).—«Τὰ μεταλλουργεῖα τοῦ Λαυρίου καὶ τὰ πρὸς βελτίωσιν αὐτῶν» (ἄνευ τόπου, 1873).—Νέγρη Θεοδ., «Μεταλλευτικὴ ἑταιρεία ἑλληνική» (Ἀθῆναι 1873).—«Ἡ ἔκθεσις τοῦ Austed διευθυντοῦ τῶν ἐν Λαυρίῳ μεταλλουργικῶν ἔργων μετὰ τῆς πρὸς τὴν κυβέρνησιν ἀναφορᾶς τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου» (Ἀθήνησιν 1874).—«Μεταλλουργεῖα Λαυρίου. Ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν νέαν περὶ ἐκβολάδων σύμβασιν» (Ἀθῆναι 1874).—Μουτσοπούλου Δημ., «Τὰ μεταλλουργεῖα τοῦ Λαυρίου» (Πειραιεὺς 1874).—«Μεταλλουργεῖα Λαυρίου. Περὶ τῶν ἐργασιῶν τῆς ἑταιρείας τῶν μεταλλουργείων Λαυρίου» (Ἀθῆναι 1893, ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Ἐφημερίδος» ἀρ. 141—142).—Παπαβασιλείου Σπ. Α., «Ἔκθεσις περὶ τῆς ἐπιθεωρήσεως τῶν ἐν Λαυρίῳ μεταλλείων κτλ.» (Ἀθῆναι 1893).—Σολωμοῦ Ἰ., «Ἑλληνικοὶ λιγνῖται. Ἔκθεσις κλπ. (Ἀθῆναι 1918).—Σαπνᾶ Μιλτ., «Περὶ παραγωγῆς καὶ συνδικάτου καταναλώσεως λιγνιτῶν» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε» τ. Γ΄/1923 σ. 202—226).—«Πρακτικὰ ἐπιτροπῆς 1923 πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἑλληνικῶν λιγνιτῶν» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Δ/1924 σ. 158—210).—Ροδοκανάκη Δ. Σ., «Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ λιγνίτου» (Ἀθῆναι 1919).—«Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν καυσίμων. Πορίσματα, ἐκθέσεις καὶ ὑπομνήματα τοῦ μεταλλευτικοῦ τμήματος αὐτῆς. Ἐπιμελείᾳ Γ. Κ. Γεωργαλᾶ» (Ἀθῆναι 1920, ἔκδ. ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας).—Γεωργαλᾶ Γ. Κ., «Αἱ ἐν Ἠπείρῳ ἐμφανίσεις ὀρυκτῶν ὑδρογονανθράκων καὶ αἱ ἐπ' αὐτῶν ἐρευνητικαὶ ἐργασίαι» (Ἀθῆναι 1922).—«Περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς αὐξήσεως τῆς παραγωγῆς καὶ καταναλώσεως τοῦ ἐγχωρίου λιγνίτου» (ἔκδ. ἀνωτάτου οἰκονομικοῦ συμβουλίου, Ἀθῆναι 1933).—Μελετοπούλου Ν., «Περὶ τῶν μεταλλείων ἐκ γαιανθράκων ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τὸν τύπον μονοπωλιακῆς ἐκμεταλλεύσεως» (ἐν «Βιοπάλῃ» Α΄ σ. 134—145).

Διὰ τὴν σμύριδα βλ. «Περὶ σμύριδος. Ἢ ἰδιαίτεραί τινες σκέψεις περὶ τῆς ἐν Νάξῳ σμύριδος» (Ἀθῆναι 1876).—«Κανονισμὸς περὶ τῆς ἐν Νάξῳ ὑπηρεσίας τῆς σμύριδος» (Ἀθῆναι 1877).—Οὔφνερ (Huffner) Θ., «Ἐκθέσεις ἐπὶ τῶν σμυριδωρυχείων Νάξου καὶ τῶν ἐν Μήλῳ ὀρυχείων μυλοπετρῶν καὶ γύψου κτλ.» (Ἀθῆναι 1893).—Παπαβασιλείου Σπυρ., «Τὸ σμυριδικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1910).—Παπαδημητρίου Σ., «Ἡ ναξία σμύρις» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Γ/1923 σ. 305 κέ.)—Ξυνοπούλου Γ., «Μελέτη περὶ ναξίας σμύριδος» (1927).—Πρωτοπαπαδάκη Π., «Τὸ ζήτημα τῆς σμύριδος. Ἐπὶ τῆς ἐκθέσεως τῆς «Δ.Ο.Ε.» (ἐν «Οἰκονομικῇ Ἑλλάδι» Γ΄ σελ. 230—231).

Περὶ λατομείων καὶ θηραϊκῆς γῆς βλ. Κορδέλα Α., «Περὶ τῶν μαρμάρων τῆς Πάρου» (ἐν «Ἑρμῇ» Β΄ ἀρ. 43).—Οὔφνερ Θ. (Huffner), «Ἐκθέσεις ἐπὶ τῶν σμυριδωρυχείων Νάξου τῶν ἐν Μήλῳ ὀρυχείων μυλοπετρῶν καὶ γύψου κλπ.» (Ἀθῆναι 1893).—«Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Ὀθωμανικὴ νομοθεσία Νόμος περὶ λατομείων 1901—1919» (Ἀθῆναι 1914, μετάφρ. ἐκ τοῦ τουρκικοῦ).—«Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Διεύθυνσις τῆς ὑπηρεσίας τῶν μεταλλείων. Περὶ λατομείων» (Ἀθῆναι 1915).—Βουρνάζου Α. Χ., «Ἡ θηραϊκὴ γῆ ἀπὸ ἀπόψεως ἐπιστημονικῆς καὶ τεχνικῆς» (Ἀθῆναι 1904).

Περὶ εὐγενῶν κλπ. μετάλλων βλ. Παπαβασιλείου Σ., «Ἡ βαρυτίνη τῆς Μήλου» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ» Μακρίδου Β΄ σ. 528—530).—«Βαρυτίνη. Ἐκθέσεις περὶ τῶν γενομένων δοκιμαστικῶν ἐργασιῶν ἐπὶ τῶν ἀργυρούχων μεταλλευμάτων τῆς Μήλου» (Ἀθῆναι 1892).—Νέγρης Φ., «La société des travaux publics et communaux à l'exposition de Chicago. Mines de giobertite (carbonate de Magnésie) de l'île d'Eubée. Mines de souffre de Milo» (Athènes 1893).—Βουρνάζου Α. Χ., «Ἡ ἑλληνικὴ ἄσφαλτος καὶ ἡ τεχνικὴ αὐτῆς σημασία» (ἐν «Polytehn. Journal» τοῦ Dingler, 321/1906).—Γεωργαλᾶ Γ. Κ., «Ὁ ὀρυκτὸς χρυσὸς ἐν Ἑλλάδι καὶ αἱ χρυσοφόροι προσχώσεις Νιγρίτης» (Ἀθῆναι 1921).

β) *Ἁλυκαί:* «Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος» (1829, Ἰουνίου 15).—Λίβα Ἀθ., «Αἱ ἁλυκαί» (Ἀθῆναι 1895, ἔκδ. ὑπουργείου Οἰκονομικῶν).—Κοφινᾶ Γ., «Αἱ ἐν Ἑλλάδι ἁλυκαὶ καὶ ἡ κατάστασις αὐτῶν» (ἐν «Δυνάμει» σελ. 80—90).—Στασινοπούλου Κ., «Τὸ ἁλάτι. Αἱ ἁλυκαὶ τοῦ Μεσολογγίου καὶ τὸ μέλλον τῶν ἑλληνικῶν ἁλάτων» (ἐν «Οἰκονομικῇ Ἑλλάδι», σ. 41—42, 63—64, 89. 113—114. 171—172, 209—211).—Τοῦ αὐτοῦ, «Τὸ ἁλάτι καὶ αἱ ἁλυκαὶ Μεσολογγίου» (Ἀθῆναι 1905).—Τοῦ αὐτοῦ, «Les salines de la Grèce» (ἐν «La Grèce maritime» (Ἀθῆναι 1907).—Παναγιωτοπούλου Ἀγησ., «Περὶ τῆς ἁλυκῆς Κίτρους» (Ἀθῆναι 1914, Παράρτημα Δελτίου ὑπουργείου Οἰκονομικῶν).

γ) *Καπνοβιομηχανία:* «Τὸ νομοσχέδιον τοῦ καπνοῦ. Μελέτη ἀναθεωρηθεῖσα καὶ ἀνατυπωθεῖσα ἐκ τῆς «Ἐφημερίδος» (Ἀθῆναι 1891).—«Στατιστικὴ πληροφορία περὶ παραγωγῆς, καταναλώσεως, φορολογίας καὶ ἐξαγωγῆς τοῦ ἐν Ἑλλάδι καπνοῦ 1881—1892» (Ἀθῆναι 1893).—Δαμβέργη Α. Κ., «Les tabacs et les toubekis Grecs au point de

Digitized by Google

vue chimique etc.» (Athènes 1891).—*Παπαηλιοῦ Ἠλ. Β.*, «Ὁ καπνὸς» (Ἀθῆναι 1909).—«Ὑπόμνημα περὶ καπνοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸ μονοπώλιον ὑποβληθὲν πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν» (Ἀθῆναι 1914).—*Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Τὸ μονοπώλιον τοῦ καπνοῦ καὶ ἡ περὶ αὐτοῦ εἰσήγησις» (Ἀθῆναι 1914).—«Φορολογία τοῦ καπνοῦ καὶ ἡ ἑλληνικὴ βιομηχανία. Ὑπόμνημα τῶν καπνοβιομηχάνων Βόλου» (Βόλος 1922).—*Μικελῆ Ν.*, «Ὁ καπνὸς καὶ ἡ βιομηχανία αὐτοῦ ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Α. Ο. Κ. Ε.» τ. Γ΄/1923, σ. 341 κέ.).—*Παπαστράτου Ι.*, «Τὰ ἑλληνικὰ καπνὰ» (1924).—«Καπνεργατικὴ ὁμοσπονδία τῆς Ἑλλάδος. Τὸ ζήτημα τῆς ἐξαγωγῆς τῶν ἀνεπεξεργάστων καπνῶν» (1924).—«Συνεταιριστὴς» (1926 σ. 118—119 καὶ 136, στατιστικαὶ πληροφορίαι διὰ τὰ ἔτη 1924—1925).—*Ματσάγγου Ν.*, «Ἡ ἑλληνικὴ καπνοβιομηχανία καὶ τὸ μονοπώλιον τοῦ καπνοῦ» (1926).—*Ζιώγα Ν.*, «Εἰσήγησις ἐπὶ τοῦ καπνικοῦ ζητήματος» (ἐν «Συνεταιριστῇ» Β/1926 ἀρ. 5).—*Λάμπρου Γ.*, «Ἐπὶ τῶν αἰτίων τῆς ὑφισταμένης στασιμότητος τῶν συναλλαγῶν τοῦ καπνεμπορίου» (ἐν «Συνεταιριστῇ» Β/1926, ἀρ. 2).—*Οἰκονομάκη Γεωργ.*, «Μονοπώλια καὶ καπνά. Συγκριτικὴ μελέτη» (Βόλος 1926. Πρβλ. καὶ Δ. Καλιτσουνάκιν ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Η/1928 σ. 29*—32*).—*Μάντζαρη Ἀχιλ.*, «Τὸ καπνεργατικὸν ζήτημα» (1927).—«Στατιστικὸς καπνικὸς χάρτης κεντρικῆς καὶ δυτικῆς Μακεδονίας, ἐμφαίνων τὴν κατὰ τόπους παραγωγὴν καπνοῦ ἐσοδείας 1925 εἰς χιλιόγραμμα» (ἄ. ἔ.).—*Καλιτσουνάκι Δ.*, «Der Griechische Tabak. Seine Produktion. Handel, Industrie und Besteuerung» (1928).—«Γραφεῖον προστασίας ἑλληνικῶν καπνῶν Θεσσαλονίκης. Τὸ καπνικὸν ζήτημα» (Θεσσαλονίκη 1929).—*Μπακάλμπαση Α.*, «Εἰσήγησις ἐπὶ τοῦ καπνικοῦ ζητήματος» (1930).—*Καλιτσουνάκι Δ.*, «Ὁ καπνός. Ἡ παραγωγή, τὸ ἐμπόριον, ἡ βιομηχανία καὶ ἡ φορολογία αὐτοῦ. Μετὰ ἰδίας ἐρεύνης τῶν ἑλληνικῶν σχέσεων» (Ἀθῆναι 1931).—«Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Τὸ καπνικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1931).—«Σύνδεσμος γραφείων προστασίας ἑλληνικοῦ καπνοῦ. Ἡ διὰ τοῦ καπνοῦ ἀνασταθεροποίησις τῶν ἑλληνικῶν οἰκονομικῶν. Γνῶμαι καὶ ἀντιπροτάσεις τοῦ συνδέσμου Γραφείων προστασίας ἑλληνικοῦ καπνοῦ ἐπὶ τῆς ὑπὸ τὸν ἄνω τίτλον προτάσεως τοῦ κ. Δ. Φιλαρέτου» 1932).—*Φιλαρέτου Δημ.*, «Διὰ τοῦ καπνοῦ ἡ ἀνασταθεροποίησις τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν» (Ἀθῆναι 1932).—*Σημαιοπούλου Δημ. Κ.*, «Διατὶ δὲν συμφέρει ἡ μονοπώλησις τῆς καπνοβιομηχανίας» (Ἀθῆναι 1933).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Εἶναι δεδικαιολογημένη ἐν Ἑλλάδι καὶ συμφέρουσα ἡ μονοπώλησις τοῦ καπνοῦ;» (Ἀθῆναι 1933).—*Σερραίου Ἰω.*, «Ἡ παραγωγὴ καπνοῦ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸ ἔτος 1932, αἱ ἐκ τῆς φορολογίας τοῦ καπνοῦ εἰσπράξεις κατὰ τὴν χρῆσιν τοῦ ἔτους 1932—933, διατὶ ἐπιβάλλεται ἡ ἐθνικοποίησις τῆς βιομηχανίας τοῦ καπνοῦ» (Ἀθῆναι 1933).—*Τζανῆ Μ.*, «Ἡ ἐθνικοποίησις τῆς βιομηχανίας τοῦ καπνοῦ ἐν Ἑλλάδι» (1933).—*Ἀθανασιάδη Θ.*, «Ἡ μονοπώλησις τῆς καπνοβιομηχανίας» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης» τ. Δ/1934).—*Μάντζαρη Ἀχ. Ἰ.*, «Τὰ καπνά μας» (Ἀθῆναι 1934).

δ΄) *Ἐλαιουργία - Σαπωνοποιία*: «Ἓν βλέμμα ἐπὶ τοῦ θέματος τὰ ἐκ τῶν ἐλαιῶν ἔλαια ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν Ἀνατολῇ» (Ἀθῆναι 1874).—«Στατιστικὴ τῶν σαπωνοποιείων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸ ἔτος 1896» (Ἀθῆναι 1896, ἔκδ. ὑπουργείου Οἰκονομικῶν).—«Περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι βιομηχανίας πυρηνελαίου σάπωνος» (Ἀθῆναι 1896).—*Γεωργακοπούλου Ἀλεξ. Ν.*, «Ἐγχειρίδιον ἐλαιουργίας» (Ἀθῆναι 1903).—*Ἀναγνωστοπούλου Π.*, «Τὸ ἐλαιόλαδον καὶ τὰ σπορέλαια ἐν Ἑλλάδι» (1930).—*Φιλιπποπούλου Γ. Κ.*, «Ἡ σημερινὴ θέσις καὶ τὸ μέλλον τῆς ἐθνικῆς ἐλαιοπαραγωγῆς» (Ἀθῆναι 1933, παράρτημα τοῦ ΙΒ΄ «Γεωργικοῦ δελτίου»).

ε΄) *Οἰνοπνευματώδη: Μαντζαβῖνος Κολένδης Γ.*, «Ὀλίγαι νύξεις περὶ τοῦ ἐν Κεφαλληνίᾳ Ροσολοποιείου καὶ Οἰνοποιείου» Κεφαλληνία 1873).—«Ἑταιρεία οἴνων καὶ οἰνοπνευμάτων. Ἑλληνικὴ βιομηχανικὴ χρῆσις οἰνοπνεύματος. Ἐθνικὸς φωτισμός. Θέρμανσις - κίνησις» (Ἀθῆναι 1907).—«Ἑταιρεία οἴνων καὶ οἰνοπνευμάτων. Ὑπόμνημα πρὸς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι 1909.— *Ρέπουλη Ἐμμ.*, «Ἡ κρίσις τῶν οἴνων. Ἔκθεσις τῆς ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς» (Ἀθῆναι 1909).— *Παναγιωτοπούλου Ἀγ.*, «Περὶ τῆς παραγωγῆς καὶ καταναλώσεως οἰνοπνεύματος ἐν Μακεδονίᾳ» (Ἀθῆναι 1914, Παράρτημα Δελτίου ὑπουργείου Οἰκονομικῶν).— «Περὶ τῶν ὅρων καὶ διατυπώσεων, καθ' οὓς ἐπιτρέπεται ἐν Σάμῳ ἡ ἀνάμιξις μετ' οἰνοπνεύματος οἴνου ἢ γλεύκους ἐγχωρίου ἢ ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς προερχομένου» (Ἀθῆναι 1918).— *Σταματιάδη Σ. Δ.*, «Οἰνοποιία. Μεθοδικὸς ὁδηγὸς διὰ τὴν παρασκευήν, διατήρησιν καὶ διόρθωσιν τῶν οἴνων» (Ἀθῆναι 1923, γ΄ ἔκδ.).— *Σίμωσι Κ. Γ.*, «Οἰνολογικὸν ἐγκόλπιον» (Ἀθῆναι 1923.— *Φωτιάδου Φ.*, «Οἰνολογία» (1931).— *Στεφανοπούλου Ὀρ.*, «Μελέτη περὶ τῆς βιομηχανίας τῶν Οἴνων ἐν Ἑλλάδι» (1932).

στ΄) *Ὑφαντικαὶ βιομηχανίαι: Δαμβέργη Α. Κ.*, «Νοθεύσεις καὶ ἐξέλεγξις αὐτῶν» (Ἀθήνησι 1891).— «Ἐργάται (οἱ) τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν διπλῆν Βουλὴν» (Ἀθῆναι 1911).— *Αἰλιανοῦ Μ.*, «Ἔκθεσις ἑλληνικῆς μετάξης» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1920, ἀρ. 139).— *Μαλαματιανοῦ Κων.*, «Ἑλληνικὴ ταπητουργία. Ἡ μεταφορά της ἐξ Ἀνατολῆς» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.», τ. Ε΄/1925, σ. 409—420).— *Μικελῆ Ν.*, «Ἡ βιομηχανία τοῦ βάμβακος ἐν Πειραιεῖ, συγκρινομένη πρὸς ὅλην τὴν βαμβακουργίαν τῆς χώρας» (ἐν «Βιομηχανικῇ καὶ Βιοτεχνικῇ Ἐπιθεωρήσει» 1926, σ. 117—120).— *Μπασιλάρη Β.*, «Τὸ ταπητουργικὸν ζήτημα» (1928).— *Τσεκούρα Χρίστου*, «Αἱ πρῶται ζωϊκαὶ ὗλαι τῆς κλωστοϋφαντουργίας» (1928).— *Πετρίδη Α.*, «Ἡ ἑλληνικὴ ταπητουργία, ἡ θέσις καὶ τὸ μέλλον αὐτῆς» (1928).— *Στρογγύλη Α.*, «Ὑφαντικαὶ ὗλαι» (1929).— *Πετσκοπούλου Φωτ.*, «Αἱ πρῶται ὗλαι διὰ τὴν ὑφασματοποιίαν» (1930).

ζ΄) *Βιοτεχνία: Κυριαζῆ Δ.*, «Zur Entwicklung des Gewerbes im heutigen Griechenland» (Athen 1916).— *Κοντογιάννη Π.*, «Βιομηχανία καὶ χειροτεχνία ἐν Χίῳ» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1925).— *Μαλαματιανοῦ Κ.*, «Περὶ τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος» (1930, σ. 82—94).— Βλ. ἐπίσης καὶ τὰ πεπραγμένα τῆς ἑλληνικῆς βιοτεχνικῆς ἑταιρείας τῆς ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ βασιλέως (1892 κ.ἑ.).

η΄) *Ποικίλαι βιομηχανίαι: Πρωΐου Π. Ι.*, «Περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι εἰσαγωγῆς καὶ καλλιεργείας τοῦ σακχαροφόρου κέγχρου τῆς Κίνας» (ἐν «Πανδώρᾳ» τ. Θ΄/1858, ἀρ. 193).— *Δ. Α. Κ.*, «Τὸ ἐν Σύρῳ ἑλληνικὸν σχοινοπλοκεῖον τῶν υἱῶν Γ. Γλύκα» (Ἑρμούπολις 1880).— «Στατιστικὴ τῶν ἐν Ἑλλάδι πυριτιδοποιείων, δυναμιτιδοποιείων καὶ πυροτεχνουργείων» (Ἀθῆναι 1896, ἔκδ. ὑπουργ. Οἰκονομικῶν). — *Villon M*, «Ἡ βυρσοδεψικὴ τέχνη, ἤτοι πρακτικὸν ἐγχειρίδιον τῆς κατεργασίας τῶν σκυτῶν καὶ τῶν δερμάτων» (Ἀθῆναι 1896).— «Συλλογὴ ἐκθέσεων περὶ τῆς ἐγκαθιδρύσεως καὶ λειτουργίας τῶν πυριτιδοποιείων ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1902).— «Τὸ ἐν Θεσσαλίᾳ ζακχαροποιεῖον τῶν κυρίων Σόλωνος καὶ Γεωργίου Χρηστάκη Ζωγράφου» (Ἀθῆναι 1902). — *Ζωγράφου Σ. καὶ Γ. Χ.*, «Ἡ ζακχαροποιία ἐν Ἑλλάδι. Ὑπόμνημα πρὸς τὴν βουλὴν τῶν ἀντιπροσώπων» (Ἀθῆναι 1904).— *Σπυρίδου Κ.*, «Τὸ μονοπώλιον τῆς ζαχάρεως» (Ἀθῆναι 1911).— «Οἱ ἐργάται τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν διπλῆν Βουλὴν» (Ἀθῆναι 1911, ἔνθα περὶ βυρσοδεψίας).— *Σουρλῆ Απ. Β.*, «Πραγματεία περὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς χημείας καὶ τῆς τεχνολογίας τῶν ἐκρηκτικῶν ὑλῶν» (Ἀθῆναι 1915).— *Ἀποστολίδου Ν. Χ.*, «Μαργαριτάρια καὶ γουναρικὰ» (Ἀθῆναι 1916).— *Μικέλη Ν.*, «Ἡ ἑλληνικὴ βυρσοδεψία» (ἐν «Δελτίῳ ἐμπορικοῦ καὶ βιομηχανικοῦ ἐπιμελητηρίου Ἀθηνῶν» Δ΄/1923, σελ. 52).— *Χασικοῦ Π.*, «Τὰ χημικὰ λιπάσματα» (1929).— *Σαραντίτη Γ.*, «Τὰ ἀρώματα, χημεία καὶ βιομηχανία τῶν ἀρωμάτων» (1929).— *Δαλιέτου Ἰουλ.*, «Αἱ τοπικαὶ συνθῆκαι τῆς χημικῆς βιομηχανίας» (1929).— *Ροντήρη Ἀθ. Χ.*, «Ἐντοπισμὸς τῶν γεωργικῶν βιομηχανιῶν ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Οἰκονομικῇ Ἑλλάδι» Β΄ σελ. 458—460. 471—489).

Δ΄. ΕΜΠΟΡΙΟΝ —1. Γενικὰ βοηθήματα: *Σκαλτσούνη Ἰ.* «Ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἐμπορίου» (Κεφαλληνία 1865).—*Σοῦτσος Ἰ. Α.*, «Discours prononcé à l'occasion de la pose de fondements de Zappion» (Athènes 187.).—*Μπούκα Μιλτ.*, «Ὁδηγὸς ἐμπορικός, γεωγραφικὸς κλπ. τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 186, σ. 136—137, ἔνθα περὶ τῶν ἐμποροπανηγύρεων). —*Μοσχονησίου Ι.*, «Πολιτικὴ τοῦ ἐμπορίου» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Δ΄/1876—1877, σ. 31—68.—*Βαλσαμάκης Ν.*, «Ἐμπορικὴ κυβεία καὶ κερδοσκοπία» (ἐν «Ο. Ε.» τ. Δ΄/1876—1877, σ. 520—530). —*Θωμᾶ Ἐλ.*, «Νεοελληνικὴ Βιομηχανία καὶ Ἐμπόριον. 1453—1821» (ἐν «Ο. Ε.» τ. Ζ/1879—1880 σ. 396 κέ.).—*Βερναρδάκη Α.*, «Περὶ τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐμπορίου» (Ἀθῆναι 1885).— «Ἐμπορικὰ μουσεῖα» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ» Μακρίδη 1892, σ. 281).— *Λοβέρδου Σ. Π.*, «Ὁ ἐθνικὸς πλοῦτος. Γεωργία, βιομηχανία, ἐμπόριον» (Ἀθῆναι 1901).— *Κατακουζηνοῦ Σιμ. Δ.*, «Τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ ναυτιλία καὶ αἱ μεταναστεύσεις τῶν Ἑλλήνων κλπ.» (Ἀθῆναι 1908, β ἔκδ.).— «Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Τμῆμα Γ΄ ἐμπορίου καὶ βιομηχανίας. Νόμος 184 περὶ συστάσεων ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιμελητηρίων» (Ἀθῆναι 1914).— «Πίναξ τῶν ἐπισήμων ἀξιῶν τῶν ἐμπορευμάτων κατὰ τὰ ἔτη 1918 καὶ 1919» (τ. 2, ἔκδ. τῆς ἰδίας ὑπηρεσίας).— *Μαστάλου Γ.*, «Ἐμπορικὸν ἐγκόλπιον» (1923).— *Σαρατζοπούλου Κ.*, «Ἐμποριολογια» (1923). — *Παπαϊωάννου Στρ.*, «Ἐμποριολογία» (1923). — *Μοσχοπούλου Εὐαγγ.*, «Ἐπίτομος ἐμποριολογία» (1923).— «Χρηματιστήριον ἐμπορευμάτων Πειραιῶς. Νομοθεσία, κανονισμὸς καὶ χρηματιστηριακὰ πράγματα» (1924).—*Καρπούζη Ντίνου*, «Ἐγχειρίδιον ἐμπορευματολογίας» (1924).— «Ἀναμνηστικὸν λεύκωμα τοῦ πρώτου πανεμπορικοῦ Συνεδρίου Πειραιῶς» (1924).— «Εἰκοσιπενταετηρὶς ἐμπορικοῦ καὶ βιομηχανικοῦ συλλόγου Πειραιῶς» (1925).— *Πολιτάκι Α.*, «Στοιχεῖα ἐμπορικῆς ἐγκυκλοπαιδείας» (1925).— *Στεφανίδου Δημοσθ.*, «Τὰ ἐμπορικὰ ἐπιμελητήρια κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰδίᾳ μορφήν των» (1926).— *Μαυρομμάτη Στυλ.*, «Δέκα μεγάλαι ἀρεταὶ πρὸς ἐμπορικὴν εὐδοκίμησιν» (1928).— *Δεπάστα Α.*, «Ἐμπορευματολογία» (Α΄/1930).— *Καμβυσίδου Δ.*, «Ἡ σημερινὴ θέσις τοῦ ἐμπορίου» (Ἀθῆναι 1930).— *Μαλαματιανοῦ Κ.*, «Περὶ τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος» (1930, 103—115).— *Σαρατζοπούλου - Διαμαντίδου*, «Ἐπίτομος ἐμποριολογία» (1930). — «Ὁ τιμάριθμος χονδρικῆς πωλήσεως ἐν Ἑλλάδι» (ἔκδ. Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου, Ἀθῆναι 1933).— *Καμβυσίδου Δημ.*, «Στοιχεῖα ἐμποριολογίας» (Ἀθῆναι 1931).— *Πέρδικα Π.*, «Ἡ ἐμπορικὴ νομοθεσία κατὰ τὴν δεκαετίαν 1924—1934» (ἐν «Ἐργασίᾳ» 1934).— *Καλαποδοπούλου Γ.*, «Ὁ βασιλεὺς Γεώργιος καὶ τὸ ἐμπόριον» (ἐν «Χρηματιστηρίῳ» Α΄, ἀρ. 1).

2. Ἐξωτερικὸν ἐμπόριον: *Debat Léon*, «Commerce de la Grèce en 1859» (Paris 1860).— *Μαζαράκη Γ.*, «Ἑλληνοαιγυπτιακὸν ἐμπόριον τῶν ἐτῶν 1874, 1878, 1879» (ἐν «Ο. Ε.», τ. Ζ/1879—1880, σ. 347—350).— *Στρίγκου Κ.*, «Ἡ ὀργάνωσις τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῆς χώρας» (1924).— *Παναγιωτοπούλου Κ.*, «Ἡ θέσις τῆς Ἑλλάδος ἐν διεθνεῖ ἐμπορίῳ» (ἐν «Ἐμπορίῳ» Α/1908—1909, σ. 4—6).— *Σφυρῆ Κωνστ.*, «Ἡ ἑλβετικὴ ἐμπορικὴ πολιτικὴ καὶ ἡ ἐμπορικὴ σύμβασις μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἑλβετίας» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Ι/1930, σ. 87—111).— *Παπανικολάου Γ.*, «Ἡ βαλκανικὴ τελωνειακὴ ἕνωσις καὶ τὰ οἰκονομικὰ αὐτῆς ἀποτελέσματα» (1931).— *Μερκούρη Γ.*, «Αἱ βαλκανικαὶ διασκέψεις καὶ τὰ σύμφωνα φιλίας μετὰ τῶν βαλκανικῶν κρατῶν» (1931).— *Ἀνδρέου Ἀποστ. Ι.*, «Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμπορικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος. 1830—1933» (Ἀθῆναι 1933).— «Τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον τῆς Ἑλλάδος καὶ αἱ συμβάσεις ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων» (ἔκδ Ἀνωτάτου οἰκονομικοῦ συμβουλίου, Ἀθῆναι 1933).— *Μηλιαρέση Ἀριστ.*, «Τὸ μέλλον τῶν ἐμπορικῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων» (Ἀθῆναι 1933, ἔκδ. ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν).— *Κατσούλη Στ. καὶ Χρηστίδη Θ*, «Ἐξωτερικὸν ἐμπόριον καὶ ἐθνικὴ παραγωγὴ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1933).— *Ἀποστόλου Ἀνδρ.*, «Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμπορικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος. 1830—1933» (Ἀθῆναι 1931).—*Χατζηβασιλείου Ν.*, «Οἱ περιορισμοὶ τῶν εἰσαγωγῶν» (ἐν «Ἐπιθεωρήσει κοινωνικῆς καὶ δημοσίας οἰκονομικῆς» τ. Γ΄/1931). —«Κωδικοποίησις διατάξεων περὶ ἐμπορικῶν συμψηφισμῶν. Clearings» (Ἀθῆναι 1934, ἔκδ. Ἑνώσεως ἑλληνικῶν τραπεζῶν).

Τὰ ἐπίσημα περὶ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου στατιστικὰ δημοσιεύματα εἶναι: «Στατιστικὴ τοῦ εἰδικοῦ ἐμπορίου τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος μετὰ τῶν ξένων ἐπικρατειῶν κατὰ τὸ ἔτος 1916», «—τῶν νέων ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ 1916» καὶ «—τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ 1918, 1919, 1920» (ἐτήσια δημοσιεύματα τῆς Διευθύνσεως Στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας).— «Στατιστικὴ τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῶν ξένων ἐπικρατειῶν κατὰ τὸ ἔτος....» (1921 κ.ἑ., τῆς ἰδίας ὑπηρεσίας τῆς εἶτα Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος).— «Μηνιαῖον δελτίον τοῦ εἰδικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῶν ξένων ἐπικρατειῶν» (1919 κ.ἑ., τῆς αὐτῆς ὑπηρεσίας).

3. Λιμένες καὶ ἐλεύθεραι ζῶναι: *Κοφινᾶ Γ.*, «Ἐλεύθεροι λιμένες» (ἐν «Δελτίῳ τῆς ἐμπορικῆς καὶ βιομηχανικῆς ἀκαδημίας» τ. Η΄/1903—1904, σ. 113—116).— *Βλάγκαλη Ν. Δ.*, «Μελέτη ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς διαρρυθμίσεως τοῦ λιμένος Πειραιῶς» (Ἀθῆναι 1913).— *Γκίνη Ἀγγ.*, «Ἡ πρόοδος τοῦ λιμένος Πειραιῶς καὶ τὰ σχέδια βελτιώσεως καὶ ἀναπτύξεως τούτου» (Ἀθῆναι 1913).— *Καστρινογιαννάκι Ι. Ζ.*, «Étude sur les ports francs et les zones franches... Ce que doit être la zone franche de Salonique» (Salonique 1914).— *Kummer E.*, «Μελέτη περὶ τοῦ λιμένος Θεσσαλονίκης ἐντολῇ τῆς Β. Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως κτλ.» (Ἀθῆναι 1914).— *Γαληνοῦ Δ. Α.*, «Ζῶναι ἐλεύθεραι» (Ἀθῆναι 1917).— *Γκίνη Ἀγγέλου*, «Γενικὴ μελέτη περὶ τοῦ λιμένος Θεσσαλονίκης» (Ἀθῆναι 1918).— *Mawson Th. H.*, «Αἱ Ἀθῆναι τοῦ μέλλοντος καὶ ἡ Θεσσαλονίκη τῆς αὔριον» (Ἀθῆναι 1918).— *Δελούδα Στυλ. Σ.*, «Ἀθῆναι - Πειραιεύς. Μελέτη νέου σχεδίου διὰ τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν, τὸ ἐπίνειον καὶ τὰ ἄλλα ἐξαρτήματα αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1918).— *Γεωργαλᾶ Γ.*, «Ὁ λιμὴν τῆς Θεσσαλονίκης ὡς κέντρον ἐφοδιασμοῦ τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου» (1920).— *Δελούδα Σ.*, «Ζητήματα ἐπὶ τῶν σχεδίων Ἀθηνῶν - Ἐπινείου» (1921).— *Λεοτιλῆ Παν*, «La Zone franche de Salonique et les Accords Grecoyougoslaves» (1928).— *Παδελοπούλου Ἀθ.*, «Ἡ ἐλευθέρα ζώνη Θεσσαλονίκης» (1929).— *Ρηγάδη Π.*, «Ἡ νομοθεσία περὶ λιμένων καὶ λιμενικῶν ταμείων» (Κιάτον 1930).— *Ζουμπουλίδου Κων.*, «Ἱστορία καὶ ἐξέλιξη τοῦ λιμένος Πειραιῶς» (1933).— *Κουτούπη Θαλῆ*, «Περὶ προστασίας τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας» (ἐν «Ἐπιθεωρήσει κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» σ. 47—68, 152 — 182).— *Βουρνάζου Κ. Χ.*, «Ὁ Πειραιεὺς ἐλευθέρα ζώνη» (ἐν «Ἐμπορίῳ» Α΄, σ. 14—16).

4. Τράπεζαι-Χρηματιστήρια-Συναλλαγαί. Περὶ συναλλάγματος ἐν γένει καὶ νομίσματος βλ. *Κεχαγιᾶ Εὐθ. Ι.*, «Τὸ νέον νομισματικὸν σύστημα» (Ἀθῆναι 1875).—*Βαλσαμάκη Ν.*, «Ἡ συναλλαγματικὴ ὑπὸ οἰκονομικὴν ἔποψιν» (ἐν «Ο.Ε» τ. Γ΄/1875, σ. 438—445).—*Ζωγράφου Ἰω.*, «Ἡ ἀξία τοῦ χαρτονομίσματος ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1878).—*Φλώρου Σ. Γ.*, «Ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Α΄/1883—1884, σ. 265—286).—*Κατσελίδου Γ.*, «Ἡ λατινικὴ ἕνωσις καὶ ἡ Ἑλλὰς» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Μαυρογορδάτου 1884, ἀρ. 85).—*Οἰκονομίδου Κ. Α.*, «Ἡ ἀνόρθωσις τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἑλλάδος ἄνευ φόρων καὶ ἡ κατάργησίς τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας» (Ἀθῆναι 1892).—*Καστελίδου Γ.*, «Τὸ νόμισμα» (Ἀθῆναι, β΄ ἔκδ.).—*Βουρνάζου Κ. Χ.*, «Τὸ ἐν Ἑλλάδι χαρτονόμισμα» (Ἀθῆναι 1895).—*Δραγούμη Στεφ.*, «Οἱ ξένοι δανεισταὶ καὶ ἡ χώρα καὶ τὸ νόμισμα. Πολιτικὴ μελέτη» (Ἀθῆναι 1901).—*Ἡλιοπούλου Δ. Ε.*, «Τὸ συνάλλαγμα ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1901).—«Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν, Ζ΄ τμῆμα εἰσπράξεων τῶν δημοσίων ἐσόδων. Νομισματικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1902).—*Πεσμαζόγλου Ἰ. Γ.*, «Ὑπόμνημα περὶ τοῦ καταλληλοτέρου μέσου πρὸς ἄρσιν καὶ ριζικὴν θεραπείαν τῆς νομισματικῆς κρίσεως» (Ἀθῆναι 1901).—*Βουρνάζου Κ. Χ.*, «Αἱ συμβάσεις περὶ τῆς διαφορᾶς» (ἐν «Δικαιοσύνῃ» τ. Γ΄/1905 φυλλ. 81 καὶ 90).—*Σημαντήρα Ἰ.*, «Τὸ ζήτημα τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας» (Ἀθῆναι 1905).—*Δαμίρη Χρ.*, «Le système monétaire grec et le change» (Paris 1920. Πρβλ. καὶ τὰ ὑπὸ E. Schwidland ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Α΄/1921 σ. 216—218).—*Φαρμακίδου Εὐαγγ.*, «Τὸ ἐξωτερικὸν συνάλλαγμα. Νοέμβριος 1920—Δεκέμβριος 1921» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Α΄/1921 σ. 142-151).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὰ ἐξωτερικὰ συναλλάγματα κατὰ καὶ μετὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον» (1921).— *Μαϊμούκα Γ. καὶ Βακιαρέλη Α.*, «Ὁ ἔλεγχος τοῦ συναλλάγματος» (1921).—*Σκουριώτης Λεων.*, «Τὰ αἴτια τῆς ὑποτιμήσεως τοῦ συναλλάγματος καὶ χρυσῆ ἢ χαρτίνη δραχμή» (Ἀθῆναι 1922).—*Γεωργιάδου Α.*, «La Grecia ed i cambi esteri durante e dopo la Guerra» (1922, ἔκδ. τῆς «Riforma sociale»).—*Αἰλιανοῦ Μ.*, «Τὸ συνάλλαγμα καὶ ὁ βίος» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1923, ἀρ. 276).—*Χανδράκη Ἐμμ.*, «Τὰ ἐξωτερικὰ συναλλάγματα καὶ αἱ ἐπ' αὐτῶν πράξεις. Τὰ πολύτιμα μέταλλα» (1923).—*Τουρνάκη Ἰ.*, «Οἰκονομικὴ πολιτική. Α, συνάλλαγμα καὶ συναλλαγματικὴ πολιτική» (1923).— *Ἀνδρεάδου Α. Μ.*, «Les remises des émigrants et le change grec» (ἐν «L'économiste français» 1925 Déc. 12, 743).—*Κοφινᾶ Γ.*, «Τὸ νομισματικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος» (1925).—*Σπουργίτη Ἀνασ.*, «Ὁ νόμος ΓΧΜΒ΄ ἐν σχέσει πρὸς τὴν νῦν συναλλαγματικὴν ἀρρυθμίαν» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Ε΄/1925 σ. 25-43).—*Αἰλιανοῦ Μ.*, «Τὸ κράτος καὶ τὸ συνάλλαγμα» (192[illegible]).— *Κωνσταντινίδου Κ.*, «Τὰ ξένα συναλλάγματα» (1926).—*Βεζάνη Δ.*, «Ὁρισμὸς καὶ οὐσία τῆς πληθώρας» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. ϛ΄/1926 σ. 196 κέ.).—*Ραπτάρχου Π.*, «Τὰ καλύμματα» (1927). —*Γρηγορίου Μ.*, «Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ καὶ το συνάλλαγμα τῆς Ἑλλάδος» (1927).—*Ραπτάρχου Π.*, «Νομίσματα καὶ συναλλάγματα. Α: Τὸ χρηματιστικὸν σύστημα» (Ἀλεξάνδρεια 1927).—*Ζολώτα Ξ.*, «Ἡ ποσοτικὴ θεωρία τοῦ χρήματος καὶ αἱ διακυμάνσεις τῶν τιμῶν» (ἐν «Α.Ο.Κ Ε.» τ. Ζ΄/1927 σ. 139 κέ.).—*Καλιτσουνάκι Δ.*, «Ἡ ἐξυγίανσις τοῦ νομίσματος» (αὐτόθι σ. 195 κέ.).—*Τσουδεροῦ Ε.*, «La Banque de Grèce et la stabilisation de la Drachme» (1928).—*Διομήδου Ἀλεξ.*, «Ἡ νομισματική μας ἀσθένεια καὶ τὰ μέσα πρὸς θεραπείαν αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1928).—*Σαουνάτσου Ἀνδρ.*, «Ἡ σταθεροποιησις τῆς δραχμῆς» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Η΄/1928 σ 159-190).—*Στεφανοπούλου Στ.*, «Ἡ κρίσις τοῦ νομίσματος καὶ τῶν συναλλαγμάτων καὶ ἡ νομισματικὴ ἀποκατάστασις» (1928).—*Ζολώτα Ξεν.*, «Νομισματικὰ καὶ συναλλαγματικὰ φαινόμενα ἐν Ἑλλάδι. 1910—1927» (1928).—*Κοφινᾶ Γ.*, «Τὸ ἰσοζύγιον τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ ἡ σταθεροποίησις τῆς δραχμῆς» (1928).—*Τσαλίκη Κ.*, «Τὸ ἐξωτερικὸν συνάλλαγμα ἐν τῇ οἰκονομικῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν τριακονταετίαν 1898—1928» (1929).—*Ζολώτα Ξεν.*, «Νομισματικὴ σταθεροποίησις» (1929).—*Γεωργιάδου Δ.*, «Ἡ πληθώρα» (1929).— *Γεωργιάδου Δημ.*, «Ἡ πληθώρα καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τῆς ὑψώσεως τῶν τιμῶν καὶ τῶν διακυμάνσεων τοῦ συναλλάγματος» (1929).—*Σπουργίτη Ἀναστ. καὶ Γεωργ. Δ.*, «Τραπεζιτικὰ συναλλαγματικὰ καὶ διάφορα μελετήματα» (1929).— *Παλαμᾶ Α.*, «History of monetary enactements in Greece. 1828—1885» (1930).—*Καλογεροπούλου Διον.*, «Τὰ πρῶτα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης γραμμάτια τοῦ 1812, τὰ δεκάδραχμα τοῦ 1849 καὶ ἡ πρώτη ἐν Ἑλλάδι παραποίησις» (Ἀθῆναι 1930).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ πρώτη ἐν Ἑλλάδι ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία τοῦ 184.» (Ἀθῆναι 1930).—*Μαλαματιανοῦ Κ.*, «Περὶ τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος» (1930, σ. 162-1[illegible]). —*Στεφανίδου Δημοσθ.*, «Ἡ εἰσροὴ ξένων κεφαλαίων καὶ αἱ οἰκονομικαὶ καὶ πολιτικαί της συνέπειαι» (Θεσσαλονίκη 1930). —*Ζολώτα Ξεν.*, «Νομισματικαὶ μελέται» (Ἀθῆναι 1930).— *Τζανίδου Κ.*, «Ἡ ἐγκατάλειψις τῆς χρυσῆς βάσεως» (1932) —«Τὰ ἑλληνικὰ νομίσματα» (Ἀθῆναι (1932, ἔκδ. ὑπουργείου Οἰκονομικῶν).—*Ροδοπούλου Γ.*, «Ὁ χρυσὸς καὶ ἡ δραχμή» (Ἀθῆναι 1932).—*Μίχα Ἀθ.*, «Τὰ μέτρα ἐλέγχου συναλλάγματος εἰς τὰ διάφορα κράτη» (1932).—*Κασιμάτη Π. Γρηγ.*, «Ἡ δραχμοποίησις τῶν εἰς ξένον νόμισμα κλπ. ὑποχρεώσεων. Ἑρμηνεία τοῦ ἀναγκαστικοῦ διατάγματος τῆς 26/VII/1932» (Ἀθῆναι 1933).—*Βουρνάζου Κ. Χ.*, «Συνάλλαγμα καὶ συναλλαγματικὸν δίκαιον» (Ἀθῆναι 1934).—*Τασούλη Ἰ. Δ.*, «Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν νομισμάτων ἀπὸ τοῦ κυβερνήτου μέχρι τῆς σήμερον» (ἐν μηνιαίῳ παραρτήματι «Ἀθηνῶν» σ 366—368).—*Παπαναστασίου Ἀλ. Π.*, «Ἡ ἀντικατάστασις τῶν χαρτίνων δι' ἀργυρῶν κερμάτων» (ἐν «Ἐπιθεωρήσει Κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» σ. 129—140).—*Κατσελίδη Γεωργ.*, «Ἡ νομισματικὴ εἰρήνη ἐν Ἑλλάδι» (ὀκτὼ ἄρθρα ἐν «Οἰκονομικῇ Ἑλλάδι» τ. Α΄ καὶ Β΄).—*Ἀλεξάκη Παν.*, «Ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ» Μακρίδου ἀρ. 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69).—*Σκιαδᾶ Σ. Π.*, «Ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ» Μακρίδου ἀρ. 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69 καὶ «Παρνασσῷ» τ. ΙΖ΄ σ. 641—666 καὶ 827—863).—*Λυκιαρδοπούλου Γ.*, «Ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ λατινικῇ ἑνώσει» (ἐν «Ἑρμῇ» Γ΄ ἀρ. 48—49).

Περὶ τῶν χρηματιστηρίων βλ. *Βαλσαμάκη Ν.*, «Περὶ τῆς χρηματιστικῆς κυβείας» (ἐν «Ο. Ε.» τ. Γ΄/1875, σ. 467—478).—*Βερναρδάκη Α.*, «Περὶ κυβείας» ἐν «Ο. Ε.» τ. Δ΄/1876—1877, σ. 20—34).—«Ἐπίσημον δελτίον χρηματιστηρίου Ἀθηνῶν» (1880 κέ.).—*Σημίτη Σπ.*, «Περὶ χρηματιστηριακῶν παιγνίων» (ἐν «Ε. Ν.» τ. Ε΄/1885—1886, σ. 421).—*Courtois fils Alph.*, «Στοιχειώδης πραγματεία τῶν ἐργασιῶν τοῦ χρηματιστηρίου κλπ.» (Ἀθῆναι 1894, μετάφρ. Σπ. Δυοβουνιώτου).—*Βουρνάζου Κ. Χ.*, «Αἱ ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ συναλλαγαὶ» (ἐν «Δικαιοσύνῃ» τ. Γ΄/1905 φυλ. 81 καὶ 90).—«Ἐπετηρὶς τοῦ χρηματιστηρίου Ἀθηνῶν» (1911 κέ.).—*Κιπέα Π. Στ.*, «Ἐμπορικὸν δίκαιον. Βιβλίον Δ΄: περὶ χρηματιστηρίου κλπ.» (Ἀθῆναι 1916).—«Δελτίον κινήσεως ἀξιῶν ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ Ἀθηνῶν» (1918 κέ., ἔκδ τῆς «Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος»).—*Χοϊδᾶ Θεοδ.*, «Ἐπισκόπησις ἐπὶ τῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη νομοθεσίας ἐπὶ τῶν ἀνωνύμων καὶ ἀσφαλιστικῶν Ἑταιρειῶν, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν χρηματιστηρίων» (Ἀθῆναι 1920).—*Παπαδήμα Ἀποστ.*, «Συλλογὴ τῶν χρηματιστηριακῶν νόμων» (1924).—*Τριγ[illegible]νίδη καὶ Ἀναγνωστοπούλου*, «Ὁδηγὸς χρηματιζομένων» (Ἀθῆναι (1926).—*Κεραμιδᾶ. Τρ.*, «Χρηματιστήρια ἀξιῶν» (Ἀθῆναι 1929).—«Δείκτης χρηματιστηριακῶν διακυμάνσεων τῶν ἑλληνικῶν ἀξιῶν σταθεροῦ καὶ μεταβλητοῦ εἰσοδήματος κατὰ τὴν πενταετίαν 1928—1933» (ἔκδ. Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου, Ἀθῆναι 1933).

Περὶ τραπεζῶν γενικῶς βλ. *Finlay G.*, «Essai sur les principes de Banque appliqués à l'État actuel de la Grèce» (Ἀθῆναι 1836. Πρβλ. καὶ ἐφημερ. «Ἀθηνᾶ» ἀρ. 312/15.2.1836).—*Μαυροκορδάτου Δημ.*, «Ἐπιστολαὶ ἐκ Γερμανίας περὶ πιστωτικῶν Τραπεζῶν τοῦ Λαοῦ» (Λειψία 1869).—*Κεχαγιᾶ Ε.*, «Ἡ περὶ Τραπεζῶν ὁμιλία» (Ἀθῆναι 1873, ἐκ τῆς «Παλιγγενεσίας» ἀρ. 2704).—*Σούτσου Ἰω.*, «Τοκογλυφία» (ἐν «Ο. Ε.» τ. Α΄/1873—1874 σ. 449—467).—*Βαλασοπούλου Ἰ.* «Τράπεζαι τῶν ἐργατῶν τῆς γῆς» (Ἀθῆναι 1877).—*Βα[illegible] Κ.*, «Τὰ σχολειακὰ ταμιευτήρια» (ἐν «Ἑστίᾳ» τ. ΙΓ΄/1882. Πρβλ. τὸν αὐτὸν καὶ ἐν «Παρνασσῷ» τ. Δ΄—ΣΤ΄ καὶ Γλ-).—*Τριανταφυλλίδου Ὀρ.*, «Τράπεζα πρὸς σωτηρίαν τῆς Ἑλλάδος» (Παρίσιοι 1893).—*Ζέγγελη Ἠλ.*, «Περὶ τοκογλυφίας καὶ τῶν κατ' αὐτῆς νομοθετικῶν μέτρων» (Ἀθῆναι 1895).—*Βουρνάζου Κ. Χ.*, «Πτῶσις τῶν τόκων» (Ἀθῆναι 1896).—

Digitized by Google

Ἀνδρεάδη Α., «Histoire de la banque d'Angleterre» (Paris 1901 τ. 2).—*Λοβέρδου Σπ.*, «Ἀποταμίευσις καὶ ταμιευτήρια» (Ἀθῆναι 1904).—*Σπηλιοπούλου Β. Κ.*, «Τραπεζιτικοὶ καὶ χρηματιστικοὶ λογαριασμοὶ μετὰ πινάκων» (Ἀθῆναι τ. Α'/1907).—*Σπουργίτη Ἀναστ.*, «Διατριβαὶ τρεῖς. Αἱ πιστωτικαὶ πράξεις καὶ αἱ τράπεζαι. Ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμην. Κάρτελ καὶ τρῶστ» (Σῦρος 1907).—*Ἀναστασιάδη Ἠλ.*, «Περὶ ἀποθετηρίων καὶ ἐνεχυρογράφων» (Ἀθῆναι 1907).—*Κασίμη Π. Γ.*, «Εἰδικοὶ νόμοι ἀστικοὶ καὶ δικονομικοὶ ὑπὲρ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἀλληλοτραπεζῶν, τραπεζιτῶν, ἐμπόρων κλπ.» (Ἀθῆναι 1909).—*Τσινόγλου Μιχ.*, «Ἡ Τράπεζα. Πρακτικὸς καὶ θεωρητικὸς ὁδηγὸς τῆς τραπεζικῆς ὑπηρεσίας» (Ἀθῆναι 1909).—*Σπουργίτη Α.*, «Αἱ τράπεζαι ἐν γένει καὶ ἡ χρησιμότης αὐτῶν» (ἐν «Ἐμπορίῳ» Α/1908—1909, σ. 53—5. 143—5 καὶ Β'/1909—1910, σ. 109—111, 264—265. 308—310, 365—370. 436—9. Γ' σ. 15—7 καὶ 62—3).—*Ροδοπούλου Γ. Α.*, «Τράπεζαι καὶ τραπεζικαὶ ἐργασίαι» (Ἀθῆναι 1911).—*Μεταξᾶ Δ. Γ.*, «Τραπεζικά. Αἱ καταθέσεις ἐξεταζόμεναι πλουτολογικῶς, μαθηματικῶς καὶ λογιστικῶς» (Ἀθῆναι 1912).—*Μπακοπούλου Ν.* «Περὶ ἐκδοτικῶν τραπεζῶν» (Ἀθῆναι 1920).—*Πεταλᾶ Α. Ν.*, «Τραπεζικὴ ἐπιταγή. Ἑρμηνεία τοῦ νόμου 1338» (Ἀθῆναι 1920).—*Αἰλιανοῦ Μ.*, «Αἱ τράπεζαι καὶ ἡ κρατικὴ ἐπέμβασις» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1922 ἀρ. 207).—*Λαδᾶ Στ.*, «Αἱ Ἑλληνικαὶ Τράπεζαι» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1922 ἀρ. 223).—*Σπουργίτη Α.*, «Αἱ τραπεζιτικαὶ καταθέσεις» (ἐν «Α. Ο. Κ. Ε.», τ. Γ'/1923 σ. 13—28).—*Μαυρομμάτη Στ.*, «Περὶ τραπεζικῶν ἐργασιῶν» (1926).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ὁδηγὸς τραπεζιτικοῦ ὑπαλλήλου» (1927).—*Χαριτάκη Γ.*, «Ρευστὰ διαθέσιμα τραπεζῶν καὶ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1930).—*Κασιμάτη Γρ.*, «La limitation de l'intérêt conventionnel et la récente loi sur le taux maximum de l'intérêt en Grèce» (Paris 1930).—*Μαλαματιανοῦ Κ.*, «Περὶ τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος» (1930, σ. 149—161).—*Ἀναστασιάδου Η. Κ.*, «Πιστωτικοὶ τίτλοι» (Ἀθῆναι Α'/1934).—*Κυρκιλίτση Α. Δ.*, «Αἱ τράπεζαι ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1934).

Διὰ τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν, βλ. «Ἀθηνᾶ» ἐφημερὶς (1835 ἀρ. 273, 277, 295, 297 298 καὶ 1836 ἀρ. 307).—*Κεχαγιᾶ Εὐθ.*, «Ἔκθεσις πρὸς τὴν διοίκησιν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος περὶ τινων τραπεζιτικῶν ἐργασιῶν ἐν Γαλλίᾳ καὶ πρότασις αὐτοῦ περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ καταστατικοῦ τῆς τραπέζης ὡς πρὸς τὰ περὶ κτηματικῆς πίστεως» (Ἀθῆναι 1853).—*Σιμοπούλου Α.*, «Συλλογὴ νόμων, διαταγμάτων καὶ κανονισμῶν ἀφορώντων ἢ καὶ σχετιζομένων πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1869).—*Γιαννοπούλου*, «Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα» (Ἀθῆναι 1870).—*Φλώρου Σ. Γ.*, «Ἐθνικὴ Τράπεζα καὶ τὸ δάνειον πρὸς ἄρσιν τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας» (ἐν «Ο. Ε.» τ. Η'/1880—1881).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἐθνικὴ Τράπεζα καὶ δημόσιον ταμεῖον (ἐν «Ο. Ε.» τ. Η'/1880—1881, σ. 230, 328—336, 419—432 καὶ τ. Θ'/1881—1882, σ. 70 - 75, 113—137. ΙΑ' σ. 55—58).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἐθνικὴ Τράπεζα καὶ γραμμάτια αὐτῆς» (ἐν «Ο. Ε.» τ. Θ'/1881—1882, σ. 28—37).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος» ἐν «Ο Ε.» τ. ΙΑ'/1883—1884, σ. 99—107).—*Λυκιαρδοπούλου Ι.*, «Ἡ ἑξηκοστὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἐθνικῆς ἤτοι Οἰκονομικὴ ἄποψις τοῦ ἑξηκονταετοῦς αὐτῆς βίου (Ἀθῆναι 1902).—*Βαλαωρίτη Ἰ. Ἀ.*, «Ἱστορία τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος 1842—1902» (Ἀθῆναι Α'/1902).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Notes, tableaux et graphiques relatifs à la question du cours forcé et du change en Grèce» (Athènes 1902—1903 τ. 2).—«Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος Συλλογὴ τῶν πρὸς τὰ ὑποκαταστήματα ἐγκυκλίων τῶν ἐτῶν 1906, 1907, 1908, 1909» (Ἀθῆναι 1906—1910 τόμ 4).—*Βαλαωρίτου Ἰ. Ἀ.*, «Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. τόμ. Α.' Κανονισμοὶ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος καὶ συλλογὴ τῶν πρὸς τὰ ὑποκαταστήματα ἐν ἰσχύι ἐγκυκλίων αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1910).—*Ζωγράφου Ἰω.*, «Ἡ Διοίκησις τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1911).—*Ζωγράφου Γ. Χ.*, «Τράπεζα Ἐθνική. Τὸ Κυβερνητικὸν πραξικόπημα κατὰ τῆς διοικήσεως, κοινόμενον ἐν τῇ Βουλῇ» (Ἀθῆναι 1914).—*Εὐταξία Ἰω.*, «Τὸ κράτος καὶ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα» (Ἀθῆναι 1914).—*Ἀλεξανδρῆ Α. Γ.*, «Ἔκθεσις πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Βουλῆς ἐπὶ τοῦ σχεδίου νόμου περὶ κυρώσεως συμβάσεως μεταξὺ Δημοσίου καὶ περὶ ἐπεκτάσεως τῶν προνομίων αὐτῆς εἰς τὰς νέας χώρας» (Ἀθῆναι 1915).—«Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Ἔκθεσις τοῦ Γραφείου τῆς στατιστικῆς. Ἔτος 1915» (Ἀθῆναι 1916).—*Πράτσικα Ν.* καὶ *Μπαγδατοπούλου Χρ.*, «Μελέτη περὶ τῆς ταχύτητος τῶν παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ ἐν ὄψει καταθέσεων» (1921).—*Εὐλομπίου Μ. Σ.*, «The National Bank of Greece. A History of the financial and economic Evolution of Greece» (Ἀθῆναι 1924).—*Ραπτάρχου Π. Κ.*, «Τὰ καλύμματα τῶν τραπεζιτικῶν γραμματίων τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1927).—Πρβλ. ἐπίσης τοὺς κατὰ καιροὺς ὀργανισμούς, κανονισμούς, ετησίας ἐκθέσεις καὶ ἀπολογισμοὺς τοῦ ἱδρύματος.

Διὰ τὰς λοιπὰς τραπέζας, βλ. «Banque de Commerce. Correspondance qui a eu lieu avec le gouvernement grec, afin d' obtenir la permission du roi d' établir une Banque de Commerce au Pirée et à Patras» (Athènes 1840).—*Σκαλτσούνη Ἰ.*, «Περὶ τῆς κτηματικῆς πίστεως καὶ σχέδιον πρὸς καθίδρυσιν ὑποθηκικῆς τραπέζης ἐν Κεφαλληνίᾳ ὑποβληθὲν εἰς τὴν Ἰόνιον Βουλὴν» (Κεφαλληνία 1855).—«Συζητήσεις περὶ κτηματικῆς τραπέζης ἐν τῇ Ἐθνικῇ Συνελεύσει» (Ἀθῆναι 1864).—«Convention sur la fondation d' une Banque de Crédit Foncier» (Athènes 1873).—«Τράπεζα Κρήτης. Σύμβασις, καταστατικόν, νόμοι περὶ ἐκδόσεως τραπεζικῶν γραμματίων» (Ἀθῆναι 1899).—*Λεονταράκη Ἰω.*, «Τὸ προνόμιον τῆς Ἰονικῆς Τραπέζης» (Ζάκυνθος 1902).—*Λοβέρδου Διον.*, «Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσιας τῆς Λαϊκῆς Τραπέζης» (Ἀθῆναι 1904).—*Κουρτίου Ἀλεξ.*, «Πῶς θὰ ἱδρυθῇ Τράπεζα Θεσσαλίας» (Βόλος 1904).—*Καρούσου Κ. Δ.*, «Περὶ εἰσαγωγῆς τοῦ συστήματος τῶν κτηματικῶν βιβλίων καὶ περὶ συστάσεως κτηματικῆς τραπέζης καὶ πιστωτικῶν ταμείων τῶν κτημάτων» (Ἀθῆναι 1905).—*Ράλλη Ι. Δ.*, «Ἡ μεσολάβησις τῆς Λαϊκῆς Τραπέζης ἐν τῷ δανείῳ τῶν 30.000.000» (Ἀθῆναι 1912).—«Banque de Crète. Convention entre le gouvernement crétois et la Banque nationale de Grèce. Statuts» (1912).—*Μάτσα Ζαφ. Κ.*, «Ἡ ἀλήθεια ἐν τῇ ὑποθέσει τῆς Ἀθηναϊκῆς Τραπέζης» (Ἀθῆναι 1914).—«Ἡ ὑπόθεσις τῆς Ἀθηναϊκῆς Τραπέζης κρινομένη ἀπὸ τὸν τραπεζιτικὸν κόσμον» (Ἀθῆναι 1915).—«Ἡ ὑπόθεσις τῆς Ἀθηναϊκῆς Τραπέζης κρινομένη ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἐργασιῶν» (Ἀθῆναι 1915).—«Η ὑπόθεσις τῆς Ἀθηναϊκῆς Τραπέζης ἐνώπιον τῆς ἀνακριτικῆς ἀρχῆς» (Ἀθῆναι 1915).

Ε' ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ — ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΙ — ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ. — 1. Χερσαῖαι συγκοινωνίαι καὶ Τ.Τ.Τ. *Tiersch Fr.*, «De l' état actuel de la Grèce» (Leipzig II/1833, σ. 30).—*Βερναρδάκη Α.*, «Ὁ ἀπὸ Πειραιῶς εἰς Λαμίαν σιδηρόδρομος» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Α'/1873—1874, σ. 417—437).—*Ἔσλεν Ἀριστ.*, «Περὶ ὁδῶν» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Β'/1874 — 1875, σ. 273 — 283).—*Στρούμπου Η.*, «Πραγματοποίησις τῆς ἐν Ἑλλάδι σιδηροδρομίας» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Δ'/1876—1877, σ. 390 — 403.—*Βερναρδάκη Α.*, «Περὶ σιδηροδρόμων» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Ε'/1877—1878, σ. 417—432).—«Δελτίον τῆς ἐπὶ τῆς ἐμψυχώσεως τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας ἐπιτροπῆς» (1879, σ. 129).—*Ν. Ν.*, «Ἑλληνικοὶ σιδηρόδρομοι» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Η'/1880 - 1881, σ. 293—297).—*Εὐταξίου Ἰω.*, «Τίνες προτιμότεροι ἐν Ἑλλάδι δημόσιοι ἢ ἰδιωτικοὶ σιδηρόδρομοι» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Θ'/1881—1882, σ. 533 — 534).—*Κυρήκου Ε.*, «Περὶ τῆς προσχεδιαζομένης κατασκευῆς σιδηροδρόμων ἐν Πηλίῳ» (Βόλος 1896).—*Κουτσαλέξη Ἰω.*, «Ἐμπορικὴ ἐκμετάλλευσις σιδηροδρόμων. Μεταφοραὶ καὶ τιμολόγια» (ἐν «Δελτίῳ τῆς ἐμπορικῆς καὶ βιομηχανικῆς ἀκαδημίας» τ. ΣΤ'/1901, σ. 9—11).—*Ἀντωνοπούλου*, «Μικρὰ Ἀσία» (Ἀθῆναι 1907).—«Στατιστικὴ τῶν ἑλληνικῶν σιδηροδρόμων διὰ τὸ ἔτος 1915, 1917, 1918, 1919» (ἔκδ. ὑπουργείου Συγκοινωνίας).—*Βουγιούκα Γ. Π.*, «Ἐπὶ τοῦ προσφορωτέρου τρόπου εκμεταλλεύσεως τῶν σιδηροδρόμων μας» (ἐν «Δελτίῳ ὑπουργείου Συγκοινωνίας» 1916).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Οἱ μακεδονικοὶ σιδηρόδρομοι» (αὐτόθι 1916).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Αἱ σιδηροδρομικαὶ ἀπεργιαι ἐν Ἑλλάδι (ἐν «Ἀρχιμήδει» 1918).—«Στατιστικὴ τῆς ταχυδρομικῆς, τηλεγραφικῆς καὶ τηλεφωνικῆς ὑπηρεσίας κατὰ τὸ ἔτος 1918—919» ἔκδ. ὑπουργείου Συγκοινωνίας).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Οἱ σιδηρόδρομοι τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὸν πόλεμον» (ἐν «Ἀρχιμήδει» 1920).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Οἱ σιδηρόδρομοι τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὸν πόλεμον» (ἐν «Δελτίῳ ἐμπορικοῦ καὶ βιομηχανικοῦ ἐπιμελητηρίου Ἀθηνῶν» Α'/1920, σ. 247 κ.ἑ.).—*Μάτσα Ἀντ.*, «Το κράτος καὶ οἱ σιδηρόδρομοι ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1922).—*Βουγιούκα Γ. Π.*, «Ἐξέλεγξις τῆς χρήσεως 1920—1921 τῶν σιδηροδρόμων τοῦ ἑλληνικου κράτους» καὶ «— τῆς χρήσεως 1921 — 1922» (ἐν «Παραρτήματι Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως» 3—6—1922 καὶ 12 5—1923).—*Πλατσούκα Σταμ.*, «Τὸ ἔργον μου ἐπὶ τῆς διευθύνσεως μεταφορῶν» (1923).—*Βουγιούκα Γ. Π.*, «Ἐπὶ τῆς διοικήσεως τῶν σιδηροδρόμων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου μέχρι τέλους 1923» (Ἀθῆναι 1924).—*Βουγιούκα Γ.*, «Ἐπὶ τῆς χρήσεως 1923—1924 τῶν σιδηροδρόμων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους» (Ἀθῆναι 1924).—*Κορώνη Σπ.*, «Les chemins de fer et la Politique Ferroviaire de la Grèce» (1924).—«Στατιστικὴ τῶν ταχυδρομείων, τηλεγράφων καὶ τηλεφώνων» (ἐτησίως διὰ τὰ ἔτη 1926 κ.ἑ., ἔκθ. Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ἀξία τῶν διαφόρων ἐν Ἑλλάδι συγκοινωνιακῶν μέσων ἀπὸ ἀπόψεως ἐθνικῆς οἰκονομίας» (1928).—*Ματθαιοπούλου Δ.*, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν σιδηροδρομικὴν πολιτικὴν» (1929).—*Blum-Ματθαιοπούλου*, «Ἡ ἐκλογὴ τοῦ καταλλήλου μέσου συγκοινωνίας» (1929).—*Pirath - Ματθαιοπούλου*, «Ἡ εἰδίκευσις τοῦ συγκοινωνιακοῦ ἔργου καὶ ἡ οἰκονομικὴ σημασία αὐτῆς» (1929).—*Σαχωλαρίδου Δ.*, «Περὶ ὑπηρεσίας ἕλξεως καὶ ὑλικοῦ» (1929).—*Κανελλοπούλου Χρ.*, «Σιδηροδρομικὰ τιμολόγια» (1929).—*Ἀνδρεάκου Γ.*, «Τὰ σιδηροδρομικὰ ὑλικὰ» (1929).—*Κανελλοπούλου Χρ.*, «Ἐγχειρίδιον σιδηροδρομικῶν μεταφορῶν. Ὅροι μεταφορᾶς. Τιμολόγια» (1930).—*Νικολη Σταμ.*, «Τηλεφωνικὴ ἐκμετάλλευσις» (1930).—«Σιδηρόδρομοι τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἐπὶ τῆς χρήσεως 1930—1931 τῶν σιδηροδρόμων ἑλληνκοῦ κράτους» (1931).—«Σιδηρόδρομοι ἑλληνικοῦ κράτους. Ἐπὶ τῆς χρήσεως 1931—1932. Ἰσολογισμός, ἔκθεσις καὶ στατιστικαὶ πληροφορίαι» (1932).—*Κορώνη Σ.*, «Οἱ σιδηρόδρομοι τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους» (ἐν «Ε.Κ.Δ.Ο.» Α'/1932, σ. 113).—*Leibbrand M.*—*Ἀνδρεαδάκου Γ.*, «Ἡ πρόοδος καὶ τὰ προβλήματα τῆς συστηματοποιήσεως τῶν σιδηροδρόμων» (1932).—*Didgen A.*—*Παπακωνσταντίνου Κ.*, «Ἀπόδοσις καὶ σιδηρόδρομοι» (1932).—«Περὶ ἀναδιοργανώσεως τῶν σιδηροδρόμων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους» (Ἀθῆναι 1933, ἔκδ. Ἀνωτάτου οἰκονομικοῦ συμβουλίου).—«Ὑπουργεῖον συγκοινωνίας. Νομοθετικὸν δελτίον τῆς διευθύνσεως σιδηροδρόμων, ἐπιμελείᾳ Ἀργ. Κόρακα» (Ἀθῆναι 1933).—«Τὰ νέα τιμολόγια τῶν σιδηροδρόμων τοῦ κράτους» (1933, ἔκδ. Σιδηροδρόμων τοῦ κράτους).—*Κανελλοπούλου Χρ.*, «Σιδηροδρομικὰ τιμολόγια» (Ἀθῆναι 1933).—*Σούτσου Ἰω.*, «Ἡ συγκοινωνία» (ἐν «Χρηματιστηρίῳ» Β' ἀρ. 30—34).—*Ἀνδρεάδου Ἀνδρ.*, «Τὰ ἑλληνικὰ ταχυδρομεῖα πρὸ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν γραμματοσήμων. 1929—1861» (ἐν «Παναθηναίοις» τ. 13ος, σ. 49—52).

2. Ναυτιλία: *Χρυσανθοπούλου Πέτρ.*, «Σχέδιον νόμου περὶ ἐμπορικῆς ναυτιλίας» (Ἀθῆναι 1879).—*Θεοφιλάτου Ἰ. Ν.*, «Σκέψεις περὶ τῆς ἐμπορικῆς ἐν Ἑλλάδι ναυτιλίας» (ἐν «Ο.Ε.» τ. ΙΑ'/1883—1884, σ. 424—439).—*Βαλαωρίτου Ἰ. Ἀ.*, «Ἡ διώρυξ τῆς Κορίνθου· τὸ παρελθόν, τὸ παρόν, τὸ μέλλον» (Ἀθῆναι 1906).—*Φιλαρέτου Γ. Ν.*, «Ἑλληνικὴ ναυτιλία κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἐπαναστάσεως» (Ἀθῆναι 1907).—*Ἐμπειρίκου Ε.*, «La marine marchande à vapeur» (Athènes 1907).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ναυτικὰ νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν» (Ἀθῆναι 1908).—*Κατακουζηνοῦ Σ. Δ.*, «Τὸ ἐμπόριον, ἡ ναυτιλία καὶ αἱ μεταναστεύσεις τῶν Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι 1908, β' ἔκδ.).—*Τσουκαλᾶ Λυκ.*, «Ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ ναυτικὴ αὐτῆς δύναμις (Ἀθῆναι 1909).—«Δελτίον ναυτιλιακῆς κινήσεως τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ κατὰ τὸ ἔτος....» (1915—1920, ἐτησίως) καὶ «Στατιστικὴ τῆς ναυτιλιακῆς κινήσεως τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ κατὰ τὸ ἔτος...» (1921 κἑ., ἐτησίως. Ἀμφότερα ἐκδόσεις τῆς Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος).—*Σακκαλῆ Γ.*, «Ἱστορία καὶ ἐξέλιξις τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας» (ἐν «Ναυτικῇ καὶ ἐμπορικοβιομηχανικῇ ἐπιθεωρήσει» 1916 καὶ ἐν «Πλούτῳ» 1913—1913).—*Σπετσιώτη Ἰω.*, «Μελέται οἰκονομολογικαὶ» (Ἀθῆναι 1917).—*Παπαγεωργακοπούλου Βασ. Κ.*, «Περὶ φορολογίας τῶν ἐφοπλιστῶν» (Ἀθῆναι 1918).—*Γκίκα Χρ.*, Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ὑποβρυχίου πολέμου εἰς το πολεμικὸν καὶ ἐμπορικὸν ναυτικὸν» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1919 ἀρ 70).—*Παχνοῦ Ἀλ.*, «Die griechische Handelsmarine» (1920).—*Ἀνδρεάδη Ἀ. Μ.*, «La marine marchande hellénique pendant et après la grande guerre» (Bruxelles 1923).—*Παπαμιχαλοπούλου Δ.*, «Τὸ ἑλληνικὸν ἐμπορικὸν ναυτικὸν» (1924).—*Μουστάκα Διον.*, «Ὁ ἐμπορικὸς στόλος τῆς Ἄνδρου» (1925).—*Παπαμιχαλοπούλου Δ.*, «Τὸ κράτος καὶ ἡ ἐμπορικὴ ναυτιλία» (1925).—*Παχνοῦ Ἀλεξ.*, «Τὸ χιακὸν ἐμπορικὸν ναυτικὸν» (1926).—*Φιλαρέτου Γ. Ν.*, «Συνεργατικοὶ συνεταιρισμοὶ Ἀμπελακίων, Ὕδρας, Σπετσῶν, Ψαρῶν. Ι, Τὸ κοινωνικὸν θαῦμα τῶν Ἀμπελακίων. ΙΙ, Ἡ ἑλληνικὴ ναυτιλία κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἐπαναστάσεως» (Ἀθῆναι 1927).—*Παπαμιχαλοπούλου Δ.*, «Ἡ νέα ἐμπορονανυτικὴ πολιτικὴ τῆς Ἰταλίας» (1928).—*Παπαμιχαλοπούλου Ἀ.*, «Περὶ κρατικῆς ναυτιλιακῆς πολιτικῆς» (1929).—*Παπαμιχαλοπούλου Ι. Δ.*, «Περὶ ἡνωμένης ἀκτοπλοΐας» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Θ'/1929 σ. 313—352).—*Δανάλη Κ.*, «Ναυτιλιακὰ ζητήματα» (1930).—*Παπαμιχαλοπούλου Δ.*, «Περὶ ναυτικῆς πιστεως» (1930).—*Μαλαματιανοῦ Κ.*, «Περὶ τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος» (1930, σ 116—135).—*Ἀγαλλοπούλου Χρ.*, «Ἡ προστασία τοῦ ἀσθενοῦς ναυτικοῦ» (1931).—*Κουρμπελῆ Ν.*, «Ἀβαρίαι καὶ ναυτικαὶ ἀσφάλειαι» (1931).—*Παπαμιχαλοπούλου Δ.*, «Ἡ ἀνάγκη τῆς ἱδρύσεως μεγάλης ἑλληνικῆς ἀτμοπλοΐας» (ἐν «Οἰκονομικῇ Ἑλλάδι» Ε' σ. 214—216).

3. Ξενοδοχεῖα καὶ βιομηχανία ξένων: *Αἰλιανοῦ Μ. Χ.*, «Ἡ βιομηχανία τῶν ξένων» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1918 ἀρ. 10).—*Λέκκα Ν. Γ.*, «Ἡ βιομηχανία τῶν ξένων ἐν Ἑλλάδι. Ἐκθέσεις-ἰαματικαὶ πηγαὶ» (Ἀθῆναι 1920).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Στατιστικὴ κίνησις ξένων ἐν Ἑλλάδι. 1919—1922» (1923).—*Leopso*, «Πραγματεία ξενοδοχειακῆς βιομηχανίας» (Ἀθῆναι 1924, ἔκδ. ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας).—*Οἰκονομίδου Κ.*, «Περὶ προσελκύσεως κινήσεως» (1929).—*Μακκᾶ Λ.*, «Τὸ ἑλληνικὸν πρόβλημα καὶ τὸ σχέδιον μιᾶς λύσεως» (Ἀθῆναι 1933).—*Βιθυνοῦ Ε. Α.*, «Ἡ βιομηχανία τῶν ξένων καὶ ἡ Ἑλλὰς» (ἐν «Βιοπάλῃ» Α' σ. 114—117).—*Παναγιωτίδου Ἀρ.*, «Ἡ Ἑλλὰς καὶ ὁ ἐκ τῶν ξένων πόρος» (ἐν «Οἰκονομικῇ Ἑλλάδι» Γ' σ. 295—297).

4. Δημόσια ἔργα: *Jemenir*, «Γεωργία καὶ δημόσια ἔργα ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Χρηματιστηρίῳ» Β' ἀρ. 87—89, μετάφρ. Σ. Θεοχάρη).—*Μανιτάκη Ε.*, «Σημεῖα τοῦ καιροῦ. Σκέψεις περὶ ὑλικῆς ἀναπτύξεως τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1872).—*Δαπεργίκου Ἰουλίου*. «Ὑπόμνημα περὶ τῶν ὑδρογραφικῶν συνθηκῶν τῶν πεδιάδων Καρδίτσης καὶ Λαρίσσης» (Ἀθῆναι 1901).—*Σκαλιστήρη Π. Δ.*, «Νομοθεσία τῶν δημοσίων ἔργων» (Ἀθῆναι 1911).—«Ὑδραυλικὰ ἔργα Θεσσαλίας. Μελέτη ἔργων ἀντιπλημμυρικῶν καὶ ἐξυγιάνσεως. Ἔκθεσις ὑπὸ Νόμπιλε» (Ἀθῆναι 1914).—*Λάσκαρη Χ. Κ.*, «Πραγματεία περὶ ὑδραυλικῶν ἔργων Θεσσαλίας» (Πάτραι 1915).—*Πρωτοπαπαδάκη Δημοσθ.*, «Ὕδρευσις τῆς πόλεως Ἡρακλείου Κρήτης» (Ἀθήνησι 1918).—«Ὁ Τριπόταμος Βερροίας καὶ ἡ χρησιμοποίησις αὐτοῦ διὰ τὴν παραγωγὴν τῆς ἠλεκτρικῆς ἐνεργείας» (1931).—*Παντελίδου Δημ.*, «Γεωργικὴ ὑδραυλική. Τόμ. Α' Ἀποξηράνσεις—Ἀρδεύσεις» (1934).—Λεπτομερεστέραν βιβλιογραφίαν καὶ μελέτας βλ. εἰς τοὺς τόμους τῶν «Τεχνικῶν χρονικῶν».

Εἰδικῶς διὰ τὰ ἔργα ὑδρεύσεως καὶ ἀποχετεύσεως ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ βλ. «Δῆμος Ἀθηναιων. Περὶ τῆς ἐκχωρήσεως τῶν ὑδάτων τῶν πόλεων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς κλπ.» (Ἀθῆναι 1890).—«Ἑλληνικὸς πολυτεχνικὸς Σύλλογος. Συζητήσεις ἐπὶ τῆς ὑποβληθείσης τῇ Βουλῇ τῶν Ἑλλήνων συμβάσεως κλπ. (Ἀθῆναι 1899).—«Συμβάσεις περὶ ὑδρεύσεως τῶν πόλεων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς καὶ τῶν προαστειων αὐτῶν ὡς καὶ περὶ κατασκευῆς καὶ ἐκμεταλλεύσεως πλήρους δικτύου ὑπονόμων διὰ τὴν πόλιν Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι 1899).—«Συνοπτικὴ μελέτη περὶ ὑδρεύσεως Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς ὑπὸ Α. Κουδέλλα, Freiberg, Ἠλ. Ι. Ἀγγελοπούλου κλπ. καὶ προτάσεις περὶ ἀναλήψεως τῆς ὑδρεύσεως Ἀθηνῶν ὑπὸ Α. Κορδέλλα καὶ Π. Ε. Πρωτοπαπαδάκη» (Ἀθῆναι 1899).—*Delves Broughton V. W.*, «Τὰ ὕδατα τῆς Στυμφαλίας» (Ἀθῆναι 1899).—*Σάββα Κ. Γ.*, «Ἔκθεσις περὶ τοῦ ὕδατος τοῦ Μέλανος ποταμοῦ καὶ τῆς Στυμφαλίας ὑπὸ ὑγιεινὴν ἔποψιν» (Ἀθῆναι 1900).—*Λεβίδη Ν. Δ.*, «Ἀγορεύσεις δύο ἐν τῇ Βουλῇ. Περὶ τῶν ὑδραυλικῶν ἐργασιῶν ἐν τῷ λεκανοπεδίῳ Ἀθηνῶν κλπ.» (Ἀθῆναι 1902).—*Γκίνη Ἀγγ.* «Ἡ ὕδρευσις τῶν Ἀθηνῶν. Αἱ τεχνικαὶ ἀσκεπεῖς ὑδραποθῆκαι καὶ ἡ σχετικὴ πρότασις τοῦ κ. Ἀγ. Σ. Πυρρῆ» (Ἀθῆναι 1903).—«Εἰσηγητικὴ ἔκθεσις ἐπὶ τῶν προτάσεων περὶ ὑδρεύσεως Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς διὰ ὑδαταποθηκῶν ἀσκεπῶν ὑποβληθεισῶν ὑπὸ τοῦ οἴκου Σ. Α. Παπαθανασοπούλου καὶ Ἰ. Ζερβοῦ» (Ἀθῆναι 1905).—*Ζερβοῦ Π.*, «Ἡ ὕδρευσις Ἀθηνῶν, ἔλεγχος κ. Α. Σούλη» (Ἀθῆναι 1907).—*Βλατσιώτη Ἀλ.*, «Ἡ ὕδρευσις τῶν Ἀθηνῶν» (ἐν «Παναθηναίοις» 15—31 Αὐγ. 1910 τεῦχ. 237—238).—«Ὕδρευσις καὶ κατασκευὴ ὑπονόμων τῶν πόλεων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς· τεῦχ. α': Σχέδιον νόμου μετὰ συμβάσεως· τεῦχ. β': Ἐκθέσεις τεχνικαὶ Κ. Kinzer καὶ L. Kürsteiner» (Ἀθῆναι 1912).—*Ἀγγελοπούλου Ἠλ. Ἰ.* καὶ *Τραπάντζαλη Γ.*, «Μελέτη ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου περὶ ὑδρεύσεως καὶ κατασκευῆς ὑπονόμων τῶν πόλεων Ἀθηνῶν—Πειραιῶς καὶ προαστείων» (Ἀθῆναι 1913).—*Πυρρῆ Ἀγ. Σ.*, «Ἡ ὕδρευσις τῶν Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι 1913)—*Μερκούρη Σπ.*, «Ἡ ὕδρευσις τῶν πόλεων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς (Ἀθῆναι 1913).—*Καλλιγᾶ*, «Αὔξησις τοῦ ὕδατος τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι 1914).—*Kürsteiner L.*, «Μελέτη περὶ γενικοῦ δικτύου ὑπονόμων καὶ παροχετεύσεως τῶν ὑδάτων τῶν πόλεων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς» (ἐν «Δελτίῳ ὑπουργείου Συγκοινωνίας» τ. Α'/1915)—*Κοριζῆ Α.*, «Ἐπὶ τῆς ὑδρεύσεως Ἀθηνῶν ἐκ τεχνητῆς λίμνης» (Ἀθῆναι 1923).—*Κυταριόλου Ἐ. Λ.*, «Περὶ ὑδρεύσεως τῶν πόλεων Ἀθηνῶν—Πειραιῶς ἐκ τεχνητῆς λίμνης ἐν Μαραθῶνι ἀπὸ ὑγιεινολογικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἀστικῆς ἀπόψεως» (Ἀθῆναι 1923).—*Τσακαλώτου Α. Σ.*, «Ἡ ὕδρευσις τῶν Ἀθηνῶν διὰ τῆς τεχνητῆς λίμνης τοῦ Μαραθῶνος» (Ἀθῆναι 1923, ἀνατύπ. ἐκ τοῦ «Ἱπποκράτους» τ. ΣΤ'/1923).—«Ἀνώνυμος ἑλληνικὴ ἑταιρία ὑδάτων. Πῶς ἐλύθη τὸ πρόβλημα τῆς ὑδρεύσεως Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καὶ περιοχῆς» (Ἀθῆναι 1933, καὶ ἀγγλιστί).

ΣΤ'. ΕΘΝΙΚΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ—ΟΡΟΙ ΖΩΗΣ.— 1. Ἐθνικὸς πλοῦτος: *Ρεδιάδου Περ.*, «Ὁ ἐθνικὸς πλοῦτος καὶ το ἐθνικὸν εἰσόδημα τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ 1929» (Ἀθῆναι 1930).—*Δερτιλῆ Παν.*, «Τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1933, ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ «Α. Ο. Κ. Ε.» τ. ΙΒ'/1932, σ. 351 κέ.).—*Ἀθανασιάδου Κ.*, «Ἡ καμπύλη τῶν εἰσοδημάτων. Ἔρευνα. Κατανομή. ἐθνικὸν εἰσόδημα» (1933).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος» (ἐν «Ἐπιθεωρήσει κοινωνικῆς καὶ δημοσίας οἰκονομικῆς» τ. Γ'/1934).

2. Ἀνώνυμοι ἑταιρεῖαι: *Βαλσαμάκη Ν.*, «Πλειονοψηφία καὶ μειονοψηφία ἐν ταῖς ἀνωνύμοις ἑταιρείαις (ἐν «Ο Ε.» τ. ε'/1877—1878, σ. 153—181).—*Στρούμπου Η.*, «Ἡ μειοψηφία ἐν ταῖς ἀνωνύμοις ἑταιρείαις» (ἐν «Ο. Ε» τ. Ε'/1877—1878, σ. 68—74).—*Πετρίτση Ἀδαμ.*, «Περὶ τῶν ἐμπορικῶν ἑταιρειῶν» (Ἀθῆναι 1866—1892, τ. 2.—*Ἀγγελάκη Χαρ.*, «Περὶ τοῦ δικαίου τῆς ἀνωνύμου ἢ μετοχικῆς ἑταιρειας. Μέρος Α'. Περὶ τῆς ἱδρύσεως τῆς ἀνωνύμου ἑταιρείας» (Ἀθῆναι 1887).—*Φιλαρέτου Γ.*, «Μερισματόσημα μετοχῶν» (Ἀθῆναι, 1901 ἐκ τῆς «Ἐφημερίδος Ἑλληνικῆς καὶ Γαλλικῆς Νομολογίας»).—*Δελούκα Ἀλ.*, «Περὶ τῆς νομικῆς καταστάσεως τῶν ἀλλοδαπῶν ἑταιρειῶν ἰδίᾳ τῶν ἀνωνύμων ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1907).—*Γεωργιάδου Δ.*, «Les associations cooperatives helléniques à la fin du XVIII siècle et les sociétés par actions modernes en Grèce» (Paris 1907).—*Ἀναστασιάδου Ἠλ.*, «Ὁ θεσμὸς περὶ ἑταιρειῶν» (Ἀθῆναι 1910).—*Ζωγράφου Ἰω.*, «Μελέται δημοσιονομικῆς πολιτικῆς ἐν Ἑλλάδι. Τεῦχος Ζ'. Περὶ ἀνωνύμων ἑταιριῶν ὑπὸ οἰκονομικὴν ἔποψιν» (Ἀθῆναι 1913).—«Manuel des sociétés anonymes helléniques» (ἔκδ. Τραπέζης Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1919).—*Νικολετοπούλου Κ. Ν.*, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου περὶ ἀνωνύμων ἑταιρειῶν» (Ἀθῆναι 1920=«Μέλλον» ἀρ. 15).—«Δελτίον ἀνωνύμων ἑταιρειῶν» (Ἀθῆναι 1921).—*Ἀντωνοπούλου Δ.*, «La dette publique hellénique. Les Sociétés Anonymes en Grèce» (Ἀθῆναι 1922).—*Χοϊδᾶ Θεοδ.*, «Ἐπισκόπησις ἐπὶ τῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη νομοθεσίας ἐπὶ τῶν ἀνωνύμων καὶ ἀσφαλιστικῶν ἑταιρειῶν ὡς καὶ ἐπὶ τῶν χρηματιστηρίων» (1927).—*Ἀγγελοπούλου Ἀγγ. Θ.*, «Αἱ ἀνώνυμοι ἑταιρεῖαι ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ οἰκονομικῆς καὶ δημοσιονομικῆς ἀπόψεως» (ἐν «Α. Ο. Κ. Ε.» τ. Η'/1928 σ. 1 - 120).—«Κωδικοποίησις νόμων περὶ Ἀνωνύμων Ἑταιρειῶν» (1929).—«Νομοθεσία ἀνωνύμων ἑταιρειῶν» (Ἀθῆναι 1930, ἔκδ. ὑπουργ. Ἐθνικῆς Οἰκονομίας).—«Ἀνώνυμοι ἑταιρεῖαι συσταθεῖσαι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1833 μέχρι τοῦ ἔτους 1929» (Ἀθῆναι 1930, ἔκδ. Ἐθνικῆς τραπέζης).—«Χρηματιστήριον Ἀθηνῶν. Αἱ Ἀνώνυμοι Ἑταιρεῖαι ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χρυσῆς δραχμῆς 1914—1928 καὶ τῆς δραχμῆς σταθεροποιήσεως 1928—1930» (Ἀθῆναι 1931).—*Νέζου Ἀνδρ.*, «Περὶ ἀποθεματικῶν γενικῶς καὶ εἰδικῶς συμφώνως πρὸς τὰ παρ' ἡμῖν περὶ ἀνωνύμων ἑταιρειῶν ἰσχύοντα» (1933).—*Μαλαγαρδῆ Ἀντ.*, «Νομοθεσία ἀνωνύμων, τραπεζιτικῶν καὶ ἀσφαλιστικῶν ἑταιρειῶν» (Ἀθῆναι 1934, β' ἔκδ.).

3. Ὀργάνωσις-προστασία τῆς ἐργασίας: «Πρὸς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων. Ὑπόμνημα τῆς ἐν Πάτραις ἑλληνικῆς ἐργατικῆς ἑνώσεως, περὶ τοῦ ἐργατικοῦ ζητήματος» (Πάτραι 1907).—*Δημητρακοπούλου Ν. Π.*, «Ἀποζημίωσις τῶν ἐν τοῖς μεταλλείοις παθόντων» (ἐν «Ε.Ν» τ. ΚΗ/1907, σ. 25—30).—*Λοβέρδου Σ.*, «Αἱ ἐργαζόμεναι Ἑλληνίδες» (ἐν «Μελέτῃ» 1907, ἀρ. 2).—*Θεοδωροπούλου Σ. Ἰ.*, «Πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἐργάτας» (Ἀθῆναι 1909).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Οἱ ἐργάται τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν διπλῆν βουλὴν τῶν Ἑλλήνων. Ὑπόμνημα τοῦ ἐργατικοῦ κέντρου Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ νομικοῦ αὐτοῦ συμβούλου» (Ἀθῆναι 1911).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἐργατικὴ ὀργάνωσις. Λόγος ἐκφωνηθεὶς εἰς τὰ ἐγκαίνια τοῦ ἐργατικοῦ κέντρου Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι 1910).—*Θεοδωροπούλου Σπ. Ἰ.*, «Ἐργατικὴ κατεύθυνσις. Λόγος ἐκφωνηθεὶς εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ ἐργατικοῦ κέντρου Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι 1911).—«Ἐργασία γυναικῶν καὶ ἀνηλίκων» (Ἀθῆναι 1912).—*Γιαννιοῦ Ν.*, «Σύγχρονη ἐργατικὴ κίνησι τῆς Ἑλλάδος. Ὁ σοσιαλισμὸς τοῦ κράτους. Ἡ ἑλληνικὴ ἐργατικὴ νομοθεσία. Τὸ ἐργατικὸν κέντρον Ἀθηνῶν» Ἀθῆναι 1914).—*Σαλιβέρου Ν.*, «Ἐργατικὰ ἡμερομίσθια καὶ μισθοί, 1914—1920» (Ἀθῆναι 1920, ἔκδ. ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας).—*Καλιτσουνάκι Δημ.*, «Παρατηρήσεις εἰς τὴν ἀπογραφὴν

Digitized by Google

τῶν ἐργατῶν Ἀθηνῶν - Πειραιῶς τοῦ 1917» (ἐν «Α.Κ Ο.Ε.» τ. Α'/1921 σ. 197—207).—*Ἀναπλιώτου Ἰ.*, «Περίληψις ἐκθέσεων τοῦ προσωπικοῦ ἐπιθεωρήσεως τῆς ἐργασίας ἐπὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἐργατικῶν νόμων κατὰ τὸ ἔτος 1920» (Ἀθῆναι 1921. Πρβλ. «Α.Ο.Κ.Ε.» Β'/1922 σ. 370—371).—*Βουρνάζου Κ. Χ.*, «Ἡ διανοητικὴ ἐργασία καὶ ἡ ἀμοιβή της» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1922 ἀρ. 238).—*Ἠλιάδου Ἀ.*, «Δημιουργία τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑλλάδι. Σιβιτανίδειος κληρονομία» (Ἀθῆναι 1926, ἐκδ. ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας).—*Κρητικοῦ—Ζάρρα*, «Ἐργατικὴ καὶ κοινωνικὴ νομοθεσία» (1929).—*Τρουπάκη Δ.*, «Ἡ θεωρία τοῦ ἐπαγγελματικοῦ κινδύνου» (1929).—*Θεοδωροπούλου Σ.*, «Ὁ νόμος 551 περὶ ἀποζημιώσεως ἐργατικῶν ἀτυχημάτων» (1930).—*Κορδάτου Γιάννη*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ἐπὶ τῇ βάσει ἀγνώστων πηγῶν καὶ ἀνεκδότων Ἀρχείων» (Ἀθῆναι Α'/1931 διὰ τὸ 1870—1907 καὶ Β'/1932 διὰ τὸ 1908—1918).—*Καραβελάκη Ἐμ. καὶ Τσιμπούκη Τ.*, «Ἐργατικὸν δίκαιον καὶ μικροδιαφοραί» (Ἀθῆναι 1931). —*Ζάρρα Ἰ. καὶ Κρητικοῦ Μ.*, «Ἐργατικὴ καὶ κοινωνικὴ νομοθεσία» (συμπλήρωμα, 1932).—*Μιχαλοπούλου Ἰ.*, «Ἡ ἐπαγγελματικὴ θέσις τῆς γυναικὸς ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Ε.Κ.Δ.Ο.» τ. Α'/1932).—*Κασιμάτη Γ.*, «Συλλογικὴ σύμβασις ἐργασίας» (1932).—*Καποδίστρια Ἰ.*, «Περὶ καταγγελίας συμβάσεως ἐργασίας ὡρισμένου καὶ ἀορίστου χρόνου» (1933).

4. Εἰσόδημα—Τιμάριθμος—Κατανάλωσις: *Baudrillart H.*, «Πολυτέλεια καὶ ἐργασία» (μετ. Α. Γ. Σκαλίδου, Ἀθῆναι ἄ. ἔ.).—*Βερναρδάκη Δ.*, «Περὶ πολυτελειας» (Κωνσταντινούπολις 1872, ἐκ τῆς «Ἑπταλόφου»).—*Εὐταξία Ἰ.*, «Πτωχολογία» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Β'/1874—1875, σ. 298—309)).—*Βικέλα Γ.*, «Πλούτη καὶ ἡμερομίσθια» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Β'/1874—1875, σ. 130—141).—*Βαλσαμάκη Ν.*, «Παραγωγὴ καὶ πολυτέλεια» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Β'/1874—1875, σ. 180—190).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ ψευδοῦς πλούτου» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Γ'/1875, σ. 366—372).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Πλούσιοι καὶ πένητες» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Γ'/1875, σ. 254—260).—*Ἐμπειρίκου Ἐπ.*, «Ἡ παρ' ἡμῖν πολυτέλεια» (Ἀθῆναι 1895=«Παρνασσὸς» τ. 17ος, σ. 340—368).—*Καράλη Παντιᾶ Μ.*, «Περὶ πολυτελείας ὑπὸ ἐκπολιτιστικὴν καὶ οἰκονομικὴν ἔποψιν» (Ἀθῆναι 1902).—«Δελτίον στατιστικῆς τῶν μέσων τῶν τιμῶν τῶν κυριωτέρων εἰδῶν καταναλώσεως» (1912 κέ., ἐκδ. τῆς Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος).—*Αἰλιανοῦ Μ. Χ.*, «Ὁ κατὰ τῆς ὑπερτιμήσεως τοῦ βίου ἀγὼν» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1919 ἀρ. 91).—«Ὑπουργεῖον Ἐπισιτισμοῦ. Πορίσματα κυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς περὶ τῆς βελτιώσεως τῶν συνθηκῶν τοῦ βίου» (Ἀθῆναι 1919).—*Μαλαματιανοῦ Κ.*, «Ἡ ὑπερτίμησις τοῦ βίου καὶ τὸ χαρτονόμισμα» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1920 ἀρ. 147).—*Πράτσικα Ν.*, «Περὶ τοῦ λογισμοῦ τῶν μέσων ὅρων... καὶ περὶ τῶν τιμαρίθμων» (1922).—*Νεοφύτου Ἀ.*, «Ἡ ἀκρίβεια τοῦ βίου καὶ ἡ θεραπεία της» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1923, ἀρ. 261).—*Κορώνη Σ. Β.*, «Τιμάριθμος» (ἐν «Δελτίῳ ἐμπορικοῦ καὶ βιομηχανικοῦ ἐπιμελητηρίου Ἀθηνῶν» 1923, σ. 1 κέ.).—*Τουρνάκη Ἰ.*, «Περὶ συγκεντρώσεως τοῦ πλούτου» (1924).—*Πράτσικα Ν.*, «Στατιστικαὶ ἔρευναι περὶ τῆς ἀκριβείας τοῦ βίου ἐν Ἀθήναις» (Ἀθῆναι 1924).—*Πράτσικα Δημ. Γ.*, «Ἔρευναι περὶ τῆς ἀκριβείας τῆς ζωῆς καὶ τῆς κινήσεως τῶν τιμῶν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὰ ἔτη 1923—1927» (Ἀθῆναι 1927).—*Ρεδιάδη Π.*, «Αἱ βιωτικαὶ συνθῆκαι τῶν ἐργαζομένων τάξεων ἐν Ἑλλάδι καὶ ὁ νόμος τοῦ Engel» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. ΙΓ'/1933, σ. 263 κέ.).—*Κουμαντάρου Ν. Σ.* «Ἐπὶ τοῦ ἄρτου» (Ἀθῆναι 1933).—«Ἡ φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις εἰδῶν τινων τῆς πρώτης ἀνάγκης» (ἔκδ. Ἀνωτάτου οἰκονομικοῦ συμβουλίου, Ἀθῆναι 1933).

Ζ'. ΔΗΜΟΣΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ.— 1. Γενικὰ βοηθήματα: «Deux mots sur les finances de la Grèce, durant l'administration du 16/28 Mai 1854» (Athènes 1856). —*Χαλκιοπούλου Π. Ἰ.*, «Σκέψεις περὶ Ἑλλάδος» (Πάτραι 1864). — *Σούτσου Ἰ. Ἀ.*, «Ἐγχειρίδιον δημοσιολογίας» (Ἀθῆναι 1861) καὶ «Δημοσιολογία» (αὐτόθι 1890).—*Πολυχρονιάδου Ἰ. Ἀ.*, «Οἰκονομικὸς κῶδιξ» (Ἀθῆναι 1887). —*Ἰγγλέζη Ν.*, «Οἰκονομικὸν δοκίμιον» (Ἀθῆναι 1880 καὶ 1882).—*Καραπάνου Κ.*, «Ἀγορεύσεις ἐπὶ τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν κατὰ τὴν ΙΑ' βουλευτικὴν περίοδον 1887—1890» (Ἀθῆναι 1890).—«Ἡ διαχείρισις τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Κράτους ἀπὸ 1882—1891» (Ἀθῆναι 1891).—*Καραπάνου Κ.*, «Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους ἀπὸ τοῦ 1882 μέχρι τέλους Σεπτεμβρίου 1890» (Ἀθῆναι 1891).—*Γεωργιάδου Δ.*, «La situation financière de la Grèce. L'échéance de Juillet 1893» (Paris 1893).—*Law E.*, «Ἔκθεσις περὶ τῆς οἰκονομικῆς καὶ χρηματιστικῆς θέσεως τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1893, μετάφρ. ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ 1169 «Diplomatic and consular report on trade and finance» London 1893).— *Πεσμαζόγλου Ἰ. Γ.*, «Projet de réglement des finances helléniques» (Alexandrie 1893).—*Εὐταξία Ἀθ.*, «Ἡ Ἑλλὰς ἐν χρεωκοπίᾳ» (Ἀθῆναι 1894).—*Διακοπούλου Ἠλ.*, «Δημοσιεύματα τοῦ τμήματος τῆς Δημοσίας οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1894).—*Δεϊμέζη Σπυρ.*, «Μελέται ἐπὶ τοῦ γενικοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ Κράτους» (Ἀθῆναι 1899).—*Καράλη Παντιᾶ Μ.*, «Δημοσιονομικαὶ μελέται» (Ἀθῆναι 1907).—*Γλαράκη Ἀριστ.*, «Τὸ σύνταγμα καὶ ἡ ἀναθεώρησις αὐτοῦ» (Ἀθῆναι 1910).—*Μακκᾶ Λ. Δ.*, «Ἡ ἐν τοῖς οἰκονομικοῖς δρᾶσις τοῦ Καποδιστρίου» (Ἀθῆναι 1910, ἐκ τῶν «Οἰκονομικῶν Χρονικῶν»). *Γκίνη Δημ. Σ.*, «Μελέτη ἐπὶ τῆς δημοσίας οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1913).—*Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Administration financière en Macédoine» (Athènes 1913).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Μακεδονίας» (Ἀθῆναι 1914, ἐκ τοῦ «Δελτίου τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν».—*Ἀνδρεάδου Ἀ. Μ.*, «Les finances de la Grèce. Préface de R. G. Levy» (Paris 1915, ἐκ τῆς «Journal des Économistes» 15 Avril—15 Mai 1915).—*Μουρίκη Γ.*, «Οἰκονομικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι Γ'/1915).—*Εὐταξία Ἀθαν.*, «Τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα καὶ τὸ ἐθνικόν μας μέλλον» (Ἀθῆναι 1915).—*Ζωγράφου Γ. Χρηστ.* «Περὶ τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς ὡς αἰτίας τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1909 (ἐν «Πρακτικοῖς συζητήσ. ἑλληνικῆς ἑταιρ. πολιτ. οἰκονομ.» 1917 σ. 3 κέ.).—*Τσαγγάρη Ἰω. Σ.*, «Δημοσιονομικὴ ἱστορία τῆς ἐπαναστάσεως» (Ἀθῆναι 1917, πρόλογος Ἀ. Μ. Ἀνδρεάδου).—*Ἀνδρεάδου Ἀ. Μ.*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας ἀπὸ τῶν Ἡρωϊκῶν χρόνων μέχρι τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου» (Ἀθῆναι 1918).—*Λεκατσᾶ Θ. Γ.*, «Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν πόλεμον» (Ἀθῆναι 1919).—*Λαδᾶ Χρ.*, «Δημοσία οἰκονομία καὶ στατιστικὴ» (1920 τ. 2).—*Λαμπρινάκη Β.*, «Γενικαὶ ἀρχαὶ δημοσίου λογιστικοῦ» (1921).—*Παναγιωτάκη Α.*, «Τὸ ἰσχῦον δημόσιον λογιστικὸν» (1921).—«Πολιτικὴ Διοίκησις Θράκης. Πεπραγμένα 1920—1921. IV, Οἰκονομικαὶ ὑπηρεσίαι» (Ἀδριανούπολις 1922).—*Οἰκονομίδου Μιλτ.*, «Ἑρμηνεία τῶν νόμων περὶ εἰσπράξεως τῶν δημοσίων ἐσόδων» (1922).—*Σκιντζοπούλου Ἀ. Σ.*, «Τὰ ἐμβάσματα τῶν μεταναστῶν» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1922 ἀρ. 283).—*Κοφινᾶ Γ.*, «Ἔκθεσις ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1922—1924» (1923).—*[Βραχηνοῦ Γ.,]* «Τὸ οἰκονομικὸν ἔργον τῆς ἐπαναστάσεως» (Ἀθῆναι 1923).—*Ρεδιάδου Π.*, «Θεωρία τῆς δημοσίου οἰκονομίας» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Δ'/1924 441—468). —«Τὸ ἔργον τῆς Ἐπιτροπῆς Οἰκονομικῶν» (Ἀθῆναι 1924). —*Ζωγράφου Ἰωάν.*, «Δημοσιονομικαὶ μελέται» (1925).—*Ἀνδρεάδου Ἀ. Μ.*, «La dette publique de la Turquie. La dette publique de la Serbie. La situation économique et financière de la Grèce» (1925).—*Ἀναζηροπούλου Σπ.*, «Δημοσιονομικὴ ἐπισκόπησις τῆς Ἑλλάδος 1821—1926» (1926).—*Ἀνδρεάδου Ἀ. Μ.*, «Μαθήματα δημοσίας οἰκονομίας. Δ': Ἑλληνικὴ πολεμικὴ καὶ μεταπολεμικὴ δημοσία οἰκονομία» (Ἀθῆναι 1927).— *Πεσμαζόγλου Γ.*, «Εἰσηγήσεις ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ» (1927).—*Καλιτσουνάκι Δημ.*, «Ἰωάννης Σ. Ζωγράφος, 1814—1927» (ἐν «Α Ο.Κ.Ε.» τ. Η/1928 σ. 124—126).—*Ταντalίδου Δ.*, «Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ ἐπὶ δικτατορίας Παγκάλου» (1928).—*Κοτρόζος Ἀγ.*, «Δημοσιονομικαὶ μελέται» (1929).— *Πεσμαζόγλου Γ.*, «Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ 1927—1928» (1929).—*Ἀνδρεάδου Ἀ. Μ.*, «Der Staatshaushalt und das Finanzsystem Griechenlands» (1929).—*Δερτιλῆ Π.* «Ὁ προληπτικὸς ἔλεγχος τῆς ἀναλήψεως τῶν δημοσίων δαπανῶν» (1929).—*Ρεδιάδου Π.*, «Theoretische Finanzwissenschaft» (1929).—*Μαλαματιανοῦ Κ.*, «Περὶ τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος» (1930, σ. 177—194).—*Πετσάλη Ἀθαν.*, «Ἡ δημοσιονομικὴ ἀντιμετώπισις τοῦ προσφυγικοῦ ζητήματος» (1930).—*Allix Edgard - Λαμπροπούλου Α.*, «Δημοσία Οἰκονομία κατὰ μετάφρασιν ἐκ τῆς Ε' γαλλικῆς ἐκδόσεως καὶ τὰ ἑλληνικὰ δημόσια οἰκονομικά» (Ἀθῆναι Α'/1931).—*Λαμπρινάκι Β.*, «Τὸ δημόσιον λογιστικὸν καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν κρατικῶν δαπανῶν» (1931).—*Σταυροπούλου Ἀριστ. Τιμ.*, «Τὸ ἐλεγκτικὸν συνέδριον ἐν Ἑλλάδι 1833—1933» (Ἀθῆναι 1933). —*Σταμπολῆ Κ. Γ.*, «Περὶ ἀναπροσαρμογῆς τοῦ κρατικοῦ λαχειου» (Ἀθῆναι 1933).—*Μπένου Τάκη*, «Δημόσιον λογιστικὸν» (Ἀθῆναι 1933).—*Ἀνδρεάδου Ἀ. Μ.*, «A history of greek public Finance» (Cambridge, τ. I/1933, μετάφρ. C. N. Brown).

2. Φορολογικὴ νομοθεσία καὶ πολιτική:—«Διατριβὴ περὶ τοῦ φόρου ποιμνίων καὶ βοσκῆς ὡς πρὸς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου» (ἐν «Ἀθηνᾷ», 1835 Ὀκτ. 2 ἀρ. 278).—*Κουμουνδούρου Α.*, «Suppression de l'échelle mobile en Grèce» (Paris 1859). —*Σωτηροπούλου Σ.*, «Διατριβὴ περὶ τῆς ἐγγείου φορολογίας» (Ἀθῆναι 1861).—*[Ἀριστοβούλου]*, «Περὶ φορολογίας τῶν δημητριακῶν καρπῶν ἐν Ἑλλάδι» (1862).—*Βαλσαμάκη Ν.*, «Φορολογία τῶν τραπεζῶν» (ἐν «Ο.Ε.» τ. Ε'/1877—1878, σ. 205—213).—*Γεωργαντᾶ Ἰ. Ἀ.*, «Περὶ τοῦ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ὑποβληθέντος νομοσχεδίου τῆς ἐγγείου φορολογίας κατὰ τὸ ἔτος 1880» (Ἀθῆναι 1880).—*Θεοδωρίδου Ἀριστ.*, «Ἓν βλέμμα ἐπὶ τῆς ἰσχυούσης φορολογίας» (Κέρκυρα 1882).—«Πίνακες ἀμέσων φόρων καὶ ἐγγείου παραγωγῆς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1880—1887» (Ἀθῆναι 1888).—*Στούπη Αναστ.*, «Ἀνάγκη φορολογικῆς μεταρρυθμίσεως» (Ἀθῆναι 1892).—*Οἰκονομίδου Κ. Ἀ.*, «Ἡ ἀνόρθωσις τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἑλλάδος ἄνευ φόρων καὶ ἡ κατάργησις τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας» (Ἀθῆναι 1892).—*Ζωγράφου Κ.*, «Περὶ ἐγγείου προσόδου» (Ἀθῆναι 1896).—«Συλλογὴ τῶν νόμων καὶ τῶν Β. Δ. περὶ φορολογίας ἐπιτηδευμάτων καὶ ὁδηγίαι πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτῶν» (Ἀθῆναι 1900).—*Σιάτου Α. Ν.*, «Ἑρμηνεία τῶν νόμων. Περὶ οἰκοδομῶν» (Ἀθῆναι 1905).—«Θεσσαλικὸς γεωργικὸς σύλλογος. Ὑπόμνημα περὶ φορολογίας δημητριακῶν καρπῶν» (Λάρισα 1905).—*Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Περὶ τῆς φορολογίας τῶν καθαρῶν κερδῶν τῶν ἀνωνύμων ἑταιριῶν ἐν σχέσει πρὸς τὰ δημόσια χρεώγραφα αὐτῶν» (Ἀθῆναι 1908).—*Χατζηγιάννη Δ. Ἀ.*, «Ἡ φορολογία τῶν δημητριακῶν καρπῶν» (Ἀθῆναι 1910).—*Καρακατσάνη Ἰ.*, «Περὶ φορολογίας τῶν οἰκοπέδων, νόμος ΒΦΛΣΤ'» (Ἀθῆναι 1910). —«Ὑπόμνημα τοῦ Πανελληνίου συνδέσμου τῶν παραγωγικῶν σωματείων ἐπὶ τῶν ὑποβληθέντων νομοσχεδίων περὶ φόρου εἰσοδήματος καὶ τῶν σπειρομένων γαιῶν» (Ἀθῆναι 1911).—*Ἐλευθεριάδου Ἠλ. Ἀ.*, «Ἑρμηνεία κατ' ἄρθρον τοῦ νεαροῦ περὶ φορολογίας τοῦ εἰσοδήματος νόμου ΓΩΔ' μετὰ τυπικοῦ» (Ἀθῆναι 1911).—*Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Ἡ φορολογία καὶ ἡ φορολογικὴ ἀφομοίωσις τῆς Ἑπτανήσου» (Ἀθῆναι 1912). —«Νομοθεσία φορολογίας εἰσοδήματος» (Ἀθῆναι 1912).—«Νομοθεσία συμπληρωματικοῦ φόρου τοῦ εἰσοδήματος» (Ἀθῆναι 1912).—*Ἀνδρεάδου Ἀ. Μ.*, «Δύο λέξεις περὶ παλαιοῦ ζητήματος. Ἡ φορολογικὴ ἀφομοίωσις τῆς Ἑπτανήσου» (ἐν «Ἐπετηρίδι Παρνασσοῦ» τ. Ι'/1914).—«Β. Διατάγματα καὶ ἐγκύκλιος περὶ βεβαιώσεως καὶ εἰσπράξεως φόρου δεκάτης ἐν ταῖς προσαρτηθείσαις χώραις πλὴν τῆς Κρήτης» (Ἀθῆναι 1914).—*Τσίλιθρα Γ. Π.*, «Ἡ φορολογία ἐπὶ τῆς ὑπερτιμήσεως τῆς ἐγγείου κτήσεως καὶ ἡ ἐφαρμογὴ ταύτης ἐν Ἀγγλίᾳ» (Ἀθῆναι 1915).—*Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ καὶ ἡ φορολογία τῶν ἐκτάκτων κερδῶν τοῦ πολέμου» (Ἀθῆναι 1916).—*Κοφινᾶ Γ.*, «Ἡ φορολογία τῶν ἐκτάκτων κερδῶν τοῦ πολέμου» (ἐν «Πρακτικοῖς συζητήσ. ἑλληνικῆς ἑταιρ. πολιτ. οἰκονομ.» 191., σ. 57 κέ.) — *Παναγιωτοπούλου Ἀγησ. Γ.*, «Περὶ φωτιστικῶν οὐσιῶν καὶ τῆς φορολογίας αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1918).—*Ζαχαρίτσα Π. Σ.*, «Ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῶν δικαιωμάτων τοῦ φορολογουμένου» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1918 ἀρ. 1). —*Ταντaλίδου Δ. Ἀ.*, «Εἰσήγησις εἰς τὴν μεταρρύθμισιν τῆς κειμένης ἀμέσου φορολογίας» (Ἀθῆναι 1919).—«Νόμοι καὶ Β. Δ. περὶ φορολογίας τῆς δεκάτης (ἐν ταῖς νέαις χώραις καὶ περὶ ἐνοικιάσεως φόρου συγκομιζομένων προϊόντων Κρήτης» (Ἀθῆναι 1919).—«Διατάξεις περὶ οἰκονομικῆς ἐπιθεωρήσεως» (Ἀθῆναι 1919).—*Γουλῆ Εὐσ.*, «Γενικὰ περὶ τοῦ φόρου ἐπὶ τῆς αὐτομάτου ὑπερτιμήσεως τῆς ἀκινήτου ἰδιοκτησίας (1920).—*Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Περὶ τῆς ἐμμέσου φορολογίας ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν πόλεμον» (Ἀθῆναι 1920).—«Οἰκονομικὴ νομοθεσία ἐν Θράκῃ. Ι. Ἄμεσος φορολογία» (Ἀδριανούπολις 1921, ἐκδ. «Πολιτικῆς διοικήσεως Θράκης»). —*Ρεδιάδου Π.*, «L'organisation des Impôts directs modernes» (Ἀθῆναι 1921).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Φορολογία ἐπὶ τῶν ἀργούντων κεφαλαίων» (ἐν «Α.Ο Κ.Ε.» τ. Β'/1922 σ. 171—179).—«Πολιτικὴ διοίκησις Θράκης. Φορολογία δεκάτης» (1922).—*Λύρη Βασ.*, «Μελέτη περὶ τῆς φορολογίας τῶν καθαρῶν προσόδων» (1922).—*Σμπαρούνη Ἀθαν.*, «Φορολογία καθαρῶν προσόδων» (1923). — *Καραπαύλου καὶ Μουζάκη*, «Κῶδιξ τῶν νόμων περὶ φορολογίας τῶν καθαρῶν προσόδων» (1924).—«Κωδικοποίησις νομοθεσίας φορολογίας κινητῆ καὶ ἀκινήτου περιουσίας» (1923).—*Ρεδιάδου Περ.*, «Theorie einer dynamischen Besteuerung» (1923).—*Λοβέρδου Δ.*, «Ἡ φορολογία τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Δ'/1924 σ. 469—480).—*Σμπαρούνη Ἀθαν.*, «Ἡ πολεμικὴ καὶ μεταπολεμικὴ ἄμεσος φορολογία μας» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Δ'/1924 σ. 250—277).—*Μαγκριώτου καὶ Κροντηρᾶ*, «Νέος κῶδιξ τελῶν χαρτοσήμου» (1926).—*Γυαλιστρα Δ.*, «Φορολογικὴ πολιτικὴ Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας» (1926).—*Σάντη Δημ.*, «Ἡ δασμολογικὴ προστασία καὶ ἡ ἄμεσος φορολογία τῶν σιτηρῶν» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Β'/1927 σ. 300—309).—*Ἀγγελοπούλου Ἀγγ.* «Ἡ μεταπολεμικὴ διεθνὴς φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις, συγκριτικὴ μελέτη» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Ζ'/1927 σ. 77 88).—*Σάντη Δ.*, «Ἡ ἔννοια τοῦ φορολογικοῦ εἰσοδήματος» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Η'/1928 σ. 391—476).—*Καραπαύλου Ἠλ.*, «Φορολογία καθαρῶν προσόδων» (1928 β' ἐκδ.).—*Καλλιαβᾶ Ἀ.*, «Ἡ θεωρία τῆς φορολογίας τῆς καθαρᾶς προσόδου καὶ αἱ ἐφαρμογαὶ αὐτῆς ἐν Ἑλλάδι» (1928).—*Στάμου Ἰωάν.*, «Κατήχησις πρὸς φορολογουμένους» (1928).—*Κοφινᾶ Γ.*, «Ἐγχειρίδιον φορολογικοῦ δικαίου» (Ἀθῆναι 1929). —*Φωτιᾶ Ν.*, «Das System der direkten Besteuerung in Griechenland» (1929).— *Δερτιλῆ Παν.*, «Αἱ θεωρίαι περὶ ἐγγείου προσόδου καὶ αἱ ἐφαρμογαὶ αὐτῶν» (1929).—*Σίδερι Ἀρ.*, «Γεωργικὴ φορολογία» (1930).—*Λαχανᾶ Β.*, «Φορολογικά» (1930, ἀνατ. ἐκ τῆς «Συμβολαιογρ. ἐπιθεωρήσεως»).—*Ματαράγκα Ν.*, «Ἑρμηνεία τῆς φορολογίας ἐπιτηδεύματος» (1930).—*Πεσμαζόγλου Γ.*, «Ἡ ἔγγειος φορολογία» (1930).—*Σέρβου Σπ.*, «Ὁδηγὸς τοῦ φορολογουμένου ἐν Ἑλλάδι» (1930).—*Ἀποστολοπούλου Α.*, «Κῶδιξ τῆς φορολογίας τῶν κληρονομιῶν κλπ. τοῦ νόμου 1641» (1931).—*Χαλιούλια Ἀν.*, «Πρακτικὸς ὁδηγὸς φορολογουμένων» (Θεσσαλονίκη 1931).—*Ἀγγελοπούλου Ἀγγ. Θ.*, «Αἱ βάσεις τοῦ φορολογικοῦ συστήματος τῆς Ἑλλάδος» (ἐν «Ε. Κ. Δ. Ο.» Α'/1932 σ. 96).—*Γεωργοπούλου Ἠλ.*, «Τὸ ἐν Ἑλλάδι φορολογικὸν δίκαιον. Μέρος Α. Φορολογία καθαρῶν προσόδων» (Ἀθῆναι 1932).—*Καραπαύλου - Νομικοῦ*, «Ἡ φορολογία τῶν καθαρῶν προσόδων» (Ἀθῆναι Α'/1932).—*Μαγκριώτου Δ.* «Ἑρμηνεία τῶν νόμων περὶ τελῶν χαρτοσήμου» (1932).—*Παπαφράγκου Στ.*, «Ἡ ἀπονομὴ τῆς φορολογικῆς δικαιοσύνης ἐν τῇ ἀμέσῳ φορολογίᾳ» (Ἀθῆναι 1932).—*Σάντου Δημ.*, «Αἱ φορολογικαὶ διαφυγαί» Θεσσαλονίκη 1932).—*Δερτιλῆ Π. Β.*, «Περὶ τῆς διεθνοῦς διπλῆς φορολογίας» (Ἀθῆναι 1932).—*Τσώρη Ἀναστ.*, «Ἡ φορολογία κληρονομιῶν, δωρεῶν καὶ προικῶν» (Ἀθῆναι 1933).—«Ἡ φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις εἰδῶν τινων πρώτης ἀνάγκης ἐν Ἑλλάδι» (ἔκδ. Ἀνωτάτου οἰκονομικοῦ συμβουλίου, Ἀθῆναι 1933).—*Δερτιλῆ Π.Β.*, «Le système de l'impôt sur les revenus en Grèce» (Paris 1933).—*Ἀγγελοπούλου Ἀγγ. Θ.*, «Τὸ πρόβλημα τῆς κατανομῆς τῆς φορολογικῆς ἐξουσίας μεταξὺ κράτους καὶ ὀργανισμῶν τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως» (Ἀθῆναι 1933, ἐκ τῆς «Ἐπιθεωρήσεως τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως»).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ φορολογία τοῦ ἐπιτηδεύματος» (Ἀθῆναι 1933, ἐκ τῆς «Ἐπιθεωρήσεως κοινωνικῆς καὶ δημοσίας οἰκονομικῆς»).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ἄμεσος φορολογία ἐν Ἑλλάδι» (1933. Πρβλ. Κοφινᾶ Γ. Ν. «Ἡ ἄμεσος φορολογία ἐν Ἑλλάδι. Βιβλιοκρισία», Ἀθῆναι 1934).—*Μανιάτη Δ.*, «Νεώτεροι δικαστικοὶ φορολογικοὶ κώδικες» (Ἀθῆναι 1933).—*Καρώνη Ἀθην.*, «Νομοθεσία περὶ φόρου ἐπιτηδεύματος» (Ἀθῆναι 1933).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἑρμηνεία τοῦ νόμου περὶ φόρου ἐπιτηδεύματος» (1933).—*Κοντοῦ Ι.*, «Ἄμεσοι δασικοὶ φόροι εἰς τὴν Ἑλλάδα» (ἐν «Ε. Κ. Δ. Ο.» τ. Β'/1933).—*Ρεδιάδου Π.*, «Διερεύνησις τοῦ ἑλληνικοῦ φορολογικοῦ συστήματος» (ἐν Ἐπιθεωρήσει κοινωνικῆς καὶ δημοσίας οἰκονομικῆς» τ. Γ'/1934 ἀρ. 1).—*Κοφινᾶ Γ.*, «Οἱ ἰσολογισμοὶ τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν καὶ ὁ φόρος τοῦ Δημοσίου» (ἐν «Οἰκονομικῇ Ἑλλάδι» Γ' σ. 11—112).—«Ὁδηγὸς τοῦ ἰδιοκτήτου Κῶδιξ τῆς ἰσχυούσης νομοθεσίας περὶ φορολογίας τῶν οἰκοδομῶν καὶ οἰκοπέδων μετὰ ἐπιμέτρου περὶ τῆς φορολογίας τῶν οἰκοδομῶν ἐν Τουρκίᾳ, ἐφαρμοζομένης ἤδη ἐν ταῖς καταληφθείσαις ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος χώραις κλπ.» (Ἀθῆναι).

3. Δασμοὶ—Λαθρεμπόριον: *Εὐμορφοπούλου Α.*, «Ὑπόμνημα περὶ καταργήσεως τῶν τελωνείων» (Σῦρος 1863).—*Φιλαρέτου Γ.*, «Περὶ λαθρεμπορίου» (ἐν Ἐφημ. Ἑλλην. καὶ Γαλλ. νομολογίας» τόμ. Η'/1888—1889 σ. 357—362).—*Τυπάλδου-Μπαστιᾶ*, Περὶ τελωνειακῶν δασμολογίων» (Ἀθῆναι 1903).—*Μαρκέτου Γ.*, «Τὸ δασμολογικὸ ζήτημα στὴν Ἀγγλία (Ἀθῆναι 1904, ἐκ τοῦ «Νουμᾶ»).—«Περὶ καταδιώξεως λαθρεμπορίου ἐν γένει καὶ ἰδίως τοῦ καπνοῦ. Νόμος ΓΤΠΣ' καὶ ΓΤΠΑ'» (Ἀθῆναι 1910, ἔκδ. ὑπουργείου Οἰκονομικῶν). — Ὑπόμνημα τῆς μειοψηφίας τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Ἀθηναίων ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου περὶ καταργήσεως τῶν δημοτικῶν δασμῶν» (Ἀθῆναι 1920).—*Εὐριπίδου Σ.*, «Οἰκονομικὴ νομοθεσία ἐν Θράκῃ. ΙΙ, τελωνειακαὶ διατάξεις» (1921). —*Χρόνη Δ.*, «Νομοθεσία περὶ τελωνειακοῦ δασμολογίου» (1926).—*Σιμωνίδου Β.*, «Vers l'Union douanière et économique des Balkans» (Ἀθῆναι 1933, ἀνατύπ. ἐκ τῆς ἐπιθ. «Les Balkans»).—*Παπασταματοπούλου Χ. Ι.*, «Στοιχεῖα τελωνειακῆς νομοθεσίας» (Ἀθῆναι 1934).

4. Δάνεια—Χρέος—Ἐπανορθώσεις: *Λεβέντη Ἀχ.*, «Περὶ τοῦ δημοσίου τῶν Ἑλλήνων χρέους τοῦ 1824 καὶ 1825 καὶ περὶ νέου δανείου» (Ἀθήνησι 1865).—*Γούδα Α.*, «Ἡ ἀποξήρανσις τῆς Κωπαΐδος καὶ τὰ χρέη τοῦ 1824 καὶ 1825» (ἐν «Μελίσσῃ» Ἀθηνῶν, Ὀκτωβρίου 1865).—«Μετατροπὴ τῶν δανείων τοῦ 1824 καὶ 1825» (Ἀθῆναι 1879).—*Realiste* (ψευδ.), «Πρὸ τοῦ συμβιβασμοῦ» (Ἀθῆναι 1893, ἀναδημοσ. ἐκ τῆς «Παλιγγενεσίας»).—*Γεωργιάδου Δ.*, «La Grèce et ses créanciers» (Paris 1894).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Αἱ διαπραγματεύσεις περὶ συμβιβασμοῦ καὶ ὁ Ἑλληνικὸς Παναμίσκος ἢ τὰ Κορινθιακὰ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν αὐθεντικῶν ἐγγράφων» (Ἀθῆναι 1895).—«Διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν ὁμάδων (Comités) τῶν ἀναλαβουσῶν ν' ἀντιπροσωπεύσωσι τοὺς ἐν Ἀγγλίᾳ, Γαλλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ κατόχους ἑλληνικῶν χρεωγράφων» (Ἀθῆναι 1 9.). —*Δεϊμέζη Σπ.*, «Le contrôle international sur les Finances Grecques» (Athènes 1898).—*Δραγούμη Στ.*, «Οἱ ξένοι δανείζονται. Ἡ χώρα καὶ τὸ νόμισμα» (Ἀθῆναι 1901).—*Ἀνδρεάδου Α.*, «Les obligations envers la dette publique Ottomane des provinces détachées de l'Empire Turc depuis le traité de Berlin» (Bruxelles 1909, ἐκ τῆς «Revue économique internationale»).—*Ἀνδριανοπούλου Κ. Δ.*, «Περὶ ἐκδόσεως ἐσωτερικοῦ δανείου εἰς συνάλλαγμα ἐπὶ Λονδίνου» (Ἀθῆναι 1921).—*Ἀντωνοπούλου Δ. Γ.*, «La Dette publique Hellénique. Les Sociétés Anonymes en Grèce» (Athènes 1922).—*Ἀνδρεάδου Ἀ. Μ.*, «Les Contrôles financières internationaux» (1925).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Μαθήματα δημοσίας οἰκονομίας 1921—1925. Ἐθνικὰ δάνεια καὶ Ἑλληνικὴ δημοσία οἰκονομία, 1831—1893» (Ἀθῆναι 1925).—*Κωστοπούλου Στ.*, «Τὰ διασυμμαχικὰ χρέη» (ἐν «Α. Ο. Κ. Ε.» τ. Η'/1928, σ. 127—15.).—*Δερτιλῆ Παν.*, «Τὸ πρόβλημα τῶν βουλγαρικῶν ἐπανορθώσεων» (1930).—*Ρηγοπούλου Δ.*, «Ὁ ἔλεγχος τῶν δύο προσφυγικῶν Δανείων» (1930).—*Ζολώτα, Ξεν.*, «Ἡ δανειακὴ ἐπιβάρυνσις τῆς Ἑλλάδος» (1931).—*Δερτιλῆ Παν.*, «Ἡ κατανομὴ τοῦ δημοσίου ὀθωμανικοῦ καὶ τοῦ δημοσίου βουλγαρικοῦ χρέους» (Ἀθῆναι 1933).

Η'. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑΙ ΔΙΑΚΥΜΑΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ. *Βουρνάζου Κ. Χ.*, «Ἡ ποσωτικὴ θεωρία καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ οἰκονομικὴ κρίσις» (ἐν «Α.Ο.Κ.Ε.» τ. Β'/1922 σ. 51—72).—*Πεσμαζόγλου Γ.*, «Ἡ οἰκονομικὴ κρίσις» (1926).— *Καλιτσουνάκι Δ.*, «Ἡ ἐν Βαρσοβίᾳ XVIII σύνοδος τοῦ «Institut International de Statistique» καὶ τὰ οἰκονομικὰ βαρόμετρα» (1929).—*Χριστοδουλοπούλου Π.*, «Πιστωτικὴ πολιτικὴ καὶ περιοδικαὶ κρίσεις» 1930).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Αἱ περιοδικαὶ διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τῶν μετοχῶν» (1930).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Αἱ οἰκονομικαὶ διακυμάνσεις καὶ ἡ στατιστικὴ τῶν ἀνάλυσις» (1930).—*Τριανταφυλλίδη Ν.*, «Ἡ κρίσις» (Ἀλεξάνδρεια 1931).—*Ἀθανασιάδου Κ.*, «Ἡ μαθηματικὴ βάσις τῶν οἰκονομικῶν βαρομέτρων» (ἐν «Ε.Κ.Δ.Ο.» Α'/1933 σ. 69).—*Μουσμούτη Ν.*, «Τὸ οἰκονομικὸν βαρόμετρον τῆς Ἑλλάδος» (1932, 2 τεύχη).—*Χαριτάκη Γ.*, «Αἱ οἰκονομικαὶ διακυμάνσεις καὶ αἱ κρίσεις» (1932).—*Τριανταφυλλίδου Π.*, «Τὸ νόμισμα καὶ ἡ κρίσις. Μελέτη ἐναντίον τῆς χρυσῆς βάσεως καὶ τοῦ ἀντιπληθωρισμοῦ» (Θεσσαλονίκη (1932).—*Στεφανίδου Δημ.*, «Ἡ παγκόσμιος οἰκονομικὴ κρίσις καὶ ἡ Ἑλλάς» (Θεσσαλονίκη 1932).—*Οἰκονόμου Γ.*, «Ἡ παγκόσμιος οἰκονομικὴ κρίσις» (Ἀλεξάνδρεια 1933).—*Guarnier*, «Αἱ ἐμπορικαὶ κρίσεις» (μετάφρ. ὑπὸ Α. ἐν «Χρηματιστηρίῳ» ἀρ. 111—114).—*Leroy-Beaulieu Paul*, «Ἐπίκειται οἰκονομικὴ κρίσις;» (ἐν «Οἰκονομικῇ Ἑλλάδι» Γ' σ. 635—687).

Digitized by Google

Γ΄. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Ἡ ἐκ τῆς θέσεώς της σημασία τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ὅλως ἰδιότυπος θέσις τῆς ἑλληνικῆς γῆς καὶ καθ' ἑαυτὴν καὶ καθ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν συμβολήν της ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς φυλῆς καὶ τὴν ἐπίδρασίν της ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως καὶ τῶν τυχῶν τοῦ ἔθνους, εἶναι τὰ μάλιστα ἐκσεσημασμένη. Ἡ κατὰ μικρὰς χωρικὰς ἑνότητας ἰδιομορφία τοῦ φυσικοῦ τοπίου, κατὰ συνέπειαν δὲ καὶ τοῦ γεωοικονομικοῦ παράγοντος, ἐνῷ ἀπεργάζεται καὶ συντηρεῖ τοπικιστικὰς διαφοράς, προάγει ἅμα, ἐξ ἀντιθέτου, διὰ τῶν κοινῶν συντελεστῶν, εἰς ἑνοποίησιν τῶν κυρίων καὶ οὐσιωδῶν ἐκφάνσεων τοῦ φυλετικοῦ βίου. Πέντε χιλιετηρίδων ζωὴ ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ γεωγραφικοῦ πλαισίου, τὸ ὁποῖον ἀποτελοῦν τὰ Ἀκροκεραύνια, ὁ Αἶμος, τὰ μικρασιατικὰ παράλια καὶ ἡ ἀνατολικὴ Μεσόγειος, ἐξεκαμίνευσεν ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν τύπον—τὸ καταστάλαγμα, τὴν συνισταμένην τοῦ ἡλίου, τῆς αὔρας καὶ τῆς χλωρίδος τοῦ Αἰγαίου, ἔδωσε τὴν γένεσιν εἰς ἕνα λαὸν μὲ τὰ ἴδια ἀείποτε προτερήματα καὶ ἐλαττώματα, συμφυᾶ μὲ τὰς ἰδιότητας τῆς ἑλληνικῆς ἀτμοσφαίρας καὶ τὴν φύσιν τοῦ ἐδάφους, χαμαιεύνην ἀλλὰ καὶ μεγαλεπήβολον, φιλήρεμον ἀλλὰ καὶ ἐποικιστήν, ῥάθυμον ἀλλὰ καὶ ἐπιχειρηματικόν, δαιμόνιον εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ ἀσυναγώνιστον εἰς τὴν ναυτιλίαν διὰ τὸ πολυσχιδὲς τῶν ἀκτῶν. Ἂς σημειωθῇ, ἐπὶ πλέον, ὁ ἔντονος παλμός, ὁ ὁποῖος δονεῖ ἀνέκαθεν τὸ ἑλληνικὸν σῶμα (μὲ τὴν παρεμβολὴν τοῦ Αἵμου—φραγμοῦ καὶ ἐρείσματος συγχρόνως) πρὸς τὴν ἄμεσον Δύσιν, τὴν ἄμεσον Ἀνατολὴν καὶ τὸν ἄμεσον Νότον· πρὸς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Ἀσίαν, τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Κυρηναϊκήν. Οὕτω ἑλληνικὴ κίνησις πρὸς δυσμὰς σημειοῦται δὶς ἐν τῇ ἱστορίᾳ: κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, διὰ τῆς θαυμαστῆς ἀποικίσεως τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλεσαν μίαν νέαν καὶ Μεγάλην Ἑλλάδα· κατὰ τὸν μεσαίωνα διὰ τῆς ἀνακαταλήψεως τῆς Ἰταλίας ἀπὸ τοὺς Βυζαντινούς, οἱ ὁποῖοι καὶ μετὰ τὴν λογγοβαρδικὴν κατάκτησιν διετήρησαν τὴν Ῥώμην τὴν Γένουαν, τὴν Βενετίαν, την Νεάπολιν, ἀπολεσθείσας βαθμηδόν, μέχρις οὗ, μὲ τὴν ἀπώλειαν τοῦ Μπάρι τῷ 1071, ἔσβηνεν ἡ ἑλληνικὴ κυριαρχία ἐν Ἰταλίᾳ, ἀφήνουσα ὅμως τόσα ἴχνη, ὥστε πρὸ δύο μόλις αἰώνων ξένος περιηγητὴς νὰ λέγῃ ὅτι ἐνόμισεν, ἐν Ν. Ἰταλίᾳ, ὅτι εὑρίσκετο εἰς ἑλληνικὸν ἔδαφος.

Ἡ ἑλληνικὴ κίνησις πρὸς ἀνατολὰς εἶναι ἴσως τὸ χαρακτηριστικώτερον φαινόμενον τῆς ἱστορίας μας. Ἀφήνομεν τὴν παραλίαν τῆς Δυτικῆς Μικρασίας, διότι αὐτὴ δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἀπετέλει πάντοτε τὸ κράσπεδον τῆς ἐθνικῆς μας ζωῆς, καὶ σημειοῦμεν τὴν ὁρμὴν πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, πρὸς τὸν Πόντον, τὴν Παμφυλίαν, τὴν Κιλικίαν.

Ἡ ἑλληνική, τέλος, κίνησις πρὸς νότον, ἐκδηλουμένη ἀπὸ ἐποχῆς ἀρχαιοτάτης, ἀνθοῦσα ἐπὶ Ψαμμητίχου καὶ κορυφωθεῖσα κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον, ἐμφανίζεται καὶ σήμερον ἀκμαία διὰ τοῦ αἰγυπτιώτου ἑλληνισμοῦ.

Ἀλλ' ἔχει ἡ κεντρόφυξ αὕτη δύναμις καὶ τὴν ἀντίθετόν της ὄψιν· εἶναι ἡ Ἑλλὰς στόχος καὶ πέρασμα καὶ βλέπομεν καὶ ἐδῶ τὸν οὐσιώδη, τὸν μοναδικὸν ῥόλον, τὸν ὁποῖον παίζει ἐπὶ τῶν τυχῶν της ἡ γεωγραφική της θέσις. Διὰ νὰ μὴ ἀνατρέξωμεν εἰς τὴν προϊστορίαν, ἃς ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὰ μηδικά. Εἰς τὰ κοσμοκρατορικὰ σχέδιά του ὁ μέγας Πέρσης βασιλεὺς συναντᾷ πρόσκομμα καὶ προμαχῶνα τὴν Ἑλλάδα. Ἡ Ἑλλὰς ὑφίσταται τὸ κτύπημα, ἀλλὰ θραύει τὴν ὁρμήν. Ὁ Μαραθὼν καὶ αἱ Πλαταιαὶ σῴζουν τὴν κοιμωμένην ἀκόμη Εὐρώπην ἀπὸ τὸν ἐκπερσισμόν. Σωθεῖσα ἡ Ἑλλὰς εἰς τὸ ἀπὸ ἀνατολῶν πλῆγμα, ὑποκύπτει εἰς τὸ ἀπὸ δυσμῶν καὶ γίνεται ῥωμαϊκὴ ἐπαρχία. Καὶ ὅταν, κατακτηθεῖσα, κατακτήσῃ καὶ λάβῃ τὴν δευτέραν, τὴν μεσαιωνικήν της μορφήν, καθ' ἣν δὲ στιγμὴν καταρρέουν, πρὸ τοῦ βαρβαρικοῦ χειμάρρου, τὰ σύνορα τῆς Δύσεως, τὸ Βυζάντιον ἀναχαιτίζει Ἄραβας, Χαζάρους, Πετσενέγους, Κουμάνους, Οὔζους καὶ φράσσει μὲ τὸ αἷμά του καὶ πάλιν τὸν δρόμον πρὸς τὴν Εὐρώπην.

Τὴν σπουδαιότητα τῆς ἐξεχούσης θέσεως τῆς Ἑλλάδος ἀντιλαμβάνεταί τις εὐθὺς ὡς ἡ μετάστασις ἀπὸ τῶν τοπικῶν πολιτειῶν εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν μεγαλοκρατορίαν ἑδραιώσῃ τὴν ἐπιστήμην τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς διπλωματίας πᾶσα προηγμένη αὐτοκρατορικὴ διάνοια. Ὁ Ἀντώνιος ὀνειρεύεται μίαν ἀλεξανδρινήν, μίαν δηλαδὴ σαφῶς ἑλληνικὴν μοναρχίαν. Ὁ Ἀδριανὸς τὴν ἐποχὴν τοῦ ῥωμαϊκοῦ ζενὶθ διέρχεται τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου του εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολήν, παρεξηγούμενος ἀπὸ τοὺς Ῥωμαίους καὶ ἀδυνατῶν νὰ ἐκπληρώσῃ τὸ ἐμφωλεῦον ἴσως εἰς τὴν ψυχήν του, ἀλλὰ πρόωρον ἀκόμη σχέδιον μιᾶς μεταθέσεως πρὸς ἀνατολὰς τοῦ κέντρου τῆς ῥωμαϊκῆς βαρύτητος. Ὁ Διοκλητιανός, ἀναδιοργανωτὴς τῆς Ῥώμης καὶ δημιουργός της ἀπὸ πόλεως εἰς κράτος, ὁρίζει τὴν ἕδραν του εἰς Νικομήδειαν—ἐγγίζουν οἱ καιροί. Καὶ τέλος ὁ Κωνσταντῖνος, ἱδρυτὴς τῆς νέας χριστιανικῆς Εὐρώπης, ἀφοῦ ταλαντεύεται πρὸ στιγμὴν διὰ τὰ πέριξ τῆς πατρίδος του Ναϊσοῦ, συλλαμβάνει τὴν μεγαλειωδεστέραν ἔμπνευσιν τῶν νεωτέρων χρόνων τῆς ἱστορίας καὶ ἐγκαθιδρύει τὸ κέντρον τοῦ κόσμου εἰς τὰς ὄχθας τοῦ ἑλληνικοῦ Βοσπόρου, εἰς τὸ Βυζάντιον, θυγατέρα τῶν Μεγάρων. Λαμβάνει οὕτως ἡ γεωγραφικὴ θέσις τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν πολιτικήν της κύρωσιν.

Ὅπως ἡ ῥωμαϊκὴ ἄμπωτις διαδέχεται τὴν ἑλληνικὴν παλίρροιαν, οὕτω καὶ κῦμα ἐξ Ἰταλίας, σαρωθείσης τῆς ἐκεῖ βυζαντινῆς κυριαρχίας, φθάνει καὶ μέχρις Ἑλλάδος. Οἱ Νορμανδοὶ τὴν προσβάλλουν καὶ τὴν πληγώνουν, πρωτοπόροι τῶν Φράγκων, τῶν Βέλγων, τῶν Ἑνετῶν, τῶν Ναυαρραίων, τῶν Καταλανῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπὶ τρεῖς καὶ τέσσαρας αἰῶνας αὐλακώνουν τὸ ἑλληνικὸν σῶμα. Ἀγῶνες στρατιωτικοὶ καὶ ἀγῶνες διπλωματικοὶ καὶ ἀγῶνες θρησκευτικοὶ καθιστοῦν τὴν Ἑλλάδα τὸ κέντρον τῆς προσοχῆς τοῦ κόσμου, μέχρις οὗ ὁ τουρκικὸς χείμαρρος, διὰ τῶν πεπατημένων πλέον ἑλληνικῶν ὁδῶν, κρούει τὰς θύρας τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Ἡ Ἑλλὰς τὴν σῴζει καὶ αὐτὴν τὴν φορὰν διὰ τῆς θυσίας της, ἡ ὁποία ἀνεχαίτισε τὴν τουρκικὴν ὁρμήν. Καὶ τὸ αἰώνιον ἑλληνικὸν πρόβλημα λαμβάνει βαθμιαίως τὴν νέαν του μορφήν, γίνεται μία ἀπὸ τὰς πλευρὰς τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος.

Ὁ ῥόλος τὸν ὁποῖον ἔπαιξεν ἡ γεωγραφικὴ θέσις τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ 1821 εἶναι καταφανής. Ὅπως γνωστὴ εἶναι καὶ ἡ ἐπιρροὴ τῆς γεωγραφικῆς ταύτης θέσεως ἐπὶ τῶν διπλωματικῶν ζυμώσεων ὄχι μόνον τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, ἀλλὰ καὶ ὁλοκλήρου τῆς Εὐρώπης. Ἀρκεῖ ν' ἀναμνησθῇ τις τῆς μακρᾶς ῥωσικῆς προσπαθείας περὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τῆς αὐστριακῆς περὶ τὴν Θεσσαλονίκην.

Ἤδη ἃς ἔλθωμεν εἰς τὴν σημερινὴν ἐποχήν Ἀλλὰ πρὸ τούτου δὲν δυνάμεθα νὰ ἀντισταθῶμεν ἀπὸ τὸ νὰ ἐκφέρωμεν μίαν παρομοίωσιν. Ἡ Ἑλλάς, μὲ τὰ θαλάσσια πρὸς τρία σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος σύνορά της, ὁμοιάζει πρὸς πελώριον πλοῖον. Τὰ σύνορα αὐτὰ τῆς παρέχουν μίαν ἐλαστικότητα, ἧς στεροῦνται ἄλλοι μικροὶ λαοί, συνθλιβόμενοι μεταξὺ κολοσσιαίων γειτόνων, Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου τὸ πλοῖον αὐτὸ ὑπέστη ἐπὶ αἰῶνας βαρεῖαν τὴν ὁρμὴν τῶν κυμάτων.

Σήμερον, διὰ πρώτην ἴσως φορὰν κατὰ τὴν μακρὰν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος, ἐμφανίζονται τόσον ἤρεμα τὰ θαλάσσιά της σύνορα. Σχέσεις φιλικώταται μὲ τὴν Ἰταλίαν, συνεννόησις στενὴ μὲ τὴν Τουρκίαν ἐνταφιάζουν πλέον ὁριστικῶς εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς ἱστορίας ἀμπώτιδας καὶ παλιρροίας καταστρεπτικάς. Ἂν ἐκ τῆς γεωγραφικῆς θέσεως τῆς Ἑλλάδος ἐρρύη τὰ φαῦλα, ἐξ αὐτῆς ὅμως πηγάζει καὶ τὰ κρείττω. Σύνεσις καὶ περίνοια διπλωματικὴ δύνανται, ἐκ τῆς θέσεως ταύτης, μόνον πλεονεκτήματα νὰ ἀντλήσουν. Εἰς τὴν λεπτεπίλεπτον πλάστιγγα τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς τὰ ἐκ τῆς γεωγραφικῆς μας θέσεως ὀφέλη, μὲ καλήν, ἐννοεῖται, διαχείρισιν, ἐξασφαλίζουν συνεχῆ τὴν ἰσορροπίαν.

Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ πολιτικοῦ καὶ διπλωματικοῦ πεδίου, ἡ γεωγραφικὴ θέσις τῆς Ἑλλάδος εἶναι σήμερον παράγων σπουδαῖος οἰκονομικὸς καὶ ἐκπολιτιστικός. Αἱ διεθνεῖς συγκοινωνίαι τὴν λαμβάνουν ὁσημέραι περισσότερον ὑπ' ὄψιν. Ταχυδρομικαὶ ἀεροπορικαὶ γραμμαὶ πυκνοῦνται ὁλονὲν εἰς τὰ ἐδάφη, τὰς θαλάσσας καὶ τοὺς αἰθέρας μας. Αἱ Ἀθῆναι εἶναι ἀκραῖος σταθμὸς σημαντικῶν διὰ τὴν Εὐρώπην σιδηροδρομικῶν ὁδῶν, διασχιζουσῶν τὴν Γαλλίαν, τὴν Ἑλβετίαν, τὴν Ἰταλίαν, τὴν Αὐστρίαν, τὴν Οὐγγαρίαν, τὴν Τσεχοσλοβακίαν, τὴν Νοτιοσλαυΐαν. Ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι προωρισμένη, θᾶττον ἢ βράδιον, νὰ ἀποβῇ ὁ νότιος θαλάσσιος πνεύμων τῆς μεγάλης ἀρτηρίας, ἡ ὁποία θὰ συνδέσῃ τὴν Βαλτικὴν μὲ τὴν Μεσόγειον καὶ θὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν Πολωνίαν, τὰ Βαλτικά, τὴν Κεντρικὴν καὶ Ἀνατολικὴν Εὐρώπην. Εἰς μίαν νέαν καί, ἃς ἐλπίζωμεν, εἰρηνικὴν περίοδον, ὁ γεωγραφικὸ ῥόλος τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν σμικρυνθέντα σήμερον κόσμον θὰ καταστῇ ἴσως ἀκόμη περισσότερον ἐμφανὴς ἢ ἄλλοτε.

Β. Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Curtius E.*, «Griechische Geschichte» (ε' ἐκδ. 1878—1881, τ. 5 καὶ γεωγραφικὸς ἄτλας ὑπὸ *Bouché-Leclercq*, 1883.— ἑλλην μετάφρ. *Σπ. Λάμπρου* ἐν «Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ» 1898—1900 τ. 8).— *Ἀντωνόπουλος Α.*, «Μικρὰ Ἀσία» 1907).— *Ἄμαντος Κ.*, «Ὁ ἑλληνισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸν μεσαίωνα» (Ἀθῆναι 1919).— *Δένδιας Μ.*, «Αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι ἀνὰ τὸν κόσμον» (Ἀθῆναι 1919).— *Θεοτόκης Σ.*, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μνημείων τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ» (1926).— *Jouguet P.*, «L'impérialisme macédonien et l'hellénisation de l'Orient» (Paris 1926).— *Μαρινᾶτος Σ.*, «Ὁ ἀρχαῖος κρητικὸς πολιτισμὸς» (1927).— *Δραγάσης-Παλαιολόγος Ι.*, «Προϊστορικὴ ἀνθρωπολογία καὶ ἐθνογραφία τῆς ἑλληνικῆς Μεσογείου» (1928—1929).— *Πολίτης Α.*, «Ὁ ἑλληνισμὸς καὶ ἡ νεωτέρα Αἴγυπτος» (1928—1930, τ. 2).— *Λαμπρίδ.* «Ἑλλην. Οἱ Αἰγαῖοι» (Ἀθῆναι 1929).— *Byron R.*, «The byzantine achievement» (London 1929).— *Ἐλευθεριάδης Ν.*, «Πελασγικὴ Ἑλλάς. Οἱ Προέλληνες» (1931).— *Leroux G.*, *Hatzfeld J.*, *Jardé A.*, *Croiset A.*, *Chapot V.*, *Jouguet P.*, *Reinach Th.* καὶ *Colin G.*, «Ἡ ἐξελλήνισις τοῦ ἀρχαίου κόσμου» (μετάφρ. *Ξ. Π. Μακκᾶ*, Ἀθῆναι 1933 κ.ἑ.). Β. Π. Π.

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ

1) *Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος ἐν γένει καὶ ἡ αὔξησις αὐτοῦ.* Ἡ ὁλικὴ ἔκτασις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν του ἦτο 47 516 τ. χλμ. Μετὰ τὴν προσάρτησιν τῶν Ἰονίων νήσων (1864) ἡ ἔκτασις ἀνῆλθεν εἰς 50.211 τ. χλμ., βραδύτερον δέ, διὰ τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἄρτης (1881), εἰς 63.606 τ. χλμ. Μετὰ τὸν ἀτυχῆ ἑλληνοτουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1897 ἐπῆλθε μικρά τις ἐδαφικὴ ἐλάττωσις, τῆς ἐκτάσεως περιορισθείσης εἰς 63.211 τ. χλμ., μετὰ δὲ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους (1912—1913) ἡ ὁλικὴ ἔκτασις τῆς Ἑλλάδος ἦτο 121.794 τ. χλμ. Ἐπηκολούθησε κατόπιν νέα ἐδαφικὴ αὔξησις, μετὰ τὸν Εὐρωπαϊκὸν πόλεμον, διὰ τῶν συνθηκῶν τοῦ Νεϊγὺ (1919) καὶ τῶν Σεβρῶν (1920), τῆς ἐκτάσεως ἀνελθούσης εἰς 150.833 τ. χλμ. Τέλος διὰ τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης (1923) ἡ Ἑλλὰς περιωρίσθη εἰς τὴν σημερινήν της ἔκτασιν τῶν 130 199 τ. χλμ.

Ὁ ἐντὸς τῶν ἐδαφικῶν τούτων ὁρίων τοῦ κράτους πληθυσμὸς ὑπέστη καὶ αὐτὸς μεγάλας μεταβολὰς ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος μέχρι σήμερον. Κατὰ τὴν πρώτην γενικὴν ἀπογραφὴν τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ὁποία ἔγινε κατὰ τὸ 1828, ἐπὶ Καποδιστρίου, ὁ πληθυσμὸς ἀνήρχετο εἰς 753.400 κατοίκους καὶ ἑπομένως ἡ πυκνότης τοῦ πληθυσμοῦ εἰς 15,86 κατὰ τ. χλμ., ἐνῷ κατὰ τὴν τελευταίαν ἀπογραφὴν τοῦ 1928 οἱ κάτοικοι ἦσαν 6 204 684 καὶ ἡ πυκνότης τοῦ πληθυσμοῦ 47,66. Οὕτως, ἐντὸς μιᾶς ἑκατονταετίας, ἡ μὲν ἔκτασις τῆς Ἑλλάδος σχεδὸν ἐτριπλασιάσθη, ὁ δὲ πλη-

Digitized by Google

θυσμός της ἐγένετο ὑπεροκταπλάσιος καὶ ἡ πυκνότης αὐτοῦ ὑπερτριπλασία. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν στοιχείων τῆς ὑπεροχῆς τῶν γεννήσεων ἐπὶ τῶν θανάτων και τῆς μεταναστευτικῆς κινήσεως, ὑπολογίζομεν τὸν σημερινὸν πληθυσμὸν τῆς Ἑλλάδος διὰ τὸ τέλος τοῦ ἔτους 1933 εἰς 6.620.000 κατοίκους καὶ ἑπομένως τὴν πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ εἰς 50,84 κατὰ τ. χλμ. Τὴν ἐπιφάνειαν, τὸν πληθυσμὸν καὶ τὴν πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τ. χλμ., καθ' ὅλας τὰς γενικὰς ἀπογραφάς, ὡς καὶ τὴν διαφορὰν τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ ἀπογραφῆς εἰς ἀπογραφὴν δεικνύει ὁ κάτωθι πίναξ:

Ἐπιφάνεια καὶ πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰς γενικὰς ἀπογραφὰς 1821—1928.

Ἔτη ἀπογραφῶν	Ἐπιφάνεια εἰς τ. χλμ.	Πληθυσμός	Διαφορά	Κάτοικοι κατὰ τ. χλμ.
1821	47.516	938.765	—	19.76
1828	»	753.400	— 185.365	15.86
1838	»	752.077	— 1.323	15.83
1839	»	823.773	+ 71.696	17.34
1840	»	850.246	+ 26.473	17.89
1841	»	861.019	+ 10.773	18.12
1842	»	853.005	— 8.014	17.95
1843	»	915.059	+ 62.054	19.26
1844	»	930.295	+ 15.236	19.58
1845	»	960.236	+ 29.941	20.21
1848	»	986.731	+ 26.495	20.77
1853	»	1.035.527	+ 48.796	21.79
1856	»	1.062.627	+ 27.100	22.36
1861 (12 III-10 V)	»	1.096.810	+ 34.183	23.08
1870 (2—17 V)	50.211	1.457.894	+ 361.084	29.04
1879 (15-21 IV)	»	1.679.470	+ 221.576	33.45
1889 (16 IV)	63.606	2.187.208	+ 507.738	34.39
1896 (6 X)	»	2.433 806	+ 249.598	38.26
1907 (27 X)	63.211	2.631.952	+ 198.146	41.64
1920 (18—19 XII)	150.833	5.531.474	+2.899.522	36.67
1928 (15—16 V)	130.199	6.204.684	+ 673.210	47.66

Σημειωτέον ὅτι κατὰ τὸ 1821 δὲν ἐγένετο ἀπογραφή, ἀλλ' ὁ πληθυσμὸς τοῦ ἔτους τούτου ἐξηκριβώθη ἀναδρομικῶς διὰ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1828, ἡ δὲ ἐπελθοῦσα ἐν τῷ μεταξὺ ἐλάττωσις ἐξηγεῖται ἐκ τῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ἀπωλειῶν καὶ ἐκ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ ἀναχωρήσεως τῶν Τούρκων. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1828 καὶ 1838 παρατηρεῖται ἐπίσης μικρὰ ἐλάττωσις, ἥτις ὅμως δέον νὰ ἀποδοθῇ μᾶλλον εἰς πλημμελῆ ἐκτέλεσιν τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1838. Εἰς τὸν αὐτὸν λόγον πρέπει νὰ ἀποδοθῇ καὶ ἡ μικρὰ ἐλάττωσις μεταξὺ τῶν ἀπογραφῶν τοῦ 1841 καὶ 1842. Κατὰ πάσας τὰς λοιπὰς ἀπογραφικὰς περιόδους παρατηρεῖται αὔξησις, ἡ ὁποία εἶναι μεγίστη μεταξὺ τῶν ἀπογραφῶν 1907 καὶ 1920, ὁπότε ἐπῆλθεν ὑπερδιπλασιασμὸς τοῦ πληθυσμοῦ λόγῳ κυρίως τῶν προσαρτήσεων, αἵτινες ἐπηκολούθησαν τοὺς Βαλκανικοὺς καὶ τὸν Εὐρωπαϊκὸν πόλεμον.

Ἡ αὔξησις μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1861 καὶ 1870 ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν ἐν ἔτει 1864 προσάρτησιν τῶν Ἰονίων νήσων, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς κατὰ τὸ ἔτος 1870 ἦτο 229.516, ὥστε ἄνευ αὐτῶν ἡ καθαρὰ αὔξησις μεταξὺ 1861 καὶ 1870 ἀνέρχεται μόνον εἰς 131.568 ἄτομα. Ἐπίσης ἡ μεταξὺ τῶν ἀπογραφῶν 1879 καὶ 1889 αὔξησις ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν κατὰ τὸ 1881 προσάρτησιν τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἄρτης, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς κατὰ τὸ 1889 ἦτο 344.067, ὥστε ἡ καθαρὰ αὔξησις μεταξὺ 1879 καὶ 1889 ἄνευ Θεσσαλίας καὶ Ἄρτης περιορίζεται εἰς 163.671. Ὡσαύτως ἐὰν ἀπὸ τὴν μεγάλην αὔξησιν τὴν παρατηρουμένην μεταξὺ τῶν ἀπογραφῶν 1907 καὶ 1920 ἀφαιρέσωμεν τὸν ἐκ 2.666.011 πληθυσμὸν κατὰ τὸ 1920 πάντων τῶν ἐδαφῶν (Μακεδονίας, Ἠπείρου, νήσων Αἰγαίου, Κρήτης καὶ Θρᾴκης), ἅτινα προσηρτήθησαν μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀπογραφῶν, ἀπομένει καθαρὰ αὔξησις διὰ τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα 233.511 κατοίκων. Τέλος ἡ μεταξὺ τῶν ἀπογραφῶν 1920 καὶ 1928 παρατηρουμένη αὔξησις καθίσταται πολὺ μεγαλυτέρα, ἀνερχομένη εἰς 1.187.795, ἂν ἀπὸ τὸν πληθυσμὸν τοῦ 1920 ἀφαιρεθῇ ὁ ἐκ 514 585 πληθυσμὸς τῶν μεταξὺ τῶν ἀπογραφῶν τούτων ἀπολεσθέντων ἐδαφῶν (Ἀνατολικῆς Θρᾴκης, Ἴμβρου καὶ Τενέδου). Ἡ μεγάλη αὕτη αὔξησις ὀφείλεται κυρίως εἰς τὰς συνεπείᾳ τῶν πολέμων μετακινήσεις πληθυσμῶν. Διὰ νὰ εὕρωμεν τὴν καθαρὰν αὔξησιν τοῦ γηγενοῦς πληθυσμοῦ μεταξὺ τῶν ἀπογραφῶν 1920 καὶ 1928 ἀφαιροῦμεν ἀπὸ τὸν πληθυσμὸν τοῦ 1920, ἀνερχόμενον ἐντὸς τῶν σημερινῶν ὁρίων τῆς Ἑλλάδος εἰς 5.016.889, τοὺς κατ' ἐφαρμογὴν τῶν συνθηκῶν περὶ ἀνταλλαγῆς πληθυσμῶν ἀναχωρήσαντας κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο Τούρκους καὶ Βουλγάρους. Κατὰ τὰς ἐπισημοτέρας στατιστικὰς οἱ ἀναχωρήσαντες Τοῦρκοι εἶναι 387.000 καὶ οἱ ἀναχωρήσαντες Βούλγαροι 52.000, ἤτοι ὁμοῦ 439.000. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀπὸ τοῦ 1920 μέχρι τῆς ἀναχωρήσεώς των (γενομένης κατὰ τὸ πλεῖστον τῷ 1924) εἶχεν ἐπέλθει φυσική τις αὔξησις τῶν πληθυσμῶν τούτων, συνεπείᾳ τῆς ὁποίας ὑπολογίζομεν τοὺς ἀναχωρήσαντας τούτους πληθυσμοὺς ὡς ἀνερχομένους κατὰ τὸ 1920 εἰς 415.949, ὧν ἀφαιρουμένων ἀπομένει ὑπόλοιπον πληθυσμοῦ διὰ τὸ 1920, 4 600.940. Ἐπίσης ἀφαιροῦμεν ἀπὸ τὸν πληθυσμὸν τοῦ 1928 τοὺς κατὰ τὴν ἀπογραφὴν ταύτην ἀπογραφέντας ἐν Ἑλλάδι πρόσφυγας, ἀνερχομένους εἰς 1.221.849 ἐκτὸς 50.000 περίπου ἀφιχθέντων πρὸ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1920, ὁπότε ἔχομεν ὑπόλοιπον πληθυσμοῦ τοῦ 1928 5.032.835. Κατὰ συνέπειαν ἡ καθαρὰ αὔξησις τοῦ γηγενοῦς πληθυσμοῦ μεταξὺ τοῦ 1920 καὶ 1928 εἶναι 431.895.

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω, μὴ λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν ἑκάστοτε προσαρτηθέντων ἢ ἀπολεσθέντων ἐδαφῶν οὐδὲ τῶν ἀνταλλαγέντων πληθυσμῶν διὰ τὴν περίοδον 1920—1928, τὸ μέσον ἐτήσιον συνεχὲς ποσοστὸν αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ ἐπὶ 1000 κατοίκων κατὰ τὰς διαφόρους ἀπογραφικὰς περιόδους ἔχει ὡς ἑξῆς:

Συνεχὲς ποσοστὸν αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος.

Ἀπογραφικὴ περίοδος	Ποσοστὸν ἐπὶ 1.000 κατοίκων	Ἀπογραφικὴ περίοδος	Ποσοστὸν ἐπὶ 1.000 κατοίκων
1845—1848	+ 9.07	1879—1889	+ 9.30
1848—1853	+ 9.65	1889—1896	+13.82
1853—1856	+ 8.61	1896—1907	+ 7.07
1856—1861	+ 6.33	1907—1920	+ 6.45
1861—1870	+12.57	1920—1928	+12.18
1870—1879	+15.86		

σεις ἢ ἀπωλείας ἐδαφῶν, τὰς συμβάσας μεταξὺ τῶν δύο συγκρινομένων ἀπογραφῶν, ἡ Ἑλλὰς ἔχει τὸ μεγαλύτερον μέσον ἐτήσιον συνεχὲς ποσοστὸν αὐξήσεως (28,84 ‰) μεταξὺ πάντων τῶν συγκρινομένων κρατῶν. Τοῦτο ὅμως ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν ἐν τῷ μεταξὺ ἄφιξιν τῶν προσφύγων. Μὴ λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς συνεπείᾳ τῶν πολέμων ἀνταλλαγῆς πληθυσμῶν, τὸ ποσοστὸν τοῦτο τῆς Ἑλλάδος εἶναι μόνον 12,18 ‰. Ἀλλὰ καὶ μὲ αὐτὸ τὸ ποσοστὸν ἐτησίας αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ της, ἡ Ἑλλὰς εὑρίσκεται εἰς πολὺ καλὴν θέσιν, ὑστεροῦσα μόνον τῆς Βουλγαρίας (20,42 ‰), τῆς Ρωσίας (17,66 ‰) καὶ τῆς Ὀλλανδίας (14,42 ‰) καὶ ὑπερτεροῦσα τῶν δέκα τεσσάρων ἄλλων κρατῶν, πρὸς τὰ ὁποῖα γίνεται σύγκρισις.

2) *Ὁ πληθυσμὸς κατὰ γεωγραφικὰς καὶ διοικητικὰς διαιρέσεις.* α) *Διαμερίσματα.* Ὁ κατωτέρω πίναξ παρέχει τὴν εἰς τετραγωνικὰ χιλιόμετρα ἔκτασιν, τὸν πληθυσμὸν καὶ τὴν πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ ἑκάστου τῶν δέκα μεγάλων γεωγραφικῶν διαμερισμάτων τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰς δύο τελευταίας ἀπογραφάς: τοῦ 1928 καὶ τοῦ 1920 (ἐντὸς τῶν ἐδαφικῶν ὁρίων ἑκάστου διαμερίσματος κατὰ τὸ 1928).

Ἔκτασις καὶ πληθυσμὸς τῶν διαμερισμάτων κατὰ τὰς ἀπογραφὰς 1928 καὶ 1920.

Διαμερίσματα	Ἔκτασις εἰς τ. χλμ.	Ἀπογραφὴ 1928		Ἀπογραφὴ 1920	
		Πληθυσμός	Πυκνότης πληθυσμοῦ κατὰ τ. χλμ.	Πληθυσμός	Πυκνότης πληθυσμοῦ κατὰ τ. χλμ.
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	24.995.8	1.592.842	63.62	1.136.183	45.45
Θεσσαλία	13.334.4	493.213	36.99	438.408	32.88
Ἰόνιοι νῆσοι	1.921 5	213.157	110.93	198.070	103.08
Κυκλάδες νῆσοι	2.580.2	129.702	50.27	122.347	47.42
Πελοπόννησος	22.282.8	1.053.327	47.27	934.091	41.92
Μακεδονία	34.892.8	1.412.477	40.48	1.078.748	30.92
Ἤπειρος	9.351.0	312.634	33.43	292.954	31.33
Νῆσοι Αἰγαίου	3 817.9	307.734	79.97	260.058	67.55
Κρήτη	8.286.7	386.427	46.63	346.584	41.82
Δυτικὴ Θρᾴκη	8.706.3	303.171	34.82	209.443	24.06
Σύνολον Ἑλλάδος	130.199.4	6.204.684	47 66	5.016.889	38.53

Τὰ μικρὰ ποσοστά, τὰ παρατηρούμενα διὰ τὰς περιόδους 1896—1907 καὶ 1907—1920, ὀφείλονται εἰς τὸ ὅτι ἡ ἐξ Ἑλλάδος μετανάστευσις ἔφθασε τότε εἰς τὴν μεγαλυτέραν αὐτῆς ἔντασιν.

Συγκρίνοντες τὸν πληθυσμὸν τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὸν πληθυσμὸν τῶν 32 ἄλλων μικρῶν καὶ μεγάλων κρατῶν τῆς Εὐρώπης, συμφώνως πρὸς τὴν τελευταίαν ἑκάστου κράτους ἀπογραφήν, παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: Ἡ Ἑλλὰς ἔρχεται κατὰ σειρὰν 15η μεταξὺ τῶν κρατῶν τούτων ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν κατοίκων (τῆς Τουρκίας καθὼς καὶ τῆς Ρωσίας ὑπολογιζομένων μόνον ὡς πρὸς τὸ εὐρωπαϊκὸν μέρος αὐτῶν). Εὑρίσκεται δηλαδὴ ἡ Ἑλλὰς κατὰ σειρὰν πληθυσμοῦ μεταξὺ τῆς Αὐστρίας, ἐχούσης 6.534 481 κατοίκους, καὶ τῆς Σουηδίας, ἐχούσης 6.141.571 κατοίκους. Εἰδικώτερον μεταξὺ τῶν ἓξ ἐν ὅλῳ βαλκανικῶν κρατῶν ἡ Ἑλλὰς ἔρχεται 3η κατὰ σειράν, μετὰ τὴν Ρουμανίαν καὶ Νοτιοσλαυΐαν, ἐκτὸς ἐὰν ὑπολογίσωμεν εἰς τὴν Τουρκίαν καὶ τὸ ἀσιατικὸν μέρος αὐτῆς, ὁπότε τὴν τρίτην θέσιν καταλαμβάνει ἡ Τουρκία καὶ τὴν τετάρτην ἡ Ἑλλάς, ὑπερτεροῦσα μόνον τῆς Βουλγαρίας καὶ Ἀλβανίας. Ὡς πρὸς τὴν πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ Ἑλλὰς ἔρχεται κατὰ σειρὰν 20ὴ μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, ἀκολουθοῦσα κατὰ σειρὰν τὴν Βουλγαρίαν, ἥτις κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1926 ἔχει πυκνότητα 53 κατοίκων κατὰ τ. χλμ. καὶ προηγουμένη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, ἥτις ἔχει 44 κατοίκους ἀνὰ τ. χλμ. (1927). Ἐκ τῶν λοιπῶν βαλκανικῶν κρατῶν ἡ Ρουμανία ἔχει 61 ἀνὰ τ. χλμ. (1930), ἡ Νοτιοσλαυΐα 56 (1931) καὶ ἡ Ἀλβανία 37 (1930). Ἐξ ἄλλου, ὡς πρὸς τὴν αὔξησιν τοῦ πληθυσμοῦ μεταξὺ τῆς προτελευταίας καὶ τῆς τελευταίας ἀπογραφῆς, συγκρίνοντες τὴν Ἑλλάδα πρὸς τὰ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ κράτη, διὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν στοιχεῖα (ἐκτὸς τῶν πολὺ μικρῶν κρατῶν, τῶν ἐχόντων κάτω τοῦ ἡμίσεος ἑκατομμυρίου κατοίκων) παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: Χωρὶς νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν αἱ μεταβολαὶ αἱ ὀφειλόμεναι εἰς τὰς προσαρτή-

Τὸ μεγαλύτερον κατ' ἔκτασιν εἶναι τὸ διαμέρισμα τῆς Μακεδονίας καὶ τὸ μικρότερον τὸ τῶν Ἰονίων νήσων. Κατὰ πληθυσμὸν πρώτη ἔρχεται ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια καὶ τελευταῖαι αἱ Κυκλάδες νῆσοι. Τέλος, ὡς πρὸς τὴν πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ, προηγοῦνται αἱ Ἰόνιοι νῆσοι, μὲ 111 κατοίκους κατὰ τ. χλμ. τῷ 1928, καὶ τὴν τελευταίαν θέσιν κατέχει κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἡ Ἤπειρος, μὲ 33 κατοίκους κατὰ τ. χλμ. Κατὰ τὸ 1920 ὅμως τὴν μικροτέραν πυκνότητα εἶχεν ἡ Δυτικὴ Θρᾴκη (24 κατὰ τ. χλμ.). Συγκρίνοντες τὴν πυκνότητα τοῦ 1928 πρὸς τὴν τοῦ 1920, παρατηροῦμεν ὅτι ἡ μεγαλυτέρα αὔξησις τῆς πυκνότητος τοῦ πληθυσμοῦ ἐπῆλθεν εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Εὔβοιαν, ἤτοι αὔξησις κατὰ 18 κατοίκους κατὰ τ. χλμ. Ἡ αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ τῶν διαμερισμάτων μεταξὺ τῶν ἀπογραφῶν 1920 καὶ 1928 παρέχεται εἰς τὸν κατωτέρω πίνακα, ὁ ὁποῖος δεικνύει τὴν καθαρὰν αὔξησιν πληθυσμοῦ μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἀπογραφῶν, ἀφοῦ δηλαδὴ ἀφαιρεθῶσιν ἀπὸ μὲν τὸν πληθυσμὸν τοῦ 1920 οἱ ἐν τῷ μεταξὺ ἀναχωρήσαντες Τοῦρκοι καὶ Βούλγαροι κατ' ἐφαρμογὴν τῶν περὶ ἀνταλλαγῆς πληθυσμῶν συνθηκῶν, ἀπὸ δὲ τὸν πληθυσμὸν τοῦ 1928 οἱ μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν (τὴν ἐπελθοῦσαν κατ' Αὔγουστον τοῦ 1922) ἀφιχθέντες εἰς Ἑλλάδα πρόσφυγες καὶ ἀνταλλάξιμοι ἐν γένει. Ὀρθὸν βεβαίως θὰ ἦτο νὰ ἀφῃροῦντο ἐπὶ πλέον ἀπὸ τὸν πληθυσμὸν τοῦ 1928 καὶ οἱ μεταξὺ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1920 καὶ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς τοῦ 1922 ἀφιχθέντες πρόσφυγες. Τοῦτο ὅμως δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ γίνῃ ἐνταῦθα κατὰ διαμερίσματα, ὅπως ἐγένετο ἀνωτέρω διὰ τὸ σύνολον τῆς Ἑλλάδος, διότι ναὶ μὲν ἔχομεν ἐκ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1928 τὸν συνολικὸν ἀριθμὸν τῶν πρὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς ἀφιχθέντων προσφύγων (151.892), ὡς καὶ τὴν κατὰ διαμερίσματα κατανομήν των, ἀλλ' ὁμοίως γνωρίζομεν ὅτι 50.000 περίπου ἐξ αὐτῶν, ὧν ἡ κατὰ διαμερίσματα κατανομὴ εἶναι ἄγνωστος, εἶχον ἔλθει πρὸ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1920.

Καθαρὰ αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ τῶν διαμερισμάτων μεταξὺ τῶν ἀπογραφῶν 1920 καὶ 1928.

Διαμερίσματα	Πληθυσμὸς 1920			Πληθυσμὸς 1928			Καθαρὰ αὔξησις πληθυσμοῦ		
	Ὁλικός	Ἀναχωρήσαντες Τοῦρκοι καὶ Βούλγαροι	Ὑπόλοιπον πληθυσμοῦ	Ὁλικός	Πρόσφυγες μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν	Ὑπόλοιπον πληθυσμοῦ	Ἀπόλυτος αὔξησις	Ἀναλογία αὐξήσεως ο/ο	Μέσον ἐτήσιον συνεχὲς ποσοστὸν αὐξήσεως ο/οο
Στερεὰ Ἑλλάς, Εὔβοια	1.136.183	—	1.136.183	1.592.842	283.710	1.309.132	+172.919	+15.22	+19.22
Θεσσαλία	438.408	6.216	432.192	493.213	26.421	466.792	+ 34.600	+ 8.01	+10.45
Ἰόνιοι νῆσοι	198.070	—	198.070	213.157	3 031	210.126	+ 12.056	+ 6 09	+ 8.01
Κυκλάδες νῆσοι	122.347	—	122.347	129.702	4.498	125.204	+ 2.857	+ 2 34	+ 3.1
Πελοπόννησος	934.094	—	934.094	1.053.327	25.319	1.028.008	+ 93.914	+10.05	+12.99
Μακεδονία	1.078.748	357.294	721.454	1.412.477	538.595	873.882	+152.428	+21.13	+26.10
Ἤπειρος	292.954	3.730	289.224	312.634	7.583	305.051	+ 15.827	+ 5.47	+ 7.22
Νῆσοι Αἰγαίου	260 058	8 910	251.148	307 734	51.865	255.869	+ 4.721	+ 1.88	+ 2.53
Κρήτη	346 584	22 999	323.585	386.427	32.671	353.756	+ 30.171	+ 9.32	+12.09
Δυτικὴ Θρᾴκη	209.443	16 800	192.643	303.171	96.264	206.907	+ 14.264	+ 7 40	+ 9.69
Σύνολον	5.016.889	415.949	4.600.940	6.204.684	1.069.957	5.134.727	+533.787	+11.60	+14.89

Digitized by Google

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, παρατηροῦμεν ἐκ τοῦ πίνακος ὅτι τὸ μέγιστον μέρος τῶν ἀναχωρησάντων Τούρκων καὶ Βουλγάρων ἔφυγον ἐκ Μακεδονίας, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ἐγκατεστάθη πλέον τοῦ ἡμίσεος τῶν ἀφιχθέντων προσφύγων. Τὴν μεγαλυτέραν ἀπόλυτον καθαρὰν αὔξησιν πληθυσμοῦ μεταξὺ 1920 καὶ 1928 παρατηροῦμεν εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Εὔβοιαν καὶ τὴν μικροτέραν εἰς τὰς Κυκλάδας, τὴν δὲ μεγαλυτέραν ἀναλογίαν αὐξήσεως εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν μικροτέραν εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου.

β') *Νομοί*. Τὴν εἰς τ. χλμ. ἔκτασιν, τὸν πληθυσμὸν καὶ τὴν πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ τῶν νομῶν κατὰ τὰς ἀπογραφὰς 1928 καὶ 1920 (ἐντὸς τῶν ἐδαφικῶν ὁρίων ἑκάστου νομοῦ κατὰ τὸ 1928) δίδει ὁ παρακείμενος πίναξ.

Ἐξ αὐτοῦ βλέπομεν ὅτι ὁ μεγαλύτερος κατ' ἔκτασιν νομὸς τοῦ κράτους εἶναι ὁ νομὸς Θεσσαλονίκης (8.698 τ. χλμ.) καὶ μετ' αὐτὸν οἱ νομοὶ Αἰτωλοακαρνανίας (7.779 τ. χλμ.) καὶ Λαρίσης (7.568 τ. χλμ.), οἱ δὲ μικρότεροι οἱ νομοὶ Ζακύνθου καὶ Κερκύρας, μὴ λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τὸ ὁποῖον δὲν ἀποτελεῖ νομόν, ἀλλ' αὐτοδιοίκητον τμῆμα τοῦ κράτους. Κατὰ πληθυσμὸν ἐν ἔτει 1928 πρῶτος ἔρχεται ὁ νομὸς Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, μὲ 1.024.667 κατοίκους, καὶ μετ' αὐτὸν οἱ νομοὶ Θεσσαλονίκης καὶ Ἀχαϊοήλιδος, τελευταῖος δὲ ὁ νομὸς Ζακύνθου. Ὡς πρὸς τὴν πυκνότητα τῶν κατοίκων κατὰ τ. χλμ., ἐν ἔτει 1928, προηγοῦνται κατὰ σειρὰν οἱ νομοὶ Κερκύρας (μὲ 164 κατοίκους ἀνὰ τ. χλμ.), Ἀττικοβοιωτίας (μὲ 157) καὶ Ζακύνθου (μὲ 100), ὁ ἀραιότερον δὲ κατῳκημένος νομὸς τοῦ κράτους εἶναι ὁ νομὸς Χαλκιδικῆς (μὲ 20 κατοίκους ἀνὰ τ. χλμ.). Τὴν μεγίστην αὔξησιν πυκνότητος ἀπὸ τοῦ 1920 παρουσιάζει ὁ νομὸς Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, τοῦ ὁποίου ἡ πυκνότης ἀπὸ 97 ἔφθασεν εἰς 157 κατοίκους κατὰ τ. χλμ., ἤτοι ηὐξήθη κατὰ 60. Τὴν πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ τῶν νομῶν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928 δεικνύει καὶ ὁ παρατιθέμενος χάρτης.

γ) *Ἐπαρχίαι*. Τὸν πληθυσμὸν τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰς ἀπογραφὰς τοῦ 1928 καὶ 1920 (ἐντὸς τῶν ἐδαφικῶν ὁρίων ἑκάστης ἐπαρχίας κατὰ τὸ 1928) περιέχει ὁ κατωτέρω πίναξ.

Ἡ μεγαλυτέρα κατὰ πληθυσμὸν ἐκ τῶν 141 ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἡ ἐπαρχία Ἀττικῆς ἔχουσα 866.924 κατοίκους κατὰ τὸ 1928, μετ' αὐτὴν δὲ ἕπονται αἱ ἐπαρχίαι Θεσσαλονίκης (321.161) καὶ Ἠλείας (130.201). Αἱ μικρότεραι ἐπαρχίαι τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἡ τῶν Παξῶν (μὲ 3.037 κατοίκους), ἡ τῆς Ὕδρας (3.729 κατοίκους) καὶ τῆς Σαμοθράκης (3.866 κατοίκους).

Ἔκτασις καὶ πληθυσμὸς τῶν νομῶν κατὰ τὰς ἀπογραφὰς 1928 καὶ 1920.

Διαμερίσματα καὶ νομοί	Ἔκτασις εἰς τ. χλμ.	Ἀπογραφὴ 1928		Ἀπογραφὴ 1920	
		Πληθυσμός	Πυκνότης πληθυσμοῦ κατὰ τ. χλμ.	Πληθυσμός	Πυκνότης πληθυσμοῦ κατὰ τ. χλμ.
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια					
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	7.779.2	220.055	28 29	190.339	24.47
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	6.511.2	1.024.667	157.37	634.509	97.45
Εὐβοίας	4.108.4	154.449	37.59	133.317	32.45
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	6.597.0	193.671	29 36	178.018	26.98
Θεσσαλία					
Λαρίσης	7.568.0	278.465	36.80	243.713	32.20
Τρικκάλων	5 766.4	214 748	37.24	194.695	33.76
Ἰόνιοι νῆσοι					
Ζακύνθου	403.2	40.492	100.43	37.482	92.93
Κερκύρας	632.7	106.251	163.93	96.373	152.32
Κεφαλληνίας	885.6	66.414	74.99	64.215	72.51
Κυκλάδες νῆσοι					
Κυκλάδων	2.580.2	129.702	50.27	122.347	47.42
Πελοπόννησος					
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	5.028.8	174.320	34.66	152.345	30.29
Ἀρκαδίας	4.368.0	165.141	38.04	151.658	34.72
Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος	5.348.0	320.623	59.95	276.526	51.71
Λακωνίας	4.131.7	144.336	34.93	136.280	32.98
Μεσσηνίας	3.406 3	247.907	72.78	217.285	63.79
Μακεδονία					
Δράμας	3.491.0	111.572	31.93	98.767	28.27
Θεσσαλονίκης	8.698.0	539.986	62.08	366.140	42.09
Καβάλλας	2.223.5	119.140	53.58	81.824	36.80
Κοζάνης	6.362.0	166.523	26.17	163.004	25.62
Πέλλης	2.690.0	97.167	36.12	80.433	29.90
Σερρῶν	4.200.0	182.710	43.50	109.164	25.99
Φλωρίνης	3.656.3	125.722	34.39	123.040	33.65
Χαλκιδικῆς	3.281.0	64.799	19.75	51.236	15.62
Ἅγιον Ὄρος	288.0	4.858	16.87	5.140	17.85
Ἤπειρος					
Ἄρτης	1.736.0	52 596	30.30	47.768	27.52
Ἰωαννίνων	6.000.0	180.418	30.07	172.537	28.76
Πρεβέζης	1.615.0	79.620	49.30	72.649	44.98
Νῆσοι Αἰγαίου					
Λέσβου	2.138.0	161.557	75.56	133.904	62.63
Σάμου	791.6	70 497	89.06	62.919	79.48
Χίου	918.3	75.680	82.41	63.235	68.86
Κρήτη					
Ἡρακλείου	2.571 8	138.567	53.88	117.400	45.65
Λασηθίου	1.896 4	68 167	35.95	62.324	32.86
Ρεθύμνης	1.432.0	68.180	47.61	63.294	44.20
Χανίων	2.386.5	111 513	46.73	103 566	43.40
Δυτικὴ Θράκη					
Ἕβρου	4.255.3	122.730	28.84	81.810	19.23
Ροδόπης	4 451.0	180.441	40.54	127.633	28.68
Σύνολον Ἑλλάδος	130.199.4	6.204.684	47.66	5.016.889	38.53

δ') *Πόλεις*. Οἱ αὐτοτελεῖς συνοικισμοὶ διακρίνονται εἰς πόλεις, κωμοπόλεις καὶ χωρία. Πόλεις θεωροῦνται οἱ ἔχοντες ἄνω τῶν 5.000 κατοίκων, κωμοπόλεις οἱ ἔχοντες 2.001 ἕως 5.000 κατοίκους καὶ χωρία οἱ μέχρι 2.000. Ἡ Ἑλλὰς ἔχει κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928 τὸ ὅλον 10.925 αὐτοτελεῖς συνοικισμούς, ἐξ ὧν 86 πόλεις, 202 κωμοπόλεις καὶ 10.637 χωρία. Ἐκ τῶν 86 πόλεων τῆς

Πληθυσμὸς τῶν ἐπαρχιῶν κατὰ τὰς ἀπογραφὰς 1920 καὶ 1928.

Ἐπαρχίαι	1920	1928
I. Στερεὰ Ἑλλὰς-Εὔβοια		
Ν. Αἰτωλίας-Ἀκαρνανίας		
Βάλτου	18.401	21.424
Βονίτσης καὶ Ξηρομέρου	33.531	36.419
Εὐρυτανίας	38.696	44.217
Μεσολογγίου	35.013	38.762
Ναυπακτίας	24.984	29.639
Τριχωνίδος	39.714	49.594
Ν. Ἀττικῆς-Βοιωτίας		
Αἰγίνης	9.279	9.496
Ἀττικῆς	501.615	866.924
Θηβῶν	40.976	50.202
Λεβαδείας	33.334	41.219
Μεγαρίδος	38.195	43 047
Τροιζηνίας	11.110	13.779
Ν. Εὐβοίας		
Ἱστιαίας (Ξηροχωρίου)	16.424	21.930
Καρυστίας	54.542	54.739
Σκοπέλου	8.986	10.342
Χαλκίδος	53.365	67.438
Ν. Φθιώτιδος-Φωκίδος		
Δομοκοῦ	14.522	17.001
Δωρίδος	26.136	27.546
Λοκρίδος	36.461	39.830
Παρνασσίδος	34.479	35.662
Φθιώτιδος	66.420	73.632
II. Θεσσαλία		
Ν. Λαρίσης		
Ἁγιᾶς (Ἀγυιᾶς)	15.321	15.810
Ἁλμυροῦ	21.904	23.302
Βόλου	82.277	102.827
Ἐλασσόνος	30.248	31.250
Λαρίσης	54.337	61.908
Τυρνάβου	25.104	25.937
Φαρσάλων	14.522	17.431
Ν. Τρικκάλων		
Καλαμπάκας	25.302	28.479
Καρδίτσης	102.652	114.113
Τρικκάλων	66.741	72.156
III. Ἰόνιοι νῆσοι		
Ν. Ζακύνθου		
Ζακύνθου	37.482	40.492
Ν. Κερκύρας		
Κερκύρας	93.091	103.214
Παξῶν	3.282	3.037
Ν. Κεφαλληνίας		
Ἰθάκης	9.185	8.826
Κραναίας	27.134	28.645
Πάλης	13.700	15.618
Σάμης	14.196	13.315
IV. Κυκλάδες νῆσοι		
Ν. Κυκλάδων		
Ἄνδρου	16.895	17.593
Θήρας	17.540	17.138
Κέας	9.350	9.641
Μήλου	12.067	11.912
Νάξου	26.837	29.962
Σύρου	28.889	32.196
Τήνου	10.769	11.260
V. Πελοπόννησος		
Ν. Ἀργολίδος-Κορινθίας		
Ἄργους	28.461	32.908
Κορινθίας	74.748	90.192
Κυθήρων	9.709	9.092
Ναυπλίας	22.037	21.845
Σπετσῶν καὶ Ἑρμιονίδος	13.981	13.554
Ὕδρας	3.409	3.729
Ν. Ἀρκαδίας		
Γορτυνίας	48.006	48.664
Κυνουρίας	26.639	30.992
Μαντινείας	51.625	62.610
Μεγαλοπόλεως	22.388	23.875
Ν. Ἀχαΐας-Ἤλιδος		
Αἰγιαλείας	32.528	37.416
Ἠλείας	109.091	130.201
Καλαβρύτων	31.929	34.797
Πατρῶν	102.978	118.209
Ν. Λακωνίας		
Γυθείου	18.894	20.751
Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς	32.285	34.274
Λακεδαίμονος	58.761	63.469
Οἰτύλου	26 340	25.842
Ν. Μεσσηνίας		
Καλαμῶν	41.515	50.663
Μεσσήνης	49.222	54.341
Ὀλυμπίας	40.731	44.419
Πυλίας	37.569	41.905
Τριφυλίας	48.248	56.579
VI. Μακεδονία		
Ν. Δράμας		
Δράμας	77.728	98.408
Νευροκοπίου (Ζυρνόβου)	21.009	13.164
Ν. Θεσσαλονίκης		
Ἠμαθίας (Βερροίας)	39.391	54.139
Θεσσαλονίκης	215.568	321.111
Κιλκίς	23.917	47 693
Λαγκαδᾶ	38.480	47.276
Παιονίας (Γουμενίτσης)	17 088	20.046
Πιερίας (Κατερίνης)	31.696	49.666
Ν. Καβάλλας		
Θάσου	12.328	11.573
Καβάλλας	33.575	61.006
Νέστου	19 487	20.546
Παγγαίου (Πραβίου)	16.434	26.015
Ν. Κοζάνης		
Βοΐου (Ἀνασελίτσης)	32.783	31.652
Γρεβενῶν	35.143	42.397
Ἐορδαίας (Καϊλαρίων)	40.343	36.853
Κοζάνης	54.735	52.621
Ν. Πέλλης		
Ἀλμωπίας (Ἐνωτίας)	32.299	28 237
Γιαννιτσῶν (Γενιτσῶν)	23.916	36.344
Ἐδέσσης	24.218	32.586
Ν. Σερρῶν		
Φυλλίδος (Ζίχνης)	20.370	38.393
Βισαλτίας (Νιγρίτης)	19.853	32.074
Σερρῶν	37 202	73.403
Σιντικῆς (Σιδηροκάστρ.)	31.739	38.840
Ν. Φλωρίνης		
Καστορίας	54.186	55.230
Φλωρίνης	68.854	70.492
Ν. Χαλκιδικῆς		
Ἀρναίας (Λιαριγκόβης)	16.692	18.623
Χαλκιδικῆς	31.544	46.176
VII. Ἤπειρος		
Ν. Ἄρτης		
Ἄρτης καὶ Τζουμέρκων	47.768	52.596
Ν. Ἰωαννίνων		
Δωδώνης (Ἰωαννίνων)	91.044	98.363
Κονίτσης	16.077	15.769
Μετσόβου	4.082	4.686
Παραμυθίας	14.618	15.688
Πωγωνίου	14.778	14.078
Θυάμιδος (Φιλιατῶν)	31.938	31.834
Ν. Πρεβέζης		
Λευκάδος	26.119	28.331
Μαργαριτίου	14.149	14.531
Νικοπόλεως (Πρεβέζης)	18 619	21.100
Φιλιππιάδος	13.762	15.598
VIII. Νῆσοι Αἰγαίου		
Ν. Λέσβου		
Λήμνου	20.536	24.397
Μηθύμνης	35.235	41.569
Μυτιλήνης	60.569	77.958
Πλωμαρίου	17.564	17.633
Ν. Σάμου		
Ἰκαρίας	12.059	11.913
Σάμου	50.860	58.584
Ν. Χίου		
Χίου	63.235	75.680
IX. Κρήτη		
Ν. Ἡρακλείου		
Καινουρίου	14.027	15.756
Μαλεβυζίου	16.011	16.813
Μονοφατσίου	17.288	18.971
Πεδιάδος	28.591	32.813
Πυργιωτίσσης	5.280	6.639
Τεμένους	36.253	47.575
Ν. Λασηθίου		
Βιάννου	7.355	7.771
Ἱεραπέτρας	11.644	12.723
Λασηθίου	4 406	6.462
Μεραμβέλλου	20.203	20.888
Σητείας	18.716	20.323
Ν. Ρεθύμνης		
Ἁγ. Βασιλείου	11.675	12.006
Ἀμαρίου	8.248	8.872
Μυλοποτάμου	18.455	20.214
Ρεθύμνης	24.921	27.088
Ν. Χανίων		
Ἀποκορώνου	18.222	19.210
Κισάμου	23.164	23.936
Κυδωνίας	48.654	54.042
Σελίνου	9.175	9.933
Σφακίων	4.351	4.392
X. Δυτικὴ Θράκη		
Ν. Ἕβρου		
Ἀλεξανδρουπόλεως	18.872	25.632
Διδυμοτείχου	24.972	37.718
Ὀρεστιάδος	18.496	34.277
Σαμοθράκης	3.190	3.866
Σουφλίου	16.280	21.237
Ν. Ροδόπης		
Κομοτινῆς	52 399	69.697
Ξάνθης	53.214	89.266
Σαπῶν	22.020	21.478

Digitized by Google

Ἑλλάδος αἱ 41 ἔχουν ἄνω τῶν 10.000 κατοίκων ἑκάστη, εἶναι δὲ αὗται αἱ ἑξῆς κατὰ σειρὰν πληθυσμοῦ:

Πόλεις 10.000 κατοίκων καὶ ἄνω κατὰ τὴν ἀπογραφὴν 1928.

Πόλεις	Πληθυσμὸς
Ἀθῆναι	452.919
Πειραιεὺς	251.328
Θεσσαλονίκη	236.524
Πάτραι	61.278
Καβάλλα	49.980
Βόλος	41.706
Ξάνθη	33.712
Ἡράκλειον	33.404
Κέρκυρα	32.221
Κομοτινὴ	30.136
Σέρραι	29.640
Δράμα	29.339
Καλάμαι	28.955
Μυτιλήνη	27.870
Χανιὰ	26.604
Καλλιθέα	26.603
Λάρισα	23.899
Χίος	22.122
Ἑρμούπολις	21.156
Ἰωάννινα	20.485
Πύργος	19.336
Τρίκκαλα	18.682
Χαλκὶς	17.297
Βέρροια	14.589
Ἀγρίνιον	14.562
Τρίπολις	14.397
Λαμία	14.205
Καρδίτσα	13.883
Ἔδεσσα	13.115
Κοζάνη	12.702
Λεβάδεια	12.585
Ἀμαλιὰς	12.365
Ἀλεξανδρούπολις	12.009
Ζάκυνθος	11 609
Αἴγιον	11.011
Φλώρινα	10.585
Ἄργος	10.504
Μέγαρα	10.441
Καστορία	10.308
Νάουσα	10.250
Κατερίνη	10.138

Τὸν πληθυσμὸν τῶν πόλεων τῆς Ἑλλάδος καθ' ὅλας τὰς ἀπογραφάς, ἀπὸ τῆς παλαιοτάτης, διὰ τὴν ὁποίαν ὑπάρχουν στοιχεῖα, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 1853, παρέχει ὁ παρατιθέμενος πίναξ, εἰς τὸν ὁποῖον περιέχονται κατὰ διοικητικὴν κατάταξιν πρῶτον ἡ πρωτεύουσα ἑκάστου νομοῦ (ἀσχέτως πληθυσμοῦ) καὶ δεύτερον πᾶσα ἄλλη πόλις τοῦ νομοῦ, ἔχουσα ἄνω τῶν 10.000 κατοίκων κατὰ τὸ 1928.

Ἐκ τοῦ λίαν ἐνδιαφέροντος τούτου πίνακος βλέπομεν ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ 30.590 κατὰ τὸ 1853 ἔφθασεν εἰς 452.919 κατὰ τὸ 1928, αὐξηθεὶς κατὰ 422.329 κατοίκους. Μετὰ τὰς Ἀθήνας τὴν μεγαλυτέραν ἀπόλυτον αὔξησιν πληθυσμοῦ ἀπὸ τῆς παλαιοτάτης θεωρουμένης ἀπογραφῆς παρουσιάζει ὁ Πειραιεὺς καὶ μετ' αὐτὸν ἡ Θεσσαλονίκη, ἤτοι τοῦ μὲν Πειραιῶς ὁ πληθυσμὸς ἀπὸ 5.434 κατὰ τὸ 1853 ἔφθασεν εἰς 251.328 κατὰ τὸ 1928, αὐξηθεὶς κατὰ 245.894, τῆς δὲ Θεσσαλονίκης ἀπὸ 157.889 κατὰ τὸ 1913 εἰς 236.524 κατὰ τὸ 1928, αὐξηθεὶς κατὰ 78.635. Ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τῆς παλαιοτάτης θεωρουμένης ἀπογραφῆς, παρατηροῦμεν ὅτι εἰς τὰς ἑξῆς ἑπτὰ πόλεις ὁ πληθυσμὸς ἔγινεν ὑπερπενταπλάσιος: πρῶτον εἰς τὴν Καλλιθέαν (προάστειον τῶν Ἀθηνῶν), τῆς ὁποίας ὁ πληθυσμὸς ηὐξήθη κατὰ 190 φορὰς ἀπὸ ὅσος ἦτο κατὰ τὸ 1896, δεύτερον εἰς τὸν Πειραιᾶ, τοῦ ὁποίου ὁ πληθυσμὸς ηὐξήθη κατὰ 45 φορὰς ἀπὸ τὸ 1853, τρίτον εἰς τὰς Ἀθήνας, ἔνθα ἔχομεν αὔξησιν κατὰ 13 φορὰς ἀπὸ τὸ 1853, τέταρτον κατὰ 7 φορὰς εἰς τὸν Βόλον ἀπὸ τὸ 1881 καὶ εἰς τὰς Καλάμας ἀπὸ τὸ 1853 καὶ τέλος πέμπτον κατὰ 4 φορὰς εἰς τὸν Πύργον καὶ τὴν Σπάρτην, ὁμοίως ἀπὸ τὸ 1853.

Ἡ σύγκρισις μεταξὺ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1920 καὶ 1928 δίδει τὴν μεγαλυτέραν ἀπόλυτον αὔξησιν εἰς τὰς Ἀθήνας (αὔξησις κατὰ 159.928 κατοίκους), τὸν Πειραιᾶ (αὔξησις κατὰ 117.846) καὶ τὴν Θεσσαλονίκην (κατὰ 66.203) καὶ τὰς μεγαλυτέρας ἀναλογίας αὐξήσεως εἰς τὴν Καλλιθέαν (αὔξησις κατὰ 536 %), τὴν Καβάλλαν (αὔξησις κατὰ 118 %) καὶ τὰς Σέρρας (κατὰ 105 %).

3) *Ἀγροτικὸς καὶ ἀστικὸς πληθυσμός.* Ἡ κατάταξις τῶν αὐτοτελῶν συνοικισμῶν ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ των εἰς πόλεις, κωμοπόλεις καὶ χωρία ἐπιτρέπει τὸν χωρισμὸν τοῦ πληθυσμοῦ εἰς ἀστικὸν (ἤτοι πληθυσμὸν τῶν πόλεων) καὶ ἀγροτικὸν (ἤτοι πληθυσμὸν τῶν κωμοπόλεων καὶ χωρίων). Τὴν διάκρισιν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος εἰς πληθυσμὸν πόλεων, κωμοπόλεων καὶ χωρίων κατὰ τὰς ἀπὸ τοῦ 1879 ἀπογραφὰς μέχρι τῆς τελευταίας ἀπογραφῆς τοῦ 1928 παρέχει ὁ κατωτέρω πίναξ.

Ἐξ αὐτοῦ βλέπομεν ὅτι ἡ ἀναλογία τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων (δηλαδὴ τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ), συνεχῶς αὐξανομένη ἔφθασεν ἀπὸ 18 % κατὰ τὸ 1879 εἰς 33 % κατὰ τὸ 1928, ἤτοι ἐντὸς μιᾶς πεντηκονταετίας, τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἐλαττωθέντος ἀντιστοίχως ἀπὸ 82 % εἰς 67 %. Ἰδιαιτέρως ἡ ἀναλογία τοῦ πληθυσμοῦ τῶν κωμοπόλεων ἔμεινε στάσιμος καθ' ὅλας τὰς ἀπογραφάς, ἡ δὲ ἀναλογία τῶν χωρίων ἀπὸ 72 % κατὰ τὸ 1879, συνεχῶς ἐλαττουμένη, ἔφθασεν εἰς 58 % κατὰ τὸ 1928.

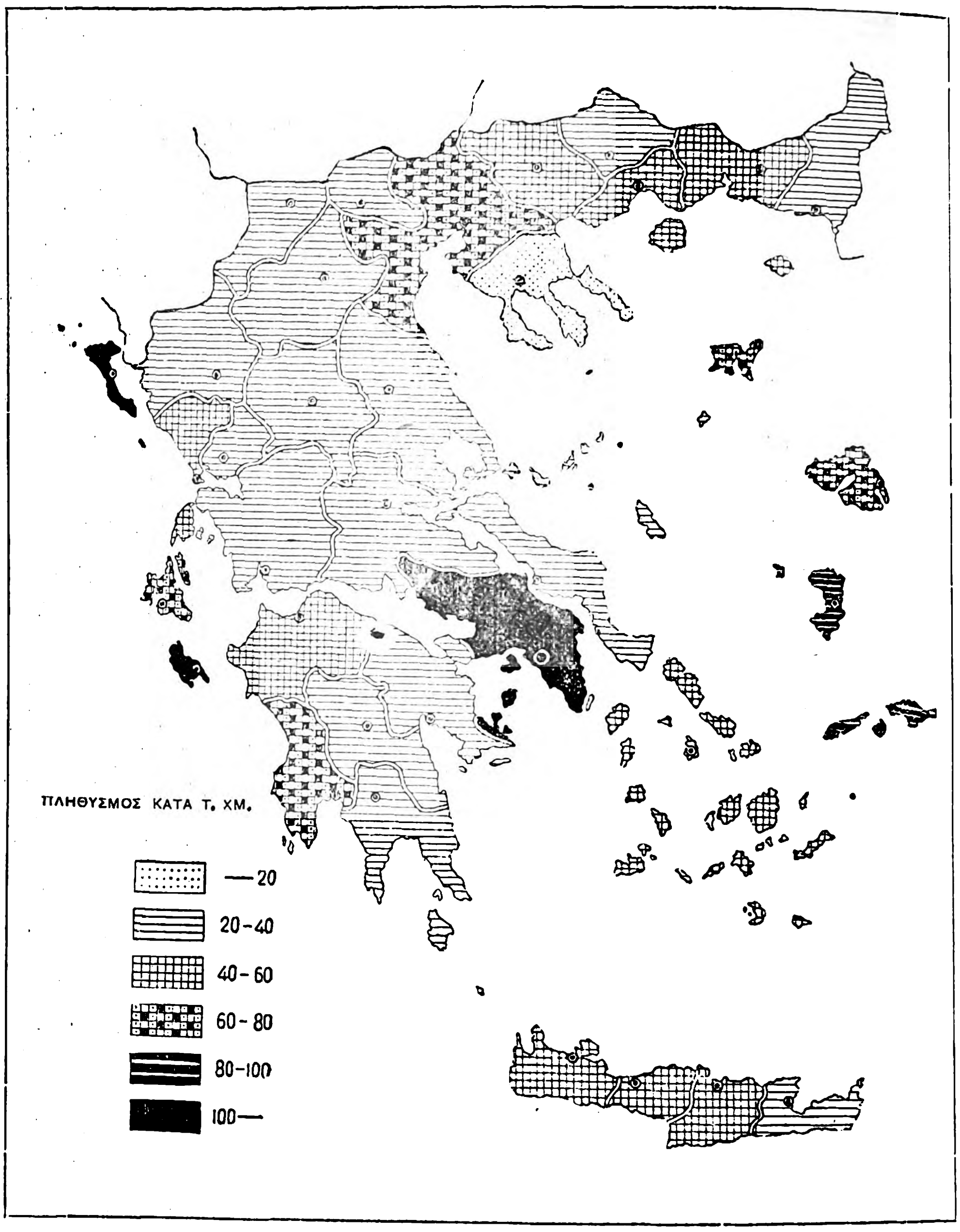

Ἡ πυκνότης πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ περιοχάς.

Μεταξὺ 18 διαφόρων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ἡ Ἑλλὰς ἔρχεται κατὰ σειρὰν 8η ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, ὑστεροῦσα τῆς Ἰταλίας (ἀναλογία ἀστικοῦ πληθυσμοῦ 64 %), τοῦ Βελγίου (58 %), τῆς Γερμανίας 54 %), τῆς Οὐγγαρίας (51 %), τῆς Γαλλίας (43 %), τῆς Αὐστρίας (42 %) καὶ τῆς Ἑλβετίας (39 %) καὶ ὑπερτεροῦσα τῆς Λεττονίας (30 %), τῆς Σουηδίας (28 %), τῆς Νορβηγίας (28 %), τῆς Τσεχοσλοβακίας (27 %), τῆς Ἰρλανδίας (25 %), τῆς Ἐσθονίας 24 %), τῆς Βουλγαρίας (19 %), τῆς Ρωσίας (16 %), τῆς Φινλανδίας (14 %) καὶ τῆς Λιθουανίας (11 %). Ἡ συνεχὴς αὔξησις τῆς ἀναλογίας τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ ὀφείλεται κυρίως εἰς τὸ ρεῦμα τῆς ἀστυφιλίας ἐκ τῶν χωρίων πρὸς τὰς πόλεις. Ὅλως ἰδιαιτέραν ἕλξιν ἐξασκεῖ ἡ πρωτεύουσα καὶ τὰ περίχωρα αὐτῆς ἐπὶ τοῦ πληθυσμοῦ τόσον τῶν κωμοπόλεων καὶ χωρίων, ὅσον καὶ τῶν λοιπῶν πόλεων τοῦ κράτους. Ὁ κατωτέρω πίναξ δεικνύει διὰ τὰς ἀπὸ τοῦ 1848 ἀπογραφὰς καὶ ἐφεξῆς τὸν πληθυσμὸν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἀφ' ἑνὸς μόνης τῆς, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν πληθυσμὸν ὁλοκλήρου τοῦ κρά-

Ἀγροτικὸς καὶ ἀστικὸς πληθυσμὸς κατὰ τὰς ἀπογραφὰς 1879—1928[1]

Ἔτη ἀπογραφῶν	Ὁλικὸς πληθυσμὸς	Πληθυσμὸς			Ἀναλογία πληθυσμοῦ		
		Πόλεων	Κωμοπόλεων	Χωρίων	Πόλεων	Κωμοπόλεων	Χωρίων
1879[2]	1.653.767	292.997	161.707	1.199.063	18%	10%	72%
1889	2 187.208	464.658	189.501	1.533.046	21 »	9 »	70 »
1896	2.343.806	525 866	235.471	1.672.469	22 »	9 »	69 »
1908	2.631.952	627.973	242.236	1.761.743	24 »	9 »	67 »
1920[3]	5.016.889	1.336.371	477.340	3.203.178	27 »	9 »	64 »
1928	6.201.684	2.064.696	571.735	3.568.253	33 »	9 »	58 »

1) Χάριν μεγαλυτέρας ἀκριβεια: οἱ εἰς τοὺς λιμένας ἀπογραφέντες (ναυτικοὶ κλπ.) συμπεριελήφθησαν εἰς τὸν πληθυσμὸν τῶν ἀντιστοίχων πόλεων, κωμοπόλεων ἢ χωρίων.
2) Πλὴν 25.703 κατοίκων ἀπογραφέντων ἀθρόως (στρατιωτικοὶ κλπ.).
3) Ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ 1928.

Ὁ πληθυσμὸς τῶν Ἀθηνῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰς ἀπογραφὰς 1848 ἕως 1928.

Ἔτη ἀπογραφῶν	Σύνολον πληθυσμοῦ Ἑλλάδος	Πληθυσμὸς πόλεως Ἀθηνῶν	Πληθυσμὸς Ἀθηνῶν καὶ περιχώρων	Ἀναλογία ἐπὶ 100 κατοίκ. τοῦ κράτους	
				Ἀθηνῶν	Ἀθηνῶν καὶ περιχώρων
1848	986.731	—	31.535	—	3.20
1853	1.035.527	30.590	36.594	2.95	3.53
1856	1.062.627	30.969	39.493	2.91	3.72
1861	1.096.810	41.298	49.823	3.77	4.54
1870	1.457.894	44.510	59.154	3.05	4.06
1879	1.679.470	65.499	90.295	3.90	5.38
1889	2.187.208	110.262	148.921	5.04	6.81
1896	2.433.806	123.001	179.755	5.05	7.39
1907	2.631.952	167.479	250.010	6.36	9.50
1920	5.531.474	292.991	453.542	5.30	8.19
1928	6.204.684	452.919	801.622	7.30	12.93

Digitized by Google

Πληθυσμὸς τῶν πόλεων τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰς ἀπογραφὰς 1853 ἕως 1928.

Πόλεις	1853	1856	1861	1870	1879	1881	1889	1896	1907	1913	1920	1928	Ἀναλογία αὐξήσεως 1920—1928 %	Αὔξησις ἀπὸ τῆς πρώτης ἀπογραφῆς μέχρι 1928: Ἀπόλυτος αὔξησις	Αὔξησις ἀπὸ τῆς πρώτης ἀπογραφῆς μέχρι 1928: Ἀναλογία αὐξήσεως %
I. Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια															
Νομὸς Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας															
Μεσολόγγιον	5.067	4.890	6.059	5.714	6.324	—	9.476	8.394	7.718	—	8.356	9.270	+ 11	+ 4.203	+ 83
Ἀγρίνιον	4.081	266	3.886	4.273	5.218	—	7.430	6.733	7.039	—	11.267	14.562	+ 29	+ 10.481	+ 257
Νομὸς Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας															
Ἀθῆναι	30.590	30.969	41.298	44.510	65.499	—	110.262	123.001	167.479	—	292.991	452.919	+ 55	+ 422.329	+ 1.381
Καλλιθέα	—	—	—	—	—	—	—	139	1.270	—	4.185	26.603	+ 536	+ 26.464	+ 19.039
Λεβάδεια	—	—	4.283	5.130	4.524	—	4.990	6.271	7.089	—	7.634	12.585	+ 65	+ 8.302	+ 194
Μέγαρα	—	—	3.521	4.093	5.348	—	6.249	6.442	7.926	—	9.531	10.441	+ 10	+ 6.960	+ 197
Πειραιεὺς	5.434	6.057	6.452	10.963	21.618	—	34.327	50.200	73.579	—	133.482	251.328	+ 88	+ 245.894	+ 4.525
Νομὸς Εὐβοίας															
Χαλκὶς	5.317	4.086	4.585	6.447	6.877	—	9.919	8.661	10.958	—	13.466	17.297	+ 28	+ 11.980	+ 225
Νομὸς Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος															
Λαμία	3.001	3.376	4.685	4.873	5.506	—	6.888	7.414	9.685	—	11.380	14.205	+ 25	+ 11.204	+ 373
II. Θεσσαλία															
Νομὸς Λαρίσης															
Λάρισα	—	—	—	—	—	13.169	13.610	15.373	18.001	—	21.084	23.899	+ 13	+ 10.730	+ 81
Βόλος	—	—	—	—	—	4.987	11.029	16.788	23.563	—	30.046	41.706	+ 39	+ 36.715	+ 736
Νομὸς Τρικκάλων															
Τρίκκαλα	—	—	—	—	—	5.563	14.820	21.149	17.809	—	20.194	18.682	— 7	+ 13.119	+ 236
Καρδίτσα	—	—	—	—	—	4.504	6.798	9.446	9.664	—	12.618	13.883	+ 10	+ 9.379	+ 208
III. Ἰόνιοι νῆσοι															
Νομὸς Ζακύνθου															
Ζάκυνθος	—	—	—	17.516	16.250	—	16.644	14.906	13.580	—	11.109	11.609	+ 5	— 5.907	— 34
Νομὸς Κερκύρας															
Κέρκυρα	—	—	—	15.452	24.420	—	27.633	28.371	28.524	—	27.175	32.221	+ 19	+ 16.769	+ 109
Νομὸς Κεφαλληνίας															
Ἀργοστόλιον	—	—	—	8.106	7.871	—	9.085	9.241	9.301	—	7.418	8.293	+ 12	+ 187	+ 2
IV. Κυκλάδες νῆσοι															
Νομὸς Κυκλάδων															
Ἑρμούπολις	19.981	16.830	18.511	20.996	21.540	—	22.104	18.760	18.132	—	18.663	21.156	+ 13	+ 1.175	+ 6
V. Πελοπόννησος															
Νομὸς Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας															
Ναύπλιον	3.435	4.260	6.024	3.958	4.598	—	5.459	5.955	5.401	—	4.300	7.166	+ 67	+ 3.728	+ 109
Ἄργος	—	—	10.643	10.620	9.861	—	9.814	9.980	8.828	—	9.038	10.504	+ 16	— 139	— 1
Νομὸς Ἀρκαδίας															
Τρίπολις	6.600	7.271	7.292	7.020	10.057	—	10.698	10.465	10.789	—	11.062	14.397	+ 30	+ 7.797	+ 118
Νομὸς Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος															
Πάτραι	15.854	15.131	18.342	16.641	25.494	—	33.529	37.985	37.724	—	52.174	61.278	+ 17	+ 45.424	+ 287
Αἴγιον	—	—	—	—	5.311	—	7.001	7.853	7.880	—	7.594	11.011	+ 45	+ 5.700	+ 107
Ἀμαλιὰς	—	—	—	—	—	—	4.285	6.189	8.498	—	9.847	12.365	+ 26	+ 8.080	+ 189
Πύργος	3.502	3.875	4.520	6.140	8.788	—	12.647	12.708	13.690	—	13.346	19.336	+ 46	+ 15.834	+ 452
Νομὸς Λακωνίας															
Σπάρτη	1.129	1.634	2.024	2.699	3.595	—	3.982	4.175	4.456	—	4.219	5.799	+ 37	+ 4.670	+ 414
Νομὸς Μεσσηνίας															
Καλάμαι	3.492	4.526	6.292	6.327	8.109	—	11.132	15.200	15.939	—	20.905	28.955	+ 39	+ 25.463	+ 729
VI. Μακεδονία															
Νομὸς Δράμας															
Δράμα	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12.903	15.263	29.339	+ 92	+ 16.436	+ 127
Νομὸς Θεσσαλονίκης															
Θεσσαλονίκη	—	—	—	—	—	—	—	—	—	157.889	170.321	236.524	+ 39	+ 78.635	+ 50
Βέρροια	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13.812	13.349	14.589	+ 9	+ 777	+ 6
Κατερίνη	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7.393	6.540	10.138	+ 55	+ 2.745	+ 37
Νάουσα	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9.681	8.468	10.250	+ 21	+ 569	+ 6
Νομὸς Καβάλλας															
Καβάλλα	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23.378	22.939	49.980	+ 118	+ 26.602	+ 114
Νομὸς Κοζάνης															
Κοζάνη	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9.408	10.334	12.702	+ 23	+ 3.294	+ 35
Νομὸς Πέλλης															
Ἔδεσσα	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8.846	9.441	13.115	+ 39	+ 4.269	+ 48
Νομὸς Σερρῶν															
Σέρραι	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18.668	14.486	29.640	+ 105	+ 10.972	+ 59
Νομὸς Φλωρίνης															
Φλώρινα	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.155	12.513	10.585	— 15	+ 430	+ 4
Καστορία	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7.800	6.280	10.308	+ 64	+ 2.508	+ 32
Νομὸς Χαλκιδικῆς															
Πολύγυρος	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2.510	2.695	2.477	— 8	— 33	— 1
VII. Ἤπειρος															
Νομὸς Ἄρτης															
Ἄρτα	—	—	—	—	—	4.990	7.048	7.852	6.860	—	7.224	7.468	+ 3	+ 2.478	+ 50
Νομὸς Ἰωαννίνων															
Ἰωάννινα	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16.804	20.765	20.485	— 1	+ 3.681	+ 22
Νομὸς Πρεβέζης															
Πρέβεζα	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6.202	7.649	8.659	+ 13	+ 2.457	+ 40
VIII. Νῆσοι Αἰγαίου															
Νομὸς Λέσβου															
Μυτιλήνη	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18.314	27.870	+ 52	+ 9.556	+ 52
Νομὸς Σάμου															
Λιμὴν Βαθέος	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6.627	6.143	8.636	+ 41	+ 2.009	+ 30
Νομὸς Χίου															
Χίος	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14.006	22.122	+ 58	+ 8.116	+ 58
IX. Κρήτη															
Νομὸς Ἡρακλείου															
Ἡράκλειον	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25.185	24.818	33.404	+ 34	+ 8.219	+ 33
Νομὸς Λασηθίου															
Ἅγιος Νικόλαος	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1.482	1.168	1.543	+ 32	+ 61	+ 4
Νομὸς Ρεθύμνης															
Ρέθυμνον	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9.086	7.297	8.632	+ 18	— 454	— 5
Νομὸς Χανίων															
Χανιὰ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24.399	21.976	26.604	+ 7	+ 2.205	+ 9
X. Δυτικὴ Θρᾴκη															
Νομὸς Ἕβρου															
Ἀλεξανδρούπολις	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6.963	12.009	+ 72	+ 5.046	+ 72
Νομὸς Ροδόπης															
Κομοτινὴ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21.294	30.136	+ 42	+ 8.812	+ 42
Ξάνθη	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16.584	33.712	+ 103	+ 17.128	+ 103

Digitized by Google

τους. Ὡς περίχωρα τῶν Ἀθηνῶν ἐθεωρήθησαν τὸ ἐπίνειον αὐτῶν, ἤτοι ὁ Πειραιεύς, καὶ πάντες οἱ συνοικισμοὶ οἱ περιλαμβανόμενοι ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς τέως δημοτικῆς περιφερείας τῶν δήμων Ἀθηναίων καὶ Πειραιῶς, δηλαδὴ τῆς δημοτικῆς περιφερείας των οἵα αὕτη ὑφίστατο μέχρι καὶ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1920. Τοῦτο δέ, διότι μεταξὺ 1920 καὶ 1928 ἀπεσπάσθησαν ἐκ τῶν δήμων Ἀθηναίων καὶ Πειραιῶς, ἀποτελέσαντες δέκα τέσσαρας νέας κοινότητας, τὰς ἑξῆς: Ἁγίου Δημητρίου (Μπραχάμι), Ἁγίου Ἰωάννου Ρέντη, Ἁγίων Ἀναργύρων, Ἀμαρουσίου, Γλυφάδας, Ἡρακλείου, Καλαμακίου, Καλλιθέας, Κηφισίας, Μοσχάτου, Νέου Φαλήρου, Νέων Λιοσίων, Παλαιοῦ Φαλήρου, καὶ Χαλανδρίου.

Τοὺς συνοικισμοὺς τούτους περιελάβομεν καὶ διὰ τὸ 1928 εἰς τὰ περίχωρα τῶν Ἀθηνῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ἀνήκουσι κατὰ τὴν κοινὴν ἀντίληψιν, μολονότι δὲν ἀπετέλουν πλέον μέρος τῶν δήμων Ἀθηναίων καὶ Πειραιῶς.

Καθὼς βλέπομεν, ὁ πληθυσμὸς τῶν Ἀθηνῶν αὐξανόμενος συνεχῶς, ἐνῷ κατὰ τὸ 1853 δὲν ὑπερέβαινε τὰ 3 ἑκατοστὰ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ κράτους, ἔφθασε κατὰ τὸ 1928 νὰ ὑπερβαίνῃ τὰ 7 ἑκατοστά. Ὁ πληθυσμὸς τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τῶν περιχώρων, ἐνῷ κατὰ τὸ 1848 μόλις ὑπερέβαινε τὸ 3 %, ἤδη ἔφθασε σχεδὸν τὰ 13 %. Βεβαίως ἡ τελευταία μεγάλη αὔξησις τῶν ἀναλογιῶν τούτων μεταξὺ 1920 καὶ 1928 ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν εἰσροὴν τῶν προσφύγων. Ἀλλὰ καὶ ἄνευ τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ, τοῦ ἐλθόντος μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν, ἡ ἀναλογία τοῦ ὑπολοίπου πληθυσμοῦ τῶν Ἀθηνῶν πρὸς τὸν ὑπόλοιπον τοῦ κράτους εἶναι κατὰ τὸ 1928 6,55 %, ἡ δὲ αὐτὴ ἀναλογία τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τῶν περιχώρων 10,84 %, ἤτοι ἀμφότεραι αἱ ἀναλογίαι αὗται εἶναι σημαντικῶς ἀνώτεραι τῶν τοῦ 1920. Ὡς πρὸς τὸν προσφυγικὸν πληθυσμὸν χωριστά, τὸ σύνολον τῶν μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν προσφύγων, οἵτινες ἀπεγράφησαν ἐν Ἑλλάδι τῷ 1928, ἀνέρχεται εἰς 1.069.957. Ἐξ αὐτῶν ἀπεγράφησαν ἐν Ἀθήναις 116.379 καὶ μετὰ τῶν περιχώρων 245.062, ἤτοι βλέπομεν ὅτι τὰ 10,88 % τῶν προσφύγων ἐγκατεστάθησαν ἐντὸς τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὅτι τὰ 22 90 % τοῦ ὅλου μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ συνεκεντρώθησαν εἰς τὴν πρωτεύουσαν μετὰ τῶν περιχώρων.

Συγκρίνοντες, τώρα, τὴν αὔξησιν τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Ἀθηνῶν πρὸς τὴν τῶν πρωτευουσῶν τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς: Ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος (δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ 1900 περίπου) μέχρι τοῦ 1928 περίπου αἱ Ἀθῆναι παρουσιάζουν τὴν μεγίστην αὔξησιν πληθυσμοῦ μεταξὺ πασῶν τῶν συγκρινομένων πρωτευουσῶν, ἀνερχομένην εἰς 268 %. Μετὰ τὰς Ἀθήνας ἀκολουθοῦν κατὰ σειράν: τὸ Βελιγράδιον τῆς Νοτιοσλαυΐας (αὔξησις 257 %), ἡ Πράγα τῆς Τσεχοσλοβακίας (242 %), ἡ Σόφια τῆς Βουλγαρίας (213 %), τὸ Βουκουρέστιον τῆς Ρουμανίας (185 %), τὸ Ἑλσιγκφορς τῆς Φινλανδίας (134 %), τὸ Βερολῖνον τῆς Γερμανίας (128 %), ἡ Μόσχα τῆς Ρωσίας (105 %), τὸ Ταλλὶν τῆς Ἐσθονίας (105 %), ἡ Ρώμη τῆς Ἰταλίας (89 %), ἡ Βέρνη τῆς Ἑλβετίας (73 %), ἡ Βαρσοβία τῆς Πολωνίας (65 %), ἡ Στοκχόλμη τῆς Σουηδίας (57 %), ἡ Μαδρίτη τῆς Ἱσπανίας (51 %), ἡ Λισσαβὼν τῆς Πορτογαλίας (49 %), ἡ Κοπεγχάγη τῆς Δανίας (46 %), τὸ Δουβλῖνον τῆς Ἰρλανδίας (45 %), τὸ Ἄμστερνταμ τῆς Ὁλλανδίας (45 %), ἡ Βουδαπέστη τῆς Οὐγγαρίας (27 %), ἡ Ρίγα τῆς Λεττονίας (20 %), αἱ Βρυξέλλαι τοῦ Βελγίου (16 %), ἡ Βιέννη τῆς Αὐστρίας (11 %), τὸ Ὄσλο τῆς Νορβηγίας (10 %), οἱ Παρίσιοι τῆς Γαλλίας (6 %) καὶ τὸ Λονδῖνον τῆς Μεγάλης Βρεττανίας (ἐλάττωσις κατὰ 3 %).

Ἐξ ἄλλου, ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πρωτευούσης πρὸς τὸν πληθυσμὸν τοῦ κράτους περὶ τὸ 1928 μεταξὺ τῶν 28 κυριάρχων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, τῶν ἐχόντων ἄνω τοῦ ἡμίσεος ἑκατομμυρίου κατοίκων, ἡ Ἑλλὰς ἔρχεται 12η, μὲ ἀναλογίαν τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Ἀθηνῶν 7.30 ἐπὶ ἑκατὸν κατοίκων τοῦ κράτους. Ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν ταύτην προηγοῦνται τῆς Ἑλλάδος τὰ ἑξῆς κατὰ σειρὰν κράτη: Αὐστρία (Βιέννη 28 % ἐπὶ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ κράτους), Λεττονία (Ρίγα 18 %), Δανία (Κοπεγχάγη 17 %), Ἰρλανδία (Δουβλῖνον 14 %), Ἐσθονία (Ταλλὶν 12 %), Οὐγγαρία (Βουδαπέστη 11 %), Μεγάλη Βρεττανία (Λονδῖνον 10 %), Ὁλλανδία (Ἄμστερνταμ 10 %), Νορβηγία (Ὄσλο 9 %), Πορτογαλία (Λισσαβὼν 8 %), Σουηδία (Στοκχόλμη 8 %). Μικροτέραν ἀναλογία τῆς Ἑλλάδος παρουσιάζουν τὰ ἑξῆς: Γαλλία (Παρίσιοι 7 %), Γερμανία (Βερολῖνον 7 %), Φινλανδία (Ἑλσιγκφορς 6 %), Τσεχοσλοβακία (Πράγα 5%), Λιθουανία (Κόβνο 5 %), Ρουμανία (Βουκουρέστιον 4 %), Βουλγαρία (Σόφια 4 %), Ἱσπανία (Μαδρίτη 4 %), Πολωνία (Βαρσοβία 3 %), Ἑλβετία (Βέρνη 3 %), Βέλγιον (Βρυξέλλαι 3 %), Ἰταλία (Ρώμη 2 %), Νοτιοσλαυΐα (Βελιγράδιον 2 %), Ἀλβανία (Τίρανα 1 %), Ρωσία (Μόσχα 1 %) καὶ Τουρκία (Ἄγκυρα 0,5 %).

4) *Πραγματικὸς καὶ νόμιμος πληθυσμός.* Ὅλοι οἱ ἀριθμοί, τοὺς ὁποίους δίδομεν εἰς τὰς προηγουμένας παραγράφους, καθὼς καὶ εἰς τὰς ἑπομένας, ἀφορῶσι τὸν πραγματικὸν πληθυσμόν. Ὡς *πραγματικὸς* πληθυσμὸς μιᾶς περιφερείας νοεῖται τὸ σύνολον τῶν κατοίκων αὐτῆς, μονίμων καὶ προσωρινῶν, δηλαδὴ πάντων τῶν ἀτόμων, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς τὴν περιφέρειαν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἀπογραφῆς, εἴτε ὡς μονίμως κατοικοῦντα ἐν αὐτῇ, εἴτε καὶ ὡς προσωρινῶς διαμένοντα. Ὡς *νόμιμος* πληθυσμὸς νοεῖται τὸ σύνολον τῶν δημοτῶν ἑκάστης περιφερείας, δηλαδὴ τῶν ἀτόμων, τὰ ὁποῖα εἶναι νομίμως ἐγγεγραμμένα ὡς μέλη τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων τῆς περιφερείας, ἀσχέτως τοῦ ποῦ εὑρέθησαν κατὰ τὴν ἀπογραφήν. Ὁ νόμιμος πληθυσμὸς χρησιμεύει κυρίως διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν ἑκάστης περιφερείας. Κατὰ τὴν ἀπογραφὴν ὅμως τοῦ 1928, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς προηγουμένας ἀπογραφάς, ὁ ἐξακριβωθεὶς νόμιμος πληθυσμὸς δὲν περιέλαβε τοὺς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ Ἕλληνας ὑπηκόους, διότι τὴν φορὰν ταύτην δὲν ἐγένετο πλέον ταυτόχρονος ἀπογραφὴ τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ καθόσον ἡ προηγουμένη πεῖρα εἶχεν ἀποδείξει ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο, ἐκτελούμενον διὰ τῶν ἑλληνικῶν προξενικῶν ἀρχῶν, πολλαὶ τῶν ὁποίων εἶχον δικαιοδοσίαν ἐπὶ ὑπερμεγέθων ἐκτάσεων, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτύχῃ. Ὡρίσθη δὲ διὰ τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ ἀπὸ 14 Φεβρουαρίου 1928 ἐκτελεστικοῦ τῆς ἀπογραφῆς διατάγματος ὅτι ὁ νόμιμος πληθυσμὸς περιλαμβάνει μόνον τοὺς ἐν τῷ κράτει παρόντας δημότας. Τὸν πραγματικὸν καὶ τὸν νόμιμον πληθυσμὸν ἑκάστου νομοῦ καὶ συνολικῶς ἑκάστου διαμερίσματος, ὡς καὶ τὴν ἀναλογίαν τῶν δημοτῶν ἐπὶ 100 κατοίκων, κατὰ τὴν ἀπογραφὴν 1928 περιέχει ὁ παρακείμενος πίναξ.

Πραγματικὸς καὶ νόμιμος πληθυσμὸς τῶν νομῶν κατὰ τὴν ἀπογραφὴν 1928.

Διαμερίσματα καὶ νομοί.	*Πραγματικὸς πληθυσμός*	*Νόμιμος πληθυσμός*	*Δημόται ἐπὶ 100 κατοίκων*
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	1.592.842	1.451.374	91.12
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	220.055	224.785	102.15
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας . .	1 024.667	862.973	81.22
Εὐβοίας.	154.449	162.620	105.29
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος. .	193.671	200.996	103.78
Θεσσαλία.	493.213	491.497	99.65
Λαρίσης.	278.465	270.289	97.06
Τρικκάλων	214.748	221.208	103.01
Ἰόνιοι νῆσοι.	213.157	223.341	104.78
Ζακύνθου.	40.492	43.052	106.32
Κερκύρας	106 251	106.178	99 93
Κεφαλληνίας	66.414	74 111	111 59
Κυκλάδες νῆσοι	129.702	157.829	121.69
Κυκλάδων.	129.702	157.829	121.69
Πελοπόννησος	1.053.327	1.096.057	104.06
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	174.320	186.074	106.74
Ἀρκαδίας.	166.141	180.844	108.85
Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος . . .	320.623	319.982	99.80
Λακωνίας	144.336	152.856	105.90
Μεσσηνίας.	247.907	256.301	103.39
Μακεδονία.	1.412.477	1.375.087	97.35
Δράμας	111.572	106.327	95.30
Θεσσαλονίκης	539.986	515.454	95.46
Καβάλλας	119.140	113.245	95.05
Κοζάνης.	166.523	173.816	104.40
Πέλλης	97.167	94.510	97.30
Σερρῶν	182.710	174.131	95.30
Φλωρίνης	125.722	127.665	101.55
Χαλκιδικῆς	64.799	66.126	102.05
Ἅγιον Ὄρος.	4.858	3.753	77.25
Ἤπειρος	312.634	327.500	104.76
Ἄρτης	52.596	54.126	102.91
Ἰωαννίνων	180.418	196.385	108.85
Πρεβέζης	79.620	76.989	96.70
Νῆσοι Αἰγαίου.	307.734	320.607	104.18
Λέσβος	161.557	166.026	102.77
Σάμου.	70.497	74.067	105.06
Χίου	75.680	80.514	106.39
Κρήτη.	386.427	392.211	101.50
Ἡρακλείου	138.567	136.948	98.83
Λασηθίου.	68.167	70.813	103 88
Ρεθύμνης.	68.180	71.220	104.46
Χανίων	111.513	113.230	101.54
Δυτικὴ Θρᾴκη	303.171	295.843	97.58
Ἕβρου	122.730	121.644	99.12
Ροδόπης.	180.441	174.199	96.54
Σύνολον Ἑλλάδος. . .	6.204.684	6.131.346	98.82

Ἐξ αὐτοῦ παρατηροῦμεν ὅτι αἱ μεγαλύτεραι ἀναλογίαι δημοτῶν ἐπὶ 100 κατοίκων ἀνήκουν εἰς τοὺς νομοὺς Κυκλάδων (122 %), Κεφαλληνίας (112 %), Ἰωαννίνων καὶ Ἀρκαδίας (ἀνὰ 109 %) καὶ αἱ μικρότεραι εἰς τοὺς νομοὺς Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας (84 %), Καβάλλας, Δράμας, Σερρῶν καὶ Θεσσαλονίκης (ἀνὰ 95 %), χωρὶς νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ Ἅγιον Ὄρος.

5) *Ὁ προσφυγικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος.* Ὁ σημερινὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος ἀποτελεῖται κατὰ τὸ ἓν πέμπτον αὐτοῦ ἀπὸ τοὺς πρόσφυγας, οἵτινες συνέρρευσαν εἰς αὐτὴν συνεπείᾳ τῶν πολέμων καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν. Ἐξ αὐτῶν, ἀνερχομένων ἐν ὅλῳ, κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928, εἰς 1.221.849, οἱ 1.069.957 ἦλθον μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν τοῦ Αὐγούστου 1922 καὶ οἱ λοιποὶ 151.892 εἶχον ἔλθει πρὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς. Ἤτοι ἐπὶ χιλίων κατοίκων τῆς Ἑλλάδος ἔχομεν 197 πρόσφυγας, ἐξ ὧν 172 ἐλθόντας μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν καὶ 25 ἐλθόντας πρὸ αὐτῆς. Σημειωτέον ὅτι τὰ ἐκ πατρὸς πρόσφυγος γεννηθέντα ἐν Ἑλλάδι τέκνα ἐθεωρήθησαν καὶ αὐτὰ ὡς πρόσφυγες κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928, ἀφομοιωθέντα κατὰ τοῦτο πρὸς τὸν πατέρα των. Τοὺς ἐν Ἑλλάδι πρόσφυγας κατὰ χώρας προελεύσεως, μὲ διάκρισιν τῶν ἐλθόντων μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν καὶ τῶν πρὸ αὐτῆς, δεικνύει ὁ κατωτέρω πίναξ.

Ὡς βλέπομεν, ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς προσφύγων, ἤτοι ἐν ὅλῳ 626.954, ἦλθον ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας. Μετ' αὐτοὺς οἱ ἐλθόντες ἐκ Θρᾴκης ἀνέρχονται εἰς 256.635, οἱ ἐλθόντες ἐκ Πόντου (ἤτοι ἐκ τῶν τουρκικῶν παραλίων τοῦ Εὐξείνου Πόντου τῶν γειτνιαζόντων πρὸς τὸν Καύκασον) εἰς 182 169 κ.ο.κ. Ἐπὶ 100 προσφύγων ἐν ὅλῳ οἱ 51 ἦλθον ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας, οἱ 21 ἐκ Θρᾴκης, οἱ 15 ἐκ Πόντου κ.ο.κ. Ἐπὶ 100 προσφύγων ἐλθόντων μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν οἱ 55 προέρχονται ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας, οἱ 21 ἐκ Θρᾴκης, οἱ

Πρόσφυγες ἐν Ἑλλάδι κατὰ χώρας προελεύσεως.

Χῶραι προελεύσεως	*Πρόσφυγες*			*Ἀναλογία ἐπὶ χιλίων προσφύγων*		
	Ἐν ὅλῳ	*Πρὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς*	*Μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν*	*Ἐν ὅλῳ*	*Πρὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς*	*Μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν*
Μικρὰ Ἀσία.......	626.954	37.728	589.226	513.12	248.39	550.70
Θρᾴκη............	256.635	27.057	229.578	210.04	178.13	214.57
Πόντος...........	182.169	17.528	164.641	149 00	115 40	153 87
Βουλγαρία	49.027	20.977	28.050	40.12	138.10	26.22
Καύκασος	47.091	32.421	14.670	38.54	213.45	13.71
Κων/πολις.	38.458	4.109	34.349	31.48	27.05	32.10
Ρωσία	11.435	5.214	6.221	9.36	34.33	5.81
Σερβία	6.057	4.611	1.446	4.96	30.36	1.35
Ἀλβανία	2.498	1.600	898	2.04	10.53	0.84
Δωδεκάνησος......	738	355	383	0.60	2.34	0.36
Ρουμανία	722	266	456	0.59	1.75	0.43
Κύπρος	57	25	32	0.05	0.16	0.03
Αἴγυπτος.........	8	1	7	0.01	0.01	0.01
Σύνολον...	1.221.849	151.892	1.069.957	1000.00	1000.00	1000.00

Πρόσφυγες ἐν Ἑλλάδι κατὰ διαμερίσματα.

Διαμερίσματα	*Πραγματικὸς πληθυσμὸς*	*Πρόσφυγες*			*Ἀναλογία ἐπὶ 1000 κατοίκων*		
		Ἐν ὅλῳ	*Πρὸ τῆς μικρασιατ. καταστροφῆς*	*Μετὰ τὴν μικρασιατ. καταστροφὴν*	*Πρόσφυγες ἐν ὅλῳ*	*Πρόσφυγες πρὸ τῆς μικρασιατ. καταστροφῆς*	*Πρόσφυγες μετὰ τὴν μικρασιατ. καταστροφὴν*
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια....	1.592.842	306.193	22.483	283.710	192.23	14.12	178.11
Θεσσαλία	493.213	34.659	8.238	26.421	70.27	16.70	53.57
Ἰόνιοι νῆσοι..............	213.157	3.301	270	3.031	15.49	1.27	14.22
Κυκλάδες νῆσοι........	129.702	4.782	284	4.498	36.87	2.19	34.68
Πελοπόννησος.............	1.053.327	28.362	3.043	25.319	26.93	2.89	24.04
Μακεδονία	1.412.477	638.253	99.658	538.595	451.87	70.56	381.31
Ἤπειρος..................	312.634	8.179	596	7.583	26.16	1.91	24.25
Νῆσοι Αἰγαίου.............	307.734	56.613	4.748	51.865	183.97	15.43	168.54
Κρήτη	386.427	33.900	1.229	32.671	87.73	3.18	84.55
Δυτικὴ Θρᾴκη	303.171	107.607	11.343	96.264	354.94	37.42	317.52
Σύνολον Ἑλλάδος ...	6.204.684	1.221.849	151.892	1.069.957	196.92	24.48	172.44

Digitized by Google

15 ἐκ Πόντου κ.ο.κ. Καὶ ἐπὶ 100 προσφύγων ἐλθόντων πρὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς ἔχομεν κατὰ σειράν: 25 ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας, 21 ἐκ Καυκάσου, 18 ἐκ Θράκης κ.ο.κ.

Τοὺς ἐν Ἑλλάδι ἀπογραφέντας πρόσφυγας κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα δεικνύει ὁ ἐν τέλει τῆς προηγουμένης σελίδος πίναξ.

Ἐξ αὐτοῦ ἀποδεικνύεται ὅτι πλέον τοῦ ἡμίσεος τῶν προσφύγων, ἤτοι 638.253, ἐγκατεστάθησαν ἐν Μακεδονίᾳ, μετ' αὐτὴν δὲ τοὺς μεγαλυτέρους ἀριθμοὺς προσφύγων ἔχομεν εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Εὔβοιαν (306.193) καὶ εἰς τὴν Δυτικὴν Θράκην (107.607) καὶ τὸν μικρότερον ἀριθμὸν εἰς τὰς Ἰονίους νήσους (3.301). Ἐπὶ 1000 κατοίκων τὰς μεγαλυτέρας κατὰ σειρὰν ἀναλογίας προσφύγων ἔχομεν εἰς τὴν Μακεδονίαν (452 ‰), τὴν Δυτικὴν Θράκην (355 ‰) καὶ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Εὔβοιαν (192 ‰), καὶ τὴν μικροτέραν ἐπίσης εἰς τὰς Ἰονίους νήσους (15 ‰).

6) *Ὁ πληθυσμὸς κατὰ φῦλον.* Τὸν πληθυσμὸν τῆς Ἑλλάδος κατὰ φῦλον, καθ' ἁπάσας τὰς ἀπὸ τοῦ 1861 καὶ ἐφεξῆς ἀπογραφάς, ὡς καὶ τὰς σχετικὰς ἀναλογίας ἀρρένων ἀφ' ἑνὸς καὶ θηλέων ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ 100 κατοίκων καὶ τῶν ἀρρένων ἐπὶ 100 θηλέων δεικνύει ὁ κατωτέρω πίναξ:

Πραγματικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος κατὰ φῦλον (1861—1928).

Ἔτη	Πληθυσμός: Ἀμφοτέρων τῶν φύλων	Πληθυσμός: Ἄρρενες	Πληθυσμός: Θήλεις	Ἐπὶ 100 κατοίκων: Ἄρρενες	Ἐπὶ 100 κατοίκων: Θήλεις	Ἐπὶ 100 κατοίκων: Ἄρρενες ἐπὶ 100 θηλέων
1861	1.096.810	567.334	529.476	51.73	48.27	107.15
1870	1.457.894	754 176	703.718	51.73	48.27	107.17
1879	1.679.470	880.952	798.518	52.45	47.55	110.32
1889	2.187.208	1.133.625	1.053.583	51.83	48.17	107.60
1896	2.433.806	1.266.816	1.166.990	52.05	47.95	108.55
1907	2.631.952	1.324.942	1.307.010	50.34	49.66	101.37
1920 (1)	5.016.889	2.495.316	2.521.573	49.74	50.26	98.96
1928	6.204.684	3.076.235	3.128.449	49.58	50.42	98.33

(1) Ἐντὸς τῶν ὁριστικῶν μεταπολεμικῶν ὁρίων.

Ἐξ αὐτοῦ βλέπομεν ὅτι ἀπὸ τοῦ 1861 μέχρι καὶ τοῦ 1907 ὑπερέχουν οἱ ἄρρενες, τῆς μεγίστης ὑπεροχῆς αὐτῶν παρατηρουμένης κατὰ τὸ 1879 (110 ἄρρενες ἐπὶ 100 θηλέων). Κατὰ τὰς ἀπογραφὰς ὅμως τοῦ 1920 καὶ 1928 ὑπερέχουν αἱ θήλεις (99 ἄρρενες ἐπὶ 100 θηλέων κατὰ τὸ 1920 καὶ 98 κατὰ τὸ 1928). Μεταξὺ τῶν 28 κυρίων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν οἱ ἄρρενες πλεονάζουν μόνον εἰς τέσσαρα κράτη, ἤτοι κατὰ σειράν: εἰς τὴν Ἀλβανίαν (112 ἄρρενες ἐπὶ 100 θηλέων), τὴν Ἰρλανδίαν (103), τὴν Ρουμανίαν (103) καὶ τὴν Βουλγαρίαν (ὀλίγον πλέον τῶν 100). Εἰς τὰ ἄλλα κράτη παρατηροῦνται αἱ ἑξῆς σχετικαὶ ἀναλογίαι: εἰς τὴν Ὀλλανδίαν 99 ἄρρενες ἐπὶ 100 θηλέων, εἰς τὸ Βέλγιον καὶ τὴν Νοτιοσλαυΐαν 98 %, εἰς τὴν Φινλανδίαν καὶ Σουηδίαν 97 %, εἰς τὴν Δανίαν, τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Οὐγγαρίαν 96 %, εἰς τὴν Νορβηγίαν 95 %, εἰς τὴν Ἱσπανίαν, τὴν Ρωσίαν, τὴν Γερμανίαν καὶ τὴν Πολωνίαν 94 %, εἰς τὴν Ἑλβετίαν, τὴν Τσεχοσλοβακίαν, τὴν Αὐστρίαν καὶ τὴν Τουρκίαν 93 %, εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν Μεγάλην Βρεττανίαν 92 %, εἰς τὴν Λιθουανίαν 91 %, τὴν Ἐσθονίαν 89 % καὶ τέλος τὴν Λεττονίαν καὶ Πορτογαλίαν 87 %. Ὥστε δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ ὑπεροχὴ τῶν θηλέων εἶναι γενικὸν φαινόμενον εἰς τὴν Εὐρώπην.

7) *Ὁ πληθυσμὸς καθ' ἡλικίαν καὶ οἰκογενειακὴν κατάστασιν.* Τὴν κατανομὴν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ μεγάλας ὁμάδας ἡλικιῶν, κατὰ τὰς ἀπογραφὰς τοῦ 1870, 1879, 1907, 1920 καὶ 1928, ὡς καὶ χωριστὰ τῶν προσφύγων κατὰ τὸ 1928, δεικνύει ὁ κατωτέρω πίναξ.

*Κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ καθ' ὁμάδας ἡλικιῶν * (1870—1928).*

Ἔτη ἀπογραφῶν	0—16 ἐτῶν	15—39 ἐτῶν	40—59 ἐτῶν	60 ἐτῶν καὶ ἄνω	Σύνολον	Ἐπὶ 100 κατοίκων: 0—14 ἐτῶν	15—39 ἐτῶν	40—59 ἐτῶν	60 καὶ ἄνω
Ἄρρενες									
1870	283.851	315.995	111.932	42.398	754.176	37.64	41.90	14.84	5.62
1879	340.550	327.407	142.235	44.610	854.802	39.84	38.30	16.64	5.22
1907	521.125	500.563	218.492	83.977	1.324.157	39.36	37.80	16.50	6.34
1920 (1)	896.186	902.076	482.497	212.888	2.493.647	35.91	36.17	19.33	8.54
1928 ἐν ὅλῳ	1.024.002	1.214.580	559.649	267.484	3.065.715	33.40	39.62	18.26	8.72
1928 πρόσφυγες (2)	148.195	217.667	103.500	39.180	508.542	29.14	42.80	20.35	7.71
Θήλεις									
1870	264.662	297.367	103.291	38.398	703.718	37.61	42.26	14.68	5.45
1879	308.385	333.977	114.394	41.852	798.508	38.61	41.83	14.32	5.24
1907	486.333	542.194	199.104	78.593	1.306.224	37 23	41.51	15.24	6.02
1920 (1)	821.678	1.016.069	456 219	226.517	2.520.483	22.60	40 31	18.10	8.99
1928 ἐν ὅλῳ	965.699	1.302.978	564.202	286 051	3.118.930	30.96	41.78	18.09	9.17
1928 πρόσφυγες (2)	143 366	258.076	108 503	49.031	558.976	25.65	46.17	19.41	8.77
Σύνολον									
1870	548.513	613.362	215.223	80.796	1.457.894	37.63	42.07	14.76	5.54
1879	648.835	161.384	256.629	86.462	1.653.310	39.25	40.00	15 52	5.23
1907	1.007.458	1.042.757	417.596	162.570	2.630.310	38.30	39.64	15.88	6.18
1920 (1)	1.717.864	1 918.145	938.716	439.405	5.014.130	34.26	38.26	18.72	8.76
1928 ἐν ὅλῳ	1.989.701	2.517.558	1.123.851	553.535	6.184.645	32.17	40.71	18.17	8.95
1928 πρόσφυγες (2)	297.561	475.743	212 003	88.211	1.067.518	27.31	44.57	19.86	8.26

* Ἄνευ τῶν μὴ δηλωσάντων ἡλικίαν. (1) Ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης. (2) Μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν.

Ἐξ αὐτοῦ βλέπομεν ὅτι ἡ ἀναλογία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς παιδικῆς ἡλικίας (μέχρι καὶ 14 ἐτῶν) ἀπὸ 38 % κατὰ τὸ 1870 ηὐξήθη ὀλίγον κατὰ τὸ 1879 ἀνελθοῦσα εἰς 39 %, καὶ ἔκτοτε ἐλαττοῦται συνεχῶς, κατελθοῦσα εἰς 38 % διὰ τὸ 1907, 34 % διὰ τὸ 1920 καὶ 32 % διὰ τὸ 1928. Ἀντιθέτως ἡ ἀναλογία τοῦ πληθυσμοῦ γεροντικῆς ἡλικίας ἀπὸ 6 % κατὰ τὸ 1870 ἠλαττώθη ὀλίγον, εἰς 5 %, κατὰ τὸ 1879 καὶ ἔκτοτε αὐξάνει συνεχῶς, ἀνελθοῦσα εἰς 6 % κατὰ τὸ 1907 καὶ 9 % κατὰ τὸ 1920 καὶ τὸ 1928. Ἡ ἀναλογία τοῦ πληθυσμοῦ τῶν παραγωγικῶν ἡλικιῶν, ἤτοι ἀπὸ 15 μέχρι 59 ἐτῶν, ἀνέρχεται εἰς 59 % κατὰ τὸ 1928, ἐνῷ κατὰ τὰς προηγουμένας ἀπογραφὰς ἐκυμαίνετο μεταξὺ 55 % καὶ 57 %. Μεταξὺ τῶν προσφύγων ἡ μὲν ἀναλογία τῶν παιδίων, εἶναι σημαντικῶς κατωτέρα τῆς παρατηρουμένης μεταξὺ ὁλοκλήρου τοῦ πληθυσμοῦ (27 % ἔναντι 32 %), ἡ δὲ ἀναλογία τῶν γερόντων εἶναι ἐπίσης ὀλίγον κατωτέρα (8 % ἔναντι 9 %). Κατὰ συνέπειαν ἡ ἀναλογία τῶν παραγωγικῶν ἡλικιῶν εἶναι μεταξὺ τῶν προσφύγων ἀρκετὰ μεγαλυτέρα τῆς παρατηρουμένης μεταξὺ τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ (64 % ἔναντι 59 %).

Μεταξὺ τῶν 28 κυριωτέρων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν (ἐξαιρέσει τῆς Ἀλβανίας, διὰ τὴν ὁποίαν δὲν ἔχομεν σχετικὰ στοιχεῖα) αἱ μεγαλύτεραι ἀναλογίαι τῆς παιδικῆς ἡλικίας παρατηροῦνται εἰς τὴν Νοτιοσλαυΐαν (39 %), εἰς τὴν Ρωσίαν (37 %) καὶ τὴν Ρουμανίαν (37 %), καὶ αἱ μικρότεραι εἰς τὴν Γαλλίαν (22 %), τὴν Λεττονίαν (24 %) καὶ τὸ Βέλγιον (25 %). Ὡς πρὸς τὴν γεροντικὴν ἡλικίαν, τὰς μεγαλυτέρας ἀναλογίας γερόντων παρουσιάζουν ἡ Γαλλία (14 %), ἡ Σουηδία (12 %) καὶ ἡ Λεττονία (12 %), καὶ τὰς μικροτέρας ἡ Τουρκία (5 %), ἡ Ρωσία (7 %) καὶ ἡ Νοτιοσλαυΐα (7 %). Τέλος, ὡς πρὸς τὰς παραγωγικὰς ἡλικίας (15—59 ἐτῶν), αἱ μέγισται ἀναλογίαι παρατηροῦνται εἰς τὴν Αὐστρίαν, τὸ Βέλγιον καὶ τὴν Γερμανίαν (ἀνὰ 65 %) καὶ αἱ ἐλάχισται εἰς τὴν Νοτιοσλαυΐαν 54 %, τὴν Ρουμανίαν 56 %, καὶ τὴν Ρωσίαν 56 %.

Τὴν κατάταξιν τῶν ἀρρένων ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν θηλέων ἀφ' ἑτέρου, κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928, κατὰ πενταετεῖς ὁμάδας ἡλικίας καὶ κατ' οἰκογενειακὴν κατάστασιν παρέχει ὁ κατωτέρω πίναξ:

Οἰκογενειακὴ κατάστασις τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ πενταετεῖς ὁμάδας ἡλικιῶν (ἀπογραφὴ 1928).

Ὁμάδες ἡλικιῶν	Ἄγαμοι	Ἔγγαμοι	Χῆροι	Διαζευγμένοι	Σύνολον νυμφευθέντων	Γενικὸν σύνολον	Ἐπὶ 100 κατοίκ.: Ἄγαμοι	Ἐπὶ 100 κατοίκ.: Νυμφευθέντες	Ἐπὶ 100 νυμφευθέντων: Ἔγγαμοι	Ἐπὶ 100 νυμφευθέντων: Χῆροι	Ἐπὶ 100 νυμφευθέντων: Διαζευγμένοι
Ἄρρενες											
0— 4 ἐτῶν	390.434	—	—	—	—	390.437	100.00	—	—	—	—
5— 9 »	320.223	—	—	—	—	320.223	100.00	—	—	—	—
10—14 »	312.465	178	—	—	178	312.643	99.94	0.06	100.00	—	—
15—19 »	326.228	9.674	129	43	9.846	336.074	97.07	2.93	98.25	1.31	0.44
20—24 »	212.587	43.228	516	194	43.938	256.525	82.87	17.13	98.38	1.18	0.44
25—29 »	129.243	118.971	1.716	574	121.261	250.504	51.59	48.41	98.11	1.42	0.47
30—34 »	50.413	129.507	2.066	607	132.180	182.593	27.61	72.39	97.98	1.56	0.46
35—39 »	25.878	143.496	2.788	684	146.968	172.846	14.97	85.03	97.64	1.90	0.46
40—44 »	15.288	131.152	3.685	551	135.388	150.676	10.15	89.85	96.87	2.72	0.41
45—49 »	11.802	140.841	5.726	534	147.101	158.903	7.43	92.57	95.75	3.89	0.36
50—54 »	8.607	120.848	8.014	474	129.336	137.943	6.24	93.76	93.44	6.20	0.36
55—59 »	6.546	90.696	9.434	321	100.451	106.997	6.12	93.88	90.29	9.39	0.32
60—64 »	5.289	73.573	11.980	303	85.854	91.143	5.80	94.20	85.70	13.95	0.35
65—69 »	3.793	53.645	12.317	193	66.155	69.948	5.42	94.58	81.09	18.62	0.29
70—74 »	2.411	33.995	11.757	111	45.863	48.274	4.99	95.01	74.12	25.64	0.24
75—79 »	1.442	18.875	9.138	54	28.067	29.509	4.89	95.11	67.25	32.56	0.19
80—84 »	664	8.301	5.973	33	14.307	14.971	4.43	95.57	58.02	41.75	0.23
85—89 »	302	3.200	3.065	8	6.273	6.575	4.59	95.41	51.01	48.86	0.13
90—94 »	165	1.107	1.320	1	2.428	2.593	6.36	93.64	45.59	54.37	0.04
95—99 »	97	406	589	2	997	1.094	8.87	91.13	40.72	59.08	0.20
100 ἐτῶν καὶ ἄνω	56	166	308	1	475	531	10.55	89.45	34.95	64.84	0.21
Σύνολον	1.823.933	1.121.859	90.521	4.686	1.217.066	3.040.999	59.98	40.02	92.18	7.44	0.38
Θήλεις											
0— 4 ἐτῶν	373.919	—	—	—	—	373.929	100.00	—	—	—	—
5— 9 »	305.378	—	—	—	—	305.378	100.00	—	—	—	—
10—14 »	283.963	428	5	—	433	284.396	99.85	0.15	98.85	1.15	—
15—19 »	319.386	24.987	390	228	25.605	344.991	92.58	7.42	97.59	1.52	0.89
20—24 »	158.732	122.404	2.455	849	125.708	284.440	55 81	44.19	97.37	1.95	0.68
25—29 »	66.716	186.737	7.209	1.213	195.189	261.875	25.48	74.52	95.69	3.69	0.62
30—34 »	20.422	162.174	12.386	1.068	175.628	196.050	10.42	89.58	92.34	7.05	0.61
35—39 »	12.062	164.521	20.931	983	186.435	198.497	6.08	93.92	88.25	11.22	0.53
40—44 »	7.406	134.652	29 670	753	165.075	172.481	4.29	95.71	81.57	17.97	0.46
45—49 »	5.767	109.525	35.196	524	145.215	151.012	3.82	96.18	75.41	24.23	0.36
50—54 »	4.915	84.250	45.216	416	129.882	134.797	3.65	96.35	64.87	34.81	0.32
55—59 »	3.252	57.310	39.140	241	96.691	99.943	3.26	96.74	59.27	40.48	0.25
60—64 »	3.109	42.871	51.701	209	94.781	97.890	3.18	96.82	45 23	54.55	0.22
65—69 »	1.972	25.685	42.019	117	67.821	69.793	2.83	97.17	37.87	61.96	0.17
70—74 »	1.529	13.669	38.580	67	52.316	53.845	2.84	97.16	26.13	73.74	0.13
75—79 »	882	5.809	22.264	32	28.105	28.987	3.04	96.96	20.67	79.22	0.11
80—84 »	518	2.668	15.191	22	17.881	18.399	2.82	97.18	14.92	84.96	0.12
85—89 »	206	890	5.716	10	6.616	6.822	3.02	96.98	13.45	86.40	0.15
90—94 »	158	421	3.499	3	3.923	4.081	3.87	96.13	10.73	89.19	0.08
95—99 »	61	192	1.304	—	1.496	1.557	3.92	96.08	12.83	87.17	—
100 ἐτῶν καὶ ἄνω	35	109	1.062	2	1.173	1.208	2.90	97.10	9.29	90.54	0.17
Σύνολον	1.570.398	1.139.302	373.934	6.737	1.519.973	3.090.371	50.81	49.19	74.96	24.60	0.44

Ἐξ αὐτοῦ παρατηροῦμεν ὅτι μεταξὺ μὲν τῶν ἀρρένων ἡ ἀναλογία τῶν ἀγάμων, ἀνερχομένη εἰς 83 % ἐν ἡλικίᾳ 20—24 ἐτῶν, ἐλαττοῦται εἰς 52 % ἐν ἡλικίᾳ 25—29 ἐτῶν, 28 % ἐν ἡλικίᾳ 30—34 ἐτῶν, 15 % ἐν ἡλικίᾳ 35—39 ἐτῶν κ.ο.κ., ἐνῷ μεταξὺ τῶν θηλέων ἡ αὐτὴ ἀναλογία εἶναι μόνον 56 % ἐν ἡλικίᾳ 20—24 ἐτῶν, 25 % ἐν ἡλικίᾳ 25—29 ἐτῶν, 10 % ἐν ἡλικίᾳ 30—34 ἐτῶν, 6 % ἐν ἡλικίᾳ 35—39 ἐτῶν κ.ο.κ. Ἐπὶ 100 νυμφευθέντων ἡ ἀναλογία τῶν χήρων εἶναι μεταξὺ τῶν ἀρρένων μόνον 7 %, ἐνῷ μεταξὺ τῶν θηλέων ἀνέρχεται εἰς 25 %. Ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν τῶν διεζευγμένων ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἐπὶ 100 νυμφευθέντων οἱ διεζευγμένοι εἶναι σχετικῶς περισσότεροι εἰς τὰς μικροτέρας ἡλικίας, τόσον μεταξὺ τῶν ἀρρένων ὅσον καὶ μεταξὺ τῶν θηλέων.

Μεταξὺ 22 ἐκ τῶν κυριωτέρων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ἡ Ἑλλὰς ἔρχεται 4η ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν τοῦ συνόλου τῶν νυμφευθέντων (δηλαδὴ τῶν ἐγγάμων, χήρων καὶ διαζευγμένων ὁμοῦ) ἐπὶ 100 κατοίκων ἡλικίας 20 ἐτῶν καὶ ἄνω. Ἤτοι ἡ ἀναλογία αὐτη εἶναι εἰς τὴν Ἑλλάδα 78 %, ἐνῷ εἰς τὴν Βουλγαρίαν ἀνέρχεται εἰς 89 %, εἰς τὴν Οὐγγαρίαν εἰς 81 % καὶ τὴν Γαλλίαν 80 %. Τὰς μικροτέρας ἀναλογίας νυμφευθέντων ἐπὶ 100 κατοίκων 20 ἐτῶν καὶ ἄνω παρουσιάζουν ἡ Ἰρλανδία (56 %), ἡ Φινλανδία (63 %) καὶ ἡ Αὐστρία (64 %).

8) *Ὁ πληθυσμὸς κατὰ παίδευσιν.* Τὴν ἐξέλιξιν τῆς παιδεύσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ

Digitized by Google

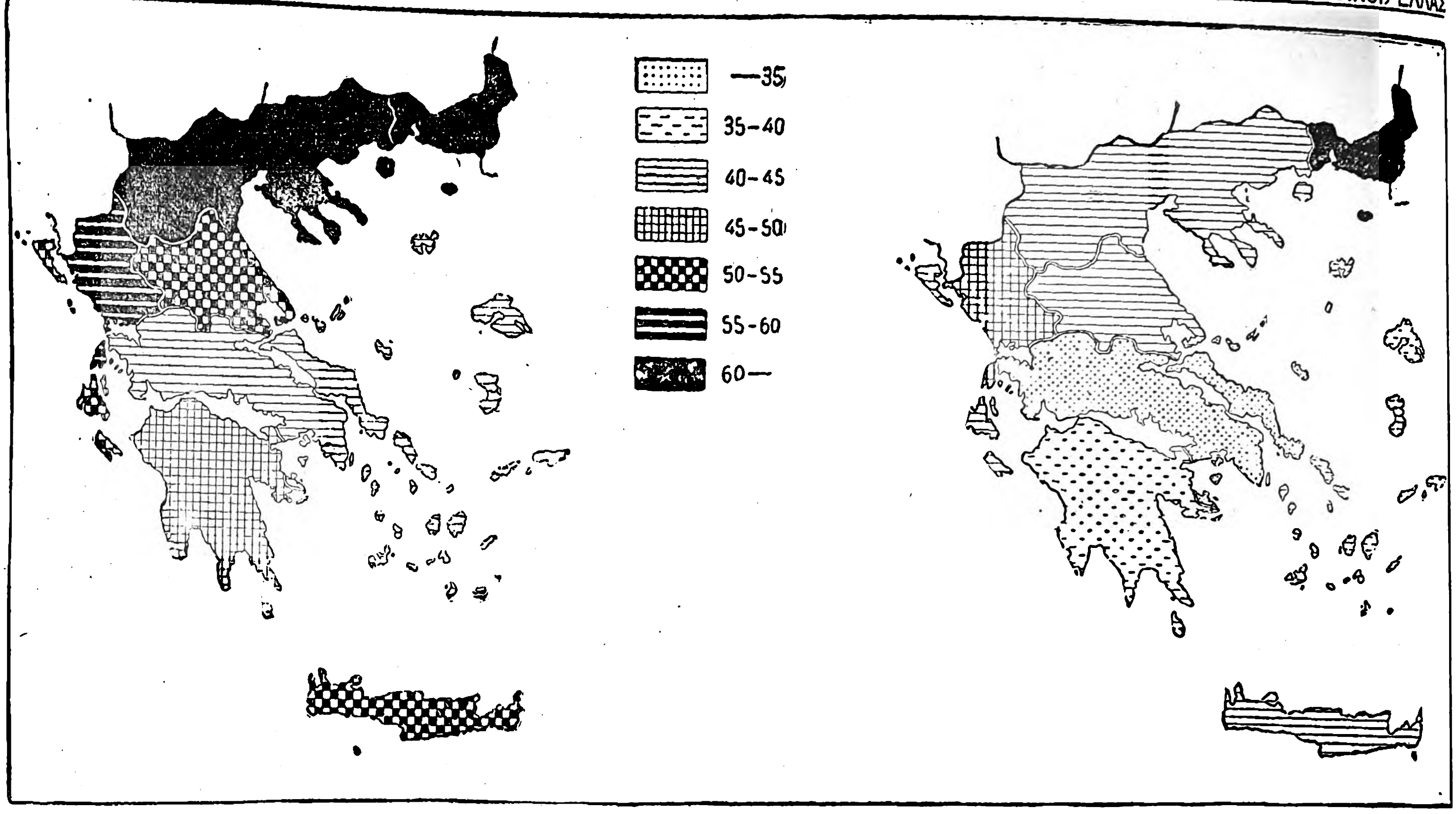

Συγκριτικὸν χαρτόγραμμα τῆς πυκνότητος τῆς παιδεύσεως κατὰ τὰς δύο τελευταίας ἀπογραφὰς 1920 καὶ 1928.

τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1870 μέχρι καὶ τοῦ 1928 δεικνύει ὁ κατωτέρω πίναξ:

Κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ παίδευσιν (1870—1928).

Ἔτη	Φῦλον	Πληθυσμὸς γνωστῆς παιδεύσεως	Ἐγγράμματοι	Ἀγράμματοι	Ἀναλογία % Ἐγγραμμάτων	Ἀναλογία % Ἀγραμμάτων
		α') Πληθυσμὸς πασῶν τῶν ἡλικιῶν				
1870	Ἄρρενες	747.085	213.849	533.236	28.62	71.38
	Θήλεις	703.717	44.354	659.363	6.30	93.70
	Σύνολον	1.450.802	258.203	1.192.599	17.80	82.20
1879	Ἄρρενες	853 485	262.856	590.629	30.80	69.20
	Θήλεις	796.936	56.093	740.843	7.04	92.96
	Σύνολον	1.650.421	318.949	1.331.472	19.33	80.67
1907	Ἄρρενες	1.324.942	659.755	665.187	49.80	50.20
	Θήλεις	1.307.010	228.060	1.078.950	17.45	82.55
	Σύνολον	2.631.952	887.815	1.744.137	33.73	66.27
1920[1]	Ἄρρενες	2.407.345	1.352.752	1.054.593	56.19	43.81
	Θήλεις	2.408 680	659.595	1.749.085	27.38	72.62
	Σύνολον	4.816.025	2.012.347	2.803.678	49.78	58.22
1928 (ὁλικὸς πληθυσμός)	Ἄρρενες	3.005.053	1.916.378	1 088.675	63.77	36.23
	Θήλεις	3.034.327	1.091.273	1.943.054	35.96	64.01
	Σύνολον	6.039.380	3.007.651	3.031.729	49.80	50.20
1928 (πρόσφυγες [2])	Ἄρρενες	500.467	311.505	188.962	62.24	37.76
	Θήλεις	547.056	220.237	326.819	40.26	59.74
	Σύνολον	1.047.523	531.742	515.781	50.76	49.24
		β') Πληθυσμὸς 8 ἐτῶν καὶ ἄνω				
1907	Ἄρρενες	1.019.138	614 504	404.634	60.30	39.70
	Θήλεις	1.021.368	207.460	813.908	20.31	79.69
	Σύνολον	2.040.506	821.964	1.218.542	40.28	59.72
1920[1]	Ἄρρενες	1.983.758	1.308.895	674.863	65.98	34.02
	Θήλεις	2.020.086	629.951	1.390.135	31.18	68.82
	Σύνολον	4.003.844	1.938 846	2.064.998	48.42	51.58
1928 (ὁλικὸς πληθυσμός)	Ἄρρενες	2.418.576	1.850.883	567.693	76.53	23.47
	Θήλεις	2.472.740	1.039 169	1.433.561	42.03	57.97
	Σύνολον	4.891.306	2.890.052	2.001.254	59.09	40.91
1928 (πρόσφυγες [2])	Ἄρρενες	423.523	302.441	121.082	71.41	28.59
	Θήλεις	469.817	212 298	257.519	45.19	54.81
	Σύνολον	893.340	514.739	378.601	57.62	42.38

1) Ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης. 2) Ἀφιχθέντες μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν.

Ἐξ αὐτοῦ βλέπομεν ὅτι ἡ ἀναλογία τῶν ἐγγραμμάτων ἐπὶ 100 κατοίκων πασῶν τῶν ἡλικιῶν ἀπὸ 18 % κατὰ τὸ 1870, συνεχῶς αὐξανομένη, ἔφθασεν εἰς 50 % κατὰ τὸ 1928. Ἐπὶ τοῦ πληθυσμοῦ ὀκτὼ ἐτῶν καὶ ἄνω ἀπὸ 40 % κατὰ τὸ 1907 ἔφθασεν εἰς 59 % κατὰ τὸ 1928. Ὥστε δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ πρόοδος τῆς ἐκπαιδεύσεως εἶναι καταφανής, ἂν καὶ ὑπάρχει ἀκόμη μεγάλη ἀγραμματωσύνη. Ἰδιαιτέρως ὡς πρὸς τοὺς ἄρρενας οἱ ἀναλφάβητοι ὀκτὼ ἐτῶν καὶ ἄνω ἀπὸ 40 % κατὰ τὸ 1907 περιωρίσθησαν εἰς 23 % κατὰ τὸ 1928. Ὡς πρὸς τὰς γυναῖκας, αἱ ἐξ αὐτῶν ἀγράμματοι ὀκτὼ ἐτῶν καὶ ἄνω ἀπὸ 80 % κατὰ τὸ 1907 περιωρίσθησαν εἰς 58 % κατὰ τὸ 1928. Ὥστε μεταξὺ τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ τῆς χώρας αἱ ἀγράμματοι ἐξακολουθοῦν δυστυχῶς ν' ἀποτελοῦν τὴν πλειοψηφίαν. Μεταξὺ τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ ὀκτὼ ἐτῶν καὶ ἄνω ἡ ἀναλογία τῶν ἐγγραμμάτων εἶναι, ὅπως βλέπομεν ἐκ τοῦ πίνακος, 58 %, δηλαδὴ ὑπολείπεται ὀλίγον τῆς ἐπὶ τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ παρατηρουμένης ἀναλογίας. Ἐνῷ ὅμως οἱ ἄρρενες πρόσφυγες ὑπολείπονται ἀρκετὰ ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν τῶν ἐγγραμμάτων ἀπὸ τὸν ὁλικὸν πληθυσμὸν τῶν ἀρρένων (ἀναλογία προσφύγων 71 % ἔναντι 77 % τοῦ συνόλου τῶν ἀρρένων), τοὐναντίον μεταξὺ τῶν γυναικῶν προσφύγων παρουσιάζονται περισσότεραι κατ' ἀναλογίαν ἐγγράμματοι ἢ μεταξὺ τοῦ ὅλου γυναικείου πληθυσμοῦ (45 % ἔναντι 42 %).

Συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ διεθνοῦς Ἰνστιτούτου στατιστικῆς τῆς Χάγης συγκεντρούμενα στοιχεῖα, μεταξὺ 18 ἐκ τῶν κυριωτέρων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν μόνον ἡ Πορτογαλία καὶ ἡ Ρωσία παρουσιάζουν μεγαλυτέραν ἀναλογίαν ἀγραμμάτων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἤτοι ἡ μὲν Πορτογαλία 65 %, ἡ δὲ Ρωσία 50 % ἐπὶ τοῦ πληθυσμοῦ ἡλικίας 15 ἐτῶν καὶ ἄνω, ἐνῷ τῆς Ἑλλάδος ἡ ἀναλογία αὕτη εἶναι 45 %, τῆς δὲ Βουλγαρίας 43 %. Τὴν ἀρίστην κατάστασιν ἀπὸ ἀπόψεως παιδεύσεως παρουσιάζουν τὰ σκανδιναυϊκὰ κράτη (Σουηδία, Νορβηγία καὶ Δανία), ἔνθα δὲν ὑπάρχουν σχεδὸν ἀγράμματοι. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ σύγκρισις τῆς ἀναλογίας τῶν ἀγραμμάτων μεταξὺ τῶν διαφόρων διαμερισμάτων τοῦ κράτους. Τὴν ἀναλογίαν ταύτην κατὰ τὰς ἀπογραφὰς τοῦ 1928 καὶ τοῦ 1920 παρέχει ὁ κατωτέρω πίναξ.

Ἐξ αὐτοῦ βλέπομεν ὅτι ἡ μικροτέρα ἀναλογία ἀγραμμάτων ἐπὶ τοῦ πληθυσμοῦ ἡλικίας ὀκτὼ ἐτῶν καὶ ἄνω παρατηρεῖται εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Εὔβοιαν (34 %) καὶ ἡ μεγαλυτέρα εἰς τὴν Δυτικὴν Θρᾴκην (61 %). Παρατηροῦμεν ἐπίσης ὅτι ἡ πρόοδος τῆς παιδεύσεως ἀπὸ τοῦ 1920 μέχρι τοῦ 1928 εἶναι σημαντικὴ εἰς ὅλα τὰ διαμερίσματα. Τὴν πρόοδον αὐτὴν κατὰ τρόπον παραστατικώτερον δεικνύει καὶ τὸ παρατιθέμενον χαρτόγραμμα.

9) *Πληθυσμὸς κατ' ἐπαγγέλματα*. Ἐπὶ τῶν 6.204.684 κατοίκων τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ 1928, οἱ 2.603.553 ἀνήκουν εἰς τὸν παραγωγικὸν πληθυσμόν, δηλαδὴ ἐξασκοῦν βιοποριστικόν τι ἐπάγγελμα, ἐνῷ οἱ ὑπόλοιποι 3.601.131 ἀνήκουν εἰς τὸν μὴ παραγωγικὸν πληθυσμόν, εἴτε λόγῳ τῆς μικρᾶς ἡλικίας των (περιλαμβανομένων τῶν μαθητῶν, σπουδαστῶν κλπ.), εἴτε διότι ἔπαυσαν πλέον νὰ ἐργάζωνται (ὡς οἱ εἰσοδηματίαι, συνταξιοῦχοι κλπ.), εἴτε διότι εἶναι γυναῖκες ἀσχολούμεναι μόνον εἰς τὰ οἰκιακά, εἴτε καὶ διότι ἁπλῶς δὲν ἐδήλωσαν κανὲν ἐπάγγελμα. Δηλαδὴ τὰ 42 % τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ εἶναι ὁ παραγωγικὸς πληθυσμὸς καὶ τὰ 58 % ὁ μὴ παραγωγικός. Κατὰ τὴν προηγουμένην ἀπογραφὴν (τοῦ 1920) ὁ παραγωγικὸς πληθυσμὸς ἦτο μόνον 35 % καὶ κατὰ τὸ 1907 μόνον 28 %. Μεταξὺ τῶν ἀρρένων οἱ παραγωγικῶς ἐργαζόμενοι ἀπὸ 51 % κατὰ τὸ 1907 ἀνῆλθον εἰς 60 % κατὰ τὸ 1920 καὶ 63 % κατὰ τὸ 1928. Μεταξὺ δὲ τῶν θηλέων αἱ δηλώσασαι ὅτι ἐργάζονται παραγωγικῶς ἀπὸ 4 % κατὰ τὸ 1907 ἀνῆλθον εἰς 10 % κατὰ τὸ 1920 καὶ 22 % κατὰ τὸ 1928. Ἴσως ὅμως

Κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ ἡλικίας 8 ἐτῶν καὶ ἄνω κατὰ παίδευσιν.

Διαμερίσματα	Ἀπογραφὴ 1928: Πληθυσμὸς γνωστῆς παιδεύσεως	Ἀπογραφὴ 1928: Ἐγγράμματοι	Ἀπογραφὴ 1928: Ἀγράμματοι	Ἀπογραφὴ 1928: Ἀναλογία % Ἐγγραμμάτων	Ἀπογραφὴ 1928: Ἀναλογία % Ἀγραμμάτων	Ἀπογραφὴ 1920: Πληθυσμὸς γνωστῆς παιδεύσεως	Ἀπογραφὴ 1920: Ἐγγράμματοι	Ἀπογραφὴ 1920: Ἀγράμματοι	Ἀπογραφὴ 1920: Ἀναλογία % Ἐγγραμμάτων	Ἀπογραφὴ 1920: Ἀναλογία % Ἀγραμμάτων
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	1.286.057	849.451	436.606	66.05	33.95	925.986	548.604	377.332	59.25	40.75
Θεσσαλία	383.620	219.039	164.581	57.10	42.90	340 534	168.052	172.482	49.35	50.65
Ἰόνιοι νῆσοι	170.712	94.093	76.619	55.12	44.88	166.524	81.905	84.619	49.19	50.81
Κυκλάδες νῆσοι	100.644	62.898	37.746	62.50	37.50	98.402	54.446	43 956	55.33	44.67
Πελοπόννησος	828.794	501.370	327.424	60.49	39.51	743.750	390.044	353 706	52.44	47.56
Μακεδονία	1.097.393	621.139	476.254	56.60	43.40	851.049	307.494	543.555	36.13	63.87
Ἤπειρος	238.793	120.241	118.552	50.35	49.65	234.709	99.486	135.223	42.39	57.61
Νῆσοι Αἰγαίου	248.298	156.647	91.651	63.09	36.91	212.808	117.564	95.244	55.24	44.76
Κρήτη	306.030	174.307	131.723	56 96	43.04	272 940	129.487	143 453	47.44	52.56
Δυτικὴ Θρᾴκη	230.965	90.867	140.098	39.34	60.66	157.142	41.764	115.378	26.58	73.42
Σύνολον Ἑλλάδος	4.891.306	2.890.052	2.001.254	59.09	40.91	4.003.844	1.938.846	2.064.998	48.42	51.58

πολλαὶ χωρικαὶ νὰ μὴ ἐδήλωσαν παραγωγικὴν ἐργασίαν, ἂν καὶ συνεργάζονται μετὰ τοῦ συζύγου ἢ πατρός των κλπ. εἰς τὰ κτήματα τῆς οἰκογενείας.

Μεταξὺ 24 ἐκ τῶν κυριωτέρων εὐρωπαϊκῶν κρα-

Digitized by Google

Κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ 10 ἐτῶν καὶ ἄνω κατ' ἐπάγγελμα (1928).

Ἐπαγγέλματα	Ἀμφοτέρων τῶν φύλων	Ἄρρενες	Θήλεις	Ἐπὶ 100 ἑκάστου ἐπαγγέλματος	
				Ἄρρενες	Θήλεις
1. Γεωργία					
α' Γεωργία	1286163	851.796	434.367	66.63	33.77
Γεωργοί, γεωπόνοι	389.365	315.349	74.016	80.99	19.01
Καλλιεργηταὶ σιτηρῶν, ὀσπρίων, ζῳοκομικῶν προϊόντων	605.920	356.153	249.767	58.78	41.22
Λαχανοκηπουροί	22.089	17.537	4.552	79.39	20 61
Καλλιεργηταὶ καπνοῦ, βάμβακος	159.349	79.554	79 795	49.92	50.08
Καλλιεργηταὶ ὀπωροφόρων δένδρων	2.373	1.886	487	79.48	20.52
Καλλιεργηταὶ ἐλαιῶν	10.741	7.925	5.816	73.78	26.22
Ἀμπελουργοί	92.290	69.395	22.895	75.19	24.81
Ἀνθοκόμοι	464	432	32	93.10	6.90
Ἐπιστάται - φύλακες ἀγρῶν	3.572	3.565	7	99.80	0.20
β') Δάση	7.235	6.979	256	96.46	3.54
Δασοκόμοι, δασοφύλακες	1.048	1.045	3	99.71	0.29
Συλλέκται, χόρτων, βοτανολόγοι	68	64	4	94.12	5.88
Ὑλοτόμοι	4.238	4.035	203	95.21	4.79
Συλλέκται ῥητίνης	1 881	1.835	46	97.55	2.45
2. Κτηνοτροφία - θήρα					
α') Κτηνοτροφία	167.062	134.041	33.021	80.23	19.77
Κτηνοτρόφοι	133.856	109.823	24.033	82.05	17.95
Κτηνοτρόφοι μὴ μετακινούμενοι	12.076	10.226	1.850	84.68	15 32
Κτηνοτρόφοι μετακινούμενοι	7.019	5.649	1.370	80.48	19.52
Κτηνοτρόφοι σκηνῖται	9.663	6.316	3.347	65.36	34.64
Τροφεῖς ὀρνίθων, ἰνδιάνων κλπ.	160	55	105	34.38	65.62
Μελισσοτρόφοι	928	873	55	94.07	5.93
Σηροτρόφοι	3.360	1.099	2.261	32.71	67.29
β') Θήρα	240	240	—	100.00	—
Κυνηγοί	240	210	—	100.00	—
3. Ἁλιεία	14.941	14 900	41	99.73	0.27
Ἁλιεῖς, ἰχθυοτρόφοι	14.719	14.678	41	99.72	0.28
Σπογγαλιεῖς	222	222	—	100.00	—
4. Μεταλλεῖα - ὀρυχεῖα	6.340	5.976	364	94.26	5.74
Μεταλλωρύχοι	3.541	3.345	196	94.46	5.54
Σμυριδωρύχοι	559	559	—	100.00	—
Λιγνιτωρύχοι	451	427	27	91.05	5.95
Λατόμοι	1.722	1.583	139	91.93	8.07
Ἁλατοπῆκται	61	62	2	95.88	3.12
5. Βιομηχανία					
α') Βιομηχανίαι τροφίμων	37.658	36.251	1.407	96.26	3.74
Ἀλευροποιοί	7.460	7.158	302	95.95	4.05
Ἀρτοποιοί, κουλουροποιοί	16.267	16.028	239	98.53	1.47
Μακαρονοποιοί	631	599	32	91.93	5.07
Ζαχαροπλάσται	7.270	6.778	492	93.23	6.77
Γαλακτοκόμοι, τυροκόμοι, βουτυροκόμοι	1.796	1.760	36	98.00	2.00
Ἐλαιουργοί	631	551	80	87.32	12.98
Ἀλλαντοποιοί, παρασκευασταὶ διατ. τροφῶν	308	281	27	91.23	8.77
Οἰνοποιοί	304	290	14	95.39	4.61
Οἰνοπνευματοποιοί, ποτοποιοί, ζυθοποιοί, λεμοναδοποιοί	2.231	2.148	83	96.28	3.72
Καφεκόπται	510	493	17	96.67	3.33
Συσκευασταὶ σταφίδος	250	165	85	66.00	34.00
β') Χημικαὶ βιομηχανίαι	2.304	2.036	268	88.37	11.63
Κηροπλάσται	410	365	45	89.02	10.96
Σαπωνοποιοί	965	915	50	94.82	5.18
Ἀρωματοποιοί	86	59	27	68.60	31.40
Λιπασματοποιοί	237	192	45	81.01	18 99
Πυριτιδοποιοί	100	80	20	80.00	20.00
Χρωματουργοί, κατασκ. βερνικίων, μελάνης	239	215	24	89.96	10.04
Κατασκευασταὶ ἄλλων χημικῶν προϊόντων	267	210	57	78.65	21.35
γ') Οἰκοδομικαὶ κλπ.	58.932	58.527	405	99.31	0.69
Λιθοξόοι, μαρμαρογλύπται	2.728	2.714	14	99.49	0.51
Ἀσβεστοποιοί, τσιμεντοποιοί, κεραμεῖς	5.978	5.751	227	96.20	3.80
Ὑαλουργοί	724	658	66	90.88	9.12
Κτίσται	37.742	37.678	64	99.83	0.17
Ἀμμοκονιασταί, ὑδροχρωματισταὶ κλπ.	9.145	9.134	11	99.88	0.12
Ὁδοποιοί, σκαφεῖς, φρεατωρύχοι	2.615	2.592	23	99.12	0.88
δ') Παραγωγὴ καὶ διανομὴ κινητηρίου δυνάμεως, φωτός, ὕδατος, θερμότητος καὶ ψύχους	6.553	6.500	53	99.19	0.81
Παραγωγοὶ καὶ διανομεῖς ἠλεκτρικοῦ ῥεύματος, φωταερίου	1.150	1.117	33	97.13	2.87
Ἠλεκτρολόγοι, ἠλεκτροτεχνῖται	4.943	4.936	7	99.86	0.14
Συλλογεῖς καὶ διανομεῖς ὕδατος, ὑδρονομεῖς	339	332	7	97.94	2.06
Παγοποιοί	121	115	6	95.04	4.96
ε') Μεταλλουργία	45.099	44.665	434	99.04	0.96
Μεταλλουργοί (παραγωγὴ καὶ πρώτη κατεργ. τῶν μετάλλων	667	657	10	98 50	1.50
Σιδηρουργοί	19.495	19.305	190	99.03	0.97
Ὀρειχαλκουργοὶ καὶ χαλκουργοί	3.085	3.033	52	98.31	1.69
Λευκοσιδηρουργοί, ὑδραυλικοί	5.858	5.816	42	99.28	0.72
Ἀκονισταί, κασσιτερωταί	3.617	3.540	77	97.87	2.13
Φυσιγγιοποιοί, βληματοποιοί, ὁπλοποιοί, ὁπλοδιορθωταί	629	598	31	95.07	4.93
Μηχανουργοί	8.156	8.146	10	99 88	0.12
Ναυπηγοί	557	555	2	99.64	0.36
Χρυσοχόοι, ἀργυροχόοι, ὡρολογοποιοί, ὡρολογοδιορθωταί	3.035	3.015	20	99.34	0.66
στ') Βιομηχανίαι ξυλείας κλπ	54.985	53.564	1.421	97.42	2.58
Ξυλουργοί, ἐπιπλοποιοί	43.967	43.648	319	99.27	0.73
Βαρελοποιοί	2.564	2.564	—	100.00	—
Ἁμαξοποιοί, καροποιοί	2.465	2.462	3	9.88	0.12
Κατασκευασταὶ λέμβων καὶ πλοίων ξυλίνων	601	596	5	99.17	0.83
Καλαθοποιοί, σαροθρωποιοί, κατασκευασταὶ πλεκτῶν ἐπίπλων κλπ.	3.260	2.224	1.036	68.22	31.78
Ξυλανθρακοποιοί	2.128	2.070	58	97.27	2.73
ζ') Βιομηχανίαι δέρματος	63.921	62.669	1.252	98.04	1.96
Βυρσοδέψαι	3.831	3.787	41	98.85	1.15
Ὑποδηματοποιοί	54.732	53.729	1.003	98.17	1.83
Σαγματοποιοί, κατασκευασταὶ ἱμάντων	3.252	3.229	23	99.29	0.71
Κατασκευασταὶ λοιπῶν δερματίνων εἰδῶν	651	599	52	92.01	7.99
Κατασκευασταὶ μηλωτῶν	1.455	1.325	130	91.07	8.93
η') Ὑφαντικαὶ βιομηχανίαι	101.661	29.221	72.440	28.74	71.26
Νηματουργοί, ὑφαντουργοί	18.366	3.179	15.187	17.31	82.69
Ράπται	55.650	20.217	35.433	36.33	63.67
Κατασκευασταὶ ἀσπρορρούχων	1.304	178	1.126	13.65	86.35
Φανελοποιοί, κατασκευασταὶ περικνημίδων	3.133	289	2.844	9.22	90.78
Κενττηταί, δαντελλοποιοί	5.561	118	5.443	2.12	97.88
Πιλοποιοί	4.585	1.193	3.392	26.02	73.98
Ἐφαπλωματοποιοί, στρωματοποιοί	935	856	79	91.55	8.45
Ταπητουργοί	7.016	873	6.143	12.44	87.56
Σχοινοποιοί, δικτυοπλέκται	953	598	355	62.75	37.25
Κατασκευασταὶ λοιπῶν εἰδῶν ἐνδυμασίας	618	265	353	42.88	57.12
Βαφεῖς, καθαρισταὶ ἐνδυμάτων	1.257	1.105	152	87.91	12.09
Πλύνται καὶ σιδηρωταί	2.283	350	1.933	15.33	84.67
θ') Βιομηχανίαι χάρτου	8.178	6.873	1.305	84.04	15.96
Χαρτοποιοί	1.473	622	851	42.23	57.77
Τυπογράφοι	3.775	3.590	185	95.10	4.90
Βιβλιοδέται	885	736	149	83.16	16.84
Λιθογράφοι, τσιγκογράφοι, χαράκται	655	585	70	89.31	10.69
Φωτογράφοι	1.390	1.340	50	96.40	3.60
ι') Καπνοβιομηχανίαι	48 585	28.210	20.375	58.06	41.94
Καπνοκόπται, καπνοσυσκευασταί, σιγαροπ.	48.585	28.210	20.375	58.06	41.94
ια') Βιομηχανία ἄνευ ἄλλου προσδιορισμοῦ	1.955	1.603	352	81.99	18.01
Βιομήχανοι, ὑπάλληλοι ἐργοστασίων κλπ.	1.955	1.603	352	81.99	18.01
6. Μεταφορὰ καὶ συγκοινωνία	106.758	105.844	914	99.14	0.86
Ἁμαξηλάται, καραγωγεῖς, ἀγωγεῖς	23.512	23 436	76	99.68	0.32
Ὁδηγοὶ κλπ. αὐτοκινήτων	17.047	17.034	13	99.92	0.08
Σιδηροδρομικοί, τροχιοδρομικοί	12.501	12.260	241	98.07	1.93
Ναυτικοὶ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, λεμβοῦχοι	34.029	33.948	81	99.76	0.24
Ὁδηγοὶ κλπ. ἀεροπλάνων συγκοινωνίας	37	37	—	100 00	—
Ταχυδρομικοί, τηλεγραφικοί, τηλεφωνικοί	7.348	7.000	348	95.26	4.74
Ἀχθοφόροι, χειρώνακτες, ἐκφορτωταί	11.090	10.975	115	98.96	1.04
Ὁδοκαθαρισταί, μεταφορεῖς ἀκαθαρσιῶν, ἐκκενωταὶ βόθρων	994	956	38	96.18	3.82
Ἐργολάβοι κλπ. κηδειῶν	200	198	2	99.00	1.00
7. Πίστις, ἀνταλλαγὴ καὶ μεσολάβησις	22.937	21.163	1.774	92.27	7.73
Τραπεζιτικοί	9.710	8.255	1.455	85.02	14.98
Ἀσφαλισταί	1.459	1.282	177	87.87	12.13
Χρηματισταί, ἀργυραμοιβοί	1.384	1.369	15	98.92	1.08
Ἀποστολεῖς, παραγγελιοδόχοι, ἐμπορικοὶ ἀντιπρόσωποι, ἐκτελωνισταί, διαφημισταί	6.116	6 015	101	98.35	0.65
Μεσῖται, πραγματογνώμονες	4.268	4.242	26	99.39	0.61
8. Ἐμπόριον					
α') Ἐμπόριον τροφίμων	75.743	74.509	1.234	98.37	1.63
Γαλακτοπῶλαι	4.479	4.409	70	98.44	1.56
Κρεοπῶλαι	10.032	9.997	35	99.65	0.35
Ἰχθυοπῶλαι	2.722	2.711	11	99.60	0.40
Σιτέμποροι, ἀλευρέμποροι, ἀρτοπῶλαι, κουλουροπῶλαι	2.326	2.271	55	97.64	2.36
Λαχανοπῶλαι, ὀπωροπῶλαι	9.231	9.104	127	98.62	1.38
Παντοπῶλαι	44.591	43 714	877	98.03	1.97
Ὑδατοπῶλαι, παγοπῶλαι	650	637	13	98.00	2.00
Ἔμποροι τροφῆς ζῴων	347	329	18	94.81	5.19
Σταφιδέμποροι	635	628	7	98.90	1.10
Ὠοπῶλαι, πτηνοπῶλαι	730	709	21	97.12	2.88
β') Ἐμπόριον εἰδῶν ἐνδυμασίας καὶ στολισμοῦ	23.958	22.982	976	95.93	4.07
Ἔμποροι εἰδῶν ἐνδυμασίας ἐν γένει	23.757	22.794	963	95.95	4.05
Κοσμηματοπῶλαι, ὡρολογοπῶλαι	201	188	13	93.53	6.47
γ') Ἐμπόριον εἰδῶν οἰκοδομήσεως, ἐπιπλώσεως, φωτισμοῦ, θερμάνσεως κλ. τῶν οἰκιῶν	8.372	8.219	153	98.17	1.83
Ἔμποροι οἰκοδομικῶν ὑλῶν, πηλίνων εἰδῶν κλ.	2.108	2 089	19	99.10	0.90
Ἔμποροι ἐπίπλων ἐν γένει	477	464	13	97 27	2.73
Σιδηροπῶλαι, ὑαλοπῶλαι	3.058	2.989	69	97 74	2.26
Ἔμποροι εἰδῶν φωτισμοῦ	297	283	14	95.29	4.71
Ἔμποροι καυσίμου ὕλης	2.432	2.394	38	98.44	1.56
δ') Ἐμπόριον ἄλλων εἰδῶν	15.395	14.721	674	95.62	4.38
Καπνοπῶλαι	6.278	6.030	248	96.05	3.95
Ἀνθοπῶλαι	325	305	20	93.85	6.15
Ζῳέμποροι, δερματέμποροι	3.841	3.799	42	98.91	1.09
Χρωματοπῶλαι, ἔμποροι εἰδῶν ἁλιείας, ναυτιλιακῶν εἰδῶν	581	561	23	96.06	3.94
Ἔμποροι μηχανῶν, ἐργαλείων καὶ ὀργάνων παντὸς εἴδους	1.486	1.341	145	90.24	9.76
Χαρτοπῶλαι	820	729	91	88.90	11.10
Βιβλιοπῶλαι	672	633	39	94 20	5.80
Ἐφημεριδοπῶλαι, λαχειοπῶλαι	825	813	12	98.55	1.45
Φαρμακέμποροι	472	420	52	88.98	11.02
Ἔμποροι ἐκρηκτικῶν ὑλῶν, ὅπλων καὶ εἰδῶν κυνηγίου	92	90	2	97.83	2.17
ε') Ξενοδοχεῖα, ἑστιατόρια, καφενεῖα κλπ.	44.374	42.976	1.398	96.85	3.15
Ξενοδόχοι ὕπνου καὶ φαγητοῦ	18.619	17.616	1.003	94.61	5.39
Καφεπῶλαι	19.895	19.605	290	98.54	1.46
Οἰνοπῶλαι, ποτοπῶλαι, ζυθοπῶλαι	5.860	5.755	105	98.21	1.79
στ') Ἐμπόριον ἄνευ ἄλλου προσδιορισμοῦ καὶ ἐπιχειρήσεις παντὸς εἴδους	17.718	17.195	523	97.05	2.95
Ἔμποροι, ἐμποροϋπάλληλοι κλπ. ἄνευ ἄλλου προσδιορισμοῦ, ἐπιχειρημ. παντὸς εἴδους	17.718	17.195	523	97.05	2.95
9. Προσωπικαὶ ὑπηρεσίαι	57.570	20.193	37.377	35.03	64.92
Ἐπιχειρηματίαι κλπ. λουτρῶν	146	123	23	84.25	15.75
Κουρεῖς, κομμωταὶ κλπ.	13.310	13 108	202	98.48	1.52
Στιλβωταὶ ὑποδημάτων	2.441	2.430	11	99 55	0.45
Οἰκιακοὶ ὑπηρέται	41.673	4.532	37.111	10.88	89.12
10. Ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα					
α') Θρησκεία	18.102	16.381	1.721	90.49	9.51
Κληρικοὶ ὀρθόδοξοι	8.856	8.856	—	100 00	—
Μοναχοὶ ὀρθόδοξοι	6.447	5.220	1.727	80.97	19.03
Κληρικοὶ ἄλλων χριστιανικῶν θρησκειῶν	353	353	—	100.00	—
Μοναχοὶ ἄλλων χριστιανικῶν θρησκειῶν	186	54	132	29.03	70.97
Λειτουργοὶ ἄλλων θρησκειῶν μὴ χριστιανικῶν	331	331	—	100.00	—
Ψάλται, νεωκόροι	1.929	1.567	362	81.23	18.77
β') Παιδεία	22.068	13.189	8.879	59.77	40.23
Καθηγηταί, διδάσκαλοι	20.685	12.466	8.219	60.27	39.73
Καθηγηταὶ μουσικῆς καὶ ἀπαγγελίας	389	220	169	56.56	43.44
Καθηγηταὶ γυμναστικῆς, χοροῦ κλπ.	286	230	56	80.42	19.58
Ὑπηρέται σχολείων	708	273	435	38.56	61.44
γ') Ἰατρικὰ ἐπαγγέλματα	15.628	10.665	4 963	68.24	31.76
Ἰατροί	5.904	5.754	150	97.46	2.54
Ὀδοντοϊατροί	1.209	1.028	181	85.03	14.97
Μαῖαι	2.522	—	2.222	—	100.00
Κτηνίατροι	136	134	2	98.53	1.47
Φαρμακοποιοί	3.530	3.251	279	92.10	7.90
Νοσοκόμοι, ἀπολυμανταὶ κλπ.	2.327	498	1.829	21.40	78.60
δ') Νομικὰ ἐπαγγέλματα	8.516	8.361	155	98.18	1.82
Δικηγόροι καὶ ὑπάλληλοι αὐτῶν	6.422	6.340	82	98.72	1.28
Συμβολαιογράφοι καὶ ὑπάλληλοι αὐτῶν	1.122	1.051	71	93.67	6.33
Δικαστικοὶ κλητῆρες κλπ	972	970	2	99.79	0.21
ε') Γράμματα, ἐφηρμοσμ. ἐπιστῆμαι, σωματεῖα	13.706	12.441	1.265	90.77	9.23
Φιλόλογοι, δημοσιογράφοι, μεταφρασταί	1.548	1.447	101	93.48	6.52
Δακτυλογράφοι, στενογράφοι	763	78	685	10.22	89.78
Διερμηνεῖς	136	132	4	97.06	2.94
Λογισταί	4.634	4.436	198	95.73	4.27
Μηχανικοί, ἀρχιτέκτονες, χημικοί, γεωμέτραι	5.852	5.813	39	99.33	0.67
Ὑπάλληλοι καὶ ὑπηρέται σωματείων ἐπιστημονικῶν, ἐπαγγελματικῶν φιλανθρωπ. κλ.	773	535	238	69.21	30.79
στ' Καλαὶ τέχναι	7.949	6.702	1.247	84.31	15.69
Ζωγράφοι	1.073	914	159	85.18	14.82
Γλύπται	179	178	1	99.44	0.56
Μουσικοί	4.558	4.361	197	95 68	4.32
Ἠθοποιοί, ὑπάλληλοι κλπ. τῶν θεάτρων	1.320	700	620	53.03	46.97
Καλλιτέχναι, ὑπάλληλοι κλπ. ἱπποδρομιῶν, ποικιλιῶν κλπ.	412	220	192	53.40	46.60
Ὑπάλληλοι κλπ. κινηματογράφων	324	272	52	83.95	16.05
Καλλιτέχναι ἄνευ προσδιορισμοῦ	83	57	26	68.67	31.33
11. Δημόσιαι ὑπηρεσίαι [1]					
α') Ἄμυνα τῆς χώρας	21.122	21.122	—	100.00	—
Στρατιωτικοί	7.083	7.083	—	100.00	—
Ναυτικοὶ πολεμικοῦ ναυτικοῦ	2.677	2.677	—	100.00	—
Ἀστυνομικοὶ - χωροφύλακες	11.045	11.045	—	100.00	—
Ἀεροπόροι	317	317	—	100.00	—
β') Διοίκησις καὶ δικαιοσύνη	23.350	20 929	2.421	89.63	10.37
Δημόσιοι λειτουργοί, δημόσιοι ὑπάλληλοι καὶ ὑπηρέται	20.106	17.824	2.282	88.65	11.35
Δικαστικοὶ ὑπάλληλοι καὶ ὑπηρέται	3.244	3.105	139	95.72	4.28
12. Ἄνευ ἐπαγγέλματος	2069212	393.354	1675858	19.01	80.99
Εἰσοδηματίαι, συνταξιοῦχοι, σπουδασταί, μαθηταί, γυναῖκες ἀσχολούμεναι εἰς τὰ οἰκιακά, ἐπαῖται, κοιναὶ γυναῖκες κλπ	2069212	393.354	1675858	19.01	80.99
13. Μὴ δηλώσαντες ἐπάγγελμα [2]	330.430	190.581	139.849	57.68	42.32

[1]) Πλὴν τῶν περιλαμβανομένων εἰς τὰς προηγουμένας κατηγορίας. [2]) Μὴ δηλώσαντες ἢ μὴ ὁρίσαντες ἀκριβῶς τὸ ἐπάγγελμα, εἰς τοὺς ὁποίους περιλαμβάνονται 15.576 ἄρρενες καὶ 2.979 θήλεις δηλώσαντες ἁπλῶς τὴν λέξιν «ὑπάλληλος» ὡς καὶ 130.144 ἄρρενες καὶ 39.776 θήλεις δηλώσαντες τὴν λέξιν «ἐργάτης».

Digitized by Google

τῶν τὴν μεγαλυτέραν ἀναλογίαν παραγωγικοῦ πληθυσμοῦ παρουσιάζουν ἡ Λιθουανία (68 %), ἡ Λεττονία (60 %) καὶ ἡ Ρωσία (57 %), τὰς δὲ μικροτέρας ἀναλογίας ἡ Ἱσπανία (37 %), ἡ Τουρκία (39 %) καὶ ἡ Ὁλλανδία (40 %). Ὥστε ἡ Τουρκία ἔχει μικροτέραν ἀναλογίαν παραγωγικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἐνῷ ἡ Βουλγαρία παρουσιάζει σημαντικῶς ἀνωτέραν τοιαύτην (56 %). Τὴν κατανομὴν τοῦ παραγωγικοῦ πληθυσμοῦ τῆς τελευταίας ἀπογραφῆς (τοῦ 1928) κατὰ κατηγορίας ἐπαγγελμάτων, ὡς καὶ τὰς σχετικὰς ἀναλογίας παρέχει ὁ κατωτέρω πίναξ:

γιον (20 %) καὶ τὴν Ὁλλανδίαν (24 %). Ὡς πρὸς τὴν βιομηχανίαν, ὁμοῦ μετὰ τῶν μεταλλείων καὶ τῆς συγκοινωνίας, ἡ ἀναλογία αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ἐπαγγελμάτων εἶναι 22 %. Μεταξὺ τῶν ὡς ἄνω 25 εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ἡ ἀναλογία αὕτη εἶναι μεγίστη εἰς τὴν Μεγάλην Βρεττανίαν (56 %), τὸ Βέλγιον (55 %) καὶ τὴν Ἑλβετίαν (49 %) καὶ ἐλαχίστη εἰς τὴν Λιθουανίαν (7 %), τὴν Ρωσίαν (8 %) καὶ τὴν Βουλγαρίαν (9 %). Ὡς πρὸς τὸ ἐμπόριον, περιλαμβανομένης τῆς πίστεως κλπ., ἡ Ἑλλὰς παρουσιάζει ἀναλογίαν 9 %.

Μεταξὺ τῶν συγκρινομένων εὐρωπαϊκῶν κρα-

Παραγωγικὸς πληθυσμὸς κατὰ κατηγορίας ἐπαγγελμάτων (ἀπογραφὴ 1928).

Κατηγορίαι ἐπαγγελμάτων	Ἀμφοτέρων τῶν φύλων	Ἄρρενες	Θήλεις	ἐπὶ 100 ἑκάστου ἐπαγγέλματος: Ἄρρεν.	Θήλεις	Ἐπὶ 100 δηλωσάντων ἐπάγγελμα: Σύνολον	Ἄρρεν.	Θήλεις
Γεωργία	1.293.398	858.775	434.623	66.40	33.60	53.56	48.20	68.61
Κτηνοτροφία—Θήρα	167.302	134.281	33.021	80.26	19.74	6.93	7.54	5.21
Ἁλιεία	14.941	14.900	41	99.73	0.27	0.62	0.84	0.01
Σύνολον	1.475.641	1.007.956	467.685	68.31	31.69	61.11	56.58	73.83
Μεταλλεῖα—Ὀρυχεῖα	6.340	5.976	364	94.26	5.74	0.26	0.34	0.06
Βιομηχανία	429.831	330.119	99.712	76 80	23.20	17.80	18.53	15.74
Μεταφορὰ—Συγκοινωνία	106.758	105.844	914	99 14	0.86	4.42	5.94	0.15
Σύνολον	542.929	441.939	100.990	81.40	18.60	22.48	24 81	15.95
Πίστις—Ἀνταλλαγὴ—Μεσολάβησις	22.937	21.163	1.774	92.27	7.73	0.95	1.18	0.28
Ἐμπόριον	185.560	180.602	4.958	97.33	2.67	7.68	10.14	0.78
Σύνολον	208.497	201.765	6.732	96 77	3.23	8.63	11.32	1.06
Προσωπικαὶ ὑπηρεσίαι	57.570	20.193	37.377	35.08	64.92	2.38	1.13	5.90
Ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα	85.969	67.739	18.230	78.79	21 21	3.56	3.80	2.88
Δημόσιαι ὑπηρεσίαι	44.472	42.051	2.421	94.56	5.44	1.84	2.36	0.38
Σύνολον	188.011	129.983	58.028	69.14	30.86	7.78	7.29	9.16
Ὑπάλληλοι, ἐργάται ἄνευ ἄλλου προσδιορισμοῦ	188.475	145.720	42.755	77.32	22.68	—	—	—
Γενικὸν σύνολον	2.603.553	1.927.363	676.190	74.03	25.97	100.00	100.00	100.00

Ἐπὶ 100 ἐξασκούντων ἕκαστον ἐπάγγελμα ἡ μεγαλυτέρα ἀναλογία θηλέων παρατηρεῖται εἰς τὰς προσωπικὰς ὑπηρεσίας, ἔνθα αἱ γυναῖκες φθάνουν σχεδὸν τὰ δύο τρίτα, ἀνερχόμεναι εἰς 65 %, καὶ κατόπιν εἰς τὴν γεωργίαν (34 %) καὶ τὴν βιομηχανίαν (23 %). Ἡ μικροτέρα ἀναλογία γυναικῶν παρατηρεῖται εἰς τὴν ἁλιείαν (0.27 %). Ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν δηλωσάντων ἐπάγγελμά τι, ἐκτὸς ἐκείνων, οἵτινες ἁπλῶς ἐδήλωσαν τὴν λέξιν «ὑπάλληλος», ἢ «ἐργάτης», ἄνευ ἄλλου προσδιορισμοῦ, ἡ ἀναλογία τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν γεωργίαν ἀνέρχεται εἰς 54 %, μετ' αὐτὴν ἕπεται ἡ βιομηχανία, μὲ 18 % καὶ τὸ ἐμπόριον μὲ 8 %, τῆς μικροτέρας ἀναλογίας ἀνηκούσης εἰς τὰ μεταλλεῖα καὶ ὀρυχεῖα (0.26 %). Ἡ ἀναλογία τῆς γεωργίας, ὁμοῦ μετὰ τῆς κτηνοτροφίας, θήρας καὶ ἁλιείας, ἀνέρχεται ἐν Ἑλλάδι εἰς 61 %. Μεταξὺ 25 ἐκ τῶν κυριωτέρων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ἡ ἀναλογία αὕτη εἶναι μεγίστη εἰς τὴν Ρωσίαν (87 %), τὴν Βουλγαρίαν (83 %) καὶ τὴν Λιθουανίαν (81 %) καὶ ἐλαχίστη εἰς τὴν Μεγάλην Βρεττανίαν (7 %), τὸ Βέλ-

τῶν τὴν μεγίστην ἀναλογίαν παρουσιάζουν ἡ Μεγάλη Βρεττανία (14 %), ἡ Γερμανία (12 %) καὶ ἡ Ὁλλανδία (12 %), μὴ λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς Αὐστρίας, ἡ ὁποία παρουσιάζει ἐπίσης ἀναλογίαν 12 %, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν συγκοινωνιῶν. Τὴν ἐλαχίστην ἀναλογίαν ἐμπορικῶν ἐπαγγελμάτων παρουσιάζουν ἡ Ρωσία (1 %), ἡ Λιθουανία (2 %) καὶ ἡ Βουλγαρία (3 %).

Τέλος, ὡς πρὸς τὰ ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα, μετὰ τῶν δημοσίων καὶ τῶν προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν, ἡ ἀναλογία τῆς Ἑλλάδος εἶναι 8 %, τῆς μεγίστης ἀναλογίας παρατηρουμένης εἰς τὴν Αὐστρίαν (23 %), τὴν Μεγάλην Βρεττανίαν (23 %) καὶ τὴν Δανίαν (21 %) καὶ τῆς ἐλαχίστης εἰς τὴν Ρωσίαν (4 %), Βουλγαρίαν (5 %) καὶ τὴν Φινλανδίαν (5 %). Ἀναλυτικῶς ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928 περιέχονται εἰς τὸν κατωτέρω πίνακα.

Τὰ ἐπαγγέλματα δύνανται νὰ ἐξετασθοῦν καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν κοινωνικὴν θέσιν ἑκάστου ἀτόμου. Εἰς τὸν κατωτέρω πίνακα οἱ ἐπαγγελμα-

Κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ (10 ἐτῶν καὶ ἄνω) κατὰ κατηγορίας ἐπαγγελμάτων καὶ κοινωνικὴν θέσιν (1928).

Κατηγορίαι ἐπαγγελμάτων	Σύνολον (1)	Ἐργοδόται: Χρησιμοποιοῦντες ὑπαλλήλους καὶ ἐργάτας	Ἐργοδόται: Χρησιμοποιοῦντες μόνον μέλη τῆς οἰκογενείας των	Ἀτομικῶς ἐργαζόμενοι	Συνεργαζόμενα μέλη οἰκογενείας ἐργοδότου	Ὑπάλληλοι	Ἐργάται
Ἀπόλυτοι ἀριθμοὶ ἀμφοτέρων τῶν φύλων							
Γεωργία	1.293.398	75.644	376.715	263.637	480 293	1.491	95.618
Κτηνοτροφία - Θήρα	167.302	5.991	26.701	63.918	43.979	12	26.701
Ἁλιεία	14.941	1.217	683	7.037	1.070	9	4.925
Μεταλλεῖα - Ὀρυχεῖα	6.340	107	19	151	75	204	5.781
Βιομηχανία	429 831	20.060	12.741	121.970	19.535	4.310	242.215
Μεταφορὰ - Συγκοινωνία	106.758	3.818	1.410	30.234	2.540	17.610	51.146
Πίστις - Ἀνταλλαγὴ - Μεσολάβησις	22.937	1.913	316	6.061	452	13.324	871
Ἐμπόριον	185.560	25.499	11.468	85.415	13.311	16.488	33.379
Προσωπικαὶ ὑπηρεσίαι	57 570	2.023	467	6.284	631	98	48.067
Ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα	85.969	2.677	327	25 415	444	5 .643	4.463
Δημόσιαι ὑπηρεσίαι	44.472	—	—	—	—	41.023	3.443
Ἄνευ ἐπαγγέλματος	2.069.212	—	—	—	—	—	—
Μὴ δηλώσαντες ἐπάγγελμα	330.430	—	—	—	—	18.555	169 920
Σύνολον	4.814.720	147.949	430.847	610.122	562 330	165.773	636.532
Ἄρρενες							
Σύνολον	2.365.578	132.375	338.877	502.904	288.565	144.535	520.107
Θήλεις							
Σύνολον	2.449.142	15.574	91.970	107.218	273.765	21.238	166.425
Ἐπὶ 100 ἑκάστου ἐπαγγέλματος (2) ἀμφοτέρων τῶν φύλων							
Γεωργία	100.00	5.85	29.13	20.38	37.13	0.12	7.39
Κτηνοτροφία	100.00	3.58	15.96	38.21	26.29	0.01	15.95
Ἁλιεία	100.00	8.15	4.57	47 10	7.16	0 06	32.96
Μεταλλεῖα - Ὀρυχεῖα	100.00	1.69	0.30	2.38	1.18	3.22	91.23
Βιομηχανία	100.00	6.76	2.97	28.38	4.54	1.00	56.35
Μεταφορὰ - Συγκοινωνία	100.00	3.75	1.32	28.32	2.38	16.50	47.91
Πίστις - Ἀνταλλαγὴ - Μεσολάβησις	100.00	8.34	1.38	26.42	1.97	58.09	3.80
Ἐμπόριον	100.00	13.74	6.18	46.03	7.17	8.89	17.99
Προσωπικαὶ ὑπηρεσίαι	100.00	3.51	0.18	10.92	1.10	0.17	83.49
Ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα	100.00	3.11	0.38	29.56	0.52	61.24	5.19
Δημόσιαι ὑπηρεσίαι	100.00	—	—	—	—	92.26	7.71
Μὴ δηλώσαντες ἐπάγγελμα	100 00	—	—	—	—	9.84	90.16
Σύνολον	100.00	5.68	16.55	23.43	21.60	6.37	26 37
Ἄρρενες							
Σύνολον	100.00	6.87	17.58	26.09	14.97	7.50	26.99
Θήλεις							
Σύνολον	100.00	2.30	13.60	15.86	40.49	3.14	24.61

(1) Μετὰ τῶν ἀκαθορίστου θέσεως. (2) Πλὴν τῶν ἀκαθορίστου κοινωνικῆς θέσεως.

Κατάταξις τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ γεννηθέντων κατοίκων τῆς Ἑλλάδος κατὰ χώρας γεννήσεως (Ἀπογραφὴ 1928)

Χῶραι γεννήσεως	Ἀριθμὸς κατοίκων	Ἀναλογία %
Μικρὰ Ἀσία	560.556	48.35
Θρᾴκη	216 753	18.70
Πόντος	159.945	13 80
Βουλγαρία	52.840	4.56
Κωνσταντινούπολις	49.625	4.25
Καύκασος	33.690	2.91
Νοτιοσλαυία	15.004	1.29
Ἀλβανία	14.771	1.27
Ρωσία	12.643	1.09
Δωδεκάνησος	11.377	0.98
Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι	6.036	0.52
Αἴγυπτος	5.192	0.45
Ἰταλία	4.178	0.36
Ρουμανία	3.902	0 34
Ἀγγλία	2 321	0 20
Γαλλία	2.248	0.19
Κύπρος	1.931	0.17
Γερμανία	1.710	0.15
Αὐστρία	770	0.07
Ἰρὰκ	456	0.04
Συρία	438	0.04
Ἑλβετία	428	0.04
Οὐγγαρία	269	0.02
Τσεχοσλοβακία	223	0 02
Νοτιαφρικανικὴ Ἕνωσις	222	0.02
Βέλγιον	196	0.01
Πολωνία	163	0.01
Ἰνδίαι Βρεττανικαὶ	139	0.01
Παλαιστίνη	127	0.01
Αὐστραλία	124	0.01
Περσία	118	0.01
Καναδᾶς	108	0.01
Ἀβησσυνία	89	0.01
Τριπολῖτις	78	
Ἱσπανία	71	
Σουηδία	52	
Σουδὰν	50	
Κίνα	45	
Ὁλλανδία	45	
Ἀργεντινὴ	42	
Μάλτα	37	
Δανία	33	
Πορτογαλία	24	
Βραζιλία	23	
Τύνις	21	
Μαδαγασκάρη	17	
Ἀλγερία	15	
Νορβηγία	15	
Χιλὴ	13	
Νέα Ζηλανδία	12	
Ταγκανίκα	12	
Ἄδεν	11	
Ἰρλανδία	11	
Ἐρυθραία	10	
Μαρόκον	9	0.06
Οὐρουγουάη	9	
Λιθουανία	7	
Μεξικὸν	7	
Ἐσθονία	6	
Κογκὸ Βελγικὸν	6	
Λεττονία	6	
Μοζαμβίκη	6	
Λουξεμβοῦργον	4	
Φινλανδία	4	
Ἰαπωνία	3	
Περοῦ	3	
Φιλιππῖναι νῆσοι	3	
Ἁγία Ἑλένη	2	
Δυτικὴ Γαλλικὴ Ἀφρικὴ	2	
Κεϋλάνη	2	
Κογκὸ Γαλλικὸν	2	
Κυρηναϊκὴ	2	
Ἰνδίαι Ὁλλανδικαὶ	1	
Κούβα	1	
Παναμᾶς	1	
Σιέρρα Λεόνε	1	
Σύνολον	1.159.311	100.00

τίαι ἑκάστης κατηγορίας ὑποδιαιροῦνται ἀναλόγως τῆς κοινωνικῆς των θέσεως εἰς τὰς ἑξῆς ἓξ ὁμάδας: α) ἐργοδότας, οἵτινες ἔχουν ὑπαλλήλους καὶ ἐργάτας, β) ἐργοδότας, οἵτινες χρησιμοποιοῦν μόνον μέλη τῆς οἰκογενείας των, γ) ἐργαζομένους ἀτομικῶς, δ) μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ ἐργοδότου συνεργαζόμενα μετ' αὐτοῦ, ε) ὑπαλλήλους, στ) ἐργάτας. Ἡ διάκρισις μεταξὺ ὑπαλλήλων καὶ ἐργατῶν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ ἂν ἡ ἐργασία ἔχῃ χαρακτῆρα μᾶλλον διανοητικὸν ἢ χειρωνακτικόν.

Καθὼς βλέπομεν, οἱ κυρίως ἐργοδόται, οἱ χρησιμοποιοῦντες ὑπαλλήλους καὶ ἐργάτας, ἀνέρχονται εἰς 147.949, ἀποτελοῦντες τὰ 6 % τοῦ συνόλου τῶν ἐπαγγελματιῶν (ἐξαιρουμένων τῶν ἀκαθορίστου κοινωνικῆς θέσεως). Ἐξ ἄλλου ἡ μεσαία τάξις δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς ἀτομικῶς ἐργαζομένους, ὡς καὶ ἀπὸ τοὺς χρησιμοποιοῦντας μόνον μέλη τῆς οἰκογενείας των, καὶ ἀπὸ τὰ χρησιμοποιούμενα αὐτὰ μέλη, οἵτινες ὅλοι ὁμοῦ ἀνέρχονται εἰς 1.603.299, ἀποτελοῦντες τὰ 61 % τῶν ἐπαγγελματιῶν. Τέλος, ἡ τάξις τῶν μισθωτῶν, δηλαδὴ τῶν ὑπαλλήλων καὶ ἐργατῶν, ἀποτελεῖται ἀπὸ 852.305, ἀνερχομένη εἰς 33 % τοῦ ἐπαγγελματικοῦ πληθυσμοῦ. Μεταξὺ τῶν ἀρρένων οἱ μὲν κυρίως ἐργοδόται ἀνέρχονται εἰς 7 % οἱ ὑπάλληλοι καὶ ἐργάται εἰς 34 % καὶ οἱ τῶν μέσων ὁμάδων εἰς 59 %. Μεταξὺ δὲ τῶν θηλέων, οἱ μὲν ἐργοδόται μόνον εἰς 2 %, αἱ ὑπάλληλοι καὶ ἐργάτριαι εἰς 28 % καὶ αἱ τῶν μεσαίων ὁμάδων εἰς 70 %, τῆς μεγάλης ἀναλογίας τούτων ὀφειλομένης εἰς τὸ πλῆθος τῶν γυναικῶν τῶν συνεργαζομένων ἐπαγγελματικῶς μετὰ τοῦ συζύγου των.

10) *Ὁ πληθυσμὸς κατὰ τόπον γεννήσεως, θρησκείαν, γλῶσσαν καὶ ὑπηκοότητα.* Ἐκ τῶν 6.204.684 κατοίκων τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ 1928, οἱ 5.015.373, ἤτοι 81 %, ἐγεννήθησαν ἐντὸς τοῦ κράτους, καὶ οἱ

Digitized by Google

λοιποὶ 1.159.311, ἤτοι 19%, ἐγεννήθησαν εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ἐκ τῶν γεννηθέντων ἐν Ἑλλάδι οἱ 3.804 563, ἤτοι τὰ 61% τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ, ἐγεννήθησαν εἰς τὸν δῆμον ἢ τὴν κοινότητα ὅπου καὶ ἀπεγράφησαν, δύνανται ἑπομένως νὰ ὀνομασθοῦν κυρίως γηγενεῖς, οἱ δὲ λοιποὶ 1.240.810, ἤτοι 20% τοῦ πληθυσμοῦ, εἰς ἄλλους δήμους ἢ κοινότητας τοῦ κράτους. Μεταξὺ τῶν δέκα γεωγραφικῶν διαμερισμάτων τῆς Ἑλλάδος ἡ μεγαλυτέρα ἀναλογία τῶν γεννηθέντων εἰς τὸν δῆμον ἢ τὴν κοινότητα ὅπου ἀπεγράφησαν παρατηρεῖται εἰς τὰς Ἰονίους νήσους (84%) καὶ ἡ μικροτέρα εἰς τὴν Μακεδονίαν (47%). Ἡ μεγαλυτέρα ἀναλογία τῶν γεννηθέντων εἰς ἄλλους δήμους ἢ κοινότητας τοῦ κράτους παρατηρεῖται εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Εὔβοιαν (30%) καὶ ἡ μικροτέρα εἰς τὴν Δυτικὴν Θράκην (10%). Ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν τῶν γεννηθέντων εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἡ μεγαλυτέρα παρατηρεῖται εἰς τὴν Μακεδονίαν 40%) καὶ ἡ ἐλαχίστη εἰς τὰς Ἰονίους νήσους (3%).

Τὴν συσχέτισιν τοῦ διαμερίσματος τῆς γεννήσεως πρὸς τὸ διαμέρισμα τῆς ἀπογραφῆς τῶν ἐν Ἑλλάδι γεννηθέντων κατοίκων τοῦ κράτους κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928 δεικνύει ὁ κατωτέρω πίναξ:

Ἐπὶ 100 ἀπογραφέντων εἰς ἕκαστον διαμέρισμα παρατηροῦμεν ὅτι ἡ μεγίστη ἀναλογία τῶν γεννηθέντων εἰς τὸ αὐτὸ διαμέρισμα παρουσιάζεται εἰς τὴν Κρήτην (99%) καὶ ἡ ἐλαχίστη εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Εὔβοιαν (80%). Ἐπὶ 100 γεννηθέντων εἰς ἕκαστον διαμέρισμα ἡ μεγίστη ἀναλογία τῶν ἐν αὐτῷ ἀπογραφέντων παρατηρεῖται εἰς τὴν Μακεδονίαν (97%) καὶ ἡ ἐλαχίστη εἰς τὰς Κυκλάδας (66%). Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ παρατηρηθῇ ὅτι τὰ 32% τῶν γεννηθέντων εἰς τὰς Κυκλάδας ἀπεγράφησαν εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Εὔβοιαν, ἐξ αὐτῶν δὲ σχεδὸν τὰ 9/10 εὑρέθησαν εἰς τοὺς δήμους Ἀθηναίων καὶ Πειραιῶς.

Πρὸς μελέτην τῆς ἀστυφιλίας, δηλαδὴ τοῦ ρεύματος τοῦ πληθυσμοῦ τῶν χωρίων πρὸς τὰς πόλεις, ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ ἐξετάσωμεν χωριστὰ τὸν τόπον γεννήσεως ἀφ' ἑνὸς τῶν κατοίκων τῶν δήμων καὶ τῶν μεγάλων κοινοτήτων (πληθυσμοῦ 10.000 καὶ ἄνω) καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν κατοίκων τῶν μικροτέρων κοινοτήτων. Ἐκ τῆς ἐξετάσεως ταύτης παρατηροῦμεν ὅτι ἐπὶ 1.363 552 κατοίκων τῶν δήμων καὶ μεγάλων κοινοτήτων οἱ 457.621, ἤτοι τὰ 34%, ἐγεννήθησαν εἰς μικρὰς κοινότητας, ἐνῷ ἐπὶ τῶν 3.681.821 κατοίκων τῶν μικρῶν κοινοτήτων μόνον 72.185, ἤτοι 2%, εἶχον γεννηθῆ εἰς δήμους ἢ μεγάλας κοινότητας. Ἰδιαιτέρως, ὡς πρὸς τὸν δῆμον Ἀθηναίων ἐπι 319 257 κατοίκων αὐτοῦ γεννηθέντων ἐν Ἑλλάδι, μόνον 131.810, ἤτοι 41%, ἐγεννήθησαν ἐντὸς τοῦ δήμου τούτου, ἐνῷ 54.624, ἤτοι 17%, ἐγεννήθησαν εἰς ἄλλους δήμους ἢ μεγάλας κοινότητας (10.000 κατοίκων καὶ ἄνω) καὶ οἱ λοιποὶ 132.823, ἤτοι 42%, ἐγεννήθησαν εἰς ἄλλας μικρὰς κοινότητας τῆς Ἑλλάδος. Ὥστε βλέπομεν ὅτι τὸ ρεῦμα πρὸς τὴν πρωτεύουσαν δὲν προέρχεται μόνον ἀπὸ τὴν ὕπαιθρον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀστικὰ κέντρα.

Ἐξ ἄλλου οἱ 1.159.311 κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος οἱ γεννηθέντες εἰς τὸ ἐξωτερικὸν κατανέμονται κατὰ χώρας γεννήσεως ὡς ὁ πίναξ τῆς προηγουμένης σελίδος.

Παρατηροῦμεν ὅτι τὰ 48% τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ γεννηθέντων ἐγεννήθησαν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ἐκ τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928 5.961 529, ἤτοι τὰ 96 %, ἦσαν ὀρθόδοξοι, 35.182 καθολικοί, 9.0)9 διαμαρτυρόμενοι, 126 017 μουσουλμᾶνοι, 72.791 Ἰσραηλῖται, 45 λοιπῶν θρησκειῶν καὶ 117 οὐδεμιᾶς θρησκείας.

Κατὰ γλῶσσαν, 5.759.523, ἤτοι 93%, ἦσαν ἑλληνόγλωσσοι καὶ οἱ λοιποὶ 445.161, ἤτοι 7%, ξενόγλωσσοι, κατανεμόμενοι κατὰ γλώσσας ὡς ἑξῆς: τουρκικὴ 191.254, μακεδονοσλαυϊκὴ 81.984, ἱσπανικὴ 63.200, ἀρμενικὴ 33.634, κουτσοβλαχικὴ 19.703, ἀλβανικὴ 18.773, βουλγαρικὴ 16.775, ἀτσιγγανικὴ 4.998, ρωσικὴ 3.295, ἰταλικὴ 3.199, ἀγγλικὴ 2.098, λοιπαὶ γλῶσσαι 6.248.

Τέλος, ὡς πρὸς τὴν ὑπηκοότητα ἀπεγράφησαν κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928 εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα 73.338 ξένοι ὑπήκοοι, ἤτοι ἡ ἀναλογία αὐτῶν ἐπὶ τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι 1%. Κατανέμονται δὲ οὗτοι καθ' ὑπηκοότητας ὡς ἑξῆς:

Ξένοι ὑπήκοοι ἐν Ἑλλάδι (ἀπογραφὴ 1928).

Ὑπηκοότης	Ξένοι ὑπήκοοι	Ἀναλογία %
Ἀβησσυνοὶ	16	0.02
Ἄγγλοι	6.908	9.42
Αἰγύπτιοι	360	0.49
Ἀλβανοὶ	7.193	9.81
Ἀμερικανοὶ (Η. Π.)	3 692	5.04
Ἀργεντινοὶ	16	0.02
Αὐστριακοὶ	747	1.02
Βέλγοι	167	0.23
Βούλγαροι	1.238	1.75
Βραζιλιανοὶ	11	0.81
Γάλλοι	2.367	3.23
Γερμανοὶ	1.429	1.95
Γιουγκοσλαῦοι	4.797	6.54
Δανοὶ	29	0.04
Ἑλβετοὶ	373	0.51
Ἐσθονοὶ	4	0.01
Ἰάπωνες	3	—
Ἱσπανοὶ	945	1.29
Ἰταλοὶ	14 598	19.90
Κολομβιανοὶ	2	—
Λεττονοὶ	1	—
Λιθουανοὶ	1	—
Λουξεμβουργιανοὶ	9	0.01
Μεξικανοὶ	1	—
Νορβηγοὶ	10	0.01
Ὁλλανδοὶ	78	0.11
Οὔγγροι	239	0.32
Οὐρουγουανοὶ	8	0.01
Πέρσαι	277	0.38
Πολωνοὶ	114	0.16
Πορτογάλλοι	417	0.57
Ρουμᾶνοι	1.106	1.51
Ρῶσοι	3.329	4 54
Σῖναι	12	0 02
Σουηδοὶ	51	0.07
Τοῦρκοι	22.373	30.51
Τσεχοσλοβάκοι	369	0.50
Φινλανδοὶ	3	—
Σύνολον	73.338	100 00

11) *Φυσικὴ κίνησις τοῦ πληθυσμοῦ* (γάμοι, γεννήσεις, θάνατοι). Ἡ παρακολούθησις τῆς φυσικῆς κινήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1860, ἐκράτησε δὲ μέχρι τοῦ 1891, ὅτε καὶ διεκόπη, ἐπαναληφθεῖσα συστηματικώτερον ἀπὸ τοῦ ἔτους 1921. Διὰ τὰ ἔτη ὅμως 1862, 1863, 1886, 1887 καὶ 1888 δὲν κατηρτίσθησαν στατιστικοὶ πίνακες, τῶν δὲ ἐτῶν 1889 καὶ 1890 τὰ δεδομένα ἦσαν προσωρινά. Τὴν φυσικὴν κίνησιν τοῦ πληθυσμοῦ, ἤτοι τὸν ἀριθμὸν τῶν γάμων, γεννήσεων καὶ θανάτων, καὶ τῆς ὑπεροχῆς τῶν γεννήσεων ἐπὶ τῶν θανάτων ὡς καὶ τὴν ἀναλογίαν αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν ἐπὶ 1.000 κατοίκων δι' ὅλα τὰ ἔτη, διὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν στοιχεῖα, παρέχει ὁ ἔναντι πίναξ.

Συνεπτυγμένως, τὰς ἀναλογίας τῶν γάμων, γεννήσεων καὶ θανάτων καὶ τῆς ὑπεροχῆς τῶν γεννήσεων ἐπὶ τῶν θανάτων ἐπὶ 1.000 κατοίκων δι' ἑκάστην τῶν περιόδων 1860 ἕως 1869, 1870 ἕως 1879, 1880 ἕως 1885, 1921 ἕως 1925 καὶ 1926 ἕως 1931 παρέχει ὁ κατωτέρω πίναξ.

Ἐξ αὐτοῦ βλέπομεν ὅτι ἡ μὲν ἀναλογία τῶν γάμων ἀπὸ 6.15 ‰ κατὰ τὴν περίοδον 1860 ἕως 1869, κατῆλθε βαθμηδὸν εἰς 6.01 ‰ διὰ τὰ ἔτη 1880 ἕως 1885, ἀνελθοῦσα σημαντικῶς, ἤτοι εἰς 7.47 ‰ διὰ τὴν περίοδον 1921 ἕως 1925, διὰ νὰ περιορισθῇ κατόπιν εἰς 7.11 ‰ κατὰ τὴν περίοδον 1926 ἕως 1931. Ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν τῶν γεννήσεων, αὕτη ἀπὸ 28.84 ‰ διὰ τὴν περίοδον 1860 ἕως 1869, κατῆλθε βαθμηδὸν εἰς 23.01 ‰

Συσχέτισις τόπου γεννήσεως καὶ τόπου ἀπογραφῆς (Κάτοικοι γεννηθέντες ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀπογραφέντες τῷ 1928.)

Διαμέρισμα ἀπογραφῆς	Διαμέρισμα γεννήσεως: Σύνολον	Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	Θεσσαλία	Ἰόνιοι νῆσοι	Κυκλάδες νῆσοι	Πελοπόννησος	Μακεδονία	Ἤπειρος	Νῆσοι Αἰγαίου	Κρήτη	Δυτικὴ Θράκη
Ἀπόλυτοι ἀριθμοί											
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	1.275.654	1.018.017	12.847	23.989	57.225	101.037	7.009	19.982	18.063	16.138	1.347
Θεσσαλία	456.786	11.575	429.258	551	616	2.301	9.278	4.816	852	310	229
Ἰόνιοι νῆσοι	206.968	1 396	128	201.658	191	1.556	170	1.648	97	109	25
Κυκλάδες νῆσοι	123.005	1.954	129	280	118.499	775	110	46	847	342	23
Πελοπόννησος	1.020.454	11.585	590	9.740	1.325	991.141	877	3.552	891	677	76
Μακεδονία	817.334	9.752	11.346	1.766	1.234	7.727	791.278	6.757	5.761	3.360	5.350
Ἤπειρος	302.286	2.317	511	1.223	98	782	414	296.668	86	139	18
Νῆσοι Αἰγαίου	256.184	1.374	160	165	656	637	314	151	252.333	299	95
Κρήτη	354.016	1.725	174	251	595	862	349	280	951	348.772	57
Δυτικὴ Θράκη	202.686	1 210	705	457	102	1.617	5.570	933	974	436	190.682
Σύνολον	5.045.373	1.060.905	45 .818	240.080	180.541	1 108.435	818.399	334.823	280 858	370.582	197.902
Ἀναλογίαι ἐπὶ 100 ἀπογραφέντων εἰς ἕκαστον διαμέρισμα											
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	100.00	79.80	1.01	1.88	4.48	7.92	0.55	1.57	1.42	1.26	0.11
Θεσσαλία	100 00	2.53	93.32	0.12	0.14	0.50	2.03	1.05	0.19	0.07	0.05
Ἰόνιοι νῆσοι	100.00	0.68	0.06	97.44	0.09	0.75	0.08	0.79	0.05	0.05	0.01
Κυκλάδες νῆσοι	100.00	1.59	0.10	0.23	96.34	0.63	0.09	0.04	0.69	0.28	0.01
Πελοπόννησος	100.00	1.13	0.06	0.95	0.13	97.13	0.08	0.35	0.09	0.07	0.01
Μακεδονία	100.00	1.15	1.34	0.21	0.14	0.91	93.74	0.80	0.68	0.40	0.63
Ἤπειρος	100.00	0.77	0.17	0.40	0.03	0.26	0.15	98.13	0.03	0.04	0.01
Νῆσοι Αἰγαίου	100.00	0 51	0.06	0.06	0.25	0.25	0.12	0.06	98.50	0.12	0.04
Κρήτη	100.00	0.49	0.05	0.07	0.17	0.24	0.10	0.08	0.27	98.52	0.01
Δυτικὴ Θράκη	100.00	0.60	0.35	0.22	0.05	0.80	2.75	0.46	0.48	0.21	94.08
Σύνολον	100.00	21.03	8.98	4.76	3.53	21.97	16.22	6.63	5.57	7.34	3.92
Ἀναλογίαι ἐπὶ 100 γεννηθέντων εἰς ἕκαστον διαμέρισμα											
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	25.28	95.96	2.84	9.99	31.70	9.11	0.86	5.97	6.43	4.35	0.68
Θεσσαλία	9.05	1.09	94.13	0.23	0.34	0.21	1.13	1.44	0.30	0.08	0.12
Ἰόνιοι νῆσοι	4.10	0.13	0.03	81.00	0.11	0.14	0.02	0.49	0.04	0.03	0.01
Κυκλάδες νῆσοι	2.44	0.19	0.03	0.12	65.64	0.07	0 01	0.01	0.30	0.09	0.01
Πελοπόννησος	20.23	1.09	0.13	4.06	0.73	89.42	0.11	1.06	0.32	0.18	0.04
Μακεδονία	16.79	0.92	2.50	0.73	0.68	0.70	97.05	2.02	2.05	0.91	2.70
Ἤπειρος	5.99	0.22	0 11	0.51	0.05	0.07	0.06	88.60	0.03	0.04	0.01
Νῆσοι Αἰγαίου	5.08	0.13	0.04	0.07	0.36	0.06	0.01	0.05	89.84	0.08	0.05
Κρήτη	7.02	0.16	0.04	0.10	0.33	0.08	0.04	0.08	0.34	94.12	0.03
Δυτικὴ Θράκη	4.02	0.11	0.15	0.19	0 06	0.14	0.68	0.28	0.35	0.12	96.35
Σύνολον	100 00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100 00	100.00	100.00	100.00	100.00

Γάμοι, γεννήσεις, θάνατοι, 1860—1885, 1921—1931

Ἔτη	Γάμοι: Ἀριθμὸς	Γάμοι: Ἐπὶ 1000 κατοίκων	Γεννήσεις ζώντων: Ἀριθμὸ	Γεννήσεις ζώντων: Ἐπὶ 1000 κατοίκων	Θάνατοι: Ἀριθμὸς	Θάνατοι: Ἐπὶ 1000 κατοίκων	Ὑπεροχὴ γεννήσεων: Ἀριθμὸς	Ὑπεροχὴ γεννήσεων: Ἐπὶ 1000 κατοίκων
1860	6.106	5.61	30.858	28.36	22.154	20.36	8.704	8.00
1861	7.175	6.54	32.405	29.54	22.869	20.94	9.436	8.60
1864	8.380	6.16	38.538	28.21	27.955	20.59	10.543	7.62
1865	9.224	6.07	40.452	29.40	29.378	21.35	11.094	8.05
1866	8.558	6 14	38.682	27.77	29.408	19.68	11.274	8.09
1867	8.553	6.07	42.370	30 06	28.134	19.96	14.236	10.10
1868	8.655	6.05	40 875	28.59	32.444	22.70	8.431	5.89
1869	9.488	6.57	41.542	28.78	32.561	22 56	8.981	6.22
1870	8.987	6.18	40.932	28.08	31.881	21.87	9 051	6.21
1871	9.475	6.40	41.867	28 38	29.640	20.04	12.227	8.34
1872	8.924	5.93	42.997	28.60	31.004	20.62	12.993	7.98
1873	8 985	5.88	42.189	27.62	36.861	24.13	4.528	3.49
1874	9.529	6.23	45.212	29.24	29.863	19.32	15.349	9.92
1875	10.250	6.52	44.386	28.21	30.936	19.66	13.450	8.55
1876	9.753	6.10	47.248	29.55	31.083	19.44	16.165	10.11
1877	9 472	5.82	46.355	28.48	31.280	19.23	15.075	9.25
1878	9.603	5.80	44.921	27.15	30.588	18.49	14.333	8.66
1879	9.322	5.55	41.683	24.82	30.498	18.15	11.185	6.67
1880	8.513	5.03	41.304	24.43	30.288	17.91	11.016	6.52
1881	7.843	4.60	41.659	24.48	32.195	18.91	9.464	5.57
1882	11.186	6.50	43.157	25.20	32.191	18.81	10.963	6.39
1883	11.615	6.74	43.061	25.00	34.619	20.10	8.442	4.90
1884	13.657	6.74	57.995	28.64	35.899	17.73	22.096	10.91
1885	13.130	6.47	57.905	28.52	40.288	19.85	17.617	8.67
1921	35.852	7.00	118.272	24.47	76.407	15.81	41.865	8.66
1922	30.356	6.27	109.636	22.63	81.718	16.87	27.918	5.76
1923	44.165	7.72	113.926	19.92	102.042	17.84	11.884	2.08
1924	44.451	8.04	117.014	21.15	93.320	16.87	23.694	4.28
1925	48.462	8.33	156.367	26.87	88.633	15.23	67.734	11.64
1926	44.188	7.48	181.278	30.68	84.136	14.21	97.142	16.44
1927	44.243	7.35	176.527	29.31	100.020	16.61	76.507	12.70
1928	41.262	6.65	189.250	30.50	105.665	17.03	83.585	13.47
1929	44.450	7.08	181 870	28.98	115.561	18.42	66.309	10.56
1930	44.649	7.03	199.565	31.42	103.811	16.35	95.754	15.07
1931	45.517	7.07	199.243	30.94	114.369	17.76	84.874	13.18

Digitized by Google

Μέση ἐτησία ἀναλογία γάμων, γεννήσεων καὶ θανάτων ἐπὶ 1000 κατοίκων.

Ἔτη	Γάμοι	Γεννήσεις ζώντων	Θάνατοι	Ὑπεροχὴ γεννήσεων ἐπὶ τῶν θανάτων
1860—1869	6.15	28.84	21.02	7.82
1870—1879	6.04	28.01	20.10	7.91
1880—1885	6.01	26.05	18.89	7.16
1921—1925	7.47	23.01	16.52	6.49
1926—1931	7.11	30.31	16.74	13.57

διὰ τὸ 1921 ἕως 1925, ἀνελθοῦσα κατόπιν ἀποτόμως εἰς 30.31 ‰ διὰ τὸ 1926 ἕως 1931. Ἡ μεγάλη ὅμως αὕτη τελευταία αὔξησις ὀφείλεται ἐν μέρει καὶ εἰς τὸ ὅτι πρὸ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νέου νόμου περὶ ληξιαρχικῶν πράξεων ἀρκεταὶ γεννήσεις διέφευγον τὴν στατιστικὴν πρὸ τοῦ 1926. Ἐξ ἄλλου, ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν τῶν θανάτων βλέπομεν τὴν μεγάλην πρόοδον τῆς ὑγιεινῆς, διότι οἱ θάνατοι ἀπὸ 21.02 ἐπὶ 1.000 κατοίκων κατὰ τὴν περίοδον 1860 ἕως 1869 κατῆλθον βαθμηδὸν εἰς 16.52 ‰, κατὰ τὸ 1921 ἕως 1925, αὐξηθέντες ἐπ' ἐλάχιστον, ἤτοι εἰς 16.74 ‰ κατὰ τὴν τελευταίαν ἐξεταζομένην περίοδον 1926 ἕως 1931. Ἡ μεγίστη ὑπεροχὴ τῶν γεννήσεων ἐπὶ τῶν θανάτων (13.57 ‰) παρατηρεῖται ἀκριβῶς κατὰ τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίοδον. Ὀφείλεται δὲ ἡ μεγάλη αὐτὴ ὑπεροχή, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τῶν παλαιοτέρων ἐτῶν, ὄχι τόσον εἰς τὴν ἐν τῷ πίνακι παρατηρουμένην μικρὰν αὔξησιν τῆς ἀναλογίας τῶν γεννήσεων ἀπὸ τῆς παλαιοτέρας περιόδου τοῦ 1860 ἕως 1869 μέχρι τῆς τελευταίας, ὅσον εἰς τὴν σημαντικὴν ἐλάττωσιν τῆς ἀναλογίας τῶν θανάτων λόγῳ τῆς προόδου τῆς ὑγιεινῆς.

Θάνατοι κατὰ αἰτίας τῶν ἐτῶν 1921—1931

Αἰτία θανάτων	1921—1925: Μέσος ἐτήσιος ἀριθμὸς θανάτων	1921—1925: Μέση ἐτησία ἀναλογία ἐπὶ 10.000 κατοίκων	1926—1931: Μέσος ἐτήσιος ἀριθμὸς θανάτων	1926—1931: Μέση ἐτησία ἀναλογία ἐπὶ 10.000 κατοίκων
Τυφοειδὴς πυρετὸς	1.427	2.66	1.451	2.34
Ἐξανθηματικὸς τῦφος	182	0.33	15	0.03
Ἑλώδης πυρετὸς καὶ ἑλώδης καχεξία	5.193	9.58	5.564	8.94
Εὐλογία	324	0.60	14	0.03
Ἱλαρὰ	560	1.01	610	0.99
Ὀστρακιὰ	459	0.87	599	0.95
Κοκκύτης	467	0.88	1.044	1.66
Διφθερῖτις	319	0.60	417	0.67
Γρίππη	3.531	6.65	4.495	7.22
Χολέρα Ἀσιατικὴ	5	0 01	3	0.01
Ἐντερῖτις χολερoειδὴς	49	0.09	106	0.17
Ἕτεραι ἐπιδημικαὶ νόσοι	2.421	4 48	2.728	4.40
Φυματίωσις ἀναπνευστικοῦ συστήματος	7.257	13.54	8.409	13.57
» τῶν μηνίγγων	646	1.19	1.059	1.70
Ἕτεραι φυματιώσεις	554	1.02	842	1 35
Καρκίνος κλπ.	1.198	2.23	2.106	3.38
Μηνιγγῖτις	912	1.71	992	1.60
Αἱμορραγία καὶ ἐγκεφαλικὴ μαλάκυνσις	1.452	2 71	2.277	3.66
Νοσήματα τῆς καρδίας	2.131	3.98	2.704	4.35
Βρογχῖτις ὀξεῖα	605	1.13	575	0.93
» χρονία	377	0 71	442	0.71
Πνευμονία	8.413	15.82	9.344	15.03
Ἄλλαι παθήσεις ἀναπνευστικοῦ συστήματος	4.851	8.98	6.697	10.77
Παθήσεις στομάχου	367	0.68	579	0.93
Διάρροια καὶ ἐντερῖτις	5.029	9.34	8.155	13.12
Σκωληκοειδῖτις καὶ τυφλῖτις	108	0.20	160	0.26
Κήλη, ἐντερικὴ ἔμφραξις	235	0.44	366	0.59
Κίρρωσις τοῦ ἥπατος	217	0 40	312	0.50
Νεφρῖτις ὀξεῖα καὶ χρονία	1.983	3.68	2.875	4.62
Ὄγκοι μὴ καρκινωματώδεις κλπ.	55	0.10	103	0.17
Σηψαιμία ἐπιλόχειος	450	0.84	627	1.01
Ἄλλα συμβάματα ἐπιλόχεια τῆς κυήσεως	489	0.92	536	0.86
Ἀδυναμία ἐκ γενετῆς καὶ ἐλαττωματικὴ διάπλασις	3.240	6.00	4.042	6.51
Γῆρας	9.239	17.34	10.352	16.70
Βίαιοι θάνατοι (πλὴν αὐτοκτονίας)	1.934	3.63	2.415	3.89
Αὐτοκτονίαι	124	0.23	277	0.44
Ἄλλαι ἀσθένειαι	8.231	15.33	9.924	15.98
Νόσοι ἄγνωστοι ἢ κακῶς ὁριζόμεναι	13.387	25.32	10.713	17.28
Σύνολον	88.424	165.23	103.926	167.32

Μεταξὺ 25 ἐκ τῶν κυριωτέρων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ἡ Ἑλλὰς ἔρχεται κατὰ σειρὰν 19η ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν τῶν γάμων κατὰ τὴν τριετίαν 1929 ἕως 1931, παρουσιάζουσα μέσην ἐτησίαν ἀναλογίαν 7.1 ἐπὶ 1.000 κατοίκων. Τὰς μεγαλυτέρας ἀναλογίας γάμων παρουσιάζουν ἡ Βουλγαρία 9.5 ‰, ἡ Πολωνία 9.3 ‰ καὶ ἡ Ρουμανία καὶ Τσεχοσλοβακία 9.2 ‰. Τὰς δὲ μικροτέρας ἡ Ἰρλανδία 4.6 ‰, ἡ Ἀλβανία 5.3 ‰ καὶ ἡ Νορβηγία 6.4 ‰.

Τοὐναντίον ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν τῶν γεννήσεων ἡ Ἑλλὰς ἔρχεται 4η κατὰ σειράν, μὲ 30,4 ‰, ὅπως καὶ ἡ Βουλγαρία. Μεγαλυτέρας ἀναλογίας παρουσιάζουν ἡ Ρουμανία 34,6 ‰, ἡ Πολωνία 31,6 ‰ καὶ ἡ Πορτογαλία 30,5 ‰. Τὰς ἐλαχίστας ἀναλογίας γεννήσεων παρουσιάζουν ἡ Ἀλβανία 12,7 ‰, ἡ Σουηδία 15,3 ‰, καὶ ἡ Μεγάλη Βρεττανία 16,6 ‰. Δυστυχῶς καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀναλογίαν τῶν θανάτων ἡ Ἑλλὰς ἔρχεται 3η κατὰ σειρὰν μεταξὺ τῶν 25 συγκρινομένων κρατῶν, παρουσιάζουσα ἀναλογίαν 17,5 θανάτων ἐτησίως ἐπὶ 1.000 κατοίκων καὶ ὑστεροῦσα μόνον τῆς Ρουμανίας (20,4 ‰) καὶ τῆς Πορτογαλίας (17,6 ‰). Τὰς ἐλαχίστας ἀναλογίας θανάτων παρουσιάζουν ἡ Ὀλλανδία (9,8 ‰), ἡ Ἀλβανία (10,4 ‰) καὶ ἡ Νορβηγία (10,9 ‰). Τέλος, ὡς πρὸς τὴν ὑπεροχὴν τῶν γεννήσεων ἐπὶ τῶν θανάτων ἡ Ἑλλὰς ἔρχεται κατὰ σειρὰν 4η, ὁμοῦ μετὰ τῆς Ὀλλανδίας καὶ τῆς Πορτογαλίας μὲ ὑπεροχὴν 12,9 ‰. Πρώτη κατὰ σειρὰν ἔρχεται ἡ Πολωνία (15,6 ‰) καὶ κατόπιν ἡ Ρουμανία (14,2 ‰) καὶ ἡ Βουλγαρία (13,6 ‰). Τὴν ἐλαχίστην δὲ ὑπεροχὴν παρουσιάζουν ἡ Ἐσθονία (0,9 ‰), ἡ Γαλλία (1,1 ‰) καὶ ἡ Ἀλβανία (2,3 ‰). Σημειωτέον ὅτι εἰς τὰ συγκρινόμενα κράτη δὲν περιλαμβάνονται ἡ Νοτιοσλαυία, ἡ Τουρκία καὶ ἡ Ρωσία, ἐλλείψει στοιχείων διὰ τὰ ἀναφερθέντα ἔτη. Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὴν θνησιμότητα, παραθέτομεν τὸν κατωτέρω πίνακα, ὁ ὁποῖος δεικνύει τὸν μέσον ἀριθμὸν θανάτων κατ' ἔτος ἀφ' ἑνὸς διὰ τὴν περίοδον 1921 ἕως 1925 καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τὴν ἀπὸ 1926 ἕως 1931, τῶν προερχομένων ἐξ ἑκάστης αἰτίας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς συνεπτυγμένης διεθνοῦς ὀνοματολογίας τῶν ἀσθενειῶν. Γενικῶς παρατηροῦμεν ὅτι ἡ μέση ἐτησία ἀναλογία θανάτων ἐπὶ 10.000 κατοίκων ηὔξησεν ὀλίγον ἀπὸ τῆς πρώτης ἐξεταζομένης περιόδου μέχρι τῆς δευτέρας (ἀπὸ 165 εἰς 167).

Οἱ περισσότεροι θάνατοι κατὰ σειράν, διὰ μὲν τὴν περίοδον 1921 ἕως 1925 ὀφείλονται εἰς τὸ γῆρας (17,34 ἐπὶ 10.000 κατοίκων), τὴν πνευμονίαν (15,82), τὴν φυματίωσιν τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος (13,54), εἰς τὸν ἑλώδη πυρετὸν καὶ τὴν ἑλώδη καχεξίαν (9,58), εἰς τὴν διάρροιαν καὶ ἐντερίτιδα, ἥτις αὐξάνει κυρίως τὴν θνησιμότητα τῆς μικρᾶς παιδικῆς ἡλικίας (9,34) καὶ εἰς ἄλλας παθήσεις τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος, ἐκτὸς τῆς πνευμονίας, φυματιώσεως καὶ βρογχίτιδος (8,98). Κατὰ τὴν περίοδον 1926 ἕως 1931 οἱ περισσότεροι κατὰ σειρὰν θάνατοι προέρχονται ἐκ γήρατος (16,70), ἐκ πνευμονίας (15,03), ἐκ φυματιώσεως τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος (13,57), ἐκ τῆς διαρροίας καὶ ἐντερίτιδος (13,12), ἐκ τῶν ἄλλων παθήσεων τοῦ ἀναπνευστικοῦ συστήματος (10 77) καὶ ἐκ τῶν ἑλωδῶν πυρετῶν καὶ ἑλώδους καχεξίας (8,94). Ἐννοεῖται ὅτι κατὰ τὴν συγκρισιν ταύτην δὲν λαμβάνομεν ὑπ' ὄψιν τὰ δύο τελευταῖα ἐδάφια τῆς ὀνοματολογίας, ὡς ἀφορῶντα ἀσθενείας ἀκαθορίστους. Μεγάλη αὔξησις θανάτων ἀπὸ τῆς μιᾶς περιόδου εἰς τὴν ἄλλην, φθάνουσα μέχρι διπλασιασμοῦ αὐτῶν, παρατηρεῖται ὡς πρὸς τὸν κοκκύτην, τὴν χολερoειδῆ ἐντερίτιδα καὶ τὰς αὐτοκτονίας. Σημαντικὴ ἐπίσης αὔξησις, κατὰ 50 % καὶ πλέον, παρατηρεῖται ὡς πρὸς τὴν φυματίωσιν τῶν μηνίγγων, τὰς ἑτέρας φυματιώσεις, τὸν καρκίνον κλπ., τὴν αἱμορραγίαν καὶ ἐγκεφαλικὴν μαλάκυνσιν, τὰς παθήσεις τοῦ στομάχου, τὴν διάρροιαν καὶ ἐντερίτιδα, τὴν κοίλην καὶ ἐντερικὴν ἔμφραξιν, καὶ τέλος τοὺς μὴ καρκινωματώδεις ὄγκους κλπ. Σημαντικωτάτη ἐλάττωσις παρατηρεῖται ὡς πρὸς τὸν ἐξανθηματικὸν τῦφον καὶ τὴν εὐλογίαν, τῶν ὁποίων τὰ κρούσματα τοῦ μὲν πρώτου περιωρίσθησαν ἀπὸ 182 εἰς 15 κατὰ μέσον ὅρον ἐτησίως, τῆς δὲ δευτέρας ἀπὸ 324 μόνον εἰς 14.

12) *Μεταναστευτικὴ κίνησις καὶ τουρισμός.* Τὴν ἐξ Ἑλλάδος μετανάστευσιν τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων διὰ τὰς ὑπερωκεανίους χώρας ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1932 δεικνύει ὁ κατωτέρω πίναξ.

Ὑπερωκεάνιος μετανάστευσις ἐξ Ἑλλάδος κατὰ τὰ ἔτη 1821—1932.

Ἔτη	Ἀριθμὸς μεταναστῶν: Δι' Ἡνωμένας Πολιτείας	Διὰ λοιπὰς χώρας	Ἐν συνόλῳ	Ἐπὶ 1000 κατοίκων τῆς Ἑλλάδος (¹)
1821—1830	20	—	20	0.002
1831—1840	49	—	49	0.006
1841—1850	16	—	16	0.002
1851—1860	30	—	30	0 002
1861—1870	73	—	73	0.005
1871—1880	210	3	213	0.013
1881—1890	2.308	2	2.310	0.107
1891—1899	12.208	—	12.208	0.564
1900	3.771	—	3.771	1.505
1901	5.910	81	5.991	2.375
1902	8 101	429	8.533	3.359
1903	14.090	403	14.493	5.665
1904	11.343	385	11.728	4.552
1905	10.515	219	10.734	4.136
1906	19.489	498	19.987	7 618
1907	36.580	811	37.391	14.206
1908	21.489	1.527	23.016	8.687
1909	14.111	669	14.780	5.542
1910	25.888	972	26.860	10.007
1911	26.226	1.631	27.857	10 310
1912	21.419	1.913	23.362	8.590
1913	22.817	2.272	25.089	5.905
1914	35.832	2.125	37.957	[illegible]
1915	12.592	1.664	14.256	2.359
1916	27.034	501	27.535	5.717
1917	23.974	600	24.574	5.103
1918	1.910	384	2.294	0 476
1919	386	193	579	0.120
1920	11.981	635	12 616	[illegible]
1921	28.502	633	29.135	5.185
1922	3.457	969	4 426	0.711
1923	3.333	1.909	5.242	[illegible]
1924	4.871	3.281	8.152	[illegible]
1925	2.160	1.416	3.576	[illegible]
1926	4.119	2.626	6.745	[illegible]
1927	6.346	2.909	9.255	1 117
1928	6.725	2.125	8.850	[illegible]
1929	5.905	3 805	9.710	[illegible]
1930	4.257	2.021	6.278	[illegible]
1931(²)	2.761	663	3.424	[illegible]
1932(³)	2.281	540	2.821	[illegible]
Σύνολον	445.122	40.814	485.936	1.216

(¹) Μέση ἐτησία κίνησις. (²) Ἄνευ τῶν περιηγητῶν.

Τὰ στοιχεῖα τοῦ πίνακος τούτου, τόσον διὰ τὴν πρὸς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας μετανάστευσιν, ὅσον καὶ διὰ τὴν πρὸς τὰς λοιπὰς χώρας, μέχρι καὶ τοῦ ἔτους 1924, ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ ἀμερικανικοῦ δημοσιεύματος «International migrations» (Vol. I Stastistics, New York. National Bureau of Economic Research 1929). Περιλαμβάνονται δὲ μέχρι τοῦ ἔτους τούτου εἰς τὰς «λοιπὰς χώρας» ὁ Καναδᾶς, ἡ Κοῦβα, ἡ Βραζιλία, ἡ Αὐστραλία καὶ ἡ Νοτιοαφρικανικὴ Ἕνωσις. Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1925 καὶ ἐφεξῆς τὰ στοιχεῖα τοῦ πίνακος περιλαμβάνουν πάσας τὰς κατὰ τὸν ἑλληνικὸν νόμον «χώρας μεταναστεύσεως», δηλαδὴ τὰς ἐκτὸς τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Μεσογείου. Καὶ διὰ μὲν τὰ ἔτη 1925 ἕως 1928 τὰ στοιχεῖα ἐλήφθησαν παρὰ τοῦ ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκδιδομένων διαβατηρίων, διὰ δὲ τὰ ἔτη 1929 καὶ ἐφεξῆς ἔχομεν πλέον στοιχεῖα ἀπολύτως ἀκριβῆ, χάρις εἰς τὴν ὀργανωθεῖσαν παρὰ τῆς Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας πλήρη στατιστικὴν τῆς ταξιδιωτικῆς ἐν γένει κινήσεως ἐπὶ τῇ βάσει δελτίων ἀφίξεως καὶ ἀναχωρήσεως, συμπληρουμένων δι' ἕκαστον ταξιδιώτην εἰς τὰ σύνορα καὶ τοὺς λιμένας κατὰ τὴν εἰς Ἑλλάδα εἴσοδον ἢ τὴν ἐξ Ἑλλάδος ἔξοδόν του. Μάλιστα ἀπὸ τοῦ 1931 ἡ στατιστικὴ αὕτη διακρίνει τοὺς ταξιδιώτας καὶ ἀναλόγως τοῦ σκοποῦ τοῦ ταξιδίου των, εἰς μετανάστας καὶ περιηγητάς, καὶ ἑπομένως διὰ τὰ ἔτη 1931 καὶ 1932 δὲν περιελάβομεν εἰς τὸν πίνακα ὅλους τοὺς Ἕλληνας ὑπηκόους τοὺς ἀναχωρήσαντας ἐξ Ἑλλάδος διὰ τὰς ὑπερωκεανίους χώρας, ἀλλὰ μόνον τοὺς ἀναχωρήσαντας ὡς μετανάστας. Μετανάστης ἀπὸ στατιστικῆς ἀπόψεως θεωρεῖται ὁ μεταβαίνων εἰς τὸ ἐξωτερικὸν πρὸς μόνιμον ἐγκατάστασιν ἢ πρὸς ἐξάσκησιν βιοποριστικοῦ ἐπαγγέλματος, καθὼς καὶ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας του, τὰ ὁποῖα τὸν συνοδεύουν ἢ τὸν ἀκολουθοῦν. Εἰς τοὺς μετανάστας περιλαμβάνονται καὶ οἱ ἐπιμετανάσται, δηλαδὴ οἱ ἐκ νέου (διὰ δευτέραν ἢ τρίτην φοράν) μεταβαίνοντες εἰς τὸ ἐξωτερικὸν διὰ τοὺς ὡς ἄνω σκοπούς. Τοὐναντίον περιηγητὴς ὑπὸ εὐρεῖαν ἔννοιαν θεωρεῖται ὄχι μόνον ὁ μεταβαίνων πρὸς ἁπλῆν περιήγησιν (ἀναψυχήν, ἐπίσκεψιν τῶν ἀξιοθεάτων κλπ.), ἀλλὰ καὶ πρὸς θεραπείαν (λουτροθεραπείαν, εἰς σανατόριον κλπ.), διὰ σπουδὰς (ἐπιστημονικὰς μελέτας κλπ.), δι' ἐμπορικὰς ὑποθέσεις συντόμου διαρκείας (ἄνευ μονίμου ἐξασκήσεως τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπαγγέλματος), πρὸς ἐκτέλεσιν μεταφορῶν ἀπὸ κράτους εἰς κράτος, δι' οἰκογενειακὰς ὑποθέσεις καὶ δι' οἱανδήποτε ἄλλην εἰδικὴν ἀποστολήν. Ἐπίσης καὶ ὁ ἁπλῶς διερχόμενος ἐξ Ἑλλάδος καὶ μεταβαίνων εἰς ἄλλην χώραν (transit). Ἀπὸ ἑλληνικῆς ἀπόψεως θετικοὺς περιηγητὰς θεωροῦμεν ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἔρχον-

Digitized by Google

Μεταναστευτική καὶ τουριστικὴ κίνησις τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων κατὰ τὰ ἔτη 1931 καὶ 1932.

Χῶραι προελεύσεως καὶ κατευθύνσεως	1931 Ἀφίξεις: Παλινοστοῦντες μετανάσται	1931 Ἀφίξεις: Περιηγηταί	1931 Ἀφίξεις: Ἀρνητικοὶ περιηγηταὶ ἐπιστρέφοντες	1931 Ἀφίξεις: Σύνολον ἀφίξεων	1931 Ἀναχωρήσεις: Μετανάσται	1931 Ἀναχωρήσεις: Περιηγηταὶ ἐπιστρέφοντες	1931 Ἀναχωρήσεις: Ἀρνητικοὶ περιηγηταί	1931 Ἀναχωρήσεις: Σύνολον ἀναχωρήσεων	1932 Ἀφίξεις: Παλινοστοῦντες μετανάσται	1932 Ἀφίξεις: Περιηγηταί	1932 Ἀφίξεις: Ἀρνητικοὶ περιηγηταὶ ἐπιστρέφοντες	1932 Ἀφίξεις: Σύνολον ἀφίξεων	1932 Ἀναχωρήσεις: Μετανάσται	1932 Ἀναχωρήσεις: Περιηγηταὶ ἐπιστρέφοντες	1932 Ἀναχωρήσεις: Ἀρνητικοὶ περιηγηταί	1932 Ἀναχωρήσεις: Σύνολον ἀναχωρήσεων
I. Ὑπερωκεάνιοι χῶραι																
α') Ἀσία ἐν ὅλῳ (ἐκτὸς μεσογειακῶν χωρῶν)	19	29	2	50	34	14	17	65	43	10	3	56	54	4	21	79
β') Ἀφρική																
Νοτιοαφρικανικὴ Ἕνωσις	67	42	1	110	122	10	32	164	63	32	—	95	89	6	7	102
Ἄλλαι χῶραι Ἀφρικῆς (ἐκτὸς τῶν μεσογειακῶν)	66	56	3	125	149	16	28	193	75	45	1	121	99	12	5	116
γ') Ἀμερική																
Ἀργεντινή	211	27	—	238	81	1	11	93	134	10	—	144	68	1	1	70
Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι	2.687	1.254	44	3.985	2.761	134	359	3.254	2.841	591	22	3.457	2.281	100	57	2.438
Ἄλλαι χῶραι Ἀμερικῆς	165	21	5	191	197	3	44	244	142	23	1	166	109	—	1	110
δ') Ὠκεανία ἐν ὅλῳ	330	28	4	362	80	3	20	103	229	5	1	235	121	6	8	135
Σύνολον	3.545	1.457	59	5.061	3.424	181	511	4.116	3.527	719	28	4.274	2.821	129	100	3.050
II. Εὐρωπαϊκαὶ χῶραι																
Ἀλβανία	975	474	2.250	3.699	680	317	2.674	3.671	1.282	187	2.339	3.808	1.046	173	2.768	3.987
Αὐστρία	254	21	525	800	24	15	471	510	152	17	186	355	19	5	233	257
Βέλγιον	163	31	69	263	51	7	168	226	252	22	68	342	98	11	127	236
Βουλγαρία	554	161	650	1.365	170	83	1.208	1.461	291	102	318	711	228	59	829	1.116
Γαλλία	3.270	631	1.934	5.385	904	186	3.366	4.456	2.540	517	920	3.977	813	218	2.199	3.230
Γερμανία	334	111	379	824	84	33	425	542	413	79	257	719	89	33	401	523
Νοτιοσλαυΐα	733	159	1.870	2.762	191	103	2.521	2.815	603	143	1.146	1.892	197	110	1.638	1.945
Ἑλβετία	158	41	171	370	16	10	256	282	158	25	97	280	20	5	152	177
Ε. Σ. Σ. Δ.	526	41	71	638	25	1	102	128	361	3	7	371	174	3	6	183
Ἱσπανία	16	1	2	19	10	—	9	19	41	1	7	49	69	1	50	120
Ἰταλία	878	167	627	1.672	307	50	685	1.042	1.246	120	653	2.019	400	48	670	1.118
Μ. Βρεττανία καὶ Βόρειος Ἰρλανδία	397	82	156	635	184	28	372	584	381	61	106	548	450	22	285	757
Ὁλλανδία	159	19	28	206	32	5	41	78	150	7	8	165	130	2	28	160
Οὑγγαρία	44	7	123	174	3	7	148	158	17	1	35	53	5	2	28	35
Ρουμανία	519	421	235	1.175	1.907	122	641	2.670	723	328	246	1.297	2.352	153	632	3.137
Ἄλλαι εὐρωπαϊκαὶ χῶραι	84	29	92	205	16	13	82	111	84	20	63	167	40	11	79	130
Σύνολον	9.064	2.396	9.182	20.642	4.601	980	13.169	18.753	8.694	1.633	6.456	16.783	6.130	856	10.125	17.111
III. Λοιπαὶ μεσογειακαὶ χῶραι																
α') Ἀσία																
Δωδεκάνησος	261	193	253	707	172	81	467	720	372	110	179	661	132	63	290	485
Καύκασος	—	—	—	—	1.688	—	—	1.688	6	—	—	6	5.407	—	—	5.407
Κύπρος	118	82	62	262	144	31	128	303	116	43	36	195	71	23	93	187
Παλαιστίνη	115	17	336	468	62	9	726	797	67	21	414	502	227	4	1.131	1.362
Συρία	93	50	24	167	67	13	86	166	94	43	19	156	80	19	69	168
Τουρκία	1.956	809	1.650	4.415	1.591	314	3.440	5.345	2.620	627	1.583	4.830	1.949	323	3.030	5.302
β') Ἀφρική																
Αἴγυπτος	1.882	5.250	516	7.648	3.038	3.058	1.068	7.164	1.655	7.082	393	9.130	2.825	4.300	941	8.066
Ἄλλαι χῶραι Ἀφρικῆς	65	22	2	89	103	7	34	144	94	17	5	116	70	4	23	97
Σύνολον	4.490	6.423	2.843	13.756	6.865	3.513	5.949	16.327	5.024	7.943	2.629	15.596	10.761	4.736	5.577	21.074
Μὴ δηλωθεῖσαι χῶραι	285	62	173	520	167	7	2.592	2.766	—	—	—	—	—	—	—	—
Γενικὸν σύνολον	17.384	10.338	12.257	39.979	15.060	4.681	22.221	41.962	17.245	10.295	9.113	36.653	19.712	5.721	15.802	41.235

Μεταναστευτικὴ καὶ τουριστικὴ κίνησις τῶν ξένων ὑπηκόων κατὰ τὰ ἔτη 1931 καὶ 1932.

Ὑπηκοότητες	1931 Ἀφίξεις: Μέτοικοι Ξένοι	1931 Ἀφίξεις: Μέτοικοι Ὁμογενεῖς παλινοστ.	1931 Ἀφίξεις: Περιηγηταὶ Ξένοι	1931 Ἀφίξεις: Περιηγηταὶ Ὁμογενεῖς	1931 Σύνολον ἀφίξεων	1931 Ἀναχωρήσεις: Μετανάσται Ξένοι	1931 Ἀναχωρήσεις: Μετανάσται Ὁμογενεῖς	1931 Ἀναχωρήσεις: Περιηγηταὶ Ξένοι	1931 Ἀναχωρήσεις: Περιηγηταὶ Ὁμογενεῖς	1931 Σύνολον ἀναχωρήσεων	1932 Ἀφίξεις: Μέτοικοι Ξένοι	1932 Ἀφίξεις: Μέτοικοι Ὁμογενεῖς παλινοστ.	1932 Ἀφίξεις: Περιηγηταὶ Ξένοι	1932 Ἀφίξεις: Περιηγηταὶ Ὁμογενεῖς	1932 Σύνολον ἀφίξεων	1932 Ἀναχωρήσεις: Μετανάσται Ξένοι	1932 Ἀναχωρήσεις: Μετανάσται Ὁμογενεῖς	1932 Ἀναχωρήσεις: Περιηγηταὶ Ξένοι	1932 Ἀναχωρήσεις: Περιηγηταὶ Ὁμογενεῖς	1932 Σύνολον ἀναχωρήσεων
α') Εὐρώπη																				
Ἄγγλοι	249	217	6.236	1.647	8.359	1.084	721	5.323	946	8.074	175	121	6.219	1.709	8.224	884	666	5.565	1.035	8.150
Ἀλβανοί	324	182	4.942	3.290	8.738	1.100	1.771	3.951	2.246	9.068	136	161	3.114	4.213	7.624	176	1.477	2.700	3.1 9	7.972
Αὐστριακοί	111	1	1.402	2	1.416	295	4	1.134	3	1.436	111	1	1.098	5	1.215	231	3	985	5	1.224
Βέλγοι	30	1	645	3	679	85	2	579	7	673	14	—	472	9	495	57	—	422	7	486
Βούλγαροι	338	34	1.001	86	1.459	657	59	751	41	1.508	142	3	609	57	811	369	28	550	37	984
Γάλλοι	352	25	4.637	131	5.145	911	89	4.059	70	5.129	189	26	4.859	143	5.217	699	62	4.425	82	5.268
Γερμανοί	251	3	4.477	25	4.756	787	15	3.780	3	4.585	146	2	5.272	12	5.432	703	12	4.790	7	5.512
Νοτιοσλαῦοι	662	43	7.315	562	8.582	1.864	465	5.989	380	8.698	547	27	8.243	600	9.417	1.514	239	7.396	485	9.634
Δανοί	4	—	136	1	141	39	—	108	—	147	4	—	203	—	207	19	—	173	—	192
Ἑλβετοί	80	—	676	3	759	204	2	559	2	767	55	—	770	1	826	155	1	695	1	852
Ἱσπανοί	181	—	361	4	546	280	5	299	2	586	89	—	469	3	561	162	—	396	2	560
Ἰταλοί	726	541	4.305	3.562	9.134	1.783	1.938	3.379	2.171	9.271	486	326	5.433	3.394	9.639	1.483	1.625	4.321	1.807	9.239
Ὁλλανδοί	23	1	307	1	332	61	1	259	1	322	7	—	232	2	241	43	—	198	1	242
Οὖγγροι	142	—	698	1	841	293	—	507	12	812	81	—	599	3	683	177	—	534	2	713
Πολωνοί	23	—	497	2	522	57	—	446	—	503	10	—	1.818	—	1.828	52	—	1.769	—	1.821
Πορτογάλοι	16	—	39	1	56	32	2	27	2	63	7	1	87	4	99	23	2	75	2	102
Ρουμᾶνοι	84	7	532	114	737	170	68	419	76	733	56	1	1.160	72	1.289	137	44	1.035	61	1.277
Σουηδοί	1	—	321	6	328	33	1	290	3	327	—	—	178	8	186	24	—	153	8	185
Τσεχοσλοβάκοι	185	2	816	—	1.003	267	7	725	—	999	51	—	958	1	1.010	121	—	899	—	1.020
Λοιποὶ Εὐρωπαῖοι	32	1	151	10	194	82	11	110	3	214	29	—	215	5	249	78	4	183	1	266
Σύνολον	3.814	1.058	39.394	9.461	53.727	10 084	5.161	32.702	5.968	53.915	2.335	669	42.008	10.241	55.253	7.607	4.163	37.267	6.662	55.699
β') Ἀσία																				
Πέρσαι	9	2	83	10	104	23	13	68	9	113	1	—	116	10	127	11	5	105	7	128
Τοῦρκοι	64	180	4.051	4.756	9.051	788	1.792	3.186	2.175	7.941	47	82	4.383	3.814	8.326	674	1.591	3.774	1.836	7.875
Λοιποὶ Ἀσιᾶται	16	—	133	—	149	31	—	129	—	160	3	—	114	1	118	21	—	97	—	118
Σύνολον	89	182	4.267	4.766	9.304	842	1.805	3.383	2.184	8.214	51	82	4.613	3.825	8.571	706	1.596	3.976	1.843	8.121
γ') Ἀφρική																				
Αἰγύπτιοι	19	41	830	1.242	2.132	177	363	669	793	2.002	8	31	1.138	1.224	2.401	133	303	1.020	786	2.242
Λοιποὶ Ἀφρικανοί	—	—	—	—	—	2	1	—	—	3	—	—	2	—	2	—	—	2	—	2
Σύνολον	19	41	830	1.242	2.132	179	364	669	793	2.005	8	31	1.140	1.224	2.403	133	303	1.022	786	2.244
δ') Ἀμερική																				
Ἀμερικανοὶ (Η. Π. Α.)	165	875	6.684	3.067	10.791	641	702	6.007	1.032	8.382	121	839	6.103	2.433	9.496	528	610	5.683	838	7.659
Ἀργεντινοί	10	1	115	5	131	21	4	110	2	137	1	1	78	12	92	6	1	77	6	90
Λοιποὶ Ἀμερικανοί	12	1	69	8	90	27	4	51	2	84	5	2	61	12	80	23	2	48	4	77
Σύνολον	187	877	6.868	3.080	11.012	689	710	6.168	1.036	8.603	127	842	6.242	2.457	9.668	557	613	5.808	848	7.826
Νάνσεν	58	1	316	3	378	374	19	295	—	688	8	1	295	—	304	90	—	280	1	371
Μὴ δηλωθεῖσαι ὑπηκοότητες	13	28	11	1	53	135	320	4	3	462	28	38	16	41	123	2 2	164	5	1	892
Γενικὸν σύνολον	4.180	2.187	51.686	18.553	76.606	12.303	8.379	43.221	9.984	73.887	2.557	1.663	54.314	17.788	76.322	9.315	6.839	48.358	10.141	74.653

Digitized by Google

ται ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ πρὸς περιήγησιν τῆς Ἑλλάδος, ἀρνητικοὺς δὲ περιηγητὰς ἐκείνους τοὺς Ἕλληνας, οἵτινες ὄντες μονίμως ἐγκατεστημένοι ἐν Ἑλλάδι μεταβαίνουν πρὸς περιήγησιν τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐκ τῶν στοιχείων τοῦ ἀνωτέρω πίνακος ἐξάγεται ὅτι ἡ μεγαλυτέρα μεταναστευτικὴ κίνησις, ὑπερβαίνουσα τὸ 2 ‰ ἐτησίως ἐπὶ τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος, παρατηρεῖται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1901 μέχρι καὶ τοῦ 1917, ὡς καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1920 καὶ 1921. Ἡ μεγίστη ἔντασις τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος παρετηρήθη κατὰ τὸ 1907, ὁπότε οἱ μετανάσται ἀνῆλθον εἰς 14 ἐπὶ 1000 κατοίκων, ἀναχωρησάντων κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο 37.391 μεταναστῶν διὰ τὰς ὑπερωκεανίους χώρας, ἐξ ὧν οἱ 36.580 διὰ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας. Ὁ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη περιορισμὸς τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος, μολονότι ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος αὐξάνει κατὰ τρόπον ἐξαιρετικὸν μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, ὀφείλεται εἰς τὰ περιοριστικὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα ἔλαβον πλεῖστα κράτη κατὰ τῆς εἰσόδου ξένων μεταναστῶν.

Ἀναλυτικῶς, τὴν μεταναστευτικὴν καὶ τουριστικὴν κίνησιν τῶν ἐτῶν 1931 καὶ 1932, τῶν μὲν Ἑλλήνων ὑπηκόων κατὰ χώρας προελεύσεως καὶ κατευθύνσεως, τῶν δὲ ξένων ὑπηκόων καθ' ὑπηκοότητας, μὲ διάκρισιν μεταναστῶν καὶ περιηγητῶν, περιέχουν οἱ δύο πίνακες τῆς προηγουμένης σελίδος.

Εἰς τὸν πρῶτον ἐκ τῶν δύο τούτων πινάκων οἱ ἀφικνούμενοι Ἕλληνες ὑπήκοοι διακρίνονται: εἰς μετανάστας παλινοστοῦντας ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, εἰς περιηγητάς, οἵτινες, ὄντες μονίμως ἐγκατεστημένοι ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, ἔρχονται πρὸς περιήγησιν τῆς Ἑλλάδος, καὶ εἰς ἀρνητικοὺς περιηγητάς, οἵτινες περιηγήθησαν τὸ ἐξωτερικὸν καὶ ἤδη ἐπιστρέφουν. Οἱ ἀναχωροῦντες διακρίνονται: εἰς μετανάστας, εἰς περιηγητάς, οἵτινες ἀφοῦ περιηγήθησαν τὴν Ἑλλάδα ἐπιστρέφουν εἰς τὴν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ μόνιμον κατοικίαν των, καὶ ἀρνητικοὺς περιηγητάς, ἀναχωροῦντας πρὸς περιήγησιν τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὸν δεύτερον ἐκ τῶν ἀνωτέρω πινάκων οἱ ξένοι ὑπήκοοι οἱ μὲν ἀφικνούμενοι ὑποδιαιροῦνται: εἰς μετοίκους (immigrants), οἵτινες ἔρχονται εἰς τὴν Ἑλλάδα εἴτε διότι εἶναι μονίμως ἐγκατεστημένοι ἐν αὐτῇ ἢ καὶ μὲ προσωρινὴν ἄδειαν ἐξασκήσεως ἐπαγγέλματός τινος, καὶ εἰς περιηγητάς, ἐρχομένους πρὸς περιήγησιν τῆς Ἑλλάδος· οἱ δὲ ἀναχωροῦντες διακρίνονται: εἰς μετανάστας (émigrants) καὶ εἰς περιηγητάς, οἵτινες ἀφοῦ περιηγήθησαν τὴν Ἑλλάδα ἐπιστρέφουν εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ἑκάστη τῶν ὁμάδων τούτων τῶν ξένων ὑπηκόων ὑποδιαιρεῖται εἰς καθαρῶς ξένους καὶ εἰς ὁμογενεῖς (δηλαδὴ ἑλληνικῆς καταγωγῆς).

Ὅπως προκύπτει ἐκ τοῦ πρώτου πίνακος, κατὰ τὸ 1931 ἀνεχώρησαν τὸ ὅλον 15.060 Ἕλληνες ὑπήκοοι μετανάσται, ἐξ ὧν οἱ περισσότεροι δι' Αἴγυπτον (3.038), δι' Ἡνωμένας Πολιτείας (2.761), διὰ Ρουμανίαν (1.907), διὰ Καύκασον (1.688) καὶ διὰ Τουρκίαν (1.591). Ἐννοεῖται ὅτι ὡς μετανάσται ἐννοοῦνται (ὅπως καὶ ἀνωτέρω ἐτονίσαμεν) ὄχι μόνον οἱ διὰ πρώτην φορὰν μεταναστεύοντες, ἀλλὰ καὶ οἱ διὰ δευτέραν, τρίτην κλπ. (ἐπιμετανάσται), ἑπομένως καὶ ἐκεῖνοι, οἵτινες ἔχουν ἤδη μίαν μόνιμον ἐγκατάστασιν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ. Κατὰ τὸ 1932 ἀνεχώρησαν τὸ ὅλον 19.712 μετανάσται, ἐξ ὧν κατὰ σειρὰν 5.407 διὰ Καύκασον (Ἀρμένιοι), 2.825 δι' Αἴγυπτον, 2.352 διὰ Ρουμανίαν (Κουτσόβλαχοι κλπ.), 2.281 δι' Ἡνωμένας Πολιτείας, 1.949 διὰ Τουρκίαν (Κωνσταντινούπολις κλπ.). Κατὰ τὸ 1931 ἀφίχθησαν ἐν ὅλῳ 10.338 περιηγηταὶ Ἕλληνες ὑπήκοοι (ἐγκατεστημένοι εἰς τὸ ἐξωτερικόν), ἐξ ὧν οἱ περισσότεροι ἐξ Αἰγύπτου, (5.250) καὶ ἐκ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν (1.254), κατὰ τὸ 1932 10.295 ἐν ὅλῳ, ἐξ ὧν 7.082 ἐξ Αἰγύπτου, 627 ἐκ Τουρκίας, 594 ἐξ Ἡνωμένων Πολιτειῶν κλπ. Οἱ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἀναχωρήσαντες Ἕλληνες ὑπήκοοι ὡς ἀρνητικοὶ περιηγηταὶ κατὰ μὲν τὸ 1931 ἀνῆλθον εἰς 22.221, κατὰ δὲ τὸ 1932 εἰς 15.802, τῆς ἐλαττώσεως αὐτῶν ὀφειλομένης κυρίως εἰς τὴν κατ' Ἀπρίλιον 1932 ἐπελθοῦσαν ἔκπτωσιν τῆς ἀξίας τῆς δραχμῆς καὶ τοὺς ἐπακολουθήσαντας περιορισμοὺς τῆς ἐξαγωγῆς συναλλάγματος. Ἐκ τῶν 22.221, οἵτινες ἀνεχώρησαν τῷ 1931, οἱ 3.440 κατηυθύνοντο εἰς Τουρκίαν, 3.366 εἰς Γαλλίαν κλπ., ἐκ δὲ τῶν 15.802, οἵτινες ἀνεχώρησαν τῷ 1932, 3.030 κατηυθύνοντο εἰς Τουρκίαν, 2.768 εἰς Ἀλβανίαν, 2.199 εἰς Γαλλίαν κλπ. Ἀνάγκη ὅμως νὰ μὴ λησμονῶμεν ὅτι εἰς τοὺς περιηγητὰς ὑπὸ εὐρεῖαν ἔννοιαν περιλαμβάνονται καὶ οἱ δι' ἐμπορικὰς ὑποθέσεις ἁπλῶς ταξιδεύοντες κλπ. Ξένοι ὑπήκοοι ἦλθον κατὰ τὸ 1931 εἰς τὴν Ἑλλάδα 6.367 ὡς μέτοικοι, ἐξ ὧν 4.180 ἦσαν καθαρῶς ξένοι καὶ 2.187 ὁμογενεῖς, παλινοστοῦντες εἰς τὴν Ἑλλάδα. Κατὰ τὸ 1932 ἦλθον ὡς μέτοικοι 4.220, ἐξ ὧν 2.557 καθαρῶς ξένοι καὶ 1.663 ὁμογενεῖς παλινοστοῦντες. Ὡς περιηγηταὶ ἀφίχθησαν εἰς Ἑλλάδα κατὰ μὲν τὸ 1931 51.686 καθαρῶς ξένοι καὶ 18.553 ὁμογενεῖς, κατὰ δὲ τὸ 1932 54.314 καθαρῶς ξένοι καὶ 17.788 ὁμογενεῖς, δὲν ἐπῆλθε, δηλαδή, ἀκόμη κατὰ τὸ 1932 σημαντικὴ αὔξησις τῆς τουριστικῆς κινήσεως παρὰ τὴν ἔκπτωσιν τῆς δραχμῆς. Ἐκ τῶν καθαρῶς ξένων τῶν ἀφιχθέντων τῷ 1931 7.315 εἶναι Νοτιοσλαῦοι, 6.684 Ἀμερικανοὶ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, 6.236 Ἄγγλοι, 4.942 Ἀλβανοί, 4.637 Γάλλοι, 4.477 Γερμανοί 4.305 Ἰταλοὶ 4.051 Τοῦρκοι. Ἐκ δὲ τῶν ἀφιχθέντων τῷ 1932 8.243 Νοτιοσλαῦοι, 6.219 Ἄγγλοι, 6.103 Ἀμερικανοὶ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, 5.433 Ἰταλοί, 5.272 Γερμανοί, 4.859 Γάλλοι, 4.383 Τοῦρκοι κλπ. Ἐκ τῶν ἀφιχθέντων ὁμογενῶν κατὰ τὸ 1931 4.756 εἶναι Τοῦρκοι ὑπήκοοι (ἐκ Κωνσταντινουπόλεως), 3.562 Ἰταλοὶ (Δωδεκανήσιοι), 3.290 Ἀλβανοί, 3.067 Ἀμερικανοὶ Ἡνωμένων Πολιτειῶν, 1.657 Ἄγγλοι (Κύπριοι κλπ.), 1.242 Αἰγύπτιοι καὶ οὕτω καθεξῆς. Κατὰ τὸ 1932 ἐκ τῶν ἀφιχθέντων ὁμογενῶν περιηγητῶν 4.213 ἦσαν Ἀλβανοὶ ὑπήκοοι, 3.814 Τοῦρκοι ὑπήκοοι, 3.394 Ἰταλοί, 2.433 Ἀμερικανοὶ ἐξ Ἡνωμένων Πολιτειῶν, 1.709 Ἄγγλοι, 1.224 Αἰγύπτιοι καὶ οὕτω καθεξῆς.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω ἐδώσαμεν μίαν πλήρη εἰκόνα τῆς ἐξελίξεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεώς της μέχρι σήμερον, τῆς πυκνότητος αὐτοῦ κατὰ διαμερίσματα καὶ νομούς, τῆς ἐξελίξεως τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων, τῆς κατανομῆς τοῦ πληθυσμοῦ εἰς ἀγροτικὸν καὶ ἀστικόν, τῆς διακρίσεώς του κατὰ φῦλον, ἡλικίαν, οἰκογενειακὴν κατάστασιν, παίδευσιν, ἐπάγγελμα καὶ κοινωνικὴν θέσιν, τόπον γεννήσεως, ὑπηκοότητα κλπ. τῆς φυσικῆς κινήσεως τοῦ πληθυσμοῦ (ἤτοι τῶν γάμων, γεννήσεων καὶ θανάτων) καθ' ὅλα τὰ ἔτη, διὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν στοιχεῖα, καὶ τῆς μεταναστευτικῆς ἐν γένει κινήσεως ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος, μὴ παραλείψαντες καὶ διὰ διεθνῶν συγκρίσεων νὰ ἐξάρωμεν τὴν σημασίαν τῶν κυριωτέρων περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος δεδομένων.

Ν. Ι. ΣΒΟΡΩΝΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. 1) *Ἐπίσημα δημοσιεύματα - Στατιστικαί*: [συντομογραφίαι: *Α.Δ.Ε.*=ἀνωτέρα διεύθυνσις Ἐσωτερικῶν, *Γ.Α.*= γραφεῖον ἀπογραφῆς, *Γ.Δ.Ο.Σ.*= γραφεῖον δημοσίας οἰκονομίας καὶ στατιστικῆς, *Γ.Σ.*= γραφεῖον στατιστικῆς, *Γ.Σ.Υ.Ε.*= γενικὴ στατιστικὴ ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, *Δ.Α.Ε.* =διεύθυνσις ἀγροτικῆς ἐγκαταστάσεως, *Δ.Δ.Κ.Δ.*= διεύθυνσις δημοτικῆς καὶ κοινοτικῆς διοικήσεως, *Δ.Θ.*= δῆμος Θεσσαλονίκης, *Δ. Σ* = διεύθυνσις στατιστικῆς, *Ε. Α. Π.*= ἐπιτροπὴ ἀποκαταστάσεως προσφύγων, *Ε.Υ.Σ.*= ἐπιτελικὴ ὑπηρεσία στρατοῦ, *Τ.Δ.*= τμῆμα δημοτικόν, *Υ.Ε.*= ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν, *Υ.Ε.Ο.*= ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς οἰκονομίας, *Υ.Ξ.Ε.*= ὑπηρεσία ξένων καὶ ἐκθέσεων, *Υ.Υ.Π.Α.*= ὑπουργεῖον Ὑγιεινῆς, προνοίας καὶ ἀντιλήψεως].— α) *Γενικά.*— *Σπηλιωτάκης Σ. Α.*, «Ἱστορία τῆς ἐπισήμου στατιστικῆς ἐν Ἑλλάδι» (ἐν τῷ «Δελτίῳ τῆς ἐπὶ τῆς ἐμψυχώσεως τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας ἐπιτροπῆς», Ἀθῆναι 1878 σ. 229—334).— «Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος» (1930 κ.ἑ., τῆς *Γ.Σ.Υ.Ε.* τοῦ *Υ.Ε.Ο.*) ἧς ὅλον τὸ πρῶτον μέρος ἀφορᾷ τὸν πληθυσμόν.— «Μηνιαῖον στατιστικὸν δελτίον» (1929 κ.ἑ., τῆς *Γ.Σ.Υ.Ε.* τοῦ *Υ.Ε.Ο.*), περιέχον ἑκάστοτε τὰ προσφατώτερα στοιχεῖα τὰ εἶτα δημοσιευόμενα εἰς ἰδίας ἐκδόσεις.— β) *Κατάστασις πληθυσμοῦ.*— *Bory de Saint - Vincent*, «Expédition scientifique de Morée» (Paris τ. II/1828, περιέχει τὰς πρώτας ἐπισήμους εἰδήσεις, συμπληρουμένας διὰ στοιχείων δημογραφικῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως περίοδον καὶ ἀπαντώντων ἐν ταῖς «Ἐπιστολαῖς» τοῦ *Ι. Καποδίστρια*, ἑλλ. ἔκδ. *Μ. Γ. Σχινᾶ* Δ'/1843, σ. 342—404).— «Ἐφημερὶς τῆς κυβερνήσεως» τῶν ἐτῶν 1834, 1835 καὶ 1836 (ἔνθα, μετὰ τῶν διαταγμάτων ὁροθεσίας καὶ διοικητικῆς διαιρέσεως, παρατίθεται ὁ ἑκάστῳ δήμῳ καὶ νομῷ ἀντιστοιχῶν πληθυσμὸς καὶ ἀριθμὸς οἰκογενειῶν).— «Γενικὸς πίναξ τῶν δήμων τοῦ κράτους» (Ἀθῆναι 1836), βάσει τῶν προηγουμένων συνταχθεὶς ὑπὸ *Δρόσου Μανσόλα*.— «Ἐφημερὶς τῆς κυβερνήσεως» ἔτους 1840 (ὁροθετικὸν διάταγμα, μετὰ δημογραφικῶν στοιχείων).— «Ἐφημερὶς τῆς κυβερνήσεως» ἐτῶν 1816 (σελ. 59—60), 1817 (σελ. 85—86), 1850 (σελ. 89—96), 1854 (σελ. 325—332) καὶ 1858 (σελ. 331—339), ἔνθα ἀπογραφικὰ στοιχεῖα συναχθέντα κατὰ τὰ ἔτη 1839—1844, 1845, 1848, 1853 καὶ 1856.— «Στατιστικαὶ πληροφορίαι περὶ Ἑλλάδος. Μέρος Α': περὶ πληθυσμοῦ, περὶ ἐκτάσεως γῆς, περὶ οἰκοδομῶν», ἐπιμελείᾳ *Σ. Σπηλιωτάκη* (Ἀθῆναι 1859 καὶ γαλλιστὶ 1860 *Γ.Δ.Ο.Σ.* τοῦ *Υ.Ε.*).— «Ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1861» (Ἀθῆναι, *Γ.Δ.Ο.Σ.* τοῦ *Υ.Ε.*, ἐπιμελείᾳ *Ι. Σούτσου*).— «Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίαι περὶ Ἑλλάδος» ἐπιμελείᾳ *Ἀλ. Μανσόλα* (Ἀθῆναι 1867, *Γ.Δ.Ο.Σ.* τοῦ *Υ.Ε.*). —«Στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος. Ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ. 1870» (Ἀθῆναι 1872 καὶ γαλλιστὶ 1874, ἐπιμελείᾳ *Ἀλ. Μανσόλα*, Γ.Δ.Ο.Σ. τοῦ Υ.Ε.).— «Ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1879» (Ἀθῆναι 1881, τ. 2, ἐπιμελ. *Ἀλ. Μανσόλα*, Γ.Δ.Υ.Σ. τοῦ Υ.Ε.).— «Ἀπαρίθμησις τῶν κατοίκων Θεσσαλίας καὶ Ἄρτης» (Ἀθῆναι 1881, Γ.Δ.Ο. τοῦ Υ.Ε.).— «Πίνακες τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1881» (Ἀθῆναι 1881, Υ.Ε.).— «Ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1889» (Ἀθῆναι, Γ.Δ.Ο.Σ. τοῦ Υ.Ε., ἐπιμελ. *Η. Λιακοπούλου*).— «Renseignements statistiques divers» (Ἀθῆναι 1893).—«Ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1896» (Ἀθῆναι, ἐπιμελ. *Η. Λιακοπούλου*, Γ.Δ.Ο.Σ. τοῦ Υ.Ε.).—«Ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν 27ην Ὀκτωβρίου 1907» (Ἀθῆναι 1908, τ. 2, ἐπιμελ. *Γ. Χωματιανοῦ*, Γ.Α. τοῦ Υ.Ε.). — «Στατιστικὴ τῆς Κρήτης. Πληθυσμὸς 1900» (Χανιὰ 1904, Α.Δ.Ε. τῆς Κρητικῆς Πολιτείας).— «Ὁ πληθυσμὸς τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου» (κατὰ τὴν τουρκικὴν ἀπογραφήν, ἐν «Πανελληνίῳ Ἡμερολογίῳ Λέσβου» 1914).— «Ἀπαρίθμησις τῶν κατοίκων τῶν νέων ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1913» (Ἀθῆναι 1915, Δ.Σ. τοῦ Υ.Ε.Ο.).— «Πίναξ τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων τοῦ κράτους» (Ἀθῆναι 1914, Τ.Δ. τοῦ Υ.Ε.).— Στατιστικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τῶν ἐργατῶν Ἀθηνῶν—Πειραιῶς κατὰ τὸ ἔτος 1917» (Ἀθῆναι, Δ.Σ. τοῦ Υ.Ε.Ο.).— «Στατιστικοὶ πίνακες τοῦ πληθυσμοῦ τῶν νομῶν Δράμας καὶ Σερρῶν κατὰ ἐθνικότητας» (Ἀθῆναι 1919, Ε.Υ.Σ.).— «Statistics of the population of Thrace and Asia Minor» (London, ἄνευ ἔτους, ἔκδ. γραφείου πληροφοριῶν ἑλληνικοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν).— «Πίνακες δήμων καὶ κοινοτήτων τοῦ κράτους» Ἀθῆναι 1920, τ. 2, Δ.Δ.Κ.Δ. τοῦ Υ.Ε.).— «Ἔκθεσις περὶ τῆς προπαρασκευῆς καὶ ἐνεργείας τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς 18ης Δεκεμβρίου 1920» (Ἀθῆναι 1921, Δ.Σ. τοῦ Υ.Ε.Ο.).— «Ἔκθεσις περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐπεξεργασίας τῶν δελτίων τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1920» (Ἀθῆναι, Δ.Σ. τοῦ Υ.Ε.Ο.).— «Πληθυσμὸς τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τῆς 18 Δεκεμβρίου 1920. Πραγματικὸς πληθυσμὸς κυρωθεὶς διὰ τοῦ ἀπὸ 31 Αὐγούστου 1921 βασιλικοῦ διατάγματος» (Ἀθῆναι 1921, Δ.Σ. τοῦ Υ.Ο.Ε.).— «Πληθυσμὸς τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τῆς 19 Δεκεμβρίου 1920. Νόμιμος πληθυσμὸς κυρωθεὶς διὰ τοῦ ἀπὸ 8 Δεκεμβρίου 1922 βασιλικοῦ διατάγματος» (Ἀθῆναι 1922, Δ.Σ. τοῦ Υ.Ε.Ο.).— «Γενικαὶ πληροφορίαι ἐπὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1920» (Ἀθῆναι 1923, Δ.Σ. τοῦ Υ.Ε.Ο.).— «Ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν 19 Δεκεμβρίου 1920. Γενικὰ στατιστικὰ ἀποτελέσματα· α' πληθυσμός, β' οἰκογένειαι» (Ἀθῆναι 1928, Γ.Σ.Υ.Ε. τοῦ Υ.Ε.Ο.).— «Λεξικὸν τῶν δήμων, κοινοτήτων καὶ συνοικισμῶν τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ ἔτους 1920» (Ἀθῆναι 1923, Δ.Σ. τοῦ Υ.Ε.Ο.).— «Ἐτήσιον δελτίον ταμείου προνοίας δημοσίων ὑπαλλήλων» (ἀπὸ τοῦ 1927, ἔνθα στατιστικὴ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων).— «Πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἀπογραφὴν 15—16 Μαΐου 1928. Πραγματικὸς πληθυσμὸς κυρωθεὶς διὰ τοῦ ἀπὸ 23 Νοεμβρίου 1928 διατάγματος» (Ἀθῆναι 1929, Γ.Σ.Υ.Ε. τοῦ Υ.Ε.Ο.).— «Πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τῆς 15—16 Μαΐου 1928. Νόμιμος πληθυσμὸς κυρωθεὶς διὰ τοῦ ἀπὸ 10 Δεκεμβρίου 1928 διατάγματος» (Ἀθῆναι 1929, Γ.Σ.Υ.Ε. τοῦ Υ.Ε.Ο.).— «Στατιστικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1928» (Ἀθῆναι τ. 5, ἐπιμελ. *Ν. Σβορώνου*).— «Ἀπογραφὴ τῶν βιομηχανικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων ὡς καὶ τῶν εἰς ταύτας ἀπασχολουμένων ὑπαλλήλων καὶ ἐργατῶν, ἐνεργουμένη τὴν 4 Σεπτεμβρίου 1930» (Ἀθῆναι 1930, Γ.Σ.Υ.Ε. τοῦ Υ.Ε.Ο.).

γ') *Φυσικὴ κίνησις πληθυσμοῦ.*— «Κίνησις τοῦ πληθυσμοῦ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸ ἔτος 1860» (Ἀθῆναι 1861, γαλλιστὶ 1863. — ἔκδ. τοῦ Υ.Ε.).— «Κίνησις τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1865, 1866 καὶ 1867» (Ἀθῆναι 1869, Υ.Ε.).— «Κίνησις τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1870—1873» (Ἀθῆναι 1876 τ. 4, Υ.Ε.) —«Στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος. Κίνησις τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1878—1885» (Ἀθῆναι, Υ.Ε.).—«Κίνησις τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1889 καὶ 1890» (Ἀθῆναι Υ.Ε.) — «Μηνιαῖον δελτίον θανάτων ἐν 12 πόλεσι τῆς Ἑλλάδος ἐχούσαις πληθυσμὸν ἀνώτερον τῶν 10.000 κατοίκων» (Ἀθῆναι 1899—1914).— «Στατιστικὴ κινήσεως πληθυσμοῦ Ἀττικοβοιωτίας» ἐτῶν 1912—1915 (Ἀθῆναι, Υ.Ε.).— «Στατιστικὴ ἐκ τῶν ληξιαρχικῶν πράξεων ἤτοι γεννήσεων, γάμων, ἀποβιώσεων» ἐτῶν 1915—1920 καὶ 1921, ἐπιμελείᾳ *Ι. Δ. Σηλυβριώτη* (Θεσσαλονίκη, ἄνευ ἔτους, τ. 2, Δ.Θ.).— «Στατιστικὴ τῆς κινήσεως τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1921 κ.ἑ. (Ἀθῆναι 1924 κ.ἑ., Δ.Σ. καὶ εἶτα Γ.Σ.Υ.Ε. τοῦ Υ.Ε.Ο.)— «Στατιστικὴ νοσηρότητος καὶ θνητότητος» τῶν ἐτῶν 1923—1924 (Ἀθῆναι 1925—1926, ἔκδ. ὑπουργείου Ὑγιεινῆς, Προνοίας καὶ Ἀντιλήψεως).

δ') *Μετανάστευσις καὶ τουρισμός.*— «Δελτίον ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν» (Ἀθῆναι 1911, ἐν τῷ Β' μέρει περὶ ἐμπορίου καὶ μεταναστεύσεως).— «Στατιστικὴ τῆς κινήσεως τῶν ξένων ἐν Ἑλλάδι» κατὰ τὰ ἔτη 1912—1922, 1923 καὶ 1924 (Ἀθῆναι 1923 κ.ἑ., τ. 3, Υ.Ξ.Ε. τοῦ Υ.Ε.Ο.).—«Ἡ ἐξ Ἑλλάδος μετανάστευσις. Ἡ ἔκθεσις τῆς ἐπιτροπῆς τῆς βουλῆς καὶ ἡ σχετικὴ πρότασις» (Ἀθῆναι 1906).— Νεωτέρα στατιστικὴ μελέτη εἶναι ἡ παρασκευαζομένη καὶ ὑπὸ ἔκδοσιν «Μεταναστευτικὴ καὶ τουριστικὴ κίνησις τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰ ἔτη 1931—1933» (τῆς Γ.Σ.Υ.Ε. τοῦ Υ.Ε.Ο.).

ε') *Ἀνταλλαγὴ - πρόσφυγες.*— Πλὴν τῆς στατιστικῆς ὕλης τῆς ἐν τοῖς οἰκείοις τμήμασι τῶν ἀπογραφικῶν δημοσιευμάτων τῆς Γ.Σ.Υ.Ε. βλ. ἔτι τὴν «Ἀπογραφὴν προσφύγων ἐνεργηθεῖσαν κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1923» (Ἀθῆναι, Υ.Υ.Π.Α.), τοὺς «Στατιστικοὺς πίνακας» τῆς Δ.Α.Ε. τῆς Ε.Α.Π. (Ἀθῆναι), τὸ πολύτιμον δημοσίευμα «L' établissement des réfugiés en Grèce» ἐπιμελείᾳ *Ch. P. Howland* (Genève 1926, εἰκονογρ. ἔκδ. τῆς Κ.Τ.Ε. μετὰ δύο χαρτῶν. Καὶ ἀγγλιστί: «Greek refugees settlement, αὐτόθι 1926), τὰ ἐπίσημα στοιχεῖα τὰ ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ *Α. Α. Πάλλη* (μνημονευομένοις ἐν τῷ ἰδίῳ περὶ προσφύγων κεφαλαίῳ) καὶ τὴν «Στατιστικὴν ἐπετηρίδα τῆς Ἑλλάδος. 1930» (Ἀθῆναι 1931, Γ.Σ.Υ.Ε. τοῦ Υ.Ε.Ο., σ. 39 κ.ἑ.).

2) *Μελέται*: α) *Γενικαί.*— *Σταματάκης Ι. Δ.*, «Πίναξ χωρογραφικὸς τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1863).— *Ἰωαννίδης Θ.*, «Στατιστικὴ τοῦ συνοικισμοῦ καὶ τῆς ταχυδρομικῆς γραμμῆς ἐν Ἑλλάδι» (Πάτραι 1871).— *Bianconi F.*, «Ethnographie et statistique de la Turquie d' Europe et de la Grèce. Races musulmanes et rayas» (Paris 1877).— «Almanach *Blengini*. Guide statistique-annuaire de la Grèce» (Ἀθῆναι 1882) — *Σταυράκης Ν.*, «Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης» (Ἀθῆναι 1890).— *Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Περὶ ἀπογραφῆς» (Ἀθῆναι 1907).— *Ἀστερίου Ἀστ.*, «Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῶν κοινοτήτων καὶ δήμων τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1916). — *Σταυράκης Γ.*, «Περὶ ἀπογραφῆς» (Ἀθῆναι 1916).— *Σταυράκης Γ. Π.*, «Ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ» (Ἀθῆναι 1917).— *Πάλλης Α. Α.*, «Les effets de la guerre sur la population de la Grèce» (ἐν τῷ «Les effets économiques et sociaux de la guerre en Grèce», Paris 1928, ἔκδ. ἱδρύμ. Carnegie).— *Πάλλης Α. Α.*, «The greek census of 1928» (ἐν τῷ «Geograph. Journal», London 1929 Jan.).— *Κλαδᾶς Σ. Γ.*, «Ἡ στατιστικὴ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1932).

β) *Φυσικὴ κίνησις τοῦ πληθυσμοῦ.*— *Σάββας Κ.*, «Στατιστικὴ θνητότητος 10 μειζόνων πόλεων τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1915).— *Καρυοφύλλης Γ.*, «Περὶ αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ ἐν Ἑλλάδι. Πολυτεκνία καὶ εὐτεκνία» (Ἀθῆναι 1916—1917. τ. 2).

γ') *Μετανάστευσις* — *Δόσιος Ν.*, «Περὶ τῶν τῆς ἀρχαίας καὶ νεωτέρας Ἑλλάδος ἀποικιῶν» (ἐν τῇ «Ἑλλάδι» τοῦ *Müller*, Amsterdam 1893).— *Λαμπρίδης Ἰω.*, «Αἱ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι» (Ἀθῆναι 1895).— *Λυκούδης Ἐμμ.*, «Οἱ μετανάσται» (Ἀθῆναι 1903).— *Κουρτίδης Α.*, «Ἡ μετανάστευσις καὶ τὸ σχολεῖον» (1905).— *Χρηστοφῆς Χ.*, «Ὕλη πρὸς σύνταξιν νομοσχεδίου» (Πειραιεὺς 1905) — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Κριτικὴ μελέτη ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου» (1906).— *Γούναρης Δημ.*, «Μετανάστευσις» (Ἀθῆναι 1906, νομοσχέδιον).— *Gounard*, «L' émigration européenne au XIX siècle» (1906).— *Τσουταφυλλόπουλος Ν.*, «Μετανάστευσις» (Ἀθῆναι 1907, νομοσχέδιον).— *Κατακουζηνὸς Σ. Δ.*, «Τὸ ἐμπόριον, ἡ ναυτιλία καὶ αἱ μεταναστεύσεις τῶν Ἑλλήνων» (Σμύρνη 1908).— *Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Μετανάστευσις» («Bulletin d' Orient» 1909. — *Ἀλβανίτης*, «Μετανάστευσις Λευκαδίων. Α' Πανιόνιον συνέδριον».— *Πετρόχειλος*, «Μετανάστευσις Μεγαλοπολιτῶν» (Ἀθῆναι 1911).— *Δαμίρης Χ. Ι.*, «Περὶ τῆς ἐκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως» (Ἀθῆναι 1911).— *Πιερόπουλος Ν. Γ.*, «Μελέτη περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι μεταναστεύσεως κτλ.» (Ἀθῆναι 1911).— *Ρέπουλης Ἐμμ.*, «Μελέτη μετὰ σχεδίου νόμου περὶ μεταναστεύσεως» (Ἀθῆναι 1912).— *Martin P. H.*, «Greece in the twentieth century» (London 1913, πρόλ. *Α. Μ. Ἀνδρεάδου*).— *Χρηστοφῆς Χ.*, «Genèse de l' émigration orientale» (Ἀθῆναι 1916).— *Ρακτιβὰν Κ.*, «Τὰ μεταναστευσάντων κτήματα ἐν Νέαις Χώραις» (Ἀθῆναι 1916).— «Ἡ ἑλληνικὴ μετανάστευσις» (φροντιστηριακαὶ ἐργασίαι νομικῆς σχολῆς μετὰ προλόγου *Α. Μ. Ἀνδρεάδου*, Ἀθῆναι 1917).— *Δένδιας Μ. Α.*, «Αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι ἀνὰ τὸν κόσμον» (Ἀθῆναι 1919).— *Ferenczi Imre*, «International migrations» (New York 1929 κ.ἑ.).— *Τουρνάκης Ἰω.*, «Διεθνὴς μετανάστευσις καὶ μεταναστευτικὴ πολιτική» (Ἀθῆναι Α/1930).— [Τὴν βιβλιογραφίαν περὶ τῆς γεωγραφικῆς κατανομῆς τῶν Ἑλλήνων μεταναστῶν βλ. ἐν τῷ κεφ. *Ὁ ἑλληνισμὸς τῆς διασπορᾶς*.]

Π. Ν. Π.

ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΑ

Ἡ ἀπὸ ἀπόψεως θρησκεύματος κατανομὴ τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1928, ἔχει ὡς ἑξῆς: Χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι 5.961.529, καθολικοὶ 35.182, διαμαρτυρόμενοι 9.003, Μουσουλμᾶνοι 126.017, Ἰσραηλῖται

Digitized by Google

72.791, ἄλλων θρησκειῶν 45, δηλωθέντες ὡς μὴ ἀνήκοντες εἰς οὐδεμίαν θρησκείαν 117. Οἱ Χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι, ἀποτελοῦντες τὰ 96 % τοῦ συνόλου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἔχουσιν ἀνωτάτην ἐκκλησιαστικὴν ἀρχὴν τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, αὐτοκέφαλον διοικητικῶς, ἀλλ' ἡνωμένην δογματικῶς μετὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ τηροῦσαν, κατὰ ῥητὴν διάταξιν τοῦ Συντάγματος (ἄρθρ. 1) «*τοὺς ἰδίους μὲ αὐτὴν ἱεροὺς ἀποστολικοὺς καὶ συνοδικοὺς κανόνας καὶ τὰς ἱερὰς παραδόσεις*». Λόγῳ τῆς ἀριθμητικῆς της ὑπεροχῆς καὶ τῶν στενῶν ἱστορικῶν δεσμῶν, οἵτινες συνδέουσι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος μετὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, κατέχει αὕτη ὅλως ἐξέχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐν Ἑλλάδι θρησκειῶν καὶ χριστιανικῶν δογμάτων, καθορισθεῖσα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐπαναστάσεως (ἀπὸ τοῦ Α' Συντάγματος τῆς Ἐπιδαύρου) ὡς ἡ ἐπικρατοῦσα θρησκεία τῆς χώρας. Ὁ ὅρος «*ἐπικρατοῦσα θρησκεία*» ἀναφέρεται καὶ ἐν τῷ νῦν ἰσχύοντι Συντάγματι (ἄρθρ. 1 § 1), δὲν σημαίνει δὲ ἐπικυριαρχίαν τινὰ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἐν τῷ κράτει θρησκειῶν, δεδομένου ὅτι παρ' ἡμῖν ἰσχύει πλήρης ἀνεξιθρησκεία, ἀλλ' ὑποδηλοῖ τὴν ἐξέχουσαν σημασίαν, ἣν ἀποδίδει ἡ πολιτεία εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, καθορίζουσα ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς τὸ ἑορτολόγιόν της καὶ τιμῶσα κατὰ πρώτιστον λόγον τοὺς ὀρθοδόξους ἱεράρχας, τοὺς ὁποίους τινὲς τῶν παρ' ἡμῖν δημοσιολόγων θεωροῦσιν ὡς ἔμμεσα ὄργανα τοῦ κράτους. Ἐπίσης ἐπὶ μοναρχικοῦ καθεστῶτος καθιεροῦτο ὅτι οἱ βασιλεῖς τῶν Ἑλλήνων ὤφειλον νὰ πρεσβεύωσι τὸ χριστιανικὸν τοῦτο δόγμα. Ὡς πρὸς τὰς λοιπὰς θρησκείας, ἰσχύει ἀπόλυτος ἀνεξιθρησκεία, καθιερουμένη καὶ αὐτὴ ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ Συντάγματος, ἀναφέροντος ὅτι: «*Ἡ ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως εἶναι ἀπαραβίαστος. Τὰ τῆς λατρείας πάσης γνωστῆς θρησκείας τελοῦνται ἐλευθέρως ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν νόμων, ἐφ' ὅσον δὲν ἀντίκεινται εἰς τὴν δημοσίαν τάξιν καὶ τὰ χρηστὰ ἤθη*». Ἐξ ἄλλου, ἐν τῷ ἰδίῳ ἄρθρῳ καθιεροῦται διάταξις, καθ' ἣν «*Ὁ προσηλυτισμὸς ἀπαγορεύεται*». Τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος βλ. ἐν κεφ. Ζ', *Θρησκεία*.

Οἱ καθολικοί, ἀποτελοῦντες τὰ 0.567 % τῶν κατοίκων, εἶναι κατὰ σοβαρὸν ποσοστὸν ξένοι (Γάλλοι, Ἰταλοί, κλπ.), προσωρινῶς ἢ ὁριστικῶς ἐγκατεστημένοι ἐν Ἑλλάδι, 1.136 Ἀρμένιοι, οἱ δὲ λοιποὶ (τὰ 79 % τοῦ συνόλου) ἰθαγενεῖς Ἕλληνες, κατοικοῦντες κυρίως εἰς τὰς Κυκλάδας (ἐν Σύρῳ, Τήνῳ, Νάξῳ κλπ.) καὶ τὴν Ἑπτάνησον. Ἐκκλησιαστικῶς οἱ ἐν Ἑλλάδι καθολικοὶ εἶναι ὠργανωμένοι εἰς τρεῖς ἀρχιεπισκοπὰς (Ἀθηνῶν, Κερκύρας καὶ Τήνου-Νάξου) καὶ τέσσαρας ἐπισκοπὰς (Θήρας, Σύρου, Χανίων καὶ Χίου), διατηροῦσι δὲ 65 ναοὺς καὶ παρεκκλήσια εἰς τὰς κυριωτέρας πόλεις. Ἐκ τῶν ἀρχιεπισκοπῶν ἡ τῶν Ἀθηνῶν, ἱδρυθεῖσα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, δὲν εἶναι ἀνεγνωρισμένη ὑπὸ τοῦ ἐπισήμου κράτους. Πλὴν ὅμως τῶν ἀνηκόντων καθ' ὅλους τοὺς τύπους εἰς τὴν λατινικὴν Ἐκκλησίαν ὑπάρχουσιν ἐν Ἑλλάδι καὶ εὐάριθμοι οὐνῖται, ἔχοντες καὶ ἴδιον ἀρχηγόν, τὸν ἐπίσκοπον Θεοδωρουπόλεως Γεώργιον Χαλαβατζῆν, ἑδρεύοντα ἐν Ἀθήναις. Οἱ οὐνῖται, ἀποκαλούμενοι καὶ *ἑλληνόρρυθμοι καθολικοί*, ἐθεωρήθησαν ἀνέκαθεν παρ' ἡμῖν ὡς ἀποτελοῦντες συγκεκαλυμμένην προπαγανδιστικὴν ὀργάνωσιν τοῦ καθολικισμοῦ, ἀποβλέπουσαν εἰς τὸν προσηλυτισμὸν τῶν ὀρθοδόξων λαῶν. Ἡ ἐν τῷ ἐλευθέρῳ κράτει δρᾶσίς των χρονολογεῖται κυρίως ἀπὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς, ὅτε αἱ οὐνιτικαὶ ὀργανώσεις προσεφέρθησαν νὰ συμβάλωσιν εἰς τὴν περίθαλψιν τῶν προσφύγων. Ἡ Ὀρθόδοξος Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἀπεδοκίμασεν ἐπανειλημμένως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τὴν οὐνίαν καὶ κατήγγειλε τοὺς σκοποὺς καὶ τὰς προσηλυτιστικὰς αὐτῆς μεθόδους εἰς τὸν λαόν, ἡ δὲ πολιτεία ἀπηγόρευσεν εἰς τοὺς ξένους κληρικοὺς νὰ φέρωσι τὸ ὀρθόδοξον ἱερατικὸν σχῆμα. Οἱ πολυαριθμότεροι τῶν ἐν Ἑλλάδι οὐνιτῶν ἀπαντῶσιν εἰς Γιαννιτσά.

Οἱ διαμαρτυρόμενοι, ἀποτελοῦντες τὰ 0.145 % τῶν κατοίκων, εἶναι ἐπίσης ἀλλοδαποί, προερχόμενοι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν χωρῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἐπικρατεῖ ὁ προτεσταντισμός. Τὸν προτεσταντισμὸν ἀκολουθοῦσιν ἐπίσης 1.432 Ἀρμένιοι καὶ εὐάριθμοι ἰθαγενεῖς Ἕλληνες. Οἱ διαμαρτυρόμενοι τῆς Ἑλλάδος διατηροῦσι 10 ὠργανωμένας ἐκκλησίας, ὧν 2 ἐν Ἀθήναις καὶ ἀνὰ μίαν ἐν Πειραιεῖ, Θεσσαλονίκῃ, Ἰωαννίνοις, Κατερίνῃ, Βερροίᾳ καὶ εἰς ἄλλα μικρότερα κέντρα. Οἱ καθολικοὶ καὶ διαμαρτυρόμενοι Ἀρμένιοι ἀντιπροσωπεύουσι τὰ 7.6 % μόνον τῆς ἐν Ἑλλάδι ἀρμενικῆς μειονότητος, τῶν λοιπῶν 31.038 (ἐπὶ συνόλου 33.634) ἀνηκόντων εἰς τὴν ἀρμενικὴν Ἐκκλησίαν, ἔχουσαν ἰδίαν ὀργάνωσιν, ἀνεξάρτητον τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀρχηγὸν αὐτῆς ἐν Ἑλλάδι, ἀρχιεπίσκοπον, ἑδρεύοντα ἐν Ἀθήναις.

Μουσουλμᾶνοι (2.031 % τοῦ συνόλου) ἀπαντῶσι κυρίως ἐν τῇ Δυτικῇ Θρᾴκῃ, ἀποτελοῦντες ἐθνικὴν τουρκικὴν μειονότητα, ἥτις δυνάμει τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης δὲν ἀντηλλάγη, καὶ ἐν Ἠπείρῳ. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι, ὄντες ὀλιγαριθμότεροι τῶν πρώτων (18.000 περίπου), παρέμειναν ἐν Ἑλλάδι καὶ μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴν τῶν πληθυσμῶν, διότι δὲν ἐθεωρήθησαν ὡς τουρκικῆς, ἀλλ' ὡς ἀλβανικῆς ἐθνικότητος. Ἀπὸ ἀπόψεως θρησκευτικῆς ὀργανώσεως οἱ Μουσουλμᾶνοι τῆς Ἑλλάδος διατηροῦσι δύο μουφτείας α' τάξεως, ἐν Κομοτινῇ καὶ Ἰωαννίνοις, ἑπτὰ β' τάξεως, ἐν Ἀλεξανδρουπόλει, Διδυμοτείχῳ, Ἡγουμενίτσῃ, Θεσσαλονίκῃ (ἥτις ἀποτελεῖ τὴν θρησκευτικὴν ἀρχὴν τῶν ἐγκατασταθέντων ἐν Ἑλλάδι μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν Κιρκασίων), ἐν Ξάνθῃ, Παραμυθίᾳ καὶ Φιλιάταις, καὶ τρεῖς γ' τάξεως, ἐν Λαγκαδᾷ, Μαργαριτίῳ καὶ Σουφλίῳ. Εἰς αὐτὰς ὑπάγονται 300 τεμένη, 5 ἱεροδιδασκαλεῖα καὶ 3 μοναστήρια. Τὰ κατὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν μουσουλμανικῶν κοινοτήτων ρυθμίζει ὁ νόμος 2345 «*Περὶ μειονοτήτων*». Μεταξὺ τῶν Μουσουλμάνων καταλέγονται καὶ 1.130 Ἀτσίγγανοι.

Οἱ Ἰσραηλῖται (1,173 %) εἶναι ἰσπανικῆς καταγωγῆς, ἐγκατασταθέντες ἐν Ἑλλάδι κατόπιν τῶν ἐν τῇ Ἰβηρικῇ χερσονήσῳ διωγμῶν τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως, ἀπαντῶσι δὲ πυκνότεροι ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ δευτερευόντως ἐν τῇ λοιπῇ Μακεδονίᾳ (Δράμᾳ, Καβάλλᾳ Σέρραις κλπ.), Ἠπείρῳ (Ἰωαννίνοις, Πρεβέζῃ καὶ Ἄρτῃ), Ἑπτανήσῳ (Κερκύρᾳ καὶ Ζακύνθῳ), Ἀθήναις, Κρήτῃ (Χανίοις), Θεσσαλίᾳ (Τρικκάλοις, Λαρίσῃ) κλπ. Ἀνωτάτας θρησκευτικὰς ἀρχὰς ἔχουσι τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀρχιρραβῖνον καὶ τὸν ἐν Ἀθήναις ραβῖνον, διατηροῦσι δὲ ἀνὰ τὸ κράτος 16 θρησκευτικὰς κοινότητας: ἐν Ἀθήναις, Ἄρτῃ, Βόλῳ, Δράμᾳ Ζακύνθῳ, Θεσσαλονίκῃ, Ἰωαννίνοις, Καβάλλᾳ, Κερκύρᾳ, Λαρίσῃ, Πρεβέζῃ, Σέρραις, Τρικκάλοις, Φλωρίνῃ, Χαλκίδι καὶ Χανίοις καὶ ἔχουσι 30 συναγωγὰς καὶ 10 σχολεῖα. Τὸ καθεστὼς τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν ὀργανώσεως ἔχει ρυθμισθῆ διὰ τοῦ νόμου 2456 «*Περὶ τῶν ἰσραηλιτικῶν κοινοτήτων*». Κ. Μ. Ρ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Γενικὰς στατιστικὰς πληροφορίας ἔχει ἡ «Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος 1930» (Ἀθῆναι 1931, σελ. 98 κ.ἑ. καὶ 443), ὡς καὶ αἱ κατὰ καιροὺς ἀπογραφικαὶ ἐκδόσεις (περὶ ὧν βλ. ἐν τμήματι *πληθυσμός*) τῆς Γενικῆς Στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος. Εἰδικῶς διὰ τοὺς Ἰσραηλίτας βλ. τὸ «Ἐγχειρίδιον ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου» (Ἀθῆναι Α'/1927, σ. 23, 25—26, 30—32, 40—41) τοῦ *Κ. Μ. Ῥάλλη*.—Διὰ τοὺς καθολικούς:—*Στρέϊτ Γ.*, «Τινὰ περὶ τῆς θέσεως τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1903, ἐκ τῆς «Ἐπιστημονικῆς ἐπετηρίδος τοῦ Ἐθν. πανεπιστημίου»).— *Streit C.*, «Atlas hierarchicus» (Paderborn 1913, β' ἔκδ. 1929). — *Δάσκαρης Σ. Θ.*, «L'église catholique en Grèce. Essai d'histoire et de droit public» (Paris 1922 = «Revue historique» t. CXL/1922).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ ἀπόψεως δημοσίου δικαίου» (Ἀθῆναι 1924, ἐκ τῆς «Ἐφημερίδος τῆς ἑλληνικῆς καὶ γαλλικῆς νομολογίας») —*Βογιατζίδης Ι. Κ.*, «Οἱ Ἕλληνες καθολικοί» (ἐν «Ἡμερολ. τῆς Μεγ. Ἑλλάδος» 1924).—«Καθολικὴ ἐπιθεώρησις» (Σῦρος 1903 κ.ἑ.) — «Καθολική» (καθολ. νεολαίας, Ἀθῆναι 1928 κ.ἑ.).—«Annuaire pontifical catholique» τοῦ E. Chardavoine (ἐκδιδ. ἀπὸ τοῦ 1898).— «Annuario pontifico».— Διὰ τοὺς Οὐνίτας:— *Κορολέφσκυ Κύρ.*, «L'Uniatisme» (Prieuré d' Amay 1927).— *Παπαδόπουλος Χρ.* (ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν), «Φύσις καὶ χαρακτὴρ τῆς Οὐνίας. Οἱ Οὐνῖται ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1928). — *Janin R.*, «Les églises orientales et les rites orientaux» (Paris 1929).— *Hiéromoine Pierre*, «L' union de l' Orient avec Rome» (Rome 1930).— *Χαλαβατζῆς Γ.* (Calavassy), «Αἱ ὑποθέσεις τῶν Ἑλληνορρύθμων ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας» (Ἀθῆναι 1932).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ὑπόθεσις τῶν Ἑλληνορρύθμων ἐνώπιον τοῦ Ἀρείου Πάγου» (Ἀθῆναι 1932).— *Grégoire V.*, «Les catholiques de rite byzantin en Grèce. Leur situation juridique» (ἐν «Échos d' Orient» 36/1933).— [Πληρεστέραν βιβλιογραφίαν διὰ μὲν τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος βλ. ἐν κεφ. Ζ' *Θρησκεία*, διὰ δὲ τοὺς Ἰσραηλίτας ἐν κεφ. Δ' *Ἐθνολογία*.] Π. Ν. Π.

ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ

Τὰ πρῶτα δημοκρατικὰ πολιτεύματα. Ἡ ἱστορία τῶν πολιτευμάτων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος ἀρχίζει μὲ τὴν ἔναρξιν τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ κατὰ τῶν Τούρκων Ἀγῶνος. Ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς ἐκρήξεως τῆς ἐπαναστάσεως οἱ κατὰ τόπους πρόκριτοι τῆς Ἑλλάδος συνελθόντες εἰς τοπικὰς συνελεύσεις, καθώρισαν, ὑπὸ τύπον ψηφισμάτων, καὶ τὸν τρόπον τῆς διεξαγωγῆς τοῦ Ἀγῶνος καὶ τὸν τρόπον τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως τῶν ἀπελευθερουμένων χωρῶν. Πρώτη τοιαύτη συνέλευσις εἶναι ἡ ἐν Καλάμαις τῇ 25 Μαρτίου 1821 συνελθοῦσα, ἥτις, ψηφίσασα τὴν σύστασιν τῆς μεσσηνιακῆς γερουσίας, τοπικοῦ ἐκ προκρίτων συμβουλίου ὑπὸ τὸν Πέτρον Μαυρομιχάλην, διεκήρυξε τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος καί, διὰ προκηρύξεως πρὸς τὰς εὐρωπαϊκὰς Δυνάμεις, ἐκάλει ταύτας, ἵνα συντρέξουν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος, ἀνθ' ὧν αὕτη ὑπὲρ τοῦ πολιτισμοῦ ἔπραξε. Βραδύτερον, κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος, οἱ πολιτικοί, ἐκκλησιαστικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ πρόκριτοι ὁλοκλήρου τῆς Πελοποννήσου, συνελθόντες ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ τῶν Καλτεζῶν, ἐψήφισαν τὴν σύστασιν τῆς πελοποννησιακῆς γερουσίας, ἐξέλεξαν τὰ μέλη αὐτῆς καὶ καθώρισαν εἰς αὐτὰ ὡς ἀποστολήν, ἵνα ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ ἐνδοξοτάτου ἀρχιστρατήγου Πέτρου Μαυρομιχάλη «συσκέπτωνται, προβλέπωσι καὶ διοικῶσι, καὶ κατὰ τὸ μερικὸν καὶ κατὰ τὸ γενικόν, ἅπασας τὰς ὑποθέσεις, διαφορὰς καὶ πᾶν ὅ,τι συντείνει εἰς τὴν κοινὴν εὐταξίαν, ἁρμονίαν, ἐξοικονομίαν τε καὶ εὐκολίαν τοῦ ἱεροῦ Ἀγῶνός μας καθ' ὁποῖον τρόπον ἡ θεία πρόνοια τοὺς φωτίσῃ καὶ γνωρίσωσιν ὠφέλιμον, ἔχοντες κατὰ τοῦτο κάθε πληρεξουσιότητα, χωρὶς νὰ ἠμπορῇ τις νὰ ἀντιτείνῃ ἢ νὰ παρακούσῃ εἰς τὰ νεύματα καὶ τὰς διαταγάς των· καὶ τοῦτο τὸ ὑπούργημά των καὶ ἡ ἡμετέρα ἐκλογὴ θέλει διατρέξει καὶ θέλει ἔχει τὸ κῦρος μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Τριπολιτζᾶς καὶ δευτέρας κοινῆς σκέψεως ...».

Παραλλήλως πρὸς τὴν Πελοπόννησον ἤρχισεν ὀργανουμένη καὶ ἡ Στερεὰ Ἑλλάς, τοῦ μὲν Μαυροκορδάτου ἀναλαβόντος τὴν ὀργάνωσιν τοῦ δυτικοῦ τμήματος αὐτῆς καὶ τῆς Ἠπείρου, τοῦ δὲ Νέγρη τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος καὶ τῆς Μακεδονίας. Κατόπιν προσκλήσεως τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ ὑπὸ τὴν προεδρίαν του συνῆλθον ἐν Μεσολογγίῳ τῇ 4 Νοεμβρίου 1821 οἱ πληρεξούσιοι τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, οἱ ὁποῖοι συνεκρότησαν συνέλευσιν, ἀποκληθεῖσαν «*Συνέλευσιν τῆς Δυτικῆς Χέρσου Ἑλλάδος*», καὶ ἐψήφισαν τὸν ὀργανισμὸν «*τῆς προσωρινῆς διοικήσεως τῆς Δυτικῆς Χέρσου Ἑλλάδος*». Ὁ ὀργανισμὸς οὗτος, διαιρούμενος εἰς πέντε κεφάλαια, εἶχε κατὰ τὰ κύρια σημεῖα αὐτοῦ ὡς ἑξῆς: Προέβλεπε τὴν ἐκλογὴν τῶν γερουσιαστῶν καὶ καθώριζε τὰ καθήκοντα τῆς γερουσίας, ἡ ὁποία ἔδει νὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ τῶν μελῶν της ἕνα ἀρχιγραμματέα μετὰ τῶν ἀναγκαίων ὑπογραμματέων, νὰ φροντίζῃ περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀσφαλείας, νὰ δίδῃ τὰς ἀναγκαίας διαταγάς, νὰ συνθηκολογῇ καὶ νὰ δίδῃ περὶ ὅλων τούτων λόγον εἰς τὴν συνέλευσιν. Πρὸς τούτοις ἡ γερουσία ἐξέλεγε πέντε ἐκ τῶν μελῶν της, τὰ ὁποῖα, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ προέδρου τῆς συνελεύσεως, ἀπετέλουν τὸ *Μέγα κριτήριον*, δικαστικὴν δηλαδὴ ἀρχήν, δικάζουσαν ὡρισμένα ἀδικήματα. Περαιτέρω, καθώριζεν ὁ ὀργανισμὸς τὴν εἰς τμήματα διαίρεσιν τῆς ἐπικρατείας, τὰ τῆς ἐκλογῆς τῶν ἐφόρων ἑκάστου τμήματος, οἱ ὁποῖοι ὤφειλον νὰ φροντίζουν περὶ τῆς ἐκτελέσεως τῶν διαταγῶν τῆς γερουσίας καὶ νὰ δίδουν περὶ αὐτῶν λόγον εἰς αὐτήν, τὰ τῆς ἐκλογῆς καὶ τῶν καθηκόντων τοῦ ὁπλαρχηγοῦ ἑκάστου τμήματος, ὡς καὶ τὰ τῆς ἐκλογῆς καὶ τῶν καθηκόντων τῶν προεστώτων τῶν χωρίων, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν τὴν κατωτέραν βαθμίδα τῆς ἱεραρχίας.

Ταυτοχρόνως πρὸς τὴν «*Συνέλευσιν τῆς Δυτικῆς Χέρσου Ἑλλάδος*» ἤρχιζε τὰς ἐργασίας της ἐν Ἀμφίσσῃ καὶ ἡ «*Συνέλευσις τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος*» ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Νέγρη. Ἡ συνέλευσις αὕτη ἐψήφισε τὴν «*νομικὴν διάταξιν τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος*», τῆς ὁποίας τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἑξῆς: Ἡ διακήρυξις τῶν δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων τῶν πολιτῶν, ἡ ἵδρυσις ἐθνικῆς βουλῆς, συνισταμένης ἀπὸ παραστάτας τῶν ἐπαρχιῶν ὅλης τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐχούσης ὡς ἀποστολὴν νὰ φροντίζῃ περὶ τῶν γενικῶν συμφερόντων τοῦ Ἔθνους, νὰ κλείῃ εἰρήνην, νὰ διευθύνῃ τὸν κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν πόλεμον, νὰ κόπτῃ νομίσματα κτλ., ἡ ἵδρυσις Ἀρείου Πάγου, ὁ ὁποῖος θὰ ἐχρησίμευε καὶ ὡς δεσμὸς τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος καὶ ὡς ἀνέκκλητον κριτήριον, ἡ εἰσαγωγὴ τῆς αὐτοδιοικήσεως διὰ τῆς δημιουργίας χωριστῆς διοικήσεως δι' ἑκάστην ἐπαρχίαν, συντεθειμένης ἀπὸ προεστῶτας εἰς ὅλα τὰ ὑπουργήματα τῆς διοικήσεως, ἀπὸ ἓν γενικὸν κριτήριον τῆς ἐπαρχίας καὶ ἄλλα μερικώτερα εἰς τὰ χωρία, ἀπὸ χωριστὸν στρατὸν καὶ ἀπὸ ἕνα χωριστὸν καπετάνιον, καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τῆς νομοθεσίας τῶν ἀειμνήστων Χριστιανῶν αὐτοκρατόρων τῆς Ἑλλάδος.

Γενικωτέρας σημασίας διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἑλληνικῶν πολιτευμάτων ὑπῆρξε τὸ ὑπὸ τῆς ἐν Ἐπιδαύρῳ Α' ἐθνικῆς συνελεύσεως ψηφισθὲν πολίτευμα, γνωστὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὡς «*προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος*». Ἀπὸ τούτου κυρίως ἄρχεται ἡ ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν πολιτευμάτων, δεδομένου, ὅτι τὰ ὑπὸ τῶν τοπικῶν συνελεύσεων ψηφισθέντα πολιτεύματα εἶχον τοπικὸν καὶ περιωρισμένον χαρακτῆρα. Διὰ πρώτην φορὰν συνεκεντρώθησαν εἰς τὸ παρὰ τὴν ἀρχαίαν Ἐπίδαυρον χωρίον Πιάδα τῇ 20 Δεκεμβρίου 1821 ἀντιπρόσωποι ὅλης τῆς Ἑλλάδος, τῆς Πελοποννήσου δηλαδή, τῆς Στερεᾶς καὶ τῶν νήσων, οἱ ὁποῖοι, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Μαυροκορδάτου, συνεκρότησαν τὴν Α' ἐν Ἐπιδαύρῳ ἐθνικὴν συνέλευσιν. Ἡ ἐθνικὴ αὕτη συνέλευσις, ἀφοῦ διὰ τῆς ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου 1822 διακηρύξεώς της ἐκήρυξε τὴν «*πολιτικὴν ὕπαρξιν καὶ ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος*», ἐψήφισε τὸ πρῶτον πολίτευμα συμπάσης τῆς Ἑλλάδος, τὸ «*προσωρινὸν πολίτευμα*» τοῦ 1822. Κατὰ τὸ πολίτευμα τοῦτο ἀνεγνωρίσθη ὡς ἐπικρατοῦσα θρησκεία ἡ τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας § α'), ἠσφαλίσθησαν τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα τῶν Ἑλλήνων (§ § β'—η') καὶ καθιερώθη ἡ ἀρχὴ τῆς διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν. Κατὰ τὸ τμῆμα Γ' «*Περὶ σχηματισμοῦ διοικήσεως*», ἡ διοίκησις σύγκειται ἐκ δύο σωμάτων, τοῦ Βουλευτικοῦ καὶ Ἐκτελεστικοῦ (§ θ'). Τὸ Βουλευτικὸν σύγκειται ἐκ πληρεξουσίων ἐκλελεγμένων παραστατῶν τῶν διαφόρων μερῶν τῆς Ἑλλάδος, διαρκεῖ δὲ ὁλόκληρον ἐνιαυτὸν ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως αὐτοῦ (§§ ια', ιθ'), τὸ δὲ Ἐκτελεστικὸν σῶμα σύγκειται ἐκ πέντε μελῶν ἐκλεγομένων δι' ἓν ἐπίσης ἔτος καὶ ἐκτὸς τῶν μελῶν τοῦ Βουλευτικοῦ ὑπὸ εἰδικῆς συνελεύσεως (§§ κ', κδ').

Digitized by Google

Τὰ δύο ταῦτα σώματα ἰσοσταθμίζονται μὲ τὴν ἀμοιβαίαν συνδρομήν των εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν νόμων, διότι οὔτε αἱ τοῦ Βουλευτικοῦ ἀποφάσεις ἔχουν κῦρος νόμου ἄνευ τῆς ἐπικυρώσεως αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, οὔτε τὰ σχέδια νόμων, ὅσα ὑποβάλλονται ὑπὸ τοῦ Ἐκτελεστικοῦ εἰς τὸ Βουλευτικόν, ἔχουν κῦρος, ἂν δὲν ἐγκριθοῦν ἀπὸ τὸ Βουλευτικὸν σῶμα (§ ι'). Παραλλήλως τῶν δύο τούτων ἐξουσιῶν καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπ' αὐτῶν ἐλειτούργει τὸ δικαστικὸν σῶμα, συγκείμενον ἐξ ἕνδεκα μελῶν, ἐκλεγομένων ὑπὸ τῆς διοικήσεως (§§ πζ', πη').

Τὰ κυριώτερα μειονεκτήματα τοῦ «προσωρινοῦ πολιτεύματος» ὑπῆρξαν ἡ ἰσοδυναμία τῶν δύο σωμάτων, τοῦ Βουλευτικοῦ καὶ τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, ἡ ἐνιαυσία διάρκεια τοῦ Βουλευτικοῦ καὶ τὸ πολυμελὲς τοῦ Ἐκτελεστικοῦ. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν μετὰ ἓν ἔτος γενομένην ἀναθεώρησιν τοῦ πολιτεύματος τούτου τὰ μειονεκτήματα αὐτὰ μερικῶς μόνον ἐθεραπεύθησαν. Ἡ ἐν Ἄστρει συνελθοῦσα τὴν 29 Μαρτίου 1823 Β' ἐθνικὴ συνέλευσις, ἀναθεωρήσασα τὸ «προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος» διὰ τοῦ «Νόμου τῆς Ἐπιδαύρου», διετήρησε καὶ τὸ ἐνιαύσιον τῆς διαρκείας τοῦ Βουλευτικοῦ καὶ τὸ πολυμελὲς τοῦ Ἐκτελεστικοῦ σώματος. Ἡ σημαντικὴ μόνον μεταρρύθμισις, τὴν ὁποίαν ὁ νόμος τῆς Ἐπιδαύρου ἐπέφερεν εἰς τὰς σχέσεις τῶν δύο σωμάτων, ἦτο ἡ κατάργησις τῆς ἰσοδυναμίας αὐτῶν διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Βουλευτικοῦ ἔναντι τοῦ Ἐκτελεστικοῦ. Κατὰ τὴν § ιζ' τοῦ νόμου τῆς Ἐπιδαύρου: «ὅταν τὸ Ἐκτελεστικὸν ἀρνηθῇ τὴν ἐπικύρωσιν (νόμου ψηφισθέντος ὑπὸ τοῦ Βουλευτικοῦ), ἀποδίδον ἐγγράφως τοὺς λόγους τῆς ἀρνήσεως, τὸ δὲ Βουλευτικὸν ἐπιμένῃ, προτεῖνον τοὺς λόγους τῆς ἐπιμονῆς, καὶ ἐκ δευτέρου ἀρνηθῇ τὸ Ἐκτελεστικὸν τὴν ἐπικύρωσιν, τὸ Βουλευτικὸν ἀναβάλλει δύο ολοκλήρους μῆνας τὴν τρίτην πρότασιν, καὶ εἰς τὸ τέλος τῶν δύο τούτων μηνῶν, ἐὰν προτείνῃ τὸν νόμον ἐκεῖνον καὶ ἐκ τρίτου εἰς τὸ Ἐκτελεστικόν, ἀναγκαίως ἐπικυροῦται ἀπ' αὐτό». Οὕτω, τὸ ἀπόλυτον veto, τὸ ὁποῖον τὸ προσωρινὸν πολίτευμα παρεχώρει εἰς τὸ Ἐκτελεστικόν, μετετράπη διὰ τοῦ νόμου τῆς Ἐπιδαύρου εἰς ἁπλοῦν ἀναβλητικὸν veto. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀσκήσει τῆς διοικητικῆς λειτουργίας ἡ ἐν Ἄστρει Β' ἐθνικὴ συνέλευσις περιώρισε τὴν ἐξουσίαν τοῦ Ἐκτελεστικοῦ. Ἐνῷ κατὰ τὴν § κγ' τοῦ προσωρινοῦ πολιτεύματος ὁ διορισμὸς τῶν ὑπαλλήλων ἀνῆκεν εἰς τὸ Ἐκτελεστικόν, διὰ μυστικοῦ ψηφίσματος τῆς Β' ἐθνικῆς συνελεύσεως ὁ διορισμὸς τῶν ὑπαλλήλων ἀνεγνωρίσθη καὶ εἰς τὰ δύο σώματα. Αἱ τοιαῦται μεταρρυθμίσεις ἐλάχιστα συνέβαλον εἰς τὴν ὁμαλὴν λειτουργίαν τοῦ πολιτεύματος, αἱ συγκρούσεις μεταξὺ Βουλευτικοῦ καὶ Ἐκτελεστικοῦ κατέστησαν ἀναπόφευκτοι, ἡ ἀναρχία δὲ καὶ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἐξαπελύθησαν καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα.

Ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν γεγονότων τούτων καὶ ἔχουσα ὑπ' ὄψιν, ὅτι τὸ κύριον ἐλάττωμα τῶν προηγουμένων πολιτευμάτων ὑπῆρξεν ἡ ἀδυναμία τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, ἡ ἐν Τροιζῆνι συνελθοῦσα Γ' ἐθνικὴ συνέλευσις ἀπεφάσισε τὴν ἀνάθεσιν τῆς «νομοτελεστικῆς δυνάμεως εἰς ἕνα καὶ μόνον», διὰ δὲ τοῦ ψηφίσματος αὐτῆς τῆς 3 Ἀπριλίου 1827 ἐξέλεξεν ὡς τοιοῦτον τὸν κόμιτα Ἰωάννην Καποδίστριαν ὑπὸ τὸ ὄνομα «Κυβερνήτην τῆς Ἑλλάδος». Ἡ ἐθνικὴ αὕτη συνέλευσις ἐψήφισε κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1827 τὸ νέον Σύνταγμα, τὸ λεγόμενον «πολιτικὸν Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος», τὸ ὁποῖον ἦτο τὸ πληρέστερον ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἑλληνικῶν Συνταγμάτων, ἀλλὰ καὶ τὸ δημοκρατικώτερον τῆς ἐποχῆς. Εἰς αὐτὸ βλέπομεν διὰ πρώτην φορὰν διατυπουμένην τὴν ἀρχὴν τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας. «Ἡ κυριαρχία ἐνυπάρχει εἰς τὸ ἔθνος· πᾶσα ἐξουσία πηγάζει ἐξ αὐτοῦ καὶ ὑπάρχει ὑπὲρ αὐτοῦ», ὥριζε τὸ ἄρθρον 5 τοῦ Συντάγματος. Κατὰ δὲ τὸ ἄρθρον 36: «Ἡ κυριαρχία τοῦ Ἔθνους διαιρεῖται εἰς τρεῖς ἐξουσίας, τὴν νομοθετικήν, τὴν νομοτελεστικὴν καὶ τὴν δικαστικήν». «Ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ἀνήκει ἰδιαιτέρως εἰς τὸ σῶμα τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ λαοῦ, τὸ ὁποῖον ὀνομάζεται βουλὴ» (ἄρθρ. 40). «Ἡ νομοτελεστικὴ ἀνήκει εἰς ἕνα μόνον, ὀνομαζόμενον Κυβερνήτην, ἔχοντα ὑπ' αὐτὸν γραμματεῖς τῆς ἐπικρατείας» (ἄρθρ. 41). «Ἡ δικαστικὴ εἰς διάφορα δικαστήρια» (ἄρθρ. 42). Καθώρισε, τοιουτοτρόπως, τὸ Σύνταγμα τοῦ 1827 καὶ τὴν τελείαν διάκρισιν τῶν ἐξουσιῶν, κατὰ τοσοῦτο περισσότερον ἐκδηλουμένην, καθ' ὅσον ὁ Κυβερνήτης ἐστερεῖτο τοῦ δικαιώματος τῆς διαλύσεως τῆς βουλῆς, ὅπως καὶ τοῦ δικαιώματος τῆς μὴ κυρώσεως τῶν ὑπὸ τῆς βουλῆς ψηφιζομένων νόμων, ἔχων μόνον ἔναντι αὐτῶν ἁπλῶς ἀναβλητικὸν veto (ἄρθρ. 73), ἦτο δὲ ἐξ ἄλλου ἀπαραβίαστος (ἄρθρ. 103). Κατωχύρωσε περαιτέρω τὸ Σύνταγμα ἐντελέστερον τῶν προηγουμένων τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα, προβλέψαν τὴν προστασίαν τῆς ἰδιοκτησίας, μὴ ἀπαλλοτριουμένης παρὰ διὰ δημόσιον ὄφελος καὶ κατόπιν προηγουμένης ἀποζημιώσεως (ἄρθρ. 17), τὴν μὴ ἀναδρομικὴν δύναμιν τῶν νόμων (ἄρθρ. 19), τὴν μὴ στέρησιν τοῦ φυσικοῦ ἑκάστου δικαστοῦ (ἄρθρα 22, 138), τὴν ἐλευθερίαν τῆς διδασκαλίας (ἄρθρ. 20) κτλ. Ἐν τούτοις τὸ Σύνταγμα τοῦτο οὐδόλως ἐφηρμόσθη, διότι ὁ ὡς Κυβερνήτης ἐκλεγεὶς Ἰ. Καποδίστριας, ἅμα κατελθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἰσηγήθη εἰς τὴν βουλὴν τὴν ἀναστολὴν τοῦ πολιτεύματος, πιστεύων, ὅτι αἱ ἀνώμαλοι ἐσωτερικαὶ περιστάσεις δὲν ἐπέτρεπον τὴν λειτουργίαν τόσον φιλελευθέρου πολιτεύματος. Πράγματι ἡ βουλὴ διὰ τοῦ ψηφίσματος αὐτῆς τῆς 18 Ἰανουαρίου 1828, στηριζομένη εἰς τὴν ἀρχήν: «Salus populi suprema lex esto», ἀνέστειλε πραξικοπηματικῶς τὴν ἰσχὺν τοῦ Συντάγματος τοῦ 1827, ἀντὶ δὲ τοῦ νομοθετικοῦ σώματος, ὅπερ διελύθη, ἱδρύθη τὸ «Πανελλήνιον», εἶδος Συμβουλίου Ἐπικρατείας, ὅπερ μετεῖχε «μετὰ τοῦ Κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος τῶν ἔργων καὶ τοῦ ὑπευθύνου τῆς κυβερνήσεως ἕως τῆς συγκροτήσεως τῆς ἐθνικῆς συνελεύσεως, ἥτις θέλει συνέλθει ἐντὸς τοῦ Ἀπριλίου μηνὸς 1828». Ἡ ἐν Ἄργει συνελθοῦσα Δ' ἐθνικὴ τῶν Ἑλλήνων συνέλευσις ἐπεκύρωσε μετά τινων τροποποιήσεων, διὰ τοῦ ψηφίσματος αὐτῆς τῆς 22 Ἰουλίου 1829, τὴν πρᾶξιν τῆς βουλῆς τῆς 18 Ἰανουαρίου 1828, ἀντὶ δὲ τοῦ Πανελληνίου ἵδρυσε τὴν Γερουσίαν, συγκειμένην ἐξ 27 μελῶν, διοριζομένων ὑπὸ τοῦ Κυβερνήτου, ἡ ὁποία ἦτο συμβουλευτικὸν κυρίως σῶμα. Τοιουτοτρόπως ὁλόκληρος ἡ ἐξουσία συνεκεντρώθη εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Κυβερνήτου, ὁ ὁποῖος κατέστη ἀληθὴς δικτάτωρ. Ἀλλ' αἱ ἀπολυταρχικαὶ διαθέσεις τοῦ Καποδιστρίου ἐγέννησαν ἰσχυρὰν ἀντίδρασιν παρὰ τῇ κοινῇ γνώμῃ καὶ εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν δολοφονίαν αὐτοῦ, γενομένην τῇ 27 Σεπτεμβρίου 1831. Μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Κυβερνήτου ἡ Γερουσία διώρισεν ὡς προσωρινὴν κυβέρνησιν τριμελῆ διοικητικὴν ἐπιτροπήν, ἡ δὲ ἐν Ἄργει συνελθοῦσα Ε' ἐθνικὴ τῶν Ἑλλήνων συνέλευσις ἀνέθηκε τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν εἰς τὸν Αὐγουστῖνον Καποδίστριαν, ὃν ἐξέλεξε «πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως». Ἡ ἰδία συνέλευσις ἐψήφισε τὸ «ἡγεμονικὸν Σύνταγμα» τοῦ 1832, τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν Σύνταγμα, τὸ ὁποῖον προέβλεπε τὴν ὕπαρξιν ἀνωτάτου κληρονομικοῦ ἄρχοντος, τὸ ὁποῖον ὅμως οὐδέποτε ἐφηρμόσθη, διότι ἀπὸ τῆς δολοφονίας ἤδη τοῦ Καποδιστρίου πλήρης ἀναρχία ἐπεκράτει εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἀπότοκος τῶν φιλοδοξιῶν τῶν διαφόρων κομματαρχῶν τῆς ἐποχῆς. Ταχέως ὁ Αὐγουστῖνος Καποδίστριας ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ καὶ νὰ ἐγκαταλίπῃ τὴν Ἑλλάδα, ἡ δὲ Γερουσία, διὰ ψηφίσματός της, ἀνέθηκε τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν εἰς ἑπταμελῆ διοικητικὴν ἐπιτροπήν. Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1832 συνέρχεται ἐν Ἄργει νέα ἐθνικὴ συνέλευσις, ὀνομασθεῖσα «ἡ κατὰ συνέχειαν Δ' Ἐθνικὴ τῶν Ἑλλήνων Συνέλευσις», ἡ ὁποία, ἐκλέξασα ὡς ἕδραν αὐτῆς κατ' ἀρχὰς τὸ Ναύπλιον καὶ εἶτα τὴν Πρόνοιαν, ἐπεκύρωσε, διὰ τοῦ ψηφίσματος αὐτῆς τῆς 27 Ἰουλίου 1832, τὴν ὑπὸ τῶν προστατίδων Δυνάμεων ἐκλογὴν τοῦ πρίγκιπος τῆς Βαυαρίας Ὄθωνος ὡς βασιλέως τῆς Ἑλλάδος.

Γενικωτέρα ἐπισκόπησις τῶν πολιτευμάτων τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου καταδεικνύει τὸ δημοκρατικὸν πνεῦμα τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, τὸ ὁποῖον, ἐρριζωμένον εἰς τὴν φύσιν τοῦ Ἕλληνος, ἐξεδηλώθη τότε ἐντονώτερον καὶ ἐκ τῶν προσφάτων γεγονότων τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ὡς ἀντίδρασις κατὰ τῆς ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν δουλείας. Τὸ δημοκρατικὸν αὐτὸ πνεῦμα δὲν διαφαίνεται μόνον εἰς τὰ Συντάγματα τῆς Ἐπιδαύρου, τοῦ Ἄστρους καὶ τῆς Τροιζῆνος, τὰ ὁποῖα ἐπηρεάσθησαν ἀπὸ τὰ Συντάγματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ πρὸ τούτων τοπικὰ πολιτεύματα, τὰ συνταγέντα ὑπὸ τῶν τοπικῶν συνελεύσεων. Τὸ σημαντικὸν αὐτὸ προσὸν τῶν ἐπαναστατικῶν πολιτευμάτων ἦτο, ἴσως, καὶ τὸ κύριον μειονέκτημα αὐτῶν, διότι εἰσήχθησαν εἰς μίαν περίοδον, ἀπαιτοῦσαν κατ' ἐξοχὴν ἰσχυρὰν καί, τρόπον τινά, ἀπολυταρχικὴν κυβέρνησιν, λόγῳ ἰδίως τῆς συνεχίσεως τοῦ Ἀγῶνος τῆς ἀνεξαρτησίας, ἀλλὰ καὶ διότι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐστερεῖτο ἀκόμη τῆς ἀναγκαίας διὰ τὴν εὐδοκίμησιν τῆς δημοκρατίας πολιτικῆς ὡριμότητος καὶ πειθαρχίας. Ἀπὸ τῆς καταστάσεως τῆς μᾶλλον καταθλιπτικῆς τυραννίας μετεπήδησεν ἀποτόμως εἰς τὴν ἀχαλίνωτον ἐλευθερίαν, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο καὶ αἱ τολμηρότεραι φιλοδοξίαι ν' ἀναπτυχθοῦν καὶ ἡ ἀναρχία νὰ ἐξαπολυθῇ. Ἦτο δὲ τοιαύτη κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον ἡ ἐκ τῆς ἀναρχικῆς καταστάσεως ἀπογοήτευσις καὶ τοσοῦτος ὁ ἐκ τῶν ἐμφυλίων πολέμων κάματος, ὥστε οἱ φιλελεύθεροι καὶ οἱ δημοκρατικοὶ ἐκεῖνοι ἄνδρες ὄχι μόνον ν' ἀνεχθοῦν, ἀλλὰ καὶ ὡς σανίδα σωτηρίας ν' ἀποβλέψουν εἰς τὴν ἐγκαθίδρυσιν τοῦ μοναρχικοῦ πολιτεύματος, τὸ ὁποῖον ὅμως τόσον ἦτο ξένον πρὸς τὴν ἱστορίαν των καὶ πρὸς τὴν φύσιν των.

Ἡ ἀπόλυτος μοναρχία. Κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1833 ἀπεβιβάσθη εἰς Ναύπλιον ὁ βασιλεὺς Ὄθων, συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν Ἄρμανσμπεργκ (von Armansberg), Μάουρερ (von Maurer) καὶ Ἔϋδεκ (von Heideck), οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὴν συνθήκην τοῦ Λονδίνου, ἔμελλον ν' ἀποτελέσουν τὴν Ἀντιβασιλείαν μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως τοῦ Ὄθωνος. Ἡ συνθήκη αὕτη οὐδὲν διελάμβανε περὶ Συντάγματος, διὰ τῆς προκηρύξεως ὅμως τῆς συνδιασκέψεως τοῦ Λονδίνου πρὸς τοὺς Ἕλληνας τῆς 18 Αὐγούστου 1832 συνιστᾶτο πρὸς αὐτούς, ἵνα βοηθήσουν τὸν βασιλέα μετ' ἀφοσιώσεως διὰ νὰ δώσῃ εἰς τὸ κράτος ὁριστικὸν Σύνταγμα, ὁ δὲ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Βαυαρίας von Giese, διὰ τοῦ ἀπὸ 19 Ἰουλίου 1832 ἐγγράφου αὐτοῦ πρὸς τὴν προσωρινὴν κυβέρνησιν τῆς Ἑλλάδος, ἐβεβαίου ὅτι «ἐκ τῶν πρώτων φροντίδων τῆς Ἀντιβασιλείας, ἥτις διωρίσθη, ἵνα διοικήσῃ τὸ βασίλειον κατὰ τὴν ἀνηλικιότητα τοῦ βασιλέως, ἔσται ἡ σύγκλησις γενικῆς τοῦ ἔθνους συνελεύσεως...... ἥτις θέλει ἐπιφορτισθῆ νὰ συνεργασθῇ μετὰ τῆς Ἀντιβασιλείας εἰς τὴν προπαρασκευὴν τοῦ ὁριστικοῦ τοῦ κράτους πολιτεύματος». Παρὰ τὰς ὑποσχέσεις ταύτας οὔτε ἡ Ἀντιβασιλεία οὔτε ὁ Ὄθων ἐσκέφθησαν τὴν σύνταξιν Συντάγματος, καὶ ἡ βασιλεία τοῦ Ὄθωνος ἤρχισε μὲ τὴν καθιέρωσιν τῆς ἀπολύτου μοναρχίας. Διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 3 Ἀπριλίου 1833 «Περὶ σχηματισμοῦ γραμματειῶν» ὡρίσθησαν ἑπτὰ γραμματεῖαι, ἀντιστοιχοῦσαι εἰς τὰ ἑπτὰ ὑπουργεῖα, ἤτοι τῶν Ἐσωτερικῶν, τῶν Ἐξωτερικῶν, τῆς Δικαιοσύνης, τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, τῶν Οἰκονομικῶν, τῶν Στρατιωτικῶν καὶ τῶν Ναυτικῶν, διὰ δὲ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 18 Σεπτεμβρίου 1835 «Περὶ συστάσεως Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας» ἱδρύθη σῶμα ἁπλῶς συμβουλευτικὸν τοῦ μονάρχου ἐπὶ τῶν διοικητικῶν καὶ νομοθετικῶν ζητημάτων, τὸ ὁποῖον ἀνεπλήρου τὴν λαϊκὴν ἀντιπροσωπείαν. Ὁ Ὄθων ἐκυβέρνησεν ἀπολυταρχικῶς μέχρι τοῦ 1843, ὅτε ἡ ἐκραγεῖσα ἐπανάστασις τῆς 3 Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους ἐκείνου ὑπὸ τὸν Καλλέργην ἠνάγκασεν αὐτὸν νὰ συγκαλέσῃ ἐθνικὴν συνέλευσιν πρὸς ψήφισιν Συντάγματος. Τοιουτοτρόπως τερματίζεται, μετὰ πάροδον μόλις δεκαετίας, ἡ περίοδος τῆς ἀπολυταρχικῆς μοναρχίας ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας πλέον ἢ ἅπαξ διεδήλωσεν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τὴν ἐπιθυμίαν του πρὸς διατήρησιν τῶν ἐλευθεριῶν του.

Ἡ συνταγματικὴ μοναρχία. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ὄθωνος συγκληθεῖσα ἐθνικὴ συνέλευσις συνῆλθεν ἐν Ἀθήναις τῇ 8 Νοεμβρίου 1843, ὠνομάσθη δὲ «Α' ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὴ τῶν Ἑλλήνων Συνέλευσις». Ἡ συνέλευσις αὕτη ἐψήφισε τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844, τὸ ὁποῖον ἦτο ἀπομίμησις τοῦ γαλλικοῦ Συντάγματος τοῦ 1830 καὶ ἐθεωρήθη, ὅπως καὶ ἐκεῖνο, ὡς εἶδος συνθήκης μεταξὺ βασιλέως καὶ λαοῦ. Διὰ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844 καθιερώθη ὡς πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος ἡ συνταγματικὴ μοναρχία. Ἡ λαϊκὴ κυριαρχία ἦτο ἄγνωστος ἐν τῷ Συντάγματι τούτῳ, τὸ ὁποῖον δὲν περιεῖχε καὶ καμμίαν διάταξιν προβλέπουσαν τὸν τρόπον τῆς ἀναθεωρήσεως αὐτοῦ. Ἀνώτατον ὄργανον τῆς πολιτείας ἦτο ὁ μονάρχης, ὁ ὁποῖος ἦτο ὄχι μόνον ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας (ἄρθρ. 20), ἀλλά, συγχρόνως, καὶ συμπράκτωρ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας (ἄρθρ. 15) καὶ πηγὴ τῆς Δικαιοσύνης (ἄρθρ. 86). Εἶναι ἀληθὲς ὅτι καὶ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844 ὠργάνωσε τὴν πολιτείαν κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν, ἡ ὀργάνωσις ὅμως ἦτο τοιαύτη, ὥστε εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις νὰ εἶναι καταφανὴς ἡ ὑπεροχὴ τοῦ μοναρχικοῦ παράγοντος. Ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ἠσκεῖτο συνάμα ὑπὸ τοῦ βασιλέως, τῆς βουλῆς καὶ γερουσίας (ἄρθρ. 15). Ἡ βουλὴ συνέκειτο ἐκ βουλευτῶν ἐκλεγομένων ὑπὸ τῶν ἐχόντων δικαίωμα πρὸς τοῦτο πολιτῶν, κατὰ τὸν περὶ ἐκλογῆς νόμον (ἄρθρ. 59), ἐκλογεῖς δὲ ἦσαν, κατὰ τὸν ὑπὸ τῆς συνελεύσεως ψηφισθέντα ἐκλογικὸν νόμον, οἱ συμπληρώσαντες τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας των καὶ ἔχοντες «ἰδιοκτησίαν τινὰ ἐντὸς τῆς ἐπαρχίας, ὅπου ἔχουσι τὴν πολιτικὴν διαμονήν των, ἢ ἐξασκοῦντες ἐν αὐτῇ οἱονδήποτε ἐπάγγελμα ἢ ἀνεξάρτητον ἐπιτήδευμα». Διὰ τῆς διατάξεως ταύτης, πλὴν τῶν οἰκοσίτων ὑπηρετῶν καὶ τῶν μαθητευόντων εἴς τινα τέχνην, οἵτινες ἐθεωροῦντο ὡς μὴ ἔχοντες ἀνεξάρτητον ἐπιτήδευμα, οὐδεὶς ἄλλος ἐστερεῖτο τοῦ δικαιώματος τῆς ψήφου. Διὰ νὰ εἶναί τις ἐκλόγιμος, ἔδει, κατὰ τὸ Σύνταγμα «νὰ εἶναι πολίτης Ἕλλην, ἐγκατεστημένος εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀπολαμβάνων τὰ ἀστικὰ καὶ πολιτικὰ δικαιώματα, ἔχων συμπεπληρωμένον τὸ τριακοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του καὶ πρὸς τούτοις τὰ παρὰ τοῦ νόμου τῶν ἐκλογῶν ἀπαιτούμενα προσόντα» (ἄρθρ. 63). Οἱ γερουσιασταί, ὧν ὁ ἀριθμὸς ὡρίζετο εἰς εἴκοσιν ἑπτά, ἦσαν ἰσόβιοι καὶ διωρίζοντο ὑπὸ τοῦ βασιλέως, δυναμένου ν' αὐξήσῃ τὸν ἀριθμὸν τοῦτον «κατὰ τὰς ἀνάγκας, μέχρι τοῦ ἡμίσεος τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν» (ἄρθρα 70, 71). Διὰ νὰ διορισθῇ τις γερουσιαστὴς ἔπρεπε νὰ εἶναι πολίτης Ἕλλην, ἐγκατεστημένος ἐν Ἑλλάδι, ἀπολαμβάνων τὰ ἀστικὰ καὶ πολιτικὰ δικαιώματα, ἔχων συμπεπληρωμένον τὸ τεσσαρακοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του, καὶ πρὸς τούτοις νὰ ἔχῃ ἀναδειχθῇ ἐν Ἑλλάδι (ἄρθρ. 72). Τὸ δικαίωμα τῆς προτάσεως τῶν νόμων ἀνῆκεν εἰς τὸν βασιλέα, τὴν βουλὴν καὶ τὴν γερουσίαν (ἄρθρ. 16), ἵνα δὲ πρότασίς τις καταστῇ νόμος, ἔδει νὰ ψηφισθῇ ὑπ' ἀμφοτέρων τῶν νομοθετικῶν σωμάτων καὶ κυρωθῇ ὑπὸ τοῦ βασιλέως (ἄρθρα 49, 29).

Digitized by Google

Καθιεροῦτο τοιουτοτρόπως ἡ ἰσοδυναμία τῶν νομοθετικῶν σωμάτων ἐπὶ τῆς νομοθετικῆς παραγωγῆς, ἐὰν δὲ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ γερουσία ἦτο κατ' ἐξοχὴν ὄργανον τοῦ βασιλέως, ὁ ὁποῖος ἐπὶ πλέον εἶχε καὶ τὸ δικαίωμα τῆς κυρώσεως τῶν νόμων, εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἐξέχουσα θέσις αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῶν νομοθετικῶν ζητημάτων. Ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία ἀνῆκεν εἰς τὸν βασιλέα, ἐνηργεῖτο δὲ διὰ τῶν παρ' αὐτοῦ διοριζομένων ὑπουργῶν (ἄρθρ. 20). Δεδομένου, ὅτι, κατὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844, τὸ κοινοβουλευτικὸν σύστημα ἦτο ἄγνωστον, τὸ δικαίωμα τοῦ βασιλέως τοῦ διορίζειν τοὺς ὑπουργοὺς ἦτο ἀπεριόριστον, ὅπως καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ παύειν αὐτούς. Οἱ ὑπουργοὶ ἦσαν ὑπεύθυνοι μόνον ποινικῶς, ὁπότε κατηγοροῦντο ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ ἐδικάζοντο ὑπὸ τῆς γερουσίας (ἄρθρ. 83, 84). Καὶ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844, ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα Συντάγματα, περιεῖχε διατάξεις προστατευτικὰς τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, αἱ πλεῖσται τῶν ὁποίων ἦσαν ἀκριβὴς ἀντιγραφὴ ἐκ τοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζῆνος.

Παρ' ὅλην τὴν ὑπεροχήν, τὴν ὁποίαν ἀνεγνώριζε τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844 εἰς τὸν μοναρχικὸν παράγοντα, ἐν τούτοις ὁ βασιλεὺς Ὄθων συχνὰ παρεβίαζεν αὐτό. Ἀπολυταρχικὸς τὴν ἰδιοσυγκρασίαν, εἶχε δημιουργήσει ἰσχυρὰν ἀντιπάθειαν κατ' αὐτοῦ. Αἱ ἐπεμβάσεις αὐτοῦ, ἰδίως κατὰ τὰς ἐκλογὰς πρὸς νόθευσιν τοῦ φρονήματος τῶν ἐκλογέων, βαθέως ἐπλήγωσαν τὴν φιλοτιμίαν τοῦ Ἕλληνος, ἡ διαρκῶς δὲ ἐξογκουμένη κατ' αὐτοῦ ἀντίδρασις κατέληξεν εἰς τὴν ἐπανάστασιν τῆς 10 Ὀκτωβρίου 1862, ἡ ὁποία ἔθηκε τέρμα εἰς τὴν δυναστείαν τοῦ Ὄθωνος. Ὁ ἐπαναστατήσας λαὸς συνέταξε, κατὰ τὴν νύκτα τῆς 10 πρὸς τὴν 11 Ὀκτωβρίου 1862, ψήφισμα, δι' οὗ κατηργεῖτο ἡ βασιλεία τοῦ Ὄθωνος καὶ ἡ ἀντιβασιλεία τῆς Ἀμαλίας, συνιστᾶτο προσωρινὴ κυβέρνησις, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν Δημητρίου Βούλγαρη, Κωνσταντίνου Κανάρη καὶ Βενιζέλου Ρούφου, καὶ συνεκαλεῖτο ἐθνικὴ συνέλευσις πρὸς σύνταξιν τῆς πολιτείας καὶ ἐκλογὴν ἡγεμόνος.

Ἡ κοινοβουλευτικὴ μοναρχία. Ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις συνεκάλεσε, συμφώνως πρὸς τὸ ψήφισμα, ἐθνοσυνέλευσιν, ὥρισε δέ, ὅτι ἐν αὐτῇ θὰ ἀντιπροσωπευθοῦν ὄχι μόνον οἱ ἐν Ἑλλάδι εὑρισκόμενοι Ἕλληνες πολῖται, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ. Ἡ οὕτω συγκροτηθεῖσα συνέλευσις, ὀνομασθεῖσα «Β' ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὴ τῶν Ἑλλήνων Συνέλευσις», συνῆλθεν ἐν Ἀθήναις τῇ 10 Δεκεμβρίου 1862. Κατὰ τὴν συνεδρίασιν αὐτῆς τῆς 22 Ἰανουαρίου ἐκήρυξε παμψηφεὶ τὸν ἑλληνικὸν θρόνον ἐν χηρείᾳ καὶ ἐνέκρινε τὴν ὑπὸ τοῦ λαοῦ γενομένην ἐκλογὴν ὡς βασιλέως τοῦ ἡγεμονόπαιδος Ἀλφρέδου. Ἐπειδὴ δὲ οὗτος ἠρνήθη νὰ ἀποδεχθῇ τὸ ἑλληνικὸν στέμμα, ἡ συνέλευσις, κατὰ τὴν συνεδρίασιν αὐτῆς τῆς 18 Μαρτίου 1863, «ἀνηγόρευσε παμψηφεὶ τὸν πρίγκηπα τῆς Δανίας Γεώργιον....συνταγματικὸν βασιλέα τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τὸ ὄνομα Γεώργιος Α' βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων», διὰ δὲ τοῦ ψηφίσματός της τῆς 15 Ἰουνίου 1863, «διερμηνεύουσα τοὺς πόθους τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἵνα ἴδῃ τὴν Α. Μ. τὸν βασιλέα τῶν Ἑλλήνων ἀναλαμβάνοντα τὸ ταχύτερον τὴν συνταγματικὴν αὐτοῦ ἐξουσίαν», ἐκήρυξεν ἐνήλικον τὸν βασιλέα, καίπερ οὗτος δὲν εἶχε συμπληρώσει τὸ 18ον ἔτος τῆς ἡλικίας του. Χαρακτηριστικὸν τοῦ κρατοῦντος ἐν τῇ ἐθνοσυνελεύσει πνεύματος, ἀλλὰ καὶ ἐνδεικτικὸν τοῦ μέλλοντος πολιτεύματος, ὑπῆρξε τὸ ψήφισμα τῆς 9 Ὀκτωβρίου 1863 περὶ ὁρκωμοσίας καὶ δικαιωμάτων τοῦ βασιλέως, καθ' ὅ: «ὁ βασιλεὺς ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς κυρώσεως τῶν νομοθετημάτων τῆς συνελεύσεως πλὴν τοῦ Συντάγματος...» (ἄρθρ. 2). «Ἡ ἰσχὺς τοῦ παρόντος ψηφίσματος παύει μετὰ τὴν παρὰ τοῦ βασιλέως ὑπογραφὴν τοῦ παρὰ τῆς ἐθνικῆς συνελεύσεως συνταχθησομένου πολιτεύματος καὶ τὸν ἐπὶ τούτου ὅρκον αὐτοῦ...» (ἄρθρ. 3). Κατάδηλος εἶναι ἐντεῦθεν ἡ θέλησις τῆς ἐθνοσυνελεύσεως, ὅπως διατηρήσῃ αὐτὴ ἡ ἰδία, ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ κυριάρχου λαοῦ, ἅπασαν τὴν συντακτικὴν ἐξουσίαν. Τὴν λαϊκὴν κυριαρχίαν ἀνεγνώρισε καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς διὰ τῆς ἐνώπιον τῆς ἐθνοσυνελεύσεως, κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 19 Ὀκτωβρίου 1863, ἀναγνωσθείσης προκηρύξεως αὐτοῦ πρὸς τοὺς Ἕλληνας, ἀρχομένης διὰ τῆς φράσεως: «Ἀναβαίνων τὸν θρόνον, ἐφ' ὃν μὲ ἐκάλεσεν ἡ ψῆφος ὑμῶν...». Ἡ ἐθνοσυνέλευσις, ἀφοῦ εἰργάσθη πλέον τοῦ ἔτους ἐπὶ τῆς καταρτίσεως τοῦ Συντάγματος, ἐψήφισε τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864, τὸ ὁποῖον ἐδημοσιεύθη διὰ τῆς ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως τῇ 17 Νοεμβρίου 1864.

Διὰ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 καθιερώθη ὡς πολίτευμα διὰ τὴν Ἑλλάδα ἡ κοινοβουλευτικὴ μοναρχία, ἤ, ὅπως ἄλλως ἐχαρακτηρίσθη, ἡ «βασιλευομένη δημοκρατία» ἢ «δημοκρατικὴ βασιλεία». Ὁ βασιλεὺς μένει καὶ κατὰ τὸ πολίτευμα τοῦ 1864 ὡς ὁ ἀνώτατος ἄρχων, ὄχι ὅμως καὶ ὡς ἀνώτατον ὄργανον. Ἀνώτατον ὄργανον εἶναι ὁ λαός, ἀπὸ τῆς κυριαρχικῆς θελήσεως τοῦ ὁποίου ἐκπηγάζουν ἅπασαι αἱ ἐξουσίαι, ὅπως ρητῶς ἀναφέρει τὸ ἄρθρον 21 τοῦ Συντάγματος. Κατὰ τὸ προηγούμενον Σύνταγμα τοῦ 1844 πηγὴ ὅλων τῶν ἐξουσιῶν ἦτο ὁ μονάρχης, περιοριζόμενος ὡς πρὸς τὴν ἐνάσκησιν ἐνίων ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Συντάγματος, τὸ ὁποῖον ἦτο ἔργον αὐτοῦ καὶ τοῦ λαοῦ. Ἀντιθέτως, κατὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864, κυρίαρχος εἶναι ὁ λαός, ὁ ὁποῖος αὐτοπεριορίζεται ὑπὸ τοῦ Συντάγματος, τὸ ὁποῖον εἶναι ἔργον αὐτοῦ τοῦ λαοῦ. Κατὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844 ὑπῆρχε τεκμήριον ἁρμοδιότητος ὑπὲρ τοῦ μονάρχου, ἐνῷ κατὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 τὸ τεκμήριον τοῦτο ὑπάρχει ὑπὲρ τοῦ λαοῦ. «Ὁ βασιλεὺς (κατὰ τὸ ἄρθρον 44 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864) δὲν ἔχει ἄλλας ἐξουσίας εἰμὴ ὅσας τῷ ἀπονέμουσι ρητῶς τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ συνᾴδοντες πρὸς αὐτὸ νόμοι». Κατὰ δὲ τὸ ἄρθρον 107 τοῦ ἰδίου Συντάγματος, ἡ ἀναθεώρησις αὐτοῦ ὡς πρὸς τὰς μὴ θεμελιώδεις διατάξεις του ἀποφασίζεται δι' ἰδίας πράξεως τῆς ἀντιπροσωπείας τοῦ λαοῦ. Ὡς ἐκδήλωσις περαιτέρω τῆς ὑπὸ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 καθιερουμένης λαϊκῆς κυριαρχίας εἶναι καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἀναγνώρισις τῆς ἀρχῆς τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας. Κατὰ τὸ ἄρθρον 66, «ἡ βουλὴ σύγκειται ἐκ βουλευτῶν ἐκλεγομένων ὑπὸ τῶν ἐχόντων δικαίωμα πρὸς τοῦτο πολιτῶν δι' ἀμέσου, καθολικῆς καὶ μυστικῆς ψηφοφορίας...». Ὁ χαρακτὴρ δὲ ἐν γένει τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 εἶναι καθ' ὁλοκληρίαν δημοκρατικός.

Ὅπως καὶ κατὰ τὰ προηγούμενα Συντάγματα, οὕτω καὶ κατὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 καθιεροῦται ἡ ἀρχὴ τῆς διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν, ἡ ὀργάνωσις ὅμως αὐτῶν καὶ αἱ ἀμοιβαῖαι σχέσεις των ἐρρυθμίσθησαν κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ εἶναι ἐμφανὴς ἡ ὑπεροχὴ τῆς λαϊκῆς ἀντιπροσωπείας. Κατὰ τὸ ἄρθρον 22 τοῦ Συντάγματος «ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ἐνεργεῖται ὑπὸ τοῦ βασιλέως καὶ τῆς βουλῆς». Ἐλλείπει τοιουτοτρόπως ὁ τρίτος νομοθετικὸς παράγων τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844, ἡ Γερουσία, ἡ ὁποία, λόγῳ τοῦ τρόπου τῆς συγκροτήσεώς της, ἦτο ὄργανον προσωπικὸν τοῦ μονάρχου. «Τὸ δικαίωμα τῆς προτάσεως τῶν νόμων ἀνήκει εἰς τὴν βουλὴν καὶ τὸν βασιλέα, ὅστις ἐνασκεῖ τοῦτο διὰ τῶν ὑπουργῶν» (ἄρθρ. 22). Κατ' οὐσίαν καὶ τὸ δικαίωμα τοῦτο ἀνῆκεν εἰς τὴν λαϊκὴν ἀντιπροσωπείαν, δεδομένου, ὅτι μὲ τὸ σύστημα τῆς κατὰ τὸ Σύνταγμα ἀναπτυχθείσης κοινοβουλευτικῆς κυβερνήσεως οἱ ὑπουργοὶ δὲν ἦσαν πρόσωπα ἐκλεκτὰ τοῦ βασιλέως, ἀλλὰ κατ' οὐσίαν τῆς λαϊκῆς ἀντιπροσωπείας. Ὁ βασιλεὺς διετήρησε καὶ ἐδῶ τὸ δικαίωμα τῆς κυρώσεως τῶν ὑπὸ τῆς βουλῆς ψηφιζομένων νόμων, ὅπως καὶ κατὰ τὸ προηγούμενον Σύνταγμα, ὄχι ὅμως καὶ τῶν ὑπὸ τῆς λαϊκῆς ἀντιπροσωπείας ἀναθεωρουμένων διατάξεων τοῦ Συντάγματος, τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος ἀναγνωρισθείσης ρητῶς ὡς δικαιώματος ἀποκλειστικοῦ τῆς λαϊκῆς ἀντιπροσωπείας. «Ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία ἀνήκει εἰς τὸν βασιλέα, ἐνεργεῖται δὲ διὰ τῶν παρ' αὐτοῦ διοριζομένων ὑπουργῶν» (ἄρθρ. 27). Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 ἐπανέλαβεν ἀκριβῶς ἐν τούτῳ τὴν διάταξιν τοῦ ἄρθρου 20 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844, ἀλλ' ἐν τῇ ἐφαρμογῇ ἐπῆλθεν οὐσιώδης μεταβολὴ διὰ τῆς καθιερώσεως τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος. Κατὰ τὴν σύνταξιν ἀκόμη τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 ἐπροτάθη ἡ υἱοθέτησις ρητῆς συνταγματικῆς διατάξεως περὶ εἰσαγωγῆς τοῦ κοινοβουλευτικοῦ κυβερνητικοῦ συστήματος. Καὶ δὲν ἐγένετο μὲν ἀποδεκτὴ ἡ πρότασις αὕτη, τὸ σύστημα ὅμως ἀνεγνωρίσθη καὶ ἐφηρμόσθη σταθερῶς ἀπὸ τοῦ 1875 καὶ ἐφεξῆς διὰ τῆς διακηρυχθείσης ὑπὸ τοῦ Χαριλάου Τρικούπη ἀρχῆς τῆς «δεδηλωμένης», καθ' ἣν ὡς ἀπαραίτητον προσὸν τῶν ὑπὸ τοῦ βασιλέως διοριζομένων ὑπουργῶν ἀπῃτεῖτο ἡ πρὸς αὐτοὺς δεδηλωμένη ἐμπιστοσύνη τῆς βουλῆς. Ὅσον δὲ καὶ ἂν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864, δὲν ἐτηρήθη καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἔκτασιν ἡ ἀρχὴ αὕτη, ἐν τούτοις τὸ δικαίωμα τοῦ διορισμοῦ τῶν ὑπουργῶν ὑπὸ τοῦ βασιλέως οὐσιωδῶς περιωρίσθη. Διότι ὁ βασιλεὺς δὲν ἦτο ἀπολύτως ἐλεύθερος νὰ ἐνασκήσῃ τὸ ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 31 ἀπονεμόμενον αὐτῷ δικαίωμα τοῦ διορισμοῦ τῶν ὑπουργῶν, ἀλλ' ἔπρεπε ἐν τῷ διορισμῷ νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὴν θέλησιν τῆς πλειοψηφίας τῆς βουλῆς. Δὲν ἠδύνατο ἐπὶ πλέον νὰ διατηρήσῃ εἰς τὴν ἀρχὴν κυβέρνησιν στερηθεῖσαν τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς βουλῆς, ἐκτὸς ἐὰν προέβαινε δι' αὐτῆς εἰς τὴν διάλυσιν τῆς βουλῆς, ὁπότε ἐκαλεῖτο ὁ λαὸς εἰς ἐκλογὰς διὰ νὰ λύσῃ τὴν προκύψασαν διαφωνίαν μεταξὺ πλειοψηφίας τῆς βουλῆς καὶ κυβερνήσεως. Ἐφ' ὅσον, ἑπομένως, ὁ βασιλεὺς ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ ἐνασκῇ τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν δι' ὑπουργῶν ὑπευθύνων ἐνώπιον τῆς βουλῆς, εἶναι εὐνόητον ὅτι καὶ ἡ ἐνάσκησις τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ἦτο κατ' οὐσίαν ἔργον τῆς λαϊκῆς ἀντιπροσωπείας ἢ τοὐλάχιστον ἐτέλει ὑπὸ τὸν ἔλεγχον αὐτῆς. Ἡ ἀνεξαρτησία τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ἀνεγνωρίσθη ἐντονώτερον ὑπὸ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864. Εἶναι ἀληθές, ὅτι καὶ κατὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844 καθιεροῦτο ἡ ἰσοβιότης τῶν δικαστῶν, ἐν τούτοις ρητῶς ἐδηλοῦτο τότε, ὅτι ἡ δικαιοσύνη πηγάζει ἀπὸ τοῦ βασιλέως, ὁ ὁποῖος καὶ διώριζε τοὺς δικαστάς. Ἤδη, κατὰ τὸ ἄρθρον 87, «ἡ δικαιοσύνη ἀπονέμεται ὑπὸ δικαστῶν διοριζομένων ὑπὸ τοῦ βασιλέως κατὰ τὸν νόμον». Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 διετήρησε τὰς διατάξεις τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844, ὡς μόνον δὲ νεωτερισμὸν εἰσήγαγε τὸν θεσμὸν τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, ὡς σώματος συμβουλευτικοῦ, ἔχοντος ὡς ἀποστολὴν τὴν παρασκευὴν καὶ βάσανον τῶν νομοσχεδίων. Ἀλλὰ καὶ ὁ θεσμὸς οὗτος δὲν ἐλειτούργησε, διότι, καθ' ἣν εἶχεν ἐξουσιοδότησιν ἐκ τοῦ Συντάγματος (ἄρθρ. 108), ἡ βουλὴ κατήργησε τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας διὰ τοῦ νόμου ΡΙΒ' τῆς 25 Νοεμβρίου 1865.

Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 ἴσχυσεν ἀμετάβλητον μέχρι τοῦ 1911. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἰσχύος του πολλάκις ὑπεστηρίχθη ἡ ἀνάγκη τῆς ἀναθεωρήσεώς του, ἀλλ' αἱ σχετικαὶ προτάσεις, ἐντελῶς μεμονωμέναι, ἔμειναν ἀτελεσφόρητοι. Ὁ ἀτυχὴς ὅμως Ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1897, ἡ μετέπειτα ἐσωτερικὴ κακοδαιμονία καὶ κακοδιοίκησις, ἡ ἀρξαμένη ὑπὸ τοῦ νεοτουρκικοῦ κομιτάτου ἐξόντωσις τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου τῶν τουρκοκρατουμένων χωρῶν, αἱ διαρκεῖς ταπεινώσεις τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἀπομόνωσις αὐτῆς ἀπὸ διεθνοῦς ἀπόψεως ἐγέννησαν σφοδρὰν ἀγανάκτησιν παρὰ τῷ λαῷ καὶ ἰδίως παρὰ τῷ στρατῷ, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἡ ἔκρηξις τῆς στρατιωτικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1909. Ἡ ἐπανάστασις αὕτη, εὑροῦσα εὐμενῆ ἀπήχησιν εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας, ἔληξε διὰ τῆς συγκλήσεως, κατὰ παράβασιν τοῦ ἄρθρου 107 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864, διπλῆς ἀναθεωρητικῆς βουλῆς πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν μὴ θεμελιωδῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος. Αἱ ἐκλογαὶ πρὸς ἀνάδειξιν τῆς ἀναθεωρητικῆς βουλῆς προεκηρύχθησαν διὰ τὴν 8ην Αὐγούστου 1910, ὡς ἡμέρα δὲ συγκλήσεως αὐτῆς ὡρίσθη ἡ 1 Σεπτεμβρίου ἰδίου ἔτους. Ἀλλ' ἀπὸ τῶν πρώτων συνεδριάσεων τῆς διπλῆς ἀναθεωρητικῆς βουλῆς κατεδείχθη ἡ ἀδυναμία τῆς ὁμαλῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος, καὶ τὴν 12 Ὀκτωβρίου 1910, τῇ εἰσηγήσει τοῦ τότε πρωθυπουργοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, ὁ βασιλεὺς διέλυσε διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τὴν ἀναθεωρητικὴν βουλήν, πρὶν ἢ αὕτη δυνηθῇ νὰ ἐπιληφθῇ τοῦ ἀναθεωρητικοῦ της ἔργου. Διὰ τοῦ ἰδίου διατάγματος προεκηρύχθησαν διὰ τὴν 28 Νοεμβρίου αἱ ἐκλογαὶ πρὸς ἀνάδειξιν νέας διπλῆς ἀναθεωρητικῆς βουλῆς, ὡρίσθη δὲ ἡμέρα συγκλήσεως αὐτῆς ἡ 8η Ἰανουαρίου 1911. Ἡ νέα αὕτη ἀναθεωρητικὴ βουλή, ὀνομασθεῖσα Β' Ἀναθεωρητικὴ βουλή, ἐντατικῶς ἐργασθεῖσα, ἐτελείωσε τὸ ἀναθεωρητικόν της ἔργον τὴν 20 Μαΐου 1911, ἀπὸ τῆς 1 δὲ Ἰουνίου 1911 ἤρχισεν ἡ ἰσχὺς τῶν νέων ἀναθεωρηθεισῶν διατάξεων. Διὰ τῆς γενομένης ἀναθεωρήσεως τοῦ 1911 δὲν μετεβλήθη ἡ μορφὴ τοῦ ὑπὸ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 καθιερωθέντος πολιτεύματος, ὡρισμέναι μόνον μὴ θεμελιώδεις διατάξεις αὐτοῦ ἐτροποποιήθησαν, εἰσήχθησαν δὲ καὶ νέαι τοιαῦται, ἀνταποκρινόμεναι εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς τότε ἐποχῆς καὶ πρὸς πλήρωσιν τῶν ἐλλείψεων, τὰς ὁποίας ἡ ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 πεῖρα εἶχε καταδείξει. Οὕτω προεβλέφθη ἡ σύστασις κοινοβουλευτικῶν ἐπιτροπῶν πρὸς ἐπεξεργασίαν τῶν νομοσχεδίων, ἡπλουστεύθη ἡ διαδικασία τῆς νομοθετικῆς παραγωγῆς εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις, ἀπεκλείσθησαν οἱ ἐν ἐνεργείᾳ στρατιωτικοὶ ἐκ τῆς ἐνεργοῦ πολιτικῆς, καθιερώθησαν ἀσυμβίβαστα τοῦ βουλευτικοῦ ἀξιώματος πρὸς ὡρισμένας ἰδιωτικὰς θέσεις, κατωχυρώθη διὰ μειζόνων ἐγγυήσεων ἡ ἀνεξαρτησία τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας, ἐπανεισήχθη ὁ θεσμὸς τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ὡς διοικητικοῦ δικαστηρίου καὶ πρὸς ἐπεξεργασίαν τῶν προτάσεων νόμων καὶ τῶν κανονιστικῶν διαταγμάτων, ἐθεσπίσθη ἡ μονιμότης τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων, ἠσφαλίσθησαν εὐρύτερον τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα, ὡς ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία, τὸ δικαίωμα τοῦ ἀναφέρεσθαι καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι, ἐρρυθμίσθη τελειότερον ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου καὶ ἡ ἐκπαίδευσις, καταστάσης ὑποχρεωτικῆς καὶ δωρεὰν τῆς στοιχειώδους τοιαύτης, διηυκολύνθη δὲ καὶ ἡ λύσις τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος διὰ τῆς συμπληρώσεως τῶν περὶ ἰδιοκτησίας διατάξεων τοῦ ἄρθρου 17. Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι κατὰ τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ 1911 ὑπεβλήθησαν καὶ προτάσεις εἰσαγωγῆς δευτέρου νομοθετικοῦ σώματος καὶ τοῦ δημοψηφίσματος, αἱ ὁποῖαι ὅμως ἔμειναν εἰς τὸ στάδιον τῶν συζητήσεων.

Μετὰ τὴν γενομένην ἀναθεώρησιν τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 κατὰ τὸ 1911 καὶ ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου ἱδρυθέντος κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, ἀνεπτύχθη γενικὴ ἀναδημιουργία ἐν τῇ νομοθεσίᾳ καὶ ἐν τῇ διοικήσει καὶ ἀνασυνετάχθη ἡ στρατιωτικὴ δύναμις τῆς χώρας, οὕτως ὥστε νὰ διενεργηθοῦν νικηφόρως οἱ δύο Βαλκανικοὶ πόλεμοι. Τὰ ἐνσκήψαντα ὅμως πολεμικὰ γεγονότα τῆς Εὐρώπης κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1914 ἀνέκοψαν τὴν προοδευτικὴν δρᾶσιν, καί, ἐκ τῆς διαφωνίας τοῦ τότε βασιλέως πρὸς τὴν κυβέρνησιν Βενιζέλου ὡς πρὸς τὴν ἀνάμιξιν ἢ μὴ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν Εὐρωπαϊκὸν πόλεμον, ἐπῆλθεν ἰσχυρὸς ἐσωτερικὸς διχασμός. Ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος, ἐναντίον τῆς γνώμης τῆς ὑπευθύνου κυβερνήσεως καὶ τῆς πλειοψηφίας τῆς βουλῆς, προέβη εἰς δύο ἀλληπαλλήλους διαλύσεις τῆς βου-

Digitized by Google

λῆς κατὰ τὸ 1915. Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, καθ' οὗ ἐστράφησαν ἀμφότεραι αἱ διαλύσεις, θεωρήσας ὡς ἀντισυνταγματικὴν τὴν ἐνέργειαν, φρονῶν δὲ γενικώτερον, ὅτι ἡ πολιτικὴ τοῦ βασιλέως θέλει ἀποβῇ καταστρεπτικὴ διὰ τὴν Ἑλλάδα, ἐδημιούργησε, κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1916, χωριστὸν κράτος ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἐτάχθη ὑπὲρ τῶν Δυνάμεων τῆς Τριπλῆς Συνεννοήσεως, κηρύξας τὸν πόλεμον κατὰ τῶν Κεντρικῶν αὐτοκρατοριῶν, μεθ' ὧν συνέπραττον καὶ ἡ Βουλγαρία καὶ ἡ Τουρκία. Τὸν Μάϊον τοῦ 1917, ἀξιώσει τῶν Δυνάμεων τῆς Συνεννοήσεως, ἀπεμακρύνθη ἐξ Ἑλλάδος ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος καὶ ὁ πρωτότοκος υἱός του Γεώργιος, ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ὁ δευτερότοκος υἱός του Ἀλέξανδρος, τὴν δὲ κυβέρνησιν ἀνέλαβεν ὁ Ἐλ. Βενιζέλος, ἀνακαλέσας εἰς τὴν ζωὴν τὴν διαλυθεῖσαν βουλὴν τῆς 31 Μαΐου 1915. Μετὰ τὴν συνθήκην τῶν Σεβρῶν προεκηρύχθησαν ἐκλογαὶ ἀναθεωρητικῆς βουλῆς διὰ τὴν 1 Νοεμβρίου 1920. Τὸ κυριώτερον αἴτημα τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων ἦτο ἡ καθιέρωσις ἐπὶ ἀσφαλεστέρας βάσεως τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος καὶ ὁ περιορισμὸς τῆς ἐξουσίας τοῦ βασιλέως, ἰδίως δὲ τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ τῆς διαλύσεως τῆς βουλῆς. Τὸ κόμμα ὅμως τῶν Φιλελευθέρων ἡττήθη κατὰ τὰς ἐκλογάς, ἡ δ' ἐξ αὐτῶν προελθοῦσα πλειοψηφία ἀνεκήρυξε τὴν ἐκλεγεῖσαν βουλὴν εἰς Γ' συντακτικὴν συνέλευσιν, ἥτις ἐπελήφθη τῆς ὁλικῆς ἀνασυντάξεως τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864. Ἡ συνέλευσις αὕτη ἐνήργει μετὰ βραδύτητος τὸ συντακτικόν της ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐν τέλει καὶ ἀνεκόπη ὑπὸ τῆς συνεπείᾳ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς ἐκραγείσης ἐπαναστάσεως τοῦ 1922, ἡ ὁποία διέλυσε βιαίως τὴν Γ' συντακτικὴν συνέλευσιν. Ἐκ τῶν κυριωτέρων μεταρρυθμίσεων, αἱ ὁποῖαι συνεζητήθησαν ἐν τῇ συνελεύσει, ἦσαν αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἰσοπολιτείαν τῶν γυναικῶν ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἄνδρας, εἰς τὸ δημοψήφισμα καὶ εἰς τὴν ἀντιπροσωπείαν τῶν συμφερόντων, αἱ ὁποῖαι πρὸ τῶν ἐκλογῶν εἶχον ἀποτελέσει ἀντικείμενον τῶν προγραμματικῶν δηλώσεων τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ Λαϊκοῦ κόμματος Δ. Γούναρη.

Τὸ ἰσχῦον δημοκρατικὸν πολίτευμα. Ἀπὸ τῆς πρώτης ἤδη διαφωνίας μεταξὺ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1915, ἤρχισε ν' ἀναπτύσσεται μεταξὺ τῶν τάξεων ἰδίως τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων δημοκρατικὴ κίνησις, τὰ ἐπακολουθήσαντα δὲ γεγονότα καὶ ἡ μικρασιατικὴ καταστροφὴ ἐπετάχυναν τὴν τοιαύτην κίνησιν, εἰς τρόπον ὥστε μὲ τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1922 ἡ ἐπιβολὴ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος νὰ φαίνηται ἀναπόφευκτος. Ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου ἤδη τοῦ 1922, ὅτε ἐξερράγη ἡ ἐπανάστασις, τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 κατ' οὐσίαν εἶχε καταλυθῆ, ἡ δὲ ἐπανάστασις ἐκυβέρνησεν ἐπὶ ἓν περίπου ἔτος δικτατορικῶς. Διὰ τὴν 16 Δεκεμβρίου 1923 προεκηρύχθησαν ἐκλογαὶ πρὸς ἀνάδειξιν συντακτικῆς συνελεύσεως, καὶ διὰ τὴν 2 Ἰανουαρίου 1924 καθωρίσθη ἡ ἡμέρα ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς. Ἡ ἐκ τῶν ἐκλογῶν προελθοῦσα συνέλευσις, ὀνομασθεῖσα Δ' συντακτικὴ συνέλευσις τῶν Ἑλλήνων, συνῆλθε πράγματι τῇ 2 Ἰανουαρίου 1924, ἐνώπιον δὲ αὐτῆς παρουσιασθεὶς ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐπαναστάσεως Ν. Πλαστήρας κατέθηκε τὴν ἐξουσίαν. Ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος εἶχεν ἤδη ἐκθρονισθῆ ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς ἐπικρατήσεως τῆς ἐπαναστάσεως, ὁ δὲ διαδεχθεὶς αὐτὸν βασιλεὺς Γεώργιος Β' τυπικῶς παρέμεινεν ὡς βασιλεὺς μέχρις ὁριστικῆς λύσεως τοῦ πολιτειακοῦ ζητήματος ὑπὸ τῆς ἐκλεγείσης συντακτικῆς συνελεύσεως. Αὕτη, πράγματι, ἀπὸ τῶν πρώτων συνεδριάσεων αὐτῆς συνεζήτησε τὸν καταλληλότερον τρόπον ἐπιλύσεως τοῦ πολιτειακοῦ ζητήματος, μετὰ μακρὰς δὲ συζητήσεις ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη τῆς ὑπὸ τὸν Ἀλ. Παπαναστασίου «Δημοκρατικῆς Ἑνώσεως» περὶ ἀμέσου καταλύσεως τῆς βασιλείας καὶ ἀνακηρύξεως τῆς δημοκρατίας. Τῇ προτάσει τοῦ ἀναλαβόντος τὴν κυβέρνησιν Ἀλ. Παπαναστασίου συνῆλθεν ἡ συνέλευσις εἰς εἰδικὴν συνεδρίασιν τῇ 25 Μαρτίου 1924, καθ' ἥν, διὰ ψηφίσματος αὐτῆς, ἐψήφισε τὴν ἔκπτωσιν τῆς δυναστείας καὶ τὴν «σύνταξιν τῆς Ἑλλάδος εἰς δημοκρατίαν κοινοβουλευτικῆς μορφῆς, ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἐγκρίσεως τῆς ἀποφάσεως ταύτης ἀμέσως ὑπὸ τοῦ λαοῦ διὰ δημοψηφίσματος». Τὸ οὕτω προβλεπόμενον δημοψήφισμα ἐνηργήθη τῇ 13 Ἀπριλίου 1924, κατ' αὐτὸ δὲ ἐψήφισαν ὑπὲρ τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος 534.505, κατ' αὐτοῦ δὲ 229.913. Ἡ συσταθεῖσα ὑπὸ τῆς συνελεύσεως συνταγματικὴ ἐπιτροπὴ ἐπελήφθη τῆς καταρτίσεως τοῦ δημοκρατικοῦ Συντάγματος, μέχρι δὲ τοῦ Μαΐου τοῦ 1925 εἶχεν ἐπεξεργασθῆ 62 ἐν συνόλῳ ἄρθρα. Αἱ συζητήσεις ἐπὶ τοῦ νέου Συντάγματος ἤρχισαν συστηματικῶς ἐν τῇ συνελεύσει ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1924, μέχρι δὲ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἰουνίου 1925 εἶχον συζητηθῆ καὶ ψηφισθῆ ὑπὸ τῆς συνελεύσεως τὰ ἄρθρα 1 (*Περὶ θρησκείας*), 2—5 (*περὶ συντάξεως τῆς πολιτείας*), 6—10, 13, 16—23, 25—34, 36—39 (*περὶ βουλῆς καὶ γερουσίας*). Ἡ συνέλευσις δὲν εἶχε περατώσει τὸ συντακτικόν της ἔργον, ὅτε ὁ στρατηγὸς Πάγκαλος, διὰ στρατιωτικοῦ κινήματος, κατέλαβε τὴν ἐξουσίαν, τῇ εἰσηγήσει δὲ αὐτοῦ ἡ συνέλευσις, διὰ τοῦ ψηφίσματος αὐτῆς τῆς 30 Ἰουνίου 1925, συνέστησε 30μελῆ κοινοβουλευτικὴν ἐπιτροπήν, τὴν ὁποίαν ἐξουσιοδότησε νὰ καταρτίσῃ καὶ δημοσιεύσῃ ἅμα τῷ καταρτισμῷ τὸ νέον Σύνταγμα, ἐπιφυλάσσουσα ἑαυτῇ τὸ δικαίωμα τῆς ἀναθεωρήσεως καὶ ὁριστικῆς κυρώσεως αὐτοῦ. Ἡ ὑπὸ τοῦ ψηφίσματος προβλεπομένη κοινοβουλευτικὴ ἐπιτροπή, ἐκλέξασα πρόεδρον αὐτῆς τὸν Ἀλ. Παπαναστασίου, ἤρχισε τὰς ἐργασίας της τὴν 7 Ἰουλίου 1925 καὶ τὴν 9 Σεπτεμβρίου εἶχεν ἐπεξεργασθῆ τὸ ὅλον Σύνταγμα. Κατὰ τὴν 10 Σεπτεμβρίου ἐψήφισε τὸ Σύνταγμα ἐν τῷ συνόλῳ καὶ κατὰ τὴν ἰδίαν ἡμέραν, συμφώνως πρὸς τὸ ψήφισμα, ὑπέβαλεν αὐτὸ εἰς τὸν πρόεδρον τῆς δημοκρατίας καὶ τὸν πρωθυπουργὸν πρὸς δημοσίευσιν διὰ τῆς ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως. Ἡ ὑπὸ τὸν Πάγκαλον ὅμως κυβέρνησις, ἀντὶ νὰ δημοσιεύσῃ τὸ ὑπὸ τῆς κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς καταρτισθὲν Σύνταγμα, ἐπέφερεν εἰς αὐτὸ οὐσιώδεις τροποποιήσεις, διὰ τοῦ ἀπὸ 26 Σεπτεμβρίου 1925 πρακτικοῦ τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, μετ' αὐτὰς δὲ διέταξε τὴν δημοσίευσιν αὐτοῦ, ἥτις καὶ ἐγένετο τὴν 29 Σεπτεμβρίου 1925. Κατὰ τὴν ἰδίαν ἡμέραν ἡ κυβέρνησις Παγκάλου προέβη εἰς τὴν διάλυσιν τῆς Δ' συντακτικῆς συνελεύσεως, τοιουτοτρόπως δὲ κατέστη ἀδύνατος ἡ ὑπὸ τοῦ ψηφίσματος προβλεπομένη ἀναθεώρησις καὶ ὁριστικὴ κύρωσις τοῦ νέου Συντάγματος ὑπὸ τῆς συνελεύσεως. Ἔκτοτε ἡ κυβέρνησις Παγκάλου μετεβλήθη κατ' οὐσίαν εἰς ἐπαναστατικήν, τὴν 4 δὲ Ἰανουαρίου 1926, κατήργησε τὸ Σύνταγμα καὶ ἀνεκήρυξε καὶ ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς τὴν δικτατορίαν. Τὸ δικτατωρικὸν καθεστὼς διετηρήθη μέχρι τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1926, ὅτε ἐξερράγη νέον στρατιωτικὸν κίνημα ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Κονδύλην, ὁ ὁποῖος, γενόμενος κύριος τῆς καταστάσεως, ἐσχημάτισε κυβέρνησιν. Ἡ νέα αὕτη κυβέρνησις ἐδημοσίευσεν, ὡς εἶχε, τὸ ὑπὸ τῆς 30μελοῦς κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς καταρτισθὲν Σύνταγμα τῇ 22 Σεπτεμβρίου 1926, προεκήρυξε δ' ἐκλογὰς ἀναθεωρητικῆς βουλῆς διὰ τὴν 7 Νοεμβρίου 1926. Ἡ ἐκ τῶν ἐκλογῶν προελθοῦσα βουλὴ συνέστησεν ἐκ τῶν πέντε κυριωτέρων πολιτικῶν κομμάτων οἰκουμενικὴν κυβέρνησιν ὑπὸ τὸν Ἀλ. Ζαΐμην, ἡ ὁποία ἐκ τῶν πρώτων της μελημάτων ἔθηκε τὴν ἐπίσπευσιν τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος. Συνεστήθη, πράγματι, τριακονταμελὴς ἐπιτροπὴ κατ' ἀναλογίαν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐν τῇ βουλῇ κομμάτων, ἡ ὁποία ἐπεξειργάσθη τὰ πλεῖστα ἄρθρα τοῦ ὑπὸ τῆς 30μελοῦς ἐπιτροπῆς τῆς Δ' συντακτικῆς συνελεύσεως συνταγέντος Συντάγματος, τὴν δὲ 2 Ἰουνίου 1927 ἐψηφίσθη ἐν τῷ συνόλῳ ὑπὸ τῆς ἀναθεωρητικῆς βουλῆς τὸ νέον Σύνταγμα, ὅπερ, ὑπογραφὲν ὑπὸ τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας, τοῦ προέδρου τῆς κυβερνήσεως καὶ τοῦ προέδρου τῆς βουλῆς, ἐδημοσιεύθη διὰ τῆς Ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως τῇ 3 Ἰουνίου 1927.

Τὸ Σύνταγμα τῆς 3 Ἰουνίου 1927, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ ἰσχῦον ἤδη Σύνταγμα, ἐλάχιστα φέρει πρωτότυπον χαρακτῆρα. Κατὰ τὸ πλεῖστον ἔχει ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τοὺς συνταγματικοὺς νόμους τῆς Γαλλίας τοῦ 1875 καὶ ἀπὸ τὰ Συντάγματα τῶν μεταπολεμικῶν δημοκρατιῶν, Γερμανίας, Πολωνίας καὶ Τσεχοσλοβακίας. Κατὰ μέγα ἐπίσης τμῆμα αὐτοῦ ἐπηρεάσθη ὑπὸ τοῦ προηγουμένου Συντάγματος τοῦ 1864, τοῦ ὁποίου πλείστας διατάξεις ἐπανέλαβεν αὐτολεξεί.

Εἰς τὸ κεφάλαιον Β' τοῦ νέου Συντάγματος, τὸ ἐπιγραφόμενον «*Μορφὴ καὶ βάσεις τοῦ πολιτεύματος*», ἐκδηλοῦται ἐντονώτερον ἢ εἰς τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 ὁ δημοκρατικὸς χαρακτὴρ τοῦ νέου πολιτεύματος. Τὸ ἑλληνικὸν κράτος ὀνομάζεται δημοκρατία, ἀνώτατος δὲ ἄρχων αὐτοῦ εἶναι ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας, πρόσωπον αἱρετὸν καὶ ὄχι κληρονομικόν. Ἡ ὀργάνωσις τῶν ἐξουσιῶν στηρίζεται, καὶ κατὰ τὸ νέον Σύνταγμα, ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς διακρίσεως τῶν ἐξουσιῶν, ἡ ὑπεροχὴ ὅμως τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἔναντι τῆς ἐκτελεστικῆς τοιαύτης εἶναι καταφανής. Χαρακτηριστικὸν τοῦ νέου Συντάγματος καὶ ἐκ τῶν σημαντικωτέρων νέων διατάξεων αὐτοῦ εἶναι ἡ ἵδρυσις δευτέρου νομοθετικοῦ σώματος, τῆς γερουσίας. Ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπάρξεως καὶ δευτέρου νομοθετικοῦ σώματος εἶχε καὶ ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 τονισθῆ. Ἤδη, μὲ τὴν κατάλυσιν τοῦ μοναρχικοῦ παράγοντος, ἡ ἀνάγκη αὕτη κατέστη ἐπιτακτικωτέρα· διότι ἡ γερουσία χρησιμεύει ὄχι μόνον πρὸς περιστολὴν τῆς παντοδυναμίας τῆς βουλῆς καὶ πρὸς καλυτέραν κατάρτισιν τῶν νόμων, ἀλλὰ καὶ ὡς διαιτητὴς ἐν ταῖς διαφωνίαις προέδρου τῆς δημοκρατίας καὶ βουλῆς, ἀποφαινομένη περὶ τῆς διαλύσεως τῆς τελευταίας, καὶ πρὸς ἐκλογήν, ἐν συμπράξει μετὰ τῆς βουλῆς, τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας, καὶ πρὸς ἀναθεώρησιν τοῦ Συντάγματος ἐν συμπράξει πάλιν μετὰ τῆς βουλῆς, καὶ ὡς ἀνώτατον δικαστήριον πρὸς ἐκδίκασιν τῶν προεδρικῶν καὶ ὑπουργικῶν ἀδικημάτων.

Ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ἀσκεῖται, κατὰ τὸ ἄρθρον 3 τοῦ νέου Συντάγματος, μόνον ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τῆς γερουσίας, τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας στερουμένου τοῦ δικαιώματος τῆς κυρώσεως τῶν νόμων, ἀλλὰ καὶ τοῦ δικαιώματος τῆς νομοθετικῆς πρωτοβουλίας. Ὁ τρόπος συγκροτήσεως τῆς βουλῆς ἐλάχιστα διαφέρει τοῦ ὑπὸ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 καθιερωθέντος, ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν βουλευτῶν, κατὰ ῥητὴν συνταγματικὴν διάταξιν, δὲν δύναται νὰ εἶναι οὔτε μικρότερος τῶν διακοσίων οὔτε μεγαλύτερος τῶν διακοσίων πεντήκοντα. Τὰ ἀσυμβίβαστα ὅμως τοῦ βουλευτικοῦ ἀξιώματος ηὐξήθησαν ἐν σχέσει πρὸς τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864. Ὡς πρὸς τὴν γερουσίαν, αὕτη ἀποτελεῖται ἐξ ἑκατὸν εἴκοσι γερουσιαστῶν, ὧν οἱ 92 ἐκλέγονται ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ λαοῦ, 18 ἐκλέγονται ὑπὸ τῶν ἐπαγγελματικῶν ὀργανώσεων καὶ 10 ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τῆς γερουσίας ἐν κοινῇ συνεδριάσει. Διὰ νὰ εἶναί τις ἐκλόγιμος γερουσιαστής, ἀπαιτεῖται νὰ ἔχῃ συμπληρώσει τὸ 40όν ἔτος τῆς ἡλικίας του, νὰ εἶναι πολίτης Ἕλλην καὶ νὰ ἔχῃ τὴν ἱκανότητα τοῦ ἐκλέγειν. Κατὰ τὰ ἄλλα ἐφαρμόζονται καὶ ἐπὶ τῶν γερουσιαστῶν τὰ ἰσχύοντα καὶ διὰ τοὺς βουλευτάς, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι οἱ τακτικοὶ καθηγηταὶ τῶν πανεπιστημίων καὶ τοῦ πολυτεχνείου εἶναι ἐκλέξιμοι γερουσιασταὶ καὶ τῶν τριῶν κατηγοριῶν, ἐνῷ ὡς δημόσιοι ὑπάλληλοι, δὲν εἶναι ἐκλέξιμοι βουλευταί, ἐὰν προηγουμένως δὲν παραιτηθοῦν τῆς θέσεώς των. Ἡ διαδικασία πρὸς παραγωγὴν τῶν νόμων ἐρρυθμίσθη τελειότερον ἐν τῷ νέῳ Συντάγματι, εἰς τρόπον ὥστε καὶ ἡ ἐπεξεργασία τῶν προτάσεων τῶν νόμων νὰ εἶναι πλήρης διὰ τῆς ὑποχρεωτικῆς παραπομπῆς αὐτῶν πρὸ πάσης συζητήσεως εἰς τὴν ἁρμοδίαν κοινοβουλευτικὴν ἐπιτροπήν, καὶ νὰ ἀποφεύγωνται δαπάναι ἐπιβαρύνουσαι τὸν προϋπολογισμὸν διὰ τῆς ἐπιβαλλομένης ὑποχρεώσεως, ὅπως πᾶσα πρότασις νόμων, συνεπαγομένη ἐπιβάρυνσιν τοῦ προϋπολογισμοῦ συνοδεύεται ἀπὸ ἔκθεσιν περὶ τοῦ τρόπου τῆς καλύψεώς της. Ἐπὶ πλέον, προτάσεις νόμων σκοποῦσαι τὴν τροποποίησιν τῶν περὶ συντάξεων νόμων ἢ ἀπονομὴν συντάξεως, ὑποβάλλονται, κατὰ ῥητὴν συνταγματικὴν διάταξιν, μόνον ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, μετὰ γνωμοδότησιν τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου. Ἡ σύμπραξις τῶν δύο νομοθετικῶν σωμάτων κατὰ τὴν νομοθετικὴν παραγωγὴν ἐρρυθμίσθη κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ἡ βουλὴ νὰ ὑπερέχῃ ἐν τῇ καταρτίσει τῶν νόμων, ἀλλὰ καὶ ἡ γερουσία νὰ μὴ εἶναι ἁπλοῦν συμβουλευτικὸν σῶμα· διότι ἀντίθετος γνώμη τῆς γερουσίας ἐνεργεῖ ἀνασταλτικῶς ἐν τῇ καταρτίσει τοῦ νόμου, τοῦ ψηφισθέντος ἤδη ὑπὸ τῆς βουλῆς, τοῦ ὁποίου ἡ ὁριστικὴ ψήφισις καθίσταται δυσχερεστέρα. Κατ' ἐντελῶς νέαν διάταξιν τοῦ Συντάγματος, ἀπηγορεύθη οἱαδήποτε προσθήκη εἰς πρότασιν νόμου ἢ τροπολογία αὐτῆς, ἐφ' ὅσον δὲν σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὸ κύριον περιεχόμενον τῆς προτάσεως, ἐτέθη δ' οὕτω φραγμὸς εἰς τὴν κρατοῦσαν ἄλλοτε ἀνωμαλίαν, ὁπότε κατὰ τὴν ψήφισιν τῶν νομοσχεδίων παρενετίθεντο διατάξεις ἐνίοτε ἐντελῶς προσωπικαί. Ἐπίσης νέα εἶναι καὶ ἡ διάταξις ἡ προβλέπουσα τὴν συνοπτικὴν διαδικασίαν ἐπὶ τῆς ψηφίσεως ὡρισμένων κατεπειγουσῶν προτάσεων νόμων, κατὰ τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατὴ ἡ εἰς μίαν μόνον κατ' ἀρχὴν καὶ κατ' ἄρθρον συζήτησιν ψήφισις ὑπὸ τῆς βουλῆς, ἐὰν τοῦτο ἐζητήθη ἀπὸ τὸν ὑποβαλόντα τὴν πρότασιν πρὸ τῆς παραπομπῆς αὐτῆς εἰς τὴν ἁρμοδίαν κοινοβουλευτικὴν ἐπιτροπήν, καὶ ἐφ' ὅσον ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη ἀπεδέχθη τὴν αἴτησιν ταύτην καὶ δὲν ἠγέρθη, ἀφ' ἧς ἡ πρότασις ὑποβληθῇ καὶ μέχρι τοῦ τερματισμοῦ τῆς συζητήσεως, ἀντίρρησις ἐκ μέρους εἴκοσι τοὐλάχιστον βουλευτῶν. Κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Συντάγματος προβλεπομένην συνήθη διαδικασίαν, πᾶσα πρότασις νόμου παραπέμπεται εἰς κοινοβουλευτικὴν ἐπιτροπήν, καὶ ἀφοῦ ἐξετασθῇ ὑπ' αὐτῆς, ἢ παρέλθῃ ἡ ταχθεῖσα προθεσμία, εἰσάγεται πρὸς συζήτησιν, οὐδεμία δὲ πρότασις γίνεται δεκτή, ἂν δὲν συζητηθῇ καὶ ψηφισθῇ ὑπὸ τῆς βουλῆς δὶς καὶ εἰς δύο διαφόρους συνεδριάσεις ἀπεχούσας ἀλλήλων δύο τοὐλάχιστον ἡμέρας κατ' ἀρχὴν μὲν καὶ κατ' ἄρθρον κατὰ τὴν πρώτην συζήτησιν, κατ' ἄρθρον δὲ καὶ σύνολον κατὰ τὴν δευτέραν. Πᾶσα πρότασις νόμου εἰσάγεται τὸ πρῶτον ἀδιαφόρως εἴτε εἰς τὴν βουλὴν εἴτε εἰς τὴν γερουσίαν, ἐξαιρέσει τοῦ προϋπολογισμοῦ, ὁ ὁποῖος ὑποβάλλεται τὸ πρῶτον πάντοτε εἰς τὴν βουλήν. Ἐὰν ἡ πρότασις ὑπεβλήθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν βουλὴν καὶ ἐψηφίσθη παρ' αὐτῆς, παραπέμπεται εἰς τὴν γερουσίαν, ἥτις ἐντὸς 40 ἡμερῶν ἀποφασίζει ἐπ' αὐτῆς. Ἐὰν ἡ γερουσία ἐντὸς 40 ἡμερῶν δὲν λάβῃ ἀπόφασιν ἢ συμφωνήσῃ μὲ τὴν βουλὴν σιωπηρῶς ἢ μετὰ συζήτησιν, ἡ πρότασις καθίσταται νόμος. Ἐὰν ὅμως ἡ γερουσία ἀπορρίψῃ ἢ τροποποιήσῃ τὴν πρότασιν, ἐπαναφέρεται πάλιν εἰς τὴν βουλήν, ὁπότε, ἐὰν ἡ βουλὴ ἐμμείνῃ εἰς τὴν προηγουμένην αὐτῆς ἀπόφασιν, ἡ ἐπιψήφισις ἀναβάλλεται ἐπὶ δίμηνον, ἡ δὲ πρότασις καθίσταται νόμος, ἂν συγκεντρώσῃ τὴν ἀπόλυτον πλειοψηφίαν τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν. Ἐὰν ἡ πρότασις ὑπεβλήθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν γερουσίαν καὶ ἐψηφίσθη παρ' αὐτῆς, παραπέμπεται εἰς τὴν βουλὴν καί, ἂν αὕτη συμφω-

Digitized by Google

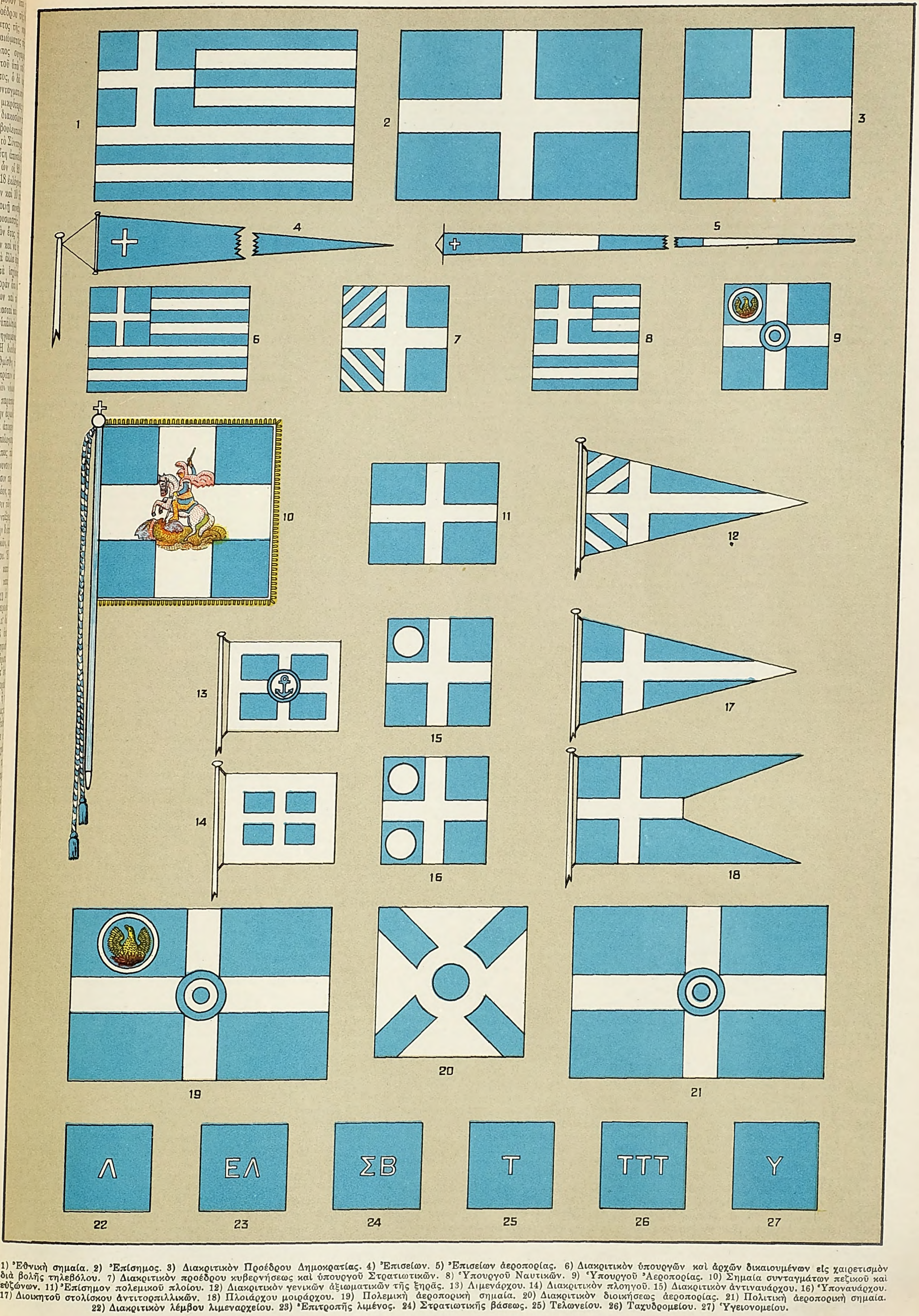

1) Ἐθνικὴ σημαία. 2) Ἐπίσημος. 3) Διακριτικὸν Προέδρου Δημοκρατίας. 4) Ἐπισείων. 5) Ἐπισείων ἀεροπορίας. 6) Διακριτικὸν ὑπουργῶν καὶ ἀρχῶν δικαιουμένων εἰς χαιρετισμὸν διὰ βολῆς τηλεβόλου. 7) Διακριτικὸν προέδρου κυβερνήσεως καὶ ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν. 8) Ὑπουργοῦ Ναυτικῶν. 9) Ὑπουργοῦ Ἀεροπορίας. 10) Σημαία συνταγμάτων πεζικοῦ καὶ εὐζώνων. 11) Ἐπίσημον πολεμικοῦ πλοίου. 12) Διακριτικὸν γενικῶν ἀξιωματικῶν τῆς ξηρᾶς. 13) Λιμενάρχου. 14) Διακριτικὸν πλοηγοῦ. 15) Διακριτικὸν ἀντιναυάρχου. 16) Ὑποναυάρχου. 17) Διοικητοῦ στολίσκου ἀντιτορπιλλικῶν. 18) Πλοιάρχου μοιράρχου. 19) Πολεμικὴ ἀεροπορικὴ σημαία. 20) Διακριτικὸν διοικήσεως ἀεροπορίας. 21) Πολιτικὴ ἀεροπορικὴ σημαία. 22) Διακριτικὸν λέμβου λιμεναρχείου. 23) Ἐπιτροπῆς λιμένος. 24) Στρατιωτικῆς βάσεως. 25) Τελωνείου. 26) Ταχυδρομείου. 27) Ὑγειονομείου.

Digitized by Google

Digitized by Google

νήση μὲ τὴν γερουσίαν, καθίσταται νόμος τοῦ κράτους, ἐὰν ὅμως τὴν τροποποιήσῃ, τὴν παραπέμπει εἰς τὴν γερουσίαν καὶ ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἰδία διαδικασία, ὡς ἐὰν ἡ πρότασις εἶχεν εἰσαχθῆ ἀρχικῶς εἰς τὴν βουλήν. Ἐὰν τέλος τὴν ἀπορρίψῃ, ἡ πρότασις θεωρεῖται ὡς τελικῶς ἀπορριφθεῖσα καὶ δὲν δύναται κατὰ τὴν αὐτὴν σύνοδον νὰ ὑποβληθῇ ἐκ νέου εἰς τὰ νομοθετικὰ σώματα. Ἐξαιρέσει τῆς συνήθους καὶ τῆς συνοπτικῆς διαδικασίας πρὸς παραγωγὴν τῶν νόμων, τὸ νέον Συνταγμα προέβλεψε καὶ ἔκτακτον τοιαύτην. Κατὰ τὸ ἄρθρον 77 τοῦ νέου Συντάγματος, ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας δύναται νὰ προβαίνῃ εἰς τὴν ἔκδοσιν νομοθετικῶν διαταγμάτων κατόπιν εἰδικῶν ἐξουσιοδοτήσεων τῶν βουλῶν διὰ τὸν χρόνον τῆς διακοπῆς τῶν ἐργασιῶν των ἐντὸς τῶν ὑπ' αὐτῶν τεθειμένων ὁρίων καὶ μετὰ σύμφωνον πάντοτε γνώμην εἰδικῶν μεικτῶν ἐπιτροπῶν ἀπὸ βουλευτὰς καὶ γερουσιαστάς. Τὰ τοιαῦτα νομοθετικὰ διατάγματα ὑποβάλλονται εἰς τὰς βουλὰς πρὸς κύρωσιν ἐντὸς τεσσάρων μηνῶν ἀπὸ τῆς ἐπαναλήψεως τῶν ἐργασιῶν τῆς βουλῆς καὶ γερουσίας.

Ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία ἀσκεῖται, κατὰ τὸ ἄρθρον 4 τοῦ Συντάγματος, ὑπὸ τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας διὰ τῶν ὑπευθύνων ὑπουργῶν. Πᾶσαι σχεδὸν αἱ ἁρμοδιότητες τοῦ βασιλέως, κατὰ τὸ προηγούμενον Σύνταγμα τοῦ 1864, ἀνεγνωρίσθησαν καὶ ὑπὸ τοῦ νέου Συντάγματος ὡς ἁρμοδιότητες τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας. Στερεῖται ὅμως ὁ τελευταῖος τοῦ δικαιώματος τῆς κυρώσεως τῶν νόμων, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὁ βασιλεύς, περαιτέρω, περιωρίσθη εἰς τὸ δικαίωμα τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου, ἐφ' ὅσον ἀπαιτεῖται προηγουμένη συγκατάθεσις τῶν βουλῶν, ὅπως ἐπίσης περιωρίσθη καὶ εἰς τὸ δικαίωμα τῆς διαλύσεως τῆς βουλῆς, δυνάμενος νὰ διαλύσῃ ταύτην μόνον ἅπαξ διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν, καὶ τότε μόνον μετὰ σύμφωνον γνώμην τῆς γερουσίας. Ἐξ ἄλλου ὅμως ἐνισχύθη ἡ θέσις τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως εἰς αὐτὸν τοῦ δικαιώματος τῆς ἐκδόσεως νομοθετικῶν διαταγμάτων κατὰ τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα. Τὸ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συνθηκῶν τοῦ πολιτεύματος ἰσχῦσαν κοινοβουλευτικὸν σύστημα κατὰ τὸ προηγούμενον Σύνταγμα καθιερώθη ἐν τῷ νέῳ Συντάγματι διὰ ῥητῶν διατάξεων, καθορισθέντος ὅτι ἡ κυβέρνησις πρέπει νὰ ἀπολαύῃ τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς βουλῆς. Καθιερώθη, τοιουτοτρόπως, ῥητῶς ἡ ἐνώπιον τῆς βουλῆς κοινοβουλευτικὴ εὐθύνη τῶν ὑπουργῶν, περαιτέρω δὲ καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐκδηλοῦται ἢ αἴρεται ἡ πρὸς τοὺς ὑπουργοὺς ἐμπιστοσύνη τῆς βουλῆς. Ἐν τούτῳ περιέλαβε τὸ Σύνταγμά μας καὶ ἐντελῶς πρωτότυπον διάταξιν, καθ' ἣν πρότασις περὶ δυσπιστίας δὲν δύναται νὰ ὑποβληθῇ εἰμὴ μετὰ πάροδον δύο μηνῶν ἀπὸ τῆς ἀπορρίψεως ὑπὸ τῆς βουλῆς τοιαύτης προτάσεως. Ἡ διάταξις αὕτη ἀποβλέπει εἰς τὴν σταθεροποίησιν τῆς κυβερνήσεως διὰ τῆς ματαιώσεως ὑποβολῆς συχνῶν προτάσεων δυσπιστίας καὶ τῆς ἐκ τούτου ἀποφυγῆς συχνῶν κυβερνητικῶν κρίσεων. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι οἱ ὑπουργοὶ εἶναι κοινοβουλευτικῶς ὑπεύθυνοι μόνον ἐνώπιον τῆς βουλῆς, ὄχι δὲ καὶ ἐνώπιον τῆς γερουσίας. Δύναται καὶ αὕτη νὰ ἀσκῇ ἔλεγχον ἐπὶ τῶν ὑπουργῶν, ἀλλ' ὁ τοιοῦτος ἔλεγχος οὐδέποτε δύναται νὰ ἔχῃ ὡς συνέπειαν τὸν νομικὸν ἀναγκασμὸν τῶν ὑπουργῶν πρὸς παραίτησιν. Τὰ τῆς ποινικῆς εὐθύνης τῶν ὑπουργῶν ῥυθμίζουν οἱ παλαιοὶ νόμοι ΦΠΣΓ' τῆς 22 Δεκεμβρίου 1876 καὶ ΧΕ' τῆς 11 Μαρτίου 1877, ὅπως μετερρυθμίσθησαν ὑπὸ τοῦ νεαροῦ νόμου 3398 τῆς 6 Σεπτεμβρίου 1927. Ὡς εἰδικὸν ὅμως δικαστήριον διὰ τὴν ἐκδίκασιν τῶν ὑπουργικῶν ἀδικημάτων ὡρίσθη, κατὰ τὸ νέον Σύνταγμα, ἡ γερουσία, ἡ ὁποία ἐπὶ πλέον δικάζει καὶ τὸν πρόεδρον τῆς δημοκρατίας, ἐὰν κατέστη ἔνοχος ἐσχάτης προδοσίας, παραβιάσεως ἐκ προθέσεως τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν ποινικῶν νόμων, ὅπως καὶ πᾶν πρόσωπον, κατηγορούμενον δι' ἀδίκημα ἐσχάτης προδοσίας, προδοσίας τῆς πατρίδος, ἢ ἄλλην τινὰ πρᾶξιν κατὰ τῆς ἀσφαλείας καὶ ἀνεξαρτησίας τοῦ κράτους. Προκειμένου περὶ τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας καὶ τῶν ὑπουργῶν, ἡ γερουσία δρᾷ ὡς δικαστήριον μόνον κατόπιν ἐγέρσεως κατηγορίας ἐκ μέρους τῆς βουλῆς καὶ μόνον ἐπ' ἐκείνων τῶν ἀδικημάτων, τὰ ὁποῖα οὗτοι διέπραξαν ἐν τῇ ἐνασκήσει τῶν καθηκόντων των, ὡς πρὸς τὰ κοινὰ δὲ ἀδικήματα ἁρμόδια εἶναι τὰ τακτικὰ δικαστήρια. Διὰ πρώτην φορὰν ἀναγνωρίζεται ἐν τῷ νέῳ Συντάγματι ὁ θεσμὸς τῆς κυβερνήσεως-ὑπουργικοῦ συμβουλίου, ὁ θεσμὸς τοῦ ἀντιπροέδρου τῆς κυβερνήσεως καὶ ὁ θεσμὸς τῶν ὑφυπουργῶν.

Ἡ δικαστικὴ ἐξουσία ἀσκεῖται καὶ κατὰ τὸ νέον Σύνταγμα ὑπὸ δικαστηρίων ἀνεξαρτήτων, ὑποκειμένων μόνον εἰς τοὺς νόμους, αἱ ἐγγυήσεις ὅμως τῆς δικαστικῆς ἀνεξαρτησίας ηὐξήθησαν, ὡρίσθη δὲ ῥητῶς ὅτι τὰ δικαστήρια ὑποχρεοῦνται νὰ μὴ ἐφαρμόσουν νόμον, οὗτινος τὸ περιεχόμενον ἀντίκειται πρὸς τὸ Σύνταγμα, ἀρχὴ ἀναγνωριζομένη ἤδη ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης καὶ ἐφαρμοζομένη και ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἰσχύος τοῦ προηγουμένου Συντάγματος. Ἐξ ἄλλου ὅμως ἀνεγνωρίσθη καὶ εἰς τὰς βουλὰς τὸ δικαίωμα τῆς ἀσκήσεως ἀμέσου ἐλέγχου ἐπὶ τῶν ἀποφάσεων τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ τοῦ ἀνωτάτου δικαστικοῦ συμβουλίου, τῶν ἀφορωσῶν ὑπαλληλικὰς μεταβολάς, προαγωγὰς καὶ ἄσκησιν πειθαρχικῆς ἐξουσίας.

Ὁ θεσμὸς τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, ἱδρυθεὶς ἤδη κατὰ τὴν κατὰ τὸ 1911 γενομένην ἀναθεώρησιν τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864, μὴ τεθεὶς ὅμως εἰς ἐφαρμογήν, λόγῳ μὴ ἐκδόσεως τοῦ σχετικοῦ νόμου, καθιερώθη ἐκ νέου ἐν τῷ νέῳ Συντάγματι, ἐξεδόθη δὲ καὶ ὁ νόμος 3713 τῆς 24 Δεκεμβρίου 1928, καθορίζων τὰ τῆς ὀργανώσεως αὐτοῦ καὶ τὰ τῆς διαδικασίας, καὶ ἀπὸ τῆς 17 Μαΐου 1929 ἤρχισε κανονικῶς νὰ λειτουργῇ. Εἰς τὴν ἁρμοδιότητα αὐτοῦ ἀνήκει ἡ ἐπεξεργασία τῶν κανονιστικῶν διαταγμάτων, ἡ ἐκδίκασις τῶν κατὰ τοὺς νόμους ὑποβαλλομένων εἰς αὐτὸ διαφορῶν ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ καὶ ἡ κατ' αἴτησιν ἀκύρωσις πράξεων τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν δι' ὑπέρβασιν ἐξουσίας ἢ διὰ παράβασιν νόμου.

Ἡ διάταξις περὶ μονιμότητος τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 μετὰ τὴν γενομένην ἀναθεώρησιν αὐτοῦ τῷ 1911, ἐπανελήφθη καὶ ἐν τῷ νέῳ Συντάγματι, ἐπεξετάθη δὲ ἡ ἰσχύς της καὶ διὰ τοὺς ὑπαλλήλους τῶν βουλῶν.

Ἐντελῶς νέαι εἶναι αἱ διατάξεις τῶν ἄρθρων 107 καὶ 108 τοῦ νέου Συντάγματος, αἱ ἐπιβάλλουσαι εἰς τὸν νομοθέτην τὴν καθιέρωσιν τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς διοικήσεως τοῦ κράτους κατὰ τρόπον ἀποκεντρωτικόν.

Τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα ἠσφαλίσθησαν πληρέστερον εἰς τὸ νέον ἢ εἰς τὰ προηγούμενα Συντάγματα. Οὕτως, ἡ ἀρχὴ τῆς μὴ ἀναδρομικότητος τῶν ποινῶν καθιερώθη ἐντονώτερον· ἐτέθησαν μείζονες ἐγγυήσεις διὰ τὸ ἀπαραβίαστον τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας· αἱ διατάξεις περὶ ἐλευθεροτυπίας συνεπληρώθησαν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐπιτρέπεται ἡ λῆψις προληπτικῶν μέτρων διὰ τοὺς κινηματογράφους πρὸς προστασίαν τῆς νεότητος, ὡς ἐπίσης νὰ ἐπιτρέπηται, κατ' ἐξαίρεσιν, ἡ κατάσχεσις ἐντύπων ἕνεκα προσβολῆς κατὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἢ καὶ ἕνεκα ἀσέμνων δημοσιευμάτων, προσβαλλόντων καταφανῶς τὴν δημοσίαν αἰδῶ, καθωρίσθη δὲ περαιτέρω ὅτι τὰ ἀδικήματα τοῦ τύπου δὲν θεωροῦνται ὡς ἐπ' αὐτοφώρῳ· τὸ ἀπαραβίαστον τοῦ ἀπορρήτου τῶν ἐπιστολῶν ἐπεξετάθη καὶ ἐπὶ τῶν τηλεγραφημάτων καὶ τηλεφωνημάτων· αἱ ἐγγυήσεις τῆς προστασίας τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ηὐξήθησαν, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ἐπετράπησαν καὶ ἐξαιρέσεις προκειμένου περὶ ἀπαλλοτριώσεως πρὸς ἀποκατάστασιν προσφύγων ἢ μικρῶν κτηνοτρόφων, ὡς ἐπίσης καὶ προκειμένου περὶ ἀπαλλοτριώσεως μοναστηριακῶν κτημάτων. Διὰ πρώτην φορὰν τὸ νέον Σύνταγμα περιέλαβε διατάξεις προστατευτικὰς τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης, τῆς σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἐργασίας, τοῦ γάμου καὶ τῶν πολυμελῶν οἰκογενειῶν. Καθώρισεν ἐπίσης τὸ νέον Σύνταγμα ὅτι δύνανται νὰ ἀναγνωρισθοῦν διὰ νόμου πολιτικὰ δικαιώματα καὶ εἰς τὰς γυναῖκας. Τέλος, τὸ νέον Σύνταγμα καθώρισε κατὰ τρόπον ἁπλούστερον τῶν προηγουμένων Συνταγμάτων τὴν διαδικασίαν τῆς ἀναθεωρήσεως τῶν μὴ θεμελιωδῶν διατάξεων αὐτοῦ. Οὕτως, ἡ πρότασις πρὸς ἀναθεώρησιν, περιλαμβάνουσα ὡρισμένας διατάξεις τοῦ Συντάγματος, δύναται νὰ ὑποβληθῇ εἴτε εἰς τὴν βουλὴν εἴτε εἰς τὴν γερουσίαν, καὶ πρέπει πρῶτον νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ὑπ' ἀμφοτέρων τῶν νομοθετικῶν σωμάτων δι' ἀπολύτου πλειοψηφίας, ἔπειτα δέ, μετὰ πάροδον τριῶν μηνῶν, νὰ γίνῃ ἐπίσης ἀποδεκτὴ ἀπὸ κοινοῦ ὑπὸ τῶν δύο νομοθετικῶν σωμάτων, συνερχομένων ἐπὶ τούτῳ εἰς ἐθνικὴν συνέλευσιν, διὰ πλειοψηφίας τοὐλάχιστον τῶν τριῶν πέμπτων τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν αὐτῆς. Ἡ ἐθνικὴ συνέλευσις δύναται νὰ ὑποβάλῃ τὴν περὶ ἀναθεωρήσεως ἀπόφασίν της εἰς δημοψήφισμα, ὁπότε αἱ ἀναθεωρούμεναι διατάξεις τίθενται εἰς ἐφαρμογήν, ἐὰν ἐγκριθοῦν ὑπὸ τοῦ λαοῦ.

Τοιοῦτον εἶναι ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὸ ὑπὸ τοῦ Συντάγματος τῆς 3 Ἰουνίου 1927 καθιερωθὲν δημοκρατικὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος. Ἐξετάζοντες εἰδικώτερον τὸν τύπον τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας, παρατηροῦμεν ὅτι αὕτη ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν δημοκρατιῶν, ἐφ' ὅσον τὸ κυρίαρχον ὄργανον τῆς πολιτείας, ὁ λαός, ἀσκεῖ τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν δι' ἀντιπροσώπων καὶ ὄχι ἀμέσως ὁ ἴδιος, καθιερώνει περαιτέρω ἐν τῇ ὀργανώσει τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας τὸ προεδρικὸν σύστημα, ἐφ' ὅσον ἀρχηγὸς τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας εἶναι ἓν πρόσωπον, ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας, καὶ εἶναι ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῆς κυβερνήσεως κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία. Αἱ ἀπόπειραι, αἱ ὁποῖαι ἀπὸ τοῦ 1911 ἐγένοντο πρὸς εἰσαγωγὴν τῆς λαϊκῆς νομοθεσίας, ἐπανελήφθησαν καὶ κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ νέου Συντάγματος, ἀπεκρούσθησαν ὅμως ἄνευ πολλῆς δυσκολίας, διότι ἐκρίθη, ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς στερεῖται τῆς πρὸς τοῦτο ἀπαιτουμένης πολιτικῆς ὡριμότητος. Ἡ μόνη περίπτωσις ἀμέσου λαϊκῆς δράσεως, ἡ προβλεπομένη ὑπὸ τοῦ Συντάγματος, εἶναι ἡ διὰ δημοψηφίσματος ἔγκρισις τῶν ὑπὸ τῆς ἐθνικῆς συνελεύσεως ἀναθεωρηθεισῶν διατάξεων τοῦ Συντάγματος, ἀλλὰ καὶ τότε ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ τοιούτου δημοψηφίσματος εἶναι προαιρετική, ἐξαρτωμένη ἀπολύτως ἐκ τῆς θελήσεως αὐτῆς τῆς ἐθνικῆς συνελεύσεως. Οὐδεμία ἐξ ἄλλου ἠγέρθη ἀντίρρησις μεταξὺ τῶν συντακτικῶν νομοθετῶν μας διὰ τὴν κατὰ τὸ προεδρικὸν σύστημα ὀργάνωσιν τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, δεδομένου, ὅτι τὸ ἀντίθετον τούτου σύστημα, τὸ συλλογικόν, τὸ ὁποῖον ἴσως εὐδοκίμως λειτουργεῖ ἐν Ἑλβετίᾳ, ἐκρίθη, ὀρθῶς, ὡς ἀνταποκρινόμενον μόνον εἰς τὰς ἰδιαιτέρας συνθήκας τῆς Ἑλβετίας, ὡς ἐντελῶς δὲ ἀσύμφορον δι' ἡμᾶς. Ἐπίσης οὐδεμία σχεδὸν ἀντίρρησις ἠγέρθη καὶ διὰ τὴν καθιέρωσιν τῆς κοινοβουλευτικῆς κυβερνήσεως, θεσμοῦ ἰσχύσαντος ἤδη ἐπὶ μακρὸν και ἀποκτήσαντος βαθείας ῥίζας ἐν τῇ πολιτικῇ ζωῇ τῆς Ἑλλάδος.

Ἀξίζει, τέλος, νὰ τονισθῇ ὁ λαοκρατικὸς χαρακτὴρ τοῦ νέου Συντάγματος καὶ ἡ τασις αὐτοῦ νὰ συγχρονισθῇ πρὸς ὡρισμένας κοινωνικὰς ἀπαιτήσεις. Ἐπίσης πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ ἐξαρθῇ ἡ παρ' αὐτοῦ υἱοθέτησις τῶν θεσμῶν τῆς γερουσίας καὶ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, οἱ ὁποῖοι, ὁμαλῶς λειτουργοῦντες, προορίζονται νὰ συμβάλουν σπουδαίως εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ πολιτικοῦ μας βίου, ὁ μὲν πρῶτος καταστέλλων τὴν παντοδυναμίαν τῆς βουλῆς καὶ συμβάλλων εἰς τὴν καλυτέραν κατάρτισιν τῶν νόμων, ὁ δὲ δεύτερος δρῶν ἀποτελεσματικῶς κατὰ τῶν ἐνδεχομένων αὐθαιρεσιῶν τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Μάμουκα Ἀ.*, «Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, ἤτοι συλλογὴ τῶν... συνταχθέντων νόμων, πολιτευμάτων καὶ ἄλλων ἐπισήμων πράξεων, ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1832» (Ἀθῆναι 1839—1852, τ. 11).— *Σούτζου Ι. Α.*, «Σχέδιον πολιτικοῦ συντάγματος τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1845).— *Σαριπόλου Ν. Ι.*, «Πραγματεία συνταγματικοῦ δικαίου» (Ἀθῆναι 1874).— *Στούπη Α.*, «Σύστημα συνταγματικοῦ δικαίου» (Ἀθῆναι 1889).—*Φιλαρέτου Γ. Ν.*, «Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1889).—*Μπουκλάκου Θ. Γ.*, «Τὸ συνταγματικὸν πολίτευμα ἐν Ἑλλάδι» (Ἑρμούπολις 1894).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ἀναθεώρησις τοῦ Συντάγματος ὑπὸ ἱστορικὴν ἔποψιν» (Ἀθῆναι 1895, ἐκ τῆς «Ποικίλης Στοᾶς»). — *Ἀραβαντινοῦ Ἰ.*, «Ἑλληνικὸν συνταγματικὸν δίκαιον» (Ἀθῆναι 1897—1902, τ. 2).— *Κυριακοῦ Δ.*, «Ἑρμηνεία τοῦ ἑλληνικοῦ Συντάγματος» (Ἀθῆναι 1904).— *Ζέγγελη Η. Δ.*, «Τὸ ἐν Ἑλλάδι κρατοῦν κοινοβουλευτικὸν δίκαιον» (Ἀθῆναι 1906, β' ἔκδ. 1912).— *Σαριπόλου Ν. Ν.*, «Ἡ πρώτη ἐθνοσυνέλευσις καὶ τὸ πολίτευμα τῆς Ἐπιδαύρου τοῦ 1822» (Ἀθῆναι 1907).— *Ἀνδρεάδη Ἀ. Μ.*, «Αἱ συνταγματικαὶ δαπάναι. Βασιλικαὶ χορηγίαι καὶ κοινοβουλευτικαὶ ἀποζημιώσεις» (Ἀθῆναι 908).— *Ἱδρωμένου Α.*, «Τὸ Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1908).— *Φλογαΐτου Θ.*, «Ἐγχειρίδιον συνταγματικοῦ δικαίου» (Ἀθῆναι 1909) — *Εὐταξία Ἀθ.*, «Ἡ ἀναθεώρησις τοῦ Συντάγματος» (Ἀθῆναι 1911).— *Δαβῆρου Μ.* καὶ *Παπαϊωάννου Γ.*, «Τὸ ἱστορικὸν τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος καὶ τὰ ἐπίσημα κειμενα. Τὸ νέον Σύνταγμα» (Ἀθῆναι 1911),—*Σαριπόλου Ν. Ν.*, «Ἑλληνικὸν συνταγματικὸν δίκαιον» (1911—1912, τ. 3, γ' ἔκδ.).— *Βασιλείου Κ.*, «Ἡ ἀναθεώρησις τοῦ Συντάγματος» (Ἀθῆναι 1912).— *Κουκλέλη Ἀ. Π.*, «Les régimes gouvernementaux en Grèce de 1821 à nos jours» (Paris 1921).— *Βολίδη Θ. Π.*, «Τὰ δύο πρῶτα δημοκρατικὰ πολιτεύματα. Α' Τὸ πολίτευμα τοῦ Ρήγα» (Ἀθῆναι 1924).— *Παπαρρηγοπούλου Κ.*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους» (τ. ΣΤ', Ἀθῆναι 1925).— Σχέδιον ἐπὶ τῶν ἀναθεωρητέων διατάξεων τοῦ Συντάγματος, συνταχθὲν ὑπὸ της Πολιτικῆς Ἀναγεννήσεως» (Ἀθῆναι 1926).— *Ἀγγελοπούλου Θ.*, «Ἡ ἐπὶ τοῦ ἀγῶνος Α' καὶ Β') βουλευτικὴ περίοδος» (Ἀθῆναι 1926—1927).— *Ἀλεξανδρῆ Ἀπ.*, «Σκέψεις ἐπὶ τοῦ πολιτεύματος καὶ τῆς διοικήσεως» (Παρίσιοι 1927).— *Σβώλου Α. Ι.*, «Τὸ νέον Σύνταγμα καὶ αἱ βάσεις τοῦ πολιτεύματος» (Ἀθῆναι 1928).— *Φαρδῆ Γ.*, «Ὁ μαρξισμὸς ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ νέου ἑλληνικοῦ Συντάγματος» (Ἀθῆναι 1929).—*Ἀλ. Σβώλου*, «Προβλήματα τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας» (Ἀθῆναι 1931).—*Σγουρίτσα Χρ.*, «Ἡ ὀργάνωσις τῆς κυβερνήσεως καὶ ἡ κοινοβουλευτικὴ εὐθύνη τῶν ὑπουργῶν κατὰ τὸ νέον Σύνταγμα τῆς 3 Ἰουνίου 1927» (Ἀθῆναι 1931).—*Σβώλου Ἀλ.*, «Νομοθετικὰ διατάγματα κατ' ἐξουσιοδότησιν τῶν βουλῶν» (Ἀθῆναι 1932).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ἀναθεώρησις τοῦ Συντάγματος» (Ἀθῆναι 1933).—*Κοραῆ Ἀδ.*, «Σημειώσεις εἰς τὸ προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἔτους 1822, ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ *Θ. Π. Βολίδου*» (Ἀθῆναι 1933).— *Ζώρα Γ.*, «La constituzione della Grecia. 1927» (Roma 1933).— *Δρόσου Δ. Ι.*, «Ἡ ἀνακήρυξις τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Ἡμερολ. τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1933).— *Σγουρίτσα Χρ.*, «Ἡ ποινικὴ εὐθύνη τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας καὶ τῶν ὑπουργῶν κατὰ τὸ νέον Σύνταγμα τῆς 3 Ἰουνίου 1927» (Ἀθῆναι, 1934).— *Λυκούδη Ε.*, «Ἐκλογικὸς κῶδιξ» (1889).— *Οἰκονομοπούλου Χ.*, «Κῶδιξ νομοθεσίας περὶ ἐκλογῆς βουλευτῶν» (1912).—*Φαραντάτου Ν. Σ.*, «Οἱ ἰσχύοντες νόμοι περὶ βουλευτικῶν ἐκλογῶν κτλ.» (Ἀθῆναι 1921).—*Παπαναστασίου Ἀλ.*, «Δημοκρατία καὶ ἐκλογικὸν σύστημα» (Ἀθῆναι 1923—«Ἀρχ. κοιν. καὶ πολιτ. ἐπιστημῶν» τόμ. Α').— *Γεωργαντᾶ Μ. Γ.*, «Περὶ ἀναλογικῆς ἀντιπροσωπευσεως τῶν μειονοψηφιῶν» (Ἀθῆναι 1923).— *Χαριτάκη Γ.*, «Περὶ ἀναλογικῆς ἐκλογῆς» (Ἀθῆναι 1923—1925, τ. 2).— *Γεωργιάδη Ἰ. Φ.*, «Ἑρμηνεία κώδικος ἐκλογικῆς νομοθεσίας» (Ἀθῆναι 1933). — [Διὰ τὴν γυναικειαν ψῆφον βλ. τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ κεφ. Ι' *Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς* (τμῆμα *Φεμινισμός*).]

Χ. Γ. ΣΓΟΥΡΙΤΣΑΣ

ΣΗΜΑΙΑΙ - ΕΜΒΛΗΜΑΤΑ - ΕΘΙΜΟΤΥΠΙΑ

Σημαῖαι. Ἡ πρώτη ἑλληνικὴ σημαία ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀναφέρεται εἰς τὸν «Θρῆνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως», ὡς ἁπλοῦν λάβαρον μὲ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας διέκρινον τριῶν εἰδῶν σημαίας: τὰ «φλάμπουρα» τὰ «μπαϊράκια» καὶ τὶς «παντιέρες»· καὶ τὰ μὲν φλάμπουρα ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὰς πανηγύρεις καὶ ἑορτάς, τὰ δὲ μπαϊράκια καὶ αἱ παντιέρες διὰ τὰς μάχας. Πρὸ τοῦ 1453 οἱ Κρῆτες ὕψωσαν σημαίαν ἐρυθρὰν μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ προστάτου των ἀποστόλου Τίτου, τοιαύτην δὲ εἶχον καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς τουρκοκρατίας. Ἀπὸ τοῦ 1431, ὅτε ἡ Ἤπειρος ὑπετάγη εἰς τοὺς Τούρκους, ἡ χριστιανικὴ τάξις τῶν σπαχήδων (ἱππέων) τῆς Ἠπείρου διετήρησε τὸ προνόμιον, τὸ ὁποῖον καὶ ἐπὶ τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου εἶχε, νὰ χρησιμοποιῇ ἰδίαν σημαίαν μέχρι τῆς Πίνδου, ἀλλὰ μὲ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐκστρατεύῃ μετὰ τῶν Τούρ-

Digitized by Google

κων, ὅπου καὶ ἂν διέτασσεν ὁ σουλτᾶνος. Ἡ σημαία αὕτη ἔφερεν ἐρυθρὸν σταυρὸν καὶ τὸν ἅγιον Γεώργιον, διετηρήθη δὲ μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Σελὴμ Α΄ (1516).

Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπαναστατικὴν σημαίαν ὕψωσε πρῶτος ὁ κλέφτης Κροκόδειλος Κλαδᾶς (1464). Ἡ σημαία αὕτη ἦτο ἐρυθρὰ μὲ δικέφαλον ἀετόν. Οἱ κληρικοί, ὁσάκις ἐτίθεντο ἐπὶ κεφαλῆς ἐξεγέρσεων, ἐχρησιμοποίουν ὡς σημαίας τὰ λάβαρα τῶν ἐκκλησιῶν. Οἱ Χειμαρριῶται εἶχον σημαίαν λευκὴν μὲ τὰς εἰκόνας τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ, οἱ δὲ κάτοικοι τῆς αὐτονόμου Πάργας ἐρυθρὰν μὲ τὰς εἰκόνας τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ. Οἱ Μαυρομιχάλαι εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1769 ὕψωσαν λευκὴν σημαίαν μὲ σταυρὸν κυανοῦν· διετήρησαν δὲ ταύτην μέχρι τοῦ 1821. Παρομοίαν σημαίαν ὕψωσε καὶ ὁ Μελισσηνὸς Μακάριος. Ὁ καπετὰν Τζιουβάρας (1770), ἁρματολός, προσέθεσεν εἰς τὴν σημαίαν ταύτην καὶ εἰς τὸ κέντρον τοῦ σταυροῦ ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς ἐπιφανείας τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης τῆς Παναγίας. Πολλοὶ τῶν κλεφτῶν τῆς Πελοποννήσου εἶχον σημαίας μὲ τὸν ἅγιον Δημήτριον ἢ τὸν ἅγιον Γεώργιον, τὸν σταυρὸν καὶ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐν τούτῳ νίκα». Τοῦ Λάμπρου Τσεκούρα, ἁρματολοῦ τῆς Λιάκουρας, ἡ σημαία ἔφερε τὸν δικέφαλον ἀετόν· ὁμοίαν σημαίαν εἶχε καὶ ὁ Χρῖστος Μηλιώνης. Ὁ Λάμπρος Κατσώνης εἶχε σημαίαν μὲ τὰς εἰκόνας τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης· ὁ δὲ Γιάννης Σταθᾶς, ὡς ἀρχηγὸς τῶν ἁρματολῶν τοῦ Ὀλύμπου μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Τιλσὶτ (1807), ὑποστείλας τὴν ρωσικὴν σημαίαν ὕψωσεν ὁμοίαν περίπου μὲ τὴν σημερινήν. Οἱ Καλλέργαι, καταγόμενοι ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρον Φωκᾶν, ἐχρησιμοποίουν ὡς σημαίαν τὸ ἔμβλημα τοῦ οἰκοσήμου των, ἐννέα δηλαδὴ παραλλήλους κυανᾶς και λευκὰς γραμμὰς μὲ λευκὸν σταυρὸν εἰς ἐπίπεδον κυανοῦν εἰς τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν καὶ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐν τούτῳ νίκα». Οἱ Κολοκοτρῶναι ἢ Κολοκοτρωναῖοι εἶχον σημαίαν λευκὴν μὲ σταυρὸν κυανοῦν. Ὁμοίαν σημαίαν ὕψωσε καὶ ἡ Αἰκατερίνη Ζαχαριᾶ.

Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1820 ὁ Μᾶρκος Μπότσαρης ὕψωσεν ἀπὸ τῶν βράχων τοῦ Σουλίου τὴν σημαίαν τῆς ἐθνεγερσίας, κατάλευκον, μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ μὲ τὸν σταυρὸν πλαισιούμενον ὑπὸ δάφνης. Ὁ ἐθνομάρτυς Ρήγας ὁ Φεραῖος εἶχε προσχεδιάσει σημαίαν ἐρυθράν, λευκὴν καὶ μαύρην μὲ τὸ ρόπαλον τοῦ Ἡρακλέους εἰς τὴν ἐπιφάνειαν καὶ τρεῖς σταυρούς. Τὸ λευκὸν ἐσυμβόλιζε τὴν ἐλευθερίαν, τὸ ἐρυθρὸν τὸ αἷμα καὶ τὸ μέλαν τὸν θάνατον. Τὴν πρώτην ὅμως ἐπίσημον σημαίαν ὕψωσεν (28 Φεβρουαρίου 1821) εἰς τὸ Ἰάσιον τῆς Μολδαυΐας ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης, ἀφοῦ ηὐλόγησεν αὐτὴν ὁ μητροπολίτης Βενιαμίν. Ἦτο ὁμοία μὲ τὴν σημαίαν τοῦ Ρήγα, ἀλλά, ἀντὶ ροπάλου καὶ τριῶν σταυρῶν, εἶχε τὰς εἰκόνας τῶν ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης μὲ τὸν σταυρὸν καὶ τὰς λέξεις «Ἐν τούτῳ νίκα», εἰς δὲ τὴν ἑτέραν ἐπιφάνειαν εἶχε τὸν φοίνικα καὶ τὸ «ἐκ τῆς κόνεώς μου ἀναγεννῶμαι». Ὁ Ἀλ. Ὑψηλάντης ἐπεξηγῶν τὰ τρία χρώματα, ἔλεγε: «Τὸ κόκκινο σημαίνει τὴν αὐτοκρατορικὴν πορφύραν καὶ αὐτεξουσιότητα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τὸ ἐμεταχειρίζοντο οἱ προπάτορές μας ὡς ἔνδυμα πολέμου, θέλοντες νὰ μὴ φαίνονται αἱ πληγαὶ ὅπου ἔτρεξε τὸ αἷμα, διὰ νὰ μὴ δειλιῶσιν οἱ στρατιῶται. Τὸ ἄσπρο σημαίνει τὴν ἀθῳότητα τῆς δικαίας ἡμῶν ἀφορμῆς κατὰ τῆς τυραννίας. Τὸ μαῦρον σημαίνει τὸν ὑπὲρ πατρίδος καὶ ἐλευθερίας ἡμῶν θάνατον». Ἡ ἐπίσημος ὅμως σημαία δὲν ἐπεκράτησεν οὐδὲ εἰς αὐτὴν τὴν Βλαχίαν, διότι ὁ Βλαδιμηρέσκο καὶ ὁ Σάββας εἶχον διαφόρους σημαίας. Εἰς τὴν Ἑλλάδα, κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς Ἐπαναστάσεως, ἔχομεν πολλὰς σημαίας μὲ διαφόρους παραστάσεις. Εἰς τὴν Πελοπόννησον ἡ πρώτη κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν ὑψωθεῖσα σημαία (21 Μαρτίου 1821) εἶναι τὸ παραπέτασμα τῆς ὡραίας πύλης τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Λαύρας, τὸ ὁποῖον ἀπεσπάσθη ἀπὸ τὴν θέσιν του καὶ ὑψώθη ὡς σύμβολον τῆς ἀναστάσεως τοῦ ἔθνους. Ἔχει ἐπιφάνειαν βυσσινόχρουν, κεντημένην μὲ ἄργυρον καὶ χρυσὸν καὶ στολισμένην μὲ μαργαρίτας, φέρει δὲ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας. Μίαν ἡμέραν βραδύτερον (22 Μαρτίου) ὕψωνε καὶ ὁ Ἀνδρέας Λόντος μὲ τὸν Ζαΐμην, Ροῦφον καὶ ἄλλους εἰς τὰς Πάτρας τὴν αὐτοσχέδιον σημαίαν του. Ἦτο αὕτη ἐρυθρὰ καὶ εἰς τὴν μίαν μόνον ἐπιφάνειαν εἶχε μαῦρον σταυρόν, στηριζόμενον ἐπὶ λευκῆς ἀνεστραμμένης ἡμισελήνου. Οἱ Τοῦρκοι τοῦ φρουρίου, μὴ προσέξαντες τὸν σταυρὸν τῆς σημαίας ταύτης, δὲν ἐπείραξαν τοὺς Ἕλληνας, διότι τοὺς ἐνόμισαν Τούρκους, καὶ οὕτω ἐλευθέρως ἦλθον εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὅπου ὁ ἱεράρχης Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς ηὐλόγησε τὴν σημαίαν των. Οἱ Καλαρρυτηνοὶ καὶ οἱ Ἀγραφιῶται ὕψωσαν λευκὴν μὲ ἐρυθρὸν σταυρόν· ὁ Ἐμμ. Παππᾶς, ὁ Λιακόπουλος, ὁ Ζαφειράκης καὶ ἄλλοι ὕψωσαν λευκὰς μὲ τὸν ἅγιον Γεώργιον· ὁ δὲ Ἀθανάσιος Διάκος προσέθεσε καὶ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἐλευθερία ἢ θάνατος». Οἱ Βαρβιτσιῶται ὕψωσαν σημαίαν μὲ κυανοῦν σταυρὸν καὶ τὰ τρία χρώματα τοῦ Ὑψηλάντου. Ὁ Πλαπούτας ὕψωσε σημαίαν ὅπως οἱ Μαυρομιχάλαι, δηλαδὴ λευκὴν μὲ κυανοῦν σταυρὸν καὶ μὲ τὰ γράμματα ΙΧΝΚ, δηλαδὴ «Ἰησοῦ Χριστὲ Νίκα», εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας. Παρομοίαν σημαίαν ὕψωσαν καὶ ἄλλοι· ὁ σταυρὸς ἢ ἐστηρίζετο ἐπὶ ἀνεστραμμένης ἡμισελήνου ἢ εἶχεν εἰς τὸ μέσον κλώνους ἀνθισμένης δάφνης καὶ τὰς ἐπιγραφὰς «Ἐν τούτῳ νίκα» ἢ τὸ τοῦ Κων. Παλαιολόγου «Μάχου ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος». Κυανοῦς ὡσαύτως σταυρὸς ἐπὶ λευκῆς ἐπιφανείας ἦτο καὶ ἡ σημαία τοῦ Κανάρη. Τέλος περίεργος σημαία ἦτο ἡ ὑψωθεῖσα εἰς τὴν Τρίπολιν· λέγεται δηλαδὴ ὅτι ὁ Παπαφλέσσας ἔσχισε τὸ κυανοῦν ἐσώρρασόν του, ὁ δὲ στρατιώτης Κεφάλας ἔσχισε δύο λόξας ἀπὸ τὴν φουστανέλλαν του· μὲ τὰς λόξας ἐσχηματίσθη σταυρός, τὸν ὁποῖον ἔρραψαν εἰς τὸ ράσον καὶ οὕτω κατεσκευάσθη ἡ κυανόλευκος. Ἀλλὰ καὶ πολύχρωμα ὑφάσματα ἢ καλύπτραι (τσεμπέρια) τῶν γυναικῶν, μὲ σταυρὸν ἐπὶ κοντοῦ, ἐχρησίμευσαν ὡς σημαῖαι διὰ πολλοὺς ἐπαναστάτας.

Ἐκ τῶν νήσων πρώτη αἱ Σπέτσαι ὕψωσαν (26 Μαρτίου) τὴν σημαίαν τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἦτο αὕτη λευκὴ μὲ πλαίσια ἐρυθρά· εἰς τὸ μέσον εἶχεν ἡμισέληνον ἀνεστραμμένην καὶ σταυρὸν ἐπ' αὐτῆς· πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ σταυροῦ εἶχεν ἄγκυραν ὀρθίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἦτο περιτυλιγμένος ὄφις, τοῦ ὁποίου τὴν γλῶσσαν ἔτρωγε γλαῦξ, πρὸς τὰ ἀριστερὰ δὲ λόγχην, καὶ ἑκατέρωθεν τῆς βάσεως τὰς λέξεις «Ἐλευθερία ἢ θάνατος». Ἡ σημαία τῶν Ὑδραίων εἶχε κυανῆν ἐπιφάνειαν μὲ ἐρυθρὰ πλαίσια καὶ λευκὸν σταυρόν· πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ σταυροῦ εἶχεν ἄγκυραν καὶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ λόγχην, ὡς σύμβολα τοῦ ναυτικοῦ, καὶ ὑποκάτω τοῦ σταυροῦ λευκὴν ἀνεστραμμένην ἡμισέληνον μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «ἢ τὰν ἢ ἐπὶ τᾶς». Τῶν Ψαριῶν ἡ σημαία ἦτο ὁμοία πρὸς τὴν τῶν Σπετσῶν, ἀλλ' ἡ ἄγκυρα ἦτο γυρισμένη πρὸς τὰ κάτω, ἡ δὲ ἡμισέληνος εἶχε καὶ ἄστρον. Σημαίαν τῆς Ἐπαναστάσεως ὕψωσε καὶ ἡ Σάμος· ἦτο κυανῆ καὶ εἶχεν εἰς τὸ μέσον μὲν σταυρὸν λευκὸν ἐπὶ ἀνεστραμμένης ἐρυθρᾶς ἡμισελήνου· ἑκατέρωθεν δὲ τοῦ σταυροῦ λόγχην καὶ σπόγγον μετ' ἀγκύρας πλησίον αὐτοῦ καὶ τὰς λέξεις «Ἐλευθερία ἢ θάνατος».

Ν. ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ

Σημαῖαι τοῦ ἐλευθέρου κράτους μέχρι τοῦ 1924. Ὅτε, κατ' Ἰανουάριον τοῦ 1822, συνῆλθε ἡ ἐν Ἐπιδαύρῳ α' ἐθνικὴ συνέλευσις καὶ συνετάγη τὸ «Προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος», καθωρίσθησαν ὡς χρώματα τοῦ «ἐθνικοῦ σημείου» καὶ τῶν «σημαιῶν τῆς θαλάσσης καὶ ξηρᾶς» τὸ κυανοῦν καὶ τὸ λευκόν. Διὰ τοῦ διατάγματος εἶτα 540 (ἀπὸ 15 Μαρτίου 1822) τῆς ἐν Κορίνθῳ προσωρινῆς διοικήσεως τῆς Ἑλλάδος ὡρίσθησαν αἱ ἑξῆς σημαῖαι: 1) κατὰ θάλασσαν σημαῖαι: α) πολεμική: κυανοῦν ἐμβαδὸν διαχωριζόμενον, διὰ τεσσάρων ὁριζοντίων λευκῶν ταινιῶν εἰς ἐννέα ἰσοταχῆ παραλληλόγραμμα χρώματος ἐναλλασσομένου κυανοῦ καὶ λευκοῦ καὶ φέρον κατὰ τὴν ἄνω ἔσω γωνίαν κυανοῦν τετράγωνον, διαχωριζόμενον εἰς τέσσαρα διὰ λευκοῦ σταυροῦ· β) ἐμπορική: κυανοῦν ἐμβαδόν, φέρον κατὰ τὴν ἄνω ἔσω γωνίαν λευκὸν τετράγωνον, διαχωριζόμενον εἰς τέσσαρα διὰ κυανοχρόου σταυροῦ, καὶ 2) σημαίαν τῶν κατὰ γῆν δυνάμεων: τετράγωνον κυανοῦν ἐμβαδὸν διαχωριζόμενον εἰς τέσσαρα διὰ λευκοῦ σταυροῦ. Τὰς σημαίας ταύτας ἐπεκύρωσαν διαδοχικῶς τὸ κατὰ τὴν Β ἐν Ἄστρει ἐθνικὴν συνέλευσιν ψηφισθὲν τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1823 «Προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος» (διὰ τῶν ἐδαφίων ηγ' καὶ ηδ'), τὸ κατὰ τὴν Γ' ἐν Τροιζῆνι ἐθνικὴν συνέλευσιν ψηφισθὲν τὸν Μάϊον τοῦ 1827 «Πολιτικὸν Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος» (διὰ τοῦ ἄρθρου 149) καὶ τὸ ἀπὸ 3ης Φεβρουαρίου 1828 Η' ψήφισμα τοῦ κυβερνήτου τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας. Κατὰ τὴν εἰς Ναύπλιον ἀποβίβασίν του, τὴν πρωΐαν τῆς 7ης Φεβρουαρίου 1823, ἡ ἑλληνικὴ σημαία ἐχαιρετίσθη τὸ πρῶτον ἐπισήμως παρὰ τῶν ἀγγλικῶν, γαλλικῶν καὶ ρωσικῶν πλοίων καὶ τῶν τηλεβόλων τοῦ φρουρίου τοῦ Ναυπλίου. Περὶ τῶν αἰτίων, ἅτινα ὡδήγησαν εἰς τὸν τοιοῦτον καθορισμὸν τῆς ἑλληνικῆς σημαίας, ἐλέχθησαν πλεῖστα, ἄνευ ἱστορικοῦ ὅμως κύρους: ὅτι τὸ λευκὸν ἐδήλου τὴν ἁγνότητα καὶ τὸ κυανοῦν τὴν θειότητα τοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821, αἱ δὲ ὁριζόντιοι γραμμαὶ τὸν ἱερὸν ἀριθμὸν 9. Ἄλλοι αὐθαιρέτως εὑρίσκουν ἱστορικὴν συνάφειαν τῶν χρωμάτων πρὸς τὴν κυανόλευκον σημαίαν τοῦ Σταθᾶ, ἔτι δὲ περαιτέρω πρὸς τὸ κυανόλευκον ἔνδυμα τῆς ἱερουργίας (ὡς τοῦτο καθώρισεν ἡ σύνοδος τῆς Λαοδικείας), πρὸς τὸ λευκὸν μετὰ κυανοῦ περιζώματος ἱμάτιον τῶν ἐλληνιζόντων Ἰουδαίων, πρὸς τὸν κυανόλευκον πέπλον τῆς Ἀθηνᾶς, καὶ τὰ τοιαῦτα.

Αἱ καθ' ὅλον τὸν διαρρεύσαντα αἰῶνα τροποποιήσεις τῶν ἑλληνικῶν σημαιῶν δὲν φέρουν οὐσιώδη χαρακτῆρα. Διὰ τοῦ ΙΒ' ψηφίσματός του (ἀπὸ 30ῆς Ἰουλίου 1828) ὁ Καποδίστριας καθώρισεν ἰδιαιτέραν κατὰ θάλασσαν σημαίαν, πρὸς ἄρσιν τῶν παραπόνων τῶν ναυτικῶν, «πολεμικὸν σημεῖον» (fiamola, ὁ νῦν ἐπισείων) πρὸς διάκρισιν τῶν πολεμικῶν πλοίων. Ἐπὶ Ὄθωνος, διὰ τοῦ «περὶ ἐμπορικῆς καὶ πολεμικῆς σημαίας τοῦ βασιλείου» διατάγματος τῆς 4/16ης Ἀπριλίου 1833 καθωρίσθησαν αἱ σημαῖαι λεπτομερέστερον οὕτω: α) πολεμικὴ σημαία (enseigne), ἀναλογιῶν 1 μήκους πρὸς 3 πλάτη, συνισταμένη ἐξ ἐμβαδοῦ κυανοῦ, διαχωριζομένου εἰς ταινίας καθ' ὃν τρόπον ἡ προτέρα πολεμικὴ καὶ φέροντος κατὰ τὴν ἄνω ἔσω γωνίαν τὰ παράσημα τοῦ κράτους (ὡς καθωρίσθησαν διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 26ης Ἰανουαρίου 1833) κατέχοντα τὸ ¹/₃ τοῦ μήκους τῆς σημαίας καὶ ὕψος ἴσον πρὸς 5 ταινίας· β') ἐμπορικὴ σημαία, ὡς ἡ πολεμική, ἀλλ' ἄνευ τῶν παρασήμων· γ') βασιλικὴ ἐπιλέμβιος σημαία (étendard), ὁμοία πρὸς τὴν σημαίαν τῆς ξηρᾶς, ἀλλὰ φέρουσα ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ σταυροῦ «τὸν ἐστεμμένον θυρεὸν τοῦ βασιλικοῦ πατρογονικοῦ οἴκου, μὲ ρομβοειδεῖς λευκὰς καὶ κυανᾶς ταινίας»· καὶ δ') ἐπισείων (flamme, banderole), κυανοῦς, ἔχων εἰς τὴν ἄνω γωνίαν μικρὸν λευκὸν σταυρόν. Εἰς τὰς σημαίας ταύτας προσέθηκε καὶ τὸ μοιραρχικὸν τὸ διάταγμα τῆς 26 Ἀπριλίου 1841 «Περὶ τοῦ ὅπως φέρῃ ὁ τῆς ναυτικῆς μοίρας τοῦ βασιλείου διευθυντὴς ἐπὶ τοῦ πλοίου του τὴν σημαίαν τοῦ μοιράρχου». Τῷ 1858 νέον διάταγμα (ἀπὸ 28ης Αὐγούστου) «Περὶ τῆς ἑλληνικῆς πολεμικῆς καὶ ἐμπορικῆς σημαίας», ὥρισε τὰς σημαίας ὡς ἀκολούθως: α) ἑλληνικὴ σημαία, ἀναλογιῶν 2 πλατῶν πρὸς 3 μήκη, διακρινομένη εἰς ἐμπορικὴν καὶ πολεμικήν, καθ' ὃν τρόπον αἱ προγενέστεραι, ἐπαιρομένη δὲ καὶ ὡς διακριτικὸν σημεῖον τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν· β) βασιλικὴ σημαία, ὁμοία τῇ ὑπαρχούσῃ, ἀναλογίας 2 πρὸς 3· γ) ἐπίσημον, διακριτικὸν διὰ τοὺς ἐπιβαίνοντας πλοίων ἢ λέμβων ἀντιναυάρχους (ἐπαιρόμενον ἐπὶ τοῦ ἀκατίου ἱστοῦ) καὶ ὑποναυάρχους (ἐπὶ μεγάλου ἱστοῦ ἢ τοῦ ἱστοῦ τοῦ ἐπιδρόμου), ὅμοιον πρὸς τὴν βασιλικὴν σημαίαν, ἀλλ' ἄνευ τῶν παρασήμων αὐτῆς καὶ τετράγωνον· δ) ἐπισείων, ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ὑπάρχοντα, μὲ μῆκός του ἴσον πρὸς 40 πλάτη καὶ εἰς τέσσαρα μεγέθη· ε) ψαλιδωτὸν μοιράρχου, τὸ ἐπίσημον, μὲ τὴν οὐρὰν διχοτομημένην γωνιωδῶς μέχρι τοῦ ἡμίσεος σχεδὸν τοῦ μήκους του καὶ ἀναλογιῶν 5 πρὸς 9· στ) σημαία λιμεναρχείου, ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν. Αἱ σημαῖαι αὗται παρέμειναν ἐν ἰσχυΐ μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1862, καθορισθείσης ἐν τῷ μεταξὺ διὰ τοῦ διατάγματος «Περὶ τῆς σημαίας τῶν προξενικῶν ἀρχῶν τῆς Ἑλλάδος» (ἀπὸ 13ης Ἀπριλίου 1861 ὡς προξενικῆς σημαίας αὐτῆς ταύτης τῆς πολεμικῆς. Ἡ μόνη μεταβολὴ τῆς ἐπαναστάσεως εἶναι ὅτι ἀφῄρεσεν ἀπὸ τῶν σημαιῶν τὰ βασιλικὰ παράσημα· τοῦτο ἐγένετο ἐπισήμως ἐπὶ τῆς «Ἀμαλίας» ἐν τῷ ὅρμῳ τῆς Σαλαμῖνος καὶ παρουσίᾳ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν Δ. Καλλιφρονᾶ τὴν 12ην Ὀκτωβρίου 1862, τὴν δὲ 21ην τοῦ ἰδίου μηνὸς παρεδόθησαν εἰς τὰς στρατιωτικὰς μονάδας ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ Ἄρεως αἱ νέαι, ἄνευ παρασήμων, σημαῖαι, κεκοσμημέναι δι' ἐπαναστατικῶν ἐρυθρῶν ταινιῶν.

Ὁ Γεώργιος Α' ἀρχικῶς, διὰ τοῦ διατάγματος «Περὶ σημαιῶν» (τῆς 28ης Δεκεμβρίου 1863), ἐπέφερεν ἐλαφρὰς μεταβολάς, προσθέσας ἐπὶ τῆς βασιλικῆς σημαίας τὰ ἐμβλήματα τοῦ κράτους καὶ ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ σταυροῦ τῶν ἐμβλημάτων τὰ οἰκόσημα τοῦ βασιλικοῦ οἴκου, ἐπὶ τῶν σημαιῶν τῶν πολεμικῶν πλοίων καὶ τῶν φρουρίων χρυσοκίτρινον τὸ βασιλικὸν στέμμα και ἐπὶ τῶν σημαιῶν τῶν ταγμάτων τοῦ πεζικοῦ μόνα τὰ ἐμβλήματα τοῦ κράτους. Αἱ τελευταῖαι αὗται ἔλαβον τὴν ὁριστικήν των μορφὴν τῷ 1864. Διὰ τοῦ νέου «Περὶ σημαιῶν» διατάγματος (τῆς 9ης Ἀπριλίου 1864) ὡρίσθη σημαία τῶν ταγμάτων τοῦ πεζικοῦ «κυανοῦν μεταξωτὸν ὕφασμα, φέρον πέριξ χρυσοῦς κροσσοὺς καὶ εἰς τὸ μέσον σταυρὸν ἐκ λευκοῦ μεταξωτοῦ ὑφάσματος, εἰς τὸ κέντρον δὲ τοῦ σταυροῦ τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Γεωργίου». Τὸ ὕφασμα ὡρίσθη νὰ φέρηται ἐπὶ ἀκοντίου ἐπενδεδυμένου διὰ βελουδίου κυανοῦ χρώματος, φέροντος εἰς τὸ ἄνω ἄκρον σφαῖρας ἐκ λευκοῦ μετάλλου (καὶ ἐπ' αὐτῆς σταυρὸν ἐκ τοῦ αὐτοῦ μετάλλου, κάτωθεν δὲ τῆς σφαίρας κορδόνια ἐκ μετάξης λευκῆς) καὶ εἰς τὸ κάτω (τετμημένον εἰς σχῆμα κώνου) σαυρωτῆρα ἐκ λευκοῦ μετάλλου. Τὸ διάταγμα ὥρισε τὰς ἀκριβεῖς διαστάσεις ἑκάστου μέρους τῆς σημαίας· νέον διάταγμα «Περὶ σημαίας τῶν ταγμάτων τοῦ πεζικοῦ καὶ τῶν εὐζώνων» (τῆς 26ης Σεπτεμβρίου 1867) ὥρισε συμπληρωματικῶς, ὅπως ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς σφαίρας τοῦ κοντοῦ τιθεται ἐπίχρυσος ὁ ἀριθμὸς τοῦ τάγματος καὶ ὄπισθεν τούτου ἐπίχρυσον τὸ ψηφίον Π ἢ Ε (διὰ τὸ πεζικὸν ἢ τὸ εὐζωνικόν).

Ἐπὶ τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τὸ διάταγμα «Περὶ προσωρινοῦ κανονισμοῦ τῆς σημαίας διὰ τὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας» (τῆς 20ῆς Φεβρουαρίου 1914 ὥρισε πέντε βασιλικὰς σημαίας: α) βασιλέως, τὴν ὑπάρχουσαν τότε· β) βασιλίσσης, τὸ ἐπίσημον μὲ τὸ βασιλικὸν στέμμα εἰς τὸ κέντρον τοῦ σταυροῦ· γ) διαδόχου, τὸ ἐπίσημον μὲ ἀνὰ ἓν στέμμα ἐπὶ ἑκατέρου τῶν δύο πρὸς ἱστὸν κυανῶν τετραγώνων· δ) βασιλομήτορος, τὸ ἐπίσημον μὲ ἀνὰ ἓν στέμμα ἐπὶ ἑκατέρου τῶν δύο ἄνω κυανῶν τετραγώνων· ε) λοιπῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, τὸ ἐπίσημον μὲ ἓν στέμμα ἐπὶ

τοῦ ἄνω πρὸς ἱστὸν τετραγωνου. Ὁριστικῶς ἐκανονίσθησαν αἱ σημαῖαι αὗται διὰ τοῦ διατάγματος «Περὶ ὁριστικοῦ κανονισμοῦ τῆς σημαίας διὰ τὴν Α. Μ. τὸν βασιλέα καὶ τὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας» (τῆς 3ης Ἰουνίου 1914) οὕτω: α) βασιλέως: ἐπίσημον μετὰ τοῦ θυρεοῦ τῶν Γλυξβούργων (ἐν τῷ μέσῳ τοῦ σταυροῦ) καὶ δύο χρυσοκιτρίνων στραταρχικῶν ῥάβδων ὄπισθεν τούτου διασταυρουμένων χιαστί· β) βασιλίσσης: ἐπίσημον μετὰ θυρεοῦ (ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ σταυροῦ) κατακορύφως χωριζομένου εἰς δύο πεδία, ὧν τὸ πρὸς ἱστὸν εἶχε τὰ ἐμβλήματα τῶν Γλυξβούργων καὶ τὸ ἕτερον τὰ τῶν Χοεντζόλλερν· γ) βασιλομήτορος: κυανοῦν δάπεδον ἀναλογιῶν 2 πρὸς 3, φέρον λευκὸν σταυρόν· τούτου τὸ μὲν πρὸς κοντὸν κέρας ἔφερε τὰ δανικὰ οἰκόσημα μετὰ στέμματος, τὸ δὲ κατέναντι κέρας τὰ ῥωσικά· δ) διαδόχου καὶ λοιπῶν μελῶν, ὡς αἱ προγενέστεραι. Τὰς λοιπὰς σημαίας (φρουρίων, πλοίων κ. τ. λ.) ἐπεκύρωσε τὸ «Περὶ σημαιῶν τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος καὶ ἄλλων διακριτικῶν» διάταγμα τῆς 31ης Μαΐου 1914, δι' οὗ καθωρίσθησαν καὶ τὰ διακριτικὰ τῶν διαφόρων λειτουργῶν τοῦ κράτους, ἐν μέρει ἰσχύοντα μέχρι σήμερον.

Σημεριναὶ σημαῖαι καὶ διακριτικὰ σήματα. Ἀπὸ τῆς μεταπολιτεύσεως τοῦ 1924, ὅτε ἀφῃρέθησαν τὰ βασιλικὰ ἐμβλήματα ἀπὸ τῶν σημαιῶν, καθωρίσθησαν ὁριστικῶς τὰ κατ' αὐτὰς διὰ τοῦ διατάγματος «Περὶ σημαιῶν καὶ ἄλλων διακριτικῶν σημάτων» τῆς 20ῆς Φεβρουαρίου 1930. Αἱ ἰσχύουσαι σήμερον σημαῖαι εἶναι: 1) *Ἐθνικὴ σημαία,* ἣν ἀνυψοῦν τὰ πολεμικὰ πλοῖα (ἐν ὅρμῳ εἰς τὸ στηλίδιον τῆς πρύμνης, ἐν πλῷ εἰς τὸ κέρας τοῦ πρυμναίου ἱστοῦ) καὶ λέμβοι, τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα, τὰ ἱδρύματα τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ καὶ τὰ λιμενικὰ καταστήματα, τὰ προξενεῖα καὶ οἱ ἰδιῶται· εἶναι ὀρθογώνιον κυανοῦν ὕφασμα, ἀναλογιῶν 2×3 (εἰς 9 ὡρισμένα μεγέθη), διακρινόμενον διὰ τεσσάρων λευκῶν ταινιῶν, ὡς ἡ παλαιοτέρα πολεμικὴ σημαία· τὸ ἄνω πρὸς ἱστὸν κυανοῦν τετράγωνόν της ἔχει μῆκος πλευρᾶς ἴσον πρὸς 5 ταινίας, ὁ ἐν αὐτῷ δὲ σταυρὸς (ὄρθιος καὶ ἰσοκέραιος) ἔχει πλάτος κεραίας ἴσον πρὸς τὸ πλάτος ταινίας. 2) *Ἐπίσημος σημαία,* ἣν ἀνυψοῦν τὰ ὑπουργεῖα, αἱ πρεσβεῖαι, τὰ φρούρια καὶ τὰ δημόσια καὶ δημοτικὰ καταστήματα. Εἶναι κυανοῦν ὕφασμα ὀρθογώνιον, ἀναλογιῶν 2×3 (εἰς 8 ὡρισμένα μεγέθη), φέρον λευκὸν ἰσοκέραιον σταυρὸν μὲ πάχος κεραίας ἴσον πρὸς τὸ 1/5 τοῦ πλάτους τῆς σημαίας. 3) *Σημαία συνταγμάτων πεζικοῦ καὶ εὐζώνων.* Ὁμοία πρὸς τὴν ἐπὶ Γεωργίου καθιερωθεῖσαν, ἔχουσα τὰς ἀκολούθους διαστάσεις: σημαίας πλάτος 1.05 μ. καὶ μῆκος 1.00, λευκοῦ σταυροῦ πλάτος κεραίας 0.35 μ., χρυσῶν κροσσῶν μῆκος 0.045 μ., κοντοῦ μῆκος 2.10 καὶ διάμετρος 0.03 μ., κοντοῦ σφαῖρα διαμέτρου 0 58, σταυρὸς σφαίρας 0 12, πάχους 0.01, πλάτος κορμοῦ καὶ κεραιῶν 0.023, ἀριθμοὶ καὶ ψηφία σφαίρας κοντοῦ ὕψους 0 045, κορδόνια κυανόλευκα κοντοῦ μῆκος 2.50, θύσανοι αὐτῶν μῆκος 0.20. 4) *Διακριτικὰ σήματα*: Α') Κρατικῶν πλοίων: α) τὸ *ἐπίσημον*, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ ἐπίσημος σημαία εἰς 5 διάφορα μεγεθη καὶ ὑψοῦται ἐν ὅρμῳ εἰς το στηλίδιον τῆς πρῴρας· β) ὁ *ἐπισείων*, πρόμηκες κυανοῦν τρίγωνον (ἀναλογιῶν πλάτους πρὸς μῆκος 1×40), ἔχον παρὰ τὴν βάσιν λευκὸν σταυρὸν (μῆκος κεραιῶν αὐτοῦ ἴσον πρὸς $^{3}/_{8}$ πλάτους ἐπισείονος), ἀπέχοντα ἐξ ἑκάστης πλευρᾶς κατὰ τὸ πέμπτον τοῦ πλάτους τοῦ ἐπισείονος· ἔχει 6 μεγέθη καὶ ἐπαίρεται εἰς τὸ ἐπίμηλον τοῦ πρυμναίου ἱστοῦ τῶν κρατικῶν πλοίων τῶν κυβερνωμένων ὑπ' ἀξιωματικῶν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ ἢ εἰς τὴν πρῷραν λέμβου, ἧς ἐπισήμως ἐπιβαίνει κυβερνήτης ἢ ἀξιωματικός. Β') Προέδρου δημοκρατίας· τὸ ἐπίσημον εἰς τετράγωνον σχῆμα καὶ εἰς 4 διάφορα μεγέθη, ὑψούμενον ὡς ὁ ἐπισείων. Γ') Ναυτικῆς διοικήσεως: α) ὑπουργοῦ Ναυτικῶν· ἡ ἐθνικὴ σημαία εἰς σχῆμα τετράγωνον καὶ εἰς 3 μεγέθη, ὑψουμένη ὡς ὁ ἐπισείων· β) ἀντιναυάρχου καὶ ὑποναυάρχου· τὸ ἐπίσημον εἰς σχῆμα τετράγωνον, ἔχον διὰ μὲν τὸν πρῶτον εἰς τὸ κέντρον τὸν ἄνω πρὸς ἱστὸν κυανοῦ τετραγώνου λευκὸν κύκλον (διαμέτρου ἴσης πρὸς τὰ $^{2}/_{3}$ τοῦ πλάτους τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ), διὰ δὲ τὸν δεύτερον ὅμοιον κύκλον καὶ ἐπὶ τῶν δύο πρὸς ἱστὸν τετραγώνων· ἔχει τρία μεγέθη καὶ ὑψοῦται ὡς ὁ ἐπισείων· γ) πλοιάρχου μοιράρχου· τὸ ἐπίσημον εἰς ἀναλογίας 1 πρὸς 2· τὸ ἥμισυ τοῦ μήκους κατέχει ὁ λευκὸς σταυρὸς τοῦ ἐπισήμου καὶ καὶ τὸ ἕτερον τὸ ψαλιδωτόν· ἔχει τρία μεγέθη καὶ ὑψοῦται ὡς ὁ ἐπισείων· δ) διοικητοῦ στολίσκου ἢ ὁμάδος· ἰσοσκελὲς κυανοῦν τρίγωνον (μὲ βάσιν πρὸς μῆκος 1×2), ἔχον λευκὸν σταυρόν, οὗ τὸ κέντρον ἀπέχει ἐκ τῆς βάσεως τοῦ τριγώνου κατὰ 0.85, 0.55 ἢ 0.32 μ. ἀναλόγως τῶν καθιερωμένων τριῶν μεγεθῶν· ἐπαίρεται ὡς ὁ ἐπισείων· ε) ἀνωτέρου γενικοῦ διοικητοῦ· τὸ αὐτὸ ἐπαιρόμενον διὰ διχήλου εἰς τὸ δεξιὸν ἀκροκέραιον τοῦ πρωραίου ἱστοῦ ἢ εἰς τὴν πρῷραν τῆς λέμβου, ἧς ἐπισήμως οὗτος ἐπιβαίνει. Δ') Λιμενάρχου καὶ πλοηγοῦ: α) λιμενάρχου· ἐπίσημον (πλάτους 0,50 καὶ μήκους 0,70 μ.) περιβαλλόμενον διὰ λευκοῦ πλαισίου (πλάτους ἴσου πρὸς τὸ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ) καὶ ἔχον ἐπὶ τοῦ κέντρου τοῦ σταυροῦ κυανῆν ἄγκυραν (ἧς ὁ κρίκος καὶ ὁ ἀγκὼν ὑπερβαίνουν κατά τι τὴν νοητὴν γραμμὴν τὴν ἑνοῦσαν τὰ κυανᾶ τετράγωνα) κλειομένην ἐν δακτυλίῳ (πάχος αὐτοῦ 0.025 μ.) ἀποτέμνοντι τὰς ἐσωτερικὰς γωνίας τῶν τεσσάρων κυανῶν τετραγώνων· ἐπαίρεται μόνον ἐπὶ λέμβου, ἧς ἐπισήμως ἐπιβαίνει ὁ λιμενάρχης· β) πλοηγοῦ· ὅμοιον, ἀλλ' ἄνευ ἀγκύρας καὶ δακτυλίου καὶ μὲ πλαίσιον λευκόν, πλάτους διπλασίου τοῦ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ· ἔχει 3 διάφορα μεγέθη καὶ ἐπαίρεται ἐπὶ πλοίου ἢ λέμβου ὁσάκις ἐπιβαίνει αὐτῶν πλοηγός. Ε') Γενικῶν ἀξιωματικῶν ξηρᾶς (ὁσάκις ἐν τῇ περιοχῇ τῆς δικαιοδοσίας των ἐπιβαίνουν ἐπισήμως πολεμικοῦ πλοίου ἢ ἐφολκίου ἐπαίρεται ὡς ὁ ἐπισείων καὶ μόνον πρὸς ἀπόδοσιν τῶν χαιρετισμῶν, εἶτα δὲ ὑποστέλλεται)· ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ διοικητοῦ στολίσκου, φέρον ὅμως ἐπὶ τῶν δύο πρὸς ἱστὸν τετραπλεύρων ἐναλλὰξ 3 κυανᾶς καὶ 2 λευκὰς ἰσοπλατεῖς ταινίας, παραλλήλους τῇ νοητῇ διαγωνίῳ (τοῦ πλήρους ὑποτιθεμένου τετραγώνου) τῇ ἑνούσῃ τὰ ἄκρα τοῦ σταυροῦ (πλάτος ταινιῶν ἴσον πρὸς τὸ $^{1}/_{5}$ τῆς διαγωνίου). ΣΤ') Προέδρου κυβερνήσεως καὶ ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν (ἐπαιρόμενον καὶ ὑποστελλόμενον καθ' ὃν τρόπον καὶ τὸ τῶν γενικῶν ἀξιωματικῶν τῆς ξηρᾶς)· ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ ναυάρχου, ἀλλὰ φέρον ἐπὶ τῶν πρὸς ἱστὸν τετραγώνων 4 κυανᾶς καὶ 3 λευκὰς ἐναλλασσομένας ταινίας, πάχους καὶ διευθύνσεως ὡς ἐν τῷ σήματι τῶν γενικῶν ἀξιωματικῶν τῆς ξηρᾶς. Ζ') Λοιπῶν ὑπουργῶν καὶ πολιτικῶν, διπλωματικῶν, προξενικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν δικαιουμένων χαιρετισμοῦ· ἡ ἐθνικὴ σημαία, ἐπαιρομένη καὶ ὑποστελλομένη, ἔνθα καὶ καθ' ὃν τρόπον τὸ σῆμα τοῦ προέδρου τῆς κυβερνήσεως. Η') Λέμβων τῶν ὑπηρεσιῶν λιμεναρχείου, ἐπιτροπῆς λιμένος, στρατιωτικῆς βάσεως, τελωνείου, ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας καὶ ὑγειονομείου, ὁσάκις κυκλοφοροῦν πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς ὑπηρεσίας· τετράγωνον κυανοῦν σῆμα (μῆκος πλευρᾶς 0.55 μ.), ἔχον ἐπ' αὐτοῦ λευκὰ τὰ ἀρχικὰ τῶν ὑπηρεσιῶν γράμματα (εἰς πάχος 0.04, ὕψος 0 20 καὶ πλάτος 0.15 μ.), ἤτοι Λ, ΕΛ, ΣΒ, Τ, ΤΤΤ καὶ Υ.

Πίναξ τῶν ἐπισήμων μεγεθῶν τῶν σημαιῶν καὶ διακριτικῶν σημάτων τοῦ κράτους (εἰς μέτρα)

Σημαῖα ἢ σῆμα	Μέγεθος	Πλάτος	Μῆκος
1. Ἐθνικὴ σημαία	Α	7 47	11.21
	Β	6.30	9.45
	Γ	4.32	6 48
	Δ	2.70	4.05
	Ε	1.98	2.97
	ΣΤ	1.26	1.89
	Ζ	0.90	1.35
	Η	0.63	0.95
	Θ	0.45	0.68
2. Ἐπίσημος σημαία	Α	7.20	10.80
	Β	4.80	7.20
	Γ	3.50	5 25
	Δ	3 10	4 65
	Ε	2.40	3.60
	ΣΤ	1.10	1.65
	Ζ	0.70	1.05
	Η	0.50	0.75
3. Σημαία στρατοῦ	—	1.05	1.00
4. Διακριτικὰ σήματα Α'. Κρατικῶν πλοίων α) ἐπίσημον	Α	2.40	3.36
	Β	1.50	2.10
	Γ	1 10	1 54
	Δ	0.70	0.98
	Ε	0.50	0.70
β) ἐπισείων	Α	0.35	14.00
	Β	0 22	8 80
	Γ	0.14	5.60
	Δ	0.10	4.00
	Ε	0.07	2.80
	ΣΤ	0.05	2.00
Β'. Προέδρου δημοκρατίας	Α	1.70	1 70
	Β	1.10	1.10
	Γ	0.65	0.65
	Δ	0 30	0.30
Γ'. Ναυτικῆς διοικήσεως α) ὑπουργοῦ Ναυτικῶν	Α	2.70	2.70
	Β	1.26	1.26
	Γ	0.63	0.63
β) ναυάρχων	Α	1.70	1.70
	Β	1.10	1.10
	Γ	1.65	1.65
γ) μοιράρχου δ) διοικητοῦ στολίσκου ε) ἀνωτέρου διοικητοῦ	Α	1.70	3.40
	Β	1.10	2 20
	Γ	0.65	1.30
Δ'. Λιμενάρχου - πλοηγοῦ α) λιμενάρχου	ἓν	0.70	0.90
β) πλοηγοῦ	Α	1.26	1.54
	Β	0.90	1.10
	Γ	0.45	0 55
Ε'. Γενικῶν ἀξιωματικῶν ξηρᾶς	Α	1.70	3.40
	Β	0.65	1.30
ΣΤ'. Προέδρου κυβερνήσεως, ὑπουργοῦ Στρατιωτικῶν	Α	1.70	1.70
	Β	1.65	1.65
Ζ'. Λέμβων	ἓν	0.55	0.55

Αἱ σημαῖαι τῶν Ἰονίων νήσων, τῆς Σάμου καὶ Κρήτης. Ἅμα τῇ ἀνακηρύξει τῶν Ἰονίων νήσων εἰς αὐτόνομον «Ἑπτάνησον πολιτείαν» ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Πύλης (1800), παρεχωρήθη εἰς αὐτὰς καὶ ἰδία σημαία, κυανῆ, φέρουσα κίτρινον ἑνετικὸν πτερωτὸν λέοντα κρατοῦντα διὰ τοῦ δεξιοῦ προσθίου ποδὸς κλειστὸν εὐαγγέλιον ἐπέχον σταυρὸν καὶ δέσμην 7 βελῶν ἀκτινοειδῶς διατεταγμένων (σύμβολον τῶν 7 νήσων) καὶ συνδεομένων διὰ ταινίας ἀναγραφούσης τὸ ἔτος 1800. Τὴν ὅλην σημαίαν περιέστεφεν ἐρυθρὸν πλαίσιον. Ἡ σημαία αὕτη διετηρήθη μέχρι τοῦ 1807. Ὅτε, τῷ 1815, διὰ τῆς συνθήκης τῶν Παρισίων, συνεστήθη ὑπὸ ἀγγλικὴν προστασίαν τὸ «Κράτος τῶν ἡνωμένων Ἰονίων νήσων», ἡ αὐτὴ σημαία ἐτέθη ἐν ἰσχύϊ, ἄνευ ὅμως τοῦ ἔτους 1800 καὶ διὰ προσθήκης τοῦ βρεττανικοῦ ἑνωτικοῦ ἐπισήμου (union jack) κατὰ τὴν ἄνω πρὸς κοντὸν γωνίαν.

Ἐπίσης δύο ἰδίας σημαίας ἔσχεν ἡ Σάμος ἀπὸ τοῦ 1834 μέχρι τοῦ 1912, ὡς ἐλευθέρα ἡγεμονία ὑπὸ τὴν σουλτανικὴν προστασίαν. Ἡ ἡγεμονικὴ σημαία αὐτῆς ἦτο κυανοῦν δάπεδον, ἐφ' οὗ λευκὸν τρίγωνον, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου εἰκονίζετο μικρὸς ἐρυθρὸς σταυρός· ἡ ἐμπορικὴ ἦτο ὁμοία πρὸς τὴν ἑλληνικὴν τῆς ξηρᾶς, ἔχουσα ὅμως ἀντὶ κυανῶν ἐρυθρὰ τὰ ἄνω δύο τετράγωνα τοῦ δαπέδου. Τέλος ἡ Κρήτη, ὡς «Κρητικὴ πολιτεία», ἔσχεν ἀπὸ τοῦ 1898 ἰδίαν σημαίαν, ὁμοίαν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν τῆς ξηρᾶς, ἀλλὰ μὲ ἐρυθρὸν τὸ ἄνω πρὸς ἱστὸν τετράγωνον καὶ λευκὸν ἀστέρα ἐπ' αὐτοῦ. Ἡ σημαία αὕτη κατηργήθη τῷ 1908. Π. Ν. Π.

Ἐμβλήματα καὶ θυρεός. Τὸ ἐθνικὸν ἔμβλημα τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος παρουσιάζει τοῦτο τὸ κοινὸν μὲ τὸ τελευταῖον ἔμβλημα τῆς μεσαιωνικῆς, ὅτι συνίσταται ἀπὸ ἕνα σταυρόν, διαιροῦντα τὸ ἐθνόσημον εἰς τέσσαρα ἴσα πεδία. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι τὸ ἔμβλημα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου τῶν Παλαιολόγων εἶχεν ἐπὶ πλέον ἀνὰ ἓν κεφαλαῖον Β εἰς ἕκαστον τῶν τεσσάρων πεδίων. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ χρώματα, τὰ αὐτοκρατορικά, ἐρυθρόν, μέλαν καὶ κίτρινον (χρυσοῦν, κατὰ τοὺς ἑραλδικοὺς κανόνας), ἀντικατεστάθησαν ἀπὸ τὸ κυανοῦν καὶ τὸ λευκὸν (ἀργυροῦν ἑραλδικῶς). Τὰ χρώματα ταῦτα συμβολίζουν τὸν ἑλληνικὸν οὐρανὸν καὶ τὸ ἑλληνικὸν κῦμα. Πρόσθετον ἔμβλημα κατὰ τὰ πρῶτα, δημοκρατικά, ἔτη τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας ἦτο ὁ φοῖνιξ, σύμβολον τῆς ἐθνικῆς ἀναγεννήσεως. Ἡ ἀπεικόνισις αὐτοῦ ὑπῆρχεν ἐφ' ὅλων τῶν νομισμάτων τῆς περιόδου 1828—1832, ἅτινα ἔλαβον καὶ τὸ ὄνομα ἐξ αὐτοῦ, ὁμοιότυπον δὲ αὐτῆς ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν σημερινῶν πενταδράχμων.

Ἡ πρώτη δυναστεία κατήργησε τὸν φοίνικα, τὸ δὲ σχηματιζόμενον ἐκ τῆς διασταυρώσεως τῶν δύο σκελῶν τοῦ σταυροῦ τετραγωνίδιον ἐκάλυψε διὰ τοῦ βαυαρικοῦ ἐμβλήματος, ἤτοι ῥομβίσκων κυανῶν καὶ λευκῶν (ἀργυρῶν) ἐναλλασσομένων. Ὁ δὲ βασιλικὸς θυρεὸς κατηρτίσθη ἐκ τοῦ ἐθνοσήμου στηριζομένου ἔνθεν καὶ ἔνθεν ὑπὸ λεόντων, ληφθέντων ὡσαύτως παρὰ τοῦ βαυαρικοῦ θυρεοῦ. Ἡ δευτέρα δυναστεία ἀντικατέστησε τὰ βαυαρικὰ ἐμβλήματα διὰ τῶν ἀντιστοίχων δανικῶν, καὶ οὕτω τοὺς μὲν λέοντας διεδέχθησαν οἱ κληθέντες «Ἡρακλεῖς», οἵτινες οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ οἱ στηρίζοντες τὸ δανικὸν ἐθνόσημον φύλακες, τὸν δὲ βαυαρικὸν θυρεΐσκον ὁ δανικός, μὲ τοὺς τρεῖς κυανοῦς ἐστεμμένους λέοντας. Ἡ δημοκρατία ἐξήλειψε τὰ ξενικὰ ταῦτα ἐπιθέματα. Ἡ δικτατωρεία τοῦ 1925—1926 προσέθεσεν ἐπὶ τῶν σχηματιζομένων διὰ τοῦ σταυροῦ τεσσάρων πεδίων, ἀνὰ ἓν εἰς ἕκαστον, τὰ ἑξῆς σχεδιάσματα: α') κεφαλὴν Ἀθηνᾶς, συμβολίζουσαν τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν περίοδον, β') κράνος καὶ δόρυ, συμβολίζοντα τὴν μακεδονικήν, γ') δικέφαλον ἀετόν, συμβολίζοντα τὴν βυζαντινήν, καὶ δ') φοίνικα, συμβολίζοντα τὴν σύγχρονον. Τὸ δὲ ἐθνόσημον περιεβλήθη δεξιόθεν μὲν διὰ κλάδου δρυός, συμβολίζοντος τὴν ἰσχύν, ἀριστερόθεν δὲ διὰ κλάδου δάφνης, συμβολίζοντος τὴν δόξαν. Ὁ νέος θυρεὸς ὑπέστη σοβαρὰς κριτικάς, ὧν ἡ σπουδαιοτέρα συνίστατο εἰς τὸ ὅτι ἦτο σόλοικος ἡ ἐπὶ ἐθνοσήμου ἀπεικόνισις σχεδιασμάτων, ὡς ἡ κεφαλὴ Ἀθηνᾶς, τὸ κράνος καὶ τὸ δόρυ, ἀρχαίας ἐποχῆς, ὅτε ἦτο ὅλως ἀνύπαρκτος ἡ ἑραλδική. Οὔτε ἔχει ὁ σταυρός, βάσις ἀπαρασάλευτος τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνοσήμου, σχέσιν τινὰ μὲ τὰς παραστάσεις ταύτας. Δι' ὃ καὶ κατηργήθη μετὰ τὴν ἀνατροπὴν τῆς δικτατωρείας ὁ πολύπλοκος οὗτος θυρεὸς καὶ ἐπανῆλθεν ὁριστικῶς ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ὁ φοῖνιξ, κοινὸν σύμβολον τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας δημοκρατίας.

Παράσημα. Τὸ πρῶτον, καὶ κατ' ἀρχαιότητα καὶ κατ' ἀξίαν, ἑλληνικὸν παράσημον εἶναι ὁ Σταυρὸς τοῦ Σωτῆρος. Τὸ σχετικὸν τάγμα ἱδρύθη διὰ τῶν ἄρθρων 4 καὶ 7 τοῦ ἀπὸ 31 Ἰουλίου 1829 Η' ψηφίσματος τῆς ἐν Ἄργει Δ' ἐθνικῆς τῶν Ἑλλήνων συνελεύσεως, ἀνεκαινίσθη δὲ διὰ τοῦ ἀπὸ 20 Μαΐου 1833 βασιλικοῦ διατάγματος. Τὸ τάγμα τοῦ Σωτῆρος διαιρεῖται εἰς πέντε τά-

Digitized by Google

ξεις: α') τῶν ἱπποτῶν τοῦ ἀργυροῦ σταυροῦ, β') τῶν ἱπποτῶν τοῦ χρυσοῦ σταυροῦ, γ') τῶν ταξιαρχῶν, δ') τῶν ἀνωτέρων ταξιαρχῶν, καὶ ε') τῶν μεγαλοσταύρων.

Τὸ διάσημον τοῦ τάγματος εἶναι σταυρὸς ἐκ λευκοῦ σμάλτου, λήγων εἰς ὀκτὼ ὀξείας γωνίας. Τὸ μέσον τοῦ σταυροῦ, περιεστεμμένον δεξιόθεν διὰ κλάδου δρυὸς καὶ ἀριστερόθεν διὰ κλάδου δάφνης, φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας μὲν ὄψεως τὴν εἰκόνα τοῦ Σωτῆρος καὶ περιγραφήν, χρυσοῖς γράμμασιν ἐπὶ κυανοῦ σμάλτου, «Ἡ δεξιά σου χεὶρ Κύριε δεδόξασται ἐν ἰσχύϊ», ἐπὶ τῆς ὀπισθίας δὲ τὸ ἐθνόσημον καὶ περιγραφήν, χρυσοῖς γράμμασιν ἐπὶ κυανοῦ σμάλτου, «Ἡ ἐν Ἄργει Δ' Ἐθνικὴ τῶν Ἑλλήνων Συνέλευσις ͵ΑΩΚΘ'». Ὁ ἀργυροῦς σταυρὸς εἶναι ἐσμαλτωμένος ἐπὶ ἀργύρου, ὁ χρυσοῦς ἐπὶ χρυσοῦ, τὸ δὲ μέγεθός των εἶναι τὸ αὐτό. Οἱ τιμηθέντες φέρουν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τοῦ στήθους, ἐξηρτημένον ἐκ κυανῆς κυματοειδοῦς μεταξωτῆς ταινίας, μετὰ στενοῦ λευκοῦ περιθωρίου, πλάτους ἐν ὅλῳ 33 χιλιοστομέτρων περίπου. Ὁ σταυρὸς τῶν ταξιαρχῶν, ἐσμαλτωμένος ἐπὶ χρυσοῦ καὶ μεγαλύτερος τοῦ τῶν ἱπποτῶν, φέρεται εἰς τὸ κέντρον τοῦ στήθους, ἐξαρτώμενος ἀπὸ ὁμοίαν ταινίαν, πλάτους 40 χιλιοστομέτρων περίπου, περιβάλλουσαν ἐν εἴδει περιδεραίου τὸν τράχηλον. Ὁ σταυρὸς τῶν ἀνωτέρων ταξιαρχῶν, ὅμοιος πρὸς τὸν τῶν ταξιαρχῶν, φέρεται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ἀλλ' ἐν ταὐτῷ καὶ κατὰ τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ στήθους φέρεται ὁ ἀστὴρ τοῦ τάγματος, λήγων εἰς ὀκτὼ ὀξείας γωνίας, ἀργυροῦς, διαμέτρου 8 ἑκατοστομέτρων, φέρων δ' ἐν τῷ μέσῳ τὴν εἰκόνα τοῦ Σωτῆρος καὶ ὁμοίαν πρὸς τὸν σταυρὸν περιγραφήν. Τὰ διάσημα τῶν μεγαλοσταύρων εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ τῶν ἀνωτέρων ταξιαρχῶν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ μὲν σταυρὸς ἐξαρτᾶται ἀπὸ ὁμοίαν ταινίαν πλάτους 10 ἑκατοστομέτρων, διήκουσαν ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τῆς ὀσφύος, ὁ δὲ ἀστήρ, διαμέτρου 10 ἑκατοστομέτρων, φέρεται εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ στήθους. Διὰ τοῦ ἀπὸ 16 Ἰανουαρίου 1915 νόμου 613 ἱδρύθη δεύτερον τάγμα, τὸ τοῦ Γεωργίου Α'. Τοῦτο εἶχε τὰς ἰδίας τάξεις μὲ τὸ τάγμα τοῦ Σωτῆρος, καὶ ἐπὶ πλέον μίαν ἀνωτάτην, τὴν τῶν περιδεραίων. Εἰς τὸ ὄπισθεν μέρος τοῦ σταυροῦ, ἐκτὸς τοῦ ἔτους τῆς ἱδρύσεως τοῦ τάγματος, ἦσαν ἐγγεγραμμένα καὶ τὰ ἔτη τῆς βασιλείας Γεωργίου Α' (1863—1913). Ἑκάστη τάξις εἶχε καὶ εἰδικὴν κλάσιν διασήμων, τὴν λεγομένην «μετὰ ξιφῶν», ἀπονεμομένην εἴς τε στρατιωτικοὺς καὶ πολιτικοὺς διὰ πράξεις σχετιζομένας πρὸς τὰ στρατιωτικὰ πράγματα τῆς χώρας. Διὰ τοῦ ἰδίου νόμου ἱδρύθη μετάλλιον, ἀναμνηστικὸν τῆς ἱδρύσεως τοῦ τάγματος, ὅμοιον ἐν σμικρῷ πρὸς τὸν σταυρόν, διαιρούμενον εἰς δύο τάξεις (α' ἀργυροῦν καὶ β' χαλκοῦν) καὶ ἀπονεμόμενον, συνήθως ἄνευ διπλώματος, εἰς ὑπαξιωματικούς, ὁπλίτας, κατωτάτους ὑπαλλήλους καὶ ἰδιώτας. Τὸ τάγμα Γεωργίου Α' κατηργήθη ὑπὸ τῆς δημοκρατίας καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἱδρύθη, διὰ νομοθετικοῦ διατάγματος ἀπὸ 13 Μαΐου 1926, συμπληρωθέντος διὰ διατάγματος ἀπὸ 5 Ἰουλίου 1926, τὸ τάγμα τοῦ φοίνικος, μὲ τὰς αὐτάς, ὡς καὶ τὸ τάγμα τοῦ Σωτῆρος, τάξεις. Τὰ διάσημα αὐτοῦ φέρουν τὰ ἀρχικὰ Ε.Τ.Τ.Α. (ἐκ τῆς τέφρας ἀναγεννῶμαι), ἐξαρτῶνται δὲ ἀπὸ ταινίαν βυζαντινῶν χρωμάτων, μέλανος καὶ κιτρίνου (χρυσοῦ). Καὶ τὰ τρία ὡς ἄνω τάγματα περιελάμβανον ἀφ' ἑνὸς μὲν Ἕλληνας παρασχόντας ὑπηρεσίας εἰς τὴν πατρίδα ἐν ταῖς δημοσίαις λειτουργίαις, ταῖς ἐπιστήμαις, τοῖς γράμμασι, ταῖς τέχναις, τῷ ἐμπορίῳ, τῇ γεωργίᾳ, τῇ βιομηχανίᾳ τῇ ναυτιλίᾳ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ξένους, εἴτε παρασχόντας ὑπηρεσίας εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἴτε ἁπλῶς λόγῳ τῆς ἐξεχούσης προσωπικότητός των. Τὸ Σύνταγμα ὅμως τοῦ 1927 ἐθέσπισεν ἐν τέλει τοῦ ἄρθρου 6 τὴν ἑξῆς διάταξιν: «Εἰς πολίτας Ἕλληνας τίτλοι εὐγενείας ἢ διακρίσεως ἢ παράσημα, πλὴν τῶν μεταλλίων πολέμου, οὔτε ἀπονέμονται, οὔτε ἀναγνωρίζονται». Κατόπιν τούτου τὰ παράσημα Σωτῆρος καὶ φοίνικος ἀπονέμονται μόνον εἰς ξένους, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου δὲν χορηγοῦνται εἰς Ἕλληνας ἄδειαι ἀποδοχῆς ξένων παρασήμων. Καθιερώθη ἐν τούτοις, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ὅπως οἱ Ἕλληνες δέχωνται ξένα παράσημα, μὴ φέροντες, ἐννοεῖται, αὐτά, ἑρμηνευθείσης τῆς ὡς ἄνω συνταγματικῆς διατάξεως ὡς ἀπαγορευούσης τὴν ἐπίσημον τρόπον τινὰ ἀποδοχὴν ξένων παρασήμων, οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν λῆψιν τούτων ὑπὸ τύπον φιλικῆς ἀναμνήσεως.

Πρῶτον ἑλληνικὸν πολεμικὸν μετάλλιον ὑπῆρξε τὸ Ἀριστεῖον τοῦ Ἀγῶνος, ἱδρυθὲν διὰ βασιλικοῦ διατάγματος ἀπὸ 20 Μαΐου 1834 καὶ διαρρυθμισθὲν ὁριστικῶς διὰ τοῦ Η' ψηφίσματος τῆς ἐθνοσυνελεύσεως τοῦ 1843. Τοῦτο, ἀπονεμηθὲν εἰς πάντας τοὺς λαβόντας μέρος εἰς τὴν Ἐπανάστασιν, ἀπὸ τῆς ἐκρήξεως αὐτῆς μέχρι τῆς μάχης τῆς Πέτρας, ἥτις ἐτερμάτισε τὸν Ἀγῶνα τῷ 1829, διῃρεῖτο εἰς τρεῖς τάξεις: α') ἀργυροῦν, διὰ τοὺς ἀξιωματικούς, β') χαλκοῦν, διὰ τοὺς ὑπαξιωματικούς, καὶ γ') σιδηροῦν, διὰ τοὺς ὁπλίτας, τακτικοὺς καὶ ἀτάκτους, καὶ πάντα ἄλλον ἀγωνισθέντα ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας. Οἱ τιμηθέντες διὰ τοῦ ἀριστείου ἐδικαιοῦντο: α') νὰ ἔχουν τὰ πρωτεῖα εἰς τὰς ἐκλογάς, β') νὰ ὁπλοφοροῦν ἄνευ ἰδιαιτέρας ἀστυνομικῆς ἀδείας, γ') νὰ κατέχουν τιμητικὴν θέσιν μετὰ τὰς ἀρχὰς εἰς τὰς τελετάς, καὶ δ') νὰ εἶναι ἐλεύθεροι πάσης σωματικῆς ἐργασίας εἰς τὰς κρατικὰς ὑπηρεσίας. Τὸ διάσημον ἔφερεν ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τὴν ἐπιγραφήν: «Τοῖς ἡρωϊκοῖς προμάχοις τῆς Πατρίδος». Δεύτερον μετάλλιον ὑπῆρξε τὸ σιδηροῦν ἀριστεῖον διὰ τοὺς πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς τοὺς λαβόντας μέρος εἰς τὰ πραχθέντα τὴν 3 Σεπτεμβρίου 1843, ἱδρυθὲν διὰ διατάγματος χρονολογουμένου ἀπὸ τῆς ἰδίας ἡμέρας τῆς ἐπαναστάσεως. Εἰς τοὺς Ἑβραίους ἀπενέμετο οὐχὶ ὁ σταυρός, ἀλλὰ διάσημον, φέρον τὰς αὐτὰς ἐπιγραφὰς μὲ τὸν σταυρόν, ἐν σχήματι πεντάλφας, ἤτοι ἀστέρος μὲ ἓξ γωνίας. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ ἀστέρος ἦτο ἐγγεγραμμένη ἡ ἡμερομηνία τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1843.

Τὸ μετάλλιον τοῦ Ναυτικοῦ Ἀπομαχικοῦ Ταμείου ἱδρύθη διὰ τοῦ νόμου ͵ΓΣΚΣΤ' τοῦ 1907 καὶ ἀπονέμεται ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν ἢ «ἐπὶ τῇ διασώσει ἀνθρώπου εἴτε πλοίου», ἢ «ἐπ' εὐεργεσίᾳ ναυτιλλομένων». Αἱ τελευταῖαι αὗται ῥῆτραι χαράσσονται, μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ τιμηθέντος, ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τοῦ διασήμου. Τὰ μετάλλια τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἱδρύθησαν διὰ τοῦ ἀπὸ 30 Ἀπριλίου 1913 νόμου 4200. Ἀμφότερα εἶναι ὀρειχάλκινα, μιᾶς μόνης τάξεως, καὶ ἀναρτῶνται διὰ ταινίας, ἥτις διὰ μὲν τοὺς στρατιωτικοὺς εἶναι κυανῆ μὲ λευκὰ περιθώρια καὶ ἐρυθρὰν γραμμὴν ἐν τῷ μέσῳ (τὸ ἑλληνοτουρκικὸν) ἢ πρασίνην (τὸ ἑλληνοβουλγαρικόν), διὰ δὲ τοὺς παρασχόντας ὑπηρεσίας εἰς τὸν στρατὸν πολιτικοὺς λευκὴ μὲ κυανᾶ περιθώρια καὶ ὁμοίας γραμμὰς ἐν τῷ μέσῳ. Τὸ μετάλλιον τοῦ Ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου φέρει ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τὰς λέξεις «Μακεδονία, Ἤπειρος, Ἀρχιπέλαγος», τὰ ὀνόματα δηλαδὴ τῶν ἀπελευθερωθεισῶν διὰ τοῦ πολέμου τούτου ἐπαρχιῶν. Τὸ μετάλλιον τοῦ Ἑλληνοβουλγαρικοῦ πολέμου φέρει ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως τὴν εἰκόνα τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου (1913) καὶ ἐπὶ τῆς ἑτέρας, ἥτις καὶ ἐθεωρήθη προσθία ὑπὸ τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης, τὴν εἰκόνα τοῦ Βασιλείου Β' (976—1025), εἰς ἀνάμνησιν τῶν κατὰ Βουλγάρων μεσαιωνικῶν ἀγώνων τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐπὶ τῶν ταινιῶν ἐφαρμόζονται διεμβολαί, ἀπονεμόμεναι ἀναλόγως τῆς συμμετοχῆς ἑκάστου εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις. Διὰ μὲν τὸν Ἑλληνοτουρκικὸν πόλεμον αὗται εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ἐλασσών, 2) Σαραντάπορον, 3) Αἰκατερίνη, 4) Σόροβιτς, 5) Γιαννιτσά, 6) Ὄστροβον, 7) Ἕλλη, 8) Λῆμνος, 9) Κορυτσά, 10) Πεστά, 11) Δρίσκος, 12) Ἀετορράχη, 13) Ἰωάννινα, 14) Λέσβος-Χίος. Διὰ δὲ τὸν Ἑλληνοβουλγαρικὸν αἱ ἑξῆς: 1) Κιλκὶς-Λαχανᾶ, 2) Μπέλες, 3) Κρέσνα-Τσουμαγιά, 4) Νευροκόπιον, 5) Μακεδονία-Θρᾴκη. Ἐκτὸς αὐτῶν ὑπάρχουν δύο εἰδικαὶ διεμβολαί: μία διὰ τοὺς τραυματισθέντας καὶ μία διὰ τοὺς πεσόντας ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς τιμῆς, ἡ πρώτη φέρουσα διασταυρούμενα ξίφη καὶ ἡ δευτέρα σταυρόν. Τὰ μετάλλια δὲν ἐπιστρέφονται μετὰ θάνατον, ἀλλὰ παραμένουσιν εἰς τὰς οἰκογενείας. Ἐπίσης εἰς τὰς οἰκογενείας παρεδόθησαν τὰ μετάλλια τῶν πεσόντων.

Διὰ τοῦ ἀπὸ 30 Ἀπριλίου 1913 νόμου 4199 ἱδρύθη ἀναμνηστικὸν μετάλλιον τοῦ Κρητικοῦ Ἀγῶνος, ἀλλ' ὁ νόμος οὗτος δὲν ἐφηρμόσθη μέχρι σήμερον. Ἡ κυβέρνησις τῆς αὐτονόμου Ἠπείρου ἵδρυσε σταυρόν, ἀπονεμηθέντα εἰς τοὺς μετασχόντας τοῦ Βορειοηπειρωτικοῦ ἀγῶνος τοῦ 1914.

Τῷ 1914 ἱδρύθη τὸ χρυσοῦν μετάλλιον τῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν, μετονομασθὲν διὰ τοῦ ἀπὸ 24 Ὀκτωβρίου 1917 νόμου 1001 εἰς ἐθνικὸν ἀριστεῖον τῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν καὶ ἀπονεμόμενον ἐτησίως μὲν εἰς ἀριστεύσαντα εἰς τὰ γράμματα συγγραφέα (πεζογράφον ἢ ποιητήν), κατὰ τριετίαν δὲ (ἀνὰ ἓν ἐναλλὰξ κατ' ἔτος) εἰς ἀριστεύσαντα εἰς τὴν τέχνην του μουσικόν, ζωγράφον ἢ γλύπτην. Τὸ ἀριστεῖον, ἀναρτώμενον διὰ χρυσῆς ἁλύσεως ἐν εἴδει περιδεραίου, φέρει ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τὸ ῥητὸν «Αἰὲν ἀριστεύειν». Τῷ 1917, διαρκοῦντος τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, εἰς ὃν μετέσχον ἑλληνικὰ στρατεύματα ἀπὸ τοῦ 1916, ἱδρύθησαν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ πολεμικὸς σταυρός, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ μετάλλιον στρατιωτικῆς ἀξίας. Ἀμφότερα φέρουν ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τὰς λέξεις «Ἑλλὰς 1916—1917». Ὁ πολεμικὸς σταυρός, ἐκ λευκοῦ μετάλλου, ἀπονεμόμενος κυρίως δι' ἀνδραγαθίαν, διαιρεῖται εἰς τρεῖς τάξεις, ἐξ ὧν ἡ γ' εἶναι ἄνευ ἑτέρου διακριτικοῦ, ἡ β' ἔχει χαλκοῦν ἀστερίσκον ἐπὶ τῆς ταινίας καὶ ἡ α', ἀπονεμομένη καὶ εἰς σημαίας συνταγμάτων, χαλκοῦν κλαδίσκον δάφνης. Ἐκτὸς τούτου, δι' ἑκάστην μνείαν ἐν ἡμερησίᾳ διαταγῇ, ὁ τετιμημένος διὰ τοῦ σταυροῦ, οἱασδήποτε τάξεως, προσθέτει ἀνὰ ἕνα ἀργυροῦν ἀστερίσκον ἐπὶ τῆς ταινίας. Τὸ μετάλλιον στρατιωτικῆς ἀξίας, ἐξ ὀρειχάλκου, ἀπονεμόμενον δι' ὑπηρεσίας ἐν γένει πρὸς τὸν στρατόν, διαιρεῖται εἰς τέσσαρας τάξεις, ἐξ ὧν ἡ δ' εἶναι ἄνευ ἑτέρου διακριτικοῦ, ἡ γ' ἔχει χαλκοῦν στέφανον δάφνης ἐπὶ τῆς ταινίας, ἡ β' ἀργυροῦν καὶ ἡ α' χρυσοῦν. Τὸ διασυμμαχικὸν μετάλλιον τῆς Νίκης, καθιερωθὲν τῷ 1919 προτάσει τοῦ στρατάρχου Φός, ἱδρύθη καὶ παρ' ἡμῖν διὰ τοῦ ἀπὸ 22 Σεπτεμβρίου 1920 νόμου 2481. Ἡ ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως τοῦ μεταλλίου ἀπεικονιζομένη Νίκη εἶναι ἀρχαίου ἑλληνικοῦ ῥυθμοῦ. Ἡ ὀπισθία ὄψις φέρει κυκλικῶς μὲν τὴν ἐπιγραφὴν «Ὁ μέγας ὑπὲρ τοῦ πολιτισμοῦ πόλεμος 1914—1918», εἰς τὸ κέντρον δέ, ὑπὸ τὸν τίτλον «Σύμμαχοι καὶ Ἑταῖροι», τὰ ὀνόματα, κατ' ἀλφαβητικὴν σειράν, τῶν κυριωτέρων κρατῶν, ἅτινα μετέσχον τῆς νίκης. Ἡ ταινία, συμβολίζουσα τὰ ἐθνικὰ χρώματα ὅλων τῶν συμμάχων καὶ συνησπισμένων Δυνάμεων, παρουσιάζει δύο οὐράνια τόξα παρατιθέμενα ἀλλήλοις καὶ ἑνούμενα διὰ τοῦ κεντρικοῦ ἐρυθροῦ χρώματος, ὅπερ τελειώνει τὸ πρῶτον καὶ ἀρχίζει τὸ δεύτερον.

Τὸ μετάλλιον τῆς Νίκης ἀπενεμήθη εἰς πάντα μετασχόντα τοῦ Παγκοσμίου πολέμου συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἐπιχειρήσεων Οὐκρανίας, Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Θρᾴκης, καὶ ἔχοντα τοὐλάχιστον τρίμηνον ὑπηρεσίαν μετώπου, καθὼς καὶ ἐὰν ἐμεσολάβησε τραυματισμὸς πρὸ τῆς συμπληρώσεως τοῦ τριμήνου. Τῷ 1921 ἐτέθη εἰς ἐφαρμογὴν ὁ ἀπὸ 30 Ἀπριλίου 1913 νόμος 4198, ἱδρύων ἀριστεῖον ἀνδρείας εἰς τρεῖς τάξεις: α') ἀργυροῦν, διὰ τοὺς ὑπαξιωματικοὺς καὶ ὁπλίτας, β') χρυσοῦν, διὰ τοὺς ἀνωτέρους καὶ κατωτέρους ἀξιωματικούς, καὶ γ') ταξιάρχην, διὰ τὰς σημαίας τῶν συνταγμάτων καὶ τοὺς ἀνωτάτους ἀξιωματικούς, ἐσμαλτωμένον λευκῶς ἐπὶ χρυσοῦ μὲ κυανοῦν πλαίσιον. Ἡ ὀπισθία ὄψις τοῦ ἀριστείου ἔφερε τὴν ὑπογραφὴν «Ἀξίᾳ». Δι' ἑκάστην νέαν μνείαν ἐν ἡμερησίᾳ διαταγῇ, ὁ τετιμημένος διὰ τοῦ ἀριστείου προσέθετεν ἀνὰ ἕνα ἀργυροῦν ἀστερίσκον ἐπὶ τῆς ταινίας. Τὸ ἀριστεῖον εἶχε τοῦτο τὸ ἰδιάζον, ὅτι ἐνῷ ἐν τῇ μεγάλῃ στολῇ ἀνηρτᾶτο ἐν τῇ συνήθει ἐπὶ τοῦ στήθους θέσει τῶν παρασήμων (ἀμέσως μετὰ τὰ ἑλληνικὰ παράσημα καὶ πρὸ παντὸς μεταλλίου), ἐν τῇ ἄνευ παρασήμων στολῇ, καὶ ἐκστρατείας ἀκόμη, ἀνηρτᾶτο, θεωρούμενον ὡς ἀναπόσπαστον μέρος αὐτῆς, ἐκ τῆς δευτέρας κομβιοδόχης τοῦ χιτωνίου.

Ἡ παροῦσα ἀνασκόπησις τῶν ἑλληνικῶν παρασήμων καὶ μεταλλίων θὰ ἦτο ἀτελής, ἂν δὲν περιελάμβανε καὶ τὸ τάγμα τοῦ Παναγίου Τάφου, ὅπερ, καίτοι μὴ ἐξαρτώμενον ἐκ τῆς ἐπισήμου πολιτείας, ἀλλ' ἐκ τοῦ αὐτοκεφάλου ὀρθοδόξου πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ἔχει παλαιοτάτην ἑλληνικὴν παράδοσιν. Τὸ τάγμα τοῦτο εἶναι τὸ ἀρχαιότερον τῶν σήμερον ὑπαρχόντων ἐν τῷ κόσμῳ. Διότι καὶ ἂν θεωρηθῇ θρῦλος ὅτι θεμελιωτὴς αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος (δι' ὃ καὶ ἀναγράφεται εἰς τὰ διάσημα τοῦ τάγματος τὸ ἀναφανὲν αὐτῷ, τῷ 312, ὅραμα «Ἐν τούτῳ νίκα»), ὡς καὶ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἡράκλειος (610—641), ὅτε ἐκυρίευσε καὶ πάλιν ἀπὸ τοὺς Πέρσας τὸν Τίμιον Σταυρόν, ὠνόμασεν ἀρχηγὸν τοῦ τάγματος τὸν τότε πατριάρχην Ἱεροσολύμων Ζαχαρίαν, πάντως φαίνεται ἱστορικὸν γεγονὸς ὅτι ὁ Ἰσαὰκ Κομνηνὸς (1057—1059) ἐστερέωσε τὸ τάγμα καὶ ὁ Ἰσαὰκ Ἄγγελος (1185—1195) τὸ ἀνεκαίνισε. Τὸ τάγμα ἔχει τέσσαρας τάξεις: α') τοὺς σταυροφόρους, ἀντιστοιχοῦντας πρὸς τοὺς ἀργυροῦς καὶ χρυσοῦς σταυροὺς τῶν συνήθων ταγμάτων, β') τοὺς ἱππότας, ἀντιστοιχοῦντας πρὸς τοὺς ταξιάρχας, γ') τοὺς ταξιάρχας, ἀντιστοιχοῦντας πρὸς τοὺς ἀνωτέρους ταξιάρχας, καὶ δ') τοὺς ἀρχηγούς, ἀντιστοιχοῦντας πρὸς τοὺς μεγαλοσταύρους. Τὸ παράσημον τοῦ Παναγίου Τάφου, ὅλων τῶν τάξεων, περιέχει τεμάχιον, μόλις ὁρατὸν διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ, τοῦ φυλασσομένου εἰς τὸ σκευοφυλάκιον τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως Τιμίου Σταυροῦ.

Β. Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

Ἐθνικὸς ὕμνος. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους δὲν ὑπῆρχεν ἐπίσημος ἐθνικὸς ὕμνος, ὡς τοιοῦτο δὲ ἐχρησιμοποιεῖτο ἐπὶ Καποδιστρίου οἱονδήποτε δημῶδες ᾆσμα, κυρίως δὲ τραγούδι τῶν παλληκαριῶν ἢ θούριόν τι. Ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Ὄθωνος ἐν Ἑλλάδι ἐπισημοποιήθη ὡς ἐθνικὸς ὕμνος ὁ γερμανικός, ὅστις εἶναι ἀπομίμησις τοῦ ἀγγλικοῦ τοιούτου. Οὕτως ἐπὶ τῆς μελῳδίας τοῦ «God save the King» προσηρμόσθησαν οἱ ἑξῆς ἑλληνικοὶ στίχοι:

Τὸν βασιλέα μας Ὄθωνα τὸν πρῶτον σῶσον, Θεέ,
Αὔξησον, κράτυνον τὴν βασιλείαν του,
Τὸν βασιλέα μας σῶσον, Θεέ.

Μετὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Ὄθωνος, ὁ ἀνωτέρω ὕμνος κατηργήθη καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἐπεβλήθη ὁ καὶ σήμερον ἐν χρήσει «Ὕμνος εἰς τὴν ἐλευθερίαν» τοῦ Σολωμοῦ. Οὗτος ἐποιήθη ἐν Ζακύνθῳ τῷ 1823 ὑπὸ τὸν ἐλαιῶνα τοῦ Στράνη, ἐξετυπώθη δὲ τὸ πρῶτον ἐν Μεσολογγίῳ τῷ 1824. Κατὰ Ὀκτώβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ὁ ὕμνος ἐδημοσιεύθη, τῇ μεσολαβήσει τοῦ Κοραῆ, εἰς τὸν β' τόμον τῶν «Chants populaires» τοῦ Φωριέλ, ἐφ' ᾧ τὸ ἐν Λονδίνῳ φιλελληνικὸν κομιτᾶτον ἠρνεῖτο, κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχήν, νὰ τὸν ἐκδώσῃ. Ἰταλικὴ μετάφρασις τοῦ ὕμνου, γενομένη ὑπὸ τοῦ Γρασσέτη, περιελήφθη σχεδὸν ταυτοχρόνως εἰς τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικά».

Digitized by Google

ΥΜΝΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ

Ποίησις : Δ. ΣΟΛΩΜΟΥ

Μουσική : Ν. ΜΑΝΤΖΑΡΟΥ

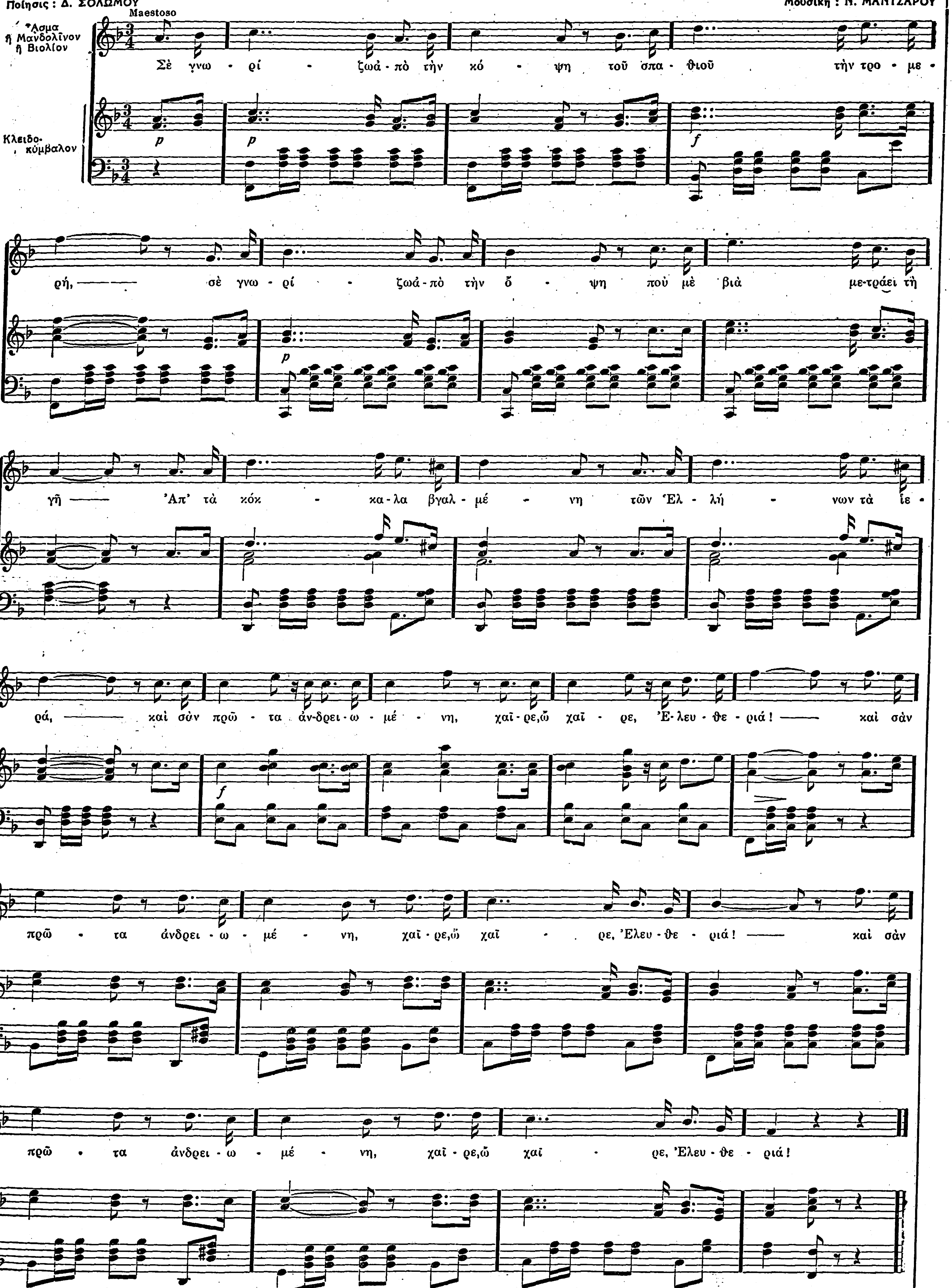

'Εκεῖ μέσα ἐκατοικοῦσες,
πικραμένη, ἐντροπαλή,
κ' ἕνα στόμα ἀκαρτεροῦσες
ἔλα πάλι νὰ σοῦ πῆ.

"Αργειε νἄλθῃ ἐκείνη ἡ μέρα
καὶ ἦταν ὅλα σιωπηλά,
γιατὶ τἄσκιαζε ἡ φοβέρα
καὶ τὰ πλάκωνε ἡ σκλαβιά.

Δυστυχής! παρηγορία
μόνη σοῦ ἔμενε νὰ λὲς
περασμένα μεγαλεῖα,
καὶ διηγῶντάς τα νὰ κλαῖς·

καὶ ἀκαρτέρει καὶ ἀκαρτέρει
φιλελεύθερη λαλιά,
ἕνα ἐκτύπαε τ' ἄλλο χέρι
ἀπὸ τὴν ἀπελπισιά.

κ' ἔλεες· πότε, ἄ! πότε βγάνω
τὸ κεφάλι ἀπὸ τς' ἐρμιές;
Καὶ ἀποκρίνοντο ἀπὸ πάνω
κλάψες, ἅλυσες, φωνές.

Τότ' ἐσήκωνες τὸ βλέμμα
μέσ' στὰ κλάϋματα, θολό,
καὶ εἰς τὸ ροῦχο σου ἔσταζ' αἷμα,
πλῆθος αἷμα ἑλληνικό.

Digitized by Google

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ

ΥΜΝΟΣ

ΕΙΣ ΤΗΝ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ.

ΜΕΛΟΠΟΙΗΘΕΙΣ ΜΕΝ

ΥΠΟ ΤΟΥ

ΙΠΠΟΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Χ. ΜΑΝΤΖΑΡΟΥ,

ΔΙΗΝΕΚΟΥΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΕΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ

ΚΑΙ

ΜΕΛΟΥΣ ΠΟΛΛΩΝ ΕΝ ΕΥΡΩΠΗ ΑΚΑΔΗΜΙΩΝ.

ΕΚΔΟΘΕΙΣ ΔΕ ΤΗ ΦΙΛΟΜΟΥΣΩ ΔΑΠΑΝΗ ΤΩΝ ΕΝ

ΑΓΓΛΙΑ ΟΜΟΓΕΝΩΝ.

ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ.

CLAYTON & CO., TEMPLE PRINTING WORKS, BOUVERIE ST., WHITEFRIARS

1873.

ΥΜΝΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ.

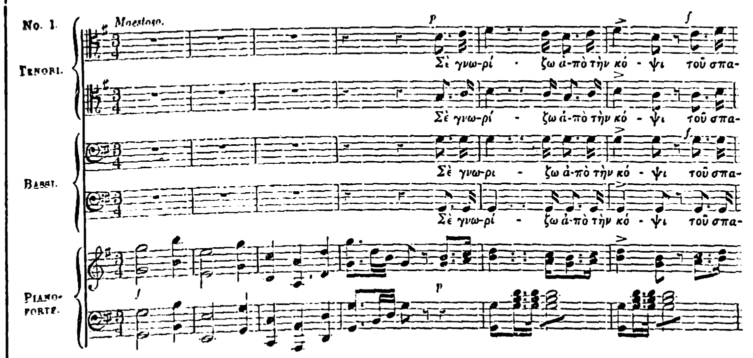

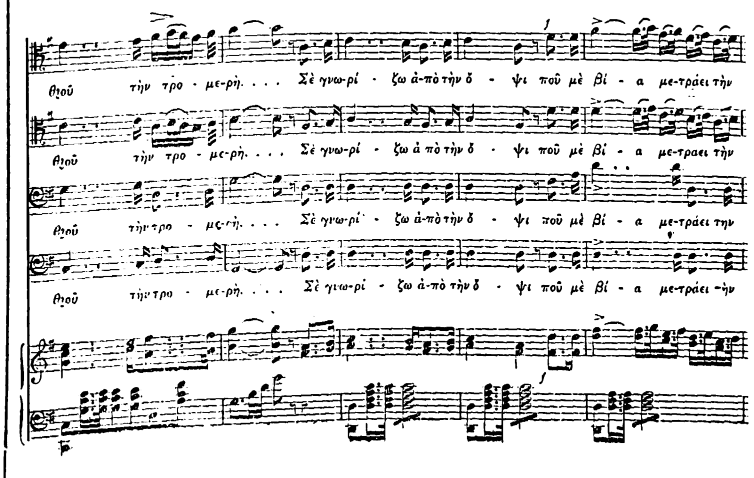

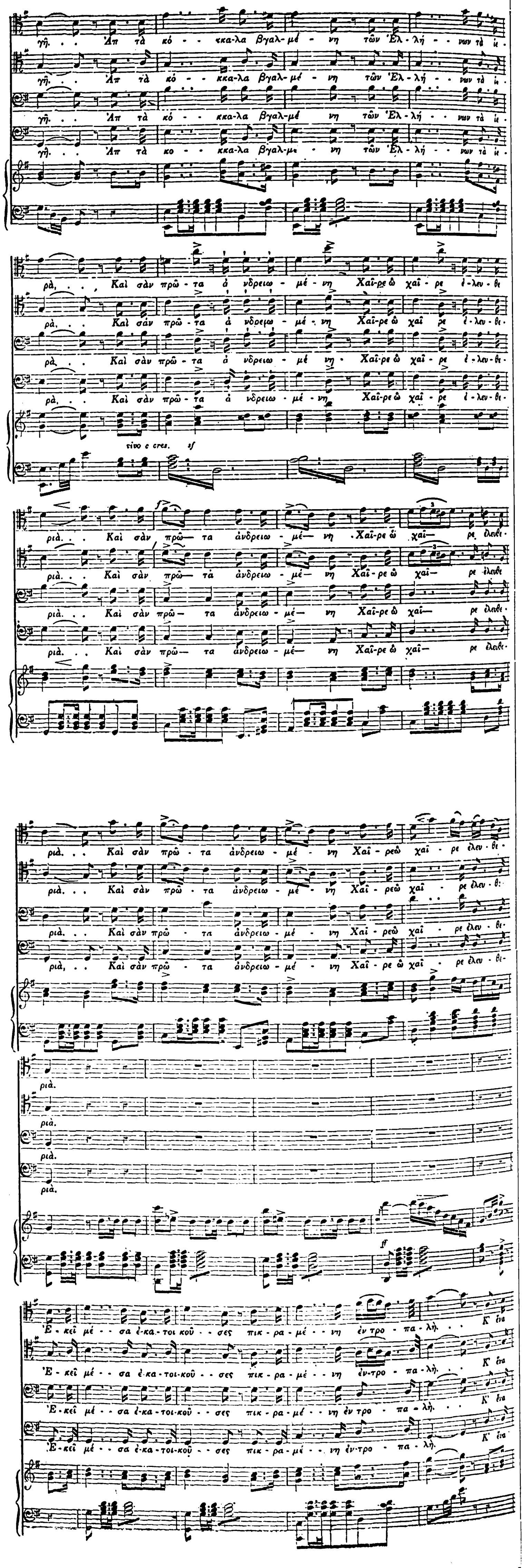

Τὸ ἀρχαίτυπον μέλος τοῦ Ἐθνικοῦ ὕμνου κατὰ φωτοτυπικὴν ἀπόδοσιν τῆς πρώτης Λονδινίου ἐκδόσεως.

Digitized by Google

Ἡ ποιητικὴ ἀξία τοῦ ὕμνου ἀνεγνωρίσθη διεθνῶς· ἀναφέρεται δ' οὗτος εἰς γενικὴν κριτικὴν περὶ τῶν ἐθνικῶν ὕμνων ὅλων τῶν κρατῶν, ὡς ὁ μᾶλλον ἐμπνευσμένος. Ἐκ τῶν Ἑλλήνων ὁ Τρικούπης ἀνέλυσεν ἐκτενῶς τὸν ὕμνον εἰς τὴν «Γενικὴν Ἐφημερίδα» τῆς 21 Ὀκτωβρίου 1825· ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος τὸν ἀπεκάλεσε «διθύραμβον»· ὁ Ζαλοκώστας ᾐσθάνθη ἑαυτὸν βαθύτατα συγκινούμενον ἐπὶ τῇ ἀναγνώσει του. Ὁ «Ὕμνος εἰς τὴν ἐλευθερίαν» ἐμελοποιήθη τῷ 1828 ὑπὸ τοῦ Νικολάου Μαντζάρου, ὅστις καὶ ἀφιέρωσεν αὐτὸν εἰς τὸν Ὄθωνα. Ὁ δὲ βασιλεὺς ἀπέστειλε τὸν ὕμνον εἰς ἑλλανόδικον ἐπιτροπὴν ἐκ Γερμανῶν μουσικοδιδασκάλων, ὧν ἡ κρίσις ἀνεκοινώθη εἰς τὸν Μάντζαρον τῇ 7 Ἰουλίου 1845 διὰ τῆς ἑξῆς αὐτογράφου ἐπιστολῆς τοῦ Ὄθωνος: «Τὸ προϊὸν τοῦτο τῆς καλλιτεχνίας σου εἶδον μὲ τόσῳ πλειοτέραν εὐαρέστησιν, ὅσῳ προφανέστατα δεικνύει ὁποῖα καλλιτεχνήματα δυνάμεθα νὰ ἐλπίσωμεν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν εὐφυΐαν, ἐπιδιδομένην ἤδη πάλιν εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν ὡραίων τεχνῶν, τῶν ὁποίων ἡ Ἑλλὰς ὑπῆρξε τὸ πάλαι τιθήνη. Ἐκφράζων πρὸς ὑμᾶς τὰς εὐχαριστίας μου, ἕνεκα τῆς προσφορᾶς τοῦ ὡραίου τούτου μελοθετήματός σας, εὐαρεστοῦμαι νὰ ἀπονείμω εἰς ὑμᾶς τὸν ἀργυροῦν σταυρὸν τοῦ βασιλικοῦ τάγματος τοῦ Σωτῆρος, ὡς δεῖγμα τῆς πρὸς ὑμᾶς εὐμενείας μου καὶ ὑπολήψεως».

Ἡ ἀρχικὴ μορφή, ἣν ὁ Μάντζαρος ἔδωκεν εἰς τὸν ὕμνον του, εἶναι ἡ τῆς ᾠδῆς ἢ καντάτας διὰ τετράφωνον ἀνδρικὴν χορῳδίαν καὶ ὀρχήστραν. Ἐκ δὲ τῶν 24 τεμαχίων, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται τὸ σύνολον, χρησιμοποιεῖται ὡς ὕμνος μόνον τὸ πρῶτον τεμάχιον, ἀλλὰ καὶ τοῦτο αἰσθητῶς παρηλλαγμένον, καθότι εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον ἡ μελῳδία φέρει πολλὰ ποικίλματα, ἐπερείσεις κ. λ. π. Πρὸς τούτοις δὲ πολλοὶ φθόγγοι ἔχουν ἀντικατασταθῆ δι' ἄλλων. Ἀφ' ἑτέρου ὁ τριμερὴς ρυθμὸς τοῦ ὕμνου—καὶ ἂν ἔτι θεωρηθῇ ὡς ρυθμὸς τριμεροῦς ἐμβατηρίου, ὡς ὁ τῶν «Marches aux flambeaux» τοῦ Μάγυερμπεερ—εἶναι μετρίως ἁρμόζων διὰ παρελάσεις, πορείας κλπ. Μετὰ τὰ δύο πρῶτα τετράστιχα ἀκολουθεῖ εἶδός τι μουσικῆς ἐπῳδοῦ ὑπὸ τῆς ὀρχήστρας, καὶ κατόπιν τὰ δύο δεύτερα τετράστιχα: «Ἐκεῖ μέσα ἐκαρτεροῦσες», μεθ' ὃ πάλιν ἡ ἐπῳδός, τὰ δύο τετράστιχα, «Δυστυχὴς παρηγορία», ἡ ἐπῳδός, τὰ τετράστιχα: «Κ' ἔλεες· πότε, ἄ! πότε βγάνω», διὰ τετάρτην φορὰν ἡ μουσικὴ ἐπῳδός, ἵνα ἐπακολουθήσῃ τὸ δεύτερον τεμάχιον: Moderato, 4/4, οὗτινος προηγεῖται μικρὸν προανάκρουσμα. Ἡ μελῳδία τοῦ μέρους τούτου, ἐπὶ τῶν στίχων «Μὲ τὰ ροῦχα αἱματωμένα», ἔχει στοιχεῖα ἐκ τῆς μελῳδίας τοῦ πρώτου τεμαχίου. Τὸ τρίτον τεμάχιον, Maestoso e variato, 4/4 ἐπὶ τῶν στίχων «Ναί, ἀλλὰ τώρα ἀντιπαλεύει», ἔχει χαρακτῆρα καθαρῶς ἐμβατηρίου καὶ πολεμικὴν πνοήν, δι' ὃ καὶ θὰ ἦτο καταλληλότερον ὡς ἐθνικὸς ὕμνος. Στοιχεῖα μουσικὰ ἀφ' ἑτέρου, συγγενεύοντα πρὸς τὰ τοῦ πρώτου μέρους, εἶναι δηλωτικὰ τῆς ἑνιαίας ἐμπνεύσεως τοῦ συνθέτου. Εἰς τὸ τεμάχιον τοῦτο, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ ἐπιτυχὴς καινὼν εἰς τὴν ταυτοφωνίαν, ὑπάρχει ὡσαύτως τὸ στερεότυπον προανάκρουσμα, μὲ τὸ ὁποῖον ἀρχίζει ἕκαστον σχεδὸν μέρος. Εἰς ρυθμὸν ἐμβατηρίου ἔχει γραφῆ καὶ τὸ τέταρτον τεμάχιον ἐπὶ τῶν στίχων «Ὅ οι οἱ τόποι σου σ' ἐκράξαν», ἐνῷ μὲ γοργότερον ρυθμόν, ζωηρότερον χαρακτῆρα καὶ πολλὰς μιμήσεις ἐμφανίζεται τὸ πέμπτον τεμάχιον, ἐπὶ τῶν στίχων «Γκαρδιακὰ χαροποιήθη». Τὸ ἀκολουθοῦν Andantino moderato (ἀρ. 6), ἐπὶ τῶν στίχων «Λίγα μάτια, λίγα στόματα», εἶναι μᾶλλον ἀσήμαντον μουσικῶς, ἐνῷ μὲ τὸν ἀριθ. 7, Maestoso, ἐπὶ τῶν στίχων «Ἐκεῖ μέσα ἀκαρτερεῖτε τὴν ἀφεύγατη φθορά», ἐπανερχόμεθα εἰς τὸν ρυθμὸν ἐμβατηρίου καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ θουρίου.

Τὸ τεμάχιον τοῦτο εἶναι ἐκ τῶν ὡραιοτέρων τοῦ ὕμνου καὶ ἐπαναλαμβάνεται εἰς πολλὰς στροφάς. Τεμάχιον μὲ μιμήσεις εἶναι ὁ ἀριθ. 8 (Moderato) ἐπὶ τῶν στίχων: «Θαμποφέγγει κανὲν ἄστρο», θούριον δὲ ὁ ἀριθ. 9 (Allo con fuoco) ἐπὶ τῶν στίχων: «Οὐρανὸς γι' αὐτοὺς δὲν εἶναι». Τὸν ἀσήμαντον καὶ ἄχρουν ἀριθ. 10, ἐπὶ τῶν στίχων «Παντοῦ φόβος καὶ τρομάρα», διαδέχεται μελῳδία εἰς ὕφος τοῦ Ντονιζέττι (ἀριθ. 11, Allegro maestoso), στίχοι «Ἀπ' τὰ κόκκαλα βγαλμένη». Παρὰ τὸ παλαιοϊταλικόν του ὕφος, τὸ τεμάχιον τοῦτο δὲν στερεῖται χαρακτῆρος. Τόσον ὡς ρυθμός, ὅσον καὶ ὡς μελῳδία, τὸ δωδέκατον τεμάχιον, ἐπὶ τῶν στίχων «Στέκνει ὁ ἄγγελος τοῦ ὀλέθρου», εἶναι ἀνάμνησις τοῦ δευτέρου τετραστίχου τοῦ πρώτου τεμαχίου «Ἀπ' τὰ κόκκαλα βγαλμένη». Ὁ χαρακτὴρ ἀλλάσσει μὲ τὸν ἀριθ. 13: Andantino Pastorale, ἐπὶ τῶν στίχων «Στὴ σκιὰ χειροπιασμένες». Μολονότι ἐπιγράφεται «Ποιμενικόν», καὶ παρὰ τὸν ρυθμόν του, τὸ τεμάχιον τοῦτο εἶναι ἐλάχιστα ποιμενικόν, ἀσήμαντον καὶ ξένον πρὸς τὴν ἔννοιαν τῶν στίχων. Ὁ ἀριθ. 14, ἐπὶ τῶν στίχων «Ἀπ' τὰ κόκκαλα βγαλμένη», εἶναι καθαρὸν ἐμβατήριον, ἐνῷ ἐπίσης πομπῶδες τριμερὲς ἐμβατήριον βρίθον καλλωπισμῶν εἶναι καὶ ὁ ἀριθ. 15 («Λάμψιν ἔχει ὅλη φλογώδη»). Τὸ βραχὺ ἐμβατήριον, ἀριθ. 16, ἐπὶ τῶν στίχων «Ἡ γῆ αἰσθάνεται», ἀκολουθεῖ ὁ ἀριθ. 17 (Andantino vibrato, στίχοι: «Βλασφημάει, σκούζει, μουγκρίζει») παθητικοῦ μᾶλλον περιεχομένου, πρὸς τὸ ὁποῖον συγγενεύει στενῶς, διὰ μετατροπίας εἰς τὸν σχετικὸν ἐλάσσονα, καὶ ἐν εἴδει πενθίμου ἐμβατηρίου τὸ δεύτερον τμῆμα τοῦ τεμαχίου, ἐπὶ τῶν στίχων: «Ἕνα λείψανο ἀνεβαίνει». Ὁ ἀριθ. 18 (Allegro giusto) συγγενεύει πνευματικῶς πρὸς τὸ πρῶτον τεμάχιον («Ἄχ, γιατὶ δὲν ἔχω τώρα»), ὡς ἐπίσης καὶ ὁ ἀριθ. 19 («Πνίγουντ' ὅλοι οἱ πολεμάρχοι»). Ὁ ἀριθ. 20, ἐπὶ τῶν στίχων «Ἐκρυφόσμιγαν οἱ φίλοι», εἶναι ἀργὴ μελῳδία, οὐδὲν ἔχουσα τὸ πρωτότυπον καὶ στερουμένη ἐσωτερικότητος. Ἀρκετὰ ἐπιτυχὴς εἶναι ὁ ἀριθ. 21 («Ἔχει ὁλάνοικτο τὸ στόμα»), διὰ τοῦ ὁποίου ἐπανέρχεται ὁ χαρακτὴρ τοῦ θουρίου, ἀσήμαντος δὲ ὁ ἀριθ. 22 («Κοιτάει γύρω εἰς τὴν Εὐρώπη»). Μετὰ τὸ ἐμβατήριον ἀριθ 23 («Παλληκάρια μου, οἱ πολέμοι») ἀκολουθεῖ ἡ στερεότυπος τελικὴ φυγὴ (ἀριθ. 24), δι' ἧς περατοῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον αἱ παρεμφερεῖ συνθέσεις. Ὁ Μάντζαρος, ὅστις ἦτο δεινὸς τῆς ἀντιστίξεως διδάσκαλος, κατώρθωσε νὰ δώσῃ ἀρκούντως ἀξιόλογον ἐπιστέγασμα εἰς τὸ ἔργον του. Δυστυχῶς ὁ ὅλος ὕμνος εἶναι μουσικῶς συμβατικὴ σύνθεσις, ἐλάχιστα πρωτότυπος, ἀκολουθοῦσα τὴν τεχνοτροπίαν τῶν Ἰταλῶν μουσουργῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, κυρίως δὲ τῶν τῆς σχολῆς τῆς Νεαπόλεως. Αἱ στερεότυποι πτώσεις, αἱ ἐπῳδοὶ καὶ τὰ προανακρούσματα, αἱ μελῳδικαὶ γραμμαί, αἱ ὑπενθυμίζουσαι πάντοτέ τι τὸ γνωστόν, ἡ ἐλαχίστη σημασία, ἣν ὁ συνθέτης δίδει εἰς τὴν πιστὴν διὰ τῆς μουσικῆς ἀπόδοσιν τοῦ θαυμασίου κειμένου, ὅπερ οὕτως εὑρίσκεται συχνάκις ἐν ἀντιφάσει πρὸς τὸ μέλος, μειώνουν τὴν ἀξίαν τοῦ ὅλου.

Ὁ ὕμνος τῶν Σολωμοῦ—Μαντζάρου καθιερώθη ὡς ὕμνος τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ ἔθνους τῷ 1864, μετὰ τὴν ἕνωσιν τῆς Ἑπτανήσου. Ὁ ὅλος ὕμνος ἐτυπώθη τὸ πρῶτον εἰς παρτιτούραν διὰ χορῳδίαν καὶ κλειδοκύμβαλον τῷ 1873, ἐν Λονδίνῳ, δαπάνῃ τῶν ἐν Ἀγγλίᾳ ὁμογενῶν. Μετεφράσθη δ' ἐμμέτρως γαλλιστὶ ὑπὸ τοῦ Γουσταύου Λαφρών.

Γ. ΣΚΛΑΒΟΣ

Ἐθιμοτυπία. Ἁρμόδιον δι' ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐθιμοτυπίαν καὶ ἐθιμοταξίαν ἐν Ἑλλάδι εἶναι τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν. Εἰς ὅλους τοὺς κατὰ καιροὺς ὀργανικούς του νόμους ἀναφέρεται ἡ ρύθμισις τοῦ θέματος τούτου ὡς μία τῶν λειτουργιῶν του. Διὸ καὶ πᾶν διάταγμα, ἐκδιδόμενον τυχὸν παρ' ἄλλου ὑπουργείου ἐπὶ ζητήματος τοιαύτης φύσεως, θεωρητέον παράνομον. Κῶδιξ γενικός, ρυθμίζων ἑκάστην εἰδικὴν τοῦ θέματος περίπτωσιν, δὲν ὑπάρχει καὶ παρ' ἡμῖν, ὅπως δὲν ὑπάρχει καὶ ἀλλαχοῦ. Καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἄκρως τυπικὴν Δυαδικὴν μοναρχίαν δὲν ὑπῆρχε τοιοῦτος κῶδιξ. Ὁ λόγος δ' εἶναι ὁ ἑξῆς: Τὰ τοιαῦτα ζητήματα εἶναι τόσον λεπτεπίλεπτα καὶ ἀπείρως ποικίλα, ὥστε ὄχι μόνον θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ ὑπαγωγή των εἰς ὡρισμένους κανόνας, ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνος, καθόσον ἐξ ἀδεξίας ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπέλθουν λάθη καὶ παρεξηγήσεις, πολλάκις λίαν ἐπιζήμιοι. Δι' αὐτὸ ἐκρίθη προτιμότερον νὰ ἀφήνεται ἡ ἐπίλυσις ἑκάστης συγκεκριμένης περιπτώσεως εἰς εἰδικὸν ἐπὶ τούτῳ δημόσιον λειτουργόν, ἔχοντα ἰδιαιτέραν πεῖραν τῶν ζητημάτων τούτων, γνώστην τῶν εἰς τὰ ξένα κράτη γινομένων καὶ ἱκανὸν ὅπως διὰ τῆς δεξιότητος καὶ εὐστροφίας του ἐκφεύγῃ τῶν παρουσιαζομένων ἐνίοτε σκοπέλων. Ὁ παρ' ἡμῖν ἁρμόδιος οὗτος λειτουργὸς εἶναι ὁ διευθυντὴς τοῦ τμήματος ἐθιμοτυπίας τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὰ ζητήματα ταῦτα δὲν ἔχουν πλέον σήμερον τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν εἶχον ἄλλοτε, ὅτε καὶ πόλεμοι ἠπειλοῦντο, διότι δὲν ἐδόθη αἴφνης ἡ δέουσα θέσις εἰς πρεσβευτὴν κατὰ τελετήν τινα. Οὔτε ἡ σημερινὴ διανοητικότης ἐπιτρέπει νὰ ἀπονέμωμεν εἰς αὐτὰ περισσοτέραν τοῦ δέοντος σημασίαν. Ἀλλ' ὁπωσδήποτε, δεδομένου ὅτι πολλάκις τὸ κρατικὸν γόητρον ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐπιδεικνυομένην πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους του συμπεριφοράν, εἶναι ἐπιβεβλημένον νὰ καταβάλληται ἡ δέουσα φροντίς, ὅπως μείωσίς τις τῶν ὀφειλομένων διακρίσεων καὶ προνομίων οὔτε νὰ ἐπιχειρῆται οὔτε νὰ γίνεται ἀνεκτή.

Μολονότι δὲν ὑφίσταται κῶδιξ ἐθιμοτυπίας, ὑπάρχουσι σποραδικῶς ἐν τῇ ἑλληνικῇ νομοθεσίᾳ διατάξεις τινές, αἵτινες ρυθμίζουν ζητήματα παρεμφερῆ πρὸς τὴν ἐθιμοτυπίαν ἢ τῶν ὁποίων τὸ πνεῦμα καὶ τὸ γράμμα δύνανται νὰ χρησιμεύσουν ὡς ὁδηγὸς εἰς τοὺς ἐντεταλμένους τὰ τῆς ρυθμίσεως αὐτῆς. Οὕτω λ. χ. ἡ σειρὰ τῶν ὑπουργείων, καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ προβάδισις τῶν τε ὑπουργῶν καὶ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, καθορίζεται σαφῶς ὑπὸ τοῦ ἀπὸ 3 Ἀπριλίου 1833 διατάγματος «Περὶ σχηματισμοῦ τῶν γραμματειῶν», μὴ τροποποιηθέντος, εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ὑπὸ τοῦ μετέπειτα νόμου τῆς 3 Ἰουνίου 1846 «Περὶ διοργανισμοῦ τῶν ὑπουργείων»· ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς: α) Ἐξωτερικῶν, β) Δικαιοσύνης, γ) Ἐσωτερικῶν, δ) Παιδείας, ε) Οἰκονομικῶν, στ) Στρατιωτικῶν καὶ ζ) Ναυτικῶν. Τὰ ἀπὸ τοῦ 1910 ἱδρυθέντα νέα ὑπουργεῖα Ἐμπορίου-Βιομηχανίας-Γεωργίας (διαιρεθὲν βραδύτερον εἰς ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καὶ ὑπουργεῖον Γεωργίας), Συγκοινωνίας καὶ Κρατικῆς Ἀντιλήψεως, ἔλαβον σειρὰν μετὰ τὰ λοιπὰ πολιτικὰ ὑπουργεῖα καὶ πρὸ τοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, τὸ δὲ ὑπουργεῖον τῆς Ἀεροπορίας μετὰ τὰ ἄλλα δύο στρατιωτικὰ ὑπουργεῖα. Ἐκ τῶν πολιτικῶν ὑπουργείων τὸ λειτουργῆσαν, διαρκοῦντος τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, ὑπουργεῖον Ἐπισιτισμοῦ, ὡς ἐκ τοῦ προσωρινοῦ αὐτοῦ χαρακτῆρος, ἤρχετο τελευταῖον, μετὰ τὰ στρατιωτικὰ ὑπουργεῖα. Καὶ ὅτι μὲν οἱ πολιτικοὶ προβαδίζουν, ἐπὶ ἴσοις ὅροις, τῶν στρατιωτικῶν, δὲν δύναται κατόπιν τῶν ἀνωτέρω νὰ ἀμφισβητηθῇ, ἐναυάγησε δὲ καὶ ἀντίθετος προσπάθεια τῆς δικτατωρείας τοῦ 1926.

Περιπλέκεται ὅμως τὸ ζήτημα εἰς τὴν ἀντιστοιχίαν τῶν βαθμῶν καὶ ἀξιωμάτων. Δὲν ὑπάρχει παρ' ἡμῖν νόμος, ὡς π. χ. ἐν τῇ φασιστικῇ Ἰταλίᾳ, ὅπου ρυθμίζονται μετὰ μεγάλης λεπτομερείας αἱ ἀντιστοιχίαι ἐν τῇ κρατικῇ ἱεραρχίᾳ. Χρήσιμον ἐν τούτοις ὑπόδειξιν δύναται νὰ παράσχῃ τὸ ἀπὸ 18 Δεκεμβρίου 1921 διάταγμα περὶ τρόπου ἀπονομῆς παρασήμων εἰς πολίτας Ἕλληνας, θεσπίζον τὴν ἑξῆς ἐπὶ τῷ σκοπῷ τούτῳ κατάταξιν: α) Γραμματεῖς β' τάξεως, γραμματεῖς εἰρηνοδικείου α' τάξεως, ἀρχειοφύλακες εἰρηνοδικείου α' τάξεως, ὑπολοχαγοί, ἀνθυποπλοίαρχοι. β) Γραμματεῖς α' τάξεως, ἔμμισθοι πάρεδροι πρωτοδικῶν, γραμματεῖς ἐφετῶν καὶ εἰσαγγελίας ἐφετῶν, γραμματεῖς πρωτοδικῶν καὶ εἰσαγγελίας πρωτοδικῶν, εἰρηνοδίκαι α' καὶ β' τάξεως, λοχαγοί, ὑποπλοίαρχοι. γ) Τμηματάρχαι, πρόεδροι καὶ εἰσαγγελεῖς πρωτοδικῶν, πρωτοδίκαι καὶ ἀντεισαγγελεῖς πρωτοδικῶν, γραμματεῖς Ἀρείου Πάγου καὶ εἰσαγγελίας Ἀρείου Πάγου, ταγματάρχαι, πλωτάρχαι. δ) Διευθυνταὶ β' τάξεως, ἐφέται καὶ ἀντεισαγγελεῖς ἐφετῶν, ἀντισυνταγματάρχαι, ἀντιπλοίαρχοι. ε) Διευθυνταὶ α' τάξεως, πρόεδροι καὶ εἰσαγγελεῖς ἐφετῶν, ἀρεοπαγῖται, ἀντεισαγγελεῖς Ἀρείου Πάγου, συνταγματάρχαι, πλοίαρχοι. στ) Πρόσεδροι ὑπουργοί, ἀντιπρόεδροι Ἀρείου Πάγου, ὑποστράτηγοι, ὑποναύαρχοι. ζ) Ἔκτακτοι ἀπεσταλμένοι καὶ πληρεξούσιοι ὑπουργοὶ β' τάξεως, γενικοὶ διοικηταί, πρόεδροι καὶ εἰσαγγελεῖς Ἀρείου Πάγου, ἀντιστράτηγοι, ἀντιναύαρχοι. Οἱ ἔκτακτοι ἀπεσταλμένοι καὶ πληρεξούσιοι ὑπουργοὶ α' τάξεως θεωροῦνται ἰσόβαθμοι πρὸς τοὺς ὑπουργούς, ὁ δὲ πρωθυπουργός, ἐν τῷ ὑπουργικῷ συμβουλίῳ, εἶναι πρῶτος μεταξὺ ἴσων. Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ διατάγματος ἀπὸ 30 Σεπτεμβρίου 1918, περὶ διακανονισμοῦ ἀπονομῆς παρασήμων εἰς ξένους, καθιερουμένη ἀντιστοιχία: α) Ἀκόλουθοι πρεσβείας, ὑποπρόξενοι, ὑπολοχαγοί, ἀνθυποπλοίαρχοι, ἀνθυπολοχαγοί, σημαιοφόροι. β) Τρίτοι γραμματεῖς πρεσβείας, λοχαγοί, ὑποπλοίαρχοι. γ) Δεύτεροι γραμματεῖς πρεσβείας, ταγματάρχαι, πλωτάρχαι. δ) Πρόξενοι, συνταγματάρχαι, πλοίαρχοι, ἀντισυνταγματάρχαι, ἀντιπλοίαρχοι. ε) Πρῶτοι γραμματεῖς πρεσβείας. στ) Σύμβουλοι πρεσβείας, γενικοὶ πρόξενοι, ὑποστράτηγοι, ὑποναύαρχοι. ζ) Ἐπιτετραμμένοι (διαπεπιστευμένοι). η) Πρόσεδροι ὑπουργοί, ἀντιστράτηγοι, ἀντιναύαρχοι. θ) Ἔκτακτοι ἀπεσταλμένοι καὶ πληρεξούσιοι ὑπουργοί, στρατηγοί, ναύαρχοι. Ἐπίσης διὰ διαταγμάτων καθωρίσθησαν τὰ τῶν ἐτησίων ἐπισήμων δημοσίων τελετῶν, αἵτινες εἶναι τέσσαρες, ὧν αἱ μὲν δύο πρῶται ἑορτάζονται καθ' ὅλον τὸ κράτος, αἱ δὲ δύο ἄλλαι ἐπιτοπίως: α) Ἡ πρώτη Ἰανουαρίου ἐπὶ τῷ νέῳ ἔτει. β) Ἡ εἰκοστὴ πέμπτη Μαρτίου, ἐπέτειος τῆς ἐνάρξεως τοῦ Ἀγῶνος τοῦ 1821 καὶ τῆς ἀνακηρύξεως τῆς δημοκρατίας τῷ 1924. γ) Ἡ Κυριακὴ τῶν Βαΐων, εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἡρωϊκῆς ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου τῆς 10 Ἀπριλίου 1826. δ) Ἡ ὀγδόη Νοεμβρίου, εἰς ἀνάμνησιν τοῦ ἡρωϊκοῦ ὁλοκαυτώματος τῆς μονῆς Ἀρκαδίου τῷ 1866. Κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας ρίπτονται ἀνὰ 21 κανονιοβολισμοί, ἅμα τῇ ἀνατολῇ καὶ τῇ δύσει τοῦ ἡλίου. Τὴν 1ην Ἰανουαρίου καὶ τὴν 25ην Μαρτίου τελεῖται δοξολογία ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ, καθ' ἣν παρίσταται ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας καὶ αἱ λοιπαὶ ἀρχαὶ τῆς πολιτείας, ὡς καὶ οἱ ξένοι διπλωμάται.

Τὰ τῶν στρατιωτικῶν τιμῶν ρυθμίζονται ὑπὸ τῶν οἰκείων στρατιωτικῶν κανονισμῶν. Οὕτως, εἰς τὸν πρόεδρον τῆς δημοκρατίας, τὸν πρόεδρον τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, τοὺς ὑπουργοὺς Στρατιωτικῶν, Ναυτικῶν καὶ Ἀεροπορίας, τοὺς ἀντιστρατήγους καὶ ἀντιναυάρχους ἐν τῇ περιφερείᾳ τῆς διοικήσεώς των καὶ τὸν πρόεδρον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, τὰ στρατεύματα παρουσιάζουν ὅπλα, οἱ σαλπιγκταί, τυμπανισταὶ καὶ μουσικαὶ παιανίζουν τὸ δι' ἕκαστον ἐξ αὐτῶν κεκανονισμένον ἐμβατήριον καὶ ἅπαντες οἱ ἀξιωματικοὶ χαιρετοῦν διὰ τῆς σπάθης. Εἰς τοὺς διοικητὰς μεραρχιῶν, τοὺς ἀρχηγοὺς ναυτικῶν μοιρῶν, τὸν διευθυντὴν τοῦ ναυστάθμου, τὸν διοικητὴν τοῦ φρουρίου, τοὺς ἀρχιερεῖς ἐν τῇ ἕδρᾳ των, τὰ στρατεύματα παρουσιάζουν ὅπλα, οἱ σαλπιγκταὶ καὶ τυμπανισταὶ ἠχοῦν τὴν σύναξιν, αἱ μουσικαὶ παιανίζουν στρατιωτικὸν ἐμβατήριον καὶ οἱ σωματάρχαι οἱουδήποτε βαθμοῦ χαιρετοῦν διὰ τῆς σπάθης. Εἰς τοὺς σωματάρχας τὰ ὑπ' αὐτοὺς τμήματα παρουσιάζουν ὅπλα, οἱ σαλπιγκταὶ καὶ τυμπανισταὶ ἠχοῦν τὸ διακριτικὸν τοῦ σώματος καὶ ὁ ἐπὶ κεφαλῆς ἀξιω-

Digitized by Google

ματικὸς χαιρετᾷ διὰ τῆς σπάθης. Οἱ σκοποί, πρὸς ἀπόδοσιν τιμῶν, ἵστανται ἔχοντες τὸ κεκανονισμένον μέτωπον, ἀναλόγως τῆς θέσεως ἣν φυλάττουν. Ἅμα τὸ χαιρετώμενον πρόσωπον πλησιάσῃ εἰς ἀπόστασιν 6 βημάτων, λαμβάνουν στάσιν προσοχῆς, παρουσιάζουν ὅπλον, στρέφουν τὴν κεφαλὴν καὶ το βλέμμα ζωηρῶς πρὸς τὸ χαιρετώμενον πρόσωπον καὶ παρακολουθοῦν αὐτὸ διὰ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ βλέμματος, μέχρις οὗ ἀντιπαρέλθῃ κατὰ 6 βήματα, μεθ' ὃ ἀναλαμβάνουν διὰ ζωηρᾶς κινήσεως θέσιν ἀναπαύσεως. Οἱ σκοποὶ παρουσιάζουν ὅπλον πρὸς τὰ Ἄχραντα Μυστήρια, τὴν σημαίαν, θρησκευτικὴν πομπὴν ἀνεγνωρισμένου θρησκεύματος, τὸν πρόεδρον τῆς δημοκρατίας, τὸν πρόεδρον τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, τοὺς ὑπουργοὺς Στρατιωτικῶν, Ναυτικῶν καὶ Ἀεροπορίας, τοὺς φέροντας τὸ ἀρχιερατικὸν ἐγκόλπιον ἀρχιερεῖς καὶ πάντας τοὺς ἀνωτάτους καὶ ἀνωτέρους ἀξιωματικοὺς ξηρᾶς, θαλάσσης καὶ ἀέρος. Οἱ σκοποὶ ἵστανται ἐν προσοχῇ μὲ τὸ ὅπλον παρὰ πόδα πρὸς τοὺς κατωτέρους ἀξιωματικούς, τοὺς ὑπαξιωματικοὺς καὶ πρὸς τοὺς ἐν πολιτικῇ περιβολῇ οἱουδήποτε βαθμοῦ ἀξιωματικούς, ἐὰν τοὺς γνωρίζουν.

Αἱ εἰς τοὺς ἐπισήμους ἀπονεμόμεναι ἐπικήδειοι τιμαὶ εἶναι αἱ ἑξῆς: α') Διὰ τὸν πρόεδρον τῆς δημοκρατίας κανονίζονται εἰς ἑκάστην συγκεκριμένην περίπτωσιν. β') Διὰ τοὺς προέδρους τῶν νομοθετικῶν σωμάτων, τὸν πρόεδρον τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, τοὺς ὑπουργοὺς τῶν πολεμικῶν ὑπουργείων, τὸ ἥμισυ τῆς φρουρᾶς ἄνευ σημαιῶν λαμβάνει τὰ ὅπλα. γ') Διὰ τοὺς λοιποὺς ὑπουργούς, τὸν πρόεδρον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, τοὺς μεγαλοσταύρους, τὸ ἐπικήδειον ἀπόσπασμα ἀποτελεῖται ἐκ συντάγματος ἄνευ τῆς σημαίας. δ') Διὰ τοὺς ἀρχιερεῖς, ἐκ τάγματος. ε') Διὰ τοὺς διοικητὰς σώματος στρατοῦ, μεραρχίας, συντάγματος, τάγματος, λόχου, διμοιρίας, κηδευομένους ἐν τῇ πόλει ἐν ᾗ ἑδρεύει τμῆμα τοῦ στρατεύματος, ὅπερ διῴκουν, ἀπονέμονται ἐπικήδειοι τιμαὶ παρ' ὁλοκλήρου τοῦ ὑπὸ τὰς διαταγάς των τμήματος, τοῦ ἑδρεύοντος ἐν τῇ πόλει ταύτῃ. Αἱ ἐπικήδειοι τιμαὶ τῶν λοιπῶν ἐν ἐνεργείᾳ στρατιωτικῶν, ξηρᾶς, θαλάσσης καὶ ἀέρος, ἀπονέμονται ὑπὸ ἐνόπλου ἀποσπάσματος, ἤτοι: α') Διὰ τοὺς ἀντιστρατήγους, ἑνὸς συντάγματος, μιᾶς ἴλης καὶ μιᾶς πυροβολαρχίας. β') Δια τοὺς ὑποστρατήγους, ἑνὸς συντάγματος. γ') Διὰ τοὺς συνταγματάρχας, ἑνὸς τάγματος. δ') Διὰ τοὺς ἀντισυνταγματάρχας, δύο λόχων. ε') Διὰ τοὺς ταγματάρχας, ἑνὸς λόχου. στ') Διὰ τοὺς λοχαγούς, δύο διμοιριῶν. ζ') Διὰ τοὺς ὑπολοχαγοὺς καὶ ἀνθυπολοχαγούς, μιᾶς διμοιρίας. η') Διὰ τοὺς ἀνθυπασπιστάς, 24 ἀνδρῶν. θ') Διὰ τοὺς ἐπιλοχίας, 20 ἀνδρῶν. ι') Διὰ τοὺς λοχίας, 16 ἀνδρῶν. ια') Διὰ τοὺς δεκανεῖς, 12 ἀνδρῶν. ιβ') Διὰ τοὺς ὑποδεκανεῖς καὶ στρατιώτας, 8 ἀνδρῶν.

Εἰς τοὺς μὴ ἐν ἐνεργείᾳ στρατιωτικοὺς ἀπονέμονται ἐπικήδειοι τιμαὶ μόνον δι' ἀντιπροσωπειῶν ἐξ ἀξιωματικῶν ἢ ὑπαξιωματικῶν, ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ τῶν θανόντων, πλὴν τῶν ἀντιστρατήγων καὶ ὑποστρατήγων, συνοδευομένων ὑπὸ ἐνόπλου ἀποσπάσματος.

Αἱ κυριώτεραι τῶν διατάξεων τῶν κανονισμῶν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ, αἵτινες ἀφορῶσιν εἰς τὰς τιμάς, εἶναι αἱ ἑξῆς: Ὅταν, κατὰ τὰς καθωρισμένας ὥρας, ἐπαίρηται ἢ ὑποστέλληται ἡ πρυμνησία σημαία, ἡ φρουρά, κατὰ στοῖχον παρατεταγμένη καὶ μέτωπον ἔχουσα πρὸς τὴν πρύμνην τοῦ πλοίου, παρουσιάζει ὅπλα, οἱ σαλπιγκταὶ ἀνακρούουν τὸ ἐμβατήριον τῆς σημαίας, οἱ ἐπὶ τοῦ καταστρώματος ἵστανται ὄρθιοι, στρέφουν μέτωπον πρὸς τὴν πρύμνην καὶ ἀπονέμουν τὸν στρατιωτικὸν χαιρετισμόν οἱ δὲ αἴροντες τὴν σημαίαν ἀποκαλύπτονται. Ἡ κίνησις τῆς ἐπάρσεως καὶ τῆς ὑποστολῆς τῆς σημαίας γίνεται βραδέως. Ὅταν ἑλληνικὸν πολεμικὸν συναντήσῃ ἕτερον, ἑλληνικὸν ἢ ξένον, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν, ἐν πλῷ ἢ ὅρμῳ, ἀποδίδει τὰς κεκανονισμένας τιμάς, ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ του, διὰ τῶν σκοπῶν, τῆς φρουρᾶς, σαλπιστῶν ἢ διὰ μουσικῆς. Ὅταν πλοῖόν τι φέρον τὸν πρόεδρον τῆς δημοκρατίας ἀφικνῆται εἰς λιμένα, τὰ ναυλοχοῦντα πλοῖα χαιρετοῦν διὰ 21 βολῶν πυροβόλου καὶ ἡ φρουρὰ χαιρετᾷ. Αἱ αὐταὶ περίπου τιμαὶ ἀποδίδονται καὶ κατὰ τὴν ἀποβίβασιν ἢ ἐπιβίβασιν αὐτοῦ ἐπὶ πλοίου. Αἱ πρὸς τοὺς ξένους ἀρχηγοὺς κρατῶν ἀποδιδόμεναι τιμαὶ εἶναι περίπου αἱ αὐταί. Ὅταν ὁ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν ἀφιχθῇ ἐπισήμως εἴς τινα λιμένα, χαιρετᾶται διὰ 19 βολῶν πυροβόλου. Ὅταν ἀποβιβάζηται ἢ ἐπιβιβάζηται πλοίου τινός, ἡ φρουρὰ ἀποδίδει τὰς τιμάς. Αἱ αὐταὶ περίπου τιμαὶ ἀποδίδονται καὶ εἰς τοὺς λοιποὺς ὑπουργούς. Ὅταν οἱ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ Ἕλληνες διπλωματικοὶ καὶ προξενικοὶ ὑπάλληλοι, ἢ ξένοι τοιοῦτοι, ἐπισκέπτωνται ἐν ἐπισήμῳ περιβολῇ πολεμικὸν πλοῖον, ἀποδίδονται αἱ ἑξῆς τιμαί: α') Εἰς τὸν πρεσβευτὴν ἀποδίδονται τιμαὶ ἀντιναυάρχου καὶ ρίπτονται 17 βολαί. β') Εἰς τὸν ἔκτακτον ἀπεσταλμένον καὶ πληρεξούσιον ὑπουργόν, τιμαὶ ὑποναυάρχου καὶ 13 βολαί. γ') Εἰς τὸν πρόσεδρον ὑπουργόν, τιμαὶ ὑποναυάρχου καὶ 11 βολαί. δ') Εἰς τὸν ἐπιτετραμμένον (διαπεπιστευμένον), τιμαὶ ὑποναυάρχου καὶ 9 βολαί. ε') Εἰς τὸν γενικὸν πρόξενον, τιμαὶ πλοιάρχου καὶ 9 βολαί. στ') Εἰς τὸν πρόξενον, ἡ φρουρὰ ἀποδίδει τιμὰς μόνον διὰ παρατάξεως αὐτῆς καὶ ρίπτονται 7 βολαί. ζ') Τὸν ὑποπρόξενον ὑποδέχεται μόνον ὁ ὕπαρχος μεθ' ἑνὸς ἀξιωματικοῦ καὶ ρίπτονται 5 βολαί.

Ὅταν ἑλληνικὸν πολεμικὸν πλέῃ εἰς ὅρμον ξένης χώρας, χαιρετᾷ διὰ 21 βολῶν, ἐπαῖρον συγχρόνως τὴν σημαίαν τῆς χώρας ταύτης. Ὁ χαιρετισμὸς οὗτος λαμβάνει χώραν, μόνον ὅταν βεβαιωθῇ ὅτι θὰ ἀνταποδοθῇ ὁ χαιρετισμός. Ὅταν ἑλληνικὸν πολεμικὸν χαιρετᾶται παρὰ ξένου, ἀνταποδίδει τὸν χαιρετισμὸν δι' ἴσων βολῶν, οὐδέποτε ὅμως πλέον τῶν 21, ἐπαιρομένης συγχρόνως τῆς ξένης σημαίας. Αἱ ναυτικαὶ ἐπικήδειοι τιμαὶ εἶναι αἱ ἑξῆς, ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς μέχρι τῆς δύσεως τοῦ ἡλίου: α') Διὰ γενικὸν ἀξιωματικόν, ἀρχηγόν: ρίπτονται ὑπὸ τῆς ναυαρχίδος ἀνὰ μία βολὴ καθ' ἑκάστην ὥραν, ἀπὸ τῆς στιγμῆς τῆς τελευτῆς μέχρι τοῦ ἐνταφιασμοῦ, αἱ δὲ σημαῖαι καὶ τὰ διακριτικὰ σήματα ἐπαίρονται μεσίστια. Κατὰ τὴν ὥραν τῆς ἀποβιβάσεως ἢ καταβυθίσεως τῆς σοροῦ, ὡρισμένον τμῆμα τοῦ ἀγήματος πυροβολεῖ τρίς, ἐκ δὲ τῆς ναυαρχίδος ρίπτονται 19 δι' ἀντιναύαρχον καὶ 15 δι' ὑποναύαρχον βολαὶ πυροβόλου. β') Διὰ γενικὸν ἀξιωματικόν, ὑποτεταγμένον: τὸ μὲν πλοῖον, ἐφ' οὗ ἐπέβαινεν, ἐπαίρει μεσίστιον τὴν σημαίαν καὶ τὰ διακριτικὰ σήματα καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν τῆς κηδείας, τὰ δὲ λοιπὰ πλοῖα μόνον κατὰ τὴν ὥραν τῆς ἐπικηδείου τελετῆς. Κατὰ τὴν ἀποβίβασιν ἢ καταβύθισιν τῆς σοροῦ, μέρος τοῦ ἀγήματος πυροβολεῖ τρίς, τὸ δὲ πλοῖον, ἐφ' οὗ ἐπέβαινε, ρίπτει διὰ τὸν ἀντιναύαρχον 15, διὰ τὸν ὑποναύαρχον 13 καὶ διὰ τὸν πλοίαρχον 11 βολὰς πυροβόλου. γ') Διὰ κυβερνήτην πλοίου ἢ ἀρχιεπιστολέα ἀποδίδονται αἱ αὐταὶ τιμαί, πλὴν ὁ ἀριθμὸς τῶν βολῶν πυροβόλου εἶναι ὁ ἑξῆς: διὰ τὸν πλοίαρχον 7, διὰ τὸν ἀντιπλοίαρχον 5, διὰ τὸν πλωτάρχην 4, διὰ τὸν ὑποπλοίαρχον 3 καὶ διὰ τὸν ἀνθυποπλοίαρχον 2. δ') Δι' ἀξιωματικὸν μὴ κυβερνήτην, ὁ ἀριθμὸς τῶν βολῶν πυροβόλου εἶναι ὁ ἑξῆς: διὰ τὸν πλοίαρχον 5, διὰ τὸν ἀντιπλοίαρχον 4, διὰ τὸν πλωτάρχην 3, διὰ τὸν ὑποπλοίαρχον 2, διὰ τὸν ἀνθυποπλοίαρχον καὶ τὸν σημαιοφόρον 1. ε') Διὰ μαθητὴν ναυτικῆς σχολῆς καὶ ὑπαξιωματικόν: ἡ σημαία καὶ τὰ σήματα τοῦ πλοίου ἐπαίρονται μεσίστια, βολαὶ πυροβόλου δὲν ρίπτονται, μικρὸς ἀριθμὸς ὁπλιτῶν πυροβολεῖ τρὶς κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἀποβιβάσεως ἢ καταβυθίσεως τῆς σοροῦ, τὸ δὲ ὑπόλοιπον τοῦ πληρώματος παρατάσσεται ἐπὶ τοῦ καταστρώματος. στ') Διὰ δίοπον καὶ ναύτην: ἡ σημαία καὶ τὰ σήματα τοῦ πλοίου ἐπαίρονται μεσίστια, βολαὶ πυροβόλου καὶ πυροβολισμοὶ δὲν ρίπτονται, τὸ δὲ πλήρωμα παρατάσσεται ἐπὶ τοῦ καταστρώματος. Ἐὰν αἱ κλιματολογικαὶ συνθῆκαι ἐπιτρέπουν, ἡ σορὸς τοῦ ἐν πλῷ θανόντος δὲν καταβυθίζεται, ἀλλ' εἰς πρώτην προσέγγισιν ἀποβιβάζεται καὶ ἐνταφιάζεται ἐν τῇ ξηρᾷ. Δι' ὑπουργικῆς διαταγῆς δύναται ἡ σορὸς νὰ ταριχευθῇ καὶ ἀποσταλῇ εἰς Ἑλλάδα διὰ πολεμικοῦ πλοίου.

Β. Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Σημαῖαι:* Τὰ ἐν τῷ προσωρινῷ πολιτεύματι τῆς Ἑλλάδος ἀφορῶντα τὴν σημαίαν βλ. παρὰ *Α. Σ. Μάμουκα*, «Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος κτλ.» (τόμ. Β /1839 σελ. 33), τὸ διάταγμα τῆς προσωρινῆς διοικήσεως τῆς Ἑλλάδος ἐν «Ἀρχαίοις τῆς Ἐθνικῆς παλιγγενεσίας» (Ἀθῆναι τ. Α'/1857 σελ. 322), τὰς κυρώσεις ὑπὸ τοῦ προσωρινοῦ πολιτεύματος τοῦ Ἄστρους καὶ τοῦ πολιτικοῦ συντάγματος τῆς Ἑλλάδος ἐπίσης παρὰ *Μάμουκα* (αὐτόθι τ. Β'/1839 σελ. 146 καὶ τόμ. Θ'/1841 σελ. 149 καὶ 152), τὰ δὲ ψηφίσματα τοῦ Καποδιστρίου ἐν «Γενικῇ ἐφημερίδι τῆς Ἑλλάδος» (ἔτος Γ'/1828 ἀρ. 16 3ης Μαρτίου σελ. 65 καὶ ἀρ. 55 1ης Αὐγούστου σελ. 235). Τὰ μετέπειτα βασιλικὰ διατάγματα τὰ ἀφορῶντα τὴν σημαίαν εὕρηνται ἐν τῇ «Ἐφημερίδι τῆς Κυβερνήσεως» ὡς ἀκολούθως: τοῦ Ὄθωνος ἐν τοῖς τόμοις τῶν ἐτῶν 1833 (ἀρ. 21 σελ. 155 3ης Ἰουνίου καὶ ἀρ. 2 σελ. 6 22ας Φεβρουαρίου), 1841 (ἀρ. 11 31ης Μαΐου, σελ. 86), 1858 (ἀρ. 41 13ης Σεπτεμβρίου, σελ. 267—269) καὶ 1861 (10ης Ἰουνίου, ἀρ. 23 σελ. 140)· τοῦ Γεωργίου Α' ἐν τοῖς τόμοις τῶν ἐτῶν 1864 (3ης Φεβρουαρίου ἀρ. 5 σελ. 16 καὶ 25ης Ἀπριλίου ἀρ. 16 σελ 85) καὶ 1867 (19ης Ὀκτωβρίου, ἀρ 61 σελ. 700—701)· τοῦ Κωνσταντίνου ἐν τῷ τόμῳ τοῦ 1914 (22ας Φεβρουαρίου, Α' τεύχους ἀρ. 46 σελ. 193) καὶ ἐν τῷ τεύχει «Αἱ σημαῖαι τοῦ κράτους καὶ τὰ ἄλλα διακριτικὰ σήματα. Χαιρετισμοὶ αὐτῶν διὰ βολῶν πυροβόλου» (Ἀθῆναι 1914, ἐκδ. ὑπουργείου Ναυτικῶν), ἔνθα καὶ ἔγχρωμα σχέδια καὶ συναγωγὴ παλαιοτέρων ἐπισήμων κειμένων. Τέλος τὰ κατὰ τὰς νέας σημαίας βλ. ἐν «Ἐφημερίδι τῆς κυβερνήσεως» (Α' τεῦχος, 25ης Φεβρουαρίου 1930, ἀρ. 57 σελ. 365—368) καὶ ἐν τῷ τεύχει «Σημαῖαι καὶ διακριτικὰ σήματα» (Ἀθῆναι 1930, ἐκδ. ὑπουργείου Ναυτικῶν), ἔνθα τὰ ἔγχρωμα μόνον σχέδια μετὰ τῶν διαστάσεων καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐπάρσεώς των.— Διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν σημαιῶν βλ. ἔτι:— *Δὲ Βιάζης Σπ.*, «Αἱ πρῶται ἐθνικαί μας σημαῖαι» (ἐν «Παναθηναίοις» Η /1904, σ. 230 κ.ἑ.).— *Νουχάκης Ἰω. Ἐμμ.*, «Ἡ σημαία μας» (Ἀθῆναι 1909).— *Τζουρᾶς Β.*, «Ἡ ἑλληνικὴ σημαία» (Κέρκυρα 1909, β' ἔκδ.).— *Ἀγγελίδης Νικ.*, «Ἡ ἑλληνικὴ σημαία. Ἱστορικὴ αὐτῆς ἐξέλιξις ἀπὸ τῆς τουρκοκρατίας μέχρι σήμερον» (Ἀθῆναι 1909).— *Σβορῶνος Ἰ. Ν.* «Πῶς ἐγεννήθη καὶ τί σημαίνει ὁ δικέφαλος ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου» (Ἀθῆναι 1914).— *Ζαφειρίου Ν.*, «Ἡ ἑλληνικὴ σημαία ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἕως σήμερα» (Ἀθῆναι 1930).— *Ἀσπρέας Γ. Κ.*, «Ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς σημαίας» (ἐν «Ἑστίᾳ» τῆς 13—14 Νοεμβρίου 1930).

Ἐθνικὸς ὕμνος: Τὸ κείμενον τοῦ ἐθνικοῦ ὕμνου εὑρίσκεται εἰς τὰς διαφόρους ἐκδόσεις τῶν ἔργων τοῦ Σολωμοῦ.— Μεταφράσεις τοῦ ἐθνικοῦ ὕμνου ἐξεπόνησαν εἰς τὴν ἀγγλικὴν ὁ *G. D. Canale* (Ζάκυνθος 1861), εἰς τὴν γαλλικὴν ὁ *Stanislas Julien* («Dithyrambe à la liberté par D. Solomos», Paris 1825) καὶ ὁ *Gustave Laffon* («Hymne à la liberté», Paris 1880), εἰς τὴν ἰταλικὴν ὁ *G. Grassetti* (ἐν τέλει τῆς ἑλληνικῆς ἐκδόσεως τοῦ Μεσολογγίου, 1823), *Domenico di Nobili* (ἐν τέλει τῆς ἑλλ. ἐκδ. τῆς Κερκύρας, 1837), *N. Volterra Crisopleuri* (Κέρκυρα 1843, Τεργέστη 1876), *N. Gonemi* (Κέρκυρα 1885), *F. de Simone Brouwer* (ἐν τῇ «Nuova Cultura» I, 1) κ. ἄ. καὶ εἰς τὴν γερμανικὴν ὁ *Α. Μαναράκης* (ἐν τῷ «Neugriechische Parnass» Ἀθῆναι V/1880). — Ἐκ τῶν κριτικῶν ἱστορικὴν ἀξίαν ἔχει ἡ τοῦ *Σπ. Τρικούπη*, «Ἀνάλυσις τοῦ εἰς τὴν ἐλευθερίαν ὕμνου» ἐν «Ἐφημερίδι γενικῇ τῆς Ἑλλάδος» 21 Ὀκτ. καὶ 4 Νοεμβρ. 1825).— Τέλος ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τοῦ ὕμνου εὑρίσκονται ἐν *Ἠλιακοπούλου Δ.*, «Ἡ οἰκία εἰς ἣν ἐγράφη ὁ ἐθνικὸς ὕμνος» (ἐν «Ἑστίᾳ» Β /1892, σ. 140) καὶ *Σταματέλου Β.*, «Ὁ ἐθνικὸς ὕμνος καὶ ὁ Σολωμὸς» (Ἀθῆναι 1924).

Ἐθιμοτυπία: «Règles du cérémonial de la Cour Royale de Grèce» 1925).— «Αἱ σημαῖαι καὶ τὰ ἄλλα διακριτικὰ τοῦ κράτους» (Ἀθῆναι 1914, ἔκδοσις ὑπουργ. Ναυτικῶν).— «Σημαῖαι καὶ διακριτικὰ σήματα» (Ἀθῆναι 1930, ἐκδ. ὑπουργ. Ναυτικῶν).— *Ι. Κ. Λαγγοβάρδου*, «Ἐθιμοτυπία τῶν ἑλληνικῶν παρασήμων, ἀριστείων καὶ μεταλλίων» (Ἀθῆναι 1922). — «Ὀργανισμὸς τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργείου».— «Ὁδηγὸς διπλωματικὸς καὶ προξενικός».

Π. Ν. Π.

ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ

Τὰ διοικητικὰ συστήματα. Εἰς τὴν διοίκησιν, ἐν τῇ συγχρόνῳ πολιτείᾳ, δύο εἶναι σήμερον αἱ κρατοῦσαι ἀκραῖαι κατευθύνσεις· ἡ τῆς συγκεντρώσεως καὶ ἡ τῆς ἀποκεντρώσεως. *Συγκεντρωτικὰ* εἶναι τὰ συστήματα, καθ' ἃ πᾶσα ἐνέργεια πάσης ἀρχῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐνέργειαν τῆς ἀμέσως προϊσταμένης καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς, μέχρις ἀναφορᾶς πάσης ἐνεργείας πάσης ἀρχῆς εἰς τὴν ἀνωτάτην. Λεπτομερέστερον ὁριζόμενα τὰ συγκεντρωτικὰ συστήματα εἶναι τὰ διοικητικὰ ἐκεῖνα συστήματα, καθ' ἃ ἡ κατωτέρα διοικητικὴ ἀρχὴ δέον ν' ἀναφέρῃ ὅ,τι περιλαμβάνεται εἰς τὴν ἁρμοδιότητά της, εἰς τὴν ἀμέσως ἀνωτέραν ἀρχήν, τῆς ὁποίας ἀπαιτεῖται ἡ προηγουμένη καὶ ρητὴ ἔγκρισις πρὸ πάσης ἐνεργείας, οὕτως ὥστε πᾶσα πρᾶξις τῆς πολιτείας, ἀπὸ τῆς σπουδαιοτάτης μέχρι τῆς μᾶλλον ἀσημάντου, διατάσσεται ὑπὸ τῆς ἀνωτάτης ἀρχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ τελικῶς ἀναφέρεται. Οὕτω εἰς τὰ συγκεντρωτικὰ συστήματα, καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν ἔχῃ ἀπόλυτον καὶ γενικὴν πρωτοβουλίαν ἡ ἀνωτάτη κεντρικὴ ἀρχή, αὐτὴ διατάσσει. Ἁρμόζει δὲ εἰς τὰ συγκεντρωτικὰ συστήματα νὰ συγκεντροῦται ἡ ἀνωτάτη ἀρχὴ εἰς ἓν καὶ μόνον πρόσωπον ἢ καὶ ὀλίγα, συναποτελοῦντα μίαν ἀρχήν, τὴν κυβέρνησιν, ὅπως ἐπίσης ἁρμόζει εἰς αὐτὰ αἱ λοιπαὶ ἀρχαὶ ἀπὸ τῆς ἀνωτάτης μέχρι τῆς κατωτάτης νὰ διορίζωνται καὶ νὰ παύωνται κατὰ βούλησιν ὑπὸ τῆς ἑνιαίας ἀνωτάτης ἀρχῆς.

Ἐπειδὴ ὅμως εἶναι ἀνέφικτον οἱ προϊστάμενοι διαδοχικῶς, καὶ μάλιστα ὁ ὕπατος ἐξ αὐτῶν, ὁ μονάρχης, ἢ καὶ ἡ ἀνωτάτη συλλογικὴ ἀρχὴ ὡς τοιαύτη, δηλαδὴ ἡ κυβέρνησις, νὰ κανονίζουν πάντα τὰ εἰς αὐτοὺς ἀναφερόμενα ζητήματα, οὕτως ὥστε μόνον ὁ μονάρχης ἢ πάντως μόνη ἡ κυβέρνησις νὰ διατάσσῃ, τοὐλάχιστον εἰς τὴν σημερινὴν ἐκτεταμένην πολιτείαν μὲ τὴν μεγάλην ἐδαφικὴν ἔκτασιν, τὸ πλῆθος τῶν ὑπηκόων καὶ τὴν ἀπέραντον ἁρμοδιότητα, διὰ τοῦτο ἡ τελεία συγκέντρωσις εἶναι κατεύθυνσις, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ πρᾶξις εἶναι δυνατὸν νὰ πλησιάσῃ, ἀλλ' ἡ ὁποία εἶναι ἀδύνατον νὰ πραγματοποιηθῇ ὁλοκληρωτικῶς.

Ἀποσυγκεντρωτικὰ εἶναι τὰ συστήματα, καθ' ἃ ἡ ἐνέργεια πάσης ἀρχῆς εἶναι αὐτοτελής, περιοριζομένη μόνον ἐκ τῶν ἐν τῷ νόμῳ καθοριζομένων ὁρίων τῆς ἰδίας ἁρμοδιότητος. Ἡ ὑφισταμένη ἀρχὴ ὑποχρεοῦται νὰ ἐκτελῇ τὰς διαταγὰς τῆς προϊσταμένης, μόνον ἐφόσον ἡ προϊσταμένη διὰ τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν παρέμεινεν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἰδίας ἁρμοδιότητος, χωρὶς νὰ εἰσέλθῃ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἁρμοδιότητος τῆς ὑφισταμένης ἀρχῆς. Ἁρμόζει δὲ εἰς τὰ ἀποσυγκεντρωτικὰ συστήματα ἡ καθ' ὕλην διαίρεσις καὶ ὑποδιαίρεσις καὶ τῶν ἁρμοδιοτήτων, ἔτι δὲ καὶ κατὰ τόπον, διότι ὅσον εἶναι μεγαλυτέρα ἡ διαίρεσις καὶ ὑποδιαίρεσις τῆς κατ' ἀρχὴν ἑνιαίας καὶ συνεπῶς ὁλοκληρωτικῆς ἁρμοδιότητος τῆς πολιτείας ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς ἐκτάσεως τῆς ἐπικρατείας, τόσον εἶναι καὶ ἡ ἀποσυγκέντρωσις μεγαλυτέρα καὶ τελειοτέρα. Ἀλλὰ διὰ τοῦτο καὶ ἡ πλήρης ἀποσυγκέντρωσις, ἀπολήγουσα εἰς ἀναρχίαν, εἶναι ἀδύνατον νὰ πραγματοποιηθῇ.

Ἡ ἀποσυγκέντρωσις πραγματοποιεῖται κυρίως διὰ τῆς αὐτοδιοικήσεως καὶ τῆς διοικητικῆς ἀποκεντρώσεως. Ἀμφότεραι σκοπὸν ἔχουν ὅπως ἡ ἐνέργεια πάσης ἀρχῆς εἶναι αὐτοτελής, περιοριζομένη μόνον ἐκ τῶν ἐν τῷ νόμῳ καθοριζομένων καὶ ὅσον ἔνεστι εὐρυτέρων ὁρίων ἁρμοδιότητος. Ἀλλ' ἐν τῇ τοπικῇ αὐτοδιοικήσει ἀνατίθεται ἡ αὐτοτελὴς ἐκτέλεσις τῶν τοπικῶν ἔργων εἴτε ἀμέσως εἰς τοὺς κατοίκους ἑκάστης περιφερείας, εἴτε εἰς ἀρχὰς αἱρετὰς ὑπὸ τῶν ἐνδιαφερομένων, ἐνῷ ἐν τῇ διοικητικῇ ἀποκεντρώσει ἀνατίθεται ἡ αὐτοτελὴς ἐκτέλεσις τῶν τοπικῶν ἔργων εἰς ἀρχάς, τὰς ὁποίας διορίζει ὁ ἀνώτατος ἄρχων καὶ τῶν ὁποίων αἱ πράξεις αἱ ἀφορῶσαι τὰ τοπικὰ ζητήματα δὲν ὑφίστανται μηδὲ προηγουμένως μηδ' ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνατρεπτικὸν ἔλεγχον, αἱ ὁποῖαι δὲ πειθαρχικῶς μόνον ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν.

Ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τὸ Σύνταγμα, ἐπιβάλλεται οὐ μόνον ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκησις, ἀλλὰ καὶ ἡ διοικητικὴ ἀποκέντρωσις. Ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκησις εἰδικῶς ἐπιβάλλεται διὰ τοῦ ἄρθρου 107 τοῦ Συν-

Digitized by Google

τάγματος, ὁρίζοντος ὅπως διαιρεθῇ ὁλόκληρος ἡ ἐπικράτεια τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας εἰς περιφερείας, ἐντὸς τῶν ὁποίων οἱ πολῖται διαχειρίζονται ἀπ' εὐθείας τὰς τοπικὰς ὑποθέσεις. Περαιτέρω ἐπιτάσσεται ὁ χωρισμὸς τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως εἰς δύο βαθμοὺς τῶν δήμων, τῶν κοινοτήτων ὑπαγομένων ἀπαραιτήτως εἰς τὸν πρῶτον βαθμόν. Ἐξασφαλίζεται δὲ εἰς τὴν τοπικὴν αὐτοδιοίκησιν: α) ἡ κατὰ τεκμήριον ἁρμοδιότης ὅσον ἀφορᾷ τὰς τοπικὰς ὑποθέσεις· β) ἡ ἀνεξαρτησία της ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν καὶ γ) ἡ δημοκρατικὴ μορφή της, ἐπαφιεμένου εἰς τὸν συντεταγμένον νομοθέτην νὰ θεσπίσῃ τὴν αὐτοδιοίκησιν δι' αἱρετῶν ἀρχόντων ἀπαραιτήτως ἐκλεγομένων διὰ καθολικῆς ψηφοφορίας ἢ τὴν αὐτοδιοίκησιν διὰ μέσου συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν εἰς τὴν διοίκησιν.

Ἡ διοικητικὴ ἀποκέντρωσις ἐπιτάσσεται εἰδικῶς διὰ τοῦ ἄρθρου 108 τοῦ Συντάγματος, διὰ τοῦ ὁποίου ὁρίζεται ὅτι ἡ διοίκησις ὀργανοῦται κατὰ σύστημα ἀποκεντρωτικόν, εἰς τρόπον ὥστε ἡ κρατικὴ ἐξουσία νὰ εἶναι ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον προσιτὴ εἰς τοὺς πολίτας καὶ νὰ λύωνται τὰ ἀφορῶντα τὴν διοίκησιν ζητήματα τὸ ταχύτερον καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ἀμεσωτέρας ἀντιλήψεως τῶν ἀφορωσῶν αὐτὴν συνθηκῶν. Αἱ κεντρικαὶ ὑπηρεσίαι πρέπει νὰ ἔχουν μόνον τὴν γενικὴν διεύθυνσιν καὶ ἐποπτείαν. Αἱ διέπουσαι τὸ σύστημα τῆς διοικήσεως ἐν Ἑλλάδι θεμελιώδεις ἀρχαὶ καθορίζονται εἰς τὸ Σύνταγμα τὸ μὲν ὡς ἀρχαὶ δικαίου ἀμέσως ἰσχυραί, τὸ δὲ ὡς ἀρχαὶ δικαίου κατευθυντήριοι.

Πηγαὶ τοῦ διοικητικοῦ δικαίου. Τοιαῦται εἶναι: 1) τὸ Σύνταγμα· 2) οἱ νόμοι καὶ τὰ νομοθετικὰ διατάγματα· 3) τὰ ἐκτελεστικὰ διατάγματα· 4) αἱ ὑπουργικαὶ ἐγκύκλιοι διαταγαὶ καὶ ὁδηγίαι· καὶ 5) αἱ νομαρχιακαὶ καὶ ἀστυνομικαὶ διατάξεις.

α) Διὰ τοῦ ἄρθρου 5 τοῦ Συντάγματος, ὡς ἔχει τοῦτο αὐθεντικῶς ἑρμηνευθῆ διὰ σχετικῆς δηλώσεως, ἐπιβάλλεται ἡ ἐξέτασις τῆς συνταγματικότητος τῶν νόμων. Ὡς ἐκ τούτου ὁ περιορισμὸς τῆς συντεταγμένης ἐξουσίας, ἣν κέκτηνται τὰ δύο νομοθετικὰ σώματα διὰ τοῦ Συντάγματος, εἶναι οὐσιαστικός· ἐνῷ εἰς ἄλλας χώρας, ὅπου δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἐξέτασις τῆς συνταγματικότητός των, ὁ περιορισμὸς αὐτὸς εἶναι σκιώδης. Ἡ ἐξέτασις ὅμως τῆς συνταγματικότητος τοῦ νόμου δὲν ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς συνταγματικότητος τῆς νομοθετικῆς διαδικασίας. Ἡ ἐξέτασις αὕτη καλύπτεται διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ νόμου ὑπὸ τοῦ προέδρου τῆς Δημοκρατίας.

β) Οἱ νόμοι ψηφίζονται παρ' ἡμῖν ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τῆς γερουσίας ἐντὸς τῶν συνταγματικῶν ὁρίων καὶ ὅπως ὁρίζει τὸ Σύνταγμα. Οἱ τίτλοι τῶν νόμων δὲν ψηφίζονται οὐδὲ ὁρίζεται ποῖος εἶναι ἁρμόδιος ἵνα συντάξῃ αὐτούς. Ὀρθὸν ὅμως εἶναι νὰ ὁρίζῃ τὸν τίτλον ὁ ἁρμόδιος ὑπουργός· ἐπιβάλλεται δὲ ὁπωσδήποτε ἡ ἁρμονία τοῦ τίτλου πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ νόμου.

Οἱ νόμοι διακρίνονται διὰ τοῦ αὔξοντος ἀριθμοῦ τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν. Θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ διακρίνωνται διὰ τοῦ τίτλου των καὶ τῆς ἡμερομηνίας τῆς ἐκδόσεως ἢ τῆς δημοσιεύσεως αὐτῶν ἢ τοῦ συνδυασμοῦ ἀμφοτέρων τῶν ἡμερομηνιῶν, ὡς ἐγένετο μέχρι τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ πρώτου Συντάγματος (1844). Ἔκτοτε οἱ νόμοι ἀριθμοῦνται διὰ στοιχείων τοῦ ἀλφαβήτου. Ἀπὸ τῆς ἀναρρήσεως ὅμως τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου οἱ νόμοι ἀριθμοῦνται δι' ἀραβικῶν ἀριθμῶν, τῆς ἀριθμήσεως ἀρξαμένης καὶ αὖθις ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν ἕνα.

Ἡ ἰσχὺς τοῦ νόμου τούτου, ἐὰν οὐδὲν ὡρίζετο περὶ τούτου ἐν αὐτῷ, κατὰ τὸ ἄρθρον 1 τοῦ ἀστικοῦ νόμου, ὡς ἐτροποποιήθη μεταγενεστέρως, ἄρχεται ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως, διότι πρὸ τοῦ ὁ νόμος δημοσιευθῇ οὐδένα δύναται νὰ δεσμεύσῃ· τοῦτο συνάγεται καὶ ἀπὸ τὸ ἄρθρον 75 τοῦ Συντάγματος. Ἐπεκράτησε δὲ νὰ θεωρῆται δημοσιευθεὶς ὁ νόμος ἀπὸ τῆς ἡμέρας, τῆς ὁποίας τὴν χρονολογίαν φέρει τὸ φύλλον τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως, εἰς ὃ ἐξετυπώθη. Εἶναι πρόδηλος ἡ κατάχρησις, τὴν ὁποίαν εὐκόλως ἡ κρατήσασα ἐκδοχὴ ἐπιτρέπει, δοθέντος μάλιστα ὅτι οὐδεμία ἐπιβάλλεται ποινὴ κατ' οὐδενὸς ἕνεκα τῆς προχρονολογήσεως τῶν φύλλων τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως. Ἡ ἔννοια ὅμως καὶ τῆς ἐκ τοῦ Συντάγματος συναγομένης ἐπιταγῆς καὶ τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ ἀστικοῦ νόμου εἶναι ὅτι τὸ φύλλον τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως πρέπει νὰ φέρῃ τὴν ἀληθῆ τῆς δημοσιεύσεως αὐτῶν ἡμερομηνίαν. Πάντως ἡ δημοσίευσις ἀποτελεῖ πρᾶξιν διοικητικήν, ἐπιδεκτικὴν προσβολῆς διὰ τοῦ ἐνδίκου μέσου τῆς ἀκυρώσεως, καὶ πρᾶξιν ἀκυρωτέαν, ἐφ' ὅσον ἐνεργεῖται κατὰ παράβασιν τοῦ Συντάγματος καὶ νόμου.

Ἡ ἀκύρωσις ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν πρέπει νὰ ἔχῃ ὡς ἀποτέλεσμα τὴν δημοσίευσιν τοῦ νόμου εἰς φύλλον φέρον τὴν πραγματικὴν ἡμερομηνίαν τῆς γενομένης δημοσιεύσεως. Κατ' ἀκολουθίαν, καὶ καθ' ἣν περίπτωσιν ἡ ἀκυρότης τῆς δημοσιεύσεως τοῦ νόμου προσβληθῇ κατ' ἔνστασιν ἢ ὁπωσδήποτε παρεμπιπτόντως, πρέπει νὰ θεωρηθῇ δημοσιευθεὶς ὁ νόμος κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς πραγματικῆς αὐτοῦ δημοσιεύσεως. Ἐν ᾗ περιπτώσει δημοσιευθῇ ἐσφαλμένως ὁ νόμος, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἀναδημοσιευθῇ, θεωρεῖται δημοσιευθεὶς ἀπὸ τῆς ἡμερομηνίας τῆς δημοσιεύσεως αὐτοῦ μόνον ὡς πρὸς τὰς διατάξεις, αἵτινες ἀρχικῶς ἐσφαλμένως ἐδημοσιεύθησαν.

Κατ' ἀρχὴν ἰσχύει ὁ κανὼν ὅτι ὁ νεώτερος νόμος καταργεῖ τὸν παλαιότερον, ἀλλ' οὐχὶ ἀπολύτως, διότι ὁ νεώτερος γενικὸς νόμος δὲν καταργεῖ τὸν παλαιότερον εἰδικόν.

γ) Τὰ νομοθετικὰ διατάγματα, ἰσοδυναμοῦντα πρὸς νόμον, ἐκδίδονται παρὰ τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας, προσυπογραφόμενα παρὰ τῶν ἁρμοδίων ὑπουργῶν, ὑπὸ τοὺς ἑξῆς ὅμως περιορισμούς, κατὰ τὸ ἄρθρ. 77 τοῦ Συντάγματος: 1) Μόνον κατόπιν εἰδικῆς ἐξουσιοδοτήσεως τῆς βουλῆς καὶ τῆς γερουσίας. 2) Μόνον διὰ τὸν χρόνον τῆς διακοπῆς τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν, πρὸ ἢ πέραν τοῦ ὁποίου δὲν ἐπιτρέπεται νὰ δοθῇ τοιαύτη ἐξουσιοδότησις. 3) Μόνον μετὰ σύμφωνον γνώμην εἰδικῶν μικτῶν ἐπιτροπῶν ἐκ βουλευτῶν καὶ γερουσιαστῶν. Ἐπὶ τῶν ὡς ἀνωτέρω περιπτώσεων ἰσχύουσι τὰ ἑξῆς: Ἡ ἐξουσιοδότησις πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν βουλὴν καὶ ἀπὸ τὴν γερουσίαν. Ἐὰν ἡ γερουσία διαφωνήσῃ πρὸς τὴν βουλὴν ὡς πρὸς τὴν ἐξουσιοδότησιν, αὕτη ἀποκλείεται νὰ δοθῇ κατ' ἀνάλογον ἐφαρμογὴν τοῦ ἄρθρου 30. Ἐὰν ἡ ἐξουσιοδότησις ἔχει δοθῆ, ἄρχεται ἰσχύουσα μόνον ἀπὸ τῆς διακοπῆς τῶν ἐργασιῶν τῶν νομοθετικῶν σωμάτων καὶ λήγει εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἐπαναλήψεως τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν. Ὁπωσδήποτε, ἡ δοθεῖσα ἐξουσιοδότησις παύει πλέον ἰσχύουσα ἀπὸ τῆς διαλύσεως τῆς βουλῆς· ἀλλὰ καὶ καθ' ὃ διάστημα εἶναι ἡ ἐξουσιοδότησις ἰσχυρὰ μόνον μετὰ σύμφωνον γνώμην δύναται νὰ κάμῃ χρῆσιν αὐτῆς ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας.

Ἡ μικτὴ ἐπιτροπὴ πρέπει ν' ἀποτελῆται ἀπὸ βουλευτὰς καὶ γερουσιαστάς, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι κατώτερος τοῦ δεκάτου τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν καὶ τῶν γερουσιαστῶν. Ἐκ τούτου συνάγεται πρώτη τις ἔνδειξις, ὅτι καὶ διὰ τὴν σύνθεσιν τῆς ἐπιτροπῆς δέον νὰ τηρηθῇ ἀναλογία κατὰ ποσοστόν. Πρὸς λῆψιν ἀποφάσεως ὑπὸ τῆς ὡς ἀνωτέρω ἐπιτροπῆς ἀπαιτεῖται ἡ παρουσία τοὐλάχιστον τοῦ ἡμίσεος πλέον ἑνὸς καὶ σχετικὴ πλειοψηφία, ἡ ὁποία πρέπει νὰ συγκεντρώνῃ τὰ δύο πέμπτα τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ αὐτῆς. Ἐὰν ὅμως ἡ ἐπιτροπὴ ἀποτελῆται ἀπὸ ἀριθμὸν μὴ διαιρούμενον ἀκεραίως διὰ δύο, ἐπὶ παραδείγματι ἀπὸ 73 βουλευτὰς καὶ γερουσιαστάς, ὑπάρχει ἀπαρτία παρόντων 37, διότι προφανὴς σκοπὸς τοῦ νομοθέτου ὑπῆρξεν ἡ ἀπαρτία νὰ μὴ ὑπάρξῃ, παρὰ μόνον ἐφ' ὅσον οἱ παρόντες ἀποτελοῦσι τὴν ἀπόλυτον ἐπὶ τοῦ ὅλου πλειοψηφίαν.

Τὰ οὕτω ἐκδιδόμενα νομοθετικὰ διατάγματα ὑποβάλλονται πρὸς κύρωσιν εἰς τὴν βουλὴν καὶ τὴν γερουσίαν ἅμα ὡς ἐπαναλάβωσι τὰς ἐργασίας αὐτῶν. Ἡ κύρωσις γίνεται δι' ἐπιψηφίσεως εἰς μίαν μόνον ἀνάγνωσιν κατ' ἀρχὴν καὶ κατ' ἄρθρον. Ἐὰν ἐντὸς τεσσάρων μηνῶν ἀπὸ τῆς ἐπαναλήψεως τῶν ἐργασιῶν τῆς βουλῆς καὶ τῆς γερουσίας δὲν κυρωθοῦν ὑπὸ τῆς βουλῆς τοὐλάχιστον τὰ ἐκδοθέντα νομοθετικὰ διατάγματα, καθίστανται ἄκυρα ἐφεξῆς. Ἐπίσης εἶναι ἄκυρα, ἐὰν ἡ βουλὴ μόνη ἢ καὶ ἡ γερουσία ἀρνηθοῦν νὰ κυρώσουν αὐτά. Τὰ μέχρι τῆς ἀκυρώσεως ἀποτελέσματα τῶν ὡς ἀνωτέρω νομοθετικῶν διαταγμάτων οὐδαμῶς ἀποβάλλουσι τὴν ἰσχὺν αὐτῶν. Ἐὰν ἡ γερουσία δὲν λάβῃ ἀπόφασιν ἐντὸς τῆς ἀνωτέρω τετραμήνου προθεσμίας, ἡ παρὰ τῆς βουλῆς κύρωσις αὐτῶν ἐπαρκεῖ. Ἐὰν ἀπορρίψῃ ταῦτα, ἐφαρμόζονται τὰ τοῦ ἄρθρου 30, παρατεινομένης ἐπὶ τετράμηνον τῆς ἰσχύος αὐτῶν. Ἐπαναφέρεται κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο τὸ ζήτημα τῆς κυρώσεως εἰς τὴν βουλήν. Ἐὰν ἡ βουλὴ ἐμμείνῃ εἰς τὴν προηγουμένην αὐτῆς ἀπόφασιν, ἡ ψήφισις ἀναβάλλεται ἐπὶ δίμηνον, ὁπότε ἡ πρότασις καθίσταται νόμος, ἂν συγκεντρώσῃ τὴν ἀπόλυτον πλειοψηφίαν τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν. Δύναται ὅμως καὶ πρὸ τῆς παρελεύσεως τοῦ διμήνου νὰ ληφθῇ ὁριστικὴ ἀπόφασις ἐν κοινῇ συνεδριάσει τῶν δύο σωμάτων, ἐφόσον ἤθελε προκαλέσει ταύτην ἡ γερουσία δι' ἀποφάσεως λαμβανομένης δι' ἀπολύτου πλειοψηφίας τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν αὐτῆς. Τὰ δύο σώματα συνέρχονται πρὸς τοῦτο τὸ ταχύτερον εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς βουλῆς.

Τὸ κῦρος τῶν *ἀναγκαστικῶν* διαταγμάτων ἀμφισβητεῖται. Ταῦτα ἰσχύουσι de facto. Ἡ περὶ ἀνάγκης θεωρία, τὴν ὁποίαν ἐδέχθη καὶ ὁ Ἄρειος Πάγος, δὲν εἶναι θεωρία νομική, ἀλλὰ πολιτικὴ ἀντίληψις. Ὁπωσδήποτε καὶ διὰ τῆς περὶ ἀνάγκης θεωρίας μόνον ἐν ἀπουσίᾳ τῆς βουλῆς καὶ τῆς γερουσίας καὶ ἐν ἀδυναμίᾳ συγκλήσεως αὐτῶν δικαιολογεῖται ἡ ἔκδοσις νομοθετικῶν διαταγμάτων. Τοῦτο ἐδέχθη καὶ ὁ Ἄρειος Πάγος.

δ) Τὰ ἐκτελεστικὰ διατάγματα, συμπληροῦντα μόνον εἰς τὰς λεπτομερείας τὸν νόμον, ἐκδίδονται κατὰ τὸ ἄρθρ. 76 τοῦ Συντάγματος ὑπὸ τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας τῇ προσυπογραφῇ τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ περιορίζουν ἢ νὰ ἐπεκτείνουν τὴν ἰσχὺν τοῦ νόμου.

ε) Αἱ ὑπουργικαὶ ἐγκύκλιοι διαταγαὶ ἐκδίδονται ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν νόμων καὶ διαταγμάτων καὶ δεσμεύουν τὰς ὑπαγομένας εἰς τὸν ἐκδίδοντα τὴν διαταγὴν ἁρμόδιον ὑπουργὸν ἀρχάς, ἐφ' ὅσον δὲν περιορίζεται δι' αὐτῶν ἡ ἐκ τοῦ νόμου εἰς τὰς ἀρχὰς αὐτὰς ἀνήκουσα ὡς ἰδία διακριτικὴ ἐξουσία. Αἱ ὁδηγίαι, τὰς ὁποίας ὁ ἁρμόδιος ὑπουργὸς ἀποστέλλει πρὸς ὑπόδειξιν τοῦ τεχνικοῦ καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ τρόπου τῆς ὑπὸ τῶν ὑπ' αὐτὸν ὑπηρεσιῶν ἐκτελέσεως τῶν καθηκόντων αὐτῶν, δέον ὁμοίως νὰ ἐκδίδωνται ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν νόμων καὶ διαταγμάτων καὶ δεσμεύουσιν αὐτάς, μόνον ἐφ' ὅσον δὲν περιορίζουσι τὴν ἐκ τοῦ νόμου ἀπονεμομένην διακριτικὴν ἐξουσίαν.

στ) Αἱ νομαρχιακαὶ διατάξεις ἐκδίδονται ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν νόμων καὶ διαταγμάτων καὶ τῶν ἐγκυκλίων διαταγῶν καὶ ὁδηγιῶν. Διακρίνονται δὲ εἰς ἐκτάκτους καὶ τακτικάς. Ἐκτάκτους διαταγὰς δύναται νὰ ἐκδώσῃ ὁ νομάρχης μόνον ἐν κατεπειγούσῃ ἀνάγκῃ, ἀναφερόμενος ὅμως εὐθὺς εἰς τὸν ὑπουργόν. Μέχρις οὗ ληφθῶσιν αἱ διαταγαὶ τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργοῦ, αἱ ἔκτακτοι νομαρχιακαὶ διατάξεις εἶναι ἀμέσως ἐκτελεσταὶ ὑπὸ τῶν εἰς αὐτὸν ὑπαγομένων ἀρχῶν. Τακτικὰς νομαρχιακὰς διατάξεις δύναται νὰ ἐκδίδῃ ὁπωσδήποτε ὁ νομάρχης, ἀλλὰ μόνον ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἰδίας ἁρμοδιότητος πρὸς ἐφαρμογὴν τῶν νόμων καὶ διαταγμάτων, τοῦτο δὲ κατὰ τὰς ἐγκυκλίους καὶ ὁδηγίας τῶν ἁρμοδίων ὑπουργῶν (περὶ τῶν τακτικῶν νομαρχιακῶν διατάξεων βλ. κατωτέρω εἰς τὸ κεφ. *νομάρχαι*, ὡς πρὸς δὲ τὰς ἀστυνομικὰς διατάξεις, αἵτινες ἀποτελοῦσι σπουδαίαν πηγὴν τοῦ διοικητικοῦ δικαίου, βλ. κατωτέρω εἰς τὸ κεφ. *ἀστυνομία καὶ χωροφυλακή*).

ζ) Κώδικες, ὧν αἱ διατάξεις ἔχουν ὁποθενδήποτε καὶ ἂν ἐλήφθησαν ἰσχὺν νόμου, εἶναι μόνον οἱ συνταχθέντες συνῳδὰ τῷ ἄρθρ. 49 (ἐδ. 9 καὶ 10). Κατὰ μὲν τὸ ἐδάφιον 9 ἡ ἐπιψήφισις δικαστικῶν ἢ διοικητικῶν κωδίκων, τοὺς ὁποίους συνέταξαν εἰδικαὶ ἐπιτροπαὶ συσταθεῖσαι δι' εἰδικῶν νόμων, δύναται νὰ γίνῃ δι' ἰδιαιτέρου νόμου, κυροῦντος τοὺς εἰρημένους κώδικας. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὅμως ἡ κύρωσις εἶναι συνολική, δὲν ἐπιτρέπεται δηλαδὴ νὰ ἐπενεχθῶσι τροποποιήσεις, αἱ ὁποῖαι πιθανὸν εἶναι ν' ἀλλοιώσουν ἢ καὶ νὰ διαταράξουν ἁπλῶς τὴν ἑνότητα τοῦ κώδικος. Ἐὰν ἡ βουλὴ καὶ ἡ γερουσία θελήσουν νὰ ἐπιφέρουν εἰς τὸ σχέδιον τοῦ κώδικος τροποποιήσεις, ὀφείλουν ν' ἀκολουθήσουν ὁπωσδήποτε καὶ ὡς πρὸς ὁλόκληρον τὸν κώδικα τὴν συνήθη νομοπαραγωγικὴν διαδικασίαν. Κατὰ δὲ τὸ ἐδάφιον 10 ἐπιτρέπεται νὰ κυρωθοῦν ἐν ὅλῳ κώδικες ὑφισταμένων διατάξεων, ὧν ἐπετεύχθη ταξινόμησις. Καὶ ἐνταῦθα ἡ βουλὴ καὶ ἡ γερουσία, εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν θεωροῦν ἐπιβεβλημένην τὴν τροποποίησιν τῶν οὕτω ταξινομημένων διατάξεων, ὀφείλουν ν' ἀκολουθήσουν τὴν συνήθη νομοπαραγωγικὴν διαδικασίαν.

η) Ἀμφισβητεῖται κατὰ πόσον ἀποκλείεται ν' ἀποβῇ τὸ ἔθιμον πηγὴ τοῦ πολιτειακοῦ δικαίου γενικῶς, ἰδιαίτατα δὲ τοῦ διοικητικοῦ. Ὁ συνταγματικὸς νομοθέτης ὅμως ἠθέλησε νὰ καθορίσῃ περιοριστικῶς τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἑκάστη ἐπιταγὴ περιβάλλεται τὴν μορφὴν καὶ ἀποκτᾷ τὴν ἰσχὺν τοῦ δικαίου. Τοῦτο δὲ ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὰς ἐπιταγάς, αἱ ὁποῖαι καταργοῦν ἄλλας ἐπιταγὰς δικαίου, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι συμπληρώνουν ἁπλῶς τὰς ὑπαρχούσας, μηδεμιᾶς ἐν τῷ Συντάγματι γινομένης διακρίσεως.

θ) Ἡ Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως ἐκδίδεται ἀνελλιπῶς ἀπὸ τοῦ 1833. Διεδέχθη τὴν Ἐθνικὴν Ἐφημερίδα (1832—1833) καὶ αὕτη τὴν Ἐθνικὴν Ἐφημερίδα τῆς Ἑλλάδος (1825—1832). Ἡ Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως ἐκδίδεται εἰς 4 τεύχη. Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον περιλαμβάνει τοὺς νόμους, τὰ νομοθετικὰ διατάγματα, τὰ πρὸς ἐφαρμογὴν διατάξεων τοῦ Συντάγματος ἐκτελεστικὰ καὶ ἐν γένει τὰ κανονιστικὰ τοιαῦτα, πράξεις τοῦ νομοθετικοῦ σώματος κατ' ἀπόφασιν αὐτοῦ δημοσιευτέας, τὰ διατάγματα περὶ διορισμοῦ τῶν ὑπουργῶν, τὰς ἀνακοινώσεις τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου καὶ τὰ σχετικὰ μὲ συμβάσεις μετὰ ξένων κρατῶν ἔγγραφα. Τὸ δεύτερον τεῦχος περιλαμβάνει πάσας τὰς ὑπουργικὰς ἀποφάσεις καὶ τὰς τῶν δημοσίων ἀρχῶν τοιαύτας, τὰς ἐχούσας κανονιστικὸν χαρακτῆρα, τὰς ἀποφάσεις τῶν διαφόρων ἀρχῶν, τὰς ἀφορώσας εἰς τὴν ἐκλογὴν δημοτικῶν καὶ κοινοτικῶν ἀρχῶν, τὰς περὶ διανομῆς ἐθνικῶν κτημάτων ἀποφάσεις καὶ τὰς ἀστυνομικὰς διατάξεις. Τὸ τρίτον τεῦχος περιλαμβάνει ἅπαντα τὰ κατὰ τὴν κειμένην νομοθεσίαν διατάγματα τὰ ἀφορῶντα εἰς διορισμούς, ἀπολύσεις, μεταθέσεις, προβιβασμούς, τοποθετήσεις, χορηγίας ἀδειῶν, αὐξήσεις μισθῶν, ἀπονομὴν συντάξεων, βοηθημάτων καὶ χαρίτων καὶ ἀποκαταστάσεις εἰς πολιτικὰ δικαιώματα. Τέλος τὸ παράρτημα περιλαμβάνει καταστατικὰ τραπεζῶν, ἀνωνύμων ἑταιριῶν, σωματείων, ἀγαθοεργῶν καταστημάτων, συλλόγων κλπ., διαφόρους δικαστικὰς πράξεις, οἷον ἀποφάσεις, κατασχετήρια, κλητήρια ἐπικρίματα κλπ., γνωστοποιήσεις, προσκλήσεις καὶ διαγωνισμοὺς τῶν διαφόρων ὑπουργείων περὶ κατα-

Digitized by Google

λήψεως θέσεων, διορισμῶν κλπ., διακηρύξεις δημοπρασιῶν καὶ προγράμματα πλειστηριασμοῦ, προϋπολογισμοὺς καὶ ἀπολογισμούς, ἰσολογισμούς, πιστώσεις κλπ. διαφόρων ἱδρυμάτων, ὡς καὶ τὰς κατὰ νόμον δημοσιευτέας ἐκθέσεις διαφόρων ἀρχῶν.

Ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας. Κατὰ τὸ ἄρθρ. 4 τοῦ Συντάγματος: «ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία ἀσκεῖται ὑπὸ τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας διὰ τῶν ὑπευθύνων ὑπουργῶν». Τοὺς ὑπευθύνους ὑπουργοὺς διορίζει, κατὰ τὸ ἄρθρον 71 τοῦ Συντάγματος, ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας, προτάσει τοῦ εἰς ὃν ἀναθέτει τὸν σχηματισμὸν τῆς κυβερνήσεως ἢ ἐὰν ἔχῃ σχηματισθῇ κυβέρνησις ἤδη, προτάσει τοῦ ἤδη προέδρου αὐτῆς. Ἀλλ' ἡ ἐξουσία αὕτη τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας ὑπόκειται εἰς τὸν κοινοβουλευτικὸν κανόνα.

Κοινοβουλευτισμὸς καλεῖται ἡ πολιτικὴ ἐκείνη περὶ συστάσεως τῆς πολιτειακῆς βουλήσεως ἀντίληψις, καθ' ἣν ἡ μὲν νομοθεσία δέον νὰ διενεργῆται κατὰ βάσιν ὑφ' ἑνὸς ἢ δύο σωμάτων, ἀπαρτιζομένων ἀμφοτέρων ἢ τοὐλάχιστον τοῦ ἑνὸς ἐκ προσώπων ἐκλεγομένων ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ συζητούντων ἐλευθέρως τὰ πρὸς ψήφισιν ὑποβαλλόμενα εἰς αὐτοὺς νομοσχέδια, ἡ δὲ κυβέρνησις ὀφείλει νὰ συγκεντροῖ τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς πλειοψηφίας ἢ ἀμφοτέρων τῶν νομοθετικῶν σωμάτων, ἢ πάντως τοὐλάχιστον τοῦ ἑνός.

Ἐν Ἑλλάδι κυρίως ἐνδιαφέρει, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ, ἡ διάταξις τοῦ ἄρθρου 89, καθ' ἣν ἡ κυβέρνησις πρέπει νὰ ἀπολαύῃ τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς βουλῆς. Κατὰ συνέπειαν ἡ σχετικὴ πρὸς τοὺς διορισμοὺς τοῦ πρωθυπουργοῦ καὶ τῶν ὑπουργῶν ἐξουσία τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν κοινοβουλευτικὴν πλειοψηφίαν, τὴν ὁποίαν ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας δύναται τότε μόνον νὰ παρίδῃ, ὅταν προτίθεται νὰ ζητήσῃ τὴν διάλυσιν τῆς βουλῆς ἀπὸ τὴν γερουσίαν. Ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας οὐδεμίαν δύναται νὰ ἐνεργήσῃ πρᾶξιν ἀποτελοῦσαν θετικὴν ἄσκησιν τῆς ἀνατεθειμένης εἰς αὐτὸν ἐξουσίας, εἰμὴ μόνον ὑπὸ τύπον ἐγγράφου, προσυπογεγραμμένου ἀπαραιτήτως ἀπὸ τὸν ἁρμόδιον ὑπουργὸν ἢ ὑφυπουργόν. Ἀντιθέτως ὅμως ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας, προκειμένου ν' ἀρνηθῇ ἐνέργειάν τινα ὡς παράνομον ἢ ἀντισυνταγματικήν, εἶναι ἀναμφισβητήτως ἀπολύτως ἀνεξάρτητος ἀπὸ τοὺς ὑπευθύνους ὑπουργοὺς καὶ ὑφυπουργούς του. Οὕτω δύναται καὶ ὑποχρεοῦται μάλιστα ν' ἀρνηθῇ τὴν ἔκδοσιν νόμου, τοῦ ὁποίου ἡ διαδικασία τῆς ψηφίσεως ὑπῆρξεν ἀντισυνταγματική. Τέλος αἱ πράξεις ἐκεῖναι τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας ὡς τοιούτου, αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν ἀποτελοῦν ἄσκησιν ἐξουσίας, δὲν ἐξαρτῶνται ποσῶς ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν.

Ἡ κυβέρνησις. Ἡ κυβέρνησις, λαμβανομένη ὡς ἀρχὴ ἑνιαία, πρέπει νὰ διακριθῇ τελείως ἀπὸ ἕνα ἕκαστον ὑπουργόν, λαμβανόμενον ὡς προϊστάμενον τῆς ὑπ' αὐτὸν ὑπηρεσίας, τόσον κατὰ τὴν ἁρμοδιότητα ὅσον καὶ κατὰ τὴν εὐθύνην. Τὴν κυβερνητικὴν ἁρμοδιότητα ὁρίζει παρ' ἡμῖν τὸ Σύνταγμα πρωτίστως, ἀλλ' ὁρίζουν ἐπίσης οἱ νόμοι.

α) *Ἡ κατὰ τὸ Σύνταγμα ἁρμοδιότης τῆς κυβερνήσεως.* 1) Ἡ σπουδαιοτέρα ἐκ τῶν διὰ τοῦ Συντάγματος ὁριζομένων ἁρμοδιοτήτων εἶναι ἡ τοῦ καθορισμοῦ τῆς γενικῆς πολιτικῆς. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι δι' οὐδενὸς ἄρθρου τοῦ Συντάγματος ἐπιτάσσεται ρητῶς ἡ ἁρμοδιότης τῆς κυβερνήσεως ὡς τοιαύτης ἐν σχέσει πρὸς τὸν καθορισμὸν τῆς γενικῆς πολιτικῆς· ἀλλ' εἰς τὸ ἄρθρον 88 τοῦ Συντάγματος ὁρίζεται ὅτι «πάντες οἱ ὑπουργοὶ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ὑπεύθυνοι διὰ τὴν γενικὴν πολιτικὴν τῆς κυβερνήσεως». Τί ὅμως πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς γενικὴ πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως, εἶναι δύσκολον νὰ καθορισθῇ· πάντως ἡ ἔννοια αὕτη πρέπει νὰ καθορισθῇ μὲ ἀρκετὴν εὐρύτητα, οὕτως ὥστε τὰ σπουδαιότερα ἔργα τῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν ὑπουργῶν νὰ ἔχουν ὑποστῆ προηγουμένως τὴν ἐν ὑπουργικῷ συμβουλίῳ ἐξέτασιν καὶ μὴ διακαθορίζωνται ὑπὸ τῆς ἀνεξελέγκτου κρίσεως ἑνὸς ἑκάστου ὑπουργοῦ. Δὲν εἶναι δηλαδὴ δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἔργον γενικῆς πολιτικῆς τὸ ἔργον ἐκεῖνο μόνον, εἰς ὃ δέον νὰ συντείνουν ἐν τῷ κύκλῳ τῆς ἰδίας ἁρμοδιότητος ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ ἀποτελοῦντες τὴν κυβέρνησιν ὑπουργοί. Δὲν εἶναι ἐπίσης δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἔργον γενικῆς πολιτικῆς ὅ,τι τίθεται πρὸς συζήτησιν ἐν τῷ ὑπουργικῷ συμβουλίῳ· δὲν ἀποκλείεται τουτέστι νὰ ἐτέθη κακῶς πρὸς συζήτησιν ἐν τῷ ὑπουργικῷ συμβουλίῳ ζήτημα τῆς εἰδικῆς πολιτικῆς, δι' ὃ ἔδει ν' ἀποφασίσῃ μόνος ὁ ἁρμόδιος ὑπουργός. Ἄλλο πάλιν εἶναι τὸ ζήτημα ἐάν, ὡς ἐκ τῆς κακῆς ἔστω γενομένης ἐν τῷ ὑπουργικῷ συμβουλίῳ συζητήσεως, ἀνακύπτῃ ζήτημα εὐθύνης ὁλοκλήρου τῆς κυβερνήσεως. Ἐὰν ζήτημα γενικῆς πολιτικῆς, παρὰ τὴν ἁρμοδιότητα τῆς κυβερνήσεως ἐπ' αὐτοῦ, λυθῇ παρ' ὑπουργοῦ τινος ἢ παρὰ τούτου καὶ τοῦ προέδρου τῆς κυβερνήσεως, γεννᾶται ζήτημα μόνον ὑπουργικῆς εὐθύνης, οὐδέποτε δὲ ἀκυρότητος τοῦ καθ' ὑπέρβασιν προσυπογραφέντος διατάγματος ἢ τῆς καθ' ὑπέρβασιν ὑπογραφείσης πράξεως, ὑπέρβασιν, ἡ ὁποία ἔγκειται εἰς τὴν παράλειψιν τῆς κατὰ τὴν ὀρθὴν ἑρμηνείαν τοῦ Συντάγματος ἀπαιτουμένης προηγουμένης σχετικῆς ἀποφάσεως ὁλοκλήρου τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου.

2) Κατὰ τὸ ἄρθρον 79 ἐδ. 3 τὸ διάταγμα περὶ διαλύσεως τῆς βουλῆς δέον νὰ προσυπογράφεται παρὰ τῆς κυβερνήσεως.

3) Κατὰ τὸ ἄρθρον 84 ἐδ. 1, τὸ περὶ ἀμνηστίας πολιτικῶν ἐγκλημάτων διάταγμα δέον νὰ προσυπογράφεται παρὰ τῆς κυβερνήσεως. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι εἰς τὸ ἄρθρον 84 ἐδ. 1 ὁρίζεται ὅτι «ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας ἔχει τὸ δικαίωμα... Ἐπίσης δύναται νὰ χορηγῇ ἀμνηστίαν μόνον ἐπὶ πολιτικῶν ἐγκλημάτων ὑπὸ τὴν εὐθύνην τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου». Ἀλλ' ἐπειδὴ κατὰ τὸ ἄρθρον 72 ἐδ. 1 τοῦ Συντάγματος οὐδεμία πρᾶξις τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας ἰσχύει οὐδ' ἐκτελεῖται, ἐὰν δὲν εἶναι προσυπογεγραμμένη ἀπὸ τὸν ἁρμόδιον ὑπουργόν, καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶναι δυνατὸν ἁρμόδιος μὲν νὰ εἶναι εἷς ὑπουργός, ὑπεύθυνος δ' ἐξ ὁλοκλήρου ἡ κυβέρνησις ἐν τῷ συνόλῳ της, διὰ τοῦτο συνάγεται ἡ ἁρμοδιότης ὁλοκλήρου τῆς κυβερνήσεως. Ἐνδέχεται μετ' ἀπόφασιν ὁλοκλήρου τῆς κυβερνήσεως νὰ ὑπογράψῃ τὸ περὶ ἀμνηστίας πολιτικῶν ἐγκλημάτων διάταγμα μόνος ὁ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης ὑπουργός. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν γεννᾶται τὸ ζήτημα, ἐὰν εἶναι ἄκυρον ἢ ἔγκυρον τὸ διάταγμα. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου, καίτοι δὲν ἔχει προσυπογραφῇ παρὰ τῆς κυβερνήσεως, ἴσως δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ μὴ ἰσχύσῃ καὶ νὰ μὴ ἐκτελεσθῇ.

4) Κατὰ τὸ ἄρθρον 97 ἐδ. 4, τὸ διάταγμα δι' οὗ ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει ἀναστέλλεται ἡ ἰσχὺς τῶν διατάξεων τῶν ἄρθρων 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, καὶ 100, κηρύσσεται ἡ κατάστασις πολιορκίας καὶ συνιστῶνται ἐξαιρετικὰ δικαστήρια εἰς περίπτωσιν ἀπουσίας τῶν βουλῶν, δέον νὰ προσυπογράφεται παρὰ τῆς κυβερνήσεως καὶ συνεπῶς ἁρμοδία ν' ἀποφασίσῃ τὴν ἔκδοσιν τοῦ διατάγματος εἶναι ἡ κυβέρνησις.

5) Κατὰ τὸ ἄρθρον 104 ἐδ. 1, τὸ διάταγμα τοῦ διορισμοῦ τῶν συμβούλων τῆς ἐπικρατείας δέον νὰ προσυπογράφεται παρὰ τῆς κυβερνήσεως, ἡ ὁποία εἶναι συνεπῶς ἁρμοδία ν' ἀποφασίσῃ καὶ σχετικῶς.

6) Τέλος κατὰ τὸ ἄρθρον 86 ἐδ. 2, τὸ περὶ προαγωγῆς εἰς τὰς θέσεις τοῦ προέδρου, ἀντιπροέδρου καὶ τοῦ εἰσαγγελέως τοῦ Ἀρείου Πάγου διάταγμα ἐκδίδεται μετ' ἀπόφασιν τῆς κυβερνήσεως. Δύναται δηλαδὴ νὰ προσυπογραφῇ ὑπ' αὐτῆς, ἀλλὰ δὲν ἀπαιτεῖται τοῦτο· ἀρκεῖ νὰ ἔχῃ ληφθῇ σχετικὴ ἀπόφασις ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως.

β) *Ἡ κατὰ τοὺς νόμους ἁρμοδιότης τῆς κυβερνήσεως.* Ἡ σπουδαιοτέρα κατὰ νόμον κυβερνητικὴ ἁρμοδιότης εἶναι ἡ διττῶς ἐκδηλουμένη διὰ τῆς προτάσεως διατάγματος περὶ ἀναπληρώσεως τοῦ ἀποδημοῦντος προέδρου τῆς δημοκρατίας κατὰ τὸν νόμον 4560 τῆς 24 Ἀπριλίου 1930 καὶ διὰ τῆς ἀναπληρώσεως ὑπ' αὐτῆς τοῦ ἀποδημοῦντος προέδρου τῆς δημοκρατίας. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ κυβέρνησις ἔχει πᾶσαν ἁρμοδιότητα, ρητῶς εἰς τὸν πρόεδρον τῆς δημοκρατίας ἀπονεμομένην, πλήν: 1) τῆς συγκλήσεως τῶν νομοθετικῶν σωμάτων· 2) τῆς ἀναστολῆς τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν· 3) τῆς διαλύσεως τῆς βουλῆς· 4) τῆς ἐκδόσεως διαγγελμάτων πρὸς τὰς βουλάς· 5) τοῦ διορισμοῦ καὶ τῆς παύσεως τοῦ προέδρου τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, τῶν ὑπουργῶν καὶ ὑφυπουργῶν· 6) τῆς κηρύξεως πολέμου· 7) τῆς συνομολογήσεως καὶ ἐπικυρώσεως συνθηκῶν εἰρήνης καὶ συμμαχίας· 8) τῆς ἀνταποκρίσεως μετὰ ἡγεμόνων καὶ προέδρων ξένων δημοκρατιῶν· καὶ 9) πάσης ἄλλης ἁρμοδιότητος, ὁριζομένης ἑκάστοτε διὰ προεδρικοῦ διατάγματος προτάσει τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου ἐκδιδομένου. Ὡς ἔχει διατυπωθῆ τὸ ἄρθρον 2 τοῦ νόμου 4560, δὲν ἀποσαφηνίζεται κατὰ πόσον ἐπιτρέπεται νὰ ἐκδώσῃ καὶ ἡ κυβέρνησις, ὡς ἀναπληρώσασα τὸν ἀποδημοῦντα πρόεδρον τῆς δημοκρατίας, διάταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου περιορίζεται ἡ ἁρμοδιότης αὐτῆς ὡς ἀναπληρωτρίας τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας.

Ἐκ τῆς φραστικῆς διατυπώσεως τοῦ νόμου, ἐν ᾧ καθορίζεται ὅτι δύναται ἡ κυβέρνησις νὰ ἀσκῇ «πάσας τὰς κατὰ τὸ Σύνταγμα καὶ τοὺς νόμους ἁρμοδιότητας, πλὴν τῶν ἑξῆς πράξεων . . . . καὶ . . . . , πάσης ἄλλης πράξεως ὁριζομένης ἑκάστοτε διὰ προεδρικοῦ διατάγματος προτάσει τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου ἐκδιδομένου», φαίνεται νὰ προκύπτῃ ὅτι τὸ περιοριστικὸν αὐτὸ διάταγμα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκδοθῇ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ἀναπληρώσεως τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ὀρθόν. Ἐὰν ἡ κυβέρνησις ὁμοφώνως ἢ κατὰ πλειοψηφίαν ἀποφασίσῃ νὰ μὴ ἀσκήσῃ ἁρμοδιότητά τινα ἐκ τῶν ἀπονεμομένων εἰς τὸν πρόεδρον τῆς δημοκρατίας καὶ μὴ καταλεγομένων εἰς τὰς ἐξαιρέσεις τοῦ ἄρθρου 2 τοῦ νόμου 4560, οὐδεὶς δύναται νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεως ταύτης, καὶ συνεπῶς οὐδεὶς συντρέχει λόγος, ἵνα μὴ θεωρηθῇ ἐπιτετραμμένη, κατὰ τὸ νόημα τοῦ νόμου 4560, ἡ περιβολὴ τῆς ἀποφάσεως ταύτης δι' ἐπισήμου μορφῆς δι' ἐκδόσεως σχετικοῦ διατάγματος.

Τὸ ζήτημα μεταβάλλεται, ἐὰν ἐρωτηθῇ κατὰ πόσον εἶναι νόμιμος ἡ ἀπονομὴ ἐξαιρετικῶς ἐξαιρεθείσης, συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 2 ἐδάφιον 9 τοῦ νόμου 4560, ἁρμοδιότητος εἰς τὴν κυβέρνησιν διὰ διατάγματος, ὅπερ ἀντὶ τοῦ ἀποδημοῦντος προέδρου τῆς δημοκρατίας ὑπογράφεται πλέον ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν αὐτήν. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ ὀρθὴ λύσις εἶναι ἀρνητική. Ναὶ μὲν μεταξὺ τῶν ἁρμοδιοτήτων τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἁρμοδιότης τῆς ὑπογραφῆς διατάγματος, δι' οὗ αἴρεται ὁ τυχὸν προγενέστερος ἐξαιρετικὸς περιορισμός, συμφώνως πρὸ τὸ ἄρθρον 2 ἐδάφιον 9 τοῦ νόμου 4560, τῆς ἀναπληρωματικῆς τοῦ προέδρου κυβερνητικῆς ἁρμοδιότητος, ἀλλ' ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ἐκδόσεως τοιούτου διατάγματος πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐμπεριεχομένη εἰς τὸ ἄρθρον 2 ἐδάφιον 9 τοῦ νόμου 4560, ὅπερ ἄλλως ἤθελεν ἀπομείνει ἐστερημένον νοήματος. Εἰς τὸ ἄρθρον 3 τοῦ νόμου ὁρίζεται ὅτι ἡ κυβέρνησις, ὡς ἀναπληροῦσα τὸν ἀποδημοῦντα πρόεδρον τῆς δημοκρατίας, ἀποφασίζει διὰ πλειοψηφίας, νικώσης ἐν ἰσοψηφίᾳ τῆς ψήφου τοῦ προέδρου, ὁρίζεται δὲ ὡς κατώτατον ὅριον ἀπαρτίας ἡ παρουσία ἑπτὰ τοὐλάχιστον ὑπουργῶν ἢ ὑφυπουργῶν. Οἱ ὑφυπουργοὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συμμετάσχουν εἰς τὰς συνεδριάσεις, καθ' ἃς ἡ κυβέρνησις ἀποφασίζει ὡς ἀναπληρώτρια τοῦ προέδρου, εἰμὴ ἐφ' ὅσον κωλύεται ὁ ὑπουργός, παρ' ᾧ τελοῦσιν ὑφυπουργοί.

2) Σπουδαιοτάτη ἐπίσης εἶναι ἡ ἁρμοδιότης τῆς κυβερνήσεως ἡ παρεχομένη εἰς αὐτὴν δυνάμει τοῦ ἄρθρου 122 τοῦ κώδικος περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων (παρ. 1 ἐδ. 1 καὶ παρ. 2 ἐδ. 1 καὶ 2), καθ' ὃ «δήμαρχοι, πάρεδροι, πρόεδροι κοινοτικῶν συμβουλίων καὶ ἀναπληρωταὶ αὐτῶν, μετὰ προηγουμένην κλῆσιν ὅπως ἀπολογηθῶσιν ἐντὸς 15 ἡμερῶν, δύνανται νὰ τεθῶσι δι' ἀποφάσεως τοῦ νομάρχου εἰς ἀργίαν, διαρκείας μηνός, δυναμένης νὰ ἀρθῇ ἢ παραταθῇ δι' ἀποφάσεως τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν μέχρι τριῶν μηνῶν διὰ βαρεῖαν ἀμέλειαν ἢ διὰ λόγους σοβαροὺς δημοσίας τάξεως ἢ συμφέροντος. Διὰ παρόμοιον λόγον δύνανται καὶ νὰ ἀπολυθῶσι τῇ προτάσει τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν μετ' ἀπόφασιν τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου».

3) Διὰ διατάγματος ἐκδιδομένου τῇ προτάσει τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου δύναται νὰ ἀπολυθῇ δήμαρχος, ἐὰν ἐπιληφθῇ ἐνεργείας ἐξερχομένης τῆς ἁρμοδιότητός του ἢ ἕνεκα ἀποδεδειγμένου δόλου ἢ μεγάλης ῥαθυμίας, ἐξ ἧς ἐπῆλθε ζημία προφανὴς εἰς τὸν δῆμον.

4) Διὰ διατάγματος ἐκδιδομένου τῇ προτάσει τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου δύναται νὰ διαλυθῇ διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους καὶ κοινοτικὸν καὶ δημοτικὸν συμβούλιον.

Αἱ πράξεις αὗται τῆς κυβερνήσεως, αἱ θεμελιούμεναι ἐπὶ τῶν σχετικῶν διατάξεων τοῦ κώδικος τῆς νομοθεσίας περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς πράξεις κυβερνητικαί, ἀναγόμεναι εἰς τὴν διαχείρισιν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἄρθρου 46 τοῦ νόμου 3713 περὶ συστάσεως καὶ λειτουργίας τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας.

5) Ἐπίσης οἱ γενικοὶ διοικηταί, οἱ διοριζόμενοι ἐπὶ βαθμῷ καὶ μισθῷ ὑπουργοῦ, διορίζονται διὰ διατάγματος ἐκδιδομένου τῇ προτάσει τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου (νόμος 1149 ἄρθρ. 2), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἐπὶ βαθμῷ γενικοῦ διοικητοῦ διοριζομένους, τῶν ὁποίων τὸ διάταγμα τοῦ διορισμοῦ προτείνεται μὲν ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν, ἀλλὰ καὶ πάλιν μετ' ἀπόφασιν τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου.

6) Σημαντικὴν ἁρμοδιότητα τῆς κυβερνήσεως θεσπίζει τὸ καταστατικὸν τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος (ἄρθρ. 63 ἐδ. 1), τὸ κυρωθὲν διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 10 Νοεμβρίου 1927 (ἄρθρ. 1), ὅπερ νομοθετικὸν διάταγμα ἐκυρώθη διὰ τοῦ νόμου 3424 τῆς 7 Δεκεμβρίου 1927. Τῇ αἰτήσει τῆς τραπέζης ἡ κυβέρνησις δύναται νὰ ἀναστέλλῃ τὴν λειτουργίαν τοῦ ἄρθρου 61, ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς καταβολῆς εἰδικοῦ φόρου ὑπὸ τῆς τραπέζης πρὸς τὸ κράτος. Ἡ ἀναστολὴ δύναται νὰ χορηγηθῇ διὰ περίοδον μὴ ὑπερβαίνουσαν τὰς τριάκοντα ἡμέρας κατὰ πρῶτον, δύναται δὲ νὰ ἀνανεοῦται ἐπὶ περαιτέρω περιόδους, μὴ ὑπερβαινούσας ἑκάστοτε τὸ δεκαπενθήμερον.

7) Ἐν τῷ νόμῳ 4454 τῆς 3 Ἰανουαρίου 1930 εἰς τὴν § 6 ὁρίζεται ὅτι διὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ τόκου τῶν δανείων τῶν διαφόρων κατηγοριῶν ἀπαιτεῖται ἡ ἔγκρισις τῆς κυβερνήσεως, καὶ τοῦτο εἰς τροποποίησιν τοῦ ἄρθρου 7 τοῦ νόμου 4332.

Ἡ ἀνωτέρω ἀπαρίθμισις εἶναι μόνον ἐνδεικτική.

γ) *Ἐσωκυβερνητικὴ ἁρμοδιότης τῆς κυβερνήσεως.* Ἐκτὸς τῶν ἐκ τοῦ Συντάγματος καὶ τῶν νόμων ἀπορρεουσῶν ἁρμοδιοτήτων τῆς κυβερνήσεως, ἡ κυβερνητικὴ πρᾶξις εἰσήγαγε καὶ ἄλλην ἁρμοδιότητα τρίτου εἴδους. Ἡ κυβέρνησις ἀποφασίζει δηλαδὴ νὰ καταστήσῃ κυβερνητικὰς ὡρισμένας ὑπουργικὰς ἁρμοδιότητας. Ἡ παράβασις τῆς σχετικῆς ἀποφάσεως αὐτῆς οὐδόλως συνεπάγεται ἀκυρότητα τῆς ὑπουργικῆς πράξεως, ἀλλὰ τὴν

Digitized by Google

εὐθύνην τοῦ ὑπουργοῦ ἀπέναντι μόνον τῆς κυβερνήσεως. Εἶναι πάντως δύσκολον νὰ παραδεχθῇ τις ὅτι θεσπίζει ἀπόλυτον κανόνα δικαίου ἡ τοιαύτη ἀπόφασις τῆς κυβερνήσεως, ἀλλὰ πάντως ἐφαρμόζεται συχνὰ ἐν τῇ πράξει.

δ) *Τρόπος λειτουργίας.* Πῶς ἡ κυβέρνησις συνεδριάζει, δηλαδὴ ποία τάξις ἀκολουθεῖται κατὰ τὰς συζητήσεις καὶ πότε θεωρεῖται καὶ πῶς πιστοποιεῖται ὡς εἰλημμένη ἀπόφασις ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως, οὐδὲ τὸ Σύνταγμα οὐδὲ νόμος ὁρίζει. Τὰ βασιλικὰ διατάγματα τῆς 20 Μαΐου 1835, τῆς 28 Ἰουνίου 1841, τῆς 10 Αὐγούστου 1841 καὶ τῆς 21 Φεβρουαρίου 1894 δέον νὰ θεωρηθοῦν ὡς κατηργημένα ἐν πολλοῖς, πλὴν τοῦ τελευταίου, εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἰσχύος τοῦ πρώτου, ἰδίως ὅμως τοῦ τελευταίου δημοκρατικοῦ Συντάγματος.

Τὰ ὑπουργεῖα. Τὴν πρώτην βάσιν τῆς ὀργανώσεως τῶν ὑπουργείων ἔθεσαν αἱ κυβερνήσεις τῆς ἐπαναστάσεως, ἰδίως ὅμως ἡ κυβέρνησις τοῦ Καποδιστρίου, ἀμεσωτέραν ὅμως σχέσιν πρὸς τὸ κρατοῦν εἰσέτι σήμερον σύστημα ἔχει τὸ σύστημα τὸ ἐφαρμοσθὲν ἅμα τῇ ἐγκαθιδρύσει τῆς ἀντιβασιλείας, τῷ 1833. Κατὰ τὸ διάταγμα περὶ σχηματισμοῦ τῶν γραμματειῶν, αἱ γραμματεῖαι ὡρίσθησαν εἰς ἑπτά, αἵτινες ἦσαν αἱ ἑξῆς: 1) Ἡ ἐπὶ τοῦ Βασιλικοῦ οἴκου καὶ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν. 2) Ἡ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης. 3) Ἡ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν. 4) Ἡ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως. 5) Ἡ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν. 6) Ἡ ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν. 7) Ἡ ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν.

Ἑκάστης γραμματείας προΐστατο εἷς γραμματεὺς τῆς ἐπικρατείας, ὅλοι δὲ οἱ γραμματεῖς ἦσαν ἰσόβαθμοι. Ἐλάχιστος δὲ ἦτο ὁ ἀριθμὸς τοῦ προσωπικοῦ ἑκάστης γραμματείας. Εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ Βασιλικοῦ οἴκου καὶ τῶν Ἐξωτερικῶν τὸ προσωπικὸν ἀπετελεῖτο: ἀπὸ ἕνα σύμβουλον, τρεῖς γραμματεῖς, ἕνα γραφέα καὶ ἕνα κλητῆρα. Εἰς τὴν ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης: ἀπὸ ἕνα σύμβουλον, τρεῖς γραμματεῖς, δύο γραφεῖς καὶ ἕνα κλητῆρα. Εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν: ἀπὸ τρεῖς συμβούλους, ἕνα ἰατροσύμβουλον, τέσσαρας γραμματεῖς, δύο γραφεῖς καὶ ἕνα κλητῆρα. Εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως: ἀπὸ δύο συμβούλους, τρεῖς γραμματεῖς, δύο γραφεῖς καὶ ἕνα κλητῆρα. Εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν: ἀπὸ τέσσαρας συμβούλους, ὀκτὼ γραμματεῖς, τέσσαρας γραφεῖς καὶ ἕνα κλητῆρα. Εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν: ἀπὸ δύο διευθυντάς, ἀπὸ ἀριθμὸν βοηθῶν, ἀπὸ τρεῖς γραμματεῖς, ἀπὸ τέσσαρας γραφεῖς καὶ τοὺς ἀναγκαίους διὰ τὴν ὑπηρεσίαν ἀγγελιαφόρους. Οἱ διευθυνταὶ καὶ οἱ βοηθοὶ ἐλαμβάνοντο ἐκ τῶν ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαλλήλων τοῦ στρατοῦ. Εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν: ἀπὸ ἕνα διευθυντήν, βοηθούς, δύο γραμματεῖς, ἕνα γραφέα καὶ ἀπὸ ἕνα κλητῆρα.

Ἡ ἁρμοδιότης τῆς ἐπὶ τοῦ Βασιλικοῦ οἴκου καὶ τῶν Ἐξωτερικῶν γραμματείας διελάμβανε τὴν ρύθμισιν παντὸς συμφέροντος καὶ πάσης σχέσεως τοῦ βασιλέως ἢ καὶ παντὸς Ἕλληνος ὑπηκόου ἀπέναντι ξένης ἐπικρατείας, ὡς καὶ τὴν ὀργάνωσιν, τὴν καθοδήγησιν καὶ τὴν ἐποπτείαν τῶν σχετικῶν ὑπηρεσιῶν. Ἡ ἁρμοδιότης τῆς ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης γραμματείας διελάμβανε: 1) Τὸν διορισμόν, προβιβασμὸν καὶ τὴν ἀπόλυσιν τῶν δικαστικῶν λειτουργῶν κτλ. 2) Τὴν ὀργάνωσιν, τὴν καθοδήγησιν καὶ τὴν ἐποπτείαν τῶν ἐπιτρόπων τῆς ἐπικρατείας, δηλαδὴ τῆς εἰσαγγελικῆς ὑπηρεσίας. 3) Τὴν καθίδρυσιν καὶ συντήρησιν παντὸς ἐν γένει δικαστικοῦ κτηρίου. 4) Τὴν παρασκευὴν νόμων ἀστικῶν, ποινικῶν καὶ δικονομικῶν. 5) Τὴν διατήρησιν ἀμιγοῦς τῆς δικαστικῆς ἁρμοδιότητος καὶ τὴν διάλυσιν τῶν ἀναφυομένων περὶ τούτου διενέξεων μεταξὺ τῶν δικαστικῶν καὶ τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν· καὶ 6) Τὰ ζητήματα τοῦ ἀμνηστευτικοῦ καὶ χαριστικοῦ βασιλικοῦ δικαίου.

Ἡ ἁρμοδιότης τῆς ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν γραμματείας διελάμβανε: 1) Τὴν ἐπιτήρησιν τῆς ἀκεραιότητος τῶν ὁρίων τῆς ἐπικρατείας. 2) Τὴν ἀνάπτυξιν τῶν διοικητικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, τὸν καθορισμὸν τῆς καθ' ὕλην καὶ κατὰ τόπον ἁρμοδιότητος αὐτῶν. 3) Τὴν ἐπιτήρησιν αὐτῶν. 4) Τὴν σύστασιν, τὴν συντήρησιν καὶ λειτουργίαν τῶν φυλακῶν. 5) Τὴν ὁδοποιίαν. 6) Τὴν διατήρησιν τῶν ἐντὸς τοῦ κράτους ἡγεμονικῶν δικαιωμάτων. 7) Τὴν οἰκοδομικὴν ἀστυνομίαν. 8) Τὴν ἀγρονομίαν. 9) Τὴν ταχυδρομικὴν ὑπηρεσίαν. 10) Τὴν ἠθικὴν ἀστυνομίαν. 11) Τὴν ἐξασφαλιστικὴν ἐν γένει ἀστυνομίαν, ἡ ὁποία, ὡς καὶ ἡ ἰδικὴ ἀστυνομικὴ δικαιοδοσία, συνεπάγεται τὸ σπουδαιότατον δικαίωμα τῆς ἐκδόσεως ἀστυνομικῶν διατάξεων ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ νόμου. 12) Τὴν ὑγειονομικὴν ἀστυνομίαν. 13) Τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορίου. 14 Τὴν παρακολούθησιν καὶ τὴν ρύθμισιν τῆς μεταναστευτικῆς κινήσεως· καὶ 15) Τὴν δημογραφίαν καὶ στρατιωτικὴν ἀπογραφήν.

Ἡ ἁρμοδιότης τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως γραμματείας διελάμβανεν ἀφ' ἑνός: 1) Τὴν διαφύλαξιν τῶν νομίμων ὁρίων μεταξὺ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κράτους. 2) Τὴν παρακολούθησιν τῆς νομίμου δράσεως τῶν ἐκκλησιῶν. 3) Τὴν φροντίδα τῆς ἀνεγέρσεως τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν κατοικιῶν διὰ τοὺς ἐφημερίους. 4) Τὴν ὀργάνωσιν τῆς διοικήσεως τῆς αὐτοκεφάλου ἑλληνικῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. 5) Τὴν παροχὴν ἀνακλητικῶν ἀδειῶν πρὸς σύστασιν θρησκευτικῶν σωμάτων. 6) Τὴν ἐπιτήρησιν τῶν θρησκευτικῶν ἐν γένει ἱδρυμάτων· καὶ 7) Τὴν διατήρησιν τῶν ἡγεμονικῶν δικαίων πρὸς διορισμὸν εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὑπουργήματα. Ἀφ' ἑτέρου δὲ διελάμβανε: 1) Τὴν σύστασιν, τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν ἐποπτείαν τῶν ἀνωτέρων καὶ μέσων σχολῶν καὶ τῶν σχολείων. 2) Τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν ἐποπτείαν τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ. 3) Τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιστημῶν δι' ἱδρύσεως μουσείων, βιβλιοθηκῶν καὶ ἀκαδημίας· καὶ 4) Τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν ἐπιτήρησιν τῆς βασιλικῆς τυπογραφίας.

Ἡ ἁρμοδιότης τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν γραμματείας διελάμβανε: 1) Τὴν διοίκησιν τῆς χρησίμου περιουσίας τοῦ κράτους. 2) Τὴν ἄμεσον φορολογίαν. 3) Τὴν ἔμμεσον φορολογίαν. 4) Τὸ δημόσιον λογιστικόν. 5) Τὴν φροντίδα διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ὀφειλῶν τῆς πολιτείας· καὶ 6) Τὴν διοίκησιν τοῦ νομισματοκοπείου.

Ἡ ἁρμοδιότης τῆς ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν γραμματείας διελάμβανε: 1) Τὴν ὀργάνωσιν τοῦ στρατοῦ. 2) Τὸν ἐφοδιασμὸν αὐτοῦ. 3) Τὴν σύστασιν καὶ συντήρησιν τῶν στρατιωτικῶν φρουρίων, ὁρμητηρίων καὶ στρατώνων· καὶ 4) Τὴν περὶ τῶν αἰχμαλώτων φροντίδα.

Ἡ ἁρμοδιότης τῆς ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν γραμματείας διελάμβανε: 1) Τὴν ὀργάνωσιν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ. 2) Τὸν ἐφοδιασμὸν αὐτοῦ. 3) Τὴν ἐποπτείαν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ. 4) Τὴν κατασκευὴν καὶ συντήρησιν τῶν λιμένων καὶ τῶν ναυστάθμων· καὶ 5) Τὴν σύστασιν δικαστηρίων λειῶν.

Ὁ ἁρμόδιος γραμματεὺς τῆς ἐπικρατείας ἠδύνατο νὰ διατάσσῃ ἀμέσως, ἐὰν ἐνήργει ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν βασιλικῶν διαταγμάτων, ἄλλως ὤφειλε νὰ εἰσηγῆται εἰς τὸν μονάρχην τὰ ζητήματα καὶ νὰ προκαλῇ οὕτω τὴν ἔκδοσιν σχετικοῦ βασιλικοῦ διατάγματος.

Μέχρι τοῦ 1844 αἱ γραμματεῖαι διετήρησαν τὸν αὐτὸν τίτλον. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος (1844) ἐν Ἑλλάδι, αἱ γραμματεῖαι τῆς ἐπικρατείας ἀπεκλήθησαν ὑπουργεῖα καὶ διετήρησαν τὸν τίτλον αὐτὸν μέχρι σήμερον.

Ἡ διαίρεσις ἐπίσης εἰς ἑπτὰ ὑπουργεῖα διετηρήθη ἀμετάβλητος μέχρι τοῦ 1910, ὅτε, διὰ τοῦ νόμου ͵ΓΨΚΔ', ἱδρύθη τὸ ὑπουργεῖον τῆς Γεωργίας, τοῦ Ἐμπορίου καὶ τῆς Βιομηχανίας. Τῷ 1917, διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 11 Φεβρουαρίου, ἱδρύθη τὸ ὑπουργεῖον τοῦ Ἐπισιτισμοῦ καὶ τῆς Αὐταρκείας, καταργηθὲν βραδύτερον διὰ τοῦ νόμου 924. Βραδύτερον, διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 14 Ἰουνίου 1917, ἱδρύθη τὸ ὑπουργεῖον τῆς Γεωργίας, ἀποσπασθεισῶν τῶν σχετικῶν ὑπηρεσιῶν ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖον τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, ὅπως εἶχε μετονομασθῆ πλέον τὸ ὑπουργεῖον τῆς Γεωργίας, τοῦ Ἐμπορίου καὶ τῆς Βιομηχανίας. Τὸ διάταγμα τοῦτο τῆς 14 Ἰουνίου ἐκυρώθη διὰ τοῦ νόμου 853. Τὴν 14ην Ἰουνίου 1917 ἐπίσης ἱδρύθη τὸ ὑπουργεῖον τῆς Περιθάλψεως, τοῦ σχετικοῦ διατάγματος κυρωθέντος διὰ τοῦ νόμου 748. Τὸ ὑπουργεῖον αὐτὸ μετωνομάσθη διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 13 Δεκεμβρίου 1922 εἰς ὑπουργεῖον Ὑγιεινῆς, Προνοίας καὶ Ἀντιλήψεως.

Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι κατὰ τὴν ἵδρυσιν τῶν ἀνωτέρω ὑπουργείων ἐπρυτάνευσε προσπάθεια δημιουργίας ὑπηρεσιῶν εἰδικῶν, ἀνταποκρινομένων πρὸς τὰς ἐμφανισθείσας νέας ἀνάγκας.

Τῷ 1922 ἱδρύθησαν δύο ὑπουργεῖα, τὸ ὑπουργεῖον Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων καὶ Τηλεφώνων διὰ τοῦ νόμου 2761 καὶ τὸ ὑπουργεῖον τοῦ Δημοσίου Θησαυροῦ διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 27 Σεπτεμβρίου 1922. Τὰ ὑπουργεῖα ταῦτα κατηργήθησαν ἀμέσως ἔπειτα, τὸ μὲν ὑπουργεῖον τοῦ Δημοσίου Θησαυροῦ διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 27 Δεκεμβρίου 1922, τὸ δὲ ὑπουργεῖον Ταχυδρομείων, Τηλεγράφων καὶ Τηλεφώνων διὰ τοῦ ἀπὸ 14 Μαρτίου 1923 διατάγματος. Τὴν 11 Ἰουνίου 1923 κατηργήθη τὸ ὑπουργεῖον τοῦ Ἐπισιτισμοῦ καὶ τῆς Αὐταρκείας. Τὴν 28 Μαρτίου 1924 ἱδρύθη τὸ ὑπουργεῖον τῆς Ἐννόμου Τάξεως, ὅπερ ἐπίσης ὀλίγον ἔπειτα κατηργήθη διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 30ῆς Σεπτεμβρίου 1924.

Τῷ 1926 ἱδρύθη τὸ παρὰ τῷ ὑπουργικῷ συμβουλίῳ ὑφυπουργεῖον, ὅπερ κατηργήθη τῷ 1927. Τῷ 1928, διὰ τοῦ νόμου 3665, ἱδρύθη τὸ παρὰ τῷ πρωθυπουργῷ ὑφυπουργεῖον. Ἐπίσης ἐχωρίσθησαν αἱ ὑπηρεσίαι τῆς Ὑγιεινῆς ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖον τῆς Προνοίας καὶ ἀπετελέσθη τὸ ὑπουργεῖον τῆς Ὑγιεινῆς. Τῷ 1929 ἱδρύθη τὸ ὑπουργεῖον τῆς Ἀεροπορίας διὰ τοῦ νόμου 4451. Τῷ 1932, διὰ τοῦ ἀπὸ 31 Δεκεμβρίου προεδρικοῦ διατάγματος, συνεχωνεύθη τὸ ὑπουργεῖον Ὑγιεινῆς μὲ τὸ ὑπουργεῖον Προνοίας καὶ Ἀντιλήψεως. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ παλαιὰ ὑπουργεῖα ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 1910 νὰ καταβάλλεται προσπάθεια συγχρονισμοῦ τῶν ὑπηρεσιῶν καὶ δὴ εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν διὰ τοῦ νόμου ͵ΓΨΒ' τοῦ 1910, εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν διὰ τοῦ νόμου ͵ΓΨΙΑ' τοῦ 1910, εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως διὰ τοῦ νόμου ͵ΓΨΚΑ' τοῦ 1910, εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης καὶ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν διὰ τοῦ νόμου ͵ΓΝΖ' τοῦ 1911. Εἰς τὸν ὀργανισμὸν ἐπίσης τοῦ στρατοῦ τοῦ 1910 (νόμος ͵ΓΦΝΣΤ') περιελήφθησαν διατάξεις σχετικαὶ πρὸς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν ἐν πολέμῳ καὶ εἰρήνῃ. Τὰ ὑπουργεῖα διαιροῦνται εἰς διευθύνσεις καὶ αἱ διευθύνσεις εἰς τμήματα. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ αὐτοτελῆ τμήματα, ὑπαγόμενα ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν ὑπουργόν.

Ἐνίοτε παρὰ τῷ ὑπουργῷ διορίζεται καὶ ὑφυπουργός. Ἡ ἁρμοδιότης τοῦ ὑφυπουργοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν τοῦ ὑπουργοῦ, ἐφ' ὅσον δὲν ρυθμίζεται διὰ τοῦ νόμου τοῦ ἐπιτρέποντος τὸν διορισμὸν αὐτοῦ, κανονίζεται διὰ κοινῆς πράξεως τοῦ ὑπουργοῦ καὶ τοῦ ὑφυπουργοῦ. Εἰς τὰ ὑπουργεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει καὶ ὑφυπουργός, ὑπάρχει γενικὴ γραμματεία, πλὴν τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, εἰς ὃ ὑπάρχει γενικὸς διευθυντής. Πολλάκις ὅμως ἡ θέσις τοῦ γενικοῦ γραμματέως, ἡ ὁποία εἶναι θέσις πολιτική, καταλαμβανομένη παρ' οὐχὶ μονίμου ὑπαλλήλου, μένει ἀσυμπλήρωτος, τῶν χρεῶν τοῦ γενικοῦ γραμματέως ἐκπληρουμένων παρὰ τοῦ ἑνὸς τῶν διευθυντῶν, συνήθως τοῦ ἀρχαιοτέρου.

Εἰς ἕκαστον ὑπουργεῖον ἔχει ἱδρυθῆ ἰδιαίτερον ὑπηρεσιακὸν συμβούλιον, ὅπερ ἔχει πρωτίστως τὴν κατὰ τὸ ἄρθρον 114 τοῦ Συντάγματος ἁρμοδιότητα (περὶ τῆς ὁποίας βλ. κατωτέρω εἰς τὸ κεφ. *Τὸ δίκαιον τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων*). Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ συμβουλίου τούτου ὑπάρχουν εἰς ὅλα τὰ ὑπουργεῖα εἰδικαὶ γνωμοδοτικαὶ ἐπιτροπαὶ ἢ γνωμοδοτικὰ συμβούλια, τῶν ὁποίων ἡ σύνθεσις ρυθμίζεται διὰ νόμου ἢ διὰ διατάγματος κατ' ἐξουσιοδότησιν, τοῦ νόμου ἐκδιδομένου ἀναλόγως τοῦ σκοποῦ τὸν ὁποῖον καλοῦνται νὰ προαγάγουν. Αἱ γνωμοδοτικαὶ ὅμως ἐπιτροπαὶ ἢ τὰ γνωμοδοτικὰ συμβούλια ἔχουν ἐνίοτε, ἀλλὰ μόνον ἐφ' ὅσον ὁρίζεται τοῦτο ρητῶς, καὶ τὸ δικαίωμα ν' ἀποφασίζουν, ἤτοι νὰ δεσμεύωσι διὰ τῆς ἀποφάσεως αὐτῶν τὸν ὑπουργόν. Καὶ ἄλλοτε μὲν ἡ δέσμευσις αὕτη θεσπίζεται ἀπόλυτος, ὑποχρεουμένου τοῦ ὑπουργοῦ νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὴν ἀπόφασιν τοῦ συμβουλίου, ἄλλοτε δὲ εἶναι σχετική. Ἡ δέσμευσις τοῦ ὑπουργοῦ εἶναι σχετική, ὅταν ἀπαιτῆται διὰ νὰ ἐνεργήσῃ οὗτος σύμφωνος γνώμη τοῦ συμβουλίου, τὴν ὁποίαν ὅμως, ἀπέχων πάσης ἐνεργείας, δύναται νὰ μὴ ἀκολουθήσῃ. Ἐπίσης παρ' ἑκάστῳ ὑπουργείῳ λειτουργεῖ ἐπίσης εἰδικὸν λογιστήριον.

Τὸ νομικὸν συμβούλιον. Οἱ νομικοὶ σύμβουλοι τῶν ὑπουργείων, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ δικαστικοῦ συμβούλου, ὅστις εἶναι νομικὸς σύμβουλος τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν καὶ προΐσταται τῆς διευθύνσεως δικαστικοῦ τοῦ ὑπουργείου τούτου, ἀπαρτίζουν τὸ νομικὸν συμβούλιον τοῦ κράτους. Οἱ νομικοὶ σύμβουλοι, μετὰ τὸν νόμον 2240 (ἄρθρ. 6), εἶναι πλέον ὑπάλληλοι μόνιμοι κεκτημένοι βαθμὸν ἀρεοπαγίτου, τοῦ δικαστικοῦ συμβούλου ἔχοντος βαθμὸν ἀντιπροέδρου τοῦ Ἀρείου Πάγου. Τὸ νομικὸν συμβούλιον διαιρεῖται εἰς δύο τμήματα, τῶν ὁποίων προεδρεύει ὁ δικαστικὸς σύμβουλος ἢ τούτου κωλυομένου ὁ ἀρχαιότερος τῶν συμβούλων. Ἕκαστον τμῆμα ἔχει ὁλόκληρον τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ νομικοῦ συμβουλίου βάσει τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ νόμου 1564. Τὰ τμήματα συνεδριάζουν ἐγκύρως παρόντων τεσσάρων τοὐλάχιστον μελῶν. Τὸ νομικὸν συμβούλιον ἔχει καθήκοντα συνιστάμενα εἰς τὴν ἐν γένει ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ δικαστικοῦ συμβούλου ἐπιμέλειαν τῶν ὑποθέσεων τοῦ δημοσίου, καθήκοντα γνωμοδοτικὰ καὶ καθήκοντα διοικητικά, περιορισθέντα διὰ τοῦ ἄρθρου 5 τοῦ νόμου 1680, τῶν ὁποίων σπουδαιότερον εἶναι ἡ ἐκδίκασις τῶν ἐφέσεων κατὰ τῶν ἀποφάσεων τῶν στρατολογικῶν συμβουλίων.

Τὸ νομικὸν συμβούλιον εἶναι ἁρμόδιον ν' ἀποφαίνεται ἐπὶ πάσης αἰτήσεως συμβιβασμοῦ ὑποβαλλομένης εἰς τὸ δημόσιον. Αἱ αἰτήσεις συμβιβασμοῦ εἰσάγονται ὑποχρεωτικῶς ὑπὸ τοῦ νομικοῦ συμβούλου, εἰς ὃν ἔχει ἀνατεθῆ καὶ ἡ σχετικὴ δικαστηριακὴ φροντίς, εἰς τὸ νομικὸν συμβούλιον, καὶ δὴ τὴν ὁλομέλειαν αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον ἡ διαφορά, διὰ τὴν ὁποίαν ἐπιδιώκεται ὁ συμβιβασμός, εἶναι διὰ ποσὸν ἀνώτερον τῶν δραχ. 100.000, καὶ εἰς τὸ τμῆμα εἰς ὃ ἀνήκει ὁ κατὰ τ' ἀνωτέρω εἰσηγούμενος σύμβουλος, ἐφ' ὅσον ἡ αἴτησις συμβιβασμοῦ ἀφορᾷ εἰς διαφορὰν διὰ ποσὸν κατώτερον τῶν 100.000.

Τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον. Τοῦτο ἀσκεῖ τὴν ἁρμοδιότητά του ἐν ὁλομελείᾳ καὶ κατὰ τμήματα. Τὴν ὁλομελείαν ἀπαρτίζουσι τοὐλάχιστον ἓξ σύμβουλοι καὶ ὁ πρόεδρος, τὰ τμήματα τέσσαρες σύμβουλοι καὶ ὁ ἀντιπρόεδρος πρόεδρος τοῦ τμήματος. Ἀπαρτίζεται ἐν ὅλῳ ἀπὸ τὸν πρόεδρον, τοὺς δύο ἀντιπροέδρους, δώδεκα συμβούλους καὶ ἓξ παρέδρους, οἵτινες ἀπολαύουν ἰσοβιότητος. Ὑπάρ-

Digitized by Google

χει καὶ βοηθητικὸν προσωπικόν, ἀποτελούμενον ἐκ διευθυντοῦ, ἐλεγκτῶν, γραφέων, ἀρχιφυλάκων, ταξινόμων, δακτυλογράφων καὶ ὑπηρετῶν.

Τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον ἀσκεῖ τὸν ἔλεγχον ἐπὶ τῶν δημοσίων δαπανῶν ἀπὸ ἀπόψεως ὑπάρξεως σχετικῆς ἑκάστοτε πιστώσεως ἢ ἐπαρκοῦς ἀδιαθέτου ὑπολοίπου τῆς ἀρχικῆς πιστώσεως καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ὑπάρξεως ἐπαρκῶν δικαιολογητικῶν τῆς διὰ τοῦ ἐντάλματος πληρωμῆς ἑκάστοτε διατασσομένης δαπάνης. Ὁ ἔλεγχος οὗτος ἀσκεῖται ὑπὸ τῶν παρέδρων, οἵτινες, ἐν ᾗ περιπτώσει καταλήξουν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἔνταλμά τι δὲν καλύπτεται διὰ σχετικῆς πιστώσεως ἢ δὲν δικαιολογεῖται ἐπαρκῶς, εἰσάγουσι τὸ ζήτημα εἰς τὸ συνέδριον ὅπως ἀποφανθῇ. Ἐν ᾗ περιπτώσει πρόκειται περὶ προκαταβολῆς, ὁ ἔλεγχος περιορίζεται εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς ὑπάρξεως σχετικῆς πιστώσεως ἢ ἐπαρκοῦς ὑπολοίπου. Ἡ ὁλομέλεια τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου ἐξετάζει τὸν ἀπολογισμὸν καὶ τὸν γενικὸν ἰσολογισμόν, οὓς ἀποστέλλει ὁ ἐπὶ τῶν Οἰκονονικῶν ὑπουργός, ἐν παραβολῇ πρὸς τὰ παρ' αὐτῷ στοιχεῖα, ἐπιστρέφει δὲ τὸν ἀπολογισμὸν καὶ τὸν γενικὸν ἰσολογισμὸν εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν μετὰ δηλώσεως περὶ τῆς ὀρθότητος αὐτῶν ἢ μή.

Ἐπίσης ὑποβάλλει κατ' ἔτος ἔκθεσιν ἀπ' εὐθείας πρὸς τὴν βουλὴν περὶ τῆς ἐν γένει ἀσκήσεως τῶν καθηκόντων αὐτῶν καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς συμπερασμάτων, ὡς καὶ τὰς σκέψεις αὐτοῦ περὶ τῶν ἐπενεκτέων ἐν γένει μεταρρυθμίσεων. Τέλος τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον παρακολουθεῖ τοὺς δημοσίους ὑπολόγους καὶ ἐλέγχει τὴν διαχείρισιν αὐτῶν. Οἱ δημόσιοι ὑπόλογοι ὑποβάλλουν κατὰ μῆνα συνοπτικοὺς λογαριασμοὺς καὶ κατ' ἔτος ἀναλυτικούς. Δύναται δὲ ὁποτεδήποτε νὰ διατάξῃ τὴν ἐξέτασιν τῆς διαχειρίσεως τῶν δημοσίων ὑπολόγων, εἴτε διὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ μελῶν, εἴτε διὰ τῶν οἰκονομικῶν ἐπιθεωρητῶν. Ἐν ᾗ περιπτώσει ὁ ἔλεγχος ἀπολήξῃ ὅτι ἔχει καλῶς ἡ διαχείρισις, κηρύσσει τοῦτο διὰ σχετικῆς πράξεως τοῦ ἁρμοδίου τμήματος. Ἐὰν διαπιστωθῇ ἔλλειμμα εἰς τὴν διαχείρισιν ἢ ἀδικαιολόγητος παράλειψις ἐπιβεβλημένης εἰσπράξεως, ἐκδίδεται ἀπόφασις καταλογίζουσα εἰς τὸν δημόσιον ὑπόλογον τὸ ἔλλειμμα ἢ τὴν ὡς ἀνωτέρω παραλειφθεῖσαν εἴσπραξιν.

Τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν πρόεδρον, τοὺς δύο ἀντιπροέδρους, 12 συμβούλους καὶ δέκα παρέδρους. Οἱ σύμβουλοι καὶ οἱ πάρεδροι βοηθοῦνται ὑπὸ εἰσηγητῶν.

Τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας ἀσκεῖ τὴν ἁρμοδιότητά του ἐν ὁλομελείᾳ καὶ διὰ δύο τμημάτων. Ἐν ὁλομελείᾳ ἀσκεῖ τὸν ἀκυρωτικὸν ἔλεγχον (βλ. κατωτ. εἰς κεφ. *Τὸ συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας ὡς διοικητικὸν δικαστήριον*). Διὰ τοῦ πρώτου τμήματος ἐπεξεργάζεται τὰ κανονιστικὰ διατάγματα καὶ διατάξεις, τὰς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἄρθρου 114 τοῦ Συντάγματος προσφυγὰς τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων. Διὰ τοῦ δευτέρου τμήματος δικάζει τὰς διὰ παράβασιν τοῦ περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων νόμου νομικὰς προσβολὰς ἐπὶ ἀκυρώσει καὶ τὰς ὑποθέσεις τοῦ ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ, δι' ἃς ἔχει θεσπισθῇ ῥητῶς ἡ ἁρμοδιότης τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ἐν πρώτῳ βαθμῷ, κατ' ἔφεσιν ἢ κατ' ἀναίρεσιν.

Κατὰ τὸ ἄρθρον 102 τοῦ Συντάγματος καὶ τὸ ἄρθρον 22 τοῦ νόμου 3713, τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας ἐπεξεργάζεται τὰ κανονιστικὰ διατάγματα. Ἐὰν τὸ συμβούλιον κρίνῃ ὅτι τὸ ἀποσταλὲν διάταγμα δὲν εἶναι κανονιστικόν, δικαιοῦται ν' ἀρνηθῇ τὴν ἐπεξεργασίαν αὐτοῦ. Τὰ συμπεράσματα τῆς ὑπὸ τοῦ συμβουλίου ἐπεξεργασίας τοῦ σχεδίου τοῦ διατάγματος δὲν εἶναι ὑποχρεωτικά, ἡ παρὰ τοῦ συμβουλίου ὅμως ἐπεξεργασία εἶναι ὁπωσδήποτε ἀπαραίτητος. Διάταγμα κανονιστικὸν ἐκδοθὲν ἄνευ προηγουμένης ἀποστολῆς αὐτοῦ εἰς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας πρὸς ἐπεξεργασίαν ἀποβαίνει ἀκυρωτέον ὡς ἐκ τοῦ λόγου τούτου. Ὑποστηρίζεται ὅμως ὅτι δέον ν' ἀπαγγέλληται τότε μόνον ἡ ἀκυρότης τῶν κανονιστικῶν διαταγμάτων, ἕνεκα τῆς μὴ ἀποστολῆς αὐτῶν πρὸς ἐπεξεργασίαν εἰς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας, ὁσάκις ἀποφαίνεται τοῦτο ὅτι ἔχει νὰ κάμῃ παρατηρήσεις εἰς τὸ διάταγμα συμφερούσας εἰς τὸν αἰτούμενον τὴν ἀκύρωσιν. Ἀλλ' ἡ ἄποψις αὐτὴ δὲν εἶναι ὀρθή.

Οἱ γενικοὶ διοικηταί. Ἡ κυβέρνησις καὶ τὰ μέλη αὐτῆς, ἑδρεύοντα εἰς τὴν πρωτεύουσαν, εἶναι ἀδύνατον νὰ παρακολουθῶσι τὴν διοίκησιν εἰς ὁλόκληρον τὴν ἐπικράτειαν. Ἕνεκα τούτου αὕτη ἔχει διαιρεθῇ εἰς διοικητικὰς περιφερείας, γενικὰς διοικήσεις, νομοὺς καὶ ἐπαρχίας. Αἱ γενικαὶ διοικήσεις εἶναι τέσσαρες, ἡ τῆς *Μακεδονίας*, ἡ τῆς *Ἠπείρου*, ἡ τῆς *Θράκης* καὶ ἡ τῆς *Κρήτης*, ἤτοι, πλὴν τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, αἱ γενικαὶ διοικήσεις περιλαμβάνουν πάσας τὰς νέας χώρας.

Ἡ γενικὴ διοίκησις εἶναι ἡ περιφέρεια, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐκτείνεται ἡ ἁρμοδιότης τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ. Οὗτος, ἐπὶ μισθῷ καὶ βαθμῷ ὑπουργοῦ, διορίζεται διὰ προεδρικοῦ διατάγματος, ἐκδιδομένου προτάσει τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν ὑπουργοῦ μετ' ἀπόφασιν τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου. Ἀλλά, κατὰ τὸ ἄρθ. 2 τοῦ νόμου 2574 τῆς 26 Ἀπριλίου 1921, τὰ καθήκοντα τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ εἶναι δυνατὸν ν' ἀνατεθοῦν καὶ εἰς μέλος τῆς κυβερνήσεως, ὑπουργόν, διευθυντὴν ὑπουργείου ἢ ἔχοντα ὡς μόνην ἁρμοδιότητα τὴν τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ. Τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ ὥρισεν ὁ νόμος 1149 τοῦ 1918. Διὰ τοῦ νόμου 3265 τοῦ 1925 περὶ καθορισμοῦ τῆς δικαιοδοσίας τῶν γενικῶν διοικήσεων καὶ τῶν νομαρχῶν ὡρίσθη ὅτι ἐπιτρέπεται ὁ διὰ διαταγμάτων, ἐκδιδομένων προτάσει τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, καθορισμὸς τῆς ἁρμοδιότητος τῶν γενικῶν διοικητῶν. Κατὰ δὲ τὸ ἐδ. β' τοῦ ἄρθρ. 1 τοῦ νόμου τούτου ἐπιτρέπεται διὰ τῶν ὡς ἄνω διαταγμάτων νὰ ἐπέλθῃ συμπλήρωσις προσήκουσα ἢ καὶ ὁλοσχερὴς κατάργησις ὑφισταμένων σχετικῶν νόμων. Βάσει τοῦ ἄρθρ. 1 τοῦ νόμου 3265 ἐξεδόθη τὸ ἀπὸ 26 Ἰανουαρίου διάταγμα περὶ καθορισμοῦ δικαιοδοσίας τῶν γενικῶν διοικητῶν. Διὰ τούτου ἀπενεμήθη εὐρυτάτη ἁρμοδιότης εἰς τὸν γενικὸν διοικητήν.

Ὁ γενικὸς διοικητὴς ἔχει ἐξουσίαν καὶ τοπικὴν καὶ οὐσιαστικὴν κατὰ πολὺ εὐρυτέραν τῆς τοῦ νομάρχου. Κατὰ τὸ ἄρθρον 16 τοῦ νόμου 1149 τοῦ 1918, ὡς ἐτροποποιήθη διὰ τοῦ ἄρθρου 4 τοῦ νόμου 3003 τοῦ 1922, πᾶσαι αἱ ἀρχαί, πλὴν τῶν δικαστικῶν καὶ τῶν στρατιωτικῶν ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, αἱ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς γενικῆς διοικήσεως ἑδρεύουσαι, ὑπόκεινται εἰς τὸν γενικὸν διοικητήν, εἰς αὐτὸν ἀναφερόμεναι διὰ ζητήματα ἀναγόμενα εἰς τὴν ἁρμοδιότητά του. Εἰς τὰ ὑπουργεῖα ἀναφέρονται διὰ τῆς γενικῆς διοικήσεως, πλὴν ἐπειγούσης ἀνάγκης, καὶ διὰ ζητήματα μὴ ἀναγόμενα εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς γενικῆς διοικήσεως, ὁπότε αἱ ὑπαγόμεναι εἰς τὸν γενικὸν διοικητὴν ἀρχαὶ δύναται ν' ἀναφέρωνται ἀπ' εὐθείας εἰς τὰ ὑπουργεῖα, ἀναφέρουσαι ταυτοχρόνως καὶ εἰς τὴν γενικὴν διοίκησιν. Τὰ δὲ ὑπουργεῖα διὰ πᾶν ζήτημα τῆς γενικῆς διοικήσεως ἀπευθύνονται πρὸς αὐτήν. Μόνον δι' ἐπειγούσας, κατὰ τὴν κρίσιν αὐτῶν, ἀνάγκας ἀπευθύνονται τὰ ὑπουργεῖα κατ' εὐθεῖαν εἰς τὰς ἐξαρτωμένας ἀπὸ τὸν γενικὸν διοικητὴν ἀρχάς, αἱ ὁποῖαι ὀφείλουν νὰ ἐκτελέσουν ἀμέσως τὰς ληφθείσας διαταγάς, ἀλλὰ καὶ συγχρόνως ν' ἀναφέρουν εἰς τὸν γενικὸν διοικητὴν τὴν διαταγὴν καὶ τὰ τῆς ἐκτελέσεως αὐτῆς.

Σημαντικὴ δὲ εἶναι καὶ ἡ ἐξουσία τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ ἐπὶ τῶν ἐν τῇ γενικῇ διοικήσει δημοσίων πολιτικῶν ὑπαλλήλων καὶ τῆς χωροφυλακῆς. Οὕτω ὁ γενικὸς διοικητὴς δύναται νὰ μεταθέσῃ, μετὰ σύμφωνον γνωμοδότησιν τοῦ παρὰ τῇ γενικῇ διοικήσει διοικητικοῦ συμβουλίου, τοὺς ὑπαλλήλους πασῶν τῶν ἐν αὐτῇ πολιτικῶν ὑπηρεσιῶν, πλὴν τῶν ὑπαγομένων εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὑπουργείου τῆς Δικαιοσύνης, εἰς θέσεις ἐν τῇ περιφερείᾳ τῆς γενικῆς διοικήσεως ὑπαρχούσας, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διατάξεων τῶν κειμένων νόμων. Ἐπίσης ὁ γενικὸς διοικητὴς ἀσκεῖ τὰς ἑξῆς ἁρμοδιότητας: α') Χορηγεῖ εἰς πάντας τοὺς πολιτικοὺς ὑπαλλήλους, πλὴν τῶν ὑπαγομένων εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης, ἀδείας ἀπουσίας κανονικὰς μὲν μέχρι δύο μηνῶν, ἀναρρωτικὰς δὲ μέχρις ἓξ μηνῶν, κατὰ τοὺς ὅρους τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 25 Ἰουλίου 1923. β') Ἐκκαθαρίζει τὰ ὁδοιπορικὰ ἔξοδα τῆς γενικῆς διοικήσεως κινουμένων πολιτικῶν ὑπαλλήλων, ἐξαιρέσει τῶν Τ. Τ. ἐπιθεωρητῶν, ὡς καὶ τὰ ὁδοιπορικὰ ἔξοδα τῶν εἰς θέσεις ἐν αὐτῇ μετατιθεμένων πολιτικῶν ὑπαλλήλων καὶ ἐκδίδει τὰ προσήκοντα ἐντάλματα πληρωμῆς. γ') Ἐκδίδει ἀποφάσεις καὶ ἐντάλματα προπληρωμῆς ὁδοιπορικῶν ἐξόδων. δ') Ἐκκαθαρίζει τὰ ἔξοδα νοσηλείας τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων καὶ ἐκδίδει ἐντάλματα πληρωμῆς αὐτῶν. Τέλος ἀσκεῖ πειθαρχικὴν δικαιοδοσίαν ἐπὶ πάντων τῶν ἐν τῇ περιφερείᾳ τῆς γενικῆς διοικήσεως ὑπηρετούντων πολιτικῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων, πλὴν τῶν ὑπαγομένων εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὑπουργείου τῆς Δικαιοσύνης, δικαιούμενος νὰ ἐπιβάλλῃ, διὰ πᾶσαν παράβασιν ὑπαλληλικοῦ καθήκοντος: α) Κατὰ τῶν ὑπαλλήλων παντὸς βαθμοῦ, ἄνευ ἀποφάσεως συμβουλίου, τὰς πειθαρχικὰς ποινὰς τῆς ἐπιπλήξεως καὶ τοῦ προστίμου μέχρι τοῦ τετάρτου τοῦ μηνιαίου μισθοῦ: β) Κατὰ τῶν ὑπαλλήλων ἀπὸ τοῦ βαθμοῦ τοῦ τμηματάρχου α' καὶ κάτω, μετ' ἀπόφασιν τοῦ παρὰ τῇ γενικῇ διοικήσει διοικητικοῦ συμβουλίου, τὴν πειθαρχικὴν ποινὴν προστίμου μέχρι τοῦ ἡμίσεος τοῦ μηνιαίου μισθοῦ. Ὁ γενικὸς διοικητὴς ἀποφαίνεται, μετ' ἀπόφασιν τοῦ παρὰ τῇ γενικῇ διοικήσει διοικητικοῦ συμβουλίου, ἐπὶ τῶν ἀποφάσεων ἢ ἐκκλήσεων τῶν ὑπαλλήλων κατὰ τῶν πειθαρχικῶν ἀποφάσεων τῶν ἀμέσως προϊσταμένων αὐτῶν. Παρὰ τῇ γενικῇ διοικήσει λειτουργοῦν συμβούλια ἀνάλογα πρὸς τὰ λειτουργοῦντα εἰς τὰ διάφορα ὑπουργεῖα, πλὴν τῶν Στρατιωτικῶν, Ναυτικῶν καὶ Ἀεροπορίας.

Οἱ νομάρχαι. Μὴ τεθέντος εἰσέτι εἰς ἐφαρμογὴν τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 9ης Μαΐου 1923, ὁ νομὸς ἐν Ἑλλάδι δὲν ἀποτελεῖ νομικὸν πρόσωπον, ἀλλὰ παραμένει ἁπλῆ διοικητικὴ διαίρεσις, ὁρίζουσα τὴν τοπικὴν ἑκάστου νομάρχου ἁρμοδιότητα. Ἡ εἰς νομοὺς διαίρεσις τῆς ἑλληνικῆς ἐπικρατείας ἐγένετο τὸ πρῶτον διὰ τοῦ ἀπὸ 3 Ἀπριλίου 1833 βασιλικοῦ διατάγματος, δι' οὗ ὡρίζετο ὅτι τὸ βασίλειον τῆς Ἑλλάδος διαιρεῖται εἰς 10 νομοὺς καὶ 47 ἐπαρχίας. Ἡ εἰς νομοὺς διαίρεσις κατηργήθη διὰ τοῦ ἀπὸ 20 Ἰουνίου 1836 βασιλικοῦ διατάγματος ἀλλ' ἐπετεύχθη πλέον ὁριστικὴ τῷ 1845, διὰ τοῦ νόμου ΚΕ', δι' οὗ ἡ ἐπικράτεια διῃρέθη εἰς 10 νομοὺς καὶ 49 ἐπαρχίας. Τῷ 1899 ὁ ἀριθμὸς τῶν νομῶν ηὐξήθη εἰς 26 διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΧΔ' καὶ τῷ 1909 ἠλαττώθη εἰς 16 διὰ τοῦ νόμου ͵ΓΥΛΔ'.

Αἱ νέαι χῶραι, προσκτηθεῖσαι μετὰ τὸ 1912, διῃρέθησαν εἰς γενικὰς διοικήσεις καὶ νομούς, ὧν τινες διῃρέθησαν εἰς ὑποδιοικήσεις νόμ. 524 ἄρθ. 6.

Τὰ ὅρια τῶν νομῶν, ὡς καὶ ἡ σύνθεσις ἢ διαίρεσις αὐτῶν ἄνευ μεταβολῆς τῶν πρὸς ἄλλους νομοὺς ὁρίων εἶναι ἐφικτὴ μόνον διὰ νόμου. Μέχρι τῆς ψηφίσεως τοῦ νόμου ͵ΒΧΔ' ὁ καθορισμὸς τῆς πρωτευούσης ἑκάστου νομοῦ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ διὰ διατάγματος· καθορισθείσης ὅμως διὰ τοῦ νόμου καὶ τῆς ἕδρας τοῦ νομάρχου καὶ τῆς πρωτευούσης τοῦ νομοῦ, ἡ ἀλλαγὴ χωρεῖ διὰ νόμου μόνον.

Ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ νομοῦ ὁ νομάρχης ἐκπροσωπεῖ τὴν κυβέρνησιν ὡς σύνολον καὶ ἕνα ἕκαστον ὑπουργόν. Ἐξαρτᾶται ὅμως ὑπηρεσιακῶς ἐκ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν ὑπουργοῦ. Βάσει τοῦ νόμου 4250 οἱ νομάρχαι διορίζονται μετὰ γνωμοδότησιν ἐπιτροπῆς, ἧς ἡ σύνθεσις ὁρίζεται διὰ τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ ὡς ἀνωτέρω νόμου. Ἡ γνωμοδότησις τῆς ἐπιτροπῆς δὲν εἶναι ὑποχρεωτική, ἀλλὰ προκαλεῖται ὁπωσδήποτε ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν.

Τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ νομάρχου καθορίζει βασικῶς τὸ περὶ νομάρχου βασιλικὸν διάταγμα τῆς 5 Δεκεμβρίου 1845, εἰς ὃ ὅμως προσετέθησαν πολυάριθμοι νόμοι καὶ διατάγματα. Κατὰ τὸ ἄρθρον 3 τοῦ νόμου 4250, ὁ νομάρχης προηγεῖται πασῶν τῶν ἐν τῷ νομῷ πολιτικῶν, στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν ἀρχῶν. Ὁ νομάρχης εἶναι κυρίως ἐντεταλμένος: α) Νὰ μεριμνᾷ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ Συντάγματος, τῶν νόμων, τῶν διαταγμάτων καὶ τῶν ὑπουργικῶν πράξεων. γ) Νὰ ἐποπτεύῃ ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀσκήσεως τοῦ δημοσίου λειτουργήματος ὑπὸ τῶν ὑποδεεστέρων ἀρχῶν. γ) Νὰ μεταβιβάζῃ τὰς αἰτήσεις καὶ τὰ παράπονα τῶν πολιτῶν εἰς τὴν κυβέρνησιν μετὰ τῶν παρατηρήσεων αὐτοῦ καὶ νὰ τηρῇ γενικῶς ἐνήμερον τὴν κυβέρνησιν, ἀλλὰ καὶ ἕνα ἕκαστον ὑπουργὸν καὶ πᾶσαν ἐνδιαφερομένην κρατικὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἐν τῷ νομῷ. δ) Νὰ ἐκδίδῃ νομαρχιακὰς διατάξεις, ὧν ἡ μὲν κατὰ τὸ περιεχόμενον ἰσχὺς περιορίζεται διὰ τῶν νόμων, τῶν διαταγμάτων καὶ τῶν ὑπουργικῶν πράξεων ἢ διαταγῶν, ἡ δὲ κατὰ τὰ τοπικὰ ὅρια διὰ τῶν ὁρίων τοῦ νομοῦ. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ νομάρχου δὲν ἐπιφέρει τὴν ἄρσιν τῶν ἰσχυουσῶν νομαρχιακῶν διατάξεων. Ἐν τοσούτῳ δὲν δύναται νὰ ἐκδίδῃ ὁ νομάρχης ἀστυνομικὰς διατάξεις, ὧν ἡ παράβασις χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ ποινικοῦ νόμου ὡς πταῖσμα. ε) Τέλος ὁ νομάρχης ἐλέγχει καὶ ἐν γένει ἐποπτεύει τοὺς δήμους καὶ τὰς κοινότητας.

Ἡ ἐπαρχία. Ἡ ἐπαρχία διωργανώθη κυρίως διὰ τοῦ ἀπὸ 8 Δεκεμβρίου 1835 βασιλικοῦ διατάγματος «Περὶ ἐπαρχιακῶν συμβουλίων». Ἡ ἐπαρχία, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν νομόν, ἀπετέλει νομικὸν πρόσωπον, διῳκεῖτο δὲ ὑπὸ τοῦ ἐπάρχου καὶ τοῦ ἐπαρχιακοῦ συμβουλίου. Διετηρήθη μέχρι τοῦ 1887, ὁπότε διὰ τοῦ νόμου ͵ΑΦΞΑ' κατηργήθησαν οἱ ἔπαρχοι καὶ τὰ ἐπαρχιακὰ συμβούλια. Ἔκτοτε ἡ ἐπαρχία στερεῖται αὐτοτελοῦς ὑποστάσεως καὶ νομικῆς προσωπικότητος, χρησιμεύουσα μόνον πρὸς καθορισμὸν τῶν τοπικῶν ὁρίων τῆς ἁρμοδιότητος τῶν ἀρχῶν καὶ ὡς βάσις ἐνίοτε πρὸς καθορισμὸν τῆς ἐκλογικῆς περιφερείας. Διὰ τοῦ ἀπὸ 13 Νοεμβρίου 1927 νομοθετικοῦ διατάγματος αἱ ὑποδιοικήσεις τῶν νέων χωρῶν μετεβλήθησαν εἰς ἐπαρχίας, ἀλλ' ἡ μεταβολὴ αὕτη ὑπῆρξε λεκτική.

Ἀστυνομία καὶ χωροφυλακή. Τὴν βάσιν τῆς ἑλληνικῆς ἀστυνομικῆς νομοθεσίας ἀποτελεῖ τὸ ἀπὸ 31 Δεκεμβρίου 1836 διάταγμα περὶ δημοτικῆς ἀστυνομίας. Ἀπὸ 1ης Ἰανουαρίου 1894, βάσει τοῦ νόμου ͵ΒΡΠΗ' τῆς 20 Μαρτίου 1893, κατηργήθη πλέον ἡ ἀστυνομικὴ ἁρμοδιότης τῶν δημάρχων, ἀνετέθησαν δὲ τὰ ἔργα ταῦτα εἰς τὴν χωροφυλακήν, ὀργανωθεῖσαν ταυτοχρόνως εἰς σώματα ἀστυφυλακῆς. Ὁ μετέπειτα νόμος ͵ΓΡΞΕ' τοῦ 1906 δὲν ἔθιξε τὰ τῆς ἁρμοδιότητος τῆς ἀστυνομίας, ἀλλὰ κατήργησε τὴν ἀστυφυλακὴν καὶ ἀνέθεσε τὰ ἔργα ταῦτα εἰς τὴν χωροφυλακήν, τῆς ὁποίας ὅμως διεχώρισε τὰς καθαρῶς ἀστυνομικὰς ὑπηρεσίας τῶν ἄλλων. Τῷ 1911, βάσει τοῦ νόμου ͵ΓΩΚΔ', μετεκλήθησαν ἀλλοδαποὶ ἀξιωματικοὶ πρὸς ὀργάνωσιν τῆς ἀστυνομίας καὶ τῆς χωροφυλακῆς, τῆς ὁποίας ἐνομοθετήθη νέος ὀργανισμὸς τῷ 1917 διὰ τοῦ νόμου 1370 καὶ τῷ 1930 διὰ τοῦ νόμου 4578. Τῷ 1922 ἤρξατο ἰσχύων ἐν τῇ πόλει τῶν Πατρῶν ὁ νόμος 2461 περὶ ἀστυνομίας πόλεων, συμπληρωθεὶς καὶ τροποποιηθεὶς διὰ τῶν νόμων 2726 καὶ 2815 καὶ κωδικοποιηθεὶς διὰ τοῦ ἀπὸ 29 Ἰουνίου 1923 βασιλικοῦ διατάγματος. Ταῦτα

Digitized by Google

πάντα ἐκανόνισεν ὁ νόμος 4971 περὶ ὀργανισμοῦ τῆς ἀστυνομίας πόλεων.

Ἀστυνομία γενικῶς ἀποκαλεῖται ἡ ἐντεταλμένη τὴν τήρησιν τῆς τάξεως καὶ τὴν προφύλαξιν ἀπὸ παντὸς δημοσίου κινδύνου ὑπηρεσία. Ἀστυνομικὴ ἐξουσία δὲ ὀνομάζεται ἡ ἐξουσία πρὸς ἔκδοσιν τῶν ἀναγκαίων διατάξεων καὶ διαταγῶν πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως καὶ πρόληψιν τῶν δημοσίων κινδύνων.

Κατὰ τὸ ἄρθρον 1 τοῦ νόμου 4578 περὶ ὀργανισμοῦ τῆς χωροφυλακῆς, ἡ χωροφυλακὴ προορισμὸν ἔχει τὴν διαχείρισιν τῆς δημοσίας ἀσφαλείας τῆς χώρας, τὴν τήρησιν ἐν αὐτῇ τῆς δημοσίας τάξεως, τὴν ἄσκησιν τῆς ἀστυνομίας καὶ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἐκτελέσεως τῶν νομίμων ἀποφάσεων τῶν ἁρμοδίων τοῦ κράτους ἀρχῶν. Ἡ χωροφυλακὴ ἐκτελεῖ ἐπὶ πλέον καὶ τὰ δι' εἰδικῶν νόμων ἀνατιθέμενα εἰς αὐτὴν καθήκοντα. Εἰδικώτερον εἶναι ἁρμοδία: Α) Ὡς πρὸς τὴν δημοσίαν ἀσφάλειαν καὶ τάξιν: α') Νὰ συλλέγῃ πληροφορίας καὶ νὰ τηρῇ ἐνήμερον τὴν διοίκησιν τῆς χώρας περὶ μελετωμένων προπαγανδιστικῶν ἐνεργειῶν ἢ παρασκευαζομένων ἀθεμίτων πράξεων ἐκ μέρους ἀτόμων, ὁμάδων ἢ ὀργανώσεων, στρεφομένων εἴτε κατὰ τοῦ ἔθνους εἴτε κατὰ τῆς δημοκρατίας ἢ κατὰ τῆς κοινωνικῆς τάξεως, ὧν ἡ ἀντιμετώπισις ἐπιβάλλει τὴν λῆψιν μέτρων ἀσφαλείας ἢ ἄλλων τοιούτων γενικωτέρας φύσεως καὶ κυβερνητικῆς ἐνεργείας. β') Νὰ ἐπαγρυπνῇ πρὸς πρόληψιν καὶ νὰ δρᾷ πρὸς καταστολὴν πάσης ἀξιοποίνου πράξεως. γ') Νὰ διεξάγῃ τὴν ἐγκληματολογικὴν ὑπηρεσίαν, συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τῆς ποινικῆς δικονομίας καὶ τῶν λοιπῶν σχετικῶν νόμων καὶ κανονισμῶν, μεριμνῶσα διὰ τὴν βεβαίωσιν τῶν ἀξιοποίνων πράξεων, τὴν καταδίωξιν, σύλληψιν καὶ προσαγωγὴν εἰς τὰς ἁρμοδίας δικαστικὰς ἀρχὰς τῶν ἐγκληματιῶν, νὰ ἐκτελῇ τὰ δικαστικὰ καταδιωκτικὰ ἔγγραφα καὶ λαμβάνῃ ἢ ὑποδεικνύῃ τὰ ἀναγκαῖα μέτρα πρὸς περιστολὴν τῆς ἐγκληματικότητος. δ') Νὰ παρίσταται εἰς τὰς συνεδριάσεις τῶν δικαστηρίων, νὰ προσάγῃ τοὺς λιπομάρτυρας, νὰ ἐκτελῇ τὰς μεταγωγὰς τῶν ὑποδικοκαταδίκων καὶ νὰ μεριμνᾷ διὰ τὴν σύλληψιν τῶν δραπετῶν τῶν φυλακῶν. ε') Νὰ ἐκτελῇ ἢ νὰ συντρέχῃ εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν νόμων τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν συλλογὴν καὶ τὴν φρούρησιν τοῦ δημοσίου θησαυροῦ. στ') Νὰ ἐκτελῇ τὰς συνοδείας ὑψηλῶν προσώπων καὶ ἀξιῶν. ζ') Νὰ ἐπιτηρῇ καὶ ἐξασφαλίζῃ τὴν προσέλευσιν εἰς τὰς τάξεις τοῦ κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν στρατοῦ τῶν ὑπεχόντων στρατιωτικὰς ὑποχρεώσεις πολιτῶν, νὰ συλλαμβάνῃ καὶ προσάγῃ εἰς τὰς τάξεις των τοὺς ἀγνοουμένους καὶ λιποτάκτας, στρατιωτικοὺς καὶ ναυτικούς. η') Νὰ ἐφαρμόζῃ τὰς περὶ ὁπλοφορίας διατάξεις. Β) Ὡς πρὸς τὴν ἀστυνομίαν: α) Νὰ διεξάγῃ τὴν ἀγορανομικὴν ὑπηρεσίαν. β') Νὰ ἐφαρμόζῃ τοὺς ὑγειονομικοὺς νόμους καὶ κανονισμοὺς καὶ νὰ λαμβάνῃ τὰ προσήκοντα μέτρα πρὸς προστασίαν τῆς δημοσίας ὑγείας. γ') Νὰ ἐπιτηρῇ τὰ δημόσια ἤθη. δ') Νὰ ἐφορεύῃ διὰ τὴν εὐκοσμίαν τῶν δημοσίων κέντρων. ε') Νὰ ρυθμίζῃ τὴν κίνησιν καὶ κυκλοφορίαν εἰς τὰς ὁδοὺς τῶν κέντρων πληθυσμοῦ. στ') Νὰ ἐπιβλέπῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν περὶ ἐργασίας καὶ καθόλου κοινωνικῆς προνοίας νόμων καὶ κανονισμῶν. ζ') Νὰ ἐποπτεύῃ ἐπὶ τῆς νομίμου ἀσκήσεως τοῦ ἐμπορίου, τῶν βιοτεχνιῶν καὶ ἐπιτηδευμάτων. η') Νὰ ἐξασφαλίζῃ τὴν τήρησιν τῶν νόμων περὶ ἐράνων, λαχείων καὶ τυχηρῶν παιγνίων. θ') Νὰ φροντίζῃ διὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ἀφορμῶν δημοσίων ἀτυχημάτων καὶ τῶν ἐκ πυρὸς ἢ ὕδατος κινδύνων. ι') Νὰ ἐφαρμόζῃ τὰς διατάξεις περὶ οἰκοδομῶν καὶ σχεδίων πόλεων, κωμοπόλεων καὶ συνοικισμῶν τοῦ κράτους. ια') Νὰ λαμβάνῃ πᾶν ἀναγκαῖον μέτρον πρὸς ἐξασφάλισιν καὶ προαγωγὴν τῆς ἀνέσεως τῶν ἀτόμων, πρὸς συντήρησιν τῶν ἔργων κοινῆς ὠφελείας, πρὸς προστασίαν τῶν ἐχόντων ἀνάγκην ἀτόμων, πρὸς περισυλλογὴν τῶν ἐκδότων εἰς ἀλητείαν καὶ ἐπαιτείαν. Πλὴν τούτων καθῆκον ἔχει ἡ χωροφυλακὴ νὰ ἐξασφαλίζῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν περὶ ἀρχαιοτήτων νόμων, τῶν νόμων περὶ ἁλυκῶν, περὶ μεταναστεύσεως, ὡς καὶ τῶν νόμων καὶ διατάξεων, ὧν ἡ ἐκτέλεσις ἢ ἡ ἐπιτήρησις τῆς ἐκτελέσεως εἶναι εἰδικῶς εἰς αὐτὴν ἀνατεθειμένη. Εἰς ἃς πόλεις εἶναι ἐγκατεστημένη ἡ ἀστυνομία πόλεων, ἡ χωροφυλακὴ ἀναλαμβάνει μόνον: α) Τὰς τιμητικὰς συνοδείας καὶ φρουράς, τὰς μεταγωγὰς κρατουμένων, τὰς παραστάσεις κατὰ τὰς συνεδριάσεις τῶν δικαστηρίων, τὰς συνοδείας πρὸς ἀσφάλειαν ἀτόμων, δημοσίου χρήματος, ἀξιῶν καὶ πειστηρίων. β) Τὰ ἐν τῇ § 2 ὑπὸ στοιχεῖα Α ἐδ. α' τοῦ ἄρθρ. 1 τοῦ νόμου καθοριζόμενα καθήκοντα εἰδικῆς ἀσφαλείας.

Κατὰ δὲ τὸ ἄρθρον 78 τοῦ ἰδίου νόμου οἱ ἀξιωματικοὶ διοικηταὶ τῶν διοικήσεων καὶ ὑποδιοικήσεων χωροφυλακῆς ἔχουσι τὸ δικαίωμα τῆς ἐκδόσεως ἀστυνομικῶν διατάξεων δι' ὅλην τὴν περιφέρειάν των ἢ τμῆμα αὐτῆς, πάντοτε ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν νόμων καὶ διαταγμάτων καὶ τῶν ἀποφάσεων τῶν ἁρμοδίων ὑπουργῶν, ὅταν κρίνωσιν ἀναγκαῖον νὰ διατάξωσι προληπτικὰ μέτρα ἐπὶ ἀντικειμένων ἀνατεθειμένων εἰς τὴν ἀστυνομικὴν αὐτῶν ἐπαγρύπνησιν, ἢ ὅταν πρόκειται ν' ἀναδημοσιεύσωσι νόμους, διατάγματα ἢ ἄλλας ἀποφάσεις καὶ κανονισμοὺς ἢ νὰ ἑρμηνεύσωσι τὰς λεπτομερείας ὑφισταμένων νομίμων διατάξεων πρὸς εὐχερεστέραν τούτων ἐφαρμογήν.

Ἡ ἀστυνομία πόλεων ἀσκεῖ ἐν ταῖς ῥηθείσαις πόλεσι πάντα τὰ καθήκοντα ὅσα οἱ νόμοι τοῦ κράτους ἀναγράφουσι διὰ τὴν ἀστυνομίαν, πλὴν τῶν ἐν ἄρθρῳ 3 τοῦ νόμου 4971 ἀναφερομένων, ἅτινα ἀνατίθενται εἰς τὴν χωροφυλακὴν καὶ εἰδικώτερον: α') Διαφυλάσσει τὴν δημοσίαν εἰρήνην, ἡσυχίαν καὶ τάξιν, λαμβάνουσα πάντα τὰ ἀπαιτούμενα μέτρα. Ἐνεργεῖ παντὶ νομίμῳ τρόπῳ, ἵνα ἐπιτυγχάνῃ πληροφορίας σχετιζομένας πρὸς τὴν διάπραξιν ἀδικημάτων, ὑποβάλλει ταύτας ἁρμοδίως καὶ λαμβάνει, συμφώνως πρὸς τὸν νόμον καὶ τὰς διαταγὰς τῶν προϊσταμένων αὐτῆς, τὰ προσήκοντα μέτρα πρὸς πρόληψιν τῆς ἐκτελέσεως τοῦ ἀδικήματος, εἴτε ἵνα φέρῃ τοὺς δράστας ἐνώπιον τῆς δικαιοσύνης. γ') Ἐκτελεῖ διὰ τῶν ἁρμοδίων ὀργάνων καθήκοντα δημοσίου κατηγόρου καὶ ἀνακριτικὰ καὶ πάντα ἐν γένει τὰ ὑπὸ τῆς ποινικῆς δικονομίας εἰς τὴν ἀστυνομίαν ἀνατιθέμενα. δ') Ἐνεργεῖ συλλήψεις καὶ κρατήσεις προσώπων, καθ' ἃς περιπτώσεις τὸ μέτρον τοῦτο ἐπιτρέπεται ἐκ τοῦ νόμου, τηρουμένων πάντοτε τῶν σχετικῶν νομίμων ὁρισμῶν. ε') Ρυθμίζει καὶ ἐλέγχει τὴν ἀνὰ τὰς ὁδοὺς κίνησιν, τηρεῖ τὴν τάξιν εἰς τὰς ὁδούς, δημοσίας ἀγοράς, σταθμούς, ἀποβάθρας, πανηγύρεις δημοσίας λατρείας, κανονίζει τὴν προσέλευσιν εἰς τὰ δημόσια λουτρὰ καὶ εἰς τὰ ἐν δημοσίᾳ χρήσει πορθμεῖα καὶ μεριμνᾷ ὅπως προλαμβάνῃ ἢ ἐμποδίζῃ εἰς ὅλα τὰ μέρη ταῦτα πᾶσαν παράβασιν τῶν νομίμων διατάξεων καὶ κανονισμῶν, εἰς ὧν τὴν τήρησιν ὑποχρεοῦται τὸ κοινόν. στ') Παρέχει πᾶσαν δυνατὴν βοήθειαν εἰς ἀνάπηρα καὶ ἀβοήθητα πρόσωπα, εὑρεθέντα ἢ παθόντα ἐν δημοσίᾳ ὁδῷ ἢ τόπῳ καὶ λαμβάνει ὑπὸ φύλαξιν οἰνόφλυγας καὶ φρενοβλαβεῖς, περιφερομένους καὶ ἐπικινδύνους. ζ') Ἐπιβλέπει ἐν γένει τὰς δημοσίας ὁδούς, τοὺς δημοσίους τόπους, τόπους δημοσίας διασκεδάσεως καὶ καταστήματα εἰς ἐξυπηρέτησιν τοῦ κοινοῦ προωρισμένα πρὸς τήρησιν τῶν ὑφισταμένων κανονιστικῶν διατάξεων καὶ ἀπαγορεύει πᾶσαν εἰς δημόσια μέρη πρόκλησιν πρὸς ἀνηθικότητα οἱασδήποτε μορφῆς. η') Ἀσχολεῖται εἰς τὴν παρεμπόδισιν, ἀνακάλυψιν καὶ καταδίωξιν τῶν παντὸς εἴδους ἀπηγορευμένων παιγνίων. θ') Μεριμνᾷ διὰ τὴν πρόληψιν ἀπωλειῶν καὶ ζημιῶν ἐκ τοῦ πυρός, τὴν ἀποτροπὴν δυστυχημάτων καὶ παντὸς κινδύνου τοῦ κοινοῦ. ι') Μεριμνᾷ πρὸς παρεμπόδισιν τῆς μεταδόσεως μολυσματικῶν ἢ ἐπιδημικῶν νόσων. ια') Φροντίζει διὰ τὴν ἀκριβῆ τήρησιν τῶν νόμων, διαταγμάτων καὶ τῶν ὑπὸ τῆς ἁρμοδίας ἀρχῆς τιθεμένων κανονισμῶν πρὸς διατήρησιν τῆς δημοσίας ὑγείας, ἀσφαλείας καὶ ἀνέσεως καὶ παρεμποδίζει τὴν καθ' οἱονδήποτε τρόπον ἐνόχλησιν τοῦ κοινοῦ. ιβ') Ἐκτελεῖ τὰ ἀνατιθέμενα τῇ ἀστυνομίᾳ ἐκ τῶν ἐν ἰσχύϊ νόμων, διαταγμάτων, κανονισμῶν καὶ διαταγῶν καθήκοντα, σχετικῶς μὲ τὴν ἔκδοσιν καὶ τὸν ἔλεγχον διαβατηρίων. ιγ') Ἐμποδίζει τὴν παράβασιν ἢ καταστρατήγησιν οἱουδήποτε νόμου, διατάγματος, κανονισμοῦ ἢ διαταγῆς, νομίμως ἐκδιδομένων διὰ τὸν ἔλεγχον τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ ἢ τοῦ κράτους. ιδ') Παρακωλύει πᾶσαν πρᾶξιν, ἥτις ἤθελε χαρακτηρισθῆ γενικῶς ἢ ἐν μέρει ἐχθρικὴ πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς πολιτείας. ιε') Ἐκτελεῖ καὶ πᾶν ἄλλο κατὰ νόμιμον τρόπον ἐπιβαλλόμενον καθῆκον καὶ ἐπιδιώκει δι' ὅλων τῶν νομίμων μέσων τὴν πλήρη ἐκτέλεσιν τῶν νομίμων διαταγῶν τῶν διοικητικῶς προϊσταμένων ἀρχῶν.

Οἱ αὐτόνομοι ὀργανισμοί. Ἡ τάσις πρὸς ἀποσυγκέντρωσιν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ διὰ τῆς διαμορφώσεως αὐτοτελῶν ὑπηρεσιῶν εἰς νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου, ἐν οἷς ἐπέρχεται συγκερασμὸς τῆς αὐτοδιοικήσεως καὶ τῆς διοικητικῆς ἀποκεντρώσεως. Ὀνομάζονται δὲ συνήθως τὰ νομικὰ ταῦτα πρόσωπα ταμεῖα καὶ συνηθέστερον αὐτόνομοι ὀργανισμοί. Τὰ νομικὰ ταῦτα πρόσωπα διοικοῦνται παρὰ συμβουλίου διοριζομένου παρὰ τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργοῦ. Ἐνίοτε μετὰ τὴν ἵδρυσιν τῶν νομικῶν τούτων προσώπων τὸ συμβούλιον ἀνανεοῦται ἢ συμπληροῦται ἐφεξῆς ἐλευθέρως ἢ κατὰ συγκεκριμένους κανόνας δι' ἰδίας ἀποφάσεως. Τὸ ἐκτελεστικὸν ὅμως ὄργανον τῶν τοιούτων νομικῶν προσώπων διορίζεται συνήθως μεταξὺ τῶν ἐχόντων τὰ νόμιμα προσόντα ἐλευθέρως παρὰ τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργοῦ. Αἱ πράξεις τῶν νομικῶν τούτων προσώπων εἶναι πράξεις διοικητικαί, δεσμευόμεναι ἀπὸ τοὺς γενικοὺς ἐκείνους κανόνας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δεσμεύεται πᾶσα διοικητικὴ πρᾶξις. Ὑπόκεινται ὡς ἐκ τούτου εἰς αἴτησιν ἀκυρώσεως, δι' οὓς καὶ πᾶσα διοικητικὴ πρᾶξις λόγους.

Οἱ δῆμοι καὶ αἱ κοινότητες. α) *Ἡ καταγωγὴ τοῦ θεσμοῦ τῆς αὐτοδιοικήσεως.* Ἡ καταγωγὴ τῶν κοινοτήτων καὶ τῶν δήμων εἶναι ζήτημα πολλαπλῶς ἀμφισβητούμενον. Ἀλλαχοῦ ἐτέθη ζήτημα πρωτογενίας τοῦ δήμου ἐν σχέσει πρὸς τὴν πολιτείαν. Ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἐδέχθησαν τὴν γνώμην αὐτὴν ὁ Ἀργυρόπουλος καὶ ὁ Φλογαΐτης, ἀντέκρουσεν ὅμως αὐτοὺς ὁ Γ. Ἀγγελόπουλος, ὀρθῶς ἀντιτάξας ὅτι κατ' ἀρχὰς δῆμος καὶ πολιτεία ταυτίζονται καὶ ὅτι συνεπῶς ζήτημα πρωτογενίας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τεθῇ. Διὰ τὴν νομικὴν ἐπιστήμην ἡ ἔννοια τοῦ δήμου, ὡς ἔχει διαμορφωθῆ, προϋποθέτει τὴν ὕπαρξιν τῆς πολιτείας, ὁ δὲ δῆμος ἀφ' ἧς ἀποκτήσῃ πλήρη ἀνεξαρτησίαν ἀποβαίνει πολιτεία. Διὰ τοῦτο εἶναι παράλογον νὰ τεθῇ ζήτημα προτεραιότητος μεταξὺ πολιτείας καὶ δήμου, ἡ δ' ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἱστορικὴ ἔρευνα δὲν εἶναι δυνατὸν εἰμὴ ν' ἀπολήξῃ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ δῆμος ὡς ὑποδιαίρεσις τῆς πολιτείας κατ' ἀρχὰς ἕνεκα τοῦ ὀλιγαρίθμου τῶν πολιτῶν καὶ τοῦ σμικροῦ τῆς ἐκτάσεως ἑκάστης ἐπικρατείας δὲν ἔχει λόγον ὑπάρξεως. Ὅταν ἡ πολιτεία ηὐξήθη κατ' ἔκτασιν καὶ πληθυσμόν, αἱ κῶμαι καὶ αἱ πόλεις, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ πλεῖσται ἦσαν ἢ πάντως θὰ ἠδύναντο νὰ εἶναι ἄλλοτε πολιτεῖαι πρωτογόνου μορφῆς, ἢ διετήρησαν πολιτικὴν αὐθυπαρξίαν ἢ ἀνέστησαν ἢ συνέστησαν πάλιν ὑστερώτερον, ὑπὸ τὴν μορφὴν τοῦ δήμου. Ὥστε κακῶς ἔχει περιπλακῆ τὸ ζήτημα τῆς νομικῆς δικαιολογίας τοῦ θεσμοῦ τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ προελεύσεως. Πραγματικὴ ἱστορικὴ ἀνάγκη ἐπιβάλλει τὴν τοπικὴν αὐτοδιοίκησιν. Δὲν εἶναι ὅμως δυνατὸν ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκησις σήμερον νὰ ζητηθῇ ὡς ἐξ ἰδίου δικαίου ἐπιβεβλημένη. Βεβαίως εἶναι θεσμὸς ἀναγκαῖος, ἀλλ' ἡ ἀναγκαιότης αὕτη δὲν εἶναι νομική. Ἀπὸ τὴν πραγματικὴν ἀνάγκην ἄλλωστε, ἡ ὁποία γεννᾷ τὴν τοπικὴν αὐτοδιοίκησιν, ἀπορρέει πρωτίστως ἡ πολιτεία. Ὡς ἐκ τούτου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνεται ἀπ' εὐθείας νομικὴ ἀναφορὰ τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων εἰς τὴν πρώτην αὐτῶν ἱστορικὴν αἰτίαν. Εἰς τὴν πρώτην αὐτὴν αἰτίαν ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκησις ἀνιφέρεται διὰ τῆς πολιτείας, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ νομικὴ ἐπιστήμη ἐξαντλεῖται διὰ τῆς ἀναφορᾶς εἰς τὴν πολιτείαν καὶ δὲν ἐπιζητεῖ τὴν δικαιολογίαν αὐτῆς τῆς πολιτείας. Ἡ δικαιολογία εἶναι ἀντικείμενον ἄλλης ἐπιστήμης, τῆς πολιτειολογίας.

β) *Ἡ πρώτη ἐφαρμογὴ τοῦ θεσμοῦ τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως ἐν Ἑλλάδι καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς διδάγματα.* Διὰ τοῦ νόμου τοῦ 1833/1834 συνέστησαν οἱ δῆμοι εὐρύτεροι τῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας κοινοτικῶν περιφερειῶν. Αἱ κοινότητες ὅμως διετηρήθησαν ὡς ὑποκείμενα περιουσιακῶν δικαιωμάτων. Περὶ τῆς διοικήσεως αὐτῶν ὁ νόμος οὐδὲν ὥρισε, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἴσχυσαν αἱ σχετικαὶ διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, αἵτινες δὲν ἀνταπεκρίνοντο πλέον εἰς τὴν πραγματικότητα, τεθεῖσαι εἰς παρῳχημένας ἐποχὰς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐν ὄψει ἀνυπάρκτων δεδομένων. Ὑπέστησαν ὡς ἐκ τούτου αἱ κοινοτικαὶ περιουσίαι μεγίστην φθοράν.

Ὁ περὶ δήμων νόμος τοῦ 1833/1834 συνετάγη μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ συμπληρωθῇ βαθμηδὸν ὁ θεσμὸς τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως διὰ τοῦ θεσμοῦ τῆς εὐρυτέρας ἐπαρχίας καὶ τοῦ ἔτι εὐρυτέρου νομοῦ. Κατὰ τὸν νόμον αὐτὸν οὐδεὶς Ἕλλην πολίτης ἠδύνατο νὰ μὴ ὑπάγεται εἴς τινα δῆμον. Ἡ δημοτικότης ἐκτᾶτο διὰ γεννήσεως, διὰ νυμφεύσεως, διὰ κατατάξεως, δι' ἐγγραφῆς, κατόπιν αἰτήσεως, καὶ διὰ πλήρους ἐγκαταστάσεως. Ἡ διπλῆ δημοτικότης ἀπηγορεύετο κατ' ἀρχήν, ἀλλὰ κατόπιν εἰδικῆς ἀδείας ἐπετρέπετο νὰ διατηρηθῇ καὶ ἡ παλαιὰ δημοτικότης παρὰ τὴν ἀπόκτησιν νέας τοιαύτης. Ἡ δημοτικότης συνεπήγετο ὑποχρεώσεις καὶ δικαιώματα. Αἱ πρῶται συνίσταντο: 1) Εἰς τὴν καταβολὴν τῶν ἐμμέσων καὶ τῶν ἀμέσων φόρων καὶ 2) τὴν παροχὴν προσωπικῆς ἐργασίας. Τὰ δὲ δικαιώματα ἦσαν: 1) Τὸ δικαίωμα τῆς διαμονῆς ἐντὸς τῆς περιφερείας τοῦ δήμου. 2) Τὸ δικαίωμα τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν χρῆσιν τῆς κοινοχρήστου περιουσίας. 3 Τὸ δικαίωμα τοῦ περιθάλπεσθαι ὑπὸ τοῦ δήμου. Ἐλέγετο δὲ καὶ λέγεται ὅτι δικαίωμα σπουδαιότατον ἀπετέλει καὶ ἡ ἐκλογικὴ ἐνέργεια πρὸς ἀνάδειξιν τοῦ δημοτικοῦ ἄρχοντος· ἀλλ' οὐχὶ ὀρθῶς. Τὸ λεγόμενον ἐκλογικὸν δικαίωμα δὲν ἦτο δικαίωμα τοῦ συνόλου τῶν δημοτῶν· περιωρίζετο εἰς τοὺς ἄρρενας, καὶ δὴ εἰς τοὺς συμπληρώσαντας τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας των. Ἀπῃτεῖτο προσέτι ὁ ἐκλογεὺς νὰ εἶναι μονίμως ἐγκατεστημένος ἐν τῷ δήμῳ καὶ νὰ κέκτηται τὸ προσὸν τοῦ νὰ εἶναι «μᾶλλον φορολογούμενος». Ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐνάσκησις τοῦ δικαιώματος τούτου ἦτο ἤδη τῷ 1834 ὑποχρεωτική, ἐπρόκειτο δηλαδὴ περὶ λειτουργίας, οὐχὶ περὶ δικαιώματος. Ἡ ψηφοφορία διενηργεῖτο διὰ καταθέσεως ψηφοδελτίου ἠριθμημένου, ἵνα δύναται ὁ ἐκλογεὺς νὰ ἐξετάσῃ κατὰ πόσον ἠλλοιώθη τυχὸν ἡ ψῆφός του. Ἐπετρέπετο δὲ νὰ ὑπογράφῃ ὁ ψηφοφόρος τὸ ψηφοδελτιόν του. Τὸ σύστημα τοῦτο μετεβλήθη ριζικῶς ὡς ἐκ τῆς διατάξεως τοῦ ἄρθρου 4 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864, διὰ τοῦ περὶ δημαιρεσιῶν νόμου τῆς 19 Νοεβρίου 1864, εἰσαχθείσης ἔκτοτε τῆς ἀμέσου, καθολικῆς καὶ μυστικῆς διὰ σφαιριδίων ψηφοφορίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ διάταξις τοῦ νόμου τούτου, ἡ ἀπαιτοῦσα ἰδιοκτησίαν ἢ ἐπιτήδευμά τι διὰ τὸν ἐκλογέα, κατηργήθη διὰ τοῦ νόμου τῆς 17 Σεπτεμβρίου 1872. Ἐστεροῦντο δὲ

Digitized by Google

τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος, ἕνεκα καταδίκης, οἱ διατελοῦντες κατόπιν ὁριστικοῦ βουλεύματος ὑπόδικοι ἐπὶ κακουργήματι, οἱ ἐστερημένοι τῆς ἐλευθέρας διαχειρίσεως τῆς περιουσίας των, οἱ κληρικοὶ καὶ μετὰ τὸν περὶ στρατολογίας νόμον τῆς 28 Μαΐου 1877 καὶ οἱ μὴ ἐν τῷ μητρώῳ τῶν ἀρρένων ἐγγεγραμμένοι. Ἦσαν ἐκλόγιμοι ἐκ τῶν ἀρρένων δημοτῶν οἱ συμπληρώσαντες τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας των. Ἀνὰ ἐννεαετίαν ἐξελέγοντο ἀμέσως οἱ δημοτικοὶ σύμβουλοι, τὸ δημαιρεσιακὸν συμβούλιον, ἀποτελούμενον ἐκ τῶν μελῶν τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου καὶ ἰσαρίθμων δημοτῶν, ἐκ τῶν μᾶλλον φορολογουμένων, ἐξέλεγε κατόπιν τρεῖς ὑποψηφίους δημάρχους, ἐξ ὧν διώριζε τὸν ἕνα ὁ βασιλεὺς ὁσάκις ἐπρόκειτο περὶ δήμου α´ ἢ β´ τάξεως, ἢ ὁ νομάρχης ὁσάκις ἐπρόκειτο περὶ δήμου γ´ τάξεως. Τὸ δημοτικὸν συμβούλιον ἀφ' ἑνὸς ἀπεφάσιζε καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπετήρει τὰς ἐνεργείας τοῦ δημάρχου. Αἱ ἔγκυροι ἀποφάσεις τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου διεκρίνοντο εἰς ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι ἦσαν εὐθὺς ἀμέσως ἔγκυροι, εἰς ἐκείνας αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἔγκυροι μετὰ δεκαπενθήμερον ἀπὸ τῆς λήψεως, ἐφ' ὅσον ὁ νομάρχης δὲν ἐξέδωκε διαταγὴν ἐμποδίζουσαν τὴν ἐκτέλεσιν, εἰς ἐκείνας αἱ ὁποῖαι διὰ τὴν ἐγκυρότητά των ἔχρηζον τῆς ρητῆς ἐγκρίσεως τοῦ νομάρχου καὶ εἰς ἐκείνας αἱ ὁποῖαι ἔχρηζον τῆς βασιλικῆς ἐγκρίσεως, διδομένης διὰ διατάγματος. Τὰ δημοτικὰ συμβούλια ἠδύναντο ἐπίσης νὰ γνωμοδοτοῦν καὶ νὰ διατυπώνουν εὐχάς. Τὰς ἀποφάσεις τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου ἐξετέλει ὁ δήμαρχος, ὁ πρῶτος ἄρχων τοῦ δήμου καὶ ἐντολοδόχος τῆς κυβερνήσεως. Ὁ δήμαρχος ἐξεπροσώπει δικαστικῶς τὸν δῆμον, διώριζε τοὺς δημοτικοὺς ὑπαλλήλους καὶ μετεῖχεν αὐτοδικαίως ὡς πρόεδρος τοῦ ἀδελφάτου τῶν ἀγαθοεργῶν δημοτικῶν ἱδρυμάτων.

Ὡς ἐντολοδόχος τῆς κυβερνήσεως, ὁ δήμαρχος ἐξετέλει διοικητικὰ καθήκοντα, ἐν οἷς ἀστυνομικὰ (προληπτικὰ καὶ κατασταλτικά), ληξιαρχικά, ἐκλογικά, στρατολογικά, φορολογικά, ταχυδρομικὰ καὶ λιμενικά. Ἀναλόγως τῆς τάξεως τοῦ δήμου ἐξελέγοντο πάρεδροι, εἰς μὲν τοὺς δήμους α´ τάξεως ἕξ, εἰς δὲ τοὺς β´ τέσσαρες καὶ εἰς τοὺς γ´ δύο. Οἱ πάρεδροι ἦσαν βοηθοὶ τοῦ δημάρχου εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων του, ἐνεργοῦντες κατὰ τὰς παραγγελίας του, τῆς ἐντολῆς τοῦ δημάρχου εἰς οὐδένα περιορισμὸν ὑποκειμένης εἰμὴ εἰς ὅσους ὑπέκειτο αὐτὸς ὁ ἴδιος.

Ὁ πρῶτος ἐκλεγεὶς πάρεδρος ἐξετέλει αὐτοδικαίως, ἐλεύθερος ἀπὸ οἱανδήποτε παραγγελίαν τοῦ δημάρχου, τὸ δημαρχιακὸν λειτούργημα, ὅταν ὁ δήμαρχος εἶχεν ἀποβιώσει, παυθῆ, ἀσθενήσει ἢ ἀποδημήσει. Ὁ πρῶτος ἐκλεγεὶς πάρεδρος ἀνεπλήρου κατὰ τ' ἀνωτέρω τὸν δήμαρχον μέχρις ὅτου ἤθελεν ἐκλεγῆ νέος ἢ ἀνελάμβανεν ὁ μέχρι τοῦδε τοιοῦτος ἐκ νέου τὰ καθήκοντά του.

Παρὰ τὸν θεσμὸν τοῦ παρέδρου ὑπῆρχε καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ εἰδικοῦ παρέδρου. Εἰδικοὶ πάρεδροι ἦσαν οἱ βοηθοὶ τοῦ δημάρχου δι' ὡρισμένην περιφέρειαν, ἐνεργοῦντες κατὰ τὰς παραγγελίας του, ἀλλ' ἐκλεγόμενοι ἀμέσως ὑπὸ τῶν ἐχόντων δικαίωμα. Ὁ εἰδικὸς πάρεδρος ἐξετέλει καὶ καθήκοντα ἀνακριτικά, ληξιαρχικά, φορολογικὰ εἰς τὴν περιφέρειάν του καὶ ἄλλα, ὅπως καὶ ὁ δήμαρχος· ἀλλὰ διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων αὐτῶν δὲν ἐδέχετο παραγγελίας ἀπὸ τὸν δήμαρχον.

Ὁ πολύπλοκος ὁπωσδήποτε ὀργανισμὸς τοῦ δήμου συνεπήγετο τὴν ἀνάγκην εἰδικῶν ὑπαλλήλων, ἰδίως προκειμένου περὶ μεγαλυτέρων δήμων. Οἱ κυριώτεροι ἐξ αὐτῶν ἦσαν οἱ γραφεῖς, οἱ δημαστυνόμοι, οἱ δημογραμματεῖς, οἱ δημοτικοὶ εἰσπράκτορες, οἱ οἰκονόμοι τῶν ἀγαθοεργῶν καταστημάτων καὶ οἱ ἀγροφύλακες. Ἀλλ' οὐδεμία ἐλαμβάνετο πρόνοια περιορισμοῦ τῶν διορισμῶν, ἐξασφαλίσεως τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων ἀπὸ ἀδικαιολόγητον ἀπόλυσιν, οὐδὲ παρείχετο σύνταξις εἰς αὐτούς. Τοῦτο συνέτεινεν εἰς τὸ νὰ μὴ διορίζωνται σοβαροὶ καὶ φίλεργοι πολῖται, ἀλλ' οἱ ἀργόσχολοι καὶ οἱ παντὸς προσόντος ἐστερημένοι ὀπαδοὶ τοῦ ἑκάστοτε μικροδημάρχου.

Ὁ δημοτικὸς θεσμός, ὡς ἐφηρμόσθη τὸ πρῶτον, εἶχε τρία κυρίως ἐλαττώματα. Τὴν ἀποξένωσιν τοῦ δημότου ἀπὸ τὰ δημοτικὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα ἐκαλεῖτο νὰ διευθετήσῃ οὐχὶ ἀμέσως, ἀλλὰ διὰ τῶν ἐκλεγομένων προσώπων· τὴν μείωσιν τοῦ συναισθήματος τῆς εὐθύνης τῶν δημοτικῶν ἀρχόντων καὶ ἰδίως τοῦ δημάρχου ἕνεκεν τῆς ἐπιβολῆς αὐτῶν κατὰ τὸ διάστημα τῆς δημοτικῆς περιόδου· καὶ τὴν ἀποκέντρωσιν τῶν μικρῶν συνοικισμῶν, τῶν ὁποίων οἱ πόροι ἀπερροφοῦντο ἀπὸ τὴν πρωτεύουσαν τοῦ δήμου. Ὁ θεσμὸς τοῦ εἰδικοῦ παρεδρείου ἠδύνατο νὰ ἀποβῇ ὁ ἀπαραίτητος σύνδεσμος εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆν κοινότητος. Τὸ εἰδικὸν παρεδρεῖον, ἀναπτυσσόμενον ἐντὸς τοῦ εὐρυτέρου δημοτικοῦ ὀργανισμοῦ, ἠδύνατο βραδέως νὰ μεταβληθῇ εἰς κοινότητα οἰκονομικῶς αὐθύπαρκτον, μὲ κοινοτικὴν προπαίδειαν καὶ μὲ πραγματικὴν καὶ βαθεῖαν συνείδησιν τῶν τοπικῶν ἀναγκῶν. Ὁ νομοθέτης ἐπροτίμησεν, ἴσως ἕνεκα τῆς παρόδου ἀχρησιμοποιήτου χρόνου, νὰ ἐπιφέρῃ διὰ μιᾶς τὴν ἄλλως ἀναγκαίαν μεταβολὴν εἰς τὰ καθεστῶτα, διατυπωθεῖσαν οὐχὶ ὁριστικῶς εἰς τὸν νόμον ͵ΔΝΖ´. Πάντως ὁ νόμος τοῦ 1833/1834 ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῆς δημοτικῆς ἡμῶν νομοθεσίας, καὶ ἀπὸ νομοτεχνικῆς ἀπόψεως συγκεντροῖ στοιχεῖα καὶ σήμερον ἔτι χρησιμοποιούμενα. Ἡ μακρὰ ὅμως ἐφαρμογὴ τοῦ δημοτικοῦ καθεστῶτος, τοῦ συντεταγμένου κατὰ τὸ γαλλικὸν ὑπόδειγμα, μὲ ἀναλλοίωτον ὁμοιομορφίαν καὶ ἀλληλουχίαν, διὰ τὰ ἱστορικῶς καὶ γεωγραφικῶς πλέον διακεκριμένα τμήματα τῆς ἐπικρατείας, ἐξηφάνισεν ἐν πολλοῖς τὰς ἀνωμαλίας ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι κατέστησαν ἐπὶ τουρκοκρατίας τὴν κοινότητα θεσμὸν προσηρμοσμένον τελείως εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ζωῆς. Ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν ἡ τοιαύτη δημοτικὴ νομοθεσία, καὶ ἰδίως ἡ συστηματική της ὁμοιομορφία, μὴ συνεπαγομένη τὴν ἐπιδίωξιν εἰδικοῦ ἀντικειμενικοῦ σκοποῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου εἰς οὐδένα τὸ αἴσθημα τῆς εὐθύνης γεννῶσα, περιώρισε τὴν δημιουργικότητα καὶ τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ πολίτου εἰς ματαιοδόξους καὶ ἀρχομανεῖς προσπαθείας.

Ἡ ἀνάγκη νὰ τονωθῇ καὶ ἡ πρωτοβουλία καὶ τὸ συναίσθημα τῆς εὐθύνης, διὰ νὰ καταστῇ πράγματι δημιουργικὸς ὁ θεσμὸς τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, καὶ εἰδικώτερον ἡ ἀναγνώρισις ὅτι τὰ συμφέροντα τῶν μεγάλων συνοικισμῶν ἐξηφάνιζον τὰ συμφέροντα τῶν μικρῶν, ὡδήγησαν εἰς τὴν νομοθετικὴν μεταρρύθμισιν τοῦ 1912. Ὅτι ἐκ τῆς διαφόρου ἐκτάσεως τῶν συνοικισμῶν ἀπορρέει καὶ ἡ ἀνάγκη διαφόρου συστάσεως καὶ λειτουργίας τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, ἀποτελεῖ τοῦτο προϋπόθεσιν τοῦ νόμου ͵ΔΝΖ´, διακρίνοντος τὰς περιφερείας τὰς ἐχούσας πληθυσμὸν περισσότερον τῶν 10 000 ἀπὸ τὰς περιφερείας τὰς ἐχούσας πληθυσμὸν ὀλιγώτερον τῶν 10.000. Διῃρέθη τοιουτοτρόπως ὁλόκληρος ἡ ἐπικράτεια εἰς δήμους καὶ κοινότητας.

γ´) *Περὶ τῶν περιπτώσεων καὶ τοῦ τρόπου τῆς συστάσεως τῶν κοινοτήτων*. Ἰδίαν κοινότητα δύνανται ν' ἀποτελέσουν, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἄρθρου 2 τοῦ κώδικος, ὡς ἐτροποποιήθη διὰ τῶν νόμων 641, 4108 καὶ 4759 : 1) Οἱ κάτοικοι παντὸς μονίμου συνοικισμοῦ διατηροῦντος σχολεῖον στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως. 2) Οἱ κάτοικοι παντὸς μονίμου συνοικισμοῦ, ἐὰν κέκτηνται ἰδίαν κοινοτικὴν περιουσίαν, ἀποδίδουσαν ἐτησίως ἄνω τῶν δύο χιλιάδων δραχμῶν. 3 Οἱ κάτοικοι παντὸς μονίμου συνοικισμοῦ μὲ κατοίκους περισσοτέρους τῶν τετρακοσίων. 4) Οἱ κάτοικοι παντὸς μονίμου καὶ μὴ συγκεντροῦντος τ' ἀνωτέρω στοιχεῖα συνοικισμοῦ τῶν νέων χωρῶν.

Εἰς τὰς τρεῖς πρώτας περιπτώσεις ἡ σύστασις εἶναι δυνητική. Δηλαδή, ἐὰν οἱ κάτοικοι τῶν ὑπαγομένων εἰς μίαν τῶν τριῶν πρώτων περιπτώσεων αἰτήσωνται τοῦτο, ἡ σύστασις τῆς κοινότητος εἶναι πλέον ὑποχρεωτικὴ διὰ τὸν ἁρμόδιον νὰ προκαλέσῃ τὸ σχετικὸν διάταγμα ὑπουργὸν τῶν Ἐσωτερικῶν, μὴ δυνάμενον ν' ἀντιτάξῃ ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει ἄρνησιν. Ἐπιτρέπεται ὅμως, κατὰ τὸ ἄρθρον 5 § 2, νὰ ὑποβληθοῦν εἰς τὸν νομάρχην ἐνστάσεις ἐναντίον τῶν ἀναπτυσσομένων ἐν τῇ αἰτήσει περὶ συστάσεως ἰδίας κοινότητος. Τὰς ἐνστάσεις ταύτας ὑποβάλλει ὁ νομάρχης μετὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ παρατηρήσεων εἰς τὴν κρίσιν τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν. Αἱ ἐνστάσεις ὅμως δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀφοροῦν εἰς τὴν σκοπιμότητα τῆς συστάσεως, ἀλλὰ τὴν παρουσίαν μόνον τῶν νομίμων προϋποθέσεων. Ἡ ἀντίθετος ἐκδοχὴ ἀποτελεῖ προφανῆ παρερμηνείαν τῆς ἀληθοῦς τοῦ νόμου ἐννοίας. Εἰς τὴν τετάρτην ὅμως ἐναπόκειται εἰς τὸν ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν ὑπουργὸν νὰ προκαλέσῃ τὸ διάταγμα τῆς συστάσεως τῆς περιφερείας οἱουδήποτε μονίμου συνοικισμοῦ τῶν νέων χωρῶν ὡς ἰδίαν κοινοτικὴν περιφέρειαν.

Ἡ θέλησις τῶν κατοίκων ἔχει μόνον ἐπὶ δυνητικῆς συστάσεως σημασίαν. Ἐπὶ διοικητικῆς συστάσεως ἡ θέλησις τῶν κατοίκων ἐνδέχεται νὰ ληφθῇ παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ ὑπ' ὄψιν, ἀλλ' ἐπιτρέπεται καὶ νὰ μὴ ληφθῇ. Ἡ προσφυγὴ ὅμως εἰς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας δι' αἰτήσεως ἀκυρώσεως δὲν ἀποκλείεται Ἰδίως ἂν αἰτιολογῆται ἡ σχετικὴ πρᾶξις καὶ δὲν εἶναι ἀληθὴς ἡ αἰτιολογία, οὐχὶ ὅμως ἐὰν εἶναι ἀνεπαρκὴς αὕτη. Πάντως ἀποκλείεται νὰ θεωρηθῇ κυβερνητικὴ πρᾶξις τὸ διάταγμα τῆς συστάσεως τῆς κοινότητος. Ἐὰν ἦτο κυβερνητικὴ πρᾶξις ἀναγομένη εἰς τὴν διαχείρισιν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξαιρεθῇ κατὰ τὸ ἄρθρ. 45 § γ´ τοῦ νόμου 3713 τοῦ ἐλέγχου τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας. Ἀλλὰ κυβερνητικαὶ πράξεις εἶναι μόνον αἱ κατὰ τὸ Σύνταγμα τοιαῦται.

δ) *Περὶ τῶν περιπτώσεων καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀναγνωρίσεως τῶν κοινοτήτων ὡς δήμων*. Τὸ ἐὰν ὁ πληθυσμὸς ἑκάστης περιφερείας δέον ν' ἀποτελῇ κοινότητα ἢ δῆμον ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν συνδρομὴν τῶν στοιχείων τῶν πρὸς τοῦτο κατὰ νόμον ἀπαιτουμένων. Ὡς στοιχεῖον ἀπαραίτητον πρὸς σύστασιν δήμου ἢ διαμόρφωσιν κοινότητος καὶ δήμου ἀπαιτεῖται μόνιμος συνοικισμὸς ἐκ δέκα χιλιάδων κατοίκων τοὐλάχιστον, ἐκτὸς ἂν ὁ συνοικισμὸς αὐτὸς ἔχει ὁρισθῇ πρωτεύουσα νομοῦ, ὁπότε ἀρκεῖ τοῦτο καὶ μόνον. Ἡ πρωτεύουσα τοῦ νομοῦ εἶναι δηλαδὴ πάντοτε δῆμος. Ποῖος ὁ πληθυσμὸς ἐν ἑκάστῃ περιφερείᾳ, καθορίζεται μόνον διὰ τῆς ἐπισήμου ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐπικρατείας. Οὐδὲν ἄλλο στοιχεῖον, ὁσονδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἀναμφισβήτητον, ἐπιτρέπεται νὰ ληφθῇ παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν ὑπ' ὄψιν. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐπίσημος ἀλλ' εἰδικὴ ἀπογραφὴ τῶν κατοίκων μιᾶς ἢ περισσοτέρων περιφερειῶν ἀπαγορεύεται νὰ ληφθῇ ὡς βάσις ὑπολογισμοῦ. Ἀλλ' ἂν ἡ ἐπίσημος ἀπογραφὴ τῆς ἐπικρατείας ἐκτελῆται τμηματικῶς, ὁπότε δὲν πρόκειται περὶ εἰδικῆς ἀπογραφῆς, αὕτη ἀποτελεῖ «ἐπίσημον ἀπογραφὴν τοῦ κράτους», κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἄρθρ. 6 § 1, καὶ δέον νὰ ληφθῇ ὡς δεδομένον.

Ἡ θέλησις τῶν κατοίκων τοῦ συνοικισμοῦ τοῦ παρουσιάζοντος ὅλα τὰ κατὰ νόμον ἀπαιτούμενα στοιχεῖα διὰ νὰ λειτουργήσῃ ἐν αὐτῷ δῆμος ἀντὶ κοινότητος δὲν ἐξετάζεται. Ἡ μετατροπὴ τῆς κοινότητος εἰς δῆμον εἶναι ὑποχρεωτική. Ὁ νόμος ὁρίζει ὅτι ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἀπὸ τῆς κυρώσεως τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς κοινότητος ὁ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν ὑπουργὸς ὑποχρεοῦται νὰ προκαλέσῃ τὴν ἔκδοσιν τοῦ διατάγματος, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ συγκεντρώσασα τὰ κατὰ νόμον ἀπαιτούμενα πληθυσμιακὰ στοιχεῖα κοινότης ἀναγνωρίζεται δῆμος. Τοιούτου διατάγματος τὴν ἔκδοσιν ὑποχρεοῦται νὰ προκαλέσῃ ὁ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν ὑπουργὸς καὶ ὡς πρὸς οἱανδήποτε κοινότητα, ἡ ὁποία ὁπωσδήποτε καθίσταται πρωτεύουσα νομοῦ. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὅμως ὁ ὑπουργὸς δὲν ὑποχρεοῦται νὰ προκαλέσῃ τὴν ἔκδοσιν τοῦ διατάγματος ἐντὸς ὡρισμένης προθεσμίας· ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἡ πάροδος ἀπράκτου τῆς προθεσμίας οὐδόλως ἐμποδίζει τὸν ὑπουργὸν νὰ ἐνεργήσῃ τὰ δέοντα, οὐδὲ δίδει τὸ δικαίωμα εἰς τὴν κοινότητα ν' ἀρνηθῇ νὰ γίνῃ δῆμος· δὲν πρόκειται δηλαδὴ περὶ προθεσμίας ἀνατρεπτικῆς. Τὰ δικαιώματα ταῦτα οὐδόλως ἐξαφανίζουν τὴν νομικὴν ὑπόστασιν τῆς κοινότητος, ἡ ὁποία μετατρέπεται εἰς δῆμον. Πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ πάντοτε ὑποκειμένου, τοῦ ὁποίου μόνον ἡ μορφὴ μεταβάλλεται.

ε) *Περὶ συστάσεως δήμων*. Ἡ σύστασις δήμων διαφέρει τῆς ἀναγνωρίσεως κοινότητος ὡς δήμου κατὰ τοῦτο. Ἐπὶ μὲν ἀναγνωρίσεως κοινότητος ὡς δήμου, ὁ δῆμος ταυτίζεται ὡς ὑποκείμενον δικαίου πρὸς τὴν κοινότητα, δὲν ὑπάρχει δηλαδὴ γένεσις ὑποκειμένου δικαίου. Ἐπὶ δὲ συστάσεως δήμου γεννᾶται ὁ δῆμος ὡς ὑποκείμενον δικαίου, εἶναι δηλαδὴ νέον δημιούργημα τοῦ δικαίου. Περίπτωσις συστάσεως δήμου σήμερον, ὅτε ὁλόκληρος ἡ ἐπικράτεια ἔχει διαιρεθῆ εἰς δήμους ἢ κοινότητας, εἶναι δυνατὸν νὰ προκύψῃ ἐὰν αὐτοτελὴς καὶ μόνιμος συνοικισμός, εἰς δῆμον μέχρι τοῦδε ὑπαγόμενος, αὐξηθῇ τόσον, ὥστε νὰ ὑπερβαίνουν οἱ κάτοικοί του τας δέκα χιλιάδας, ἐξακριβωθῇ δὲ τοῦτο ἐν ἐπισήμῳ ἀπογραφῇ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐπικρατείας. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὁ ὑπουργὸς δὲν ὑποχρεοῦται νὰ προκαλέσῃ τὴν ἔκδοσιν διατάγματος συστατικοῦ τοῦ νέου δήμου, ἐκτὸς ἐὰν ὁ συνοικισμὸς οὗτος ζητήσῃ τὴν ἀπόσπασιν αὐτοῦ, ὁπότε ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν ὑποχρεοῦται νὰ προκαλέσῃ τὸ συστατικὸν τοῦ νέου δήμου διάταγμα, χωρὶς αὐτὸ νὰ συνεπάγεται τὴν κατάργησιν τοῦ δήμου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἀποσπᾶται ὁ μέχρι τοῦδε εἰς αὐτὸν ὑπαγόμενος καὶ τόσον αὐξηθεὶς συνοικισμός.

στ) *Περὶ καθορισμοῦ τῶν ὁρίων τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων*. Τὰ ὅρια τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων ὁρίζονται ὑπὸ πρωτοβαθμίων ἐπιτροπῶν, τῶν ὁποίων αἱ ἀμφισβητούμεναι ἀποφάσεις δικάζονται κατ' ἔφεσιν ὑπὸ δευτεροβαθμίου ἐπιτροπῆς, ὁριζούσης ὁριστικῶς τὰ ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ὅρια. Εἰς τὸν νόμον διακρίνεται ὁ τρόπος τοῦ καθορισμοῦ τῶν ὁρίων τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων εἰς τὰς παλαιὰς χώρας ἀπὸ τὸν τρόπον τοῦ καθορισμοῦ τῶν ὁρίων αὐτῶν εἰς τὰς νέας χώρας. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται πρωτίστως εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν ἐπὶ τοῦ καθορισμοῦ ἁρμοδίων ἐπιτροπῶν.

Εἰς τὰς παλαιὰς χώρας ἡ ἐπιτροπὴ ἀποτελεῖται ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἐπαρχιακοῦ μηχανικοῦ ἤ, τούτου κωλυομένου, ὑπὸ τὴν τοῦ εἰρηνοδίκου τῆς περιφερείας, ἀπὸ τοὺς προέδρους τοῦ κοινοτικοῦ ἢ δημοτικοῦ συμβουλίου τῶν ἐνδιαφερομένων κοινοτήτων ἢ δήμων καὶ ἀπὸ τοὺς διευθυντὰς τῶν σχολείων στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως ἑκάστης περιφερείας. Ἐπειδὴ ἀγνοεῖται ἡ περίπτωσις, εἰς ἣν ἐνδιαφερόμενοι τυγχάνουν πλείονες τοῦ ἑνὸς ἢ δύο δήμων ἢ κοινοτήτων, διὰ τοῦτο ἡ πρωτοβάθμιος ἐπιτροπὴ προβλέπεται πενταμελής, ἀπαρτιζομένη ἀπὸ τὸν ἐπαρχιακὸν μηχανικὸν ἢ τὸν ἀναπληροῦντα τοῦτον εἰρηνοδίκην, ἀπὸ τοὺς δύο προέδρους ἑκατέρων τῶν δημοτικῶν συμβουλίων (ἢ κοινοτικῶν ἢ δημοτικοῦ καὶ κοινοτικοῦ) καὶ ἀπὸ τοὺς δύο διευθυντὰς τῶν δύο σχολείων στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως τῶν δύο δήμων (ἢ κοινοτήτων, ἢ δήμου καὶ κοινότητος). Τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς διορίζει καὶ προσκαλεῖ ὁ νομάρχης. Τὸν εἰρηνοδίκην κωλυόμενον ἐγκύρως ἀντικαθιστᾷ ὁ νόμιμος αὐτοῦ ἀναπληρωτής. Εἰς ἣν περίπτωσιν ἡ περιφέρεια ἑκάστου τῶν ἐνδιαφερομένων ὑπάγεται εἰς τὴν δικαιοδοσίαν ἄλλου ἐπαρχιακοῦ μηχανικοῦ ἢ ἄλλου εἰρηνοδίκου, ὁρίζει ὁ νομάρχης ποίας περιφερείας ὁ μηχανικὸς ἢ ὁ εἰρηνοδίκης

Digitized by Google

ὀφείλει νὰ προεδρεύῃ τῆς ἐπιτροπῆς. Τὸν πρόεδρον τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου κωλυόμενον ἀντικαθιστᾷ ὁ ἀντιπρόεδρος, τὸν δὲ πρόεδρον τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου ὁ πλειοψηφῶν κοινοτικὸς σύμβουλος. Ἡ ἐπιτροπὴ προβαίνει ἐπιτοπίως εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν δημοτικῶν ἢ κοινοτικῶν περιφερειῶν, συντάσσουσα περὶ τούτων λεπτομερῆ ἔκθεσιν, ἐν ᾗ σημειοῦνται ὅσον ἔνεστιν ἀκριβέστερον αἱ τυχὸν ἐγερθεῖσαι ἀμφισβητήσεις.

Ὁ νόμος, εἰς τὸ ἄρθρον 10 § 1 ἐδ. 2, ὁρίζει τρίμηνον προθεσμίαν, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἡ ἐπιτροπὴ δέον νὰ περατώσῃ τὸ ἀνατιθέμενον εἰς αὐτὴν ἔργον. Ἡ περι τοῦ καθορισμοῦ τῶν ὁρίων ἔκθεσις, ἐν ᾗ σημειοῦνται καὶ αἱ τυχὸν ἐγερθεῖσαι ἀμφισβητήσεις, δημοσιεύεται. Ἡ δημοσίευσις εἰς μὲν τὰς κοινότητας ἐπιτυγχάνεται δι' ἐπικολλήσεως ἐπὶ τῆς ἐξωθύρας τῶν ἐκκλησιῶν, ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς δήμους, ὁ νόμος δὲν ὁρίζει τὸν τρόπον τῆς δημοσιεύσεως, τῆς σχετικῆς φροντίδος ἐπαφιεμένης εἰς τὴν δημοτικὴν ἀρχήν, ἐνεργοῦσαν ἀναλόγως τῆς περιστάσεως καὶ τῶν εἰδικῶν ὅρων ἑκάστου δήμου. Δὲν αποκλείεται ὡς ἐκ τούτου ἡ τοιχοκόλλησις ἐπὶ τῆς ἐξωθύρας τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ δήμου καὶ τοῦ δημαρχιακοῦ μεγάρου. Ἐντὸς δέκα πέντε ἡμερῶν ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τῆς ἐκθέσεως, ἐπιτρέπεται εἰς τὰ δημοτικὰ καὶ κοινοτικὰ συμβούλια προσφυγὴ ἐνώπιον διοικητικοῦ δικαστηρίου, ἀποτελουμένου ἐξ ἑνὸς νομομηχανικοῦ ἢ τοῦ νομίμου αὐτοῦ ἀναπληρωτοῦ, ὡς προέδρου, ἑνὸς τῶν εἰρηνοδικῶν ἢ πταισματοδικῶν τῆς περιφερείας, ὁριζομένου ὑπὸ τοῦ προέδρου τοῦ ἐν τῇ ἕδρᾳ τοῦ νομοῦ πρωτοδικείου, καὶ ἑνὸς οἰκονομικοῦ ἐφόρου, ὁριζομένου ὑπὸ τοῦ νομάρχου, ἐκ τῶν ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ νομοῦ ὑπηρετούντων. Τὰ χρέη γραμματέως τῆς δευτεροβαθμίου ταύτης ἐπιτροπῆς ἀνατίθενται εἰς ἕνα ἐκ τῶν γραμματέων τῆς νομαρχίας, εἰς ἣν εἶναι τεταγμένος ὁ διορίζων τὴν ἐπιτροπὴν νομάρχης. Ἐὰν οἱ διιστάμενοι δῆμοι καὶ κοινότητες ἀνήκουν εἰς διαφόρους νομούς, τὰ μέλη τῆς πρωτοβαθμίου ἐπιτροπῆς ὁρίζει ὁ ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν ὁριζόμενος νομάρχης, τὰ δὲ μέλη τῆς δευτεροβαθμίου ἐπιτροπῆς ὁρίζονται διὰ τοῦ συνιστῶντος τὸ δικαστήριον διατάγματος. Διὰ τοῦ αὐτοῦ διατάγματος ὁρίζεται καὶ ποῖος γραμματεύς, ἢ μᾶλλον ποίας νομαρχίας ὁ γραμματεὺς θ' ἀναλάβῃ τὰ ἔργα τοῦ γραμματέως τῆς δευτεροβαθμίου ἐπιτροπῆς, εἰς ἣν περίπτωσιν οἱ διιστάμενοι δῆμοι καὶ κοινότητες ὑπάγονται εἰς διαφόρους νομούς.

Τὸ τριμελὲς δευτεροβάθμιον διοικητικὸν δικαστήριον καλεῖ τοὺς ἐνδιαφερομένους, ὅπως ἀναπτύξωσι τὰς ἀπόψεις αὐτῶν ἐντὸς ὑπ' αὐτοῦ ὁριζομένης εὐλόγου προθεσμίας. Ἂν καὶ εἰς τὸν νόμον οὐδὲν ὁρίζεται, προφανὲς εἶναι ὅτι τὸ διοικητικὸν τοῦτο δικαστήριον δύναται δι' ἀποχρῶντα λόγον νὰ παρατείνῃ τὴν προθεσμίαν. Κατὰ ῥητὴν τοῦ νόμου διάταξιν (ἄρθρον 10 § 1 ἐδ. 7) δύναται τὸ δικαστήριον νὰ διατάξῃ νέαν ἐπιτόπιον ἔρευναν δι' ἑνὸς τῶν μελῶν αὐτοῦ, μεθ' ὃ ἐκδίδει τὴν ἀπόφασίν του, ὁριστικὴν καὶ τελεσίδικον, εἰς οὐδὲν ὑποκειμένην ἔνδικον μέσον. Ἀκυρουμένου ὅμως τυχὸν τοῦ διατάγματος, τοῦ συστήσαντος τὸ διοικητικὸν τοῦτο δικαστήριον, ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, αἱ ἀποφάσεις αὐτοῦ ἐξαφανίζονται αὐτοδικαίως. Ἀνάκλησις, ἐν ᾗ περιπτώσει ἐλειτούργησε τὸ δικαστήριον ἤδη, ἀποκλείεται.

Εἰς τὰς Νέας Χώρας ἡ πρωτοβάθμιος ἐπιτροπὴ τελεῖ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ εἰρηνοδίκου, εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὁποίου ὑπάγονται ἀμφοτέρων τῶν ἐνδιαφερομένων αἱ περιφέρειαι. Ἡ ἐπιτροπὴ προβλέπεται καὶ πάλιν πενταμελής. Οἱ δῆμοι ἀντιπροσωπεύονται διὰ τοῦ δημάρχου καὶ τοῦ προέδρου τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου, αἱ δὲ κοινότητες διὰ τοῦ προέδρου τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου καὶ τοῦ πλειοψηφοῦντος συμβούλου. Ἐὰν ἡ περιφέρεια ἑκατέρου τῶν ἐνδιαφερομένων ὑπάγεται εἰς τὴν ἁρμοδιότητα ἑτέρου εἰρηνοδίκου, ἀλλὰ τοῦ αὐτοῦ νομάρχου, τὸν εἰρηνοδίκην πρόεδρον τῆς ἐπιτροπῆς ὁρίζει ὁ νομάρχης. Ἐὰν αἱ περιφέρειαι ὑπάγωνται καὶ εἰς ἄλλον ἑκάστη νομάρχην, τοῦτον ὁρίζει ὁ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν ὑπουργὸς διὰ σχετικῆς διαταγῆς.

Ὁ τρόπος ἐκδικάσεως τῶν ἀμφισβητήσεων προκειμένου περὶ Νέων Χωρῶν ὁρίζεται εἰς τὴν § 3 τοῦ ἄρθρου 10 τοῦ νόμου (ἄρθ. 9 τοῦ νόμου 1051). Τὰς ἀμφισβητήσεις ταύτας ἐκδικάζει τριμελὴς ἐπιτροπή, συγκαλουμένη ὑπὸ τοῦ νομάρχου. Ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς πρωτοδίκου τοῦ ἁρμοδίου πρωτοδικείου, τοῦ ἁρμοδίου ἐπαρχιακοῦ μηχανικοῦ καὶ τοῦ ἁρμοδίου οἰκονομικοῦ ἐφόρου. Πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς εἶναι ὁ πρωτοδίκης. Ἐὰν ὅμως ὁ μηχανικὸς ἔχῃ βαθμὸν τμηματάρχου, προεδρεύει αὐτός. Ἔργα γραμματέως τῆς ἐπιτροπῆς ἐκτελεῖ ἀκόλουθος τῆς νομαρχίας ὑπὸ τοῦ νομάρχου ὁριζόμενος ἢ ὑπογραμματεὺς πρωτοδικείου παρὰ τοῦ προέδρου τούτου ὁριζόμενος τῇ αἰτήσει τοῦ νομάρχου. Ἂν αἱ κοινότητες ἀνήκουσιν εἰς διαφόρους νομούς, ὁρίζεται καὶ ὁ γραμματεὺς διὰ τῆς διαταγῆς τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν.

Ἡ ἐπιτροπὴ δικάζει ἐπὶ τῶν ἀμφισβητήσεων μεταβαίνουσα ἐπὶ τόπου, παρισταμένου καὶ τοῦ προεδρεύοντος τῆς τοπικῆς ἐπιτροπῆς εἰρηνοδίκου. Ἐπίσης ἐπὶ τόπου ἀποφαίνεται, καθορίζουσα ὁριστικῶς τὰ ὅρια, τοῦ μηχανικοῦ συντάσσοντος καὶ πρόχειρον διάγραμμα ἐπὶ τόπου. Ἀντίγραφα τῶν ἀποφάσεων τῆς ἐπιτροπῆς, κεκυρωμένα παρὰ τοῦ προέδρου αὐτῆς, κοινοποιοῦνται διὰ δικαστικοῦ κλητῆρος πρὸς τὰς κοινότητας ἐντὸς μηνὸς καὶ ὅμοια ἀποστέλλονται πρὸς τὸν νομάρχην. Ἡ τριμελὴς αὕτη ἐπιτροπὴ ἀποτελεῖ διοικητικὸν δικαστήριον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ εἰρηνοδίκου τοιαύτην, ὡς ἐκ τοῦ νόμου συνάγεται.

Ἡ δευτεροβάθμιος ἐπιτροπὴ δύναται αὐτεπαγγέλτως ἢ ἐπὶ ᾐτιολογημένῃ αἰτήσει τῆς διοικήσεως ν' ἀναθεωρῇ τὰς ἀποφάσεις αὐτῆς ἐντὸς ἔτους ἀπὸ τῆς ἐκδόσεώς των, ἀλλὰ τοῦτο μόνον ἐφ' ὅσον πιστοποιοῦν προφανεῖς παραλείψεις καὶ σφάλματα. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἔννοια τοῦ προφανοῦς σφάλματος καὶ τῆς προφανοῦς παραλείψεως εἶναι δύσκολον νὰ καθορισθοῦν, ἡ ἐξαιρετικὴ ἀναθεώρησις ἀποβαίνει τρίτος βαθμός. Πάντως ὅμως ἐναντίον τῆς ἀναθεωρητικῆς ἀποφάσεως οὐδὲν ἀπολύτως ἔνδικον μέσον ἐπιτρέπεται.

Διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 27/10/1927 (ἄρθ. 2) προσετέθη περίπτωσις, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπιτρέπεται ἡ ἀναμόρφωσις τῶν ὁριστικῶν ὁρίων συνορευουσῶν κοινοτήτων. Ἀποτελεῖ πράγματι νομοτεχνικὸν ἐλάττωμα ἡ ἔλλειψις διατάξεως ἐπιτρεπούσης, ὅταν εἰδικοὶ λόγοι συντρέχουν, νὰ μεταβάλλωνται τὰ ὅρια τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων ἐπὶ τὸ σκοπιμώτερον. Πάντως, ἐφόσον πρόκειται περὶ κοινοτήτων ἀμφοτέρωθεν, ὑπαγομένων εἰς διαφόρους νομούς, δύναται δι' ἀποφάσεως τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν νὰ συσταθῇ ἐπιτροπὴ πρὸς ἀναμόρφωσιν τῶν ὁρίων αὐτῶν. Τὰ τῆς τοπικῆς καὶ χρονικῆς ἁρμοδιότητος, ὡς καὶ τὰ περὶ συστάσεως καὶ λειτουργίας τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς, δέον νὰ κανονίζῃ ὁ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν ὑπουργὸς διὰ τῆς ἀποφάσεώς του.

Ἡ πρώτη καὶ βασικωτέρα διὰ τοῦ ἄρθρου 9 τοῦ κώδικος τιθεμένη ἀρχὴ εἶναι ἡ ἐπιβάλλουσα πᾶν τμῆμα τῆς χώρας ν' ἀνήκῃ ἀπαραιτήτως εἴς τινα δημοτικὴν ἢ κοινοτικὴν περιφέρειαν. Ἡ διάταξις αὕτη εἶναι ὑποχρεωτική. Δευτέρα, ἐπίσης ἀπολύτως ὑποχρεωτικὴ ἀρχὴ εἶναι ἡ ἐπιβάλλουσα τὰ ὅρια τῶν νομῶν καὶ τῶν ἐπαρχιῶν νὰ μὴ τέμνωσι τὰ ὅρια τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων. Μόνον ἐν περιπτώσει ἀπολύτου ἀνάγκης συγχωρεῖται ὑπέρβασις τῶν νομαρχιακῶν ἢ ἐπαρχιακῶν ὁρίων. Προκειμένου μάλιστα νὰ εἰσαχθῇ καὶ ἡ κατὰ νομοὺς αὐτοδιοίκησις εἰς ἐκτέλεσιν τῆς σχετικῆς ἐπιταγῆς τοῦ ἄρθρου 107 τοῦ Συντάγματος, ἡ τήρησις τοῦ κανόνος τούτου ἀποβαίνει μᾶλλον ἐπιβεβλημένη. Τρίτη, οὐχὶ ἀπολύτως ὑποχρεωτικὴ ἀρχὴ εἶναι ἡ ἐπιβάλλουσα νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν ὁροθεσίαν αἱ ἀπαραίτητοι ἀνάγκαι ἑκάστου δήμου καὶ ἑκάστης κοινότητος, ὥστε νὰ περιλαμβάνωνται τὰ πρὸς θεραπείαν αὐτῶν ἀναγκαιοῦντα ἐντὸς τῶν δημοτικῶν ἢ κοινοτικῶν ὁρίων, ἐπὶ παραδείγματι τῆς ὑδρεύσεως, βοσκῆς κτλ. Τῆς ἀρχῆς ταύτης ἡ ἐφαρμογὴ κατ' ἀνάγκην εἶναι σχετική. Τετάρτη, ἐπίσης οὐχὶ ἀπολύτως ὑποχρεωτικὴ ἀρχὴ εἶναι καὶ ἡ ἐπιβάλλουσα ὅπως εἰς τὰ ὅρια τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων περιλαμβάνεται ὅσον εἶναι δυνατὸν μεγαλύτερον μέρος τῆς δημοτικῆς ἢ κοινοτικῆς ἰδιοκτησίας καὶ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἰδιοκτησίας τῶν κατοίκων τοῦ δήμου ἢ τῆς κοινότητος.

Εἶναι πρόδηλον ὅτι πᾶσα κατανομὴ τῶν ἀπαραιτήτως ἀναγκαίων εἰς ἕκαστον δῆμον ἢ ἑκάστην κοινότητα τῆς δημοτικῆς ἢ κοινοτικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς ἰδιωτικῆς ἀκινήτου περιουσίας περιπλέκεται. Ἐν τῷ νόμῳ δὲν ὁρίζεται, ὀρθῶς ἄλλως τε, ἡ σειρά, κατὰ τὴν ὁποίαν δέον νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν ἕκαστον ἐκ τῶν ὡς ἀνωτέρω στοιχείων. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου δύνανται νὰ κρίνουν αἱ εἰς ἑκάστην εἰδικὴν περίπτωσιν ἐνεργοῦσαι τὴν ὁροθεσίαν ἐπιτροπαί, εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ὁποίων ἐπαφίεται τὸ ζήτημα, τί δέον νὰ περιληφθῇ ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἄλλου δήμου ἢ τῆς ἄλλης κοινότητος. Πάντως ἐπιβάλλεται νὰ μὴ παραβιασθοῦν εἰς βάρος δήμου ἢ κοινότητος αἱ ὡς ἀνωτέρω ἀρχαι, διὰ νὰ περιλάβῃ ὁ παραμεθόριος δῆμος ἢ τυχὸν ἡ γειτνιάζουσα κοινότης ὀλιγώτερα τῶν ὅσων ἔδει νὰ παραμείνουν ἐκτὸς τῶν ὁρίων αὐτῶν.

ζ) *Περὶ κοινοτικῶν καὶ δημοτικῶν ἐκλογῶν.* Ἐκλογεῖς εἶναι οἱ κεκτημένοι τὰ κατὰ τὸν ἑκάστοτε νόμον περὶ ἐκλογῆς βουλευτῶν προσόντα καὶ αἱ γυναῖκες αἱ συμπληρώσασαι τὸ 30ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτῶν καὶ γνωρίζουσαι ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν, κατὰ τὸ προεδρικὸν διάταγμα τῆς 5 Φεβρουαρίου 1930, τὸ ἐκδοθὲν δυνάμει τοῦ ἄρθρ. 196 § 2 καὶ 197 τοῦ κώδικος τῆς νομοθεσίας περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων, κυρωθέντος διὰ τοῦ νόμου 3572 τῆς 14 Ἰουνίου 1924. Ἡ ἐνάσκησις τῆς ἐκλογικῆς λειτουργίας προϋποθέτει τὴν ἐγγραφὴν τοῦ ἐκλογέως εἰς τοὺς εἰδικοὺς ἐκλογικοὺς καταλόγους. Ἐκλόγιμοι διὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ δημοτικοῦ παρέδρου καὶ τοῦ δημοτικοῦ ἢ κοινοτικοῦ συμβούλου εἶναι οἱ συμπληρώσαντες τὸ 25ον ἔτος ἄρρενες ἐκλογεῖς τοῦ δήμου ἢ τῆς κοινότητος. Ἐκλόγιμοι διὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ δημάρχου οἱουδήποτε δήμου εἶναι πάντες οἱ Ἕλληνες πολῖται, οἱ συμπληρώσαντες τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτῶν. Στεροῦνται τῆς ἐκλογιμότητος, τόσον διὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ παρέδρου καὶ τοῦ δημοτικοῦ ἢ κοινοτικοῦ συμβούλου, ὅσον καὶ διὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ δημάρχου, πάντες οἱ ὑπαγόμενοι εἴς τινα τῶν ἐν τῷ ἄρθρ. 4 τοῦ νόμου ΧΜΗ' ἐξαιρέσεων, ὅπερ ἔχει ὡς ἑξῆς: «1) Δὲν ἀπολαύουν τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος οἱ κληρικοὶ καὶ μοναχοί. 2) Ἀναστέλλεται ἡ ἄσκησις τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος τῶν εἰς τὸν στρατὸν τῆς ξηρᾶς καὶ θαλάσσης καὶ τὴν χωροφυλακὴν ὁπωσδήποτε ὑπηρετούντων, ὡς καὶ τῶν ἀρχιφυλάκων τῆς ἀστυνομίας πόλεων καὶ ἀστυφυλάκων. Ἐξαιροῦνται τῆς ἀναστολῆς οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν στρατοῦ, οἱ μόνιμοι ἀνθυπασπισταὶ καὶ ὑπαξιωματικοὶ τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ καὶ οἱ μόνιμοι ἀρχικελευσταὶ καὶ ὑπαξιωματικοὶ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ, ὡς καὶ οἱ τούτοις ἐξομοιούμενοι. Ἡ ἀναστολὴ παύει διὰ τῆς ἀπολύσεως ἐκ τοῦ ἐνεργοῦ στρατοῦ, πρὸς ἣν ἐξομοιοῦται καὶ ἡ ἐπ' ἀορίστῳ ἀδείᾳ ἀποστολή».

Τῆς ἐκλογιμότητος στεροῦνται λόγῳ ἀσυμβιβάστου: 1) Οἱ ἐν ἐνεργείᾳ στρατιωτικοὶ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης. 2) Οἱ δημοτικοὶ ὑπάλληλοι καὶ ὑπηρέται. 3) Πάντες οἱ ἐκ τοῦ κοινοτικοῦ ταμείου μισθοδοτούμενοι. 4) Τὰ μέλη τῶν λιμενικῶν ἐπιτροπῶν παρ' οἱουδήποτε καὶ ἂν διορίζωνται. 5) Οἱ διορισθέντες ἀμέσως ὑπὸ τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου ἢ ἀδελφάτου, διοριζομένου συνολικῶς ἢ μερικῶς ὑπὸ τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου. 6) Οἱ ἀπὸ τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου ἐξαρτώμενοι ἀγροφύλακες, ἔστω καὶ ἂν δὲν μισθοδοτοῦνται ἀπὸ τὸ κοινοτικὸν ταμεῖον. 7) Οἱ διατελοῦντες εἰς συμβατικὴν μετὰ τοῦ δήμου τῆς κοινότητος σχέσιν. Τῆς ἐκλογιμότητος ὡς πρὸς μόνα τὰ δημοτικὰ ἀξιώματα στεροῦνται οἱ σύμβουλοι, τὰ μέλη τῆς διοικήσεως καὶ οἱ ὑπάλληλοι τῶν νομικῶν προσώπων τῶν εἰς συμβατικὴν μετὰ τοῦ δήμου διατελούντων σχέσιν, πλὴν ἐὰν διὰ τῆς συμβάσεως ὁρίζεται ὅτι ὁ δῆμος μετέχει τῆς διὰ τῆς συμβάσεως προβλεπομένης ἐπιχειρήσεως, ὅτε ὡς πρὸς μόνους τοὺς ἐν τῇ ἐπιχειρήσει ἀντιπροσώπους τοῦ δήμου δὲν ἰσχύει τὸ ἀσυμβίβαστον. Οἱ ἀποδεδειγμένως ὀφείλοντες εἰς μὲν τὴν κοινότητα ποσὸν ἀνώτερον τῶν 500 δραχμῶν εἰς δὲ τὸν δῆμον ποσὸν ἀνώτερον τῶν 3.000 δραχμῶν εἶναι μὲν ἐκλόγιμοι, ἀλλὰ στεροῦνται τῆς πρὸς ἀνακήρυξιν ἱκανότητος εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ δημάρχου καὶ τοῦ δημοτικοῦ ἢ κοινοτικοῦ συμβούλου, διότι ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν ὁρίζει ὁ νόμος (ἄρθρ. 151 § 1 ἐδ. 5) ὅτι δὲν δύνανται νὰ ἐκλεγῶσιν, ἀλλ' ὅτι δὲν δύνανται νὰ εἶναι δήμαρχοι ἢ σύμβουλοι. Δοθέντος ἐξ ἄλλου ὅτι πρόκειται περὶ διατάξεως ἐξαιρετικῆς, ἡ ὁποία δέον νὰ ἑρμηνευθῇ στενῶς, καὶ μὴ γενομένου λόγου περὶ ἀνικανότητος πρὸς ἀνακήρυξιν εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ παρέδρου, συνάγεται ὅτι δύνανται νὰ εἶναι δημοτικοὶ πάρεδροι καὶ οἱ ὀφειλέται τοῦ δήμου διὰ ποσὸν ἀνώτερον τῶν 3.000 δραχμῶν.

Περὶ τῆς ἐλλείψεως τῶν ἀναγκαίων προσόντων, τῆς ἀνικανότητος ἢ τοῦ ἀσυμβιβάστου κρίνει τὸ ἁρμόδιον εἰρηνοδικεῖον, συνεπείᾳ αἰτήσεως ἢ καὶ αὐτεπαγγέλτως, οἱ δὲ κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐξαιρούμενοι τῆς ἐκλογιμότητος καὶ τυχὸν ἐκλεγέντες, μετὰ τὴν ἀπόφασιν τοῦ ἁρμοδίου δικαστηρίου, κηρύσσονται ὑπὸ τοῦ νομάρχου ἔκπτωτοι, ἀντικαθιστάμενοι ἐντὸς 20 ἡμερῶν διὰ τῶν ἀναπληρωματικῶν συμβούλων. Οἱ οὕτως ἐξαιρούμενοι, διὰ νὰ ἐκλεγῶσιν, ὀφείλουν νὰ παραιτηθοῦν πρὸ τῆς ἀνακηρύξεώς των ὡς ὑποψηφίων. Προκειμένου περὶ στρατιωτικῶν ἢ πολιτικῶν ὑπαλλήλων, τὸ ἔγγραφον τῆς παραιτήσεως ἐπιδίδεται διὰ δικαστικοῦ κλητῆρος εἰς τὸν εἰρηνοδίκην, τὸν πρόεδρον τοῦ πρωτοδικείου ἢ τὸν νομάρχην, οἵτινες τὸ ὑποβάλλουν εἰς τὸ ὑπουργεῖον, εἰς ὃ ὑπάγεται ὁ παραιτούμενος. Ἡ παραίτησις, ἰσχύουσα εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἐπιδόσεως, ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἀνακαλεῖται. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἡ ἀπόλυτος τῆς παραιτήσεως ἀκυρότης, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἐὰν ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα βίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ περὶ παραδοχῆς ἀπόφασις τοῦ ὑπουργοῦ στερεῖται δικαιοπαραγωγικῆς σημασίας, καὶ διὰ τοῦτο λογίζεται ἡ παραίτησις ὡς γενομένη δεκτή, καὶ ἂν ἔτι δὲν ἐξεδόθη ἀπόφασις ὑπὸ τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργοῦ.

Τοὺς ὑποψηφίους προτείνουν οἱ ἐκλογεῖς, τρεῖς τοὐλάχιστον, ἡ δὲ πρότασις συντάσσεται ἐφ' ἁπλοῦ χάρτου.

Εἰς τοὺς δήμους, πλὴν τοῦ δημάρχου, ἐκλέγονται 18 σύμβουλοι καὶ 3 πάρεδροι, ἐφ' ὅσον ὁ δῆμος ἔχει ὀλιγωτέρους τῶν 30 000 κατοίκων, 24 σύμβουλοι καὶ 4 πάρεδροι, ἐφ' ὅσον ὁ δῆμος ἔχει περισσοτέρους μὲν τῶν 30.000, ὀλιγωτέρους δὲ τῶν 100.000, καὶ 30 σύμβουλοι καὶ 4 πάρεδροι, ἐφ' ὅσον ὁ δῆμος ἔχει περισσοτέρους τῶν 100.000 κατοίκων. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἄρθ. 147 τοῦ νόμου ,ΔΝΖ', ἕκαστος ἐκλογεὺς ἐψήφιζεν ἐπὶ πενταμελῶν συμβουλίων μόνον τέσσαρα τακτικὰ μέλη καὶ δύο ἀναπληρωματικά, οὕτως ὥστε νὰ ἐκλεγῇ καὶ εἷς ἀντιπρόσωπος ἐκ τῶν μειοψηφούντων ἐπὶ παντὸς πολυμελεστέρου συμβουλίου, ἕκαστος δὲ ἐκλογεὺς ἐψήφιζε τὰ $^{2}/_{3}$ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκλεκτέων ὡς τακτικὰ καὶ τὸ $^{1}/_{3}$ ὡς ἀναπληρωματικά. Ἐπὶ ἀναπληρωματικῶν ἐκλογῶν ἡ ἐκλογὴ διεξήγετο

Digitized by Google

πλειοψηφικῶς. Τὸ ἄρθρ. 147 τοῦ νόμου ΔΝΖ' ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ ἄρθ. 19 τοῦ ἀπὸ 27 Ὀκτωβρίου 1927 νομοθετικοῦ διατάγματος. Ἤδη, ἐκ τῶν σχετικῶς πλειοψηφησάντων ὑποψηφίων καὶ κατὰ σειρὰν ψήφων, ἀνακηρύσσονται ὡς ἐκλεγέντα τακτικὰ μέλη τοῦ συμβουλίου, ἐπὶ μὲν τῶν πενταμελῶν συμβουλίων οἱ τρεῖς πρῶτοι πλειοψηφήσαντες, ἐπὶ δὲ τῶν λοιπῶν συμβουλίων τὰ δύο τρίτα τῶν μελῶν αὐτοῦ. Οἱ λοιποὶ ἐκ τῶν πλειοψηφησάντων ἀνακηρύσσονται ἀναπληρωματικὰ μέλη τῆς πλειοψηφίας. Διὰ τούτων καὶ κατὰ σειρὰν τῆς ἀνακηρύξεως αὐτῶν πληροῦνται αἱ ὁπωσδήποτε κενούμεναι θέσεις τακτικῶν μελῶν τῆς πλειονοψηφίας. Ἀκολούθως ἐκ τῶν μειοψηφησάντων ἀνακηρύσσονται ἐπὶ μὲν πενταμελῶν συμβουλίων οἱ δύο πρῶτοι, ἐπὶ δὲ τῶν λοιπῶν τὸ ἓν τρίτον τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μελῶν τοῦ συμβουλίου, ὡς ἐκλεγέντα τακτικὰ μέλη τῆς μειοψηφίας. Πρὸς ἀναπλήρωσιν δὲ καὶ τούτων ἀνακηρύσσεται ἀκολούθως καὶ ἴσος ἀριθμὸς ἀναπληρωματικῶν μελῶν, ἐκ τῶν ἑπομένων κατὰ σειρὰν μειονοψηφησάντων μελῶν τῶν συμβουλίων. Τὸ ἐλάττωμα τοῦ νέου τούτου συστήματος ἔγκειται εἰς τοῦτο, ὅτι πολλάκις δὲν ἐξυπηρετεῖ τὸν ἴδιον αὐτὸν σκοπὸν τῆς σχετικῆς προστασίας τῆς μειοψηφίας. Οὕτω δύναται ν' ἀπολήξῃ τὸ σύστημα τοῦτο εἰς πλήρη τῆς μειοψηφίας ἐξαφάνισιν. Ἐὰν ἐπὶ παραδείγματι ἐκτεθοῦν εἰς κοινότητα πενταμελὲς ἐκλέγουσαν συμβούλιον δύο συνδυασμοὶ καὶ οἱ ὑποψήφιοι οἱ μὲν ἀπαρτίζοντες τὸν πρῶτον συνδυασμὸν εἶναι οἱ Α, Β, Γ, Δ, Ε, οἱ δ' ἀπαρτίζοντες τὸν δεύτερον εἶναι οἱ Ζ, Η, Θ, Ι, Κ· καὶ ἐὰν λάβουν οἱ μὲν Α, Β, καὶ Γ, ἀνὰ 160 ψήφους, οἱ Ζ καὶ Η ἀνὰ 155, οἱ Δ καὶ Ε ἀνὰ 150, καὶ οἱ Θ, Ι, καὶ Κ, οἱ μὲν δύο πρῶτοι ἀνὰ 145, ὁ δὲ Κ, 144, δηλαδὴ ἐὰν λάβουν ὁ μὲν πρῶτος συνδυασμὸς 780 ψήφους συνολικῶς, ὁ δὲ δεύτερος 744, ἐκ τοῦ πρώτου συνδυασμοῦ οἱ μὲν Α, Β, Γ θὰ ἔχουν ἐπιτύχει ὡς ἀνήκοντες εἰς τὴν πλειοψηφίαν, οἱ δὲ Δ καὶ Ε ὡς ἀνήκοντες εἰς μειοψηφίαν, εἰς δὲ τὸν δεύτερον συνδυασμὸν οἱ μὲν Ζ καὶ Η θ' ἀνακηρυχθοῦν ὡς ἀναπληρωματικοὶ τῆς πλειοψηφίας, οἱ δὲ Θ καὶ Ι ὡς ἀναπληρωματικοὶ τῆς μειοψηφίας. Τοιουτοτρόπως ἡ μειοψηφία δὲν θὰ συμμετέχῃ τοῦ συμβουλίου, καίτοι θὰ ὑστερῇ κατὰ 36 μόνον ἐν ὅλῳ ψηφοδέλτια ἐπὶ 1524.

Ὁ δήμαρχος ἐκλέγεται διὰ σχετικῆς πλειοψηφίας, ἥτις (ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἄρθρ. 179 τοῦ κώδικος) ἀπαιτεῖται νὰ μὴ εἶναι κατωτέρα τῶν 30 % τῶν ψηφοφορησάντων ἐκλογέων, ἐφ' ὅσον ὁ δῆμος ἔχει κατοίκους ὀλιγωτέρους τῶν 100.000· ἐὰν δ' ἔχῃ περισσοτέρους τῶν 100.000, ἀπαιτεῖται ἡ σχετικὴ πλειοψηφία νὰ μὴ εἶναι κατωτέρα τῶν 40 % τῶν ψηφοφορησάντων ἐκλογέων. Μὴ ἐπιτευχθείσης τῆς ἀπαιτουμένης σχετικῆς πλειοψηφίας, ἐπαναλαμβάνεται ἡ ψηφοφορία ἐντὸς μηνός. Κατὰ τὴν ἐπανάληψιν ἐπιτρέπεται ἡ πρότασις νέων ὑποψηφίων. Μετὰ τὴν λῆξιν τῆς ψηφοφορίας ἀνοίγονται τὰ κιβώτια καὶ ἐξάγονται τὰ ψηφοδέλτια, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀριθμεῖται καὶ μονογράφεται ὑπὸ τοῦ δικαστικοῦ ἀντιπροσώπου ἢ τοῦ προέδρου τῆς ἐφορευτικῆς ἐπιτροπῆς, σημειοῦται δὲ ὁ ἀριθμὸς ἔναντι τῶν ὀνομάτων τῶν ψηφιζομένων ὑποψηφίων εἰς τὸν ἐπίσημον ὀνομαστικὸν πίνακά των, τὸν ὑπὸ τοῦ νομάρχου κεκυρωμένον. Τῆς ψηφοφορίας καὶ τῆς διαλογῆς τηρεῖται πρακτικόν. Εἰς τὰς κοινότητας, ὅπου ὑπάρχει μόνον ἓν ἐκλογικὸν τμῆμα, ἡ ἐφορευτικὴ ἐπιτροπὴ δημοσιεύει ἀμέσως τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐκλογῆς καὶ τὸ κοινοποιεῖ εἰς ἕκαστον τῶν ἐκλεγέντων. Ὅπου ὑπάρχουν περισσότερα τμήματα, οἱ ἐφορευτικαὶ ἐπιτροπαὶ συνέρχονται εἰς τὴν ἕδραν τῆς κοινότητος καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τμηματικῶν ἀποτελεσμάτων ἐξάγουν τὸ γενικόν, ὅπερ ἀμέσως δημοσιεύουν καὶ τὸ κοινοποιοῦν εἰς ἕκαστον ἐκ τῶν ἐκλεγέντων. Εἰς περίπτωσιν ἰσοψηφίας ἐνεργεῖται κλήρωσις ὑπὸ τοῦ ἁρμοδίου εἰρηνοδίκου, ἐκτὸς ἐὰν εἰς τὸν δῆμον ἢ τὴν κοινότητα, ἔνθα ἐπῆλθεν ἡ ἰσοψηφία, ὑπάρχῃ πρωτοδικεῖον, ὅπου ἡ κλήρωσις ἐνεργεῖται ὑπὸ τοῦ προέδρου τῶν πρωτοδικῶν.

Μετὰ τὴν δημοσίευσιν ἐκτίθενται τὰ πρακτικὰ δημοσίᾳ ἐν τῷ δημαρχιακῷ ἢ κοινοτικῷ καταστήματι, ἡ δ' ἐφορευτικὴ ἐπιτροπὴ δέχεται τὰς ὑποβαλλομένας τυχὸν ἐνστάσεις, προφορικὰς ἢ ἐγγράφους. Ἐντὸς τριῶν ἡμερῶν ἀπὸ τῆς λήξεως τῆς προθεσμίας ταύτης ἡ ἐφορευτικὴ ἐπιτροπὴ διαβιβάζει τὰ πρακτικὰ τῆς ἐκλογῆς μετὰ τῶν ὑποβληθεισῶν ἐνστάσεων καὶ τῶν τυχὸν παρατηρήσεών της ἐπ' αὐτῶν εἰς τὸ ἁρμόδιον εἰρηνοδικεῖον προκειμένου περὶ κοινοτικῆς ἐκλογῆς, εἰς τὸ ἁρμόδιον πρωτοδικεῖον δὲ προκειμένου περὶ δημοτικῆς ἐκλογῆς. Τὸ εἰρηνοδικεῖον ἐκδικάζει τὴν ἐκλογὴν τῶν κοινοτικῶν συμβούλων, ἐκδίδει ἀπόφασιν ἠτιολογημένην ἐντὸς δεκαπέντε ἡμερῶν ἀπὸ τῆς παραλαβῆς τῶν πρακτικῶν, ἐξετάζον αὐτεπαγγέλτως τὰ τῆς ἐκλογῆς καὶ ὅταν ἔτι οὐδεὶς ἀμφισβητῇ τὸ κῦρος αὐτῆς. Τὸ πρωτοδικεῖον ἐκδικάζει ἐν συμβουλίῳ ἐκ τακτικῶν δικαστῶν, εἰς ὃ δύναται, ἀλλὰ δὲν ἐπιβάλλεται, νὰ παρίσταται ὁ ἁρμόδιος εἰσαγγελεὺς ἢ ὁ ἁρμόδιος ἀναπληρωτής, καὶ ἐκδίδει ἐντὸς τῆς αὐτῆς ὡς ἀνωτέρω προθεσμίας ἠτιολογημένην ἀπόφασιν. Αὕτη δημοσιευομένη ἐκτίθεται ἐπὶ τρεῖς συνεχεῖς ἡμέρας εἰς τὸ κατάστημα τοῦ ἐκδώσαντος αὐτὴν δικαστηρίου. Αἱ κυρωτικαὶ ἀποφάσεις εἰς οὐδὲν ὑπόκεινται ἔνδικον μέσον. Αἱ ἀκυρωτικαὶ ἀποφάσεις, ἐντὸς δεκαημέρου ἀπὸ τῆς ἐκθέσεως αὐτῶν, ὑπόκεινται εἰς ἔφεσιν, αἱ μὲν ἀποφάσεις τοῦ εἰρηνοδικείου ἐνώπιον τοῦ πρωτοδικείου, αἱ δὲ ἀποφάσεις τοῦ πρωτοδικείου ἐνώπιον τοῦ ἐφετείου, εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ ὁποίου ὑπάγεται τὸ δικάσαν δικαστήριον. Ἡ ἔφεσις, ὅπως καὶ ἡ ἔνστασις, ἐπιτρέπεται εἰς πάντα ἐκλογέα. Μὴ ἐφεσιβληθείσης τῆς ἀποφάσεως τοῦ εἰρηνοδικείου ἐνώπιον τοῦ ἁρμοδίου πρωτοδικείου καὶ τοῦ πρωτοδικείου ἐνώπιον τοῦ ἁρμοδίου ἐφετείου, αὕτη καθίσταται ὁριστικὴ καὶ τελεσίδικος. Κατὰ τῶν τελεσιδίκων πρωτοδίκων ἀποφάσεων τοῦ εἰρηνοδικείου καὶ τοῦ πρωτοδικείου κακῶς ὑπεστηρίχθη ὅτι χωρεῖ ἀναίρεσις ἢ προσφυγὴ εἰς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας· ἀλλ' ἡ μὲν ἀναίρεσις ἀποκλείεται, διότι καὶ ἡ ἔφεσις, ὡς ἐκ τοῦ ἄρθρου 181 τοῦ νόμου 4189 συνάγεται, συγχωρεῖται, μόνον ἐπειδὴ ὁρίζει τοῦτο ῥητῶς ὁ νόμος· ἡ δὲ προσφυγὴ ἀποκλείεται, διότι ἡ τελεσίδικος ἀπόφασις τοῦ εἰρηνοδικείου ἢ τοῦ πρωτοδικείου δὲν εἶναι πρᾶξις διοικητική, ἀλλὰ δικαστική. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου σημασίαν ἔχει ὁ τύπος ὁ ἐξασφαλίζων τὴν ἀπόλυτον ἀνεξαρτησίαν εἰς τὴν κρίνουσαν τὴν ἐκλογὴν ἀρχήν. Ἡ διάκρισις ἄλλωστε τῶν ἐξουσιῶν εἶναι κατὰ τὸ Σύνταγμα τυπικὴ καὶ ἡ ὑπαγωγὴ τῶν ἀποφάσεων τῶν εἰρηνοδικείων καὶ πρωτοδικείων εἰς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας θὰ ἦτο ἀντισυνταγματικὴ ὡς στηριζομένη ἐπὶ κρίσεως οὐσιαστικῆς. Ἐφεσιβληθείσης τῆς ἀποφάσεως τοῦ εἰρηνοδικείου ἐνώπιον τοῦ ἁρμοδίου πρωτοδικείου, τοῦτο δέον νὰ ἐκδώσῃ τὴν ἀπόφασίν του ἐντὸς δέκα πέντε ἡμερῶν ἀπὸ τῆς παραλαβῆς τῆς δικογραφίας. Καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὸ πρωτοδικεῖον δικάζει ἐν συμβουλίῳ, εἰς ὃ δύναται, ἀλλὰ δὲν ἐπιβάλλεται, νὰ παρίσταται ὁ ἁρμόδιος εἰσαγγελεὺς ἢ ὁ νόμιμος αὐτοῦ ἀναπληρωτής. Ἐφεσιβληθείσης τῆς ἀποφάσεως τοῦ πρωτοδικείου, τὸ κῦρος τῆς δημοτικῆς ἐκλογῆς κρίνεται ὑπὸ τοῦ ἁρμοδίου ἐφετείου, ὅπερ δέον νὰ ἐκδώσῃ τὴν ἀπόφασιν αὐτοῦ ἐπίσης ἐντὸς δέκα πέντε ἡμερῶν ἀπὸ τῆς παραλαβῆς τῆς δικογραφίας. Τὸ ἐφετεῖον δικάζει ἐπίσης ἐν συμβουλίῳ ἐκ τακτικῶν δικαστῶν, εἰς ὃ δύναται, ἀλλὰ δὲν ἐπιβάλλεται, νὰ παρίσταται ὁ ἁρμόδιος εἰσαγγελεὺς ἢ ὁ νόμιμος αὐτοῦ ἀναπληρωτής. Κατὰ τῆς κατ' ἔφεσιν ἐκδοθείσης ἀποφάσεως τοῦ πρωτοδικείου καὶ τοῦ ἐφετείου οὐδὲν ὑπάρχει ἔνδικον μέσον μηδὲ ἀναίρεσις μηδὲ προσφυγὴ ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας.

Ἀκυρουμένης τῆς ἐκλογῆς, ὁ νομάρχης ἐκδίδει πρόγραμμα πρὸς ἐπανάληψιν τῆς ἐκλογῆς. Ματαιουμένης τῆς ἐκλογῆς ἐλλείψει προτάσεων ὑποψηφίων, δέον ὁ νομάρχης νὰ ἐκδώσῃ νέον πρόγραμμα, καὶ ἂν ἡ ἐκλογὴ ματαιωθῇ ἐκ δευτέρου, ἐλλείψει καὶ πάλιν ὑποψηφίων, τότε ἡ κοινότης αὕτη ὑπάγεται διὰ διατάγματος εἰς τὴν ἐγγυτέραν κοινότητα ἢ δῆμον. Τὸ ἐνδεχόμενον τοῦτο δὲν προβλέπεται ὡς πρὸς τοὺς δήμους ἐκ τοῦ νόμου.

η) *Περὶ ἁρμοδιότητος τοῦ κοινοτικοῦ καὶ δημοτικοῦ συμβουλίου.* Τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον, ἐκλεγόμενον ἀμέσως ἀνὰ τετραετίαν, εἶναι ἁρμόδιον εἰς πᾶσαν ὑπόθεσιν ἀναφερομένην εἰς τὰ τοπικὰ συμφέροντα. Ποῖα τὰ τοπικὰ συμφέροντα, δὲν ὁρίζει ὁ νόμος, ἀλλ' οὐδὲ δύναται νὰ ὁρίσῃ, διότι τοῦτο θ' ἀπετέλει ἔμμεσον ἑρμηνείαν τοῦ Συντάγματος, οὗτινος ἀποκλείεται ἡ διὰ νόμου ἑρμηνεία. Εἰς τὴν νομολογίαν ὅμως τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας κρατεῖ ἀντίθετος ἐκδοχή. Ὁπωσδήποτε ἡ διάταξις τοῦ ἄρθρου 35 τοῦ νόμου ΔΝΖ', καθ' ἣν τὰ κοινοτικὰ συμβούλια ἀποφασίζουν ἰδίως: α) περὶ τῆς διαχειρίσεως καὶ διοικήσεως τῆς κοινοτικῆς περιουσίας, β) περὶ ἀποδοχῆς δωρεῶν ἢ κληροδοτημάτων, γ) περὶ συνομολογήσεως δανείων, δ) περὶ παραστάσεως τῆς κοινότητος ἐνώπιον δικαστηρίου ὡς ἐναγούσης ἢ ἐναγομένης, περὶ διορισμοῦ πληρεξουσίου δικηγόρου, περὶ ἐπαγωγῆς, ἀντεπαγωγῆς ἢ μὴ δόσεως ὅρκου ἐπιβληθέντος ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου, ε) περὶ διορισμοῦ καὶ ἀπολύσεως κοινοτικῶν ὑπαλλήλων, στ) περὶ ἐκτελέσεως κοινοτικῶν ἔργων, ζ περὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ ἀπολογισμοῦ τῶν κοινοτικῶν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων, τῶν ὁποίων ἐκλέγονται τὰ μέλη τῆς διοικήσεως ὑπὸ τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου, δὲν εἶναι περιοριστική, ἀλλ' ἐνδεικτική. Εἶναι δὲ δύσκολον ἀκόμη καὶ διὰ τὴν ἐπιστήμην νὰ καθορίσῃ a priori τί ἀκριβῶς ὑπάγεται εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῶν κοινοτικῶν συμβουλίων. Εἰς ἑκάστην ὅμως συγκεκριμένην περίπτωσιν ἡ ἐνδελεχὴς ἔρευνα διὰ τῆς ἀληθοῦς ἐκτιμήσεως τῶν πραγμάτων εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξεύρῃ ποίαν ἀκριβῶς ἔκτασιν ἔχει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ αὐτοδιοίκησις καὶ ποίαν ἁρμοδιότητα συνεπῶς τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον. Διὰ τοῦτο, παρ' ὅτι ἀποκλείεται νὰ τεθῇ ζήτημα καθορισμοῦ ἐκ τῶν προτέρων τοῦ περιεχομένου τῆς κατὰ τὸ Σύνταγμα ἁρμοδιότητος τῶν κοινοτικῶν συμβουλίων, εἶναι πάντοτε δυνατὸν νὰ τεθῇ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἐὰν ὅμως ἀποκλείεται, κατὰ τὸ Σύνταγμα, νὰ περιορισθῇ ὡς πρὸς τὰ τοπικὰ ζητήματα ἡ ἁρμοδιότης τῶν κοινοτικῶν συμβουλίων, δὲν ἕπεται ποσῶς ὅτι ἀποκλείεται νὰ θεσπισθῇ ἁρμοδιότης συμπληρωματικὴ τῆς πολιτείας ὡς τοιαύτης, ἐκτὸς ἐὰν ὑπάρχῃ ὄχι μόνον ἁπλῶς ἁρμοδιότης, ἀλλ' ἀποκλειστικὴ τοιαύτη τῶν κοινοτικῶν συμβουλίων ὡς πρὸς τὰ τοπικὰ ζητήματα.

Κατὰ τὸ ἄρθρον 89 τοῦ κώδικος τὸ δημοτικὸν συμβούλιον εἶναι ἁρμόδιον ν' ἀποφασίζῃ: 1) Ἐπὶ τοῦ ἐτησίου προϋπολογισμοῦ καὶ ἀπολογισμοῦ τοῦ δήμου καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀγαθοεργῶν καταστημάτων, ὡς καὶ τῶν καθ' ὑπέρβασιν τοῦ προϋπολογισμοῦ δαπανῶν, καὶ τῆς ἐν γένει διαχειρίσεως τῶν δημοτικῶν προσόδων. 2) Ἐπὶ τῆς ἐνοικιάσεως τῶν δημοτικῶν κτημάτων κατ' ἀρχήν, κανονίζον καὶ τοὺς ὅρους τῆς μισθώσεως. 3) Ἐπὶ τῆς ἀνάγκης συνάψεως δανείων, τῶν ὅρων τῆς συνάψεως καὶ τῆς ἐγκρίσεως αὐτῶν. 4) Ἐπὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἐκποιήσεως, ἀνταλλαγῆς ἢ ἀγορᾶς κτημάτων τοῦ δήμου, τῶν ὅρων αὐτῶν καὶ τῆς ἐγκρίσεως αὐτῶν. 5) Ἐπὶ παντὸς ἔργου καὶ πάσης προμηθείας ἢ ἐργοληπτικῆς συμφωνίας, ἐγκρίνον καὶ τὸν προϋπολογισμὸν τῆς δαπάνης. 6) Ἐπὶ τῶν εἰς τὸν δήμαρχον χορηγητέων ἐξόδων παραστάσεως. 7) Περὶ συμμετοχῆς τοῦ δήμου, δι' εἰσφορᾶς κεφαλαίων, εἰς ἀνωνύμους ἑταιρείας, περὶ ἐκτελέσεως δημοτικῶν ἔργων ἢ ὑπηρεσιῶν, οἷον φωτισμοῦ, ὑδρεύσεως, συγκοινωνίας κλπ. Ἐκλέγει τὰ μέλη τῆς διοικήσεως τῶν ἀγαθοεργῶν καταστημάτων καὶ κανονίζει τὰ τῆς διοικήσεως καὶ διαχειρίσεως αὐτῶν, κατὰ τὰ διὰ διαταγμάτων εἰδικώτερον ὁρισθησόμενα, ὑφ' ὧν ρυθμίζονται καὶ τὰ τοῦ ἐλέγχου τῶν ὡς ἄνω καταστημάτων. Ὁ τοιοῦτος καθορισμὸς τῆς ἁρμοδιότητος τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου εἶναι μόνον ἐνδεικτικός, οὐχὶ δὲ περιοριστικός.

θ) *Ἡ λειτουργία τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου.* Τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον ἀποφασίζει κατὰ πλειοψηφίαν τῶν παρόντων μελῶν, προσκαλουμένων ὑπὸ τοῦ προέδρου τρεῖς πλήρεις ἡμέρας τοὐλάχιστον πρὸ τῆς ὁριζομένης διὰ τὴν συνεδρίαν (ἄρθ. 29 τοῦ κώδικος). Προκειμένου ὅμως περὶ κατεπειγούσης περιπτώσεως ἡ πρόσκλησις δύναται νὰ γίνῃ διὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν. Ἡ πρόσκλησις γίνεται δι' ἐγγράφων εἰδοποιήσεων, τῆς ἐπιδόσεως πιστοποιουμένης ὑπὸ τοῦ ἐπιδόντος κλητῆρος. Ἐν τῇ ἐγγράφῳ προσκλήσει δέον νὰ ἔχῃ ἀναγραφῇ ὁλόκληρος ἡ ἡμερησία διάταξις. Ἐν ἰσοψηφίᾳ ἰσχὺν ἔχει ὅ,τι ἐψήφισεν ὁ πρόεδρος, ὡς ἐκ τούτου δ' ἕπεται ὅτι ἀποκλείεται ἡ μυστικὴ ψηφοφορία ἐν τῷ συμβουλίῳ.

Ἀπαρτίαν ἔχει τὸ συμβούλιον, ἐφ' ὅσον παρίστανται τὰ ²/₃ τῶν μελῶν αὐτοῦ, ἐν ἐλλείψει δ' ἀπαρτίας προσκαλεῖται τὸ συμβούλιον διὰ δευτέραν φοράν, ὅτε, μὴ ἐπιτευχθείσης καὶ πάλιν ἀπαρτίας, τὸ συμβούλιον ἀποφασίζει κατὰ τὸ ἄρθρ. 6 τοῦ νόμου 1076, παρισταμένου ἔστω καὶ τοῦ ¹/₃ τῶν μελῶν αὐτοῦ, ἀλλὰ μόνον ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τῶν ἀναγραφέντων εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν, τὴν σημειουμένην ἐπὶ τῆς ἀρχικῆς καὶ τῆς δευτέρας προσκλήσεως. Ἐὰν οὔτε τὸ ¹/₃ τῶν μελῶν τοῦ συμβουλίου συγκεντρωθῇ, τότε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ληφθῇ νομίμως ἀπόφασις. Ἐν κατεπειγούσῃ περιπτώσει δύναται νὰ συντμηθῇ τῆς δευτέρας προσκλήσεως ἡ τριήμερος προθεσμία. Τοῦτο ἀμφισβητεῖται, ἀλλ' ὀρθοτέρα καὶ μᾶλλον ἐξυπηρετικὴ τῶν κοινοτικῶν ἀναγκῶν εἶναι ἡ ἄποψις, καθ' ἣν ἡ συντόμευσις ἐπιτρέπεται καὶ διὰ τὴν διὰ δευτέραν φορὰν πρόσκλησιν. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀπαιτεῖται νὰ πιστοποιῆται ὑπὸ τοῦ κλητῆρος ἡ ἐπίδοσις τῆς προσκλήσεως, ἐν ᾗ δέον νὰ ἔχῃ ἀναγραφῇ ὁλόκληρος ἡ ἡμερησία διάταξις. Ἡ παρουσία τῶν συμβούλων εἰς τὰς συνεδρίας τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου καθιεροῦται ὡς ὑποχρεωτικὴ διὰ τοῦ ἄρθρου 35 τοῦ νόμου. Ὁ νομάρχης δύναται νὰ τιμωρήσῃ διὰ προστίμου ἀπὸ 10 μέχρι 50 δραχμῶν τὸν προσκληθέντα σύμβουλον καὶ ἀπουσιάσαντα ἐπὶ δύο συνεχεῖς συνεδριάσεις· ἀλλ' ἀπαιτεῖται νὰ μὴ παραδεχθῇ προηγουμένως τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον ὡς ἀποχρῶσαν τὴν αἰτίαν τῆς ἀπουσίας. Ὁ μετὰ τιμωρίαν ἀπουσιάσας σύμβουλος καὶ ἀπὸ μίαν ἔστω συνεδρίαν δύναται, ὑπὸ τὰς αὐτὰς προϋποθέσεις, ὡς καὶ εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, νὰ κηρυχθῇ ἔκπτωτος ὑπὸ τοῦ νομάρχου.

Δι' οὓς λόγους ἐπιβάλλεται ἡ παρουσία τῶν κοινοτικῶν συμβούλων εἰς τὰς συνεδρίας τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου, διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους ἀποκλείεται ἡ ἄνευ ἀδείας ἀποδημία συμβούλου τινὸς ἐπὶ διάστημα ἐκτενέστερον τοῦ ὀκταημέρου. Τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον ὅμως δύναται νὰ χορηγήσῃ ἄδειαν μέχρι τριάκοντα ἡμερῶν, ὁ δὲ νομάρχης τρίμηνον κατ' ἀνώτατον ὅριον. Ὁ ἄνευ ἀδείας ἀπουσιάζων πλέον τῶν ὀκτὼ ἡμερῶν τιμωρεῖται ὑπὸ τοῦ νομάρχου διὰ προστίμου εἴκοσι μέχρις ἑκατὸν δραχμῶν. Ἐν ὑποτροπῇ «ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους» τὸ πρόστιμον διπλασιάζεται.

Τὸ νόημα τοῦ νόμου εἶναι ὅτι ὡς ἔτος δέον νὰ νοηθῇ τὸ διάστημα τῶν 365 ἡμερῶν, μετρούμενον ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ἐγκαταστάσεως ἑκάστου συμβουλίου ἢ τοῦ συμβούλου, ἐν ᾗ περιπτώσει δὲν συμπίπτει ἡ ἐγκατάστασις τοῦ κοινοτικοῦ συμβούλου μὲ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ συμβουλίου, ἀλλ' ἡ τοῦ

Digitized by Google

συμβούλου εἶναι μεταγενεστέρα τῆς τοῦ συμβουλίου. Ὁ ἀποδημήσας πέραν τῶν τριῶν μηνῶν, ἔστω καὶ ἐὰν ὑπάρχῃ λόγος ἀποχῶν, κηρύσσεται ὑπὸ τοῦ νομάρχου ἔκπτωτος. Τοὺς κηρυσσομένους ἐκπτώτους καὶ τοὺς ἀποθνήσκοντας συμβούλους ἀντικαθιστοῦν οἱ ἀναπληρωματικοί, τοὺς μὲν τῆς πλειοψηφίας οἱ ἀναπληρωματικοὶ τῆς πλειοψηφίας, τοὺς δὲ τῆς μειοψηφίας οἱ ἀναπληρωματικοὶ τῆς μειοψηφίας. Ὁ νόμος δὲν ὁρίζει τί θὰ συμβῇ, ἐὰν ἐξαντληθοῦν οἱ ἀναπληρωματικοὶ τῆς πλειοψηφίας· ἀσφαλῶς ἀποκλείεται ν' ἀντικατασταθοῦν ὑπὸ τοὺς ὑπάρχοντας ἀναπληρωματικοὺς τῆς μειοψηφίας, διότι θὰ ἠλλοιοῦτο τοιουτοτρόπως ἡ σύνθεσις τοῦ συμβουλίου. Δεδομένου μάλιστα ὅτι δύναται ὁ νομάρχης νὰ κηρύσσῃ ἐκπτώτους εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις τοὺς κοινοτικοὺς συμβούλους, ἀποκλείεται ἡ ἀντικατάστασις ἀποθανόντος ἢ ἐκπτώτου συμβούλου τῆς πλειοψηφίας δι' ἀναπληρωματικοῦ τῆς μειοψηφίας, διότι τοῦτο θὰ ἔδιδε κατ' οὐσίαν ἀφορμὴν εἰς ἐπεμβάσεις τῆς κυβερνήσεως καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ διευκολύνωνται ἀλλοιώσεις, αἱ ὁποῖαι ἀντιτίθενται τελείως εἰς τὸ πνεῦμα τῆς αὐτοδιοικήσεως καὶ πραγματοποιούμεναι αὐτόχρημα τὸ ἀναιροῦν. Ἀλλὰ καὶ ἀντιθέτως δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἀντικατάστασις ἀποθανόντος ἢ ἐκπτώτου συμβούλου τῆς μειοψηφίας δι' ἀναπληρωματικοῦ τῆς πλειοψηφίας.

Τὸ δημοτικὸν συμβούλιον συνέρχεται την πρώτην Κυριακὴν μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν αὐτοῦ καὶ ἐκλέγει ἐκ τῶν μελῶν αὐτοῦ διὰ μυστικῆς διὰ ψηφοδελτίων ψηφοφορίας τὸν πρόεδρον, τὸν ἀντιπρόεδρον και τὸν γραμματέα του. Τοῦτο δὲν ἐμποδίζει τὸ δημοτικὸν συμβούλιον ν' ἀναθέσῃ εἰς ἕνα ἐκ τῶν ἐμμίσθων δημοσίων ὑπαλλήλων τὴν ἐκτέλεσιν τῶν χρεῶν τοῦ γραμματέως. Ταῦτα δ' ἐπαναλαμβάνονται κατ' ἔτος, μέχρι τῆς λήξεως τῆς περιόδου, τὴν πρώτην Κυριακὴν ἑκάστου Ἰανουαρίου. Τὰ δημοτικὰ συμβούλια συνέρχονται εἰς τακτικὰς και ἐκτάκτους συνόδους. Καὶ εἰς τακτικὰς μὲν συνέρχονται τὴν 1ην Φεβρουαρίου καὶ τὴν 1ην Νοεμβρίου ἑκάστου ἔτους. Εἰς ἐκτάκτους δέ, ὁσάκις παρίσταται ἀνάγκη. Συνέρχονται ἐπίσης εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ νόμου προβλεπομένας εἰδικὰς περιπτώσεις.

Ἡ διάρκεια τῶν τακτικῶν συνόδων εἶναι τὸ πολὺ μηνιαία. Ἐὰν ὅμως ἐντὸς αὐτῆς δὲν ἐξαντληθῶσι τὰ θέματα, ἐξακολουθοῦσιν αἱ συνεδριάσεις μέχρις ἀποπερατώσεως αὐτῶν. Εἰς τὰς τακτικὰς συνόδους ἀποφασίζουσι τὰ δημοτικὰ συμβούλια κυρίως ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ, κατὰ τὴν πρώτην, καὶ τοῦ ἀπολογισμοῦ, κατὰ τὴν δευτέραν. Ἐπιλαμβάνονται ἐπίσης και παντὸς ἄλλου θέματος, ὅπερ ἤθελεν εἰσαχθῆ αὐτοῖς.

Ὁ πρόεδρος συγκαλεῖ τὸ δημοτικὸν συμβούλιον, ἀπόντος δὲ ἢ κωλυομένου τουτου, ὁ ἀντιπρόεδρος, καὶ τούτου ἀπόντος ἢ κωλυομένου, ὁ κατὰ τὴν ἐκλογὴν τὰς πλειονας λαβὼν ψήφους δημοτικὸς σύμβουλος καὶ ἐν ἀπουσίᾳ ἢ κωλύματι τούτου ὁ μετ' αὐτὸν κατὰ σειρὰν ἐπιτυχίας καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς, ὁσάκις προσκληθῇ εἰς τοῦτο παρὰ τοῦ δημάρχου, ἢ θεωρῇ τὴν σύγκλησιν ἀναγκαίαν ἢ ζητήσῃ ταύτην τὸ ¹/₆ τῶν μελῶν αὐτοῦ ἢ ἡ δημαρχιακὴ ἐπιτροπή. Ἂν ἡ σύγκλησις τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου προκαλῆται ὑπὸ τῶν μελῶν αὐτοῦ, δέον ἐπὶ ποινῇ ἀκυρότητος νὰ καλῆται και ὁ δήμαρχος. Ὁ πρόεδρος διευθύνει τὰς συνεδριάσεις. Τὸ δημοτικὸν συμβούλιον δύναται ν' ἀπαιτήσῃ την ἐνώπιον αὐτοῦ παράστασιν τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς ἢ δημοτικῶν ὑπαλλήλων, ὅπως δώσωσι διασαφήσεις ἢ πληροφορίας ἐπὶ δημοτικῶν ὑποθέσεων. Δυναται ὡσαύτως νὰ προσκαλῇ εἰς τὰς συνεδριάσεις καὶ εἰδικοὺς ἄνδρας, ὅπως γνωματεύσωσιν ἐπὶ θεμάτων ὑπαγομένων εἰς τὴν εἰδικότητα αὐτῶν, καθὼς καὶ ν' ἀναθέτῃ τὴν μελέτη δημοτικῶν ζητημάτων εἰς ἐπιτροπὴν ἐκ μελῶν αὐτοῦ. Τὸ δημοτικὸν συμβούλιον συνεδριάζει δημοσίᾳ, δύναται ὅμως ν' ἀποφασίσῃ καὶ τὴν κεκλεισμένων τῶν θυρῶν συνεδρίασιν. Ὁ πρόεδρος δικαιοῦται ν' ἀποβάλῃ τῆς αἰθούσης πάντα ἀκροατὴν ταράσσοντα τὴν τάξιν. Εὑρίσκεται δ' ἐν ἀπαρτίᾳ παρισταμένων τοῦ ¹/₂ πλέον ἑνὸς τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν αὐτοῦ. Μετὰ δύο συνεχεῖς προσκλήσεις ἀποφασίζει παρόντων καὶ τοῦ ¹/₃ τῶν μελῶν αὐτοῦ. Δι' ἀπολύτου πλειοψηφίας τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν αὐτοῦ προσδιορίζει διὰ κανονισμοῦ πῶς θέλει ἐκπληροῖ τὰ καθήκοντά του. Δι' ἀπολύτου ὡσαύτως πλειοψηφίας τῶν μελῶν αὐτοῦ ψηφίζει τὸν ὀργανισμὸν τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσιας τοῦ δήμου, ἐν ᾧ περιλαμβάνονται καὶ αἱ θέσεις, τὰ προσόντα καὶ οἱ μισθοὶ τῶν ὑπαλλήλων αὐτοῦ ὡς καὶ ὁ τρόπος προσλήψεως αὐτῶν. Πρότασις περὶ μεταβολῆς ὀργανισμοῦ γίνεται μόνον τῇ αἰτήσει τοῦ ἑνὸς τρίτου τῶν συμβούλων, ἢ τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς μετὰ τοῦ δημάρχου.

Προκειμένης ἀνάγκης προσλήψεως ἐκτάκτων ὑπαλλήλων διὰ προσωρινὰς ὑπηρεσίας ψηφίζονται ἑκάστοτε εἰδικοὶ τῶν ὑπηρεσιῶν τουτων ὀργανισμοί. Τέλος ὁ νόμος (ἄρθρον 95 § 1) ὁρίζει ὅτι ὁ δημοτικὸς σύμβουλος μόνον ἐὰν ἐπὶ τρίμηνον ἀπουσίασε καὶ τοῦτο ἄνευ ἀδείας ἢ δεδικαιολογημένης αἰτίας ἀπολύεται διὰ διατάγματος προκαλουμένου ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν, μετὰ προηγουμένην γνωμάτευσιν τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου.

ι) *Περὶ ἐκτελέσεως τῶν ἀποφάσεων τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου.* Αἱ ἀποφάσεις τῶν δημοτικῶν καὶ κοινοτικῶν συμβουλίων, καθίστανται μετὰ δεκαπενθήμερον ἀπὸ τῆς εἰς τὸν νομάρχην ἀποστολῆς ἐκτελεσταί. Αἱ ἀποφάσεις τῶν δημοτικῶν καὶ κοινοτικῶν συμβουλίων αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν διοίκησιν τοπικῶν ὑποθέσεων, αἱ μὴ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν διαχείρισιν τῆς κοινοτικῆς περιουσίας οὐδὲ συνεπαγόμεναι δαπάνην, εἶναι ἀμέσως ἐκτελεσταί. Αἱ ἀποφάσεις αὗται τῶν κοινοτικῶν συμβουλίων ὑπόκεινται εἰς ἔλεγχον νομιμότητος, ἀσκούμενον ὑπὸ τοῦ νομάρχου, δυναμένου ν' ἀπαγγείλῃ τὴν ἀκύρωσιν ἐντὸς δέκα πέντε ἡμερῶν ἀπὸ τῆς ὑποβολῆς τῆς ἀποφάσεως εἰς αὐτόν.

Προκειμένης ἀποφάσεως συνεπαγομένης δαπάνην, δύναται τὸ συμβούλιον τότε μονον νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἀπόφασίν του πρὸ τῆς παρελεύσεως τοῦ δεκαπενθημέρου, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου ὁ νομάρχης ἐξασκεῖ τὸν ἀκυρωτικὸν ἔλεγχον, ἐφ' ὅσον ἡ δαπάνη δὲν εἶναι ἀνωτέρα τῶν 25.000 δραχμῶν (Ν. Δ. 27—20—27 ἄρθρον 4) καὶ ὑπάρχῃ περίπτωσις ἀνωτέρας βίας, βεβαιουμένης ἐν τῇ ἀποφάσει. Τοιαύτη ἀνωτέρα βία δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς ὑπάρχουσα μόνον ἐφ' ὅσον ἡ δαπάνη ἀποτελεῖ ὅρον ἀπαραίτητον εἰς την συνεχῆ ἐκπλήρωσιν τῆς κοινοτικῆς λειτουργίας ἐν γένει. Ἐὰν ἡ νέα δαπάνη, τὴν ὁποίαν συνεπάγεται ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἀποφάσεως τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου, ὑπερβαίνῃ τὰς 25.000 δραχμάς, τότε ἐπιτρέπεται νὰ ζητηθῇ ἀπὸ τὸν νομάρχην νὰ μὴ ἐξαντλήσῃ τὴν 15θήμερον προθεσμίαν, ἀλλὰ ν' ἀποφανθῇ ἀμέσως. Προκειμένου περὶ περιοδικῆς δαπάνης, ἡ ὁποία προβλέπεται ῥητῶς εἰς τὸν προϋπολογισμόν, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ὁ μισθὸς τοῦ εἰδικοῦ γραμματέως τῆς κοινότητος, δὲν τίθεται ζήτημα ἐκτελεστότητος τῆς σχετικῆς ἀποφάσεως τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου παρὰ μόνον ὡς πρὸς τὴν πρώτην καταβολήν.

Διὰ τὰς ἀποφάσεις τοῦ δημοτικοῦ ἢ κοινοτικοῦ συμβουλίου τὰς ἀφορώσας τὴν ἐνοικίασιν κοινοτικῶν κτημάτων, συμβιβασμούς, κατάργησιν δικῶν, ἄφεσιν χρέους και τέλος τὴν χορήγησιν δωρεῶν ὑπὸ τῆς κοινότητος ἢ τῶν κοινοτικῶν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων, ἡ ἔγκρισις τοῦ νομάρχου ἀποτελεῖ, κατὰ τὸ ἄρθρ. 37 τοῦ κώδικος, τὴν ἐκ τοῦ νόμου ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν τῆς ἐκτελεστότητος τῶν ὡς ἄνω ἀποφάσεων. Ἐπίσης, ἐπειδὴ εἰς τὰς κοινότητας, προκειμένης ἀνάγκης προσλήψεως ἐκτάκτων υπαλλήλων διὰ προσωρινὰς ὑπηρεσίας, πρέπῃ νὰ ψηφίζωνται εἰδικοὶ τῶν ἐκτάκτων τούτων ὑπηρεσιῶν ὀργανισμοί, αἱ ἀποφάσεις τῶν κοινοτικῶν συμβουλίων ἐπὶ τῶν τοιούτων ὀργανισμῶν, ὅπως καταστῶσιν ἐκτελεσταί, χρήζουσι, κατὰ τὸ ἄρθρον 42 (§ 1 ἐδ. 12 καὶ 13) τῆς ῥητῆς ἐγκρίσεως τοῦ νομάρχου. Ἡ μὴ κοινοποίησις σχετικῆς ἀποφάσεως ὑπὸ τοῦ νομάρχου ἐντὸς 15 ἡμερῶν ταυτίζεται κατὰ νόμον πρὸς τὴν ἀποποίησιν τῆς ἐγκρίσεως ἢ μᾶλλον τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μὴ γνωστοποιήσεως οὐδεμιᾶς ἀποφάσεως ἀπὸ μέρους τοῦ νομάρχου, εἶναι τὸ ἴδιον μὲ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κοινοποιήσεως ῥητῆς ἀρνητικῆς ἀποφάσεως. Κατὰ τῆς τελευταίας ταυτης ἐπιτρέπεται ἡ ἄσκησις ἐφέσεως ἐνώπιον τοῦ ὑπουργοῦ ἐντὸς δεκαπενθημέρου ἀπὸ τῆς ἐπιδόσεως τῆς ἀποφάσεως εἰς τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον ἤ, ἐὰν ὁ νομάρχης σιωπηρῶς ἀπεποιήθη τὴν ἔγκρισιν, ἀπὸ τῆς ἡμέρας καθ' ἣν συμπληροῦται ἡ δεκαπενθήμερος προθεσμία ἐνασκήσεως τοῦ προληπτικοῦ ἐλέγχου τοῦ νομάρχου. Προκειμένου ὅμως περὶ τῶν κατὰ τὸ ἄρθρον 42 (§ 1 ἐδ. 12 καὶ 13) ἀποφάσεων τῶν κοινοτικῶν συμβουλίων, ἡ προθεσμία τῆς ἐνώπιον τοῦ ὑπουργοῦ ἐφέσεως εἶναι μηνιαία. Ἡ ἔφεσις αὐτὴ ἐνώπιον τοῦ ὑπουργοῦ ἐπιτρέπεται εἰς τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον καὶ εἰς πάντα ἔχοντα ἔννομον συμφέρον. Τοιοῦτον ἔχει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ ἀμέσως καὶ προσωπικῶς ὑφιστάμενος ζημίαν, οὐχὶ δὲ ὁ κάτοικος τῆς κοινότητος.

Αἱ ἀποφάσεις τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου εἶναι, κατὰ τὸ ἄρθρον 38 τοῦ κώδικος, ἄκυροι, ἐὰν ἐλήφθησαν κατὰ παράβασιν νόμου ἢ διατάγματος εἰς ἐκτέλεσιν νόμου ἐκδοθέντος. Ὡσαύτως εἶναι ἄκυροι αἱ ληφθεῖσαι καθ' ὑπέρβασιν ἁρμοδιότητος ἀποφάσεις. Τὴν ἀκυρότητα τῆς ἀποφάσεως τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου διὰ παράβασιν νόμου ἢ διατάγματος πρὸς ἐκτέλεσιν νόμου ἐκδοθέντος, δέον ν' ἀπαγγείλῃ ὁ νομάρχης δι' ἀποφάσεως εἰδικῶς ἠτιολογημένης. Συγχρόνως ἐπιτρέπεται εἰς πάντα ἐκλογέα ἢ πάντα ἔχοντα ἔννομον συμφέρον ἡ προσφυγὴ ἐνώπιον τοῦ νομάρχου κατὰ τῆς ἀποφάσεως τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου ἐντὸς ὀκτὼ ἡμερῶν ἀπὸ τῆς τοιχοκολλήσεως αὐτῆς διὰ παράβασιν νόμου ἢ ἐκτελεστικοῦ τοιούτου διατάγματος.

Τῶν ἀκύρων πράξεων τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου διακρίνονται αἱ ἀκυρώσιμοι. Τοιαῦται εἶναι αἱ ἀποφάσεις, ὅταν εἰς τὴν κατάρτισιν ἢ τὴν ψήφισιν αὐτῶν συμμετέσχε κοινοτικὸς σύμβουλος συμφέρον ἔχων ὁ ἴδιος ἢ τοῦ ὁποίου συγγενὴς μέχρι δευτέρου βαθμοῦ ἔχει σχετικὸν χρηματικὸν συμφέρον. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἐπιτρέπεται εἰς πάντα ἐκλογέα ἢ πάντα ἔχοντα ἔννομον συμφέρον, ἐντὸς 8 ἡμερῶν ἀπὸ τῆς τοιχοκολλήσεως τῆς ἀποφάσεως, προσφυγὴ ἐπὶ ἀκυρώσει ἐνώπιον τοῦ νομάρχου, δυναμένου καὶ αὐτεπαγγέλτως νὰ ἀκυρώσῃ αὐτάς. Ἀκυρουμένης τῆς ἀποφάσεως, τιμωρεῖται πειθαρχικῶς ὑπὸ τοῦ νομάρχου ὁ παρανόμως συμμετασχὼν τῆς συνεδριάσεως κοινοτικὸς σύμβουλος διὰ προστίμου 50—100 δραχμῶν.

Ἐὰν ὁ ἀριθμὸς τῶν δηλωσάντων ἀποχήν, διὰ τὴν ἐν τῷ ἀνωτέρῳ ἐδαφίῳ 1 αἰτίαν, συμβούλων ματαιοῖ τὴν νόμιμον συγκρότησιν συνεδριάσεως, ὁ εἰρηνοδίκης, ἐπὶ τῇ ἀναφορᾷ παντὸς συμβούλου, καλεῖ διὰ τὴν περίπτωσιν ταύτην πρὸς νόμιμον κατάρτισιν τοῦ συμβουλίου ἀναπληρωματικὰ μέλη, κατὰ τὰς διατάξεις τῶν ἄρθρων 147 καὶ 180 τοῦ κώδικος.

Ἡ δημαρχιακὴ ἐπιτροπή, ἐκλεγομένη ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου μεταξὺ τῶν μελῶν αὐτοῦ, εἶναι ἀρχὴ ἐπιβλέπουσα τὴν ὅλην τοῦ δήμου διοίκησιν καὶ συμπράττουσα μετὰ τοῦ δημάρχου κατὰ τοὺς ὁρισμοὺς τοῦ κώδικος περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων. Ἡ δημαρχιακὴ ἐπιτροπὴ ἀποτελεῖται: 1) Εἰς τοὺς δήμους τοὺς ἐκλέγοντας 30 ἢ 24 συμβούλους ὑπὸ πέντε μελῶν. 2) Εἰς τοὺς λοιποὺς ὑπὸ τριῶν.

Ἕκαστος τῶν συμβούλων ψηφίζει ἓν μόνον μέλος τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς. Θεωροῦνται δὲ ἐκλελεγμένοι ὡς δημαρχιακοὶ ἐπίτροποι οἱ συγκεντρώσαντες ἐπὶ μὲν τριακονταμελοῦς συμβουλίου ἓξ ψήφους, ἐπὶ δὲ εἰκοσιτετραμελοῦς καὶ δεκαοκταμελοῦς τέσσαρας. Ἐν περιπτώσει μὴ συγκεντρώσεως τῆς ἀνωτέρω πλειοψηφίας, ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἐκλογὴ κατὰ τὴν αὐτὴν συνεδρίασιν. Ἐν περιπτώσει ἰσοψηφίας ἐνεργεῖται κλήρωσις ἐνώπιον τοῦ εἰρηνοδίκου καὶ ἐν τῷ εἰρηνοδικειακῷ καταστήματι, ἐὰν δὲν ὑπάρχῃ ἐν τῷ τόπῳ πρωτοδικεῖον, ἄλλως ἐνώπιον τοῦ προέδρου τῶν πρωτοδικῶν. Ἡ κλήρωσις ἐνεργεῖται ἐν δημοσίᾳ συνεδριάσει, καλουμένων τῶν ἐνδιαφερομένων ὑποψηφίων. Καθ' ὅμοιον τρόπον, μετὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν τακτικῶν μελῶν, ἐνεργεῖται κλήρωσις πρὸς ἔξοδον ἑνὸς ἐκ τῶν μελῶν τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς, τὸ δὲ συμβούλιον προβαίνει ἀμέσως εἰς ἐκλογὴν τοῦ νέου μέλους. Ὁ ἐξελθὼν εἶναι ἐκ νέου ἐκλέξιμος. Ἡ δημαρχιακὴ ἐπιτροπὴ ἔχει τὰ ἑξῆς καθήκοντα: α) Ἐπιβλέπει τὴν λειτουργίαν τῶν διοικητικῶν καὶ οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ δήμου καὶ διορίζει τοὺς πληρεξουσίους δικηγόρους τοῦ δήμου. β) Προεξελέγχει τὸν ἀπολογισμόν. Ἐν συμπράξει δὲ μετὰ τοῦ δημάρχου, ἔχοντος καὶ ψῆφον: α) Ὁρίζει τὴν ἡμέραν τῆς συγκλήσεως τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου, κανονίζουσα καὶ τὰ θέματα τῆς ἡμερησίας διατάξεως. β) Συντάσσει τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ δήμου. γ) Ἀποφασίζει τὴν διάθεσιν τῶν ἀναγραφομένων ἐν τῷ προϋπολογισμῷ δι' ἀπρόοπτα ἔξοδα πιστώσεων. δ) Συνάπτει δημοτικὰ δάνεια ἐντὸς τῶν ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου καθορισθέντων ὅρων. ε) Διεξάγει καὶ ἐπικυροῖ τὰς δημοπρασίας, πλὴν ἐὰν τὸ δημοτικὸν συμβούλιον επεφυλαξεν εἰς ἑαυτὸ τὸ δικαίωμα τοῦτο. Ἡ περὶ τούτου ἀπόφασις τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς δημοσιεύεται και ὑποβάλλεται εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς διοικητικῆς ἀρχῆς κατὰ τὰς κειμένας διατάξεις περὶ ἐλέγχου τῶν ὁμοειδῶν ἀποφάσεων τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου. στ) Ἐγκρίνει τὴν ἄνευ δημοπρασίας ἐκτέλεσιν ἔργων ἢ προμήθειαν πραγμάτων, ὧν ἡ ἀξία εἶναι μὲν ἀνωτέρα τῶν 100.000 δραχμ., δὲν ὑπερβαίνει δὲ τὰς 200.000 δραχμάς, ἐφ' ὅσον στηρίζονται ταῦτα ἐπὶ γενικῶν πιστώσεων ἐγκεκριμένων ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου, ἀποδίδει δὲ λογαριασμὸν εἰς τὸ δημοτικὸν συμβούλιον. Ἀλλ' οὔτε ἐπέκτασις τοῦ αὐτοῦ ἔργου οὔτε προμήθεια πραγμάτων ὁμοίας φύσεως ἐπιτρέπεται ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἄνευ δημοπρασίας. ζ) Ἀποφασίζει ἐπὶ τῆς ἐγέρσεως ἀγωγῶν ἢ ἂν πρέπῃ νὰ ἐπαχθῇ, νὰ ἀντεπαχθῇ ἢ νὰ μὴ δοθῇ ὅρκος ἐπιβληθεὶς ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου. Κατὰ τῶν ἀποφάσεων τούτων ἐπιτρέπεται ἐντὸς 15 ἡμερῶν ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως αὐτῶν ἡ προσφυγὴ ἐνώπιον τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου εἰς πάντα ἔχοντα ἔννομον συμφέρον.

Τῶν συνεδριάσεων τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς, ὅσων δὲν μετέχει ὁ δήμαρχος, προεδρεύει ὁ πρεσβύτερος ἐκ τῶν μελῶν. Ἡ δημαρχιακὴ ἐπιτροπὴ ἀποφασίζει παρόντων, ἐπὶ πενταμελῶν μὲν ἐπιτροπῶν, τριῶν μελῶν, ἐπὶ τριμελῶν δέ, δύο. Αἱ ἀποφάσεις λαμβάνονται κατὰ πλειοψηφίαν. Ἐν ἰσοψηφίᾳ νικᾷ ἡ ψῆφος τοῦ προέδρου. Ἐὰν ἐπὶ δυο συνεδριάσεις δὲν ἐπετεύχθη πλειοψηφία, ἵνα ληφθῇ ἀπόφασις ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς, ἀποφασίζει ὁ δήμαρχος ὁριστικῶς. Τὰς κενουμένας ἐν τῷ μεταξὺ τῆς ἐτησίας περιόδου θέσεις τῶν τακτικῶν μελῶν τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς καταλαμβάνουσιν οἱ ἀναπληρωματικοί, καθ' ἣν σειρὰν ψήφων ἐξελέγησαν. Ἐπὶ ἰσοψηφησάντων ἐνεργεῖται κλήρωσις κατὰ τὰ ἐν ἄρθρῳ 97 διατεταγμένα. Μέλος τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς ἀδικαιολογήτως μὴ προσερχόμενον εἰς τὰς συνεδριάσεις αὐτῆς, δυναται μετὰ τρεῖς συνεχεῖς προσκλήσεις ὑπὸ τοῦ διευθύνοντος νὰ κηρυχθῇ ἔκπτωτον ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου. Περὶ τοῦ κύρους τῆς ἐκλογῆς τῶν μελῶν τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς ἀποφαίνεται ὁ νομάρχης ἐντὸς δέκα ἡμερῶν ἀπὸ τῆς

Digitized by Google

ὑποβολῆς τῶν πρακτικῶν τοῦ συμβουλίου καὶ κατ᾽ ἔφεσιν, ἐπιδιδομένην ἐντὸς πέντε ἡμερῶν ἀπὸ τῆς κοινοποιήσεως τῆς ἀποφάσεως τοῦ νομάρχου, τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν. Ἀκυρωθείσης τῆς ἐκλογῆς τῶν μελῶν τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, τὸ δημοτικὸν συμβούλιον συνέρχεται ἐντὸς δέκα πέντε ἡμερῶν πρὸς νέαν ἐκλογήν.

Ὁ πρόεδρος τῆς κοινότητος ἐκλέγεται ὑπὸ τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου μεταξὺ τῶν μελῶν αὐτοῦ κατ᾽ ἔτος, τὴν 1ην Σεπτεμβρίου. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπανεκλεγῇ τις εἰμὴ ψηφιζόμενος ὑπὸ τεσσάρων συμβούλων ἐπὶ πενταμελῶν καὶ ὑπὸ τῶν $^2/_3$ τοὐλάχιστον τοῦ συνόλου καὶ οὐχὶ τῆς ἀπαρτίας ἐπὶ πολυαριθμοτέρων συμβουλίων. Μόνον ἐπὶ συμβουλίου συναποτελουμένου ἐξ ἐννέα μελῶν καὶ ἄνω ἐκλέγεται ὁ πρόεδρος διὰ μίαν διετίαν. Τὸ ἀξίωμα τοῦ προέδρου εἶναι ἄμισθον, ἐπιτρέπεται ὅμως νὰ τῷ χορηγηθοῦν, δι᾽ ἀποφάσεως τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου, ἔξοδα παραστάσεως, ἀνάλογα ὄχι μόνον πρὸς τὰ ἔσοδα τῆς κοινότητος, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν συμβούλων, δηλαδὴ ἐμμέσως ἀνάλογα πρὸς τὸν πληθυσμὸν τῆς κοινότητος.

Τὰ παρὰ τοῦ προέδρου καὶ τῶν συμβούλων δι᾽ ὑπηρεσίας τῆς κοινότητος γενόμενα ἔξοδα ἀποδίδονται εἰς αὐτούς, μετ᾽ ἀπόφασιν τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου, μόνον ἐὰν ἐγένοντο ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἐγκεκριμένου προϋπολογισμοῦ, μετὰ ἔγκρισιν δὲ καὶ τοῦ νομάρχου, ἐὰν ἐγένοντο καθ᾽ ὑπέρβασιν τοῦ προϋπολογισμοῦ. Δι᾽ ἀποφάσεως τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου ἐπιτρέπεται νὰ χορηγηθῶσιν ἐτησίως ἔξοδα παραστάσεως εἰς τὸν πρόεδρον αὐτοῦ, ἅτινα ὅμως δὲν δύνανται νὰ ὑπερβαίνωσι τὴν ἑξῆς ἀναλογίαν: α) Μέχρι δραχμῶν 400 ἐτησίως ἐπὶ πραγματοποιουμένων ἐτησίων ἐσόδων μὴ ὑπερβαινόντων τὰς 2.000 δραχμάς. β) Ἐὰν τὰ ἐτησίως πραγματοποιούμενα ἔσοδα ὑπερβαίνωσι τὰς 2.000 δραχμάς, ἐπὶ πενταμελῶν μὲν καὶ ἑξαμελῶν συμβουλίων μέχρι δραχμῶν 600· ἐπὶ ἐννεαμελῶν μέχρι δραχμῶν 1.000· ἐπὶ δωδεκαμελῶν μέχρι δραχμῶν 1.400· ἐπὶ δεκαπενταμελῶν μέχρι δραχμῶν 2.000. γ) Ἐὰν τὰ ἐτήσια ἔσοδα ὑπερβαίνωσι τὰς 15.000 δραχμάς, τὰ ἔξοδα παραστάσεως δύνανται νὰ ὁρισθῶσι μέχρι δραχμῶν 3.000, καὶ μέχρι 4.000 ἐὰν ὑπερβαίνωσι τὰς 25.000 Ἂν ἡ ἕδρα τῆς κοινότητος εἶναι πρωτεύουσα ἐπαρχίας, τὰ ἔξοδα παραστάσεως δύνανται νὰ ὁρισθῶσιν ἐπὶ ἐτησίων μὲν ἐσόδων ἄνω τῶν 20.000 δραχμῶν μέχρι δραχμῶν 4.800, ἐπὶ ἐτησίων δὲ ἐσόδων ἄνω τῶν 40.000 δραχμῶν, μέχρις 8.000, καὶ ἐπὶ ἐσόδων ἄνω τῶν 60 000 δραχμῶν μέχρι 10.000 δραχμῶν. Ἂν τὰ ἔσοδα ὑπερβαίνωσι τὰς 100.000 δραχμάς, τὰ ἔξοδα παραστάσεως δύνανται νὰ ὁρισθῶσι μέχρι 14.400 δραχμῶν. Εἰς ὅσας κοινότητας δὲν παρέχονται εἰς τὸν πρόεδρον ἔξοδα παραστάσεως, δύνανται τὰ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐπιτρεπόμενα διὰ τοῦ ἄρθρου τούτου νὰ διατεθῶσιν ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ πρὸς πληρωμὴν γραμματέως, ἐφ᾽ ὅσον δὲν διορίζεται τοιοῦτος λειτουργὸς τῆς ἐκπαιδεύσεως. Προκειμένου περὶ κοινοτήτων, ἐν τῇ περιφερείᾳ τῶν ὁποίων λειτουργοῦσιν ἰαματικὰ λουτρά, τὰ ἔξοδα παραστάσεως τῶν προέδρων δύνανται νὰ ὁρίζωνται ὡς ἐπὶ τῶν κοινοτήτων, ὧν αἱ ἕδραι εἶναι πρωτεύουσαι ἐπαρχιῶν.

Ὁ πρόεδρος εἰσηγεῖται τὰ συζητητέα θέματα καὶ ὑποχρεωτικῶς ἐκτελεῖ τὰς ἀποφάσεις τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου, ἔστω καὶ ἂν ἐψήφισε κατ᾽ αὐτῶν. Ἀρνουμένου τοῦ προέδρου νὰ ἐκτελέσῃ ἀπόφασιν τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου, ἐντέλλεται τοῦτο τὴν ἐκτέλεσιν πρὸς ἓν ἐκ τῶν μελῶν αὐτοῦ. Ὁ πρόεδρος οὐδὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐνεργήσῃ ἐκ τῶν εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ συμβουλίου ὑπαγομένων ἄνευ προηγουμένης ἀποφάσεως, εἰ μὴ προκειμένου προφανοῦς κινδύνου τῶν συμφερόντων τῆς κοινότητος, ὁπότε ἐπιτρέπεται καὶ ἄνευ προηγουμένης ἀποφάσεως νὰ ἐγείρῃ ἀγωγάς, ν᾽ ἀντικρούσῃ τοιαύτας, νὰ διορίσῃ πληρεξούσιον καὶ νὰ προβῇ ἐν γένει εἰς πᾶσαν δικαστικὴν πρᾶξιν ἢ ἐξώδικον. Αἱ πράξεις αὗται ὑποβάλλονται ἀμέσως κατόπιν εἰς τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον πρὸς ἔγκρισιν. Ὁ πρόεδρος ἐκδίδει τὰ χρηματικὰ ἐντάλματα πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν διὰ τοῦ προϋπολογισμοῦ ἢ διὰ τῶν εἰδικῶν ἀποφάσεων τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου ψηφισθέντων. Τὰ ἐντάλματα συνυπογράφει καὶ ὁ γραμματεύς, ὡς σαφῶς ὁρίζεται εἰς τὸ ἄρθρον 26 (ἐδ. 2) τοῦ κώδικος. Ὁ πρόεδρος ἐκπροσωπεῖ τὴν κοινότητα ἐπὶ δικαστηρίῳ, δίδει τοὺς ἐπιβαλλομένους εἰς αὐτὴν ὅρκους καὶ ὑπογράφει τὰ συμβόλαια τῆς κοινότητος, εἰς ἃ ἐπισυνάπτεται ὑποχρεωτικῶς ἀντίγραφον τῆς σχετικῆς ἀποφάσεως τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου, τῆς παραλείψεως συνεπαγομένης ἀφ᾽ ἑνὸς ἀκυρότητα καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου πειθαρχικὴν εὐθύνην τοῦ συμβολαιογράφου. Ἐὰν τὰ συμφέροντα τοῦ προέδρου συγκρούωνται πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς κοινότητος, ἐκπροσωπεῖ τὴν κοινότητα ὁ ἀντιπρόεδρος, καὶ αὐτόν, ὁμοίως κωλυόμενον, ὁ διὰ περισσοτέρων ψήφων ἐκλεγεὶς σύμβουλος ἢ ἄλλο μέλος τοῦ συμβουλίου παρ᾽ αὐτοῦ ὁριζόμενον. Ὁ πρόεδρος, συνυπογράφοντος καὶ τοῦ ἐφημερίου, ὑποχρεοῦται νὰ ἐκδίδῃ τὰ πιστοποιητικὰ τῆς καταστάσεως καὶ τῶν οἰκογενειακῶν καταστάσεων τῶν μελῶν τῆς κοινότητος.

Ὁ πρόεδρος δύναται ν᾽ ἀπουσιάσῃ μόνον μέχρι 30 ἡμερῶν ἄνευ ἀδείας, μέχρι δὲ τριῶν μηνῶν κατόπιν ἀδείας τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου. Ἐπὶ παραβάσει δὲ τῶν ὡς ἄνω διατάξεων, ὁ πρόεδρος ὑπόκειται εἰς ἔκπτωσιν ἀπὸ τοῦ προεδρικοῦ ἀξιώματος, ἀπαγγελλομένην ὑπὸ τοῦ νομάρχου καὶ αὐτεπαγγέλτως. Τὸν πρόεδρον ἀπόντα ἢ κωλυόμενον ἀντικαθιστᾷ αὐτοδικαίως ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς κοινότητος. Τέλος ὁ πρόεδρος, ἐφ᾽ ὅσον δὲν εὑρίσκεται εἰς ἄδειαν ἐγκρίσει τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου, ὀφείλει νὰ διαμένῃ ἐν αὐτῇ τῇ ἕδρᾳ τῆς κοινότητος.

Ὁ πρόεδρος τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου διευθύνει τὰς συνεδριάσεις, εἰσηγούμενος τὰ συζητητέα θέματα, καὶ ἐκτελεῖ τὰς ἀποφάσεις αὐτοῦ. Ἐκδίδει τὰ χρηματικὰ ἐντάλματα πρὸς πληρωμὴν τῶν διὰ τοῦ προϋπολογισμοῦ ἢ δι᾽ εἰδικῶν ἀποφάσεων τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου ψηφισθεισῶν πιστώσεων, συνυπογράφοντος καὶ τοῦ γραμματέως.

Ἐὰν ὁ πρόεδρος εἶναι ἀγράμματος, ἀνατίθησι, διὰ συμβολαιογραφικῆς πράξεως, τὴν ὑπογραφὴν καὶ διεκπεραίωσιν ἁπάντων ἐν γένει τῶν ὑπηρεσιακῶν ἐγγράφων εἰς τὸν ἀντιπρόεδρον, ἐὰν δὲ καὶ οὗτος εἶναι ἀγράμματος, εἰς τὸν γραμματέα τῆς κοινότητος, ὑποκειμένους ἀμφοτέρους εἰς τὰς διατάξεις τῶν ἄρθρων 248 ἕως 255 καὶ 492 ἕως 495 τοῦ ποινικοῦ νόμου.

ια) *Ὁ δήμαρχος*. Εἶναι ἡ ἐκτελεστικὴ ἀρχὴ τοῦ δήμου, διοικοῦσα τὰς δημοτικὰς ὑποθέσεις κατὰ τοὺς ὁρισμοὺς τῶν νόμων. Διατάσσει τὴν εἴσπραξιν τῶν δημοτικῶν ἐσόδων καὶ ἐκδίδει τὰ χρηματικὰ ἐντάλματα πρὸς πληρωμὴν των διὰ τοῦ προϋπολογισμοῦ ἢ δι᾽ εἰδικῶν ἀποφάσεων τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου ψηφισθεισῶν πιστώσεων, ἐξελέγχων τὸν λογαριασμὸν καὶ τὴν δικαιολογίαν τῆς δαπάνης. Ἐκπροσωπεῖ τὸν δῆμον ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων καὶ πάσης ἀρχῆς. Λαμβάνει μέρος εἰς τὰς συζητήσεις τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου ἄνευ δικαιώματος ψήφου. Τὸ ἀξίωμα τοῦ δημάρχου, παρεχόμενον επὶ τιμῇ, εἶναι ἄμισθον. Τὸ δημοτικὸν συμβούλιον χορηγεῖ ἔξοδα παραστάσεως ἐτησίως εἰς τὸν δήμαρχον: α) Μέχρι δραχμῶν 5.000 εἰς τοὺς δήμους, ὧν τὰ πραγματοποιούμενα ἐτησίως ἔσοδα ἀνέρχονται μέχρι 50.000 δρ. β) Μέχρι δρχ. 8 000 εἰς τοὺς δήμους, ὧν τὰ ἔσοδα ἀνέρχονται μέχρις 150.000 δραχμῶν. γ) Μέχρι δρχ. 12.000 εἰς τοὺς δήμους, ὧν τὰ ἔσοδα ἀνέρχονται μέχρι 300.000 δραχμῶν. Εἰς τοὺς δήμους, ὧν τὰ πραγματοποιούμενα ἔσοδα ὑπερβαίνουσι τὰς 300.000 δρχ., δὲν ἰσχύουσιν οἱ περιορισμοὶ οὗτοι. Οἱ πάρεδροι εἶναι βοηθοὶ τοῦ δημάρχου, ἐνεργοῦντες κατὰ τὰς παραγγελίας αὐτοῦ.

Τὸν δήμαρχον ἀπόντα, κωλυόμενον, θανόντα, ἀπολυθέντα, ἐκπεσόντα τοῦ ἀξιώματος αὐτοῦ, ὡς καὶ εἰς πᾶσαν ἐν γένει περίπτωσιν, καθ᾽ ἣν εἶναι κενὴ ἡ θέσις αὐτοῦ, ἀντικαθιστᾷ μέχρις ἐπανόδου, ἄρσεως τοῦ κωλύματος ἢ πληρώσεως τῆς θέσεώς του, ὁ ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου ἑκάστοτε ἐκλεγόμενος σύμβουλος, μέχρι δὲ τῆς ἐκλογῆς τοιούτου, ὁ διὰ τῶν περισσοτέρων ψήφων ἐκλεγεὶς δημοτικὸς σύμβουλος καὶ μεταξὺ ἰσοψηφησάντων ὁ πρεσβύτερος. Λαμβάνει δὲ οὗτος δι᾽ ἔξοδα παραστάσεως ἀνάλογον ποσόν, ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου ὁριζόμενον. Δύναται ἐν τοσούτῳ ὁ δήμαρχος νὰ ὁρίσῃ αὐτὸς τὸν ἀναπληρωτήν του ἐκ τῶν μελῶν τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς, ἐν ᾗ περιπτώσει πρόκειται ν᾽ ἀπουσιάσῃ, λόγῳ ὑπηρεσίας ἢ ἀδείας, ἐπὶ διάστημα ἔλασσον τῶν 30 ἡμερῶν. Ὁ δήμαρχος δὲν δύναται ν᾽ ἀπουσιάσῃ περισσότερον τοῦ μηνὸς ἄνευ ἀδείας τοῦ νομάρχου, ἐπιβάλλοντος, ἐν περιπτώσει παραβάσεως τῆς διατάξεως ταύτης, εἰς τὸν δήμαρχον πρόστιμον 20—100 δραχμῶν, τὸ ὁποῖον ἐν ὑποτροπῇ ἐντὸς τοῦ ἔτους διπλασιάζεται.

Ἐν περιπτώσει προφανοῦς κινδύνου ἢ ζημίας ἐκ τῆς ἀναβολῆς, δύναται ὁ δήμαρχος προσωρινῶς νὰ ἐπιληφθῇ τῶν εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς κειμένων θεμάτων, ὑποβάλλων ταῦτα ἀμέσως κατόπιν εἰς τὴν ἔγκρισιν αὐτῆς.

ιβ) *Ὁ προϋπολογισμός*. Ὁ προϋπολογισμὸς εἶναι ἡ σπουδαιοτέρα πρᾶξις τοῦ δημοτικοῦ καὶ τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου. Δι᾽ αὐτῆς προβλέπονται καὶ ἐγκρίνονται ὑπὸ τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου τὰ ἔσοδα καὶ τὰ ἔξοδα τῆς κοινότητος δι᾽ ἓν οἰκονομικὸν ἔτος. Ὁ πρόεδρος τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου παρασκευάζει τὸ σχέδιον τοῦ ἐτησίου προϋπολογισμοῦ τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τῆς κοινότητος καὶ ὑποβάλλει μετ᾽ αἰτιολογίας ἑνὸς ἑκάστου κονδυλίου εἰς τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον πρὸς συζήτησιν καὶ ἀπόφασιν ἐπ᾽ αὐτοῦ δύο τοὐλάχιστον μῆνας πρὸ τῆς λήξεως τοῦ ἔτους. Ἐν τῷ προϋπολογισμῷ ἀναγράφονται πάντα τὰ τακτικὰ καὶ ἔκτακτα ἔσοδα, ὡς καὶ πᾶσαι αἱ τακτικαὶ καὶ ἔκτακτοι δαπάναι. Ὁ προϋπολογισμὸς τῶν κοινοτικῶν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων καταρτίζεται ἐντὸς τῶν ὑπὸ τοῦ κώδικος πρὸς τοῦτο τασσομένων προθεσμιῶν διὰ τὸν προϋπολογισμὸν τῆς κοινότητος.

Ἐὰν ὁ πρόεδρος δὲν συγκαλέσῃ τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον ἐντὸς τοῦ πρώτου δεκαπενθημέρου τοῦ προτελευταίου μηνὸς τοῦ λήγοντος ἔτους, συνέρχεται τοῦτο αὐτοδικαίως, ἅμα τῇ λήξει τοῦ δεκαπενθημέρου, καὶ προβαίνει εἰς σύνταξιν τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ ἀπόφασιν ἐπ᾽ αὐτοῦ. Ἐὰν μήτε ὁ πρόεδρος καλέσῃ τὸ συμβούλιον ἐντὸς τῆς ἄνω προθεσμίας, μήτε τοῦτο συνέλθῃ ἐν ἀπαρτίᾳ αὐτοδικαίως ἐντὸς τοῦ ὑπολοίπου δεκαπενθημέρου τοῦ αὐτοῦ μηνός, ὁ νομάρχης, εἴτε αὐτεπαγγέλτως, εἴτε τῇ καταγγελίᾳ παντὸς δημότου, καλεῖ τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον εἰς συνεδρίασιν πρὸς σύνταξιν τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ ἀπόφασιν ἐπ᾽ αὐτοῦ, τιμωρεῖ δὲ πειθαρχικῶς διὰ προστίμου 20—200 δρχ. τὸν πρόεδρον καὶ τὰ μέλη τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου. Ἐὰν μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ νομάρχου σύγκλησιν τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου εἰς συνεδρίασιν, δὲν συνέλθῃ τοῦτο, κηρύσσει ὁ νομάρχης τὸν πρόεδρον καὶ τοὺς συμβούλους ἐκπτώτους τῶν ἀξιωμάτων αὐτῶν, καταγγέλλει δὲ αὐτοὺς ὑποχρεωτικῶς ἐπὶ παραβάσει καθήκοντος καὶ καλεῖ τὰ ἀναπληρωματικὰ μέλη τοῦ συμβουλίου. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἰσχύει καὶ διὰ τὸ ἐπιὸν ἔτος ὁ τοῦ παρελθόντος ἔτους προϋπολογισμός, ἐφ᾽ ὅσον δὲν καθίσταται δυνατὴ ἡ ψήφισις τοῦ νέου διὰ τῶν ἀναπληρωματικῶν μελῶν τοῦ συμβουλίου.

Ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ δήμου εἰσάγεται εἰς τὸ δημοτικὸν συμβούλιον ἐντὸς τοῦ Φεβρουαρίου ὑπὸ τοῦ δημάρχου μετὰ αἰτιολογίας ἑνὸς ἑκάστου κονδυλίου. Παρελθούσης τῆς προθεσμίας ταύτης, ὁ νομάρχης ἐπιβάλλει εἰς τὸν δήμαρχον ἢ εἰς τὰ μέλη τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς, ἐὰν ταῦτά εἰσιν ὑπαίτια τῆς βραδύτητος, πειθαρχικὴν ποινὴν 50–500 δραχ., ὁρίζων καὶ προθεσμίαν πρὸς ὑποβολὴν τοῦ προϋπολογισμοῦ, μὴ δυναμένην νὰ ὑπερβῇ τὰς δέκα πέντε ἡμέρας. Παρελθούσης τῆς προθεσμίας ταύτης ἀπράκτου, ἐπιβάλλεται ὑπὸ τοῦ νομάρχου εἰς τοὺς ὑπαιτίους τῆς βραδύτητος πειθαρχικὴ ποινὴ 25 δραχμῶν δι᾽ ἑκάστην ἡμέραν.

Τὸ δημοτικὸν συμβούλιον ὑποχρεοῦται, ὅπως μέχρι τῆς 1ης Μαρτίου περατώσῃ τὰς ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ ἐπιόντος ἔτους ἐργασίας αὐτοῦ καὶ ἀποστείλῃ τοῦτον εἰς τὸν νομάρχην. Παρελθούσης τῆς προθεσμίας, ἐπιβάλλεται ὑπὸ τοῦ νομάρχου εἰς ἕκαστον σύμβουλον πειθαρχικὴ ποινὴ 20 δραχμῶν δι᾽ ἑκάστην παρερχομένην ἡμέραν.

Μέχρι τῆς ψηφίσεως τοῦ νέου προϋπολογισμοῦ ἐξακολουθεῖ ἰσχύων ὁ τοῦ παρελθόντος ἔτους. Τὸν προϋπολογισμὸν ἐλέγχει ὁ νομάρχης ἀπὸ ἀπόψεως νομιμότητος καὶ ἐπαρκείας, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ἄρθρ. 52 τοῦ κώδικος. Δὲν ἀπαιτεῖται ὅμως προηγούμενος ἔλεγχος, διὰ νὰ κατασταθῇ οὗτος ἐκτελεστός.

Ἡ πρόβλεψις τῶν ἐξόδων δέον νὰ περιλαμβάνῃ τὰς ὑποχρεωτικὰς δαπάνας καὶ κατόπιν τὰς προαιρετικάς. Αἱ δαπάναι καὶ ἡ κατάρτισις ἀποθεματικοῦ διὰ τοὺς εἰδικοὺς σκοποὺς πρέπει ν᾽ ἀποτελοῦν τὴν συνολικὴν διάθεσιν τῶν εἰδικῶν ἐσόδων, ἀλλ᾽ ἡ κατάρτισις εἰδικοῦ προϋπολογισμοῦ, σκόπιμος ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως, δὲν εἶναι κατὰ νόμον ἀναγκαία. Ὑποχρεωτικαὶ δαπάναι εἶναι: 1) Αἱ πρὸς ἀγορὰν καὶ συντήρησιν τῶν ληξιαρχικῶν βιβλίων, τοῦ μητρῴου καὶ τοῦ ὅλου ἀρχείου. 2) Αἱ πρὸς πληρωμὴν τῶν ἐπὶ τῆς κοινοτικῆς περιουσίας φόρων τοῦ δημοσίου. 3) Αἱ πρὸς πληρωμὴν τοῦ ἐνοικίου τοῦ κοινοτικοῦ καταστήματος, τῶν δαπανῶν τοῦ ἀναγκαίου προσωπικοῦ καὶ τῶν ἐξόδων παραστάσεως. 4) Αἱ διὰ τὸν δαμαλισμὸν τῶν κατοίκων καὶ διὰ τὰ περιφράγματα τῶν νεκροταφείων. 5) Αἱ ἐκ συμβάσεως πρὸς τραπέζας, ἰδιώτας, ὡς καὶ ἐκ καταδικαστικῶν ἀποφάσεων ἢ ἄλλων νομίμων λόγων ὀφειλαί. 6) Αἱ διὰ τὴν συντήρησιν ὑπαρχόντων ἔργων ὑδρεύσεως. 7) Αἱ διὰ τὴν καθαριότητα. 8) Αἱ δικαστικαί. 9 Αἱ διὰ τὴν συντήρησιν ἐκθέτων. 10) Αἱ δι᾽ εἰδικῶν νόμων ἐπιβεβλημέναι. Πάντως ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῶν ὁρίων τῆς αὐτοδιοικήσεως καὶ τῆς νομαρχιακῆς ἁρμοδιότητος εἶναι δυσκολώτατος ἐπὶ τοῦ προκειμένου.

Ὁ προϋπολογισμὸς πρέπει νὰ τείνῃ πρὸς ἰσοσκέλισιν, ἀλλὰ δὲν ἕπεται ἀμέσως ὅτι ὁ προϋπολογισμὸς ὁ παρουσιάζων ἔλλειμμα ἀντίκειται εἰς τὸν νόμον. Μόνον ἐφ᾽ ὅσον ἡ τοιαύτη κατάρτισις τοῦ προϋπολογισμοῦ συνεπάγεται τὸν κίνδυνον νὰ μὴ πραγματοποιηθοῦν αἱ ὑποχρεωτικαὶ δαπάναι εἶναι ἁρμόδιος ὁ νομάρχης νὰ προβῇ εἰς τροποποίησιν ἢ ἀκύρωσιν, ὁλικὴν ἢ μερικήν, τοῦ προϋπολογισμοῦ. Ἐὰν μάλιστα τὰ προβλεπόμενα ἔσοδα δὲν ἐπαρκοῦν διὰ τὰς ὑποχρεωτικὰς δαπάνας, ὁ νομάρχης αὐτεπαγγέλτως ἢ ἐπὶ τῇ προσφυγῇ παντὸς ἐκλογέως ἢ παντὸς ἔχοντος ἔννομον συμφέρον, καλεῖ τὸ δημοτικὸν ἢ κοινοτικὸν συμβούλιον νὰ ψηφίσῃ δι᾽ ᾐτιολογημένης ἀποφάσεως τοὺς πόρους τοὺς ἀναγκαίους πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν ὑποχρεωτικῶν δαπανῶν, ἀλλὰ μόνον αὐτούς, διότι κατὰ τὸν νόμον εἶναι ἁρμόδιον νὰ ζητήσῃ νὰ ἐξασφαλίσῃ καὶ τὴν σκοπιμωτέραν ἔστω προαιρετικὴν δαπάνην. Ἐὰν 15 ἡμέρας μετὰ τὴν παραλαβὴν τῆς ἀποφάσεως τοῦ νομάρχου τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον δὲν ἐξεύρῃ καὶ δὲν ψηφίσῃ τοὺς ἀναγκαίους πόρους, ἐπιβάλλει αὐτοὺς ὁ νομάρχης δι᾽ ᾐτιολογημένης ἀποφάσεως. Διὰ τοῦτο ἡ πρόβλεψις τῶν ἐσόδων πρέπει νὰ εἶναι πραγματική,

Digitized by Google

νὰ ὑπολογίζωνται δὲ ταῦτα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀπολογισμοῦ τοῦ προηγουμένου ἔτους.

Τοῦ προϋπολογισμοῦ οὐδεμία ἐπιτρέπεται μεταβολὴ διὰ μεταφορᾶς πιστώσεων καὶ διαφόρου χρησιμοποιήσεως αὐτῶν. Αἱ πιστώσεις δέον νὰ διατεθοῦν δι᾽ οὓς σκοποὺς ἐψηφίσθησαν. Πᾶσα νέα δαπάνη δέον νὰ καλύπτεται διὰ τοῦ ἀποθεματικοῦ, ἄλλως ἡ περὶ αὐτῆς ἀπόφασις δέον νὰ προτείνῃ τοὺς ἀναγκαίους πρὸς κάλυψιν αὐτῆς πόρους. Προκειμένου εἰδικῶς περὶ κοινότητος, αἱ κατ᾽ εἰδικοὺς νόμους εἰσφοραὶ καὶ ἄλλαι ὑποχρεώσεις τῶν κοινοτήτων ὑπὲρ νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου καὶ ὑπηρεσιῶν ἐν γένει λογίζονται ἐπὶ τῶν γενικῶν ἐσόδων τῶν κοινοτήτων καὶ βαρύνουσι μόνον ταῦτα.

Ἐπίσης, διὰ διαταγμάτων προκαλουμένων ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν, ἐκδιδομένων δὲ τρεῖς τοὐλάχιστον μῆνας πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους, καθ᾽ ὃ θέλουσιν ἰσχύσει ταῦτα, δύνανται νὰ ἀναστέλλωνται, καταργῶνται ἢ μειῶνται διὰ τὸ ἔτος τοῦτο αἱ κατ᾽ εἰδικοὺς νόμους εἰσφοραὶ καὶ ἄλλαι ὑποχρεώσεις τῶν κοινοτήτων, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἐπὶ ὡρισμένων ἐσόδων των ἐπιβεβλημένων, ὡς καὶ αἱ συνιστάμεναι εἰς τὴν ἐπιβολὴν φόρων ἐκ τῶν ὑπὲρ αὐτῶν προβλεπομένων. Ἐντὸς διμήνου ἀπὸ τῆς λήξεως ἑκάστης χρήσεως ὑποβάλλει ὁ πρόεδρος τῆς κοινότητος εἰς τὸ συμβούλιον τὸν ἀπολογισμὸν τῆς διαχειρίσεώς του. Ἀφοῦ ἀποφασίσῃ τὸ συμβούλιον ἐντὸς ἑξαμήνου ἀπὸ τῆς λήξεως τῆς χρήσεως, ἀποστέλλεται ὁ ἀπολογισμὸς εἰς τὸν νομάρχην, ὁ ὁποῖος ἀποφασίζει σχετικῶς. Κατὰ τῆς ἀποφάσεως ταύτης ἐπιτρέπεται ἔφεσις ἐνώπιον τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, ἐγειρομένη ὑπὸ τοῦ προέδρου, τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου καὶ τοῦ ὑπολόγου κοινοτικοῦ ταμίου.

Τὸ οἰκονομικὸν ἔτος τῆς δημοτικῆς διαχειρίσεως καὶ τῆς διαχειρίσεως τῶν δημοτικῶν καὶ ἀγαθοεργῶν καταστημάτων καὶ τοῦ ἐν Ἀθήναις νοσοκομείου «Ἐλπὶς» ἄρχεται τὴν 1 Ἀπριλίου καὶ λήγει τὴν 31 Μαρτίου τοῦ ἑπομένου ἡμερολογιακοῦ ἔτους, ἡ δὲ χρῆσις, ἀρχομένη ἀφ᾽ ἧς καὶ τὸ οἰκονομικὸν ἔτος, παρατείνεται μέχρι τῆς 31 Ἰουλίου τοῦ ἑπομένου οἰκονομικοῦ ἔτους.

Ἐντὸς δύο μηνῶν ἀπὸ τῆς λήξεως τῆς χρήσεως, ὁ δημοτικὸς ταμίας ὑποβάλλει τοὺς λογαριασμοὺς τοῦ λήξαντος ἔτους εἰς τὸν δήμαρχον καὶ τὴν δημαρχιακὴν ἐπιτροπήν, εἰδοποιῶν περὶ τούτου, δι᾽ ἐγγράφου ἀναφορᾶς του, τόν τε νομάρχην καὶ τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον. Ἐντὸς δὲ μηνὸς ἀπὸ τῆς παραλαβῆς τοῦ ἀπολογισμοῦ ἡ δημαρχιακὴ ἐπιτροπή, ἀκούουσα καὶ τοῦ δημάρχου, προεξελέγχει αὐτόν. Ὁ δήμαρχος, ἐντὸς τοῦ πρώτου πενθημέρου τοῦ ἑπομένου μηνός, εἰσάγει τὸν ἀπολογισμὸν εἰς τὸ δημοτικὸν συμβούλιον, εἰς ὃ ὑποβάλλεται καὶ ἔκθεσις περὶ τούτου τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς. Ἐντὸς τῆς αὐτῆς ὡς ἀνωτέρω διμήνου προθεσμίας ἀπὸ τῆς λήξεως τῆς χρήσεως ὑποβάλλει εἰς τὸ δημοτικὸν συμβούλιον καὶ ὁ δήμαρχος τοὺς λογαριασμοὺς τῆς διοικητικῆς αὐτοῦ διαχειρίσεως, εἰδοποιῶν περὶ τούτου, δι᾽ ἐγγράφου ἀναφορᾶς του, τόν τε νομάρχην καὶ τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον.

Εἰς τὸν δημοτικὸν ταμίαν, ὡς καὶ εἰς τὸν δήμαρχον, τὸν μὴ ὑποβαλόντα τοὺς λογαριασμοὺς τῆς διαχειρίσεώς του ἐντὸς τῆς ἀνωτέρω διμήνου προθεσμίας, ἐπιβάλλεται χρηματικὴ ποινὴ δραχμῶν πεντακοσίων μέχρι χιλίων, διὰ πράξεως μὲν τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου κατὰ τὰ κειμένας διατάξεις, δι᾽ ἀποφάσεως δὲ τοῦ νομάρχου εἰς τὸν δήμαρχον αὐτεπαγγέλτως ἢ κατόπιν αἰτήσεως τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, ὑποχρεωτικῶς. Τάσσεται δὲ ἅμα εὔλογος προθεσμία πρὸς ὑποβολὴν τῶν λογαριασμῶν· ἐὰν δὲ καὶ μετὰ ταῦτα δὲν ὑποβάλωσιν οἱ ὡς ἄνω ὑπόλογοι τοὺς λογαριασμούς των, τιμωροῦνται δι᾽ ἀργίας ἑνὸς μέχρι τριῶν μηνῶν, τάσσεται δὲ ἅμα αὐτοῖς νέα προθεσμία πρὸς ὑποβολὴν τῶν λογαριασμῶν των. Ἐάν, παρελθούσης καὶ τῆς προθεσμίας ταύτης, δὲν ὑποβάλωσιν οὗτοι τοὺς λογαριασμούς των, ἀπολύονται ὑπὸ τῆς νόμῳ ἁρμοδίας εἰς τοῦτο ἀρχῆς.

Ὁ ἀπολογισμὸς μετὰ τῶν δικαιολογητικῶν αὐτοῦ μένει ἐκτεθειμένος ἐπὶ ὀκταήμερον εἰς τὸ δημοτικὸν κατάστημα, μεθ᾽ ὃ τὸ δημοτικὸν συμβούλιον ἐξετάζει αὐτὸν καὶ ἐπιφέρει τὰς κρίσεις του. Ὁ ἀπολογισμός, μεθ᾽ ὅλων τῶν σχετικῶν δικαιολογητικῶν ἐκθέσεων, ὑποβάλλεται ἐντὸς ἓξ μηνῶν ἀπὸ τῆς λήξεως τῆς χρήσεως εἰς τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον πρὸς ἔλεγχον. Παρελθούσης ἀπράκτου τῆς ἀνωτέρω προθεσμίας, ὁ νομάρχης αὐτεπαγγέλτως τῇ καταγγελίᾳ παντὸς δημότου ἢ αἰτήσει τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου ὑποχρεωτικῶς καλεῖ τὸν δήμαρχον, τὴν δημαρχιακὴν ἐπιτροπὴν καὶ τὸ δημοτικὸν συμβούλιον, ὅπως ἐντὸς μηνὸς συμμορφωθῶσι πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ κώδικος. Παρελθόντος τοῦ μηνός, ὁ νομάρχης ἐπιβάλλει εἰς τὸν δήμαρχον, ὡς καὶ εἰς ἕκαστον τῶν συμβούλων, πειθαρχικὴν ποινὴν ἑκατὸν μέχρι πεντακοσίων δραχμῶν. Τὸ πρόστιμον ἐπαναλαμβάνεται καθ᾽ ἑκάστην πέμπτην ἡμέραν μέχρι τῆς ὑποβολῆς τοῦ ἀπολογισμοῦ. Κατὰ τῶν ἐπὶ τῶν δημοτικῶν ἀπολογισμῶν ἀποφάσεων τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου ἀσκοῦνται τὰ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἀποφάσεων αὐτοῦ χωροῦντα ἔνδικα μέσα.

Ἡ εἴσπραξις τῶν κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐπιβαλλομένων χρηματικῶν ποινῶν ἐνεργεῖται, κατὰ τὰς διατάξεις τῶν νόμων περὶ εἰσπράξεως τῶν δημοσίων ἐσόδων, ὑπὸ τοῦ οἰκείου δημοσίου ταμείου καὶ ἀποδίδονται εἰς τὸν δῆμον, κατὰ τὰ κεκανονισμένα.

ιγ´) *Ἡ ἐκτέλεσις δημοτικῶν καὶ κοινοτικῶν ἔργων*

Ἡ ἐκτέλεσις ἔργων καὶ ἡ προμήθεια πραγμάτων, ἐφ᾽ ὅσον ἡ ἀξία των ὑπερβαίνει τὰς 30.000 δραχμῶν, γίνεται κατὰ τὰς «Περὶ ἐκτελέσεως δημοσίων ἔργων καὶ προμηθειῶν τοῦ κράτους» ἑκάστοτε κειμένας διατάξεις. Ἀντίθετος ὅμως τυχὸν διάταξις τοῦ κώδικος ὑπερισχύει.

Ἡ ἐκτέλεσις κοινοτικῶν ἔργων καὶ ἡ προμήθεια πραγμάτων, ἐφ᾽ ὅσον ἡ ἀξία των εἶναι κατωτέρα τῶν 30 000 δραχ., ἐνεργεῖται τῇ ἀποφάσει τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου ὑπὸ τοῦ προέδρου ἐπὶ ἀποδόσει λογαριασμοῦ. Μόνον ἐν περιπτώσει προφανοῦς κινδύνου ἢ ἀναποτρέπτου ζημίας ἐκ τῆς ἀναβολῆς, καὶ κατόπιν ὅμως ἀποφάσεως βεβαιούσης τοῦτο, ἐπιτρέπεται ἡ ἐκτέλεσις ἔργων καὶ ἡ προμήθεια πραγμάτων ἀξίας ἀνωτέρας τῶν 30.000 δραχ. ἄνευ δημοπρασίας. Ἡ κατάτμησις τοῦ ἔργου ἢ τῆς προμηθείας εἰς τμήματα κατωτέρας ἀξίας, ἐφ᾽ ὅσον ἐνεργεῖται πρὸς περιγραφὴν τοῦ νόμου, συνεπάγεται τὴν ἀκυρότητα τῶν σχετικῶν ἀποφάσεων τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου, ἀπαγγελτέαν ὑπὸ τοῦ νομάρχου, κατὰ τὰς εἰδικὰς περὶ ἀκυρότητος διατάξεις.

Τὰ ἔργα καὶ αἱ προμήθειαι τῶν δήμων ἐκτελοῦνται διὰ δημοπρασίας καὶ κατὰ τὰ περὶ ἐκτελέσεως ἔργων καὶ προμηθειῶν τοῦ κράτους κεκανονισμένα, ἐφ᾽ ὅσον αἱ σχετικαὶ διατάξεις δὲν τροποποιοῦνται εἰδικῶς διὰ τοῦ παρόντος κώδικος. Αἱ περὶ ἐκτελέσεως ἔργων καὶ προμηθειῶν τοῦ κράτους ἄνευ δημοπρασίας ἐξαιρετικαὶ διατάξεις ἐφαρμόζονται καὶ ἐπὶ δημοτικῶν ἔργων καὶ προμηθειῶν. Τὸ γεγονὸς ὅτι συντρέχει περίπτωσις ἐξαιρετική, συγχωροῦσα ἐκτέλεσιν ἔργων ἢ προμηθειῶν ἄνευ δημοπρασίας, βεβαιοῖ δι᾽ ἀποφάσεως αὐτοῦ τὸ δημοτικὸν συμβούλιον. Τὴν ἐκτέλεσιν ἔργων καὶ προμηθειῶν πραγμάτων ἀξίας ἑκάστου μέχρις ἑκατὸν χιλιάδων δραχμῶν ἐνεργεῖ ὁ δήμαρχος ἐπὶ ἀποδόσει λογαριασμοῦ εἰς τὸ δημοτικὸν συμβούλιον, ἀλλ᾽ οὔτε ἐπέκτασις τοῦ αὐτοῦ ἔργου, οὔτε προμήθεια πραγμάτων ὁμοίας φύσεως ἐπιτρέπεται ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἄνευ δημοπρασίας.

Αἱ μελέται δημοτικῶν ἔργων ἐγκρίνονται, ἐὰν ἡ προϋπολογιζομένη δαπάνη εἶναι ἀνωτέρα τῶν 100.000 δρχ., δὲν ὑπερβαίνῃ δὲ τὰς 200 000 δρχ., ὑπὸ τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς, ἐὰν δὲ ὑπερβαίνῃ τὰς 200.000, οὐχὶ δὲ τὰς 300.000, ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου. Ἐὰν ὑπερβαίνῃ τὰς 300 000 δρχ., οὐχὶ δὲ τὰς 800.000, ἡ μελέτη ἐγκρίνεται ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου μετὰ σύμφωνον γνώμην τοῦ νομομηχανικοῦ, ἐὰν δὲ ὑπερβαίνῃ τὰς 800.000 δρχ., μετὰ σύμφωνον γνώμην τοῦ συμβουλίου τῶν δημοσίων ἔργων.

Ἐν αἷς περιφερείαις ὑφίσταται γνωμοδοτικὸν τεχνικὸν συμβούλιον, κατὰ τὸν νόμον 2166, αἱ μελέται ἔργων, πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ὁποίων προϋπολογίζεται δαπάνη ἄνω τῶν 800 000, ἐγκρίνονται μετὰ σύμφωνον γνώμην τοῦ συμβουλίου τούτου, ἐὰν ἡ δαπάνη δὲν ὑπερβαίνῃ προκειμένου μὲν περὶ ἔργων ὁδοποιίας τὰ 3.000.000 δρχ., προκειμένου δὲ περὶ ἄλλων ἔργων τὸ 1.000.000 δραχμῶν.

Μελέται ἔργων τοῦ δήμου Θεσσαλονίκης, πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ὁποίων προϋπολογίζεται δαπάνη ἄνω τῶν 800 000 δρχ., ἐγκρίνονται μετὰ σύμφωνον γνώμην τοῦ παρὰ τῇ γενικῇ διοικήσει Θεσσαλονίκης γνωμοδοτικοῦ τεχνικοῦ συμβουλίου, ἐὰν ἡ δαπάνη δὲν ὑπερβαίνῃ, προκειμένου μὲν περὶ ἔργων ὁδοποιίας, τὰ 5.000.000, προκειμένου δὲ περὶ ἄλλων ἔργων τὰ 2.000.000 δραχμῶν.

Αἱ μελέται δημοτικῶν ἔργων ἐν τοῖς δήμοις Ἀθηναίων καὶ Πειραιῶς ἐγκρίνονται προκειμένου μὲν περὶ ἔργων ὁδοποιίας, ὧν ἡ προϋπολογιζομένη δαπάνη εἶναι ἀνωτέρα τῶν 200 000 δραχμῶν, δὲν ὑπερβαίνει ὅμως τὸ 1.500 000 δραχμῶν, ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου, προκειμένου δὲ περὶ ἄλλων ἔργων, ἐὰν μὲν ἡ προϋπολογιζομένη δαπάνη αὐτῶν ὑπερβαίνῃ τὰς 200 000, οὐχὶ ὅμως καὶ τὰς 800.000 δραχμῶν, ὑπὸ τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς, ἐὰν δὲ ἡ προϋπολογιζομένη δαπάνη αὐτῶν ὑπερβαίνῃ τὰς 800.000, οὐχὶ ὅμως καὶ τὸ 1.500.000 δραχμῶν, ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου, μετὰ σύμφωνον γνώμην τοῦ νομομηχανικοῦ ἢ κατ᾽ εἰδικὴν τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου ἀπόφασιν τοῦ συμβουλίου τῶν δημοσίων ἔργων.

Ἡ ἐκποίησις ἢ ἀνταλλαγὴ ἢ ἐπιβάρυνσις δι᾽ ἐμπραγμάτου δικαιώματος τῶν δημοτικῶν ἢ κοινοτικῶν ἀκινήτων ἐπιτρέπεται μόνον ἐπὶ προφανεῖ ὠφελείᾳ τοῦ δήμου ἢ τῆς κοινότητος ἢ τῶν κατοίκων αὐτῆς, βεβαιουμένη δι᾽ ἀποφάσεως τοῦ δημοτικοῦ ἢ κοινοτικοῦ συμβουλίου, λαμβανομένης δι᾽ ἀπολύτου πλειοψηφίας τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν αὐτοῦ. Ἀφοῦ καταστῇ ἡ ἀπόφασις ἐκτελεστή, ὑποβάλλεται διὰ τοῦ νομάρχου εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν πρὸς ἔγκρισιν. Οἱαδήποτε παράβασις τῶν ἀνωτέρω διατάξεων συνεπάγεται τὴν ἀκυρότητα τῶν νόμῳ προϋποθετουσῶν τὴν τοιαύτην ἔγκρισιν δικαιοπραξιῶν τῆς κοινότητος. Ὁ δῆμος ἢ ἡ κοινότης δύνανται ὁπωσδήποτε καὶ ὁποτεδήποτε νὰ προβάλωσι τὴν ὑπάρχουσαν, ἕνεκα τῶν ἀνωτέρω λόγων, ἀκυρότητα. Ὁ δὲ μετὰ τῆς κοινότητος συμβληθεὶς ἐπι ρέπεται νὰ προβάλῃ τὴν ὑπάρχουσαν ἀκυρότητα τότε μόνον, ὅταν ὁ δῆμος ἢ ἡ κοινότης ἀρνηθῶσι νὰ περιβάλωσι τὴν καταρτισθεῖσαν δικαιοπραξίαν μὲ τύπον ἔγκυρον καὶ χωρὶς οὐδεμίαν μεταβολὴν τοῦ περιεχομένου της, ὑποχρεοῦται ὅμως μέχρι τοῦ χρονικοῦ αὐτοῦ σημείου νὰ ἐκτελῇ πᾶσαν αὐτοῦ συμβατικὴν ὑποχρέωσιν.

Εἰς περίπτωσιν ἐγκύρου προσβολῆς ὁποθενδήποτε τῆς ἀκυρότητος τῆς συμβάσεως, αὐτονόητον εἶναι ὅτι χωρεῖ ἀγωγὴ κατὰ τῶν δημοτικῶν ἢ κοινοτικῶν ἀρχόντων ἐκείνων, οἵτινες συνήργησαν εἰς τὴν κατάρτισιν τῆς ἀκύρου συμβάσεως, εἴτε ἐξ ἀμελείας, εἴτε ἐκ δόλου. Ἐὰν ὅμως ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε τυχὸν ἐκτελέσεως τῆς συμβάσεως ἐπλούτησεν ἡ κοινότης, ὁ μετὰ τῆς κοινότητος συμβληθεὶς καὶ τὴν ἀκύρωσιν ὑφιστάμενος δύναται νὰ ἐγείρῃ καὶ τὴν ἀγωγὴν ἕνεκα τοῦ ἀδικαιολογήτου πλουτισμοῦ τῆς κοινότητος ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε τυχὸν ἐκτελέσεως τῶν συμβατικῶν αὐτοῦ ὑποχρεώσεων· ἀλλὰ μόνον ἐφ᾽ ὅσον ἐπλούτησεν ἀδικαιολογήτως ἡ κοινότης. Τὸ ὅτι δὲν ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχῃ σχετικὴ πρόβλεψις εἰς τὸν προϋπολογισμὸν τῆς κοινότητος, ἐνδιαφέρει μόνον ἀπὸ ἀπόψεως ἐκτελεστότητος τῆς ἀποφάσεως, ἀλλὰ καθίσταται καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἀδιάφορος ἀφοῦ ἡ ἐκ τῆς ἀποφάσεως ἐπιβαλλομένη ἀπόδοσις τοῦ ἀδικαιολογήτως κτηθέντος πλούτου θὰ καταστῇ δυνατὴ διὰ τῆς ἐγγραφῆς τῆς σχετικῆς δαπάνης ὡς ὑποχρεωτικῆς εἰς τὴν προσεχῆ χρῆσιν.

ιδ) *Τρόπος διενεργείας ἐκποιήσεως ἢ μισθώσεως.* Πᾶσα ἐκποίησις ἢ μίσθωσις πραγμάτων ἐνεργεῖται διὰ δημοπρασίας. Πρόκειται περὶ ἀποκλειστικοῦ καθορισμοῦ τοῦ τρόπου μεταβιβάσεως καὶ μισθώσεως κοινοτικῶν πραγμάτων. Ἡ δημοπρασία δὲν εἶναι πρότασις, τῆς ὁποίας ἡ ἀποδοχὴ ἀποτελεῖ σύμβασιν, ἀλλὰ πρόσκλησις πρὸς ὑποβολὴν προτάσεων, τῶν ὁποίων ἡ ἀποδοχὴ θ᾽ ἀποτελέσῃ σύμβασιν, ἡ ὁποία καταρτίζεται τελειωτικῶς ἅμα τῇ ἐγκρίσει τῆς δημοπρασίας. Ζήτημα εἶναι πότε δέον νὰ θεωρῆται νομικῶς ὑπάρχουσα ἡ ἔγκρισις· ἅμα τῇ λήψει τῆς ἐγκριτικῆς ἀποφάσεως ὑπὸ τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου ἢ ἀφοῦ καταστῇ ἡ ἀπόφασις αὕτη ἐκτελεστή; Ὀρθοτέρα εἶναι ἡ δευτέρα, διὰ τῆς ὁποίας ἀποφεύγεται ἡ ἄλλως ἀναγκαία παραδοχὴ διαλυτικῆς αἱρέσεως, ἡ ὁποία καὶ τὸ ζήτημα περιπλέκει καὶ δημιουργεῖ πρωθύστερα. Πάντως, καὶ μέχρις ὅτου καταστῇ ἐκτελεστή, δὲν ἐπιτρέπεται μονομερὴς ὑπαναχώρησις τοῦ εἰς ὃν κατεκυρώθη τὸ ἀντικείμενον τῆς δημοπρασίας. Ἡ ἁρμοδιότης τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου νὰ ἐγκρίνῃ ἢ μὴ τὴν δημοπρασίαν εἶναι ἀπεριόριστος καὶ ἡ μεταξὺ τῶν ὅρων τῆς διακηρύξεως βεβαίωσις ὅτι θὰ εἶναι τελειωτικὴ ἡ δημοπρασία μόνον ὡς ἀδεσμεύτως διδομένη βεβαίωσις ἔχει σημασίαν. Ἐνδεχομένως ὅμως εἶναι δυνατὸν νὰ γεννηθῇ προσωπικὴ τοῦ ὑπογράφοντος τὴν διακήρυξιν κοινοτικοῦ ἄρχοντος εὐθύνη.

Ἄκυρος εἶναι ἡ ἀπόφασις τοῦ δημοτικοῦ ἢ κοινοτικοῦ συμβουλίου, ἡ ὁποία, μετὰ τὴν διενέργειαν τῆς δημοπρασίας καὶ τὴν ἔγκρισιν τοῦ ἀποτελέσματος αὐτῆς, μεταβάλλει τοὺς ὅρους ὑφ᾽ οὓς ἐτελέσθη αὕτη· διότι θὰ ἠδύνατο τοιουτοτρόπως εὐκόλως νὰ περιγράφεται ὁ σκοπὸς τοῦ νόμου καὶ νὰ μὴ ἐπιτευχθοῦν οἱ συμφερώτεροι διὰ τὴν κοινότητα ὅροι. Μόνον ἐὰν εἶναι προφανὴς ἡ βελτίωσις τῶν ὅρων ὑπὲρ τοῦ δήμου ἢ τῆς κοινότητος ἐπιτρέπεται τοῦτο ἐγκρίσει τοῦ νομάρχου. Τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον ἐπιτρέπεται νὰ ἐξετάσῃ τὴν φερεγγυότητα τοῦ προσώπου, εἰς ὃ κατακυροῦται τὸ ἀντικείμενον τῆς δημοπρασίας καὶ παρὰ τὴν προσφορὰν συμφερωτέρων ὅρων ν᾽ ἀρνηθῇ τὴν ἔγκρισιν. Παράλειψις τῆς δημοπρασίας συνεπάγεται τὴν ἀκυρότητα τῆς δικαιοπραξίας, ἡ ὁποία ἔδει νὰ τελεσθῇ ὑπὸ τύπον δημοπρασίας. Αἱ συνέπειαι τῆς ἀκυρότητος εἶναι αἱ αὐταί, ὅπως καὶ προκειμένου περὶ ἀκύρου ἐκποιήσεως, ἀνταλλαγῆς ἢ ἐπιβαρύνσεως ἐμπραγμάτου δικαιώματος τῆς κοινότητος. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ζητήσῃ ὁ ὑφιστάμενος τὴν ἀκύρωσιν νὰ περιβληθῇ τύπον ἔγκυρον αὐτὴ αὕτη ἡ γενομένη ἄκυρος δικαιοπραξία, ἔχει τὸ δικαίωμα ὁ ἐνδιαφερόμενος νὰ ζητήσῃ τὴν διενέργειαν τῆς δημοπρασίας, διότι τὴν ἐλαττωματικότητα τοῦ τίτλου του δύναται νὰ προβάλῃ πᾶς τρίτος ἔχων συμφέρον.

ιε) *Περὶ συνδέσμου κοινοτήτων.* Μετ᾽ ἀπόφασιν ὁρίζουσαν τὴν ἐτησίαν ἑκάστης εἰσφοράν, ὅμοροι κοινότητες τοῦ αὐτοῦ νομοῦ δύνανται νὰ ἀποτελέσουν σύνδεσμον πρὸς ἐπιδίωξιν κοινοῦ σκοποῦ. Ὁ σύνδεσμος, ἀφοῦ καταστοῦν αἱ κατ᾽ ἰδίαν ληφθεῖσαι ἀποφάσεις ἐκτελεσταὶ καὶ διαβιβασθοῦν διὰ τοῦ νομάρχου εἰς τὸν ὑπουργὸν ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν, ἀναγνωρίζεται διὰ διατάγματος ὑποχρεωτικῶς, προκαλουμένου ἀπὸ τὸν ὑπουργὸν τῶν Ἐσωτερικῶν. Ὁ σύνδεσμος διοικεῖται ἀπὸ συμβούλιον καὶ τριμελῆ ἐπιτροπήν. Τὰ κοινοτικὰ συμ-

Digitized by Google

βούλια τῶν συμπραττουσῶν κοινοτήτων ὁρίζουν ἕκαστον ἀνὰ δύο συμβούλους μέλη τοῦ συμβουλίου τοῦ συνδέσμου. Τὸ συμβούλιον ἐκλέγει πρόεδρον δι' ἀπολύτου πλειοψηφίας ἐπὶ τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν του. Ὁ πρόεδρος μετὰ τῶν ἐπὶ τούτῳ καὶ ὁμοίως δι' ἀπολύτου πλειοψηφίας ἐκλεγομένων δύο μελῶν ἀποτελεῖ τὴν διοικητικὴν ἐπιτροπήν. Τὸ ἀξίωμα τοῦ προέδρου καὶ τῶν μελῶν τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς εἶναι διετές, ἀλλ' ἐπιτρέπεται ἡ ἐπανεκλογὴ τῶν ἰδίων προσώπων εἰς τὸ αὐτὸ ἀξίωμα.

Τὸ συμβούλιον συνέρχεται καλούμενον ὑπὸ τοῦ προέδρου καὶ τοῦ προέδρου τῆς ἐπιτροπῆς, ἀλλὰ δύναται νὰ συνέλθῃ καὶ ἄνευ προσκλήσεως καὶ ἀποφασίζει περὶ τῶν ἐκτελεστέων. Ἡ διοικητικὴ ἐπιτροπὴ δεσμεύεται ἀπὸ τὰς ἀποφάσεις τοῦ συμβουλίου, ἀλλ' ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν ἀποφάσεων ἐνεργεῖ κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῆς κρίσιν, ὑποκειμένη ὡς πρὸς τὰς ἐνεργείας αὐτὰς εἰς τὸν ἐκ τῶν ὑστέρων ἔλεγχον τοῦ συμβουλίου τοῦ συνδέσμου. Ἡ τριμελὴς ἐπιτροπὴ λογοδοτεῖ τὴν δευτέραν Κυριακὴν τοῦ Ἰανουαρίου ἑκάστου ἔτους, ἐκθέτουσα λεπτομερῶς τι τῶν ἐξόδων καὶ καταθέτουσα τὰ δικαιολογητικά των. Διὰ συντετελεσμένα ἔργα ἡ ἐπιτροπὴ δύναται νὰ λογοδοτῇ καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους. Ἡ περὶ ἐγκρίσεως τῶν πεπραγμένων ἀπόφασις λαμβάνεται κατ' ἀπόλυτον πλειοψηφίαν τῶν παρόντων μελῶν. Ἂν καὶ ὁ νόμος δὲν ὁρίζει κατώτατον ὅριον ἀπαρτίας, ὁ νομάρχης εἶναι ἁρμόδιος νὰ ἐλέγξῃ τὰς πράξεις καὶ τὰς ἀποφάσεις τοῦ συμβουλίου, ἐὰν πρόκειται προφανῶς δολία ἀποφυγὴ τοῦ ἐλέγχου ἐκ μέρους τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς. Ὁ νομάρχης εἶναι ἁρμόδιος νὰ ἐλέγξῃ τὰς πράξεις τῶν κοινοτικῶν συμβουλίων.

Ἐπὶ τῶν πράξεων τῶν διοικητικῶν ἐπιτροπῶν δὲν ἐξασκεῖ ἄμεσον ἔλεγχον ἡ διοικητικὴ ἐπιτροπή. Οἱ σύνδεσμοι διαλύονται αὐτοδικαίως ἢ μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου δι' ὃ συνέστησαν ἢ μόλις ἀποβῇ τοῦτο ἀνέφικτον ἀναμφισβητήτως. Αὐτοπροαιρέτως διαλύεται ὁ σύνδεσμος κατόπιν ἀποφάσεως ἐπὶ τούτῳ τοῦ συμβουλίου, ἡ ὁποία, διὰ νὰ εἶναι ἔγκυρος, πρέπει νὰ συγκεντροῖ ὑπὲρ αὐτῆς τὰ τρία τέταρτα τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν. Ὁ ὑπουργός, ἀφοῦ τῷ διαβιβασθῇ διὰ τοῦ νομάρχου ἡ σχετικὴ ἀπόφασις, προκαλεῖ ὑποχρεωτικῶς διάταγμα περὶ διαλύσεως. Συνεπῶς τὸ ἓν τέταρτον πλέον ἑνὸς τῶν μελῶν τοῦ συμβουλίου δύναται νὰ παρεμποδίσῃ τὴν διάλυσιν τοῦ συνδέσμου. Ἐπειδὴ τοῦτο δύναται ν' ἀποβῇ κατάχρησις δικαιώματος, ἐὰν ἔχῃ, ἐπὶ παραδείγματι, καταστῇ πράγματι ἀνέφικτος ὁ σκοπὸς δι' ὃν συνέστη ὁ σύνδεσμος καὶ ἀμφισβητεῖται τοῦτο, μόνον ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἐκβιαστικῆς διατηρήσεως τοῦ συνδέσμου, πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι ὁ ὑπουργὸς ἐπὶ τῇ αἰτήσει τῶν ἐνδιαφερομένων εἶναι ὄχι μόνον ἁρμόδιος, ἀλλ' ἔτι μᾶλλον ὑποχρεοῦται να προκαλέσῃ διάταγμα περὶ διαλύσεως τοῦ συνδέσμου, τῆς ἀρνήσεώς του ὑποκειμένης εἰς ἀκύρωσιν. Ὡς πρὸς τὴν ταμιακὴν ὑπηρεσίαν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν ἔργων ἰσχύουν αἱ σχετικαὶ περὶ κοινοτήτων διατάξεις.

Τὸ δίκαιον τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων. Καλεῖται ὑπαλληλικὸν δίκαιον ἡ συστηματικῶς διατεταγμένη ὁλότης τῶν ἐπιταγῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους, τὰ δικαιώματα καὶ τὰς ὑποχρεώσεις αὐτῶν.

Δημόσιος ὑπάλληλος εἶναι ὁ δυνάμει πράξεως ἁρμοδίας ἀρχῆς εἰς θέσιν, συσταθεῖσαν διὰ νόμου, διοριζόμενος καὶ τὸν διορισμὸν ἀποδεχόμενος καὶ ἀναλαμβάνων ὡς ἐκ τούτου τὴν παροχὴν συνεχῶν ἀμέσων ὑπηρεσιῶν πρὸς τὴν πολιτείαν, ἐν πειθαρχικῇ πρὸς αὐτὴν ὑποτελείᾳ, τοῦτο δὲ ἀνεξαρτήτως τῆς ἀστικῆς καὶ ποινικῆς αὐτοῦ εὐθύνης τόσον ἔναντι τῆς πολιτείας ὅσον καὶ παντὸς τρίτου. Κατὰ τὸν ὁρισμὸν ἀπαιτεῖται: α') Ἁρμοδιότης τῆς διοριζούσης ἀρχῆς. Ὁ δημόσιος ὑπάλληλος εἶναι ἀνάγκη να διορίζεται παρ' ἀρχῆς ἐχούσης τὴν τοιαύτην ἁρμοδιότητα, ἄλλως ἡ πρᾶξις τοῦ διορισμοῦ ἤθελεν εἶναι ἀπολύτως ἄκυρος, ἤτοι νομικῶς ἀνύπαρκτος. β') Ἡ θέσις νὰ ἔχῃ συσταθῆ διὰ νόμου. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο τῆς ἐννοίας του δημοσίου ὑπαλλήλου ἔχει θεσπισθῆ διὰ τοῦ Συντάγματος, εἰς τὸ ἄρθρον 6 τοῦ ὁποίου καθορίζεται ὅτι: «Οὐδεὶς δύναται νὰ διορισθῇ δημόσιος ὑπάλληλος εἰς μὴ νομοθετημένην θέσιν». Ὁ διορισμὸς εἰς θέσιν μὴ συσταθεῖσαν διὰ νόμου εἶναι ἐπίσης ἀπολύτως ἄκυρος. γ') Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ διορισμοῦ. Αὕτη ἀποτελεῖ στοιχεῖον ἀπαραίτητον εἰς τὸν καταρτισμὸν τῆς ὑπαλληλικῆς σχέσεως. δ') Ἡ παροχὴ ὑπηρεσίας. Ὁ διορισμὸς εἰς δημοσίαν θέσιν εἶναι πρᾶξις, ἡ ὁποία γεννᾷ δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις. Ἡ κυρία τοῦ ὑπαλλήλου ὑποχρέωσις, ἐξ ἧς καὶ πᾶσα ἄλλη ἀπορρέει, συνίσταται εἰς τὴν παροχὴν τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτοῦ. ε') Ἡ παροχὴ συνεχῶν ὑπηρεσιῶν. Ὑπηρεσίαι ὅμως πρὸς τὴν πολιτείαν παρέχονται καὶ ἀπὸ πρόσωπα μὴ δυνάμενα νὰ θεωρηθοῦν ὑπάλληλοι, ὡς ἐπὶ παραδείγματι οἱ ἐργολάβοι. Οὗτοι καλοῦνται νὰ παράσχουν τὰς ὑπηρεσίας αὐτῶν ἄνευ συνεχείας. Τοὐναντίον οἱ ὑπάλληλοι τοῦ δημοσίου, καὶ οἱ ἔκτακτοι ἀκόμη, ὑποχρεοῦνται εἰς συνεχῆ παροχὴν τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτῶν. Ἡ συνοχὴ τῆς ὑπηρεσίας δὲν ἔχει οὐδεμίαν πρὸς τὴν διάρκειαν αὐτῆς σχέσιν. Ὑπηρεσίας εἰς τὸ δημόσιον παρέχουν καὶ νομικὰ πρόσωπα, ὑπηρετοῦντα ἀμέσως τοὺς δήμους, τὰς κοινότητας καὶ τὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου. Πολλάκις μάλιστα εἰδικοὶ νόμοι ὁρίζουν ὅτι οἱ ὑπάλληλοι διαφόρων νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου, ἰδίως τῶν αὐτονόμων ὀργανισμῶν (σταφιδικῶν, λιμενικῶν κτλ.), ἐξομοιοῦνται πρὸς τοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους. Αἱ διατάξεις ὅμως τῶν νόμων τῶν ὁριζόντων ὅτι ὑπάλληλοι ὑπηρετοῦντες οὐχὶ τὸ δημόσιον ἀλλὰ νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου ἐξομοιοῦνται πρὸς τοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους ὑπόκεινται εἰς ἐξαιρέσεις· πάντως δύνανται νὰ ἔχουν ὡς συνέπειαν μόνον τὴν ἐν πολλοῖς ἐφαρμογὴν τῶν διὰ νόμων ἐπιβληθέντων ὡς πρὸς τοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους διατάξεων καὶ εἰς τοὺς ἐξομοιουμένους πρὸς αὐτούς. Ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸν αἱ συνεπαγόμεναι περιορισμοὺς ὡς πρὸς τὴν ἐκλογιμότητα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων συντεταγμέναι διατάξεις νὰ θεωρηθοῦν ἐπεκτεινόμεναι καὶ εἰς τοὺς ὑπαλλήλους τῶν προσώπων δημοσίου δικαιου, λόγῳ καὶ μόνον τῆς διὰ γενικῆς τοῦ νόμου διατάξεως ἐξομοιώσεως αὐτῶν πρὸς τοὺς δημοσιους ὑπαλλήλους. στ') Ἡ πειθαρχικὴ ὑποτέλεια. Αὕτη χρησιμεύει κυρίως ὡς γνώρισμα, διὰ νὰ διαχωρισθῇ ὁ δημόσιος ὑπάλληλος ἀπὸ τὸν ἀναλαμβάνοντα τὴν ἐκτέλεσιν ἔργου τινὸς ἀπέναντι τῆς πολιτείας. Ἡ πειθαρχικὴ σχέσις προσδίδει ἰδιαίτερον χαρακτῆρα εἰς τὴν σχέσιν τοῦ δημοσίου ὑπαλλήλου καὶ τῆς πολιτείας καὶ πρέπει νὰ διακριθῇ ἀπολύτως τῆς πειθαρχικῆς ὑποτελείας τοῦ ἰδιωτικοῦ ὑπαλλήλου. Αὕτη ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς συμβάσεως αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἐργοδότου, ὑποκειμένης εἰς τὰς σχετικὰς διατάξεις τοῦ ἀστικοῦ δικαίου. Ἐνῷ τοὐναντίον ἡ πειθαρχικὴ τῆς πολιτείας ἐξουσία ἀποτελεῖ ἴδιον αὐτῆς δικαίωμα, ὑποκείμενον εἰς αὐτοτελεῖς διατάξεις.

Τὰ συνταγματικὰ ὅρια τοῦ ὑπαλληλικοῦ θεσμοῦ ἐν Ἑλλάδι. Τὸ Σύνταγμα τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας περιλαμβάνει εὐαρίθμους διατάξεις σχετικὰς πρὸς τὸν ὑπαλληλικὸν θεσμόν. Αὗται δὲν ὁρίζουν τὰς γενικὰ μόνον ἀρχὰς τοῦ θεσμοῦ τούτου, ἀλλὰ θεσπίζουν ἐπίσης ὡρισμένους εἰδικοὺς κανόνας, τῶν ὁποίων ἡ σχετικὴ σταθερότης ἐκρίθη ἀναγκαῖον νὰ ἐξασφαλισθῇ δι' εἰδικοὺς λόγους εἰς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ μέγα μέρος αἱ διατάξεις αὐταὶ εἶναι ἀμέσως ἐφαρμόσιμοι· ἀντιθέτως δ' ὡρισμέναι διατάξεις εἶναι κατευθυντήριοι. Ἐπὶ παραδείγματι θεσπίζεται ἐν ἄρθρῳ 114 ὅτι τὰ ἀπαιτούμενα παρὰ τῶν ὑπαλλήλων τῆς διοικήσεως προσόντα καθορίζονται διὰ γενικοῦ νόμου· καὶ ἐν τῷ αὐτῷ ἄρθρῳ ὅτι πᾶσα ἀπόφασις τοῦ κατὰ νόμον ὠργανωμένου συμβουλίου, ἀπαγγέλλουσα τὴν ἀπόλυσιν ἢ τὸν προβιβασμὸν μονίμου διοικητικοῦ ὑπαλλήλου, δύναται νὰ προσβληθῇ διὰ προσφυγῆς ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει νόμος μοναδικὸς καὶ γενικὸς καθορίζων τὰ παρὰ τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων ἀπαιτούμενα προσόντα, ὁ δὲ νόμος περὶ Συμβουλίου Ἐπικρατείας, ὅτε ἐψηφίσθη τὸ ἰσχῦον ἑλληνικὸν Σύνταγμα, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθῇ, δεδομένου ὅτι ἡ ἐφαρμογή του ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν διατάγματος μήτω ἐκδοθέντος. Αἱ συνταγματικαὶ διατάξεις, αἵτινες δίδουν κατευθυντηρίους γραμμὰς μὴ κεχυρωμένας καὶ αἱ ὁποῖαι ἦσαν σπανιώταται εἰς τὰ προπολεμικὰ Συντάγματα, κατέστησαν συνήθεις εἰς τὰ Συντάγματα τῆς μεταπολεμικῆς Εὐρώπης καὶ ἔδωσαν λαβὴν εἰς πολλὰς ἀμφισβητήσεις. Διάσημοι νομικοὶ ἠρνήθησαν εἰς αὐτὰς πᾶσαν νομικὴν σπουδαιότητα.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι αἱ διατάξεις αὗται δὲν καταργοῦν αὐτομάτως τὰς ἀντιθέτους διατάξεις τῶν προγενεστέρων νόμων· ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀρκετὸν διὰ ν' ἀποδείξῃ ὅτι αἱ διατάξεις αὗται στεροῦνται πάσης νομικῆς σπουδαιότητος. Ἀφ' ἧς εἰδικὸς νόμος θεσπίσῃ τὰς λεπτομερείας τὰς ἀναγκαίας διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐκ τοῦ Συντάγματος τεθειμένης κατευθυντηρίου ἀρχῆς, ἀποκλείεται ἕτερος νόμος νὰ τροποποιήσῃ τὸν πρῶτον ἄλλως παρὰ δι' ἀντικαταστάσεως τῶν σχετικῶν διατάξεων δι' ἄλλων, μᾶλλον προσηρμοσμένων πρὸς τὸν συνταγματικὸν σκοπόν.

Πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καλῶς ὅτι τοῦτο δὲν ἀποδεικνύει τὴν δημιουργίαν ἰδιαιτέρας κατηγορίας εἰδικῶν νόμων, ἥτις ἀπὸ συστηματικῆς ἀπόψεως θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῇ μεταξὺ τῶν συνταγματικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν νόμων. Ὁ περιορισμὸς αὐτὸς τῶν λειτουργιῶν τοῦ κοινοῦ νομοθέτου, περιορισμὸς προκύπτων ἐκ τῆς ἐνεργείας τῆς συντακτικῆς ἐξουσίας, δὲν εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ νόμου, ὅστις ἐπραγματοποίησε τὴν συνταγματικὴν ἀρχήν, ἀλλὰ ἡ ἄμεσος νομικὴ συνέπεια αὐτῆς ταύτης τῆς κατευθυντηρίου συνταγματικῆς διατάξεως. Συνεπῶς ἀποκλείεται νὰ ὑπολάβωμεν τοὺς νόμους αὐτοὺς ὡς ἔχοντας δύναμιν οἱονεὶ συνταγματικήν. Ἐκ τῶν γενικῶν αὐτῶν παρατηρήσεων προκύπτει, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ θεσπιζόμενον ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 114 τοῦ Συντάγματος, ὅτι πᾶσα ἀπόφασις τοῦ κατὰ νόμον ὠργανωμένου συμβουλίου περὶ ἀπολύσεως καὶ ὑποβιβασμοῦ διοικητικοῦ τινος ὑπαλλήλου δύναται νὰ προσβληθῇ διὰ προσφυγῆς ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, ὅτι πᾶς νέος νόμος, ὁ ὁποῖος θὰ ἔτεινεν εἰς τὴν τροποποίησιν τοῦ σχετικοῦ νόμου, δὲν θὰ ἦτο συνταγματικὸς καὶ τὰ δικαστήρια, πρωτίστως τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας, θὰ ὑπεχρεοῦντο νὰ μὴ ἐφαρμόσουν αὐτόν. Ἀλλὰ διαφέρει τὸ ζήτημα ὡς πρὸς τὸ ἄρθρον 114 (Α1) τοῦ θεσπίζοντος ὅτι καθορισθήσονται διὰ νόμου τὰ παρὰ τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων ἀπαιτούμενα προσόντα. Ὡς πρὸς τοὺς περισσοτέρους τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων εἰδικοὶ νόμοι καθορίζουν ἅπαντα τὰ παρ' αὐτῶν ἀπαιτούμενα προσόντα, ἀλλὰ γενικὸς ἑνιαῖος νόμος ἐν τῷ Συντάγματι προβλεπόμενος ἐλλείπει. Πρὸ τῆς ἐξετάσεως τῶν νομικῶν συνεπειῶν τῆς ἐλλείψεως ταύτης δέον νὰ καθορισθῇ τὸ ἀκριβὲς νόημα τοῦ ἄρθρου 114 (Α1) τοῦ Συντάγματος. Διὰ τῆς διατάξεως ταύτης ἐπιδεικνύεται σοβαρὰ πρὸς τὴν ὑφισταμένην διοίκησιν δυσπιστία. Ὁ χαρακτὴρ τῆς τοιαύτης δυσπιστίας εἶναι διττός. Πρῶτον ἡ διοίκησις θεωρεῖται ὅτι δύναται νὰ καθορίσῃ τὰ γενικὰ προσόντα τῶν ὑπαλλήλων αὐτῆς κατὰ τρόπον σχετικὸν πρὸς τὰ ἑκάστοτε παρουσιαζόμενα προσωπικὰ συμφέροντα. Ἀπορρέει δ' ἐκ τούτου ὄχι μόνον ἔλλειψις ἀσφαλείας τοῦ δημοσίου ἀπὸ ἀπόψεως ἱκανότητος τῶν ὑπαλλήλων, ἀλλ' ἐπὶ πλέον ἔλλειψις ὁμοιομορφίας ὡς πρὸς τὰ γενικὰ προσόντα μεταξὺ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, τῶν κατὰ διαφόρους καιροὺς προσληφθέντων. Ἡ δ' ἔλλειψις αὕτη περιπλέκει πλεῖστα ὅσα ζητήματα καὶ βλάπτει ὡς ἐκ τοῦ λόγου τούτου τὰ καλῶς ἐννοούμενα συμφέροντα τῆς διοικήσεως, τῆς ὁποίας ἐμποδίζει τὴν κανονικὴν λειτουργίαν. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγομεν ὅτι ὁ διὰ τοῦ ἄρθρου 114 (Α1) ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς εἶναι διττός: 1) Ἐξασφάλισις ἀντικειμενικότητος καὶ ἀμεροληψίας ἐν τῷ καθορισμῷ τῶν παρὰ τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων ἀπαιτουμένων γενικῶν προσόντων, καὶ δεύτερον ἐξασφάλισις τῆς ὁμοιομορφίας τῶν ὡς ἄνω συμφερόντων.

Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐν τοῖς ἀνωτέρω πρόκειται πάντοτε περὶ τῶν γενικῶν προσόντων τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων. Ὁ διὰ τοῦ Συντάγματος, ὡς ἀνωτέρω, προβλεπόμενος νόμος δέον ν' ἀφορᾷ εἰς τὰ παρ' ὅλων τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων ἀπαιτούμενα προσόντα, χωρὶς ἐκ τούτου ν' ἀποκλείεται ποσῶς διὰ νόμων εἰδικῶν ν' ἀπαιτοῦνται εἰδικὰ προσόντα ὡς πρὸς ἑκάστην κατηγορίαν διοικητικῶν ὑπαλλήλων. Δοθέντος ἤδη ὅτι ὁ ἐν λόγῳ νόμος εἰσέτι δὲν ἔχει ψηφισθῆ, προκύπτει τὸ σπουδαιότατον πρόβλημα τῆς σχέσεως εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκονται οἱ διάφοροι περὶ προσόντων τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων νόμοι καὶ ἡ σχετικὴ διάταξις τοῦ Συντάγματος. Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι διὰ τῶν νόμων αὐτῶν ἔν τινι μέτρῳ πραγματοποιεῖται ὁ διὰ τοῦ ἄρθρου 114 Α1) ἐπιδιωκόμενος σκοπός, καθόσον ἡ διοίκησις ἀποκλείεται νὰ ἐνεργήσῃ αὐθαιρέτως ὡς πρὸς τὸν διακανονισμὸν τῶν προσόντων, ἐφ' ὅσον ὁρίζονται ταῦτα διὰ νόμου. Ἕπεται ἐκ τούτου, κατὰ τὴν τεθεῖσαν ἐν ἀρχῇ ἑρμηνευτικὴν τῶν κατευθυντηρίων διατάξεων σκέψιν, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νεώτερος νόμος νὰ καταργήσῃ τοὺς προγενεστέρους νόμους, τοὺς ὁρίζοντας τὰ προσόντα τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων, εἰμὴ μόνον ἐφ' ὅσον ὁρίσῃ ταῦτα ἐκ νέου ἢ ἐὰν ψηφισθῇ ταυτοχρόνως νόμος, δι' οὗ νὰ καθορίζωνται τὰ προσόντα ταῦτα. Ἐὰν ὅμως ὁ νεώτερος οὗτος νόμος θεσπίσῃ ὅτι δύναται ὁ ὑπουργὸς νὰ καθορίζῃ ἑκάστοτε τὰ παρὰ τῶν ὑπαλλήλων ἀπαιτούμενα προσόντα, ὁ νόμος οὗτος ἤθελεν εἶναι ἀντισυνταγματικὸς καὶ συνεπῶς ἀπὸ ἀπόψεως δικαίου ἀνύπαρκτος. Ἀλλάσσει ὅμως τὸ ζήτημα, ἐὰν ἐξουσιοδοτήσῃ ὁ νόμος τὸν πρόεδρον τῆς δημοκρατίας καὶ τὴν κυβέρνησιν ἢ ἓν μόνον μέλος τῆς κυβερνήσεως νὰ ἐκδώσῃ διάταγμα κανονιστικὸν περὶ τῶν προσόντων, τῶν παρὰ τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων ἀπαιτουμένων ἐφ' ἅπαξ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἀπέμενε τὸ ζήτημα κατὰ πόσον ὁ νόμος ὁ διὰ τοῦ ἄρθρου 114 (Α1) προβλεπόμενος εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι νόμος τυπικός. Ἐν καταφατικῇ περιπτώσει θ' ἀπέμενε τὸ ζήτημα κατὰ πόσον ἐπιτρέπεται νὰ ἐξουσιοδοτηθῇ ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας πρὸς ἔκδοσιν νομοθετικοῦ διατάγματος κατὰ τὸ ἄρθρον 77 τοῦ Συντάγματος.

Δοθέντος ὅτι κατὰ τὸ ἄρθρον 114 (Α1) ὁ νόμος δέον νὰ νοηθῇ ὡς τυπικὸς τοιοῦτος, ἐρωτᾶται κατὰ πόσον χωρεῖ ἐξουσιοδότησις κατὰ τὸ ἄρθρον 77 τοῦ Συντάγματος. Εἶναι ἀδύνατον ἐνταῦθα νὰ ἐκτεθῶσιν αἱ διάφοροι ἐξενεχθεῖσαι γνῶμαι· ἀναφέρομεν μόνον ὅτι κατὰ τὴν νομολογίαν τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ἡ τοιαύτη ἐξουσιοδότησις, διδομένη τυχόν, δέον νὰ θεωρηθῇ ἔγκυρος.

Γενικαὶ διακρίσεις. Μετὰ τὴν διάκρισιν τῶν ἀμέσως ἐφαρμοστέων διατάξεων καὶ τῶν διατάξεων τῶν ἐχουσῶν σημασίαν κατευθυντήριον τῆς νομοθετικῆς πολιτικῆς, ἀκολουθεῖ ἡ διάκρισις μεταξὺ τῶν γενικῶν διατάξεων τῶν ἐφαρμοζομένων ὡς πρὸς πάντας τοὺς ὑπαλλήλους καὶ τῶν διατάξεων τῶν ἐφαρμοζο-

Digitized by Google

μένων μόνον ὡς πρὸς εἰδικάς τινας κατηγορίας ὑπαλλήλων. Γενικὴν ἐφαρμογὴν ἔχουν αἱ ἑξῆς διατάξεις: α) Ἡ τοῦ ἄρθρου 6 ἐδ. α), ἡ καθορίζουσα ὅτι μόνον οἱ κεκτημένοι τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν εἶναι δεκτοὶ εἰς δημοσίαν ὑπηρεσίαν, πλὴν τῶν ἐξαιρέσεων τῶν διὰ νόμου καθοριζομένων. β') Ἡ τοῦ ἄρθρου 6 (ἐδ. β), ἡ καθιστῶσα ἄκυρον πάντα διορισμὸν εἰς θέσιν μὴ συστηθεῖσαν διὰ νόμου. γ) Ἡ τοῦ ἄρθρου 53, ἡ ἀπαγορεύουσα τὴν ἐγγραφὴν εἰς τὸν προϋπολογισμὸν δαπάνης πρὸς παροχὴν μισθοῦ ἢ συντάξεως, ἐφ' ὅσον ἡ τοιαύτη παροχὴ δὲν ἐνεργεῖται βάσει νόμου. δ) Ἡ τοῦ ἄρθρου 81, ἡ ὁποία καθορίζει ὅτι ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας ὀνομάζει καὶ παύει κατὰ τοὺς νόμους τοὺς ὑπαλλήλους, ἐκτὸς τῶν ρητῶν ἐν τῷ Συντάγματι καὶ τοῖς νόμοις ἐξαιρέσεων. ε) Ἡ τοῦ ἄρθρου 95 καὶ 114 (ἐδ. α 2), διὰ τῆς ὁποίας ἐξασφαλίζεται ἡ μονιμότης τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, ἐκτὸς τῶν ἐξαιρέσεων τῶν ρητῶς ἀναφερομένων ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ Συντάγματι. στ) Ἡ τοῦ ἄρθρου 117α, διὰ τῆς ὁποίας ἐπεκτείνονται τὰ κατὰ τὸ ἄρθρον 40 τοῦ Συντάγματος ἀσυμβίβαστα εἰς πάντας τοὺς μισθοδοτουμένους ὑπαλλήλους. ζ) Ἡ τοῦ ἄρθρου 117β, διὰ τῆς ὁποίας τὸ σύνολον τῶν ἀντιμισθιῶν τῶν παρεχομένων ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου ἢ ἐκ τοῦ ταμείου προσώπου δημοσίου δικαίου εἰς τὸν αὐτὸν ὑπάλληλον ἀπαγορεύεται νὰ ὑπερβαίνῃ τὸ διπλάσιον τοῦ μεγίστου ἐκ τῶν ὀργανικῶν αὐτοῦ μισθῶν.

Εἰδικὴν ἐφαρμογὴν ἔχουν αἱ ἑξῆς διατάξεις τοῦ Συντάγματος: α) Αἱ τῶν ἄρθρων 94, 95, 96 καὶ 102, αἱ ἀφορῶσαι εἰς τοὺς δικαστάς. β) Ἡ τοῦ ἄρθρου 104 ἀφορῶσα εἰς τοὺς συμβούλους τῆς ἐπικρατείας. γ) Ἡ τοῦ ἄρθρου 106, ἀφορῶσα εἰς τοὺς συμβούλους καὶ παρέδρους τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου. δ) Ἡ τοῦ ἄρθρου 114 ἐδ. α (1, 3, 4), ἀφορῶσα εἰς τοὺς ὑπαλλήλους τῆς διοικήσεως ἐν γένει. ε) Ἡ τοῦ ἄρθρου 114 (ἐδ. β), ἀφορῶσα εἰς τοὺς ὑπαλλήλους τῆς βουλῆς καὶ γερουσίας. στ) Ἡ τοῦ ἄρθρου 114 (ἐδ. γ), ἀφορῶσα εἰς τὰς καθοριστικὰς ἐξαιρέσεις τοῦ γενικοῦ περὶ προσόντων κανόνος τοῦ ἄρθρου 114. ζ) Ἡ τοῦ ἄρθρου 115, ἀφορῶσα εἰς τὴν ἀγωγὴν κακοδικίας κατὰ τῶν μελῶν τοῦ Ἀρείου Πάγου, τῶν μελῶν καὶ τῶν παρέδρων τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου καὶ τῶν συμβούλων τῆς ἐπικρατείας. η) Ἡ τοῦ ἄρθρου 116, ἀφορῶσα εἰς τὴν πειθαρχικὴν ἐξουσίαν τὴν ἀσκουμένην ἐπὶ τῶν ἀρεοπαγιτῶν, τῶν μελῶν καὶ τῶν παρέδρων τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου καὶ τῶν συμβούλων τῆς ἐπικρατείας· καὶ θ) Ἡ τοῦ ἄρθρου 118, καθορίζουσα ὅτι ἡ ἐνέργεια τῶν μελῶν τοῦ Ἀρείου Πάγου, τοῦ ἀνωτάτου δικαστικοῦ συμβουλίου καὶ τῶν κεντρικῶν συμβουλίων τῶν ὑπουργείων, πλὴν τῶν Στρατιωτικῶν καὶ τῶν Ναυτικῶν, κατὰ τὴν ἔκδοσιν ἀποφάσεων, αἱ ὁποῖαι ἀφορῶσιν εἰς ὑπαλληλικὰς μεταβολὰς καὶ προαγωγὰς ἢ ἄσκησιν πειθαρχικῆς ἐξουσίας, ὑπόκειται εἰς τὸν ἰδιαίτερον ἄμεσον ἔλεγχον τῶν βουλῶν.

Ἡ φύσις τῆς ὑπαλληλικῆς σχέσεως. Ἡ ἐξέλιξις τοῦ περὶ τῆς φύσεως τῆς ὑπαλληλικῆς σχέσεως προβλήματος εἶναι συνδεδεμένη πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐπιστήμης τοῦ δημοσίου δικαίου ἐν γένει, καὶ ἰδίως πρὸς τὴν βαθμιαίαν ἀπαλλαγὴν τούτου ἀπὸ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἐν γένει, ἀλλ' ἰδίᾳ τοῦ ρωμαϊκοῦ. Τὸ πρόβλημα δὲ τοῦτο, καίτοι ἐκ πρώτης ὄψεως στερεῖται πρακτικῆς σημασίας, εἶναι σημαντικώτατον· διότι ἡ λύσις αὐτοῦ ἀσκεῖ μεγίστην ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ νομοθέτου, πλὴν δι' αὐτοῦ, ὁσάκις ἡ κειμένη νομοθεσία παρουσιάζει κενά, ὡς προκειμένου περὶ τοῦ χρόνου τῆς τελειώσεως τῆς ὑπαλληλικῆς σχέσεως, ἡ διδομένη λύσις εἶναι κατὰ λογικὴν ἀνάγκην ἀνάλογος πρὸς τὴν φύσιν τῆς ὑπαλληλικῆς σχέσεως. Περὶ ταύτης διεμορφώθησαν θεωρίαι χαρακτηρίζουσαι τὴν σχέσιν δημοσίου καὶ ὑπαλλήλου ὡς σχέσιν ἐντολῆς ἢ μισθώσεως ὑπηρεσιῶν. Πλεῖστοι ὅμως ἐξ ἄλλου διαπρεπεῖς συγγραφεῖς ὑποστηρίζουν καὶ σήμερον ἔτι ὅτι ἡ σχέσις τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δημοσίου ὑπαλλήλου εἶναι σχέσις οὐχὶ συμβατική.

Διορισμός. Ὁ διορισμὸς εἶναι ἡ πρᾶξις τοῦ ἁρμοδίου κατὰ νόμον ὀργάνου τῆς πολιτείας, διὰ τῆς ὁποίας συνάπτεται ἡ συμβατικὴ μετὰ τοῦ δημοσίου σχέσις. Κατὰ τὸ ἄρθρον 81 τοῦ Συντάγματος, ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας διορίζει καὶ παύει κατὰ νόμον τοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους, ἐκτὸς τῶν ὑπὸ τῶν νόμων ὁριζομένων ἐξαιρέσεων. Διὰ νόμου ὅμως ψηφιζομένου ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τῆς γερουσίας εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρισθῇ ἄλλο τι, πάντως ἡ τοιαύτη ἁρμοδιότης τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας εἶναι τελείως ἐστερημένη πρακτικῆς σημασίας, δοθέντος ὅτι οἱ διορισμοὶ ἐνεργοῦνται κατὰ κανόνα κατόπιν διαγωνισμοῦ. Ἡ πρᾶξις τοῦ διορισμοῦ, τοὐλάχιστον ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ δημοσίων ὑπαλλήλων διοριζομένων κατὰ τὸ ἄρθρον 81 τοῦ Συντάγματος ὑπὸ τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας, ἐπιβεβλημένον εἶναι νὰ γίνῃ ἐγγράφως. Τοῦτο προκύπτει σαφῶς ἐκ τοῦ ἄρθρου 72 τοῦ Συντάγματος, καθ' ὃ οὐδεμία πρᾶξις τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας ἰσχύει οὐδ' ἐκτελεῖται, ἐὰν δὲν εἶναι προσυπογεγραμμένη ἀπὸ τὸν ἁρμόδιον ὑπουργόν. Τύπον ἐγγράφου δέον νὰ περιβληθῇ καὶ πᾶς διορισμὸς ἐνεργούμενος παρ' ὑπουργοῦ, διότι ὁ νόμος ΟΝΔ' τῆς 31 Μαΐου 1882 ἀριθμ. 1 ἐπιτάσσει τὴν πρὸ πάσης ἐκτελέσεως καταχώρησιν αὐτοῦ ἐν τῇ Ἐφημερίδι τῆς κυβερνήσεως. Τὸν ἔγγραφον τύπον ἐπιβάλλει γενικώτερον καὶ ἡ σκοπιμότης τῆς ἀποφυγῆς ἀμφισβητήσεων. Ἡ μὴ δημοσίευσις τοῦ διορισμοῦ εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς κυβερνήσεως, ὁσάκις ἡ τοιαύτη δημοσίευσις ἐπιβάλλεται (ἄρθρ. 1 τοῦ νόμ. ΟΝΔ'), συνεπάγεται χρηματικὰς ζημίας διὰ τὸν διοριζόμενον, οὐχὶ ὅμως ἀκυρότητα τοῦ διορισμοῦ. Ἡ χρηματικὴ ζημία συνίσταται εἰς τὸ ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται ἡ πληρωμὴ μισθοῦ εἰς νεωστὶ διορισθέντα ὑπάλληλον, εἰμὴ μόνον διὰ τὸ μετὰ τὴν δημοσίευσιν χρονικὸν διάστημα. Εἶναι ζήτημα μάλιστα σφοδρῶς ἀμφισβητούμενον, ἐὰν γεννᾶται ἀστικὴ κατὰ τοῦ δημοσίου ἀπαίτησις εἰς ἣν περίπτωσιν ὁ διορισθεὶς ὑπάλληλος, τοῦ ὁποίου ὅμως δὲν ἐδημοσιεύθη ὁ διορισμός, ἐξετέλεσε τὴν ἀνατεθεῖσαν αὐτῷ ὑπηρεσίαν. Τοῦ διορισμοῦ λαμβάνει γνῶσιν ὁ διοριζόμενος οὐχὶ διὰ τῆς δημοσιεύσεως, ἀλλὰ διὰ τῆς κοινοποιήσεως. Ἐὰν ὁ γενόμενος διορισμὸς ἐγένετο διὰ διατάγματος, τὸ κοινοποιούμενον εἰς τὸν ἐνδιαφερόμενον ἔγγραφον δέον νὰ μνημονεύῃ τὸ διάταγμα τοῦ διορισμοῦ· ἐὰν ὅμως ἐγένετο διὰ πράξεως ἄλλης ἀρχῆς, δέον νὰ μνημονεύεται ὁ νόμος, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ἐκτήσατο αὕτη τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ διορίζειν. Ὁ ἀποδεχόμενος διορισμόν, γενόμενον διὰ διατάγματος μὴ μνημονευομένου εἰς τὸ κοινοποιηθὲν εἰς αὐτὸν ἔγγραφον, στερεῖται ὑπὲρ τοῦ δημοσίου ταμείου ἑνὸς μηνὸς μισθὸν (νόμ. ΟΝΔ' ἄρθρ. 2), ἡ δὲ ἀρχὴ ἡ ὁρκίσασα τὸν ἐπὶ τῇ βάσει τοιούτου ἐγγράφου ἀποδεχθέντα διορισμὸν διαπράττει παράβασιν καθήκοντος καὶ δέον νὰ διωχθῇ καὶ τιμωρηθῇ διὰ τοῦτο. Ὁ διοριζόμενος ὀφείλει, ἐὰν δὲν θέλῃ ν' ἀποδεχθῇ τὸν διορισμόν, νὰ δηλώσῃ τοῦτο ρητῶς, διότι τεκμαίρεται οὐχὶ ἡ ἀποποίησις τοῦ διορισμοῦ, ἀλλ' ἡ ἀποδοχὴ τούτου. Διὰ τοῦτο ἡ ἀνάκλησις τοῦ διορισμοῦ εἰς πᾶσαν περίπτωσιν εἶναι ἀπαράδεκτος (*Ἀγγελόπουλος*).

Τὸ δίκαιον τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων. Δημοτικὸς ὑπάλληλος εἶναι ὁ δυνάμει πράξεως τῆς ἁρμοδίας δημοτικῆς ἀρχῆς διοριζόμενος εἰς θέσιν συνισταμένην διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ δήμου καὶ τὸν διορισμὸν ἀποδεχόμενος, ἀναλαμβάνων δ' ὡς ἐκ τούτου τὴν παροχὴν διαρκῶν ὑπηρεσιῶν ἐν πειθαρχικῇ ὑποτελείᾳ. Κατὰ τὸν νόμον 4548 «Περὶ καταστάσεως τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων» τῆς 15ης Ἀπριλίου 1930, προσθετέον καὶ τὸ γνώρισμα τῆς ἀναγραφῆς τῆς θέσεως εἰς ἣν διορίζεται ὁ δημοτικὸς ὑπάλληλος εἰς τὸν ἐσωτερικὸν ὀργανισμὸν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δήμου ὑπὸ τὸν τίτλον Α. Ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον κατατάσσονται 10 τάξεις δημοτικῶν ὑπαλλήλων, καὶ ἀκριβέστερον οἱ φέροντες βαθμὸν ἀπὸ διευθυντοῦ πρώτης τάξεως μέχρι γραφέως δευτέρας τάξεως. Ἀλλὰ τὸ γνώρισμα τοῦτο εἶναι τυπικὸν ἐντελῶς, οὐχὶ τῆς ἐννοίας τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου, ἀλλὰ τῆς τάξεως ἐκείνης τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων, δι' οὓς ἔχει ἐφαρμογὴν ὁ νόμος 4548. Ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν ὀνομαζομένων δημοτικῶν ὑπηρετῶν, τῶν φερόντων δηλαδὴ βαθμὸν ἀπὸ ἀρχικλητῆρος πρώτης τάξεως μέχρι κλητῆρος τετάρτης τάξεως, ἀπὸ τῆς προστασίας τοῦ νόμου ἔχει ἐσφαλμένην τὴν ἀρχήν· διότι καὶ μὲν ἡ τοιαύτη διάκρισις φαίνεται ὄχι ὀνομαστικὴ μόνον, ἀλλὰ στηριζομένη ἐπὶ τοῦ εἴδους τῆς ἐκτελουμένης ἐργασίας, ἀλλὰ δέον νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς σκοποῦσα ὑποδιαίρεσιν τῆς ἐννοίας τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου, οὐχὶ δὲ ἀντίθεσιν ταύτης πρὸς τὴν τοῦ δημοτικοῦ ὑπηρέτου. Διότι τὸ εἶδος τῆς ἐργασίας δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀποτελέσῃ τὸ ἀσφαλὲς γνώρισμα τῆς ὑπαλληλικῆς ἰδιότητος, ἀφοῦ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἱδρυθῇ διάμεσος βαθμὸς δημοτικοῦ ὑπαλλήλου ἐκπληροῦντος καθήκοντα προσιδιάζοντα πρὸς ἀμφοτέρας τὰς τάξεις, ὁπότε ἡ κατάταξίς του μεταξὺ τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων καὶ τῶν δημοτικῶν ὑπηρετῶν ἤθελεν ἀποβῇ ἀδύνατος. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ νόμος 4548 ἔχει ἐφαρμογήν, κατὰ τὸ ἄρθρ. 1, μόνον ἐπὶ τῶν φερόντων βαθμὸν διευθυντοῦ α' τάξεως μέχρι γραφέως β' τάξεως δημοτικῶν ὑπαλλήλων, καὶ τὰ ἐπὶ ἑκατέρων ἐφαρμοζόμενα χωρίζονται ὄχι μόνον κατ' ἀντικείμενον, ἀλλὰ καὶ κατ' οὐσίαν εἰς δύο διάφορα συστήματα ἐπιταγῶν σχεδὸν ἐντελῶς ἀσύνδετα, ἂν καὶ παράλληλα, διὰ τοῦτο ἐξετάζονται κατωτέρω εἰς δύο διάφορα κεφάλαια τὰ τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων κατὰ τὸν νόμον 4548 καὶ τὰ τῶν δημοτικῶν ὑπηρετῶν.

Α') Ὁ διὰ πράξεως τῆς ἁρμοδίας δημοτικῆς ἀρχῆς διορισμὸς τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου εἶναι κανὼν ἀνεξαίρετος τῆς δημοτικῆς ἡμῶν νομοθεσίας καὶ συνᾴδει τῷ πνεύματι τῶν σχετικῶν περὶ αὐτοδιοικήσεως καὶ ἀποκεντρώσεως διατάξεων τῶν ἄρθρων 107 καὶ 108 τοῦ Συντάγματος, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι δυνατόν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συνταγματικῶν ἐπιταγῶν, νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀποκλείεται τελείως ἡ ἀνάμειξις τῆς πολιτείας ὡς τοιαύτης εἰς τὸν διορισμὸν τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων. Πάντως ὅμως ἡ τοιαύτη τῆς πολιτείας ἐπέμβασις ἀσφαλῶς δὲν ἀναιρεῖ τὴν συνταγματικὴν περὶ αὐτοδιοικήσεως ἀρχήν, ἐκτὸς ἐὰν ἐνεργῆται οὐχὶ ἐπὶ τῇ βάσει γενικοῦ κανόνος, ἀλλὰ πρὸς ἐπιβολὴν προσώπου τινός. Οἱ ἀνωτέρω συνταγματικοὶ περιορισμοὶ δὲν ἐμποδίζουν τὸν ἔλεγχον τῆς νομιμότητος τοῦ διορισμοῦ τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων ἀπὸ τὸν δῆμον.

Β) Ὁ διορισμὸς εἰς θέσιν συνιστωμένην ὑπὸ τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ δήμου εἶναι στοιχεῖον ἀπαραίτητον τῆς ἰδιότητος τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου.

Γ) Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ διορισμοῦ εἶναι προϋπόθεσις ἀπαραίτητος τῆς συστάσεως τῆς ὑπαλληλικῆς πρὸς τὸν δῆμον σχέσεως.

Δ) Ἡ ἐν ὑποτελείᾳ πειθαρχικὴ κατάταξις ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ στοιχεῖον ἀπαραίτητον τῆς ἰδιότητος τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου. Ἐλλειπούσης τῆς πειθαρχικῆς ὑποτελείας, καὶ ἂν ἔτι συγκεντρῶνται ὅλα τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τὰ συναποτελοῦντα τὴν ἰδιότητα τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου, πιθανὸν νὰ προβάλῃ σχέσις ἐργοληψίας ἢ μισθώσεως ἐργασίας, ὅτε τὰ οὕτω μετὰ τοῦ δήμου συμβαλλόμενα πρόσωπα δὲν εἶναι ὑπάλληλοι αὐτοῦ.

Περὶ τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων κατὰ τὸν νόμον 4548. Διὰ τὸ κῦρος τοῦ διορισμοῦ προαπαιτοῦνται προσόντα ἀρνητικὰ καὶ θετικά. Τὰ πρῶτα διακρίνονται εἰς γενικά, καθοριζόμενα καὶ προβλεπόμενα διὰ τοῦ νόμου, καὶ εἰδικά, καθοριζόμενα διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας ἑκάστου δήμου. Ἐπιτρέπεται ὅμως νὰ ὁρισθῶσι διὰ διατάγματος, δι' ὡρισμένους δήμους ἢ καὶ γενικῶς, τὰ προσόντα ταῦτα παγίως. Ἀλλ' ὁ τοιοῦτος περιορισμὸς τῆς ἐξουσίας τοῦ δήμου κολάζεται, διότι πρὸς ἔκδοσιν ἢ τροποποίησιν τοιούτου διατάγματος ἀπαιτεῖται προηγουμένως ἡ σύμφωνος γνώμη τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τῆς ἑνώσεως τῶν δήμων καὶ τοῦ «οἰκείου δημοτικοῦ συμβουλίου, ἐφ' ὅσον ἀφορῶσιν ὡρισμένον δῆμον». Ἂν καὶ δὲν ὁρίζεται τοῦτο σαφῶς, εἶναι προφανὲς ὅτι ἐν περιπτώσει ἐκδόσεως ἢ τροποποιήσεως διατάγματος, ἀφορῶντος οὐχὶ εἰς ἅπαντας τοὺς δήμους, ὥστε νὰ εἶναι ἀναρμόδιον τὸ διοικητικὸν συμβούλιον τῆς ἑνώσεως τῶν δήμων, ἀλλ' οὐδ' εἰς μεμονωμένον, ἀλλὰ πλείονας δήμους, ἀπαιτεῖται προηγουμένως σύμφωνος γνώμη ἑνὸς ἑκάστου τῶν δημοτικῶν συμβουλίων τῶν ἐνδιαφερομένων δήμων. Ὁσάκις εἶναι ἁρμόδιον τὸ συμβούλιον τῆς ἑνώσεως τῶν δήμων, ἡ κατὰ πλειοψηφίαν ὑπ' αὐτοῦ λαμβανομένη ἀπόφασις ἀρκεῖ, ὥστε νὰ ἐκδοθῇ ὡς πρὸς πάντας τοὺς δήμους, καὶ αὐτοὺς ἔτι τοὺς ἐν τῷ συμβουλίῳ τῆς ἑνώσεως τῶν δήμων μειοψηφήσαντας, γενικὸν διάταγμα. Ἀλλ' ἐπὶ ἐκδόσεως διατάγματος, ἀφορῶντος εἰς ἑπτά, ἐπὶ παραδείγματι, δήμους, ἡ προηγουμένη σύμφωνος γνώμη 5 δήμων, αὐτοὺς καὶ μόνον δεσμεύει, ἐπειδὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν ὑπάρχει κοινὸν ὄργανον τῶν ἐνδιαφερομένων δήμων, ὥστε ἡ παρὰ τῆς πλειοψηφίας λαμβανομένη ἀπόφασις νὰ δεσμεύῃ καὶ τὴν μειοψηφίαν.

Ὁ περὶ καταστάσεως τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων νόμος 4548 τῆς 16 Ἀπριλίου 1930 ὁρίζει ὅτι δὲν ὀνομάζεται δημοτικὸς ὑπάλληλος ὁ στερηθεὶς τῶν πολιτικῶν αὐτοῦ δικαιωμάτων (ἄρθρ. 3).

Ἡ μὴ ἐκπλήρωσις ὡσαύτως τῶν στρατιωτικῶν ὑποχρεώσεων ἀποτελεῖ κώλυμα διορισμοῦ τινος εἰς θέσιν δημοτικοῦ ὑπαλλήλου. Ἀδιάφορος δ' εἶναι ὁ λόγος τῆς μὴ ἐκπληρώσεως ὑπὸ τοῦ καθ' οὗ προβάλλεται τὸ κώλυμα τοῦτο τῆς στρατιωτικῆς αὐτοῦ ὑποχρεώσεως. Ὁ διοριζόμενος παρὰ τὴν ἀπαγόρευσιν τοῦ ἄρθρου 3 ἐδ. 1 τοῦ νόμου 4548 παύεται ἀμέσως ἅμα ὡς ἐξακριβωθῇ ὅτι δὲν ἐξεπλήρωσε τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ ὑποχρέωσιν. Ἡ μὴ ἐκπλήρωσις τῆς στρατιωτικῆς ὑποχρεώσεως δὲν ἀποτελεῖ κώλυμα τοῦ διορισμοῦ τῶν εἰσέτι μὴ συμπληρωσάντων τὸ 19ον ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτῶν. Ὁμοίως δὲν ἀποτελεῖ κώλυμα τοῦ διορισμοῦ τῶν ἐξαιρεθέντων ἢ ἀπαλλαγέντων τῆς στρατιωτικῆς ὑποχρεώσεως ἡ μὴ ἐκπλήρωσις ταύτης.

Τὰ θετικὰ προσόντα πρὸς διορισμὸν δημοτικοῦ ὑπαλλήλου δὲν ὁρίζει, πλὴν ἑνός, ὁ νόμος 4548. Ἐπαφίεται ὡς πρὸς αὐτὰ εἰς ἕκαστον δῆμον, ἵνα τὰ καθορίσῃ ἐν τῷ ψηφιζομένῳ ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου ἐσωτερικῷ ὀργανισμῷ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δήμου. Τὸ προσόν, ὅπερ ὁ νόμος ἀπαιτεῖ, κατ' ἐξαίρεσιν, δι' ὅλους τοὺς δημοτικοὺς ὑπαλλήλους, εἶναι ἡ «*καλὴ ὑγεία*». Περὶ ταύτης δέον νὰ διαβεβαιοῖ πιστοποιητικὸν ὑπογραφόμενον ὑπὸ δύο δημοτικῶν ἰατρῶν ἤ, ἐλλείψει τοιούτων, ὑπὸ δύο δημοσίων ὑπαλλήλων ἰατρῶν, διοριζομένων ὑπὸ τοῦ δημάρχου. Εἰς τὸ γενικὸν αὐτὸ προσὸν τῆς ὑγείας ἐπιτρέπεται, ἀλλὰ καὶ ὀφείλει νὰ προσθέσῃ τὸ δημοτικὸν συμβούλιον τὰ εἰδικὰ θετικὰ προσόντα, ὅσα ἐγκρίνει διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ δήμου. Ἐπιτρέπεται ὅμως, ὅπως καὶ διὰ τὰ ἀρνητικά, νὰ ὁρισθῶσι παγίως τὰ θετικὰ προσόντα διὰ διατάγματος ἰσχύοντος ὡς πρὸς πάντας γενικῶς τοὺς δήμους τῆς ἐπικρατείας ἢ καὶ δι' ὡρισμένους μόνον ἐξ αὐτῶν. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἰσχύουν ὅσα καὶ περὶ ἁρμοδιότητος τοῦ συμβου-

Digitized by Google

λίου τῆς ἑνώσεως τῶν δήμων καὶ τῶν δημοτικῶν συμβουλίων.

Τοὺς ὑπαλλήλους τῶν ὑπὸ τὸν τίτλον Α δέκα τάξεων διορίζει ἡ δημαρχιακὴ ἐπιτροπή, ἧς προεδρεύει ψηφίζων ὁ δήμαρχος. Οὗτος μόνος διορίζει τὸν γενικὸν γραμματέα τοῦ δήμου καὶ τὸν ἰδικόν του ἰδιαίτερον γραμματέα. Ὁ διορισμὸς ἀνακοινοῦται εἰς τὸν ἐνδιαφερόμενον ἐντὸς δεκαημέρου ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τῆς οἰκείας ἀποφάσεως τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς ἢ τῆς ὑπογραφῆς τῆς σχετικῆς πράξεως ὑπὸ τοῦ δημάρχου. Ἡ μετὰ τοῦ δήμου ὑπαλληλικὴ σχέσις δὲν συνάπτεται εἰμὴ μετὰ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ διορισμοῦ, ἀλλ' οὐδόλως ἕπεται ὡς ἐκ τούτου ὅτι δύναται ὁ δῆμος ν' ἀνακαλέσῃ τὸν διορισμὸν τὸν ἐνίοτε μὴ δεκτὸν γενόμενον. Κατὰ τὸ ἄρθρον 5 τοῦ νόμου 4548 μόνον ἐὰν ἐντὸς 15 ἡμερῶν ἀπὸ τῆς κοινοποιήσεως τοῦ διορισμοῦ εἰς τὸν ἐνδιαφερόμενον δὲν προσέλθῃ οὗτος εἰς ὁρκοδοσίαν, τότε μόνον θεωρεῖται «μὴ γενόμενος ὁ διορισμός», δηλαδὴ τότε μόνον αὐτοδικαίως ἀνακαλεῖται. Τὸ νόημα τοῦ ἄρθρου 5 εἶναι ἀναμφισβητήτως περιοριστικὸν τῆς ἐξουσίας τοῦ δήμου.

Ἡ ὁρκοδοσία δὲν ἀποτελεῖ ὑποχρέωσιν τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου, ἀλλὰ τὴν πρᾶξιν, διὰ τῆς ὁποίας καὶ μόνον δηλοῦται ἡ ἀποδοχὴ τοῦ διορισμοῦ καὶ θεμελιοῦνται ἄρα αἱ ὑποχρεώσεις τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου ὡς τοιούτου. Διὰ τῆς ὁρκοδοσίας τελειοῦται ἡ σχέσις τοῦ διορισθέντος ὑπαλλήλου πρὸς τὸν δῆμον.

Ἡ πειθαρχικὴ εὐθύνη τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου. Ἡ ἀστικὴ καὶ ποινικὴ εὐθύνη τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου ἐν σχέσει πρὸς τὸν δῆμον οὐδεμίαν ἰδιοτυπίαν παρουσιάζει. Ἀντιθέτως, ἡ πειθαρχικὴ τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου εὐθύνη ῥυθμίζεται κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἰδιαίτερον ὑπὸ τοῦ νόμου 4548, ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διαδικασίαν τῆς πειθαρχικῆς δικαιοδοσίας. Ὁ πειθαρχικὸς ἔλεγχος ἀσκεῖται εἴτε αὐτεπαγγέλτως εἴτε ἐπὶ πειθαρχικῇ ἀγωγῇ. Αὐτεπαγγέλτως ἀσκεῖ τὸν πειθαρχικὸν ἔλεγχον ὁ δήμαρχος. Τὴν πειθαρχικὴν ἀγωγὴν ἐγείρουσιν ὁ δήμαρχος, ὁ ἔπαρχος, ἐὰν ὑπάρχῃ τοιοῦτος, ὁ νομάρχης καὶ ὁ γενικὸς διοικητής. Ἡ πειθαρχικὴ ἀγωγὴ ἀπευθύνεται ἐνώπιον τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς. Ἡ αὐτεπάγγελτος πειθαρχικὴ δίωξις, ἀρχομένη διὰ τῆς κλήσεως εἰς ἀπολογίαν, ἐμποδίζει τὴν ἔγερσιν πειθαρχικῆς ἀγωγῆς, ἀλλ' οὐχὶ πέρα τῶν δύο μηνῶν. Ἡ πειθαρχικὴ ἀγωγὴ ἐγειρομένη ἀποκλείει τὴν αὐτεπάγγελτον δίωξιν. Ἡ αὐτεπάγγελτον ἀπόφασις τοῦ δημάρχου δὲν ἀνακαλεῖται, ἀλλ' ὑπόκειται εἰς αἴτησιν ἀναθεωρήσεως ἀπευθυνομένην εἰς αὐτόν, ἐκτὸς ἐὰν ἐξεδόθη κατ' ἀναθεώρησιν, ὁπότε οὐδὲ ἀναθεωρεῖται οὐδὲ ἀνακαλεῖται. Ὁ δήμαρχος δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπανέλθῃ αὐτεπαγγέλτως εἰς τὴν ἀπόφασίν του· μόνον αἰτήσει τοῦ καταδικασθέντος ὑπαλλήλου ἐπιτρέπεται, ἀλλὰ καὶ τύποις ἐπιβάλλεται ἡ ἀναθεώρησις. Λόγοι ἀναθεωρήσεως εἶναι: α') Γεγονότα πραγματικά, γνωσθέντα ἢ καταστάντα ἀποδεκτὰ μετὰ τὴν ἀπολογίαν τοῦ ὑπαλλήλου. β') Ἡ μὴ ἀπολογία τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου, ἔστω καὶ ἀναιτιολόγητος. Ἡ προθεσμία πρὸς ἄσκησιν τοῦ ἐνδίκου τούτου μέσου εἶναι μηνιαία, τρέχει δὲ ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἀφ' ἧς ἐγνώσθησαν ἢ κατέστησαν ἀποδεκτὰ τὰ προτεινόμενα πραγματικὰ γεγονότα, ἐὰν ἐπὶ τοῦ λόγου τούτου στηρίζηται ἡ αἴτησις ἀναθεωρήσεως, ἢ ἄλλως ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἀφ' ἧς ἐκοινοποιήθη ἡ ἀπόφασις εἰς τὸν ἐνδιαφερόμενον. Ἐὰν ὅμως συντρέχῃ καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη περίπτωσις, αἰτεῖται δὲ ὁ καταδικασθεὶς ὑπάλληλος ἀναθεώρησιν καὶ λόγῳ τοῦ ὅτι ἐγνώσθησαν ἢ κατέστησαν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδεκτὰ πραγματικὰ γεγονότα αἴροντα τὴν αἰτιολογίαν τῆς καταδίκης, καὶ λόγῳ μὴ ἀπολογίας, εἶναι δὲ μόνον ὁ εἷς, ἐκ τῶν δύο λόγων, εἰσέτι ἐμπρόθεσμος, θέλει προβληθῇ οὗτος ὡς κύριος λόγος ἀναθεωρήσεως, ὁ δ' ἐκπρόθεσμος ὡς λόγος ἐπικουρικός.

Διὰ τὴν ἐκδίκασιν τῆς πειθαρχικῆς ἀγωγῆς εἰσήχθη τὸ σύστημα τῶν βαθμῶν οὐχὶ τόσον ἐπὶ σκοπῷ τηρήσεως ἀναλογίας πρὸς τὴν πολιτικὴν δίκην, ὅσον ἕνεκα τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων. Κατὰ πρῶτον βαθμὸν ἐπιλαμβάνεται τῆς ἐκδικάσεως ἡ δημαρχιακὴ ἐπιτροπή. Ἀνακοπὴ κατὰ τῶν ἀποφάσεων τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς ὑπὸ τοῦ μὴ ἀπολογηθέντος ἐπιτρέπεται, ἐὰν ἡ μὴ ἀπολογία του δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ὑπαιτιότητα, ἀσκεῖται δὲ ἐντὸς προθεσμίας πέντε ἡμερῶν, ἥτις ἄρχεται ἀπὸ τῆς κοινοποιήσεως τῆς ἀποφάσεως, διπλασιάζεται ὅμως ἐὰν γίνῃ δεκτὸν ὑπὸ τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς ὅτι συνέτρεξεν ἀνωτέρα πράγματι βία. Ἡ ἀνακοπὴ ἐπιτρέπεται ν' ἀσκηθῇ ἐν περιπτώσει θανάτου τοῦ καταδικασθέντος ὑπαλλήλου, ὑπὸ τῶν νομίμων ἀνιόντων, τῆς συζύγου, τῶν κατιόντων καὶ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ.

Ἡ περὶ παύσεως ἀπόφασις τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς, ὁπωσδήποτε καὶ ἂν ἐξεδόθη, δηλαδὴ καὶ κατ' ἀνακοπήν, ὑπόκειται εἰς ἔφεσιν, ἐγειρομένην ὑπὸ τοῦ καταδικασθέντος ὑπαλλήλου, ἐν περιπτώσει δὲ θανάτου τούτου ὑπὸ τῶν νομίμων αὐτοῦ ἀνιόντων, τῆς συζύγου, τῶν κατιόντων ἢ καὶ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ.

Ὁ δήμαρχος ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ προσβάλῃ τὴν ἀπόφασιν τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἂν ἔτι δὲν ἤσκησεν αὐτὸς τὴν πειθαρχικὴν ἀγωγήν, ἀλλ' ὁ νομάρχης, ἐπὶ παραδείγματι, ἢ ὁ γενικὸς διοικητής. Ἡ ἔφεσις ἀπευθύνεται πρὸς τὸ δημοτικὸν συμβούλιον, ἡ δὲ προθεσμία πρὸς ἄσκησιν τοῦ ἐνδίκου τούτου μέσου εἶναι δεκαήμερος, ἄρχεται δὲ ἀπὸ τῆς κοινοποιήσεως τῆς ἀποφάσεως. Ἡ πρὸς ἔφεσιν προθεσμία διπλασιάζεται, ἂν ἀποδεχθῇ τὸ δημοτικὸν συμβούλιον ὅτι λόγοι ἀνωτέρας βίας ἠμπόδισαν τὸν ἐδιαφερόμενον ν' ἀσκήσῃ τὸ ἔνδικον τῆς ἐφέσεως μέσον ἐμπροθέσμως. Τέλος ἡ προθεσμία τῆς ἀνακοπῆς δὲν ἀναστέλλει τὴν προθεσμίαν τῆς ἐφέσεως. Ἡ ἐνάσκησις τοῦ ἐνδίκου μέσου τῆς ἀνακοπῆς αἴρει τὸ πρὸς ἔφεσιν δικαίωμα τοῦ ἀνακόψαντος, δικαιουμένου νὰ ἐφεσιβάλῃ τὴν περὶ παύσεως μετ' ἀνακοπὴν ἐκδοθεῖσαν ἀπόφασιν.

Ἡ περὶ παύσεως πρωτόδικος ἀπόφασις, ἡ ἀμέσως ἢ μετ' ἀνακοπὴν ἐκδοθεῖσα, ὡς καὶ ἡ κατ' ἔφεσιν ἐκδοθεῖσα περὶ παύσεως, καθιστάμεναι ὁριστικαὶ ὑπόκεινται εἰς προσφυγὴν εἰς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας, ἀσκουμένην ὑπὸ τοῦ καταδικασθέντος ὑπαλλήλου, τοῦ ἀσκήσαντος τὴν ἀγωγήν, καὶ τοῦ δημάρχου, ἐν περιπτώσει δὲ θανάτου τοῦ καταδικασθέντος ὑπαλλήλου ὑπὸ τῶν νομίμων ἀνιόντων, τῆς συζύγου, τῶν κατιόντων ἢ καὶ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ. Ἡ προσφυγὴ ὅμως εἶναι ἀπαράδεκτος, ἂν μὴ κατατεθῇ πρὸ τῆς συζητήσεως αὐτῆς ποσὸν ἴσον πρὸς τὸ δέκατον τοῦ ὀργανικοῦ μηνιαίου μισθοῦ τοῦ ὑπαλλήλου κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐγέρσεως τῆς προσφυγῆς, ἀποδιδόμενον ἐν περιπτώσει μεταρρυθμίσεως τῆς προσβληθείσης ἀποφάσεως. Ἡ δὲ πρὸς προσφυγὴν προθεσμία εἶναι δεκαήμερος, ἀρχομένη ἀπὸ τῆς παρελεύσεως τῆς πρὸς ἀνακοπὴν ἢ ἔφεσιν προθεσμίας ἢ ἀπὸ τῆς κοινοποιήσεως τῆς ἀποφάσεως, ἐὰν πρόκειται περὶ ἀποφάσεως ἐκδοθείσης κατ' ἔφεσιν, διπλασιάζεται ὅμως ἐν ᾗ περιπτώσει γίνῃ δεκτὸν ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ὅτι συνέτρεξεν ἀνωτέρα βία. Ἡ ἐνάσκησις παντὸς μέσου, πλὴν τοῦ τῆς αἰτήσεως ἀναθεωρήσεως, ὡς καὶ ἡ πρὸς ἄσκησιν αὐτοῦ προθεσμία ἀναστέλλουσι τὴν ἐκτέλεσιν.

Αἱ πειθαρχικαὶ ποιναὶ καθορίζονται περιοριστικῶς εἰς τὸ ἄρθρ. 27 καὶ εἶναι: α) Ἡ ἔγγραφος ἐπίπληξις. β) Πρόστιμον μέχρι τοῦ ποσοῦ μηνιαίου μισθοῦ. γ) Προσωρινὴ παῦσις δέκα πέντε ἡμερῶν μέχρι τριῶν μηνῶν. δ) Ὁριστικὴ παῦσις.

Κατὰ τὸ ἄρθρ. 31 τοῦ νόμου 4548 διὰ τῆς αὐτῆς ἀποφάσεως μία ποινὴ ἐπιβάλλεται. Ἡ πρὸς τὸν δῆμον σχέσις τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου λύεται τῇ μονομερεῖ βουλήσει τοῦ δήμου, τῇ μονομερεῖ βουλήσει τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου καὶ συνεννοήσει ἀμφοτέρων. Τῇ μονομερεῖ βουλήσει τοῦ δήμου λύεται ἡ πρὸς αὐτὸν σχέσις τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου διὰ παύσεως ἐπιβαλλομένης ἕνεκα πειθαρχικοῦ ἀδικήματος ἐν ὁριστικῇ καὶ τελεσιδίκῳ ἀποφάσει τῆς πειθαρχικῆς δικαιοδοσίας, ἢ δι' ἀπολύσεως λόγῳ ἀνικανότητος ἢ ἀνεπαρκείας σωματικῆς ἢ πνευματικῆς ἀποφάσει τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς, ἢ δι' ἀπολύσεως ἕνεκα καταργήσεως τῆς θέσεως. Τῇ μονομερεῖ βουλήσει τοῦ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου λύεται ἡ πρὸς τὸν δῆμον σχέσις του διὰ παραιτήσεως.

Οἱ συμπληροῦντες τὸ ἑξηκοστὸν πέμπτον ἔτος τῆς ἡλικίας των δημοτικοὶ ὑπάλληλοι ἀπολύονται. Ἡ ἀπόλυσίς των εἶναι ὑποχρεωτική, ἀλλὰ δὲν ἐπέρχεται αὐτοδικαίως· ἀνακοινοῦται ὑπὸ τοῦ δημάρχου τὸ βραδύτερον ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἀπὸ τῆς συμπληρώσεως τοῦ ὁρίου ἡλικίας. Ὑπὸ τοῦ ἐνδιαφερομένου δύναται ἀπὸ τῆς συμπληρώσεως τοῦ νομίμου ὁρίου νὰ ζητηθῇ ἡ ἀπόλυσις ὁποτεδήποτε, εὐθυνομένου ἀστικῶς τοῦ δημάρχου καὶ τῶν μελῶν τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς διὰ τὴν μὴ ἔγκαιρον ἐνέργειαν τῆς ἀπολύσεως, ἐὰν ἐζημιώθη ὡς ἐκ τούτου ὁ συμπληρώσας τὸ νόμιμον ὅριον ἡλικίας. Ἀμφίβολον εἶναι κατὰ πόσον ὁ συμπληρώσας τὸ ἑξηκοστὸν πέμπτον ἔτος τῆς ἡλικίας καὶ μὴ ἀπολυόμενος ἐντὸς τοῦ τριμήνου ἀπὸ τῆς συμπληρώσεως δικαιοῦται ν' ἀπόσχῃ αὐτογνωμόνως τῶν καθηκόντων του, χωρὶς τοῦτο νὰ συνεπάγεται τὰ ἐν τῷ ἄρθρῳ 52 ἐδ. 1 ἀποτελέσματα, δηλαδὴ τὴν ἀπώλειαν τοῦ εἰς σύνταξιν δικαιώματος.

Διοικητικὴ δικαιοσύνη. Τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας ἀσκεῖ τὰ ἔργα τῆς ἁρμοδιότητος αὐτοῦ ἐν ὁλομελείᾳ καὶ διὰ τῶν δύο αὐτοῦ τμημάτων. Ἐν ὁλομελείᾳ τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας ἐκδικάζει τὰς αἰτήσεις ἀκυρώσεως τῶν ἐκτελεστῶν διοικητικῶν πράξεων. Τὴν αἴτησιν ἀκυρώσεως δύναται νὰ ὑποβάλῃ ὁ ὑλικῶς ἢ καὶ ἠθικῶς μόνον ζημιούμενος καὶ ὁπωσδήποτε ὁ εἰς ὃν ἀφορᾷ ἡ πρᾶξις. Ἡ τελευταία αὕτη διάταξις δύναται νὰ ἔχῃ τότε μόνον ἐφαρμογήν, ὅταν ἡ πρᾶξις ἀφορᾷ εἰς ἕνα μόνον· ἐὰν ἀφορᾷ εἰς περισσοτέρους, ἐλλείπῃ δὲ τὸ ὑλικὸν ἢ τὸ ἠθικὸν ἐν τῇ προσβολῇ τῆς πράξεως συμφέρον, ἡ διάταξις αὕτη δὲν ἔχει ἐφαρμογήν.

Προσβλητὴ διὰ τοῦ ἐνδίκου τῆς αἰτήσεως ἀκυρώσεως μέσου εἶναι πᾶσα ἐκτελεστὴ πρᾶξις τῆς διοικήσεως. Ἐκτελεστὴ δὲ εἶναι ἡ πρᾶξις τῆς διοικήσεως, ὁσάκις ἐμπεριέχει ἐπιταγήν, τῆς ὁποίας ἡ ἐκτέλεσις εἶναι πλέον ὑποχρεωτική, ἐκτὸς ἐὰν ἀνακληθῇ.

Πρὸς τὰς ἐκτελεστὰς διοικητικὰς πράξεις ἐξομοιοῦται ἡ παράλειψις ὀφειλομένης ἐνεργείας. Καὶ ἐφ' ὅσον ὑπάρχει τεθειμένη προθεσμία πρὸς τέλεσιν τῆς ὀφειλομένης ἐνεργείας, ἡ παράλειψις εἶναι προσβλητὴ ἅμα τῇ παρόδῳ τῆς προθεσμίας ταύτης. Ἐὰν ὅμως δὲν ὑπάρχῃ τοιαύτη προθεσμία, ἡ ἄρνησις τῆς διοικήσεως τεκμαίρεται μόνον ἅμα τῇ παρόδῳ τριῶν μηνῶν ἀπὸ τῆς ὑποβολῆς τῆς σχετικῆς ἐντολῆς.

Ἀποκλείεται ὅμως ἡ ἄσκησις τοῦ ἐνδίκου τῆς αἰτήσεως ἀκυρώσεως μέσου, ἐφ' ὅσον ὑφίσταται παράλληλος εἴτε διοικητικὴ εἴτε δικαστικὴ ἁρμοδιότης. Διὰ τοῦτο τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας ἐδέχθη ὅτι ἐκφεύγουν τοῦ ἀκυρωτικοῦ ἐλέγχου τὰ ζητήματα τὰ ἐκ συμβάσεων γενόμενα καὶ πᾶσα διαχειριστικὴ πρᾶξις τῆς διοικήσεως. Αἱ προσβαλλόμεναι ὅμως ἐπὶ καταχρήσει ἐξουσίας διαχειριστικαὶ πράξεις τῆς διοικήσεως πρέπει νὰ γίνωνται παραδεκταί, διότι τὰ πολιτικὰ δικαστήρια δὲν εἶναι ἁρμόδια νὰ ἐξετάσουν, ἐὰν ὑπάρχῃ κατάχρησις ἐξουσίας.

Ἀποκλείεται ἐπίσης τὸ ἔνδικον τῆς αἰτήσεως ἀκυρώσεως μέσον κατὰ τῶν κυβερνητικῶν πράξεων. Ποῖαι πράξεις εἶναι κυβερνητικαί, εἶναι πρόβλημα περισπούδαστον ἐν τῇ ἐπιστήμῃ. Ὀρθὸν εἶναι νὰ θεωροῦνται κυβερνητικαὶ μόνον αἱ κατὰ τὸ Σύνταγμα τοιαῦται, διότι ἄλλως, ἐὰν ἐπετρέπετο δηλαδὴ διὰ νόμου ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν πράξεων ὡς κυβερνητικῶν, θὰ διήνοιγεν εὐρεῖαν ὁδὸν ὁ νομοθέτης καταστρατηγήσεως τοῦ ἄρθρου 102 τοῦ Συντάγματος. Ἡ οὐσιαστικὴ διάκρισις τῶν κυβερνητικῶν πράξεων ἀπὸ τὰς διοικητικὰς οὐδέποτε ἀπέληξεν εἰς ἱκανοποιητικὰ συμπεράσματα.

Οἱ λόγοι ἀκυρώσεως ὁρίζονται ἐν τῷ νόμῳ 3713. Κατ' οὐσίαν ὅμως πρόκειται περὶ ἑνὸς καὶ μόνον λόγου, διότι καὶ ἡ περὶ ἁρμοδιότητος διάταξις καὶ ἡ καθορίζουσα τὸν τύπον τῆς διοικητικῆς πράξεως ἐπιταγή, ἀλλὰ καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ νομοθέτου, εἶναι θεσπίσματα τοῦ δικαίου, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ οὐσιαστικὴ τοῦ νόμου διάταξις. Ἀναφορικῶς πρὸς αὐτὸ δυνατὸν εἶναι νὰ γεννηθῇ μόνον ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νομοθέτου ἀμφισβήτησις. Ἀλλ' ἡ βαθυτέρα τοῦ προβλήματος ἔρευνα ὁδηγεῖ ἀσφαλῶς εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τοὐλάχιστον ἐν σχέσει πρὸς διοίκησιν ὁ σκοπὸς τοῦ νομοθέτου ἀποτελεῖ στοιχεῖον τοῦ νόμου. Ἄλλως εἶναι λογικῶς ἀδύνατος ἡ δέσμευσις τῆς διοικήσεως ἐκ τοῦ σκοποῦ, ὃν ἐθέσατο διὰ τοῦ νόμου ὁ νομοθέτης. Εἶναι δηλαδὴ λόγος ἀκυρώσεως τῆς ἐκτελεστῆς διοικητικῆς πράξεως ἡ οἱαδήποτε καὶ ὁπωσδήποτε τελουμένη δι' αὐτῆς ἀδικία, ἀσχέτως πρὸς τὴν τυπικὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ παραβιαζομένη ἐπιταγή. Εἴτε πρόκειται περὶ παραβάσεως τοῦ Συντάγματος, εἴτε περὶ παραβάσεως νόμου ἢ διατάγματος, εἴτε περὶ μὴ ἐκτελέσεως ἀποφάσεως τοῦ ὑπουργοῦ ἢ τοῦ νομάρχου ἢ ἄλλης ἀρχῆς ὁπωσδήποτε, ἡ μὴ συμμόρφωσις τῆς διοικήσεως πρὸς νομίμως ὑφισταμένην ἐπιταγὴν ἀποτελεῖ λόγον ἀκυρώσεως τῆς ἀντιθέτου πρὸς τὴν ἐπιταγὴν ἐκτελεστῆς αὐτῆς πράξεως.

Ἡ ἀκυρωτικὴ ἀπόφασις τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας εἶναι ἰσχυρὰ κατὰ παντός. Ἐφ' ὅσον ὅμως θίγεται συμφέρον τρίτου ἐξ αὐτῆς, ἐπιτρέπεται εἰς τὸν τρίτον νὰ τριτανακόψῃ τὴν ἀπόφασιν, τῆς ὁποίας ὅμως εἶναι ἀπαράδεκτος ἡ παρ' αὐτοῦ ἀμφισβήτησις πρὸ τῆς ἐκδόσεως ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, ἀποδεχομένης τὴν τριτανακοπήν. Ἀπόφασις τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ἀπορρίπτουσα τὴν αἴτησιν γεννᾷ δεδικασμένον μεταξὺ τῶν διαδίκων, οὐχὶ δὲ ἀπέναντι παντός.

• Τὸ ἐκ τῶν ἀποφάσεων τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας δεδικασμένον δεσμεύει καὶ τὰ πολιτικὰ ἢ ποινικὰ δικαστήρια, ἐφ' ὅσον τὸ προκῦψαν ἁρμοδίως ὡς κύριον ζήτημα ἔναντι τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας προκύψῃ ὡς προκριματικὸν ἐνώπιον τοῦ πολιτικοῦ ἢ ποινικοῦ δικαστηρίου.

Ἡ ἀκυρωτικὴ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ἀπόφασις ἀνατρέχει εἰς τὸν χρόνον τῆς τελέσεως τῆς πράξεως. Ἡ διοίκησις ἔχει τὴν ὑποχρέωσιν νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὴν ἀπόφασιν, ἐνεργοῦσα τὴν παραλειφθεῖσαν πρᾶξιν ἢ ἀπέχουσα τῆς ἐνεργείας, ἐφ' ὅσον αὕτη ὁπωσδήποτε καὶ τελείως ἀποκλείεται. Ἐὰν ὅμως ἕνεκα κακῆς ἢ ἐλλιποῦς αἰτιολογίας ἠκυρώθη παρὰ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ἡ διοικητικὴ πρᾶξις, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπαναληφθῇ αὕτη ὀρθῶς καὶ πλήρως ἠτιολογημένη, ἐκτὸς ἐὰν ἡ ὀρθὴ τῆς πράξεως αἰτιολογία δὲν ἐπιτρέπῃ τὴν ἐπανάληψιν. Καὶ γενικώτερον εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπαναληφθῇ ἡ παρὰ τοὺς διατεταγμένους περὶ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς τύπους ἐνεργηθεῖσα πρᾶξις ἐνεργουμένη νομοτύπως. Ἀποκλειομένης τῆς ἐπαναλήψεως τῆς ἀκυρωθείσης πράξεως, καὶ ἐφ' ὅσον διὰ τῆς ἀκυρώσεως καὶ μόνον δὲν ἐπέρχεται πλήρης ἡ ἀποκατάστασις τοῦ αἰτησαμένου τὴν ἀκύρωσιν, ἡ διοίκησις ὑποχρεοῦται νὰ προβῇ εἰς πᾶσαν ἐνέργειαν, ἵνα πλήρως ἀποκατασταθῇ οὗτος εἰς τὰ δικαιώματά του. Γὴν

Digitized by Google

Πίναξ ἐμφαίνων τοὺς κατὰ τὴν 31ην Δεκεμβρίου 1933 ὑπηρετοῦντας καὶ μισθοδοτηθέντας ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου τακτικοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους καὶ ὑπηρέτας.

(Κατετάγησαν εἰς τοὺς κάτωθι βαθμοὺς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ μισθοῦ ὃν λαμβάνουσι).

Ὑπουργεῖα καὶ ὑπηρεσίαι	Ὑπάλληλοι: Πληρεξούσιοι Ὑπουργοὶ α' τάξ.	Πληρεξούσιοι ὑπουργοί	Πρόσεδροι ὑπουργοί	Καθηγηταὶ Ἀνωτάτων σχολῶν	Γεν. Γραμματεῖς καὶ Γεν. Διευθυνταί	Διευθυνταὶ α' τάξ.	Διευθυνταὶ β' τάξ.	Τμηματάρχαι α' τάξεως	Τμηματάρχαι β' τάξεως	Εἰσηγηταί	Γραμματεῖς α' τάξεως	Γραμματεῖς β' τάξεως	Ἀκόλουθοι	Γραφεῖς α' τάξεως	Γραφεῖς β' τάξεως	Μαθητευόμενοι	Λοιποὶ ὑπάλληλοι	Σύνολον	Ὑπηρέται: Ἀρχικλητῆρες	Κλητῆρες α' τάξ.	Κλητῆρες β' τάξ.	Κλητῆρες γ' τάξ.	Κλητῆρες δ' τάξ.	Ποινικοὶ κλητῆρες	Ἐκπαιδεύσεως: τῶν 750 δραχ.	Ἐκπαιδεύσεως: τῶν 500 δραχ.	Ἐκπαιδεύσεως: Κλητῆρες Ἐπιθεωρητῶν	Ἐκπαιδεύσεως: τῶν 437,50 δρχ.	Ἐκπαιδεύσεως: τῶν 375 δραχ.	Ἐκπαιδεύσεως: τῶν 312,50 δρχ.	Φύλακες ἀρχαιοτ. γ' τάξεως	Σύνολον
Ἐξωτερικῶν	5	9	12	—	—	12	23	30	45	1	39	42	19	57	6	—	—	300	6	7	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19
Ἐθν. Οἰκονομ. Διοικητικοί	—	—	—	—	—	7	28	45	12	37	37	104	44	64	100	—	—	478	2	56	5	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	64
Ἐθν. Οἰκονομ. Ἐκπαιδευτ.	—	—	—	11	—	—	19	55	52	28	18	6	3	1	—	—	—	'193	1	10	13	2	21	—	—	—	—	—	—	—	—	47
Κρατικῆς Ὑγιειν. καὶ Ἀντιλ.	—	—	—	1	—	3	13	40	31	55	35	133	83	68	152	4	—	618	3	103	311	66	58	—	—	—	—	—	—	—	—	541
Γεωργίας	—	—	—	7	—	18	88	114	100	265	193	455	434	390	19	—	105	2188	3	42	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	53
Ἐσωτερικῶν Διοικητικοί	—	31	—	—	4	6	10	29	11	82	42	79	39	127	26	—	—	486	1	29	42	3	6	—	—	—	—	—	—	—	—	81
Ἐσωτερικῶν Ἀστ. Πόλεων	—	—	—	—	—	—	—	—	1	7	6	6	4	45	13	—	3101	3183	1	15	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21
Ἐσωτερικῶν Χωροφυλακῆς	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	1	217	46	—	—	273	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Δικαιοσύνης Διοικητικοί	2	—	—	—	1	2	3	10	2	14	6	27	29	5	9	—	—	110	7	17	3	4	3	—	—	—	—	—	—	—	—	34
Δικαιοσύνης Δικαστικοί	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3680	3680	—	—	—	—	—	139	—	—	—	—	—	—	—	139
Οἰκονομικῶν	4	28	5	—	2	18	76	183	96	593	694	1264	1080	1558	508	—	—	6109	34	257	114	196	6	—	—	—	—	—	—	—	—	607
Συγκοινωνίας Τ. Τ. Τ.	—	—	—	—	—	19	19	71	163	562	442	1885	430	1639	691	—	—	5911	—	38	163	144	352	—	—	—	—	—	—	—	—	697
Συγκοινωνίας Λοιπῶν ὑπηρ.	—	—	—	53	2	53	26	59	112	100	93	106	55	56	28	15	—	758	8	29	13	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	50
Παιδείας Διοικητικοί	—	—	—	—	—	6	8	24	15	14	22	34	14	28	5	—	—	170	10	95	92	10	11	—	—	—	—	—	—	—	44	262
Παιδείας Ἐκπαιδευτ.	10	—	—	9	—	21	152	580	617	1786	3136	3962	5260	1056	149	—	—	16738	—	—	—	—	—	—	19	146	55	465	443	637	—	1765
Βουλῆς καὶ Γερουσίας	—	—	—	—	7	10	3	18	11	—	33	56	—	22	1	—	—	161	9	48	—	3	17	—	—	—	—	—	—	—	—	77
Σύνολον	21	68	17	81	16	175	463	1258	1271	3544	4796	8168	7495	5333	1743	19	6886	41359	85	746	775	429	474	139	19	146	55	465	443	637	44	4457

Σημ. Εἰς τοὺς ὡς ἄνω ἀριθμοὺς δὲν περιλαμβάνονται οἱ ὑπάλληλοι τῶν τριῶν πολεμικῶν ὑπουργείων (Στρατιωτικῶν, Ναυτικῶν καὶ Ἀεροπορίας), οὐδὲ οἱ ἀνήκοντες εἰς τὸ σῶμα τῆς χωροφυλακῆς.

περίπτωσιν ἀδυναμίας τῆς διοικήσεως ν' ἀποκαταστήσῃ τὸν κατὰ τ' ἀνωτέρω εἰς ἀποκατάστασιν δικαιούμενον ὁπωσδήποτε προλαμβάνει ἡ ἀναστολὴ τῆς διοικητικῆς πράξεως, τὴν ὁποίαν δικαιοῦται νὰ ζητήσῃ ὁ αἰτησάμενος τὴν ἀκύρωσιν αὐτῆς. Ἡ διαδικασία τῆς ἀναστολῆς ρυθμίζεται διὰ τοῦ ἄρθρου 11 τοῦ νόμου 4986, ὡς ἔχει τροποποιηθῆ διὰ τοῦ ἄρθρου 5 τοῦ νόμου 5468.

Ἐνώπιον τοῦ πρώτου τμήματος ἐκδικάζονται αἱ προσφυγαὶ τῶν πολιτικῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, αἱ βάσει τοῦ ἄρθρου 114 τοῦ Συντάγματος ὑπαγόμεναι εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας. Προσφυγὴ χωρεῖ κατὰ τῶν ἀποφάσεων τῶν κατὰ νόμον συντεθειμένων ὑπηρεσιακῶν συμβουλίων μόνον ἐφ' ὅσον ἡ ἀπόφασις ἀπέληξεν ὑπὲρ τῆς ἀπολύσεως ἢ τοῦ ὑποβιβασμοῦ τοῦ πολιτικοῦ δημοσίου ὑπαλλήλου.

Τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας δύναται νὰ μετριάσῃ τὴν ἀπόλυσιν ἢ τὸν ὑποβιβασμόν, ἐὰν ἐπεβλήθησαν ὡς ποιναί. Ἐνδέχεται νὰ ἐπαναπέμψῃ τὴν ὑπόθεσιν εἰς τὸ ἁρμόδιον συμβούλιον, ἵνα καὶ πάλιν ἀποφασίσῃ τοῦτο περὶ τῆς ἐπιβληθείσης ποινῆς, ἡ ὁποία ὅμως ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἡ προηγουμένως ἐπιβληθεῖσα, ἐκτὸς ἐὰν ἠσκήθη νέα πειθαρχικὴ ἀγωγὴ καὶ προσκομισθοῦν νέα στοιχεῖα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας εἰσέρχεται εἰς τὴν οὐσίαν ἑκάστης ὑποθέσεως. Ὁπωσδήποτε ἡ ἐπὶ προσφυγῆς δημοσίου ὑπαλλήλου ἀπόφασις τοῦ συμβουλίου εἶναι ἀπέναντι παντὸς ἰσχυρά.

Εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ Α' τμήματος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ὑπάγονται, βάσει τοῦ νόμου 4986, ἄρθρ. 4, καὶ πᾶσαι ἐν γένει αἱ προσφυγαὶ αἱ παρ' ὑπαλλήλων ἀσκούμεναι, κρατικῶν ἢ δημοτικῶν καὶ τῶν πρὸς αὐτοὺς ἐξομοιουμένων κατ' ἀποφάσεων διοικητικῶν ἢ πειθαρχικῶν συμβουλίων.

Εἰς τὸ Β' τμῆμα ὑπάγεται ἡ ἐκδίκασις: α') Τῶν διαφορῶν ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ εἴτε ἐν τῷ πρώτῳ εἴτε ἐν τῷ τελευταίῳ βαθμῷ εἴτε κατ' ἔφεσιν ἢ ἀναίρεσιν (νόμος 4210). β') Πασῶν τῶν ὑπὸ τῆς νομοθεσίας περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων ρυθμιζομένων προσφυγῶν. γ') Τῶν κατὰ τοὺς νόμους περὶ καταστάσεως ἀξιωματικῶν ξηρᾶς καὶ θαλάσσης αἰτήσεων περὶ ἀκυρότητος ἢ προσφυγῶν, τῶν κατὰ νόμον περιοριζομένων εἰς λόγους ἀποκλειστικῶς τυπικῆς καὶ οὐσιαστικῆς νομιμότητος· καὶ δ') Ἡ ἐκδίκασις πάσης ἄλλης ὑποθέσεως ἀνατεθειμένης ὑπὸ τοῦ νόμου εἰς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας ἄνευ καθορισμοῦ τμήματος ἢ ὁλομελείας.

Οἱ διὰ τὰς ὑποθέσεις τῆς ὁλομελείας ὡς ἄνω διαγραφόμενοι κανόνες κρατοῦσι καὶ ἐπὶ τῶν ὑποθέσεων τῆς ἁρμοδιότητος τοῦ Β' τμήματος, μέ τινας παραλλαγάς. Κατὰ τῶν ἀποφάσεων τοῦ Β' τμήματος, ὁσάκις τοῦτο δικάζει εἰς πρῶτον καὶ τελευταῖον βαθμὸν ἢ κατ' ἔφεσιν (οὐχὶ δὲ καὶ ἐπὶ αἰτήσεων ἀναιρέσεως), ἐπιτρέπεται τὸ ἔνδικον μέσον τῆς ἐπαναλήψεως τῆς διαδικασίας (ἀναψηλαφήσεως), ἀσκούμενον κατὰ τοὺς ὅρους τοῦ ἄρθρ. 14 τοῦ νόμου 3713. [Εἰδικώτερον βλ. λ. *δημόσιοι ὑπάλληλοι, διοίκησις /Δημ. Δίκ./, διοικητικὸν ἀμφισβητούμενον /Διοικ. Δικ.], Ἐλεγκτικὸν* Συνέδριον, *Συμβούλιον* Ἐπικρατείας κ. ἄ.] Θ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Πολυχρονιάδη Κ. Δ.*, «Μελέτη περὶ τῆς διοικήσεως τῶν ἀνακτηθεισῶν χωρῶν τῆς Μακεδονίας» (Ἀθῆναι 1913).— *Οἰκονομοπούλου Χρ. Ἀ.*, «Διοικητικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1919 κ. ἑ.).— *Διανοπούλου Ν. Δ.*, «Διοικητικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1925 κ.ἑ.).— *Ἀλεξανδρῆ Ἀπ.* «Σκέψεις ἐπὶ τοῦ πολιτεύματος καὶ τῆς διοικήσεως» (Παρίσιοι 1927.— *Καλεύρα Ἀ.*, «Πῶς θὰ διοικηθῶμεν καλύτερα» (1929).— «Λεξικὸν διοικήσεως - δικαιοσύνης καὶ ἀστυνομίας» (Ἀθῆναι 1929 κ.ἑ.).

Διπλωματικὴ ὀργάνωσις.— «Προξενικὸς ὁδηγός, ἤτοι συλλογὴ νόμων, διαταγμάτων κτλ.» (Ἀθῆναι 1860, νεωτ. ἔκδ. 1872 ἐπιμελ. *Α. Γ. Ψύλλα, Ἀ. Κομπότη* καὶ *Ἀ. Κορωναίου*).— «Ὁδηγὸς τῶν διπλωματικῶν καὶ προξενικῶν ὑπαλλήλων τῆς Ἑλλάδος» ἐπιμελείᾳ *Δ. Π. Στεφάνου, Ἀγ. Κομπότη* καὶ *Στ. Ἀντωνοπούλου* (Ἀθῆναι 1894, γ' ἔκδ.).— «Προξενικὸς κῶδιξ» (ὑπουργ. ἐξωτερικῶν, Ἀθῆναι 1901).— «Νέος προξενικὸς καὶ διπλωματικὸς ὁδηγὸς συνταχθεὶς ὑπὸ *Δ. Π. Στεφάνου, Α. Κομπότη* καὶ *Σ. Ἀντωνοπούλου*» (Ἀθῆναι 1902).— «Ὁδηγὸς διπλωματικὸς καὶ προξενικὸς» ἐπιμελείᾳ *Β. Κολοκοτρώνη* (Ἀθῆναι 1911, ἔκδ. ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν) – *Παππᾶ Σπ.*, «Liste des diplomates Grecs dans les differents pays de 1882 à 1930» (Paris 1930).

Συμβούλιον ἐπικρατείας.—*Πολυχρονιάδου Κ. Δ.*, «Τὸ συμβούλιον ἐπικρατείας» (Ἀθῆναι 1911, τ. 2).—*Κοντοῦ Τ. Γ.*, «Τὸ συμβούλιον τῆς ἐπικρατείας ἐν Ἑλλάδι, μετὰ ἱστορικῆς εἰσαγωγῆς» (Ἀθῆναι 1914).—*Παπαφράγκου Στ. Α.*, «Πορίσματα ἐκ τῆς νομολογίας τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας» (Ἀθῆναι 1931).—*Πολυχρονοπούλου Π. Κ.*, «Ἁρμοδιότης καὶ διαδικασία ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας» (Ἀθῆναι 1933).

Αὐτοδιοίκησις.—*Ἀργυροπούλου Π.*, «Δημοτικὴ διοίκησις ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1843, β' ἔκδ. 1859).— *Ἀντωνιάδη Σπ.*, «Τὰ δημοτικὰ» (Ἀθῆναι 1866).— *Ἀγγελοπούλου Γ. Ἰ.*, «Περὶ τοπικῆς διοικήσεως ἐν Ἑλλάδι ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ» (Ἀθῆναι 1879).— *Φιλήμονος Τιμ. Ἰ.*, «Ὁ δήμαρχος κατὰ τὴν ἑλληνικὴν νομοθεσίαν» (Ἀθῆναι 1893).— *Μάτσα Κ.*, «Δημοτικὴ νομοθεσία μετὰ τυπικοῦ» (Ἀθῆναι 1904.— *Παρασκευοπούλου Γ. Π.*, «Οἱ δήμαρχοι τῶν Ἀθηνῶν (1833—1907) μετὰ προεισαγωγῆς περὶ δημογεροντίας» (Ἀθῆναι 1907).— «Συλλογὴ τῶν περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων κειμένων διατάξεων» (Ἀθῆναι 1913).— *Γεραγᾶ Κ.*, «Νομοθεσία περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων» (Ἀθῆναι 1916).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Λειτουργία δημοτικῶν καὶ κοινοτικῶν συμβουλίων καὶ ἔλεγχος τῶν πράξεων αὐτῶν» (Ἀθῆναι 1920).— *Βελιανιτη Θ. Θ.*, «Κῶδιξ τῆς δημοτικῆς καὶ κοινοτικῆς νομοθεσίας» (Ἀθῆναι 1924, β' ἔκδ. 1925 συνεργασίᾳ *Δ. Σωτηρίου*).— *Σωτηρίου Δ.*, «Οἰκονομικὴ κατάστασις τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος» Ἀθῆναι 1925).— *Γεραγᾶ Κ.*, «Περὶ τῶν πράξεων τῶν κοινοτικῶν καὶ δημοτικῶν συμβουλίων» (Ἀθῆναι 1927, β' ἔκδ.).— *Οἰκονομοπούλου Χρ. Α.* καὶ *Σωτηρίου Δ. Ν.*, «Ἑρμηνεία τοῦ κώδικος τῆς περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων νομοθεσίας» (Ἀθῆναι 1928—1930).— *Γεραγᾶ Κ.*, «Ἑρμηνεία τοῦ νόμου περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων» (Ἀθῆναι 1929, πλουσία βιβλιογρ.).— *Καραβίδα Κ. Δ.*, «Ἡ δημοκρατία καὶ ἡ αὐτοδιοίκησις ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1930).— *Μυλωνᾶ Ἀλ.*, «Αὐτοδιοίκησις καὶ περιφέρεια αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1930).— *Εὐελπίδη Χρ.*, «Αὐτοδιοίκησις καὶ γεωργία» (1930).— *Ἀγγελοπούλου Α. Θ.*, «Τὸ πρόβλημα τῆς κατανομῆς τῆς φορολογικῆς ἐξουσίας μεταξὺ κράτους καὶ ὀργανισμοῦ τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως» (Ἀθῆναι 1933).— «Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος. 1930» (Ἀθῆναι 1931, ἔκδ. Γενικῆς στατιστ. ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, σελ. 3[illegible]—32, 384—386 κ. ἄ.).

Τύπος.—«Ἐφημερὶς τῶν δήμων» (*Δ. Μενάρδου*, Ἀθῆναι 1909—1911).— «Ἐπιθεώρησις τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως» (ἀπὸ τοῦ 1922, ἐν Ἀθήναις, ὄργανον τῆς Ἑνώσεως τῶν δήμων τῆς Ἑλλάδος).— «Ἐφημερὶς τῶν κοινοτήτων» (Θεσσαλονίκη 1928 κ.ἑ.).— «Ἡ κοινότης» (*Ἀγγ. Τσαγκαράκη*, Ἀθῆναι 1929 κ.ἑ.).

Δημόσιοι ὑπάλληλοι.— *Φλογαΐτη Θ.*, «Ὁδηγὸς δημοσίων καὶ δημοτικῶν ὑπαλλήλων» (Ἀθῆναι 1890).— *Ἀγγελοπούλου Θ. Γ.*, «Δίκαιον τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1913-1914, β' ἔκδ. 1923).— *Πολυχρονιάδη Κ. Δ.*, «Περὶ δημοσίων ὑπαλλήλων» (Ἀθῆναι 1915, τ. 2).— *Καργιώτη Κ.*, «Αἱ ἐπαγγελματικαὶ ὀργανώσεις τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων» (Ἀθῆναι 1925).— *Μαγκριώτη Δημ.*, «Τὰ δημοσιοϋπαλληλικὰ ζητήματα» (Ἀθῆναι 1927).— *Βενιζέλου Ἐλ. Κ.*, «Περὶ ταξικῶν κομμάτων καὶ ὑπαλληλικῶν ὀργανώσεων» (Ἀθῆναι 1931).— *Γαρδίκη Ἀ. Γ.*, «Κῶδιξ τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων» (Ἀθῆναι 1931).— Στατιστικὰς δημοσίων ὑπαλλήλων βλ. ἐν τῷ «Ἐτησίῳ δελτίῳ» τοῦ Ταμείου Προνοίας Δημοσίων Ὑπαλλήλων (Ἀθῆναι 1927 κ.ἑ.) καὶ ἐν τῇ «Στατιστικῇ ἐπετηρίδι τῆς Ἑλλάδος» (1931, σελ. 354 κ.ἑ.) τῆς Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος (Ἀθῆναι, ἀπὸ τοῦ 1931).— Ἐπίσης βλ. καὶ τὴν ὕλην τῶν ἀκολούθων ἐπισήμων ὀργάνων: «Ἐφημερὶς τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων» (Θεσσαλονίκη 1921 κ.ἑ.).— «Ἕνωσις τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων» (Ἀθῆναι 1922–1923).— «Ὑπαλληλικὴ ἕνωσις» (Ἀθῆναι 1923 κ.ἑ.).— «Ὑπαλληλική» (Ἀθῆναι 1928 κ.ἑ.).— «Ἐφημερὶς τῶν Τ.Τ.Τ.» (Ἀθῆναι 1927 κ.ἑ.). «Ὑπαλληλικὸς ἀγὼν» (Ἀθῆναι 1929 κ.ἑ.). Π. Ν. Π.

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΙΣ. Ἡ πρώτη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν συστηματικὴ διοικητικὴ διαίρεσις τοῦ κράτους ἐγένετο ἐπὶ τοῦ κυβερνήτου Ι. Καποδίστρια. Μέχρι τῆς ἀφίξεως αὐτοῦ καὶ διαρκούσης τῆς ἐπαναστάσεως οὐδεμία εἶχε ληφθῆ σοβαρὰ μέριμνα διοικητικῆς διαρρυθμίσεως τῶν ἐπαναστατημένων ἐπαρχιῶν, ἐπεκράτει δὲ ἡ κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ἰσχύουσα διαίρεσις (βλ. κεφ. Ι'. *Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς* [Δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν]) εἰς σαντζάκια, ἐπαρχίας κλπ., ἑκάστης περιοχῆς διοικουμένης, μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Τούρκων, ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων προεστώτων. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦ κυβερνήτου ἡ χώρα διῃρέθη εἰς 13 διοικήσεις, ὧν ἑπτὰ μὲν ἀπετέλουν τὴν Πελοπόννησον, ἓξ δὲ τὰς νήσους. Ἡ ἠπειρωτικὴ Στερεά, ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν εἶχεν εἰσέτι εἰρηνεύσει, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ κατείχετο ὑπὸ τῶν Τούρκων, δὲν περιελήφθη εἰς τὴν πρώτην ταύτην διαίρεσιν. Αἱ διοικήσεις τῆς Πελοποννήσου ἦσαν: τῆς *Ἀργολίδος*, τῆς *Ἀχαΐας*, τῆς *Ἤλιδος*, τῆς *Ἄνω Μεσσηνίας*, τῆς *Κάτω Μεσσηνίας*, τῆς *Λακωνίας* καὶ τῆς *Ἀρκαδίας*, τῶν δὲ νήσων αἱ: *Βορείων Σποράδων* (περιλαμβάνουσα τὰς νήσους Σκιάθον, Σκόπελον, Σκῦρον καὶ Ψαρά), *Ἀνατολικῶν Σποράδων* (Σάμος, Κάλυμνος, Λέρος, Πάτμος καὶ Ἰκαρία), *Δυτικῶν Σποράδων* (Ὕδρα, Σπέτσαι, Πόρος, Αἴγινα καὶ Σαλαμίς), *Βορείων Κυκλάδων* (Σῦρος, Σέριφος, Κύθνος, Κέα, Ἄνδρος, Τῆνος καὶ Μύκονος), *Κεντρικῶν Κυκλάδων* (Νάξος, Πάρος, Ἴος, Σίκινος, Φολέγανδρος, Μῆλος, Κίμωλος καὶ Σίφνος) καὶ *Νοτίων Κυκλάδων* (Θήρα, Ἀνάφη, Ἀστυπάλαια, Κάσος καὶ Κάρπαθος).

Μετὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἔλευσιν τοῦ Ὄθωνος, ἡ βαυαρικὴ ἀντιβασιλεία, ἐν τῇ μερίμνῃ αὐτῆς ὅπως διοργανώσῃ καὶ διοικητικῶς τὸ ἀρτιπαγὲς κράτος, ἐδημοσίευσε τὴν 3/15 Ἀπριλίου 1833 διάταγμα, ἐπέχον ἰσχὺν νόμου, δυνάμει τοῦ ὁποίου ἡ Ἑλλὰς διῃρεῖτο εἰς 10 νομοὺς καὶ 47 ἐπαρχίας. Ἡ διοίκησις τῶν μὲν νομῶν ἀνετίθετο εἰς νομάρχας, ἔχοντας παρ' αὐτοῖς αἱρετὰ νομαρχιακὰ συμβούλια, τῶν δὲ ἐπαρχιῶν εἰς ἐπάρχους, μὲ αἱρετὰ ἐπίσης ἐπαρχιακὰ συμβούλια. Προεβλέπετο τέλος ἡ κατανομὴ τῶν ἐπαρχιῶν εἰς μικροτέρας διοικητικὰς περιφερείας (δήμους), τῶν ὁποίων θὰ προΐστατο εἷς δημογέρων, ἔχων παρ' ἑαυτῷ καὶ δημογεροντικὸν συμβούλιον. Τὸ διὰ τοῦ διατάγματος τούτου εἰσαχθὲν σύστημα διοικήσεως τοῦ κράτους εἶχεν ὡς βάσιν τὴν ἰσχύουσαν ἐν Γαλλίᾳ διαίρεσιν εἰς νομοὺς (départements), ἐπαρχίας (arrondissements) καὶ δήμους (cantons). Διὰ τὴν ὀνομασίαν τῶν νεοσυστάτων διοικητικῶν περιοχῶν ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τὸ πλεῖστον ἡ ἀρχαία ὀνοματολογία τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἡ γενομένη δὲ διοικητικὴ διαίρεσις, ἐμφαινομένη ἐν τῷ κατωτέρω πίνακι, ἴσχυσεν ἔκτοτε, μὲ μικρὰς μόνον κατὰ καιροὺς παραλλαγάς, μέχρι σήμερον.

Τὸ ὡς ἄνω διάταγμα ἴσχυσεν ἀμετάβλητον μέχρι τοῦ 1836, ὅτε κατηργήθη διὰ νεωτέρου, τῆς 20 Ἰουνίου/2 Ἰουλίου, ἀντικαταστήσαντος τοὺς νομοὺς καὶ τὰς ἐπαρχίας διὰ διοικήσεων καὶ ὑποδιοικήσεων. Τὰς δικαιολογίας τῆς τοιαύτης διοικητικῆς μεταρρυθμίσεως ἀναφέρει αὐτὸ τοῦτο τὸ διάταγμα, ἀναγράφον ἐν προοιμίῳ ὅτι ἡ κυβέρνησις προέβη εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ συστήματος τῆς εἰς διοικήσεις διαιρέσεως «διὰ νὰ κατασταθοῦν αἱ ὑποθέσεις ἁπλούστεραι, διὰ νὰ κινῆται ἡ κρατικὴ μηχανὴ μὲ πλειοτέραν ταχύτητα καὶ διὰ νὰ ἐλαττωθοῦν τὰ δημόσια ἔξοδα». Ὁ ἀριθμὸς τῶν νέων διοικήσεων ἀνήρχετο εἰς 30, καθοριζομένας ὡς ἑξῆς: 1) *Ἀργολίδος* (περιλαμβάνουσα τὰς περιφερείας Ναυπλίας, Ἄργους, Τροιζηνίας καὶ Ἑρμιονίδος, μὲ ἕδραν τὸ Ναύπλιον), 2) *Κορινθίας* (ἐπαρχίαι Κορινθίας καὶ Σικυωνίας, ἕδρα Κόρινθος), 3) *Ὕδρας* (νῆσοι Ὕδρα, Σπέτσαι, Καλαβρία, ἕδρα Ὕδρα), 4) *Ἀχαΐας* (ἐπαρχίαι Πατρῶν καὶ Αἰγίου, ἕδρα Πάτραι), 5) *Κυλληνίας* (ἐπαρχία Καλαβρύτων, ἕδρα Κύναιθα ἢ Καλάβρυτα), 6) *Ἠλείας* (περιφέρειαι Γαστούνης καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς Διποταμίας, ἕδρα Πύργος), 7) *Τριφυλίας* (ἐπαρχίαι Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας, ἕδρα Κυπαρισσία), 8) *Πυλίας* (περιφέρεια Μεθώνης, ἕδρα Πύλος), 9) *Μεσσηνίας* (ἐπαρχία Καλαμῶν καὶ Μεσσήνης, ἕδρα Καλάμαι), 10) *Μαντινείας* (ἐπαρ-

Digitized by Google

Νομοί	Ἕδραι νομῶν	Ἐπαρχίαι	Ἕδραι ἐπαρχιῶν
1) Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	Ναυπλία (Ναύπλιον)	Ναυπλίας	Ναυπλία
		Ἄργους	Ἄργος
		Κορινθίας	Κόρινθος
		Ὕδρας	Ὕδρα
		Ἑρμιονίδος	Σπέτσαι
		Τροιζηνίας	Πόρος
2) Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος	Πάτραι	Αἰγιαλείας	Βοστίτσα (Αἴγιον)
		Κυναίθης (Καλαβρύτων)	Κύναιθα (Καλάβρυτα)
		Πατρῶν	Πάτραι
		Ἠλείας	Πυργος
3) Μεσσηνίας	Ἀρκαδία (Κυπαρισσία)	Ὀλυμπίας	Φανάριον
		Τριφυλίας	Ἀρκαδία (Κυπαρισσία)
		Μεθώνης	Μεθώνη
		Μεσσήνης	Ἀνδροῦσσα
		Καλαμῶν	Καλάμαι
4) Ἀρκαδίας	Τριπολιτσὰ (Τρίπολις)	Μεγαλοπόλεως	Λεοντάρι
		Μαντινείας	Τριπολιτσὰ (Τρίπολις)
		Γορτύνης	Καρύταινα
		Κυνουρίας	Πραστὸς
5) Λακωνίας	Μυστρᾶς (Σπάρτη)	Λακεδαίμονος	Μυστρᾶς (Σπάρτη)
		Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς	Μονεμβασία
		Γυθείου	Μαραθονήσι (Γύθειον)
		Οἰτύλου	Βοίτυλος (Οἴτυλος)
6) Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας	Βραχῶρι (Ἀγρίνιον)	Ἀκαρνανίας	Δραγαμέστον (Ἀστακὸς)
		Μεσολογγίου	Μεσολόγγιον
		Ναυπακτίας	Ναυπακτος
		Ἀγρινιου	Βραχῶρι (Ἀγρίνιον)
		Καλλιδρόμης	Καρπενήσιον
7) Φωκίδος καὶ Λοκρίδος	Σάλωνα (Ἄμφισσα)	Φθιώτιδος	Ζητούνι (Λαμία)
		Δωρίδος	Λοιδωρίκιον
		Λοκρίδος	Ταλάντιον (Ἀταλάντη)
		Παρνασσίδος	Σάλωνα (Ἄμφισσα)
8) Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	Ἀθῆναι	Αἰγίνης	Αἴγινα
		Μεγαρίδος	Μέγαρα
		Ἀττικῆς	Ἀθῆναι
		Θηβῶν	Θῆβαι
		Λεβαδείας	Λεβάδεια
9) Εὐβοίας	Χαλκὶς	Χαλκίδος	Χαλκὶς
		Καρυστίας	Κάρυστος
		Βορείων Σποράδων	Σκόπελος
10) Κυκλάδων	Ἑρμούπολις	Ἄνδρου	Ἄνδρος
		Τήνου	Τῆνος
		Σύρου	Ἑρμούπολις
		Κύθνου	Θερμιὰ (Κύθνος)
		Μήλου	Μῆλος
		Θήρας	Φηρὰ (Θήρας)
		Νάξου	Νάξος

χία Μαντινείας καὶ Μεγαλοπόλεως, ἕδρα Τρίπολις), 11) *Γορτύνης* (περιφέρειαι Γορτύνης καὶ τμῆμα τῆς Διποταμίας, ἕδρα Δημητσάνα, ἀναφερομένη ὑπὸ τὸ ὄνομα Θεισόα), 12) *Κυνουρίας* περιφέρειαι Κυνουρίας καὶ Πρασσιῶν, ἕδρα Ἅγιος Πέτρος), 13) *Λακεδαιμονίας* (ἐπαρχίαι Λακεδαίμονος καὶ Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, ἕδρα Σπάρτη), 14) *Λακωνίας* (ἐπαρχίαι Οἰτύλου καὶ Γυθείου, ἕδρα Ἀρεόπολις), 15) *Αἰτωλίας* (ἐπαρχία Μεσολογγίου, τμῆμα τῆς Ἀγρινίου καὶ Ναυπάκτου, ἕδρα Μεσολόγγιον), 16) *Ἀκαρνανίας* (ἐπαρχία Ἀκαρνανίας, ἕδρα Καρβασαρᾶς), 17) *Τριχωνίας* (ἐπαρχία Ἀποκούρου καὶ μέγα μέρος τοῦ Ἀγρινίου, ἕδρα Ἀγρίνιον), 18) *Εὐρυτανίας* (ἐπαρχία Καλλιδρόμης, ἕδρα Καλλιδρόμη), 19) *Φωκίδος* ἐπαρχίαι Παρνασσίδος καὶ Δωρίδος, ἕδρα Ἄμφισσα), 20) *Φθιώτιδος* (ἐπαρχίαι Φθιώτιδος καὶ Λοκρίδος, ἕδρα Λαμία), 21) *Ἀττικῆς* (ἐπαρχίαι Ἀττικῆς, Μεγάρων καὶ Αἰγίνης, ἕδρα Ἀθῆναι), 22) *Θηβῶν* (ἐπαρχία Θηβῶν, ἕδρα Θῆβαι), 23) *Βοιωτίας* (ἐπαρχία Λεβαδείας, ἕδρα Λεβάδεια), *Εὐβοίας* (ἐπαρχία Χαλκίδος καὶ νῆσοι Σκίαθος, Σκόπελος καὶ Ἠλιοδρόμια, ἕδρα Χαλκίς), 25) *Καρύστου* (ἐπαρχία Καρυστίας καὶ νῆσος Σκῦρος, ἕδρα Κάρυστος), 26) *Τήνου* (ἐπαρχίαι Τήνου καὶ Ἄνδρου, ἕδρα Τῆνος), 27) *Σύρου* (ἐπαρχίαι Σύρου, Κέας, Κύθνου, Δήλου καὶ Μυκόνου, ἕδρα Ἑρμούπολις), 28) *Νάξου* (ἐπαρχία Νάξου, ἕδρα Νάξος), 29) *Μήλου* (ἐπαρχία Μήλου, ἕδρα Μῆλος), 30) *Θήρας* (ἐπαρχία Θήρας, ἕδρα Θήρα). Αἱ ἱδρυθεῖσαι ὑποδιοικήσεις ἀνήρχοντο εἰς 18, συνεστήθησαν δὲ εἰς περιοχάς, αἵτινες ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς των θέσεως δὲν ἠδύναντο νὰ διοικηθῶσιν ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ τῆς εἰς ἣν ἀνῆκον διοικήσεως.

Μετὰ διετίαν, δυνάμει τοῦ νόμου «Περὶ μεταρρυθμίσεως τῶν διοικήσεων» τῆς 22 Ἰουνίου/4 Ἰουλίου 1833, κατηργήθησαν 6 διοικήσεις, αἱ: Πυλίας, Κυνουρίας, Τριχωνίας, Θηβῶν, Καρύστου καὶ Μήλου, περιληφθεῖσαι ἡ μὲν πρώτη εἰς τὴν τῆς Μεσσηνίας, ἡ δευτέρα εἰς τὴν Μαντίνειαν, ἡ τρίτη εἰς τὴν Αἰτωλίαν, ἡ τετάρτη εἰς τὴν Βοιωτίαν, ἡ πέμπτη εἰς τὴν Εὔβοιαν καὶ ἡ ἕκτη εἰς τὴν Σῦρον, μετωνομάσθη δὲ ἡ Κυλληνία εἰς Κυναίθης. Ἐξ ἄλλου περιωρίσθη ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑποδιοικήσεων εἰς 7, αἵτινες ὅμως καὶ αὗται κατηργήθησαν ἐν τέλει διὰ τοῦ νόμου «Περὶ καταργήσεως τῶν ὑφισταμένων ὑποδιοικήσεων τοῦ κράτους» τῆς 29 Ἰουλίου/10 Αὐγούστου 1843. Διὰ τοῦ τελευταίου τούτου νόμου μετωνομάσθη ἡ διοίκησις Ὕδρας εἰς Ὕδρας καὶ Σπετσῶν καὶ ὡρίσθη ὡς ἕδρα αὐτῆς ἐπὶ ἓξ μὲν μῆνας κατ' ἔτος ἡ Ὕδρα, ἐπὶ ἑτέρους δὲ ἓξ αἱ Σπέτσαι.

Τὸ καθεστὼς τοῦτο ἴσχυσε μέχρι τοῦ 1845, ὅτε, κατόπιν τῆς ἐπαναστάσεως τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1842 καὶ τοῦ ἐπικρατήσαντος μετὰ τὴν ἐπιβολὴν τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας μεταρρυθμιστικοῦ πνεύματος, ἐπανήχθη διὰ τοῦ νόμου ΚΕ' τῆς 5 Δεκεμβρίου «Περὶ τῆς διαιρέσεως τῶν νομαρχιακῶν καὶ ἐπαρχιακῶν ἀρχῶν» τὸ διὰ τοῦ διατάγματος τοῦ 1833 καθιερωθὲν καθεστὼς τῆς εἰς νομοὺς καὶ ἐπαρχίας διαιρέσεως τοῦ κράτους, καταργηθεισῶν τῶν διοικήσεων. Οἱ νομοὶ ἦσαν καὶ πάλιν 10, διατηρήσαντες τὰ παλαιὰ ὀνόματα, πλὴν τοῦ Φωκίδος καὶ Λοκρίδος, ὅστις μετωνομάσθη εἰς Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος, αἱ δὲ ἐπαρχίαι 49. Μετεβλήθη δηλαδὴ ὁ παλαιὸς νόμος ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἐπαρχίας, διαιρέσας τὴν Ἀκαρνανίαν εἰς δύο νεωτέρας, τὰς Βάλτου καὶ Βονίτσης καὶ Ξηρομέρου καὶ δημιουργήσας εἰς βάρος τῆς ἐπαρχίας Χαλκίδος ἐν Εὐβοίᾳ τὴν τοῦ Ξηροχωρίου, καταλαμβάνουσαν τὸ βόρειον τῆς νήσου τμῆμα. Ἐπίσης μετωνόμασε τὰς ἐπαρχίας Ἑρμιονίδος εἰς Σπετσῶν καὶ Ἑρμιονίδος, Μεθώνης εἰς Πυλίας, Καλλιδρόμης εἰς Εὐρυτανίας, Κυναίθης εἰς Καλαβρύτων καὶ Ἀγρινίου εἰς Τριχωνίας. Κατὰ τὸν ὡς ἄνω νόμον αἱ ἐπαρχίαι, ἐν αἷς ἔκειντο αἱ ἕδραι τῶν νομῶν, διῳκοῦντο ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ νομάρχου. Τὸ διὰ τοῦ νόμου ΚΕ' εἰσαχθὲν διοικητικὸν καθεστὼς παρέμεινεν ἀμετάβλητον ὡς πρὸς τὰς παλαιὰς ἐπαρχίας τοῦ ἐλευθέρου κράτους μέχρι τοῦ 1887, μόνον δὲ τῷ 1858, διὰ τοῦ νόμου ΧΜΕ', ἡ νῆσος Σκῦρος ἀφῃρέθη ἀπὸ τῆς ἐπαρχίας Σκοπέλου, ὑπαχθεῖσα εἰς τὴν τῆς Καρυστίας.

Ὅτε βραδύτερον, μετὰ τὴν εἰς Ἑλλάδα ἔλευσιν τοῦ βασιλέως Γεωργίου Α', προσηρτήθησαν εἰς τὸ ἐλεύθερον κράτος καὶ αἱ Ἰόνιοι νῆσοι, ἐπεξετάθη καὶ ἐν αὐταῖς ἡ κατὰ νομοὺς καὶ ἐπαρχίας διοικητικὴ διαίρεσις, δυνάμει τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 17 Δεκεμβρίου 1864 «Περὶ ἐφαρμογῆς καὶ ἐν Ἑπτανήσῳ τοῦ περὶ διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ κράτους νόμου». Ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ ἡ Ἑπτάνησος διῃρεῖτο ἀρχικῶς εἰς τέσσαρας νομοὺς καὶ 7 ἐπαρχίας, ὡς ἑξῆς: 1) νομὸς *Κερκύρας* (ἐπαρχίαι Κερκύρας καὶ Παξῶν, ἕδρα Κέρκυρα), 2) *Κεφαλληνίας* (ἐπαρχία Κεφαλληνίας, ἕδρα Ἀργοστόλιον), 3) *Ζακύνθου* (ἐπαρχίαι Ζακύνθου καὶ Κυθήρων, ἕδρα Ζάκυνθος), 4) *Λευκάδος* (ἐπαρχίαι Λευκάδος καὶ Ἰθάκης, ἕδρα Λευκάς). Τὸ ὡς ἄνω διοικητικὸν καθεστὼς τῆς Ἑπτανήσου μετέβαλε μετὰ διετίαν ὁ νόμος ΡΜΓ' τῆς 9 Ἰανουαρίου 1866, περιορίσας τὸν ἀριθμὸν τῶν νομῶν εἰς τρεῖς (Κερκύρας, Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου), καὶ διαιρέσας τὰς δύο μεγάλας νήσους, Κέρκυραν καὶ Κεφαλληνίαν, τὴν μὲν πρώτην εἰς 3 ἐπαρχίας (Κερκύρας, Μέσης καὶ Ὄρους), τὴν δὲ δευτέραν εἰς 3 (Κραναίας, Πάλης καὶ Σάμης). Ἐκ τοῦ διαλυθέντος νομοῦ Λευκάδος ἡ μὲν νῆσος Λευκὰς περιελήφθη εἰς τὸν νομὸν Κερκύρας, ἡ δὲ Ἰθάκη εἰς τὸν τῆς Κεφαλληνίας. Τέλος ἡ ἐπαρχία Κυθήρων, ἀποσχισθεῖσα τοῦ νομοῦ Ζακύνθου, ὑπήχθη εἰς τὸν τῆς Λακωνίας, μεθ' οὗ εὑρίσκετο εἰς μείζονα γεωγραφικὴν ἐπαφήν. Ἐπειδὴ ὅμως, ὡς ἐκ τῆς ἐλλείψεως τακτικῆς διὰ θαλάσσης ἐπικοινωνίας μεταξὺ Κυθήρων καὶ Λακωνίας, προέκυπτον δυσχέρειαι εἰς τὴν καλὴν διοίκησιν τῆς νήσου, ἡ ἐπαρχία, ἣν ἀπετέλει αὕτη, μετεφέρθη τῷ 1867 διὰ τοῦ νόμου ΣΞΒ' τῆς 27 Δεκεμβρίου εἰς τὸν νομὸν Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας.

Μετὰ τήν, ἀποφάσει τοῦ Βερολινίου συνεδρίου, προσάρτησιν εἰς τὴν Ἑλλάδα τῆς Θεσσαλίας καὶ τμήματος τῆς Ἠπείρου, ἐψηφίσθη ὁ νόμος ϡΜ' τῆς 19 Μαρτίου 1882 «Περὶ εἰσαγωγῆς τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας εἰς τὰς ἄρτι προσαρτηθείσας θεσσαλικὰς καὶ Ἠπειρωτικὰς ἐπαρχίας», διὰ τοῦ ὁποίου συνεστήθησαν ἐν αὐταῖς 3 νομοὶ καὶ 11 ἐπαρχίαι, ὡς ἑξῆς: νομὸς *Ἄρτης* (ἐπαρχίαι Ἄρτης καὶ Τσουμέρκων, ἕδρα Ἄρτα), νομὸς *Λαρίσης* (ἐπαρχίαι Λαρίσης, Δομοκοῦ καὶ Φαρσάλων, Ἀγυιᾶς, Τυρνάβου, Ἁλμυροῦ καὶ Βόλου, ἕδρα Λάρισα), νομὸς *Τρικκάλων* (ἐπαρχίαι Τρικκάλων, Καλαμπάκας καὶ Καρδίτσης, ἕδρα Τρίκκαλα). Ἐκτελεστικὸν διάταγμα τῆς 21 Μαρτίου 1882 «Περὶ συστάσεως νομαρχιῶν καὶ ἐπαρχειῶν εἰς τὰς νεωστὶ προσαρτηθείσας εἰς τὸ βασίλειον ἐπαρχίας» ἔθεσεν εἰς ἐφαρμογὴν τὰς διατάξεις τοῦ ὡς ἄνω νόμου.

Μετὰ πενταετίαν διὰ τοῦ νόμου ΑΦΞΑ' τῆς 27 Μαΐου 1887 «Περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ ἀπὸ 5 Δεκεμβρίου 1845 νόμου περὶ διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ κράτους», ἐπαύθησαν οἱ καθ' ὅλον τὸ κράτος ἔπαρχοι, τῶν ἐπαρχιῶν παραμεινασῶν ὡς ἁπλῶν τοπικῶν περιοχῶν. Τὸ καθεστὼς τοῦτο δὲν διήρκεσεν ἐπὶ μακρόν, διότι τῷ 1891, δυνάμει τοῦ νόμου ΑϠΟΓ' τῆς 1 Μαΐου, κατηργήθη ὁ νόμος ΑΦΞΑ' καὶ ἐπηνέχθησαν μεταρρυθμίσεις εἴς τινας ἐπαρχίας. Οὕτω ἡ μὲν νῆσος Κέρκυρα μετὰ τῶν παρ' αὐτὴν μικρῶν νησίδων συνεχωνεύθη εἰς μίαν ἐπαρχίαν, ἡ ἐπαρχία Δομοκοῦ-Φαρσάλων διῃρέθη εἰς δύο νέας, τὰς Δομοκοῦ καὶ Φαρσάλων, καὶ συνεχωνεύθησαν αἱ Ἄρτης καὶ Τζουμέρκων εἰς μίαν, διατηρήσασαν μόνον τὸ ὄνομα τῆς Ἄρτης. Ἐπειδὴ ὅμως ἀπεδείχθη ὅτι οἱ ἔπαρχοι ἐξεμεταλλεύοντο συστηματικῶς, χάριν κομματικῶν σκοπῶν, τὴν ὡς ἐκ τῆς θέσεώς των ἐπιρροὴν παρὰ τῷ λαῷ, ἐψηφίσθη ἐν τέλει ὁ μέχρι σήμερον ἰσχύων νόμος ΒΚΖ' τῆς 14 Ἰουλίου 1892, ὅστις κατήργησεν ὁριστικῶς τοὺς ἐπάρχους. Τῷ 1900 νεώτερος νόμος ὑπὸ στοιχεῖα ͵ΒΨΜΗ' κατήργησε καὶ τὰ ἐπαρχιακὰ συμβούλια, ἔκτοτε δὲ ἡ ἐπαρχία ὑφίσταται μόνον ὡς ἁπλῆ διοικητικὴ περιοχὴ ἀποτελοῦσα πολλαχοῦ ἐφορειακήν, δικαστικήν, ἐν τῇ Παλαιᾷ Ἑλλάδι δὲ καὶ ἐκλογικὴν περιφέρειαν.

Κατόπιν τῶν ὡς ἄνω μεταβολῶν τὸ κράτος διῃρεῖτο ἀπὸ τοῦ 1891 εἰς 16 νομούς, διήρκεσε δὲ ἡ διαίρεσις αὕτη μέχρι τοῦ 1899, ὅτε διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΧΔ' τῆς 6 Ἰουλίου «Περὶ διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ κράτους» ηὐξήθη ὁ ἀριθμὸς τῶν νομῶν εἰς 26 διὰ διχοτομήσεως τῶν πλείστων ἐκ τῶν ὑφισταμένων, χωρὶς ὅμως νὰ θιγῇ τὸ καθεστὼς τῶν ἐπαρχιῶν. Οὕτω ὁ νομὸς Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας ἀπετέλεσε δύο νέους, τὸν *Ἀττικῆς* (ἐπαρχίαι Ἀττικῆς, Μεγαρίδος καὶ Αἰγίνης, ἕδρα Ἀθῆναι) καὶ τὸν *Βοιωτίας* (ἐπαρχίαι Λεβαδείας καὶ Θηβῶν, ἕδρα Λεβάδεια)· ὁ Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος ἐδιχοτομήθη εἰς τοὺς *Φθιώτιδος* (ἐπαρχίαι Φθιώτιδος, Λοκρίδος καὶ Δομοκοῦ, ἕδρα Λαμία) καὶ *Φωκίδος* (ἐπαρχίαι Παρνασσίδος καὶ Δωρίδος, ἕδρα Ἄμφισσα)· ἐκ τοῦ Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, διατηρηθέντος ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα μὲ ἕδραν τὸ Μεσολόγγιον, ἀπεσχίσθη ἡ ἐπαρχία *Εὐρυτανίας*, ἀποτελέσασα ἴδιον ὁμώνυμον νομόν, μὲ ἕδραν τὸ Καρπενήσιον· ἐκ τοῦ Τρικκάλων, διατηρηθέντος ἐπίσης ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα μὲ ἕδραν τὰ Τρίκκαλα, ἀπεσχίσθη ὡς χωριστὸς νομὸς ἡ ἐπαρχία *Καρδίτσης*, μὲ ἕδραν τὴν Καρδίτσαν· ἐκ τοῦ νομοῦ Λαρίσης ἀπεσχίσθησαν αἱ ἐπαρχίαι Βόλου καὶ Ἁλμυροῦ, ἀποτελέσασαι, μετὰ τῆς ἀπὸ τῆς Εὐβοίας ἀποσπασθείσης ἐπαρχίας Σκοπέλου, τὸν νομὸν *Μαγνησίας*, μὲ ἕδραν τὸν Βόλον· ἐκ τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας, διχοτομηθέντος, ἀπετελέσθησαν οἱ *Ἀργολίδος* (ἐπαρχίαι Ναυπλίας, Ἄργους, Σπετσῶν καὶ Ἑρμιονίδος, Ὕδρας καὶ Τροιζηνίας, ἕδρα Ναύπλιον) καὶ *Κορινθίας* (ἐπαρχία Κορινθίας, ἕδρα Κόρινθος)· ἐκ τοῦ Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος ἀπετελέσθησαν ἐπίσης οἱ *Ἀχαΐας* ἐπαρχίαι Πατρῶν, Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας, ἕδρα Πάτραι, καὶ *Ἠλείας* (ἐπαρχία Ἠλείας, ἕδρα Πύργος)· ἐκ τοῦ νομοῦ Μεσσηνίας ἀπεσχίσθησαν αἱ ἐπαρχίαι Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας, ἀποτελέσασαι τὸν νομὸν *Τριφυλίας*, μὲ ἕδραν τὴν Κυπαρισσίαν· ἐκ τοῦ νομοῦ Λακωνίας ἀπετελέσθησαν οἱ *Λακωνικῆς* (ἐπαρχίαι Γυθείου καὶ Οἰτύλου, μὲ ἕδραν τὸ Γύθειον) καὶ *Λακεδαίμονος* (ἐπαρχίαι Λακεδαίμονος καὶ Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, ἕδρα Σπάρτη)· τέλος δὲ ἐκ τοῦ νομοῦ Κερκύρας ἀπεσχίσθη ἡ ἐπαρχία Λευκάδος, ἀποτελέσασα, μετὰ τῆς ἀπὸ τοῦ νομοῦ Κεφαλληνίας ἀποσχισθείσης ἐπαρχίας Ἰθάκης, τὸν νομὸν Λευκάδος, μὲ ἕδραν τὴν ὁμώνυμον πόλιν. Οὕτω ἀνέπαφοι παρέμειναν μόνον οἱ νομοὶ *Ἄρτης*, *Ἀρκαδίας* καὶ *Ζακύνθου*. Ὁ νόμος ͵ΒΧΔ' καθώριζε καὶ τὸν τρόπον διοικήσεως τῶν νομῶν, ἠκολουθεῖτο δὲ ὑπὸ τοῦ μηδέποτε ἐφαρμοσθέντος νόμου ͵ΒΧΕ' τῆς αὐτῆς ἡμερομηνίας,

Digitized by Google

ρυθμίζοντος τὴν ἐφαρμογὴν νομαρχιακῆς αὐτοδιοικήσεως καὶ τὸν τρόπον ἐκλογῆς τῶν νομαρχιακῶν συμβουλίων. Τῷ 1903 νόμος ψηφισθεὶς τὴν 9 Μαΐου ὑπὸ στοιχεῖα ‚ΓΤΔ΄ διηυθέτησε τὰ μεταξὺ τῶν ἐπαρχιῶν Ναυπακτίας καὶ Τριχωνίας σύνορα, ἀποσπάσας ἀπὸ τῆς πρώτης τὸν ἀγροτικὸν δῆμον Παραγωνίων καὶ προσαρτήσας αὐτὸν εἰς τὴν δευτέραν.

Τὸ πολυδάπανον τῆς συντηρήσεως τοῦ αὐξηθέντος ἀριθμοῦ τῶν νομῶν ἤγαγε τὴν στρατιωτικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1909 εἰς τὴν ἀπόφασιν τῆς ἐπαναφορᾶς τοῦ πρὸ τοῦ νόμου ‚ΒΧΔ΄ ἰσχύοντος διοικητικοῦ καθεστῶτος, οὕτω δὲ ἐψηφίσθη ὁ νόμος ‚ΓΥΛΔ΄ τῆς 16 Νοεμβρίου 1909 «Περὶ διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ κράτους», ὅστις ἀντικαθιστῶν τὰ ἄρθρα 1, 2, 7, 8, 10 καὶ 11 τοῦ παλαιοῦ νόμου συνιστᾷ καθ᾿ ὅλην τὴν χώραν 16 νομούς, τοὺς ἑξῆς:

Νομοὶ καὶ ἕδραι αὐτῶν	*Ἐπαρχίαι*
1) Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας (Ἀθῆναι)	Ἀττικῆς Αἰγίνης Μεγαρίδος Λεβαδείας Θηβῶν
2) Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος (Λαμία)	Φθιώτιδος Λοκρίδος Παρνασσίδος Δωρίδος
3) Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας (Μεσολόγγιον)	Μεσολογγίου Τριχωνίας Ναυπακτίας Βονίτσης καὶ Ξηρομέρου Βάλτου Εὐρυτανίας
4) Ἄρτης (Ἄρτα)	Ἄρτης καὶ Τζουμέρκων
5) Τρικκάλων (Τρίκκαλα)	Τρικκάλων Καλαμπάκας Καρδίτσης
6) Λαρίσης (Λάρισα)	Λαρίσης Τυρνάβου Ἀγυιᾶς Φαρσάλων Βόλου Ἁλμυροῦ Δομοκοῦ
7) Εὐβοίας (Χαλκίς)	Χαλκίδος Ξηροχωρίου Καρυστίας Σκοπέλου
8) Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας (Ναύπλιον)	Ναυπλίας Ἄργους Σπετσῶν καὶ Ἑρμιονίδος Τροιζηνίας Ὕδρας Κορινθίας Κυθήρων
9) Ἀρκαδίας (Τρίπολις)	Μαντινείας Κυνουρίας Μεγαλοπόλεως Γορτυνίας
10) Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος (Πάτραι)	Πατρῶν Καλαβρύτων Αἰγιαλείας Ἠλείας
11) Μεσσηνίας (Καλάμαι)	Καλαμῶν Μεσσήνης Πυλίας Τριφυλίας Ὀλυμπίας
12) Λακωνίας (Σπάρτη)	Λακεδαίμονος Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς Γυθείου Οἰτύλου
13) Κερκύρας (Κέρκυρα)	Κερκύρας Παξῶν Λευκάδος
14) Κεφαλληνίας (Ἀργοστόλιον)	Κραναίας Πάλης Σάμης Ἰθάκης
15) Ζακύνθου (Ζάκυνθος)	Ζακύνθου
16) Κυκλάδων (Σῦρος)	Σύρου Κέας Ἄνδρου Τήνου Νάξου Θήρας Μήλου

Τῷ 1911 ὁ νόμος ‚ΓΩΜΔ΄ ὑπήγαγεν εἰς τὸν νομὸν Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος τὴν ἐπαρχίαν Δομοκοῦ, ἀποσπασθεῖσαν τοῦ νομοῦ Λαρίσης, ἕτερος δὲ νόμος τοῦ ἰδίου ἔτους, ὑπὸ στοιχεῖα ‚ΓΩΚΑ΄, δημοσιευθεὶς τὴν 7 Σεπτεμβρίου, ἀπέσπασε τοῦ νομοῦ Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος τοὺς τέως δήμους Πτελεατῶν καὶ Ἁλμυροῦ πόλεως, ὑπαγαγὼν αὐτοὺς εἰς τὸν νομὸν Λαρίσης.

Λήγοντος τοῦ Α΄ Βαλκανικοῦ πολέμου ἐψηφίσθη ὁ νόμος ‚ΔΡΛΔ΄ (4134) τῆς 28 Φεβρουαρίου 1913, «Περὶ διοικήσεως τῶν στρατιωτικῶς κατεχομένων χωρῶν» ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ἡ πολιτικὴ διοίκησις τῶν ὡς ἄνω νέων ἐπαρχιῶν ἀνατίθεται εἰς τὴν κυβέρνησιν, ἀσκοῦσαν αὐτὴν εἴτε ἀπ᾿ εὐθείας δι᾿ ἑνὸς τῶν μελῶν της, εἴτε διὰ τρίτου ἐντολοδόχου, διοριζομένου διὰ διατάγματος.

Ὡς πρὸς τὴν διοικητικὴν διαίρεσιν καθωρίζετο ὅτι θὰ διετηρεῖτο ἀμετάβλητος ἡ παλαιά, ἐπὶ τουρκοκρατίας, πλὴν ἂν λόγοι σκοπιμότητος ἐπέβαλλον μεταβολήν τινά. Εἰς ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου ‚ΔΡΛΔ΄ ἡ Κρήτη, ἡ Μακεδονία αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου καὶ ἡ Ἤπειρος ἀπετέλεσαν γενικὰς διοικήσεις, βραδύτερον δὲ (ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου 1914) καὶ ἡ Σάμος μετὰ τῆς Ἰκαρίας ἀπετέλεσαν ἰδίαν διοίκησιν. Ἑκάστη γενικὴ διοίκησις ὑποδιῃρέθη εἰς νομούς, ἕκαστος δὲ νομὸς εἰς ὑποδιοικήσεις. Τὸ καθεστὼς τοῦτο ἴσχυσε μέχρι τοῦ Δεκεμβρίου 1914, ὅτε, δυνάμει τοῦ νόμου 524 τῆς 24/31 Δεκεμβρίου «Περὶ διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ διοικήσεως τῶν νέων χωρῶν» ἀπεφασίσθη ἡ κατάργησις τῶν γενικῶν διοικήσεων Ἠπείρου καὶ νήσων Αἰγαίου καὶ τῆς διοικήσεως Σάμου. Δεύτερος νόμος ὑπ᾿ ἀριθμὸν 582 τῆς 16 Ἰανουαρίου 1915 «Περὶ γενικῆς διοικήσεως τῶν νέων χωρῶν», καθώριζε τὸν τρόπον τῆς ὀργανώσεως τῶν διοικήσεων, παρέχων εἰς τοὺς διοικητὰς εὐρυτέραν δικαιοδοσίαν καὶ ἁρμοδιότητα τῆς ἣν εἶχον μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης οἱ νομάρχαι. Ὁ νόμος 524 ἐτέθη εἰς ἐφαρμογὴν διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 31 Ἰανουαρίου 1915, ἐξαιρέσει τῶν διατάξεων τῶν ἀφορωσῶν τὴν κατάργησιν τῶν γενικῶν διοικήσεων Ἠπείρου καὶ νήσων Αἰγαίου καὶ τῆς διοικήσεως Σάμου. Βραδύτερον ἐξεδόθησαν τὰ βασιλικὰ διατάγματα τῆς 16 Μαρτίου 1915, τῆς 19 Μαρτίου 1915 καὶ τῆς 31 Μαρτίου 1915, καταργοῦντα ἁπάσας τὰς γενικὰς διοικήσεις τῶν νέων χωρῶν, αἵτινες διῃροῦντο ἔκτοτε ἡ μὲν Μακεδονία καὶ Ἤπειρος εἰς νομοὺς καὶ ὑποδιοικήσεις, ἡ δὲ Κρήτη καὶ αἱ λοιπαὶ νῆσοι εἰς νομοὺς μόνον. Εἴχομεν δὲ ἐν μὲν τῇ Μακεδονίᾳ 5 νομούς, ἐν τῇ Ἠπείρῳ ἕνα, ἐν Κρήτῃ πέντε καὶ ἐν ταῖς νήσοις τρεῖς, οἵτινες μετὰ τῶν ὑποδιοικήσεων, εἰς ἃς ὑποδιῃροῦντο, εἶχον ὡς ἑξῆς:

Α) *Μακεδονία* 1) νομὸς *Θεσσαλονίκης* (ἕδρα Θεσσαλονίκη, ὑποδιοικήσεις: Θεσσαλονίκης, Βερροίας, Γενιτσῶν, Ἐδέσσης ἢ Βοδενῶν, Κατερίνης, Κιλκίς, Λαγκαδᾶ καὶ Χαλκιδικῆς), 2) νομὸς *Κοζάνης* ἕδρα Κοζάνη, ὑποδιοικήσεις: Κοζάνης, Ἀνασελίτσης, Γρεβενῶν, Ἐλασσόνος, Καϊλαρίων, Σερβίων), 3) νομὸς *Φλωρίνης* (ἕδρα Φλώρινα, ὑποδιοικήσεις: Φλωρίνης, Καστορίας, Πρεσπῶν καὶ Σόροβιτς), 4) νομὸς *Σερρῶν* (ἕδρα Σέρραι, ὑποδιοικήσεις: Σερρῶν, Ζίχνης, Νιγρίτης), 5) νομὸς *Δράμας* (ἕδρα Δράμα, ὑποδιοικήσεις: Δράμας, Θάσου, Καβάλλας, Πραβίου καὶ Σαρῆ Σαμπάν).

Β) *Ἤπειρος*, νομὸς *Ἰωαννίνων* (ἕδρα Ἰωάννινα, ὑποδιοικήσεις: Ἰωαννίνων, Κονίτσης, Μαργαριτίου, Μετσόβου, Παραμυθίας, Πρεβέζης, Πωγωνίου, Φιλιατῶν, Φιλιππιάδος).

Γ) *Κρήτη*, νομοί: 1) *Χανίων* (ἕδρα Χανιά, παλαιαὶ ἐπαρχίαι: Κυδωνίας, Κισσάμου, Σελίνου), 2) *Σφακίων* (ἕδρα Βάμος, παλαιαὶ ἐπαρχίαι: Σφακίων καὶ Ἀποκορώνου), 3) *Ρεθύμνης* (ἕδρα Ρέθυμνον, παλαιαὶ ἐπαρχίαι: Ρεθύμνης, Μυλοποτάμου, Ἀμαρίου καὶ Ἁγίου Βασιλείου), 4) *Ἡρακλείου* ἕδρα Ἡράκλειον, παλαιαὶ ἐπαρχίαι: Τεμένους, Καινουρίου, Μαλεβυζίου, Μονοφατσίου, Πεδιάδος, Πυργιωτίσσης), 5) *Λασηθίου* (ἕδρα Ἅγιος Νικόλαος, παλαιαὶ ἐπαρχίαι: Λασηθίου, Βιάννου, Ἱεραπέτρας, Μεραμπέλλου, Σητείας).

Δ) *Νῆσοι τοῦ Αἰγαίου* μετὰ τῆς *Σάμου*, νομοί: 1) *Μυτιλήνης* (ἕδρα Μυτιλήνη, νῆσοι: Λέσβος, Ἴμβρος, Λῆμνος, Σαμοθράκη καὶ Τένεδος), 2) *Σάμου* (ἕδρα Βαθύ, νῆσοι: Σάμος καὶ Ἰκαρία), 3) *Χίου* (ἕδρα Χίος, νῆσοι: Χίος, Ἅγιος Εὐστράτιος, Οἰνοῦσσαι καὶ Ψαρά).

Ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου 1916 ἡ ἰσχὺς τοῦ νόμου 524 ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου 1914 κατεχομένην ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων Β. Ἤπειρον, δυνάμει τοῦ ἀπὸ 5 Ἀπριλίου 1916 βασιλικοῦ διατάγματος «Περὶ ἐπεκτάσεως τῶν διατάξεων νόμου 524 καὶ εἰς τὴν Β. Ἤπειρον» καὶ τῆς 8 Ἀπριλίου 1916 «Περὶ διοικητικῆς διαιρέσεως τῆς Β. Ἠπείρου», ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ἡ χώρα ἀπετέλεσε δύο νομούς: τὸν τοῦ *Ἀργυροκάστρου* (ἕδρα Ἀργυρόκαστρον, ὑποδιοικήσεις: Πρεμετῆς καὶ Δελβίνου) καὶ τὸν τῆς *Κορυτσᾶς* (ἕδρα Κορυτσά, ὑποδιοίκησις: Κολωνίας).

Διαρκοῦντος τοῦ 1916 ἐξερράγη ἡ ἐπανάστασις τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ δ᾿ ἐξ αὐτῆς προελθοῦσα κυβέρνησις τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης, εἰς ἣν εἶχον προσχωρήσει ἐξ ὁλοκλήρου αἱ νέαι χῶραι, καθιέρωσεν ἐν αὐταῖς νέαν διοικητικὴν περιφέρειαν, περιλαμβάνουσαν ἕνα ἢ πλείονας νομούς. Τὸ καθεστὼς αὐτῶν ἐρρυθμίσθη διὰ τοῦ ὑπ᾿ ἀριθμὸν 20 διατάγματος τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1916, δημοσιευθέντος εἰς τὸ 4ον φύλλον τῆς «Ἐφημερίδος τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως». Νεώτερον διάταγμα τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως ὑπ᾿ ἀριθμὸν 1972, τῆς 29 Μαρτίου 1917, συνέστησε καὶ νέον (ἕκτον κατὰ σειρὰν) νομὸν ἐν Μακεδονίᾳ, ἀποτελεσθέντα ἐκ τῶν ὑποδιοικήσεων Ἐδέσσης καὶ Γενιτσῶν τοῦ νομοῦ Θεσσαλονίκης καὶ λαβόντα τὸ ὄνομα *Πέλλης*. Μετὰ τὴν εἰς Ἀθήνας ἐγκατάστασιν τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως καὶ τὴν ἑνοποίησιν τοῦ κράτους (1917) ἐγκαθιδρύθησαν ἀντιπροσωπεῖαι αὐτῆς μὲ εὐρυτάτην δικαιοδοσίαν ἐν Θεσσαλονίκῃ (βασιλικὸν διάταγμα τῆς 29 Ἰουνίου 1917) καὶ ἐν Ἰωαννίνοις (βασιλικὸν διάταγμα τῆς 3 Αὐγούστου 1917). Εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς πρώτης ὑπήγοντο οἱ νομοὶ Θεσσαλονίκης καὶ Πέλλης, εἰς δὲ τῆς δευτέρας αἱ περιφέρειαι Ἰωαννίνων καὶ Πρεβέζης. Ὁ νόμος 1149 τῆς 5/12 Φεβρουαρίου 1918 «Περὶ γενικῶν διοικήσεων ἐν ταῖς νέαις χώραις», μετερρύθμισε τὸ καθεστὼς τῶν ἀντιπροσωπειῶν, εἰσαγαγὼν τὸν θεσμὸν τῶν γενικῶν διοικήσεων, αἵτινες θὰ ἠδύναντο νὰ ὁρισθῶσι διὰ βασιλικοῦ διατάγματος. Τὸ πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτοῦ ἐκδοθὲν διάταγμα τῆς 10/12 Φεβρουαρίου 1918 διῄρεσε τὰς νέας χώρας εἰς 7 γενικὰς διοικήσεις, ὡς ἑξῆς: 1) *Θεσσαλονίκης* (νομοὶ Θεσσαλονίκης καὶ Πέλλης, ὑποδιοίκησις Νιγρίτης καὶ νῆσος Θάσος), 2) *Κοζάνης-Φλωρίνης* (νομοὶ Κοζάνης καὶ Φλωρίνης), 3) *Ἠπείρου* (νομοὶ Ἰωαννίνων καὶ Πρεβέζης), 4) *Κρήτης* (νομοὶ Χανίων, Ρεθύμνης, Ἡρακλείου καὶ Λασηθίου, τοῦ νομοῦ Σφακίων ὄντος ἐν τῷ μεταξὺ καταργημένου), 5) *Λέσβου* (ὁμώνυμος νομός), 6) *Χίου* (ὁμώνυμος νομός) καὶ 7) *Σάμου* (ὁμώνυμος νομός). Οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν τριῶν κυριωτέρων διοικήσεων (Θεσσαλονίκης, Ἠπείρου καὶ Κρήτης) γενικοὶ διοικηταὶ εἶχον βαθμὸν ὑπουργοῦ. Ἀνακαταληφθείσης περὶ τὰ τέλη τοῦ πολέμου καὶ τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, συνεστήθη καὶ ἐν αὐτῇ φερώνυμος γενικὴ διοίκησις (βασιλικὸν διάταγμα τῆς 8 Δεκεμβρίου 1918), περιλαμβάνουσα τοὺς νομοὺς Σερρῶν καὶ Δράμας. Ὅτε βραδύτερον κατελήφθη καὶ ἡ Θράκη, ἡ διοικητικὴ αὐτῆς ὀργάνωσις ἐρρυθμίσθη ἀρχικῶς μὲν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νόμου ‚ΔΡΛΔ΄ τοῦ 1913 «Περὶ διοικήσεως τῶν στρατιωτικῶς κατεχομένων χωρῶν», ἀκολούθως δὲ δυνάμει τοῦ νόμου 2492 τῆς 10 Σεπτεμβρίου 1920 (ἄρθρον 3), ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ἀπετέλεσε γενικὴν διοίκησιν, διαιρεθεῖσα εἰς νομοὺς καὶ ὑποδιοικήσεις. Τῷ 1922 ὁ νόμος 2782 τῆς 3/7 Ἰουνίου «Περὶ διοικήσεως τῆς Θράκης», ἀναδιωργάνωσε τὴν γενικὴν ταύτην διοίκησιν, περιλαμβάνουσαν πρὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς τήν τε Ἀνατολικὴν καὶ τὴν Δυτικὴν Θράκην καὶ ἔχουσαν ἕδραν τὴν Ἀδριανούπολιν.

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ὕπαρξις πολυαρίθμων γενικῶν διοικήσεων εἰς τὰς νέας χώρας συνεπήγετο ὑπερόγκους δαπάνας εἰς βάρος τοῦ δημοσίου, ἐνῷ ἀφ᾿ ἑτέρου πολλαὶ περιφέρειαι δὲν εἶχον ἀνάγκην νὰ διοικῶνται κατὰ τὸ σύστημα τῶν γενικῶν διοικήσεων, ἐψηφίσθη ὁ νόμος 3003 τῆς 3 Αὐγούστου 1922 «Περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τοῦ νόμου 1149 περὶ γενικῶν διοικήσεων ἐν ταῖς νέαις χώραις καὶ περὶ καταργήσεως γενικῶν τινων διοικήσεων», ἐπὶ τῇ βάσει δ᾿ αὐτοῦ ἐκδοθὲν τὴν 20 Νοεμβρίου 1922 βασιλικὸν διάταγμα κατήργησε τὰς γενικὰς διοικήσεις Α. Μακεδονίας, Κοζάνης-Φλωρίνης, Λέσβου, Χίου καὶ Σάμου. Καὶ αἱ μὲν περιφέρειαι Κοζάνης-Φλωρίνης ὑπήχθησαν εἰς τὴν γενικὴν διοίκησιν Θεσσαλονίκης, ἡ δὲ τῆς Α. Μακεδονίας εἰς τὴν γενικὴν διοίκησιν Θράκης, ἥτις ἐν τῷ μεταξύ, λόγῳ τῆς ἐπελθούσης μικρασιατικῆς καταστροφῆς, εἶχε περιορισθῆ μόνον εἰς τὸ ἐντεῦθεν τοῦ Ἕβρου τμῆμα, δηλαδὴ τὴν καλουμένην Δυτικὴν Θράκην. Ὅτε βραδύτερον, δυνάμει τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης, ἐπεκυρώθη ὁριστικῶς εἰς τὴν Τουρκίαν ἡ Ἀνατολικὴ Θράκη, τὸ ἐναπομεῖναν εἰς τὴν Ἑλλάδα θρακικὸν τμῆμα διῃρέθη ὁριστικῶς εἰς δύο νομούς, τοὺς Ροδόπης καὶ Ἕβρου, καὶ 6 ὑποδιοικήσεις, τάς: Ξάνθης, Κομοτινῆς, Ἀλεξανδρουπόλεως, Σουφλίου, Διδυμοτείχου καὶ Ὀρεστιάδος (νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 24 Νοεμβρίου 1923). Δυνάμει τῆς ἰδίας συνθήκης (τῆς Λωζάννης) ἀπεδόθησαν εἰς τὴν Τουρκίαν καὶ αἱ νῆσοι Ἴμβρος καὶ Τένεδος, ὑπαγόμεναι ἄχρι τότε εἰς τὸν νομὸν Λέσβου.

Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατεχόμενον, ἀπὸ τοῦ Μαΐου 1919 μέχρι τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς (Αὔγουστος 1922), τμῆμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τοῦτο δὲν ἀπετέλεσε τυπικῶς μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἀλλὰ διῳκεῖτο ὑπὸ ὑπάτου ἁρμοστοῦ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἑδρεύοντος ἐν Σμύρνῃ. Ἕτερον, ἀφορῶν τὴν διοικητικὴν διαίρεσιν τῆς χώρας, νομοθέτημα τῆς πρὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς περιόδου εἶναι ὁ νόμος 3004 τῆς 3/12 Αὐγούστου 1922, δι᾿ οὗ ὑπήχθησαν εἰς τὴν ἐπαρχίαν Τριχωνίας διάφοροι κοινότητες, συνιστῶσαι τὸν τέως δῆμον Παρακαμπυλίων τῆς ἐπαρχίας Εὐρυτανίας.

Ἡ ἐθνοσυνέλευσις τοῦ 1924 ἐψήφισε τοὺς νόμους 3191 τῆς 11/14 Αὐγούστου «Περὶ συστάσεως νομοῦ Καβάλλας» καὶ 3226 τῆς 20 Αὐγούστου/2 Σεπτεμβρίου «Περὶ συστάσεως νομοῦ Χαλκιδικῆς». Καὶ ὁ μὲν πρῶτος τῶν νέων τούτων νομῶν, ἱδρυθεὶς ἀναλώμασι τοῦ νομοῦ Δράμας, περιέλαβε τὰς ὑποδιοικήσεις Καβάλλας, Νέστου, Πραβίου καὶ Θάσου, μὲ πρωτεύουσαν τὴν Καβάλλαν, ὁ δὲ δεύτερος, ἱδρυθεὶς ἀναλώμασι τοῦ νομοῦ Θεσσαλονίκης, περιέλαβε τὰς ὑποδιοικήσεις Χαλκιδικῆς καὶ Λαριγκόβης, μὲ ἕδραν τὸν Πολύγυρον. Ἠκολούθησε σειρὰ νομοθετημάτων δευτερευούσης σημασίας, μεταρρυθμισάντων κυρίως ὅρια νομῶν καὶ ἐπαρχιῶν. Οὕτω διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 21 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου 1925 ἱδρύθη ἐν τῷ νομῷ Ροδόπης νέα τρίτη ἐπαρχία, ἡ Σα-

Digitized by Google

Πίναξ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ κράτους.

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα ἢ γεν. διοίκησις (καὶ ἕδρα αὐτῆς)	Νομοὶ (ἐμβαδὸν εἰς τ. χιλιόμετρα καὶ ἕδραι αὐτῶν)	Ἐπαρχίαι (ἐν παρενθέσει τὰ παλαιὰ ὀνόματα)	Ἕδραι ἐπαρχιῶν (ἐν παρενθέσει τὰ παλαιὰ ὀνόματα)
Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ Εὔβοια	*Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας* (6.795,2 τ. χλμ., ἕδρα Ἀθῆναι)	1) Ἀττικῆς	Ἀθῆναι
		2) Αἰγίνης	Αἴγινα
		3. Θηβῶν	Θῆβαι
		4) Λεβαδείας	Λεβάδεια
		5) Μεγαρίδος	Μέγαρα
		6) Τροιζηνίας	Πόρος
		7) Κυθήρων	Κύθηρα
	Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας (7.779,2 τ. χλμ., ἕδρα Μεσολόγγιον)	1) Μεσολογγίου	Μεσολόγγιον
		2) Βονίτσης καὶ Ξηρομέρου	Βόνιτσα
		3) Βάλτου	Ἀμφιλοχία
		4) Εὐρυτανίας	Καρπενήσιον
		5) Ναυπακτίας	Ναύπακτος
		6) Τριχωνίας	Ἀγρίνιον
	Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος (6.597 τ. χλμ., ἕδρα Λαμία)	1) Φθιώτιδος	Λαμία
		2) Φωρίδος	Λιδωρίκιον
		3) Λοκρίδος	Ἀταλάντη
		4) Παρνασσίδος	Ἄμφισσα
		5) Δομοκοῦ	Δομοκός
	Εὐβοίας (4.108,8 τ. χλμ., ἕδρα Χαλκίς)	1) Χαλκίδος	Χαλκίς
		2) Καρυστίας	Κάρυστος
		3) Ἱστιαίας (Ξηροχωρίου)	Ἱστιαία (Ξηροχώριον)
		4) Σκοπέλου	Σκόπελος
Πελοπόννησος	*Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας* (4.744,8 τ. χλμ., ἕδρα Ναύπλιον)	1) Ναυπλίας	Ναύπλιον
		2) Ἄργους	Ἄργος
		3) Κορινθίας	Κόρινθος
		4) Σπετσῶν καὶ Ἑρμιονίδος	Σπέτσαι
		5) Ὕδρας	Ὕδρα
	Ἀρκαδίας (4.368 τ. χλμ., ἕδρα Τρίπολις)	1) Μαντινείας	Τρίπολις
		2 Γορτυνιας	Δημητσάνα
		3) Κυνουρίας	Λεωνίδιον
		4) Μεγαλοπόλεως	Μεγαλόπολις
	Ἀχαΐας (3.500,5 τ. χλμ., ἕδρα Πάτραι)	1) Πατρῶν	Πάτραι
		2) Αἰγιαλείας	Αἴγιον
		3) Καλαβρύτων	Καλάβρυτα
	Ἠλείας (1.847,5 τ. χλμ., ἕδρα Πύργος)	1) Ἠλείας	Πύργος
	Λακωνίας (4.131,7 τ. χλμ., ἕδρα Σπάρτη)	1) Λακεδαίμονος	Σπάρτη
		2) Γυθείου	Γύθειον
		3) Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς	Μολάοι
		4) Οἰτύλου	Ἀρεόπολις
	Μεσσηνίας (3.406,3 τ.χλμ., ἕδρα Καλάμαι)	1) Καλαμῶν	Καλάμαι
		2) Μεσσήνης	Μεσσήνη (Νησίον)
		3) Ὀλυμπίας	Ἀνδρίτσαινα
		4) Πυλίας	Πύλος
		5) Τριφυλίας	Κυπαρισσία
Θεσσαλία	*Λαρίσης* (7.568 τ. χλμ., ἕδρα Λάρισα)	1) Λαρίσης	Λάρισα
		2) Ἁγιᾶς ἢ Ἀγυιᾶς	Ἁγιὰ ἢ Ἀγυιὰ
		3) Ἁλμυροῦ	Ἁλμυρὸς
		4) Βόλου	Βόλος
		5) Ἐλασσόνος*	Ἐλασσὼν
		6) Τυρνάβου	Τύρναβος
		7) Φαρσάλων	Φάρσαλα
	Τρικκάλων (5.766,4 τ. χλμ., ἕδρα Τρίκκαλα)	1) Τρικκάλων	Τρίκκαλα
		2) Καλαμπάκας	Καλαμπάκα
		3) Καρδίτσης	Καρδίτσα
Ἰόνιοι νῆσοι	*Ζακύνθου* (403,2 τ. χλμ., ἕδρα Ζάκυνθος)	1) Ζακύνθου	Ζάκυνθος
	Κερκύρας (632,7 τ. χλμ., ἕδρα Κέρκυρα)	1) Κερκύρας	Κέρκυρα
		2) Παξῶν	Γάϊος
	Κεφαλληνίας (885,6 τ. χλμ., ἕδρα Ἀργοστόλιον)	1) Κραναίας	Ἀργοστόλιον
		2) Ἰθάκης	Ἰθάκη
		3) Πάλης	Ληξούριον
		4) Σάμης	Αἰγιαλὸς
Κυκλάδες	*Κυκλάδων* (2.580,2 τ. χλμ., ἕδρα Σῦρος)	1) Σύρου	Σῦρος (Ἑρμούπολις)
		2) Ἄνδρου	Ἄνδρος
		3) Θήρας	Θήρα
		4) Κέας	Κέα
		5) Μήλου	Μῆλος
		6) Νάξου	Νάξος
		7) Τήνου	Τῆνος

* Αἱ δι' ἀστερίσκου σημειούμεναι περιοχαὶ ἢ ἀνήκουν εἰς τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα ὑπαγόμεναι νῦν διοικητικῶς εἰς τὰς Νέας Χώρας, ἢ εἶναι τῶν Νέων Χωρῶν ὑπαγόμεναι εἰς τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα.

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα ἢ γεν. διοίκησις (καὶ ἕδρα αὐτῆς)	Νομοὶ (ἐμβαδὸν εἰς τ. χιλιόμετρα καὶ ἕδραι αὐτῶν)	Ἐπαρχίαι (ἐν παρενθέσει τὰ παλαιὰ ὀνόματα)	Ἕδραι ἐπαρχιῶν (ἐν παρενθέσει τὰ παλαιὰ ὀνόματα)
Μακεδονία — Γενικὴ διοίκησις Μακεδονίας (ἕδρα Θεσσαλονίκη)	*Θεσσαλονίκης* (8.973,1 τ. χλμ., ἕδρα Θεσσαλονίκη)	1) Θεσσαλονίκης	Θεσσαλονίκη
		2) Πιερίας (Κατερίνης)	Κατερίνη
		3) Ἠμαθίας (Βερροίας)	Βέρροια
		4) Κιλκίς	Κιλκίς
		5) Λαγκαδᾶ	Λαγκαδᾶς
		6) Παιονίας (Γουμενίτσης)	Γουμένιτσα
	Κοζάνης (6.362 τ. χλμ., ἕδρα Κοζάνη)	1) Κοζάνης	Κοζάνη
		2) Βοΐου (Ἀνασελίτσης)	Σιάτιστα
		3) Γρεβενῶν	Γρεβενὰ
		4) Ἐορδαίας (Καϊλαρίων)	Πτολεμαΐς
	Πέλλης (2.594,9 τ. χλμ., ἕδρα Ἔδεσσα)	1) Ἐδέσσης	Ἔδεσσα
		2) Γιαννιτσῶν ἢ Γενιτσῶν	Γιαννιτσὰ ἢ Γενιτσὰ
		3) Ἀλμωπίας (Ἐνωτίας)	Ἀδρέα
	Φλωρίνης (3.656,3 τ. χλμ., ἕδρα Φλώρινα)	1) Φλωρίνης	Φλώρινα
		2) Καστορίας	Καστορία
	Χαλκιδικῆς (3.281 τ. χλμ. ἕδρα Πολύγυρος)	1) Χαλκιδικῆς	Πολύγυρος
		2) Ἀρναίας (Λιαριγκόβης)	Ἀρναία
	Σερρῶν (4.200 τ. χλμ., ἕδρα Σέρραι)	1) Σερρῶν	Σέρραι
		2) Φυλλίδου (Ζίχνης)	Νέα Ζίχνη
		3) Βισαλτίας (Νιγρίτης)	Νιγρίτα
		4) Σιντικῆς (Σιδηροκάστρου)	Σιδηρόκαστρον
Γεν. διοίκησις Θρᾴκης (ἕδρα Κομοτινή)	*Δράμας* (3.494 τ. χλμ., ἕδρα Δράμα)	1) Δράμας	Δράμα
		2) Νευροκοπίου (Ζυρνόβου)	Κάτω Νευροκόπιον
	Καβάλλας (2.134,2 τ. χλμ., ἕδρα Καβάλλα)	1) Καβάλλας	Καβάλλα
		2) Νέστου	Χρυσούπολις (Σαρῆ Σαμπὰν)
		3) Παγγαίου (Πραβίου)	Πράβιον
		4) Θάσου	Λιμὴν Θάσου
Θρᾴκη	*Ἕβρου* (4.279,7 τ. χλμ., ἕδρα Ἀλεξανδρούπολις)	1) Ἀλεξανδρουπόλεως	Ἀλεξανδρούπολις (Δεδὲ Ἀγὰτς)
		2) Διδυμοτείχου	Διδυμότειχον
		3) Ὀρεστιάδος	Νέα Ὀρεστιὰς
		4) Σουφλίου	Σουφλίον
		5) Σαμοθρᾴκης	Σαμοθρᾴκη
	Ροδόπης (4.515,9 τ. χλμ., ἕδρα Κομοτινή)	1) Κομοτινῆς	Κομοτινὴ
		2) Ξάνθης	Ξάνθη
		3) Σαπῶν	Σάπαι
Ἤπειρος (Γενικὴ διοίκησις, ἕδρα Ἰωάννινα)	*Ἰωαννίνων* (6.000 τ. χλμ., ἕδρα Ἰωάννινα)	1) Δωδώνης (Ἰωαννίν.)	Ἰωάννινα
		2) Κονίτσης	Κόνιτσα
		3) Μετσόβου	Μέτσοβον
		4) Πωγωνίου	Δελβινάκιον
		5) Θυάμιδος (Φιλιατῶν)	Φιλιάται
		6) Παραμυθίας	Παραμυθία
	Πρεβέζης (1.615 τ. χλμ., ἕδρα Πρέβεζα)	1) Νικοπόλεως (Πρεβέζης)	Πρέβεζα
		2) Μαργαριτίου	Μαργαρίτιον
		3) Λευκάδος*	Λευκὰς
		4) Φιλιππιάδος	Νέα Φιλιππιὰς
	*Ἄρτης** (1.736 τ. χλμ., ἕδρα Ἄρτα)	1) Ἄρτης καὶ Τζουμέρκων	Ἄρτα
Κρήτη (Γενικὴ διοίκησις, ἕδρα Χανιά)	*Χανίων* (2.386,5 τ. χλμ., ἕδρα Χανιά)	1) Κυδωνίας	Χανιά
		2) Ἀποκορώνου	Βάμος
		3) Κισσάμου	Καστέλλι
		4) Σελίνου	Κάνδανος
		5) Σφακίων	Χώρα Σφακίων
	Ἡρακλείου (2.571,8 τ. χλμ., ἕδρα Ἡράκλειον)	1) Τεμένους	Ἡράκλειον
		2) Καινουρίου	Μοῖρες
		3) Μαλεβυζίου	Ἅγιος Μύρων
		4) Μονοφατσίου	Πύργος
		5 Πεδιάδος	Καστέλλι
		6) Πυργιωτίσσης	Βόρροι
		7) Βιάννου	Πεῦκος
	Ρεθύμνης (1.432 τ. χλμ., ἕδρα Ρέθυμνον)	1) Ρεθύμνης	Ρέθυμνον
		2) Ἁγίου Βασιλείου	Σπήλι
		3) Ἀμαρίου	Νεὺς Ἀμάρι
		4) Μυλοποτάμου	Πέραμα
	Λασηθίου (1.896,4 τ. χλμ., ἕδρα Ἅγιος Νικόλαος)	1) Λασηθίου	Τζερμιάδες
		2) Ἱεραπέτρας	Ἱεράπετρα
		3) Μεραμβέλλου	Νεάπολις
		4) Σητείας	Σητεία
Νῆσοι τοῦ Αἰγαίου	*Λέσβου* (2.138 τ. χλμ., ἕδρα Μυτιλήνη)	1) Μυτιλήνης	Μυτιλήνη
		2) Λήμνου	Κάστρον
		3) Μηθύμνης	Μήθυμνα (Μόλυβος)
		4) Πλωμαρίου	Πλωμάριον
	Σάμου (791,6 τ. χλμ., ἕδρα Λιμὴν Βαθέος)	1) Ἰκαρίας	Ἅγιος Κήρυκος
		2) Σάμου	Λιμὴν Βαθέος
	Χίου (918,3 τ. χλμ., ἕδρα Χίος)	1) Χίου	Χίος
	Ἅγιον Ὄρος (288 τ. χλμ., ἕδρα Ἱερισσός)	Αὐτοδιοίκητον διαμέρισμα	

πῶν, εἰς βάρος τῆς ἐπαρχίας Κομοτινῆς· διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 13 Αὐγούστου/21 Σεπτεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους «Περὶ μεταρρυθμίσεών τινων ἐν τῇ διοικητικῇ διαιρέσει τῆς χώρας» ἀπεσπάσθη ἡ ἐπαρχία Λευκάδος τοῦ νομοῦ Κερκύρας καὶ ἡ νησὶς Καριννησία τοῦ νομοῦ Ἄρτης, ὑπαχθεῖσαι εἰς τὸν νομὸν Πρεβέζης, ἐπίσης δὲ ἀπεσπάσθη τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης ἡ ἐπαρχία Σφακίων, ὑπαχθεῖσα εἰς τὸν νομὸν Χανίων· διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 9 Σεπτεμβρίου 1925 ἀπεσπάσθησαν ἐκ τοῦ νομοῦ Σερρῶν διάφοροι κοινότητες, ὑπαχθεῖσαι εἰς τὸν τῆς Δράμας· διὰ δὲ τοῦ διατάγματος τῆς 27 Σεπτεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους ἄλλαι κοινότητες τῆς Δράμας προσκολλῶνται εἰς τὴν ὑποδιοίκησιν Σιδηροκάστρου τοῦ νομοῦ Σερρῶν. Ἐπίσης τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 29 Σεπτεμβρίου 1925 «Περὶ τροποποιήσεως τῶν περιφερειῶν νομῶν τινων» ἀπέσπασε τὴν ἐπαρχίαν Τροιζηνίας ἀπὸ τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας, ὑπαγαγὸν αὐτὴν εἰς τὸν τῆς Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, κοινότητάς τινας τῆς ἐπαρχίας Βάλτου, ἃς ὑπήγαγεν εἰς τὴν τῆς Τριχωνίας, ἑτέρας κοινότητας τοῦ νομοῦ Ἄρτης, ἃς ὑπήγαγεν εἰς τὸν νομὸν Ἰωαννίνων, τέλος δὲ μετέθεσε τὴν κοινότητα Κεραμιδίου ἀπὸ τῆς ἐπαρχίας Ἀγυιᾶς εἰς τὴν τοῦ Βόλου. Τῷ 1926 διὰ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 9/15 Ἀπριλίου ἡ ἐπαρχία Βάλτου

Digitized by Google

μετεφέρθη ἀπὸ τοῦ νομοῦ Ἄρτης, εἰς ὃν τέως ὑπήγετο, εἰς τὸν Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, προσαυξηθεῖσα διά τινων κοινοτήτων τῆς ἐπαρχίας Τριχωνίας. Ἠκολούθησαν οἱ νόμοι 3682 τῆς 11 Δεκεμβρίου 1928, ὅστις ἀνασυνέστησε τὴν ἐπαρχίαν Παραμυθίας ἐν τῷ νομῷ Πρεβέζης· 3787 τῆς 15 Ἰανουαρίου 1929, ὅστις ἀπέσπασε τὴν ἐπαρχίαν Κυθήρων ἀπὸ τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας, ὑπαγαγὼν αὐτὴν εἰς τὴν περιφέρειαν Πειραιῶς τοῦ νομοῦ Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας· 4538 τοῦ 1930, ὅστις διεχώρισε τὸν νομὸν Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος εἰς δύο νέους, τούς: *Ἀχαΐας* (ἐπαρχίαι Καλαβρύτων, Αἰγιαλείας καὶ Πατρῶν, ἕδρα Πάτραι) καὶ *Ἠλείας* (ἐπαρχία Ἠλείας, ἕδρα Πύργος), μετέφερε δὲ τὰς κοινότητας τῶν τέως δήμων Νωνάκριδος, Φελόης καὶ Κραθίδος ἀπὸ τῆς ἐπαρχίας Αἰγιαλείας εἰς τὴν τῶν Καλαβρύτων· καὶ τελευταῖος ὁ νόμος 5480 τῆς 14/16 Μαΐου 1932 «*Περὶ τροποποιήσεως διοικητικῶν τινων καὶ δικαστικῶν περιφερειῶν*». Δι᾿ αὐτοῦ κοινότητές τινες τῆς ἐπαρχίας **Φιλιππιάδος** τοῦ νομοῦ Πρεβέζης **μετεφέρθησαν εἰς τὸν νομὸν** Ἄρτης, ὁ συνοικισμὸς **Ἅγιος Παντελεήμων** τῆς ἐπαρχίας Καλαβρύτων **μετεφέρθη εἰς** τὴν τῶν Καλαβρύτων, ἡ κοινότης **Ἀσὴ Γωνία** τῆς ἐπαρχίας καὶ τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης **ὑπήχθη** εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἀποκορώνου τοῦ νομοῦ **Χανίων** καὶ ἡ ἐπαρχία Βιάννου μετεφέρθη ἀπὸ τοῦ νομοῦ Λασηθίου εἰς τὸν Ἡρακλείου, πλὴν ὡρισμένων τινῶν κοινοτήτων αὐτῆς, αἵτινες παρέμειναν εἰς τὸν νομὸν Λασηθίου, ὑπαχθεῖσαι εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἱεραπέτρας. Σημαντικωτάτην τέλος μεταβολὴν εἰς τὴν διοικητικὴν ὀργάνωσιν τῶν νέων χωρῶν ἐπέφερε τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 13 Νοεμβρίου 1927, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ἐξωμοιώθησαν αἱ ἐν αὐταῖς ὑποδιοικήσεις πρὸς τὰς ἐπαρχίας τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, καταργηθέντων τῶν τοπικῶν ὑποδιοικητῶν (ἐπάρχων), οἵτινες διετηρήθησαν μόνον εἰς ὡρισμένας τινὰς ἐπαρχίας παραμεθορίους ἢ ἀπεχούσας πολὺ τοῦ κέντρου τοῦ νομοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν ἐχούσας ἀνάγκην αὐτοτελοῦς διοικήσεως. Τοιαῦται αὐθύπαρκτοι διοικητικῶς ἐπαρχίαι εἶναι σήμερον αἱ Λήμνου, Γρεβενῶν, Ἀλμωπίας (Ἐνωτίας), Καστορίας, Σιντικῆς (Σιδηροκάστρου), Διδυμοτείχου, Ξάνθης, Πωγωνίου, Θυάμιδος, Παραμυθίας.

Κατὰ ταῦτα, ἡ Ἑλλὰς διαιρεῖται σήμερον διοικητικῶς εἰς 4 γενικὰς διοικήσεις, 36 ἐν ὅλῳ νομοὺς καὶ 114 ἐπαρχίας, ὡς ἐν τῷ παρατιθεμένῳ πίνακι.

Ἡ κατὰ νομοὺς διοίκησις ἐκτείνεται ἐφ᾿ ὁλοκλήρου τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, πλὴν τῆς μοναστικῆς κοινότητος τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τῆς ὁποίας τὸ ἔδαφος, περιλαμβάνον ὁλόκληρον τὴν χερσόνησον τοῦ Ἄθω, ἀπετέλει ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας προνομιοῦχον διοικητικῶς περιοχήν. Ἡ Ἑλλάς, καταλαβοῦσα τὸ Ἅγιον Ὄρος διαρκούντων τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, οὐδόλως ἀνεμείχθη κατ᾿ ἀρχὰς εἰς τὰ τῆς ἐσωτερικῆς αὐτοῦ διοικήσεως, ἀρκεσθεῖσα μόνον νὰ ἐγκαταστήσῃ ἐν Καρυαῖς ἀστυνομίαν πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως. Ἀφ᾿ ὅτου ὅμως, δυνάμει τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης (24 Ἰουλίου 1923), ἀνεγνωρίσθη εἰς αὐτὴν ἀπόλυτος ἐδαφικὴ κυριαρχία ἐπὶ τοῦ Ἄθω, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀπεφάσισε νὰ κωδικοποιήσῃ τὰ κρατοῦντα ἔκπαλαι ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει. Ἡ συγκληθεῖσα πρὸς τοῦτο, κατὰ Μάϊον τοῦ 1924, ἔκτακτος ἱερὰ σύναξις τῶν ἀντιπροσώπων τῶν μονῶν ἐξεπόνησε τὸν νέον καταστατικὸν χάρτην (ἐξ 188 ἄρθρων), ὅστις ἐκυρώθη τῷ 1926 διὰ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 10 Σεπτεμβρίου, ἀποτελῶν ἔκτοτε τὴν βάσιν τῆς διοικήσεως τῆς περιοχῆς τοῦ Ἁγίου Ὄρους (βλ. λ. *Ἄθως*, τ. Β΄, σ. 337 α΄ κ. ἑπ.).

Πλὴν τῆς εἰς νομοὺς καὶ ἐπαρχίας διαιρέσεως τοῦ κράτους, ἰσχύει καὶ ἡ εἰς δήμους καὶ κοινότητας, εἰσαχθεῖσα ἀπὸ τοῦ 1912 διὰ τοῦ νόμου ΔΝΖ΄ τῆς 10 Φεβρουαρίου «*Περὶ συστάσεως καὶ διοικήσεως δήμων καὶ κοινοτήτων*», καταργήσαντος τὸ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Βαυαρῶν ἰσχῦον σύστημα διαιρέσεως εἰς δήμους. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὡς ἄνω νόμου δῆμον δύνανται ν᾿ ἀποτελέσωσιν αἱ πόλεις αἱ ἀριθμοῦσαι πληθυσμὸν μείζονα τῶν 10.000 κατοίκων καὶ αἱ πρωτεύουσαι νομῶν, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων των. Εἰς κοινότητας ἐξ ἄλλου ὀργανοῦνται οἱ συνοικισμοὶ οἱ ἀριθμοῦντες πληθυσμὸν 300 τοὐλάχιστον κατοίκων. Δῆμοι καὶ κοινότητες ἀποτελοῦσι τὴν βάσιν τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, διοικούμενοι ὑπὸ ἀρχόντων ἐκλεγομένων ὑπὸ τοῦ λαοῦ διὰ καθολικῆς ψηφοφορίας, τῆς ὁποίας ἀπὸ τοῦ 1930 μετέχουσι καὶ αἱ συμπληρώσασαι τὰ τριακοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας καὶ γνωρίζουσαι ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν γυναῖκες, δυνάμει προεδρικοῦ διατάγματος τῆς 5 Φεβρουαρίου 1930. Αἱ κοινότητες συγκροτοῦνται κατὰ τόπους εἰς συνδέσμους πρὸς ἐπιδίωξιν σκοπῶν κοινῆς ὠφελείας (κατασκευῆς ἐπαρχιακῆς ὁδοῦ, ἔργων ἠλεκτροφωτισμοῦ, ὑδρεύσεως ἢ ἀρδεύσεως κττ.), λειτουργεῖ δὲ ἐν Ἀθήναις καὶ «*Ἕνωσις τῶν Δήμων καὶ τῶν Κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος*», ἐπιδιώκουσα τὴν καθόλου προαγωγὴν τοῦ θεσμοῦ τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως. Ἡ ἕνωσις αὕτη μετέχει ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς της τῆς ἐν Βρυξέλλαις «Διεθνοῦς Ἑνώσεως τῶν πόλεων» (βλ. καὶ λ. *δῆμος* τ. Θ΄ σ. 144 γ΄ κ. ἑπ. καὶ *κοινότης* τ. ΙΔ΄ σ. 651 β΄ κ. ἑπ.). Οἱ δῆμοι τῆς Ἑλλάδος, κατόπιν τοῦ νεαροῦ νόμου 5970, ὅστις μετερρύθμισε τὸν ΔΝΖ΄, ἀποσπάσας ἀπὸ τῶν παλαιῶν δήμων Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καὶ Θεσσαλονίκης τοὺς προσφυγικοὺς συνοικισμοὺς καὶ ὀργανώσας αὐτοὺς εἰς δήμους καὶ κοινότητας, ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ των, ἀνέρχονται εἰς 71, τοὺς ἑξῆς: *Ἀθηναίων, Ἁγίου Γεωργίου Κερατσινίου, Ἁγίου Νικολάου, Ἀγρινίου, Αἰγιέων, Ἀλεξανδρουπόλεως, Ἀμαλιάδος, Ἀργείων, Ἀργοστολίου, Ἀρταίων, Βερροίας, Βροντάδων, Βύρωνος, Γιαννιτσῶν, Διδυμοτείχου, Δράμας, Ἐδέσσης, Ἑρμουπόλεως, Ζακυνθίων, Ἡρακλείου, Θεσσαλονίκης, Θηβαίων, Ἰωαννιτῶν, Καβάλλας, Καισαριανῆς, Καλαμῶν, Καλλιθέας, Καρδίτσης, Καστορίας, Κατερίνης, Κερκυραίων, Κοζάνης, Κομοτιναίων, Κορίνθου, Λαγκαδᾶ, Λαμιέων, Λαρίσης, Λαυρεωτικῆς, Λεβαδείας, Λετρίνων, Λιμένος Βαθέος, Λουτρακίου-Περαχώρας, Λουτρῶν Αἰδηψοῦ, Μεγαρέων, Μεθάνων, Μεσολογγίου, Μυτιλήνης, Ναούσης, Ναυπλιέων, Νέας Ἰωνίας, Νέας Κοκκινιᾶς, Ξάνθης, Παγασῶν, Πατρέων, Πειραιῶς, Περιστερίου, Πλωμαρίου, Πολυγύρου, Πρεβέζης, Ρεθύμνου, Σερρῶν, Σουφλίου, Σπαρτιατῶν, Σπετσῶν, Τρικκαίων, Τριπόλεως, Φιλιατρῶν, Φλωρίνης, Χαλκιδέων, Χανίων καὶ Χίου.*

Αἱ κοινότητες ἀνέρχονται ἐν τῷ συνόλῳ των εἰς 5540 (Ἀπρίλιος 1934), διαρκῶς δὲ δημιουργοῦνται διὰ διατάγματος νέαι, ἀποσχιζόμεναι τῶν παλαιῶν. Διὰ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 17/21 Σεπτεμβρίου 1926 ἱδρύθησαν εἰς ὅλας τὰς ἕδρας τῶν νομαρχιῶν, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ νομάρχου, ἐπιτροπαὶ ἀποτελούμεναι ἐξ ἁρμοδίων προσώπων (καθηγητῶν, ἐφόρων ἀρχαιοτήτων καὶ ἄλλων ὑπαλλήλων καὶ ἰδιωτῶν), αἵτινες σκοπὸν ἔχουσι τὴν μετονομασίαν τῶν ξενογλώσσων ἢ κακοήχων ὀνομάτων πόλεων καὶ συνοικισμῶν τῆς Ἑλλάδος. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐλειτούργει ἤδη ἀπὸ τοῦ 1915 παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῶν Ἐσωτερικῶν «*Ἐπιτροπεία τοπωνυμιῶν*», συσταθεῖσα δυνάμει εἰδικοῦ νόμου καὶ ἀποτελουμένη ἐκ καθηγητῶν τοῦ πανεπιστημίου καὶ ἄλλων εἰδικῶν ἀνωτέρων δημοσίων ὑπαλλήλων. Ἡ ἐπιτροπεία τοπωνυμιῶν, διατηρουμένη καὶ κατόπιν τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τοῦ 1926, ἐγκρίνει τὰς προτεινομένας ὑπὸ τῶν τοπικῶν ἐπιτροπῶν μετονομασίας, αἵτινες ἀκολούθως ἐπισημοποιοῦνται διὰ διατάγματος. Νεώτερον διάταγμα τῆς 13 Νοεμβρίου 1927 ἐπεκύρωσε τὸ τοῦ 1926, καὶ τοῦτο ὁ νόμος 4096 τοῦ 1929.

Χ. Δ.

ΕΘΝΙΚΗ ΑΜΥΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Ἀνωτάτη πολεμικὴ ἀρχὴ τῆς Ἑλλάδος τυγχάνει ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας, κατὰ τὸ ἄρθρον 81 τοῦ ἐν ἰσχύϊ Συντάγματος (τῆς 3 Ἰουνίου 1927), ὅστις, ἄρχων τῶν κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν δυνάμεων, ἀσκεῖ τὴν ἐξουσίαν διὰ τῶν ὑπουργῶν ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν, ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν καὶ τῆς Ἀεροπορίας. Ἡ κυριωτάτη πηγή, ἐξ ἧς ἀντλοῦσιν ὁ στρατὸς καὶ ἡ ἀεροπορία τὰ μέσα τῆς ἐνισχύσεως αὐτῶν, εἶναι τὸ Ταμεῖον Ἐθνικῆς Ἀμύνης (Τ.Ε.Α.). Ὁ περὶ συστάσεως τοῦ ταμείου τούτου ἀρχικὸς νόμος, ψηφισθεὶς ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως Γ. Θεοτόκη (1903), ἐπεζήτησε τὴν ἐξεύρεσιν καὶ ἐξασφάλισιν τῶν ἀπαιτουμένων ὑλικῶν μέσων πρὸς ἐφοδιασμὸν τοῦ στρατοῦ διὰ τοῦ ἀναγκαιοῦντος πρὸς ἐπιστράτευσιν αὐτοῦ ὑλικοῦ πολέμου καὶ ἀνέγερσιν στρατιωτικῶν κτηρίων. Διὰ τὴν προικοδότησιν τοῦ ταμείου τούτου διετέθησαν τότε ὡρισμέναι δημόσιοι πρόσοδοι, ἐπετράπη δὲ διὰ τοῦ αὐτοῦ νόμου εἰς τὴν διοικητικὴν τοῦ Ταμείου ἐπιτροπὴν ἡ κατὰ ἐτησίας δόσεις ἀποπληρωμὴ τῶν προμηθειῶν, δι᾿ ἃς δὲν ὑπῆρχε διαθέσιμον ὁλόκληρον τὸ ἀπαιτούμενον χρηματικὸν ποσόν, ἢ ἡ πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν συνομολόγησις χρεωλυτικοῦ δανείου. Ἡ σύστασις τοῦ ταμείου τούτου ἀποτελεῖ τὴν πρώτην τότε προσπάθειαν τοῦ κράτους, ὅπως ἐργασθῇ σοβαρῶς ὑπὲρ τῆς πολεμικῆς προπαρασκευῆς τῆς χώρας, καίτοι οἱ ἀρχικῶς διατεθέντες πόροι ἦσαν γλίσχροι καὶ ἀνεπαρκεῖς πρὸς πλήρωσιν πασῶν τῶν ἀναγκῶν τοῦ στρατοῦ. Οὐχ ἧττον ἡ ἀναγνώρισις ὑπὸ τῆς τότε κυβερνήσεως τῆς ἀρχῆς ὅτι ὁ ἐμπόλεμος στρατὸς δὲν εἶναι δυνατὸν ν᾿ αὐτοσχεδιάζηται, ἀλλ᾿ ὅτι ἐκ τῶν προτέρων πρέπει νὰ γίνηται ἡ δέουσα προπαρασκευή, ἀπετέλει σημαντικωτάτην πρόοδον ἐν τῇ ἐξελίξει τῶν στρατιωτικῶν πραγμάτων τῆς χώρας. Ἐν σχέσει μὲ τὰ ὑπὸ τοῦ κράτους διατιθέμενα τότε μέσα, διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1904 (τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ Διαδόχου, ὡς τότε ἐκαλεῖτο κοινῶς) ἐθεραπεύοντο αἱ πρώτισται ἀνάγκαι τοῦ στρατοῦ, ὥστε νὰ δυνηθῇ οὗτος νὰ λάβῃ πρῶτον τὴν μορφὴν στρατοῦ καλῶς συντεταγμένου. Αἱ χαρακτηριστικαὶ μεταρρυθμίσεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦσαν: 1) Ἡ τακτοποίησις τῆς συνθέσεως τοῦ στρατοῦ εἰς μεγάλας μονάδας (μεραρχίας καὶ ταξιαρχίας) καὶ ἡ ὁμοιόμορφος εἰς αὐτὰς παρένταξις τῶν διαφόρων ὅπλων καὶ ὑπηρεσιῶν. 2) Ἡ τροποποίησις τοῦ περὶ στρατολογίας νόμου καὶ ὁ περιορισμὸς δι᾿ αὐτοῦ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀπαλλασσομένων τῆς στρατιωτικῆς ὑποχρεώσεως. 3) Ἡ σύστασις σώματος γενικῶν ἐπιτελῶν. 4) Ὁ καταρτισμὸς στελέχους ἐφέδρων ἀξιωματικῶν τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ, ὡς καὶ ὑγειονομικῶν τοιούτων. 5) Ἡ σύστασις τοῦ Ταμείου Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Διὰ τῶν πόρων αὐτοῦ ἐβελτιώθη ὁ στρατωνισμὸς τοῦ στρατοῦ· ἀνεφωδιάσθη ὁ στρατὸς δι᾿ ὑλικοῦ ἐπιστρατεύσεως, ἐπαρκοῦντος πλήρως δι᾿ 110.000 ἀνδρῶν· ὡπλίσθη ὁ στρατὸς διὰ νέου ὁπλισμοῦ, ἤτοι τὸ μὲν πεζικὸν δι᾿ ὅπλων ἐπαναληπτικῶν Μάνλιχερ—Σενάουερ (1905), τὸ δὲ πυροβολικὸν διὰ ταχυβόλων πυροβόλων Σνάϊδερ-Κανὲ (1909)· καὶ τέλος ἐξησφαλίσθη ἡ ἐν δεδομένῃ στιγμῇ ἐπιστράτευσις καὶ συγκέντρωσις τοῦ στρατοῦ εἰς τὴν παραμεθόριον ζώνην, βελτιωθέντων τῶν μέσων μεταφορᾶς καὶ ὀχυρωθείσης τῆς ἀμυντικῆς γραμμῆς: ἐν μὲν τῇ Θεσσαλίᾳ τοῦ *Πηνειοῦ* ποταμοῦ δι᾿ ἀμυντικῶν ἔργων γενομένων (1911) ἐν Δοβρούτσι, εἰς τὸ προγεφύρωμα Λαρίσης καὶ εἰς Κορακόπετραν (Ἔρημον ὄρος), ἐν δὲ τῇ Ἠπείρῳ τοῦ *Ἀράχθου*, περὶ τὴν Ἄρταν καὶ εἰς τὸ νοτίως αὐτῆς Πετροβούνι. Ἐκ παραλλήλου ἤρξατο συστηματικὴ τῶν ἀξιωματικῶν ἐκπαίδευσις δι᾿ ἀσκήσεων ἐπὶ τοῦ χάρτου (διὰ πρώτην τότε φορὰν ἐκτελουμένων) καὶ διὰ πραγματικῆς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐξασκήσεως, ὀργανουμένων κατ᾿ ἔτος μεγάλων ἀσκήσεων διὰ προσκλήσεως ὑπὸ τὰ ὅπλα, διὰ 40 ἡμέρας, ἐφεδρικῶν κλάσεων ἐκ περιτροπῆς. Ἀλλ᾿ ὁ περὶ Τ.Ε.Α. νόμος ὑπέστη ἔκτοτε διαφόρους τροποποιήσεις καὶ μεταλλαγάς. Τῇ 19 Φεβρουαρίου 1926, διὰ νομοθετικοῦ διατάγματος, κατηργήθη τὸ ταμεῖον τοῦτο καὶ ἡ περιουσία του περιῆλθεν εἰς τὴν Ἀεροπορικὴν Ἄμυναν. Νῦν ὅμως ἰσχύει ὁ νόμος 4407 τῆς 28 Αὐγούστου 1929, καθ᾿ ὃν τοῦ ἐπανασυστάντος Τ.Ε.Α. σκοπὸς εἶναι ἡ συμπλήρωσις τῶν μέσων τῆς κατὰ ξηρὰν ἀμύνης τῆς χώρας, ἤτοι: τῆς προμηθείας ὑλικοῦ ἐπιστρατεύσεως πάσης ἁρμοδιότητος καὶ τῆς κατασκευῆς ἢ ἀνακαινίσεως μέσων στρατωνισμοῦ. Πόροι τοῦ εἰδικοῦ ταμείου τούτου ὁρίζονται: α΄) Ποσὸν ὁριζόμενον ἐτησίως διὰ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν. β΄) Τὸ προϊὸν ἐκποιήσεως κτηνῶν στρατοῦ, ὀχημάτων ἐν γένει, πολεμικῶν ὀργάνων καὶ πάσης φύσεως ὑλικοῦ προερχομένου ἐξ ἐπιτάξεως. γ΄) Τὸ προϊὸν ἐκποιουμένου ὑλικοῦ εὐχρήστου μέν, ἀλλ᾿ ὁριστικῶς μὴ ἀναγκαίου εἰς τὸν στρατόν. δ΄) Τὸ ἀπομένον τυχὸν κατὰ τὴν λῆξιν ἑκάστης χρήσεως ἀδιάθετον ὑπόλοιπον πιστώσεως εἰς ἕκαστον τῶν κεφαλαίων καὶ ἄρθρων τοῦ εἰδικοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν τακτικῶν ἐξόδων τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν. ε΄) Αἱ πρὸς τὸ ταμεῖον δωρεαί, κληρονομίαι καὶ κληροδοτήματα. στ΄) Οἱ τόκοι τῶν κεφαλαίων τοῦ ταμείου. ζ΄) Τὰ εἰσπραττόμενα ὑπὲρ τοῦ δημοσίου ἔσοδα ἐκ προστίμων, ποινῶν, ἀντισηκωμάτων, ἐξαγορᾶς προσθέτων ὑπηρεσιῶν κλπ., ἅτινα καταβάλλουσιν οἱ στρατεύσιμοι ἢ οἱ ἔφεδροι πρὸς τακτοποίησιν τῆς στρατολογικῆς των καταστάσεως. η΄) Τὰ ἔσοδα ἐκ καταλογισμοῦ τιμήματος ὑλικοῦ τοῦ στρατοῦ εἰς βάρος στρατιωτικῶν ἐν ἐνεργείᾳ ἢ ἀποστρατείᾳ. θ΄) Ἡ περιελθοῦσα εἰς τὴν Ἀεροπορικὴν Ἄμυναν περιουσία τοῦ ταμείου. ι΄) Τὰ ἐκ λείας πολέμου πάσης φύσεως ὑλικά· καὶ ια΄) Τὰ δυνάμει ἄλλων νόμων περιερχόμενα εἰς τὸ Τ.Ε.Α. ποσοστά. Τὸ ταμεῖον τοῦτο διοικεῖ ἐπιτροπὴ συγκειμένη ἐκ τοῦ προέδρου τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, ὡς προέδρου, τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, τοῦ ὑπουργοῦ ἢ ὑφυπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ, τῶν ἐπιθεωρητῶν σωμάτων στρατοῦ καὶ ἐπιθεωρητοῦ σχολῶν. Γραμματεὺς τῆς ἐπιτροπῆς, ἄνευ ψήφου, διορίζεται ἀνώτερος μάχιμος ἀξιωματικὸς δι᾿ ἀποσπάσεως, τῇ προτάσει τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ. Τὸ Ταμεῖον Ἐθνικῆς Ἀμύνης ὑπάγεται εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν. Ἡ διοικητικὴ ἐπιτροπή: α΄) Ἀποφασίζει ἐπὶ πάσης φύσεως ὑποθέσεως. β΄) Συντάσσει, τῇ προτάσει τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ, γενικὸν πρόγραμμα τῆς διαθέσεως τῶν πόρων τοῦ ταμείου. γ΄) Ἐπιτηρεῖ τὴν ἔγκαιρον βεβαίωσιν καὶ εἴσπραξιν τῶν πόρων τοῦ ταμείου. δ΄) Ἐντὸς τοῦ Μαΐου ἑκάστου ἔτους συντάσσει τὸν ἀπολογισμὸν τῶν πραγματοποιηθέντων ἐσόδων καὶ ἐξόδων καὶ τὸν ἰσολογισμὸν τῆς διαχειρίσεως τοῦ προηγουμένου ἔτους. ε΄) Καταρτίζει ἐντὸς τοῦ Ὀκτωβρίου τὸν διὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος προϋπολογισμὸν τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ ταμείου καὶ τὸν διαβιβάζει εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν Στρατιωτικῶν πρὸς ἐκτέλεσιν, ἣν καὶ παρακολουθεῖ. Ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ Τ.Ε.Α. ὑποβάλλεται τῇ βουλῇ καὶ τῇ γερουσίᾳ μετὰ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους, μετὰ τοῦ ὁποίου καὶ ψηφίζεται. στ΄) Ἀνατίθησιν εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν Στρατιωτικῶν τὴν ἔγκρισιν δαπανῶν οἱωνδήποτε, πρὸς πληρωμὴν τοῖς δικαιούχοις, ὡς καὶ τὸν ἔλεγχον τῶν δαπανῶν τοῦ ταμείου καὶ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν. ζ΄) Προκαλεῖ τὴν λῆψιν παντὸς ἐν γένει μέτρου, ὅπερ ἤθελε κριθῇ ἐπιβεβλημένον πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν σκοπῶν τοῦ Τ.Ε.Α. Ἡ περιουσία τοῦ ταμείου θεωρεῖται δημοσία τοιαύτη καὶ ἐφαρμόζονται περὶ αὐτῆς πᾶσαι αἱ διατάξεις αἱ διέπουσαι τὰς στρατιωτικὰς διαχειρίσεις. Αἱ διατάξεις

Digitized by Google

αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὴν ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων ἐκπροσώπησιν τοῦ δημοσίου ἐφαρμόζονται καὶ προκειμένου περὶ Ταμείου Ἐθνικῆς Ἀμύνης. Ὁ συντασσόμενος κατὰ μῆνα Μάϊον ἀπολογισμὸς καὶ ἰσολογισμὸς αὐτοῦ διαβιβάζεται ἐντὸς τοῦ Ἰουνίου εἰς τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον, ὅπερ διὰ τριμελοῦς ἐπιτροπῆς, ἐξ ἑνὸς συμβούλου καὶ δύο ἑτέρων μελῶν αὐτοῦ, ἐκλεγομένων ὑπὸ τοῦ σώματος, ἐξελέγχει τοῦτον πρὸ τῆς λήξεως τοῦ μηνὸς Μαΐου ἑκάστου ἔτους καθ' ὅλα αὐτοῦ τὰ μέρη. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐξελέγξεως ταύτης ὑποβάλλει ἡ ἐπιτροπὴ εἰς τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον, ὅπερ, συνερχόμενον ἐν ὁλομελείᾳ, ἐκδίδει τὴν ἀπόφασίν του ἐντὸς τοῦ μηνὸς Αὐγούστου. Ἅπαντα τὰ σχετικὰ δικαιολογητικὰ τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τῆς χρήσεως, ἐφ' ἧς ἐξεδόθη ἡ ἀπόφασις, παραδίδονται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ταμείου μετὰ τοῦ ἐνιαυσίου λογαριασμοῦ καὶ τηροῦνται εἰς τὰ ἀρχεῖα αὐτοῦ.

Ἀνωτάτη διοικοῦσα ἀρχὴ τοῦ στρατοῦ ἐν εἰρήνῃ εἶναι τὸ ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν διοικεῖ τὸν στρατὸν ὑπευθύνως, βοηθούμενος ἀμέσως ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ καὶ τῶν διευθυντῶν τῶν παρὰ τῷ ὑπουργείῳ διευθύνσεων ὅπλων καὶ ὑπηρεσιῶν. Ἐπὶ γενικῶν ζητημάτων, ἀφορώντων εἰς τὴν ἄμυναν τῆς χώρας καὶ ἀπαιτούντων τὴν συνεργασίαν διαφόρων ὑπουργείων, ἀποφασίζει, μετὰ προηγουμένην ἐξέτασιν, ἴδιον «Ἀνώτατον Συμβούλιον Ἐθνικῆς Ἀμύνης», λειτουργοῦν ἐν καιρῷ εἰρήνης καὶ πολέμου ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ προέδρου τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου. Ἀνώτατον Στρατιωτικὸν Συμβούλιον, οὗτινος αὐτοδικαίως δύναται νὰ προεδρεύῃ ὁ ὑπουργὸς ἢ ὁ ὑφυπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν, λειτουργεῖ ὁμοίως ἐν καιρῷ εἰρήνης καὶ γνωματεύει ἐπὶ ζητημάτων ἀφορώντων εἰς τὴν γενικὴν ὀργάνωσιν καὶ ἐκπαίδευσιν τοῦ στρατεύματος, τὴν πρὸς πόλεμον προπαρασκευὴν αὐτοῦ, τὴν ὀχύρωσιν καὶ ἐν γένει ὀργάνωσιν τῆς ἀμύνης τῆς χώρας καὶ ἐπὶ οἱουδήποτε ἄλλου ζητήματος, ἐφ' οὗ ὁ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν ἤθελε κρίνει σκόπιμον νὰ ζητήσῃ τὴν γνώμην τοῦ συμβουλίου τούτου. Ἡ σύνθεσις αὐτοῦ ἀποτελεῖται ἐκ τῶν ἀντιστρατήγων ἐπιθεωρητῶν τῶν σωμάτων στρατοῦ, τοῦ ἀντιστρατήγου ἐπιθεωρητοῦ σχολῶν καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ (ὡς μονίμων μελῶν), ἔτι δὲ καὶ ὑπὸ τῶν διοικητῶν σωμάτων στρατοῦ (ὡς ἐκτάκτων μελῶν).

Διὰ τὴν διαρκῆ παρακολούθησιν τῆς καταστάσεως τῶν σωμάτων στρατοῦ, ἀπό τε διοικητικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς ἀπόψεως, καὶ τὴν ἐξακρίβωσιν τῶν παρ' αὐτῶν γενομένων μελετῶν τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ἐπιστράτευσιν, κινητοποίησιν, συγκέντρωσιν καὶ τὴν ἐν γένει ἀποστολὴν αὐτῶν ἐν περιπτώσει ἐπιστρατεύσεως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διαταγῶν τοῦ ὑπουργείου (γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ) λειτουργοῦσι δύο ἐπιθεωρήσεις σωμάτων στρατοῦ. Ἐπίσης διὰ τὸν συντονισμὸν τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν ἀξιωματικῶν πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἀπαραιτήτου συνεχείας τῶν παρ' αὐτῶν κτωμένων γνώσεων οὐ μόνον εἰς τὰς καθ' ὅπλα εἰδικὰς σχολὰς καὶ κέντρα ἐκπαιδεύσεως, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς γενικὰς τοιαύτας, αἵτινες ἀποβλέπουσιν εἰς τὴν ἐν γένει μόρφωσιν τῶν στελεχῶν ἀπὸ τῆς κατατάξεώς των μέχρι τῶν ἀνωτάτων βαθμίδων τῆς στρατιωτικῆς ἱεραρχίας, λειτουργεῖ μία γενικὴ ἐπιθεώρησις σχολῶν. Ὁμοίως, πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ ὁμοιομόρφου καὶ προοδευτικοῦ ἔργου τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν μονάδων τοῦ αὐτοῦ ὅπλου τοῦ στρατεύματος καὶ διὰ τὴν εὔρυθμον λειτουργίαν τῶν τῆς αὐτῆς κατηγορίας ὑπηρεσιῶν, ὑφίστανται, ὡς ἴδιαι ἀρχαί, εἰδικαὶ ἐπιθεωρήσεις τῶν ὅπλων καὶ ὑπηρεσιῶν. Αἱ ἐπιθεωρήσεις αὗται εἶναι βοηθητικὰ ὄργανα τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν ὡς πρὸς τὴν εἰδικὴν καθ' ὅπλα ἢ σώματα ἐκπαίδευσιν ἢ τὴν τεχνικὴν λειτουργίαν τῶν ὑπηρεσιῶν. Δὲν ἀναλαμβάνουσιν οὐδ' ἐπιφορτίζονται μὲ διοικήσεις μονάδων καὶ ὑπηρεσιῶν. Τοιαῦται εἰδικαὶ ἐπιθεωρήσεις εἶναι νῦν ἑπτά, ἤτοι: πεζικοῦ, πυροβολικοῦ, ἱππικοῦ, μηχανικοῦ, ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας, ἐπιμελητείας καὶ οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν. Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ εἶναι εἰδικὸς ἐπιθεωρητὴς τῶν ἀξιωματικῶν, οἷς εἶναι ἀνατεθειμένη ἐπιτελικὴ ὑπηρεσία παρ' οἱῳδήποτε ἐπιτελείῳ καὶ ἂν ὑπηρετῶσιν οὗτοι.

Ἡ προπαρασκευὴ τῆς ἐπιστρατεύσεως περιλαμβάνει τὰ μέτρα, ἅτινα πρέπει νὰ ληφθῶσιν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς εἰρήνης, εἰς τρόπον ὥστε ἅμα τῇ κηρύξει τῆς ἐπιστρατεύσεως: α') Νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ἄμεσος εἰς προσωπικὸν καὶ ἐν γένει ἔμψυχον ὑλικὸν συμπλήρωσις τῶν μονάδων καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ ἐμπολέμου στρατοῦ. β') Νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ταχίστη ὀργάνωσις καὶ καταρτισμὸς αὐτῶν εἰς τὴν ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένην ἐμπόλεμον σύνθεσιν αὐτῶν. γ') Νὰ ὀργανωθῶσιν αἱ στρατιωτικαὶ διοικήσεις, μονάδες καὶ ὑπηρεσίαι τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς χώρας. Πάντα ταῦτα καθορίζονται ὑπὸ τοῦ «σχεδίου ἐπιστρατεύσεως», ὅπερ καταρτίζεται ὑπὸ τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ καὶ ὅπερ κυρούμενον ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν ἀποτελεῖ τὴν βάσιν, ἐφ' ἧς θὰ διεξαχθῇ ἐν δεδομένῃ στιγμῇ ἡ ἐπιστράτευσις. Διὰ διαταγμάτων, ἐκδιδομένων προτάσει τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, δύνανται νὰ καθορισθῶσι γενικῶς οἱ ὅροι, ὑφ' οὓς κρατικαί τινες ἢ ἰδιωτικαὶ λειτουργίαι μετατρέπονται, ἐν καιρῷ ἐπιστρατεύσεως ἢ πολέμου, εἰς ἐξυπηρετικὰς τῶν ἀναγκῶν τοῦ στρατοῦ, ὡς καὶ πᾶν ὅ,τι γενικῶς ἀφορᾷ εἰς τὴν βιομηχανικὴν ἐπιστράτευσιν ἢ τὴν πολεμικὴν χρησιμοποίησιν πάσης ζώσης τοῦ ἔθνους δυνάμεως.

Ἡ ἀρχηγία τῶν πολεμικῶν δυνάμεων ἐν περιπτώσει πολέμου. Ἅμα τῇ κηρύξει τῆς ἐπιστρατεύσεως ὁρίζεται, δι' ἀποφάσεως τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, εἰσηγήσει τοῦ ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν ὑπουργοῦ, ὁ ἀρχιστράτηγος τοῦ ἐμπολέμου στρατοῦ. Ἡ ἐπιστράτευσις τῆς χώρας κηρύσσεται διὰ προεδρικοῦ διατάγματος, ἐκδιδομένου προτάσει τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου. Παρούσης τῆς βουλῆς τὸ εἰρημένον διάταγμα ἀνακοινοῦται αὐτῇ αὐθημερόν, ἀπούσης δὲ ἐκδίδεται τὸ σχετικὸν διάταγμα, συγκαλεῖται ἡ βουλὴ καὶ ἀνακοινοῦται τοῦτο εἰς αὐτὴν εὐθὺς ὡς συνέλθῃ. Κηρυσσομένης ἐπιστρατεύσεως, ὁ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν προκαλεῖ τὴν ἔκδοσιν διατάγματος τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας, δι' οὗ προσδιορίζεται ζώνη τοῦ ἐθνικοῦ ἐδάφους ὡς «ζώνη ἐπιχειρήσεων», χαρακτηριζομένου τοῦ λοιποῦ τμήματος τῆς χώρας ὡς «ζώνης τοῦ ἐσωτερικοῦ». Ὁ ἐν τῇ ζώνῃ ἐπιχειρήσεων στρατὸς περιέρχεται εἰς τὴν ἄμεσον ἐξάρτησιν τοῦ ἀρχιστρατήγου, περιβαλλομένου ἐντὸς τῆς ζώνης ταύτης δι' ἐξαιρετικῆς δικαιοδοσίας, ἧς ἡ ἔκτασις καθορίζεται διὰ προεδρικοῦ διατάγματος. Ἐν ἐχθρικῷ ἐδάφει ὁ ἀρχιστράτηγος συγκεντροῖ ἐν ἑαυτῷ τὰς πολιτικὰς καὶ στρατιωτικὰς ἐξουσίας καὶ ἀσκεῖ ταύτας ἐν ὀνόματι τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ἐν περιπτώσει κεχωρισμένων θεάτρων ἐπιχειρήσεων, ἀπόκειται εἰς τὸ ὑπουργικὸν συμβούλιον νὰ καθορίσῃ δι' ἀποφάσεώς του τοὺς ἐν ἑκάστῳ τούτων ἀνωτάτους διοικητάς, τὴν ἐξάρτησιν αὐτῶν καὶ τὸν διορισμὸν ἢ μὴ κοινοῦ ἀρχιστρατήγου. Ἡ λῆξις τῆς ἐπιστρατεύσεως διατάσσεται διὰ προεδρικοῦ διατάγματος, ὁπότε ὁ στρατὸς ἐπανέρχεται εἰς τὴν κατάστασιν εἰρήνης.

Ἡ σχέσις τῶν τριῶν πολεμικῶν ὑπουργείων. Τὸ Ἀνώτατον Συμβούλιον Ἐθνικῆς Ἀμύνης, θεσπισθὲν διὰ τοῦ νόμου 4327 τῆς 6 Αὐγούστου 1929, ἔχει προορισμὸν νὰ ἐξετάζῃ γενικὰ ζητήματα, ἀφορῶντα εἰς τὴν ἄμυναν τῆς χώρας καὶ ἰδίως ὅσα ἐκφεύγουσι τοῦ κύκλου τῆς ἀποκλειστικῆς ἁρμοδιότητος ἑνὸς τῶν πολεμικῶν ὑπουργείων καὶ ἀπαιτοῦσι συνεργασίαν πλειοτέρων ὑπουργείων. Πρόεδρος αὐτοῦ εἶναι ὁ πρόεδρος τῆς κυβερνήσεως, ὅστις καὶ συγκαλεῖ τὸ συμβούλιον, ὁσάκις κρίνει τοῦτο ἀναγκαῖον πρὸς λῆψιν ἀποφάσεων. Τῶν συνεδριάσεων τοῦ συμβουλίου μετέχουσιν ὡς μέλη αὐτοῦ ὁ ὑπουργὸς καὶ ὁ ὑφυπουργὸς τῶν στρατιωτικῶν, οἱ ὑπουργοὶ τῶν Ναυτικῶν, Οἰκονομικῶν, Ἐξωτερικῶν καὶ Συγκοινωνίας καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν γενικῶν ἐπιτελείων τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ναυτικοῦ, ἀναλόγως δὲ τῆς φύσεως τῶν πρὸς συζήτησιν θεμάτων καὶ ἄλλοι ὑπουργοί, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ προέδρου τῆς κυβερνήσεως. Ἀνώτατοι ἀξιωματικοὶ ἐν ἐνεργείᾳ ἢ μὴ τοῦ στρατοῦ ἢ τοῦ ναυτικοῦ, ἀνώτατοι ὑπάλληλοι τοῦ κράτους ἢ ἕτερα εἰδικὰ πρόσωπα δύνανται νὰ προσκληθῶσιν εἰς τὰς συνεδριάσεις τοῦ συμβουλίου, ὅπως διαφωτίσωσι τοῦτο ἐπὶ διαφόρων ζητημάτων, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχωσι δικαίωμα ψήφου. Αἱ ἀποφάσεις τοῦ συμβουλίου κοινοποιοῦνται εἰς τὰ γενικὰ ἐπιτελεῖα τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ναυτικοῦ, εἰς δὲ τὰ πολιτικὰ ὑπουργεῖα ὅσαι ἐκ τῶν ἀποφάσεών του ἐνδιαφέρουσιν ἐνδεχομένως καὶ ταῦτα. Τὰ ὑπουργεῖα εἶναι ὑποχρεωμένα νὰ λάβωσι τὰ προσήκοντα μέτρα καὶ ἐν ἀνάγκῃ νὰ συντάξωσι καὶ ὑποβάλωσι πρὸς κύρωσιν τὰ ἀναγκαιοῦντα σχέδια νόμου πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφάσεων τοῦ συμβουλίου. Ἡ ἐπιτροπὴ μελετῶν πρὸς προπαρασκευὴν τῶν πρὸς μελέτην παρὰ τοῦ συμβουλίου θεμάτων ἀποτελεῖται: ἐκ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ στρατοῦ, ὡς προέδρου, τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ ναυτικοῦ (ἐφ' ὅσον τυγχάνει νεώτερος τοῦ προέδρου) ἢ ἑνὸς ἀνωτέρου ἀξιωματικοῦ τοῦ ναυτικοῦ, ὁριζομένου ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν ὑπουργοῦ, καὶ ἑνὸς ἀνωτέρου ὑπαλλήλου ἐξ ἑκάστου πολιτικοῦ ὑπουργείου, ὁριζομένου διὰ διατάγματος, προκαλουμένου ὑπὸ τοῦ οἰκείου ὑπουργείου. Ἡ ἐπιτροπὴ μελετῶν κανονίζει τὰς λεπτομερείας τῆς συνεργασίας τῶν ἐπιτελείων ἐπὶ θεμάτων πολεμικῆς παρασκευῆς τῆς χώρας, ὀργανώσεως καὶ σχεδίων ἐν γένει πολεμικῶν ἐνεργειῶν, ἐνδιαφερόντων ἀμφότερα τὰ ἐπιτελεῖα. Ἐναρμονίζονται αἱ ἑκατέρωθεν γνῶμαι καὶ δημιουργεῖται παρ' ἀμφοτέροις ἑνιαία περὶ τῆς καθόλου ἀμύνης τῆς χώρας ἀντίληψις, ἐπιτυγχάνεται δ' οὕτως ἡ ἐπωφελεστέρα ἑκάστοτε διάθεσις τῶν ὑπαρχόντων μέσων καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἐξυπηρέτησις τῶν κοινῶν σκοπῶν. Εἷς τῶν ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ καὶ εἷς τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ ὁρίζονται ὑπὸ τῶν οἰκείων ὑπουργῶν ὡς γραμματεῖς τοῦ συμβουλίου καὶ τῆς ἐπιτροπῆς μελετῶν, ἔχοντες παρ' ἑαυτοῖς καὶ ἀνὰ ἕνα κατώτερον ἀξιωματικὸν ὡς βοηθόν. Ὁ νόμος 4327 τῆς 6 Αὐγούστου 1929 ἰσχύει καὶ νῦν. Τὸ ὑπουργεῖον Ἀεροπορίας, ὅπερ συνέστη μεταγενεστέρως, μετέχει τῶν ἐργασιῶν τοῦ συμβουλίου διὰ τοῦ ὑπουργοῦ του, τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἐπιτελείου του, ἑνὸς ἀνωτέρου ἀξιωματικοῦ του ὡς γραμματέως τῆς ἐπιτροπῆς μελετῶν καὶ ἑνὸς κατωτέρου τοιούτου ὡς βοηθοῦ.

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ. ***Ἡ Ἑλλὰς ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὅλην Βαλκανικὴν χερσόνησον.*** Ἡ Ἑλλάς, κειμένη εἰς τὴν ἀνατολικωτέραν χερσόνησον τῆς Εὐρώπης, τὴν εἰσδύουσαν ἐν τῇ Μεσογείῳ θαλάσσῃ, καὶ ἀπέχουσα σχεδὸν ἐξ ἴσου ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ἰταλίας, συνιστᾷ τὸ νοτιώτερον τμῆμα τῆς Ἑλληνικῆς ἢ ἄλλως Βαλκανικῆς καλουμένης χερσονήσου ταύτης, ἣν ἀπὸ βορρᾶ ὁρίζουσιν οἱ ποταμοὶ Σάβος καὶ Δούναβις ἐπὶ ἐκτάσεως 2 335 χλμ. καὶ ἥτις καθ' ὅλας τὰς λοιπὰς διευθύνσεις περιβρέχεται ὑπὸ θαλάσσης ἐπὶ ἐκτάσεως 4.915 περίπου χιλιομέτρων. Ἡ στρατηγικὴ τῆς Ἑλλάδος σημασία συνδέεται πρὸς τὴν στρατιωτικὴν ἀξίαν τῆς ὅλης Βαλκανικῆς χερσονήσου. Ἡ γεωγραφικὴ αὐτῆς θέσις, εὑρισκομένη μεταξὺ τριῶν ἠπείρων, τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, προσδίδει εἰς τὴν χώραν στρατιωτικὴν σπουδαιότητα σημαντικωτάτην. Ἡ φυσικὴ διαίρεσις τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου ἀνταποκρίνεται εἰς τρία διακεκριμένα *θέατρα πολέμου*: α') Τὸ *παραδουνάβιον*, περιλαμβάνον τὰς βορείας, ἤτοι τὰς παραδουναβίους κλιτῦς (Σερβίαν, Ἄνω Βουλγαρίαν καὶ Ρουμανίαν) τοῦ ὀρεινοῦ συστήματος, ὅπερ ἐκφυόμενον ἐκ τοῦ Σκάρδου καὶ διευθυνόμενον πρὸς Α. ἀποτελεῖ τὰ ὄρη τῆς Κάτω Μοισίας. Ἡ φυσικὴ τῆς ὀροσειρᾶς ταύτης κορυφογραμμή, ἐκτεινομένη πρὸς Α. διὰ τοῦ Αἵμου μέχρι τοῦ Εὐξείνου, διαχωρίζει τὰ ὕδατα τὰ ῥέοντα πρὸς Ν., εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, ἀπὸ τῶν ὑδάτων τῶν εἰσρεόντων πρὸς Β., εἰς τὸν Δούναβιν. β') Τὸ *παρὰ τὸ Αἰγαῖον*, περιλαμβάνον τὰς μεσημβρινὰς κλιτῦς τοῦ αὐτοῦ ὀρεινοῦ συστήματος (Νότιον Σερβίαν, Ἑλλάδα, Νότιον Βουλγαρίαν καὶ Ἀνατολικὴν Θρᾴκην). γ') Τὸ *πρὸς τὸν Ἀδρίαν καὶ Ἰόνιον πέλαγος*, περιλαμβάνον τὰς δυτικὰς κλιτῦς τῆς μακρᾶς ὀρεινῆς γραμμῆς, ἥτις ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ὀρεινοῦ κόμβου τοῦ Σκάρδου ἀφικνεῖται μέχρι τοῦ Ταινάρου (Ἀλβανίαν, Ἤπειρον, Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα). Τὰ θέατρα ταῦτα πολέμου, λόγῳ τῆς κατατμήσεως τῆς ὅλης Βαλκανικῆς χερσονήσου, διαιροῦνται εἰς διάφορα *θέατρα* ἢ *ἀβάκια ἐπιχειρήσεων*, ὡς καλοῦνται ἐν τῇ στρατηγικῇ, τινὰ τῶν ὁποίων θὰ θεωρήσωμεν ἡμεῖς ἐνταῦθα, ὅσα ἀνῆκον τῇ Ἑλλάδι κατὰ τὰς πέντε χαρακτηριστικὰς περιόδους τῆς νεωτέρας ἱστορίας αὐτῆς.

Μεθόριος γραμμὴ (1828—1881). Μετὰ τὴν ἀνακήρυξιν τῆς Ἑλλάδος εἰς βασίλειον ἀνεξάρτητον, ὡς βόρειον ὅριον αὐτῆς πρὸς τὴν Τουρκίαν ἐχρησίμευσεν ἡ γραμμή, ἥτις ἀρχομένη ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ τῆς Σούρπης εἰς τὸν Παγασιτικὸν κόλπον (βορείως τῆς Ἀμαλιαπόλεως), διηυθύνετο πρὸς δυσμάς, ἀκολουθοῦσα τὴν γραμμὴν διαχωρισμοῦ ὑδάτων τῆς ὀροσειρᾶς τῆς Ὄθρυος (Γερακοβούνι, Μαυρίκα, Ἅγιος Ἠλίας, Ἀντίνιτσα, Μέγα Ἴσωμα, Γιαννιτζοῦ) μέχρι τοῦ Προφήτου Ἠλία (1.285) παρὰ τὴν Ρεντίναν. Ἐκεῖθεν ἡ μεθόριος διηυθύνετο πρὸς βορρᾶν, ἀκολουθοῦσα σχεδὸν τὴν ὑδροκριτικὴν γραμμὴν τῆς Πίνδου (Βουλγάρα, Καπροβούνι, Ἴταμος Κούκα—γέφυρα Μπίντζαρη ἐπὶ τῆς Μέγδοβας) μέχρι τοῦ Βουτσικάκι (2.156) ὁπόθεν ἐστρέφετο πάλιν ἡ μεθόριος, διευθυνομένη σχεδὸν πρὸς δυσμὰς καὶ διὰ τῆς κορυφογραμμῆς τῆς ὀροσειρᾶ Βουτσικάκι—Τρία Σύνορα—Τσουρνάτα κατήρχετο πρὸς τὸν Ἀχελῷον, ὃν διήρχετο παρὰ τὴν συμβολὴν εἰς τὸν αὐτὸν τοῦ Πλατανιᾶ καὶ περαιτέρω διὰ τῆς κορυφογραμμῆς τῆς σειρᾶς τῶν ὀρέων Γαβρόβου—Ἀλίνδα — Φλωριάδος — Ἀνίνου κατέληγεν εἰς τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον, παρὰ τὸ Μενίδιον. Ἡ μεθόριος ἐκείνη γραμμὴ εἶχεν ἀνάπτυγμα περίπου 221 χλμ. καὶ διεχώριζε τὰ θέατρα ἐπιχειρήσεων τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, πρὸς νότον, ἀπὸ τῶν τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου, κειμένων πρὸς βορρᾶν τῆς ῥηθείσης γραμμῆς συνόρων. Ἡ μεθόριος αὕτη, διερχομένη διὰ τῆς κορυφογραμμῆς ἀκριβῶς τῶν διαδοχικῶν ὑψηλῶν ὀρεινῶν σπονδύλων, ὧν ἐμνήσθημεν, κατεμέριζε τὰ τακτικὰ πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα τῶν γειτνιαζόντων κρατῶν (Τουρκίας καὶ Ἑλλάδος) ἐξ ἴσου. Συνεπῶς ἡ φυσικὴ στρατιωτικὴ σπουδαιότης καὶ ἀξία, ἣν ὡς κώλυμα ἐμφανίζει ἡ ὀρεινὴ γραμμή, ἐξ ἴσου ἐνδεχομένως θὰ κατεμερίζετο μεταξὺ τῶν ἀντιμετώπων στρατῶν τῶν εἰρημένων κρατῶν. Διὰ τῆς διαχαράξεως τῆς μεθορίου οὐδέτερον τούτων ἐφαίνετο ὅτι ηὐνοεῖτο ἢ παρεβλάπτετο. Οὐχ ἧττον, λόγῳ τοῦ σχήματος, ὅπερ εἶχε κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ αὐτῆς τμῆμα ἡ τότε ὁροθετικὴ γραμμή, ἡ Ἑλλὰς θὰ ηὐνοεῖτο σημαντικῶς, ἐὰν κατεῖχε τὸ ὑψίπεδον Νεβροπόλεως, διότι θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξασφαλίσῃ ἐν περιπτώσει μὲν ἀμύνης πλευρικὴν θέσιν ὡς πρὸς διεύθυνσιν τουρκικῆς εἰσβολῆς ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον, κινουμένης

Digitized by Google

δηλαδὴ ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα ἐν περιπτώσει δ' ἐπιθέσεως, συγκλινοῦσαν ὁμοίως προσπάθειαν πρὸς τὸ πεδίον τῆς Θεσσαλίας, πρὸς ὃ συγχρόνως θὰ κατηυθύνετο καὶ ἡ κατὰ μέτωπον ἐνέργεια ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν, ἀπὸ τῆς κοιλάδος τοῦ Σπερχειοῦ πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Πηνειοῦ. Ἐξορμῶν πράγματι ἐκ τοῦ εἰρημένου ὑψιπέδου καὶ κινούμενος πρὸς τὴν Θεσσαλίαν στρατός τις, θὰ ἠδύνατο, ἀπειλῶν τὸ δυτικὸν πλευρὸν καὶ τὰ νῶτα τοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ ἀντιπάλου, νὰ ἐξουδετερώσῃ πᾶσαν αὐτοῦ προσπάθειαν (προτιθεμένου νὰ κινηθῇ πρὸς νότον, πρὸς τὴν Φθιώτιδα) ἢ τοὐλάχιστον νὰ ἐπιβραδύνῃ τὴν ἔκτασιν τῆς τοιαύτης ἐχθρικῆς εἰσβολῆς κατὰ τὴν πρὸς νότον κίνησίν της.

Θέατρον ἐπιχειρήσεων τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. α') *Στρατιωτικὴ ἀξία αὐτοῦ.* Ἐν τῷ θεάτρῳ ἐπιχειρήσεων τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος (κειμένῳ νοτίως τῆς Θεσσαλίας) κεῖται ἡ πρωτεύουσα τοῦ κράτους, αἱ Ἀθῆναι, ὁ Πειραιεύς, ἡ ἀξιολογωτέρα βιομηχανικὴ πόλις τῆς Ἑλλάδος, ὁ πολεμικὸς ναύσταθμος, σπουδαιότατον νῦν ἀεροδρόμιον ἐν Δεκελείᾳ, αἱ ἀποθῆκαι τοῦ κράτους, σπουδαιότατος κόμβος σιδηροδρομικῶν γραμμῶν κλπ. Συνεπῶς προσαποκτᾷ ἐκ τοῦ λόγου τούτου σημαντικὴν στρατιωτικὴν ἀξίαν τὸ εἰρημένον ἀβάκιον ἐπιχειρήσεων. Ἐπ' αὐτοῦ εὑρηνται διάφοροι φυσικαὶ γραμμαὶ ἀμύνης κατὰ πάσης ἀπὸ βορρᾶ ἐχθρικῆς προσβολῆς.

β') *Γραμμαὶ ἀμύνης.* Ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ἐχθρικῆς ἀπὸ βορρᾶ εἰσβολῆς ὑπάρχουσιν αἱ ἑξῆς γραμμαὶ ἀμύνης ἐν τῷ θεάτρῳ τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος:

1) Ἡ ὀρεινὴ γραμμὴ τῆς Ὄθρυος μὲ προβεβλημένον πρὸς βορρᾶν, οἱονεὶ ὡς προμαχωνικὸν μέτωπον, τὸ ὑψίπεδον τοῦ Δομοκοῦ καὶ τὸ ὀρεινὸν συγκρότημα τοῦ Κασσιδιάρη (τοῦ Ναρθακίου ὄρους), ἔχουσα ἀνάπτυγμα περίπου 90 χλμ. καὶ βάθος ἐν ὁριζοντίᾳ προβολῇ περὶ τὰ 16 χλμ. Αὕτη παρέχει δεσπόζουσαν εὐρεῖαν πρὸς βορρᾶν παρατήρησιν καὶ παρουσιάζει ἐξησφαλισμένην τὴν ὁδὸν ὑποχωρήσεως ἢ ἐφοδιασμοῦ καὶ ἐκκενώσεως τῶν ἐγκατασταθησομένων ἐπ' αὐτῆς ἐν ἀμύνῃ. Ἡ ὕπαρξις τῶν ἐν προκεχωρηκυίᾳ θέσει πρὸς βορρᾶν τῆς Ὄθρυος κειμένων ὑψιπέδου τοῦ Δομοκοῦ καὶ ὀρεινοῦ ὄγκου τοῦ Κασσιδιάρη, παρέχει βάθος σημαντικὸν (45 χλμ. ἐν προβολῇ ὁριζοντίᾳ) εἰς τὴν ἀμυντικὴν γραμμήν, ἐπαυξάνον τὴν ἰσχὺν ἀντιστάσεως αὐτῆς καὶ ἐπιτρέπον εἰς τὸν ἀμυνόμενον νὰ ἐκλέξῃ εὐχερῶς διαδοχικὰς τοποθεσίας ἀντιστάσεως. Ἡ περὶ ἧς πρόκειται ἀμυντικὴ γραμμὴ ἐμφανίζει τρεῖς κυρίας διόδους, τὴν ἀπὸ Ἁλμυροῦ διὰ τῆς στενωποῦ Σούρπης ὁδηγοῦσαν εἰς Στυλίδα, δι' ἧς διέρχεται ἡ κατασκευαζομένη ἁμαξιτὸς (ὑποκειμένη ὅμως εἰς τὴν ἀπὸ τῆς θαλάσσης βολὴν πολεμικῶν πλοίων), τὴν τῆς Δερβὲν Φούρκας, δι' ἧς διέρχεται ἡ ἁμαξιτὸς Δομοκοῦ—Λαμίας καὶ ἑκατέρωθεν τῆς ὁποίας ἠμύνθη κατὰ τὸ 1897 ὁ ὑπὸ τὸν διάδοχον Κωνσταντῖνον ἑλληνικὸς στρατός, ἀντιταχθεὶς κατὰ τῆς προελάσεως τῶν Τούρκων (μάχαι Δερβὲν Φούρκας, Παλιοκούλιας καὶ Καμηλοβρύσεως), καὶ τὴν τῆς Μοχλούκας, δι' ἧς διέρχεται ὁμοίως καρροποίητος ὁδός, ὁδηγοῦσα ἀπὸ Παναγιᾶς Δομοκοῦ εἰς τὰ χωρία Γραμμένην—Καστρὶ τῆς Φθιώτιδος καὶ ἥτις εἶχε κατασκευασθῇ (χαραχθεῖσα πρὸ τοῦ 1878) διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀναγκῶν τῶν ἐπὶ τῆς Ὄθρυος τότε μεθοριακῶν σταθμῶν. Διὰ τῆς τελευταίας ὑπεχώρησε, μετὰ τὴν μάχην τοῦ Δομοκοῦ, ἡ II ἑλληνικὴ μεραρχία, ἐνῷ ἡ I τοιαύτη ὑπεχώρησε διὰ τῆς στενωποῦ τῆς Φούρκας, τὸ δὲ μεικτὸν ἀπόσπασμα τοῦ συνταγματάρχου Δ. Τερτίπη, ἡ φάλαγξ τῶν φιλελλήνων καὶ οἱ γαριβαλδινοὶ ἠκολούθησαν τὴν ἀπὸ Δρανίτσης διὰ Γιαννιτζοῦς ἄγουσαν ἡμιονικὴν ὁδόν. Ἀλλὰ πλὴν τῶν διαβάσεων τούτων ὑπάρχουσιν ἐπὶ τῆς Ὄθρυος καὶ ἄλλαι δευτερεύουσαι ὁδεύσεις ἡμιονικαὶ (Ρεντίνης, Γιαννιτζοῦς, Δερβὲν Καρυᾶς, Ἀντινίτσης, Πλακωτοῦ, Πετρωτοῦ κλπ.), δυνάμεναι νὰ χρησιμοποιηθῶσι διὰ στρατιωτικὰς ἀνάγκας ἐν δεδομένῃ στιγμῇ.

2) Ἡ ποταμία γραμμὴ τοῦ Σπερχειοῦ ποταμοῦ. Αὕτη ἀποτελεῖ δευτερεύουσαν γραμμὴν ἀμύνης, ἅτε τοῦ ποταμίου τούτου κωλύματος μὴ δυναμένου νὰ θεωρηθῇ ἀδιαβάτου ἐν πάσῃ τοῦ ἔτους ὥρᾳ.

3) Ἡ ὀρεινὴ γραμμὴ τῆς Οἴτης—Καλλιδρόμου—Κνημῖδος. Αὕτη συνιστᾷ τὴν κυρίαν ἢ πρωτεύουσαν ἀμυντικὴν γραμμὴν ἐν τῷ θεάτρῳ ἐπιχειρήσεων τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατὰ εἰσβολῆς ἐχθροῦ κινουμένου ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Ἐμφανίζει πάντα τὰ πλεονεκτήματα ἀρίστης φυσικῆς γραμμῆς πρὸς ἐγκατάστασιν ἀμύνης. Παρέχει δεσπόζουσαν παρατήρησιν καὶ γραμμὰς ὑποχωρήσεως ἢ ἀνεφοδιασμοῦ ἀσφαλεῖς, συνισταμένη δὲ ἐξ ὀρεινῶν σπονδύλων συνηρθρωμένων μετ' ἰσχυρῶν πρὸς βορρᾶν κλίσεων, οἵτινες δύνανται ν' ἀπαρτίσωσιν ἰσχυροὺς πυρῆνας ἀντιστάσεως δυσαλώτους, περιλαμβάνει ὡρισμένα μόνον ὑποχρεωτικὰ σημεῖα διαβάσεως, στενωποὺς εὐκόλως φυλασσομένας, τὸ στενὸν τῶν Θερμοπυλῶν, τὴν δίοδον τῆς Χαλκωμάτας, καὶ τὰς διαβάσεις τῶν Δύο Βουνῶν καὶ τῆς Ὑπάτης. Διὰ τῶν δύο πρώτων ἐκ τῶν στενωπῶν τούτων διέρχονται ἁμαξιτοί, τὰς δὲ δύο τελευταίας ὑπερβαίνουσιν ἡμιονικαὶ ὁδοί. Νῦν (1934) ὑπὸ κατασκευὴν εὑρίσκεται ἁμαξιτός, ἥτις προώρισται νὰ συνδέσῃ τὴν Ὑπάτην (τῆς κοιλάδος τοῦ Σπερχειοῦ) μέσῳ Λιδωρικίου μετὰ τῆς Ναυπάκτου (τῆς κοιλάδος τοῦ Μόρνου). Ἐρειδομένη ἡ γραμμὴ ἀμύνης αὕτη εἴς τε τὸν Μαλιακὸν κόλπον, πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἐπὶ τῆς ἀπροσπελάστου ὀροσειρᾶς τῶν Βαρδουσίων, πρὸς δυσμάς, ἤτοι ἐπὶ φυσικῶν κωλυμάτων ἀδιαβάτων, καθίσταται ἐκ τῶν ἰσχυροτάτων φυσικῶν ἀμυντικῶν γραμμῶν πρὸς κάλυψιν τῆς πρὸς νότον χώρας κατὰ παντὸς ἀπὸ βορρᾶ ἐχθροῦ. Ἀλλ' ἔτι μείζονα προσκτᾶται σπουδαιότητα καὶ ἀξίαν ἡ ἀμυντικὴ αὕτη γραμμὴ ἐκ τῆς θέσεως, ἣν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὀρεινὴν γραμμὴν Οἴτης—Καλλιδρόμου—Κνημῖδος κατέχει τὸ ὑψίπεδον τοῦ Καρπενησίου. Πλευρικὴν ἐπέχον ἀπὸ δυσμῶν θέσιν τὸ ὑψίπεδον τοῦτο ἀποτελεῖ συνεχῆ ἀπειλὴν κατὰ τοῦ δεξιοῦ (δυτικοῦ) πλευροῦ τοῦ ἐπιδρομέως στρατοῦ, τοῦ ἀπὸ βορρᾶ προελαύνοντος πρὸς νότον, καὶ κατὰ τῶν μετὰ τῆς Θεσσαλίας συγκοινωνιῶν αὐτοῦ. Τὸ ὑψίπεδον τοῦ Καρπενησίου δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὁρμητήριον ἐλαφρῶν σωμάτων πρὸς ἐπίθεσιν κατὰ τῶν πλευρῶν καὶ τῶν νώτων τοῦ εἰσβολέως ἀπὸ βορρᾶ. Ἡ σπουδαιότης τοῦ ὑψιπέδου τοῦ Καρπενησίου θὰ ἀποβῇ μεγαλυτέρα διὰ τῆς περατώσεως τῆς ἁμαξιτοῦ ἀπὸ Καρπενησίου εἰς Ἀγρίνιον. Οὕτω τὸ ὑψίπεδον τοῦτο ἐπιτείνει ἔτι μᾶλλον τὴν ἄμυναν ἐπὶ τῆς ὀρεινῆς γραμμῆς Οἴτης—Καλλιδρόμου—Κνημῖδος. Ἡ ὀρθότης τῶν παρατηρήσεων τούτων προσεπικυροῦται καὶ ἱστορικῶς· διότι εἰς πάσας τὰς ἱστορικὰς ἐποχὰς ἡ τύχη τῆς ὅλης Ἑλλάδος ἐκρίθη ἐκ τῆς ἐκβάσεως τῶν μαχῶν, αἵτινες διεξήχθησαν εἰς τὰς στενωποὺς τῆς ὀρεινῆς γραμμῆς, ἥτις ἐξετάζεται ἐνταῦθα. Ἐπὶ τῆς φυσικῆς ἀμυντικῆς γραμμῆς τῆς Οἴτης—Καλλιδρόμου—Κνημῖδος ἠμύνθησαν πολλάκις οἱ Ἕλληνες, μαχόμενοι ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀνεξαρτησίας τῆς χώρας. Τῷ 480 π. Χ. κατὰ τῶν Περσῶν ὁ Λεωνίδας μετὰ 300 Σπαρτιατῶν καὶ 700 Θεσπιέων. Τῷ 279 π. Χ. κατὰ τῶν Γαλατῶν ὑπὸ τὸν Βρέννον ὁ Ἀθηναῖος Κάλλιππος μετὰ 24 000 Ἑλλήνων. Τῷ 995 κατὰ τῶν Βουλγάρων τοῦ Σαμουὴλ ἐν Ὑπάτῃ ὁ Νικηφόρος Οὐρανὸς ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Τῇ 2 Μαΐου 1821 κατὰ τῶν Τούρκων ὑπὸ τὸν Ὀμὲρ Βρυώνην καὶ Κιοσὲ Μεχμὲτ ὁ Ἀθανάσιος Διάκος καὶ ὁ ἐπίσκοπος Σαλώνων Ἠσαΐας μετὰ δρακὸς γενναίων ἐν τῇ γεφύρᾳ τῆς Ἀλαμάνας, ὁ Πανουργιᾶς εἰς Μουσταφάμπεη, ὁ Δυοβουνιώτης εἰς Γοργοπόταμον καὶ ὁ Κοντογιάννης εἰς Ὑπάτην. Τῇ 26 Αὐγούστου 1821 κατὰ τῶν Τούρκων ὑπὸ τὸν Μπαϊρὰμ πασᾶν ὁ Γκούρας, ὁ Πανουργιᾶς καὶ ὁ Δυοβουνιώτης εἰς Βασιλικὰ καὶ παρὰ τὴν Φοντάναν, ὅπου κατήγαγον νίκην περίλαμπρον. Τὸν Ὀκτώβριον 1826 κατὰ τῶν Τούρκων ὑπὸ τὸν Μουσταφάμπεην ἀντετάχθη ὁ Κωλέττης μετὰ Λοκρῶν, Μακεδόνων, Θεσσαλῶν, ἐν Λιβανάταις. Τὸν Μάϊον τοῦ 1897 κατὰ τῶν Τούρκων ὑπὸ τὸν Ἐτὲμ πασᾶ ἀντετάχθη ὁ διάδοχος Κωνσταντῖνος, ὅστις ὁδηγῶν τὰς I καὶ II ἑλληνικὰς μεραρχίας ὑπερήσπισεν ὑποχωρῶν βῆμα πρὸς βῆμα τὸ πάτριον ἔδαφος καὶ ἐνίσχυσε τὰς διόδους δι' ἔργων ὀχυρωτικῆς πεδίου μάχης. Ἡ ὀροσειρὰ αὕτη ἔχει τὰς μὲν βορείας της κλιτῦς λίαν ἀποτόμους καὶ ἑπομένως δυσαναβάτους καὶ μὴ προσφερομένας τῇ ἐπιθέσει ἀπὸ βορρᾶ, τὰς δὲ νοτίας ὁμαλωτέρας. Κατ' ἀκολουθίαν εὐνοεῖται σοβαρῶς καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἡ ἐπὶ τῆς ἐν λόγῳ ὀρεινῆς γραμμῆς ἄμυνα, ἐνῷ ὁ ἀπὸ βορρᾶ ἀντίπαλος θὰ εἶναι ἠναγκασμένος νὰ μάχηται ἔχων εἰς τὰ νῶτα αὐτοῦ ἀρκούντως σοβαρὸν φυσικὸν κώλυμα, τὸν Σπερχειὸν ποταμόν.

4) Ἄλλαι φυσικαὶ γραμμαὶ ἀμύνης ἐν τῷ θεάτρῳ ἐπιχειρήσεων τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος δέον ν' ἀναζητηθῶσι νοτίως τῆς ὀροσειρᾶς Οἴτης—Καλλιδρόμου—Κνημῖδος, ἤτοι ἐν ταῖς κοιλάσι τοῦ Βοιωτικοῦ Κηφισοῦ καὶ τοῦ Ἀσωποῦ. Αἱ κοιλάδες αὗται διαιροῦνται εἰς τρεῖς διακεκριμένας περιοχάς: τὴν τοῦ ἄνω Κηφισοῦ (τῶν Παραποταμίων τῶν ἀρχαίων), τὴν τοῦ κάτω Κηφισοῦ καὶ τῆς Κωπαΐδος καὶ τὴν τοῦ Ἀσωποῦ ποταμοῦ. Ἡ πρώτη τούτων εἶναι μήκους 33 χλμ. περίπου καὶ πλάτους 7, ἡ δευτέρα 36 χλμ. μήκους καὶ πλάτους 7—15 καὶ ἡ τρίτη 50 χλμ. μήκους καὶ πλάτους 10—12. Διὰ τῶν κοιλάδων τοῦ Ἀσωποῦ καὶ τοῦ Βοιωτικοῦ Κηφισοῦ διήκουσαι κατὰ μῆκος ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ Ἀθηνῶν—Λαρίσης καὶ ἡ παρ' αὐτὴν ἁμαξιτός, συνιστῶσι τὸν κύριον ἄξονα ζώνης ἐπιχειρήσεων στρατοῦ, προτιθεμένου ἐνδεχομένως νὰ κινηθῇ ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον ἢ ἀντιστρόφως. Κατὰ τὴν ζώνην ταύτην συναντᾷ τις γραμμὰς ἀμύνης φυσικάς, ὧν κυριώτεραι εἶναι αἱ ἑξῆς: α') Ἡ γραμμὴ τῶν ὑψωμάτων ἑκατέρωθεν τῆς νοτίως τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ Ἀμφικλείας (Δαδίου) κειμένης στενωποῦ τοῦ Βοιωτικοῦ Κηφισοῦ. Νοτιοανατολικώτερον κεῖται ἡ ἀρχαία Ἐλάτεια Δραχμάνιον). Αἱ διάφοροι διαβάσεις ἐκ τῆς κοιλάδος τοῦ Σπερχειοῦ πρὸς τὴν τοῦ Βοιωτικοῦ Κηφισοῦ ἐπιτηροῦνται λίαν καλῶς ἀπὸ τῆς Ἐλατείας, κατεχούσης, σχεδὸν εἰπεῖν, κεντρικὴν θέσιν πρὸς τὰς ῥηθείσας διαβάσεις, φραττούσης δὲ τὴν ἀπὸ Μώλου διὰ Ρηγγίνης ὅδευσιν. Ἕνεκα τούτου ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἐθεωρεῖτο ἡ Ἐλάτεια ὡς ἡ κλεὶς τῆς ὅλης Ἑλλάδος. Τὴν Ἐλάτειαν κατέλαβεν ὁ Ξέρξης (480 π. Χ.) καὶ βραδύτερον (338 π. Χ.) ὁ Φίλιππος, ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας, ὅστις καὶ τὴν ὠχύρωσεν. Ἔπειτα ἐκυριεύθη ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, οἵτινες ἐχάρισαν εἰς αὐτὴν ἐλευθερίαν ἕνεκα τῆς ἰσχυρᾶς ἀντιστάσεως, ἣν ἀντέταξε κατὰ τοῦ Ταξίλου, τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Μιθριδάτου. Καὶ ἱστορικῶς λοιπὸν συνάγεται ἡ στρατιωτικὴ σπουδαιότης καὶ ἀξία τοῦ περὶ τὴν Ἐλάτειαν χώρου. β') Τὸ παραποτάμιον στενὸν μεταξὺ τοῦ Παρόρι, ἀνατολικοῦ ἀντιστηρίγματος τοῦ Παρνασσοῦ, καὶ τοῦ Μαυροβουνίου—Ἀκοντίου, δυτικοῦ ἀντερείσματος τοῦ ὄρους τῆς Λοκρίδος Χλωμοῦ. Νοτιώτερον καὶ ἐγγὺς τῇ ἀμυντικῇ ταύτῃ τοποθεσίᾳ κεῖται ἡ Χαιρώνεια, παρὰ τὴν ὁποίαν ὁ Φίλιππος ἐνίκησε τῷ 338 π. Χ. τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς Θηβαίους. γ') Τὸ Σφίγγιον στενὸν μεταξὺ βορειοανατολικοῦ ἀντερείσματος τοῦ Ἑλικῶνος καὶ τοῦ Σφιγγίου ὄρους (Φαγᾶ). Ἡ βουνοσειρὰ αὕτη, ἐκτεινομένη πρὸς τὰ ΒΑ. διὰ τοῦ Πτώου (Ἁγίας Πελαγίας) μέχρι τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου, χωρίζει τὸ πεδίον τῆς Κωπαΐδος πρὸς βορρᾶν ἀπὸ τοῦ πεδίου τῶν Θηβῶν, κειμένου πρὸς νότον. Τὸ πεδίον τῶν Θηβῶν κειμένου πρὸς νότον. Τὸ πεδίον τῶν Θηβῶν διαρρέεται ὑπὸ τοῦ Ἀσωποῦ ποταμοῦ, πηγάζοντος ἀπὸ τῶν ἀνατολικῶν ὑπωρειῶν τοῦ Ἑλικῶνος, παρὰ τὰ Λεῦκτρα, καὶ κινουμένου πρὸς ἀνατολάς. Κατὰ μῆκος καὶ βορείως τοῦ Ἀσωποῦ ποταμοῦ διήκει χαμηλὴ λοφοσειρά, διαιροῦσα τὸ Θηβαϊκὸν πεδίον εἰς δύο μέρη, τὸ βόρειον, ἐπικοινωνοῦν μετὰ τῆς Χαλκίδος δι' ἁμαξιτοῦ, καὶ τὸ νότιον (τὸ ἰδίως πεδίον τοῦ Ἀσωποῦ), συγκοινωνοῦν μετὰ τοῦ ὅρμου τῆς Δομβραίνης ἐν τῷ Κορινθιακῷ κόλπῳ καὶ μετὰ τοῦ Ὠρωποῦ ἐν τῷ Στενῷ τοῦ Εὐρίπου. Ἡ χαμηλὴ λοφοσειρὰ αὕτη δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἐνδιάμεσος γραμμὴ ἀμύνης πρὸς ἀναχαίτισιν ἐχθροῦ προελαύνοντος ἀπὸ βορρᾶ πρὸς τὰς Ἀθήνας. Καὶ εἰς τὰς τρεῖς ῥηθείσας περιοχάς, ἤτοι τοῦ Βοιωτικοῦ Κηφισοῦ, τῆς Κωπαΐδος καὶ τοῦ Ἀσωποῦ ποταμοῦ, συνήφθησαν σπουδαιόταται μάχαι, αἵτινες ἔκριναν περὶ τῆς τύχης τῆς Ἑλλάδος, ὡς ἡ τῶν Πλαταιῶν (Σεπτέμβριος τοῦ 479 π. Χ.), τῶν Λεύκτρων (372 π. Χ.), τῆς Χαιρωνείας (338 π. Χ.), τοῦ Στενοῦ τῆς Πέτρας (1829).

5) Ἡ γραμμὴ τῆς ὀροσειρᾶς Κιθαιρῶνος—Πάρνηθος. Περιλαμβάνει τὰς ἑξῆς ὀρεινὰς διόδους ἀπὸ τοῦ πεδίου Θηβῶν πρὸς τὴν Ἀττικήν: α') Τὴν στενωπὸν τῶν Ἐρυθρῶν ἢ Κάζας. β') Τὸ στενὸν Πόρτες—ὀροπέδιον Σκούρτων—στενὸν Φυλῆς. γ') Τὸν αὐχένα Ἁγίου Μερκουρίου (βορείως τῆς Δεκελείας). δ') Τὰς διαβάσεις παρὰ τὸ Κακοσάλεσι—Καπανδρίτι.

6) Ἡ γραμμή: Αἰγάλεων ὄρος—Κορυδαλλὸς—Ποικίλον ὄρος (στενωποὶ Δαφνίου καὶ Χασιᾶς—στενωποὶ Φυλῆς καὶ Δεκελείας καὶ τὸ συγκρότημα τῶν ὑψωμάτων ἑκατέρωθεν τοῦ αὐχένος Μπογιατίου (μεταξὺ Πεντελικοῦ καὶ Πάρνηθος). Ἡ γραμμὴ αὕτη ἀμύνης ἀποτελεῖ τὴν τελευταίαν τοποθεσίαν ἀντιστάσεως ἐπὶ τοῦ ὀρεινοῦ περιβόλου τῆς Ἀττικῆς.

γ') *Στρατιωτικὴ ἀξία τῆς νήσου Εὐβοίας.* Ἐξαιρετικὴν στρατιωτικὴν ἀξίαν καὶ σπουδαιότητα προσαποκτᾷ ἡ Εὔβοια ἐν περιπτώσει προελάσεως ἐχθρικοῦ στρατοῦ ἐν τῷ ἀβακίῳ τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Ἐν πρώτοις, ἀλίμενος οὖσα κατὰ τὰ ἀνατολικὰ αὐτῆς παράλια ἡ νῆσος, προστατεύει τὸ ἀνατολικὸν μέτωπον τοῦ ὅλου θεάτρου ἐπιχειρήσεων τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ἅτε μὴ προσφερομένη κατὰ τὰ ἀνατολικά της παράλια εἰς ἐχθρικὰς ἀποβάσεις. Ἀντιστρόφως, ἡ περιοχὴ τῆς Χαλκίδος, συνδεομένη δι' ἁμαξιτοῦ μετὰ τῶν Θηβῶν καὶ διὰ σιδηροδρομικῆς γραμμῆς καὶ ἁμαξιτοῦ μετὰ τῶν Ἀθηνῶν, δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀφετηρία ἐπιχειρήσεων ἢ βάσις ἐξορμήσεως στρατοῦ κατὰ τῶν πλευρῶν τοῦ πρὸς Ἀθήνας ἀπὸ τῆς Βοιωτίας βαδίζοντος τυχὸν ἐχθροῦ. Ἕνεκα τῶν λόγων τούτων ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἡ Εὔβοια ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ κλεὶς τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς Ἑλλάδος οἱ ἀρχαῖοι τρία στρατηγικὰ σημεῖα ἔκριναν ὡς σπουδαιότερα, τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν Δημητριάδα καὶ τὴν Χαλκίδα, ἔλεγον δὲ ὅτι ὁ κύριος τῆς Χαλκιδικῆς εἶναι καὶ τῆς Εὐβοίας κύριος, ὁ δὲ κατέχων τὴν Εὔβοιαν δεσπόζει καὶ τῆς ὅλης Ἑλλάδος.

Θέατρον ἐπιχειρήσεων τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Κεῖται δυτικῶς τοῦ θεάτρου ἐπιχειρήσεων τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ἤτοι δυτικῶς τῆς κυρίας ὀρεινῆς γραμμῆς τῆς διαχωριζούσης τὰ ὕδατα τοῦ Αἰγαίου Πελάγους ἀπὸ τῶν τοῦ Ἰονίου καὶ νοτίως τοῦ θεάτρου ἐπιχειρήσεων τῆς Ἠπείρου. Τὸ ἀβάκιον τοῦτο ἐπιχειρήσεων διασχίζει ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν, ἤτοι ἀπὸ τῆς Τουρλίδος διὰ τοῦ Μεσολογγίου—Ἀγρινίου—Ἀμφιλοχίας πρὸς Ἄρταν—Ἰωάννινα ἁμαξιτός, ἥτις ἐν δεδομένῃ στιγμῇ ἀποτελεῖ τὸν κύριον ἄξονα

Digitized by Google

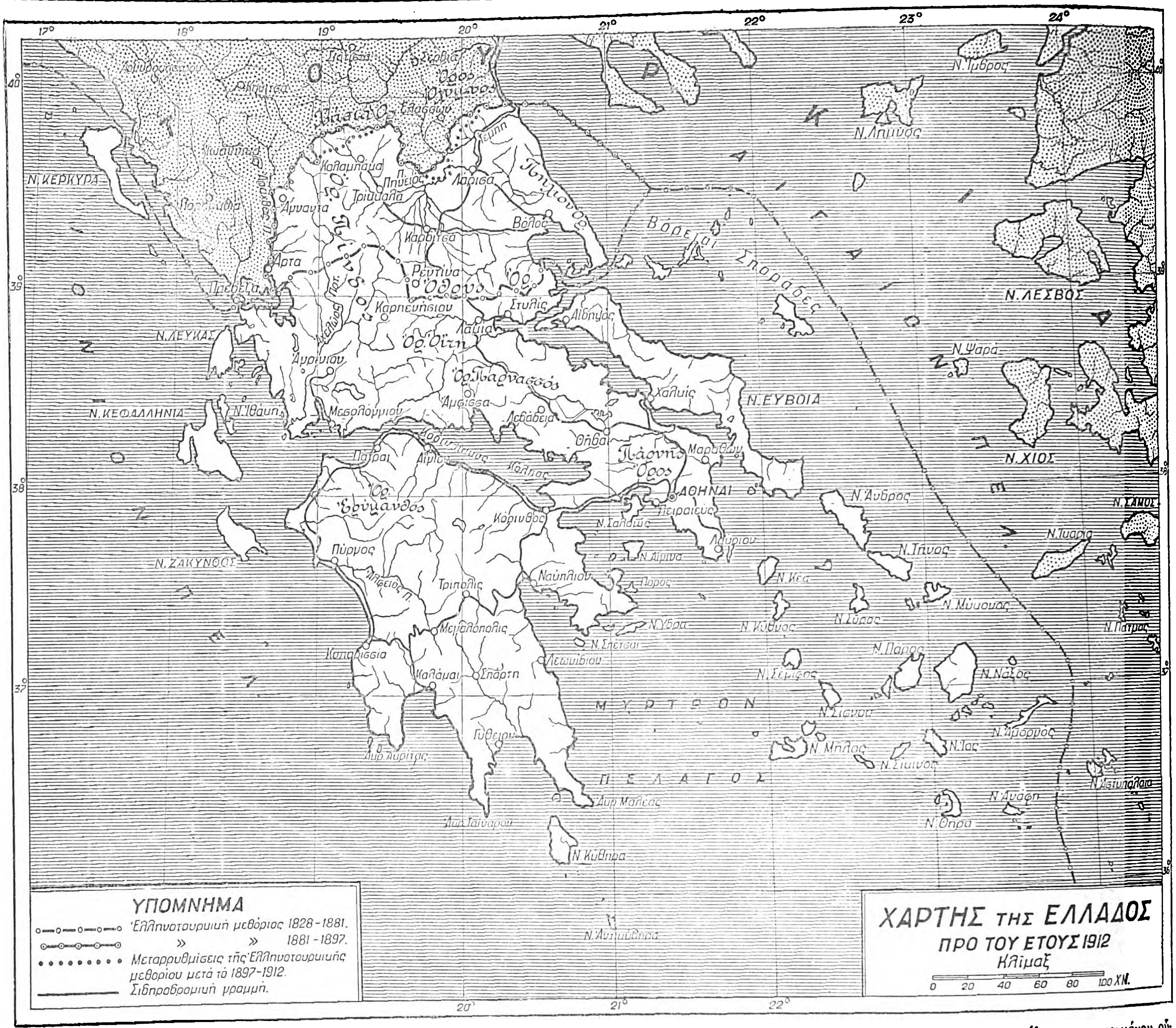

ζώνης ἐπιχειρήσεων στρατοῦ, ἀπὸ βορρᾶ κινουμένου πρὸς νότον (ἢ καὶ ἀντιστρόφως) ἐν τῷ εἰρημένῳ ἀβακίῳ. Συνεπῶς, κατὰ τὴν ζώνην ταύτην, ἐν ᾗ περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἁμαξιτὸς Ἀστακοῦ—Χανίου Κουβαρᾶ παρὰ τὸ Λιμναῖον πεδίον, ἀπὸ νότου διευθυνομένη καὶ ταύτην πρὸς βορρᾶν, ὑπάρχουσι διαδοχικαὶ φυσικαὶ γραμμαὶ ἀμύνης ἐντὸς τοῦ ἀβακίου τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ νοτίως τῆς μέχρι τοῦ 1881 ἑλληνοτουρκικῆς μεθορίου.

Γραμμαὶ ἀμύνης. Αἱ σπουδαιότεραι τούτων, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν διευθύνσεως γραμμῆς εἰσβολῆς ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον, εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ἡ σειρὰ τῶν ὑψωμάτων: Ἄνινον—Φλωριάδα—Ἀλίνδα—Γάβροβον, ἐφ' ἧς ἔκειτο ἡ παλαιὰ ἑλληνοτουρκικὴ μεθόριος, χωρίζουσα τὴν ἐπαρχίαν τοῦ Βάλτου, πρὸς νότον, ἀπὸ τῆς περιοχῆς τοῦ Ραδοβυζίου, τοῦ ὑψιπέδου Πέτα—Βελεντσίκου καὶ τῆς νοτίως τοῦ Κομποτίου μέχρι Κοπραίνης—Μενιδίου πεδινῆς περιοχῆς τῆς Ἄρτης, κειμένων πρὸς βορρᾶν τῆς ἄλλοτε μεθορίου γραμμῆς. 2) Ἡ παραλιακὴ πρὸς τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον ἐπιμήκης στενωπὸς τοῦ Μακρυνόρους. Ἐνταῦθα ἀντετάχθησαν ἐπιτυχῶς, τῇ μὲν 29 Ἰουνίου 1821 ὁ Γῶγος Μπακόλας κατὰ τοῦ Ἰσμαὴλ Πλιάσσα πασᾶ, παρὰ δὲ τὴν Λαγκάδαν ὁ Ἴσκος (1821) κατὰ ἰσχυρῶν τουρκικῶν δυνάμεων. 3) Ἡ σειρὰ τῶν ὑψωμάτων: Μουτσόρραχις (ἀνατολικῶς τῆς Ἀμφιλοχίας) — Βαρετάδα — Κοτσάδα 817). Διὰ τῆς βουνοσειρᾶς ταύτης φράσσονται ἀπὸ βορρᾶ ἡ παραλιακὴ στενωπὸς παρὰ τὸν Κραβασαρᾶν, ἡ παρὰ τὴν Κομποθέκναν στενωπὸς καὶ ἡ ἐπιμήκης στενωπὸς τοῦ Πατιοπούλου ἢ Πετιτάρου. 4) Ἡ γραμμὴ τῶν ὑψωμάτων: Λετενοῦς—ὄρος Πεταλᾶς (Θύαμον)—Παπαδᾶτες, φράττουσα τὸ Λιμναῖον πεδίον νοτίως τῆς Ἀμβρακίας λίμνης. 5) Ὁ Ἀχελῷος ποταμὸς ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων τῆς γεφύρας τῆς Σπουλάετας καὶ κατωτέρω. 6) Αἱ στενωποὶ μεταξὺ τῶν λιμνῶν Τριχωνίδος καὶ Λυσιμαχίας καὶ μεταξὺ τῆς τελευταίας ταύτης καὶ τοῦ Ἀχελῴου (ἤτοι τοῦ Ἀγγελοκάστρου) δυτικώτερον. 7) Ἡ ὀροσειρὰ τοῦ Ἀρακύνθου (Ζυγοῦ), περιλαμβάνοντος τὰς στενωποὺς τῆς Μακρυνοῦς (ὅδευσις ἀπὸ τοῦ Αἰτωλικοῦ πεδίου πρὸς τὴν Ναύπακτον), τῆς Κλεισούρας (ἁμαξιτὸς Μεσολογγίου—Ἀγρινίου) καὶ τῶν βορείως τοῦ Αἰτωλικοῦ αὐχένων (ἁμαξιτὸς καὶ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ Μεσολογγίου — Ἀγγελοκάστρου — Ἀγρινίου).

Σημειωτέον ἀκόμη, προκειμένου περὶ τοῦ θεάτρου ἐπιχειρήσεων τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ὅτι: 1) Τὸ ὑψίπεδον Καρπενησίου, συνδεόμενον δι' ὁδεύσεων καλῶν μετά τε τῆς Θεσσαλίας καὶ Φθιώτιδος καὶ μετὰ τῆς μεσογείου Αἰτωλίας (ἁμαξιτὸς ὑπὸ κατασκευὴν Ἀγρινίου—Ἁγίου Βλάση—Καρπενησίου—κοιλάδος Καμπύλου—ὑψιπέδου Νεβροπόλεως—Καρδίτσης καὶ ἑτέρα ἁμαξιτὸς ἀπὸ Καρπενησίου διὰ Λαμίας εἰς Στυλίδα) καὶ κατεχόμενον ὑπὸ στρατοῦ, οὐ μόνον παρέχει θέσιν ἐπίκαιρον, ἀφ' ἧς εἶναι δυνατὸν ν' ἀπειληθῶσι τὰ πλευρὰ ἢ τὰ νῶτα τοῦ ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον κινουμένου ἀντιπάλου στρατοῦ, ἐν τοῖς θεάτροις ἐπιχειρήσεων τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ὡς προείπομεν, ἀλλὰ καὶ ἐξασφαλίζει τὴν μεταξὺ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς Θεσσαλίας ἢ Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἀφ' ἑτέρου ἐπικοινωνίαν. Ὁ τηρῶν τὴν κατοχὴν τοῦ ὑψιπέδου τούτου στρατὸς δύναται νὰ ἔχῃ τὴν πρωτοβουλίαν τῆς κινήσεως καὶ νὰ στραφῇ ἐλευθέρως πρὸς οἱανδήποτε τῶν ῥηθεισῶν κατευθύνσεων. Ἰστέον ὅτι ἡ μετὰ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἐπικοινωνία τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἐξασφαλίζει καὶ τὴν μετὰ τῆς Δυτικῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν Ἰονίων νήσων συγκοινωνίαν. 2) Διὰ τῆς ὑπὸ κατασκευὴν ἁμαξιτοῦ Ἀστακοῦ—Αἰτωλικοῦ — Μεσολογγίου — Ναυπάκτου — Λαμίας ἔτι μᾶλλον ἐνισχύεται τὸ θέατρον ἐπιχειρήσεων τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ἀπ' εὐθείας συνδεομένων οὕτω τῶν θεάτρων ἐπιχειρήσεων Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. 3) Ὁ Ἀμβρακικὸς κόλπος, τὸ Ἰόνιον πέλαγος, ὁ κόλπος τῶν Πατρῶν καὶ ὁ Κοριανθιακὸς κόλπος περιορίζουσιν ἀπὸ δυσμῶν καὶ ἀπὸ νότου τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα. Καὶ ὁ μὲν Κορινθιακός, ἀπὸ Δ. ἐκτεινόμενος πρὸς Α., συνιστᾷ θάλασσαν κλειστὴν σχεδόν, λίαν κολπώδη, διανοιγομένην πρὸς μὲν τὸν κόλπον τῶν Πατρῶν (πρὸς Δ.) διὰ τοῦ πορθμοῦ μεταξὺ Ρίου καὶ Ἀντιρρίου, πρὸς δὲ τὸν Σαρωνικὸν (πρὸς Α.) διὰ τῆς διώρυχος τῆς Κορίνθου. Φυσικῷ τῷ λόγῳ ὁ Κορινθιακός, συνδέων ἀμέσως τὸ Ἰόνιον μετὰ τοῦ Αἰγαίου πελάγους, δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὁρμητήριον (ἢ καὶ καταφύγιον) τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου, προκειμένου οὗτος νὰ ἐνεργήσῃ ἐξορμῶν ἐντεῦθεν εἴτε πρὸς τὸ Ἰόνιον εἴτε πρὸς τὸ Αἰγαῖον. Οἱ ἐν τῷ Κορινθιακῷ κόλπῳ ἀσφαλεῖς λιμένες τῆς Ναυπάκτου, τῆς Ἰτέας (Κρισσαῖος), τῶν Ἄσπρων Σπιτιῶν (Ἀντικύρρας), τῆς Δομβραίνης, τῶν Αἰγοσθένων κλπ. προσδίδουσι μείζονα σπουδαιότητα εἰς τὴν ὅλην ὑγρὰν ἐπιφάνειαν τοῦ Κορινθιακοῦ. Τὸ εἰς τὸ στενὸν μεταξὺ Ρίου καὶ Ἀντιρρίου ἀναπτυσσόμενον θαλάσσιον ῥεῦμα εἶναι τόσον ἰσχυρόν, ὥστε παρασύρει τὰς βυθιζομένας τορπίλλας εὐχερῶς πρὸς τὸ ἀνοικτὸν πέλαγος, ὡς συνέβη κατὰ τὴν ἐπιστράτευσιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τὸ 1885—1886, ὁπότε εἶχον ἐνταθῆ αἱ ἑλληνοτουρκικαὶ σχέσεις. Ἡ διῶρυξ τῆς Κορίνθου ἔχει μῆκος 6 343 μ., βάθος 8 καὶ πλάτος ἐν μὲν τῇ ἐπιφανείᾳ 25, ἐν δὲ τῷ βυθῷ 21. Ἐν τῷ κόλπῳ τῶν Πατρῶν οἱ σημαντικώτεροι τῶν λιμένων εἶναι: ὁ τῶν Πατρῶν, παρέχων πᾶσαν εὐκολίαν φορτοεκφορτώσεως, καὶ ὁ τοῦ Ἀστακοῦ. Ὁ τελευταῖος οὗτος, εὐρὺς μετὰ βαθέων ὑδάτων, δυνάμενος νὰ περιλάβῃ πολλὰ συγχρόνως μεγάλα πλοῖα ἐν φυσικῇ ἀσφαλείᾳ κατὰ τῶν ἀνέμων, συνδέεται μετὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ θεάτρου ἐπιχειρήσεων τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος δι' ἁμαξιτοῦ καλῆς καὶ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ναυτικὴ βάσις δι' ἐπιχειρήσεις ἔν τε τῷ Ἰονίῳ πελάγει καὶ πρὸς τὴν Ἀδριατικὴν θάλασσαν. Ὁ Ἀμβρακικὸς κόλπος ἀποτελεῖ, κατὰ τὸ βορειοδυτικὸν τῶν εἰρημένων θαλασσῶν ἄκρον, οἱονεὶ κλειστὴν ὑγρὰν ἐπιφάνειαν, ἐπικοινωνοῦσαν μετὰ τοῦ Ἰονίου πελάγους, δυτικώτερον, διὰ τοῦ στενοῦ τῆς Πρεβέζης. Ἡ θαλασσία αὕτη εἴσοδος τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, ἔχουσα βάθος ὕδατος περὶ τὰ 4 μ., δύναται πρὸς τοῖς ἄλλοις, νὰ προστατευθῇ καὶ διὰ τῶν ἐπακτίων πυροβολείων τῶν περὶ τὴν Πρέβεζαν ὀχυρῶν (Ντάπιας, Χαμηδιέ, Νέου Φρουρίου καὶ τοῦ Σκαφιδάκι), τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀκτίου, τῆς Πούντας καὶ τοῦ πυροβολείου Παναγιᾶς. Λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς του θέσεως ὡς πρὸς τὴν διὰ τοῦ Στενοῦ τῆς Κερκύρας διεύθυνσιν ναυτικῶν ἐπιχειρήσεων πρὸς νότον, ὁ Ἀμβρακικὸς δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς ἀσφαλὲς ὁρμητήριον ὑποβρυχίων. Ἔτι μᾶλλον ἐπιτείνεται ἡ ἀξία τοῦ Ἀμβρακικοῦ ἐκ τῆς ὑπάρξεως ἐντὸς αὐτοῦ ἀξιολόγων λιμένων (Βονίτσης, Λουτρακίου, Ἀμφιλοχίας, Μενιδίου, Κοπραίνης, Σαλαώρας Πρε-

Digitized by Google

βέζης). 4) Ἡ ἅλυσις τῶν νήσων τῆς Λευκάδος, τῆς Ἰθάκης, τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῆς Ζακύνθου, διήκουσα ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον, διασφαλίζει τους λιμένας τοῦ Ἀστακοῦ καὶ τῶν Πατρῶν ὡς καὶ τὴν ὅλην λεκάνην τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου ἀπὸ πάσης ἐχθρικῆς ἐπιδρομῆς ἀπὸ τοῦ Ἰονίου πελάγους. Τὰ μεταξὺ τῶν νήσων τούτων δημιουργούμενα θαλάσσια στενὰ εἶναι δυνατὸν νὰ φυλαχθῶσιν εὐκόλως δι' ὑποβρυχίων, διὰ βυθισμοῦ συρματοπλεγμάτων καὶ τορπιλλῶν, δι' ἐναερίου παρατηρήσεως, ἀκόμη δὲ καὶ δι' ἐπακτίων πυροβολείων. 5) Αἱ ὑπὸ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Στερεὰν ἢ καὶ ἀντιστρόφως στρατιωτικαὶ ἐπιθετικαὶ ἐπιχειρήσεις καθίστανται δυσχερεῖς, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν: ὅτι διαχωρίζονται τὰ ὀβίκια ταῦτα ἀπὸ ὑψηλὰ καὶ ἀπότομα ὄρη τῆς κεντρικῆς ὀροσειρᾶς τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν ὑδάτων τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου καὶ ὅτι εἶναι ἀραιῶς κατῳκημέναι αἱ στεναὶ κοιλάδες τοῦ Ὑλαίθου ἢ Μόρνου, τοῦ Κοκκίνου, τοῦ Καρπενησίου, καὶ συνεπῶς ὑπάρχει ἔλλειψις μέσων συγκοινωνίας καὶ ἔλλειψις πλουσίων προϊόντων. Κατὰ τὰς ὀλίγας γνωστὰς ἐκστρατείας διὰ τῶν μερῶν αὐτῶν (Ναυπακτίας, Δωρίδος, Εὐρυτανίας), αἱ ἐπιχειρήσεις πάντοτε ἀπέβησαν ἐναντίον τοῦ ἐπιδρομέως, ὡς ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἀθηναίου στρατηγοῦ Δημοσθένους (426 π. Χ.) ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Ὑλαίθου, ἡ μεταξὺ τοῦ Κόρακος καὶ τῆς Γκιώνας καταστροφὴ τῶν Γαλατῶν, ἐκστρατευσάντων κατὰ τῆς Αἰτωλίας (280 π. Χ.), καὶ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ρωμαίου προξένου Μανίου Ἀκιλίου Γλαβρίωνος κατὰ τοῦ Ἀντιόχου καὶ τῶν Αἰτωλῶν (191 π. Χ.).

Περίοδος 1881—1897. *Μεθόριος γραμμή.* Διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου (10 Ἰουνίου 1878) ἐδέησε, κατόπιν τῆς ἐν Ἠπείρῳ, Θεσσαλίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ ἐκραγείσης ἐπαναστάσεως, νὰ παραχωρηθῇ τῇ Ἑλλάδι ἡ Θεσσαλία μέχρι τοῦ Ἀλιάκμονος καὶ ἐκ τῆς Ἠπείρου τὸ μέχρι τοῦ Θυάμιδος (Καλαμᾶ τμῆμα, ἀποσπώμενα τῆς Τουρκίας. Ἀλλ' ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῶν ὅρων τῆς συνθήκης ἐκείνης ἡ Τουρκία ἐδέχθη νὰ παραχωρήσῃ τῇ Ἑλλάδι τὴν Θεσσαλίαν (πλὴν τῆς ἐπαρχίας Ἐλασσόνος) καὶ ἐκ τῆς Ἠπείρου μόνον τὸ μέχρις Ἀράχθου τμῆμα. Οὕτως ἡ νέα τότε ἑλληνοτουρκικὴ μεθόριος γραμμή, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου, 3 χλμ. πρὸς βορρᾶν τοῦ Καραλῆ Δερβέν, ἠκολούθει τὸ ἀνατολικὸν ἀντιστήριγμα τοῦ Κάτω Ὀλύμπου καὶ εἶτα διὰ τῶν ὀρεινῶν σπονδύλων τοῦ ὄρους τούτου (Μεταμορφώσεως 1591, Ἀναλήψεως 1367, Γοδαμὰν 1420, Ψηλοράχεως 1236, Μενεξὲ 866, Μελούνης 540, ὀροπεδίου Γκριτζόβαλι 808, Τρυπημένης 508), κατήρχετο εἰς τὸν Τιταρήσιον, παρὰ τὸ ἀνατολικὸν στόμιον τοῦ Μπουγαζίου Τυρνάβου, ἐκεῖθεν δὲ διὰ τοῦ ὑψώματος «Σιδηροπάλουκον 516» διέσχιζε τὸ πεδίον τοῦ Ρεβένι καὶ ἤγετο εἰς τὴν κορυφὴν Κούτρας 699 (βορείως τοῦ Ζάρκου). Τὸ ὅλον μέχρι τοῦ σημείου τούτου τμῆμα τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς ἀπετέλει σχῆμα τόξου κύκλου μὲ τὸ κοῖλον αὐτοῦ ἐστραμμένον πρὸς νότον καὶ μὲ τὸ κυρτὸν ἐστραμμένον πρὸς βορρᾶν, οὗτινος κέντρον περίπου ἦτο ἡ Λάρισα.

Ἀπὸ τῆς Κούτρας ἡ μεθόριος γραμμὴ ἠκολούθει τὴν κορυφογραμμὴν τῶν ὀρέων: Ζαβρόχου (883 μ.)—Φλαμπούρου (1207 μ.)—Μητρίτσης (1381)—Ἁγίου Ἠλία (1186 μ.), ὅπου συνήντα τὴν ἀπὸ τοῦ Λάκμονος ἐκσπωμένην καὶ πρὸς Α. αὐτοῦ διευθυνομένην σειρὰν τῶν Χασίων (Λύγκου)—Καμβουνίων—Πιερίας (Φλαμπούρου), τὴν διαχωρίζουσαν τὰ ὕδατα τοῦ Πηνειοῦ ποταμοῦ πρὸς νότον ἀπὸ τοῦ Ἀλιάκμονος πρὸς βορρᾶν. Οὕτως ἡ μεθόριος περαιτέρω ἀπὸ τοῦ Προφήτου Ἠλία τῆς Τσούκας, ἀκολουθοῦσα πρὸς δυσμὰς ἀκριβῶς τὴν κορυφογραμμὴν τῶν Χασίων (Λύγκου), ἔφθανε μέχρι τοῦ Ζυγοῦ Μετσόβου, ὁπόθεν καμπτομένη πρὸς νότον ἀνήρχετο εἰς τὸ Δοκίμι (1903 μ.). Τὸ μεταξὺ Κούτρας—Δοκίμι τμῆμα τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς ἀπετέλει ἕτερον τόξον κύκλου, δυτικώτερον τοῦ πρώτου κειμένου, ἔχον καὶ αὐτὸ τὸ κοῖλον αὐτοῦ ἐστραμμένον πρὸς νότον καὶ τὸ κυρτὸν του μέρος πρὸς βορρᾶν καὶ οὗ τὸ κέντρον περίπου θὰ ἠδύνατο ν' ἀναζητηθῇ παρὰ τὰ Τρίκκαλα. Τὸ ὅλον μῆκος τῆς εἰρημένης ὁροθετικῆς γραμμῆς ἐν Θεσσαλίᾳ ἦτο 223 χλμ., λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν ἀμφοτέρων τῶν τόξων, ἅτινα συνήπτοντο εἰς τὴν Κούτραν (παρὰ τὸ Ζάρκον) καὶ τὰ ὁποῖα συνίστων τὸ βόρειον μέτωπον τοῦ θεάτρου ἐπιχειρήσεων τῆς Θεσσαλίας, ἐνῷ φυσικώτερον εἶναι νὰ λογίζηται ὡς βόρειον μέτωπον τῆς Θεσσαλίας ἡ ὀροσειρὰ Χάσια—Καμβούνια—Φλάμπουρον. Ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ Δοκίμι ἡ ὁροθετικὴ γραμμὴ διηυθύνετο εἰς τὸ Περιστέρι (2295 μ.) καὶ ἐκεῖθεν κατήρχετο εἰς τὸν ποταμὸν τῶν Καλαρρυτῶν, βαίνουσα δὲ διὰ τοῦ ῥείθρου τούτου μέχρι τῆς συμβολῆς αὐτοῦ εἰς τὸν Ἄραχθον (βορείως τῆς γεφύρας Σκλούπου) καὶ ἀκολουθοῦσα κατόπιν τὸ ῥεῖθρον τοῦ Ἀράχθου κατέληγεν εἰς τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον. Τὸ ὅλον μῆκος τῆς μεθορίου ἐν τῇ Ἠπείρῳ ἦτο 154 χλμ. Κατ' ἀκολουθίαν τὸ ὅλον ἀνάπτυγμα τῆς μεθορίου ἀπὸ τοῦ Θερμαϊκοῦ μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου ἦτο 377 χλμ. Κατωτέρω θὰ ἐξετάσωμεν συνοπτικῶς πρῶτον μὲν τὸ θέατρον ἐπιχειρήσεων τῆς Θεσσαλίας, τὸ ἀνταποκρινόμενον εἰς τὸ τμῆμα τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς τὸ μέχρι τοῦ ὄρους Δοκίμι, εἶτα δὲ τὸ θέατρον ἐπιχειρήσεων τῆς Ἠπείρου, τὸ ἀναγόμενον εἰς τὸ τμῆμα τῆς μεθορίου τὸ ἀναπτυσσόμενον ἀπὸ τοῦ Δοκίμι μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου.

Θέατρον ἐπιχειρήσεων τῆς Θεσσαλίας. Τοῦτο συνίσταται κυρίως ἐκ τῆς κοιλάδος τοῦ Πηνειοῦ ποταμοῦ, ἥτις περιορίζεται ἀπὸ βορρᾶ ὑπὸ τῆς ὀροσειρᾶς: Λάκμων—Χάσια (Λύγκος)—Καμβούνια (Βουνάσα—Ἀμάρβες)—Πιέρια (Φλάμπουρον), ἀπὸ δυσμῶν ὑπὸ τῆς Πίνδου, ἀπὸ νότου ὑπὸ τῆς Ὄθρυος, Ἅγιος Ἠλίας 1285 μ.—Μοχλοῦκα 892 μ.—«Δερβὲν Φούρκα 850 μ.»—Ἀντίνιτσα 1491 μ.—Ἅγ. Ἠλίας 1694 μ.—Μαυρίτσα 1578 μ.—Γερακοβούνι 1728 μ.—Πυλωρὰ—Κλινοβός), καὶ ἀπ' ἀνατολῶν ὑπὸ τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου, παρὰ τῇ δυτικῇ ἀκτῇ τοῦ ὁποίου διήκει ἀπὸ Β. πρὸς Ν ἡ ἅλυσις τῶν ὀρέων: Ὄλυμπος 2985 μ.)—Κάτω Ὄλυμπος (1590 μ.)—Ὄσσα (Κίσσαβος) 1978 μ.—Μαυροβούνι (1054 μ.)—Πήλιον. Αἱ ὀροσειραὶ αὗται συνιστῶσι συγχρόνως καὶ τὰ μέτωπα τοῦ ἀξιακίου ἐπιχειρήσεων. Σημειωτέον ὅτι τὸ μεσημβρινὸν μέτωπον τῆς Θεσσαλίας μέχρι τοῦ ἀκρωτηρίου Σηπιάδος περιβρέχεται ὑπὸ τῶν ὑδάτων τοῦ Παγασιτικοῦ κόλπου καὶ τῶν τοῦ πορθμοῦ τῶν Τρικκέρων. Παρατηρητέον ὅμως ὅτι ἡ ἔκτασις τοῦ τμήματος τούτου εἶναι πολὺ μικροτέρα, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν οὐχὶ ἡ περιφέρεια τοῦ Παγασιτικοῦ, ἀλλὰ μόνη ἡ εἴσοδος αὐτοῦ, ἔχουσα εὖρος 5 ½ χλμ. ἀπὸ τῆς Στερεᾶς μέχρι τοῦ Τρίκκερι, πέρα τοῦ ὁποίου τὸ νότιον μέτωπον ἐκτείνεται πρὸς ἀνατολὰς μέχρι τοῦ ἀκρωτηρίου Σηπιάδος, ἐπὶ παραλίας ἀποτόμου καὶ ἀλιμένου μήκους 25 χλμ. Οὕτως ἡ Θεσσαλία ἀποτελεῖ ἐπίμηκες τετράπλευρον, περιλαμβάνον ὡς βαθυτέραν διαυλακοῦσαν αὐτὸ γραμμὴν τὸν Πηνειὸν ποταμόν, ὅστις δύναται κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ ἔτους νὰ θεωρηθῇ ὡς γεωγραφικὴ ἀνωμαλία εὔχρηστος εἰς τὰς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις. Παρατηρητέον ὡσαύτως ὅτι: 1) Ἀπὸ τοῦ ὄρους Τσούκα (δυτικῶς τῆς Δεσκάτης) ἀποσπᾶται ἀντιστήριγμα, ὅπερ φέρεται πρὸς νότον ὑπὸ τὰ ὀνόματα: Ἅγιος Ἠλίας (1123 μ.)—Μητρίτσα—Φλάμπουρον—Ζάβροχον—Κούτρα μέχρι τοῦ Κοκκιναδάκι (685 μ.), παρὰ τὸ παραποτάμιον στενὸν τοῦ Ζάρκου. Ἐκεῖθεν συνεχίζεται ἡ βουνοσειρὰ νοτιοανατολικώτερον καὶ διὰ τῶν ὀρεινῶν σπονδύλων: Δοβρούτζι—Δογαντζὴ (Φυλλήϊον ὄρος)—Τεκὲ Ταττὰρ—Κυνὸς Κεφαλῶν (Καραδὰγ) ἐκτείνεται μέχρι τῆς στενωποῦ τοῦ Βελεστίνου (Φερῶν), ὅπου, ἀντιθέτως, ἀπὸ τοῦ Πηλίου ἐκσπώμενον μὲ διεύθυνσιν ἀπὸ Α. πρὸς Δ., ἐξικνεῖται ἕτερον ἀντέρεισμα, «Ὀβριᾶς γάλα» καλούμενον. Οὕτω διὰ τῆς ἁλύσεως τῶν εἰρημένων ὀρεινῶν σπονδύλων ἡ ὅλη Θεσσαλία διαιρεῖται εἰς δύο τμήματα, τὸ βορειοανατολικόν, ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχαίαν Πελασγιῶτιδα, καὶ τὸ νοτιοδυτικόν, ὅπερ συνιστᾷ τὴν Ἑστιαιῶτιδα καὶ τὴν Θεσσαλιῶτιδα τῶν ἀρχαίων. 2) Μέγα τμῆμα τῆς Πελασγιώτιδος καλύπτεται ὑπὸ τῶν ὑδάτων τοῦ λίμνης Βοιβηΐδος (Κάρλας), ἐνῷ νοτιώτερον τοῦ Πηνειοῦ ποταμοῦ καὶ παραλλήλως πρὸς τὸν ῥοῦν αὐτοῦ, περίπου ἀπὸ τοῦ παρὰ τὰς ὑπωρείας τῆς ἀκρωτηρίου τῆς Ἰθώμης (Φαναρίου) σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ, κεῖται συνεχὴς σχεδὸν σειρὰ ἑλῶν: τῆς Κολοκυθιᾶς—Μαραθιὲς—Μακρυχωρίου καὶ Δερπινίων, ἐκτεινομένη μέχρι περίπου τῆς ἐπὶ τοῦ Πηνειοῦ γεφύρας τοῦ «Ἀλῆ Ἐφένδη» καὶ σχηματιζομένη ὑπὸ τῶν ὑδάτων ἰδίως τοῦ Παμίσου (Μπλιούρη). Στεναὶ μόνον δίοδοι ἀπομένουσι διαβαταὶ μεταξὺ τῶν ἑλῶν τούτων, ὅπως δι' αὐτῶν στρατὸς τις ἐνδεχομένως ἀχθῇ ἀπὸ τοῦ πεδίου τῶν Τρικκάλων (Ἑστιαιώτιδος) εἰς τὸ τῆς Καρδίτσης—Φαρσάλου (Θεσσαλιώτιδος), ἢ καὶ ἀντιστρόφως.

Φυσικαὶ γραμμαὶ ἀμύνης. Ἂν θεωρήσωμεν διεύθυνσιν γραμμῶν εἰσβολῆς ἐχθρικῆς ἐν τῷ θεάτρῳ ἐπιχειρήσεων τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον κινουμένην, θὰ προσκρούσῃ αὕτη ἐπὶ τῶν ἑξῆς διαδοχικῶς γραμμῶν ἀμύνης:

Ἐν μὲν τῇ ἀνατολικῇ ζώνῃ ἐπιχειρήσεων, ἧς ἄξων ἔσται ἡ ἁμαξιτὸς Ἀθηνῶν—Λαρίσης—Ἐλασσόνος—Σερβίων—Κοζάνης: 1) Ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῶν Καμβουνίων ὀρέων (στενὸν Πόρτας καὶ δίοδος Δεσκάτης). 2) Ἐπὶ τῆς γραμμῆς Μετερίζια—ὑψώματα παρὰ τὸ Παλαιόκαστρον—ὑψώματα παρὰ τὸ Ἐλευθεροχώριον (βορείως Ἐλασσόνος)—ὑψώματα παρὰ τὸν Κοκκινοπλόν. 3) Ἐπὶ τῆς γραμμῆς ἀμύνης: Φλάμπουρον—Μολογούστα—ὀροπέδιον Γκριζόβαλι—Μελοῦνα—Μενεξὲς—Στενὸν Διάβας — Πολιάνα. 4) Ἐπὶ τῆς γραμμῆς τοῦ Πηνειοῦ ποταμοῦ Δοβρούτσι — Πατώματα — Γουνίτσης — προγεφύρωμα Λαρίσης — Κορακόπετρα (Ἔρημον ὄρος). 5) Ἐπὶ τῆς γραμμῆς: Δοβρούτσι—Δογαντζῆ—ὑψώματα Σουλέτσι—ὑψώματα Τεκὲ Ταττὰ—Κυνὸς Κεφαλαὶ—Στενωπὸς Βελεστίνου. 6) Ἐπὶ τῆς γραμμῆς τοῦ Δομοκοῦ, ἤτοι: Κατάχλωρον — Δομοκὸς — Κασσιδιάρης (Ναρθάκιον) μέχρι τοῦ Ἐνιπέως πρὸς Α. (διαβάσεις Ἀγόριανης, Σχαρμίτσης—Τσατμᾶ—Κιτίκι—Κοτσελὶ—Κισλάρ) 7) Ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῆς Ὄθρυος. Ἐν δὲ τῇ δυτικῇ ζώνῃ ἐπιχειρήσεων, ἧς ἄξων ἔσται ἡ ἁμαξιτός: Λαμίας—Καρδίτσης — Τρικκάλων — Καλαμπάκας—Γρεβενῶν, διαδοχικαὶ γραμμαὶ ἀντιστάσεως εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ἡ γραμμὴ τῶν Χασίων ὀρέων (δίοδοι: Τσούκας, Ἀσπροκκλησιᾶς, Βελεμιστίου, Ὀστρόβου). 2) Ἡ σειρὰ τῶν ὑψωμάτων παρὰ τὸ χωρίον Τσουραναῖοι — Τσούγκουρι — Βλαχάβα μέχρι τῆς «Ὄμορφης Ράχεως», βορείως τῆς νοτίας ἐξόδου τῆς στενωποῦ τοῦ Μοργκάνη (Ἴωνος). 3) Ὁ Πηνειὸς ποταμός. 4) Ἡ σχεδὸν συνεχὴς ἔκτασις τῶν ἑλῶν Κολοκυθιᾶς—Μαραθιὲς—Δερμπινίων ἀπὸ τῶν ὑπωρειῶν τῆς Ἰθώμης μέχρι τοῦ Δοβρούτσι. 5) Ἡ ὀροσειρὰ τῆς Ὄθρυος μὲ προτεβλημένην πρὸς βορρᾶν ἀμυντικὴν τοποθεσίαν τὴν ἑκατέρωθεν τοῦ Δομοκοῦ, ὡς προείρηται.

Στρατιωτικὴ ἀξία τοῦ ὅλου θεάτρου ἐπιχειρήσεων τῆς Θεσσαλίας. 1) Ἡ περιοχὴ αὕτη ἐκτεκτείνει κατὰ βάθος πρὸς βορρᾶν τὸ θέατρον ἐπιχειρήσεων τῆς Ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀσφαλίζει τὸ τελευταῖον τοῦτο κατὰ πάσης ἀπὸ βορρᾶ ἐχθρικῆς ἐπιδρομῆς διὰ τῶν διαδοχικῶν ἐν αὐτῇ ὑπαρχουσῶν φυσικῶν γραμμῶν ἀμύνης 2) Λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς της θέσεως, τῆς γονιμότητος τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς δαψιλείας τῶν πόρων αὐτῆς, ἡ Θεσσαλία χρησιμεύει ὡς χῶρος συγκεντρώσεως μεγάλης μάζης στρατοῦ, ὅστις κατόπιν δύναται εὐχερῶς, ἐξορμῶν ἐντεῦθεν, νὰ κατευθυνθῇ πρὸς βορρᾶν, χρησιμοποιῶν τὰς ὑπὸ κατασκευὴν γραμμὰς συγκοινωνίας. 3) Περιλαμβάνει σπουδαιότατον λιμένα ἐν τῷ Παγασιτικῷ κόλπῳ, τὸν τοῦ Βόλου, κείμενον εἰς ἐπικαιροτάτην θέσιν, ὅπως χρησιμοποιηθῇ ὡς ὁρμητήριον διὰ τὴν ἐν τῷ Αἰγαίῳ δρᾶσιν τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου ἢ καί, ἐν ἀντιξόῳ περιπτώσει, ὡς καταφύγιον. Χρησιμοποιούμενος ὁ λιμὴν οὗτος ὡς ναυτικὴ βάσις, ἐμφανίζει γεωγραφικὴν θέσιν κατάλληλον, ὅπως ἐξορμῶν ἐντεῦθεν ὁ στόλος κινῆται ἐλευθέρως ἐν τῇ ὑγρᾷ ἐπιφανείᾳ τοῦ Αἰγαίου πελάγους ἢ κατευθύνῃ ἐπιδρομὰς πρὸς τὰ παράλια εἴτε τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἴτε τῆς Ἀνατολικῆς Θρᾴκης ἢ διασφαλίζῃ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τὰ πρὸς τὸ Αἰγαῖον παράλια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Εἶναι δυνατὸν ν' ἀσφαλισθῶσιν εὐχερῶς ὅ τε Παγασιτικὸς καὶ ὁ Εὐβοϊκὸς κόλπος δι' ἐπακτίων πυροβολείων καὶ δι' ἄλλων μέσων ἀμύνης (βυθισμοῦ συρματοπλεγμάτων, ἀγκυροβολήσεως τορπιλλῶν, ἀεροπορικῶς κλπ.) ἐγκατασταθησομένων πρῶτον μὲν εἰς τὸ στενὸν τῆς Σκιάθου, εἶτα δὲ εἰς τὸ θαλάσσιον στενὸν μεταξὺ τῶν ἀκρωτηρίων τοῦ Ἀρτεμισίου καὶ τῶν Ἀφετῶν (Ἀνάφου τοῦ Τισαίου ὄρους), καὶ τέλος εἰς τὸ στενὸν τοῦ Τρίκκερι μεταξὺ τοῦ ἀκρωτηρίου Σταυρὸς καὶ τοῦ Τρίκκερι ἢ μεταξὺ τῶν ἀκρωτηρίων τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (ἀνατολικῶς τοῦ Πτελεοῦ) καὶ τοῦ Αἰαντείου ἀκρωτηρίου (δυτικῶς τοῦ Τρίκκερι).

Θέατρον ἐπιχειρήσεων τῆς Ἠπείρου. Τὸ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀνῆκον μικρὸν τμῆμα τῆς Ἠπείρου κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον 1881—1897 συνδέεται κυρίως μετὰ τῆς λοιπῆς ὑπὸ τὴν Τουρκίαν τότε Ἠπείρου. Ἀνῆκε τότε εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ ἀνατολικῶς τοῦ Ἀράχθου μόνον τμῆμα τῆς ὁμωνύμου κοιλάδος ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ εἰς τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον καὶ κατὰ τὸν ἀνάρρουν, μέχρι τῆς γεφύρας τοῦ Σκλούπου, ὡς καὶ τὸ ἥμισυ τῆς κοιλάδος τοῦ Καλαρρυτηνοῦ. Ἅπαν τὸ τμῆμα τοῦτο εἶναι σχεδὸν ὀρεινόν, ἀποτελοῦν τὰς δυτικὰς κλιτῦς τῆς ὀροσειρᾶς: Περιστέρι—Τζουμέρκων—Ραδοβυζίου, τῆς ἐκφυομένης ἀπὸ τοῦ Λάκμονος. Μόνον δὲ τὸ νοτιώτερον τῆς Ἄρτης τμῆμα μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου εἶναι ἐν μέρει πεδινόν. Ἡ ὀροσειρὰ Περιστέρι — Τζουμέρκα—Ραδοβύζιον παρεντίθεται μεταξὺ τοῦ Ἀχελῴου, ῥέοντος ἀνατολικώτερον, καὶ τοῦ Ἀράχθου, ῥέοντος δυτικώτερον τῶν ὀρέων τῶν Ἀθαμάνων. Λόγῳ τοῦ ὕψους καὶ τοῦ ὄγκου τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Περιστέρι 2295 μ.) καὶ τῶν Τζουμέρκων (2429 μ.), ἣν μόνον ἀτραποὶ ὑπερβαίνουσιν, ὁδηγοῦσαι ἀπὸ τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀράχθου εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἀσπροποτάμου, αἱ ἐπιχειρήσεις αἱ στρατιωτικαὶ ἀποβαίνουσι δυσχερεῖς. Νοτιώτερον ὅμως ἡ περιοχὴ τοῦ Ραδοβυζίου, συνισταμένη ἐξ εὐρέων χαμηλῶν ὀροπεδίων (ὕψους 200—900 μ. περίπου), παρουσιάζει διαβάσεις εὐκόλως ὑπερβατὰς (διάβασις Καλεντίνι — Βουλγαρέλι—Θεοδωριανῶν, δίοδος Πέτα—Βελέντζικου—Βρεστενίτσης) καὶ ἐμφανίζει ἔδαφος ἀναπεπταμένον καὶ βατόν. Τέλος τὸ πρὸς τὰ νοτιοανατολικὰ τῆς Ἄρτης ἔδαφος εἶναι πεδινὸν ἐν πολλοῖς καὶ διατρέχεται ὑπὸ τῆς ἁμαξιτοῦ Ἄρτης—Μενιδίου — Ἀμφιλοχίας — Μεσολογγίου καὶ ὑπὸ δικτύου πυκνοῦ ἡμιονικῶν ὁδῶν, αἵτινες συνδέουσι τὸ πεδίον τῆς Ἄρτης μετὰ τῆς περιοχῆς τοῦ Βάλτου. Ἡ εἰρημένη ἁμαξιτὸς ἀπετέλει κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον, ἣν ἐξετάζομεν, τὸν ἄξονα ζώνης ἐπιχειρήσεων τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ τοῦ ἀπὸ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος προτιθεμένου νὰ κινηθῇ πρὸς Ἄρταν—Ἰωάννινα. Ἡ μετὰ τῆς Θεσσαλίας ἐπικοινωνία τοῦ θεάτρου ἐπιχειρήσεων τῆς Ἠπείρου ἀπέβαινε δυσχερὴς διὰ τὴν ταχεῖαν

Digitized by Google

μετακίνησιν στρατοῦ ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἕτερον τῶν εἰρημένων παραμεθορίων τμημάτων, διότι αἱ ἡμιονικαὶ ὁδεύσεις ἔδει νὰ ὑπερβῶσι δύο ὕψηλὰς ὀρεινὰς γραμμάς, μεγάλου εὔρους, τὴν σειρὰν τῶν ὀρέων τῶν Ἀθαμάνων καὶ τῆς κεντρικῆς γραμμῆς τῆς Πίνδου καὶ ἐπὶ πλέον σπουδαῖον ποτάμιον κώλυμα, τὸν Ἀχελῷον. Νῦν, διὰ τῆς ὑπὸ κατασκευὴν (1934) ἁμαξιτοῦ Ἄρτης—Βουλγαρελίου—Θεοδωριανῶν—Γαρδικίου — Πόρτας Παζὰρ—Τρικκάλων, ἡ τοιαύτη ἐπικοινωνία θὰ διευκολύνεται μεγάλως, χρησιμοποιουμένων πρὸς τοῦτο αὐτοκινήτων.

Φυσικαὶ γραμμαὶ ἀμύνης. Διὰ τὴν εἰσβολὴν ἐχθροῦ προτιθεμένου ἀπὸ τοῦ πεδίου Φιλιππιάδος ν' ὠθηθῆ πρὸς Ἄρταν—Μεσολόγγιον ὑπάρχουσιν αἱ ἑξῆς φυσικαὶ γραμμαὶ ἀμύνης ἐν τῇ πιθανῇ ἐδαφικῇ ζώνῃ ἧς κύριος ἄξων θὰ ἦτο ἡ ἁμαξιτὸς Ἄρτης—Μεσολογγίου: 1) Ὁ Ἄραχθος κατὰ τὸν ροῦν αὐτοῦ ἐν τῇ πεδινῇ περιοχῇ. Τὰ περὶ τὸ Πέτα ὑψώματα καὶ τὸ νοτίως τῆς Ἄρτης Πετροβούνι θ' ἀπετέλουν τοὺς κυρίους πυρῆνας ἀντιστάσεως τῆς ἀμυντικῆς τοποθεσίας ταύτης. 2) Τὰ περὶ τὸ Κομπότι—Ἄνινον τῆς παραθαλασσίας ἐπιμήκους στενωποῦ τοῦ Μακρυνόρους. 3) Ἡ στενωπὸς τοῦ Μακρυνόρους καὶ αἱ λοιπαὶ μνημονευθεῖσαι ἀνωτέρω ἐν τῇ ἐξετάσει τοῦ θεάτρου ἐπιχειρήσεων τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος φυσικαὶ τοποθεσίαι ἀντιστάσεως.

Περίοδος 1897—1912. α') *Τροποποίησις τῆς ἑλληνοτουρκικῆς μεθορίου.* Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἡττηθέντος τοῦ ὑπὸ τὸν διάδοχον Κωνσταντῖνον ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐν τῷ θεάτρῳ τῆς Θεσσαλίας ὑπὸ τῶν Τούρκων (1897), ἐτροποποιήθη διὰ τῆς συνθήκης τῆς Κωνσταντινουπόλεως (3 Σεπτεμβρίου 1897) ἡ μεθόριος γραμμή, ἣν περιεγράψαμεν, ὑπὲρ τῶν Τούρκων, ἐλαφρῶς μετενεχθεῖσα ἐπὶ τῶν πρὸς νότον προσβάσεων τοῦ Κίτω Ὀλύμπου, ἀπὸ τῆς κορυφογραμμῆς, ἔνθα πρότερον ἦτο διακεχαραγμένη, καὶ μετατεθεῖσα ἀπὸ τοῦ Ρεβενίου—Ἀσπροχώματος εἰς τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Πηνειοῦ, παραχωρηθέντος εἰς τὴν Τουρκίαν ὁλοκλήρου τοῦ ὄγκου Πατώματος καὶ ἐξ ὁλοκλήρου τῆς στενωποῦ Κιλαμακίου καὶ Κουτσοχείρου, ὡς ἐπίσης καὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ παραποταμίου στενοῦ τοῦ Ζάρκου διὰ τῆς παραχωρήσεως εἰς τὴν Τουρκίαν τοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου Κοκκιναδάκι. Ἐν γένει πανταχοῦ ἐπηνέχθησαν τότε τροποποιήσεις ἐν τῇ διαχαράξει τῆς νέας μεθορίου, ἐξασφαλίσασαι εἰς τὸν τουρκικὸν στρατὸν ἐν δεδομένῃ στιγμῇ τακτικὰ πλεονεκτήματα ἀρκούντως σοβαρά. Τοῦτο ἦτο τὸ ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν τῆς νέας διαρρυθμίσεως τῶν συνόρων, ὅτι δὲν κατεμερίζοντο πλέον ἐξ ἴσου τὰ τακτικὰ πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα μεταξὺ τῶν γειτνιαζόντων κρατῶν, ὡς πρὸ τοῦ πολέμου τοῦ 1897, ἀλλ' ἐξησφαλίζετο ἀναμφισβήτητος ὑπεροχὴ καὶ πλεονέκτημα εἰς τὸν τουρκικὸν στρατόν. Αἱ κυριώτεραι στενωποὶ (Μελούνα, Αὐλαγάδα πρὸς Α. τοῦ Γκριτζόβαλι, Προφήτης Ἠλίας Τυρνάβου, Μπουνάζι Τυρνάβου, Στενὸν Κιλαμακίου, Στενὸν Κουτσοχείρου, παραποτάμιον στενὸν τοῦ Ζάρκου κλπ.) ἢ οὐσιώδεις ὀρειναὶ ἐξάρσεις (Λουσφάκι, Πάτωμα Γουνίτσης, Κοκκιναδάκι κλπ.) εἶχον παραχωρηθῆ εἰς τὴν Τουρκίαν. Κατωνομασμένοι τόποι δὲν παρεχωρήθησαν, αὐτῇ συμφώνως τῇ πρὸ τοῦ πολέμου (25 Μαρτίου 1897) ἐπιδοθείσῃ διακοινώσει τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, πρωτοβουλίᾳ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ρωσίας, καθ' ἣν «οἷο δήποτε καὶ ἂν ἦτο τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἐπικειμένου πολέμου, οὐδέτερος τῶν ἐμπολέμων θὰ ὠφελεῖτο ἐδαφικῶς» ἀλλ' ὅτι «θὰ ἴσχυε καὶ μετὰ τὸν πόλεμον τὸ statusquo ἀπὸ ἀπόψεως ἐδαφικῆς».

Ὀχυρώσεις ἐν τῇ παραμεθορίῳ ζώνῃ. Ἡ Ἑλλάς, ὅπως διασφαλίσῃ τὴν παρὰ τὴν παραμεθόριον ζώνην συγκέντρωσιν τοῦ στρατοῦ αὐτῆς ἐν περιπτώσει ἐπιστρατεύσεως, ἔλαβε μέτρα 1910 ἐγγυώμενα τὴν ἐπιτυχῆ ἀντιμετώπισιν παντὸς ἐνδεχομένου ἐν τῷ ἀβακίῳ ἐπιχειρήσεων τῆς τε Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου. Καὶ ἐν μὲν τῇ Θεσσαλίᾳ, προϊδὸν τὸ ἑλληνικὸν ἐπιτελεῖον διὰ τοῦ σχεδίου ἐπιχειρήσεων συγκέντρωσιν τοῦ στρατοῦ, ἐν περιπτώσει ἐπιστρατεύσεως, περὶ τὴν Λάρισαν καὶ νοτιώτερον, ὠχύρωσε τὴν γραμμὴν τοῦ Πηνειοῦ ποταμοῦ, ἤτοι τοὺς τρεῖς κυρίους πυρῆνας ἀντιστάσεως, ἐφ' ὧν θὰ ἠρείδετο πᾶσα ἄμυνα, τὸ Δοβρούτσι, τὸ προγεφύρωμα τῆς Λαρίσης (διπλῆ κεφαλὴ γεφύρας) καὶ τὴν Κορακόπετραν (Ἔρημον ὄρος). Οὕτως συνετελέσθη νοτίως τῆς γραμμῆς τῶν ὀχυρῶν τούτων ἡ στρατηγικὴ συγκέντρωσις τῆς ἐξ 7 μεραρχιῶν μάζης τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου 1912. Ἐν δὲ τῇ Ἠπείρῳ ὁμοίως ὠχυρώθη ἡ περὶ τὴν Ἄρταν τοποθεσία καὶ τὸ κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Ἀράχθου διῆκον Πετροβούνι, ὅπερ ἐκάλυπτε τὴν συγκέντρωσιν τοῦ στρατοῦ. Ὁμοίως κατὰ τὸ 1910, μὴ ἔχουσα ἐξησφαλισμένην ἡ Ἑλλὰς ὅτι τὴν κατὰ θάλασσαν ὑπεροχήν, ἐδέησε νὰ μελετήσῃ τὴν ἐπάκτιον ἄμυναν τῶν κυριωτέρων κόλπων της, τοῦ Παγασιτικοῦ, τοῦ Εὐβοϊκοῦ, τοῦ Σαρωνικοῦ τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ, κατὰ πάσης ναυτικῆς ἐπιδρομῆς ἐχθρικῆς, διὰ κατασκευῆς εἰς καταλλήλους θέσεις ἐπακτίων πυροβολείων, εἶχε δὲ τότε καταρτισθῆ πρὸς τοῦτο μικτὸν ἐπιτελεῖον ἐξ ἀξιωματικῶν τοῦ κατὰ γῆν καὶ τοῦ κατὰ θάλασσαν στρατοῦ, ὅπερ διελύθη ἅμα τῇ περατώσει τῶν εἰρημένων μελετῶν.

Περίοδος 1912—1922 (ὁροθετικὴ γραμμὴ μέχρι Νέστου).—*Μεθόριος γραμμή.* Μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912 καὶ 1913, καθ' οὓς ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ὑπὸ τὸν διάδοχον Κωνσταντῖνον ἐνίκησε κατὰ πρῶτον μὲν τοὺς Τούρκους ὑπὸ τὸν Χασὰν Ταχσὶν πασᾶν ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ καὶ ὑπὸ τὸν Ἐσσὰτ πασᾶν ἐν Ἠπείρῳ, εἶτα δὲ τοὺς Βουλγάρους ἐν Μακεδονίᾳ, ἡ μεθόριος γραμμὴ τῆς Ἑλλάδος ὡρίσθη διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου 28 Ἰουλίου 1913, πρός τε τὴν Βουλγαρίαν, τὴν Σερβίαν καὶ τὴν Ἀλβανίαν ὡς ἑξῆς: Ἀρχομένη ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Νέστου εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος καὶ ἀκολουθοῦσα τὸ ῥεῖθρον αὐτοῦ μέχρι τῆς ἐκ τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς εἰς τὴν πεδινὴν ἐξόδου τοῦ ποταμοῦ τούτου, ἔβαινεν εἶτα πρὸς Β. ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς τῆς ὀροσειρᾶς Ἀχλὰς (1300)—Ρουζὰν (1350)—Κοῦλα (2177)—Τσίγλα (1750)—Κουσλὰρ (1450), ὁπόθεν καμπτομένη πρὸς δυσμάς, ἤγετο μέχρι τοῦ Νέστου πάλιν ΒΔ. τῆς Ἰσμπίσιης. Ἐκεῖθεν διὰ τῆς ἀνύσεως τῶν ὑψωμάτων: παρὰ τὴν Ρακίτσαν καὶ Πέτριτσαν—τοῦ αὐχένος Λιμπιόβου—Στραγκάτς—αὐχένος Λόφτσης—Πρεσέλ—Ἀλῆ Μπουτοὺς, καὶ ἤρχετο διὰ τοῦ ἀντιστηρίγματος τοῦ Λεχόβου εἰς τὸ ῥεῖθρον τῆς Βιστρίτσης, ὅπερ ἀκολουθεῖ μέχρι τῆς συμβολῆς αὐτῆς εἰς τὸν Στρυμόνα. Ἐκεῖθεν, διὰ τῆς κορυφογραμμῆς τῆς Σουλτανίτσης (βορείως τῆς Τοπολνίτσης) καὶ τοῦ Μπέλες, ἡ μεθόριος ἐξικνεῖται εἰς τὸ τριεθνὲς καλούμενον ἐπὶ τοῦ Μπέλες σημεῖον, ὁπόθεν στρεφομένη πρὸς Ν. ἀκολουθεῖ νότιον ἀντιστήριγμα τοῦ Μπέλες μέχρι τῆς λίμνης Δοϊράνης (Α. τοῦ Νίκολιτς), ἣν διαιροῦσα εἰς δύο τμήματα (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.) λαμβάνει ἀπὸ τοῦ Χισὰρ Τεπὲ (δυτικῶς τῆς Δοϊράνης) δυτικὴν διεύθυνσιν μέχρι τοῦ Ἀξιοῦ, ΒΔ. τοῦ Μπογδάνσκου (?) Μισικόβου. Ἐκεῖθεν χωροῦσα (νοτίως τῆς Γευγελῆς) πρὸς δυσμάς, διὰ τῶν βορείως τῆς Λιουμνίτσης ὑψωμάτων, φθάνει μέχρι τοῦ ὑψώματος Σκρᾶ ντὶ Λέγγεν 1033, ὁπόθεν ἐξακολουθοῦσα τὴν αὐτὴν γενικὴν πρὸς δυσμὰς διεύθυνσιν, διέρχεται νοτίως τῆς Χούμας, ἀνέρχεται εἰς Σούχα Ρούπαν καὶ βαίνουσα κατὰ τὴν ἰδίαν κατεύθυνσιν πρὸς δυσμάς, ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς τοῦ Νίτσε πλάνινα (Πόρτα-Κοζιακας—Κράβιτσα—Δοβροπόλιε— Βετερνῖκο — Καϊμὰκ Τσαλὰν), φθάνει εἰς Καλύβια Παπαδιᾶς· ἐκεῖθεν ἀλλάσσουσα διεύθυνσιν πρὸς τὰ ΒΔ. καὶ διαχαρασσομένη ἐπὶ ἀντερείσματος τοῦ Βόρα, ἐξικνεῖται μέχρι σημείου ἐγγύτατα τῷ σιδηροδρομικῷ σταθμῷ τοῦ Κέναλι, ὁπόθεν ἀναλαμβάνει δυτικὴν διεύθυνσιν καὶ διὰ τοῦ ἀντερείσματος τοῦ Δράγος ἀνέρχεται εἰς τὴν κορυφὴν 2094 τοῦ Βιγκοῦντος· ἐκεῖθεν διευθύνεται πρὸς δυσμὰς εἰς τὴν Πρέσπαν καὶ ἀφήνουσα τὸ βόρειον μεῖζον μέρος τῆς ὑγρᾶς ἐπιφανείας αὐτῆς εἰς τὴν Σερβίαν ἐξικνεῖτο μέχρι τῆς κορυφῆς 1950 τοῦ Πετρίνου ὄρους. Ἐκεῖθεν κοινοῦ σημείου τότε τῶν συνόρων Ἑλλάδος, Ἀλβανίας καὶ Σερβίας, καμπτομένη πρὸς Ν., ἡ μεθόριος διὰ τῆς κορυφογραμμῆς τοῦ Λιβανίσκου ἤγετο πρὸς τὸν αὐχένα βορείως τῆς Βελιτέρνας καὶ διὰ τῶν ὑψωμάτων δυτικῶς τῆς λίμνης Μαλίκης καμπτομένη πρὸς Ν. διήρχετο τὸν Ἐορδαϊκὸν ἢ Δέβολιν καὶ ἠκολούθει τὴν δυτικῶς τῆς Μοσχοπόλεως ὀροσειρὰν καὶ ἔφθανεν εἰς τὸν Ἄψον παρὰ τὸ Δερβίσμπεϋ, ὁπόθεν πάλιν διηυθύνετο πρὸς δυσμάς, διερχομένη δὲ μεταξὺ τοῦ Ντράσα καὶ τοῦ Μάλι Κιάρι ἤγετο διὰ τῆς Νιεσνίτσης (βορείως τῆς Κλεισούρας) εἰς τὴν Τρεμπεσίναν 1343. Ἐκεῖθεν, διὰ τῆς κοιλάδος τῆς Λεφτίνιας, διήρχετο τὸν Ἀῶον νοτίως τοῦ Βασιάρι καὶ διὰ τῶν Κεραυνίων καὶ Ἀκροκεραυνίων ἀπέληγεν εἰς τὸ Ἀδριατικὸν πέλαγος. Ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Νέστου μέχρι τοῦ Πετρίνου ὄρους εἶχε συντελεσθῆ ἡ διαχάραξις τῶν συνόρων ὑπὸ μεικτῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν καὶ ἑλληνοσερβικῶν ἐξ ἀξιωματικῶν ἐπιτροπῶν, συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τῶν ὅρων τῶν συνθηκῶν Λονδίνου (8 Μαΐου 1913 καὶ Βουκουρεστίου 28 Ἰουλίου 1913). Πέραν ὅμως τοῦ Πετρίνου ὄρους (ὅπου τὸ τριεθνὲς σημεῖον Ἀλβανίας—Ἑλλάδος—Σερβίας)

Digitized by Google

τὰ ὅρια τῆς Βορείου Ἠπείρου πρὸς τὴν Ἀλβανίαν δὲν ἐχαράχθησαν ἐπακριβῶς, ἀλλ' ἐσημειώθησαν ὑπὸ τῶν προελασασῶν ἑλληνικῶν μονάδων κατοχῆς. Ἡ νέα ἠπειρωτικὴ μεθόριος γραμμὴ ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Νέστου μέχρι τοῦ Ἀδριατικοῦ πελάγους (νοτίως τοῦ κόλπου τοῦ Αὐλῶνος) εἶχε περίπου 712 χλμ. ἀνάπτυγμα. Δύναταί τις νὰ παρατηρήσῃ ἐν τῇ διαχαράξει τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς ταύτης συντόμως τὰ ἑξῆς: 1) Ἐν τῷ πρὸς τὴν Θράκην τμήματι αὐτῆς (πρὸς Α.) ἠκολούθει φυσικὰ κωλύματα, τὸ ῥεῖθρον τοῦ Κάτω Νέστου καὶ τὴν βουνοσειρὰν τῆς Ροδόπης Ἀχλὰτ (1300 μ.)—Ρουζὰν (1350 μ.)—Τσίγλα 17?0 μ.)—Κοῦλα (2177 μ.)—Κουσλὰρ (1538 μ.). Τὰ ἐδαφικὰ ἄρα τακτικὰ πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα κατεμερίζοντο ἐξ ἴσου μεταξὺ τῶν γειτνιαζόντων κρατῶν (Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας). 2) Ἐν τῷ πρὸς τὴν Ροδόπην τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας τμήματι (πρὸς Β.) ἡ ὁροθετικὴ γραμμή, ἀκολουθοῦσα τὰς νοτίας κλιτῦς τῆς κυρίας ὀροσειρᾶς τῆς Ροδόπης κατέλειπεν ἅπασαν τὴν κορυφογραμμὴν μεθ' ἱκανοῦ πρὸς τὰς νοτίας κλιτῦς βάθους εἰς τὴν Βουλγαρίαν, ἥτις προφανῶς ἀποκτᾷ πλεονεκτήματα τακτικὰ ἐκ τῆς εὐνοϊκῆς δι' αὐτὴν χαράξεως τῆς μεθορίου γραμμῆς κατὰ τὸ τμῆμα τοῦτο. 3) Δυτικώτερον τοῦ Νέστου, ἀπὸ Ρακίτσης μέχρι τοῦ Ἀλῆ Μπουτούς, ἡ μεθόριος καταμερίζει ἐξ ἴσου μεταξὺ τῶν γειτνιαζόντων κρατῶν, Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας, τὰ τακτικὰ πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα, ἅτε κεχαραγμένη ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς ἀκριβῶς τῶν ὑψωμάτων. Κατὰ τὴν στενωπὸν τοῦ Ροῦπελ ἡ χάραξις τῆς μεθορίου ηὐνόησε τὴν Ἑλλάδα, εἰς ἣν περιελήφθησαν καὶ αἱ πρὸς βορρᾶν κλιτύες τῶν ὀρέων Τσιγκέλι καὶ Σουλιανίτσης, ἅτε διερχομένη βορείως τῆς βορείας ἐξόδου τῆς στενωποῦ 4) Ἐπὶ τοῦ Μπέλες ἡ ὁροθετικὴ γραμμή, βαίνουσα ἐπὶ τῆς γραμμῆς διαχωρισμοῦ τῶν ὑδάτων, οὐδέτερον τῶν γειτόνων κρατῶν εὐνοεῖ. 5) Ἀπὸ τοῦ τριεθνοῦς ὅμως ἐπὶ τοῦ Μπέλες σημείου μέχρι τῆς κορυφῆς τῆς Σούχα Ρούπα ἡ μεθόριος σχηματίζουσα θύλακον, περιλαμβάνοντα τὴν Γευγελῆν—Δοϊράνην—Χούδοβον εἰς τὴν Σερβίαν, προσδίδει σημαντικώτατα τακτικὰ πλεονεκτήματα εἰς τὴν Σερβίαν, διότι ὁ θύλακος οὗτος, εἰσδύων βαθέως πρὸς νότον, παρέχει βάθος νοτίως τῆς κλεισωρείας τοῦ Δεμὶρ Καποῦ, ἧς ὁ σερβικὸς στρατὸς κατέχει νῦν ἀσφαλῶς ἀμφοτέρας τὰς ἐξόδους καὶ ἐξ ὁλοκλήρου τὰ ἑκατέρωθεν πλευρὰ τῆς κλεισωρείας ἤτοι τὸ Γράδες Πλάνινα πρὸς ἀνατολὰς καὶ τὸ Μαριάνσκα Πλάνινα πρὸς δυσμάς. Δι' αὐτοῦ δὲ ἡ Σερβία προσκτᾶται βάσιν σημαντικὴν πρὸς ἐξόρμησιν καὶ ἀνάληψιν πρωτοβουλίας διὰ πᾶσαν προσπάθειαν κατατείνουσαν πρὸς νότον, ἂν συντρέχωσι καὶ ἄλλαι τινὲς εὐνοϊκαὶ συνθῆκαι, ἤτοι ταχύτης ἐπιστρατεύσεως, στρατηγικῆς συγκεντρώσεως καὶ στρατηγικῆς παρατάξεως τοῦ στρατοῦ της. Ἀπὸ τῆς Σούχα Ρούπα κατόπιν ἡ μεθόριος γραμμὴ καταμερίζει τὰ τακτικὰ πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα μεταξὺ τῶν γειτνιαζόντων κρατῶν (Ἑλλάδος καὶ Σερβίας).

Φυσικαὶ γραμμαὶ ἀμύνης. α') Ἐν τῷ θεάτρῳ ἐπιχειρήσεων τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Τὸ ἀβάκιον ἐπιχειρήσεων τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ τῶν κοιλάδων τοῦ Νέστου καὶ τοῦ Στρυμόνος, ἀνεξαρτήτως τῶν πολιτικῶν ὁρίων τῶν κρατῶν Βουλγαρίας καὶ Ἑλλάδος, εἰς τὰς ὁποίας ἀνήκουσιν. Ἂν θεωρήσωμεν γραμμὴν εἰσβολῆς ἐχθροῦ προτιθεμένου νὰ κινηθῇ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἢ καὶ ἀντιστρόφως εἰς τὰς εἰρημένας κοιλάδας, ἡ τοιαύτη ἐπιδρομὴ δύναται νὰ προσκρούσῃ ἐπὶ φυσικῶν γραμμῶν ἀμύνης, αἵτινες εἶναι αἱ ἑξῆς: Ἐν μὲν τῇ κοιλάδι τοῦ Στρυμόνος: 1) Ἡ στενωπὸς Βλαδάγιας (νοτίως τῆς Σόφιας) 2) Ἡ βουνοσειρὰ Κολομπάρδα, ἀπὸ τοῦ Ραδομὶρ μέχρι τῆς Μπούκας Πρεσλάπ. 3) Ἡ στενωπὸς τοῦ ποταμοῦ Τζερμὲν (νοτίως τῆς Δουπνίτσης). 4) Τὸ ἀντιστήριγμα τῆς «Ἀρισβανίτσης 1378» (νοτίως τῆς Ἄνω Τζουμαγιᾶς). 5) Ἡ κλεισώρεια τῆς Κρέσνας. 6) Ἡ στενωπὸς τοῦ Κλειδίου (παρὰ τὸ Λιβούνοβον). 7) Ἡ στενωπὸς τοῦ Ροῦπελ. Ἐν δὲ τῇ κοιλάδι τοῦ Νέστου: 1) Ἡ ὀρεινὴ δίοδος Καλύβες Τεμπίροβι ἐν περιπτώσει ἐχθρικῆς εἰσβολῆς ἀπὸ τοῦ Ταταρ Παζαρτζίκ, ἢ ἡ τοῦ Δεμὶρ Καποῦ παρὰ τὰς λίμνας τοῦ Σκομίου, ἐν περιπτώσει ἐχθρικῆς εἰσβολῆς ἀπὸ Σόφιας—Σαμακόβου. 2) Ἡ περὶ τὸ Νιερβὲντ ἀμυντικὴ τοποθεσία (βορείως τοῦ Νευροκοπίου). 3) Ἡ γραμμὴ Παπᾶ-Τσαΐρ —ὑψώματα Λιαλόβου (1228)—Σάδοβον. 4) Ἡ ὀρεινὴ γραμμή: Πρεσὲκ—Λόφτσα—Στραγγάτς—Λιμπάχοβον—Ρακίτσα παρὰ τὸν Νέστον. 5) Αἱ νοτίως τοῦ ὑψιπέδου Ζιρνόβου σχηματιζόμεναι στενωποὶ (τῆς Μπαμπίνας ἢ τοῦ Χανίου Βροντοῦς, Καλαποτίου, Γκιούρετζικ, Τουλούμι). 6) Τὰ πρὸς τὸ ὑψίπεδον Δράμας νότια στόμια τῶν εἰρημένων στενωπῶν. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω φυσικῶν γραμμῶν ἀμύνης μόνον ἡ τελευταία τῶν ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Στρυμόνος μνημονευθεισῶν καὶ αἱ δύο τελευταῖαι τῶν ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Νέστου τοιούτων εὑρίσκονται νοτίως τῆς μεθορίου, ἤτοι ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους. Ἐξαιρετικῶς σπουδαίαν στρατηγικὴν ἀξίαν κέκτηνται ἐν Ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ πρῶτον μὲν τὸ ὑψίπεδον Δράμας, εἰς ὃ συγκλίνουσι πᾶσαι αἱ ὁδεύσεις ἀπὸ τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ πεδίου Σερρῶν, ἀπὸ τῆς παραλίας τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἀπὸ τῆς Θράκης, τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας καὶ ἀπὸ τοῦ ὑψιπέδου Σόφιας—Σαμοκόβου· εἶτα δὲ καὶ τὸ ὑψίπεδον Ζιρνόβου, κατέχον πλευρικὴν θέσιν ὡς πρὸς τὴν διεύθυνσιν ἐπιχειρήσεώς τινος ὁρμωμένης ἀπὸ τοῦ πεδίου Σερρῶν πρὸς τὴν Δυτικὴν Θράκην, καὶ ἀντιστρόφως, καὶ ἀσφαλίζον ἅμα τὴν πρὸς Β. ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Νέστου προέλασιν, ἥτις εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν εὐόδωσιν τῆς ἐντὸς τοῦ Στρυμόνος προχωρήσεως τοῦ ἐπιχειροῦντος στρατοῦ, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ δευτέρου Βαλκανικοῦ πολέμου τοῦ 1913, ὁπότε ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος, κατὰ τὴν δίωξιν τῆς ὑπὸ τὸν Ἰβανὼβ II βουλγαρικῆς στρατιᾶς, ὅπως προχωρήσῃ διὰ τῆς κυρίας μάζης τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀπὸ Ν. πρὸς Β. ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Στρυμόνος, ἐδέησε νὰ πλαγιοφυλαχθῇ ἀνατολικώτερον διὰ τῆς VII αὐτοῦ μεραρχίας, ἥτις παραλλήλως ἐχώρησεν ἀπὸ Ν. πρὸς Β. ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Νέστου.

β' Ἐν τῷ θεάτρῳ ἐπιχειρήσεων τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας. Τὸ ἀβάκιον τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ τῶν κοιλάδων τοῦ Ἀξιοῦ κυρίως καὶ τῶν παραποτάμων αὐτοῦ πλὴν τῶν κοιλάδων τῶν ἀπὸ τῆς δεξιᾶς του ὄχθης εἰσρεόντων αὐτῷ παραποτάμων Ἐριγῶνος καὶ Τρέσκα), ὡς καὶ ἐκ τῶν κοιλάδων τοῦ Γαλλικοῦ (Ἐχεδόρου) καὶ τοῦ Λουδίου, ἐκ τῆς κάτω κοιλάδος τοῦ Ἀλιάκμονος, τοῦ λεκανοπεδίου τῶν λιμνῶν Κορωνείας καὶ Βόλβης καὶ τῆς Χαλκιδικῆς χερσονήσου. Τὸ θέατρον ἐπιχειρήσεων τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας περιορίζεται: 1) Ἀπὸ βορρᾶ ὑπὸ τῆς ἀπὸ τοῦ Σκάρδου ἐκφυομένης σειρᾶς τῶν ὀρέων τῆς Κάτω Μοισίας (Καραδὰγ—Ρουζὰν—Μπιλιανίτσης—Μπιγιαβίκας—Δογανίτσης), τῆς διαχωριζούσης τὴν κοιλάδα τοῦ Μοράβα, ἐκβάλλοντος πρὸς Β. εἰς τὸν Δούναβιν, ἀπὸ τῶν ὑδάτων τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ, ἅτινα ὑποδέχεται τὸ Αἰγαῖον πέλαγος πρὸς νότον. 2) Ἀπ' ἀνατολῶν ὑπὸ τῆς ὀροσειρᾶς: Δογανίτσης—Ὀζογόβσκα—Σβιγκὸρ—Βλαχίνια—Μάλες Πλάνινα (Δυτικοῦ Ὀρβήλου)—Καμενίτσης—Πλασκοβίτσης—Γράδες—Μπέλες Πλάνινα—Δοβὰ Τεπὲ—Δυσώρου—Καραδὰγ—ὀροπεδίου Λαχανᾶ—Βερτίσκου, διηκούσης ἀπὸ Β. πρὸς Ν. μέχρι τοῦ Στρυμονικοῦ κόλπου καὶ διαχωριζούσης τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀξιοῦ (πρὸς Δ.) ἀπὸ τῆς τοῦ Στρυμόνος (πρὸς Α.). 3) Ἀπὸ δυσμῶν: ὑπὸ τῆς ὀρεινῆς ἁλύσεως, ἣν συναπαρτίζουσιν οἱ ὀρεινοὶ σπόνδυλοι: Σκάρδος—Σούχα Γκόρα—Καρατσίκα—Γκολεσνίτσα—Μπαμπούνα—Βορίλα—Δρένσκα—Σελέσκα—Νίτσε Πλάνινα—Βέρμιον—Πιέρια Φλάμπουρον), διηκούσης παραλλήλως καὶ δυτικώτερον τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον καὶ διαχωριζούσης τὸ θέατρον ἐπιχειρήσεων τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας ἀπὸ τοῦ τῆς Δυτικῆς. 4) Ἀπὸ νότου ἡ Κεντρικὴ Μακεδονία περιβρέχεται ὑπὸ τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Αἱ ὀροσειραὶ αὗται ἀποτελοῦσι τὰ τέσσαρα μέτωπα τὰ πλαισιοῦντα τὸ θεωρούμενον ἀβάκιον ἐπιχειρήσεων. Ὁ Ἀξιός, πηγάζων ἀπὸ τῆς Γιάμα Βίστρας, διευθύνεται κατὰ πρῶτον πρὸς τὰ βορειοανατολικά, εἶτα δὲ στρέφεται πρὸς νότον γενικῶς καὶ ἐκβάλλει μετὰ ῥοῦν 322 χλμ. εἰς τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον, παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην. Διέρχεται διὰ τῶν στενωπῶν: Δερβὲντ (ΒΔ. τῶν Σκοπείων), Ταὸρ ΝΑ. τῶν Σκοπείων), Δεμὶρ Καποῦ καὶ Τσιγγιανὲ Δερβὲντ (νοτίως τῆς Γευγελῆς). Δέχεται ἀπὸ μὲν τῆς ἀριστερᾶς του ὄχθης τὰ ὕδατα τῶν παραποτάμων: Λέπεναχ, δι' οὗ ἐπικοινωνεῖ ἡ Κεντρικὴ Μακεδονία μετὰ τοῦ Κοσσυφοπεδίου, Πιτσίνια, ὃν συναποτελοῦσιν ὁ Γκολέμα καὶ ὁ Κρίβα, διευκολύνοντες τὴν συγκοινωνίαν μετὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Μοράβα πρὸς Β. καὶ μετὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Στρυμόνος πρὸς Α. καὶ Μπρεγκαλνίτσης. Ἀπὸ δὲ τῆς δεξιᾶς του ὄχθης, τῶν: Τρέσκα, Μπαμπουνα καὶ Ἐριγῶνος. Ἐκ τούτων αἱ κοιλάδες τοῦ Τρέσκα καὶ Ἐριγῶνος ἀνήκουσι φυσικώτερον εἰς τὸ θέατρον ἐπιχειρήσεων τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας.

Ἐὰν θεωρήσῃ τις διεύθυνσιν γραμμῶν εἰσβολῆς ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἐν τῷ θεάτρῳ ἐπιχειρήσεων τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας, ἀπὸ τοῦ Κοσσυφοπεδίου καὶ ἀπὸ τῆς κοιλάδος τοῦ Μοράβα πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην, ἢ ἀντιστρόφως, θὰ συναντήσῃ ἐν τῇ ζώνῃ ἐπιχειρήσεων, ἧς ἄξων εἶναι ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ Κοσσυφοπεδίου—Θεσσαλονίκης ἢ Νύσσης (Κοιλὰς Μοράβα)—Θεσσαλονίκης, φυσικὰς γραμμὰς ἀμύνης, ὧν κυριώτεραι εἰσιν αἱ ἑξῆς: 1) Ἡ στενωπὸς Κάτσανικ (τῆς κοιλάδος τοῦ Λέπεναχ) καὶ ἡ βορείως τοῦ Κουμανόβου (τῆς κοιλάδος τοῦ Γκολέμα). 2) Ἡ μεταξὺ τοῦ Κρίβα—Πιτσίνια (πρὸς Β.) καὶ τῆς Μπρεγκαλνίτσης (πρὸς Ν.) λοφοσειρὰ (ἡ διήκουσα ἀπὸ τῆς Ὀζογόβσκης μέχρι τῶν Βελεσῶν). 3) Ἡ γραμμή: Καμενίτσα—Πλασκοβίσκα—Κρίβολακ—ὑψώματα Τίκφες. 4) Ἡ κλεισώρεια Δεμὶρ Καποῦ καὶ ἡ περὶ τὸν αὐχένα Κωστρουρίνου τοποθεσία. 5) Ἡ σειρὰ τῶν ὑψωμάτων: Ὄσσιανη—Σκρᾶ ντὶ Λέγγεν—Λιούμνιστα—Μάγια ντὰγ—Σλὸπ—Ματσίκοβον—Χισὰρ Τεπὲ—Ποταρὸς—Δύσωρον ὄρος. 6) Σλάτινα—Πάϊκον ὄρος—Ἰσικλὰρ—Ἀμάτοβον—Κρὲτς (400)—Ἀβρὲτ Χισὰρ—Ἅγ. Γεώργιος τοῦ Κιλκὶς (355)—ὑψίπεδον Λαχανᾶ. 7) Βόρειαι ὑπώρειαι Φλαμπούρου ὄρους παρὰ τὴν Παλατίτσαν—λίμνη Γιαννιτσῶν—Ἀπόστολος—Δογαντζῆ—Στενὰ Γαλλικοῦ—ὑψώματα Μπάλτζης—Ἀϊβάτι—λίμνη Κορώνεια—λίμνη Βόλβη—Ρηχίος—Στρυμονικὸς κόλπος, μὲ προηγμένους πυρῆνας ἀντιστάσεως: τὰ ὑψώματα Ραχμανλῆ (ΒΑ. Μπάλτζης) καὶ Λαχανᾶ. 8) Μικρὸν Καραμπουρνοῦ—Χορτιάτης (1200)—Λιβαδίτικον ὄρος—Ἀφανᾶς—Βατόνια—Χολομὼν ὄρος—Μπιάβιστα (Στρατόνικος). Αἱ τέσσαρες πρῶται τῶν εἰρημένων φυσικῶν γραμμῶν ἀμύνης κεῖνται βορείως τῆς μεθορίου, αἱ δὲ λοιπαὶ νοτίως αὐτῆς.

Παρατηρητέον ὅτι: ἡ γραμμὴ τοῦ Λουδίου, ἡ γραμμὴ τοῦ Ἀξιοῦ (ΒΔ. τῆς Θεσσαλονίκης) καὶ ἡ γραμμὴ Μέγα Καραμπουρνοῦ—Βίγλα—Κάλωρον ὄρος—Ἀφανᾶς, αἱ προασπίζουσαι τὴν Χαλκιδικήν, οὐδαμῶς εἶναι ἀμελητέαι. Ἡ μεγάλη στρατηγικὴ σπουδαιότης συμπάσης τῆς Χαλκιδικῆς εἶναι ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ἤδη χρόνων γνωστή, δυναμένη νὰ χρησιμεύσῃ ὡς καταφύγιον τοῦ στρατοῦ ἐν ἀντιξόῳ τινὶ περιστάσει, ἢ ὡς ὁρμητήριον (βάσις ἐξορμήσεως) αὐτοῦ. Μεγάλην ὡσαύτως στρατιωτικὴν σπουδαιότητα κέκτηνται οἱ ὅρμοι τῆς Ποτιδαίας καὶ Ὀλύνθου ἐν τῷ Τορωναίῳ κόλπῳ, ὡς καὶ οἱ ὅρμοι τοῦ Μετοχίου τῆς μονῆς Ἁγίου Ξενοφῶντος, τῶν Πυργαδικίων καὶ τῆς Ἀμμουλιανῆς ἐν τῷ Σιγγιτικῷ κόλπῳ, ὧν ἡ στρατιωτικὴ ἀξία ἐπαυξηθήσεται ἐκ τῆς συμπληρώσεως τοῦ ὁδικοῦ δικτύου ἐν τῇ Χαλκιδικῇ.

Ἡ στρατιωτικὴ ἀξία τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀξιοῦ κατανοεῖται ἐκ τῶν ἑξῆς: 1) Ἡ κοιλὰς αὕτη, εἰσδύουσα ἀπὸ νότου (ἤτοι ἀπὸ τοῦ Αἰγαίου) πρὸς βορρᾶν, ἤτοι πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, συνιστᾷ τὴν σημαντικωτέραν ζώνην ἐπιχειρήσεων στρατοῦ, ἀπὸ νότου προτιθεμένου νὰ ἐνεργήσῃ πρὸς βορρᾶν, ἢ ἀντιστρόφως. 2) Ἡ στρατηγικὴ σπουδαιότης τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀξιοῦ ἔτι μᾶλλον ἐπαυξάνεται ἐκ τοῦ ὑπάρχοντος σιδηροδρομικοῦ καὶ ὁδικοῦ δικτύου. 3) Ἡ κοιλὰς τοῦ Ἀξιοῦ συνδέει δύο σημαντικώτατα στρατηγικὰ σημεῖα: τὸ Κοσσυφοπέδιον μετὰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ λιμένος αὐτῆς. 4) Ἡ κοιλὰς τοῦ Ἀξιοῦ ἔχει φυσικήν, οἱονεὶ βορείαν, ἐπέκτασιν τὴν κοιλάδα τοῦ Μοράβα. Αἱ δύο ἄρα κοιλάδες αὗται διαυλακοῦσι τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον ἀπὸ Ν. πρὸς Β., ἀπὸ τοῦ Αἰγαίου πρὸς τὸν Δούναβιν καὶ τὴν μεγάλην οὑγγρικὴν πεδιάδα. Ἑπομένως θέτουσιν εἰς ἐπικοινωνίαν διὰ τῆς βραχυτέρας ὁδεύσεως τὸ Αἰγαῖον πέλαγος μετὰ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης. Κατ' ἀκολουθίαν αἱ κοιλάδες αὗται συνιστῶσι τὴν συντομωτέραν καὶ ἅμα καλυτέραν ζώνην ἐπιχειρήσεων στρατοῦ ἀπὸ τοῦ Δουνάβεως προτιθεμένου νὰ ἐνεργήσῃ πρὸς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, ἢ καὶ ἀντιστρόφως. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἄλλη ὁδευσις, συνδέουσα ὁμοίως τὴν Ἀνατολὴν μετὰ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, ἡ ὁδηγοῦσα διὰ τοῦ Μοράβα—τοῦ Νυσσάβα—τοῦ ὑψιπέδου Σόφιας—τῶν κοιλάδων τοῦ Ἕβρου καὶ τοῦ Ἐργίνη εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Μικρὰν Ἀσίαν. Ἀλλὰ καὶ τρίτη τις ὅδευσις πρωτεύουσα ὑπάρχει ἐν τῇ Βαλκανικῇ χερσονήσῳ, διευθυνομένη ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς, ἥτις ἀπὸ τοῦ Δυρραχίου καὶ τοῦ Αὐλῶνος διὰ τοῦ Πεσκίνι—Ἐλβασὰν—τῆς κοιλάδος τοῦ Σκούμπη—τῆς Ἀχρίδος—τοῦ Μοναστηρίου—τῆς Ἐδέσσης—τῆς Θεσσαλονίκης—νοτίως τῶν λιμνῶν Κορωνείας καὶ Βόλβης, ἄγει πρὸς τὸν Ἑλλήσποντον καὶ τὸν Βόσπορον καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ἡ ὅδευσις αὕτη ἀποτελεῖ τὴν ἀρχαίαν Ἐγνατίαν ὁδὸν τῶν Ρωμαίων καὶ συνδέει τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην μετὰ τῆς Ἀνατολῆς. 5) Διὰ τῶν δευτερευουσῶν κοιλάδων τοῦ Ἀξιοῦ παρέχεται διέξοδος εὐχερὴς εἰς πᾶσαν δύναμιν τείνουσαν νὰ ἐνεργήσῃ πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν. Ὁ κύριος τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀξιοῦ διευκολύνεται σημαντικῶς εἰς τὴν ἀνάληψιν πρωτοβουλίας ἐν ταῖς ἐπιχειρήσεσι, δυνάμενος νὰ στραφῇ εἴτε πρὸς τὸ Κοσσυφοπέδιον καὶ τὴν κοιλάδα τοῦ Μοράβα πρὸς βορρᾶν, εἴτε πρὸς τὴν Ἀλβανίαν καὶ τὴν Ἤπειρον πρὸς δυσμάς, εἴτε πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Στρυμόνος καὶ τὴν Θράκην πρὸς ἀνατολάς, εἴτε πρὸς τὴν Θεσσαλίαν πρὸς νότον.

γ') Ἐν τῷ θεάτρῳ ἐπιχειρήσεων τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας. Τὸ ἀβάκιον ἐπιχειρήσεων τοῦτο ἔχει: ὡς ἀνατολικὸν μὲν μέτωπον τὸ μνημονευθὲν δυτικὸν τοιοῦτο τοῦ θεάτρου ἐπιχειρήσεων τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας, ὡς δυτικὸν δὲ τὴν κεντρικὴν ὀροσειρὰν τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν ὑδάτων τοῦ Αἰγαίου πελάγους, πρὸς ἀνατολάς, ἀπὸ τῶν τοῦ Ἀδριατικοῦ καὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους, πρὸς δυσμάς. Ὡς βόρειον μέτωπον τὸν Σκάρδον καὶ ὡς νότιον τοιοῦτον τὴν ὀροσειρὰν Χάσια—Καμβούνια—Φλάμπουρον (Πιέρια), δι' ἧς διαχωρίζονται τὰ ὕδατα τοῦ Ἁλιάκμονος, πρὸς βορρᾶν, ἀπὸ τῶν τοῦ Πηνειοῦ τῆς Θεσσαλίας, πρὸς νότον. Περιλαμβάνει τὰς κοιλάδας: τοῦ Ἁλιάκμονος (ἄνω καὶ μέσην κοιλάδα), τοῦ Ἐριγῶνος, τοῦ Τρέσκα καὶ τοῦ Ἀξιοῦ (ἄνω κοιλάδα). Τὸ ἀβάκιον τοῦτο συνιστῶσι τὰ ἑξῆς διαδοχικὰ (ἀπὸ Ν. πρὸς Β.) ὑψίπεδα: τῆς Κοζάνης, τῆς Ἐορδαίας, τῆς Πελαγονίας, τῆς κοιλάδος τοῦ Τρέσκα, ἤτοι τὸ τοῦ Κιτσέβου, καὶ τῆς Καλκανδήλης. Ταῦτα διαχωρί-

Digitized by Google

ζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ τῶν ἑξῆς ὀροσειρῶν: 1) Τὸ τῆς Κοζάνης ἀπὸ τοῦ τῆς Ἐορδαίας διὰ τῆς ὀροσειρᾶς: Σινιάτσικον—Σκοπὸς μέχρι τοῦ Βερμίου. 2) Τὸ τῆς Ἐορδαίας ἀπὸ τοῦ τῆς Πελαγονίας διὰ τῆς ὀροσειρᾶς Βίτσι (2065) — Βόρα—Νίτσε Πλάνινα (Καλύβα Παπαδιᾶς — Καϊμακτσαλὰν—Δοβροπόλιε—Κράβιστα—Βετερνῖκον). 3) Τὸ τῆς Πελαγονίας ἀπὸ τοῦ τοῦ Κιτσέβου ὑπὸ ἀντερείσματος τῆς Καρατσίκας (Ποροπόλιε Πλάνινα—Κρούσκα Μπούστεβα). 4) Τὸ τοῦ Κιτσέβου ἀπὸ τοῦ τῆς Καλκανδήλης διὰ τῆς ὀροσειρᾶς Σούχα Γκόρας—Μπιλετζὶκ Πλάνινα—Ντομποβόντ Πλάνινα. 5) Τὸ τῆς Καλκανδήλης ἀπὸ τοῦ Κοσσυφοπεδίου βορειότερον διὰ τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Σκάρδου.

Ἐν τῷ θεάτρῳ ἐπιχειρήσεων τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας ὑπάρχουσιν αἱ ἑξῆς διαδοχικαὶ γραμμαὶ ἀμύνης, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν διευθύνσεως γραμμῆς εἰσβολῆς ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον ἢ ἀντιστρόφως: 1) Ἡ περὶ τὸ Γκόστιβαρ βουνοσειρὰ τῆς Σούχα Γκόρας. 2) Ἡ βορείως τοῦ Κιτσέβου σειρὰ ὑψωμάτων, ἑκατέρωθεν τῆς ὁμωνύμου στενωποῦ. 3) Τὰ περὶ τὸ Σὸπ ὑψώματα τοῦ Κρούσκα καὶ τὰ περὶ τὸν αὐχένα τοῦ Μπρὸντ ὑψώματα τοῦ Ποροπόλιε. 4) Ἡ ἐν τῇ ἄνω κοιλάδι τοῦ Ἐριγῶνος στενωπὸς τοῦ Δεμὶρ Χισὰρ καὶ ἡ περὶ τὸ Σαρανδίνοβο νοτία ἔξοδος τῆς στενωποῦ τοῦ Μπρόντ. 5) Ἡ βουνοσειρὰ τοῦ Χανίου Μραμοοίτσης καὶ ἡ στενωπὸς τῆς Τοπολτσάνης. 6) Τὰ ἑκατέρωθεν τῆς Σεμνίτσης ὑψώματα (βορείως τοῦ Μοναστηρίου). 7) Ἡ γραμμὴ ἀπὸ τοῦ Δράγος διὰ Νεγκοτσάνης — Σόβιτς μέχρι τοῦ Καλύβια Παπαδιᾶς. 8) Ἡ ὀροσειρὰ ἀπὸ τοῦ Κλαδορὸπ διὰ τοῦ Σακουλέβου καὶ τῶν νοτίως τοῦ Σόβιτ ὑψωμάτων μέχρι τοῦ Καλύβια Παπαδιᾶς. 9) Ἡ βουνοσειρὰ τοῦ Βόρα καὶ Νίτσε Πλάνινα ἀπὸ τοῦ Βίτσι διὰ τῶν διαβάσεων τῆς Νεβέσκας, τῆς Μπανίτσης, τοῦ Γκορνιτσόβου, Καλύβια Παπαδιᾶς—Καϊμὰκ τσαλὰν—Δομπροπόλιε—Βετερνῖκον—Κράβιστα—Πόρτες—Κόζιακας κ.λ.π. Ἡ γραμμὴ αὕτη, ἐπεκτεινομένη ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς ἀνατολὰς διὰ τῆς Δζένας—Μάλα Ρούπα—Μαριάνσκας μέχρι τῆς κλεισωρείας Δεμὶρ Καποῦ τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ καὶ ἐκεῖθεν ἀνατολικῶς τοῦ Ἀξιοῦ διὰ τοῦ Γράδες καὶ Μπέλες μέχρι τοῦ «στενοῦ Ροῦπελ» τοῦ Στρυμόνος καὶ ἀκόμη περαιτέρω πρὸς ἀνατολὰς διὰ τοῦ Τσιγγέλι—Ἀλῆ Μπουτοὺς μέχρι τῆς κορυφῆς Πρεσὲκ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ὀρβήλου, ἀφ' ἑτέρου δε πρὸς δυσμὰς τοῦ Βίτσι μέχρι τῆς Σαρακίνης καὶ τοῦ Σλίβενι (βορείως τῆς Καστορίας), προσλαμβάνει ἐξαιρετικῶς σπουδαίαν στρατηγικὴν σπουδαιότητα καὶ ἀξίαν, ἀποτελοῦσα πρωτεύουσαν γραμμὴν ἀμύνης, διασφαλίζουσαν πᾶσαν τὴν πρὸς νότον Ἑλλάδα· τοιαύτην ἀξίαν κέκτηνται νοτιώτερον καὶ αἱ ὀροσειραί: πρῶτον μὲν τῶν Χασίων—Καμβουνίων—Φλαμπούρου, εἶτα δὲ ἡ τῆς Οἴτης—Καλλιδρόμου—Κνημῖδος. Τὸ μὲν δυτικὸν τμῆμα τῆς ἀμυντικῆς ταύτης γραμμῆς ἀπὸ τοῦ σημείου Καλύβια Παπαδιᾶς (1944 μέχρι τοῦ Βίτσι (2065, (ἤτοι αἱ βόρειαι καὶ αἱ νότιαι κλιτύες τῆς ὀροσειρᾶς) ἀνήκει ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὸ δὲ ἀνατολικὸν ἀπὸ Μάλα Ροῦπα διὰ τῆς Μαριάνσκας Πλάνινα μέχρι τοῦ Δεμὶρ Καποῦ ἀνήκει εἰς τὴν Σερβίαν, ἥτις οὕτω προσαποκτᾷ σπουδαῖα τακτικὰ πλεονεκτήματα εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τέλος τὸ μέσον τμῆμα τῆς ἀμυντικῆς γραμμῆς, ἀποτελοῦν τὴν ἑλληνοσερβικὴν μεθόριον διὰ τῆς κορυφογραμμῆς τοῦ Νίτσε Πλάνινα, καταμερίζει ἐξ ἴσου τὰ τακτικὰ πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα μεταξὺ τῶν γειτνιαζόντων κρατῶν. 10) Ἡ ἅλυσις τῶν ὑψωμάτων ἀπὸ Κλεισούρας διὰ τοῦ Ναλμπάνκιοϊ μέχρι τοῦ Οὔτζανα. 11) Ἡ στενωπὸς νοτίως τῶν Καϊλαρίων. 12) Τὰ ὑψώματα ἑκατέρωθεν τῶν διαβάσεων βορείως τῆς Κοζάνης. 13) Ἡ γραμμὴ τοῦ Ἀλιάκμονος. 14) Ἡ ὀροσειρὰ Χάσια—Καμβούνια—Φλάμπουρον.

Ἡ στρατιωτικὴ ἀξία τῶν ὑψιπέδων Κοζάνης—Ἀνασελίτσης συνάγεται ἐκ τῶν ἑξῆς: 1) Τὰ ὑψίπεδα ταῦτα, κείμενα βορείως τῆς Θεσσαλίας, ἐπεκτείνουσι κατὰ βάθος τὴν κάλυψιν ταύτης πρὸς βορρᾶν καὶ προστατεύουσιν αὐτὴν κατὰ πάσης ἀπὸ τῆς διευθύνσεως ταύτης ἐχθρικῆς ἐπιβουλῆς. Ἀποτελοῦσιν οὕτως οἱονεὶ προπύργιον τῆς νοτιωτέρας ἑλληνικῆς χώρας, παρέχοντα διαδοχικὰς γραμμὰς ἀντιστάσεως κατὰ πάσης εἰσβολῆς ἐχθροῦ, κατατείνοντος νὰ θραύσῃ τὴν τοιαύτην ἀντίστασιν καὶ χωρήσῃ πρὸς νότον. 2) Τὸ ὑψίπεδον Κοζάνης συνιστᾷ σπουδαῖον στρατηγικὸν σημεῖον, λόγῳ τοῦ ὅτι συγκλίνουσι πρὸς αὐτὸ ὁδεύσεις: ἀπὸ τῆς Ἠπείρου, ἀπὸ τοῦ ὑψιπέδου Κορυτσᾶς, ἀπὸ τοῦ ὑψιπέδου Πελαγονίας, ἀπὸ τῆς κάτω κοιλάδος τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τέλος ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας. Κατέχων ἄρα στρατός τις τὸ ὑψίπεδον τοῦτο, ἔνθα διασταυροῦνται αἱ εἰρημέναι γραμμαὶ συγκοινωνίας, δύναται νὰ ἔχῃ τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἐνεργείας καὶ νὰ ἀγάγῃ τὰς γραμμὰς ἐπιχειρήσεων αὐτοῦ πρὸς οἱανδήποτε ἐπιθυμητὴν καὶ τακτικῶς συμφέρουσαν διεύθυνσιν. 3) Πλευρικὴν κατέχοντα θέσιν τὰ ὑψίπεδα Κοζάνης—Ἐορδαίας ὡς πρὸς γραμμὴν ἐπιχειρήσεων ἐχθρικοῦ στρατοῦ, κινουμένου ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον ἐν τῇ κάτω κοιλάδι τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ, διασφαλίζουσι τὴν Θεσσαλονίκην, τοῦ φρουρίου τῆς ὁποίας συνιστῶσιν ἀσφαλὲς ἔρεισμα πρὸς δυσμάς. 4) Τὰ εἰρημένα ὑψίπεδα ἐνδείκνυνται ὡς χῶρος κατάλληλος διὰ συγκέντρωσιν μεγάλης μάζης στρατοῦ, ἅτε κεκτημένα καὶ ἀρκετοὺς ᾠκημένους τόπους καὶ ἄφθονα ἐγχώρια προϊόντα, γεωργικὰ κτηνοτροφικὰ κλπ., ἐπάρκειαν ὕδατος καὶ φυσικὰς προκαλυπτούσας γραμμὰς ἢ γραμμὰς ἀνασχέσεως κατὰ πάσης ἐχθρικῆς ἐπιδρομῆς.

Περίοδος 1923—1934 (***ὁροθετικὴ γραμμὴ μέχρις Ἕβρου***). α') *Μεθόριος γραμμή* Διὰ τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης (23 Αὐγούστου 1923) ὡς μεθόριος ἑλληνοτουρκικὴ πρὸς τὴν Θρᾴκην ὡρίσθη ἡ γραμμὴ τοῦ Ἕβρου ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν του καὶ κατὰ τὸν ἀνάρρουν μέχρι τοῦ Μποσνάκιοϊ (ἀνατολικῶς τοῦ Καραγάτς), ὁπόθεν ἡ μεθόριος ἀκολουθεῖ γραμμὴν πρὸς τὰ ΒΔ., διερχομένην νοτίως τοῦ Καραγὰτς (ἀπομένοντος εἰς τὴν Τουρκίαν) καὶ διήκουσαν μέχρι τοῦ Ἄρδα, οὗτινος ἀκολουθεῖ τὸ ρεῖθρον πρὸς Α. μέχρι τῆς συμβολῆς αὐτοῦ εἰς τὸν Ἕβρον. Ἐκεῖθεν βαίνει διὰ τοῦ ρείθρου αὖθις τοῦ Ἕβρου καὶ κατὰ τὸν ἀνάρρουν μέχρι τῶν μύλων νοτίως τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ, ὁπόθεν ἡ μεθόριος, καταλείπουσα τὸν Ἕβρον, διευθύνεται πρὸς Δ. μέχρι τοῦ Ταρὶ Τεπεσὶ (613), ὅπου στρεφομένη πρὸς νότον φθάνει διὰ τῶν Γιαϊλαντζὶκ-Γκιουλτζὶκ-Γκάϊτχορ-Μπόκκιοϊ-Κιοκσὲ Μπουνὰρ εἰς Σδογανλίκη Μπαλᾶ (900). Ἐκεῖθεν στρέφεται πρὸς δυσμὰς καὶ διὰ τοῦ Κοντζᾶ Γιαϊλᾶ (1296 καὶ 1289)—Δουμανλῆ ντὰγ 1050—Τοκατζὶκ ντὰγ (1000)—Βαλκὰν Τουρεσὶ—κορυφογραμμῆς τοῦ Καρτὰλ ντὰγ (1900), ἐξικνεῖται μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ Καρτὰλ ντὰγ 950 μ. Ἐκεῖθεν ἀλλάσσει πάλιν διεύθυνσιν πρὸς τὰ βορειοδυτικὰ καὶ ἀκολουθοῦσα τὴν κορυφογραμμὴν τῆς Μέμκοβας φθάνει μέχρι τοῦ Μαργασάν, ὁπόθεν τρεπομένη πρὸς δυσμὰς διὰ τοῦ Χασὰν ἀγᾶ Γιαϊλασί, συναντᾷ τὴν προτέραν μεθόριον, τὴν διαχαραχθεῖσαν κατὰ τὸ 1913 βορείως τῆς Κούλας. Περαιτέρω ἡ μεθόριος ἀκολουθεῖ τὴν προρρηθεῖσαν χάραξιν τῶν ἀπὸ τοῦ 1913 ὁροσήμων. Μετεβλήθη μόνον ἐπὶ τῆς Ροδόπης ἡ διαχάραξις κατὰ τοῦτο, ὅτι ἀπὸ τοῦ Πόσενικ ἡ μεθόριος διευθύνεται οὐχὶ πρὸς Δ., ὡς πρότερον, ἀλλά, ἀκολουθοῦσα πρὸς Β. τὴν κορυφογραμμὴν καὶ ἀφικνουμένη μέχρι περίπου τοῦ Μουσαγάτα (2091), στρέφει διευθυνομένη πρὸς δυσμάς· βαίνουσα πάλιν ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς διὰ τοῦ Σαμπάνικα (1852)—Γεχὶντ Γεντιζὶ-Σαριζὰρ (1632) συναντᾷ τὴν προτέραν τοῦ 1913 χάραξιν εἰς τὴν κορυφὴν Ντιμπικλὶ (1587). Κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ πρὸς ἐφαρμογὴν τῆς συνθήκης τοῦ Νεϋγὺ (1919) γενομένη χάραξις τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς μεθορίου δὲν μετεβλήθη. Τὸ μεταξὺ Νέστου καὶ Ἕβρου τμῆμα τῆς Δυτικῆς Θρᾴκης ἡ Βουλγαρία ὑπεχρεώθη διὰ τῆς ρηθείσης συνθήκης νὰ ἐκχωρήσῃ εἰς τὰς συμμάχους Μεγάλας Δυνάμεις (Ἀγγλίαν, Γαλλίαν καὶ Ἰταλίαν), αἵτινες τὸ ἐνεπιστεύθησαν μετὰ τοῦτο εἰς τὴν Ἑλλάδα. Διὰ τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης (24 Ἰουλίου 1923) καθωρίσθη (ἄρθρον 1 τῆς ΙΙΙ συμβάσεως) ὅπως τὰ ἀπὸ τοῦ Αἰγαίου μέχρι τοῦ Εὐξείνου Πόντου ἐδάφη, τὰ διήκοντα ἑκατέρωθεν τῶν συνόρων, ἅτινα χωρίζουσι τὴν Τουρκίαν ἀπὸ τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Ἑλλάδος, οὐδετεροποιηθῶσιν εἰς βάθος 30 περίπου χιλιομέτρων, περιλαμβανόμενον ἐντὸς τῶν κάτωθι ὁρίων: 1) Ἐπὶ τουρκικοῦ ἐδάφους ἀπὸ τοῦ Αἰγαίου μέχρι τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Γραμμὴ αἰσθητῶς παράλληλος πρὸς τὴν μεθόριον τῆς Τουρκίας μετὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Βουλγαρίας, ὡς αὕτη καθωρίσθη διὰ τῶν παραγράφων 1 καὶ 2 τοῦ 1ου ἄρθρου τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης. Ἡ τοιαύτη γραμμὴ χαράσσεται εἰς ἀπόστασιν τοὐλάχιστον 30 χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς ἐν λόγῳ μεθορίου, πλὴν τῆς περιοχῆς Σαράντα Ἐκκλησιῶν, ἔνθα ἀφήνει ἔξω τῆς οὐδετεροποιουμένης ζώνης αὐτὴν ταύτην τὴν πόλιν μετὰ περιμέτρου 5 τοὐλάχιστον χιλιομέτρων, ὑπολογιζομένης ἀπὸ τοῦ κέντρου τῆς πόλεως ταύτης. Ἡ γραμμή, περὶ ἧς πρόκειται, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Ἰμπριζὲ Μπουρνοῦ ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου, καταλήγει εἰς τὸ ἀκρωτήριον Σερμπὲς Μπουρνοῦ ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου. 2) Ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ἀπὸ τοῦ Αἰγαίου μέχρι τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς μεθορίου: Γραμμὴ ἀναχωροῦσα ἀπὸ τοῦ ἄκρου τοῦ ἀκρωτηρίου Μάκρης (τοῦ χωρίου Μάκρης ἐξαιρουμένου), ἀκολουθοῦσα πρὸς βορρᾶν διεύθυνσιν αἰσθητῶς παράλληλον πρὸς τὸν ροῦν τοῦ Ἕβρου μέχρι τοῦ Ταχταλῆ καὶ ἐξικνουμένη εἶτα πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Μεχερκὸζ εἰς σημεῖον καθοριστέον ἐπὶ τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς μεθορίου, 15 περίπου χιλιόμετρα δυτικῶς τοῦ Κιουτσοὺκ Δερβέν. 3) Ἐπὶ βουλγαρικοῦ ἐδάφους, ἀπὸ τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς μεθορίου μέχρι τοῦ Εὐξείνου Πόντου: Γραμμὴ ἀναχωροῦσα ἀπὸ τοῦ ἄνω ὁρισθέντος σημείου, τέμνουσα τὴν ὁδὸν Ἀδριανουπόλεως εἰς Κοσὶ Καβάκ, 5 χιλιόμετρα δυτικῶς τοῦ Παπᾶς-κιοϊ, εἶτα δὲ προχωροῦσα εἰς ἀπόστασιν 30 χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς καὶ τουρκοβουλγαρικῆς μεθορίου, πλὴν τῆς περιοχῆς τοῦ Χαρμανλῆ, ἔνθα δέον ν' ἀφήσῃ ἔξω τῆς οὐδετεροποιουμένης ζώνης αὐτὴν ταύτην τὴν πόλιν μετὰ περιμέτρου 5 τοὐλάχιστον χιλιομέτρων, ὑπολογιζομένης ἀπὸ τοῦ κέντρου τῆς εἰρημένης πόλεως, καὶ καταλήγουσα ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου εἰς τὸν μυχὸν τοῦ ὅρμου τοῦ κειμένου βορειοδυτικῶς τοῦ Ἀμπελέρ. Οὐδὲν τῶν γειτονικῶν κρατῶν τούτων ἔχει δικαίωμα νὰ ἐγείρῃ ὀχυρώσεις ἐν τῇ οὐδετεροποιηθείσῃ ζώνῃ ταύτῃ, οὐδὲ νὰ διατηρῇ ἐν τῇ ἀναλογούσῃ αὐτῷ ζώνῃ δύναμιν στρατοῦ (χωροφυλακῆς, τελωνοφυλακῆς κλπ.) ἡ μὲν Ἑλλὰς μείζονα τῶν 2500 ἀνδρῶν, ἡ Βουλγαρία 3.000 καὶ ἡ Τουρκία 5000. Συνεπῶς τὸ ζήτημα τῶν συνόρων τῆς Θρᾴκης προσέλαβε πλέον διεθνῆ σημασίαν καὶ δὲν δύνανται τὰ γειτνιάζοντα κράτη νὰ προβαίνωσιν ἀπὸ τῆς περιόδου τῆς εἰρήνης εἰς ἐνίσχυσιν τῶν συνόρων αὐτῶν ἐν τῇ ρηθείσῃ ζώνῃ δι' ὀχυρώσεων οἱωνδήποτε. Τοῦτ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ εἰς τὰ θαλάσσια σύνορα Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας. Αἱ νῆσοι ἑκατέρωθεν τῆς μεθορίου γραμμῆς, Ἴμβρος, Λῆμνος, Τένεδος, Σαμοθρᾴκη, Λέσβος, Χίος, δὲν δύνανται ὡσαύτως νὰ ὀχυρωθῶσιν, οὐδὲ δύναται νὰ γίνῃ εἰς αὐτὰς συγκέντρωσις οἱαδήποτε στρατοῦ, πλὴν τῆς συνήθους στρατιωτικῆς δυνάμεως, τῆς ἐκ τοῦ περὶ στρατολογίας νόμου κανονικῶς ἐπιβαλλομένης καὶ ἀναγκαίας διὰ τὴν τήρησιν τῆς τάξεως.

β') *Θέατρον ἐπιχειρήσεων Δυτικῆς Θρᾴκης* Λέγοντες Δυτικὴν Θρᾴκην ἐννοοῦμεν τὸ ἀβάκιον, οὗ βόρειον μὲν μέτωπον εἶναι ἡ ὀροσειρὰ τοῦ Τσεπελάρε, ἡ διήκουσα ἀπὸ τῶν ὀρεινῶν κόμβων τοῦ Μουσαγάτα καὶ τοῦ Περιλὶκ ντὰγ μέχρι τῶν ὑψωμάτων δυτικῶς τῆς Ἀδριανουπόλεως, νότιον ἡ πρὸς τὸ Αἰγαῖον παραλία ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἕβρου μέχρι τῶν ἐκβολῶν τοῦ Νέστου, ἀνατολικὸν ὁ Ἕβρος νοτίως τῆς Ἀδριανουπόλεως μέχρι τῶν ἐκβολῶν του καὶ δυτικὸν ἡ ὀροσειρὰ Κουσλὰρ—Κούλα—Τσίγλα—Ρουζὰν—Ἀχλὰτ καὶ ὁ Νέστος ποταμὸς νοτίως τοῦ Ὄκτσιλαρ μέχρι τῶν ἐκβολῶν του. Ἤτοι περιλαμβάνονται εἰς τὴν Δυτικὴν Θρᾴκην οὐ μόνον τὸ ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος κατεχόμενον νῦν τμῆμα, ἀλλὰ καὶ ἡ κοιλὰς τοῦ Ἄρδα καὶ τὸ ὑψίπεδον Πασμακλῆ, ἅτινα κατέχονται νῦν ὑπὸ τῆς Βουλγαρίας. Ἡ κοιλὰς τοῦ Ἄρδα, γόνιμος εἰς κτηνοτροφικά, δασικὰ καὶ γεωργικὰ προϊόντα (καπνὸν κλπ.) καὶ πλουσία εἰς μεταλλεύματα, διευθυνομένη ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς ἐν τῇ Δυτικῇ Θρᾴκῃ, περιλαμβάνει δίκτυον συγκοινωνιῶν, δι' οὗ διευκολύνονται ἐπιχειρήσεις στρατοῦ οὐ μόνον ἀπὸ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας ἢ ἀπὸ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας προτιθεμένου νὰ κινηθῇ πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Θρᾴκην (ἢ ἀντιστρόφως), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας πρὸς τὸ Αἰγαῖον (ἢ ἀντιστρόφως), οἷον τὴν σιδηροδρομικὴν γραμμὴν Σύμεν—Κιρτζαλῆ—Μεστανλῆ καὶ τὰς ἁμοξιτούς: Φιλιππουπόλεως—Πασμακλῆ—Ξάνθη, Χασκόβου—Κιρτζαλῆ—Μεστανλῆ—Κομοτινῆς, Ἀδριανουπόλεως—Ὀρτάκιοϊ—Κοσσὶ Καβὰκ—Κομοτινῆς κλπ. Διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Ἄρδα παρακάμπτονται ἀπὸ νότου αἱ κλεισώρειαι τοῦ Ἕβρου (ΒΔ. τῆς Ἀδριανουπόλεως) καὶ τοῦ Τούντζα (βορείως τοῦ ἰδίου φρουρίου). Οὕτω τῷ 1912 ἐνεργήσαντες οἱ Βούλγαροι, διὰ τῆς 2ας ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Κουβάτσεφ μεραρχίας των, τῆς φάλαγγος Γκένεφ καὶ μιᾶς ταξιαρχίας ἱππικοῦ ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Τάνεφ, ἐνίκησαν καὶ ᾐχμαλώτισαν ἐν Μερχουμλῆ τὸν ὑπὸ τὸν Γιαβὲρ πασᾶν στρατὸν καὶ οὕτω συνεπλήρωσαν τὴν περίσχεσιν τοῦ φρουρίου Ἀδριανουπόλεως καὶ ἀπὸ νότου. Τὸ ὑψίπεδον τοῦ Πασμακλῆ συνιστᾷ σπουδαῖον στρατηγικὸν σημεῖον, διότι ἀπ' αὐτοῦ ἄρχονται αἱ κοιλάδες τοῦ Ἄρδα (τοῦ Ἀρδίσκου τῶν ἀρχαίων) πρὸς Α., πρὸς τὴν Ἀδριανούπολιν, τοῦ Ἐσκιτζὲ ντερὲ πρὸς Ν., πρὸς τὴν Ξάνθην, τοῦ Τσεπελαρέσκα πρὸς Β., πρὸς τὴν Φιλιππούπολιν, καὶ τοῦ Σεϊτὰν ντερὲ πρὸς τὰ ΝΔ. (πρὸς Μπούκια—Δράμαν). Ἐκ τῆς διασταυρώσεως δὲ ἐπὶ τοῦ ὑψιπέδου τούτου τῶν διὰ τῶν εἰρημένων κοιλάδων ἀγουσῶν ὁδεύσεων προκύπτει ἡ μεγάλη στρατιωτικὴ αὐτοῦ ἀξία. Ἀλλὰ καὶ ἡ γεωγραφικὴ θέσις τοῦ ὑψιπέδου Πασμακλῆ, κατέχοντος πλευρικὴν θέσιν ἐν σχέσει πρὸς διεύθυνσιν γραμμῶν ἐπιχειρήσεων ἐν τῇ Δυτικῇ Θρᾴκῃ, ἀπὸ τοῦ Χασκόβου διὰ Κιρτζαλῆ—Μεστανλῆ πρὸς Κομοτινὴν (ἢ ἀντιστρόφως) προσδίδει ὁμοίως αὐτῷ οὐ τὴν τυχοῦσαν στρατιωτικὴν σπουδαιότητα καὶ ἀξίαν.

Γραμμαὶ ἀμύνης φυσικαὶ ἐν τῷ ἀβακίῳ ἐπιχειρήσεων τῆς Δυτικῆς Θρᾴκης. 1) Κατὰ μὲν τὴν ἔννοιαν διευθύνσεως γραμμῶν ἐπιχειρήσεων ἀπὸ Β. πρὸς Ν. (ἀπὸ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας πρὸς τὸ Αἰγαῖον), ἢ ἀντιστρόφως, ἀπαντῶσι δύο κύριαι ὁδεύσεις, αἵτινες δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς κύριοι ἄξονες ζωνῶν ἐπιχειρήσεων, ἡ ἀπὸ Φιλιππουπόλεως διὰ τοῦ αὐχένος Τσεπελάρε—τοῦ Πασμακλῆ εἰς Ξάνθην, καὶ ἡ ἀπὸ Χασκόβου διὰ Κιρτζαλῆ—Μεστανλῆ πρὸς Κομοτινήν. Ἐν ταῖς ζώναις ταύταις ὑπάρχουσιν αἱ ἑξῆς γραμμαὶ ἀμύνης: Ἡ βουνοσειρὰ τοῦ Τσεπελάρε (Β. τοῦ Κιρτζαλῆ) καὶ ἡ διάβασις Τσελεπάρε (Β. τοῦ Πασμακλῆ). Ἡ ποταμία τοῦ Ἄρδα γραμμὴ (περὶ τὸ Κιρτζαλῆ) καὶ αἱ τοποθεσίαι περὶ τὴν Φιλόβαν καὶ τὸ Μέγα Πάλας (νοτίως τοῦ Πασμακλῆ)

Digitized by Google

Ἡ νοτίως τοῦ Μεστανλῆ βουνοσειρὰ (Γκιοκτζοὺκ 1512—Ἐρικλὶ 879—Αϊβαλὶ—Ὀρκεδὲν ντὰγ 988—Τσακμαρλὰρ 538) καὶ ἡ περὶ τὸ Χασὰν Ἀγᾶ Γιαϊλασῆ τοποθεσία. Τέλος ἡ βουνοσειρὰ Μέμκοβα —Καρτὰλ ντὰγ—Τοκατζὶκ ντὰγ μέχρι τοῦ Κοντζᾶ Γιαϊλᾶ, ὡς καὶ αἱ περὶ τὸ Μουστάφτσα γεδὶκ καὶ τὴν στενωπὸν τοῦ Σαχὶν τοποθεσίαι. 2) Κατὰ δὲ τὴν ἔννοιαν διευθύνσεως γραμμῶν εἰσβολῆς ἀπὸ Α. πρὸς Δ. (ἀπὸ τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν), ἢ ἀντιστρόφως, ὑπάρχουσιν αἱ ἑξῆς φυσικαὶ γραμμαὶ ἀμύνης: Ἡ ποταμία γραμμὴ τοῦ Ἕβρου. Ἡ βουνοσειρὰ Κοντζᾶ Γιαϊλᾶ (1295) — Τσαπλὰτ Τεπὲ — Πελικοὺζ Γιαϊλᾶ (972)—Σιάπκα Τεπεσὶ (865)—Γκελὶν Μουραντὶ (950)—Μουκάτα Γιαϊλᾶ (950)—Τσατὰλ Μπαΐρ (614)—Μπαλβούνα Τεπὲ 350) μέχρι τοῦ ὑψώματος 123 παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Ἕβρου, παρὰ τὸ Κερεμεκλί. Ἡ βουνοσειρὰ Κοντζᾶ Γιαϊλᾶ (1295)—Γκελὶν Μουραντὶ (950,—Καρὰ Γκιουργκὲν—Κελεβὲκ ντὰγ (950)—Τσομπὰν ντὰγ (750) μέχρι τῶν ὑψωμάτων τῆς Μάκρης. Ἡ γραμμή: Καρτὰλ ντὰγ (950)—στενωπὸς Κουροὺ τσάϊ (παρὰ τὸ Ναρλίκιοϊ—Καρὰ Ὀγλοῦ Τεπεσὶ—στενωπὸς Τσαναρλῆ. Ἡ βουνοσειρὰ Κουσλὰρ — Ρουζὰν— Ἀχλὰτ — Τσὰλ ντὰγ—ὑψώματα 450 βορείως Μπουλούστρας (τῶν ἀρχαίων Ἀβδήρων). Ἡ βουνοσειρὰ Κουσλὰρ — Ρουζὰν—Ἀχλὰτ—ὁ Νέστος ἐν τῇ πεδινῇ περιοχῇ (ἀνατολικῶς τοῦ Σαρὶ Σαμπὰν) μέχρι τῶν ἐκβολῶν του. Περὶ τὸ Δεδεαγὰτς εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμεύσωσιν, ἐν περιπτώσει περισχέσεως εἰς αὐτὸ στρατοῦ, τὰ ὑψώματα Ἰλιτζὲ Καγιὰ—Ταουσὰν Τεπὲ—Καρὰ Γκιουργκὲν—Κελεβὲκ—Τσομπὰν ντὰγ μέχρι τῶν ὑψωμάτων τοῦ Ἰσμάρου, παρὰ τὴν Μάκρην.

γ) *Ἑλληνοαλβανικὴ μεθόριος*. Ἡ πρὸς τὴν Ἀλβανίαν μεθόριος ἔχει ὡς ἑξῆς: Ἀπὸ τῆς Πρέσπας ἡ ὁροθετικὴ γραμμή, ἀκολουθοῦσα τὴν κορυφογραμμὴν τῆς Σούχα Γκόρας, ὡς καὶ τὴν γραμμὴν διαχωρισμοῦ τῶν ὑδάτων τοῦ Ἀλιάκμονος ἀπὸ τῶν τοῦ Δέβολι (Ἐορδαϊκοῦ), διευθύνεται πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ καὶ ἀνέρχεται εἰς τὴν κορυφὴν Μάνδρα Νικολίτσα (1961), τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Γράμμου, ὁπόθεν ἀκολουθοῦσα μεσημβρινὴν περίπου κατεύθυνσιν καὶ βαίνουσα ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς Γράμμου διὰ τῆς Μαύρης Πέτρας (2535) — Σαρὶ Τσομπανίτσα (2019) — Καμενιὰ (2140), κατέρχεται εἰς τὸν Σαραντάπορον ποταμόν. Διερχομένη δ' εἶτα παρὰ τὰ Λουτρὰ Βρωμονερίου καὶ βορείως τῆς Μεσογεφύρας τοῦ Ἀώου, ἀνέρχεται ἐπὶ τοῦ ὄρους Μπουτσικόπουλον (κορυφὴ Τούμπα 2590), ὁπόθεν, κατερχομένη εἰς τὸ στενὸν Δελβινακίου, μὲ νοτίαν διεύθυνσιν, διευθύνεται πρὸς Ἅγιον Ἠλίαν (1514) — Σούτισταν (1800). Ἀπ' ἐκεῖ τρέπεται πρὸς τὰ ΝΔ. καὶ διὰ τοῦ Τσαμαντᾶ (2124) φθάνει εἰς Σαρακίναν (615), ὁπόθεν λαμβάνει βορειοδυτικὴν διεύθυνσιν καὶ διὰ τοῦ Στύλου (254) ἀπολήγει εἰς τὸ ἀκρωτήριον Στῦλος, παρὰ τὸν ὅρμον τῆς Φτελιᾶς, ἔναντι τῆς Κερκύρας. Διὰ τῆς τοιαύτης χαράξεως, γενομένης ἐπιμονῇ τῆς Ἰταλίας, ἐπιτυγχάνονται τὰ ἑξῆς: 1) Τοῦ θαλασσίου στενοῦ τῆς Κερκύρας τὰ ἠπειρωτικὰ πλευρὰ κατέχονται ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος (Κέρκυρα) καὶ ὑπὸ τῆς Ἀλβανίας (περιοχὴ Βουθρωτοῦ), οὐχὶ δὲ ὑφ' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κράτους. 2) Τὸ ἀνατολικὸν ἠπειρωτικὸν πλευρὸν τοῦ θαλασσίου στενοῦ τοῦ Ὀτράντου, ὅπερ συνιστᾷ τὴν εἴσοδον τῆς Ἀδριατικῆς θαλάσσης, κατέχεται ὑπὸ τῆς Ἀλβανίας, ὑπαγομένης εἰς τὴν σφαῖραν ἐπιρροῆς τῆς Ἰταλίας, ἥτις ἄλλως τε ἀπὸ τοῦ 1913 ἔχει θέσει πόδα καὶ ἐπὶ τοῦ ἠπειρωτικοῦ τούτου πλευροῦ διὰ τῆς κατοχῆς τῆς νησῖδος Σάσωνος, κειμένης ἐν τῇ εἰσόδῳ τοῦ κόλπου τοῦ Αὐλῶνος. Ἡ Σάσων ὠργανώθη ἤδη ἰσχυρότατα ὑπὸ τῆς Ἰταλίας δι' ἐπακτίων πυροβολείων, ἀεροδρομίου κλπ. καὶ ἐνισχύθη οὕτως, ὥστε νὰ καταστῇ, ἐν δεδομένῃ στιγμῇ, βάσις ὑποβρυχίων σπουδαία, φράττουσα ἐκεῖθεν τὸ στενὸν τοῦ Ὀτράντου.

Τὸ ἀνάπτυγμα τῆς ὅλης μεθορίου ἀπὸ τοῦ Ἕβρου μέχρι τοῦ ἀκρωτηρίον Στῦλος, εἰς τὸ Στενὸν τῆς Κερκύρας, εἶναι περίπου 1024 χλμ.

Γραμμαὶ ἀμύνης. Ἐν τῷ θεάτρῳ ἐπιχειρήσεων τῆς Ἠπείρου ὑπάρχουσιν αἱ ἑξῆς φυσικαὶ γραμμαὶ ἀμύνης, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν διευθύνσεως γραμμῆς εἰσβολῆς ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον: 1) Ἡ γραμμὴ τοῦ Δούσκου (νοτίως τῆς Μεσογεφύρας) καὶ ἡ στενωπὸς τοῦ Δελβινακίου. 2) Ἡ σειρὰ τῶν ὑψωμάτων ἑκατέρωθεν τῆς διόδου τοῦ Καλπάκι. 3) Ἡ σειρὰ τῶν ὑψωμάτων ἑκατέρωθεν τοῦ Χανίου Δοβρᾶ. 4) Ἡ περιοχὴ τῶν Ἰωαννίνων περὶ τὸ Λυκόστομον καὶ τὰ στενὰ τῆς Λιαψίστης.

Στρατιωτικὴ ἀξία τοῦ ὅλου θεάτρου ἐπιχειρήσεων τῆς Ἠπείρου. 1) Ἡ ὅλη Ἤπειρος, εὑρισκομένη ἀφ' ἑνὸς μὲν νοτίως τῆς Ἀλβανίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ δυτικῶς τῆς ἑλληνικῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας καὶ πρὸς βορρᾶν τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, εἶναι φυσικὸν ἐκ τῆς γεωγραφικῆς θέσεως αὐτῆς: α') Νὰ χρησιμεύῃ οἱονεὶ ὡς προπύργιον καὶ διασφαλίζῃ τὴν πρὸς νότον λοιπὴν Ἑλλάδα κατὰ πάσης ἀπὸ βορρᾶ ἐχθρικῆς ἐπιδρομῆς. β') Νὰ προστατεύῃ ἀπὸ δυσμῶν, λόγῳ τῆς πλευρικῆς αὐτῆς θέσεως, τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θεσσαλίαν, διότι ἐξορμῶν ἐκ τοῦ θεάτρου ἐπιχειρήσεων τῆς Ἠπείρου στρατός τις καὶ προελαύνων πρὸς ἀνατολὰς δύναται ν' ἀπειλῇ ἀπὸ δυσμῶν τὰς ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον τυχὸν διευθυνομένας γραμμὰς εἰσβολῆς ἐχθροῦ κινουμένου κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς διευθύνσεως ταύτης ἐν τῇ Δυτικῇ Μακεδονίᾳ. Εἶναι οὕτω δυνατὸν ἡ τοιαύτη ἀπειλὴ νὰ ἐξουδετερώσῃ πᾶσαν ἀντιπάλου στρατοῦ προσπάθειαν πρὸς κάθοδον ἀπὸ βορρᾶ πρὸς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θεσσαλίαν, ἢ τοὐλάχιστον νὰ περιορίσῃ τὴν ἔκτασιν τοιαύτης ἐπιδρομῆς. 2) Ἡ δυτικὴ παραλία τῆς Ἠπείρου ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸν πλευρὸν τοῦ θαλασσίου στενοῦ τοῦ Ὀτράντου, ὡς καὶ τοῦ τῆς Κερκύρας, καὶ συνεπῶς προσαποκτᾷ ἐκ τούτου τὸ ὅλον θέατρον τῆς Ἠπείρου (Νοτίας καὶ Βορείας) μεγάλην στρατιωτικὴν σπουδαιότητα καὶ ἀξίαν, δεδομένου ὅτι τὸ ἕτερον πλευρὸν (τὸ δυτικὸν) τοῦ εἰρημένου πορθμοῦ ἀποτελεῖ τὸ περὶ τὸ Ὀτράντον νοτιοανατολικὸν ἄκρον τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου. Διὰ τὴν κυριαρχίαν ἄρα τῆς Ἰταλίας ἐπὶ τῆς Ἀδριατικῆς θαλάσσης τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Ἠπείρου ἀποτελοῦσιν οὐσιωδέστατον καὶ σημαντικώτατον στοιχεῖον. Ν. Κ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΤΡΑΤΟΣ. Α') ***Ὀργάνωσις***. Ἡ ἰδέα τῆς συγκροτήσεως τακτικοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐγεννήθη ἀφ' ἧς ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ ἀπεφάσισε νὰ κατέλθῃ εἰς ἀγῶνα πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἐλευθερίας της. Ἀνεγνωρίσθη τότε ὅτι ὁ διὰ τῶν κλεφτῶν καὶ τῶν ἁρματολῶν, τῶν ἀποτελεσάντων τὰ ἄτακτα σώματα, μέλλων νὰ διεξαχθῇ ἀγὼν εἶχεν ἀπόλυτον ἀνάγκην ἐνισχύσεως καὶ ὑποβοηθήσεως ὑπὸ τακτικοῦ στρατοῦ, καθόσον ναὶ μὲν οἱ ἄνδρες τῶν ἀτάκτων ἐνεπνέοντο ὑπὸ ἐνθέου πατριωτισμοῦ καὶ ὑπερόχου ἐνθουσιασμοῦ, ἀλλ' ἐστεροῦντο παντὸς ἴχνους πειθαρχίας καὶ ἐκπαιδεύσεως, καθὼς καὶ πάσης ἰδέας διοικήσεως, ἔχοντες μόνον τὸν ἀρχηγόν των, τὸν καλούμενον καπιτᾶνον, καί τινα ἐνδιάμεσα ὄργανα, καλούμενα πρωτοπαλλήκαρα. Ἐπειδὴ δ' ὁ πρῶτος σπόρος τῆς Ἐπαναστάσεως ἐξεκολάφθη εἰς τὰς παραδουναβίους ἐπαρχίας τῆς Τουρκίας, τὰς γνωστὰς τότε ὑπὸ τὸ ὄνομα ἡγεμονίαι, φυσικὸν ἦτο ἐκεῖ νὰ ὀργανωθῇ τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν τακτικὸν στράτευμα. Οὕτω ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης, προσπεράσας ἐκ Ρωσίας εἰς Ἰάσιον τῆς Μολδαυΐας τὸν Φεβρουάριον 1821, συνεκρότησεν ἀμέσως τὸν περίγνωστον Ἱερὸν Λόχον, ἀποτελεσθέντα ἐξ ἑνὸς τάγματος πεζικοῦ δυνάμεως 500 περίπου ἀνδρῶν, ἐκ 4 πυροβόλων καὶ ἐκ 200 ἱππέων. Ὁ λόχος οὗτος, ἀφοῦ συνῆψε μάχας τινάς, συνετρίβη τέλος, ἡρωϊκῶς μαχόμενος, εἰς τὸ Δραγατσάνι τὴν 7ην Ἰουνίου 1821.

Ἐποχὴ τῆς Ἐπαναστάσεως (1821—1827). Διαρκούσης τῆς Ἐπαναστάσεως, τετράκις συνεκροτήθη τακτικὸς στρατὸς ἐν Πελοποννήσῳ: 1) Ὁ εἰς Ὕδραν ἀποβιβασθεὶς τὸν Ἰούνιον 1821 Δημήτριος Ὑψηλάντης συνεκρότησεν ἐν Καλάμαις τὸν Ἰούλιον 1821 τακτικὸν στρατὸν ἐξ ἑνὸς ἡμιτάγματος (3 λόχων) καὶ ἑνὸς τάγματος πυροβολητῶν ὑπηρετούντων 2 πυροβόλα. Τὰ χρειώδη διὰ τὸν στρατὸν τοῦτον (ὁπλισμόν, στολάς, κτλ.) εἶχε προμηθευθῆ ὁ Ὑψηλάντης ἰδίᾳ δαπάνῃ καὶ διὰ τῶν ἐν Αὐστρίᾳ ὁμογενῶν. Διοικητὴς τοῦ στρατοῦ τούτου ἐτάχθη ὁ Πλέσσας (καταγόμενος ἐκ Κρήτης), παλαιὸς ταγματάρχης τοῦ ναπολεοντείου στρατοῦ, ὑποδιοικητὴς ὁ Κουβερνάτης, παλαιὸς ταγματάρχης τοῦ πεδεμοντιακοῦ στρατοῦ, διοικητὴς δὲ τῶν πυροβόλων ὁ Γάλλος ἀξιωματικὸς Βουτιέ. Ὁ στρατὸς οὗτος ἀπέκρουσε τὴν μελετωμένην ἀπόβασιν τουρκικοῦ στρατοῦ ἐκ τοῦ στόλου τοῦ παραπλέοντος τὰς Καλάμας τὴν 23ην Αὐγούστου 1821, συμμετέσχε κατόπιν εἰς τὰς πολιορκίας τῆς Τριπόλεως καὶ τοῦ Ναυπλίου καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Κορίνθου (10—14 Ἰανουαρίου 1822), τέλος ὅμως διελύθη ἕνεκα ἐλλείψεως χρηματικῶν μέσων. 2) Ὁ κατ' Ἰούλιον 1821 κατελθὼν εἰς Ἑλλάδα Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος, εὑρὼν ἐν Κορίνθῳ τὰ λείψανα τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ τοῦ Ὑψηλάντου, περισυνέλεξε ταῦτα καὶ δι' αὐτῶν συνεκρότησε τακτικὸν στρατόν, ἀφοῦ προηγουμένως ἐπέτυχε τὴν ὑπὸ τοῦ Βουλευτικοῦ ψήφισιν τοῦ νόμου «Περὶ ὀργανισμοῦ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ» τοῦ Ἀπριλίου 1822. Τὸ ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι διὰ τοῦ ἐν λόγῳ νόμου ὠργανώθη εἶδος ἐπιμελητείας, τῶν ζητημάτων τῆς διατροφῆς τοῦ στρατοῦ ἀνατεθέντων εἰς τοὺς ἐπιτηρητὰς καὶ τοὺς φροντιστάς. Τὸν Ἀπρίλιον 1822 συνεκροτήθη ἐν Κορίνθῳ στράτευμα ἐξ ἑνὸς συντάγματος πεζικοῦ. Τοῦτο περιελάμβανε 2 τάγματα, ἕκαστον δὲ τούτων 5 λόχους, ὧν ἕκαστος ἀπετελεῖτο ἐκ 50 περίπου ἀνδρῶν καὶ διετέλει ὑπὸ τὸν Ἰταλὸν συνταγματάρχην Ταρέλαν καὶ ὑποδιοικητὴν τὸν ἀντισυνταγματάρχην Κουβερνάτην. Τὸ στράτευμα περιελάμβανε καὶ 2 πυροβόλα ὑπὸ τὸν Βουτιέ. Ἐκ τῶν διορισθέντων εἰς τὸ σύνταγμα τοῦτο 38 ἐν ὅλῳ ἀξιωματικῶν οἱ 20 ἦσαν Ἕλληνες, μεταξὺ τῶν ὁποίων διεκρίνοντο οἱ Παναγιώτης Χατζόπουλος καὶ Μιχαὴλ Γράμμης, ὡς διοικηταὶ τῶν ταγμάτων, καὶ ὁ λοχαγὸς Παναγιώτης Ρόδιος ὡς ὑπασπιστής. Χαρακτηριστικὸν τοῦ στρατεύματος τούτου εἶναι ὅτι διὰ πρώτην φορὰν καθωρίσθησαν σημαία καὶ ἐθνόσημον δίχρωμα, ἐκ λευκοῦ καὶ κυανοῦ, ἤτοι τῶν χρωμάτων τῶν ψηφισθέντων ὡς ἐθνικῶν ὑπὸ τῆς κατὰ Δεκέμβριον 1821 συνελθούσης συνελεύσεως ἐν Ἐπιδαύρῳ. Τὸ στράτευμα τοῦτο ἐπολέμησεν ἡρωϊκῶς εἰς τὴν μάχην τοῦ Πέτα τὴν 4ην Ἰουλίου 1822, ὑπὸ τὸν γενικὸν ἀρχηγὸν τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων στρατηγὸν Νόρμαν, ἐναντίον τοῦ ἐξ Ἄρτης ἐξορμήσαντος τουρκικοῦ στρατοῦ τοῦ Κιουταχῆ (Μεχμὲτ Ρεσήτ), ἀλλὰ τέλος διελύθη καὶ τοῦτο ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως μέσων συντηρήσεως καὶ συγχρόνως ἕνεκα ἐρίδων μεταξὺ τῶν ἀνωτέρων στελεχῶν του. 3) Μετὰ ἀνυπαρξίαν τακτικοῦ στρατοῦ ἐπὶ 15 μῆνας, ἀπεφασίσθη καὶ πάλιν, κατόπιν τῶν ἐπιμόνων ἐνεργειῶν τοῦ παρὰ τῇ κυβερνήσει Γεωργίου Κουντουριώτη γενικοῦ γραμματέως Παναγιώτη Ροδίου, ἡ ἀνασυγκρότησις τακτικοῦ στρατοῦ. Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1824 συνεκροτήθη ἐν Ναυπλίῳ στράτευμα ἐξ ἑνὸς τάγματος ἐξ 6 λόχων, ἑκάστου περὶ τοὺς 80 ἄνδρας, ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Ρόδιον, καὶ ἐξ ἑνὸς λόχου ἐξ 100 πυροβολιστῶν ὑπὸ τὸν Βουτιὲ καὶ τὸν Ἐμμανουὴλ Καλλέργην. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι τὸ στράτευμα τοῦτο ἦτο τὸ πρῶτον περιβληθὲν ἑλληνικὴν στολὴν (φουστανέλλαν καὶ φέσι). Συμμετέσχε τῆς ἀποκρούσεως τῆς κατὰ τοῦ Ναυπλίου ἐπιδρομῆς τοῦ ὑπὸ τὸν Ἰμπραὴμ πασᾶν αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ. Τὸ στράτευμα τοῦτο μόλις ἠδυνήθη νὰ συντηρηθῇ μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης, χάρις εἰς τοὺς ἀτρύτους κόπους καὶ τὸν ὑπέροχον πατριωτισμὸν τοῦ Ροδίου ἀλλ' ἤδη ἤρχισε φθῖνον καὶ ἀποσυντιθέμενον λόγῳ τῶν ἀθρόων λιποταξιῶν. 4) Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς Ἐπαναστάσεως, πλῆθος Γάλλων ἀξιωματικῶν, πολεμησάντων ὑπὸ τὸν Μέγαν Ναπολέοντα καὶ συνεπῶς ἐχόντων ἀρκετὴν πολεμικὴν πεῖραν, ἀλλ' ἤδη ἀπομακρυνθέντων μετὰ τὴν κατάρρευσιν τῆς πρώτης αὐτοκρατορίας, προσῆλθον ἵνα προσφέρωσι τὰς ὑπηρεσίας των εἰς τὴν χώραν, πρὸς ἣν ἕκαστος ἀπέκλινε· καὶ ἄλλοι μὲν προσῆλθον εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἄλλοι δ' εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐπειδὴ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1825 παρουσιάσθη ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη τῆς συγκροτήσεως τακτικοῦ στρατοῦ, δυναμένου ν' ἀντιπαραταχθῇ κατὰ τοῦ ὑπὸ Γάλλων ἀξιωματικῶν τελείως ὀργανωθέντος αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ, τοῦ πλημμυρήσαντος τότε τὴν Πελοπόννησον, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐσκέφθη νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸν φιλέλληνα Κάρολον Φαβιέρον (Fabvier), παλαιὸν ἀξιωματικὸν τῆς Γαλλίας, παραμένοντα δὲ τότε ἐν Ναυπλίῳ. Ἀφοῦ προηγουμένως ἡ κυβέρνησις ἔλαβεν ὅλα τὰ προκαταρκτικὰ μέτρα περὶ ἀπογραφῆς, στρατολογίας κτλ., συνεκρότησε τὸ θέρος 1825 στρατὸν ἐκ 2 ταγμάτων πεζικοῦ ὑπὸ τὸν Στέφανον καὶ τὸν Ἀμπάτην. Ἕκαστον τῶν ταγμάτων τούτων ἀπετελεῖτο ἐξ 6 λόχων καὶ ἕκαστος τούτων ἐξ 100 περίπου ἀνδρῶν. Περιελάμβανεν ἐπίσης ἕνα λόχον πυροβολιστῶν ὑπὸ τὸν Καλλέργην, μικράν τινα δύναμιν ἱππικοῦ ὑπὸ τὸν Γάλλον ἐπίλαρχον Ρεγνὼ ντὲ Σαὶν Ζὰν Ἀνζελὺ (τὸν μετά τινα ἔτη στρατάρχην τῆς Γαλλίας) καὶ στρατιωτικὴν μουσικὴν ὑπὸ τὸν Βαυαρὸν ἀρχιμουσικὸν Μάγγελ. Διὰ τὸν στρατὸν τοῦτον, ὃν ἔταξεν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Φαβιέρου, ἐγένετο παραγγελία εἰς Λονδῖνον 5,000 στολῶν πεζικοῦ, 500 πυροβολικοῦ καὶ 500 ἱππικοῦ, ἀλλ' αὗται ἔφθασαν εἰς Ναύπλιον μόλις τὰ μέσα τοῦ 1826. Προσέτι ἐγένετο προμήθεια τυφεκίων ἐξ Εὐρώπης καὶ σύστασις ἐργοστασίου ἐν Ναυπλίῳ πρὸς ἐπισκευὴν ὅπλων. Ἡ ὑπὸ τοῦ Φαβιέρου παραλαβὴ τῆς διοικήσεως τοῦ στρατοῦ ἐγένετο ἐπισήμως τὴν 30ὴν Ἰουλίου 1825 ἐν τῇ πλατείᾳ τοῦ Συντάγματος (τῇ τότε καλουμένῃ πλατείᾳ τοῦ Πλατάνου) τοῦ Ναυπλίου, ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ Ἀνδρέου Μεταξᾶ, μέλους τῆς Κυβερνήσεως. Ὁ Φαβιέρος ηὐχαρίστησε πάντας καί, ἀποταθεὶς πρὸς τὸν συνταγματάρχην Ρόδιον, παρεκάλεσεν αὐτὸν νὰ παραμείνῃ ἐν τῷ στρατῷ τούτῳ ὡς ὑποδιοικητής, ἀλλ' ὁ Ρόδιος ἠρνήθη. Τὸν Ὀκτώβριον 1825 συνεστήθη ἐν Ναυπλίῳ τὸ πρῶτον στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον ὑπὸ τὸν Τράϊμπερ.

Τὸ στράτευμα τοῦ Φαβιέρου ὑπέστη κατόπιν πολλὰς αὐξομειώσεις, ὧν κυριωτέρα ἦτο ἡ μετὰ τὴν εἰς Ἀθήνας ἄφιξίν του, τὰς ἀρχὰς Ὀκτωβρίου 1825, ὁπότε, λόγῳ τῆς ἀθρόας προσελεύσεως ἐθελοντῶν, ηὔξησεν ἡ δύναμις εἰς 3.500 ἄνδρας, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἐν Ναυπλίῳ παραμείναντος τάγματος. Ὡς ἐκ τούτου ηὐξήθη καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν λόχων ἑκάστου τάγματος ἀπὸ 6 εἰς 8, τῶν ἰλῶν ἱππικοῦ ἀπὸ 1 εἰς 3 καὶ τῶν λόχων τῶν πυροβολιστῶν ἀπὸ 1 εἰς 2 λόχους, ὑπηρετοῦντας 4 ὀρεινὰ πυροβόλα. Μετὰ τὴν ἀτυχῆ ἐκστρατείαν τῆς Καρύστου ἡ δύναμις ἐμειώθη εἰς 1.400 περίπου ἄνδρας ἐν ὅλῳ, λόγῳ ἀσθενειῶν καὶ πλήθους λιποταξιῶν. Κατὰ τὴν ἐκστρατείαν ταύτην τὸ ἱππικὸν ἀπώλεσε τὴν σημαίαν του, τὴν 12ην Μαρτίου 1826· μολονότι δ' ἡ ἀπώλεια αὕτη ἔλαβε χώραν ὑπὸ συνθήκας πᾶν ἄλλο παρὰ ἐξευτελιστικὰς καὶ ἀτιμωτικάς, ἐν τούτοις τὸ ἑλληνικὸν ἱππικὸν ἐστερήθη ἔκτοτε τῆς τιμῆς τοῦ νὰ ἔχῃ σημαίαν, μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1922, ὁπότε παρεδόθησαν σημαῖαι εἰς τὰ συντάγματα τῆς ἐν Μικρᾷ

Digitized by Google

'Ασίᾳ συγκροτηθείσης τότε μεραρχίας ἱππικοῦ. Ἡ ὑπὸ φιλελληνίδων κυριῶν τῶν Παρισίων χρυσοκεντηθεῖσα σημαία καὶ δοθεῖσα εἰς τὸν Ρεγνὼ κατὰ τὴν ἐκ Γαλλίας ἀναχώρησίν του ἀπωλέσθη, διότι ὁ Ἕλλην σημαιοφόρος, περικυκλωθεὶς ὑπὸ πολλῶν ἐχθρῶν, μετεχειρίσθη ὡς ἀμυντικὸν ὅπλον τὴν ἐπὶ τοῦ ἄκρου τοῦ ἀκοντίου τῆς σημαίας μικρὰν λόγχην, δι' ἧς καὶ διεπέρασε τὸ στῆθος Τούρκου τινός. Καταληφθεὶς ὅμως, ἐνῷ μάτην προσεπάθει ν' ἀνασύρῃ τὴν λόγχην, ἐνσφηνωθεῖσαν ἐντὸς τῶν ὀστῶν τοῦ Τούρκου, ὑπὸ ἄλλων Τούρκων, ἐφονεύθη. Ἡ σημαία περιέπεσεν ὡς λάφυρον εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, καὶ οἱ ἡττηθέντων κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην. Ὁ Ρεγνώ, λίαν λυπηθεὶς ἐκ τοῦ ἀτυχήματος τούτου, ἀνεχώρησεν ἐξ Ἑλλάδος καὶ τότε τὴν διοίκησιν τοῦ ἱππικοῦ ἀνέλαβεν ὁ ἐν τῷ μεταξὺ ἐλθὼν εἰς Ἑλλάδα Πορτογάλος ἀξιωματικὸς τοῦ ἱππικοῦ Ἀντώνιος Ἀλμεΐδας. Ὁ Φαβιέρος εἶχεν ἐμπνεύσει μέγαν πατριωτισμὸν εἰς τὸ ὑπ' αὐτὸν σῶμα, δι' αὐτὸ τὸ εἰς Ναύπλιον παραμεῖναν τάγμα, ἅμα ὡς ἐπληροφορήθη τὴν δυσχερῆ θέσιν, εἰς ἣν περιῆλθε τὸ στράτευμα τοῦ Φαβιέρου εἰς Κάρυστον, ἐζήτησε νὰ σπεύσῃ καὶ αὐτὸ πρὸς σωτηρίαν τῶν συναδέλφων του· ἐπειδὴ δ' αἱ παρακλήσεις του δὲν εἰσηκούσθησαν, τὸ τάγμα ἐστασίασε, ἡ δὲ κυβέρνησις ἠναγκάσθη τότε νὰ διορίσῃ διοικητὴν αὐτοῦ τὸν συνταγματάρχην Ρόδιον, κατορθώσαντα διὰ συνετῶν λόγων νὰ ἐπαναφέρῃ τὸ τάγμα εἰς τὴν τάξιν. Ἀπὸ τῆς ἡμέρας ταύτης τὸ τάγμα τοῦ Ναυπλίου ἀπεχωρίσθη ἀπὸ τοῦ σώματος τοῦ Φαβιέρου καὶ ἀπετέλεσεν αὐτοτελῆ μονάδα ὑπὸ τὸν Ρόδιον, παραμεῖναν ὑπὸ τοιαύτην κατάστασιν ἐπί τινας μῆνας, μέχρι δηλαδὴ τῆς εἰς Ναύπλιον ἐπιστροφῆς τοῦ Φαβιέρου (μετὰ τὴν ἐκστρατείαν τῆς Καρύστου), ὁπότε, τῇ ἐπιμόνῳ αὐτοῦ ἀπαιτήσει, ἐτάχθη καὶ πάλιν τὸ τάγμα τοῦτο ὑπὸ τὴν ἄμεσον διοίκησίν του. Ὁ Ρόδιος καὶ πλεῖστοι ἀξιωματικοί, φιλα φρονοῦντες πρὸς αὐτόν, ἀπεχώρησαν τότε.

Τὰς ἀρχὰς τοῦ 1827 συνεκροτήθη ἡμίταγμα τακτικοῦ στρατοῦ, ἐκ 4 λόχων ἑκάστου ἐκ 50 ἀνδρῶν, ὅπερ μετὰ τοῦ ἱππικοῦ καὶ ἑνὸς λόχου πυροβολιστῶν ἀπετέλεσε μέρος τοῦ ὑπὸ τὸν Ἄγγλον στρατηγὸν Γόρδον σώματος. Κατὰ τὴν ἰδίαν ταύτην ἐποχὴν ἡ ἀρχιστρατηγία ἁπάντων τῶν τακτικῶν καὶ τῶν ἀτάκτων στρατευμάτων ἀνετέθη εἰς τὸν Ἄγγλον στρατηγὸν Τσῶρτς (Richard Church). Ἡ 3η ἐν Τροιζῆνι ἐθνικὴ συνέλευσις τῶν Ἑλλήνων ἐψήφισε τὴν γενικὴν στρατολογίαν θεσπίσασα ὅτι «πᾶς πολίτης ἀπὸ 15 μέχρι 60 ἐτῶν ὀφείλει νὰ φέρῃ ὅπλα πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς Πατρίδος», πρὸς δὲ ὅτι «ὅσοι καταταχθῶσιν ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν, ἀξιωματικοὶ καὶ ἁπλοῖ στρατιῶται, θέλουν λάβει ὡς ἀνταμοιβὴν ἐθνικὴν γῆν, ἕκαστος ἀναλόγως τῆς πρὸς τὴν πατρίδα ὑπηρεσίας του, δωρεὰν δοθησομένην μετὰ τὸν πόλεμον τῆς Ἑλλάδος».

Ἐποχὴ τοῦ Καποδιστρίου (1828—1831) Ὁ ἀπὸ Ἰανουαρίου 1828 ἀναλαβὼν ὡς κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος Ἰωάννης Καποδίστριας ἔθεσεν ὡς ἓν τῶν πρώτων μελημάτων του τὴν ὀργάνωσιν στρατοῦ, καθόσον εἰρηνικὴ κατάστασις πραγμάτων δὲν εἶχε πλήρως ἀποκατασταθῆ, δεδομένου ὅτι τουρκικὰ στρατεύματα κατεῖχον ἀκόμη τὰ πλεῖστα τῶν ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους φρουρίων, συνεπῶς ἔπρεπεν ὁπωσδήποτε διὰ πειθοῦς ἢ δι' ἀγῶνος νὰ ἐκδιωχθῶσιν ἐξ αὐτῶν. Ὁ κυβερνήτης, ἵνα ἔχῃ ἐξ ἄλλου συμβουλευτικόν τι ὄργανον, συνέστησε τὴν 23ην Ἰανουαρίου 1828 πολεμικὸν συμβούλιον, ὑπὸ τὴν προεδρίαν του, ἐκ τῶν πολεμικῶν ἀρχηγῶν ξηρᾶς καὶ θαλάσσης καὶ ἐκ στρατηγῶν καὶ ναυάρχων. Ἡ πρόθεσις τοῦ κυβερνήτου ἦτο νὰ διαλύσῃ τὰ ἄτακτα σώματα, ἀλλ' ἐπειδὴ εὑρέθη πρὸ μεγάλης ἀντιδράσεως, καθόσον οἱ ὁπλαρχηγοὶ δὲν ἔστεργον νὰ ὑπηρετήσωσιν εἰς τὸν τακτικὸν στρατόν, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς ὑπαγωγῆς των εἰς πειθαρχίαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τοῦ ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ φορέσωσιν εὐρωπαϊκὴν στολήν, ἣν ἀπεκάλουν χλευαστικῶς «τὰ στενά», ἐφρόντισε διὰ τὴν ἀνασύνταξιν αὐτῶν· ἵνα δ' ἐξαλείψῃ τὴν ἰδέαν τῆς πλήρους ἐλευθερίας καὶ ἴσως ἀταξίας, μετωνόμασε τὰ σώματα ταῦτα ἀπὸ ἄτακτα εἰς ἀεικίνητα. Ἀπὸ Φεβρουαρίου 1828 τὰ ἀεικίνητα σώματα ὠργανώθησαν εἰς 8 χιλιαρχίας, ἑκάστην (ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τάγμα) ἐκ 2 πεντακοσιαρχιῶν, ἑκάστης (ἀντιστοιχούσης πρὸς ἡμίταγμα) ἐκ 5 ἑκατονταρχιῶν, ἑκάστης (ἀντιστοιχούσης πρὸς λόχον) ἐκ 4 εἰκοσιπενταρχιῶν, ἑκάστης (ἀντιστοιχούσης πρὸς διμοιρίαν) ἐκ 2 δωδεκαρχιῶν, ἑκάστης (ἀντιστοιχούσης πρὸς ἐνωμοτίαν) ἐκ 2 πενταρχιῶν. Εἰς τὰ ἀεικίνητα ταῦτα σώματα καθωρίσθησαν ποιναί, ὄχι μόνον ποινικαὶ διὰ τοὺς λιποτάκτας, καταχραστάς, φονεῖς, κλέπτας κτλ., ἀλλὰ καὶ πειθαρχικαὶ διὰ τὰ ἐν γένει ἀντιπειθαρχικὰ παραπτώματα, ὅπερ ἐσήμαινεν ὑπαγωγὴν αὐτῶν ὑπὸ καθαρὰν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν. Αἱ οὕτω σχηματισθεῖσαι χιλιαρχίαι συνεκεντρώθησαν εἰς Μέγαρα καὶ Ἐλευσῖνα τὴν 16ην καὶ τὴν 26ην Ἀπριλίου 1828, καὶ ἀφοῦ ἐτέλεσαν ἐπίσημον παράταξιν καὶ ἔδωσαν τὸν κεχαλκευμένον ὅρκον, ἔλαβον τὰς σημαίας (ἀνὰ μίαν κατὰ πεντακοσιαρχίαν). Ἓν τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν τῆς ὀργανώσεως τῶν χιλιαρχιῶν εἶναι ὅτι ἑκάστη τούτων συνεκροτήθη ἐξ ἀνδρῶν διαφόρων μερῶν, εἰς τρόπον ὥστε ἐξέλιπεν ἡ ἄμεσος ἐπίδρασις τοῦ καπιτάνου, καὶ τοιουτοτρόπως ἤρχισε δημιουργούμενος στρατὸς ἐθνικὸς καὶ οὐχὶ σώματα ἀνήκοντα εἰς τὸν ἀρχηγόν των. Ἡ ὀργάνωσις τῶν ἀεικινήτων σωμάτων ὑπηγορεύθη, κατὰ τὸν κυβερνήτην, ὑπὸ τῆς ἀνάγκης ὅπως ἀποφευχθῇ ἡ συστείρωσις τῶν ἀτάκτων περὶ διαφόρους ἀρχηγοὺς καὶ ἡ τροπὴ αὐτῶν πρὸς τὸν λῃστρικὸν βίον. Συγχρόνως ὁ κυβερνήτης ἀπέβλεψεν εἰς τὴν ὀργάνωσιν τακτικοῦ στρατοῦ. Ὡς πρῶτον μέτρον, πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τούτου, διετάχθη ἡ πλήρης ἐφαρμογὴ τῶν περὶ ἀπογραφῆς καὶ στρατολογίας νόμων, τῶν ἤδη ἐψηφισμένων ὑπὸ τῶν διαφόρων ἐθνοσυνελεύσεων, εὐθὺς δ' ἅμα τῇ ἐκ Χίου ἐπανόδῳ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ τοῦ Φαβιέρου καὶ τῇ συγκεντρώσει αὐτοῦ εἰς Μέθανα, κατ' Ἀπρίλιον 1828, διετάχθη ἡ εἰς Ναύπλιον μεταφορά του. Τὸν Μάϊον 1828 παρῃτήθη ὁ Φαβιέρος τῆς διοικήσεως τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀπῆλθεν εἰς Γαλλίαν, ὁπότε τὴν διοίκησιν τοῦ στρατοῦ ἀνέλαβεν ὁ Βαυαρὸς συνταγματάρχης Χάϊδεκ (Heideck), ὁ γνωστὸς παρ' ἡμῖν ὑπὸ τὸ ὄνομα Εὔδεκ. Διὰ τῶν λειψάνων τοῦ στρατοῦ τούτου καὶ διὰ νέων κληρωτῶν συνεκροτήθη τὸν Αὔγουστον 1828 στρατὸς ἐκ 4 ταγμάτων πεζικοῦ καὶ ἐξ ἑνὸς τάγματος πυροβολιστῶν ὑπὸ τὸν Κερκυραῖον συνταγματάρχην Νικόλαον Πιέρρην, ταχθεὶς ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ Εὔδεκ. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ λειτουργήσῃ καλῶς ὁ τακτικὸς στρατός, ἐκανόνισεν ὁ κυβερνήτης διὰ ψηφίσματος τῆς 21 Δεκεμβρίου 1828 τὰ τῆς μισθοδοσίας, τροφοδοσίας καὶ προαγωγῆς τῶν ἀξιωματικῶν, καθορισθέντος τότε ὅτι οἱ μὲν κατώτεροι ἀξιωματικοὶ θὰ προήγοντο τὸ $^1/_3$ κατ' ἀρχαιότητα καὶ τὰ $^2/_3$ κατ' ἐκλογήν, οἱ δ' ἀνώτεροι κατ' ἐκλογὴν ἅπαντες, τοῦθ' ὅπερ ἀπετέλει σοβαρὰν καινοτομίαν διὰ τὴν τότε ἐποχήν. Προσέτι τὸν Αὔγουστον 1828 ἐχώρισε τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Γενικοῦ Φροντιστηρίου (εἴδους ἐπιμελητείας) εἰς τὴν τῶν στρατιωτικῶν καὶ εἰς τὴν τῶν ναυτικῶν, ἐπὶ δὲ τῆς τῶν στρατιωτικῶν διώρισε τὸν Γάλλον ἐπιμελητὴν Σωκέ, διευθύνοντα τὰ οἰκονομικὰ τοῦ στρατοῦ κατὰ τὰ ἐν Γαλλίᾳ ἰσχύοντα. Μολονότι ἡ στάσις τοῦ ἀποσταλέντος εἰς Πελοπόννησον τῷ 1828 γαλλικοῦ στρατοῦ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Μαιζὸν πᾶν ἄλλο παρὰ φιλικὴ ἦτο, ἐν τούτοις δὲν ἐδίστασεν ὁ Καποδίστριας νὰ ζητήσῃ τὴν παραχώρησιν ἀρκετοῦ ἀριθμοῦ ὑπαξιωματικῶν ἐκ τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ, ἵνα δι' αὐτῶν, προαγομένων εἰς ἀξιωματικούς, καταρτίσῃ τὰ στελέχη τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, τοῦθ' ὅπερ ἐγένετο τὸν Ἀπρίλιον 1829. Προσέτι ἐζήτησε τὴν ἐκ τοῦ γαλλικοῦ τούτου στρατοῦ πρόσληψιν τοῦ συνταγματάρχου Τρέζελ ὡς ἀρχηγοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ ἀπὸ Ἰουλίου 1829 παραιτηθέντος Εὔδεκ. Ὁ Τρέζελ, ἐννοεῖται, παρηκολουθήθη, κατὰ τὴν γαλλικὴν συνήθειαν, καὶ ὑπὸ πλείστων Γάλλων ἀξιωματικῶν.

Περὶ τὸ τέλος τοῦ 1828 ἵδρυσεν ὁ κυβερνήτης ἐργοστάσιον ἐν Ναυπλίῳ πρὸς κατασκευὴν ὅπλων, ἀποκληθὲν *ὁπλοστάσιον* (ἔλ. λ.). Σημαίνουσα πρόοδος ἐν τῇ ὀργανώσει τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐγένετο ὑπὸ τοῦ κυβερνήτου τὸν Ἰούλιον 1829, ὁπότε διὰ πρώτην φορὰν συνεκροτήθη ἐν Ἑλλάδι σῶμα ἀξιωματικῶν μηχανικοῦ (σῶμα ἀξιωματικῶν ὀχυρωματοποιίας καὶ ἀρχιτεκτονικῆς, κατὰ τὸν τότε ἐπίσημον ὅρον), ὅπερ ὅμως συνέκειτο ἐξ ἀξιωματικῶν μόνον. Ἀρχηγὸς τοῦ σώματος τούτου διωρίσθη ὁ Γάλλος λοχαγὸς τοῦ μηχανικοῦ Γκαρνότ, λαβὼν ἐν Ἑλλάδι τὸν βαθμὸν τοῦ ὑποσυνταγματάρχου (ἀντισυνταγματάρχου), ἐκτελῶν συγχρόνως καὶ τὰ καθήκοντα διευθυντοῦ τῶν δημοσίων ἔργων (χωρίς, ἐννοεῖται, νὰ θεσπισθῇ τότε τοιοῦτος ὅρος), λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι μόνον ἀπὸ τοῦ 1878 ἤρχισε λειτουργοῦν σῶμα πολιτικῶν μηχανικῶν. Τῷ 1829 συνεκροτήθη διαρκὲς στρατοδικεῖον, ἀποκληθὲν πολεμικὸν συμβούλιον, κατὰ πιστὴν μετάφρασιν τοῦ γαλλικοῦ ὅρου conseil de guerre.

Τῇ εἰσηγήσει τοῦ Τρέζελ συνεκροτήθη ὁ στρατὸς ἐκ 4 ταγμάτων πεζικοῦ (ἑκάστου ἐξ 6 λόχων), ἐχόντων ἕδρας: τὸ Ναύπλιον (δύο τάγματα, ὧν τὸ ἓν ὑπὸ τὸν Ἕλληνα Σκαρβέλην, τὸ δ' ἕτερον ὑπὸ τὸν Ἰταλὸν Ἀντριέτι), τὰς Πάτρας (ἓν τάγμα ὑπὸ τὸν Ἰταλὸν Κοβίλα), τὴν Ναύπακτον (ἓν τάγμα ὑπὸ τὸν Ἕλληνα Σουιέρον), ἐξ ἑνὸς τάγματος πυροβολιστῶν ἐκ 4 λόχων ὑπὸ τὸν Γάλλον Πωζιέ, ἔχοντος ἕδραν τὸ Ναύπλιον, ἐξ ἑνὸς τάγματος ἱππικοῦ ἐκ 4 ἰλῶν ὑπὸ τὸν Γάλλον Πελλιόν, ἔχοντος ἕδραν τὸ Ἄργος, ἐκ τοῦ σώματος ἀξιωματικῶν ὀχυρωματοποιίας, ἔχοντος ἕδραν τὸ Ναύπλιον ὑπὸ τὸν Γάλλον Γκαρνότ, καὶ ἐκ τῶν βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν, ἐπιμελητείας ὑπὸ τὸν Γάλλον Σαμαρτέν, τοῦ ὁπλοστασίου ὑπὸ τὸν Γάλλον Μπορσέ, πρὸς δὲ ἐκ τῶν φρουρίων Ναυπλίου ὑπὸ τὸν Πορτογάλον Ἀλμεΐδα καὶ Ναυπάκτου ὑπὸ τὸν Κερκυραῖον Πιέρρην.

Μετὰ τὴν ἐν Ἄργει συνέλευσιν τοῦ 1829, τὴν καθορίσασαν τὸ πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος, καὶ τὴν ἐγκατάστασιν 6 γραμματέων τῆς Ἐπικρατείας (ὑπουργῶν), ὠργανώθη ἡ γραμματεία τοῦ Πολέμου (ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν καὶ Ναυτικῶν), ἧς πρῶτος γραμματεὺς διωρίσθη ὁ συνταγματάρχης Παναγιώτης Ρόδιος. Μετὰ τὴν εὐτυχῆ ἔκβασιν τῆς μάχης τῆς Πέτρας τὸν Ἰούλιον 1829, ὅτε, δυνατὸν εἰπεῖν, ἔληξεν ὁ ἑλληνικὸς Ἀγὼν (ἤδη δὲν ἀπέμενε παρὰ μόνον ἡ Ἀκρόπολις κατεχομένη ὑπὸ τῶν Τούρκων), ἐπανῆλθεν ὁ κυβερνήτης εἰς τὴν ἀπόφασίν του τοῦ νὰ διαλύσῃ τὰ ἀεικίνητα (ἄτακτα) σώματα. Ἐκ τῶν σωμάτων τούτων ὠργανώθη 13 ἐλαφρὰ τάγματα (ἕκαστον ἐκ 4 λόχων, ἅτινα εἶχον προορισμὸν τὴν ἀσφάλειαν τῆς τότε μεθορίου (τῆς Ὄθρυος), ἤρχισαν δὲ λειτουργοῦντα τὰ μὲν τὸν Νοέμβριον 1829, τὰ δὲ λοιπὰ τὸν Ἰανουάριον 1830). Πρὸς ἐξάσκησιν δὲ τῶν στελεχῶν των, ἀγραμμάτων καὶ τελείως ἀνασκήτων, ὠργανώθη τάγμα ἐκπαιδεύσεως, κληθὲν τυπικόν, ὅπερ ὅμως ἀπέτυχε τοῦ σκοποῦ του, οὐδὲν ἀπολύτως δυνηθὲν ν' ἀποδώσῃ, λόγῳ ἀντιδράσεως καὶ ἀπροθυμίας. Ἐπειδὴ ὅμως ἐπερίσσευσαν ἀξιωματικοὶ ἐκ τῶν διαλυθέντων ἀεικινήτων σωμάτων, συνεκροτήθη σῶμα ἀποκλειστικῶς ἐξ ἀξιωματικῶν (ἄνευ στρατεύματος), κληθὲν ταξιαρχικόν, εἰς ὃ κατετάγησαν ἅπαντες οἱ περισσεύσαντες ἀξιωματικοί, μὴ ἔχοντες μὲν ὑπηρεσίαν τινά, ἀλλὰ θεωρούμενοι ὡς ἐν ἐνεργείᾳ, μέλλοντες δὲ σὺν τῷ χρόνῳ νὰ χρησιμοποιηθῶσι πρὸς πλήρωσιν τῶν ἐν τοῖς ἐλαφροῖς τάγμασιν ἐπερχομένων ἑκάστοτε κενῶν.

Τὸν Νοέμβριον 1829 διωρίσθη ὁ Γάλλος συνταγματάρχης Gerard ἐπιθεωρητὴς τοῦ στρατοῦ, μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ ὑποστρατήγου, ὅστις, μετὰ τὴν κατὰ Ἰούλιον 1830 ἀναχώρησιν ἐξ Ἑλλάδος τοῦ Τρέζελ, ἀνέλαβε τὴν ὅλην διοίκησιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ.

Τὸν Ἀπρίλιον 1830 ἡ γραμματεία τοῦ Πολέμου διηρέθη εἰς δύο χωριστάς, τὴν ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν καὶ τὴν ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν· τότε δὲ γραμματεὺς τῶν Στρατιωτικῶν διωρίσθη ὁ συνταγματάρχης Παναγιώτης Ρόδιος.

Πρὸς ἀνταμοιβὴν τῶν ἀξιωματικῶν τῶν παραμεινόντων ἐπὶ πολλὰ ἔτη εἰς τὸν ἴδιον βαθμόν, λόγῳ τῶν ὀλίγων τότε θέσεων, ἰδίᾳ τῶν ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν, ἐθεσπίσθη τὸν Αὔγουστον 1831 καινοφανὴς στρατιωτικὴ ἱεραρχία, ἀποτελεσθεῖσα ἐκ τῶν βαθμῶν ἀνθυπολοχαγός, ὑπολοχαγός, πρωθυπολοχαγός (ἀποτελοῦντες τοὺς κατωτέρους ἀξιωματικούς), λοχαγός, ἐπιλοχαγός (ἀποτελοῦντες τὸν βαθμὸν τοῦ λοχαγοῦ 1ης καὶ 2ας τάξεως, ἐφ' ὅσον θὰ ἠθέλομεν νὰ τοὺς παραλληλίσωμεν πρὸς τὰς μέχρι πρό τινος διαβαθμίσεις), ὑποταγματάρχης, ταγματάρχης, ὑποσυνταγματάρχης (ἀποτελοῦντες τοὺς ἀνωτέρους ἀξιωματικούς).

Μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Καποδιστρίου, τὴν 27ην Σεπτεμβρίου 1831, ἐπηκολούθησε πλήρης ἀναρχία ἐν Ἑλλάδι, ἧς φυσικὴ συνέπεια ἦτο ἡ αὐτοδιάλυσις τοῦ στρατοῦ. Αὕτη ἐξεδηλώθη κατὰ πρῶτον εἰς τὰ ἐλαφρὰ σώματα, ἅτινα μετεβλήθησαν ἐντὸς ὀλίγου εἰς ἄτακτα στίφη λυμαινόμενα τὰς διαφόρους πόλεις καὶ χωρία, δεδομένου ὅτι τὰ σώματα ταῦτα προήρχοντο ἐκ τοῦ παλαιοῦ ἀτάκτου στρατοῦ, ἀμέσως δὲ μετ' ὀλίγον καὶ εἰς ὁλόκληρον τὸν ἐπίλοιπον στρατόν, τὸν σχεδὸν διαλυθέντα λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν λιποταξιῶν.

Μετὰ τὴν δολοφονίαν οἱ πλεῖστοι Γάλλοι ἀξιωματικοὶ ἀνεχώρησαν ἐξ Ἑλλάδος, μεταξὺ δ' αὐτῶν καὶ ὁ ἕως τότε διοικητὴς τοῦ στρατοῦ Γεράρ, εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ ὁποίου ἡ κυβερνητικὴ ἐπιτροπὴ διώρισε τὸν Γάλλον συνταγματάρχην Galliard (παλαιὸν φιλέλληνα, παραμείναντα ἐν Ναυπλίῳ), ὅστις ὅμως οὐδὲν κατώρθωσε ν' ἀποδώσῃ.

Ἅπασαι αἱ πατριωτικαὶ ἐκκλήσεις καὶ αἱ προσπάθειαι τῆς τριμελοῦς κυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἰδίᾳ τοῦ γραμματέως ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν Ροδίου, ἀπέβησαν ἄκαρποι. Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους καθ' ὅλον τὸ ἔτος 1832 ἑλληνικὸς στρατὸς δὲν ὑπῆρχεν οὐδὲ κατ' ὄνομα.

Ἐποχὴ τοῦ Ὄθωνος (1833—1862). Ὑπὸ τοιαύτην ἔκρυθμον κατάστασιν εὑρίσκετο τὸ ἑλληνικὸν κράτος, συνεπῶς καὶ ὁ ἑλληνικὸς στρατός, κατὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ βασιλέως Ὄθωνος εἰς Ναύπλιον τὸν Ἰανουάριον 1833. Δυνάμει εἰδικῆς συνθήκης μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Βαυαρίας, δημοσιευθείσης βραδύτερον, τὴν 16ην Μαΐου καὶ 1ην Ἰουλίου 1833, τὸν Ὄθωνα παρηκολούθησε κατὰ τὴν εἰς Ἑλλάδα ἄφιξίν του βαυαρικὸς στρατός, ἐκ 4 ταγμάτων πεζικοῦ, ἐκ 2 ἰλῶν, ἐκ μιᾶς κανονοστοιχίας καὶ ἑνὸς λόχου τεχνιτῶν, ἐν ὅλῳ δυνάμεως 3.500 ἀνδρῶν, μελλόντων νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πυρὴν τοῦ ἀνασυνταχθησομένου στρατοῦ τῆς Ἑλλάδος. Πρόκειται περὶ τοῦ στρατοῦ, τοῦ παραμείναντος ἔκτοτε γνωστοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα «οἱ Βαυαρέζοι», τοῦ πᾶν ἄλλο παρὰ προσελκύσαντος τὰς συμπαθείας τῶν Ἑλλήνων, λόγῳ τῆς ὑπεροψίας, τῆς προπετείας, τῆς αὐθαιρεσίας καὶ τῆς κακῆς ἐν γένει συμπεριφορᾶς τῶν Βαυαρῶν τούτων ἀπέναντι τῶν Ἑλλήνων, μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε, ἀντὶ νὰ χρησιμεύσῃ ὁ στρατὸς οὗτος ὡς ὑπόδειγμα διὰ τὴν

Digitized by Google

οργάνωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, κατήντησε ν' ἀποτελῇ τὸν στόχον, καθ' οὗ ἐστρέφετο τὸ μῖσος καὶ ἡ ἀπέχθεια τῶν τότε Ἑλλήνων.

Διὰ τὴν καλὴν ὀργάνωσιν τοῦ στρατοῦ δὲν ἀπέβλεψεν ὁ Ὄθων εἰς ἀναδιοργανώσεις, ἀλλὰ διέλυσεν ἐξ ὁλοκλήρου τὰ ἀπομείναντα ράκη τοῦ στρατοῦ καὶ προέβη εἰς τὴν ἐκ βάθρων ὀργάνωσιν νέου στρατοῦ. Πρὸς ἀπαρχὴν τῆς ὀργανώσεως ταύτης ἐθεσπίσθη, τὸν Φεβρουάριον 1833, θέσις γενικοῦ ἐπιθεωρητοῦ τοῦ στρατοῦ, ἵνα ὑπάρχῃ παρὰ τῷ γραμματεῖ τῶν Στρατιωτικῶν, τυγχάνοντι τότε πολιτικῷ, τεχνικὸς σύμβουλος. Ἡ θέσις τοῦ ἐπιθεωρητοῦ παρέμεινεν ἔκτοτε ἀνελλιπῶς μέχρι τοῦ 1861.

Διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1833 ὠργανώθησαν τὰ κάτωθι: Πεζικόν. Ὠργανώθη συμφώνως πρὸς τὴν κατὰ τὰς ἐποχὰς ἐκείνας ἰσχύουσαν εἰς τοὺς εὐρωπαϊκοὺς στρατοὺς ἀρχήν, περὶ ὑπάρξεως δύο εἰδῶν πεζικοῦ, τοῦ ἐλαφροῦ καὶ τοῦ βαρέος ἢ γραμμῆς. Συνεκροτήθησαν 10 τάγματα ἀκροβολιστῶν, ἀποτελέσαντα τὸ ἐλαφρὸν πεζικόν, ἕκαστον ἐκ 4 λόχων, ἑκάστου ἐκ 50 ἀνδρῶν, 8 τάγματα πεζικοῦ, ἀποτελέσαντα τὸ βαρὺ πεζικόν, ἕκαστον ἐξ 6 λόχων, ἑκάστου ἐξ 120 ἀνδρῶν, ἐξ ὧν λόχων εἷς ἦτο ἐπιλέκτων καὶ εἷς εὐζώνων. Ὁ παρ' ἑκάστῳ ὅμως τάγματι βαρέος πεζικοῦ ὑπάρχων λόχος εὐζώνων οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ βραδύτερον συγκροτηθὲν εὐζωνικόν,

Ἱππικόν. Συνεκροτήθη ἓν σύνταγμα ἐξ 6 ἰλῶν, ἑκάστης ἐξ 110 ἱππέων, ὅπερ σύνταγμα ἐκλήθη σύνταγμα λογχιστῶν, λόγῳ τῆς ὁπλίσεως τῶν ἱππέων του διὰ μακρᾶς λόγχης.

Πυροβολικόν. Συνεκροτήθη ἓν τάγμα ἐξ 6 λόχων, ἑκάστου ἐξ 100 πυροβολιστῶν, καὶ ἐξ ἑνὸς λόχου ζευγιτῶν, προωρισμένου διὰ τὴν μεταφορὰν τῶν πυροβόλων καὶ τῶν λοιπῶν ὀχημάτων τοῦ πυροβολικοῦ, ὅπερ τάγμα, μετὰ τοῦ ὁπλοστασίου, ἐτάχθη ὑπὸ διοικητὴν τοῦ πυροβολικοῦ.

Μηχανικόν. Συνεκροτήθη μία διλοχία μὲ 86 σκαπανεῖς κατὰ λόχον, ἀσχολουμένη ὅμως ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ τῆς κατασκευῆς καὶ συντηρήσεως τῶν στρατώνων καὶ τῶν διαφόρων δημοσίων κτηρίων. Τὸ μηχανικὸν τῶν ἐποχῶν ἐκείνων δὲν ἦτο σῶμα μαχητικόν.

Ἡ συνολικὴ δύναμις τοῦ στρατοῦ τούτου ἦτο περὶ τὰς 9 000 ἀνδρῶν. Τὸ μέγα μειονέκτημα τοῦ στρατοῦ τούτου ἦτο ὅτι ὁ ὁπλισμός του ἀπετέλει μωσαϊκόν, διότι τό τε πεζικὸν καὶ τὸ πυροβολικὸν εἶχον τυφέκια καὶ πυροβόλα διαφόρων συστημάτων, ὑπολείμματα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν τοῦ Ἀγῶνος· ὡς μόνος δὲ πραγματικὸς μαχητικὸς ὁπλισμὸς ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὁ ἀγορασθεὶς ἐκ τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ τοῦ Μαιζόν, τοῦ ἀναχωρήσαντος ἐκ Πελοποννήσου, καὶ ἐκ τοῦ βαυαρικοῦ στρατοῦ. Τοιαύτη δὲ κατάστασις ἐξηκολούθησε μέχρι τοῦ 1858.

Γενικοὶ ἐπιτελεῖς. Διὰ πρώτην φορὰν συνεκροτήθη σῶμα ἀξιωματικῶν γενικῶν ἐπιτελῶν, ἐκ 3 ἀξιωματικῶν ἐν ἀρχῇ, ἐξ 6 ὀλίγον βραδύτερον, ὑπὸ ἀρχηγὸν τὸν Ἄγγλον συνταγματάρχην Θωμᾶν Γόρδον. Τὰ εἰδικὰ καθήκοντα τοῦ σώματος τούτου καθωρίσθησαν διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1861.

Ἐν τῷ ἐν λόγῳ ὀργανισμῷ τοῦ 1833 ὑπῆρχον διαφοραί τινες εἰς τὰς ὀνομασίας ἀπὸ τὰς συγχρόνους γνωστάς· π. χ.: ὁ οἰκονομικὸς ἀξιωματικὸς ἐκαλεῖτο *καταλυματίας* (βλ. λ.), ὁ κτηνίατρος ἐκαλεῖτο *ἱπποϊατρὸς* ἢ *ἱππιατρός*, ὁ δὲ σαλπιγκτὴς ἐκαλεῖτο *κεραύλης* (βλ. λ.).

Τῷ 1834 ἐκανονίσθη, ὅπως παρ' ἑκάστῳ νομῷ τοῦ κράτους τοποθετῆται ἀνὰ εἷς συνταγματάρχης, ὡς ἐπόπτης τῶν ἐν τῷ σχετικῷ νομῷ ἑδρευουσῶν στρατιωτικῶν μονάδων, δηλαδὴ εἶδος ἀρχηγοῦ τοῦ στρατοῦ τοῦ νομοῦ, ἀποκληθεὶς νομοεπιθεωρητής. Τὸ σύστημα τοῦτο διήρκεσε μέχρι τοῦ 1863. Τῷ 1836 τὰ τάγματα πεζικοῦ ἠλαττώθησαν εἰς 4, ἐξ ὧν τὰ 2 ἦσαν ἑλληνικά, τὰ δὲ 2 βαυαρικά, συμφώνως τῇ μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Βαυαρίας συνθήκῃ, συμφώνως τῇ ὁποίᾳ τὰ βαυαρικὰ σώματα δὲν θ' ἀπετέλουν αὐθύπαρκτα σώματα, ἀλλὰ θὰ παρενεταssοντο μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν μονάδων, τὰ δὲ 10 τάγματα ἀκροβολιστῶν ἠλαττώθησαν εἰς 4.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν 1838—1855 ὑπῆρχε καὶ ἕτερον εἶδος ἐλαφροῦ πεζικοῦ, καλούμενον ὀροφυλακή, προωρισμένον διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς μεθορίου. Ὀροφυλακῆς συνεκροτήθησαν 8 τάγματα, ἕκαστον ἐκ 4 λόχων, ἑκάστου ἐξ 60 ἀνδρῶν. Ἡ ὀροφυλακὴ δὲν εἶναι, ὡς τινες θεωροῦσι, τὸ γνωστὸν εὐζωνικόν, ἀλλ' ἐλαφρὸν πεζικόν, ὡς καὶ οἱ ἀκροβολισταί. Μέχρι τοῦ 1862 ἐπηκολούθησαν διάφοροι ὀργανισμοὶ στρατοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχωσιν οὐδεμίαν χαρακτηριστικὴν σημασίαν, καθόσον δὲν ἐπρόκειτο εἰμὴ μόνον περὶ μικρῶν ἑκάστοτε αὐξομειώσεων τῆς δυνάμεως τοῦ στρατοῦ καὶ μετατροπῶν εἰς τὰς ὀνομασίας τῶν διαφόρων μονάδων. Αἱ κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα σημαίνουσαι ὁπωσδήποτε μεταβολαὶ ἐν τῇ ὀργανώσει τοῦ στρατοῦ εἶναι αἱ κάτωθι:

1) Μέχρι τοῦ 1837 οἱ ἰατροί, οἱ φαρμακοποιοί, οἱ κτηνίατροι, οἱ οἰκονομικοί, δὲν εἶχον βαθμοὺς ἀντιστοίχους πρὸς τοὺς τῶν ἀξιωματικῶν. Διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1837 ἔλαβον βαθμοὺς ἀντιστοίχους. Πλήρης ὅμως ἀφομοίωσις πρὸς ἀξιωματικοὺς ἐγένετο διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1863.

2) Τῷ 1838 ὠργανώθη ἐν τῇ γραμματείᾳ (ὑπουργείῳ) τῶν Στρατιωτικῶν τμῆμα μηχανικοῦ, ὅπερ ὅμως δὲν ἦτο ὅπλον τοῦ στρατοῦ ἀλλὰ προορισμὸν εἶχε τὰ ἀφορῶντα τὰ ἐν γένει κρατικὰ κτήρια, δημοσίας ὁδοὺς καὶ γεφύρας κτλ. Κατὰ τὰς ἐποχὰς ἐκείνας οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ μηχανικοῦ ἦσαν οἱ μοναδικοὶ μηχανικοὶ τοῦ κράτους, διὸ καὶ ἐξετέλουν τὴν ὑπηρεσίαν τῶν δημοσίων ἔργων μέχρι τοῦ 1878.

3 Διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1843 τὸ ἄθροισμα 6 πυροβόλων ἀπεκλήθη *κανονοστοιχία* (βλ. λ. καὶ λ. *πυροβολαρχία*).

4) Τῷ 1843 ὠργανώθησαν αἱ διὰ τὴν φύλαξιν καὶ τὴν συντήρησιν τῶν τυφεκίων, πυροβόλων καὶ πυρομαχικῶν ἀποθῆκαι, αἱ κληθεῖσαι ἐφορεῖαι.

5) Τῷ 1853 ἤρχισεν ἐφαρμοζόμενον τὸ σύστημα τῆς διοικήσεως τοῦ στρατοῦ διὰ τῶν ἀρχηγείων, ὀργανωθέντων τοιούτων εἰς Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ εἰς Εὐρυτανίαν.

6) Τῷ 1854 ὠργανώθη ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῶν Στρατιωτικῶν τμῆμα πυροβολικοῦ, ἔχον προορισμὸν τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν καὶ διεξαγωγὴν ἁπάντων τῶν ἀντικειμένων τῶν ἀναγομένων εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ τεχνικὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ὅπλου, συνεπῶς προορισμὸν καθαρῶς τεχνικόν.

7) Κατὰ τὸ διάστημα 1851—1856 τὸ βαρὺ πεζικὸν τῆς γραμμῆς συνεκροτήθη εἰς *μοίρας*, ἑκάστη ἐκ 2 ταγμάτων.

8 Ἐξαιρετικῶς χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἔτος 1858, διότι διὰ πρώτην φορὰν ὡπλίσθη ὁμοιομόρφως ὁ ἑλληνικὸς στρατός· τὸ μὲν πεζικὸν διὰ γαλλικοῦ αὐλακωτοῦ ἐμπροσθογεμοῦς τυφεκίου, τὸ δὲ πυροβολικὸν δι' ὀβιδοβόλου τῶν 12 λιτρῶν προκειμένου περὶ τοῦ ὀρεινοῦ, διὰ σφαιροβουζοβόλου τῶν 12 καὶ κανονίου τῶν 6 προκειμένου περὶ πεδινοῦ.

9) Τῷ 1860 συνετελέσθη χαρακτηριστικὴ μετατροπὴ εἰς τὸ πεζικόν, καθόσον κατηργήθησαν τὰ διάφορα εἴδη πεζικοῦ (βαρὺ καὶ ἐλαφρὸν) καὶ ὠργανώθη ἓν εἶδος ὁμοιομόρφου πεζικοῦ, ἀποκληθὲν πεζικὸν καὶ ἀποτελεσθὲν ἐκ 10 ταγμάτων, ἑκάστου ἐξ 6 λόχων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξηκολούθησαν νὰ ὑπάρχωσιν οἱ λόχοι ἐπιλέκτων καὶ οἱ λόχοι εὐζώνων.

10) Τῷ 1860 συνεκροτήθησαν 10 τάγματα ἐφεδρείας, μὲ ἕδραν ἑνὸς ἑκάστου τὴν πρωτεύουσαν ἑκάστου νομοῦ καὶ μὲ προορισμὸν τὴν ἐξάσκησιν τῶν ἐφέδρων τοῦ σχετικοῦ νομοῦ. Τοῦτο ἐσήμαινε μεγάλην πρόοδον διὰ τὴν τότε ἐποχήν, καθόσον ἡ ἰδέα ἐφεδρικοῦ στρατοῦ δὲν εἶχεν ἀναφανῆ εἰς οὐδένα τῶν προηγουμένων ὀργανισμῶν, καίτοι αἱ περὶ ἐφεδρειῶν ἰδέαι ἐκυριάρχουν εἰς τοὺς εὐρωπαϊκοὺς στρατοὺς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος.

11) Τῷ 1860 συνεκροτήθη τὸ ἱππικὸν εἰς ἱππαρχίαν λογχοφόρων.

12 Σαφὴς καθορισμὸς τῶν ἀφορώντων τὴν στρατιωτικὴν δικαιοσύνην ἐγένετο διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1860.

Μεθ' ὅλας τὰς ὀργανώσεις ταύτας, πειθαρχία δὲν εἶχεν ἐμπεδωθῆ παρὰ τῷ ἑλληνικῷ στρατῷ, καθόσον οἱ ἀποτελοῦντες τοῦτον ἄνδρες καὶ ἀξιωματικοὶ ἀνῆκον εἰς τοὺς διαφόρους ἀρχηγοὺς καὶ εἰς τὰς διαφόρους πολιτικὰς φατρίας, συνεπῶς, ἐν δεδομένῃ στιγμῇ, ὑπήκουον μᾶλλον εἰς τούτους παρὰ εἰς τοὺς προϊσταμένους των καὶ εἰς τὴν ἐν γένει ὑπηρεσίαν. Εἴς τινας μάλιστα περιστάσεις, ὡς π. χ. μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1843 ἀνακήρυξιν τοῦ Συντάγματος, ἡ ἀπειθαρχία ἐκορυφώθη εἰς τὸν στρατὸν μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε ὄχι μόνον πλεῖστοι ἀξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται μετεπήδων ἑκάστοτε ἐκ τοῦ στρατῶνος εἰς τὸν ληστρικὸν βίον καὶ ἐκ τούτου πάλιν εἰς τὸν στρατῶνα. ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρον τάγμα ὀροφυλακῆς συνηνώθη, ὡς ἦτο καὶ εὑρίσκετο, μὲ τοὺς διοικητὰς καὶ τὰ στελέχη του, μετὰ ληστρικῆς συμμορίας, τὸν Ἀπρίλιον 1848, ἐπιδοθὲν ἐπί τινα χρόνον εἰς τὸν ληστρικὸν βίον.

Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς μεσοβασιλείας 1862—1863; στρατὸς δυνατὸν εἰπεῖν ὅτι δὲν ὑπῆρχε, διότι ὁ παραμείνας εἰς τὰς τάξεις του εὑρίσκετο ἐν πλήρει παραλυσίᾳ, ἄνευ οὐδεμιᾶς πειθαρχίας καὶ οὐδενὸς συνεκτικοῦ δεσμοῦ. Ὡς νὰ μὴ ἤρκει δὲ ἡ ἔκρυθμος αὕτη κατάστασις, ἐπιπροσετέθη καὶ ὁ πλήρης ἐσωτερικὸς διχασμός, διὰ τῆς συσπειρώσεως τῶν ἀξιωματικῶν καὶ στρατιωτῶν περὶ τὰ δύο ἀντιμαχόμενα κόμματα, τὸ τῶν πεδινῶν ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Δημήτριον Παπαδιαμαντόπουλον καὶ τὸ τῶν ὀρεινῶν ὑπὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχην Πᾶνον Κορωναῖον.

Ἐθνοφυλακή. Ἐπειδὴ ἡ δύναμις τοῦ στρατοῦ ἦτο ἀνεπαρκὴς διὰ τὴν καταδίωξιν τῆς ληστείας, διὰ τὴν καταστολὴν τῶν διαφόρων στάσεων κτλ., ὠργανώθησαν ἐν Ἑλλάδι, κατ' Ὀκτώβριον 1843, διάφορα σώματα, δυνάμενα, ἔν τινι μέτρῳ, νὰ τύχωσι τοῦ ὀνόματος στρατιωτικά, ἀποκληθέντα δὲ συλλήβδην ἐθνοφυλακή. Ἦτο δ' ἡ ἐθνοφυλακὴ σῶμα ἐξ ἀτόμων ἐχόντων ὡρισμένα προσόντα, ἡλικίαν 20—50 ἐτῶν, καὶ ὠργανωμένων κατὰ δήμους, μὴ ὑποχρέων μὲν εἰς διαρκῆ ὑπηρεσίαν, ἀλλ' ὑποχρέων νὰ προσφέρωσι τὰς στρατιωτικὰς ὑπηρεσίας των ἀμισθί, ὁσάκις ἔκτακτοι ἀνάγκαι τῆς πατρίδος ἐπέβαλλον τοῦτο, ἐπὶ χρονικὸν ὅμως διάστημα μὴ ὑπερβαῖνον τὰς 8 ἡμέρας. Ἡ ἐθνοφυλακὴ ὑπήγετο ὑπὸ τὸ ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν, οἱ δ' ἄνδρες της ὤφειλον νὰ προσέρχωνται ἀμέσως, ἐπὶ τῇ αἰτήσει τοῦ δημάρχου, ἐπάρχου ἢ νομάρχου· προκειμένου ὅμως περὶ ὑπηρεσίας καθαρῶς στρατιωτικῆς, ὑπήγετο ὑπὸ τὴν ἁρμοδιότητα τῶν στρατιωτικῶν ἀρχῶν, μεθ' ὧν συνειργάζετο.

Τὸν Αὔγουστον 1862 ἔλαβεν ἡ ἐθνοφυλακὴ στρατιωτικωτέραν ὀργάνωσιν, καθόσον ἀνὰ 30 ἕως 50 ἄνδρες συνεκρότουν οὐλαμὸν ὑπὸ ἀνθυπολοχαγὸν ἢ ὑπολοχαγόν, 4 οὐλαμοὶ συνεκρότουν λόχον ὑπὸ τὴν διοίκησιν λοχαγοῦ, 4 δὲ λόχοι συνεκρότουν τάγμα ὑπὸ τὴν διοίκησιν ταγματάρχου ἢ ἀντισυνταγματάρχου. Χαρακτηριστικὸν τοῦ σώματος τούτου εἶναι ὅτι οἱ ἀνώτεροι μόνον ἀξιωματικοὶ διωρίζοντο ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἐκ τῶν κατοίκων τῆς σχετικῆς ἐπαρχίας (κατὰ τὰς ἐποχὰς ἐκείνας ἴσχυε τὸ σύστημα τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως τῆς χώρας κατ' ἐπαρχίας), οἱ δὲ λοχαγοὶ καὶ οἱ κατώτεροι ἀξιωματικοί, καθὼς καὶ οἱ ὑπαξιωματικοί, ἐξελέγοντο ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν ἐθνοφυλάκων ἐκ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν ἐθνοφυλακὴν τῆς σχετικῆς ἐπαρχίας ἀνδρῶν. Αἱ ἀσκήσεις ἐγίνοντο κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτὰς ἐν τῇ ἕδρᾳ τοῦ σπουδαιοτέρου χωρίου τῆς περιοχῆς, ἐξ ἧς ἐλαμβάνοντο οἱ ἄνδρες ἑκάστου οὐλαμοῦ, περιελάμβανον δὲ ἀσκήσεις μέχρι διμοιρίας· ἅπαξ κατὰ διμηνίαν ἐν τῇ ἕδρᾳ τοῦ δήμου, ὁπότε ἐξετελοῦντο ἀσκήσεις λόχου· ἅπαξ κατὰ τετραμηνίαν ἐν τῇ ἕδρᾳ τοῦ σπουδαιοτέρου δήμου τῆς ἐπαρχίας, ὁπότε ἐξετελοῦντο ἀσκήσεις τάγματος. Οἱ ἐθνοφύλακες κατεσκεύαζον τὰς στολάς των ἰδίοις ἀναλώμασι, τὸν ὁπλισμὸν δὲ μόνον ἐλάμβανον ἐκ τοῦ δημοσίου.

Κατὰ τὴν ἀνώμαλον ἐποχὴν τοῦ 1862 τὰ τάγματα ἐθνοφυλακῆς Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς συνηνώθησαν εἰς μίαν μονάδα καὶ ἀπετέλεσαν τὴν φάλαγγα Ἀθηνῶν, ὑπὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχην Πᾶνον Κορωναῖον ἀρχικῶς (1862), ὑπὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχην Χρῖστον Βυζάντιον κατόπιν (1863—1865). Αὕτη παρέσχε πολλὰς ὑπηρεσίας κατὰ τὰς δυσκόλους ἐκείνας ἐποχὰς τῆς μεταπολιτεύσεως καὶ τῆς μεσοβασιλείας. Ἡ ἐθνοφυλακὴ ἐξηκολούθησε κατὰ τὰ κατόπιν ἔτη ὑπάρχουσα, ἀλλ' ἄνευ οὐδεμιᾶς σοβαρᾶς δράσεως, μέχρις οὗ, διὰ τῶν διατάξεων 1877 καὶ 1878, ἐγένετο τοιαύτη ἀφομοίωσις αὐτοῦ πρὸς τὸν στρατόν, ὥστε ἐπῆλθε διάλυσις αὐτῆς.

Ἐποχὴ τοῦ Γεωργίου τοῦ Α' (1863—1913). Ἡ ἐποχὴ αὕτη χωρίζεται, ἀπὸ στρατιωτικῆς ἀπόψεως, εἰς τὰς κάτωθι χαρακτηριστικὰς περιόδους.

1) 1863—1881. Ὑπὸ ἐντελῶς ἔκρυθμον κατάστασιν εὑρίσκετο ὁ στρατὸς κατὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ βασιλέως Γεωργίου Α' εἰς Ἀθήνας τὸν Ὀκτώβριον 1863, ἀλλ' ἡ τάξις δὲν ἐβράδυνε ν' ἀποκατασταθῇ, ἅτε ταχέως ἐκλείψαντος ὁλοσχερῶς τοῦ διχασμοῦ. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου ἐπῆλθεν αὔξησίς τις εἰς τὴν στρατολογίαν, λόγῳ τῆς ἀπὸ τοῦ 1866 ἐφαρμοσθείσης στρατολογίας καὶ ἐν Ἑπτανήσῳ. Ἐπειδὴ τῷ 1864 ἐπλεόναζεν εἰς τὰς διαφόρους μονάδας ἀριθμός τις ὑπαξιωματικῶν (δεκανέων μέχρις ἀνθυπασπιστῶν), συνεκροτήθη πρωτότυπός τις μονάς, ἀποκληθεῖσα ἡμίταγμα εὐζώνων, ἐκ 4 λόχων, εἰς ὃ 4 ἀνθυπασπισταὶ ἐξετέλουν χρέη ἐπιλοχίου, 12 ἀνθυπασπισταὶ χρέη λοχίου καὶ 32 ἀνθυπασπισταὶ χρέη δεκανέως, 607 δ' ἐπιλοχίαι, λοχίαι καὶ δεκανεῖς χρέη στρατιώτου. Ἡ μονὰς αὕτη οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν μὲ πραγματικὸν εὐζωνικὸν σῶμα. Τὸ ἡμίταγμα εὐζώνων διελύθη τὰς ἀρχὰς τοῦ 1866.

Τῷ 1866 καθωρίσθη ἡ ἁρμοδιότης τῶν ἀρχηγείων, κανονισθέντος ὅτι οἱ ἀρχηγοὶ διοικοῦσι τὰς ἐν τῇ σχετικῇ ἐδαφικῇ περιοχῇ ἑδρευούσας μονάδας καὶ διευθύνουσι τὴν ἐκπαίδευσιν αὐτῶν, ἐπὶ πλέον ὅμως διευθύνουσι καὶ τὴν δημοσίαν ἀσφάλειαν τῆς περιοχῆς των, τῆς ἐν αὐτῇ χωροφυλακῆς ταχθείσης ὑπὸ τὰς διαταγάς των. Τὸ αὐτὸ ἔτος συνετάχθη νέος ὀργανισμὸς τοῦ στρατοῦ, παρεμφερὴς ὅμως πρὸς τοὺς προγενεστέρους, ἐξαιρέσει τοῦ ὅτι εἰς μὲν τὸ πεζικὸν κατηργήθη ἡ ἀπὸ τοῦ 1833 ἰσχύουσα διάκρισις τῶν εἰδῶν τῶν λόχων, κατηργήθησαν τουτέστιν οἱ λόχοι ἐπιλέκτων καὶ οἱ λόχοι εὐζώνων, εἰς δὲ τὸ ἱππικὸν ἡ ἱππαρχία λογχοφόρων μετωνομάσθη ἱππαρχία ἀκροβολιστῶν, καθόσον οἱ ἱππεῖς ἔλαβον τότε ὡς κύριον ὅπλον τὴν καραβίναν ἀντὶ τῆς μακρᾶς λόγχης (ἐγένετο μετασχηματισμὸς τοῦ ἱππικοῦ). Τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἔτος ἐπῆλθε βελτίωσις ἐν τῷ ὁπλισμῷ τοῦ πυροβολικοῦ, ὁπλισθέντος διὰ τοῦ γαλλικοῦ αὐλακωτοῦ κανονίου τῶν 4 λιτρῶν καὶ τοῦ τοπομαχικοῦ τῶν 12.

Τῷ 1867 συνεκροτήθη ἐλαφρὸν πεζικόν, ἀποκληθὲν εὐζωνικόν, ἔχον ἐξάρτησιν ἐλαφρὰν ἄνευ γυλιοῦ, φέρον δὲ τὴν ἐθνικὴν στολὴν (φουστανέλλαν καὶ φέσι), μὲ προορισμὸν τὴν ὑπηρεσίαν τῆς μεθορίου. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἐξακολουθῆσαν νὰ ὑφί-

Digitized by Google

σταται ἔκτοτε μέχρι σήμερον, καὶ τὸ ἀποτελοῦν σήμερον τὴν συμβολικὴν παράστασιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Τὸ εὐζωνικὸν τοῦτο οὐδεμίαν ἀπολύτως ἔχει σχέσιν πρὸς τὸν λόχον εὐζώνων τῶν ταγμάτων τοῦ πεζικοῦ τῆς ἐποχῆς 1833—1866, ὡς ἐπίσης πρὸς τοὺς ἀκροβολιστὰς τῆς ἐποχῆς 1833—1860, ἢ τὴν ὀροφυλακὴν τῆς ἐποχῆς 1838—1855.

Τῷ 1868 ὡπλίσθη τὸ πεζικὸν διὰ τοῦ γαλλικοῦ αὐλακωτοῦ ὀπισθογεμοῦς τυφεκίου Σασεπὸ (Chassepot).

Τῷ 1868 ἐγένετο, διὰ πρώτην καὶ τελευταίαν φοράν, ὀργάνωσις εἴδους βασιλικῆς φρουρᾶς. Ἐπειδὴ δ' οἱ τότε κυβερνῆται δὲν ἠθέλησαν νὰ δώσωσι τοιαύτην ὀνομασίαν, τὸ συγκροτηθὲν σῶμα ἀπεκλήθη ἄγημα. Τὸ ἐπίσημον αἰτιολογικὸν τῆς ὀργανώσεως τοιούτου σώματος εἶναι: Ἕνεκα ὑφισταμένης ἀνάγκης τῆς παρὰ τῇ Α. Μ. τῷ βασιλεῖ στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας καὶ ὅπως ἐγκατασταθῇ πυρὴν τελειοτέρας, ὅσον ἔνεστι, στρατιωτικῆς παιδεύσεως καὶ ἐπεκταθῶσι τὰ μέσα τῆς προαγωγῆς τῶν ἐπὶ στρατιωτικῇ ἀρετῇ διακρινομένων ὑπαξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ, συνιστᾶται διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 12ης Δεκεμβρίου 1868 αὐθύπαρκτον στράτευμα, ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν ἄγημα, ἀποτελοῦν μέρος τοῦ μονίμου στρατοῦ καὶ προωρισμένον ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Α. Μ. τοῦ Βασιλέως». Τὸ ἄγημα τοῦτο ἀπετελέσθη ἐκ δύο λόχων πεζικοῦ καὶ μιᾶς ἴλης ἱππικοῦ, δυνάμεως ἐν ὅλῳ 300 περίπου ἀνδρῶν, ἐτέθη δ' ὑπὸ τὴν διοίκησιν στρατηγοῦ, ἔχοντος ἐπὶ τοῦ ἀγήματος δικαιοδοσίαν ἐπιθεωρητοῦ καὶ μὴ ὑπαγομένου ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς σχετικῆς περιφερείας. Χαρακτηριστικὰ τῆς ἰδιαιτέρας κάπως ἰδιότητος τοῦ σώματος τούτου εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ὅτι οἱ ἄνδρες του ἐθεωροῦντο ἀνώτεροι κατὰ ἕνα βαθμὸν τῶν τοῦ στρατοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ὅτι προσεκολλῶντο παρὰ τῷ σώματι τούτῳ 50 στρατιῶται τοῦ πεζικοῦ πρὸς ἐκτέλεσιν ἀγγαρειῶν. Τὸ ἄγημα τοῦτο ὑφίστατο μέχρι τοῦ 1878.

Τῷ 1875 συνεστήθη ἐπιθεώρησις μηχανικοῦ, ἥτις, λειτουργήσασα ἐπὶ ἥμισυ μόνον ἔτος, ἀνασυνεστήθη τῷ 1880 καὶ ἔκτοτε λειτουργεῖ ἀνελλιπῶς μέχρι σήμερον.

Τὸν Ἰούνιον 1877 συνετάχθη ὀργανισμός, περιλαμβάνων δύο σημαντικοὺς καὶ οὐσιώδεις νεωτερισμοὺς διὰ τὸν ἑλληνικὸν στρατόν, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν συνεκροτήθησαν μεγάλαι μονάδες (μεραρχίαι, ταξιαρχίαι), ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ διάφορα ὅπλα συνεκροτήθησαν εἰς συντάγματα. Συνεκροτήθησαν τότε δύο μεραρχίαι, ἀποκληθεῖσαι μεραρχία Στερεᾶς Ἑλλάδος, μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας, καὶ μεραρχία Πελοποννήσου, μὲ ἕδραν τὰς Πάτρας, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἀπετελέσθη ἐκ δύο ταξιαρχιῶν, ἑκάστης ἐκ 2 συνταγμάτων πεζικοῦ, ἐξ ἑνὸς τάγματος εὐζώνων καὶ ἐξ ἀναλόγων τμημάτων πυροβολικοῦ, ἱππικοῦ, μηχανικοῦ καὶ βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν. Τοιουτοτρόπως ὠργανώθησαν 8 συντάγματα πεζικοῦ, ἕκαστον ἐκ 2 ταγμάτων, ἑκάστου ἐκ 4 λόχων, 4 τάγματα εὐζώνων ἐκ 4 λόχων ἕκαστον, ἓν σύνταγμα ἱππικοῦ ἐκ 5 ἰλῶν, ἓν τάγμα μηχανικοῦ ἐκ 2 μοιρῶν, ἑκάστης ἐκ 3 λόχων, ἓν σύνταγμα πυροβολικοῦ ἐκ 3 μοιρῶν, ἑκάστης ἐκ 4 πυροβολοστοιχιῶν, δηλαδὴ πυρβολαρχιῶν τῆς συγχρόνου ἐννοίας. Ἡ μία μοῖρα (4 πυροβολοστοιχίαι) ἦτο πεδινή, αἱ δὲ ἄλλαι δύο (8 πυροβολοστοιχίαι) ἦσαν ὀρειβατικαί. Διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1877 ὠργανώθη ἡ αὐτοτελὴς μονὰς *πυρβολαρχία* (βλ. λ.), ἤτοι ἄθροισμα ἐξ 6 πυροβόλων, ἐκ τοῦ προσωπικοῦ καὶ ἐκ κτηνῶν. Διὰ τῆς ὀργανώσεως ταύτης ἡ δύναμις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀνῆλθεν εἰς 24.000 ἄνδρας.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐπῆλθε σπουδαία βελτίωσις εἰς τὸν ὁπλισμόν. Καθ' ὃν χρόνον, τῷ 1876, ἤρχισεν ἡ ὅπλισις τοῦ πεζικοῦ διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ αὐλακωτοῦ ὀπισθογεμοῦς τυφεκίου Μυλωνᾶ, ἐφευρέθη ἐν Γαλίᾳ τὸ Γκρᾶ, δι' οὗ ὡπλίσθη ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς τῷ 1877. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὡπλίσθη τὸ πυροβολικὸν διὰ τοῦ ὀπισθογεμοῦς πυροβόλου Κροὺπ πεδινοῦ καὶ ὀρειβατικοῦ.

Ἡ κατὰ μεγάλας μονάδας ὀργάνωσις τοῦ στρατοῦ ἐπ' ὀλίγιστον χρόνον διήρκεσε, καθόσον διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ Δεκεμβρίου 1878 κατηργήθησαν αἱ μεραρχίαι καὶ αἱ ταξιαρχίαι, ἐπανῆλθον δὲ καὶ πάλιν ἐν ἰσχύϊ τὰ ἀρχηγεῖα. Προσέτι διὰ τοῦ ἰδίου τούτου ὀργανισμοῦ κατηργήθη ἡ εἰς συντάγματα ὀργάνωσις τοῦ πεζικοῦ καὶ ἐπανῆλθε καὶ πάλιν ἡ κατ' αὐθύπαρκτα τάγματα ὀργάνωσις τοῦ πεζικοῦ. Ἡ συγκρότησις τοῦ πυροβολικοῦ καὶ τοῦ ἱππικοῦ ἐξηκολούθησεν ὑφισταμένη κατὰ σύνταγμα.

Τῷ 1878 ἐπῆλθε χαρακτηριστικὴ μετατροπὴ ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ μηχανικοῦ, καθόσον, μετὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο σύστασιν τοῦ σώματος τῶν πολιτικῶν μηχανικῶν, τὸ μηχανικὸν ἔπαυσε πλέον ἐκτελοῦν τὴν ὑπηρεσίαν τῶν δημοσίων ἔργων καὶ περιωρίσθη εἰς τὰ στρατιωτικὰ μόνον ἔργα. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἐπῆλθε χαρακτηριστικὴ καὶ ριζικὴ μετατροπὴ τῶν τοῦ στρατοῦ, καθόσον κατηργήθη ἡ δι' ἐθελοντῶν καὶ δι' ἀντικαταστατῶν συγκρότησις στρατοῦ καὶ ἐθεσπίσθη ἡ γενικὴ *στρατολογία* (βλ. λ., τ. ΚΒ', σ. 434), ἡ ἀποτελέσασα χαρακτηριστικὸν σταθμὸν ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ στρατοῦ.

Τὸ ἀπὸ τοῦ 1833 συσταθὲν σῶμα ἀξιωματικῶν γενικῶν ἐπιτελῶν κατηργήθη τῷ 1880.

Λόγῳ τῆς δημιουργηθείσης τῷ 1879 ἀνωμάλου καταστάσεως, ἕνεκα τῆς ἀρνήσεως τῆς Τουρκίας τοῦ νὰ παραχωρήσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν γνωστὴν Βερολίνιον γραμμήν, κα τῆς ἐπακολουθησάσης ἐπιστρατεύσεως τοῦ 1880, ἐξεδόθη τὴν 29 Ἀπριλίου 1880 ὀργανισμὸς προβλέπων οὐσιώδη αὔξησιν τοῦ στρατοῦ· ἔτι μεγαλυτέραν προέβλεπον αἱ ἀπὸ 8 Ἰουλίου 1880 διατάξεις. Συμφώνως τῷ ὀργανισμῷ τούτῳ ὁ στρατὸς ἀπετελέσθη ἐκ 3 συνταγμάτων πεζικοῦ, ὧν τὰ μὲν 2 ἐκ 3 ταγμάτων, τὸ δὲ τρίτον ἐκ 4 ταγμάτων, ἑκάστου ἐκ 4 λόχων, ἐξ 11 ταγμάτων εὐζώνων, ἑκάστου ἐκ 4 λόχων, ἐξ ἑνὸς συντάγματος ἱππικοῦ ἐκ 5 ἰλῶν, ἐξ ἑνὸς συντάγματος πυροβολικοῦ ἐκ 12 πυρβολαρχιῶν (4 πεδινῶν, 8 ὀρειβατικῶν), ἐκ 2 ταγμάτων μηχανικοῦ, ἑκάστου ἐκ 2 μοιρῶν, ἑκάστης ἐκ 2 λόχων. Διὰ δὲ τῶν αὐξήσεων τῶν καθορισθεισῶν διὰ τῶν διατάξεων τοῦ Ἰουλίου 1880 συνεστήθησαν 8 νέα τάγματα πεζικοῦ, 2 τοπομαχικαὶ πυρβολαρχίαι, 3 νέαι ἶλαι, ὁπότε ἡ ὅλη δύναμις τοῦ στρατοῦ ἀνῆλθεν εἰς 80.000 ἄνδρας. Ἡ ἀνωτέρα διοίκησις τοῦ στρατοῦ τούτου ἐξετελεῖτο διὰ τῶν ἀρχηγείων.

Ἐπειδὴ ὅμως κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ὑπῆρχον σχέδια ἐπιστρατεύσεως καὶ τὰ συναφῆ παρὰ τῷ ἑλληνικῷ στρατῷ, ὁ ὀργανισμὸς τοῦ Ἀπριλίου 1880 καὶ αἱ διατάξεις τοῦ Ἰουλίου 1880 ἦσαν μέτρα λαμβανόμενα ἐκ τοῦ προχείρου καὶ σπασμωδικῶς, ἵνα ἀντιμετωπίσωσι τὰς ἀνάγκας τῆς ἐπιστρατεύσεως τοῦ 1880, συνεπῶς δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ὡς καθαυτὸ ὀργανισμὸς στρατοῦ, ἀλλὰ μᾶλλον διατάξεις ἐπέχουσαι θέσιν σχεδίου ἐπιστρατεύσεως, συνταχθεῖσαι ὅμως ἐκ τοῦ προχείρου καὶ ἑπομένως ἄνευ οὐδενὸς εἱρμοῦ. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει προκειμένου περὶ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1881, μὴ δυναμένου ἐπίσης νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὀργανισμός, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς διατάξεις περὶ ἐπανόδου τοῦ στρατοῦ εἰς τὴν ἐν εἰρήνῃ κατάστασιν, μετὰ τὴν ἐπιστράτευσιν τοῦ 1880. Διὰ τοῦ ἐν λόγῳ ὀργανισμοῦ τοῦ 1881 κατηργήθη καὶ πάλιν ἡ εἰς συντάγματα ὀργάνωσις. Συνεκροτήθη τότε ὁ στρατὸς ἐκ 31 ταγμάτων πεζικοῦ, ἑκάστου ἐκ 4 λόχων, ἐξ 9 ταγμάτων εὐζώνων, ἑκάστου ἐκ 4 λόχων, ἐκ 3 ἱππαρχιῶν ἱππικοῦ, ἑκάστης ἐκ 5 ἰλῶν, ἐκ 4 ταγμάτων πυροβολικοῦ, ἑκάστου ἐκ 4 πυρβολαρχιῶν, ἐξ ἑνὸς τάγματος φρουριακοῦ καὶ πολιορκητικοῦ πυροβολικοῦ (ἅπαντα τὰ τάγματα πυροβολικοῦ ἐτάχθησαν τότε ὑπὸ ἑνιαίαν διοίκησιν ἀρχηγείου πυροβολικοῦ, μὲ ἀρχηγὸν τὸν συνταγματάρχην Ἡρακλῆν Πετμεζᾶν), ἐκ 3 ταγμάτων μηχανικοῦ, ἑκάστου ἐκ 4 λόχων. Ἡ ἀνωτέρα διοίκησις τοῦ στρατοῦ ἐξετελεῖτο διὰ τριῶν ἀρχηγείων, ἐχόντων ἕδρας τὸ 1ον εἰς Λάρισαν, τὸ 2ον εἰς Μεσολόγγιον, τὸ 3ον εἰς Ἀθήνας. Τὸν δὲ Νοέμβριον 1881 συνεστήθη θέσις γενικοῦ ἐπιθεωρητοῦ τοῦ στρατοῦ, ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὁποίου ἐτάχθησαν τὰ ἀρχηγεῖα, ὡς τοιοῦτος δ' ἐτοποθετήθη ὁ ἀντιστράτηγος Σκαρλᾶτος Σοῦτζος.

2) *1882—1899.* Ἡ ἐποχὴ τοῦ 1882 ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν σταθμὸν εἰς τὰ τοῦ στρατοῦ. Τὸν Ἰούνιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐψηφίσθη ὀργανισμὸς στρατοῦ καθορίζων τὰ πράγματα ἐν ὅλαις αὐτῶν ταῖς λεπτομερείαις, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἅπαντα τὰ ἀπὸ τοῦ 1878—1881 ἦσαν πρόχειροι διατάξεις, ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν ἐξοικονόμησιν τῶν ἀναγκῶν, τῶν ἑκάστοτε προκυπτουσῶν πρὸς διεκδίκησιν τῶν δικαίων τῆς Ἑλλάδος. Συνεκροτήθη τότε στρατὸς ἐξ 27 ταγμάτων πεζικοῦ, ἑκάστου ἐκ 4 λόχων, ἐξ 9 ταγμάτων εὐζώνων, ἑκάστου ἐκ 4 λόχων, ἐκ 4 ἱππαρχιῶν ἱππικοῦ, ἑκάστης ἐκ 4 ἰλῶν, ἐκ 5 ταγμάτων πυροβολικοῦ, ἑκάστου ἐκ 4 πυρβολαρχιῶν (ἁπάντων τῶν ταγμάτων τούτων τεταγμένων ὑπὸ τὸ ἀρχηγεῖον πυροβολικοῦ), ἐκ 3 ταγμάτων μηχανικοῦ, ἑκάστου ἐκ 4 λόχων. Ἡ ἀνωτέρα διοίκησις ἐξηκολούθησεν ἐκτελουμένη διὰ τῶν ἀπὸ τοῦ 1881 συσταθέντων τριῶν ἀρχηγείων καὶ τῆς γενικῆς ἐπιθεωρήσεως.

Τῷ 1882 συνεστήθη τὸ *οἰκονομικὸν* (βλ. λ.) σῶμα. Κατὰ τὴν ἰδίαν ταύτην ἐποχὴν καθωρίσθησαν λεπτομερῶς τὰ καθήκοντα τοῦ τμήματος ἐπιτελικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν, περιστρεφόμενα εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀφορωσῶν τὸν ὀργανισμὸν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ στρατοῦ ἐργασιῶν καὶ τῶν μεταφορῶν ἐν γένει τοῦ στρατοῦ, τὴν ἐκτέλεσιν τῶν χωρογραφικῶν ἐργασιῶν καὶ μελετῶν, τὴν συλλογὴν στατιστικῶν καὶ λοιπῶν χρησίμων τῷ στρατῷ πληροφοριῶν καὶ τὴν παρακολούθησιν τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν ξένων στρατῶν. Συνεπῶς τὸ ἐν λόγῳ τμῆμα ἐξετέλει ἀπὸ τοῦ 1882—1906 τὰ καθήκοντα τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου, διὸ ὁ τμηματάρχης τῆς ἐπιτελικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου ἀπεκαλεῖτο συνήθως ἐν τῇ κοινῇ ἐκφράσει «ὁ ἐπιτελάρχης τοῦ στρατοῦ».

Ὁ Χαρ. Τρικούπης, ἐν τῇ μερίμνῃ αὐτοῦ περὶ τοῦ στρατοῦ, μετεκάλεσε στρατιωτικὴν ἀποστολὴν ἐκ Γάλλων ἀξιωματικῶν. Τῷ 1884 ἦλθεν ἡ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Βοσσὲρ (Vosseur) ἀποστολή, ἀποτελουμένη ἐκ τοῦ στρατηγοῦ τούτου καὶ τῶν λοχαγῶν Σεβαλιὲ (Chevalier) τοῦ πεζικοῦ καὶ Περυσσὸν (Perruchon) τοῦ πυροβολικοῦ. Ἡ ἀποστολὴ αὕτη, καίτοι εἰργάσθη ἀκαμάτως καὶ εἰλικρινῶς ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, καίτοι κατέβαλε μεγάλας προσπαθείας ὅπως ἐκτελῶνται τὰ ὑπ' αὐτῆς προτεινόμενα, ἐλάχιστα ἐν τούτοις ὠφέλησε, διότι δὲν εἶχε δικαιώματα διοικητικά, ἀλλὰ μόνον συμβουλευτικὴν γνώμην. Αἱ περὶ ὀργανώσεως τοῦ στρατοῦ μελέται, αἱ περὶ ὀχυρώσεως τῆς χώρας καὶ αἱ περὶ τῶν ἐν γένει στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων ἀποτελοῦσιν ὄγκον πολυτίμου σοβαρᾶς ἐργασίας τῆς γαλλικῆς ταύτης ἀποστολῆς, παραμεινάσης ὅμως ἀχρησιμοποιήτου ἐν τοῖς ἀρχείοις τοῦ ὑπουργείου.

Τῇ εἰσηγήσει τῆς ἀποστολῆς συνετάχθη τῷ 1885 ὀργανισμὸς στρατοῦ, ἔχων ὡς χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ ὀργάνωσις ἁπάντων τῶν ὅπλων ἐγένετο κατὰ συντάγματα, ἔκτοτε δὲ πλέον ἡ τοιαύτη κατὰ συντάγματα ὀργάνωσις ἐξακολουθεῖ ὑφισταμένη μέχρι τῆς σήμερον. Ὁ στρατὸς ἀπετελέσθη: ἐκ 10 συνταγμάτων πεζικοῦ (ἑκάστου ἐκ τριῶν ταγμάτων, ἑκάστου ἐκ 4 λόχων), ἐξ 8 ταγμάτων εὐζώνων (ἑκάστου ἐκ 4 λόχων), ἐκ 3 συνταγμάτων πυροβολικοῦ (ἑκάστου ἐκ 4 πυρβολαρχιῶν πεδινῶν καὶ ἐκ 3 πυρβολαρχιῶν ὀρειβατικῶν), ἐκ 3 συνταγμάτων ἱππικοῦ (ἑκάστου ἐκ 4 ἰλῶν) καὶ ἐξ ἑνὸς συντάγματος μηχανικοῦ (ἐκ 2 ταγμάτων, ἑκάστου ἐκ 5 λόχων. Οἱ 5οι λόχοι ἑκάστου τάγματος προωρίσθησαν ἵνα ὀψέποτε σχηματίσωσι λόχον τηλεγραφητῶν καὶ λόχον σιδηροδρόμων).

Τὰ ἀπὸ τοῦ 1881 καθορισθέντα τρία ἀρχηγεῖα, διὰ τὴν ἀνωτέραν διοίκησιν τοῦ στρατοῦ, ἐξηκολούθησαν ὑφιστάμενα, κατηργήθη ὅμως ἡ κατὰ τὸ ἴδιον τοῦτο ἔτος συσταθεῖσα γενικὴ ἐπιθεώρησις, τῆς τοιαύτης ὑπηρεσίας ἀναληφθείσης ὑπὸ τῆς γαλλικῆς ἀποστολῆς, ἀλλ' ἄνευ οὐδεμιᾶς διοικητικῆς ἐπεμβάσεως. Ἡ κατόπιν μέχρι τοῦ 1897 χρονικὴ περίοδος ἦτο αὐτόχρημα τελματώδης, ἀπὸ ἀπόψεως γενικῆς τοῦ στρατοῦ ἐκπαιδεύσεως καὶ ὀργανώσεως. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οὐδεμία οὐσιαστικὴ πρόοδος ἐγένετο. Χαρακτηριστικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι μόνον τὰ κάτωθι:

1) Τῷ 1886 κατηργήθη τὸ ἀπὸ τοῦ 1881 λειτουργῆσαν ἀρχηγεῖον πυροβολικοῦ, συνεστήθη δ' ἀμέσως τῷ 1886 ἐπιθεώρησις πυροβολικοῦ, μὲ πρῶτον ἐπιθεωρητὴν τὸν συνταγματάρχην Μαγγίναν Ἀριστείδην, λειτουργοῦσα ἔκτοτε ἀνελλιπῶς μέχρι σήμερον.

2 Διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1887 οὐδεμία σημαίνουσα μετατροπὴ ἐπῆλθεν, ἐκτὸς τοῦ διὰ πρώτην φορὰν σχηματισμοῦ ἑνὸς αὐθυπάρκτου λόχου τηλεγραφητῶν.

3) Ἐπειδὴ τῷ 1887 κατεφάνη ἔλλειψις ἀξιωματικῶν μηχανικοῦ, συνεστήθη πρὸς ἐξοικονόμησιν τῶν ἀναγκῶν σῶμα ἀξιωματικῶν βοηθῶν τοῦ μηχανικοῦ, οὗτινος οἱ ἀξιωματικοί, προερχόμενοι ἐξ ὑπαξιωματικῶν, ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὰς κατωτέρας ὑπηρεσίας τῶν διευθύνσεων μηχανικοῦ, τὴν ἐποπτείαν τουτέστι κατασκευῶν, ἐπισκευῶν κτλ. στρατιωτικῶν κτηρίων. Οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ σώματος τούτου εἶχον ἰδίαν ἀρχαιότητα. Τὸ σῶμα, φυτοζωῆσαν ἐπί τινα χρόνον, κατηργήθη τῷ 1894.

4) Τὸν Δεκέμβριον 1887 ἀπῆλθεν ἐξ Ἑλλάδος ἡ ὑπὸ τὸν Βοσσὲρ γαλλικὴ στρατιωτικὴ ἀποστολή.

5) Τῷ 1889 μετεκλήθη ἐξ Αὐστρίας γεωδαιτικὴ ἀποστολή, ἀποτελεσθεῖσα ἐκ τοῦ συνταγματάρχου Χάρτλ, τοῦ λοχαγοῦ Λὲρ καὶ τοῦ ὑποπλοιάρχου Λόρ, ἵνα ἐκτελέσῃ τὸ κτηματολόγιον τῆς χώρας καὶ τὴν γεωδαίτησιν αὐτῆς. Ἡ ἐν λόγῳ ἀποστολή, ἐν συνεργασίᾳ μετά τινων Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν, ἀπετέλεσεν ὑπηρεσίαν κληθεῖσαν γεωδαιτικὸν ἀπόσπασμα.

6) Τῷ 1890 συνεστήθη ἐπιθεώρησις πεζικοῦ καὶ ἐπιθεώρησις ἱππικοῦ, ἀλλ' αὗται δὲν ἐλειτούργησαν διόλου, καταργηθεῖσαι ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους.

7) Ἀπὸ τοῦ 1891—1892 ἐλειτούργησε γενικὸν ἀρχηγεῖον στρατοῦ, ὑφ' ὃ ὑπήχθη καὶ ἡ χωροφυλακή.

8) Διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1893 οὐδεμία σημαίνουσα μετατροπὴ ἐπῆλθεν, ἐξαιρέσει ὀλιγίστων τινῶν, ἀποβλεπουσῶν ὅμως μόνον εἰς ἐπίτευξιν οἰκονομιῶν (κατάργησις μουσικῶν, κτλ).

9) Τῷ 1895 τὸ ἀπὸ τοῦ 1889 λειτουργοῦν γεωδαιτικὸν ἀπόσπασμα μετωνομάσθη χαρτογραφικὴ ὑπηρεσία στρατοῦ, ὑπαχθεῖσα ὑπὸ τὸ τμῆμα ἐπιτελικῆς ὑπηρεσίας ὑπουργείου Στρατιωτικῶν.

Οὕτω πως εὑρέθη ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ Ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου 1897. Τὴν 8ην Μαρτίου 1897 συνεκροτήθησαν 2 μεραρχίαι, ἑκάστη ἐκ 2 ταξιαρχιῶν, ἐν τῷ στρατῷ Θεσσαλίας, μία μεραρχία ἐκ 2 ταξιαρχιῶν ἐν τῷ στρατῷ Ἠπείρου. Τὸ μὲν 1ον ἀρχηγεῖον μετωνομάσθη ἀρχηγεῖον στρατοῦ Θεσσαλίας ὑπὸ τὸν διάδοχον Κωνσταντῖνον, τὸ δὲ 2ον, ἀρχηγεῖον στρατοῦ Ἠπείρου ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Μᾶνον Θρασύβουλον. Προσέτι συνεκροτήθησαν νέαι τινὲς μονάδες, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ 11ον καὶ 12ον συντάγματα πεζικοῦ.

Μετὰ τὸν πόλεμον τοῦτον συνετάχθη, τὸν Ὀκτώβριον 1897, προσωρινὸς ὀργανισμός, συμφώνως τῷ ὁποίῳ διετηρήθησαν 2 μεραρχίαι καὶ ὁ

Digitized by Google

ταξιαρχίαι, ἐξ ὧν αἱ μὲν 4 ὑπήχθησαν ἀνὰ δύο εἰς ἑκατέραν τῶν μεραρχιῶν (1ην ἐν Λαμίᾳ 2αν ἐν Ἀθήναις), ἡ δὲ πέμπτη ταξιαρχία ἦτο αὐθύπαρκτος ἐν Ἄρτῃ. Οὐχ ἧττον διετηρήθησαν ἐν ἰσχύϊ καὶ τὰ ἀρχηγεῖα, ἀναλαβόντα μάλιστα καὶ πάλιν τὰς ὀνομασίας των (1ον, 2ον, 3ον), ὑπὸ τὰ ὁποῖα ὑπήχθησαν αἱ σχετικαὶ μεραρχίαι Λαμίας καὶ Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ ἡ ταξιαρχία Ἄρτης. Λόγῳ διαφορῶν τινων μεταξὺ ἀξιωματικῶν, αἵτινες προέκυψαν συνεπείᾳ τῶν πολεμικῶν γεγονότων, ἀπέληξαν δ' εἰς μονομαχίας, ὧν τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε θανατηφόρον, ἐθεσπίσθη διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι, τὸν Δεκέμβριον 1897, υπηρεσιακὸν συμβούλιον τιμῆς πρὸς ἐπίλυσιν τῶν μεταξὺ ἀξιωματικῶν διαφορῶν καὶ ἐπιβολὴν τῆς μονομαχίας τότε μόνον, ὅταν παρίστατο ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη.

Τὸν Ἰανουάριον 1898 εἰσήχθησαν διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι τὰ τύμπανα εἰς τὸ πεζικὸν καὶ τὸ μηχανικόν. Διὰ τῶν πολὺ παλαιῶν ὀργανισμῶν, ὡς π. χ. τοῦ 1833, ὑπῆρχεν ἀρχιτυμπανιστὴς παρ' ἑκάστῳ τάγματι πεζικοῦ, ἀλλ' οὗτος ἦτο τύπου tambour-major.

Τῷ 1899 συνεκροτήθησαν διὰ πρώτην φορὰν εὐζωνικά τινα τάγματα εἰς συντάγματα.

3) *1900 — 1913*. Διὰ νόμου ψηφισθέντος τῷ 1900 ἐθεσπίσθη ὅτι τὴν ἀνωτέραν διοίκησιν τοῦ στρατοῦ θ' ἀναλάβῃ ἀντιστράτηγος, φέρων τὸν τίτλον γενικὸς διοικητής, ὅστις θὰ εἶναι συγχρόνως καὶ γενικὸς ἐπιθεωρητὴς τοῦ στρατοῦ. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἷς καὶ μόνον ἀντιστράτηγος ὑπῆρχεν, ὁ διάδοχος· διὸ ἡ ἐποχὴ τοῦ 1900 ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν σταθμὸν ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ διατελῇ ἀπηλλαγμένος ὁ στρατὸς ἀπὸ τῆς ἐπιδράσεως τῆς πολιτικῆς, αἱ τοποθετήσεις τῶν ἀξιωματικῶν, ἐξαιρέσει τῶν θέσεων τοῦ ὑπουργείου, ἐξετελοῦντο ἅπασαι ὑπὸ τῆς γενικῆς διοικήσεως, καὶ δι' αὐτὰς ἀκόμη τὰς θέσεις τῶ ὑπηρεσιῶν τῶν ὑπαγομένων ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τὸ ὑπουργεῖον. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν κατάστασιν τῶν ἀξιωματικῶν (ἀργίαν, ἀπόταξιν κτλ.), τοὺς προβιβασμούς, τὰ παράπονα κτλ., ταῦτα ἦσαν τῆς ἁρμοδιότητος τῆς γενικῆς διοικήσεως, ἄνευ τῆς προτάσεως τῆς ὁποίας οὐδεμία ποινή, σχετιζομένη μὲ τὴν κατάστασιν τοῦ ἀξιωματικοῦ, οὐδεὶς προβιβασμός, οὐδεμία ἀπόσπασις, οὐδεμία μετάθεσις ἐγίνετο. Ἐπὶ πάντων ἐν γένει τῶν ζητημάτων, τῶν ἀφορώντων τὸν ἀξιωματικὸν προσωπικῶς, ἐξαιρέσει τῶν οἰκονομικῆς φύσεως, οὐδὲν ἠδύνατο νὰ ἐνεργήσῃ τὸ ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν ἄνευ προτάσεως τῆς γενικῆς διοικήσεως. Συνεπείᾳ τοῦ νόμου τούτου ἀνέλαβεν ὁ διάδοχος τὴν γενικὴν διοίκησιν τὸν Σεπτέμβριον 1900.

Μέχρι τῆς συντάξεως ὁριστικοῦ ὀργανισμοῦ, ἐκανονίσθη ὅτι ὁ στρατὸς θ' ἀποτελῆται ἐκ 3 μεραρχιῶν, ἑκάστης ἐκ 2 ταξιαρχιῶν (ἑκάστης ἐκ 2 συνταγμάτων πεζικοῦ ἢ εὐζώνων) καὶ ἐξ ἑνὸς τάγματος εὐζώνων· πρὸς δὲ ὅτι εἰς ἑκάστην μεραρχίαν θὰ ὑπάρχῃ ἀνὰ ἓν σύνταγμα πυροβολικοῦ καὶ ἱππικοῦ, εἰς δὲ τὴν 2αν ἐπὶ πλέον καὶ τὸ σύνταγμα μηχανικοῦ. Τὰ ἀρχηγεῖα κατηργήθησαν, χωρὶς νὰ ἀνασυσταθῶσι πλέον, ἐκανονίσθη δ' ὅτι οἱ μέραρχοι ἦσαν οἱ μερικοὶ ἐπιθεωρηταὶ τοῦ στρατοῦ. Ἐπειδή, μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1880 κατάργησιν τοῦ σώματος τῶν γενικῶν ἐπιτελῶν, ἐστερεῖτο ὁ στρατὸς καταλλήλου προσωπικοῦ, εἰδικῶς ἐκπεπαιδευμένου εἰς τὴν ἐπιτελικὴν ὑπηρεσίαν, συνεκροτήθη τῷ 1904 τὸ σῶμα τῶν γενικῶν ἐπιτελῶν.

Τῷ 1904 ἐξεδόθη ὀργανισμός, φερόμενος ἔκτοτε ὑπὸ τὸ ὄνομα *ὀργανισμὸς τοῦ διαδόχου*, συμφώνως τῷ ὁποίῳ διῃρέθη ἡ χώρα εἰς τρεῖς στρατιωτικὰς περιφερείας, εἰς ἑκάστην τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ ἀνὰ μίαν μεραρχία, καὶ καθωρίσθη ὅτι ὁ στρατὸς ἀποτελεῖται ἐκ τῆς γενικῆς διοικήσεως καὶ τοῦ παρ' αὐτῇ γενικοῦ ἐπιτελείου, ἐκ τῶν μονάδων τῶν διαφόρων ὅπλων καὶ ἐκ τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ στρατοῦ. Ἑκάστη μεραρχία ἀπετελεῖτο ἐκ 2 ταξιαρχιῶν (ἑκάστης ἐκ 2 συνταγμάτων πεζικοῦ), ἐκ δύο ταγμάτων εὐζώνων, ἐξ ἑνὸς συντάγματος πεδινοῦ πυροβολικοῦ, ἐξ ἑνὸς συντάγματος ἱππικοῦ, ἐξ ἑνὸς τάγματος μηχανικοῦ, καὶ ἐκ τῶν ὑπηρεσιῶν. Συνεπῶς, ὁ ὅλος στρατὸς ἀπετελέσθη ἐκ 12 συνταγμάτων πεζικοῦ, ἐξ 6 ταγμάτων εὐζώνων, ἐκ 3 συνταγμάτων πεδινοῦ πυροβολικοῦ (12 πεδινῶν πυροβολαρχιῶν πραγματικῶν), ἐκ 3 συνταγμάτων ἱππικοῦ ἑκάστου ἐκ 4 ἰλῶν), ἐκ 3 ταγμάτων μηχανικοῦ (ἑκάστου ἐκ 2 λόχων σκαπανέων, ἐξ ἑνὸς λόχου τηλεγραφητῶν καὶ ἐξ ἑνὸς λόχου γεφυροποιῶν), πρὸς δ' ἐκ 2 μοιρῶν ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ (6 ὀρειβατικῶν πυροβολαρχιῶν πραγματικῶν) καὶ μιᾶς μοίρας βαρέος πυροβολικοῦ, ὑπαχθεισῶν ὑπὸ τὴν 2αν μεραρχίαν. Ἕδραι μεραρχιῶν ὡρίσθησαν: τῆς 1ης ἡ Λάρισα, τῆς 2ας αἱ Ἀθῆναι, τῆς 3ης τὸ Μεσολόγγιον. Αἱ ὑπηρεσίαι ἀπετελέσθησαν ἐκ τῆς ὑγειονομικῆς, ἐχούσης τὰ διάφορα ἀρχιατρεῖα, 6 νοσοκομεῖα καὶ ἀριθμὸν θεραπευτηρίων, ἐκ τῆς κτηνιατρικῆς, ἐχούσης τὴν διεύθυνσιν τῆς κτηνιατρικῆς ὑπηρεσίας, ἐκ τῆς οἰκονομικῆς, ἐχούσης τὴν γενικὴν ἐπιμελητείαν, τὰ διάφορα ἐπιμελητήρια, ἐλεγκτήρια κτλ., ἐκ τῆς θρησκευτικῆς, ἐχούσης τοὺς στρατιωτικοὺς ἱερεῖς, ἐκ τῆς μουσικῆς, ἐχούσης τὰς μεραρχιακὰς μουσικὰς καὶ τὴν μουσικὴν φρουρᾶς Ἀθηνῶν. Ἅπασαι αἱ μονάδες αὗται καὶ αἱ ὑπηρεσίαι ὑπήγοντο ὑπὸ τὴν ἄμεσον διοίκησιν τῆς γενικῆς διοικήσεως τοῦ στρατοῦ. Ἡ δικαστικὴ ὑπηρεσία, ἡ στρατολογία, τὰ στρατιωτικὰ σχολεῖα, αἱ ἀποθῆκαι ὑπήγοντο ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. Διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τούτου συνετελέσθη σημαῖνον γεγονὸς διὰ τὸ πυροβολικόν, ἱππικόν, μηχανικόν· τὸ ὅτι ἕκαστον σύνταγμα πυροβολικοῦ καὶ ἱππικοῦ καὶ ἕκαστον τάγμα μηχανικοῦ ἐστάθμευε παρὰ τῇ ἕδρᾳ τῆς μεραρχίας ὑφ' ἣν ὑπήγετο· ἐνῷ ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι τοῦ 1904 ἁπαξάπασαι αἱ μονάδες τῶν ὅπλων τούτων, ὅλως δ' ἰδιαιτέρως τοῦ πυροβολικοῦ καὶ τοῦ μηχανικοῦ, ἐστάθμευον πάντοτε ἐν Ἀθήναις. Τῷ 1904 ἱδρύθη εἰδικὸν ταμεῖον, ἀποκληθὲν Ταμεῖον Ἐθνικῆς Ἀμύνης, προωρισμένον διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ κατὰ ξηρὰν στρατοῦ. Ἀπὸ τοῦ 1906 ἐπεκράτησε τὸ πνεῦμα τῆς ὀργανώσεως ὄχι μόνον στρατοῦ εἰρήνης, ἀλλὰ κυρίως ἐμπολέμου στρατοῦ, διὸ καὶ ἀπεφασίσθη ἡ ἐνίσχυσις τῶν πόρων τοῦ Ταμείου Ἀμύνης, ἵνα, σὺν τῇ ἀπαραιτήτῳ ἀνεγέρσει τῶν στρατώνων, ἐκτελεσθῇ συγχρόνως καὶ ἡ προμήθεια τῶν ἀπαιτουμένων δι' ἐμπόλεμον στρατὸν ὑλικῶν ὁπλισμοῦ καὶ ἐπιστρατεύσεως καὶ καταστῇ δυνατὴ ἡ κατασκευὴ ἀποθηκῶν ἐπιστρατεύσεως διὰ τὴν φύλαξιν τοῦ παντοειδοῦς ὑλικοῦ. Νέοι πόροι τοῦ Ταμείου Ἀμύνης ἐξευρέθησαν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ δυνάμενος νὰ προκύψῃ ἐκ τῆς μειώσεως τῶν δαπανῶν τοῦ στρατοῦ, ἐπιτυγχανομένης διὰ τοῦ προσωρινοῦ περιορισμοῦ τῆς δυνάμεως τοῦ ἐνεργοῦ στρατοῦ εἰς τὸ δυνατὸν κατώτατον ὅριον. Τοῦτο δέ, διότι ἐθεωρήθη ὅτι ὁ μόνος ἀσφαλὴς τρόπος ὀργανώσεως ἐμπολέμου στρατοῦ εἶναι ὁ διὰ βαθμιαίας αὐξήσεως, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἑκάστοτε δύναμις τοῦ ἐμπολέμου στρατοῦ νὰ εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸν ὑπάρχοντα ὁπλισμὸν καὶ τὰ ὑλικὰ ἐπιστρατεύσεως. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σκέψεων τούτων ἐξεδόθη τὸν Αὔγουστον 1906 προσωρινὸς ὀργανισμός, τροποποιητικὸς τοῦ ὀργανισμοῦ 1904, ὅστις φέρεται ἔκτοτε ὑπὸ τὸ ὄνομα «ὀργανισμὸς τοῦ Δούσμανη», κληθεὶς οὕτω ἐκ τοῦ συντάξαντος αὐτὸν ἀξιωματικοῦ, τυγχάνοντος κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην διευθυντοῦ τοῦ τμήματος ἐπιτελικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν. Συμφώνως τῷ ὀργανισμῷ τούτῳ, ἐτηρεῖτο μὲν ἐπακριβῶς ὁ ὀργανισμὸς τοῦ διαδόχου τοῦ 1904, ἀλλ' ἀνεστέλλετο ἐπὶ πέντε ἔτη ἡ πλήρης ἐφαρμογή του καὶ περιωρίζετο ὁ ἀριθμὸς τῶν κατ' ἔτος κατατασσομένων κληρωτῶν, ἀπηγορεύετο ἡ κατάταξις ἐθελοντῶν, καθωρίζετο ὡρισμένος μόνον ἀριθμὸς λόχων, ἰλῶν, πυροβολαρχιῶν, ἐν ἐνεργείᾳ εἰς ἕκαστον σύνταγμα. Ἐκανονίσθη ὅτι εἰς τὸ πεζικὸν τὰ δύο μόνον τάγματα θὰ ὦσιν ἐν ἐνεργείᾳ, τὸ δὲ τρίτον νεκρόν· εἰς τὸ εὐζωνικὸν δύο τάγματα θὰ ὦσι νεκρά, τὰ τῆς 2ας μεραρχίας τῆς μὴ ἐχούσης παραμεθόριον ἀσφάλειαν· εἰς τὸ πυροβολικὸν τὸ 2ον μόνον σύνταγμα θὰ ἔχῃ ἁπάσας τὰς πυροβολαρχίας του ἐν ἐνεργείᾳ, τὰ δ' ἕτερα δύο ἀνὰ μίαν πυροβολαρχίαν ἐν ἐνεργείᾳ, τὰς δὲ λοιπὰς νεκράς· εἰς τὸ ἱππικὸν τὸ 2ον μόνον σύνταγμα θὰ ἔχῃ ἁπάσας τὰς ἴλας του ἐν ἐνεργείᾳ, τὰ δ' ἕτερα δύο ἀνὰ μίαν μόνον ἴλην ἐν ἐνεργείᾳ, τὰς δὲ λοιπὰς νεκράς· εἰς τὸ μηχανικὸν οἱ λόχοι μόνον γεφυροποιῶν θὰ ὦσιν ἐν ἐνεργείᾳ, οἱ δὲ λόχοι σκαπανέων καὶ τηλεγραφητῶν μὲ ἠλαττωμένην δύναμιν· εἰς τὴν ὑγειονομικὴν ὑπηρεσίαν θὰ καταργηθῶσι νοσοκομεῖά τινα· εἰς τὴν μουσικὴν θὰ διατηρηθῇ μόνον ἡ μουσικὴ τῆς φρουρᾶς Ἀθηνῶν. Καίτοι ἀπὸ τοῦ 1904 συνεκροτήθη σῶμα γενικῶν ἐπιτελῶν, οὐχ ἧττον ἡ ὑπηρεσία τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου ἐξετελεῖτο διὰ τῶν παρὰ τῇ γενικῇ διοικήσει ἀξιωματικῶν τῶν γενικῶν ἐπιτελῶν. Αὐθύπαρκτος ὑπηρεσία ἐπιτελείου συνεστήθη διὰ πρώτην φορὰν τὸν Αὔγουστον 1906, ἀποκληθεῖσα Γενικὸν Ἐπιτελεῖον, μὲ πρῶτον ἀρχηγὸν τὸν συνταγματάρχην Σαπουντζάκην Κωνσταντῖνον. Μεθ' ὅλην ὅμως τὴν συγκρότησιν γενικοῦ ἐπιτελείου ἐξηκολούθησεν ὑφιστάμενον τὸ παρὰ τῷ ὑπουργείῳ Στρατιωτικῶν τμῆμα ἐπιτελικῆς ὑπηρεσίας, θεωρούμενον προϊσταμένη ἀρχὴ τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου.

Ἀπὸ τοῦ 1907 ἤρχισεν ἡ κατασκευὴ τῶν ἀπαιτουμένων στρατώνων, ἀποθηκῶν ἐπιστρατεύσεως κλπ., πρὸς δὲ ἡ προμήθεια τοῦ ὑλικοῦ ἐπιστρατεύσεως (ἱματισμοῦ, ἐξαρτήσεως κλπ.). Διὰ πρώτην τότε φορὰν συνετελέσθη προμήθεια ὑλικῶν ἐπιστρατεύσεως καὶ ἀποθήκευσις αὐτῶν, ἵνα χρησιμοποιηθῶσιν ἐν περιπτώσει ἐπιστρατεύσεως. Τὸ πάντων ὅμως κύριον εἶναι ὅτι συνετελέσθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ προμήθεια νέου ὁπλισμοῦ. Τῷ 1907 ἐγένετο ἡ ἀλλαγὴ τοῦ παλαιοῦ τυφεκίου Γκρᾶ διὰ τοῦ ἐπαναληπτικοῦ Μάνλιχερ, τῷ δὲ 1909 ἡ ἀλλαγὴ τοῦ παλαιοῦ πυροβόλου Κρούπ διὰ τοῦ ταχυβόλου Σναΐδερ (Σναΐδερ—Δαγκλῆ, ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὀρειβατικὸν πυροβόλον).

Μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Γουδὶ τῆς 15 Αὐγούστου 1909 ἐπῆλθε σημαίνουσα καὶ χαρακτηριστικὴ μετατροπὴ εἰς τὰ τοῦ στρατοῦ, καθόσον, διὰ νόμου τοῦ Ὀκτωβρίου 1909, κατηργήθη ἡ γενικὴ διοίκησις τοῦ στρατοῦ καὶ καθωρίσθη ὅτι ἡ διοίκησις τοῦ στρατοῦ θὰ ἐκτελῆται ὑπὸ τῶν μεράρχων, ὑπαγομένων ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τὸ ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. Συγχρόνως ἐθεσπίσθη τότε ὅτι οἱ πρίγκιπες θὰ εἶχον τιμητικοὺς μόνον βαθμούς, μὴ ἀναλαμβάνοντες οὐδεμίαν ὑπηρεσίαν ἐν τῷ στρατῷ. Ἐπίσης τὸν Ὀκτώβριον 1909 κατηργήθη τὸ ἀπὸ τοῦ 1904 ὑφιστάμενον σῶμα ἀξιωματικῶν γενικῶν ἐπιτελῶν, οἱ δ' ἀποτελοῦντες αὐτὸ ἀξιωματικοὶ ἐπανῆλθον εἰς τὰ σώματα, ἐξ ὧν προήρχοντο· ἀπὸ δὲ τοῦ Νοεμβρίου 1909 καθωρίσθη ὅτι ἡ ἐπιτελικὴ ὑπηρεσία θὰ ἐκτελῆται ὑπὸ ἀξιωματικῶν τῶν τεσσάρων ὅπλων, ἐχόντων τὰ κατάλληλα προσόντα, ἐγγεγραμμένων δ' εἰς πίνακα συντασσόμενον κατ' ἔτος ὑπὸ τοῦ ἀνωτάτου συμβουλίου τῶν μεράρχων.

Ἐπὶ τοῦ ἐξακολουθήσαντος νὰ ἰσχύῃ ὀργανισμοῦ τοῦ 1904 ἐπῆλθον, τὸν Νοέμβριον 1909, αἱ ἀπαραίτητοι τροποποιήσεις, αἱ ἐπιβαλλόμεναι μετὰ τὴν κατάργησιν τῆς γενικῆς διοικήσεως· αἱ μεραρχίαι, μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὰς μονάδων, ὑπήχθησαν ὑπὸ τὰς ἀμέσους διαταγὰς τοῦ ὑπουργείου, τὸ ἀρχιατρεῖον, ἡ ἐπιμελητεία, ἡ διεύθυνσις κτηνιατρικῆς ὑπηρεσίας ἀπετέλεσαν μέρος τοῦ ὑπουργείου, τὸ δὲ παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τμῆμα ἐπιτελικῆς ὑπηρεσίας κατηργήθη, καὶ τοιουτοτρόπως ἐξέλιπεν ἡ ἀπὸ τοῦ 1906 ὑπάρχουσα διφυὴς ὑπόστασις τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου.

Τὸν Φεβρουάριον 1910 συνετάχθη μεγαλειώδης ὀργανισμὸς στρατοῦ, ὅστις φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα Ὀργανισμὸς τοῦ Ζορμπᾶ, καθὸ συνταχθεὶς ἐπὶ τῆς ὑπουργίας του. Συμφώνως πρὸς τὸν ὀργανισμὸν αὐτὸν καθωρίζετο ὅτι ὁ στρατὸς θ' ἀπετελεῖτο ἐκ 3 μεραρχιῶν, ἑκάστης ὅμως ἐκ 3 ταξιαρχιῶν, ἑκάστης ἐκ 2 συνταγμάτων πεζικοῦ καὶ ἑνὸς τάγματος εὐζώνων καὶ μιᾶς πολυβολαρχίας. Ἑκάστη μεραρχία θὰ εἶχεν ἓν σύνταγμα πεδινοῦ πυροβολικοῦ ἐκ 12 πυροβολαρχιῶν, ἓν σύνταγμα ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ ἐξ 9 πυροβολαρχιῶν, ἓν σύνταγμα ἱππικοῦ ἐκ 5 ἰλῶν, ἓν τάγμα μηχανικοῦ ἐξ 6 λόχων κτλ., ὁπότε ὁ στρατὸς θ' ἀπετελεῖτο ἐκ 18 συνταγμάτων πεζικοῦ, ἐξ 9 ταγμάτων εὐζώνων, ἐκ 36 πεδινῶν πυροβολαρχιῶν, ἐξ 27 ὀρειβατικῶν πυροβολαρχιῶν, ἐκ 15 ἰλῶν, ἐκ 18 λόχων μηχανικοῦ κτλ., εἰς ἃς μονάδας προσθετέαι τὸ βαρὺ πυροβολικόν, οἱ γεφυρωταί, οἱ τηλεγραφηταὶ κτλ. Ὁ ὀργανισμὸς οὗτος οὐδέποτε ἐφηρμόσθη ἐλλείψει χρημάτων.

Τὸν Φεβρουάριον 1910 ἐκανονίσθησαν διὰ πρώτην καὶ τελευταίαν φορὰν ἐν Ἑλλάδι θέσεις ἐθνικῶν ποιητῶν, ἐχόντων προορισμὸν τὸ νὰ περιέρχωνται τοὺς στρατῶνας καὶ τὰ σχολεῖα, ἵνα ἐξυψῶσι διὰ λόγων καὶ ποιημάτων τὸ ἠθικὸν φρόνημα τοῦ στρατοῦ, ἐν περιπτώσει δὲ πολέμου νὰ παρακολουθῶσι τὸν ἐμπόλεμον στρατόν, διὰ τὸν ἴδιον σκοπόν. Ἡ διάταξις ὅμως αὕτη ἐπ' ὀλίγιστον μόνον χρόνον διήρκεσεν.

Μετὰ τὴν κατάργησιν τοῦ θεσμοῦ τῆς γενικῆς διοικήσεως παρέμενεν ἐκκρεμὲς τὸ ζήτημα τῆς ἀνωτέρας διοικήσεως τοῦ στρατοῦ, ἐν περιπτώσει πολέμου· ὡς λύσις δ' ἐξευρέθη τὸ ν' ἀνατεθῇ ἡ διοίκησις αὕτη εἰς τὸν ἑκάστοτε πρόεδρον τοῦ ἀναθεωρητικοῦ δικαστηρίου, μέλλοντα τοῦ λοιποῦ νὰ ἔχῃ βαθμὸν ἀντιστρατήγου. Ἐκανονίσθη δὲ τότε ὅτι ὁ πρόεδρος τοῦ ἀναθεωρητικοῦ, προκειμένου περὶ τῆς ἐξασκήσεως τῆς ἀρχηγίας τοῦ στρατοῦ, θὰ εἶχε τὸν τίτλον ἀρχηγὸς τοῦ ἐν πολέμῳ στρατοῦ, διὸ θὰ ἐτηρεῖτο ἐνήμερος τῶν ἀφορώντων τὴν πρὸς πόλεμον προπαρασκευὴν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ στρατοῦ. Ὡς τοιοῦτος διωρίσθη τότε ὁ Κωνσταντῖνος Σμολένσκης, προαχθεὶς συγχρόνως εἰς ἀντιστράτηγον, καθόσον πρὸς αὐτὸν ἀπέβλεψε τότε ὁ στρατὸς καὶ ὁ λαὸς ὡς τὸν μελλοντικὸν ἀρχιστράτηγον.

Ἐπειδή, μετὰ τὴν κατάργησιν τῆς γενικῆς διοικήσεως καὶ τοῦ σώματος τῶν ἀξιωματικῶν γενικῶν ἐπιτελῶν, ὁ στρατὸς παρέμεινεν ἄνευ οὐδεμιᾶς συστηματικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ἀσκήσεως, δι' αὐτὸ ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου ἐσκέφθη νὰ μετακαλέσῃ γαλλικὴν στρατιωτικὴν ἀποστολήν. Ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου 1911 ἡ διοίκησις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ περιῆλθεν ἐξ ὁλοκλήρου εἰς χεῖρας τῆς ὑπὸ τὸν Γάλλον στρατηγὸν Εὔντου (Eydoux) ἀποστολῆς, ἀποτελεσθείσης ἐκ τοῦ ἀντισυνταγματάρχου πεζικοῦ Μπορντὼ (Bordeau), ἐκ τοῦ ἀντισυνταγματάρχου πυροβολικοῦ Λεπιντὶ (Lepidi), ἐκ τοῦ ἀντισυνταγματάρχου ἱππικοῦ Τουρνάντρ (Tournadre), ἐκ τοῦ ἀντισυνταγματάρχου μηχανικοῦ Κροσσὸν Ντυπλεσὶς (Crosson Duplessis), ἐκ τοῦ ἀρχιάτρου Ἀρνὼ (Arnaud), ἐκ τοῦ ἀντισυνταγματάρχου ἐπιμελητείας Μποννιὲ (Bonnier), ἐκ τοῦ ἀντισυνταγματάρχου πεζικοῦ Ζενὲν (Genin) καὶ ἐκ τοῦ ἀποτελοῦντος τὴν ψυχὴν τῆς ἐν λόγῳ ἀποστολῆς ἀντισυνταγματάρχου Μπουσκὲ (Bousqué), ἐκτελοῦντος χρέη ἐπιτελάρχου, πρὸς δὲ καὶ ἔκ τινων ἑτέρων κατωτέρων ἀξιωματικῶν. Τὸν Ἀπρίλιον 1911 ἐτέθη εἰς αὐτεπάγγελτον ἀποστρατείαν ὁ Κωνσταντῖνος Σμολένσκης καὶ τοιουτοτρόπως ὁ θεσμὸς τῆς ἀρχηγίας τοῦ ἐν πολέμῳ στρατοῦ ὑπὸ τοῦ προέδρου τοῦ ἀναθεωρητικοῦ δικαστηρίου ἡτόνησε.

Τὸν Ἰούνιον 1911 ἐψηφίσθη νόμος, δι' οὗ κα-

Digitized by Google

θωρίσθη θέσις γενικοῦ ἐπιθεωρητοῦ τοῦ στρατοῦ, συγχρόνως δ' ὅτι εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἠδύνατο νὰ διορισθῇ ὁ διάδοχος. Καίτοι ἐν τῷ νόμῳ τούτῳ δὲν καθωρίζετο σαφῶς ὅτι ὁ γενικὸς ἐπιθεωρητὴς προωρίζετο διὰ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἐν πολέμῳ στρατοῦ, οὐχ ἧττον διεφαίνετο τοῦτο ἔκ τινων διατάξεων τοῦ νόμου, ὡς π.χ. ὅτι ὁ ἀρχηγὸς τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τηρεῖ ἐ ήμερον τὸν γενικὸν ἐπιθεωρητὴν περ παντὸς σχεδίου καὶ μελέτης, ἀφορώντων τὴν ὀργάνωσιν, τ ν ἐκπαίδευσιν κα. τὴν πρὸς πόλεμον προπαρασκευὴν τοῦ στρατοῦ.

Τὸν Ἰανουάριον 1912 ἐξεδόθη ὀργανισμὸς στρατοῦ, ὅστις, καθ' ὃ συνταχθεὶς ὑπὸ τῆς τότε γαλλικῆς ἀποστολῆς, φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα 'Οργανισμὸς τοῦ Ἐντοῦ. Ὁ ὀργανισμὸς οὗτος ἔχει τὸ χαρακτηριστικὸν ὅτι ὠργάνωνε 4 μ·ραρχίας, ἀλλὰ χωρὶς ν' αὐξήσῃ συνολικῶς τὴν δύναμιν τοῦ στρατοῦ, ἐπιτυχὼν τοῦτο διὰ τῆς, διὰ πρώτην φοράν, εἰσαγωγῆς ἐν Ἑλλάδι τοῦ *τριαδικοῦ* (βλ. λ.) συστήματος. Διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ συστήματος τούτου ναὶ μὲν προσεκόθησαν πολλὰ πλεονεκτήματα εἰς τὸν ἑλληνικὸν στρατόν, διότι αἱ μεραρχίαι κατέστησαν ἐλαφραὶ καὶ μᾶλλον προσαρμοζόμεναι πρὸς τὸ ὀρεινὸν καὶ δύσκολον ἑλληνικὸν ἔδαφος, ἀλλὰ συγχρόνως ἐπηυξήθησαν αἱ στρατηγικαὶ μονάδες ἄνευ οὐδεμιᾶς πραγματικῆς αὐξήσεως τῆς δυνάμεως τοῦ στρατοῦ. Ὁ ὀργανισμὸς τοῦ Ἐντοῦ συνετάχθη μὲ βάσιν τὸν ὀργανισμὸν τοῦ 1904, σὺν τῇ τροποποιήσει ὅμως τῆς κατανομῆς τῶν διαφόρων μονάδων εἰς 4 μεραρχίας, ἀντὶ εἰς 3. Συμφώνως τῷ ὀργανισμῷ τούτῳ, ὁ στρατὸς ἀπετελέσθη ἐκ 4 μεραρχιῶν, ἑκάστης ἐκ 3 συνταγμάτων πεζικοῦ. Τὰ τάγματα εὐζώνων παρέμενον ὡς εἶχον, ἤτοι 6. Τὸ πυροβολικὸν συνεκροτήθη εἰς 4 συντάγματα, ἐν ἀναλογίᾳ ἑνὸς κατὰ μεραρχίαν, περιλαμβάνοντα ἕκαστον 9 πεδινὰς πυροβολαρχίας. Τὰ συντάγματα ἱππικοῦ παρέμειναν 3, ἀλλ' ἕκαστον ἐκ 5 ἰλῶν. Τὸ ὀρειβατικὸν πυροβολικὸν ὠργανοῦτο εἰς 2 συντάγματα ἐκ 4 πυροβολαρχιῶν ἕκαστον, τὸ μηχανικὸν ὠργανοῦτο εἰς 2 συντάγματα, ἀλλὰ τό τε ὀρειβατικὸν πυροβολικὸν καὶ τὸ μηχανικὸν παρέμειναν ὡς εἶχον, καθόσον ἔλειπον τὰ πυροβόλα καὶ τὰ ὑλικά. Ἕδραι τῶν μεραρχιῶν παρέμειναν τῆς μὲν 1ης ἡ Λάρισα, τῆς 2ας αἱ Ἀθῆναι, τῆς 3ης τὸ Μεσολόγγιον, τῆς δὲ 4ης ὡρίσθη τὸ Ναύπλιον. Τὰς ἀρχὰς τοῦ 1912 συνετελέσθη σημαντικὴ πρόοδος ἐν τῷ ὁπλισμῷ, διότι διὰ πρώτην φορὰν εἰσήχθησαν ἐν τῷ ἑλληνικῷ στρατῷ πολυβόλα· ἐν ἀναλογίᾳ δὲ 2 πολυβόλων κατὰ τάγμα πεζικοῦ, 4 πολυβόλων κατὰ σύνταγμα ἱππικοῦ.

Συμφώνως τῷ νόμῳ τοῦ Ἰουνίου 1911 περὶ γενικοῦ ἐπιθεωρητοῦ, διωρίσθη τοιοῦτος τὸν Μάρτιον 1912 ὁ διάδοχος Κωνσταντῖνος. Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν ἐπιστράτευσιν τοῦ Σεπτεμβρίου 1912 συνεκροτήθησαν αἱ διὰ τοῦ σχεδίου ἐπιστρατεύσεως προβλεπόμεναι νέαι μονάδες. Τὸν Ὀκτώβριον 1912 ἐψηφίσθη νόμος, δι' οὗ ἀνεκλήθησαν εἰς τὴν ἐνεργὸν ὑπηρεσίαν τοῦ στρατοῦ οἱ ἀπὸ τοῦ 1909 ἀπομακρυνθέντες πρίγκιπες. Ὑπὸ τοιαύτην κατάστασιν διεξήχθησαν οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι 1912—1913.

1913—1917. Τὸν Αὔγουστον 1913 καθωρίσθη ὅτι, καὶ μετὰ τὴν ἀποστράτευσιν, ὄχι μόνον θὰ ἐξακολουθήσωσιν ὑφιστάμεναι ἅπασαι αἱ μεγάλαι μονάδες τοῦ πολέμου, δηλαδὴ 1η ἕως 10η μεραρχίαι, καθὼς καὶ ἡ ταξιαρχία ἱππικοῦ, ἀλλὰ θὰ συνεκροτεῖτο καὶ 11η μεραρχία. Συγχρόνως, κατὰ τὴν ἰδίαν ταύτην ἐποχήν, καθωρίσθη διὰ πρώτην φορὰν ὅτι ὁ στρατὸς συγκροτεῖται εἰς σώματα στρατοῦ.

Μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τὴν ἀνωτέραν διεύθυνσιν πάσης στρατιωτικῆς ὀργανώσεως καὶ ἐκπαιδεύσεως καὶ ἐν γένει πάσης στρατιωτικῆς κινήσεως εἶχε τὸ Γενικὸν ἐπιτελεῖον τοῦ στρατοῦ, τὸ διευθυνόμενον τότε ὑπὸ τοῦ ὑποστρατήγου Δούσμανη. Ἡ ὑπάρχουσα γαλλικὴ στρατιωτικὴ ἀποστολὴ ἐξηκολούθησεν ὑφισταμένη, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ἐντελῶς καὶ ριζικῶς διάφορον ἀπὸ τοῦ μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου 1912, καθόσον ἀνέλαβεν αὕτη ἁπάσας τὰς διοικήσεις τοῦ 1ου σώματος στρατοῦ, χαρακτηρισθέντος ὡς προτύπου, ἐνῷ αἱ διοικήσεις ἁπάντων τῶν λοιπῶν σωμάτων ἦσαν εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν, ἐφ' ὧν διοικήσεων οὐδεμίαν εἶχεν ἀνάμειξιν ἡ γαλλικὴ ἀποστολή. Ὁ στρατηγὸς Ἐντοῦ ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ στρατηγοῦ Βιλλαρὲ (Villaret), οἱ δὲ συνταγματάρχαι Λεπιντὶ καὶ Κροσσὸν Ντυπλεσὶς παρῃτήθησαν οἰκειοθελῶς ἐκ τῆς ἀποστολῆς, διότι ἐφρόνουν ὅτι δὲν δύνανται νὰ ἐκπαιδεύωσι πλέον Ἕλληνας ἀξιωματικούς, λαβόντας τὴν πεῖραν τοῦ πολέμου καὶ δρέψαντας τὰς δάφνας τῶν νικηφόρων πολέμων 1912—1913, ὁπότε ἀντικατεστάθησαν διὰ τῶν ὁμοιοβάθμων των συνταγματάρχου τοῦ πυροβολικοῦ Ρουζιὲ (Rougier) καὶ συνταγματάρχου τοῦ μηχανικοῦ Φιλονὼ (Filoneau).

Τὸν Νοέμβριον 1913 ἐξεδόθη ὀργανισμός, συμφώνως τῷ ὁποίῳ ὁ στρατὸς ἀπετελεῖτο ἐκ 5 σωμάτων στρατοῦ καὶ ἐκ 14 μεραρχιῶν, μὲ τὴν κάτωθι κατανομὴν καὶ τὰς κάτωθι ἕδρας: Α' σῶμα Ἀθῆνας (Ι μεραρχία Λάρισσαν, ΙΙ μεραρχία Ἀθῆνας, XIII μεραρχία Χαλκίδα), Β' σῶμα Πάτρας (III μεραρχία Πάτρας, IV μεραρχία Ναύπλιον, XIV μεραρχία Καλάμας), Γ' σῶμα Θεσσαλονίκην X μεραρχία Βέρροιαν, XI μεραρχία Θεσσαλονίκην, XII μεραρχία Κοζάνην), Δ' σῶμα Καβάλλαν V μεραρχία Δράμαν, V μεραρχία Σέρρας, VII Καβάλαν), Ε' σῶμα Ἰωάννινα (VII μεραρχία Κέρκυραν, IX Ἰωάννινα). Ἑκάστη μεραρχία ἀπετελέσθη ἐκ τριῶν συνταγμάτων πεζικοῦ ἢ εὐζώνων, ἑκάστου ἐκ 3 ταγμάτων, ἑκάστου ἐκ 4 λόχων καὶ μιᾶς διμοιρίας πολυβόλων, πρὸς δὲ ἐκ μιᾶς μοίρας ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ ἐκ 2 πυροβολαρχιῶν. Παρ' ἑκάστῳ σώματι στρατοῦ ὑπῆρχεν ἀνὰ ἓν σύνταγμα πεδινοῦ πυροβολικοῦ ἕκαστον ἐκ 3 μοιρῶν, ἑκάστης ἐκ 3 πυροβολαρχιῶν), ἀνὰ ἓν σύνταγμα ἱππικοῦ (ἕκαστον ἐκ 3 ἰλῶν), καὶ ἀνὰ ἓν σύνταγμα σκαπανέων (ἕκαστον ἐξ 6 λόχων). Προσέτι ὑπῆρχον τὰ συντάγματα φρουριακοῦ πυροβολικοῦ καὶ μηχανικοῦ, κατατμηθέντα εἰς φρούρια Θεσσαλονίκης, Ἰωαννίνων, Καβάλλας, τὸ σύνταγμα τηλεγραφητῶν, τὸ τάγμα γεφυροποιῶν, τὸ τάγμα σιδηροδρόμων καὶ τέλος ἡ ταξιαρχία ἱππικοῦ, ἐκ 2 συνταγμάτων, ἐκ μιᾶς πολυβολαρχίας καὶ ἐκ μιᾶς μοίρας ἐφίππου πυροβολικοῦ ἐκ 2 πυροβολαρχιῶν. Συνεπῶς ὁ ὅλος στρατὸς ἀπετελέσθη ἐκ 42 συνταγμάτων πεζικοῦ, ἐξ ὧν τὰ 5 εὐζώνων, ἐκ πέντε συνταγμάτων πεδινοῦ πυροβολικοῦ, ἐκ 14 μοιρῶν ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ, ἐκ 5 συνταγμάτων μηχανικοῦ, ἐκ μιᾶς ταξιαρχίας ἱππικοῦ, ἐκ μιᾶς μοίρας ἐφίππου πυροβολικοῦ, ἐκ 5 συνταγμάτων ἱππικοῦ, κ. τ. λ. Ἐπ' ὀλίγιστον χρόνον ἐλειτούργησεν ἡ XVI μεραρχία εἰς Βόρειον Ἤπειρον, μὲ στρατηγεῖον ἐν Ἀργυροκάστρῳ. Διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τούτου ἐπῆλθον πολλαὶ καινοτομίαι, καθόσον εἰσήχθησαν διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι: 1) ἡ ὀργάνωσις κατὰ σώματα στρατοῦ, 2) ἡ κατανομὴ τοῦ πυροβολικοῦ τοῦ πεδίου (ἐκστρατείας) εἰς πυροβολικὸν σώματος (τὸ πεδινὸν πυροβολικόν), καὶ εἰς μεραρχιακὸν πυροβολικὸν (τὸ ὀρειβατικὸν πυροβολικόν), 3 ἡ συγκρότησις ἐφίππου πυροβολικοῦ καὶ ἐφίππου πολυβολαρχίας διὰ τὸ ἱππικόν, 4. ἡ συγκρότησις φρουριακῶν μονάδων πυροβολικοῦ καὶ μηχανικοῦ.

Τὸν Μάρτιον 1914 συνεστήθη ἀεροπορικὴ ὑπηρεσία, ὑπαχθεῖσα ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν μηχανικοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν. Τὸν Ὀκτώβριον 1914 συνεκροτήθη λόχος ἀποβαθρῶν. Διαρκοῦντος τοῦ 1914 συνεκροτήθησαν διάφορα σώματα· τὸ τῆς ἐπιμελητείας καὶ τὸ τοῦ μεταγωγικοῦ, ὧν οἱ ἀξιωματικοὶ ἦσαν ἰσόβαθμοι καὶ ἰσότιμοι πρὸς τοὺς ἀξιωματικοὺς τῶν ὅπλων τοῦ στρατοῦ· τὸ τῆς στρατολογίας, τὸ τῆς στρατιωτικῆς δικαιοσύνης, τὸ τῶν χαρτογράφων, τὸ τῶν διαχειριστῶν, ὧν οἱ ἀξιωματικοὶ ἦσαν στρατιωτικοὶ ὑπάλληλοι. Κατὰ τὴν ἰδίαν ταύτην ἐποχὴν κατηργήθησαν τὸ οἰκονομικὸν σῶμα καὶ τὸ σῶμα ὑλικοῦ πυροβολικοῦ. Ἐπίσης τὸ αὐτὸ ἔτος οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ κτηνιατρικοῦ καὶ τοῦ φαρμακευτικοῦ ἐτάχθησαν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν στρατιωτικῶν ὑπαλλήλων. Εὐθὺς ἅμα τῇ ἐνάρξει τοῦ Παγκοσμίου πολέμου ἅπασα ἡ γαλλικὴ στρατιωτικὴ ἀποστολὴ ἀνεχώρησεν ἐξ Ἑλλάδος τὸν Αὔγουστον 1914.

Διαρκούσης τῆς ἐπιστρατεύσεως τοῦ 1915—1916 ἐλειτούργησεν ἡ ὑπὸ τοῦ σχεδίου ἐπιστρατεύσεως προβλεπομένη XV μεραρχία.

Αἱ κατὰ τὸ ἐθνικὸν κίνημα τῆς Θεσσαλονίκης 1916—1917 ὀργανωθεῖσαι μεγάλαι μονάδες ἀπεκλήθησαν μεραρχία Σερρῶν, μεραρχία Ἀρχιπελάγους, μεραρχία Κρήτης, ἀποτελέσασαι τὸ σῶμα στρατοῦ Ἐθνικῆς Ἀμύνης.

1917—1923. Ἀπὸ τοῦ θέρους τοῦ 1917 ἦλθεν εἰς Ἑλλάδα πεντηκοντὰς Γάλλων ἀξιωματικῶν, ἵνα ἐκπαιδεύσῃ τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν εἰς τὰς νέας πολεμικὰς μεθόδους, τὰς προκυψάσας ἐκ τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, διατελέσασα ὑπὸ τὴν διαδοχικὴν ἀρχηγίαν τοῦ Μπουσκὲ (ἄλλοτε ἐπιτελάρχου τοῦ Εὔντοῦ), τοῦ Μπορντὼ (ἄλλοτε διοικητοῦ πεζικοῦ ἐπὶ ἀποστολῆς τοῦ Εὔντοῦ), τοῦ Μπρακὲ (στρατιωτικοῦ ἀκολούθου τῆς γαλλικῆς πρεσβείας τῷ 1914—1916), καὶ τέλος τοῦ Γκραμμᾶ, παραμείναντος μέχρι τοῦ 1923. Καθ' ἅπασαν τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ ἑλληνικὸς στρατός, ἅτε εὑρισκόμενος διαρκῶς ἐν ἐμπολέμῳ καταστάσει, εἶχε διαφόρους προσωρινοὺς ὀργανισμούς, καταλλήλους πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἑκάστοτε ἀναγκῶν. Ὁπωσδήποτε αἱ ὀργανώσεις αὗται εἶχον πάντοτε ὡς βάσιν τὸν ὀργανισμὸν τοῦ 1913, μὲ τὰς κάτωθι μετατροπάς, τὰς ἀποτελούσας ὄντως καινοτομίας διὰ τὸν ἑλληνικὸν στρατόν, οὔσας δ' ἀπόρροιαν τῶν πορισμάτων τοῦ Παγκοσμίου πολέμου: 1) Τὴν συγκρότησιν τοῦ τάγματος πεζικοῦ, οὐχὶ ἐκ 4 ὁμοιομόρφων λόχων, ἀλλ' ἐκ 3 λόχων καὶ ἑνὸς λόχου πολυβόλων. 2) Τὴν εἰσαγωγὴν ἐν τῷ πεζικῷ καὶ ἐν τῷ ἱππικῷ τοῦ ὁπλοπολυβόλου καὶ τοῦ βομβιδοβόλου. 3) Τὴν σοβαρὰν αὔξησιν τοῦ μεραρχιακοῦ πυροβολικοῦ (τοῦ ὀρειβατικοῦ), φθάσασαν εἰς 2 μοίρας κατὰ μεραρχίαν. 4) Τὴν σύστασιν ἀρχηγείου πεζικοῦ παρ' ἑκάστῃ μεραρχίᾳ. 5) Τὴν κατὰ βάσιν ριζικὴν μετατροπὴν τῆς ὀργανώσεως τοῦ ἱππικοῦ, ὁπλισθέντος δι' ὅλων τῶν νέων φορητῶν ὅπλων, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δύναται τοῦτο νὰ μάχηται πεζῇ, ὡς καὶ τὸ πεζικόν, συμφώνως τῇ συγχρόνῳ ἀρχῇ ὅτι «τὸ ἱππικὸν ἑλίσσεται ἐφίππως καὶ μάχεται πεζῇ διὰ τοῦ πυρός». 6) Τὴν ἀπὸ τοῦ 1922 ὀργάνωσιν τοῦ ἱππικοῦ εἰς μεραρχίαν, ἐκ 3 συνταγμάτων, ἐξ ὧν τὰ 2 ἔφιππα, τὸ δὲ ἓν πεζοπόρον. 7) Τὴν χειραφέτησιν τῆς ἀεροπορίας, δηλαδὴ τὴν παῦσιν τῆς ὑπαγωγῆς της ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν μηχανικοῦ τοῦ ὑπουργείου καὶ τὸν σχηματισμὸν αὐτοτελοῦς ὑπηρεσίας.

Τῷ 1919 κατηργήθη ἡ διάταξις τοῦ 1914, καθ' ἣν οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ κτηνιατρικοῦ, τοῦ φαρμακευτικοῦ, τῆς στρατολογίας, τῆς στρατιωτικῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς διαχειρίσεως ἐθεωροῦντο στρατιωτικοὶ ὑπάλληλοι καὶ ἀφωμοιώθησαν πλήρως πρὸς τοὺς ἀξιωματικοὺς τῶν ὅπλων τοῦ στρατοῦ. Τῷ 1919 συνεστήθη καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἐλέγχου.

Τὰς ἀρχὰς τοῦ 19 2 ὅτε τὸ ἱππικὸν ὠργανώθη εἰς μεραρχίαν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἐχορηγήθησαν σημαῖαι εἰς τὰ συντάγματα τοῦ ἱππικοῦ, στερουμένου μέχρι τότε τῆς τιμῆς, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, νὰ ἔχῃ σημαίαν ἀπὸ τοῦ Μαρτίου 1826.

Μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν, τὰ λείψανα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ συνεκεντρώθησαν τὸν Σεπτέμβριον 1922 εἰς Θρᾴκην καὶ ὠργανώθησαν εἰς 4 σώματα στρατοῦ, ἀποτελέσαντα τὸν γνωστὸν στρατὸν τοῦ Ἕβρου.

1924—1934 Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα, τὸ μετὰ τὴν ἀποστράτευσιν μέχρι τοῦ 1926, οὐδεὶς ὀργανισμὸς συνετάχθη, ἐκτὸς προσωρινῶν τινων διατάξεων, ρυθμιζουσῶν τὴν συγκρότησιν τοῦ στρατοῦ εἰς 12 μεραρχίας, ἀποτελούσας 5 σώματα στρατοῦ. Ἡ μόνη δὲ χαρακτηριστικὴ διάταξις εἶναι ἡ τοῦ 1924, περὶ συνοριακῶν τομέων, ἀποτελέσασα καινοφανῆ διάταξιν διὰ τὴν Ἑλλάδα, ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑφίσταται μέχρι σήμερον (βλ. λ. *προκάλυψις, συνοριακὸς* τομεύς). Ἡ παραμεθόριος περιοχὴ χωρίζεται εἰς τοὺς κάτωθι τομεῖς, λογιζομένους ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς· 1) συνοριακὸν τομέα Ἕβρου, προκαλυπτόμενον ὑφ' ἑνὸς συντάγματος πεζικοῦ, ἔχοντος παρ' αὐτῷ καὶ ἓν ἀπόσπασμα ἐφίππου πεζικοῦ· 2) συνοριακοὺς τομεῖς 12ον, 9ον, 6ον, 11ον, 10ον, 8ον, προκαλυπτομένους ἕνα ἕκαστον ὑπὸ τάγματος πεζικοῦ, ἀποτελουμένου ὅμως ἐκ 4 λόχων, ἐξ ἑνὸς λόχου πολυβόλων καὶ ἐξ ἑνὸς ἀποσπάσματος ἐφίππου πεζικοῦ.

Τῷ 1925 μετεκλήθη γαλλικὴ στρατιωτικὴ ἀποστολὴ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Ζεράρ, ἥτις ὅμως δὲν εἶχε διοικητικὴν δικαιοδοσίαν, ἀλλὰ μόνον ἐκπαιδευτικήν.

Τῷ 1926 ἐξεδόθη ὀργανισμός, συμφώνως τῷ ὁποίῳ ὁ στρατὸς ἀπετελέσθη ἐκ 5 σωμάτων στρατοῦ, ἅτινα ἐξηκολούθουν νὰ ἔχωσι τὰς αὐτὰς παλαιὰς ἕδρας, ἐξαιρέσει τοῦ 2ου, δι' ὃ ὡρίσθη ἕδρα ἡ Κόρινθος, περιελάμβανον δὲ 12 μεραρχίας, πρὸς δὲ ἐκ 2 μεραρχιῶν ἱππικοῦ καὶ ἐκ μιᾶς ἀνεξαρτήτου ταξιαρχίας (τῆς τοῦ Ἀρχιπελάγους). Ἑκάστη μεραρχία ἀποτελεῖται ἐκ 3 συνταγμάτων πεζικοῦ καὶ ἐξ ἑνὸς συντάγματος ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ. Ἑκάστη μεραρχία ἱππικοῦ ἀποτελεῖται ἐκ 2 συνταγμάτων, ἐκ μιᾶς μοίρας ἐφίππου πυροβολικοῦ, ἐκ μιᾶς ἴλης σκαπανέων καὶ ἐκ μιᾶς ἴλης τηλεγραφητῶν. Ἡ ἀνεξάρτητος ταξιαρχία ἀποτελεῖται ἐκ 2 συνταγμάτων πεζικοῦ. Ἐπὶ πλέον αἱ μὴ μεραρχιακαὶ μονάδες: 3 τάγματα βαρέων πυροβόλων, ἓν σύνταγμα ἁρμάτων, 3 συντάγματα πεδινοῦ πυροβολικοῦ, 2 συντάγματα βαρέος πυροβολικοῦ, 3 μοῖραι ἀντιαεροπορικοῦ πυροβολικοῦ, 3 συντάγματα ἱππικοῦ, 3 συντάγματα σκαπανέων, ἓν σύνταγμα τηλεγραφητῶν, ἓν τάγμα γεφυροποιῶν, ἓν σύνταγμα σιδηροδρόμων, 6 μοῖραι αὐτοκινήτων· ἀλλ' αἱ πλεῖσται τῶν μονάδων τούτων δὲν συνεκροτήθησαν πραγματικῶς, ἐλλείψει ὑλικῶν.

Τῷ 1927 ἐτροποποιήθη κατά τι ὁ ὀργανισμὸς οὗτος, καταργηθέντων τοῦ 5ου σώματος στρατοῦ, τῆς 7ης μεραρχίας καὶ ἁπάντων τῶν φρουρίων, πρὸς δὲ καὶ διαφόρων μονάδων, ὡς π. χ. τῶν ταγμάτων βαρέων πολυβόλων, τοῦ συντάγματος ἁρμάτων, κτλ.

Τῷ 1928 ἀντικατεστάθη ὁ στρατηγὸς Ζεράρ ἐν τῇ ἀρχηγίᾳ τῆς γαλλικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς, διὰ τοῦ στρατηγοῦ Brallion, παραμείναντος μέχρι τοῦ 1931, ὁπότε ἀνεχώρησεν ἅπασα ἡ γαλλικὴ αὕτη ἀποστολή, κριθείσης πλέον ἀσκόπου καὶ περιττῆς τῆς ὑπὸ ξένων ὀργανώσεως καὶ ἐκπαιδεύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ.

Τῷ 1929 ἐξεδόθη ὀργανισμός, συμφώνως τῷ ὁποίῳ ὁ στρατὸς ἀποτελεῖται ἐκ 4 σωμάτων στρατοῦ, περιλαμβανόντων 9 μεραρχίας, ἐκ 2 ἀνεξαρτήτων μεραρχιῶν, ἐκ 2 ταξιαρχιῶν ἱππικοῦ καὶ ἐκ τῶν μὴ μεραρχιακῶν σωμάτων. Τοιουτοτρόπως ὁ στρατὸς ἀποτελεῖται ἐξ 24 συνταγμάτων πεζικοῦ, ἐξ 8 ταγμάτων πεζικοῦ, ἐξ 8 συνταγμάτων καὶ ἐκ 3 μοιρῶν ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ, ἐκ 2 συνταγμάτων πεδινοῦ πυροβολικοῦ, ἐκ 4 συνταγμάτων ἱππικοῦ, ἐκ 4 ἰλῶν αὐθυπάρκτων, ἐκ 2 συνταγμάτων σκαπανέων, ἐξ ἑνὸς συντάγματος σιδηροδρόμων, ἐξ ἑνὸς συντάγματος τηλεγραφητῶν, ἐξ ἑνὸς τάγματος γεφυροποιῶν, ἐκ 2 συνταγμάτων βαρέος πυροβολικοῦ καὶ ἐκ τῶν μονάδων προκαλύψεως τῶν συνοριακῶν τομέων. Τῷ 1929 ἐκανονίσθησαν ὑπηρεσίαι γενικῶν ἐπιθεωρήσεων τοῦ στρα-

Digitized by Google

του, μὴ ἐχουσῶν διοικητικὴν δικαιοδοσίαν, ἀλλὰ μόνον ἐκπαιδευτικὴν καὶ σχετικὴν πρὸς τὴν ἐπιστράτευσιν: 1η ἐπιθεώρησις μὲ περιφέρειαν τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα, 2α ἐπιθεώρησις μὲ περιφέρειαν τὴν Νέαν Ἑλλάδα, καὶ ἡ ἐπιθεώρησις στρατιωτικῶν σχολῶν. Ὁ ὀργανισμὸς οὗτος τοῦ 1929, ὑποστὰς τροποποιήσεις τινάς, ἀποτελεῖ τὸν ὀργανισμὸν τοῦ 1930, ἐξακολουθοῦντα νὰ εἶναι ἐν ἰσχύϊ μέχρι σήμερον (ἄνοιξιν 1934). Διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τούτου ἀνασυνεκροτήθη ἡ ἀπὸ τοῦ 1927 καταργηθεῖσα 7η μεραρχία, καὶ τοιουτοτρόπως ὁ στρατὸς ἀποτελεῖται καὶ πάλιν ἐκ 12 μεραρχιῶν.

Συμφώνως τῷ ὀργανισμῷ 1930, ἐν καιρῷ εἰρήνης αἱ μὲν 10 μεραρχίαι συγκροτοῦσι 4 σώματα στρατοῦ, αἱ δὲ 2 εἶναι ἀνεξάρτητοι. Ἐκτὸ ὅμως τῶν μονάδων τούτων, ὑπάρχει καὶ ἑτέρα, ἰσοδυναμοῦσα πρὸς ταξιαρχίαν πεζικοῦ, ἀποκαλουμένη Στρατιωτικὴ Διοίκησις Ἀρχιπελάγους. Χαρακτηριστικὸν τοῦ ἐν λόγῳ ὀργανισμοῦ εἶναι ὅτι ἡ ἐν εἰρήνῃ σύνθεσις δὲν εἶναι ὁμοιόμορφος εἰς πάντα τὰ σώματα καὶ πάσας τὰς μεραρχίας, καθόσον δὲν ὑπάρχουσι μονάδες πεδινοῦ πυροβολικοῦ, βαρέος πυροβολικοῦ, σκαπανέων, παρ' ἅπασι τοῖς σώμασι, ἐκ δὲ τῶν μεραρχιῶν τινὲς μὲν ἀποτελοῦνται ἐκ 2 συνταγμάτων πεζικοῦ, ἄλλαι δ' ἐξ ἑνὸς συντάγματος πεζικοῦ καὶ ἔκ τινων αὐθυπάρκτων ταγμάτων, πρὸς δὲ μεραρχίαι τινὲς ἔχουσιν ἀνὰ ἓν σύνταγμα ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ, ἄλλαι δ' ἀνὰ μίαν μοῖραν ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ. Ἐπίσης αἱ ταξιαρχίαι ἱππικοῦ δὲν εἶναι ὁμοιόμορφοι, καθόσον παρὰ μὲν τῇ μιᾷ ὑπάρχει ἔφιππον πυροβολικόν, παρὰ δὲ τῇ ἄλλῃ ὄχι. Τὰ παρὰ τοῖς σώμασιν ἀρχηγεῖα πυροβολικοῦ καὶ μηχανικοῦ, καὶ τὰ παρὰ ταῖς μεραρχίαις ἀρχηγεῖα πεζικοῦ, μετωνομάσθησαν διοικήσεις, πυροβολικοῦ μηχανικοῦ, πεζικοῦ, καὶ συγχρόνως κατέστησαν ἀνεξάρτητοι ἀρχαί.

Ὁ ἐν εἰρήνῃ ἑλληνικὸς στρατὸς ἀποτελεῖται σήμερον (ἄνοιξιν 1934) ἐκ τῶν κάτωθι μονάδων καὶ ὑπηρεσιῶν:

Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν
Γενικὸν ἐπιτελεῖον στρατοῦ
Ἀνώτατον στρατιωτικὸν συμβούλιον
1η Ἐπιθεώρησις στρατοῦ
2α Ἐπιθεώρησις στρατοῦ
Ἐπιθεώρησις στρατιωτικῶν σχολῶν
Ἐπιθεώρησις πεζικοῦ
Ἐπιθεώρησις πυροβολικοῦ
Ἐπιθεώρησις μηχανικοῦ
Ἐπιθεώρησις ἱππικοῦ
Ἐπιθεώρησις ὑγειονομικοῦ
Ἐπιθεώρησις ἐπιμελητείας
Ἐπιθεώρησις οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν
Γεωγραφικὴ ὑπηρεσία στρατοῦ
Λόχος Προέδρου Δημοκρατίας
Ἀνωτάτη σχολὴ πολέμου
Στρατιωτικὸν σχολεῖον εὐελπίδων
Στρατιωτικὸν σχολεῖον ὑπαξιωματικῶν
Στρατιωτικὴ σχολὴ ἰατρικῆς
Στρατιωτικὸν σχολεῖον ἐφέδρων ἀξιωματικῶν
Προπαρασκευαστικὸν σχολεῖον ὑπαξιωματ.
Σχολεῖον ἐφαρμογῆς πεζικοῦ
Σχολεῖον ἐφαρμογῆς πυροβολικοῦ
Σχολεῖον ἐφαρμογῆς μηχανικοῦ
Σχολεῖον ἐφαρμογῆς ἱππικοῦ
Σχολεῖον ἐφαρμογῆς ἐπιμελητείας
Σχολεῖον ἐφαρμογῆς ὑγειονομικοῦ
Σχολεῖον ἐφαρμογῆς μεταγωγικῆς ὑπηρεσίας
Σχολεῖον τοπογραφίας
Σχολεῖον τεχνιτῶν
Σχολεῖον γυμναστικῆς
4 σώματα στρατοῦ
12 μεραρχίαι
Στρατιωτ. διοίκησις Ἀρχιπελάγους
2 ταξιαρχίαι ἱππικοῦ
24 συντάγματα πεζικοῦ, ἐξ ὧν ἓν εὐζώνων
10 αὐθύπαρκτα τάγματα πεζικοῦ, ἐξ ὧν 2 εὐζώνων
2 συντάγματα πεδινοῦ πυροβολικοῦ
1 σύνταγμα βαρέος πυροβολικοῦ
2 αὐθύπαρκτοι μοῖραι βαρέος πυροβολικοῦ
8 συντάγματα ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ
4 αὐθύπαρκτοι μοῖραι ὀρειβατ. πυροβολικοῦ
1 ἔφιππος πυροβολαρχία
4 συντάγματα ἱππικοῦ
4 αὐθύπαρκτοι ἶλαι ἱππικοῦ
2 συντάγματα σκαπανέων
1 σύνταγμα τηλεγραφητῶν
1 σύνταγμα σιδηροδρόμων
1 τάγμα γεφυροποιῶν
1 πρότυπον σύνταγμα εὐζώνων (τὸ γνωστὸν τῶν παρατάξεων)
1 τάγμα ἁρμάτων μάχης
4 μουσικαὶ φρουρᾶς
7 αὐθύπαρκτα τάγματα, καὶ 1 σύνταγμα πεζικοῦ τῶν συνοριακῶν τομέων
5 μόνιμα φρουραρχεῖα
4 ἐφορεῖαι ὑλικοῦ πολέμου
4 διευθύνσεις μηχανικοῦ
2 ἀποθῆκαι σκευῆς μηχανικοῦ
4 γενικὰ νοσοκομεῖα
30 νοσοκομεῖα
2 μοῖραι νοσοκόμων
4 ὑγειονομικαὶ ἀποθῆκαι
1 στρατιωτικὴ φαρμακαποθήκη
2 φαρμακεῖα φρουρᾶς
2 νοσοκομεῖα κτηνῶν
2 κτηνιατρικαὶ ἀποθῆκαι
4 μοῖραι αὐτοκινήτων
1 αὐθύπαρκτος λόχος αὐτοκινήτων
3 ὄρχοι αὐτοκινήτων
2 γενικαὶ ἀποθῆκαι ὑλικοῦ στρατοῦ
4 οἰκονομικαὶ ἀποθῆκαι
4 στρατολογικαὶ διευθύνσεις
36 στρατολογικὰ γραφεῖα
4 γενικὰ κέντρα ἐπιστρατεύσεως
15 κέντρα ἐπιστρατεύσεως
1 ἀναθεωρητικὸν δικαστήριον
7 στρατοδικεῖα
4 στρατιωτικὰ ἀρτοποιεῖα

Πίναξ σταθμεύσεως μονάδων καὶ ὑπηρεσιῶν.

Ἀθῆναι

Ὑπουργεῖον στρατιωτικῶν
Γενικὸν ἐπιτελεῖον στρατοῦ
Ἀνώτατον στρατιωτικὸν συμβούλιον
1η ἐπιθεώρησις
2α ἐπιθεώρησις
Ἐπιθεώρησις στρατιωτικῶν σχολῶν
Ἐπιθεώρησις πεζικοῦ
Ἐπιθεώρησις πυροβολικοῦ
Ἐπιθεώρησις μηχανικοῦ
Ἐπιθεώρησις ἱππικοῦ
Ἐπιθεώρησις ὑγειονομικοῦ
Ἐπιθεώρησις ἐπιμελητείας
Ἐπιθεώρησις οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν
Γεωγραφικὴ ὑπηρεσία στρατοῦ
Λόχος προέδρου Δημοκρατίας
Ἀνωτάτη σχολὴ πολέμου
Στρατιωτικὸν σχολεῖον εὐελπίδων
Στρατιωτικὸν σχολεῖον ὑπαξιωματικῶν
Στρατιωτικὴ σχολὴ ἰατρικῆς
Σχολεῖον ἐφαρμογῆς πεζικοῦ
Σχολεῖον ἐφαρμογῆς πυροβολικοῦ
Σχολεῖον ἐφαρμογῆς μηχανικοῦ
Σχολεῖον ἐφαρμογῆς ἱππικοῦ
Σχολεῖον ἐφαρμογῆς ἐπιμελητείας
Σχολεῖον ἐφαρμογῆς ὑγειονομικοῦ
Σχολεῖον ἐφαρμογῆς μεταγωγικῆς ὑπηρεσίας
Σχολεῖον τοπογραφίας
Σχολεῖον γυμναστικῆς
Στρατηγεῖον Α΄ σώματος
Στρατηγεῖον 2ας μεραρχίας
Φρουραρχεῖον
1ον σύνταγμα πεζικοῦ
34ον σύνταγμα πεζικοῦ
Α΄ σύνταγμα πεδινοῦ πυροβολικοῦ
2ον σύνταγμα ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ
1ον σύνταγμα βαρέος πυροβολικοῦ
Α΄ ἶλη ἱππικοῦ
Α΄ σύνταγμα σκαπανέων
Σύνταγμα τηλεγραφητῶν
Πρότυπον σύνταγμα εὐζώνων
Τάγμα ἁρμάτων μάχης
Μουσικὴ φρουρᾶς
Διεύθυνσις μηχανικοῦ
Ἐφορεία ὑλικοῦ πολέμου
Ἀποθήκη σκευῆς μηχανικοῦ
Ἀνωτάτη ὑγειονομικὴ ἐπιτροπὴ
Α΄ γενικὸν νοσοκομεῖον
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Ὑγειονομικὴ ἀποθήκη
Στρατιωτικὴ φαρμακαποθήκη
Φαρμακεῖον φρουρᾶς
Α΄ μοῖρα αὐτοκινήτων
1ος ὄρχος αὐτοκινήτων
Νοσοκομεῖον κτηνῶν
Κτηνιατρικὴ ἀποθήκη
Ἐπιμελητεία φρουρᾶς
Οἰκονομικὴ ἀποθήκη
Στρατιωτικὸν ἀρτοποιεῖον
Ἀναθεωρητικὸν δικαστήριον
Στρατοδικεῖον
Στρατολογικὴ διεύθυνσις
Στρατολογικὸν γραφεῖον
Α΄ γενικὸν κέντρον ἐπιστρατεύσεως
2ον κέντρον ἐπιστρατεύσεως
Στρατιωτικὴ λέσχη

Χαλκὶς

7ον τάγμα πεζικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον
Στρατιωτικὸν σχολεῖον ἐφέδρων ἀξιωματικῶν

Πειραιεὺς

Φρουραρχεῖον
Γενικὴ ἀποθήκη ὑλικοῦ στρατοῦ
20ὸν κέντρον ἐπιστρατεύσεως

Ἑρμούπολις (Σῦρος)

Στρατολογικὸν γραφεῖον

Ναύπλιον

Στρατηγεῖον 4ης μεραρχίας
8ον σύνταγμα πεζικοῦ
4ον σύνταγμα ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον
4ον κέντρον ἐπιστρατεύσεως
Στρατιωτικὴ λέσχη

Ἀργοστόλιον (Κεφαλληνία)

Στρατολογικὸν γραφεῖον

Ζάκυνθος

Στρατολογικὸν γραφεῖον

Καλάμαι

9ον σύνταγμα πεζικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον

Τρίπολις

11ον σύνταγμα πεζικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον

Σπάρτη

Στρατολογικὸν γραφεῖον

Πάτραι

Στρατηγεῖον 3ης μεραρχίας
12ον σύνταγμα πεζικοῦ
3ον σύνταγμα ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατοδικεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον
3ον κέντρον ἐπιστρατεύσεως
Στρατιωτικὴ λέσχη

Μεσολόγγιον

39ον τάγμα εὐζώνων
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον

Κόρινθος

6ον σύνταγμα πεζικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον

Πύργος

Στρατολογικὸν γραφεῖον
17ον κέντρον ἐπιστρατεύσεως

Λάρισα

Στρατηγεῖον Β΄ σώματος
Στρατηγεῖον 1ης μεραρχίας
Στρατηγεῖον 1ης ταξιαρχίας ἱππικοῦ
Φρουραρχεῖον
4ον σύνταγμα πεζικοῦ
2α μοῖρα βαρέος πυροβολικοῦ
1ον σύνταγμα ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ
1ον σύνταγμα ἱππικοῦ
3ον σύνταγμα ἱππικοῦ
Ἔφιππος πυροβολαρχία
Β΄ ἶλη ἱππικοῦ
Τάγμα γεφυροποιῶν
Μουσικὴ φρουρᾶς
Διεύθυνσις μηχανικοῦ
Β΄ Γενικὸν νοσοκομεῖον
Β΄ μοῖρα νοσοκόμων
Ἐφορεία ὑλικοῦ πολέμου
Ὑγειονομικὴ ἀποθήκη
Στρατοδικεῖον
2ος ὄρχος αὐτοκινήτων
Στρατολογικὴ διεύθυνσις
Στρατολογικὸν γραφεῖον
Β΄ Γενικὸν κέντρον ἐπιστρατεύσεως
1ον κέντρον ἐπιστρατεύσεως
Οἰκονομικὴ ἀποθήκη
Στρατιωτικὴ λέσχη

Τρίκκαλα

5ον σύνταγμα πεζικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον

Λαμία

42ον σύνταγμα εὐζώνων
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον

Βόλος

Β΄ σύνταγμα σκαπανέων

Τύρναβος

Β΄ μοῖρα αὐτοκινήτων

Κοζάνη

Στρατηγεῖον 9ης μεραρχίας
27ον σύνταγμα πεζικοῦ
9η μοῖρα ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον
9ον κέντρον ἐπιστρατεύσεως
Στρατιωτικὴ λέσχη

Φλώρινα

28ον τάγμα πεζικοῦ
Ἕδρα τάγματος 9ου συνοριακοῦ τομέως
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον

Θεσσαλονίκη

Στρατηγεῖον Γ΄ σώματος
Στρατηγεῖον 11ης μεραρχίας
Στρατηγεῖον 2ας ταξιαρχίας ἱππικοῦ
Φρουραρχεῖον
50ὸν σύνταγμα πεζικοῦ
Γ΄ σύνταγμα πεδινοῦ πυροβολικοῦ
3η μοῖρα βαρέος πυροβολικοῦ
11ον σύνταγμα ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ
4ον σύνταγμα ἱππικοῦ
Γ΄ ἶλη ἱππικοῦ
Σύνταγμα σιδηροδρόμων
Μουσικὴ φρουρᾶς
Διεύθυνσις μηχανικοῦ
Ἀποθήκη σκευῆς μηχανικοῦ
Στρατιωτικὸν σχολεῖον τεχνιτῶν
Γ΄ γενικὸν νοσοκομεῖον
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Γ΄ μοῖρα νοσοκόμων
Ὑγειονομικὴ ἀποθήκη
Φαρμακεῖον φρουρᾶς
Ἐφορεία ὑλικοῦ πολέμου
Γ΄ μοῖρα αὐτοκινήτων
3ος ὄρχος αὐτοκινήτων
Νοσοκομεῖον κτηνῶν
Κτηνιατρικὴ ἀποθήκη
Ἐπιμελητεία φρουρᾶς
Γενικὴ ἀποθήκη ὑλικοῦ στρατοῦ
Οἰκονομικὴ ἀποθήκη
Στρατιωτικὸν ἀρτοποιεῖον
Στρατοδικεῖον
Στρατολογικὴ διεύθυνσις
Στρατολογικὸν γραφεῖον
Γ΄ γενικὸν κέντρον ἐπιστρατεύσεως
11ον κέντρον ἐπιστρατεύσεως
Στρατιωτικὴ λέσχη

Κιλκὶς

13ον σύνταγμα πεζικοῦ
Ἕδρα τάγματος 11ου συνοριακοῦ τομέως
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον

Πολύγυρος (Χαλκιδικὴ)

Στρατολογικὸν γραφεῖον

Βέρροια

Στρατηγεῖον 10ης μεραρχίας
16ον σύνταγμα πεζικοῦ
10η μοῖρα ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
10ον κέντρον ἐπιστρατεύσεως
Στρατιωτικὴ λέσχη

Ἔδεσσα (Βοδενὰ)

30ὸν σύνταγμα πεζικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον

Ἀρδέα (Καρατζόβα)

Ἕδρα τάγματος 10ου συνοριακοῦ τομέως

Καβάλλα

Στρατηγεῖον 4ου σώματος
Φρουραρχεῖον
Διεύθυνσις μηχανικοῦ
Μουσικὴ φρουρᾶς
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατοδικεῖον
Δ΄ μοῖρα αὐτοκινήτων
Στρατολογικὴ διεύθυνσις
Στρατολογικὸν γραφεῖον
Στρατιωτικὴ λέσχη

Δράμα

Στρατηγεῖον 7ης μεραρχίας
26ον σύνταγμα πεζικοῦ
7η μοῖρα ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ
Δ΄ ἶλη ἱππικοῦ
Ἕδρα τάγματος 7ου συνοριακοῦ τομέως
Δ΄ γενικὸν νοσοκομεῖον
Ὑγειονομικὴ ἀποθήκη
Οἰκονομικὴ ἀποθήκη
Στρατολογικὸν γραφεῖον
Δ΄ γενικὸν κέντρον ἐπιστρατεύσεως
7ον κέντρον ἐπιστρατεύσεως
Στρατιωτικὴ λέσχη

Ἐλευθερούπολις (Πράβι)

25ον τάγμα πεζικοῦ

Σέρραι

Στρατηγεῖον 6ης μεραρχίας
19ον σύνταγμα πεζικοῦ
6ον σύνταγμα ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ
2ον σύνταγμα ἱππικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον
6ον κέντρον ἐπιστρατεύσεως
Στρατιωτικὴ λέσχη

Σιδηρόκαστρον (Δεμὶρ Χισσὰρ)

21ον τάγμα πεζικοῦ
Ἕδρα τάγματος 6ου συνοριακοῦ τομέως
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον

Κομοτινὴ (Γκιουμουλτζίνα)

Στρατηγεῖον 12ης μεραρχίας
29ον σύνταγμα πεζικοῦ
12ον σύνταγμα ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ
Ἕδρα τάγματος 12ου συνοριακοῦ τομέως
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον
Στρατιωτικὸν ἀρτοποιεῖον
12ον κέντρον ἐπιστρατεύσεως
Στρατιωτικὴ λέσχη

Ξάνθη

41ον σύνταγμα πεζικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον

Ἀλεξανδρούπολις (Δεδεαγὰτς)

Στρατολογικὸν γραφεῖον

Διδυμότειχον (Διμότικα)

Ἕδρα συντάγματος συνοριακοῦ τομέως Ἕβρου
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον

Ἰωάννινα

Στρατηγεῖον 8ης μεραρχίας
15ον σύνταγμα πεζικοῦ
8ον σύνταγμα ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ
Ἕδρα τάγματος 8ου συνοριακοῦ τομέως
Ἀνεξάρτητος λόχος αὐτοκινήτων
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατιωτικὸν ἀρτοποιεῖον
Στρατοδικεῖον
Στρατολογικὴ διεύθυνσις
Στρατολογικὸν γραφεῖον
8ον κέντρον ἐπιστρατεύσεως
Στρατιωτικὴ λέσχη

Πρέβεζα

24ον σύνταγμα πεζικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον
Βάσις ἐφοδιασμοῦ

Ἄρτα

40ὸν τάγμα εὐζώνων
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον

Κέρκυρα

10ον τάγμα πεζικοῦ
Προπαρασκευαστικὸν σχολεῖον ὑπαξιωματικῶν
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον

Χανιὰ

Στρατηγεῖον 5ης μεραρχίας
14ον σύνταγμα πεζικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατοδικεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον
5ον κέντρον ἐπιστρατεύσεως
Στρατιωτικὴ λέσχη

Ἡράκλειον

43ον σύνταγμα πεζικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον

Ῥέθυμνον

44ον τάγμα πεζικοῦ
Στρατολογικὸν γραφεῖον

Σοῦδα

5η μοῖρα ὀρειβατικοῦ πυροβολικοῦ

Ἅγιος Νικόλαος

Στρατολογικὸν γραφεῖον

Μυτιλήνη

Στρατηγεῖον στρατιωτικῆς διοικήσεως Ἀρχιπελάγους
22ον σύνταγμα πεζικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον
Στρατιωτικὴ λέσχη

Χίος

23ον τάγμα πεζικοῦ
Στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον
Στρατολογικὸν γραφεῖον

Σάμος

18ον τάγμα πεζικοῦ
Στρατολογικὸν γραφεῖον

Digitized by Google

Β') ***Ἐξέλιξις τῶν ὅπλων καὶ τῶν ὑπηρεσιῶν.*** *Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν*. Ὡς πρώτη σύστασις ὑπουργείου Στρατιωτικῶν θεωρεῖται ἡ γενομένη τῷ 1829, δηλαδὴ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἱδρύθη ἡ γραμματεία τοῦ Πολέμου (ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν καὶ Ναυτικῶν), χωρισθεῖσα τὸν Ἀπρίλιον 1830 εἰς δύο, τὴν τῶν Στρατιωτικῶν καὶ τὴν τῶν Ναυτικῶν. Ἡ ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν γραμματεία ἀπετελεῖτο τῷ 1833 ἐκ 2 τμημάτων, ἐξυπηρετουμένων ὑπὸ 2 ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν καὶ ὀλιγίστων τινῶν κατωτέρων ἀξιωματικῶν καί τινων ὑπαλλήλων. Ἡ γραμματεία μετωνομάσθη ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν τῷ 1843 καὶ τότε ἀπετελέσθη ἐκ πλειόνων τμημάτων (4 ἐν ἀρχῇ) καὶ ἐξ ἑνὸς γενικοῦ γραμματέως. Ἔκτοτε, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἐξειλίχθη εἰς τὴν σημερινὴν σύνθεσιν αὐτοῦ (βλ. καὶ λ. *ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν*).

Πεζικόν. Κατὰ τὰς πρώτας ἐποχὰς τὸ πεζικὸν συνεκροτεῖτο συμφώνως πρὸς τὰς ἐν Εὐρώπῃ ἰσχυούσας τότε ἀρχάς, δηλαδὴ εἰς βαρὺ πεζικὸν (τῆς γραμμῆς) καὶ εἰς ἐλαφρὸν πεζικόν, τὸ δὲ βαρὺ μὲ λόχους ἀνομοιομόρφους, καθόσον ἐκ τῶν 6 λόχων ἑκάστου τάγματος οἱ 4 ἀπεκαλοῦντο τοῦ κέντρου, εἷς ἐπιλέκτων, εἷς εὐζώνων (οὐχὶ ὅμως τῆς συγχρόνου ἐννοίας, ἀλλὰ λόχος βαρύς). Ἀπὸ τοῦ 1860 καθωρίσθη ἓν εἶδος πεζικοῦ, ἀπὸ δὲ τοῦ 1866 κατηργήθησαν οἱ ἐν ἑκάστῳ τάγματι βαρέος πεζικοῦ λόχοι διαφόρων εἰδῶν. Ἀπὸ τοῦ 1867 ὅμως συνεκροτήθη καὶ πάλιν ἐλαφρὸν πεζικόν, τὸ γνωστὸν εὐζωνικόν, τὸ ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφίσταται ἀνελλιπῶς μέχρι σήμερον. Κατὰ τὰς παλαιὰς ἐποχὰς τὸ πεζικὸν συνεκροτεῖτο πάντοτε κατὰ τάγματα, μόνον δ' ἀπὸ τοῦ 1885 ὠργανώθη ὁριστικῶς κατὰ συντάγματα, καὶ ἔκτοτε παραμένει οὕτως. Καθ' ἁπάσας τὰς παλαιὰς ἐποχὰς τὸ πεζικὸν ἀπετελεῖτο ἐξ ἀθροίσματος ἀνδρῶν ὁμοιομόρφως ὡπλισμένων διὰ τυφεκίου μετὰ ξιφολόγχης, ἀπὸ τοῦ 1917 ὅμως τὸ μὲν τάγμα ἀποτελεῖται ἐκ 3 λόχων καὶ ἐξ ἑνὸς λόχου πολυβόλων, ὁ δὲ λόχος ἀποτελεῖται ἐξ ἀνδρῶν φερόντων διάφορον ὁπλισμὸν καὶ ἐχόντων διάφορον δρᾶσιν (βλ. λ. *τάγμα, λόχος*). Διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1858 ὡπλίσθη τὸ πεζικὸν δι' ὁμοιομόρφου ὁπλισμοῦ, δι' αὐλακωτοῦ ἐμπροσθογεμοῦς τυφεκίου. Τῷ 1868 ὡπλίσθη διὰ τοῦ τυφεκίου Σασεπό, τῷ 1877 διὰ τοῦ τυφεκίου Γκρά, τῷ δὲ 1907 διὰ τοῦ τυφεκίου Μάνλιχερ. Πολυβόλα ἐδόθησαν διὰ πρώτην φορὰν τὰς ἀρχὰς τοῦ 1912.

Τὸ πεζικὸν δὲν ἐθεωρεῖτο ὅπλον τεχνικόν, καὶ δι' αὐτὸ δὲν εἶχεν ἐπιθεώρησιν. Ἐπειδὴ ὅμως, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, τὸ πεζικὸν κατέστη, λόγῳ τοῦ συγχρόνου ὁπλισμοῦ του καὶ τῶν εἰδικοτήτων του, ὅπλον τεχνικόν, ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 1925 νὰ λειτουργῇ ἐπιθεώρησις πεζικοῦ.

Πυροβολικόν. Παλαιότερον τὸ πυροβολικὸν συνεκροτεῖτο κατὰ λόχους (τῷ 1846 ἐδόθη τὸ ὄνομα *κανονοστοιχία* εἰς τὸ ἄθροισμα τῶν 6 πυροβόλων, συγκρότησις δὲ πραγματικῆς πυρβολαρχίας ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 1877). Βραδύτερον τὸ πυροβολικὸν συνεκροτεῖτο κατὰ τάγματα, ἀπὸ δὲ τοῦ 1885 ἤρχισε συγκροτούμενον κατὰ συντάγματα. Ἡ ἑνιαία διοίκησις τοῦ πυροβολικοῦ ἦτο ἰδέα κυριαρχήσασα ἐπὶ μακρόν, διό, ὡς τὸ πυροβολικὸν ἤρχισεν ἀποτελούμενον ἐκ πλειόνων ταγμάτων, συνεστήθη *ἀρχηγεῖον πυροβολικοῦ*, μὴ λειτουργῆσαν ὅμως εἰμὴ κατὰ τὸ διάστημα 1881—1886. Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα 1904—1926, τὸ μὲν πεδινὸν πυροβολικὸν συνεκροτεῖτο κατὰ συντάγματα, τὸ δὲ ὀρειβατικὸν κατὰ μοίρας, ἀπὸ τοῦ 1926 ὅμως τὸ παντὸς εἴδους πυροβολικὸν συγκροτεῖται κατὰ συντάγματα. Διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1858 ὡπλίσθη τὸ πυροβολικὸν δι' ὁμοιομόρφου ὁπλισμοῦ, διὰ σφαιροβουζοβόλου καὶ δι' ὀβουζοβόλου. Τῷ 1866 ὡπλίσθη δι' ἐμπροσθογεμοῦς αὐλακωτοῦ κανονίου, τῷ 1877 διὰ πυροβόλου Κρούπ, τῷ δὲ 1909 διὰ ταχυβόλου Σνάϊδερ. Εὐθὺς ἀπὸ τῆς συγκροτήσεως τῶν πρώτων μονάδων πυροβολικοῦ καθιερώθη τὸ εὐρωπαϊκὸν ἔθιμον τοῦ νὰ θεωρῆται ἡ ἁγία Βαρβάρα ὡς προστάτις τοῦ πυροβολικοῦ, ἐπίσημος ὅμως καθορισμὸς τῆς ἑορτῆς τῆς ἁγίας Βαρβάρας, ὡς ἑορτῆς τοῦ πυροβολικοῦ, ἐγένετο διὰ πρώτην φορὰν τὴν 4ην Δεκεμβρίου 1829, ἔκτοτε δὲ τὸ ἔθιμον τοῦτο τηρεῖται ἀνελλιπῶς μέχρι σήμερον. Ἀπὸ τοῦ 1886 λειτουργεῖ μέχρι σήμερον ἐπιθεώρησις πυροβολικοῦ.

Παλαιότερον ἡ ὑπηρεσία τῶν ἐφορειῶν ἐξετελεῖτο ὑπὸ τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ σώματος ὑλικοῦ πυροβολικοῦ, ἀπὸ τοῦ 1914 ὅμως, ὁπότε κατηργήθη τὸ σῶμα τοῦτο, ἡ ὑπηρεσία τῶν ἐφορειῶν ἐκτελεῖται ὑπὸ τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ πυροβολικοῦ.

Ἱππικόν. Ἄλλοτε τὸ ἱππικὸν συνεκροτεῖτο εἰς μοίρας ἢ εἰς ἱππαρχίαν, ἀποτελουμένας ἐξ ἰλῶν καραβινοφόρων καὶ ἐξ ἰλῶν λογχιστῶν. Ἡ κατὰ συντάγματα ὀργάνωσις ἤρχισεν ὁριστικῶς ἀπὸ τοῦ 1885. Τὸ οὐσιῶδες εἶναι ὅτι μέχρι τοῦ 1917 τὸ ἱππικὸν ἦτο συγκεκροτημένον κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ ἔχῃ ὡς κυρίαν δρᾶσιν τὴν ἔφιππον, δηλαδὴ τὴν κροῦσιν (ἐπέλασιν καὶ ἐμπλοκήν), δευτερευόντως δὲ τὴν πεζομαχίαν (χρῆσιν τοῦ πυρός), ὡς ἄλλωστε συνέβαινεν εἰς ὅλα τὰ ἱππικὰ τοῦ κόσμου· ἀπὸ τοῦ 1917 ὅμως καὶ ἐντεῦθεν εἶναι συγκεκροτημένον καὶ ὡπλισμένον δι' ὅλων τῶν μέσων τοῦ πυρός, ἵνα δύναται νὰ ποιῆται εὐρυτάτην χρῆσιν τοῦ πυρὸς καὶ νὰ δύναται νὰ δράσῃ ὡς πεζικόν. Ἀπὸ τοῦ 1925 λειτουργεῖ καὶ ἐπιθεώρησις ἱππικοῦ.

Μηχανικόν. Κατὰ τὴν πρώτην συγκρότησιν τοῦ μηχανικοῦ, τῷ 1829, ὁ προορισμός του ἦτο ἐλάχιστα, ἂν μὴ οὐδόλως, μαχητικός. Ὡς ὅπλον το στρατοῦ δὲν δύναται νὰ θεωρῆται εἰμὴ μετὰ τὸ 1860, καθόσον ναὶ μὲν ἀπὸ τοῦ 1833 ἤρχισε συγκροτούμενον στράτευμα μηχανικοῦ (2 λόχοι σκαπανέων), οὐχ ἧττον ὅμως τοῦτο ἦτο προωρισμένον διὰ τὴν κατασκευὴν οἰκοδομῶν, ὁδῶν, γεφυρῶν κλπ., ἐκ δὲ τῶν ἀξιωματικῶν του διωρίζετο ἱκανὸς ἀριθμὸς εἰς τὴν ἕδραν ἑκάστου νομοῦ διὰ τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν συντήρησιν πάντων τῶν δημοσίων κτηρίων, τῶν ὁδῶν, τῶν γεφυρῶν κλπ. Μέχρι τοῦ 1878, ὁπότε συνεκροτήθη τὸ σῶμα τῶν πολιτικῶν μηχανικῶν, τὸ μηχανικὸν ἐξηκολούθει ἔχον ὡς κύριον προορισμόν του τὴν ἐκτέλεσιν τῶν διαφόρων ἔργων ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ὁδοποιίας, πρὸς δὲ καὶ τὴν πυροσβεστικὴν ὑπηρεσίαν ἀπὸ τοῦ 1854, μόνον δ' ἀπὸ τοῦ 1878 ἤρχισεν ἀσχολούμενον ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ στρατιωτικὰ ἔργα. Βραδύτερον ἤρχισε τὸ μηχανικὸν καθιστάμενον ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὅπλον τοῦ στρατοῦ μαχητικώτατον, φθάσαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ θεωρῆται ὄχι ἁπλῶς ἰσάξιον πρὸς τὸ πεζικόν, ἀλλ' ἐκλεκτὸν πεζικὸν κατὰ τὴν περὶ τὸ 1897 ἐποχήν. Εἰς τὰς καθαρῶς ὅμως τεχνικὰς ὑπηρεσίας ὑστέρει καταπληκτικῶς. Μηχανικὸν ὑπὸ τὴν καθαρὰν αὐτοῦ σημασίαν ἤρχισεν ἐξελισσόμενον μετὰ τὸ 1904, ὅλως δ' ἰδιαιτέρως μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους 1912—1913.

Ἐπιθεώρησις μηχανικοῦ συνεστήθη τῷ 1875, λειτουργήσασα ἐπὶ ἥμισυ μόνον ἔτος. Τῷ 1880 ἀνασυνεστήθη καὶ λειτουργεῖ ἔκτοτε ἀνελλιπῶς μέχρι σήμερον.

Ἀεροπορία. Διὰ πρώτην φορὰν παρουσιάσθη ἐν Ἑλλάδι ἀεροπορία στρατιωτικὴ κατὰ τὰς μεγάλας ἀσκήσεις τῆς ἀνοίξεως τοῦ 1912, δηλαδὴ ἓν ἀεροπλάνον ὁδηγούμενον ὑπὸ τοῦ πρώτου στρατιωτικοῦ ἀεροπόρου, τοῦ τότε ὑπολοχαγοῦ Καμπέρου. Ὀργάνωσις ταύτης εἰς ὑπηρεσίαν ἐγένετο διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1914, οὐχὶ ὅμως αὐτοτελής, ἀλλ' ὑπαγομένη ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν μηχανικοῦ τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν. Σχηματισμὸς εἰς αὐτοτελῆ αὐθύπαρκτον ὑπηρεσίαν ἐγένετο τῷ 1917. Ἐπιθεώρησις στρατιωτικῆς ἀεροπορίας συνεστήθη τῷ 1925.

Στρατός. Παλαιότερον ὑπῆρχον διάφορα ὅπλα, οὐχὶ ὅμως στρατὸς ἀποτελῶν ἑνιαῖόν τι σύνολον, καθόσον οὐδεὶς ἐκπαιδευτικὸς ἢ ὑπηρεσιακὸς σύνδεσμος ὑφίστατο μεταξὺ τῶν διαφόρων ὅπλων. Τὸ μὲν πεζικὸν ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν διαφόρων αὐτοτελῶν ταγμάτων, διεσκορπισμένων εἰς διαφόρους πόλεις καὶ μὴ ἐχόντων οὐδένα μεταξύ των σύνδεσμον οὐδὲ συνεκπαίδευσίν τινα, τὰ δὲ λοιπὰ ὅπλα ἀπετέλουν τὸ πυροβολικόν, τὸ μηχανικόν, τὸ ἱππικόν, δηλαδὴ αὐθύπαρκτα ὅπλα, ζῶντα ἓν ἕκαστον εἰς ἴδιον κύκλον, μὲ ἰδίαν νοοτροπίαν καὶ ἀσχολούμενα ἕκαστον ἀνεξαρτήτως τοῦ ἄλλου. Ταῦτα δέ, διότι μεγάλαι μονάδες δὲν ὑπῆρχον, συνεπῶς ἔλειπον οἱ μεταξὺ τῶν διαφόρων ὅπλων συνδετικοὶ κρίκοι. Διὰ πρώτην φορὰν ἐγένετο ἀπόπειρα συγκροτήσεως μεγάλων μονάδων τῷ 1877, ἀλλ' αὕτη εὑρέθη πρὸ ἐδάφους ἀπροσφόρου, διὸ μετ' ὀλίγους μῆνας κατηργήθη ἡ τοιαύτη ὀργάνωσις. Ἀπὸ τοῦ 1833—1900 ἡ μόνη σκιὰ ἀνωτέρας διοικήσεως ἦτο ἡ ἐνεργουμένη ὑπὸ τοῦ σχετικοῦ νομοεπιθεωρητοῦ (1834—1863). Ποιά τις ἀνωτέρα διοίκησις ἤρχιζεν ἐφαρμοζομένη ἀπὸ τοῦ 1853, ὁπότε συνεστήθησαν τὰ ἀρχηγεῖα στρατοῦ, δηλαδὴ διοικήσεις ἐδαφικῶν περιοχῶν. Ἀλλ' ὁ ἀρχηγὸς οὗτος δὲν ἦτο διοικητὴς μεγάλης μονάδος, ἀλλὰ διοικητὴς διαφόρων στρατευμάτων καὶ ὑπηρεσιῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ μονάδων χωροφυλακῆς, ἑδρευουσῶν συμπτωματικῶς ἐν ὡρισμένῃ ἐδαφικῇ περιοχῇ. Ὁ ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι τοῦ 1861 ὑπάρχων ἐπιθεωρητὴς τοῦ στρατοῦ ἦτο ἄσχετος πρὸς τοὺς ἀρχηγούς, οἱ δὲ μέχρι τοῦ 1863 ὑπάρχοντες νομοεπιθεωρηταὶ ὑπήγοντο ὑπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῆς σχετικῆς περιοχῆς (1853—1863). Ἀλλὰ καὶ τὸ σύστημα τῶν ἀρχηγείων (1853—1900) δὲν ἔλυε τὸ ζήτημα τῆς διοικήσεως, δεδομένου ὅτι οἱ ἀρχηγοὶ δὲν ἦσαν διοικηταὶ μεγάλων μονάδων. Στρατὸς τῆς συγχρόνου ἐννοίας ἤρχισε τὸ πρῶτον ὑφιστάμενος ἀπὸ τοῦ 1900, ὅτε συνεκροτήθη πραγματικῶς ὁ στρατὸς εἰς μεραρχίας.

Ἡ ἐφαρμογὴ τέλος τοῦ τριαδικοῦ συστήματος ἐν τῇ μεραρχίᾳ (ὀργανισμὸς Ἐϋντοῦ, τὸν Ἰανουάριον 1912) συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ καταστῇ ἡ μεγάλη αὕτη μονὰς ἐλαφρὰ καὶ κατάλληλος διὰ τὰ ὀρεινὰ καὶ δύσκολα ἐδάφη τῆς Βαλκανικῆς καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἐν γένει περὶ στρατοῦ, προσθέτομεν ὅτι τὰ φύλλα ποιότητος τῶν ἀξιωματικῶν εἰσήχθησαν διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1868. Τῷ 1924 καθωρίσθη ὅπως ἑκάστη μονὰς τῶν διαφόρων ὅπλων ἔχῃ ὡς ἑορτήν της τὴν ἐπέτειον μιᾶς μάχης τῆς περιόδου 1912—1922, καθ' ἣν ἡ μονὰς αὕτη ἔδρασεν ἐξαιρετικῶς.

Ἐπιτελικὴ ὑπηρεσία. Μέχρι τοῦ 1904 ἐπιτελικὴ ὑπηρεσία δὲν ὑπῆρχε, διότι ναὶ μὲν ὑφίστατο ἀπὸ τοῦ 1833—1880 σῶμα γενικῶν ἐπιτελῶν, ἀλλ' οὐδέποτε τοῦτο ἐξετέλεσε τήν, ὑπὸ τὴν κυριολεξίαν τοῦ ὅρου, ἐπιτελικὴν ὑπηρεσίαν· μέχρι τοῦ 1861 μάλιστα δὲν εἶχεν οὐδὲ κἂν καθωρισμένα τὰ καθήκοντά του. Οἱ ἐπιτελάρχαι τῶν ἀρχηγείων, οἱ συνηθέστατα μὴ ὄντες ἀξιωματικοὶ γενικῶν ἐπιτελῶν, ἦσαν ἁπλῶς προϊστάμενοι τῆς διοικητικῆς καὶ γραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ σχετικοῦ ἀρχηγείου, ἐν περιπτώσει δὲ γενικῶν ἀσκήσεων συντάκται τῶν διαταγῶν καὶ τῶν θεμάτων. Ἐπιτελικὴ ὑπηρεσία ἤρχισε κάπως ἐκτελουμένη ἀπὸ τοῦ 1882, ὁπότε καθωρίσθησαν τὰ καθήκοντα τοῦ τμηματάρχου τοῦ τμήματος ἐπιτελικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ ὅτι ἐξετελεῖτο ἐπιτελική, ὡς νοεῖται σήμερον, ὑπηρεσία, καθόσον κατὰ τὰς ἐποχὰς ἐκείνας δὲν ὑπῆρχεν οὐδὲ κἂν ἐν νῷ ἰδέα περὶ σχεδίου ἐπιστρατεύσεως, σχεδίων ἐπιχειρήσεων, σχεδίου μεταφορῶν κτλ. Πραγματικὴ ἐπιτελικὴ ὑπηρεσία ἤρχισε τὸ πρῶτον διεξαγομένη ἀπὸ τοῦ 1904, ὁπότε συνεστήθη τὸ σῶμα τῶν γενικῶν ἐπιτελῶν καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ 1906, ὁπότε συνεκροτήθη, διὰ πρώτην φοράν, γενικὸν ἐπιτελεῖον στρατοῦ ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Σαπουντζάκην Κωνσταντῖνον, ὅλως δ' ἰδιαιτέρως ἀπὸ τοῦ 1914, ὁπότε τὸ γενικὸν ἐπιτελεῖον ἔλαβε πλέον τὴν σύγχρονον μορφὴν ὑπὸ τὸν ὑποστράτηγον Δούσμανην. Μέχρι τοῦ 1904 ὑπῆρχον σποραδικοί τινες νόμοι καὶ διάφοροι διατάξεις περὶ ἐπιστρατεύσεως, περὶ ἐπιτάξεως, περὶ εἰσφορῶν κλπ., οἵτινες ἀπετέλουν μὲν λαμπρὰς αὐτὰς καθ' ἑαυτάς, ἀλλὰ μεμονωμένας καὶ μὴ ἀλληλενδέτους μελέτας καὶ πραγματείας, οὐχὶ ὅμως καὶ σχέδιον ἐπιστρατεύσεως καὶ ἐπιχειρήσεων. Τὸ πρῶτον τοιοῦτον ἑλληνικὸν σχέδιον εἶδε τὸ φῶς τῷ 1907, ἀπὸ τῆς ἰδίας δὲ ταύτης ἐποχῆς ἤρχισαν συντασσόμενα σχέδια ἐπιχειρήσεων, μεταφορῶν κλπ. Προκαταρκτικαὶ προπαρασκευαὶ τῆς ἐπιστρατεύσεως, ἐπιτάξεως κλπ. ὑπὸ τῶν σχετικῶν μονάδων δὲν ἐξετελοῦντο πρὸ τοῦ 1907, οὐδ' ὑπῆρχε πρὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης προητοιμασμένον καὶ ἕτοιμον τὸ ὑλικὸν ἐπιστρατεύσεως (ἱματισμός, ἐξάρτησις, πυρομαχικὰ κλπ.), ἀλλὰ τὰ πάντα ἐκανονίζοντο ἐκ τοῦ προχείρου ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν κατ' αὐτὴν ταύτην τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπιστρατεύσεως. Ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας ἐνηργήθησαν αἱ ἐπιστρατεύσεις τοῦ 1880, τοῦ 1885, τοῦ 1897, καθ' ἃς οἱ ἔφεδροι ἐκλήθησαν ὑπὸ τὰ ὅπλα τμηματικῶς καθ' ἡλικίας διὰ διαφόρων κλήσεων, καὶ διετέθησαν διὰ τῶν ἑκάστοτε διαταγῶν τοῦ ὑπουργείου, ἀδιαφόρως τῆς στρατολογικῆς των περιφερείας, εἰς διαφόρους μονάδας, ὡς ἐκ τούτου δὲ αἱ ἐπιστρατεύσεις αὗται διήρκεσαν ἐπὶ μῆνας ὁλοκλήρους (φθινόπωρον 1885 ἕως ἄνοιξις 1886, Ἰανουάριος—Μάρτιος 1897). Σχέδια μεταφορῶν, στρατηγικὴ συγκέντρωσις κλπ. ἦσαν ἄγνωστα πράγματα κατὰ τὰς ἐποχὰς ἐκείνας. Καθ' ἁπάσας τὰς ἄνω ῥηθείσας ἐπιστρατεύσεις αἱ διάφοροι μονάδες μετεφέρθησαν εἰς τὰς παραμεθορίους περιοχὰς ἐν ᾗ καταστάσει εὑρίσκοντο ἀπὸ τοῦ καιροῦ τῆς εἰρήνης, ἐκεῖ δ' ἔλαβον τοὺς ἐφέδρους των, τὰ ὑλικά των, τὰ κτήνη των κλπ., συνεπῶς ἡ συγκέντρωσις προηγήθη τῆς ἐπιστρατεύσεως. Πρώτη πραγματικὴ ἐπιστράτευσις ἦτο ἡ τοῦ Σεπτεμβρίου 1912, ὑποδειγματικὴ δὲ τοιαύτη ἡ τοῦ Σεπτεμβρίου 1915.

Ἱερεῖς. Καθ' ἁπάσας τὰς ἐποχάς, ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι σήμερον, ὑπάρχουσι πάντοτε ἱερεῖς ἐν τῷ στρατῷ. Τὸ σύστημα δέ, τὸ ἐφαρμοσθὲν κατὰ τὰς τελευταίας ἐποχὰς ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, τὸ τῆς ὑποχρεωτικῆς ὑπηρεσίας εἰς τὸν στρατὸν ἐν καιρῷ πολέμου ἁπάντων τῶν ἱεροκηρύκων τοῦ κράτους, ἀπέδωσε λαμπρὰ ἀποτελέσματα.

Ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία. Κατ' ἀρχὰς οἱ ἰατροὶ δὲν ἐθεωροῦντο ἀξιωματικοί, ἀλλὰ στρατιωτικοὶ ὑπάλληλοι, μὴ ἔχοντες μάλιστα οὐδ' ἀντιστοιχίαν τινὰ πρὸς τοὺς ἀξιωματικούς, ἰδίως δὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἐπαναστάσεως, ὁπότε ὁ ἰατρὸς ἐφέρετο ὑπὸ τὸ ὄνομα χειρουργός. Διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1837 ἐκανονίσθη ἀντιστοιχία τῶν ἰατρῶν πρὸς τοὺς ἀξιωματικούς, καθορισθέντος ὅτι ὁ ἀρχίατρος ἐπιτελῶν ἀντεστοίχει πρὸς ἀντισυνταγματάρχην, ὁ ἰατρὸς ἐπιτελῶν πρὸς ταγματάρχην, ὁ ἰατρὸς συντάγματος πρὸς λοχαγόν, ὁ ἰατρὸς τάγματος πρὸς ὑπολοχαγόν, ὁ ὑποϊατρὸς πρὸς ἀνθυπολοχαγόν. Ἡ ἰδία κατάστασις ἐφηρμόζετο καὶ διὰ τοὺς φαρμακοποιούς, θεωρουμένους στρατιωτικοὺς ὑπαλλήλους μέχρι τοῦ 1837, ὁπότε ἔλαβον ἀντιστοιχίαν πρὸς ἀξιωματικούς, καθορισθέντος τότε ὅτι ὁ ἀνώτερος φαρμακοποιὸς ἀντεστοίχει πρὸς λοχαγόν, ὁ φαρμακοποιὸς πρὸς ὑπολοχαγόν, ὁ ὑποφαρμακοποιὸς πρὸς ἀνθυπολοχαγόν. Τὸ πρῶτον στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον συνεστήθη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἐπαναστάσεως (Ὀκτώβριον 1825) ἐν Ναυπλίῳ, ὑπὸ τὸν φιλέλληνα Γερμανὸν ἰατρὸν Τράϊμπερ. Πρῶτον δὲ πραγματικὸν στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον ἦτο τὸ ἐν Ἀθήναις εἰς τοὺς πρόποδας τῆς Ἀκροπόλεως (συνοικίαν Μακρυγιάννη), τὸ μέχρι πρό τινος γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα 1ον στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον Ἀθη-

Digitized by Google

νῶν. Πλήρης ἀφομοίωσις τῶν ἰατρῶν καὶ τῶν φαρμακοποιῶν πρὸς τοὺς ἀξιωματικοὺς ἐγένετο τῷ 1863, καθορισθέντων τότε τῶν συγχρόνων γνωστῶν βαθμῶν (βλ. πίνακα λ. *ἀξιωματικός*). Ἡ κατάστασις αὕτη ἐξακολουθεῖ ὑφισταμένη μέχρι σήμερον· οἱ φαρμακοποιοὶ ὅμως κατέστησαν ἐπ' ὀλίγον χρόνον (1914—1919) στρατιωτικοὶ ὑπάλληλοι.

Ἰδέα ἀνωτέρας ἐποπτείας τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας ἐπῆλθεν ἀπὸ τῶν παλαιοτέρων ἐποχῶν, καὶ δι' αὐτὸ τῷ 1879 συνεστήθη ἐπιθεώρησις ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας, ἥτις ὅμως ἐλειτούργησε τότε ἐπ' ὀλίγον μόνον. Τῷ 1921 ἀνασυνεστήθη τοιαύτη ἐπιθεώρησις, λειτουργοῦσα ἀνελλιπῶς μέχρι σήμερον.

Κτηνιατρικὴ ὑπηρεσία. Εἰς τοὺς στρατοὺς τῆς ἐποχῆς τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδιστρίου κτηνίατροι ἐπισήμως ἀνεγνωρισμένοι δὲν ὑπῆρχον, μόνον δ' ἀπὸ τοῦ 1833 ἀνεφάνησαν τοιοῦτοι, προερχόμενοι ἐκ τοῦ κατελθόντος εἰς Ἑλλάδα βαυαρικοῦ στρατοῦ. Οἱ κτηνίατροι κατὰ τὰς πολὺ παλαιὰς ἐποχὰς ἐκαλοῦντο ἱππιατροὶ ἢ ἱπποϊατροί. Μέχρι τοῦ 1837 ἐθεωροῦντο στρατιωτικοὶ ὑπάλληλοι, τὴν δ' ἐποχὴν ταύτην ἔλαβον ἀντιστοιχίαν πρὸς τοὺς ἀξιωματικούς, καθορισθέντος τότε ὅτι ὁ ἀνώτερος ἱππιατρὸς ἀντεστοίχει πρὸς λοχαγόν, ὁ ἱππιατρὸς πρὸς ὑπολοχαγόν, καὶ ὁ ὑποϊππιατρὸς πρὸς ἀνθυπολοχαγόν.

Τῷ 1860 οἱ ἱππιατροὶ μετωνομάσθησαν κτηνίατροι, καθόσον τὰ κτήνη τοῦ στρατοῦ δὲν εἶναι μόνον ἵπποι, ἀλλὰ καὶ ἡμίονοι. Τῷ 1863 ἐπῆλθε πλήρης ἀφομοίωσις τῶν κτηνιάτρων πρὸς τοὺς ἀξιωματικούς, καθορισθέντων τῶν γνωστῶν συγχρόνων βαθμῶν (βλ. πίνακα λέξ. *ἀξιωματικός*). Οἱ κτηνίατροι ἐπ' ὀλίγιστον χρόνον (1914—1919) κατέστησαν στρατιωτικοὶ ὑπάλληλοι.

Κατὰ τὰς παλαιὰς ἐποχὰς στρατιωτικὰ νοσοκομεῖα κτηνῶν δὲν ὑπῆρχον, πρῶτον δὲ τοιοῦτον συνεστήθη τῷ 1914 ἐν Ἀθήναις, ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ Ἄρεως, ἀλλὰ λίαν ἀτελές. Πραγματικὰ νοσοκομεῖα κτηνῶν λειτουργοῦσι μόνον ἀπὸ τοῦ 1926.

Οἰκονομικὴ ὑπηρεσία. Διεξαγωγὴ οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας παρουσιάζεται διὰ πρώτην φορὰν κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Καποδιστρίου, ὁπότε διωρίσθη ὁ Γάλλος ἐπιμελητὴς Σωκὲ εἰς τὴν διεύθυνσιν τῶν οἰκονομικῶν τοῦ στρατοῦ. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην προσελήφθησαν πολλοὶ Ἕλληνες γαλλομαθεῖς, οἵτινες ἀπετέλεσαν τοὺς στρατιωτικοὺς οἰκονομικοὺς ὑπαλλήλους, μὴ ὄντας ἀξιωματικούς, οὐδ' ἔχοντας ἀντιστοιχίαν τινὰ πρὸς αὐτούς. Τῷ 1837 ἐκανονίσθη ἀντιστοιχία πρὸς ἀξιωματικούς, καθορισθέντος ὅτι ὁ ἐπιμελητὴς ἀντεστοίχει πρὸς ἀντισυνταγματάρχην, ὁ ὑπεπιμελητὴς πρὸς ταγματάρχην, ὁ καταλυματίας συντάγματος πρὸς λοχαγόν, ὁ καταλυματίας τάγματος πρὸς ὑπολοχαγόν, ὁ ὑποκαταλυματίας (καταλυματίας 2ας τάξεως) πρὸς ἀνθυπολοχαγόν. Τῷ 1863 οἱ οἰκονομικοὶ ἀφωμοιώθησαν πρὸς τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ ἀπετέλεσαν τὸ σῶμα *οἰκονομίας*, ὅπερ ἐλειτούργησε μέχρι τοῦ 1882, ὁπότε, ἐκ τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ σώματος τούτου καὶ ἄλλων τινῶν μεταταγέντων ἐκ τοῦ πεζικοῦ, συνεκροτήθη τὸ οἰκονομικὸν σῶμα, λειτουργῆσαν μέχρι τοῦ 1914, ὅτε κατηργήθη.

Ἀπὸ τοῦ 1914 μέχρι σήμερον τὴν μὲν γενικὴν οἰκονομικὴν ὑπηρεσίαν τοῦ στρατοῦ ἐκτελοῦσιν οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ συγκροτηθέντος τῷ 1914 σώματος τῆς ἐπιμελητείας, τὴν γενικὴν διαχειριστικὴν ὑπηρεσίαν οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος συγκροτηθέντος σώματος τῆς διαχειρίσεως, τὴν δ' οἰκονομικὴν καὶ διαχειριστικὴν ὑπηρεσίαν τῶν διαφόρων μονάδων (συνταγμάτων, αὐθυπάρκτων ταγμάτων κτλ.) μάχιμοι ἀξιωματικοὶ τοῦ σχετικοῦ ὅπλου. Πρώτη πραγματικὴ ἐπεξεργασία λογαριασμῶν τοῦ στρατοῦ ἤρχισεν ἐκτελουμένη ἀπὸ τοῦ 1834, ὁπότε συνεστήθη στρατιωτικὸν λογιστήριον ἐν τῷ ὑπουργείῳ Στρατιωτικῶν.

Ἐπιμελητεία. Ἐπιμελητειακὴ ὑπηρεσία δὲν ὑπῆρχεν ἄλλοτε, ἡ δὲ κατὰ τύπους ἀναγραφομένη τοιαύτη, ὡς π. χ. ἐπιμελητεία κατὰ τὸν Ἑλληνοτουρκικὸν πόλεμον 1897, ἐξετελεῖτο ὑπὸ τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ σώματος οἰκονομίας ἢ τοῦ οἰκονομικοῦ σώματος. Διὰ πρώτην φορὰν ἤρχισεν ἐκτελουμένη ἐπιμελητειακὴ ὑπηρεσία ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1900 συστάσεως τῆς γενικῆς διοικήσεως τοῦ στρατοῦ, ὁπότε συνέστη παρ' αὐτῇ ἐπιμελητεία (χωρὶς ὅμως νὰ ὀργανωθῇ ἴδιον σῶμα), ἐκτελουμένη ὑπὸ ἀξιωματικῶν τοῦ οἰκονομικοῦ σώματος. Σῶμα ἀξιωματικῶν ἐπιμελητείας συνέστη διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1914 (περὶ τῶν βαθμῶν αὐτοῦ βλ. πίνακα λ. *ἀξιωματικός*), ἔχον ἀρχηγὸν καλούμενον ἀρχηγὸν τῆς ἐπιμελητείας. Τὸν πρῶτον πυρῆνα τοῦ τοιούτου σώματος ἀπετέλεσαν ἀξιωματικοί τινες τοῦ παλαιοῦ οἰκονομικοῦ σώματος καὶ ἐκ τῶν διαφόρων ὅπλων.

Μεταγωγικόν. Μεταγωγικὸν σῶμα δὲν ὑπῆρχε· κατὰ διαφόρους περιστάσεις, ὡς π. χ. πόλεμον, γενικὰς ἀσκήσεις κτλ., ἡ μεταγωγικὴ ὑπηρεσία ἐξετελεῖτο ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν ἀξιωματικῶν τῶν διαφόρων ὅπλων. Τῷ 1914 συνεκροτήθη σῶμα μεταγωγικοῦ, λαβὸν ὡς πρῶτον πυρῆνα ἀξιωματικοὺς ἐκ τοῦ κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν καταργηθέντος σώματος ἀξιωματικῶν τοῦ ὑλικοῦ πυροβολικοῦ. Σήμερον, τὸ μεταγωγικὸν ἔχει ὡς κυρίαν ὑπηρεσίαν του τὴν τῶν αὐτοκινήτων τοῦ στρατοῦ.

Στρατολογία. Ἀπὸ τοῦ 1833—1914 ἡ στρατολογικὴ ὑπηρεσία ἐξετελεῖτο ὑπὸ ἀξιωματικῶν τοῦ πεζικοῦ. Διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1914 συνεκροτήθη σῶμα ἀξιωματικῶν τῆς στρατολογίας, λαβὸν ὡς πρῶτον πυρῆνα ἀξιωματικοὺς τῶν διαφόρων ὅπλων, μεταταγέντας εἰς αὐτό. (Περὶ τῆς στρατολογίας τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ βλ. λ. *στρατολογία*, τ. ΚΒ', σελ. 434.)

Στρατιωτικὴ δικαιοσύνη. Ἀπὸ τοῦ 1833—1914 ἡ στρατιωτικὴ δικαιοσύνη διενηργεῖτο ὑπὸ ἀξιωματικῶν τῶν διαφόρων ὅπλων, συγκροτούντων στρατοδικεῖον, ἐκτελούντων τὴν ὑπηρεσίαν ἐπιτρόπου, εἰσηγητοῦ κτλ. Διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1914 συνεκροτήθη, ἐκ δικαστῶν καὶ δικηγόρων, σῶμα ἀξιωματικῶν τῆς *στρατιωτικῆς* δικαιοσύνης (βλ. λ.).

Ἔλεγχος. Ὁ ἔλεγχος τῆς διαχειρίσεως τοῦ στρατοῦ ἐξετελεῖτο ὑπὸ ἀξιωματικῶν τοῦ σώματος τῆς οἰκονομίας ἢ τοῦ οἰκονομικοῦ σώματος, ἀπὸ δὲ τοῦ 1914 ὑπὸ ἀξιωματικῶν τῆς ἐπιμελητείας. Τῷ 1919 συνεστήθη σῶμα ἀξιωματικῶν τοῦ ἐλέγχου.

Διαχείρισις. Ἡ διαχείρισις τῶν μεγάλων μονάδων τῶν ἀποθηκῶν κτλ. ἐξετελεῖτο ὑπὸ ἀξιωματικῶν τῆς οἰκονομίας ἢ τοῦ οἰκονομικοῦ σώματος. Τῷ 1914 συνεστήθη σῶμα διαχειριστῶν, κατανεμηθὲν μάλιστα καθ' ἁρμοδιότητας, ὡς π. χ. πυροβολικοῦ, μηχανικοῦ, ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας κλπ.

Μουσική. Πρώτη στρατιωτικὴ μουσικὴ ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τὸν Γερμανὸν Μάγγελ, ἀποτελέσασα μέρος τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ τοῦ Φαβιέρου τῷ 1825. Ἔκτοτε ὁ στρατὸς ἔχει ἀνελλιπῶς μέχρι σήμερον μουσικάς, πολὺ περισσοτέρας παλαιότερον, δεδομένου ὅτι ὑπῆρχε μία κατὰ τάγμα πεζικοῦ, δύο μόνον κατὰ τὴν ἐποχὴν 1893—1904, μίαν δ' ἀνὰ μεραρχίαν κατὰ τὰς κατόπιν μέχρι σήμερον ἐποχάς. Ἀπὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ὄθωνος ἡ μουσικὴ τοῦ ἐν Ἀθήναις 1ου τάγματος ἐκλήθη μουσικὴ τῆς φρουρᾶς, ὁ ὅρος δ' οὗτος ἐξακολουθεῖ μέχρι σήμερον χρησιμοποιούμενος. Παλαιότερον εἶχον μουσικὴν τὸ μὲν ἱππικὸν μέχρι τοῦ 1882, τὸ δὲ πυροβολικὸν μέχρι τοῦ 1905.

Τῷ 1876 συνεστήθη ἐπιθεώρησις στρατιωτικῶν μουσικῶν, μὲ πρῶτον ἐπιθεωρητὴν τὸν Δανὸν ἀνθυπολοχαγὸν ἀρχιμουσικὸν Βέλκερ.

Γ') *Ἐκπαίδευσις.* *Ἐποχὴ τῆς Ἐπαναστάσεως.* Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐξετελεῖτο συστηματικὴ ἐκπαίδευσις εὐθὺς ὡς συνεκροτεῖτο ἕκαστος τακτικὸς στρατός· ἀλλ' ἐπειδὴ συνήθως αἱ πολεμικαὶ ἀνάγκαι ἐπέβαλλον τὴν ταχεῖαν συμμετοχὴν τοῦ στρατοῦ, ὁ τακτικὸς στρατὸς ἔσπευδεν ὅπου παρίστατο ἀνάγκη, ἔστω καὶ ἀτελῶς ἐκπεπαιδευμένος, ὡς π. χ. συνέβη εἰς τὸν τακτικὸν στρατὸν τοῦ 1822, ὅστις ἐξηναγκάσθη ὑπὸ τοῦ Μαυροκορδάτου νὰ σπεύσῃ εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα.

1828—1884. Καθ' ὅλην τὴν περίοδον ταύτην, ἐκπαίδευσις, ὑφ' ἣν ἔννοιαν ἐννοοῦμεν ταύτην σήμερον, δὲν ἐξετελεῖτο, καθόσον ὁ στρατὸς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦτο πάντοτε διεσκορπισμένος κατὰ λόχους καὶ διμοιρίας ἀνὰ τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία, ἅτε ἔχων ὡς κυρίαν ἀσχολίαν τὴν καταδίωξιν τῆς λῃστείας, τῆς λυμαινομένης τότε τὴν χώραν, καὶ τὴν ἑκάστοτε ἐμπέδωσιν τῆς ἐσωτερικῆς τάξεως, ἥτις συχνότατα τότε διεσαλεύετο εἰς τὰς διαφόρους ἐπαρχίας, λόγῳ τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς διαμάχης. Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους ὁ στρατὸς ἦτο τότε μᾶλλον χωροφυλακή, ἐλάχιστα δέ, ἵνα μὴ εἴπωμεν οὐδόλως, στρατὸς μάχιμος. Πρὸς ἐκτέλεσιν σχετικῆς τινος ἐκπαιδεύσεως ἐξευρέθη τὸ μέσον τῆς συγκεντρώσεως διαφόρων ἑκάστοτε στρατευμάτων ἐν στρατοπέδῳ ἀσκήσεων, καὶ τῆς ἐν αὐτῷ παραμονῆς περὶ τὸν μῆνα συνήθως. Ἐν τῷ στρατοπέδῳ τούτῳ τὰ στρατεύματα παρέμενον ὑπὸ σκηνὰς καὶ ἐξετέλουν ἀσκήσεις καὶ ἐφαρμογὰς τῆς ἐν ἐκστρατείᾳ ὑπηρεσίας. Τὸ πρῶτον συγκροτηθὲν στρατόπεδον ἀσκήσεως εἶναι τὸ ἐν Μεγάροις, τὸν Ὀκτώβριον 1829, εἰς ὃ συνεκεντρώθησαν 2 τάγματα πεζικοῦ, 2 λόχοι πυροβολικοῦ μετὰ σχετικῶν κανονίων, καὶ 2 ἶλαι, ὑπὸ τὸν Τρέζελ. Ἔκτοτε ἐσχηματίσθησαν τοιαῦτα στρατόπεδα κατὰ διαφόρους ἐποχάς, ὧν τὰ κυριώτερα εἶναι τὸ ἐν Φθιώτιδι τῷ 1864, τὸ ἐν Λεπενοῦ τῆς Ἀκαρνανίας τῷ 1878, τὸ ἐν Κουζούντελι τῆς Λευκάδος τῷ 1878, τὸ τῶν Θηβῶν τῷ 1877 καὶ τῷ 1888.

Τῷ 1840 ἐκανονίσθη ὅπως παρ' ἑκάστῳ τάγματι πεζικοῦ λειτουργῇ σχολεῖον στρατιωτῶν καὶ σχολεῖον ὑπαξιωματικῶν, πρὸς ἀπόκτησιν τῶν γνώσεων τοῦ βαθμοῦ των. Τῷ 1861 παρεμφερῆ τοιαῦτα σχολεῖα ἐλειτούργησαν καὶ παρὰ τῇ διλοχίᾳ μηχανικοῦ.

Τῷ 1868 ἐλήφθη τὸ μέτρον τῆς διαδοχικῆς σταθμεύσεως εἰς Ἀθήνας ἑνὸς τάγματος πεζικοῦ ἢ εὐζώνων, ἐκτὸς ἐννοεῖται τῶν ἀναγκαίων διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τῆς φρουρᾶς Ἀθηνῶν, ὅπερ, ἀντὶ ἄλλης ὑπηρεσίας, ἐξεπαιδεύετο θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς ἐπὶ τρίμηνον, μετὰ τὴν παρέλευσιν τοῦ ὁποίου ἀντικαθίστατο ὑφ' ἑτέρου τάγματος, εἰς τρόπον ὥστε ἅπαντα τὰ τάγματα νὰ σταθμεύωσι διαδοχικῶς εἰς Ἀθήνας καὶ νὰ ἀσχολῶνται ἀποκλειστικῶς εἰς ἐκπαίδευσιν. Τὴν ἀνωτέραν ἐπίβλεψιν καὶ τὸν καθορισμὸν πίνακος ὡρῶν τῆς τοιαύτης ἐκπαιδεύσεως εἶχεν ὁ φρούραρχος Ἀθηνῶν, ὅστις δὲν ἦτο φρούραρχος ὡς οἱ τῶν λοιπῶν πόλεων, ἀλλὰ περιεβάλλετο μὲ δικαιοδοσίαν ἀρχηγοῦ ἐπὶ τῶν σωμάτων τῆς φρουρᾶς Ἀθηνῶν.

Τῷ 1876, ἐπικειμένης τῆς ὁπλίσεως τοῦ πεζικοῦ διὰ τοῦ τυφεκίου Μυλωνᾶ (μὴ συντελεσθείσης ὅμως, λόγῳ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ Γκρᾶ), συνεστήθη ἐν Ἀθήναις λόχος ἐκπαιδευτικός, πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν ὑπαξιωματικῶν τοῦ πεζικοῦ εἰς τὰ τῆς βολῆς τοῦ νέου τυφεκίου καὶ εἰς τὰς νέας ἀσκήσεις, λειτουργήσας ἐπὶ ἓν μόνον ἔτος. Τῷ 1880 ἐλειτούργησεν ἐπ' ὀλίγιστον χρόνον ἓν τάγμα ἐκπαιδεύσεως, μὲ τὸν σκοπὸν τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν ὑπαξιωματικῶν τοῦ πεζικοῦ.

Σημειωτέον ὅτι μεταξὺ τῶν στελεχῶν τοῦ στρατοῦ τῶν ἐποχῶν ἐκείνων ὑπῆρχον πάντοτε πλεῖστοι ἀξιωματικοὶ ὑπερόχου ἐπιστημονικῆς μορφώσεως καὶ βαθείας στρατιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως, πολλοὶ μάλιστα λαβόντες τὰ φῶτα ἐξ Εὐρώπης, ἀλλ' οἵτινες ἐλάχιστα ἠδυνήθησαν νὰ προσφέρωσιν, ἕνεκα τοῦ ὅλου πολιτικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ περιβάλλοντος τῶν ἐποχῶν ἐκείνων.

1884—1900. Ἡ εἰς Ἑλλάδα ἄφιξις τῆς γαλλικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς τοῦ Βοσσὲρ ἔδωσεν ὤθησίν τινα εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιτύχῃ μεγάλα πράγματα, καθόσον τὸ βασικὸν ὅπλον, τὸ πεζικόν, περιεσπᾶτο εἰς ἀλλοτρίας ὑπηρεσίας (μεταβατικὰ ἀποσπάσματα, φρουρήσεις, κτλ.), παρακωλυούσας, κατὰ φυσικὸν λόγον, τὴν ἐκπαίδευσιν. Τὸ μόνον ὅπλον, ὅπερ ἐπωφελήθη πραγματικῶς ἐκ τῆς ἀποστολῆς ταύτης, ἦτο τὸ πυροβολικόν, καὶ τοῦτο, διότι ἦτο τὸ μόνον ἴσως ὅπλον τὸ μὴ περισπώμενον εἰς ἀλλοτρίας ὑπηρεσίας, διὸ τὰ ἐκτελεσθέντα, διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι, τῷ 1885 πυρὰ πυροβολικοῦ, ἐν εὐρυτάτῃ κλίμακι, ἐσημείωσαν χαρακτηριστικὸν σταθμὸν ἐν τῇ ἐκπαιδεύσει τῶν Ἑλλήνων πυροβολητῶν. Εἰς τὸ πεζικὸν ἐπίσης ἐγένετο ἐκπαίδευσίς τις εἰς τὴν βολήν, ἀλλὰ δὲν ἀπέδωσε μεγάλα πράγματα. Μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1887 ἀναχώρησιν τοῦ Βοσσὲρ ἐξ Ἑλλάδος, μέχρι τῆς τῷ 1900 συστάσεως τῆς γενικῆς διοικήσεως τοῦ στρατοῦ, ἡ ἐκπαίδευσις παρέμεινεν εἰς κατάστασιν αὐτόχρημα τελματώδη.

1900—1934. Ἡ ἐποχὴ ἀπὸ τοῦ 1901 καὶ ἐντεῦθεν ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν σταθμόν, διότι ἀπὸ ταύτης ἤρχισεν ἐντατικὴ προσπάθεια πρὸς ἐκπαίδευσιν. Διὰ πρώτην φορὰν ἐγένοντο σοβαραὶ μεγάλαι ἀσκήσεις, ὡς αἱ παρὰ τὸν Παρνασσὸν τῷ 1904, αἱ εἰς τὰ Μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς τῷ 1907, αἱ παρὰ τὸ Μενίδι τῆς Ἀττικῆς τῷ 1908. Ἀπὸ τοῦ 1903 ἤρχισεν ἐφαρμοζόμενον τὸ σύστημα τῆς ὑπὸ τὰ ὅπλα διαδοχικῆς προσκλήσεως τῶν ἐφέδρων πρὸς ἐκπαίδευσιν. Τὸ πάντων ὅμως νεωτεριστικώτερον καὶ οὐσιαστικώτερον ἦτο ἡ ἀπὸ τοῦ 1906 ἀρξαμένη ἐκπαίδευσις τῶν ἀξιωματικῶν δι' ἀσκήσεων ἐπὶ τοῦ χάρτου.

Νέαν ὤθησιν ἐν τῇ ἐκπαιδεύσει ἔδωσεν ἀπὸ τοῦ 1911 ἡ ὑπὸ τὸν Ἐΰντοὺ γαλλικὴ στρατιωτικὴ ἀποστολή. Ἐκτὸς τῆς καθ' ὅπλον ἐκπαιδεύσεως, ἐξετελοῦντο ἀνελλιπῶς καθ' ὅλον τὸ ἐκπαιδευτικὸν ἔτος 1911—1912 ἀσκήσεις φρουρᾶς, ἀσκήσεις νυκτεριναί, πολεμικὰ πυρά, κτλ. Ἰδίως τὰ ἐν εὐρυτάτῃ κλίμακι ἐκτελεσθέντα πυρὰ πυροβολικοῦ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1912 ἦσαν μεγίστης σημασίας καὶ ὠφελιμότητος, θεσπισθέντος μάλιστα τότε διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι τοῦ ἀξιώματος: «ὅτι εἶναι προτιμότερον νὰ ὑπάρχῃ ὀλιγώτερος ἀριθμὸς βλημάτων, ἀλλ' ἀξιωματικοὶ τοῦ πυροβολικοῦ (ἰδιαίτατα λοχαγοί) ἐξησκημένοι εἰς τὴν βολήν, παρὰ ἀφθονία βλημάτων καὶ ἀξιωματικοὶ ἀνάσκητοι, καθόσον, κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην περίπτωσιν, δὲν θὰ γίνεται ἄλλο ἐν πολέμῳ, εἰμὴ ἄσκοπος σπατάλη τῶν ἀφθόνων βλημάτων». Τὴν ἄνοιξιν 1912 ἐξετελέσθησαν μεγάλαι ἀσκήσεις ὑπὸ τῶν 1ης καὶ 2ας μεραρχιῶν εἰς τὸν μεταξὺ Κακοσάλεσι καὶ Κηφισιᾶς χῶρον. Λαμπρὰ ἐκπαίδευσις ἐγένετο κατὰ τὴν εὐθὺς μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους ἐποχήν. Ἰδίᾳ τὸ ἐκπαιδευτικὸν ἔτος 1914—1915 ἀφῆκεν ἐποχὴν εἰς τὰ ἑλληνικὰ στρατιωτικὰ χρονικά. Νέα χαρακτηριστικὴ περίοδος ἐκπαιδεύσεως εἶναι ἡ σύγχρονος, ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ 1926. Ἔκτοτε, μέχρι σήμερον, ὁ στρατὸς ἐκπαιδεύεται ἐντατικῶς, μὲ ἀπόδοσιν ὑπέροχον.

Δ') *Στρατιωτικὰ σχολεῖα. Λόχος εὐελπίδων.* Τὸν Ἰούλιον 1828 συνεστήθη ἐν Ναυπλίῳ εἶδος στρατιωτικοῦ σχολείου, ἀποκληθέντος λόχου εὐελπίδων, οὗ διευθυντὴς διωρίσθη ὁ Ἰταλὸς λοχαγὸς Ρεμοῦνδος Σαλτέλι (τυχοδιώκτης, περιφερόμενος ἀσκόπως ἐν Ναυπλίῳ), ἀριθμὸς δὲ καταταχθέων μαθητῶν ὡρίσθη εἰς 50. Οἱ εὐέλπιδες οὗτοι ἐλογίζοντο ὡς φέροντες βαθμὸν ἀξιωματικοῦ καὶ συγχρόνως ἐμισθοδοτοῦντο. Τὴν 21ην Δεκεμβρίου 1828 ἐξεδόθη ψήφισμα, δι' οὗ ὁ ἀπὸ Ἰουλίου 1828 λειτουργῶν λόχος εὐελπίδων ἐνομιμοποιήθη. Ἔκτοτε τὸ ψήφισμα τοῦτο φέρεται ὡς τὸ ὀργανῶσαν τὸ στρατιωτικὸν σχολεῖον εὐελπίδων, εἰ καὶ τὸ πρᾶγμα ἴσως δὲν ἔχει οὕτω. Ὁ Καποδίστριας ἔδωσε τὸ ὄνομα εὔελπις, θελήσας διὰ τούτου νὰ ὑποδείξῃ ὅτι ἐπὶ τῶν μεμορφωμένων ἀξιωματι-

Digitized by Google

κῶν πρέπει νὰ στηρίζωνται αἱ ἐλπίδες τοῦ νεωστὶ σχηματισθέντος κράτους. Ἡ διδασκαλία ὅμως ἐν τῷ ἐν εἴδει σχολείου λόχῳ εὐελπίδων ἦτο ἐντελῶς στοιχειώδης (ἀριθμητική, στοιχεῖα γεωμετρίας, κλπ.), καθόσον οἱ ἐν αὐτῷ καταταχθέντες ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀγράμματοι. Ἐπειδὴ δὲ συγχρόνως κατετάχθησαν νεαροὶ παῖδες 12 ἐτῶν μετὰ ὑπερηλίκων 25 ἐτῶν, ἡ δὲ διοίκησις τοῦ Σαλτέλι ἦτο τελείως ἀκατάλληλος, κατεφάνη ἀμέσως ὅτι τὸ σχολεῖον τοῦτο οὐδένα καρπὸν θ' ἀπέδιδεν.

Σχολεῖον πυροβολικῆς. Ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου 1828 συνεστήθη, παρὰ τῷ ἐν Ναυπλίῳ τάγματι πυροβολικοῦ, σχολεῖον, ἀποβλέπον εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν ἀπὸ Αὐγούστου 1828 καταταχθέντων νεαρῶν ἀξιωματικῶν τοῦ πυροβολικοῦ, δεδομένου ὅτι ὅσοι νέοι καλῆς ἀνατροφῆς ἤθελον ὁδηγήσει εἰς τὸ τάγμα ὡς ἐθελοντὰς περισσοτέρους τῶν 20 πυροβολιστῶν, ἐλάμβανον τὸν βαθμὸν τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ καὶ παρέμενον εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ τάγματος, ἐκπαιδευόμενοι καὶ γυμναζόμενοι, μέχρις οὗ, μετὰ δοκιμασίαν, κατελάμβανον ὀργανικὴν θέσιν ἀξιωματικοῦ ἐν τῷ πυροβολικῷ. Τὸ σχολεῖον τοῦτο ἐτάχθη ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Γάλλου ταγματάρχου Πωζιέ, ὅστις προήρχετο ἐκ τῆς πολυτεχνικῆς σχολῆς τῶν Παρισίων καὶ εἶχε προσληφθῆ ἐν τῇ ἑλληνικῇ ὑπηρεσίᾳ ἐκ τοῦ εἰς Πελοπόννησον κατελθόντος γαλλικοῦ στρατοῦ τοῦ Μαιζῶνος. Ἡ διδασκαλία καὶ τοῦ σχολείου τούτου ἦτο ἐντελῶς στοιχειώδης.

Κεντρικὸν πολεμικὸν σχολεῖον. Τὸν Ἰανουάριον 1829 κατηργήθησαν ἀμφότερα τὰ σχολεῖα, λόχος εὐελπίδων καὶ σχολεῖον πυροβολικῆς, συνεστήθη δὲ τότε ἐν Ναυπλίῳ τὸ Κεντρικὸν πολεμικὸν σχολεῖον, μὲ πυρῆνα τοὺς ἐκ τῶν δύο καταργηθέντων σχολείων καλυτέρους μαθητάς, ὅπερ ἐτάχθη ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ἀντισυνταγματάρχου Πωζιέ, ὅστις καὶ κατήρτισεν ὀργανισμὸν τοῦ σχολείου τούτου σύμφωνον πρὸς τὸν τῆς πολυτεχνικῆς σχολῆς τῶν Παρισίων, μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι ἡ πλήρης ἐφαρμογή του θὰ ἐγίνετο ὀλίγον κατ' ὀλίγον. Ὁ Καποδίστριας, σχεδιάζων τὰ τῆς ὀργανώσεως τοῦ κεντρικοῦ πολεμικοῦ σχολείου, εἶχεν ἐν νῷ τὴν ἰδέαν τῆς ὀλίγον κατ' ὀλίγον συγκροτήσεως σχολείου, ἔχοντος τὸν τύπον τῆς γαλλικῆς πολυτεχνικῆς σχολῆς, διὸ ἀπεκάλει τοῦτο ἐν τῇ ἀλληλογραφίᾳ του πολυτεχνικόν. Καίτοι τὸ κεντρικὸν πολεμικὸν σχολεῖον δὲν ἔφερεν ἐπισήμως τὸν τίτλον Σχολεῖον εὐελπίδων, ἐν τούτοις οἱ μαθηταί του ἀπεκαλοῦντο εὐέλπιδες.

Ἁπλοῦν βλέμμα ἐπὶ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ κεντρικοῦ σχολείου ἀρκεῖ διὰ νὰ σχηματισθῇ ἀμέσως ἡ ἐντύπωσις ὅτι πρόκειται περὶ ἀνωτέρου τινὸς σχολείου, καθόσον διῃρεῖτο εἰς τρεῖς τάξεις (μοίρας κατὰ τὸν τότε ὅρον), τῆς κατωτέρας φερούσης τὸ ὄνομα τρίτης, τῆς δ' ἀνωτέρας πρώτης, τὰ δὲ μαθήματα ἦσαν ὁπωσδήποτε ἀνώτερα, λόγῳ τοῦ ὅτι ἐδιδάσκοντο μαθήματα μὲν ἰσότιμα πρὸς τὰ τοῦ συγχρόνου γυμνασίου, στρατιωτικὰ δὲ μαθήματα ἀρκετά, ὡς π. χ. πολεμικὴ τέχνη, ὀχυρωματική, πυροβολική, τοπογραφία κτλ. Σημειωτέον ὅτι οἱ μαθηταὶ τοῦ σχολείου τούτου ἐπλήρωνον κατὰ τὴν εἴσοδόν των, ἐκτὸς τῶν ἀπαλλασσομένων ὑπὸ τοῦ Κυβερνήτου. Ἐκ τοῦ σχολείου τούτου ἀπεφοίτησαν διὰ πρώτην φορὰν τὸν Ἰούλιον 1831 ὀκτὼ μαθηταί, καταταγέντες ὡς ἀνθυπολοχαγοὶ τοῦ πυροβολικοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ κατόπιν διακριθέντες ἐν τῷ στρατῷ Μιχαὴλ Σοφιανός, Πᾶνος Κορωναῖος, Βασίλειος Σαπουντζάκης κτλ. Ἡ ἐπακολουθήσασα ἀναρχία, μετὰ τὴν κατὰ Σεπτέμβριον 1831 δολοφονίαν τοῦ Κυβερνήτου, φυσικὸν ἦτο νὰ παρασύρῃ τὰ πάντα, οὐχ ἧττον τὸ κεντρικὸν πολεμικὸν σχολεῖον διετηρήθη λειτουργοῦν ἐν σχετικῇ τινι τάξει, χάρις εἰς τὸν ἀπὸ Ἀπριλίου 1832 διορισθέντα ὑπὸ τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως διοικητὴν τοῦ σχολείου τούτου, φιλέλληνα συνταγματάρχην Ἐδουάρδον Ράϊνεκ, ὅστις ἀντικατέστησε τὸν Πωζιέ, ἀναχωρήσαντα ἐξ Ἑλλάδος ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Κυβερνήτου. Μολονότι ὁ Ὄθων διέλυσε τ' ἀπομείναντα ῥάκη τοῦ στρατοῦ, ἵνα προβῇ εἰς τὴν ἐκ βάθρων ὀργάνωσιν νέου στρατοῦ, ἐν τούτοις διετήρησε τὸ κεντρικὸν πολεμικὸν σχολεῖον, ἀποβλέψας εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν αὐτοῦ.

Σῶμα ἀκολούθων. Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχεν οὐδεμία ἀπολύτως προθυμία ἐκ μέρους τῶν υἱῶν τῶν Ἀγωνιστῶν καὶ τῶν ἐν γένει προκρίτων πρὸς εἰσαγωγήν των εἰς τὸ κεντρικὸν πολεμικὸν σχολεῖον, καθόσον πάντας, μηδὲ τῶν γονέων ἐξαιρουμένων, ἐτρόμαζεν ἡ πολυετὴς σπουδὴ καὶ ἡ σιβαρὰ πειθαρχία τοῦ Πωζιέ, ἐξησκήθη μεγάλη πίεσις ἐπὶ τοῦ Καποδιστρίου, ἵνα ἐξεύρῃ εὔκολον τρόπον προελεύσεως ἀξιωματικῶν. Ὁ Κυβερνήτης ἑκὼν ἄκων ἐθέσπισε τὸν Ὀκτώβριον 1829 τὸ Σῶμα τῶν ἀκολούθων, ὅπερ ἀπετελεῖτο ἐξ 20 νέων, λαμβανόντων βαθμὸν καὶ μισθὸν ὑπαξιωματικοῦ, ἐπιθυμούντων δὲ ν' ἀφοσιωθῶσιν εἰς τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν. Οἱ ἀκόλουθοι οὗτοι συνεστρατωνίζοντο ἐν Ναυπλίῳ καὶ ἀπετέλεσαν εἶδος σχολείου, εἰς ὃ παρηκολούθουν στοιχειώδη στρατιωτικὴν ἐκπαίδευσιν, μετὰ δοκιμασίαν δ' ἀπέκτων τὸν βαθμὸν τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ καὶ κατελάμβανον τὰς κενὰς θέσεις ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν ἐκ τοῦ κεντρικοῦ πολεμικοῦ σχολείου ἀποφοιτώντων. Οὕτω, ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν τῶν πραγμάτων, ἐθεσπίσθη ἔκτοτε ὁ ἐπιβλαβέστατος τρόπος προελεύσεως ἀξιωματικῶν, ἄνευ φοιτήσεως εἰς στρατιωτικόν τι σχολεῖον.

Στρατιωτικὸν σχολεῖον εὐελπίδων. Τὸν Φεβρουάριον 1834 τὸ κεντρικὸν πολεμικὸν σχολεῖον ἔτυχε νέου ὀργανισμοῦ, καὶ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἔλαβεν ἐπισήμως τὸ ὄνομα Στρατιωτικὸν σχολεῖον εὐελπίδων, ὅπερ φέρει ἀνελλιπῶς μέχρι σήμερον. Ἕδρα τοῦ σχολείου προεβλέπετο ἡ νέα πρωτεύουσα τοῦ κράτους, αἱ Ἀθῆναι, ἀλλ' ἀπεφασίσθη ὅπως προσωρινῶς μετατεθῇ ἐκ Ναυπλίου εἰς Αἴγιναν, καθόσον ὁ διοικητὴς τοῦ σχολείου Ράϊνεκ εὕρισκε τὸ ἐν Ναυπλίῳ χρησιμοποιούμενον κτήριον ἐντελῶς ἀκατάλληλον, ἐνῷ τὸ ἐν Αἰγίνῃ, τὸ χρησιμεῦον ἕως τότε ὡς ὀρφανοτροφεῖον τῶν περισυλλεγέντων ἀνὰ τὴν χώραν ὑπὸ τοῦ Καποδιστρίου ὀρφανῶν, ἐθεωρήθη καταλληλότατον διὰ σχολεῖον εὐελπίδων. Τὸν Ἀπρίλιον 1834 ἐγκατεστάθη τὸ σχολεῖον εὐελπίδων εἰς Αἴγιναν, ἐν τῷ κτηρίῳ τοῦ τέως ὀρφανοτροφείου, ὅπερ σήμερον χρησιμοποιεῖται ὡς φυλακαί. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἀπεφασίσθη ὅπως παρὰ τῷ σχολείῳ εὐελπίδων ἐκπαιδεύωνται καὶ μαθηταὶ χρησιμοποιηθησόμενοι ὡς ἀξιωματικοὶ τοῦ ναυτικοῦ. Ἡ διάταξις αὕτη ἐξηκολούθησε μέχρι τοῦ 1845. Διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1834 καθωρίσθη ὡς ἡλικία εἰσόδου εἰς τὸ σχολεῖον ἡ τῶν 12 ἐτῶν, τάξεις δ' 8, ἐξ ὧν αἱ 4 πρῶται ἐθεωροῦντο προπαιδευτικαὶ διὰ τὴν γενικὴν μόρφωσιν (οἱ μαθηταὶ τῶν τάξεων τούτων παρηκολούθουν τὰ πλεῖστα μαθήματα εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον Αἰγίνης), καὶ αἱ 4 ἀνώτεραι ἐθεωροῦντο ἐκπαιδευτικαὶ δι' ἀνώτερα μαθήματα, καὶ διὰ τὰ στρατιωτικά, ἅτινα ἦσαν ἀναλυτικὴ γεωμετρία, διαφορικὸς καὶ ὁλοκληρωτικὸς λογισμός, γεωδαισία, ἀρχιτεκτονική, τακτική, ὀχυρωματική, πυροβολική, ὁδοποιία, γεφυροποιία, κτλ. Τὸν Αὔγουστον 1837 μετετέθη ἡ ἕδρα τοῦ σχολείου εὐελπίδων εἰς Πειραιᾶ, προκριθείσης τῆς πόλεως ταύτης, ἀντὶ τῶν Ἀθηνῶν, ἵνα παρέχωνται εὐκόλως τὰ μέσα εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ναυτικῶν εὐελπίδων. Ἐν Πειραιεῖ τὸ σχολεῖον τοῦτο, ὑπὸ τὴν διοίκησιν πάντοτε τοῦ Ράϊνεκ, ἐγκατεστάθη εἰς τὸ κτήριον τοῦ ἐμπόρου Φεράλδη, χρησιμοποιούμενον νῦν ὡς γενικὴν ἀποθήκην ὑλικοῦ στρατοῦ, εἰς ὃ παρέμεινε τὸ σχολεῖον ἐπὶ 57 ἔτη (1837—1894, ἐξαιρέσει 3 ἐτῶν, καθ' ἃ μετεφέρθη προσωρινῶς εἰς Ἀθήνας).

Τῷ 1841 ἐγένοντο ῥιζικαὶ μεταρρυθμίσεις εἰς τὸ σχολεῖον τοῦτο, προτάσει τοῦ τότε διοικητοῦ, ἀντισυνταγματάρχου Σπυρομήλιου, καθ' ἃς αἱ εἰσαγωγικαὶ ἐξετάσεις ἐνηργοῦντο τοῦ λοιποῦ κοινῶς, ἐνῷ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἕκαστος ὑποψήφιος ἐξητάζετο χωριστά, ἅμα ὡς ὑπέβαλλεν αἴτησιν κατατάξεως, καὶ ἐφηρμόζετο κανονισμὸς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ σχολείου, διὰ πρώτην φορὰν τότε συνταχθείς.

Τὴν νύκτα 11—12 Ἀπριλίου 1846 ἐξερράγη ἔνοπλος στάσις τῶν εὐελπίδων, στρεφομένη ἐναντίον τοῦ διοικητοῦ τοῦ σχολείου, ἀντισυνταγματάρχου Γεωργίου Καρατζᾶ. Ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου τὸ σχολεῖον διελύθη προσωρινῶς, ἀνασυνεκροτήθη δὲ τὸν Ἰανουάριον 1847 μὲ τὸν ἴδιον ὀργανισμὸν καὶ μὲ τοὺς ἰδίους μαθητάς. Τὸν Ἰούνιον 1854, λόγῳ τῆς γαλλικῆς κατοχῆς τοῦ Πειραιῶς (ἐποχὴ τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου), μετεφέρθη προσωρινῶς τὸ σχολεῖον ἐκ Πειραιῶς εἰς Ἀθήνας καὶ ἐγκατεστάθη εἰς τὸ μέγαρον τῆς δουκίσσης τῆς Πλακεντίας, εἰς δὲ τὸν Πειραιᾶ ἐπανῆλθε καὶ πάλιν τὸν Ὀκτώβριον 1857. Ῥιζικὴ ἀναδιοργάνωσις τοῦ σχολείου ἐγένετο τὸν Νοέμβριον 1864, καθόσον ὡρίσθησαν τότε τὰ ἔτη τῶν σπουδῶν εἰς 6, ἐξ ὧν τὰ 3 πρῶτα ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ κοινὴν ἐκπαίδευσιν, μεθ' ὃ οἱ μὲν προωρισμένοι διὰ τὰ τεχνικὰ ὅπλα (πυροβολικόν, μηχανικὸν) παρηκολούθουν σπουδὰς ἐπὶ ἕτερα 3 ἔτη, οἱ δὲ διὰ τὸ πεζικὸν καὶ τὸ ἱππικὸν ἐπὶ ἓν μόνον ἔτος· συγχρόνως καθωρίσθη ὅτι, ἐκτὸς τῶν νέων ἡλικίας 15—18 ἐτῶν, ἠδύναντο νὰ κατατάσσωνται, κατόπιν ἐξετάσεων, καὶ ὑπαξιωματικοί, ἡλικίας μέχρις 22 ἐτῶν. Ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ ὑπέρογκα διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην χρηματικὰ ποσά, τὰ καταβαλλόμενα τότε ὑπὸ τῶν εὐελπίδων· ἐκτὸς τῶν δωρεὰν ὑποτρόφων τοῦ δημοσίου, ὑπῆρχον οἱ πληρώνοντες 1.000 δραχ. καὶ ἄλλοι 2.000 δραχ. κατ' ἔτος. Διὰ τοῦ ἰδίου τούτου ὀργανισμοῦ καθωρίσθη διὰ πρώτην φορὰν τὸ κίτρινον χρῶμα ὡς ἔμβλημα τοῦ εὐέλπιδος (βλ. κατωτέρω, κεφάλαιον περὶ στολῆς). Τῷ 1866 κατηργήθη ἡ διάταξις ἡ ἐπιτρέπουσα τὴν εἰσαγωγὴν ὑπαξιωματικῶν εἰς τὸ σχολεῖον εὐελπίδων, ἡ δὲ διάρκεια τῶν σπουδῶν ὡρίσθη πενταετὴς δι' ὅλα τὰ ὅπλα. Τῷ 1870 ἐξεδόθη νέος ὀργανισμὸς τοῦ σχολείου, συμφώνως τῷ ὁποίῳ εἰσήγοντο νέοι 14—16 ἐτῶν, ἡ διάρκεια τῶν σπουδῶν ἐγένετο ἑπταετής, καὶ ἐχωρίσθη τὸ σχολεῖον εἰς θεωρητικὸν τμῆμα (αἱ 5 πρῶται τάξεις), εἰς ὃ ἐδιδάσκετο πλήρης ἡ σειρὰ τῶν ἀνωτέρων φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν, καὶ εἰς τμῆμα ἐφαρμογῆς (αἱ 2 τελευταῖαι τάξεις), εἰς ὃ ἐδιδάσκοντο τὰ καθαρῶς στρατιωτικὰ μαθήματα. Οἱ ἀποφοιτῶντες κατετάσσοντο εἰς τὸν στρατὸν μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ ἀνθυπασπιστοῦ. Ἦτο ἡ ἐποχή, καθ' ἣν τὸ σχολεῖον εὐελπίδων ἔφθασε πραγματικῶς εἰς τὸ ν' ἀποτελῇ τύπον πολυτεχνικοῦ καὶ συγχρόνως στρατιωτικοῦ σχολείου, καθόσον τὸ μὲν θεωρητικὸν τμῆμα δυνατὸν εἰπεῖν ὅτι ἰσοδυνάμει πρὸς τὴν γαλλικὴν école polytechnique, τὸ δὲ τμῆμα ἐφαρμογῆς πρὸς τὴν τότε γαλλικὴν école d'application πυροβολικοῦ καὶ μηχανικοῦ τῶν Βερσαλλιῶν. Ἔφθασε τουτέστι τὸ σχολεῖον εἰς ὃ ὕψος εἶχε φαντασθῆ αὐτὸ ἀπὸ τοῦ 1829 ὁ Καποδίστριας. Ἡ ὑπὸ τοιούτους ὅρους ὀργάνωσις τοῦ σχολείου ἦτο μὲν ἐπιστημονικωτάτη, ἀλλ' ἐνεῖχε τὸ μέγα μειονέκτημα ὅτι ἀπέδιδεν ἀξιωματικοὺς ἄριστα μορφωμένους ἀπὸ φυσικομαθηματικῆς, ὀλίγιστα ὅμως ἀπὸ καθαρᾶς στρατιωτικῆς ἀπόψεως. Τὸ τοιοῦτον ἀποδοτέον εἰς τὴν τότε ἐπικρατοῦσαν ἐν Γαλλίᾳ πεπλανημένην νοοτροπίαν, ὅτι, διὰ νὰ εἶναί τις καλὸς ἀξιωματικός, πρέπει πρὸ παντὸς νὰ εἶναι ἄριστος μαθηματικός. Ἄλλη μεγάλη καινοτομία τοῦ ἐν λόγῳ ὀργανισμοῦ τοῦ 1870 εἶναι ὅτι, ναὶ μὲν ὁ ἀνώτατος ἀριθμὸς τῶν εὐελπίδων ὡρίσθη εἰς 40, οὐχ ἧττον ἠδύναντο νὰ καταταχθῶσι καὶ πλείονες, οἵτινες, μετὰ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν τοῦ θεωρητικοῦ τμήματος, ἐλάμβανον δίπλωμα φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν, παρέχον αὐτοῖς τὸ δικαίωμα τοῦ ἐξασκεῖν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ καθηγητοῦ φυσικομαθηματικῶν καὶ τοῦ πολιτικοῦ γεωμέτρου. Ἡ ὀργάνωσις αὕτη τοῦ σχολείου ἐξηκολούθησε μέχρι τοῦ 1880, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὀλίγον κατ' ὀλίγον ηὔξησεν ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐελπίδων, φθάσας εἰς 200 περὶ τὸ 1880. Ἐπειδὴ δὲ τὸ κτήριον τοῦ σχολείου δὲν ἐπήρκει διὰ τὸν στρατωνισμὸν τόσων εὐελπίδων, ἐμισθώθη ἐν Πειραιεῖ καὶ ἕτερον τοῦ Φεράλδη, τὸ ἔναντι τοῦ δημοτικοῦ θεάτρου Πειραιῶς, τὸ βραδύτερον χρησιμοποιηθὲν ὡς ναυτικὴ σχολὴ δοκίμων, καὶ ἤδη κατεδαφισθέν, ὅπερ ἐκλήθη παράρτημα, χρησιμεῦσαν δ' ἀποκλειστικῶς διὰ κοιτῶνας εὐελπίδων.

Χαρακτηριστικὸς σταθμὸς διὰ τὸ σχολεῖον εὐελπίδων εἶναι ἡ ἐποχή, καθ' ἣν ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν τοῦ σχολείου ὁ τότε συνταγματάρχης Πᾶνος Κολοκοτρώνης (Ἰούλιος 1881). Οὗτος, ἀφοῦ ἐπέβαλεν εἰς τὸ σχολεῖον σιδηρᾶν πειθαρχίαν, ἐξεπόνησεν ὀργανισμόν, τεθέντα ἐν ἐφαρμογῇ ἀπὸ τοῦ 1882. Συμφώνως τῷ ὀργανισμῷ τούτῳ αἱ σπουδαὶ ἐγένοντο πενταετεῖς, μὲ θεωρητικὸν τμῆμα τὰς 3 πρώτας τάξεις καὶ μὲ τμῆμα ἐφαρμογῆς τὰς δύο τελευταίας, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅμως, ὅπως οἱ προσερχόμενοι ὑποψήφιοι ἔχωσιν ἡλικίαν μέχρι 17 ἐτῶν καὶ ἀπαραιτήτως ἀπολυτήριον γυμνασίου. Οἱ ἀποφοιτῶντες κατετάσσοντο ὡς ἀνθυπολοχαγοὶ εἰς τὰ διάφορα ὅπλα τοῦ στρατοῦ. Ὁ Κολοκοτρώνης, χωρὶς νὰ καταργήσῃ τὰς πλήρεις φυσικομαθηματικὰς σπουδάς, ἐπηύξησε πολὺ τὴν στρατιωτικὴν παίδευσιν καὶ μόρφωσιν διὰ τῆς εἰσαγωγῆς διὰ πρώτην φορὰν τῆς διδασκαλίας τῆς γερμανικῆς γλώσσης, τῆς στρατιωτικῆς γεωγραφίας, τῆς στρατιωτικῆς ἱστορίας, τῆς ἱππολογίας κλπ., συγχρόνως δὲ διὰ τοῦ πλουτισμοῦ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ σχολείου, διὰ τῆς προμηθείας πλήρους συλλογῆς τοπογραφικῶν ἐργαλείων, διὰ τῆς ἱδρύσεως χημείου κλπ. Ἐπὶ τῶν ἴχνων τοῦ Κολοκοτρώνη ἐβάδισεν ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν συνταγματάρχης Θρασύβουλος Μάνος, διοικήσας τὸ σχολεῖον ἀπὸ τοῦ 1885—1894, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἐποχὴ 1881—1894 ἀποτελεῖ τὴν χαρακτηριστικωτέραν, τὴν στρατιωτικωτέραν καὶ τὴν ἐκπαιδευτικωτέραν περίοδον τοῦ μέχρι σήμερον (1934) λειτουργοῦντος σχολείου εὐελπίδων.

Τῷ 1885 περιωρίσθη ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐελπίδων περὶ τοὺς 120, ὡς ἐκ τούτου τὸ παράρτημα ἔπαυσε χρησιμοποιούμενον. Ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου 1894 τὸ σχολεῖον μετεφέρθη εἰς Ἀθήνας καὶ ἐγκατεστάθη ἐν τῷ ἐπὶ τοῦ Πεδίου τοῦ Ἄρεως Ἀβερωφείῳ μεγάρῳ τῆς στρατιωτικῆς σχολῆς τῶν εὐελπίδων, ἐν τῷ ὁποίῳ παραμένει μέχρι σήμερον. Καθ' ὅλην τὴν ἐπακολουθήσασαν μέχρι τοῦ 1911 ἐποχὴν οὐδεμία χαρακτηριστικὴ μετατροπὴ ἐπῆλθεν εἰς τὸ σχολεῖον. Διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ στρατοῦ τοῦ 1910 ἐκινδύνευσε πρὸς στιγμὴν τὸ σχολεῖον, καθόσον ἐπρόκειτο νὰ συγχωνευθῶσι τὰ δύο στρατιωτικὰ σχολεῖα, εὐελπίδων καὶ ὑπαξιωματικῶν, εἰς ἕν, φέρον τὸ ὄνομα στρατιωτικὸν σχολεῖον. Τῷ 1911 ἡ φοίτησις ἐγένετο τετραετής, ἀλλ' ἀποτελέσματα τῶν τοιούτων συντομευθεισῶν σπουδῶν δὲν κατεφάνησαν, διότι ἐπῆλθον οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι καὶ τὸ σχολεῖον διέκοψε προσωρινῶς τὴν λειτουργίαν του. Ῥιζικὴ καὶ ἐντελῶς χαρακτηριστικὴ μετατροπὴ ἐπῆλθε τῷ 1914, ὁπότε καθωρίσθη ὅτι αἱ σπουδαὶ θὰ εἶναι διετεῖς μόνον, θὰ εἰσήρχοντο δὲ εἰς τὸ σχολεῖον νέοι καὶ ὑπαξιωματικοὶ τοῦ στρατοῦ· οἱ πρῶτοι θὰ ἐφοίτων ἐπὶ ἓν ἔτος εἰς τὸν τότε ὀργανωθέντα λόχον ὑποψηφίων εὐελπίδων, καὶ μετὰ ταῦτα θὰ εἰσήρχοντο εἰς τὸ σχολεῖον. Ὁ λόχος ὑποψηφίων εὐελπίδων, εἰς ὃν οἱ μαθηταὶ ἐλάμβανον στρατιωτικὴν μόνον ἐκπαίδευσιν (ἀσκήσεις, γυμναστικήν, παιδιάς

στρατιωτικάς, κανονισμούς) εἶχεν ἐπὶ ἓν σχολικὸν ἔτος (1914—1915) ἕδραν τὴν Κέρκυραν, ἐγκατασταθεὶς εἰς κτήρια τοῦ νέου φρουρίου, ἀπὸ τοῦ 1916 ὅμως ἕδρα αὐτοῦ ὡρίσθησαν αἱ Ἀθῆναι. Ἀρχικῶς ἐγκατεστάθη εἰς τὰ κτήρια τὰ παρὰ τὴν λεωφόρον Ἀλεξάνδρας, τὰ γνωστὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα νέον δημοτικὸν νοσοκομεῖον, κατόπιν δὲ εἰς τὸ μέγαρον σχολείου εὐελπίδων. Διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1914 κατερρίφθησαν ἐκ βάθρων ἅπασαι αἱ ἐπὶ ὀγδοηκονταετίαν ὅλην ἰσχύσασαι ἀρχαὶ περὶ μορφώσεως ἀξιωματικῶν, καθ' ὅσον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἔπαυσε πλέον τὸ σχολεῖον ὂν τεχνικὸν καὶ κατέστη στρατιωτικὸν καθαρῶς σχολεῖον, κατισχυσάσης τῆς ἀρχῆς, ὅτι, διὰ νὰ εἶναί τις καλὸς ἀξιωματικός, δὲν ἀπαιτεῖται νὰ εἶναι κάτοχος εὐρυτάτων φυσικομαθηματικῶν γνώσεων. Ἡ ἰδέα τῆς ὀργανώσεως λόχου ὑποψηφίων εὐελπίδων δὲν ἀπέδωσεν ἀξιολόγους καρπούς, διὸ καὶ κατηργήθη τῷ 1920, ἡ δὲ φοίτησις ἐγένετο τότε τριετής. Ἀπὸ τοῦ 1926 μέχρι σήμερον (1934) ἡ φοίτησις εἶναι τετραετής. Τὰ αὐξηθέντα ἔτη φοιτήσεως χρησιμοποιοῦνται πρὸς πληρεστέραν καὶ εὐρυτέραν στρατιωτικὴν ἐκπαίδευσιν καὶ μόρφωσιν. Ἀπόδειξις τῆς σημασίας, ἥτις δίδεται σήμερον εἰς τὴν σωματικὴν ἀκμαιότητα καὶ εἰς τὴν στρατιωτικὴν ἐν γένει μόρφωσιν, εἶναι ὅτι οἱ ὑποψήφιοι εὐέλπιδες, πρὶν ἢ ὑποστῶσι τὰς ἐξετάσεις τῶν μαθημάτων εἰσαγωγῆς, ὑφίστανται δοκιμασίαν εἰς διάφορα γυμναστικὰ ἀγωνίσματα, εἰς ἃ πρέπει νὰ ἔχωσιν ὡρισμένην ἐπίδοσιν, ἐν ἀποτυχίᾳ τῆς ὁποίας ἀπορρίπτονται, ἀδιαφόρως ἂν κατέχωσιν ὑπερόχους γραμματικὰς καὶ μαθηματικὰς γνώσεις. Οἱ εὐέλπιδες σήμερον παραμένουσιν ἐν καταυλισμῷ εἰς μέρος τι τῶν περιχώρων τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ εἰκοσαήμερον περίπου εἰς τὸ τέλος ἑκάστου ἐκπαιδευτικοῦ ἔτους, ἀσκούμενοι εἰς ἀσκήσεις ὀχυρωτικῆς, τοπογραφίας, μάχης κλπ., οἱ δὲ τῆς τελευταίας τάξεως ἐκτελοῦσιν ἐκπαιδευτικὸν ταξίδιον εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν Μακεδονίας καὶ Θράκης, ἔνθα γίνεται εἰς αὐτοὺς ἀνάπτυξις τῶν σχετικῶν μαχῶν. Τὸ σχολεῖον εὐελπίδων ἔχει σήμερον σημαίαν καὶ ὕμνον πρὸς ἐξύψωσιν τοῦ ἐθνικοῦ καὶ πατριωτικοῦ φρονήματος τῶν νεαρῶν εὐελπίδων.

Στρατιωτικὸν σχολεῖον ὑπαξιωματικῶν. Τὸν Ἰούνιον 1882 συνεστήθη τὸ στρατιωτικὸν σχολεῖον ὑπαξιωματικῶν, μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας καὶ μὲ προορισμὸν τὴν μόρφωσιν καταλλήλων ὑπαξιωματικῶν διὰ τὸν βαθμὸν τοῦ ἀξιωματικοῦ τῶν ὅπλων πεζικοῦ καὶ ἱππικοῦ. Οἱ κατάλληλοι ὑπαξιωματικοί, μετὰ εἰσαγωγικὰς ἐξετάσεις, εἰσήρχοντο εἰς τὸ σχολεῖον τοῦτο, μετὰ διετῆ δὲ φοίτησιν κατετάσσοντο ὡς ἀνθυπολοχαγοὶ τοῦ πεζικοῦ ἢ ἀνθυπίλαρχοι. Ἡ ὀργάνωσις τοῦ σχολείου τούτου ἐγένετο μὲ πρότυπον τὸ σχολεῖον εὐελπίδων, ἀλλὰ τὰ μαθήματα τοῦ στρατιωτικοῦ σχολείου ὑπαξιωματικῶν ἦσαν πολὺ κατώτερα τῶν τοῦ σχολείου εὐελπίδων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὡς ἄλλωστε ἦτο φυσικόν, λόγῳ τῶν διετῶν μόνον σπουδῶν. Πρῶτος διοικητὴς τοῦ σχολείου τούτου διωρίσθη ὁ τότε συνταγματάρχης πεζικοῦ Γεώργιος Μαυρομιχάλης, ὃν μετ' ὀλίγιστον χρόνον διεδέχθη ὁ τότε ἀντισυνταγματάρχης πεζικοῦ Ἰωάννης Δημότουλος. Τὸ σχολεῖον ἐγκατεστάθη εἰς τὰ πρὸς νότον κτήρια τῶν παραπηγμάτων τῆς ὁδοῦ Κηφισίας (στρατώνων πεζικοῦ), εἰς ἃ ἀπὸ τοῦ 1897 ἔχει ἐγκατασταθῆ στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον. Τῷ 1884 καθωρίσθη ὅπως ἐν τῷ σχολείῳ τούτῳ μορφοῦνται καὶ ὑπαξιωματικοί, προωρισμένοι διὰ τὸ οἰκονομικὸν σῶμα. Τῷ 1885 καθωρίσθη τριετὴς φοίτησις. Τῷ 1898 τὸ στρατιωτικὸν σχολεῖον ὑπαξιωματικῶν ἐγκατεστάθη ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ σχολείου εὐελπίδων τοῦ πεδίου Ἄρεως, ἀμφότερα δὲ τὰ σχολεῖα ταῦτα ἐτάχθησαν ὑπὸ ἑνιαίαν διοίκησιν. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ηὐξήθησαν τὰ διδασκόμενα θεωρητικὰ μαθήματα (ἀναλυτικὴ γεωμετρία, μηχανική, κτλ.). Τῷ 1899 ἐθεσπίσθη τὸ διὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν μαθητῶν σύστημα τῶν μερικῶν ἐξετάσεων ἐν τοῖς σχετικοῖς σώμασι, καὶ κατόπιν τῶν γενικῶν ἐξετάσεων ἐν Ἀθήναις. Διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ στρατοῦ τοῦ 1910 ἐπρόκειτο νὰ συγχωνευθῶσι τὰ δύο σχολεῖα, εὐελπίδων καὶ ὑπαξιωματικῶν, εἰς ἕν, φέρον τὸ ὄνομα στρατιωτικὸν σχολεῖον, ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἐνέργεια ἀπεσοβήθη.

Τῷ 1914 κατηργήθη τὸ σχολεῖον ὑπαξιωματικῶν, καὶ παρέμεινεν ὡς μόνον φυτώριον ἀξιωματικῶν τὸ σχολεῖον εὐελπίδων. Τῷ 1926 ἀνασυνεστήθη τὸ στρατιωτικὸν σχολεῖον ὑπαξιωματικῶν, ἐπὶ τῶν ἰδίων περίπου βάσεων, ὡς καὶ προηγουμένως, μὲ τὴν οὐσιώδη ὅμως διαφορὰν ὅτι σήμερον ἐξέρχονται ἐξ αὐτοῦ ἀξιωματικοὶ διὰ πάντα τὰ ὅπλα, καθορισθέντος ὅτι οἱ ὑπαξιωματικοὶ τῶν διαφόρων ὅπλων ἐξέρχονται ὡς ἀξιωματικοὶ τῶν ἰδίων ἀρχικῶν ὅπλων των. Τὸ στρατιωτικὸν σχολεῖον ὑπαξιωματικῶν ἐγκατεστάθη τῷ 1926 εἰς κτήρια τῶν στρατώνων Ρούφ (μηχανικοῦ), κατόπιν δ' εἰς κτήρια τοῦ μεγάρου σχολείου εὐελπίδων τοῦ πεδίου Ἄρεως, εἰς ἃ παραμένει μέχρι σήμερον.

Σχολεῖον πυροβολικοῦ. Τὸν Ὀκτώβριον 1861 συνεστήθησαν διάφορα σχολεῖα εἰς τὸ τάγμα τοῦ πυροβολικοῦ (Ἀθήνας), μεταξὺ τῶν ὁποίων ἓν ἦτο τὸ τῶν κατωτέρων ἀξιωματικῶν (ὑπολοχαγῶν, ἀνθυπολοχαγῶν καὶ τῶν ἐκ τοῦ σχολείου εὐελπίδων ἀνθυπασπιστῶν), εἰς ὃ ἐγίνετο διδασκαλία τεχνικῶν καθαρῶς μαθημάτων τῆς εἰδικότητος τοῦ πυροβολικοῦ. Ἐπὶ πλέον ἐθεωρήθη τότε τὸ ὁπλοστάσιον ὡς σχολεῖον μορφώσεως τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ πυροβολικοῦ, διὸ ἐκανονίσθη τότε διάταξις, ἰσχύσασα ἔκτοτε ἀνελλιπῶς μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1913 ὁριστικῆς διαλύσεώς του, συμφώνως τῇ ὁποίᾳ οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ πυροβολικοῦ ὤφειλον νὰ ὑπηρετῶσιν ἐκ περιτροπῆς εἰς τὸ ὁπλοστάσιον πρὸς μόρφωσιν θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν εἰς τὰ τῆς κατασκευῆς τῆς πυρίτιδος, πυρομαχικῶν κτλ., κατὰ τὰς ἐκφράσεις τοῦ διατάγματος τοῦ 1861.

Σχολεῖον ἀξιωματικῶν τῆς φρουρᾶς Ἀθηνῶν. Τὸν Ὀκτώβριον 1861 συνεστήθη τοιοῦτον σχολεῖον, εἰς ὃ ἐφοίτων ὑποχρεωτικῶς ἐπὶ τετράμηνον (Νοέμβριος—Φεβρουάριος) κατ' ἔτος, ἐπὶ δίωρον καθ' ἑκάστην, ἅπαντες οἱ ἐν τῇ φρουρᾷ Ἀθηνῶν ὑπηρετοῦντες ἀξιωματικοί, οἱ μὴ προερχόμενοι ἔκ τινος στρατιωτικοῦ σχολείου. Ἡ τοιαύτη διδασκαλία ἦτο ἐντελῶς στοιχειώδη, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην οἱ μὴ ἐκ στρατιωτικοῦ σχολείου προερχόμενοι ἀξιωματικοὶ στοιχειωδεστάτην μόνον ἐγκυκλοπαιδικὴν μόρφωσιν εἶχον. Τὴν διεύθυνσιν τοῦ σχολείου τούτου εἶχεν ὁ φρούραρχος Ἀθηνῶν, ὑποχρεούμενος νὰ παρίσταται εἰς τὰς παραδόσεις. Τὸ σχολεῖον τοῦτο κατηργήθη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μεσοβασιλείας.

Προπαρασκευαστικὸν σχολεῖον ὑπαξιωματικῶν. Τῷ 1884 συνεστήθη σχολεῖον, ἔχον ἕδραν τὴν Κέρκυραν καὶ μὲ προορισμὸν τὴν ἐκπαίδευσιν νέων διὰ τὸν βαθμὸν τοῦ ὑπαξιωματικοῦ, ἀποκληθὲν προπαρασκευαστικὸν σχολεῖον ὑπαξιωματικῶν. Ἐν τῷ σχολείῳ τούτῳ κατετάσσοντο νέοι ἡλικίας 16—18 ἐτῶν, προτιμωμένων τῶν τέκνων τῶν στρατιωτικῶν, καὶ μετὰ ταῦτα τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων, μετὰ διετῆ δὲ φοίτησιν ἐξήρχοντο ὡς λοχίαι εἰς τὰ διάφορα ὅπλα τοῦ στρατοῦ. Τὸ σχολεῖον τοῦτο ἐγκατεστάθη εἰς τὰ κτήρια τοῦ νέου φρουρίου τῆς Κερκύρας, διοικητὴς δ' αὐτοῦ διετέλεσεν ὁ τότε ταγματάρχης τοῦ πεζικοῦ Δημοσθένης Σταΐκος. Τὸ σχολεῖον ἐλειτούργησε μέχρι τοῦ 1889, ὁπότε κατηργήθη. Τῷ 1926 συνεστήθη ἐκ νέου τοιοῦτον σχολεῖον, μὲ μονοετῆ φοίτησιν, ἔχον δ' ἕδραν τὴν Κέρκυραν.

Προπαρασκευαστικὸν σχολεῖον ἐφέδρων ἀξιωματικῶν. Τὸν Μάρτιον 1888 συνεστήθη σχολεῖον μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας, ἔχον προορισμὸν τὴν μόρφωσιν ἐφέδρων ἀξιωματικῶν. Εἰς τὸ σχολεῖον τοῦτο εἰσήγοντο, περὶ τὰ μέσα Ὀκτωβρίου, οἱ ἐξ ἑκάστης προσερχομένης κατ' ἔτος κλάσεως ἔχοντες ἀπολυτήριον γυμνασίου, οἵτινες, μετὰ μονοετῆ φοίτησιν, ἀπέκτων τὸν βαθμὸν τοῦ ἐφέδρου ἀνθυπολοχαγοῦ, καὶ ὡς τοιοῦτοι ὑπηρέτουν μέχρι λήξεως τῆς θητείας των. Τὸ σχολεῖον τοῦτο ἐγκατεστάθη εἰς κτήριον τῆς ὁδοῦ Λεωχάρους. Τῷ 18 9 ἡ ἕδρα τοῦ σχολείου τούτου μετετέθη εἰς Κέρκυραν, ἔνθα τὸ σχολεῖον ἐγκατεστάθη εἰς τὰ κτήρια τοῦ νέου φρουρίου, εἰς ἃ ἕως τότε ἦτο ἐγκατεστημένον τὸ προπαρασκευαστικὸν σχολεῖον ὑπαξιωματικῶν. Τὸ σχολεῖον τῶν ἐφέδρων ἀξιωματικῶν ἐλειτούργησεν ἔκτοτε μέχρι τοῦ Ἰανουαρίου 1912, ὁπότε κατηργήθη. Τῷ 1925 συνεστήθη καὶ πάλιν σχολεῖον ἐφέδρων ἀξιωματικῶν, μὲ μονοετῆ φοίτησιν καὶ μὲ ἕδραν τὴν Χαλκίδα, ὅπερ ἐξακολουθεῖ λειτουργοῦν μέχρι σήμερον.

Οὐλαμοὶ ἐφέδρων ἀξιωματικῶν. Μετὰ τὴν κατάργησιν τοῦ σχολείου ἐφέδρων ἀξιωματικῶν ἐθεσπίσθη, ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1912, ὅτι οἱ ἔφεδροι ἀξιωματικοὶ θὰ ἐμορφοῦντο εἰς σχολεῖα ἅτινα ἀπεκλήθησαν οὐλαμοὶ ὑποψηφίων ἐφέδρων ἀξιωματικῶν, δηλαδὴ εἰς οὐλαμοὺς λειτουργοῦντας ἀπὸ τοῦ Μαρτίου ἑκάστου ἔτους μέχρις Ἰανουαρίου ἑπομένου ἔτους, τοῦ πεζικοῦ εἰς ἓν τῶν ἐν τῇ ἕδρᾳ τῆς σχετικῆς μεραρχίας συνταγμάτων, τοῦ πυροβολικοῦ, τοῦ μηχανικοῦ, τοῦ ἱππικοῦ εἰς ἓν τῶν ἐν Ἀθήναις ἑδρευόντων συνταγμάτων τῶν σχετικῶν ὅπλων. Εἰς τοὺς οὐλαμοὺς κατετάσσοντο οὐχὶ οἱ ἔχοντες ἀπολυτήριον γυμνασίου, ἀλλ' οἱ κατάλληλοι κληρωτοὶ ἢ ἐθελονταί, οἱ συμπληρώσαντες πεντάμηνον ὑπηρεσίαν, οἱ προταθέντες ὑπὸ τῶν διοικητῶν καὶ κατόπιν ἐπιτυχόντες εἰς ἐξετάσεις. Οἱ ἀποφοιτῶντες ἐκ τῶν οὐλαμῶν τούτων ἐπανήρχοντο εἰς τὰ σώματά των ὡς λοχίαι καί, μετὰ ὑπηρεσίαν ἑνὸς μηνός, προήγοντο εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ ἐφέδρου ἀνθυπολοχαγοῦ καὶ ἐξηκολούθουν ὑπηρετοῦντες ὡς τοιοῦτοι μέχρι τῆς λήξεως τῆς θητείας των. Ἡ διὰ τῶν οὐλαμῶν τούτων μόρφωσις τῶν ἐφέδρων ἀξιωματικῶν ἐξηκολούθησεν ἐκτελουμένη μέχρι τοῦ 1925, ὁπότε συνεστήθη καὶ πάλιν τὸ σχολεῖον ἐφέδρων ἀξιωματικῶν.

Ἱπποδρόμιον φρουρᾶς Ἀθηνῶν. Τὸν Αὔγουστον 1861 συνεστήθη σχολεῖον, ἀποκληθὲν ἱπποδρόμιον φρουρᾶς Ἀθηνῶν, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἐκπαιδεύσεως διαφόρων βαθμοφόρων τῶν ἐφίππων ὅπλων (ἱππικοῦ, πυροβολικοῦ) εἰς τὴν ἱππασίαν καὶ εἰς τὴν ἐκγύμνασιν τῶν νεολέκτων ἵππων, τῶν τοιούτων γυμναστῶν καλουμένων τότε ἱπποδάμων. Τὸ σχολεῖον τοῦτο ἐλειτούργησε μέχρι τοῦ 1884, ὁπότε, μετὰ συστηματικωτέραν ὀργάνωσιν, ἀπετέλεσε τὴν ἱππευτικὴν σχολήν.

Ἱππευτικὴ σχολή. Τῷ 1884 τὸ ἕως τότε λειτουργοῦν ἱπποδρόμιον τῆς φρουρᾶς Ἀθηνῶν ἐσυστηματοποιήθη καὶ ἀπετέλεσε σχολεῖον, ὅπερ ἀπεκλήθη ἱππευτικὴ σχολὴ μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας, μὲ προορισμὸν δὲ τὴν συστηματικὴν ἐκπαίδευσιν ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν τῶν ἐφίππων ὅπλων (ἱππικοῦ, πυροβολικοῦ), ἵνα καταστῶσιν ἱκανοὶ προγυμνασταὶ τῆς ἱππασίας καὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν νεολέκτων ἵππων. Εἰς τὸ σχολεῖον τοῦτο ἐξεπαιδεύοντο ἅπαντες ἀνεξαιρέτως οἱ ἀνθυπίλαρχοι καί τινες ἀνθυπολοχαγοὶ τοῦ πυροβολικοῦ, πρὸς δ' ἀριθμός τις καταλλήλων ὑπαξιωματικῶν ἱππικοῦ καὶ πυροβολικοῦ. Οὗτοι ἐφοίτων ἐν αὐτῷ ἐπὶ ἓν ἔτος, ἀποτελοῦντες τμῆμα ἀξιωματικῶν καὶ τμῆμα ὑπαξιωματικῶν. Τὸ σχολεῖον ἱππευτικῆς ἐγκατεστάθη εἰς κτήριά τινα τῶν ἐπὶ τοῦ Πεδίου Ἄρεως στρατώνων ἱππικοῦ, εἶχε δ' εἰς τὴν διάθεσίν του τὸ ἐπὶ τοῦ Πεδίου Ἄρεως κλειστὸν ἱπποδρόμιον. Πρῶτος διοικητὴς τοῦ σχολείου τούτου διωρίσθη ὁ συνταγματάρχης ἱππικοῦ Μελέαγρος Ἀθανασίου. Ἀπὸ τοῦ 1888 προσετέθη παρὰ τῷ σχολείῳ τούτῳ καὶ τμῆμα πεταλωτῶν, ἀποσκοποῦν τὴν ἐκπαίδευσιν κληρωτῶν εἰς τὴν τέχνην τοῦ πεταλωτοῦ. Τῷ 1905 καθωρίσθη ὅτι, προκειμένου περὶ ἀνθυπιλάρχων, οὗτοι θὰ φοιτῶσιν εἰς τὸ σχολεῖον εὐθὺς ἅμα τῇ κατατάξει των, προκειμένου δὲ περὶ ἀνθυπολοχαγῶν πυροβολικοῦ ἐκ τῶν διανυόντων τὸ 2ον ἢ 3ον ἔτος τῆς ὑπηρεσίας των. Τὸ σχολεῖον τοῦτο ἐξακολουθεῖ λειτουργοῦν μέχρι σήμερον, μετονομασθὲν ὅμως ἀπὸ τοῦ 1925 εἰς σχολεῖον ἐφαρμογῆς ἱππικοῦ.

Σχολεῖα βολῆς. Τοιαῦτα σχολεῖα συνεστήθησαν πολλάκις, ἀποδώσαντα καρποὺς ἄλλοτε μὲν ἱκανοποιητικούς, ἄλλοτε ὅμως μηδενικούς, καθόσον πολλάκις ἐλειτούργησαν κατὰ τύπους μόνον, αὐτοδιαλυθέντα κατόπιν. Πρῶτον τοιοῦτον συσταθὲν εἶναι τὸ κατὰ Μάρτιον 1861, ἔχον προορισμὸν τὴν μόρφωσιν τῶν ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν τοῦ πεζικοῦ εἰς τὴν βολὴν τῶν φορητῶν ὅπλων καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν πυριτοβολῶν (ἔκφρασις τῆς τότε ἐποχῆς, σημαίνουσα πυρομαχικὰ τυφεκίου), ἀποκληθὲν δὲ σχολεῖον ριπῆς. Εἰς τὸ σχολεῖον τοῦτο ἀπεσπᾶτο ἐπὶ τρίμηνον (Νοέμβριος—Ἰανουάριος) ἑκάστου ἔτους ἀριθμός τις ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν ἐκ τῶν μονάδων πεζικοῦ. Κατηργήθη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μεσοβασιλείας.

Τῷ 1885 συνεστήθη ἐν Ἀθήναις σχολεῖον βολῆς πυροβολικοῦ, εἰς ὃ ἐφοίτησαν οἱ ἀξιωματικοὶ πυροβολικοῦ. Ὡς ἐκπαιδευτὴς τοῦ σχολείου τούτου ὡρίσθη ὁ λοχαγὸς Perruchon τῆς τότε γαλλικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς.

Τὸν Ἰούνιον 1886 συνεστήθη ἐν Ἀθήναις σχολεῖον βολῆς πεζικοῦ, εἰς ὃ ἐφοίτησε διαδοχικῶς ἀριθμός τις ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν πεζικοῦ. Ὡς ἐκπαιδευτὴς τοῦ σχολείου τούτου ὡρίσθη ὁ λοχαγὸς Chevalier τῆς τότε γαλλικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς.

Τῷ 1893 συνεστήθησαν ἐν Ἀθήναις σχολεῖον βολῆς πεζικοῦ καὶ σχολεῖον βολῆς πυροβολικοῦ, ἅτινα ἐλειτούργησαν ὅμως κατὰ τύπους μόνον ἐπί τινας μῆνας.

Ἔκτοτε οὔτε κἂν ἀπόπειρα πρὸς σύστασιν σχολείων βολῆς ἐγένετο μέχρι τοῦ 1907, ὁπότε συνεστήθησαν ἐν Ἀθήναις: Σχολεῖον βολῆς πεζικοῦ, ἔχον σκοπὸν τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἀνθυπολοχαγῶν πεζικοῦ, μηχανικοῦ, ἱππικοῦ, καθὼς καὶ ἀριθμοῦ τινος ὑπαξιωματικῶν τῶν ὅπλων τούτων εἰς τὰ τῆς βολῆς τῶν φορητῶν ὅπλων, σχολεῖον βολῆς πυροβολικοῦ, ἔχον σκοπὸν τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἀνθυπολοχαγῶν καὶ ὑπολοχαγῶν τοῦ πυροβολικοῦ καὶ ἀριθμοῦ τινος ὑπαξιωματικῶν τοῦ ὅπλου τούτου εἰς τὰ τῆς βολῆς τοῦ πυροβόλου. Ἐν τούτοις, τὰ σχολεῖα ταῦτα δὲν ἐλειτούργησαν εἰμὴ ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1909, ὁπότε ἀφίχθη εἰς Ἑλλάδα ὡς ὀργανωτὴς τῶν σχολείων βολῆς πεζικοῦ καὶ πυροβολικοῦ ὁ Γάλλος ταγματάρχης τοῦ πυροβολικοῦ Lacombe, χωρὶς ὅμως ν' ἀποδώσωσι μεγάλα πράγματα.

Τὸν Δεκέμβριον 1911 ἐκανονίσθη ὅπως εἰς μὲν τὸ σχολεῖον βολῆς πεζικοῦ φοιτῶσιν ὑπολοχαγοὶ καὶ ἀνθυπολοχαγοὶ τοῦ πεζικοῦ, μηχανικοῦ, ἱππικοῦ, καὶ ἀριθμός τις ὑπαξιωματικῶν τῶν ὅπλων τούτων, εἰς δὲ τὸ σχολεῖον βολῆς πυροβολικοῦ ταγματάρχαι, λοχαγοὶ καὶ παλαιοὶ ὑπολοχαγοὶ τοῦ πυροβολικοῦ· δηλαδὴ διὰ τὸ σχολεῖον τοῦτο ἐφηρμόσθη διὰ πρώτην φορὰν καινοφανὴς μέν, ἀλλ' ὀρθοτάτη διάταξις τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ πυροβολικοῦ, τῶν ἐκτελούντων καὶ διευθυνόντων τὴν βολήν. Τὰ σχολεῖα ταῦτα ἐλειτούργησαν πραγματικῶς ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου 1911—Μαρτίου 1912, ἀποδώσαντα ἐξόχως λαμπροὺς καρπούς, τὸ μὲν τοῦ πεζικοῦ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ συνταγματάρχου Μπουρντώ, τὸ δὲ τοῦ πυροβολικοῦ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ συνταγματάρχου Λεπιντί, ἀμφοτέρων τῆς γαλλικῆς στρατιωτικῆς ἀποστολῆς.

Στρατιωτικὴ ἰατρικὴ σχολή. Τῷ 1925 συνεστήθη ἐν Ἀθήναις ἰατρικὴ σχολή, ἔχουσα σκοπὸν τὴν ἐν αὐτῇ μόρφωσιν νέων ἐπιθυμούντων νὰ κατα-

Digitized by Google

ταχθῶσιν εἰς τὸν ὑγειονομικὸν κλάδον τοῦ στρατοῦ. Οἱ μαθηταὶ τοῦ σχολείου τούτου ἔχουσιν ἑπταετῆ φοίτησιν, παρακολουθοῦντες τὰ ἰατρικὰ μαθήματα ἐν τῇ σχετικῇ σχολῇ τοῦ πανεπιστημίου.

Σχολεῖον γυμναστικῆς. Τὸν Αὔγουστον 1861 συνεστήθησαν γυμναστήρια παρὰ ταῖς ἕδραις τῶν ταγμάτων πεζικοῦ, χρησιμεύοντα ὡς σχολεῖα γυμναστικῆς. Σχολεῖον ὅμως γυμναστικῆς ὑπὸ τὴν καθαρὰν σημασίαν συνεστήθη διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἀθήναις τῷ 1906, ἔχον σκοπὸν τὴν ἐκπαίδευσιν ὡρισμένου ἀριθμοῦ καταλλήλων ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν στρατοῦ καὶ θαλάσσης, χωρὶς ὅμως νὰ λειτουργήσῃ οὐσιαστικῶς. Σχολεῖον γυμναστικῆς λειτουργεῖ πραγματικῶς ἀπὸ τοῦ 1926 μέχρι σήμερον.

Ξέναι σχολαί. Παλαιόθεν ἐπεκράτησε τὸ σύστημα νὰ γίνωνται δεκτοὶ πρὸς κατάταξιν, μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ ἀνθυπασπιστοῦ ἢ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ, νέοι προερχόμενοι ἐκ ξένων στρατιωτικῶν σχολῶν. Τῷ 1882 καθωρίσθη ὅτι οἱ ἐκ τοιούτων σχολῶν προερχόμενοι πρέπει νὰ ὦσιν ἐγγεγραμμένοι εἰς τὰ μητρῷα τῶν ἀρρένων, νὰ ἔχωσιν ἡλικίαν κατωτέραν τῶν 25 ἐτῶν, ἀπαραιτήτως δὲ ἀπολυτήριον γυμνασίου καὶ δίπλωμα τῆς ξένης στρατιωτικῆς σχολῆς. Τῷ 1887 καθωρίσθη ὅτι οἱ ἐκ ξένων σχολῶν προερχόμενοι ἠδύναντο νὰ καταταγῶσιν εἰς τὸ πεζικὸν ἢ ἱππικόν, ἂν προήρχοντο ἐκ τῆς σχολῆς τοῦ Σαὶν Σὺρ ἢ τῆς Μοδένης, εἰς τὸ πυροβολικὸν ἢ τὸ μηχανικόν, ἂν ἀπεφοίτησαν ἐκ τεχνικῆς σχολῆς, ὡς π. χ. ἐκ τῆς γαλλικῆς πολυτεχνικῆς σχολῆς, ἀπαραιτήτως δὲ ἂν ἐπετύγχανον εἰς ἐξετάσεις διενεργουμένας κατὰ τὰς περὶ ἀπολυτηρίων ἐξετάσεων τοῦ σχολείου εὐελπίδων διατάξεις. Ἐπειδὴ κατεδείχθη ὅτι οὐδεὶς πλέον λόγος συντρέχει εἰς τὸ νὰ προέρχωνται οἱ ἀξιωματικοὶ ἐκ ξένων σχολῶν, πᾶσα τοιαύτη κατάταξις κατηργήθη τῷ 1908.

Ἀνώτεραι σχολαί. Ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ μέχρι τοῦ 1914 μία καὶ μόνη ἐκπαίδευσις ἀξιωματικῶν ὑπῆρχεν, ἡ ἐν τοῖς σχολείοις εὐελπίδων καὶ ὑπαξιωματικῶν παρεχομένη. Ἐθεωρεῖτο τουτέστιν ὅτι ἡ ἅπαξ ἐν τοῖς σχολείοις τούτοις διδομένη μόρφωσις ἦτο ἱκανὴ διὰ νὰ καταστήσῃ τὸν ἀξιωματικὸν ἐπαρκῆ καὶ διὰ τὰς ἀνωτάτας ἀκόμη βαθμίδας. Τῷ 1914 ὅμως ἐτέθη ὡς βασικὴ ἀρχὴ ὅτι τὸ σχολεῖον εὐελπίδων (τὸ σχολ ῖον ὑπαξιωματικῶν εἶχε καταργηθῆ κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο) παρέχει τὴν γενικὴν μόρφωσιν τῶν ἀξιωματικῶν, τὰ σχολεῖα ἐφαρμογῆς ἑνὸς ἑκάστου ὅπλου τὴν εἰδικὴν μόρφωσιν διὰ τὸ σχετικὸν ὅπλον, αἱ δ' ἀνώτεραι σχολαί, ὡς π. χ. ἡ σχολὴ πολέμου, τὴν ἀπαιτουμένην μόρφωσιν τῶν ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν, καὶ δὴ τῶν τῆς ἐπιτελικῆς ὑπηρεσίας.

Σχολεῖα ἐφαρμογῆς. Ἀπὸ τοῦ ἐν ἔτει 1911 περιορισμοῦ τῶν ἐτῶν φοιτήσεως εἰς τὸ σχολεῖον εὐελπίδων (τετραετοῦς φοιτήσεως) καθωρίσθη ὅτι οἱ νεοκατατασσόμενοι καθ' ἕκαστον ἔτος ἀξιωματικοὶ θὰ ἐκπαιδεύωνται ἐπὶ ἓν ἔτος εἰς σχολεῖον ἐφαρμογῆς τοῦ σχετικοῦ των ὅπλου. Τὰ σχολεῖα ταῦτα θὰ εἶχον ἕδραν τὰς Ἀθήνας. Λόγῳ ὅμως τῶν παρεμπεσόντων Βαλκανικῶν πολέμων μόνον τὸ σχολεῖον ἐφαρμογῆς πυροβολικοῦ ἐλειτούργησε τῷ 1914, ἀλλὰ καὶ τοῦτο λίαν ἀτελῶς.

Πραγματικὰ σχολεῖα ἐφαρμογῆς ἤρχισαν λειτουργοῦντα ἀπὸ τοῦ 1926, καὶ ἔκτοτε ἐξακολουθοῦσι μέχρι σήμερον ἐκπαιδεύοντα ἐπὶ ἓν ἔτος τοὺς ἐν ἑκάστῳ ὅπλῳ κατατασσομένους κατ' ἔτος ἀνθυπολοχαγούς, οἵτινες δὲν ἀναλαμβάνουν ὑπηρεσίαν ἐν μονάδι τινὶ τοῦ ὅπλου των εἰμὴ μετὰ τὴν ἀποφοίτησιν ἐκ τοῦ σχολείου ἐφαρμογῆς. Ἡ ἐν τοῖς σχολείοις τούτοις ἐκπαίδευσις θεωρεῖται οἱονεὶ ὡς ἐξακολούθησις καὶ ὡς συμπλήρωμα τῶν ἐν τοῖς σχολείοις εὐελπίδων ἢ ὑπαξιωματικῶν σπουδῶν, ἀποσκοποῦσα τὴν εἰδίκευσιν τῶν ἀξιωματικῶν εἰς τὰ τοῦ σχετικοῦ ὅπλου των.

Παρεμφερῆ πρὸς τὰ σχολεῖα ἐφαρμογῆς εἶναι τὸ σχολεῖον ἐπιμελητείας, εἰς ὃ φοιτῶσιν ἐπὶ ἓν ἔτος οἱ ἑκάστοτε μετατασσόμενοι εἰς τὴν ἐπιμελητείαν λοχαγοὶ τῶν διαφόρων ὅπλων, καὶ τὸ σχολεῖον ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας, εἰς ὃ φοιτῶσιν οἱ ἐκ τῆς ἰατρικῆς σχολῆς ἀποφοιτῶντες ἀνθυπίατροι.

Σχολεῖον λοχαγῶν. Τῷ 1914 συνεστήθη ἐν Ἀθήναις σχολεῖον, εἰς ὃ ἐφοίτων ἐπὶ ἓν ἔτος λοχαγοὶ τῶν διαφόρων ὅπλων, τῆς ἐπιμελητείας καὶ τοῦ μεταγωγικοῦ, προσκαλούμενοι κατὰ σειρὰν ἀρχαιότητος. Οἱ δηλοῦντες ὅτι δὲν θέλουσι νὰ φοιτήσωσιν, ἢ οἱ μὴ ἐπιτυχῶς φοιτήσαντες, παρέμενον στάσιμοι. Ἡ ἀπόδοσις τοῦ σχολείου τούτου ἦτο σχεδὸν εἰπεῖν μηδενική, λόγῳ τῆς ἀπροθυμίας πρὸς μόρφωσιν, καὶ ὅλως ἰδιαιτέρως λόγῳ τῆς ἀνομοιομόρφου ἐγκυκλοπαιδικῆς μορφώσεως (ἀξιωματικοὶ διαφόρου προελεύσεως, τινὲς μεταξὺ αὐτῶν μὴ προερχόμενοι ἐκ σχολείου, τινὲς εὐεργητικοί, κλπ.). Τὸ σχολεῖον τοῦτο ἐλειτούργησε μόνον κατὰ τὸ ἔτος 1914—1915.

Σχολεῖον ἀνωτέρων σπουδῶν. Τὸν Φεβρουάριον 1911 συνεστήθη προπαρασκευαστικὴ σχολὴ ἐπιτελῶν, μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς μορφώσεως λοχαγῶν ἢ ὑπολοχαγῶν καταλλήλων διὰ τὴν ἐπιτελικὴν ὑπηρεσίαν. Διὰ τὴν κατάταξιν εἰς τὸ ἐν λόγῳ σχολεῖον διενηργεῖτο διαγωνισμός, εἰς ὃν ἐδικαιοῦντο νὰ συμμετάσχωσι μόνον οἱ προτεινόμενοι ὑπὸ τῶν διοικητῶν τῶν σχετικῶν μονάδων. Ἡ φοίτησις ἦτο διετής. Τὸ σχολεῖον τοῦτο, ὅπερ δυνατὸν εἰπεῖν ὅτι εἶναι τὸ πρῶτον σχολεῖον πολέμου, ἐλειτούργησε μόνον μέχρι τῶν Βαλκανικῶν πολέμων τοῦ 1912.

Ἀνωτάτη σχολὴ πολέμου. Τῷ 1925 συνεστήθη σχολεῖον μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας, ἔχον προορισμὸν τὴν μόρφωσιν λοχαγῶν καὶ ταγματαρχῶν τῶν τεσσάρων ὅπλων, πρὸς ἀπόκτησιν πτυχίου ἐπιτελοῦς ἀξιωματικοῦ, ἀποκληθὲν δὲ *ἀνωτάτη σχολὴ πολέμου*. Ἡ εἰς τὸ σχολεῖον τοῦτο κατάταξις γίνεται κατόπιν διαγωνισμοῦ, ἡ δὲ φοίτησις εἶναι διετής. Τὸ σχολεῖον τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ φυτώριον τῶν ἀξιωματικῶν τῆς ἐπιτελικῆς ὑπηρεσίας καὶ ἐκεῖνο, ἐξ οὗ θὰ προέρχωνται ἐν τῷ μέλλοντι οἱ στρατηγοί. Λειτουργεῖ ἀνελλιπῶς μέχρι σήμερον, ἐν ἀρχῇ μὲ καθηγητὰς Γάλλους ἀξιωματικούς, ἀπὸ τριετίας ὅμως καὶ ἐντεῦθεν μὲ Ἕλληνας ἀξιωματικοὺς ἐξ ὁλοκλήρου. Τὸ σχολεῖον τοῦτο εἶναι ἐγκατεστημένον ἐν τῷ ἐπὶ τοῦ Πεδίου Ἄρεως μεγάρῳ τοῦ σχολείου εὐελπίδων.

Ε) ***Ὀχύρωσις.*** Κατὰ τὰς παλαιὰς ἐποχάς, περὶ σοβαρᾶς ὀχυρώσεως τῆς χώρας οὐδέποτε ἐγένετο σκέψις, διότι δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὀχύρωσις τὰ διάφορα ἐκ λιθοδομῆς ἄνευ κονιάματος (ξηρολιθιᾶς) χαρακώματα, τὰ κατασκευαζόμενα παρὰ τοὺς διαφόρους μεθοριακοὺς σταθμούς, εἴτε τῆς Ὄθρυος, εἴτε τῆς Κούτρας—Μελούνας—Νεζεροῦ, συνήθως μάλιστα τῇ ἀτομικῇ πρωτοβουλίᾳ τῶν τοπικῶν σταθμαρχῶν. Πρῶτος ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ἐσκέφθη περὶ ὀχυρώσεως τῆς χώρας, διὸ τῷ 1883 ἀπετάθη πρὸς τὸν παγκοσμίου φήμης ὀχυρωτικόν, τὸν στρατηγὸν Μπριαλμόν, παραμένοντα τότε εἰς Ρουμανίαν, ἵνα γνωματεύσῃ περὶ τῆς καταλλήλου ὀχυρώσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου. Οὗτος ὑπέβαλε τότε πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν τὰς σχετικὰς ἐκθέσεις καὶ σχέδια, αἵτινες ὅμως παρέμειναν ἀχρησιμοποίητοι, καθόσον οὐδὲν ἐξετελέσθη.

Πρώτη ὀχύρωσις ἤρχισεν ἐκτελουμένη εἰς Θεσσαλίαν, πρὸ (βορείως) τῆς Λαρίσης καὶ περὶ τὰ Τρίκκαλα, τῷ 1885, ἐπὶ τῇ προβλέψει Ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου. Ἡ γενομένη τότε ὀχύρωσις συνεπληρώθη ἐπὶ τῶν ἰδίων βάσεων τῷ 1897, πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ Ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου. Ἀλλ' ἡ ὀχύρωσις αὕτη, προκειμένου μὲν περὶ Λαρίσης, ἦτο τόσον ἀκατάλληλος (ἐγγύτατα πρὸς τὴν Λάρισαν, καὶ δὴ μὲ ποταμὸν εἰς τὰ νῶτά της), ὥστε μᾶλλον ἔβλαψε παρὰ ὠφέλησε κατὰ τὸν πόλεμον 1897, ἡ δὲ περὶ τὰ Τρίκκαλα ἦτο τελείως ἄχρηστος, κατασκευασθεῖσα ὅμως, καθόσον τῷ 1885 καὶ τῷ 1897 ἐπεκράτησαν πεπλανημέναι ἀντιλήψεις περὶ τῆς στρατηγικῆς σημασίας τῆς περιοχῆς τῶν Χασίων ὀρέων καὶ τῆς πόλεως τῶν Τρικκάλων.

Σοβαρὰ ὀχύρωσις ἐξετελέσθη κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα 1908—1912, κατασκευασθέντων τότε πολλῶν ἀμυντικῶν ἔργων, ἐν μὲν τῇ Θεσσαλίᾳ μὲ κύρια σημεῖα τοὺς ὀρεινοὺς ὄγκους Καρακόπετρα (βορείως τῆς Λαρίσης, παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Πηνειοῦ) καὶ Δοβρούτσι (νοτιοδυτικῶς τῆς Λαρίσης, παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Πηνειοῦ), ἐν δὲ τῇ Ἠπείρῳ παρὰ τὴν Ἄρταν.

Τῷ 1914 ἐξετελέσθη σοβαρὰ ὀχύρωσις, ἐγερθέντων ὀχυρῶν ἀνασχέσεως πρὸς ὅλας τὰς στρατηγικὰς διαβάσεις τῆς νέας ὀροθετικῆς γραμμῆς, ὡς π. χ. *Δοβᾶ τεπέ, Ρούπελ*, κτλ.

ΣΤ) ***Στρατιωτικαὶ λέσχαι.*** Διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1876 συνεστήθη ἐν Ἀθήναις Κεντρικὴ στρατιωτικὴ βιβλιοθήκη, ἔχουσα μὲν ὡς κύριον σκοπὸν τὴν ἐν αὐτῇ συγκέντρωσιν στρατιωτικῶν συγγραμμάτων, διὰ τὴν μελέτην ὑπὸ τῶν ἀξιωματικῶν, οὐχ ἧττον διαθέτουσα καὶ δωμάτια καταλλήλως ἐπιπλωμένα, χρησιμεύοντα ὅπως διέρχωνται ἐν αὐτοῖς οἱ βουλόμενοι ἀξιωματικοὶ πάντων τῶν ὅπλων τὰς ὥρας τῆς σχολῆς των. Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους, μᾶλλον ὡς λέσχη μετὰ βιβλιοθήκης δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ, παρὰ καθαρῶς βιβλιοθήκη. Ἡ λέσχη αὕτη ἐγκατεστάθη τότε εἰς οἰκίαν τινὰ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Αἰόλου (ἐγγὺς τοῦ ναοῦ τῆς Χρυσοσπηλαιωτίσσης). Μετὰ ἓν ἔτη διελύθη.

Τῷ 1889 συνεστήθη ἐν Ἀθήναις λέσχη τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ πυροβολικοῦ, τῇ πρωτοβουλίᾳ καὶ τῇ ἀτομικῇ συντηρήσει τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ ὅπλου τούτου, ἐγκατασταθεῖσα εἰς οἰκίαν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πανεπιστημίου (παραπλεύρως τοῦ ζαχαροπλαστείου Γιαννάκη). Μετ' ὀλίγον ἐπηκολούθησεν ἡ ἐν Ἀθήναις σύστασις λέσχης τῶν ἀξιωματικῶν μηχανικοῦ, καὶ λέσχης ἀξιωματικῶν οἰκονομικοῦ.

Τῷ 1892 ἀνέλαβε τὸ ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν τὴν σύστασιν ἐν Ἀθήναις γενικῆς λέσχης ἀξιωματικῶν καὶ τὴν κατάργησιν τῶν μερικῶν τοιούτων. Ἡ λέσχη αὕτη ἐγκατεστάθη εἰς τὴν ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν ὁδῶν Σταδίου καὶ Ἁγ. Γεωργίου Καρύτση οἰκίαν, ἔνθα παρέμεινε μέχρι τοῦ 1899, ὁπότε προσωρινῶς ἐγκατεστάθη εἰς τὴν ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν ὁδῶν Κολοκοτρώνη καὶ Βουλῆς οἰκίαν τοῦ μετοχικοῦ ταμείου· μετ' ὀλίγον ἐγκατεστάθη εἰς τὴν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πανεπιστημίου οἰκίαν Κούπα, ἔνθα παρέμεινεν ἐπὶ 32 ἔτη. Ἀπὸ τοῦ 1932 ἐγκατεστάθη ὁριστικῶς εἰς τὸ ἰδιόκτητον μέγαρον τῆς ὁδοῦ Ρηγίλλης, τὸ ἀνεγερθὲν ὑπὸ τῆς λέσχης διὰ τῶν εἰς αὐτὴν κληροδοτηθέντων χρημάτων ὑπὸ τοῦ παλαιοῦ ἀξιωματικοῦ τοῦ πυροβολικοῦ Σαρόγλου Πέτρου.

Ἀπὸ τοῦ 1906 ἤρχισε λειτουργοῦσα στρατιωτικὴ λέσχη ἐν Λαρίσῃ. Μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους 1912—1913 ἤρχισαν λειτουργοῦσαι στρατιωτικαὶ λέσχαι παρὰ ταῖς ἕδραις τῶν διαφόρων μονάδων τοῦ στρατοῦ, καὶ σήμερον ὑπάρχουσι τοιαῦται εἰς πλείστας πόλεις.

Ζ) ***Ἀποδοχαὶ ἀξιωματικῶν.*** Συμφώνως τῷ διατάγματι τῆς 25ης Φεβρουαρίου 1833, ὁ συνταγματάρχης ἐλάμβανε μηνιαῖον μισθὸν ἐκ δραχμῶν 440, ὁ λοχαγὸς 1ης τάξεως ἐκ δραχ. 200 περίπου, ὁ δ' ἀνθυπολοχαγὸς ἐκ δραχ. 100 περίπου.

Κατὰ τὰς κατόπιν ἐποχὰς αἱ ἀποδοχαὶ ἔφθασαν νὰ εἶναι 570 δραχμαὶ μηνιαίως διὰ τὸν συνταγματάρχην, 300 δραχμαὶ διὰ τὸν λοχαγὸν 1ης τάξεως, 150 διὰ τὸν ἀνθυπολοχαγόν, μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, ὁπότε ἤρχισεν ἐπικρατοῦσα νέα τάξις πραγμάτων.

Ἐνῷ δὲ τόσον καλῶς ἐμισθοδοτοῦντο οἱ ἀξιωματικοὶ κατὰ τὰς παλαιὰς ἐκείνας ἐποχάς, ἐλαμβάνοντο ἐν τούτοις εἰδικὰ μέτρα περὶ αὐξήσεως οὐ μηνιαίου εἰσοδήματος αὐτῶν ἅμα ὡς ἐνυμφεύοντο. Τῷ 1861 καθωρίσθησαν τὰ τοῦ γάμου τοῦ ἀξιωματικοῦ, ἀλλὰ διὰ νόμου τοῦ Σεπτεμβρίου 1879 καθωρίσθη ὅτι, διὰ νὰ συνέλθῃ εἰς γάμον ὁ ἀξιωματικός, ὤφειλε νὰ παρουσιάσῃ ἀποδεικτικά, ἐξ ὧν νὰ ἐμφαίνηται ὅτι, ἐκτὸς τῶν ἀποδοχῶν τοῦ βαθμοῦ του, ἔχει καθαρὸν ἐτήσιον εἰσόδημα, εἴτε ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας του περιουσίας εἴτε ἐκ προικός, ἀνερχόμενον κατ' ἐλάχιστον ὅρον εἰς 4 000 δραχμάς, συγκαταβάσεως γινομένης προκειμένου περὶ κόρης στρατιωτικοῦ, ὁπότε τὸ ἐτήσιον εἰσόδημα ἠδύνατο νὰ μειωθῇ μέχρι 2.000 δραχμῶν. Ἁπλῆ ἀναγωγὴ πρὸς τὸν σημερινὸν τιμάριθμον τῆς ζωῆς καταδεικνύει τίνα μεγάλα εἰσοδήματα ἔπρεπε νὰ ἔχῃ ὁ νυμφευμένος ἀξιωματικός.

Η) ***Εὐεργετικὰ ταμεῖα.*** Τῷ 1853 συνεστήθη τὸ πρῶτον εὐεργετικὸν ταμεῖον, ἀποκληθὲν ταμεῖον χηρῶν καὶ ὀρφανῶν τῶν ἀξιωματικῶν, ὅπερ, ἐκτὸς τοῦ βοηθήματος τῶν χηρῶν καὶ ὀρφανῶν, προέβλεπε καὶ ὀργάνωσιν στρατιωτικοῦ παιδευτικοῦ καταστήματος τῶν ὀρφανῶν ἀρρένων τέκνων τῶν ἀξιωματικῶν, ἡλικίας ἀπὸ 13—15 ἐτῶν, οὗτινος σκοπὸς ἦτο νὰ ἐκπαιδεύῃ αὐτά, διὰ νὰ δυνηθῶσι νὰ καταταχθῶσι κατόπιν εἰς τὸ σχολεῖον εὐελπίδων. Τῷ 1861 συνεστήθησαν τὸ ταμεῖον ἀποστράτων ἀξιωματικῶν καὶ τὸ ταμεῖον ὑπαξιωματικῶν καὶ στρατιωτῶν· τῷ δὲ 1867 συνηνώθησαν τὰ τρία ταῦτα ταμεῖα καὶ ἀπετέλεσαν τὸ μέχρι σήμερον λειτουργοῦν μετοχικὸν ταμεῖον τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ.

Θ) ***Στολαί.*** *Ἐποχὴ τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδιστρίου*. Ὁ Ἱερὸς λόχος τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου ἔφερε στολὴν μέλαιναν, διὸ οἱ Ἱερολοχῖται ἐκαλοῦντο καὶ Μαυροφορῖται, ἐπὶ τοῦ πίλου δ' ὁμοίωμα κρανίου ἐπὶ δύο ὀστῶν ἐν χιαστῷ σχήματι, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἀνεγράφετο «Ἐλευθερία ἢ θάνατος», καὶ ἐθνόσημον τρίχρουν. Ὁ ἐν Καλάμαις συγκροτηθεὶς τὸν Ἰούλιον 1821 στρατὸς ἔφερε στολὴν μέλαιναν, παρεμφερῆ πρὸς τὴν τῶν Ἱερολοχιτῶν. Ὁ ἐν Κορίνθῳ συγκροτηθεὶς τὸν Ἀπρίλιον 1822 ἔφερε στολὴν ἀπαράλλακτον πρὸς τὴν τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ, ἀλλὰ μὲ τὸ ἐθνικὸν ἑλληνικὸν κυανόλευκον ἐθνόσημον. Ὁ ἐν Ναυπλίῳ συγκροτηθεὶς τὸν Ἰούλιον 1824 εἶναι ὁ πρῶτος περιβληθεὶς ἑλληνικὴν στολὴν (φουστανέλλαν καὶ φέσι). Ὁ ἐν Ναυπλίῳ συγκροτηθεὶς τὸν Μάϊον—Ἰούλιον 1825 στρατὸς ἔφερε στολὴν παρεμφερῆ πρὸς τὴν τοῦ ἀγγλικοῦ στρατοῦ, ἐπειδὴ ὅμως τὸ κράνος ἦτο ἀκατάλληλον διὰ τοὺς Ἕλληνας, δι' αὐτὸ οἱ στρατιῶται τὸ ἀπέρριψαν αὐτοβούλως κατὰ τὴν ἐξ Ἐπιδαύρου εἰς Ναύπλιον πορείαν τῷ 1826 καὶ τὸ ἀντικατέστησαν διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ φεσίου. Ὁ ἐπὶ Καποδιστρίου στρατὸς ἔφερε στολὴν πανομοίαν πρὸς τὴν τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ. Οἱ εὐέλπιδες ἔφερον στολὴν ὡς τὴν τῶν ἐπιλέκτων τῶν ταγμάτων πεζικοῦ.

1833—1867. Πρῶτος κανονισμὸς περὶ στολῆς ἐξεδόθη τὸν Φεβρουάριον 1833. Κατ' αὐτόν· τὸ βαρὺ πεζικὸν (τῆς γραμμῆς) ἔφερε στολὴν μεσάζουσαν μεταξὺ βαυαρικῆς καὶ γαλλικῆς· βραχέα ἱμάτια ἀπὸ κυανόχρουν τσόχαν μὲ ὕσγινα (καρμίνινα) ἐπιχειρίδια καὶ περιλαίμια, καὶ περιουραῖον μὲ ἅλικα ἐπίρραφα· μίαν σειρὰν ἀσπρων μεταλλίνων κομβίων μὲ τὸν ἀριθμὸν τοῦ τάγματος ἐπ' αὐτῶν· πανταλόνια ἐκ τῆς αὐτῆς τσόχας μὲ κόκκινον ἐπίρραφον, καὶ τὸ θέρος λευκὰ πάνινα· κάποταν ἀπὸ σιδηρόχρουν τσόχαν. Οἱ ἐπίλεκτοι ἔφερον ἅλικας μαλλίνους ἐπωμίδας ἐπὶ τῶν ἱματίων ἢ τῶν καποτῶν, οἱ εὔζωνοι πρασίνας καὶ οἱ λόχοι τοῦ κέντρου λευκάς. Οἱ ἐπίλεκτοι ἔφερον γρανάτας (φλογοφόρους ῥοιὰς) ἀπὸ λευκὴν τσόχαν εἰς τὰς οὐρὰς τοῦ ἱματίου, οἱ λόχοι τῶν εὐζώνων

Digitized by Google

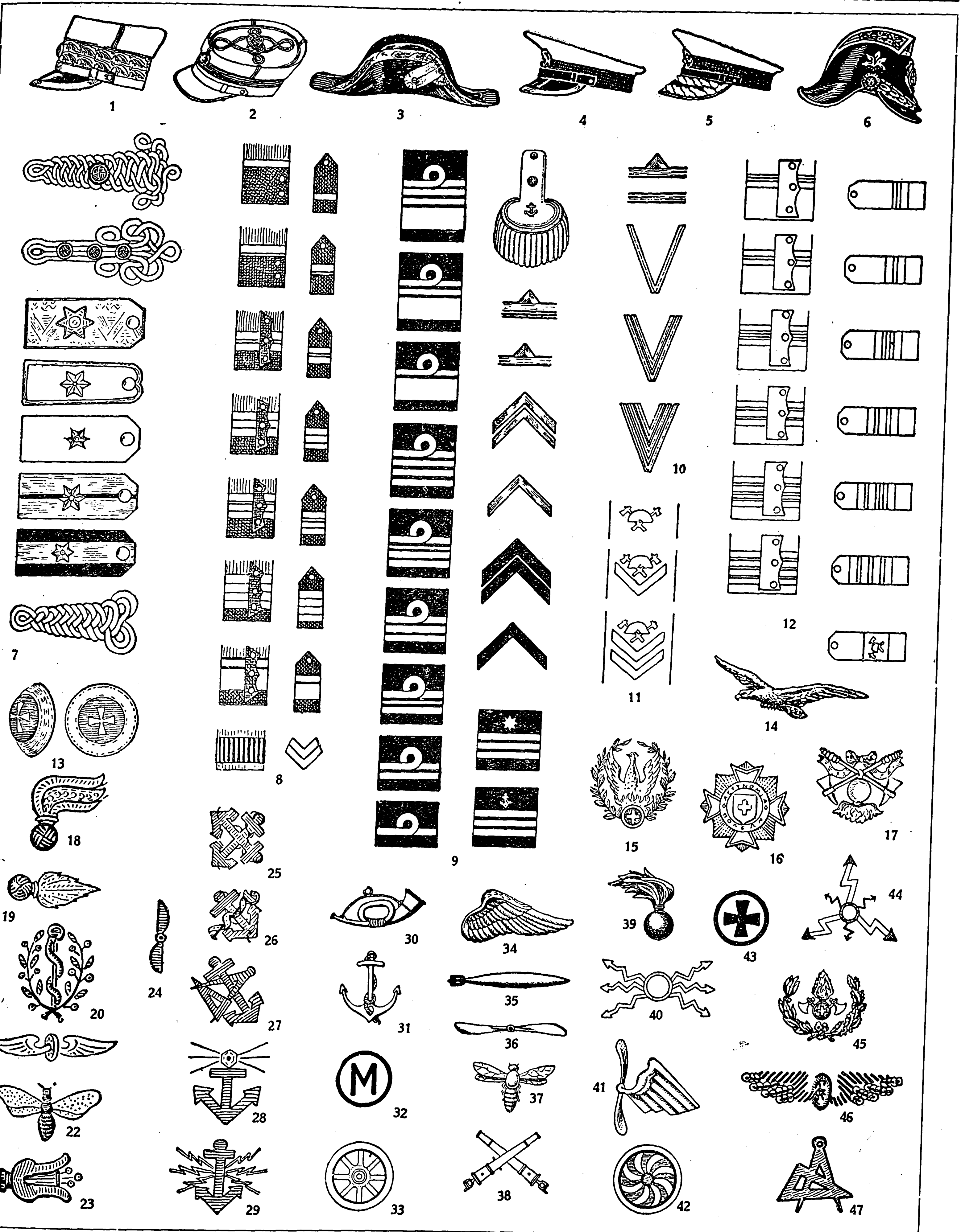

'Εμβλήματα καὶ διακριτικὰ βαθμοῦ τῶν συγχρόνων στρατιωτικῶν στολῶν.

1) Πηλήκιον στρατηγοῦ. 2) Πηλήκιον στολῆς χακὶ ἀνωτέρου ἀξιωματικοῦ. 3) Τρίπτυχος πῖλος ἀξιωματικοῦ τοῦ ναυτικοῦ. 4) Πηλήκιον ἐξόδου ἀνωτέρων ὑπαλλήλων (ἀξιωματικῶν) πυροσβεστικῆς ὑπηρεσίας. 5) Πηλήκιον ἐξόδου γενικοῦ ἐπιθεωρητοῦ πυροσβεστικῆς ὑπηρεσίας. 6) Κράνος ἀξιωματικοῦ τῆς πυροσβεστικῆς ὑπηρεσίας. 7) 'Επωμίδες καὶ ἐπώμια ἀξιωματικῶν στρατοῦ τῆς ξηρᾶς (ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω): α') ἐπωμὶς μεγάλης στολῆς ἀνωτέρου ἀξιωματικοῦ (ταγματάρχου), β') ἐπωμὶς μεγάλης στολῆς κατωτέρου ἀξιωματικοῦ (λοχαγοῦ), γ') ἐπώμιον μικρᾶς στολῆς ὑποστρατήγου, δ') ἐπώμιον χακὶ στολῆς ἀνωτέρου ἀξιωματικοῦ (ταγματάρχου), ε') ἐπώμιον χακὶ στολῆς κατωτέρου (ἀνθυπολοχαγοῦ), στ') ἐπώμιον δευτέρας στολῆς ἀνωτέρου ἀξιωματικοῦ (ταγματάρχου), ζ') ἐπώμιον δευτέρας στολῆς κατωτέρου (ἀνθυπολοχαγοῦ), η') ἐπωμὶς μεγάλης στολῆς χωροφύλακος. 8) Διακριτικὰ βαθμοῦ ἀστυνομίας πόλεων (ἀριστερὰ περιχειρίδες, δεξιὰ ἐπώμια), κατὰ σειρὰν ἐκ τῶν ἄνω: α') ὑπαστυνόμου β', β') ὑπαστυνόμου α', γ') ἀστυνόμου β', δ') ἀστυνόμου α', ε') διευθυντοῦ β', στ') διευθυντοῦ α', ζ') ἀρχηγοῦ, η') ἀριστερὰ σῆμα ὑπηρεσίας ἀστυφύλακος, δεξιὰ διακριτικὸν ἀρχιφύλακος. 9) *Πρώτη στήλη:* Διακριτικὰ βαθμοῦ μαχίμων ἀξιωματικῶν ναυτικοῦ (κατὰ σειρὰν ἐκ τῶν ἄνω): α') ναυάρχου, β') ἀντιναυάρχου, γ') ὑποναυάρχου, δ') πλοιάρχου, ε') ἀντιπλοιάρχου, στ') πλωτάρχου, ζ') ὑποπλοιάρχου, η') ἀνθυποπλοιάρχου, θ') σημαιοφόρου. *Δευτέρα στήλη:* 'Επωμὶς μεγάλης στολῆς ἀνωτέρου ἀξιωματικοῦ (πλωτάρχου) καὶ διακριτικὰ βαθμοῦ ἐν τῷ Π. ναυτικῷ (κατὰ σειρὰν ἐκ τῶν ἄνω): α') ἀρχικελευστὴς α', β') ἀρχικελευστὴς β', γ') κελευστής, δ') ὑποκελευστής, ε') δίοπος, στ') πτυχιοῦχος, ζ') χειρὶς μετὰ τοῦ διακριτικοῦ σημείου (ἀστερίσκου) τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ δικαστικοῦ κλάδου τοῦ Π. Ν., η') χειρὶς μετὰ τοῦ διακριτικοῦ τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ λιμενικοῦ κλάδου. 10) Διακριτικὰ βαθμῶν ὑπαξιωματικῶν ἀεροπορίας (ἐκ τῶν ἄνω): α') ἀρχισμηνίας μάχιμος, β') ἀρχισμηνίας μὴ μάχιμος, γ') ὑποσμηνίας, δ') σμηνίας, ε') ἐπισμηνίας. 11) Διακριτικὰ βαθμοῦ πυροσβεστῶν (ἐκ τῶν ἄνω): α') πυροσβέστης β', β') πυροσβέστης α', γ') ἀρχιπυροσβέστης. 12) Περιχειρίδες καὶ ἐπώμια ἀξιωματικῶν πυροσβεστικῆς ὑπηρεσίας (ἐκ τῶν ἄνω): α') σταθμάρχης β', β') σταθμάρχης α', γ') ὑποδιοικητὴς β', δ') ὑποδιοικητὴς α', ε') διοικητὴς β', στ') διοικητὴς α', ζ') γενικὸς ἐπιθεωρητής. 13) 'Εθνόσημον τιθέμενον ἐπὶ τοῦ πηληκίου τῶν ἀξιωματικῶν τῆς ξηρᾶς. 14) Ἔμβλημα πολεμικῆς ἀεροπορίας. 15) Ἔμβλημα σώματος χωροφυλακῆς. 16) Ἔμβλημα ἀστυνομίας πόλεων. 17) Ἔμβλημα περιλαιμίου πυροσβεστικῆς ὑπηρεσίας. 18) Φλογοφόρος ῥοιὰ ἀξιωματικῶν χωροφυλακῆς. 19) Φλογοφόρος ῥοιὰ ἀξιωματικῶν μαχίμων ὅπλων τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ. 20) Διακριτικὸν σῆμα ἀξιωματικῶν ὑγειονομικοῦ κλάδου. 21) Διακριτικὸν σῆμα ἀξιωματικῶν μεταγωγικοῦ. 22) Διακριτικὸν σῆμα ἀξιωματικῶν ἐπιμελητείας. 23) Διακριτικὸν σῆμα μουσικῶν. 24) Ὅμοιον τῶν μηχανικῶν. 25) Διακριτικὸν σῆμα τιθέμενον ἐπὶ τοῦ πετάλου τῶν ἐπωμίδων τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ οἰκονομικοῦ κλάδου τοῦ Π. ναυτικοῦ. 26) Ὅμοιον τοῦ ἰατρικοῦ καὶ φαρμακευτικοῦ. 27) Τῶν ναυπηγῶν. 28) Τῶν μηχανουργῶν. 29) Τῶν ἠλεκτρολόγων μηχανικῶν. 30) Διακριτικὸν σῆμα σαλπιγκτοῦ τῆς ἀεροπορίας. 31) 'Αρμενιστοῦ. 32) Μαγείρου. 33) 'Οδηγοῦ αὐτοκινήτου. 34) Συνθέτου. 35) Τορπιλλοτεχνίτου. 36) Μηχανουργοῦ. 37) 'Αποθηκαρίου. 38) 'Οπλουργοῦ. 39) Πυροτεχνουργοῦ. 40) 'Ηλεκτροτεχνίτου. 41) Μηχανοσυνθέτου. 42) Φωτογράφου. 43) Νοσοκόμου. 44) 'Ασυρματιστοῦ. 45) Ἔμβλημα πηληκίου πυροσβεστικῆς ὑπηρεσίας. 46) Διακριτικὸν ὁδηγοῦ αὐτοκινήτου πυροσβεστικῆς ὑπηρεσίας. 47) Διακριτικὸν τεχνίτου πυροσβεστικῆς ὑπηρεσίας. [Σχέδια Εὐθ. Παπαδημητρίου.]

Digitized by Google

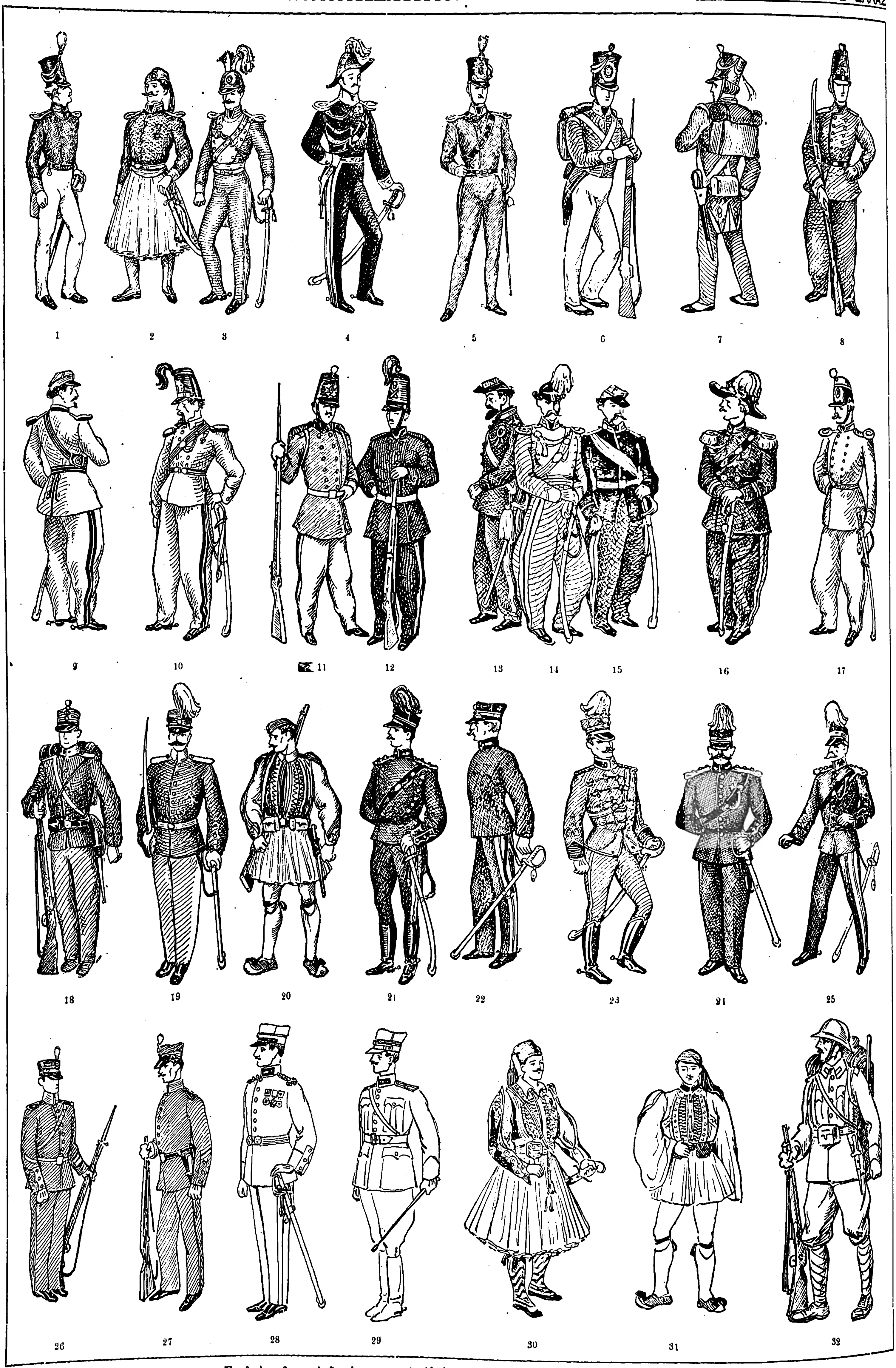

***Στολαὶ τοῦ κατὰ ξηρὰν στρατοῦ** (ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὄθωνος μέχρι σήμερον).*

[1) Ἀξιωματικὸς πεζικοῦ (1833). 2) Ἀξιωματικὸς ἀκροβολιστῶν (1834). 3) Ἀξιωματικὸς ἱππικοῦ (1833). 4) Ἀξιωματικὸς γενικῶν ἐπιτελῶν (1833). 5) Ἀξιωματικὸς πυροβολικοῦ (1833). 6) Ὁπλίτης βαρέος πεζικοῦ (1833). 7) Ὁπλίτης πυροβολικοῦ (1833). 8) Εὔελπις (1833). 9) και 10) Ἀξιωματικοὶ πυροβολικοῦ (1852). 11) Ὁπλίτης πεζικοῦ (1852). 12) Ὁπλίτης πυροβολικοῦ (1852). 13), 14), 15) Ἀξιωματικοὶ ἐθνοφυλακῆς (1862). 16) Ἀξιωματικὸς γενικῶν ἐπιτελῶν (1852). 17) Ἀξιωματικὸς πεζικοῦ (1852). 18) Ὁπλίτης πεζικοῦ (1900). 19) Ἀξιωματικὸς πεζικοῦ (1900). 20) Εὔζωνος. 21) Ἀξιωματικὸς πυροβολικοῦ ἐν μεγάλῃ στολῇ (1900). 22) Ἀξιωματικὸς πυροβολικοῦ ἐν μικρᾷ στολῇ (1900). 23) Ἀξιωματικὸς ἱππικοῦ ἐν μεγάλῃ στολῇ (1900). 24) Ἀξιωματικὸς ὑλικοῦ πυροβόλων ἐν μεγάλῃ στολῇ (1900). 25) Ἀξιωματικὸς μηχανικοῦ ἐν μεγάλῃ στολῇ (1900). 26) Εὔελπις ἐν μεγάλῃ στολῇ (1908). 27) Μαθητὴς σχολείου ὑπαξιωματικῶν ἐν μεγάλῃ στολῇ (1908). 28) Ἀξιωματικὸς τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ σύγχρονος ἐν μεγάλῃ στολῇ. 29) Ἀξιωματικὸς τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ σύγχρονος ἐν στολῇ ἐκστρατείας. 30) Ἀξιωματικὸς τοῦ προτύπου τάγματος εὐζώνων σύγχρονος. 31) Εὔζωνος τοῦ προτύπου τάγματος σύγχρονος. 32) Ὁπλίτης τοῦ πεζικοῦ σύγχρονος μὲ πλήρη ἐξάρτυσιν ἐκστρατείας. (Τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 1—27 ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ λευκώματος τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ· τὰ λοιπά: σχέδια Εὐθ. Παπαδημητρίου).]

Digitized by Google

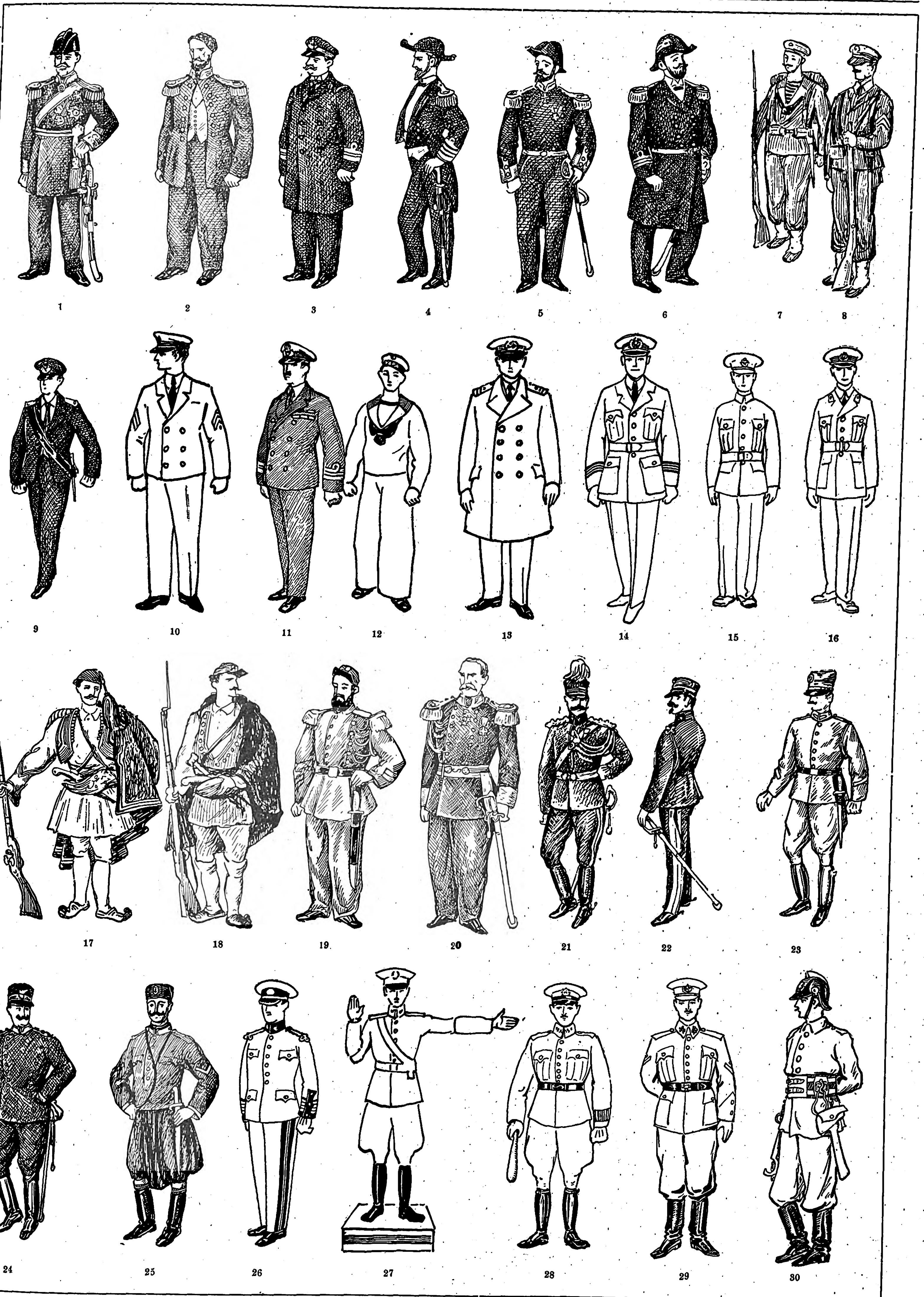

Στολαὶ ναυτικοῦ, ἀεροπορίας, χωροφυλακῆς, ἀστυνομίας πόλεων καὶ πυροσβεστικῆς ὑπηρεσίας.

[1) Ἀξιωματικὸς ναυτικοῦ (1857). 2) Ἀξιωματικὸς ναυτικοῦ (1863). 3) Ἀξιωματικὸς ναυτικοῦ (1900). 4), 5), 6) Ἀξιωματικοὶ τοῦ ναυτικοῦ ἐν μεγάλῃ στολῇ. 7) Πεζοναύτης σύγχρονος. 8) Ὑπαξιωματικὸς πεζοναυτῶν σύγχρονος. 9) Μαθητὴς τῆς σχολῆς ναυτικῶν δοκίμων 10) Κελευστὴς Π. Ν. σύγχρονος. 11) Ἀξιωματικὸς ναυτικοῦ σύγχρονος. 12) Ναύτης σύγχρονος. 13) Ἀξιωματικὸς τῆς ἀεροπορίας φέρων μανδύαν καὶ ἐπώμια διακριτικὰ τοῦ βαθμοῦ του. 14) Ἀξιωματικὸς ἀεροπορίας. 15) Σμηνίτης. 16) Μαθητὴς σχολῆς ἀεροπορίας. 17) Ὀροφύλαξ. 18) Χωροφύλαξ ἀποσπάσματος ἐπὶ Ὄθωνος. 19) Χωροφύλαξ ἐπὶ Ὄθωνος. 20) Στολὴ τοῦ πρώτου μοιράρχου τῆς χωροφυλακῆς. 21) καὶ 22) Ἀξιωματικοὶ τῆς χωροφυλακῆς. 23) Χωροφύλαξ σύγχρονος. 24) καὶ 25) Ἀξιωματικὸς καὶ ὁπλίτης κρητικῆς χωροφυλακῆς. 26) Ἀξιωματικὸς ἀστυνομίας πόλεων. 27) Ἀστυφύλαξ τροχαίας κινήσεως. 28) Ἀστυφύλαξ σύγχρονος. 29) Πυροσβέστης ἐν στολῇ ἐξόδου. 30) Πυροσβέστης μὲ στολὴν πυρκαϊᾶς. (Τὰ ὑπ' ἀριθ. 1—9 ἐκ τοῦ λευκώματος Π. Ἀραβαντινοῦ· τὰ λοιπὰ σχέδια Εὐθ. Παπαδημητρίου).]

Digitized by Google

κερατοειδεῖς σάλπιγγας. Ὡς κάλυμμα τῆς κεφαλῆς ἔφερον κύβαρον ἀπὸ ὑαλιστὸν πῖλον μὲ ἀκτινοβόλον ἥλιον ἀπὸ μέταλλον, εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ ἓν Ο (Ὄθων) καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὸ βασιλικὸν στέμμα ἐκκρεμές. Τὰ κύβαρα ἐστολίζοντο μὲ κορδόνια καὶ πομπόνια, διὰ τοὺς ἐπιλέκτους κόκκινα, διὰ τὸ κέντρον λευκά, διὰ τοὺς εὐζώνους πράσινα. Αἱ πυριτοθῆκαι ἦσαν μέλαιναι, ἐπὶ τούτων δὲ ὑπῆρχε διὰ μὲν τοὺς ἐπιλέκτους μία γρανάτα ἀπὸ κίτρινον μέταλλον, διὰ δὲ τοὺς εὐζώνους κερατοειδὴς σάλπιγξ· τὰ λωρία τῆς πυριτοθήκης καὶ τοῦ σπαθιοῦ ἦσαν λευκά. Οἱ ἀξιωματικοὶ ἔφερον τὴν ἰδίαν στολήν, ἀλλὰ μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἦτο ἐκ τσόχας καλῆς ποιότητος, πρὸς δ' ἔφερον ἐπὶ τοῦ ἱματίου δύο σειρὰς κομβίων, καὶ σημεῖον ὑπηρεσίας ἀργυρᾶν ἡμισέληνον, ἐφ' ἧς τὰ βασιλικὰ σήματα χρυσᾶ, καὶ ἐπωμίδας ἀργυρᾶς λεπιδωτάς.

Οἱ ἀκροβολισταὶ ἔφερον στολὴν ἑλληνικήν, δηλαδὴ ἱμάτιον ἐκ σιδηροχρόου τσόχας, μὲ χειρίδας καὶ λοιπὰς παρυφὰς ἐρυθράς, μὲ κομβία κίτρινα, ἐφ' ὧν ἐσημειοῦτο ὁ ἀριθμὸς τοῦ τάγματος, περικνημῖδας σιδηρόχρους, φουστανέλλαν λευκήν, φέσι κόκκινον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τὸ Ο καὶ τὰ βασιλικὰ σήματα. Οἱ ἀξιωματικοὶ ἔφερον ὁμοίαν στολήν, ἀλλὰ μὲ ἐπωμίδας χρυσᾶς λεπιδωτάς. Τὸ πυροβολικὸν ἔφερε στολὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ πεζικοῦ τῆς γραμμῆς, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ τσόχα ἦτο μελανόγλαυκος (μαβιά), τὰ δ' ἐπιχειρίδια καὶ τὸ περιλαίμιον ἀντὶ ὑσγίνου χρώματος ἦσαν κερμεζόχροα, τὰ περιουραῖα κυανᾶ, τὰ δὲ κομβία κίτρινα. Ἐπὶ τῶν περιουραίων ἔφερον γρανάταν κιτρίνην. Οἱ ἀξιωματικοὶ ἔφερον ὁμοίαν στολήν, ἀλλὰ μὲ ἐπωμίδας χρυσᾶς λεπιδωτάς, καὶ μὲ πυριτοθήκην μαύρην ὑαλιστὴν μὲ μαῦρα ὑαλιστὰ λωρία. Τὸ ἱππικὸν ἔφερε στολὴν τύπου πολωνικοῦ, ἐκ τσόχας βαθυπρασίνης μὲ κομβία λευκά, μὲ περιλαίμιον, περιχειρίδια καὶ ἐπίρραφα κερμεζόχροα, πανταλόνια μὲ κερμεζόχρουν ταινίαν. Ὡς κάλυμμα τῆς κεφαλῆς ἔφερε σάπκαν ἐκ τσόχας κερμεζοχρόου μὲ τὸ Ο καὶ τὰ βασιλικὰ σήματα καὶ τὸν ἀκτινοβολοῦντα ἥλιον. Οἱ ἀξιωματικοὶ ἔφερον τὴν ἰδίαν στολήν, ἀλλὰ μὲ ἀργυρᾶς λεπιδωτὰς ἐπωμίδας. Τὸ μηχανικὸν ἔφερε στολὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ πυροβολικοῦ, μὲ τὴν μόνην διαφορὰν ὅτι τὰ κομβία ἦσαν λευκά. Οἱ ἀξιωματικοὶ ἔφερον τὴν ἰδίαν στολὴν τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ πυροβολικοῦ, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι δὲν ἔφερον γρανάταν ἐπὶ τῶν περιουραίων, ὅτι τὰ κομβία ἦσαν ἀργυρᾶ, ὡς κάλυμμα δὲ τῆς κεφαλῆς ἔφερον πῖλον δίπτυχον μὲ ἀργυροῦν ἄστρον. Οἱ ἰατροί, οἱ ἱππιατροί, οἱ φαρμακοποιοὶ ἔφερον στολὴν ἐξ ἱματίου μελανογλαύκου μὲ περιλαίμιον καὶ ἐπιχειρίδια μεταξωτὰ μαῦρα (πράσινα διὰ τοὺς φαρμακοποιούς) καὶ μὲ ἐπίρραφα κόκκινα, ἐκ πανταλονίου μελανογλαύκου μὲ κόκκινα ἐπίρραφα, ὡς κάλυμμα δὲ τῆς κεφαλῆς πῖλον τρίπτυχον μὲ χρυσοῦν ἀστέρα διὰ τοὺς ἰατρούς, ἀργυροῦν διὰ τοὺς ἱππιατροὺς καὶ φαρμακοποιούς. Οἱ ἀξιωματικοὶ τῶν γενικῶν ἐπιτελῶν ἔφερον στολὴν ὡς τὴν τῶν ἀξιωματικῶν πυροβολικοῦ, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὰ περιουραῖα ἦσαν κερμεζόχροα καὶ ἔφερον πτερωτὰς γρανάτας, τὰ κομβία ἔφερον ἐπ' αὐτῶν τὸ βασιλικὸν στέμμα, ὑπὸ τὴν ἐπωμίδα τοῦ δεξιοῦ ὤμου ὑπῆρχε χρυσῆ ὠμοβελονίς, ὡς κάλυμμα δὲ τῆς κεφαλῆς ἐφέρετο πῖλος δίπτυχος μὲ ἄστρον. Χαρακτηριστικὸν τῶν στολῶν τούτων εἶναι ὅτι τὰ διακριτικὰ τῶν βαθμῶν, χρυσᾶ ἢ ἀργυρᾶ σειρήτια, ἐφέροντο ἐπὶ τοῦ περιλαιμίου.

Ἡ στολὴ τῶν εὐελπίδων μετεβλήθη καὶ ἀντὶ τῆς τῶν ἐπιλέκτων καθωρίσθη στολὴ ἐκ τσόχας μελανογλαύκου, μὲ κόκκινα παραρράμματα καὶ μὲ διπλῆν σειρὰν μεταλλικῶν κομβίων κιτρίνων ἐπὶ τοῦ στήθους, μὲ κάλυμμα δὲ τῆς κεφαλῆς τὸ κύβαρον, φέρον τὸ Ο καὶ τὰ βασιλικὰ σήματα. Τὸν Μάρτιον 1833 καθωρίσθη τὸ κυκλοτερὲς κυανόλευκον ἐθνόσημον, τὸ μέχρι σήμερον ἐν χρήσει. Τῷ 1835 καθωρίσθη ὅπως οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ πυροβολικοῦ φέρωσιν ἐφ' ἑκατέρου τῶν ἄκρων τοῦ περιλαιμίου ῥοιὰν φλογοφόρον (γρανάταν) χρυσοκέντητον, διατηρηθεῖσαν ἀνελλιπῶς ἔκτοτε ἐπὶ τοῦ περιλαιμίου τῶν ἀξιωματικῶν τούτων μέχρι τοῦ 1925. Αἱ στολαὶ αὗται διετηρήθησαν μὲ μικράς τινας παραλλαγὰς μέχρι τοῦ 1867. Τῷ 1864 καθωρίσθη ὅτι διακριτικὰ τῶν βαθμῶν δὲν θὰ εἶναι σειρήτια φερόμενα ἐπὶ τοῦ περιλαιμίου, ἀλλ' ἀστέρες φερόμενοι ἐφ' ἑκατέρου τῶν προσθίων ἄκρων τοῦ περιλαιμίου. Τῷ 1867 καθωρίσθη ὅτι τὰ διακριτικὰ τῶν βαθμῶν θὰ εἶναι σειρήτια φερόμενα ἐφ' ἑκατέρου τῶν βραχιόνων, ἄνωθεν τοῦ ἐπιχειριδίου. Τῷ 1864 καθωρίσθη νὰ φέρωσιν οἱ ἀξιωματικοὶ πῖλον ἐκ τσόχας χρώματος ὁμοίου πρὸς τὸ τοῦ ἱματίου, μὲ τὸ βασιλικὸν στέμμα, κάτωθεν τοῦ ὁποίου νὰ τίθηται τὸ κυανόλευκον ἐθνόσημον. Τὸ αὐτὸ ἔτος μετετράπη ῥιζικῶς ἡ στολὴ τῶν εὐελπίδων καὶ ἐκανονίσθη ἡ ἔκτοτε μέχρι σήμερον φερομένη, ἤτοι χιτώνιον καὶ περισκελὶς ἐκ τσόχας βαθυκυάνου, μὲ μίαν σειρὰν κομβίων κιτρίνων ἐπὶ τοῦ στήθους, μὲ περιλαίμιον κίτρινον, μὲ ἐπίρραφα κίτρινα καὶ μὲ λόφον κίτρινον.

Τῷ 1863 ἐπετράπη, διὰ πρώτην τότε φοράν, νὰ φέρωσιν οἱ ἀξιωματικοὶ πολιτικὴν ἐνδυμασίαν ἐκτὸς ὑπηρεσίας.

Ἡ στολὴ τῆς ἐθνοφυλακῆς ἀπετελεῖτο ἐκ χιτῶνος ἐξ ὑφάσματος μελανογλαύκου καὶ ἐκ περισκελίδος ἐξ ὑφάσματος σιδηροχρόου, φερούσης ἐφ' ἑκατέρας τῶν ἐξωτερικῶν ῥαφῶν παρυφὴν χρώματος ἐρυθροδάνου· ὡς κάλυμμα δὲ τῆς κεφαλῆς ἐφέρετο πῖλος ἐκ τσόχας χρώματος μελανογλαύκου, ἔχων σχῆμα κολούρου κώνου κλίνοντος πρὸς τὰ ἐμπρός. Οἱ ἀξιωματικοὶ ἔφερον ἐπωμίδας μεταλλικὰς ἐπιχρύσους καὶ ζωστῆρας ὡς τοὺς τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ πεζικοῦ.

Ἡ στολὴ τῶν ἐν ἔτει 1867 ὀργανωθέντων εὐζωνικῶν καθωρίσθη καθαυτὸ ἐθνικὴ ἑλληνική, δηλαδή: φέρμελη μὲ μεϊντάνιον ἐκ λευκοῦ μαλλίνου ὑφάσματος, μὲ γαϊτάνια μάλλινα χρώματος μελανογλαύκου· εἰς τὸ ἄκρον τῶν μανικίων κεντημένος ἐκ μαλλίου ὑσγίνου χρώματος ὁ ἀριθμὸς τοῦ τάγματος· δύο σειραὶ σφαιροειδῶν κομβίων· φέσιον μὲ φοῦνταν μεταξωτὴν καὶ μὲ τὸ στέμμα καὶ τὸ ἐθνόσημον· φουστανέλλαν ἐκ λευκοῦ πανίου· περικνημῖδας κατὰ τὸ σχῆμα τῶν λεγομένων βλαχοκαλτσῶν· τσαρούχια· κάππα σιδηρόχρους. Ἡ στολὴ τῶν ἀξιωματικῶν τῶν σωμάτων εὐζώνων ἦτο ἡ ἰδία ὡς ἡ τῶν ἀξιωματικῶν πεζικοῦ.

1868—1876. Τῷ 1868 ἐπῆλθε ῥιζικὴ μετατροπὴ εἰς τὰς στολάς, εἰσαχθέντος δι' ὅλα τὰ ὅπλα καὶ τὰς ὑπηρεσίας, ἐξαιρέσει τοῦ ἱππικοῦ, τοῦ τότε ἰσχύοντος ἐν Γαλλίᾳ τύπου. Καθωρίσθη τὸ ἐκ τσόχας πηλήκιον, σχήματος παρεμφεροῦς πρὸς τὸ τῶν νεωτέρων ἐποχῶν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ μὲν ὀπισθία πλευρὰ ἦτο πολὺ κεκλιμένη πρὸς τὰ ἐμπρὸς (ὁ ἀνώτερος κύκλος πολὺ μικρότερος τῆς περιμέτρου τῆς κεφαλῆς), τὸ δὲ γεῖσον εὐθὺ καὶ ὀρθογωνίου σχήματος. Ὁ χιτὼν διὰ τὸ πεζικόν, τὸ μηχανικόν, τοὺς γενικοὺς ἐπιτελεῖς καὶ ἁπάσας τὰς ὑπηρεσίας ἦτο σχήματος ὁμοίου πρὸς τὸν τῆς μεγάλης στολῆς τοῦ πεζικοῦ τῶν νεωτέρων ἐποχῶν, ἤτοι ἐκ τσόχας βαθυκυάνου, μὲ περιλαίμιον χρώματος ἀναλόγου πρὸς τὰ διάφορα ὅπλα καὶ ὑπηρεσίας (ἐρυθροῦ διὰ τὸ πεζικόν, βυσσινόχρου διὰ τὸ μηχανικόν, ἐκ βελούδου βυσσινόχρου διὰ τὸ ὑγειονομικὸν καὶ τὸ κτηνιατρικόν, ἐκ βελούδου πρασίνου διὰ τὸ φαρμακευτικόν), μὲ μίαν σειρὰν μεταλλικῶν κομβίων εἰς τὸ στῆθος (λείων διὰ τὸ πεζικόν, μὲ τὰς σκαπάνας διὰ τὸ μηχανικόν, μὲ τὸ στέμμα διὰ τοὺς γενικοὺς ἐπιτελεῖς, μὲ τὸ διεθνὲς ἔμβλημα—ὄφεις—διὰ τοὺς ἐν γένει ὑγειονομικούς)· ὁ χιτὼν διὰ τὸ πυροβολικὸν ἦτο ἐκ τσόχας βαθυκυάνου, ἀλλὰ μὲ δύο σειρὰς μεταλλικῶν κομβίων, ἅτινα ἔφερον τὰ χιαστὰ πυροβόλα καὶ τὴν ῥοιάν, ἐσχημάτιζον δὲ θώρακα. Ἡ περισκελὶς ἦτο ἐκ τσόχας βαθυκυάνου διὰ τὸ πυροβολικόν, τὸ μηχανικόν, τοὺς γενικοὺς ἐπιτελεῖς, μὲ ταινίας ἐκ τσόχας χρώματος βυσσινόχρου (κοινῶς καλουμένας μπάντες) ἐφ' ἑκατέρας τῶν ἔξω ῥαφῶν· ἐκ τσόχας βαθυκυάνου δι' ὅλας τὰς ὑπηρεσίας, ἀλλ' ἄνευ ταινιῶν· ἐκ τσόχας ἀργυροκυανῆς διὰ τὸ πεζικόν. Αἱ ἐπωμίδες ἦσαν ἐκ πλέγματος χρυσῶν ἢ ἀργυρῶν κορδονίων. Χαρακτηριστικὸν τῶν στολῶν τούτων εἶναι ὅτι τὰ διακριτικὰ τῶν βαθμῶν φέρονται ἐπὶ τῆς στεφάνης τοῦ πηληκίου (ταινίαι χρυσαῖ ἢ ἀργυραῖ) καὶ ἐπὶ τῶν ἐπωμίδων (χρυσᾶ ἢ ἀργυρᾶ κομβία). Εἰς τὸ ἱππικὸν παρέμεινεν ἡ ἐκ τσόχας βαθυπρασίνου πολωνικοῦ σχήματος στολή, ὀλίγον κάπως μετατραπεῖσα, καθόσον προσετέθησαν ἐπὶ τοῦ χιτῶνος τὰ ἀργυροῦφαντα κορδόνια (τὰ κοινῶς καλούμενα μπράντενμπουργ).

Ἅπασαι ἀνεξαιρέτως αἱ στολαὶ τῶν ὁπλιτῶν ἦσαν παρεμφερεῖς πρὸς τὰς τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ σχετικοῦ ὅπλου, σὺν τῇ διαφορᾷ ὅτι τὰ ποικίλματα ἦσαν μάλλινα.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι μέχρι τοῦ 1876 δὲν ὑπῆρχον δύο εἰδῶν στολαί, ἀλλ' ἡ μεγάλη στολὴ διέφερεν ἀπὸ τῆς μικρᾶς, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ τρόπου τοῦ φέρειν ταύτην, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῆς προσθήκης ἐξαρτημάτων τινῶν. Ἅπασαι αἱ ἄνω ἀναγραφεῖσαι στολαί, τῶν ἐποχῶν 1833—1876, ἐφέροντο προκειμένου μὲν περὶ μεγάλης στολῆς μὲ τὸν χιτῶνα κεκομβωμένον καὶ μὲ πλήρη ἐξαρτήματα, ὡς π. χ. τὸ ὄσκολον (σημεῖον ὑπηρεσίας πεζικοῦ), τὴν παλάσκαν (σημεῖον ὑπηρεσίας πυροβολικοῦ καὶ ἱππικοῦ), τὴν ταινίαν (σημεῖον ὑπηρεσίας μηχανικοῦ), τὸ λοφίον (διὰ πάντα τὰ ὅπλα καὶ ὑπηρεσίας), τὸν ζωστῆρα τῆς σπάθης ἄνωθεν τοῦ χιτῶνος (διὰ πάντα τὰ ὅπλα καὶ ὑπηρεσίας) κτλ., προκειμένου δὲ περὶ μικρᾶς στολῆς ἐφέροντο αἱ ἴδιαι στολαί, ἀλλ' ἄνευ τῶν ἐξαρτημάτων καὶ μὲ τὸν χιτῶνα ἀκούμβωτον, ὁπότε ἐφέρετο γιλέκον ὁμοίου χρώματος πρὸς τὸν τῆς περισκελίδος καὶ μὲ μικρὰ μεταλλικὰ κομβία. Ἡ σπάθη ἐφέρετο πάντοτε, μετὰ μεγάλης ἢ μικρᾶς στολῆς, καθόσον ἦτο ἀπαραίτητον ἐξάρτημα τοῦ ἀξιωματικοῦ καθ' ἁπάσας τὰς περιστάσεις.

1877—1908. Τῷ 1877 ἐκανονίσθη διὰ πρώτην φορὰν τὸ χιτώνιον ὡς μικρὰ στολὴ τῶν ἀξιωματικῶν, ἐξαιρέσει τῶν τοῦ ἱππικοῦ, δηλαδὴ τὸ γνωστὸν μέχρι πρό τινων ἐτῶν αὐστριακοῦ τύπου χιτώνιον ἐκ τσόχας βαθυκυάνου, τὸ κομβούμενον δι' ἐσωτερικῶν ἀφανῶν κομβίων καὶ φέρον θυλάκια ἐφ' ἑκατέρων τῶν μερῶν τοῦ στήθους. Τὰ διακριτικὰ τῶν βαθμῶν ἦσαν μικροὶ μεταλλικοὶ ἀστέρες, χρυσοῖ ἢ ἀργυροῖ, ἐπιρραπτόμενοι ἐπὶ τῶν προσθίων ἄκρων τοῦ περιλαιμίου. Τοιουτοτρόπως, ἀπὸ τοῦ 1877 ἐκανονίσθησαν δύο εἰδῶν στολαί, μικρὰ καὶ μεγάλη, ῥιζικῶς ὅμως διαφέρουσαι κατὰ τὸ σχῆμα.

Μέχρι τοῦ 1876 ἐφέρετο κατὰ τὸ θέρος περισκελὶς μόνον ἐκ λευκοῦ λινοῦ ὑφάσματος, ἀπὸ τοῦ 1877 ὅμως καθωρίσθη ὅτι θὰ φέρεται καὶ χιτώνιον ἐκ λευκοῦ λινοῦ ὑφάσματος, τύπου ὁμοίου πρὸς τὸ χειμερινόν.

Τῷ 1880 ἐκανονίσθη διὰ πρώτην φορὰν τὸ ἐκ βαθυκυάνου τσόχας ἀμπέχονον, ὡς μικρὰ στολὴ τῶν ὁπλιτῶν τοῦ πυροβολικοῦ, τῷ δὲ 1884 καὶ 1885 ὡς τοιαύτη τῶν ὁπλιτῶν ἁπάντων τῶν ὅπλων, τῶν τοῦ ἱππικοῦ καὶ τῶν εὐελπίδων συμπεριλαμβανομένων, μὲ περιλαίμιον ἐκ τσόχας χρώματος σχετικοῦ πρὸς τὸ ὅπλον (ἐρυθροῦ διὰ τὸ πεζικόν, βυσσινόχρου διὰ τὸ μηχανικόν, κερμεζόχρου διὰ τὸ ἱππικόν, μέλανος διὰ τὸ πυροβολικόν, κιτρίνου διὰ τοὺς εὐέλπιδας). Τῷ 1885 μετεβλήθη τὸ σχῆμα τοῦ πηληκίου, τηρηθέντος μὲν τοῦ γαλλικοῦ τύπου, ἀλλὰ μὲ τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν οὐχὶ κεκλιμένην πρὸς τὰ ἐμπρός, ἀλλὰ κατακόρυφον (ὁ ἀνώτερος κύκλος ἴσος πρὸς τὸν τῆς περιμέτρου τῆς κεφαλῆς), τὸ δὲ γεῖσον κεκυρτωμένον καὶ ἐλαφρῶς ἀποκλῖνον πρὸς τὰ κάτω. Τῷ 1886 κατηργήθη ὁ χιτὼν εἰς τοὺς ὁπλίτας, καὶ ἔκτοτε ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ ἀμπέχονον ὡς μοναδικὴ στολὴ (μεγάλη καὶ μικρά), προστιθεμένων τοῦ λόφου, ὡς καὶ τοῦ ζωστῆρος ἄνωθεν τοῦ ἀμπεχόνου, προκειμένου περὶ μετατροπῆς εἰς μεγάλην στολήν. Τῷ 1888, ὅτε ἐθεσπίσθη ὁ νόμος περὶ ἐφέδρων ἀξιωματικῶν, ἐκανονίσθη ὅτι οἱ ἔφεδροι ἀξιωματικοὶ θὰ φέρωσι στολὴν ἀπαράλλακτον πρὸς τὴν τῶν μονίμων ἀξιωματικῶν, μὲ τὴν μόνην διαφορὰν ὅτι τὸ ἐθνόσημον, ἀντὶ σχήματος κυκλοτεροῦς, θὰ εἶναι σχήματος ὀρθογωνίου, μετὰ μικρᾶς τινος γωνίας εἰς τὴν κάτω πλευράν, καὶ συγχρόνως θὰ φέρῃ ἐν τῷ μέσῳ ἀργυροκέντητον σταυρόν.

Μέχρι τοῦ 1908 παρέμειναν ἐν ἰσχύϊ αἱ τελευταῖαι αὗται στολαί, μὲ διαφόρους ἑκάστοτε παραλλαγάς, μὴ μεταβαλλούσας ὅμως τὸ βασικὸν σχῆμα. Αἱ κυριώτεραι παραλλαγαὶ εἶναι αἱ κάτωθι:

Τῷ 1889 προσετέθη εἰς τὸ περιλαίμιον τῆς μεγάλης καὶ τῆς μικρᾶς στολῆς τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ ὑλικοῦ πυροβολικοῦ φλογοφόρος ῥοιὰ ἀργυροκέντητος. Τῷ 1890 ἐκανονίσθη διὰ πρώτην φορὰν τὸ πηλήκιον ἐκ λευκοῦ λινοῦ διὰ τοὺς ἀξιωματικούς, κατὰ τὸ θέρος, σχήματος ὁμοίου πρὸς τὸ χειμερινόν. Τῷ 1892, ἀντὶ τοῦ ἕως τότε ἐν χρήσει λόφου τῶν ἀξιωματικῶν ἐξ ἱππείων τριχῶν ἀνεστραμμένων πρὸς τὰ κάτω, ἐκανονίσθη λόφος ἐκ πτερῶν, χρώματος ἀναλόγου πρὸς τὸ ὅπλον. Τῷ 1892 προσετέθη ἐπὶ τῆς περισκελίδος τῆς μεγάλης στολῆς τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ ἱππικοῦ ἀργυρᾶ ταινία ἐφ' ἑκατέρας ἐξωτερικῆς ῥαφῆς, πρὸς δὲ παρυφὴ ἀργυρᾶ ἐπὶ τῆς ἄνω περιμέτρου τῶν ἐνδρομίδων. Τῷ 1895 προσετέθη εἰς τὸ περιλαίμιον τῆς μεγάλης στολῆς τῶν μὲν ἀξιωματικῶν τοῦ πεζικοῦ χρυσοκέντητον ποίκιλμα, τῶν δ' ὑγειονομικῶν τὸ διεθνὲς ἔμβλημα χρυσοκέντητον ἢ ἀργυροκέντητον. Τῷ 1895 ἐκανονίσθη ὡς σημεῖον ὑπηρεσίας τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ πεζικοῦ, ἀντὶ τοῦ ὀσκόλου, ζώνη ἀργυροῦφαντος. Τῷ 1898 ἐκανονίσθη, ὅπως ὁ λόφος τῶν ὁπλιτῶν καὶ τῶν εὐελπίδων, ὅστις ἀπετελεῖτο ἐξ ἱππείων τριχῶν ἀνεστραμμένων, ἀποτελῆται ἐξ ἱππείων τριχῶν σχηματιζουσῶν θύσανον ὀρθόν, χρώματος σχετικοῦ πρὸς τὸ ὅπλον. Τῷ 1904 ἐκανονίσθη, διὰ πρώτην φοράν, ἀντὶ τοῦ θερινοῦ ἐκ λευκοῦ λινοῦ πηληκίου διὰ τοὺς ἀξιωματικούς, τὸ καλπάκι· ἐπειδὴ ὅμως ἡ τοιαύτη διάταξις εὗρε μεγάλην ἀντίδρασιν παρὰ τοῖς ἀξιωματικοῖς, ἠτόνησε. Τῷ 1904 ἐκανονίσθη, ὅπως τὸ θερινὸν χιτώνιον τῶν ἀξιωματικῶν φέρῃ μίαν σειρὰν μεταλλικῶν κομβίων ἐπὶ τοῦ στήθους. Συγχρόνως δ' ἐκανονίσθη, ὅπως ἡ μεγάλη στολὴ τῶν ἀξιωματικῶν ἀποτελῆται κατὰ τὸ θέρος ἐκ τῶν λευκῶν πηληκίου, χιτωνίου, περισκελίδος, καὶ ἐκ τῶν σχετικῶν ἐξαρτημάτων. Τῷ 1906 ἐκανονίσθη θερινὴ στολὴ διὰ τοὺς εὐέλπιδας.

1909—1954. Τῷ 1909 ἐπῆλθε ῥιζικωτάτη μετατροπὴ εἰς τὰς στολὰς τῶν ὁπλιτῶν, τῷ δὲ 1910 εἰς τὰς τῶν ἀξιωματικῶν, κανονισθείσης τῆς μέχρι σήμερον ἐν χρήσει στολῆς ἐξ ὑφάσματος χρώματος χακί, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι διὰ μὲν τοὺς ὁπλίτας ἐκανονίσθη ὡς μοναδικὸν εἶδος στολῆς διά τε τὴν εἰρήνην καὶ τὴν ἐκστρατείαν, ἐνῷ διὰ τοὺς ἀξιωματικοὺς ἐκανονίσθη ὡς στολὴ ἀσκήσεων καὶ ἐκστρατείας, συγχρόνως δὲ καὶ ὡς στολὴ παρατάξεως μετὰ στρατεύματος. Ὡς διακριτικὰ τῶν βαθμῶν τῶν ἀξιωματικῶν ἐφέροντο χρυσᾶ ἢ ἀργυρᾶ σειρήτια ἐπὶ τοῦ πηληκίου καὶ ἀστέρες ἐπὶ τῶν ἐπωμίων. Κατὰ τὴν πρώτην εἰσαγωγὴν τῆς στολῆς ἀξιωματικῶν χρώματος χακὶ ἐκανονίσθη, ὅπως αὕτη ἀφ' ἑνὸς μὲν φέρῃ παραρράμματα χρωματιστὰ εἰς τὸ χιτώνιον καὶ ταινίαν ἐκ τσόχας χρωματιστῆς ἐφ' ἑκατέρας ἐξωτερικῆς ῥαφῆς τῆς περισκελίδος, ἀφ' ἑτέρου δέ, προκειμένου περὶ χρησιμοποιήσεώς της ὡς μεγάλης στολῆς (μόνον ἐν παρατάξει μετὰ στρατεύματος), παρακολουθῆται ὑπὸ τῶν ἕως τότε ἐν χρήσει ἐξαρτημάτων (παλάσκας ἢ ζώνης, ὡς σημείου ὑπηρεσίας

Digitized by Google

καὶ λόφου). Ἀλλ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐκ τῆς στολῆς χακὶ ἀφῃρέθησαν πάντα τὰ ἐξαρτήματα καὶ τὸ σημεῖον ὑπηρεσίας, εἰς τρόπον ὥστε κατέστη αὕτη ἐντελῶς ἁπλῆ καὶ τὸ πάντων κύριον ἄνευ ἐμφανῶν χρωμάτων. Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους ἡ στολὴ ἐκ χακὶ συντελεῖ μεγάλως εἰς τὴν ἐν τῇ μάχῃ προκάλυψιν τῶν ἀνδρῶν, ἐπιτευχθέντος τοιουτοτρόπως τοῦ σκοποῦ, δι' ὃν εἰσήχθη ἡ στολὴ αὕτη. Μετὰ τὴν μάχην μάλιστα τοῦ Κιλκὶς (Ἰούνιον 1913), διετάχθη ὑπὸ τοῦ τότε ἀρχιστρατήγου βασιλέως Κωνσταντίνου ἡ ἀφαίρεσις τῶν χρυσῶν ἢ ἀργυρῶν σειρητίων (γαλονιῶν) ἐκ τοῦ πηληκίου, καθόσον ἡ παρατηρηθεῖσα μεγάλη ἀναλογία τρωτότητος τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ πεζικοῦ κατὰ τὴν μάχην ταύτην ἐκ τῶν πυρῶν τοῦ πεζικοῦ ἀπεδόθη εἰς τὸ ἐμφανὲς αὐτῶν, ὡς ἐκ τῶν στιλβόντων γαλονίων τοῦ πηληκίου των. Ἡ σπάθη ἐξηκολούθησεν οὖσα ἀπαραίτητον ἐπακολούθημα τῆς τε μεγάλης καὶ τῆς μικρᾶς στολῆς χακί.

Τῷ 1914 ἐπῆλθον μεταβολαί τινες εἰς τὰς βαθυκυάνους στολὰς τῶν ἀξιωματικῶν. Τὸ χιτώνιον ἐκανονίσθη νὰ φέρῃ ἐμφανῆ μεταλλικὰ κομβία ἐπὶ τοῦ στήθους, ἐπώμια δ' ἐκ τσόχας, χρώματος ἀναλόγου πρὸς τὸ σχετικοῦ ὅπλου, ἐφ' ὧν τίθενται τὰ διακριτικὰ τοῦ βαθμοῦ, δηλαδὴ ἀστέρες χρυσοῖ ἢ ἀργυροῖ. Συνεπῶς τὸ χιτώνιον τοῦτο διαφέρει κατὰ πολὺ ἀπὸ τοῦ ἐν ἔτει 1877 κανονισθέντος. Ἐκανονίσθη ὡς σημεῖον ὑπηρεσίας διὰ πάντα τὰ ὅπλα, ἐκτὸς τοῦ ἱππικοῦ, ζώνη ἀργυροϋφαντος, καταργηθείσης διὰ τὸ πυροβολικὸν τῆς παλάσκας ὡς σημείου ὑπηρεσίας καὶ παραμεινάσης ἁπλῶς ὡς ἐξαρτήματος τῆς βαθυκυάνου μεγάλης στολῆς. Εἰς τὴν ἐκ χακὶ στολὴν ἐκανονίσθη τὸ καλπάκι, ἀντὶ τοῦ πηληκίου. Ἐνῷ ὅμως ἡ στολὴ χρώματος χακὶ εἶχε καθορισθῇ διὰ τοὺς ἀξιωματικοὺς ὡς στολὴ ἀσκήσεων, ἐκστρατείας καὶ ἐνόπλων παρατάξεων, μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους 1912—1913 ἤρχισεν ὑπεισερχομένη παρὰ τῷ πνεύματι τῶν ἀξιωματικῶν ἡ ἰδέα τῆς ἐπικρατήσεως τῆς χακὶ στολῆς ὡς μοναδικῆς τοιαύτης διὰ πάσας τὰς περιστάσεις, καταργουμένης τῆς βαθυκυάνου στολῆς.

Μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης τὰ περὶ στολῆς διελαμβάνοντο εἰς τοὺς κανονισμοὺς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας καὶ εἰς διατάγματα ἢ ἐγκυκλίους σποραδικῶς ἐκδιδομένας· τῷ 1915 ὅμως ἐξεδόθη διὰ πρώτην φορὰν κανονισμὸς στολῆς τῶν ἀξιωματικῶν. Μολονότι διὰ τοῦ ἐν λόγῳ κανονισμοῦ καθωρίζοντο πολλαπλαῖ στολαί, κατάλληλοι διὰ τὴν ἀξιοπρεπῆ ἑκάστοτε ἐμφάνισιν τῶν ἀξιωματικῶν ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἐν τῇ κοσμικῇ ζωῇ, ἐν τούτοις δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ τεθῶσιν ἐν πλήρει ἐφαρμογῇ, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς ὡς ἄνω ῥηθείσης νοοτροπίας τῶν ἀξιωματικῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς ἐπακολουθησάσης μακρᾶς πολεμικῆς περιόδου. Τοιουτοτρόπως, σιωπηλῶς ἐπεκράτησε πλέον ὁριστικῶς ἡ χακὶ στολὴ διὰ τοὺς ἀξιωματικούς, ὡς μοναδικὴ τοιαύτη.

Ἐνῷ καθ' ὅλην τὴν ἐποχὴν 1833 — 1917 ἡ σπάθη ἐφέρετο πάντοτε ὑπὸ τῶν ἀξιωματικῶν, ἔν τε τῇ μεγάλῃ καὶ τῇ μικρᾷ στολῇ, τὸν Ἰούνιον 1917, κατ' ἀπομίμησιν τῶν ἐν Γαλλίᾳ ἰσχυόντων, κατηργήθη ἡ σπάθη διὰ τὴν μικρὰν στολήν, ἐξαιρέσει τῆς ἐν τοιαύτῃ στολῇ ἐνόπλου ὑπηρεσίας, καὶ ἐκανονίσθη ὅπως ἡ σπάθη ἀποτελῇ ἐξάρτημα τῆς μεγάλης μόνον στολῆς. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην κατηργήθη τὸ καλπάκι καὶ ἐκανονίσθη τὸ χακὶ πηλήκιον, ἐφ' οὗ μάλιστα ἐτέθησαν ὡς διακριτικὰ βαθμῶν σειρήτια μάλλινα χρώματος χακί, ἐπιρραπτόμενα ἐπὶ τοῦ στεφανίου τοῦ πηληκίου. Τῷ 1925 ἐκανονίσθη ὅπως ἐφ' ἑκατέρου τῶν ἄκρων τοῦ περιλαιμίου τῆς στολῆς τῶν ἀξιωματικῶν πάντων τῶν ὅπλων τίθεται φλογοφόρος ῥοιὰ χρυσοκέντητος, καὶ τοιουτοτρόπως ἡ ἐπὶ 90 ὁλόκληρα ἔτη (1835—1925) χρησιμεύσασα ῥοιὰ ὡς ἔμβλημα τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ πυροβολικοῦ μετετράπη εἰς ἔμβλημα τῶν μαχίμων ἀξιωματικῶν. Τῷ 1928 ἐκανονίσθη ὅτι, ὁσάκις πρόκειται περὶ μεγάλης στολῆς ἀξιωματικῶν, φέρονται ἐπὶ τῆς χακὶ στολῆς ἐπωμίδες χρυσόπλεκτοι καὶ χρυσοκέντητος ζώνη σιδηρόχρους, ἀπαραιτήτως δὲ σπάθη. Τῷ 1930 ἐκανονίσθη βαθυκύανος στολὴ ὁμοιόμορφος διὰ τοὺς ἀξιωματικοὺς πάντων τῶν ὅπλων καὶ ὑπηρεσιῶν, συνισταμένη ἐκ πηληκίου μετὰ χρυσῶν σειρητίων (γαλονιῶν), ἐκ χιτῶνος ἀπαραλλάκτου πρὸς τὸν τῆς παλαιᾶς μεγάλης στολῆς ἀξιωματικῶν πεζικοῦ, φέροντος δὲ περιλαίμιον ἐκ τσόχας χρώματος ἀναλόγου δι' ἕκαστον ὅπλον ἢ ὑπηρεσίαν (ἐρυθροῦ διὰ τὸ πεζικόν, μέλανος διὰ τὸ πυροβολικόν, βυσσινόχρου διὰ τὸ μηχανικόν, πρασίνου διὰ τὸ ἱππικόν, ἐκ βελούδου ἐρυθροῦ διὰ τοὺς ἰατροὺς καὶ κτηνιάτρους, ἐκ βελούδου πρασίνου διὰ τοὺς φαρμακοποιούς, κτλ.), εἰς τρόπον ὥστε ἡ διάκρισις τοῦ ὅπλου ἢ ὑπηρεσίας νὰ γίνηται ἐκ τοῦ χρώματος τοῦ περιλαιμίου, ἐπὶ πλέον δ' ἐφ' ἑκατέρου τῶν ἄκρων τοῦ περιλαιμίου ῥοιὰν φλογοφόρον χρυσοκέντητον διὰ τοὺς ἀξιωματικοὺς τῶν τεσσάρων ὅπλων, τὰ διεθνῆ ἐμβλήματα διὰ τοὺς ἐν γένει ὑγειονομικούς, ἐκ περισκελίδος βαθυκυάνου φερούσης ταινίαν ἐρυθρὰν (μπάνταν) ἐφ' ἑκατέρας τῶν ἐξωτερικῶν ῥαφῶν, καὶ ἐκ τῶν ἐξαρτημάτων, ἤτοι ἐπωμίδων χρυσοπλέκτων, ζώνης χρυσοκεντήτου σιδηρόχρου καὶ σπάθης. Ἀλλὰ καὶ ἡ στολὴ αὕτη ἐλάχιστα ἐπεκράτησε, μέχρι σήμερον (1934) τοὐλάχιστον, διότι οἱ ἀξιωματικοὶ ἐξακολουθοῦν κατεχόμενοι ὑπὸ τῆς ἰδέας ὅτι ἡ χακὶ στολὴ εἶναι ἐπαρκὴς διὰ πάσας τὰς περιστάσεις, διὸ καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ φέρωσι καὶ εἰς τὰς ἐκτὸς ὑπηρεσίας ἐπισήμους περιστάσεις τὴν χακὶ στολήν, μετατρεπομένην εἰς μεγάλην διὰ τῶν ἐξαρτημάτων τῶν καθορισθέντων τῷ 1928 (ἐπωμίδων, ζώνης).

Ἀπὸ τοῦ 1915—1928 ἡ βαθυκύανος στολὴ τῶν εὐελπίδων κατηργήθη σιωπηλῶς, τῷ 1928 ὅμως ἤρχισε καὶ πάλιν χρησιμοποιουμένη. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης μέχρι σήμερον (1934) οἱ μαθηταὶ τοῦ σχολείου εὐελπίδων, οἱ τοῦ τῶν ὑπαξιωματικῶν καὶ οἱ τῆς ἰατρικῆς σχολῆς φέρουσι μεγάλην στολὴν ἐκ τσόχας βαθυκυάνου, ἀποτελουμένην ἐκ χιτῶνος, ἔχοντος περιλαίμιον καὶ παραρράμματα κίτρινα διὰ τοὺς εὐέλπιδας, κυανᾶ διὰ τοὺς μαθητὰς τοῦ σχολείου ὑπαξιωματικῶν, ἐκ βελούδου βυσσινόχρου διὰ τοὺς μαθητὰς τῆς ἰατρικῆς σχολῆς, καὶ ἐκ περισκελίδος μὲ παράρραμμα ἐκ τοῦ σχετικοῦ χρώματος ἐφ' ἑκατέρας τῶν ἐξωτερικῶν ῥαφῶν.

Ν. Θ. ΚΛΑΔΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Στρατιωτικὴ γεωγραφία:*—*Tuma A.*, «Das östliche Balkanhalbinsel, Militärgeographish dargestellt» (Wien 1886).—*Tuma Ant.*, «Griechenland, Makedonien und Sudalbanien» (Hannover 1883, μετάφρ. Εὐγ. Ρ. Ραγκαβῆ, Ἀθῆναι 1901).—*Κυκίδης Ἰφ.*, «Στρατιωτικὴ γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος».— Ἀθῆναι 1891).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Στρατιωτικὴ γεωγραφία τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου» (1899).—*Lyde L. W.* καὶ *Mockler-Ferryman A. F.*, «A military geography of the Balkan peninsula» (London 1905).—*Πίσσας Ε. Π.*, «Στρατιωτικὴ γεωγραφία» (Ἀθῆναι 190×, τεύχ. 2) —*Kreutzbruck v. Lienfelds O.*, «Militärgeographische Studien über die Kriegsschauplätze des Balkanhalbinsel (Berlin 1912, μετὰ χαρτῶν).—*Καράκαλος Τ. Ι.*, Στρατιωτικὴ γεωγραφία» (Ἀθῆναι 1914).—*Δούσμανης Β. Ι.*, «Ἱστορία τῆς Θεσσαλίας» (Ἀθῆναι 1926).—*Σπυρόπουλος Ν. Κ.*, «Στρατιωτικὴ γεωγραφία τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου» (Ἀθῆναι 1926).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ Θεσσαλία (Ἀθῆναι 1932).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Μαθήματα στρατιωτικῆς γεωγραφίας τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας».—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ δυτικὴ Μακεδονία, ἡ Ἀλβανία καὶ ἡ βόρειος Ἤπειρος ὡς θέατρον πολέμου».—*Δούσμανης Β.*, «Στρατιωτικὴ γεωγραφία τῆς Θεσσαλίας» (Ἀθῆναι 1934).—«Χάρτης τῶν στρατιωτικῶν περιφερειῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους» (Ἀθῆναι, ἀνωνύμως καὶ ἄνευ ἔτους, 1:500.000).—«Χάρτης τῶν στρατιωτικῶν περιφερειῶν τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι, ἀνωνύμως καὶ ἄνευ ἔτους, 1 : 900.000).

Στρατὸς τῆς ξηρᾶς:—*Βυζάντιος Χρ. Σ.*, «Ἱστορία τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ 1821—1832» (Ἀθῆναι 1837).— Περίληψις τῶν συμβάντων τοῦ τακτικοῦ σώματος ἀπ' ἀρχῆς τῆς πρώτης συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τῆς ἐλεύσεως τῆς Α. Μ. τοῦ σεβαστοῦ ἡμῶν Ἄνακτος» (Ναύπλιον 1841). «Ἔκθεσις τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν περὶ διαλύσεως τῆς ὀροφυλακῆς» (Ἀθῆναι 1855).—*Καράκαλος Τ. Ι.*, «Στρατιωτικὴ ἱστορία» (Ἀθῆναι 1914).— Τὸ λεύκωμα τῶν ἀγωνιστῶν 1912—1922» (Ἀθῆναι 1927).— Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς κατὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους τοῦ 1912—1913» (Ἀθῆναι 1932 κ.έ.).— Οἱ ἔνδοξοι νεκροὶ τῶν δύο βαλκανικῶν πολέμων, 1912—1913» (Ἀθῆναι 1932, ἔκδ. ἐπίσημος).—«Οἱ νεκροὶ τῶν ἐθνικῶν μας ἀγώνων... ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος μέχρι τοῦ 1922» (Ἀθῆναι 1932, ἔκδ ἐπίσημος).—«Ἱστορία στρατιωτικῆς σχολῆς ὑπαξιωματικῶν» (Ἀθῆναι 1930).

Στρατιωτικὴ νομοθεσία:— Συλλογὴ τῶν στρατιωτικῶν νόμων καὶ διατάξεων ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1853, ἐπιστασίᾳ Χρ. Βυζαντίου» (Ἀθῆναι Α' 1853).— «Νόμοι μεταβατικῆς ἐθνοφυλακῆς, γενικῆς στρατολογίας κτλ.» (Ἀθῆναι 1879).— Συλλογὴ τῶν ἀναγομένων εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ νόμων κτλ.» (Ἀθῆναι 1884, ἐπιμελείᾳ *Ἰ. Καρακάλου*, νεωτ. ἔκδ. 1894, τ. 9).— *Φωστήρας Ἀθ.*, «Συλλογὴ νόμων κτλ. διεπόντων τὸ Μετοχικὸν ταμεῖον τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ» (Κέρκυρα 1896).— *Θεοφιλόπουλος Ἰ.*, «Στρατιωτικὸν θεσμολόγιον» (Ἀθῆναι 1899, τ. 2).— *Λαπαθιώτης Λ.*, «Κώδικες στρατιωτικοί» (Ἀθῆναι 1900, τ. 11). — *Παυλίδης Ἐμμ. Χ.*, «Στρατιωτικὸν θεσμολόγιον» (Ἀθῆναι 1919—1920, τ. 7—β' ἔκδ. 1923).— «Εὑρετήριον τῶν ἐν ἰσχύϊ διατάξεων μέχρι τῆς 31ης Δεκεμβρίου 1918 τῶν νόμων κτλ., τῶν ἀφορωσῶν τὴν οἰκονομικὴν ὑπηρεσίαν τοῦ στρατοῦ» (Ἀθῆναι 1919).— «Νόμοι κτλ. τῆς ἐπιτελικῆς ὑπηρεσίας τοῦ στρατοῦ τοῦ ἔτους 1919» (Ἀθῆναι 1920).— «Νομοθετικὰ καὶ ἐκτελεστικὰ διατάγματα περὶ καταστάσεως ἀξιωματικῶν καὶ στρατιωτικῶν προβιβασμῶν» (Ἀθῆναι 1926).— «Νομοθετικὰ διατάγματα περὶ στρατιωτικῶν συντάξεων» (Ἀθῆναι 1926).— *Χριστοδουλόπουλος Γ. Χ.*, «Συλλογὴ ἁπάσης τῆς μέχρι σήμερον ἰσχυούσης στρατιωτικῆς νομοθεσίας» (Ἀθῆναι Α' 1923).— *Ἀνανιάδης Ε. Χ.*, «Οἰκονομικὴ νομοθεσία τοῦ στρατοῦ» (Ἀθῆναι 1928).— *Ἀνανιάδης Ε. Χ.* καὶ *Σάββας Ν. Β.*, «Στρατολογικὴ νομοθεσία τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ναυτικοῦ» (Ἀθῆναι 1929).

Στρατιωτικὴ ποινικὴ νομοθεσία:— *Πετμεζᾶς Ε.*, «Σύντομος ἑρμηνεία τῆς στρατιωτικῆς ποινικῆς νομοθεσίας» (Ἀθῆναι 1888).— *Θεοχάρης Π.*, «Στρατιωτικὸν ποινικὸν δίκαιον» (Κέρκυρα 1893—1894, τ. 2).— *Παπαδιαμαντόπουλος Ι.*, «Ἑρμηνεία τῆς στρατιωτικῆς ποινικῆς νομοθεσίας» (Ἀθῆναι 1903).— *Χαιρεφῶν Φ.*, «Στρατιωτικὴ ποινικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1916).— *Καρακατσάνης Ἰ. Ζ.*, «Στρατιωτικὴ ποινικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1917, 1920 καὶ 1922).— *Ἀνανιάδης Ε. Χ.*, «Μελετήματα ἐπὶ τῆς στρατιωτικῆς ποινικῆς νομοθεσίας» (Ἀθῆναι 1917).— *Crémieu L.* καὶ *Ἀνανιάδης Ε. Χ.*, «La justice militaire. Étude critique à propos de la réforme de la justice militaire en Grèce» (Paris 1919). — *Ἀνανιάδης Ε. Χ.*, «Στρατιωτικὴ καὶ ναυτικὴ ποινικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1920).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Στρατιωτικὸν ποινικὸν δίκαιον» (Ἀθῆναι 1925).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ διαδικασία τῶν στρατοδικείων κατὰ τὸ νέον σύνταγμα» (Ἀθῆναι 1926).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Στρατιωτικὴ ποινικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1929).

Κριτικαὶ Μελέται:—*Σπυρίδων Ἐμμ.*, «Σχέδιον ὀργανισμοῦ τοῦ ἀτάκτου στρατιωτικοῦ τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1826).—*Ζυμπρακάκης Ι.*, «Περὶ ὀργανισμοῦ τοῦ στρατοῦ τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1854).—*Πράτσικας Γ. Σ.*, «Περὶ τοῦ καταλληλοτέρου σχηματισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ τακτικοῦ στρατοῦ» (Ἀθῆναι 1856).—*Καρατσᾶς Γ.*, «Γνώμη περὶ τοῦ στρατιωτικοῦ ὀργανισμοῦ (Ἀθῆναι 1861).—*Κορωναῖος Π.*, «Περὶ ἐθνοφυλακῆς» (Ἀθῆναι 1866).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Στρατιωτικὸν ζήτημα τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1871).—*Μαυρομιχάλης Α. Π.*, «Περὶ θεσμοῦ ἐν Ἑλλάδι ἀφορῶντος τὴν αὔξησιν τῶν στρατιωτικῶν αὐτῆς δυνάμεων» (Ἀθῆναι 1871, τ. 2).—*Γκίλλης Ν.*, «Κρίσεις περὶ τοῦ νέου στρατιωτικοῦ ὀργανισμοῦ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1871, τ. 2).—*Βαλτινὸς Β. Ι.*, «Πρωσσικὸν στρατιωτικὸν σύστημα ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1871).—*Ραγκαβῆς Α. Ρ.*, «Ὁ διοργανισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ» (Ἀθῆναι 1875).—*Ἰσχόμαχος Κ.*, «Μελέτη ἐπὶ τῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1880).—*Ξένος Σ. Θ.*, «Τὸ ἔθνος, ὁ στρατὸς καὶ τὸ πυροβολικὸν τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1881).—*Ἰγγλέσης Νικ.*, «Οἰκονομολογικὸν δοκίμιον ἢ θεωρία περὶ διαρρυθμίσεως... πρὸς ἐντελῆ πολεμικὴν παρασκευήν» (Ἀθῆναι 1882).—*Δέφνερ Μ.*, Περὶ τῆς ἀξίας τοῦ πυροβολικοῦ τῆς Ἑλλάδος (Ἀθῆναι 1882).—*Ἠπίτης Α. Θ.*, «Μελέτη στρατιωτικοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1889).—«Πρὸς τὴν βουλὴν ἔκθεσις περὶ τοῦ νόμου περὶ ὀργανισμοῦ στρατοῦ (1899, ἔκδ. τῆς Ἐπιτελ. ὑπηρεσίας).—*Λυκούδης Π. Σ.*, «Περὶ ὀργανισμοῦ τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1899).—*Κοντογιάννης Π.*, «Ὁ στρατὸς καὶ τὸ ἔθνος» (Ἀθῆναι 1899).—*Στρᾶτος Α. Ν.*, «Μελέτη περὶ ἀναδιοργανώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ (Ἀθῆναι 1901).—*Δόξας Μιλτ.*, «Περὶ ὀργανώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ» (Ἀθῆναι 1902).—*Χαραλάμπης Α* καὶ *Νίδερ Κ.*, «Ἱστορικὸν ὑπόμνημα περὶ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1904, β' ἔκδ. 1907).—«Συμβολαὶ εἰς τὴν πολεμικὴν παρασκευὴν τῆς χώρας» (Ἀθῆναι 1909. ἔκδ. ὑπουργ. Στρατιωτικῶν).—*Ρακτιβὰν Μ.* «Μία μελέτη περὶ τοῦ στρατοῦ μας» (Ἀθῆναι 1909).—*Δούσμανης Β. Ι.*, «Ἡ στρατιωτικὴ πολιτικὴ τοῦ Γεωργίου Θεοτόκη» (1910).—*Λεβίδης Ν.*, «Ἡ στρατιωτικὴ κατάστασις καὶ ἡ πολιτικὴ τοῦ Γ. Ν. Θεοτόκη» (Ἀθῆναι 1911, β ἔκδ.).—*Κωνσταντινίδης Ἰω.*, «Περὶ τῆς στρατιωτικῆς πολιτικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους» (Ἀθῆναι 1911).—*Leune J.*, «L'effort militaire de la Grèce» (ἐκ τῆς Nouvelle revue» τῆς 15. IV. 1912). —*Κωνσταντινίδης Ι.*, «Κρίσεις ἐπὶ τοῦ νέου ὀργανισμοῦ τοῦ στρατοῦ» (Ἀθῆναι 1912).—*Παπαβασιλείου Ἱππ. Α.*, «Περὶ στρατοῦ» (Ἀθῆναι 1915, β' ἔκδ. 1927).—*Λαμπρινάκης Β. Ε.*, «Ὀργάνωσις οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν στρατοῦ καὶ στρατιωτικὸν λογιστικὸν (Ἀθῆναι 1925).—*Γιαννήρης Σ. Ι.* Μελέτη τοῦ νέου νόμου περὶ καταστάσεως ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ (Ἀθῆναι 1927).—*Ρακτιβὰν Μ.*, «Ἐθνικὸν πιστεύω» (Ἀθῆναι 1931).—*Ἀγγελίδης Α. Ν.*, «Περὶ στρατιωτικοῦ συστήματος ἐν Ἑλλάδι» (ἄνευ ἔτους).

Στρατιωτικὸς τύπος:— «Ἔφορος στρατιωτικός» (*Κ. Ἀξελοῦ*, Ναυπλία 1835).— «Ἄγγελος στρατιωτικός» (*Χ. Βυζαντίου*, Ἀθῆναι 1844—1848).— «Ὁ Παρατηρητὴς τῶν ὅπλων ξηρᾶς καὶ θαλάσσης» (*Α. Γ. Πίσσα*, Ἀθῆναι 1848—1862).— «Ἐφημερὶς τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ Βασιλικοῦ ναυτικοῦ» *Χ. Βυζαντίου*, Ἀθῆναι 1857—1860).— «Ἐπίσημος στρατιωτικὴ ἐφημερίς» (1859—1882).— «Ὀνήσανδρος» (*Ροδίου - Βουγιούκα*, Ἀθῆναι 1864—1868).— «Ἕλλην στρατιώτης» (*Βλ. Βαλτινοῦ*, Ἀθῆναι 1870—1875).— «Στρατιωτικὴ ἐπιθεώρησις» (*Μ. Γ. Δόξα*, Ἀθῆναι 1883 - 1885).— «Στρατιωτικὴ πρόοδος» (*Λ. Λαπαθιώτης - Κλ. Κλεομένης*, Ἀθῆναι 1887—1891).— «Στρατιωτικὸς κόσμος» (Ἀθῆναι 1889 κ.έ.). – «Οἰκονομικὴ ἐπιθεώρησις τοῦ κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν στρατοῦ» (Ἀθῆναι 1890).— «Ἐπιθεώρησις τοῦ πεζικοῦ» (*Γ. Ρούβαλη*, Ἀθῆναι 1890 κ.έ.).— «Ἐφημερὶς στρατιωτικὴ καὶ ναυτική» (Ἀθῆναι 1893—1895). – «Ἐπιθεώρησις τῆς στρατιωτικῆς λέσχης ἀξιωματικῶν ξηρᾶς καὶ θαλάσσης» (Ἀθῆναι 1894 κ.έ.). — Στρατός» (Ἀθῆναι 1905 κ.έ.). – «Περιοδικὸν τῆς Στρατιωτικῆς Βιβλιοθήκης (Ἀθῆναι 1907 κ.έ.).— «Στρατιωτικὴ βιβλιοθήκη (Ἀθῆναι 1908—1912).— «Στρατιωτικὴ ἐπιθεώρησις» (*Μ. Μανουσάκη*, Ἀθῆναι 1919).— Ἐπιθεώρησις τῶν στρατιωτικῶν (γενικοῦ ἐπιτελείου, Ἀθῆναι 19.7 κ.έ.).— «Ἐπιθεώρησις ὑπηρεσιῶν» (γενικοῦ ἐπιτελείου στρατοῦ, Ἀθῆναι 1929 κ.έ.).— Ἐπιθεώρησις μηχανικοῦ» (γενικοῦ ἐπιτελείου στρατοῦ 1929 κ.έ.). — «Ἐπιθεώρησις πεζικοῦ» (1929 κ.έ.).— «Ἐπιθεώρησις ἱππικοῦ» (Ἀθῆναι 1929 κ.έ.).— «Ἐπετηρὶς τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ» (ὑπουργείου Στρατιωτικῶν).—«Ἐπίσημον δελτίον τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν».— «Δελτίον νόμων κτλ. τῆς ὑπηρεσίας ἐπιμελητείας» (ὑπουργ. Στρατιωτικῶν).

ΝΑΥΤΙΚΟΝ. ***Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἐπὶ Καποδιστρίου.*** Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τουρκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι τὰ ναυτικὰ πράγματα ὑπέστησαν σημαντικωτάτην τροπήν. Ἡ ἀνακάλυψις καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς πυρίτιδος καὶ τῆς μαγνητικῆς βελόνης, ἡ προαγωγὴ τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς ναυτιλίας καὶ ἡ ὁλικὴ κυριαρχία τῶν ἱστίων ἐνεκαινίασε μίαν νέαν ἐποχὴν διὰ τὸ ναυτικόν, ἥτις, λόγῳ κυρίως τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἱστίων, ἦτο ἐξαιρετικῶς εὐνοϊκὴ διὰ τοὺς Ἕλληνας. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ καταρτισθῶσιν ἀξιόμαχα πληρώματα πολεμικῶν πλοίων, ἐὰν μέγα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ δὲν ἠσχολεῖτο ἀπὸ παιδικῆς ἀκόμη ἡλικίας εἰς τὰ ναυτικὰ πράγματα. Τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα τῶν Ἑλλήνων, οὐδέποτε παύσαντα νὰ ὑφίστανται, ηὐξήθησαν κατὰ πολὺ περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, κατόπιν τῶν εὐνοϊκῶν ὅρων τῶν δημιουργηθέντων διὰ τῆς ῥωσοτουρκικῆς συνθήκης τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ καὶ τῶν συνεχῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πολέμων. Τὰ πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ἑλληνικὰ πλοῖα ἀνήρχοντο εἰς 700 περίπου καὶ ἀνῆκον κυρίως εἰς τὰς κοινότητας τῆς Ὕδρας, τῶν Σπετσῶν, τῶν Ψαρῶν καὶ τῆς Κάσου. Ταῦτα διενήργουν μέγα μέρος τοῦ θαλασσίου ἐμπορίου εἰς τὴν Μεσόγειον, τὸν Εὔξεινον καὶ τὸν Ἀτλαντικὸν ἀκόμη, τούτων δὲ τὰ καλύτερα, ἄνω τῶν 150, ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς πλοῖα τῆς γραμμῆς, ἐκ δὲ τῶν ὑπολοίπων πολλὰ μετετράπησαν εἰς πυρπολικά. Τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ὑπῆρχε σχεδὸν οὐδεμία διαφορὰ μεταξὺ ἐμπορικῶν καὶ πολεμικῶν πλοίων, δεδομένου μάλιστα ὅτι τὰ ἑλληνικὰ ἐμπορικὰ πλοῖα ἦσαν ἐξωπλισμένα καὶ διὰ πυροβόλων, ὡς καὶ τὰ πολεμικά, διὰ τοὺς κινδύνους τῶν πειρατῶν. Πυρῆνες ὀργανώσεως πολεμικοῦ στόλου ἐξ ἐμπορικῶν πλοίων συναντῶνται καὶ πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως. Οἱ καταδρομικοὶ στολίσκοι τῶν Ψαριανῶν, τοῦ Μητρομάρα, τοῦ Κατσώνη, τοῦ Στάθα, τοῦ Βλαχάβα καὶ τοῦ Νίκο-Τσάρα ἦσαν οἱ πρόδρομοι τῶν στόλων τῆς Ἐπαναστάσεως. Τῷ 1809 ὁ πλοίαρχος Γ. Κιβωτὸς ἐβύθισεν αὔτανδρον ἀλγερινὴν κορβέτταν, ἥτις ἐπετέθη κατ' αὐτοῦ μεταξὺ Μάλτα καὶ Σικελίας. Τὰ ἑλληνικὰ πληρώματα ἠσκήθησαν καὶ κατὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας τὴν Γαλλικὴν Ἐπανάστασιν πολέμους. Εὕρισκον τρόπον νὰ διολισθαίνωσι διὰ μέσου τῶν ἀγγλικῶν πλοίων τῶν ἀποκλειόντων τὰς ὑπὸ γαλλικὴν ἐπιρροὴν ἀκτάς, μαχόμενα μάλιστα ἐνίοτε, καὶ ν' ἀποκομίζωσι μεγάλα χρηματικὰ ὀφέλη.

Ὁ κύριος τύπος τῶν πλοίων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἦτο ὁ πάρων, μπρίκι τότε καλούμενος,

Digitized by Google

Εἶχε κατὰ μέσον ὅρον ἐκτόπισμα 250 τόννων, ἔφερε δύο ἱστοὺς ἐξαιρετικοῦ ὕψους, μὲ τέσσαρα καὶ πέντε ἐνίοτε τετράγωνα ἱστία ἕκαστον, ὁ δὲ ὁπλισμός του δὲν ὑπερέβαινε τὰ 20 πυροβόλα. Καὶ μεγαλύτερα ὅμως πλοῖα ἐχρησιμοποιήθησαν. Ἦσαν τρίστηλα, μὲ ἐκτόπισμα περὶ τοὺς 500 τόννους καὶ ἐκαλοῦντο ἀναλόγως τοῦ εἴδους των νάβες, ναβέττες, γαβάρες καὶ πολλάκκες. Ἀκόμη συνηθέστερον ἀναφέρεται ἡ γολέττα (ἡμιολία) καὶ ὀλιγώτερον τὸ μπριγκαντίνι, τὸ γολεττόμπρικο, τὸ μύστικο καὶ ἄλλα μικρότερα σκάφη.

Πλοῖα καὶ πληρώματα ἦσαν ἕτοιμα. Ἀλλ' ἐγεννήθη παραυτα τὸ ζήτημα τῆς συντηρήσεως αὐτῶν. Ἡ κεντρικὴ διοίκησις ἦτο ἀδύνατον νὰ παράσχῃ τι, ἰδίως κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἐξεγέρσεως. Ὑπῆρχεν ὅμως ὁ πλοῦτος τῶν προκρίτων, ὁ συσσωρευθεὶς ἐκ τοῦ θαλασσίου ἐμπορίου, ὅστις προσφερθεὶς ἐπήρκεσε διὰ τὰ πρῶτα ἔ η τοῦ πολέμου. Ἀργότερον τὸ δημόσιον ταμεῖον προσέφερε ποσά τινα, ἐνῷ συγχρόνως ἀπέδιδον καὶ αἱ κατὰ καιροὺς συλλαμβανόμεναι λεῖαι, ὡς καὶ αἱ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου ἐπιβληθεῖσαι πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον φορολογίαι. Ἑνιαία διοίκησις τῶν κατὰ θάλασσαν δυνάμεων δὲν ὑπῆρχεν. Ἂν καὶ ἀπὸ τοῦ Μαρτίου τοῦ 1822 εἶχε συσταθῆ παρὰ τῇ κεντρικῇ διοικήσει ὑπουργεῖον Ναυτικῶν, «μινιστέριον τῶν Ναυτικῶν» καλούμενον, ὅπερ ἐτάχθη ὑπὸ τριμελῆ ἐπιτροπήν, ἀποτελουμένην ἐκ τοῦ Ν. Νικολάκη, Ι. Λαζάρου καὶ Χ'' Ἀνδρέα Ἀργύρη, δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ λάβῃ εἰς τὰς χεῖρας του τὴν διοίκησιν τῶν ναυτικῶν πραγμάτων. Τὰ πλοῖα δὲν ἀνῆκον εἰς τὸ κράτος, ἀλλ' εἰς ἰδιώτας, οἵτινες συνήθως ἦσαν καὶ πλοίαρχοι αὐτῶν. Οὗτοι δὲν ᾐσθάνοντο ἐξάρτησίν τινα παρὰ μόνον πρὸς τὰς κοινότητας αὐτῶν. Οὕτω τὴν πραγματικὴν διοίκησιν τῶν πλοίων εἶχον αἱ κοινότητες τῶν νήσων, χωριστὰ ἑκάστη. Καὶ ἂν καὶ οὐδεμία ἀλληλοεξάρτησις τῶν νήσων ὑπῆρχεν, ἐν τούτοις, δεδομένου ὅτι ἡ Ὕδρα καὶ πλοῖα καὶ ἄνδρας καὶ χρηματικὰς εἰσφορὰς πολὺ περισσοτέρας τῶν ἄλλων νήσων προσέφερεν εἰς τὸν κοινὸν ἀγῶνα, ἦτο φυσικὸν νὰ ἀναγνωρισθῇ εἰς αὐτὴν σιωπηλῶς προεδρία τις ἐν τῇ διοικήσει τοῦ ναυτικοῦ. Ἐν Ὕδρᾳ πάλιν ἐπρώτευεν ὁ οἶκος τῶν Κουντουριωτῶν, τοῦ ὁποίου ὁ ἀρχηγὸς Λάζαρος Κουντουριώτης σιωπηλῶς καὶ οὗτος ἐξήσκει τὴν γενικὴν ἀρχηγίαν. Ἑκάστη τῶν τριῶν νήσων ὥριζεν ἴδιον ναύαρχον καὶ ἀντιναύαρχον, ἐξέδιδεν ὁδηγίας διὰ τὸν σεβασμὸν τῶν κανόνων τοῦ διεθνοῦς δικαίου καὶ ἐφωδίαζε τὰ πολεμικὰ πλοῖα διὰ διπλωμάτων.

Πρῶτοι ναύαρχοι ὡρίσθησαν, τῆς Ὕδρας ὁ Γιακουμάκης Τομπάζης, τῶν Σπετσῶν ὁ Γκίκας Τσούπης καὶ τῶν Ψαρῶν ὁ Ν. Ἀποστόλης. Ἕκαστος τῶν ναυάρχων εἶχεν ἀπόλυτον ἀνεξαρτησίαν ἀπὸ τῶν λοιπῶν. Μόνον ἐφ' ὅσον οἱ στόλοι τῶν τριῶν νήσων συνειργάζοντο, ὁ ναύαρχος τῆς Ὕδρας ἀνεγνωρίζετο ὡς γενικὸς ἀρχηγός, ἂν καὶ ἐπισήμως δὲν ἔφερε τὸν τίτλον τοῦτον. Ἰδέαν τῶν καθηκόντων τῶν ναυάρχων παρέχει ὁ ὅρκος, ὅστις ἐδίδετο παρὰ τοῦ ναυάρχου τῆς Ὕδρας. Διὰ τοῦ ὅρκου τούτου ὁ ναύαρχος, παρουσίᾳ καὶ τῶν ἄλλων καπεταναίων, ὡρκίζετο νὰ ὑπακούῃ εἰς τὴν βουλὴν τῆς Ὕδρας, νὰ κινῇ τὸ ναυτικὸν τῆς πατρίδος του κατὰ τοῦ τυράννου, νὰ σέβεται τὴν ἰδιοκτησίαν τῶν ὁμογενῶν, τῶν Εὐρωπαίων καὶ αὐτῶν τῶν Τούρκων, νὰ συνεργάζεται μετὰ τῶν πλοίων τῶν δύο ἄλλων νήσων, νὰ ἀποστέλλῃ τέλος εἰς Ὕδραν τὰ λάφυρα, ἅτινα ἤθελε συλλάβει, ἵνα διανεμηθῶσι κατὰ τοὺς νόμους. Παρὰ τὴν ἔλλειψιν ἑνιαίας διοικήσεως καὶ παρὰ τὰς πάσης φύσεως δυσχερείας, οἱ στόλοι τῶν νήσων ἀνέσπων τὰς πορείας τοῦ μεγάλου τουρκικοῦ στόλου, οἵτινες ἀπετελοῦντο ἀπὸ τρίκροτα, δίκροτα, φρεγάτας καὶ κορβέττας. Ὅτι πράγματι παρέσχεν εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν ἰσχὺν ἦτο τὸ ναυτικὸν αὐτῶν δαιμόνιον, βοηθούμενον ὑπὸ τῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐκ τῶν νήσων πρώτη ἐπανεστάτησαν αἱ Σπέτσαι, ἀμέσως δὲ 22 σπετσιωτικὰ πλοῖα ἐξέπλευσαν πρὸς ἀποκλεισμὸν τῶν παραθαλασσίων φρουρίων τῆς Πελοποννήσου. Μετὰ τὰς Σπέτσας ἐπανεστάτησαν τὰ Ψαρὰ καὶ ἀμέσως κατόπιν ἡ Ὕδρα, οἱ δὲ στόλοι αὐτῶν ἀπεστάλησαν κατὰ τῶν ἐν Αἰγαίῳ καὶ Ἰονίῳ εὑρισκομένων τουρκικῶν πλοίων. Καὶ τὸ μὲν κύριον ἔργον τοῦ στόλου ἐξετελεῖτο παρὰ τῶν πλοίων τῶν τριῶν ναυτικωτέρων νήσων. Ἀλλὰ καὶ αἱ δευτερεύουσαι ναυτικαὶ νῆσοι καὶ πόλεις, ὡς ἡ Κάσος, ἡ Σκίαθος, ἡ Σκόπελος, ἡ Κεφαλληνία, ἡ Λῆμνος, ἡ Θήρα, τὸ Γαλαξείδιον, ἡ Κύμη, ἡ Σκυλίς, ὁ Αἶνος (Θράκη) προσέφερον καὶ πλοῖα καὶ ἄνδρας εἰς τὴν κοινὴν προσπάθειαν. Ὡς κύριαι βάσεις εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου ἐχρησιμοποιήθησαν ἡ Ὕδρα καὶ αἱ Σπέτσαι, ὡς προκεχωρημέναι δὲ τὰ Ψαρὰ καὶ ἡ Κάσος. Πρώτη σημαντικὴ ἐπιτυχία τῶν Ἑλλήνων ἦτο ἡ ἐν Ἐρεσσῷ τὴν 27ην Μαΐου ἀνατίναξις τουρκικοῦ δικρότου διὰ πυρπολικοῦ κυβερνωμένου ὑπὸ τοῦ Ψαριανοῦ πλοιάρχου Δ. Παπανικολῆ. Τὸ δίκροτον τοῦτο ἀνῆκεν εἰς δύναμιν τοῦ τουρκικοῦ στόλου, ἥτις ἐξελθοῦσα εἰς τὸ Αἰγαῖον οὐδὲν ἐτόλμησε νὰ ἐπιχειρήσῃ παρακολουθουμένη ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου. Περὶ τὸ τέλος τοῦ 1821 ἀντικατεστάθη ὁ Τομπάζης εἰς τὴν θέσιν τοῦ ναυάρχου τοῦ ὑδραϊκοῦ στόλου διὰ τοῦ Ἀνδρ. Μιαούλη τῇ εἰσηγήσει τοῦ Λ. Κουντουριώτη.

Ὁ τουρκικὸς στόλος ἐπεχείρησε νέας ἐξόδους, ἀλλ' οὐδὲν σοβαρὸν ἐτόλμησε μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1824, ὅτε ἐνεργῶς παρενέβησαν οἱ Αἰγύπτιοι. Τοὐναντίον οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἐκαρπώθησαν ὅλα τὰ πλεονεκτήματα, τὰ ὁποῖα ἡ κυριαρχία τῆς θαλάσσης δίδει, συντελέσαντες τὰ μέγιστα εἰς τὴν πτῶσιν τῶν ἀπὸ ξηρᾶς πολιορκουμένων φρουρίων. Τὰ σπουδαιότερα συμβάντα τῆς περιόδου ταύτης ἦσαν ἡ πρώτη ἐκ παρατάξεως ναυμαχία τῶν Πιτρώνι (20 Φεβρουαρίου 1922), ἡ κήρυξις ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως εἰς κατάστασιν ἀποκλεισμοῦ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἠπείρου Πελοποννήσου, Εὐβοίας, Θεσσαλίας καὶ τῶν νήσων (1 Μαρτίου 1822), ἡ πυρπόλησις τῆς τουρκικῆς ναυαρχίδος ἐν Χίῳ ὑπὸ τοῦ Κανάρη (6 Ἰουνίου 1822), ἡ ναυμαχία τοῦ Ἀργολικοῦ ἢ καὶ Σπετσῶν καλουμένη (8 ἕως 14 Σεπτεμβρίου 1822), χάρις εἰς τὴν ὁποίαν ἠμποδίσθη ὁ ἀνεφοδιασμὸς τοῦ πολιορκουμένου παρὰ τῶν Ἑλλήνων Ναυπλίου, ἡ ὑπὸ τοῦ Κανάρη πάλιν ἀνατίναξις τουρκικοῦ δικρότου ἐν Τενέδῳ (29 Ὀκτωβρίου 1822), ἡ περὶ τὸ τέλος τοῦ 1822 ἀναγνώρισις παρὰ τῶν Ἄγγλων τοῦ δικαιώματος τῆς νηοψίας εἰς τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα, ἡ ἀποστολὴ μοίρας εἰς Κρήτην μετὰ τοῦ διορισθέντος ἁρμοστοῦ Ἐμ. Τομπάζη (23 Μαΐου 1823), αἱ ἄνευ ἀποτελέσματος συμπλοκαὶ τοῦ Ἄθω (15 Σεπτεμβρίου 1823) καὶ παρὰ τὰς Β Σποράδας (11 Ὀκτωβρίου 1823).

Ἀπὸ τοῦ 1824, ὅτε οἱ Αἰγύπτιοι ἤρχισαν νὰ προσφέρουν τὴν συνδρομήν των εἰς τὴν Τουρκίαν, ἡ κατάστασις ἀπέβη δυσάρεστος διὰ τοὺς Ἕλληνας, ἐνταθεῖσα καὶ λόγῳ τοῦ ἐν Πελοποννήσῳ ἐμφυλίου πολέμου. Εἰς τοῦτον οἱ νησιῶται δὲν ἐνεπλάκησαν, ἀλλ' ὁ ἀντίκτυπος, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς ἰσχύος τοῦ στόλου, ἰδίως λόγῳ τῆς προκληθείσης διασπαθίσεως τῶν χρημάτων τοῦ ἐν Ἀγγλίᾳ συναφθέντος δανείου. Οὕτως ὁ ἑλληνικὸς στόλος δὲν ἠδυνήθη οὔτε τῆς Κάσου (7 Ἰουνίου 1824) ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων, οὔτε τῶν Ψαρῶν (21 Ἰουνίου 1824) ὑπὸ τῶν Τούρκων τὴν καταστροφὴν νὰ ἀποτρέψῃ. Τὰ δύο ταῦτα καίρια κατὰ τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἰδιαιτέρως κατὰ τῆς ναυτικῆς αὐτῆς ἰσχύος, πλήγματα συνετέλεσαν εἰς τὴν γενικὴν ἀφύπνισιν. Ἡ κεντρικὴ διοίκησις ἀπέστειλε χρήματα, οἱ πρόκριτοι τῶν νήσων ἔκαμον ὅ,τι ἦτο δυνατὸν διὰ τὸν ἐξοπλισμὸν μεγάλου ἀριθμοῦ πλοίων. Καὶ κατηρτίσθη πράγματι ὁ ἰσχυρότερος στόλος, ὃν παρέταξε κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν ἡ Ἑλλάς, ὅστις ὑπὸ τοῦ Μιαούλη ὁδηγούμενος ἐπέτυχε, διὰ τῆς παρὰ τὴν Σάμον ναυμαχίας τῆς 5ης Αὐγούστου 1824, τῆς ναυμαχίας Κῶ—Ἁλικαρνασσοῦ (25 Αὐγούστου 1824) καὶ τῆς μεγάλης ναυμαχίας τοῦ Γέροντα 29 Αὐγούστου 1824), νὰ σώσῃ τὴν Σάμον, κινδυνεύουσαν νὰ ὑποστῇ τὴν τύχην τῆς Κάσου καὶ τῶν Ψαρῶν. Ἀλλ' οὔτε τῶν ἐπιτυχιῶν τούτων, οὔτε τῆς ἐπακολουθησάσης νικηφόρου ναυμαχίας ἔξω τοῦ Ἡρακλείου τῆς Κρήτης (1 Νοεμβρίου 1824) ἐπωφελήθησαν οἱ Ἕλληνες. Ἡ κεντρικὴ διοίκησις ἦτο ἀπησχολημένη πάλιν μὲ τὰς ἐσωτερικὰς ἀνωμαλίας, ὥστε νὰ μὴ ἔχῃ οὔτε χρήματα, οὔτε ἄλλο τι νὰ διαθέσῃ διὰ τὰ πλοῖα, ἅτινα ἀπὸ τριῶν καὶ πλέον ἐτῶν μαχόμενα, ἄνευ διακοπῆς, εἶχον πλέον ἄμεσον ἀνάγκην ἐπισκευῆς. Οἱ ναῦται καὶ πολλοὶ τῶν πλοιάρχων ἐζήτουν παρὰ τῶν ναυάρχων των τὴν ἄμεσον ἐπάνοδον εἰς τὰς νήσους των. Μάτην ὁ Μιαούλης καὶ οἱ ἄλλοι ναύαρχοι, διαβλέποντες μέγιστον τὸν κίνδυνον, λόγῳ κυρίως τῆς παρουσίας τοῦ ὠργανωμένου αἰγυπτιακοῦ στόλου, προσεπάθουν δι' ὅλων τῶν μέσων νὰ κρατήσωσι τὰ πλοῖά των ἐγγὺς τοῦ ἐχθροῦ. Ἠναγκάσθησαν τελικῶς νὰ ἐνδώσωσιν. Ὁ Ἰμπραὴμ οὕτως ἀπεβίβασεν ἀνενόχλητος εἰς Πελοπόννησον τὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις του, αἵτινες ὀλίγου δεῖν κατέπνιγον τὴν Ἐπανάστασιν.

Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν περίοδον ὁ ἑλληνικὸς στόλος, παρὰ τὴν σημαντικὴν ἐλάττωσιν τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, προσεπάθει νὰ περονοχλῇ τὰ ἐχθρικὰ πλοῖα, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιτυχῃ τὸν κύριον αὐτοῦ σκοπόν, τὴν διακοπὴν δηλαδὴ τῶν μεταξὺ Αἰγύπτου καὶ Πελοποννήσου συγκοινωνιῶν. Παρουσιάζετο οὕτω ὁ ἑλληνικὸς στόλος κατέχων τὴν θέσιν τοῦ ἀμυνομένου, χωρὶς ὅμως νὰ χάσῃ τὴν ἐπιθετικότητα αὐτοῦ, ἣν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐξεδήλου. Τὰ σημαντικώτερα γεγονότα τῆς περιόδου ταύτης ἦσαν ὁ ἐπανειλημμένος ἀνεφοδιασμὸς τοῦ Μεσολογγίου, τὸ κατόρθωμα τοῦ «Ἄρεως» ἐν Σφακτηρίᾳ (25 Ἀπριλίου 1825), ἡ πυρπόλησις ὑπὸ τοῦ Μιαούλη ἐχθρικῆς μοίρας ἐν Μεθώνῃ 30 Ἀπριλίου 1825), ἡ ναυμαχία παρὰ τὸν Καφηρέα 20 Μαΐου 1825), ἡ ναυμαχία τῆς Σούδας (2 Ἰουνίου 1825), ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Κανάρη εἰς Ἀλεξάνδρειαν (29 Ἰουλίου 1825) καὶ ἡ εἰς Βηρυτὸν ἀποτυχοῦσα ἐπιδρομὴ ἀτάκτων διὰ 10 σπετσιωτικῶν πλοίων (Μάρτιος 1826), κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας ἔπεσε τὸ Μεσολόγγιον.

Τὸν ἐπὶ πέντε συνεχῆ ἔτη διὰ τῶν ἰδίων πλοίων ἀγωνιζόμενον ἑλληνικὸν στόλον ἐνίσχυσαν τὰ κατὰ τὸ 1826 καταπλεύσαντα εἰς Ἑλλάδα πρῶτα ἐθνικὰ πράγματι πλοῖα, τὸ ἀτμήλατον τροχοφόρον «Καρτερία» καὶ ἡ φρεγάτα «Ἑλλάς». Τὰ πλοῖα ταῦτα εἶχον παραγγελθῆ διὰ τῶν χρημάτων τοῦ πρώτου ἐθνικοῦ δανείου καὶ ἐναυπηγήθησαν τὸ μὲν πρῶτον ἐν Ἀμερικῇ, τὸ δὲ δεύτερον ἐν Ἀγγλίᾳ. Τὸν κατάπλουν τῶν πλοίων τούτων ἐπηκολούθησε σοβαρὰ μεταβολὴ εἰς τὴν ἀνωτέραν διοίκησιν τοῦ στόλου. Εἶχεν ὡριμάσει ἤδη ἡ ἰδέα τῆς ἀνάγκης συγκροτήσεως τακτικοῦ ναυτικοῦ, ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ὁποίου νὰ ταχθῇ ἀξιωματικὸς ἐξ ἐπαγγέλματος, κατέχων ὅλα τὰ στοιχεῖα ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως πολεμικῶν δυνάμεων. Οὕτω, δι' ἀποφάσεως τῆς ἐν Τροιζῆνι συνελεύσεως, ἡ ἀρχηγία τοῦ στόλου ἀνετέθη εἰς τὸν γνωστὸν ἐκ τῆς προηγουμένης ἐπιτυχοῦς δράσεώς του Ἄγγλον πλοίαρχον Κόχραν. Εἰς τοῦτον ἐδόθη, κατὰ τὸ ψήφισμα τῆς 27 Μαρτίου 1827, «ἀπεριόριστος δύναμις καὶ πληρεξουσιότης νὰ κινῇ τὰς κατὰ θάλασσαν δυνάμεις τῆς Ἑλλάδος ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν, ὅπου, ὅταν καὶ ὅπως κρίνει συμφερώτερον εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος». Ὁ Κόχραν ὕψωσε τὸ σῆμα αὐτοῦ τὴν 9 Ἀπριλίου 1827 ἐπὶ τῆς φρεγάτας «Ἑλλάς», τῆς ὁποίας κυβερνήτης ἦτο ὁ Μιαούλης. Πρώτη σημαντικὴ ἐπιχείρησις αὐτοῦ ἦτο η ἐπὶ κεφαλῆς μοίρας ἐξ 22 πλοίων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 6 πυρπολικά, ἀπόπειρα καταχαύσεως τοῦ αἰγυπτιακοῦ στόλου ἐντὸς τῆς Ἀλεξανδρείας, καθ' ἣν ὅμως δὲν ἐπέτυχε παρὰ νὰ καύσῃ μίαν πυροφυλακίδα. Πολὺ καλύτερα ἀποτελέσματα εἶχεν ὁ Ἄστιγξ. Κυβερνῶν οὗτος τὴν «Καρτερίαν» καὶ ἐπὶ κεφαλῆς μικρᾶς μοίρας ἐν τῷ Κορινθιακῷ ἐβύθισεν ἐντὸς τοῦ κόλπου τῶν Σαλώνων 5 ἐχθρικὰ πλοῖα καὶ ᾐχμαλώτισεν ἕτερα 3. Ἡ συμφωνία τοῦ Λονδίνου καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου κατέστησαν τὸν ἑλληνικὸν στόλον ἀπόλυτον κυρίαρχον τῆς θαλάσσης, ἐνῷ ἐπήρχετο τάξις τις εἰς τὰ ναυτικὰ πράγματα διὰ τῆς καθόδου τοῦ Καποδιστρίου εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀναλαβὼν οὗτος τὴν κυβέρνησιν τῆς Ἑλλάδος, ἀνέθεσε τὴν ἐποπτείαν τῶν ναυτικῶν πραγμάτων εἰς τὸν πρόβουλον τοῦ γ' τμήματος τοῦ Πανελληνίου. Πρῶτος κατέλαβε τὴν θέσιν ταύτην ὁ Π. Μαυρομιχάλης. Μέγα διὰ τὸ ναυτικὸν ἀτύχημα ἦτο ὁ ἐπισυμβὰς τὴν 20 Μαΐου 1828 θάνατος τοῦ Ἄστιγγος συνεπείᾳ τραύματος, τὸ ὁποῖον ἐδέχθη πολεμῶν πρὸ τοῦ Αἰτωλικοῦ. Ὁ διαπρεπὴς οὗτος ναυτικός, ὅστις ἐκ πάντων τῶν φιλελλήνων προσήνεγκε τὰς μεγαλυτέρας ὑπηρεσίας εἰς τὸν Ἀγῶνα καὶ ὅστις κατεῖχεν ἀρετὰς καὶ γνώσεις μεγάλας, θὰ ἠδύνατο ν' ἀποβῇ ὁ ὀργανωτὴς τοῦ συντασσομένου νεαροῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ. Ὁ Κόχραν, μὴ ἐπιδείξας καθ' ὅλην τὴν ἐν Ἑλλάδι δρᾶσίν του ἄλλο τι πλὴν μιᾶς παραβόλου τόλμης καὶ περιελθὼν εἰς ἔριδας μετὰ τῆς κυβερνήσεως, ἐγκατέλειψε τὴν Ἑλλάδα τὸν Μάρτιον τοῦ 1829. Οὕτω ἡ ἀρχηγία τοῦ στόλου περιῆλθε πάλιν εἰς τὸν ναύαρχον Μιαούλην. Οὗτος ἠσχολήθη μὲ τὴν ἐκκαθάρισιν τοῦ Ἰονίου καὶ τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὰ ἐναπομείναντα τουρκικὰ σκάφη, ὡς καὶ μὲ τὴν καταδίωξιν τῆς πειρατείας, ἥτις κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς ἔλαβε τεραστίας διαστάσεις. Εἰς τὸ τελευταῖον ἐβοηθήθη ὑπὸ ἀγγλικῶν, γαλλικῶν καὶ αὐστριακῶν πλοίων. Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1828 συνεστήθη τὸ ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν καὶ τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ φροντιστήριον, ὅπερ κατεῖχε θέσιν ὑπουργείου. Τούτου τὸ δεύτερον μέλος ἐπέβλεπε τὰ τοῦ ναυτικοῦ.

Ὁ πολεμικὸς στόλος τῷ 1830 ἀπετελεῖτο ἀπὸ τὰ κάτωθι πλοῖα: δίκροτον: «Ἐμμανουὴλ» (πρῴην ρωσικόν, εἰς κακὴν κατάστασιν εὑρισκόμενον), φρεγάτα: «Ἑλλάς», κορβέτται: «Ὕδρα», «Νῆσος τῶν Σπετσῶν», «Ψαρά», «Μιλτιάδης», βρίκια: «Θησεύς», «Κύμβρος», «Ἀντίζηλος», «Ἀχιλλεύς», «Ἡρακλῆς», «Ἑλένη», «Τιμολέων», «Θεμιστοκλῆς», «Λεωνίδας», «Ἀθηνᾶ», βρικογολέττα: «Ἀνδρομάχη», γολέτται: «Ἄργος», «Εὔχαρις», «Σμύρνη», «Λήδα», «Λαίδη Κόδριγκτων», «Καραϊσκάκης», «Κλειώ», κανονιοφόροι: «Φιλελληνίς», «Βαυαρία», «Ἑλβετία», «Νέδουσα», πυρόσκαφα: «Καρτερία», «Ἐπιχείρησις», «Καλαυρία», «Ἑρμῆς» καὶ ἄλλα τινὰ μικρότερα.

Ἐξαιρετικαὶ δυσχέρειαι παρουσιάσθησαν εἰς τὴν διαβάθμισιν τῶν ναυμάχων τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἦτο φυσικὸν νὰ μὴ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀκριβοδικαία ἀπονομὴ βαθμῶν, ἀλλ' οὔτε καὶ τὸ δημόσιον ταμεῖον ἠδύνατο νὰ ἱκανοποιήσῃ πάσας τὰς ὑποβαλλομένας αἰτήσεις. Βαθμοὶ ἐδημιουργήθησαν ἐπίσης οἱ ἀκόλουθοι: ναύαρχος, ἀντιναύαρχος, πλοίαρχος α' τάξεως, πλοίαρχος β' τάξεως, ὑποπλοίαρχος α' τάξεως, ὑποπλοίαρχος β' τάξεως καὶ σημαιοφόρος. Παραλλήλως ἐλήφθη φροντὶς καὶ διὰ τὸν καταρτισμὸν νέων ἀξιωματικῶν, θεσπισθέντων δύο βαθμῶν νέων ὑπηρετούντων καὶ ἐκπαιδευομένων ἐπὶ τῶν πλοίων, τοῦ δοκίμου α' τάξεως καὶ τοῦ δοκίμου β' τάξεως. Τοῦ ἰσχυροτέρου πολεμικοῦ σκάφους, τῆς φρεγάτας «Ἑλλάς», ἡ τύχη ὑπῆρξε τραγική. Ἐπυρπολήθη τὴν 1 Αὐγούστου 1831 παρὰ τοῦ ναυάρχου Μιαούλη, φοβουμένου μήπως πέσῃ εἰς χεῖρας τῶν Ρώσων κατὰ τὴν στάσιν τῶν Ὑδραίων ἐναντίον τοῦ Καποδιστρίου.

Ἐπὶ Ὄθωνος. Μετὰ τὴν κάθοδον τοῦ Ὄθωνος εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰ ναυτικὰ πράγματα ὑπήχθησαν

Digitized by Google

εἰς τὴν συσταθεῖσαν γραμματείαν ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν. Ἀνωτάτη μετὰ τὴν γραμματείαν ἀρχὴ ἦτο τὸ ἐν ναυστάθμῳ ἑδρεῦον ναυτικὸν διευθυντήριον. Εἰς τοῦτο ἀνετέθη: ἡ μετὰ τὴν γραμματείαν ἀνωτάτη διοίκησις τοῦ ναυτικοῦ, ἡ ἐκτέλεσις καὶ ἐφαρμογὴ τῶν κανονισμῶν καὶ τῶν νόμων, ἡ συγκρότησις καὶ ἡ ἐκπαίδευσις τῶν πληρωμάτων, ἡ ἀνωτάτη ἐξέλεγξις πάσης διαχειρίσεως, ἡ ἀγορά, ἡ ἐπιμέλεια, ἡ χρῆσις καὶ ἡ κατεργασία πάσης ναυπηγησίμου ὕλης καὶ ἡ διαχείρισις τῶν χρημάτων. Ὁ ναύσταθμος, ὑποτυπώδης, εὑρίσκετο ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἤδη τοῦ Καποδιστρίου ἐν Πόρῳ. Ἔκειτο ἐντὸς τῆς πόλεως καὶ περιεβάλλετο ἀπὸ ξύλινον περίφραγμα καὶ ἀπὸ ἰδιωτικὰς οἰκίας.

Κατὰ τὴν κάθοδον τοῦ Ὄθωνος εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν πολεμικὸν στόλον ἀπήρτιζον: κορβέττα: «Ψαρὰ» 494 τόννων, γαβάρρα: «Φοῖνιξ» 305 τόννων, βρίκια: «Ἀθηνᾶ» 350 τόννων, «Κίμβρος» 225 τόννων, «Ἡρακλῆς» 298 τόννων, γολέτται: «Λαίδη Κόδριγκτων» 100 τόννων, «Εὔχαρις» 165 τόννων, «Καραϊσκάκη» 90 τόννων, «Λήδα» 90 τόννων, «Ἄργος» 106 τόννων, κανονιοφόροι: «Σμύρνα» 100 τόννων, «Βαυαρία» 34 τόννων, «Φιλελληνίς» 34 τόννων, ἀτμοκίνητα: «Καρτερία» 235 τόννων, «Ἑρμῆς» καὶ ἄλλα μικρότερα σκάφη. Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1833 ἀντικατεστάθη τὸ ὄνομα τῆς κορβέττας «Ψαρὰ» διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ βασιλέως πρίγκιπος Μαξιμιλιανοῦ. Τὸ βρίκιον «Ἀθηνᾶ» δὲν ἦτο ἄλλο παρὰ τὸ ἡρωϊκὸν πλοῖον τοῦ Τσαμαδοῦ ὁ «Ἄρης», ὅστις περιῆλθεν εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ δημοσίου τῷ 1831, κατόπιν ἐκτιμήσεως τῆς ἀξίας του εἰς 71.691 φοίνικας. Τὰ δύο ἀτμοκίνητα «Καρτερία» καὶ «Ἑρμῆς», ὀλίγο μόνον ἐτῶν πλοῖα, ἦσαν σχεδὸν ἄχρηστα. Τὸ πρῶτον οὐδένα πλοῦν ἐξετέλεσεν ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὄθωνος, ἐνῷ τὸ δεύτερον δὲν ἐχρησιμοποιήθη πέραν τοῦ 1833. Τὸ προσωπικὸν τῶν πολεμικῶν πλοίων ἀπετελεῖτο ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ ὑπαξιωματικούς, τοὺς ὁποίους ἡ κυβέρνησις τοῦ Καποδιστρίου ὥρισεν, ἀφοῦ ὅμως καὶ τούτων ἐγένετο νέα διαλογὴ παρὰ ἐπιτροπῆς προεδρευομένης ὑπὸ τοῦ ναυάρχου Μιαούλη. Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1833 διὰ βασιλικοῦ διατάγματος ἐκανονίσθη ἡ στολὴ τῶν ἀξιωματικῶν καὶ πληρωμάτων, ἐξομοιωθεῖσα «ἐξωτερικῶς μὲ τὰ ναυτικὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων». Ἕως τότε πάντες ἔφερον τὸ γραφικὸν νησιωτικὸν ἔνδυμα.

Καὶ οἱ βαθμοὶ τῶν ἀξιωματικῶν μετεβλήθησαν, θεσπισθέντων διὰ μὲν τοὺς μαχίμους τῶν βαθμῶν: ἀντιναύαρχος, πλοίαρχος α' τάξεως, πλοίαρχος β' τάξεως, πλοίαρχος γ' τάξεως, ὑποπλοίαρχος καὶ σημαιοφόρος, διὰ τοὺς οἰκονομικούς: φροντιστὴς α' τάξεως, φροντιστὴς β' τάξεως καὶ τροφοδότης, καὶ διὰ τοὺς ἰατρούς: ἰατρὸς α' τάξεως, ἰατρὸς β' τάξεως καὶ ὑπιατρός. Ὀνομαστικὴ κατάστασις τοῦ ναυτικοῦ προσωπικοῦ τῷ 1834 ἀναφέρει τὸν ναύαρχον Μιαούλην διευθυντὴν τοῦ ναυτικοῦ καὶ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ πίνακος τοῦ προσωπικοῦ τοῦ ναυστάθμου. Εἰς τὸν αὐτὸν πίνακα ἀναφέρονται διάφοροι ἀξιωματικοὶ ἔφοροι τμημάτων, ὡς καὶ γραμματεῖς, ἐπιστάται ἀποθηκῶν, ὑπασπισταὶ τῶν ἐφόρων, εἷς ἰατρός, εἷς ὑποφαρμακοποιός, ἀρχηγοὶ τεχνιτῶν καὶ εἰδικοὶ ἐπὶ τῆς ὑλοτομίας. Τὸ κατώτερον προσωπικὸν ἀπετελεῖτο ἀπὸ 2 ναυκλήρους α' τάξεως, 5 ναυκλήρους β' τάξεως, 4 πυροβολιστάς, 9 ναύτας α' τάξεως, 44 ναύτας β' τάξεως, 23 ναύτας γ' τάξεως, 2 κωπηλάτας α' τάξεως, 3 κωπηλάτας β' τάξεως, 2 παῖδας α' τάξεως, 1 τυμπανιστήν, 1 μηχανικόν, 6 θερμαστάς, 2 θυρωρούς, 1 ἐπιστάτην νοσοκομείου καὶ 40 τεχνίτας. Ἐκ τῶν τελευταίων οἱ 30 ἦσαν Γερμανοί, τὸ δὲ σύνολον ἀνήρχετο εἰς 191. Εἰς τὸν πίνακα τοῦ προσωπικοῦ τοῦ στόλου ἀναφέρονται 4 πλοίαρχοι β' τάξεως, ὁ Κ. Κανάρης, ὁ Α. Κριεζῆς, ὁ Α. Πιπῖνος καὶ ὁ Θ. Μουλᾶς, 3 πλοίαρχοι γ' τάξεως, 17 ὑποπλοίαρχοι, 41 σημαιοφόροι, 4 φροντισταὶ β' τάξεως, 1 ἰατροχειροῦργος, 4 τροφοδόται, 5 ναύκληροι α' τάξεως, 18 ναύκληροι β' τάξεως, 29 πηδαλιοῦχοι β' τάξεως, 8 πυροβολισταὶ β' τάξεως, 1 ἐπὶ τῶν ὅπλων β' τάξεως, 2 ξυλουργοὶ β' τάξεως, 1 ἐπὶ τῶν ἁρμένων β' τάξεως, 6 καλαφατισταὶ β' τάξεως, 63 ναῦται α' τάξεως, 240 ναῦται β' τάξεως, 152 ναῦται γ' τάξεως, 42 παῖδες α' τάξεως 14 παῖδες β' τάξεως, 6 αὐληταί, 3 τυμπανισταί, 1 βαρελοποιός, 16 μάγειροι καὶ 10 ὑπηρέται. Τὸ σύνολον ἀνήρχετο εἰς 711. Τὸ προσωπικὸν τοῦτο, ἐξαιρετικῶς ἔμπειρον περὶ τὰ ναυτικά, ὑπελείπετο ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν καὶ γενικὴν μόρφωσιν. Ἐλάχιστοι μεταξὺ αὐτῶν κατεῖχον καὶ στοιχειώδεις ἔστω γραμματικὰς γνώσεις.

Πρῶτον ἔργον τοῦ ναυστάθμου ἦτο ἡ διαδοχικὴ ἐπισκευὴ τῶν πλοίων καὶ ἡ ἀμέσως κατόπιν ναυπήγησις πλοίων. Τὸ πρῶτον ναυπηγηθὲν πλοῖον ἔτος τοῦ 1833 ἦτο κανονιοφόρος καὶ ὠνομάσθη «Μιαούλης». Ἦτο πλοῖον ἐκτοπίσματος 43 τόννων καὶ ἔφερεν 1 πυροβόλον τῶν 68 λιτρῶν, πλήρωμα δὲ 2 ἀξιωματικούς, 1 ὑπαξιωματικὸν καὶ 22 ναύτας. Τὴν ναυπήγησιν τῆς πρώτης κανονιοφόρου ἐπηκολούθησεν ἡ ναυπήγησις 11 ἑτέρων, αἵτινες ὠνομάσθησαν: «Ἄστιγξ», «Τσαμαδός», «Τομπάζης», «Ἀποστόλης», «Κόχραν», «Σαχτούρης», «Ἀνδροῦτσος», «Κριεζῆς», «Κανάρης», 11η καὶ 12η. Ὁ στόλος διῃρέθη εἰς 2 μοίρας. Τὴν τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν τῶν δυτικῶν παραλίων. Ἔργον τῶν μοιρῶν τούτων ἦτο ἡ διάθεσις πλοίων διὰ τὴν καταδίωξιν τοῦ λαθρεμπορίου καὶ τῆς πειρατείας, διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας, τὴν μεταφορὰν στρατευμάτων, δημοσίων ὑπαλλήλων, κατοδίκων καὶ χρημάτων, ἐνίοτε δὲ καὶ διὰ τὴν παροχὴν συνδρομῆς εἰς τὰς κατὰ ξηρὰν καταδιωκτικὰς δυνάμεις διὰ τὴν σύλληψιν τῶν λῃστῶν. Τῷ 1834 ἐναυπηγήθησαν ἐν τῷ ναυστάθμῳ 2 κόττερα: ὁ «Γλαῦκος» καὶ ὁ «Ναυτίλος». Εἶχον ἐκτόπισμα 170 τόννων καὶ ἐστοίχισαν 50.584 δραχμὰς ἕκαστον. Παραλλήλως ἠγοράζοντο παρὰ τῶν ἰδιοκτητῶν αὐτῶν τὰ εἰς καλὴν κατάστασιν διατηρούμενα ἄλλοτε ἐμπορικὰ πλοῖα, ἅτινα ἔλαβον μέρος εἰς τὸν Ἀγῶνα. Οὕτω ἐντὸς τοῦ 1834 ἠγοράσθησαν ἡ γαβάρρα «Ἡρακλῆς» τοῦ Ν. ...ώκου, 390 τόννων ναυπηγηθεῖσα τῷ 1818 εἰς Γένουαν ἀντὶ 23.000 δρ., καὶ τὸ βρίκιον «Νέλσων», 245 τόννων, ἀντὶ 6.500 ταλλήρων. Τὸ πρῶτον ἐκ τούτων, ὁ «Ἡρακλῆς», μετωνομάσθη εἰς «Ἄρην», καθόσον ὑπὸ τὸ παλαιὸν αὐτοῦ ὄνομα ὑπῆρχεν ἕνα βρίκιον εἰς τὸν στόλον. Τὴν 3ην Ἀπριλίου 1835, λόγῳ κακῆς καταστάσεως τῆς ὑγείας τοῦ ἀντιναυάρχου Μιαούλη, ἐξεδόθη βασιλικὸν διάταγμα, δι' οὗ ἀπηλλάσσετο τῶν καθηκόντων του προαγόμενος εἰς ὑποναύαρχον. Τὸ παράδοξον τῆς σειρᾶς ταύτης τῶν γενικῶν βαθμῶν διετηρήθη μέχρι τοῦ 1841, ὅτε διωρθώθη. Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1836 ἐξεδόθη κανονισμὸς τῶν βασιλικῶν πλοίων. Δι' αὐτοῦ ὡρίζετο ὅτι ὁ διευθυντὴς τοῦ πλοίου (κυβερνήτης) διωρίζετο διὰ διαταγῆς τῆς ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν γραμματείας ἐν ὀνόματι τοῦ βασιλέως καὶ δι' ἁπλῆς διαταγῆς τοῦ ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν γραμματέως οἱ λοιποὶ ἀξιωματικοὶ τοῦ πλοίου. Οὗτοι διωρίζοντο ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ πλοίου ὡς ἑξῆς. Ὁ ἀμέσως μετὰ τὸν διευθυντὴν ἀξιωματικὸς ὠνομάζετο δεύτερος ἀξιωματικὸς (ὁ νῦν ὕπαρχος), ὁ δὲ μετ' αὐτόν, ἀξιωματικὸς τῆς πρώτης ἐπιστασίας. Εἰς τοῦτον ὑπήγοντο τὰ πυροβόλα καὶ τὰ ὅπλα. Ὡρίζετο ἐπίσης εἷς ἀξιωματικὸς τῆς δευτέρας ἐπιστασίας, εἰς ὃν ὑπήγοντο οἱ ἱστοί, τὰ ἱστία, αἱ ἄγκυραι καὶ τὰ σχοινία, εἷς ἀξιωματικὸς τῆς τρίτης ἐπιστασίας, εἰς ὃν ὑπήγοντο ἡ συντήρησις καὶ ὁ χρωματισμὸς σκάφους καὶ λέμβων, εἷς ἀξιωματικὸς τῆς τετάρτης ἐπιστασίας, εἰς ὃν ὑπήγοντο ὁ ἑρματισμὸς ἡ γενικὴ ἀποθήκη, αἱ τροφαὶ καὶ τὸ νοσοκομεῖον, καὶ τέλος εἷς ἀξιωματικὸς τῆς πέμπτης ἐπιστασίας, εἰς ὃν ὑπήγοντο τὰ σήματα καὶ ἡ πηδαλιουχία.

Ἐντὸς τοῦ 1836 καθειλκύσθησαν εἰς ναύσταθμον αἱ τρεῖς γολέτται «Ματθίλδη», «Ναυπλία» καὶ Γ', 21 μέτρων μήκους ἡ πρώτη, 13 ἡ δευτέρα καὶ 14 ἡ τρίτη. Τὸ ἴδιον ἔτος καθειλκύσθη καὶ ἡ ἰσχυρὰ κορβέττα «Ἀμαλία», ἐκτοπίσματος 800 τόννων. Ἡ Γ' βασιλικὴ γολέττα παρέμεινεν ἄνευ ὀνόματος, ἀποκληθεῖσα καὶ «Ἀνώνυμος» μέχρι τοῦ 1843, ὅτε ὠνομάσθη «Μεθώνη». Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1837 καθειλκύσθη ἐν Πόρῳ τὸ πρῶτον ἀτμοκίνητον πολεμικόν, εἰς τὸ ὁποῖον ἐδόθη τὸ ὄνομα «Μαξιμιλιανός», τῆς παλαιᾶς κορβέττας, ἥτις ἔφερε τοῦτο, καταστάσης ἀχρήστου ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους. Ἡ ναυπήγησις τοῦ πλοίου τούτου ἤρχισεν ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἀντισυνταγματάρχου τῶν ἐπιτελῶν τοῦ ναυτικοῦ Ρόζεν καὶ ἐπερατώθη ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀγγλίᾳ σπουδάσαντος ναυπηγίαν Γ. Τομπάζη. Ἦτο ἐκτοπίσματος 180 τόννων καὶ ἔφερε τὴν μηχανὴν τοῦ ἀχρήστου ἀτμοκινήτου «Ἑρμῆς» καὶ καινουργῆ λέβητα, ὅστις κατεσκευάσθη ἐν Ἀγγλίᾳ. Ἡ ταχύτης αὐτοῦ ἔφθανε τὰ 8 μίλλια. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1837 καθειλκύσθη ἐν Πόρῳ νέον ἀτμοκίνητον, ὅπερ ὠνομάσθη «Ὄθων». Ἦτο ἐκτοπίσματος 430 τόννων καὶ ἔφερε 2 πυροβόλα τῶν 18 λιτρῶν καὶ 4 ὀλμοπολυβόλα τῶν 32. Ἐπέβαινον αὐτοῦ 7 ἀξιωματικοί, 7 ὑπαξιωματικοὶ καὶ 45 ναῦται.

Συγχρόνως ἐξεποιοῦντο τὰ παλαιὰ σκάφη. Οὕτω ὁ βασιλικὸς στόλος τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1841 ἀπετελεῖτο ἀπὸ τὰ ἑξῆς πλοῖα: κορβέτται: «Λουδοβῖκος» 1.000 τόννων, «Ἀμαλία» 800 τόννων, ἀτμόπλοια: «Ὄθων» 430 τόννων, «Μαξιμιλιανός» 180 τόννων, βρίκιον: «Ἀθηνᾶ» 350 τόννων, γολέτται: «Λαίδη Κόδριγκτων» 200 τόννων, «Ματθίλδη» 148 τόννων, «Λήδα» 90 τόννων, «Ἀνώνυμος» 45 τόννων, «Ναυπλία» 38 τόννων, κόττερα: «Ναυτίλος» 170 τόννων, «Γλαῦκος» 170 τόννων, «Λέων» 25 τόννων, κανονιοφόροι: «Μιαούλης», «Ἄστιγξ», «Τσαμαδός», «Τομπάζης», «Ἀποστόλης», «Κόχραν», «Σαχτούρης», «Ἀνδροῦτσος», «Κριεζῆς», «Κανάρης», 11η, 12η, περὶ τοὺς 50 τόννους ἑκάστη.

Κατὰ τὸ διαρρεῦσαν διάστημα, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ ὑπηρεσίαι τοῦ στόλου ἐδυσχέραινον τὴν ὀργάνωσιν αὐτοῦ, ἐπεχειρήθη ἐκπαίδευσίς τις τῶν πληρωμάτων, ἀνατεθέντων καθηκόντων προγυμναστοῦ τῶν πληρωμάτων εἰς τὸν ἐπὶ ἀγγλικῆς φρεγάτας ὑπηρετήσαντα ὑποπλοίαρχον Ι. Σωτηριάδην. Οὗτος, ἀναλαβὼν τὰ καθήκοντα αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ 1836, ἐξεγύμναζε τὰ πληρώματα τῶν πλοίων, ἐπιβαίνων αὐτῶν, εἰς τὴν ὁπλασκίαν, τὸ πυροβολικὸν καὶ τὴν «κανονικὴν πολεμικὴν τάξιν ἐν καιρῷ μάχης». Παραλλήλως ἐλαμβάνετο φροντὶς καὶ διὰ τοὺς μέλλοντας ἀξιωματικοὺς τοῦ ναυτικοῦ, ληφθείσης ἀπὸ τοῦ 1836 ἀποφάσεως, ὅπως ὡρισμένοι ἑκάστοτε νέοι φοιτῶσιν εἰς τὴν ἐν Αἰγίνῃ στρατιωτικὴν σχολὴν τῶν εὐελπίδων, ἔχοντες συνάμα εἰδικὸν καθηγητὴν διὰ τὰ ναυτικὰ μαθήματα. Συγχρόνως ἐξεπαιδεύοντο εἰς Εὐρώπην δαπάναις τῆς κυβερνήσεως εὐάριθμοι νέοι. Τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1841 αἱ δύο ναυτικαὶ μοῖραι ἡνώθησαν εἰς μίαν, ἀρχηγὸς τῆς ὁποίας ἐτάχθη ὁ παλαιὸς πυρπολητὴς Κ. Κανάρης, λαβὼν τὸν τίτλον διευθυντὴς τῆς ναυτικῆς μοίρας τοῦ βασιλείου. Κέντρον αὐτοῦ ὡρίσθη ὁ λιμὴν τοῦ Ναυπλίου. Ἐκ καταστάσεως τοῦ 1841 ἐμφαίνεται ὅτι τὸ προσωπικὸν τῶν ὑπηρετούντων ἐπὶ τῶν βασιλικῶν πλοίων ἀπετελεῖτο ἀπὸ 3 πλοιάρχους α' τάξεως, 2 πλοιάρχους β' τάξεως, 6 πλοιάρχους γ' τάξεως, 11 ὑποπλοιάρχους, 39 σημαιοφόρους, 3 ἰατροὺς β' τάξεως, 1 ὑπιατρόν, 5 φροντιστὰς β' τάξεως, 1 ἱερέα, 1 μηχανικόν, 22 τροφοδότας, 3 ναυκλήρους α' τάξεως, 28 ναυκλήρους β' τάξεως, 1 πηδαλιοῦχον α' τάξεως, 34 πηδαλιούχους β' τάξεως, 1 πυροβολιστὴν α' τάξεως, 10 πυροβολιστὰς β' τάξεως, 3 ἐπὶ τῶν ὅπλων β' τάξεως, 2 ξυλουργοὺς α' τάξεως, 12 ξυλουργοὺς β' τάξεως, 2 ἐπὶ τῶν ἁρμένων β' τάξεως, 1 καλαφάτην α' τάξεως, 9 καλαφάτας β' τάξεως, 2 σιδηρουργούς, 6 θερμαστάς, 122 ναύτας α' τάξεως, 347 ναύτας β' τάξεως, 243 ναύτας γ' τάξεως, 63 παῖδας α' τάξεως, 6 παῖδας β' τάξεως, 10 αὐλητάς, 10 τυμπανιστάς, 26 μαγείρους καὶ 14 ὑπηρέτας. Συνολικῶς ὑπηρέτουν ἐπὶ τοῦ στόλου 1.048 ἀξιωματικοί, ὑπαξιωματικοὶ καὶ ναῦται.

Τῷ 1842 διεγράφη ἐκ τῆς δυνάμεως τοῦ στόλου ἡ γαβάρρα «Ἄρης», ναυαγήσασα ἐν τῇ Προποντίδι λόγῳ δεινῆς θυέλλης, ἐν ᾧ ἔπλεε πρὸς τὸ Γαλάζιον τῆς Ρουμανίας. Τὴν 15 Ἰουνίου τοῦ 1842 ἐξεδόθη τὸ πρῶτον τεῦχος τοῦ πρώτου ναυτικοῦ περιοδικοῦ, τοῦ «Πολικοῦ Ἀστέρος». Τὸ πρῶτον φύλλον ἐπηκολούθησαν μόνον ἕτερα ὀκτώ, τῶν ὁποίων ἡ σύνταξις ἦτο ἀποκλειστικὸν σχεδὸν ἔργον τοῦ σημαιοφόρου Γ. Ζωχιοῦ. Τῷ 1843 ἐδόθησαν ὀνόματα εἰς τὴν 11ην καὶ 12ην κανονιοφόρον. Καὶ ἡ μὲν πρώτη ἐκλήθη «Μυκάλη», ἡ δὲ δευτέρα «Σφακτηρία». Παρὰ τὰς ἀνωτέρω ναυπηγήσεις, σημαντικὸν βῆμα διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ναυτικοῦ οὐδὲν σημειοῦται. Συζητήσεις μόνον διεξήγοντο, χωρὶς εἰς τίποτε νὰ καταλήξωσι. Μία σπουδαία συμβολὴ εἰς τὴν συζήτησιν αὐτὴν ἦτο τὸ μακροσκελὲς «Περὶ βασιλικοῦ ναυτικοῦ ὑπόμνημα» τὸ δημοσιευθὲν τῷ 1844 ὑπὸ τῶν τεσσάρων πεπαιδευμένων ὑποπλοιάρχων Α. Α. Μιαούλη, Γ. Ζωχιοῦ, Δ. Γ. Σαχτούρη καὶ Ν. Α. Μιαούλη. Τὸν Νοέμβριον τοῦ 184.. ἤρχισεν ἡ ἀνέγερσις κεντρικοῦ κτηρίου ἐν ναυστάθμῳ εἰς νέαν θέσιν. Τὸ κτήριον τοῦτο ἐπερατώθη τῷ 1849 καὶ εἶναι τὸ μέγαρον, τὸ ὁποῖον καὶ νῦν χρησιμοποιεῖται παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐκπαιδευτικῆς μοίρας. Νέα διαγραφὴ πολεμικοῦ πλοίου σημειοῦται τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1852, κατόπιν ναυαγίου τῆς κορβέττας «Ἀμαλίας», παρὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Σαλαμῖνος, λόγῳ δεινῆς καταιγίδος.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ μέριμνα διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν νέων ἀξιωματικῶν ἐξακολουθεῖ, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἡ πρέπουσα. Νέοι ἐξακολουθοῦν νὰ ἀποστέλλωνται εἰς Εὐρώπην, τινὲς τῶν ὁποίων ἤδη ἔχουσιν ἐπιστρέψει καὶ ἔχουσι τεθῆ εἰς τὸ ἔργον. Μεταξὺ τούτων συγκαταλέγεται καὶ ὁ Λεωνίδας Παλάσκας. Τὸ μέτρον τῆς εἰσαγωγῆς νέων προοριζομένων διὰ τὸ ναυτικὸν εἰς τὴν σχολὴν τῶν εὐελπίδων ἐτηρήθη μέχρι τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1844, ὅτε εἰσήχθη ἡ ἐκ τεσσάρων νέων σειρά. Τοὺς τελευταίους μῆνας τοῦ 1845 τὸ ὑπουργεῖον ἀπεφάσισε νὰ ἐξοπλίσῃ τὴν ὑπερβαλλόντως μεγάλην θεωρουμένην καὶ ἕνεκα τούτου παραμείνασαν ἐν παροπλισμῷ κορβέτταν «Λουδοβῖκος». Ἡ ἐπιθυμία τοῦ ὑπουργείου ἦτο νὰ καταστήσῃ τὸ πλοῖον πρότυπον, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν εὐρωπαϊκῶν. Ἐτοποθέτησε διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἐπ' αὐτοῦ ὡς διευθυντὴν τὸν πλοίαρχον α' τάξεως Ραφαήλ, ἕνα ἐκ τῶν καλυτέρων ναυμάχων τῆς Ἐπαναστάσεως, ὡς δεύτερον ἀξιωματικὸν τὸν ὑποπλοίαρχον Λ. Παλάσκαν, ὡς ἐπιτελεῖον δὲ τοῦ πλοίου ἀξιωματικοὺς ἐκ τῶν εἰς τὰ ξένα ναυτικὰ ἐκπαιδευθέντων. Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πλοίου τὸ ἑπόμενον ἔτος ἱδρύθη τὸ τετραετοῦς φοιτήσεως ναυτικὸν παιδευτήριον μὲ διευθυντὴν τὸν δεύτερον ἀξιωματικὸν τοῦ πλοίου ὑποπλοίαρχον Λ. Παλάσκαν. Πρῶτοι δόκιμοι εἰσήχθησαν τέσσαρες. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ἤρχισαν αἱ προστριβαὶ μεταξὺ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ πλοίου ἀφ' ἑνός, καὶ τοῦ δευτέρου καὶ τῶν ἄλλων ἀξιωματικῶν ἀφ' ἑτέρου. Παλαιὸς ναυτικὸς ὁ πρῶτος, δὲν ἠδύνατο νὰ προσανατολισθῇ πρὸς τὰς νέας ἀντιλήψεις, τὰς ἐκπροσωπουμένας παρὰ τῶν ἀξιωματικῶν του. Μέγα χάσμα ὑπῆρχε μεταξὺ αὐτῶν, τὸ ὁποῖον οὔτε ὁ Ραφαήλ, οὔτε τὸ ὑπουργεῖον μὲ τὰς ἐπ' αὐτοῦ ἐπανειλημμένας διαταγάς του ἠδύναντο νὰ γεφυρώσωσιν. Ὁπωσδήποτε τὸ ναυτικὸν παιδευτήριον ἐξηκολούθει νὰ λειτουργῇ, ἀλλ' ἡ ἀπόδοσις αὐτοῦ ἦτο μικρά, μηδενισθεῖσα σχεδὸν ἀπὸ τοῦ 1847, ὅτε μετετέθη ἐξ αὐτοῦ ὁ Παλάσκας. Τὴν διάλυσιν αὐτοῦ, ὡς μὴ ἀποδίδοντος, ἐζήτησε δι' ἀναφορᾶς παρὰ τοῦ βασιλέως ὁ ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν τὸν Μάϊον τοῦ 1851. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν λιμέ-

Digitized by Google

νων ὑπὸ τῶν ἀγγλικῶν πλοίων τοῦ Πάρκερ (1849—1850), κατεσχέθησαν παρ' αὐτοῦ τὰ πολεμικὰ «Ὄθων», «Τσαμαδός», «Κανάρης», «Μιαούλης», «Μεθώνη», «Ἀποστόλης», «Ναυτίλος» καὶ «Ἀνδροῦτσος». Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1852 μετωνομάσθησαν οἱ μέχρι τότε καλούμενοι ὑποπλοίαρχοι καὶ σημαιοφόροι εἰς ὑποπλοιάρχους α' τάξεως καὶ ὑποπλοιάρχους β' τάξεως. Τὸν Ἰούλιον τοῦ ἰδίου ἔτους ἐγένοντο σημαντικαὶ τροποποιήσεις εἰς τὴν στολὴν τῶν ἀξιωματικῶν. Ἀπὸ τοῦ 1843 τὰ βασιλικὰ πλοῖα δὲν ἀποτελοῦσι πλέον μοῖραν, ἀπασχολούμενα ἅπαντα σχεδὸν εἰς τὰς διαφόρους ὑπηρεσίας τοῦ δημοσίου.

Κατὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον, πρὸς ἐξαναγκασμὸν τῆς Ἑλλάδος ὅπως παραμείνῃ οὐδετέρα, κατεσχέθησαν παρὰ τοῦ γαλλικοῦ στόλου τὰ πολεμικὰ πλοῖα «Ὄθων», «Ναυτίλος», «Ματθίλδη», «Μεθώνη» καὶ «Τομπάζης». Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἡ ρωσικὴ κυβέρνησις ἐπώλει μίαν κορβέτταν καὶ δύο βρίκια, ἅτινα, εὑρισκόμενα εἰς Τεργέστην, δὲν ἠδύναντο ν' ἀποπλεύσωσι. Ταῦτα ἠγόρασεν ἄγνωστον ἀντὶ τίνος ποσοῦ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, δώσασα εἰς μὲν τὴν κορβέτταν τὸ ὄνομα «Ἀριάδνη», εἰς δὲ τὰ βρίκια τὰ ὀνόματα «Ὀρφεὺς» καὶ «Περσεύς». Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1854 τὰ τρία ταῦτα πλοῖα κατέπλευσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα, κατόπιν ἀρκετῶν κινδύνων κατασχέσεως παρὰ τῶν Ἄγγλων καὶ Γάλλων. Τὰ δύο βρίκια οὐδέποτε ἐτέθησαν εἰς ἐνέργειαν, λόγῳ τῆς σαθρότητος αὐτῶν, κατὰ δὲ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπιδημίας τῆς χολέρας ἐν Ἀθήναις (1854—1855) ἐχρησιμοποιήθησαν ἐν Πειραιεῖ ὡς ξενοδοχεῖα τῶν φευγόντων τοὺς κινδύνους τῆς ἐπιδημίας. Ἡ «Ἀριάδνη» ἀντιθέτως ἐχρησιμοποιήθη ἐπὶ πολὺν χρόνον.

Τῷ 1856 ἦτο ἑτοίμη ἡ πρώτη ἐκ τῶν τεσσάρων παραγγελθεισῶν ἐν Ἀγγλίᾳ ἑλικοφόρων γολεττῶν, ἐκτοπίσματος 220 τόννων, ὠνομάσθη δὲ «Πανόπη». Δὲν ἐπέπρωτο ὅμως νὰ καταπλεύσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀποπλεύσασα ἐξ Ἀγγλίας κατελήφθη κατὰ τὸν πλοῦν ὑπὸ ἰσχυρᾶς τρικυμίας καὶ ἐναυάγησε τὴν 14 Δεκεμβρίου 1856 εἰς τὰ βορειοδυτικὰ παράλια τῆς Ἱσπανίας. Εὐτυχῶς τὸ πλοῖον ἦτο ἠσφαλισμένον, καὶ οὕτω κατέστη δυνατὸν διὰ τῶν ληφθέντων χρημάτων νὰ ναυπηγηθῇ ἀργότερον ἑτέρα ἀτμοημιολία, εἰς τὴν ὁποίαν ἐδόθη τὸ ἴδιον ὄνομα. Ὀλίγους μῆνας ἀργότερον αἱ τρεῖς ἕτεραι ἀτμοημιολίαι (ὁ ὅρος ἡμιολία ἀντὶ γολέττα τὸ πρῶτον ἀπαντᾷ τῷ 1857), ὀνομασθεῖσαι «Σφενδόνη», «Πληξαύρα» καὶ «Ἀφρόεσσα», προσετέθησαν εἰς τὸν βασιλικὸν στόλον. Εἶχον ἐκτόπισμα 245 τόννων καὶ ταχύτητα 9,5 μιλίων. Δύο ἔτη μετὰ ταῦτα ὁ στόλος ἀποκτᾷ τρεῖς ἀκόμη ἀτμοημιολίας τὴν «Πανόπην», τὴν «Πάραλον» καὶ τὴν «Σαλαμινίαν». Εἶχον ἐκτόπισμα 257 τόννων ἡ πρώτη καὶ ἀνὰ 354 αἱ δύο ἄλλαι, ταχύτητα δὲ 11 μιλίων. Διὰ τὸν ὁπλισμὸν καὶ τῶν ἓξ τούτων ἀτμοημιολιῶν δὲν ἐλήφθη ἐξ ἀρχῆς φροντίς, τεθέντων ἐπ' αὐτῶν προχείρως πυροβόλων τινῶν, ἅτινα ἀργότερον ἀντικατεστάθησαν διὰ πυροβόλων Armstrong τῶν 40 λιτρῶν. Καὶ ἐπὶ μὲν τῶν δύο μεγάλων ἀτμοημιολιῶν ἐτοποθετήθησαν δύο τοιαῦτα πυροβόλα, ἐπὶ δὲ τῶν λοιπῶν ἀνὰ ἕν. Ἐκ τῶν ἀτμοημιολιῶν τούτων ἡ «Πανόπη», μετονομασθεῖσα κατὰ τὴν μεταπολίτευσιν τοῦ 1863 «Σῦρος», χρησιμοποιεῖται, σήμερον 75 ἔτη μετὰ τὴν ναυπήγησιν αὐτῆς, ὡς προβλὴς ἐν Πειραιεῖ τῶν πλοίων τῶν ἐκτελούντων τὴν συγκοινωνίαν Ναυστάθμου—Πειραιῶς. Ἡ ναυπήγησις τῶν ἓξ ἀτμοημιολιῶν ἀποτελεῖ σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ. Εἰς αὐτὰς τὸ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι ἐφηρμόσθη ὁ σίδηρος ὡς ναυπηγήσιμος ὕλη καὶ ἡ ἕλιξ ὡς προωστήριον μέσον.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς παρατηρεῖται σπανιωτέρα διάθεσις βασιλικῶν πλοίων διὰ τὴν μεταφορὰν ἰδιωτῶν ἢ δημοσίων ὑπαλλήλων, λόγῳ τῆς αὐξήσεως τῶν κατὰ θάλασσαν συγκοινωνιῶν. Μόνον ὁ βασιλεὺς ἐχρησιμοποίει ἀκόμη τὰ πολεμικὰ πλοῖα διὰ τὰ ταξίδια αὐτοῦ.

Τῷ 1856 ἐτροποποιήθησαν πάλιν αἱ ὀνομασίαι τῶν βαθμῶν τῶν ἀξιωματικῶν καὶ ὡρίσθησαν δι' ἕκαστον κλάδον διὰ τὸ ἔτος τοῦτο οἱ ἑξῆς ἀριθμοί: ἀντιναύαρχος 1, ὑποναύαρχοι 2 τακτικοὶ καὶ 1 ἔκτακτος, πλοίαρχοι 5 τακτικοὶ καὶ 3 ἔκτακτοι, ἀντιπλοίαρχοι 6 τακτικοὶ καὶ 3 ἔκτακτοι, πλωτάρχαι 10, ὑποπλοίαρχοι 20, ἀνθυποπλοίαρχοι 25, ἀρχιατροὶ 0, ἰατροὶ 2, ὑπιατροὶ 0, ἀνθυπιατροὶ 0, ἀνώτεροι ἐπιμεληταὶ 1 ἔκτακτος, ἀρχιφροντισταὶ 1 τακτικὸς καὶ 1 ἔκτακτος, φροντισταὶ 6, ὑποφροντισταὶ 4, λογισταὶ 20, ἀρχιναυπηγοὶ 0, ναυπηγοὶ 0, ὑποναυπηγοὶ 1, ἀνθυποναυπηγοὶ 0.

Τῷ 1858 ἐδημοσιεύθη τὸ ἐπίσημον ναυτικὸν ὀνοματολόγιον, θαυμάσιον ἔργον, ὀφειλόμενον εἰς τοὺς πλοιάρχους γ' τάξεως Παλάσκαν καὶ Κουμελᾶν καὶ τὸν καθηγητὴν τοῦ πανεπιστημίου Φ. Ἰωάννου, οἵτινες εἰργάσθησαν πρὸς τοῦτο ἐπὶ δύο ἔτη. Προηγουμένως ἐγίνετο χρῆσις τῶν κοινῶν ναυτικῶν ὅρων, οἵτινες κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπετελοῦντο ἀπὸ παρεφθαρμένας ξενικὰς ὀνομασίας. Ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιῆται ὁ ὅρος κυβερνήτης πλοίου ἀντὶ διευθυντής. Τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἔτος ἐτακτοποιήθη καὶ τὸ σῶμα τῶν ὑπαξιωματικῶν. Διῃρέθησαν οὗτοι εἰς δύο κατηγορίας, τῶν μαχίμων καὶ τῶν ἀμάχων. Καὶ οἱ μὲν μάχιμοι διῃροῦντο εἰς τοὺς κλάδους τῶν ἀρμένων, πυροβολικοῦ καὶ πηδαλιουχίας, μὲ τοὺς βαθμοὺς κελευστής, ὑποκελευστὴς καὶ δίοπος, οἱ δὲ ἄμαχοι εἰς δύο κλάδους, τοὺς μηχανικοὺς καὶ τοὺς ξυλουργούς, μὲ τοὺς βαθμοὺς μηχανικὸς καὶ ὑπομηχανικός, ξυλουργὸς καὶ ὑποξυλουργός. Τὰ πληρώματα προήρχοντο ἐξ ἐθελουσίας ἐπὶ τετραετεῖ θητείᾳ κατατάξεως, σπανίως προσλαμβανομένων καὶ κληρωτῶν ἐκ τῶν ναυτικῶν δήμων. Τῷ 1860 ἐγκατεστάθη ἐν ναυστάθμῳ τὸ πρῶτον νεωλκεῖον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πρώτη ἡ «Πανόπη» ἀνειλκύσθη πρὸς καθαρισμόν, τρία δὲ ἔτη ἀργότερον ἀνηγέρθη καὶ μηχανικὸν συνεργεῖον. Μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ παιδευτηρίου φαίνεται ὅτι οὐδεμία σοβαρὰ φροντὶς ἐλαμβάνετο διὰ τὸν καταρτισμὸν νέων ἀξιωματικῶν. Πλὴν ἐνίων δοκίμων, ἀποστελλομένων κατὰ καιροὺς εἰς Εὐρώπην, σχολὴ τακτικὴ δὲν ἐλειτούργει, ἂν καὶ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν βλέπομεν διορισμοὺς δοκίμων ἀπ' εὐθείας εἰς τὰς τάξεις τοῦ ναυτικοῦ.

Κατὰ τὰς ἐν Συρίᾳ ὑπὸ τῶν Δρούσων σφαγὰς Χριστιανῶν, τῷ 1860, προεκλήθη μεγάλη συγκίνησις ἐν Ἑλλάδι, ἡ δὲ κυβέρνησις ἀπέστειλεν εἰς Βηρυττὸν τὸν Ἰούνιον τοῦ 1860 τὴν ἀτμοημιολίαν «Ἀφρόεσσαν», καὶ ὀλίγον ἀργότερον κατὰ σειρὰν τὰς ἀτμοημιολίας «Σαλαμινίαν» καὶ «Πανόπην», τὴν κορβέτταν «Ἀριάδνην», τὴν ἀτμοημιολίαν «Πάραλον» καὶ τὸν πάρωνα «Ἀθηνᾶ», ἵνα παράσχωσι τὴν συνδρομὴν αὐτῶν. Τὰ πλοῖα ταῦτα παρέμειναν εἰς Συρίαν μέχρι τοῦ Ὀκτωβρίου, ὅτε ἡ ἀφιχθεῖσα ἰσχυρὰ ἐκ Γάλλων στρατιωτῶν δύναμις κατέστησε τὴν παρουσίαν αὐτῶν περιττήν.

Νέος σταθμὸς σημειοῦται διὰ τὸ βασιλικὸν ναυτικὸν τὸ ἔτος 1861, ὅτε κατέπλευσεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ ἀπὸ τοῦ 1859 παραγγελθεὶς ἐν Ἀγγλίᾳ ἀτμοδρόμων «Ἀμαλία». Ἦτο οὗτος τέλειον σκάφος, ἐκτοπίσματος 1338 τόννων καὶ ταχύτητος 9 μιλίων. Ὡς ὁπλισμὸς αὐτῆς ἐχρησιμοποιήθη ὁ κατὰ τὸ 1852 ἀγορασθεὶς ὁπλισμὸς τῆς κορβέττας «Λουδοβῖκος», συνιστάμενος ἀπὸ 2 ρηκτοτηλεβόλα τῶν 22 ἑκ. καὶ 24 ρηκτοτηλεβόλα τῶν 16 ἑκ.

Λήγοντος τοῦ 1862 ὁ βασιλικὸς στόλος, κατόπιν διαλύσεως τῶν παλαιῶν πλοίων, ἀπετελεῖτο ἀπὸ τὸν ἀτμομυοδρόμωνα «Ἀμαλίαν» 1338 τόννων, τὰς κορβέττας «Λουδοβῖκον» 1000 τόννων καὶ «Ἀριάδνην», τὰς ἀτμοημιολίας «Σαλαμινίαν», «Πάραλον» 301 τόννων, «Πανόπην» 257 τόννων, «Πληξαύραν», «Ἀφρόεσσαν» καὶ «Σφενδόνην» 245 τόννων καὶ τὸ ἀτμόπλοιον «Ὄθων» 430 τόννων. Ἡ ζωὴ τῶν καθαρῶς ἱστιοφόρων εἶχε πλέον περατωθῆ. Τὸ βρίκιον «Ἀθηνᾶ», ὁ παλαιὸς ἡρωϊκὸς «Ἄρης», ἦτο εἰς πολὺ κακὴν κατάστασιν. Εἶχεν ἀνάγκην ἐπισκευῆς. Κατόπιν ὅμως ἐπιθεωρήσεως παρὰ συσταθείσης πρὸς τοῦτο ἐπιτροπῆς τὸ ὑπουργεῖον ἀπεφάσισεν, ὅπως ἐκτελεσθῶσιν ἐπ' αὐτοῦ αἱ ἐπισκευαὶ ἐκεῖναι, οἵτινες θὰ τὸ καθίστων ἱκανὸν οὐχὶ νὰ πλέῃ, ἀλλὰ ἁπλῶς νὰ διατηρῆται «πρὸς ἀνάμνησιν τῶν μεγάλων ὑπηρεσιῶν, ἃς ἐπὶ τοῦ Ἀγῶνος προσέφερε».

Κατὰ τὴν Ναυπλιακὴν στάσιν τοῦ 1862 τὰ βασιλικὰ πλοῖα «Ἀμαλία», «Ὄθων», «Ἀριάδνη», «Πάραλος», «Σαλαμινία» καὶ «Σφενδόνη» ὑπεβοήθησαν τὸ ἔργον τοῦ στρατοῦ, ἀποκλείσαντα τὸ Ναύπλιον ἀπὸ θαλάσσης. Εἰς τὴν καταστολὴν ἐπίσης τοῦ δράματος τῆς Κύθνου οὐκ ὀλίγον συνετέλεσε καὶ ἡ «Ἀμαλία» ὑπὸ τὸν Λ. Παλάσκαν.

Μετὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Ὄθωνος μετωνομάσθησαν ἔνια πλοῖα. Ἡ «Ἀμαλία» ὠνομάσθη «Ἑλλάς», ὁ «Ὄθων» «Ἀθῆναι», ὁ «Λουδοβῖκος» «Μεσολόγγιον», ἡ «Σφενδόνη» «Ναύπλιον», ἡ «Ἀριάδνη» «Πάτραι». Πολλαὶ μεταβολαί, τοποθετήσεις εἰς ἀργίαν καὶ διαθεσιμότητα ἐπηκολούθησαν, προκαλέσασαι φυσικῶς παράλυσιν τῆς ναυτικῆς διοικήσεως. Παρὰ ταῦτα τὸ ναυτικὸν καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῶν ἐπακολουθησασῶν ταραχῶν παρέμεινε πιστὸν καὶ πειθαρχικὸν εἰς χεῖρας τῆς πολιτείας. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς μεταπολιτεύσεως ἱδρύθη ναυτικὴ σχολὴ ἐπὶ τοῦ πάρωνος «Ἀθηνᾶ», ἥτις ἤρχισε τὴν λειτουργίαν της τὸν Ἰούλιον τοῦ 1863 μὲ διευθυντὴν τὸν πλωτάρχην Θαιράκην. Ταυτοχρόνως ἐγένετο πάλιν σκέψις προελεύσεως ἀξιωματικῶν τοῦ ναυτικοῦ ἐκ τῆς στρατιωτικῆς σχολῆς μετὰ παρακολούθησιν ὡρισμένων ναυτικῶν μαθημάτων. Ἂν καὶ ὅμως ἡ συσταθεῖσα διὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ μέτρου τούτου ἐπιτροπὴ ἀπέρριψε τοῦτο, εἰσήχθησαν τῷ 1866 εἰς τὴν στρατιωτικὴν σχολὴν ὡς ναυτικοὶ ὑπότροφοι δύο νέοι.

Ἐπὶ τῆς δευτέρας δυναστείας. Τὸ ἔργον τοῦ ναυτικοῦ ἐξηκολούθει νὰ εἶναι τὸ αὐτὸ ὅπως καὶ πρίν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ περικοπὴν ἀναφορᾶς τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1864 πρὸς τὴν ἐθνικὴν συνέλευσιν. «Ἔχομεν ἀνάγκην, ἔγραφεν ὁ ὑπουργός, μετρίων κατὰ μέγεθος πλοίων πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν παραλίων κατὰ ληστρικῶν ἐπιδρομῶν καὶ πρὸς ἐκτέλεσιν παντοειδῶν ἄλλων τοῦ δημοσίου ὑπηρεσιῶν». Ἡ σφαλερὰ αὕτη ἰδέα διὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὸν καταρτισμὸν τοῦ πολεμικοῦ στόλου κατεφάνη τῷ 1866, τρία ἔτη μετὰ τὴν ἄνοδον τοῦ Γεωργίου Α' εἰς τὸν θρόνον, ὅτε ἡ Κρήτη ἐπανεστάτησε. Κατὰ τοὺς ἐπὶ τριετίαν διαρκέσαντας αἱματηροὺς ἀγῶνας τῆς ἡρωϊκῆς νήσου τὰ πολεμικὰ πλοῖα περιωρίσθησαν εἰς τὴν μεταφορὰν τῶν εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα καταφυγόντων γυναικοπαίδων τῆς Κρήτης, παραμείναντα ἁπλοῖ θεαταὶ τῶν ἡρωϊσμῶν τῶν διασπώντων τὰς τουρκικὰς γραμμὰς καταδρομικῶν «Ὕδρας», «Πανελληνίου», «Ἀρκαδίου», «Κρήτης» καὶ «Ἑνώσεως». Ἡ ὀργάνωσις τῶν πλοίων τούτων, τὰ ὁποῖα δὲν ἀνῆκον εἰς τὸν πολεμικὸν στόλον, οὔτε ἐκυβερνῶντο παρ' ἀξιωματικῶν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ, ἐγένετο ὑπὸ τῆς κεντρικῆς ὑπὲρ τῶν Κρητῶν ἐπιτροπῆς. Τὸ ναυτικὸν προσέφερεν εἰς αὐτὰ τὰ πυροβόλα καὶ τὸ πλεῖστον τῶν ὑπαξιωματικῶν καὶ ναυτῶν.

Ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν ἀφύπνισιν, ἣν προὐκάλεσεν ἡ ἀποκάλυψις τῆς ναυτικῆς γυμνότητος τῆς Ἑλλάδος, ἡ κυβέρνησις ἀπεφάσισε νὰ ἐνισχύσῃ τὸν βασιλικὸν στόλον. Ἠγόρασεν ἐν Ἀγγλίᾳ δύο ταχύπλοα τροχήλατα, τὰ κληθέντα «Ἀμφιτρίτη» καὶ «Μπουμπουλίνα», καὶ παρήγγειλεν εἰς μὲν τὴν Τεργέστην τὸν θωρακοδρόμωνα «Βασίλισσα Ὄλγα», ἐκτοπίσματος 2030 τόννων, 9 μιλίων ταχύτητος, μὲ 2 πυροβόλα τῶν 25 λιτρῶν καὶ 10 τῶν 70, εἰς δὲ τὴν Ἀγγλίαν τὴν θωρακοβάριδα «Βασιλεὺς Γεώργιος», ἐκτοπίσματος 1770 τόννων, 12 μιλίων ταχύτητος, μὲ 2 πυροβόλα τῶν 300 λιτρῶν καὶ 6 τῶν 20. Ἡ «Ἀμφιτρίτη» καὶ ἡ «Μπουμπουλίνα», ἀτμοβάριδες ἀποκληθεῖσαι, καίτοι μὴ ἔχουσαι πολεμικὴν ἀξίαν, θὰ καθίσταντο ἱκαναί, ἐξοπλιζόμεναι διὰ πυροβόλων, νὰ ἀναμετρηθῶσι μετά τινων τῶν ἀσθενεστέρων τουρκικῶν πλοίων. Ἀλλὰ δὲν ἐπέπρωτο νὰ φθάσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα παρὰ μόνον ἡ «Ἀμφιτρίτη». Ἡ «Μπουμπουλίνα», εὑρισκομένη ἐν Λίβερπουλ, ἀνετινάχθη τὴν 17 Νοεμβρίου 1867 ἐξ ἐκρήξεως λέβητος. Τὸ ἀτύχημα τοῦτο τῆς «Μπουμπουλίνας» ἐγέννησε πλείστας ἀμφιβολίας καὶ διὰ τὴν πολεμικὴν ἀξίαν τῆς «Ἀμφιτρίτης», ἥτις τελικῶς τῷ 1869 ὡρίσθη θαλαμηγὸς τοῦ βασιλέως. Πλὴν τοῦ θωρακοδρόμωνος καὶ τῆς θωρακοβάριδος, προσετέθησαν τὴν αὐτὴν ἐποχὴν εἰς τὸ βασιλικὸν ναυτικὸν καὶ τὰ καταδρομικὰ τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως «Κρήτη» καὶ «Ἕνωσις». Συγχρόνως ἤρχισε καὶ συστηματικὴ ἐκπαίδευσις τῶν πληρωμάτων. Ἰδιαιτέρως τὰ μεγάλα πλοῖα ἐκτελοῦσι πλόας καὶ πυρὰ πρὸς ἄσκησιν. Καὶ μόνον τὰ μικρὰ ἐξακολουθοῦσι νὰ χρησιμοποιῶνται καὶ εἰς τὰς δευτερευούσας, ἀσχέτους πρὸς πᾶσαν ὀργάνωσιν, ὑπηρεσίας. Ἡ ναυτικὴ σχολή, ἥτις καὶ ναυτικὸν ἐκπαιδευτήριον καὶ ναυτικὸν σπουδαστήριον ἐκαλεῖτο, μεταφερθεῖσα ἀπὸ τοῦ πάρωνος «Ἀθηνᾶ» εἰς τὴν κορβέτταν «Μεσολόγγιον», ἐλειτούργει ἐπ' αὐτοῦ μέχρι τοῦ 1870, ὅτε πάλιν ἐπετράπη ἡ εἰς τὴν στρατιωτικὴν σχολὴν εἰσαγωγὴ ὑποτρόφων. Ἀφ' ἑτέρου ἐξακολουθοῦσι συχνότεραι αἱ ἀποστολαὶ εἰς Εὐρώπην ἀξιωματικῶν καὶ δοκίμων πρὸς εὐρυτέρας σπουδάς.

Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν παρατηρεῖται ἐπίσης φροντὶς διὰ τὴν σύνταξιν νεωτέρων κανονισμῶν, ὀργανισμῶν καὶ ἐγχειριδίων. Οὕτω τῷ 1868 ἤρχισε νὰ ἐκδίδεται ἐν μεταφράσει ὁ γαλλικὸς κανονισμὸς τῆς ἐπὶ τῶν πολεμικῶν πλοίων ὑπηρεσίας, τῷ 1870 ὁ ἀντιπλοίαρχος Κουμελᾶς ὑπέβαλεν εἰς τὸ ὑπουργεῖον μετάφρασιν τοῦ ἀγγλικοῦ ἐγχειριδίου τοῦ ναυτικοῦ πυροβολικοῦ, τῷ δὲ 1873 ὁρισθεῖσα ἐπιτροπὴ ἐπεράτωσε τὴν ναυτικὴν ποινικὴν νομοθεσίαν.

Τῷ 1873 ἠγοράσθη ἐν Ἀγγλίᾳ τὸ φορτηγὸν «Malvina», ὅπως μεταφέρῃ εἰς Ἑλλάδα τοὺς κατασκευασθέντας νέους λέβητας τῆς θωρακοβάριδος «Βασιλεὺς Γεώργιος» καὶ τὰ τότε ἀγορασθέντα μικρὰ σκάφη ἀναψυχῆς τοῦ Ταμέσεως, ἅτινα μετεσχηματίσθησαν εἰς τορπιλλοβόλα. Ἡ ἀγορὰ τῆς «Malvina» ἐγένετο, διότι τὰ διὰ τὴν ἀγορὰν τῆς χρήματα ἦσαν ὀλιγώτερα τῶν ἀναγκαιούντων διὰ τὴν ἐπὶ ναύλῳ μεταφορὰν τῶν πλοίων καὶ τῶν λεβήτων. Τὰ μετασκευασθέντα πλοιάρια ἦσαν τὰ πρῶτα τορπιλλοβόλα τοῦ ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ, ἐκλήθησαν δὲ «Χίος», «Θεά», «Καλυψώ», «Περσεφόνη», «Δῆλος» καὶ «Σαπφώ». Ἡ «Malvina» μετεσκευάσθη εἰς ὁπλιταγωγόν, ὀνομασθεῖσα «Μπουμπουλίνα», ἐνῷ ὀλίγον ἀργότερον, ὅταν ἡ τροχοφόρος βασιλικὴ θαλαμηγὸς «Ἀμφιτρίτη» ἠχρηστεύθη, ἔλαβεν ἐκείνης τὸ ὄνομα καὶ τὴν θέσιν. Τῷ 1874 ἠγοράσθη ἐν Ἀγγλίᾳ νέον βοηθητικὸν πλοῖον, ἐκτοπίσματος 850 τόννων καὶ 16 μιλίων ταχύτητος, ὅπερ, ὀνομασθὲν ἀρχικῶς «Ψαρά», μετωνομάσθη ἀργότερον «Κανάρης». Ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς τορπιλληγόν, ἐξοπλισθὲν διὰ 2 πυροβόλων τῶν 12 ἑκ. καὶ 4 τορπιλλοσωλήνων.

Κατὰ τὸν Ρωσοτουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1878 ἀπεδείχθη καταφανῶς ἡ μειονεκτικὴ θέσις τοῦ ἐν Πόρῳ ναυστάθμου, ὅστις θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκλεισθῇ χωρὶς οὐδεμίαν τὰ ἐν αὐτῷ πλοῖα βοήθειαν νὰ δύνανται νὰ παράσχωσιν εἰς τῆς πρωτεύουσαν ἀπειλουμένην. Διὰ τὴν ἐκλογὴν καταλλήλου θέσεως ἐκλήθη νὰ ἀποφανθῇ γαλλικὴ ἐξ ἐμπειρογνωμόνων ἐπιτροπή, ἥτις προέκρινε πρὸς τοῦτο τὴν παρὰ τὸν Ἀράπην περιοχὴν τῆς Σαλαμῖνος. Ὁ ναύσταθμος ἐν τῷ μεταξὺ μετεφέρθη προσωρινῶς εἰς τὴν παρὰ τὴν μονὴν τῆς Φανερωμένης τῆς Σαλαμῖνος θέσιν, ὅπου ἱδρύθησαν ξύλινα παραπήγματα, τῆς διοικήσεως ἐγκατασταθείσης ἐν αὐτῇ τῇ μονῇ. Ἐκ τῆς θέσεως ταύτης ὁ ναύστα-

Digitized by Google

θμος μετεφέρθη όριστικῶς τῷ 1881 εἰς τὴν ἐκλεγεῖσαν θέσιν, ὅπου καὶ νῦν εὑρίσκεται.

Τῷ 1879 παρηγγέλθη ἐν Γαλλίᾳ τὸ μεικτὸν καταδρομικὸν «Ναύαρχος Μιαούλης», ἐκτοπίσματος 1.770 τόννων καὶ ταχύτητος 15 μιλίων, ὅπερ ἦτο ἐξαίρετον πλοῖον διὰ τὴν ἐποχήν του. Ἓν ἔτος ἀργότερον ἤρχισεν ἡ ναυπήγησις εἰδικοῦ στολίσκου, προοριζομένου πρὸς δρᾶσιν ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ. Ἀπετελεῖτο οὗτος ἀπὸ τὰς κανονιοφόρους «Σφακτηρία», «Μυκάλη», «Ναυπακτία» καὶ «Ἀμβρακία», ἐκτοπίσματος 52 τόννων, αἵτινες μετωνομάσθησαν Α, Β, Γ καὶ Δ, καὶ ἀπὸ τὰς ἀτμοβάριδας «Ἄκτιον» καὶ «Ἀμβρακία», ἐκτοπίσματος 470 τόννων καὶ ταχύτητος 12 μιλίων. Τὴν ἀπόκτησιν τῶν πρώτων ἀτελῶν τορπιλλοβόλων ἐπηκολούθησεν ἡ ἀπόκτησις μέχρι τοῦ 1885 δεκαεννέα νέων τοιούτων. Ἀπεκλήθησαν «Ἰωνία» (ἀργότερον 18), «Φερενίκη», «Τερψιχόρη», «Περσεφόνη», «Τερψιθέα», «Καλλιθέα», «Σάμος», «Χίος», «Μυτιλήνη», «Κῶς». «Ρόδος» «Κύπρος» (ἀργότερον ἀντιστοίχως 1, 2, 3 4, 5 6, 7 8, 9, 10, 17), «Σφίγξ» καὶ 11, 12 13, 14 15, 16. Τὰ τελευταῖα ἓξ ἦσαν κατὰ πολὺ καλύτερα τῶν προηγουμένων. Ἦσαν ἐκτοπίσματος 85 τόννων, ταχύτητος 19 μιλίων καὶ ἔφερον 2 τορπιλλοσωλῆνας τῶν 35 ἑκ. Συγχρόνως τῷ 1881 ἠγοράσθησαν ἐν Ἀγγλίᾳ αἱ 3 τορπιλλοθέτιδες «Μονεμβασία», «Αἰγιαλεία» καὶ «Ναυπλία», ἐκτοπίσματος 300 τόννων καὶ ταχύτητος 9,5 μιλίων, τῷ δὲ 1885 οἱ ἀτμομυοδρόμωνες «Ἀλφειός», «Ἀχελῷος», «Εὐρώτας», «Πηνειός», ἐκτοπίσματος 400 τόννων καὶ ταχύτητος 10 μιλίων, ὡς καὶ αἱ 3 μικρα ἀτμοημιολίαι «Κίσσα», «Κίχλη», «Ἀηδών», ἐκτοπίσματος 86 τόννων καὶ ταχύτητος 9 μιλίων.

Ἐν τῷ ναυτικῷ ἤδη συντελοῦνται νέαι μεταβολαί. Ὁ σίδηρος εἰς τὴν ναυπηγίαν καὶ ὁ ἀτμὸς εἰς τὴν πρόωσιν γενικεύονται, τὰ πυροβόλα καθίστανται αὐλακωτὰ καὶ τοποθετοῦνται ἐντὸς πύργων, αἱ πλευραὶ τῶν πλοίων θωρακίζονται, αἱ αὐτοκίνητοι τορπίλλαι καθίστανται ὅπλον ἐπίφοβον. Αἱ πρόοδοι αὗται εἰσάγονται διαδοχικῶς εἰς τὸ ἑλληνικὸν ναυτικόν, διὰ νόμου δὲ τοῦ 1884 καλεῖται ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ξένος ὀργανωτής, ὁ Γάλλος ὑποναύαρχος Lejeunne. Οὗτος, ἐργασθεὶς ἐπιμελῶς, ἐβελτίωσε κατὰ πολὺ τὰ κατὰ θάλασσαν πράγματα τῶν Ἑλλήνων, καθορίσας συνάμα καὶ ναυτικὸν πρόγραμμα, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ἐναυπηγήθησαν ἐν Γαλλίᾳ τῷ 1889 τὰ ἰσχυρὰ θωρηκτὰ «Ὕδρα», «Σπέτσαι» καὶ «Ψαρά» ἐκτοπίσματος 4 900 τόννων καὶ 17,5 μιλίων ταχύτητος. Ταυτοχρόνως δίδεται προσοχὴ εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ προσωπικοῦ. Τὰ μετὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ ναυστάθμου μείναντα ἐν Πόρῳ ἀχρησιμοποίητα κτήρια διετέθησαν διὰ τὴν δημιουργίαν κέντρου κατωτέρας ναυτικῆς ἐκπαιδεύσεως, ὅπερ ἔλαβε τὸν τίτλον «Κεντρικὸν προγυμναστήριον». Εἰς τοῦτο προσεκολλήθησαν δύο ἐκ τῶν παλαιῶν τότε πλοίων, ἡ θωρακοβάρις «Βασίλισσα Ὄλγα» καὶ ὁ παλαιὸς πάρων «Ἄρης», ὅστις ἀπὸ 1879 εἶχε λάβει πάλιν τὸ πρῶτον ὄνομα αὐτοῦ. Ἡ ὀργάνωσις τοῦ «Κεντρικοῦ προγυμναστηρίου» ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει ὀργανισμοῦ, τὸν ὁποῖον ἐξεπόνησεν ἡ γαλλικὴ ἀποστολή. Βάσις αὐτοῦ ἦτο ἡ κατὰ σχολὰς εἰδικοτήτων διαίρεσις τῆς ἐκπαιδεύσεως. Τὸ ὅλον συγκρότημα ἐτέθη ὑπὸ τὰς διαταγὰς πλοιάρχου. Καὶ διὰ τὴν ἀνωτέραν ὅμως ἐκπαίδευσιν ἐλήφθη φροντίς, ἱδρυθείσης τῷ 1884 σχολῆς ναυτικῶν δοκίμων ἐπὶ τοῦ ἀτμομυοδρόμωνος «Ἑλλάς», μὲ πρῶτον διοικητὴν τὸν ἀντιπλοίαρχον Ἠλ. Κανελλόπουλον. Ἡ σχολὴ αὕτη ἦτο ἡ πρώτη καλῶς ὠργανωμένη σχολὴ διὰ τὸν καταρτισμὸν ἀξιωματικῶν.

Τῷ 1895 ἤρχισαν νὰ ἐκδίδωνται αἱ «Δημοσιεύσεις ἀνακοινούμεναι τοῖς ἀξιωματικοῖς τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ», αἵτινες βελτιούμεναι ἐξηκολούθουν νὰ ἐκδίδωνται μέχρι τοῦ 1897, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ἔλαβον τὸν τίτλον «Ναυτικὴ ἐπιθεώρησις». Κατὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1897 ἡ Ἑλλὰς εὑρέθη μὲ συγχρονισμένον καὶ ἰσχυρὸν στόλον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπέβαινε προσωπικὸν ἀρκετὰ κατηρτισμένον, ἂν καὶ μὴ εἰσέτι τελείως ὁμοιογενές. Ὁ στόλος οὗτος ἐξησφάλισε τὴν κυριαρχίαν τοῦ Αἰγαίου καὶ ἐβοήθησε τὸν μαχόμενον στρατόν. Ἡ ἐπακολουθήσασα κατὰ ξηρὰν ἧττα, ἡ ὑποχρέωσις καταβολῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως εἰς τὴν Τουρκίαν, ἡ ἐπιβολὴ διεθνοῦς ἐλέγχου καὶ γενικῶς αἱ μεγάλαι οἰκονομικαὶ δυσχέρειαι τοῦ κράτους ἀνέκοψαν τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ στόλου. Ἀφ' ἧς ὅμως ἡ Τουρκία ἤρχισε (1903) ἐπισκευάζουσα τὰ πολεμικά της πλοῖα καὶ παραγγέλλουσα νέα, ἡ ἀνάγκη ἐνισχύσεως καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου κατέστη ἐπιτακτική. Διὰ τὰς μελλούσας παραγγελίας συνεστήθη δωδεκαμελὴς ἐπιτροπὴ ἐκ μαχίμων ἀξιωματικῶν, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ πρίγκιπος Γεωργίου, ἥτις κατήρτισε τὸ νέον ναυτικὸν πρόγραμμα τῆς χώρας, ὅπερ ὅμως, ἀρκετὰ πολυτελές, οὐδέποτε ἐπραγματοποιήθη. Παρηγγέλθησαν μόνον τῷ 1905—1906 ὀκτὼ ἀντιτορπιλλικὰ 380—390 τόννων καὶ ταχύτητος 30 μιλίων, τὰ μὲν «Θύελλα», «Ναυκρατοῦσα», «Σφενδόνη», «Λόγχη» ἐν Ἀγγλίᾳ, τὰ δὲ ὑπόλοιπα «Νίκη», «Δόξα», «Ἀσπίς», «Βέλος» ἐν Γερμανίᾳ.

Νέον ναυτικὸν πρόγραμμα κατηρτίσθη τῷ 1907 ὑπὸ τοῦ κληθέντος πρὸς τοῦτο Γάλλου ὑποναυάρχου Ε. Fournier, βασιζόμενον κυρίως ἐπὶ ἐλαφρῶν σκαφῶν καὶ ὑποβρυχίων. Ἐναντίον ὅμως τοῦ προγράμματος τούτου ἐξηγέρθησαν οἱ ἀξιωματικοὶ καὶ ὁ τύπος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐγκατάλειψιν αὐτοῦ. Τῷ 1905 ἡ ἐπὶ τῆς φρεγάτας «Ἑλλὰς» λειτουργοῦσα σχολὴ τῶν δοκίμων μετεφέρθη εἰς τὸ εἰδικῶς πρὸς τοῦτο, διὰ δωρεᾶς τοῦ εὐεργέτου Βασσάνη, κτισθὲν ἐπὶ τῆς Πειραϊκῆς ἀκτῆς κτήριον δεξιὰ τῷ εἰσπλέοντι τὸν λιμένα.

Ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς μὴ ἐπιδεχομένης ἀναβολὴν ἀνάγκης, ἠγοράσθη τῷ 1909 τὸ ἐν Ἰταλίᾳ κατασκευαζόμενον θωρακισμένον καταδρομικὸν «Γεώργιος Ἀβέρωφ», ἐκτοπίσματος 10.000 τόννων καὶ 24 μιλίων ταχύτητος. Παραλλήλως ἀνεζωογονεῖτο ἡ φροντὶς διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ προσωπικοῦ. Ὁ κληθεὶς πρὸς τοῦτο Ἄγγλος ὑποναύαρχος Tufnell, ἡγούμενος τῆς πρώτης βρεττανικῆς ἀποστολῆς καὶ παραμείνας ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ 1910 μέχρι τοῦ 1913, προσέφερε πολυτίμους ὑπηρεσίας, εἰσαγαγὼν νέας μεθόδους ὀργανώσεως, διοικήσεως καὶ ἐκπαιδεύσεως εἰς ἀντικατάστασιν τῶν ἀπὸ τριῶν ἤδη δεκαετηρίδων ἐφαρμοζομένων μεθόδων τοῦ ναυάρχου Lejeunne. Τὴν πρώτην ταύτην βρεττανικὴν ἀποστολὴν ἠκολούθησαν ἕτεραι, εἰς τρόπον ὥστε μέχρι τοῦ 1932 συνεχῶς σχεδὸν εὑρίσκοντο ἐν Ἑλλάδι Ἄγγλοι ὀργανωταί. Τὸν Μάϊον τοῦ 1912 παρηγγέλθη εἰς Γερμανίαν τὸ θωρηκτὸν «Σαλαμίς». Ἡ ναυπήγησις τούτου, διακοπεῖσα κατὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον, ἐγκατελείφθη τελικῶς πρὸ 2 ἐτῶν, 20 δηλαδὴ ἔτη μετὰ τὴν παραγγελίαν κατόπιν διευθετήσεως τοῦ προκύψαντος ζητήματος μεταξὺ ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ γερμανικῶν ναυπηγείων.

Τὰς παραμονὰς τοῦ Βαλκανοτουρκικοῦ πολέμου ἠγοράσθησαν ἐν Ἀγγλίᾳ τὰ διὰ τὴν Ἀργεντινὴν δημοκρατίαν ναυπηγηθέντα 4 ἰσχυρὰ ἀντιτορπιλλικά, τὰ κληθέντα «Ἱέραξ», «Ἀετός», «Λέων», «Πάνθηρ». Ἦσαν πλοῖα ἐκτοπίσματος 1000 τόννων, ταχύτητος 32 μιλίων καὶ τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ πλοῖα, τὰ ὁποῖα ἔφερον τορπίλλας τῶν 53 ἑκ. Τὰς παραμονὰς ἐπίσης τοῦ πολέμου ἔφθασεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐν Γαλλίᾳ κατασκευασθὲν ὑποβρύχιον «Δελφίν», ἐκτοπίσματος 310 τόννων καὶ ταχύτητος 13 μιλίων ἐν ἐπιφανείᾳ. Κατερχόμενα πρὸς τὴν Ἑλλάδα εὗρεν ἐν πλῷ ὁ πόλεμος τὰ 2 ἐν Γερμανίᾳ κατασκευασθέντα ἀντιτορπιλλικὰ «Νέα Γενεά» καὶ «Κεραυνός», ἐκτοπίσματος 680 τόννων καὶ ταχύτητος 32,5 μιλίων.

Ὅταν ἐκηρύχθη ὁ πόλεμος, ὁ ἑλληνικὸς στόλος ἀπετελεῖτο ἀπὸ τὸ θωρηκτὸν καταδρομικὸν «Ἀβέρωφ» 10 000 τόννων, τὰ παλαιὰ θωρηκτὰ «Ὕδρα», «Σπέτσαι», «Ψαρὰ» 4.900 τόννων, τὰ ἀντιτορπιλλικὰ «Ἱέραξ», «Ἀετός», «Λέων», «Πάνθηρ» 1.000 τόννων, «Νέα Γενεά», «Κεραυνὸς» 680 τόννων, «Θύελλα», «Ναυκρατοῦσα», «Σφενδόνη», «Λόγχη» 380 τόννων, «Νίκη», «Βέλος», «Ἀσπίς», «Δόξα» 390 τόννων, τὰ τορπιλλοβόλα 11, 12, 14, 15, 16 85 τόννων, τὸ ὑποβρύχιον «Δελφίν» 310/460 τόννων, τὰς κανονιοφόρους «Ἄκτιον», «Ἀμβρακία» 470 τόννων, Α, Β, Δ, 75 τόννων, τοὺς ἀτμομυοδρόμωνας «Ἀλφειός», «Πηνειός», «Ἀχελῷος», «Εὐρώτας» 400 τόννων καὶ ἄλλα τινὰ βοηθητικά. Κατηρτίσθησαν τότε 2 στόλοι: ὁ στόλος τοῦ Αἰγαίου, ὅστις περιελάμβανε πάντα τὰ πλοῖα, πλὴν τῶν κανονιοφόρων καὶ τῶν ἀτμομυοδρομώνων, καὶ ὁ στόλος τοῦ Ἰονίου, ὅστις περιελάμβανε τὰς κανονιοφόρους καὶ τοὺς ἀτμομυοδρόμωνας. Τοῦ πρώτου ἀρχηγὸς ὡρίσθη ὁ ὑποναύαρχος Π. Κουντουριώτης, τοῦ δὲ δευτέρου ὁ πλοίαρχος Ι Δαμιανός. Ὁ στόλος τοῦ Αἰγαίου, μὲ ὁρμητήριον τὴν Λῆμνον, ἀπέκλεισε τὸν ἀρκούντως πλεονεκτοῦντα ἀπὸ ἀπόψεως ὑλικοῦ τουρκικὸν στόλον ἐντὸς τῶν Δαρδανελλίων, καταναυμαχήσας αὐτὸν εἰς τὰς ναυμαχίας τῆς Ἕλλης (3 Δεκεμβρίου 1912) καὶ τῆς Λήμνου (5 Ἰανουαρίου 1913). Οὕτω ἐξησφαλίσθη ὁ ἐλεύθερος ἀπὸ θαλάσσης ἀνεφοδιασμὸς τῶν συμμάχων καὶ τὸ σπουδαιότερον ἀπεστερήθη ἡ Τουρκία τῆς ἱκανότητος νὰ μεταφέρῃ τὰς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ στρατιωτικὰς δυνάμεις της εἰς Εὐρώπην διὰ θαλάσσης, δεδομένου ὅτι ἡ διὰ ξηρᾶς μεταφορὰ ἦτο δυσχερεστάτη. Ὁ στόλος τοῦ Αἰγαίου παρέσχε μεγίστην συνδρομὴν εἰς τοὺς μαχομένους συμμαχικοὺς στρατοὺς καὶ δι' ἀγημάτων κατέλαβε τὰς ὑπὸ τουρκικὴν κατοχὴν νήσους τοῦ Αἰγαίου. Ὁ στόλος ἀφ' ἑτέρου τοῦ Ἰονίου ἐκυριάρχησε τοῦ Ἀμβρακικοῦ διὰ τοῦ εἴσπλου ἐντὸς αὐτοῦ, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτὸς μεταξὺ 3 καὶ 4 Ὀκτωβρίου, δύο κανονιοφόρων, αἵτινες διέλαθον τὴν προσοχὴν τῶν φρουρίων τῆς εἰσόδου. Ἐκτὸς τῶν δύο ναυμαχιῶν σημαντικὰ κατὰ θάλασσαν ἐν τῷ Αἰγαίῳ γεγονότα ὑπῆρξαν ἡ παρὰ τοῦ τότε ὑποπλοιάρχου Ν. Βότση, κυβερνήτου τοῦ τορπιλλοβόλου 11, ἀνατίναξις τοῦ παλαιοῦ θωρηκτοῦ «Φετὴχ-Μπουλὲν» ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ ἐπίσης ὑποπλοιάρχου Π. Ἀργυροπούλου, κυβερνήτου τοῦ τορπιλλοβόλου 14, ἀνατίναξις τῆς τουρκικῆς κανονιοφόρου «Τραπεζοῦς» ἐν Ἀϊβαλῇ. Κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον πρώτην φορὰν ἐν τῇ ναυτικῇ ἱστορίᾳ καταδρομικόν, ὁ «Ἀβέρωφ», ἐξετέλει ἐν τῇ ναυμαχίᾳ τῆς Λήμνου τὸν τακτικὸν χειρισμὸν τὸν καλούμενον «διασταύρωσις τοῦ Τ» καὶ πρώτην φορὰν ὑποβρύχιον, ὁ «Δελφίν», ἐξεσφενδόνιζε τορπίλλην κατὰ ἐχθρικοῦ σκάφους, τοῦ καταδρομικοῦ «Μετζηδιέ», παρὰ τὴν Τένεδον.

Μετὰ τὸν πόλεμον καὶ τὴν παρὰ τῶν Τούρκων ἐξακολούθησιν τῶν ἀπαιτήσεών των, ὅπως ἐπιστραφῶσιν εἰς αὐτοὺς αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου, ἰδίως δὲ μετὰ τὴν ἀγορὰν ἐν Ἀγγλίᾳ παρὰ τῆς Τουρκίας τοῦ προοριζομένου διὰ τὴν Βραζιλίαν θωρηκτοῦ μάχης «Rio de Janeiro» καὶ τοῦ ἐπίσης θωρηκτοῦ μάχης, τοῦ ὀνομασθέντος «Ρεσαντιέ», ἡ Ἑλλὰς ἠναγκάσθη νὰ ἀγοράσῃ ἐπειγόντως τὰ δύο ἀμερικανικὰ θωρηκτὰ «Idaho» καὶ «Mississipi» ἐκτοπίσματος 14.000 τόννων καὶ 17 μιλίων ταχύτητος, ἅτινα μετωνομάσθησαν «Κιλκίς» καὶ «Λῆμνος», ἔτι δὲ καὶ τὸ διὰ τὸ κινεζικὸν ναυτικὸν προοριζόμενον καταδρομικόν, ὅπερ ἐκλήθη «Ἕλλη», ἐκτοπίσματος 2.600 τόννων καὶ 21 μιλίων ταχύτητος. Προσετέθησαν ἀφ' ἑτέρου εἰς τὸν ἑλληνικὸν στόλον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 1913 τὰ ἐν Γερμανίᾳ παραγγελθέντα τορπιλλοβόλα «Αἴγλη», «Ἀλκυόνη», «Ἀρέθουσα», «Θέτις», «Δωρίς», «Δάφνη», ἐκτοπίσματος 150 τόννων καὶ ταχύτητος 25 μιλίων, ὡς καὶ τὸ ὑποβρύχιον «Ξιφίας», ὅμοιον πρὸς τὸν «Δελφῖνα». Παρηγγέλθησαν ἐπίσης εἰς μὲν τὴν Γαλλίαν ἓν θωρηκτὸν μάχης, 23.500 τόννων («Βασιλεὺς Κωνσταντῖνος») καὶ δύο ὑποβρύχια, εἰς δὲ τὴν Ἀγγλίαν δύο ἐλαφρῶς τεθωρακισμένα εὔδρομα, 3.600 τόννων («Ναύαρχος Κουντουριώτης» καὶ «Λάμπρος Κατσώνης»), τέσσαρα μεγάλα ἀντιτορπιλλικὰ («Κρήτη», «Σάμος», «Χίος», «Λέσβος») καὶ ἓν πλωτὸν συνεργεῖον («Ἥφαιστος»). Πάντων τῶν πλοίων τούτων ἐλύθησαν αἱ συμβάσεις λόγῳ τοῦ Παγκοσμίου πολέμου.

Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1915 καθιερώθη ἡ νῦν φερομένη στολή, ἀκριβῶς ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ ἀγγλικοῦ ναυτικοῦ. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1916 ὁ ἐλαφρὸς στόλος κατεσχέθη ὑπὸ τῶν Γάλλων, ἐνῷ τὰ θωρηκτά, ἀπαιτήσει αὐτῶν, παρωπλίσθησαν. Ὀλίγους ὅμως μῆνας ἀργότερον, ἅμα τῇ ἐπισήμῳ ἐξόδῳ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν πόλεμον, ὁλόκληρος ὁ ἑλληνικὸς στόλος ἔλαβε μέρος εἰς αὐτόν. Καὶ τὰ μὲν ἐλαφρὰ πλοῖα ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὰς συνοδείας ἐμπορικῶν πλοίων καὶ τὴν ἐκτέλεσιν περιπολιῶν, ἐνῷ ὁ «Ἀβέρωφ» κατ' ἀρχὰς καὶ ἡ «Λῆμνος» τελευταῖον ἐτέθησαν ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Ἄγγλου ἀρχηγοῦ ἐν Μούδρῳ, ὅστις ἀπέκλειε τὸν γερμανοτουρκικὸν στόλον ἐντὸς τῶν Δαρδανελλίων. Τὸν Μάρτιον τοῦ 1917 ἐξεδόθη παρὰ τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ ναυτικοῦ τὸ πρῶτον τεῦχος τῆς «Ναυτικῆς ἐπιθεωρήσεως», ἥτις ἐξακολουθεῖ μέχρι σήμερον ἐκδιδομένη κατὰ μῆνα.

Ὑπογραφείσης τῆς ἀνακωχῆς, ὁ «Ἀβέρωφ», ὁ «Ἱέραξ», ὁ «Πάνθηρ» καὶ ὁ «Ἀετὸς» κατέπλευσαν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἀγγλικῶν, γαλλικῶν καὶ ἰταλικῶν πλοίων, πρὸς ἐκτέλεσιν ναυτικῆς ἐπιδείξεως. Παρέμειναν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τετράωρον καὶ ἀκολούθως κατέπλευσαν εἰς Νικομήδειαν, ὁπόθεν μετ' ὀλίγας πάλιν ἡμέρας κατέπλευσαν τμηματικῶς εἰς τὴν τουρκικὴν πρωτεύουσαν. Ἐκεῖ καὶ ἐπὶ κτηρίου τῆς προκυμαίας τοῦ Γαλατᾶ ἐγκατεστάθη ἡ ἑλληνικὴ ναυτικὴ βάσις, διατηρηθεῖσα μέχρι τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς.

Ὡς πολεμικὴ ἀποζημίωσις τοῦ Παγκοσμίου πολέμου παρεδόθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἓν αὐστριακὸν ἀντιτορπιλλικὸν ἐκτοπίσματος 400 τόννων καὶ ταχύτητος 30 μιλίων, ὅπερ ὠνομάσθη «Σμύρνη», καὶ ἓξ ἐπίσης αὐστριακὰ τορπιλλοβόλα ἐκτοπίσματος 250 τόννων καὶ 28 μιλίων ταχύτητος, ἅτινα ὠνομάσθησαν «Πέραμος», «Προῦσα», «Πάνορμος», «Κίος» «Κύζικος» καὶ «Κυδωνίαι». Κατὰ τὸν ἐναντίον τῆς κεμαλικῆς Τουρκίας πόλεμον τῆς Ἑλλάδος ὁ ἑλληνικὸς στόλος, διῃρημένος εἰς δύο στόλους, τὸν Α ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τὸν Β ἐν Σμύρνῃ, ἠσχολήθη μὲ τὴν ἐπιτήρησιν τῶν τουρκικῶν ἀκτῶν. Μετὰ τὴν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας ὑποχώρησιν ὁ στόλος ὠργανώθη ἐντατικῶς ἐν Βόλῳ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ πλοιάρχου Α. Χατζηκυριάκου, ἵνα ἐν περιπτώσει ἐπαναλήψεως τῶν ἐχθροπραξιῶν εἰσέλθῃ εἰς Δαρδανέλλια.

Ἐπὶ δημοκρατίας. Κατὰ τὸ ἀπὸ τῆς ἀνακηρύξεως τῆς δημοκρατίας μέχρι σήμερον διάστημα, ὁ πολεμικὸς στόλος ἐνισχύθη σημαντικῶς, παρὰ τὰς μεγάλας οἰκονομικὰς δυσχερείας τοῦ κράτους. Γενικαὶ ἐπισκευαὶ ἐγένοντο ἐπὶ τοῦ «Ἀβέρωφ», ἐπὶ τῆς «Ἕλλης» καὶ τῶν ἀντιτορπιλλικῶν τύπου «Λέων» ἐν Εὐρώπῃ καὶ πάντων τῶν λοιπῶν ἐν Ἑλλάδι. Συγχρόνως ἓν ἐκ τῶν παραδοθέντων εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔναντι ἀποζημιώσεως γερμανικῶν ἐμπορικῶν πλοίων μετετράπη ἐν Ἀγγλίᾳ εἰς πλωτὸν συνεργεῖον, ὀνομασθὲν «Χίος» κατ' ἀρχὰς καὶ «Ἥφαιστος» τελικῶς. Ὀλίγον ἀργότερον, τῷ 1926, κατεσκευάσθησαν ἐν Γαλλίᾳ τὰ δύο ὑποβρύχια «Παπανικολῆς» καὶ «Κατσώνης», ἐκτοπίσματος 605/765 τόννων καὶ ταχύτητος 14/9 μιλίων, τὸ δὲ ἑπόμενον ἔτος ἕτερα τέσσαρα, «Πρωτεύς», «Νηρεύς», «Τρίτων» καὶ «Γλαῦκος», ἐκτοπίσματος 730/930 τόννων καὶ ταχύτητος 14/9 μιλίων. Ἐν Γαλλίᾳ ἐπίσης ἐναυπηγήθη τῷ 1928 τὸ ἐκπαιδευτικὸν μὲ βοηθητικὴν μηχανὴν ἱστιοφόρον «Ἄρης», ἐκτοπίσματος 2.300 τόννων καὶ ταχύτητος 11 μιλίων.

Digitized by Google

Τούτου ἐπιβαίνουσιν οἱ δόκιμοι καὶ οἱ δόκιμοι ὑπαξιωματικοὶ ἕκαστον θέρος καὶ ἐκτελοῦσι πλόας εἰς τὴν Μεσόγειον, τὸν Εὔξεινον καὶ τὸν Ἀτλαντικόν. Τῷ 1929 ἐναυπηγήθησαν ἐν Ἀγγλίᾳ αἱ δύο τορπιλλάκατοι T1 καὶ T2, ἐκτοπίσματος 16 τόννων καὶ ταχύτητος 42 μιλίων, τῷ δὲ 1933 ἐν Ἰταλίᾳ τὰ τέσσαρα ἰσχυρότατα ἀντιτορπιλλικὰ «Ναύαρχος Κουντουριώτης», «Ὕδρα», «Σπέτσαι» καὶ «Ψαρά», ἐκτοπίσματος 1.350 τόννων καὶ ταχύτητος 42 μιλίων. Παραλλήλως ἡ προσοχὴ τῶν ἰθυνόντων ἐστράφη εἰς τὸ ἔμψυχον ὑλικόν. Ἀξιωματικοί, ὑπαξιωματικοὶ καὶ ναῦται ἐκπαιδεύονται ἐπὶ τῶν πλοίων καὶ εἰς τὰς εἰδικὰς σχολάς. Στολίσκος ἢ μοῖρα, μονίμως κατηρτισμένη, ἐκτελεῖ καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ ἔτος γυμνάσια καὶ πλόας ἐπὶ τετράμηνον καὶ ἐνίοτε ἔτι πλέον.

χανικὸς ἀξιωματικός, τῆς οἰκονομίας, ἧς προΐσταται οἰκονομικὸς ἀξιωματικός, καὶ ἡ ὑγειονομική, ἧς προΐσταται ἰατρός. Καὶ εἰς μὲν τὰ μεγάλα πλοῖα ἑκάστης ἐπιστασίας προΐσταται εἷς ἀξιωματικός, ἐνῷ εἰς τὰ μικρότερα δύναται νὰ προΐσταται δύο, τριῶν ἢ καὶ περισσοτέρων εἷς. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐκπαιδευτικῆς μοίρας ἑδρεύει ἐν Πόρῳ καὶ ἔχει ὑπὸ τὰς διαταγάς του πάσας τὰς σχολάς, πλὴν τῆς σχολῆς τῶν δοκίμων καὶ τῆς ναυτικῆς σχολῆς πολέμου. Ἔχει ἐπίσης ὑπὸ τὰς διαταγὰς αὐτοῦ τὸ ἐν Πόρῳ κέντρον στοιχειώδους πρώτη ἐκπαιδεύσεως τῶν ναυτῶν (τὸ κεντρικὸν προγυμναστήριον καλούμενον), τὸ ἐκπαιδευτικὸν πλοῖον «Ἄρης», καὶ ἄλλα τινὰ πλοῖα δι' ἐκπαιδευτικοὺς σκοπούς.

Αἱ ὑπὸ τὸν ἀρχηγὸν τοῦτον σχολαὶ εἶναι: πυρο-

Σύνθεσις τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου (Ἀπρίλιος 1933).

Ὄνομα πλοίου	Εἶδος	Ἔτος ναυπηγήσεως	Ἐκτόπισμα	Ταχύτης	Ὁπλισμός	Παρατηρήσεις
«Κιλκίς» «Λῆμνος»	θωρηκτὰ	1906	14.500	17	4—30,5 ἑκ. 8—20,3 ἑκ. 8—17,8 ἑκ. 12—7,6 ἑκ. 2—7,6 ἑκ. ἀντιαεροπ.	Ἐν παροπλισμῷ ἀμφότερα.
«Ἀβέρωφ»	θωρακισμένον καταδρομικὸν	1910	10.000	24	4—23,4 ἑ. 8—19 ἑκ. 12—7,6 ἑκ. 2—7,6 ἑκ. ἀντιαεροπορικὰ	
«Ἕλλη»	ναρκοβόλον καταδρομικὸν	1912	2.600	21	3—15,2 ἑκ. 1—7,6 ἑκ. ἀντιαερ., 2 τορπιλλοσ. 45 100 νάρκαι	
«Ν. Κουντουριώτης» «Ὕδρα» «Σπέτσαι» «Ψαρὰ»	ἀντιτορπιλλικὰ	1933	1.350	42	6 τορπιλλοσ. 53,3 ἑκ. 40 νάρκαι	
«Ἀετὸς» «Ἱέραξ» «Λέων» «Πάνθηρ»	ἀντιτορπιλλικὰ	1911	1.000	32	4—10,2 ἑκ., 2 πολ. 4 ἑκ. 6 τορπιλλοσ. 53,3 ἑκ.	Ὁ «Ἀετὸς» καὶ ὁ «Πάνθηρ» δύνανται νὰ φέρουν ἀνὰ 38 νάρκας.
«Ἀσπὶς» «Νίκη»	ἀντιτορπιλλικὰ	1907	390	30	2—8,8 ἑκ., 1 πολ. 4 ἑκ. 2 τορπιλλοσ. 45 ἑκ.	
«Θύελλα» «Σφενδόνη»	ἀντιτορπιλλικὰ	1907	380	30	2—8,8 ἑκ., 1 πολ. 4 ἑκ. 4 τορπιλλοσ. 45 ἑκ.	
«Πέργαμος» «Προῦσσα»	τορπιλλοβόλα	1915	250	29	2—6,6 ἑκ. 3 τορπιλλοσ. 45 ἑκ.	
«Κίος» «Κύζικος» «Κυδωνίαι»	τορπιλλοβόλα	1915	250	29	2—6,6 ἑκ. 2 τορπιλλοσ. 45 ἑκ.	
«Ἀρέθουσα» «Αἴγλη» «Δωρὶς» «Ἀλκυόνη»	τορπιλλοβόλα	1913	150	25	2—5,7 ἑκ. 3 τορπιλλοσ. 45 ἑκ.	
«Παπανικολῆς» «Κατσώνης»	ὑποβρύχια	1926	605/775	14/9	1—10,2 ἑκ., 1 πολ. 1,3 ἑκ. 6 τορπιλλοσ. 53,3 ἑκ.	
«Πρωτεὺς» «Νηρεὺς» «Τρίτων» «Γλαῦκος»	ὑποβρύχια	1927—1928	780/950	14/9	1—10,2 ἑκ., 1 πολ. 1,3 ἑκ. 8 τορπιλλοσ. 53,3 ἑκ.	
T 1 T 2	τορπιλλάκατοι	1929	16	42	2 τορπίλλαι 45 ἑκ.	

Βοηθητικὰ πλοῖα.

«Ἄρης», ἐκπαιδευτικὸν ἱστιοφόρον. «Ἥφαιστος», πλωτὸν συνεργεῖον καὶ συνοδὸν ὑποβρυχίων. «Προμηθεύς», πετρελαιοφόρον. «Ἀμφιτρίτη», ναυτῶν βάσεως ὑποβρυχίων. «Ναυτίλος» (ὁ πρῴην «Ἀλφειός»), ἀνεφοδιασμοῦ φάρων, μετασκευαζόμενον εἰς να κοβόλον. «Πάραλος» καὶ «Κοργιαλένιος», διὰ τὴν συγκοινωνίαν Πειραιῶς—Ναυστάθμου. Τὸ πρῶτον μετασκευάζεται εἰς ναρκοβόλον. «Τένεδος», ναυαγοσωστικόν. «Αὔρα», ὑδροφόρος μετασκευαζομένη νῦν εἰς συνοδὸν ὑποβρυχίων.

Αἱ καταστάσεις τῶν πλοίων εἶναι: ἡ ἐνέργεια, εἰς ἣν ὑπάγονται τὰ τελείως ἐξωπλισμένα καὶ ἕτοιμα πρὸς μάχην πλοῖα, ἡ ἐφεδρεία, εἰς ἣν ὑπάγονται τὰ με ἠλαττωμένον προσωπικὸν πλοῖα, καὶ ὁ παροπλισμός, εἰς ὃν ὑπάγονται τὰ πλοῖα, ἅτινα ἁπλῶς συντηροῦνται. Γενικὴ καὶ ἀνωτάτη ἀρχὴ τοῦ ναυτικοῦ εἶναι τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ναυτικῶν. Εἰς τοῦτο ὑπάγονται, ἀπ' εὐθείας, πλὴν τῶν ἐν αὐτῷ διευθύνσεων, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ στόλου, ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐκπαιδευτικῆς μοίρας, ὁ γενικὸς διευθυντὴς τοῦ ναυστάθμου καὶ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ ναυτικοῦ. Ὑπὸ τὸν ἀρχηγὸν τοῦ στόλου ἤ, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει συγκεκροτημένη μοῖρα, ὑπὸ τὸν διοικητὴν τοῦ στολίσκου ἀντιτορπιλλικῶν ὑπάγεται τὸ πλεῖστον τῶν πλοίων ἐν ἐνεργείᾳ ἢ ἐφεδρείᾳ. Τὸν ἀρχηγὸν τοῦ στόλου, ὑποναύαρχον ἢ πλοίαρχον, βοηθεῖ τὸ ἐπιτελεῖον αὐτοῦ, οὗ προΐσταται ὁ ἀρχιεπιστολεύς, πλοίαρχος ἢ ἀντιπλοίαρχος, καὶ ὅπερ ἀποτελεῖται ἀπὸ πλωτάρχας ἢ ὑποπλοιάρχους, ἕκαστος τῶν ὁποίων ἔχει τὴν ἐπίβλεψιν μιᾶς ἐπιστασίας τοῦ στόλου. Ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ ὀργάνωσις τοῦ ἐπιτελείου τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐκπαιδευτικῆς μοίρας, τοῦ ἀνωτέρου διοικητοῦ ὑποβρυχίων καὶ τοῦ γενικοῦ διευθυντοῦ τοῦ ναυστάθμου. Ἑκάστου πλοίου προΐσταται ὁ κυβερνήτης, φέρων βαθμὸν ἀπὸ ὑποπλοιάρχου μέχρι πλοιάρχου, ἀναλόγως τοῦ μεγέθους τοῦ πλοίου. Ἀμέσως μετ' αὐτὸν εἶναι τεταγμένος ὁ ὕπαρχος καὶ μετ' αὐτὸν οἱ ἀξιωματικοὶ διευθυνταὶ τῶν ἐπιστασιῶν. Εἶναι δὲ αἱ ἐπιστασίαι, πλὴν τῆς γενικῆς, ἧς προΐσταται ὁ ὕπαρχος, ἡ τοῦ πυροβολικοῦ, τῶν τορπιλλῶν, τῆς ναυτιλίας, τῶν σημάτων, τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, ὧν προΐστανται μάχιμοι ἀξιωματικοί, τῶν μηχανῶν, ἧς προΐσταται μη-

βολικοῦ, τορπιλλῶν, ἠλεκτρισμοῦ, ναυτιλίας, σημάτων, μηχανικῶν ἀξιωματικῶν, δοκίμων ὑπαξιωματικῶν, ὑπαξιωματικῶν μηχανικῶν, ἀρμένων, τεχνιτῶν, θερμαστῶν, ξυλουργῶν, νοσοκόμων, ἐσχαρέων, γραφέων, μουσικῶν καὶ δυτῶν. Καὶ εἰς μὲν τὰς πέντε πρώτας ἐκπαιδεύονται ναῦται, ὑπαξιωματικοί, ἀνθυποπλοίαρχοι καὶ ὑποπλοίαρχοι, εἰδικὰς σπουδὰς ἀκολουθοῦντες, εἰς τὴν ἕκτην ἐκπαιδεύονται μόνον ἀξιωματικοὶ μηχανικοί, εἰς τὴν ἑβδόμην καὶ τὴν ὀγδόην καταρτίζονται μάχιμοι καὶ μηχανικοὶ ὑπαξιωματικοί, εἰς δὲ τὰς ὑπολοίπους ὑπαξιωματικοὶ καὶ ναῦται.

Ἡ ἀνεξάρτητος τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐκπαιδευτικῆς μοίρας σχολὴ τῶν ναυτικῶν δοκίμων, λειτουργοῦσα ἀπὸ τοῦ 1905 ἐπὶ κτηρίου τῆς Πειραϊκῆς ἀκτῆς, δέχεται νέους περατώσαντας τὰς γυμνασιακὰς σπουδάς των, οἵτινες μετὰ τετραετῆ φοίτησιν ἐξέρχονται μάχιμοι σημαιοφόροι. Ἀπὸ τοῦ 1925 λειτουργεῖ παρὰ τῇ αὐτῇ σχολῇ καὶ τμῆμα δοκίμων μηχανικῶν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου, κατόπιν τετραετοῦς ἐπίσης φοιτήσεως, ἐξέρχονται σημαιοφόροι μηχανικοί. Εἰς τὴν ἑτέραν ἀνεξάρτητον τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐκπαιδευτικῆς μοίρας, τὴν ναυτικὴν σχολὴν πολέμου, φοιτῶσι πλωτάρχαι καὶ ἀντιπλοίαρχοι πρὸς ἀπόκτησιν πτυχίου ἐπιτελοῦς.

Ὁ ἀνώτερος διοικητὴς ὑποβρυχίων, ἑδρεύων ἐν τῇ βάσει ὑποβρυχίων παρὰ τὸν ναύσταθμον, ἔχει ὑπὸ τὰς διαταγάς του τὰ ἓξ ὑποβρύχια, τὸ συνοδὸν αὐτῶν καὶ πλωτὸν συνεργεῖον «Ἥφαιστος», ἓν ἀντιτορπιλλικὸν καὶ τὰς δύο τορπιλλακάτους, πλὴν δὲ τούτων καὶ τὰ συνεργεῖα ὑποβρυχίων καὶ συσσωρευτῶν. Τὸ ὑπὸ τὰς διαταγάς του προσωπικὸν ἐνδιαιτᾶται ἐν τῇ βάσει ὑποβρυχίων καὶ ἐπὶ τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς θαλαμηγοῦ «Ἀμφιτρίτης».

Ὁ γενικὸς διευθυντὴς τοῦ ναυστάθμου ἔχει ὑπὸ τὰς διαταγάς του πάσας τὰς διευθύνσεις, αἵτινες ἑτοιμάζουσι καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ὑλικοῦ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ὁπλισμοῦ τὰ πολεμικὰ πλοῖα. Εἶναι δὲ αὗται: ἐπιτελική, διοικητική, τεχνική, εἰς ἣν ὑπάγονται τὰ ἐσχάτως μεγάλως πλουτισθέντα συνεργεῖα, ὑλικῶν, εἰς ἣν ὑπάγονται αἱ ἀποθῆκαι, πυροβολικοῦ, τορπιλλῶν καὶ ναρκῶν, ὑγειονομική. Πλὴν τούτων ὑπάγονται εἰς τὸν γενικὸν διευθυντὴν τοῦ ναυστάθμου τὸ ναυτικὸν χημεῖον, ὁ κεντρικὸς ἠλεκτρικὸς σταθμός, ἡ διοίκησις κρατουμένων καὶ πάντα τὰ ἐπισκευαζόμενα ἢ ἐν παροπλισμῷ πλοῖα. Ἐξαιρετικῶς μόνον δύο πλοῖα, ἡ «Πλειὰς» καὶ ὁ «Ναυτίλος», ὑπάγονται ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ναυτικῶν, τὸ μὲν πρῶτον εἰς τὴν διεύθυνσιν φάρων, τὸ δὲ δεύτερον εἰς τὴν διεύθυνσιν ὑδρογραφίας.

Τὸ προσωπικὸν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ, τὸ ἐπανδρῶνον πάσας τὰς ὑπηρεσίας αὐτοῦ, ὁ κατὰ θάλασσαν δηλαδὴ στρατός, ἀποτελεῖται: Α) Ἐξ ἀξιωματικῶν διαιρουμένων εἰς τοὺς κάτωθι κλάδους: 1) Μάχιμοι, πάντες ἐκ της σχολῆς τῶν ναυτικῶν δοκίμων προερχόμενοι. Ὑπηρετοῦσι νῦν: ὑποναύαρχοι 3, πλοίαρχοι 15, ἀντιπλοίαρχοι 32, πλωτάρχαι 40, ὑποπλοίαρχοι 70 ἀνθυποπλοίαρχοι 43, σημαιοφόροι 55. 2) Μηχανικοί, φέροντες βαθμοὺς ἀπὸ σημαιοφόρου μέχρι πλοιάρχου τὸ ὅλον 67, πάντες προερχόμενοι ἐξ ὑπαξιωματικῶν. Ἐπὶ πλέον καὶ 25 ἀνθυποπλοίαρχοι καὶ σημαιοφόροι, προερχόμενοι ἐκ τῆς σχολῆς τῶν δοκίμων μηχανικῶν. 3) Ναυπηγοί, φέροντες βαθμοὺς ἀνθυποπλοιάρχου μέχρι πλοιάρχου τὸ ὅλον 12. 4) Ἠλεκτρομηχανικοί, φέροντες βαθμοὺς ἀπὸ ὑποπλοιάρχου μέχρι ἀντιπλοιάρχου τὸ ὅλον 4. 5) Ἰατροί, φέροντες βαθμοὺς ἀπὸ σημαιοφόρου μέχρι πλοιάρχου, τὸ ὅλον 52. 6) Δικαστικοὶ φέροντες βαθμοὺς ἀπὸ ὑποπλοιάρχου μέχρι πλοιάρχου τὸ ὅλον 7. 7) Οἰκονομικοὶ φέροντες βαθμοὺς ἀπὸ σημαιοφόρου μέχρι πλοιάρχου τὸ ὅλον 94. 8 Φαρμακοποιοί, φέροντες βαθμοὺς ἀπὸ σημαιοφόρου μέχρι ἀντιπλοιάρχου τὸ ὅλον 9. 9) Μηχανουργοὶ φέροντες βαθμοὺς ἀπὸ σημαιοφόρου μέχρι πλοιάρχου, τὸ ὅλον 12. 10, Ἱερεῖς μὲ βαθμὸν ὑποπλοιάρχου 2. 11) Διδάσκαλοι μὲ βαθμὸν ὑποπλοιάρχου 2. 12) Μόνιμοι παρὰ τῇ διευθύνσει φάρων, 1 πλωτάρχης καὶ 2 ὑποπλοίαρχοι. 13) Οἱ εἰς ἰδιαιτέραν τάξιν ὑπαγόμενοι ἀξιωματικοὶ πληρωμάτων, οἵτινες, προερχόμενοι ἐξ ὑπαξιωματικῶν, φθάνουσι μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ ὑποπλοιάρχου καὶ εἰς ὡρισμένας μόνον θέσεις τοποθετοῦνται. Διακρίνονται μὲ τὸν κλάδον εἰς ὃν ὡς ὑπαξιωματικοὶ ἀνῆκον καὶ εἶναι: ἀρμενισταὶ 9, πυροβοληταὶ 11, τορπιλλομηχανικοὶ 3. ἠλεκτρομηχανικοὶ 3, σηματωροὶ 4, μηχανικοὶ 50, τηλεγραφηταὶ 15, πυροτεχνουργοὶ 2, πυροβολομηχανικοὶ 2, διαχειρισταὶ 11, μουσικοὶ 1, τεχνῖται (σημαιοφόροι καὶ ἀνθυποπλοίαρχοι διαφόρων κλάδων) 30.

Β) Ἐξ ὑπαξιωματικῶν, διαιρουμένων εἰς τοὺς κλάδους ἀρμενιστοῦ, πυροβολητοῦ, τορπιλλομηχανικοῦ, ἠλεκτρομηχανικοῦ, σηματωροῦ μηχανικοῦ, τηλεγραφητοῦ, πυροβολομηχανικοῦ, πυροτεχνουργοῦ, διαχειριστοῦ, μουσικοῦ, νοσοκόμου, ξυλουργοῦ, θερμαστοῦ, δύτου, σαλπιγκτοῦ, ἐσχαρέως καὶ ὁπλίτου. Οἱ βαθμοὶ τοὺς ὁποίους φέρουσιν οὗτοι εἶναι: ἀρχικελευστὴς α' τάξεως, ἀρχικελευστὴς β' τάξεως, κελευστής, ὑποκελευστὴς α' τάξεως, ὑποκελευστὴς β' τάξεως, δόκιμος ὑποκελευστής. Συνολικῶς ἀνέρχονται σήμερον εἰς 1049.

Γ) Ἐκ τεχνιτῶν. Φέρουν οὗτοι βαθμούς: ἀρχικελευστής, κελευστής, ὑποκελευστὴς α' τάξεως, ὑποκελευστὴς β' τάξεως δίοπος, μαθητὴς α' τάξεως, μαθητὴς β' τάξεως. Συνολικῶς ἀνέρχονται εἰς 536.

Δ) Ἐξ ἐθελοντῶν, προτάκτων καὶ στρατευσίμων. Οἱ πρῶτοι κατατάσσονται, ἀφοῦ ἐκπληρώσωσι τὰς στρατιωτικὰς ὑποχρεώσεις των, ἐπὶ θητείᾳ, ἥτις ἀνανεοῦται μέχρι 10 ἐτῶν. Οἱ δεύτεροι εἶναι ἐθελονταὶ κατατασσόμενοι πρὶν ἐκπληρώσωσι τὰς στρατιωτικὰς ὑποχρεώσεις αὐτῶν, ἐπὶ τριετεῖ θητείᾳ, ἥτις δύναται νὰ ἀνανεωθῇ μέχρι 13 συνολικῶς ἐτῶν. Οἱ τρίτοι στρατεύονται ἐκ τῶν ναυτικῶν δήμων, παραμένουν δὲ εἰς τὰς τάξεις ἐπὶ δεκατετράμηνον. Οἱ ἐθελονταὶ ἀνέρχονται συνολικῶς εἰς 632, οἱ δὲ στρατεύσιμοι εἰς 3168.

Κ. Β. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Κοτζιᾶς Ν.*, «Τὰ καθ' ἡμᾶς ναυτικὰ» (Ἀθῆναι 1869).—*Νικόδημος Κ.*, «Ὑπόμνημα τῆς νήσου τῶν Ψαρῶν» (Ἀθῆναι 1862).—*Ὀρλάνδος Α.*, «Ναυτικὰ» (Ἀθῆναι 1869).—*Jurien de la Gravière*, La station du Levant (1876, τ. 2, ἑλλην. μετάφρ. Κ. Ράδου, Ἀθῆναι 1891.—*Ράδος Κ.*, «Τὰ καταδρομικὰ τῆς Κρητικῆς ἐπαναστάσεως 1866—1869» (Ἀθῆναι 1896).—*Ράδος Κ.*, «Ἱστορία τῶν συγχρόνων πολεμικῶν στόλων» (Ἀθῆναι 1901).—*Ράδος Κ.*, «La marine grecque pendant la guerre de l'indépendance» (Ἀθῆναι 1907).—*Φωκᾶς Δ.*, «Χρονικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλικοῦ ναυτικοῦ 1833—1873» (Ἀθῆναι 1923).—*Κοντογιάννης Πατρ.*, «Ὁ στόλος μας καὶ οἱ τελευταῖοι πόλεμοι. Ἀπομνημονεύματα καὶ γνῶμαι» (Ἀθῆναι 1924).—*Παπαρρηγόπουλος Κ.*, «Ἱστορία ἑλληνικοῦ ἔθνους» (Ἀθῆναι 1925, τ 6, ἐκδ ε').—*Θεοφανίδης Ι*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ 1821—1866».—*Θεοφανίδης Ι*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ 1909—1913» (Ἀθῆναι 1925 β' ἐκδ.).—*Γεωργακόπουλος Γ. Ε.*, «Τὸ ἑλληνικὸν ναυτικὸν διὰ μέσου τῶν αἰώνων» (Ἀθῆναι 1931).—*Μιαούλης Α.*, «Ἱστορία τῶν ναυμαχιῶν τοῦ ἀγῶνος».—*Σαχτούρης Γ.*, «Ἱστορικὰ ἡμερολόγια τοῦ ναυτικοῦ ἀγῶνος».—*Ἀλεξανδρῆς Κ.*, «Αἱ ναυτικαὶ ἐπιχειρήσεις τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος 1821—1829».

Digitized by Google

Κριτικαὶ μελέται: «Ὑπόμνημα περὶ τοῦ βασιλικοῦ ναυτικοῦ, ὑπὸ *Α. Μιαούλη, Γ. Ζωχιοῦ, Δ. Σαχτούρη καὶ Ν. Μιαούλη*» (Ἀθῆναι 1844).—*Νικοδήμου Κ.*, «Σκέψεις περὶ συστάσεως ἐθνικοῦ στόλου καὶ περὶ ναυτικῆς δυνάμεως τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1861, β΄ ἐκδ. 1867).—*Δόσιος Κ. Α.*, «Ἡ κατὰ θάλασσαν Ἑλλάς» (Ἀθῆναι 1900).—*Ἀργυρόπουλος Π. Ι.*, «Τὸ ναυτικὸν τῆς Ἑλλάδος πρόγραμμα» (Ἀθῆναι 1907).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Les grecs et la mer» (Ἀθῆναι 1909).—*Τσουκαλᾶς Δ. Δ.*, «Ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ ναυτικὴ αὐτῆς δύναμις» (Ἀθῆναι 1909).

Νομοθεσία: «Συλλογὴ τῶν περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ, πολεμικοῦ τε καὶ ἐμπορικοῦ, ἐπισήμων πράξεων» (Ἀθῆναι 1837, β΄ ἐκδ. 18 8).—«Ναυτικὸς συνέκδημος, ἤτοι συλλογὴ τῶν νόμων κτλ. περὶ τοῦ βασιλικοῦ καὶ τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ» (Ἀθῆναι 1857).—«Συλλογὴ τῶν περὶ ναυτικοῦ ἀπομαχικοῦ ταμείου νόμων κτλ.» (Ἀθῆναι 1876).—*Ἐργαστηριάρης Β.*, «Νέος ναυτικὸς συνέκδημος» (Ἀθῆναι, 188 , 1888, τ. 4).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Κώδικες ναυτικοὶ» (Ἀθῆναι 1891—1898, τ. 4).—*Μαρούδης Ν. Κ.*, «Συμπλήρωμα ναυτικοῦ κώδικος, ἤτοι συλλογὴ νόμων κτλ. ἀπὸ τοῦ 1897—1904» (Ἀθῆναι 1904).—*Κουτσουβέλης Α.*, «Συλλογὴ ναυτικῶν διατάξεων, ἤτοι συμπλήρωμα τῶν ναυτικῶν κωδίκων» (Ἀθῆναι 1911—1914, τ. 8).—*Ανανιάδης Ε. Χ. καὶ Σάββας Ν. Β.*, «Στρατολογικὴ νομοθεσία τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ναυτικοῦ» (Ἀθῆναι 1929).

Στατιστικαὶ καὶ ἄλλαι ἐπίσημοι ἐκδόσεις: «Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις πρὸς σχηματισμὸν ἐθνικοῦ στόλου ἑταιρείας» (Ἀθῆναι 1869).—«Ἀναφορὰ Ὑδραίων πρὸς τὴν Βουλὴν ὑπὲρ τοῦ ἀπομαχικοῦ ταμείου» (Ἀθῆναι 1869).—«Ἀνασκευὴ τῆς ἀπολογίας τοῦ προέδρου τοῦ ναυτικοῦ ἀπομαχικοῦ ταμείου ... ἐπὶ τῆς ἀναφορᾶς» (Ἀθῆναι 1870).—«Πίναξ τῶν πολεμικῶν πλοίων καὶ τῶν πλοίων τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ» (Ἀθῆναι 1883, 1886, 1892, κ. ἄ. ἐτῶν).—«Λεύκωμα τῶν ἐνδυμασιῶν τῶν ὑπαξιωματικῶν καὶ ναυτῶν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ» (Ἀθῆναι 1887).—«Περίληψις τῶν ἐργασιῶν τῆς πρὸς σχηματισμὸν ἐθνικοῦ στόλου ἑταιρείας μέχρι τέλους τοῦ 1891» (Ἀθῆναι 1892).—«Οἱ λέβητες τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου» (Ἀθῆναι 1903).—«Ἡ ὑπόθεσις τῶν γαιανθράκων τοῦ στόλου» (Ἀθῆναι 1911).

Ναυτικὸς τύπος: «Ὁ παρατηρητὴς τῶν ὅπλων τῆς ξηρᾶς καὶ θαλάσσης» (*Α. Γ. Πίσσα*, Ἀθῆναι 18 8—1862).—«Ἐφημερὶς τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ βασιλικοῦ ναυτικοῦ» (*Χ. Βυζαντίου*, Ἀθῆναι 18 7—1860).—«Ναυτικὴ ἐπιθεώρησις» (γενικοῦ ἐπιτελείου ναυτικοῦ, 1857 κ.ἑ.).—«Οἰκονομικὴ ἐπιθεώρησις τοῦ κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν στρατοῦ» (Ἀθῆναι 1890).—«Ἐφημερὶς στρατιωτικὴ καὶ ναυτικὴ» (Ἀθῆναι 1893—1895).—«Ἐπιθεώρησις τῆς στρατιωτικῆς λέσχης ἀξιωματικῶν ξηρᾶς καὶ θαλάσσης» (Ἀθῆναι 1894 κ. ἑ.).—«Ναυτικὴ Ἑλλὰς» (γενικοῦ ἐπιτελείου πολεμικοῦ ναυτικοῦ, 1928 κ. ἑ.)—«Ἐπετηρὶς τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ κατὰ θάλασσαν στρατοῦ» (εἶτα «— τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ»).

ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΑΕΡΟΠΟΡΙΑ. ***Περίοδος 1910—1914***. Ἡ Ἑλλὰς ἀντελήφθη ἐγκαίρως τὴν σημασίαν τῆς ἀεροπορίας καὶ ὡς πολεμικοῦ ὅπλου καὶ ὡς μέσου συγκοινωνίας. Παραλλήλως πρὸς τὸ ἐνδιαφέρον, ὅπερ ἐπέδειξεν ἀπὸ τοῦ 1910 ἡ τότε κυβέρνησις τοῦ Ε. Βενιζέλου διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀεροπορικοῦ πνεύματος, ἐμερίμνησεν ἀπὸ τοῦ 1911 καὶ πρὸς συγκρότησιν στρατιωτικοῦ ἀεροπορικοῦ πυρῆνος. Πρὸς τοῦτο ἀπεστάλησαν εἰς Γαλλίαν καὶ ἀπέκτησαν πτυχίον ἀεροπόρου οἱ ὑπολοχαγοὶ Καμπέρος, Μουτούσης καὶ Ἀδαμίδης. Διὰ πρώτην φορὰν ἐνεφανίσθη ἐν Ἑλλάδι στρατιωτικὴ ἀεροπορία κατὰ τὰς μεγάλας ἀσκήσεις τῆς ἀνοίξεως τοῦ 1912, δηλαδὴ ἓν ἀεροπλάνον ὁδηγούμενον ὑπὸ τοῦ ὑπολοχαγοῦ Δ. Καμπέρου. Κατὰ τὸν Ἑλληνοτουρκικὸν πόλεμον τὴν στρατιωτικὴν ἀεροπορίαν συνεκρότουν τέσσαρα ἀεροπλάνα τύπου Φαρμάν. Ἡ δρᾶσις ὅμως ταύτης ὑπῆρξε περιωρισμένη. Ἐξετελέσθησαν μόνον ἀναγνωρίσεις τινές, ὕπερθεν μὲν τῶν Ἰωαννίνων ὑπὸ τῶν ἀεροπόρων Μουτούση καὶ Ἀδαμίδη, ὑπεράνω δὲ τῶν Δαρδανελλίων ὑπὸ τοῦ ὑπολοχαγοῦ Μουτούση καὶ τοῦ σημαιοφόρου Ἀρ. Μωραϊτίνη. Κατὰ τὸν Ἑλληνοβουλγαρικὸν πόλεμον (1913) δὲν ἐχρησιμοποιήθησαν ἀεροπλάνα. Διὰ τῆς δράσεως ταύτης τῶν Ἑλλήνων ἀεροπόρων εἰσῆλθεν ἡ Ἑλλὰς εἰς τὴν παγκόσμιον στρατιωτικὴν ἱστορίαν ὡς τὸ δεύτερον κράτος, μετὰ τὴν Ἰταλίαν, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησεν ἀεροπλάνον ἐν ὥρᾳ πολέμου. Μετὰ τὸ πέρας τῶν Βαλκανικῶν πολέμων διακρίνομεν δύο χωριστὰς προσπαθείας ἀεροπορικῆς ὀργανώσεως, στρατιωτικῆς ἀφ' ἑνός, ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ καὶ μὲ σκοπὸν κυρίως τὴν στρατιωτικὴν παρατήρησιν, καὶ ναυτικῆς ἀφ' ἑτέρου, εἰδικευμένης εἰς ναυτικὰς ἀναγνωρίσεις. Ἡ πρώτη χαρακτηρίζεται ὡς *στρατιωτικὴ ἀεροπορία*, ἡ δὲ δευτέρα ὡς *ναυτικὴ ἀεροπορία*. Ἡ διάκρισις αὕτη ἐξηκολούθησεν ὑφισταμένη μέχρι τοῦ 1930, ὅτε ἱδρύθη τὸ ὑπουργεῖον Ἀεροπορίας. Ὑπηγόρευε δὲ ταύτην ἡ γνώμη, καθ' ἣν ἡ ἀεροπορία γενικῶς ἦτο ὅπλον βοηθητικόν, προοριζόμενον ἁπλῶς νὰ ὑποβοηθήσῃ ἐν πολέμῳ τὴν στρατιωτικὴν καὶ ναυτικὴν δρᾶσιν. Τὸ δόγμα ἄλλωστε τῆς ἀνεξαρτήτου ἀεροπορίας μόνον μετὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον, καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 1920, ἐτέθη ὡς βάσις ὀργανώσεως ξένων τινῶν ἀεροποριῶν. Φυσικὸν ὅθεν ἦτο νὰ γίνῃ καὶ παρ' ἡμῖν χωριστὴ προσπάθεια ὀργανώσεως στρατιωτικῆς καὶ ναυτικῆς ἀεροπορίας.

Περίοδος 1914—1917. α') *Στρατιωτικὴ ἀεροπορία* Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὑφίσταντο πυρῆνές τινες ἀεροπορικῆς ὑπηρεσίας, οἵτινες ἐγκατεστάθησαν κατὰ καιροὺς ἐν Λαρίσῃ, Ἐλευσῖνι καὶ Ἄργει. Ἐν τῷ ὑπουργείῳ Στρατιωτικῶν διὰ πρώτην φορὰν κατὰ τὸ 1914 συνεστήθη ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν μηχανικοῦ τμῆμα ἀεροπορίας. Τὸ προσωπικὸν ἀπετελεῖτο ἐξ ἀξιωματικῶν ἀποσπωμένων κατόπιν αἰτήσεως ἀπὸ ἄλλων ὅπλων καὶ ὑφισταμένων εἰδικὴν ἐκπαίδευσιν. β') *Ναυτικὴ ἀεροπορία*. Ἀπὸ τοῦ 1913 ἐπρωτοστάτησεν εἰς τὴν ὀργάνωσιν πυρῆνος ναυτικῆς ἀεροπορίας ἐν Ἑλλάδι ὁ τότε ἀρχηγὸς τῆς ἀγγλικῆς ναυτικῆς ἀποστολῆς ἀντιναύαρχος Κὰρρ, ὅστις μετεκάλεσε πρὸς τοῦτο ἐξ Ἀγγλίας τὸν ἔμπειρον ἀεροπόρον ἀντιπλοίαρχον Πάϊζυ (Pizey). Οὗτος ἀνέλαβε μετ' ἐνθουσιασμοῦ τὸ ἀνατεθὲν αὐτῷ ἔργον καὶ ἤρχισεν ἐν Ἐλευσῖνι τὴν ἐκτέλεσιν ἐκπαιδευτικῶν πτήσεων μὲ πρώτους μαθητὰς αὐτὸν τὸν ἀντιναύαρχον Κάρρ, τὸν ἀνθυποπλοίαρχον Α. Μωραϊτίνην καὶ ἄλλους. Βραδύτερον ἡ βάσις Ἐλευσῖνος ἐγκατελείφθη λόγῳ τῶν ἑλωδῶν πυρετῶν καὶ μετεφέρθη εἰς τὸ πρόχειρον ἀεροδρόμιον Φαλήρου, ἐν τῇ ἀνατολικῇ παραλίᾳ τοῦ Φαληρικοῦ ὅρμου, εἰς ἣν θέσιν ὑφίσταται καὶ σήμερον ἡ ἀεροπορικὴ βάσις. Κατ' ἀρχὰς ἐχρησιμοποιήθησαν ὑδροπλάνα τινὰ τύπου Σώπουϊθ καὶ κατόπιν, κατὰ τὸ 1915, τέσσαρα ἄλλα συστήματος Φαρμάν. Ἐκτὸς τῶν ἀποσπασθέντων τῇ αἰτήσει των εἰς τὴν ναυτικὴν ἀεροπορίαν ἀξιωματικῶν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ, ἤρχισαν ἀπὸ τοῦ 1914 κατατασσόμενοι καὶ ἀπ' εὐθείας ἰδιῶται πτυχιοῦχοι ἀεροπόροι καὶ μηχανικοί. Τὰ τῆς ὀργανώσεως τοῦ πρώτου τούτου πυρῆνος ἐρρύθμισεν ὁ ἀπὸ 20 Ἀπριλίου 1914 δημοσιευθεὶς νόμος 257 «Περὶ συστάσεως σώματος ἀεροπόρων Β. Ν.». Κατὰ τὸ 1916 ἐγένοντο αἱ πρῶται μόνιμοι ἐγκαταστάσεις τῆς βάσεως Φαλήρου. Ὁ ἀεροπορικὸς οὗτος πυρὴν προσεχώρησεν εἰς τὸ κίνημα τῆς Θεσσαλονίκης τῷ 1916.

Πολεμικὴ περίοδος 1917—1923. α') *Στρατιωτικὴ Ἀεροπορία*. Ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐξεπαιδεύθη τῷ 1917, μερίμνῃ τῶν Συμμάχων, προσωπικὸν τῆς στρατιωτικῆς ἀεροπορίας. Ἀξιωματικοί τινες ἐκπαιδευθέντες εἰς Μοῦδρον (Λήμνου) εἰς τὸ ἐκεῖ συμμαχικὸν ἀεροδρόμιον, ἐχρησιμοποιήθησαν βραδύτερον ἐν Μακεδονίᾳ ὡς παρατηρηταὶ εἰς γαλλικὰς μοίρας ἀεροπλάνων συνεργασίας. Κατὰ τὸ 1917 ἐστάλησαν ἐπίσης ἀξιωματικοὶ καὶ ὁπλῖται εἰς Γαλλίαν, ὅπως ἐκπαιδευθῶσιν εἰς τὸ κέντρον τῆς Σάρτρ. Ἐπανελθόντες οὗτοι περὶ τὰ μέσα τοῦ 1918, ἀπετέλεσαν τὰ στελέχη τῶν δύο πρώτων ἑλληνικῶν μοιρῶν ἀεροπλάνων παρατηρήσεως. Αἱ μοῖραι αὗται ἀνεφοδιάζοντο ὑπὸ τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ, τοῦ ὁποίου καὶ ἐχρησιμοποίουν τὰς τεχνικὰς ἐγκαταστάσεις, καὶ διετέλουν ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν γαλλικὴν διοίκησιν. Ἡ δρᾶσις τῶν μοιρῶν τούτων ἐν τῷ Μακεδονικῷ μετώπῳ ὑπῆρξε σημαντικὴ εἰς τοὺς τομεῖς Γευγελῆς καὶ Στρυμόνος. Ἐκτὸς τῶν ἀναγνωρίσεων καὶ ἐλαφρῶν βομβαρδισμῶν, ἐπετεύχθη καὶ συνεργασία μετὰ πεζικοῦ καὶ πυροβολικοῦ. Ἰδίᾳ ἔλαβον μέρος αἱ μοῖραι αὗται κατὰ τὴν τελικὴν ἐπίθεσιν τῶν Συμμάχων καὶ παρηκολούθησαν τὰ προελαύνοντα πρὸς Σόφιαν καὶ Βελιγράδιον τμήματα.

Μετὰ τὸ πέρας τοῦ Παγκοσμίου πολέμου καὶ τὴν ἀναχώρησιν τῶν Συμμάχων ἐκ Θεσσαλονίκης, ἡ στρατιωτικὴ ἀεροπορία ἐνισχύθη εἰς ὑλικὸν ἐκ τοῦ ἐν Μακεδονίᾳ ὑπάρχοντος, παρέλαβε δὲ καὶ τὰς ὑπαρχούσας ἐν Μικρᾷ (Θεσσαλονίκης) τεχνικὰς ἐγκαταστάσεις (συνεργεῖα ἐπισκευῆς κινητήρων καὶ ἀεροπλάνων τῆς στρατιωτικῆς ἀεροπορίας), αἵτινες ἀπετέλεσαν τὸν *ὄρχον ἀεροπορίας*. Ἐπίσης ἡ στρατιωτικὴ ἀεροπορία παρέλαβε τὴν γαλλικὴν στρατιωτικὴν σχολὴν ἀεροπορίας τοῦ Σέδες (πλησίον τῆς Θεσσαλονίκης), ἥτις ἐλειτούργησεν ἀπὸ τοῦ 1919 μέχρι τοῦ 1931 περίπου, ὅτε ἱδρύθη ἡ σχολὴ ἀεροπορίας Τατοΐου. Ἡ κτηθεῖσα πεῖρα κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ μακεδονικοῦ μετώπου, ἡ λειτουργία τῆς σχολῆς Σέδες καὶ ἡ ἐπιτευχθεῖσα εἰς ὑλικὸν ἐνίσχυσις ἐπέτρεψε τὴν πληρεστέραν συγκρότησιν τοῦ σώματος ἀπὸ τοῦ 1919. Συνεστήθη τότε καὶ 3η μοῖρα ἀεροπλάνων. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1919, ἐκ τῶν τριῶν μοιρῶν ἡ 1η εἶχε βάσιν τὴν Δράμαν, ἡ 2α τὸ Οὐσὰκ καὶ ἡ 3η τὴν Προῦσαν. Ἡ πρώτη μοῖρα λαβοῦσα μέρος εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις τῆς Θράκης (1919) ἀνέπτυξε πολύτιμον δρᾶσιν συνεργασίας. Βραδύτερον ἐγκατασταθεῖσα ἐν Θεσσαλονίκῃ, διελύθη προσωρινῶς. Ἀνασυγκροτηθεῖσα κατὰ τὸ 1922, ὅπως λάβῃ μέρος εἰς τὰς ὀργανωθείσας ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπιχειρήσεις, ἐκινήθη πρὸς τὴν Θράκην σταθμεύσασα εἰς Καραγὰτς καὶ Ἀλεξανδρούπολιν. Αἱ λοιπαὶ δύο μοῖραι, λαβοῦσαι μέρος εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τῆς κατοχῆς τῆς Σμύρνης μέχρι τῆς ἐγκαταλείψεως αὐτῆς, ἐκινήθησαν μετὰ τῆς στρατιᾶς μέχρι Σαγγαρίου. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ 2α μοῖρα ἐγκατεστάθη κατ' ἀρχὰς εἰς Οὐσάκ, μετὰ δὲ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Σαγγαρίου εἰς Μπὰλ-Μαχμοὺτ τοῦ Ἀφιὸν Καρὰ-Χισάρ. Ἡ 3η μοῖρα ἐγκατεστάθη ἀντιστοίχως εἰς Προῦσαν καὶ Δορύλαιον. Κατὰ τὸ 1921 συνεστήθη καὶ 4η μοῖρα ἀεροπλάνων, μὴ λαβοῦσα μέρος εἰς τὴν πρὸς Σαγγάριον προέλασιν. Αὕτη ἐγκατεστάθη κατ' ἀρχὰς εἰς Οὐσάκ, βραδύτερον δὲ (Αὔγουστος 1922) εἰς Ἀφιὸν Καρὰ-Χισάρ. Κατὰ τὸ 1922 ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μοιρῶν ἤδρευεν ἐν Προύσῃ μὲν *ἀπόσπασμα ἀεροπλάνων παρατηρήσεως*, ἐν Εὐρὲτ δὲ *ἀπόσπασμα ἀεροπλάνων διώξεως*. Περὶ τὸ τέλος τῆς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ κατοχῆς συνεστήθη καὶ 5η μοῖρα ἀεροπλάνων. Κατὰ τὴν ἐκκένωσιν αἱ μὲν περὶ τὸ Ἀφιὸν Καρὰ-Χισὰρ μονάδες (2α, 4η καὶ 5η μοῖραι, καὶ τὸ ἀπόσπασμα διώξεως) ὑπεχώρησαν εἰς Καζαμὶρ (Σμύρνη) μέσῳ Οὐσάκ, Φιλαδελφείας καὶ ἐκεῖθεν διὰ Καλλονῆς Λέσβου) εἰς Θεσσαλονίκην, αἱ δὲ μονάδες τοῦ βορείου συγκροτήματος (3η μοῖρα καὶ ἀπόσπασμα Προύσης) εἰς Ἀλεξανδρούπολιν. Ἅπασαι αἱ μοῖραι μετὰ τὴν ἀνακωχὴν διελύθησαν. Κατὰ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ στρατοῦ Ἕβρου ἀνασυνεστήθησαν αἱ 1η καὶ 3η μοῖραι παρατηρήσεως καὶ 5η μοῖρα ἀεροπλάνων διώξεως.

β) *Ναυτικὴ ἀεροπορία*. Ὁ συμμετασχὼν τοῦ κινήματος τῆς Θεσσαλονίκης πυρὴν τῆς ναυτικῆς ἀεροπορίας, τῇ συνδρομῇ τῶν Συμμάχων, καὶ ἰδίᾳ τῶν Ἄγγλων, ἐξειλίχθη ταχέως εἰς συγκεκροτημένην πολεμικὴν δύναμιν. Κατ' ἀρχάς, ἀριθμός τις ἀξιωματικῶν ἐστάλη, περὶ τὰ τέλη τοῦ 1916, εἰς τὸ ἐν Θάσῳ γαλλικὸν ἀεροδρόμιον πρὸς ἐκπαίδευσιν, βραδύτερον δὲ εἰς τὴν ἐν Μούδρῳ (Λήμνου) ἀγγλικὴν βάσιν. Οἱ ἐμπειρότεροι ἐκ τῶν ἐκεῖ ἐκπαιδευθέντων μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν πλωτάρχην Ἀριστείδην Μωραϊτίνην ἐτοποθετήθησαν εἰς Θάσον καὶ ἀπετέλεσαν τὸ G σμῆνος τῆς Α μοίρας τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου τῆς Μεσογείου. Τὸ σμῆνος τοῦτο ἔδρασεν ἐπιτυχῶς ἐν Θάσῳ καὶ ἐξειλιχθὲν εἰς μοῖραν νυκτερινοῦ βομβαρδισμοῦ, ἔλαβε δὲ μέρος εἰς ἐπιχειρήσεις ἐν Ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ, Δυτικῇ Θρᾴκῃ κ. ἄ. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1917 ἐνισχύθη μὲ νέον προσωπικόν, ἐκπαιδευθὲν ἐν Μούδρῳ, ὅπου καὶ ἐγκατεστάθη ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1917. Ἡ ἀξιόλογος δρᾶσις τῆς μοίρας ταύτης ἐκίνησε τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἀγγλικῆς διοικήσεως, ἥτις παρέσχεν ἄφθονα ὑλικὰ μέσα διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς ναυτικῆς ἀεροπορίας. Τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1918 ἐγένετο ἐκπαιδευτικὴ ἀποστολὴ εἰς τὰ ἀγγλικὰ ἀεροδρόμια Ἀλεξανδρείας καὶ Καΐρου, ἀποσταλέντων πρὸς τοῦτο 30 νέων κατόπιν ἐπιλογῆς, ὅπως καταρτισθῶσιν ὡς χειρισταί. Τῷ 1919 ἐγένετο δευτέρα ἀποστολὴ 30 πάλιν νέων. Κατὰ τὸ 1918 ἡ δρᾶσις τῶν σμηνῶν τῆς ναυτικῆς ἀεροπορίας ἐπεξετάθη. Ὁρμωμένη αὕτη ἐκ τῶν βάσεων Θάσου καὶ Σταυροῦ (Χαλκιδικῆς), μετέσχε δι' ἀνεξαρτήτων σμηνῶν τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Μακεδονικοῦ μετώπου. Ἐκ τῶν ἀεροδρομίων Μυτιλήνης καὶ Ἴμβρου καὶ ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς ἀγγλικῆς ἀεροπορίας, ἐξετέλεσεν ἀναγνωρίσεις πρὸς Σμύρνην καὶ Κωνσταντινούπολιν. Τέλος δέ, μὲ βάσιν τὸν Μοῦδρον—Φάληρον—Λεγραινὰ—Κρήτην (Χανία), ἔλαβε μέρος εἰς τὰς ἀνθυποβρυχιακὰς περιπολίας. Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1918 στολίσκος ἀεροπλάνων ὑπὸ τὸν Α. Μωραϊτίνην μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐκ Μούδρου, ὅπου καὶ ἐπέστρεψε βραδύτερον. Ἅμα τῇ ἀνακωχῇ (τέλος τοῦ 1918) σμήνη τῆς ναυτικῆς ἀεροπορίας ἦλθον εἰς Ἀθήνας καὶ προσεγειώθησαν εἰς Τατόϊον. Ἔκτοτε ἐχρησιμοποιήθη ὁ παρὰ τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν Τατοΐου χῶρος ὡς πολεμικὸν ἀεροδρόμιον.

Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν δρᾶσιν ἐν Θρᾴκῃ καὶ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἡ ναυτικὴ ἀεροπορία μετέσχε ταύτης ἐπιτυχῶς. Διὰ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὰς ἐν Θρᾴκῃ ἐπιχειρήσεις ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ ἀεροδρόμια Ἀλεξανδρουπόλεως, Ἀδριανουπόλεως καὶ Δράμας, καὶ διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ στόλου ἡ βάσις Ἴμβρου.

Ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ τὰ σμήνη τῆς ναυτικῆς ἀεροπορίας ἐγκατεστάθησαν κατ' ἀρχὰς μὲν ἐν Σμύρνῃ (Καζαμὶρ—Χαλκᾶ Μπουνάρ), βραδύτερον δὲ εἰς Οὐσὰκ—Ἀφιὸν Καρὰ-Χισὰρ—Προῦσαν—Φιλαδέλφειαν—Τσιβρίλ. Παραλλήλως πρὸς τὴν στρατιωτικὴν ἀεροπορίαν καὶ ἡ ναυτικὴ ἔλαβε μέρος εἰς πάσας σχεδὸν τὰς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐπιχειρήσεις.

Καθ' ὅλην τὴν περίοδον 1917—1923 ἡ στρατιωτικὴ καὶ ναυτικὴ ἀεροπορία ἐχρησιμοποίησαν ὑλικὸν παρεχόμενον ὑπὸ τῶν Ἄγγλων καὶ Γάλλων (ἰδίᾳ ἀεροπλάνα τύπων Σώπουϊθ, Κάμελ, Φαρμάν, D. H. 9, Σάλμσον, Μπρεγκὲ 14 κ. ἄ.). Ἡ ἀνομοιογένεια τοῦ χρησιμοποιηθέντος ὑλικοῦ, ἡ πρόχειρος ἐκπαίδευσις τοῦ προσωπικοῦ καὶ ἡ ἑτερογενὴς τούτου προέλευσις, ἡ ἔλλειψις τεχνικῆς πείρας, καὶ τέλος ἡ ἀσυστηματοποίητος διοίκησις δὲν ἐπέτρεψαν τὴν πληρεστέραν ἀνάπτυξιν τῆς ἀεροπορίας κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζουσι μεγάλαι ἀπώλειαι εἰς προσωπικὸν καὶ ὑλικόν. Ἡ ἀπόδοσις τῆς ἀεροπορίας κατὰ τὰς μνημονευθείσας πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις ὀφείλεται κυρίως εἰς ἀτομικὴν πρωτοβουλίαν καὶ μεμονωμένας ἐνεργείας, πλεῖσται τῶν ὁποίων πρέπει νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς πράξεις ἡρωϊκαί. Ἰδίᾳ ἔκδηλος κατέστη ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἡ ἔλλειψις ἑνιαίας διοικήσεως τῆς στρατιωτικῆς καὶ ναυτικῆς ἀεροπορίας. Πρὸς τούτοις, πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ ἀνώτεραι στρατιωτικαὶ διοικήσεις δὲν ἦσαν παρεσκευασμέναι διὰ χρησιμοποίησιν ἀεροπορίας, ἀπέβλεπον δὲ πρὸς ταύτην μετὰ συμπαθείας μὲν λόγῳ τῶν κινδύνων εἰς τοὺς ὁποίους ἐξετίθετο τὸ προσωπικόν της, ἀλλὰ χωρὶς πίστιν εἰς τὴν χρησιμότητα καὶ τὴν δυναμικότητα τοῦ νέου ὅπλου.

Περίοδος 1923—1930. α') *Στρατιωτικὴ ἀεροπορία* Κατὰ τὸ 1924 ἡ ὑφισταμένη 1η μοῖρα ἀεροπλάνων ἀνεπτύχθη εἰς α΄ σύνταγμα ἀεροπλάνων, ἑδρεῦον ἐν Ἀθήναις, ἡ δὲ 4η μοῖρα ἀνασυν-

Digitized by Google

εστήθη εἰς γ' σύνταγμα ἀεροπλάνων, μὲ ἕδραν τὴν Θεσσαλονίκην. Κατὰ τὸ 1925 ἡ στρατιωτικὴ ἀεροπορία ἀπετέλεσε τὸ πέμπτον ὅπλον τοῦ στρατεύματος καὶ συνεστήθη τὸ πρῶτον ἐπιθεώρησις στρατιωτικῆς ἀεροπορίας ἐν τῷ ὑπουργείῳ Στρατιωτικῶν, ἀντίστοιχος πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιθεωρήσεις. Ἡ νέα ὀργάνωσις προέβλεπε: διοίκησιν ἀεροπορίας (ἀντίστοιχον πρὸς διοίκησιν μεραρχίας), συντάγματα ἀεροπλάνων ἀναγνωρίσεως, συντάγματα ἀεροπλάνων διώξεως καὶ βομβαρδισμοῦ, στρατιωτικὰς ἀεροπορικὰς σχολὰς καὶ κεντρικὸν ὄρχον ἀεροπορίας.

Τὸ προσωπικὸν ἐνισχύθη ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ μετατάξεως κατωτέρων ἀξιωματικῶν ἐκ τῶν λοιπῶν ὅπλων, οἵτινες ἐξεπαιδεύοντο ὡς ἐπίκουροι παρατηρηταί, ἀφ' ἑτέρου δὲ δι' ἀπ' εὐθείας εἰσαγωγῆς ἰδιωτῶν ὡς μαθητῶν εἰς τὴν σχολὴν Σέδες. Οἱ μαθηταὶ οὗτοι κατόπιν εὐδοκίμου ἐνιαυσίου ἀεροπορικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐλάμβανον πτυχίον ἀεροπόρου καὶ κατετάσσοντο μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ λοχίου καὶ μὲ ὑποχρέωσιν ὑπηρεσίας ἑνὸς ἔτους. Μετὰ διετῆ εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν προήγοντο εἰς ἀνθυπασπιστὰς καὶ βραδύτερον, κατόπιν διαγωνισμοῦ, εἰς ἀνθυπολοχαγούς, σταδιοδρομοῦντες πλέον ὡς ἀξιωματικοὶ ἀεροπορίας. Οἱ πλεῖστοι τῶν οὕτω καταταχθέντων ἔλαβον πτυχίον ὁδηγοῦ, ἂν καὶ προεβλέποντο καὶ πτυχία βομβαρδιστοῦ, φωτογράφου κλπ. Γενικῶς ὁ νόμος περὶ κατατάξεως προσωπικοῦ προέβλεπεν ὡς παρατηρητὰς μὲν μόνον ἀξιωματικούς, καὶ ὡς τοιοῦτοι κατηρτίζοντο οἱ ἐκ τῶν ἄλλων ὅπλων ἀποσπώμενοι καὶ προερχόμενοι κατ' ἀρχὴν ἐκ τῆς στρατιωτικῆς σχολῆς Εὐελπίδων, εἰς τὰς λοιπὰς δὲ εἰδικότητας, ἤτοι ὁδηγούς, φωτογράφους κλπ., ἀξιωματικοὺς ἢ ὁπλίτας, περὶ τῆς προελεύσεως τῶν ὁποίων ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος. Ἡ ἑτερογενὴς αὕτη προέλευσις τῶν στελεχῶν, ἄλλων μὲν προερχομένων ἐκ τοῦ στρατιωτικοῦ σχολείου Εὐελπίδων, ἄλλων δὲ ἐκ νεαρῶν ὑπαξιωματικῶν ταχέως προαγομένων εἰς ἀξιωματικούς, ἐγένετο ἀφορμὴ μελλοντικῶν ἀνωμαλιῶν ἐν τῷ ἀεροπορικῷ σώματι καὶ ἐπεβράδυνε παρ' ἡμῖν τὴν πρόοδον τῆς πολεμικῆς ἀεροπορίας. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ τεχνικὸν προσωπικόν, τοῦτο ἀπετέλουν τεχνῖται ἁρμοδιότητος ἀεροπορίας, ἀνομοιομόρφου προελεύσεως. Ὁ ἀριθμὸς καὶ ὁ βαθμὸς ἐκπαιδεύσεως τοῦ προσωπικοῦ τούτου δὲν ἀνταπεκρίνετο εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς στρατιωτικῆς ἀεροπορίας. Ἐπίσης οὐδεμία συστηματικὴ προσπάθεια πρὸς ἐνίσχυσιν εἰς ὑλικὸν ἐγένετο μέχρι τέλους τοῦ 1925, ἐχρησιμοποιεῖτο δὲ κυρίως καὶ δι' ἐκπαιδευτικοὺς σκοποὺς τὸ παλαιὸν ὑλικόν. Αἱ προμήθειαι ὅμως ὑπὸ τῶν γειτονικῶν βαλκανικῶν κρατῶν ὑλικοῦ ἀεροπορίας καὶ αἱ σύντονοι τούτων προσπάθειαι ὀργανώσεως ἀεροπορικῶν δυνάμεων ἀφύπνισαν τὴν ἑλληνικὴν κοινὴν γνώμην περὶ τοῦ ἐξ ἀέρος κινδύνου καὶ ἠνάγκασαν τὴν κυβέρνησιν νὰ λάβῃ δραστικὰ μέτρα πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἀεροπορικῶν δυνάμεων. Οὕτως, ἐπὶ κυβερνήσεως Θ. Παγκάλου, κατὰ Ὀκτώβριον τοῦ 1925 συνεστήθη ἡ «Ἀεροπορικὴ ἄμυνα», δημόσιος ὀργανισμὸς ἔχων ὡς σκοπὸν τὴν ἐξασφάλισιν τῶν ἀπαραιτήτων ὑλικῶν μέσων πρὸς ὀργάνωσιν τῶν ἀεροπορικῶν δυνάμεων τῆς χώρας. Ὁ ὀργανισμὸς οὗτος διηυθύνετο ὑπὸ ἐπιτροπῆς, πρῶτος πρόεδρος τῆς ὁποίας ἐξελέγη ὁ Ἀθανάσιος Εὐταξίας. Ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τούτου ἡ Ἀεροπορικὴ ἄμυνα ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐξεμεταλλεύθη τὴν παραχωρηθεῖσαν ταύτῃ κτηματικὴν περιουσίαν τοῦ κράτους, τῆς ὁποίας αἱ πρόσοδοι ἀπετέλεσαν τὴν κυρίαν πηγὴν τῶν ἐσόδων της, ἀφ' ἑτέρου δὲ προέβη εἰς ὀργάνωσιν ἐράνων ἀνὰ τὸ πανελλήνιον, τῶν ὁποίων τὸ προϊὸν ἔφθασε τὰ 50 περίπου ἑκατομμύρια δραχμῶν. Ἀπὸ τοῦ 1926 ἡ Ἀεροπορικὴ ἄμυνα διέθεσε περὶ τὰ 100 ἑκατομμύρια ἐτησίως διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς στρατιωτικῆς καὶ ναυτικῆς ἀεροπορίας. Ἀλλὰ μετὰ τὴν σύστασιν τοῦ ὑπουργείου Ἀεροπορίας ὁ ὀργανισμὸς οὗτος περιωρίσθη εἰς διεύθυνσιν δημοσίων κτημάτων.

Ἀπὸ τοῦ 1927 ἡ στρατιωτικὴ ἀεροπορία ἐνισχύθη διὰ σμηνῶν μεταλλικῶν ἀεροπλάνων τύπου Μπρεγκὲ 19, ἐκπαιδευτικῶν Μορὰν 137 κλπ. καὶ δι' ἀγορᾶς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ κινητήρων. Συγχρόνως ἐγένετο δυνατὴ ἡ κατασκευὴ ὑποστέγων τινῶν καὶ στρατιωτικῶν οἰκημάτων εἰς τὰ ἀεροδρόμια Τατοΐου, Μίκρας Θεσσαλονίκης, Σέδες καὶ Λαρίσης. Καθ' ὅλην δὲ τὴν μεταπολεμικὴν ταύτην περίοδον ἡ στρατιωτικὴ ἀεροπορία προσηνατολίσθη πρὸς τὰς ἐν Γαλλίᾳ ἐπικρατούσας περὶ ἀεροπορίας ἀντιλήψεις. Αἱ προμήθεια ὑλικοῦ ἐγίνοντο κυρίως ἐν Γαλλίᾳ. Ἡ ἐκπαίδευσις ἠκολούθησε τὰς ἐν Γαλλίᾳ χρησιμοποιουμένας μεθόδους, πολλοὶ δὲ ἀξιωματικοὶ ἀπεστάλησαν καὶ ἐξεπαιδεύθησαν εἰς γαλλικὰς ἀεροπορικὰς σχολὰς ὡς ὁδηγοὶ καὶ παρατηρηταί.

β') *Ναυτικὴ ἀεροπορία.* Κατὰ τὸ 1923 ἡ ναυτικὴ ἀεροπορία περιωρίζετο εἰς τὰ ἀεροδρόμια Φαλήρου καὶ Τατοΐου. Αἱ ἐγκαταστάσεις ἀμφοτέρων ἦσαν στοιχειώδεις, τὸ δὲ ὑλικὸν ἀπετέλουν παλαιά τινα ἀεροπλάνα, χρησιμοποιηθέντα ἤδη εἰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις. Τὰ στελέχη ἀπετέλουν ἀξιωματικοί τινες ἀπεσπασμένοι ἐκ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ καὶ σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀξιωματικῶν προερχομένων ἐκ τῶν ἐκπαιδευθέντων ἐν Μούδρῳ καὶ Αἰγύπτῳ ἰδιωτῶν. Πολλοὶ τῶν ἀξιωματικῶν τούτων εἶχον ἤδη ἀποκτήσει πτητικὴν πεῖραν καὶ ἦσαν ἐνθουσιώδεις φορεῖς τῆς ἀεροπορικῆς ἰδέας. Δυστυχῶς ὁ δημιουργὸς τῆς ναυτικῆς ἀεροπορίας Ἀρ. Μωραϊτίνης εἶχεν ἀπολεσθῆ ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου 1918. Πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ προσωπικοῦ τῆς ναυτικῆς ἀεροπορίας ἐγένοντο διαδοχικαὶ ἀποσπάσεις ἀξιωματικῶν ἐκ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ, ἀπὸ δὲ τοῦ 1924 ἐλειτούργησαν σχολαί τινες, καὶ ἰδίᾳ ἡ σχολὴ ἀεροπορίας ἐν Παλαιῷ Φαλήρῳ, πρὸς καταρτισμὸν ἀριθμοῦ τινος ὑπαξιωματικῶν ὡς ὁδηγῶν. Παραλλήλως κατεβλήθησαν σοβαραὶ προσπάθειαι διὰ τὴν τεχνικὴν ὀργάνωσιν. Προκαταρκτικαὶ ἐργασίαι πρὸς κατασκευὴν ἐργοστασίου ἀεροπλάνων ἐν Παλαιῷ Φαλήρῳ εἶχον ἀρχίσει ἀπὸ τοῦ 1918 τῇ εἰσηγήσει τοῦ Μωραϊτίνη, ἀλλὰ κατόπιν διεκόπησαν. Ἀπὸ τοῦ 1923 κατεβλήθη σύντονος προσπάθεια ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν Ἄγγλου ἀξιωματικοῦ διὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ἐργαστασίου, ἥτις καὶ ἐπετεύχθη ὡς καὶ ὁ πλήρης ἐφοδιασμὸς διὰ μηχανημάτων. Κατόπιν συμβάσεως, συναφθείσης ὑπὸ τοῦ κράτους μετὰ τῆς ἀγγλικῆς ἑταιρείας Blackburn Aeroplane καὶ Motor Co, τὸ ἐργοστάσιον παρεχωρήθη διὰ μίαν πενταετίαν εἰς τὴν ἑταιρείαν, ὅπως ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν ταύτης κατασκευάζῃ καὶ ἐπισκευάζῃ ἀεροπλάνα τῆς ναυτικῆς ἀεροπορίας καὶ ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως ἐκπαιδεύσῃ Ἕλληνας ἐργάτας καὶ ὑπαλλήλους εἰς τὰς ἀεροπορικὰς κατασκευάς.

Ἡ σύμβασις αὕτη τροποποιηθεῖσα ἀνενεώθη δὶς βραδύτερον, μέχρι δὲ τῆς σήμερον (1934) ἡ ἑταιρεία Blackburn διευθύνει τὸ ἐργοστάσιον Φαλήρου. Ἡ ἀπόδοσις τούτου ὑπῆρξε σημαντική. Ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τὸ ἀγγλικὸν προσωπικὸν περιωρίσθη εἰς μικρὸν ἀριθμὸν ἐργοδηγῶν (10 περίπου), οὕτω δὲ κατηρτίσθη ἄριστον ἑλληνικὸν προσωπικόν. Κατεσκεύασε κατ' ἀρχὰς τορπιλλοπλάνα τύπου «Βέλος» καὶ ἐκπαιδευτικὰ τύπου «Ἀβρώ», βραδύτερον δὲ ἀεροπλάνα «Ἄτλας». Τὸ τεχνικὸν προσωπικὸν ἐνισχύθη διὰ τῆς κατατάξεως ὑπαξιωματικῶν τεχνιτῶν ἐκπαιδευομένων ἐν Παλαιῷ Φαλήρῳ. Φροντὶς ἐπίσης ἐλήφθη ἀπὸ τοῦ 1925 διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν ἐγκαταστάσεων ξηρᾶς (ὑποστέγων, κτηρίων, ἀποθηκῶν κλπ.), ἥτις καὶ ἐξηκολούθησε βραδύτερον, ἐφ' ὅσον διετίθεντο κονδύλια ὑπὸ τῆς Ἀεροπορικῆς ἀμύνης. Ἀπὸ τοῦ 1926 ἤρχισεν ἡ ἐνίσχυσις τῆς ναυτικῆς ἀεροπορίας εἰς ὑλικὸν διὰ τορπιλλοπλάνων τύπου «Βέλος» καὶ ἐκπαιδευτικῶν «Ἀβρώ», βραδύτερον δὲ δι' ἀεροπλάνων μάχης «Ἄτλας» καὶ βομβαρδισμοῦ τύπου «Χόρσλεϋ». Ἀπὸ τοῦ 1925 ἐλήφθη ἰδιαιτέρα μέριμνα πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ προσωπικοῦ. Ἀπεστάλησαν πρὸς τοῦτο πολλοὶ ἀξιωματικοὶ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ εἰς γαλλικὰς καὶ ἀγγλικὰς σχολὰς πρὸς ἐκπαίδευσιν, ἐγένετο δὲ προσπάθεια ἐκκαθαρίσεως τῶν ὑπαρχόντων στελεχῶν, ἥτις ἐν μέρει ἀπέτυχε λόγῳ τῆς κομματικῆς χροιᾶς ἣν προσέλαβεν. Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀπομακρυνθέντων ἐπανῆλθον εἰς τὸ σῶμα ἐκ νέου βραδύτερον (τέλη 1926). Ἡ ἑτερογενὴς καὶ ἐν τῇ ναυτικῇ ἀεροπορίᾳ προέλευσις τῶν στελεχῶν καθυστέρησεν ἐν πολλοῖς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ νέου τούτου κλάδου τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ. Οἱ μὴ ἐκ τῆς σχολῆς Δοκίμων προερχόμενοι ἐθεώρουν τὴν συμμετοχὴν αὐτῶν εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ μετώπου ὡς ἐπαρκὲς ἐφόδιον διὰ τὴν μελλοντικήν των σταδιοδρομίαν καὶ ἀπέφευγον πᾶσαν συμπληρωματικὴν ἐκπαίδευσιν, οἱ δὲ ἐκ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ ἐξελισσόμενοι ἐν τῇ ἀεροπορίᾳ βαθμιαίως κατέβαλλον πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς δημιουργίαν ὁμοιογενοῦς σώματος διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν ὑστερούντων εἰς εὐρυτέραν μόρφωσιν στελεχῶν. Γενικῶς ἡ ναυτικὴ ἀεροπορία, χρησιμοποιήσασα κατὰ τὴν περίοδον ταύτην καὶ ἀξιωματικοὺς Ἄγγλους ὡς ἀεροπορικοὺς συμβούλους, ἠκολούθησε τὰς ἀγγλικὰς μεθόδους ὀργανώσεως καὶ ἐκπαιδεύσεως, ἐφοδιασθεῖσα καὶ δι' ἀγγλικῆς προελεύσεως ὑλικοῦ.

Ἀπὸ τοῦ 1926 ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ναυτικῆς ἀεροπορίας ὑπῆρχεν ἡ ἀνωτέρα διοίκησις ναυτικῆς ἀεροπορίας (Α. Δ. Ν. Α.), εἰς ἣν ὑπήγοντο ἅπασαι αἱ ναυτικαὶ ἀεροπορικαὶ μονάδες. Ἡ Α. Δ. Ν. Α. διέθετεν ἐπιτελεῖον καὶ εἶχε δικαιοδοσίαν διοικητικήν, ὀργανωτικὴν καὶ ἐκπαιδευτικήν. Ἐξηρτᾶτο ὅμως ἐκ τοῦ ὑπουργείου, ὅπως καὶ αἱ λοιπαὶ ὑπηρεσίαι, ἤτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ ναυτικοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῶν τμημάτων τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας καὶ ἐπιμελητείας δι' ὅ,τι ἀφεώρα προμηθείας, κατασκευὰς κλπ. Πρὸς συντονισμὸν τῶν ὡς ἄνω ἁρμοδιοτήτων ὑφίστατο τὸ ἀνώτερον συμβούλιον ναυτικῆς ἀεροπορίας.

Περίοδος 1930—1934. *Ἵδρυσις ὑπουργείου Ἀεροπορίας.* Μέχρι τέλους τοῦ 1929 αἱ ἀεροπορικαὶ δυνάμεις ἦσαν καταμεμημέναι εἰς τὰ ὑπουργεῖα Στρατιωτικῶν καὶ Ναυτικῶν, τὸ δὲ ὑπουργεῖον Συγκοινωνίας ἐρρύθμιζε τὰ τῆς πολιτικῆς ἀεροπορίας. Βοηθητικαί τινες τέλος ὑπηρεσίαι ὑπήγοντο εἰς ἄλλας ἀρχάς, ὅπως π. χ. ἡ μετεωρολογικὴ εἰς τὸ ἀστεροσκοπεῖον Ἀθηνῶν. Λόγῳ τῆς πολυμόρφου ταύτης ἀεροπορικῆς ὀργανώσεως, οὐδεὶς συντονισμὸς τῶν πολλαχόθεν καταβαλλομένων προσπαθειῶν πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἀεροπορικῶν δυνάμεων ἦτο δυνατός. Ἡ ἄμεσος δ' ἐξάρτησις τῶν δύο πολεμικῶν ἀεροποριῶν ἐκ τῶν ἀντιστοίχων ὑπουργείων εἶχε τὴν ἔννοιαν ὅτι ἦσαν ὅπλα βοηθητικά, κύριον σκοπὸν ἔχοντα τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου. Ὁ τότε πρωθυπουργὸς Ε. Βενιζέλος διεῖδε τὴν ἐξαιρετικὴν σημασίαν ἣν ἔχει διὰ τὴν ἄμυναν τῆς χώρας ἡ ἀεροπορία καὶ ἐχάραξε διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι τὴν πολιτικὴν τῆς ἀνεξαρτήτου ἀεροπορίας. Πρὸς ἐφαρμογὴν τῆς πολιτικῆς ταύτης ἱδρύθη διὰ τοῦ νόμου 4451 τῆς 23 Δεκεμβρίου 1929 τὸ ὑπουργεῖον Ἀεροπορίας, πρὸς τὸν σκοπὸν ἐναρμονίσεως τῶν καταβαλλομένων προσπαθειῶν καὶ πρὸς εὐρυτέραν χρησιμοποίησιν τῆς ἀεροπορίας οὐχὶ πλέον ὡς ὅπλου βοηθητικοῦ, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀνεξαρτήτου, ἐξασφαλίζοντος τὴν ἄμυναν τῆς χώρας ἀπὸ πάσης ἐναερίου ἐπιδρομῆς καὶ δυναμένου νὰ δράσῃ αὐτονόμως ἐναντίον ἐχθρικῆς χώρας. Πρῶτος ὑπουργὸς τῆς Ἀεροπορίας ἐχρημάτισεν ὁ Ε. Βενιζέλος, μὲ ὑφυπουργὸν τὸν Ἀλεξ. Ζάνναν, ὅστις ἐγένετο βραδύτερον ὑπουργός. Ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς ἱδρύσεως τοῦ ὑπουργείου πλεῖσται ἀντιγνωμίαι ἐξεδηλώθησαν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σκοπιμότητα τούτου. Ἡ γοργότης δὲ μεθ' ἧς αἱ ὑπηρεσίαι τοῦ νέου ὑπουργείου ἐπελήφθησαν τῆς ἐπιλύσεως βασικῶν τινων ζητημάτων (ὡς ἡ ὀργάνωσις τῶν διαφόρων ὑπηρεσιῶν καὶ ἡ σχετικὴ νομοθετικὴ μέριμνα, ὁ καταρτισμὸς ἑνιαίας ἀεροπορικῆς ἐπετηρίδος, αἱ προμήθειαι ἀεροπορικοῦ ὑλικοῦ, ἡ ἄμεσος συμπλήρωσις τῶν ἐγκαταστάσεων ξηρᾶς κλπ.), ἐδημιούργησεν ἀφ' ἑνὸς μὲν προσωπικὰ ζητήματα ἐν τῷ ἀρτισυστάτῳ σώματι, ἀφ' ἑτέρου δέ, λόγῳ ἐκδηλωθεισῶν διοικητικῆς φύσεως ἐλλείψεων, ἐδημιούργησεν ἐν μέρει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἡ σύμπτυξις τῶν ἀεροπορικῶν ὑπηρεσιῶν δὲν ἐξησφάλισε τὸν σχηματισμὸν συμπαγοῦς Ἀεροπορικῆς δυνάμεως. Ἕνεκα τούτου ἐγένοντο πολλαὶ συζητήσεις περὶ διαλύσεως τοῦ ὑπουργείου Ἀεροπορίας, ἰδίᾳ δὲ ἅμα τῇ ἀνόδῳ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς πρώτης κυβερνήσεως Π. Τσαλδάρη (Ὀκτώβριος 1932). Τὴν διάλυσιν τοῦ ὑπουργείου ἐζήτουν τότε καὶ τὰ δύο ἄλλα στρατιωτικὰ ὑπουργεῖα. Παρὰ τὴν ἀντίδρασιν ταύτην καὶ τὴν ἔκδηλον δυσφορίαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην μέρους τῆς κοινῆς γνώμης ἐναντίον τοῦ ὑπουργείου, ὀφειλομένην ἀφ' ἑνὸς εἰς ἀσκηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ τύπου κριτικὴν διαφόρων ἐνεργειῶν τοῦ ὑπουργείου καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς ἀντιπειθαρχικάς τινας κινήσεις ἀεροπόρων, τοῦτο διετηρήθη ὡς ὀργανισμὸς ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἄμυναν τῆς χώρας καὶ τὴν πρόοδον τῆς πολιτικῆς ἀεροπορίας παρ' ἡμῖν.

Ἅμα τῇ συστάσει τοῦ ὑπουργείου Ἀεροπορίας ἅπασαι αἱ σχετικαὶ πρὸς τὴν ἀεροπορίαν ὑπηρεσίαι καὶ ἐγκαταστάσεις ὑπήχθησαν εἰς αὐτό. Πρὸς τοῦτο ἐψηφίσθησαν οἱ νόμοι 5121 «Περὶ ὀργανισμοῦ τῆς Πολεμικῆς Ἀεροπορίας», 5124 «Περὶ τεχνικῶν ὑπηρεσιῶν Ἀεροπορίας», 5122 «Περὶ ἱεραρχίας καὶ προβιβασμοῦ τῶν στελεχῶν», 5202 «Περὶ καταστάσεως παθόντων ἐν πολέμῳ κλπ.». Συνεστήθη διεύθυνσις δημοσίων ἔργων, ἥτις ἐπέβλεψεν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν διαφόρων ἔργων, ὧν κυριώτερα εἶναι: ἡ ἰσοπέδωσις καὶ ἐπέκτασις τῶν ἀεροδρομίων Τατοΐου, Σέδες, Λαρίσης· ἡ κατασκευὴ μεγάλων μεταλλικῶν ὑποστέγων εἰς τὰ ἀεροδρόμια ταῦτα καὶ εἰς τὴν βάσιν Φαλήρου· ἡ ἀνοικοδόμησις κτηρίων διὰ γραφεῖα, σχολάς, κατοικίας κλπ. εἰς τὰ ὡς ἄνω ἀεροδρόμια· ἡ ἐγκατάστασις μονίμου νυκτερινοῦ φωτισμοῦ εἰς Τατόϊον, Σέδες καὶ Λάρισαν. Ὠργανώθη ἡ οἰκονομικὴ ὑπηρεσία καὶ ἐτακτοποιήθησαν αἱ ἀποθῆκαι ὑλικοῦ. Συνετάχθη κοινὴ ἐπετηρὶς τοῦ ἀεροπορικοῦ ὅπλου. Ἐλήφθη σοβαρὰ μέριμνα διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ προσωπικοῦ, ἀποσταλέντων πολλῶν ἀξιωματικῶν εἰς γαλλικὰς καὶ ἀγγλικὰς σχολὰς πρὸς ἐκπαίδευσιν. Ἱδρύθησαν αἱ σχολαὶ ἀεροπορίας ἐν Τατοΐῳ καὶ τεχνιτῶν ἐν Φαλήρῳ. Μετεκλήθησαν ξένοι (Ἄγγλοι καὶ Γάλλοι) ἀεροπορικοὶ σύμβουλοι. Ἐλειτούργησεν ἀνωτέρα σχολὴ ἀεροπορικῆς ἐκπαιδεύσεως. Συνεστήθησαν κέντρα ἐκπαιδευτικὰ δι' ἀξιωματικοὺς καὶ ὑπαξιωματικούς. Συνεστήθη διεύθυνσις μετεωρολογικῆς ὑπηρεσίας, ἥτις ἀνέλαβε τὴν ὀργάνωσιν τοῦ μετεωρολογικοῦ δικτύου καὶ τὴν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως μελέτην τῆς μετεωρολογικῆς καταστάσεως τῆς χώρας. Τὸ ὑλικὸν τῆς πολεμικῆς ἀεροπορίας συνεπληρώθη ἐν μέρει διὰ σειρᾶς προμηθειῶν ἀεροπλάνων καὶ κινητήρων (ὑδροπλάνα ναυτικῆς συνεργασίας Φαίρεϋ III F, ἀεροπλάνα συνεργασίας Ποτὲζ 25, ἐκπαιδευτικὰ Μορὰν 230, κλπ.)· τὰ ὑπάρχοντα ἐπεσκευάσθησαν εἰς τὸ ἐργοστάσιον Φαλήρου. Συνεστήθη ἐπίσης διεύθυνσις πολιτικῆς ἀεροπορίας (ὑπαχθεῖσα ἀργότερον εἰς τὸ ἐπιτελεῖον ὡς γραφεῖον)· ἡ ὑπηρεσία αὕτη ἐποπτεύει ἐπὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι λειτουργουσῶν ἐναερίων συγκοινωνιῶν καὶ τῶν δι' αὐτῆς διερχομένων ξένων τοιούτων, ρυθμίζει τὰ τῆς ἰδιωτικῆς ἐναερίου κυκλοφορίας ὕπερθεν τῆς Ἑλλάδος, φροντίζει διὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ διοίκησιν τῶν κρατικῶν ἀερολιμένων κλπ. Πρὸ τῆς συστάσεως τοῦ

Digitized by Google

ὑπουργείου Ἀεροπορίας κρατικοὶ ἀερολιμένες δὲν ὑφίσταντο. Τὸ κράτος εἶχεν ἀπὸ τοῦ 1924 παραχωρήσει διὰ συμβάσεων πρός τινας ξένας ἑταιρείας ἐναερίων συγκοινωνιῶν (Aero Espresso, Messageries Transaériennes, Imperial Airways κ. ἄ.) τὴν ἐκμετάλλευσιν ὡρισμένων γραμμῶν ἐπὶ τῇ βάσει προνομίων ἀφορώντων τὴν χρησιμοποίησιν ἰδίων χώρων ὡς ἀερολιμένων, τὴν ἐγκατάστασιν ἀσυρμάτων, μετεωρολογικῶν σταθμῶν κλπ. Ἡ πολιτικὴ ὅμως αὕτη τῆς παροχῆς προνομίων ἐγκατελείφθη. Οἱ ἰδιωτικοὶ ἀερολιμένες, καταργηθέντες, ἐξηγοράσθησαν ὑπὸ τοῦ κράτους. Αἱ συμβάσεις μετὰ τῶν ἑταιρειῶν ἐτροποποιήθησαν, ἀναληφθείσης ὑπὸ τοῦ κράτους τῆς ὑποχρεώσεως πρὸς συντήρησιν ἀερολιμένων καὶ ὑπηρεσίας ῥαδιοτηλεγραφικῆς καὶ μετεωρολογικῆς. Αἱ ξέναι ἑταιρεῖαι, χρησιμοποιοῦσαι τὰς κρατικὰς ἐγκαταστάσεις, καταβάλλουσι τέλη προσγειώσεως, στεγάσεως καὶ δασμοὺς βενζίνης. Αἱ ἐκ τῶν τελῶν τούτων πρόσοδοι ἐπέτρεψαν τὴν ὀργάνωσιν τῶν κρατικῶν ἀερολιμένων. Τὰ μέτρα ταῦτα καὶ ἡ ἄρσις πλείστων ἀσκόπων ἀπαγορεύσεων κατέστησαν τὰς Ἀθήνας σημαντικὸν σταθμὸν τοῦ διεθνοῦς εὐρωπαϊκοῦ δικτύου.

Μάχιμοι μονάδες καὶ ὑπηρεσίαι. Ἐν εἰρήνῃ αἱ ἀεροπορικαὶ δυνάμεις συγκροτοῦνται: α') ἐκ τῶν διοικήσεων καὶ τῶν ἐπιτελείων αὐτῶν· β') τῶν μαχίμων μονάδων· γ') τῶν ὑπηρεσιῶν: τεχνικῆς, οἰκονομικῆς, ὑγειονομικῆς, μετεωρολογικῆς, δικαιοσύνης καὶ στρατολογίας· δ') τῶν σχολῶν παραγωγῆς στελεχῶν ἱπταμένων καὶ τεχνικοῦ προσωπικοῦ καὶ κέντρα μετεκπαιδεύσεως· ε') τῶν ἐργοστασίων καὶ συνεργείων. Τὸ ὑπουργεῖον εἶναι ἀνωτάτη διοικοῦσα ἀρχὴ (βλ. τόμ. ΚΓ', σ. 735α). Ἅμα τῇ συστάσει αὐτοῦ (1930) ἐδημιουργήθησαν δύο ἀνώτεραι διοικήσεις, μία ΙΔ.Α. (στρατιωτικῆς ἀεροπορίας) μὲ ἕδραν τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ἑτέρα ΙΙΔ.Α. (ναυτικῆς ἀεροπορίας) μὲ ἕδραν τὸ Παλαιὸν Φάληρον. Κατὰ τὸ 1933 αἱ δύο διοικήσεις συνεπτύχθησαν εἰς μίαν «Ἀνωτέραν διοίκησιν Ἀεροπορίας» μὲ ἕδραν τὸ Παλαιὸν Φάληρον.

Ἡ πολεμικὴ ἀεροπορία τῷ 1930 συνεκροτήθη ἐκ 3 *σμηναρχιῶν* (ἀντὶ συνταγμάτων) καὶ 2 ἀεροπορικῶν βάσεων. Τῷ 1933 αἱ σμηναρχίαι μετωνομάσθησαν γενικῶς εἰς *βάσεις*, αἵτινες εἶναι αἱ ἑξῆς: Φαλήρου, Τατοΐου (σχολῶν), Λαρίσης, Σέδες. Μάχιμος μονὰς θεωρεῖται καὶ ἡ σχολὴ ἀεροπορίας. Ἑκάστη ἀεροπορικὴ βάσις περιλαμβάνει ἀριθμόν τινα *μοιρῶν* (συνήθως 2), ἑκάστη τῶν ὁποίων συντίθεται ἐξ ἀριθμοῦ *σμηνῶν*. Βασικὴ ὀργανικὴ μονὰς τῆς ἀεροπορίας εἶναι ἡ μοῖρα.

Βοηθητικαὶ ὑπηρεσίαι εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ἡ ὑπηρεσία ἐλέγχου ἐργοστασίου ἀεροπλάνων, ἑδρεύουσα εἰς Παλαιὸν Φάληρον ἐν τῷ ἐργοστασίῳ. 2) Τὸ ἐργοστάσιον ἀεροπλάνων, τελοῦν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῆς ἀγγλικῆς ἑταιρείας Blackburn. 3) Συνεργεῖον ἀεροπορίας (ὁ τέως ὄρχος ἀεροπορίας ἐν Μίκρα Θεσσαλονίκης). 4) Σχολὴ τεχνιτῶν ἀεροπορίας (Παλαιὸν Φάληρον). 5) Γενικαὶ ἀποθῆκαι ὑλικοῦ ἀεροπορίας (Γ.Α.Υ.Α.) ἐν Παλαιῷ Φαλήρῳ. 6) Ἀποθῆκαι ὑλικοῦ ἀεροπορίας (Α.Υ.Α.) ἐν Μίκρα Θεσσαλονίκης. Ἐν ἑκάστῃ ἀεροπορικῇ βάσει προβλέπονται ἐπίσης: μερικὴ ἀποθήκη ὑλικοῦ ἀεροπορίας, συνεργεῖον ἐπισκευῶν, στρατολογικὸν γραφεῖον, θεραπευτήριον, ὑπηρεσία αὐτοκινήτων.

Ὀργάνωσις τῆς πολεμικῆς ἀεροπορίας. Ἡ ἀεροπορικὴ ἱεραρχία περιλαμβάνει τὴν τάξιν τοῦ *σμηνίτου* (ἀντὶ στρατιώτου ἢ ναύτου) καὶ τοὺς βαθμοὺς τοῦ ὑπαξιωματικοῦ καὶ ἀξιωματικοῦ.

Βαθμοὶ ὑπαξιωματικῶν ἀεροπορίας.

Μάχιμοι	*Τεχνικοῦ σώματος*	*Βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν (ἀποθηκάριοι, νοσοκόμοι κλ.)*
Ὑποσμηνίας (δεκανεὺς)	Ἐπιτεχνίτης	Οἱ βαθμοὶ τῶν μαχίμων ἀκολουθούμενοι ὑπὸ τῆς ὀνομασίας τῆς εἰδικότητος, π. χ. σμηνίας ἀποθηκάριος.
Σμηνίας (λοχίας)	Ἀρχιτεχνίτης Β	
Ἐπισμηνίας (ἐπιλοχίας)	Ἀρχιτεχνίτης Α	
Ἀρχισμηνίας (ἀνθυπασπιστής)	Ἀεροτεχνίτης	

Βαθμοὶ ἀξιωματικῶν ἀεροπορίας.

Μάχιμοι (ἱπτάμενοι)	*Ἀνωτέρου τεχνικοῦ προσωπικοῦ (μηχανικοί)*	*Κατωτέρου τεχνικοῦ προσωπικοῦ (τεχνῖται)*	*Οἰκονομικοῦ σώματος*
Ἀνθυποσμηναγὸς (ἀνθυπολοχαγός)	Ἀνθυπομηχανικὸς ἀεροπορίας	Ἀερομηχανικὸς Γ	Ἀνθυπολογιστής
Ὑποσμηναγὸς (ὑπολοχαγός)	Ὑπομηχανικὸς »	Ἀερομηχανικὸς Β	Ὑπολογιστής
Σμηναγὸς (λοχαγός)	Μηχανικὸς »	Ἀερομηχανικὸς Α	Λογιστής
Ἐπισμηναγὸς (ταγματάρχης)	Ἐπιμηχανικὸς »		Ὑπεπιμελητής
Ἀντισμήναρχος (ἀντισυνταγματάρχης)	Ἀρχιμηχανικὸς »		Ἐπιμελητής
Σμήναρχος (συνταγματάρχης)	Γενικὸς ἀρχιμηχανικός		Γενικὸς ἐπιμελητής
Ὑποστράτηγος ἀεροπορίας			

Τὰ μάχιμα στελέχη διακρίνονται εἰς *ἀξιωματικοὺς ἀεροπόρους*, ἀδιαφόρως εἰδικότητος, καὶ εἰς ὑπαξιωματικούς, διακρινομένους εἰς *χειριστὰς* καὶ *παρατηρητάς*. Ἡ πρώτη συγκρότησις τοῦ σώματος περιέλαβε (νόμος 5121 τῆς 15 Ἰουλίου 1931): α') Τοὺς ἀξιωματικοὺς ἀεροπορίας στρατοῦ καὶ πολεμικοῦ ναυτικοῦ, τοὺς ὑπηρετοῦντας εἰς τὸ τέως «ὅπλον ἀεροπορίας» καὶ εἰς τὴν «ναυτικὴν ἀεροπορίαν» (δυνάμει τοῦ νόμου 4226). β') Τοὺς ὑπαξιωματικοὺς ἀεροπορίας στρατοῦ καὶ ναυτικοῦ. Ἐπὶ πλέον ἐπετράπη διὰ χρονικόν τι διάστημα καὶ μέχρις ἀποδόσεως τῆς ἱδρυθείσης σχολῆς ἀεροπορίας ἡ μετάταξις εἰς τὴν ἀεροπορίαν ἀριθμοῦ τινος ἀξιωματικῶν ἐκ τῶν δύο ἄλλων μαχίμων ὅπλων. Ἡ κατάταξις ἀνθυποσμηναγῶν θὰ γίνεται μελλοντικῶς ἐκ τῶν ἀποφοίτων τῆς σχολῆς ἀεροπορίας. Διὰ τοῦ αὐτοῦ νόμου (5121) προβλέπεται ἡ κατάταξις εἰς τὴν σχολὴν ἀεροπορίας ἐθελοντῶν διὰ τὸ ἱπτάμενον *προσωπικόν*, οἵτινες ἐξερχόμενοι ἀναλαμβάνουσι τετραετῆ ὑποχρέωσιν καὶ ὀνομάζονται *σμηνίαι*. Οὗτοι δύνανται νὰ καταστῶσι μόνιμοι ἀξιωματικοί, χρησιμοποιούμενοι ὡς ἱπτάμενοι διαφόρων εἰδικοτήτων, ἤτοι χειρισταί, ἀσυρματισταί, φωτογράφοι κλπ.

Στελέχη τεχνικοῦ σώματος. Ἡ τεχνικὴ ὑπηρεσία τῆς ἀεροπορίας διεξάγεται ὑπὸ τεχνικοῦ προσωπικοῦ, διακρινομένου: α') Εἰς ἀνώτερον τεχνικὸν προσωπικὸν (μηχανικοί). Κατ' ἀρχὴν τὸ σῶμα τοῦτο συνεκροτήθη ἐξ ἀξιωματικῶν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ καὶ τοῦ στρατοῦ, εἰδικῶς ἐκπαιδευθέντων εἰς ἀνωτέρας τεχνικὰς σχολὰς τοῦ ἐξωτερικοῦ (Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας). Μελλοντικῶς οἱ ἀνθυπομηχανικοί, συμφώνως τῷ νόμῳ 5124, θὰ προέρχωνται ἐκ τῆς ναυτικῆς σχολῆς δοκίμων μηχανικῶν. β') Εἰς κατώτερον τεχνικὸν προσωπικὸν (τεχνῖται). Τὸ σῶμα τοῦτο ἀποτελοῦσι μόνιμοι ἀξιωματικοί, ὑπαξιωματικοὶ καὶ ὁπλῖται. Τὸ κατώτερον τεχνικὸν προσωπικὸν διακρίνεται εἰς τὰς ἑξῆς εἰδικότητας: μηχανοσυνθέτου, μηχανουργοῦ, συνθέτου, πυροτεχνουργοῦ, τορπιλλοτεχνίτου, ἠλεκτροτεχνίτου, φωτογράφου. Μόνον οἱ εἰδικότητος μηχανοσυνθέτου προάγονται εἰς ἀξιωματικούς, σταδιοδρομοῦντες μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ ἀερομηχανικοῦ Α' (λοχαγοῦ). Τὸ σῶμα τοῦτο συνεκροτήθη ἐκ προϋπηρετησάντων εἰς τοὺς ἀντιστοίχους κλάδους τῆς τέως στρατιωτικῆς καὶ ναυτικῆς ἀεροπορίας. Νῦν τὰς θέσεις τῶν ἐπιτεχνιτῶν εἰδικότητος μηχανουργοῦ καὶ συνθέτου καταλαμβάνουσιν οἱ καθ' ἕκαστον ἔτος ἀποφοιτῶντες ἐκ τῆς σχολῆς τεχνιτῶν ἀεροπορίας. Διὰ τὰς λοιπὰς εἰδικότητας εἰσάγονται κατὰ καιροὺς κατόπιν διαγωνισμοῦ ὡς δόκιμοι τεχνῖται εἰς τὰς εἰδικὰς σχολὰς τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ καὶ τοῦ στρατοῦ, ἐκτὸς τῶν φωτογράφων, δι' οὓς λειτουργεῖ περιοδικῶς σχολὴ φωτογράφων (προσωπικὸν συνεργείων καὶ ὄχι ἱπτάμενοι). Οἱ ἀποφοιτῶντες τῶν σχολῶν τούτων κατατάσσονται ὡς δόκιμοι τεχνῖται μὲ τετραετῆ ὑποχρέωσιν.

Προσωπικὸν στρατευσίμων τεχνιτῶν. Δὲν ἀποτελεῖ μόνιμον ἢ ἐθελοντικὸν σῶμα τεχνιτῶν, ἀλλ' ἐπιλέγεται ἐξ ἑκάστης κλάσεως.

Προσωπικὸν ἰδιωτῶν τεχνιτῶν. Προσλαμβάνεται ἐκτάκτως διὰ τὴν ἐκτέλεσιν ἐργασιῶν ἐν τοῖς συνεργείοις τῶν μονάδων καὶ καταστημάτων ἐπὶ ἡμερομισθίῳ.

Στελέχη οἰκονομικοῦ σώματος. Οἱ συγκροτήσαντες τὸ σῶμα τοῦτο μετετάχθησαν ἐκ τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ. Διὰ τοῦ νόμου 5163 ἐρρυθμίσθησαν τὰ τῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας, ἥτις διακρίνεται εἰς ἔλεγχον, ἐπιμελητείαν, ἐκκαθάρισιν, διαχείρισιν.

Στελέχη ὑγειονομικῆς, στρατολογικῆς καὶ δικαστικῆς ὑπηρεσίας. Τὰ εἰς ἀξιωματικοὺς στελέχη τῶν ὑπηρεσιῶν τούτων προέρχονται ἐξ ἀποσπάσεως διὰ μὲν τὴν ὑγειονομικὴν ἐκ τῶν ὑπουργείων Στρατιωτικῶν καὶ Ναυτικῶν, διὰ τὰς λοιπὰς δὲ ἐκ τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν.

Στρατολογία τῆς ἀεροπορίας. Ὁ ἐξ ὁπλιτῶν στρατὸς τῆς ἀεροπορίας συγκροτεῖται: α') ἐξ ἐθελοντῶν ἱπταμένων, β') ἐξ ἐθελοντῶν νοσοκόμων καὶ ἀποθηκαρίων. Οὗτοι καλοῦνται ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν κατὰ καιροὺς καὶ εἰσάγονται κατόπιν διαγωνισμοῦ πρὸς ἐκπαίδευσιν, ἀναλαμβάνοντες τετραετῆ ὑποχρέωσιν ὑπηρεσίας ὡς ἐθελονταὶ στρατιῶται νοσοκόμοι ἢ ἀποθηκάριοι. Οἱ μὴ εὐδοκιμοῦντες εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν μεταφέρονται εἰς τοὺς στρατευσίμους. Μετὰ τὴν παρέλευσιν τριετίας δύνανται οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ μονιμοποιηθῶσιν.

Στρατεύσιμοι. Τὸ ὑπουργεῖον Ἀεροπορίας αἰτεῖ κατ' ἔτος ἐκ τῶν ὑπουργείων Στρατιωτικῶν καὶ Ναυτικῶν ὡρισμένον ἀριθμὸν στρατευσίμων (περὶ τοὺς 1000 ἄνδρας ἐν συνόλῳ) κατὰ τέχνας καὶ ἐπαγγέλματα. Πρὸς τοῦτο ἐκλέγονται οἱ ὑπέχοντες ὑποχρέωσιν ὁλοκλήρου θητείας. Τὴν στρατολογίαν αὐτὴν καθορίζει ὁ νόμος 5121.

Ἐκπαίδευσις. Διὰ τὴν συστηματικὴν ἐκπαίδευσιν καὶ μετεκπαίδευσιν τοῦ προσωπικοῦ συγκροτοῦνται, συμφώνως τῷ νόμῳ 5123, σχολαὶ καὶ κέντρα ἐκπαιδεύσεως. Μέχρι σήμερον ἐλειτούργησαν.

α) *Σχολὴ ἀεροπορίας.* Οὖσα ἀντίστοιχος πρὸς τὰ σχολεῖα Εὐελπίδων καὶ Ναυτικῶν Δοκίμων, παρέχει, κατόπιν καταλλήλου θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς ἐκπαιδεύσεως, τὸ ἀναγκαῖον κατ' ἔτος ἱπτάμενον προσωπικὸν ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν. Πρὸς τοῦτο διαιρεῖται εἰς δύο διακεκριμένα τμήματα: δοκίμων ἀξιωματικῶν καὶ δοκίμων ὑπαξιωματικῶν. Ἡ φοίτησις εἰς τὸ πρῶτον τμῆμα εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος τριετής, οἱ δὲ ἀποφοιτῶντες ὀνομάζονται *ἀνθυποσμηναγοί*. Εἰς τὸ δεύτερον τμῆμα ἡ φοίτησις εἶναι διετής, οἱ δὲ ἀποφοιτῶντες ὀνομάζονται *σμηνίαι*, εἰδικότητος ἀναλόγου πρὸς τὸ πτυχίον τὸ ὁποῖον ἔλαβον. Ἡ σχολὴ ἐγκατεστάθη εἰς τὸ ἀεροδρόμιον Τατοΐου καὶ ἐλειτούργησεν ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1931, ὅτε εἰσήχθησαν καὶ οἱ πρῶτοι μαθηταί. Οἱ μαθηταὶ γενικῶς ἐκπαιδεύονται δωρεάν, ἀπὸ δὲ τοῦ πρώτου ἔτους, ἐκτὸς τῆς θεωρητικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἀρχίζουν καὶ τὴν πτητικὴν τοιαύτην. Πρὸς τοῦτο ἡ σχολὴ εἶναι ἐφωδιασμένη διὰ σμηνῶν ἀεροπλάνων. Οἱ μαθηταὶ ἀσκοῦνται ὡς χειρισταί, συγχρόνως δὲ ἐκπαιδεύονται ἐν πτήσει εἰς τὴν ἀεροναυτιλίαν, φωτογραφίαν, ἀσύρματον, πυροβολικὸν κλπ., ὥστε καταρτίζονται πλήρως καὶ ὡς παρατηρηταί. Κατὰ τὸ θέρος ἀποστέλλονται εἰς στρατιωτικὰς ἢ ναυτικὰς μονάδας πρὸς πρακτικὴν ἐξάσκησιν.

β') *Σχολὴ τεχνιτῶν ἀεροπορίας.* Παρασκευάζει τὰ στελέχη τοῦ κατωτέρου τεχνικοῦ προσωπικοῦ, ἔχουσα ἕδραν τὴν βάσιν Παλαιοῦ Φαλήρου. Ἡ φοίτησις εἶναι τριετής, ἡ δὲ ἐκπαίδευσις γίνεται δωρεάν. Οἱ μαθηταὶ παρακολουθοῦσι στοιχειώδη θεωρητικὴν ἐκπαίδευσιν καὶ ἐπιμελῆ πρακτικὴν τοιαύτην εἰς εἰδικὰ συνεργεῖα.

γ') *Σχολὴ ἀνωτέρας ἀεροπορικῆς ἐκπαιδεύσεως.* Σκοπὸν ἔχει τὴν ἐκπαίδευσιν σμηναγῶν εἰς τὰ ἀφορῶντα τὴν τακτικὴν τῆς ἀεροπορίας καὶ τὴν δρᾶσιν ἐν πολέμῳ τῶν ἀεροπορικῶν μονάδων. Ἡ φοίτησις προβλέπεται ὑποχρεωτική.

Εἰς τὴν σχολὴν δοκίμων μηχανικῶν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ εἰσάγονται οἱ προοριζόμενοι διὰ τὸ ἀνώτερον τεχνικὸν προσωπικόν. Ἡ φοίτησις εἶναι τετραετής, ἐπακολουθεῖ ὅμως ἓν εἰσέτι ἔτος σπουδῶν (ἐφαρμογῶν), τὸ ὁποῖον παρακολουθοῦσιν ὡς ἀξιωματικοί. Ὑπὸ ὀργάνωσιν νῦν εὑρίσκονται σχολεῖά τινα ἐφαρμογῆς (ναυτιλίας, βολῆς κλπ.) καὶ κέντρα πτητικῆς μετεκπαιδεύσεως. Ταῦτα μετὰ τοῦ ἀπαραιτήτου πτητικοῦ ὑλικοῦ θὰ συγκροτήσωσιν ἐν Τατοΐῳ τὴν ἀεροπορικὴν βάσιν σχολῶν ὑπὸ ἑνιαίαν διοίκησιν.

Στολαὶ προσωπικοῦ ἀεροπορίας. Ἡ στολὴ ὑπηρεσίας τῶν ἀξιωματικῶν σύγκειται ἐκ πηληκίου, χιτωνίου, περισκελίδος, ὑποδημάτων. Τὸ πηλήκιον, ἐκ καλύμματος, διαζώματος καὶ γείσου, ὁμοιάζει πρὸς ναυτικὸν τοιοῦτον. Τὸ κάλυμμα κατασκευάζεται ἐξ οἵου καὶ ἡ στολὴ ὑφάσματος. Τὸ διάζωμα περιβάλλεται ὑπὸ μαύρης ταινίας. Τὸ γεῖσον διὰ τοὺς κατωτέρους ἀξιωματικοὺς εἶναι ἐκ δέρματος μέλανος στιλπνοῦ. Τὸ γεῖσον τῶν μὲν ἀνωτέρων μαχίμων φέρει χρυσοκέντητον κλάδον δρυός, τῶν δὲ μὴ μαχίμων χρυσοκέντητον ἐπίρραμμα. Τὸ πηλήκιον φέρει ἐθνόσημον μετὰ ἐφορμῶντος μεταλλικοῦ ἀετοῦ περιβαλλομένου ὑπὸ κλάδων δρυὸς χρυσοκεντήτων. Τὸ χιτώνιον κατασκευάζεται ἐξ ἐρέας βαθέως κυανῆς ἢ χρώματος χακὶ καὶ φέρει περιλαίμιον ἀνοικτόν. Κομβοῦται εἰς τὸ μέσον διὰ 4 κομβίων, ἅτινα φέρουσιν ἔκτυπον τὸν ἐφορμῶντα ἀετόν. Τὸ χιτώνιον φέρει νῦν καὶ μαλακὰς ἐπωμίδας, ἐφ' ὧν συρράπτονται μικροὶ ἀστέρες, ὡς καὶ εἰς τὰς στρατιωτικὰς καὶ μὲ τὴν αὐτὴν κατὰ βαθμοὺς ἀντιστοιχίαν. Ἡ περισκελὶς εἶναι συνήθως μακρὰ τοιαύτη, πάντοτε ὁμοιόχρωμος πρὸς τὸ χιτώνιον καὶ ἄνευ διακριτικοῦ τινος. Τὰ ὑποδήματα εἶναι ἡμιυποδήματα μέλανα (στολὴ κυανῆ), χρώματος καφφὲ (στολὴ χακὶ) ἢ λευκὰ (λευκὴ στολή). Ἡ στολὴ φέρεται μετὰ ὑποκαμίσου λευκοῦ, περιλαιμίου λευκοῦ καὶ λαιμοδέτου μέλανος. Ἡ στολὴ τῶν ὑπαξιωματικῶν πρὸς διάκρισιν φέρεται μετὰ ὑποκαμίσου ἐγχρώμου (κυανοῦ ἢ χακί).

Διὰ τοὺς ἀξιωματικοὺς ὡς διακριτικὰ ὁρίζονται χρυσαῖ σειρίδες ἄνωθεν τῶν περιχειρίδων, ὧν τὸ πλάτος εἶναι 6 καὶ 12 χιλιοστῶν. Ὁ ἀνθυποσμηναγὸς ἔχει μίαν σειρίδα 12 χλ., ὁ ὑποσμηναγὸς δύο, ὁ σμηναγὸς 2 τῶν 12 χλ. καὶ ἐνδιαμέσως μίαν τῶν 6, ὁ ἐπισμηναγὸς 3 τῶν 12 χλ., ὁ ἀντισμήναρχος 3 τῶν 12 χλ. καὶ μίαν τῶν 6, ὁ σμήναρχος 4 τῶν 12 χλ.

Διὰ τοὺς μαχίμους μόνον ἡ ἀνωτέρα σειρὶς σχηματίζει, στρεφομένη περὶ ἑαυτήν, εἰς τὸ ἔξω μέρος τοῦ βραχίονος μικρὸν τετράγωνον. Τὸ χρῶμα τῶν σειρίδων τῶν ἀξιωματικῶν τῶν ἄλλων κλάδων εἶναι τὸ τῆς ἐρέας διὰ τὸ ἀνώτερον τεχνικὸν προσωπικόν, ζωηρὸν κυανοῦν διὰ τὸ οἰκονομικὸν σῶμα, ἰοειδὲς διὰ τὸ κατώτερον τεχνικὸν προσωπικόν. Διὰ τοὺς ὑπαξιωματικοὺς τὰ διακρι-

Digitized by Google

τικὰ κατασκευάζονται ἐκ χρυσῆς σειρίδος καὶ φέρονται ἐπὶ τοῦ βραχίονος. Αἱ σειρίδες σχηματίζουσι γωνίαν 90° μὲ τὴν κορυφὴν πρὸς τὰ κάτω.

Οἱ ἱπτάμενοι ὑπαξιωματικοὶ φέρουσιν ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους του στήθους μικρὸν μεταλλικὸν ἐπίχρυσον ἀετόν. Οἱ ὑπαξιωματικοὶ τῶν διαφόρων εἰδικοτήτων φέρουσιν εἰς τὸν βραχίονα τὸ διακριτικὸν σῆμα τοῦ κλάδου των ἐντὸς τῆς γωνίας, ἣν σχηματίζουσι τὰ διακριτικὰ τοῦ βαθμοῦ. Ἡ στολὴ τῶν μαθητῶν καὶ τῶν σμηνιτῶν εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν ἀνωτέρω περιγραφεῖσαν. Μόνον τὸ χιτώνιον εἶναι κλειστὸν εἰς τὸν λαιμόν, ἐκτὸς τῆς μεγάλης στολῆς τῶν μαθητῶν τῆς σχολῆς ἀεροπορίας, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀνοικτὸν καὶ φέρει τομεῖς λευκοὺς ἑκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ. Ὡς μεγάλη στολὴ τῶν ἀξιωματικῶν χρησιμεύει ἐπι τοῦ παρόντος ἡ μικρὰ μετὰ ξίφους καὶ παρασήμων.

Ἀεροπορικὸν σῆμα. Ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς κεντρικοῦ κύκλου κυανοῦ χρώματος, περιβαλλομένου ὑπὸ λευκοχρόου δακτυλίου πάχους ἴσου πρὸς τὴν ἀκτῖνα τοῦ κυανοῦ κύκλου καὶ ὅστις πάλιν περιβάλλεται ὑπὸ ἴσου πάχους κυκλικοῦ δακτυλίου κυανοῦ.

Χαρακτηριστικὰ πολεμικῶν ἀεροσκαφῶν. α') Κάτωθεν τῶν πτερύγων φέρουν κεχρωματισμένον τὸ ἀεροπορικὸν σῆμα εἰς μέγα μέγεθος. β') Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ ἐγγράφεται γράμμα καὶ ἀριθμὸς τῆς ὑπηρεσίας, π. χ. Ε 104. Τὸ γράμμα χαρακτηρίζει τὸν τύπον τοῦ ἀεροσκάφους (Ε=ἐκπαιδευτικόν), ὁ δὲ ἀριθμὸς εἶναι ὑπηρεσιακὸν στοιχεῖον. γ') Ἐπὶ τοῦ πηδαλίου διευθύνσεως ἐγγράφονται στοιχεῖά τινα τεχνικά: ὄνομα κατασκευαστοῦ, αὔξων ἀριθμὸς ἀεροπλάνου (ἐργοστασίου), μέγιστον ἐπιτρεπόμενον βάρος, βάρος τοῦ ἀεροπλάνου κενοῦ, χωρητικότης δεξαμενῶν βενζίνης καὶ ἐλαίου κλπ. δ') Ἀεροπλάνα τινὰ (δωρηθέντα) φέρουν ἰδιαιτέραν ὀνομασίαν (π. χ. Δράμα, Κότσικας κλπ.). Τὸ ὄνομα ἐγγράφεται συνήθως ἐπὶ τοῦ καλύμματος τοῦ κινητῆρος.

Σημαῖαι ἀεροπορίας. α') Ἡ πολεμικὴ ἀεροπορικὴ σημαία εἶναι κυανῆ μετὰ μεγάλου κεντρικοῦ λευκοῦ σταυροῦ, ἐκτεινομένου μέχρι τῶν ἄκρων τῶν πλευρῶν. Εἰς τὸ κέντρον, ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὄψεων, ἔχει τὸ ἀεροπορικὸν σῆμα. Εἰς δὲ τὸ κέντρον τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἄνω κυανοῦ ὀρθογωνίου φέρει τὸν φοίνικα, περιβαλλόμενον ὑπὸ λευκοῦ δακτυλίου. Χρησιμοποιούμενα μεγέθη εἶναι 5,25×3,50–3,60×2,40–1,65×1,10. β') Ἡ πολιτικὴ ἀεροπορικὴ σημαία εἶναι ὁμοία μὲ τὴν πολεμικήν, ἀλλὰ δὲν φέρει τὸν φοίνικα. γ') Διακριτικὸν τοῦ ὑπουργοῦ ἀεροπορίας εἶναι εἰς μικρὸν σχῆμα τετράγωνον ἡ σημαία τῆς πολεμικῆς ἀεροπορίας. δ') Διακριτικὰ τῶν διοικήσεων εἶναι μικρὸν λευκὸν τετράγωνον φέρον εἰς τὸ κέντρον κυανοῦν κύκλον περιβαλλόμενον ὑπὸ λευκοῦ τοιούτου καὶ χιαστὶ πρὸς τὰς γωνίας λωρίδας ὀρθογωνίους κυανᾶς. ε') Ἐπισείων πολεμικοῦ ἀεροδρομίου εἶναι τρίγωνον ἰσοσκελὲς μικρᾶς βάσεως καὶ ὕψους 2, 4 ἢ 8,80 μέτρων. Πλησίον τῆς βάσεως φέρει λευκὸν σταυρόν. Τὸ χρῶμα αὐτοῦ εἶναι ἐναλλὰξ κυανοῦν καὶ λευκόν, τὸ δὲ μῆκός του διαιρεῖται εἰς 7 ἴσα μέρη.

Ὑλικὸν πολεμικῆς ἀεροπορίας. Τὸ σύγχρονον ὑλικὸν τῆς πολεμικῆς ἀεροπλοΐας, ἐκτὸς τῶν σμηνῶν ἀρχικῆς καὶ προκεχωρημένης ἐκπαιδεύσεως, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀεροπλάνα καὶ ὑδροπλάνα τῶν ἑξῆς τύπων:

α') Ἀεροπλάνα τύπου Breguet XIX κατὰ τὸ πλεῖστον ἐφωδιασμένα διὰ κινητήρων Hispano Suiza 500 ἵππων. Εἶναι διθέσια παρατηρήσεως καὶ ἐλαφροῦ βομβαρδισμοῦ, διπτέρυγα, μεταλλικῆς κατασκευῆς (γαλλικῆς προελεύσεως). β') Ἀεροπλάνα τύπου Potez 25 μετὰ κινητῆρος Hispano-Suiza 500 ἵππων. Εἶναι διθέσια παρατηρήσεως, διπτέρυγα, ξυλίνης κατασκευῆς (γαλλικῆς προελεύσεως). γ') Ἀεροπλάνα Χῶκερ τύπου «Horsley» μὲ κινητῆρας Rolls-Roys «Condor» 650 ἵππων. Εἶναι τριθέσια βομβαρδισμοῦ, διπτέρυγα, μεικτῆς κατασκευῆς (ἀγγλικῆς προελεύσεως). δ') Ὑδροπλάνα τύπου «Βέλος» μὲ κινητῆρα Napier 450 ἵππων. Εἶναι διθέσια τορπιλλοπλάνα τοῦ οἴκου Blackburn, κατασκευασθέντα ἐπὶ προνομίῳ ἐν Ἑλλάδι, μεικτῆς κατασκευῆς. ε') Ὑδροπλάνα τύπου Fairey μὲ κινητῆρα Napier 530 ἵππων. Εἶναι τριθέσια ναυτικῆς συνεργασίας, διπτέρυγα, μεταλλικῆς κατασκευῆς (ἀγγλικῆς προελεύσεως).

Ἐφεδρεία ἀεροπορίας. Ἡ ἐφεδρεία ἀποτελεῖται ἐκ τῶν σειρῶν Α καὶ Β. Εἰς τὴν Α σειρὰν ἀνήκουσιν οἱ ἐκπληρώσαντες τὰς στρατιωτικὰς αὐτῶν ὑποχρεώσεις καὶ παραμένουσιν ἐν αὐτῇ μέχρι συμπληρώσεως τοῦ 40οῦ ἔτους τῆς ἡλικίας των, μεθ' ὃ καὶ μέχρι τοῦ 50οῦ ἀνήκουσιν εἰς τὴν σειρὰν Β. Ἡ ἐφεδρεία διαιρεῖται εἰς τοιαύτην ἱπταμένου προσωπικοῦ καὶ εἰς γενικήν. Εἰς τὴν πρώτην ἐγγράφονται ὅσοι προέρχονται ἐξ ἱπταμένων καὶ παραμένουσιν ἐν αὐτῇ μέχρι τοῦ 35ου ἔτους, ἐφ' ὅσον διατηροῦνται ἐν πτητικῇ ἐνεργείᾳ, ἐπὶ τῇ βάσει εἰδικοῦ περὶ ἐφέδρων ἀεροπόρων νόμου. Οἱ ὑπηρετοῦντες εἰς ἰδιωτικὰς ἑταιρείας ὡς χειρισταὶ κλπ. θεωροῦνται ἐν πτητικῇ ἐνεργείᾳ. Ἡ διατήρησις στελεχῶν ἐφεδρείας ἐν πτητικῇ ἐνεργείᾳ ἔχει μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν καθόλου ὀργάνωσιν καὶ προπαρασκευὴν τῆς πολεμικῆς ἀεροπορίας. Ὡς ἐφεδρεία ὑλικοῦ δύναται νὰ θεωρηθῇ τὸ ὑλικὸν τῶν ἑλληνικῶν ἑταιρειῶν ἐναερίων συγκοινωνιῶν. Τοῦτο ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀεροπλάνα γερμανικῆς προελεύσεως τύπου Junkers G 24 μὲ κινητῆρας ἐπίσης Junkers (τρεῖς ἕκαστον) τῶν 260 ἵππων. Εἶναι μονοπλάνα ὁλικοῦ φόρτου 7.200 χιλιογράμμων 15 ἐπιβατῶν (μετὰ τοῦ πληρώματος), μεταλλικῆς κατασκευῆς ἐξ ὁλοκλήρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. «Ἀεροπορικὴ ἐπιθεώρησις», τριμηνιαῖον περιοδικόν.—«Ἀεροπλοΐα», δεκαπενθήμερον περιοδικόν.—Αἱ ἐκδόσεις τοῦ ὑπουργείου Ἀεροπορίας.—*Μανωλοπούλου*, «Ἀεροπλοΐα».—«Ἑλληνικὴ Ἀεροπλοΐα», ἔκδοσις Ἀεροπορικῆς Ἀμύνης.

Λ. ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗΓΑΚΗΣ

ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

I. ***Κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν.*** Ἡ ἱστορία τῆς δημοσίας ἀσφαλείας ἐν Ἑλλάδι συνδέεται ἀναποσπάστως μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ συγχρόνου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τὰ πρῶτα μέτρα ἀστυνομικῆς ἐπαγρυπνήσεως, μετὰ τὴν κήρυξιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐλήφθησαν ὑπὸ τῆς πελοποννησιακῆς γερουσίας (30 Μαΐου 1821). Ἡ ἄσκησις τῆς ἀστυνομικῆς ἐξουσίας ἀνετέθη εἰς τοὺς ἐφόρους καὶ εἰς τοὺς ὑπεφόρους, ὧν οἱ μὲν πρῶτοι εἶχον τὴν ἕδραν των εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς ἐπαρχίας, οἱ δὲ δεύτεροι εἰς τὰ χωρία. Τόσον οἱ ἔφοροι ὅσον καὶ οἱ ὑπέφοροι ἦσαν ἐντεταλμένοι ἐπίσης μὲ τὴν ἐκδίκασιν τῶν πταισματικῶν παραβάσεων. Τὸ ἀστυνομικὸν τοῦτο σύστημα, τὸ ὁποῖον σὺν τῇ προόδῳ τῆς ἐπαναστάσεως ἐφηρμόσθη καὶ εἰς ἄλλας περιφερείας, μετεβλήθη διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς γερουσίας τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος (4 Νοεμβρίου 1821). Δι' αὐτοῦ ἡ ἀστυνομία ὠργανώθη ἐπὶ τὸ συγκεντρωτικώτερον, τῆς γενικῆς μερίμνης διὰ τὴν τήρησιν τῆς δημοσίας τάξεως καὶ ἀσφαλείας ἀνατεθείσης εἰς τὴν γερουσίαν, ἡ ὁποία ἤσκει τὰ καθήκοντά της ταῦτα διὰ τῶν καπιτάνων, τῶν ἐφόρων καὶ τῶν προεστώτων. Ὁ καπιτᾶνος, ὅστις, κατὰ κανόνα, εἶχε τὸν τίτλον στρατηγοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἦτο ὁ στρατιωτικὸς ἀρχηγὸς τῆς ἐπαρχίας, εὑρίσκετο δ' ἐπὶ κεφαλῆς σώματος μισθωτῶν, ὧν τὸν ἀριθμὸν ὥριζεν ἡ γερουσία. Διὰ τοῦ σώματος τούτου ὁ καπιτᾶνος ὑπεχρεοῦτο νὰ τηρῇ τὴν δημοσίαν ἀσφάλειαν, παρέχων ἅμα τὴν συνδρομήν του εἰς τὴν γερουσίαν, ὁσάκις, διὰ λόγους γενικωτέρους, ἤθελε τῷ ζητηθῇ αὕτη. Ὅταν αἱ πολεμικαὶ ἀνάγκαι ἀπῄτουν τὴν ἀπασχόλησιν τοῦ καπιτάνου εἰς τὰ καθαρῶς στρατιωτικά του καθήκοντα, τὴν διαχείρισιν τῆς δημοσίας ἀσφαλείας τοῦ ναχεγὲ (τμήματος) ἀνελάμβανεν ὁ ἐπίτροπός του. Οἱ ἔφοροι ἐξελέγοντο κατ' ἔτος ὑπὸ τῶν προεστώτων, καὶ οὗτοι ὑπὸ τῶν μᾶλλον εὐυπολήπτων χωρικῶν. Ἕδρα τῶν μὲν ἐφόρων ἦτο ἡ πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας, τῶν δὲ προεστώτων τὰ χωρία. Παρεμφερὴς ὀργάνωσις ἐδόθη καὶ εἰς τὴν ἀστυνομίαν τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, διὰ τῆς νομικῆς διατάξεως, ψηφισθείσης εἰς τὰ Σάλωνα (15 Νοεμβρίου 1821). Δι' αὐτῆς εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἑκάστης ἐπαρχίας διωρίζοντο τρεῖς προεστῶτες. Καθῆκόν των ἦτο νὰ φροντίζουν διὰ τὴν καθαριότητα τῆς πόλεως, νὰ ἐκδίδουν διαβατήρια, νὰ παρακολουθοῦν τὴν κίνησιν τῶν ξένων, νὰ τηροῦν ληξιαρχικὰ βιβλία γεννήσεων, θανάτων κλπ., νὰ φροντίζουν διὰ τὴν πιστὴν ἐφαρμογὴν τῶν περὶ ἀγορανομίας διατάξεων, καθὼς καὶ διὰ τὴν κοινὴν εὐταξίαν. Τὰ ἀναγόμενα εἰς τὴν διαχείρισιν τῆς δημοσίας ἀσφαλείας καθήκοντά των οἱ προεστῶτες ἐξετέλουν κατὰ τὸν ἑξῆς τρόπον: διῄρουν τὴν πόλιν εἰς τμήματα, εἰς ἕκαστον τῶν ὁποίων διώριζον ἕνα ἐπιστάτην, ἔχοντα ὑπὸ τὰς διαταγάς του ἅπαντας τοὺς μὴ ἀσχολουμένους εἰς τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις πολίτας, ἀπὸ ἡλικίας 14 μέχρι 60 ἐτῶν. Ἐκ τῶν πολιτῶν αὐτῶν, καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ὀνομαστικοῦ καταλόγου, τὸν ὁποῖον ὑπεχρεοῦτο νὰ τηρῇ ὁ ἐπιστάτης, οἱ προεστῶτες ὥριζον τὴν νυκτερινὴν φυλακήν, ἐντεταλμένην νὰ ἀγρυπνῇ ἐπὶ τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς ἀσφαλείας τῶν κατοίκων. Εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν Θηβῶν, εἰδικῶς, διωρίσθησαν ἔφοροι τῆς ἀστυνομίας, τὰ καθήκοντα τῶν ὁποίων ἦσαν τὰ αὐτὰ περίπου μὲ τὰ τῶν προεστώτων. Ἐπὶ τῶν αὐτῶν βάσεων ἐστηρίχθη καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς ἀστυνομίας τῆς Πελοποννήσου, τὴν ὁποίαν ἐθέσπισεν ἡ πελοποννησιακὴ γερουσία διὰ τοῦ ἀπὸ 27 Δεκεμβρίου 1821 ψηφίσματός της. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀστυνομικὸν τοῦτο καθεστὼς δὲν διετηρήθη ἐπὶ πολύ. Διὰ τοῦ ψηφισθέντος τὴν 9 Ἰανουαρίου 1822 ἐν Ἐπιδαύρῳ προσωρινοῦ πολιτεύματος, ἡ μέριμνα τῆς ἐσωτερικῆς ἀσφαλείας τῆς χώρας ἀνετέθη εἰς τὸ ἐκτελεστικόν, τοῦτο δὲ ἤσκει τὴν ἀστυνομικήν του ἐξουσίαν διὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Ἀστυνομίας. Βραδύτερον, διὰ τοῦ κυρωθέντος ὑπὸ τῆς ἐν Ἄστρει συνελεύσεως ὀργανισμοῦ τῶν ἐπαρχιῶν, συνεστήθησαν τὰ ἑξῆς ὄργανα διοικήσεως: Εἷς ἔπαρχος, εἷς γενικὸς γραμματεύς, εἷς ἐπιστάτης τῶν προσόδων, εἷς ἐπιστάτης τῶν ἐξόδων, εἷς ἀστυνόμος καί, δι' ἕκαστον χωρίον, 1 ἕως 4 δημογέροντες. Ὁ ἔπαρχος καὶ ὁ ἀστυνόμος διωρίζοντο ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῆς διοικήσεως. Καθήκοντα τοῦ ἐπάρχου ἦσαν, ἐκτὸς τῶν ἀναγομένων εἰς τὸν κλάδον τῆς διοικήσεως, νὰ ἐκτελῇ, διὰ τῆς ἀστυνομικῆς δυνάμεως, τὰς ἀποφάσεις τῶν κριτηρίων καὶ νὰ ἔχῃ τὴν γενικὴν μέριμναν τῆς ἐσωτερικῆς ἀσφαλείας καὶ τάξεως τῆς περιφερείας του. Ὁ ἀστυνόμος ὤφειλε ν' ἀναφέρεται διὰ πᾶν ζήτημα τῆς ἁρμοδιότητός του εἰς τὸν ἔπαρχον, καὶ οὗτος εἰς τὸν ὑπουργὸν τῆς Ἀστυνομίας. Εἰς τὰς νήσους καὶ εἰς τὰς παραλίους ἐπαρχίας ὁ ἀστυνόμος ἐξετέλει καὶ καθήκοντα λιμενάρχου. Ὅπου δὲν ὑπῆρχον ἀστυνόμοι, τὰ ἀστυνομικὰ καθήκοντα ἀνετίθεντο εἰς τοὺς δημογέροντας. Εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ κράτους διωρίσθη εἷς γενικὸς ἀστυνόμος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνετέθη ἡ διεύθυνσις τῆς ἀστυνομίας τῆς πόλεως, καθὼς καὶ ὑπαστυνόμοι, οἱ ὁποῖοι ἦσαν βοηθοὶ τοῦ γενικοῦ ἀστυνόμου. Τὸ ἀστυνομικὸν τοῦτο καθεστώς, βασιζόμενον εἰς τὴν συγκέντρωσιν τῆς ἀστυνομικῆς ἐξουσίας εἰς χεῖρας τῆς διοικήσεως, διετηρήθη οὐσιαστικῶς μέχρι τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς ἀντιβασιλείας, ὁπότε ἡ διαχείρισις τῆς τοπικῆς καὶ ἀγροτικῆς ἀστυνομίας ἀνετέθη εἰς τοὺς δήμους.

II. ***Ἐπὶ Καποδιστρίου.*** Μεταβολαί τινες τοῦ ἀνωτέρω συστήματος ἐγένοντο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ κυβερνήτου, ὁ ὁποῖος ἀνέθεσε τὴν γενικὴν μέριμναν τῆς ἀστυνομίας εἰς τοὺς ἐκτάκτους ἐπιτρόπους καὶ ἐνεπιστεύθη ὡρισμένα καθήκοντα τῆς τοπικῆς ἀστυνομίας εἰς τοὺς δημογέροντας. Εἰς τὰς πρωτευούσας τῶν πλείστων ἐπαρχιῶν διωρίσθησαν ἐπίσης ἀστυνόμοι, ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῶν ὁποίων ἐτέθησαν ἀστυνομικοὶ κλητῆρες καὶ γραμματεῖς. Ὅπου δὲν εἶχον διορισθῆ ἀστυνόμοι, μὲ τὰ ἀστυνομικὰ καθήκοντα ἐπεφορτίζοντο οἱ προσωρινοὶ διοικηταὶ ἢ οἱ τοποτηρηταὶ τῆς ἐπαρχίας. Ὁ ὀργανισμὸς οὗτος, ἐκδοθεὶς τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1828, συνεπληρώθη ὀλίγον βραδύτερον διὰ τῆς συστάσεως τῶν πολιταρχιῶν καὶ τῆς ὑγειονομικῆς ἀστυνομίας. Πολιτάρχαι διωρίσθησαν κατ' ἀρχὰς εἰς τὰς νήσους Ὕδραν, Σπέτσας καὶ Πόρον, ἀργότερον δὲ εἰς τὸ Ναύπλιον καὶ ἀλλαχοῦ, ἀφαιρεθέντων τῶν ἀστυνομικῶν καθηκόντων ἀπὸ τοὺς δημογέροντας. Οὗτοι, καθὼς καὶ οἱ ὑπ' αὐτοὺς στρατιῶται, προσελαμβάνοντο ἐκ τῶν ἀτάκτων σωμάτων, τὴν ἐνδυμασίαν τῶν ὁποίων διετήρησαν. Οἱ στρατιῶται τῆς πολιταρχίας διῃροῦντο εἰς ἐξαρχίας καὶ δωδεκαρχίας, ἀκριβῶς κατὰ τὸν τρόπον τῆς διαιρέσεως τοῦ λεγομένου τακτικοῦ στρατοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Κατὰ τὴν πρώτην αὐτῶν σύστασιν αἱ πολιταρχίαι ἦσαν ἀτελέστατα ὠργανωμέναι. Οὕτως οἱ πολιτάρχαι, καθὼς καὶ οἱ ὑπ' αὐτοὺς πολιτοφύλακες, ἂν καὶ προήρχοντο ἐκ τοῦ στρατοῦ, δὲν διείποντο ὑπὸ στρατιωτικῆς πειθαρχίας, πλὴν τούτου δὲ οὐδεὶς κανονισμὸς ὁρίζων σαφῶς τὰ καθήκοντά των ἐξεδόθη. Ἐξ ἄλλου, δὲν εἶχον ἀνατεθῆ εἰς αὐτοὺς καθήκοντα δικαστικῆς ἀστυνομίας, δι' ὃ καὶ δὲν ἐνήργουν προανακρίσεις, περιοριζόμενοι μᾶλλον εἰς χρέη ἀγορανομικά. Σὺν τῷ χρόνῳ, ἐν τούτοις, καὶ ἰδίως μετὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς διαχειρίσεως τῆς ἀστυνομικῆς καὶ τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ὑπὸ τοῦ Γεννατᾶ, εἰς τοὺς πολιτάρχας ἀνετέθησαν καὶ ὡρισμένα καθήκοντα δημοσίας ἀσφαλείας, σχέσιν ἔχοντα κυρίως μὲ τὸ προληπτικὸν αὐτῆς μέρος, διότι προκειμένου περὶ τοῦ κατασταλτικοῦ ἐζητεῖτο πάντοτε ἡ συνδρομὴ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ.

Οἱ πρῶτοι ἀστυνομικοὶ κλητῆρες ἐλήφθησαν, ὅπως καὶ οἱ πολιτάρχαι καὶ οἱ στρατιῶται τῆς πολιταρχίας, ἐκ τοῦ ἀτάκτου στρατοῦ, ἦσαν δὲ διῃρημένοι ἐπίσης εἰς ἐξαρχίας καὶ δωδεκαρχίας. Ὡς διακριτικὸν σημεῖον εἶχον μόνον ἕνα φέσι ἢ ἕνα μεγάλο μανδήλι, ἕκαστος δὲ ἔφερε τὴν ἐνδυμασίαν τοῦ τόπου του καὶ εἶχεν ἴδιον ὁπλισμόν. Τὰ καθήκοντα τῆς ἀστυνομίας, διαιρεθείσης εἰς τρεῖς κατηγορίας, τῆς γενικῆς εὐταξίας, τῆς διοικητικῆς καὶ τῆς δικαστικῆς, ὡρίσθησαν μόλις τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1829. Ταῦτα συνίσταντο, διὰ μὲν τὴν ἀστυνομίαν τῆς γενικῆς εὐταξίας καὶ τὴν διοικητικήν, εἰς τὴν ἐπιτήρησιν τῶν ξένων, εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν τῶν μυστικῶν συγκεντρώσεων, τῆς χρήσεως τῶν ὅπλων, τῆς συγκεντρώσεως τῶν ἐπαιτῶν εἰς δημοσίους χώρους, εἰς τὴν ἐπαγρύπνησιν ἐπὶ τῶν καφενείων, λεσχῶν, ξενοδοχείων, εἰς τὴν πρόληψιν καὶ κατάσβεσιν τῶν πυρκαϊῶν, εἰς τὴν ἐπίβλεψιν τῶν οἰκοδομῶν, εἰς τὴν εὐπρέπειαν τῶν δρόμων, καθαριότητα ἐν γένει τῶν πόλεων κλπ., διὰ δὲ τὴν δικαστικήν, εἰς τὴν σύλληψιν τῶν δραστῶν ἀξιοποίνων πράξεων, εἰς τὴν ἐνέργειαν προανακρίσεων, ἐκτέλεσιν δικαστικῶν ἐνταλμάτων κλπ. Ἡ γενικὴ μέριμνα τῆς ὑγειονομικῆς ἀστυνομίας ἀνετέθη ἐπίσης εἰς τοὺς ἐκτάκτους ἐπιτρόπους, τῇ προτάσει τῶν ὁποίων διωρίσθησαν, εἰς ἁπάσας σχεδὸν τὰς νήσους, καθὼς καὶ εἰς τὰς πλείστας τῶν παραλίων πόλεων, ὑγειονόμοι καὶ ὑγειαστυνόμοι, ἐκτελοῦντες συγχρόνως καθήκοντα ὑγειονομικά, ἀστυνομικά, ἀγορανομικά, καθὼς καὶ χρέη ληξιάρχου. Ὅπου δὲν ὑπῆρχον λιμενάρχαι, τὰ καθήκοντά των ἀνετίθεντο ἐπίσης εἰς τοὺς ὑγειαστυνόμους. Εἰς τὰ πολυανθρωπότερα κέντρα διωρίσθησαν ἐπίσης γενικοὶ ἔφοροι, ὑπὸ τὰς ἀμέσους διαταγὰς τῶν ὁποίων ἐτέθησαν οἱ ὑγειονόμοι, ὑγειαστυνόμοι καὶ βοηθητικοὶ ὑπάλληλοι, καλούμενοι ἐπιστάται τῆς ὑγείας. Ὁ θεσμὸς οὗτος ἐλειτούργησε πλήρως κυρίως εἰς τὰς νή-

Digitized by Google

σους Πόρον, Στέτσας καὶ Ὕδραν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πανώλους.

Τοιαύτη ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ὑπῆρξεν ἡ ὀργάνωσις, τὴν ὁποίαν ἔδωκεν εἰς τὴν ἀστυνομίαν ὁ κυβερνήτης. Ὁ Καποδίστριας, μελετήσας ἐπαρκῶς τὴν ἐν Ἑλλάδι κατάστασιν, ἀντελήφθη ὅτι τὸ ἀποκεντρωτικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον εφηρμόσθη ἐπωφελῶς κατὰ τὸ παρελθόν, ἦτο τὸ προσφορώτερον διὰ τὴν καθόλου διοίκησιν τοῦ κράτους. Ἕνεκα τούτου κατέστησεν ὑπευθύνους τοὺς ἐκτάκτους ἐπιτρόπους καὶ τοὺς τοποτηρητὰς διὰ τὴν τήρησιν τῆς τάξεως καὶ τῆς ἡσυχίας εἰς τὴν χώραν, κατώρθωσε δὲ νὰ θέσῃ τὰς ἑδραίας βάσεις τῆς ὀργανώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ νὰ παγιώσῃ τὴν δημοσίαν ἀσφάλειαν εἰς τὸν τόπον.

III. ***Περίοδος 1833—1894.*** Ἡ ἀντιβασιλεία, διατηρήσασα ἐν ἀρχῇ τὸ ἀστυνομικὸν καθεστώς, τὸ ὁποῖον εὗρεν, ἵδρυσε τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1833 ἀστυνομίαν τύπου, προορισμὸς τῆς ὁποίας ἦτο ἡ ἄσκησις λογοκρισίας ἐπὶ τῶν ἐκδιδομένων ἐντύπων, ὧν τὰ πλεῖστα ἤσκουν σφοδρὸν ἀντιπολιτευτικὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς κυβερνήσεως. Μετὰ τρεῖς μῆνας, διὰ τοῦ νόμου περὶ συστάσεως τῶν δήμων (27 Δεκεμβρίου 1833), ἡ διαχείρισις τῆς τοπικῆς καὶ ἀγροτικῆς ἀστυνομίας ἀνετέθη εἰς αὐτούς, ἀναλαβόντας καὶ τὰ ἔξοδα τῆς συντηρήσεώς της. Ἡ ἀστυνομικὴ ἐξουσία ἐνησκεῖτο ὑπὸ τοῦ δημάρχου ἢ ὑπὸ τοῦ ἀναπληροῦντος αὐτὸν δημαρχιακοῦ παρέδρου. Εἰς τοὺς μεγαλυτέρους ὅμως δήμους διωρίζοντο παρὰ τῷ δημάρχῳ, διὰ διατάγματος καὶ μετὰ γνωμοδότησιν αὐτοῦ, εἷς ἢ δύο ἀστυνόμοι, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνετίθετο ἡ διοίκησις τῆς ἀστυνομίας τῆς πόλεως, διαιρεθείσης εἰς τμήματα ἀναλόγως πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν κατοίκων. Εἰς τοὺς δημάρχους καὶ τοὺς ἀστυνόμους ἀνετέθησαν ἐπίσης διὰ τῶν διατάξεων τοῦ ποινικοῦ νόμου καθήκοντα δικαστικῆς ἀστυνομίας.

Δημοτικὴ ἀστυνομία. Πλεῖστοι ἔκτοτε ἐξεδόθησαν νόμοι καὶ διατάγματα, δι' ὧν ὡρίζοντο τὰ τῆς ὀργανώσεως καὶ δικαιοδοσίας τῆς ἀστυνομικῆς ὑπηρεσίας. Αἱ βάσεις ἐν τούτοις τῆς ἀστυνομικῆς ὀργανώσεως ἐπὶ Ὄθωνος ἐτέθησαν διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 31 Δεκεμβρίου 1836 περὶ δημοτικῆς ἀστυνομίας. Δι' αὐτοῦ, ὁρίσαντος ὅτι τὴν ἀστυνομίαν ἔδει νὰ διαχειρίζωνται οἱ δῆμοι, ἐν ὀνόματι καὶ κατ' ἐπιταγὴν τῆς κυβερνήσεως, ἡ ἀστυνομία διῃρέθη εἰς διοικητικὴν καὶ δικαστικήν, ὡρίσθησαν δὲ ἰδιαίτερα πρὸς τήρησιν ἑκάστης ἐξ αὐτῶν ὄργανα, ἅτινα εὑρίσκοντο ὑπὸ τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν ἐπιτήρησιν τῆς κυβερνήσεως, ἀσκουμένην ὑπὸ τῶν ἑκασταχοῦ διοικητῶν καὶ ὑποδιοικητῶν, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν εἶχον τὸ δικαίωμα ν' ἀναμιγνύωνται εἰς τὴν ἄμεσον ἐκτέλεσιν τῆς ἀστυνομίας. Προϊσταμένη ἀρχὴ τῆς ἀστυνομικῆς ὑπηρεσίας ἦτο ὁ δήμαρχος, ὑπὸ τὰς ἀμέσους διαταγὰς τοῦ ὁποίου ὑπήγοντο οἱ ἀστυνόμοι, καθὼς καὶ τὸ κατώτερον προσωπικὸν τῆς ἀστυνομίας, ἀποτελούμενον ἀπὸ τοὺς εἰρηνοφύλακας καὶ τοὺς ἀστυνομικοὺς φύλακας ἢ κλητῆρας. Διὰ τὴν τήρησιν τῆς ἀγροτικῆς ἀστυνομίας διωρίζοντο ὑπὸ τῶν δήμων ἀγροφύλακες, μέχρι τοῦ 1856, ὅτε, δι' εἰδικοῦ νόμου, ὁ διορισμός των ἐγίνετο προτάσει τῶν ἰδιοκτητῶν. Κατὰ τὸ ἄρθρον 20 τοῦ διατάγματος τῆς συστάσεώς της, προορισμὸς τῆς διοικητικῆς ἀστυνομίας ἦτο νὰ ἐξασφαλίζῃ, διὰ τῶν ὀργάνων της, τὴν καλὴν τῶν νόμων ἐκτέλεσιν καὶ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν κειμένων διατάξεων καὶ κανονισμῶν, νὰ προλαμβάνῃ τὰ πλημμελήματα, ἐγκλήματα καὶ παραβάσεις τῶν ποινικῶν διατάξεων, νὰ ἀπαγορεύῃ τὴν ὁπλοφορίαν, τὴν ἐπαιτείαν καὶ τὴν ἀγυρτείαν, νὰ διατηρῇ τὴν εὐταξίαν εἰς τὰς δημοσίας συναθροίσεις, νὰ ἔχῃ τὴν ἐπαγρύπνησιν τῶν ἀγορῶν, πλατειῶν, καπηλείων, ξενοδοχείων, δημοσίων λουτρῶν κλπ., νὰ ἀπαγορεύῃ τὴν ἀσέλγειαν εἰς τὰς ὁδούς, νὰ ἐπιτηρῇ τοὺς γόητας καὶ τοὺς ἀπατεῶνας, νὰ ἀπαγορεύῃ τὰ τυχηρὰ παιγνίδια εἰς τὰ δημόσια μέρη, νὰ ἐμποδίζῃ πᾶσαν φθορὰν ξένης ἰδιοκτησίας κλπ. Καθήκοντα τῆς δικαστικῆς ἀστυνομίας ἦσαν νὰ ἐνεργῇ προανακρίσεις ἐπὶ τῶν ἐγκληματικῶν πράξεων, νὰ συγκεντρώνῃ τὰ ὑπάρχοντα πειστήρια καὶ νὰ συντάσσῃ σχετικὰ πρωτόκολλα. Ἡ ἁρμοδιότης ἑκάστου των ὑπαλλήλων τῆς δημοτικῆς ἀστυνομίας, ὡς καὶ ἡ ἐν τῇ διοικήσει θέσις αὐτῶν, ἐρρυθμίζοντο δι' εἰδικῶν διατάξεων, ἐκδιδομένων ἑκάστοτε ὑπὸ τῆς διοικήσεως. Ἀπόντος ἢ κωλυομένου τοῦ δημάρχου, τὴν διαχείρισιν τῆς ἀστυνομικῆς ἐξουσίας εἶχεν ὁ ἐν τῇ ἕδρᾳ τοῦ δημαρχείου εὑρισκόμενος πάρεδρος καὶ μεταξὺ πολλῶν παρέδρων ὁ κατὰ τὴν σειρὰν τοῦ ἄρθρου 7 τοῦ περὶ συστάσεως τῶν δήμων νόμου προσδιοριζόμενος. Εἰς τὰς μεγάλας πόλεις διωρίζοντο ὑπὸ τῆς διοικήσεως, κατόπιν προτάσεως τοῦ δημάρχου, εἷς ἀστυνομικὸς διευθυντὴς καὶ ἀνάλογος ἀριθμὸς ὑπαστυνόμων. Ἀστυνόμοι, διευθύνοντες τὴν ἀστυνομίαν πόλεως, ἥτις ἦτο συγχρόνως ἕδρα νομάρχου ἢ ἐπάρχου, ὤφειλον ν' ἀναφέρωνται καὶ πρὸς τούτους καθ' ἑκάστην προφορικῶς. Ὁ δήμαρχος ἦτο προσωπικῶς ὑπεύθυνος διὰ τὴν τήρησιν τῆς δημοσίας τάξεως καὶ ἀσφαλείας εἰς τὸν δῆμόν του. Εἰς περίπτωσιν διαταράξεως τῆς δημοσίας τάξεως ὁ δήμαρχος ὤφειλε νὰ συμπράττῃ μετὰ τῆς χωροφυλακῆς, πρὸς ἀποκατάστασιν αὐτῆς, καλῶν ταύτην ἐγγράφως. Αἱ ἀστυνομικαὶ διατάξεις ὑπέκειντο εἰς τὴν κύρωσιν τῶν διοικητῶν καὶ ὑποδιοικητῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχον τὸ δικαίωμα τῆς ἀνακλήσεως πάσης ἀντικειμένης εἰς τοὺς νόμους ἀστυνομικῆς διατάξεως. Ἡ ἐξουσία αὕτη τῶν διοικητῶν καὶ ὑποδιοικητῶν περιωρίζετο μόνον εἰς τὰ ἀντικείμενα τῆς διοικητικῆς ἀστυνομίας, διότι, προκειμένου περὶ τῆς δικαστικῆς τοιαύτης, οἱ δήμαρχοι καὶ οἱ ἀστυνόμοι ὑπήγοντο ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ παρὰ πλημμελειοδίκαις εἰσαγγελέως.

Ἡ δημοτικὴ ἀστυνομία, μολονότι θεωρητικῶς καλύτερον κατηρτισμένη ἀπὸ τὰς προκατόχους της, δὲν διέφερεν ἐν τούτοις πολὺ ἀπὸ αὐτὰς εἰς μεθόδους καὶ εἰς ἀνθρώπινον ὑλικόν. Οἱ ἀστυνόμοι, ἄνθρωποι τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης τοῦ δημάρχου, σπανίως ἐξελέγοντο μεταξὺ τῶν μᾶλλον εὐυπολήπτων πολιτῶν, ἐκτὸς δὲ τούτου οὐδεμιᾶς ἐτύγχανον ἐκπαιδεύσεως. Διακριτικὸν ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν βούρδουλαν δὲν εἶχον οἱ ἀστυνόμοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Κατὰ τὸ ἄρθρον 38 τοῦ ἱδρυτικοῦ τῆς δημοτικῆς ἀστυνομίας διατάγματος, εἰς ἑκάστην πόλιν, ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν της, διωρίζοντο εἷς ἢ καὶ περισσότεροι εἰρηνοφύλακες. Οὗτοι ἔφερον ὡς διακριτικὸν λευκὴν ῥάβδον, μήκους 0,60 μ., περιβαλλομένην διὰ ταινίας μὲ τὰ ἐθνικὰ χρώματα, εἰς ἓν ἄκρον τῆς ὁποίας διεκρίνετο τὸ σχῆμα ὀφθαλμοῦ καὶ πέριξ αὐτοῦ αἱ λέξεις: «ἡ ἰσχὺς τοῦ νόμου». Ἡ ῥάβδος αὕτη ἐμηκύνετο σὺν τῷ χρόνῳ, ἐξελιχθεῖσα εἰς ὀζῶδες ῥόπαλον. Οἱ πολῖται ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ παρέχουν τὴν συνδρομήν των εἰς τοὺς εἰρηνοφύλακας καὶ νὰ τοὺς ἀκολουθοῦν ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀντιστάσεως, ὅταν τοὺς ἐκάλουν «ἐν ὀνόματι τοῦ νόμου» νὰ τοὺς ἀκολουθήσουν. Οἱ ἀστυνομικοὶ φύλακες ἢ κλητῆρες ἔφερον ἐρυθρὰν στολὴν μετὰ μαύρου θώρακος καὶ φεσίου, ἐξελιχθεῖσαν εἰς πατατούκαν ἀμφιβόλου χρώματος καὶ τσαρούχια. Ὁπλισμὸν δὲν τοὺς ἐπετρέπετο νὰ φέρουν, ἀλλ' ἐκράτουν καὶ αὐτοὶ τὴν ῥάβδον τῶν εἰρηνοφυλάκων. Ὁ Ὄθων ἐφοβεῖτο νὰ δώσῃ ὅπλα εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀπαιδεύτων ἐκείνων ὀργάνων, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων ἦτο βέβαιος, ὅτι δὲν θὰ ἔκαμνον πάντοτε καλὴν χρῆσιν αὐτῶν. Μολονότι τὰ ἀστυνομικὰ ὄργανα ὤφειλον «νὰ μεταχειρίζωνται νουθετικὸν τρόπον καὶ νὰ προτιμῶσι τὴν γλυκύτητα καὶ τὴν πειθώ», ἐφέροντο συνήθως μετὰ σκαιότητος, ἀφθονοῦν δὲ αἱ περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ τάξις διεταράχθη ἀπὸ αὐτὰ ταῦτα τὰ ἐντεταλμένα τὴν τήρησιν αὐτῆς ἀστυνομικὰ ὄργανα. Οἱ εἰρηνοφύλακες καὶ οἱ ἀστυνομικοὶ κλητῆρες ἔπαυσαν φέροντες τὰς ῥάβδους ταύτας ἀπὸ τοῦ 1862. Περὶ τῆς ἀνακριτικῆς ἱκανότητος τῶν ὑπαλλήλων τῆς ἀστυνομίας κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ὄθωνος μαρτυρεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ θύματα τῶν κλοπῶν, ἀντὶ νὰ καταφεύγουν εἰς τὴν ἀστυνομίαν, ἐπροτίμων νὰ ζητοῦν τὴν βοήθειαν τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἱερεὺς ἐπήγγελλε κατὰ τὴν ὥραν τῆς λειτουργίας ἀφορισμόν, ὁ ὁποῖος πολλάκις ἐξηνάγκαζε τοὺς κλέπτας νὰ ἐπιστρέφουν ἐν συντριβῇ τὰ κλοπιμαῖα. Ἡ ἀστυνομία, διαδεχθεῖσα τὰς δημογεροντίας, ἐκληρονόμησε καὶ ὅλα τὰ ἐλαττώματα τοῦ θεσμοῦ τούτου. Οὕτως αἱ δικαστικαὶ διαφοραὶ ἐλύοντο διὰ συνοπτικῆς διαδικασίας, ἀκριβῶς ὅπως ἐδίκαζεν ἐπὶ τουρκοκρατίας ὁ καδῆς. Ἀλλὰ καὶ αἱ ἐπιβαλλόμεναι παρὰ τῆς ἀστυνομίας ποιναί, κατὰ τὴν περίοδον τῆς ὀθωνικῆς δυναστείας, ἦσαν ἐντελῶς πρωτόγονοι. Οἱ ἀπατεῶνες λ. χ. κατεδικάζοντο εἰς τὴν ποινὴν τῆς ἀποκοφινώσεως. Ὁ δράστης, ἀφοῦ περιεφέρετο πρὸς διαπόμπευσιν ἀνὰ τὰς κεντρικὰς ὁδούς, ὡδηγεῖτο εἰς κεντρικὸν μέρος τῆς πόλεως ἢ τοῦ χωρίου, ἔνθα ἐτίθετο κάτωθεν ἑνὸς μεγάλου κοφίνου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὅλοι οἱ συμπολῖται τοῦ ἀπατεῶνος εἶχον δικαίωμα νὰ καθίσουν. Αἱ προσβάλλουσαι τὰ δημόσια ἤθη γυναῖκες ὑφίσταντο ἐπίσης ἀπιστεύστους ἐξευτελισμούς, μὲ τὴν συμμετοχὴν καὶ τῆς ἀστυνομίας, ὁ συνηθέστερος τῶν ὁποίων ἦτο ἡ διαπόμπευσις τῆς ἁμαρτωλῆς, καθημένης ἀνάποδα ἐπὶ ὄνου. Οἱ λωποδύται ἐξ ἄλλου, ὁσάκις συνελαμβάνοντο ἐπ' αὐτοφώρῳ, ὑπεχρεοῦντο νὰ περιέλθουν τὴν ἀγοράν, φέροντες ἐπὶ τῶν ὤμων τὰ κλοπιμαῖα καὶ τυπτόμενοι ἀδιακόπως διὰ τοῦ βούρδουλα.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ δημοσία ἀσφάλεια εἰς πλεῖστα διαμερίσματα τῆς ἐπικρατείας εἶχε περιέλθει εἰς σημεῖον ἀξιοθρήνητον. Εἰς τὰ πρόθυρα τῶν Ἀθηνῶν αἱ λῃστοσυμμορίαι ἐτρομοκράτουν τοὺς κατοίκους, ἐντὸς δὲ τῆς πόλεως οἱ λωποδύται ὠργίαζον, σχεδὸν ἀνεμποδίστως, ἀποθρασυνθέντες μέχρι σημείου ὥστε νὰ διαρρήξουν τὸ κατάστημα τῆς δημαρχίας καὶ ν' ἀφαιρέσουν μέρος τοῦ ἀρχείου της. Ἐν συνεχείᾳ, ἐπειδὴ τὸ δημοτικὸν συμβούλιον ἐψήφισε τὴν σύστασιν δημοτικῆς φρουρᾶς πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ὑπαρχούσης ἀστυνομικῆς δυνάμεως, οἱ λωποδύται, ἐκδικούμενοι, διέρρηξαν τὴν οἰκίαν τοῦ δημάρχου καὶ ἀφήρεσαν ὅ,τι πρόχειρον εὗρον. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης τῆς καταστάσεως τῆς δημοσίας ἀσφαλείας εἰς τὴν πρωτεύουσαν κατὰ τὸ 1838 εἶναι ἡ εὐκολία μετὰ τῆς ὁποίας ἐλεηλατήθη ἡ οἰκία τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς χωροφυλακῆς ἀντισυνταγματάρχου Ρόσνερ, ἐν πλήρει μεσημβρίᾳ καὶ καθ' ἣν ὥραν οἱ ἔνοικοι ἀπουσίαζον. Ὁ διοικητὴς Ἀττικῆς Κ. Ἀξιώτης, διὰ διαταγῆς του πρὸς τοὺς δημάρχους, ὑπενθύμιζε τὰς εὐθύνας τῶν δήμων διὰ τὰς ἐντὸς τῆς περιφερείας των διαπραττομένας λῃστείας. Κατόπιν τούτου ὁ δήμαρχος Ἀθηναίων Δημήτριος Καλλιφρονᾶς, τεθεὶς ἐπὶ κεφαλῆς ἀποσπάσματος, ἀποτελεσθέντος, ὡς βεβαιοῖ ἡ «Ἀθηνᾶ», ἀπὸ «λαχανοπώλας, ὀψοπώλας, ἁμαξηλάτας, σιμιτζῆδες, νυκτοκλέπτας καὶ κηφῆνας», ἐτέθη εἰς καταδίωξιν τῶν λῃστῶν, ἠναγκάσθη ὅμως, μετὰ διημέρους ἐρεύνας ἀνὰ τὰ χωρία τῆς Ἀττικῆς, νὰ ἐπιστρέψῃ ἄπρακτος, δεχθεὶς τὰ σκώμματα τῶν συμπολιτῶν του. Ἀστυνόμος Ἀθηνῶν ἦτο τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ ἀδελφὸς τοῦ δημάρχου Στ. Καλλιφρονᾶς, κατόπιν ὅμως τοῦ δημιουργηθέντος δημοσιογραφικοῦ θορύβου ὁ Δημήτριος Καλλιφρονᾶς ἠναγκάσθη νὰ τὸν ἀπολύσῃ, ἀναθέσας τὰ ἀστυνομικὰ καθήκοντα εἰς τὸν πρῶτον δημαρχιακὸν πάρεδρον Ἄγγελον Γέρονταν.

Μετὰ τὴν μεταπολίτευσιν τοῦ 1862 ἡ ἀστυνομία διῆλθε νέαν φάσιν ἐξαρθρώσεως. Ὅλα σχεδὸν τὰ κοινωνικὰ ἀποβράσματα εἶχον περιβληθῆ τὸ ἔνδυμα τοῦ ἀστυνομικοῦ. Λόγῳ τῆς ἀγραμματωσύνης τῶν ἀστυνόμων, πλεῖσται παρερμηνεῖαι ἀστυνομικῶν διατάξεων ἐγένοντο καὶ ἄφθονα κωμικοτραγικὰ ἐπεισόδια ἀναφέρονται.

Διοικητικὴ ἀστυνομία. Τὸ ἀστυνομικὸν τοῦτο σύστημα μετεβλήθη ὡς πρὸς τοὺς δήμους Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς, διὰ τοῦ νόμου τῆς 13 Μαρτίου 1849 περὶ συστάσεως διοικητικῆς ἀστυνομίας εἰς τοὺς ἐν λόγῳ δήμους, καὶ διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1852. Οἱ ὑπάλληλοι τῆς ἀστυνομίας διωρίζοντο ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῆς διοικήσεως, ἦσαν δὲ οὗτοι, διὰ τὴν πρωτεύουσαν: α) εἷς διευθυντὴς μὲ βαθμὸν νομάρχου, β) εἷς ὑπαστυνόμος ἐπὶ τῆς καταδιώξεως τῶν πταισμάτων, γ) εἷς ὑπαστυνόμος ἐπὶ τῆς ἀγροτικῆς ἀστυνομίας, δ) ὑπαστυνόμοι τῶν τμημάτων, καὶ ε) πεντήκοντα ἀστυνομικοὶ κλητῆρες, καὶ διὰ τὸν Πειραιᾶ εἷς ὑπαστυνόμος καὶ πέντε κλητῆρες. Ὁ διευθυντὴς τῆς διοικητικῆς ἀστυνομίας ἔφερεν ὡς διακριτικὸν σημεῖον ταινίαν πλάτους 0,08 μ. ἐκ λευκῆς καὶ κυανῆς μετάξης, ἀνηρτημένην ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ ὤμου του καὶ ἀπολήγουσαν εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς ζώνης. Ἡ ταινία αὕτη ἔφερεν εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἑνώσεως τῶν δύο ἄκρων τὸ ἀρχικὸν ψηφίον τοῦ ὀνόματος τοῦ βασιλέως, καθὼς καὶ τὸ στέμμα, ἀπὸ τοῦ σημείου δὲ αὐτοῦ ἐκρέμαντο δύο κροσσοὶ ἀργυρόπλεκτοι χρώματος λευκοῦ καὶ κυανοῦ. Οἱ ὑπαστυνόμοι ἔφερον ὡς διακριτικὸν τὴν αὐτὴν περίπου ζώνην, πλάτους 0,05 μ., μὲ ἕνα μόνον κροσσόν, οἱ δὲ βοηθοὶ τῶν ὑπαστυνόμων ζώνην ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν ὑπαστυνόμων, ἄνευ ὅμως κροσσοῦ. Οἱ ἀστυνομικοὶ κλητῆρες ἐκράτουν ῥάβδον ἐκ μέλανος ξύλου, μήκους 0,30 μ. καὶ πάχους 0,02, ἐπενδεδυμένην κατὰ τὰ δύο ἄκρα, ἐπὶ 0,10 μ. ἐκ λευκοῦ μετάλλου. Ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τῶν ἄκρων τῆς ῥάβδου ἀνεγράφοντο αἱ λέξεις, ἀφ' ἑνὸς μὲν «ἰσχὺς τοῦ νόμου» ἀφ' ἑτέρου δὲ «ἐν ὀνόματι τοῦ νόμου ἀκολούθει μοι». Ἡ ῥάβδος ἀνηρτᾶτο διὰ κυανολεύκου ταινίας. Ἡ στολὴ τῶν ἀστυνομικῶν κλητήρων ἀπετελεῖτο ἀπό: α) ἱμάτιον ἐξ ἐριούχου χρώματος μελανογλαύκου, ὅμοιον κατὰ τὰς διαστάσεις πρὸς τὸ ὁρισθὲν διὰ τὸ πεζικόν, μὲ περιλαίμιον καὶ ἐπιχειρίδας, ἐπιρραφὰς τοῦ αὐτοῦ χρώματος, ἐπὶ τοῦ στήθους δὲ σειρὰν κομβίων ἐκ λευκοῦ μετάλλου· β) περισκελίδα ἐξ ἐριούχου τοῦ αὐτοῦ χρώματος μετ' ἐπιρραφῆς ὁμοίου χρώματος· γ) λαιμοδέτην ἐξ ὑφάσματος μελανοῦ· δ) πῖλον ἐξ ἐριούχου, τοῦ αὐτοῦ χρώματος, ἔχοντα προμετώπιον ὅπως τοῦ στρατοῦ τῆς ξηρᾶς μὲ τὸ βασιλικὸν στέμμα κεντημένον διὰ λευκῆς μετάξης. ε) ὑπόδησιν ὡς τὴν τοῦ στρατεύματος· στ) μανδύαν ἐξ ἐριούχου, χρώματος μελανογλαύκου, ὅμοιον πρὸς τὸν τοῦ πεζικοῦ ἄνευ ἐπωμίδων. Οἱ ἀστυνομικοὶ κλητῆρες ἀνελάμβανον τετραετῆ ὑποχρέωσιν. Ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν διῃρέθη εἰς τμήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον εὑρίσκετο εἰς τὴν Πλάκαν, τὸ δεύτερον εἰς τοῦ Λέκκα, τὸ τρίτον εἰς τοῦ Ψυρρῆ καὶ τὸ τέταρτον εἰς τὰ Γύφτικα. Ἡ διεύθυνσις τῆς ἀστυνομίας, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ὄθωνος, ἦτο ἐγκατεστημένη εἰς τὴν ἐπὶ τῆς πλατείας τοῦ Ἀναβρυτηρίου οἰκίαν Κρασσᾶ, κατὰ δὲ τὸ 1865 μετεφέρθη εἰς τὴν οἰκίαν Ἀφθονίδου, ἡ ὁποία ἐχρησίμευεν ἄλλοτε ὡς ἀνάκτορον καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἐστεγάζετο ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν. Ὁ διευθυντὴς τῆς διοικητικῆς ἀστυνομίας ὑπήγετο ὑπὸ τὰς ἀμέσους διαταγὰς τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν, εἰς ὃν ὤφειλε νὰ ὑποβάλλῃ προφορικὴν ἀναφορὰν ἅπαξ τῆς ἡμέρας. Οἱ ἀστυνομικοὶ ὑπάλληλοι καὶ ὑπηρέται διωρίζοντο ὑπὸ τῆς διοικήσεως προτάσει τοῦ διευθυντοῦ τῆς ἀστυνομίας. Κατὰ τὸ βασιλικὸν διάταγμα τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1852 εἰς ἕκαστον ἀστυνομικὸν τμῆμα ἀπεσπῶντο εἷς ἐνωμοτάρχης καὶ τέσσαρες χωροφύλακες πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ὑπαρχούσης ἀστυνομικῆς δυνάμεως. Αἱ νυκτεριναὶ περίπολοι ἦσαν μεικταί, ἀποτελούμεναι ἐκ δύο ἀστυνομικῶν κλητήρων καὶ ἑνὸς χωροφύλακος, διηυθύνοντο δὲ ἐναλλὰξ ὑπὸ ὑπαστυνόμου ἢ ἐνωμοτάρχου.

Ἡ διοικητικὴ ἀστυνομία, παρὰ τὴν παρεχομέ-

Digitized by Google

νην αὐτῇ συνδρομὴν τῆς χωροφυλακῆς, δὲν ἐδείχθη ἱκανωτέρα τῆς προκατόχου της. Τοὐναντίον μάλιστα τὰ κακοποιὰ στοιχεῖα ἀπεθρασύνθησαν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν της, ὁ τραμπουκισμὸς καὶ ὁ παλληκαρισμὸς κατήντησαν τὸ ἰδανικὸν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δολοφονίαι δὲ ἐν μέσῃ ὁδῷ, διὰ τὴν πλέον ἀσήμαντον ἀφορμήν, ἦσαν τὸ συνηθέστερον τῶν πραγμάτων. Τὸ θρυλικὸν Ψυρρῆ ὑπῆρξε τὸ ἀπόρθητον φρούριον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου οἱ παλληκαρᾶδες ἀπελάμβανον πρωτοφανοῦς ἐλευθερίας, καὶ ἀπετέλεσε τὸ θέατρον αἱματηρῶν συρράξεων, ὧν οἱ δράσται οὐδέποτε σχεδὸν συνελαμβάνοντο. Ὁ ἀστὴρ τοῦ τραμπουκισμοῦ ἤρχισε νὰ δύῃ ἀπὸ τοῦ 1864, ὁπότε τὴν διεύθυνσιν τῆς ἀστυνομίας ἀνέλαβεν ὁ Δ. Βρατσᾶνος, ὁ ὁποῖος κατώρθωσε νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τοὺς κακοποιούς. Τὸ τελειωτικὸν ὅμως κτύπημα κατὰ τῶν παλληκαράδων ἐδόθη ἐπὶ κυβερνήσεως Τρικούπη, ὁπότε τὴν διεύθυνσιν τῆς ἀστυνομίας ἀνέλαβεν ὁ Κυσσονάκος, πραγματικὸν φόβητρον τῶν κακοποιῶν. Τὴν δρᾶσιν τοῦ Κοσσονάκου συνέχισεν ἄλλη ἀστυνομικὴ ἰδιοφυΐα, ὁ φὸν Κολοκοτρώνης, ὁ ὁποῖος καὶ ἀπήλλαξεν ἐντελῶς τὴν πρωτεύουσαν ἀπὸ τοὺς ἰδιορρύθμους αὐτοὺς τύπους.

Ἐν Ἑπτανήσῳ, μετὰ τὴν προσάρτησιν, ἐξηκολούθησεν ὑφιστάμενον τὸ ἰσχῦον ἐκεῖ σύστημα τῆς ἐκτελεστικῆς ἀστυνομίας καὶ τῆς ἀστυνομικῆς χωροφυλακῆς μέχρι τῆς 11ης Ἰανουαρίου 1865, ὁπότε ἐξεδόθη βασιλικὸν διάταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου, μέχρι τῆς ἐκδόσεως ὁριστικοῦ κανονισμοῦ τῆς ἀστυνομικῆς ὑπηρεσίας, διετηρήθη τὸ προσωπικὸν τῆς ἀστυνομικῆς χωροφυλακῆς, ἀποτελούμενον ἐκ μοιράρχων, ὑπομοιράρχων, λοχιῶν, ὑπολοχιῶν, δεκανέων, χωροφυλάκων, ἀστυφυλάκων καὶ κλητήρων. Τὸ προσωπικὸν τῶν ἀστυνομικῶν ὑπαλλήλων καὶ ὑπηρετῶν ἦτο τὸ ἑξῆς: α') Κερκύρας, Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου: διευθυντής, γραμματεύς, ταμίας, ὑπογραμματεύς, εἷς βοηθὸς α' τάξεως καὶ εἷς β' τάξεως. β') Λευκάδος, διευθυντής, γραμματεύς εἷς βοηθὸς β τάξεως. γ) Ἰθάκης, Κυθήρων καὶ Παξῶν: διευθυντής, ἀνὰ εἷς βοηθὸς γ' τάξεως. Αἱ ἀστυνομικαὶ αὗται ἐξουσίαι κατηργήθησαν διὰ τοῦ ἀπὸ 5 Μαρτίου 1866 ΡΝΗ' νόμου, δι' οὗ εἰσήχθη εἰς τὰς Ἰονίους νήσους ἡ ἰσχύουσα καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι περὶ δημοτικῆς ἀστυνομίας νομοθεσία.

Ἡ δημοτικὴ ἀστυνομία κατηργήθη διὰ τοῦ νόμου ΒΡΠΗ' τοῦ 1894, ἀντικατασταθεῖσα καθ' ἅπαν τὸ κράτος διὰ τῆς στρατιωτικῆς ἀστυνομίας. Ἡ γενικὴ μέριμνα τῆς ἀστυνομίας τοῦ κράτους ἀνετέθη εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῆς χωροφυλακῆς, βραδύτερον δέ, καταργηθέντος τοῦ ἀρχηγείου, ἡ ἀστυνομία ὑπήχθη ὑπὸ τὸν ὑπουργὸν τῶν Ἐσωτερικῶν. Τῷ 1906 τὴν διαχείρισιν τῆς ἀστυνομίας καθ' ἅπασαν τὴν ἐπικράτειαν ἀνέλαβεν ἀποκλειστικῶς ἡ χωροφυλακή, δυνάμει τοῦ νόμου ΓΡΞΕ'.

Ἐθνοφυλακή. Ὁσάκις παρουσιάζοντο ἔκτακτοι ἀνάγκαι τῆς δημοσίας ἀσφαλείας, τὸ κράτος προέβαινεν εἰς τὴν στρατολογίαν πολιτῶν, δυναμένων νὰ φέρουν ὅπλα, οἱ ὁποῖοι ὑπεχρεοῦντο νὰ προσφέρουν τὰς ὑπηρεσίας των ἀμισθί. Στρατολογία ἐθνοφυλάκων διετάχθη τὸ πρῶτον μετὰ τὴν σημειωθεῖσαν τῷ 1833 διασάλευσιν τῆς δημοσίας ἀσφαλείας καὶ ὀλίγον βραδύτερον, κατὰ τὴν Μεσσηνιακὴν ἐπανάστασιν (Αὔγουστος 1834), ὁπότε οἱ ἐθνοφύλακες, ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τῶν συνταγματαρχῶν Κανέλλου Δεληγιάννη, Ἰατράκου, Λόντου καὶ ἄλλων, συνέβαλον εἰς τὴν καταστολὴν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ κινημάτων καὶ εἰς τὴν ἐμπέδωσιν τῆς δημοσίας τάξεως. Ἀξιολόγους ὑπηρεσίας προσέφερεν ἐπίσης ἡ ἐθνοφυλακὴ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λῃστανταρσίας, ἡ ὁποία συνετάραξε τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα κατὰ τὰ ἔτη 1836 ἕως 1838. Ἡ ἐθνοφυλακὴ ἐκαλεῖτο κατὰ δήμους ἢ κατὰ ἐπαρχίας, ὑπήγετο δὲ εἰς τὴν γραμματείαν τῶν Ἐσωτερικῶν, ἐκτὸς τῆς περιπτώσεως τῆς συνεργασίας της μετὰ τῶν στρατιωτικῶν σωμάτων ἢ τῆς χωροφυλακῆς, ὁπότε διῳκεῖτο ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τῶν στρατιωτικῶν ἀρχῶν. Μεταξὺ τῶν καθηκόντων τοῦ νομάρχου, προβλεπομένων ὑπὸ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 26 Ἀπριλίου 1833, συμπεριελαμβάνετο καὶ ἡ διοργάνωσις καὶ ἐπαγρύπνησις τῆς ὑπηρεσίας τῆς ἐθνοφυλακῆς. Ἡ δαπάνη διὰ τὴν συντήρησιν τῆς ἐθνοφυλακῆς ἀρχικῶς ἐβάρυνε τοὺς δήμους, κατόπιν ὅμως ἀνεγράφη εἰδικὸν κονδύλιον εἰς τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ κράτους. Οἱ ἐθνοφύλακες, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς συστάσεως τοῦ σώματος, ἔφερον τὴν στολὴν τοῦ πεζικοῦ, μὲ διακριτικὸν ἐπὶ τοῦ στήθους «πάφιλαν ἄσπρον, φέροντα ἔντυπα τὰ σύμβολα τοῦ κράτους», ὤφειλον δὲ νὰ εἶναι ἐφωδιασμένοι μὲ πιστοποιητικὸν ταυτότητος, ὑπογεγραμμένον ὑπὸ τοῦ δημάρχου καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ των. Διάταγμα περὶ ὀργανώσεως τῆς ἐθνοφυλακῆς ἐξεδόθη μόλις τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1843 «πρὸς διατήρησιν τῆς δημοσίας ἀσφαλείας καὶ ὑπεράσπισιν τοῦ συνταγματικοῦ θρόνου τοῦ βασιλέως Ὄθωνος». Κατ' αὐτὸ ἡ ἐθνοφυλακὴ διωργανοῦτο κατὰ δήμους ἢ καὶ κατὰ ἐπαρχίας. Εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῆς ὑπήγοντο ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἀπὸ 20 ἕως 50 ἐτῶν, ἔχοντες ἀκίνητον περιουσίαν ἢ πληρώνοντες ἀμέσους φόρους ἢ φέροντες τὸ ἀριστεῖον τοῦ Ἀγῶνος, στρατευόμενοι εἰς τὸν τόπον τῆς μονίμου κατοικίας των, ἐξαιρέσει: α) τοῦ κλήρου καὶ τῶν μισθωτῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σχολείου, β) τῶν ἐν ἐνεργείᾳ στρατιωτικῶν ξηρᾶς καὶ θαλάσσης, γ) τῶν ἐχόντων τὸ δικαίωμα νὰ προσκαλῶσι τὴν συνδρομὴν τῆς ἐθνοφυλακῆς δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων, δ) τῶν μαθητῶν τῶν γυμνασίων καὶ τῶν κατωτέρων σχολείων, ε) τῶν φοιτητῶν τοῦ πανεπιστημίου, ἂν παρουσίαζον ἔγγραφον ἄδειαν τῶν γονέων των, καὶ στ) τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων ἐν γένει, ἐφ' ὅσον ἐκ τῆς κατατάξεώς των ἐπρόκειτο νὰ ζημιωθῇ ἡ δημοσία ὑπηρεσία. Ἀπεκλείοντο ὁπωσδήποτε οἱ σωματικῶς ἢ διανοητικῶς ἀνίκανοι, οἱ καταδικασθέντες ἐπὶ κακουργήματι ἢ πλημμελήματι, οἱ οἰκιακοὶ ὑπηρέται, οἱ τυχοδιῶκται, ἀγύρται καὶ ἀργοί. Ὑπὸ τοῦ βασιλέως διωρίζοντο μόνον οἱ ἀνώτεροι ἀξιωματικοί, ὁ ὑπασπιστὴς καὶ ὁ ἰατρὸς τῆς ἐθνοφυλακῆς, τῶν λοιπῶν ἐκλεγομένων ὑπὸ τῶν ἐθνοφυλάκων. Διὰ τοῦ νόμου ΨΜΔ' τῆς 27 Αὐγούστου 1862 ἡ ἐθνοφυλακὴ ἀναδιωργανώθη διαιρεθεῖσα εἰς ἐνεργὸν καὶ διαθέσιμον τοιαύτην. Καὶ ἡ μὲν ἐνεργὸς συνεκροτεῖτο ἐκ τῶν ἀγόντων ἡλικίαν 25—50 ἐτῶν, ὡς καὶ πρότερον, ἡ δὲ διαθέσιμος ἐκ τῶν ἀγόντων ἡλικίαν 18—20 καὶ 51—60 ἐτῶν, διῃρέθη δέ: 1) εἰς οὐλαμοὺς δυνάμεως 30—50 ἀνδρῶν, ὑπὸ τὴν διοίκησιν ἀνθυπολοχαγοῦ ἢ ὑπολοχαγοῦ, 2) εἰς λόχους, ἕκαστος τῶν ὁποίων ἀπετελεῖτο ἐκ τεσσάρων οὐλαμῶν ὑπὸ τὴν διοίκησιν λοχαγοῦ, 3) εἰς τάγματα, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀπετελεῖτο ἐκ τεσσάρων λόχων, ὑπὸ τὴν διοίκησιν ταγματάρχου. Ἡ ἐθνοφυλακὴ ἐκαλεῖτο εἰς τακτικὴν ἢ ἔκτακτον ὑπηρεσίαν ὑπὸ τῶν δημάρχων ἢ ὑπὸ τῆς διοικήσεως. Αἱ ἀσκήσεις τῆς ἐθνοφυλακῆς ἐγίνοντο τοῦ μὲν λόχου κατὰ διμηνίαν, εἰς τὸν κυριώτερον τῶν δήμων τῆς περιφερείας, τοῦ δὲ τάγματος κατὰ τετραμηνίαν. Οἱ ἐθνοφύλακες ἠγόραζον δι' ἰδίων ἐξόδων τὸν ὁπλισμὸν καὶ τὸν ἱματισμόν των, ὁ ὁποῖος ἦτο κτῆμά των. Διὰ τοῦ νόμου ὅμως ΣΞ' τοῦ 1867 ἐπετράπη ἡ ἵδρυσις ταμείου ἐθνοφυλακῆς διὰ την προμήθειαν τῶν εἰδῶν τούτων. Ἡ στολὴ τῶν ἐθνοφυλάκων ἀπετελεῖτο ἀπὸ χιτώνιον ἐκ μαλλίνου ἢ βαμβακίνου ὑφάσματος μελανογλαύκου, περισκελίδα χρώματος σιδηροχρόου μετὰ παραρραμμάτων ἐρυθροδάνων, πηλήκιον σχήματος κολούρου κώνου καὶ ἐκ τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸ χιτώνιον ὑφάσματος, τὰ δὲ διακριτικὰ τῶν βαθμῶν ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ πεζικοῦ. Οἱ ἀξιωματικοὶ ἔφερον μεταλλικὰς ἐπιχρύσους ἐπωμίδας. Οὐσιώδεις μεταβολαὶ εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ σώματος ἐγένοντο διὰ τῶν νόμων ΡΠΘ' τοῦ 1867, ΧΚΔ' τοῦ 1877 καὶ ΧΠΒ' τοῦ 1878. Ἡ ἐθνοφυλακὴ ἐχρησιμοποιήθη εἰς διαφόρους ἀνωμάλους περιόδους, κυρίως δὲ πρὸς καταδίωξιν τῆς λῃστείας καὶ καταστολὴν ἐπαναστατικῶν κινημάτων, κατηργήθη δὲ τῷ 1879, κατόπιν τῆς ψηφίσεως τοῦ νόμου περὶ γενικῆς στρατολογίας.

Ὀροφυλακή. Διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῶν συνόρων προσεκλήθησαν ὑπὸ τὰ ὅπλα τὴν 16 Φεβρουαρίου 1836 τρία σώματα ἐθνοφυλακῆς, ἐκ δύο χιλιάδων ἀνδρῶν ἐν συνόλῳ, τεθέντα ὑπὸ τὴν διοίκησιν τῶν συνταγματαρχῶν Κίτσου Τζαβέλλα, Θεοδώρου Γρίβα, Βάσου Μαυροβουνιώτη, Ιωάννου Μαμούρη καὶ Τσόγγα. Ἐκ τῶν σωμάτων τούτων συνεκροτήθησαν διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 10 Ἰανουαρίου 1838 ὀκτὼ τάγματα ὀροφυλακῆς, ἀνήκοντα εἰς τὴν δύναμιν τοῦ στρατοῦ τῆς ξηρᾶς καὶ προορισμὸν ἔχοντα τὴν ὑπεράσπισιν τῶν συνόρων τοῦ βασιλείου καὶ τὴν παροχὴν βοηθείας εἰς τὰ λοιπὰ στρατιωτικὰ σώματα διὰ τὴν δίωξιν τῆς λῃστείας εἰς τὰς παραμεθορίους ἐπαρχίας. Ἕκαστον τάγμα ἀπετελέσθη ἐκ 4 λόχων καὶ ἐπιτελείου, εἶχε δὲ δύναμιν 16 ἀξιωματικῶν καὶ 229 ὁπλιτῶν. Τὰ τάγματα ταῦτα ὑπήχθησαν βραδύτερον ὑπὸ 3 ἀρχηγεῖα, ἑκάστου τῶν ὁποίων προΐστατο εἷς συνταγματάρχης, βοηθούμενος ὑπὸ ἐπιτελείου ἐξ ἑνὸς λοχαγοῦ, ἑνὸς ὑπολοχαγοῦ ὑπασπιστοῦ, ἑνὸς ἰατροῦ καὶ ἑνὸς ἱερέως. Τῷ 1843, πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ὑπαρχούσης δυνάμεως ὀροφυλακῆς, συνεστήθησαν κατ' ἀρχὰς μὲν εἷς ἐλαφρὸς λόχος, βραδύτερον δὲ μία ἐλαφρὰ διλοχία. Αἱ μονάδες αὗται συνεχωνεύθησαν τῷ 1844 εἰς ἓν σῶμα, ὀνομασθὲν παραπληρωματικὸν σῶμα ὀροφυλακῆς. Ἀργότερον ἡ ὀροφυλακὴ καὶ ἡ παραπληρωματικὴ τοιαύτη ὑπήχθησαν ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν, καταργηθέντων τῶν ἀρχηγείων τοῦ σώματος (Ἰούνιος 1845). Ἡ στολὴ τῶν ἀξιωματικῶν καὶ ὁπλιτῶν τῆς ὀροφυλακῆς ἀπετελεῖτο ἐξ ἱματίου ὁμοίου πρὸς τὸ τῶν λοιπῶν στρατιωτικῶν ὅπλων, ἐρέας βαθυκυάνου μὲ χρωματιστὰ περιλαίμια καὶ ἐπιχειρίδας καὶ μὲ τὸ διακριτικὸν σῆμα τοῦ σώματος κεντημένον ἐπὶ τοῦ ἱματίου. Ἡ ὀροφυλακὴ συνέτρεξε τὴν χωροφυλακὴν εἰς τὸ ἔργον τῆς διώξεως τῆς λῃστείας εἰς τὰς παραμεθορίους ἐπαρχίας ὡς ἐπικουρικὸν σῶμα, συνέβαλε δὲ σημαντικῶς εἰς τὴν παγίωσιν τῆς δημοσίας ἀσφαλείας κατὰ τὰς χαλεπὰς ἐκείνας περιστάσεις. Τὸν Νοέμβριον ἐν τούτοις τοῦ 1847 οἱ ἄνδρες τοῦ 8ου τάγματος ὀροφυλακῆς ἐστασίασαν καὶ προέβησαν εἰς λῃστείας, τινὲς δ' ἐξ αὐτῶν, παραλαβόντες τὴν σημαίαν τοῦ τάγματος, διέβησαν τὰ σύνορα καὶ κατέφυγον, διωκόμενοι ὑπὸ χωροφυλάκων, εἰς τὸ τουρκικὸν ἔδαφος. Κατόπιν αὐτοῦ τὸ τάγμα τοῦτο διελύθη, συγχωνευθὲν μὲ τὸ παραπληρωματικὸν σῶμα καὶ μετονομασθὲν 9ον τάγμα ὀροφυλακῆς. Τὴν 12 Ὀκτωβρίου 1852 τὰ 8 τάγματα ὀροφυλακῆς μετεσχηματίσθησαν εἰς 4 συντάγματα, ἀνασυνεστάθησαν δὲ συγχρόνως τὰ καταργηθέντα ἀρχηγεῖα, τοποθετηθέντων ἀρχηγῶν αὐτῶν δύο ὑποστρατήγων. Τὸ ἑπόμενον ἔτος ὅμως τὰ ἀρχηγεῖα κατηργήθησαν ἐκ νέου. Ἡ ὀροφυλακὴ κατηργήθη ὁλοσχερῶς τὴν 12 Αὐγούστου 1854, συγχωνευθεῖσα μετὰ τῶν ταγμάτων ἀκροβολιστῶν.

Χωροφυλακή. Μέχρι τοῦ Μαΐου τοῦ 1833, καθ' ἣν ἐποχὴν συνεστήθη ἡ χωροφυλακή, οὐδὲ στρατιωτικὸν σῶμα, ἀσχολούμενον εἰδικῶς μὲ τὴν τήρησιν τῆς δημοσίας ἀσφαλείας, ὑπῆρχεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐξαιρέσει τῶν πολιταρχιῶν. Ἀλλὰ καὶ αὗται, ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν διείποντο ὑπὸ στρατιωτικῆς πειθαρχίας καὶ ἐστεροῦντο ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως, δὲν εἶχον ὑπεύθυνον διοίκησιν. ἡ δὲ ἀστυνομική των ἐνέργεια ἦτο περιωρισμένη. Διὰ τῆς συγκροτήσεως τῆς χωροφυλακῆς ἐγίνεν ἔναρξις συστηματοποιήσεως τοῦ ἀστυνομικοῦ προγράμματος τοῦ κράτους καὶ διαμορφώσεως τῆς ἀστυνομικῆς προνοίας τῆς πολιτείας. Ἡ σύστασις τοῦ σώματος τούτου ὑπηγορεύθη ἐκ γενικωτέρων ἀναγκῶν τῆς δημοσίας ἀσφαλείας, εὑρισκομένης τότε εἰς κατάστασιν ὀλίγον διαφέρουσαν τῆς πλήρους ἀναρχίας. Τὰ ἀσχολούμενα μὲ τὴν δίωξιν τῆς λῃστείας, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἄτακτα σώματα δὲν ἦσαν ἐνδεδειγμένα διὰ τὴν διεξαγωγὴν ἔργου τοιαύτης σπουδαιότητος, ἐκτὸς ὅμως αὐτοῦ δὲν ἐσπάνιζον αἱ περιπτώσεις συμπράξεως στρατιωτῶν τῶν ἐν λόγῳ σωμάτων μετὰ λῃστῶν.

Ἡ χωροφυλακὴ συνεστήθη διὰ τοῦ ἀπὸ 20 Μαΐου (1 Ἰουνίου) 1833 βασιλικοῦ διατάγματος πρὸς διατήρησιν τῆς κοινῆς ἡσυχίας καὶ ἀσφάλειαν τῶν συνόρων τοῦ βασιλείου, συγκροτηθεῖσα κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς ὀργανώσεως τῆς γαλλικῆς χωροφυλακῆς, ἀποτελεῖ δὲ ἔκτοτε συμπληρωματικὸν μέρος τοῦ στρατοῦ, διεπομένη ὑπὸ τῶν αὐτῶν μὲ τὰ λοιπὰ ὅπλα στρατιωτικῶν κανονισμῶν, ἐκτὸς εἰδικῶν τινων περιπτώσεων. Κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς λειτουργίαν ἀπετελέσθη ἐξ 1 ἀρχηγοῦ, 10 μοιράρχων, 24 ὑπομοιράρχων, 1 καταλυματίου, 103 ἐνωμοταρχῶν, 120 χωροφυλάκων ἐφίππων καὶ 800 χωροφυλάκων πεζῶν, ἤτοι ἐν ὅλῳ 36 ἀξιωματικῶν καὶ 1023 ὁπλιτῶν. Ἕδρα τοῦ ἀρχηγοῦ ὡρίσθη ἡ πρωτεύουσα τοῦ βασιλείου, τὸ δὲ ἐπιτελεῖον αὐτοῦ ἀπετελεῖτο ἐξ 1 ὑπομοιράρχου, ὡς ὑπασπιστοῦ, 1 καταλυματίου καὶ 1 ἐνωμοτάρχου γραμματέως. Οἱ μοίραρχοι εἶχον τὴν ἕδραν των εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἑκάστου νομοῦ, ὑπ' αὐτοὺς δὲ ἐτάσσετο δύναμις πεζῆς καὶ ἐφίππου χωροφυλακῆς, ἀνάλογος πρὸς τὰς ἀνάγκας ἑκάστης περιφερείας. Παρ' ἑκάστῳ μοιράρχῳ ἦτο ἀπεσπασμένος εἷς ἐνωμοτάρχης, ἐκτελῶν χρέη γραμματέως. Εἰς τὴν ἕδραν κάθε ἐπαρχίας ἦτο τοποθετημένος εἷς ὑπομοίραρχος, ἐπὶ κεφαλῆς 3—5 ἐνωμοτιῶν, ἑκάστη τῶν ὁποίων συνέκειτο ἐκ 10 ἀνδρῶν καὶ 1 ἐνωμοτάρχου. Οἱ ὑπομοίραρχοι διῃροῦντο εἰς δύο κλάσεις, καθὼς καὶ οἱ ἐνωμοτάρχαι. Αἱ πρῶται συσταθεῖσαι μοῖραι χωροφυλακῆς ἦσαν δέκα, αἱ ἑξῆς: Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας, Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος, Μεσσηνίας, Ἀρκαδίας, Λακωνίας, Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας, Φωκίδος καὶ Λοκρίδος, Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, Κυκλάδων. Οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς χωροφυλακῆς ἐξελέγοντο μεταξὺ τῶν προϋπηρετησάντων ὡς ἀξιωματικῶν εἰς τὰ τακτικὰ καὶ ἄτακτα σώματα, ἀγόντων ἡλικίαν 25—50 ἐτῶν, διακριθέντων δὲ ἐπ' ἀνδρείᾳ, καθὼς καὶ διὰ τὴν εὐσυνείδητον τοῦ καθήκοντος ἐκπλήρωσιν. Κατὰ τὴν τάξιν, ὡς πρὸς τοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ στρατοῦ, οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς χωροφυλακῆς ἦσαν κατὰ ἕνα βαθμὸν ἀνώτεροι. Οὕτως οἱ ἀρχαιότεροι ὑπομοίραρχοι ἰσοτιμῶντο πρὸς τοὺς λοχαγοὺς καὶ οἱ μοίραρχοι πρὸς τοὺς ταγματάρχας. Αἱ χηρεύουσαι θέσεις ὑπομοιράρχων ἐδίδοντο κατὰ τὰ $^2/_3$ εἰς ἀξιωματικοὺς τοῦ στρατοῦ, ἔχοντας τριετῆ τοὐλάχιστον εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν εἰς τὸν βαθμόν των, ἡλικίας 25—40 ἐτῶν, καὶ κατὰ τὸ $^1/_3$ εἰς ἐνωμοτάρχας ἔχοντας τὰ αὐτὰ ὡς ἀνωτέρω προσόντα. Οἱ προβιβασμοὶ εἰς μὲν τὸν βαθμὸν τοῦ ὑπομοιράρχου ἐγίνοντο κατόπιν ἐξετάσεων, εἰς δὲ τὸν βαθμὸν τοῦ μοιράρχου κατ' ἀρχαιότητα. Ὡς ἐνωμοτάρχαι καὶ χωροφύλακες κατετάσσοντο οἱ ἔχοντες τετραετῆ τοὐλάχιστον εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν εἰς τὸ στράτευμα, ἡλικίας 25 ἕως 40 ἐτῶν καὶ γνωρίζοντες ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν. Ἐξαιρετικῶς οἱ λαβόντες μέρος εἰς τὸν Ἀγῶνα καὶ διακριθέντες ἐπὶ γενναιότητι καὶ εὐσυνειδήτῳ ἐκπληρώσει τοῦ καθήκοντος ἐγίνοντο δεκτοὶ εἰς τὴν χωροφυλακὴν μέχρις ἡλικίας 45 ἐτῶν.

Διὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν στελεχῶν τῆς χωροφυλακῆς ἰδιάζουσα κατεβλήθη ὑπὸ τοῦ κράτους φροντίς, ὡς μαρτυρεῖ ὁ κατάλογος τῶν πρώτων 10 μοιράρχων, διορισθέντων τὴν 12 Ἰουνίου τοῦ 1833, οἱ ὁποῖοι ἦσαν οἱ ἑξῆς: Ἀντώνιος Μαυρομιχάλης, Νικόλ. Πετμεζᾶς, Ἠλίας Πανᾶς, Μήτρος Δεληγεώργη: (πατὴρ τοῦ Ἐπαμεινώνδα Δεληγεώργη), Κώστας Βλαχόπουλος, Ἰωάν. Βελέντζας, Δημήτρ.

Digitized by Google

Κουτσογιαννόπουλος, Γεώργ. Κλεώπας. Μιχαήλ Σισίνης καὶ Γεώργ. Βοϊνέσκος. Ἀρχηγὸς τοῦ σώματος διωρίσθη διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 24 Μαΐου 1833 ὁ Γάλλος φιλέλλην συνταγματάρχης τοῦ μηχανικοῦ Φραγκῖσκος Γκρυλλιάρ.

Μέχρι τοῦ 1894, ὁπότε ἀνετέθησαν καὶ εἰς τὴν χωροφυλακὴν ἀστυνομικὰ καθήκοντα, προορισμὸς τοῦ σώματος ἦτο ἡ ἑδραίωσις καὶ ἡ διατήρησις τῆς δημοσίας τάξεως καὶ ἀσφαλείας καθ' ἅπασαν τὴν ἐπικράτειαν, τῆς γενικῆς ἐννοίας τοῦ προορισμοῦ τούτου διακρινομένης εἰς προληπτικήν, κατασταλτικὴν καὶ στρατονομικὴν ἐνέργειαν. Ἡ προληπτική, ἀποτελοῦσα τὸ οὐσιωδέστερον μέρος τοῦ καθήκοντος τῆς χωροφυλακῆς, συνίσταται εἰς τὴν πρόληψιν πάσης ποινικῶς κολασίμου πράξεως, ἡ κατασταλτικὴ ἀνάγεται εἰς τὴν ἄσκησιν τοῦ καθήκοντος τῆς δικαστικῆς ἀστυνομίας, καὶ ἡ στρατονομική, ἐκτελουμένη κυρίως ἐν ἐπιστρατείᾳ, ἀντικειμενικὸν σκοπὸν ἔχει τὴν ἀσφάλειαν τοῦ στρατοῦ κατὰ τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις. Τὰ καθήκοντα τῆς χωροφυλακῆς ὡρίσθησαν λεπτομερῶς διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 29 Ὀκτωβρίου 1833, περὶ κανονισμοῦ ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ σώματος, ἦσαν δὲ ταῦτα πολλαπλᾶ, ἀναφερόμενα τόσον εἰς τὰ ἀντικείμενα τῆς συνήθους ὑπηρεσίας τῆς χωροφυλακῆς καὶ εἰς τὰς σχέσεις αὐτῆς μετὰ τῶν στρατιωτικῶν ἀρχῶν, ὅσον καὶ εἰς τὰ ἀντικείμενα τῆς δικαστικῆς ἀστυνομίας. Τὸ σῶμα ὑπήγετο εἰς τὴν ἁρμοδιότητα: α') τῆς ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν γραμματείας καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὸν ὀργανισμόν, τὸ προσωπικόν, τὴν πειθαρχιαν, τὸ ὑλικόν, τὸν μισθὸν καὶ τὸν στρατωνισμόν· β') τῆς ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν γραμματείας, ὡς πρὸς τὰ ζητήματα τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὴν κοινὴν εὐταξίαν καὶ ἡσυχίαν· γ') τῆς ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης ὡς πρὸς τὴν ἐνέργειαν τῆς δικαστικῆς ἀστυνομίας· καὶ δ') τῆς ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπαγρύπνησιν εἰς τοὺς ναύτας καὶ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν λιμενικῶν καὶ ναυπηγικῶν ἐργοστασίων.

Οἱ ἔφιπποι χωροφύλακες ἔφερον: ἱμάτιον ἀπὸ μελανόγλαυκον ὕφασμα, μὲ περιλαίμια καὶ ἐπιχειρίδας ἀπὸ τὸ ἴδιον ὕφασμα, κερμεζόχροα ἐπίρραφα καὶ λευκομετάλλινα κομβία μὲ τὸ βασιλικὸν στέμμα, κομμένα κατὰ τοὺς ἰσχύοντας διὰ τὸ πεζικὸν κανονισμούς· σκελέαν ἀπὸ τὸ αὐτὸ ὕφασμα μὲ δύο ταινίας κερμεζοχρόους, πλάτους 0,02 μ., μανδύαν ἐκ σιδηροχρόου ὑφάσματος· ὑποδήματα καὶ πτερνιστῆρας ὅπως τῶν ἱππέων τῆς γραμμῆς· ἐπωμίδας λεπιδωτὰς λευκομεταλλίνους ἐπὶ κερμεζοχρόου ὑφάσματος, μὲ λευκοὺς θυσάνους· ἐλαφρὰν περικεφαλαίαν, φέρουσαν τὰ βασιλικὰ παράσημα ἐπὶ λευκοῦ μετάλλου καὶ λευκομετάλλινα περιπωγώνια· σκιάδιον ἀπὸ μελανόγλαυκον ὕφασμα μὲ κερμεζόχροα ἐπίρραφα, εἰς τὸ πρόσθιον μέρος τοῦ ὁποίου ἦτο ἐπερραμμένον τὸ βασιλικὸν στέμμα· μαύρην φυσιγγιοθήκην τοῦ ἱππικοῦ μὲ τὸ βασιλικὸν στέμμα ἐκ λευκοῦ μετάλλου, μὲ λευκὰ λωρία· κυρτὴν σπάθην μὲ ἁπλῆν σιδηρᾶν λαβίδα ἐντὸς σιδηρᾶς ἐπίσης θήκης καὶ λευκὸν ζωστῆρα· δύο πιστόλια. Οἱ πεζοὶ χωροφύλακες ἔφερον: ἱμάτιον, σκελέαν, μανδύαν κλπ. ὡς τῶν ἐφίππων, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἀντὶ ταινίας ἔφερον ἐρυθρὰ ἐπίρραφα, περικνημῖδας ἀπὸ μαῦρον ὕφασμα μὲ λευκοὺς θυσάνους, τσάνταν λευκὴν ὡς τοῦ πεζικοῦ, μαύρην φυσιγγιοθήκην, ὡς τῶν λόχων τοῦ κέντρου τοῦ πεζικοῦ, καραβίναν, σπάθην μετὰ λευκοῦ ἀορτῆρος καὶ πιστόλαν, ἐξαρτωμένην ἀπὸ τὸν ὦμον μὲ λευκὸν λωρίον. Ἡ στολὴ τῶν ἐνωμοταρχῶν ἦτο ἡ αὐτὴ μὲ τὴν τῶν χωροφυλάκων, μὲ διακριτικά, διὰ μὲν τὴν πρώτην τάξιν τοῦ ἐπιλοχίου τῆς γραμμῆς, διὰ δὲ τὴν δευτέραν τοῦ λοχίου. Ἡ στολὴ τῶν ἀξιωματικῶν ἦτο ὁμοία περίπου μὲ τὴν τῶν ἐφίππων χωροφυλάκων, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ ἱμάτιον καὶ ὁ μανδύας ἦσαν μακρότερα καὶ ἔφερον δύο σειρὰς κομβία, ὅλα δὲ τὰ ποικίλματα ἦσαν ἀργυρᾶ. Ὁ ζωστὴρ καὶ τὰ λωρία τῆς φυσιγγιοθήκης ἔφερον σειρίτια ἀργυρᾶ μὲ δύο κυανᾶς γραμμάς, τὸ δὲ κάλυμμά της ἦτο ἐπίσης ἀργυροῦν μὲ τὰ μεγάλα βασιλικὰ ἐμβλήματα. Τὰ διακριτικὰ τῶν βαθμῶν ἀπετελοῦντο ἀπὸ ἀργυρᾶ σειρίτια ἐρραμμένα εἰς τὸ περιλαίμιον, ἀκριβῶς ὅπως τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ λοιποῦ στρατεύματος.

Ἡ στρατιωτικὴ ἐκπαίδευσις εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὴν χωροφυλακήν. Λόγῳ ἐν τούτοις ἐπειγουσῶν ἀναγκῶν τῆς δημοσίας ἀσφαλείας οἱ προσληφθέντες κατὰ τὸν σχηματισμὸν τοῦ σώματος ἀξιωματικοὶ καὶ ὁπλῖται δὲν ἔτυχον στρατιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἀρξαμένης μόλις τῷ 1842, κατόπιν τῆς ἐκδόσεως τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 7 Ἰουλίου, ὁπότε συνεστήθη ἐν Ἀθήναις σχολεῖον ἐνωμοταρχῶν. Εἰς αὐτὸ ἐξεπαιδεύοντο ἐπὶ ἑξάμηνον οἱ ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ σώματος προτεινόμενοι ὡς ἱκανοὶ πρὸς κατάληψιν τοῦ βαθμοῦ τοῦ ὑπομοιράρχου γ' τάξεως, ἐδιδάσκοντο δὲ τὰ ἑξῆς μαθήματα: γυμνάσια πεζικοῦ, ὁπλασκίαν, ἤτοι χρῆσιν τοῦ κοντοτουφεκίου τοῦ πυροβολικοῦ καὶ μεταχείρισιν τῆς σπάθης, ἀριθμητικὴν καὶ μέρος τῆς γεωμετρίας, ἀνακριτικὰ χρέη, οἰκονομικὸν κανονισμόν, ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν καὶ ὀνοματολογίαν, δέσιμον καὶ λύσιμον τοῦ ὅπλου. Ἀλλὰ καὶ τὸ σχολεῖον τοῦτο κατηργήθη ὀλίγον βραδύτερον. Διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 18 Ἰουνίου 1859 ἡ ἐκπαίδευσις τῶν ἐνωμοταρχῶν καὶ χωροφυλάκων ἀνετέθη εἰς τὸν ἐν Ἀθήναις ἐπιθεωρητὴν τῆς χωροφυλακῆς, ταχθέντων πρὸς τοῦτο ὑπὸ τὰς διαταγὰς αὐτοῦ ἑνὸς ὑπομοιράρχου καὶ τῶν ἀναγκαίων ἀξιωματικῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ διατάγματος τούτου ἐξεδόθη τὸ βασιλικὸν διάταγμα τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1861 «περὶ ἐκπαιδεύσεως τοῦ ὑποδεεστέρου προσωπικοῦ τῆς χωροφυλακῆς», δι' οὗ συνιστᾶτο σχολεῖον χωροφυλακῆς πρὸς ἐκπαίδευσιν ὡρισμένου κατ' ἔτος ἀριθμοῦ ἐνωμοταρχῶν, ὑπενωμοταρχῶν καὶ χωροφυλάκων, ἀποσπωμένων ἐξ ὅλων τῶν μοιραρχιῶν τοῦ κράτους. Τὸ διάταγμα ὅμως τοῦτο δὲν ἐφηρμόσθη, λόγῳ τῶν ἐπακολουθησάντων γεγονότων, ὡς δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ ἕτερον βασιλικὸν διάταγμα τῆς 14 Αὐγούστου ἰδίου ἔτους περὶ συστάσεως ἐν Ἀθήναις κεντρικοῦ σχολείου ἀξιωματικῶν, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπεχρεοῦντο νὰ φοιτήσωσιν ἅπαντες οἱ ἀξιωματικοί, οἱ μὴ ἀποδεδειγμένως φοιτήσαντες εἰς στρατιωτικὴν σχολήν. Διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 24 Ἀπριλίου 1864 συνεστήθησαν προσωρινὰ στρατόπεδα ἐκπαιδεύσεως, ἱδρυόμενα κατ' ἔτος καὶ μὲ διάρκειαν οὐχὶ μεγαλυτέραν τοῦ μηνός. Εἰς ταῦτα ἐξεπαιδεύοντο ὁπλῖται τοῦ πεζικοῦ, τῶν εὐζώνων καὶ τῆς χωροφυλακῆς. Ἐπειδὴ ὅμως αἱ ὑπηρεσίαι τῆς τελευταίας ἦσαν διεσκορπισμέναι, ἡ ἐκπαίδευσις τῶν ἀνδρῶν αὐτῆς ὑστέρει. Ἕνεκα τούτου διὰ νεωτέρου διατάγματος (31 Ἰουλίου 1868), καθωρίσθη ὅπως οἱ ὁπλῖται τῆς χωροφυλακῆς, καθὼς καὶ τοῦ πεζικοῦ καὶ τῶν εὐζώνων, ἐκπαιδεύωνται διαδοχικῶς ἐπὶ τρίμηνον εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ὅπου ἱδρύθη στρατόπεδον ἐκπαιδεύσεως, τεθὲν ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ἑκάστοτε φρουράρχου Ἀθηνῶν. Τὸ σχολεῖον χωροφυλακῆς ἐλειτούργησεν ἀπὸ τοῦ 1906 πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν ὁπλιτῶν τοῦ σώματος εἰς τὰ εἰδικὰ ἀστυνομικά των καθήκοντα. Διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 30 Ἰανουαρίου 1907 καὶ μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ νόμου ΓΣΙΘ' ὡρίσθη ὅτι οἱ δυνάμει αὐτοῦ κατατασσόμενοι ἐθελονταὶ ἀποσπῶνται εἰς τὸ σχολεῖον χωροφυλακῆς πρὸς προκαταρκτικὴν ἐκπαίδευσιν. Ἡ ἐκπαίδευσις αὐτη, διμήνου διαρκείας, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν στρατιωτικὴν κυρίως προπόνησιν τῶν νεοκατατασσομένων ἐθελοντῶν καὶ ἐνηργεῖτο διὰ βαθμοφόρων τοῦ πεζικοῦ, ἦτο δὲ ἄσχετος πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ κανονισμοῦ τῶν σχολείων προβλεπομένην τακτικὴν τοιαύτην. Οἱ ἐν τῷ σχολείῳ ἐκπαιδευόμενοι ὁπλῖται ἔφερον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος τὰ στοιχεῖα Σ. Χ. ἐκ λευκῆς ἐρέας. Διὰ τοῦ νόμου ΓΦΟΘ' τῆς 24 Φεβρουαρίου 1910 ὁ βαθμὸς τοῦ ἀνθυπομοιράρχου ἀπενέμετο μόνον εἰς τοὺς εὐδοκίμως φοιτήσαντας εἰς τὸ σχολεῖον ὑπαξιωματικῶν ἐνωμοτάρχας α' τάξεως. Οἱ ἐνωμοτάρχαι οὗτοι εἰσήγοντο εἰς τὸ σχολεῖον κατόπιν ἐξετάσεων, εἰς ἃς ἐγίνοντο δεκτοὶ οἱ ἔχοντες διετῆ ὑπηρεσίαν εἰς τὸν βαθμόν των. τὰς ἀπαιτουμένας γνώσεις καὶ ἡλικίαν οὐχὶ μεγαλυτέραν τῶν 32 ἐτῶν, ἐξεπαιδεύοντο δὲ συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ κανονισμοῦ τοῦ σχολείου ὑπαξιωματικῶν.

Εἰς τὸν ὀργανισμὸν χωροφυλακῆς ἐπῆλθον ἔκτοτε πολλαὶ μεταβολαί. Ἀναφέρομέν τινας ἐκ τῶν κυριωτέρων: Διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 28 Δεκεμβρίου 1839, ἡ μοιραρχία Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας διῃρέθη εἰς δύο, τῆς πρωτευούσης καὶ τοῦ νομοῦ, ὁρισθείσης τῆς Λεβαδείας ὡς ἕδρας τῆς δευτέρας. Τὸν Μάρτιον τοῦ 1841 ἐπῆλθον αἱ ἀκόλουθοι μεταβολαὶ εἰς τὰ ὅρια τῆς ἁρμοδιότητος καὶ εἰς τὴν ὀνομασίαν τῶν μοιραρχιῶν: Ἡ μοιραρχία τῆς πρωτευούσης περιέλαβε τὴν διοίκησιν Ἀττικῆς καὶ τὴν ὑποδιοίκησιν Μεγαρίδος, ἡ τῆς Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας μετωνομάσθη εἰς Παρνασσίδος καὶ περιέλαβε τὰς διοικήσεις Βοιωτίας καὶ Φωκίδος καὶ τὴν ὑποδιοίκησιν Λοκρίδος, ἡ τῆς Φωκίδος καὶ Λοκρίδος μετωνομάσθη εἰς Φθιώτιδος καὶ Εὐρυτανίας καὶ περιέλαβε τὰς διοικήσεις Φθιώτιδος καὶ Εὐρυτανίας, καὶ τέλος ἡ τῆς Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας διετήρησε τὴν ὀνομασίαν της καὶ περιέλαβε τὰς ὁμωνύμους διοικήσεις καὶ τὴν ὑποδιοίκησιν Τριχωνίας. Τὸν Μάρτιον τοῦ 1847 ἡ μοιραρχία τῆς πρωτευούσης μετωνομάσθη εἰς μοιραρχίαν Ἀττικῆς· περιέλαβε δὲ τὰς διοικήσεις Ἀττικῆς, Αἰγίνης καὶ Μεγαρίδος. Ἐπίσης ἡ μοιραρχία Ἀττικοβοιωτίας μετωνομάσθη εἰς Βοιωτίας, περιορισθείσης τῆς δικαιοδοσίας της εἰς τὰς μοιραρχίας Λεβαδείας καὶ Θηβῶν. Διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1859 συνεστήθησαν μονίμως ὑπομοιραρχίαι, μὲ ἕδραν τὴν πρωτεύουσαν τῆς ἐπαρχίας, ἐπὶ κεφαλῆς δὲ αὐτῶν διωρίζετο εἷς ὑπομοίραρχος ἢ ἀνθυπομοίραρχος. Κατόπιν τῆς προσαρτήσεως τῆς Ἑπτανήσου προσετέθησαν τρεῖς μοιραρχίαι, Κερκύρας, Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου. Μετὰ τὴν προσάρτησιν ἐπίσης της Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου ἱδρύθησαν τρεῖς εἰσέτι μοιραρχίαι εἰς τὰς ἕδρας τῶν συσταθέντων ἰσαρίθμων νέων νομῶν, ἤτοι Λαρίσης, Τρικκάλων καὶ Ἄρτης. Ἡ δύναμις ἑκάστης τῶν μοιραρχιῶν τούτων ἀπετελέσθη ἐξ ἑνὸς ταγματάρχου ἢ μοιράρχου, ἑνὸς ἀντιμοιράρχου, ἑνὸς ἀνθυπομοιράρχου διαχειριστοῦ καὶ ἑνὸς ἐνωμοτάρχου α' τάξεως γραμματέως.

Μετὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου ‚ΒΡΠΗ' τοῦ 1894 περὶ μεταβολῆς τοῦ συστήματος τῆς ἀστυνομικῆς διοικήσεως, διὰ τοῦ ὁποίου τὸ κράτος διῃρέθη εἰς ἀστυνομικὰς περιφερείας, μὲ διοικητὴν ἀξιωματικὸν τοῦ στρατοῦ ἢ τῆς χωροφυλακῆς, ἐπῆλθε σιωπηρὰ κατάργησις πασῶν τῶν ὑπομοιραρχιῶν. Διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 17 Δεκεμβρίου 1899, ἐκδοθέντος πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν νόμων ‚ΒΧΔ' καὶ ‚ΒΧΛΘ', συνεστήθησαν αἱ ἑξῆς δέκα νέαι μοιραρχίαι: 1) Βοιωτίας μὲ ἕδραν τὴν Λεβάδειαν, 2) Κορινθίας μὲ ἕδραν τὴν Κόρινθον, 3) Λακωνικῆς μὲ ἕδραν τὸ Γύθειον, 4) Τριφυλίας μὲ ἕδραν τὴν Κυπαρισσίαν, 5) Ἠλείας μὲ ἕδραν τὸν Πύργον, 6) Μαγνησίας μὲ ἕδραν τὸν Βόλον, 7) Καρδίτσης μὲ ἕδραν τὴν Καρδίτσαν, 8) Φωκίδος μὲ ἕδραν τὴν Ἄμφισσαν, 9) Εὐρυτανίας μὲ ἕδραν τὸ Καρπενήσιον καὶ 10) Λευκάδος μὲ ἕδραν τὴν Λευκάδα. Διὰ τοῦ νόμου ‚ΓΡΞΕ' τοῦ 1906 «περὶ ἀστυνομίας τοῦ κράτους» τοῦ ἀπὸ 14 Σεπτεμβρίου ἰδίου ἔτους ἐκτελεστικοῦ αὐτοῦ διατάγματος ἀνετέθησαν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν χωροφυλακὴν τὰ καθήκοντα δημοσίας ἀσφαλείας καὶ τὰ ἀστυνομικὰ τοιαῦτα καθ' ἅπασαν τὴν χώραν, ἀπαγορευθείσης ἐφεξῆς τῆς ἀποσπάσεως ἀξιωματικῶν ἢ ὁπλιτῶν τοῦ στρατοῦ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ὑπηρεσίας δημοσίας ἀσφαλείας, πλὴν τοῦ συνταγματάρχου ἀρχηγοῦ τοῦ σώματος καὶ ἑνὸς συνταγματάρχου ἢ ἀντισυνταγματάρχου διευθυντοῦ τῆς ἀστυνομίας Ἀθηνῶν, δυναμένων νὰ προέρχωνται ἐξ ἑνὸς τῶν τεσσάρων ὅπλων καὶ τῶν ὑπὸ τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς χωροφυλακῆς προβλεπομένων ἀξιωματικῶν, οἰκονομικοῦ καὶ ὑγειονομικοῦ. Καθωρίζετο ἐπίσης ὅτι, ἐν περιπτώσει σοβαρᾶς διασαλεύσεως τῆς δημοσίας τάξεως, ἠδύνατο νὰ δοθῇ ἐνίσχυσις εἰς τὴν χωροφυλακήν, διὰ διαταγῆς τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ τοῦ στρατοῦ, δι' ὀργανικῶν τμημάτων οὐχὶ μικροτέρων λόχων, δρώντων ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῶν ἡγητόρων των, ἐπετρέπετο δ' ἐπίσης ἡ ἀπόσπασις ἑνὸς πλήρους τάγματος εὐζώνων δι' ἐκτέλεσιν ὑπηρεσίας δημοσίας ἀσφαλείας εἰς τὴν ὕπαιθρον χώραν. Διὰ τοῦ αὐτοῦ βασιλικοῦ διατάγματος κατηργεῖτο ἡ παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῶν Στρατιωτικῶν διεύθυνσις χωροφυλακῆς, ἀντ' αὐτῆς δὲ ἱδρύετο γραφεῖον χωροφυλακῆς παρὰ τῇ διευθύνσει προσωπικοῦ τοῦ ὑπουργείου.

Συμφώνως τῷ νόμῳ ΓΦΟΠ' τῆς 24 Φεβρουαρίου 1910 προσετέθη εἰς τὴν χωροφυλακὴν ὁ βαθμὸς τοῦ ἀνθυπασπιστοῦ, εἰς ὃν προήγοντο κατὰ σειρὰν ἀρχαιότητος ἢ κατόπιν διαγωνισμοῦ ἐνωμοτάρχαι α' τάξεως, ἔχοντες τ' ἀπαιτούμενα στρατιωτικὰ προσόντα καὶ ἑπταετῆ ἢ δεκαετῆ μὴ συνεχῆ ὑπηρεσίαν εἰς τοὺς βαθμοὺς τοῦ ἐνωμοτάρχου α' καὶ β' τάξεως. Οἱ οὕτω προαγόμενοι εἰς ἀνθυπασπιστὰς ἦσαν μόνιμοι, μὴ δυνάμενοι νὰ προαχθοῦν εἰς ἀνθυπομοιράρχους, ἐξαιρέσει τῆς ἐπ' ἀνδραγαθίᾳ προαγωγῆς. Διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς χωροφυλακῆς μετεκλήθη, δυνάμει τοῦ νόμου ΓΩΚΔ' τῆς 11 Ἰουλίου 1911, ἐξ Ἰταλίας ὀργανωνικὴ ἀποστολή, ἀποτελεσθεῖσα ἐκ τῶν ἑξῆς καραβινοφόρων ἀξιωματικῶν, ἀφιχθέντων εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1912: ἀντισυνταγματάρχης Francesco dei Marchesi d'Aubisio Garigliota, ταγματάρχης Gondisalvo Carlo Rode, μοίραρχος Arcangelo Lauro, μοίραρχος Arcagelo Mandato.

Λήγοντος τοῦ 1835 ἡ δύναμις τῆς χωροφυλακῆς ἀνήρχετο εἰς 1.327 ἄνδρας ἐν συνόλῳ, καλῶς ὡπλισμένους, ἐνδεδυμένους καὶ στρατωνιζομένους, καὶ 174 ἵππους. Διὰ διαταγῆς τοῦ στρατοῦ τῆς 18 Σεπτεμβρίου 1839 προσετέθη καὶ τρίτη τάξις ὑπομοιράρχων, ἐχόντων βαθμὸν ἀνθυπολοχαγοῦ, διὰ νεωτέρας δὲ διαταγῆς ὡρίσθη ἡ δύναμις ἑκάστης τάξεως ὡς ἑξῆς: δέκα εἰς τὴν πρώτην, δώδεκα εἰς τὴν δευτέραν καὶ δέκα εἰς τὴν τρίτην, μὴ συναριθμουμένου τοῦ ὑπασπιστοῦ τοῦ ἀρχηγοῦ. Κριθείσης ἀνεπαρκοῦς τῆς δυνάμεως τῆς χωροφυλακῆς, συνεκροτήθησαν διὰ διαταγῆς τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν, τῆς 29 Δεκεμβρίου 1854, τάγματα ἐκ τῶν διαλυομένων τότε ταγμάτων ὀροφυλακῆς, εἰς τὰ ὁποῖα ἐδόθη ἡ ἐντολὴ νὰ παρέχουν τὴν συνδρομήν των εἰς τὴν χωροφυλακήν, ὁσάκις ἤθελε ζητηθῇ αὕτη παρὰ τῶν ἑκασταχοῦ μοιραρχιῶν. Ἐξ αὐτῶν, τὸ μὲν πρῶτον συνεκροτήθη εἰς Θήβας, τὸ δὲ ἕτερον εἰς Ἀγρίνιον. Τὰ τάγματα ταῦτα, σκοπὸν ἔχοντα νὰ βοηθοῦν τὴν χωροφυλακὴν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων της, ὠνομάσθησαν ἐπικουρικὴ χωροφυλακή. Βραδύτερον τὰ δύο τάγματα τῆς ἐπικουρικῆς χωροφυλακῆς ἤλλαξαν σχηματισμόν, ἀποτελέσαντα, διὰ διαταγῆς τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν τῆς 9 Ἀπριλίου 1855, διαφόρους μοίρας. Ἑκάστη μοῖρα συνέκειτο ἐξ ἑνὸς μοιράρχου, ἔχοντος βαθμὸν λοχαγοῦ, ἑνὸς ὑπολοχαγοῦ ἢ ἀνθυπολοχαγοῦ, ὀνομασθέντος ὑπομοιράρχου, καὶ δέκα ἐνωμοτιῶν, ἐκ δέκα στρατιωτῶν ἑκάστης ὑπὸ ἕνα ἐπιλοχίαν ἢ λοχίαν. Οἱ διοικηταὶ τῶν ἐνωμοτιῶν ὠνομάζοντο ἐνωμοτάρχαι α' τάξεως, ἐὰν εἶχον βαθμὸν ἐπιλοχίου, καὶ ἐνωμοτάρχαι β' τάξεως ἐὰν εἶχον βαθμὸν λοχίου. Οἱ ὁπλῖται τῆς ἐπικουρικῆς χωροφυλακῆς ἐμισθοδοτοῦντο μὲν ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ σώματος τῆς χωροφυλακῆς, διετήρησαν ὅμως τὴν ἐνδυμασίαν, τὴν ὁποίαν ἔφερον

Digitized by Google

εἰς τὴν ὀροφυλακήν. Εἰδικώτερον, αἱ μοῖραι τῆς ἐπικουρικῆς χωροφυλακῆς ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν μοιραρχιῶν Ἀττικῆς Βοιωτίας, Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος, Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας, τὰς περιφερείας τῶν ὁποίων ἐλυμαίνετο ἡ λῃστεία.

Τὴν 18 Ἰουνίου 1859 ἡ δύναμις τῆς χωροφυλακῆς ἀπετελέσθη ἐξ ἑνὸς συνταγματάρχου, 2 ἀντισυνταγματαρχῶν ἐπιθεωρητῶν, 5 ταγματαρχῶν διοικητῶν μοιρῶν, 6 μοιράρχων, διοικητῶν ἐπίσης μοιρῶν, 11 ἀντιμοιράρχων, 21 ὑπομοιράρχων, 20 ἀνθυπομοιράρχων, 1 καταλυματίου α΄ τάξεως, 1 καταλυματίου β΄ τάξεως, 5 δοκίμων τῆς στρατιωτικῆς οἰκονομίας, 19 ἐνωμοταρχῶν γραμματέων καὶ ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ, 15 ἐνωμοταρχῶν ἱππέων, 120 ἐνωμοταρχῶν πεζῶν, 120 ὑπενωμοταρχῶν πεζῶν, 72 χωροφυλάκων ἱππέων α΄ τάξεως, 600 χωροφυλάκων πεζῶν α΄ τάξεως, 75 χωροφυλάκων ἱππέων β΄ τάξεως καὶ 600 χωροφυλάκων πεζῶν β΄ τάξεως. Μέχρι τοῦ 1859 ἡ δύναμις τῆς χωροφυλακῆς ἀπετελεῖτο ἐξ ἐθελοντῶν, ἀπὸ τοῦ ἔτους ὅμως τούτου, διὰ τῆς ὑπ᾽ ἀριθ. 9794 τῆς 11 Ἰουλίου διαταγῆς τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, ἐπετράπη ἡ μετάταξις εἰς τὸ σῶμα ἀνακατατεταγμένων ὁπλιτῶν τοῦ στρατοῦ πρὸς διάνυσιν τοῦ ὑπολοίπου τῆς θητείας των. Διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 16 Δεκεμβρίου 1864 προσετέθησαν εἰς τὴν δύναμιν τῆς χωροφυλακῆς 40 ἐνωμοτίαι πεζῶν χωροφυλάκων μετ᾽ ἀναλόγου ἀριθμοῦ ἐνωμοταρχῶν καὶ ὑπενωμοταρχῶν. Τῷ 1866 ἡ δύναμις τοῦ σώματος ὡρίσθη εἰς 6 ἀνωτέρους καὶ 89 κατωτέρους ἀξιωματικούς, 366 ὑπαξιωματικοὺς καὶ 1.750 χωροφύλακας, ἤτοι ἐν συνόλῳ εἰς 2.211 ἄνδρας καὶ 200 ἵππους. Ἡ δύναμις αὕτη κατενεμήθη ὡς ἑξῆς: ἀρχηγεῖον 2 ἀνώτεροι ἀξιωματικοί, 3 κατώτεροι καὶ 3 ὑπαξιωματικοὶ καὶ 13 μοιραρχίαι, 4 ἀνώτεροι, 86 κατώτεροι ἀξιωματικοί, 363 ὑπαξιωματικοὶ καὶ 1.750 χωροφύλακες. Μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ νόμου ΑΛΖ΄ τοῦ 1882 «περὶ ὀργανισμοῦ τοῦ στρατοῦ» ἐπετράπη ἡ κατάταξις ἐθελοντῶν εἰς τὴν χωροφυλακὴν μὲ τὸν βαθμὸν μὲν τοῦ ὑπενωμοτάρχου διὰ τοὺς δευτεροετεῖς καὶ τριτοετεῖς φοιτητὰς τῆς νομικῆς, μὲ τὸν βαθμὸν δὲ τοῦ ἐνωμοτάρχου β΄ τάξεως διὰ τοὺς τελειοφοίτους τῆς αὐτῆς σχολῆς καὶ μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ ἐνωμοτάρχου α΄ τάξεως διὰ τοὺς διδάκτορας καὶ προλύτας τῆς νομικῆς. Τὸ σῶμα διὰ τοῦ αὐτοῦ νόμου, ἀπετελέσθη ἐκ τριῶν ἐπιθεωρήσεων καὶ 16 μοιραρχιῶν καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν ἐξαρτωμένων ὑπομοιραρχιῶν, αἱ δὲ ἐνωμοτίαι ὡρίσθησαν εἰς 210 πεζῶν καὶ 16 ἐφίππων. Δυνάμει τοῦ νόμου ΓΛΑ΄ τοῦ 1904 περὶ ὀργανισμοῦ τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ἐκδοθέντος τὴν 8 Ὀκτωβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους ἐκτελεστικοῦ αὐτοῦ διατάγματος ὡρίσθη ὅτι ἀρχηγὸς τοῦ σώματος τοποθετεῖται εἷς συνταγματάρχης ἑνὸς τῶν τεσσάρων ὅπλων ἢ τῆς χωροφυλακῆς. Ἐν συνεχείᾳ, διὰ τοῦ νόμου ΓΡΞΕ΄, ὡς ἐτροποποιήθη ὑπὸ τοῦ νόμου ΓΦΟΖ΄ τοῦ 1910, ἡ ὀργανικὴ δύναμις τῆς χωροφυλακῆς καθωρίσθη ὡς ἑξῆς: 1 συνταγματάρχης, 5 ἀντισυνταγματάρχαι, 14 ταγματάρχαι, 36 μοίραρχοι α΄ καὶ β΄, 57 ὑπομοίραρχοι, 63 ἀνθυπομοίραρχοι, 30 ἀνθυπασπισταί, ἐξ ὧν οἱ 5 ἔφιπποι. Πεζοὶ ὁπλῖται: ἐνωμοτάρχαι α΄ 193, ἐνωμοτάρχαι β΄ 186, 479 ὑπενωμοτάρχαι καὶ 5.500 χωροφύλακες. Ἔφιπποι ὁπλῖται: 8 ἐνωμοτάρχαι α΄, 10 ἐνωμοτάρχαι β΄, 16 ὑπενωμοτάρχαι, 224 χωροφύλακες. Ἐπίσης 1 ἐνωμοτάρχης α΄ ἱππεὺς ἀρχιπεταλωτής, 2 ὑπενωμοτάρχαι πεταλωταί, 2 ὑπενωμοτάρχαι σαγματοποιοί. Ὁμοίως 1 ὑπεπιμελητής, 5 λοχαγοὶ οἰκονομικοῦ, 18 ὑπολοχαγοὶ οἰκονομικοῦ, 2 ἀνθυπολοχαγοὶ οἰκονομικοῦ, 1 ἰατρός, 5 ὑπίατροι, 3 ὑποκτηνίατροι, 1 φαρμακοποιὸς καὶ 1 ἀνθυποφαρμακοποιός. Διὰ τοῦ ἰδίου νόμου τὸ κράτος διῃρέθη εἰς 5 ἀστυνομικὰς ἐπιθεωρήσεις, 16 ἀστυνομικὰς διευθύνσεις, ἰσαρίθμους πρὸς τὰς ἐπαρχίας ἀστυνομικὰς ὑποδιευθύνσεις, ἤτοι 56, καὶ ἰσαρίθμους ἐπίσης πρὸς τοὺς δήμους ἀστυνομικοὺς σταθμούς.

Εἰς τὴν ὀργανικὴν δύναμιν τῆς χωροφυλακῆς ἐπῆλθον ἐν συνεχείᾳ αἱ ἑξῆς μεταβολαί: Νόμος 1370 τοῦ 1919: ὑποστράτηγος 1, συνταγματάρχαι 6, ἀντισυνταγματάρχαι 12, ταγματάρχαι 30, μοίραρχοι 84 ὑπομοίραρχοι 121, ἀνθυπομοίραρχοι 120, ἀνθυπασπισταὶ πεζοὶ 470, ἀνθυπασπισταὶ ἔφιπποι 4, ἐνωμοτάρχαι πεζοὶ 1.212, ἔφιπποι 16, ὑπενωμοτάρχαι πεζοὶ 1.023, ἔφιπποι 74, χωροφύλακες πεζοὶ 10.367 ἔφιπποι 524, σαλπιγκταὶ 19. Νόμος 2844 καὶ βασιλικὸν διάταγμα τῆς 22 Ἰουλίου 1922: ἀντιστράτηγος 1, ὑποστράτηγοι 3, συνταγματάρχαι 11, ἀντισυνταγματάρχαι 18, ταγματάρχαι 55, μοίραρχοι 127, ὑπομοίραρχοι 164, ἀνθυπομοίραρχοι 250, ἀνθυπασπισταὶ 389, ἐνωμοτάρχαι πεζοὶ 1.520, ἔφιπποι 25, ὑπενωμοτάρχαι πεζοὶ 1.347 ἔφιπποι 73, χωροφύλακες πεζοὶ 14.070, ἔφιπποι 603, σαλπιγκταὶ 23, σαγματοποιοὶ 31, νοσοκόμοι 13, πεταλωταὶ 33. Νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 18 Ὀκτωβρίου 1925: ἀντιστράτηγος 1, ὑποστράτηγοι 2, συνταγματάρχαι 12, ἀντισυνταγματάρχαι 22, ταγματάρχαι 49, μοίραρχοι 100, ὑπομοίραρχοι 232, ἀνθυπομοίραρχοι 396, ἀνθυπασπισταὶ πεζοὶ 450, ἔφιπποι 25, ἐνωμοτάρχαι πεζοὶ 1.475, ἔφιπποι 25, ποδηλάται 25, χωροφύλακες πεζοὶ 9.800, ἔφιπποι 500, ποδηλάται 200.

Ἡ χωροφυλακὴ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη περιέλαβεν εἰς τοὺς κόλπους της στελέχη ἐκλεκτά. Εἰς τοὺς ἄνδρας τοῦ σώματος ἐδόθη μεγαλύτερος μισθός, ὡραιοτέρα στολὴ καὶ τελειότερος ὁπλισμός, ἰδιάζουσα δὲ κατεβλήθη ἐπίσης μέριμνα διὰ τὸν στρατωνισμὸν τῶν ὁπλιτῶν. Ἕνεκα τούτου οἱ ὑπηρετοῦντες εἰς τὴν χωροφυλακὴν ἐλογίζοντο ἄνθρωποι διακεκριμένοι. Ἡ κατάταξις εἰς τὸ σῶμα τοῦτο ἐθεωρεῖτο ὡς ἐξαιρετικὴ τιμή, τῆς ὁποίας μόνον ἐντίμου παρελθόντος καὶ ἐκλεκτοὶ πατριῶται ἐδικαιοῦντο.

Κρητικὴ χωροφυλακή. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἤρχισαν ὀργανούμενα ὑπ᾽ αὐτῶν (Σεπτέμβριος 1898), κατὰ νομούς, τὰ πρῶτα σώματα τῆς κρητικῆς χωροφυλακῆς. Οὕτως εἰς τὸν νομὸν Χανίων ἡ κρητικὴ χωροφυλακὴ ὠργανώθη ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν, εἰς τὸν νομὸν Ρεθύμνης ὑπὸ τῶν Ρώσων, εἰς τὸν νομὸν Ἡρακλείου ὑπὸ τῶν Ἄγγλων καὶ εἰς τὸν νομὸν Λασηθίου ὑπὸ τῶν Γάλλων. Ἡ στρατολογία τῶν ἀνδρῶν τῆς κρητικῆς χωροφυλακῆς ἐγίνετο τῇ μερίμνῃ ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ τῆς κατοχῆς μέχρι τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1899, ὁπότε ἐλήφθη ἀπόφασις νὰ μονιμοποιηθῇ ἡ ὀργάνωσις τῆς χωροφυλακῆς καὶ νὰ συστηματοποιηθῇ τὸ ἀναληφθὲν ὑπ᾽ αὐτῆς ἔργον. Κατόπιν αὐτοῦ μετεκλήθησαν περὶ τοὺς 100 ἀξιωματικοὶ καὶ ὑπαξιωματικοὶ τοῦ σώματος τῶν Ἰταλῶν καραβινοφόρων, οἵτινες ἤρξαντο μετὰ δραστηριότητος τοῦ ἔργου τῆς ὀργανώσεως καὶ τῆς κατανομῆς τῆς χωροφυλακῆς εἰς σταθμούς, ἱδρύσαντες καὶ σχολὴν ἐκπαιδεύσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἐφοίτησαν, ἀμέσως περίπου, ἑκατὸν χωροφύλακες καὶ βαθμοφόροι, οἵτινες, ἀρχικῶς καταταχθέντες ὡς τοιοῦτοι, ἐξεπαιδεύθησαν ἐπὶ ἑξάμηνον.

Ὁ πρῶτος ἐπίσημος ὀργανισμὸς τοῦ σώματος ἐδημοσιεύθη μετὰ τὴν κάθοδον τοῦ πρίγκιπος Γεωργίου, τὴν 26ην Αὐγούστου 1899 (νόμος 66), ἀκολούθως δὲ ἐξεδόθη καὶ ὁ κανονισμὸς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας αὐτοῦ. Προορισμὸς τῆς κρητικῆς χωροφυλακῆς ἦτο ἡ τήρησις τῆς δημοσίας ἀσφαλείας καὶ τάξεως καὶ ἡ ἄσκησις τῆς ἀστυνομικῆς ἐξουσίας καθ᾽ ἅπασαν τὴν νῆσον. Τὴν 23ην Ἀπριλίου τοῦ 1900, ἐπ᾽ εὐκαιρίᾳ τῆς ὀνομαστικῆς ἑορτῆς τοῦ ὑπάτου ἁρμοστοῦ καὶ κατόπιν γενομένης ἐπιθεωρήσεως εἰς τὸ Πεδίον τοῦ Ἄρεως, ἡ κρητικὴ χωροφυλακὴ ἀνεγνωρίσθη ὡς ἐπίσημον στρατιωτικὸν σῶμα, ἔκτοτε δὲ αἱ ὑπηρεσίαι της ἤρχισαν λειτουργοῦσαι κανονικῶς. Πρῶτος ὀργανωτὴς τῆς κρητικῆς χωροφυλακῆς, κατόπιν τῆς μονιμοποιήσεώς της, ἦτο ὁ Ἰταλὸς λοχαγὸς Graveri, τὸν ὁποῖον διεδέχθη τῷ 1901 ὁ συνάδελφός του κόμις Caprini καὶ τοῦτον ὁ ἐπίσης λοχαγὸς Monaco. Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ συγκρότησις τῆς κρητικῆς χωροφυλακῆς μέχρι τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τοῦ Θερίσσου (Μάρτιος 1905), ὁπότε τὸ σῶμα τοῦτο, καθὼς καὶ ὁλόκληρος ἡ κρητικὴ πολιτεία, ὑπέστη σοβαρὸν κλονισμὸν καὶ ἐσημειώθησαν λιποταξίαι πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας. Ἀλλ᾽ ὁ κλονισμὸς αὐτὸς ἦτο ἐντελῶς προσωρινός. Μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως οἱ ἄνδρες τῆς κρητικῆς χωροφυλακῆς ἐπανῆλθον εἰς τὰ ἔργα των. Ὅταν ὁ πρίγκιψ Γεώργιος ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ζαΐμη, οἱ Ἰταλοὶ ὀργανωταὶ ἀντικατεστάθησαν ἐπίσης δι᾽ Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν, δυνάμει σχετικῆς συμβάσεως μετὰ τῶν προστατίδων Δυνάμεων, καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διατάξεων τοῦ νόμου ΓΡΟΓ΄ τοῦ 1906. Οἱ ἀξιωματικοὶ οὗτοι διεγράφοντο τῶν στελεχῶν τοῦ ἐνεργοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ὁ χρόνος ὅμως τῆς ἐν τῇ κρητικῇ χωροφυλακῇ ὑπηρεσίας των ἐθεωρεῖτο ὡς χρόνος πραγματικῆς ὑπηρεσίας, εἰς περίπτωσιν ἐπανόδου των εἰς τὸν ἑλληνικὸν στρατόν. Κηρυχθείσης τῆς ἑνώσεως τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Ἑλλάδος, τὴν 29ην Σεπτεμβρίου 1908, τὸ ἀρχηγεῖον τῆς κρητικῆς χωροφυλακῆς κατηργήθη, ἱδρυθείσης ἀνωτέρας διοικήσεως αὐτῆς, ἡ ὁποία ὑπετίθετο ὅτι ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὸ ἐν Ἀθήναις ἀρχηγεῖον τῆς ἑλληνικῆς χωροφυλακῆς. Τὸ προληπτικὸν ἔργον τῆς κρητικῆς χωροφυλακῆς ἐπέτυχε μέχρι σημείου, ὥστε νὰ ἐπισύρῃ τὸν θαυμασμὸν καὶ αὐτῶν τῶν ξένων. Ὑπὸ τὴν πνοὴν κυβερνήσεως ἀποτελουμένης ἀπὸ τοὺς ἐπιφανεστέρους πολιτικοὺς ἄνδρας τῆς νήσου καὶ ὑπὸ τὴν στιβαρὰν διοίκησιν τῶν Ἰταλῶν ὀργανωτῶν, ἡ κρητικὴ χωροφυλακὴ κατώρθωσε νὰ ἐμπεδώσῃ τὴν δημοσίαν ἀσφάλειαν, νὰ προκαλέσῃ τὸν πρὸς τοὺς νόμους σεβασμὸν καὶ ν᾽ ἀποτελέσῃ πρότυπον στρατιωτικοῦ σώματος. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλονίκης ἐστάλη ἐκεῖ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς κρητικῆς χωροφυλακῆς, ἀνέπτυξε δὲ καὶ τότε ὑπέροχον δρᾶσιν. Ἀρξαμένου τοῦ Ἑλληνοβουλγαρικοῦ πολέμου, ἡ κρητικὴ χωροφυλακὴ συνέβαλε σπουδαίως εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους. Κατ᾽ αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ ΙΙ μεραρχία, μὴ ὑπαρχούσης πλέον ἀνάγκης παρουσίας της εἰς τὴν πόλιν, ἠδυνήθη νὰ σπεύσῃ πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ μαχομένου ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τὴν κρισιμωτέραν στιγμὴν τῆς μάχης τοῦ Λαχανᾶ. Μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ δευτέρου Βαλκανικοῦ πολέμου ἡ κρητικὴ χωροφυλακὴ συνεχωνεύθη πρὸς τὴν ἑλληνικήν.

Ἡ ἱεραρχικὴ κλῖμαξ ἐν τῇ κρητικῇ χωροφυλακῇ ἦτο ἡ ἑξῆς: μαθητὴς χωροφύλαξ—στρατιώτης, χωροφύλαξ—δεκανεύς, ὑπενωμοτάρχης—λοχίας, ἐνωμοτάρχης—ἐπιλοχίας, ἀνθυπασπιστὴς—ἀνθυπασπιστής, ἀνθυπομοίραρχος—ἀνθυπολοχαγός. Ὁ βαθμὸς τοῦ ἀνθυπομοιράρχου ἦτο ὁ ἀνώτερος ἀπονεμηθεὶς εἰς τοὺς ἄνδρας τοῦ σώματος. Οἱ πρῶτοι χωροφύλακες καὶ ὑπαξιωματικοὶ τῆς κρητικῆς χωροφυλακῆς ἔφερον ἕκαστος τὸ ἔνδυμα τοῦ τόπου του. Βραδύτερον, ὀργανωθέντος ἐπισήμως τοῦ σώματος, καθωρίσθησαν στολαὶ ὑπηρεσίας καὶ παρατάξεως αἱ ἑξῆς: α) ὑπηρεσίας: βράκα καὶ ἀμπέχωνον μετὰ πηληκίου ἐξ ἀστραχάν, ζώνη καὶ ὑποδήματα· β) παρατάξεως: διὰ τοὺς χωροφύλακας βράκα, διὰ δὲ τοὺς ὑπαξιωματικοὺς «σαλβάρι» ἀπὸ τσόχαν χρώματος βαθυκυάνου, γιλέκον ἐρυθροῦ χρώματος καὶ «μεϊτάνι» ἀπὸ τσόχαν χρώματος ἐπίσης βαθυκυάνου μετὰ παραρραμμάτων ἐκ λευκῆς μετάξης. Οἱ ἀνθυπασπισταί, καθὼς καὶ οἱ ἔφιπποι γενικῶς, ἔφερον σκελέαν μετὰ παραρραμμάτων ἐξ ἐρέας χρώματος πορφυροῦ καὶ τρισειρίτια.

Σημερινὴ σύνθεσις. Ἡ χωροφυλακὴ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ στρατοῦ, ὡς αὐτοτελὲς στρατιωτικὸν σῶμα, ἐν πολέμῳ δὲ ἐκτελεῖ παρὰ τῷ στρατῷ τὴν στρατονομικὴν ὑπηρεσίαν, ὡς καὶ τὰς λοιπὰς ὑπηρεσίας, δι᾽ ὧν εἶναι ἐπιφορτισμένη. Προορισμὸν ἔχει τὴν διαχείρισιν τῆς δημοσίας ἀσφαλείας τῆς χώρας, τὴν τήρησιν ἐν αὐτῇ τῆς δημοσίας τάξεως καὶ τὴν ἄσκησιν τῆς ἀστυνομίας ὑπὸ τὴν γενικωτάτην τοῦ ὅρου ἔννοιαν. Τὰ ἀστυνομικὰ καθήκοντα ἡ χωροφυλακὴ ἀσκεῖ καθ᾽ ἅπασαν τὴν χώραν, ἐξαιρέσει τῶν πόλεων Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Πατρῶν, Κερκύρας καὶ Θεσσαλονίκης (εἰς τὴν τελευταίαν δὲν ἐπεξετάθη εἰσέτι ὁ θεσμὸς τῆς ἀστυνομίας πόλεων), εἰς τὰς ὁποίας, δυνάμει τῶν νόμων 3754 τοῦ 1929 καὶ 4578 τοῦ 1930, τὰ καθήκοντα ταῦτα ἔχουν ἀνατεθῆ εἰς τὴν ἀστυνομίαν τῶν πόλεων, πλὴν τῶν τιμητικῶν συνοδειῶν καὶ φρουρῶν, τῶν μεταγωγῶν κρατουμένων, τῶν παραστάσεων εἰς συνεδριάσεις τῶν δικαστηρίων, τῶν συνοδειῶν πρὸς ἀσφάλειαν ἀτόμων, δημοσίου χρήματος, ἀξιῶν καὶ πειστηρίων, καὶ τῆς εἰδικῆς ἀσφαλείας τοῦ ἔθνους, τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς κοινωνικῆς τάξεως, ἅτινα διαχειρίζεται ἐπίσης ἡ χωροφυλακή.

Τὸ σῶμα τῆς χωροφυλακῆς συγκροτεῖται ἐκ τῶν ἑξῆς ὑπηρεσιῶν καὶ καταστημάτων, δυνάμει τοῦ νόμου 4578 τῆς 28ης Ἀπριλίου 1930: α) Ἀρχηγείου τῆς χωροφυλακῆς, ἑδρεύοντος ἐν Ἀθήναις καὶ περιλαμβάνοντος μίαν γενικὴν ἐπιθεώρησιν ὑπὸ τὸν ἄμεσον μετὰ τὸν ἀρχηγὸν ἀνώτερον καὶ ἀρχαιότερον ἀξιωματικὸν τῆς χωροφυλακῆς, ὅστις καὶ ἀναπληροῖ τὸν ἀρχηγόν, ἀπόντα ἢ κωλυόμενον, μίαν διεύθυνσιν τῶν γραφείων αὐτοῦ, μὲ διευθυντὴν συνταγματάρχην, καὶ πέντε τμήματα τὰ ἑξῆς: προσωπικοῦ, δημοσίας ἀσφαλείας καὶ ἀστυνομίας, ἐπιμελητείας καὶ διαχειρίσεως, εἰδικῆς ἀσφαλείας καὶ δικαστικοῦ, διευθυνόμενον παρὰ δικαστικοῦ στρατιωτικοῦ συμβουλίου γ΄ τάξεως. β΄) Τῆς παρὰ τῷ ὑπουργείῳ Ἐσωτερικῶν διευθύνσεως χωροφυλακῆς. γ΄) Τῆς παρὰ τῷ ἰδίῳ ὑπουργείῳ οἰκονομικῆς ἐπιθεωρήσεως. δ΄) Τῆς παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῶν Στρατιωτικῶν διευθύνσεως. ε΄) Τοῦ ἐν Ἀθήναις σχολείου χωροφυλακῆς, σκοποῦντος τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἀξιωματικῶν, ὑπαξιωματικῶν καὶ χωροφυλάκων, καὶ τοῦ ἐν Χανίοις παραρτήματος αὐτοῦ. στ΄) Ἑπτὰ ἀνωτέρων διοικήσεων: Στερεᾶς Ἑλλάδος, μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας, Πελοποννήσου, μὲ ἕδραν τὰς Πάτρας, Ἠπείρου μὲ ἕδραν τὰ Ἰωάννινα, Μακεδονίας, μὲ ἕδραν τὴν Θεσσαλονίκην, Θράκης, μὲ ἕδραν τὴν Κομοτινήν, Κρήτης, μὲ ἕδραν τὰ Χανιά, νήσων Αἰγαίου, μὲ ἕδραν τὴν Μυτιλήνην, τριάκοντα ἓξ διοικήσεων, μιᾶς εἰς τὴν ἕδραν ἑκάστου νομοῦ, οὗτινος καὶ τὸ ὄνομα φέρει, πλὴν τοῦ νομοῦ Ζακύνθου, ἔνθα ἑδρεύει ὑποδιοίκησις, καὶ ἐπὶ πλέον μιᾶς διοικήσεως εἰς Βόλον, τῆς Μαγνησίας, καὶ ἑτέρας εἰς Πειραιᾶ. η΄) Τῆς διευθύνσεως εἰδικῆς ἀσφαλείας. θ΄) Ἑκατὸν τριάκοντα ἑπτὰ ὑποδιοικήσεων, μιᾶς εἰς τὴν ἕδραν ἑκάστης ἐπαρχίας. ι΄) Ἑκατὸν εἴκοσι πέντε τμημάτων καὶ χιλίων περίπου σταθμῶν καὶ φυλακείων κατανεμημένων εἰς τὴν ὕπαιθρον χώραν, ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν ἀναγκῶν τῆς δημοσίας ἀσφαλείας. ια΄) Ἑνὸς παρ᾽ ἑκάστῃ τῶν διοικήσεων χωροφυλακῆς Ἀττικοβοιωτίας, Θεσσαλονίκης, Πειραιῶς καὶ Πατρῶν τμήματος μεταγωγῶν. ιβ΄) Τυπογραφείου. ιγ΄) Γενικῆς ἀποθήκης ὑλικοῦ χωροφυλακῆς, μὲ ἕδραν τὸν Πειραιᾶ. ιδ΄) Λογιστηρίου χωροφυλακῆς, μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας. ιε΄) Ἀστυνομικῆς διευθύνσεως Θεσσαλονίκης καὶ ιστ΄) Ταμείου ἀρωγῆς ἀξιωματικῶν καὶ ἀλληλοβοηθείας ὁπλιτῶν. Αἱ ὑπηρεσίαι τῆς χωροφυλακῆς τελοῦν ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν δύο ἐπιθεωρήσεων, ἐξ ὧν ἡ μία ἑδρεύει εἰς Πάτρας καὶ ἡ ἑτέρα εἰς Θεσσαλονίκην, εὑρίσκονται δὲ ὑπὸ τὴν ἑνιαίαν διοίκησιν τοῦ ἀρχηγείου τῆς χωροφυλακῆς. Εἰς τὰς μεγάλας πόλεις λειτουργοῦν τμήματα γενικῆς ἀσφαλείας, διὰ τὴν ἐπαγρύπνη

σιν ἐπὶ τῶν κακοποιῶν στοιχείων καὶ τμήματα εἰδικῆς ἀσφαλείας διὰ τὴν παρακολούθησιν καὶ ἐπαγρύπνησιν ἐπὶ τῶν κομμουνιστῶν καὶ προπαγανδιστῶν ἐν γένει. Παρὰ ταῖς ὑπηρεσίαις τῆς χωροφυλακῆς λειτουργοῦσιν ἐργαστήρια ἐγκληματολογικῶν ἀναζητήσεων καὶ συνεργεῖα ἐγκληματολογικῆς σημάνσεως, ἐξαρτώμενα ἐκ τῆς διευθύνσεως ἐγκληματολογικῶν ὑπηρεσιῶν, ἑδρευούσης ἐν Ἀθήναις καὶ ἐχούσης προορισμὸν τὴν δι' ἐπιστημονικῶν μέσων ἔρευναν τοῦ ἐγκλήματος καὶ περιστολὴν τῆς ἐγκληματικότητος. Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ προορισμοῦ της τούτου ἡ χωροφυλακὴ εὑρίσκεται εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὴν διεθνῆ ἐπιτροπὴν τῆς ἐγκληματολογικῆς ἀστυνομίας, ἑδρεύουσαν ἐν Βιέννῃ, καὶ πρὸς ἄλλας ἐπιστημονικῶς κατηρτισμένας ὑπηρεσίας ἐγκληματολογικῶν ἐρευνῶν τῆς Εὐρώπης, ἐκδίδεται δὲ καὶ εἰδικὸν περιοδικὸν τοῦ σώματος, μερίμνῃ τοῦ ἀρχηγείου τῆς χωροφυλακῆς, τὸ «Ἐπίσημον δελτίον δημοσίας ἀσφαλείας».

Ἡ δύναμις τῆς χωροφυλακῆς καθωρίσθη ὡς ἑξῆς: ἀντιστράτηγο 1, ὑποστράτηγος 1, συνταγματάρχαι 14 ἀντισυνταγματάρχα 24 ταγματάρχαι 58, μοίραρχοι 170, ὑπομοίραρχοι 180, ἀνθυπομοίραρχοι 214, ἀνθυπασπισταὶ 468, ἐνωμοτάρχαι 1.410, ὑπενωμοτάρχαι 750, χωροφύλακες 11.500 (νόμος 4578 τοῦ 1930 και 6045 τοῦ 1934). Οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς χωροφυλακῆς φέρουν τὴν ἰδίαν στολὴν μὲ τοὺς συναδέλφους των τοῦ στρατοῦ, μὲ τὰ ἑξῆς διακριτικά: ὀρθῶς διατεταγμένην φλογοφόρον ῥοιάν, διαμέτρου 0,01 μετὰ κεκαμμένου τοῦ ἀνωτέρου ἄκρου τῆς φλογός, ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου ἀμφιμασχάλια ἀργυρᾶ καὶ διακριτικον χρῶμα κυανοῦν ὀρφνόν. Οἱ ὁπλῖται τῆς χωροφυλακῆς φέρουν στολὴν ἐκ πρασινοφαίου ὑφάσματος, ἀμφιμασχάλια βαμβάκινα, ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος, ἐπι δὲ τοῦ πηληκίου ἔμβλημα ἐκ λευκοῦ μετάλλου, παριστῶν φοίνικα περιβαλλόμενον ὑπὸ δαφνῶν, κάτωθι δὲ αὐτοῦ, ἐν σχήματι κύκλου, τὸ ἐθνόσημον χρωματισμένον κατ' ἀπομίμησιν σμάλτου, κνημῖδας ἐκ βοΐου δέρματος, χρώματος μέλανος. Ἡ στρατολογία ἐν τῇ χωροφυλακῇ ἐνεργεῖται δι' ἐθελουσίας κατατάξεως: α') Ἐπὶ διετεῖ θητείᾳ ἀνδρῶν ἐκπληρωσάντων τὴν στρατιωτικὴν αὐτῶν ὑποχρέωσιν ἢ προερχομένων ἐκ τῆς ἀστυνομίας πόλεων ἢ προϋπηρετησάντων εἰς τὴν χωροφυλακήν, ἐχόντων ἡλικίαν μέχρι 30 ἐτῶν, γραμματικὰς γνώσεις τοὐλάχιστον στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, ὡρισμένα ἠθικὰ προσόντα καὶ σωματικὴν ἱκανότητα. β') Ἐπὶ τριετεῖ θητείᾳ νέων μὴ ἐκπληρωσάντων τὴν στρατιωτικὴν αὐτῶν ὑποχρέωσιν, πτυχιούχων ἢ τελειοφοίτων ἀνεγνωρισμένων σχολείων μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἡλικίας 20 ἕως 25 ἐτῶν. Οἱ χωροφύλακες κατατάσσονται καὶ ἐκπαιδεύονται εἰς τὸ σχολεῖον χωροφυλακῆς, οἱ μὲν ἐκπληρώσαντες τὴν στρατιωτικήν των ὑποχρέωσιν ἐπὶ τρίμηνον, οἱ δὲ λοιποὶ ἐπὶ ἑξάμηνον. Τὸ σχολεῖον τοῦτο διαιρεῖται εἰς τρία τμήματα: α') ἐκπαιδεύσεως μαθητῶν χωροφυλάκων, β') ὑπαξιωματικῶν, εἰς τὸ ὁποῖον ἐκπαιδεύονται χωροφύλακες ἔχοντες ἐνιαύσιον εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν ἐν τῇ χωροφυλακῇ καὶ ἰδιῶται προϋπηρετήσαντες εἰς τὸν στρατὸν ὡς λοχίαι ἢ ἐπιλοχίαι ἢ ἔχοντες ἀπολυτήριον γυμνασίου ἢ ὁπλῖται τῆς χωροφυλακῆς καὶ ἰδιῶται κεκτημένοι πτυχίον νομικῆς ἢ τελειόφοιτοι τῆς ἰδίας σχολῆς, καὶ γ') μορφώσεως ἀξιωματικῶν, ἐκ τοῦ ὁποίου δέον ἀπαραιτήτως νὰ προέρχωνται οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς χωροφυλακῆς καὶ εἰς ὃ φοιτῶσιν ἐπι διετίαν. Ὡς μαθηταὶ ἀξιωματικοὶ εἰσάγονται, κατόπιν εἰσιτηρίων ἐξετάσεων, ἐνωμοτάρχαι ἔχοντες τοὐλάχιστον ἀπολυτήριον γυμνασίου, εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν εἰς τὸν βαθμόν των ἐπὶ τετραετίαν, ἐξ ἧς διετίαν ὡς διοικηταὶ σταθμοῦ, καὶ ἡλικίαν μέχρι 32 ἐτῶν, καὶ ἀνθυπασπισταί, ἀνεξαρτήτως χρόνου ὑπηρεσίας ἐν τῷ βαθμῷ των, ἐφ' ὅσον διετέλεσαν διοικηταὶ σταθμοῦ ἐπὶ διετίαν, ἔχοντες τ' ἀπαιτούμενα ἠθικὰ καὶ στρατιωτικὰ προσόντα, ἀπολυτήριον γυμνασίου καὶ ἡλικίαν ἕως 34 ἐτῶν. Οἱ ὁπλῖται τῆς χωροφυλακῆς ὁπλίζονται δι' ἐπαναληπτικοῦ πολεμικοῦ ὅπλου καὶ διὰ περιστρόφου ἢ πιστολίου, ἡ δὲ ἱεραρχικὴ κλῖμαξ ἐν τῇ χωροφυλακῇ εἶναι ἡ ἑξῆς: μαθητὴς χωροφύλαξ—στρατιώτης, χωροφύλαξ—δεκανεύς, ὑπενωμοτάρχης—λοχίας, ἐνωμοτάρχης—ἐπιλοχίας, ἀνθυπασπιστὴς—ἀνθυπασπιστής, ἀνθυπομοίραρχος—ἀνθυπολοχαγός, ὑπομοίραρχος—ὑπολοχαγός, μοίραρχος—λοχαγός, οἱ δὲ ἀνώτεροι καὶ ἀνώτατοι βαθμοὶ εἶναι οἱ αὐτοὶ πρὸς τοὺς τοῦ λοιποῦ στρατεύματος.

Ν. Σ. ΚΤΕΝΙΑΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. — *Ἀργυρόπουλος Π.*, «Δημοτικὴ διοίκησις ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1859).— *Ἀντωνιάδης Σπ.*, «Τὰ δημοτικά» (Ἀθῆναι 1866).— *Κροκιδᾶς Γ.*, «Περὶ χωροφυλακῆς» (Ἀθῆναι 1867).— *Μοσκοβάκης Γ. Ι.*, «Λεξικὸν τῆς χωροφυλακῆς» (Ἀθῆναι 1889, τ. 2). *Τρουπάκης Ν. Γ.*, «Μελέτη περὶ βελτιώσεως τῆς χωροφυλακῆς» (189).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ὁδηγος τοῦ χωροφύλακος (Ἀθῆναι 1891, γ' ἔκδ. 1922.— *Φιλήμων Τιμ. Ἰ.*, «Ὁ δήμαρχος κατὰ τὴν ἑλληνικὴν νομοθεσίαν» (Ἀθῆναι 1893.— *Παρασκευόπουλος Γ.*, «Οἱ δήμαρχοι τῶν Ἀθηνῶν, 1833—1907» (Ἀθῆναι 1904).— *Τρουπάκης Ν. Γ.*, «Ἡ ἀστυνομία παρ' Ἕλλησιν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς» (Ἀθῆναι 1904).— *Biamonti Ach*, «Ὁδηγὸς τῆς χωροφυλακῆς Κρήτης» (Ἀθῆναι 1906, ἔκδ. 6').— *Τρουπάκης Ν. Γ.*, «Ἡ διοίκησις ἐν τῇ χωροφυλακῇ» (Ἀθῆναι 1921).— *Φιοράκης Ἰ. καὶ Πιτιάκης Ε.*, «Ἥρῳον χωροφυλακῆς» (Ἀθῆναι 1927.— *Γεωργιάδης Κλ.*, «Ὑπόμνημα ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἁρμοδιότητος ἀστυνομίας πόλεων καὶ χωροφυλακῆς» (Ἀθῆναι 1927).— «Λεξικὸν διοικήσεως, δικαιοσύνης καὶ ἀστυνομίας (Ἀθῆναι 1929 κ.ἑ.).— *Κτενιάδης Ν.*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς χωροφυλακῆς» (Ἀθῆναι 1933, τ. 2).

Νομοθεσία: Πίναξ ἀλφαβητικὸς τοῦ κανονισμοῦ τῆς χωροφυλακῆς» (Ἀθῆναι 1836).— *Μάμουκας Α.*, «Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1839—1852, τ. 11).— *Βυζάντιος Χρ. καὶ Κροκιδᾶς Γ.*, Κανονισμὸς τῆς ὑπηρεσίας τῆς χωροφυλακῆς (Ἀθῆναι 1841 β ἔκδ. 1901.— «Ἀρχεῖα ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας» (Ἀθῆναι Α—Β /1857—1862) — *Ζηνόπουλος Γ. καὶ Δηληγιάννης Θ.*, «Ἑλληνικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι Γ /1862).— *Μπουκλᾶκος Γ. Θ.*, «Συλλογὴ τῶν ἀστυνομικῶν νόμων κτλ.» (Ἀθῆναι 1874).— *Μάτσας Κ.*, «Ἀστυνομικὴ νομοθεσία μετα τυπικοῦ» (Ἀθῆναι 1900).— «Ὀργανισμὸς τῆς χωροφυλακῆς Κρήτης» (Χανιὰ 1904).— «Ἀρχεῖον Μακρυγιάννη» (ἔκδ. *Ἰ. Βλαχογιάννη*, Ἀθῆναι Α' /1907).— *Διαλλινᾶς Ε. Κ.*, «Κώδικες χωροφυλακῆς, ἤτοι νέοι νόμοι κτλ.» (Ἀθῆναι 1914).— *Δικαῖος Ἀ. καὶ Σαμπάνης Α.*, «Ἀστυνομικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1919, τ. 2).— Κωδικοποίησις ἰσχυουσῶν ἐγκυκλίων διαταγῶν (Διευθύνσεως Χωροφυλακῆς) (Ἀθῆναι 1928, τ. 2).

Τύπος: «Ἠχὼ δημοσίας ἀσφαλείας» (*Γ. Λεφάκη*, Ἀθῆναι 1909 κ.ἑ.).— «Ἐφημερὶς τῆς Χωροφυλακῆς» (ἑβδομαδιαία ἐν Ἀθήναις, 1920 - 1924).— «Δελτίον δημοσίας ἀσφαλείας» (Ἀθῆναι 1924).— Κῆρυξ δημοσίας ἀσφαλείας» (*Γ. Μακράκη*, Ἀθῆναι 1925 κ.ἑ.).

Π. Ν. Π.

Ἀστυνομία πόλεων. Ἡ μετὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον ἀνησυχαστικὴ αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ τῶν μεγάλων πόλεων, τῆς ἐγκληματικότητος, τῆς σωματεμπορίας, τοῦ λαθρεμπορίου τῶν ναρκωτικῶν, αἱ ἀνάγκαι τῆς συστηματικωτέρας ῥυθμίσεως τῆς τροχαίας κινήσεως καὶ τῆς ἀγορανομίας, πάντα ταυτα ἐξηνάγκασαν τὴν κυβέρνησιν νὰ σκεφθῇ περὶ ἀλλαγῆς τοῦ κρατοῦντος ἕως τότε ἀστυνομικοῦ συστήματος, ὄχι διότι ἡ χωροφυλακή, εἰς ἣν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1906 εἶχον ἀνατεθῆ καὶ ἀστυνομικὰ καθήκοντα, δὲν ἀνταπεκρίθη πρὸς τὰ πολλαπλᾶ καθήκοντά της ἢ ἀπέτυχεν εἰς τὸ ἔργον της, ἀλλὰ διότι, ὡς σῶμα στρατιωτικόν, δὲν ἦτο πλέον δυνατὸν νὰ διαχειρίζεται προσηκόντως τὴν ἀστυνομικὴν ὑπηρεσίαν, τῶν μεγάλων ἰδίᾳ πόλεων. Δι' ὅ, διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος 1521 τοῦ 1918, κυρωθέντος διὰ τοῦ νόμου 1587, παρεσχέθη τὸ δικαίωμα εἰς τὴν κυβέρνησιν νὰ μετακαλέσῃ ἕνα ἀλλοδαπὸν ἀνώτερον ἀξιωματικὸν μετὰ δύο ἢ τριῶν κατωτέρων, ὡς βοηθῶν, ὅπως ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν ὑπουργοῦ ἀναλάβῃ τὴν σύστασιν καὶ ὀργάνωσιν ἰδίας ἀστυνομίας τῶν πόλεων τοῦ κράτους, διὰ τὰ κυρίως ἀστυνομικὰ ἔργα, ἤτοι τὴν συγκρότησιν εἰδικοῦ σώματος ἀστυνομίας πόλεων, τὸν ὀργανισμὸν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν αὐτοῦ, τὸν κανονισμὸν τῶν ὑπαγομένων εἰς αὐτὸ ὑπηρεσιῶν καὶ τὴν ῥύθμισιν τοῦ τρόπου τῆς διεξαγωγῆς αὐτῶν. Ἡ κυβέρνησις, μελετήσασα τὰ διάφορα ἀστυνομικὰ συστήματα τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν πόλεων, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα νὰ μετακαλέσῃ ἕνα ἀνώτερον ἀστυνομικὸν τῆς μητροπολιτικῆς ἀστυνομίας τοῦ Λονδίνου μετὰ δύο κατωτέρων ἀξιωματικῶν. Πράγματι ἐν ἔτει 1918 μετεκλήθη ὁ σὲρ Φρέντερικ Χάλλιντεϊ (sir Frederick Loch Halliday), ὅστις μελετήσας ἐπ' ἀρκετὸν τὴν ἐν Ἑλλάδι ἀστυνομικὴν κατάστασιν, ἐμόρφωσε τὴν γνώμην ὅτι ἡ χωροφυλακὴ δὲν ἦτο ἐνδεδειγμένη διὰ τὴν ἀστυνομικὴν διοίκησιν τῶν πόλεων, δι' ὃ καὶ παρῃτήθη τῆς προσπαθείας τοῦ νὰ σχηματίσῃ τὸ νέον ἀστυνομικὸν σῶμα ἐκ τῶν ἀνωτέρων καὶ κατωτέρων στελεχῶν τοῦ σώματος τῆς χωροφυλακῆς. Εἰσηγήθη οὕτω τὴν ἵδρυσιν ἰδίου σώματος, πολιτικοῦ, οὗτινος τὰ ἀνώτερα μόνον στελέχη ἔδει νὰ ληφθῶσι κατ' ἐκλογὴν ἐκ τῆς χωροφυλακῆς, διότι ἡ ἀστυνομία πόλεων (ὡς ἐκλήθη τὸ νέον ἀστυνομικὸν σῶμα) δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ πεπειραμένα ὄργανα. Διὰ τοῦ νόμου 2461 τοῦ 1920 συνεστήθη τὸ σῶμα τῆς ἀστυνομίας τῶν πόλεων καὶ ὡρίσθη ἡ ἁρμοδιότης αὐτῆς, καθωρίσθησαν τὰ καθήκοντα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἀστυνομίας, τῶν ἀστυνομικῶν διευθυντῶν καὶ διοικητῶν τῶν ἀστυνομικῶν τμημάτων, τὰ προσόντα τῶν ἀστυνομικῶν ὑπαλλήλων καὶ ὁ τρόπος τοῦ διορισμοῦ αὐτῶν, συνεστήθη τὸ ἀστυνομικὸν συμβούλιον τοῦ σώματος, ἡ ἀστυνομικὴ σχολή, ὡρίσθη ὁ τρόπος τῆς μετατάξεως τῶν ἀξιωματικῶν τῆς χωροφυλακῆς, ἐκανονίσθησαν αἱ ἀποδοχαὶ καὶ αἱ συντάξεις ἁπάντων τῶν ὑπαλλήλων τοῦ νέου σώματος καὶ ἐκανονίσθησαν αἱ εἰδικαὶ ὑποχρεώσεις καὶ ποινικαὶ εὐθῦναι τῶν ἀστυνομικῶν ὑπαλλήλων. Διὰ τοῦ νόμου 2815 τοῦ 1923, κωδικοποιήσαντος τὸν ἀνωτέρω νόμον 2461 καὶ τοὺς συναφεῖς νόμους 2726 καὶ 2815, ὡρίσθη ὅπως ἡ ἀστυνομία τῶν πόλεων ἐφαρμοσθῇ εἰς τὰς πόλεις Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Θεσσαλονίκης, Πατρῶν καὶ Κερκύρας καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην πόλιν ὁριζομένην διὰ βασιλικοῦ διατάγματος, προτάσει τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου ἐκδιδομένου. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1921 ἐξῆλθον οἱ πρῶτοι μαθηταὶ τῆς ἐν Κερκύρᾳ ἱδρυθείσης καὶ λειτουργούσης ἤδη ἀστυνομικῆς σχολῆς καὶ τὸν ἴδιον μῆνα ἐφηρμόσθη τὸ νέον ἀστυνομικὸν σύστημα ἐν Κερκύρᾳ. Κατὰ τὸ ἔτος 1922 ἐπεξετάθη εἰς τὰς Πάτρας, κατὰ τὸ 1923 ἐγκατεστάθη ἐν Πειραιεῖ καὶ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1925 ἐν Ἀθήναις. Εἰς τὴν ἐν Κερκύρᾳ ἀστυνομικὴν σχολὴν ἐξεπαιδεύθησαν ἐπὶ τρίμηνον οἱ ἐκ τῆς χωροφυλακῆς μεταταχθέντες ἀξιωματικοί. Ἐκ τῆς αὐτῆς σχολῆς ἐξῆλθον οἱ πρῶτοι ὑπαστυνόμοι ἀρχιφύλακες καὶ ἀστυφύλακες μετὰ ἑξάμηνον ἐκπαίδευσιν. Ἡ σχολὴ λειτουργεῖ μέχρι σήμερον, ἐξάγουσα τοὺς ἀναγκαίους πρὸς συμπλήρωσιν τῆς δυνάμεως τοῦ σώματος ἀστυφύλακας.

Προσόντα τῶν ἀστυνομικῶν ὑπαλλήλων ὡρίσθησαν τὰ ἑξῆς: ἡλικία 21—27 ἐτῶν, φυσικὴ ἱκανότης ἀνταποκρινομένη πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἔργων τῆς ἀστυνομίας, ἀγαμία, παρελθὸν ἀπηλλαγμένον καταδίκης ἢ καταδιώξεως ἐπὶ πλημμελήματι προβλεπομένῳ ὑπὸ τῶν ἄρθρων 22 καὶ 23 τοῦ ποινικοῦ νόμου ἢ κακουργήματι καὶ ἐν γένει βίος προηγούμενος χρηστός, ἐκπλήρωσις ἐνιαυσίας τοὐλάχιστον ὑπηρεσίας ἐν τῷ στρατῷ τῆς ξηρᾶς ἢ τῆς θαλάσσης ἢ τῇ χωροφυλακῇ, ἢ νόμιμος ἀπαλλαγὴ τῆς στρατιωτικῆς ὑποχρεώσεως διὰ λόγον ἄλλον πλὴν τοῦ τῆς ὑγείας, καὶ ἐνδεικτικὸν πλήρους δημοτικοῦ σχολείου διὰ τοὺς δοκίμους ἀστυφύλακας, γυμνασίου ἢ ἐμπορικῆς σχολῆς διὰ τοὺς δοκίμους ἀρχιφύλακας καὶ συμπεπληρωμένη φοίτησις ἐν τῇ νομικῇ σχολῇ ἢ πτυχίον νομικῆς διὰ τοὺς ὑπαστυνόμους. Τὰ ἀνωτέρω προσόντα ἐτροποποιήθησαν διὰ τοῦ νόμου 4971 τοῦ 1931 ἔτους «Περὶ ὀργανισμοῦ τοῦ σώματος τῆς ἀστυνομίας πόλεων» καὶ ὡρίσθη ἡλικία 21—30 ἐτῶν, ἐνδεικτικὸν πλήρους δημοτικοῦ σχολείου διὰ τοὺς δοκίμους ἀστυφύλακας, ἀπολυτήριον γυμνασίου ἢ ἐμπορικῆς σχολῆς διὰ τοὺς δοκίμους ἀρχιφύλακας, καὶ συμπεπληρωμένη φοίτησις ἐν τῇ νομικῇ σχολῇ μετὰ τμηματικῶν ἐξετάσεων τῶν τριῶν πανεπιστημιακῶν ἐτῶν διὰ τοὺς ὑπαστυνόμους, ὡς ἐπίσης ἀγαμία, ἐπιτρεπομένου ὅμως εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἀστυνομίας, ὅπως κατὰ τὰς ἐνεργουμένας ὑπ' αὐτοῦ κατατάξεις κατατάσσῃ καὶ ἐγγάμους, ὧν ὁ ἀριθμὸς δὲν δύναται νὰ ὑπερβῇ τὸ $^1/_{10}$ τῶν ἑκάστοτε καταταssομένων.

Μετὰ τὸν νόμον 2815 ἐξεδόθησαν κατὰ σειρὰν οἱ ἑξῆς νόμοι, ἀφορῶντες τὴν ἀστυνομίαν τῶν πόλεων: ὁ νόμος 3095 τοῦ 1924 «Περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τῶν διατάξεων περὶ ἀστυνομίας πόλεων»· ὁ νόμος 3278 τοῦ 1925 περὶ συμπληρώσεως τῶν νόμων «Περὶ ἀστυνομίας πόλεων καὶ μερικῆς ἐπεκτάσεως τοῦ θεσμοῦ ἐν Ἀθήναις»· ὁ νόμος 3344 τοῦ 1925 «Περὶ ἀποδοχῶν τῶν κατωτέρων ἀστυνομικῶν ὑπαλλήλων»· ὁ κανονισμὸς τοῦ ἀστυνομικοῦ σώματος τοῦ 1926· ὁ νόμος 3754 τοῦ 1929 «Περὶ ἁρμοδιότητος τῆς ἀστυνομίας τῶν πόλεων»· ὁ νόμος 4312 τοῦ 1929 «Περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τῶν διατάξεων περὶ ἀστυνομίας πόλεων»· ὁ νόμος 4417 τοῦ 1929 «Περὶ συμπληρώσεως τῶν διατάξεων περὶ ἀστυνομίας πόλεων»· ὁ νόμος 4418 τοῦ 1929 «Περὶ κυρώσεως νομοθετικῶν διαταγμάτων ἀφορώντων τὴν ἀστυνομίαν πόλεων»· ὁ νόμος 4612 τοῦ 1930 «Περὶ συμπληρώσεως τῶν διατάξεων περὶ ἀστυνομίας πόλεων»· ὁ νόμος 4766 τοῦ 1930 «Περὶ συμπληρώσεως καὶ τροποποιήσεως τῶν περὶ ἀστυνομίας πόλεων διατάξεων»· ὁ νόμος 4971 τοῦ 1931 «Περὶ ὀργανισμοῦ τοῦ σώματος τῆς ἀστυνομίας τῶν πόλεων»· ὁ νόμος 5582 «Περὶ καθορισμοῦ προσόντων τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἀστυνομίας τῶν πόλεων» καὶ ὁ νόμος 5902 τοῦ 1933 «Περὶ τροποποιήσεως διατάξεων τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ σώματος».

Οἱ ἀστυνομικοὶ ὑπάλληλοι ἀποτελοῦσιν ἴδιον σῶμα ὑπαλλήλων, διεπόμενον ὑπὸ εἰδικῶν διατάξεων. Οἱ ἀποτελοῦντες τὸ ἀστυνομικὸν σῶμα ὀργανικοὶ βαθμοὶ εἶναι: ἀρχηγὸς τῆς ἀστυνομίας, διευθυντὴς α' τάξεως, διευθυντὴς β' τάξεως, ἀστυνόμος α' τάξεως, ἀστυνόμος β' τάξεως, ὑπαστυνόμος α' τάξεως, ὑπαστυνόμος β' τάξεως, ἀρχιφύλαξ καὶ ἀστυφύλαξ. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω βαθμῶν, διὰ τοῦ νόμου 4971 ἐδημιουργήθη ἡ θέσις τοῦ ἀστυνομικοῦ ἐπιθεωρητοῦ, ὅστις, ἐκτὸς τῶν ἄλλων καθηκόντων του, ἀναπληροῖ τὸν ἀπόντα ἢ κωλυόμενον ἀρχηγὸν τοῦ σώματος.

Ἡ ἀστυνομία πόλεων ἀπαρτίζεται ἐκ τῶν ἑξῆς ὑπηρεσιῶν: τοῦ ἀρχηγείου ἀστυνομίας πόλεων, τῶν ἀστυνομικῶν διευθύνσεων Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Πατρῶν, Κερκύρας καὶ Θεσσαλονίκης (ὅπου δὲν ἐγκατεστάθη εἰσέτι ἡ ἀστυνομία πόλεων), τῆς ἀστυνομικῆς σχολῆς, τοῦ γραφείου ξένων καὶ θεωρήσεων διαβατηρίων Ἀθηνῶν, τῆς γενικῆς ἐποπτείας ἀγορανομίας καὶ τῆς ἀποθήκης ὑλικοῦ ἀστυνομίας πόλεων.

Ἡ ἐποπτεία ἐπὶ τῆς διοικήσεως τῆς ἀστυνομίας τῶν πόλεων, ὁ ὀργανισμὸς καὶ ἡ λειτουργία τῆς ἀστυνομικῆς σχολῆς, ἡ προμήθεια ὑλικοῦ, ὁ ἔλεγχος διαχειρίσεως τῶν ἀστυνομικῶν διευθύνσεων καὶ τῆς ἀστυνομικῆς σχολῆς ὑπάγονται εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῶν Ἐσωτερικῶν διευθύνσεως τῆς ἀστυνομίας πόλεων, ἀποτελούσης αὐτοτελῆ διεύθυνσιν, τελοῦσαν ὑπὸ τὰς ἀμέσους διαταγὰς τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν. Ἡ ἀστυνομία πόλεων ἀσκεῖ εἰς τὰς πόλεις, εἰς ἃς εἶναι ἐγκατεστημένη, πάντα τὰ καθήκοντα ὅσα οἱ νόμοι τοῦ κράτους ἀναγράφουν διὰ τὴν ἀστυνομίαν, πλὴν τῶν τιμητικῶν συνοδειῶν, μεταγωγῶν κρατουμένων, παραστάσεων κατὰ τὰς συνεδριάσεις δικαστηρίων, συνοδιῶν πρὸς ἀσφάλειαν ἀτόμων, δημοσίου χρήματος, ἀξιῶν καὶ πειστηρίων καὶ εἰδικῶν ἐμπιστευτικῆς φύσεως ὑπηρεσιῶν ἀνατιθεμένων εἰς τὴν χωροφυλακήν. Εἰδικώτερον ἡ ἀστυνομία πόλεων: διαφυλάσσει τὴν δημοσίαν εἰρήνην, ἡσυχίαν καὶ τάξιν, λαμβάνουσα πάντα

Digitized by Google

τὰ ἀπαιτούμενα μέτρα διὰ τὴν προστασίαν τῶν προσώπων καὶ τῶν περιουσιῶν τῶν κατοίκων· ἐνεργεῖ παντὶ νομίμῳ τρόπῳ, ἵνα ἐπιτυγχάνῃ πληροφορίας σχετιζομένας πρὸς τὴν διάπραξιν ἀδικημάτων, ὑποβάλλει ταύτας ἁρμοδίως καὶ λαμβάνει συμφώνως πρὸς τὸν νόμον καὶ τὰς διαταγὰς τῶν προϊσταμένων αὐτῆς τὰ προσήκοντα μέτρα πρὸς πρόληψιν τῆς ἐκτελέσεως τοῦ ἀδικήματος, εἴτε ἵνα φέρῃ τοὺς δράστας ἐνώπιον τῆς δικαιοσύνης· ἐκτελεῖ διὰ τῶν ἁρμοδίων ὀργάνων καθήκοντα δημοσίου κατηγόρου καὶ ἀνακριτικὰ καὶ πάντα ἐν γένει τὰ ὑπὸ τῆς ποινικῆς δικονομίας εἰς τὴν ἀστυνομίαν ἀνατιθέμενα· ἐνεργεῖ συλλήψεις καὶ κρατήσεις προσώπων, καθ' ἃς περιπτώσεις τὸ μέτρον τοῦτο ἐπιτρέπεται ἐκ τοῦ νόμου, τηρουμένων πάντοτε τῶν σχετικῶν νομίμων ὁρισμῶν· ρυθμίζει καὶ ἐλέγχει τὴν ἀνὰ τὰς ὁδοὺς κίνησιν, τηρεῖ τὴν τάξιν εἰς τὰς ὁδούς, δημοσίας ἀγοράς, σταθμούς, ἀποβάθρας, πανηγύρεις καὶ πάντα τὰ ὑπὸ τοῦ κοινοῦ συχναζόμενα μέρη, ὡς καὶ εἰς τοὺς τόπους δημοσίας λατρείας· κανονίζει τὴν προσέλευσιν εἰς τὰ δημόσια λουτρὰ καὶ εἰς τὰ ἐν δημοσίᾳ χρήσει πορθμεῖα καὶ μεριμνᾷ ὅπως προλαμβάνῃ ἢ ἐμποδίζῃ εἰς ὅλα τὰ μέρη ταῦτα πᾶσαν παράβασιν τῶν νομίμων διατάξεων καὶ κανονισμῶν· παρέχει πᾶσαν δυνατὴν βοήθειαν εἰς ἀνάπηρα καὶ ἀβοήθητα πρόσωπα, εὑρεθέντα ἢ παθόντα ἐν δημοσίᾳ ὁδῷ ἢ τόπῳ καὶ λαμβάνει ὑπὸ φύλαξιν οἰνόφλυγας καὶ φρενοβλαβεῖς περιφερομένους καὶ ἐπικινδύνους· ἐπιβλέπει ἐν γένει τὰς δημοσίας ὁδούς, τοὺς δημοσίους τόπους, τόπους δημοσίας διασκεδάσεως καὶ καταστήματα εἰς ἐξυπηρέτησιν τοῦ κοινοῦ προωρισμένα, πρὸς τήρησιν τῶν ὑφισταμένων κανονιστικῶν διατάξεων καὶ ἀπαγορεύει πᾶσαν εἰς τὰ δημόσια μέρη πρόκλησιν πρὸς ἀνηθικότητα· ἀσχολεῖται εἰς τὴν παρεμπόδισιν, ἀνακάλυψιν καὶ καταδίωξιν τῶν παντὸς εἴδους ἀπηγορευμένων παιγνίων· μεριμνᾷ διὰ τὴν πρόληψιν ἀπωλειῶν καὶ ζημιῶν ἐκ τοῦ πυρός, τὴν ἀποτροπὴν δυστυχημάτων καὶ παντὸς κινδύνου τοῦ κοινοῦ· μεριμνᾷ πρὸς παρεμπόδισιν μεταδόσεως μολυσματικῶν ἢ ἐπιδημικῶν νόσων· φροντίζει διὰ τὴν ἀκριβῆ τήρησιν τῶν νόμων καὶ διαταγμάτων τῶν ἀφορώντων τὴν ὑγείαν, ἀσφάλειαν καὶ ἄνεσιν τοῦ κοινοῦ· ἐνεργεῖ τὸν ἔλεγχον τῶν διαβατηρίων· ἐμποδίζει τὰς παραβάσεις κλπ. τῶν νόμων καὶ διατάξεων σχετικῶς μὲ τὸν ἔλεγχον τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ ἢ τοῦ κράτους· παρακωλύει πᾶσαν πρᾶξιν, ἥτις ἤθελε χαρακτηρισθῆ γενικῶς ἢ ἐν μέρει ἐχθρικὴ πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς πολιτείας καὶ ἐκτελεῖ καὶ πᾶν ἄλλο κατὰ νόμιμον τρόπον ἐπιβαλλόμενον καθῆκον. Ἡ ἀστυνομία πόλεων διαιρεῖται εἰς ἀστυνομίαν τάξεως καὶ εἰς ἀστυνομίαν ἀσφαλείας. Εἰς τὴν πρώτην ὑπάγονται τὰ τμήματα τάξεως, ἀγορανομίας καὶ τροχαίας κινήσεως καὶ εἰς τὴν δευτέραν τὰ τμήματα καὶ παραρτήματα ἀσφαλείας καὶ αἱ ὑπηρεσίαι ἠθῶν καὶ παιγνίων. Εἰς τὴν δευτέραν ὑπάγεται καὶ ἡ ἐγκληματολογικὴ σήμανσις. Ἀμφότερα τὰ καθήκοντα ταῦτα ἤσκησεν ἡ ἀστυνομία πόλεων μέχρι τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1925, ὁπότε τὰ δεύτερα, ἤτοι ἡ ἀστυνομία ἀσφαλείας, ἀφῃρέθησαν ἀπὸ τὴν ἀστυνομίαν πόλεων καὶ ἀνετέθησαν εἰς τὴν χωροφυλακήν, μόνον διὰ τὰς πόλεις τῶν Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς, μέχρι τοῦ 1929, ὁπότε διὰ νόμου ἀνετέθησαν ἐκ νέου εἰς τὴν ἀστυνομίαν τῶν πόλεων.

Εἰς ἑκάστην πόλιν ἡ διοίκησις τῆς ἀστυνομικῆς δυνάμεως εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς ἀνώτερον ἀστυνομικὸν ὑπάλληλον, καλούμενον διευθυντὴν τῆς ἀστυνομίας τῆς ἐν ᾗ ὑπηρετεῖ πόλεως. Ὁ ἀρχηγὸς συνιστᾷ ἐν ἑκάστῃ πόλει ὅσα κρίνει κατάλληλα ἀστυνομικὰ διαμερίσματα καὶ ὑποδιαιρεῖ τὰ διαμερίσματα ταῦτα εἰς ὅσα τμήματα κρίνει ἀναγκαῖα.

Ἀστυνομικὴ σχολὴ ὑπάρχει μία μόνον, ἐν Κερκύρᾳ, ἱδρυθεῖσα ἀπὸ τοῦ ἔτους 1920 καὶ λειτουργοῦσα κανονικῶς μέχρι σήμερον. Τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν τῆς ἀστυνομικῆς σχολῆς ἀποτελεῖται: ἀπὸ ὡρισμένον ἀριθμὸν ἀστυνομικῶν ὑπαλλήλων, ἐξ ἑνὸς ἢ δύο ὑγειονομικῶν ἀξιωματικῶν ἢ ἑνὸς ἰδιώτου ἰατροῦ διὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τῆς ἰατροδικαστικῆς καὶ πρώτων βοηθειῶν, ἐκ διδασκάλων μουσικῆς καὶ ἱππασίας, ἐξ ἑνὸς σχεδιαστοῦ ἐκ τῶν μηχανικῶν τοῦ δημοσίου καὶ ἑνὸς ὑπαξιωματικοῦ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ διὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τῆς κωπηλασίας καὶ κολυμβητικῆς. Διὰ διαταγμάτων ὡρίσθησαν τὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ πειθαρχίας τῶν δοκίμων ἀστυνομικῶν ὑπαλλήλων καὶ τὰ τοῦ ὀργανισμοῦ ἐν γένει τῆς σχολῆς.

Ἕκαστον ἀστυνομικὸν τμῆμα τάξεως, οὗτινος συνήθως προΐσταται εἷς ἀστυνόμος α' ἢ β' τάξεως, ὑποδιαιρεῖται εἰς δύο ἢ περισσοτέρας μικροτέρας περιοχάς, καλουμένας τομεῖς. Ἕκαστος τομεὺς διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν ἑνὸς ἀρχιφύλακος. Ὁ τομεὺς περιλαμβάνει δύο ἢ περισσοτέρας σκοπιάς. Διὰ τὴν φρούρησιν ἑκάστης σκοπιᾶς ἀπασχολοῦνται ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς εἷς ἢ πλείονες ἀστυφύλακες. Κύριον καθῆκον τῶν σκοπῶν εἶναι ἡ τήρησις τῆς δημοσίας τάξεως καὶ ἡ ἐξασφάλισις τῆς τιμῆς, ζωῆς καὶ περιουσίας τῶν κατοίκων. Ἐν ἑκάστῳ τμήματι ὑπάρχει εἷς ἀξιωματικὸς τμήματος καὶ εἷς ἀξιωματικὸς ἐπιθεωρήσεως. Καθήκοντα ἀξιωματικῶν ἐκτελοῦν οἱ ὑπαστυνόμοι α' καὶ β' τάξεως. Τὰ τμήματα γενικῆς ἀσφαλείας ἀπασχολοῦνται μὲ τὴν πρόληψιν τῶν ἀξιοποίνων πράξεων καὶ τὴν βεβαίωσιν τῶν λαμβανουσῶν χώραν τοιούτων καὶ τὴν σύλληψιν τῶν δραστῶν ἀξιοποίνων πράξεων κλπ. Τὰ τμήματα τροχαίας κινήσεως ἀπασχολοῦνται μὲ τὴν ρύθμισιν ἐν γένει τῆς τροχαίας κινήσεως ἐν ταῖς ὁδοῖς καὶ δημοσίοις τόποις, ἐπιβλέπουν τὴν ἐφαρμογὴν ἁπασῶν τῶν ἀστυνομικῶν διατάξεων περὶ κινήσεως, κυκλοφορίας, σταθμεύσεως καὶ φωτισμοῦ τῶν ὀχημάτων, χορηγοῦν ἀδείας εἰς τοὺς ὁδηγοὺς τῶν ὀχημάτων, ἀναζητοῦν τὰ ἀπολεσθέντα ἐντὸς ἀγοραίων ὀχημάτων ἀντικείμενα καὶ ἐπιβλέπουν εἰδικῶς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου περὶ προστασίας τῶν ζῴων. Τμήματα τροχαίας κινήσεως λειτουργοῦν μόνον ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ. Ἡ ρύθμισις τῆς κυκλοφορίας τῶν ὀχημάτων εἰς τὰς ὁδοὺς γίνεται διὰ σκοπῶν ἀκινήτων καὶ περιπόλων. Ἡ ταχύτης τῶν αὐτοκινήτων ἐλέγχεται διὰ χρονομέτρων. Τὰ δυστυχήματα εἰς τὰς ὁδούς, παρὰ τὴν καταπληκτικὴν αὔξησιν τῶν τροχοφόρων, τὴν στενότητα τῶν ὁδῶν, τὴν ἐλαττωματικότητα τοῦ φωτισμοῦ καὶ τὴν ἔλλειψιν μηχανικῶν μέσων, συγκρινόμενα πρὸς τὸν πληθυσμὸν τῶν Ἀθηνῶν, εἶναι ἐλάχιστα. Ἡ ἀναλογία εἶναι 1 πρὸς 400 κατοίκους. Σημειωτέον ὅτι κατὰ μέσον ὅρον λαμβάνουν χώραν ἐτησίως 30 θανατηφόροι τραυματισμοὶ καὶ 1.500 ἁπλοῖ. Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι ἡ ἀστυνομία πόλεων, διαθέτουσα εἰδικευμένον καὶ κατάλληλον προσωπικόν, ρυθμίζει ἐπιτυχῶς τὴν κίνησιν εἰς τὰς ὁδούς, διευκολύνει τὴν διάβασιν τῶν πεζῶν, παρακολουθεῖ καὶ μελετᾷ τὰ προκύπτοντα ζητήματα καὶ λαμβάνει ὅλα τὰ σύγχρονα μέτρα, παρέχουσα οὕτω πολύτιμον ὑπηρεσίαν εἴς τε τὴν κοινωνίαν καὶ τὴν πολιτείαν. Τροχοφόρα κυκλοφοροῦν ἐν Ἀθήναις 12.000 αὐτοκίνητα, 7.000 κάρρα δίτροχα καὶ τετράτροχα, 8.000 ποδήλατα καὶ 54 ἅμαξαι. Τὰ ἀγορανομικὰ τμήματα καθῆκον ἔχουν νὰ τηροῦν τάξιν καὶ καθαριότητα ἐντὸς καὶ πέριξ τῶν ἀγορῶν, νὰ ἐφαρμόζουν τὰς ἀγορανομικὰς διατάξεις, νὰ ἐλέγχουν τὸ ἐμπόριον τῶν ἐδωδίμων, ποτῶν καὶ τροφίμων ἐν γένει, νὰ καταστέλλουν τὰς νοθείας καὶ νὰ ἐπιβλέπουν τὴν τήρησιν τῶν διατιμήσεων. Τμήματα ἀγορανομίας ὑπάρχουν ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ.

Διὰ τοῦ ἀπὸ 16 Ἰανουαρίου 1919 βασιλικοῦ διατάγματος συνέστη ἐν Ἀθήναις εἰδικὸν γραφεῖον ἐγκληματολογικῆς σημάνσεως. Τὸ γραφεῖον τοῦτο ὑπήγετο μέχρι τοῦ 1923 εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς χωροφυλακῆς, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς ἀγγλικῆς ἀστυνομικῆς ἀποστολῆς. Ἀπὸ τοῦ 1923 περιῆλθεν εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ σώματος τῆς ἀστυνομίας τῶν πόλεων μέχρι τοῦ 1925, ὁπότε, διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος περὶ ὀργανισμοῦ τῆς χωροφυλακῆς, ὑπήχθη ὑπὸ τὴν διοίκησιν τῆς χωροφυλακῆς. Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου 1929, ὁπότε διὰ τοῦ νόμου 3754 ἡ ὑπηρεσία αὕτη ἀπετελέσθη ἀπὸ ὄργανα τῆς ἀστυνομίας καὶ τῆς χωροφυλακῆς. Ἡ ρύθμισις αὕτη ὑπῆρξε λίαν εὔστοχος. Ἡ μετὰ ἀγαστῆς συμπνοίας συνέργεια τῶν ὀργάνων ἀστυνομίας καὶ χωροφυλακῆς ἔν τε τῷ κέντρῳ καὶ ταῖς ἐπαρχίαις ἀπέδωσε πολὺ καλὰ ἀποτελέσματα. Διευθυντὴς τῆς συσταθείσης διευθύνσεως ἐγκληματολογικῶν ὑπηρεσιῶν δύναται νὰ εἶναι ἢ ἐπιστήμων εἰδικὸς περὶ τὴν ἐγκληματολογίαν διατρίψας ἢ ὁ παρὰ τῷ Ἐθνικῷ πανεπιστημίῳ καθηγητὴς τῆς ἐγκληματολογίας καὶ σωφρονιστικῆς. Ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ γραφείου σημάνσεως, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 1919, μέχρι τέλους 1933 ἐταξιθετήθησαν ἐν τῇ δακτυλοσκοπικῇ ἀρχειοθήκῃ τῆς διευθύνσεως ἐγκληματολογικῶν ὑπηρεσιῶν 175.486 δακτυλοσκοπικὰ δελτία ἐγκληματησάντων ἀτόμων. Ἡ κατ' ἔτος ἀποστολὴ εἰς τὴν ἀνωτέρω διεύθυνσιν δακτυλοσκοπικῶν δελτίων ηὐξήθη σημαντικῶς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Οὕτω ἀπεστάλησαν 1.575 τῷ 1919, 28.336 τῷ 1929 καὶ 43.445 τῷ 1933. Ἐγκληματολογικὴ σήμανσις ἐπιτρέπεται: τῶν ἀστυνομικῶς ἐπιτηρουμένων, τῶν ὑπόπτων ἀλλοδαπῶν καὶ παντὸς ἀτόμου προφυλακισθέντος ἢ καταδικασθέντος δι' ἀπόπειραν ὅπου αὕτη τιμωρεῖται, ἢ τέλεσιν, ὡς αὐτουργοῦ ἢ συναιτίου ὑπερογδοήκοντα ἀδικημάτων, ἐν οἷς ἀγυρτείας, ἀλητείας, ἀντιστάσεως, ἐκβιάσεως, κλοπῆς, λῃστείας, πλαστογραφίας, φόνου κλπ.

Ἡ λειτουργία τῆς διευθύνσεως τῶν ἐγκληματολογικῶν ὑπηρεσιῶν θὰ συνεπληροῦτο, ἐὰν ἱδρύοντο παρ' αὐτῇ ἐργαστήρια τεχνικῆς ἐγκληματολογίας, εἰς τὰ ὁποῖα διὰ φυσικῶν, χημικῶν, φωτογραφικῶν, βιολογικῶν κλπ. μεθόδων ἐνεργεῖται ἡ ἐπιστημονικὴ ἐξιχνίασις τοῦ ἐγκλήματος καὶ ἡ κατάρτισις τεχνικῶν ἀποδείξεων περὶ τῆς ἐνοχῆς ἢ ἀθῳότητος τῶν κατηγορουμένων. Ἐν αὐτοῖς ἐξετάζονται διὰ τῶν ἀνωτέρω ἐπιστημονικῶν μεθόδων τὰ ὑπὸ τοῦ ἐγκληματίου καταλειπόμενα ἴχνη, ὡς λ. χ. ἀποτυπώματα δακτύλων, βημάτων, ὀδόντων, ὀνύχων, ἔτι δὲ καὶ αἱ εἰς τὸν τόπον τοῦ ἐγκλήματος ἢ εἰς ὑπόπτους ἀνευρισκόμεναι κηλῖδες, τρίχες, κόνεις, τὰ ἐνδύματα, τὰ τεμάχια ὑφασμάτων κλπ. Διερευνῶνται προσέτι τὰ ἐπὶ πλαστογραφίᾳ ἢ νοθείᾳ προσβαλλόμενα δημόσια ἢ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα, αἱ ἀνωνυμογραφίαι (ἀπειλητικαί, δυσφημιστικαί, ἐκβιαστικαὶ κλπ. ἐπιστολαί), οἱ τίτλοι ὁμολογιῶν καὶ μετοχῶν, τὰ χαρτονομίσματα καὶ τὰ μεταλλικὰ κέρματα. Τοιαῦτα ἐργαστήρια λειτουργοῦν εἰς ὅλας τὰς μεγάλας εὐρωπαϊκὰς πόλεις. Τῶν ἐργαστηρίων τούτων διακρίνομεν τρεῖς κυρίως τύπους: 1) Τὸν ἀρχαιότερον, παρέχοντα κυρίως ὑπηρεσίαν σημάνσεως βάσει τῶν δακτυλικῶν ἀποτυπωμάτων καὶ τῆς φωτογραφίας τῶν προσώπων εἰς τρεῖς ὡρισμένας θέσεις καὶ ὑπὸ ὡρισμένην κλίμακα πρὸς ἐξεύρεσιν τῆς ταυτότητος τῶν καθ' ὑποτροπὴν ἐγκληματιῶν. Τοιούτου τύπου εἶναι καὶ τὸ παρ' ἡμῖν λειτουργοῦν. 2) Τὸν ἀπὸ τεχνικοεπιστημονικῆς ἀπόψεως πλήρως κατηρτισμένον τύπον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξιχνιάζεται ἐπιστημονικῶς κατὰ τὰ ἀνωτέρω πᾶν ἔγκλημα· καὶ 3) Τὸν συνδεδυασμένον τύπον, ἐν ᾧ πλὴν τῆς ἐξιχνιάσεως παντὸς ἐγκλήματος, ἐνεργεῖται καὶ συστηματικὴ διδασκαλία (ἐκπαίδευσις καὶ μετεκπαίδευσις φοιτητῶν τῆς νομικῆς, ἀστυνομικῶν καὶ δικαστικῶν ὑπαλλήλων). Κατὰ τὸ ἔτος 1932 ἀνεκαλύφθησαν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰς τὸν τόπον τοῦ ἐγκλήματος ἀνευρεθέντων δακτυλικῶν ἀποτυπωμάτων, οἱ δράσται 102 ἀξιοποίνων πράξεων, κατὰ δὲ τὸ 1933 93.

Διὰ τοῦ ἀπὸ 28 Ἰανουαρίου 1925 νόμου ἐρρυθμίσθη ἡ εἴσοδος, ἡ ἐγκατάστασις καὶ ἡ κίνησις τῶν ἀλλοδαπῶν ἐν Ἑλλάδι, ἡ δ' ἐφαρμογή του ἀνετέθη εἰς τὴν παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῶν Ἐσωτερικῶν διεύθυνσιν ἀστυνομίας πόλεων. Τὴν 17 Ἰουνίου 1927 ἐκοινοποιήθη τὸ διάταγμα «Περὶ κυρώσεως τοῦ ἀπὸ 10 Μαρτίου 1926 νομοθετικοῦ διατάγματος περὶ ἐγκαταστάσεως καὶ κινήσεως ἀλλοδαπῶν ἐν Ἑλλάδι ἀστυνομικοῦ ἐλέγχου διαβατηρίων καὶ ἀπελάσεων καὶ ἐκτοπίσεων». Διὰ τοῦ νόμου 4310 τοῦ 1929 ἐρρυθμίσθησαν τελικῶς τὰ ζητήματα τῆς ἐγκαταστάσεως καὶ κινήσεως ἀλλοδαπῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ διὰ τῶν νόμων 4578 καὶ 5405 τοῦ 1932 ἐτροποποιήθησαν καὶ συνεπληρώθησαν ταῦτα. Οὕτω, πᾶς εἰσερχόμενος ἢ ἐξερχόμενος ὁπωσδήποτε τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους ὑποχρεοῦται νὰ ὑποβληθῇ εἰς ἀστυνομικὸν ἔλεγχον. Ἀπαγορεύεται ἡ εἴσοδος παντὸς ἀλλοδαποῦ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος, ἐὰν δὲν εἶναι ἐφωδιασμένος διὰ κανονικοῦ διαβατηρίου δεόντως τεθεωρημένου παρὰ ἑλληνικῆς προξενικῆς ἀρχῆς. Ἀλλοδαπὸς ἡλικίας ἄνω τῶν 18 ἐτῶν εἰσερχόμενος εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος καὶ προτιθέμενος νὰ παραμείνῃ πλέον τῶν 30 ἡμερῶν, ὀφείλει τὴν τριακοστὴν τὸ βραδύτερον ἡμέραν ἀπὸ τῆς ἀφίξεώς του νὰ ὑποβάλῃ δήλωσιν ἀφίξεως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ἀλλοδαπῶν ἢ ἐλλείψει τοιαύτης εἰς τὴν κατὰ τόπους ἀστυνομικὴν ἀρχὴν καὶ νὰ ἐφοδιασθῇ μὲ τὴν σχετικὴν ἄδειαν παραμονῆς. Διὰ τὴν μόνιμον ἐγκατάστασιν δέον νὰ ὑποβληθῇ σχετικὴ αἴτησις πρὸ τῆς λήξεως τῆς ἰσχύος τῆς ἀδείας παραμονῆς. Πᾶς ἀλλοδαπός, μεταβάλλων τόπον διαμονῆς ἐπὶ χρονικὸν διάστημα μεῖζον τῶν δύο μηνῶν, ὑποχρεοῦται νὰ ἀναγγείλῃ τοῦτο εἰς τὰς ἁρμοδίας ἀρχάς. Ἀπαγορεύεται εἰς τοὺς ἀλλοδαπούς, ἀνεξαρτήτως ἡλικίας, νὰ ἀσκήσουν ἐν Ἑλλάδι ἐπάγγελμα οἱονδήποτε κλπ., ἐὰν δὲν εἶναι ἐφωδιασμένοι προηγουμένως δι' ἐπὶ τούτῳ ἀδείας τοῦ ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν. Οὐδεὶς δύναται νὰ ἐξέλθῃ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ἐὰν δὲν λάβῃ ἀστυνομικὴν θεώρησιν τοῦ διαβατηρίου του ἢ ἑτέρου τυχὸν ἐγγράφου ταξιδίου του. Παρὰ τῇ διευθύνσει ἀστυνομίας πόλεων ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν συνεστήθη ἡ κεντρικὴ ὑπηρεσία ἀλλοδαπῶν καὶ ἐλέγχου διαβατηρίων, οὗ προϊστάμενος τυγχάνει ἤδη ἀστυνομικὸς ὑπάλληλος φέρων τὸν βαθμὸν ἀστυνομικοῦ διευθυντοῦ β' τάξεως. Ἡ ὑπηρεσία αὕτη περιλαμβάνει ὑπαλλήλους τῆς ἀστυνομίας τῶν πόλεων καὶ ἀξιωματικοὺς τῆς χωροφυλακῆς.

Ἡ ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία τοῦ σώματος τῆς ἀστυνομίας διεξάγεται ὑπὸ ἐννέα ὑγειονομικῶν ἀξιωματικῶν, ἐξομοιουμένων πρὸς ἀστυνομικοὺς ὑπαλλήλους. Ἡ ἀστυκτηνιατρικὴ ὑπηρεσία ἐκτελεῖται ὑπὸ τοῦ ἐν τῇ πόλει νομοκτηνιάτρου ἢ ὑπὸ τοῦ ὑπὸ τούτου ὁριζομένου κτηνιάτρου.

Ἀποθήκη ὑλικοῦ λειτουργεῖ μία μόνον ἐν Πειραιεῖ καὶ ταύτης προΐσταται ἀστυνομικὸς ὑπάλληλος ἔχων βαθμὸν διευθυντοῦ α'. Σκοπὸς ταύτης εἶναι ἡ προμήθεια ὑλικοῦ ἐν γένει συμφώνως πρὸς τὰς ἰσχυούσας διατάξεις περὶ δημοσίου λογιστικοῦ τοῦ κράτους. Ἡ διαχείρισις τοῦ χρηματικοῦ καὶ ὑλικοῦ τῶν ἀστυνομικῶν διευθύνσεων καὶ τῆς ἀστυνομικῆς σχολῆς ἐνεργεῖται ὑπὸ τῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κειμένων νόμων διορισθέντων διαχειριστῶν χρηματικοῦ καὶ ὑλικοῦ.

Κατόπιν γνωματεύσεως τοῦ ἀστυνομικοῦ συμβουλίου ἐπιτρέπεται ἡ ἵδρυσις ἀστυνομικοῦ σώματος γυναικῶν, περιλαμβάνοντος ἀριθμὸν ἐν τῷ συνόλῳ οὐχὶ μείζονα τῶν 50. Τὸ σῶμα τοῦτο δὲν ἱδρύθη μέχρι σήμερον.

Ἡ στολὴ τῶν ἀστυνομικῶν ὑπαλλήλων διαιρεῖται εἰς στολήν: ἀστυφυλάκων καὶ ἀρχιφυλάκων καὶ ὑπαστυνόμων καὶ ἄνω. Ἡ στολὴ τῶν ἀστυ-

Digitized by Google

φυλάκων καὶ ἀρχιφυλάκων ἀπαρτίζεται ἐκ τοῦ μανδύου, χιτωνίου καὶ περισκελίδος, πηληκίου, ζεύγους ὑποδημάτων, ζεύγους γκετῶν καὶ περιλαιμίου. Ἡ μὲν χειμερινὴ στολὴ κατασκευάζεται ἐκ φαιοκυάνου μαλλίνου ὑφάσματος, ἡ δὲ θερινὴ ἐκ βαμβακεροῦ τοιούτου. Ἡ στολὴ τῶν ὑπαστυνόμων καὶ ἄνω διακρίνεται: εἰς μικρὰν χειμερινὴν (ἀνοικτὴν) καὶ μικρὰν θερινὴν (ἀνοικτὴν) καὶ εἰς μέσην χειμερινὴν καὶ μέσην θερινὴν (κλειστάς). Ἡ μὲν μικρὰ στολὴ φέρεται κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς συνήθους ὑπηρεσίας, ἡ δὲ μέση κατὰ τὰς τελετὰς καὶ παρατάξεις. Διὰ τὸν ἀρχηγὸν τοῦ σώματος καὶ τοὺς ἀστυνομικοὺς διευθυντὰς ἔχει ὁρισθῆ καὶ μεγάλη στολή. Εἰς τοὺς ἀστυφύλακας καὶ ἀρχιφύλακας ἡ στολὴ παρέχεται δωρεὰν ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας καὶ δι' ὡρισμένον χρόνον. Οἱ ἀνώτεροι τούτων κατασκευάζουν ἐξ ἰδίων τὴν στολήν των. Ὁ ὁπλισμὸς τῶν ἀστυνομικῶν ὑπαλλήλων ἀπαρτίζεται ἐκ τοῦ κλόμπ καὶ τοῦ περιστρόφου. Τὰ περίστροφα φέρονται ἐν ὑπηρεσίᾳ. Τὰ κλόμπς φέρονται ἐν ὑπηρεσίᾳ καὶ ἐκτὸς ὑπηρεσίας. Διὰ διαταγῆς τοῦ ἀρχηγοῦ ἔχει ὁρισθῆ ὁ τρόπος καὶ αἱ περιστάσεις, καθ' ἃς δέον νὰ γίνεται ἡ χρῆσις τῶν περιστρόφων καὶ τῶν κλόμπς. Ι. ΚΑΛΥΒΙΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Hill E.*, «Ἐγχειρίδιον ἐπιστημονικῆς ἀστυνομίας» (συνεργασίᾳ Τρέβεντ Ρίντ, 1922).—*Βασιλόπουλος Ἰω.* καὶ *Αὐδῆς Β.*, «Συλλογὴ νόμων καὶ διαταγμάτων ἀστυνομικοῦ περιεχομένου» (1925).—*Γεωργιάδης Κλ.*, «Ὑπόμνημα ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἁρμοδιότητος τῆς ἀστυνομίας πόλεων καὶ χωροφυλακῆς» (Ἀθῆναι 1927).—*Καλυβίτης Ἰω.*, «Ἀστυνομικὸν λεξικόν» (1928).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ζητήματα ἐπιστημονικῆς ἀστυνομίας» (1931).—*Σαμπάνης Ἀθαν.* καὶ *Τσαούσης Σ.*, «Ἀστυνομικοὶ κώδικες» (1932).—*Νάσκος Ι. Κ.*, «Ἀστυνομικαὶ μελέται. Ἡ ἑλληνικὴ ἀστυνομία» (Ἀθῆναι 1932). Π. Ν. Π.

Ἀγροφυλακή. Πρὸς φύλαξιν τῆς ἀγροτικῆς περιουσίας ὠργανώθη διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 31ης Δεκεμβρίου 1836 «Περὶ προφυλάξεως τῶν δενδροφυτειῶν» *ἀγροτικὴ ἀστυνομία*, ἡ ὁποία ἐτέθη, ὅπως καὶ ἡ δημοτικὴ τοιαύτη, ὑπὸ τὴν ἐπαγρύπνησιν τῶν δημάρχων ἢ τῶν νομίμων αὐτῶν ἀναπληρωτῶν. Κατὰ τὸ ἄρθρον 66 τοῦ νόμου «Περὶ συστάσεως τῶν δήμων», ὁ δήμαρχος, ἐν τῇ ἰδιότητί του ὡς προϊσταμένου τῆς ἀγροτικῆς ἀστυνομίας, ὤφειλε νὰ μεριμνᾷ: «ὅπως μηδεὶς πρὸ τῆς ὡριμάνσεως τῶν καρπῶν κόπτῃ ἢ φθείρῃ τὰ γεννήματα ἄλλου, ὄντα εἰσέτι πράσινα, ἢ ἄλλα προϊόντα τῆς γῆς, φθείρῃ τὰ γεννήματα ἄλλου, ἢ καταβάλλῃ φυτὰ προελθόντα ἐκ φύσεως ἢ δι' ἀνθρωπίνης ἐργασίας, πληγώνῃ ἢ φονεύῃ ἐκ προμελέτης ζῷα ἢ κυνηγετικοὺς κύνας ἄλλου, συντρίβῃ ἢ φθείρῃ τὰ ὄργανα τῆς ἐργασίας, μεταθέτῃ ἢ ἀφαιρῇ σημεῖα ἢ δένδρα τεθέντα πρὸς προσδιορισμὸν ὁρίων μεταξὺ διαφόρων κληρονόμων, ὁδηγῇ εἰς ξένην ἰδιοκτησίαν ζῷα οἱουδήποτε καὶ ποτὲ εἰς τὰ τεχνητὰ λειβάδια, εἰς ἀμπελῶνας, εἰς φυτείας ἐλαιώνων, συκαμίνων, ῥοδεῶν, λεμονεῶν καὶ ἄλλων παρομοίων δένδρων, ἐπίσης καὶ εἰς ἄλλας σποράς ἢ δενδροφυτείας, ἢ ἄλλας ἐκτελουμένας ὑπὸ χειρῶν ἀνθρώπων κ.λ.π.». Κατὰ κανόνα ἡ δαπάνη διὰ τὴν συντήρησιν τῆς ἀγροτικῆς ἀστυνομίας ἐβάρυνε τοὺς οἰκείους δήμους, τούτων δὲ μὴ εὐπορούντων, ἡ μισθοδοσία τῶν ἀγροφυλάκων κατεβάλλετο ὑπὸ τῶν ἰδιοκτητῶν. Πᾶσα δημοτικὴ ἀρχὴ ὑπεχρεοῦτο νὰ ἔχῃ, ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν της, ἕνα ἢ καὶ περισσοτέρους ἀγροφύλακας, χωρὶς ἐν τούτοις ν' ἀποκλείεται ἐκ τοῦ σχετικοῦ διατάγματος ὁ διορισμὸς ἑνὸς ἀγροφύλακος ὑπὸ δύο συγχρόνως ὁμόρων δήμων, κατόπιν κοινῆς συνεννοήσεως. Ἀγροφύλακες διωρίζοντο ὑπὸ τῶν δημάρχων καὶ τῶν δημοτικῶν συμβουλίων οἱ ἔχοντες ἡλικίαν 25 ἐτῶν τοὐλάχιστον, ὄντες κτηματίαι τοῦ δήμου ἢ καταθέτοντες, ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει, χρηματικὴν ἐγγύησιν ὁριζομένην ὑπὸ τοῦ δημάρχου καὶ κεκτημένοι ἀνάλογα ἠθικὰ προσόντα. Ὁ διορισμὸς τῶν ἀγροφυλάκων ἐκοινοποιεῖτο πρὸ τὰς τοπικὰς πολιτικὰς καὶ στρατιωτικὰς ἀρχάς. Χρέη αὐτῶν ἦσαν νὰ περιέρχωνται ἀδιαλείπτως τὴν περιοχὴν τῆς δικαιοδοσίας των, πρὸ πάντων δὲ εἰς ὥρας ἀπροσδιορίστους καὶ δὴ νυκτερινάς, φροντίζοντες ν' ἀπομακρύνουν τὰ αἴτια τὰ προξενοῦντα φθορὰν ἢ ζημίαν εἰς τὰ κτήματα, καταμηνύοντες εἰς τὸν οἰκεῖον εἰρηνοδίκην τὰς προξενουμένας βλάβας καὶ προβαίνοντες εἰς κατάσχεσιν τῶν ἀδεσπότων ζῴων· ἐδικαιοῦντο δὲ συλλήπτρων 10—20 λεπτὰ κατὰ κεφαλήν. Ἀγροφύλαξ, ἀμελήσας ἀποδεδειγμένως νὰ συλλάβῃ τοὺς δράστας ἀγροζημίας καὶ νὰ παραπέμψῃ αὐτοὺς εἰς τὴν ἁρμοδίαν διοικητικὴν ἀρχήν, ὑπεχρεοῦτο ν' ἀποζημιώνῃ τὸν παθόντα ἰδιοκτήτην, καταβάλλων συνάμα καὶ σχετικὸν πρόστιμον, ἐὰν δὲ περιέπιπτεν εἰς τὸ αὐτὸ σφάλμα διὰ δευτέραν φοράν, κατέβαλλε τὸ διπλοῦν καὶ ἀπεβάλλετο τῆς ὑπηρεσίας. Οἱ ἀγροφύλακες ἔφερον ἐπὶ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἀσπίδα λευκὴν ἐκ φλοιοῦ ἐξ ὀρειχάλκου μὲ τὸ βασιλικὸν στέμμα καὶ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «ἀγροφύλαξ τοῦ δήμου... (δεῖνα)», ἐκράτουν δὲ ῥόπαλον καὶ πυροβόλον ὅπλον.

Δυνάμει τοῦ νόμου «Περὶ συστάσεως τῶν δήμων» καὶ τοῦ νόμου τῆς 1ης Ἰουλίου 1838 «Περὶ τῶν γενομένων εἰς δένδρα καὶ εἰς ἄλλας φυτείας φθορῶν», οἱ δῆμοι ἦσαν ὑπεύθυνοι διὰ πᾶσαν ἀγροζημίαν, ἐπεξετείνετο δὲ ἡ εὐθύνη αὕτη, ὅπως ἐγένετο καὶ διὰ τὴν λῃστείαν, εἰς τοὺς ποιμένας, ἀγροφύλακας καὶ ξενοδόχους. Ὁ ὑποστὰς τὴν ζημίαν ἢ φθορὰν προσέφευγεν εἰς τὸ ἁρμόδιον δικαστήριον, τὸ ὁποῖον ἐξέδιδεν ἀπόφασιν ἀνέκκλητον, ἐκτελουμένην ἐπιμελείᾳ τοῦ διοικητοῦ τῆς περιφερείας. Ἡ ἀρχὴ αὕτη ἐτέθη ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ἡ ἀγροτικὴ περιουσία, μὴ δυναμένη νὰ διαφυλαχθῇ ὑπὸ τῶν ἰδιοκτητῶν, ἐνεπιστεύετο εἰς τὴν φύλαξιν τῶν δήμων, οἵτινες εἶχον τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθῆκον τοῦ ἀστυνομεῖν καὶ οἱ ὁποῖοι ἐξέλεγον καὶ διώριζον τοὺς ἀγροφύλακας. Ἐξαίρεσις ἐνομοθετήθη μόνον διὰ τοὺς δήμους Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς. Τὴν 10 Ἰουλίου 1861 ἐξεδόθη ἑρμηνευτικὴ ἐγκύκλιος τοῦ νόμου 1856 περὶ ἀγροφυλακῆς, ὁρίζουσα λεπτομερῶς τὰ καθήκοντα τοῦ δημάρχου, ὡς προϊσταμένου τῆς ἀγροτικῆς ἀστυνομίας. Κατ' αὐτήν, ὁ δήμαρχος ἐτήρει πρωτόκολλον, ἐν ᾧ ἀνεγράφοντο αἱ κτηματικαὶ περιφέρειαι τοῦ δήμου μετ' ἀκριβοῦς περιγραφῆς τῶν ὁρίων καὶ τῆς θέσεως ἑκάστης, καθὼς καὶ κατάλογον τῶν ὀνομάτων τῶν ἰδιοκτητῶν ἢ καλλιεργητῶν, τῶν ὁποίων τὰ κτήματα ἐσχημάτιζον μίαν περιφέρειαν. Μετὰ τὸν καθορισμὸν τῶν ὁρίων καὶ τὴν σύνταξιν τῶν οἰκείων πρωτοκόλλων, ὁ δήμαρχος ὑπεχρεοῦτο νὰ τοιχοκολλήσῃ ἀμφότερα ἔξωθι τοῦ δημαρχείου πρὸς γνῶσιν τῶν ἐνδιαφερομένων, δικαιουμένων ἐντὸς 8 ἡμερῶν ἀπὸ τῆς τοιχοκολλήσεως νὰ φέρουν τὰς ἐνστάσεις των, εἴτε ὡς πρὸς τὸν προσδιορισμὸν τῆς περιφερείας, εἴτε διὰ κακὴν ἐγγραφὴν ἢ παράλειψιν ἐν τῇ συντάξει τοῦ καταλόγου. Αἱ ἐνστάσεις ἐγίνοντο ἐγγράφως ἢ καὶ προφορικῶς ἐνώπιον τοῦ δημάρχου, ὑποχρέου, ἐὰν ἔκρινε ταύτας εὐλόγους, νὰ ἐπιφέρῃ τὰς δεούσας διορθώσεις. Ἐπὶ πάσης κατὰ τῆς διορθώσεως παρατηρήσεως καὶ ἐπὶ παντὸς μετὰ ταῦτα παραπόνου ἀπεφαίνετο ἡ διοικητικὴ ἀρχή. Τὸ πρωτόκολλον καὶ ὁ κατάλογος ἦσαν αἱ βάσεις τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀγροφυλάκων, ἡ διάρκεια τῆς ὑπηρεσίας τῶν ὁποίων συνεφωνεῖτο μεταξὺ τῶν ἐνδιαφερομένων κτηματιῶν. Ἐὰν ὅμως δὲν ἐλάμβανε χώραν ῥητὴ συμφωνία, ἡ ὑπηρεσία τῶν ἀγροφυλάκων δὲν ἠδύνατο νὰ διαρκέσῃ πέρα τοῦ ἔτους ἢ τοῦ πέρατος τῆς συγκομιδῆς τῶν προϊόντων, τῶν ὁποίων ἡ φύλαξις τοῖς εἶχεν ἀνατεθῆ. Ἡ ἐκλογὴ τῶν ἀγροφυλάκων ὑπέκειτο εἰς τὴν κύρωσιν τῆς οἰκείας διοικητικῆς ἀρχῆς, δικαιουμένης νὰ τροποποιήσῃ τὸ σχετικὸν πρακτικόν, ἐφ' ὅσον συνέτρεχον σοβαροὶ πρὸς τοῦτο λόγοι, ἢ νὰ ἀκυρώσῃ τὴν ἐκλογήν, ἐὰν δὲν ἐτηρήθησαν αἱ νόμιμοι διατυπώσεις, ἢ νὰ διατάξῃ τὴν ἀντικατάστασιν τῶν ἐκλεγέντων, ἐφ' ὅσον οὗτοι δὲν συνεκέντρουν τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου ὁριζόμενα προσόντα. Μετὰ τὴν ἐπικύρωσιν τῆς ἐκλογῆς καὶ τὴν κατάθεσιν ἐνώπιον συμβολαιογράφου τῆς ἀπαιτουμένης ἐγγυήσεως, ὁ δήμαρχος ἐφωδίαζε τοὺς ἀγροφύλακας μὲ δίπλωμα διορισμοῦ, ἐν ᾧ ἀνεγράφετο ὁ χρόνος ὑπηρεσίας, τὸ εἶδος αὐτῆς καὶ ἡ ὁρισθεῖσα ἀντιμισθία, μεθ' ὃ ὁ ἀγροφύλαξ ἔδιδε τὸν κεκανονισμένον ὅρκον ἐνώπιον τοῦ εἰρηνοδίκου.

Αἱ περὶ ἀγροφυλακῆς διατάξεις ἐτροποποιήθησαν καὶ συνεπληρώθησαν διὰ τῶν νόμων: ‚ΣΛ' τῆς 27 Ἀπριλίου 1867, ‚ΑΦΚΣΤ' τῆς 27 Μαΐου 1887, ‚ΑΣΛΗ' τῆς 4 Ἰανουαρίου 1888, ‚ΑΨΟ' τῆς 28 Ἀπριλίου 1889 καὶ ΓΣΙΗ' τοῦ 1907. Κατὰ τὸ σύστημα, τὸ ὁποῖον καθιέρωσαν οἱ ἀνωτέρω νόμοι, τὰ δημοτικὰ κατ' ἀρχὰς συμβούλια καὶ μετὰ τὸν νόμον τοῦ 1912 «Περὶ συστάσεως δήμων καὶ κοινοτήτων» καὶ τὰ κοινοτικὰ τοιαῦτα ἐρρύθμιζον τὰ ζητήματα τῆς βοσκῆς τῶν ζῴων εἰς τὰς περιφερείας των καὶ ἐξέδιδον τὰς σχετικὰς μὲ αὐτὴν ἀγρονομικὰς διατάξεις καὶ τοὺς σχετικοὺς κανονισμούς. Αἱ περὶ τούτων ἀποφάσεις τῶν δημοτικῶν καὶ κοινοτικῶν συμβουλίων ὑπέκειντο εἰς οὐσιαστικὸν ἔλεγχον εἰδικοῦ συμβουλίου, ἑδρεύοντος ἐν τῇ πρωτευούσῃ τοῦ νομοῦ καὶ ἀποτελουμένου ἐκ τοῦ νομάρχου ὡς προέδρου, ἑνὸς πρωτοδίκου καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ ἐφόρου ὡς μελῶν. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο τὰ δημοτικὰ καὶ κοινοτικὰ συμβούλια ὥριζον ἀποφασιστικῶς: α') Τὸν μῆνα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνὰ πᾶν ἔτος θὰ ἐνηργεῖτο εἰς ἑκάστην περιφέρειαν ἡ ἐκλογὴ τῶν ἀγροφυλάκων. β') Τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐκλεκτέων δι' ἑκάστην περιφέρειαν ἀγροφυλάκων. γ') Τὸν χρόνον τῆς ὑπηρεσίας των. δ') Τοὺς ὅρους τῆς φυλάξεως τῶν κτημάτων, καθὼς καὶ τὴν ἀντιμισθίαν αὐτῶν. Ἡ ἀντιμισθία τῶν ἀγροφυλάκων ὡρίζετο εἴτε εἰς εἶδος εἴτε εἰς χρῆμα, ἀναλόγως τῶν τοπικῶν συνηθειῶν, καὶ κατεβάλλετο ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοὺς κτηματίας. Εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ἀγροφυλάκων οὐδεμίαν εἶχον ἀνάμειξιν τὰ δημοτικὰ ἢ κοινοτικὰ συμβούλια. Ταῦτα κατήρτιζον μόνον τοὺς καταλόγους τῶν κτηματιῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἐνηργεῖτο ἡ ἐκλογὴ ὑπὸ τῶν κτηματιῶν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ θητείᾳ ἑνὸς ἔτους. Ἡ ἐκλογὴ ἦτο μυστικὴ καὶ ἐνηργεῖτο διὰ ψηφοδελτίων, οἱ δὲ ἐκλεγόμενοι ἀγροφύλακες διωρίζοντο ὑποχρεωτικῶς ἀπὸ τὸν πρόεδρον τῆς κοινότητος ἢ τὸν δήμαρχον. Τὴν πειθαρχικὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν ἀγροφυλάκων ἤσκουν εἰδικὰ ἐποπτικὰ συμβούλια ἀγροφυλακῆς, ἑδρεύοντα εἰς τὴν ἕδραν ἑκάστου εἰρηνοδικείου, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ οἰκείου εἰρηνοδίκου. Τὰ ἀγροτικὰ ἀδικήματα εἰσήγοντο πρὸς ἐκδίκασιν εἰς τὰ ἁρμόδια δικαστήρια, ἐπιμελείᾳ τῆς ἀστυνομικῆς ἀρχῆς. Τὸ κέντρον οὐδεμίαν ἀνάμειξιν εἶχεν εἰς τὰ τῆς ἀγροφυλακῆς, τοῦ ῥόλου αὐτοῦ περιοριζομένου εἰς τὸ νὰ παρέχῃ μόνον ἑρμηνείας καὶ ὁδηγίας περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐφαρμογῆς τῶν σχετικῶν διατάξεων. Τὸ σύστημα τοῦτο διετηρήθη μέχρι τοῦ 1923, ὁπότε, διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 26ης Ἀπριλίου 1923, ὠργανώθησαν κατὰ περιφερείας πρωτοδικείων εἰδικὰ σώματα ἀγροφυλακῆς.

Ἰσχύουσα νομοθεσία περὶ ἀγροτικῆς ἀσφαλείας. Αἱ διατάξεις τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 26ης Ἀπριλίου 1923, καταργηθεῖσαι, ἀντικατεστάθησαν διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 20ῆς Μαΐου 1926 «Περὶ ἀγροτικῆς ἀσφαλείας καὶ ἀγροφυλακῆς», ὅπερ καὶ ἰσχύει μέχρι σήμερον εἰς τὰ περισσότερα τμήματα τῆς χώρας, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸ καθιερωθὲν νέον σύστημα ἀγροφυλακῆς διὰ τοῦ νόμου 4491 τοῦ 1930, τὸ ὁποῖον καὶ ἐφαρμόζεται εἰς ὡρισμένας μόνον περιφερείας τοῦ κράτους. Διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 20ῆς Μαΐου 1926, ὡς συνεπληρώθη διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 17 Σεπτεμβρίου 1926 καὶ τοῦ ἐκτελεστικοῦ τοῦ πρώτου διατάγματος τῆς 10 Σεπτεμβρίου 1926, ὁρίζεται ὅτι τὰς ἁρμοδιότητας τῆς ἀγροφυλακῆς ἀσκοῦν τὰ δημοτικὰ καὶ κοινοτικὰ συμβούλια, ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν ὅμως καὶ τὸν ἔλεγχον τοῦ εἰρηνοδίκου καὶ ἑνὸς εἰδικοῦ εἰς τὴν ἕδραν ἑκάστου εἰρηνοδικείου ἐποπτικοῦ συμβουλίου ἀγροφυλακῆς, μετονομασθέντος ἐσχάτως ἀγρονομικοῦ, καὶ τοῦ νομάρχου καὶ τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν, εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὁποίου καὶ ὑπήχθη ἡ ἀγροφυλακή. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο τὰ τῶν ζητημάτων τῆς βοσκῆς τῶν ζῴων διακανονίζει τὸ δημοτικὸν ἢ τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον, ἐκδίδον σχετικὰς ἀγρονομικὰς διατάξεις, ὁρίζον τὸν ἀριθμὸν τῶν τακτικῶν καὶ προσωρινῶν ἀγροφυλάκων, καθορίζον τὴν ἀντιμισθίαν αὐτῶν, συντάσσον τοὺς ἐρανικοὺς καταλόγους τῶν ὑποχρέων πρὸς εἰσφοράν, ἡ ὁποία ἐπιβάλλεται μόνον ἐπὶ τῶν ἀγροτικῶν κτημάτων, κατὰ στρέμμα καὶ ἀναλόγως τῆς ἐκτάσεως καὶ τοῦ εἴδους τῆς καλλιεργείας ἢ φυτείας αὐτῶν, ὑποδεικνύον τὰ κατὰ τὴν κρίσιν του κατάλληλα διὰ τὴν θέσιν τοῦ ἀγροφύλακος πρόσωπα. Τὰ ὑποδεικνυόμενα πρόσωπα ὁρίζονται εἰς διπλάσιον ἢ τριπλάσιον ἀριθμὸν ἀπὸ τὰς καθοριζομένας θέσεις ἀγροφυλάκων. Πρὸς τοῦτο τὸ δημοτικὸν ἢ κοινοτικὸν συμβούλιον καταρτίζει ἕνα προσωρινὸν πίνακα, τὸν ὁποῖον καὶ ὑποβάλλει εἰς τὸ ἀγρονομικὸν συμβούλιον, ὅπερ καὶ κατατάσσει τὰ ὑποδεικνυόμενα πρόσωπα κατὰ σειράν, κανονιζομένην κατ' ἰδίαν κρίσιν, ἀναλόγως τῆς ἱκανότητος καὶ καταλληλότητος ἑκάστου. Ἐκ τοῦ ὁριστικοῦ τούτου πίνακος πληροῦνται ὑποχρεωτικῶς καὶ κατὰ σειρὰν ἐγγραφῆς αἱ θέσεις τῶν ἀγροφυλάκων, ἡ θητεία τῶν ὁποίων εἶναι διετής. Τοὺς διορισμοὺς ἐνεργεῖ ὁ δήμαρχος ἢ ὁ πρόεδρος τῆς κοινότητος ὑποχρεωτικῶς. Τὸ παρ' ἑκάστῃ εἰρηνοδικειακῇ περιφερείᾳ λειτουργοῦν ἀγρονομικὸν συμβούλιον ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν ἐν τῇ ἕδρᾳ τοῦ εἰρηνοδικείου εἰρηνοδίκην, ὡς πρόεδρον, τὸν προϊστάμενον τῆς ἀστυνομικῆς ἀρχῆς καὶ τὸν πρόεδρον τῆς ἐνδιαφερομένης κοινότητος καὶ ἀπὸ ἕνα ἀντιπρόσωπον τῶν ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ εἰρηνοδικείου συνεταιρισμῶν. Τὸ ἀγρονομικὸν τοῦτο συμβούλιον ἀσκεῖ τὰς ἐν τῷ διατάγματι τούτῳ ἁρμοδιότητας καὶ τὴν πειθαρχικὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν ἀγροφυλάκων, εἰδικώτερον δὲ ἀποφασίζει ἐπὶ προσφυγῶν κατ' ἀποφάσεων τῶν κοινοτικῶν συμβουλίων. Ὁ οἰκεῖος νομάρχης δύναται νὰ ἀκυρώσῃ πᾶσαν ἀντικειμένην πρὸς τὸν νόμον ἀπόφασιν τοῦ ἀγρονομικοῦ συμβουλίου. Διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ συστήματος, ὁ δῆμος ἢ ἡ κοινότης καταρτίζει ἴδιον παράρτημα προϋπολογισμοῦ ἀγροφυλακῆς, προσηρτημένον εἰς τὸν ἐτήσιον αὐτοῦ προϋπολογισμόν, εἰς βάρος τοῦ ὁποίου καὶ πληρώνονται οἱ ἀγροφύλακες τὸν μισθὸν αὐτῶν καὶ καταβάλλεται πᾶν ἄλλο ἔξοδον ἀγροφυλακῆς. Ἡ εἴσπραξις καὶ ἡ διαχείρισις τῶν ἐσόδων ἀγροφυλακῆς ἐνεργεῖται κατὰ τὰς περὶ ταμιακῆς ὑπηρεσίας τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων διατάξεις. Τελευταίως, διὰ τοῦ νόμου 5659, παρεσχέθη καὶ ἡ εὐχέρεια τῆς πληρωμῆς τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἀγροφυλάκων καὶ ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοὺς κτηματίας εἴτε εἰς εἶδος εἴτε εἰς χρῆμα. Καθήκοντα δημοσίων κατηγόρων ἐπὶ τῶν ἀγροτικῶν ἀδικημάτων ἀσκοῦν οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς χωροφυλακῆς. Τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 20ῆς Μαΐου 1926 ἐφηρμόσθη κατ' ἀρχὰς καθ' ὅλην τὴν ἐπικράτειαν, μεταγενεστέρως δὲ ἐπανῆλθεν ἐν ἰσχύϊ, εἰδικῶς διὰ τὴν νῆσον Λέσβον, τὸ ἀπὸ 4 Ἰανουαρίου 1924 διάταγμα περὶ ἀγροφυλακῆς Λέσβου, ὅπερ καὶ ἰσχύει ἔτι, διὰ δὲ τὴν Κρήτην ἐθεσπίσθησαν οἱ νόμοι 3394 τοῦ 1927, 3622 τοῦ 1928 καὶ 5274 τοῦ 1931, οἵτινες, κωδικοποιηθέντες εἰς ἓν ἑνιαῖον κείμενον νόμου, ὑπὸ τὸν ἀριθμὸν 5274, ἀποτελοῦν τὸν ἰσχύοντα νῦν εἰδικὸν κώδικα τῆς ἀγροτικῆς ἀσφαλείας Κρήτης. Ἐν Λέσβῳ τὰς ἁρμοδιότητας τῆς ἀγροφυλακῆς ἀσκεῖ ἀγροτικὸν συμβούλιον συνιστώμενον ἐν ἑκάστῃ κοινότητι δι' ἐκλογῆς ὑπὸ τῶν κτηματιῶν καὶ κτηνοτρόφων καὶ ἀπο-

Digitized by Google

τελούμενον ἐκ πέντε κτηματιῶν καὶ δύο κτηνοτρόφων τῆς αὐτῆς κοινότητος. Οἱ ἀγροφύλακες ἐκλέγονται ἐν κοινῇ συνεδριάσει ἀγροτικοῦ καὶ κοινοτικοῦ συμβουλίου ἑκάστης περιοχῆς καὶ πληρώνονται διὰ μηνιαίου μισθοῦ καταβαλλομένου ἐκ τοῦ εἰδικοῦ ταμείου ἀγροφυλακῆς ἑκάστης περιοχῆς, τὰ ἔσοδα τοῦ ὁποίου προέρχονται ἐξ εἰσφορῶν τῶν κτηματιῶν. Τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν ἐποπτείαν τῶν ἀγροτικῶν συμβουλίων ἀσκεῖ ἐποπτικὸν συμβούλιον ἑδρεῦον ἐν Μυτιλήνῃ, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ νομάρχου, τὸ ὁποῖον καὶ διοικεῖ τὴν ἀγροφυλακὴν τῆς νήσου, ἐκδίδον καὶ τὰς ἀγρονομικὰς διατάξεις, κατὰ πρότασιν τῶν ἀγροτικῶν συμβουλίων ἢ καὶ αὐτεπαγγέλτως, αὐτὸ δὲ διοικεῖ καὶ τὸ ταμεῖον ἀγροτικῆς ἀσφαλείας Λέσβου διὰ τὰς γενικὰς δαπάνας αὐτῆς. Δημόσιοι κατήγοροι εἶναι οἱ ἀστυνόμοι, μόνον δὲ εἷς ἐκ τῶν ὑπαλλήλων τῆς νομαρχίας Λέσβου ἐκτελεῖ καθήκοντα ἐπόπτου, ὅστις καὶ μετέχει τοῦ ἐποπτικοῦ συμβ υλίου καὶ ἐπιμελεῖται τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἀποφάσεων αὐτοῦ. Κατὰ τὸν κώδικα περὶ ἀγροτικῆς ἀσφαλείας Κρήτης, ἡ φύλαξις τῶν ἀγροτικῶν κτημάτων ἐν τῇ νήσῳ ἐνεργεῖται ὑπὸ σωμάτων ἀγροφυλακῆς ὠργανωμένων κατὰ περιφερείας νομῶν. Πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου τούτου συνιστῶνται καὶ λειτουργοῦσι: α') καθ' ἑκάστην περιφέρειαν πταισματοδικείου ἀγρονομικὸν συμβούλιον, β') καθ' ἕκαστον νομὸν ἐποπτικὸν συμβούλιον ἀγροφυλακῆς. Ἐν ἑκάστῃ περιφερείᾳ πταισματοδικείου ὑπηρετεῖ εἷς ἀγρονόμος, ἐν ἑκάστῃ δὲ περιφερείᾳ νομοῦ εἷς ἐπόπτης. Τὸ ἀγρονομικὸν συμβούλιον, ἀποτελούμενον ἀπὸ τὸν ἐν τῇ ἕδρᾳ τοῦ διαμερίσματος πταισματοδίκην, τὸν ἀστυνόμον καὶ τὸν ἀγρονόμον, ἀσκεῖ ἀποφασιστικῶς τὰς ἁρμοδιότητας τῆς ἀγροφυλακῆς. Τὸ ἐποπτικὸν συμβούλιον ἀγροφυλακῆς, ἔχον τὴν ἕδραν του ἐν τῇ πρωτευούσῃ τοῦ νομοῦ καὶ ἀποτελούμενον ἀπὸ τὸν νομάρχην, τὸν εἰσαγγελέα, ἕνα πρωτοδίκην, ἀπὸ τὸν ἐπόπτην ἀγροφυλακῆς, τὸν νομογεωπόνον καὶ ἀπὸ τρεῖς κτηματίας, ἀντιπροσώπους τοῦ γεωργικοῦ ἐπιμελητηρίου, διοικεῖ τὸ εἰδικὸν ταμεῖον ἀγροφυλακῆς τῆς περιφερείας του, ἀποφασίζει περὶ τοῦ μισθοῦ καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροφυλάκων καὶ ὁρίζει ἑκάστοτε τὰς ὑπὲρ τοῦ ταμείου εἰσφορὰς τῶν εἰς τὴν περιφέρειαν αὐτοῦ ἀγροτικῶν περιοχῶν. Οἱ ἀγροφύλακες διακρίνονται εἰς τακτικούς, προσωρινοὺς καὶ ἰδιωτικοὺς καὶ προσλαμβάνονται ἐπὶ θητείᾳ ἑνὸς ἔτους, μισθοδοτοῦνται δὲ ἐκ τοῦ εἰδικοῦ ταμείου ἀγροφυλακῆς μέχρι δραχμῶν 1.300 μηνιαίως. Ἁρμόδιοι πρὸς ἐκδίκασιν τῶν ἀγροζημιῶν εἶναι ὁ ἀγρονόμος, ἄνευ παραστάσεως δημοσίου κατηγόρου, τῇ συμπράξει τοῦ παρ' αὐτῷ γραφέως, ἐκτελοῦντος χρέη δικαστικοῦ ὑπογραμματέως. Εἰς ὡρισμένας ἐπίσης περιφερείας ἐφαρμόζεται ὁ νόμος 4491 τοῦ 1930 «Περὶ ἀσφαλείας τῶν ἀγροτικῶν κτημάτων καὶ ὀργανώσεως τῶν δημοσίων ἀγροτικῆς ἀσφαλείας». Ὁ νόμος οὗτος ἐτροποποιήθη καὶ συνεπληρώθη μεταγενεστέρως καὶ ὑπὸ τῶν νόμων 4765 5659, 5832 καὶ 6089, πρὸς ἐκτέλεσιν δὲ αὐτῶν ἐξεδόθησαν τὰ διατάγματα τῆς 21ης Ἰανουαρίου 1930, τῆς 26ης Μαρτίου 1930, τῆς 21ης Μαρτίου 1931, τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1932 καὶ τῆς 22ας Δεκεμβρίου 1933 Αἱ διατάξεις τοῦ νόμου 4491 ἔχουσιν ἐφαρμογὴν μόνον εἰς τὰς περιφερείας τῶν πρωτοδικείων Πατρῶν, Ἠλείας, Κυπαρισσίας, Καλαμῶν (πλὴν τῶν εἰρηνοδικείων Ἀβίας, Καρδαμύλης καὶ Λεύκτρου), Κερκύρας, Κεφαλληνίας, Σάμου, Χίου, Σπάρτης, Ναυπλίου, Λεβαδείας, (πλὴν τῶν εἰρηνοδικείων Θηβῶν, Θεσπιῶν καὶ Θίσβης) καὶ εἰς τὰς περιφερείας τῶν εἰρηνοδικείων Καλαυρίας, Θήρας καὶ Ζαγορίου, ἐπετράπη ὅμως ἐπέκτασις αὐτῶν καὶ εἰς ἃς περιφερείας ἤθελον ζητήσει τοῦτο τὰ $^{2}/_{3}$ τοὐλάχιστον τῶν δημοτικῶν ἢ κοινοτικῶν συμβουλίων, ἀργότερον δὲ ὡρίσθη διὰ τοῦ νόμου 5659 ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ καὶ δι' ἁπλῆς ἀποφάσεως τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν. Κατόπιν τούτου ὁ ἐν λόγῳ νόμος ἐφαρμόζεται, ἐκτὸς τῶν ἄνω περιφερειῶν, καὶ εἰς τὰς περιφερείας τῶν εἰρηνοδικείων Τεγέας, Ὀρχομενοῦ, Τριπόλεως, Καλαβρύτων, Ἀκράτας, Μεγάρων, Αἰγίνης καὶ Σαλαμῖνος, τὴν περιφέρειαν τοῦ πρωτοδικείου Μεσολογγίου καὶ τὴν περιφέρειαν τοῦ πρωτοδικείου Λευκάδος. Ἡ ἀγροτικὴ ἀσφάλεια καὶ αἱ ὑπηρεσίαι αὐτῆς ὑπάγονται εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν, ὅπερ ἀσκεῖ ἐποπτείαν καὶ ἔλεγχον ἐπὶ τῆς καταστάσεως τῆς ἀγροτικῆς ἀσφαλείας καὶ τῆς διοικήσεως τῆς ἀγροφυλακῆς. Διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου τούτου: α') ἡ περιφέρεια ἑκάστου δήμου ἢ κοινότητος ἀποτελεῖ ἰδίαν περιφέρειαν, φέρουσαν τὸ ὄνομα ἀγροτικὴ περιοχή· β') ἡ περιφέρεια ἑκάστου εἰρηνοδικείου ἀποτελεῖ ἰδίαν περιφέρειαν, φέρουσαν τὸ ὄνομα ἀγρονομικὸν διαμέρισμα, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ὑποδιαιρῆται καὶ εἰς ἀγροτικὰ τμήματα· γ') ἡ περιφέρεια ἑκάστου πρωτοδικείου ἀποτελεῖ ἰδίαν περιφέρειαν, φέρουσαν τὸ ὄνομα ἐποπτικὴ περιφέρεια ἀγροφυλακῆς. Ἕδρα τοῦ ἀγρονομικοῦ διαμερίσματος εἶναι ἡ ἕδρα τοῦ εἰρηνοδικείου, ἕδρα δὲ τῆς ἐποπτικῆς περιφερείας ἡ ἕδρα τοῦ πρωτοδικείου. Ἱδρύθησαν ἐπίσης καὶ λειτουργοῦσι: α') καθ' ἑκάστην ἀγροτικὴν περιοχὴν σύνδεσμος ἀγροφυλακῆς· β') καθ' ἑκάστην ἐποπτικὴν περιφέρειαν ἕνωσις συνδέσμων ἀγροφυλακῆς. Ἡ σύστασις τῆς ἑνώσεως εἶναι δυνητικὴ καὶ γίνεται δι' ἀποφάσεως τῶν ἀγροτικῶν συμβουλίων, ἐκτὸς τῶν ὡς ἄνω περιφερειῶν, εἰς ἃς, διὰ τὴν πρώτην ἐφαρμογήν, ὡρίσθη ὑποχρεωτικὴ ὑπὸ τοῦ νόμου. Συνιστῶνται ἐπίσης καθ' ἑκάστην ἀγροτικὴν περιοχὴν καὶ καθ' ἕκαστον ἀγρονομικὸν διαμέρισμα ἀγροτικὸν συμβούλιον, ὅπερ ἐκπροσωπεῖ τὸν σύνδεσμον ἀγροφυλακῆς τῆς περιοχῆς, καὶ καθ' ἑκάστην ἐποπτικὴν περιφέρειαν, ἐν ᾗ λειτουργεῖ ἕνωσις συνδέσμων ἀγροφυλακῆς, ἐποπτικὸν συμβούλιον ἀγροτικῆς ἀσφαλείας, ὅπερ ἐκπροσωπεῖ τὴν ἐν τῇ αὐτῇ περιφερείᾳ ἕνωσιν συνδέσμων ἀγροφυλακῆς. Τὸν σύνδεσμον ἀγροφυλακῆς ἑκάστης περιοχῆς ἀποτελοῦσιν οἱ ἐγγεγραμμένοι εἰς εἰδικὸν μητρῷον ἄρρενες ἢ θήλεις ἐξουσιασταὶ ἀκινήτων ἀγροτικῶν κτημάτων, οἱ μισθωτοὶ καὶ ἀγρολῆπται τῶν κτημάτων, κατὰ τοὺς ὁρισμοὺς τοῦ νόμου. Τὸ ἀγροτικὸν συμβούλιον ἐκλέγεται ὑπὸ τῶν μελῶν τοῦ συνδέσμου καὶ ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ ἢ κοινοτικοῦ συμβουλίου, ἀποτελεῖται δέ, ἐπὶ κοινοτήτων ἐχουσῶν 5—9 κοινοτικοὺς συμβούλους, ἐκ πέντε μελῶν, ἐξ ὧν τὸ ἓν ἐκλέγεται ὑπὸ τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου ἐκ τῶν μελῶν του, ἐπὶ κοινοτήτων δὲ ἐχουσῶν ἄνω τῶν 9 συμβούλων, ὡς καὶ τῶν δήμων ἐν γένει, ἐξ ἢ ἑπτὰ μελῶν, ὧν τὰ δύο ἐκλέγονται ὑπὸ τοῦ κοινοτικοῦ ἢ δημοτικοῦ συμβουλίου ἐκ τῶν μελῶν του. Τὰ λοιπὰ μέλη ἐκλέγονται ὑπὸ τοῦ οἰκείου συνδέσμου ἀγροφυλακῆς ἐκ τῶν μελῶν του. Αἱ περίοδοι τῶν ἀγροτικῶν συμβουλίων διαρκοῦσιν ἐπὶ μίαν διετίαν, ἀσκοῦν δὲ ταῦτα γνωμοδοτικὰς καὶ ἀποφασιστικὰς ἁρμοδιότητας ἐπὶ τῆς ἀγροφυλακῆς. Αἱ ἀποφάσεις ὅμως αὐτῶν ὑπόκεινται εἰς ἔλεγχον νομιμότητος καὶ εἴς τινας περιπτώσεις καὶ εἰς ἔλεγχον σκοπιμότητος. Τὸ ἐν τῇ ἕδρᾳ ἑκάστου ἀγρονομικοῦ διαμερίσματος ἀγρονομικὸν συμβούλιον ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν εἰδικὸν πταισματοδίκην, τὸν ἀγρονόμον καὶ ἀπὸ τρεῖς ἀντιπροσώπους τῶν συνδέσμων ἀγροφυλακῆς τοῦ διαμερίσματος, διαμένοντας μονίμως ἐν τῇ ἕδρᾳ τοῦ συμβουλίου καὶ ἐκλεγομένους διὰ μίαν διετίαν ὑπὸ πάντων τῶν οἰκείων ἀγροτικῶν συμβουλίων. Ὅπου λειτουργεῖ γεωργικὸν ἐπιμελητήριον ἢ ὀργανισμὸς δημοσίου δικαίου, σκοποῦντες τὴν προστασίαν τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, ἐκλέγουσιν ἐκ τῶν ἄνω τριῶν ἀντιπροσώπων ἕνα μὲν τὸ γεωργικὸν ἐπιμελητήριον, ἕτερον δὲ πάντες οἱ ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ διαμερίσματος ὀργανισμοί. Τὸ ἀγρονομικὸν συμβούλιον ἀποφασίζει κατ' οὐσίαν ἐπὶ ἐφέσεων κατ' ἀποφάσεων τῶν ἀγροτικῶν συμβουλίων, δυνάμενον νὰ ἐγκρίνῃ, νὰ ἀνακαλῇ ἢ νὰ τροποποιῇ ταύτας, ἐκδίδει ὡρισμένας ἀγρονομικὰς διατάξεις καὶ ἀσκεῖ ἔλεγχον καὶ πειθαρχικὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν ὀργάνων ἀγροφυλακῆς τοῦ διαμερίσματος.

Αἱ ἀποφάσεις τοῦ ἀγρονομικοῦ συμβουλίου καὶ αἱ πράξεις τοῦ προέδρου αὐτοῦ εἶναι ὁριστικαὶ καὶ ἀνέκκλητοι ἐπὶ ζητημάτων οὐσίας, ὑπόκεινται ὅμως εἰς ἔλεγχον νομιμότητος, ἀσκούμενον ὁριστικῶς καὶ αὐτεπαγγέλτως ὑπὸ τοῦ ἐποπτικοῦ συμβουλίου, ἀπαρτιζομένου ὑπὸ τοῦ προέδρου καὶ τῶν δικαστικῶν μελῶν αὐτοῦ. Τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφάσεων τοῦ ἀγρονομικοῦ συμβουλίου ἔχει ὁ πρόεδρος αὐτοῦ μέσῳ τοῦ οἰκείου ἀγρονόμου. Τὸ ἐν τῇ ἕδρᾳ ἑκάστης ἐποπτικῆς περιφερείας ἐποπτικὸν συμβούλιον ἀγροφυλακῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν νομάρχην ἢ τὸν εἰσαγγελέα τῶν πρωτοδικῶν, ἀπὸ ἕνα πρωτοδίκην, τὸν ἐπόπτην ἀγροφυλακῆς, τὸν νομογεωπόνον καὶ ἀπὸ τρεῖς ἀντιπροσώπους τῶν συνδέσμων ἀγροφυλακῆς, ἐκλεγομένους ἀπὸ τὰ ἀγροτικὰ συμβούλια, τὸ γεωργικὸν ἐπιμελητήριον καὶ τοὺς ὀργανισμοὺς προστασίας γεωργικῆς παραγωγῆς. Τὸ ἐποπτικὸν συμβούλιον διοικεῖ τὸ ταμεῖον ἀγροφυλακῆς τῆς περιφερείας του, ἀποφασίζει περὶ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τοῦ μισθοῦ τῶν ὀργάνων ἀγροφυλακῆς κ. λ. π. Τὰ ὄργανα τῆς ἀγροφυλακῆς, κατὰ τὸν νόμον 4491, διακρίνονται εἰς ἀγροφύλακας τακτικοὺς ἢ προσωρινούς, εἰς ὑδρονομεῖς ἀρδευτικῶν ὑδάτων καὶ εἰς ἀρχιφύλακας ἀγροφυλακῆς, ἐξομοιοῦνται δὲ κατὰ τὴν ἄσκησιν τῆς ὑπηρεσίας των πρὸς δημοσίους ὑπαλλήλους. Διὰ νὰ ἐκλεγῇ τις ἀγροφύλαξ, πρέπει νὰ ἔχῃ συμπληρώσει τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας του, νὰ μὴ ἔχῃ ὑπερβῇ τὸ 55ον καὶ νὰ γνωρίζῃ ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν. Δὲν δύνανται νὰ ἐκλεγῶσιν ἀγροφύλακες οἱ καταδικασθέντες εἰς ποινὴν κακουργήματος, εἰς οἱανδήποτε ποινὴν ἐπὶ ζῳοκλοπῇ ἢ ζῳοκτονίᾳ, εἰς φυλάκισιν πλέον τῶν τριῶν μηνῶν ἐπί τινι τῶν ἐν ἄρθρῳ 22 τοῦ ποινικοῦ νόμου ἀδικημάτων, ἐπὶ ἀγροζημίᾳ διαπραχθείσῃ ἐκ προθέσεως ἐντὸς ἔτους πρὸ τῆς ἐκλογῆς των. Ἡ θητεία τῶν ἀγροφυλάκων ὁρίζεται τριετής. Ἐν ἑκάστῳ ἀγροτικῷ τμήματι δύναται νὰ συνιστᾶται καὶ θέσις ἀρχιφύλακος, καὶ ἐὰν μὲν τὸ ἀγροτικὸν τμῆμα ἀποτελῆται ἐκ μιᾶς μόνον ἀγροτικῆς περιοχῆς, ὁ ἀρχιφύλαξ αὐτοῦ ἐκλέγεται καὶ διορίζεται ὅπως καὶ οἱ κοινοτικοὶ ἀγροφύλακες τῆς αὐτῆς περιοχῆς, ἐὰν δὲ ἀποτελῆται ἐκ πλειόνων περιοχῶν, οὗτος ἐκλέγεται ὑπὸ τοῦ ἐποπτικοῦ συμβουλίου, ἐκ τῶν προταθέντων ὑφ' ἑνὸς ἑκάστου ἀγροτικοῦ συμβουλίου τοῦ τμήματος. Ἵνα ἐκλεγῇ τις ἀρχιφύλαξ, ἀπαιτεῖται νὰ ἔχῃ τὰ διὰ τὴν θέσιν τοῦ ἀγροφύλακος προσόντα, ἔτι δὲ νὰ εἶναι ἐγγράμματος καὶ νὰ ἔχῃ ἐκπληρώσει τὴν στρατιωτικήν του ὑποχρέωσιν.

Διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ νόμου εἰς ἑκάστην ἐποπτικὴν περιφέρειαν, ἐν ᾗ ἔχει ἀναγνωρισθῇ ἕνωσις συνδέσμων ἀγροφυλακῆς, λειτουργεῖ περιφερειακὸν ταμεῖον ἀγροφυλακῆς, εἰς ἑκάστην δὲ ἀγροτικὴν περιοχήν, ἡ ὁποία δὲν μετέχει τῆς ἑνώσεως, συνιστᾶται εἰδικὸς λογαριασμὸς ἀγροφυλακῆς, ὡς παράρτημα τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς κοινότητος, ἐξ ὧν καὶ καταβάλλονται αἱ ἐν γένει δαπάναι τῆς ἀγροφυλακῆς τῶν περιοχῶν. Εἰς ἕκαστον τῶν ἀγρονομικῶν διαμερισμάτων ὑπηρετεῖ εἷς ἀγρονόμος, ὁ ὁποῖος διορίζεται, κατόπιν διαγωνισμοῦ, ἐκ πτυχιούχων τῆς νομικῆς σχολῆς ἢ τῆς ἀνωτάτης δασικῆς σχολῆς ἢ τῆς ἀνωτάτης ἢ μέσης γεωπονικῆς σχολῆς, ἐπὶ βαθμῷ ὑπουργικοῦ γραμματέως β' τάξεως, ὡς καὶ εἷς γραφεύς· εἰς ἑκάστην δὲ ἐποπτικὴν περιφέρειαν εἷς ἐπόπτης, ὅστις διορίζεται, κατόπιν διαγωνισμοῦ, ἐκ δικηγόρων ἢ διπλωματούχων νομικῆς ἢ ἀνωτάτης γεωπονικῆς ἢ δασολογικῆς σχολῆς ἐπὶ βαθμῷ ὑπουργικοῦ εἰσηγητοῦ, καθὼς καὶ εἷς γραφεὺς καὶ εἷς λογιστής. Οἱ ἐπόπται ἔχουν τὴν εὐθύνην τῆς καλῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου εἰς τὴν περιφέρειάν των, προΐστανται τῶν ὀργάνων καὶ τῶν ὑπαλλήλων τῆς ἀγροτικῆς ἀσφαλείας τῆς περιφερείας των, εἶναι μέλη τοῦ ἐποπτικοῦ συμβουλίου, εἰσηγοῦνται παρ' αὐτῷ τὰ ἐπιβαλλόμενα ἢ τὰ ἐπιτρεπόμενα ὑπὸ τοῦ νόμου μέτρα, περιοδεύουσιν ἀνὰ τὴν περιφέρειάν των πρὸς ἐποπτείαν καὶ ἔλεγχον τῆς καλῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου καὶ ἐπιθεωροῦσι τὰ γραφεῖα τῶν ἀγρονόμων, ὑποβάλλοντες εἰς τὸ ὑπουργεῖον σχετικὰς περὶ τούτων ἐκθέσεις. Οἱ ἀγρονόμοι ἀσκοῦσιν ἄμεσον ἔλεγχον ἐπὶ τῶν ὀργάνων ἀγροφυλακῆς, καθ' ὧν δύνανται νὰ ἐπιβάλλωσι καὶ ὡρισμένας πειθαρχικὰς ποινάς, καθοδηγοῦσι καὶ βοηθοῦσι τοὺς συνδέσμους ἀγροφυλακῆς καὶ τὰ ἀγροτικὰ συμβούλια διὰ τὴν ἄσκησιν τῶν λειτουργιῶν των καὶ εἶναι μέλη τῶν ἀγρονομικῶν συμβουλίων τοῦ διαμερίσματός των, εἰσηγούμενοι αὐτῷ τὰ πρὸς συζήτησιν θέματα. Εἶναι ἐπίσης εἰδικοὶ δημόσιοι κατήγοροι ἐπὶ ἀγροτικῶν ἀδικημάτων, βεβαιοῦντες αὐτά, διώκοντες ἐνώπιον τοῦ οἰκείου πταισματοδικείου τοῦ διαμερίσματός των τὰ ἐν τῇ περιφερείᾳ αὐτῶν πραττόμενα ἀγροτικὰ ἀδικήματα καὶ ἀσκοῦντες πάντα τὰ κατὰ τὴν ποινικὴν δικονομίαν ἔργα ἀνακριτικοῦ ὑπαλλήλου, δυνάμενοι ὡσαύτως νὰ δικάζωσιν ἀγρονομικὰς παραβάσεις κατὰ τὰ ἐν τῷ νόμῳ εἰδικῶς ὁριζόμενα.

Διὰ τὴν καταβολὴν τῶν διὰ τοὺς ἀνωτέρω περιφερειακοὺς ὑπαλλήλους δαπανῶν, ὡς καὶ πάσης ἄλλης διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου δαπάνης, λειτουργεῖ ἐν Ἀθήναις γενικὸν ταμεῖον ἀγροφυλακῆς, τὸ ὁποῖον τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ διοικεῖται ὑπὸ εἰδικοῦ συμβουλίου. Τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν ἐπὶ τῆς ἀγροφυλακῆς ἀσκεῖ ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν, εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὁποίου ὑπάγεται αὕτη, διὰ τῆς παρ' αὐτῷ διευθύνσεως ἀγροτικῆς ἀσφαλείας, τὸ προσωπικὸν τῆς ὁποίας ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς διευθυντοῦ, δύο τμηματαρχῶν, δύο ἐπιθεωρητῶν ἀγροτικῆς ἀσφαλείας καὶ ἀναλόγου ἀριθμοῦ εἰσηγητῶν, γραμματέων καὶ γραφέων. Οἱ ἐπιθεωρηταὶ ἔχουν βαθμὸν τμηματάρχου, περιοδεύουσι παραγγελίᾳ τοῦ ὑπουργοῦ καὶ παρακολουθοῦσι τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου, ἐπιθεωροῦσι τὰ γραφεῖα τῶν ἀγρονόμων καὶ ἐποπτῶν, παρακολουθοῦσι τὴν παρὰ τῶν ἁρμοδίων ἀρχῶν βεβαίωσιν καὶ εἴσπραξιν τῶν ἐσόδων ἀγροφυλακῆς καὶ ὑποβάλλουσιν εἰς τὸ ὑπουργεῖον σχετικὰς ἐκθέσεις. Παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῶν Ἐσωτερικῶν λειτουργεῖ ἐπίσης συμβούλιον διοικητικῆς ὑπηρεσίας, εἰς ὃ ὑπάγονται ἅπαντες οἱ περιφερειακοὶ ὑπάλληλοι ἀγροφυλακῆς. Περὶ τῶν ἀδικημάτων τοῦ νόμου τούτου καὶ τῶν κατ' αὐτὸν ἐφαρμοζομένων ποινικῶν καὶ δικαστικῶν διατάξεων διαγράφουσι λεπτομερῶς τὰ ἄρθρα 65 ἕως 101 αὐτοῦ. Ἐν αὐτοῖς καθορίζεται ὁ χαρακτὴρ τῶν ἀγροτικῶν ἀδικημάτων, τί εἶναι ἀγροφυλακή, κλοπὴ καὶ ὑπεξαίρεσις, τί ἀγροτικὴ φθορὰ ἢ βλάβη ὑπ' ἀνθρώπων ἢ ζῴων καὶ διὰ τίνων ποινῶν τιμωροῦνται τὰ ἐξ αὐτῶν ἀγροτικὰ ἀδικήματα. Ἐν αὐτοῖς ἀναφέρεται πῶς ἀποσβέννυται τὸ ἀξιόποινον ἐπὶ ἀγροζημίας διὰ ζῴων, λόγῳ ἀποζημιώσεως, ποῖαι εἶναι αἱ ἀγροτικαὶ παραβάσεις καὶ πῶς κολάζονται αὗται καὶ ποία εἶναι ἡ ἀστικὴ εὐθύνη τῶν ὀργάνων ἀγροφυλακῆς εἰς περιπτώσεις μὴ ἀνακαλύψεως τοῦ δράστου.

Στολαί. Διὰ τὴν στολὴν τῶν ὀργάνων ἀγροφυλακῆς ἐξεδόθησαν τὰ ἀπὸ 24ης Μαρτίου καὶ 23ης Νοεμβρίου 1933 διατάγματα, κατὰ τὰ ὁποῖα οἱ ἀγροφύλακες καὶ ἀρχιφύλακες, τόσον τοῦ νόμου 4491, ὅσον καὶ τοῦ κώδικος τῆς ἀγροφυλακῆς Κρήτης, φέρουσιν εἰδικὴν στολήν, ἥτις ἀπαρτίζεται ἐκ τῆς χλαίνης, τοῦ χιτωνίου, τῆς περισκελίδος, τοῦ πηληκίου, πάντων τούτων ἐξ ἐρέας χακί, τοῦ ζωστῆρος καὶ τῶν ὑποδημάτων. Ἡ χλαίνη καὶ τὸ χιτώνιον εἶναι προσόμοια μὲ τὰ ἐν χρήσει εἰς τὸν στρατὸν καὶ τὴν χωροφυλακὴν καὶ φέρου-

Digitized by Google

σιν ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος ταινίαν ἐξ ὑφάσματος χρώματος πρασίνου μὲ τὸ ψηφίον Α διὰ τοὺς ἀγροφύλακας καὶ τὸ ψηφίον Α.Α. διὰ τοὺς ἀρχιφύλακας. Ἡ περισκελὶς εἶναι ἢ μακρά, ὁμοία πρὸς τὴν τῶν ὁπλιτῶν τοῦ πεζικοῦ ἢ τῆς χωροφυλακῆς, ἢ βραχεῖα (κιλότα), ὁμοία πρὸς τὴν τῶν ἐφίππων σωμάτων. Ἂν ἡ περισκελὶς εἶναι βραχεῖα, προστίθενται καὶ κνημῖδες. Τὸ πηλήκιον ἔχει σχῆμα δίκωχον ἄνευ γείσου ἢ σχῆμα κυκλικὸν μετὰ γείσου, ὅμοιον πρὸς τὸ τῶν ὁπλιτῶν τῆς χωροφυλακῆς, καὶ φέρει ἐθνόσημον μὲ τὸ ψηφίον Α. διὰ τοὺς ἀγροφύλακας καὶ Α.Α. διὰ τοὺς ἀρχιφύλακας. Ν. ΚΤΕΝΙΑΔΗΣ

Δασοφυλακή. Τὰ πρῶτα μέτρα προστασίας τοῦ δάσους ἐλήφθησαν ὀλίγον μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῆς ἀντιβασιλείας, διὰ τῆς συστάσεως τοῦ *τάγματος τῶν ἀκροβολιστῶν* (2 Μαρτίου 1833), ἐκ τῶν κυριωτέρων μελημάτων τοῦ ὁποίου ἦτο καὶ ἡ διαφύλαξις τῶν δασῶν. Διὰ δὲ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος περὶ σχηματισμοῦ τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν γραμματείας, ἡ διαχείρισις καὶ ἡ καθόλου προστασία τῶν δασῶν ἀνετέθη εἰς τὴν γραμματείαν ταύτην. Ἀκολούθως οἱ Βαυαροὶ δασολόγοι, μετ' ἐπισταμένην μελέτην τῶν δασικῶν, οἰκονομικῶν, κ.λ.π. συνθηκῶν τῆς Ἑλλάδος, κατήρτισαν σειρὰν νομοθετημάτων, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰσχυούσης τότε ἐν Βαυαρίᾳ δασικῆς νομοθεσίας, ὡς εἶναι τὰ νομοθετικὰ διατάγματα: 1) τῆς 10ης Ἰουλίου 1836 «Περὶ τῶν εἰς τὰ δάση γενομένων ἀνομημάτων», 2) τῆς 4ης Σεπτεμβρίου 1836 «Περὶ τοῦ κανονισμοῦ τῆς βοσκῆς τῶν δασῶν» 3) τῆς 17ης Νοεμβρίου 1836 «Περὶ ἰδιωτικῶν δασῶν», 4) τῆς 4ης Δεκεμβρίου ἰδίου ἔτους «Περὶ ὑλοτομίας καὶ φόρου ξυλείας» κ. λ. π. Τὰ τῆς διοικήσεως τῶν δασῶν ἐρρυθμίσθησαν διὰ τοῦ ἀπὸ 18ης Σεπτεμβρίου 1836 βασιλικοῦ διατάγματος «Περὶ διοργανισμοῦ τῶν δασονομείων», διὰ τοῦ ὁποίου τὸ κράτος διηρέθη εἰς δασικὰς περιοχὰς (δασαρχεῖα), τεθείσας ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν ἑνὸς δασάρχου καὶ ὑπαχθείσας εἰς τὴν γραμματείαν τῶν Οἰκονομικῶν. παρ' ᾗ συνεστήθη δασονομικὴ ὑπηρεσία, ἧς προΐστατο εἷς ἔφορος, μὲ βαθμὸν ὑπουργικοῦ παρέδρου. Συνεστήθησαν ἐπίσης δασονομεῖα, τεθέντα ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν ἑνὸς δασονόμου α' τάξεως, ὑποδασονομεῖα, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν ἑνὸς δασονόμου β' ἢ γ' τάξεως, καὶ δασονομικοὶ σταθμοί, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν ἑνὸς ἀρχιφύλακος. Τὸ βοηθητικὸν προσωπικὸν τῶν δασικῶν ὑπηρεσιῶν ἀπετέλουν οἱ λογισταί, οἱ δασονομικοὶ βοηθοί, οἱ ἀρχιδασοφύλακες καὶ οἱ δασοφύλακες. Ἐξ αὐτῶν οἱ μὲν ἀρχιφύλακες διεκρίνοντο εἰς τρεῖς τάξεις, οἱ δὲ φύλακες εἰς δύο. Ὁ δασάρχης ἦτο ἰσότιμος πρὸς ὑπουργικὸν γραμματέα α' τάξεως καὶ ὁ δασονόμος, ὁ ὁποῖος ἦτο βοηθητικὸν ὄργανον τοῦ δασάρχου, ἦτο ἰσόβαθμος πρὸς ὑπουργικὸν γραμματέα β' τάξεως, οἱ δὲ ἀρχιφύλακες ἰσοτιμῶντο πρὸς τοὺς ὑπουργικοὺς γραφεῖς. Ὁ δασάρχης ὡς προϊστάμενος δασικῆς περιοχῆς, ἦτο ὑπόχρεως νὰ μεριμνᾷ διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν περὶ προστασίας τῶν δασῶν διατάξεων, τηρῶν διαχειριστικὰ βιβλία ἐλέγχων τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἀγροφυλάκων, διευθύνων τὴν ἀστυνομίαν τῶν δασῶν καὶ παρέχων ὁδηγίας εἰς τὰ ὑπ' αὐτὸν ὄργανα σχετικῶς μὲ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἁρμοδιότητος ἑκάστου. Ὁ δασονόμος ἦτο βοηθὸς τοῦ δασάρχου καὶ κύριον ὄργανον διαφυλάξεως καὶ προστασίας τοῦ δάσους, ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἀκριβῆ τήρησιν τῶν περὶ ὑλοτομίας, περὶ βοσκῆς κ. λ. π. νόμων. Ὡς δασονομικὸς φύλαξ ἠδύνατο νὰ διορισθῇ, ἐκ τῶν ἐντοπίων, ὁ λαβὼν μέρος εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας Ἀγῶνα ἢ ἐκπληρώσας κανονικῶς τὴν στρατιωτικήν του ὑποχρέωσιν μὲ διαγωγὴν καλὴν καὶ γνωρίζων ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν. Ἀρχιφύλαξ διωρίζετο ὁ ἔχων γνώσεις τῶν βοηθητικῶν τῆς δασονομίας ἐπιστημῶν ἢ εὐδόκιμον προϋπηρεσίαν δασοφύλακος. Δασονομικὸς βοηθὸς διωρίζετο ὁ ἔχων γνώσεις τῶν βοηθητικῶν ἐπιστημῶν τῆς δασονομίας καὶ δυνάμενος νὰ ἐκτελῇ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν δασονομείων κατὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ δασονόμου. Δασονόμος διωρίζετο ὁ ἔχων τὰ αὐτὰ μὲ τὸν δασονομικὸν βοηθὸν καὶ τὸν ἀρχιφύλακα προσόντα. Δασάρχης διωρίζετο ὁ κεκτημένος ἱκανότητα εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῶν δασονομικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐξασκήσας τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δασονόμου ἐπὶ μακρόν. Τὸ βοηθητικὸν προσωπικὸν τῆς δασικῆς ὑπηρεσίας ἦτο ὡπλισμένον διὰ πυροβόλου ὅπλου, ἠδύνατο δὲ νὰ συγκροτῆται καὶ εἰς περιπόλους ἐντὸς τῆς περιφερείας τοῦ δασονομείου εἰς ὃ ἀνῆκε, πρὸς καλυτέραν διαφύλαξιν τοῦ δάσους, ἐν ἐξαιρετικῇ δὲ περιπτώσει εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ζητῇ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς χωροφυλακῆς.

Αἱ πρῶται συσταθεῖσαι δασικαὶ περιοχαὶ ἦσαν ἑπτά: α') Ρούμελης, β') Εὐβοίας, γ') Ἀρκαδίας, δ') Ἤλιδος, ε') Μεσσηνίας, στ') Ἀττικῆς καὶ ζ') Κυκλάδων. Κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 4ης Δεκεμβρίου 1836 περὶ ὑλοτομίας καὶ φόρου ξυλείας, τὰ κατὰ τόπους δασονομεῖα ὤφειλον, ἐντὸς τοῦ πρώτου δεκαημέρου τοῦ Δεκεμβρίου ἑκάστου ἔτους, νὰ καθορίζουν σαφῶς, δι' ἐγκυκλίου των πρὸς τοὺς δήμους τῆς περιφερείας αὐτῶν, τὰς θέσεις τῶν ἐθνικῶν δασῶν, εἰς τὰς ὁποίας θὰ ἐπετρέπετο κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἡ ὑλοτομία, ἡ κατασκευὴ ἀνθράκων, ἡ συλλογὴ καυσοξύλων καὶ ἡ ρητινοσυλλογή, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῶν δασικῶν ὀργάνων. Διὰ τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ ὑλοτομήσουν εἰς ἰδιωτικὰ δάση ἐξεδίδετο εἰδικὴ ἄδεια τοῦ δασονόμου, στηριζομένη εἰς ὁμοίαν τοῦ ἰδιοκτήτου τοῦ δάσους. Καὶ διὰ μὲν τὴν ἐξ ἐθνικῶν δασῶν ὑλοτομουμένην ξυλείαν εἰσεπράττετο φόρος, μερίμνῃ τῶν ταμείων τοῦ κράτους καὶ τῶν τελωνείων, ὑπὲρ τοῦ δημοσίου 25 %, διὰ δὲ τὴν ἐξ ἰδιωτικῶν δασῶν τοιαύτην 15%. Διὰ τοὺς ἄνθρακας κατεβάλλετο φόρος 15% διὰ τὰ δημόσια καὶ 10 % διὰ τὰ ἰδιωτικὰ δάση. Εἰδικαὶ ἐπίσης διατάξεις ἐξεδόθησαν διὰ τὴν βοσκὴν τῶν ζῴων εἰς δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ δάση (νομοθετικὰ διατάγματα 7ης Αὐγούστου καὶ 4ης Σεπτεμβρίου 1836. Κατ' αὐτὰς ὁ δασονόμος ὤφειλε νὰ καθορίζῃ καὶ νὰ ἐπιδεικνύῃ εἰς τοὺς ἐνοικιαστὰς καὶ τοὺς ποιμένας τὰς καταλλήλους πρὸς βοσκὴν τῶν ζῴων περιοχάς, μεριμνῶν ὥστε νὰ προστατεύηται τὸ δάσος, ἰδιαιτέρως δὲ οἱ εἰς κατάστασιν φυσικῆς ἢ καλλιεργουμένης βλαστήσεως δασότοποι. Διὰ τὸν κολασμὸν τῶν δασικῶν παραβάσεων, πλὴν τῶν εἰδικῶν ἄρθρων 411, 417 καὶ 422 τοῦ ποινικοῦ νόμου, δι' ὧν προεβλέποντο αὐστηραὶ κυρώσεις κατὰ τῶν ὑπαιτίων πυρκαϊᾶς ἢ φθορᾶς κλπ. τῶν δασῶν, ἐξεδόθη ὁ περὶ δασονομικῶν ποινῶν νόμος τῆς 10ης Ἰουλίου 1836, δι' οὗ καθωρίζοντο καὶ τὰ ἀστυνομικὰ καθήκοντα τῶν δασικῶν ὑπαλλήλων. Κατὰ τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τοῦτο οἱ κλέπτοντες, σφετεριζόμενοι ἢ βλάπτοντες τὴν δασικὴν ξυλείαν ἐτιμωροῦντο διὰ προστίμου τριάκοντα μέχρι διακοσίων δραχμῶν ἢ μὲ κράτησιν μιᾶς μέχρις ἑπτὰ ἑβδομάδων, ἐφ' ὅσον ἡ ἀξία τοῦ κλαπέντος κλπ. εἴδους δὲν ὑπερέβαινε τὰς 20 δραχμάς. Αἱ παραβάσεις τῶν περὶ δασῶν ἀστυνομικῶν διατάξεων, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπήγοντο εἰς τὴν ἀνωτέρω περίπτωσιν καὶ δὲν ἐχαρακτηρίζοντο εἰς βαθμὸν πλημμελήματος ἢ κακουργήματος, ἐτιμωροῦντο μὲ πρόστιμον ἢ μὲ κράτησιν, κατὰ τὰς διατάξεις τῶν ἄρθρων 14, 15 τοῦ ποινικοῦ νόμου, μὲ τὴν ὑποχρέωσιν τῆς ἀποζημιώσεως τοῦ ἰδιοκτήτου. Οἱ δασικοὶ ὑπάλληλοι, ὡς πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῆς δικαστικῆς ἀστυνομίας, ὑπήγοντο εἰς τὸν παρὰ πρωτοδίκαις εἰσαγγελέα, ὑπόχρεοι: α') Νὰ μεριμνοῦν διὰ τὴν ἀκριβῆ τήρησιν τῶν περὶ προστασίας τῶν δασῶν κ.λ.π. διατάξεων. β') Νὰ συλλαμβάνουν καὶ νὰ ὁδηγοῦν ἐνώπιον τῆς οἰκείας δικαστικῆς ἀρχῆς τοὺς παραβάτας τῶν περὶ δασῶν διατάξεων, ζητοῦντες ἐν ἀνάγκῃ τὴν συνδρομὴν τοῦ δημάρχου ἢ τῆς χωροφυλακῆς. γ') Νὰ συντάσσουν καὶ νὰ ὑποβάλλουν πρωτόκολλα τῆς προξενηθείσης ζημίας, διὰ μὲν τὰς πταισματικὰς παραβάσεις εἰς τὸν ἀστυνόμον τοῦ δήμου ἢ τὸν δήμαρχον, διὰ δὲ τὰς εἰς βαθμὸν πλημμελήματος ἢ κακουργήματος τοιαύτας εἰς τὸν ἁρμόδιον εἰσαγγελέα. Διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 18ης Ἰουνίου 1838 «Περὶ σχηματισμοῦ καὶ διαιρέσεως τῶν δασονομείων τοῦ κράτους» ἡ δασονομικὴ ὑπηρεσία ὠργανώθη ὡς ἑξῆς: α') Δύο ἐπιθεωρηταὶ δασῶν. β') Δέκα δασάρχαι. γ') Τεσσαράκοντα τέσσαρες δασονόμοι καὶ δ') Ἑβδομήκοντα δασονομικοὶ φύλακες. Κατὰ τὸ αὐτὸ βασιλικὸν διάταγμα τὰ χρέη τῶν δασονόμων ἀνετίθεντο εἰς μὴ ἐν ἐνεργείᾳ ἀξιωματικοὺς τοῦ στρατοῦ. Οἱ πρῶτοι διορισθέντες δασικοὶ ὑπάλληλοι ἦσαν Βαυαροὶ δασολόγοι καὶ ἀξιωματικοὶ τοῦ βαυαρικοῦ στρατοῦ. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως διωρίσθησαν καὶ Ἕλληνες ἀξιωματικοί, καθὼς καὶ ἐνωμοτάρχαι, μέχρι τοῦ 1847, ὁπότε ἡ δασικὴ ὑπηρεσία περιῆλθεν ἀποκλειστικῶς εἰς χεῖρας Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαλλήλων. Ὁ ὀργανισμὸς οὗτος τῆς δασικῆς ὑπηρεσίας διετηρήθη μέχρι τοῦ 1877, ὁπότε ἀναδιωργανώθη ἐπὶ νέων βάσεων διὰ τοῦ νόμου ͵ΧΙΕ' τοῦ 1877, τῆς ἐπικρατείας διαιρεθείσης εἰς 41 δασονομεῖα, ἑδρεύοντα εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἑκάστης ἐπαρχίας, ὧν προΐστατο ὁ ὑπομοίραρχος, καὶ εἰς δασαρχεῖα, ἔχοντα περιφέρειαν τοῦ νομοῦ καὶ ἑδρεύοντα εἰς τὴν πρωτεύουσαν αὐτοῦ. Τὰ τελευταῖα, ὄντα ἀνώτερα τῶν δασονομείων, διηυθύνοντο ὑπὸ μοιράρχου, ὁ ὁποῖος ἤσκει ἐποπτείαν ἐπὶ τοῦ ὅλου δασικοῦ προσωπικοῦ τοῦ νομοῦ. Διὰ τοῦ νόμου τούτου ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰς τὴν δασικὴν ὑπηρεσίαν ὑπηρετούντων χωροφυλάκων ὡρίζετο εἰς 190, δυνάμενος νὰ αὐξηθῇ διὰ τοὺς μῆνας Ἰούνιον, Ἰούλιον, Αὔγουστον καὶ Σεπτέμβριον εἰς 300. Εἰς τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν δασικὴν ὑπηρεσίαν ἄνδρας τῆς χωροφυλακῆς ἐχορηγεῖτο μηνιαία ἀποζημίωσις, εἰς τὸν μοίραρχον δραχ. 40, εἰς τὸν ὑπομοίραρχον δραχ. 30 καὶ εἰς τοὺς ὁπλίτας δραχ. 10. Ὁ ὡς ἄνω ὀργανισμὸς διετηρήθη μέχρι τοῦ 1893, ὅτε, διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΡΞΒ', ἐγένετο νέα ὀργάνωσις τῆς δασικῆς διοικήσεως. Ἔκτοτε ἐψηφίσθησαν πολλοὶ νόμοι, τροποποιοῦντες τὰς περὶ διοικήσεως τῶν δασῶν κλπ. διατάξεις, ἐν οἷς: ͵ΒΥΞΒ' τοῦ 1897, 99 τοῦ 1913, 488 τοῦ 1914, 699 τοῦ 1915, 1687 τοῦ 1919, 2102 τοῦ 1920, 3077 τοῦ 1924 κλπ.

Ἰσχύουσαι διατάξεις. Α') Κεντρικὴ ὑπηρεσία. Ἡ δασικὴ ὑπηρεσία ὑπάγεται εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς διευθύνσεως δασῶν τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας, παρὰ τῇ ὁποίᾳ λειτουργοῦσι τμήματα (διαχείρισις δημοσίων δασῶν, διαχείρισις ἰδιωτικῶν δασῶν, τεχνικόν, νομικόν) καὶ ἀνεξάρτητα γραφεῖα (προστασίας δασῶν καὶ ἐλέγχου, λογιστικόν, ἀναδασώσεων, δασικῶν ἐρευνῶν καὶ θήρας).

Β') Περιφερειακὴ ὀργάνωσις. Διὰ τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν ἐποπτείαν τῶν δασικῶν ὑπηρεσιῶν λειτουργοῦσι: α') Δέκα τρεῖς δασικαὶ ἐπιθεωρήσεις: 1) Ἀθηνῶν, 2) Ἀρχιπελάγους, 3) Ἠπείρου, 4 Θεσσαλίας, 5 Ι Θεσσαλονίκης, 6 ΙΙ Θεσσαλονίκης, 7) Θρᾴκης, 8) Κοζάνης, 9) Κρήτης, 10) Λαμίας, 11) Μεσολογγίου 12 Πατρῶν, 13) Χαλκίδος, ὧν προΐστανται ἐπιθεωρηταὶ δασῶν. β') Πεντήκοντα πέντε δασαρχεῖα α', β' καὶ γ' τάξεως: Ἀναδασώσεων, Ἀρναίας, Ἀττικῆς, Βεροίας, Γρεβενῶν, Δωδώνης, Θεσσαλονίκης, Καλαμπάκας, Καρδίτσης, Κορίνθου, Λαμίας, Πιερίας, Τριπόλεως, Ἀγυιᾶς, Ἀλεξανδρουπόλεως, Βόλου, Βυτίνης, Δράμας, Ἐδέσσης, Εὐρυτανίας, Ἱστιαίας, Καστορίας, Κομοτινῆς, Κονίτσης, Λαγκαδᾶ, Μεγάρων, Ναούσης, Ξάνθης, Παρνασσίδος, Πολυγύρου, Πύργου, Σουφλίου, Τρικκάλων, Φλωρίνης, Ἁλμυροῦ, Ἄρτης, Βάλτου, Καβάλλας, Καλαμῶν, Κοζάνης, Κυνουρίας, Λίμνης, Μαντινείας, Μεσολογγίου, Μυτιλήνης, Νιγρίτης, Πατρῶν, Πειραιῶς, Πρεβέζης, Σάμου, Σερρῶν, Σπάρτης, Σταυρουπόλεως, Τριχωνίδος, Χανίων, ὧν προΐστανται δασάρχαι. γ') Ἑξήκοντα δασονομεῖα: Αἰγιαλείας, Ἀλμωπίας, Ἀμαλιάδος, Ἀμφικλείας, Ἀνδριτσαίνης, Ἄνδρου, Ἄργους, Ἀταλάντης, Κασσάνδρας, Βονίτσης, Γουμενίτσης, Γυθείου, Δημητσάνης, Διδυμοτείχου, Δομοκοῦ, Δωρίδος, Ἐλασσόνος, Ζαγορίου, Ἡρακλείου, Θηβῶν, Ἰκαρίας, Καλαβρύτων, Καρλοβασίου, Καρύστου, Κερκύρας, Κεφαλληνίας, Κρανιδίου, Κύμης, Λαρίσης, Λασηθίου, Λαυρείου, Λεβαδείας, Γζουμέρκων, Μεγαλοπόλεως, Μεσσήνης, Μετσόβου, Μηθύμνης, Ναυπακτίας, Ναυπλίου, Ξυλοκάστρου, Οἰτύλου, Ὀρεστιάδος, Παγγαίου, Παραμυθιᾶς, Πυλίας, Πωγωνίου, Ρεθύμνης, Σαμοθρᾴκης, Σαπῶν, Σελινοῦντος, Σερβίων, Σιατίστης, Σιντικῆς, Σκοπέλου, Σύρου, Σφακίων, Τριφυλίας, Τροιζηνίας, Φιλιατῶν, Χίου, ὧν προΐστανται δασονόμοι. Διὰ τὸν γενικώτερον ἔλεγχον κλπ. τῶν δασικῶν περιφερειακῶν ὑπηρεσιῶν ὑπάρχουν 4 γενικοὶ ἐπιθεωρηταὶ δασῶν, ἐξ ὧν αἱ τρεῖς ἑδρεύουσιν εἰς Ἀθήνας (ἐξ αὐτῶν οἱ δύο διοικοῦσι τμήματα τῆς διευθύνσεως δασῶν) καὶ ὁ τέταρτος ἐν Θεσσαλονίκῃ. Ἡ ἱεραρχία ἐν τῇ δασικῇ ὑπηρεσίᾳ εἶναι ἡ ἀκόλουθος: γενικὸς ἐπιθεωρητὴς δασῶν α' καὶ β' τάξεως—διευθυντὴς α' καὶ β' τάξεως, ἐπιθεωρητὴς δασῶν—διευθυντὴς β', δασάρχης α' τάξεως—τμηματάρχης α', δασάρχης β'—τμηματάρχης β', δασάρχης γ'—εἰσηγητής, δόκιμος δασάρχης—γραμματεὺς α', δασονόμος α'—εἰσηγητής, δασονόμος β'—γραμματεὺς α', δασονόμος γ'—γραμματεὺς β', δασονόμος α'—ἀκόλουθος, δασονόμος β'—γραφεὺς α', δασοφύλαξ—γραφεὺς α', δασοφύλαξ β'—γραφεὺς β', δασοφύλαξ γ'—δόκιμος γραφεύς. Τὰς ἀπὸ τοῦ δοκίμου δασάρχου καὶ ἄνω θέσεις καταλαμβάνουσι πτυχιοῦχοι τοῦ τμήματος δασολογίας τῆς σχολῆς τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἐπιστημῶν τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἢ ἀντιστοίχων σχολῶν τῆς Ἑσπερίας. Τὰς ἀπὸ τοῦ δασονόμου β' μέχρι καὶ τοῦ δασονόμου α' θέσεις καταλαμβάνουσιν ἀπόφοιτοι τῶν μέσων δασοκομικῶν σχολῶν (τοιαύτη σχολὴ ὑπάρχει ἐν Βυτίνῃ, ἧς ἡ λειτουργία ἀπὸ τριετίας ἔχει ἀνασταλῆ προσωρινῶς). Οἱ δασοφύλακες ἐκπαιδεύονται ἐν τῇ κατωτέρᾳ δασοκομικῇ σχολῇ, λειτουργούσῃ ἐν Βυτίνῃ. Διὰ τὴν εἰσαγωγὴν πρὸς φοίτησιν εἰς τὸ δασολογικὸν τμῆμα ἀπαιτοῦνται τὰ προβλεπόμενα ὑπὸ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης προσόντα. Οἱ πτυχιοῦχοι τῆς σχολῆς ὑποβάλλονται εἰς διαγωνισμόν, προκειμένου νὰ διορισθῶσιν. Εἰς τὴν μέσην δασοκομικὴν σχολὴν γίνονται δεκτοὶ πολῖται Ἕλληνες, ἀμέμπτου ἠθικοῦ, ἄγοντες τὸ 18ον τῆς ἡλικίας των καὶ μὴ ὑπερβάντες τὸ 26ον, κεκτημένοι ἐνδεικτικὸν δ' τάξεως ἑξαταξίου γυμνασίου μὲ βαθμὸν τοὐλάχιστον 6 (καλῶς), ἱκανοὶ δὲ σωματικῶς διὰ τὴν δασικὴν ὑπηρεσίαν. Ἡ φοίτησις εἰς τὴν σχολὴν ταύτην εἶναι διετής, οἱ δὲ ἀπόφοιτοι αὐτῆς διορίζονται δασονόμοι β' τάξεως ἄνευ διαγωνισμοῦ. Εἰς τὴν κατωτέραν δασοκομικὴν σχολὴν γίνονται δεκτοὶ ὡς μαθηταὶ πολῖται Ἕλληνες ἀμέμπτου ἠθικοῦ, ἔχοντες ἐκπληρώσει τὰς στρατιωτικάς των ὑποχρεώσεις καὶ μὴ ὑπερβάντες τὸ 30ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας των, κεκτημένοι ἀπολυτήριον τετραταξίου δημοτικοῦ σχολείου ἢ ἐνδεικτικὸν τετάρτης τάξεως ἑξαταξίου δημοτικοῦ σχολείου μὲ διαγωγὴν τοὐλάχιστον καλήν, ἱκανοὶ σωματικῶς διὰ τὸ δασικὸν ἐπάγγελμα καὶ ἔχοντες πραγματικὸν ἀνάστημα 1.65 μ., ἀνάλογον δὲ περιφέρειαν στήθους. Ἡ φοίτησις καὶ πρακτικὴ ἐξάσκησις τῶν μαθητῶν διαρκεῖ ἐπὶ ἑξάμηνον. Οἱ ἀπόφοιτοι τῆς σχολῆς διορίζονται εἰς τὴν δασικὴν ὑπηρεσίαν ἄνευ διαγωνισμοῦ.

Ἰδιωτικοὶ δασοφύλακες. Οἱ ἰδιοκτῆται ἢ διακάτοχοι δασῶν ἐκτάσεως μείζονος τῶν 1000 στρεμμάτων, ὡς καὶ οἱ ἰδιοκτῆται ἢ διακάτοχοι μικροτέρας μὲν ἐκτάσεως, ἀλλ' ἀποτελούσης τμῆμα δάσους ἐκτάσεως ἄνω τῶν 1000 στρεμμάτων, ὑπο-

Digitized by Google

χρεοῦνται νὰ προσλάβωσι δασοφύλακα. Ἐπὶ πλειόνων συνιδιοκτητῶν ἢ συνδιακατόχων δασῶν οἱ ἰδιωτικοὶ δασοφύλακες προτείνονται ὑπὸ τῆς πλειοψηφίας τούτων. Εἰς θέσιν ἰδιωτικοῦ δασοφύλακος διορίζονται πολῖται Ἕλληνες, ἡλικίας 22—65 ἐτῶν, γνωρίζοντες ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν, προτιμωμένων πάντως τῶν ἐχόντων ἀπολυτήριον γυμνασίου, ἢ πολιτικοὶ ἢ στρατιωτικοὶ συνταξιοῦχοι ἢ ὄργανα ἄλλων ὑπηρεσιῶν καὶ διωρισμένοι ἀγροφύλακες, ἐφ' ὅσον κέκτηνται τὰ ἀνωτέρω προσόντα, ἀποκλειομένων τῶν πατέρων, ἀδελφῶν καὶ υἱῶν τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος ὑλοτόμων καὶ τῶν ἐμπορευομένων δασικὰ προϊόντα, ποιμένων ἢ κατόχων πλειόνων τῶν 20 αἰγοπροβάτων ἢ καταδικασθέντων εἰς ποινὴν οἱουδήποτε βαθμοῦ ἐπὶ παραβάσει δασικῶν διατάξεων ἢ παραπεμφθέντων ἢ καταδικασθέντων ἐπὶ κακουργήματι ἢ πλημμελήματι ἐκ τῶν προβλεπομένων ὑπὸ τῶν ἄρθρων 21, 22 καὶ 24 τοῦ ποινικοῦ νόμου. Οἱ κατὰ τὰ ἀνωτέρω προτεινόμενοι ἰδιωτικοὶ δασοφύλακες διορίζονται διὰ πράξεως τοῦ ἐπιθεωρητοῦ δασῶν καὶ ὑπάγονται εἰς τὰς ἀμέσους διαταγὰς τοῦ οἰκείου δασαρχείου ἢ δασονομείου.

Καθήκοντα δασοφυλάκων. α) *Δημόσιοι δασοφύλακες.* Ὁ δασοφύλαξ τελεῖ ὑπὸ τὰς ἀμέσους διαταγὰς τοῦ δασοκόμου τοῦ δασοφυλακείου εἰς ὃ τοποθετεῖται, κατόπιν διαταγῆς τοῦ δασάρχου, καὶ εἶναι ὑπεύθυνον ὄργανον διὰ τὴν φύλαξιν τῶν δασῶν τῆς περιφερείας του. Φροντίζει κυρίως διὰ τὴν πρόληψιν τῶν δασικῶν ἀνομημάτων, τὴν καταδίωξιν τούτων κλπ. ὑπὸ τὰς ὁδηγίας τοῦ δασοκόμου. Εἶναι ἀποκλειστικῶς ὄργανον φυλάξεως, δὲν ἀλληλογραφεῖ οὔτε τηρεῖ βιβλίον ἀλληλογραφίας, ἀναφέρεται δὲ πάντοτε προφορικῶς εἰς τὸν προϊστάμενόν του δασοκόμον. Δικαιοῦται νὰ προβαίνῃ εἰς τὴν σύνταξιν πρωτοκόλλων μηνύσεως, τὴν κατάσχεσιν τῶν παρανόμως ὑλοτομουμένων ἢ κατασκευαζομένων δασικῶν προϊόντων καὶ τῶν ὀργάνων τῆς παρανόμου πράξεως, τὴν σύλληψιν τῶν ἐπ' αὐτοφώρῳ συλλαμβανομένων παραβατῶν καὶ παράδοσιν αὐτῶν εἰς τὴν πλησιεστέραν ἀστυνομικὴν ἢ δασικὴν ἀρχήν, τὴν σύλληψιν τῶν εἰς ἀπηγορευμένας ἐκτάσεις βοσκόντων ζῴων καὶ ἀπόληψιν ἐξ αὐτῶν συλλήπτρων, ὡς καὶ τὸν φόνον τῶν παρανόμως βοσκόντων ζῴων, ὅταν αἱ τελευταῖαι αὗται πράξεις συγχωρῶνται ὑπὸ τῶν κειμένων νόμων, ὑποχρεούμενος νὰ τηρῇ ἡμερολόγιον, ἐν ᾧ ν' ἀναγράφῃ λεπτομερῶς τὰς γενομένας ὑπ' αὐτοῦ καθ' ἡμέραν περιπολίας κλπ.

β') *Ἰδιωτικοὶ καὶ ἔκτακτοι δασοφύλακες.* Οἱ ἰδιωτικοὶ δασοφύλακες εἶναι βοηθητικὰ ὄργανα τῆς ὑπηρεσίας τῶν δασονομείων καὶ δασαρχείων μόνον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν φύλαξιν τῶν δασῶν, μὴ δικαιούμενοι εἰς ἄλλας ἀνακριτικὰς ἢ διοικητικὰς πράξεις εἰμὴ εἰς τὴν σύνταξιν πρωτοκόλλων μηνύσεως, τὴν κατάσχεσιν τῶν παρανόμως ὑλοτομουμένων ἢ κατασκευαζομένων δασικῶν προϊόντων καὶ τῶν ὀργάνων τῆς παρανόμου πράξεως, τὴν σύλληψιν ἐπ' αὐτοφώρῳ συλλαμβανομένων παραβατῶν καὶ παράδοσιν αὐτῶν εἰς τὴν πλησιεστέραν ἀστυνομικὴν ἢ δασικὴν ἀρχήν, τὴν σύλληψιν τῶν εἰς ἀπηγορευμένας ἐκτάσεις βοσκόντων ζῴων καὶ ἀπόληψιν ἐξ αὐτῶν συλλήπτρων καὶ τὸν φόνον τῶν παρανόμως βοσκόντων ζῴων, ὅταν αἱ τελευταῖαι αὗται πράξεις συγχωρῶνται ἐκ τῶν κειμένων νόμων, τελοῦντες πάντοτε ὑπὸ τὰς διαταγὰς καὶ ὁδηγίας μονίμου δασικοῦ ὑπαλλήλου, ὁριζομένου ὑπὸ τοῦ ἁρμοδίου δασάρχου ἢ δασονόμου.

Καθήκοντα δασοκόμων. Ὁ δασοκόμος εἶναι τὸ κυρίως ὑπεύθυνον ὄργανον διὰ τὴν φύλαξιν τῶν δασῶν τοῦ δασοφυλακείου του, τὴν κανονικὴν διενέργειαν τῶν ὑλοτομιῶν, τὴν τήρησιν τῶν ἀπαγορευτικῶν διατάξεων καὶ τὴν καταδίωξιν τῶν δασικῶν ἀνομημάτων, ἅμα δὲ καὶ βοηθητικὸν ὄργανον τῶν δασαρχείων καὶ δασονομείων διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς διαχειρίσεως.

Καθήκοντα δασονόμων γ' τάξεως. Ὁ δασονόμος γ', ὅστις εἶναι βοηθητικὸν ὄργανον τῆς δασικῆς ἀρχῆς, εἶναι, ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ ἀρχιφυλακείου του, ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἀπὸ ἀπόψεως διαχειριστικῆς γενικῶς ἐκτέλεσιν τῆς ὑπηρεσίας, διοικεῖ καὶ ἐλέγχει τὰ ὑπ' αὐτὸν δασικὰ ὄργανα καὶ διαβιβάζει πρὸς ταῦτα τὰς γραπτὰς ἢ προφορικὰς διαταγὰς τοῦ δασάρχου ἢ προϊσταμένου δασονόμου, ἅς ἐγγράφει ἐν περιλήψει καὶ ἐν τοῖς ἡμερολογίοις αὐτῶν. Μεριμνᾷ ἐπίσης περὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀστυνομικῶν περὶ δασῶν διατάξεων, τῆς καταδιώξεως τῶν περὶ τὰ δάση ἀνομημάτων καὶ τῆς προστασίας ἐν γένει τῶν δασῶν τῆς περιφερείας του, ἐκδίδει ἀδείας ὑλοτομίας τῇ ἐγκρίσει τοῦ προϊσταμένου του δασάρχου ἢ δασονόμου κ. λ. π. Ὡς προϊστάμενος τοῦ γραφείου τοῦ δημοσίου κατηγόρου ἐπιμελεῖται ὑπευθύνως, ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ ἁρμοδίου δασάρχου καὶ τοῦ εἰσαγγελέως, τὴν ταχεῖαν καὶ κανονικὴν ἐκδίκασιν τῶν πταισματικῶν δασικῶν παραβάσεων τῆς περιφερείας τοῦ δασαρχείου, παριστάμενος ὡς δημόσιος κατήγορος κατὰ τὰ κεκανονισμένα παρὰ τοῖς ἁρμοδίοις πταισματοδικείοις, ἐφ' ὅσον δὲν παρίσταται ὁ ἁρμόδιος δασάρχης, ἀναπληρούμενος ἐν περιπτώσει κωλύματος εἴτε ὑπὸ δασονόμου γ' τάξεως τοῦ προϊσταμένου τοῦ οἰκείου ἀρχιφυλακείου, εἴτε ὑπὸ τοῦ γενικοῦ πταισματικοῦ δημοσίου κατηγόρου τῆς περιφερείας ἐκ τοῦ σώματος τῆς χωροφυλακῆς ἢ ἀστυνομίας. Οἱ προϊστάμενοι τῶν γραφείων τῶν δασαρχείων καὶ δασονομείων δασονόμοι γ' τάξεως διευθύνουν ὑποχρεωτικῶς καὶ ἀρχιφυλακεῖα, ἔχοντα ἕδραν τὴν τοῦ δασαρχείου ἢ δασονομείου.

Καθήκοντα δασονόμων Α' καὶ Β' τάξεως. Ὁ προϊστάμενος τοῦ δασονομείου δασονόμος α' ἢ β' τάξεως ἐκτελεῖ ἅπασαν τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δασονομείου, διοικεῖ καὶ ἐλέγχει τὰ ὑπ' αὐτὸν δασικὰ ὄργανα καὶ ἀναπληροῖ τὸν δασάρχην εἰς τὰ δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις αὐτοῦ, ἀναφέρεται πρὸς τὸ ὑπουργεῖον διὰ τοῦ ἁρμοδίου δασάρχου ἢ ἀπ' εὐθείας, εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὴν κανονικὴν διεξαγωγὴν τῶν ὑλοτομιῶν, τὴν διαχείρισιν καὶ ἐκμετάλλευσιν τῶν δασῶν καὶ δασικῶν ἐκτάσεων τῆς δικαιοδοσίας του, τὴν τήρησιν τῶν ἀπαγορευτικῶν διατάξεων, τὴν προστασίαν τῶν ἀστικῶν ἐμπραγμάτων κλπ. δικαίων τοῦ δημοσίου ἐπὶ τῶν δασικῶν ἰδίως ἐκτάσεων, τὴν ἐποπτείαν τῶν ἰδιωτικῶν δασῶν, τὴν νόμιμον φορολογίαν τῶν παραγομένων, ὑλοτομουμένων ἢ κατασκευαζομένων δασικῶν προϊόντων, τὴν προστασίαν τῶν δασῶν κατὰ τῶν πυρκαϊῶν καὶ τὴν καταδίωξιν τῶν περὶ τὰ δάση δασικῶν ἀνομημάτων κλπ., παριστάμενος ὡς δημόσιος κατήγορος παρὰ τοῖς πταισματοδικείοις τῆς περιφερείας του καὶ ἀναπληρούμενος ἐν περιπτώσει κωλύματος ὑπὸ τοῦ τυχὸν δασονόμου γ' τοῦ προϊσταμένου τοῦ οἰκείου ἀρχιφυλακείου ἢ ὑπὸ τοῦ γενικοῦ δημοσίου κατηγόρου ἐκ τοῦ σώματος χωροφυλακῆς ἢ ἀστυνομίας.

Καθήκοντα δασαρχῶν. Ὁ δασάρχης εἶναι ὑπεύθυνος κατὰ τὰς κειμένας διατάξεις διὰ τὴν κανονικὴν διοίκησιν, ἐπίβλεψιν, διαχείρισιν καὶ προστασίαν τῶν δασῶν τῆς περιφερείας τοῦ δασαρχείου καὶ τῆς τῶν δασονομείων, τὴν προστασίαν τῶν παντὸς εἴδους ἰδιωτικῶν ἢ ἄλλων δικαιωμάτων τοῦ δημοσίου ἐπὶ δασικῶν ἰδίως ἐκτάσεων, τὴν νόμιμον φορολογίαν τῶν ὑλοτομουμένων, συλλεγομένων ἢ κατασκευαζομένων δασικῶν προϊόντων. Ὀφείλει ἐπίσης ἀπαραιτήτως ἐντὸς τοῦ ἔτους νὰ ἔχῃ ἐπιθεωρήσει καὶ ἐλέγξει ἅπαξ τοὐλάχιστον τὰ δασονομεῖα τῆς δικαιοδοσίας του, ὑποβάλλων μεθ' ἑκάστην ἐπιθεώρησιν τὴν σχετικὴν ἔκθεσιν ἐπιθεωρήσεως εἰς τὸ ὑπουργεῖον.

Καθήκοντα ἐπιθεωρητῶν δασῶν. Οὗτοι ἀποτελοῦσιν ὄργανα ἐποπτείας καὶ ἐλέγχου τοῦ προσωπικοῦ τῶν τε δασαρχείων καὶ δασονομείων, τῆς ἐφαρμογῆς τῆς διαχειρίσεως τῶν δασῶν καὶ τῶν περὶ δασῶν νόμων, μετέχουσι τοῦ διαχειριστικοῦ ἔργου διὰ τῆς θεωρήσεως τῶν περὶ προσωρινῆς διαχειρίσεως τῶν δασῶν σχεδίων ἢ ἐκθέσεων καὶ τῶν πινάκων ὑλοτομίας, καθὼς καὶ διὰ τῆς προσωπικῆς αὐτῶν συμπράξεως εἰς τὴν σύνταξιν διαχειριστικῶν περὶ τῶν δασῶν ἐκθέσεων, ἐφ' ὅσον διατάσσονται πρὸς τοῦτο ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου, ὑποχρεούμενοι νὰ ἐπιθεωρῶσιν αὐτεπαγγέλτως ἅπαξ τοὐλάχιστον τοῦ ἔτους καὶ δι' ἐπιτοπίου μεταβάσεως ἅπαντα τὰ δασαρχεῖα καὶ δασονομεῖα τῆς περιφερείας των. Ἡ ἐπιθεώρησις αὕτη ἀφορᾷ εἰς τὸν ἔλεγχον περὶ τῆς κανονικότητος τῆς διεξαγωγῆς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τῶν γραφείων τῶν δασαρχείων καὶ δασονομείων. Ὁ ἐπιθεωρητὴς δασῶν ἀποφαίνεται καὶ ἐπὶ τῶν ὑποθέσεων, ἐφ' ὧν δικαιοῦνται ν' ἀποφαίνωνται ἐξ ἰδίας ἁρμοδιότητος οἱ δασάρχαι, ἐπιπροσθέτως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν κάτωθι: 1) Ὅταν πρόκειται περὶ διορισμοῦ ἢ ἀπολύσεως ἰδιωτικῶν δασοφυλάκων ἢ καὶ ἐκτάκτων τοιούτων. Ὅταν πρόκειται περὶ σχηματισμοῦ ἐπιτροπῆς πρὸς ἐνέργειαν τελικῶν ἐξελέγξεων καὶ ἐπιθεωρήσεως δασῶν, ἐπιφυλασσομένου αὐτοῖς τοῦ δικαιώματος νὰ μετάσχωσι καὶ αὐτοπροσώπως.

Τὰ γενικὰ καθήκοντα τοῦ ἐπιθεωρητοῦ τῶν δασικῶν συνεργείων εἶναι τὰ ἑξῆς: ἐγκατάστασις τῶν συνεργείων καθ' ἑκάστην περίοδον εἰς τὸ πεδίον ἐργασίας, χορήγησις γενικῶν ὁδηγιῶν περὶ τῆς σειρᾶς καὶ τοῦ συστήματος ἐργασίας, περιορισμὸς τῶν συνεργείων ἐντὸς τοῦ καθορισθέντος πεδίου, παρακολούθησις τῶν ἐγγράφων τοῦ ἡμερολογίου ἐργασίας, ἔλεγχος τῆς ἑκάστοτε συντελουμένης ἐργασίας, συνεχὴς παρακολούθησις τῆς ἐργασίας γραφείου καὶ ἔλεγχος αὐτῆς.

Καθήκοντα γενικῶν ἐπιθεωρητῶν. Οἱ γενικοὶ ἐπιθεωρηταὶ δασῶν εἶναι κεντρικοὶ ὑπάλληλοι τῆς διευθύνσεως δασῶν καὶ ἀποτελοῦσι τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἐλέγχου τῆς ἐν γένει τοπικῆς ὑπηρεσίας τῶν δασῶν, ἐκτελοῦντες καὶ πᾶσαν ἄλλην τοπικὴν ὑπηρεσίαν, σχετικὴν πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν δασῶν, ἥτις ἤθελεν ἀνατεθῆ αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς γεωργίας. Οὗτοι, ὡς ἀνώτατοι ὑπάλληλοι τῆς δασικῆς ὑπηρεσίας, ἔχουσι τὴν γενικὴν ἐποπτείαν τῆς ἐξωτερικῆς τοπικῆς ὑπηρεσίας τῶν δασῶν (ἐπιθεωρήσεων δασῶν, δασαρχείων καὶ δασονομείων), δυνάμενοι νὰ προβαίνωσιν αὐτεπαγγέλτως εἰς τὴν ἐξέτασιν παντὸς γενικοῦ ἢ μερικοῦ ζητήματος τῆς δασικῆς ἐν γένει ὑπηρεσίας. Οἱ γενικοὶ ἐπιθεωρηταὶ δασῶν περιοδεύοντες τηροῦσι τηλεγραφικῶς ἐνήμερον τὸ ὑπουργεῖον περὶ τῆς περιοδείας των. Ἡ προϊσταμένη δασικὴ ἀρχὴ πάσης τάξεως (γενικοὶ ἐπιθεωρηταί, ἐπιθεωρήσεις, δασαρχεῖα, δασονομεῖα, ἀρχιφυλακεῖα, δασοφυλακεῖα) ἔχει τὸ δικαίωμα ν' ἀναθεωρῇ τὰς ἀποφάσεις ὑφισταμένων αὐτῇ ἀρχῶν, εἰς ἃς περιπτώσεις δικαιοῦνται αὗται ν' ἀποφαίνωνται δυνάμει τῶν διατάξεων τοῦ ἀπὸ 6 Σεπτεμβρίου 1931 διατάγματος, ὑποχρεουμένη ν' ἀναφέρῃ εἰς τὴν ἱεραρχικῶς ἀμέσως προϊσταμένην ἀρχὴν διὰ λεπτομεροῦς ἀναφορᾶς, ἐκθετούσης τοὺς λόγους οἵτινες ὑπηγόρευσαν αὐτῇ τὴν ἀναθεώρησιν.

Στολαί. Οἱ δασικοὶ ὑπάλληλοι φέρουσιν ὑποχρεωτικῶς, ὁσάκις εὑρίσκονται ἐν ὑπηρεσίᾳ, τὴν ἀκόλουθον στολήν: Χιτώνιον ἐξ ἐρέας χακὶ ἀνοικτὸν εἰς τὸν λαιμὸν μετὰ μιᾶς μόνον σειρᾶς κομβίων (τὸ μέσον καὶ τὸ ἀνώτερον προσωπικόν), ἢ κλειστὸν εἰς τὸν λαιμὸν μετὰ χαμηλοῦ περιλαιμίου καὶ μιᾶς σειρᾶς ἐκ πέντε κομβίων (τὸ κατώτερον). Δὲν φέρει παραρράμματα καὶ φέρεται διὰ τὸ ἀνώτερον καὶ μέσον προσωπικὸν μετὰ μαλακῶν ὑποκαμίσων, μαλακοῦ περιλαιμίου καὶ λαιμοδέτου, ἁπάντων χακί. Ὅταν τὸ μέσον καὶ ἀνώτερον προσωπικὸν δὲν διατελῇ ἐν τῇ ἐξωτερικῇ ὑπηρεσίᾳ, δύναται νὰ φέρῃ τὸ χιτώνιον καὶ μετὰ λευκοῦ ὑποκαμίσου, μαλακοῦ ἢ σκληροῦ περιλαιμίου καὶ λαιμοδέτου μέλανος. Ἡ περισκελὶς κατασκευάζεται ἐκ τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸ χιτώνιον ὑφάσματος καὶ εἶναι μακρὰ ἢ βραχεῖα. Ἐν τῇ δευτέρᾳ περιπτώσει φέρεται μετὰ δερματίνων περικνημίδων ἢ ἑλικτῶν τοιούτων χακί. Τὸ πηλήκιον ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὑφάσματος, σχήματος τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ, ἄνευ παραρραμμάτων, φέρει περιφερικῶς ταινίαν βαθυπρασίνην ἐξ ὑφάσματος διὰ τὸ κατώτερον προσωπικόν, βαθυπρασίνην ἐκ μετάξης διὰ τὸ μέσον καὶ μέλαιναν ἐκ μετάξης πλεκτὴν διὰ τὸ ἀνώτερον τοιοῦτον. Ἡ χλαίνη, μακρὰ ἢ βραχεῖα, εἶναι ἀνοικτὴ εἰς τὸν λαιμόν, κατασκευάζεται ὅμως οὕτως ὥστε νὰ δύναται καὶ νὰ κλείῃ εἰς τὸν λαιμόν. Τὰ ἐπώμια φέρουσιν εἰς τὸ μέσον τοῦ μήκους των τὸ σῆμα τοῦ σώματος, ἤτοι δύο φύλλα δρυός, χρυσοκέντητον διὰ τὸ ἀνώτερον προσωπικόν, ἀργυροκέντητον διὰ τὸ μέσον καὶ μεταξοκέντητον βαθυπράσινον διὰ τὸ κατώτερον τοιοῦτον.

Τὰ διακριτικὰ τῶν βαθμῶν τοῦ δασικοῦ προσωπικοῦ εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Δασοφύλακες γ' τάξεως: Οὐδὲν διακριτικὸν βαθμοῦ. 2) Δασοφύλακες β' τάξεως: Ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν βραχιόνων χλαίνης τε καὶ χιτωνίου καὶ εἰς τὸ ὕψος τοῦ στήθους μία ταινία βαθυπρασίνη ἐξ ὑφάσματος πλάτους δύο ἑκατοστῶν, σχηματίζουσα ὀρθὴν γωνίαν μὲ τὴν κορυφὴν πρὸς τὰ κάτω τοῦ βραχίονος καὶ μὲ μῆκος σκελῶν πέντε ἑκατοστῶν. Ἡ ταινία αὕτη τοποθετεῖται ἐπὶ ἐρυθροῦ ὑποθέματος μόλις ἐξέχοντος ταύτης καθ' ὅλην τὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν περιφέρειαν. 3) Δασοφύλακες α' τάξεως: Δύο ὡς ἄνω γωνίαι παράλληλοι, ἀπέχουσαι ἀλλήλων πέντε χιλιοστὰ τοῦ μέτρου, ἅτινα καταλαμβάνονται ὑπὸ τοῦ ἐρυθροῦ ὑποθέματος, ὅπερ ἐπίσης ἐξέχει ὡς ἀνωτέρω καθ' ὅλην τὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν περιφέρειαν. 4) Δασοκόμοι β' τάξεως: Καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν ἀμφοτέρων τῶν ἀκροχειρίδων χλαίνης τε καὶ χιτωνίου καὶ εἰς ἀπόστασιν ὀκτὼ ἑκατοστῶν ἀπὸ τοῦ ἄκρου ἓν σειρήτιον ἀργυροῦν πλάτους πέντε χιλιοστῶν ἐπὶ ὑποθέματος βαθυπρασίνου, μόλις ἐξέχοντος μόνον πρὸς τὴν ἄνω περιφέρειαν τοῦ σειρητίου. 5) Δασοκόμοι α' τάξεως: Δύο σειρήτια ὡς ἀνωτέρω παράλληλα, ἀπέχοντα ἀλλήλων δύο χιλιοστά, ἅτινα καταλαμβάνονται ὑπὸ βαθυπρασίνου ὑποθέματος. 6) Δασονόμοι γ' τάξεως: Δύο σειρήτια ἀργυρᾶ ὡς ἀνωτέρω, ἐξ ὧν τὸ ἕν, τὸ πρὸς τὴν ἀκροχειρίδα, πλάτους δέκα χιλιοστῶν, τὸ ἕτερον δέ, τὸ πρὸς τὰ ἄνω, πλάτους πέντε χιλιοστῶν. Ἀπόστασις καὶ ὑπόθεμα ὡς ἀνωτέρω. 7) Δασονόμοι β' τάξεως: Δύο σειρήτια ἀργυρᾶ ὡς ἀνωτέρω, πλάτους 10 χιλιοστῶν. Ἀπόστασις καὶ ὑπόθεμα ὡς ἀνωτέρω. 8) Δασονόμοι α' τάξεως: Δύο σειρήτια ἀργυρᾶ ὡς ἀνωτέρω, πλάτους 10 χιλιοστῶν, καὶ ἓν σειρήτιον πρὸς τὰ ἄνω πλάτους 5 χιλιοστῶν. 9) Δόκιμοι δασάρχαι: Περιφερικῶς ὡς ἀνωτέρω ἓν σειρήτιον χρυσοῦν, πλάτους ἑπτὰ καὶ ἡμίσεος χιλιοστῶν, ἐπὶ ὑποθέματος βαθυπρασίνου, μόλις ἐξέχοντος μόνον πρὸς τὴν ἄνω περιφέρειαν τοῦ σειρητίου. 10) Δασάρχαι γ' τάξεως: Ἓν ὅμοιον σειρήτιον, ἀνακαμπτόμενον ὅμως κατὰ τὴν ἄνω ὄψιν τῆς χειρίδος καὶ σχηματίζον ἔλλειψιν μὲ ἐσωτερικὴν διάμετρον μεγάλην μὲν τριῶν ἑκατοστῶν, μικρὰν δὲ δύο ἑκατοστῶν. 11) Δασάρχαι β' τάξεως: Δύο σειρήτια ὡς τὸ τοῦ δοκίμου δασάρχου, ἐξ ὧν τὸ πρὸς τὰ ἄνω τῆς χειρίδος ἀνακαμπτόμενον ὡς τὸ τοῦ δασάρχου γ' τάξεως. Ἀπόστασις μεταξὺ τῶν σειρητίων τρία χιλιοστά, ἅτινα καταλαμβάνονται ὑπὸ βαθυπρασίνου ὑποθέματος. 12) Δασάρχαι α' τάξεως: Τρία σειρήτια ὡς τοῦ δοκίμου δασάρχου, ἐξ ὧν τὸ ἀνωτέρω ἀνακαμπτόμενον ὡς τὸ τοῦ δασάρχου γ' τάξεως. Ἀπόστασις καὶ ὑπόθεμα ὡς ἀνωτέρω. 13) Ἐπιθεωρηταὶ δασῶν: Ἓν σειρήτιον χρυσοῦν πλάτους δέκα πέντε χιλιοστῶν περιφερικῶς καὶ εἰς ἀπόστασιν ἐξ ἑκατοστῶν ἀπὸ τῆς ἀκροχειρίδος, μετὰ τοῦτο δὲ πρὸς τὰ ἄνω τῆς χειρίδος τὰ διακριτικὰ τοῦ δασάρχου α' τάξεως. Ἀπόστασις καὶ ὑπόθεμα ὡς ἀνωτέρω. 14) Γενικοὶ ἐπιθεωρηταὶ δασῶν β' τάξεως: Δύο σειρήτια χρυσᾶ πλάτους 15 χιλιοστῶν καὶ ἓν πρὸς τὰ ἄνω ἑπτὰ καὶ ἡμίσεος χιλιοστῶν, ἀνακαμπτό

μενον ὡς ἀνωτέρω. Ἐπιπροσθέτως τὰ ἐπώμια φέρουσι περιφερικῶς σειρήτιον χρυσοῦν πλάτους τριῶν χιλιοστῶν. Ἀπόστασις καὶ ὑπόθεμα ὡς ἄνω. Ἀπόστασις ἀπὸ τῇ ἀκροχειρίδος ἓξ ἑκατοστά. 15) Γενικοὶ ἐπιθεωρηταὶ δασῶν α' τάξεως: Δύο σειρήτια 15 χιλιοστῶν καὶ ἕτερα δύο πρὸς τὰ ἄνω ἑπτὰ καὶ ἡμίσεος χιλιοστῶν, ἐξ ὧν τὸ πρὸς τὰ ἄνω ἀνακαμπτόμενον ὡς ἀνωτέρω. Ἐπώμια ὡς ἀνωτέρω. Ἀπόστασις ἀπὸ τῆς ἀκροχειρίδος, ὑπόθεμα καὶ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν σειρητίων ὡς ἄνω.

Ἡ θερινὴ στολὴ εἶναι ὁμοία καθ' ὅλα πρὸς τὴν χειμερινήν, κατασκευάζεται δὲ ἐκ λινοῦ χακί. Τὸ μέσον καὶ τὸ ἀνώτερον προσωπικόν, ὅταν δὲν εὑρίσκεται ἐν ἐξωτερικῇ ὑπηρεσίᾳ, δύναται να φέρῃ καὶ λευκὴν στολὴν μετὰ λευκοῦ πάντοτε ὑποκαμίσου, μαλακοῦ ἢ σκληροῦ περιλαιμίου καὶ λαιμοδέτου μέλανος. Εἰς τὴν λευκὴν στολὴν τὸ πηλήκιον φέρει λευκὸν ἐπικάλυμμα, ὡς τὸ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ. Ἀντὶ πηληκίου δύναται νὰ φέρηται κατὰ τὸ θέρος καὶ κάσκα χρώματος χακὶ ἢ λευκοῦ, ἀναλόγως τῆς φερομένης στολῆς. Εἰς τὴν λευκὴν στολὴν τὰ ἐπώμια κατασκευάζονται ἐκ βαθυπρασίνου ὑφάσματος. Εἰς τὴν θερινὴν στολὴν τὰ διακριτικὰ τῶν βαθμῶν τίθενται ἐπὶ τῶν ἐπωμίων κατὰ πλάτος αὐτῶν, ἀρχόμενα ἀπὸ τῆς βάσεως τούτων, μετατιθεμένου δὲ τοῦ σήματος τοῦ σώματος ἀναλόγως πρὸς τὴν κορυφὴν τούτων. Εἰς τὸ κατώτερον προσωπικὸν αἱ δύο ταινίαι τίθενται ἐπὶ τῶν ἐπωμίων παράλληλοι, χωρὶς νὰ σχηματίζωσι γωνίαν. Εἰς τὸ μέσον καὶ ἀνώτερον προσωπικὸν τίθενται ἐπὶ τῶν ἐπωμίων τὰ διακριτικὰ κατὰ τὴν ἰδίαν τάξιν, καθ' ἣν εὑρίσκονται καὶ ἐπὶ τῶν ἀκροχειρίδων (Δασικὸς κῶδιξ Ν. 4173 11 Μαΐου 1929 καὶ διάταγμα τῆς 6 Σεπτεμβρίου 1931 «Περὶ Δασικῆς Διοικήσεως»).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Π. Μαρκοπούλου*, «Δασικὴ Διοίκησις» (Ἀθῆναι 929).—*Ἀγγ. Κρόκου*, «Δασικὴ Νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1920).—*Κ. Δαμιανοῦ καὶ Ν. Λάζου*, «Ἡ δασικὴ ἐξέλιξις κατὰ τὸν αἰῶνα τῆς Παλιγγενεσίας» (Ἀθῆναι 1930).—«Δασικῆς Νομοθεσίας Νόμοι καὶ Διατάγματα» (Ἀθῆναι 1900). Ν. ΚΤΕΝΙΑΔΗΣ

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἤρξατο, καὶ πρὸ ἔτι τῆς διεθνοῦς ἀναγνωρίσεως τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας, ἡ ὀργάνωσις τῶν δικαστηρίων διὰ τῶν ψηφισμάτων τῆς 2 Ἰανουαρίου καὶ 30 Ἀπριλίου 1822, ὡς καὶ τῶν Συνταγμάτων τῆς Ἐπιδαύρου, τοῦ Ἄστρους, τῆς Τροιζῆνος καὶ τοῦ Ναυπλίου. Δι' αὐτῶν ἀνεγνωρίζετο ἡ δικαστικὴ ἐξουσία ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς νομοθετικῆς καὶ ἐκτελεστικῆς, καθιεροῦτο δ' ἐπισήμως ἡ δημοσιότης ἡ προφορικότης τῆς διαδικασίας. Ἐν ἑκάστῃ κοινότητι ἐγκατεστάθη ἀνὰ εἷς εἰρηνοποιὸς κριτής, ἐν ἑκάστῃ δὲ ἐπαρχίᾳ ἀνὰ ἓν πρῶτον δικαστήριον (πρωτοδικεῖον). Καθιδρύθησαν ἐπίσης δικαστήρια τῶν ἐκκλήτων (ἐφετεῖα) καὶ ἓν ἀνώτατον δικαστήριον. Ἐκανονίσθη ἡ ἁρμοδιότης τῶν δικαστηρίων τούτων καὶ τὰ τῆς διαδικασίας καὶ ὡς ἀστικῶν καὶ ὡς ποινικῶν. Ἐπηκολούθησε τὸ ἀπὸ 15 Δεκεμβρίου 1828 ψήφισμα τοῦ κυβερνήτου Ἰω. Καποδιστρίου περὶ ὀργανισμοῦ καὶ ἁρμοδιότητος τῶν δικαστηρίων (δι' οὗ συνιστῶντο εἰρηνοδικεῖα, πρωτόκλητα δικαστήρια (πρωτοδικεῖα), ἐμποροδικεῖα, καὶ ἓν ἀνέκκλητον) οἱ δὲ νόμοι περὶ ποινικῆς διαδικασίας τῆς 6/18 Μαΐου 1829 καὶ τῆς 15/27 Αὐγούστου 1830, ὡς καὶ τὸ ψήφισμα περὶ πολιτικῆς διαδικασίας τῆς αὐτῆς χρονολογίας. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι νόμοι καὶ τὸ ψήφισμα παρουσιάζουσι πολλὰς ἀτελείας, εἶναι δὲ καὶ ἀνελεύθεροι, διότι ἐν μὲν ταῖς ποινικαῖς ὑποθέσεσι καθιεροῦν τὸ ἐξεταστικὸν σύστημα, ἀφαιρείσης τῆς δημοσιότητος τῆς διαδικασίας εἰς τὴν ἀπόλυτον κρίσιν καὶ διάθεσιν τοῦ δικαστηρίου, ἐν δὲ ταῖς πολιτικαῖς (ἀστικαῖς) ὑποθέσεσι τὴν ἔγγραφον διαδικασίαν, ἄνευ ἐπίσης δημοσιότητος τῶν συζητήσεων. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ δικαιοσύνη ἐν Ἑλλάδι ἦτο δούλη τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας. Διὸ καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα βραδύτερον, κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1832, πρωτοφανὴς κατάλυσις πάντων τῶν δικαστηρίων ἐχαιρετίσθη ἐν Ἑλλάδι ὡς ἀληθὲς εὐεργέτημα.

Μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς πρώτης βασιλείας συνεστήθησαν προκαταρκτικῶς τρία τριμελῆ δικαστήρια, ἐν Ναυπλίῳ, ἐν Θήβαις (κατόπιν ἐν Χαλκίδι) καὶ ἐν Μεσολογγίῳ. Τῶν δικαστηρίων τούτων κύριος προορισμὸς ἦτο ἡ ἐκδίκασις τῶν ἀδικημάτων. Ἐχηρύχθησαν ὅμως ἁρμόδια νὰ δικάζωσι καὶ τὰς ἰδιωτικὰς (ἀστικὰς) διαφοράς. Εἰς ἕκαστον τούτων ὑπηρέτουν ἀνὰ 4 δικασταί, ὁ πρόεδρος, ὁ εἰσαγγελεὺς καὶ ὁ γραμματεύς. Ταυτοχρόνως ἐπεξετάθη καὶ τῶν ὑπαρχόντων εἰρηνοδικείων ἡ δικαιοδοσία.

Ἐπακολουθοῦσιν ὁ ἀπὸ 21 Ἰανουαρίου 1834 ὀργανισμὸς τῶν δικαστηρίων καὶ τῶν συμβολαιογράφων, ὁ ἀπὸ 10 Μαρτίου 1834 νόμος περὶ ποινικῆς δικονομίας καὶ ὁ ἀπὸ 2 Ἀπριλίου 1834 νόμος περὶ πολιτικῆς δικονομίας. Ἔργα ταῦτα κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ μέλους τῆς ἀντιβασιλείας Γερμανοῦ Γεωργ. Μάουρερ, εἰλημμένα ἐκ σχεδίων προορισμένων διὰ τὴν Βαυαρίαν, δυσχερῶς προσηρμόσθησαν τότε εἰς τὰς τοπικὰς ἐν Ἑλλάδι συνθήκας. Προϊόντος ὅμως τοῦ χρόνου, διὰ τῆς προσθήκης διαφόρων τροποποιητικῶν καὶ συμπληρωματικῶν νόμων, κατέστησαν ἐγχώριοι θεσμοί.

Ἡ ἐνεστῶσα ὀργάνωσις τῆς ἑλληνικῆς δικαιοσύνης εἶναι ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς μεῖγμα γερμανικῶν καὶ γαλλικῶν θεσμῶν κατ' ἐκλογήν, προσαρμοσθέντων εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀντίληψιν καὶ ἐξελιχθέντων σὺν τῷ χρόνῳ εἰς γηγενεῖς. Τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς εἶναι ἡ ἀνεξαρτησία τῶν δικαστῶν, ὄντων δημοσίων λειτουργῶν καὶ προστατευομένων ὑπὸ τοῦ Συντάγματος διὰ τῆς ἰσοβιότητος, τὸ συλλογικὸν σύστημα ὡς κανών, ἐξαιρουμένων τῶν μικρᾶς σημασίας ὑποθέσεων, δι' ἃς ἰσχύει τὸ μονομελές, ἡ συμμετοχὴ τῶν πολιτῶν ὑπὸ μορφὴν ἐνόρκων κατὰ τὴν ἐκδίκασιν τῶν βαρυτέρων ποινικῶν παραβάσεων, ἤτοι ἐν τοῖς κακουργιοδικείοις.

Ἡ ἀστικὴ καὶ ἡ ποινικὴ δικαιοσύνη ἀπονέμονται ὑπὸ τῶν αὐτῶν δικαστικῶν λειτουργῶν, συνεδριαζόντων ὁτὲ μὲν ὡς ἀστικῶν, ὁτὲ δὲ ὡς ποινικῶν δικαστῶν, ἀποτελούντων δικαστήρια, τὰ ὁποῖα ἀποκαλοῦνται ὁμοῦ κοινὰ δικαστήρια. Παρατηρεῖται ἀπό τινος χρόνου ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τάσις πρὸς χωρισμὸν τῶν δύο τούτων δικαιοδοσιῶν, οὕτως ὥστε ν' ἀπονέμηται ἡ δικαιοσύνη ὑπὸ λειτουργῶν εἰδικευθέντων εἰς ἑκατέραν τούτων. Ἡ διοικητικὴ δικαιοσύνη, ἀρχικῶς ἀνατεθειμένη κατὰ μέρος μὲν εἰς τοὺς ἀπονέμοντας τὴν λοιπὴν δικαιοσύνην δικαστάς, κατὰ μέρος δὲ εἰς διοικητικὰ ὄργανα, σπανιώτερον δὲ εἰς διοικητικοὺς δικαστάς, ἤρξατο ἀπό τινων ἐτῶν ὀργανουμένη διὰ διαφόρων νόμων συστηματικώτερον καὶ ἀποτελοῦσα ἴδιον κλάδον δικαιοδοσίας. Σπουδαιότατος σταθμὸς ἐν τῇ ἐξελίξει ταύτῃ τῆς διοικητικῆς δικαιοσύνης εἶναι ἡ συνέπεια σχετικῆς συνταγματικῆς διατάξεως, κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἔτους 1928, πραγματοποιηθεῖσα διὰ νόμου ἵδρυσις τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας.

Ἀστικὴ δικαιοσύνη. Κατὰ τὸ ἄρθρον 94 τοῦ ἐν ἰσχύϊ Συντάγματος (1927), ἐπαναλαβόντος διάταξιν τῶν προηγουμένων Συνταγμάτων, ἡ δικαιοσύνη ἀπονέμεται ὑπὸ δικαστῶν διοριζομένων κατὰ νόμον ὁρίζοντα καὶ τὰ προσόντα αὐτῶν. Τὸ δὲ ἄρθρον 95 αὐτοῦ ἀναγορεύει ἰσοβίους τοὺς ἀρεοπαγίτας, ἐφέτας καὶ πρωτοδίκας, μονίμους δὲ τοὺς εἰσαγγελεῖς, εἰρηνοδίκας, πταισματοδίκας, γραμματεῖς καὶ ὑπογραμματεῖς τῶν δικαστηρίων καὶ εἰσαγγελιῶν, συμβολαιογράφους καὶ φύλακας ὑποθηκῶν καὶ μεταγραφῶν. Ἡ πρακτικὴ διαφορὰ μεταξὺ ἰσοβιότητος καὶ μονιμότητος εἶναι ὅτι οἱ μὲν μόνιμοι δύνανται νὰ παυθῶσι μόνον ὅταν παύσωσιν ὑφιστάμεναι αἱ σχετικαὶ ὑπηρεσίαι καὶ θέσεις, οἱ δὲ ἰσόβιοι οὐδὲ τότε. Προστατεύονται δὲ καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ διαρκούσης τῆς ὑπηρεσίας των, διότι δὲν δύνανται να παυθῶσιν ἄνευ δικαστικῆς ἀποφάσεως, εἴτε κατ' ἀκολουθίαν ποινικῆς καταδίκης, εἴτε ἕνεκα πειθαρχικῶν παραπτωμάτων ἢ νόσου ἢ ἀνεπαρκείας, βεβαιουμένων καθ' ὃν τρόπον ὁρίζει εἰδικὸς νόμος. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ὑπὸ τοῦ Συντάγματος προστατευομένης ἰσοβιότητος τῶν δικαστῶν δὲν περιλαμβάνεται, κατὰ τὸ ἡμέτερον Σύνταγμα, καὶ τὸ ἀμετάθετον αὐτῶν. Εἰς τὰ πλεῖστα ἐν τούτοις τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν (Γαλλία, Γερμανία, Βέλγιον κλπ.) τὸ ἀμετάθετον τοῦ δικαστοῦ ἀποτελεῖ ἓν ἐκ τῶν στοιχείων τῆς προστατευομένης ἰσοβιότητος. Δὲν εἶναι ὅμως ἐντελῶς ἐκτεθειμέναι παρ' ἡμῖν σήμερον αἱ μεταθέσεις τῶν δικαστικῶν λειτουργῶν εἰς τὴν διάθεσιν τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, ὅπως ἦσαν πρό τινων δεκαετηρίδων, ἤτοι μέχρι τοῦ διατάγματος τοῦ 1911. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης καὶ ἐντεῦθεν αἱ μεταθέσεις τῶν δικαστικῶν λειτουργῶν ἐνεργοῦνται δι' ἀνωτάτου δικαστικοῦ συμβουλίου, ἀποτελουμένου ἐκ μελῶν τοῦ Ἀρείου Πάγου. Κατὰ δὲ τὸ ἐν ἰσχύϊ διάταγμα (1927), τὰς ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου γνωμοδοτήσεις τοῦ ἀνωτάτου δικαστικοῦ συμβουλίου δύναται ὁ ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης νὰ παραπέμψῃ εἰς τὴν ὁλομέλειαν τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἧς ἡ ἀπόφασις εἶναι διὰ τὸν ὑπουργὸν ὑποχρεωτική. Εἰς τὴν αὐτὴν διαδικασίαν ὑπόκεινται καὶ αἱ προαγωγαί, αἱ τοποθετήσεις καὶ αἱ ἀποσπάσεις τῶν ἀπολαυόντων ἰσοβιότητος ἢ μονιμότητος δικαστικῶν ὑπαλλήλων.

Ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ἔχει ἀρκούντως περιχαρακωθῆ ἐν Ἑλλάδι ἡ ἀνεξαρτησία τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τῶν ἐπεμβάσεων τῆς ἐκτελεστικῆς εἰς τὰ ἔργα αὐτῆς. Ἀπέμεινεν εἰς τὸν ὑπουργὸν τῆς Δικαιοσύνης μόνον τὸ ἐκ τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν δικαστηρίων ἀπορρέον δικαίωμα τῆς κατὰ τελευταῖον βαθμὸν ἀποφάσεως ἐπὶ τῶν πειθαρχικῶν παραπτωμάτων τῶν δικαστικῶν λειτουργῶν. Τινὲς ἰσχυρίζονται ὅτι καὶ τοῦτο πρέπει ὁλοκληρωτικῶς νὰ ἀφαιρεθῇ, ἵνα ἀποκτήσωσι παντελῆ ἀνεξαρτησίαν οἱ λειτουργοὶ τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ἀπὸ πάσης ἐπιδράσεως τῆς ἐκτελεστικῆς. Ἡ πειθαρχικὴ ἐν τούτοις ἐξουσία τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης ἐπὶ τῶν δικαστικῶν λειτουργῶν εἶναι χρήσιμος. Διαρρύθμισις τις ὅμως ταύτης δύναται να γίνῃ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ παντελὴς κατάργησις αὐτῆς. Οἱ ὑποστηρίζοντες τὴν ἀφαίρεσιν τῆς πειθαρχικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης ἔχουσιν ὑπ' ὄψιν ἄτοπά τινα ἐμφανιζόμενα κατὰ τὴν ἄσκησιν τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ὑπὸ λειτουργῶν τινων αὐτῆς, τὰ ὁποῖα ἀποδίδουσιν εἰς τὴν ἐξάρτησιν ταύτην. Προσῆκον μᾶλλον θὰ ἦτο νὰ στραφῇ ἡ προσοχὴ τῆς πολιτείας εἰς τὸ σύστημα τῆς στρατολογήσεως τῶν δικαστῶν, ἵνα εἰσέρχωνται εἰς τὴν δικαστικὴν ἱεραρχίαν πρόσωπα δεδοκιμασμένα ἤδη ἀπὸ ἀπόψεως χαρακτῆρος καὶ μορφώσεως. Ἡ ἄσκησις ἑπομένως τῶν δικαστῶν ἐν τῷ βαθμῷ τοῦ παρέδρου θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι πολυετής, οὐχὶ τριετὴς ἢ διετής, ὡς σήμερον, νὰ στερῆται δὲ δικαστικῆς ψήφου ὁ πάρεδρος· διότι, ἐφ' ὅσον κέκτηται, ὡς σήμερον, δικαστικὴν ψῆφον, διατελεῖ δικαστὴς πρὶν ἢ ἔτι δοκιμασθῇ, δυσχερῶς δὲ ἀποβάλλεται τοῦ σώματος. Θὰ ἠδύναντο οἱ μετὰ πολυετῆ ἄσκησιν ἄνευ ψήφου πάρεδροι, οἱ μὴ ἐγκρινόμενοι διὰ τὴν θέσιν τοῦ δικαστοῦ, ν' ἀποκτῶσι προσόντα δι' ἄλλας θέσεις, οἷον γραμματέων δικαστηρίων ἢ διὰ διοικητικὰς θέσεις.

Διὰ τὴν ἀπονομὴν τῆς ἀστικῆς δικαιοσύνης εἶναι συγκεκροτημένα ἐν Ἑλλάδι 51 πρωτοδικεῖα, τὰ ἑξῆς: Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Λεβαδείας, Χαλκίδος, Λαμίας, Παρνασσίδος (ἐν Ἀμφίσσῃ), Εὐρυτανίας (ἐν Καρπενησίῳ), Ναυπλίου, Κορίνθου, Τριπόλεως, Καλαμῶν, Σπάρτης, Κυπαρισσίας, Γυθείου, Πατρῶν, Μεσολογγίου, Ἠλείας (ἐν Πύργῳ), Ζακύνθου, Λευκάδος, Κεφαλληνίας, Κερκύρας, Ἄρτης, Ἰωαννίνων, Πρεβέζης, Λαρίσης, Βόλου, Τρικκάλων, Καρδίτσης, Κοζάνης, Γρεβενῶν, Θεσσαλονίκης, Βερροίας, Σερρῶν, Φλωρίνης, Ἐδέσσης, Καστορίας, Χαλκιδικῆς (ἐν Πολυγύρῳ), Χανίων, Ρεθύμνης, Ἡρακλείου, Λασηθίου, Σύρου, Σάμου, Μυτιλήνης, Χίου, Ἕβρου (ἐν Ἀλεξανδρουπόλει), Ροδόπης (ἐν Κομοτινῇ), Δράμας, Καβάλλας, Καλαβρύτων καὶ Ξάνθης.

Ἡ νόμιμος συγκρότησις τοῦ πρωτοδικείου ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς δικαστὰς καὶ τὸν γραμματέα. Ἡ παρουσία τοῦ εἰσαγγελέως εἰς τὰς συνεδριάσεις τοῦ πρωτοδικείου ἐπιβάλλεται μόνον εἰς ἃς περιπτώσεις πρόκειται δημόσιον συμφέρον. Τὰς ἁπλουστέρας ὑποθέσεις δικάζει μόνος ὁ πρόεδρος τῶν πρωτοδικῶν ἢ εἷς δικαστής. Τὰ πρωτοδικεῖα ἔχουσι γενικὴν ἁρμοδιότητα ἐπὶ ὅλων τῶν ἀστικῶν διαφορῶν, πλὴν τῶν ῥητῶς ὑπὸ τοῦ νόμου ἐξαιρουμένων, αἵτινες εἶναι αἱ μᾶλλον ἀσήμαντοι λόγῳ τοῦ ἀντικειμένου (5.000 δραχμῶν καὶ κάτω) καὶ λόγῳ τῆς φύσεως αὐτῶν, ὑπαγόμεναι εἰς τὰ εἰρηνοδικεῖα ὡς πρωτόκλητα δικαστήρια. Αἱ ἀποφάσεις τῶν πρωτοδικείων ὑπόκεινται εἰς ἔφεσιν ἐνώπιον τοῦ ἁρμοδίου ἐφετείου. Ἀνέκκλητοι εἶναι αἱ ἀποφάσεις τῶν πρωτοδικείων αἱ σχετικῶς ἥσσονος σημασίας, ἤτοι αἱ ἔχουσαι ἀντικείμενον, τοῦ ὁποίου ἡ ἀξία δὲν ὑπερβαίνει τὰς 10.000 δραχμάς, ἢ ἀκίνητον, τοῦ ὁποίου τὸ ἐτήσιον εἰσόδημα δὲν ὑπερβαίνει τὰς 1.500 δραχμάς, ἢ ἡ ἀξία τοῦ κτήματος δὲν ὑπερβαίνει τὰς 15.000 δραχμάς.

Ἐφετεῖα εἰσὶν 9 τὸν ἀριθμόν, ἤτοι: Ἀθηνῶν, Ναυπλίου Πατρῶν, Κερκύρας, Λαρίσης, Θεσσαλονίκης, Κρήτης, Αἰγαίου (ἐν Σύρῳ) καὶ Θρᾴκης (ἐν Κομοτινῇ). Δικάζουσι ταῦτα κατὰ κανόνα εἰς δεύτερον βαθμόν, ἤτοι τὰς ἐφέσεις κατ' ἀποφάσεων τῶν ἐν τῇ περιφερείᾳ των πρωτοδικείων. Ἡ νόμιμος συγκρότησις τοῦ ἐφετείου ἀποτελεῖται ἐκ πέντε ἐφετῶν καὶ τοῦ γραμματέως. Ἡ παρουσία τοῦ εἰσαγγελέως ἐπιβάλλεται μόνον ὅταν πρόκειται δημόσιον συμφέρον.

Ἐν ὅλῳ τῷ κράτει ὑπάρχουσι 338 εἰρηνοδικεῖα, ἐξ ὧν 69 α' τάξεως καὶ 269 β' τάξεως. Εἶναι ταῦτα μονομελῆ δικαστήρια. Αἱ ἀποφάσεις τῶν εἰρηνοδικείων ὑπόκεινται εἰς ἔφεσιν ἐνώπιον τῶν πρωτοδικείων, πλὴν τῶν ἐχουσῶν ἀντικείμενον ἀξίας 2.000 δραχμῶν καὶ κάτω. Πᾶσαν διαφορὰν ἔχουσαν ἀντικείμενον εὐτελοῦς ἀξίας, ἤτοι μέχρι 2.000 δραχμῶν, δικάζουσιν οἱ εἰρηνοδίκαι, δυνάμει εἰδικοῦ νόμου, δι' ἁπλουστάτης διαδικασίας, ἄνευ καταβολῆς τελῶν, ἀνεκκλήτως καὶ ἄνευ παραστάσεως δικηγόρου.

Ὑφίσταται ἓν ἀκυρωτικὸν ἐν Ἑλλάδι, ἑδρεῦον ἐν Ἀθήναις καὶ καλούμενον Ἄρειος Πάγος. Διαιρεῖται τοῦτο εἰς δύο τμήματα. Ἐκ τούτων τὸ μὲν α' δικάζει ὡς ἀκυρωτικὸν τὰς αἰτήσεις ἀναιρέσεως κατὰ τελεσιδίκων ἀποφάσεων τῶν πολιτικῶν (ἀστικῶν) δικαστηρίων τοῦ κράτους, τὸ δὲ β' ὡς ἀκυρωτικὸν μὲν δικάζει τὰς αἰτήσεις ἀναιρέσεως κατὰ τῶν ποινικῶν δικαστηρίων τοῦ κράτους, ὡς οὐσιαστικὸν δὲ δικαστήριον τὰς ὑποθέσεις ἃς τὸ α' τμῆμα παραπέμπει εἰς αὐτὸ μετ' ἀναίρεσιν ἀποφάσεων τῶν κατωτέρων δικαστηρίων διὰ κακὴν ἑρμηνείαν ἢ ἐφαρμογὴν τῶν οὐσιαστικῶν νόμων. Κύριον προορισμὸν ὁ Ἄρειος Πάγος ἔχει τὴν διατήρησιν τῆς ἑνότητος ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῶν νόμων ὑπὸ τῶν δικαστηρίων τῆς οὐσίας. Ἡ νόμιμος συγκρότησις τοῦ Ἀρείου Πάγου ἀποτελεῖται ἐξ ἑπτὰ ἀρεοπαγιτῶν, τοῦ εἰσαγγελέως καὶ τοῦ γραμματέως.

Ἡ ἰσχύουσα διαδικασία κατὰ τὴν ἐκδίκασιν τῶν ἀστικῶν ὑποθέσεων ἐν τοῖς ἡμετέροις δικαστηρίοις εἶναι μεῖγμα ἐγγράφου καὶ προφορικῆς διαδικασίας. Ἐν τῇ πράξει ὅμως τῶν δικαστηρίων κατηργήθη σιωπηρῶς ἡ προφορικὴ διαδικασία, μετατραπεῖσα εἰς ἁπλῆν ἐκφώνησιν τῶν ὀνομάτων τῶν διαδίκων, ἣν ἐπακολουθεῖ ἡ δήλωσις τῶν δικηγόρων των περὶ παραστάσεως αὐτῶν

Digitized by Google

ὡς πληρεξουσίων. Ἡ πρακτικὴ αὕτη, ἥτις ἤρξατο ἀπὸ τῶν εἰρηνοδικείων, μετεδόθη εἰς τὰ πρωτοδικεῖα, κατέληξε δ' ἐσχάτως καὶ εἰς τὰ ἐφετεῖα, ἰδίως εἰς τὸ τῆς πρωτευούσης. Μόνον ὁ Ἄρειος Πάγος ἐξακολουθεῖ διατηρῶν τὰς περὶ προφορικῆς διαδικασίας καὶ δημοσιότητος τῶν συζητήσεων διατάξεις τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν δικαστηρίων καὶ τοῦ Συντάγματος, ὡς καὶ ἐπαρχιακά τινα ἐφετεῖα. Εἰς τὴν τοιαύτην σιωπηρὰν κατάργησιν ἐκ μέρους τῶν δικαστηρίων τῆς οὐσίας μιᾶς τῶν σπουδαιοτέρων ἐγγυήσεων τῶν διαδίκων, ἐγγυήσεως περιφρουρουμένης ὑφ' ὅλων τῶν ἀλληλοδιαδόχων Συνταγμάτων, συνετέλεσεν οὐ μόνον ἡ πληθὺς τῶν ὑποθέσεων ἔναντι τῆς ἀριθμητικῆς ἀνεπαρκείας τῶν δικαστῶν, ἀλλὰ καὶ ἓν σπουδαῖον ἐλάττωμα τῶν δικονομικῶν ἡμῶν θεσμῶν. Τὸ ἐλάττωμα τοῦτο εἶναι ἡ μετὰ θρησκευτικῆς, οὕτως εἰπεῖν, εὐλαβείας προσήλωσις τοῦ ἡμετέρου νομοθέτου εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ μὴ ἐξ ἐπαγγέλματος δικάζειν ἐν ταῖς ἀστικαῖς δίκαις· τούτου συνέπεια εἶναι ἡ ὑπὸ τῶν διαδίκων προπαρασκευὴ ὁλοκλήρου τοῦ ὑλικοῦ τῆς ἀστικῆς δίκης ἐν ἐγγράφῳ προδικασίᾳ, τῆς ὁποίας παρίσταται ὁ δικαστὴς ἁπλοῦς θεατής. Ἐφ' ὅσον δέ, κατὰ τὸν νόμον, μόνον ὅ, τι εἶναι ἐγγράφως διατετυπωμένον λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν παρὰ τοῦ δικαστοῦ, ἡ προφορικὴ διαδικασία ἐξέπεσεν εἰς ἁπλοῦν τύπον. Μολαταῦτα ὅμως, καὶ ὑπὸ τὸ κρατοῦν τοῦτο σύστημα ἡ προφορικὴ ἀνάπτυξις τῶν ὑποθέσεων, ἀποτελοῦσα ζῶσαν ἀναπαράστασιν τῶν ἑκατέρωθεν ἀπόψεων τῶν διαδίκων, κατὰ πολὺ συμβάλλει, ὅταν πράγματι γίνεται, εἰς τὴν διαλεύκανσιν τῶν ὑποθέσεων καὶ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ δικαίου.

Ἡ ἔκδοσις αὐτοτελῶν προδικαστικῶν ἀποφάσεων ὑπὸ τῶν δικαστηρίων τῆς οὐσίας, κατὰ τὸ ἰσχῦον δικονομικὸν ἡμῶν σύστημα, καὶ τὸ ἐπιτρεπτὸν τῶν ἐφέσεων κατ' αὐτῶν, ἐπιμηκύνει σημαντικῶς τὴν χρονικὴν διάρκειαν τῶν ἀστικῶν δικῶν, κατὰ τρόπον ὥστε καταδυναστεύεται διὰ τῆς παρελκύσεως ταύτης ὁ ἀδικούμενος ὑπὸ τοῦ ἀδικοῦντος, καὶ μάλιστα ὅταν ὁ τελευταῖος οὗτος εἶναι πλούσιος, ὁ δ' ἄλλος εἶναι πτωχός. Τὸ σύστημα ὅθεν τοῦτο ἐπιφέρει μίαν κοινωνικὴν ἀνισότητα, ἡ ὁποία ὀφείλει νὰ ἀρθῇ ἐκ τοῦ μέσου. Δύναται δὲ νὰ ἀρθῇ αὕτη διὰ τῆς καθιερώσεως τοῦ ἀπὸ πολλοῦ μελετωμένου, ἀλλὰ μὴ πραγματοποιουμένου, ἀνακριτικοῦ συστήματος, διδομένης εὐχερείας εἰς τὸν δικαστὴν νὰ συλλέγῃ προεισαγωγικῶς τὰς ἀποδείξεις ἐν ταῖς ἀστικαῖς δίκαις καὶ νὰ ἐκδίδῃ, μετὰ πραγματικὴν προφορικὴν ἀκρόασιν τῶν διαδίκων, μίαν μόνην ἀπόφασιν, τὴν ὁριστικήν, ἡ ὁποία καὶ μόνον νὰ ὑπόκειται εἰς ἔφεσιν. Ὑπὸ τὸ κρατοῦν δικονομικὸν σύστημα ἡ ἀστικὴ δίκη καταντᾷ πολλάκις συμβολισμὸς καὶ οὐχὶ ἀπόδοσις τοῦ οὐσιαστικοῦ δικαίου.

Συμβολαιογράφοι. Εἰς ἑκάστην περιφέρειαν εἰρηνοδικείου διατελοῦσι διωρισμένοι συμβολαιογράφοι, ὧν ὁ ἀριθμὸς ποικίλλει ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν τοπικῶν ἀναγκῶν καὶ οἵτινες ὑπάγονται εἰς τὸ οἰκεῖον πρωτοδικεῖον. Οἱ συμβολαιογράφοι καθῆκον ἔχουσι νὰ συντάσσωσι μετ' ἐπισήμου κύρους τὰ συστατικὰ ἢ ἀποδεικτικὰ τῶν μεταξὺ τῶν ἰδιωτῶν καταρτιζομένων δικαιοπραξιῶν ἔγγραφα. Οἱ συμβολαιογράφοι διορίζονται διὰ προεδρικοῦ διατάγματος, κατατάσσονται δὲ μεταξὺ τῶν ἀμίσθων δικαστικῶν λειτουργῶν. Εἶναι ἀνατεθειμένη αὐτοῖς ἐπὶ πλέον καὶ ἡ φύλαξις τῶν ὑπ' αὐτῶν συντασσομένων δημοσίων ἐγγράφων, ὡς καὶ ἡ ἔκδοσις ἀντιγράφων, ἢ ἀντιγράφων ἐξ ἀπογράφων αὐτῶν, ὅταν συντρέχῃ τοιαύτη περίπτωσις. Ἐπίσης ἡ βεβαίωσις τῆς χρονολογίας τῶν ἰδιωτικῶν ἐγγράφων, ἡ ἐνέργεια δικαστικῶν ἀπογραφῶν κλπ. Τέλος ἡ ἐνέργεια δημοσίων πλειστηριασμῶν, ὡς καὶ ἡ σύνταξις τοῦ πίνακος τῆς κατατάξεως τῶν δανειστῶν ἐπὶ τοῦ ἐκπλειστηριάσματος. Εἰς τὸν συμβολαιογράφον ἀνατίθεται ἡ ἐκπλήρωσις καὶ καθηκόντων ὑποθηκοφύλακος, ὅταν δὲν ὑπάρχῃ εἰδικὸς ὑποθηκοφύλαξ. Ὅταν δὲν ὑπάρχῃ διωρισμένος συμβολαιογράφος ἢ κωλύεται οὗτος, ὁ ἁρμόδιος εἰρηνοδίκης ἐκπληροῖ τὰ καθήκοντα τούτου. Ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ καθήκοντα συμβολαιογράφου διὰ τοὺς ἐκεῖσε διατρίβοντας Ἕλληνας ὑπηκόους ἐκπληροῖ ὁ οἰκεῖος πρόξενος τῆς Ἑλλάδος.

Ὑποθηκοφύλακες. Ὑποθηκοφυλακεῖα συνιστῶνται εἰς τὴν περιφέρειαν ἑκάστου πρωτοδικείου, ἡ δὲ ἁρμοδιότης αὐτῶν ἐκτείνεται εἰς ὡρισμένην ἐκ τῶν προτέρων περιφέρειαν, ἡ ὁποία συνήθως εἶναι ἡ περιφέρεια τοῦ οἰκείου εἰρηνοδικείου. Ὁ διευθυντὴς τῆς ὑπηρεσίας ταύτης καλεῖται ὑποθηκοφύλαξ, ὑπάρχουσι δὲ ἔμμισθοι καὶ ἄμισθοι τοιοῦτοι, ἀναλόγως τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ὀργανώσεως ἑκάστου ὑποθηκοφυλακείου. Ἀποστολὴ τούτου εἶναι: α') νὰ ἐγγράφῃ εἰς τὰ οἰκεῖα δημόσια βιβλία τὰς ὑποθήκας καὶ ἄλλα βάρη, οἷον κατασχέσεις κλπ., ἀφορώσας τὰ ἐν τῇ περιφερείᾳ του κείμενα ἀκίνητα, ἵνα εἶναι φανερὰ τὰ βάρη εἰς πάντα βουλόμενον νὰ συμβουλευθῇ τὰ δημόσια ταῦτα βιβλία· β) νὰ προβαίνῃ εἰς τὴν ἐξάλειψιν τῶν ὑποθηκῶν καὶ ἐν γένει τῶν βαρῶν τούτων, ὅταν συντρέχωσιν αἱ προϋποθέσεις τοῦ νόμου καὶ ὑφ' ἃς διατυπώσεις ὁ νόμος ἀπαιτεῖ· γ) νὰ προβαίνῃ εἰς τὴν μεταγραφὴν τῶν πράξεων μεταβιβάσεως ἀκινήτων ἀπὸ ἑνὸς κυρίου εἰς ἕτερον. Καὶ ἕτερά τινα δευτερεύοντα καθήκοντα ἔχουσιν οἱ ὑποθηκοφύλακες. Ἡ ὑπηρεσία τοῦ ὑποθηκοφυλακείου Ἀθηνῶν, λόγῳ τῆς ἐκτάσεως αὐτῆς, διαιρεῖται εἰς τμήματα. Ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει εἰδικὸς ὑποθηκοφύλαξ, τὰ καθήκοντα αὐτοῦ ἀνατίθενται εἰς ἕνα τῶν ἐν τῇ ἕδρᾳ τοῦ εἰρηνοδικείου συμβολαιογράφων. Ἐπὶ ναυτικῶν ὑποθηκῶν, ὑποθηκοφύλακες εἶναι ἀξιωματικοὶ τοῦ λιμενικοῦ σώματος.

Δικαστικοὶ κλητῆρες. Οὗτοί εἰσι τὰ κατώτερα ὄργανα τῆς δικαστικῆς ἱεραρχίας, προορισμὸν ἔχοντες τὴν ἐπίδοσιν τῶν δικογράφων ἀπὸ διαδίκου εἰς διάδικον, τὴν ἐνέργειαν κατασχέσεων καὶ ἐν γένει τὴν ἐκτέλεσιν τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων. Δικαστικοὶ κλητῆρές εἰσι διωρισμένοι εἰς τὴν περιφέρειαν ἑκάστου πρωτοδικείου. Διὰ τὴν ἐπίδοσιν τῶν ποινικῶν δικογράφων εἶναι ἐπιτετραμμένοι εἰδικοὶ δικαστικοὶ κλητῆρες, καλούμενοι ποινικοὶ κλητῆρες.

Ποινικὴ δικαιοσύνη. Ἡ ποινικὴ δικαιοσύνη ἀπονέμεται ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τῶν αὐτῶν δικαστικῶν λειτουργῶν τῶν ἀπονεμόντων τὴν ἀστικὴν δικαιοσύνην, ὑπό τινας ὅμως ἐξαιρέσεις καὶ περιορισμούς. Τὰς μὲν μικροτέρας παραβάσεις, πταίσματα καλουμένας, δικάζει ὡς μονομελὴς δικαστὴς ὁ πταισματοδίκης, ἔχων ἀντίστοιχον θέσιν καὶ βαθμὸν πρὸς τὸν ἐν τῇ ἀστικῇ δικαιοσύνῃ εἰρηνοδίκην. Μὴ ὑπάρχοντος πταισματοδίκου, ὁ εἰρηνοδίκης ἐκπληροῖ καὶ καθήκοντα τούτου, ἀπονέμων ποινικὴν δικαιοσύνην. Πταισματοδικεῖα ἐν τῷ κράτει ὑπάρχουσι 53.

Τὰ πλημμελήματα δικάζονται ὑπὸ τῶν πλημμελειοδικείων, τὰ ὁποῖα εἶναι αὐτὰ ταῦτα τὰ πρωτοδικεῖα, ἐκ τῶν αὐτῶν συγκροτούμενα προσώπων, τῶν πρωτοδικῶν, καλουμένων ἄλλως καὶ πλημμελειοδικῶν. Ἡ νόμιμος συγκρότησις τοῦ πλημμελειοδικείου ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν δικαστῶν, τοῦ εἰσαγγελέως καὶ τοῦ γραμματέως. Αἱ ἀποφάσεις τῶν πλημμελειοδικείων, αἱ ἐπιβάλλουσαι ποινὴν φυλακίσεως ἀπὸ τριῶν μηνῶν καὶ ἄνω, ὡς καὶ ἀπαγγέλλουσαι στερήσεις δικαιωμάτων καὶ ἐκπτώσεις, ὑπόκεινται εἰς ἔφεσιν ἐνώπιον τοῦ ἁρμοδίου ἐφετείου. Τὰς ἐφέσεις ταύτας δικάζει τὸ ἐφετεῖον ἐν δημοσίᾳ ἐπισήμῳ συνεδριάσει, συγκροτούμενον διὰ τὴν περίπτωσιν ταύτην ἐκ τριῶν ἐφετῶν.

Τὸ ἐφετεῖον ἔχει ἐπίσης ἁρμοδιότητα, ὡς πρώτου βαθμοῦ ποινικὸν δικαστήριον, ἐπὶ τῶν κολασίμων πράξεων τῶν ἀπολαυόντων ἰδιαζούσης δωσιδικίας προσώπων, οἷον ἐπισκόπων, νομαρχῶν, δικηγόρων κλπ. Εἰς τὸ ἐφετεῖον, συγκροτούμενον ἐκ πέντε ἐφετῶν, ἔχει ἀνατεθῆ καὶ ἡ ἐκδίκασις τῶν στρεφομένων κατὰ τοῦ δημοσίου πλούτου κακουργημάτων. Τέλος, ὁ Ἄρειος Πάγος δικάζει, καθ' ἃ ἀνωτέρω εἴρηται, ὡς ἀκυρωτικόν.

Ἡ προδικασία τῶν ποινικῶν ὑποθέσεων γίνεται, προκειμένου μὲν περὶ τῶν σπουδαιοτέρων ἀδικημάτων, ὑπὸ ἑνὸς ἐκ τῶν δικαστῶν τοῦ πρωτοδικείου, καλουμένου ἀνακριτοῦ καὶ ἐκπληροῦντος τοιαῦτα καθήκοντα ἐφ' ὡρισμένον χρόνον, ἐπὶ δὲ τῶν ἧσσονος σημασίας ἀδικημάτων, ὑπὸ κατωτέρων ἀνακριτικῶν ὑπαλλήλων. Ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνακριτοῦ ἐνεργουμένη ἀνάκρισις, καλεῖται κυρία ἀνάκρισις, ἡ δὲ ὑπὸ τῶν λοιπῶν ἐνεργουμένη καλεῖται προεισαγωγικὴ ἀνάκρισις ἢ προανάκρισις. Τῆς ὅλης ἀνακρίσεως προΐσταται ὁ ἁρμόδιος εἰσαγγελεύς. Τὰ βουλεύματα τοῦ συμβουλίου τῶν πλημμελειοδικῶν ὑπόκεινται, κατὰ κανόνα, εἰς ἀνακοπὴν (ἔφεσιν) ἐνώπιον τοῦ ἁρμοδίου ἐφετείου. Ἐπὶ τῶν ἰδιαζούσης δωσιδικίας ἀδικημάτων, ἀνάλογα καθήκοντα ἐκπληροῦσιν εἷς ἐφέτης ὡς ἀνακριτής, καὶ ὁ εἰσαγγελεὺς τῶν ἐφετῶν ὡς εἰσαγγελεύς. Προανάκρισιν ἐνεργοῦσιν ὅλοι οἱ λοιποὶ ἀνωτέρω μνημονευόμενοι ἀνακριτικοὶ ὑπάλληλοι.

Ἡ ἀνάκρισις εἶναι φανερὰ εἰς τὸν κατηγορούμενον, δυνάμενον νὰ παρασταθῇ μετὰ συνηγόρου. Ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν προεισαγωγικὴν ἀνάκρισιν ἢ προανάκρισιν εἶναι κυρίως οἱ εἰρηνοδίκαι, πταισματοδίκαι, ἀστυνόμοι, οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς χωροφυλακῆς καὶ ὅπου δὲν εὑρίσκονται τοιοῦτοι οἱ διοικοῦντες ὑπαξιωματικοί. Πλὴν τούτων, δυνάμει εἰδικῶν νόμων ἐνεργοῦσι προανάκρισιν καὶ ἄλλοι εἰδικοὶ ἀνακριτικοὶ ὑπάλληλοι, οἷοι εἶναι οἱ δασονόμοι διὰ τὰς δασικὰς παραβάσεις, ὁ λιμενάρχης διὰ τὰς ἐν τῷ λιμένι τελουμένας ποινικὰς παραβάσεις, κ. ἄ. Εἰδικὴ διαδικασία ἔχει καθιερωθῆ διὰ τὰ ὑπὸ παίδων τελούμενα ἀδικήματα, ἀλλ' ὁ σχετικὸς νόμος, ὑπ' ἀριθ. 5093 τοῦ 1931, δὲν ἐτέθη εἰσέτι εἰς ἐφαρμογὴν ἐν Ἑλλάδι, ἐλλείψει τῶν ἀπαραιτήτων ἀναμορφωτικῶν ἀσύλων.

Τὰ κακουργήματα δικάζονται ὑπὸ τῶν ὁρκωτῶν δικαστηρίων, τὰ ὁποῖα εἶναι δικαστήρια διφυῆ τὴν σύνθεσιν, ἀποτελούμενα ἐκ δύο δικαστικῶν συλλόγων, ἤτοι ἑνὸς ἐκ τακτικῶν δικαστῶν, τριῶν τὸν ἀριθμόν, ἀποκαλουμένων συνέδρων, καὶ ἑτέρου ἐκ πολιτῶν ἐκλεγομένων διὰ κλήρου, δέκα τὸν ἀριθμὸν ἤδη (ἄλλοτε ἦσαν 12), ἀποκαλουμένων ἐνόρκων. Τὸ δικαστήριον τῶν ἐνόρκων ἀποφαίνεται ἐπὶ τοῦ πραγματικοῦ μέρους τῆς κατηγορίας, ἤτοι περὶ τῆς ἐνοχῆς ἢ ἀθῳότητος τοῦ κατηγορουμένου, τὸ δὲ δικαστήριον τῶν συνέδρων ἐπὶ τοῦ νομικοῦ μέρους, ἤτοι περὶ τῆς ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς κλπ. Τὸ σύστημα τοῦτο, εἰσαχθὲν ἐξ Ἀγγλίας διὰ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Εὐρώπην καὶ ἐφαρμοσθὲν ἐπὶ ἕνα αἰῶνα, μολονότι πολλὰ ἔχει τὰ πλεονεκτήματα ἕνεκα τῆς συμμετοχῆς ἐν αὐτῷ καὶ πολιτῶν καὶ καλοὺς ἀπέδωκεν ἐν ἀρχῇ καρπούς, ἐν τούτοις φαίνεται ἀποτυχὸν ἐν τῇ πράξει, λόγῳ τῆς ὑπερβολικῆς αὐτοῦ ἐπιεικείας καὶ τοῦ πολλάκις ἀνερματίστου τῶν ἀποφάσεων αὐτοῦ. Ἡ διάκρισις δικαστηρίου ἐνόρκων καὶ δικαστηρίου συνέδρων φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ μειονέκτημα. Διὸ καὶ ἀντικατεστάθη τοῦτο εἰς πλεῖστα κράτη ὑπὸ μικτοῦ δικαστηρίου, ἐκ τακτικῶν δικαστῶν καὶ πολιτῶν, ὁμοῦ συσκεπτομένων καὶ ἀποφαινομένων καὶ ἀποτελούντων οὕτω ἑνιαῖον δικαστήριον. Ἡ Γερμανία, ἡ Ἰταλία ὑπὸ τοιούτου συστήματος διέπονται σήμερον, πολλὰ δὲ ἄλλα κράτη, ὡς ἡ Γαλλία, τὸ Βέλγιον κ. ἄ., μετερρύθμισαν τὴν ἀρχικὴν μορφὴν τοῦ συστήματος κατὰ τρόπον ἐπιτρέποντα εἰς τοὺς ἐνόρκους νὰ μετέχωσι καὶ τῆς ἐπιβολῆς τῆς ποινῆς. Τὸ ἐν Παλέρμῳ τῆς Ἰταλίας συνελθὸν κατ' Ἀπρίλιον 1933 τρίτον διεθνὲς συνέδριον τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἐτάχθη κατ' ἀρχὴν ὑπὲρ τοῦ μικτοῦ συστήματος.

Παρ' ἡμῖν ἥ τε συντακτικὴ καὶ ἡ ἀναθεωρητικὴ τοῦ κώδικος τῆς ποινικῆς δικονομίας ἐπιτροπεία ἐτάχθησαν ὑπὲρ τοῦ μικτοῦ συστήματος. Διὰ νὰ ἐφαρμοσθῇ ὅμως τοιοῦτο σύστημα, ἀπαιτεῖται μεταρρύθμισις τῆς σχετικῆς διατάξεως τοῦ ἐν ἰσχύι Συντάγματος, ἡ ὁποία δύναται νὰ γίνῃ μόνον δι' ἐθνοσυνελεύσεως, εἰδικῶς συγκαλουμένης.

Ἐπίσης, πρὸς εὐρυθμοτέραν λειτουργίαν τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης, χρήσιμος ἤθελεν εἶσθαι ἡ εἰδίκευσις τῶν ποινικῶν δικαστῶν, ἥτις δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τοῦ χωρισμοῦ τῶν πολιτικῶν (ἀστικῶν) δικαστῶν ἀπὸ τῶν ποινικῶν, καὶ δι' εἰδικῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν τελευταίων τούτων. Ἡ εἰδικὴ αὕτη ἐκπαίδευσις ἤρξατο γινομένη ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους (1933 διὰ τῆς ἱδρύσεως σχολῆς ἢ φροντιστηρίου ἀνωτέρων ποινικῶν σπουδῶν.

Στρατιωτικὴ καὶ ναυτικὴ ποινικὴ δικαιοσύνη. Αἱ ἀξιόποινοι πράξεις τῶν στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ, αἱ σχέσιν ἔχουσαι πρὸς τὰ στρατιωτικὰ καθήκοντα αὐτῶν, δικάζονται ὑπὸ τῶν στρατοδικείων διὰ τοὺς στρατιωτικοὺς καὶ τῶν ναυτοδικείων διὰ τοὺς ναυτικούς. Ταῦτα συγκροτοῦνται ἐν μέρει ἐκ μαχίμων ἀξιωματικῶν (κατὰ πλειοψηφίαν), ἐν μέρει δὲ ὑπὸ ἀξιωματικῶν τῆς στρατιωτικῆς ἢ ναυτικῆς ποινικῆς δικαιοσύνης, καλουμένων στρατιωτικῶν δικαστικῶν συμβούλων, προεδρεύονται ὅμως πάντοτε ὑπὸ στρατιωτικοῦ δικαστικοῦ συμβούλου. Ὁ ἐπίτροπος τῆς ἐπικρατείας ἐπέχων θέσιν εἰσαγγελέως, εἶναι καὶ οὗτος στρατιωτικὸς δικαστικὸς σύμβουλος. Τὰ δικαστήρια ταῦτα ἀποκαλοῦνται στρατοδικεῖα (ἀνερχόμενα εἰς 7 καθ' ὅλον τὸ κράτος) καὶ ναυτοδικεῖα (ὧν λειτουργεῖ ἕν). Ὡς δευτέρου βαθμοῦ οὐσιαστικὸν δικαστήριον καὶ ὡς ἀκυρωτικὸν ταυτοχρόνως ὑφίσταται τὸ ἀναθεωρητικὸν δικαστήριον, ἀποτελούμενον ἐκ στρατιωτικῶν δικαστικῶν συμβούλων τῶν ἀνωτάτων βαθμῶν [Βλ. καὶ λ. *στρατιωτικὴ δικαιοσύνη*, *ναυτικὴ δικαιοσύνη* καὶ *ναυτοδικεῖον*].

Διοικητικὴ δικαιοσύνη. Ἡ διοικητικὴ δικαιοσύνη ἐν Ἑλλάδι διῆλθεν ὁδὸν ἀνώμαλον καὶ ἑλκοειδῆ. Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1833 ἀναφαίνεται ἡ ἵδρυσις διοικητικῶν δικαστηρίων διὰ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐκδοθέντος ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου νόμου, ὅστις, ὡς ἀνώτατον διοικητικὸν δικαστήριον, ὥρισε τὸ συμβούλιον τῆς ἐπικρατείας. Ἀλλ' ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου τούτου, ἐλλείψει ἰδίᾳ καταλλήλων προσώπων ὡς διοικητικῶν δικαστῶν, προσέκοψεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, κατὰ τρόπον ὥστε, ἕνεκα τῆς ἐπικρατησάσης συγχύσεως, τὸ ἐπακολουθῆσαν Σύνταγμα τοῦ 1844 (ἄρθρ. 101) κατήργησεν ὅλα τὰ ὑπάρχοντα διοικητικὰ δικαστήρια, τὰς δὲ ὑποθέσεις τοῦ ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ ὑπήγαγεν εἰς τὰ τακτικὰ δικαστήρια, ἀνατεθεισῶν εἰς τὸν Ἄρειον Πάγον τῶν ἀρσεων συγκρούσεων μεταξὺ τακτικῶν δικαστηρίων καὶ διοικητικῶν ἀρχῶν. Ἐν τούτοις, συνεπείᾳ εἰδικοῦ διατάγματος τῆς αὐτῆς ἐθνικῆς συνελεύσεως, διετηρήθησαν διοικητικά τινα δικαστήρια, ἕως οὗ ἐπηκολούθησε τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864, τὸ ὁποῖον ἐπίσης κατέστησε τὰ τακτικὰ δικαστήρια ἁρμόδια νὰ δικάζωσι τὰς ὑποθέσεις τοῦ ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ, ἐπαφῆκεν ὅμως εἰς τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν νὰ ἀναθέσῃ τὴν ἐκδίκασιν ὡρισμένων διοικητικῶν ὑποθέσεων εἰς διοικητικήν τινα ἀρχὴν ἢ εἰς διοικητικόν τι δικαστήριον. Ἐπηκολούθησαν διάφοροι νόμοι, καταστήσαντες εἰδικὰς διοικητικὰς δικαιοδοσίας, ἄνευ ὅμως ὡρισμένου συστήματος. Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1911 ἐπεχείρησε νὰ λύσῃ ῥιζικώτερον τὸ ζήτημα τοῦτο διὰ τῆς ἱδρύσεως συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας, οὗ ὅμως ἡ ἵδρυσις ἐματαιώθη καὶ παρέμεινεν ἡ αὐτὴ κατάστασις, μέχρις οὗ ἴσχυσε τὸ Σύνταγμα τοῦ 1927, κατ' ἐφαρμογὴν τοῦ ὁποίου ἐξεδόθη ἐν ἔτει 1928 ὁ νόμος 3713, δι' οὗ ἱδρύθη τὸ νῦν λειτουργοῦν συμβούλιον τῆς ἐπικρατείας καὶ καθωρίσθη εἰδικώτερον ἡ ἔκτασις τῆς δικαιοδοσίας αὐτοῦ.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἐλειτούργουν, δυνάμει εἰδικῶν νόμων ἱδρυθέντα, διοικητικά τινα δικαστήρια, ὡς τὸ ἐλεγκτικὸν συνέδριον πρὸς ἔλεγχον τῶν πα-

Digitized by Google

δημοσίας προσόδους διαχειριζομένων, τὸ νομικὸν συμβούλιον, διάφοροι ἐπιτροπαὶ ἐκδικάσεως φορολογικῶν καὶ ἄλλων παραβάσεων, ἐπιτροπαὶ ἐκδικάσεως ἀπαλλοτριώσεων καὶ καθεξῆς. Κατὰ τὸ ἐν ἰσχύϊ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 1927 (ἄρθρ. 102), εἰς τὸ συμβούλιον τῆς ἐπικρατείας, ὠργανωμένον καὶ μὲ τὰς ἐγγυήσεις τῆς δημοσιότητος τῶν συνεδριάσεων αὐτοῦ κλπ., ὑπάγεται ἡ κατ' αἴτησιν ἀκύρωσις πράξεων τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν δι' ὑπέρβασιν ἐξουσίας ἢ διὰ παράβασιν νόμου, ὡς καὶ ἡ ἐκδίκασις τῶν κατὰ τοὺς νόμους ὑποβαλλομένων εἰς αὐτὸ διαφορῶν ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ. Ἐπίσης αἱ αἰτήσεις ἀναιρέσεως κατὰ τῶν ἀποφάσεων τῶν διοικητικῶν δικαστηρίων (ἄρθρ. 105). Κατέστη ἑπομένως τοῦτο ἀνώτατον διοικητικὸν δικαστήριον, συγχρόνως δὲ ἀνετέθη εἰς αὐτὸ διὰ τοῦ Συντάγματος καὶ ἡ ἐπεξεργασία τῶν κανονιστικῶν διαταγμάτων. Ἡ ἁρμοδιότης ὅμως τῶν τακτικῶν δικαστηρίων ἐπὶ τῶν ὑποθέσεων τοῦ ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ δὲν κατηργήθη ἀπὸ τοῦδε ἐντελῶς διὰ τοῦ Συντάγματος, ἀλλ' ἀφέθησαν νὰ δικάζωνται αὗται ὑπὸ τούτων, πλὴν τῶν ὑποθέσεων, δι' ἃς εἰδικοὶ νόμοι συνιστοῦν διοικητικὰ δικαστήρια.

Ἡ ὀργάνωσις τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας εἶναι περίπου ἡ ἀκόλουθος: Διαιρεῖται τοῦτο εἰς δύο τμήματα, πρῶτον καὶ δεύτερον, συνεδριάζει δὲ καὶ ἐν ὁλομελείᾳ. Εἰς τὸ α' τμῆμα τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας ὑπάγονται: α') Ἡ ἐπεξεργασία τῶν σχεδίων τῶν κανονιστικῶν διαταγμάτων τῶν νόμων. Εἰς τὸ παρελθὸν εἶχε παρατηρηθῆ ὅτι οὐδόλως διέκρινε τὰ τοιαῦτα διατάγματα ἑνιαῖον πνεῦμα καὶ σύστημα, ἀντιθέτως μάλιστα, διὰ τῆς καθιερώσεως διατάξεων ἀμφισβητουμένου περιεχομένου καὶ ἀντιθέτου πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ νόμου, ἐπήρχετο παραβίασις αὐτοῦ διὰ τοῦ κειμένου τῶν τοιούτων διατάξεων. Ἤδη τὸ ἄτοπον τοῦτο ἐκλείπει. β') Ἡ ἐκδίκασις τῶν προσφυγῶν τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων κατὰ τῶν ἀποφάσεων περὶ ἀπολύσεως ἢ ὑποβιβασμοῦ αὐτῶν. Διὰ τοῦ μέσου τούτου ἡ μονιμότης τῶν ὑπαλλήλων καθίσταται θεσμὸς ἀπολύτως στερεός, ἡ δὲ ἐξασφάλισις ταύτης ἀπόλυτος. Εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς προσφυγῆς ταύτης δικαιοῦνται πάντες οἱ ἀπὸ τῆς 3 Ἰουνίου 1928 καὶ ἐντεῦθεν ἀπολυθέντες ἢ ὑποβιβασθέντες ὑπάλληλοι. Ἡ προσφυγὴ ἀσκεῖται δι' ἁπλῆς αἰτήσεως, ἄνευ προκαταβολῆς τέλους, ἥτις δέον νὰ ἐπιδοθῇ ἐντὸς 15 ἡμερῶν ἀπὸ τῆς κοινοποιήσεως τῆς προσβαλλομένης ἀποφάσεως, ἂν πρόκειται περὶ ὑπαλλήλου ὑπηρετοῦντος εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ἐντὸς δὲ ἑνὸς μηνός, ἂν ὁ ὑπάλληλος ὑπηρετεῖ εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Αἱ προθεσμίαι αὗται διὰ τοὺς ἀπολυθέντας εἰς τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ 3 Ἰουνίου 1928 μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς ἐνάρξεως τῆς ἰσχύος τοῦ νόμου ἄρχονται ἀπὸ τῆς ἡμέρας ταύτης.

Εἰς τὸ β' τμῆμα ἀνήκει ἡ ἐκδίκασις τῶν διαφορῶν τοῦ ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ, εἴτε κατ' ἔφεσιν ἢ ἀναίρεσιν κατ' ἀποφάσεων ἄλλων κατωτέρων διοικητικῶν δικαστηρίων. Διαφοραὶ ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ χαρακτηρίζονται αἱ διαφοραὶ ἢ ἀμφισβητήσεις μεταξὺ διοικητικῶν ἀρχῶν καὶ ἰδιωτῶν, παραγόμεναι ἐκ τῆς ἐνασκήσεως κρατικῶν δικαιωμάτων, οἷα τὰ φορολογικὰ ἐν γένει, τελωνειακαὶ ἀμφισβητήσεις καὶ παραβάσεις, λαθρεμπορία, τὰ τοῦ φόρου οἰνοπνεύματος, καπνοῦ, ἀπαλλοτριώσεως διὰ δημοσίαν ἀνάγκην, ἐπιτάξεις κλπ., ἐκτέλεσις δημοσίων ἔργων, ὡς καὶ δημοτικαὶ καὶ λιμενικαὶ παραχωρήσεις ἐπιχειρήσεων φωτισμοῦ καὶ σιδηροδρόμων, ζητήματα ρυμοτομίας, οἰκοδομικά, μεταλλευτικά, δασικὰ κλπ. Δὲν ἀνήκουν, ἀντιθέτως ἐνταῦθα αἱ περιπτώσεις καθ' ἃς τὸ κράτος προέρχεται εἰς σχέσεις καθαρῶς ἀστικοῦ δικαίου (συμβαλλόμενον ὡς πᾶς ἰδιώτης), οἷον μίσθωσις οἰκημάτων ἢ ἀγοραπωλησία. Ὑποθέσεις ἀμφισβητουμένου διοικητικοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ δημιουργηθοῦν ποικίλης φύσεως. Ἡ εἰσαγωγὴ τῶν ὑποθέσεων τούτων εἰς τὸ συμβούλιον τῆς ἐπικρατείας γίνεται δι' αἰτήσεως περιεχούσης τοὺς νομίμους λόγους, συνοδεύεται δὲ καὶ ὑπὸ προκαταβολῆς τῶν τελῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ τοῦ Ἀρείου Πάγου. Μόνον αἱ αἰτήσεις ἀναιρέσεως κατ' ἀποφάσεων τῶν διοικητικῶν δικαστηρίων συνοδεύονται διὰ παραβόλου δραχ. 500, τὸ ὁποῖον, ἂν μὲν ἡ ἀναίρεσις γίνῃ δεκτή, ἀποδίδεται εἰς τὸν καταθέσαντα, ἂν δὲ ἀπορριφθῇ, καταπίπτει ὑπὲρ τοῦ δημοσίου. Αἱ περὶ ὧν πρόκειται ἀναιρέσεις, ἐφ' ὅσον δίδεται τὸ ἔνδικον τοῦτο μέσον παρὰ τῆς κειμένης νομοθεσίας, εἰσάγονται εἰς τὸ β' τμῆμα τοῦ συμβουλίου ἐπικρατείας, εἰς τὸ ὁποῖον μεταβιβάζονται καὶ αἱ ἐκκρεμεῖς τοιαῦται. Κατὰ τῶν ἀποφάσεων τοῦ β' τμήματος ἐπιτρέπεται τὸ ἔνδικον μέσον τῆς ἐπαναλήψεως τῆς διαδικασίας μόνον ὁσάκις τὸ β' τμῆμα δικάζει εἰς πρῶτον καὶ τελευταῖον βαθμὸν ἢ κατ' ἔφεσιν. Τὸ ἔνδικον τοῦτο μέσον, ἀσκούμενον ἐνώπιον τοῦ αὐτοῦ τμήματος, στηρίζεται εἰς τοὺς ἐν ἄρθρῳ 785 τῆς πολιτικῆς δικονομίας ἀναφερομένους λόγους, ἤτοι: α') ἐὰν ἐν τῇ ἀποφάσει ἀπεφασίσθη πλέον τοῦ ζητηθέντος, ἐπεδικάσθη μὴ ζητηθέν, ἢ δὲν ἔγινε παντάπασιν ἀπόφασις περί τινος αἰτήσεως· β') ἐὰν ἐν τῇ αὐτῇ ἀποφάσει ὑπάρχουν ἀντιφάσκουσαι διατάξεις· γ') ἐὰν ὑπάρχουν ἐν τῇ αὐτῇ ἀποφάσει μεταξὺ τῶν αὐτῶν διαδίκων παρὰ τοῦ αὐτοῦ δικαστηρίου ἀντιφάσκουσαι ἀποφάσεις· δ') ἐὰν ἀνήλικοι, τὸ κράτος, δημόσια καταστήματα καὶ ἄλλοι ὑπό τινα ἐπιμέλειαν διατελοῦντες ἢ οὐδόλως ἢ οὐχὶ προσηκόντως ἀντεπροσωπεύθησαν· ε') ἐὰν ἡ ἀπόφασις ἐπιστηρίζεται εἰς τὴν μαρτυρίαν δωροδοκηθέντων μαρτύρων ἢ πλαστῶν ἢ νενοθευμένων ἐγγράφων, προϋποτιθεμένου ὅτι ψευδομαρτυρία ἢ πλαστότης ἀνεγνωρίσθη ἢ ἀπηγγέλθη δικαστικῶς· στ') ἐὰν εὑρεθῶσι μετὰ τὴν ἀπόφασιν νέα κρίσιμα ἔγγραφα, ἐπισχεθέντα παρὰ τοῦ ἀντιδίκου, προϋποτιθεμένου ὅτι τὸ πραγματικὸν γεγονὸς τῆς ἐπισχέσεως ἀπεδείχθη ἐγγράφως ἢ ἐνόρκως ἢ διὰ δικαστικῆς ὁμολογίας· ζ') ἐὰν ὁ εἰσαγγελεὺς δὲν ἠκούσθη εἰς τὰς παρὰ τῶν νόμων προσδιωρισμένας περιπτώσεις καὶ ἡ ἀπόφασις ἔγινε κατ' ἐκείνου τοῦ διαδίκου, ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος τοῦ ὁποίου ἔδει νὰ ἀγορεύσῃ ὁ εἰσαγγελεύς. Ἡ σχετικὴ αἴτησις δέον νὰ συνοδεύηται καὶ ὑπὸ παραβόλου δραχ. 500.

Τὸ σπουδαιότερον ἔνδικον μέσον, ὅπερ παρέχεται πρὸς προστασίαν τῶν πολιτῶν κατὰ πάσης παρανόμου ἢ δολίας πράξεως τῆς διοικήσεως, εἶναι ἡ αἴτησις ἀκυρώσεως δι' ὑπέρβασιν ἐξουσίας ἢ διὰ παράβασιν νόμου, πρὸς ἐκδίκασιν τῆς ὁποίας ἁρμοδία εἶναι ἡ ὁλομέλεια τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας. Ἡ ὡς ἄνω αἴτησις ἀκυρώσεως χωρεῖ κατὰ πάσης ἐκτελεστῆς πράξεως τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν, καθὼς καὶ τῶν νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου, ἅτινα ἀσκοῦσι διοίκησιν. Τοῦ γενικοῦ τούτου κανόνος ὑπάρχει μία ἐξαίρεσις, δικαιολογημένη ἀπολύτως ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς φύσεώς της. Ἐξαιροῦνται, δηλαδή, τῆς τοιαύτης προσβολῆς αἱ πράξεις τῆς διοικήσεως αἱ ἀποτελοῦσαι ἄσκησιν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας παρὰ τῆς κυβερνήσεως, π. χ. τὸ διάταγμα περὶ διαλύσεως τῆς βουλῆς ἢ τὸ διάταγμα περὶ κηρύξεως ἐπιστρατεύσεως. Τὴν αἴτησιν ἀκυρώσεως δύναται νὰ ἀσκήσῃ πᾶς ἰδιώτης καὶ πᾶν νομικὸν πρόσωπον, ἐφ' ὅσον θίγονται ὑπὸ τῆς προσβαλλομένης πράξεως ἔννομα αὐτῶν συμφέροντα, ἔστω καὶ μὴ χρηματικά. Ἐπίσης τοιαύτην αἴτησιν δύναται νὰ ἀσκήσῃ καὶ ὁ ἀποτελῶν μέλος ἑνὸς διοικητικοῦ ὀργανισμοῦ ἢ ἑνὸς νομικοῦ προσώπου δημοσίου δικαίου, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν κατάρτισιν τῆς προσβαλλομένης πράξεως παρεβιάσθησαν νόμιμα δικαιώματα τοῦ μέλους τούτου ὡς τοιούτου, π. χ. ὁ ἀποτελῶν μέλος κοινοτικοῦ συμβουλίου ἢ μιᾶς λιμενικῆς ἐπιτροπῆς δύναται νὰ προσβάλῃ πᾶσαν πρᾶξιν τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου ἢ τῆς λιμενικῆς ἐπιτροπῆς, ἥτις φέρει τὸ ὡς ἄνω ἐλάττωμα. Οἱ λόγοι, ἐφ' ὧν δύναται νὰ στηριχθῇ τὸ ἔνδικον μέσον τῆς αἰτήσεως ἐπὶ ἀκυρώσει, εἶναι οἱ ἑξῆς τέσσαρες: α') ὅταν ἡ προσβαλλομένη πρᾶξις ἐνηργήθη παρὰ διοικητικῆς ἀρχῆς ἀναρμοδίας· β') ὅταν κατὰ τὴν κατάρτισιν τῆς πράξεως παρεβιάσθη τύπος οὐσιώδης ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου ὁριζομένων· γ') ὅταν διὰ τῆς πράξεως παρεβιάσθη κατ' οὐσίαν διάταξίς τις τοῦ νόμου· δ') ὁσάκις ὑφίσταται περίπτωσις καταχρήσεως ἐξουσίας, ἤτοι ὁσάκις ἡ διοικητικὴ πρᾶξις φέρει μὲν καθ' ἑαυτὴν πάντα τὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα τῆς νομιμότητος, ἐνηργήθη ὅμως πράγματι πρὸς σκοπὸν φανερῶς ἄλλον ἀπὸ ἐκεῖνον, δι' ὃν προέβλεψεν ὁ νόμος. Καὶ ταῦτα μὲν ὁσάκις πρόκειται περὶ προσβολῆς μιᾶς ἐνεργείας τῆς διοικήσεως. Ἐχορηγήθη ὅμως τὸ αὐτὸ ἔνδικον μέσον καὶ ὁσάκις, ὑφισταμένων τῶν ὅρων τῆς παραβάσεως διατάξεως τοῦ νόμου καὶ τῆς καταχρήσεως ἐξουσίας, περὶ ὧν ἀνωτέρω, ἡ ἁρμοδία διοικητικὴ ἀρχὴ ἀρνεῖται νὰ προβῇ εἰς τὴν μόνιμον ἐνέργειαν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἐδόθη τὸ μέσον τῆς προσφυγῆς πρὸς τὴν ὁλομέλειαν τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας, ὅπερ διὰ τῆς ἀποφάσεως αὐτοῦ δύναται νὰ ὑποχρεώσῃ τὴν ἀρνουμένην διοικητικὴν ἀρχὴν πρὸς ἐνέργειαν. Ἀρνουμένη θεωρεῖται ἡ διοικητικὴ ἀρχὴ ἢ μετὰ τὴν πάροδον τῆς ῥητῶς τυχὸν ἐν τῇ δεδομένῃ περιστάσει ὑπὸ τοῦ νόμου τιθεμένης προθεσμίας, ἢ ἄλλως μετὰ τρίμηνον ἀπὸ τῆς ἐπιδόσεως τῆς σχετικῆς αἰτήσεως τοῦ ἐνδιαφερομένου. Τὸ ἔνδικον μέσον τῆς ἀκυρώσεως δι' ὑπέρβασιν ἐξουσίας ἢ διὰ τὴν παράβασιν νόμου ἀσκεῖται ἐντὸς 60 ἡμερῶν ἀπὸ τῆς κοινοποιήσεως ἢ δημοσιεύσεως τῆς προσβαλλομένης διοικητικῆς πράξεως, ἢ ἄλλως ἀπὸ τῆς ἡμέρας καθ' ἣν ἔλαβε γνῶσιν ταύτης ὁ αἰτῶν· ἐπὶ παραλείψεων ἡ προθεσμία αὕτη ἄρχεται μετὰ τὴν πάροδον τῶν ὡς ἄνω σημειωθεισῶν προθεσμιῶν (ἤτοι τοῦ τριμήνου, ἂν δὲν ὑφίσταται νόμιμος τακτικὴ προθεσμία, ἢ ἄλλως τῆς ἐκ τοῦ νόμου τασσομένης προθεσμίας). Ἡ αἴτησις ἀκυρώσεως γράφεται ἐπὶ χαρτοσήμου δραχμῶν 30, κατατίθεται ἐν πρωτοτύπῳ εἰς τὸν γραμματέα τοῦ συμβουλίου καὶ δέον ἀπαραιτήτως καὶ ἐπὶ ποινῇ ἀπαραδέκτου νὰ συνοδεύεται, πρὸς τῇ προκαταβολῇ τῶν νομίμων τελῶν, καὶ ὑπὸ παραβόλου δραχμῶν 500, ὅπερ, γινομένης μὲν δεκτῆς τῆς αἰτήσεως, ἐπιστρέφεται εἰς τὸν καταθέτην, ἄλλως καταπίπτει ὑπὲρ τοῦ δημοσίου. Ἡ ἀκυροῦσα τὴν προσβαλλομένην πρᾶξιν ἀπόφασις τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας δημοσιεύεται διὰ τῆς «Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως» καὶ ἰσχύει ἀπέναντι πάντων, τῶν δημοσίων ὀργάνων ὑποχρεουμένων νὰ συμμορφῶνται πρὸς τὴν τοιαύτην ἀπόφασιν· ὁ μὴ συμμορφούμενος, ἐκτὸς τῆς ποινικῆς εὐθύνης ἐπὶ παραβάσει καθήκοντος κατὰ τὸ ἄρθρον 487 τοῦ ποινικοῦ νόμου, ὑπέχει καὶ προσωπικὴν εὐθύνην πρὸς ἀποζημίωσιν. Κατὰ τὸ ἄρθρον 51 τοῦ νόμου 3713 ἡ αἴτησις ἀκυρώσεως δι' ὑπέρβασιν ἐξουσίας ἢ παράβασιν νόμου δύναται ν' ἀσκηθῇ καὶ κατὰ προγενεστέρων πράξεων, αἵτινες ὅμως ἐδημοσιεύθησαν ἢ ἐκοινοποιήθησαν μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἰσχύος τοῦ νόμου περὶ συμβουλίου ἐπικρατείας.

Ἐπηκολούθησαν διάφοροι συμπληρωτικοὶ νόμοι, ὡς οἱ νόμοι 5454 καὶ 5468 τοῦ 1932 κ. ἄ., οἵτινες ἐρρύθμισαν λεπτομερείας τινὰς τοῦ ἀρχικοῦ νόμου, μὴ μεταβαλόντες ὅμως τὴν ὀργάνωσιν τοῦ θεσμοῦ. Ἡ ἀπὸ τῆς συστάσεώς του (1929) μέχρι σήμερον λειτουργία τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας ἀπεδείχθη λίαν καρποφόρος καὶ χρησιμωτάτη. Ἀκυροῦνται αἱ αὐθαίρετοι καὶ παράνομοι πράξεις τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν, καθορίζεται δὲ καὶ νομολογία ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῶν διοικητικῶν νόμων, ἡ ὁποία εἶναι χρησιμώτατος ὁδηγὸς διά τε τοὺς διοικητικοὺς ὑπαλλήλους καὶ τὰς διοικητικὰς ἀρχὰς ἐν γένει, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τοὺς πολίτας, οἱ ὁποῖοι δὲν εὑρίσκονται οὕτω πρὸ τῆς ἀβεβαιότητος ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῶν διοικητικῶν νόμων. Ἡ ἵδρυσις τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας θὰ ἀποτελέσῃ τὸν πρόδρομον τῆς πληρεστέρας ὀργανώσεως τῆς διοικητικῆς δικαιοσύνης ἐν Ἑλλάδι διὰ τῆς συστάσεως καὶ ἄλλων κατωτέρων διοικητικῶν δικαστηρίων, πρὸς δικαιοτέραν καὶ ταχυτέραν λύσιν τῶν διοικητικῶν διαφορῶν.

Χ. Π. ΓΙΩΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ *1. Μελέται.*—*Φιλάρετος Γ. Ν.*, «Ἡ δικαστικὴ ἀναδιοργάνωσις ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1885).—*Πολυχρονιάδης Κ. Δ.*, «Τὸ συμβούλιον ἐπικρατείας» (Ἀθῆναι 1911, τ. 2).—*Νᾶκος Λ. Π.*, «Ἔκθεσις περὶ τῆς καταστάσεως καὶ διοργανώσεως τῆς δικαιοσύνης» (Ἀθῆναι 1914).—*Dela Grasserie R.*, «De la justice en France et à l'étranger au XXe siècle» (Paris 1914).—*Τσουκαλᾶς Κ.*, «Αἱ δικονομικαὶ μεταρρυθμίσεις» (Ἀθῆναι 192).—*Παπαβασιλείου Ἀθ. Ε.*, «Δικαστικὴ χωρογραφία» (Θεσσαλονίκη 1924).—*Γιώτης Χ. Π.*, «Αἱ διεθνεῖς ἀνησυχίαι ὡς πρὸς τὰ ὁρκωτὰ δικαστήρια» (1929).—«Λεξικὸν διοικήσεως — δικαιοσύνης — ἀστυνομίας» (Ἀθῆναι 1929 κ. ἑ.).—*Παπασταθόπουλος Δ.*, «Διοικητικαὶ διαφοραὶ» (Ἀθῆναι 1929).—*Τσουκαλᾶς Κ.*, «Τὰ ὁρκωτὰ δικαστήρια» (Ἀθῆναι 1929—1931, τ. 2).—*Βελεγρῆς Θ.*, «Τὸ συμβούλιον τῆς ἐπικρατείας» (1930).—*Παπασταθόπουλος Δ.*, «Νομοθεσία περὶ τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας» (1930).—*Πολυχρονόπουλος Π. Κ.*, «Ἁρμοδιότης καὶ διαδικασία ἐνώπιον τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας» (Ἀθῆναι 1933).—Πρβλ. ἔτι τὰς πολιτικὰς δικονομίας τῶν *Φέδερ* (Ἀθῆναι 1847), *Οἰκονομίδου* (Ἀθῆναι 1855—1877, ζ' ἔκδ. ὑπὸ *Λιβαδᾶ* 1924 κ. ἑ.), *Χ. Ρουσσοπούλου—Ξ. Εὐθυμίου* (Ἀθῆναι 1878), *Σ. Εὐκλείδου* (Ἀθ. 1902), *Δ. Ποταμιάνου* (Ἀθῆναι 1903 καὶ 1910), *Ι. Σημαντήρα* (Ἀθῆναι 1914), *Μ. Γ. Λιβαδᾶ* (Ἀθῆναι 1923, 1926 καὶ 1927), *Α. Ν. Μπουροπούλου* (Ἀθῆναι 1931), *Κ. Γ. Παπαδοπούλου* (γ' ἔκδ. 1932), κ. ἄ., τὰς ποινικὰς δικονομίας τῶν *Κ. Κωνσταντοπούλου* (Πάτραι 1871—1876, γ' ἔκδ. Ἀθῆναι 1925), *Κωστῆ* (Ἀθῆναι 1867, γ' ἔκδ. 1897), *Κ. Βασιλείου* (Ἀθῆναι 1914), *Α. Ν. Μπουροπούλου* (Ἀθῆναι 1931), κ. ἄ., τὸν «Δικαστικὸν ὀργανισμὸν» τοῦ *Γ. Φιλαρέτου* (σελ. 12 κ.ἑ.), καὶ τὸ «Σύστημα διοικητικοῦ δικαίου» τοῦ *Γ. Ἀγγελοπούλου* (ἀρ. 376—47).—*2. Νομοθεσία καὶ στατιστική.*—*Φλογαΐτης Θ.*, «Οἱ δικαστικοὶ νόμοι τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1885—1888, τ. 4, β' ἔκδ. 1894—1898, τ. 3) μετὰ «Παραρτήματος τῶν δικαστικῶν νόμων τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1887, τ. 2) καὶ «Συμπληρώματος τῶν δικαστικῶν νόμων καὶ τοῦ παραρτήματος αὐτῶν» (Ἀθῆναι 188 —1901, τ. 7).—«Στατιστικὴ τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης τοῦ ἔτους...» 1926 κ. ἑ. (Ἀθῆναι 1927 κ. ἑ., ἔκδ. τῆς Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος).—«Στατιστικὴ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης τοῦ ἔτους» 1926 κ. ἑ. (Ἀθῆναι 1927 κ. ἑ., τῆς αὐτῆς ὑπηρεσίας).—«Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος. 1930» (Ἀθῆναι 1931, τῆς αὐτῆς ὑπηρεσίας, σελ. 356 κ. ἑ.).—«Μηνιαῖον στατιστικὸν δελτίον» (1929 κ. ἑ., τῆς αὐτῆς ὑπηρεσίας).—«Ἐπετηρὶς ὑπουργείου Δικαιοσύνης».

Π. Ν. Π.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ

Ἡ ἐκπαίδευσις ὠργανώθη ἐν Ἑλλάδι εὐθὺς ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ βασιλείου, ἡ μὲν δημοτικὴ διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 6/18 Φεβρουαρίου 1834, ἡ δὲ μέση διὰ τοῦ ἀπὸ 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ἰανουαρίου 1837 διατάγματος. Ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις προεβλέπετο ἑπταετὴς καὶ ὑποχρεωτική, παρείχετο δὲ διὰ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, ἀποτελουμένου ἐξ ἑπτὰ τάξεων, ἐν αἷς ἐδιδάσκοντο τὰ ἑξῆς μαθήματα: κατήχησις, στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς, ἀνάγνωσις, γραφή, ἀριθμητική, ἡ γνῶσις τῶν κατὰ τοὺς νόμους παραδεδεγμένων σταθμῶν καὶ μέτρων, ἡ γραμμικὴ ἰχνογραφία καὶ ἡ φωνητικὴ μουσική, εἰ δυνατὸν δὲ καὶ στοιχεῖα τῆς γεωγραφίας, τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ ἐκ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τὰ ἀναγκαιότερα. Ἐπίσης ἐδιδάσκοντο πρακτικῶς ἡ ἀγρονομία, ἡ κηπουρικὴ καὶ κυρίως ἡ δενδροκομία, ἡ βομβυκοτροφία καὶ ἡ μελισσοτροφία. Διὰ τὰ θήλεα προεβλέποντο ἴδια σχολεῖα «ὅπου τοῦτο εἶναι δυνατόν».

Τὸ προσωπικὸν τῶν δημοτικῶν σχολείων ἀπετέλουν οἱ δημοδιδάσκαλοι, οἵτινες διῃροῦντο εἰς τρεῖς κατηγορίας: α) εἰς διδασκάλους νομοῦ καὶ ἐπαρχιῶν, β) εἰς διδασκάλους δήμων α' καὶ β' τάξεως, καὶ γ) εἰς διδασκάλους δήμων γ' τάξεως. Οἱ πρῶτοι ἔπρεπε νὰ ἔχουν πλήρεις τὰς γνώσεις ἑνὸς ἀρτίου διδασκάλου, οἱ δεύτεροι ἠδύναντο νὰ ἔχουν καὶ ὀλιγωτέρας γνώσεις καὶ οἱ τρίτοι ἤρκει νὰ γνωρίζουν ν' ἀναγινώσκουν, νὰ γράφουν καὶ νὰ ἀριθμοῦν ἐλευθέρως, νὰ ἐξηγοῦν τὴν κατήχησιν, νὰ γνωρίζουν ὁπωσοῦν φωνητικὴν μουσικὴν καὶ νὰ ἔχουν πρακτικὰς γνώσεις τῆς δενδροκομίας,

Digitized by Google

ἀγρονομίας, κηπουρικῆς, βομβυκοτροφίας καὶ μελισσοτροφίας. Ὁ μισθὸς τῶν κατὰ νομοὺς διδασκάλων ὡρίζετο εἰς δρχ. 100 κατὰ μῆνα, τῶν κατ' ἐπαρχίας εἰς 90, τῶν δημοδιδασκάλων β' τάξεως 80 καὶ τῶν γ' τάξεως 50. Ἐκτὸς τοῦ μισθοῦ τούτου παρεχωρεῖτο εἰς ἕκαστον δημοδιδάσκαλον «ἀνέξοδος κατοικία καὶ δύο στρέμματα τοὐλάχιστον κήπου ἢ καλλιεργησίμου γῆς πρὸς ἐπικαρπίαν του· δι' ἕκαστον δὲ παῖδα θέλουν τῷ δίδεσθαι μηνιαίως ἀπὸ τὸ δημοτικὸν ταμεῖον 10—50 λεπτά. Οἱ γονεῖς τῶν παίδων θέλουν ἀποδίδει εἰς τὸ δημοτικὸν ταμεῖον τὰ δίδακτρα ταῦτα».

Διὰ τὴν διοίκησιν τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως καθιερώθη λίαν πολύπλοκον σύστημα. Πρὸς ἐπιθεώρησιν τῶν δημοτικῶν σχολείων συνεστήθησαν τριῶν βαθμῶν ἐπιθεωρητικαὶ ἐπιτροπαί· ἡ κατὰ δήμους, ἀποτελουμένη ἐκ τοῦ δημάρχου, τοῦ ἐφημερίου καὶ 2—4 συμβούλων· ὑπὲρ αὐτήν, ἡ ἐπαρχιακή, ἀποτελουμένη ἐκ τοῦ ἐπάρχου, τοῦ εἰρηνοδίκου, ἑνὸς κληρικοῦ, ἑνὸς διδασκάλου ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ 2—4 πολιτῶν· καὶ τέλος, ὑπεράνω πασῶν, ἡ κατὰ νομούς, ἀποτελουμένη ἀπὸ τὸν νομάρχην, τὸν πρόεδρον τοῦ ἐπαρχιακοῦ δικαστηρίου καὶ τὸν ἐπίτροπον τῆς ἐπικρατείας, ἕνα ἀνώτερον κληρικόν, ἕνα καθηγητὴν πανεπιστημίου ἢ γυμνασίου καὶ 2—4 πολίτας. Καθήκοντα τῶν ἐπιθεωρητικῶν ἐπιτροπῶν ἦσαν οὐ μόνον νὰ ἐπιθεωρῶσι τὰ σχολεῖα τῆς δικαιοδοσίας των καὶ ὑποδεικνύωσι τὰ ληπτέα διὰ τὴν βελτίωσιν αὐτῶν μέτρα, ἀλλὰ καὶ πολὺ οὐσιαστικώτερα. Ἐφρόντιζον διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου περὶ ὑποχρεωτικῆς φοιτήσεως, διὰ τὴν ἐξεύρεσιν, συντήρησιν καὶ πλουτισμὸν τοῦ διδακτηρίου, τὴν παροχὴν ἀρωγῆς εἰς τοὺς ἀπόρους μαθητάς, διὰ τὴν διοίκησιν τῆς περιουσίας τοῦ σχολείου καὶ τὸ κυριώτερον εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ παύωσι τὸν διδάσκαλον. Δηλαδὴ καθιεροῦτο εἶδός τι αὐτοδιοικήσεως τῶν σχολείων, εἰς τὸ ὁποῖον οὐδὲ σήμερον ἔχομεν φθάσει.

Πρὸς μόρφωσιν τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ τῶν δημοτικῶν σχολείων συνεστήθη ἐν Ἀθήναις διδασκαλεῖον μὲ προσηρτημένον πρότυπον, τὸ προσωπικὸν τοῦ ὁποίου ἀπετελεῖτο ἐκ τοῦ διευθυντοῦ καὶ δύο καθηγητῶν, ἐξ ὧν ὁ εἷς ἀπαραιτήτως ἔπρεπε νὰ εἶναι ἱερωμένος. Πρῶτος διευθυντὴς τοῦ διδασκαλείου ἐχρημάτισεν ὁ Γερμανὸς Κόρ..., μετ' αὐτὸν δὲ ὁ Ι. Κοκκώνης, ὅστις πρῶτος ἐφήρμοσεν ἐν Ἑλλάδι τὴν ἀλληλοδιδακτικὴν μέθοδον. Οἱ μαθηταὶ ἐγίνοντο δεκτοὶ εἰς αὐτὸ κατόπιν ἐξετάσεων, οἱ δ' ἀριστεύοντες ἐξ αὐτῶν, μέχρι 12 κατ' ἔτος, διωρίζοντο ὑπότροφοι τοῦ κράτους, λαμβάνοντες ὑποτροφίαν 30—40 δραχ. κατὰ μῆνα. Εἰς τὸ διδασκαλεῖον ἐξητάζοντο καὶ ὅσοι, χωρὶς νὰ φοιτήσουν εἰς αὐτό, ἐπεθύμουν νὰ διορισθοῦν διδάσκαλοι.

Ὁ διευθυντὴς τοῦ διδασκαλείου ἦτο συγχρόνως καὶ γενικὸς ἐπιθεωρητὴς τῶν σχολείων, ἔχων δικαίωμα νὰ ἐπιθεωρῇ ὅλα τὰ σχολεῖα τοῦ κράτους καὶ ὑποβάλλῃ περὶ τοῦ προσωπικοῦ αὐτῶν ἐκθέσεις. Ἡ δαπάνη τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως ἐβάρυνε τοὺς οἰκείους δήμους.

Ἡ μέση ἐκπαίδευσις ἀπετελεῖτο ἐκ δύο ἐπαλλήλων κύκλων, τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ τοῦ γυμνασίου. Σκοπὸς τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου ὡρίζετο διπλοῦς, ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ προπαρασκευάζῃ τοὺς μαθητὰς διὰ τὸ γυμνάσιον, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ παρέχῃ καὶ αὐτοτελῆ τινα μόρφωσιν δι' ὅσους δὲν εἶχον πρόθεσιν νὰ ἀκολουθήσωσιν ἀνωτέρας σπουδάς. Τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπετελοῦντο ἐκ τριῶν τάξεων, εἰς τὴν α' τῶν ὁποίων ἐγίνοντο δεκτοὶ μαθηταὶ ἔχοντες ἐνδεικτικὸν προαγωγῆς ἐκ τῆς δ' τάξεως τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, ἐδιδάσκοντο δὲ εἰς αὐτὰ τὰ ἑξῆς μαθήματα: ἡ ἑλληνικὴ μετὰ παραλληλισμοῦ τῆς παλαιᾶς πρὸς τὴν νέαν, κατήχησις καὶ ἱερὰ ἱστορία, γεωγραφία καὶ γενικὴ ἱστορία, καλλιγραφία, ἀριθμητική, ἀρχὴ τῆς φυσικῆς καὶ φυσικῆς ἱστορίας, μουσικὴ καὶ ζωγραφική, γαλλικὴ καὶ ἀρχαὶ τῆς λατινικῆς δι' ὅσους προωρίζοντο διὰ τὰ γυμνάσια. Τὸ προσωπικὸν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων ἀπετελεῖτο ἐκ τριῶν ἑλληνοδιδασκάλων, κεκτημένων ἀπαραιτήτως ἀπολυτήριον γυμνασίου. Ὁ διδάσκαλος τῆς γ' τάξεως ἦτο καὶ ὁ διευθυντὴς τοῦ σχολείου, ὀνομαζόμενος σχολάρχης. Ὁ μισθὸς τῶν διδασκάλων τῆς α' τάξεως ἀνήρχετο εἰς δρ. 120 κατὰ μῆνα, τῆς β' εἰς δρ. 150 καὶ τῆς γ' εἰς δρ. 180.

Τοῦ γυμνασίου σκοπὸς ὡρίζετο ἡ προπαρασκευὴ διὰ τὰς ἀνωτέρας ἐπιστημονικὰς σπουδάς. Ἀπετελεῖτο ἐκ 4 τάξεων, εἰς ἃς ἐδιδάσκοντο τὰ αὐτὰ μὲ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα μαθήματα, ἀλλ' εἰς εὐρύτερον καὶ ἐπιστημονικώτερον κύκλον. Εἰς τὴν α' τάξιν ἐγίνοντο δεκτοὶ κατόπιν ἐξετάσεων οἱ ἔχοντες ἀπολυτήριον ἑλληνικοῦ σχολείου, οἱ δὲ λαμβάνοντες ἀπολυτήριον ἐκ τῆς δ' τάξεως τοῦ γυμνασίου εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ ἐγγράφωνται εἰς οἱανδήποτε σχολὴν τοῦ πανεπιστημίου. Τὸ προσωπικὸν τοῦ γυμνασίου ἀπηρτίζετο ἐκ πέντε καθηγητῶν, δηλαδὴ «εἷς διὰ τὴν μαθηματικὴν εἰς ὅλας τὰς τάξεις, καὶ τέσσαρες διὰ τὰ λοιπὰ μαθήματα, οὕτως ὥστε εἰς δύο νὰ εἶναι ἀνατεθειμένη ἡ διδασκαλία τῶν κλασσικῶν γλωσσῶν καὶ τῆς φιλολογίας αὐτῶν, εἰς ἕνα ἡ γαλλική, ἡ ἱστορία καὶ γεωγραφία καὶ εἰς ἕτερον ἡ τῆς φυσικῆς ἱστορίας, φυσικῆς, χημείας, ἀνθρωπολογίας καὶ φιλοσοφίας». Ὁ καθηγητὴς τῆς ἀνωτάτης τάξεως εἶχε τὴν διεύθυνσιν τοῦ σχολείου, ὀνομαζόμενος γυμνασιάρχης. Διὰ νὰ διορισθῇ τις καθηγητὴς γυμνασίου, ἔπρεπε νὰ ἔχῃ σπουδάσει εἰς τὴν σχολὴν τῶν γενικῶν ἐπιστημῶν τοῦ πανεπιστημίου καὶ νὰ ὑποστῇ θεωρητικὰς ἐξετάσεις ἐνώπιον ἐπιτροπῆς καταρτιζομένης ὑπὸ τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν γραματείας, μετὰ διετίαν δὲ ἀπὸ τούτων, καθ' ἣν ἠσκεῖτο ἐν σχολείοις εἰς τὸ διδάσκειν, ὑφίστατο πρακτικὴν ἐξέτασιν ἐνώπιον τῆς ἰδίας ἐπιτροπῆς. Βασικὸς μισθὸς τῶν καθηγητῶν ὡρίζετο δρ. 200 κατὰ μῆνα, εἰς δὲ τὸν γυμνασιάρχην ἐχορηγεῖτο καὶ μηνιαῖον ἐπιμίσθιον ἐκ δρ. 50 μηνιαίως.

Ἡ δαπάνη διὰ τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν ἐβάρυνε τὸ κράτος. Διὰ τὴν διοίκησιν τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως ἐφηρμόζετο τὸ αὐτὸ μὲ τὴν δημοτικὴν σύστημα. Δι' ἕκαστον σχολεῖον συνιστᾶτο ἐφορεία, ἔχουσα παράλληλα μὲ τὴν τῶν δημοτικῶν σχολείων καθήκοντα καὶ ἀποτελουμένη ἀπὸ τὸν διοικητήν, ἕναν πεπαιδευμένον κληρικόν, τὸν δήμαρχον καὶ δύο δημότας. Καθήκοντα ἐπιθεωρητοῦ ἤσκουν ἐπὶ μὲν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων οἱ γυμνασιάρχαι, ἐπὶ δὲ τῶν γυμνασίων οἱ καθηγηταὶ τῆς γενικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου ἢ ἄλλα πρόσωπα ὑπὸ τῆς γραμματείας ὁριζόμενα.

Τὸ ἀνωτέρω σύστημα, ἄρτιον καθ' ἑαυτὸ καὶ στηριζόμενον ἐπὶ τῶν τότε κρατουσῶν ἐπιστημονικῶν ἀρχῶν, δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθῇ καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν, λόγῳ τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν τῆς χώρας. Οὕτω τὸ δημοτικὸν σχολεῖον οὐδέποτε ἐλειτούργησεν ὡς ἑπτατάξιον, περιορισθὲν ἀμέσως εἰς τετρατάξιον καὶ τριτάξιον ἔτι. Οἱ δῆμοι, λόγῳ ἀνεπαρκείας τῶν πόρων των, μετὰ δυσχερείας καὶ κατόπιν πολλῶν πιέσεων ἐκ μέρους τοῦ κέντρου προέβαινον εἰς τὴν ἵδρυσιν νέων σχολείων, ἕνεκα δὲ τούτου ἡ ἀναλογία τῶν ἀγραμμάτων κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς συστάσεως τοῦ κράτους ἦτο μεγίστη. Δὲν ἦτο δὲ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ κακὴ πίστις τῶν δημοτικῶν ἀρχόντων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἔλλειψις πόρων ἐπέφερε καθυστέρησιν πολλάκις μακροχρόνιον περὶ τὴν καταβολὴν τῶν μισθῶν τῶν διωρισμένων διδασκάλων, οἵτινες διὰ νὰ ἀποσπάσωσι μέρος τῶν μισθῶν των ἠναγκάζοντο νὰ ὑποβάλλωνται εἰς παντοειδεῖς ἐξευτελισμούς. Εἰς ταῦτα δέον νὰ προστεθῇ ἡ ἔλλειψις μονιμότητος τοῦ προσωπικοῦ, τὸ ὁποῖον ἦτο ἕρμαιον τοῦ κομματάρχου, κατατυραννοῦντος καὶ ἐκμεταλλευομένου αὐτό. Τὴν ἐξαθλίωσιν αὐτὴν τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως ἀντελήφθη ἡ πολιτεία καὶ προσεπάθησε νὰ λάβῃ τὰ δυνατὰ μέτρα πρὸς θεραπείαν της. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς μισθούς, ἠναγκάσθη κατ' ἀρχὰς μὲν νὰ ἐπιχορηγῇ τοὺς δήμους, ἔπειτα δὲ νὰ ἱδρύσῃ ἴδιον ταμεῖον τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἀλλ' ἀμφότερα ταῦτα ἀπετέλουν συμπτωματικὴν καὶ οὐχὶ ριζικὴν θεραπείαν. Μόλις τῷ 1920 ἀνέπνευσεν ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις, ὅτε ἀνέλαβε τὴν δαπάνην αὐτῆς τὸ κράτος. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν μονιμότητα, ἐπεχείρησε τῷ 1871 νὰ περιορίσῃ τὸ κακὸν τῶν μεταθέσεων, ἀλλ' ἡ πολιτικὴ συναλλαγὴ ἦτο τόσον ἀνεπτυγμένη, ὥστε δι' ἑρμηνευτικῶν ἑλιγμῶν κατωρθώθη νὰ μὴ ἐφαρμοσθῇ ὁ σχετικὸς νόμος. Διὰ νὰ δώσωμεν ἀμυδρὰν εἰκόνα τῆς κρατούσης τότε καταστάσεως, παραθέτομεν τὰ ἑξῆς στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα κατέθηκεν εἰς τὴν βουλήν, κατὰ τὴν συνεδρίαν αὐτῆς τῆς 25 Ἰουνίου 1899 ὁ τότε ὑπουργὸς τῆς Παιδείας Ἀθ. Εὐταξίας: τῷ 1894 ἐπὶ προσωπικοῦ 3.256 διδασκάλων ἐνηργήθησαν 1.092 μεταθέσεις καὶ 1.421 ἀπολύσεις· δηλαδὴ ἕκαστος σχεδὸν τῶν διδασκάλων ἢ μετετέθη ἢ ἀπελύθη.

Ἀπὸ τὸ δημοτικὸν σχολεῖον, εἰς τοιαύτην εὑρισκόμενον κατάστασιν, μὲ προσωπικὸν ὅλως ἀκατάρτιστον καὶ μὲ τὰς λοιπὰς ἀφαντάστως ἐλεεινὰς συνθήκας τῆς λειτουργίας του, ὅσον ἀφορᾷ τὰ διδακτήρια, τὰ ἐποπτικὰ μέσα διδασκαλίας κλπ., βεβαίως δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀναμένῃ τις σοβαρὰ ἀποτελέσματα. Περιωρίζετο εἰς τὴν παροχὴν τῶν ξηρῶν γνώσεων τῆς ἀναγνώσεως, τῆς γραφῆς καὶ τῆς ἀριθμητικῆς. Παρ' ὅλην ὅμως τὴν καθυστερημένην μόρφωσίν των, οἱ διδάσκαλοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἂν δὲν ἠδύναντο νὰ ὀνομασθῶσι μορφωμένοι παιδαγωγοί, ἐπίστευον ὅμως μετὰ φανατισμοῦ εἰς τὰ ἰδανικὰ τῆς θρησκείας καὶ τῆς πατρίδος καὶ τὴν πίστιν των αὐτὴν εἶχον τὴν δύναμιν νὰ μεταδίδωσιν εἰς τοὺς μαθητάς των. Εἰς τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν ἐνεφανίζετο καλυτέρα πως ἡ κατάστασις. Ἡ ἀνωτέρα πνευματικὴ κατάρτισις τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ, παρὰ τὰς ἄλλας δυσμενεῖς συνθήκας τῆς λειτουργίας τῶν σχολείων, ἐπέτυχε νὰ ἐπισύρῃ τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς κοινωνίας καὶ νὰ κρατήσῃ τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον ἀναλογικῶς πάντοτε μὲ τὴν δημοτικήν.

Ἤδη ἀπὸ τοῦ 1875 ἤρχισε νὰ παρατηρῆται κάποια κίνησις μὲ σκοπὸν να προσλάβῃ τὸ σχολεῖον οὐσιαστικώτερον περιεχόμενον. Οἱ σπουδάσαντες εἰς Εὐρώπην, εἴτε δαπάναις τοῦ κράτους, εἴτε δαπάναις ἄλλων ἱδρυμάτων ἢ κληροδοτημάτων νέοι, ἐπιστρέψαντες εἰς Ἑλλάδα, ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν τὰς νέας παιδαγωγικὰς θεωρίας, τὰς ὁποίας ἐπεχείρησαν νὰ ἐφαρμόσουν καὶ παρ' ἡμῖν. Τῷ 1878 ἱδρύεται ἐν Ἀθήναις διδασκαλεῖον τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νέων ἀρχῶν. Τῷ 1880 ὁ γενικὸς ἐπιθεωρητὴς τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως Πετρίδης ἐξέδωκε τὰς πρακτικὰς ὁδηγίας πρὸς διδασκαλίαν τῶν μαθημάτων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, στηριζόμενος εἰς τὰ ἑρβαρτιανὰ συστήματα. Εὐθὺς κατόπιν κατηργήθη ἡ ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδος, ἥτις ἐφηρμόζετο ἀνέκαθεν εἰς τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν, καὶ εἰσήχθη ἡ συνδιδακτική. Ἐδημιουργήθησαν θερινὰ μαθήματα πρὸς μετεκπαίδευσιν τῶν δημοδιδασκάλων καὶ ἐν γένει ἐσημειώθη μία σημαντικὴ μεταβολὴ εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν ἡμῶν. Ἡ μεταβολὴ αὕτη ὡς πρὸς τὴν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν ἀπεκρυσταλλώθη διὰ τοῦ νόμου ΒΤΜΘ' τοῦ 1895, ψηφισθέντος τῇ εἰσηγήσει τοῦ τότε ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας Πετρίδη. Δι' αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος δικαίως ὠνομάσθη καὶ καταστατικὸς χάρτης τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, προεβλέποντο δύο εἰδῶν σχολεῖα, τὰ νηπιαγωγεῖα καὶ τὰ δημοτικὰ σχολεῖα. Τὰ νηπιαγωγεῖα ἀπετελοῦντο ἐκ δύο τάξεων, εἰς ἃς ἐφοίτων προαιρετικῶς νήπια ἡλικίας 4—6 ἐτῶν. Τὰ δημοτικὰ σχολεῖα διεκρίνοντο εἰς δύο κατηγορίας, τὰ κοινὰ καὶ τὰ πλήρη. Καὶ τὰ μὲν κοινὰ περιελάμβανον 4 τάξεις, τὰ δὲ πλήρη 6, εἰς ἃς ἐδιδάσκοντο, εὐρύτερον μὲν εἰς τὰ πλήρη, συνοπτικώτερον δὲ εἰς τὰ κοινά, τὰ ἑξῆς μαθήματα: ἀνάγνωσις καὶ ἑρμηνεία περικοπῶν τοῦ Εὐαγγελίου, ἀνάγνωσις καὶ ἑρμηνεία ἐκλεκτῶν συγγραφέων τῆς καθωμιλημένης γλώσσης καὶ γραπταὶ ἐν αὐτῇ ἀσκήσεις τῶν μαθητῶν, στοιχεῖα τῆς γραμματικῆς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τῆς καθωμιλημένης, ἑρμηνεία μερῶν ἐκ τῶν ὁμαλωτέρων πεζῶν συγγραφέων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀσκήσεις πρὸς λύσιν πολυπλοκωτέρων ἀριθμητικῶν προβλημάτων, στοιχεῖα γεωμετρίας, χημείας καὶ φυσικῆς ἱστορίας μετ' ἐφαρμογῆς αὐτῶν ἐν τῇ γεωργίᾳ, τῇ βιομηχανίᾳ, τῇ κτηνοτροφίᾳ καὶ τῇ ὑγιεινῇ καὶ σωματικαὶ ἀσκήσεις. Διὰ νὰ ἱδρυθῇ κοινὸν δημοτικὸν σχολεῖον, ἀπῃτεῖτο ἡ συγκέντρωσις 15 τοὐλάχιστον μαθητῶν, πλήρους δὲ τοὐλάχιστον 50. Διὰ τὰ θήλεα προεβλέπετο ἡ ἵδρυσις ἰδιαιτέρων σχολείων.

Τὰ πλήρη δημοτικὰ σχολεῖα διῃροῦντο εἰς μονοτάξια, ἂν ὑπηρέτει εἰς αὐτὰ εἷς διδάσκαλος, διτάξια, ἂν δύο, τριτάξια, ἂν τρεῖς, τετρατάξια, ἂν τέσσαρες, πεντατάξια, ἂν πέντε καὶ ἑξατάξια, ἂν ἕξ. Πρὸς ἵδρυσιν μονοταξίου δημοτικοῦ σχολείου ἀπῃτεῖτο ἡ συγκέντρωσις 50—80, διταξίου 81—130, τριταξίου 131—200, τετραταξίου 201—250, πενταταξίου 251—300 καὶ ἑξαταξίου 301—360 μαθητῶν.

Εἰς τὰ νηπιαγωγεῖα ἐδίδασκον αἱ νηπιαγωγοί, ἀπόφοιτοι τοῦ ὑπὸ τῆς Λασκαρίδου ἱδρυθέντος ἐν Καλλιθέᾳ διδασκαλείου νηπιαγωγῶν, εἰς δὲ τὰ δημοτικὰ σχολεῖα δημοδιδάσκαλοι, πτυχιοῦχοι διδασκαλείου δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως. Οἱ δημοδιδάσκαλοι διεκρίνοντο εἰς τρεῖς κατηγορίας, πρωτοβαθμίους μὲ μηνιαῖον μισθὸν δρ. 150, δευτεροβαθμίους μὲ 120 καὶ τριτοβαθμίους μὲ 100. Τῶν δημοδιδασκαλισσῶν ὁ μισθὸς ὡρίζετο κατώτερος.

Πλὴν τῶν δημοτικῶν σχολείων, εἰς μέρη ὅπου οἱ δημοτικοὶ πόροι δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἵδρυσιν κοινῶν ἢ πλήρων σχολείων, προεβλέπετο ἡ ἵδρυσις γραμματοδιδασκαλείων, εἰς ἃ ἐδίδασκον οἱ καλούμενοι γραμματισταί, κεκτημένοι δηλονότι πτυχίον ὑποδιδασκαλείων, ἐν ἀνάγκῃ δὲ καὶ μόνον ἀπολυτήριον ἑλληνικοῦ σχολείου ἢ ἱερατικῆς σχολῆς. Εἰς τὰ γραμματοδιδασκαλεῖα ἐδιδάσκοντο ἀνάγνωσις καὶ πραγματογνωσία, γραφή, ἀριθμητική, στοιχειώδης ἱερὰ ἱστορία καὶ κατήχησις, στοιχεῖα ἑλληνικῆς ἱστορίας, γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος καὶ περικοπαὶ τοῦ Εὐαγγελίου.

Διὰ τὴν διοίκησιν τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως ὁ νόμος ΒΤΜΘ' εἰσήγαγε τὸ ἑξῆς σύστημα. Εἰς ἕκαστον νομὸν διωρίσθη ἀνὰ εἷς ἐπιθεωρητής, παρ' ἑκάστῳ δὲ ἐπιθεωρητῇ συνεστήθη ἐποπτικὸν συμβούλιον, ἀποτελούμενον ἐκ τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ὡς προέδρου, ἑνὸς γυμνασιάρχου, ἑνὸς ἐπιστήμονος, ἑνὸς τῶν εὐυποληπτοτέρων ἐμπόρων ἢ κτηματιῶν τῆς ἕδρας τοῦ συμβουλίου καὶ τοῦ ἐπιθεωρητοῦ. Δύο τῶν ἐπιθεωρητῶν ἦσαν γυναῖκες, προοριζόμεναι διὰ τὰ σχολεῖα τῶν θηλέων. Τὸ ἐποπτικὸν συμβούλιον ἤσκει τὴν πειθαρχικὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν λειτουργῶν τῆς περιφερείας του, προέτεινε τὴν μετάθεσιν αὐτῶν ἀπὸ σχολείου εἰς σχολεῖον τοῦ αὐτοῦ νομοῦ, προέτεινε τὴν ἵδρυσιν γραμματοδιδασκαλείων καὶ ἐγνωμοδότει περὶ παντὸς μέτρου, ἀφορῶντος τὴν βελτίωσιν τῆς ἐκπαιδεύσεως τῆς περιφερείας του. Διὰ τοῦ νόμου τούτου οἱ δημοδιδάσκαλοι ἀπέκτησαν μονιμότητά τινα, ἡ ὁποία συνετέλεσε κατὰ πολὺ εἰς τὴν ἀνύψωσιν αὐτῶν.

Ὡς πρὸς τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν, πλὴν τοῦ νόμου ΒΣΗΖ', ὁ ὁποῖος ἀπηγόρευσε τὸν διορισμὸν καθηγητῶν, μὴ κεκτημένων πτυχίον τοῦ πανεπιστημίου, οὐδὲν ἄλλο μέτρον ἐλήφθη μέχρι τοῦ 1905, ὅτε συνεστήθη διὰ τοῦ νόμου ΓΗΑ' τὸ ἐποπτικὸν συμβούλιον τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως καὶ

εἰσήχθη ὁ θεσμὸς τῶν ἐπιθεωρητῶν τῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Τὸ ἐποπτικὸν συμβούλιον ἀπετελεῖτο ἐκ δύο καθηγητῶν τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς, ἑνὸς τῆς σχολῆς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἑνὸς τῆς τῶν μαθηματικῶν, ἑνὸς τῆς θεολογίας, ἑνὸς τῆς νομικῆς καὶ τοῦ τμηματάρχου τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως τοῦ ὑπουργείου, ἀντικατασταθέντος βραδύτερον δι' ἑνὸς καθηγητοῦ τῆς ἰατρικῆς σχολῆς. Τὸ ἐποπτικὸν συμβούλιον ἤσκει τὴν πειθαρχικὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν λειτουργῶν τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἐγνωμοδότει δὲ περὶ τῆς μεταθέσεως καὶ τῆς προαγωγῆς αὐτῶν. Ἐπιθεωρηταὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως ποοεβλέποντο πέντε δι' ὅλον τὸ κράτος, τρεῖς φιλόλογοι, εἷς μαθηματικὸς καὶ εἷς φυσικός, οἵτινες παρηκολούθουν τοὺς λειτουργοὺς τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως καὶ ὑπέβαλλον περὶ αὐτῶν ἐκθέσεις εἰς τὸ ὑπουργεῖον καὶ τὸ ἐποπτικὸν συμβούλιον.

Τῷ 1905 διὰ τοῦ νόμου ΓΩΚΗ' συνεστήθη ἐν Ἀθήναις καὶ κεντρικὸν ἐποπτικὸν συμβούλιον τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, τὸ ὁποῖον ἀπετελεῖτο ἐκ πέντε μονίμων μελῶν καὶ εἶχε τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν, ἐχρησίμευε δὲ συγχρόνως ὡς γνωμοδοτικὸν συμβούλιον τοῦ ὑπουργοῦ διὰ τὰ ἐπιστημονικὰ ζητήματα.

Ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα ὀργάνωσις τῶν σχολείων τῆς δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως καὶ ἡ διοίκησις αὐτῶν διετηρήθη μέχρι τοῦ 1914, ὅτε ἐγένετο ἡ προσάρτησις τῶν νέων χωρῶν. Εἰς αὐτάς, πλὴν τῆς Ἠπείρου, ἐλειτούργουν ἑξατάξια δημοτικὰ σχολεῖα καὶ ἑξατάξια γυμνάσια. Ἑπομένως ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ὑφίσταντο ἐν Ἑλλάδι δύο εἰδῶν ἐκπαιδευτικὰ συστήματα, τὸ τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, τετρατάξιον δηλαδὴ ἢ ἑξατάξιον δημοτικὸν σχολεῖον, τριτάξιον ἑλληνικὸν καὶ τετρατάξιον γυμνάσιον, καὶ τὸ τῶν νέων χωρῶν, ἤτοι ἑξατάξιον δημοτικὸν σχολεῖον καὶ ἑξατάξιον γυμνάσιον. Ἡ διάκρισις αὕτη ὑφίστατο μέχρι τοῦ 1929, ὅτε ἐπῆλθεν ἀφομοίωσις τῶν συστημάτων καὶ εἰσήχθη τὸ νῦν ἰσχῦον.

Σημαντικὸν βῆμα ἐσημείωσεν ἡ ἐκπαίδευσις ἡμῶν διὰ τοῦ νόμου 240 το 1914 «περὶ διοικήσεως τῆς ἐκπαιδεύσεως». Δι' αὐτοῦ, καταργηθέντων πάντων τῶν προηγουμένων συμβουλίων, ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις τὸ ἐκπαιδευτικὸν συμβούλιον, ἀποτελούμενον ἐκ 12 μονίμων μελῶν καὶ ἔχον διοικηχητικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ καθήκοντα. Πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν διοικητικῶν του καθηκόντων διηρεῖτο εἰς δύο τμήματα, τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἀναλόγως τῆς φύσεως τῆς ὑποθέσεως. Τὰ ἐπιστημονικά του ἔργα διεπεραίωνεν εἰς κοινὰς συνεδρίας. Διετηρήθη ὁ θεσμὸς τῶν ἐποπτικῶν συμβουλίων τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἀλλὰ τροποποιημένος κατά τε τὴν σύνθεσιν καὶ τὸν ἀριθμόν. Οὕτως ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ηὐξήθη εἰς 80, μέλη δ' αὐτῶν ἀπετέλουν ὁ ἐπιθεωρητής, εἷς γυμνασιάρχης καὶ εἷς πρωτοδίκης. Ἐποπτικὰ συμβούλια μέσης ἐκπαιδεύσεως δὲν ἱδρύθησαν. Τὸ ἐκπαιδευτικὸν συμβούλιον ἐπὶ τῶν λειτουργῶν τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως ἤσκει πειθαρχικὴν ἐξουσίαν εἰς δεύτερον βαθμὸν καὶ προέτεινε τὴν ἀπὸ περιφερείας εἰς περιφέρειαν μετάθεσιν αὐτῶν, ἐπὶ δὲ τῶν τῆς μέσης ἤσκει πειθαρχικὴν ἐξουσίαν εἰς πρῶτον βαθμὸν καὶ προέτεινε τὸν διορισμόν, τὴν προαγωγὴν καὶ τὴν μετάθεσιν αὐτῶν. Τὴν εἰς δεύτερον βαθμὸν πειθαρχικὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν λειτουργῶν τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως ἤσκει τὸ ἐκπαιδευτικὸν συμβούλιον ἐν κοινῇ συνεδρίᾳ.

Τῷ 1929 ἐγένετο διὰ τοῦ νόμου 4397 ἡ τελευταία τροποποίησις τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὀργάνωσιν τῶν σχολείων τῆς δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως.

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ. *Σχολεῖα γενικῆς μορφώσεως.* Εἰς τὰ σχολεῖα τῆς γενικῆς μορφώσεως ὑπάγονται τὰ νηπιαγωγεῖα, τὰ δημοτικὰ σχολεῖα καὶ αἱ νυκτεριναὶ σχολαί.

α'. Νηπιαγωγεῖα. Σκοπός των ὁρίζεται ἡ δι' ἁπλῶν καὶ τερπνῶν παιδιῶν, ἀσχολιῶν καὶ ἀσκήσεων ὑποβοήθησις τῆς σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἐξελίξεως τῶν νηπίων καὶ ἡ διὰ τοῦ τρόπου τούτου προπαρασκευὴ αὐτῶν διὰ τὸ δημοτικὸν σχολεῖον, ἀποτελοῦνται δ' ἐκ δύο τάξεων, εἰς ἃς φοιτῶσι νήπια 4—6 ἐτῶν. Πρὸς ἵδρυσιν νηπιαγωγείου ἀπαιτεῖται ἡ συγκέντρωσις 20 τοὐλάχιστον νηπίων. Διαιροῦνται εἰς δύο κατηγορίας, μονοτάξια, ἐν οἷς διδάσκει μία νηπιαγωγός, ἐφόσον ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰς αὐτὰ φοιτώντων νηπίων δὲν ὑπερβαίνει τὰ 40, καὶ διτάξια, ἐν οἷς διδάσκουσι δύο νηπιαγωγοί, ἐφόσον ὁ ἀριθμὸς τῶν νηπίων ἀνέρχεται ἀπὸ 40—60. Τὸ σχολικὸν ἔτος 1930—1931 ἐλειτούργουν 495 νηπιαγωγεῖα (446 μονοτάξια καὶ 49 διτάξια).

β') Δημοτικὰ σχολεῖα. Τούτων σκοπὸς ὁρίζεται ἡ στοιχειώδης προπαρασκευὴ τῶν μαθητῶν διὰ τὴν ζωὴν καὶ ἡ παροχὴ εἰς αὐτοὺς τῶν ἀπαραιτήτων πρὸς μόρφωσιν χρηστοῦ πολίτου στοιχείων. Δημοτικὰ σχολεῖα ἱδρύονται ὅπου εἶναι δυνατὸν νὰ συγκεντρωθῶσι 15 τοὐλάχιστον μαθηταί, ὀνομάζονται δὲ μονοτάξια, ἂν διδάσκῃ εἰς αὐτὰ εἷς διδάσκαλος, διτάξια ἂν δύο, τριτάξια ἂν τρεῖς καὶ πολυτάξια ἂν 4—6. Τὰ μονοτάξια ἔχουσι μέχρις 80 μαθητῶν, τὰ διτάξια μέχρι 130, τὰ τριτάξια μέχρι 200, τὰ τετρατάξια μέχρι 250, τὰ πεντατάξια μέχρι 300 καὶ τὰ ἑξατάξια μέχρι 350. Ἐννοεῖται ὅτι λόγῳ τῶν δυσχερειῶν, αἵτινες παρουσιάζονται περὶ τὴν ἵδρυσιν σχολείων, ὑπάρχουσι μονοτάξια σχολεῖα ἔχοντα ἄνω τῶν 150 μαθητῶν καὶ ἑξατάξια μὲ 700.

Ἡ εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα ἐκπαίδευσις ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἕκτου ἔτους συμπεπληρωμένου καὶ διαρκεῖ ἓξ ἔτη, παρέχεται δὲ δωρεὰν καὶ εἶναι ὑποχρεωτική. Εἰς τοὺς γονεῖς καὶ κηδεμόνας, οἵτινες δὲν στέλλουσι τὰ τέκνα των εἰς τὸ σχολεῖον, ἐπιβάλλονται ὑπὸ τοῦ οἰκείου ἐπιθεωρητοῦ ποιναὶ προστίμου ἀπὸ 50—500 καὶ ἐν ὑποτροπῇ μέχρι 1.000 δρχ. Κατὰ τῶν ἀποφάσεων τοῦ ἐπιθεωρητοῦ ἐπιτρέπεται ἔνστασις ἐνώπιον τοῦ ἐποπτικοῦ συμβουλίου, τὸ ὁποῖον ἀποφαίνεται ἀνεκκλήτως. Εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα διδάσκονται τὰ ἑξῆς μαθήματα: θρησκευτικά, ἑλληνικά, πρακτικὴ ἀριθμητική, στοιχειώδης γεωμετρία, ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τὰ κυριώτατα τῆς παγκοσμίου, γεωγραφία, στοιχεῖα φυσικῆς ἱστορίας, φυσικῆς καὶ χημείας μετ' ἐφαρμογῶν εἰς τὴν ὑγιεινήν, τὴν γεωργίαν καὶ τὸν πρακτικὸν βίον, ᾠδική, καλλιγραφία, ἰχνογραφία, χειροτεχνία καὶ γυμναστική.

Πρὸς διδασκαλίαν τῶν φυσιογνωστικῶν μαθημάτων καὶ πρὸς ἀπόκτησιν ὑπὸ τῶν μαθητῶν προκαταρκτικῶν γνώσεων καλλιεργείας τῆς γῆς, παρ' ἑκάστῳ δημοτικῷ σχολείῳ λειτουργεῖ σχολικὸς κῆπος ἀναλόγου ἐκτάσεως, πρὸς συντήρησιν τοῦ ὁποίου καταβάλλεται ὑπὸ τοῦ κράτους ποσὸν δρχμ. 500 κατ' ἔτος. Ἐπίσης παρ' ἑκάστῳ δημοτικῷ σχολείῳ προσαρτῶνται: ἐργαστήριον χειροτεχνίας, διὰ τὸν πλουτισμὸν καὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ ὁποίου καταβάλλονται ἐτησίως δρχ. 1000, ἐργαστήριον φυσικῆς καὶ χημείας, δι' ὃ καταβάλλεται ἐφ' ἅπαξ ποσὸν δρχ. 2.000, καὶ σχολικὴ βιβλιοθήκη, πρὸς πλουτισμὸν τῆς ὁποίας καταβάλλονται ἐτησίως δρχ. 200.

Τὸ προσωπικὸν τῶν δημοτικῶν σχολείων ἀποτελεῖται ἐκ δημοδιδασκάλων καὶ δημοδιδασκαλισσῶν, κατατάσσονται δὲ εἰς βαθμολογικὴν κλίμακα, περιλαμβάνουσαν ἓξ κατηγορίας, ἀντιστοιχούσας εἰς τοὺς ἑξῆς βαθμοὺς τῆς ὑπαλληλικῆς ἱεραρχίας: α' κατηγορίας—γραφεὺς β' τάξεως, β'—γραφεὺς α' τάξεως, γ'—ἀκόλουθος, δ'—γραμματεὺς β' τάξεως, ε'—γραμματεὺς α' τάξεως καὶ στ'—εἰσηγητής. Οἱ τὸ πρῶτον διοριζόμενοι πτυχιοῦχοι τοῦ διδασκαλείου διορίζονται ὡς δημοδιδάσκαλοι τῆς γ' κατηγορίας, προαγόμενοι διαδοχικῶς, μετὰ τὴν συμπλήρωσιν ὡρισμένης ὑπηρεσίας, εἰς τοὺς ἀνωτέρους βαθμοὺς μέχρι τῆς στ' κατηγορίας, εἰς ἣν φθάνουσιν ἅμα τῇ συμπληρώσει 21 ἐτῶν εὐδοκίμου ὑπηρεσίας. Ὁ βασικὸς μισθὸς τῶν διδασκάλων τῆς α' κατηγορίας εἶναι δρχ. 1.500, τῆς β' κατηγορίας 1900, τῆς γ' 2.180, τῆς δ' 2.760, τῆς ε' 3.240 καὶ τῆς στ' 3.800.

Εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα εἶναι ὑποχρεωτικὴ ἡ συμφοίτησις ἀρρένων καὶ θηλέων. Οἱ λαμβάνοντες ἀπολυτήριον ἐκ τῆς στ' τάξεως τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ ὑφίστανται εἰσιτηρίους ἐξετάσεις διὰ τὴν α' τάξιν τοῦ γυμνασίου. Ὑποχρεωτικὰ διδακτικὰ βιβλία διὰ πάσας τὰς τάξεις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου εἶναι τὰ ἀναγνωστικά, βοηθητικὰ δὲ τὰ ἐγχειρίδια τῶν ἄλλων μαθημάτων, μαθηματικῶν, θρησκευτικῶν, ἱστορίας κλπ. Εἰς τὰς τέσσαρας κατωτέρας τάξεις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου διδάσκεται ἡ δημοτικὴ γλῶσσα, εἰς δὲ τὰς δύο ἀνωτέρας ἡ ἁπλῆ καὶ μικροπερίοδος καθαρεύουσα. Εἰς τὰ μειονοτικὰ δημοτικὰ σχολεῖα διορίζεται ὑποχρεωτικῶς διδάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, εἰς δὲ τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ σχολεῖα, εἰς ἃ φοιτῶσιν ἑτερόγλωσσοι ἢ ἑτερόθρησκοι μαθηταί, διορίζεται ἰδιαίτερος διδάσκαλος τῆς γλώσσης καὶ θρησκείας αὐτῶν.

Διὰ τοὺς πνευματικῶς ἀνωμάλους παῖδας δύναται νὰ κανονισθῇ ἴδιος τρόπος διδασκαλίας ἢ νὰ καταρτισθῇ χάριν αὐτῶν ἰδία τάξις ἢ καὶ ἴδιον σχολεῖον, διὰ δὲ τοὺς ἀσθενικοὺς προβλέπεται νὰ ἱδρυθῶσιν ὑπαίθρια σχολεῖα. Κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1930—1931 ἐλειτούργησαν 7.639 δημόσια δημοτικὰ σχολεῖα, εἰς ἃ ἐφοίτησαν 706.461 μαθηταί, ἐξ ὧν 392.939 ἄρρενες καὶ 313.472 θήλεις.

γ') Νυκτεριναὶ σχολαί. Πρὸς καταπολέμησιν τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ τῶν ὑπερβάντων τὴν νόμιμον πρὸς φοίτησιν εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον ἡλικίαν, τὴν ὑποβοήθησιν τῆς γλωσσικῆς ἀναπτύξεως τῶν ξενοφώνων καὶ τὴν παροχὴν εἰς τούτους στοιχείων μορφώσεως ἐκ τῆς συγχρόνου ζωῆς τοῦ ἔθνους, λειτουργοῦσιν αἱ νυκτεριναὶ σχολαί, αἵτινες ἱδρύονται εἰς ἃ μέρη δύνανται νὰ συγκεντρωθῶσι πέντε ἀναλφάβητοι. Εἰς αὐτὰς διδάσκεται ὑπὸ δημοδιδασκάλων ἐν ὑπηρεσίᾳ διατελούντων ἀνάγνωσις, γραφὴ καὶ ἀριθμητική, ἑρμηνεία τῶν κατὰ τὴν Κυριακὴν ἀναγινωσκομένων Εὐαγγελίων καὶ Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, ἐθνικὴ ἱστορία, γεωγραφία καὶ παρέχονται στοιχειώδεις ἐπαγγελματικαὶ γνώσεις, ἀναλόγως τῶν τοπικῶν ἀναγκῶν. Νυκτεριναὶ σχολαὶ ἐλειτούργησαν 51 κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1930—1931.

Συμπληρωματικὰ σχολεῖα δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως. α) Πρακτικαὶ σχολαὶ θηλέων. Πρὸς ἄσκησιν εἰς τὰ οἰκιακὰ ἔργα τῶν μαθητριῶν τῶν ξενοφώνων συνοικισμῶν καὶ κυρίως πρὸς ἀνάπτυξιν ἐν αὐταῖς ἑλληνικῆς συνειδήσεως, λειτουργοῦσιν αἱ πρακτικαὶ σχολαί, ἀποτελοῦσαι τύπον οἰκοκυρικοῦ σχολείου. Εἰς τὰς πρακτικὰς σχολὰς γίνονται δεκταὶ ἀπόφοιτοι τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, ἄνευ ἐξετάσεων. Τοιαῦται σχολαὶ λειτουργοῦσι δύο, μία ἐν Ἐδέσσῃ καὶ μία ἐν Φλωρίνῃ, συντηρούμεναι ὑπὸ τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων.

β) Κυριακὰ κλπ. σχολεῖα. Κυριακά, θερινά, καὶ σχολεῖα λειτουργοῦντα καθ' ἃς ἡμέρας καὶ ὥρας ἀργοῦσι τὰ δημοτικὰ σχολεῖα, ἱδρύονται μόνον εἰς ξενοφώνους συνοικισμούς, ἀποσκοποῦσι δὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τοὺς κατοίκους αὐτῶν.

Ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα. Διὰ τὴν ἐπαγγελματικὴν προπαρασκευὴν τῶν μὴ ἐπιθυμούντων νὰ ἀκολουθήσωσιν ἀνωτέρας σπουδὰς εἰς σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως ἀποφοίτων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, πρὸς ἄσκησιν γεωργικοῦ, ἐμπορικοῦ, βιοτεχνικοῦ ἢ οἰκοκυρικοῦ ἐπαγγέλματος, εἰσήχθη ὁ θεσμὸς τῶν κατωτέρων ἐπαγγελματικῶν σχολείων, διακρινομένων εἰς γεωργικά, ἐμπορικά, βιοτεχνικὰ καὶ οἰκοκυρικά. Ἡ φοίτησις εἰς τὰ ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα δὲν εἶναι ὑποχρεωτική, διαρκεῖ δὲ δύο ἔτη, δυναμένη νὰ παραταθῇ καὶ ἐπὶ ἓν ἔτος ἀκόμη ἢ καὶ περισσότερον. Εἰς τὴν α' τάξιν αὐτῶν γίνονται δεκτοὶ ἄνευ ἐξετάσεων μαθηταὶ κεκτημένοι ἀπολυτήριον δημοτικοῦ σχολείου.

α) Γεωργικὰ σχολεῖα. Σκοπὸς αὐτῶν ὁρίζεται ἡ γεωργικὴ πρακτικὴ μόρφωσις ἐκείνων, οἵτινες μέλλουσι νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γεωργοῦ, εἴτε ὡς καλλιεργηταὶ τῶν ἰδίων κτημάτων, εἴτε ὡς ἐργάται γεωργοὶ εἰς ξένα κτήματα ἢ ἐπιχειρήσεις. Τὰ γεωργικὰ σχολεῖα δύνανται νὰ προσλάβωσι τρεῖς εἰδικότητας: α) τὴν μεγάλην καλλιέργειαν, β) τὴν κτηνοτροφίαν, καὶ γ) τὴν δενδροκομίαν καὶ ἀμπελουργίαν. Πρὸς ἵδρυσιν τοιούτου σχολείου ἀπαιτεῖται ὅπως ὁ οἰκεῖος δῆμος ἢ κοινότης ἢ ἄλλος τις ὀργανισμὸς προσφέρῃ ἔκτασιν γῆς πέντε τοὐλάχιστον στρεμμάτων. Τὸ κράτος ἐπιχορηγεῖ αὐτὸ ἐφ' ἅπαξ μὲν διὰ δρ. 15.000 πρὸς ἀγορὰν ἐργαλείων κλπ., κατ' ἔτος δὲ διὰ δρ. 3.000 πρὸς ἀγορὰν σπόρων, λιπασμάτων κλπ.

Ἐν τοῖς γεωργικοῖς σχολείοις διδάσκονται μαθήματα γενικῆς μορφώσεως καὶ εἰδικὰ μαθήματα. Γενικὰ εἶναι τὰ νέα ἑλληνικά, θρησκευτικά, πρακτικὴ ἀριθμητικὴ καὶ γεωμετρία καὶ πατριδογνωσία, εἰδικὰ δὲ γεωργία, δενδροκομία καὶ κηπουρική, ἀμπελουργία, κτηνοτροφία, πτηνοτροφία, μελισσοκομία, σηροτροφία, γεωργικὴ βιομηχανία καὶ ἀγροτικὴ οἰκονομία. Τὸ προσωπικόν των δὲ ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ διευθυντοῦ, ἀποφοίτου ἀνωτάτης γεωπονικῆς σχολῆς, δύο ἐπιμελητῶν, ἀποφοίτων μέσης γεωργικῆς σχολῆς, ἑνὸς καθηγητοῦ τῆς φιλολογίας, ἑνὸς φύλακος, ἑνὸς ὑπηρέτου καὶ δύο ἡμερομισθίων ἐργατῶν.

Κυριακὰ γεωργικὰ σχολεῖα. Πρὸς τὸν σκοπὸν διαδόσεως στοιχειωδῶν γεωργικῶν γνώσεων δύναται νὰ συστηθῇ παρ' ἑκάστῳ δημοτικῷ σχολείῳ ἀνὰ ἓν κυριακὸν γεωργικὸν σχολεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον φοιτῶσιν ὑποχρεωτικῶς ἐπὶ 2—4 ἑξάμηνα καὶ ἐπὶ 4—6 ὥρας καθ' ἑβδομάδα ἀπόφοιτοι τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, μὴ φοιτῶντες εἰς σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως ἢ εἰς γεωργικὰ σχολεῖα ἢ μὴ ἀσχολούμενοι εἰς ἐπαγγέλματα ἄσχετα μὲ τὴν γεωργίαν. Εἰς τὰ κυριακὰ σχολεῖα διδάσκουσι δημοδιδάσκαλοι, μετεκπαιδευθέντες εἰς γεωργικὰ φροντιστήρια. Γεωργικὰ σχολεῖα ἐλειτούργησαν 20 κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1930—1931, εἰς ἃ ἐνεγράφησαν 325 μαθηταί.

β) Κατώτερα ἐμπορικὰ σχολεῖα. Τὰ κατώτερα ἐμπορικὰ σχολεῖα ἔχουν σκοπὸν τὴν ἐπαγγελματικὴν προπαρασκευὴν τῶν μελλόντων νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ μικρεμπόρου ἢ νὰ προσληφθῶσιν ὡς ὑπάλληλοι ἐμπορικῶν καταστημάτων ἢ ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἡ φοίτησις εἰς ταῦτα εἶναι τριετής, διδάσκονται δὲ τὰ ἑξῆς μαθήματα: ἐμπορικὴ γεωγραφία, ἱστορία τοῦ ἐμπορίου, ἐμπορευματολογία, ἐμποριολογία καὶ λογιστική, τεχνικά, στοιχεῖα ἐμπορικοῦ δικαίου καὶ πολιτικῆς οἰκονομίας. Ὡς γενικῆς μορφώσεως μαθήματα διδάσκονται νέα ἑλληνικά, γενικὴ ἱστορία, θρησκευτικά, πρακτικὴ ἀριθμητική, γυμναστικὴ καὶ ὑγιεινή. Οὐδὲν μέχρι τοῦδε ἐμπορικὸν σχολεῖον τοῦ ἀνωτέρω τύπου ἔχει ἱδρυθῆ. Λειτουργοῦσιν ὅμως τὰ ἐκ τοῦ ὑπουργείου τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας ἐξαρτώμενα ἐμπορικὰ σχολεῖα.

γ) Κατώτερα βιοτεχνικὰ σχολεῖα. Πρὸς παρασκευὴν τῶν μελλόντων νὰ ἀσκήσωσι τὸ ἐπάγγελμα τοῦ τεχνίτου εἰς πάντας τοὺς κλάδους τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ξύλου, τοῦ μετάλλου καὶ τοῦ πηλοῦ προβλέπεται ἡ ἵδρυσις τῶν κατωτέρων βιοτεχνικῶν σχολείων, ἡ εἰς τὰ ὁποῖα φοίτησις διαρκεῖ ἀναλόγως ἑκάστου κλάδου, οὐδέποτε ὅμως δύναται νὰ εἶναι μικροτέρα τῶν δύο ἐτῶν. Καὶ ἐκ τῶν βιοτεχνικῶν σχολείων οὐδὲν μέχρι τοῦδε ἔχει ἱδρυθῆ.

δ) Κατώτερα οἰκοκυρικὰ σχολεῖα. Τὰ κατώτερα οἰκοκυρικὰ σχολεῖα σκοποῦσι τὴν πληρεστέραν

Digitized by Google

προπαρασκευὴν διὰ τὴν ζωὴν ἐκείνων **ἐκ τῶν θηλέων**, ὅσα δὲν πρόκειται νὰ φοιτήσουν εἰς ἀνώτερα σχολεῖα. Διδάσκονται εἰς ταῦτα ἐπὶ δύο ἔτη πρακτικὴ ἀριθμητικὴ καὶ γεωμετρία, καταστιχογραφία, σχέδιον, στοιχεῖα ὑγιεινῆς, γυμναστική, βρεφοκομία, νοσηλεία, οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ οἰκιακὰ ἔργα, κοπτικὴ καὶ ραπτική, ποικιλτική, πλεκτική, πλυντικὴ καὶ μαγειρική, ὑφασματολογία, ἀνθοκομία καὶ κηπουρική. Τὸ προσωπικὸν δ' αὐτῶν ἀποτέλεῖται ἐκ τῆς διευθυντρίας, πτυχιούχου διδασκαλείου οἰκοκυρικῆς ἐκπαιδεύσεως, καὶ μιᾶς δημοδιδασκαλίσσης. Δημόσιον οἰκοκυρικὸν σχολεῖον οὐδὲν ἔχει ἱδρυθῆ. Λειτουργοῦσι συντηρούμενα ὑπὸ κληροδοτημάτων τέσσαρα ἐν ὅλῳ τοιαῦτα σχολεῖα.

ε) Ναυτικὰ σχολεῖα. Πρὸς μόρφωσιν τοῦ κυβερνητικοῦ προσωπικοῦ τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ λειτουργεῖ ἐν Ὕδρᾳ ναυτικὴ σχολή, ἥτις περιλαμβάνει διετὲς προπαρασκευαστικὸν τμῆμα καὶ τριετῆ κύκλον ναυτικῶν μαθημάτων. Εἰς τὸ προπαρασκευαστικὸν τμῆμα γίνονται δεκτοὶ μαθηταί, κεκτημένοι ἀπολυτήριον δημοτικοῦ σχολείου, κατόπιν εὐδοκίμων ἐξετάσεων. Οἱ ἀπόφοιτοι τοῦ τμήματος τούτου, διὰ νὰ εἰσαχθῶσιν εἰς τὴν κυρίως ναυτικὴν σχολήν, ὑφίστανται εἰσιτηρίους ἐξετάσεις.

Μόρφωσις διδακτικοῦ προσωπικοῦ. Τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως προέρχεται τῶν μὲν νηπιαγωγείων ἐκ τῶν διδασκαλείων νηπιαγωγῶν, τῶν δὲ δημοτικῶν σχολείων ἐκ τῶν παιδαγωγικῶν ἀκαδημιῶν.

α) Διδασκαλεῖα νηπιαγωγῶν. Ἀποτελοῦνται ἐκ τεσσάρων ἐνιαυσίων τάξεων, εἰς τὴν α' τῶν ὁποίων ἐγγράφονται κατόπιν ἐξετάσεων μαθήτριαι ἔχουσαι ἀπολυτήριον δημοτικοῦ σχολείου. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητριῶν ἑκάστης τάξεως δὲν δύναται νὰ ὑπερβῇ τὰς 30. Εἰς τὰ διδασκαλεῖα τῶν νηπιαγωγῶν προσαρτᾶται ὡς πρότυπον πρὸς ἄσκησιν τῶν δοκίμων ἓν νηπιαγωγεῖον. Ἐν αὐτοῖς δὲ διδάσκονται τὰ ἑξῆς μαθήματα: θρησκευτικά, νέα ἑλληνικὴ λογοτεχνία καὶ ἀρχαία ἐν μεταφράσει, νηπιαγωγικά, φυσιογνωστικὰ μετὰ πρακτικῆς ἐφαρμογῆς, γεωγραφία, πρακτικὴ ἀριθμητικὴ καὶ γεωμετρία, οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ οἰκιακὰ ἔργα, ὑγιεινὴ καὶ νοσηλευτική, τεχνικά, ᾠδική, γυμναστική, ἱστορία. Τὸ προσωπικὸν τῶν διδασκαλείων νηπιαγωγῶν ἀποτελεῖται ἐκ τῆς διευθυντρίας, ἑνὸς καθηγητοῦ τῶν ἑλληνικῶν, ἑνὸς τῶν φυσικῶν, μιᾶς διδασκαλίσσης τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας καὶ τῶν οἰκιακῶν ἔργων, ἑνὸς διδασκάλου τῆς χειροτεχνίας, ἑνὸς τῆς ἰχνογραφίας καὶ καλλιγραφίας, ἑνὸς τῆς γυμναστικῆς καὶ ἑνὸς τῆς ᾠδικῆς. Πᾶσαι αἱ μαθήτριαι τῶν διδασκαλείων νηπιαγωγῶν ἐλάμβανον μέχρι τοῦ 1930 μηνιαίας τριακοσιοδράχμους ὑποτροφίας παρὰ τοῦ κράτους, αἵτινες ὅμως ἔκτοτε κατηργήθησαν. Ἐλειτούργησαν ἐν τῷ κράτει κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1932—1933 ἓξ διδασκαλεῖα νηπιαγωγῶν, εἰς ἃ ἐφοίτησαν 362 μαθήτριαι.

β) Παιδαγωγικαὶ ἀκαδημίαι. Μέχρι καὶ τοῦ 1933 οἱ δημοδιδάσκαλοι ἐμορφώνοντο εἰς πεντατάξια διδασκαλεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐγίνοντο δεκτοὶ μαθηταί, κεκτημένοι ἐνδεικτικὸν προαγωγῆς ἐκ τῆς β' τάξεως ἑξαταξίου γυμνασίου ἢ λυκείου. Ἐλειτούργουν δὲ 13 τοιαῦτα διδασκαλεῖα, εἰς ἃ ἐφοίτων κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1932—1933 μαθηταὶ 2.128. Ἀπὸ τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1934—1935 καταργοῦνται, δυνάμει τοῦ νόμου 5802, τὰ διδασκαλεῖα, ἀντὶ αὐτῶν δ' ἱδρύονται παιδαγωγικαὶ ἀκαδημίαι, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς δὲν δύναται νὰ ὑπερβῇ τὰς ἓξ δι' ὅλον τὸ κράτος. Ἡ φοίτησις εἰς τὰς παιδαγωγικὰς ἀκαδημίας διαρκεῖ δύο ἔτη, γίνονται δὲ εἰς αὐτὰς δεκτοί, κατόπιν εἰσιτηρίων ἐξετάσεων, μαθηταὶ ἔχοντες ἀπολυτήριον γυμνασίου ἢ πρακτικοῦ λυκείου. Τὰ διδασκόμενα ἐν αὐταῖς μαθήματα εἶναι: γενικὴ παιδαγωγική, γενικὴ διδακτική, εἰδικὴ διδακτική, ἱστορία τῆς παιδαγωγικῆς, σχολικὴ νομοθεσία, διδακτικαὶ ἀσκήσεις, γενικὴ ψυχολογία, ψυχολογία παιδὸς ἐφήβου, ψυχολογία τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν μετ' ἐφαρμογῶν, εἰσαγωγὴ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, στοιχεῖα ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς, στοιχεῖα δημοσίου δικαίου, πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ κοινωνιολογίας, ὑγιεινὴ-σωματολογία παιδὸς-ἐφήβου, θρησκευτικὰ (ἱστορία, φιλοσοφία θρησκευμάτων), ἑλληνικὰ (ἀρχαία καὶ νεοελληνικὴ λογοτεχνία), νεωτέρα ξένη γλῶσσα, στοιχεῖα γεωπονίας, ζῳοτεχνίας καὶ συναφῶν κλάδων, γυμναστική, μουσικὴ (ᾠδική, ἐνόργανος μουσική, ἐκκλησιαστικὴ μουσική), τεχνικὰ (καλλιγραφία, ἰχνογραφία, χειροτεχνία). Τὸ μόνιμον προσωπικὸν τῶν παιδαγωγικῶν ἀκαδημιῶν ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ διευθυντοῦ, τοῦ ὑποδιευθυντοῦ καὶ τῶν καθηγητῶν τῆς ᾠδικῆς, τῶν τεχνικῶν, τῆς γυμναστικῆς καὶ τῶν γεωπονικῶν. Τὰ λοιπὰ μαθήματα διδάσκονται παρὰ τῶν καθηγητῶν τῶν ἄλλων ἐν τῇ αὐτῇ πόλει σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Πρὸς ἄσκησιν τῶν μαθητῶν προσαρτῶνται εἰς ταύτας δύο πρότυπα δημοτικὰ σχολεῖα, ἓν πολυτάξιον καὶ ἓν μονοτάξιον.

Μετεκπαίδευσις. Διὰ τὴν ἀρτιωτέραν μόρφωσιν τῶν λειτουργῶν τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐπιτρέπεται εἰς αὐτούς, μετὰ τὸν διορισμόν των εἰς δημοσίαν θέσιν, νὰ μετεκπαιδεύωνται ἐπ' ἀδείᾳ εἴτε εἰς τὸ ἐσωτερικὸν εἴτε εἰς τὸ ἐξωτερικόν.

α) **Εἰς τὸ πανεπιστήμιον.** Δημοδιδάσκαλοι, ἔχοντες ἑξαετῆ εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν, δύνανται κατόπιν ἐξετάσεων νὰ παρακολουθήσωσιν ἐπὶ διετίαν εἰδικὸν κύκλον μαθημάτων, διδασκομένων ἐν τῷ πανεπιστημίῳ. Πρὸς τοῦτο χορηγεῖται εἰς αὐτοὺς ἐκπαιδευτικὴ ἄδεια μέχρι μὲν 100 κατ' ἔτο: μετὰ τῶν ἀποδοχῶν τῆς θέσεώς των, μέχρι δὲ 30 ἄνευ ἀποδοχῶν. Ἐν τῷ πανεπιστημίῳ διδάσκονται παρὰ τῶν καθηγητῶν αὐτοῦ τὰ ἑξῆς μαθήματα: σωματολογίαν τοῦ παιδός, ψυχολογίαν τοῦ παιδός, ψυχολογίαν τῶν παρὰ τοῖς παισὶν ἀτομικῶν διαφορῶν, ψυχολογίαν γενικήν, γενικὴν παιδαγωγικήν, γενικὴν διδακτικήν, στοιχεῖα φυσικῆς πειραματικῆς, στοιχεῖα ἀνοργάνου χημείας, στοιχεῖα γεωλογίας καὶ ὀρυκτολογίας, ζῳολογίαν, βοτανικήν, ἐγκυκλοπαιδείαν τῆς γεωπονίας, ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, νέαν ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν, χειροτεχνίαν, ἰχνογραφίαν, εἰσαγωγὴν εἰς τὴν παιδομετρίαν καὶ τὴν παιδαγωγικὴν στατιστικήν. Μετὰ τὸ πέρας τῆς φοιτήσεώς των ὑφίστανται ἐξέτασιν, λαμβάνοντες, ἐφ' ὅσον ἤθελον εὐδοκιμήσει κατ' αὐτήν, πτυχίον, ὅπερ παρέχει αὐτοῖς τὸ πλεονέκτημα τῆς συντμήσεως τοῦ χρόνου τῆς προαγωγῆς των, τὸ δικαίωμα νὰ μετάσχωσι τοῦ διαγωνισμοῦ πρὸς κατάληψιν θέσεως ἐπιθεωρητοῦ κλπ.

β) Εἰς γεωργικὰ φροντιστήρια. Δημοδιδάσκαλοι, μὴ ὑπερβάντες τὸ 40ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας των καὶ ὑπηρετοῦντες εἰς ἀγροτικὰς περιφερείας, δύνανται νὰ μετεκπαιδευθῶσιν ἐπὶ διετίαν εἰς τὰ γεωργικὰ καλούμενα φροντιστήρια, χορηγουμένης αὐτοῖς ἐκπαιδευτικῆς ἀδείας μετ' ἀποδοχῶν. Γεωργικὰ φροντιστήρια λειτουργοῦσιν εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις ἀνωτέραν γεωπονικὴν σχολὴν καὶ εἰς 4 ἄλλας γεωργικὰς σχολὰς τῶν ἐπαρχιῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑκάστοτε καλουμένων πρὸς μετεκπαίδευσιν ὁρίζεται κατ' ἔτος ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας, ἐκλέγονται δ' οὗτοι ὑπὸ τῶν τοπικῶν ἐποπτικῶν συμβουλίων. Κατόπιν εὐδοκίμων ἐξετάσεων, μετὰ τὸ τέλος τῆς διετίας λαμβάνουσι πτυχίον, τὸ ὁποῖον παρέχει εἰς αὐτοὺς ὅσα καὶ τὸ πτυχίον τῆς μετεκπαιδεύσεως εἰς τὸ πανεπιστήμιον πλεονεκτήματα καὶ δημιουργεῖ ὑποχρέωσιν των, ὅπως ὑπηρετῶσιν εἰς σχολεῖα ἀγροτικῶν περιφερειῶν. Οἱ πτυχιοῦχοι τῶν γεωργικῶν φροντιστηρίων διδάσκουσιν εἰς τὰ κυριακὰ γεωργικὰ σχολεῖα, δύνανται δὲ νὰ διορίζωνται ὡς ἐπιμεληταὶ τῶν γεωργικῶν σχολείων.

γ) Εἰς Εὐρώπην. Πρὸς εὐρυτέρας ἐν Ἑσπερίᾳ παιδαγωγικάς, ἐπιστημονικάς, πρακτικὰς ἢ τεχνικὰς σπουδὰς δύναται ὁ ὑπουργὸς τῆς Παιδείας νὰ χορηγῇ κατ' ἔτος διετεῖς ἐκπαιδευτικὰς ἀδείας εἰς 30 λειτουργοὺς τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως μετὰ τῶν ἀποδοχῶν τῆς θέσεώς των, εἰς ἄλλους δὲ 30 ἄνευ ἀποδοχῶν.

Ἐσωτερικὸς ὀργανισμὸς δημοτικῶν σχολείων. Ἕκαστον δημοτικὸν σχολεῖον ἔχει ἴδιον διευθυντήν, ὁριζόμενον ὑπὸ τοῦ ἐπιθεωρητοῦ, ὅστις ἔχει καθῆκον νὰ ἐπιμελῆται τῆς καθόλου λειτουργία τοῦ σχολείου. Τὰ μαθήματα γίνονται ἐπὶ τῇ βάσει προγράμματος, καταρτιζομένου ὑπὸ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου καὶ ἐγκρινομένου διὰ προεδρικοῦ διατάγματος. Ἐν τῇ διδασκαλίᾳ χρησιμοποιεῖται κατὰ μέγα μέρος ἡ μέθοδος τοῦ σχολείου ἐργασίας, γίνεται ὅμως χρῆσις καὶ τῆς ἑρβαρτιανῆς μεθόδου. Ἐν τοῖς νηπιαγωγείοις ἐφαρμόζεται τὸ σύστημα Montessori. Μέχρι τοῦ 1932 εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα ἐδιδάσκετο ἡ δημοτικὴ γλῶσσα κατὰ πάσας τὰς τάξεις αὐτῶν, πλὴν τῶν δύο ἀνωτέρων, εἰς ἃς ἐδιδάσκετο ἐκ παραλλήλου καὶ ἡ καθαρεύουσα ἐπὶ 3—4 ὥρας καθ' ἑβδομάδα. Τὰς ἀρχὰς τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1932—1933 εἰσήχθη εἰς πάσας τὰς τάξεις ἡ δημοτικὴ γλῶσσα, καταργηθείσης τῆς διδασκαλίας τῆς καθαρευούσης. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν δὲ τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1933—1934 κατηργήθη ἡ διδασκαλία τῆς δημοτικῆς ἀπὸ τῆς ε' καὶ στ' τάξεως καὶ εἰσήχθη εἰς αὐτὰς ἡ διδασκαλία ἀποκλειστικῶς τῆς καθαρευούσης.

Διοίκησις τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως. Τὴν ἐποπτείαν καὶ διοίκησιν τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως ἔχει ὁ ὑπουργὸς τῶν Θρησκευμάτων καὶ τῆς Παιδείας, ἀσκεῖ δ' αὐτὴν διὰ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου, τῶν ἐποπτικῶν συμβουλίων, τῶν ἐπιθεωρητῶν καὶ τῶν διευθυντῶν τῶν σχολείων.

Ἐκπαιδευτικὸν συμβούλιον. Διὰ τοῦ νόμου 4653 τοῦ 1930 ἱδρύθη τὸ ἐκπαιδευτικὸν γνωμοδοτικὸν συμβούλιον καὶ τὸ ἐκπαιδευτικὸν διοικητικὸν συμβούλιον, τὸ ὁποῖον διῃρεῖτο εἰς δύο τμήματα, τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Τὸ γνωμοδοτικὸν συμβούλιον ἀπετελεῖτο ἐκ πέντε μονίμων μελῶν, τὸ δὲ διοικητικὸν ἐξ ὀκτὼ μονίμων καὶ δύο αἱρετῶν μελῶν, ἐξ ὧν τὸ μὲν ἓν προήρχετο ἐξ ἐκλογῆς μεταξὺ τῶν λειτουργῶν τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, τὸ δ' ἕτερον ἐξ ἐκλογῆς μεταξὺ τῶν λειτουργῶν τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Ἔργα τοῦ γνωμοδοτικοῦ συμβουλίου ἦσαν νὰ γνωματεύῃ, εἴτε αὐτεπαγγέλτως εἴτε προκαλούμενον παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ, περὶ παντὸς ζητήματος, ἀφορῶντος τὴν ἐκπαίδευσιν, νὰ παρασκευάζῃ σχέδια νόμων, διαταγμάτων κλπ., νὰ συντάσσῃ τὸ ἀναλυτικὸν καὶ ὡρολόγιον πρόγραμμα τῶν μαθημάτων τῶν σχολείων, νὰ συντάσσῃ τὰς προκηρύξεις καὶ ὁδηγίας πρὸς συγγραφὴν διδακτικῶν βιβλίων καὶ ἐν γένει νὰ γνωμοδοτῇ περὶ τῶν ἀναφυομένων ἑκάστοτε ἐπιστημονικῶν ζητημάτων. Τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου ἔργα ἦσαν νὰ ἀσκῇ ἐποπτείαν ἐπὶ τῶν περιφερειακῶν ἐποπτικῶν συμβουλίων, τῶν ἐπιθεωρητῶν καὶ τῶν σχολείων, νὰ προτείνῃ τὸν διορισμόν, τὴν προαγωγὴν καὶ τὴν τιμωρίαν ἢ τὴν ἀπόλυσιν τῶν ἐπιθεωρητῶν, νὰ καθορίζῃ τὰ ὅρια τῶν ἐκπαιδευτικῶν περιφερειῶν, νὰ προτείνῃ τὴν μετάθεσιν τῶν ἐκπαιδευτικῶν λειτουργῶν ἀπὸ μιᾶς περιφερείας εἰς ἄλλην, νὰ ἐπικυροῖ ἢ ἀκυροῖ τὰς ἀποφάσεις τῶν ἐποπτικῶν συμβουλίων τὰς ἀφορώσας μετάθεσιν ἢ ἐπιβολὴν προστίμων μείζονος τοῦ ἡμίσεος μισθοῦ, ἐφ' ὅσον ἤθελεν ὑποβληθῆ κατ' αὐτῶν ἔνστασις ἐκ μέρους τῶν ἐνδιαφερομένων κλπ.

Ἡ ἀνωτέρω σύνθεσις τῶν δύο συμβουλίων, ἐκπαιδευτικοῦ γνωμοδοτικοῦ καὶ ἐκπαιδευτικοῦ διοικητικοῦ, μετερρυθμίσθη διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 12/13 Ἰανουαρίου 1933, δι' οὗ συνεπτύχθησαν τὰ δύο συμβούλια εἰς ἕν, ὀνομασθὲν ἐκπαιδευτικὸν συμβούλιον καὶ ἀποτελεσθὲν ἐκ δέκα μελῶν, ὀκτὼ μονίμων καὶ δύο αἱρετῶν. Τὸ συμβούλιον τοῦτο διῃρέθη εἰς δύο τμήματα, τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἑκάτερον τῶν ὁποίων ἀπετελέσθη ἐκ 4 τακτικῶν καὶ ἑνὸς αἱρετοῦ μέλους. Τὰ ἔργα τοῦ τμήματος τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ τέως διοικητικοῦ συμβουλίου ἀνετέθησαν εἰς τὸ τμῆμα τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου, τοῦ δὲ τοῦ τμήματος τῆς μέσης εἰς τὸ τῆς μέσης. Τοῦ γνωμοδοτικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου τὰ ἔργα ἀνετέθησαν εἰς τὴν ὁλομέλειαν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου.

Ἐποπτικὸν συμβούλιον τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως. Τὰ σχολεῖα τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ κράτους διαιροῦνται εἰς 76 περιφερείας, δυναμένας νὰ ἀνέλθωσι κατ' ἀνώτατον ὅρον εἰς 120. Παρ' ἑκάστῃ περιφερείᾳ λειτουργεῖ συμβούλιον, ἐποπτικὸν καλούμενον, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ διδασκαλείου ἢ τοῦ γυμνασιάρχου τῆς ἕδρας τοῦ συμβουλίου ὡς προέδρου, ἑνὸς πρωτοδίκου, ὑπὸ τοῦ προέδρου τῶν πρωτοδικῶν ὁριζομένου, καὶ τοῦ ἐπιθεωρητοῦ. Ἔργα τοῦ ἐποπτικοῦ συμβουλίου εἶναι νὰ προτείνῃ τὴν σύστασιν, προαγωγήν, συγχώνευσιν, διαίρεσιν καὶ κατάργησιν τῶν δημοτικῶν σχολείων, νηπιαγωγείων καὶ νυκτερινῶν σχολῶν, νὰ προτείνῃ τὸν διορισμὸν τῶν δημοδιδασκάλων καὶ νηπιαγωγῶν καὶ τὴν προαγωγὴν αὐτῶν, νὰ ἀποφασίζῃ περὶ μεταθέσεως καὶ περὶ πειθαρχικῆς τιμωρίας ἢ ἀπολύσεώς των, νὰ χορηγῇ ἀναρρωτικὰς ἀδείας πλέον τοῦ μηνὸς κλπ.

Ἐπιθεωρηταί. Ἑκάστης ἐκπαιδευτικῆς περιφερείας προΐσταται εἷς ἐπιθεωρητής, διορίζονται δὲ τοιοῦτοι, κατόπιν διαγωνισμοῦ, μετεκπαιδευθέντες ἐν τῷ πανεπιστημίῳ δημοδιδάσκαλοι, ἔχοντες δεκαετῆ τοὐλάχιστον εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν καὶ ἄμεμπτον τὸ ἦθος. Ἔργα τῶν ἐπιθεωρητῶν εἶναι νὰ ἐπισκέπτωνται δὶς τοὐλάχιστον κατ' ἔτος τὰ σχολεῖα τῆς περιφερείας των καὶ νὰ ὑποβάλλουν εἰς τὸ ὑπουργεῖον καὶ τὸ ἐκπαιδευτικὸν συμβούλιον ἐκθέσεις περὶ τῆς λειτουργίας αὐτῶν καὶ τῆς ἱκανότητος τοῦ προσωπικοῦ, νὰ εἰσηγοῦνται εἰς τὸ ἐποπτικὸν συμβούλιον τὰς εἰς τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ ὑπαγομένας ὑποθέσεις κλπ. Ἡ πειθαρχικὴ των ἐξουσία ἐπὶ τῶν λειτουργῶν τῆς περιφερείας των περιορίζεται εἰς τὴν ἐπιβολὴν προστίμου μέχρι 10 δραχμῶν.

Σχολικὰ ταμεῖα καὶ σχολικαὶ ἐπιτροπαί. Πρὸς ἐξεύρεσιν καὶ διάθεσιν τῶν ἀπαιτουμένων πόρων διὰ τὴν ἀνέγερσιν, ἐπισκευὴν ἢ μετασκευὴν καὶ τὴν συντήρησιν τῶν διδακτηρίων, τὴν καθαριότητα, θέρμανσιν καὶ τὸν φωτισμὸν αὐτῶν, τὸν ἐφοδιασμόν των δι' ἐπίπλων, σκευῶν, βιβλίων καὶ ὀργάνων, καθὼς καὶ τὴν λῆψιν παντὸς μέτρου προστατεύοντος τὴν ὑγείαν καὶ διευκολύνοντος τὴν πρόοδον τῶν μαθητῶν λειτουργεῖ παρ' ἑκάστῳ δημοτικῷ σχολείῳ ἴδιον σχολικὸν ταμεῖον, ἀποτελοῦν νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου καὶ κεκτημένον ἰδίαν περιουσίαν. Πόροι τῶν σχολικῶν ταμείων εἶναι κληροδοτήματα καὶ δωρεαί, τὰ μισθώματα τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν κυριότητα των ἀκινήτων, τὰ ἐκ τῆς πωλήσεως τῶν προϊόντων τῶν σχολικῶν κήπων ποσά, ὑποχρεωτικαὶ μηνιαῖαι εἰσφοραὶ τῶν μαθητῶν, ὁριζόμεναι ἑκάστοτε ὑπὸ τῆς συνελεύσεως τῶν γονέων τῶν μαθητῶν, τῇ ἐγκρίσει τοῦ νομάρχου, τὸ προϊὸν προαιρετικῶν ἐράνων, μεταξὺ τῶν μαθητῶν καὶ τῶν κατοίκων, αἱ εἰσπράξεις ἐξ ὀργανουμένων σχολικῶν ἑορτῶν, παραστάσεων κλπ., ὑποχρεωτικαὶ εἰσφοραὶ τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων καὶ τῶν ἐνοριακῶν ναῶν, εἰσφοραὶ τοῦ κράτους, αἱ εἰσπράξεις ἐκ τοπικῶν λαχείων κλπ. Εἰδικῶς ἔργα τῶν σχολικῶν ταμείων εἶναι ἡ φροντὶς διὰ τὴν εἴσπραξιν τῶν πόρων καὶ τὴν αὔξησιν τῆς περιουσίας των, ἡ ἀνέγερσις, διασκευὴ ἢ ἐπισκευὴ τοῦ διδακτηρίου, ἡ συντήρησις αὐτοῦ, ὁ ἐφοδιασμὸς τοῦ σχολείου διὰ τῶν ἀπαραιτήτων ἐπίπλων καὶ σκευῶν, ὡς καὶ τῶν ἀναγκαίων διδακτικῶν ὀργάνων, ἡ ἵδρυσις καὶ

Digitized by Google

ὁ πλουτισμὸς τῆς σχολικῆς καὶ μαθητικῆς βιβλιοθήκης, ἡ ὀργάνωσις καὶ λειτουργία μαθητικῶν συσσιτίων, ἡ παροχὴ εἰς ἀπόρους, χρηστοὺς καὶ ἐπιμελεῖς μαθητὰς βιβλίων, γραφικῆς ὕλης, ἐνδυμάτων, ὑποδημάτων κλπ. Τὰ σχολικὰ ταμεῖα διοικοῦνται ὑπὸ πενταμελοῦς ἐφορείας, ἀποτελουμένης ἐκ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ σχολείου, ἐκτελοῦντος χρέη γραμματέως, ἑνὸς μέλους τοῦ οἰκείου δημοτικοῦ ἢ κοινοτικοῦ συμβουλίου, ἑνὸς λαϊκοῦ μέλους τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου τῆς ἐνορίας, εἰς ἣν ὑπάγεται τὸ σχολεῖον, δύο γονέων ἢ κηδεμόνων τῶν ἐγγεγραμμένων ἐν τῷ σχολείῳ μαθητῶν, ὑπὸ τῆς συνελεύσεως τῶν γονέων ἐκλεγομένων.

Δαπάναι δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις, βαρύνουσα τὸ κράτος, παρέχεται δωρεὰν ὑπ' αὐτοῦ, τῶν μαθητῶν ἐπιβαρυνομένων μόνον διὰ τῶν βιβλίων, τῆς γραφικῆς ὕλης καὶ μικρᾶς συνδρομῆς ἐλαφροτάτης ὑπὲρ τῶν σχολικῶν ταμείων.

ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ. Σκοπὸς τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ προπαρασκευὴ τῶν μελλόντων νὰ ἀκολουθήσωσιν ἀνωτέρας σπουδάς, συνάμα δὲ καὶ ἡ παροχὴ τῆς ἀναγκαίας γενικῆς μορφώσεως διὰ τὸν κοινωνικὸν βίον καὶ ἡ διάπλασις χρηστῶν πολιτῶν. Τὰ σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως εἶναι κλασσικῆς μορφώσεως, ἐπιστημονικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως.

Σχολεῖα κλασσικῆς μορφώσεως. Σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως κλασσικῆς μορφώσεως εἶναι τὰ γυμνάσια καὶ τὰ ἡμιγυμνάσια.

Γυμνάσια. Τὰ γυμνάσια ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓξ τάξεις ἐνιαυσίους, εἰς τὴν πρώτην τῶν ὁποίων ἐγγράφονται, κατόπιν ἐξετάσεων, οἱ ἔχοντες ἀπολυτήριον τῆς στ' τάξεως δημοτικοῦ σχολείου. Οἱ λαμβάνοντες ἀπολυτήριον τοῦ γυμνασίου ἔχουν δικαίωμα νὰ ἐγγράφωνται εἰς οἱανδήποτε σχολὴν τοῦ πανεπιστημίου ἢ ἄλλου ἀνωτέρου ἐκπαιδευτικοῦ ἱδρύματος μετ' εἰσιτηρίους ἐξετάσεις. Ἐν τοῖς γυμνασίοις διδάσκονται τὰ ἑξῆς μαθήματα: θρησκευτικά, ἀρχαῖα ἑλληνικά, νέα ἑλληνικά, γαλλικὴ γλῶσσα, μαθηματικὰ - κοσμογραφία, φυσική, φυσικὴ ἱστορία καὶ χημεία, φιλοσοφικά, ἱστορία, γεωγραφία, μουσικὴ - ᾠδική, ἰχνογραφία, καλλιγραφία καὶ χειροτεχνία, ὑγιεινή, γυμναστική. Τὸ μάθημα τῶν λατινικῶν εἶναι προαιρετικὸν διὰ τοὺς βουλομένους ἐκ τῶν μαθητῶν. Τὸ δὲ προσωπικὸν αὐτῶν ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ γυμνασιάρχου, 4 φιλολόγων καθηγητῶν, ἐξ ὧν ὁ εἷς ὑποδιευθυντής, ἑνὸς μαθηματικοῦ, ἑνὸς φυσικοῦ, ἑνὸς τῶν θρησκευτικῶν, ἑνὸς τῆς γαλλικῆς, ἑνὸς τῆς ᾠδικῆς, ἑνὸς τῶν τεχνικῶν καὶ ἑνὸς τῆς γυμναστικῆς. Κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1932—1933 ἐλειτούργησαν 148 γυμνάσια μὲ 48.617 μαθητάς.

Γυμνάσια θηλέων. Διὰ τὰ θήλεα λειτουργοῦσιν ἰδιαίτερα γυμνάσια, τῶν ὁποίων ὁ ὀργανισμὸς καὶ τὸ πρόγραμμα εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸ τῶν ἀρρένων, μετ' ἐλαφρᾶς παρεκκλίσεως. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἔχουσιν ἱδρυθῆ γυμνάσια θηλέων ἀνάλογα πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν μαθητριῶν, αὗται, εἰς τὰς μικρὰς πόλεις ἰδίως, φοιτῶσιν εἰς τὰ γυμνάσια τῶν ἀρρένων. Ἀλλ' ὅπου λειτουργοῦσι γυμνάσια θηλέων δὲν ἐπιτρέπεται ἡ φοίτησις μαθητριῶν εἰς τὰ γυμνάσια τῶν ἀρρένων.

Ἡμιγυμνάσια. Εἰς ἀντικατάστασιν τῶν πρῴην ἑλληνικῶν σχολείων ἱδρύθησαν τὰ ἡμιγυμνάσια, ἅτινα δὲν εἶναι αὐτοτελῆ σχολεῖα, ἀλλὰ περιλαμβάνουσι τὰς δύο πρώτας τάξεις τῶν ἑξαταξίων γυμνασίων, τῶν ὁποίων καὶ ἀκολουθοῦσι τὸ πρόγραμμα. Τὸ προσωπικὸν αὐτῶν ἀποτελεῖται ἐκ δύο καθηγητῶν, ἑνὸς φιλολόγου ἢ θεολόγου καὶ ἑνὸς μαθηματικοῦ ἢ φυσικοῦ. Τὰ ἡμιγυμνάσια ἱδρύθησαν ὡς προσωρινὰ σχολεῖα, μὲ τὴν πρόθεσιν ὅπως ἐντὸς δεκαετίας, ληγούσης τὸ 1939, ἀντικατασταθῶσι διὰ κατωτέρων ἐπαγγελματικῶν σχολείων. Λόγῳ ὅμως τῆς ἀδυναμίας περὶ τὴν ἵδρυσιν τοιούτων σχολείων, ὀφειλομένης κατὰ μέγιστον μέρος εἰς τὴν ἔλλειψιν καταλλήλου προσωπικοῦ, τὰ ἡμιγυμνάσια εἶναι προωρισμένα νὰ διατηρηθῶσιν ἐπὶ πολύ. Τὸ σχολικὸν ἔτος 1932—1933 ἐλειτούργουν 218 ἡμιγυμνάσια, εἰς ἃ ἐφοίτων 8.552 μαθηταί.

Ἀστικὰ σχολεῖα. Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ ἡμιγυμνάσια εἰσήχθη διὰ τοῦ νόμου 5874 τοῦ 1933 ὁ θεσμὸς τῶν ἀστικῶν σχολείων. Ταῦτα ἀποτελοῦνται ἐκ τριῶν ἐνιαυσίων τάξεων, εἰς τὴν α' τῶν ὁποίων ἐγγράφονται ἄνευ ἐξετάσεων οἱ ἔχοντες ἀπολυτήριον δημοτικοῦ σχολείου. Ἡ ἐν αὐτοῖς παρεχομένη μόρφωσις εἶναι γενικὴ μετὰ ἐπαγγελματικοῦ προσανατολισμοῦ, πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον προσαρμόζονται καὶ τὰ διδασκόμενα εἰς αὐτὰ μαθήματα. Οἱ ἀποφοιτῶντες ἐκ τῶν ἀστικῶν σχολείων δὲν ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ κατατάσσωνται εἰς τὰς ἀντιστοίχους τάξεις τῶν γυμνασίων ἢ λυκείων.

Σχολεῖα ἐπιστημονικῆς μορφώσεως. Σχολεῖα ἐπιστημονικῆς μορφώσεως εἶναι τὰ πρακτικὰ λύκεια.

Πρακτικὰ λύκεια. Τὰ πρακτικὰ λύκεια, ὡς καὶ τὰ κλασσικὰ γυμνάσια, ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓξ τάξεις, εἰς τὴν πρώτην τῶν ὁποίων γίνονται δεκτοὶ μετὰ εὐδόκιμον εἰσιτήριον ἐξέτασιν μαθηταὶ ἔχοντες ἀπολυτήριον δημοτικοῦ σχολείου. Οἱ λαμβάνοντες ἀπολυτήριον πρακτικοῦ λυκείου ἔχουν δικαίωμα νὰ ἐγγράφωνται κατόπιν ἐξετάσεων εἰς οἱανδήποτε σχολὴν τοῦ πανεπιστημίου καὶ ὄχι μόνον εἰς τὰς τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Εἰς ἕκαστον πρακτικὸν λύκειον προσαρτῶνται δύο ἐργαστήρια, ἓν τῆς χημείας καὶ ἓν τῆς φυσικῆς καὶ φυσικῆς ἱστορίας, ὧν προΐσταται ἀνὰ εἷς ἐπιμελητής, πτυχιοῦχος τῶν οἰκείων σχολῶν τοῦ πανεπιστημίου. Εἰς τὰ πρακτικὰ λύκεια διδάσκονται θρησκευτικά, ἀρχαῖα ἑλληνικά, νέα ἑλληνικά, ἱστορία φιλοσοφικά, γαλλικὴ γλῶσσα, μαθηματικὰ καὶ κοσμογραφία, φυσικὴ ἱστορία, φυσικὴ καὶ χημεία, γεωγραφία, τεχνικὰ (τεχνογραφία, καλλιγραφία, χειροτεχνία), μουσικὴ-ᾠδική, ὑγιεινὴ καὶ γυμναστική. Τὸ προσωπικὸν δ' αὐτῶν ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ διευθυντοῦ, ὅστις δέον νὰ εἶναι πτυχιοῦχος τῆς σχολῆς τῶν φυσικῶν ἢ τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν, δύο καθηγητῶν φιλολόγων, δύο μαθηματικῶν, δύο φυσικῶν, ἑνὸς τῆς γαλλικῆς, ἑνὸς τῆς μουσικῆς, ἑνὸς τῆς γυμναστικῆς καὶ ἑνὸς τῶν τεχνικῶν μαθημάτων. Κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1932—1933 ἐλειτούργησαν 13 πρακτικὰ λύκεια, εἰς ἃ ἐφοίτησαν 2.444 μαθηταί.

Τεχνικὰ γυμνάσια. Ἐχορηγήθη εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας τὸ δικαίωμα ὅπως, μετὰ πρότασιν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου, μετατρέπῃ κλασσικὰ γυμνάσια εἰς τεχνικά, τῶν ὁποίων ὁ ὀργανισμός, τὸ πρόγραμμα κλπ. ἀφέθη νὰ ὁρισθῇ διὰ διατάγματος, μὴ ἐκδοθέντος εἰσέτι.

Σχολαὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως. Ἐφ' ὅσον ἐν τῇ αὐτῇ πόλει λειτουργεῖ συγχρόνως κλασσικὸν γυμνάσιον καὶ πρακτικὸν λύκειον, δύνανται ταῦτα νὰ συγχωνευθῶσιν εἰς ἓν σχολεῖον, ὀνομαζόμενον σχολὴ μέσης ἐκπαιδεύσεως. Ἡ σχολὴ μέσης ἐκπαιδεύσεως ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓξ τάξεις, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ μὲν δύο κατώτεραι εἶναι κοιναὶ διά τε τὸ κλασσικὸν γυμνάσιον καὶ τὸ πρακτικὸν λύκειον, ἀπὸ τῆς τρίτης δὲ καὶ ἐφ ἑξῆς διαφοροποιοῦνται. Δύναται νὰ λειτουργήσῃ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τρίτον τμῆμα, γεωργικόν, ἂν αἱ συνθῆκαι τὸ ἐπιτρέπουν.

Μέση ἐκπαίδευσις θηλέων. Ἐκτὸς τῶν γυμνασίων θηλέων, πρὸς ἀνωτέραν καὶ μᾶλλον οἰκείαν πρὸς τὴν γυναικείαν φύσιν, τὰ ἔργα καὶ τὸν προορισμὸν τῆς Ἑλληνίδος μητρὸς μόρφωσιν τῶν θηλέων, τῶν μὴ ἐπιθυμούντων νὰ παρακολουθήσωσι μαθήματα εἰς προπαρασκευαστικὰς πανεπιστημιακῶν σπουδῶν σχολάς, λειτουργοῦσι τὰ ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα.

Ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα. Ταῦτα ἀποτελοῦνται ἐκ 4 τάξεων, εἰς τὴν πρώτην τῶν ὁποίων γίνονται δεκταὶ ἄνευ ἐξετάσεων μαθήτριαι ἔχουσαι ἀπολυτήριον δημοτικοῦ σχολείου. Τὸ ἀπολυτήριον τῶν ἀνωτέρων παρθεναγωγείων παρέχει τὰ αὐτὰ προσόντα, ἅτινα καὶ τὸ ἀπολυτήριον τοῦ γυμνασίου, πλὴν τῆς εἰς τὸ πανεπιστήμιον καὶ τὰς ἀντιστοίχους σχολὰς φοιτήσεως. Εἰς τὰ ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα διδάσκονται τὰ ἑξῆς μαθήματα: θρησκευτικά, νέα ἑλληνικὰ καὶ ἀρχαῖα ἐν μεταφράσει, γαλλικὴ γλῶσσα ὑποχρεωτικῶς καὶ ἄλλη μία ξένη γλῶσσα προαιρετικῶς, γεωγραφία, πρακτικὴ ἀριθμητικὴ καὶ λογιστική, πρακτικὴ γεωμετρία, στοιχεῖα φυσικῆς ἱστορίας, φυσικῆς καὶ χημείας, οἰκιακὴ οἰκονομία καὶ οἰκιακὰ ἔργα, ὑγιεινή, βρεφοκομία καὶ νοσηλευτική, καλλιγραφία, μουσική, γυμναστικὴ (παιδιαὶ — χοροί). Τὸ προσωπικὸν αὐτῶν ἀποτελεῖται ἐκ δύο φιλολόγων καθηγητῶν, ἐξ ὧν ὁ εἷς διευθυντής, ἑνὸς φυσικοῦ, ἑνὸς τῆς γαλλικῆς, ἑνὸς τῆς μουσικῆς, ἑνὸς τῶν τεχνικῶν καὶ μιᾶς διδασκαλίσσης τῶν οἰκιακῶν ἔργων. Τὸ σχολικὸν ἔτος 1932 — 1933 ἐλειτούργησαν 16 ἀνώτερα παρθεναγωγεῖα, εἰς ἃ ἐφοίτησαν 1.771 μαθήτριαι.

Σχολεῖα μέσης ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως. Ἐκτὸς τῶν μέσων ἐμπορικῶν σχολῶν, σχολεῖα μέσης ἐπαγγελματικῆς ἐκπαιδεύσεως εἶναι τὰ γεωργικὰ σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως. Εἰς τοιαῦτα δύνανται νὰ μετατραποῦν λειτουργοῦντα γυμνάσια ἢ ἡμιγυμνάσια. Ἀποτελοῦνται δὲ ἀπὸ ὅσας καὶ ταῦτα τάξεις καὶ ἔχουν τὸ ἴδιον πρόγραμμα, μὲ τὴν προσθήκην τῶν γεωπονικῶν μαθημάτων, τὰ ὁποῖα διδάσκει ἴδιος καθηγητής. Διὰ τὴν μετατροπὴν σχολείου μέσης ἐκπαιδεύσεως εἰς γεωργικὸν ἀπαιτεῖται ἡ κοινότης ἢ ἄλλος τις ὀργανισμὸς νὰ προσφέρῃ ἔκτασιν καλλιεργησίμου γῆς τοὐλάχιστον 50 στρεμμάτων. Οἱ ἀπόφοιτοι τῶν γεωργικῶν γυμνασίων ἔχουν τὰ αὐτὰ προσόντα μὲ τοὺς κεκτημένους ἀπολυτήριον γυμνασίου, δὲν δύνανται ὅμως νὰ φοιτήσουν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν τοῦ πανεπιστημίου, ἂν δὲν δώσουν ἐξετάσεις εἰς τὸ μάθημα τῶν λατινικῶν.

Μόρφωσις διδακτικοῦ προσωπικοῦ. Τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως προέρχεται κατὰ τὸ πλεῖστον μὲν ἐκ πτυχιούχων τοῦ πανεπιστημίου, ἐν μέρει δὲ καὶ ἐξ ἀποφοίτων ἄλλων σχολῶν.

Καθηγηταὶ τῶν ἐπιστημονικῶν μαθημάτων. Οἱ καθηγηταὶ τῶν φιλολογικῶν, τῶν μαθηματικῶν, τῶν φυσικῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων εἶναι πτυχιοῦχοι τοῦ πανεπιστημίου, ἀσκηθέντες ἐπὶ ἑξάμηνον πρακτικῶς. Διὰ τὴν πρακτικὴν αὐτῶν ἄσκησιν λειτουργεῖ παρὰ τοῖς πανεπιστημίοις Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης ἀνὰ ἓν πειραματικὸν καλούμενον σχολεῖον, ἀποτελούμενον ἀπὸ ἑξατάξιον γυμνάσιον καὶ ἑξατάξιον δημοτικὸν σχολεῖον, ἅτινα διατελοῦσιν ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν καὶ τὴν διοίκησιν τῶν καθηγητῶν τῆς παιδαγωγικῆς. Οἱ καθηγηταὶ τῶν φιλολογικῶν μαθημάτων διδάσκουσιν ἀδιακρίτως πάντα τὰ φιλοσοφικοϊστορικὰ μαθήματα, ἤτοι ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλολογίαν, νέαν ἑλληνικὴν φιλολογίαν, λατινικὴν φιλολογίαν, φιλοσοφικά, ἱστορίαν. Τελευταίως ὅμως καταβάλλεται προσπάθεια, ὅπως εἰδικευθῶσιν οἱ καθηγηταὶ εἰς ἕκαστον τῶν κλάδων τούτων. Πλὴν τῶν πτυχιούχων τοῦ πανεπιστημίου, εἰς τὰ ἡμιγυμνάσια ὑπηρετοῦσι καί τινες ἐκ τῶν ὀνομαζομένων διδασκάλων τῶν θεωρητικῶν μαθημάτων, τουτέστιν ἀποφοίτων γυμνασίου ἢ ἐχόντων 2—4 ἐτῶν πανεπιστημιακὴν φοίτησιν μὲ προϋπηρεσίαν ἐν σχολείοις τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως τῶν νέων χωρῶν ἢ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐκ τούτων ἐλάχιστοι ὑπολείπονται πλέον, μὴ ἐπιτρεπομένου τοῦ διορισμοῦ νέων.

Οἱ πτυχιοῦχοι τοῦ πανεπιστημίου διορίζονται κατὰ πρῶτον ὡς δόκιμοι, μετὰ διετῆ δ' ὑπηρεσίαν ὑφίστανται ἐξετάσεις καὶ μονιμοποιοῦνται ἐφ' ὅσον εὐδοκιμήσωσιν εἰς αὐτάς. Ἀρχικῶς διορίζονται εἰς τὰ ἡμιγυμνάσια μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ δευτεροβαθμίου καθηγητοῦ, ἀφοῦ δὲ συμπληρώσωσι πενταετῆ εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν εἰς τὸν βαθμὸν τοῦτον, δύνανται νὰ προαχθῶσιν εἰς πρωτοβαθμίους καθηγητὰς καὶ νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς γυμνάσια ἢ πρακτικὰ λύκεια. Οἱ πτυχιοῦχοι τῆς φιλολογίας, τῶν φυσικῶν καὶ τῶν μαθηματικῶν, μετὰ τὴν συμπλήρωσιν πενταετοῦς ὑπηρεσίας εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ πρωτοβαθμίου καθηγητοῦ, δύνανται νὰ προαχθῶσιν εἰς διευθυντὰς γυμνασίων ἢ πρακτικῶν λυκείων. Οἱ βαθμοὶ τῶν λειτουργῶν τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως ἔχουσι τὴν ἀκόλουθον ἀντιστοιχίαν μὲ τοὺς βαθμοὺς τῆς ὑπαλληλικῆς ἱεραρχίας: διδάσκαλος β' τάξεως — γραμματεὺς β', διδάσκαλος α' — γραμματεὺς α', δευτεροβάθμιος καθηγητής — εἰσηγητής, πρωτοβάθμιος καθηγητὴς — τμηματάρχης β' ἢ α' τάξεως, διευθυντὴς γυμνασίου ἢ πρακτικοῦ λυκείου — διευθυντὴς β' τάξεως. Βασικοὶ μισθοὶ δ' αὐτῶν εἶναι οἱ ἑξῆς: γραμματεὺς β' τάξεως 2.760, γραμματεὺς α' τάξεως 3.240, δευτεροβάθμιος καθηγητὴς 3.800, πρωτοβάθμιος καθηγητὴς 4.400—5.200, διευθυντὴς γυμνασίου ἢ πρακτικοῦ λυκείου 5.840.

Καθηγηταὶ γαλλικῆς. Οἱ καθηγηταὶ τῆς γαλλικῆς λαμβάνονται ἐκ πτυχιούχων εἰδικοῦ τμήματος, λειτουργοῦντος παρὰ τῇ ἐνταῦθα γαλλικῇ σχολῇ. Εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο διδάσκονται γαλλικὴ γλῶσσα καὶ φιλολογία, γενικὴ ἱστορία, ἱστορία τοῦ γαλλικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς τέχνης ἐν Γαλλίᾳ καὶ παιδαγωγικά, διαρκεῖ δ' ἡ φοίτησις ἐπὶ δύο ἔτη. Εἰς αὐτὸ ἐγγράφονται, κατόπιν εἰσιτηρίων ἐξετάσεων, φοιτηταὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἢ τῆς θεολογικῆς σχολῆς, ὑποστάντας ἐπιτυχῶς τὰς τμηματικὰς ἐξετάσεις καὶ τοῦ δευτέρου ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς εἰς τὸ εἰδικὸν τμῆμα φοιτήσεώς των ὑποχρεοῦνται συγχρόνως οἱ δόκιμοι νὰ παρακολουθῶσι καὶ τὰ πανεπιστημιακὰ μαθήματα τοῦ τρίτου καὶ τετάρτου ἔτους, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ὑφίστανται ἐξετάσεις. Ἅμα τῷ πέρατι τῆς διετοῦς φοιτήσεως ὑποβάλλονται εἰς ἐξετάσεις καὶ λαμβάνουσι πτυχίον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου δύνανται νὰ διορίζωνται καθηγηταὶ τῆς γαλλικῆς, ἐξομοιούμενοι πρὸς τοὺς πτυχιούχους τοῦ πανεπιστημίου. Μέχρις ὅτου μορφωθῇ ἀρκετὸς ἀριθμὸς καθηγητῶν τῆς γαλλικῆς κατὰ τὸ ἀνωτέρω σύστημα, ἐπιτρέπεται νὰ διορίζωνται καὶ ἀπόφοιτοι τοῦ γυμνασίου κατόπιν εἰδικῶν ἐξετάσεων, ἐνεργουμένων ἐνώπιον ἐπιτροπῆς ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου καταρτιζομένης.

Καθηγηταὶ ᾠδικῆς. Οὗτοι λαμβάνονται ἐκ πτυχιούχων ᾠδείου, ὑφισταμένων, μετὰ τὴν λῆψιν τοῦ πτυχίου των, εἰδικὴν ἐπαγγελματικὴν ἐξέτασιν πρὸς ἀπόκτησιν δικαιώματος διορισμοῦ εἰς δημοσίαν θέσιν. Διορίζονται μὲ βαθμὸν διδασκάλου α' τάξεως, δυνάμενοι μετὰ πενταετῆ εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν καὶ κατόπιν ἐξετάσεων νὰ προαχθῶσιν εἰς δευτεροβαθμίους καθηγητάς.

Καθηγηταὶ καλλιγραφίας, ἰχνογραφίας καὶ χειροτεχνίας. Μέχρι τοῦ 1925 ἐλειτούργει ἐν Ἀθήναις τὸ τεχνικὸν διδασκαλεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐμορφώνοντο οἱ καθηγηταὶ τῆς καλλιγραφίας καὶ ἰχνογραφίας καὶ τῆς χειροτεχνίας. Καταργηθέντος τούτου, λαμβάνονται οἱ μὲν τῆς καλλιγραφίας καὶ ἰχνογραφίας ἐξ ἀποφοίτων τῆς προσηρτημένης εἰς τὸ πολυτεχνεῖον σχολῆς τῶν καλῶν τεχνῶν ἢ ἐκ πτυχιούχων διδασκαλείων δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως μετ' ἐξέτασιν εἰς τὸ μάθημα τοῦτο, οἱ δὲ τῆς χειροτεχνίας ἐκ πτυχιούχων διδασκαλείων, ἐπίσης μετ' ἐξέτασιν. Ἐξ αὐτῶν οἱ μὲν προερχόμενοι ἐκ τῆς σχολῆς τῶν καλῶν τεχνῶν διορίζονται ὡς διδάσκαλοι α' τάξεως, προαγόμενοι μετὰ πενταετίαν εἰς δευτεροβαθμίους καθηγητάς, οἱ δὲ προερχόμενοι ἐκ δημοδιδασκάλων ὡς διδάσκαλοι β' τάξεως, μὴ δυνάμενοι νὰ προαχθῶσιν εἰς ἀνώτερον βαθμόν.

Καθηγηταὶ γυμναστικῆς. Οὗτοι λαμβάνονται ἐκ τῆς ἐν Ἀθήναις λειτουργούσης γυμναστικῆς ἀκαδημίας, ἥτις περιλαμβάνει δύο τμήματα, ἀρρένων καὶ θηλέων. Ἑκάτερον τῶν τμημάτων ἀποτελεῖται ἐκ

Digitized by Google

τριῶν τάξεων, εἰς τὴν πρώτην τῶν ὁποίων ἐγγράφονται, κατόπιν εἰσιτηρίων ἐξετάσεων, οἱ ἔχοντες ἀπολυτήριον γυμνασίου ἢ διδασκαλείου, ἡλικίαν οὐχὶ ἀνωτέραν τῶν 25 ἐτῶν καὶ σωματικὴν ἀρτιμέλειαν. Εἰς τὴν γυμναστικὴν ἀκαδημίαν διδάσκονται τὰ ἑξῆς μαθήματα: ὑγιεινὴ γυμναστική, ἀγωνιστικὴ (στίβου καὶ κονίστρας), παιδιαὶ (ψυχαγωγικαὶ καὶ ἀγωνιστικαί, ἐπιχώριοι καὶ διεθνεῖς), ὁπλομαχία καὶ μαχητικὰ ἀγωνίσματα, σκοποβολὴ καὶ στρατιωτικὴ προπαίδευσις, προσκοπικὴ ἀγωγή, τρίψις καὶ θεραπευτικὴ γυμναστική, γενικὴ καὶ εἰδικὴ ἀθλητικὴ προπόνησις καὶ ὑγιεινή, ἀρχαία καὶ νεωτέρα πλαστικὴ ὀρχηστική, ἐθνικοὶ χοροὶ καὶ ᾄσματα, κολύμβησις καὶ θαλασσία ἀγωνιστική, ᾠδική, ἀνατομικὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἱστολογία, γενικὴ καὶ ἀνθρωπίνη βιολογία, φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπου, παιδολογία, ἀνθρωπομετρία, κινησιολογία, ὑγιεινὴ καὶ πρῶται βοήθειαι, ὀρθοπεδική, κινησιοθεραπεία καὶ φυσιοθεραπεία, ἱστορία καὶ φιλοσοφία τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς, αἰσθητικὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ καὶ γυμναστικὴ νομοθεσία. Τὸ διδακτικὸν δὲ προσωπικὸν αὐτῆς ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ διευθυντοῦ, τεσσάρων καθηγητῶν τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς, τεσσάρων καθηγητῶν τῶν ἐπιστημονικῶν μαθημάτων καὶ ἓξ διδασκάλων τῆς ὁπλομαχίας, κολυμβήσεως, ἐθνικῶν χορῶν κλπ. Οἱ ἀπόφοιτοι τῆς γυμναστικῆς ἀκαδημίας διορίζονται ὡς διδάσκαλοι α' τάξεως, προαγόμενοι ἀνὰ πενταετίαν μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ τμηματάρχου.

Διδασκάλισσαι οἰκοκυρικῶν μαθημάτων. Πρὸς μόρφωσιν τοιούτων διδασκαλισσῶν λειτουργεῖ ἐν Καλλιθέᾳ τῶν Ἀθηνῶν διδασκαλεῖον οἰκοκυρικῆς ἐκπαιδεύσεως, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν ἐνιαυσίων τάξεων. Εἰς τὴν πρώτην αὐτῶν ἐγγράφονται, κατόπιν εἰσιτηρίων ἐξετάσεων, μαθήτριαι ἔχουσαι ἀπολυτήριον ἀνωτέρου παρθεναγωγείου ἢ διδασκαλείου ἢ ἐνδεικτικὸν προαγωγῆς ἐκ τῆς τετάρτης τάξεως ἑξαταξίου γυμνασίου καὶ ἡλικίαν οὐχὶ ἀνωτέραν τῶν 18 ἐτῶν. Εἰς τὸ οἰκοκυρικὸν διδασκαλεῖον διδάσκονται γενικὰ καὶ εἰδικὰ μαθήματα. Γενικὰ εἶναι θρησκευτικά, ἑλληνικά, λογιστικὴ (ἀριθμητικὴ καὶ καταστιχογραφία), γαλλικά, φυσικὴ πειραματική, χημεία, ἀνθρωπολογία, πολιτικὴ οἰκονομία, μουσική, γυμναστική, ὑγιεινή, βρεφοκομία καὶ νοσηλευτική, σχέδιον καὶ καλλιγραφία. Εἰδικὰ δὲ μαγειρικὴ καὶ διαιτητικὴ μετὰ πρακτικῶν ἀσκήσεων, ραπτικὴ καὶ κοπτικὴ μετὰ πρακτικῶν ἀσκήσεων, οἰκιακὴ οἰκονομία, ἱστορία τέχνης ἐνδυμάτων, μικροβιολογία, βοτανικὴ καὶ ἀνθοκομία, χειροτεχνία, πιλοποιία, ψυχολογία καὶ παιδαγωγική. Αἱ ἀπόφοιτοι τοῦ διδασκαλείου τῆς οἰκοκυρικῆς ἐκπαιδεύσεως διορίζονται ὡς διδάσκαλοι α' τάξεως, δυνάμεναι μετὰ πενταετῆ ὑπηρεσίαν νὰ προαχθῶσιν εἰς δευτεροβαθμίους καθηγητάς.

Μετεκπαίδευσις προσωπικοῦ μέσης ἐκπαιδεύσεως. Τὸ προσωπικὸν τῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως δύναται νὰ μετεκπαιδευθῇ εἴτε ἐν τῷ διδασκαλείῳ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, εἴτε εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐπὶ ἐκπαιδευτικῇ ἀδείᾳ.

Διδασκαλεῖον μέσης ἐκπαιδεύσεως. Σκοπὸς αὐτοῦ εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ συμπλήρωσις τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ παιδαγωγικὴ μόρφωσις τῶν ἐν ὑπηρεσίᾳ λειτουργῶν τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Ἀποτελεῖται ἐκ δύο τμημάτων, τοῦ φιλολογικοῦ, ἐν ᾧ διδάσκονται οἱ φιλόλογοι καὶ θεολόγοι, καὶ τοῦ φυσικομαθηματικοῦ, ἐν ᾧ διδάσκονται οἱ φυσικοὶ καὶ μαθηματικοί. Εἰς ἑκάτερον τῶν τμημάτων φοιτῶσι κατ' ἔτος ἀνὰ 25 καθηγηταί, καλούμενοι πρὸς τοῦτο παρὰ τοῦ ὑπουργείου κατόπιν προτάσεως τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου. Ἡ φοίτησις ὁρίζεται διετής, ἐπὶ τοῦ παρόντος ὅμως διαρκεῖ μόνον ἓν ἔτος. Ἐν τῷ διδασκαλείῳ διδάσκονται τὰ ἑξῆς μαθήματα, κοινὰ μέν, γενικὴ ψυχολογία, ἠθική, γενικῆς ἱστορίας προβλήματα, σχολικὴ ὑγιεινή, ψυχολογία τοῦ παιδὸς μετ' ἀσκήσεων, γενικὴ διδακτική, εἰδικὴ διδακτική, ἱστορία τῆς παιδαγωγικῆς, γενικὴ παιδαγωγική, σχολικὴ νομοθεσία, πολιτικὴ οἰκονομία καὶ νεοελληνικὴ λογοτεχνία. Εἰδικὰ δὲ διὰ τοὺς φιλολόγους, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ (ἑρμηνεία συγγραφέων καὶ ἀσκήσεις) καὶ λατινικὰ (ἑρμηνεία, ἀσκήσεις), διὰ τοὺς θεολόγους ἀρχαῖα ἑλληνικά, ἱστορία τῶν θρησκευμάτων καὶ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, διὰ τοὺς μαθηματικοὺς στοιχεῖα ἀνωτέρων μαθηματικῶν, γεωμετρικὸν σχέδιον καὶ γεωγραφία καὶ διὰ τοὺς φυσικοὺς βιολογία, φυσικὴ πειραματική, χημεία, γεωγραφία καὶ ἀσκήσεις ὀρυκτολογίας καὶ πετρογραφίας. Πρὸς ἄσκησιν τῶν δοκίμων εἶναι προσηρτημένη εἰς τὸ διδασκαλεῖον μία σχολὴ μέσης ἐκπαιδεύσεως, τουτέστι σχολὴ περιλαμβάνουσα πλῆρες γυμνάσιον καὶ πρακτικὸν λύκειον μὲ κοινὰς τὰς δύο κατωτέρας τάξεις. Τὸ προσωπικὸν τοῦ διδασκαλείου ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ διευθυντοῦ καὶ τοῦ ὑποδιευθυντοῦ. Μετὰ τὸ πέρας τῆς φοιτήσεώς των οἱ δόκιμοι ὑφίστανται ἐξετάσεις, ἂν δ' εὐδοκιμήσωσι, λαμβάνουσι πτυχίον, ὅπερ παρέχει αὐτοῖς δικαίωμα προτιμήσεως κατὰ τὰς προαγωγάς.

Ἐκπαιδευτικαὶ ἄδειαι. Διὰ τὴν πληρεστέραν μόρφωσιν τῶν λειτουργῶν τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως ἐπιτρέπεται εἰς τὸν ὑπουργὸν τῆς Παιδείας νὰ χορηγῇ εἰς αὐτοὺς τριετῆ ἐκπαιδευτικὴν ἄδειαν δι' Εὐρώπην ἢ Ἀμερικὴν πρὸς εὐρυτέρας σπουδάς. Τοιαῦται ἄδειαι χορηγοῦνται εἰς τοὺς ἔχοντας διετῆ τοὐλάχιστον εὐδόκιμον ὑπηρεσίαν καὶ γνωρίζοντας τὴν γλῶσσαν τοῦ μέρους, εἰς ὃ πρόκειται νὰ σπουδάσουν, κατόπιν γνωμοδοτήσεως τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου. Τριῶν εἰδῶν ἐκπαιδευτικαὶ ἄδειαι δύνανται νὰ χορηγηθῶσι: α') μὲ ὑποτροφίαν 500 χρ. δραχμῶν κατὰ μῆνα, β') μὲ τὰς ἀποδοχὰς τῆς θέσεως ἑκάστου καὶ γ') ἄνευ ἀποδοχῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μὲν τῆς πρώτης κατηγορίας δὲν δύναται νὰ ὑπερβῇ τοὺς 10 κατ' ἔτος, τῆς δευτέρας τοὺς 20 καὶ τῆς τρίτης τοὺς 15. Κατ' ἐφαρμογὴν τοῦ μέτρου τούτου ἔχει χορηγηθῆ κατὰ τὴν τελευταίαν τριετίαν ἐκπαιδευτικὴ ἄδεια εἰς 60 περίπου λειτουργοὺς τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Εἰδικῶς διὰ τοὺς καθηγητὰς τῆς γαλλικῆς προβλέπεται, ὅπως χορηγῆται κατ' ἔτος εἰς 15 ἐξ αὐτῶν εἰδικὴ ἄδεια διὰ Γαλλίαν ἐπὶ ἑξάμηνον, πρὸς ἄσκησιν εἰς τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν.

Ἐκπαιδευτικὰ τέλη. Ἡ μέση ἐκπαίδευσις παρέχεται δωρεὰν ὑπὸ τοῦ κράτους, δαπανῶντος ὑπὲρ αὐτῆς περὶ τὰ 170 ἑκατομ. δρχ. ἐτησίως. Ἐν τούτοις οἱ μαθηταὶ ὑποχρεοῦνται εἰς τὴν καταβολὴν κατὰ τὴν ἐγγραφήν των ποσοῦ τινος, ὅπερ φέρει τὸ ὄνομα ἐκπαιδευτικὸν τέλος. Τὰ ἐκπαιδευτικὰ τέλη ὁρίζονται διὰ μὲν τὰ ἡμιγυμνάσια, εἰς τὰς δύο κατωτέρας τάξεις τοῦ γυμνασίου καὶ πρακτικοῦ λυκείου εἰς δρχ. 180 ἐτησίως, διὰ δὲ τὰς 4 ἀνωτέρας τάξεις αὐτῶν εἰς δρχ. 540, καταβλητέας εἰς τρεῖς ἴσας τριμηνιαίας δόσεις. Πλὴν αὐτῶν ὑπόκεινται εἰς ἐκπαιδευτικὰ τέλη, ποικίλλοντα ἀναλόγως τῆς τάξεως, καὶ τὰ ἐνδεικτικὰ τῆς προαγωγῆς ἀπὸ τάξεως εἰς τάξιν καὶ τὰ ἀπολυτήρια τῶν μαθητῶν. Εἰδικὰ τέλη προβλέπονται διὰ τὰς περιπτώσεις τῆς ἀπὸ σχολείου εἰς σχολεῖον μεταγραφῆς αὐτῶν.

Τὸ προϊὸν τῶν ἐκπαιδευτικῶν τελῶν, ἀνερχόμενον εἰς 25 περίπου ἑκατομμύρια ἐτησίως, χρησιμοποιεῖται διὰ τὴν ἀνέγερσιν καὶ ἐπισκευὴν διδακτηρίων δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως καὶ τὸν πλουτισμὸν αὐτῶν διὰ τῶν ἀναγκαίων ἐποπτικῶν μέσων διδασκαλίας. Τὸ ποσὸν αὐτὸ βεβαίως δὲν εἶναι ἀρκετὸν διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν πασῶν τῶν διδακτηριακῶν ἀναγκῶν τοῦ κράτους. Διὰ τοῦτο εἰσήχθη τὸ σύστημα τῆς διὰ συμμετοχῆς τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων ἀνεγέρσεως τῶν διδακτηρίων, ὅπερ ἐπέτυχε θαυμασίως καὶ ἀπέδωκεν ἐξαίρετα ἀποτελέσματα. Κατ' αὐτό, τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἀνεγέρσεως διδακτηρίου ἀναλαμβάνουν αἱ οἰκεῖαι κοινότητες, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐδημιουργήθη μεγάλη ἅμιλλα, τὸ δὲ κράτος διὰ τῶν ὀργάνων του ἐνισχύει ταύτας ἠθικῶς καὶ ὑλικῶς δι' ἀρωγῶν. Τὴν περίοδον 1930—1932 κατεβλήθη τεραστία προσπάθεια πρὸς ἐπίλυσιν τοῦ διδακτηριακοῦ προβλήματος, κατ' αὐτὴν δὲ καὶ τὸ κράτος καὶ οἱ μικρότεροι διοικητικοὶ ὀργανισμοὶ ἐπέδειξαν τοιοῦτον ζῆλον, ὥστε νὰ ἀνεγερθοῦν ἄνω τῶν 4.500 νέων αἰθουσῶν.

Ἐσωτερικὸς ὀργανισμὸς σχολείων μέσης ἐκπαιδεύσεως. Ἡ διδασκαλία ἐν τοῖς σχολείοις τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει προγράμματος, συντασσομένου ὑπὸ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου καὶ ἐγκρινομένου διὰ διατάγματος προτάσει τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας. Τὴν ἐπίβλεψιν ἐπὶ τῆς τάξεως καὶ πειθαρχίας τῶν μαθητῶν ἔχει ὁ διευθυντὴς τοῦ σχολείου, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τοῦ λοιποῦ προσωπικοῦ. Ὡς μέθοδος διδασκαλίας χρησιμοποιεῖται κατὰ τὸ πλεῖστον ἡ μέθοδος τοῦ σχολείου ἐργασίας.

Διοίκησις μέσης ἐκπαιδεύσεως. Τὴν ἐποπτείαν καὶ διοίκησιν τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως ἔχει ὁ ὑπουργὸς τῶν Θρησκευμάτων καὶ τῆς Παιδείας, ἐνασκῶν αὐτὴν διὰ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου, τῶν ἐποπτικῶν συμβουλίων, τῶν γενικῶν ἐπιθεωρητῶν καὶ τῶν διευθυντῶν τῶν σχολείων.

Ἐκπαιδευτικὸν συμβούλιον. Τὸ ἐκπαιδευτικὸν συμβούλιον εἶναι συντεθειμένον ὡς ἀνεγράφη ἀνωτέρω, προκειμένου περὶ τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως. Τὸ τμῆμα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἔργων, ἔχει καὶ τὴν ἁρμοδιότητα νὰ προτείνῃ τὸν διορισμὸν καὶ τὴν προαγωγὴν τῶν λειτουργῶν τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ὡς καὶ τὴν μετάθεσιν αὐτῶν ἀπὸ περιφερείας εἰς περιφέρειαν.

Ἐποπτικὰ συμβούλια μέσης ἐκπαιδεύσεως. Τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως τοῦ κράτους διαιροῦνται εἰς 12 ἐκπαιδευτικὰς περιφερείας, δυναμένας νὰ φθάσωσι μέχρι τῶν 16, ἑκάστης τῶν ὁποίων προΐσταται ἀνὰ εἷς γενικὸς ἐπιθεωρητής. Παρ' ἑκάστῃ δὲ περιφερείᾳ λειτουργεῖ ἐποπτικὸν συμβούλιον, ἀποτελούμενον ἐκ τῶν γενικοῦ ἐπιθεωρητοῦ, ὡς προέδρου, ἑνὸς ἐφέτου καὶ ἑνὸς διευθυντοῦ γυμνασίου ἢ πρακτικοῦ λυκείου. Τὰ ἔργα τοῦ ἐποπτικοῦ συμβουλίου τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως εἶναι παράλληλα πρὸς τὰ τοῦ τῆς δημοτικῆς, μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ταῦτα δὲν ἔχουσι δικαίωμα προτάσεως πρὸς διορισμὸν προσωπικοῦ καὶ ἵδρυσιν σχολείων, ὅπως τῆς δημοτικῆς.

Γενικοὶ ἐπιθεωρηταὶ τῶν σχολείων. Γενικοὶ ἐπιθεωρηταὶ διορίζονται πτυχιοῦχοι τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου, ἔχοντες ὡρισμένην προϋπηρεσίαν καθηγητοῦ. Ἔργα αὐτῶν εἶναι τὰ αὐτὰ μὲ τοὺς ἐπιθεωρητὰς τῶν δημοτικῶν σχολείων. Πλὴν τῶν 12 γενικῶν ἐπιθεωρητῶν, τῶν προϊσταμένων τῶν 12 ἐκπαιδευτικῶν περιφερειῶν, εἰς ἃς κατανέμονται τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως τοῦ κράτους, ὑπηρετοῦσι καὶ πέντε ἄλλοι γενικοὶ ἐπιθεωρηταί, δύο τῶν μαθηματικῶν, δύο τῶν φυσικῶν καὶ εἷς τῆς γυμναστικῆς, μὴ ἔχοντες διοικητικὰ καθήκοντα. Ἔργον τῶν πέντε τούτων γενικῶν ἐπιθεωρητῶν εἶναι νὰ ἐπιθεωρῶσιν ἕκαστος τοὺς καθηγητὰς τῆς εἰδικότητός του καὶ ὑποβάλλωσι περὶ αὐτῶν ἐκθέσεις.

Σχολικὰ ταμεῖα καὶ σχολικαὶ ἐπιτροπαί. Παρ' ἑκάστῳ σχολείῳ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως λειτουργεῖ σχολικὸν ταμεῖον, ἔχον τὴν αὐτὴν ὀργάνωσιν καὶ τὰ αὐτὰ ἔργα μὲ τὰ σχολικὰ ταμεῖα τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως.

Στατιστικαὶ πληροφορίαι.

Σχολικὸν ἔτος	Πληθυσμός	Δημοτικὴ ἐκπαίδευσις			Μέση ἐκπαίδευσις		
		Σχολεῖα	Μαθηταί	Ἀναλογία μαθητῶν ἐπὶ τῶν κατοίκων	Σχολεῖα	Μαθηταί	Ἀναλογία μαθητῶν ἐπὶ τῶν κατοίκων
1829—1830	753.400	71	6.721	0.88%	39	2.528	0.33%
1855—1856	1.062 627	709	45 094	4.2%	88	5.168	0 48%
1901—1902	2.521 951	3.317	204.749	8.1%	324	25.366	1.00%
1910—1911	2.631 952	3.550	259 854	9.8%	322	30.451	1.15%
1930—1931	6.438.000	7.639	706.461	10.9%	398	58.561	0 90%

Εἰς τὸν προϋπολογισμὸν τῆς χρήσεως 1930—1931 εἶχεν ἀναγραφῆ δι' ἔξοδα δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως τὸ ποσὸν τῶν δραχμῶν 458.923.000. Κατ' ἀκολουθίαν εἰς ἕκαστον μαθητὴν ἀντιστοιχεῖ δαπάνη δρ. 650, εἰς ἕκαστον δὲ κάτοικον δρ. 70. Κατὰ τὸ ἔτος 1930—1931 εἰς 7.639 σχολεῖα ἐφοίτων 706.461 μαθηταί, ὑπηρέτουν δὲ 12.887 διδάσκαλοι. Συνεπῶς εἰς ἕκαστον σχολεῖον ἀναλογοῦσιν 92 μαθηταὶ καὶ εἰς ἕκαστον διδάσκαλον 55. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἀνεγράφη διὰ δαπάνας τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως τὸ ποσὸν τῶν δραχ. 172 371.254, ἐλειτούργουν δὲ τότε ἐν ὅλῳ 398 σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως, εἰς ἃ ἐφοίτων 58.561 μαθηταὶ καὶ ὑπηρέτουν καθηγηταὶ καὶ διδάσκαλοι 2.760. Ἀντιστοιχεῖ λοιπὸν εἰς ἕκαστον μὲν μαθητὴν δαπάνη δρ. 2.945 ἐτησίως, εἰς ἕκαστον δὲ κάτοικον δρ. 26. Εἰς ἕκαστον σχολεῖον μέσης ἐκπαιδεύσεως ἀναλογοῦσιν 147 μαθηταὶ καὶ 21 κατὰ καθηγητήν.

ΧΡ. Β. ΛΕΦΑΣ

ΑΝΩΤΑΤΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ. Ἡ ἀνωτάτη ἐκπαίδευσις παρέχεται ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ δύο πανεπιστημίων (τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ τῆς Θεσσαλονίκης), ὑφ' ἑνὸς πολυτεχνείου (τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου τῶν Ἀθηνῶν), ὑπὸ τῆς Ἀνωτάτης Γεωπονικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ὑπὸ τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς τῶν Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν τῶν Ἀθηνῶν.

Περὶ τῆς ἀνωτάτης ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑλλάδι εἶχε ληφθῆ φροντὶς εὐθὺς ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἔτους τῆς ἐπαναστάσεως ὑπὸ τῆς ἐν Ἐπιδαύρῳ ἐθνικῆς συνελεύσεως, ἡ ὁποία ἐψήφισε τὸν καταρτισμὸν ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη ὑπέβαλε τῷ 1824 εἰς τὴν προσωρινὴν κυβέρνησιν σχέδιον ὀργανισμοῦ τῆς παιδείας, διὰ τοῦ ὁποίου ἐλαμβάνετο πρόνοια περὶ τῆς στοιχειώδους, τῆς μέσης καὶ τῆς ἀνωτέρας ἢ ἐπιστημονικῆς ἐκπαιδεύσεως. Κατὰ τὴν διάρκειαν ὅμως τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ληφθοῦν πάντα τὰ προταθέντα μέτρα ὑπὲρ τῆς ἐκπαιδεύσεως, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον ὑπὲρ τῆς ἱδρύσεως πανεπιστημίου, περὶ τοῦ ὁποίου μόνον μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἤρχισε νὰ γίνεται σοβαρὸς λόγος.

Α'. Τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν («Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακόν»). Ἡ πρώτη ἰδέα τῆς πραγματοποιήσεως τῆς γενικῆς πλέον καταστάσης ἐπιθυμίας, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, πρὸς ἵδρυσιν πανεπιστημίου ὀφείλεται εἰς τὴν ἀντιβασιλείαν, ἡ ὁποία ἐν τῷ βασιλικῷ διατάγματι τῆς 3 Ἀπριλίου 1833 περιέλαβε μεταξὺ τῶν ἄλλων ἁρμοδιοτήτων τῆς γραμματείας ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καὶ τὴν φροντίδα «περὶ συστάσεως ἑνὸς πανεπιστημίου καὶ μιᾶς ἀκαδημίας ἐπιστημῶν». Ὁ ἐκ τῶν μελῶν τῆς ἀντιβασιλείας Μ[illegible] εἶχε προβῆ καὶ εἰς τὰς ἀναγκαίας προπαρασκευαστικὰς μελέτας καὶ ἐργασίας. Ἡ ἐπελθοῦσα ὅμως κατὰ τὸ ἔτος 1831 ἀνάκλησις αὐτοῦ ἐματαίωσ[illegible]

Digitized by Google

τὴν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο σχεδιασθεῖσαν ἵδρυσιν τοῦ πανεπιστημίου. Ἀντὶ τούτου ἱδρύθη τῷ 1835 «θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν κατάστημα χειρουργίας, φαρμακοποιίας καὶ ἰατρικῆς» διὰ τὴν προσωρινὴν ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν τοῦ ὑγειονομικοῦ ἰδίως κλάδου τοῦ στρατοῦ.

Τὸ πρῶτον διάταγμα περὶ συστάσεως πανεπιστημίου ἐξεδόθη τὴν 31 Δεκεμβρίου 1836. Αἱ διατάξεις ὅμως τοῦ διατάγματος τούτου ἐκρίθησαν ἐν πολλοῖς ἀνεφάρμοστοι καὶ διὰ τοῦτο τὴν 14 καὶ 22 Ἀπριλίου τοῦ 1837 ἐξεδόθησαν ἕτερα δύο διατάγματα «περὶ προσωρινοῦ κανονισμοῦ τοῦ ἐν Ἀθήναις συσταθησομένου πανεπιστημίου» καὶ «περὶ συστάσεως πανεπιστημίου» Τὸ πρῶτον τοῦτο ἑλληνικὸν πανεπιστήμιον ἤρχισε λειτουργοῦν ἀπὸ τῆς 3 Μαΐου 1837, ἡ δὲ ἐγγραφὴ τῶν φοιτητῶν εἶχεν ἀρχίσει ἀπὸ τῆς 26 Ἀπριλίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους Τὸ πανεπιστήμιον τοῦτο ὠνομάσθη κατ' ἀρχὰς ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἱδρυτοῦ βασιλέως «Ὀθώνειον πανεπιστήμιον» ἢ «Πανεπιστήμιον τοῦ Ὄθωνος». Μετὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Ὄθωνος μετωνομάσθη «Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον». Ἀπὸ τοῦ 1911 τὸ «Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον» φέρει τὸν τίτλον «Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν πανεπιστήμιον». Κατὰ τύπους ἀπὸ τοῦ ἔτους τούτου τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ἔχει χωρισθῆ εἰς δύο πανεπιστήμια: εἰς τὸ «Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον», περιλαμβάνον τὴν ἰατρικὴν καὶ τὴν φυσικομαθηματικὴν σχολήν, καὶ εἰς τὸ «Καποδιστριακὸν πανεπιστήμιον», εἰς ὃ ἀπεσπάσθησαν ἡ θεολογική, ἡ φιλοσοφικὴ καὶ ἡ νομικὴ σχολή. Καὶ τὰ δύο ταῦτα πανεπιστήμια ἔχουν κοινὴν τὴν διοίκησιν καὶ στεγάζονται εἰς τὰ αὐτὰ κτίρια, ἀποτελοῦν δὲ κατ' οὐσίαν ἓν πανεπιστήμιον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν πανεπιστήμιον». Ὁ τυπικὸς οὗτος χωρισμὸς ἐκρίθη ἀναγκαῖος, ἵνα μὴ ἱδρυθῇ καὶ δεύτερον αὐτοτελὲς πανεπιστήμιον ἐν Ἀθήναις, εἰς ἐκτέλεσιν τῆς τῷ 1849 συνταχθείσης διαθήκης τοῦ ἐξ Ἠπείρου ὁμογενοῦς Ἰωάννου Δομπόλη, ὁ ὁποῖος ἀποθανὼν ἐν Ρωσίᾳ ἐκληροδότησε 232.857 ἀργυρᾶ ρούβλια «πρὸς ἀνίδρυσιν ἐν Ἀθήναις ἢ ἐν οἱαδήποτε ἄλλῃ πόλει, ἥτις ἔσται πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδος τῷ 1906, πανεπιστημίου ὀνομασθησομένου Καποδιστριακοῦ».

Μέχρι τοῦ 1911 τὸ «Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον» ἐλειτούργει ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διαταγμάτων τοῦ 1837 «περὶ προσωρινοῦ κανονισμοῦ τοῦ ἐν Ἀθήναις συσταθησομένου πανεπιστημίου» καὶ «περὶ συστάσεως πανεπιστημίου» καὶ τῶν εἰς αὐτὰ ἐπενεχθεισῶν τροποποιήσεων διὰ τῶν βασιλικῶν διαταγμάτων τῆς 9 Ἀπριλίου 1882 καὶ τῆς 28 Φεβρουαρίου 1883. Τῷ 1911 ἐψηφίσθη νέος νόμος, διὰ τοῦ ὁποίου ἐρρυθμίζοντο ὁριστικώτερον τὰ τοῦ πανεπιστημίου καὶ ἐπεφέροντο οὐσιώδεις μεταβολαὶ εἰς τὸν ὀργανισμὸν αὐτοῦ.

Τῷ 1922 εἶχε συνταχθῆ νέος ὀργανισμὸς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος ἐτροποποιήθη διὰ τοῦ νόμου 5343 τοῦ Μαρτίου 1932. Ὁ ὀργανισμὸς τοῦ ἔτους τούτου ἀποτελεῖται ἀπὸ 357 ἄρθρα, ἐπιφέρονται δὲ δι' αὐτῶν οὐσιώδεις μεταβολαί, αἱ κυριώτεραι τῶν ὁποίων εἶναι: 1) καθορίζεται ὁ ἀριθμὸς τῶν καθ' ἕκαστον ἔτος ἐγγραφομένων φοιτητῶν διὰ διατάγματος μετὰ γνώμην τῆς συγκλήτου, ὡς καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐκλογῆς τῶν ἐγγραφομένων· 2) καθίσταται ὑποχρεωτικὴ ἡ ἐκμάθησις μιᾶς τοὐλάχιστον ξένης γλώσσης (ἀγγλικῆς, γερμανικῆς, γαλλικῆς, ἰταλικῆς)· 3) ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν ἑκάστῃ τμηματικῇ ἐξετάσει ἐξεταζομένων μαθημάτων ὁρίζεται κατ' ἀνώτατον ὅριον εἰς τρία, ὁ δὲ τῶν πτυχιακῶν εἰς πέντε· 4) λαμβάνεται πρόνοια διὰ τὴν ἔκδοσιν διδακτικῶν συγγραμμάτων διὰ τοὺς φοιτητάς· 5) καθιεροῦται ἐν μὲν τῇ φιλοσοφικῇ σχολῇ ἀντὶ τοῦ γενικοῦ πτυχίου τῆς φιλοσοφίας ἡ ἀπονομὴ τριῶν πτυχίων, φιλολογίας, ἱστορίας καὶ ἀρχαιολογίας, ἐν δὲ τῇ φυσικομαθηματικῇ προστίθεται καὶ πέμπτον πτυχίον, τὸ τῆς φυσιογνωσίας και γεωγραφίας· 6) εἰσάγεται ὁ θεσμὸς τῶν ἀμίσθων ἐκτάκτων καθηγητῶν, ὡς καὶ ὁ θεσμὸς τῶν ἐντεταλμένων ὑφηγητῶν, ἐπὶ τριετεῖ θητείᾳ· 7) ὁρίζονται νέα σπουδαστήρια τῆς βυζαντιακῆς καὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας καὶ τὸ τῆς γλωσσολογίας, προσαρτώμενα τῇ φιλοσοφικῇ σχολῇ· 8) διαρρυθμίζονται τὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ πρυτάνεως, ὥστε νὰ ἐκλέγηται οὗτος ἐκ περιτροπῆς ἐξ ἑκάστης σχολῆς· 9) τὰ μέλη τῆς συγκλήτου ὁρίζονται εἰς δέκα καὶ κατ' ἴσην ἀναλογίαν ἐκ τῶν διαφόρων σχολῶν· 10) τὸ οἰκονομικὸν συμβούλιον ἀπὸ τριμελοῦς, μὲ ἐτησίαν θητείαν, γίνεται πενταμελές, ἐπὶ πενταετεῖ θητείᾳ, μεταβάλλεται δὲ καὶ ὁ τρόπος τῆς συγκροτήσεώς του διὰ τοῦ διορισμοῦ καὶ προσώπων ἐκτὸς τοῦ πανεπιστημίου (τρεῖς καθηγηταὶ μὴ συγκλητικοί, ὧν ὁ εἷς τοὐλάχιστον τῆς νομικῆς, ἐκλεγόμενοι ὑπὸ τῆς γενικῆς συνελεύσεως τῶν καθηγητῶν, ὁ διοικητὴς ἢ ὁ ὑποδιοικητὴς τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος ἢ τῆς Ἐθνικῆς ἢ ὁ χρηματίσας τοιοῦτος καὶ ὁ γενικὸς διευθυντὴς τοῦ δημοσίου λογιστικοῦ)· 11) καθιεροῦται ὁ θεσμὸς τῆς γενικῆς συνελεύσεως τῶν καθηγητῶν, ὥστε ἐπὶ σπουδαίων ζητημάτων νὰ δημιουργῆται κοινὴ πανεπιστημιακὴ γνώμη· 12) ἡ ἔγκρισις τοῦ προγράμματος τῶν διδασκομένων μαθημάτων ἀνατίθεται εἰς τὸν ὑπουργόν· 13) ἐπαναφέρονται ἐν ἰσχύϊ αἱ διατάξεις τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1922 περὶ ἀπονομῆς ὑποτροφιῶν καὶ βραβείων ἐκ τῆς ἰδίας τοῦ πανεπιστημίου περιουσίας καὶ περὶ ἐκδόσεως ἐπιστημονικῆς ἐπετηρίδος ὑφ' ἑκάστης σχολῆς· 14) πέντε ἐκ τῶν μουσείων τοῦ πανεπιστημίου, τὸ ἀνθρωπολογικόν, τὸ ζῳολογικόν, τὸ ὀρυκτολογικὸν καὶ πετρολογικόν. τὸ παλαιοντολογικὸν καὶ γεωλογικὸν καὶ τὸ βοτανικόν, ἀποτελοῦσι τὸ «Ἐθνικὸν φυσιογνωμικὸν μουσεῖον», διοικούμενον ὑπὸ ἐφορείας ἐκ τῶν διευθυντῶν τῶν ἐξ ὧν ἀποτελεῖται μουσείων· 15 βελτιοῦται ἡ θέσις τοῦ κατωτέρου διδακτικοῦ προσωπικοῦ.

Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ μέχρι τοῦ 1905 τὸ πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν περιελάμβανε τέσσαρας μόνον σχολάς: τὴν θεολογικήν, τὴν φιλοσοφικήν, τὴν νομικὴν καὶ τὴν ἰατρικήν. Τῷ 1905 ἀπεσπάσθησαν ἀπὸ τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς αἱ φυσικομαθηματικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ ἀπετέλεσαν τὴν σχολὴν τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἐπιστημῶν, ἥτις νῦν καλεῖται φυσικομαθηματικὴ σχολή. Μέχρι τοῦ 1918 ἡ σχολὴ αὕτη ἀπετελεῖτο ἐκ δύο τμημάτων, τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ μαθηματικοῦ. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἱδρύθη καὶ τρίτον τμῆμα, τὸ χημικόν, διὰ δὲ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1922 καὶ τέταρτον, τὸ φαρμακευτικόν, καταργηθέντος τοῦ φαρμακευτικοῦ σχολείου. Ἐπίσης καὶ ἡ νομικὴ σχολὴ ἀπὸ τοῦ 1927 ἤρχισε νὰ ἀπονέμῃ καὶ τὸ πτυχίον τῶν πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν. Ἐν τῷ πανεπιστημίῳ, πλὴν τῶν σχολῶν, ὑπάρχουν και σχολεῖα, πρῶτον δὲ τοιοῦτον ὑπῆρξε τὸ φαρμακευτικὸν σχολεῖον, τὸ ὁποῖον ἱδρύθη διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 4 Μαΐου 1843 «περὶ τῆς διδασκαλίας τῶν μαθημάτων τῆς φαρμακευτικῆς» καὶ συνεπληρώθη διὰ τοῦ ἀπὸ 21 Ὀκτωβρίου 1856 καὶ ἄλλων νεωτέρων νόμων. Τὸ σχολεῖον τοῦτο ἐλειτούργησε μέχρι τοῦ 1922 προσηρτημένον εἰς τὴν ἰατρικὴν σχολήν, τῆς ὁποίας ὁ κοσμήτωρ προΐστατο τοῦ συλλόγου τῶν καθηγητῶν του. Ἀπὸ τοῦ 1922 ὅμως ὑπήχθη εἰς τὴν φυσικομαθηματικὴν σχολὴν ὡς τέταρτον αὐτῆς τμῆμα. Ἕτερα σχολεῖα εἶναι τὸ ὀδοντιατρικόν, ἀπονέμον πτυχίον ὀδοντιατρικῆς, τὸ πειραματικὸν σχολεῖον τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἐξαρτώμενον ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας καὶ χρησιμεῦον διὰ τὰς ἀσκήσεις τῶν φοιτητῶν ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τῆς πειραματικῆς παιδαγωγικῆς.

Μέχρι τοῦ 1911 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑδρῶν τῶν διδασκομένων μαθημάτων δὲν ἦτο καθωρισμένος ἐν ἑκάστῃ σχολῇ. Μόνον ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ κράτους ὡρίζετο συνολικῶς ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν, χωρὶς νὰ προσδιορίζεται καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν καθηγητῶν ἑκάστης σχολῆς, ὁ ὁποῖος καθωρίσθη διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1911. Οἱ πρῶτοι διορισθέντες καθηγηταὶ τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἦσαν: α) τῆς θεολογικῆς σχολῆς: Μισαὴλ Ἀποστολίδης, Θεόκλητος Φαρμακίδης καὶ Κωνσταντῖνος Κοντογόνης· β) τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς: Κωνσταντῖνος Σχινᾶς, Θεόδ. Μανούσης, Νεόφ. Βάμβας, Γεώργ. Γεννάδιος, Κωνστ. Νέγρης, Κυρ. Δομνάνδος, Γεώργ. Βούρης, Λουδοβῖκος Ρός, Ἑρ. Οὐλερῖχος, Κ Φράας καὶ Ξ. Λάνδερερ· γ) τῆς νομικῆς σχολῆς: Γ. Ράλλης, Γ. Φέδερ, Ἰω. Σοῦτσος, Γ. Μαυροκορδᾶτος, Π. Ἀργυρόπουλος καὶ Αἰμ. Ἕρτσογ· καὶ δ) τῆς ἰατρικῆς σχολῆς: Ἀλ. Πάλλης, Ἰω. Ὀλύμπιος, Νικ. Κωστῆς, Ἰω. Βοῦρος, Ἀναστ. Λευκίας, Δημ. Μαυροκορδᾶτος, Ἑρρ. Τράϊμπερ καὶ Ἰω. Νικολαΐδης Λεβαδεύς. Ἐκτὸς τούτων εἶχον διορισθῆ καὶ οἱ Δούκας, Ἠπίτης, Καΐρης, Κλωνάρης, Μελᾶς, Προβελέγγιος καὶ Ἀλ. Σοῦτσος, οἱ ὁποῖοι ὅμως οὐδέποτε ἀνέλαβον ὑπηρεσίαν. Πρῶτος πρύτανις διωρίσθη ὁ Κ. Σχινᾶς, σχολάρχαι δέ, ἤτοι κοσμήτορες, οἱ: Ἀποστολίδης τῆς θεολογικῆς, Βάμβας τῆς φιλοσοφικῆς, Ράλλης τῆς νομικῆς καὶ Λευκίας τῆς ἰατρικῆς. Ἀπ' αὐτῆς τῆς συστάσεως τοῦ πανεπιστημίου ἐθεσπίσθη καὶ ὁ θεσμὸς τῶν ὑφηγητῶν, βραδύτερον δὲ καὶ ὁ τῶν ἐκτάκτων καθηγητῶν. Ὁ ὁλικὸς ἀριθμὸς τῶν καθηγητῶν τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τῆς 31 Μαρτίου 1934 ἀνέρχεται εἰς 304, ἐξ ὧν 33 τῆς θεολογικῆς, 60 τῆς νομικῆς, 90 τῆς ἰατρικῆς, 71 τῆς φιλοσοφικῆς καὶ 150 τῆς φυσικομαθηματικῆς. Οἱ ἐν ἐνεργείᾳ καθηγηταί, τακτικοὶ καὶ ἔκτακτοι, ἀνήρχοντο τῇ 31 Μαρτίου 1934 εἰς 91, ἤτοι 10 τῆς θεολογικῆς, 16 τῆς νομικῆς, ὧν 3 ἔκτακτοι, 27 τῆς ἰατρικῆς, ὧν 5 ἔκτακτοι, 18 τῆς φιλοσοφικῆς καὶ 21 τῆς φυσικομαθηματικῆς, ὧν 5 ἔκτακτοι. Ὑφηγηταὶ ἐν ἐνεργείᾳ εἶναι 44, ὧν 2 τῆς θεολογικῆς, 10 τῆς νομικῆς, 27 τῆς ἰατρικῆς, 3 τῆς φιλοσοφικῆς καὶ 2 τῆς φυσικομαθηματικῆς. Ἐπίτιμοι διδάκτορες Ἕλληνες καὶ ξένοι ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ πανεπιστημίου μέχρι τῆς 31 Μαρτίου 1934 ἀνηγορεύθησαν 153 ἐν ὅλῳ, ὧν 25 ὑπὸ τῆς θεολογικῆς σχολῆς, 34 ὑπὸ τῆς νομικῆς, 21 ὑπὸ τῆς ἰατρικῆς, 64 ὑπὸ τῆς φιλοσοφικῆς καὶ 7 ὑπὸ τῆς φυσικομαθηματικῆς. Κατ' ἐθνικότητας οἱ ἐπίτιμοι οὗτοι διδάκτορες εἶναι: 25 Ἕλληνες, 32 Γερμανοί, 26 Ἄγγλοι, 24 Γάλλοι, 8 Ἰταλοί, 10 Αὐστριακοί, 2 Δανοί, 1 Αἰγύπτιος, 5 Ἀμερικανοί, 2 Σέρβοι, 5 Ἑλβετοί, 4 Ρουμᾶνοι, 1 Νορβηγός, 3 Ρῶσοι, 1 Βέλγος, 2 Οὔγγροι, 2 Ὁλλανδοί.

Ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μέχρι τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἔτους 1927—1928 ὡς φοιτηταὶ ἐνεγράφοντο οἱ ἔχοντες ἀπολυτήριον γυμνασίου ἢ πρακτικοῦ λυκείου ἀνεγνωρισμένων ὑπὸ τοῦ κράτους. Διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ 1922 ἐθεσπίσθη τὸ σύστημα τῶν εἰσιτηρίων ἐξετάσεων, ὅπερ ἐτέθη εἰς ἐφαρμογὴν πρῶτον διὰ τὸ χημικὸν τμῆμα τῆς φυσικομαθηματικῆς σχολῆς ἀπὸ τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἔτους 1924—1925, διὰ πάσας δὲ τὰς σχολὰς ἀπὸ τοῦ 1927—1928. Ἀπ' αὐτῆς τῆς συστάσεως τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν πλὴν τῶν φοιτητῶν ἐνεγράφοντο καὶ ἀκροαταί, ἔχοντες τὰ αὐτὰ περίπου δικαιώματα μὲ τοὺς φοιτητάς. Συμφώνως πρὸς τὸν ἰσχύοντα ὀργανισμόν, δύνανται νὰ ἐγγράφωνται καὶ ἀκροαταὶ τῇ ἐγγράφῳ ἀδείᾳ ἑνὸς τοὐλάχιστον τακτικοῦ καθηγητοῦ καὶ δι' ἓν μόνον ἔτος. Οἱ φοιτηταὶ καταβάλλουν δίδακτρα καὶ ἐξέταστρα διὰ τὰς τμηματικὰς καὶ πτυχιακὰς ἐξετάσεις. Ἰδιότης τοῦ φοιτητοῦ ὑφίσταται, ἐφ' ὅσον οὗτος τακτικῶς ἀνανεοῖ τὴν ἐγγραφήν του μέχρι συμπληρώσεως τοῦ ὡρισμένου χρόνου φοιτήσεως. Μετὰ ἓν ἔτος ἀπὸ τῆς συμπληρώσεως τοῦ χρόνου τούτου ἐκλείπει ἡ ἰδιότης τοῦ φοιτητοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ ὅταν οὗτος πρὸ τοῦ πέρατος τῶν σπουδῶν του λάβῃ ἀποφοιτήριον. Ὁ χρόνος τῆς φοιτήσεως, διὰ μὲν τὰς σχολὰς θεολογικήν, φιλοσοφικήν, νομικήν, φυσικομαθηματικὴν καὶ τὸ ὀδοντιατρικὸν σχολεῖον εἶναι τέσσαρα ἔτη, διὰ δὲ τὴν ἰατρικὴν ἓξ ἔτη. Σύγχρονος ἐγγραφὴ εἰς δυο ἢ περισσοτέρας σχολὰς ἢ σχολεῖα τοῦ πανεπιστημίου ἀπαγορεύεται, ὡς ἐπίσης εἰς σχολήν τινα τοῦ πανεπιστημίου καὶ εἰς ἑτέραν ἀνωτέραν δημοσίαν σχολήν. Κατὰ τῶν φοιτητῶν ἐπιβάλλονται ὑπὸ τοῦ πρυτάνεως καὶ τῆς συγκλήτου, ἀναλόγως τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ παραπτώματος, πειθαρχικαὶ ποιναὶ εἰς τοὺς παραβαίνοντας τὰς διατάξεις τῆς πανεπιστημιακῆς νομοθεσίας ἢ συμπεριφερομένους κατὰ τρόπον προσβάλλοντα τὴν ἀξιοπρέπειαν ἑαυτῶν, τοῦ πανεπιστημίου ἢ τῶν συναδέλφων των.

Οἱ ἐγγραφέντες εἰς τὸ μητρῷον τῶν φοιτητῶν ἀνήρχοντο εἰς 79.039 μέχρι τῆς 31 Δεκεμβρίου 1932. Κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς συστάσεως τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν εἶχον ἐγγραφῆ εἰς αὐτὸ 52 φοιτηταὶ καὶ 75 ἀκροαταί. Ὁ μέγιστος ἀριθμὸς φοιτητῶν (10.829) ἐσημειώθη κατὰ τὸ πανεπιστημιακὸν ἔτος 1925—1926. Μετὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς περὶ εἰσιτηρίων ἐξετάσεων διατάξεως τοῦ νόμου περιωρίσθη σχεδὸν εἰς τὸ τρίτον. Κατὰ σχολὰς καὶ γένος οἱ ὡς ἄνω 79.039 φοιτηταὶ ἀνήκουν:

Σχολαὶ	*Ἄρρεν.*		*Θήλ.*		*Σύνολ.*
Θεολογικῆς	2 004	+	22	=	2.0[illegible]6
Νομικῆς	37.596	+	370	=	37.966
Ἰατρικῆς	17 453	+	474	=	17.927
Φιλοσοφικῆς	9 703	+	686	=	10.389
Φυσικομαθηματική					
Τμῆμα φυσικὸν	2.110	+	67	=	2.177
» μαθηματικὸν	2 329	+	62	=	2.391
» χημικὸν	1.137	+	[illegible]9	=	1.166
» φαρμακευτικὸν	3.095	+	379	=	3 471
Ὀδοντιατρικὸν σχολεῖον	1.029	+	494	=	1.523
	76.456		2 583		79.0[illegible]9

Ἐξ ὅλων τῶν σχολῶν καὶ σχολείων τοῦ πανεπιστημίου οἱ τυχόντες πτυχίου ἀνήρχοντο μέχρι τέλους Αὐγούστου 1933 εἰς 34.480, ἐξ ὧν 2.761 τελειοδίδακτοι. Ἐκτὸς τούτων ἔτυχον ἐνδεικτικοῦ ἑλληνοδιδασκάλου ἐκ τοῦ φιλολογικοῦ τμήματος μετὰ διετεῖς σπουδὰς 409. Ἐκ τῶν πτυχιούχων, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καὶ οἱ διδάκτορες, ἀνήκουν εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν πτυχιοῦχοι 669 καὶ τελειοδίδακτοι 46, εἰς τὴν νομικὴν πτυχιοῦχοι 14 386 καὶ τελειοδίδακτοι 2.646 καὶ πτυχιοῦχοι οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν 60, εἰς τὴν ἰατρικὴν πτυχιοῦχοι 11.752, εἰς τὴν φιλοσοφικὴν πτυχιοῦχοι 2.341 καὶ τελειοδίδακτοι 406, εἰς τὴν φυσικομαθηματικὴν σχολὴν πτυχιοῦχοι 4.320 καὶ τελειοδίδακτοι 77 (τοῦ τμήματος τῶν φυσικῶν πτυχιοῦχοι 910 καὶ τελειοδίδακτοι 10, μαθηματικῶν πτυχιοῦχοι 726, τελειοδίδακτοι 67, χημείας πτυχιοῦχοι 484, φαρμακευτικῆς πτυχιοῦχοι 2 200), εἰς τὸ ὀδοντιατρικὸν σχολεῖον πτυχιοῦχοι 1 012. Αἱ γυναῖκες πτυχιοῦχοι ἀνήρχοντο τῷ 1932 εἰς 868 ὧν 1 τῆς θεολογικῆς σχολῆς, 77 τῆς νομικῆς, 180 τῆς φιλοσοφικῆς, 180 τῆς ἰατρικῆς, 198 τῆς φυσικομαθηματικῆς καὶ 232 τοῦ ὀδοντιατρικοῦ σχολείου. Πρώτη ἐγγραφεῖσα φοιτήτρια ὑπῆρξεν ἡ Ἰωάννα Στεφανόπολι τῷ 1890.

Μέχρι τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἔτους 1911—1912 οἱ φοιτηταὶ ὑφίσταντο δύο μόνον ἐξετάσεις, τὰς εἰς τὰ γενικὰ λεγόμενα μαθήματα, μετὰ τὸ τέλος τοῦ β΄ ἔτους τῆς φοιτήσεως, καὶ τὰς ἐπὶ διπλώματι, μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ ὡρισμένου χρόνου τῆς φοιτήσεως. Ἀπὸ τοῦ 1912 καθιερώθησαν αἱ τμηματικαὶ ἐξετάσεις εἰς τὰ καθ' ἕκαστον ἔτος διδασκόμενα μαθήματα, ἐπιτρεπομένης τῆς ἀνανεώσεως ἐγγραφῆς διὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος μόνον μετὰ τὴν ἐν αὐταῖς ἐπιτυχίαν. Αἱ τμηματικαὶ ἐξετάσεις εἶναι γραπταί, πρακτικαὶ καὶ προφορικαί. Εἰς πτυχιακὰς ἐξετάσεις δύναται νὰ προσέλθῃ ὁ συμπληρώσας τὸν νενομισμένον χρόνον φοιτήσεως καὶ ὑποστὰς ἐπιτυχῶς πάσας τὰς τμηματικὰς αὐτοῦ ἐξετάσεις, ἐν δὲ τῇ ἰατρικῇ σχολῇ καὶ ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ ἕκτου ἔτους τῆς φοιτήσεως. Δι-

Digitized by Google

δάκτωρ ἀναγορεύεται ὁ ἔχων πτυχίον τῆς οἰκείας σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου ἢ ἄλλου ἀνεγνωρισμένου ὁμοταγοῦς, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ εἶδος τοῦ ἐπιδιωκομένου διδακτορικοῦ διπλώματος καὶ συγγράψ ις πρωτότυπον διατριβὴν ἑλληνιστί, ἢ προκειμένου περὶ διδακτορικοῦ διπλώματος τῆς φιλοσοφίας καὶ λατινιστί, ἐγκριθεῖσαν ὑπὸ τῆς σχολῆς καὶ ἐπιτυχὼν εἶτα ἐν προφορικῇ δοκιμασίᾳ δημοσίᾳ ἐνώπιον τοῦ συλλόγου τῆς σχολῆς. Ἐπίτιμοι διδάκτορες ἀναγορεύονται, μετ' ἀπόφασιν τῆς οἰκείας σχολῆς καὶ διὰ πλειοψηφίας τῶν τριῶν τετάρτων τοῦ συνόλου τῶν καθηγητῶν οἱ εἰς τὰς ἐπιστήμας, τὰ γράμματα καὶ τὰς τέχνας ἐξόχως διαπρέψαντες ἢ πολυτίμους ὑπηρεσίας εἰς τὸ ἔθνος καὶ εἰς τὸ πανεπιστήμιον παρασχόντες Ἕλληνες καὶ ξένοι.

Τὸ πανεπιστήμιον ἀπονέμει εἰς τοὺς φοιτητὰς ὑποτροφίας καὶ ἀριστεῖα καὶ διοργανώνει διαγωνίσματα, συμφώνως πρὸς τὰς διαθήκας πολλῶν δωρητῶν καὶ εὐεργετῶν αὐτοῦ, οἵτινες κατέλιπον ἀνάλογα ποσὰ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Αἱ ὑποτροφίαι τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν εἶναι αἱ ἑξῆς: Ἰω. Βαρύκα ἀδιακρίτως, Κ. Γεροστάθη εἰς φοιτητὰς τῆς θεολογικῆς ἢ φιλοσοφικῆς ἢ φυσικῶν ἢ μαθηματικῶν ἐξ Ἄρτης καταγομένους, Κριεζῆ καὶ Παυλίδου εἰς Μακεδόνας φοιτητὰς τῶν αὐτῶν σχολῶν, Λαμπρίδου εἰς φοιτητὰς τῆς ἰατρικῆς ἀδιακρίτως προελεύσεως, Μανούση εἰς φοιτητὰς θεολογίας ἢ φιλοσοφίας, Δ. Μαυροκορδάτου εἰς φοιτητὰς ἰατρικῆς, Γ. Μαυροκορδάτου εἰς φοιτητὰς θεολογίας, Α. Παπαδάκη εἰς φοιτητὰς ὅλων τῶν σχολῶν, Θ. Ράκου εἰς φοιτητὰς θεολογίας καὶ φιλοσοφίας, Ἰω. Σφογοπούλου εἰς μαθητὰς γυμνασίου ἐκ Ποταριᾶς καὶ φοιτητὰς ἀδιακρίτως σχολῆς, Θ καὶ Ἕλ.νης Λιβαδᾶ εἰς φοιτητὰς κληρικοὺς ἐκ Κεφαλληνίας, Αἰκ. Μαντζούνη εἰς φοιτητὰς θεολογίας ἐκ Γορτυνίας, Νάνης Σὰξ εἰς φοιτητὰς φιλοσοφίας, Ἡρ. Βόλτυ εἰς τελειοφοίτους γυμνασίου ἐπὶ σπουδῇ τῆς χημείας ἢ ἠλεκτρομηχανικῆς ἢ γεωπονίας ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ μετὰ διαγωνισμόν, ὡς καὶ ἐπὶ σπουδῇ τῆς μουσικῆς συνθέσεως, γλυπτικῆς καὶ ζωγραφικῆς μετ' ἀπόφασιν τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, Ἰω. Κοντολέοντος εἰς τριτοετεῖς φοιτητὰς τῆς ἰατρικῆς μετὰ διαγωνισμὸν πρὸς συνέχισιν τῶν σπουδῶν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ καὶ Δ. Ζαμπακοῦ εἰς διδάκτορας τῆς ἰατρικῆς μετὰ διαγωνισμὸν πρὸς εἰδίκευσιν αὐτῶν εἴς τινα κλάδον ἐν Γαλλίᾳ ἐπὶ διετίαν. Τὰ ἐπιστημονικὰ διαγωνίσματα μεταξὺ φοιτητῶν εἶναι τὰ ἑξῆς: ἐν τῇ θεολογικῇ σχολῇ τὸ Χαιρωνίδειον, ἐκ τοῦ συστήσαντος αὐτὸ ἀρχιεπισκόπου Πατρῶν Κυρίλλου Χαιρωνίδου, καὶ τὸ τοῦ καθηγητοῦ Μιχ. Λιβαδᾶ, ἐν τῇ νομικῇ τὸ Σγούτειον, ἱδρυθὲν ὑπὸ τοῦ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως Λ Σγούτα, τὸ Πετούσειον, ἱδρυθὲν ὑπὸ τοῦ Θ. Πετούση, τὸ Θεοφανοπούλειον, ἱδρυθὲν ὑπὸ τῆς χήρας τοῦ καθηγητοῦ τῆς νομικῆς Δ. Θεοφανοπούλου, ἐν τῇ ἰατρικῇ 2, τὰ ὑπὸ τῶν ἰατρῶν Α. Μαυρογιάννη καὶ Δημ. Ζαμπακοῦ ἱδρυθέντα φερώνυμα διαγωνίσματα, καὶ ἐν τῇ φιλοσοφικῇ τὸ Κοσκορόζειον, ἱστορικόν, τὸ Συλένειον, ὡσαύτως ἱστορικόν, τὸ Κόντειον καὶ τὸ Σωτηροπούλειον φιλολογικά, τὸ Σούτσειον, φιλοσοφικόν, τὸ Μιστριώτειον, ποιητικόν, τὸ Κανδηλώρειον, ἱστορικόν, τὸ ἀρχαιολογικὸν Ἀπ. Καβαλλιεράτου, τὸ Σεβαστοπούλειον, διεξαγόμενον μεταξὺ φοιτητῶν ἁπασῶν τῶν σχολῶν, καὶ τὸ Χρηστομάνειον μεταξὺ τῶν τελειοφοίτων τῆς χημείας. Τὰ ἀριστεῖα ἀπενέμοντο καὶ ἐκ τῆς ἰδίας τοῦ πανεπιστημίου περιουσίας, ἀλλὰ διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος περὶ ὀργανισμοῦ τοῦ πανεπιστημίου τοῦ 1928 ἀνεστάλη ἐπὶ μίαν δεκαετίαν ἡ χορηγία αὐτῶν. Ἐκ τῶν ὑπὸ ὅρον περιουσιῶν ἀπονέμονται: τὸ Ράλλειον εἰς τὴν καλυτέραν διδακτορικὴν διατριβὴν ὑφ' ὅλων τῶν σχολῶν ἐκ περιτροπῆς, τὸ Κονδούλειον εἰς τὸν ἀριστεύοντα ἐν ταῖς πτυχιακαῖς ἐξετάσεσι τῆς θεολογικῆς σχολῆς, καὶ τὸ Παπαστράτειον εἰς τὴν ἀρίστην τῶν διδακτορικῶν διατριβῶν ἐν ταῖς μαθηματικαῖς ἐπιστήμαις καὶ ἐν ταῖς οἰκονομικαῖς καὶ πολιτικαῖς.

Τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ἔχει πλεῖστα παραρτήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι τὰ σπουδαστήρια, τὰ ὁποῖα μέχρι τοῦ 1922 ὠνομάζοντο φροντιστήρια. Ταῦτα εἶναι ἐννέα: τὸ θεολογικόν, τὸ νομικόν, τὸ τῶν πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν, τὸ φιλοσοφικόν, τὸ φιλολογικόν, τὸ ἱστορικὸν καὶ ἀρχαιολογικόν, τὸ μαθηματικόν, τὸ τῆς μηχανολογίας καὶ σχεδίων καὶ τὸ ἰατρικόν, διευθυνόμενα ὑπὸ τακτικῶν καθηγητῶν ἐκλεγομένων ὑπὸ τῆς οἰκείας σχολῆς καὶ ἔχοντα ἕκαστον ἰδίαν βιβλιοθήκην. Μεταξὺ τῶν ἐργαστηρίων εἶναι τῆς ἀνοργάνου, ὀργανικῆς καὶ φυσικῆς χημείας, τὸ ἐργαστήριον τῆς φυσικῆς, τὸ βοτανικὸν ἐργαστήριον, τὰ τῆς ἀστρονομίας, τῆς χημείας τῶν τροφίμων, τῆς σεισμολογίας, τῆς φυσικῆς γεωγραφίας, τὰ ἐργαστήρια τῆς ἰατρικῆς σχολῆς (ἀνατομεῖον, φυσιολογεῖον, παθολογικὸν ἀνατομεῖον, φαρμακολογικὸν ἐργαστήριον, ἐργαστήριον ὑγιεινῆς καὶ μικροβιολογίας, ἐργαστήριον ἐμβρυολογίας καὶ ἱστολογίας, ἐργαστήριον ἐγχειρητικῆς, ἐργαστήριον ἰατροδικαστικῆς καὶ τοξικολογίας, ἐργαστήριον παθολογικῆς φυσιολογίας), τὰ ἐργαστήρια τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς (πειραματικῆς ψυχολογίας, πειραματικῆς παιδαγωγικῆς). Τὰ μουσεῖα τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν εἶναι: τὸ ἀνθρωπολογικόν, τὸ μουσεῖον ὑγιεινῆς, τὸ ζῳολογικόν, τὸ ὀρυκτολογικὸν καὶ πετρογραφικόν, τὸ γεωλογικὸν καὶ παλαιοντολογικόν, τὸ βοτανικόν, τὸ ἐγκληματολογικόν, τὸ νομισματικόν.

Ἕτερα παραρτήματα τοῦ πανεπιστημίου εἶναι τὸ χημεῖον καὶ τὸ φαρμακευτικὸν χημεῖον, αἱ πανεπιστημιακαὶ κλινικαί, ὧν τρεῖς παθολογικαί, τρεῖς χειρουργικαί, δύο μαιευτικαί, μία γυναικολογική, μία παιδιατρική, μία νευρολογικὴ καὶ ψυχιατρική, μία ὀφθαλμολογικὴ καὶ μία τῶν ἀφροδισίων καὶ τῶν δερματικῶν νοσημάτων ἐν τῷ νοσοκομείῳ Ἀνδρέου Συγγροῦ, ἡ ἀστυκλινικὴ μὲ δέκα θεραπευτικὰ τμήματα καὶ ἐργαστήρια, τὸ ὀδοντιατρικὸν σχολεῖον, ὁ βοτανικὸς κῆπος, χρησιμοποιούμενος καὶ ὑπὸ τῆς γεωπονικῆς καὶ τῆς δασολογικῆς σχολῆς, τὰ πανεπιστημιακὰ νοσοκομεῖα: Ἀρεταίειον, ἱδρυθὲν τῷ 1898, Αἰγινήτειον, ἱδρυθὲν τῷ 1905 καὶ Προσφυγικὸν (ἀπὸ τοῦ 193?), τὸ πανεπιστημιακὸν γυμναστήριον, ἱδρυθὲν τῷ 1899, τὸ φοιτητικὸν ἀναγνωστήριον, ἡ πανεπιστημιακὴ λέσχη ἱδρυθεῖσα τῷ 1909 καὶ ἐγκατασταθεῖσα ἀπὸ τοῦ 1932 εἰς ἰδιόκτητον ἐπὶ τούτῳ ἀνεγερθὲν μέγαρον, ἐν ᾧ λειτουργοῦν ἰδιαίτερα τμήματα ἑστιατορίου, κυλικείου, κουρείου, λουτρῶν, νοσηλείας φοιτητῶν, ἐκδρομῶν, διαλέξεων, διδασκαλείου ξένων γλωσσῶν, ἀναγνωστηρίου, ἀθλητικοῦ, μουσικοῦ, θεατρικοῦ, κινηματογράφου καὶ θερινῶν κατασκηνώσεων· ἐπίσης ἡ πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκη στεγαζομένη ἐν τῷ μεγάρῳ τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης καὶ ἔχουσα μετ' αὐτῆς κοινὸν ἀναγνωστήριον προσιτὸν καθ' ὡρισμένας ὥρας εἰς πάντα φιλαναγνώστην, τὸ φοιτητικὸν ἀναγνωστήριον, ἐγκατασταθὲν εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης καὶ μεταφερθὲν κατὰ τὸ 1932 εἰς τὸ νέον κτήριον τῆς πανεπιστημιακῆς λέσχης, ἐν ᾗ καὶ λειτουργεῖ ἔκτοτε, ὁ πανεπιστημιακὸς ναὸς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (Καπνικαρέας), κ. τ. λ.

Τὸ πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν εἶχε στεγασθῆ προσωρινῶς εἰς τὴν μεγάλην τότε οἰκίαν τοῦ μηχανικοῦ Στ. Κλεάνθους, ὑπὸ τὴν βορειοανατολικὴν πλευρὰν τῆς Ἀκροπόλεως, παρὰ τὴν ὁδὸν Θόλου. Κατόπιν, διὰ πανελληνίων ἐράνων καὶ ἐκκλήσεων πρὸς τοὺς φιλέλληνας, ἐκτίσθη τὸ νῦν πανεπιστημιακὸν κτήριον ἐπὶ σχεδίων τοῦ διασήμου Δανοῦ ἀρχιτέκτονος Χριστιανοῦ Χάνσεν, οὗ ὁ θεμέλιος λίθος ἐτέθη τὴν 2 Ἰουλίου 1839. Ἡ προσθία πλευρὰ τοῦ κτηρίου συνετελέσθη τῷ 1843, τὸ δὲ ὅλον κτήριον, κατὰ τὰ κυριώτατα αὐτοῦ μέρη, συνεπληρώθη μέχρι τοῦ 1850. Κατὰ τὸ πανεπιστημιακὸν ἔτος 1863—1864 συνετελέσθη ἥ τε ἐσωτερικὴ καὶ ἡ ἐξωτερικὴ διασκευὴ τοῦ κτηρίου καὶ ἡ διακόσμησις αὐτοῦ, διὰ δαπάνης 154.000 δρχ. τοῦ ἐν Πετρουπόλει ὁμογενοῦς καὶ ἐθνικοῦ εὐεργέτου Δημ. Μπερναρδάκη. Κατὰ τὰ ἔτη 1871 καὶ 1872 ἱδρύθησαν εἰς τὰ δύο ἄκρα τοῦ πλακοστρώτου πεζοδρομίου τῆς προσόψεως, χορηγίᾳ Γεωργίου Ἀβερωφ, οἱ ἀνδριάντες τοῦ Ρήγα Φεραίου καὶ τοῦ πατριάρχου Ε΄. Τῷ 1875 ἱδρύθησαν ἐν τῇ πρὸ τοῦ πανεπιστημίου πλατείᾳ οἱ ἀνδριάντες τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ δαπάνῃ τῶν Χίων, τῷ 1900 ὁ τοῦ μεγάλου Βρεττανοῦ πολιτικοῦ καὶ φιλέλληνος Γ. Γλάδστωνος καὶ τῷ 1931 ὁ τοῦ Ἰω. Καποδιστρίου, διὰ πανελληνίων ἀμφότεροι ἐράνων.

Ταχέως ὅμως τὸ κτήριον τοῦ πανεπιστημίου ἀπεδείχθη ἀνεπαρκὲς διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς διδασκαλίας, ἕνεκα δὲ τούτου τὸ πανεπιστήμιον ἠγόρασε τῷ 1869 τὸ ὑπὸ τῶν ὁδῶν Σόλωνος—Μαυρομιχάλη—Ναυαρίνου καὶ Πινακωτῶν (Χ. Τρικούπη) ὁριζόμενον γήπεδον ἐξ 7 χιλ. τεκτ. πήχ. πρὸς ἀνέγερσιν χημείου, θεμελιωθέντος τῇ 6 Ἰουνίου 1887 καὶ ἐκ νέου, μετὰ τὴν καταστροφὴν αὐτοῦ ἐκ πυρκαϊᾶς τῷ 1910, ἀνοικοδομηθέντος τῷ 1918—1926. Τῷ 1870 ἠγοράσθη ἐπίσης ἡ παρὰ τὴν ὁδὸν Ἀκαδημίας καὶ ὄπισθεν τοῦ πανεπιστημίου οἰκία Γ. Παπαδοπούλου μετὰ τοῦ περὶ αὐτὴν ἐκ 5 χιλ. τεκτ. πήχ. γηπέδου, ἐφ' οὗ διεμορφώθησαν διάφορα πανεπιστημιακὰ ἱδρύματα (χημεῖον μέχρι τοῦ 1889, ἀνατομεῖον, παθολογικὸν ἀνατομεῖον, κλπ.). Τῷ 1917 ἠγοράσθη ὁ συνεχόμενος πρὸς τὰ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἀκαδημίας ἐργαστήρια τοῦ πανεπιστημίου καὶ ὑπὸ τῶν ὁδῶν Μασσαλίας, Σόλωνος καὶ Σίνα ὁριζόμενος χῶρος, μετὰ τῶν ἐπ' αὐτοῦ κτηρίων, ἵνα χρησιμοποιηθῇ διὰ τὰς οἰκοδομικὰς ἀνάγκας τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν καὶ πρὸς ἄλλους πανεπιστημιακοὺς σκοπούς. Ὡσαύτως ἐμισθώθησαν πολλὰ ἰδιωτικὰ μέγαρα πρὸς ἐγκατάστασιν τῶν ἐργαστηρίων. Ἕνεκα ὅμως τῶν ὁλονὲν αὐξανομένων ἀπαιτήσεων τῆς ἐπιστημονικῆς διδασκαλίας πάντα τὰ κτήρια ταῦτα ἀπεδείχθησαν ἀνεπαρκῆ, συνεπείᾳ δὲ τούτου, ἀπὸ τῆς πρώτης πρυτανείας τοῦ Σπ. Λάμπρου (1904—1905), ἠγοράσθη παρὰ τὴν θέσιν Γουδὶ χῶρος 45 χιλ. τεκτ. πήχ. διὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἰατρικῶν ἐργαστηρίων. Ἡ ἀνέγερσις τῶν ἐργαστηρίων τούτων ἀρξαμένη τῷ 1929 συνετελέσθη τῷ 1932, ἀπὸ δὲ τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἔτους 1932—1933 ἐγκατεστάθησαν ἐν αὐτοῖς καὶ λειτουργοῦσι πάντα τὰ ἐργαστήρια τῆς ἰατρικῆς, πλὴν τοῦ τῆς ἰατροδικαστικῆς τοξικολογίας, ὅπερ ἐγκατεστάθη προσωρινῶς εἰς τὸ κτήριον τοῦ παλαιοῦ ἀνατομείου (ὁδὸς Ἀκαδημίας).

Εἰς τὸ κτήριον, ὅπερ ἦτο προωρισμένον διὰ τὰ ἐργαστήρια τῆς ὑγιεινῆς καὶ μικροβιολογίας, ἐγκατασταθέντα εἰς περισσεύοντας χώρους ἄλλων ἐργαστηρίων, ἐγκατέστη «Λαϊκὸν Νοσοκομεῖον» συντηρούμενον ὑπὸ τοῦ κράτους καὶ στεγάζον τὰς παθολογικὰς καὶ χειρουργικὰς κλινικὰς τοῦ πανεπιστημίου, πλὴν τῆς β΄ χειρουργικῆς, λειτουργούσης ἐν τῷ Ἀρεταιείῳ.

Αἱ προπαιδευτικαὶ κλινικαὶ λειτουργοῦν εἰς τὸ τέως προσφυγικὸν νοσοκομεῖον (λεωφόρος Βασιλίσσης Σοφίας), ὑπαχθὲν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν διεύθυνσιν τῆς ἰατρικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου. Ματαιωθείσης τῆς ἱδρύσεως τοῦ πανεπιστημιακοῦ κέντρου τοῦ ἐν τοῖς νόμοις 5145 καὶ 51?? προβλεπομένου, ἤρχισεν ἡ ἀνέγερσις τοῦ μεγάρου τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν ἐν τῷ οἰκοδομικῷ τετραγώνῳ τῶν ὁδῶν Σόλωνος—Σίνα—Ἀκαδημίας—Μασσαλίας, τοῦ ὀδοντιατρικοῦ σχολείου ἐν τῇ συνοικίᾳ Πλάκας (ὁδ. Σχολείου) καὶ τοῦ μαιευτηρίου παρὰ τὸ Ἀρεταίειον (λεωφόρος Βασιλίσσης Σοφίας). Ἐγκατέστη δὲ καὶ ἡ ἀστυκλινικὴ ἐν τῇ παλαιᾷ πανεπιστημιακῇ λέσχῃ (ὁδ. Πειραιῶς 29). Κατηργήθη τῷ 1833 ἡ διὰ τοῦ νόμου 5143 τοῦ 1931 θεσπισθεῖσα θέσις κυβερνητικοῦ ἐπιτρόπου παρὰ τοῖς πανεπιστημίοις Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης.

Β΄. *Τὸ πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης*. Τὸ πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης ἱδρύθη διὰ τοῦ νόμου 3341 δημοσιευθέντος τῇ 15 Ἰουνίου 1925. Ἕνεκα ὅμως τῶν ἐπελθουσῶν κυβερνητικῶν μεταβολῶν ἡ ἐκτέλεσις τοῦ νόμου τούτου δὲν κατέστη δυνατή. Ἡ δικτατωρεία τοῦ Θ. Παγκάλου κατήργησεν αὐτὸν καὶ τὸν ἀντικατέστησε διὰ νέου, ἐκδοθέντος τῇ 12 Ἰουνίου 1926. Ὁ νέος οὗτος νόμος ἐκανόνιζε τὰ τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ τῶν Ἀθηνῶν, μὲ τινας νεωτερισμοὺς ὡς πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν σχολήν, ἥτις ἐπρόκειτο νὰ λειτουργήσῃ πρώτη, καὶ τὴν προσθήκην ἀρχαιολογικοῦ μουσείου. Οἱ πρῶτοι καθηγηταὶ τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς καὶ τὸ πρῶτον πρυτανικὸν συμβούλιον διωρίσθησαν ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας, ἐκλεγέντες ἐκ καταλόγου ὑποψηφίων, ὁ ὁποῖος κατηρτίσθη ὑπὸ τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατὰ παραγγελίαν τοῦ ὑπουργείου. Ὡς πανεπιστημιακὸν κτήριον ὡρίσθη ἡ ἔπαυλις Ἀλλατίνι, κειμένη εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς πόλεως. Μετὰ τὴν ἀνατροπὴν τῆς δικτατωρείας κατηργήθη ὁ νόμος τῆς 12 Ἰουνίου 1926, ἀπελύθησαν οἱ διορισθέντες καθηγηταὶ καὶ διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 21 Σεπτεμβρίου 1926 ἐπανῆλθεν εἰς ἰσχὺν ὁ νόμος 3341 μὲ ἐλαφρὰς τροποποιήσεις. Διὰ τῶν τροποποιήσεων τούτων ὁ ἀριθμὸς τῶν καθηγητῶν τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς ὡρίσθη μέχρι δέκα τακτικῶν, τριῶν ἐκτάκτων καὶ τριῶν ἐκ τῶν ὑπερβάντων τὸ ὅριον ἡλικίας καθηγητῶν τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Πρῶτοι καθηγηταί, ἐκλεγέντες ὑπὸ ἐπιτροπῆς καταρτισθείσης ἐκ τῶν καθηγητῶν τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Χ. Τσούντα, Σ. Μενάρδου, Σωκρ. Κουγέα, Π. Λορεντζάτου καὶ Ἀντ. Κεραμοπούλου, ὑπῆρξαν οἱ ἑξῆς: τακτικοὶ Γ. Γρατσιᾶτος, Παντελῆς Κοντογιάννης, Ν. Παπαδάκις, Ἰωάν. Βογιατζίδης, Χαρ. Χαριτωνίδης, Ἰωάν. Παπαδόπουλος, Στίλπων Κυριακίδης, Γιάννης Ἀποστολάκης, Μαν. Τριανταφυλλίδης, Χαρ. Θεοδωρίδης, ἔκτακτοι Ἀντ. Σιγάλας καὶ Μιχ. Λάσκαρης. Εἰς τούτους προσετέθησαν ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου οἱ τρεῖς πρώην καθηγηταὶ τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γεώργ. Χατζιδάκις, Χρ. Τσούντας καὶ Γεώργ. Σωτηριάδης διὰ μίαν διετίαν. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἔπαυλις Ἀλλατίνι δὲν ἦτο κατάλληλος διὰ τὰς πανεπιστημιακὰς ἀνάγκας, παρεχωρήθη εἰς τὸ πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἐθνικῆς Ἀμύνης β΄ στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον, ἄλλοτε τουρκικὸν γυμνάσιον, τὸ ὁποῖον ἐπεσκευάσθη, μετερρυθμίσθη καὶ συνεπληρώθη καταλλήλως. Ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ τὸ κτήριον τοῦτο κρίνεται ἀνεπαρκὲς διὰ τὰς ὁλονὲν αὐξανομένας ἀνάγκας τῆς διδασκαλίας, ἀπεφασίσθη ἡ οἰκοδομὴ νέων κτηρίων, τὰ ὁποῖα θὰ ἀποτελέσουν ὁλόκληρον συγκρότημα, συμφώνως πρὸς γενικὸν σχέδιον καταρτισθὲν ὑπὸ τοῦ Γάλλου ἀρχιτέκτονος Ἐμπράρ, καὶ θὰ ἀνεγερθοῦν εἰς τὸν ὄπισθεν τοῦ πανεπιστημίου χῶρον τῶν ἑβραϊκῶν νεκροταφείων. Ἐκ τῶν πρώτων θέλουν ἀνεγερθῆ χημικὸν καὶ φυσικὸν ἐργαστήριον καὶ πειραματικὸν σχολεῖον. Τῷ 1927 ἱδρύθη καὶ ἡ σχολὴ τῶν νομικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν, πρώτου λειτουργήσαντος τοῦ τμήματος τῶν οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν. Πρῶτοι καθηγηταὶ τῆς σχολῆς ταύτης διωρίσθησαν οἱ Π. Βιζουκίδης, Θρ. Χαραλαμπίδης, Ι. Σπυρόπουλος, Δ. Στεφανίδης, Ξεν Ζολώτας. Τοῦ ἑτέρου τμήματος τῆς σχολῆς ταύτης, τῆς νομικῆς, ἡ ἔναρξις ἐγένετο τῷ 1930. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1927 προσηρτήθη εἰς τὸ πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης ἡ τέως ἐν Ἀθήναις λειτουργοῦσα ἀνωτάτη δασολογικὴ σχολή, ὡς τμῆμα τῆς σχολῆς τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἐπιστημῶν, ἥτις ἱδρύθη τὸν Δεκέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ὁπότε ἐλειτούργησαν τὰ τμήματα γεωπονίας, μαθημα-

Digitized by Google

κῶν ἐπιστημῶν καὶ φυσικῶν ἐπιστημῶν. Πρῶτοι καθηγηταὶ τῆς σχολῆς ταύτης ὑπῆρξαν οἱ ἐξ Ἀθηνῶν μετατεθέντες μετὰ τῆς δασολογικῆς σχολῆς Πέτρος Κοντός, Νικ. Μοντεσάντος, Ἀν. Οἰκονομόπουλος, Κωνστ. Σκλοβοῦνος καὶ Θ. Βλησίδης, νέοι δὲ ἐκλεγέντες ὁ Ν. Γεωργικόπουλος και Νικ. Κρητικός. Μετὰ τὴν προσθήκην καὶ τῶν ἄλλων τμημάτων ἐξελέγησαν καὶ οἱ καθηγηταὶ Φ. Παλιατσέας, Τρ. Καραντάσης, Νικ. Πιρράκης, Μ. Μαραβελάκης καὶ Ἠλ. Μαριολόπουλος. Διὰ τοῦ νόμου 5139 τῆς 10 Ἰουλίου 1931 «Περὶ ἱδρύσεως ἰνστιτούτου ξένων γλωσσῶν καὶ φιλολογιῶν» ἐχωρίσθησαν τὰ τμήματα τῶν ξένων γλωσσῶν τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς εἰς ἴδιον ἵδρυμα, λειτουργοῦν ὡς παράρτημα αὐτῆς.

Ὁ νόμο. 3341, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ἱδρύθη τὸ πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, εἰσήγαγεν εἰς τὸν ὀργανισμὸν αὐτοῦ ἀρκετοὺς νεωτερισμούς, ὁ κυριώτερος τῶν ὁποίων εἶναι ἡ κατάτμησις τῶν σχολῶν, πλὴν τῆς θεολογικῆς, εἰς τμήματα παρέχοντα ἴδιον πτυχίον, πρὸς διευκόλυνσιν τῆς διὰ τῆς εἰδικεύσεως βαθυτέρας σπουδῆς καὶ καλλιεργείας τῶν ἐπὶ μέρους κλάδων, καθὼς καὶ ἡ δημιουργία νέων τμημάτων. Οἱ νεωτερισμοὶ οὗτοι ηὔρυναν ὄχι μόνον τὸ βάθος τῆς πανεπιστημιακῆς μορφώσεως, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐπιστημονικὸν ὁρίζοντα τῶν σχολῶν. Κατὰ τὸν ἱδρυτικὸν νόμον τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ ἀπετελέσθη ἐκ τῶν τμημάτων: α') φιλοσοφίας καὶ παιδαγωγικῆς, β') κλασσικῆς φιλολογίας, γ') μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας ἑλληνικῆς φιλολογίας, δ') ἱστορίας, ε') ἀρχαιολογίας, στ') γαλλικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας, ζ') ἀγγλικῆς γλώσσης και φιλολογίας, η') γερμανικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας, θ') ἰταλικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας, ι') βαλκανικῶν γλωσσῶν καὶ φιλολογιῶν, ια') ἀνατολικῶν γλωσσῶν καὶ φιλολογιῶν· ἡ σχολὴ τῶν νομικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν ἀπετελέσθη ἐκ τῶν τμημάτων: α') νομικῆς καὶ β') οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν· ἡ σχολὴ τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἐπιστημῶν ἀπετελέσθη ἐκ τῶν τμημάτων: α') μαθηματικῶν ἐπιστημῶν, β') φυσικῶν ἐπιστημῶν, γ') βιομηχανικῆς χημείας, δ') φαρμακευτικῆς, ε') ἠλεκτρολογίας, στ') γεωργικῶν ἐπιστημῶν καὶ ζ') δασολογίας· ἡ ἰατρικὴ σχολὴ ἀπετελέσθη ἐκ τῶν τμημάτων: α') ἰατρικῆς, β') ὑγιεινολογίας καὶ μικροβιολογίας, γ') ὀδοντιατρικῆς καὶ δ') κτηνιατρικῆς. Ἐκ τῶν σχολῶν τούτων ἐπετεύχθη μέχρι σήμερον ἡ κανονικὴ λειτουργία τῶν τριῶν πρώτων: τῆς φιλοσοφικῆς, τῆς σχολῆς τῶν νομικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φυσικομαθηματικῆς, μὲ τοὺς ἀνωτέρω ἐκτεθέντας περιορισμούς. Ὁ αὐτὸς ἱδρυτικὸς νόμος προέβλεψε καὶ περὶ τῶν ἀναγκαίων σχολείων, ἐργαστηρίων, σπουδαστηρίων, κλινικῶν, μουσείων, πανεπιστημιακῆς βιβλιοθήκης, πανεπιστημιακοῦ γυμναστηρίου καὶ φοιτητικοῦ συσσιτίου. Ἐκ τῶν σπουδαστηρίων ὠργανώθησαν τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς: α') τῆς φιλοσοφίας καὶ παιδαγωγικῆς, β') τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, γ') τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νέας ἑλληνικῆς, δ') τῆς ἱστορίας καὶ ε') τῆς ἀρχαιολογίας· τῆς νομικῆς: α') τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, β') τοῦ δημοσίου δικαίου, γ') τῶν οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν.

Πάντα τὰ σπουδαστήρια ταῦτα ἐφωδιάσθησαν καὶ διὰ πλουσίων βιβλιοθηκῶν. Ὠργανώθησαν ὡσαύτως καὶ λειτουργοῦν ἄρτια ἐργαστήρια: τῆς φυσικῆς, τῆς γενικῆς χημείας, τῆς βοτανικῆς, τῆς ζῳολογίας, τῆς γεωλογίας, πετρογραφίας και ὀρυκτολογίας, τῆς μετεωρολογίας καὶ κλιματολογίας, τῆς γεωπονικῆς χημείας, τῆς δασοκομίας, τῆς ὑλοχρωστικῆς, τῆς ξυλομετρικῆς καὶ δασικῆς ἐκτιμητικῆς καὶ τῆς δασικῆς πολιτικῆς καὶ διαχειριστικῆς. Ἱδρύθησαν ἐπίσης καὶ δύο μουσεῖα, τὸ μουσεῖον ἐκμαγείων διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης καὶ τὸ λαογραφικόν. Ὡς παραρτήματα τοῦ πανεπιστημίου λειτουργοῦν: ἡ πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκη, ἐγκατασταθεῖσα ἐντὸς τοῦ πανεπιστημίου καὶ ἔχουσα περὶ τοὺς 60.000 τόμους· ἡ πανεπιστημιακὴ λέσχη μετὰ τοῦ συσσιτίου της καὶ τὸ πανεπιστημιακὸν ἐργαστήριον. Ὡς πόροι τοῦ πανεπιστημίου ὡρίσθησαν διὰ τοῦ ἱδρυτικοῦ νόμου 3341 τὰ ἐκ διδάκτρων, ἀσκήτρων, δωρεῶν κλπ. ἔσοδα, τὰ ἐκ τῆς ἐπὶ τῆς τουρκοκρατίας περιουσίας τῆς χριστιανικῆς κοινότητος Θεσσαλονίκη ἔσοδα κατὰ τὰ δύο αὐτῶν τρίτα, τὰ ἐκ προσθέτου τέλους 3 % ἐπιβαλλομένου ἐπὶ πάντων τῶν διὰ τοῦ τελωνείου Θεσσαλονίκης εἰσαγομένων ἐμπορευμάτων καὶ τὰ ἐξ εἰδικῶν πιστώσεων ἀναγραφόμενα ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ ὑπουργείου Παιδείας, ἅτινα κατὰ τὰ πρῶτα 5 ἔτη δὲν ὤφειλον νὰ εἶναι ὀλιγώτερα τῶν 5 ἑκατομμυρίων ἐτησίως. Ἤδη ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἀνέρχεται εἰς 16.000.000, προερχόμενα ἐκ τῶν φόρων 3 % μόνον καὶ ἐκ τῶν διδάκτρων, καθόσον οὔτε ἡ περιουσία τῆς κοινότητος Θεσσαλονίκης περιῆλθεν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ πανεπιστημίου, οὔτε τὸ κράτος μέχρι τοῦδε κατέβαλε τὰς νομίμους ἐπιχορηγήσεις. Τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἀνέρχεται νῦν εἰς 29 τακτικούς, 33 ἐκτάκτους καθηγητὰς καὶ 9 ὑφηγητάς. Ὁ ἀριθμὸς τῶν φοιτητῶν ἀνῆλθε κατὰ τὸ ἔτος 1931—1932 εἰς 967, κατανεμομένους ὡς ἑξῆς: φιλοσοφικῆς 117, νομικῆς 634, φυσικομαθηματικῆς 216.

Γ'. *Ἐθνικὸν Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον.* Ἡ ἀνωτάτη τεχνικὴ ἐκπαίδευσις, ἡ ὁποία ἀποσκοπεῖ τὴν μόρφωσιν θεραπόντων τῶν ἐφηρμοσμένων ἐπιστημῶν, παρέχεται ἀπὸ τὸ «Ἐθνικὸν Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον», ὅπερ εἶναι τὸ ἀνώτατον κρατικὸν τεχνικὸν ἐκπαιδευτικὸν ἵδρυμα καὶ κέντρον θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν ἐν Ἑλλάδι, ἑδρεῦον ἐν Ἀθήναις. Τὸ ἵδρυμα τοῦτο εἶναι ἰσότιμον πρὸς πανεπιστήμιον καὶ τίθεται ἱεραρχικῶς ἀμέσως μετὰ τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ πρὸ πάσης ἄλλης ἀνωτάτης σχολῆς. Διοικεῖται ὑπὸ τοῦ πρυτάνεως καὶ τῆς συγκλήτου αὐτοῦ καὶ διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἐποπτείαν τοῦ ὑπουργοῦ ἐπὶ τῆς Συγκοινωνίας, ἀποτελεῖ δὲ αὐτοτελὲς νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου.

Ἡ πρώτη ἀνωτέρα ὁπωσοῦν τεχνικὴ ἐκπαίδευσις ἐν Ἑλλάδι ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 1836, ὁπότε ἐλειτούργησε τὸ πρῶτον ἐμβρυῶδες ἑλληνικὸν πολυτεχνεῖον ἐν Ἀθήναις ὡς «σχολεῖον στοιχειώδους τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως ἀρχιεργατῶν οἰκοδομῶν (μαϊστόρων)», ἡ φοίτησις τῶν ὁποίων ἐγίνετο κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτάς. Τῷ 1843 εἰς τὸ σχολεῖον τοῦτο ἐδόθη τὸ ὄνομα «Σχολεῖον τεχνῶν», ὅπερ ὠργανώθη ἐπὶ εὐρυτέρων βάσεων καὶ ἀπετελέσθη ἀπὸ τρία τμήματα: 1) τὸ σχολεῖον τῶν Κυριακῶν καὶ ἑορτῶν διὰ τὴν τελειοποίησιν τῶν ἐπαγγελλομένων διαφόρους τέχνας· 2) τὸ καθημερινὸν σχολεῖον διὰ τὴν μεθοδικὴν διδασκαλίαν παίδων προωρισμένων διὰ τὰς βιομηχανικὰς τέχνας· καὶ 3) τὸ ἀνώτερον σχολεῖον διὰ καθημερινὴν διδασκαλίαν τῶν ὡραίων τεχνῶν. Τῷ 1863 ἐγένετο ῥιζικωτέρα ὀργάνωσις τῆς τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως, τροποποιηθέντος τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ «Σχολείου τεχνῶν». Ὁ νέος οὗτος ὀργανισμὸς προέβλεπε τὴν ἵδρυσιν προτύπων ἐργοστασίων ἐκπαιδεύσεως, χημείου καὶ ἐργαστηρίων ζωγραφικῆς. Ὥριζεν ἐπίσης τὰ προσόντα τῶν εἰσαγομένων, τὸν χρόνον καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς φοιτήσεως. Ἡ φοίτησις εἰς τὸ καθημερινὸν σχολεῖον ὡρίζετο τριετής, τὰ δὲ ἀπονεμόμενα διπλώματα ἦσαν τοῦ τέκτονος, τοῦ γεωμέτρου, τοῦ σιδηρουργοῦ καὶ τοῦ χημοτέχνου. Κατὰ τὸ αὐτὸ χρονικὸν διάστημα (1863) ἤρχισε καὶ ἡ ἀνέγερσις τοῦ κτηρίου, δαπάναις τῶν ἐκ Μετσόβου ἐθνικῶν εὐεργετῶν Ν. Στουρνάρα, Γ. Ἀβέρωφ καὶ Μ. Τοσίτσα. Τὸ ὄνομα «Πολυτεχνεῖον» ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1882, κατὰ τὴν ἵδρυσιν περιοδικῶς λειτουργούσης σχολῆς τηλεγραφικῶν μαθημάτων. Τῷ 1887 ἀναδιωργανώθη ἐκ νέου τὸ «Σχολεῖον τεχνῶν», μετονομασθὲν εἰς «Σχολὴν βιομηχάνων τεχνῶν», ἡ ὁποία ἀπετέλεσεν ἀνώτερον τεχνικὸν ἵδρυμα, περιλαμβάνον δύο ἀνωτάτας σχολάς, τὴν τῶν πολιτικῶν μηχανικῶν καὶ τῶν μηχανουργῶν, καὶ μίαν μέσην σχολήν, τὴν τῶν γεωμετρῶν καὶ ἐργοδηγῶν. Ἡ «Σχολὴ βιομηχάνων τεχνῶν» ἐγκατεστάθη εἰς τὸ νέον κτήριον, πρὸς τιμὴν δὲ τῶν ἐθνικῶν εὐεργετῶν ἱδρυτῶν του ἐθεσπίσθη τῷ 1888, ὅπως προτάσσεται τοῦ τίτλου ἑκάστης σχολῆς τῶν βιομηχάνων τεχνῶν ὁ τίτλος «Μετσόβιον πολυτεχνεῖον». Τῷ 1910 ἀπεχωρίσθη διοικητικῶς καὶ ὑπήχθη ὑπὸ ἰδίαν διεύθυνσιν τὸ σχολεῖον Καλῶν τεχνῶν. Ἡ «Σχολὴ βιομηχάνων τεχνῶν» τῷ 1914 μετωνομάσθη εἰς «Ἐθνικὸν Μετσόβιον πολυτεχνεῖον», συγχρόνως δὲ μετωνομάσθη ἡ σχολὴ μηχανουργῶν εἰς σχολὴν μηχανολόγων καὶ ἱδρύθησαν αἱ σχολαὶ τῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ τῶν ἠλεκτρολόγων καὶ τηλεγραφομηχανικῶν. Νέα, ῥιζική, ἀναδιοργάνωσις τοῦ πολυτεχνείου ἐγένετο τῷ 1917, ψηφισθέντος νέου ὀργανισμοῦ, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου λειτουργοῦν νῦν ἐν αὐτῷ αἱ ἑξῆς ἀνώταται σχολαί: α) τῶν πολιτικῶν μηχανικῶν, β) τῶν μηχανολόγων-ἠλεκτρολόγων, γ) τῶν ἀρχιτεκτόνων δ) τῶν χημικῶν μηχανικῶν καὶ ε) τῶν ἀγρονόμων καὶ τοπογράφων μηχανικῶν. Παρὰ ταῖς σχολαῖς ταύταις λειτουργοῦν ὑπὸ ἰδίαν διεύθυνσιν τὰ ἑξῆς προσηρτημένα σχολεῖα, ἀποτελοῦντα τμήματα τοῦ εἰς τὸ πολυτεχνεῖον προσηρτημένου «Σχολείου τῆς μέσης τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως» καὶ παρέχοντα τὴν μέσην τεχνικὴν μόρφωσιν: α) τῶν ἐργοδηγῶν-γεωμετρῶν, β) τῶν ἐργοδηγῶν-μηχανουργῶν, καὶ γ) τῶν σχεδιαστῶν. Οἱ εἰς τὰ σχολεῖα ταῦτα ἐγγραφόμενοι πρέπει νὰ ἔχωσιν ἐνδεικτικὸν β' τάξεως γυμνασίου, ἡ δὲ φοίτησις εἰς μὲν τὰ δύο πρῶτα εἶναι τριετής, εἰς δὲ τὸ τρίτον διετής.

Ἐπίσης παρὰ ταῖς ἀνωτάταις σχολαῖς λειτουργοῦν καὶ τὰ κάτωθι ἐργαστήρια: α) μηχανολογικόν, β) μηχανουργικὸν καὶ μηχανολογικὸν ἐργοστάσιον, γ) ἠλεκτρολογικόν, δ) ἀντοχῆς ὑλικῶν, ε) ἀεροτεχνικόν, στ) φυσικῆς, ζ) ὀρυκτολογικόν, η) πετρογραφίας καὶ κρυσταλλογραφίας, θ) γενικῆς πειραματικῆς χημείας, ι) ἀναλυτικῆς χημείας (Α καὶ Β), ια) ὀργανικῆς χημείας, ιβ) ἀνοργάνου χημικῆς τεχνολογίας, ιγ') ὀργανικῆς χημικῆς τεχνολογίας, ιδ) φυσικῆς χημείας καὶ ἐφηρμοσμένης ἠλεκτροχημείας, ιε) βρωματοχημείας, ιστ) βοτανικῆς, ιζ) γεωδαισίας καὶ συλλογαὶ γεωδαιτικῶν ὀργάνων.

Αἱ πέντε ἀνώταται σχολαὶ τοῦ πολυτεχνείου χορηγοῦν τὰ ἑξῆς διπλώματα: α) πολιτικοῦ μηχανικοῦ, μετὰ πενταετῆ φοίτησιν, β) μηχανολόγου-ἠλεκτρολόγου, μετὰ πενταετῆ φοίτησιν, γ) μηχανολόγου, μετὰ τετραετῆ φοίτησιν, δ) μηχανολόγου ἀεροπορίας, μετὰ τετραετῆ φοίτησιν, ε) ἀρχιτέκτονος, μετὰ τετραετῆ φοίτησιν, ϛ) χημικοῦ μηχανικοῦ, μετὰ τετραετῆ φοίτησιν, ζ) στρατιωτικοῦ χημικοῦ μηχανικοῦ, μετὰ τετραετῆ φοίτησιν, η) τοπογράφου μηχανικοῦ, μετὰ τριετῆ φοίτησιν, και θ) ἀγρονόμου μηχανικοῦ, μετὰ τετραετῆ φοίτησιν. Εἰς τὰς πέντε ἀνωτάτας σχολὰς ἐγγράφονται οἱ ἔχοντες ἀπολυτήριον γυμνασίου ἢ πρακτικοῦ λυκείου μετ' ἐπιτυχῆ εἰσιτήριον ἐξέτασιν.

Εἰς τὰς πέντε ἀνωτάτας σχολὰς τοῦ πολυτεχνείου διδάσκουν 23 τακτικοὶ καθηγηταί, 13 ἔκτακτοι, 5 διδάσκαλοι τεχνικῶν σχεδιάσεων, 18 ἐπιμεληται καὶ 12 παρασκευασταί, φοιτοῦν δὲ νῦν εἰς αὐτὰς περὶ τοὺς 400 σπουδασταί. Αἱ ἕδραι καθηγεσίας ἐν ταῖς ἀνωτάταις σχολαῖς τοῦ πολυτεχνείου εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) ἀνωτέρων μαθηματικῶν καὶ τῆς θεωρητικῆς μηχανικῆς, 2) παραστατικῆς καὶ προβολικῆς γεωμετρίας, 3) στοιχείων ἀνωτέρων μαθηματικῶν καὶ θεωρητικῆς μηχανικῆς, 4) πειραματικῆς φυσικῆς, 5) ἐφηρμοσμένης μηχανικῆς, 6 ἐφηρμοσμένη, στατικῆς καὶ σιδηρῶν κατασκευῶν, 7) σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος, 8) λιθίνων καὶ ξυλίνων γεφυρῶν, τοίχων, ἀντιστηρίξεως καὶ θεμελιώσεων, 9) οἰκοδομικῆς, 10) ὑδραυλικῆς καὶ ὑδραυλικῶν ἔργων, 11) γεωδαισίας, 12) ὁδοποιίας, 13) μεταλλουργίας καὶ μεταλλευτικῆς, 14) γενικῆς μηχανολογίας, 15) σιδηροδρομικῆς, 16) ἀνοργάνου χημικῆς τεχνολογίας, 17) στοιχείων μηχανων καὶ λεβήτων, 18) θεωρίας καὶ κατασκευῆς ἠλεκτρικῶν μηχανῶν, μετρήσεων καὶ ἠλεκτρικῶν σιδηροδρόμων, 19) θεωρητικῆς μηχανολογίας, 20, πολιτικῆς οἰκονομίας, 21) κατασκευῆς θερμοκινητηρίων μηχανῶν καὶ ὑδροκινητήρων, 22) ὀργανικῆς χημικῆς τεχνολογίας, 23) ἀρχιτεκτονικῆς μορφολογίας καὶ ῥυθμολογίας, 24 γενικῆς πειραματικῆς χημείας, 25) βοτανικῆς, 26) ἀναλυτικῆς χημείας, 27) ὀρυκτολογίας-γεωλογίας-πετρογραφίας, 28) κεντρικῶν σταθμῶν παραγωγῆς ἠλεκτρικῆς ἐνεργείας, μεταφορᾶς καὶ διανομῆς αὐτῆς, 29) εἰσαγωγῆς εἰς τὴν ἠλεκτροτεχνίαν καὶ τὴν τεχνολογίαν τῶν ἀσθενῶν ῥευμάτων, 30) φυσικῆς χημείας καὶ ἐφηρμοσμένης ἠλεκτροτεχνίας, 31) εἰδικῆς μηχανολογίας, 32) βρωματοχημείας, 33) διακοσμητικῆς, 34) ὀργανικῆς χημείας, 35) ζωγραφικῆς, 36) πλαστικῆς. Ὑπάρχουν ἐπίσης δύο ἕδραι καθηγητῶν τῆς γαλλικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἑρμηνείας τεχνικῶν γαλλικῶν συγγραμμάτων καὶ ὅρων, καθὼς καὶ 13 ἕδραι καθηγητῶν εἰς τὰ προσηρτημένα σχολεῖα.

Ἀνωτάτη γεωπονικὴ σχολή. Ἡ ἀνωτάτη γεωπονικὴ σχολὴ ἱδρύθη τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1920 διὰ τοῦ νόμου 1844. Ἡ σχολὴ αὕτη ἐγκατεστάθη εἰς τὰ κτήρια, τοὺς ἀγροὺς καὶ τὰς ἐγκαταστάσεις τοῦ δενδροκομικοῦ καὶ κηπουρικοῦ σταθμοῦ Ἀθηνῶν (Βοτανικὸς κῆπος). Οἱ σπουδασταὶ τῆς σχολῆς δέον νὰ εἶναι τελειόφοιτοι γυμνασίου, πρακτικοῦ λυκείου, μέσων γεωργικῶν σχολῶν ἢ μέσων ἐμπορικῶν σχολῶν, γινόμενοι δεκτοὶ κατόπιν διαγωνισμοῦ. Ἡ διάρκεια τῶν σπουδῶν εἶναι τετραετής, θεωρητικὴ καὶ πρακτική, οἱ δὲ ἀπόφοιτοι λαμβάνουν δίπλωμα ἀνωτέρων γεωπονικῶν σχολῶν. Οἱ καθηγηταὶ τῆς σχολῆς ἀνέρχονται εἰς 25. Ἐκτὸς τούτων, ὑπηρετοῦν εἰς τὴν σχολὴν ἐπιμεληταὶ βοηθοὶ καθηγητῶν, ἐπιμεληταὶ κτήματος, ἐργάται, κτλ. Πρῶτος διευθυντὴς τῆς σχολῆς διετέλεσεν ὁ Ε. Χασιώτης· μετ' αὐτὸν διετέλεσαν διευθυνταὶ ὁ Σ. Παπανδρέου ἀπὸ τοῦ 1925 μέχρι τοῦ 1933 καὶ ἀπὸ τοῦ 1934 ὁ Ι. Δημακόπουλος. Τὰ ἐν τῇ σχολῇ διδασκόμενα μαθήματα εἶναι: μαθηματικὰ καὶ στοιχεῖα μηχανικῆς, χημεία γενικὴ και ἀναλυτική, φυσικὴ καὶ μετεωρολογία, βοτανική, ζῳολογία και ἐντομολογία, ὀρυκτολογία καὶ γεωλογία, πολιτικὴ οἰκονομία καὶ δημοσιονομία, γενικὴ και εἰδικὴ γεωργία, δενδροκομία καὶ κηπουρική, ἀμπελουργία καὶ φυτοπαθολογία, γενικὴ καὶ εἰδικὴ ζῳοτεχνία, γεωργικαὶ βιομηχανίαι, γεωργικὴ χημεία, τοπογραφία καὶ ὑδραυλική, οἰκοδομικὴ καὶ ὁδοποιία, γεωργικὴ οἰκονομία, γεωργικὴ λογιστική, σηροτροφία καὶ μελισσοκομία, κτηνιατρική, ἐγκυκλοπαιδεία δασολογίας. Ἡ ἔκτασις τοῦ κτήματος τῆς σχολῆς εἶναι 200 περίπου στρέμματα, μετὰ δενδροκομείου ἱδρυθέντος πρὸ 70 καὶ πλέον ἐτῶν καὶ κτηνοτροφείου ἐκλεκτῶν ζῴων. Εἰς τὴν σχολὴν ἔχουν προσαρτηθῆ διὰ τὰς ἀσκήσεις τῶν μαθητῶν διάφορα ἐργαστήρια, ὡς εἶναι τὸ πρότυπον οἰνολογικὸν ἐργαστήριον μετὰ οἰνοποιείου, τὸ μικροβιολογικὸν ἐργαστήριον, τὸ ἐντομολογικὸν ἐργαστήριον, τὸ χημεῖον, τὸ ἐργαστήριον γεωλογίας μετὰ πειραματικῶν ἀγρῶν καὶ τὸ ἐργαστήριον δενδροκομίας, φυσικῆς, βοτανικῆς καὶ ἀμπελουργίας. Ὑπάρχουν ἐπίσης ἐν τῇ σχολῇ μουσεῖον ζῳολογίας καὶ ἐντομολογίας, σταθμὸς μηχανῶν, στάβλος ζῴων, γεωργικὴ βιβλιοθήκη, μετεωρολογικὸς σταθμός, συλλογαὶ γεωλογίας καὶ ὀρυκτολογίας, αἴθουσα ἐργασιῶν διὰ μικροσκοπίου, ἐργαστήριον γεωργικῆς τεχνολογίας, περιλαμβάνον καὶ ζυμοτεχνικὸν ἐργαστήριον, θερμοκήπιον εἰδικῶς κατεσκευασμένον διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς βοτανικῆ, ἐργαστήριον σηροτροφίας μετ' αἰθούσης ἐκτροφῆς, εἰδικὸν ἀμφιθέατρον διὰ τὴν δι-

Digitized by Google

δασκαλίαν τῆς ζῳοτεχνίας καὶ τῆς ἀνατομίας τῶν ζῴων καὶ τῆς κτηνιατρικῆς, συλλογὴ ἐκμαγείων τῶν διαφόρων γενεῶν ζῴων καὶ ἀνατομικῶν παρασκευασμάτων, πρότυπον γαλακτοκομεῖον καὶ γαλακτοκομικὸν ἐργαστήριον, διὰ τὴν μελέτην τῶν ἑλληνικῶν βουτύρων καὶ τυρῶν καὶ τὴν ἐν γένει καλυτέραν ἐκμετάλλευσιν τοῦ ἑλληνικοῦ γάλακτος, καὶ πλουσία συλλογὴ γεωργικῶν μηχανημάτων καὶ ἐργαλείων, καθὼς καὶ μηχανουργεῖον ἐπισκευῆς γεωργικῶν μηχανημάτων καὶ ἐργαλείων καὶ ἐργαστήριον ἐξελέγξεως τῆς ἐργασίας αὐτῶν καὶ πλῆρες ἐργαστήριον παρασκευῆς μικροβιολογικῶν ὀρῶν κατὰ τῶν ἐπιζωοτιῶν. Ἀπὸ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1927—1928 λειτουργεῖ καὶ φροντιστήριον, εἰς τὸ ὁποῖον μετεκπαιδεύονται ἐπὶ ἓν ἔτος οἱ δημοδιδάσκαλοι, διὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς διδάσκαλοι γεωργικῶν μαθημάτων εἰς τὰ κυριακὰ γεωργικὰ σχολεῖα. Γίνονται ἐπίσης καὶ λαϊκὰ μαθήματα οἰνολογίας εἰς τοὺς οἰνοπαντοπώλας. Ἡ σχολὴ ἐκτελεῖ ἐκδρομὰς ἐκπαιδευτικὰς τῶν σπουδαστῶν οὐ μόνον εἰς τὰς πέριξ τῶν Ἀθηνῶν γεωργικὰς ἐκμεταλλεύσεις καὶ βιομηχανίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Θεσσαλίαν, τὴν Βοιωτίαν, τὴν Πελοπόννησον, τὴν Μακεδονίαν κλπ.

Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς σχολῆς ἐφοίτησαν 461 σπουδασταί, ἐξ ὧν 180 ἔτυχον διπλώματος, 164 φοιτοῦν ἀκόμη, οἱ δὲ λοιποὶ ἀπερρίφθησαν ἢ ἀπεχώρησαν. Κατὰ τὰ πρῶτα τέσσαρα ἔτη ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς της ἡ σχολὴ δὲν ἀπένειμεν οὐδὲν δίπλωμα, κατὰ δὲ τὸ πέμπτον ἔτος ἀπένειμε πέντε μόνον. Κατὰ μέσον ὅρον ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀποφοίτων τῆς σχολῆς ἐτησίως εἶναι περίπου εἴκοσι, κατὰ τὰ τελευταῖα ὅμως ἔτη οὗτος ηὐξήθη εἰς 30—35 περίπου. Ἡ συρροὴ τῶν σπουδαστῶν κατὰ τὰς εἰσιτηρίους ἐξετάσεις εἶναι μεγίστη, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιλογὴ αὐστηροτάτη, ἐπιτυγχανόντων ἄλλοτε τοῦ $^1/_5$ τῶν ὑποψηφίων καὶ ἐνίοτε τοῦ $^1/_{10}$ αὐτῶν. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰσαγομένων κατ' ἔτος εἰς τὴν σχολὴν σπουδαστῶν καθορίζεται δι' ὑπουργικῆς ἀποφάσεως. Κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1933—1934 ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν εἶχε καθορισθῆ εἰς 70. Ἐκ τῶν ἀποφοίτων τῆς σχολῆς πολλοὶ ἐργάζονται ἰδιωτικῶς, εἴτε δι' ἴδιον λογαριασμὸν εἴτε εἰς γεωργικοὺς συνεταιρισμούς, γεωργικὰ ταμεῖα ἢ γεωργικὰ ἐπιμελητήρια, εἴτε προσελήφθησαν ὡς δημόσιοι ὑπάλληλοι εἰς τὴν γεωργικὴν ὑπηρεσίαν ἢ τὴν τοῦ ἐποικισμοῦ. Τὸ ὑπουργεῖον τῆς Προνοίας προσέλαβέ τινας τῶν ἀποφοίτων εἰς τὰ ἀγροτικὰ ὀρφανοτροφεῖά του, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης εἰς τὰς ἀγροτικὰς φυλακάς.

Ἀνωτάτη σχολὴ οἰκονομικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ἐν Ἀθήναις ἀνωτάτη σχολὴ οἰκονομικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιστημῶν, ἱδρυθεῖσα δυνάμει τοῦ ἀπὸ 5ης Ἰουνίου 1920 ὑπ' ἀριθ. 2191 νόμου, λειτουργεῖ ἤδη ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀπὸ 5ης Μαΐου 1926 νομοθετικοῦ διατάγματος «περὶ ὀργανισμοῦ τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν». Διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς σχολῆς μετεκλήθη εἰδικῶς ὁ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Λωζάννης καθηγητὴς Γ. Παγιάρ, ὅστις καὶ συνέταξε τὸν ὀργανισμὸν αὐτῆς. Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἡ σχολὴ συνεστήθη ὑπὸ μορφὴν ἀκαδημαϊκοῦ ἐμπορικοῦ διδακτηρίου, ἀναλόγου πρὸς τὰς ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ λειτουργούσας ἐμπορικὰς ἀκαδημίας, μὲ σκοπὸν τὸν καταρτισμὸν ἐπιστημόνων ἀνωτάτης ἐμπορικῆς μορφώσεως, δι' ὃ καὶ καθίστατο ἰσότιμος πρὸς τὰ λοιπὰ πανεπιστημιακὰ ἱδρύματα. Κατ' ἀρχὰς ἐλειτούργησεν ὡς «Ἀνωτάτη Σχολὴ Ἐμπορικῶν Σπουδῶν», ἀπὸ δὲ τοῦ 1926, ὅτε ἐκυρώθη ὁ νέος ὀργανισμὸς αὐτῆς, ὡς «Ἀνωτάτη Σχολὴ Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν».

Ἡ λειτουργία καὶ ὀργάνωσις τῆς σχολῆς εἶναι πανεπιστημιακή. Τὴν σχολὴν διευθύνει ὁ διευθυντής, ὅστις ἐκλέγεται δι' ἓν ἔτος ὑπὸ τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου αὐτῆς. Τὸ συμβούλιον ἀπαρτίζεται ἐκ τῶν τακτικῶν καθηγητῶν. Ἡ εἰσαγωγὴ σπουδαστῶν εἰς τὴν σχολὴν γίνεται δι' εἰσιτηρίων ἐξετάσεων, ἡ δὲ φοίτησις εἶναι τριετής. Κατὰ Ἰούνιον καὶ Δεκέμβριον ἑκάστου ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους διενεργοῦνται τμηματικαὶ (προαγωγικαὶ) ἐξετάσεις, οἱ δὲ ἐπιτυγχάνοντες ἐγγράφονται εἰς τὸ ἑπόμενον ἔτος. Ὁ ὑποστὰς ἐπιτυχῶς τὰς τμηματικὰς ἐξετάσεις τοῦ α' καὶ β' ἔτους σπουδῶν δικαιοῦται μετὰ τὸ τέλος τῶν μαθημάτων τοῦ γ' ἔτους νὰ ὑποστῇ κατὰ Ὀκτώβριον τὴν ἐπὶ πτυχίῳ δοκιμασίαν.

Ἡ σχολὴ ἀπονέμει τὰ ἑξῆς πτυχία καὶ διπλώματα: 1) πτυχίον τῶν οἰκονομικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιστημῶν, 2) πτυχίον εἰδικοῦ καθηγητοῦ μέσων ἐμπορικῶν σχολῶν μετὰ μονοετῆ συμπληρωματικὴν φοίτησιν, καὶ 3) δίπλωμα διδάκτορος τῶν οἰκονομικῶν, ἐμπορικῶν ἐπιστημῶν.

Ἐπίσης εἰς τὴν σχολὴν εἶναι δεκτοὶ καὶ ἀκροαταί. Τὰ ἐν τῇ σχολῇ διδασκόμενα μαθήματα, δι' ἃ ὑφίστανται ἀντίστοιχοι τακτικοὶ καὶ ἔκτακτοι καθηγηταί, ὑφηγηταὶ καὶ διδάσκαλοι, εἶναι τὰ ἑξῆς: θεωρητικὴ πολιτικὴ οἰκονομία, ἐφηρμοσμένη πολιτικὴ οἰκονομία, δημοσιονομία, στατιστική, ἱστορία οἰκονομικῆς, ἐμπορικὴ οἰκονομία ἢ οἰκονομία ἐπιχειρήσεων, ἐπιστημονικὴ ὀργάνωσις ἐργασίας, οἰκονομικὴ γεωγραφία, λογιστικά, οἰκονομικὰ μαθηματικά, γενικὰ μαθηματικά, χημεία, ἐμπορευματολογία, ἀστικὸν δίκαιον, ἐμπορικὸν δίκαιον, δημόσιον δίκαιον, στενογραφία, γαλλικὴ γλῶσσα, ἀγγλικὴ γλῶσσα, γερμανικὴ γλῶσσα.

Ἡ διδασκαλία, εἰς ἃ μαθήματα ἀπαραίτητος τυγχάνει καὶ ἡ πρακτικὴ ἐξάσκησις τῶν σπουδαστῶν, συμπληροῦται διὰ πρακτικῶν ἀσκήσεων καὶ ἐφαρμογῶν. Πρὸς τοῦτο ὑφίστανται καὶ λειτουργοῦσιν: ἐργαστήριον χημείας διὰ τὰς ἀσκήσεις τῆς χημείας, ἐργαστήριον ἐμπορευματολογίας διὰ τὰς ἀναλύσεις τῶν ἐμπορευμάτων, πρακτικὰ γραφεῖα λογιστικῆς καὶ τραπεζικῆς τεχνικῆς, διὰ τὴν πρακτικὴν ἐξάσκησιν τῶν σπουδαστῶν εἰς τὴν λογιστικὴν καὶ τὴν τεχνικὴν λειτουργίαν τῶν τραπεζῶν.

Διὰ τὴν ἐπιστημονικωτέραν κατάρτισιν τῶν φοιτητῶν καὶ τὴν εὐρυτέραν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῶν οἰκονομικῶν κοινωνικῶν προβλημάτων ἱδρύθησαν καὶ λειτουργοῦσιν εὐδοκίμως ἀπό τινος τὰ ἑξῆς ἐπιστημονικὰ τμήματα: 1) Τὸ γραφεῖον οἰκονομικῶν ἐρευνῶν, ἐν ᾧ λειτουργοῦσιν ἀνώτερα φροντιστήρια θεωρητικῆς οἰκονομικῆς, ἐφηρμοσμένων οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν καὶ γεωοικονομίας, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῶν ἁρμοδίων καθηγητῶν. Σκοπὸς τοῦ ἐν λόγῳ γραφείου εἶναι ἡ ἐν στενῷ κύκλῳ καὶ ὑπὸ μορφὴν ἐπιστημονικῶν ἀνακοινώσεων καὶ κριτικῶν συζητήσεων ἐξάσκησις τῶν προκεχωρημένων σπουδαστῶν εἰς τὸ αὐτοτελῶς σκέπτεσθαι καὶ ἐπιστημονικῶς ἐργάζεσθαι ἐπὶ πολυπλόκων ζητημάτων τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, ἰδιαιτέρως δὲ τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς οἰκονομίας τῶν μετὰ τῆς Ἑλλάδος οἰκονομογεωγραφικῶς, ἱστορικῶς καὶ γεωπολιτικῶς συνδεδεμένων λαῶν. Αἱ μελέται καὶ τὰ συμπεράσματα τοῦ γραφείου οἰκονομικῶν ἐρευνῶν δημοσιεύονται εἰς εἰδικὰς ἐκδόσεις. Παρὰ τῷ γραφείῳ οἰκονομικῶν ἐρευνῶν ἔχουν προσαρτηθῆ τὰ τελευταίως συσταθέντα τμήματα ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, μεταναστεύσεως καὶ τουρισμοῦ. 2) Ἑλληνικὸν ἀρχεῖον ἐφηρμοσμένων οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν-διεθνὲς οἰκονομικὸν ἀρχεῖον. Τὸ ἀρχεῖον τοῦτο περιλαμβάνει πᾶν δημοσίευμα τοῦ καθημερινοῦ καὶ περιοδικοῦ ἐν γένει τύπου, τὸ ὁποῖον ὁπωσδήποτε θὰ ἀναφέρεται εἰς τὰς οἰκονομικὰς συνθήκας τῆς χώρας καὶ εἰς τὰ μέτρα, ἅτινα ἐλήφθησαν ἢ κατὰ καιροὺς λαμβάνονται πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῶν πλουτοπαραγωγικῶν δυνάμεων αὐτῆς. Διὰ τὴν κατάταξιν τοῦ ὑλικοῦ τοῦ ἀρχείου ἡ σχολὴ εἰσήγαγε τὸ διεθνῶς ἐν τῇ πράξει σήμερον εὑρισκόμενον σύστημα τῆς δεκαδικῆς ταξινομήσεως. Παραλλήλως πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἀρχεῖον ἱδρύθη ὡς συμπλήρωμα αὐτοῦ τὸ διεθνὲς οἰκονομικὸν ἀρχεῖον, ὅπερ περιλαμβάνει πᾶν δημοσίευμα τοῦ διεθνοῦς περιοδικοῦ καὶ καθημερινοῦ τύπου, ἀναφερόμενον εἰς τὴν διεθνῆ οἰκονομίαν, τὴν οἰκονομικὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν οἰκονομικὴν πολιτικήν. 3) Ἀρχεῖον ἰσολογισμῶν. Εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦτο συγκεντροῦνται πάντα τὰ ἰσολογιστικὰ καὶ ἀπολογιστικὰ στοιχεῖα πασῶν τῶν σημαινουσῶν ἐν τῇ χώρᾳ ἐμπορικῶν, βιομηχανικῶν, τραπεζικῶν, ναυτιλιακῶν, ἀσφαλιστικῶν κλπ. ἐπιχειρήσεων μετὰ τοῦ συμπληροῦντος αὐτὰ ὑλικοῦ ἐξ ἐκθέσεων, ἀναλύσεων, στατιστικῶν πινάκων κλπ., ἅτινα, συστηματικῶς ταξινομούμενα καὶ ἐπιστημονικῶς ἐπεξεργαζόμενα, θέλουσι παρέχει ὁποτεδήποτε πλήρη εἰκόνα τῆς δράσεως τῶν σπουδαιοτέρων ἑλληνικῶν ἐπιχειρήσεων. 4) Τμῆμα ψυχοτεχνικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ὀργανώσεως ἐργασίας. Τὸ τμῆμα τοῦτο, ἱδρυθὲν πρὸς συμπλήρωσιν τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῆς ἐπιστημονικῆς ὀργανώσεως ἐργασίας, ἔχει ὡς σκοπὸν τὴν διάδοσιν τῶν μεθόδων καὶ τῶν πορισμάτων τῆς ἐπιστημονικῆς ὀργανώσεως ἐργασίας καὶ τῆς ψυχοτεχνικῆς καὶ τοῦ τρόπου τοῦ σχηματισμοῦ ἀρχείων καὶ ἰδίᾳ τῶν ἀρχείων μελετῶν τῶν ἐπιχειρήσεων, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πρὸς τοῦτο ἀπαιτουμένων στοιχείων καὶ τῶν παραδεδεγμένων μεθόδων ταξινομήσεως.

Εἰς τὴν σχολὴν ἔχουσι προσαρτηθῆ: 1) Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὸ ἀναγνωστήριον τῶν σπουδαστῶν. Αὕτη, περιλαμβάνουσα ἤδη ὑπὲρ τοὺς ἑξακισχιλίους (6.000) τόμους, περιέχει ἅπαντα τὰ συγγράμματα τοῦ κύκλου τῶν ἐπιστημῶν, αἵτινες διδάσκονται εἰς τὴν σχολήν. 2) Τὸ ἐθνικὸν μουσεῖον ἐμπορίου καὶ βιομηχανίας. Τὸ μουσεῖον τοῦτο, πρότυπον καὶ μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδός του ἐν Ἑλλάδι, συγκεντροῖ δείγματα τῆς ἐθνικῆς καὶ ἀλλοδαπῆς βιομηχανίας, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δίδῃ πλήρη καὶ σαφῆ τὴν εἰκόνα τῆς ἐθνικῆς μας βιομηχανίας καὶ τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς ἐν συγκρίσει μὲ τὰς ὁμοειδεῖς βιομηχανίας τοῦ ἐξωτερικοῦ. 3) Τὰ πρακτικὰ γραφεῖα λογιστικῆς καὶ τραπεζικῆς τεχνικῆς, ἅτινα, στεγαζόμενα ἐν ἰδίῳ κτηρίῳ ὡς παράρτημα τῆς σχολῆς, σκοπὸν ἔχουσι τὴν ἐξάσκησιν τῶν σπουδαστῶν εἰς τὴν λογιστικὴν ὀργάνωσιν τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν καὶ τραπεζικῶν ἐπιχειρήσεων.

Ἡ κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1933—1934 δύναμις τῶν σπουδαστῶν τῆς σχολῆς ἀνήρχετο εἰς 800, ἐξ ὧν περὶ τὰς 450 εἰς τὸ πρῶτον ἔτος, 200 εἰς τὸ δεύτερον καὶ 150 εἰς τὸ τρίτον. Ἐτησίως ἐξέρχονται τῆς σχολῆς περὶ τοὺς 60 πτυχιοῦχοι.

Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς ἡ σχολὴ ἐστεγάσθη προσωρινῶς ἐπὶ ἑξαετίαν εἴς τινα παρὰ τὴν πλατεῖαν Κάνιγγος οἰκίαν, ὅπου ἄλλοτε ἡ σχολὴ Ρουσοπούλου. Τῷ 1926 μετεφέρθη εἰς ἰδιαίτερον μέγαρον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Αἰνιᾶνος. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ὅμως τοῦ 1934 ἤρχισεν ἀνεγειρόμενον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πατησίων ἰδιόκτητον μεγαλοπρεπὲς μέγαρον, πληροῦν ἁπάσας τὰς ἀνάγκας τῆς σχολῆς.

Μεταξὺ τῶν παρεχουσῶν ἀνωτέραν ἐκπαίδευσιν σχολῶν δύναται νὰ συγκαταριθμηθῇ καὶ ἡ «Πάντειος σχολὴ πολιτικῶν ἐπιστημῶν». Αὕτη ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις διὰ πανελληνίων ἐράνων, κατόπιν ἐνεργειῶν τοῦ τῷ 1924 συσταθέντος συλλόγου «Ἐκπαιδευτικὴ ἀναγέννησις», πρωτοβουλίᾳ τοῦ προέδρου αὐτοῦ Γ. Σ. Φραγκούδη. Εἰς τὸ ποσὸν τῶν ἐράνων, ὅπερ ἀνῆλθεν εἰς ἓν καὶ ἥμισυ περίπου ἑκατομμύριον δραχμῶν, προσετέθη καὶ δωρεὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἐξ ἑνὸς ἑκατομμυρίου δραχμῶν. Διὰ τοῦ ποσοῦ τούτου ᾠκοδομήθη μέγα τμῆμα τοῦ ἐπὶ τῆς λεωφόρου Συγγροῦ μεγάρου, ἔνθα ἤρχισε νὰ λειτουργῇ ἡ σχολὴ ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1930. Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1930 ἀπέθνησκεν ὁ ἐκ Βόλου Ἀλέξανδρος Ι. Πάντος, ὅστις διὰ διαθήκης ἀφῆκεν ἅπασαν αὐτοῦ τὴν περιουσίαν, ἥτις κατὰ τὴν ἐκκαθάρισιν ἀνῆλθεν εἰς 5 περίπου ἑκατομμύρια δραχμῶν, πρὸς ἵδρυσιν παρομοίας ἐλευθέρας σχολῆς πολιτικῶν ἐπιστημῶν, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς ἐν Παρισίοις. Ἐκτελεστὴς τῆς διαθήκης ἦτο ὁ Ἐλ. Κ. Βενιζέλος, ὅστις ἐδέχθη ὅπως τὰ δύο ἱδρύματα ἑνωθοῦν εἰς ἓν καὶ οὕτως ἡ σχολὴ ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 1932 λειτουργοῦσα ὡς «Πάντειος σχολὴ πολιτικῶν ἐπιστημῶν». Ἐκ τῶν 5 ἑκατομμυρίων τῆς κληρονομίας 2 διετέθησαν διὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ μεγάρου τῆς σχολῆς. Σκοπὸς τῆς σχολῆς εἶναι ἡ προπαρασκευὴ ὑπαλλήλων διὰ τὸ κράτος, διὰ τὰς τραπέζας καὶ ἄλλα ἀνώτερα ἱδρύματα, ἔτι δὲ ἡ πολιτικὴ τοῦ λαοῦ ἀνατροφὴ διὰ τῆς δημιουργίας δημοσιολόγων καὶ πολιτικῶν ἐν γένει ἀνδρῶν. Διὰ τοῦτο, ἐκτὸς τῶν καθαρῶς ἐπιστημονικῶν μαθημάτων, εἰς τὴν σχολὴν διδάσκεται ἡ φιλοσοφία, ἡ ἱστορία καὶ πλεῖστα ἄλλα συναφῆ μαθήματα. Ἡ διοίκησις τῆς σχολῆς εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς διοικητικὴν ἐπιτροπήν, ἀποτελουμένην ἐκ τοῦ ἑκάστοτε ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας, προεδρεύοντος, ἢ τοῦ ἀντιπροσώπου αὐτοῦ, ἐξ ἑνὸς συμβούλου τῆς ἐπικρατείας, ὑποδεικνυομένου ὑπὸ τοῦ συμβουλίου τούτου ἀνὰ τριετίαν, ἐξ ἑνὸς καθηγητοῦ τῆς νομικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὑποδεικνυομένου ἀνὰ τριετίαν ὑπὸ τῆς σχολῆς ταύτης, καὶ ἐκ τοῦ προέδρου καὶ δύο ἄλλων μελῶν τοῦ συμβουλίου τοῦ συλλόγου «Ἐκπαιδευτικὴ ἀναγέννησις», ὑποδεικνυομένων ἑκάστοτε ὑπὸ τοῦ συμβουλίου τούτου. Διευθυντὴς τῆς σχολῆς εἶναι ὁ ἑκάστοτε πρόεδρος τοῦ συλλόγου «Ἐκπαιδευτικὴ ἀναγέννησις», ὅστις ἐκπροσωπεῖ τὴν διοικητικὴν ἐπιτροπὴν καὶ τὴν σχολὴν ἐνώπιον πάσης διοικητικῆς ἢ δικαστικῆς ἀρχῆς καὶ ἐνώπιον παντὸς νομικοῦ ἢ φυσικοῦ προσώπου.

Ὡς τακτικοὶ σπουδασταὶ τῆς σχολῆς ἐγγράφονται οἱ ἔχοντες ἀπολυτήριον γυμνασίου ἢ ἐμπορικῆς σχολῆς ἢ ἄλλων ἀνεγνωρισμένων ἰσοδυνάμων σχολῶν, ὡς ἔκτακτοι δὲ οἱ μὴ ἔχοντες τοιοῦτον ἀπολυτήριον, ἀλλὰ κρινόμενοι ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ ἱκανοὶ νὰ παρακολουθήσουν τὰ μαθήματα εἴτε κατόπιν δοκιμαστικῶν εἰσιτηρίων ἐξετάσεων εἴτε δυνάμει ἄλλων ἐνδεικτικῶν, τὰ ὁποῖα κατέχουν. Ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὅρους δύνανται νὰ ἐγγραφῶσι κατ' ἀνταπόκρισιν σπουδασταὶ Ἕλληνες τὸ γένος ζῶντες ἐν Ἀμερικῇ. Οἱ τοιοῦτοι σπουδασταὶ ὑποχρεοῦνται, διὰ νὰ λάβωσι πτυχίον τῆς σχολῆς, νὰ ὑποστῶσιν ἐξετάσεις ἐν Ἀθήναις, ἔτι δὲ νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς φροντιστηριακὰς ἀσκήσεις.

Ἡ σχολὴ διαιρεῖται εἰς δύο τμήματα: τὸ πολιτικο-ἱστορικὸν καὶ τὸ οἰκονομικο-κοινωνικόν, οἱ σπουδασταὶ δὲ ἑκατέρου τμήματος δύνανται νὰ λάβουν ταυτοχρόνως τὰ πτυχία καὶ τῶν δύο τμημάτων. Δίπλωμα λαμβάνουν καὶ ἀνακηρύσσονται διπλωματοῦχοι διδάκτορες τῆς Παντείου Σχολῆς τῶν Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν οἱ πτυχιοῦχοι καὶ τῶν δύο τμημάτων, ἐπιτυγχάνοντες εἰς ἐναίσιμον διατριβήν. Οἱ ἔκτακτοι λαμβάνουν ἁπλοῦν ἐνδεικτικόν. Ἡ διάρκεια τῶν σπουδῶν τῆς σχολῆς εἶναι τριετής. Τὰ μαθήματα τῆς σχολῆς γίνονται κατὰ τὰς ἀπογευματινὰς καὶ τὰς ἑσπερινὰς ὥρας, ὥστε νὰ δύνανται νὰ ἀκολουθοῦν ταῦτα καὶ οἱ ἐργαζόμενοι. Τὰς σπουδὰς διευθύνει ἑνδεκαμελὲς συμβούλιον σπουδῶν, ἀποτελούμενον ἐκ τοῦ διευθυντοῦ τῆς σχολῆς καὶ ἐκ τῶν ἐν τῇ σχολῇ διδασκόντων τακτικῶν αὐτῆς καθηγητῶν καὶ ἐκπονούντων τοὺς κανονισμοὺς τῶν σπουδῶν. Αἱ τακτικαὶ ἕδραι τοῦ πολιτικο-ἱστορικοῦ τμήματος εἶναι δέκα, διδάσκονται δὲ ὑπὸ τῶν κατεχόντων αὐτὰς καθηγητῶν ἡ πολιτειολογία, τὸ συνταγματικὸν δίκαιον, διοικητικὸν δίκαιον, δημόσιον διεθνὲς δίκαιον, ἰδιωτικὸν διεθνὲς δίκαιον, στοιχεῖα ἀστικοῦ δικαίου, οἰκογενειακόν, ἐμπράγματον καὶ κληρονομικὸν δίκαιον, ἐνοχικὸν δίκαιον, πολιτικὴ ἱστορία τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος καὶ διπλωματικὴ ἱστορία. Αἱ ἔκτακτοι ἕδραι εἶναι δώδεκα, διδάσκονται δὲ ἐν αὐταῖς ἡ ἱστορία τῶν ἀρχαίων πολιτ-

Digitized by Google

σμῶν, ἡ ἱστορία τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ, ἡ Ἀθηναίων πολιτεία, ἡ ἱστορία τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου, τῶν μέσων καὶ νεωτέρων χρόνων, τῶν κρατῶν τοῦ Αἵμου καὶ τῆς Τουρκίας, ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων, ἡ κοινωνιολογία τῆς θρησκείας, ἡ εἰσαγωγὴ εἰς τὰς πνευματικὰς ἐπιστήμας, αἱ ἀρχαὶ τοῦ ποινικοῦ δικαίου, ἡ ἐγκληματολογία καὶ τὰ σωφρονιστικὰ συστήματα καὶ αἱ ἀρχαὶ τοῦ ἐμπορικοῦ καὶ ναυτικοῦ δικαίου. Αἱ τακτικαὶ ἕδραι τοῦ οἰκονομικο-κοινωνικοῦ τμήματος εἶναι ἐννέα, διδάσκονται δὲ ἐν αὐταῖς ἡ θεωρία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἡ ἐφηρμοσμένη οἰκονομία, ἡ ἰδιωτικὴ οἰκονομία, ἡ δημοσία οἰκονομία, τὸ δημοσιονομικὸν δίκαιον καὶ ἡ δημοσιονομικὴ ἱστορία, ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, στοιχεῖα στατιστικῆς, ἡ οἰκονομικὴ γεωγραφία καὶ ἡ κοινωνιολογία. Αἱ ἔκτακτοι ἕδραι τοῦ τμήματος τούτου εἶναι πέντε, ἐν αἷς διδάσκονται τὸ ἐργατικὸν δίκαιον καὶ ἡ κοινωνικὴ νομοθεσία, τὸ δημόσιον λογιστικὸν καὶ ὁ δημόσιος προϋπολογισμός, ἡ ἱστορία τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν, ἡ συνεταιρικὴ οἰκονομία καὶ ἡ γεωργικὴ πολιτική. Ἕκαστος σπουδαστὴς διὰ νὰ λάβῃ πτυχίον τῆς σχολῆς δέον νὰ ἐπιτύχῃ καὶ εἰς τὸ μάθημα μιᾶς τῶν τριῶν γλωσσῶν, γαλλικῆς ἢ ἀγγλικῆς ἢ γερμανικῆς. Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς μορφώσεως τῶν σπουδαστῶν τὸ συμβούλιον ἀναθέτει εἰς καθηγητὰς τῆς σχολῆς ἢ εἰς ἄλλους εἰδικοὺς σειρὰν μαθημάτων εἰδικῆς καὶ γενικῆς μορφώσεως ἐπὶ θεμάτων τοῦ κύκλου τῶν μαθημάτων τῆς σχολῆς, ὡς ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, ἠθικὴ καὶ δίκαιον, προξενικὴ νομοθεσία, Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν, διεθνὴς διαιτησία καὶ διεθνὴς δικαιοσύνη, τὸ προσφυγικὸν ζήτημα, ὁ σιωνισμός, ὁ ἀρχαῖος καὶ νεώτερος ἀποικισμός, αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι τοῦ ἐξωτερικοῦ, τὰ ἑλληνικὰ πατριαρχεῖα, αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι τῆς Ἀμερικῆς, ὁ ἐκεῖ ἑλληνισμός, ἡ μετανάστευσις, ἡ Νότιος Ἀμερική, αἱ ἐθνικαὶ μειονότητες καὶ οἱ ἀλύτρωτοι Ἕλληνες, ἡ Ἀφρικὴ τῆς σήμερον, ὁ παναραβισμός, ἡ Ἀσία καὶ ἡ ἀφύπνισίς της, ἡ Ἰαπωνία, ἡ δημοσιογραφία, ἡ ῥητορική, ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἡ ἀρχαία καὶ νέα φιλολογία, ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἀγωγή.

Οἱ διδάσκοντες καθηγηταὶ ἀνέρχονται ἤδη εἰς 25, εἶναι δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καθηγηταὶ τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἄλλων ἀνωτάτων ἱδρυμάτων. Οἱ σπουδασταὶ ἀνέρχονται εἰς 200 περίπου. Κατὰ τὴν πρώτην τριετίαν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς της ἀπεφοίτησαν 85 σπουδασταί, λαβόντες δίπλωμα πτυχιούχου τῆς σχολῆς. Μ. Δ. ΒΑΤΑΛΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. 1. *Ἱστορία.*—«Διατάγματα τοῦ Ἰονίου γυμνασίου» (Κέρκυρα 1840).—*Παπαδόπουλος—Βρεττὸς Ἀνδρ.*, «Sul progresso e sullo stato attuale della publica instruzione in Grecia» (Napoli 1841).—*Λούντζης Ἑρμ.*, «Περὶ τῆς ἐν Ἑπτανήσῳ διοργανώσεως τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1857).—*Καλλίφρων Β. Δ.* «Ἐκπαιδευτικὰ ἢ συλλογὴ διαφόρων ἐκθέσεων περὶ δημοσίας ἐκπαιδεύσεως κ.τ.λ.» (Κωνσταντινούπολις 1867).—*Ἰωάννου Φίλ.*, «Περὶ τῆς πνευματικῆς προόδου τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπ' ἀρχῆς τοῦ ὑπὲρ πολιτικῆς αὐτοῦ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος ἕως την σήμερον» (Ἀθῆναι 1870).—*Ἱδρωμένος Α. Μ.*, «Περὶ τῆς ἐν ταῖς Ἰονίοις νήσοις εκπαιδεύσεως» (ἐν «Ἡμερολογίῳ Ἀσωπίου» Η/1873 σ. 214–226).—*Χασιώτης Γ.*, «L' instruction public chez les Grecs depuis la prise de Constantinople jusqu'à nos jours» (Paris 1881, πλουσία βιβλιογραφία).—*Βρατσᾶνος Μ. Ι.*, «Περὶ δημοτικῆς παιδεύσεως ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἐθνεγερσίας μέχρι σήμερον» (1882).—*Σακελλαρόπουλος Σ. Κ.*, «Σημείωσις περὶ τῆς Ἰονίου ἀκαδημίας» (ἐν «Δελτίῳ τῆς ἱστορ. καὶ ἐθνολ. ἑταιρείας» Α'/1883, 263 κ. ἑ.).—*Ἱδρωμένος Α. Μ.*, «Ἡ πρώτη ἐν Κερκύρᾳ δημοσία σχολὴ» (ἐν «Παρνασσῷ» τοῦ 1890).—*Kipper P.*, «Geschichte der neugriech. Volks chulwesen» (Leipzig 1897).—*Γοντζὲς Ἠλ.*, «Ἡ ἐξέλιξις τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μέχρι σήμερον» (ἐν «Δημοτικῷ Σχολείῳ» Γ'/1909).—*Μυστακίδης Β. Α.*, «Ὀκτὼ κεφάλαια ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν σχολείων κατὰ τὸν ιη' καὶ ιθ' αἰῶνα» (ἐκ τοῦ πανηγυρικοῦ τεύχους Κ. Κόντου, Ἀθῆναι 1909).—*Bourlotos St. M.*, «Die Entwicklung des griech. Schulwesens seit der Einnahme Konstantinopels» (Weida i. Th. 1916).—*Ἐξαρχόπουλος Ν. Ι.*, «Λόγος περὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς δράσεως τοῦ Καποδιστρίου» (Ἀθῆναι 1917).—*Γεννάδιος Ι.*, «A sketch of the history of education in Greece» (Edinburg 1925, ὑπόμνημα εἰς τὴν αὐτόθι διεθνῆ παιδαγ. συνδιάσκεψιν).—*Πετρόνδας Γρ.*, «Capodistrias et Eynard, leur oeuvre éducative pour la régénération de la Grèce» (Genève 1930).—*Τζουμελέας Στ. καὶ Παναγόπουλος Π. Δ.*, «Ἡ ἐκπαίδευσίς μας στὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια» (Ἀθῆναι 1933).

2. *Νομοθεσία καὶ στατιστική.*— *Κλάδος Π. Ἰ.*, «Ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἐκπαιδευτικά, ἤτοι νόμοι, διατάγματα κτλ.» (Ἀθῆναι 1860, τ. 2).— *Βενθύλος Γ.*, «Θεσμολόγιον τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1834–1892, τ. 3).— *Παρίσης*, «Ἀνωτέρα καὶ μέση ἐκπαίδευσις, ἤτοι συλλογὴ τῶν διεπόντων τὴν ἀνωτέραν καὶ μεσην ἐκπαίδευσιν νόμων κτλ. ἀπὸ τοῦ 1833–1884» (Ἀθῆναι 1884–1886, τ. 2).— «Στατιστικὴ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων ἐν τοῖς βιλαετίοις τῆς Θεσσαλονίκης καὶ Βιτωλίων τῆς Μακεδονίας» (Θεσσαλονίκη 1896, καὶ γαλλ.).— *Πετρούλιας Ἠλ.*, «Ἡ νεωτέρα παρ' ἡμῖν σχολικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1898).— *Δημητριάδης Σ.*, «Συλλογὴ τῶν περὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως ἰδίᾳ ἰσχυόντων νόμων κτλ. ἀπὸ τοῦ 1833–1899» (Ἀθῆναι 1899).— *Ὀλύμπιος Ι. Π.*, «Τὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια» (Ἀθῆναι 1900).— *Εὐταξίας Ἀθ. Π.*, «Τὰ νομοσχέδια τοῦ ὑπουργείου παιδείας» (Ἀθῆναι 1900).— «Πίναξ γενικὸς τῶν ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ Τουρκίᾳ ἑλληνικῶν σχολείων» (Κωνσταντινούπολις 1902, καὶ γαλλιστί).— «Στατιστικὴ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως. 1910–1911» (Ἀθῆναι 1912).— *Τσιριμῶκος Ἰ. Δ.*, «Ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια ὑποβληθέντα κατὰ τὴν β' σύνοδον τῆς Θ' περιόδου εἰς τὴν βουλὴν» (Ἀθῆναι 1913).— *Μεταξᾶς Ν.*, «Ἡ παρ' ἡμῖν ἰσχύουσα νομοθεσία τῆς στοιχειώδους ἢ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1915).— *Λέφας Χρ.*, «Νομοθεσία μέσης ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1915).— «Κῶδιξ τῆς νομοθεσίας τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1915).— «Κῶδιξ νόμων μεσης καὶ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1921).— *Λέφας Χρ. Β.*, «Ἐξέλιξις τῆς νομοθεσίας τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1920).— *Λαζάρου Ιωσ.*, «Νομοθεσία δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1923) *Λέφας Χ. Β.*, «Ἐκπαιδευτικὸς κῶδιξ» (Ἀθῆναι 1924. τ. 2).— «Στατιστικὴ τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ ἔτος... 1926 κ.ἑ.» (Ἀθῆναι 1931 κ.ἑ., ἔκδ. τῆς γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας).— *Γόντικας Κ. Β.*, «Γενικὴ εἰσηγητικὴ ἔκθεσις καὶ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια» (Ἀθῆναι 1929).— «Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος. 1930» (Ἀθῆναι 1931, τῆς γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, σελ. 389–410).— «Ἐπετηρὶς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1932 κ.ἑ.).— «Στατιστικὴ τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» καὶ «—τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως» τῶν σχολικῶν ἐτῶν 1926–1927 κ.ἑ. (ἐτήσια δημοσιεύματα γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1932 κ.ἑ.).— *Λέφας Χρ. Β.*, «Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τοῦ ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων. 1930–1932. Ὑπουργία Γ. Παπανδρέου. II: Παιδεία» (Ἀθῆναι 1932).— «Ἐπετηρὶς τοῦ ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων».— «Σχολεῖα ἑλληνικά, βουλγαρικά, σερβικά, ρουμανικὰ ἐν Μακεδονίᾳ» (ἄνευ ἔτους).

3. *Κριτικαὶ μελέται.*— Περὶ κατωτέρας καὶ μέσης παιδείας ἐν Ἑλλάδι. «Ἔκθεσις τῆς ἀγωνοδίκου ἐπιτροπῆς κτλ.» (Ἀθῆναι 1872).— *Λάσκαρης Ι.*, «La Grèce et l' Orient» (Genève 1876).— *Σκουζὲς Α.*, «L' instruction publique en Grèce» (Paris 1876).— *Δήμιτσας Μ. Γ.*, «Περὶ τῆς ἀξίας καὶ δυνάμεως τῆς κλασσικῆς παιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1878).— *Ἀργυριάδης Ἰ.*, «Περὶ τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1881).— *Ἀντωνόπουλος Στ.*, «L' éducation publique en Grèce» (Venise 1881, μετάφρ. Alvise Mocenigo).— *Εὐταξίας Ἀθ.*, «Τὸ ἔργον μου καὶ τὸ ἔργον τοῦ Χ. Τρικούπη ἐν τῇ παιδείᾳ κτλ.» (Ἀθῆναι 1894).— *Εὐταξίας Ἀθ. Π.*, «Ἐκπαιδευτικαὶ ἀγορεύσεις ἐν τῇ βουλῇ— 1. Περὶ στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως.— 2. Περὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως.— 3. Περὶ ἐκπαιδευτικῶν τελῶν.—. 4. Περὶ ἑδρῶν τοῦ πανεπιστημίου» (Ἀθῆναι 1895).— *Εὐταξίας Ἀθ. Π.*, «Τὸ ὑπουργεῖον Παιδείας. Πῶς λειτουργεῖ σήμερον» (Ἀθῆναι 1900).— *Παυλίδης Ἰ. Ἰ.*, «Ἡ μεταρρύθμισις τῆς παιδείας ἐν Ἑλλάδι» (Ἑρμούπολις 1900).—*Ψαρὸς Σ. Δ.*, «Ἀνάγκη μεταρρυθμίσεως τοῦ παρ' ἡμῖν παιδαγωγικοῦ κώδικος» (Ἀθῆναι 1902).— *Ἐξαρχόπουλος Ν. Ἰ.*, «Περὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐπιθεωρήσεως τῶν σχολείων» (Ἀθῆναι 1906).— *Dürr F. I.*, «Die Kultur und das Bildungwesen der Balkanländer. Heft 1: Das griechische Unterrichtswesen» (Leipzig 1910).— *Δέλτα Π. Σ.*, «Στοχασμοὶ περὶ τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν μας» (Ἀθῆναι 1911. γ' ἔκδ. 1932).— *Βορέας Θεόφ.*, «Ἐκπαιδευτικά. Α') Ἡ κατάργησις τῶν διδασκαλείων. Β') Τὸ ἐποπτικὸν συμβούλιον καὶ οἱ ἐπιθεωρηταὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1911).— *Τσιριμῶκος Μ.*, «Ἂν εἴχαμε τὴν παιδεία ἐλεύθερη» (Ἀθῆναι 1912).— *Δελμοῦζος Α.*, «Τρία χρόνια δάσκαλος» (Ἀθῆναι 1913–1914, τ. 2).— *Δελμοῦζος Α.*, «Ἡ δίκη τοῦ Ναυπλίου» (1914).— *Δραγάτσης Ι. Χ.*, «Τὸ ἑτεροσκελὲς τῆς ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1916). *Δελμοῦζος Ἀλ.*, «Πρὸς τὴν ἐκπαιδευτικὴ ἀναγέννηση» (Ἀθῆναι, παράρτ. ἀρ. 1/1919 τοῦ «Δελτίου ὑπουργ. Ἐκκλ. καὶ Δημοσ. ἐκπαιδεύσεως»).— *Φιλιππίδης Δ. Α.*, «Τὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια Τσιριμώκου» (Ἀλεξάνδρεια 1919).— *Λιμπερόπουλος Ι. Σ.*, «Ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τῆς πρώτης δημοκρατικῆς κυβερνήσεως» (Ἀθῆναι 1925).— *Γληνὸς Δ.*, «Ἕνας ἄταφος νεκρός. Μελέτες γιὰ τὸ ἐκπαιδευτικό μας σύστημα» (Ἀθῆναι 1925).— *Ἄνθιμος* (μητροπ. Μαρωνείας), «Σκέψεις περὶ τῆς διοικήσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων ἐν ταῖς νέαις χώραις» (Ἀθῆναι 1925).— *Καλλιάφας Σ.*, «Ποῖον πνεῦμα ὀφείλει νὰ διέπη τὴν ἐκπαίδευσιν ἡμῶν» (Ἀθῆναι 1926).— *Τσιριμῶκος Μ.*, «Ἱστορία τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ὁμίλου» (Ἀθῆναι 1927).— *Λούβαρης Ν. Ι.*, «Ἐκπαίδευσις καὶ ἀνθρωπισμὸς» (Ἀθῆναι 1927).— *Παπαμαῦρος Μ.*, «Ἡ σχολικὴ κοινότητα» (Ἀθῆναι 1928).— *Παλαιολόγος Γεώργ.*, «Σκέψεις περὶ ὀργανώσεως τῆς ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1928).— *Γεωργιάδης Γ'*, «Ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμισις χωρὶς πρόγραμμα» (Ἀθῆναι 1928).— *Παναγόπουλος Π. Δ.*, «Ἐντυπώσεις ἐπιθεωρητοῦ» (Ἀθῆναι 1928).— *Παπαγεωργίου Β. Γ.*, «Ζωντανοὶ πεθαμένοι» (Ἀθῆναι 1929).— *Κωνσταντινόπουλος Π. Κ.*, «Ἀπ' ὅσα γίνονται στὰ σχολεῖά μας» (Ἀθῆναι 1930).— *Μιχαηλίδης Κ. Κ.*, «Ὁδηγὸς σχολικῶν ἐφορειῶν» (Βόλος 1932–1933).— *Τσιρίμπας Δ. Α.*, «Πῶς ἐφαρμόζεται ἡ αὐτοδιοίκησις καὶ αἱ μαθητικαὶ κοινότητες ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ καὶ τῷ γυμνασίῳ τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι 1933).— *Καραχρῖστος Ν.*, «Ἡ κοινωνία μας, τὰ σχολεῖά μας καὶ ἡ συνεκπαίδευσις» (Ἀθῆναι 1934).

Εἰδικώτερον διὰ τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν καὶ τὰ διδασκαλεῖα: *Βρατσάνος Μ. Ι.*, «Τὸ δημοτικὸν σχολεῖον ἐν Ἑλλάδι καὶ ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ» (Ἀθῆναι 1874).—*Βλάσης Ἀντ.*, «Σκέψεις περὶ βελτιώσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1880).—*Μαρούλης Δ.*, Περὶ μορφώσεως Ἑλλήνων δημοδιδασκάλων» (Ἀθῆναι 1888).—*Σπαθάκης Ἀρ.*, «Ἱστορία τῆς παιδαγωγικῆς μετὰ παραρτήματος περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1888, δ' ἔκδ 1894).—*Οἰκονόμος Π. Π.*, «Ὁ διοργανισμὸς τοῦ ἀδιαιρέτου δημοτικοῦ σχολείου» (Ἀθῆναι 1893).—*André Ch.*, «Étude sur l'enseignement primaire en Grèce» (Ἀθῆναι 1905).—*Παπασωτηρίου Γ.*, «Μελέτη περὶ τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» (Ἡράκλειον 1907).—«Ἔκθεσις τῆς ἐπιτροπείας τῆς διορισθείσης πρὸς ἐξέτασιν τῆς γλωσσικῆς διδασκαλίας τῶν δημοτικῶν σχολείων» (Ἀθῆναι 1921).—*Δελμοῦζος Α.*, «Μαράσλειο καὶ ζωὴ» (Ἀθῆναι 1925).—*Ἀντωνακάκης Γ.*, «Τὰ Μαρασλειακά. Ἔκθεσις» (Ἀθῆναι 1926).—*Παπαδημητρίου Ἠλ.*, «Εἰσήγησις στὸ διδασκαλικὸ συνέδριο γιὰ τὰ σχολεῖα ἐργασίας» (Ἀθῆναι 1927).—*Βουτσῖνος Γ.*, «Ὁ ἐπιθεωρητὴς τῶν δημοτικῶν σχολείων» (Ἀθῆναι 1928).—*Δελμοῦζος Α. Π.*, «Οἱ πρῶτες προσπάθειες στὸ Μαράσλειο 1923–1926» (Ἀθῆναι Α/1929).—*Καραχρῖστος Ν. Γ.*, «Διδακτικὴ τοῦ σχολείου ἐργασίας μὲ ἐφαρμογὰς εἰς τὰ πρότυπα τοῦ Μαρασλείου διδασκαλείου» (Ἀθῆναι, 1929–1932, τ. 3).—*Δημητρακόπουλος Χ.*, «Εἰκόνες ἀπὸ τὸ σχολεῖον ἐργασίας» (Ἀθῆναι 1930).—«Ἡ λειτουργία τοῦ πειραματικοῦ σχολείου κατὰ τὰ ἔτη 1929–1930 καὶ 1930–1931» (Ἀθῆναι τ. 2/1933, ἐν τοῖς Δημοσιεύμ. τοῦ πειρ. σχολ. τοῦ πανεπιστ. Ἀθηνῶν».

Διὰ τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν: *Πολίτης Ν. Γ.*, «Ἡ μέση ἐκπαίδευσις» (ἐν τῷ δημοσιεύματι «Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας» (Ἀθῆναι, 1896).—*Δόσιος Ν.*, «Περὶ τῆς παρ' ἡμῖν μεσης ἢ γυμνασιακῆς ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1883 καὶ Βουκουρέστιον 1884).—*Εὐταξίας Ἀθ.*, «Ἡ διαβάθμισις τῆς γενικῆς παιδείας καὶ ἡ μέση ἐκπαίδευσις ἐν Ἑλλάδι (1907).—*Στέφανος Κοπ.*, «Περὶ τῆς προσηκούσης διαρρυθμίσεως τῆς παρ' ἡμῖν μέσης ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1912).—*Σκιᾶς Α.*, «Γνῶμαι περὶ ἀναδιοργανώσεως τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως» (ἐκδιδ. ἐντολῇ ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν, Ἀθῆναι 1921).—*Γληνὸς Δ.*, «Εναρκτήριος λόγος εἰς τὴν Παιδαγωγικὴν Ἀκαδημίαν» (ἐν «Ἐργασίᾳ Β' 1921–1925).—*Γληνὸς Δ.*, «Ὁ σκοπὸς τῆς παιδαγωγικῆς ἀκαδημίας» (1925).—*Παλαιολόγος Γ. Ν.*, «Πρὸς καλυτέραν μέσην ἐκπαίδευσιν» (Ἀθῆναι 1929).—*Σακελλαρίου Γ. Θ.*, «Τὰ σημερινὰ προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως. 1: Προβλήματα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1929).

Εἰδικωτέρα ἔτι βιβλιογραφία. Διὰ τὸν ἀναλφαβητισμὸν καὶ τοὺς ξενοφώνους: *Μανσόλας Ἀλ.*, «Εκπαίδευσις ἐργατῶν ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1876).—*Τοῦ αὐτοῦ* «Στατιστικὴ ἔκθεσις περὶ τῆς διανοητικῆς ἀναπτύξεως τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1879).—*Μιχαλόπουλος Θ. Ι.*, «Περὶ εὐρυτέρας διαδόσεως τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1905, β' ἔκδ.).—*Μαυροκορδᾶτος Δ.*, «Περὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ λαοῦ» (Ἀθῆναι 1872).—*Τριανταφυλλίδης Μ.*, «Ἡ γλῶσσά μας στὰ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας» (Ἀθῆναι 1916).—*Σκιᾶς Α. Ν.*, «Περὶ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῶν ξενοφώνων πληθυσμῶν» (Ἀθῆναι 1917 = Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» 1917).—*Μοίρας Β.*, «Τὸ σχολεῖον τῶν ἀλβανοφώνων καὶ γενικῶς τῶν ξενοφώνων» (Ἀθῆναι 1911).—«Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος 1930» (Ἀθῆναι 1931, σελ. 70 κ. ἑ.), πρὸς ἣν παράβαλε τὰ ἀναλυτικώτερα στοιχεῖα τὰ ἐν ταῖς ἀπογραφικαῖς ἐκδόσεσι τῆς Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος.

Διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν θηλέων: *Ζαλούχου-Μούρτου Ἠλέκτρα*, «Ἐπὶ τῆς ἀναδιοργανώσεως τῆς παρ' ἡμῖν κατωτέρας καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως τῶν θηλέων» (Ἀθῆναι 1914).—*Κόττου Λίζα*, «Ἡ ἐκπαίδευσις τῶν Ἑλληνίδων ἀπὸ τὸ 1830 ἕως σήμερα» (Ἀθῆναι 1930).—*Πολυμέρης Γ.*, «Τὰ κατὰ τοῦ ἐν Ἑλλάδι μονοπωλίου τῶν διδακτικῶν βιβλίων» (Ἑρμούπολις 1857).—*Φιλαδελφέως Χ. Ν.*, «Τὰ ἀφοριζόμενα ἀπὸ τῶν σχολείων βιβλία» (Ἀθῆναι 1876).—*Παπαμάρκου Χαρ.*, «Τὰ ἀναγνωστικὰ βιβλία τῶν Ἑλληνοπαίδων» (Ἀθῆναι 1897, τ. 2).—Διὰ τὰ σχολικὰ βιβλία «Ὑπόμνημα τῶν βιομηχάνων καὶ ἐπαγγελματιῶν τῆς βιβλιεμπορίας... κατὰ τοῦ μονοπωλίου τῶν διδακτικῶν βιβλίων» (Ἀθῆναι 1903).—*Σωτηρίου Κ. Δ.* «Τὰ ψηλὰ βουνά. Ἀπάντηση στὴν ἐπιτροπὴ» (Ἀθῆναι 1923).—«Ἐκθέσεις τῶν κριτῶν τῶν διδακτικῶν βιβλίων τῆς μέσης καὶ κατωτέρας ἐκπαιδεύσεως» (ἐν παραρτήμασι τῆς «Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως») καὶ «Πεπραγμένα ἀνωτάτου ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου».

4. *Ἀνωτάτη παιδεία: Δημητρακόπουλος Ἀν.*, «Ἐπιστημονικαὶ σπουδαὶ καὶ ἐπαγγελματικὸς πληθωρισμὸς» (ἐν Τεχνικοῖς Χρονικοῖς» Β/1933). — *Πανεπιστήμια: Βάμβας Ἀρ.*, «Οἱ νόμοι τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημιου» (Ἀθῆναι 1885).—*Πανταζίδης Ἰ.*, «Χρονικὸν τῆς Α' πεντηκονταετίας τοῦ πανεπιστημίου» (Ἀθῆναι 1887).—*André Ch.*, «Notes sur l'université d'Athènes» (ἐν τῇ «Révue internationale de l'enseignement», Paris 1906).—*Βλαβιανὸς Σ. Γ.*, «Ἡ ἐκκαθάρισις τοῦ πανεπιστημίου» (Ἀθῆναι 1910).—«Τὰ κατὰ τὴν ἑβδομηκοστὴν πέμπτην ἀμφιετηρίδα τῆς ἱδρύσεως τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου 1837–1912» (Ἀθῆναι 1912).— Ξένια. Hommage internationale à l'Université nationale de Grèce à l'occasion du soixante-quinzième anniversaire de sa fondation, 1837–1912» (Ἀθῆναι 1912).—*Dihigo J. M.*, «El congreso de Orientalistas y el jubileo de la Universidad de Grecia» (Habana 1912).—*Λαμέρας Κ. Τ.*, «Τὸ πανεπιστήμιον» (Ἀθῆναι 1918).—«Οἱ εὐεργέται τοῦ Πανεπιστημίου» (Ἀθῆναι 1921, ἐπιμελείᾳ *Δ. Α. Δημητριάδου*).—«Τὸ Ἀθήνησι Πανεπιστήμιον μετὰ τῶν παραρτημάτων αὐτοῦ (Ἀθῆναι 1923–1924, λεύκωμα).—*Βιζουκίδης Π.*, «Die neue griechische Universität in Thessalonike» (ἐκ τῆς «Minerve-Zeitschrift» 5,10/1929).—«Συλλογὴ πανεπιστημιακῶν νόμων καὶ διαταγμάτων» (Θεσσαλονίκη 1930, μετὰ παραρτήματος 1931).—*Μπαλᾶνος Δ. Σ.*, «Ἡ θεολογικὴ σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι 1931).—*Ἀνδρεάδης Γ.*, «Ἡ θεολογικὴ σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» (Θεσσαλονίκη 1932).—[Βλ. ἔτι καὶ τὰς ἐπετηρίδας τῶν δύο πανεπιστημίων].—*Ἄλλα ἱδρύματα: Χασιώτης Σπ.*, «Ἀνωτέρα γεωργικὴ ἐκπαίδευσις» (Ἀθῆναι 1920).— Δελτίον τῆς Παντείου σχολῆς τῶν Πολιτικῶν ἐπιστημῶν» (Ἀθῆναι 1931 κ.ἑ.).— Ἐθνικὸν Μετσόβιον πολυτεχνεῖον. Ἐπετηρὶς» (Ἀθῆναι, ἐτήσιον δημοσίευμα).

5. *Ἐκπαιδευτικὸς τύπος.*— «Παιδαγωγὸς (*Ἠλ. Χριστοφίδου*, Ἀθῆναι 1839) — «Πλάτων» (Ἑλληνικοῦ διδασκ. συλλόγου, Ἀθῆναι 187. κ.ἑ.).— «Σωκράτης (ὁμωνύμου συλλόγου, Ἀθῆναι 1879–1881).— «Ἐφημερὶς τῶν σχολείων (*Μ. Βρατσάνου - Θ. Μιχαλοπούλου*, Ἀθῆναι 1880).— «Το παιδαγωγικὸν σχολεῖον» (*Μ. Βρατσάνου - Χ. Παπαδοπούλου - Δ. Ἰωαννίδου*, Ἀθῆναι 1883–1887).— «Ἐκπαίδευσις (*Π. Π. Οἰκονόμου*, Ἀθῆναι 1892 κ.ἑ.).— «Τὸ σχολεῖον» (Συνδέσμου Ἑλλήνων δημοδιδασκάλων, Ἀθῆναι 1894).— «Δημοτικὴ ἐκπαίδευσις» (*Σπ. Δουκάκης*, Ἀθῆναι 1901 κ.ἑ.).— «Πρόοδος» (*Κ. Γ. Παπαδάκη*, Χανιὰ 1901 κ.ἑ.).— «Ἐπετηρὶς τοῦ Ἑλληνικοῦ διδασκαλικοῦ συλλόγου» (1901–1902).— «Ἡμερολόγιον δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» (*Δουκάκη - Καλοτύχου*, Ἀθῆναι 1905).— «Μέση ἐκπαίδευσις» (Ἀθῆναι 1905).— «Παιδαγωγικὸν δελτίον» (Ἑλληνικοῦ διδασκαλικοῦ συλλόγου, Ἀθῆναι 1906 κ.ἑ.).— «Τὸ δημοτικὸν σχολεῖον» (Συνδέσμου Ἑλλήνων δημοδιδασκάλων, Ἀθῆναι 1907–1913).—«Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου» (Ἀθῆναι 1911 κ.ἑ.).— «Ὁδηγὸς τοῦ διδασκάλου» (*Ε. Λαχανοκάρδη*, Ἀθῆναι 1914).— «Ἐκπαιδευτικὸς ἐρευνητὴς (*Χ. Κυριακοπούλου*, Ἀθῆναι 1915–1920).—«Ἀγωγὴ» (Ἐκπαιδευτικοῦ συνδέσμου λειτουργῶν μέσης ἐκπαιδεύσεως, Ἀθῆναι 1915–1917).— «Ἐκπαιδευτικὴ ἐπιθεώρησις (*Ζ. Θ. Ζαμάνη*, Ἀθῆναι 1917–1920).— «Νεοελληνικὴ ἀγωγὴ» (*Ε. Παπαμιχαήλ*, Ἀθῆναι 1920).— «Ἑρμῆς» (*Ἀντ. Καραγιάννη*, Χαλκὶς 1920 κ.ἑ.).— «Ὁ παιδαγωγὸς» (*Κ. Κυριακάτου*, Ἀθῆναι 1921–1922).—«Ἐργασία» (*Παπαμαύρου*, Ἀθῆναι 1923–1925).— «Διδασκαλικὸν Βῆμα» (διδασκαλικῆς ὁμοσπονδίας, Ἀθῆναι 1924 κ. ἑ.).—«Ἐκπαιδευτικὴ» (τῆς νέας διδασκαλικῆς ὁμοσπονδίας).— «Δελτίον ὁμοσπονδίας λειτουργῶν μέσης ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1926 κ. ἑ.).— Σχολικὴ Πράξη (*Δ. Γληνοῦ—Γ. Σωτηρίου*, Ἀθῆναι 1927–1928).—«Ἡ νέα ἀγωγὴ» ἀνεπίσημον ὄργανον τῆς Διεθνοῦς τῶν ἐργατῶν τῆς παιδείας, (Ἀθῆναι 1927–1928).—«Ἐκπαιδευτικὰ Χρονικὰ» (Ἀθῆναι 1933 κ. ἑ.).—«Τὸ νέο σχολειὸ» (*Χ. Θ. Σκούρτη* 1933).

ΙΕΡΑΤΙΚΑΙ ΣΧΟΛΑΙ. Ἤδη κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ οἱ Χριστιανοὶ παρὰ τοὺς διωγμούς, οὓς ὑφίσταντο, ἵδρυον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἐθνικάς, ἰδίας χριστιανικὰς σχολάς, καλουμένας συνήθως «Διατριβὰς» ἢ «Διατριβὰς κατηχήσεως», ἐν αἷς ἐδιδάσκοντο τὰς χριστιανικὰς ἀληθείας οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ γνωρίσωσι ταύτας, καὶ δὴ οἱ κατηχούμενοι. Τὰς σχολὰς ταύτας ἵδρυον οὐ μόνον ἐπίσκοποι, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ μεμορφωμένοι Χριστιανοί, ὡς π. χ. ὁ Ἰουστῖνος ὁ μάρτυς, ὁ Τατιανὸς καὶ ἄλλοι. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Β' αἰῶνος γνωρίζομεν τὴν κατηχητικὴν σχολὴν τῆς Ἀλεξανδρείας, τὴν καλουμένην «Διδασκαλεῖον κατηχήσεως» καὶ «Διδασκαλεῖον τῶν ἱερῶν λόγων», τῆς ὁποίας ἡ ἵδρυσις ἀνάγεται εἰς τοὺς πρώτους χρόνους τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Ἐν αὐτῇ ἐδίδαξαν ὁ Πάνταινος, ὁ Κλήμης, ὁ Ὠριγένης, ὁ Ἡρακλᾶς καὶ ἄλλοι. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ' αἰῶνος ὁ ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων Ἀλέξανδρος (213–251) ἵδρυσε τὴν ἐν Ἱεροσολύμοις σχολήν, ὀλίγον δ' ἔπειτα ὁ Ὠριγένης τὴν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκτὸς τοῦ Πανδιδακτηρίου, εἰς ὃ δὲν ἐδιδάσκοντο κατ' ἀρχὰς θεολογικὰ μαθήματα, ὑπῆρχεν, ὡς φαίνεται, ἰδία θεολογικὴ σχολή, ἧς οἱ μαθηταί, κατ' εἰδήσεις τοῦ Ε' αἰῶνος, ἐκαλοῦντο «σπουδασταὶ τῆς Γραφῆς». Ἡ σχολὴ αὕτη ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ (527–565) συνηνώθη μετὰ τοῦ Πανδιδακτηρίου, οὕτως ὥστε ἐν αὐτῷ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐδιδάσκοντο καὶ θεολογικὰ μαθήματα. Ἡ σχολὴ τῆς Ἀντιοχείας ἱδρύθη πιθανῶς ὑπὸ τοῦ μάρτυρος Λουκιανοῦ († 312), ἐκτὸς δ' αὐτῆς ὑπῆρχον ἐν τῇ περιοχῇ ἐκείνῃ καὶ ἄλλαι σχολαὶ ἐν ταῖς μοναῖς. Ἡ σχολὴ τῆς Ἐδέσσης, ἧς μαθητὴς ἐγένετο καὶ ὁ Λουκιανός, ὁ ἱδρυτὴς τῆς

Digitized by Google

σχολῆς τῆς Ἀντιοχείας, ἱδρύθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ Γ' αἰῶνος, σχοῦσα μεταξὺ τῶν καθηγητῶν αὐτῆς καὶ τὸν Ἐφραὶμ τὸν Σύρον († 373). Τέλος, ὑπὸ μαθητῶν τῆς σχολῆς ταύτης, καὶ δὴ ὀπαδῶν τοῦ Ἴβα, ἱδρύθη ἡ σχολὴ τῆς Νισίβεως.

Ἐξ ἄλλων ἐπίσης πηγῶν, καὶ ἰδίᾳ τοῦ «προσφωνητικοῦ καὶ πανηγυρικοῦ εἰς Ὠριγένην λόγου» τοῦ Γρηγορίου Νεοκαισαρείας (*Migne* 10, 1049 ἑ.), τοῦ χρηματίσαντος μαθητοῦ τοῦ Ὠριγένους ἐν τῇ σχολῇ τῆς Καισαρείας, πληροφορούμεθα ὅτι ἐν τῇ σχολῇ ταύτῃ, ὡς πιθανῶς καὶ τῇ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἡ διάρκεια τῶν σπουδῶν ἦτο περίπου πενταετής, τῶν μαθητῶν διδασκομένων κατ' ἀρχὰς τὰ ἐγκύκλια μαθήματα, ἔπειτα τὴν φιλοσοφίαν καὶ τέλος τὴν θεολογίαν. Τοὐναντίον ἡ θεολογικὴ σχολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ἐκτὸς τοῦ Πανδιδακτηρίου λειτουργοῦσα, εἶχε χαρακτῆρα εἰδικῆς θεολογικῆς σχολῆς, ἔπειτα ὅμως, μετὰ τὴν ἕνωσίν της μετὰ τοῦ Πανδιδακτηρίου, προσέλαβε χαρακτῆρα προσομοιάζοντα πρὸς τὸν τῶν σχολῶν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ Καισαρείας. Ἡ σχολὴ τῆς Ἀντιοχείας ἦτο ἐν τῇ κυρίᾳ τῆς λέξεως ἐννοίᾳ θεολογική, μὴ ἔχουσα προπαιδευτικὸν καὶ φιλοσοφικὸν τμῆμα, τῶν μαθητῶν αὐτῆς λαμβανόντων τὴν προπαιδευτικὴν καὶ φιλοσοφικὴν παίδευσιν ἐν ἐθνικαῖς σχολαῖς. Πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῆς σχολῆς τῆς Ἀντιοχείας προσωμοίαζεν ὁ χαρακτὴρ τῶν σχολῶν τῆς Ἐδέσσης καὶ Νισίβεως, ἧς πρό τινος εὑρέθη ὁ εἰς τὸ ἔτος 602 ἀναγόμενος ἐσωτερικὸς ὀργανισμός, ὁ στηριζόμενος ἀναμφιβόλως ἐπὶ ἀρχαιοτέρων διατάξεων, καὶ δὴ ἰσχυουσῶν ἐν Ἐδέσσῃ. Ἐκ τούτου καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν γίνεται δῆλον ὅτι αἱ σχολαὶ αὗται, ἐν αἷς ἡ φοίτησις ἦτο τριετής, εἶχον χαρακτῆρα ἱερατικῆς σχολῆς, σκοποῦσαι ἰδίᾳ τὴν προπαρασκευὴν τῶν μελλόντων νὰ ἱερωθῶσι. Πρὸς τὸν τύπον τῶν σχολῶν τούτων προσεγγίζει ὁ τύπος τῶν σχολῶν τῶν ἱδρυθεισῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ καὶ Ἀφρικῇ, αἵτινες ἦσαν ἰδίᾳ ἱερατικαὶ σχολαί.

Κατὰ τοὺς μέσους καὶ νεωτέρους χρόνους, ἐνῷ ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ ἐπικρατοῦσιν, ἐκτὸς τῶν ἐν τοῖς πανεπιστημίοις θεολογικῶν σχολῶν, αἱ εἰδικαὶ θεολογικαὶ καὶ ἱερατικαὶ σχολαί, παρ' ἡμῖν, μὴ ὑπαρχουσῶν τοιούτων, ἐπικρατεῖ ὁ τύπος τῶν σχολῶν Ἀλεξανδρείας, Καισαρείας καὶ Κωνσταντινουπόλεως, ἐν αἷς, συνδιδασκομένων τῶν ἐγκυκλίων καὶ θεολογικῶν μαθημάτων, ἐμορφοῦτο καὶ ὁ κλῆρος. Ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται πρὸς τοῖς ἄλλοις ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους οἱ πεπαιδευμένοι Ἕλληνες εἶχον καὶ θεολογικὴν μόρφωσιν.

Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἤρξαντο ἱδρυόμεναι ἐν αὐτῇ ἱερατικαὶ σχολαί, ὧν πρώτη ἦτο ἡ ὑπὸ τοῦ κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος Ἰωάννου Καποδιστρίου ἱδρυθεῖσα ἐν Πόρῳ τῷ 1830. Ἡ σχολὴ αὕτη, καλουμένη «Σχολεῖον ἐκκλησιαστικόν», ἔσχε πρώτους διδασκάλους τοὺς Ἁγιορείτας μοναχοὺς Προκόπιον Δενδρινὸν καὶ Βενέδικτον, περιελάμβανε δέ, συμφώνως πρὸς τὸν ὀργανισμόν της, 15 ὑποτρόφους μαθητάς, ἐκλεγομένους ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως προτάσει τῶν κατὰ τόπους ἐπισκόπων, καὶ ὅσους ἄλλους ἤθελον νὰ φοιτήσωσιν ὡς ἰδιοσυντήρητοι. Ἀπὸ τοῦ 1837 ἤρχισε λειτουργοῦσα καὶ ἡ θεολογικὴ σχολὴ τοῦ τότε ἱδρυθέντος πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀπὸ δὲ τῆς 15 Μαΐου 1844 ἡ Ριζάρειος σχολή, ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν Μάνθου καὶ Γεωργίου Ριζάρη. Κατὰ τὸν ὀργανισμὸν τῆς σχολῆς, οἱ εἰσαγόμενοι εἰς αὐτὴν ἔπρεπε νὰ ὦσιν ἀπόφοιτοι ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ ἡλικίας 15—18 ἐτῶν. Ἡ φοίτησις ἦτο πενταετής, ἀλλ' οἱ σπουδασταὶ ἠδύναντο, μετὰ τὴν ἀποφοίτησιν ἐκ τοῦ τετάρτου ἔτους, νὰ ἐγγραφῶσιν εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν τοῦ πανεπιστημίου. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ Ριζάρειος δὲν ἦτο ἐπαρκὴς διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου, ἱδρύθησαν βραδύτερον, δυνάμει τοῦ νόμου ΤΞΖ' «Περὶ ἱερατικῶν σχολῶν», τοῦ 1856, τρεῖς ἀκόμη τοιαῦται σχολαί, ἐν Χαλκίδι (1856), Σύρῳ καὶ Τριπόλει (1857), αἵτινες ὑπῆρξαν βραχύβιοι. Βραδύτερον, ἐπειδὴ παρετηρήθη ὅτι ὁ ὀργανισμὸς τῶν ἱερατικῶν σχολῶν παρουσίαζεν ἐλλείψεις εἰς τὸ ζήτημα ἰδίᾳ τῆς ἡλικίας τῶν μαθητῶν, διότι οἱ ἀποφοιτῶντες, λόγῳ τῆς νεαρᾶς ἡλικίας των, δὲν ἠδύναντο νὰ χειροτονηθῶσιν ἀμέσως ἱερεῖς, ἐψηφίσθη ὁ νόμος 1432 τοῦ 1918, δι' οὗ ἡ Ριζάρειος μετεβλήθη εἰς ἱεροδιδασκαλεῖον, οἱ δ' ἀπόφοιτοι αὐτῆς ἐδικαιοῦντο νὰ διορισθῶσι δημοδιδάσκαλοι μέχρι τῆς συμπληρώσεως τῆς ἀπαιτουμένης πρὸς χειροτονίαν ἡλικίας. Διὰ τοῦ ἰδίου νόμου ἱδρύοντο ὅμοια πρὸς τὴν Ριζάρειον ἱεροδιδασκαλεῖα καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας, ἐν Πεντέλῃ (μεταφερθὲν βραδύτερον εἰς Ἀμαλιάδα), Ἄρτῃ, Ἁγίᾳ Ἀναστασίᾳ τῆς Χαλκιδικῆς, Βελλᾷ, Ἰωαννίνοις, Κερκύρᾳ, Κορίνθῳ, Λαμίᾳ, Μεσολογγίῳ, Τριπόλει, Σάμῳ, Σέρραις καὶ Χανίοις. Τέλος, τῷ 1929 διὰ νεωτέρου νόμου ὑπ' ἀριθμὸν 4370, κατηργήθησαν τὰ ἱεροδιδασκαλεῖα Ἀμαλιάδος, Ἰωαννίνων, Μεσολογγίου Τριπόλεως, Κερκύρας, Κορίνθου, Λαμίας καὶ Σάμου, ἦτο δὲ ἤδη πρότερον κατηργημένον καὶ τὸ τῶν Σερρῶν, καὶ τὰ παραμείναντα μετετράπησαν εἰς καθαρῶς ἱερατικὰς σχολάς. Οὕτω λειτουργοῦσι σήμερον (1934) ἐν Ἑλλάδι 6 ἱερατικαὶ σχολαί, ἡ ἐν Ἀθήναις Ριζάρειος καὶ αἱ πρὸς αὐτὴν ἐξομοιούμεναι πέντε ἐπαρχιακαὶ (Ἄρτης, Χανίων, Κορίνθου, Βελλᾶς καὶ μονῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Χαλκιδικῆς). Ἡ φοίτησις εἶναι γενικῶς πενταετής, ἐγγράφονται δὲ εἰς αὐτὰς οἱ ἔχοντες ἐνδεικτικὸν προαγωγῆς τῆς β' τάξεως ἑξαταξίου γυμνασίου. Τὰ διδασκόμενα μαθήματα εἶναι τὰ αὐτὰ περίπου μὲ τὰ τῶν κλασσικῶν γυμνασίων, διδομένης ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἰς τὰ θεολογικὰ μαθήματα, διδασκόμενα κυρίως κατὰ τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς φοιτήσεως. Οἱ ἀποφοιτῶντες ἐκ τῶν ἱερατικῶν σχολῶν δύνανται νὰ ἐγγραφῶσιν εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἢ νὰ χειροτονηθῶσιν ἱερεῖς, ἐφ' ὅσον ἔχουσι τὴν νόμιμον ἡλικίαν. Κατ' ἐξαίρεσιν, ἡ ἱερατικὴ σχολὴ Βελλᾶς, ἐν Ἠπείρῳ, λειτουργεῖ καὶ ὡς ἱεροδιδασκαλεῖον, ἀλλ' οἱ ἀπόφοιτοι αὐτῆς δύνανται νὰ διορισθῶσι δημοδιδάσκαλοι μόνον ἐκτὸς τοῦ ἐλευθέρου κράτους (δηλαδὴ ἐν τῇ ἀλβανοκρατουμένῃ Β. Ἠπείρῳ). Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς ἱερατικαῖς σχολαῖς φοιτώντων μαθητῶν (σχολικὸν ἔτος 1933—1934) ἀνέρχεται εἰς 316. Ἐκτὸς τῶν ἱερατικῶν σχολῶν ἤρξαντο λειτουργοῦντα παρ' ἡμῖν καὶ τὰ κληθέντα ἱερατικὰ φροντιστήρια, κατώτερα καὶ ἀνώτερα, ἐν οἷς φοιτῶσιν οἱ ὑπὸ τῶν ἐνοριῶν ἐκλελεγμένοι ἐφημέριοι, οἵτινες μετὰ ἕξ ἢ δύο ἐτῶν φοίτησιν ἱερούμενοι, καταλαμβάνουσι τὴν δι' ἣν ἐξελέγησαν ἐνορίαν. Οἱ πτυχιοῦχοι ἐξ ἄλλου τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου διορίζονται καθηγηταὶ τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων ἐν τοῖς σχολείοις τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως καὶ καταλαμβάνουσι τὰ ἀνώτερα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα.

Πλὴν ὅμως τῶν ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι ὀρθοδόξων θεολογικῶν σχολῶν σημαντικὴν ἐπίσης προσέφεραν συμβολὴν εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου καὶ τὰ λειτουργοῦντα εἰς τὰς λοιπὰς ὀρθοδόξους χριστιανικὰς χώρας ἀνάλογα ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα, τῶν ὁποίων καὶ ἡ ἵδρυσις καὶ ἡ ἀνάπτυξις ὀφείλεται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς Ἕλληνας. Κυριώτεραι τῶν σχολῶν τούτων εἶναι αἱ κατωτέρω: Ἡ θεολογικὴ σχολὴ τῆς Χάλκης, ἡ ἱδρυθεῖσα ἐπὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γερμανοῦ τοῦ Δ', τῷ 1843, ἡ τοῦ Σταυροῦ ἐν Ἱεροσολύμοις, ἡ ἱδρυθεῖσα ἐπὶ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Κυρίλλου τοῦ Β', τὸ ἱεροδιδασκαλεῖον «Ἀνατολή», τὸ ἱδρυθὲν τῷ 1900 ὑπὸ τοῦ συλλόγου τῶν Μικρασιατῶν «Ἀνατολὴ» κατ' ἀρχὰς ἐν Πάτμῳ καὶ ἔπειτα ἐν Σάμῳ, τὸ ἱεροδιδασκαλεῖον τῆς Κύπρου καὶ τὸ ἱεροδιδασκαλεῖον «Ἅγιος Ἀθανάσιος», τὸ ἱδρυθὲν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Μελετίου τῷ 1926, οὗτινος ὁ κανονισμὸς ἔχει δημοσιευθῆ ἐν «Πανταίνῳ» τῇ 31 Ἰουλίου τοῦ 1926. Οἱ καρποὶ τῶν θεολογικῶν καὶ ἱερατικῶν τούτων σχολῶν, τῶν πλείστων τῶν ὁποίων ἐξακολουθεῖ ἔτι ἡ λειτουργία, εἶναι μεγάλοι, ἰδίᾳ δὲ οἱ τῆς θεολογικῆς σχολῆς τῆς Χάλκης, ἐξ ἧς ἐξῆλθον διαπρεπεῖς ἱεράρχαι καὶ κληρικοί. Τῆς σχολῆς ταύτης, τῆς ἱδρυθείσης ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Δ' ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ ἀνακαινισθείσῃ ἱερᾷ μονῇ τῆς Ἁγίας Τριάδος τῆς Χάλκης, τὰ ἐγκαίνια ἐτελέσθησαν τῷ 1844, ἀνατεθείσης τῆς διευθύνσεως αὐτῆς τῷ Κωνσταντίνῳ Τυπάλδῳ. Κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς περίοδον ἡ διάρκεια τῶν σπουδῶν ἐν αὐτῇ ἦτο τριετής, ἔπειτα δὲ (1853) ἐγένετο ἑπταετής. Ἐκ τῶν ἑπτὰ τούτων ἐτῶν τὰ τέσσαρα πρῶτα ἀντεστοίχουν πρὸς τὰς τέσσαρας γυμνασιακὰς τάξεις, τὰ δὲ λοιπὰ τρία ἦσαν ἀφιερωμένα εἰς καθαρῶς θεολογικὰ μαθήματα. Παρ' ἡμῖν τὸ πτυχίον τῆς ἑπταετοῦς ταύτης σχολῆς ἀνεγνωρίσθη ὡς ἰσότιμον πρὸς τὸ τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου, τῶν ἐχόντων τοῦτο δυναμένων νὰ διορισθῶσιν εἰς ἃς καὶ οἱ πτυχιοῦχοι τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν δημοσίας θέσεις. Κατὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον, ὡς ἦτο ἑπόμενον, παρήκμασεν ἡ σχολὴ αὕτη, ἡ δὲ μετ' αὐτὸν ἀπόπειρα τῆς μετατροπῆς αὐτῆς εἰς θεολογικὴν ἀκαδημίαν, κατὰ τὰ πρότυπα τῶν ρωσικῶν τοιούτων, ἀπέτυχε. Τὴν σήμερον ἔχει μορφὴν μᾶλλον ἀνωτέρας ἐκκλησιαστικῆς σχολῆς.

Ἀνάλογος πρὸς τὴν τῆς Χάλκης ὑπῆρξεν ἡ δρᾶσις τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ Σταυροῦ, ἥτις ἤρχισε λειτουργοῦσα ἀπὸ τῆς 3 Ὀκτωβρίου 1855 ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Διονυσίου Κλεόπα, ἐστεγάσθη δὲ ἐν τῇ ὁμωνύμῳ μονῇ καὶ εἰργάσθη μετά τινων διακοπῶν μέχρι τοῦ 1909, σχοῦσα διαδοχικοὺς διευθυντάς, μετὰ τὸν Κλεόπαν, τούς: ἱεροδιάκονον Νικόδημον, Γερμανὸν Γρηγορᾶν, Κύριλλον Ἀθανασιάδην, Φώτιον Ἀλεξανδρίδην, Ἱερώνυμον Μυριανθέα, Ἐπιφάνιον Ματτέον, Ἱερόθεον Δημητριάδην, Γερμανὸν Βασιλάκην καὶ Χρυσόστομον Παπαδόπουλον.

Κ. Ι. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. «Ὁ περὶ ἱερατικῶν σχολείων νόμος κτλ.» (Ἀθῆναι 1857).—*Ν. Ράδου*, «Τὰ κατὰ τὴν Ριζάρειον ἐκκλησιαστικὴν σχολὴν ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1891, β' ἔκδ. 190).—*Κ. Ι. Δυοβουνιώτη*, «Ἡ πρώτη ἐκκλησιαστικὴ σχολὴ ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδ.» ἐν «Ἱερῷ Συνδέσμῳ», 1 καὶ 15 Ἰαν. 1909).—*Χρ. Παπαδοπούλου*, «Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Σταυροῦ καὶ ἡ ἐν αὐτῇ Θεολογικὴ σχολὴ» (Ἱεροσόλυμα 1909).—*Μ. Μαλανδράκη*, «Πάτμιος σχολὴ» (Ἀθῆναι 1911).—*Χρ. Α. Παπαδοπούλου*, «Ἱστορία τῆς Ριζαρείου ἐκκλησιαστικῆς σχολῆς» (Ἀθῆναι 1919). «Ἑβδομηκονταετηρὶς τῆς Ριζαρείου ἐκκλησιαστικῆς σχολῆς» (Ἀθῆναι 1920).—*Χρ. Παπαδοπούλου*, «Αἱ θεολογικαὶ καὶ ἱερατικαὶ σχολαὶ τῶν πρώτων αἰώνων» (Ἀθῆναι 1920).—*Δ. Σ. Μπαλάνου*, «Ἡ θεολογικὴ σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν» (ἐκ τῶν Ἐναισίμων ἐπὶ τῇ ΛΕ' ἐπετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως Χρυσοστ. Παπαδοπούλου, Ἀθῆναι 1931).—*Κ. Δυοβουνιώτη* καὶ *Ζ. Ρώση*, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ Ριζάρειος σχολὴ» (ἐν «Ἀναπλάσει» 1931, ἀρ. 4).—*Γ. Ἀνδρεάδη*, «Ἡ θεολογικὴ σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» (Θεσσαλονίκη 19..).—Β. ἔτι καὶ τὰ ἐν κεφ. *Ἑλληνισμὸς τῆς διασπορᾶς* · Τουρκία.

Π. Ν. Π.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΑΙ ΣΧΟΛΑΙ Ὑπὸ εὐρεῖαν ἔννοιαν, ὡς ἐπαγγελματικαὶ σχολαὶ νοοῦνται πάντα τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα, ἅτινα παρέχουσι μόρφωσιν ἐπαγγελματικὴν ἢ τεχνικήν, χαρακτῆρος γεωργικοῦ, βιομηχανικοῦ ἢ βιοτεχνικοῦ, ἐμπορικοῦ, καλλιτεχνικοῦ κλπ., μὲ τὸν σκοπὸν τῆς ἀσκήσεως ὡρισμένου ἐπαγγέλματος πρὸς βιοπορισμόν. Τὰ ἱδρύματα ταῦτα ἐν ἄλλαις χώραις περιλαμβάνονται ὑπὸ τὴν γενικὴν κατηγορίαν «Ἱδρύματα εἰδικῆς ἐκπαιδεύσεως», χάριν ἀντιδιαστολῆς πρὸς τὰ «Ἱδρύματα γενικῆς μορφώσεως». Τὰ αὐτὰ ἱδρύματα διακρίνονται, ἀναλόγως τῆς ἐκτάσεως τῆς παρεχομένης μορφώσεως, εἰς τρεῖς βαθμίδας: ἀνωτάτην, μέσην καὶ κατωτέραν ἢ στοιχειώδη. Ἀναλόγως δὲ τῶν διδασκομένων τεχνικῶν ἢ ἐπαγγελματικῶν εἰδικοτήτων, διακρίνονται εἰς τρεῖς μεγάλας κατηγορίας: 1) *γεωργικαὶ σχολαί*, 2) *ἐμπορικαὶ σχολαὶ* καὶ 3) *σχολαὶ τεχνῶν καὶ ἐπαγγελμάτων*.

Ἑκάστη σχολὴ εἶναι *ἁπλῆ* μέν, ὅταν περιορίζεται εἰς τὴν διδασκαλίαν μιᾶς μόνης εἰδικότητος εἴτε καὶ πλειόνων συγγενῶν εἰδικοτήτων, ὁπότε φέρει καὶ τὴν ὀνομασίαν τῆς εἰδικότητος ταύτης, *σύνθετος* δέ, ὅταν εἶναι προωρισμένη εἰς τὴν διδασκαλίαν δύο ἢ πλειόνων εἰδικοτήτων, διαφόρων πρὸς ἀλλήλας.

Ἑκάστη σχολὴ συνήθως ἐξυπηρετεῖ τὰς μορφωτικὰς ἀνάγκας μικροῦ ἢ μεγάλου διαμερίσματος τῆς χώρας, ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν σχολικὴν περιφέρειαν τῆς σχολῆς ταύτης. Κατὰ κανόνα πᾶσα ἐπαγγελματικὴ σχολὴ ὀφείλει νὰ διδάσκῃ ἐκείνας τὰς ἐπαγγελματικὰς εἰδικότητας, αἵτινες ἐπικρατοῦσιν εἰς τὴν ἀντίστοιχον σχολικὴν περιφέρειαν, οὕτως, ὥστε νὰ ἐξασφαλίζηται ἀφ' ἑνὸς μὲν ταχεῖά πως καὶ ἐπωφελὴς ἀπασχόλησις τῶν ἀποφοίτων τῆς σχολῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ βαθμιαία προαγωγὴ τῶν εἰδικοτήτων τούτων ἐν τῇ σχολικῇ περιφερείᾳ. Ἐπιτρέπεται ὅμως καὶ ἡ παράλληλος διδασκαλία ἄλλης τυχὸν εἰδικότητος, εὐρυτέρας τῆς τοπικῆς σημασίας, ὁσάκις ἐξαιρετικαὶ συνθῆκαι συνηγοροῦσι πρὸς τοῦτο. Ἑκάστη ἐπαγγελματικὴ σχολή, ἀναλόγως τῆς βαθμῖδος εἰς ἣν ἀνήκει, προϋποθέτει δι' ἕκαστον εἰσαγόμενον μαθητὴν ὡρισμένον βαθμὸν προκεκτημένης γενικῆς μορφώσεως, συνήθως δὲ καὶ ὡρισμένον ὅριον ἡλικίας. Προκειμένου περὶ σχολῶν κατωτέρας ἢ στοιχειώδους βαθμῖδος, ἀπαιτεῖται διὰ τὴν εἰσαγωγὴν ἀπολυτήριον ἑξαταξίου δημοτικοῦ σχολείου καὶ ἡλικία τοὐλάχιστον 13 ἐτῶν συμπεπληρωμένων. Διὰ τοὺς τυχὸν μὴ πληροῦντας τοὺς ὅρους τούτους παῖδας προστίθεται παρά τισι σχολαῖς καὶ μία τάξις ἐνιαυσία, προπαρασκευαστικοῦ χαρακτῆρος.

Ἑκάστη ἐπαγγελματικὴ σχολὴ περιλαμβάνει συνήθως πλείονα τοῦ ἑνὸς ἔτη σπουδῶν, τὸ δὲ σχολικὸν ἔτος χωρίζεται εἰς δύο ἑξάμηνα, τὸ χειμερινὸν καὶ τὸ θερινόν. Κατὰ ἑξάμηνα διατάσσεται καὶ τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων καὶ πρακτικῶν ἀσκήσεων.

Τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων καταρτίζεται, παρ' ἑκάστῃ ἐπαγγελματικῇ σχολῇ, οὕτως, ὥστε νὰ συνδυάζῃ, ἐν εὐστόχῳ μέτρῳ, μαθήματα γενικῆς μορφώσεως πρὸς τοιαῦτα εἰδικῆς (τεχνικῆς ἢ ἐπαγγελματικῆς). Ἡ εἰδικὴ μόρφωσις συνίσταται ὄχι μόνον εἰς τὴν προσήκουσαν θεωρητικὴν διδασκαλίαν τῶν εἰδικῶν τεχνικῶν γνώσεων καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ἀρχῶν, εἰς ἃς αὗται βασίζονται, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τούτων ἐν ἀντιστοίχοις ἐργαστηρίοις καὶ εἰς ἀνάλογον πρακτικὴν ἄσκησιν τῶν μαθητῶν, μέχρις ἀποκτήσεως τῆς ὑπὸ τοῦ σχολικοῦ προγράμματος προβλεπομένης δεξιοτεχνίας καὶ τελειοποιήσεως. Ἡ ἐπίτευξις τοῦ τοιούτου σκοποῦ προϋποθέτει τὴν ὕπαρξιν παρ' ἑκάστῃ σχολῇ ἀρτίως ὠργανωμένων ἐργαστηρίων καὶ ἱκανοῦ τεχνικοῦ προσωπικοῦ. Παραλλήλως παρέχεται καὶ τὸ ἀπαραίτητον ποσὸν γενικῆς μορφώσεως, ἱκανῆς πρὸς τοῖς ἄλλοις νὰ ἐξυψώσῃ τὸν τεχνίτην εἰς ἐπίπεδον ἀνάλογον πρὸς τὸν σύγχρονον πολιτισμόν. Τέλος πᾶσα ἐπαγγελματικὴ σχολὴ ἔχει καθῆκον νὰ μεριμνᾷ καὶ περὶ τῆς ἠθικῆς διαπλάσεως τῶν μαθητῶν της, οἱ ὁποῖοι δέον νὰ ἐξελιχθῶσιν εἰς χρηστοὺς καὶ νομοταγεῖς πολίτας, ἱκανοὺς καὶ προθύμους πρὸς δρᾶσιν καὶ προοδευτικούς. Πρέπει οὗτοι νὰ διαπαιδαγωγηθῶσιν εἰς τὸ νὰ ἀγαπήσωσι τὸ ἐπάγγελμά των καὶ νὰ ἀποκτήσωσι συνείδησιν τῆς σημασίας αὐτοῦ. Ἀπὸ ἀπόψεως συνθηκῶν φοιτήσεως διακρίνονται αἱ ἐπαγγελματικαὶ σχολαὶ εἰς δύο μεγάλας κατηγορίας: α) τὰς *εἰδικὰς ἐπαγγελματικὰς σχολὰς* καὶ β) τὰ *σχολεῖα συμπληρωματικῆς ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως* (νόμ. 5197 τοῦ 1931, «Περὶ ἐπαγγελματικῆς ἐκπαιδεύσεως», Ἐφ. Κυβ., τ. Α', ἀριθ. 233 τῆς 27 Ἰουλίου 1931).

Εἰδικαὶ ἐπαγγελματικαὶ σχολαί. Εἰς ἑκάστην σχολὴν τῆς κατηγορίας ταύτης ἕκαστος μαθητὴς

Digitized by Google

ὑποχρεοῦται νὰ φοιτᾷ κατὰ πάσας τὰς ἐργασίμους τῆς ἑβδομάδος ἡμέρας, ὡς ὁρίζει τὸ ἐφαρμοζόμενον πρόγραμμα. Ἐπίσης νὰ πληρώνῃ ὡρισμένον ποσὸν διδάκτρων καθ' ἑξάμηνον καὶ ἄλλα τινὰ μικρὰ ποσά, ὡς δικαιώματα ἐγγραφῆς ἢ ἄλλης τινὸς φύσεως. Ὑπὸ ὡρισμένους ὅρους εἶναι δυνατὴ ἡ ὁλικὴ ἢ μερικὴ ἀπὸ τῆς πληρωμῆς τῶν διδάκτρων ἀπαλλαγὴ ἐνίων ἀπόρων, χρηστῶν καὶ ἱκανοποιητικῆς ἐπιδόσεως μαθητῶν. Ἐξ ἄλλου, παρά τισι τῶν σχολῶν τούτων ἔχει καθιερωθῆ ἡ ἀρχὴ τῆς εἰσαγωγῆς κατ' ἔτος ὡρισμένου ἀριθμοῦ νέων μαθητῶν, καθοριζομένου ἑκάστοτε ὑπὸ τῆς ἁρμοδίας ἀρχῆς. Τὸ μέτρον τοῦτο ἀποβλέπει ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἐξασφάλισιν ἀπροσκόπτου καὶ καρποφόρου διδασκαλίας, διὰ τῆς ἀποφυγῆς τῆς εἰσαγωγῆς εἰς τὸ ἵδρυμα ὑπερμέτρου ἀριθμοῦ μαθητῶν, δυσαναλόγου πρὸς τὸν διαθέσιμον χῶρον τούτου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν παρακώλυσιν τῆς δημιουργίας τεχνιτῶν ἢ ἐπαγγελματιῶν ἐν ἀριθμῷ ὑπερβολικῷ, κατὰ πολὺ ἀνωτέρῳ ἐκείνου, ὃν ἐπιβάλλουσιν αἱ ὑφιστάμεναι ἀνάγκαι τῆς κοινωνίας, ὁπότε θὰ ὑπῆρχε κίνδυνος μὴ ταχείας ἀπορροφήσεως τῶν ἀποφοίτων τῆς σχολῆς. Ἕκαστος μαθητής, ἀπασχολούμενος καθ' ἑκάστην εἰς τὴν παρακολούθησιν τῶν διδασκομένων μαθημάτων, δὲν ἔχει τὸν καιρὸν νὰ ἀσκῇ κατὰ κανόνα, ἐκτὸς τῆς σχολῆς, καὶ τὸ οἰκεῖον ἐπάγγελμα ἢ τέχνην, ἣν ἄλλωστε κατὰ τὸ πλεῖστον ἀγνοεῖ καθ' ἣν στιγμὴν εἰσάγεται εἰς τὴν σχολήν. Μόνον μετὰ τὴν ἀποφοίτησίν του ἀποδύεται εἰς τὴν ἄσκησιν τοῦ ἐπαγγέλματος. Αἱ ἐν λόγῳ σχολαὶ δύνανται νὰ ἀνήκωσιν εἰς οἱανδήποτε βαθμῖδα.

Σχολεῖα συμπληρωματικῆς ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως. Τὰ σχολεῖα ταῦτα, ἀνήκοντα εἰς τὴν κατωτέραν ἢ στοιχειώδη βαθμῖδα, συνήθως ἔχουσιν ὡς προορισμὸν νὰ παρέχωσιν εἰς νέους, ἀμφοτέρων τῶν φύλων, ἀσχολουμένους ἤδη μετὰ τὴν ἐκ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ἀπόλυσιν εἰς τεχνικὰς ἢ ἐπαγγελματικὰς ἐργασίας παρὰ καταστήμασιν ἢ ἐργαστηρίοις, ὑπὸ τὴν ἰδιότητα ἐργάτου ἢ τεχνίτου ἢ κατωτέρου ὑπαλλήλου, τὴν εὐκαιρίαν πρὸς συμπλήρωσιν τῆς γενικῆς καὶ τεχνικῆς ἢ ἐπαγγελματικῆς μορφώσεώς των, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς μὴ παρακωλύσεως καὶ τῆς παραλλήλου ὑφ' ἑκάστου ἀσκήσεως τοῦ ἀντιστοίχου βιοποριστικοῦ ἐπαγγέλματος. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται συνήθως παρ' ἡμῖν διὰ φοιτήσεως τῶν ἐν λόγῳ νέων εἰς τὰ τοιαῦτα σχολεῖα καθ' ἑσπερινὰς ὥρας, εὐθὺς μετὰ τὴν διακοπὴν τῆς ἡμερησίας ἀσχολίας αὐτῶν. Ἔχουσιν ἐπομένως ταῦτα τὸν χαρακτῆρα ἑσπερινοῦ ἢ νυκτερινοῦ σχολείου, χωρὶς ἐκ τούτου νὰ ἀποκλείηται καὶ ἡ χρησιμοποίησις ὡρῶν, ἐν καιρῷ ἡμέρας, ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον αἱ τοπικαὶ συνθῆκαι ἐπιτρέπουσι τοῦτο. Αἱ ὧραι φοιτήσεως κατὰ τὴν χειμερινὴν περίοδον εἶναι συνήθως ἀπὸ 7 ἕως 9 μ. μ., καὶ κατὰ τὴν θερινὴν ἀπὸ 8—10 μ. μ. Τὸ μέτρον τοῦτο, ὅπερ ἐπεκράτει καὶ ἀλλαχοῦ πρὸ 40 ἢ 50 ἐτῶν, ἔχει ἤδη ἀπὸ πολλοῦ ἐγκαταλειφθῆ ὡς ἐπιζήμιον καὶ ἀκατάλληλον διὰ τοὺς ἑξῆς ἰδίᾳ λόγους: διότι οἱ νεαροὶ οὗτοι ὑπάλληλοι καὶ μαθητευόμενοι κατὰ τὰς ἑσπερινὰς ὥρας διατελοῦσι καταπεπονημένοι ἐκ τῆς ἡμερησίας ἀπασχολήσεώς των καὶ ἐξαναγκαζόμενοι πρὸς παρακολούθησιν διδασκαλίας ἐκτίθενται εἰς τοὺς ἀναποφεύκτους κινδύνους ἐξ ὑπερκοπώσεως· καὶ διότι ἐν καιρῷ ἑσπέρας δὲν εἶναι ἐφικτὴ ἡ προσήκουσα πρακτικὴ αὐτῶν ἐξάσκησις εἰς τὴν ἀντίστοιχον τέχνην ἢ ἐπαγγελματικὴν εἰδικότητα. Ὅπου ἔχει ἐγκαταλειφθῆ τὸ σύστημα τῆς ἑσπερινῆς διδασκαλίας, ἐκεῖ τὰ ἀνωτέρω σχολεῖα λειτουργοῦσιν ἐν καιρῷ ἡμέρας συνεχῶς, ἀποβαίνοντα οὐσιαστικῶς ἡμερήσια, ὡς καὶ τὰ τῆς προηγουμένης κατηγορίας εἰδικὰ σχολεῖα. Ἐπιτυγχάνεται δὲ ἡ διευκόλυνσις καὶ τῆς παραλλήλου ἀσκήσεως τοῦ καθημερινοῦ βιοποριστικοῦ ἐπαγγέλματος διὰ τοῦ ἑξῆς μέτρου. Ἕκαστος μαθητευόμενος, ἀντὶ νὰ φοιτᾷ ἐπὶ 2 ὥρας ἑσπερινὰς κατὰ τὰς πέντε πρώτας ἐργασίμους ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος (τοῦ Σαββάτου συνήθως ἀφιεμένου ἐλευθέρου), ἤτοι ἐπὶ 10 ἐν ὅλῳ ὥρας, ὑποχρεοῦται νὰ προσέρχηται ἐπὶ 8 ἕως 10 ὥρας καθ' ἑβδομάδα, τοποθετουμένας ἐντὸς μιᾶς μόνης ἐργασίμου ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος, εἴτε, ὅπερ καὶ καλύτερον, εἰς δύο ἡμιήμερα, μίαν πρωΐαν καὶ ἓν ἀπόγευμα, ἀνὰ 4 ὥρας, ὢν ἐλεύθερος κατὰ τὸ λοιπὸν διάστημα νὰ ἀσχολῆται εἰς τὸ βιοποριστικόν του ἐπάγγελμα. Ὁ ἐργοδότης ὑποχρεοῦται διὰ νόμου νὰ ἐπιτρέπῃ εἰς τὸν νεαρὸν ἐργάτην ἢ ὑπάλληλόν του, ἄνευ περικοπῆς οἱασδήποτε, μισθοῦ ἢ ἡμερομισθίου, νὰ φοιτᾷ εἰς τὸ ἀντίστοιχον σχολεῖον συμπληρωματικῆς μορφώσεως τῆς οἰκείας περιφερείας. Τοιουτοτρόπως ἓν τοιοῦτο σχολεῖον, μὲ τὸ αὐτὸ διδάσκον προσωπικόν, λειτουργεῖ καθ' ὅλας τὰς ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος (πλὴν τοῦ ἀπογεύματος τοῦ Σαββάτου), δεχόμενον καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἰδίαν ὁμάδα μαθητικήν. Ἡ εἰς τὰ τοιαῦτα σχολεῖα ἐγγραφὴ καὶ φοίτησις τῶν νεαρῶν μαθητευομένων εἶναι ὑποχρεωτική, ἐφ' ὅσον οὗτοι ἄγουσιν ἡλικίαν κάτω τῶν 18 ἐτῶν συμπεπληρωμένων. Ἡ διδασκαλία παρέχεται δωρεὰν (πλείονας λεπτομερείας βλ. εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ *Κ. Παπαζαρίου* «Ἡ ἐκπαίδευσις ἐν τῇ ξένῃ», 1933).

Ἡ ρύθμισις τῶν ἐν Ἑλλάδι σχολείων συμπληρωματικῆς ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως ἐπιδιώκεται διὰ τοῦ προμνησθέντος νόμου 5197. Ἡ διάρκεια τῶν σπουδῶν ἐν τοῖς τοιούτοις σχολείοις εἶναι συνήθως 3 ἐτῶν, ἀντιστοιχούντων κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὰ ἔτη ἡλικίας 16, 17 καὶ 18, ἅτινα θεωροῦνται ὡς τὰ καταλληλότερα διὰ τὴν συστηματικὴν ἐπαγγελματικὴν μόρφωσιν καὶ τὴν διάπλασιν παγίου χαρακτῆρος. Τὰς δαπάνας συστάσεως, συντηρήσεως καὶ λειτουργίας τοιούτων σχολείων φέρουσιν ἀλλαχοῦ αἱ ἐξυπηρετούμεναι ἐπαγγελματικαὶ ὀργανώσεις, τὰ ἐπιμελητήρια, οἱ δῆμοι καὶ αἱ κοινότητες, τοῦ κράτους ἁπλῶς ἐποπτεύοντος καὶ καθοδηγοῦντος. Ἐν Ἑλλάδι τὰ τοιαῦτα σχολεῖα συντηροῦνται, τὰ πλεῖστα, δαπάναις ἀναλόγων ὀργανώσεων ἢ κληροδοτημάτων ἢ ἄλλων νομικῶν προσώπων καὶ δι' ἐπιχορηγήσεων ἐτησίων τοῦ κράτους ἢ κοινοτήτων, εἴτε καὶ ἐκ συνδρομῶν διαφόρων. Γενικῶς εἰπεῖν, παρ' ἡμῖν ταῦτα εἶναι ἰδιοσυντήρητα.

Τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν τῶν ἐπαγγελματικῶν σχολῶν τῆς Ἑλλάδος ἀπαρτίζεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ πτυχιούχων ἀνωτάτων ἐκπαιδευτικῶν ἱδρυμάτων τῆς χώρας (πανεπιστημίων, πολυτεχνείου, ἀνωτάτης γεωπονικῆς σχολῆς, ἀνωτάτης σχολῆς οἰκονομικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιστημῶν) ἢ ὁμοταγῶν τῆς ἀλλοδαπῆς καὶ ἰσοδυνάμων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ πτυχιούχων μέσων τεχνικῶν ἢ ἐπαγγελματικῶν σχολῶν εἰδικῶν, τῆς ἡμεδαπῆς ἢ ἀλλοδαπῆς, καὶ τέλος ἐξ ἀτόμων ἐκ τῆς πράξεως συγκεντρούντων ἐπαρκῆ γενικὴν καὶ τεχνικὴν κατάρτισιν, συνδεδυασμένην μετὰ μακρᾶς εὐδοκίμου τεχνικῆς ἢ ἐπαγγελματικῆς δράσεως.

Αἱ ἐπαγγελματικαὶ σχολαί, ἀπὸ ἀπόψεως συντηρήσεως, διακρίνονται εἰς δύο μεγάλας κατηγορίας: α) *κρατικὰς* ἢ *δημοσίας*, λειτουργούσας δαπάναις τοῦ κράτους, καὶ β) *ἰδιωτικὰς* ἢ *ἰδιοσυντηρήτους*, λειτουργούσας ἐξ ἰδίων πόρων κυρίως καὶ ἐνίοτε ἐνισχυομένας δι' ἐπιχορηγήσεων ἢ εἰσφορῶν παρὰ τοῦ κράτους ἢ ἐπιμελητηρίων ἢ ἄλλων νομικῶν προσώπων ἢ ἰδιωτῶν.

Διοικητικῶς αἱ ἐπαγγελματικαὶ σχολαὶ τῆς Ἑλλάδος ὑπάγονται εἰς διάφορα ὑπουργεῖα, ἕνεκα εἰδικῶν λόγων. Ἐπαγγελματικὸν σχολεῖον, ἀρτίως ὠργανωμένον καὶ τελεσφόρως λειτουργοῦν, εἶναι ἵδρυμα πολυδάπανον ἐν γένει. Κατωτέρω σημειοῦνται τὰ κατὰ τὸ 1934 λειτουργοῦντα ἀξιολογώτερα ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα ἐν Ἑλλάδι ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως, ἕκαστον μετὰ τῶν κυριωτάτων σημείων λειτουργίας αὐτοῦ.

Γεωργικὴ ἐκπαίδευσις. Τὰ ἱδρύματα τοῦ κλάδου τούτου ἐπαγγελματικῆς ἐκπαιδεύσεως εἶναι ποικίλα κατὰ τύπον, βαθμὸν καὶ συνθήκας λειτουργίας Δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν αὐτὰ ὡς ἑξῆς:

Σχολεῖα ἀνωτάτης βαθμῖδος. Εἰς ταύτην ὑπάγονται τὰ ἑξῆς:

1) Ἡ ἐν Ἀθήναις «Ἀνωτάτη Γεωπονικὴ Σχολή», δημόσιον ἵδρυμα, ὑπαγόμενον εἰς τὸ ὑπουργεῖον Γεωργίας. Εἰς ταύτην εἰσάγεται κατ' ἔτος ὡρισμένος ἀριθμὸς νέων σπουδαστῶν, κατόπιν εἰσιτηρίου διαγωνισμοῦ, εἰς ὃν δικαιοῦται νὰ μετάσχῃ πᾶς κεκτημένος ἀπολυτήριον γυμνασίου ἢ λυκείου ἢ πτυχίον μέσης ἐμπορικῆς σχολῆς, δημοσίων ἢ πρὸς τοιαῦτα ἰσοτίμων, ἐπίσης πρὸς μετεκπαίδευσιν καὶ οἱ πτυχιοῦχοι μέσων γεωργικῶν σχολῶν (βλ. καὶ *γεωπονικὴ* σχολὴ ἀνωτάτη). 2) Τὸ «Τμῆμα ἀνωτέρων γεωπονικῶν σπουδῶν», τὸ προσηρτημένον εἰς τὴν σχολὴν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἐπιστημῶν τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Μέση γεωργικὴ ἐκπαίδευσις. Εἰς τὴν βαθμῖδα ταύτην ἀνήκουσιν ἡ ἐν Λαρίσῃ «Ἀβερώφειος γεωργικὴ σχολὴ» καὶ ἡ ἐν Πάτραις «Δενδροκομικὴ καὶ ἀμπελουργικὴ σχολή». Ἀμφότεραι ὑπάγονται εἰς τὸ ὑπουργεῖον Γεωργίας. Πρὸς συντήρησιν καὶ λειτουργίαν τῆς μὲν πρώτης διατίθενται οἱ πόροι τοῦ οἰκείου κληροδοτήματος καὶ ἔκτακτοι ἐπιχορηγήσεις τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας, τῆς δὲ δευτέρας ἀντίστοιχα κονδύλια τοῦ εἰδικοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ αὐτοῦ ὑπουργείου. Τὸ πρόγραμμα ἑκατέρας περιλαμβάνει τρία ἔτη σπουδῶν. Ἡ διδασκαλία εἶναι θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ καὶ συμπληροῦται δι' ἐφαρμογῶν εἰς ἀντίστοιχα ἐργαστήρια καὶ ἀγροκήπια. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν πρώτην τάξιν, τὴν κατωτάτην, γίνεται κατόπιν εἰσιτηρίου διαγωνισμοῦ, εἰς ὃν δικαίωμα συμμετοχῆς ἔχουσιν οἱ κεκτημένοι ἐνδεικτικὸν προαγωγῆς ἐκ τῆς δ' τάξεως ἑξαταξίου γυμνασίου. Οἱ μαθηταὶ εἶναι οἰκότροφοι, διαμένοντες καὶ ἐνδιαιτώμενοι ἐντὸς τοῦ καταστήματος τῆς σχολῆς. Ἕκαστος μαθητὴς καταβάλλει ἐτησίως, λόγῳ τροφείων, εἰς τὴν σχολὴν ποσὸν δραχ. 3.000, ὅπερ δὲν καλύπτει τὰς δαπάνας αὐτοῦ, κυμαινομένας μεταξὺ 7 ½ καὶ 8 χιλ. δραχμῶν. Ἐπειδὴ τὴν ἐντεῦθεν διαφορὰν καλύπτει τὸ κράτος, οἱ μαθηταὶ τῶν δύο τούτων σχολῶν ἀποβαίνουσιν οὕτω ὑπότροφοι τοῦ κράτους. Ὑπὸ ὅρους παρέχεται εἰς ἀπόρους, χρηστοὺς καὶ διακρινομένους μαθητὰς εἰς ἐπιμέλειαν καὶ ἐπίδοσιν ἀπαλλαγὴ πλήρης ἀπὸ τῆς καταβολῆς τροφείων. Μετὰ συμπλήρωσιν τριετῶν εὐδοκίμων σπουδῶν καὶ ἀσκήσεων καὶ κατόπιν ἐπιτυχοῦς εἰδικῆς ἐξετάσεως ὁ μαθητὴς λαμβάνει πτυχίον γεωπόνου (μέσης γεωργικῆς σχολῆς). Ὁ κεκτημένος τοιοῦτο πτυχίον δικαιοῦται: νὰ διορισθῇ εἰς κρατικὴν ὑπηρεσίαν γεωργικὴν ὡς βοηθὸς γεωπόνου (προερχομένου ἐξ ἀνωτάτης γεωπονικῆς σχολῆς)· νὰ εἰσαχθῇ, ὑπὸ ὅρους, εἰς τὴν ἀνωτάτην γεωπονικὴν σχολὴν πρὸς μετεκπαίδευσιν καὶ νὰ ἀσχοληθῇ εἰς ἰδιωτικὰς γεωργικὰς ἐπιχειρήσεις.

Κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1933—1934 εἰσήχθησαν 25 μαθηταὶ νέοι εἰς τὴν Ἀβερώφειον καὶ 15 εἰς τὴν δενδροκομικὴν σχολὴν Πατρῶν. Κατ' ἔτος δὲ φοιτῶσιν εἰς ἑκατέραν τούτων ἐν συνόλῳ περὶ τοὺς 65 ἢ 70. Τὸ προσωπικὸν ἑκατέρας σχολῆς περιλαμβάνει 1 διευθυντήν, 3 καθηγητάς, 6 ἐπιμελητάς, 1 λογιστήν, 1 γραφέα, 1 οἰκονόμον, 1 νοσοκόμον, 3 φύλακας ἢ ἐπιστάτας καὶ 12 τακτικοὺς ἐργάτας.

Κατωτέρα γεωργικὴ ἐκπαίδευσις Τὰ σχολεῖα τῆς ὁμάδος ταύτης εἶναι ὁμοταγῆ μὲν ἀλλὰ διάφορα ἀλλήλων ἀπὸ ἀπόψεως τύπου, καὶ ἰδίᾳ συνθηκῶν λειτουργίας Δύναταί τις νὰ κατατάξῃ αὐτὰ εἰς τὰς ἑξῆς σειράς:

Σχολεῖα ὑπαγόμενα εἰς τὸ ὑπουργεῖον Γεωργίας. Ταῦτα εἶναι τὰ ἑξῆς: τὰ γεωργικὰ σχολεῖα Μεσσαρᾶς (Γόρτυνος Κρήτης), Ἁγίων Ἀσωμάτων (Ἀμαρίου Κρήτης), Χανίων, Πτολεμαΐδος (Μακεδονίας), Δουρούτης—Περιστερᾶ, τὸ ἀγροτικὸν ἱεροδιδασκαλεῖον Βελλᾶς - Ἰωαννίνων, τὰ γεωργικὰ σχολεῖα Τεγέας (Ἀρκαδίας), Λευκάδος, Χίου, Κοζάνης καὶ τὸ τυροκομικὸν σχολεῖον Ἰωαννίνων.

Ἡ φοίτησις ἐν τοῖς σχολείοις τούτοις εἶναι διετής. Δικαιώματα εἰσαγωγῆς εἰς τὴν α' τάξιν ἔχουν τέκνα γεωργῶν, ἀπολελυμένα ἐκ πλήρους δημοτικοῦ σχολείου. Ἡ μόρφωσις παρέχεται δωρεάν. Οἱ ἀπόφοιτοι δὲν ἔχουσι προσόντα διορισμοῦ εἰς δημοσίας θέσεις, προωρισμένοι νὰ ἀπασχολῶνται ἐν τοῖς χωρίοις εἰς διαφόρους καλλιεργείας. Ἐπειδὴ δὲν παρατηρεῖται προθυμία προσελεύσεως εἰς τὰ σχολεῖα ταῦτα, τὸ ὑπουργεῖον, χάριν προσελκύσεως, παρέχει, ὑπὸ ὅρους, ὑλικά τινα πλεονεκτήματα εἰς τοὺς ἐγγραφομένους μαθητάς, ὡς λ. χ. κατοικίαν ἐντὸς τοῦ σχολικοῦ καταστήματος, ἐφ' ὅσον ὑπάρχουσιν οἱ ἀναγκαῖοι χῶροι, τροφὴν κλπ. Πολλὰ τῶν σχολείων τούτων εἶναι αὐτοσυντήρητα, λειτουργοῦντα δαπάναις θρησκευτικῶν ἱδρυμάτων (μονῶν), κληροδοτημάτων καὶ ἄλλων πόρων· οὐχ ἧττον ἔρχεται πρὸς αὐτὰ ἀρωγὸν καὶ τὸ ὑπουργεῖον Γεωργίας, πληρῶνον τοὺς μισθοὺς τοῦ προσωπικοῦ κλπ. Εἰς ἕκαστον τῶν σχολείων τούτων ὑπηρετοῦσι: 1 νομογεωπόνος, ὡς διευθυντής, 1 ἢ 2 εἰδικοὶ πρὸς τοὺς διδασκομένους κλάδους, 1 δημοδιδάσκαλος, 2 ἐπιμεληταὶ τῶν γεωπόνων, μέχρι 3 τακτικοὶ ἐργάται, 1 ὑπηρέτης καὶ 2 φύλακες. Κατ' ἔτος εἰσάγονται εἰς ἕκαστον σχολεῖον περὶ τοὺς 20 μαθηταί, ὁ δὲ συνολικὸς ἀριθμὸς φοιτώντων εἰς ἕκαστον σχολεῖον κατ' ἔτος κυμαίνεται ἀπὸ 25 ἕως 40.

Σχολεῖα γεωργικὰ ὑπαγόμενα εἰς τὸ ὑπουργεῖον Παιδείας. Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ἀνήκουσι τὰ κάτωθι κρατικὰ σχολεῖα: ἐν Ἀλιστράτῃ Σερρῶν), ἐν Ἀνδραβίδᾳ (Ἠλείας), ἐν Βελβενδῷ (Κοζάνης), ἐν Βρεβενοῖς Κοζάνης, ἐν Δολιανοῖς (Ἠπείρου), ἐν Ἐδέσσῃ, ἐν Ἐρεσσῷ Λέσβου), ἐν Ζαγκλιβερίῳ (Θεσσαλονίκης), ἐν Καλημεριάνοις (Εὐβοίας), ἐν Καλλονῇ Λέσβου), ἐν Κάστρῳ (Λήμνου), ἐν Μεγάλῃ Βρύσει (Ἡρακλείου), ἐν Μεγάλοις Καλυβίοις (Τρικάλων), ἐν Μηλέαις (Λαρίσης), ἐν Ὀρεστιάδι (Ἕβρου), ἐν Παλαίρῳ Ζαβέρδας) τῆς Ἀκαρνανίας, ἐν Παλαιοκάστρῳ (Καρδίτσης), ἐν Παραμυθίᾳ (Ἰωαννίνων), ἐν Πρεβέζῃ, καὶ τὸ τῆς Ὑψοῦς (Ἀρκαδίας).

Ἡ φοίτησις ἐν τοῖς σχολείοις τούτοις εἶναι διετής. Εἰς τὴν α' τάξιν, τὴν κατωτέραν, εἰσάγονται παῖδες ἀπολελυμένοι ἐξ ἑξαταξίου δημοτικοῦ σχολείου. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατ' ἔτος φοιτώντων μαθητῶν εἰς ἕκαστον τῶν σχολείων τούτων κυμαίνεται συνήθως μεταξὺ 10 καὶ 25. Εἰς ὀλίγα τινά, ὡς εἰς τὸ ἐν Βρεβενοῖς καὶ τὸ ἐν Δολιανοῖς, ὁ ἀριθμὸς οὗτος εἶναι κάτω τοῦ 10 καὶ εἰς ἄλλα εἶναι ἀνώτερος τοῦ 25 καὶ κάτω τοῦ 45. Κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1932—33 ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἐγγεγραμμένων εἰς τὰ 20 ταῦτα σχολεῖα, ὁμοῦ ἀνήρχετο εἰς 325, ὁ δὲ τῶν φοιτησάντων εἰς 236. Εἰς ἕκαστον τῶν σχολείων τούτων ὑπηρετοῦσιν: 1 διευθυντής, ἀπόφοιτος ἀνωτάτης γεωπονικῆς σχολῆς, 2 ἐπιμεληταί, ἀπόφοιτοι μέσης γεωργικῆς σχολῆς, 1 καθηγητὴς φιλόλογος, 2 ἡμερομίσθιοι ἐργάται καὶ τὸ ὑπηρετικὸν προσωπικόν. Τὸ σύνολον τῶν ἐτησίων δαπανῶν λειτουργίας ἑκάστου τῶν σχολείων τούτων ἀνέρχεται ὡς ἔγγιστα εἰς τὸ ποσὸν τῶν 100.000, καταβαλλομένων ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Παιδείας.

Σχολεῖα, γεωργικοῦ χαρακτῆρος, ὑπαγόμενα εἰς τὸ ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης. Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ἀνήκουσι διάφοροι ἀγροτικαὶ φυλακαί, ἐνηλίκων ἢ ἀνηλίκων, ὧν οἱ κρατούμενοι ἀπασχολοῦνται εἰς διαφόρους γεωργικοὺς κλάδους. Αὗται εἶναι αἱ ἑξῆς:

1) Ἡ ἐν Τίρυνθι ἀγροτικὴ φυλακὴ ἐνηλίκων. Κατὰ Φεβρουάριον 19)4 οἱ κρατούμενοι ἀνήρχοντο εἰς 378. Ἐν τῷ ἱδρύματι τούτῳ διδάσκονται ὅλως πρακτικῶς καὶ ἀσκοῦνται αἱ ἑξῆς εἰδικότητες: ξυλουργική, σιδηρουργική, ὑποδηματοποιία, κατασκευὴ βαλιζῶν, ἐργασίαι ραφείου, ἀρ-

Digitized by Google

τοποιία, καλλιέργεια δημητριακῶν, κηπουρική, μελισσοκομία, κτηνοτροφία, γαλακτοκομία, βουτυροκομία καὶ τυροκομία, πτηνοτροφία καὶ ἁλιεία. Ἀπασχολεῖ ἀνάλογον διοικητικὸν καὶ τεχνικὸν προσωπικόν. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας τοῦ ἱδρύματος τούτου ὑπολογίζονται διὰ τὴν χρῆσιν 1933—1934 εἰς δραχμὰς 1.637.039.

2) Ἡ ἐν Κασσάνδρᾳ (Χαλκιδικῆς), ἐνηλίκων καὶ αὕτη. Κατὰ τὸν Φεβρουάριον 1934 οἱ κρατούμενοι ἦσαν 420. Διδάσκονται καὶ ἀσκοῦνται ἐν τῷ ἱδρύματι τούτῳ αἱ ἑξῆς εἰδικότητες: ξυλουργική, σιδηρουργική, ὑποδηματοποιία, ἐργασίαι ραφείου, ἀρτοποιία, κτηνοτροφία, γαλακτοκομία, τυροκομία καὶ ἁλιεία. Ὁ προϋπολογισμὸς τῆς χρήσεως 1933—1934 ἀναγράφει ἐτησίας δαπάνας δραχ. 3.170.246.

3) Ἡ ἐν Βιδῳ (Κερκύρας), καὶ αὕτη ἐνηλίκων. Οἱ κρατούμενοι ἦσαν 91 τὸν Φεβρουάριον 1934. Ἀσκοῦνται ἐν αὐτῇ αἱ ἑξῆς εἰδικότητες: ξυλουργική σιδηρουργική, ὑποδηματοποιία, ἐργασίαι ραφείου, κηπουρική, κτηνοτροφία προβάτων, κονίκλων, ὀρνίθων. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας καὶ συντηρήσεως, χρήσεως 1933—1934, ἀνέρχονται εἰς δρ. 289.500.

4) Ἡ ἐν Λειβαδίῳ (Κεφαλληνίας), ἐπίσης ἐνηλίκων. Ἐν αὐτῇ ἐκρατοῦντο, τὸν Φεβρουάριον 1934, ἄτομα 158. Ἀσκοῦνται αἱ ἑξῆς εἰδικότητες: ξυλουργική, σιδηρουργική, ὑποδηματοποιία, ἐργασίαι ραφείου, καλλιέργειαι σιτηρῶν, ἀμπέλων, σταφιδαμπέλων καὶ ἁλιεία. Κατὰ τὴν χρῆσιν 1933—1934 αἱ ἐτήσιαι δαπάναι αὐτῆς ὑπολογίζονται εἰς δραχ. 1.383.339.

5) Ἡ ἐν Ἄσσῳ (Κεφαλληνίας), ἐπίσης ἐνηλίκων. Τὸν Φεβρουάριον 1934 ἐκρατοῦντο ἐν αὐτῇ 101 ἄτομα. Ἀσκοῦνται ἐν αὐτῇ αἱ ἑξῆς εἰδικότητες: ξυλουργική, σιδηρουργική, ὑποδηματοποιία, ἐργασίαι ραφείου, δενδροκομία, ἰδίᾳ ἀμπέλου καὶ ἐλαίας. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας αὐτῆς, χρήσεως 1933—1934, ἀνέρχονται εἰς δραχ. 269.905.

6) Ἡ ἐν Ἀγυιᾷ (Κρήτης), ἐνηλίκων ὡσαύτως. Οἱ ἐν αὐτῇ κρατούμενοι ἦσαν 194 τὸν Φεβρουάριον 1934. Ἀσκοῦνται αἱ ἑξῆς εἰδικότητες: ξυλουργική, σιδηρουργική, ὑποδηματοποιία, ἐργασίαι ραφείου, λαχανοκομία, καλλιέργειαι κτηνοτροφικῶν φυτῶν, κτηνοτροφία προβάτων, χοίρων, κονίκλων, γαλακτοκομία. Αἱ δαπάναι λειτουργίας καὶ συντηρήσεως, χρήσεως 1933—1934, ἀνήρχοντο εἰς δραχ. 918.215.80.

7) Ἡ ἐν Κασσαβετείᾳ (Ἁλμυροῦ) ἀγροτικὴ φυλακὴ ἀνηλίκων. Τον Φεβρουάριον 1934 ἐκρατοῦντο 160 ἄτομα. Διδάσκονται καὶ ἀσκοῦνται αἱ ἑξῆς εἰδικότητες: ξυλουργική, σιδηρουργική, ὑποδηματοποιία, ἐργασίαι ραφείου, ἀρτοποιία, κηπουρική, ἀνθοκομία, δενδροκομία, καλλιέργειαι κτηνοτροφικῶν φυτῶν, κτηνοτροφία προβάτων καὶ μεγάλων ζῴων μετὰ συστηματικου στάβλου, χοίρων, πτηνοτροφία, μελισσοκομία, γαλακτοκομία καὶ τυροκομία, ἐργασίαι λατομείου. Αἱ δαπάναι τῆς χρήσεως 1933—1934 συμποσοῦνται εἰς δραχ. 1.921.773.

8) Ἡ ἐν Ἡρακλείῳ (Κρήτης) μεταβατικὴ φυλακὴ ἐνηλίκων. Ἐν αὐτῇ ἐκρατοῦντο 45 ἄτομα κατὰ Φεβρουάριον 1934. Οἱ κρατούμενοι ἀσχολοῦνται εἰς ἐργασίας διαφόρους, ἀναφερομένας εἰς τὴν οἰκοδομικήν, ὡς λ. χ. ἐργασίας λατομείου, συλλογῆς ἄμμου κλπ., πρὸς τὸν ἀπώτερον σκοπὸν νὰ ἐκτελέσουν ἐπισκευὰς ἢ ἀνεγέρσεις κτηρίων φυλακῶν.

9) Τὸ ἐν Σύρῳ ἀναμορφωτικὸν σχολεῖον ἀνηλίκων. Οἱ ἐν αὐτῷ κρατούμενοι ἦσαν 300 κατὰ τὸν Φεβρουάριον 1934. Ἡ πλειονότης τούτων εἶναι ἡλικίας κάτω τῶν 12 ἐτῶν. Διὰ τοῦτο παρέχεται εἰς αὐτούς, κατὰ πρώτιστον λόγον, γενικὴ μόρφωσις, ἡ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, κατὰ δεύτερον δὲ καί τινες ἐλαφραὶ τεχνικαὶ καὶ γεωργικαὶ ἐργασίαι, ἐν μέτρῳ ἀναλόγῳ πρὸς τὴν ἡλικίαν τῶν κρατουμένων. Πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ τούτου συντρέχουσι διάφορα πρόσωπα, ὡς λ. χ. 5 εἰδικοὶ ὑπάλληλοι τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας ἀπεσπασμένοι, 3 διδάσκαλοι καὶ ἄλλα βοηθητικὰ πρόσωπα. Κατὰ τὴν χρῆσιν 1933—1934 αἱ δαπάναι τοῦ ἱδρύματος ἀνῆλθον εἰς δραχ. 159.500.

Γενικὰ στατιστικὰ στοιχεῖα: Τὸ ἀπασχολούμενον ἐν ταῖς ἀνωτέρω φυλακαῖς τεχνικὸν προσωπικὸν κατὰ τὸ 1934 ἀνήρχετο εἰς 37 ἄτομα. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι τῶν αὐτῶν ἱδρυμάτων, χρήσεως 1933—1934, ὁμοῦ λαμβανομένων, ἀνῆλθον εἰς τὸ ποσὸν δρ. 9.749.523.80. Ἔναντι τούτων τὰ ἔσοδα ἐκ τῶν αὐτῶν ἱδρυμάτων, τῆς αὐτῆς χρήσεως, ὑπελογίσθησαν εἰς δραχ. 14.527.712.

Ἀγροτικὰ ὀρφανοτροφεῖα, ὑπαγόμενα εἰς τὸ ὑπουργεῖον Κρατικῆς Ὑγιεινῆς καὶ Ἀντιλήψεως. Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ἀνήκουσι τὰ ἑξῆς:

1) Τὸ ἐν Ἀθήναις (Λεωφ. Συγγροῦ) «Ὀρφανοτροφεῖον θηλέων Χαρ. Ἰωσήφογλου. Εἰς τὰ ὀρφανὰ παρέχεται γενικὴ μόρφωσις καὶ ἐπιπροσθέτως ἐπαγγελματική. Αἱ διδασκόμεναι εἰδικότητες εἶναι: διάφοροι γυναικεῖαι τέχναι καὶ γεωπονικαί τινες, ἰδίᾳ ἡ δενδροκομία.

2) Τὸ ἐν Πάτραις «Σκαγιοπούλειον ὀρφανοτροφεῖον ἀρρένων». Τὰ ὀρφανὰ τούτου ἀσκοῦνται γενικῶς μὲν εἰς διαφόρους τέχνας, εἰδικώτερον δὲ κατὰ προτίμησιν εἰς τὰς ἑξῆς: ραπτικήν, ὑποδηματοποιίαν, κηπουρικὴν καὶ δενδροκομίαν.

Τὰ δύο ταῦτα ἱδρύματα εἶναι αὐτοσυντήρητα, λειτουργοῦντα δαπάναις τῶν ἀντιστοίχων κληροδοτημάτων.

Ἰδιωτικὰ γεωργικὰ σχολεῖα. Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ἀνήκουσι γεωργικά τινα κατώτερα σχολεῖα, ἰδιοσυντήρητα, ἀλλὰ διατελοῦντα εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸ ὑπουργεῖον Γεωργίας, ὅπερ συντρέχει ταῦτα πολλαχῶς. Εἶναι δὲ ταῦτα: 1) Ἡ Ἀμερικανικὴ γεωργικὴ σχολὴ Θεσσαλονίκης, συντηρουμένη ἐκ συνδρομῶν ἀμερικανικῆς ἑταιρεία.. 2) Ἡ Ἀναγνωστοπούλειος γεωργικὴ σχολὴ Κονίτσης (Ἠπείρου), συντηρουμένη ἐξ ὁμωνύμου κληροδοτήματος· καὶ 3) Τὸ Πρακτικὸν γεωργικὸν σχολεῖον, τῆς ἑλληνικῆς γεωργικῆς ἑταιρείας Ἀμαρουσίου, ὑπὸ ταύτης συντηρούμενον.

Στοιχειώδης γεωργικὴ ἐκπαίδευσις. Εἰς τὴν ὁμάδα ταύτην ἀνήκουσι διάφορα ἱδρύματα, ἀποσκοποῦντα εἰς τὴν στοιχειώδη γεωργικὴν μόρφωσιν ἐφήβων καὶ ἀνωτέρας ἡλικίας ἀτόμων, καταγομένων ἐκ χωρίων καὶ ἀσχολουμένων ἐν αὐτοῖς εἰς γεωργικὰς ἐργασίας. Εἶναι συνεπῶς τὰ ἱδρύματα ταῦτα χαρακτῆρος συμπληρωματικῆς γεωργικῆς μορφώσεως. Τὰ τῆς συστάσεως καὶ τρόπου λειτουργίας τῶν τοιούτων σχολείων καθορίζονται ὑπὸ τοῦ νόμου 3600 τοῦ 1928, «Περὶ στοιχειώδους γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως». Ὁ αὐτὸς νόμος προβλέπει ἐπίσης καὶ περὶ γεωργικῆς μετεκπαιδεύσεως δημοδιδασκάλων ἐν εἰδικοῖς σχολείοις, τοῖς «γεωργικοῖς φροντιστηρίοις», ὅπως ἀκολούθως οὗτοι χρησιμοποιηθῶσι διὰ τὴν λειτουργίαν τῶν σχολείων στοιχειώδους γεωργικῆς μορφώσεως. Ἐν τῇ προκειμένῃ ὁμάδι θὰ ἐξετασθῶσι διαδοχικῶς τά τε φροντιστήρια καὶ τὰ λοιπὰ σχολεῖα, κατὰ τὴν ἑξῆς τάξιν:

Γεωργικὰ φροντιστήρια. Τὰ ἱδρύματα ταῦτα, χαρακτῆρος γεωργικοῦ διδασκαλείου, ἔχουσι προορισμὸν τὴν εἰδίκευσιν δημοδιδασκάλων περὶ τὰς συνηθεστέρας γεωπονικὰς εἰδικότητας. Εἶναι δὲ τὰ ἑξῆς: τὸ γεωργικὸν φροντιστήριον Ἀθηνῶν, τὸ τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ τῶν Ἰωαννίνων, τὸ τῆς Λαρίσης, τὸ τῶν Πατρῶν καὶ τὸ τῆς Μεσσαρᾶς (Κρήτης).

Τὰ γεωργικὰ φροντιστήρια εἶναι κατὰ κανόνα προσηρτημένα εἰς γεωργικὰ σχολεῖα, χάριν διευκολύνσεως τῶν ἐφαρμογῶν καὶ πρακτικῶν ἀσκήσεων. Ἡ φοίτησις εἰς τὸ γεωργικὸν φροντιστήριον εἶναι 1 ἢ 2 ἐτῶν. Ἡ ἐν αὐτῷ διδασκαλία εἶναι θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ καὶ παρέχεται ὑπὸ γεωπόνων, ἀνωτέρων ὑπαλλήλων τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας. Πρόγραμμα μαθημάτων ἐφαρμόζεται τὸ κατὰ τὸ ἔτος 1928 καταρτισθὲν ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας. Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἐν γεωργικῷ φροντιστηρίῳ μετεκπαιδεύσεώς του ὁ δημοδιδάσκαλος ἐπανέρχεται εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον, εἰς οὗ τὴν δύναμιν ἀνῆκε, καὶ ἀναλαμβάνει τὴν διεύθυνσιν τοῦ σχολείου τούτου, ὡς διευθυντής, μὲ τὴν ὑποχρέωσιν ὅμως ὅπως κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτὰς διδάσκῃ γεωργικὰ μαθήματα ἐν τῷ σχολείῳ του τούτῳ, ἐπονομαζομένῳ «κυριακῷ γεωργικῷ σχολείῳ», χάριν ἐφήβων καὶ ἀνδρῶν ἀσχολουμένων ἤδη εἰς τὴν γεωργίαν. Ὁ διευθυντὴς κυριακοῦ γεωργικοῦ σχολείου λαμβάνει διὰ τὴν πρόσθετον ταύτην ἐργασίαν διδασκαλίας κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτὰς ὡς ἀμοιβὴν τὸ $^1/_4$ τῶν μηνιαίων ἀποδοχῶν του, καταβαλλόμενον ἐκ τῶν πόρων τῆς ἀντιστοίχου κοινότητος.

Κυριακὰ γεωργικὰ σχολεῖα. Τὰ σχολεῖα τῆς σειρᾶς ταύτης λειτουργοῦσιν ὡς παραρτήματα δημοτικῶν σχολείων, καὶ δὴ κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτάς, χάριν γεωργικῆς μετεκπαιδεύσεως ἐφήβων καὶ ἀνωτέρας ἡλικίας ἀτόμων, ἀσχολουμένων ἤδη περὶ τὴν γεωργίαν. Εἶναι σχολεῖα συμπληρωματικῆς γεωργικῆς μορφώσεως. Εἰς τὰ κυριακὰ γεωργικὰ σχολεῖα ἐφαρμόζεται πρόγραμμα καταρτισθὲν ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας τῷ 1929. Τὰ σχολεῖα ταῦτα παρουσιάζουσιν ἀκόμη πολλὰς ἐλλείψεις· οὕτω λ. χ. δὲν προσέρχονται προθύμως μαθηταί, καίτοι ὁ προμνησθεὶς νόμος 3600 ὑποχρεώνει ὡρισμένας κατηγορίας ἀποφοίτων δημοτικῶν σχολείων νὰ φοιτῶσιν εἰς τὰ κυριακὰ γεωργικὰ σχολεῖα. Ἀφ' ἑτέρου εἰς τοὺς διευθυντὰς τῶν σχολείων τούτων δὲν καταβάλλεται πάντοτε ἡ προβλεπομένη νόμιμος ἀμοιβὴ διὰ τὴν πρόσθετον διδακτικὴν ἐργασίαν κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτάς, ἕνεκα οἰκονομικῆς ἀνεπαρκείας τῶν ἀντιστοίχων κοινοτήτων. Διὰ τοὺς λόγους τούτους συνέβη, ὥστε ἐκ τῶν 300 κυριακῶν γεωργικῶν σχολείων, τῶν ἀπὸ τοῦ 1928 καὶ ἐφεξῆς διὰ διαταγμάτων συσταθέντων, νὰ λειτουργοῦν μόλις περὶ τὰ ἑκατόν. Κατὰ τὸ 1929—1930 ἐλειτούργησαν μόνον 80 κυριακὰ γεωργικὰ σχολεῖα, μὲ 3.000 περίπου μαθητὰς καὶ ἀκροατάς, κατὰ δὲ τὸ 1930—1931 ἐλειτούργησαν ὑπερεκατόν, μὲ 4.000 περίπου μαθητὰς καὶ ἀκροατάς.

Σχολικοὶ κῆποι. Ἕτερον διδακτικὸν μέσον, ἄριστον, πρὸς γεωργικὴν μετεκπαίδευσιν γεωργῶν, ἀποτελοῦσιν οἱ λεγόμενοι «σχολικοὶ κῆποι», προβλεπόμενοι καὶ οὗτοι ὑπὸ τοῦ νόμου 3600. Σχολικοὶ κῆποι ἱδρύονται ὑπὸ δημοδιδασκάλων μετεκπαιδευθέντων ἐν γεωργικοῖς φροντιστηρίοις, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἐκ τῶν λοιπῶν διδασκάλων, τῶν μὴ μετεκπαιδευθέντων, εἰργάσθησαν ἐπιτυχῶς εἰς τὴν σύστασιν σχολικῶν κήπων. Οἱ τοιοῦτοι κῆποι ἱδρύονται συνήθως παρὰ τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις. Διὰ τὴν σύστασιν σχολικῶν κήπων συντονίζουσι τὰς προσπαθείας των δύο ὑπουργεῖα, τὸ τῆς Γεωργίας καὶ τὸ τῆς Παιδείας.

Παρὰ τῷ τμήματι τῆς γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῆς Γεωργίας, ὑπάρχουσιν ἀπεσπασμένοι δύο γεωπόνοι, οἱ ὁποῖοι, πλὴν τῶν λοιπῶν ὑπηρεσιακῶν των ἀσχολιῶν, ἐπιχειροῦσι περιοδείας εἰς γεωργικὰ κέντρα καὶ ἐργάζονται πρὸς σύστασιν σχολικῶν κήπων καὶ ὑποδεικνύουσιν εἰς τοὺς διδασκάλους καὶ τοὺς μαθητὰς τὸν τρόπον τῆς καλλιεργείας τῶν φυτῶν, δένδρων, λαχανικῶν, ἀνθέων κλπ. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν τοιούτων προσπαθειῶν τὸ γεωργικὸν ἐπιμελητήριον Ἀχαΐας προεκήρυξεν ἔπαθλα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1929—1930 θὰ ἀπενέμοντο εἰς τρία σχολεῖα τῆς περιφερείας του, ἅτινα θὰ εἶχον νὰ ἐπιδείξουν τοὺς καλύτερον καλλιεργημένους σχολικοὺς κήπους. Ἐπίσης καὶ τὸ γεωργικὸν φροντιστήριον Θεσσαλονίκης κατέβαλεν ἀξιεπαίνους ἀναλόγους προσπαθείας. Οὕτω ὁ διευθυντὴς τοῦ φροντιστηρίου τούτου ἀπέστειλε δωρεὰν εἰς διάφορα σχολεῖα τῆς Μακεδονίας, κατ' ἀρχάς, καὶ τῆς Θρᾴκη, βραδύτερον, μικρὰ δέματα περιέχοντα σπόρους δένδρων, λαχανικῶν καὶ ἀνθέων πρὸς διανομὴν εἰς τοὺς σχολικοὺς κήπους τῶν περιφερειῶν τούτων. Οἱ σπόροι οὗτοι προήρχοντο ἐκ τοῦ σχολικοῦ κήπου τοῦ γεωργικοῦ φροντιστηρίου Θεσσαλονίκης. Ἑτέραν συμβολὴν παρέσχε καὶ ἡ ἀμερικανικὴ ἑταιρεία τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, διαθέσασα περὶ τὰ 6.000 μορεόδενδρα καὶ ἄλλα δένδρα εἰς προοδευτικοὺς γεωργούς.

Διὰ τῶν ἄνω μέσων ἐπετεύχθη, μέχρι τοῦ Ἰουνίου 1931, ἡ σύστασις 200 σχολικῶν κήπων ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θρᾴκῃ.

Μεταβατικὰ γεωργικὰ σχολεῖα. Ἕτερον μέσον παροχῆς συμπληρωματικῆς γεωργικῆς μορφώσεως ἀποτελοῦσι καὶ τὰ λεγόμενα «μεταβατικὰ γεωργικὰ σχολεῖα». Οἱ ὅροι λειτουργίας αὐτῶν εἶναι οἱ ἑξῆς: 1) Ἡ μόρφωσις ἐπιδιώκεται διὰ διδασκαλίας πρακτικῆς καὶ ἀσκήσεων. Ἡ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τούτων εἶναι ἑνὸς μέχρι τριῶν μηνῶν. 2) Διὰ τῶν ἀσκήσεων ἐπιδιώκεται ἡ τελειοποίησις ἐργατῶν γεωργῶν εἰς ὡρισμένας ἐργασίας, ὡς λ.χ. πολλαπλασιασμόν, κλάδευμα, ἐμβολιασμοὺς ὀπωροφόρων δένδρων, εἰς τὴν χρῆσιν ὡρισμένων γεωργικῶν μηχανῶν, εἰς τὴν κατασκευὴν καὶ συντήρησιν τυρῶν καὶ βουτύρων κλπ. 3) Τὸ ὑπουργεῖον Γεωργίας προβαίνει κατ' ἔτος εἰς τὴν σύστασιν μεταβατικῶν σχολείων δενδροκομίας. 4) Καθ' ἕκαστον ἔτος καταρτίζεται τὸ πρόγραμμα τῶν μεταβατικῶν γεωργικῶν σχολείων, τοῦ ἔτους τούτου, ὑπὸ τῶν ἁρμοδίων ὑπηρεσιῶν τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας. 5) Τὰς δαπάνας λειτουργίας τῶν μεταβατικῶν γεωργικῶν σχολείων καλύπτουσιν εἰσφοραὶ γεωργικῶν ὀργανισμῶν, γεωργικῶν ἐπιμελητηρίων, ταμείων προνοίας ἐλαιοπαραγωγῆς κλπ. 6) Διὰ τὴν συγκράτησιν τῶν μαθητῶν τῶν σχολείων τούτων χορηγεῖται μικρὸν ἡμερομίσθιον ἐνίοτε εἰς τοὺς μαθητὰς-ἐργάτας.

Ὑπὸ τοιούτους ὅρους ἐλειτούργησαν ἐπὶ δίμηνον κατὰ τὰ ἔτη 1930—1931 καὶ 1931—1932 μεταβατικὰ γεωργικὰ σχολεῖα εἰς τοὺς νομοὺς Ἀχαΐας, Μεσσηνίας, εἰς τὸ Πήλιον, εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἀλλαχοῦ.

Γεωργικὴ ἐκπαίδευσις στρατιωτῶν. Πρὸς παρόμοιον σκοπὸν διωργανώθησαν καὶ σειραὶ γεωργικῶν μαθημάτων, κατὰ τὰ ἔτη 1930—1931 καὶ 1931—1932, χάριν τῶν στρατιωτῶν. Ταῦτα ἐδιδάχθησαν εἰς διαφόρους στρατιωτικὰς μονάδας ὑπὸ γεωπόνων τῆς γεωργικῆς ὑπηρεσίας.

Ἑσπερινὰ γεωργικὰ μαθήματα. Ἀνάλογα μαθήματα, ἐν καιρῷ ἑσπέρας διδασκόμενα, διωργανώθησαν ὑπὸ τῆς ἀμερικανικῆς ἑταιρείας περιθάλψεως τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς κατὰ τὸ 1928—1929 χάριν τῶν γεωργῶν διαφόρων χωρίων τῶν περιφερειῶν Κιλκίς, Σιδηροκάστρου καὶ Σερρῶν. Ἡ διδασκαλία δὲν ἦτο μόνον θεωρητική, ἀλλὰ συνεπληροῦτο καὶ διὰ πρακτικῶν ἀσκήσεων. Οἱ διδάξαντες ἦσαν γεωπόνοι. Τὸ ρηθὲν ἵδρυμα διέθεσεν 8 χιλ. δολλαρίων διὰ τὰ ἐν λόγῳ μαθήματα, ἀργότερον δὲ καὶ μεγαλύτερα ποσά. Τὸ ὑπουργεῖον Γεωργίας συνέτρεξε τὸ ἔργον τοῦτο.

Ἐμπορικὴ ἐκπαίδευσις Ἐν Ἑλλάδι ὑπάρχουσιν ἱδρύματα διαφόρων βαθμίδων καὶ τύπων παρέχοντα ἐμπορικὴν μόρφωσιν. Ταῦτα ἀναγράφονται συντόμως ἐνταῦθα, κατὰ τὴν ἀκόλουθον διάταξιν:

Σχολεῖα ἀνωτάτης βαθμῖδος. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀνήκει μία μόνον σχολή, ἤτοι ἡ ἐν Ἀθήναις «*Ἀνωτάτη σχολὴ οἰκονομικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιστημῶν*» (*Α.Σ.Ο.Ε.Ε.*). Εἶναι δημόσιον ἵδρυμα, ὑπαγόμενον εἰς τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Ἡ Α.Σ.Ο.Ε.Ε. εἶναι ὁμοταγὴς πρὸς πανεπιστήμιον καὶ περιλαμβάνει τρία ἐπάλληλα ἔτη σπουδῶν. Εἰς τὸ α΄ ἔτος σπουδῶν εἰσάγεται κατ' Ὀκτώβριον ἑκάστου ἔτους ὡρισμένος ἀριθμὸς σπουδαστῶν κατόπιν εἰσιτηρίου διαγωνισμοῦ. Δικαίωμα συμμετοχῆς εἰς τὸν διαγωνισμὸν τοῦτον ἔχουσι νέοι, ἀμφοτέρων τῶν φύλων, κεκτημένοι ἀπολυτήριον δημοσίου γυμνασίου

Digitized by Google

ἢ λυκείου ἢ πτυχίον δημοσίας μέσης ἐμπορικῆς σχολῆς ἢ ἰδιωτικῶν ὁμοταγῶν καὶ ἰσοτίμων πρὸς ταῦτα σχολείων.

Μέσαι ἐμπορικαὶ σχολαί. Αἱ σχολαὶ τῆς βαθμῖδος ταύτης εἶναι ποικίλων τύπων καὶ λειτουργοῦσιν ὑπὸ διαφόρους συνθήκας. Δύναταί τις νὰ κατατάξῃ αὐτὰς κατὰ τὰς ἑξῆς σειράς:

Δημόσιαι μέσαι τετρατάξιοι ἐμπορικαὶ σχολαί: Αἱ σχολαὶ αὗται, συντηρούμεναι ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ἡ ἐν Ἀθήναις Α΄ μέση ἐμπορικὴ σχολὴ ἀρρένων, ἡ ἀρχαιοτέρα τῶν ἐν Ἑλλάδι δημοσίων ἐμπορικῶν σχολῶν, ἱδρυθεῖσα τῷ 1903. 2) Ἡ ἐν Ξυλοκάστρῳ (Κορινθίας), μικτή· καὶ 3) Ἡ ἐν Ν. Καρλοβασίῳ (Σάμου).

Δημόσιαι μέσαι ἑξατάξιοι ἐμπορικαὶ σχολαί. Αἱ σχολαὶ τῆς σειρᾶς ταύτης ἦσαν ἄλλοτε τετρατάξιοι, ὡς αἱ τῆς προηγουμένης σειρᾶς, ἀλλὰ μετετράπησαν διαδοχικῶς εἰς πενταταξίους καὶ ἀκολούθως εἰς ἑξαταξίους εἴτε καὶ ἀπ' εὐθείας εἰς ἑξαταξίους, ὅπως οὕτω καταστῶσι πλήρως ὁμοταγεῖς πρὸς τὰ ἑξατάξια γυμνάσια, ἐνῷ αἱ τάξεις τῆς τετραταξίου ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς τέσσαρας ἀνωτέρας τάξεις τούτου. Αἱ σχολαὶ τῆς προκειμένης σειρᾶς, συντηρούμεναι δαπάναις τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, εἶναι αἱ ἑξῆς:

1) Ἡ ἐν Ἀθήναις «Β΄ ἐμπορικὴ σχολὴ ἀρρένων». 2) Ἡ ἐν Ἀθήναις «Β΄ ἐμπορικὴ σχολὴ θηλέων». 3) Ἡ ἐν Πειραιεῖ «Ἐμπορικὴ σχολή». 4 Ἡ ἐν Βόλῳ. 5) Ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ. 6) Ἡ ἐν Καβάλλᾳ. 7) Ἡ ἐν Ἰωαννίνοις, 8 Ἡ ἐν Κερκύρᾳ. 9) Ἡ ἐν Πάτραις. 10) Ἡ ἐν Πύργῳ Ἠλείας. 11) Ἡ ἐν Καλάμαις. 12) Ἡ ἐν Χανίοις· καὶ 13) Ἡ ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης. Αἱ 11 τελευταῖαι ἐκ τούτων εἶναι μικταί, ἤτοι δι' ἄρρενα καὶ θήλεα.

Συνθῆκαι λειτουργίας τῶν μέσων ἐμπορικῶν σχολῶν. α) Ἀπὸ ἀπόψεως ἐγκαταστάσεως αἱ δημόσιαι μέσαι τετρατάξιοι ἐμπορικαὶ σχολαί, ἡ ἐν Πειραιεῖ ἐμπορικὴ σχολή, ἡ ἐν Βόλῳ καὶ ἡ ἐν Πύργῳ τῆς Ἠλείας, λειτουργοῦσιν εἰς ἰδιόκτητα διδακτήρια, πᾶσαι δὲ αἱ λοιπαὶ εἰς ἰδιωτικὰ κτήρια, μεμισθωμένα. Ἐπιδιώκεται ὅμως ἡ βαθμιαία ἀνέγερσις ἰδιοκτήτων διδακτηρίων καὶ διὰ τὰς τελευταίας, ὡς ἐπίσης καὶ ὁ ἐφοδιασμὸς πασῶν μὲ ἀρτίας συλλογὰς διδακτικῶν ὀργάνων καὶ μέσων. Εἰς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀποβλέπουσι τὸ σχολικὸν ταμεῖον ἑκάστης τῶν σχολῶν τούτων, ἐν μέρει δὲ καὶ τὸ γενικὸν ταμεῖον ἐπαγγελματικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν τῷ ὑπουργείῳ Ἐθνικῆς Οἰκονομίας.

β) Ἀπὸ ἀπόψεως προγράμματος εἶναι ἡμερήσιαι σχολαί, ἐν αἷς διδάσκονται τὰ ἑξῆς μαθήματα: θρησκευτικά, ἑλληνικά, ἱστορία (πολιτικὴ καὶ οἰκονομική), μαθηματικὰ (στοιχεῖα πρακτικῆς γεωμετρία, ἐμπορικης ἀριθμητικῆς καὶ ἀλγέβρας), φυσικαὶ ἐπιστῆμαι (στοιχεῖα φυσικῆς ἱστορίας, χημείας, πειραματικῆς φυσικῆς), ἐμπορευματολογία, γεωγραφία (πολιτικὴ καὶ οἰκονομική), ὑγιεινή, ἐμπορικὰ (ἐμποριολογία, λογιστική, ἀλληλογραφία, πρακτικὸν γραφεῖον), ξέναι γλῶσσαι (ὑποχρεωτικως ἡ γαλλικὴ καὶ ἡ ἀγγλική, προαιρετικῶς δὲ ἡ γερμανική, ἡ ἰταλικὴ κλπ.), νομικὰ (πολιτειακὴ ἀγωγή, ἀρχαὶ δικαίου, στοιχεῖα ἐμπορικοῦ δικαίου, πολιτικῆς οἰκονομίας, δημοσίου λογιστικοῦ καὶ φορολογικῆς νομοθεσίας), τεχνικὰ (καλλιγραφια, δακτυλογραφία, στενογραφία, διαφημιστικὴ δι' εἰκόνων) καὶ γυμναστική.

γ) Ἀπὸ ἀπόψεως προσόντων τῶν μαθητῶν: 1) Εἰς τὴν πρώτην καὶ κατωτάτην τάξιν τῶν δημοσίων μέσων ἑξαταξίων ἐμπορικῶν σχολῶν εἰσάγονται, κατόπιν εἰσιτηρίων ἐξετάσεων, νέοι, ἀμφοτέρων τῶν φύλων, κεκτημένοι ἀπολυτήριον ἑξαταξίου δημοτικοῦ σχολείου (δημοσίου ἢ ἰδιωτικοῦ), καὶ δὴ μέχρι 45 τὸ πολὺ κατ' ἔτος. 2) Εἰς τὴν πρώτην καὶ κατωτάτην τάξιν τῶν δημοσίων μέσων τετραταξίων ἐμπορικῶν σχολῶν εἰσάγονται κατόπιν εἰσιτηρίων ἐξετάσεων, καὶ μέχρι 45 τὸ πολὺ ἐτησίως, νέοι, ἀμφοτέρων τῶν φύλων, κεκτημένοι ἐνδεικτικὸν προαγωγῆς ἐκ τῆς δευτέρας τάξεως ἑξαταξίου γυμνασίου (δημοσίου ἢ ἰδιωτικοῦ). 3) Οἱ προαγόμενοι ἀπὸ τάξεως εἰς τάξιν λαμβάνουσιν ἐνδεικτικὸν προαγωγῆς, οἱ δὲ ἀπολυόμενοι ἐκ τῆς ἀνωτάτης τάξεως τῶν μέσων ἐμπορικῶν σχολῶν λαμβάνουσι πτυχίον μέσης ἐμπορικῆς σχολῆς. 4) Οἱ κεκτημένοι τοιοῦτο πτυχίον δικαιοῦνται: α) νὰ μετάσχωσι τοῦ εἰσιτηρίου διαγωνισμοῦ διὰ τὴν Α.Σ.Ο.Ε.Ε., β) ὁμοίως διαγωνισμοῦ πρὸς κατάληψιν θέσεως δημοσίας ἢ ἰδιωτικῆς, δι' ἣν ἀρκεῖ απολυτήριον γυμνασίου ἢ πτυχιον μέσης ἐμπορικῆς σχολῆς, γ) νὰ δράσωσιν αὐτοτελῶς εἰς ἰδιωτικὰς ἐργασίας, ἰδίᾳ οἰκονομικοῦ χαρακτῆρος.

Πρακτικαὶ ἐμπορικαὶ σχολαί. Εἰς τὴν ὁμάδα ταύτην ἀνήκουσι κατώτεραι τριτάξιοι ἐμπορικαὶ σχολαί, ὧν αἱ τάξεις ἀντιστοιχοῦσιν εἰς τὰς τρεῖς κατωτέρας τάξεις ἑξαταξίου μέσης ἐμπορικῆς σχολῆς. Ἀναλόγως τῶν συνθηκῶν λειτουργίας, διακρίνομεν αὐτὰς εἰς τὰς ἑξῆς σειράς:

Δημόσιαι πρακτικαὶ ἐμπορικαὶ σχολαί. Αἱ σχολαὶ τῆς σειρᾶς ταύτης συντηροῦνται δαπάναις τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καὶ προῆλθον ἐκ μετατροπῆς μέσων ἐμπορικῶν σχολῶν. Εἶναι πᾶσαι ἡμερήσιαι καὶ μικταί, δι' ἄρρενα καὶ θήλεα, αἱ ἑξῆς: 1) ἡ ἐν Χαλκίδι πρακτικὴ ἐμπορικὴ σχολή· 2) ἡ ἐν Σύρῳ ὁμοία καὶ 3) ἡ ἐν Κοζάνῃ. Αἱ σχολαὶ αὗται στεγάζονται εἰς ἰδιωτικὰ οἰκήματα, μεμισθωμένα. Ἐπιδιώκεται καὶ δι' αὐτὰς ἡ ἀπόκτησις ἰδιοκτήτων διδακτηρίων καὶ ὁ ἐμπλουτισμὸς αὐτῶν διὰ συλλογῶν τῶν ἐνδεικνυομένων διδακτικῶν ὀργάνων καὶ λοιπῶν μέσων, καθ' ὃν τρόπον καὶ διὰ τὰς μέσας ἐμπορικὰς σχολάς.

Εἰς τὰς σχολὰς ταύτας διδάσκονται ὅσα καὶ ἐν ταῖς μέσαις ἐμπορικαῖς μαθήματα, ἀλλ' ἐν μικροτέρᾳ ἐκτάσει. Δὲν διδάσκονται ἄλγεβρα, οἰκονομικὴ ἱστορία, ἡ ἀγγλικὴ γλῶσσα καὶ αἱ προαιρετικαὶ ξέναι γλῶσσαι, τὰ νομικὰ καὶ ἡ στενογραφία. Εἰσάγονται δὲ κατ' ἔτος, καὶ δὴ μέχρι 45 τὸ πολύ, κατόπιν εἰσιτηρίου διαγωνισμοῦ εἰς τὴν α΄ τάξιν μαθηταὶ ἀμφοτέρων τῶν φύλων, κεκτημένοι ἀπολυτήριον δημοτικοῦ σχολείου πλήρους (δημοσίου ἢ ἰδιωτικοῦ). Οἱ προαγόμενοι ἀπὸ τάξεως εἰς τάξιν λαμβάνουσιν ἐνδεικτικὸν προαγωγῆς, οἱ δὲ ἀπολυόμενοι ἐκ τῆς ἀνωτάτης τάξεως πτυχίον πρακτικῆς ἐμπορικῆς σχολῆς. Οἱ κεκτημένοι τοιοῦτο πτυχίον δικαιοῦνται: α) νὰ συμπληρώσωσι τὰς σπουδάς των εἰς μέσην ἐμπορικὴν σχολήν, κατατασσόμενοι εἰς τάξιν ἀνάλογον, β) νὰ διορισθῶσιν εἰς θέσεις κατωτέρας δημοσίας ἢ ἰδιωτικάς, δι' ἃς θεωρεῖται ἐπαρκὲς τὸ πτυχίον τοῦτο, γ) ὅμοιον πτυχίον παρέχεται καὶ εἰς τοὺς συμπληροῦντας ἐπιτυχῶς τὸν κατώτερον τριτάξιον κύκλον μέσης ἑξαταξίου ἐμπορικῆς σχολῆς.

Πληροφορίαι ἐπὶ τῶν μέσων καὶ ἐπὶ τῶν πρακτικῶν ἐμπορικῶν σχολῶν. Εἰς τὰς δημοσιας ταύτας ἐμπορικὰς σχολάς, ὁμοῦ λαμβανομένας, ὑπηρετοῦσιν 194 ἐκπαιδευτικοὶ λειτουργοὶ διαφόρων βαθμῶν, 38 δὲ ἄτομα ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἐγγεγραμμένων μαθητῶν εἰς αὐτάς, κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1923—1924, ἀνήρχετο περίπου εἰς 2.350. Ὁ εἰδικὸς προϋπολογισμὸς δαπανῶν τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας τῆς χρήσεως 1934—1935 προβλέπει διὰ τὴν συντήρησιν τῶν αὐτῶν ἱδρυμάτων ἐν συνόλῳ δραχ. 13 755.000 περίπου. Προβλέπει ἐπίσης ἑτέρας 550.000 δραχμὰς πρὸς ἐνίσχυσιν διαφόρων ἰδιοσυντηρήτων σχολικῶν ἱδρυμάτων, ἐμπορικῆς ἢ τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως, συντηρουμένων ὑπὸ δήμων, κοινοτήτων, ὀργανισμῶν, κληροδοτημάτων κλπ., ἀνεγνωρισμένων ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, καὶ 225.000 δραχμὰς δι' ἐπιχορηγήσεις πρὸς ἀφωμοιωμένας ἐμπορικὰς σχολάς.

Ἰδιοσυντήρητοι ἐμπορικαὶ σχολαί. Εἰς τὴν ὁμάδα ταύτην ἀνήκουσιν ἐμπορικαί τινες σχολαί, μέσαι ἢ πρακτικαί, συντηρούμεναι ἐξ ἰδίων πόρων, κηρυχθεῖσαι κατὰ πάντα ἰσοδύναμοι καὶ ἰσότιμοι πρὸς δημοσίας ἐμπορικὰς σχολάς, τοῦ αὐτοῦ τύπου, οὕτως ὥστε οἱ μαθηταὶ καὶ τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν αὐτῶν νὰ ἔχωσιν οἷα προσόντα καὶ δικαιώματα καὶ οἱ συνάδελφοί των ἐν ταῖς δημοσίαις ἐμπορικαῖς σχολαῖ. Διακρίνομεν τὰς ἑξῆς σειρὰς τούτων:

Μέσαι ἑξατάξιοι ἐμπορικαὶ σχολαὶ ἀτωμοιωμέναι: Τοιαῦται εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ἡ ἐν Τσαγκαράδᾳ Βόλου, Ἀχιλλοπούλειος ἐμπορικὴ σχολή, συντηρουμένη ἐκ τῶν πόρων ὁμωνύμου κληροδοτήματος. 2) Ἡ ἐν Χίῳ κοινοτικὴ ἐμπορικὴ σχολή, συντηρουμένη ἐκ κληροδοτήματος τοῦ Α. Συγγροῦ, ἐτησίας ἐπιχορηγήσεως κρατικῆς δραχ. 200.000 καὶ ἄλλων τινῶν πόρων. 3) Ἡ ἐν Ἀργοστολίῳ Βαλλιάνειος ἐμπορικὴ σχολή, συντηρουμένη ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ πόρων τοῦ βαλλιανείου κληροδοτήματος.

Πρακτικαὶ ἐμπορικαὶ σχολαὶ ἀφωμοιωμέναι. Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ἀνήκει μία μόνον σχολή, ἡ ἐν Γυθείῳ κοινοτικὴ πρακτικὴ ἐμπορικὴ σχολή, συντηρουμένη ἐκ πόρων τοῦ κοινοτικοῦ ταμείου ὑπὲρ κοινωφελῶν ἔργων, κρατικῆς ἐπιχορηγήσεως 25.000 δραχμῶν κατ' ἔτος καὶ ἄλλων τινῶν πόρων.

Αἱ μέσαι ἑξατάξιοι ἐμπορικαὶ σχολαὶ λειτουργοῦσιν εἰς ἰδιόκτητα διδακτήρια, κατάλληλα καὶ ἐπαρκῶς ἐμπλουτισμένα μὲ συλλογὰς διδακτικῶν μέσων. Ἡ ἐν Γυθείῳ κοινοτικὴ πρακτικὴ ἐμπορικὴ σχολὴ στεγάζεται δωρεὰν εἰς κοινοτικὸν κατάστημα. Αἱ σχολαὶ ἐφαρμόζουσι πρόγραμμα μαθημάτων ταυτιζόμενον πρὸς τὸ τῶν ὁμοταγῶν δημοσίων, πρὸς ἃς εἶναι ἀφωμοιωμέναι. Τὰ προσόντα τῶν διδασκόντων εἶναι οἷα ἀντιστοίχως καὶ τῶν διδασκόντων εἰς τὰς δημοσίας ἐμπορικὰς σχολάς, διοριζόμενοι κλπ. διὰ διαταγμάτων ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Εἶναι δὲ μικταὶ σχολαί, δι' ἄρρενα καὶ θήλεα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν τοῦ ἐν αὐταῖς ὑπηρετοῦντος διδακτικοῦ προσωπικοῦ ἀνέρχεται εἰς 37 περίπου. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἐγγεγραμμένων μαθητῶν εἰς πάσας ταύτας ἀνήρχετο κατὰ τὸ 1932—1933 εἰς 301 περίπου. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας πασῶν τούτων ὑπολογίζονται εἰς συνολικὸν ποσὸν δραχμῶν 1.658.497.80 περίπου.

Ἰδιοσυντήρητοι ἐμπορικαὶ σχολαὶ ἰσότιμοι πρὸς δημοσίας ὁμοταγεῖς. Εἰς τὴν ὁμάδα ταύτην ἀνήκουσιν ἰδιοσυντήρητοι ἐμπορικαὶ σχολαί, μέσαι ἢ πρακτικαί, ἐφαρμόζουσαι πρόγραμμα ἐν γένει ταυτιζόμενον πρὸς τὸ τῶν ὁμοταγῶν δημοσίων, ἐπιτρεπομένης καὶ ἐλαφρᾶς παρεκκλίσεως ἕνεκα εἰδικῶν ἀποχρώντων λόγων, πάντως ἐγκρίσει τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, καὶ ἀναγνωρισθεῖσαι ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ὑπουργείου ὡς ἰσότιμοι πρὸς τὰς ἀντιστοίχους ὁμοταγεῖς δημοσίας ἐμπορικὰς σχολάς. Ὡς πρὸς τὰ δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις τῶν μαθητῶν καὶ τῶν διδασκόντων ἰσχύουσιν ἀκριβῶς τὰ αὐτά, ὅπως καὶ εἰς τὰς ἀφωμοιωμένας καὶ συνεπῶς καὶ εἰς τὰς δημοσίας ἐμπορικὰς σχολὰς τοῦ αὐτοῦ τύπου. Ἀναλόγως τῶν συνθηκῶν λειτουργίας ἑκάστης διακρίνομεν τὰς ἑξῆς σειράς:

Ἀνεγνωρισμέναι ἐμπορικαὶ σχολαὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ. Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ἀνήκουσιν αἱ ἑξῆς σχολαί: 1) ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ μέση ἑξατάξιος ἐμπορικὴ σχολὴ Ἀθαν. Κωνσταντινίδου, συντηρουμένη ἐξ ἰδίων πόρων· 2) ἡ ἐν Ἀθήναις Ψυχικῷ πεντατάξιος μέση ἐμπορικὴ σχολὴ τοῦ ἑλληνο-αμερικανικοῦ κολλεγίου Ἀθηνῶν· καὶ 3) ἡ ἐν Σπέτσαις ἑξατάξιος μέση ἐμπορικὴ σχολή, τμῆμα τῆς ἐκεῖ Ἀναργυρείου καὶ Κοργιαλενείου σχολῆς, συντηρουμένη ἐκ τῶν πόρων ὁμωνύμου κληροδοτήματος καὶ ἄλλων τινῶν.

Ἀνεγνωρισμέναι ἐμπορικαὶ σχολαὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ὑπάγονται αἱ κάτωθι σχολαὶ ἑλληνικῶν παροικιῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ: 1) τὸ ἐν Λάρνακι (Κύπρου) Παγκύπριον ἐμπορικὸν λύκειον, ἐκ 5 τάξεων· 2 ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ (Αἰγύπτου) τετρατάξιος Σαλβάγειος μέση ἐμπορικὴ σχολή· 3 ἡ ἐν Καΐρῳ πεντατάξιος Ἀμπέτειος μέση ἐμπορικὴ σχολὴ καὶ 4) ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Αἰγύπτου τετρατάξιος μέση ἐμπορικὴ σχολὴ θηλέων (ἐν τῷ Ἀβερωφείῳ παρθεναγωγείῳ).

Πᾶσαι αὗται λειτουργοῦσιν εἰς ἰδιόκτητα διδακτήρια καταλληλότατα, πλὴν τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐμπορικῆς σχολῆς Ἀθ. Κωνσταντινίδου, στεγαζομένης εἰς ἰδιωτικὸν οἴκημα μεμισθωμένον. Αἱ περισσότεραι τούτων συντηροῦσι καὶ οἰκοτροφεῖα δι' ἐσωτερικοὺς μαθητάς. Αἱ ἀνεγνωρισμέναι ἐμπορικαὶ σχολαὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ εἶναι ἀποκλειστικαὶ δι' ἄρρενας. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰς τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐξαιρέσει τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, οὔσης διὰ θήλεα. Εἰς πάσας τὰς ἀνεγνωρισμένας ἐμπορικὰς σχολὰς τοῦ ἐσωτερικοῦ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν διδασκόντων κατὰ τὸ 1923—1924 ἀνῆλθεν εἰς 40 περίπου, ὁ δὲ τῶν ἐγγεγραμμένων μαθητῶν εἰς 178 περίπου Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας ἑκάστης τῶν σχολῶν τούτων κυμαίνονται ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος, ἐξαρτώμεναι ἐκ ποικίλων περιστατικῶν.

Ἰδιωτικαὶ μέσαι ἐμπορικαὶ σχολαὶ κοιναί. Εἰς τὴν ὁμάδα ταύτην ἀνήκουσι διάφοροι ἡμερήσιαι ἐμπορικαὶ σχολαί, μέσαι ἢ πρακτικαί, ὑπὸ ἰδιωτῶν ἱδρυθεῖσαι καὶ ἐξ ἰδίων πόρων συντηρούμεναι, αἱ ὁποῖαι ἐφαρμόζουσι τὸ αὐτὸ πρόγραμμα μαθημάτων πρὸς τὸ τῶν ὁμοταγῶν δημοσίων. Εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μικταί, δι' ἄρρενα καὶ θήλεα. Ἐπίσης εἶναι ἡμερήσιαι. Αἱ γενικαὶ διατάξεις περὶ μέσων ἐμπορικῶν σχολῶν ἰσχύουσι καὶ δι' αὐτάς, ὡς ἐπίσης καὶ αἱ εἰδικαὶ περὶ ἰδιωτικῆς ἐμπορικῆς ἐκπαιδεύσεως, αἱ καθορίζουσαι τὸν τρόπον τῆς χορηγήσεως ἀδείας περὶ συστάσεως τοιούτων σχολῶν, τὰ προσόντα τοῦ διδασκοντος προσωπικοῦ καὶ τὰ δικαιώματα καὶ καθήκοντα τῶν μαθητῶν Οἱ διδάσκοντες ἔχουσι τὰ αὐτὰ προσόντα, ἅτινα καὶ οἱ τῶν δημοσίων ἐμπορικῶν σχολῶν. Ἀναλόγως τοῦ τύπου καὶ τῆς βαθμῖδος, εἰς ἣν ἑκάστη ἀνήκει, δύναταί τις νὰ κατατάξῃ αὐτὰς ὡς ἑξῆς:

Ἰδιωτικαὶ τετρατάξιοι μέσαι ἐμπορικαὶ σχολαὶ κοιναί. Τοιαῦται εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ἡ ἐν Ἀθήναις ἐμπορικὴ σχολὴ τοῦ Λεοντείου Λυκείου. 2) Ἡ ἐν Ἀθήναις ἐμπορικὴ σχολὴ τοῦ ἐκπαιδευτηρίου Μπάξερ.

Ἰδιωτικαὶ ἑξατάξιοι μέσαι ἐμπορικαὶ σχολαὶ κοιναί. Τοιαῦται εἶναι αἱ ἑξῆς: 1 Ἡ ἐν Ἀθήναις μέση ἐμπορικὴ σχολὴ ἡνωμένων ἐκπαιδευτηρίων «Ν. Χάλκη» καὶ «Σχολὴ γλωσσῶν καὶ ἐμπορίου» Μ. Σαρηγιαξεδάνη. 2 Ἡ ἐν Ἀθήναις μέση ἐμπορικὴ σχολὴ τῶν ἐκπαιδευτηρίων «Henry». 3) Ἡ ἐν Πειραιεῖ μέση ἐμπορικὴ σχολὴ Κ Παναγιωτοπούλου. 4) Ἡ ἐν Πειραιεῖ μέση ἐμπορικὴ σχολὴ «Ὁ Ἑρμῆς» Μ. Καρούση. 5) Ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ μέση ἐμπορικὴ σχολὴ ἀδελφῶν Ἀλσέχ, καὶ 6) Ἡ ἐν Μυτιλήνῃ μέση ἐμπορικὴ σχολὴ Δ. Ἀγγελομάτη.

Ἡ σχολὴ τοῦ Λεοντείου λυκείου εἶναι ἀποκλειστικὴ δι' ἄρρενας, ὡς καὶ ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ τῶν ἀδελφῶν Ἀλσέχ, ἐνῷ αἱ λοιπαὶ εἶναι μικταί. Ἡ τοῦ Λεοντειου λυκείου ἔχει ἰδιόκτητον διδακτήριον, ἐνῷ αἱ λοιπαὶ λειτουργοῦσιν εἰς ἰδιωτικὰ οἰκήματα μεμισθωμένα. Ἡ εἰσαγωγὴ νέων μαθητῶν εἰς ἑκάστην τούτων γίνεται ὑφ' οὓς ὅρους καὶ παρὰ ὁμοταγεῖ δημοσίᾳ ἐμπορικῇ σχολῇ, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐπιτρέπεται ὑπέρβασις τοῦ ἀνωτάτου ὁρίου εἰσακτέων, τῶν 45, τοῦ ἰσχύοντος διὰ τὰς δημοσίας. Ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὅρους γίνεται καὶ ἡ προαγωγὴ ἀπὸ τάξεως εἰς τάξιν, ὡς καὶ ἡ ἀπόλυσις. Εἰς τὸν προαγόμενον χορηγεῖται ἐνδεικτικὸν προαγωγῆς, εἰς δὲ τὸν ἀπολυόμενον πιστοποιητικὸν ἀπολύσεως. Ὁ κεκτημένος ἐνδεικτικὸν προαγωγῆς ἰδιωτικῆς ἐμπορικῆς σχολῆς δικαιοῦται νὰ καταταχθῇ εἰς ἀντίστοιχον τάξιν ὁμοταγοῦς δημοσίας ἢ ἀφωμοιωμένης ἢ ἀνεγνωρισμένης, κατόπιν ἐπιτυχοῦς κατατακτηρίου ἐξετάσεως. Ὁ κεκτημένος πιστοποιητικὸν απολύσεως μέσης ἰδιωτικῆς ἐμπορικῆς σχολῆς δικαιοῦται νὰ μετάσχῃ τῶν

Digitized by Google

ἐνώπιον κυβερνητικῆς ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς διενεργουμένων, δὶς καθ' ἕκαστον σχολικὸν ἔτος, ἐξετάσεων ἐπὶ πτυχίῳ. Ὁ κατ' αὐτὰς ἐπιτυχάνων λαμβάνει πτυχίον μέσης δημοσίας ἐμπορικῆς σχολῆς καὶ ἀποκτᾷ πάντα τὰ εἰς αὐτὸ συμπαρομαρτοῦντα προσόντα.

Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τοῦ ὑπηρετοῦντος διδακτικοῦ προσωπικοῦ εἰς πάσας ὁμοῦ τὰς ἰδιωτικὰς μέσας κοινὰς ἐμπορικὰς σχολὰς ἀνήρχετο, κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1932—1933, εἰς 98 περίπου. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἐγγεγραμμένων μαθητῶν εἰς τὰς αὐτὰς σχολάς, κατὰ τὸ ἴδιον σχολικὸν ἔτος, ἀνήρχετο εἰς 500 περίπου, ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας ἑκάστης τούτων δὲν εἶναι σταθεραί, ἐπηρεαζόμεναι ἐκ τῶν ἑκάστοτε συνθηκῶν, ὑφ' ἃς λειτουργοῦσι.

Ἰδιωτικαὶ πρακτικαὶ ἐμπορικαὶ σχολαί. Αἱ σχολαὶ τῆς ὁμάδος ταύτης εἶναι ἡμερήσιαι καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀκριβῶς τύπου πρὸς τὰς ὁμοταγεῖς δημοσίας ἐμπορικὰς σχολάς. Ἐφαρμόζουσι τὸ ἴδιον πρόγραμμα καὶ τὰς ἰδίας γενικὰς διατάξεις περὶ ἐμπορικῆς ἐκπαιδεύσεως ὡς καὶ τὰς περὶ ἰδιωτικῆς ἐμπορικῆς ἐκπαιδεύσεως τοιαύτας. Τὰ προσόντα τῶν διδασκόντων ὁρίζονται τὰ αὐτά, ὅπως καὶ εἰς τὰς ἀντιστοίχους δημοσίας σχολάς. Αἱ σχολαὶ τῆς ὁμάδος ταύτης συντηροῦνται ἐξ ἰδίων πόρων ἀποκλειστικῶς. Ὑπάγονται καὶ αὗται, ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ ἰδιοσυντήρητοι ἐμπορικαὶ σχολαί, παντὸς τύπου, εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Εἶναι δὲ αὗται αἱ ἑξῆς: 1) Ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ πρακτικὴ ἐμπορικὴ σχολὴ Μ. Ἰατροπούλου, 2) Ἡ ἐν Ἀθήναις πρακτικὴ ἐμπορικὴ σχολὴ τῶν ἡνωμένων ἐκπαιδευτηρίων «Ν. Χάλκη» καὶ «Σχολὴ γλωσσῶν καὶ ἐμπορίου» Μ. Σαρηβαξεβάνη καὶ 3) Ἡ ἐν Πειραιεῖ πρακτικὴ ἐμπορικὴ σχολὴ Κ. Παναγιωτοπούλου Λειτουργοῦσιν εἰς ἰδιωτικὰ οἰκήματα μεμισθωμένα καὶ δέχονται μαθητὰς ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Εἰς τὴν α' τάξιν εἰσάγονται κατόπιν εἰσιτηρίου ἐξετάσεως νέοι κεκτημένοι ἀπολυτήριον ἑξαταξίου δημοτικοῦ σχολείου (δημοσίου ἢ ἰδιωτικοῦ), ἀκόμη καὶ πέραν τοῦ ὁρίου τῶν 45. Οἱ κεκτημένοι ἐνδεικτικὸν προαγωγῆς ἐξ ἐνδιαμέσου τάξεως τοιαύτης σχολῆς δικαιοῦνται νὰ μετάσχωσι κατατακτηρίων ἐξετάσεων διὰ τὴν ἀντίστοιχον τάξιν παρὰ δημοσίᾳ πρακτικῇ ἐμπορικῇ σχολῇ. Οἱ ἀπολελυμένοι ἰδιωτικῆς πρακτικῆς ἐμπορικῆς σχολῆς δύνανται ἐπίσης νὰ ὑποστῶσι κατατακτήριον ἐξέτασιν δι' ἀνάλογον τάξιν παρὰ δημοσίᾳ μέσῃ ἐμπορικῇ σχολῇ ἢ τοῦ αὐτοῦ τύπου ἀφωμοιωμένῃ ἢ ἀνεγνωρισμένῃ σχολῇ. Κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1932—1933 ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν διδασκόντων εἰς πάσας ὁμοῦ τὰς σχολὰς ταύτας ἀνήρχετο εἰς 21 περίπου. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἐγγεγραμμένων μαθητῶν εἰς τὰς αὐτὰς σχολὰς ἀνήρχετο εἰς 60 περίπου.

Ἰδιοσυντήρητοι ἑσπεριναὶ ἐμπορικαὶ σχολαί. Αἱ σχολαὶ τῆς ὁμάδος ταύτης συνιστῶνται, ἀδείᾳ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, ὑπὸ κοινοτήτων, σωματείων, ὀργανώσεων κλπ., εἴτε καὶ ὑπὸ ἰδιωτῶν, κατὰ τὰς κειμένας διατάξεις. Προορισμὸς των εἶναι ἡ μορφωτικὴ ἐξυπηρέτησις νεαρῶν ὑπαλλήλων, ἀμφοτέρων τῶν φύλων, ἄνευ παρακωλύσεως τῆς παραλλήλου ἀσκήσεως τοῦ βιοποριστικοῦ των ἐπαγγέλματος. Εἶναι ὅθεν ἱδρύματα συμπληρωματικῆς μορφώσεως. Ὑπὸ τῆς νομοθεσίας περὶ ἐμπορικῆς ἐκπαιδεύσεως αἱ σχολαὶ αὗται ἐξομοιοῦνται πρὸς ἡμερησίας τριταξίους πρακτικὰς σχολάς, καίτοι ἔχουσι συνήθως τέσσαρας τάξεις ἐνίοτε καὶ μερικαὶ ἀκόμη μίαν, προπαρασκευαστικήν, διὰ τοὺς ἀδυνάτους μαθητάς. Αἱ διατάξεις αἱ διέπουσαι τοὺς μαθητὰς καὶ διδασκάλους τῶν δημοσίων πρακτικῶν ἐμπορικῶν σχολῶν ἰσχύουσι καὶ εἰς τὰς προκειμένας ἑσπερινάς. Ἐπίσης ἐφαρμόζονται ἐπ' αὐτῶν καὶ αἱ περὶ ἰδιωτικῆς ἐμπορικῆς ἐκπαιδεύσεως εἰδικαὶ διατάξεις. Ὅσαι ἐκ τῶν ἑσπερινῶν τούτων σχολῶν διοικοῦνται καὶ συντηροῦνται ὑπὸ δήμων ἢ κοινοτήτων ἢ σωματείων ἢ ὀργανώσεων ἢ κληροδοτημάτων ἀναγνωρίζονται ἐπὶ πλέον καὶ ὡς ἰσότιμοι πρὸς ὁμοταγεῖς δημοσίας ἐμπορικὰς σχολάς, ἄλλως θεωροῦνται ὡς κοιναί. Αἱ ἀνεγνωρισμέναι ἐνισχύονται ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας δι' ἐτησίων ἐπιχορηγήσεων, μεταβλητοῦ ποσοῦ. Ἐφαρμόζουσι πρόγραμμα μαθημάτων ὅμοιον πρὸς τὸ τῶν ὁμοταγῶν ἡμερησίων σχολῶν, ἀλλ' ἐν μικροτέρᾳ πως ἐκτάσει, ἐπιτρεπομένης καὶ παρεκκλίσεώς τινος, ἐφ' ὅσον εἰδικαὶ συνθῆκαι λειτουργίας τῶν προκειμένων σχολῶν ἐπιβάλλουσι τὸ τοιοῦτο.

Πρὸς τὸ παρὸν λειτουργοῦσι τοιαῦται σχολαί, τῆς κατηγορίας τῶν ἀνεγνωρισμένων. Εἶναι δὲ αἱ ἑξῆς: 1) Ἡ ἐν Ἀθήναις νυκτερινὴ τετρατάξιος ἐπαγγελματικὴ ἐμπορικὴ σχολὴ τοῦ συλλόγου ἐμποροϋπαλλήλων ἡ ἀρχαιοτέρα τῶν σχολῶν τῆς προκειμένης ὁμάδος, λειτουργοῦσα ἐν ἰδιοκτήτῳ μεγάρῳ παρὰ τὴν πλατεῖαν Μητροπόλεως. 2) Ἡ ἐν Ἀθήναις ὁμοία σχολὴ «Γυναικῶν ὑπαλλήλων», τοῦ «Συνδέσμου ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων τῆς γυναικός». 3) Ἡ ἐν Ἀθήναις ὁμοία σχολὴ τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας «Ἑρμῆς». 4) Ἡ ἐν Πειραιεῖ ὁμοία σχολὴ τοῦ «Συλλόγου Ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων». 5) Ἡ ἐν Σύρῳ ὁμοία σχολὴ τοῦ συλλόγου ἐμποροϋπαλλήλων «Ἑρμούπολις» 6) Ἡ ἐν Καβάλλᾳ ὁμοία σχολὴ τῆς «Ἑνώσεως ἐμποροϋπαλλήλων». 7) Ἡ ἐν Βόλῳ ὁμοία σχολὴ τοῦ «Συλλόγου ἐμποροϋπαλλήλων». 8) Ἡ ἐν Πάτραις τοῦ «Συνδέσμου Ἑλλήνων οἰκογενειαρχῶν». 9) Ἡ ἐν Ν. Κοκκινιᾷ (Πειραιῶς) ὁμοία σχολὴ τοῦ συλλόγου ἐμποροϋπαλλήλων. 10) Ἡ ἐν Πύργῳ (Ἠλείας) τοῦ περιφερειακοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου. 11) Ἡ ἐν Ἡρακλείῳ (Κρήτης) τοῦ συλλόγου ἐμποροϋπαλλήλων. 12) Ἡ ἐν Καλάμαις τοῦ βιομηχανικοῦ καὶ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου. 13) Ἡ ἐν Ἀμαλιάδι τοῦ ἐμπορικοῦ συλλόγου. 14) Ἡ ἐν Καρδίτσῃ τοῦ σωματείου «Ἀθηνᾶ».

Κατὰ τὸ 1932—1933 οἱ διδάσκοντες εἰς πάσας τὰς σχολὰς τῆς ὁμάδος ταύτης, ὁμοῦ, συνεποσοῦντο εἰς 115 περίπου. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐν αὐταῖς ἐγγεγραμμένων μαθητῶν ἀνήρχετο εἰς 1.328 περίπου. Ἡ συνολικὴ δαπάνη λειτουργίας τῶν αὐτῶν σχολῶν ὑπολογίζεται διὰ τὴν χρῆσιν 1933—1934 εἰς δραχμὰς 1.426.000 ὡς ἔγγιστα.

Σχολαὶ τεχνῶν καὶ ἐπαγγελμάτων. Εἰς τὸν πίνακα τοῦτον περιλαμβάνονται πάντα τὰ σχολικὰ ἱδρύματα τῆς χώρας, παντὸς τύπου καὶ βαθμοῦ, ἅτινα διδάσκουσι τεχνικὰς καὶ ἐπαγγελματικὰς εἰδικότητας ἄλλας πλὴν τῶν περιλαμβανομένων εἰς τὰ ἱδρύματα τῶν δύο προηγουμένων πινάκων. Ἐξαιροῦνται αἱ σχολαί, αἱ προπαρασκευάζουσαι ἄτομα δι' εἰδικὰς ὑπηρεσίας διοικητικάς, στρατιωτικάς, ἱερατικὰς καὶ παραπλησίους, περὶ ὧν γίνεται λόγος εἰς τὰ οἰκεῖα ἄρθρα. Αἱ σχολαὶ τοῦ πίνακος τούτου δύνανται νὰ καταταχθῶσιν ὡς ἑξῆς:

Τεχνικὰ σχολεῖα ἀνωτάτης βαθμίδος. Εἰς ταύτην ἀνήκει ἓν μόνον ἵδρυμα, τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μετσόβιον πολυτεχνεῖον. Τοῦτο εἶναι κρατικὸν ἵδρυμα, ὑπαγόμενον εἰς τὸ ὑπουργεῖον Συγκοινωνίας, καὶ περιλαμβάνει τὰς ἑξῆς ἀνωτάτας εἰδικὰς σχολάς: πολιτικῶν μηχανικῶν, ἀρχιτεκτόνων, μηχανολόγων ἠλεκτρολόγων, χημικῶν μηχανικῶν καὶ τοπογράφων μηχανικῶν. Εἰς ταύτας εἰσάγεται κατ' ἔτος ὡρισμένος τις ἀριθμὸς (κατ' ἔτος ὁριζόμενος ὑπὸ τῆς συγκλήτου τοῦ πολυτεχνείου), κατόπιν εἰσιτηρίου διαγωνισμοῦ. Δικαίωμα συμμετοχῆς εἰς τὸν τοιοῦτον διαγωνισμὸν ἔχουσι νέοι κεκτημένοι ἀπολυτήριον γυμνασίου ἢ λυκείου (δημοσίου ἢ ἰσοτίμου πρὸς τοιοῦτο).

Σχολεῖα τεχνικὰ μέσης καὶ κατωτέρας βαθμίδος. Τὰ σχολικὰ ἱδρύματα τῆς ὁμάδος ταύτης εἶναι ποικίλα καὶ πολυάριθμα. Δύναται τις νὰ κατατάξῃ αὐτὰ εἰς τὰς ἑξῆς σειράς:

Σχολεῖα ὑπαγόμενα εἰς τὸ ὑπουργεῖον Συγκοινωνίας. Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ἀνήκουσι τὰ εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μετσόβιον πολυτεχνεῖον προσηρτημένα μέσα τεχνικὰ σχολεῖα. Περὶ τῶν ὅρων λειτουργίας τούτων βλ. εἰς λ. *πολυτεχνεῖον*.

Σχολεῖα ἐπαγγελματικὰ θηλέων, ὑπαγόμενα εἰς τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ἀνήκουσι διάφορα σχολεῖα, ἰδιοσυντήρητα, διδάσκοντα εἰς νεάνιδας διαφόρους τεχνικὰς εἰδικότητας, τὰ ἑξῆς: 1) Ἡ ἐν Ἀθήναις «Κεντρικὴ ἑλληνικὴ σχολὴ χειροτεχνημάτων», 2) Τὰ τρία ταύτης παραρτήματα ἐν Αἰγίνῃ, Ὕδρᾳ καὶ Σπέτσαις. 3) Ἡ ἐν Ἀθήναις «Οἰκοκυρικὴ Σχολή», τῆς «Ἑνώσεως τῶν Ἑλληνίδων», διδάσκουσα ραπτικὴν καὶ κοπτικὴν ἀσπρορρούχων, φορεμάτων γυναικείων, κατασκευὴν γυναικείων πίλων, ἀνθοποιίαν, μαγειρικὴν κλπ. 4) Ἡ ἐν Πειραιεῖ, «Ἐπαγγελματικὴ σχολὴ θηλέων», τοῦ ἀσύλου «Ἅγιος Σπυρίδων», διδάσκουσα χειροτεχνίαν, ραπτικὴν ἀσπρορρούχων, φορεμάτων, ὑφαντικὴν κλπ. 5) Ἡ ἐν Τεγέᾳ (Ἀρκαδίας) «Οἰκοκυρικὴ σχολὴ» τοῦ «Τεγεατικοῦ Συνδέσμου», διδάσκουσα ραπτικὴν ἀσπρορρούχων, φορεμάτων, χειροτεχνήματα, οἰκοκυρικήν. 6) Ἡ ἐν Λεβιδίῳ (Ἀρκαδίας) «Ἐπαγγελματικὴ σχολὴ θηλέων» διδάσκουσα ὑφαντουργικήν. 7) Ἡ ἐν Σερβίοις (Κοζάνης) «Ὑφαντουργικὴ σχολὴ» τοῦ ἐκεῖ συλλόγου κυριῶν «Ἀναγέννησις», 8) Ἡ ἐν Μυτιλήνῃ «Σχολὴ χειροτεχνίας καὶ ὑφαντουργίας» τοῦ συλλόγου κυριῶν, διδάσκουσα τοὺς ἀντιστοίχους κλάδους καὶ ἀπασχολοῦσα βιοποριστικῶς ἀπόρους γυναῖκας καὶ νεάνιδας. 9) Ἡ ἐν Βαθεῖ (Σάμου) «Μαυρογένειος ἐπαγγελματικὴ σχολή», διδάσκουσα ὑφαντουργίαν καὶ ταπητουργίαν.

Ἡ φοίτησις εἶναι ἡμερησία, τὸ δὲ πρόγραμμα περιλαμβάνει συνήθως 3 ἔτη σπουδῶν. Διὰ τὴν εἰσαγωγὴν ἀρκεῖ τὸ ἀπολυτήριον ἑξαταξίου δημοτικοῦ σχολείου. Ἐπὶ τούτων ἐφαρμόζονται αἱ διατάξεις τοῦ νόμου 5197 «Περὶ ἐπαγγελματικῆς ἐκπαιδεύσεως».

Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τοῦ διδάσκοντος προσωπικοῦ εἰς πάσας ὁμοῦ τὰς σχολὰς τῆς σειρᾶς ταύτης ἀνέρχεται περίπου εἰς 60, ὁ δὲ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν εἰς αὐτὰς ἐγγραφομένων μαθητριῶν κατ' ἔτος ἀνέρχεται εἰς 800 περίπου. Τὸ σύνολον τῶν δαπανῶν τῆς ἐτησίας συντηρήσεως καὶ λειτουργίας τῶν σχολῶν τούτων ὁμοῦ ἀνέρχεται εἰς δραχ. 1.800.000 περίπου. Τοῦτο καλύπτεται ἐξ ἰδίων πόρων καὶ ἐπιχορηγήσεων τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, μεταβλητοῦ ποσοῦ.

Τεχνικὰ σχολεῖα ἀρρένων, ὑπαγόμενα εἰς τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ἀνήκουσι διάφορα ἰδιοσυντήρητα τεχνικὰ σχολεῖα μέσης ἢ κατωτέρας βαθμῖδος, διδάσκοντα διάφορα ἐπαγγέλματα, λειτουργοῦντα δὲ ἐν καιρῷ ἡμέρας. Ἐξ αὐτῶν μερικὰ εἶναι ἀνεγνωρισμένα ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας ὡς ἰσότιμα πρὸς δημοσίας ὁμοειδεῖς καὶ ὁμοταγεῖς τεχνικὰς σχολάς. Ἡ ἀναγνώρισις αὕτη συνεπάγεται δικαιώματα δημοσίου ὑπαλλήλου εἰς τοὺς τακτικοὺς καθηγητὰς καὶ διδασκάλους τῶν σχολῶν τούτων. Αἱ σχολαὶ τῆς σειρᾶς ταύτης εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ἡ ἐν Ἀθήναις (Καλλιθέᾳ) «Σιβιτανίδειος σχολὴ τεχνῶν καὶ ἐπαγγελμάτων», συντηρουμένη ἐκ τῶν πόρων τοῦ κληροδοτήματος τῶν ἀδελφῶν Σιβιτανίδου. Ἡ σχολὴ αὕτη, μέσης βαθμῖδος, εἶναι ἀνεγνωρισμένη ὡς ἰσότιμος πρὸς ὁμοταγῆ δημοσίαν τεχνικὴν σχολὴν καὶ διοικεῖται ὑπὸ διοικητικοῦ συμβουλίου, συγκροτουμένου κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ σχετικοῦ νόμου, τοῦ διέποντος τὰ τῆς σχολῆς ταύτης. Στεγάζεται εἰς ἴδια ἀκίνητα, ἀνεγερθέντα ἐκ κεφαλαίων τοῦ ῥηθέντος κληροδοτήματος καὶ περιλαμβάνοντα ἀρτίως συγκεκροτημένα ἐργαστήρια τῶν διδασκομένων εἰδικοτήτων. Μέχρι τοῦδε ἔχουσι δαπανηθῆ ὑπὲρ τὰ 26 ἑκατομμύρια δραχμῶν διὰ τὰς γενομένας οἰκοδομήσεις καὶ ἐγκαταστάσεις. Αἱ ἐγκαταστάσεις αὗται ἐξυπηρετοῦσι τὴν συστηματικὴν διδασκαλίαν τῶν ἑξῆς εἰδικοτήτων: μηχανοτεχνίας, ἠλεκτροτεχνίας, λιθοδομικῆς, ξυλοδομικῆς, γραφικῶν καὶ διακοσμητικῶν ἐπαγγελμάτων, πλαστικῆς καὶ γλυπτικῆς, χαρακτικῆς μετάλλων, μεταλλοπλαστικῆς καὶ κεραμευτικῆς. Μελετᾶται ἡ βαθμιαία εἰσαγωγὴ τῆς διδασκαλίας καὶ ἄλλων εἰδικοτήτων, μέχρις 70 περίπου ἐν συνόλῳ. Κατὰ τὸ 1934 ἐνεγράφησαν εἰς τὰς διαφόρους εἰδικὰς σχολὰς τῆς Σιβιτανιδείου περὶ τοὺς 650 μαθηταί. Ὁ δὲ ἀριθμὸς τοῦ ἐν αὐτῇ ἀπασχολουμένου διοικητικοῦ ὡς καὶ τοῦ διδακτικοῦ καὶ λοιποῦ προσωπικοῦ ἀνέρχεται περίπου εἰς 65. Κατὰ τὸ ἔτος 1932 αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας τῶν σχολῶν τοῦ ἱδρύματος (ἐξαιρέσει τῶν δαπανῶν οἰκοδομῆς καὶ ἐμπλουτισμοῦ τῶν ἐργαστηρίων κλπ.) ἀνῆλθον εἰς δραχ. 3 340.917,15 περίπου. Ἡ Σιβιτανίδειος εἶναι πρότυπον συστηματικῶς ὠργανωμένης καὶ λειτουργούσης τεχνικῆς σχολῆς, τοῦ τύπου αὐτῆς, διὰ τὴν Ἑλλάδα 2. Ἡ ἐν Ἀθήναις «Ἐπαγγελματικὴ δημοσιογραφικὴ σχολὴ» τῆς «Ἑνώσεως τῶν Συντακτῶν Ἀθηναϊκῶν Ἐφημερίδων», προσωρινῶς ἀργοῦσα. 3) Ἡ ἐν Ἀθήναις «Σεβαστοπούλειος σχολὴ ἐργατῶν», συντηρουμένη ἐκ τῶν πόρων τοῦ οἰκείου κληροδοτήματος. Ἔχει προορισμὸν νὰ προπαρασκευάζῃ ἀπόρους καὶ χρηστοὺς νέους, ἀπολελυμένους ἐκ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, ἐπὶ 3 ἔτη, διὰ τὴν μετέπειτα ἄσκησιν διαφόρων τεχνικῶν ἐπαγγελμάτων. Κατὰ τὸ παρὸν οἱ μαθηταὶ αὐτῆς ἀσκοῦνται εἰς τὰς ἑξῆς εἰδικότητας: ξυλουργικήν, σιδηρουργικήν, ἠλεκτροτεχνικήν, σχεδιαστικήν, πλαστικήν, ὡρολογοποιίαν στοιχειώδη, κλπ. 4) Ἡ ἐν Σκύρῳ «Ἐπαγγελματικὴ σχολὴ ἐπιπλοποιίας».

Αἱ σχολαὶ αὗται περιλαμβάνουσι συνήθως 3 ἔτη σπουδῶν, αἱ πλεῖσται· ἔνιαι ἔχουσι καὶ ἓν ἔτος (ἢ ἑξάμηνον) προπαρασκευαστικῶν σπουδῶν καὶ προσανατολισμοῦ. Εἰς τὴν πρώτην τάξιν εἰσάγονται κατόπιν εἰσιτηρίου διαγωνισμοῦ συνήθως, παῖδες ἀπολελυμένοι ἐκ δημοτικοῦ σχολείου καὶ ἄγοντες ἡλικίαν τοὐλάχιστον 13 ἐτῶν συμπεπληρωμένων.

Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τοῦ εἰς πάσας τὰς σχολὰς ταύτας ἀπασχολουμένου προσωπικοῦ κυμαίνεται περὶ τὸν 80, ὁ δὲ τῶν εἰς τὰς ἰδίας σχολὰς κατ' ἔτος ἐγγραφομένων ἀνέρχεται περίπου εἰς 700. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας αὐτῶν συμποσοῦνται εἰς δραχμὰς 3 700.000 περίπου.

Τεχνικὰ σχολεῖα μικτά, ὑπαγόμενα εἰς τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Τὰ σχολεῖα τῆς σειρᾶς ταύτης, ἡμερήσια ἐπίσης, μορφώνουσιν ἄρρενα καὶ θήλεα εἰς τὰς διδασκομένας τέχνας καὶ εἰδικότητας. Εἶναι καὶ αὗται ἰδιοσυντήρητοι, ἐξαιρέσει μιᾶς, οὔσης δημοσίας. Αἱ σχολαὶ τῆς σειρᾶς ταύτης εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ἡ ἐν Ἀθήναις (συνοικισμῷ Ὑμηττοῦ) «Δημοσία Παπαστράτειος ἐπαγγελματικὴ σχολὴ παιγνιδίων καὶ διακοσμητικῆς». Αὕτη λειτουργεῖ ἐν ἰδιοκτήτῳ μεγάρῳ, περιλαμβάνουσα καλῶς συγκεκροτημένα ἐργαστήρια, ἀνταποκρινόμενα εἰς τὰς ἄχρι τοῦδε διδασκομένας εἰδικότητας (κατασκευὴν παιγνιδίων ἐκ ξύλου, χάρτου, ὑφάσματος καὶ ἐν μέρει ἐκ μετάλλου, καὶ διακοσμήσεις ἐπὶ διαφόρων ὑλικῶν, ἰδίᾳ ὑφάσματος, δέρματος, μετάλλου κλπ.). Διαρκῶς συμπληροῦται τὸ διδακτήριον καὶ ἡ ἐπέκτασις τῶν ἐργαστηρίων αὐτῆς. Πρὸς τοῦτο τὰ μέγιστα συνέβαλε καὶ διαρκῶς συντρέχει ὁ βιομηχανικὸς οἶκος τῶν ἀδελφῶν Παπαστράτου, ὅστις ἄχρι τοῦδε ἔχει διαθέσει διὰ τὸ διδακτήριον καὶ τὰ ἐργαστήρια περὶ τὰ $2 \frac{1}{2}$ ἑκατομμύρια δραχμῶν. Ὑπὲρ τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ εἶχε καταθέσει ἀρχικῶς καὶ ἡ ἐπιτροπὴ ἀποκαταστάσεως προσφύγων ἥμισυ ἑκατομμύριον δραχμῶν. Ἡ διάρκεια τῶν σπουδῶν εἶναι 3 ἐτῶν, ἀφιερουμένου καὶ ἑνὸς ἔτους ἀκόμη πρὸς περαιτέρω τελειοποίησιν. Καὶ ἡ σχολὴ αὕτη ἔχει ἀξιόλογον ὀργάνωσιν. Κατὰ τὸ 1934—1935 οἱ ἀναγραφέντες μαθηταί, ἀμφοτέρων τῶν φύλων, ἀνῆλθον εἰς 83, τὸ δὲ ἀπησχολημένον προσωπικὸν εἰς 17 περίπου. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας τοῦ ἱδρύματος ὑπο-

λογίζονται, διὰ τὴν χρῆσιν 1934—1935, εἰς δραχ. 815.000 περίπου, καταβαλλομένας ἐκ τοῦ εἰδικοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. 2) Ἡ ἐν Ληξουρίῳ «Βαλλιάνειος ἐπαγγελματικὴ σχολή», συντηρουμένη ἐκ τῶν πόρων τοῦ Βαλλιανείου κληροδοτήματος. Λειτουργεῖ ἐν ἰδιοκτήτῳ μεγάρῳ, περιλαμβάνοντι ἄρτια ἐργαστήρια, ἀνταποκρινόμενα πρὸς τὰς ἐν τῇ σχολῇ διδασκομένας τεχνικὰς ἰδιότητας (ἠλεκτροτεχνίαν, σχεδιαστικὴν οἰκοδομῶν, βιβλιοδετικὴν καὶ ὑφαντουργικήν). Ἡ σχολὴ διατηρεῖ καὶ οἰκοτροφεῖον χάριν ἀπόρων οἰκοτρόφων μαθητῶν. Αἱ ἐγκαταστάσεις εἰς κτήρια καὶ ἐργαστήρια εἶχον στοιχίσει ἐν συνόλῳ ὑπὲρ τὰ 5 ἑκατομμύρια δραχμῶν. Τὸ πρόγραμμα προβλέπει 3 ἔτη σπουδῶν. Ἡ σχολὴ αὕτη, ἀπὸ ἀπόψεως ὀργανώσεως καὶ ἐγκαταστάσεων, ἔρχεται πρὸς τὸ παρὸν εὐθὺς μετὰ τὴν «Σιβιτανίδειον» καὶ ἀμέσως πρὸ τῆς «Παπαστρατείου». Κατὰ τὸ 1931 οἱ μὲν μαθηταὶ αὐτῆς ἀμφοτέρων τῶν φύλων ἀνήρχοντο εἰς 115, τὸ δὲ προσωπικὸν εἰς 17 ἄτομα. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας τῆς σχολῆς ὑπερβαίνουσι τὸ ἓν ἑκατομμύριον δραχμῶν. 3) Ἡ ἐν Ἀθήναις «Ἐπαγγελματικὴ σχολὴ ῥαπτῶν καὶ ῥαπτριῶν», ἱδρυθεῖσα τῷ 1934 ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀθήναις «Σωματείου τῶν ῥαπτῶν» καὶ συντηρουμένη ὑπὸ τοῦ ἰδίου μὲ ἐτησίαν τινὰ ἐπιχορήγησιν τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Καὶ εἰς ταύτην προβλέπονται 3 ἔτη σπουδῶν. Ὡς ἀρτισύστατος αὕτη, δὲν ἀπέκτησεν ἀκόμη ἰδιόκτητον διδακτήριον.

Εἰς τὴν πρώτην τάξιν ἑκάστης τῶν ἄνω σχολῶν εἰσάγονται νέοι, ἀμφοτέρων τῶν φύλων, κεκτημένοι ἀπολυτήριον δημοτικοῦ σχολείου.

Εἰς πάντα τὰ σχολεῖα τῆς σειρᾶς ταύτης ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τοῦ προσωπικοῦ κυμαίνεται περὶ τοὺς 40, τῶν δὲ ἐγγραφομένων μαθητῶν κατ' ἔτος περὶ τοὺς 200. Ἡ συνολικὴ δαπάνη λειτουργίας τούτων κατ' ἔτος συμποσοῦται εἰς δραχμὰς 2.300.000 περίπου.

Ὀρφανοτροφεῖα ἐθνικὰ θηλέων μὲ ἐπαγγελματικὴν ἐκπαίδευσιν, συντηρούμενα ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Κρατικῆς Ὑγιεινῆς καὶ Ἀντιλήψεως. Τὰ σχολικὰ ταῦτα ἱδρύματα, κατωτέρας βαθμίδος, εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Τὸ ἐν Ἡρακλείῳ (Κρήτης), διδάσκον: χειροτεχνίαν, ῥαπτικὴν καὶ ὑφαντικήν. 2) Τὸ ἐν Ἰωαννίνοις, διδάσκον: χειροτεχνίαν, ῥαπτικήν, ὑφαντικήν, ταπητουργικήν, καλτσοπλεκτικήν, χρυσοποικιλτικήν, σειριτοποιίαν. 3) Τὸ ἐν Καβάλλᾳ, διδάσκον: χειροτεχνίαν, ῥαπτικὴν καὶ πλεκτικήν. 4) Τὸ ἐν Κοζάνῃ, διδάσκον: χειροτεχνίαν, ῥαπτικὴν καὶ ὑφαντουργικήν. 5) Τὸ ἐν Λαρίσῃ, διδάσκον: χειροτεχνίαν, ῥαπτικὴν καὶ καλτσοπλεκτικήν. 6) Τὸ ἐν Ξάνθῃ, διδάσκον: χειροτεχνήματα, ῥαπτικήν, πλεκτικὴν καὶ ταπητουργίαν. 7) Τὸ ἐν Πάτραις, διδάσκον: χειροτεχνίαν, ῥαπτικὴν καὶ καλτσοπλεκτικήν. 8) Τὸ ἐν Σέρραις, διδάσκον: χειροτεχνίαν, ῥαπτικήν, καλτσοπλεκτικὴν καὶ ταπητουργίαν. 9) Τὸ ἐν Φιλιάταις, διδάσκον: ὑφαντουργίαν καὶ ταπητουργίαν. 10. Τὸ ἐν Χίῳ «Μιχάλειον», διδάσκον: ῥαπτικήν· καὶ 11) Τὸ ἐν Δράμᾳ, διδάσκον: χειροτεχνίαν, ῥαπτικὴν καὶ ταπητουργίαν.

Τὰ ὀρφανοτροφεῖα ταῦτα παρέχουσι κατὰ πρώτιστον λόγον γενικὴν μόρφωσιν εἰς τὰ περιθαλπόμενα ὀρφανὰ κοράσια, τὴν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, παραλλήλως δὲ καὶ ἐν τέλει, συμπληρωματικῶς, μετὰ τὴν ἀπόλυσιν ἐκ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, τὰς καθωρισμένας εἰδικότητας, ἐπὶ ἓν ἢ δύο ἔτη τὸ πολύ. Ἡ διδασκαλία γίνεται κατὰ τρόπον πρακτικὸν καὶ περιορίζεται εἰς τὰς ἀπαραιτήτους τεχνικὰς γνώσεις. Λειτουργοῦσιν ἀντίστοιχα ἐργαστήρια. Εἰς ἑκάστην σχολὴν προσλαμβάνεται 1 ἢ 2 τεχνικὰ πρόσωπα διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν εἰσηγμένων τεχνικῶν εἰδικοτήτων. Αἱ εἰδικότητες ἐκλέγονται συνήθως μεταξὺ τῶν σημαντικωτέρων διὰ τὴν περιφέρειαν τῆς σχολῆς. Τὰς δαπάνας λειτουργίας τῶν ἐργαστηρίων καὶ τὰς ἄλλας τῆς συντηρήσεως ἑκάστου ὀρφανοτροφείου, ὄντος κρατικοῦ, καταβάλλει τὸ ὑπουργεῖον Κρατικῆς Ὑγιεινῆς καὶ Ἀντιλήψεως.

Κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1932—1933 τὸ εἰς τὰ ὀρφανοτροφεῖα ταῦτα ὑπηρετοῦν τεχνικὸν προσωπικὸν ἠρίθμει ἐν συνόλῳ 23 ἄτομα, ὁ δὲ συνολικὸς ἀριθμὸς ἐγγεγραμμένων μαθητριῶν ἀνήρχετο εἰς 373. Αἱ δαπάναι λειτουργίας τῶν ἐργαστηρίων, ὅλων τῶν σχολείων τούτων ὁμοῦ, ἀνῆλθον εἰς τὸ ποσὸν τῶν δραχμῶν 842.000 περίπου.

Ἐθνικὰ ὀρφανοτροφεῖα ἀρρένων, παρέχοντα καὶ τεχνικὴν μόρφωσιν. Τα ἱδρύματα ταῦτα, ὄντα κρατικά, συντηροῦνται δαπάναις τοῦ ὑπουργείου Κρατικῆς Ὑγιεινῆς καὶ Ἀντιλήψεως, εἰς ὃ καὶ ὑπάγονται. Εἶναι ἡμερήσια σχολεῖα καὶ βαθμίδος κατωτέρας. Ταῦτα εἶναι: 1) Τὸ ἐν Κονίτσῃ, διδάσκον: ξυλουργικήν, ὑποδηματοποιίαν καὶ ῥαπτικήν. 2. Τὸ ἐν Νεαπόλει (Λασιθίου), διδάσκον τὰς αὐτὰς εἰδικότητας. 3) Τὸ ἐν Μυτιλήνῃ, διδάσκον: ξυλουργικήν, ὑποδηματοποιίαν, ῥαπτικήν, τυπογραφίαν καὶ ἠλεκτρολογίαν. 4) Τὸ ἐν Σερβίοις (Κοζάνης), διδάσκον: ξυλουργικήν, ὑποδηματοποιίαν καὶ ῥαπτικήν. 5) Τὸ ἐν Φιλιάταις (Ἰωαννίνων), διδάσκον ἐπιπλοποιίαν.

Οἱ ὅροι λειτουργίας τούτων συμπίπτουν πρὸς τοὺς ἀντιστοίχους τῶν ἐθνικῶν ὀρφανοτροφείων θηλέων.

Κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1932—1933 ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τοῦ τεχνικοῦ προσωπικοῦ, τοῦ ἀπησχολημένου εἰς ὅλα ὁμοῦ τὰ ἱδρύματα ταῦτα, ἀνήρχετο εἰς 12, ὁ δὲ τῶν ἐγγεγραμμένων ὀρφανῶν εἰς 136. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος αἱ δαπάναι λειτουργίας τῶν ἐργαστηρίων, πάντων ὁμοῦ τῶν ὀρφανοτροφείων τούτων, ἀνῆλθον εἰς δραχ. 802.000.

Ἰδιωτικὰ ὀρφανοτροφεῖα θηλέων, παρέχοντα καὶ τεχνικὴν μόρφωσιν. Τὰ ἱδρύματα ταῦτα ὑπάγονται μὲν εἰς τὸ ὑπουργεῖον Κρατικῆς Ὑγιεινῆς καὶ Ἀντιλήψεως, ἀλλ' εἶναι αὐτοσυντήρητα, λειτουργοῦντα δαπάναις ἀντιστοίχων κληροδοτημάτων. Τοιαῦτα εἶναι: 1) Τὸ ἐν Ἀθήναις «Ἀμαλίειον Ὀρφανοτροφεῖον Θηλέων», διδάσκον: χειροτεχνίαν, ῥαπτικήν, πιλοποιίαν κλπ. Κατὰ τὸ 1930—1931 ἠρίθμει 67 μαθητρίας, 12 ἄτομα προσωπικοῦ καὶ αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας αὐτοῦ ἀνῆλθον εἰς δραχ. 3.722.703 περίπου. 2) Τὸ ἐν Πειραιεῖ «Χατζηκυριάκειον Ὀρφανοτροφεῖον Θηλέων», διδάσκον: ῥαπτικὴν ἀσπρορρούχων κλπ. Κατὰ τὸ 1930—1931 ἠρίθμει 131 μαθητρίας, 4 μέλη τεχνικοῦ προσωπικοῦ. 3) Τὸ ἐν Ἀθήναις (Ν. Σμύρνῃ) ἄσυλον θηλέων «Ἅγιος Ἀνδρέας», διδάσκον: οἰκοκυρικά, στοιχεῖα λογιστικῆς, ὑγιεινῆς, νοσηλευτικῆς, κοπτικὴν καὶ ῥαπτικὴν ἀσπρορρούχων καὶ φορεμάτων γυναικείων, ἐπιδιόρθωσιν τοιούτων, χειροτεχνίαν, διακοσμητικὴν καὶ πλεκτικήν, πιλοποιίαν, κλπ. Κατὰ τὸ 1930—1931 ἠρίθμει 7 μαθητρίας καὶ 3 ἄτομα τεχνικοῦ προσωπικοῦ. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας αὐτοῦ ἀνῆλθον εἰς δρ. 44 000 περίπου. 4) Τὸ ἐν Ἀθήναις (Καλλιθέᾳ) ὀρφανοτροφεῖον «Ἐθνικὴ στέγη», διδάσκον οἰκοκυρικὰ καὶ διατηροῦν «Διδασκαλεῖον οἰκοκυρικῆς». 5) Τὸ ἐν Ἀθήναις ὀρφανοτροφεῖον τοῦ «Δ εθνοῦς συνδέσμου γυναικῶν», παρέχον ἀνωτέραν βιοτεχνικήν, καλλιτεχνικὴν ἢ ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν.

Οἱ ὅροι λειτουργίας εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τοὺς τῶν ἐθνικῶν ὀρφανοτροφείων θηλέων.

Ἰδιωτικὰ ὀρφανοτροφεῖα ἀρρένων, παρέχοντα καὶ τεχνικὴν μόρφωσιν. Ταῦτα, ὑπαγόμενα εἰς τὸ αὐτὸ ὑπουργεῖον, εἶναι αὐτοσυντήρητα, λειτουργοῦντα ἐκ τῶν πόρων ἀντιστοίχων κληροδοτημάτων. Τοιαῦτα πρὸς τὸ παρὸν εἶναι: 1) Τὸ ἐν Ἀθήναις «Ὀρφανοτροφεῖον Γ. καὶ Αἰκατ. Χατζηκώνστα», ἀρρένων, διδάσκον: ξυλουργικήν, ὑποδηματοποιίαν, ῥαπτικήν, σιδηρουργίαν κλπ. 2) Τὸ ἐν Ἰωαννίνοις ὅμοιον τοῦ Γεωργ. Σταύρου, διδάσκον: ξυλουργικήν, σιδηρουργίαν, ῥαπτικὴν κλπ.

Οἱ ὅροι λειτουργίας τῶν ὀρφανοτροφείων τούτων εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τοὺς τῶν ἐθνικῶν ἀντιστοίχων ἱδρυμάτων.

Σχολικὰ ἱδρύματα, παρέχοντα ἐπαγγελματικὴν μόρφωσιν ὑγειονομικοῦ χαρακτῆρος. Τὰ ἱδρύματα ταῦτα, ἐξυρτώμενα ἐκ τοῦ ὑπουργείου Κρατικῆς Ὑγιεινῆς καὶ Ἀντιλήψεως, ἀποσκοποῦσιν εἰς τὴν εἰδίκευσιν προσώπων ἀπασχοληθησομένων εἰς ὑπηρεσίας δημοσίας ἢ ἰδιωτικὰς ὑγειονομικοῦ χαρακτῆρος. Τὰ κυριώτερα τούτων εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Ἡ ἐν Ἀθήναις «Σχολὴ ἀδελφῶν ἐπισκεπτριῶν», ἱδρυθεῖσα τῷ 1930 ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Ὑγιεινῆς. Αὕτη ἐλειτούργησεν ἐν τῷ καταστήματι τοῦ «Ἐρυθροῦ σταυροῦ», σκοπὸς δὲ αὐτῆς ἦτο ἡ μόρφωσις ἀδελφῶν ἐπισκεπτριῶν. Τὸ πρόγραμμα περιελάμβανε σπουδὰς 14 μηνῶν. Δεκταὶ πρὸς εἰσαγωγὴν ἦσαν νεάνιδες κεκτημέναι ἀπολυτήριον γυμνασίου ἢ πτυχίον μέσης ἐμπορικῆς σχολῆς. Λειτουργήσασα μέχρι τοῦ τέλους τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1932—1933, ἐμόρφωσε περὶ τὰς 50 ἀδελφάς, καλῶς κατηρτισμένας καὶ ἀναμφισβητήτου χρησιμότητος. Οἱ ἐν αὐτῇ διδάσκοντες, πάντες εἰδικοί, ἦσαν περὶ τοὺς 11. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι τῷ 1932—1933 ἀνῆλθον εἰς δραχ. 700.000. Μελετᾶται ἡ προσεχὴς ἀνασύστασις τῆς σχολῆς ταύτης. 2) Ἡ ἐν Ἀθήναις «Σχολὴ νοσοκόμων», λειτουργοῦσα ἐν τῷ καταστήματι τοῦ «Ἐρυθροῦ σταυροῦ». Ὁ ἀριθμὸς τῶν διδασκόντων ἐν αὐτῇ κυμαίνεται περὶ τοὺς 11, τῶν δὲ ἐγγεγραμμένων μαθητριῶν κατ' ἔτος περιστρέφεται περὶ τὰς 60. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας αὐτῆς συμποσοῦνται εἰς δραχ. 743.000 περίπου. 3) Ἡ ἐν Ἀθήναις «Σχολὴ νοσοκόμων» τοῦ θεραπευτηρίου «Εὐαγγελισμός». Ἐν αὐτῇ διδάσκουσι περὶ τοὺς 9 καθηγηταί. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατ' ἔτος ἐγγραφομένων μαθητριῶν ἀνέρχεται εἰς 44 περίπου. Αἱ δαπάναι λειτουργίας αὐτῆς καταβάλλονται ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ θεραπευτηρίου τούτου. 4) Ἡ ἐν Ἀθήναις «Δημοσία μαιευτικὴ σχολή», λειτουργοῦσα ἐν τῷ Δημοσίῳ Μαιευτηρίῳ (τοῦ πανεπιστημίου), ἐν συνεχεῖ δράσει ἀπὸ τοῦ ἔτους 1835. Ἐν αὐτῇ μορφοῦνται δύο κατηγορίαι μαιῶν: α) αἱ πρακτικαί, εἰσαγόμεναι μὲ ἀπολυτήριον δημοτικοῦ σχολείου, καὶ β) αἱ ἐπιστήμονες, εἰσαγόμεναι μὲ ἀπολυτήριον ἑλληνικοῦ σχολείου ἢ γυμνασίου. Ἀπὸ 1835 μέχρι τοῦ 1927 ἐξῆλθον ἐξ αὐτῆς 1.015 πρακτικαὶ καὶ 1900 ἐπιστήμονες μαῖαι. Κατὰ τὸ 1930—1931 ἐφοίτων 290 νεάνιδες. 5) Ἡ ἐν Ἀθήναις «Μαιευτικὴ σχολή», τοῦ μαιευτηρίου «Μαρίκα Ἡλιάδου», τοῦ ἀνεγερθέντος δαπάναις τῆς Ἕλενας Ἐλ. Βενιζέλου. Εἰς ταύτην εἰσάγονται μόνον νεάνιδες κεκτημέναι ἀπολυτήριον γυμνασίου. 6) Ἡ ἐν Ἀθήναις «Ὑγειονομικὴ σχολή», ἡ ὁποία, πρὸς τοῖς ἄλλοις σκοποῖς, μεριμνᾷ καὶ περὶ τῆς μορφώσεως ὑγειονομικῶν ἐποπτῶν. Ἡ πρὸς τοῦτο σπουδὴ καὶ ἄσκησις εἶναι διαρκείας 6 μηνῶν. Συνήθως εἰσάγονται εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο νέοι κεκτημένοι ἀπολυτήριον γυμνασίου, κατ' ἐξαίρεσιν δὲ καὶ πτυχιοῦχοι τῆς ἰατρικῆς. 7) Τὸ «Φροντιστήριον ἀπολυμαντῶν», λειτουργοῦν ἐκτάκτως καὶ κατὰ περιόδους παρὰ τῷ δημοσίῳ ἀπολυμαντηρίῳ Ἀθηνῶν καὶ ἀποβλέπον εἰς τὴν μόρφωσιν προσώπων πρὸς ἀνάληψιν καθηκόντων ἀπολυμαντοῦ.

Σχολεῖα παρέχοντα μόρφωσιν ναυτιλιακήν. Σχολεῖα τοιαῦτα, μέσης βαθμίδος, ὑπάγονται εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν. Ἀποβλέπουσιν εἰς τὴν εἰδίκευσιν προσώπων διὰ ἔργα ἐμπορικῆς ναυτιλίας. Πρὸς τὸ παρὸν λειτουργοῦσι τὰ ἑξῆς: 1) Ἡ ἐν Ὕδρᾳ «Σχολὴ ἐμπορικῆς ναυτιλίας», μορφώνουσα νέους διὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐμποροπλοιάρχου. Αὕτη συνεστήθη ὑπὸ τῆς κοινότητος Ὕδρας πρὸ πενταετίας περίπου. Κατ' ἀρχὰς ἐλειτούργησεν ὡς κοινοτικὴ σχολή, δαπάναις τῆς κοινότητος Ὕδρας, ἐπιχορηγοῦντος καὶ τοῦ ὑπουργείου Ναυτικῶν, ἔπειτα δὲ κατέστη δημοσία, ὑπαχθεῖσα εἰς τὸ αὐτὸ ὑπουργεῖον, δαπάναις τοῦ ὁποίου καὶ λειτουργεῖ ἔκτοτε. Ἡ σχολὴ αὕτη διατηρεῖ οἰκοτροφεῖον χάριν τῶν σπουδαστῶν, ὄντων κατὰ κανόνα πάντων ἐσωτερικῶν. Ἐξαιρετικῶς γίνονται δεκτοὶ ὡς ἐξωτερικοὶ μαθηταὶ καὶ ὀλίγοι νέοι, ἰθαγενεῖς τῆς Ὕδρας. Ἡ διάρκεια τῶν σπουδῶν εἶναι 4 ἐτῶν. Εἰς τὴν πρώτην τάξιν, τὴν κατωτάτην, εἰσάγεται ὡρισμένος ἀριθμὸς μαθητῶν, κατόπιν εἰσιτηρίου διαγωνισμοῦ. Δικαίωμα συμμετοχῆς εἰς τοῦτον ἔχουν νέοι κεκτημένοι ἐνδεικτικὸν προαγωγῆς ἐκ τῆς πρώτης τάξεως γυμνασίου. Τὸ διδάσκον προσωπικὸν τῆς σχολῆς ταύτης περιλαμβάνει περὶ τὰ 15 πρόσωπα, τακτικὰ καὶ ἀπεσπασμένα, ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν αὐτῆς κατὰ τὸ 1933—1934 ἀνῆλθεν ἐν ὅλῳ εἰς 78. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας αὐτῆς ὑπολογίζονται εἰς δραχ. 572.000.

Ἐπαγγελματικαὶ σχολαὶ καλῶν τεχνῶν. Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ἀνήκουσι τὰ κάτωθι σχολεῖα, μέσης βαθμίδος, ἅτινα διδάσκουσι κλάδους τῶν καλῶν τεχνῶν, ὡς ζωγραφικήν, γλυπτικὴν κλπ., μουσικὴν καὶ τὴν τέχνην τοῦ ἠθοποιοῦ Ἐκ τούτων ἄλλα μὲν εἶναι δημόσια, ἄλλα δὲ ἰδιοσυντήρητα, πάντα δὲ ὑπάγονται εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων. Εἶναι δέ: 1) Ἡ ἐν Ἀθήναις «Ἀνωτάτη σχολὴ καλῶν τεχνῶν», λειτουργοῦσα ἐν τῷ καταστήματι τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου πολυτεχνείου. Εἶναι δημόσιον ἵδρυμα καὶ συντηρεῖται ἐκ τοῦ εἰδικοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ ὑπουργείου Παιδείας. Διδάσκονται ἐν αὐτῇ αἱ ἑξῆς εἰδικότητες: ζωγραφική, γλυπτική, χαρακτικὴ (ξυλογραφία, λιθογραφία, χαλκογραφία κλπ.). Τὸ πρόγραμμα αὐτῆς περιλαμβάνει ἓν ἔτος προπαρασκευαστικῶν σπουδῶν καὶ 4 ἔτη εἰδικῶν σπουδῶν ἐν τοῖς ἐργαστηρίοις, τὰ ὁποῖα ἀντιστοιχοῦσιν εἰς τὰς διδασκομένας εἰδικότητας. Εἰς τὴν προπαρασκευαστικὴν τάξιν δικαιοῦνται νὰ εἰσαχθῶσι νέοι, ἀμφοτέρων τῶν φύλων, κεκτημένοι ἀπολυτήριον ἑξαταξίου δημοτικοῦ σχολείου. Μετὰ τὴν διάνυσιν τῆς προπαρασκευαστικῆς τάξεως, ὁ μαθητὴς ὑφίσταται αὐστηρὰν δοκιμασίαν καὶ ἐπιτυγχάνων κατατάσσεται ὁριστικῶς εἰς τὴν εἰδικότητα ἐκείνην, ἥτις προσαρμόζεται εἰς τὴν ἰδιοφυΐαν του. Ἐν ἀποτυχίᾳ ὁ μαθητὴς δύναται νὰ παραμείνῃ εἰς τὴν προπαρασκευαστικὴν τάξιν ἐπὶ ἓν ἀκόμη ἔτος, μεθ' ὃ ἐπακολουθεῖ ἡ αὐτὴ διαδικασία. Ὁ ἀποτυγχάνων ἐκ δευτέρου ἀποκλείεται τῶν περαιτέρω σπουδῶν, ὡς στερούμενος τῆς ἀναγκαίας πρὸς καλλιτεχνικὴν εὐδοκίμησιν δυνάμεως. Εἰς τοὺς εὐδοκίμως διανύσαντας τὰ τέσσαρα ἔτη εἰδικῶν σπουδῶν χορηγεῖται, κατόπιν ἐξετάσεων εἰδικῶν, πτυχίον τῆς εἰδικότητος, ἣν ἐξέμαθεν ἕκαστος. Εἰς τοὺς πτυχιούχους ἐπιτρέπεται καὶ περαιτέρω ἀπασχόλησις ἐν τοῖς ἐργαστηρίοις τῆς σχολῆς χάριν τελειοποιήσεως εἴτε καὶ πρὸς εἰδίκευσιν εἰς ἕτερον συγγενῆ κλάδον. Τὸ δικαίωμα τῆς τοιαύτης ἀπασχολήσεως ἀσκεῖται ὑπὸ τοῦ πτυχιούχου μέχρι συμπληρώσεως τοῦ 28ου ἔτους ἡλικίας. Οἱ πτυχιοῦχοι ἔχουσι προσόντα: πρὸς διορισμὸν εἰς διδασκαλικὰς ἕδρας τεχνικῶν μαθημάτων εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ κράτους, γενικῆς ἢ ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως, καὶ πρὸς αὐτοτελῆ δρᾶσιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Τὸ διδάσκον προσωπικὸν περιλαμβάνει 11 τακτικοὺς καθηγητὰς καὶ 3 ἐκτάκτους, διδάσκοντας τὰ θεωρητικὰ μαθήματα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν σπουδαστῶν, κατὰ τὸ 1933—1934, ἀνήρχετο ἐν συνόλῳ εἰς 140, ἐξ ὧν περὶ τοὺς 80 ἢ 85 ἦσαν τακτικοί, ἀπασχολούμενοι εἰς τὰ λειτουργοῦντα εἰδικὰ ἐργαστήρια, οἱ δὲ λοιποὶ ἐφοίτων εἰς τὴν προπαρασκευαστικὴν τάξιν τοῦ προσανατολισμοῦ. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας τῶν ἐργαστηρίων συμποσοῦνται εἰς 360.000 δραχ., καταβάλλονται δὲ ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Παιδείας, ὅπερ ἐπὶ πλέον πληρώνει καὶ τοὺς μισθοὺς τοῦ προσωπικοῦ. 2. Τὸ ἐν Ἀθήναις «Ὠδεῖον Ἀθηνῶν», ἱδρυ-

Digitized by Google

θὲν τῷ 1871. Τοῦτο εἶναι αὐτοσυντήρητον ἵδρυμα, ὑπαγόμενον διοικητικῶς εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων. Γενικὸς σκοπὸς εἶναι ἡ διδασκαλία τῆς μουσικῆς καὶ δραματικῆς τέχνης, χάριν τῆς μουσικῆς μορφώσεως νέων καὶ νεανίδων· εἰδικώτερος ὅμως σκοπὸς εἶναι ἡ μόρφωσις ἐπαγγελματιῶν τῶν ἑξῆς κλάδων: μουσικῶν-ἐκτελεστῶν, ἀοιδῶν, συνθετῶν, μουσικοδιδασκάλων, διευθυντῶν ὀρχήστρας, φιλαρμονικῶν καὶ χορῳδίας, ὑποκριτῶν διά τε τὸ μελόδραμα καὶ τὸ δρᾶμα, διευθυντῶν ἐκκλησιαστικῶν χορῶν, ἱεροψαλτῶν καὶ χορῳδῶν. Πρὸς τοῦτο περιλαμβάνει ἓξ εἰδικὰς σχολάς: 1) θεωρητικῶν μαθημάτων, 2) ὀργανικῆς μουσικῆς, 3) μονῳδίας καὶ μελοδραματικῆς, 4) δραματικῆς, 5) βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, καὶ 6) λαϊκῆς χορῳδίας καὶ πνευστῶν ὀργάνων. Ἡ εἰσαγωγὴ νέων μαθητῶν γίνεται κατόπιν εἰσιτηρίου ἐξετάσεως, ἡ δ' ἐξέτασις γίνεται ἐνώπιον ἐξεταστικῆς εἰδικῆς ἐπιτροπῆς. Ἡ διδασκαλία γίνεται ἐπὶ πληρωμῇ διδάκτρων. Ἄλλοι ὅροι λειτουργίας περιλαμβάνονται εἰς τὸν κανονισμὸν τοῦ ᾠδείου. Εἰς τὰς εἰδικὰς σχολὰς τοῦ ᾠδείου τούτου διδάσκουσιν εἰδικοὶ καθηγηταὶ καὶ διδάσκαλοι, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων κατὰ τὸ 1933—1934 ἀνήρχετο εἰς 44, ὁ δὲ τῶν μαθητῶν, ἀμφοτέρων τῶν φύλων, κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1932—1933, εἰς 559. Τὰ ἔξοδα λειτουργίας τοῦ ἱδρύματος κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἀνῆλθον ἐν συνόλῳ εἰς δραχ. 1 721.490,40. 3) Διάφορα ἄλλα ὁμοειδῆ σχολικὰ ἱδρύματα, ὡς λ. χ. τὸ δημόσιον ᾠδεῖον Θεσσαλονίκης, τὸ ᾠδεῖον τοῦ Πειραϊκοῦ Συνδέσμου, ἐν Πειραιεῖ, τὰ ἐν Ἀθήναις: Ἐθνικὸν Ὠδεῖον, Ἑλληνικὸν Ὠδεῖον, Μουσικὸν λύκειον, Ἑλληνικὴ μανδολινάτα, Ἑλληνικὴ χορῳδία, Χορῳδία Ἀθηνῶν, ἡ ἐν Κερκύρᾳ Σχολὴ μουσικῶν καὶ ἄλλα.

Ἡ ἐν Ἀθήναις Σχολὴ τοῦ ἐθνικοῦ θεάτρου. Αὕτη εἶναι τμῆμα τοῦ Ἐθνικοῦ θεάτρου, ὑπαγομένου εἰς τὸ ὑπουργεῖον Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, ἀποβλέπει δὲ εἰς τὴν μόρφωσιν ἠθοποιῶν. Τὸ πρόγραμμα περιλαμβάνει δύο ἔτη εἰδικῶν σπουδῶν, εἰσάγονται δὲ νέοι, ἀμφοτέρων τῶν φύλων, κεκτημένοι ἐνδεικτικὸν προαγωγῆς ἐκ τῆς τετάρτης τάξεως ἑξαταξίου γυμνασίου, κατόπιν εἰσιτηρίου ἐξετάσεως. Ὁ ἀριθμὸς τῶν διδασκόντων περιλαμβάνει 1 διευθυντὴν καὶ 4 καθηγητάς. Κατὰ τὸ 1933—1934 ἦσαν ἐγγεγραμμένοι 32 σπουδασταί. Διὰ τὴν λειτουργίαν τῆς σχολῆς παρέχεται ἐτησία ἐπιχορήγησις δραχ. 300.000. Τὸ ὅλον Ἐθνικὸν θέατρον, περιλαμβάνον διάφορα ἐργαστήρια, θίασον καὶ ἄλλας διαφόρους συναφεῖς ὑπηρεσίας, ἀναγράφει εἰς τὸν προϋπολογισμόν του, χρήσεως 1933—1934, σύνολον δαπανῶν δραχ. 9.476.402, ἐξ ὧν αἱ δραχ. 1.300 002 ἀφορῶσιν ἐκτάκτους ὑποχρεώσεις, ὡς τόκους καὶ χρεωλύσιον δανείου καὶ ἄλλας. Ὑπολογίζεται εἰς 7 χιλιάδας περίπου ὁ συνολικὸς μαθητικὸς κόσμος, ὁ κατ' ἔτος φοιτῶν εἰς πάντα (περὶ τὰ 29) τὰ ἐν Ἑλλάδι ἱδρύματα μουσικῆς μορφώσεως, ὁ δὲ εἰς τὰ αὐτὰ ἀπασχολούμενος κόσμος τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ εἰς 322 ἄτομα περίπου.

Σχολεῖα θηλέων οἰκοκυρικῆς καὶ βιοτεχνικῆς μορφώσεως, ὑπαγόμενα εἰς τὸ ὑπουργεῖον Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων. Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ἀνήκουσιν ἓν διδασκαλεῖον οἰκοκυρικῆς, μέσης βαθμίδος, καί τινα οἰκοκυρικὰ καὶ βιοτεχνικὰ σχολεῖα, κατωτέρας βαθμίδος. Εἶναι δὲ τὰ ἑξῆς: 1) Τὸ ἐν Ἀθήναις (Καλλιθέᾳ) Χαροκόπειον διδασκαλεῖον οἰκοκυρικῆς, μορφῶνον διδασκαλίσσας οἰκοκυρικῶν μαθημάτων. Λειτουργεῖ ἐκ τῶν πόρων τοῦ οἰκείου χαροκοπείου κληροδοτήματος καὶ κρατικῆς ἐπιχορηγήσεως. Τὸ πρόγραμμα μαθημάτων περιλαμβάνει 3 ἔτη σπουδῶν. Εἰς τὴν πρώτην τάξιν, τὴν κατωτάτην, εἰσάγονται νεάνιδες, κατόπιν εἰσιτηρίου ἐξετάσεως, κεκτημέναι ἐνδεικτικὸν προαγωγῆς ἐκ τῆς τετάρτης τάξεως ἑξαταξίου γυμνασίου. Κατὰ τὸ 1933—1934 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγγεγραμμένων εἰς πάσας τὰς τάξεις μαθητριῶν ἀνῆλθεν εἰς 120. Τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν περιλαμβάνει 3 τακτικὰ μέλη, ἐξ ὧν ἓν ἡ διευθύντρια, καὶ διάφορα ἄλλα ἔκτακτα, διδάσκοντα εἰδικὰ μαθήματα, ἐπὶ ἐπιδόματι ἀναλόγῳ πρὸς τὸν ἀριθμὸν ὡρῶν ἑβδομαδιαίας διδασκαλίας. Αἱ δαπάναι λειτουργίας κατ' ἔτος κυμαίνονται περὶ τὰς 360 χιλ. δραχμῶν. 2) Ἡ ἐν Ζαγορᾷ διτάξιος οἰκοκυρικὴ σχολὴ καὶ 3) Ἡ ἐν Τσαγκαράδᾳ διτάξιος οἰκοκυρικὴ σχολή. Ἡ οἰκοκυρικὴ διδασκαλία παρέχεται εἰς κοράσια ἀπολελυμένα ἐκ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, διδάσκονται δὲ χειροτεχνήματα, ραπτικὴ καὶ ἄλλα γυναικεῖα ἔργα. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἐγγεγραμμένων μαθητριῶν εἰς τὰς δύο ταύτας σχολὰς κατὰ τὸ ἔτος 1932—1923 ἀνήρχετο εἰς 28. Εἰς ἑκάστην τούτων διδάσκουσι 2 διδασκάλισσαι, συντηροῦνται ἐκ τῶν πόρων ἀντιστοίχων κληροδοτημάτων. 4) Ἡ ἐν Φλωρίνῃ Πρακτικὴ σχολὴ θηλέων, συντηρουμένη ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀθήναις «Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων». Τὸ ἵδρυμα, ὑπαγόμενον εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὑπουργείου Παιδείας, περιλαμβάνει ἀφ' ἑνὸς μὲν πλῆρες δημοτικὸν σχολεῖον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐφαρμόζει παραλλήλως καὶ πρόγραμμα βιοτεχνικῶν καὶ οἰκοκυρικῶν μαθημάτων διὰ τὰ κοράσια, τὰ ἀπολελυμένα ἐκ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Αἱ διδασκόμεναι καὶ ἀσκούμεναι εἰδικότητες εἶναι αἱ ἑξῆς: οἰκιακὴ οἰκονομία, κοπτικὴ καὶ ραπτικὴ ὑφαντικὴ καὶ ταπητουργία, σχέδιον—ἐλεύθερον καὶ διακοσμητικόν—, χειροτεχνία, ἔτι δὲ καὶ γεωργικαὶ γνώσεις ἐπὶ τῶν ἑξῆς κλάδων: ἀνθοκομίας, λαχανοκομίας, δενδροκομίας, ἀμπελουργίας, ζωοτεχνίας, πτηνοτροφίας, σηροτροφίας, γαλακτοκομίας, βουτυροκομίας καὶ τυροκομίας. Αἱ ἐπαγγελματικαὶ εἰδικότητες διδάσκονται ἐπὶ τρία ἔτη ἐπάλληλα, ἡ δὲ διδασκαλία παρέχεται δωρεάν. Κατὰ τὸ 1933—1934 εἶχον ἐγγραφῇ ἐν ὅλῳ 97 μαθήτριαι. Τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν ἀπαρτίζεται ἐκ τῆς διευθυντρίας, διδασκαλισσῶν καὶ ἄλλων εἰδικῶν διὰ τὰ τεχνικὰ μαθήματα. Αἱ δαπάναι λειτουργίας ἀνέρχονται ἐτησίως εἰς τὸ ποσὸν δρχ. 835.000 περίπου.

Βιοτεχνικὰ σχολεῖα κρατουμένων ἀνηλίκων. Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ἀνήκουσι μερικὰ ἀναμορφωτικὰ σχολεῖα (ἤ ἄσυλα) καὶ σχολαὶ-φυλακαὶ ανηλίκων. Τὰ ἱδρύματα ταῦτα ἀποβλέπουσιν εἰς τὴν ἠθικὴν τῶν κρατουμένων ἀνηλίκων διάπλασιν καὶ τὴν εἰδίκευσιν αὐτῶν εἰς διάφορα βιοποριστικὰ τεχνικὰ ἐπαγγέλματα. Συντηροῦνται δὲ ταῦτα ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῆς Δικαιοσύνης, εἰς οὗ τὴν ἁρμοδιότητα καὶ ὑπάγονται. Εἶναι δὲ τὰ ἑξῆς:

1) Τὸ ἐν Ἀθήναις *Ἐμπειρίκειον ἄσυλον ἀνηλίκων κορασίων.* Τοῦτο λειτουργεῖ εἰς ἴδιον κατάστημα, ἀνεγερθὲν ἐκ τοῦ σχετικοῦ ἐμπειρικείου κληροδοτήματος. Ἐν τῷ ἀσύλῳ τούτῳ, φέροντι καὶ τὴν ὀνομασίαν «Ἀναμορφωτικὸν σχολεῖον», περιθάλπονται καὶ μορφώνονται κοράσια ἄπορα καὶ ἐγκαταλελειμμένα. Περιλαμβάνει ἀφ' ἑνὸς μὲν δημοτικὸν σχολεῖον πλῆρες διὰ κοράσια μικροτέρας ἡλικίας, ἀγράμματα ἢ ἀτελοῦς μορφώσεως γενικῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐργαστήρια πρὸς διδασκαλίαν καὶ ἄσκησιν τεχνικῶν εἰδικοτήτων, ὡς λ. χ. κοπτικῆς καὶ ραπτικῆς ἀσπρορρούχων καὶ φορεμάτων γυναικείων, κατασκευῆς ἀνδρικῶν ὑποκαμίσων, χειροτεχνίας κεντημάτων, κυλαθοπλεκτικῆς, ἐπιπροσθέτως δὲ διαφόρων οἰκοκυρικῶν ἔργων, ἰδίᾳ πλύσεως, σιδηρώματος, διευθετήσεως ἱματιοθήκης κλπ. Εἰς τὰ τεχνικὰ ταῦτα ἔργα ἀπασχολοῦνται αἱ μεγαλυτέρας ἡλικίας νεάνιδες, εἰς τὰς ὁποίας παρέχεται καὶ διδασκαλία μαθημάτων γενικῆς μορφώσεως καθ' ἑσπερινὰς ὥρας. Τὰ ἐργοστήρια, τὰ σημαντικώτερα, λειτουργοῦσι διὰ λογαριασμὸν ἐργολάβων ἐπὶ εἰδικῇ συμβάσει. Κατὰ Φεβρουάριον 1934 ἦσαν ἐν τῷ ἀσύλῳ τούτῳ 280 κοράσια. Τὸ ἐν αὐτῷ ἀπασχολούμενον προσωπικὸν περιλαμβάνει 3 διδασκαλίσσας, ἐξ ὧν μία διευθύντρια, 1 οἰκονόμον καὶ 1 ἐργολάβον. Δαπάναι λειτουργίας ἐργαστηρίων δὲν ὑπάρχουσι διὰ τὸ ἵδρυμα, ὡς βαρύνουσαι τὸν ἐργολάβον. Οὕτω ὑφίστανται μόνον αἱ καθαρῶς διοικητικαὶ δαπάναι, ἀναγραφόμεναι εἰς τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης. 2) Τὸ ἐν Ἀθήναις *Ἐμπειρίκειον ἄσυλον* (Ἀναμορφωτικὴ σχολὴ) *ἀρρένων ἀνηλίκων.* Τοῦτο λειτουργεῖ εἰς ἴδιον ἀκίνητον, ἀνεγερθὲν ἐκ τοῦ ἐμπειρικείου κληροδοτήματος, συντηρεῖται δὲ ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης, ὡς καὶ τὸ προηγούμενον. Ἐν αὐτῷ, πλὴν τῆς γενικῆς μορφώσεως παρέχεται, καὶ τεχνικὴ τοιαύτη ἐν εἰδικοῖς ἐργαστηρίοις, τὰ ὁποῖα λειτουργοῦσι καὶ ἐνταῦθα διὰ λογαριασμὸν ἐργολάβων ἐπὶ εἰδικῇ συμβάσει. Αἱ διδασκόμεναι τεχνικαὶ εἰδικότητες εἶναι αἱ ἑξῆς: σιδηρουργία καὶ μηχανολογικὰ (ἐν μηχανουργείῳ), ξυλουργική, ὑποδηματοποιία. Οἱ κρατούμενοι νέοι εἶναι ἡμιελεύθεροι, ἐπιτρεπομένου εἰς τὸ ἥμισυ περίπου ἐξ αὐτῶν νὰ ἐξέρχωνται τοῦ ἀσύλου ἐν καιρῷ ἡμέρας καὶ νὰ ἀπαχολῶνται, ἐπὶ ἡμερομισθίῳ, εἰς ἐργαστήρια καὶ καταστήματα τῆς πόλεως ὡς ἐργάται ἢ καὶ ὡς μαθητευόμενοι.

Ἐν τῷ ἀσύλῳ ἀσχολοῦνται διὰ τὴν διδασκαλίαν περὶ τὰ 4 ἄτομα κατὰ τὸ 1934. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κρατουμένων ἦτο, κατὰ τὸν Φεβρουάριον 1934, περίπου 80. Ὡς πρὸς τὰς δαπάνας λειτουργίας ἰσχύουσιν ὅσα ἀντιστοίχως καὶ εἰς τὸ προηγούμενον ἄσυλον. 3) Ἡ ἐν Ἀθήναις *Σχολὴ-Φυλακῶν Ἀβέρωφ, δι' ἄρρενας ἀνηλίκους.* Ἡ σχολὴ αὕτη λειτουργεῖ ἐν ἰδιοκτήτῳ ἀκινήτῳ, ἀνεγερθέντι ἐκ τοῦ σχετικοῦ κληροδοτήματος Ἀβέρωφ. Λαμβάνεται πρόνοια πρὸς παροχὴν διδασκαλίας μαθημάτων γενικῆς μορφώσεως ἀφ' ἑνὸς καὶ τεχνικῆς ἀφ' ἑτέρου. Διὰ τὴν τεχνικὴν μόρφωσιν λειτουργοῦσιν εἰδικὰ ἐργαστήρια, καὶ δὴ διὰ λογαριασμὸν ἐργολάβων ἐπὶ εἰδικῇ συμβάσει: Κατὰ τὸ 1934 ἐδιδάσκοντο αἱ ἑξῆς εἰδικότητες: σιδηρουργική, ξυλουργική, ὑποδηματοποιία, τυπογραφία, βιβλιοδετική καὶ ἀρτοποιία. Κατὰ τὸν Φεβρουάριον 1934 ὁ ἀριθμὸς τῶν κρατουμένων ἀνήρχετο εἰς 324. Τὸ διὰ τὴν διδασκαλίαν, γενικὴν καὶ τεχνικήν, ἀπασχολούμενον προσωπικὸν ἠρίθμει κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν περὶ τὰ 8 πρόσωπα. Ὡς πρὸς τὰς δαπάνας τῶν ἐργαστηρίων καὶ τὰς διοικητικὰς ἰσχύουσιν ἀντιστοίχως ὅσα καὶ εἰς τὰ δύο προηγούμενα ἱδρύματα.

Ἑσπεριναὶ σχολαὶ συμπληρωματικῆς τεχνικῆς μορφώσεως. Τὰ σχολεῖα ταῦτα, ἀνήκοντα ἐπίσης εἰς τὴν κατωτέραν βαθμίδα, ἐξυπηρετοῦσι τὰς μορφωτικὰς ἀνάγκας νέων καὶ νεανίδων, ἀσχολουμένων παραλλήλως εἰς διάφορα βιοποριστικὰ ἐπαγγέλματα, ἐπιδιώκοντα τὴν συμπλήρωσιν τῆς γενικῆς καὶ τεχνικῆς τούτων μορφώσεως. Τοιαῦτα εἶναι τὰ ἑξῆς:

Ἑσπεριναὶ βιοτεχνικαὶ σχολαὶ θηλέων. Εἰς τὴν σειρὰν ταυτην ἀνήκουσι: 1) Ἡ ἐν Ἀθήναις «Διπλάσειος σχολὴ θηλέων», συντηρουμένη ἐκ κληροδοτήματος καὶ ὑπαγομένη εἰς τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Αὕτη λειτουργεῖ ὡς εἰδικὴ σχολὴ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἑλληνικῆς Βιοτεχνικῆς Ἑταιρείας καὶ εἰς τὸ κατάστημα αὐτῆς. Λειτουργεῖ ἐν καιρῷ ἑσπέρας, 7—9 μ. μ. ἢ 8—10 μ. μ., ἀναλόγως τῆς ἐποχῆς τοῦ ἔτους, καὶ παρέχει γενικὴν μόρφωσιν εἰς ἀγραμμάτους νεάνιδας, ἐργαζομένας ἐν καιρῷ ἡμέρας, εἰς ἐλλιποῦς καταρτίσεως τοιαύτας, διδάσκουσα ἐπιπροσθέτως εἰς αὐτὰς διαφόρους εἰδικότητας (ραπτικὴν ἀσπρορρούχων, κοπτικὴν καὶ ραπτικὴν γυναικείων φορεμάτων, κατασκευὴν γυναικείων πίλων, κεντήματα κλπ.). Ἡ διδασκαλία παρέχεται δωρεάν. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς μαθητριῶν κατ' ἔτος κυμαίνεται περὶ τὰς 200, ὁ δὲ τῶν διδασκόντων περὶ τοὺς 10. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας περιστρέφονται περὶ τὰς 260.000 δραχ. 2) Αἱ ἐν Ἀθήναις «Ἑσπεριναὶ σχολαὶ» ἀρρένων τῆς αὐτῆς Ἑλληνικῆς Βιοτεχνικῆς Ἑταιρείας, δημιουργηθείσης ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ πανεπιστημίου Κυπαρίσσου Στεφάνου. Αἱ σχολαὶ αὗται συντηροῦνται ἐξ ἰδίων πόρων καὶ ἐκτάκτων τινῶν ἐπιχορηγήσεων τοῦ κράτους, ὑπάγονται δὲ εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Ἡ διδασκαλία ἐν αὐταῖς παρέχεται δωρεάν, περιλαμβάνει δὲ 34 διαφόρους ἐπαγγελματικὰς εἰδικότητας, ὡς ἐπιπλοποιίαν, οἰκοδομικήν, διακοσμητικήν, μηχανουργικήν, ἠλεκτροτεχνίαν κλπ. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγγραφομένων μαθητῶν κατ' ἔτος κυμαίνεται περὶ τοὺς 1.000. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας αὐτῶν περιστρέφονται περὶ τὰς 3.. χιλ. δραχμῶν. 3) Ἡ ἐν Πειραιεῖ «Ἑσπερινὴ σχολὴ μηχανουργῶν» τοῦ Συλλόγου Ἐπιστημόνων Μηχανικῶν, ἰδιοσυντήρητος, ὑπαγομένη εἰς τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Μορφώνει μηχανικοὺς ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ. 4) Ἡ ἐν Πάτραις «Τριαντάφυλλος ἐπαγγελματικὴ σχολή», συντηρουμένη ἐκ τῶν πόρων τοῦ οἰκείου κληροδοτήματος Ἀνδρ. Τριάντη. Ὑπάγεται εἰς τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καὶ διδάσκει διάφορα ἐπαγγέλματα δωρεάν, ὡς μηχανολογίαν, ἠλεκτροτεχνίαν, ξυλογλυπτικήν, σχεδιαστικήν, πλαστικὴν κ. λ. π. 5) Ἡ ἐν Τριπόλει «Ἑσπερινὴ βιοτεχνικὴ καὶ ἐμπορικὴ σχολή», διδάσκουσα διάφορα τεχνικὰ ἐπαγγέλματα, ὡς οἰκοδομικήν, ξυλουργικήν, σχεδίασιν κλπ., ἔτι δὲ καὶ ἀνάλογον μόρφωσιν εἰς νεαροὺς ὑπαλλήλους ἐμπορικῶν καταστημάτων. Συντηρεῖται ἐξ ἰδίων πόρων καὶ ἐπιχορηγήσεως τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. 6 Ἡ ἐν Βόλῳ «Ἑσπερινὴ ἐπαγγελματικὴ σχολὴ μηχανικῶν», τοῦ ἐπαγγελματικοῦ ἐπιμελητηρίου Βόλου, ὑφ' οὗ καὶ συντηρεῖται. Ὑπάγεται εἰς τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, ὅπερ τὴν ἐνισχύει δι' ἐτησίας ἐπιχορηγήσεως μεταβλητοῦ ποσοῦ. Διδάσκει μηχανολογίαν, σχεδίασιν κλπ 7) Ἡ ἐν Κερκύρᾳ «Νυκτερινὴ βιοτεχνικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ σχολή», τοῦ Καλλιτεχνικοῦ καὶ Βιοτεχνικοῦ Συλλόγου Κερκύρας, ὑφ' οὗ καὶ συντηρεῖται. Ὑπάγεται εἰς τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, ὅπερ τὴν ἐνισχύει δι' ἐτησίας ἐπιχορηγήσεως μεταβλητοῦ ποσοῦ. Διδάσκει διαφόρους τέχνας, ὡς ζωγραφικήν, πλαστικήν, σχεδίασιν, γλυπτικήν, ἀρχιτεκτονικήν, διακοσμητικὴν κ. λ. π.

Εἰς πάσας τὰς ἀνωτέρω ἑσπερινὰς σχολὰς ἀρρένων ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς φοιτώντων μαθητῶν κυμαίνεται κατ' ἔτος περὶ τοὺς 1.800, ὁ δὲ τοῦ διδάσκοντος προσωπικοῦ περὶ τοὺς 80 Αἱ δαπάναι λειτουργίας τῶν αὐτῶν ἱδρυμάτων κατ' ἔτος κυμαίνονται ἐν συνόλῳ περὶ τὸ 1.400.000 δραχμῶν.

Ἑσπεριναὶ σχολαὶ μηχανουργῶν ὑπουργείου Ναυτικῶν. Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ὑπάγονται αἱ κατωτέρω σχολαί, λειτουργοῦσαι ἐξ ἰδίων πόρων καὶ ἐπιχορηγήσεων τοῦ ὑπουργείου Ναυτικῶν καὶ ἐπιδιώκουσαι τὴν μόρφωσιν μηχανικῶν ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ. 1) Ἡ ἐν Πειραιεῖ «Νυκτερινὴ σχολὴ μηχανικῶν» τοῦ Πειραϊκοῦ Συνδέσμου, λειτουργοῦσα εἰς ἰδιόκτητον μέγαρον. 2) Ἡ ἐν Πειραιεῖ «Νυκτερινὴ σχολὴ μηχανικῶν» τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συνδέσμου βιομηχάνων καὶ βιοτεχνῶν «Ὁ Προμηθεύς».

Ἀμφότεραι λειτουργοῦσιν ἐν καιρῷ ἑσπέρας καὶ ἐφαρμόζουσι τὸ αὐτὸ πρόγραμμα μαθημάτων ἐγκεκριμένον ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν. Τὸ πρόγραμμα προβλέπει 5 ἔτη σπουδῶν. Κατ' ἔτος εἰσάγεται ὡρισμένος ἀριθμὸς μαθητῶν εἰς τὴν α' τάξιν κατόπιν εἰσιτηρίων ἐξετάσεων. Δικαίωμα συμμετοχῆς εἰς τὰς ἐξετάσεις ταύτας ἔχουσι νέοι ἀπολελυμένοι ἐκ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου καὶ ἐργαζόμενοι, ὡς μαθητευόμενοι, ἐν ἐργοστασίοις ἢ ἐργαστηρίοις. Οἱ μαθηταὶ πληρώνουσι συνήθως ἐλαφρὰ δίδακτρα. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς μαθητῶν τῶν δύο τούτων σχολῶν κατ' ἔτος κυμαίνεται περὶ τοὺς 1.300, ὁ δὲ τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ περὶ τοὺς 30. Αἱ ἐτήσιαι δαπάναι λειτουργίας ἀμφοτέρων κυμαίνονται περὶ τὸ συνολικὸν ποσὸν δραχ. 500.000. Ἐκ τούτων καλύπτονται δι' ἐπιχορηγήσεως τοῦ ὑπουργείου Ναυτικῶν αἱ 350.000 δραχμῶν.

Αἱ ὡς ἄνω σχολαὶ ἐπαγγελματικῆς καὶ τεχνικῆς

Digitized by Google

μορφώσεως ἀποτελοῦσιν ἤδη ἀξιόλογον σταθμὸν ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς τοιαύτης μορφώσεως ἐν Ἑλλάδι. Ἐπιβάλλεται ὅμως ἡ τελειοποίησις τῶν περισσοτέρων ἐκ τῶν ἤδη λειτουργουσῶν σχολῶν τῆς κατηγορίας ταύτης καὶ ἡ σύστασις ἄλλων ἐξυπηρετουσῶν ἄλλα ζωτικῆς σημασίας ἐπαγγέλματα ἰδίᾳ δὲ τὰ ἀγροτικά.

Κ. ΠΑΠΑΖΑΧΑΡΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ —1) *Γεωργικὴ ἐκπαίδευσις:* «Γεωργικὴ ἐφημερὶς (σχολῆς Τίρυνθος, 1851 κ. ἑ.).—*Ἀποστολοπούλου Ι.*, «Περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι γεωργίας καὶ ἰδίως περὶ τῆς γεωργικῆς σχολῆς Τίρυνθος» (Ναύπλιον 1868).—*Νικολαΐδη Γ.*, «Ἀνάγκη γεωργικῶν σχολῶν» (Ἀθῆναι 1875).—*Χρηστίνη Ν.*, «Πραγματεία περὶ γεωργικῆς πρακτικῆς ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1875).—«Ἐκθέσεις ἐπὶ τῶν ἀπολογισμῶν καὶ τῶν ἐργασιῶν ἐν γένει τῶν γεωργικῶν σχολείων» διὰ τὰ ἔτη 1895—1897 (Ἀθῆναι 1896—1899, ὑπουργ. Ἐσωτερικῶν).—*Εὐταξία Ἀθ. Π.*, «Ἡ γεωργικὴ ἐκπαίδευσις. Ἀγροτικὴ καὶ γεωργικὴ πολιτική» (Ἀθῆναι 1901).—*Σαμίου Κ.*, «Ἡ δασολογικὴ ἐκπαίδευσις παρ' ἡμῖν» (1901).—«Ὀργάνωσις τῆς ἑλληνικῆς γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1920).—*Χασιώτη Σ.*, «Ἡ ὀργάνωσις τῆς ἑλληνικῆς γεωργικῆς ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 19 0).—*Οἰκονόμου Ὄλγας*, «Ἕνα ἐκπολιτιστικὸ ἔργο. Ἐργάτες τῆς γῆς καὶ τοῦ πνεύματος» (Ἀθῆναι 1929).—*Χασιώτη Σ. καὶ Μουλούλη Θ.*, «Ἡ γεωργικὴ ἐκπαίδευσις εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα» (Ἀθῆναι, παράρτ. τοῦ «Γεωργ. Δελτίου» τοῦ Φεβρ. 1929).—*Χασιώτη Σ.*, «Οἱ δημοδιδάσκαλοι καὶ ἡ γεωργία» (ἐν τῷ «Γεωργικῷ δελτίῳ» 19 0 δ').—*Ζωγράφου Δ. Λ.*, «Οἱ ἐκπαιδευτικοὶ παράγοντες καὶ ἡ γεωργία» (ἐν τῷ «Γεωργικῷ δελτίῳ» 1931 δ').

—2) *Ἐμπορικὴ ἐκπαίδευσις:* *Παναγιωτοπούλου Κ.*, «Μελέτη ἐπὶ τῶν ἐμπορικῶν σπουδῶν» (Βόλος 1902).—«Ἡ ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ἐκπαίδευσις» (Ἀθῆναι 1901).—*Gelcich Eug.* καὶ *Zolgar Ivan*, «Das kommerzialle Bildungswesen in Frankreich, Griechenland κ.τ.λ.» (Wien 1908 τ. 505 τῆς Das kommerziale Bildungswesen des europ. und aussereurop. Staaten» τῶν *F. Dlabac-I. Zolgar*).—«Νομοθεσία περὶ ἐμπορικῶν σχολῶν» (Ἀθῆναι 19 4).—«Στατιστικὴ τῆς δημοσίας ἐμπορικῆς ἐκπαιδεύσεως» ἐτῶν 1910, 1911—1920 καὶ 1921 (Ἀθῆναι 1922 τ. 3).

—3) *Τεχνικὴ ἐκπαίδευσις:* «Περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς βιοτεχνικῆς ἑταιρείας καὶ περὶ τεχνικῆς διδασκαλίας» (Ἀθῆναι 1894).—*Παυλίδη Ι. Ι.*, «Περὶ τῆς τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῆς ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1902).—*Μπονάνου Δ.*, «Λόγος πρὸς σύστασιν ἀκαδημίας πρακτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς πρὸς μόρφωσιν τῶν ἐν γένει τεχνιτῶν» (Ἀθῆναι 1917).—*Μάνθο Ν. Γ.*, «Ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευσις καὶ ἡ σχετικὴ δρᾶσις τῶν ἐπαγγελματικῶν βιοτεχνικῶν ἐπιμελητηρίων» (Βόλος 1925).—*Ἠλιάδη Ἀναργ.*, «Δημιουργία τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑλλάδι. Σιβιτανίδειος κληρονομία» (Ἀθῆναι 1926).—«Σχολὴ ἐμπορικῆς ναυτιλίας ἐν Ὕδρᾳ» (Ἀθῆναι 1930).

Π. Ν. Π.

ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ. Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν δημοσίαν ἐκπαίδευσιν, τὴν παρεχομένην δηλονότι ὑπὸ τῶν κρατικῶν ἐκπαιδευτηρίων ἢ ὑπὸ τῶν ἐκπαιδευτηρίων ἑτέρων νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου, ὑφίσταται καὶ ἡ ἰδιωτικὴ ἐκπαίδευσις. Τὸ κράτος ἀπὸ τῆς συστάσεώς του δὲν ἠγνόησε τὴν ἰδιωτικὴν ἐκπαίδευσιν, οὐδὲ ἠμέλησε τὴν ρύθμισίν της. Τὸ «Περὶ δημοτικῶν σχολείων» διάταγμα τῆς 6/18 Φεβρουαρίου 1834 ἐν ἄρθρῳ 60 ὥρισεν ὅτι «καὶ ἰδιῶται ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ συνιστῶσιν, εἴτε μόνοι, εἴτε καὶ μετ' ἄλλων, δι' ἰδίων ἐξόδων σχολεῖον ἢ παιδοτροφεῖον ἢ ἄλλο τι διδακτήριον. Πρὸς τοῦτο ὅμως θέλουν ζητεῖ τὴν ἄδειαν τῆς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. γραμματείας τῆς ἐπικρατείας». Ἐπίσης τὸ ἀπὸ 31 Δεκεμβρίου 1836 διάταγμα «Περὶ κανονισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ γυμνασίων» ἐν ἄρθρῳ 115 ὥρισεν: «ὅπου ἡ κυβέρνησις δὲν ἐσύστησεν ἑλληνικὸν σχολεῖον, δύνανται δῆμοι ἢ ἰδιῶται νὰ συστήσωσι τοιοῦτον ἢ καὶ τάξεις τινὰς ἐξ ἰδίων ἀναλωμάτων». Αἱ δύο αὗται διατάξεις ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι θεμελιώδεις νόμοι, δι' ὧν τὸ ἑλληνικὸν κράτος ἀνεγνώρισε καὶ ἐπέτρεψε τὴν ἰδιωτικὴν ἐκπαίδευσιν. Ἡ ἐλευθερία τῆς ἰδιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως κατωχυρώθη καὶ διὰ διατάξεων τῶν μετέπειτα Συνταγμάτων. Οὕτω τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844 (ἄρθρ. 11), ὡς καὶ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 (ἄρθρ. 16) ὥρισεν ὅτι «ἕκαστος ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ συσταίνῃ ἐκπαιδευτικὰ καταστήματα συμμορφούμενος μὲ τοὺς νόμους τοῦ κράτους». Κατὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1911 (ἄρθρ. 16) «ἐπιτρέπεται εἰς ἰδιώτας καὶ εἰς νομικὰ πρόσωπα ἡ ἵδρυσις ἰδιωτικῶν ἐκπαιδευτηρίων λειτουργούντων κατὰ τὸ Σύνταγμα καὶ τοὺς νόμους τοῦ κράτους». Τοῦτ' αὐτὸ ὁρίζεται καὶ ἐν τῷ ἄρθρῳ 23 τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας (1927), εἰς ὃ προσετέθη ἐν ἄρθρ. 22 ὅτι «ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ διδασκαλία αὐτῶν εἶναι ἐλεύθεραι....».

Ἡ ἰδιωτικὴ ἐκπαίδευσις ἐπετράπη ἀρχικῶς μὲν ἴσως κατ' ἀνάγκην λόγῳ τῆς ἀνεπαρκείας τῶν κρατικῶν ἐκπαιδευτικῶν ἱδρυμάτων ἔναντι τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἀναγκῶν τῆς χώρας, ἀλλ' αἱ μετέπειτα συνταγματικαὶ διατάξεις ὀφείλονται καὶ εἰς τὸ φιλελεύθερον πνεῦμα, ὑφ' οὗ τὰ Συντάγματα ταῦτα ἐμφοροῦνται. Καὶ πράγματι ἡ ὕπαρξις τῆς ἰδιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν γένει ἀποτελεῖ μίαν μορφὴν τῆς ἐλευθερίας τῆς πνευματικῆς κινήσεως, ἣν ὁμολογουμένως δὲν ἠδύνατο ν' ἀποκλείσῃ συνταγματικὸς χάρτης φιλελευθέρας πολιτείας διὰ τῆς καθιερώσεως ὑπὲρ τοῦ κράτους ἐκπαιδευτικοῦ, οὕτως εἰπεῖν, μονοπωλίου. Ἐννοεῖται ὅτι καὶ κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν ἑκάστοτε Συνταγμάτων καὶ κατὰ ρητὰς ἑρμηνευτικὰς δηλώσεις δὲν ἀπεκλείσθη ἡ δυνατότης τῆς διὰ νόμου ἐπιβολῆς σχετικῶν περιορισμῶν.

Ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἰδιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως περιλαμβάνεται οἱονδήποτε σχολεῖον οἱουδήποτε τύπου καὶ οἱανδήποτε μόρφωσιν παρέχον. Διὰ τὰ σχολεῖα ταῦτα ἰσχύουν βεβαίως οἱ γενικοὶ περιορισμοὶ τοῦ Συντάγματος καὶ τῶν νόμων, οἱ ἀναφερόμενοι εἰς τὸ πολιτειακὸν καὶ κοινωνικὸν καθεστὼς καὶ εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Προκειμένου ὅμως περὶ σχολείων ἀποσκοπούντων τὴν παροχὴν μορφώσεως ἀντιστοίχου πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν κρατικῶν τοιούτων παρεχομένην καὶ τὴν χορήγησιν ἀποδεικτικῶν τίτλων σπουδῶν δυναμένων ν' ἀποκτήσωσιν ἐπίσημον κῦρος, ἐθεσπίσθησαν ἰδιαίτεραι διατάξεις.

Ἡ ἰδιωτικὴ στοιχειώδης καὶ μέση ἐκπαίδευσις παρέχεται: α') διὰ τῆς κατ' ἰδίαν διδασκαλίας, β') διὰ τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων, καὶ γ') διὰ τῶν ἰδιωτικῶν ξένων σχολείων.

Κατ' ἰδίαν διδασκαλία. Ὅταν δὲν θέλῃ τις ἢ δὲν δύναται νὰ φοιτᾷ εἰς σχολεῖον, δύναται νὰ ἐκπαιδεύεται διὰ διδασκαλίας παρεχομένης αὐτῷ κατ' ἰδίαν. Τὸ εἶδος τῆς οὕτω παρεχομένης ἐκπαιδεύσεως εἶναι περιωρισμένον μόνον προκειμένου περὶ μαθητῶν ἡλικίας ἀπὸ τοῦ 6ου ἕως 12ου ἔτους. Κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην ὑποχρεωτικῶς, συμφώνως πρὸς τὸν νόμον 4397 (ἄρθρ. 6), πρέπει νὰ λαμβάνῃ ὁ μαθητὴς τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν ὁμοίαν πρὸς τὴν παρεχομένην ὑπὸ τῶν κρατικῶν σχολείων στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως. Εἰς πᾶσαν ἄλλην περίπτωσιν ἐπιτρέπεται πλήρης ἐλευθερία ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῆς κατ' ἰδίαν λαμβανομένης μορφώσεως. Ἐφ' ὅσον ὅμως κατὰ τὴν κατ' ἰδίαν διδασκαλίαν ἀκολουθεῖται τὸ ἐπίσημον πρόγραμμα τῶν κρατικῶν σχολείων, δύναται ἡ τοιαύτη διδασκαλία ν' ἀναγνωρισθῇ καὶ δι' ἐπισήμου ἀποδεικτικοῦ τίτλου σπουδῶν, ἔχοντος τὸ αὐτὸ κῦρος, ὅπερ ἔχει καὶ ὁ χορηγούμενος μετὰ φοίτησιν εἰς τὸ ἀντίστοιχον δημόσιον σχολεῖον. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην πρέπει, κατὰ γενικὸν κανόνα, νὰ παρέχεται ὑπὸ διδασκάλων ἐχόντων τὰ προσόντα νὰ διδάξουν εἰς ἀντιστοίχους τάξεις τῶν κρατικῶν σχολείων καὶ ἡ χρονικὴ διάρκεια ταύτης νὰ μὴ εἶναι συντομωτέρα τῆς ἀπαιτουμένης κατὰ τὴν φοίτησιν εἰς τὰ κρατικὰ σχολεῖα. Ειδικώτερον ὡς πρὸς τοῦτο ἰσχύουν τὰ ἑξῆς: Κατὰ τὸ ἀπὸ 18 Νοεμβρίου 1929 διάταγμα «Περὶ ἐγγραφῶν, ἐξετάσεων κλπ. ἐν τοῖς σχολείοις τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως» (Ἐφ. Κυβ. 414), οἱ κατ' ἰδίαν διδαχθέντες τὰ μαθήματα στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως μαθηταὶ δύνανται νὰ καταταχθοῦν, κατόπιν σχετικῶν κατατακτηρίων ἐξετάσεων, εἰς τάξιν κρατικοῦ σχολείου στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, δι' ἣν ἤθελον κριθῆ ἱκανοὶ καὶ ἐφ' ὅσον ἔχουν τὴν ἀπαιτουμένην κατὰ τὸν νόμον ἀντίστοιχον ἡλικίαν. Διὰ νὰ λάβουν μέρος εἰς τὰς τοιαύτας ἐξετάσεις, ἀπαιτεῖται ἁπλῆ αἴτησις τῶν γονέων ἢ κηδεμόνων, ὅταν ὁ ὑποψήφιος μαθητὴς πρόκειται νὰ καταταχθῇ εἴς τινα τῶν τριῶν κατωτέρων τάξεων. Διὰ τὰς λοιπὰς τρεῖς ἀνωτέρας τάξεις ἀπαιτεῖται καὶ πιστοποιητικὸν σπουδῆς τοῦ διδάξαντος κατ' ἰδίαν διδασκάλου. Ἀλλὰ κατὰ τὸ ἀπὸ 31 Μαΐου 1933 διάταγμα «Περὶ ἐγγραφῶν, ἐξετάσεων κλπ. ἐν τοῖς σχολείοις τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως» (ἄρθρ. 5, ἐδ. 2, Ἐφ. Κυβ. 154), μαθητὴς κατ' ἰδίαν διδαχθεὶς τὰ μαθήματα τῶν πέντε κατωτέρων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, προτιθέμενος νὰ ὑποστῇ εἰσιτηρίους ἐξετάσεις διὰ τὴν α' τάξιν τοῦ δημοσίου γυμνασίου ἢ πρακτικοῦ λυκείου ἢ τοῦ διταξίου ἡμιγυμνασίου, πρέπει νὰ διδαχθῇ τὰ μαθήματα τῆς στ' τάξεως οὐχὶ κατ' ἰδίαν, ἀλλὰ φοιτῶν εἰς κρατικὸν σχολεῖον. Ἡ κατ' ἰδίαν διδασκαλία τῶν μαθημάτων τῶν τριῶν κατωτέρων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου δύναται νὰ παρέχεται ὑπὸ οἱουδήποτε. Τῶν μαθημάτων ὅμως τῶν τριῶν ἀνωτέρων ἡ διδασκαλία πρέπει νὰ γίνεται ὑπὸ πτυχιούχων δημοδιδασκάλων, ἐχόντων τὰ προσόντα νὰ διδάξουν εἰς δημόσια σχολεῖα, ἢ καὶ ὑπὸ δημοδιδασκάλων διατελούντων ἐν δημοσίᾳ ὑπηρεσίᾳ. Ἐπιτρέπεται ἐπίσης ὅπως ἀναγνωρισθῇ δι' ἐπισήμου ἀποδεικτικοῦ τίτλου σπουδῶν καὶ ἡ κατ' ἰδίαν διδασκαλία μαθημάτων μέσης παιδείας, ἀλλὰ μόνον ἑνὸς σχολικοῦ ἔτους. Δύναται δηλονότι μαθητής τις νὰ διδαχθῇ κατ' ἰδίαν τὰ μαθήματα τοῦ κλασσικοῦ γυμνασίου ἢ τοῦ πρακτικοῦ λυκείου, πλὴν τῶν τῆς στ' τάξεως, καὶ νὰ λαμβάνῃ ἐπισήμους τίτλους σπουδῶν, ἐφ' ὅσον μεθ' ἕκαστον σχολικὸν ἔτος τοιαύτης διδασκαλίας ὑφίσταται ἐπιτυχῶς τὰς σχετικὰς κατατακτηρίους λεγομένας ἐξετάσεις. Προτιθέμενος ὅμως ὁ μαθητὴς οὗτος νὰ τύχῃ ἐπισήμου ἀπολυτηρίου τοῦ γυμνασίου ἢ τοῦ πρακτικοῦ λυκείου, πρέπει νὰ φοιτήσῃ εἰς τὴν ἀνωτάτην τάξιν δημοσίου ἢ ἰδιωτικοῦ γυμνασίου ἢ πρακτικοῦ λυκείου καὶ νὰ ὑποστῇ ἐπιτυχῶς τὰς ἀπολυτηρίους ἐξετάσεις. Ὁ κατ' ἰδίαν διδασκόμενος μαθητὴς πρέπει πάντως νὰ ἔχῃ τὴν ὑπὸ τοῦ νόμου ὁριζομένην κανονικὴν ἡλικίαν, δηλαδὴ οὐχὶ μικροτέραν τοῦ κατωτέρου ἐπιτρεπτοῦ ὁρίου διὰ τὴν ἀντίστοιχον τάξιν τοῦ δημοσίου σχολείου. Ἡ κατ' ἰδίαν διδασκαλία πρέπει νὰ διαρκῇ ἐπὶ ὁλόκληρον τὸ σχολικὸν ἔτος. Ἐν τούτοις, προκειμένου νὰ γίνῃ δεκτὸς εἰς τὰς κατατακτηρίους ἐξετάσεις ὁ κατ' ἰδίαν διδαχθεὶς μαθητής, οὐδεμία ἑτέρα περὶ τούτων ἀπόδειξις ἀπαιτεῖται, πλὴν μιᾶς σχετικῆς δηλώσεως τοῦ πατρὸς ἢ κηδεμόνος αὐτοῦ, ἥτις ὅμως φορολογεῖται δι' ὡρισμένου χαρτοσήμου ἐκπαιδευτικῶν τελῶν. Ἐπίσης δὲν ἀπαιτεῖται ν' ἀποδειχθῇ οὔτε ἂν ἡ διδασκαλία ἐγένετο παρ' ἐχόντων τὰ σχετικὰ νόμιμα προσόντα καθηγητῶν. Προφανῶς ὁ νόμος ἐδυσπίστησε πρὸς τὰ ἄλλοτε εὐκόλως λαμβανόμενα καὶ προσαγόμενα παρὰ τῶν ὑποψηφίων μαθητῶν σχετικὰ πιστοποιητικὰ τῶν διδαξάντων καὶ ἠρκέσθη εἰς τὴν ἁπλῆν δήλωσιν τοῦ πατρὸς ἢ κηδεμόνος, ἣν καὶ ἐφορολόγησε σχετικῶς βαρέως, ἴσως διὰ νὰ περιορίσῃ τὴν κατ' ἰδίαν διδασκαλίαν, μὴ παρέχουσαν ὁμολογουμένως τὰ ἐχέγγυα μιᾶς κανονικῆς, ὡς ἡ σχολική, διδασκαλίας. Τὰ περὶ τῆς κατ' ἰδίαν διδασκαλίας τῶν μαθητῶν τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως ρυθμίζονται ὑπὸ τοῦ διατάγματος τῆς 31 Μαΐου 1933 «Περὶ ἐγγραφῶν, ἐξετάσεων κλπ. ἐν τοῖς σχολείοις τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως».

Ἰδιωτικὰ σχολεῖα. Τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα ὑπάγονται εἰς τὴν ἐποπτείαν τοῦ ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Παιδείας, ἱδρύονται δὲ κατόπιν σχετικῆς ἀδείας. Τοιαύτης ἀδείας δύνανται νὰ τύχουν μόνον οἱ ἀπολαύοντες τῶν ἀστικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἕλληνος πολίτου, χωρὶς καμμίαν διάκρισιν τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτῶν δόγματος, ἢ εἰς σωματεῖα ἀναγνωριζόμενα ὡς νομικὰ πρόσωπα ὑπὸ τῶν νόμων τοῦ κράτους, ἐφ' ὅσον παρέχουν τὴν ἐγγύησιν ὅτι θὰ καλλιεργοῦν τὴν ἐθνικὴν παιδείαν καὶ τὸ ἐθνικὸν φρόνημα. Διὰ τὴν χορήγησιν τῆς ἀδείας ἐρευνᾶται, ἐκτὸς τοῦ ἂν ὁ αἰτῶν τὴν τοιαύτην ἄδειαν ἔχῃ τὰς ὡς ἀνωτέρω ἰδιότητας, καὶ ἂν ὑφίστανται πράγματι ἐκπαιδευτικαὶ ἀνάγκαι ἐν τῇ πόλει ἢ τῇ συνοικίᾳ, ἐν ᾗ πρόκειται νὰ λειτουργήσῃ τὸ ἱδρυθησόμενον σχολεῖον, μὴ ἐξυπηρετούμεναι ὑπὸ ἄλλων ὁμοίων σχολείων. Χορηγηθείσης τῆς ἀδείας πρὸς ἵδρυσιν ἑνὸς ἰδιωτικοῦ σχολείου δὲν ἐπιτρέπεται ἡ λειτουργία αὐτοῦ, εἰμὴ μόνον ἀφοῦ διαπιστωθῇ ἁρμοδίως ὅτι διατίθενται, καὶ μάλιστα πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ σχολικοῦ ἔτους, ἐπαρκὲς καὶ ὑγιεινὸν διδακτήριον καὶ τὰ ἀπαιτούμενα διδακτικὰ ὄργανα. Τόσον ἡ ἄδεια τῆς ἱδρύσεως, ὅσον καὶ ἡ ἄδεια τῆς λειτουργίας χορηγοῦνται δι' ἀποφάσεως τοῦ ὑπουργείου Θρησκευμάτων καὶ Παιδείας κατόπιν προτάσεως τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου, στηριζομένης εἰς σχετικὰς γνωμοδοτήσεις τοῦ ἁρμοδίου ἐκπαιδευτικοῦ ἐπιθεωρητοῦ καὶ τῆς ἁρμοδίας σχολιατρικῆς ὑπηρεσίας. Ἄδεια ἐπίσης ἀπαιτεῖται καὶ διὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ ἰδιωτικοῦ σχολείου εἰς ἕτερον οἴκημα τῆς αὐτῆς ἢ ἄλλης συνοικίας τῆς αὐτῆς πόλεως ἢ καὶ εἰς ἄλλην πόλιν, καὶ δὴ κατὰ τὰς αὐτὰς διατυπώσεις. Ἄδεια ἐπίσης ἀπαιτεῖται καὶ ὅταν πρόκειται νὰ μεταβιβασθῇ ἡ κυριότης τοῦ ἰδιωτικοῦ σχολείου εἰς ἕτερον φυσικὸν ἢ νομικὸν πρόσωπον. Ἡ ἄδεια τῆς ἱδρύσεως φορολογεῖται διὰ χαρτοσήμου ἐκπαιδευτικῶν τελῶν πεντακοσίων δι' ἕκαστον εἶδος σχολείου (νηπιαγωγεῖον, δημοτικὸν σχολεῖον, ἡμιγυμνάσιον κλπ.). Διὰ τὴν συνέχισιν τῆς λειτουργίας τοῦ ἰδιωτικοῦ σχολείου ἀπαιτεῖται κατ' ἔτος ἀνανέωσις τῆς ἀρχικῆς ἀδείας ἱδρύσεως, ἥτις μᾶλλον διὰ φορολογικὸν σκοπὸν καθιερώθη, διότι οὐδὲν ἕτερον διὰ τὴν χορήγησιν αὐτῆς ἀπαιτεῖται εἰ μὴ μόνον ὑποβολὴ αἰτήσεως ἐπὶ πεντακοσιοδράχμου κοινοῦ χαρτοσήμου δι' ἕκαστον ἰδιωτικὸν σχολεῖον.

Ὁ ὀργανισμὸς τοῦ ἰδιωτικοῦ σχολείου πρέπει νὰ εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν τῶν δημοσίων σχολείων τῆς δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως. Δύναται δὲ ἕκαστον ἰδιωτικὸν σχολεῖον νὰ περιλαμβάνῃ εἴτε ἓν εἶδος εἴτε καί τινα εἴτε καὶ ὅλα τὰ εἴδη τῶν δημοσίων σχολείων τῆς δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως. Διὰ νὰ περιλάβῃ ὅμως καὶ τὴν ἀνωτάτην (στ') τάξιν τοῦ γυμνασίου ἢ τοῦ πρακτικοῦ λυκείου, ἀπαιτεῖται εἰδικὴ ἄδεια τοῦ ὑπουργείου. Διὰ τὴν χορήγησιν τῆς τοιαύτης ἀδείας ὁ νόμος ἀπῄτησε προηγουμένην τριετῆ κανονικὴν λειτουργίαν τοῦ ἰδιωτικοῦ σχολείου, διαπιστουμένην παρ' εἰδικῆς ἐπιτροπῆς, καὶ σχετικὴν πρότασιν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου.

Παρέκκλισις ἀπὸ τοῦ προγράμματος τῶν δημοσίων σχολείων δύναται νὰ ἐπιτραπῇ μετὰ σχετικὴν γνωμοδότησιν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου. Δι' εἰδικῆς ἀδείας δύναται ἐπίσης νὰ ἐπιτραπῇ καὶ ἡ ἵδρυσις ἰδιωτικοῦ σχολείου ἰδίου τύπου. Ὁ νόμος ἐπέτρεψεν ἐπίσης καὶ τὴν δυνατότητα τῆς χορηγήσεως ἀδείας ἱδρύσεως καὶ ἰδιωτικοῦ προτύπου πειραματικοῦ σχολείου παντὸς τύπου εἰς πρόσωπα παιδαγωγικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ κύρους μὲ παρέκκλισιν ὡς πρὸς τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς μεθόδους ἐργασίας τοῦ σχολείου καὶ τὸ πρόγραμμα τῆς διδασκαλίας.

Τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν τοῦ ἰδιωτικοῦ σχολείου πρέπει νὰ ἔχῃ τὰ αὐτὰ προσόντα ὡς καὶ τὸ τῶν ἰσοβάθμων δημοσίων σχολείων. Ὁ διευθυντής, ὅστις ἐπιπροσθέτως πρέπει ν' ἀπολαύῃ καὶ τῶν ἀστικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἕλληνος πολίτου, προσλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ ἰδιοκτήτου τοῦ ἰδιωτικοῦ σχολείου, κατόπιν ὅμως προηγουμένης ἐγκρίσεως τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου. Τὸ λοιπὸν διδακτικὸν προσωπικὸν προσλαμβάνεται κατόπιν ἐγκρίσεως μόνον ὑπὸ τοῦ οἰκείου ἐκπαιδευτικοῦ ἐπιθεωρητοῦ. Τὸ προσωπικὸν τοῦτο μέχρι τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1932—1933 ἠδύνατο νὰ λαμβάνεται εἴτε ἐκ τῶν ἐν δημοσίᾳ

Digitized by Google

ὑπηρεσίᾳ ἐκπαιδευτικῶν λειτουργῶν εἴτε καὶ ἐκ τῶν συνταξιούχων πρώην τοιούτων. Ἐσχάτως ὅμως ὁ νομοθέτης, ἀναγνωρίσας τὴν δεινὴν θέσιν, εἰς ἣν περιῆλθον οἱ μὴ διορισθέντες, συνεπείᾳ τῶν δυσμενῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν τοῦ κράτους, νὰ διορισθῶσιν ὡς δημόσιοι ἐκπαιδευτικοὶ λειτουργοὶ πτυχιοῦχοι τοῦ πανεπιστημίου ἢ ἄλλων σχολῶν, διὰ νὰ διευκολύνῃ τὴν πρόσληψίν των εἰς ἰδιωτικὰ σχολεῖα, ἀπηγόρευσε κατὰ γενικὸν κανόνα μὲ ἐλαχίστας ἐξαιρέσεις εἰς τοὺς δημοσίους ἐκπαιδευτικοὺς λειτουργούς, ὡς καὶ εἰς τοὺς συνταξιούχους, νὰ διδάσκωσιν εἰς ἰδιωτικὰ σχολεῖα. Ἐν τῇ νομοθεσίᾳ ὑπάρχει ἐπίσης καὶ πρόβλεψις περὶ τοῦ ἀνωτάτου ὁρίου ὡρῶν διδασκαλίας δι' ἕκαστον τῶν ὑπὸ τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων προσλαμβανομένων λειτουργῶν, περὶ τοῦ τρόπου τῆς διαβαθμίσεως καὶ μισθοδοσίας αὐτῶν ὡς καὶ περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀπολύσεως ἢ ἀποχωρήσεώς των, ὁρίζονται δὲ καὶ σχετικαὶ πειθαρχικαὶ ποιναὶ διά τε τὸν διευθυντὴν καὶ τὸ λοιπὸν προσωπικὸν καὶ αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς αὗται ἐπιβάλλονται.

Ἡ ἐποπτεία τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων ἀσκεῖται διὰ τῶν ἁρμοδίων ἐπιθεωρητῶν καὶ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου. Μέχρι τοῦ 1926 οἱ κατὰ τόπους ἐπιθεωρηταὶ δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως εἶχον τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐπιθεωροῦν καὶ ἐποπτεύουν καὶ τὰ ἐντὸς τῶν περιφερειῶν των λειτουργοῦντα ἰδιωτικὰ σχολεῖα. Λόγῳ ὅμως τοῦ ὄγκου τῆς ἐργασίας των περὶ τὴν διοίκησιν τῶν δημοσίων σχολείων, οἱ ἐπιθεωρηταὶ οὗτοι δὲν ἠδύναντο νὰ ἐπαρκέσουν καὶ εἰς τὴν ἐποπτείαν τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων. Διὰ τοῦτο διὰ τοῦ ἀπὸ 15 Σεπτεμβρίου 1926 νομοθετικοῦ διατάγματος (Ἐφ. Κ. 307, ἱδρύθη ἰδία γενικὴ ἐπιθεώρησις τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων, τὰ καθήκοντα τῆς ὁποίας ὡρίσθησαν διὰ τοῦ ἀπὸ 25 Ὀκτωβρίου 1926 προεδρικοῦ διατάγματος (Ἐφ. Κ. 309). Ὁ γενικὸς ἐπιθεωρητὴς τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων, μὲ συνεργασίαν τῶν κατὰ τόπους ἐπιθεωρητῶν, ἤσκει τὴν ἐποπτείαν ἐφ' ὅλων τῶν ἐντὸς τοῦ κράτους λειτουργούντων ἰδιωτικῶν καὶ ξένων σχολείων τῆς δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως. Ἀλλ' ὁ θεσμὸς οὗτος, παρὰ τὴν χρησιμότητά του, κατηργήθη ἐν τούτοις διὰ λόγους οἰκονομίας διὰ τοῦ ἀπὸ 6 Ἀπριλίου 1933 νομοθετικοῦ διατάγματος (Ἐφ. Κ. 88, καὶ ἡ ἐπιθεώρησις καὶ λοιπὴ ἐποπτεία τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων ἀνετέθη καὶ πάλιν εἰς τοὺς ἐπιθεωρητὰς τῶν δημοσίων σχολείων.

Οἱ ἐπιθεωρηταὶ ὀφείλουν νὰ ἐλέγχουν τὴν σύνθεσιν τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων, τὰ προσόντα καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ διδακτικὴν ἱκανότητα καὶ ἐν γένει τὸ ποιὸν αὐτοῦ, ὡς καὶ ἐν γένει τὴν ὑπὸ τῶν σχολείων τούτων ἐφαρμογὴν τῶν ἰσχυουσῶν σχετικῶν διατάξεων καὶ ν' ἀναφέρουν τὰς παρατηρήσεις των πρὸς τὸ ἐκπαιδευτικὸν συμβούλιον. Διὰ πᾶσαν παράβασιν οἱ ἱδρυταὶ καὶ οἱ διευθυνταὶ τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων ὑπόκεινται εἰς τὰς πειθαρχικὰς ποινὰς τῆς ἐπιπλήξεως, τοῦ προστίμου ἢ καὶ τῆς ἄρσεως τῆς ἀδείας ἱδρύσεως τοῦ σχολείου. Τὸ λοιπὸν διδακτικὸν προσωπικὸν ὑπόκειται εἰς τὰς αὐτὰς πειθαρχικὰς ποινὰς ὡς καὶ τὸ τῶν δημοσίων σχολείων.

Οἱ μαθηταὶ τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων ἐγγράφονται, μετεγγράφονται, ἐξετάζονται καὶ προάγονται ἢ ἀπορρίπτονται ἢ τιμωροῦνται κατὰ τὰς αὐτὰς διατάξεις, ὡς καὶ οἱ τῶν δημοσίων σχολείων. Ἐπίσης καταβάλλουν τὰ αὐτὰ ἐκπαιδευτικὰ τέλη ἐπὶ τῆς ἐγγραφῆς καὶ ἀνανεώσεως αὐτῆς καὶ ἐπὶ τῶν ἐνδεικτικῶν, ἀπολυτηρίων καὶ λοιπῶν ἀποδεικτικῶν τίτλων σπουδῶν, ὡς καὶ οἱ τῶν δημοσίων, ἐπὶ πλέον δὲ 25 % ἐπὶ τῶν ἀποδεικτικῶν τίτλων ἐν γένει, ὅταν οἱ τίτλοι οὗτοι δὲν πρόκειται νὰ χρησιμοποιηθοῦν διὰ συμμετοχὴν εἰς κατατακτηρίους ἐξετάσεις. Προαγόμενοι ἀπὸ τάξεως εἰς τάξιν ἢ ἀπολυόμενοι ἐκ τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων οἱ μαθηταὶ λαμβάνουν βεβαίως ἐνδεικτικὰ καὶ ἀπολυτήρια, ἀλλὰ τὰ τοιαῦτα ἐνδεικτικὰ καὶ ἀπολυτήρια δὲν δίδουν εἰς τοὺς κατόχους τὰ προσόντα καὶ δικαιώματα, τὰ ὁποῖα δίδουν ὅμοιοι τίτλοι τῶν δημοσίων σχολείων. Ἀποδεικτικοὺς τίτλους σπουδῶν μὲ τὸ ἐπίσημον κῦρος τῶν δημοσίων τοιούτων ἀποκτοῦν οἱ μαθηταὶ ἢ ἀπόφοιτοι τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων κατόπιν σχετικῶν ἐξετάσεων, κατατακτηρίων ἢ ἀπολυτηρίων, διεξαγομένων ἐνώπιον ἐπιτροπῶν ἐπὶ τούτῳ διοριζομένων, ἀπαρτιζομένων δὲ ἐκ δημοσίων ἐκπαιδευτικῶν λειτουργῶν. Αἱ ἐξετάσεις αὗται διενεργοῦνται, προκειμένου μὲν περὶ μαθητῶν τῶν δημοτικῶν σχολείων, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀπὸ 18 Νοεμβρίου 1929 διατάγματος (Ἐφ. Κ. 414), προκειμένου δὲ περὶ μαθητῶν μέσης παιδείας ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀπὸ 31 Μαΐου 1933 διατάγματος (Ἐφ. Κ. 154). Ὑπάρχουν ἐν τούτοις καὶ ἰδιωτικὰ σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα, λόγῳ τῆς ἐξαιρετικῆς δράσεως καὶ ὠφελιμότητος αὐτῶν, ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τοῦ νόμου ἰσοτιμία πλήρης πρὸς τὰ δημόσια ἀντίστοιχα. Τοιαῦτα π. χ. εἶναι τὰ ὑπὸ τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας συντηρούμενα διδασκαλεῖα ἢ γυμνάσια ἢ ἀστικὰ σχολεῖα θηλέων, τὸ δημοσυντήρητον γυμνάσιον θηλέων Πειραιῶς, τὰ ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης λειτουργοῦντα ἰδιωτικὰ γυμνάσια «Κοραῆς» καὶ «Παλλάδιον», τὸ ἐν Ἀθήναις (Ψυχικῷ) ὑπὸ τοῦ Ἑλληνοαμερικανικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ἱδρύματος ἱδρυθὲν «Κολλέγιον Ἀθηνῶν» (περιλαμβάνον δημοτικὸν σχολεῖον, κλασσικὸν γυμνάσιον, πρακτικὸν λύκειον καὶ μέσην ἐμπορικὴν σχολήν) καὶ ἡ ἐν Σπέτσαις «Ἀναργύρειος καὶ Κοργιαλένειος σχολή», συντηρουμένη ἐκ τῶν πόρων τοῦ ὁμωνύμου ἱδρύματος. Οἱ ὑπὸ τούτων χορηγούμενοι τίτλοι σπουδῶν ἔχουν τὴν αὐτὴν ἰσχὺν ὡς καὶ οἱ παρὰ τῶν ἀντιστοίχων δημοσίων ἐκδιδόμενοι.

Οἱ ρυθμίζοντες βασικῶς τὸ καθεστὼς τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων νόμοι εἶναι οἱ 3578 (Ἐφ. Κ. 111/1928), 4862 (Ἐφ. Κ. 2/1931) καὶ 5754 (Ἐφ. Κ. 268/1933). Σχετικὰς πρὸς τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα διατάξεις περιέχουν καὶ οἱ 5018 (Ἐφ. Κ. 160/1931), 5341 (ἄρθρ. 56, Ἐφημ. Κ. 81/1932) καὶ 5564 (ἄρθρ. 2, Ἐφ. Κ. 225/1932).

Ἡ εἰς τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα φοίτησις εἶναι βεβαίως δαπανηροτέρα ἢ εἰς τὰ κρατικά. Οἱ μαθηταὶ τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων, ἐνῷ ὑπόκεινται εἰς τὰς αὐτὰς δαπάνας, εἰς ἃς ὑπόκεινται καὶ οἱ τῶν κρατικῶν σχολείων συνάδελφοί των, ἐπὶ πλέον ὑποχρεοῦνται εἰς πληρωμὴν ηὐξημένων ἐκπαιδευτικῶν τελῶν διὰ τοὺς τίτλους τῶν σπουδῶν των, ἀλλὰ πρὸ παντὸς καὶ εἰς πληρωμὴν διδάκτρων. Ἐκ τούτου εἶναι εὐεξήγητον ὅτι τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα τροφοδοτοῦνται ἐκ μαθητῶν τέκνων τῆς εὐπόρου τάξεως καὶ εὐδοκιμοῦν εἰς κέντρα τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ.

Κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1933—1934 ἐλειτούργησαν ἐν Ἑλλάδι 219 ἐν συνόλῳ ἰδιωτικὰ σχολεῖα, περιλαμβάνοντα 21 νηπιαγωγεῖα, 199 δημοτικὰ σχολεῖα καὶ 80 γυμνάσια. Ἐκ τούτων λειτουργοῦν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ τὰ προάστιά των 94, περιλαμβάνοντα 9 νηπιαγωγεῖα, 94 δημοτικὰ σχολεῖα καὶ 39 γυμνάσια, εἰς τὸν Πειραιᾶ 63, περιλαμβάνοντα 4 νηπιαγωγεῖα, 48 δημοτικὰ σχολεῖα και 16 γυμνάσια, εἰς δὲ τὴν Θεσσαλονίκην 10, περιλαμβάνοντα 1 νηπιαγωγεῖον, 10 δημοτικὰ σχολεῖα καὶ 8 γυμνάσια. Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν τῶν σχολείων τούτων δὲν ὑπάρχουν στατιστικὰ δεδομένα, ἀλλ' ἐκ τῶν ὑπαρχόντων τοιούτων διὰ τὰ ἰδιωτικὰ δημοτικὰ σχολεῖα τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1931—1932 προκύπτει ὅτι εἰς τὰ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο λειτουργήσαντα 195 ἰδιωτικὰ δημοτικὰ σχολεῖα ἐφοίτησαν 16.764 μαθηταί, ἔναντι 752.937 τῶν δημοσίων σχολείων τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Ἐκ τούτων εἰς τὰ 89 ἰδιωτικὰ σχολεῖα τῶν Ἀθηνῶν ἐφοίτησαν 7.890, εἰς δὲ τὰ 60 τοῦ Πειραιῶς ἐφοίτησαν 4.635.

Ἡ ἰδιωτικὴ ἐκπαίδευσις ἐβελτιώθη ἐπαισθητῶς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἀλλὰ πάντως ὑστερεῖ ποιοτικῶς τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως. Ἡ ἐπιχείρησις τοῦ ἰδιωτικοῦ σχολείου, ἀποβλέπουσα καὶ εἰς τὸ ἐμπορικὸν κέρδος, δὲν δύναται νὰ μισθοδοτῇ τὸ προσωπικὸν καθ' ὃν τρόπον τὸ κράτος ἀμείβει τὸ τῶν δημοσίων. Διὰ τοῦτο τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων ἀποτελεῖται εἴτε ἐκ δημοσίων ἐκπαιδευτικῶν λειτουργῶν ἢ συνταξιούχων τοιούτων ἐπὶ μικρῷ ἐπιμισθίῳ, διδασκόντων ἐν αὐτοῖς παρέργως, εἴτε ἐξ ἐλευθέρων πτυχιούχων διδασκάλων ἢ καθηγητῶν, διδασκόντων διὰ τὴν συμπλήρωσιν ἐπαρκῶν ὁπωσδήποτε ἀποδοχῶν, ἐπὶ ὥρας περισσοτέρας τῶν κανονικῶν. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸν ὅτι μία τοιαύτη κατάστασις θὰ ἔχῃ ἐπιβλαβῆ ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἀποδοτικότητος τοῦ σχολείου. Ἐπίσης διὰ τὴν προσέλκυσιν περισσοτέρων μαθητῶν τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα ἔχουν λόγους νὰ περιορίζουν καθ' ὅσον εἶναι δυνατὸν τὰ δυσμενῆ ἀποτελέσματα τῶν ἐξετάσεων. Εἰς παλαιοτέρας ἐγκυκλίους τοῦ ὑπουργείου Παιδείας εὑρίσκει κανεὶς αὐστηροτέραν κριτικὴν ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς λειτουργίας τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων. Ἀλλ' οἱ μαθηταί, φοιτῶντες εἰς τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα, ἀποφεύγουν τὸν συνωστισμὸν τῶν πολυπληθῶν δημοσίων σχολείων εἰς ἀνεπαρκεῖς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διδακτηριακοὺς χώρους, εὑρίσκουν προσέτι ἐκεῖ μᾶλλον ἐκλεκτὸν μαθητικὸν περιβάλλον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς κοινωνικῆς προελεύσεως, μεγαλυτέραν προσοχὴν εἰς τὴν ἀπέναντί των συμπεριφορὰν καὶ ἐπιείκειαν τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ καὶ δὲν ἀντιμετωπίζουν τοὺς αὐστηροὺς ἐξεταστὰς τῶν δημοσίων σχολείων εἰμὴ μόνον ὅταν, κατ' ἀναπόδραστον ἀνάγκην, θὰ θελήσουν νὰ ἐπισημοποιήσουν τοὺς ἐκ τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων ληφθέντας τίτλους σπουδῶν. Αὐτοὶ εἶναι οἱ βασικοὶ λόγοι οἱ ὠθοῦντες τοὺς γονεῖς εἰς τὴν προτίμησιν τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων διὰ τὴν παίδευσιν τῶν τέκνων των. Τελευταίως ἐγράφη ὅτι διὰ λόγους περιορισμοῦ τῶν κρατικῶν δαπανῶν θὰ ἠδύνατο ἡ μέση ἐκπαίδευσις ν' ἀφεθῇ ὁλοσχερῶς εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἰδιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως, καταργουμένων τῶν ἀντιστοίχων κρατικῶν σχολείων, ἀλλ' αἱ τοιαῦται σκέψεις δὲν εὗρον εὐτυχῶς οὐδεμίαν σοβαρὰν ἀπήχησιν.

Ξένα σχολεῖα. Ἡ ὕπαρξις ξένων σχολείων ἐν Ἑλλάδι χρονολογεῖται ἀπὸ πολλῶν δεκαετηρίδων. Ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα ἐξ αὐτῶν εἶναι τὸ ἐν Νάξῳ γαλλικὸν σχολεῖον τῶν οὐρσουλινῶν μοναχῶν, ἱδρυθὲν περὶ τὸ 1670, καὶ τὸ παρθεναγωγεῖον Χίλλ, ἱδρυθὲν περὶ τὸ 1831. Τὰ περισσότερα ἱδρύθησαν μετὰ τὸ 1860, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀπὸ διάφορα καθολικὰ ἱερατικὰ τάγματα. Ὡς ξένα σχολεῖα ἐθεωροῦντο ὑπὸ τῆς παλαιοτέρας νομοθεσίας τὰ διατελοῦντα ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν σωματείων ἀλλοδαπῶν ἢ προσώπων μὴ κεκτημένων τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν. Εἰδικὴ ρύθμισις τοῦ τρόπου τῆς ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας των δὲν ὑπῆρχεν. Ὁ νόμος 997 1917, ὅστις ἀπετέλεσε διὰ τὴν ἐποχήν του τὴν σοβαρωτέραν προσπάθειαν τοῦ κράτους περὶ μιᾶς συστηματικωτέρας ρυθμίσεως τῆς λειτουργίας τῶν ἰδιωτικῶν ἐν γένει σχολείων, δὲν περιέλαβε διὰ τὰ ξένα σχολεῖα εἰμὴ μόνον τὴν γενικωτάτην διάταξιν ὅτι ὑπόκεινται εἰς τοὺς νόμους τοῦ κράτους. Οὐδεὶς λοιπὸν περιορισμὸς ὑπῆρχεν οὔτε ὡς πρὸς τὸ ἐφαρμοζόμενον πρόγραμμα διδασκαλίας, οὔτε ὡς πρὸς τὴν σύνθεσιν τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ. Δικαίωμα ἐποπτείας αὐτῶν εἶχε βεβαίως τὸ ὑπουργεῖον Παιδείας, ἀλλ' ἡ ἀσκηθεῖσα ἐποπτεία ὑπῆρξε χαλαρωτάτη καὶ τυπική. Οὐσιαστικωτέρα ἐπίβλεψις καὶ παρακολούθησις τῆς δράσεως τῶν ξένων σχολείων ἐσημειώθη ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς εἰδικῆς ἐπιθεωρήσεως τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων, ἀλλ' ἀποφασιστικώτερα μέτρα διὰ τὰ ξένα σχολεῖα ἐλήφθησαν διὰ τοῦ νόμου 4862.

Εἰς τὰ ξένα σχολεῖα δὲν ἐφοίτων μόνον τέκνα τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀλλοδαπῶν ἢ ἑτεροδόξων, ἀλλὰ καὶ τέκνα Ἑλλήνων ὑπηκόων, καὶ δὴ κατὰ τὸ μεγαλύτερον ποσοστόν. Ἡ εἰς αὐτὰ συρροὴ μαθητῶν καὶ μαθητριῶν τέκνων Ἑλλήνων ὑπηκόων ὀφείλεται βεβαίως καὶ εἰς τὸν ἀνεπαρκῆ ἀριθμὸν τῶν κρατικῶν σχολείων, ἰδίᾳ γυναικείας μορφώσεως, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν διαφορὰν τῆς παρεχομένης ἀγωγῆς. Ἐνῷ τὸ πρόγραμμα τῶν κρατικῶν σχολείων ἦτο ὑπερφορτωμένον μὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης, εἰς τὰ ξένα σχολεῖα ἐδιδάσκοντο μετὰ μεγαλυτέρας ἐπιμελείας ξέναι γλῶσσαι (γαλλική, γερμανική, ἀγγλική, ἰταλική), χρησιμοποιούμεναι μάλιστα καὶ ὡς γλωσσικὸν ὄργανον διδασκαλίας καὶ τῶν λοιπῶν μαθημάτων. Γενικῶς τὰ ξένα σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν παρημελεῖτο οὔτε ἡ διδασκαλία μουσικῆς καὶ χοροῦ, ἔδωκαν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι παρέχουν ἀγωγὴν μᾶλλον σύμφωνον πρὸς τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν καὶ οἱ μαθηταὶ προσλαμβάνουν ἐκεῖ καὶ τρόπους συμπεριφορᾶς μᾶλλον καταλλήλους διὰ τὰ ἤθη καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἀριστοκρατικῆς οὕτως εἰπεῖν τάξεως.

Ἡ ἐπιδεικτικὴ αὕτη παίδευσις τῶν ξένων σχολείων προσείλκυσε πολλοὺς μαθητὰς ἐκ τῆς ἑλληνικῆς πλουτοκρατικῆς ἀριστοκρατίας καὶ χάρις εἰς τοὺς μαθητὰς τούτους διετηρήθησαν ὄχι ὀλίγα ξένα σχολεῖα. Τὰ ξένα σχολεῖα κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1929—1930 ἦσαν ἐν ὅλῳ 46 (2 γερμανικά, 3 ἀμερικανικά, 18 ἰταλικὰ καὶ 23 γαλλικά) μὲ σύνολον μαθητῶν 9.390 (3.752 μαθηταί, 5.638 μαθήτριαι), ἤτοι γερμανικὰ σχολεῖα μαθηταὶ 580 (ἄρρενες 280, θήλεις 300), ἀμερικανικὰ σχολεῖα μαθηταὶ 450 (ἄρρενες 202, θήλεις 258) γαλλικὰ σχολεῖα μαθηταὶ 5.550 (ἄρρενες 2.320, θήλεις 3.230), ἰταλικὰ σχολεῖα μαθηταὶ 2.800 (ἄρρενες 950, θήλεις 1.850.

Ἐν τούτοις παρετηρήθη ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τῶν ξένων σχολείων ἦτο δυσανάλογος πρὸς τοὺς ἐκ τῶν μαθητῶν προερχομένους πόρους. Καὶ ναὶ μὲν δὲν διεπιστώθη ἄμεσος προπαγάνδα ἐθνικὴ ἢ θρησκευτική, ἀλλ' ἐθεωρήθη φυσικὸν ὅτι ἓν σχολεῖον μὲ διδασκάλους ξένους, ἀνατραφέντας εἰς τὴν ξένην χώραν, προερχομένους ἐκ ξένου κοινωνικοῦ καὶ ἐθνικοῦ περιβάλλοντος, δὲν δύναται νὰ δώσῃ εἰς τοὺς ἑλληνόπαιδας μαθητὰς ἑλληνοπρεπῆ ἀγωγήν. Ἰδιαιτέρας ἀνησυχίας ἐνέπνευσε τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὰ σχολεῖα ταῦτα ἐφοίτων κατὰ τὸ πλεῖστον μαθηταὶ καὶ μαθήτριαι στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, ἡλικίας δηλαδὴ καθ' ἣν εἶναι βαθυτέρα ἡ ἐπίδρασις τῆς διδασκαλίας, ἰδίως διὰ τὴν μόρφωσιν γλωσσικῆς συνειδήσεως. Εἰς τοὺς λόγους τούτους ὀφείλεται ἡ ψήφισις τοῦ νόμου 4862.

Διὰ τοῦ νόμου 4862: α) ἀπηγορεύθη ἀπολύτως ἡ ἵδρυσις νέων ξένων σχολείων, β) ἀπηγορεύθη εἰς τὰ τέκνα Ἑλλήνων ὑπηκόων ἀμφοτέρων τῶν φύλων νὰ φοιτοῦν εἰς τὰ ξένα σχολεῖα στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, γ) ἀπηγορεύθη ἀπολύτως ἡ διδασκαλία ξένων γλωσσῶν εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν δημοτικῶν σχολείων (κρατικῶν ἢ ἰδιωτικῶν). Κατ' ἐξαίρεσιν ἐπετράπη διὰ τοὺς μαθητὰς τῶν δύο ἀνωτέρων τάξεων τῶν ἑλληνικῶν ἰδιωτικῶν σχολείων ἡ διδασκαλία μιᾶς ξένης γλώσσης εἰς ὥρας ἐκτὸς προγράμματος, καὶ δ) ἐπεβλήθη ὅπως διὰ πάντας μὲν τοὺς μαθητὰς τῶν ξένων σχολείων, ἔστω καὶ διὰ τὰ τέκνα τῶν ἀλλοδαπῶν, διδάσκωνται ὁπωσδήποτε τὰ νέα ἑλληνικὰ εἰς τὰ σχολεῖα τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, τὰ νέα δὲ καὶ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ εἰς τὰ σχολεῖα μέσης ἐκπαιδεύσεως ὑπὸ καθηγητῶν ἢ διδασκάλων Ἑλλήνων τὴν ἰθαγένειαν καὶ ἐχόντων τὰ νόμιμα προσόντα, διὰ δὲ τοὺς μαθητὰς Ἕλληνας ὑπηκόους προσέτι καὶ τὰ μαθήματα τῆς ἱστορίας καὶ γεωγραφίας ἐκ τῶν ἐγκεκριμένων διδακτικῶν βιβλίων, καὶ δὴ κατὰ τὰς ὥρας τοῦ ἐπισήμου προγράμματος, τὸ δὲ τῶν θρησκευτικῶν ὑπὸ καθηγητοῦ ὀρθοδόξου καὶ τοῦ λίτου Ἕλληνος διὰ τοὺς ὀρθοδόξους μαθητὰς

Digitized by Google

ὑπὸ καθολικοῦ δὲ καθηγητοῦ διὰ τοὺς καθολικοὺς μαθητάς.

Ἡ ἐποπτεία ἐπὶ τῶν ξένων σχολείων ὡρίσθη ὅτι ἀσκεῖται ὑπὸ τῶν αὐτῶν ὑπαλλήλων τοῦ κράτους καὶ καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ ἐποπτεία τῶν ἑλληνικῶν ἐκπαιδευτηρίων.

Ὡς ξένον σχολεῖον ἐθεωρήθη πᾶν ἰδιωτικὸν σχολεῖον, οἱουδήποτε ἐκπαιδευτικοῦ περιεχομένου, ἱδρυθὲν εἴτε ὑπὸ μὴ Ἕλληνος πολίτου ἢ νομικοῦ προσώπου, σωματείου ἢ ὀργανισμοῦ μὴ ἑλληνικοῦ ἢ μὴ ἑδρεύοντος ἐν Ἑλλάδι, εἴτε ἀνήκει εἰς τοιοῦτον φυσικὸν ἢ νομικὸν πρόσωπον, εἴτε περιῆλθε καθ' οἱονδήποτε χρονικὸν διάστημα εἰς τοιοῦτο φυσικὸν ἢ νομικὸν πρόσωπον. Ἡ θέλησις τοῦ νόμου ν' ἀπαγορευθῇ ἡ φοίτησις εἰς ξένα σχολεῖα στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως μαθητῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων ἄνευ διακρίσεως εἶναι σαφὴς ἀσφαλῶς. Ἐν τούτοις ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ἐγένετο δεκτὸν ὅτι ὁ νόμος 4862 δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ θελήσῃ ἀθέτησιν ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς συνθήκης τῶν Σέρβων (Ἐφ. Κυβ. 311/1923), καθ' ἣν Ἕλληνες ὑπήκοοι, ἀνήκοντες εἰς ἐθνικάς, θρησκευτικὰς ἢ γλωσσικὰς μειονότητας, θὰ ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ συνιστοῦν, διευθύνουν καὶ ἐλέγχουν ἰδίαις δαπάναις σχολεῖα ἢ ἄλλα ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα, δι' ὃ καὶ ἤδη εἰς τὰ ξένα σχολεῖα στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως φοιτοῦν καὶ τέκνα Ἑλλήνων ὑπηκόων, ἐφ' ὅσον, ἐννοεῖται, ἀνήκουν εἰς ἕτερον θρήσκευμα ἢ εἰς μὴ ὀρθόδοξον χριστιανικὸν δόγμα.

Λόγῳ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου 4862 τὰ μὲν ξένα σχολεῖα περιωρίσθησαν εἰς 36, οἱ δὲ φοιτῶντες εἰς αὐτὰ μαθηταὶ ἠλαττώθησαν εἰς 2.296 (σχολικὸν ἔτος 1931—1932).

Ξένα σχολεῖα δύνανται ν' ἀναγνωρισθοῦν ὡς ἰσότιμα πρὸς τὰ ἑλληνικὰ ἰδιωτικά, ἐφ' ὅσον ἤθελον ὑποβληθῆ εἰς τὰς σχετικὰς περὶ τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων ἐπιβαλλομένας ὑπὸ τοῦ νόμου ὑποχρεώσεις. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει οἱ παρ' αὐτῶν παρεχόμενοι τίτλοι σπουδῶν ἔχουν οἵαν ἰσχὺν καὶ οἱ παρὰ τῶν ἑλληνικῶν ἰδιωτικῶν σχολείων χορηγούμενοι. Εἰς τὰ οὕτως ἀναγνωριζόμενα ξένα σχολεῖα εἶναι ἐπιτρεπτὴ κάποια παρέκκλισις ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τῶν δημοσίων σχολείων, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ χρησιμοποίησις διδακτικοῦ προσωπικοῦ μὴ ἔχοντος τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν καὶ ξένης γλώσσης ὡς ὀργάνου διδασκαλίας τῶν μαθημάτων, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν ὑποχρεώσεων, ὡς τὰ μαθήματα τῶν ἀρχαίων καὶ νέων ἑλληνικῶν, ἱστορίας, γεωγραφίας καὶ θρησκευτικῶν. Δυνάμει τῆς συνθήκης τῶν Σέρβων τὸ κράτος ἔχει τὴν ὑποχρέωσιν, ὅπως ἐκ τοῦ ὁριζομένου διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν κονδυλίου δαπανᾷ ἀνάλογον ποσὸν καὶ διὰ τὴν συντήρησιν σχολείων πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν τέκνων τῶν Ἑλλήνων τῶν Νέων Χωρῶν, τῶν ἀνηκόντων εἰς ἐθνικὰς ἢ θρησκευτικὰς ἢ γλωσσικὰς μειονότητας. Συνεπείᾳ τῆς τοιαύτης ὑποχρεώσεως διατηροῦνται μουσουλμανικά, ἰσραηλιτικὰ καὶ ρουμανικὰ σχολεῖα, κρατικὰ ἢ κοινοτικά, μὲ κρατικὴν ἐπιχορήγησιν, ἀλλὰ τὰ σχολεῖα τῆς κατηγορίας ταύτης δὲν εἶναι ξένα σχολεῖα κατὰ τὸν ὁρισμὸν τοῦ νόμου 4862.

Γ. Α. ΜΠΑΡΜΠΑΣΤΑΘΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Σπ. Τζουμελέα*, «Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς ἐν Ἑλλάδι ἰδιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως» (ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» τοῦ 1932). Βλ. πρὸς τούτοις καί: *Σαριπόλου Ν. Ν.* «Ἑλληνικὸν συνταγματικὸν δίκαιον» (δ' ἐκδ., τόμ. Γ' σ. 150—159).—«Ὑπόμνημα κατὰ τῶν προπαγανδιστικῶν σχολῶν πρὸς τὴν βουλὴν» (Ἀθῆναι 1907).—«Εἰκοσιπενταετηρὶς σχολῆς Παναγιωτοπούλου 1904—1929» (Ἀθῆναι 1928) καὶ τὰς ἐτησίας ἐκθέσεις τῶν ἰδιωτικῶν ἐκπαιδευτηρίων.

Π. Ν. Π.

ΦΙΛΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ. Ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία ἐβράδυνέ πως ἐν Ἑλλάδι — ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὴν ἐν ἔτει 1836 ἵδρυσιν τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας — νὰ προσέλθῃ ἐπίκουρος πρὸς τὸ ἐπίσημον κράτος διὰ τὴν προαγωγὴν τῆς ἐκπαιδευτικῆς κινήσεως, διὰ λόγους οἰκονομικῆς καχεξίας. Ὅτε, σὺν τῷ χρόνῳ, ἤρχισεν ἀναπτυσσομένη καὶ ἐν τῇ Ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ ποιά τις οἰκονομικὴ εὐπραγία, ἀνεφάνη ἔντονος φιλόμουσος κίνησις, ἐκδηλουμένη διὰ τῆς ἱδρύσεως ἑταιρειῶν, συλλόγων, ἑνώσεων καὶ σωματείων, μὲ σκοπὸν εἴτε τὴν διάδοσιν καὶ προαγωγὴν τῆς ἐκπαιδεύσεως καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα (Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων κ. ἄ.), εἴτε μὲ σκοπὸν τὴν πνευματικὴν προαγωγὴν τῶν κατοίκων περιφερείας τινὸς μόνον τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους (Μακεδονικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία κ. ἄ.). Ἱδρύθησαν ἀκόμη καὶ ἑνώσεις καὶ σύλλογοι, οἵτινες δὲν ἔθεσαν τὴν πνευματικὴν προαγωγὴν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ὡς τὸν κύριον ἢ τὸν μόνον σκοπὸν τῆς ἱδρύσεώς των, ἀλλ' ὡς ἕνα τῶν ἐπιδιωκτέων ὑπ' αὐτῶν σκοπῶν (Ἑλληνικὴ Γυμναστικὴ καὶ Παιδαγωγικὴ Ἑταιρεία) καὶ σύλλογοι, οἵτινες ἐπιδιώκουν τὴν διάδοσιν καὶ βελτίωσιν ἰδικοῦ τινος μόνον κλάδου τῆς ἐκπαιδεύσεως (Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἑταιρεία τῶν Θεσσαλῶν) ἢ τὴν ἐπικράτησιν ὡρισμένων ἐκπαιδευτικῶν ἢ γλωσσικῶν ἀρχῶν (Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος) ἢ τὴν ἐκλαΐκευσιν ἐπιστημονικῶν γνώσεων δι' ἱδρύσεως λαϊκῶν πανεπιστημίων, διαλέξεων, ἐκδόσεως περιοδικῶν καὶ ἐπετηρίδων (Χριστιανικὴ Κοινωνικὴ Ἕνωσις, Θρακικὸν κέντρον).

Τῶν ἱδρυμάτων τούτων, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν περιλαμβάνονται τὰ εἰδικὰ ἐπιστημονικὰ καθιδρύματα (Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία, Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Λέσχη τῶν Ἐπιστημόνων κ. λ. π.), οὐδὲ τὰ ὑπὸ ἰδιωτῶν ὡς ἐπιχειρήσεις πρὸς ἴδιον ὄφελος ἱδρυθέντα σχολεῖα, μνείας ἰδιαιτέρας ἄξια κρίνονται τὰ ἑξῆς:

1) *Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία* Εἶναι τὸ ἀρχαιότατον τῶν ὑπὸ τοῦ κράτους ἀνεγνωρισμένων ἑλληνικῶν ἐκπαιδευτικῶν ἱδρυμάτων, ἱδρυθὲν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ 1836. Τὴν πρωτοβουλίαν μὲν τῆς ἱδρύσεως τῆς ἑταιρείας ταύτης εἶχεν ὁ Ἰωάννης Κοκκώνης, ἐπιθεωρητὴς κατὰ τὴν ἵδρυσίν της τῶν δημοτικῶν σχολείων τοῦ κράτους καὶ διευθυντὴς τοῦ πρώτου ἐν Ἑλλάδι ἱδρυθέντος κρατικοῦ διδασκαλείου ἀρρένων τῆς δημοτικῆς (στοιχειώδους) ἐκπαιδεύσεως, συνειργάσθησαν δὲ μετ' αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς ἱδρύσεώς της οἱ ἐπιφανέστεροι τῶν ἐν παντὶ κλάδῳ τῆς πολιτείας καὶ τῆς κοινωνίας συγχρόνων του Ἑλλήνων. Τῆς ἱδρύσεως τῆς ἑταιρείας ὡς γενικὸς μὲν σκοπὸς καθωρίσθη ἐν ἀρχῇ ἡ διάδοσις τῆς στοιχειώδους παιδείας εἰς τὸν θῆλυν πληθυσμὸν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὡς εἰδικὸς δὲ ὁ καταρτισμὸς καταλλήλου διδακτικοῦ προσωπικοῦ πρὸς μόρφωσιν τῶν νεαρῶν Ἑλληνίδων. Βραδύτερον ἐθεωρήθη σκόπιμον νὰ παραζευχθῇ εἰς τοὺς δυο προρρηθέντας σκοποὺς τῆς ἱδρύσεως τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας καὶ τρίτος, ὁ ἀρτιώτερος καταρτισμὸς κορασίδων τῶν καλυτέρων καὶ εὐπορωτέρων οἰκογενειῶν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας (αἵτινες δὲν ἔμελλον ν' ἀσκήσουν τὸ ἐπάγγελμα τῆς διδασκαλίσσης), ἵνα ἀποβῶσιν αὗται χρησταὶ καὶ ἀνεπτυγμέναι σύζυγοι καὶ μητέρες εἰς τὴν ἰθύνουσαν κοινωνικὴν τάξιν, διότι δὲν ἐλειτούργουν τότε ἐν Ἑλλάδι οὔτε κρατικὰ οὔτε ἰδιωτικὰ ἑλληνικὰ διδακτήρια ἀνωτέρας μορφώσεως θηλέων. Πρὸς ἀρτιωτέραν μὲν διάπλασιν καὶ διαπαιδαγώγησιν τῶν νεαρῶν Ἑλληνίδων, τὰς ὁποίας αἱ ἑλληνικαὶ οἰκογένειαι ἑκάστοτε ἐνεπιστεύοντο εἰς τὴν ἑταιρείαν, καὶ ἰδίως αἱ τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ, αἵτινες καὶ ἐπεθύμουν νὰ δώσουν ἑλληνοπρεπῆ εἰς τὰς θυγατέρας των ἀγωγήν, ἐπέστησεν ἰδιαιτέρως τὴν προσοχήν της ἡ ἑταιρεία τὸ μὲν εἰς τὴν στέγασιν τῶν τροφίμων της εἰς διδακτήριον πληροῦν πάντας τοὺς ὅρους τῆς ὑγιεινῆς καὶ ἀνέσεως καὶ ἐφωδιασμένον διὰ πάντων τῶν ἀπαραιτήτων διδακτικῶν μέσων, τὸ δὲ εἰς τὴν ἀρτιωτέραν λειτουργίαν τοῦ οἰκοτροφείου της. Εἰς τὴν διπλῆν ταύτην ἀποστολήν της κατώρθωσεν ἡ ἑταιρεία ν' ἀνταποκριθῇ μεθ' ἱκανοποιήσεως τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἥτις τὸ διδακτήριον καὶ οἰκοτροφεῖον τῆς ἑταιρείας ἐθεώρησεν ἀείποτε ὡς τὸ πρότυπον ἐν Ἑλλάδι ἐργαστήριον ἠθικῆς καὶ ἐθνικῆς διαπαιδαγωγήσεως τῶν Ἑλληνίδων. Ἐστέγασε τὰς τροφίμους της ἀπὸ τοῦ 1852 μὲν μέχρι τοῦ 1933 εἰς τὸ Ἀρσάκειον διδακτήριον, ἀπὸ τοῦ 1934 δὲ στεγάζει ταύτας εἰς τὸ ἐν Ψυχικῷ μέγαρόν της καὶ ἀνέθεσε τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐπὶ μίαν ἑκατονταετηρίδα λειτουργοῦντος οἰκοτροφείου της εἰς γυναῖκας ὁμοεθνεῖς ἢ ἀλλοεθνεῖς ἀνωτέρας ἠθικῆς καὶ ἀνεγνωρισμένης πνευματικῆς μορφώσεως, αἵτινες μετὰ μητρικῆς στοργῆς ἀφωσιώθησαν εἰς τοῦτο. Εὐστόχως εἰργάσθη ἡ ἑταιρεία καὶ πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ κυριωτέρου τῶν σκοπῶν της, τοῦ καταρτισμοῦ καταλλήλου διδακτικοῦ προσωπικοῦ διὰ τὰ σχολεῖα τῆς στοιχειώδους ἐν Ἑλλάδι ἐκπαιδεύσεως, τῶν ὁποίων ἐπὶ μακρὰ ἔτη ὑπῆρξε καὶ ἡ μόνη τροφοδότις. Τοῦτο ἐπετεύχθη διὰ τῆς μερίμνης της περὶ ἀρτιωτέρας λειτουργίας τῶν ὑπ' αὐτῆς ἱδρυθέντων ἐν Ἀθήναις καὶ ἀλλαχοῦ διαφόρων σχολείων της, καὶ ἰδίως τῶν διδασκαλείων, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ὑπ' αὐτῆς ἐπιδιωχθέντων σκοπῶν. Ἐπέστησε πάντοτε τὴν προσοχήν της εἰς τὴν ἐπιλογὴν τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ τῶν σχολείων της, εἰς τὴν ἀνάθεσιν τῆς ἐποπτείας αὐτῶν εἰς ἐπιστήμονας διακεκριμένους καὶ εἰς τὴν λειτουργίαν των εἰς διδακτήρια ὑγιεινά, ἄνετα καὶ ἐφωδιασμένα διὰ πάντων τῶν διδακτικῶν ὀργάνων καὶ μέσων. Ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία εἶναι ἡ πρωτοβουλία τῆς ἑταιρείας νὰ ἱδρύσῃ νηπιαγωγεῖα εἰς ξενογλώσσους συνοικισμοὺς (Ἐλευσῖνα, Μάνδραν).

2) *Ἑταιρεία Φίλων τοῦ Λαοῦ*. Ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ 1865 τῇ πρωτοβουλίᾳ ἐπιφανῶν, κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ἀνδρῶν ἔν τε τῇ πολιτείᾳ, τοῖς γράμμασι καὶ τῇ κοινωνίᾳ τῶν Ἀθηνῶν ἐν γένει, ὡς ἦσαν οἱ Χ. Τρικούπης, Ν. Μαυροκορδᾶτος, Ἀλ. Σοῦτσος, Ἄγ. Βλάχος, καὶ μὲ σκοπὸν τὴν ἠθικὴν διάπλασιν τοῦ λαοῦ καὶ τὴν εἰς αὐτὸν μετάδοσιν στοιχειωδῶν ἐπιστημονικῶν καὶ πρακτικῶν γνώσεων. Τὴν πλήρωσιν τοῦ σκοποῦ της ἐπεδίωξε καὶ ἐπέτυχεν ἡ ἑταιρεία διὰ τῆς δωρεὰν διδασκαλίας τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, τῶν διαλέξεων καὶ τῆς δημοσιεύσεως βιβλίων ὠφελίμων γνώσεων. Ἡ ἑταιρεία αὕτη λειτουργεῖ εὐδοκίμως καὶ νῦν εἰς ἰδιόκτητον οἰκοδόμημα, ἐφωδιασμένον μὲ πλουσίαν βιβλιοθήκην ἐκ βιβλίων καταλλήλων πρὸς πλουτισμὸν τῶν πρακτικῶν ἰδίως γνώσεων τῶν ἀνθρώπων τῶν ἐργαζομένων τάξεων τοῦ λαοῦ.

3) *Παρνασσός*. Ἱδρύθη κατὰ τὸ αὐτὸ καὶ ἡ Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ ἔτος (1865), τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ Σπυρ. Λάμπρου καὶ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ. Εἶναι ἐκ τῶν μᾶλλον συντελεσάντων εἰς τὴν πνευματικὴν ἐξύψωσιν τῆς κοινωνίας τῶν Ἀθηνῶν συλλόγων διὰ τῶν πολλαπλῶν μέσων (διαλέξεων, ἐκθέσεων, ποιητικῶν διαγωνισμῶν, ἐκδόσεως περιοδικοῦ καὶ ἐπετηρίδος κλπ.), τῶν ὁποίων ἔκαμε χρῆσιν πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ δι' ὃν ἱδρύθη σκοποῦ. Ἰδιαιτέρας ὅμως τιμῆς ἄξιος εἶναι ὁ σύλλογος οὗτος διὰ τὴν περίθαλψιν καὶ τὴν παροχὴν στοιχειωδῶν γνώσεων εἰς τὰ ἐργαζόμενα τέκνα τοῦ λαοῦ ἐν τῇ ἀπὸ τοῦ 1872, τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ Σπυρ. Βασιλειάδου, ἱδρυθείσῃ σχολῇ του τῶν ἀπόρων παίδων. Ὁ «Παρνασσὸς» λειτουργεῖ καὶ νῦν εὐδοκιμώτατα ἐν ἰδίῳ μεγάρῳ.

4) *Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων*. Ἱδρύθη κατὰ τὸ 1869 ἐν Ἀθήναις, τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ Ἀλ. Σούτσου καὶ τοῦ Ν. Μαυροκορδάτου, αἵτινες ὑπῆρξαν ἐκ τῶν πρωτεργατῶν τῆς ἱδρύσεως καὶ τῆς Ἑταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, μὲ σκοπὸν τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας εἰς τὰς χώρας τοῦ τε ἔσω καὶ τοῦ ἔξω (τότε) ἑλληνισμοῦ. Τὴν ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ του ἐπεδίωξεν ὁ σύλλογος οὗτος, ὅστις ἐνωρὶς κατέστη, ἕνεκα τῆς οἰκονομικῆς κυρίως εὐρωστίας του, τὸ σημαντικώτερον κέντρον τῆς πνευματικῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ κινήσεως, διὰ πολλαπλῶν μέσων, τῶν ὁποίων κυριώτερα ὑπῆρξαν τὰ ἑξῆς: Ἡ κατὰ διαφόρους χρόνους ἵδρυσις ποικίλων μορφωτικῶν σχολῶν (τοῦ Κασσαβετείου νηπιαγωγείου Βόλου, τοῦ διδασκαλείου Θεσσαλονίκης, τοῦ ὑποδιδασκαλείου Σερρῶν, τοῦ ὑποδιδασκαλείου καὶ τῆς ἱερατικῆς σχολῆς Μοναστηρίου, τῆς μετ' οἰκοτροφείου οἰκοκυρικῆς σχολῆς Φλωρίνης κ. ἄ.). Ἡ ἀποστολὴ διδασκάλων, βιβλίων καὶ σχολικῶν ὀργάνων εἰς σχολεῖα διαφόρων περιφερειῶν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Ἡ παροχὴ πολλῶν ὑποτροφιῶν πρὸς φοίτησιν φιλομαθῶν νέων καὶ νεανίδων εἰς διδασκαλεῖα, ἱεροδιδασκαλεῖα, διδασκαλεῖα νηπιαγωγῶν (καὶ σχολεῖα τῆς Ἑσπερίας) κλπ. Ἡ ἔκδοσις (δαπάνῃ Στεφ. Ζαφειροπούλου) καὶ ἀποστολὴ εἰς πλεῖστα σχολεῖα διαφόρων γεωγραφικῶν χαρτῶν. Ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις πολλῶν κοινοτήτων πρὸς ἀνοικοδόμησιν ἢ ἐπισκευὴν διδακτηρίων. Ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις συγγραφέων βιβλίων διδακτικῶν ἢ ἐξυπηρετικῶν τῶν σκοπῶν τοῦ συλλόγου τούτου. Ὁ καταρτισμὸς σχολικῶν βιβλιοθηκῶν εἰς τὰ σχολεῖα διαφόρων πόλεων καὶ κωμοπόλεων τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἠθικὴ ἐνίσχυσις συλλόγων, ἑταιρειῶν καὶ ἑνώσεων, τῆς ἱδρύσεως τῶν ὁποίων ὁ σκοπὸς ἦτο ὁ αὐτὸς ἢ παρεμφερὴς μὲ τὸν τοῦ συλλόγου τούτου. Ἡ σύγκλησις ἐκπαιδευτικῶν συνεδρίων καὶ ἡ ἐπιδίωξις συνεργασίας καὶ συνεννοήσεως ἁπάντων τῶν ἐπιδιωκόντων παρεμφερεῖς σκοποὺς ἑλληνικῶν σωματείων.

5) *Σύλλογος κυριῶν ὑπὲρ τῆς γυναικείας ἐκπαιδεύσεως*. Ἱδρύθη κατὰ τὸ 1871 ἐν Ἀθήναις, τῇ πρωτοβουλίᾳ τῆς Καλ. Κεχαγιᾶ, μὲ σκοπὸν τὴν ἀνύψωσιν τῆς γυναικὸς διὰ τῆς μορφώσεώς της ἀπὸ πάσης ἀπόψεως, θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς. Ἵδρυμα τοῦ συλλόγου τούτου εἶναι τὸ «Ἐργαστήριον τῶν ἀπόρων γυναικῶν», ἱδρυθὲν κατὰ τὸ 1879 καὶ ἐπικουρηθὲν οἰκονομικῶς διὰ κληροδοτήματος τοῦ Ἀνδρ. Συγγροῦ, ὡς καὶ τὸ πρότυπον ἀνώτερον παρθεναγωγεῖόν του πρὸς μόρφωσιν τῶν νεανίδων τῶν εὐπορωτέρων τάξεων. Ὁ σύλλογος οὗτος ἐξακολουθεῖ λειτουργῶν καὶ νῦν εὐδοκιμώτατα.

6) *Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων*. Ἱδρύθη κατὰ τὸ 1899 ἐν Ἀθήναις, τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ Δ. Βικέλα, μὲ σκοπὸν τὴν διάδοσιν ὠφελίμων γνώσεων εἰς τὸν λαὸν διὰ τῆς ἐκδόσεως εὐθηνῶν καὶ εὐλήπτων βιβλίων. Τὰ μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντα περιλαμβάνονται εἰς δύο σειράς, τὴν σειρὰν τῶν «κοκκίνων βιβλίων» καὶ τὴν σειρὰν τῶν «πρασίνων βιβλίων». Ἐκτὸς τῶν εἰρημένων ὅμως σειρῶν ὠφελίμων βιβλίων, ὁ σύλλογος ἔχει ἐκδώσει καὶ τὸ περιοδικὸν «Μελέτη» 1907—1912) καὶ ἐκδίδει καὶ νῦν τὴν «Ἱστορικὴν καὶ λαογραφικὴν βιβλιοθήκην» (ἀπὸ τοῦ 1927) καὶ τὸ περιοδικὸν «Ἑλληνικὰ» (ἀπὸ τοῦ 1928). Ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ συλλόγου τούτου διατελεῖ καὶ ἡ διὰ κληροδοτήματος τοῦ Κ. Σεβαστοπούλου ἱδρυθεῖσα καὶ ἀπὸ τοῦ 1909 λειτουργοῦσα «Σεβαστοπούλειος ἐργατικὴ σχολή».

7) *Ἐθνικὸν Συμβούλιον τῶν Ἑλληνίδων*. Ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις τῷ 1908, ὡς τμῆμα τοῦ ἐν Οὐάσιγκτον τῆς Ἀμερικῆς ἀπὸ τοῦ 1888 ἱδρυθέντος συνδέσμου «Διεθνὲς Συμβούλιον τῶν Γυναικῶν», τοῦ ὁποίου τμήματα εἶναι τὰ ἐθνικὰ συμβούλια καὶ 45 ἄλλων κρατῶν. Σκοπὸς τοῦ συμβουλίου τούτου εἶναι ἡ ἐπιδίωξις τῆς προόδου, ἀναπτύξεως καὶ εὐημερίας τῆς γυναικὸς ὡς ἀτόμου, ὡς μέλους τῆς οἰκογενείας, τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας. Ἀπὸ τὰ διάφορα τμήματα αὐτοῦ (ἐκπαιδευτικόν, τοῦ τύπου, τῶν ἐργαστηρίων, τῶν τεχνῶν, τῆς εἰρήνης καὶ διαιτησίας, τῆς προστασίας τοῦ παιδίου, τῆς ἐργασίας, τῆς δημοσίας ὑγιεινῆς κλπ.) τὸ κυριώτερον εἶναι τὸ ἐκπαιδευτικόν, τὸ ὁποῖον μερι-

Digitized by Google

μνᾷ περὶ τῆς λειτουργίας τῶν νυκτερινῶν σχολῶν τοῦ σωματείου. Τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἑλληνίδων μετέχουσιν 73 ἑλληνικὰ γυναικεῖα σωματεῖα, τῶν ὁποίων ἕδραι εἶναι διάφοροι πόλεις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀπὸ τοῦ 1921 ἐκδίδεται καὶ μηνιαῖον περιοδικὸν τοῦ Συμβουλίου τῶν Ἑλληνίδων, ἡ «Ἑλληνὶς», μὲ μελέτας ἀποβλεπούσας εἰς τὴν διαφώτισιν, πνευματικὴν προαγωγὴν καὶ ἠθικὴν ἐξύψωσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι γυναικῶν.

8) *Ἐκπαιδευτικὸς Ὅμιλος.* Ἱδρύθη τῷ 1910 ἐν Ἀθήναις ὑπὸ ὁμάδος ἐπιστημόνων καὶ λογίων, μὲ σκοπὸν νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς δημοτικῆς γλώσσης, ὡς γλωσσικοῦ ὀργάνου διδασκαλίας ἐν τοῖς σχολείοις. Μέλη τοῦ συλλόγου τούτου ἀνεμείχθησαν πολλάκις ἐνεργῶς εἰς τὰς ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῆς Παιδείας γενομένας μεταρρυθμίσεις πρὸς ἐπικράτησιν τῶν γλωσσικῶν ἀρχῶν τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου (1914, 1917—1920, 1922—1925). Ἀπὸ τοῦ 1927 ἡ πλειοψηφία τῶν μελῶν τοῦ ὁμίλου τούτου ἐκηρύχθη ὑπὲρ προγράμματος κοινωνιστικοῦ περιεχομένου καὶ οὕτω τὰ πλεῖστα τῶν παλαιῶν μελῶν του ἀπεσύρθησαν, μὴ ἐγκρίνοντα τὴν γενομένην στροφήν του. Ἐπὶ μίαν δεκαετίαν περίπου ἐξεδίδετο ὑπὸ τοῦ ὁμίλου τὸ περιοδικόν του «Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου», κατὰ τὰ τελευταῖα δὲ ἔτη τὸ περιοδικόν του «Ἀναγέννηση».

9) *Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων.* Σωματεῖον ἱδρυθὲν κατὰ τὸ 1911 ἐν Ἀθήναις, τῇ πρωτοβουλίᾳ τῆς Καλ. Παρρέν, μὲ σκοπὸν τὴν χειραφέτησιν τῆς γυναικὸς ἐν Ἑλλάδι. Ὑπάγεται εἰς τὸν ἐν Λονδίνῳ ἑδρεύοντα διεθνῆ σύνδεσμον τῶν λυκείων καὶ ἀσκεῖ πολλὴν ἐν Ἑλλάδι μορφωτικὴν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἐπίδρασιν. Ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία εἶναι ἡ ἐπιτυχὴς του προσπάθεια πρὸς διατήρησιν τῶν ἐθνικῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων καὶ ἐνίσχυσιν τῆς τοπικῆς βιοτεχνίας.

10) *Μακεδονικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία.* Ἱδρύθη κατὰ τὸ 1925 ἐν Ἀθήναις ὑπὸ ὁμάδος ἐπιλέκτων Μακεδόνων, μὲ σκοπὸν τὴν προαγωγὴν τῆς παιδείας ἐν Μακεδονίᾳ καὶ γενικώτερον τὴν προαγωγὴν τοῦ πολιτισμοῦ τῶν κατοίκων τῆς χώρας ταύτης μὲ κέντρον τὸ σχολεῖον. Τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ της ἐπιδιώκει διὰ τῆς ἱδρύσεως σχολικῶν κήπων καὶ τῆς λειτουργίας μαθητικῶν συσσιτίων διὰ τοὺς ἀπόρους μαθητάς. Διὰ τῆς περιφορᾶς κινηματογραφικῶν μηχανημάτων πρὸς ἐπίδειξιν ταινιῶν ἐκπαιδευτικοῦ καὶ μορφωτικοῦ ἐν γένει περιεχομένου καὶ διὰ τῆς ἱδρύσεως νυκτερινῶν σχολῶν. Διὰ τῆς διαδόσεως πρακτικῶν γνώσεων εἰς τοὺς ἀγροτικοὺς πληθυσμοὺς τῆς χώρας, τῆς ἀναδασώσεως γυμνῶν ἐκτάσεων καὶ τῆς δενδροφυτεύσεως καὶ τοῦ ἐξωραϊσμοῦ ἀκαλύπτων κοινοτικῶν χώρων. Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Χαροκοπείου οἰκοκυρικῆς σχολῆς ἡ ἑταιρεία ἐχορήγησε καὶ χορηγεῖ ὑποτροφίας εἰς νεάνιδας ἐκ Μακεδονίας πρὸς φοίτησιν εἰς τὴν σχολὴν ταύτην, διὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς διευθύντριαι κινητῶν ἀνὰ τὴν Μακεδονίαν πρακτικῶν οἰκοκυρικῶν σχολῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἐκπολιτιστικὴ καὶ ἠθικοπλαστικὴ ἐπίδρασις ἔχει καταδειχθῆ ἐκ τῆς πείρας τοῦ παρελθόντος (ἐλειτούργουν τοιαῦται κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς τουρκοκρατίας). Ἡ ἑταιρεία ἔχει λάβει δὶς μέχρι τοῦδε παρὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὸ Μπενάκειον βραβεῖον διὰ τὴν μετ' εὐστοχίας ἐκπλήρωσιν τῆς ἀποστολῆς της. Ἐσχάτως ἐπεξέτεινε τὴν δρᾶσίν της καὶ εἰς τὴν Θράκην καὶ σύμπασαν ἐν γένει τὴν Βόρειον Ἑλλάδα.

11) *Ἑλληνικὴ γυμναστικὴ καὶ παιδαγωγικὴ ἑταιρεία.* Ἱδρύθη κατὰ τὸ 1927 ἐν Ἀθήναις, τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ Ἰ. Χρυσάφη, Δ. Θεολογίτη, Γ. Ἀβέρωφ, Ἰ. Βαχαβιόλου καὶ ἄλλων ἐπιλέκτων ἐπιστημόνων, ὡς ἑλληνικὸν τμῆμα τῆς διεθνοῦς ὁμοσπονδίας τῆς παιδαγωγούσης γυμναστικῆς, μὲ σκοπὸν τὴν ἀναβίωσιν τοῦ γυμνασίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ της ἵδρυσε λαϊκὰ γυμναστήρια, διὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν σπουδὴν τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων καὶ ἀπὸ τοῦ 1933 καὶ ἀνωτέραν λαϊκὴν σχολὴν (λαϊκὸν πανεπιστήμιον), πρὸς γενικὴν μόρφωσιν τῶν πολιτῶν, τῆς ὁποίας λειτουργοῦσιν εὐδοκίμως δύο νῦν τμήματα (ἓν ἐν Ἀθήναις καὶ ἓν ἐν Καλλιθέᾳ).

12) *Χριστιανικὴ κοινωνικὴ ἕνωσις.* Ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ 1932, τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ Ἀρ. Κούζη, Π. Μπρατσιώτου, Κ. Γ. Παπαδοπούλου καὶ ἄλλων ἐπιλέκτων μελῶν τῆς κοινωνίας Ἀθηνῶν, μὲ σκοπὸν τὴν διάδοσιν καὶ ἐπικράτησιν τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν ἀρχῶν τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀλληλεγγύης καὶ ἀγάπης, κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν οἰκονομικὴν ὀργάνωσιν τῆς κοινωνίας. Τὴν ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ της ἐπεδίωξεν ἡ ἕνωσις καὶ δι' ἄλλων μέσων, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἱδρύσεως λαϊκοῦ πανεπιστημίου, τοῦ ὁποίου ἓν τμῆμα λειτουργεῖ ἀπὸ τοῦ 1932.

Τῶν εἰρημένων ἱδρυμάτων ἔνια, ὡς ὁ «Παρνασσός», ἐπιδιώκουσι καὶ τὴν προαγωγὴν τῶν ἐπιστημῶν ἐν Ἑλλάδι, ὡς καὶ πολλὰ τῶν ἐπιστημονικῶν καθιδρυμάτων, ὡς ἡ «Λέσχη τῶν Ἐπιστημόνων», καὶ ἄλλα, πλὴν τῆς προαγωγῆς τῶν ἐπιστημῶν ἢ εἰδικοῦ τινος κλάδου ἐπιστήμης, δι' ὃν ἱδρύθησαν, ὡς εἶναι ἡ «Ἑταιρεία τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν», ἐπιδιώκουσι καὶ τὴν γενικὴν μόρφωσιν τοῦ λαοῦ ἢ τὴν ἐκλαΐκευσιν τῆς ἐπιστήμης.

Εἰς τὰ ἱδρύματα ὁμαδικῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας πρὸς προαγωγὴν τῆς ἐκπαιδεύσεως δύναται τις νὰ κατατάξῃ καὶ τὰς ἑνώσεις, αἵτινες διὰ τῆς ἐκδόσεως περιοδικῶν, διὰ διαλέξεων καὶ ἄλλων μέσων ἐπιδιώκουσιν ἰδιαιτέρως τὴν πνευματικὴν προαγωγὴν τῶν κατοίκων ὡρισμένης περιφερείας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἢ νὰ καταστήσουν γνωστὴν εἰς τὸ ἑλληνικὸν κοινὸν τὴν ἱστορίαν, τὴν λαογραφίαν, τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν κ. λ. π. τμήματός τινος τῶν χωρῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Οὕτω τῇ προνοίᾳ τοῦ μητροπολίτου Ἰωαννίνων Σπ. Βλάχου ἐκδίδονται ἀπὸ τοῦ 1926 τὰ «Ἠπειρωτικὰ χρονικά», ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀθήναις Θρᾳκικοῦ κέντρου ἐκδίδονται τὰ «Θρᾳκικὰ χρονικά», ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἱστορικῆς καὶ Λαογραφικῆς Ἑταιρείας τῶν Θεσσαλῶν τὰ «Θεσσαλικὰ χρονικά», ὑπὸ τῆς ἐν Ἀττικῇ Ἑνώσεως τῶν Λακεδαιμονίων τὰ «Λακωνικὰ χρονικά» κ. ο. κ.

Ἐπίσης εἰς τὰ ἱδρύματα ὁμαδικῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας πρὸς προαγωγὴν τῆς ἐκπαιδεύσεως πρέπει νὰ ὑπαχθῇ καὶ τὸ ἐν Ψυχικῷ ἐπὶ μεγαλοπρεποῦς μεγάρου λειτουργοῦν Ἑλληνοαμερικανικὸν Κολλέγιον ἀρρένων Ἀθηνῶν, ἱδρυθὲν κατὰ τὸ 1925 ὑπὸ Ἑλλήνων καὶ Ἀμερικανῶν παιδαγωγῶν καὶ φιλανθρώπων καὶ περιλαμβάνον δημοτικὸν σχολεῖον, γυμνάσιον, πρακτικὸν λύκειον καὶ ἐμπορικὴν σχολήν. Τοῦ Κολλεγίου Ἀθηνῶν ἅπαντα τὰ σχολεῖα ἔχουν ἀναγνωρισθῆ διὰ νόμου ὡς ἰσότιμα μὲ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Γ. Δ. ΚΑΨΑΛΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Σεβαστοπούλου Κ. Ε.*, «Σεβαστοπούλειος ἐργατικὴ σχολή» (Ἀθῆναι 1909) —«Ἡ πεντηκονταετηρὶς τῶν σχολῶν ἀπόρων παίδων Παρνασσοῦ 1872—1922» (Ἀθῆναι 1923).—*Λεβίδου Δ. Ν.*, «Πῶς ἀκριβῶς ἱδρύθη ἡ σχολὴ ἀπόρων παίδων ὑπὸ τοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου Παρνασσὸς» (Ἀθῆναι 1933).

Π. Ν. Π.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ

Προϋπολογισμός. ***Νομικὴ θεωρία τοῦ προϋπολογισμοῦ.*** Ὁ γενικὸς προϋπολογισμὸς τοῦ κράτους ἔχει ἐν Ἑλλάδι τὴν ἔννοιαν τυπικοῦ νόμου, κυροῦντος τὰς ἐν αὐτῷ περιλαμβανομένας καταστάσεις προβλέψεως τῶν πραγματοποιηθησομένων ἐσόδων καὶ ἐξόδων, στηριζομένων ἐπὶ τῶν κειμένων νόμων. Περὶ τῶν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ προϋπολογισμοῦ βλ. καὶ λ. *προϋπολογισμός*, τ. Κ', σελ. 806—809.

Ἡ περὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ νομοθεσία καὶ ὁ τύπος τοῦ προϋπολογισμοῦ ὑπέστησαν ριζικὴν μεταβολὴν ἀπὸ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ ἔτους 1914, ἐπὶ τῇ βάσει μελέτης καὶ σχεδίου τοῦ ὀργανωτοῦ τοῦ γενικοῦ λογιστηρίου Zapelloni. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς καθολικότητος καὶ τοῦ ἑνιαίου προϋπολογισμοῦ ὁ προϋπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων διῃρέθη εἰς τρεῖς κατηγορίας, κατὰ τὸν νόμον 626 τοῦ 1915, ὅστις ἠκολούθησε τὸ σχέδιον τοῦ Ἰταλοῦ ὀργανωτοῦ, παρὰ τὴν ἐναντίαν γνώμην τῆς ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς. Ἡ Ι κατηγορία (πραγματικὰ ἔσοδα καὶ ἔξοδα) περιλαμβάνει τὰ ἔχοντα ὡς ἀποτέλεσμα τὴν σχετικὴν αὔξησιν ἢ ἐλάττωσιν τῆς περιουσίας τοῦ κράτους, διακρίνονται δὲ ταῦτα εἰς τακτικὰ καὶ εἰς ἔκτακτα, ἐφ' ὅσον προέρχονται ἐκ διηνεκῶν ἢ μὴ αἰτιῶν. Ἡ ΙΙ κατηγορία (κίνησις ἢ μετασχηματισμὸς κεφαλαίων) περιλαμβάνει τὰ ἔσοδα καὶ τὰ ἔξοδα, ἅτινα προκαλοῦσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν εἴσπραξιν ἢ πληρωμὴν χρημάτων, ἀφ' ἑτέρου δέ, συγχρόνως, ἴσην ἐλάττωσιν ἢ αὔξησιν ἐν τῷ λοιπῷ ἐνεργητικῷ ἢ παθητικῷ τῆς περιουσίας. Ἡ δὲ ΙΙΙ κατηγορία (πράξεις διὰ λογαριασμὸν τρίτων) περιλαμβάνει τὰ ἔσοδα καὶ ἔξοδα τῶν εἰδικῶν ταμείων καὶ εἰδικῶν ὑπηρεσιῶν, ὧν οἱ προϋπολογισμοὶ ἀποτελοῦσι παράρτημα τοῦ γενικοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους, ὑποβάλλονται δὲ καὶ ψηφίζονται μετ' αὐτοῦ.

Περὶ τῆς μεταρρυθμίσεως ταύτης τοῦ προϋπολογισμοῦ, γενομένης ἵνα οὗτος ἀνταποκρίνηται πληρέστερον πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς δημοσιονομίας καὶ τῆς στατιστικῆς, διαλαμβάνει διὰ μακρῶν ἡ εἰσηγητικὴ ἔκθεσις ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως τοῦ ἔτους 1914. Σκοπὸς τῆς μεταρρυθμίσεως ἦτο, ὅπως, διὰ τῆς νέας μορφῆς του, ὁ προϋπολογισμὸς ἀποδεικνύῃ τὰς πηγάς, ἐξ ὧν ἀρύεται τὰ ἔσοδα, καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν ἐξόδων, ἅτινα προβλέπονται, ἵνα οὕτω δύναται νὰ κρίνῃ ἐὰν τὸ παρουσιαζόμενον πλεόνασμα ἢ ἔλλειμμα ὀφείλεται, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, εἰς τυχαῖα ἔσοδα ἢ ἔξοδα τῆς χρήσεως, μὴ προοριζόμενα δηλαδὴ νὰ ἐπαναληφθῶσιν, οἷα εἶναι ἔκτακτα ἔσοδα ἐξ ἐκποιήσεως περιουσίας ἢ καὶ ἐκ συνάψεως χρεῶν, ἤ, τἀνάπαλιν, ἔκτακτα ἔξοδα γενόμενα πρὸς βελτίωσιν τῆς περιουσίας, ὡς ἡ διάθεσις χρημάτων εἰς κερδοφόρους ἐπιχειρήσεις ἢ εἰς ἀπόσβεσιν χρεῶν. Ὡς ἐκ τούτου ἐγένετο ἐν τῇ νέᾳ μορφῇ τοῦ προϋπολογισμοῦ ἡ κατάταξις τῶν ἐνεργητικῶν καὶ τῶν παθητικῶν του στοιχείων εἰς κατηγορίας καὶ ἡ διάκρισις εἰς τακτικὰ καὶ ἔκτακτα ἔσοδα καὶ ἔξοδα. Ἀποκλείεται δ' οὕτως ἡ σύνταξις «ἐκτάκτου» προϋπολογισμοῦ, διακεκριμένου τοῦ τακτικοῦ, οἷος εἶχε συνταχθῆ ἐν Ἑλλάδι διὰ τοῦ νόμου ,ΑΤΜΑ' τῆς 21 Δεκεμβρίου 1886, περιλαμβάνων τὰς «ἕνεκεν τῶν ἐκτάκτων περιστάσεων» ἀπαιτουμένας ἐκτάκτους δαπάνας διὰ τὸ 1886 δραχ. 62 712.195. Ἔκτοτε δὲν ὑπῆρξεν ἐν Ἑλλάδι ἄλλος ἔκτακτος προϋπολογισμός, οὔτε συμβιβάζεται ἡ ὕπαρξίς του πρὸς τὰς περὶ ἑνιαίου προϋπολογισμοῦ ἐπιστημονικὰς ἀρχάς.

Ἡ γενικὴ διεύθυνσις τοῦ δημοσίου λογιστικοῦ, κατὰ τὸν νόμον 1558 τοῦ 1918 (ἄρθρ. 2, τροποποιηθὲν διὰ τοῦ ἄρθρ. 2 τοῦ νόμου 4796 τοῦ 1930), εἶναι ἁρμοδία ὑπηρεσία νὰ συντάσσῃ τοὺς προϋπολογισμούς, τὰ διὰ τὴν χορηγίαν πιστώσεων νομοσχέδια καὶ τοὺς ἀπολογισμοὺς τοῦ κράτους ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τῶν ἁρμοδίων ὑπηρεσιῶν χορηγουμένων στοιχείων. Ἔχει προσέτι ἁρμοδιότητα νὰ ἐξετάζῃ πάντα τὰ ὑπὸ τῶν διαφόρων ὑπηρεσιῶν προτεινόμενα σχέδια νόμων ἢ διαταγμάτων, τὰ χρῄζοντα τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν ἢ ἔχοντα σχέσιν πρὸς τὸν προϋπολογισμὸν ἢ τὴν περιουσίαν καὶ τὸ λογιστικὸν τοῦ κράτους, πρὸς ἐκτίμησιν τῶν οἰκονομικῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῶν ἐπὶ τῆς συστάσεως καὶ διαχειρίσεως ἐν γένει τῆς κρατικῆς περιουσίας. Κατὰ τὸ κρατῆσαν μέχρι τοῦ 1918 λογιστικὸν σύστημα, τὸ οἰκονομικὸν ἔτος συνέπιπτε μετὰ τοῦ ἡμερολογιακοῦ, ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς 1ης Ἰανουαρίου ἑκάστου ἔτους, δὲν ἐτέθη δὲ εἰς ἐφαρμογὴν ἡ διάταξις τοῦ νόμου ,ΓΤΟΔ' τοῦ 1909, ἥτις ὥριζεν ὡς ἡμέραν ἐνάρξεως τὴν 1ην Ἰουλίου, ἀντὶ τῆς 1ης Ἰανουαρίου. Διὰ δὲ τοῦ νόμου 1551 (ἄρθρ. 8) καθωρίσθη ἡ 1 Ἀπριλίου ὡς χρονολογία ἐνάρξεως τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους, πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ δοθῇ ὁ ἀπαιτούμενος χρόνος εἰς τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν πρὸς τερματισμὸν τῆς συζητήσεως καὶ κύρωσιν τοῦ προϋπολογισμοῦ ὅστις, κατὰ τὸ Σύνταγμα (ἄρθρ. 52), εἰσάγεται εἰς τὴν βουλὴν ἐντὸς τῶν δύο πρώτων μηνῶν τῆς ἐτησίας τακτικῆς συνόδου, ἤτοι ἀπὸ 15 Ὀκτωβρίου μέχρι 15 Δεκεμβρίου. Ἀλλ' ἡ προθεσμία τῆς καταθέσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ εἰς τὴν βουλὴν δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ τηρηθῇ πάντοτε (*Λαμπροπούλου-Allix*, «Δημοσία οἰκονομία» τόμ. 1ος, σελ. 99, σημ. 2). Αἱ διατάξεις αὗται συνεπληρώθησαν διὰ τῆς ἀπὸ 12 Φεβρουαρίου 1923 ἀποφάσεως τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐπαναστάσεως, διὰ τῆς ὁποίας ὡρίσθη ὅτι πάντα τὰ σχέδια νομοθετικῶν διαταγμάτων, τὰ ἀφορῶντα εἰς ἀντικείμενον ἐπαγόμενον ὁπωσδήποτε αὔξησιν ἢ ἐλάττωσιν ἐξόδων ἢ δημιουργίαν νέας θέσεως, νέας δαπάνης, διαβιβάζονται, πρὸ τῆς συζητήσεως αὐτῶν ἐν τῷ ὑπουργικῷ συμβουλίῳ, εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν (γενικὴν διεύθυνσιν δημοσίου λογιστικοῦ), τὸ ὁποῖον ἐξετάζει αὐτὴν καὶ συντάσσει ἔκθεσιν, ἥτις φέρεται πάντοτε ὑπ' ὄψιν τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου κατὰ τὴν συζήτησιν τοῦ σχετικοῦ νομοθετήματος.

Τὸ δὲ Σύνταγμα τοῦ 1927 διέλαβε διατάξεις περὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ ἐν ἄρθρῳ 34, ἔχοντας ὡς ἑξῆς: «Ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ κράτους ὑποβάλλεται τὸ πρῶτον εἰς τὴν βουλήν. Μετὰ τὴν ψήφισιν αὐτοῦ παραπέμπεται εἰς τὴν γερουσίαν, ἡ ὁποία ὀφείλει ν' ἀποφανθῇ ἐντὸς μηνός. Ἐὰν ἐντὸς μηνὸς ἡ γερουσία δὲν λάβῃ ἀπόφασιν, τεκμαίρεται συμφωνία πρὸς τὴν βουλήν. Ἐν διαφωνίᾳ ὁ προϋπολογισμὸς ἐπαναφέρεται εἰς τὴν βουλήν, ἥτις ἀποφασίζει ὁριστικῶς διὰ τῆς συνήθους πλειοψηφίας. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει προκειμένου καὶ περὶ τῶν νομοσχεδίων, τῶν ἀφορώντων παροχὴν κρατικῶν πιστώσεων καὶ σύναψιν δημοσίων δανείων». Εἰδικώτερον δὲ τὸ Σύνταγμα, ἐν ἄρθρῳ 45 § 3, διέλαβε περὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς βουλῆς διάταξιν, ἔχουσαν ὡς ἑξῆς: «Ὁ προϋπολογισμὸς τῆς βουλῆς εἰσάγεται καὶ ἐκτελεῖται ὑπὸ τοῦ προέδρου αὐτῆς συμφώνως πρὸς τὸν κανονισμόν». Κατὰ δὲ τὸ ἄρθρον 66 τοῦ Συντάγματος, αἱ διατάξεις τοῦ ἄρθρου τούτου ἐφαρμόζονται καὶ ὡς πρὸς τὴν γερουσίαν. Κατ' ἑρμηνευτικὴν δὲ δήλωσιν, γενομένην ἐπὶ τοῦ ἄρθρου 45, «ὁ κανονισμὸς τῆς βουλῆς, ἔχων ἰσχὺν νόμου, δὲν δύναται νὰ τροποποιηθῇ δι' ἄλλου νόμου εἰμὴ διὰ τοῦ ἰδίου κανονισμοῦ». Σχετικαὶ πρὸς τὸν προϋπολογισμὸν εἶναι καὶ αἱ διατάξεις τοῦ ἄρθρου 49 τοῦ Συντάγματος, τὸ ὁποῖον ὁρίζει ὅτι: «πρότασις νόμου, συνεπαγομένη ἐπιβάρυνσιν τοῦ προϋπολογισμοῦ, ἐφ' ὅσον μὲν ὑποβάλλεται ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως, δὲν εἰσάγεται πρὸς συζήτησιν, ἂν δὲν συνοδεύηται ἀπὸ ἔκθεσιν τοῦ γενικοῦ λογιστηρίου, καθορίζουσαν τὴν συνεπαγομένην δαπάνην, ἐφ' ὅσον δὲ ὑποβάλλεται ὑπὸ τῆς βουλῆς, πρὸ πάσης συζητήσεως διαβιβάζεται εἰς τὸ γενικὸν λογιστήριον, ὑποχρεούμενον νὰ ὑποβάλῃ τὴν σχετικὴν ἔκθεσιν ἐντὸς δέκα ἡμερῶν» καὶ προσέτι τὸ αὐτὸ ἄρθρον ὁρίζει ὅτι: «προτάσεις σκοποῦσαι τὴν τροποποίησιν τῶν περὶ συντάξεων νόμων ἢ ἀπονομὴν συντάξεως, ὡς καὶ ἀναγνώρισιν ὑπηρεσίας, ὡς παρεχούσης τοιοῦτον δικαίωμα, ὑποβάλλονται μόνον παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν μετὰ γνωμοδότησιν τοῦ ἐλεγκτικοῦ συνεδρίου. Τοιαῦται περὶ συντάξεων προτάσεις πρέπει νὰ εἶναι εἰδικαί, μὴ ἐπιτρεπομένης τῆς ἀναγραφῆς διατάξεων περὶ συντάξεως εἰς νόμους σκοποῦντας τὴν ῥύθμισιν ἄλλων θεμάτων». Τὰ ἄρθρα 50 καὶ 52 τοῦ Συντάγματος διαλαμβά-

Digitized by Google

νουσιν ἐπίσης διατάξεις περὶ προϋπολογισμοῦ καὶ ἀπολογισμοῦ. Αἱ διατάξεις τοῦ ἄρθρου 52 ἔχουσιν ὡς ἑξῆς: «Κατὰ τὴν ἐτησίαν τακτικὴν σύνοδον ἡ βουλὴ ψηφίζει διὰ τὸ ἑπόμενον οἰκονομικὸν ἔτος τὸν προϋπολογισμὸν καὶ ἀποφασίζει ἐπὶ τοῦ ἀπολογισμοῦ. Ὅλα τὰ ἔσοδα καὶ ἔξοδα τοῦ κράτους πρέπει ν' ἀναγράφωνται εἰς τὸν προϋπολογισμὸν καὶ ἀπολογισμόν. Ὁ προϋπολογισμὸς εἰσάγεται εἰς τὴν βουλὴν ἐντὸς τῶν δύο πρώτων μηνῶν τῆς συνόδου, ἀφοῦ δὲ ἐξετασθῇ ὑπὸ εἰδικῆς ἐπιτροπῆς βουλευτῶν ψηφίζεται κατὰ κεφάλαια καὶ ἄρθρα εἰς τμήματα ὁριζόμενα ἀπὸ τὸν κανονισμὸν τῆς βουλῆς καὶ εἰς τέσσαρας διαφόρους ἡμέρας. Ἐντὸς ἔτους τὸ βραδύτερον ἀπὸ τῆς λήψεως τῆς οἰκονομικῆς χρήσεως εἰσάγεται ὁ ἀπολογισμὸς αὐτῆς εἰς τὴν βουλήν. Ἐξετάζεται ὑπὸ εἰδικῆς ἐπιτροπῆς βουλευτῶν καὶ ψηφίζεται ὑπὸ τῆς βουλῆς κατὰ τὰ ἐν τῷ κανονισμῷ αὐτῆς ὁριζόμενα». Προσέτι δὲ καὶ τὸ ἄρθρον 53 ὁρίζει, ὅτι: «μισθός, σύνταξις, χορηγία ἢ ἀμοιβὴ οὔτε ἐγγράφεται εἰς τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ κράτους, οὔτε παρέχεται ἄνευ ὀργανικοῦ ἢ ἄλλου εἰδικοῦ νόμου». Διὰ τῆς διατάξεως τοῦ ἄρθρου 53 τοῦ Συντάγματος καθιερώθη ἡ ἀρχὴ ὅτι ὁ προϋπολογισμὸς εἶναι «τυπικὸς» νόμος καὶ ὅτι αἱ ἐν αὐτῷ ἀναγραφόμεναι πιστώσεις, διὰ μισθούς, συντάξεις, χορηγίας ἢ ἀμοιβάς, δέον νὰ στηρίζωνται ἐπὶ διατάξεων οὐσιαστικῶν νόμων, εἴτε ὀργανικῶν, εἴτε εἰδικῶν.

Ἐν ταῖς πλείσταις χώραις κρατεῖ ἡ ἀρχὴ ὅτι κατὰ τὴν ψήφισιν προηγεῖται ὁ προϋπολογισμὸς τῶν ἐξόδων, ἐνῷ ἐν Ἑλλάδι κρατεῖ ἡ ἐναντία ἀρχή. Κατὰ τὸ ἄρθρον 68 τοῦ κανονισμοῦ τῆς βουλῆς, ὁ προϋπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων συζητεῖται καὶ ψηφίζεται ἐφάπαξ κατὰ κεφάλαια καὶ ἄρθρα καὶ κατὰ τὰ τέσσαρα τμήματα, προηγουμένης τῆς συζητήσεως τοῦ τῶν ἐσόδων. Ἡ ψήφισις τοῦ προϋπολογισμοῦ ἀποτελεῖ ἐξουσιοδότησιν τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας πρὸς τὴν κυβέρνησιν νὰ εἰσπράξῃ τὰ ἔσοδα καὶ νὰ δαπανήσῃ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν πιστώσεων τῶν ἐξόδων. Ἡ ἐξουσιοδότησις αὕτη δέον νὰ ᾖ προγενεστέρα πάσης ἐκτελέσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ (Συντάγματος ἄρθρον 52, καθ' ὃ ἡ βουλὴ ψηφίζει διὰ τὸ ἑπόμενον οἰκονομικὸν ἔτος τὸν προϋπολογισμόν). Συμβαίνει ὅμως πολλάκις νὰ μὴ καθίσταται δυνατὴ ἡ ψήφισις τοῦ προϋπολογισμοῦ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐπεκράτησεν ἡ διὰ νόμου ῥύθμισις, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, τοῦ ζητήματος, κατὰ συνήθειαν καθιερωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοβουλίου, εἰ καὶ θεωρουμένην ὡς ἀντικειμένην εἰς τὸ Σύνταγμα (*Λαμπροπούλου-Allix*, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 465. Οὕτω τὸ ἄρθρον 20 τοῦ νόμου 1555 προβλέπει ὅτι, ὁσάκις πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς χρήσεως δὲν ἔχει ἐκδοθῇ ὁ ἐπικυρῶν τὸν προϋπολογισμὸν νόμος, ἐπιτρέπεται «δι' εἰδικοῦ νόμου» ἡ προσωρινὴ διοίκησις τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων ἐντὸς περιόδου καὶ ὁρίων ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ νόμου ὁριστέων. Ὁ νόμος οὗτος λέγεται «περὶ δωδεκατημορίων», ὡς ἐκ τῆς ἀρχῆς ὅτι δι' αὐτοῦ τίθεται, κατὰ γενικὸν κανόνα, ὁ περιορισμὸς ὅτι αἱ κατὰ μῆνα καὶ ἐν συνόλῳ δαπάναι δὲν δύνανται νὰ ὑπερβῶσι τὸ δωδεκατημόριον τῶν χορηγουμένων πιστώσεων διὰ τὴν προηγουμένην χρῆσιν.

Ὁ «Γενικὸς προϋπολογισμὸς τοῦ κράτους», περιλαμβάνων ὅλα τὰ ἔσοδα καὶ ἔξοδα τοῦ κράτους, φέρει τὸ ὄνομα τῆς *χρήσεως* (βλ. λ.), εἰς ἣν ἀνήκει. Ἀποτελεῖται δὲ ὁ γενικὸς προϋπολογισμός, ὁ ὑποβαλλόμενος εἰς τὴν βουλὴν ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν εἰς ἑνιαῖον τεῦχος, ἐκτυπούμενον ἐν τῷ Ἐθνικῷ τυπογραφείῳ, ἀπὸ τὰ τρία κύρια μέρη, ἤτοι: α) τὴν εἰσηγητικὴν ἔκθεσιν τοῦ ὑπουργοῦ, εἰς ἣν προστίθενται πληροφορίαι καὶ πίνακες συγκεφαλαιωτικοὶ καὶ συγκριτικοὶ τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων, β) τὸ σχέδιον τοῦ νόμου περὶ κυρώσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν ἐσόδων τοῦ κράτους καὶ τῶν εἰδικῶν ταμείων καὶ ὑπηρεσιῶν, εἰς ὃ συνάπτονται οἱ πίνακες τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων, καὶ γ) τὸ σχέδιον τοῦ νόμου περὶ κυρώσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν ἐξόδων τοῦ κράτους καὶ τῶν εἰδικῶν ταμείων καὶ ὑπηρεσιῶν, εἰς ὃ συνάπτονται οἱ πίνακες τῶν ἐξόδων.

Ἡ εἰσηγητικὴ ἔκθεσις τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν εἶναι ἔργον προσωπικὸν αὐτοῦ, διαλαμβάνουσα τὴν δημοσιονομικὴν πολιτικὴν καὶ τὸ οἰκονομικὸν πρόγραμμα τῆς κυβερνήσεως καὶ τὰ μέσα, δι' ὧν ἐπετεύχθη ἡ σύνταξις προϋπολογισμοῦ ἐξασφαλίζοντος τὸ ἰσοζύγιον ἤ, κατὰ τὰς περιστάσεις, ἐμφανίζοντος περίσσευμα ἢ ἔλλειμμα, προσέτι δὲ τὰς προβλέψεις περί τε τῶν ἐσόδων καὶ τῶν ἐξόδων. Ὁ καθ' αὑτὸ προϋπολογισμὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν προτασσόμενον «νόμον περὶ κυρώσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν ἐσόδων τοῦ κράτους καὶ τῶν εἰδικῶν ταμείων καὶ ὑπηρεσιῶν» καὶ ἀπὸ τοὺς συναπτομένους ἀναλυτικοὺς πίνακας τῶν ἐσόδων καὶ προσέτι ἀπὸ τὸν «νόμον περὶ κυρώσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν ἐξόδων τοῦ κράτους καὶ τῶν εἰδικῶν ταμείων καὶ ὑπηρεσιῶν» καὶ ἀπὸ τοὺς συναπτομένους ἀναλυτικοὺς πίνακας τῶν ἐξόδων. Ὁ προϋπολογισμὸς τῶν ἐσόδων, περιλαμβάνων τοὺς πίνακας αὐτῶν, διαιρεῖται εἰς δύο κατηγορίας, ὧν ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὰ «πραγματικὰ» ἔσοδα, δηλαδὴ τὰ ἔχοντα ὡς ἀποτέλεσμα τὴν σχετικὴν αὔξησιν τῆς περιουσίας τοῦ κράτους, ἡ δὲ δευτέρα κατηγορία ἐμφανίζει τὴν «κίνησιν τῶν κεφαλαίων», ἥτις περιλαμβάνει τὰ ἔσοδα τὰ προκαλοῦντα μὲν εἴσπραξιν χρημάτων, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἴσην ἐλάττωσιν ἐν τῷ λοιπῷ ἐνεργητικῷ τῆς περιουσίας τοῦ κράτους. Τὰ ἔσοδα ἑκάστης τῶν κατηγοριῶν τούτων διακρίνονται εἰς «τακτικὰ» καὶ εἰς «ἔκτακτα» κατὰ τὸν νόμον 626 τοῦ 1915, ἀναλόγως τῆς ἐκ διηνεκοῦς ἢ μὴ αἰτίας προελεύσεως αὐτῶν. Διαιρεῖται δὲ ὁ προϋπολογισμὸς τῶν ἐσόδων εἰς κεφάλαια, περιλαμβάνοντα ὁμοειδῆ ἔσοδα, ἕκαστον δὲ κεφάλαιον διαιρεῖται εἰς ἄρθρα, ὧν ἕκαστον περιέχει ὡρισμένον εἶδος ἐσόδου.

Ὁ προϋπολογισμὸς τῶν ἐξόδων ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς προϋπολογισμοὺς τῆς γερουσίας, τῆς βουλῆς καὶ ἑκάστου τῶν ὑπουργείων· διαιρεῖται δὲ εἰς δύο κατηγορίας, ὧν ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὰ «πραγματικὰ» ἔξοδα, ὧν δηλαδὴ συνέπεια εἶναι ἡ ἐλάττωσις τῆς περιουσίας τοῦ κράτους, ἡ δὲ δευτέρα ἐμφανίζει τὴν «κίνησιν τοῦ κεφαλαίου», περιλαμβάνει δηλαδὴ τὰ ἔξοδα, τὰ προκαλοῦντα μὲν πληρωμὴν χρημάτων, ἀλλὰ καὶ ἴσην ἐλάττωσιν τοῦ παθητικοῦ τῆς περιουσίας τοῦ κράτους, οἷον τυγχάνει τὸ χρεωλύσιον δανείων. Διακρίνονται δὲ τὰ ἔξοδα ἑκάστης τῶν κατηγοριῶν τούτων εἰς «τακτικὰ» καὶ εἰς «ἔκτακτα», ἀναλόγως τῆς διηνεκοῦς ἢ μὴ αἰτίας τῆς προελεύσεως αὐτῶν (νόμος 626 τοῦ 1915, ἄρθρ. I) Δευτέρας κατηγορίας ἔξοδα (κινήσεως κεφαλαίων) ἐμφανίζουσιν, ἐκτὸς τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, καὶ εἰδικοὶ προϋπολογισμοὶ τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, διὰ τὸ χρεωλύσιον δανείων, συναφθέντων πρὸς ἀγορὰν πρεσβευτικῶν καὶ προξενικῶν μεγάρων, τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας, διὰ τὰς χρεωλυτικὰς δόσεις τοῦ πρὸς τὴν Ζάππειον Ἐπιτροπὴν χρέους τοῦ δημοσίου, διὰ τὰς ἀποζημιώσεις ἰδιοκτητῶν ἀπαλλοτριουμένων ἀγροτικῶν κτημάτων, εἰς ὁμολογίας δανείου ἀπαλλοτριώσεως κλπ. Ἀπὸ δὲ τῆς χρήσεως 1929—1930 ἐνεφανίσθη εἰς τὸν προϋπολογισμὸν τῶν ἐξόδων καὶ νέα κατηγορία, ὑπὸ τὸν τίτλον: «διάθεσις πλεονάσματος χρήσεως 1927—1928», περιλαμβάνουσα ἔξοδα, ἅτινα προεβλέποντο νὰ πραγματοποιηθῶσιν εἰς βάρος τῶν πλεονασμάτων τῶν ἀπὸ τῆς χρήσεως τοῦ 1927—1928 καὶ ἐφεξῆς ἐμφανισθέντων (διότι αἱ προηγούμεναι χρήσεις εἶχον ἐμφανίσει ἐλλείμματα), ἐπὶ τῇ βάσει εἰδικῶν νόμων 4427 καὶ 4585 τοῦ 1930, τοῦ νόμου 4959 τοῦ 1931 καὶ τοῦ νόμου 5352 τοῦ 1932, ἐπιτρεψάντων τὴν ἐκ τῶν πλεονασμάτων τούτων διάθεσιν καὶ κατανομὴν εἰς τοὺς εἰδικοὺς προϋπολογισμοὺς τῶν ὑπουργείων τῶν ποσῶν τῶν ἐξόδων τούτων. Ἡ τρίτη αὕτη κατηγορία ἔπαυσεν ἐμφανιζομένη, λόγῳ ἐξαντλήσεως τῶν πλεονασμάτων.

Τὰ εἰδικὰ ταμεῖα καὶ ὑπηρεσίαι, ὧν οἱ εἰδικοὶ προϋπολογισμοὶ ἀποτελοῦσι παράρτημα τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους, ἱδρύθησαν διὰ ἰδιαιτέρων νόμων, ἀφ' ὅτου ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τοῦ κράτους δὲν ἐπέτρεπε τὴν πλήρη ἱκανοποίησιν τῶν στρατιωτικῶν ἰδίως δαπανῶν, καὶ ἐπεδιώχθη, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1904, ὁπότε συνεστάθησαν τὸ ταμεῖον τοῦ Ἐθνικοῦ Στόλου καὶ τὸ ταμεῖον τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης, διὰ τῆς δι' εἰδικῶν πόρων προικοδοτήσεως αὐτῶν, ἡ ἱκανοποίησις τῶν ἀναγκῶν τούτων. Ἔκτοτε τὰ εἰδικὰ ταῦτα ταμεῖα ἐπολλαπλασιάσθησαν τόσον, ὥστε κατέστη αἰσθητὸν ὅτι ἡ διατήρησίς των δὲν συνεβιβάζετο οὔτε πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἑνιαίου τοῦ προϋπολογισμοῦ, οὔτε πρὸς τὴν κανονικὴν λειτουργίαν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν, καὶ ὡς ἐκ τούτου, δυνάμει τοῦ ἐπὶ τούτῳ ψηφισθέντος νόμου 4645 1930 «Περὶ ἑνοποιήσεως καὶ καταργήσεως τῶν διαφόρων εἰδικῶν ταμείων παρὰ πολιτικοῖς ὑπουργείοις», κατηργήθησάν τινα ἐκ τῶν εἰδικῶν τούτων ταμείων. Οὕτως, ἐν παραρτήματι τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ 1933—1934, προσαρτῶνται οἱ προϋπολογισμοὶ τῶν εἰδικῶν ταμείων τῶν διατηρηθέντων ἐν λειτουργίᾳ, ὡς ἰδίων νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου, μὲ ἰδίαν διοίκησιν, ὡς ἑξῆς: 1) Κληροδοτημάτων, 2) Λαχείου τοῦ Στόλου καὶ Ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος, 3) Ἐθνικῆς ὁδοποιίας, 4) Κατασκευῆς, συντηρήσεως κλπ. διδακτηρίων, 5) Ἐλαίας, 6) Ἐποικισμοῦ, 7) Ἐθνικῆς Ἀμύνης, καὶ 8) Ἐθνικοῦ Στόλου. Τὰ εἰδικὰ ταῦτα ταμεῖα διατηροῦνται ἀκόμη, κατὰ παραβίασιν τῆς ἀρχῆς τῆς ἑνότητος τοῦ προϋπολογισμοῦ, εἶναι δὲ γενικοῦ χαρακτῆρος, ζῶντα, κατὰ τὸ σύνολον σχεδόν, ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ ἐκ πόρων ἀποτελουμένων ἐκ προσθέτων ποσοστῶν ἐπὶ ὑφισταμένων ἤδη φορολογιῶν ἢ καὶ ἐκ νέων φόρων ἢ εἰσφορῶν τοῦ κράτους, διακρίνονται δὲ τῶν ἄλλων τοπικοῦ χαρακτῆρος εἰδικῶν ταμείων, οἷα εἶναι τὰ δημοτικὰ ἢ κοινοτικά, τὰ λιμενικὰ καὶ λοιπὰ περιωρισμένης περιφερείας ταμεῖα, τὰ ὁποῖα λειτουργοῦν δι' εἰδικῶν πόρων καὶ εἰσφορῶν καὶ πρὸς τοὺς προϋπολογισμοὺς τῶν ὁποίων δὲν σχετίζεται ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ κράτους, εἰμὴ ἐφ' ὅσον ἐν αὐτῷ προνοεῖται ἡ εἰς τὰ εἰδικὰ ταῦτα ταμεῖα ἀπόδοσις ἐσόδων εἰσπραττομένων ὑπὸ τοῦ κράτους ἢ ἡ διὰ τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ προικοδότησις αὐτῶν.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν προϋπολογισμῶν τῶν εἰδικῶν ταμείων, ὑπάρχουσιν οἱ ἐκτὸς τοῦ προϋπολογισμοῦ «λογαριασμοὶ τῆς ληψοδοσίας τοῦ δημοσίου ταμείου». Οἱ λογαριασμοὶ οὗτοι ἐπηρεάζουσι τ' ἀποτελέσματα τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ ἐμφανίζονται ἐν τῷ ἰσολογισμῷ τῆς διαχειρίσεως τοῦ δημοσίου ταμείου, τῷ συντασσομένῳ εἰς τὸ τέλος ἑκάστου μηνὸς παρὰ τῆς γενικῆς διευθύνσεως τοῦ δημοσίου λογιστικοῦ καὶ δημοσιευομένῳ διὰ τῆς «Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως» (περὶ τῆς σημασίας τῶν ἐκτὸς τοῦ προϋπολογισμοῦ λογαριασμῶν τούτων πρβλ. *Ἀνδρ. Κ. Λαμπροπούλου* «*Δημοσία Οἰκονομία κατὰ Allix*», Α΄, σελ. 255—274). Μεταξὺ τῶν λογαριασμῶν τούτων ἰδιαιτέραν σημασίαν ἐνέχουσιν οἱ ἐκ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ ἀπορρέοντες λογαριασμοί, δημιουργηθέντες διὰ τοῦ νόμου 1555 τοῦ 1918: α΄) τοῦ «ἐνεργητικοῦ», περιλαμβάνων τὰ εἰσπρακτέα ὑπόλοιπα τῆς χρήσεως (λεγόμενα «ἐνεργητικὰ ὑπόλοιπα») καὶ β΄) τοῦ «παθητικοῦ», περιλαμβάνοντα τὰ «παθητικὰ ὑπόλοιπα», ἤτοι τὰ πληρωτέα μετὰ τὴν λῆξιν τῆς χρήσεως καὶ εἰς βάρος αὐτῆς. Ἀμφότεροι δὲ οἱ λογαριασμοὶ οὗτοι ἀπορρέουσιν ἐκ τῆς προσωπικότητος ἑκάστης χρήσεως καὶ σκοποῦσι τὴν πρὸς αὐτὴν ἀπόδοσιν τῶν βεβαιωθέντων ἐσόδων, ὅσα δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ εἰσπραχθῶσι κατὰ τὴν διάρκειάν της καὶ τὴν πίστωσιν τοῦ λογαριασμοῦ τῶν παθητικῶν ὑπολοίπων τῆς χρήσεως διὰ τῶν βαρυνόντων αὐτὴν ἐξόδων, ὅσα δὲν ἐνετάλησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς χρήσεως. Ἡ κίνησις τῶν ἐκτὸς τοῦ προϋπολογισμοῦ λογαριασμῶν ἐμφανίζεται εἰς τὸν προμνησθέντα ἰσολογισμόν.

Δυνάμει τῶν νόμων 2467 τοῦ 1920 καὶ τῶν νομοθετικῶν διαταγμάτων τῆς 4 Ἰουνίου 1923 καὶ τῆς 21 Σεπτεμβρίου 1926 νόμοι 4101 τοῦ 1929 καὶ 2144 τοῦ 1920) τὸ νομικὸν πρόσωπον «Σιδηρόδρομοι τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους» διαχειρίζεται τὸ δίκτυον τῶν σιδηροδρόμων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὡς αὐτόνομον εἰδικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, ἔχον ἴδιον προϋπολογισμόν, κυρούμενον ὑπὸ τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου αὐτοῦ καὶ ἐγκρινόμενον ὑπὸ τῶν ὑπουργείων Συγκοινωνίας καὶ Οἰκονομικῶν, καὶ μὴ ἀποτελοῦντα παράρτημα τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους, ὅστις ὅμως βαρύνεται εἰς πληρωμὴν τῶν ὑποχρεώσεων, αἵτινες ἔχουσι δημιουργηθῆ ἐκ τῶν δανείων τῆς κατασκευῆς τῶν σιδηροδρόμων καὶ ἐκ συμβάσεων τινων προμηθείας σιδηροδρομικοῦ ὑλικοῦ. Ἐπὶ πλέον, ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ κράτους ὑφίσταται τὸ βάρος τοῦ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη προκύπτοντος ἐλλείμματος ἐκ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν σιδηροδρόμων.

Ἐκτέλεσις τοῦ προϋπολογισμοῦ. Αὕτη ἀνήκει εἰς εἰδικὰς ὑπηρεσίας, διακρινομένας: α) εἰς τὰς ἐνεργούσας τὴν βεβαίωσιν τῶν φόρων, ὧν ἡ κυριωτέρα εἶναι ἡ τῶν οἰκονομικῶν ἐφορειῶν, καὶ β) εἰς τὰς ἐνεργούσας τὴν εἴσπραξιν τῶν δημοσίων ἐσόδων καὶ τὴν πληρωμὴν αὐτῶν, ὧν κυριωτέρα εἶναι ἡ τῶν δημοσίων ταμείων. Αἱ ὑπηρεσίαι αὗται διατελοῦσιν ὑπὸ τὴν ἐξάρτησιν καὶ ἐπίβλεψιν τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, ὅστις ἐπιμελεῖται, ἵνα ὁ προϋπολογισμὸς ἐκτελῆται ἐντὸς τῶν διὰ τοῦ περὶ αὐτοῦ νόμου διαγεγραμμένων ὁρίων. Ἡ εἴσπραξις τῶν ἐσόδων ἐνέχει μεγάλην σπουδαιότητα καὶ διέπεται ὑπὸ τοῦ εἰδικοῦ νόμου περὶ εἰσπράξεως δημοσίων ἐσόδων, ἡ δὲ πληρωμὴ τῶν δημοσίων ἐξόδων ἐνέχει μείζονα σημασίαν πρὸς ἀποτροπὴν κινδύνων κακῆς διαχειρίσεως, καὶ ἰδιαιτέρως τῆς ὑπερβάσεως τῶν πιστώσεων τοῦ προϋπολογισμοῦ. Ὡς ἐκ τούτου, ἐν ἄρθρῳ 41 τοῦ νόμου ͵ΣΙΒ΄ τοῦ 1852, «Περὶ δημοσίου λογιστικοῦ», ἐτέθη ἡ ἀρχὴ τοῦ χωρισμοῦ τῶν καθηκόντων τοῦ διατάκτου, τοῦ ἐντελλομένου τὰς πληρωμάς, ἀπὸ τοῦ ἐνεργοῦντος αὐτὰς ταμίου. Τὸ ἀσυμβίβαστον τῶν δύο τούτων διαφορετικῶν καθηκόντων σκοπεῖ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς κανονικῆς ἐκτελέσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν ἐξόδων καὶ πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν οἱ περὶ δημοσίου λογιστικοῦ νόμοι λεπτομερῶς καθορίζουσι τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν διάθεσιν τῶν πιστώσεων τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ διακρίνουσι τοὺς διατάκτας εἰς «κυρίους», οἷοι εἶναι μόνον οἱ ὑπουργοί, ἕκαστος ἐντὸς τῆς ἁρμοδιότητός του, καὶ εἰς «δευτερεύοντας», εἰς οὓς οἱ ὑπουργοὶ μεταβιβάζουσι μέρος τῶν πιστώσεων τῆς δικαιοδοσίας των. Πλὴν τῶν ὑπουργῶν, κύριοι διατάκται εἶναι οἱ πρόεδροι τῆς βουλῆς καὶ τῆς γερουσίας, ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ οἰκείου προϋπολογισμοῦ τῆς βουλῆς καὶ τῆς γερουσίας, ἔτι δὲ καὶ οἱ γενικοὶ διοικηταί, διὰ τὰς πιστώσεις τῆς δικαιοδοσίας των, ἀσκοῦντες δικαιώματα ὑπουργῶν (νόμος 4393 τοῦ 1929).

Προαπαιτούμενα διὰ τὰς πληρωμὰς εἶναι: 1) Ἡ ἀνάληψις τῆς δαπάνης παρὰ κυρίου ἢ ἐφ' ὅσον ὁ νόμος ἐπιτρέπει, παρὰ δευτερεύοντος διατάκτου (νόμ. 879 τοῦ 1917), ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν πιστώσεων τοῦ προϋπολογισμοῦ (νόμ. 1913 τοῦ 1929), ὁ δ' ἔλεγχος τῆς ἀναλήψεως ἀσκεῖται ὑπὸ τῶν παρ' ἑκάστῳ ὑπουργείῳ ὑφισταμένων εἰδικῶν λογιστηρίων καὶ ἀπὸ τῆς ἰσχύος τοῦ νόμου 4796 τοῦ 1930 ἀσκεῖται παρὰ τῶν ἐν τοῖς ὑπουργείοις (ἐκτὸς Στρατιωτικῶν, Ναυτικῶν, Ἀεροπο-

Digitized by Google

ρίας καὶ Ἐξωτερικῶν) καὶ παρὰ ταῖς γενικαῖς διοικήσεσι συσταθεισῶν ὑπηρεσιῶν ἐκκαθαρίσεως δαπανῶν. 2) Ἡ ἐκκαθάρισις τῆς δαπάνης, ἤτοι ἡ βεβαίωσις καὶ ὁ προσδιορισμὸς τοῦ δικαιούχου καὶ τοῦ ποσοῦ, δι' ἧς ἀναγνωρίζεται αὕτη ὡς ἀπαίτησις κατὰ τοῦ δημοσίου (Β. Δ. τῆς 15 Ὀκτωβρίου 1852, ἄρθρ. 8, νόμ. 4796 τοῦ 1930)· καὶ 3) Ἡ ἐντολὴ πληρωμῆς, ἥτις δίδεται διὰ τοῦ πρὸς τοῦτο ἐκδιδομένου χρηματικοῦ ἐντάλματος παρὰ τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργοῦ ἢ τοῦ ἐπιτρόπου αὐτοῦ (νόμ. ΣΙΒ', ἄρθρ. 36 καὶ 38). Ἐκ τούτου δὲ διακρίνονται τὰ ἐντάλματα εἰς «χρηματικὰ» καὶ εἰς «ἐπιτροπικά», διότι διὰ μὲν τῶν πρώτων δίδεται ἀπ' εὐθείας ἡ πληρωμὴ εἰς δικαιοῦχον, διὰ δὲ τῶν δευτέρων μεταβιβάζεται μέρος τῶν πιστώσεων εἰς δευτερεύοντας διατάκτας, οἵτινες ἐκδίδουσιν, ὡς ἐπίτροποι ὑπουργῶν, χρηματικὰ ἐντάλματα.

Προληπτικὸς ἔλεγχος λέγεται ὁ ὑπὸ τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου ἀσκούμενος, σκοπὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ βεβαίωσις ὅτι ὑπάρχει ἡ ἀπαιτουμένη ἐν τῷ προϋπολογισμῷ πίστωσις καὶ ὅτι ἐτηρήθησαν αἱ περὶ ἀναλήψεως καὶ ἐκκαθαρίσεως διατάξεις διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἐντάλματος. Πρὸ τῆς εἰς τὰ ταμεῖα ἀποστολῆς πρὸς πληρωμήν, τὰ παρὰ τῶν ὑπουργείων ἐκδιδόμενα χρηματικὰ ἐντάλματα διαβιβάζονται πρὸς τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον πρὸς θεώρησιν (νόμ. ,ΑΥΟΖ' τοῦ 1887 καὶ 1937 τοῦ 1920), τὰ δὲ παρὰ τῶν γενικῶν διοικητῶν ἐκδιδόμενα ἐντάλματα θεωροῦνται παρ' ἐπιτρόπου τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, τοιοῦτος δ' ὁρίζεται κατὰ κανόνα ὁ οἰκονομικὸς ἔφορος. Ὁ προληπτικὸς οὗτος ἔλεγχος ἐνισχύθη σπουδαίως διὰ τοῦ ψηφίσματος τῆς 7 Ἰουνίου 1927 καὶ διὰ τοῦ ἀνωτέρω ἀναφερομένου νόμου 4796 τοῦ 1930, διὰ τοῦ ὁποίου ὡρίσθη ὅτι τὴν ἐποπτείαν τῆς ἀναλήψεως δαπανῶν ἀσκεῖ ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν διὰ τῶν εἰδικῶν ὑπηρεσιῶν, αἵτινες ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς γενικῆς διευθύνσεως τοῦ δημοσίου λογιστικοῦ. Διὰ τοῦ μέτρου τούτου ἐδόθη ἐξουσία εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν ν' ἀναβάλλῃ τὴν ἀνάληψιν τῆς δαπάνης, καὶ ἐκ λόγων σκοπιμότητος ἀκόμη, καὶ κατεστάθη ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν ὁ ἀνώτατος ἐπόπτης τῆς ἐκτελέσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ. Τὸ δ' Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον, ἀσκοῦν τὸν προληπτικὸν ἔλεγχον, κατὰ τὸν νόμον τοῦ 1887, παρακολουθεῖ προσέτι καὶ τὴν τήρησιν τῶν διατάξεων τοῦ νόμου 4796. Τὰ θεωρούμενα, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ἐντάλματα διαβιβάζονται πρὸς τὸν ἁρμόδιον ταμίαν, ὅστις ἐνεργεῖ τὴν πληρωμὴν (ἄρθρ. 43 νόμ. ΣΙΒ', νόμ. 1937). Ἰδιαίτεραι διατάξεις διέπουσι τὰς πληρωμὰς ἀποδοχῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ μισθωμάτων δημοσίων καταστημάτων, καθὼς καὶ τὰς «προπληρωμὰς» (Ν. Δ. 22 Σεπτεμβρίου 1923).

Μέτρα τείνοντα εἰς ἐξασφάλισιν τοῦ ἰσοζυγίου τοῦ προϋπολογισμοῦ ἐλήφθησαν διὰ τοῦ νόμου 5415 τοῦ 1932, καθὼς καὶ διὰ τῶν νόμων 5537, 5560 καὶ 5561 τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Ἐκ τῶν διατάξεων τῶν νόμων τούτων σπουδαιοτάτη εἶναι ἡ τοῦ ἄρθρου 4 τοῦ νόμου 5560, καθ' ἣν «ἐπιτρέπεται, ὅπως διὰ διατάγματος, προκαλουμένου ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, μετ' ἀπόφασιν τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, καταργῆται ἢ τροποποιῆται ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους πᾶσα διάταξις οἱασδήποτε φύσεως καὶ οἱουδήποτε περιεχομένου, ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ὁποίας δημιουργεῖται δαπάνη».

Ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπὸ τοῦ 1912 καὶ μετέπειτα. Ἡ Ἑλλάς, μεγαλυνθεῖσα ἀποτόμως διὰ τῶν νικηφόρων Βαλκανικῶν πολέμων τοῦ 1912, ἔδωκεν ἔκτοτε ἰσχυρὰν ὤθησιν εἰς τὴν ἐπέκτασιν τῶν δημοσίων ἐσόδων καὶ ἐξόδων, ἀνάλογον πρὸς τὰς νέας ἀνάγκας, αἵτινες προέκυψαν ἐκ τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ κράτους. Μετά τινα ἔτη ὁ προϋπολογισμὸς τῆς χώρας ἦτο ἑπόμενον νὰ ὑποστῇ τὰς συνεπείας τῆς ἐκ τοῦ Παγκοσμίου πολέμου καταστάσεως καὶ τῆς παρατάσεως αὐτοῦ μέχρι τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς τοῦ 1922 καὶ τῆς κατ' Ἰούλιον 1923 ὑπογραφῆς τῆς εἰρήνης.

Τὰ μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου προκύψαντα διὰ τὴν Ἑλλάδα προβλήματα ὑπῆρξαν μεγάλα καὶ δυσεπίλυτα, μεταξὺ δὲ αὐτῶν προεῖχε τὸ προσφυγικόν, ἕνεκεν τοῦ ὁποίου ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ κράτους ἐπεβαρύνθη δυσαναλόγως, τόσον δι' ὑπερμέτρου ὑπηρεσίας τῶν ἐξωτερικῶν προσφυγικῶν δανείων, ὅσον καὶ διὰ τῆς τῶν πολυπληθῶν ἐσωτερικῶν δανείων, ἐκδοθέντων ἕνεκεν τῆς περὶ εἰρήνης συνθήκης καὶ τῶν παρεπομένων αὐτῇ συνθηκῶν καὶ συμφωνιῶν, ἔτι δὲ καὶ ἕνεκεν ἀπαλλοτριώσεως μεγάλων ἀγροτικῶν κτημάτων πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν προσφύγων καὶ τῶν ἀκτημόνων γηγενῶν. Ἐπὶ πλέον, ὁ πόλεμος ἐδημιούργησε νέας ὑπηρεσίας κοινωνικῆς προνοίας καὶ ἀντιλήψεως, ὑγιεινῆς καὶ ἄλλας, καὶ νέα βάρη συντάξεων θυμάτων πολέμου καὶ συντάξεων πολιτικῶν, στρατιωτικῶν, ναυτικῶν καὶ ἄλλων. Ἕνεκα τῶν δανείων καὶ τῶν συντάξεων ἐξωγκώθησαν τεραστίως τὰ μόνιμα ταῦτα βάρη τοῦ προϋπολογισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τῶν λοιπῶν ὑποχρεώσεων αὐτοῦ, διὰ τῆς ἀπὸ τοῦ 1917 τουτέστιν ἀλλεπαλλήλου δημιουργίας νέων ὑπουργείων καὶ νέων ὑπηρεσιῶν μετὰ πολυαρίθμου προσωπικοῦ. Ἐν γένει, κατὰ τὴν προμνησθεῖσαν περίοδον, ἐπῆλθεν ἐν Ἑλλάδι, ὡς καὶ εἰς ἄλλας χώρας, σημαντικὴ ἐπέκτασις τῶν κύκλου τῆς ἐνεργείας τοῦ κράτους. Ἡ ἐπέκτασις αὕτη ἐν Ἑλλάδι προσέλαβεν ἐντελῶς ἐξαιρετικὴν μορφήν, ἕνεκα τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς, τῆς ἐπικρατησάσης μεταπολεμικῶς γενικώτερον καὶ προσέτι ἕνεκα τῆς συνεπείᾳ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς, συρροῆς τοῦ δεομένου περιθάλψεως προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ. Διὰ τῆς ἐφαρμοσθείσης ὅμως ὑπὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1922 δημοσιονομικῆς πολιτικῆς ἀπεσοβήθη ἡ ἀπειλουμένη πτώχευσις τοῦ κράτους, συνεκρατήθη ἡ περαιτέρω ὑποτίμησις τῆς δραχμῆς καὶ ἐξησφαλίσθη τὸ ἰσοζύγιον τοῦ προϋπολογισμοῦ. Ἀλλ' αἱ προσφυγικαὶ ἀνάγκαι ἐπεβάρυνον τὸ κράτος δι' ἐξόδων, τὰ ὁποῖα ἄλλοτε ἐπεβάρυνον ἀποκλειστικῶς τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν, ὡς αἱ δαπάναι περιθάλψεως, νοσηλείας, στεγάσεως ἐνδεῶν καὶ ἄλλαι παρεμφερεῖς. Τὸ δὲ μέγα γεγονὸς τῆς πολιτικῆς μεταβολῆς, διὰ τῆς κατὰ Μάρτιον 1924 ἀνακηρύξεως τῆς δημοκρατίας, συνετέλεσε κατὰ πολὺ εἰς τὴν αὔξησιν τῶν ἐξόδων τῆς κοινωνικῆς προνοίας, καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν, διότι ἐσυγχρονίσθη σχεδὸν πρὸς οὐσιώδεις μισθολογικὰς αὐξήσεις, ἀποφασισθείσας κατὰ τὸ 1924 ὑπὸ τῆς Δ' ἐθνικῆς συνελεύσεως τὸ πρῶτον καὶ συνεχισθείσας βραδύτερον, καὶ προσέτι συνωδεύθη ὑπὸ πνεύματος δικαιοσύνης καὶ ἀνθρωπισμοῦ, τείνοντος εἰς τὴν διὰ δημοσίων ἐξόδων ἐξυπηρέτησιν κοινωνικῶν σκοπῶν, οἷον διὰ δημιουργίας δημοσίων θέσεων, ἰατρικῆς περιθάλψεως, παροχῆς φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν, δι' ὧν ἐμμέσως ἐπιβαρύνεται ὁ προϋπολογισμός, καὶ διά τινων ἄλλων ἐξόδων, ἐξυπηρετούντων τὸ δημοκρατικόν, ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν του ἔννοιαν, πολίτευμα. Ἐπὶ πλέον δὲ ἡ γεωργικὴ ἀποκατάστασις τῶν προσφύγων ἐπέβαλε τὰ βάρη τοῦ προσφυγικοῦ δανείου, συνδυασθεῖσα δὲ καὶ πρὸς τὴν ἀποκατάστασιν τῶν γηγενῶν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν ἐπέβαλε προσέτι τὰ βάρη ἐσωτερικῶν δανείων ἀπαλλοτριώσεως τῶν μεγάλων κτημάτων.

Ὑπὸ τὴν ὁρμὴν δὲ τῶν λαοκρατικῶν ἰδεῶν ἀνεπτύχθη ἄκρατος κοινοβουλευτισμός, ῥέπων φυσιολογικῶς εἰς σπατάλην καὶ εἰς δημοσιονομικὴν πλειοδοσίαν. Ἡ τάσις βουλῶν καὶ κυβερνήσεων νὰ προσεταιρίζωνται τοὺς στρατιωτικοὺς καὶ τοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους, ἵνα κατακτῶσι τὴν φιλίαν αὐτῶν, κατέστησε τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν μᾶλλον πειθήνιον τῶν κελευσμάτων των καὶ πρόθυμον εἰς ψήφισιν μέτρων, δι' ὧν ἑκάστοτε ἐξωγκοῦντο αἱ δημόσιαι δαπάναι πρὸς ποικιλότροπον βελτίωσιν ἀποδοχῶν καὶ συντάξεων. Ἀφ' ὅτου δέ, διὰ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1927, κατωχυρώθη διὰ συνταγματικῆς μονιμότητος ἡ δημοσία ὑπαλληλία, αὕτη, οὕτω θωρακισθεῖσα, κατεστάθη ἔτι μᾶλλον ἀπαιτητικὴ καί, διὰ συνδικαλιστικῆς ἐνεργείας, ἐξικνουμένης μέχρις ἀπεργιῶν, κατορθώνει νὰ ἐπιβάλλῃ τὰς ἀξιώσεις της, ὧν τὸ βάρος ἐπιπίπτει πολλάκις εἰς προϋπολογισμόν, μὴ ἀντέχοντα νὰ φέρῃ αὐτό. Πολυνομία δέ, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀμελέτητος καὶ ἀπρονόητος, ἐκ τῆς ὁποίας συνήθως προέκυπτον, μετά τινα χρόνον καὶ κατὰ τρόπον αὐτόματον, νέαι δαπάναι, ἀρχικῶς μὴ προβλεφθεῖσαι ἐπακριβῶς, ἀλλὰ μετὰ παρέλευσιν χρόνου ἀναφαινόμεναι, ἀπετέλεσε κίνδυνον διὰ τοὺς προϋπολογισμοὺς τοῦ μέλλοντος. Ἡ χαλάρωσις δ' ἔτι τῶν ἠθῶν, ἐκδηλουμένη ἐν τῇ διαχειρίσει τῶν δημοσίων διὰ συχνοτέρας ἐμφανίσεως σημαντικῶν καταχρήσεων, εἴτε ἐν τῇ διαχειρίσει τοῦ δημοσίου χρήματος, εἴτε ἐν προμηθείαις εἰδῶν πρὸς χρῆσιν στρατιωτικῶν καὶ ἄλλων ὑπηρεσιῶν, εἴτε εἰς δαπάνας ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, πολυτελεῖς ἢ μὴ ἀπαραιτήτους, καὶ προσέτι ἡ εὐχέρεια, μεθ' ἧς ἐδημιουργοῦντο πολυδάπανοι ὑπηρεσίαι καὶ θέσεις, ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἰδίως, συνέβαλον οὐχ ἧττον εἰς τὴν ἐξόγκωσιν τῶν ἐξόδων τοῦ προϋπολογισμοῦ.

Εἰς τὰ αἴτια ταῦτα τῆς ἐξογκώσεως τῶν δημοσίων δαπανῶν πρέπει νὰ προσθέσωμεν ἀκόμη τὴν ὑποτίμησιν τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. Αὕτη ἐλαχίστη μὲν ἐσημειώθη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἔτους 1920, ραγδαία δὲ ἐσυνεχίσθη μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν, κατὰ τὸ 1922· συγκρατηθεῖσα ὅμως διὰ τῆς πολιτικῆς τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν τοῦ 1923, ἐπανεμφανίσθη βραδύτερον, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ἀδιακόπου αὐξήσεως τῶν ἐξόδων καὶ τῆς ἀνισορροπίας τοῦ προϋπολογισμοῦ, διαρκῶς κυμαινομένη καὶ προκαλοῦσα σφοδρὰν διαταραχὴν τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, μέχρις τῆς κατὰ τὸ 1928 γενομένης σταθεροποιήσεως τῆς δραχμῆς εἰς τὴν τιμὴν τῶν χρυσῶν λεπτῶν 6,66. Ἡ περίοδος τῆς σταθεροποιήσεως (1928—1932) ἦτο περίοδος συνάψεως ἐξωτερικῶν δανείων, τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἐπεβάρυνον δυσαναλόγως τὸν προϋπολογισμὸν διὰ τῆς ὑπηρεσίας αὐτῶν, τινὰ δ' ἐξ αὐτῶν ἐχρησίμευσαν πρὸς κάλυψιν ἐλλειμμάτων τοῦ προϋπολογισμοῦ ἢ διὰ προμηθείας ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ὑπὸ βαρεῖς ὅρους ἢ καὶ δι' ἐκτέλεσιν μεγάλων ἔργων ἐν Ἑλλάδι βραδυτέρας καὶ ἐνίοτε ἀμφιβόλου χρησιμότητος. Ἐνῷ δὲ οἱ προϋπολογισμοὶ ἐνεφάνιζον περισσεύματα καί, δι' εἰδικῶν νόμων, ἀπεφασίζετο ἡ διάθεσις τῶν περισσευμάτων εἰς δαπάνας, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, βελτιώσεως καὶ μεταρρυθμίσεως, δηλονότι εἰς τακτικὰς δαπάνας τοῦ προϋπολογισμοῦ, ἕτερα ἐξωτερικὰ δάνεια συνήπτοντο ἐπίσης πρὸς κάλυψιν τακτικῶν δαπανῶν τοῦ προϋπολογισμοῦ, οἷον πρὸς κατασκευὴν ὁδῶν καὶ σχολείων. Οὕτω δὲ τὰ λεγόμενα πλεονάσματα, ἐνῷ προήρχοντο ἐξ ὑπερμέτρου φορολογικῆς ἐπιβαρύνσεως, ἐχρησίμευον εἰς ἐξώθησιν πρὸς σπατάλην, ἀντὶ τὸ ποσὸν αὐτῶν νὰ διατίθηται διὰ τοῦ τακτικοῦ προϋπολογισμοῦ, ἀναγράφοντος πιστώσεις, βαθμιαίως κατ' ἔτος πρὸς βελτίωσιν τοῦ ἐπιπέδου τοῦ πολιτισμοῦ τῆς χώρας, διὰ κατασκευῆς ὡρισμένων δημοσίων κτηρίων, ὁδῶν κλπ., καὶ χωρὶς ἑπομένως νὰ ἐμφανίζωνται παντάπασιν ἀμφιβόλου ἐννοίας καὶ ἐπικίνδυνα, ἐξ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως, πλεονάσματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν πραγματικά, ἐφ' ὅσον δὲν ἐχρησίμευον πρὸς ἀπόσβεσιν δανείων τοῦ κράτους ἢ μετατροπήν των εἰς κεφάλαιον, ὡς ἡ ἐκτέλεσις μεγάλων ἔργων (σιδηροδρόμων κλπ.) ἢ ὅλως ἐκτάκτων κοινωνικῶν ἀναγκῶν, οἷον ἕνεκα σεισμῶν πρὸς ἀνέγερσιν πόλεων κλπ.

Ἐπελθούσης τῆς παγκοσμίου οἰκονομικῆς κρίσεως καὶ ἀποτυχόντος τοῦ ζητηθέντος παρὰ τῆς τότε (1931—1932) κυβερνήσεως ἐξωτερικοῦ δανείου, ἠναγκάσθη ἡ κυβέρνησις αὕτη νὰ λάβῃ, κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1932, τὸ μέτρον τῆς προσωρινῆς ἀναστολῆς τῆς πληρωμῆς τῆς ὑπηρεσίας τῶν εἰς χρυσὸν δανείων καὶ τῆς ἀναστολῆς τῆς πληρωμῆς τοῦ χρεωλυσίου καὶ τῆς κατὰ τὸ ἓν τέταρτον περικοπῆς τοῦ τόκου τῶν ἐσωτερικῶν δανείων, ἐπὶ πλέον δὲ προῆλθεν εἰς τὴν ἄρσιν τῆς σταθεροποιήσεως, ἧς ἕνεκεν ἡ δραχμὴ ἀπώλεσε περὶ τὰ 65 % τῆς ἀξίας ἐντὸς τοῦ 1932, καὶ εἰς τὴν δραχμοποίησιν τῶν εἰς ξένα νομίσματα ὑποχρεώσεων. Διὰ τῶν μέτρων τούτων ἐπλήγη καιρίως ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία, διότι ἡ πτώχευσις τοῦ κράτους καὶ ἡ νέα ὑποτίμησις τοῦ νομίσματος ἐπήνεγκον τεραστίας ζημίας εἰς τὴν ἐθνικὴν ἀποταμίευσιν, ἐξάτμισιν αὐτόματον μεγίστου μέρους τοῦ ἐθνικοῦ κεφαλαίου καὶ οὐσιώδη ἐλάττωσιν τῆς ἐθνικῆς προσόδου. Ἀπέναντι ὅμως τῆς ὀξύτητος τῆς κρίσεως καὶ τῆς γενικωτέρας ἐκδηλώσεώς της, ἔν τε τῇ βιομηχανικῇ, τῇ γεωργικῇ, τῇ ἐμπορικῇ καὶ τῇ ναυτιλιακῇ ζωῇ τῆς χώρας, καθὼς καὶ εἰς τὸ μεταλλικὸν κάλυμμα τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος (1931—1932) καὶ ἐν γένει ἀπέναντι τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος, τοῦ ἐπιδεινωθέντος ἕνεκα τῆς κρίσεως, ἡ νέα ὑποτίμησις τῆς δραχμῆς ἐχρησίμευσε πρὸς ἄμεσον τόνωσιν τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς καὶ ἐξαγωγῆς, ἀδιαφόρως πρὸς ἐνδεχόμενα βραδύτερον διάφορα ἀποτελέσματα. Ἡ ἀγοραστικὴ δύναμις τῆς δραχμῆς διετηρήθη ἀνωτέρα κατὰ 35% περίπου τῆς ἐξωτερικῆς ἀξίας, διαρκοῦντος τοῦ ἔτους 1933, καὶ τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ παλινόστησιν καὶ εἴσοδον κεφαλαίων, ὑποβοηθούσης καὶ τῆς ἐν τῷ μεταξὺ γενομένης ἐκπτώσεως ξένων νομισμάτων, ἰδίως τοῦ δολλαρίου. Ἐπετεύχθη δὲ σημαντικὴ ἐνίσχυσις τοῦ μεταλλικοῦ ἀποθέματος τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, ἐνῷ ἡ συγκράτησις τοῦ τιμαρίθμου τῆς ζωῆς ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἀπὸ τῆς ὑποτιμήσεως εἰς ἐπίπεδον αἰσθητῶς χαμηλότερον τῆς ὑποτιμήσεως τοῦ νομίσματος μετριάζει τὴν κοινωνικὴν δυσφορίαν καὶ ἐξυπηρετεῖ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς. Ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ κράτους, ἐλαφρυνθεὶς οὐσιωδῶς ἐκ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δημοσίου χρέους, κατεστάθη δυνατὸν νὰ ἐμφανισθῇ σχεδὸν ἰσοσκελισμένος.

Κατὰ τὴν εἰσήγησιν τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1934—1935 ἡ ἔκβασις τῶν προηγουμένων χρήσεων, κατὰ τὸν προσωρινὸν ἰσολογισμὸν τῆς 31 Ἰανουαρίου 1934, κατέδειξεν ὅτι αἱ χρήσεις, ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι καὶ τοῦ 1931—1932, κατέλιπον κατὰ τὴν λῆξίν των πλεονάσματα συνολικῶς ἀνώτερα τῶν ἐλλειμμάτων κατὰ δραχμὰς 4.669.035.098. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ δὲ ἰσολογισμοῦ προκύπτει ἐπίσης ὅτι ἐκ τῶν ἐνεργητικῶν καὶ παθητικῶν ὑπολοίπων, ἅτινα κατέλιπον αἱ χρήσεις αὗται πρὸς εἴσπραξιν καὶ πληρωμήν, ἐπληρώθησαν μὲν μετὰ τὸ πέρας τῶν χρήσεων δραχμαὶ 5.957.207.153, εἰσεπράχθησαν δὲ δρ. 1.780.842.990, ἤτοι προέκυψεν ἔλλειμμα δραχμῶν 4.176.364.163. Ἀφαιρούμενον τὸ ἔλλειμμα τοῦτο τῶν ὑπολοίπων ἀπὸ τὸ ἄνω περίσσευμα τῶν χρήσεων, ἀποδίδει περίσσευμα δραχ. 492.670.935. Ἀλλὰ παραμένουν εἰσέτι πρὸς εἴσπραξιν καὶ πληρωμὴν καὶ ἄλλα ὑπόλοιπα, ἐξ ὧν ὑπολογίζεται ὅτι πλεόνασμα δραχ. 294.927.402 δύναται νὰ προβλεφθῇ τελικῶς ὅλων τῶν μέχρι τοῦ 1932 ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ κράτους προϋπολογισμῶν. Ἀλλ' ἡ χρῆσις 1932—1933 κατέλιπε κατὰ τὴν λῆξίν της πλεόνασμα ἐκ δραχ. 35.441.691, ὅπερ, ἂν ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν τὰ ὑπόλοιπα, ἅτινα ἀφῆκε πρὸς εἴσπραξιν καὶ πληρωμήν, μεταβάλλεται εἰς ἔλλειμμα 385 ἑκατομμυρίων. Κατ' ἀκολουθίαν, αἱ χρήσεις μέχρι καὶ τοῦ ἔτους 1932—1933 καταλήγουσιν εἰς ἔλλειμμα δραχ. 90.072.598, ὅπερ ὅμως ἐνδέχεται νὰ περιορισθῇ εἰς τὸ μέλλον.

Τὸ πιθανὸν ἀποτέλεσμα τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1933—1934 διαγράφεται ὡς ἀκολού-

Digitized by Google

θως: ἔσοδα τακτικὰ καὶ ἔκτακτα ἐκ δραχμῶν 8.493.453 498, ἐκ δανείων μὲ ἰσόποσα ἔξοδα δραχ. 1.838.782 640. Σύνολον δραχ. 10.382 236 138. Ἔξοδα ἐν γένει δραχ. 10.781.810 124, ἀδιάθετοι πιστώσεις 300.000.000. ἤτοι ἔξοδα 10.481.510.124 και ἔλλειμμα 99.273.986. Ὁ δὲ ὑποβληθεὶς προϋπολογισμὸς τοῦ ἔτους 1934—1935 παρουσιάζει:

Κατηγορίαι	Ἔσοδα		Ἔξοδα	
	Τακτικὰ	Ἔκτακτα	Τακτικὰ	Ἔκτακτα
I	8.566 362.890	102.535.000	9.456.783.275	1.118.173.257
II	1.571.544.453		4.836.452	2.400.000
Σύνολον	10 240.442.343		10.582.192.984	

ἤτοι ὁ προϋπολογισμὸς τῆς χρήσεως 1934—1935 παρουσιάζει ἔλλειμμα δραχ. 341.750 641.

Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀναμένηται, ἐκ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ, ὅτι τὸ ἔλλειμμα τοῦτο θὰ μειωθῇ καὶ δὲν θὰ ὑπερβῇ τελικῶς τὰ 150 ἑκατ. Σημειωτέον ὅτι ἐκ τῶν τακτικῶν ἐσόδων διατίθενται 415 ἑκατομ. δι' ἐκτέλεσιν παραγωγικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα κανονικὸν θὰ ἦτο νὰ ἐλαμβάνοντο ἐκ δανείου. Διὰ τὸ ἀνέφικτον ὅμως τοῦ δανείου, ἡ ἐκτέλεσις αὐτῶν γίνεται ἐκ τῶν πόρων τοῦ προϋπολογισμοῦ. Τὰ δὲ προμνησθέντα ἐλλείμματα δύνανται νὰ καλυφθῶσιν ἐκ τοῦ παρὰ τῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος ὑπάρχοντος ἀποθεματικοῦ κεφαλαίου, τοῦ προερχομένου ἐκ τῆς ὑπεραξίας τοῦ καλύμματος τῆς κυκλοφορίας τοῦ περιελθόντος εἰς τὸ δημόσιον μετὰ τὴν ἄρσιν τῆς σταθεροποιήσεως καὶ ἐκ τῆς εἰσπράξεως τοῦ παρακρατήματος συναλλάγματος ἐκ τῶν ἐξαγομένων προϊόντων. Ἀξιόλογος καινοτομία εἶναι ἡ ἐπενεχθεῖσα τεχνικὴ βελτίωσις εἰς τὸν τελευταῖον προϋπολογισμὸν διὰ τῆς διακρίσεως τῶν παραγωγικων καὶ μὴ δαπανῶν, ὥστε ὁ προϋπολογισμὸς νὰ παρέχῃ τὰ στοιχεῖα ἐρευνης καὶ συγκρίσεως. Καθιεροῦται δὲ προσέτι δι' ὑποβληθέντος νομοσχεδίου ἡ διάρκεια τῆς χρήσεως τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους εἰς 12 μῆνας, καταργουμένης τῆς τετραμήνου παρατάσεως, ἥτις οὐδένα εἶχε λόγον μετὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ συστήματος τῶν ἐνεργητικῶν καὶ παθητικῶν ὑπολοίπων.

Ἀνάλυσις κατὰ χρῆσιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν χρήσεων 1833 μέχρι καὶ τῆς χρήσεως 1932—1933 (Ἐφημ Κυβ 9 Μαρτίου 1934, παράρτημα).

Χρῆσις	Εἰσπράξεις	Πληρωμαί	Περίσσευμα	Ἔλλειμμα
α) 1833—1917			364.939.756.81	
α) 1918 1919	1.250.505 249.32	1.446.062.847.58		195.557 598.26
α) 1919—1920	1.128.729.028.06	1.353.603.588.05		224.874 559.99
α) 1920—1921	1.654.286.462.54	1.682 637.699.69		28.351.237.15
α) 1921—1922	2.278.937.786 34	2.474.289 016.09		195.351 259.75
α) 1922—1923	4.578.136.285.54	3.458 889.714.17	1.119.246.571.37	
α) 1923—1924	3.984.363.255.51	4.999.791.900 35		1.015.428.644 84
α) 1924—1925	5.723.001.402.54	5.498.321.607.40	224.680.795.19	
α) 1925—1926	7.922.177.985.06	6.840 982.730.55	1.081.195.254.51	
α) 1926—1927	9.508.112.509.42	9.687.190.060.40	820.921.990.02	
α) 1927—1928	8.996.026.928.48	7 769.917 226 05	1.226.109.702.43	
α) 1928—1929	10 551.516.578.64	9.446 396.553 79	1.105.120 024.85	
β) 1929—1930	18.729.433.760.74	18.354.678.198 85	374 755.561.89	
γ) 1930—1931	11.389.437.738.75	11.175 275.197.—	214.162.541.75	
γ) 1931—1932	11.077.635.206.02	11.280.169.007 06		202.533.801.04
γ) 1932—1933	9.153.705.952.31	9 118 264.260 90	35.441.691.41	
	107.926.009.129.27	103 586 471.637.93	6.566 573.890.23	1.862 097.101.03

Ἤτοι περίσσευμα χρήσεων 1833 ἕως 1932—1933 δραχμῶν 4.704 476.789.20 [Βλ. καὶ λ. *δημόσια οἰκονομικά*, *δημόσια κτήματα*, *δημόσιον λογιστικόν*, *δημόσιοι ὑπόλογοι*, *περίσσευμα*, *προϋπολογισμὸς* καὶ τὰς ὑπ' αὐτὸ παραπομπὰς *ὑπουργεῖον* Οἰκονομικῶν.]

Ἀπολογισμός. Ἀπολογισμὸς ὑπὸ νομικὴν ἔποψιν εἶναι ἡ κατάστασις, ἥτις ἐμφανίζει τ' ἀποτελέσματα τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς οἰκείας χρήσεως, ὅπως ταῦτα διεμορφώθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς χρήσεως καὶ κατὰ τὸν ἀπαιτούμενον μετὰ τὴν λῆξιν αὐτῆς χρόνον καὶ μετὰ τὴν ἄσκησιν τοῦ διοικητικοῦ καὶ δικαστικοῦ ἐλέγχου. Κατὰ τὸ ἄρθρον 52 τοῦ Συντάγματος, ἡ βουλὴ κατὰ τὴν ἐτησιαν τακτικὴν σύνοδον «ἀποφασιζει περὶ τοῦ ἀπολογισμοῦ», εἰς τὸν ὁποῖον, ὅπως καὶ εἰς τὸν προϋπολογισμόν, «ὅλα τὰ ἔσοδα καὶ τὰ ἔξοδα τοῦ κράτους πρέπει ν' ἀναγράφωνται», εἰσάγεται δέ, κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ αὐτοῦ ἄρθρου, ἐντὸς ἔτους τὸ βραδύτερον ἀπὸ τῆς λήξεως τῆς οἰκονομικῆς χρήσεως ὁ ἀπολογισμὸς αὐτῆς εἰς τὴ βουλήν, ἐξετάζεται δὲ ὑπὸ εἰδικῆς ἐπιτροπῆς βουλευτῶν καὶ ψηφίζεται ὑπὸ τῆς βουλῆς κατὰ τὰ ἐν τῷ κανονισμῷ αὐτῆς (ἄρθρ. 69) ὁριζόμενα εἶτα δὲ παραπέμπεται εἰς τὴν γερουσίαν, παρ' ἧς ψηφίζεται κατὰ τὸ ἄρθρον 66 τοῦ κανονισμοῦ αὐτῆς. Αἱ συνταγματικαὶ διατάξεις αὗται λόγον ἔχουσι τὸν τελικὸν κοινοβουλευτικὸν ἔλεγχον ἐπὶ τῆς γενομένης ἐκτελέσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ σκοποῦσι λογοδοσίαν τῆς κυβερνήσεως πρὸς τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν, περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐκτελέσεως τῆς ἐξουσιοδοτήσεως, ἣν ἔλαβε διὰ τοῦ προϋπολογισμοῦ πρὸς πραγματοποίησιν τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων αὐτοῦ. Ἀλλ' ὁ ἔλεγχος οὗτος, ἀσκούμενος συνήθως μετὰ μακρόν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, χρόνον ἀπὸ τοῦ πέρατος ἑκάστης χρήσεως, ἔχει μόνον ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν σημασίαν, ἅτε μὴ δυνάμενος νὰ προλάβῃ τυχὸν παραβάσεις.

Οἱ νόμοι 830 τοῦ 1927, 1555 τοῦ 1918 καὶ τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 4 Ἰουλίου 1923 περιέχουσι διατάξεις περὶ τοῦ ἀπολογισμοῦ τοῦ κράτους. Κατ' αὐτάς, τὸ Γενικὸν Λογιστήριον συντάσσει τοὺς ἀπολογισμοὺς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τῶν ἁρμοδίων ὑπηρεσιῶν συντασσομένων στοιχείων. Σύγκειται δὲ ὁ ἀπολογισμός: α) ἐκ τῆς καταστάσεως τῶν βεβαιωθέντων, εἰσπραχθέντων καὶ εἰσπρακτέων ἐσόδων καὶ τῶν ἐγκριθέντων, πληρωθέντων καὶ πληρωτέων ἐξόδων, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ τῶν ἑπομένων αὐτοῦ τροποποιήσεων ὁρισθέντα χρηματικὰ ποσά, καὶ β) ἐκ τῆς καταστάσεως τοῦ ἐνεργητικοῦ καὶ παθητικοῦ τοῦ δημοσίου ταμείου κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς λήξεως τῆς χρήσεως καὶ τῆς προσωρινῆς καταστάσεως τῶν διὰ λογαριασμὸν τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς τρεχούσης χρήσεως γενομένων πράξεων. Μετὰ τοῦ προϋπολογισμοῦ συνυποβάλλεται καὶ ὁ «γενικὸς ἰσολογισμὸς τῆς διαχειρίσεως» τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους, ἀποτελούμενος ἐκ τῆς καταστάσεως τοῦ ἐνεργητικοῦ καὶ τοῦ παθητικοῦ τῆς ὅλης κινήσεως τῆς περιουσίας τοῦ κράτους. Ἐν τούτοις, μόνον ἡ κίνησις τῶν λογαριασμῶν τοῦ ἐνεργητικοῦ καὶ τοῦ παθητικοῦ, τῶν ἐχόντων σχέσιν πρὸς τὸν προϋπολογισμὸν καὶ τὴν ἐκτὸς τοῦ προϋπολογισμοῦ λῃψοδοσίαν τοῦ δημοσίου ταμείου, ἐμφανίζεται εἰς τὸν ἰσολογισμὸν καὶ τὸ εἰς μετρητὰ καὶ ἀντίτιμα ὑπόλοιπον ἐν τοῖς ταμείοις τοῦ κράτους κατὰ τὴν λῆξιν τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους, οὐχὶ δὲ καὶ πᾶσαι αἱ μεταβολαί, ἃς τὰ στοιχεῖα τῆς περιουσίας ὑπέστησαν κατὰ τὸ διάστημα τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους. Ἡ κινητὴ καὶ ἀκίνητος περιουσία τοῦ κράτους δὲν κατέστη, δι' ἔλλειψιν κτηματολογίου, δυνατὸν νὰ ἐμφανίζεται, ὡς ἔδει, εἰς τὸν ἰσολογισμὸν καὶ ὡς ἐκ τούτου οὗτος δὲν περιέχει πλήρη καὶ ἀκριβῆ εἰκόνα τῆς καθόλου οἰκονομικῆς καταστάσεως τοῦ κράτους. Ἡ κατάστασις ὅμως τοῦ ἐνεργητικοῦ καὶ τοῦ παθητικοῦ τοῦ δημοσίου χρέους κατὰ τὴν λῆξιν τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους, ἐξ ἀπόψεως ὀφειλομένων κεφαλαίων ἐκ δανείων, ὡς καὶ τῶν πρὸς τὸ κράτος ὀφειλομένων, ἐκ δανείων καὶ προκαταβολῶν χορηγηθεισῶν ὑπ' αὐτοῦ πρὸς τρίτους, ἐμφανίζεται ἐν τῷ ἰσολογισμῷ, περὶ τοῦ ὁποίου προνοοῦσιν αἱ διατάξεις τῶν ἄρθρων 15, 43 καὶ 44 τοῦ νόμου 1555. Εἰς ἰδίους ἀναλυτικοὺς πίνακας ἐμφανίζονται πᾶσαι αἱ μεταβολαί, ἃς τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐνεργητικοῦ καὶ τοῦ παθητικοῦ τῆς κρατικῆς περιουσίας ὑπέστησαν κατὰ τὸ διάστημα τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους, τόσον ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀπολογισμῶν τῶν κεκλεισμένων χρήσεων, ὡς καὶ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐντὸς τοῦ προϋπολογισμοῦ διαχειρίσεως.

Ὁ γενικὸς ἰσολογισμὸς τῆς διαχειρίσεως τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους, καταρτιζόμενος ἐν τῷ γενικῷ λογιστηρίῳ καὶ ὑπογραφόμενος ὑπὸ τοῦ γενικοῦ διευθυντοῦ τοῦ δημοσίου λογιστικοῦ, ἀποστέλλεται εἰς τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον μετὰ τοῦ ἀπολογισμοῦ ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους, ἀντίγραφον δ' αὐτῶν ὑποβάλλεται συγχρόνως εἰς τὴν βουλήν. Τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον, μετὰ προηγουμένην ἀντιπαραβολὴν πρὸς τὰ παρ' αὐτοῦ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους ἐξελεγχθέντα λογιστικὰ στοιχεῖα, συντάσσει τὴν πρὸς τὴν βουλὴν ἔκθεσίν του, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας ἡ βουλὴ προβαίνει εἰς τὴν κύρωσιν τοῦ ἀπολογισμοῦ, συγχρόνως δὲ καὶ τοῦ γενικοῦ ἰσολογισμοῦ. Αἱ περὶ ὑποβολῆς καὶ ψηφίσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους διατάξεις πολλάκις δὲν ἐτηρήθησαν, ἰδίως ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς εἰς τὴν βουλὴν ὑποβολῆς του, αἱ δὲ περὶ ἀπολογισμοῦ ἀνέκαθεν ἐντελῶς ἠμελήθησαν, τὰ δὲ κατὰ καιροὺς ὑποβληθέντα εἰς τὴν βουλὴν περὶ κυρώσεως ἀπολογισμῶν τινων νομοσχέδια, μὴ πληροῦντα τοὺς ὅρους τοῦ νόμου, δὲν ἐψηφίσθησαν ὑπὸ τῆς βουλῆς. Κατὰ τὴν 20ὴν Νοεμβρίου 1929, τὸ πρῶτον, ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν ὑπέβαλεν εἰς τὴν βουλὴν νομοσχέδια περὶ κυρώσεως τῶν ἀπολογισμῶν τῶν χρήσεων 1893—1915, τὰ ὁποῖα, ψηφισθέντα, ἐγένοντο νόμοι ὑπ' ἀριθ. 4769, 4770, 4771, 4772 καὶ 4773 τοῦ 1930 (Ἐφ Κυβερνήσεως ἀριθ 186). Βραδύτερον οἱ ἀπολογισμοὶ τῶν ἐτῶν 1916—1921 ἐκυρώθησαν διὰ τοῦ νόμου 4960 τοῦ 1931, οἱ δὲ ἀπολογισμοὶ τῶν ἐτῶν 1922—1930 ἐκυρώθησαν διὰ νεωτέρων νόμων.

Τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν (γενικὴ διεύθυνσις δημοσίου λογιστικοῦ) δημοσιεύει κατὰ μῆνα διὰ τῆς «Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως» (παράρτημα): 1) προσωρινὴν κατάστασιν τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους τῆς τρεχούσης χρήσεως, καὶ 2) «γενικὸν ἰσολογισμὸν τοῦ κράτους» τῆς τελευταίας ἡμέρας ἑκάστου μηνός. Ἐκδίδει προσέτι εἰς ἴδιον τεῦχος: 1) «προσωρινὸν γενικὸν ἰσολογισμὸν τοῦ δημοσίου ταμείου κατὰ τὴν 31 Μαρτίου» ἑκάστου ἔτους μετὰ «ἰσολογισμοῦ διαχειρίσεως» τοῦ αὐτοῦ ἔτους, καὶ 2) «ἀπολογισμὸν τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους» δι' ἑκάστην χρῆσιν, εἰς τὸν ὁποῖον ἐμπεριέχεται «γενικὸς πίναξ τοῦ ἀπολογισμοῦ τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους» ἑκάστης χρήσεως, ἀναλυτικοὶ πίνακες κατ' ἄρθρον τοῦ προϋπολογισμοῦ ἐσόδων καὶ ἐξόδων, ἀναλυτικοὶ πίνακες ἐσόδων καὶ ἐξόδων κατὰ ταμεῖον, πίνακες ἐνεργητικῶν καὶ παθητικῶν ὑπολοίπων καὶ «προσωρινὴ κατάστασις τῶν βεβαιωθέντων καὶ εἰσπραχθέντων ἐσόδων, πληρωθέντων ἐξόδων, εἰσπραχθέντων ἐξ ἐνεργητικῶν καὶ παθητικῶν ὑπολοίπων» καὶ ἐν τέλει «ἰσολογισμὸς τοῦ δημοσίου ταμείου τῆς 31 Ἰουλίου». Τὰ μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντα τεύχη «ἀπολογισμοῦ» περιλαμβάνουσι τοὺς ἀπολογισμοὺς τῶν μέχρι καὶ τῆς χρήσεως 1924—1925 ἐτῶν. Ἔχει δὲ μέχρι τέλους τοῦ ἔτους 1933 ἐκδώσει τὰ τεύχη τοῦ μέχρι καὶ τῆς χρήσεως 1930—1931 «προσωρινοῦ ἰσολογισμοῦ», καθὼς καὶ τὰ τεύχη τοῦ μέχρι καὶ τῆς χρήσεως 1923—1924 ἀπολογισμοῦ. [Βλ. καὶ λ. *ἀπολογισμός*, *περίσσευμα*, *ὑπουργεῖον* Οἰκονομικῶν. Σχετ. βιβλιογρ. βλ. ἐν τέλει τοῦ ἄρθρ. *Δημόσια Οἰκονομικά*.]

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ. ***Φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις.*** Ἡ γενικωτέρα ἐξέτασις τῆς φορολογίας καὶ τοῦ φορολογικοῦ βάρους ἐν Ἑλλάδι, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα, ἐγένετο κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀντικείμενον εἰδικῶν μελετῶν. Ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος ἀφ' ἑνὸς καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς φορολογικῆς ἱκανότητος ἀφ' ἑτέρου εἶναι δυσχερέστατος. Ὡς πρὸς μὲν τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀπόλυτος ἀκρίβεια ὑπολογισμοῦ, δι' ἔλλειψιν ἀσφαλῶν καὶ πλήρων στατιστικῶν δεδομένων. Διὰ τὸν προσδιορισμὸν δὲ τῆς φορολογικῆς ἱκανότητος προαπαιτεῖται ἐξεύρεσις τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ ἀφαίρεσις τοῦ ἀναγκαίου μέρους διὰ τὸ κανονικὸν ὅριον ἐφοδιασμοῦ τῆς καταναλώσεως καὶ διὰ τὴν ἀντικατάστασιν καὶ αὔξησιν τοῦ κεφαλαίου, ἀναλόγως τῆς ἀπαιτουμένης «ποσοτικῆς» οἰκονομικῆς προόδου, τὸ δ' οὕτως ἀπομένον τμῆμα τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος ἀποτελεῖ τὴν φορολογικὴν ἱκανότητα. Ἀλλὰ καὶ ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἐλαχίστου ὁρίου καταναλώσεως, τοῦ ἀναγκαίου διὰ τὴν παραγωγήν, καὶ τοῦ κεφαλαίου, τοῦ ἀπαιτουμένου διὰ τὴν «ποσοτικήν», ἕνεκα φυσιολογικῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ, οἰκονομικὴν πρόοδον, ἀποβαίνει προβληματικὸς ὑπὸ στατιστικὴν ἔποψιν. Ἐξ ἄλλου, ἡ φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις, ἣν παριστᾷ τὸ τμῆμα τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς φορολογίας περιέρχεται εἰς τὸ κράτος, συνδέεται στενῶς πρὸς τὸν τρόπον τῆς χρησιμοποιήσεως αὐτῆς, π. χ. διὰ παραγωγικὰ ἔργα ἢ καὶ διὰ πληρωμὴν τοκοχρεωλυσίας ἐσωτερικῶν δανείων, ἢ τἀνάπαλιν δι' ὑπερβολικὰ ἔξοδα διοικήσεως, οὕτως, ὥστε δὲν δύναται πάντοτε ἡ ἐπιβάρυνσις νὰ εἶναι πραγματική. Συνδέεται δὲ προσέτι καὶ πρὸς τὴν διανομὴν τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου καὶ τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, αἱ παραλλαγαὶ τῆς ὁποίας ἐπηρεάζουσι τὴν φορολογικὴν ἱκανότητα τῆς χώρας. Καὶ αὐταὶ δὲ αἱ ἰδιαίτεραι συνθῆκαι καὶ συνήθειαι τῆς καταναλώσεως τοῦ λαοῦ συντελοῦν κατὰ πολὺ εἰς καθορισμὸν τοῦ κανονικοῦ ὁρίου καταναλώσεως τῆς χώρας, τοῦ μέτρου τῆς φορολογικῆς ἱκανότητος αὐτῆς. Παρ' ὅλα ταῦτα, ὁ προσδιορισμὸς τῆς φορολογικῆς ἱκανότητος ἔχει μεγίστην σπουδαιότητα, ἰδίως πρὸς ἀποφυγὴν ὑπερμέτρου ἐντάσεως τῆς φορολογίας, ἥτις μεταπολεμικῶς ἔχει εἰς πάντα τὰ κράτη, καὶ ἐν Ἑλλάδι, ὑπερβῇ κατὰ πολὺ τὰ συνήθη προπολεμικὴ ὅρια. Τὸ ἀνώτατον οἰκονομικὸν συμβούλιον ἐπελήφθη, κατὰ τὸ 1933, ἐρεύνης περὶ τῆς φορολογικῆς ἐπιβαρύνσεως τῆς Ἑλλάδος, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀγοραστικῆς πρὸ τοῦ 1914 δυνάμεως τοῦ προπολεμικοῦ φράγκου, δηλονότι τῆς τιμαριθμικῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος.

Ἐκ τῆς συγκρίσεως δὲ πρὸς τὰ ἄλλα βαλκανικὰ κράτη, τὸ συμβούλιον συνήγαγεν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κατὰ κάτοικον ἐπιβάρυνσις εἶναι ἀνωτέρα πάσης ἄλλης βαλκανικῆς χώρας, ὅτι εἶναι διὰ μὲν τὸ

Digitized by Google

ἔτος 1930—1931 ὑπερτριπλασία τῆς τουρκικῆς, τριπλασία τῆς βουλγαρικῆς, ὑπερδιπλασία τῆς γιουγκοσλαυϊκῆς καὶ διπλασία σχεδὸν τῆς ρουμανικῆς. Κατὰ δὲ τὸ ἔτος 1931—1932 εἶναι αὕτη τετραπλασία σχεδὸν τῆς τουρκικῆς, σχεδὸν τριπλασία τῆς γιουγκοσλαυϊκῆς, ὑπερδιπλασία τῆς βουλγαρικῆς καὶ κατὰ 40 % περίπου ἀνωτέρα τῆς ρουμανικῆς. Γενικώτερον δὲ τὸ Α. Ο. Σ. δέχεται ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις προσεγγίζει τὴν τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, καὶ δὴ τῶν πλουσιωτέρων. Ἀλλ' οἱ ὑπολογισμοὶ οὗτοι βασίζονται ἐπὶ δραχμῶν τῆς σταθεροποιήσεως, ἧς ἡ ἄρσις καὶ ἡ ὑποτίμησις τῆς δραχμῆς ἐπηρεάζουσιν οὐσιωδῶς τὴν στατιστικήν. Παραδέχεται δὲ τὸ Α. Ο. Σ. ἐκ τῆς διερευνήσεως τῶν κυριωτέρων κλάδων τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, ὅτι τὸ ὅλον ἐθνικὸν εἰσόδημα, κατὰ τὸ ἔτος 1929 ἀνῆλθεν εἰς 41 δισεκατομμύρια δραχμῶν, και ὅτι, κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη 1930 καὶ 1931, ὑπέστη μειώσεις οὐσιώδεις, τὰς ὁποίας ὑπολογίζει οὐχὶ κατωτέρας τῶν 10 % διὰ τὸ ἔτος 1930 ἐν σχέσει πρὸς τὸ 1929, καὶ τῶν 30 % διὰ τὸ ἔτος 1931 ἐν σχέσει πρὸς τὸ 1930, καὶ ἑπομένως ὅτι τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα ἀνῆλθε, κατὰ τὸ ἔτος 1930, εἰς 37 δισεκατομμύρια δραχμῶν καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1931 εἰς 30 δισεκατομμύρια δραχμῶν. Κατὰ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Α. Ο. Σ., τὸ ποσοστὸν τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, ὅπερ ἀπορροφεῖ ἡ φορολογία διὰ τὸ ἔτος 1930—1931, εἶναι διὰ την Ἑλλάδα 21,9 %, διὰ τὴν Βουλγαρίαν 10,3 %, διὰ τὴν Ρουμανίαν 11.4 %, διὰ τὴν Γιουγκοσλαυΐαν 12.4 %. Ὡς πρὸς δὲ τὸ ἔτος 1931—1932 ὑπολογίζει ὅτι ἡ φορολογία ἀπορροφεῖ τὰ 540,8 ἑκατομ., ἤτοι ποσοστὸν 24.39 %. Ὡς πρὸς τὸ ἔτος 1932—1933, παρὰ τὸν περιορισμὸν τῶν ἐσόδων, ἡ φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις ἀνελθοῦσα εἰς 7.700 ἑκατομ. ἢ τιμαριθμικὰ φρ. 4.492 ἑκατομ., ἀπορροφεῖ ποσοστὸν 25.66 % ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, ὅπερ, διὰ τὸ 1932—1933, τὸ Α. Σ. Ο. παραδέχεται ὡς οὐχὶ ἀνώτερον τῶν 30 δισεκατομ., ἤτοι οὐχὶ ἀνώτερον τῶν τιμαριθμικῶν φρ. 1.711.3 ἑκατομ. Ἑπομένως, λόγῳ τῆς μειώσεως τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος κατὰ τὴν προμνησθεῖσαν τριετίαν, τὸ ποσοστον τῆς φορολογικῆς ἐπιβαρύνσεως ηὔξησε παρὰ τὴν ἐπελθοῦσαν μείωσιν τῶν ἐσόδων. Εἰδικώτερον δὲ τὸ Α. Ο. Σ., ἐκ τῆς ἐρεύνης τῆς φορολογικῆς ἐπιβαρύνσεως εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης, συνήγαγεν ὅτι ἐκ τῶν εἰδῶν τούτων βαρύτατα ἐπιβαρύνονται ἐν Ἑλλάδι ἡ σάκχαρις (269 τοῖς % ἐπὶ τῆς ἀξίας), ὁ καφὲς (91.7 %) καὶ τὸ τέϊον 79.3 %), ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἔτους 1930, ὁ σῖτος (80 79 % ἐπὶ τῆς ἀξίας του) ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἔτους 1931, οὐχ ἧττον δὲ πιέζονται ἐν Ἑλλάδι φορολογικῶς μὲ μεγάλην ἔντασιν ὁ καπνός, ὁ ζῦθος καὶ τὰ οἰνοπνευματώδη ποτὰ καὶ ὁ οἶνος.

Κατὰ τὴν ὑποβολὴν τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1933—1934 εἰς τὴν βουλήν, ἐτονίσθη ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν ὅτι: «ἄλλοτε τὰ ἔξοδα ἐκανόνιζον τὰ ἔσοδα τοῦ προϋπολογισμοῦ, διότι τότε τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα ἐπεβαρύνετο ἐλαφρῶς διὰ τῆς φορολογίας μὲ ποσοστὸν 7—10 %, καὶ εἶχε περιθώριον κινήσεως ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν τὴν φορολογίαν καὶ πηγὴν ἀντλήσεως, ἐν ἀνάγκῃ, τὸν ἔκτακτον πόρον τῶν ἐθνικῶν δανείων. Σήμερον, μὲ τὴν μεγάλην ἐπέκτασιν τῶν κρατικῶν λειτουργιῶν, ἐπῆλθε τοιαύτη ἐπαύξησις τῶν δημοσίων ἐξόδων, ὥστε ἀντιθέτως ἡ φορολογία, ἐπιβαρύνουσα ὑπερόγκως τὸ περισταλὲν ἐκ τῆς κρίσεως ἐθνικὸν εἰσόδημα, ἐνίοτε μέχρις 27 καὶ 28 %, νὰ παρουσιάζῃ ἀνυπέρβλητα ὅρια ἐσόδων, ἐντὸς τῶν ὁποίων δέον νὰ περιορισθοῦν τὰ ἔξοδα». Προσετίθεντο δὲ τὰ ἑξῆς: «Εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ φορολογία ἐν Ἑλλάδι, ἐν συνόλῳ ὡς ἀπόδοσις, ὡς μέγεθος συντελεστῶν, ὡς ἀναλογία πρὸς τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα, εἶναι βαρεῖα καὶ ἀνατρέπει τὸν σχηματισμὸν ἐγχωρίων κεφαλαίων. Ἡ κατὰ κάτοικον φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν σχετικὴν μελέτην τοῦ ἀνωτάτου οἰκονομικοῦ συμβουλίου εἶναι τριπλασία τῆς τουρκικῆς καὶ βουλγαρικῆς καὶ διπλασία περίπου τῆς γιουγκοσλαυϊκῆς καὶ ρουμανικῆς. Ἐν σχέσει δὲ μὲ τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα, ὅπερ διδει καὶ τὴν καλυτέραν βάσιν συγκρίσεως, ἡ φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις τῆς Ἑλλάδος εἶναι περίπου διπλασία τῶν ἄλλων βαλκανικῶν χωρῶν, προσεγγίζουσα κατὰ τὴν ἀναλογίαν ταύτην τὴν φορολογικὴν ἐπιβάρυνσιν τῶν πλουσιωτέρων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, μεθ' ὧν οὐδεμία τοιαύτη σύγκρισις δύναται νὰ χωρήσῃ. Τούτων οὕτως ἐχόντων, οὐδεμία φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις εἶναι τοῦ λοιποῦ ἐπιτετραμμένη ἐπὶ τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Ἀντιθέτως, ἔργον τῶν κυβερνήσεων εἶναι ἡ ἀνακούφισις ἐκ τῶν ἐπαχθῶν φορολογικῶν βαρῶν καὶ ἐκ τῶν δυσαναλόγως ὑψηλῶν καὶ παρ' ἡμῖν φορολογικῶν συντελεστῶν, συνεπείᾳ τῶν ὁποίων περιορίζονται παρ' ἡμῖν τὰ δημόσια ἔσοδα». Περαιτέρω δέ, ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν ἐτόνισεν ὅτι ἡ κυβέρνησις τείνει εἰς τρεῖς κατευθύνσεις φορολογικῶν μεταρρυθμίσεων, διὰ νὰ βελτιώσῃ τὴν φορολογικὴν ἀπόδοσιν, ὅτι δὲ ὀφείλει ἡ κυβέρνησις: νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν μετάθεσιν τῶν φορολογικῶν βαρῶν ἀπὸ τὰς πενεστέρας εἰς τὰς εὐπορωτέρας τάξεις καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐπιδιώκεται ἡ κατὰ προτίμησιν ἐπιβολὴ ἀμέσων φόρων μὲ προοδευτικὴν κλίμακα, εἰς βάρος τῶν ἐσχηματισμένων κεφαλαίων· νὰ παρακολουθήσῃ τὴν κίνησιν τῆς παραγωγῆς καὶ τῶν συναλλαγῶν, ὥστε νὰ μὴ ἐκφεύγῃ ἡ φορολογητέα ὕλη καὶ σχηματίζωνται χάσματα εἰς τὸν προϋπολογισμόν, ἐπὶ ζημίᾳ τῆς ὅλης οἰκονομίας τῆς χώρας καὶ ὅτι τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐξυπηρετεῖ ὁ ψηφισθεὶς φόρος τοῦ κύκλου ἐργασιῶν, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπιζητεῖται μετατόπισις τῆς φορολογίας, λόγῳ τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσαγωγῆς, ἐπὶ τῶν ἀναπληρούντων αὐτὴν εἰδῶν καταναλώσεως τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας. Τρίτη δὲ κατεύθυνσις εἶναι ὁ περιορισμὸς τῶν ἐξαιρέσεων, τῶν διαφυγῶν καὶ καθυστερήσεων τῆς φορολογίας.

Ἐν τῇ ἐκθέσει (σελ. 8 ἐπ.) πρὸς τὴν βουλὴν τῆς κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς, ὁ εἰσηγητὴς αὐτῆς, πραγματευόμενος περὶ τῆς φορολογικῆς ἐπιβαρύνσεως καὶ τῆς εἰσφορικῆς ἱκανότητος, ἔγραφεν: «Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1922 μέχρι τοῦ 1928 τὸ φορολογικὸν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ (συνυπολογιζομένων καὶ τῶν ἐκ δανείων βαρῶν) ἀνῆλθε σχεδὸν εἰς τὸ πενταπλάσιον. Κατὰ τοὺς δημοσιευθέντας ὁριστικοὺς ἰσολογισμούς, ἡ φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις ἀνῆλθεν ἀπὸ 2.278 ἑκατομμύρια, εἰσπραχθέντα κατὰ τὸ οἰκονομικὸν ἔτος 1921—1922, εἰς 8 996 ἑκατομ. κατὰ τὸ ἔτος 1927—1928 και εἰς 10.551 ἑκατομ. κατὰ τὸ ἔτος 1928—1929, παρὰ τὴν ρητῶς ἀναληφθεῖσαν ὑποχρέωσιν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης ἄρθρ. 5), ὅπως αὕτη τηρῇ τὸ ὕψος τοῦ προϋπολογισμοῦ μέχρι τοῦ 1929—1930 τοὐλάχιστον ἐντὸς τοῦ περιθωρίου τῶν 9.000 ἑκατ. Κατωτέρω ὁ εἰσηγητὴς τῆς ἐπιτροπῆς ἐπικαλεῖται ὡς θεμελιώδη ἀρχὴν τῆς δημοσιονομικῆς ἐπιστήμης, ὅτι «δὲν ἐπιτρέπεται νὰ φορολογῆται τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα διὰ ποσοστοῦ μείζονος τῶν 14 %» εἰς χώρας μεγάλων ἐθνικῶν οἰκονομιῶν καὶ ὅτι, διὰ τὴν μικρὰν ἑλληνικὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν, τὸ ποσοστὸν τοῦτο δέον νὰ εἶναι κατὰ πολὺ μικρότερον. Ἀναφέρων δὲ ὅτι ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν, εἰσηγούμενος τὸν προϋπολογισμόν, ἀνέφερεν ὅτι ἡ φορολογία ἐπιβαρύνει τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα μέχρις 28 % καὶ ὅτι ἡ τοιαύτη ἐπιβάρυνσις εἶναι ὑπέρογκος καὶ «παρουσιάζει ἀνυπέρβλητα ὅρια ἐσόδων, ἐντὸς τῶν ὁποίων δέον νὰ περιορισθοῦν τὰ ἔξοδα», ἐτόνισεν ὅτι ἡ ἀπομάκρυνσις αὕτη ἀπὸ τὴν ἔκπαλαι καθιερωθεῖσαν ἀρχήν, καθ' ἥν, προκειμένου περὶ δημοσίου προϋπολογισμοῦ, «τὰ ἔσοδα καθορίζονται ὑπὸ τῶν ἐξόδων» καὶ ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν πραγματικότητα, δὲν δύναται νὰ ἐξακολουθήσῃ ἐπ' ἄπειρον καὶ ἐν τέλει ὑπεδείκνυε τὴν ἀνάγκην, προκειμένου περὶ φορολογίας, νὰ γνωρίζῃ τις «μετ' ἀκριβείας τὸ ποσοστὸν τῆς ἐτησίας ἐθνικῆς προσόδου, ὅπερ δυναται ν' ἀφαιρεθῇ ὡς ἔσοδον τοῦ προϋπολογισμοῦ». Εἶναι ἡ φράσις αὕτη τοῦ γενικοῦ εἰσηγητοῦ χαρακτηριστικὴ τῆς κρατούσης ἀμφιβολίας περὶ τῆς ἀκριβείας τῶν ὡς ἀνωτέρω ὑπολογισμῶν περὶ τῆς ἐθνικῆς ἐτησίας προσόδου, οἵτινες, γενόμενοι εἰς δραχμὰς τῆς σταθεροποιήσεως καὶ διὰ τὸν χρόνον τῆς ἰσχύος αὐτῆς, ἐπηρεάζονται ἤδη καὶ μεταβάλλονται σημαντικῶς, κατόπιν τῆς ἄρσεως τῆς σταθεροποιήσεως καὶ τῆς ὑποτιμήσεως τῆς συναλλαγματικῆς ἀξίας τῆς δραχμῆς, ἀπὸ λεπτὰ χρυσᾶ 6 66 εἰς λεπτὰ χρυσᾶ 3,48 περίπου. Ἀλλ' οὐ μόνον ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τῆς ἐτησίας ἐθνικῆς προσόδου ἐμφανίζει μεγάλας δυσκολίας, ἀλλὰ καὶ ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἀνωτάτου «ὁρίου φορολογίας», τοῦ ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος ἀφαιρουμένου κατ' ἔτος ποσοστοῦ, ἐξαρτᾶται ἐκ ποικίλων στοιχείων, πολυτρόπως ἐπιδρώντων καὶ σχετικῶν πρὸς τὴν διάφορον σύνθεσιν τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας. Μεταξὺ τῶν στοιχείων τούτων εἶναι ἡ φορολογικὴ ἱκανότης τοῦ πληθυσμοῦ, τὸ βιοτικόν του ἐπίπεδον, ἡ σύνθεσις τοῦ ἐργαζομένου πληθυσμοῦ, ὁ τρόπος ἀπασχολήσεώς του, ἡ κατανομὴ τοῦ εἰσοδήματος μεταξὺ τῶν ἐργαζομένων τάξεων καὶ ἡ φορολογικὴ πολιτική, οἷον ἡ ὑπερίσχυσις τῶν ἀμέσων ἢ τῶν ἐμμέσων φόρων. Κατὰ γενομένους ὑπολογισμοὺς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἔτους 1931, ἡ συνολικὴ ἐπιβάρυνσις ἐξ ἀμέσων φόρων τῶν καθαρῶν προσόδων ἀνέρχεται εἰς ποσοστὸν 25 % περίπου ἐπὶ τοῦ πλείστου τῶν εἰσοδημάτων, ἐνῷ ἡ ἐπὶ τῆς ἀκαθαρίστου προσόδου ἄμεσος φορολογία (ἐπὶ τοῦ ἐλαίου, καπνοῦ κλπ.) εἶναι ἔτι μᾶλλον ἐπαχθής, θεωρουμένη ὡς ὑπερβολική. Ἀντιστοίχως δὲ τὰ ἐκ τῆς ἀμέσου φορολογίας ἔσοδα ἀποτελοῦν τὰ 24 % τοῦ συνόλου τῶν ἐκ φόρων ἐσόδων, ἡ δ' ἀναλογία αὕτη προσεγγίζει εἰς τὴν τῶν λοιπῶν βαλκανικῶν χωρῶν. Καὶ ἂν δύναται ν' ἀμφισβητηθῇ ἡ ἀκρίβεια τοῦ ὑπολογισμοῦ τοῦ ἐτησίου ἐθνικοῦ εἰσοδήματος καὶ τοῦ ὁρίου τῆς ἐν σχέσει πρὸς αὐτὸ φορολογικῆς ἐπιβαρύνσεως, εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητον ὅτι οἱ συντελεσταὶ (ποσοστὰ) τῆς ἀμέσου φορολογίας ἐν Ἑλλάδι εἶναι βαρύτατοι καὶ ὅτι, ὡς ἐκ τούτου, ὑποθάλπεται ἡ φορολογικὴ ὑπεκφυγὴ καὶ ἡ ἀπόδοσις τοῦ συνθετικοῦ φόρου ἐλέγχεται ὡς δυσαναλόγως χαμηλή. Κατὰ τὸν Ἀγγ. Ἀγγελόπουλον («Ἡ ἄμεσος φορολογία ἐν Ἑλλάδι», σελ. 322), τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα τῆς περιόδου 1929 ἀνέρχεται εἰς τὸ ποσὸν τῶν 41 δισεκατ. δραχμῶν, ἐνῷ τὸ εἰσόδημα τὸ ὑποβαλλόμενον εἰς τὸν συνθετικὸν φόρον εἰς τὸ ποσὸν τῶν 1.720 ἑκατομμ., ἤτοι μόνον εἰς ποσοστὸν 4 % τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, ἐνῷ ἐν Γαλλίᾳ τὸ ποσοστὸν τοῦτο ἀποτελεῖ τὰ 20 % τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος.

Παρὰ τοὺς ἀνωτέρω ἰσχυρισμοὺς περὶ ὑπερμέτρου φορολογικῆς ἐπιβαρύνσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ παρὰ τὴν μείωσιν τοῦ βαρυτάτου φόρου κληρονομιῶν, δωρεῶν καὶ προικῶν, τὴν γενομένην κυρίως διὰ τῆς διὰ τοῦ νομου 5856 τῆς 12 Ὀκτωβρίου 1933 καταργήσεως τοῦ προσθέτου 40 % ἐπὶ τοῦ κυρίου φόρου, ἐψηφίσθη ὑπὸ τῆς βουλῆς ὁ νόμος 5822 τῆς 2 Ὀκτωβρίου 1933 «Περὶ ἐπιβολῆς φόρου ἐπὶ τοῦ κύκλου ἐργασιῶν» καὶ προσέτι διὰ τοῦ νόμου 5821 τῆς 2 Ὀκτωβρίου 1933 «Περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τοῦ κώδικος φορολογίας καθαρῶν προσόδων» ἐπεγένετο αὔξησίς τις τῶν συντελεστῶν τῆς φορολογίας τῆς α' κατηγορίας τῶν καθαρῶν προσόδων (εἰσοδημάτων, ἐξ οἰκοδομῶν καὶ τῆς στ' κατηγορίας (μισθωτῶν ὑπηρεσιῶν), καθὼς καὶ τοῦ συνθετικοῦ φόρου τῶν καθαρῶν προσόδων, ἐπὶ πλέον δὲ ἀνεβιβάσθη, ἐντὸς τοῦ 1933, καὶ τὸ ὑπὲρ τῆς ὁδοποιίας ἐπιβαλλόμενον πρόσθετον εἰς τοὺς φόρους καθαρῶν προσόδων ποσοστόν.

[Βλ. καὶ λ. *δημοσιονομικὴ* πολιτική, πρόσοδος, *προϋπολογισμὸς* καὶ τὰς ὑπ' αὐτὸ παραπομπάς, *φορολογία*, *φορολογία διπλῆ*.]

Τὸ φορολογικὸν σύστημα. Τὸ φορολογικὸν σύστημα τῆς Ἑλλάδος βασίζεται ἐπὶ τῆς θεμελιώδους διακρίσεως τῶν φόρων εἰς «ἀμέσους» καὶ «ἐμμέσους». Εἰς ἴδια δὲ κεφάλαια τοῦ προϋπολογισμοῦ ἀναγράφονται τὰ ἔσοδα ἐκ μονοπωλίων, ἐκ τελῶν χαρτοσήμου, ἐκ δικαιωμάτων τοῦ κράτους, ἐξ ὑπηρεσιῶν δημοσίων ἐνεργουμένων παρὰ τοῦ κράτους, ἐκ προσόδων τῆς περιουσίας τοῦ κράτους, ἐκ διαφόρων ἐσόδων καί τινα ἄλλα. Εἰς τοὺς ἀμέσους φόρους κατατάσσονται διὰ τοῦ προϋπολογισμοῦ οἱ βεβαιούμενοι ἐπὶ τῇ βάσει φορολογικῶν καταλόγων, εἰς οὓς ὀνομαστικῶς ἐγγράφονται οἱ φορολογούμενοι καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων εἰσπράττονται οἱ φόροι καὶ γενικώτερον πάντες οἱ ὁπωσδήποτε βεβαιούμενοι φόροι, οἱ ἐπιβαλλόμενοι ἐπὶ τῆς ἰδιοκτησίας, ἐπὶ τοῦ εἰσοδήματος καὶ ἐν γένει ἐπὶ στοιχείων ἀμέσως προσδιοριστικῶν τῆς φορολογικῆς αντοχῆς, ἀδιαφόρως πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ νόμου χαρακτηρισμόν των ὡς φόρων ἢ ὡς τελῶν (κληρονομίας κλπ.). Εἰς δὲ τοὺς ἐμμέσους φόρους κατατάσσονται οἱ ἐπιβαλλόμενοι ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ τελωνειακοῦ δασμολογίου ἢ ἄλλων τιμολογίων, ἐπ' εὐκαιρίᾳ πράξεως ἀναφερομένης εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τῆς περιουσιας ἢ τοῦ εἰσοδήματος, καὶ ἀποβλέποντες ἐμμέσως εἰς τὴν ἐπιβάρυνσιν ἀναλόγως τῆς δαπάνης. Εἰς τοὺς ἐμμέσους φόρους ἐπίσης κατατάσσεται διὰ τοῦ προϋπολογισμοῦ, ὁ φόρος ἐπὶ τοῦ κύκλου ἐργασιῶν, τοῦ ὁποίου εἶναι μικτὴ ἡ φύσις.

Κατὰ τὸν προϋπολογισμὸν τῶν ἐσόδων τῆς χρήσεως 1933—1934, τὸ φορολογικὸν σύστημα τῆς Ἑλλάδος περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς ἔσοδα:

Προϋπολογισμοῦ Κεφάλαια Ἀπὸ | Ἕως	*Τίτλος ἐσόδου*	*Προϋπολογισθέντα*
	Κατηγορία I. Πραγματικὰ ἔσοδα	
	Τακτικὰ	
1—5	Ἄμεσοι φόροι	1.429.757.800
6—9	Ἔμμεσοι φόροι	4.157.451.800
10	Μονοπώλια	645.590.000
11—12	Τέλη χαρτοσήμου	626.000.000
13—16	Δικαιώματα τοῦ κράτους	185.773.000
17—20	Ὑπηρεσίαι δημόσιαι ἐνεργούμεναι παρὰ τοῦ κράτους	301.002.000
21—22	Πρόσοδοι ἐκ τῆς περιουσίας τοῦ κράτους	104.716.000
23—25	Διάφορα ἔσοδα	22.360.000
26—27	Συνδρομαὶ εἰς τὰ τακτικὰ ἔξοδα καὶ ἀπολήψεις ἐκ τούτων	176 347.290
28	Ἐπιστροφαὶ χρημάτων	—
29	Πρόσθετα δεκατημόρια	20.000.000
30	Ἔσοδα καταργηθέντων εἰδικῶν ταμείων	35 400.000
31	Πολεμικαὶ ἐπανορθώσεις	—
	Σύνολον τακτικῶν ἐσόδων	7.704.427.890
	Ἔκτακτα	
32—37	Διάφορα ἔκτακτα ἔσοδα	77 150.000
	Σύνολον ἐκτάκτων ἐσόδων	77.150.000
	Σύνολον κατηγορίας I.	7.781.577.890
	Κατηγορία II. Κίνησις κεφαλαίων	
	Τακτικὰ	
38	Προϊὸν ἐκποιήσεως κτημάτων	22.770.000
39	Χρεωλύσια δανείων χορηγηθέντων ὑπὸ τοῦ δημοσίου εἰς τρίτους	12.450.000
	Σύνολον τακτικῶν ἐσόδων	35.220.000
	Ἔκτακτα	
40	Προϊὸν δανείων	150.000.000
41	Ἀπόσβεσις δανείων χορηγηθέντων ὑπὸ τοῦ δημοσίου εἰς τρίτους	—
	Σύνολον ἐκτάκτων ἐσόδων	150.000.000
	Σύνολον κατηγορίας II.	185.220.000
	Γενικὸν σύνολον ἐσόδων	7.966.797.890

Digitized by Google

Α) *Περὶ τῶν ἀμέσων φόρων, ἰδίως τῶν καθαρῶν προσόδων καὶ τῶν κληρονομιῶν.* Οἱ ἄμεσοι φόροι κατὰ τὰς διακρίσεις τῶν ἄρθρων 1—5 τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1933—1934 καὶ τὰ ἐν αὐτῷ προβλεπόμενα ἔσοδα εἶναι οἱ ἑξῆς:

Φόροι ἐπὶ τῶν καθαρῶν προσόδων δραχ.	625.400.000
Φόροι ἐπὶ τῆς μεταβιβάσεως κεφαλαίων	98.421.400
» » τῶν προσόδων »	271.015.000
» » τῆς ἐγγείου παραγωγῆς	242.251.400
» ἐπὶ τοῦ κύκλου τῶν ἐργασιῶν	80.000.000
Πρόσθετοι ἐπὶ τῶν ἀμέσων φόρων	12.700.000
Σύνολον	1.429.787.800

Ι) *Ἡ φορολογία τῶν καθαρῶν προσόδων.* Πρὸ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ συστήματος τῆς φορολογίας τῶν καθαρῶν προσόδων, διὰ τοῦ νόμου 1610 τοῦ 1918, ἰσχύσαντος ἀπὸ 1ης Ἀπριλίου 1919, ἡ ἄμεσος φορολογία ἐβασίζετο κυρίως ἐπὶ τῶν φόρων τῆς ἐγγείου παραγωγῆς, οἵτινες ἐπεβάλλοντο ὡς φόροι ἐπὶ τοῦ ἀκαθαρίστου εἰσοδήματος, ἐπὶ τοῦ ἰσχύοντος ἐν τῇ Παλαιᾷ Ἑλλάδι φόρου τῶν οἰκοδομῶν καὶ τοῦ κτηματικοῦ ἐν ταῖς νέαις ἐπαρχίαις. Ὡς φόροι δὲ ἐπὶ τοῦ εἰσοδήματος ἐπεβάλλοντο ὁ φόρος τοῦ ἐπιτηδεύματος, ὁ συμπληρωματικὸς φόρος ἐπὶ τοῦ εἰσοδήματος, ὁ φόρος ἐπὶ τῶν καθαρῶν κερδῶν τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν καὶ τὰ τέλη ἐπὶ τῶν μερισματαποδείξεων αὐτῶν. Προσέτι δὲ ὑπῆρχον, ὡς φόροι ἐπὶ τῶν μεταβιβάσεων περιουσίας, ὁ ἐπὶ τῶν κληρονομιῶν καὶ τὰ κληρονομικὰ τέλη, ὁ ἐπὶ τῶν ἐν ζωῇ δωρεῶν καὶ προικῶν καὶ τὰ τέλη μεταβιβάσεως μετοχικῶν τίτλων. Ἡ δὲ ἀναλογία τῶν ἀμέσων φόρων ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν τακτικῶν ἐσόδων τοῦ μὲν ἔτους 1916 ἦτο 38,4 %, τοῦ δὲ ἔτους 1917 ἦτο 37,7 %. Ἡ φορολογία τῆς ἐγγείου παραγωγῆς δὲν ἦτο ἡ αὐτὴ καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Εἰς μὲν τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα ἴσχυεν ὁ φόρος τῶν ἀροτριώντων κτηνῶν, ἰσχύων καθ' ὅλον τὸ κράτος, ἐκτὸς τῆς Ἑπτανήσου, τοῦ Γυθείου καὶ τῆς Οἰτύλου, εἰς δὲ τὴν νέαν Ἑλλάδα ἡ φορολογία τῆς δεκάτης· ἴσχυον δὲ προσέτι εἰς μὲν τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα ὁ ἐπὶ τοῦ ἐλαίου καὶ τῶν ἐλαιῶν, ὁ φόρος περιβολίων, ὁ ἐπὶ τῶν σύκων, κουκουλίων, ὀπίου καὶ ἀφιονοσπόρου, ὁ ἐπὶ τῆς ἐξαγομένης σταφίδος, ὁ ἐπὶ τῶν λακωνικῶν προϊόντων, ἐπὶ τῶν ἑπτανησιακῶν προϊόντων καί τινες ἄλλοι, εἰς δὲ τὴν Νέαν Ἑλλάδα φόροι τινὲς εἰσπραττόμενοι ἐπὶ τῶν προϊόντων κατὰ τὴν διὰ τῶν τελωνείων ἐξαγωγὴν καὶ μεταφοράν. Ἡ ἄμεσος φορολογία, ὡς εἶχε πρὸ τοῦ 1919, δὲν ἐπλήρου τὰς ἀρχὰς τῆς γενικότητος καὶ τῆς καθολικότητος καὶ τῆς ὁμοιομορφίας τοῦ φόρου, αἱ ὁποῖαι πρυτανεύουν εἰς τὴν δημοσιονομικὴν ἐπιστήμην. Πλεῖστα εἰσοδήματα παρέμενον ἐκτὸς φορολογίας, ἡ δὲ ἀνομοιομορφία ἐνεφανίζετο καὶ μεταξὺ διαφόρων τμημάτων τοῦ κράτους καὶ ἐξαιρέσεις ἐκ τῆς φορολογίας ἀδικαιολογήτως ὑπῆρχον.

Ὁ πόλεμος, κατὰ τὸ 1919, δὲν εἶχεν ἀκόμη περατωθῆ διὰ τὴν Ἑλλάδα, τὸ φορολογικὸν δὲ σύστημα, ἄνισον καὶ ἄδικον ἐξ ἀπόψεως φορολογικῆς δικαιοσύνης, μὴ ὂν δὲ ἀποδοτικὸν ἐξ ἀπόψεως δημοσιονομικῆς, ἀπεδεικνύετο ἀνίκανον νὰ ἐπαρκέσῃ εἰς τὰ ἕνεκα τοῦ πολέμου ἐξακολουθητικῶς ἐξογκούμενα δημόσια βάρη, ἐνῷ ἡ χώρα, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἐνεφάνιζεν ἐξαιρετικὴν οἰκονομικὴν εὐεξίαν, προερχομένην ἐξ εὐνοϊκῶν περιστάσεων. Διὰ τοὺς λόγους τούτους ἡ φορολογικὴ μεταρρύθμισις ἦτο ἐπιβεβλημένη καὶ ὤφειλε ν' ἀκολουθήσῃ τὸ μᾶλλον προσαρμοζόμενον πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς φορολογικῆς δικαιοσύνης σύστημα, τὸ ἀποβλέπον εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῆς φοροδοτικῆς ἱκανότητος ἑκάστου, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πραγματικῆς αὐτοῦ οἰκονομικῆς δυναμικότητος, καὶ τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς ἀμέσου φορολογίας τῶν νεωτέρων κρατῶν. Τὸ σύστημα τοῦτο εἶναι ἡ φορολογία τοῦ εἰσοδήματος.

Τὸ πρῶτον διὰ τοῦ νόμου ,ΓΤϞΓ' τοῦ 1909 «Περὶ φορολογίας τοῦ εἰσοδήματος καὶ τῶν κινητῶν ἀξιῶν» εἶχεν εἰσαχθῆ ἐν Ἑλλάδι ἡ φορολογία τοῦ εἰσοδήματος. ἀλλ' ἕνεκεν ἀντιδράσεων ἐφηρμόσθησαν μόνον αἱ διατάξεις αὐτοῦ αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὸν φόρον ἐπὶ τῶν καθαρῶν κερδῶν τῶν ἀνωνύμων ἐν γένει καὶ ἑτερορρύθμων κατὰ μετοχὰς ἑταιρειῶν, ὧν τὰ μερίσματα εἶχον ὑπαχθῆ τὸ πρῶτον εἰς τὴν φορολογίαν διὰ τοῦ νόμου ΧΚ' τοῦ 1877. Ἀλλ' ὁ νόμος ,ΓΩΛ' τοῦ 1911, τροποποιηθεὶς διὰ τοῦ νόμου 337 τοῦ 1914, κατήργησε τὰς μὴ ἐφαρμοσθείσας διατάξεις τοῦ νόμου τοῦ 1909, διὰ τῶν ὁποίων ἐσκοπεῖτο ἰδίως ἡ φορολογία τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν κερδῶν, καὶ εἰσήγαγε τὸν «συμπληρωματικὸν» φόρον τοῦ εἰσοδήματος ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐνοικίου τῆς κατοικίας. Οἱ νόμοι οὗτοι κατηργήθησαν διὰ τοῦ νόμου 1640 τοῦ 1918 «Περὶ φορολογίας τῶν καθαρῶν προσόδων», ὅστις ἐβασίσθη ἐπὶ τοῦ γαλλικοῦ μικτοῦ τύπου τοῦ φόρου τοῦ εἰσοδήματος.

Ἡ φορολογικὴ μεταρρύθμισις τοῦ 1919 περιλαμβάνει τρεῖς φορολογίας, ἤτοι: α) τὴν τῶν καθαρῶν προσόδων τοῦ νόμου 1640, β') τὴν φορολογίαν τῆς αὐτομάτου ὑπερτιμήσεως τῆς ἀκινήτου ἰδιοκτησίας τοῦ νόμου 1642, καὶ γ') τὴν φορολογίαν τῶν κληρονομιῶν, δωρεῶν καὶ προικῶν τοῦ νόμου 1641.

Ὁ νόμος 1640 περιλαμβάνει τοὺς ἀναλυτικοὺς φόρους ἀφ' ἑνὸς καὶ τὸν συνθετικὸν συμπληρωματικὸν φόρον ἀφ' ἑτέρου. Οἱ «ἀναλυτικοὶ» φόροι, ἐπιβαλλόμενοι κατὰ ἑπτὰ διαφόρους κατηγορίας προσόδων, ἀναλόγως τῆς προελεύσεως αὐτῶν, καὶ ἐπιτυγχάνοντες σύλληψιν τοῦ φόρου εἰς τὴν πηγήν, κατὰ τὸ δυνατόν, τῆς προσόδου, ἔχουσι τὸν χαρακτῆρα πραγματικοῦ ἢ ἀντικειμενικοῦ φόρου, διότι ἐπιβάλλονται ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς φορολογίας, εἰ καὶ τελικῶς, ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως, καθίστανται «προσωπικοὶ» φόροι, ἀφοῦ δι' αὐτῶν βαρύνεται τὸ πρόσωπον τοῦ φορολογουμένου, ἐνῷ ὁ «συνθετικὸς συμπληρωματικὸς φόρος» εἶναι κατ' ἐξοχὴν προσωπικὸς φόρος, διότι εἰς αὐτὸν ὑπάγεται ἡ συνολικὴ καθαρὰ πρόσοδος ἑκάστου φορολογουμένου, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας κρίνεται ἡ φορολογικὴ ἱκανότης τοῦ φορολογουμένου, ὅστις βαρύνεται διὰ τοῦ συμπληρωματικοῦ φόρου ἐπὶ τῇ βάσει προοδευτικῆς κλίμακος, διὰ τῆς ὁποίας σκοπεῖται ἡ δικαιοτέρα ρύθμισις τῆς φορολογίας δι' ἀνωτέρας φορολογικῆς ἐπιβαρύνσεως τῶν μεγαλυτέρων προσόδων. Αἱ κατηγορίαι τῶν ἀναλυτικῶν φόρων διακρίνονται ὡς ἑξῆς: α) εἰσοδήματα ἐξ οἰκοδομῶν, β) εἰσοδήματα ἐκ γαιῶν, γ) εἰσοδήματα ἐκ κινητῶν ἀξιῶν, δ) κέρδη ἐξ ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων, ε) κέρδη ἐκ γεωργικῶν ἐπιχειρήσεων, στ') ἀμοιβαὶ ἐκ μισθωτῶν ὑπηρεσιῶν, ζ) ἀμοιβαὶ ἐξ ὑπηρεσιῶν ἐλευθερίων ἐπαγγελμάτων.

Ὁ νόμος 1640, τιτλοφορηθεὶς ὡς φορολογία τῶν καθαρῶν προσόδων, ἀντὶ τοῦ ἄλλοτε ἐν χρήσει ὅρου «τοῦ εἰσοδήματος», χαρακτηρίζει ὡς φορολογητέαν καθαρὰν πρόσοδον τὴν προκύπτουσαν μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν βαρῶν καὶ δαπανῶν, ὡς αὗται εἰς τὰς σχετικὰς διατάξεις τῶν ἄρθρων 9, 10, 13, 14, 19, 22, 27 καὶ 31 αὐτοῦ περιέχονται. Ἐν τῷ νόμῳ, ὡς ἀρχικῶς εἶχε διατυπωθῆ, ἐπικρατεῖ ἡ θεωρία τῆς κατὰ χρονικὴν περίοδον, καὶ δὴ κατὰ γενικὸν κανόνα ἐτησίαν, προελεύσεως τοῦ εἰσοδήματος δι' οἰκονομικῆς ἐνεργείας, ἐξ ὡρισμένης πηγῆς, μέ τινας μικρὰς παραλλαγάς, διὰ δὲ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 19 Μαρτίου 1923 διηρύνθη ἡ φορολογητέα ὕλη, χαρακτηρισθέντος ὡς προσόδου φορολογουμένης, εἰ καὶ μὴ κατὰ χρονικὴν περίοδον ἐμφανιζομένης, τοῦ, ἐξ ἐκχωρήσεως ἐμπορικῆς ἢ ἄλλης οἱασδήποτε, προκύπτοντος κέρδους καὶ ὠφελείας, καθὼς καὶ τῆς πραγματοποιηθείσης αὐτομάτου ὑπερτιμήσεως τοῦ ἐν τῇ ἐπιχειρήσει χρησιμοποιουμένου κεφαλαίου. Οἱ φορολογικοὶ συντελεσταί, ἐν τῇ ἀρχικῇ διατυπώσει τοῦ νόμου, ἠκολούθησαν τὴν δημοσιονομικὴν ἀρχὴν τοῦ διαφορισμοῦ τῶν προσόδων, καθ' ἣν αὗται βαρύνονται ἀναλόγως τῆς προελεύσεως, ἤτοι αἱ μὲν ἐκ κεφαλαίου ἐπαχθέστερον ἢ αἱ μικταὶ ἐκ κεφαλαίου καὶ ἐργασίας, καὶ αὗται ἐπαχθέστερον ἢ ἐκ μόνης τῆς ἐργασίας προερχόμεναι. Οὕτως ὡρίσθησαν οἱ συντελεσταὶ εἰσοδημάτων ἐξ οἰκοδομῶν 11 %, ἐκ γαιῶν 8 %, κινητῶν ἀξιῶν 8 %, κερδῶν ἐξ ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων 6 %, γεωργικῶν ἐπιχειρήσεων 5 %, ἀμοιβῶν ἐξ ὑπηρεσιῶν μισθωτῶν 4 % καὶ ἐλευθερίων ἐπαγγελμάτων 4 %. Ὁ συντελεστὴς τοῦ συνθετικοῦ φόρου ὡρίσθη ἀρχικῶς εἰς 5 %, ἡ δὲ προοδευτικότης αὐτοῦ ἐπετυγχάνετο διὰ φθινούσης σειρᾶς ἐκπτώσεων ἐκ τῶν διαδοχικῶν τμημάτων τῆς προσόδου.

Πολλαὶ ὑπῆρξαν αἱ τροποποιήσεις καὶ συμπληρώσεις τοῦ νόμου 1640, ἐξ ὧν ἀπηρτίσθη τὸ διάταγμα τῆς 6 Σεπτεμβρίου 1929 «Κῶδιξ τῆς φορολογίας τῶν καθαρῶν προσόδων», τὸ ὁποῖον ἰσχύει καὶ σήμερον ὡς νόμος 1640, τροποποιηθὲν διὰ τῶν μεταγενεστέρων νόμων 4576 καὶ 4579 (1930), 4906 (1931), 5117 (1931), 5199 (1931), 5420 (1932) καὶ 5891 (1933). Ὡς νῦν ἰσχύει ἡ φορολογία αὕτη, περιλαμβάνει: α) τοὺς «ἀναλυτικοὺς» φόρους, ἐπιβαλλομένους ἐπὶ τῶν καθαρῶν προσόδων, κατατασσομένων εἰς τὰς ἑπτά, ὡς ἀνωτέρω, κατηγορίας, ἀναλόγως τῆς προελεύσεως τῆς προσόδου, προκυπτουσῶν ἐν Ἑλλάδι, ἀνεξαρτήτως τῆς κατοικίας τοῦ καρπουμένου αὐτῶν, καὶ β) τὸν «συνθετικὸν συμπληρωματικὸν» φόρον, ἐπιβαλλόμενον ἐπὶ τῆς, ὁπωσδήποτε καὶ ὁπουδήποτε, κατὰ κανόνα, καθ' ἅπαν τὸ προηγούμενον τῆς φορολογίας ἔτος, κτηθείσης συνολικῆς καθαρᾶς προσόδου, ὑπὸ παντὸς ἐν Ἑλλάδι κατοικοῦντος ἢ ἐπὶ ἑξάμηνον τοὐλάχιστον διαμείναντος φυσικοῦ προσώπου, θεωρεῖται δὲ διαμείνας ἐπί τινα περίοδον χρόνου ἐν Ἑλλάδι πᾶς ὅστις, ἔστω καὶ τὴν κατοικίαν αὐτοῦ ἐν ἀλλοδαπῇ ἔχων, ἐτήρησεν οὐχ ἧττον εἰς διάθεσιν αὐτοῦ πρὸς διαμονήν, καθ' ὅλην τὴν περίοδον ἢ ἐπὶ χρονικὰ διαστήματα μὴ συναπτὰ μέν, ἀλλὰ τῶν ὁποίων τὸ ἄθροισμα ἰσοῦται πρὸς τὸ μέγεθος τῆς περιόδου, ἓν ἢ πλείονα ἐνδιαιτήματα, ἀνεξαρτήτως τοῦ διαρκοῦς ἢ μὴ τῆς ἐν Ἑλλάδι πραγματικῆς διαμονῆς αὐτοῦ (ἄρθρ. 3 τοῦ κώδικος). Κατὰ κανόνα δὲ ὡς ἀντικείμενον τῶν φόρων τούτων λογίζεται ἡ πρόσοδος ἡ προκύψασα διαρκοῦντος τοῦ προηγουμένου οἰκονομικοῦ ἔτους (ἀπὸ 1ης Ἀπριλίου μέχρι 30ῆς Μαρτίου).

Α') *Κατηγορία εἰσοδημάτων οἰκοδομῶν.* Διὰ τοῦ νόμου 5821 τοῦ 1931 (ἄρθρ. 1) ηὐξήθη ὁ φορολογικὸς συντελεστὴς αὐτοῦ, ὁρισθεὶς εἰς 10.50 %, ἀντὶ τοῦ συντελεστοῦ 9.60 %, ὅστις ἴσχυε μετὰ τὴν μείωσιν κατὰ 20 % τοῦ νόμου 4576, κατηργήθησαν δέ, διὰ τοῦ ἄρθρου 6, αἱ περὶ τῆς μειώσεως ταύτης διατάξεις καὶ οὕτως ὁ φόρος οὗτος, μετὰ τῶν δυνάμει τῶν κειμένων νόμων ἐπιβαλλομένων προσθέτων φόρων, ἔχει σήμερον ὡς ἑξῆς: 1) κύριος φόρος 11.50 %, 2) πρόσθετος λόγῳ ἀναγκαστικῶν δανείων 40 % ἐπὶ τοῦ κυρίου 4.60 %, 3) πρόσθετος ὑπὲρ δήμων καὶ κοινοτήτων (20 % ἐπὶ τοῦ κυρίου) 2.30 %, 4) τέλος μονίμων ὁδοστρωμάτων (10 % ἐπὶ τοῦ κυρίου) 1.15 %, 5) πρόσθετον ὁδοποιίας (3 % ἐπὶ τοῦ κυρίου) 0.345 %, ἤτοι ἐν συνόλῳ ὁ φόρος ἀνέρχεται εἰς ποσοστὸν 19.895 %, τὸ ὁποῖον μετὰ τοῦ 3 %, λόγῳ τοῦ ἐνοικιοστασίου, ἀναβιβάζεται εἰς 22.895 % (ἐγκύκλιος 334 τοῦ 1933 ὑπουργ. Οἰκον.). Πολυάριθμοι δὲ εἶναι αἱ ἐκ τοῦ φόρου ἐξαιρέσεις καὶ ἀπαλλαγαί, ἐκπίπτονται δ' ἐξ αὐτοῦ οἱ βαρύνοντες τὸ ἀκίνητον φόροι, ἐκτὸς τοῦ τῆς καθαρᾶς προσόδου, οἱ τόκοι ἐνυποθήκων δανείων καί τινα ἄλλα βάρη καὶ προσέτι 10 % δι' ἀποσβέσεις καὶ ἔξοδα τοῦ ἀκινήτου ἐπὶ τοῦ ἀκαθαρίστου εἰσοδήματος καὶ 12 % ἐπὶ ἀκινήτων ἐκμισθουμένων μετ' ἐπίπλων ἢ μηχανημάτων. Ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τῶν ἐσόδων τοῦ 1933—1934 ἀναγράφεται ὡς ἔσοδον ἐκ τῆς φορολογίας ταύτης δραχ. 265 ἑκατ., ἤτοι κατὰ 25 ἑκατ. ἐπὶ πλέον τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ προηγουμένου ἔτους, καὶ ὡς ἔσοδον ὑπὲρ ταμείου μονίμων ὁδοστρωμάτων ἕτερα 8 ἑκατομ.

Β') *Κατηγορία εἰσοδημάτων ἐκ γαιῶν.* Εἰς τὸν φόρον τοῦτον ὑπόκειται πᾶς ἰδιοκτήτης, νομεὺς κλπ. μιᾶς ἢ πλειόνων γαιῶν κειμένων ἐν Ἑλλάδι καὶ πραγματοποιῶν πρόσοδον ἐξ ἐκμισθώσεως αὐτῶν, ἐπὶ ὑπεκμισθώσεως δὲ καὶ ὁ ἁπλοῦς μισθωτὴς διὰ τὴν διαφορὰν τῆς ὑπεκμισθώσεως ἀπὸ τῆς ἀρχικῆς μισθώσεως, ἐπιβάλλεται δὲ ὁ φόρος ἐπὶ τοῦ δι' ἐκμισθώσεως κτηθέντος παρ' αὐτῶν καθαροῦ εἰσοδήματος τοῦ προηγουμένου οἰκονομικοῦ ἔτους. Ὡς ἀφαιρετέα βάρη ἐκπίπτονται οἱ φόροι ἐν γένει, οἱ τόκοι ἐνυποθήκων δανείων, ἀποσβέσεις δι' ἀντιπλημμυρικὰ ἔργα καὶ 5 % ἐκ τοῦ μισθώματος δι' ἔξοδα συντηρήσεως, ἐπὶ ἐμφυτεύσεως δὲ καὶ ὑπεκμισθώσεως τὸ καταβαλλόμενον μίσθωμα ἢ ὁ κανών. Τὸ ποσοστὸν τοῦ φόρου εἶναι 13 %, εἰς ὃ προστίθενται πρόσθετος 40 % ἐπὶ τοῦ κυρίου φόρος, ἤτοι 5.20 %, δημοτικὸς ἢ κοινοτικὸς (πάγιος 15 % ἐκ τοῦ κυρίου) 1.95 %, δημοτικὸς (μέχρις 20 %) 2.60 %, ἐκπαιδευτικῆς προνοίας (μέχρι 10 %) 1.30 %, γεωργικῶν ἐπιμελητηρίων (μέχρι 3 %) 0.39 %, Ἀγροτικῆς Τραπέζης (μέχρις 20 %) 2.60 % καὶ ὁδοποιίας (μέχρι 7 %) 0.91 %, ἤτοι ἐν συνόλῳ ὁ φορολογικὸς συντελεστὴς φθάνει 27.95 %. Ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ 1933—1934 ἀναγράφεται ἔσοδον δραχ. 12 ἑκατ. ἔναντι 15 ἑκατ. τοῦ προηγουμένου ἔτους.

Γ') *Κατηγορία εἰσοδημάτων ἐκ κινητῶν ἀξιῶν.* Ἡ κατηγορία αὕτη περιλαμβάνει τὰ ἐκ κινητοῦ κεφαλαίου εἰσοδήματα, εἰς τρεῖς κλάσεις διακρινόμενα:

Εἰς τὴν α' κλάσιν ὑπάγονται τὰ ἐκ μετοχῶν, ἱδρυτικῶν τίτλων καὶ ὁμολογιῶν εἰσοδήματα (μερίσματα, προμερίσματα καὶ τοκομερίδια, τὰ μερίδια τῶν κατὰ μετοχὰς ἢ ἁπλῶν ἑτερορρύθμων ἑταιρειῶν, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι τὰ ἐκδόντα τὴν σχετικὴν ἀξίαν νομικὰ πρόσωπα εἶναι ἡμεδαπά. Εἰς τὴν αὐτὴν κλάσιν φορολογοῦνται καὶ αἱ ἀμοιβαὶ καὶ τὰ ποσοστὰ τῶν μελῶν τῶν διοικητικῶν συμβουλίων καὶ αἱ πέραν τοῦ μισθοῦ ἀμοιβαὶ καὶ ποσοστὰ τῶν διευθυντῶν τῶν ἡμεδαπῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν. Ὁ φορολογικὸς συντελεστὴς τῶν μὲν τραπεζιτικῶν ἑταιρειῶν ἔχει ὡς ἑξῆς: κύριος φόρος 9.60 %, πρόσθετος ἄρθρ. 14 § 5 6.40 %, πρόσθετος ἀναγκαστικοῦ δανείου (40 % ἐπὶ τοῦ κυρίου) 4.80 %, ἤτοι ἐν συνόλῳ 20.80 %, τῶν δὲ λοιπῶν ἑταιρειῶν εἶναι: κύριος 9.60 %, πρόσθετος (ἄρθρ. 15, § 5) 4.80 %, ἀναγκαστικοῦ δανείου 4.32 %, ἤτοι ἐν συνόλῳ 18.72 %. Διὰ δὲ τοὺς τόκους ὁμολογιῶν καὶ τὰ ἑτερόρρυθμα μερίδια ὁ συντελεστὴς τοῦ κυρίου φόρου εἶναι 12 % καί, σὺν τῷ προσθέτῳ 4.80 % τοῦ ἀναγκαστικοῦ δανείου, τὸ σύνολον εἶναι 16.80 %. Ἀλλ' εἰς τὰ σύνολα ταῦτα προστίθεται καὶ ποσοστὸν ὑπὲρ ἐπαρχιακῆς ὁδοποιίας, ποικίλλον, κατὰ περιφερείας, ἀπὸ 2 % μέχρις 7 % ἐπὶ τοῦ κυρίου φόρου. οὕτως ὥστε ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἀττικῆς ὁ φόρος ἀναβιβάζεται, διὰ μὲν τὰ μερίσματα τραπεζῶν εἰς 21.04 %, διὰ τὰ αὐτὰ εἰσοδήματα ἀνωνύμων ἑταιρειῶν εἰς 19.8 % καὶ διὰ τὰ λοιπὰ εἰσοδήματα εἰς 17.04 %. Ὁ φόρος μειοῦται εἰς κύριον 2 % καὶ πρόσθετον 0.80 % ἐπὶ τοῦ προκύπτοντος ὑπερτιμήματος τοῦ κεφαλαίου ἐν περιπτώσει διαλύσεως ἑταιρείας, ἵνα συγχωνευθῇ εἴτε διὰ σχηματισμοῦ νέας εἴτε δι' ἀπορροφήσεως παρ' ἄλλης.

Ἡ β' κλάσις περιλαμβάνει τὰ αὐτὰ εἰσοδήματα τῆς α' κλάσεως, ἐφ' ὅσον προέρχονται ἐκ τίτλων (κινητῶν ἀξιῶν) ἀλλοδαπῶν, ὧν συντελεστὴς εἶναι κύριος 12 % καὶ πρόσθετος δανείου 4.80 %, ἄνευ ἄλλου προσθέτου.

Ἡ γ' κλάσις περιλαμβάνει τοὺς ληξιπροθέσμους καὶ ἀπαιτητοὺς τόκους ἐκ καταθέσεων ἢ ἐγγυή-

Digitized by Google

σεων, ὡς καὶ τοὺς τόκους παντὸς χρεωστικοῦ τίτλου, ἐνυποθήκου, ἐπὶ ἐνεχύρῳ ἢ μή, ἐκ τῶν μὴ περιλαμβανομένων εἰς τὰς κλάσεις α′ καὶ β′. Ὁ συντελεστὴς εἶναι κύριος 12 % καὶ 40 % δανείου, ἐν ὅλῳ 16.80 %. Ὁ φόρος εἰσπράττεται διὰ χρήσεως εἰδικοῦ ἐνσήμου (φοροσήμου), ἐπικολλωμένου ἐπὶ παντὸς ἐγγράφου δηλωτικοῦ ἀπολήψεως ἢ καὶ πιστωτικῆς ἐγγραφῆς τόκων, εἰς ἃς περιπτώσεις ὁ φόρος εἶναι κατώτερος τῶν χιλίων δραχμῶν.

Ἀπαλλάσσονται τοῦ φόρου τῆς α′ κλάσεως οἱ τόκοι ὁμολογιῶν ἐξ ἐθνικῶν δανείων, ἐκδεδομένων ὑπὸ βιομηχανικῶν ἑταιρειῶν, καθὼς καὶ οἱ τόκοι κτηματικῶν ὁμολογιῶν, ἐκδεδομένων ὑπὸ τῶν κτηματικῶν τραπεζῶν καὶ προσωρινῶς, διὰ τὰ ἔτη 1932—1933 καὶ 1933—1934, τὰ μερίσματα καὶ λοιπὰ εἰσοδήματα α′ κλάσεως ἡμεδαπῶν ναυτιλιακῶν ἑταιρειῶν, ὑπάρχουσι δὲ καί τινες ἀπαλλαγαὶ τοῦ φόρου τῆς β′ καὶ γ′ κλάσεως, ὧν σπουδαιοτέρα εἶναι ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν τόκων τῶν ἐν Ἑλλάδι πάσης φύσεως καταθέσεων παρὰ τραπεζιτικῶν ἐπιχειρήσεων, εἰς ἃς ἐχορηγήθησαν τὰ πλεονεκτήματα ἐκποιήσεως ἐνεχύρων, τῶν τόκων πιστώσεων παρεχομένων ἐξ ἀλλοδαπῆς πρὸς πιστωτικὰ ἱδρύματα ἐπὶ ποσοστῷ μὴ ὑπερβαίνοντι τὸ ἐπίσημον προεξοφλητικὸν ἐπιτόκιον τῆς χώρας τῆς προελεύσεως, οἱ τόκοι συναλλαγματικῶν καὶ γραμματίων, πηγαζόντων ἐξ ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, ὡς καὶ οἱ προκύπτοντες ἐκ πωλήσεως ἐμπορευμάτων ἐπὶ πιστώσει, οἱ τόκοι καταθέσεων παρὰ δημοσίοις καὶ τραπεζιτικοῖς ταμιευτηρίοις, οἱ τόκοι ὑπὲρ ἑλληνικῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν καί τινες ἄλλαι κατηγορίαι τόκων. Ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ 1933—1934 ἀναγράφεται ἔσοδον δρχ. 65 000 000 ἐκ τῆς α′ κλάσεως καὶ δρχ. 2.000 000 ἐκ κινητῶν ἀξιῶν ἀλλοδαπῆς προελεύσεως (κλάσεων β′ καὶ γ′) καὶ δρχ. 42.000.000 ἐκ φοροσήμου.

Δ′) Εἰς τὴν κατηγορίαν κερδῶν ἐξ ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων ὑπάγεται τὸ καθ᾽ ἕκαστον ἔτος προκύπτον κέρδος ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ἐμπορικῶν βιομηχανικῶν, τραπεζιτικῶν, ναυτιλιακῶν, παραγγελιοδοχικῶν κλπ.) ἐπιχειρήσεων, τῶν ἀσκουμένων ἐν Ἑλλάδι ἢ καὶ διευθυνομένων ἐξ Ἑλλάδος. Αἱ δυσχέρειαι τῆς φοροτεχνικῆς ὑπηρεσίας περὶ τὸν ἔλεγχον τῶν κερδῶν τούτων καὶ τὸν προσδιορισμὸν τοῦ πραγματικοῦ ποσοῦ αὐτῶν ἤγαγον τὸν νομοθέτην εἰς τὴν τροποποίησιν τοῦ ἀρχικοῦ νόμου καί, ἀντὶ τῆς ἐξακριβώσεως τοῦ πραγματικοῦ κέρδους, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1926 ἐνομοθετήθη ὅτι τὰ μέχρις 150.000 δραχμῶν κέρδη, τὰ προερχόμενα ἐκ τῶν ἐπιχειρήσεων τούτων, ἐξ ἐλευθερίων ἐπαγγελμάτων καὶ ἐν γένει ἐκ τῆς ἀσκήσεως βιοποριστικοῦ ἐπαγγέλματος, ὑπήχθησαν εἰς τὸν φόρον ἐπιτηδεύματος, τὸ ὅριον δὲ αὐτοῦ, διὰ τοῦ νόμου 5117 τοῦ 1931, ἀνεβιβάσθη ἀπὸ δρχ. 150.000 εἰς δρχ. 300 000 ἐτησίου κέρδους, τὰ δ᾽ ἐπὶ πλέον τοῦ ποσοῦ τούτου κτώμενα κέρδη φορολογοῦνται κατὰ τὴν Δ′ κατηγορίαν ἐπὶ τῇ βάσει δηλώσεων τῶν φορολογουμένων. Αἱ ἐν Ἑλλάδι ἐργαζόμεναι ἀλλοδαπαὶ ἀνώνυμοι ἑταιρεῖαι ὑπόκεινται εἰς τὸν φόρον τῆς Δ′ κατηγορίας. Ὁ φορολογικὸς συντελεστὴς διὰ τὰ φυσικὰ πρόσωπα εἶναι: κύριος φόρος 14 %, πρόσθετος 40 % ἀναγκαστικοῦ δανείου 5.50 %, πρόσθετος 20 % δημοτικὸς 2 80 %, ἤτοι ἐν συνόλῳ 22 40 %, εἰς ἃ προστίθεται ὁ φόρος ὁδοποιίας, ποικίλλων κατὰ περιφέρειαν ἀπὸ 2 % ἕως 7 % ἐπὶ τοῦ κυρίου φόρου, ἤτοι τὸ ὅλον ποσοστὸν τοῦ φόρου ἀνέρχεται μέχρις 23.38 %. Διὰ τὰς τραπεζιτικὰς ἀνωνύμους ἑταιρείας τὸ σύνολον τοῦ φόρου, διὰ μὲν τὰς ἀλλοδαπὰς ἀνέρχεται εἰς 21.06 %, διὰ δὲ τὰς λοιπὰς εἰς 18.72 %. Ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ 1933—1934 ἀναγράφεται ἔσοδον ἐκ τῆς κατηγορίας ταύτης δρχ. 35.000.000, ἔναντι δρχ. 2.000.000 τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ 1932—1933.

Ε′) Εἰς τὴν κατηγορίαν κερδῶν γεωργικῶν καὶ κτηνοτροφικῶν ἐπιχειρήσεων ὑπάγεται τὸ ἐν Ἑλλάδι προκύψαν καθαρὸν κέρδος ἐκ τοῦ συνόλου τῶν κτηνοτροφικῶν, πλὴν τῶν δι᾽ αἰγοπρόβατα καὶ χοίρους ἐπιχειρήσεων, τῶν ἀσκηθεισῶν κατὰ τὴν κτηνοτροφικὴν περίοδον τὴν λήγουσαν, κατὰ κανόνα, ἐντὸς τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους τῆς φορολογίας. Ὁ φόρος ἐπιβάλλεται ἐπὶ τοῦ καθαροῦ κέρδους μὲ ἔκπτωσιν δραχ. 25.000, ὁ δὲ κύριος συντελεστὴς εἶναι 11 %, εἰς ὃν προστίθενται λόγῳ ἀναγκαστικοῦ δανείου 4.40 % καὶ δημοτικὸς κλπ. 1.10 %, ἤτοι σύνολον 16,50 %. Ὅσον ὅμως ἀφορᾷ εἰς τὰ ἐκ γεωργικῶν ἐπιχειρήσεων κέρδη, ἐπὶ τοῦ παρόντος οὐδεμία φορολογία ἐπιβάλλεται (βλ. καὶ λ. *φορολογία* γεωργικῆς παραγωγῆς). Τὸ ἐκ τῆς κατηγορίας ταύτης ἔσοδον ἀναγράφεται ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ 1933—1934 εἰς δραχ. 400.000, ἔναντι δραχ. 130.000 τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ προηγουμένου ἔτους.

ΣΤ′) Εἰς τὴν κατηγορίαν ἀμοιβῶν ἐκ μισθωτῶν ὑπηρεσιῶν ὑπάγονται οἱ μισθοί, τὰ ἡμερομίσθια, ἐπιχορηγήσεις, ἐπιδόματα, συντάξεις καὶ πᾶσαι ἄλλαι ἀμοιβαὶ ὑπηρεσιῶν, κτώμεναι ἐντὸς ἑκάστου μηνὸς τοῦ τρέχοντος ἔτους παρὰ δημοσίων, δημοτικῶν ἢ κοινοτικῶν καὶ ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων, καθὼς καὶ παρὰ κλητήρων καὶ ὑπηρετῶν. Ὁ συντελεστὴς τοῦ φόρου εἶναι: α) δημοσίων ὑπαλλήλων, μετ᾽ ἔκπτωσιν ἐκ τῶν τακτικῶν μηνιαίων ἀποδοχῶν δραχ. 1.500 ἐν συνόλῳ, 4.20 %, β) ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων, μετὰ ὁμοίαν ἔκπτωσιν, 5.60 %, γ) ἐπὶ τῶν ἐργατικῶν ἡμερομισθίων καὶ συντάξεων, μετ᾽ ἔκπτωσιν δραχ. 60 ἡμερησίως, 1.40 %, καὶ δ) ἐπὶ ἀποδοχῶν ἀδιακρίτως προελεύσεως πέρα δραχ. 10 000 μηνιαίως ἢ 120.000 ἐτησίως ὡρίσθη «προοδευτικὸς» διὰ τοῦ νόμου 5821 τοῦ 1933 (ἄρθρ. 3), πρὸς μείζονα καὶ δικαιοτέραν ἐπιβάρυνσιν τῶν μεγαλυτέρων εἰσοδημάτων, ὡς ἑξῆς:

Ἐπὶ δραχ.	120.000—150.000	6 %	προσαυξανόμενοι μόνον κατὰ 40 % ἀνέρχονται	εἰς	8.40 %
» »	150 000—180.000	9 %			12.60 %
» »	180.000—210.000	12 %			16.80 %
ἄνω τῶν	210.000	15 %			21 %

Ἡ ἔκπτωσις τοῦ ἀπαλλασσομένου ἐλαχίστου ὁρίου συντηρήσεως γίνεται ἐκ τοῦ πρώτου κλιμακίου τῶν δραχ. 120.000, μειουμένου οὕτως εἰς δραχ. 102.000. Ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ 1933—1934 ἀναγράφεται ἔσοδον δραχ 130.000.000, ἔναντι δραχ. 115.000.000 τοῦ προηγουμένου ἔτους.

Ζ′) Εἰς τὴν κατηγορίαν ἀμοιβῶν ἐξ ὑπηρεσιῶν καὶ ἐλευθερίων ἐπαγγελμάτων ὑπόκεινται πᾶσαι αἱ οἱαιδήποτε καθαραὶ ἀμοιβαὶ ἐξ ὑπηρεσιῶν ἐλευθερίων ἐπαγγελμάτων, οἷα τὰ τῶν ἰατρῶν ἀρχιτεκτόνων, μηχανικῶν, δικηγόρων κλπ., ἀμίσθων δημοσίων ὑπαλλήλων, ὡς οἱ συμβολαιογράφοι, δικαστικοὶ κλητῆρες κλπ., ἐφ᾽ ὅσον ὑπερβαίνουν ἐτησίως τὸ ποσὸν τῶν δραχ. 300.000, διότι αἱ κατώτεραι τοῦ ποσοῦ τούτου ἀμοιβαὶ ὑπόκεινται εἰς τὸν φόρον ἐπιτηδεύματος. Ὁ συντελεστὴς τοῦ φόρου εἶναι 8 % κύριος φόρος, πρόσθετος 3 %. 40 % τοῦ κυρίου δι᾽ ἀναγκαστικὸν δάνειον 4.40 %. 20 % δημοτικὸς 2 20 %, καὶ ὁδοποιίας 0.22 %, ἤτοι ἐν συνόλῳ 17.82 %. Ἐξαιροῦνται τοῦ φόρου ἡ βουλευτικὴ καὶ γερουσιαστικὴ ἀποζημίωσις καί τινες ἄλλαι. Ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ 1933—1934 ἀναγράφεται ἔσοδον δρχ. 1.000.000, ἔναντι δραχ. 560.000 τοῦ προηγουμένου ἔτους.

Συνθετικὸς συμπληρωματικὸς φόρος ἐπὶ τῆς συνολικῆς καθαρᾶς προσόδου, τῆς κτηθείσης καθ᾽ ἅπαν τὸ προηγούμενον οἰκονομικὸν ἔτος, εἰς ὃν ὑπόκειται καὶ ἡ ἐκκειμένη κληρονομία, ἐπιβάλλεται ἐπὶ παντὸς ἐν Ἑλλάδι κατοικοῦντος ἢ ἐπὶ ἑξάμηνον τοὐλάχιστον ἐντὸς τοῦ προηγηθέντος οἰκονομικοῦ ἔτους διαμείναντος φυσικοῦ προσώπου, ἐφ᾽ ὅσον ἡ συνολικὴ αὐτοῦ καθαρὰ πρόσοδος εἶναι ἀνωτέρα τοῦ ποσοῦ τῶν δραχ. 70.000, ἐκπίπτεται δ᾽ ἐπίσης, μένον ἀφορολόγητον, ποσὸν δραχ. 3.600 δι᾽ ἕκαστον τῶν εἰς βάρος τοῦ φορολογουμένου συνοικούντων προσώπων, ἐπὶ δὲ τῶν διπλωματικῶν καὶ προξενικῶν ὑπαλλήλων, ὑπηρετούντων πραγματικῶς ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ, ἡ φορολογητέα συνολικὴ πρόσοδος ἄρχεται ἀπὸ 200.000 δραχμῶν καὶ ἄνω. Ἀπαλλάσσονται τοῦ φόρου ἡ βουλευτικὴ καὶ ἡ γερουσιαστικὴ ἀποζημίωσις, αἱ συντάξεις καὶ πάσης φύσεως περιθάλψεις, αἱ παρεχόμεναι εἰς ἀναπήρους πολέμου ἢ οἰκογενείας θυμάτων πολέμου καί τινες ἄλλαι πρόσοδοι. Ἐξευρίσκεται δὲ ἡ φορολογητέα συνολικὴ καθαρὰ πρόσοδος, ἀθροιζομένων, πρὸ πάσης ἐπ᾽ αὐτῶν ἐκπτώσεως, τῶν κατὰ τὸ προηγούμενον τῆς φορολογίας οἰκονομικὸν ἔτος κτηθεισῶν προσόδων τοῦ φορολογουμένου τῶν Α′ ἕως Ζ′ κατηγοριῶν, ὡς καὶ τῶν λοιπῶν τυχὸν ὑπ᾽ αὐτοῦ ὁπωσδήποτε καὶ ὁπουδήποτε κτηθεισῶν προσόδων. Αἱ ἐκ γεωργικῶν ἐπιχειρήσεων πρόσοδοι προσδιορίζονται κατὰ τὰς περὶ αὐτῶν εἰδικὰς διατάξεις καί, ἐφ᾽ ὅσον τοιαῦται δὲν ὑφίστανται, δι᾽ ἐκπτώσεως ἐκ τῶν ἀκαθαρίστων εἰσπράξεων τῶν ἐξόδων παραγωγῆς. Διὰ δὲ τοὺς ὑποκειμένους εἰς φόρον ἐπιτηδεύματος φορολογουμένους λαμβάνεται τεκμαρτὸν ποσὸν καθαρᾶς προσόδου, ἀναλόγως τῆς κλάσεως εἰς ἣν κατετάγησαν, τὸ ὑπὸ τοῦ νόμου ὁριζόμενον κατὰ κλάσεις, π. χ. κλάσις πρώτη (κατωτάτη) δραχ. 25.000, κλάσις τριακοστὴ (ἀνωτάτη) δραχ. 300.000. Ἐπίσης τεκμαρτῶς καθορίζεται ἡ συνολικὴ πρόσοδος τῶν ἰδιοκτητῶν πλοίων, φορτηγίδων, ἱστιοφόρων, τῶν ὑποκειμένων εἰς φόρον ἐπιτηδεύματος, καὶ τῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ μηχανικῶν, κατὰ τοὺς κανόνας τοῦ νόμου. Ἐκ τοῦ οὕτως ἐξευρισκομένου ἀθροίσματος γίνονται αἱ ὑπὸ τοῦ νόμου ὁριζόμεναι ἐκπτώσεις, πρὸς καθορισμὸν τῆς φορολογητέας συνολικῆς προσόδου. Αἱ περὶ τὴν ἐξεύρεσιν τῆς πραγματικῆς προσόδου πρακτικαὶ δυσχέρειαι καὶ ἡ ἀπόκρυψις τῶν προσόδων παρὰ τῶν φορολογουμένων ἤγαγον εἰς τροποποίησιν τοῦ ἀρχικοῦ νόμου 1640 διὰ τοῦ νεωτέρου νόμου 4579 τοῦ 1930, διὰ τοῦ ὁποίου καθιερώθη ἡ, ἐπὶ τῇ βάσει τεκμηρίων, ἐξεύρεσις τῆς συνολικῆς προσόδου καὶ οὕτω καθωρίσθη ὅτι ἡ προκύπτουσα συνολικὴ καθαρὰ ἢ τεκμαρτὴ πρόσοδος, ἐκ μιᾶς ἢ περισσοτέρων κατηγοριῶν ἢ τοῦ φόρου ἐπιτηδεύματος ἢ ἐξ ἄλλων φορολογικῶν στοιχείων, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ κατωτέρα τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου ὁριζομένων τεκμηρίων κατοικίας καὶ χρήσεως αὐτοκινήτου, μηχανοκινήτου ἀκάτου ἢ θαλαμηγοῦ. Κατὰ ταῦτα, ἡ συνολικὴ πρόσοδος προσδιορίζεται τεκμαρτῶς ἐπὶ ἀθροίσματος ἐτησίων ἐνοικίων μέχρις 120 000 δραχμῶν (κατωτάτη κλάσις), ἐπὶ οἰκοδομῶν μὲν ὑπὸ ἐνοικιοστάσιον εἰς τὸ πενταπλάσιον ἐπὶ οἰκοδομῶν δὲ ὑπὸ ἐλευθέραν μίσθωσιν ἢ ἰδιοκατοικουμένων εἰς τὸ τριπλάσιον, μέχρι δὲ 250 000 δραχμῶν καὶ ἄνω (ἀνωτάτη κλάσις) κατ᾽ ἀμφοτέρας τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις εἰς τὸ ἑπταπλάσιον. Διὰ τοὺς διατηροῦντας πρὸς ἰδίαν χρῆσιν αὐτοκίνητον προστίθεται, ὡς τεκμαιρομένη ἐπὶ πλέον καθαρὰ ἐτησία πρόσοδος, δι᾽ ἕκαστον αὐτῶν, ἀπὸ 30.000 μέχρις 50 000 μέν, ἐὰν τὸ αὐτοκίνητον διευθύνεται παρ᾽ αὐτῶν τῶν ἰδίων, καὶ ἀπὸ 70.000 μέχρις 100 000, ἐὰν δι᾽ ἰδιαιτέρου σωφέρ. Ἐπίσης προστίθεται δι᾽ ἑκάστην μὲν διατηρουμένην παρὰ τοῦ φορολογουμένου μηχανοκίνητον ἄκατον, δυνάμεως τοὐλάχιστον 20 πραγματικῶν ἵππων, δραχ. 50.000, δι᾽ ἑκάστην δὲ θαλαμηγὸν (γιὼτ) δρχ. 100.000. Τὰ τεκμήρια ταῦτα εἶναι ἀμάχητα διὰ τὸν φορολογούμενον, μὴ δικαιούμενον ν᾽ ἀμφισβητήσῃ αὐτὰ δι᾽ ἐναντίας ἀποδείξεως, ὅτι ἡ πρόσοδός του εἶναι κατωτέρα τῆς τεκμαιρομένης. Μόνον δύναται ν᾽ ἀποδείξῃ ὅτι συνεχῶς, ἐπὶ ἑπτὰ τοὐλάχιστον μῆνας πρὸ τῆς πρὸς δήλωσιν προθεσμίας, κατεῖχε τίτλους ἐθνικῶν δανείων, τῶν ὁποίων ἡ πρόσοδος εἶναι ἐξῃρημένη φορολογίας, καὶ νὰ ζητήσῃ τὴν ἐκ τῆς τεκμαρτῆς προσόδου ἀφαίρεσιν τοῦ ποσοῦ τῶν τοκομεριδίων αὐτων. Ἀλλ᾽ ὁ οἰκονομικὸς ἔφορος ἔχει, εἰς πᾶσαν περίπτωσιν, τὸ δικαίωμα τοῦ ἐλέγχου καὶ δύναται ν᾽ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ πραγματικὴ πρόσοδος τοῦ φορολογουμένου εἶναι ἀνωτέρα τῆς τεκμαιρομένης, δικαιούμενος νὰ θεωρήσῃ ὡς φορολογητέαν ὄχι τὴν τεκμαιρομένην, ἀλλὰ τὴν ἐκ του ἐλέγχου προκύπτουσαν πραγματικὴν συνολικὴν πρόσοδον. Πρακτικὸν ἀποτέλεσμα τῶν διατάξεων τούτων τοῦ νόμου εἶναι ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ τεκμηρίου τῆς κατοικίας οὐδόλως μετέβαλε τὸ δικαίωμα τοῦ οἰκονομικοῦ ἐφόρου πρὸς ἔλεγχον καὶ ἐξεύρεσιν τῆς πραγματικῆς προσόδου, διευκολύνεται ὅμως τὸ ἔργον αὐτοῦ διὰ τῆς εἰς δήλωσιν ὑποχρεώσεως, ἣν ὑπέχουσι πάντες οἱ καταβάλλοντες ἐνοίκιον ἀνώτερον τῶν δραχ. 2.778 κατὰ μῆνα, ὅταν ἡ μίσθωσίς των εἶναι ἐλευθέρα ἐνοικιοστασίου, καὶ δραχ. 1.667, ὅταν τελῇ ὑπὸ ἐνοικιοστάσιον. Διὰ τοῦ νόμου 5821 τοῦ 1933 ἐγένετο νέα διαρρύθμισις ἐπαχθεστέρα τῆς προοδευτικῆς φορολογικῆς κλίμακος τοῦ συνθετικοῦ φόρου, περιορισθέντος τοῦ ἀπομένοντος ἀφορολογήτου ποσοῦ εἰσοδήματος ἀπὸ δραχ. 100.000 εἰς δραχ. 75.000, συνεπείᾳ δὲ τῆς μεταβολῆς ταύτης ηὐξήθη τὸ φορολογικὸν ποσοστὸν κατὰ 1 % δι᾽ ἕκαστον κλιμάκιον φορολογητέας προσόδου. Τὸ ποσοστὸν τοῦ φόρου καθορίζεται ἐπὶ τῇ βάσει φορολογικῆς κλίμακος.

Ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τῶν ἐσόδων τῆς χρήσεως 1933—1934 ἀναγράφεται ἔσοδον ἐκ τοῦ συνθετικοῦ φόρου δραχ. 65 000.000 ἔναντι δραχ. 35.000 000 τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ προηγουμένου ἔτους. Τὸ ἔσοδον τοῦτο θεωρεῖται ὡς πενιχρὰ ἀπόδοσις (*Ἀγγελοπούλου*, «Ἡ ἄμεσος φορολογία ἐν Ἑλλάδι», σελ. 245).

Ἡ διαδικασία τῆς βεβαιώσεως καὶ εἰσπράξεως τῶν φόρων καθαρᾶς προσόδου βασίζεται ἐπὶ τῆς δηλώσεως τῶν ὑποχρέων ἢ τῶν παρακρατησάντων τὸν φόρον παρὰ τῶν πράγματι βαρυνομένων, ἐκτὸς τῆς κλάσεως γ′ τῆς κατηγορίας Γ′, καθ᾽ ἣν ἡ εἴσπραξις γίνεται διὰ χρήσεως φοροσήμου ἢ δι᾽ ἀπ᾽ εὐθείας καταβολῆς τοῦ φόρου. Αἱ δηλώσεις ἐπιδίδονται εἰς τὸν ἁρμόδιον οἰκονομικὸν ἔφορον κατὰ κανόνα ἐντὸς τοῦ Ἀπριλίου ἑκάστου ἔτους. Κατ᾽ ἐξαίρεσιν: α) Δηλώσεις τῆς α′ κλάσεως τῆς Γ′ κατηγορίας καὶ ἐφ᾽ ὅσον δὲν πρόκειται περὶ μερισμάτων, ἀμοιβῶν καὶ ποσοστῶν, ἐπιδίδονται ἐντὸς μηνός, ἀφ᾽ ἧς ἤρξατο ἡ ἐξαργύρωσις τοῦ εἰσοδήματος, ἐφ᾽ ὅσον δὲ πρόκειται περὶ μερισμάτων κλπ. ἐντὸς δύο μηνῶν ἀπὸ τῆς ἐγκρίσεως τοῦ ἰσολογισμοῦ τῆς ἀνωνύμου ἑταιρείας ὑπὸ τῆς γενικῆς συνελεύσεως. β) Ἐπὶ κτηνοτροφικῶν ἐπιχειρήσεων ἐντὸς τοῦ ἀπὸ 15 Σεπτεμβρίου μέχρι 15 Ὀκτωβρίου ἑκάστου ἔτους χρονικοῦ διαστήματος. Ὁ οἰκονομικὸς ἔφορος ἐνεργεῖ ἔλεγχον τῶν δηλωσάντων ἢ παραλειψάντων νὰ ἐπιδώσωσι δήλωσιν, εἴτε ἀσκῶν τὰ ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 33 τοῦ νόμου παρεχόμενα αὐτῷ δικαιώματα, εἴτε δι᾽ ἀποφάσεων τῆς κατὰ τὸν νόμον συμβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς. Ἐγγράφει δὲ εἰς μὲν τοὺς «κυρίους» φορολογικοὺς καταλόγους τοὺς φορολογουμένους, ὧν αἱ δηλώσεις ἐλεγχθεῖσαι εὑρέθησαν εἰλικρινεῖς, εἰς δὲ τοὺς «συμπληρωματικούς», ἐκείνους, ὧν αἱ δηλώσεις ἠλέγχθησαν ἀνακριβεῖς ἢ τοὺς μὴ δόλως δηλώσαντας. Ὁ κύριος κατάλογος γίνεται ἀμέσως ἐκτελεστός, εἰς δὲ τοὺς ἐγγραφέντας εἰς τοὺς συμπληρωματικοὺς δέον νὰ κοινοποιηθῇ «ἀπόσπασμα» περὶ τῆς ἐγγραφῆς των. Μετὰ δὲ τὴν κοινοποίησιν ταύτην, δυνατὸν ὁ φορολογούμενος ν᾽ ἀποδεχθῇ τὴν ἐγγραφὴν τῆς δηλώσεώς του, ὁπότε ὁ κατάλογος γίνεται ὁριστικός, ἢ ν᾽ ἀσκήσῃ τὸ ἔνδικον μέσον τῆς ἐνστάσεως ἐντὸς τῆς νομίμου εἰκοσαημέρου προθεσμίας. Ἡ ἔνστασις κρίνεται παρὰ τῆς ἐκδικαστικῆς τῶν ἐνστάσεων ἐπιτροπῆς ἐν ἀντιδικίᾳ πρὸς τὸν οἰκονομικὸν ἔφορον. Κατὰ τῆς ἀποφάσεως δ᾽ αὐτῆς ἐπιτρέπεται ἔφεσις ἐνώπιον τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου ἤ, κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ νόμου προβλεπομένας περιπτώσεις, ἐνώπιον τῆς ἁρμοδίας ἐκδικαστικῆς ἐπιτροπῆς

Digitized by Google

Πίναξ τῶν οἰκονομικῶν ἐφοριῶν τοῦ κράτους καὶ τοῦ προσωπικοῦ αὐτῶν.

Οἰκονομικαὶ ἐφορίαι	Ἔφοροι	Ἐλεγκταὶ τμηματάρχαι	Ἐλεγκταὶ α' καὶ β'	Γραμματεῖς α' καὶ β'	Σύνολον
Α' τάξεως					
Ἀθηνῶν Α'	1	—	9	14	24
Ἀθηνῶν Β'	1	—	9	14	24
Ἀθηνῶν Γ'	1	—	9	16	26
Ἀθηνῶν Δ'	1	—	10	16	27
Ἀθηνῶν Ε'	1	—	8	16	25
Ἀθηνῶν Ϛ'	1	—	5	10	16
Ἀθηνῶν Ζ'	1	3	30	31	65
Ἀθηνῶν Θ'	1	—	6	11	18
Ἀμαρουσίου	1	—	3	7	11
Ἄρτης	1	—	2	5	8
Βόλου	1	—	8	12	21
Δράμας	1	—	4	7	12
Δωδώνης	1	—	4	9	14
Ζακύνθου	1	—	2	5	8
Ἠλείας	1	—	4	7	12
Ἡρακλείου	1	—	9	13	23
Θεσσαλονίκης Α'	1	—	8	11	20
Θεσσαλονίκης Β'	1	—	8	11	20
Θεσσαλονίκης Γ'	1	—	8	11	20
Θεσσαλονίκης Δ'	1	—	8	11	20
Θεσσαλονίκης Ε'	1	2	11	12	26
Καβάλλας	1	—	5	7	13
Καλαμῶν	1	—	6	11	18
Καρδίτσης	1	—	2	4	7
Κερκύρας	1	—	4	9	14
Κεφαλληνίας	1	—	3	4	8
Κοζάνης	1	—	3	6	10
Κομοτινῆς	1	—	4	9	14
Κορινθίας	1	—	3	5	9
Λακεδαίμονος	1	—	4	7	12
Λαρίσης	1	—	4	8	13
Μαντινείας	1	—	4	8	13
Μεσολογγίου	1	—	3	5	9
Μυτιλήνης	1	—	3	11	15
Ναυπλίας	1	—	2	5	8
Νικοπόλεως	1	—	2	5	8
Ξάνθης	1	—	4	6	11
Πατρῶν Α'	1	—	7	11	19
Πατρῶν Β'	1	—	6	10	17
Πειραιῶς Α'	1	—	8	16	25
Πειραιῶς Β'	1	—	6	13	20
Πειραιῶς Γ'	1	—	4	10	15
Πειραιῶς Δ'	1	—	10	12	23
Σερρῶν	1	—	4	7	12
Σύρου	1	—	3	5	9
Τρικκάλων	1	—	4	6	11
Φθιώτιδος	1	—	4	5	10
Χαλκίδος	1	—	2	5	8
Χανίων	1	—	5	8	14
Χίου	1	—	4	9	14
Σύνολον	50	5	288	476	820
Β' τάξεως					
Ἀθηνῶν Η'	1	—	1	5	7
Αἰγιαλείας	1	—	2	5	8
Ἀλεξανδρουπόλεως	1	—	1	5	7
Ἁλμυροῦ	1	—	1	3	5
Ἀμαλιάδος	1	—	2	7	10
Ἀμφικλείας	1	—	—	3	4
Ἄργους	1	—	1	4	6
Βισαλτίας	1	—	—	4	5
Γρεβενῶν	1	—	1	3	5

Οἰκονομικαὶ ἐφορίαι	Ἔφοροι	Ἐλεγκταὶ τμηματάρχαι	Ἐλεγκταὶ α' καὶ β'	Γραμματεῖς α' καὶ β'	Σύνολον
Διδυμοτείχου	1	—	—	3	4
Ἐδέσσης	1	—	1	3	5
Ἐλασσόνος	1	—	1	3	5
Ἐορδαίας (τ. Καϊλαρίων)	1	—	—	3	4
Ἐλευσῖνος	1	—	—	3	4
Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς	1	—	1	3	5
Ἠμαθίας	1	—	1	3	5
Θηβῶν	1	—	2	5	8
Θυάμιδος	1	—	1	2	4
Καλλιθέας	1	—	1	3	5
Καστορίας	1	—	1	4	6
Κιάτου	1	—	—	4	5
Κιλκισίου	1	—	1	3	5
Λαγκαδᾶ	1	—	1	4	6
Λεβαδείας	1	—	2	4	7
Λήμνου	1	—	1	2	4
Λοκρίδος	1	—	1	2	4
Μεγαρίδος	1	—	1	3	5
Μεσσήνης	1	—	1	5	7
Μολύβου	1	—	1	3	5
Νάξου	1	—	1	3	5
Νέστου	1	—	—	3	4
Ὀρεστιάδος	1	—	—	3	4
Παγγαίου (τ. Πραβίου)	1	—	1	3	5
Παρνασσίδος	1	—	1	3	5
Πιερίας (τ. Κατερίνης)	1	—	1	4	6
Ρεθύμνης	1	—	1	5	7
Σάμου	1	—	2	4	7
Σιντικῆς (τ. Σιδαροκάστρ.)	1	—	1	3	5
Τριφυλίας	1	—	2	6	9
Τριχωνίδος	1	—	1	6	8
Φαλήρου	1	—	1	5	7
Φλωρίνης	1	—	1	5	7
Φυλλίδος	1	—	1	4	6
Χαλκιδικῆς	1	—	1	3	5
Σύνολον	44		42	164	250
Γ' τάξεως					
Ἁγίου Νέστορος	1	—	—	1	2
Ἀγυιᾶς	1	—	—	2	3
Αἰγίνης	1	—	—	1	2
Ἀλμωπίας (τ. Ἐνωτίας)	1	—	—	2	3
Ἀμυνταίου	1	—	—	2	3
Ἄνδρου	1	—	—	2	3
Ἀντανάσσου	1	—	—	1	2
Ἀ ναίας	1	—	—	1	2
Ἀστακοῦ	1	—	—	1	2
Ἀχαρνῶν	1	—	—	1	2
Βάλτου	1	—	—	2	3
Βοΐου	1	—	—	2	3
Βονίτσης	1	—	—	2	3
Γενιτσῶν	1	—	—	3	4
Γόρτυνος	1	—	—	3	4
Γυθείου	1	—	—	2	3
Δεσκάτης	1	—	—	1	2
Δομοκοῦ	1	—	—	1	2
Δωρίδος	1	—	—	1	2
Εὐρυτανίας	1	—	—	2	3
Ζυγκλιβερίου	1	—	—	2	3
Ἡγουμενίτσης	1	—	—	1	2
Θάσου	1	—	—	1	2
Θήρας	1	—	—	2	3
Ἱεραπέτρας	1	—	—	1	2

Οἰκονομικαὶ ἐφορίαι	Ἔφοροι	Ἐλεγκταὶ τμηματάρχαι	Ἐλεγκταὶ α' καὶ β'	Γραμματεῖς α' καὶ β'	Σύνολον
Ἰκαρίας (Ἁγ. Κηρύκος)	1	—	—	1	2
Ἱστιαίας (τ. Ξηροχωρίου)	1	—	—	3	4
Καλαβρύτων	1	—	—	4	5
Καλαμπάκας	1	—	—	2	3
Καρλοβασίου	1	—	—	3	4
Καρυστίας	1	—	—	2	3
Κέας	1	—	—	1	2
Κεφαλοβρύσου	1	—	—	1	2
Κλειτορίας	1	—	—	2	3
Κονίτσης	1	—	—	2	3
Κρωπίας	1	—	—	2	3
Κύμης	1	—	—	3	4
Κυνουρίας	1	—	—	2	3
Λαγκαδίων	1	—	—	2	3
Λασηθίου	1	—	—	3	4
Λαυρίου	1	—	—	1	2
Λευκάδος	1	—	—	3	4
Λεωνιδίου	1	—	—	2	3
Λίμνης	1	—	—	2	3
Μακρακώμης	1	—	—	1	2
Μαραθῶνος	1	—	—	2	3
Μαργαρίτου	1	—	—	1	2
Μεγαλουπόλεως	1	—	—	3	4
Μεραμβέλλου	1	—	—	1	2
Μεσσαρᾶς	1	—	—	1	2
Μήλου	1	—	—	1	2
Μουζακίου	1	—	—	2	3
Ναυπακτίας	1	—	—	2	3
Ναούσης	1	—	—	3	4
Νευροκοπίου	1	—	—	1	2
Οἰτύλου	1	—	—	2	3
Ὀλυμπίας	1	—	—	2	3
Παιονίας (τ. Γουμενίσ.)	1	—	—	2	3
Πάλλης	1	—	—	2	3
Παραμυθίας	1	—	—	2	3
Πάργας	1	—	—	2	3
Πλωμαρίου	1	—	—	3	4
Πυλίας	1	—	—	3	4
Πωγωνίου	1	—	—	2	3
Σαλαμῖνος	1	—	—	1	2
Σαπῶν	1	—	—	2	3
Σελινοῦντος	1	—	—	2	3
Σερβίων	1	—	—	2	3
Σητείας	1	—	—	2	3
Σιατίστης	1	—	—	2	3
Σκοπέλου	1	—	—	2	3
Σουφλίου	1	—	—	3	4
Σοφάδων	1	—	—	2	3
Σπετσῶν καὶ Ἑρμιονίδος	1	—	—	2	3
Σφακίων	1	—	—	2	3
Σωχοῦ	1	—	—	2	3
Τζουμέρκων	1	—	—	1	2
Τήνου	1	—	—	2	3
Τυρνάβου	1	—	—	2	3
Ὕδρας καὶ Τροιζηνίας	1	—	—	2	3
Φαρσάλων	1	—	—	2	3
Φιλιππιάδος	1	—	—	2	3
Χαλανδρίου	1	—	—	2	3
Ἐφορ. Γραμμ. Ἰθάκης		—	—	1	1
» » Κυθήρων		—	—	1	1
» » Παξῶν		—	—	1	1
Σύνολον	83	—	—	159	242
Γεν. σύνολον	177	5	330	800	1.312

ἐφέσεων. Κατὰ δὲ τῆς ἀποφάσεως αὐτῶν ἐπιτρέπεται τὸ ἔνδικον μέσον τῆς ἀναιρέσεως ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας.

II) Οἱ φόροι ἐπὶ τῆς μεταβιβάσεως κεφαλαίων. Α') Ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τῶν ἐσόδων διακρίνονται, εἰς μὲν τὸ ἄρθρον 1 τὸ ἔσοδον ἐκ φόρου καὶ τελῶν κληρονομιῶν (δραχ. 150.000.000), εἰς δὲ τὸ ἄρθρον 2 τὸ ἔσοδον ἐκ φόρου καὶ τελῶν δωρεῶν καὶ προικῶν (δραχ. 8.000.000 καὶ εἰς τὸ ἄρθρον 3 τὸ ἔσοδον ἐκ φόρου λαχείων (δραχ. 5.000.000). Πάντα τὰ ἔσοδα ταῦτα προέρχονται ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου 1641 τοῦ 1919 «Περὶ φορολογίας κληρονομιῶν, δωρεῶν, προικῶν καὶ κερδῶν λαχείων», ὅστις προῆλθεν ἐκ τῆς ἐν ἔτει 1919 γενομένης μεταρρυθμίσεως τῆς ἀμέσου φορολογίας καὶ ὅστις ὑπέστη μετέπειτα τροποποιήσεις διὰ πολλῶν νεωτέρων νόμων, ἐξ ὧν τελευταῖος εἶναι ὁ νόμος 5856 τῆς 12 Ὀκτωβρίου 1933 «Περὶ μειώσεως τοῦ φόρου καὶ τελῶν ἐπὶ τῶν κληρονομιῶν, κληροδοσιῶν καὶ προικῶν».

Ἡ φορολογία τῶν κληρονομιῶν, ἥτις ὑπῆρχεν εἰς τὴν ἀρχαίαν Αἴγυπτον καὶ Ρώμην καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον, κατεστάθη, κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, σπουδαιοτάτη, ἐπιβαλλομένη κατὰ προοδευτικὴν κλίμακα, διότι ἡ ἐπιβολὴ αὐτῆς συνδέεται πρὸς τὴν αὔξησιν τῆς φορολογικῆς ἀντοχῆς τοῦ κληρονόμου, τοῦ ὁποίου ἡ περιουσία ἐπαυξάνεται κατὰ γενικὸν κανόνα ἄνευ καταβολῆς κόπου. Συνδέεται δὲ προσέτι πρὸς τοὺς κοινωνικοπολιτικοὺς σκοποὺς τοῦ φόρου, ὡς μέσου δικαιοτέρας καταμερισμοῦ τοῦ πλούτου. Ἀλλ' ἡ πρακτικὴ σημασία τῆς δικαιολογητικῆς βάσεως τοῦ φόρου σχετίζεται πρὸς τὸ βάρος αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον δὲν πρέπει ν' ἀποβαίνῃ πιεστικὸν τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς, ἵνα μὴ ἐμποδίζῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς οἰκονομίας. Ὁ φόρος οὗτος ἐπεβάλλετο ἀρχικῶς διὰ τῶν νόμων περὶ τελῶν χαρτοσήμου, ἐσυστηματοποιήθη δὲ τὸ πρῶτον διὰ τοῦ νόμου ,ΓΤΗΑ' τοῦ 1914 καὶ βραδύτερον διὰ τοῦ νόμου 1641. Κατὰ τοὺς νόμους τούτους ἡ κληρονομία φορολογεῖται ὡς σύνολον περιουσίας, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κατὰ τὸν χρόνον τοῦ θανάτου ἀγοραίας ἀξίας τῆς περιουσίας, ὑπόχρεοι δὲ εἰς τὸν φόρον εἶναι οἱ κληρονόμοι, κληροδόχοι καὶ αἰτίᾳ θανάτου δωρεοδόχοι, ὁ κηδεμὼν τῆς κληρονομίας, ἕκαστος ἀναλόγως τῆς εἰς αὐτὸν περιελθούσης περιουσίας καὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς συγγενείας, ὡς καὶ οἱ δυνάμει συμβάσεως τελευταῖοι κάτοχοι κληρονομιαίων ἀκινήτων. Ὁ φόρος ὁρίζεται προοδευτικὸς καὶ κλιμακωτός, ἤτοι ἑκάστη κληρονομικὴ μερὶς κατανέμεται εἰς διάφορα κλιμάκια, δι' ἕκαστον τῶν ὁποίων ὑπολογίζεται κεχωρισμένως ὁ φόρος ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀντιστοιχοῦντος εἰς τὸ κλιμάκιον φορολογικοῦ συντελεστοῦ, ὅστις ποικίλλει καὶ ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ τῆς πρὸς τὸν κληρονομούμενον συγγενικῆς σχέσεως τοῦ κληρονόμου ἢ διαδόχου. Πᾶς δὲ ὑπόχρεως εἰς τὸν φόρον ὀφείλει νὰ ἐπιδώσῃ δήλωσιν ἐντὸς τῆς ὑπὸ τοῦ νόμου ὁριζομένης προθεσμίας, ἡ ἀκρίβεια δὲ τῆς δηλώσεως ἐξελέγχεται ὑπὸ τοῦ οἰκονομικοῦ ἐφόρου καὶ ἐπακολουθεῖ ἡ ὑπὸ τοῦ νόμου προβλεπομένη διαδικασία.

Ἐκτὸς τοῦ φόρου ἐπιβάλλονται καὶ τέλη κληρονομιῶν καὶ κληροδοσιῶν καὶ αἰτίᾳ θανάτου δωρεῶν συζύγων, συγγενῶν ἐκ πλαγίου, ἀγχιστέων ἢ ἐξωτικῶν, εἶναι δὲ ἁπλᾶ ἀναλογικὰ 2 % ἕως 5 % ἀναλόγως τῆς συγγενικῆς σχέσεως πρὸς τὸν κληρονομούμενον. Τὰ τέλη ταῦτα ὑφίστανται ἀφ' ὅτου ἡ φορολογία αὕτη ἐπεβάλλετο διὰ τοῦ νόμου περὶ τελῶν χαρτοσήμου καὶ διετηρήθησαν ἐν ἰσχύϊ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς φορολογίας τῶν κληρονομιῶν, λόγῳ τῆς ὑπεγγυότητος τῶν τελῶν χαρτοσήμου εἰς τὸ δημόσιον χρέος. Ὁ φόρος καὶ τὰ τέλη δὲν προσαυξάνονται ἀπὸ τῆς ἰσχύος τοῦ νόμου 5856 τοῦ 1933 ὑπὲρ τοῦ ἀναγκαστικοῦ δανείου, ἀλλὰ μόνον τὰ διὰ χρήσεως χαρτοσήμου εἰσπραττόμενα μέχρι χιλίων δραχμῶν δι' ἐμπροθέσμου δηλώσεως τέλη προσαυξάνονται κατὰ 30 %.

Β') Εἰς τὸν φόρον δωρεᾶς ὑπόκεινται αἱ δωρεαὶ κινητῶν καὶ ἀκινήτων, ὡς καὶ αἱ ἐν Ἑλλάδι γενόμεναι δωρεαὶ χρηματικῶν ἀπαιτήσεων κατὰ προσώπων ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ διαμενόντων, ξένων χρεωγράφων, μετοχῶν, ὁμολογιῶν κλπ., ὡς καὶ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ καταρτιζόμεναι δωρεαὶ πρὸς Ἕλληνας ὑπηκόους. Ὁ φόρος καὶ τὰ τέλη δωρεῶν εἶναι τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ ἐπὶ κληρονομιῶν ἐπιβαλλόμενα, κανονίζονται δὲ ἀναλόγως τῆς συγγενικῆς σχέσεως τοῦ δωρεοδόχου πρὸς τὸν δωρητήν.

Γ') Αἱ περὶ φόρου καὶ τελῶν δωρεῶν διατάξεις ἰσχύουν καὶ ὅταν αἱ αὐταὶ περιουσίαι συνιστῶνται ὡς προῖκες, ἀλλ' ἐπὶ προικῶν φορολογεῖται μόνον τὸ ὑπὲρ τὰς 75.000 δραχμῶν μέρος ἑκάστης προικός. Ἂν δὲ ἡ προὶξ συνιστᾶται ἐκ μέρους τῆς ἰδίας προικιζομένης ὑπὲρ αὐτῆς, ὁ φόρος ἰσοῦται πρὸς τὸ ἥμισυ τοῦ φόρου, ὅστις θὰ κατεβάλλετο συμφώνως πρὸς τὸν νόμον, ἂν ἡ προὶξ ἦτο πατρική. Τὸ δὲ ποσοστὸν τοῦ φόρου μειοῦται εἰς τὸ ἥμισυ ἀπὸ τῆς 1 Ἰανουαρίου 1934, μὴ προσαυξανόμενον διὰ ποσοστοῦ τοῦ ἀναγκαστικοῦ δανείου, κατὰ τὸν νόμον 5856 τοῦ 1933.

Περὶ τῶν λοιπῶν ἀμέσων φόρων βλ. λ. *ἐπιτηδεύματος φορολογία*, τὰ περὶ *φορολογίας* ἄρθρα, καθὼς καὶ λ. *λαχεῖον* καὶ *ὑπερτίμημα*. Περὶ τῶν ἐμμέσων φόρων βλ. *δασμός, καταναλώσεως φόρος, οἰνοπνευματοποιία, στεμφυλόπνευμα, τέλη, χαρτόσημον* κλπ.

Φοροτεχνικὴ ἐν γένει ὑπηρεσία. 1) *Οἰκονομικαὶ ἐφορίαι.* Ὁ ὅρος φοροτεχνικὴ ὑπηρεσία δὲν ἀπορρέει ἐκ διατάξεως νόμου, εἰσήχθη ἀντὶ τοῦ ὅρου οἰκονομικὴ ὑπηρεσία κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη παρ' ἡμῖν, ἀφ' ὅτου ἰδίως ἡ μεγίστη σημασία, ἣν προσέλαβεν ἡ ὑπηρεσία τῶν οἰκονομικῶν *ἐφοριῶν* (βλ. λ.), κατέστησεν ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην τῆς καταρτίσεως αὐτῶν διὰ προσωπικοῦ ἔχοντος εἰδικὴν τεχνικὴν μόρφωσιν καὶ ἱκανοῦ ν' ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ὑποχρεώσεις, τὰς ὁποίας ἐπιβάλλουσιν εἰς αὐτὸ φορολογικοὶ νόμοι πολύπλοκοι καὶ ἀπαιτοῦντες διενέργειαν λεπτολόγου καὶ εἰδικοῦ ἐλέγχου, ὡς ἡ φορολογία τῶν καθαρῶν προσόδων, ἡ τῶν κληρονομιῶν κλπ., τῶν ὁποίων ἡ ἐπιτυχὴς ἐφαρμογὴ προϋποθέτει ἀρτίαν ὀργάνωσιν τῶν ἁρμοδίων ὑπηρεσιῶν. Διὰ τοὺς λόγους τούτους, ὡς φοροτεχνικὴ ὑπηρεσία κυρίως νοεῖται ἡ τῶν οἰκονομικῶν ἐφοριῶν. Οἱ ὑπάλληλοι τῆς ὑπηρεσίας ταύτης δέον νὰ ἔχωσι πλήρη νομικήν, οἰκονομολογικὴν καὶ φοροτεχνικὴν μόρφωσιν, νὰ μὴ ὁρμῶνται δὲ ἀποκλειστικῶς ἀπὸ στενὰ ταμιευτικὰς ἀντιλήψεις ἐν τῇ ἀσκήσει τῶν καθηκόντων των. Ἡ ἔλλειψις ὀργανώσεως τῶν οἰκονομικῶν ἐφοριῶν ἐγένετο ἰδιαιτέρως αἰσθητή, ἀφ' ὅτου ἐφηρμόσθη ἡ φορολογία τῶν καθαρῶν προσόδων καί, ὡς ἐκ τούτου, μέχρι τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους 1923—1924 δὲν εἶχεν ἐπιτευχθῆ ἡ διενέργεια συστηματικοῦ ἐλέγχου τῶν φορολογουμένων, οἷαν ἀπαιτεῖ ἡ ἐκτέλεσις τῆς φορολογίας ταύτης. Αἱ βάσεις τῆς δημιουργίας φοροτεχνικῆς ὑπηρεσίας τῶν οἰκονομικῶν ἐφοριῶν ἐτέθησαν διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 18 Ἰανουαρίου 1923, διὰ τοῦ ὁποίου συνεστήθη «εἰδικὸν ἐλεγκτικὸν

Digitized by Google

Πίναξ τῶν τελωνείων, ὑποτελωνείων, τελωνοσταθμαρχείων

Αὔξ. ἀριθ.	Τελωνεῖα	Βαθμός	Ὑποτελωνεῖα	Τελωνοσταθμαρχεῖα	Τελωνοφυλακεῖα
1	Ἀθηνῶν	Α΄		Ὠρωποῦ	Πόρτο-Ράφτη Ραφήνα-Ὠρωποῦ
2	Ἀλεξανδρουπόλεως	Α΄	Σαμοθράκης Φερρῶν		Μαρωνείας Μάκρης Φαναρίου Ἀβδήρων Ἀχλάδας Κουρσουμπλοῦ
3	Βόλου	Α΄	Ἀγριᾶς Ὠρεῶν	Ἁγ. Ἰωάννου Ἀφήσσου Καλῶν Νερῶν Μηλίνας Πλατανιᾶς Χόρτου Τσάγεζι Χορευτοῦ Τ. ικκέ. ων Τσιγγελίου	Νέας Ἀγχιάλου Ἀμαλιαπόλεως Ἀχιλλείου Γλιμμένου Μήλου Γουρίτσας
4	Ἡρακλείου	Α΄	Κοκκίνου Πύργου Χερσονήσου		Λεύτα Τσούτσουρα Καλῶν Λιμνιώνων Μαλλιῶν Ματάλλων Φόδελε
5	Θεσσαλονίκης (Διεύθυν. Τελωνείων) 1) Α΄ Κεντρικὸν εἰσαγωγῆς 2) Β΄ Εἰσαγωγῆς καὶ ἐξωτερ. ὑπη εσίας 3) Γ΄ Σιδ. Σταθμῶν 4) Δ΄ Μεταφορᾶς καὶ ἐξαγωγῆς	Α΄	Κατερίνης Γερακινῆς Νέων Μουδανιῶν	Λιτοχωρίου Ἁγ. Παρασκευῆς Βάλτας Ἐλευθεροχωρίου Νέας Μηχανιώνας Σταυροῦ Ν. Καλλικρατείας	Καλάνδρας Κίτρους Καλύβια Πολυγύρου Παλιούρι Πόρτες Χαλάστρας Ἀρετσοῦς Ν. Ἐπιβάτας Ἐπανωμῆς
6	Καβάλλας	Α΄	Θάσου Ἐξοχῆς (Καβάλλας	Κεραμωτῆς Τσάγεζι Λιμεναρ.ων Καζαβητίου Ἐλευθερῶν	Ὀρφάνι Ν. Ἡρακλείτσης Καλαμίτσης Ν. Καρβάλι Μαριὲς-Θάσου Ποταμιᾶς-Θάσου
7	Καλαμῶν	Α΄	Καρδαμύλης	Ἁλμυροῦ Ἀρχοντικοῦ Πεταλιδίου Σελινίτσης	Τραχήλας Μεσσήνης
8	Κερκύρας	Α΄	Παξῶν Λάκκας Λευκίμμης Φαιακίου (Γουβιῶν)	Κασσιώπης Σιδαρίου Κουλούρας	Ἀναλήψεως Λογγῶν Μανδουκίου Μπενίτσας Πετριτῆ Ποταμοῦ Ρόδας Ὀθωνῶν
9	Κατακώλου	Α΄	Κυλλήνης		Ἁγ. Ἀνδρέου Ἀγουλινίτσης Κακοβάτου Κουρούτας (Ἀμαλιάδος)
10	Μυτιλήνης	Α΄	Καλλονῆς Μολύβου Παμφύλων Πέτρας Σιγγρίου	Ἀποθ. Παρακοίλων Συκαμιᾶς Λιμ. Γαβαθᾶ Ἀσπροποτάμου	Παρακοίλων Παναγιούδας Μυστιγνῶν Γενῆ-Λιμάνι Θερμῆς Ἐρεσσοῦ
11	Πατρῶν	Α΄	Ναυπάκτου Μεσολογγίου Αἰτωλικοῦ		Ἁγ. Σώζοντος-Μεσολογγίου Κάτω Ἀχαΐας Ρίου Ψαθοπύργου Παπασωτῆρι

Αὔξ. ἀριθ.	Τελωνεῖα	Βαθμός	Ὑποτελωνεῖα	Τελωνοσταθμαρχεῖα	Τελωνοφυλακεῖα
12	Πρεβέζης	Α΄	Ἀμφιλοχίας	Βονίτσης	Ἀκτίου Λουτρακίου
13	Πειραιῶς (Διεύθυν. Τελωνείων) 1) Α Κεντρικὸν εἰσαγωγῆς 2) Β Εἰσαγωγῆς καὶ Ταχ Δεμ. των 3) Ἐξαγωγῆς καὶ μεταφορᾶς 4) Αἰθούσ. ἀποσκευῶν Διεύθυνσις Ἑλλην. Ἐλέγχου	Α΄	Αἰγίνης Κυθήρων Πόρου Ὕδρας	Ἐπιδαύρου Μεγάρων Ἁγ. Πελαγίας Αὐλαίμονος Μεθάνων Σαλαμῖνος	Ἁγίου Κοσμᾶ Ἀγκιστρίου Ἀμπελακίων Βουλιαγμένης Γερμανοῦ Γλυφάδος Δραπετσῶνος Ν. Ἐπιδαύρου Ν. Φαλήρου Παλούκια (Σαλαμῖνος) Ἅγιος Ἰωάννης Ρέντης Ὅρμου Βαθέος Αἰγίνης Δομβραίνης Πασαλιμάνι Πέραμα Πειρ. Χερσονήσου Τουρκολίμανο
14	Σάμου	Α΄			Ἁγ. Κωνσταντίνου Κοκκάρι
15	Σύρου	Α΄	Ἄνδρου Κέας Μήλου Σερίφου Σίφνου Τήνου	Κορθίου Μυκόνου Πανόρμου	Ποσειδωνίας Μεγάλου Λειβαδίου Δήλου Δρυοπίδος Κιμώλου Κίνι Κύθνου Μπατσί Ὑστερνίων Πλατύγιαλος (Σίφνου Γαυρίου
16	Χανίων	Α΄	Καστελλίου Παλαιοχώρας	Χώρας Σφακίων	Γεωργιουπόλεως Καλυβῶν Σταυροῦ Κολυμβαρίου Σούδας
17	Χίου	Α΄	Βολισσοῦ Καρδαμύλων Οἰνουσῶν	Λαγκάδας Κεραμιᾶς - Εὐφημιανῶν Μεστῶν	Λιθίου Βροντάδος Νενήτων Παλαιῶν Ψαρῶν Παντουκειὸς
18	Αἰγίου	Β΄		Καμαρῶν	Τροιζηνίων
19	Γυθείου	Β΄	Ἐλαίας Λιμενίου Πλύτρας Βοιῶν Μονεμβασίας	Γερολιμένος Μεζάπου Κότρωνος	Πούγκας Κυπριανοῦ Ἐλαφονήσου Κυπαρισσίου Ἀρχαγγέλου
20	Εἰδομένης	Β΄	Ἀνδρέας Εὐζώνων		Λουτρακίου Πευκωτοῦ Λαγκαδιᾶς Σκιὰ Χαμηλοῦ Ἀξιοῦ Χωρ.ου Εἰδομένης
21	Ζακύνθου	Β΄		Κατωσταρίου	
22	Κεφαλληνίας	Β΄	Ἁγ. Εὐφημίας Ληξουρίου Σάμης Φισκάρδου		Αἰθέρος Ἄσσου Κατωλέων Πόρου
23	Καρλοβασίου	Β΄	Ἁγ. Κηρύκου Μαραθοκάμπου	Ἀρμενιστοῦ Εὐδήλου	Ἁγίου Ἰσιδώρου Κουμεΐκων Καρκιναγρίου
24	Λαυρίου	Β΄	Καρύστου		Ἀναβύσσου

Τελωνειακὰ Ἀεροδρόμια ὑπάρχουν εἰς: Νέαν Πέργαμον (Μεγ. Πεῦκο), Παλαιὸν Φάληρον, Τατόϊον, Σέδες (Θεσσαλονίκης), Πάτρας, Σῦρον, Ἡράκλειον, Ἰωάννινα, Φαιάκιον (Γουβιῶν) Κερκύρας, Σπιναλόγγα (Ἁγ. Νικολάου), Λουτρὰ (Γέρας).

Ὀργανικαὶ θέσεις τῶν τελωνείων, ὑποτελωνείων,

Α) Τῶν τελωνείων α΄ τάξεως.

1) Ἀθηνῶν.
Εἷς τελώνης α΄ τάξεως.
Εἷς ἐπιστάτης διαμετακομίσεως (τελώνης α΄)
Τέσσαρες ἐλεγκταὶ α΄ τάξεως.
Δύο ἐλεγκταὶ β΄ τάξεως.
Εἷς τελωνειακὸς γραμματεὺς α΄ τάξεως.
Εἷς τελωνειακὸς ταμίας γ΄ τάξεως.
Δύο γραμματεῖς β΄ τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς τελ. ταμ. β΄ τάξεως.
Δύο ὑπελεγκταί.
Τρεῖς γραμματεῖς γ΄ τάξεως.
Τρεῖς ἀποθηκάριοι.
Δύο ἐρευνήτριαι.

2) Ἀλεξανδρουπόλεως.
Εἷς τελώνης α΄ τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς α΄ τάξεως.
Εἷς τελωνειακὸς ταμίας γ΄ τάξεως.
Δύο ὑπελεγκταί.
Εἷς γραμματεὺς β΄ τάξεως.
Εἷς ἀποθηκάριος.
Δύο γραμματεῖς γ΄ τάξεως.

3) Βόλου.
Εἷς τελώνης α΄ τάξεως.
Τρεῖς ἐλεγκταὶ α΄ τάξεως.
Εἷς ἐπιστάτης διαμετακομίσεως (τελώνης β΄)
Εἷς τελωνειακὸς ταμίας β΄ τάξεως.
Δύο ἐλεγκταὶ β΄ τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς α΄ τάξεως.
Τρεῖς ὑπελεγκταί.
Δύο γραμματεῖς β΄ τάξεως.
Τρεῖς ἀποθηκάριοι.
Τέσσαρες γραμματεῖς γ΄ τάξεως.
Δύο γραμματεῖς τελ. ταμ. γ΄ τάξεως.

4) Ἡρακλείου.
Εἷς τελώνης α΄ τάξεως.
Δύο ἐλεγκταὶ α΄ τάξεως.
Εἷς τελωνειακὸς ταμίας β΄ τάξεως.
Δύο ἐλεγκταὶ β΄ τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς α΄ τάξεως.
Τέσσαρες ὑπελεγκταί.
Δύο γραμματεῖς β΄ τάξεως.
Δύο ἀποθηκάριοι.
Τέσσαρες γραμματεῖς γ΄ τάξεως.

5) Θεσσαλονίκης (διεύθυνσις τελωνείων).
Εἷς διευθυντὴς τελωνείου.
Τρεῖς τελῶναι α΄ τάξεως.
Εἷς τελωνειακὸς ταμίας α΄ τάξεως.
Δύο τελῶναι β΄ τάξεως.
Εἷς ἐπιστάτης διαμετακομίσεως (τελ. β΄).
Δύο γραμματεῖς διευθύνσεως.
Δέκα τέσσαρες ἐλεγκταὶ α΄ τάξεως.
Ἕνδεκα ἐλεγκταὶ β΄ τάξεως.
Ἑπτὰ γραμματεῖς α΄ τάξεως.
Τέσσαρες τελωνειακοὶ ταμίαι γ΄ τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς τελ. ταμ. α΄ τάξεως.
Εἴκοσι τρεῖς ὑπελεγκταί.
Δώδεκα γραμματεῖς β΄ τάξεως.
Τρεῖς γραμματεῖς τελ. ταμ. β΄ τάξεως.
Τέσσαρες ἀποθηκάριοι.
Τριάκοντα ἕνας γραμματεῖς γ΄ τάξεως.
Μία δακτυλογράφος.
Δύο ἐρευνήτριαι.

6) Καβάλλας.
Εἷς τελώνης α΄ τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς α΄ τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς β΄ τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς α΄ τάξεως.
Εἷς τελωνειακὸς ταμίας γ΄ τάξεως.
Τρεῖς ὑπελεγκταί.
Εἷς γραμματεὺς β΄ τάξεως.
Τρεῖς ἀποθηκάριοι.
Πέντε γραμματεῖς γ΄ τάξεως.
Μία δακτυλογράφος,

7) Καλαμῶν.
Εἷς τελώνης α΄ τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς α΄ τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς β΄ τάξεως.
Εἷς τελωνειακὸς ταμίας γ΄ τάξεως.
Δύο ὑπελεγκταί.
Δύο γραμματεῖς β΄ τάξεως.
Δύο ἀποθηκάριοι.
Τρεῖς γραμματεῖς γ΄ τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς τελ. ταμ. γ΄ τάξεως.

8) Κερκύρας.
Εἷς τελώνης α΄ τάξεως.
Δύο ἐλεγκταὶ α΄ τάξεως.
Εἷς ἐπιστάτης διαμετακομίσεως (τελ. β΄).
Εἷς ἐλεγκτὴ β΄ τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς α΄ τάξεως.
Εἷς τελωνειακὸς ταμίας γ΄ τάξεως.
Δύο ὑπελεγκταί.
Δύο γραμματεῖς β΄ τάξεως.
Τρεῖς ἀποθηκάριοι.
Τέσσαρες γραμματεῖς γ΄ τάξεως.

9) Κατακώλου.
Εἷς τελώνης α΄ τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς β΄ τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Εἷς ἀποθηκάριος.
Εἷς γραμματεὺς γ΄ τάξεως.

10) Μυτιλήνης.
Εἷς τελώνης α΄ τάξεως.
Δύο ἐλεγκταὶ α΄ τάξεως.
Εἷς τελωνειακὸς ταμίας β΄ τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς β΄ τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς α΄ τάξεως.
Τρεῖς ὑπελεγκταί
Δύο γραμματεῖς β΄ τάξεως.
Δύο ἀποθηκάριοι.
Τρεῖς γραμματεῖς γ΄ τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς τελ. ταμ. γ΄ τάξεως.

11) Πατρῶν.
Εἷς τελώνης α΄ τάξεως.
Ὀκτὼ ἐλεγκταὶ α΄ τάξεως.
Εἷς ἐπιστάτης διαμετακομίσεως (τελ. β΄).
Εἷς τελωνειακὸς ταμίας β΄ τάξεως.
Τρεῖς ἐλεγκταὶ β΄ τάξεως.
Δύο γραμματεῖς α΄ τάξεως.
Εἷς τελωνειακὸς ταμίας γ΄ τάξεως.
Τέσσαρες ὑπελεγκταί.
Τρεῖς γραμματεῖς β΄ τάξεως.
Δύο γραμματεῖς τελ. ταμ. β΄ τάξεως.
Τέσσαρες ἀποθηκάριοι.
Ἕνδεκα γραμματεῖς γ΄ τάξεως.
Μία δακτυλογράφος.

12) Πρεβέζης.
Εἷς τελώνης α΄ τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς α΄ τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς α τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Εἷς γραμματεὺς β΄ τάξεως.
Εἷς ἀποθηκάριος.
Δύο γραμματεῖς γ΄ τάξεως.

13) Πειραιῶς (διεύθυνσις τελωνείων).
Εἷς διευθυντὴς τελωνείου.
Ἑπτὰ τελῶναι α΄ τάξεως.
Δύο ἐπιστάται διαμετακομίσεως (τελ. α΄).
Πεντήκοντα πέντε ἐλεγκταὶ α΄ τάξεως.
Τρεῖς γραμματεῖς διευθύνσεως.
Δύο τελωνειακοὶ ταμίαι β΄ τάξεως.
Δώδεκα ἐλεγκταὶ β΄ τάξεως.
Ἓξ γραμματεῖς α΄ τάξεως.
Ἓξ τελωνειακοὶ ταμίαι γ΄ τάξεως.
Δύο γραμματεῖς τελ. ταμ. α΄ τάξεως.
Τριάκοντα ἐννέα ὑπελεγκταί
Δέκα ὀκτὼ γραμματεῖς β΄ τάξεως.
Τέσσαρες γραμματεῖς τελ. ταμ. β΄ τάξεως.
Τεσσαράκοντα ἀποθηκάριοι.
Τεσσαράκοντα ἐννέα γραμματεῖς γ΄ τάξεως.
Τρεῖς ἐρευνήτριαι.
Τέσσαρες δακτυλογράφοι.

14) Σάμου.
Εἷς τελώνης α΄ τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς α΄ τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Εἷς γραμματεὺς β΄ τάξεως.
Εἷς ἀποθηκάριος.
Δύο γραμματεῖς γ΄ τάξεως.

15) Σύρου.
Εἷς τελώνης α΄ τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς α΄ τάξεως.
Εἷς τελωνειακὸς ταμίας γ΄ τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Δύο ἀποθηκάριοι.
Εἷς γραμματεὺς γ΄ τάξεως.

16) Χανίων.
Εἷς τελώνης α΄ τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς α΄ τάξεως.
Εἷς τελωνειακὸς ταμίας β΄ τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς β΄ τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς α΄ τάξεως.
Δύο ὑπελεγκταί.
Δύο γραμματεῖς β΄ τάξεως.
Τρεῖς ἀποθηκάριοι.
Τρεῖς γραμματεῖς γ΄ τάξεως.

17) Χίου
Εἷς τελώνης α΄ τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς α΄ τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς α΄ τάξεως.
Εἷς τελωνειακὸς ταμίας γ΄ τάξεως.
Δύο ἐλεγκταί.
Εἷς γραμματεὺς β΄ τάξεως.
Εἷς ἀποθηκάριος.
Δύο γραμματεῖς γ΄ τάξεως.

Digitized by Google

και τελωνοφυλακείων του κράτους.

Αὔξ. ἀριθ.	Τελωνεῖα	Βαθμός	Ὑποτελωνεῖα	Τελωνοσταθμαρχεῖα	Τελωνοφυλακεῖα
25	Λευκάδος	Β'	Βασιλικῆς	Καλάμου Ζαβέρδας Μεγανησίου Νυδρίου Ἁγ. Νικήτα	Νιτιάνας Νέου Λιμένος Παλιοχαλιᾶς Φρουρ. Ἀλεξάνδρου Καστοῦ
26	Νέας Περγάμου (Μεγ. Πεύκου)	Β'			
27	Ναυπλίου	Β'	Ἄστρους Ἑρμιόνης Λεωνιδίου Σπετσῶν Χελίου	Ἁγ. Ἀνδρέου	Ἰρίων Κορωνίδος Μύλων Ἄργους Τυροῦ Λεωνιδίου
28	Πόρτο Λάγο	Β'			
29	Πυθίου	Β'			Γεφύρας Ἕβρου
30	Παλ. Φαλήρου	Β'			
31	Ρεθύμνης	Β'	Πανόρμου Κρ. Ἁγ. Γαλήνης		Μπαλῆ Πλακιᾶς
32	Στυλίδος	Β'	Ἀταλάντης	Λειβανατῶν Λαρύμνης	Ἁγ.Κωνσταντίνου Γαρδικιου Ραχόνης
33	Σέδες	Β'			
34	Τατοΐου	Β'			
35	Φλωρίνης	Β'	Νίκης Ἁγ. Γερμανοῦ Μελίτης		Λαιμοῦ Ἁγ. Παρασκευῆς Μεσοκάμπου Ἀχλάδας Νέου Καυκάσου
36	Χαλκίδος	Β'	Κυμασίου Λίμνης Ὠρεῶν	Αἰδηψοῦ Νέων Ψαρῶν	Μικροῦ Βαθέος Αὐλίδος Ἁγιας Ἄννης
37	Ἁγ. Νικολάου	Γ'	Σητείας Σπιναλόγκας	Μόχλου	Πλάκας Παλαιοκάστρου Σεισίου Μακρυγιαλοῦ
38	Ἀστακοῦ	Γ'		Μύτικα	
39	Ἁλυκῆς	Γ'			
40	Γέρας	Γ'		Ντιπίου	Λουτρῶν
41	Δάφνης	Γ'	Στρατωνίου	Ἱερισσοῦ Συκιᾶς Μονῆς Ἰβήρων Ὀλυμπιάδος Κουφοῦ	Πλατὺ Μονῆς Βατοπεδίου Ἀμπολιανῆς Μονῆς Λαύρας Μονῆς Ὀλυμπιάδ. Μονῆς Παναγιᾶς Ἁγ. Δημητρίου
42	Δικαίων	Γ'	Καστανιῶν Ὀρμενίου Τσιγγελη		Μαρασίων Πετρωτῶν Ζώνης
43	Ἐλευσῖνος	Γ'			
44	Ἐχίνου	Γ'			
45	Ἡγουμενίτσης	Γ'		Μούρτου	Πλαταργιᾶς
46	Θήρας	Γ'	Ἀμοργοῦ Οἴας	Ἴου	Αἰγιάλης Ἀνάφης Θηρασίας Κουφονησίων Ἁγ. Νικολάου Σικίνου Φηρῶν Φολεγάνδρου
47	Ἱεράπετρας	Γ'		Παχείας Ἄμμου Ἄρβης	Μύρτου
48	Ἰθάκης	Γ'		Φρικιῶν	Ἀετοῦ Κιονίου Πόλις Σταυροῦ
49	Ἰτέας	Γ'	Ἐρατεινῆς Γαλαξειδίου		Μοναστηρακίου Ἀντικύρας
50	Κακαβιᾶς	Γ'		Δρυμάδων	
51	Κάστρου-Λήμνου	Γ'	Μούδρου	Ἁγ. Εὐστρατίου	Νέου Κουτάλεως Πλάκας Πλατὺ Μπουρβὰ Κονδυὰ
52	Καλυδῶνος	Γ			
53	Κύμης	Γ'	Ἀλιβερίου Σκιάθου Σκοπέλου Σκύρου	Γλώσσης	Ἀλονήσου Μαρμαρίου Πορτομπούφαλον Στύρων
54	Κρουσταλλοπηγῆς	Γ'			Καλῆ Βρύσης Καπεσνίτσης Ἁγ. Δημητρίου Μοσχοχωρίου
55	Κούλας	Γ'	Δοϊράνης		Ἀγορᾶς
56	Κορίνθου	Γ'	Κιάτου	Καλαμακίου Ἰσθμ. Λουτρακίου	Ξυλοκάστρου Σοφικοῦ Ζαχόλης ἢ Δερβενίου
57	Μέρτζιανης Ἠπείρου	Γ			Χιονάδων
58	Νάξου	Γ'	Παροικίας		Κεφάλου Ἀπόλλωνος Ναούσης Ἀντιπάρου Μουτσούνας
59	Ν. Ὀρεστιάδος	Γ'			Ἀχυροχωρίου
60	Νυμφαίας	Γ'			
61	Πάργας	Γ'			Ἁγ. Ἰωάννου Ἀμμουδιᾶς Ἀυίλια Σοφὰ
62	Ἀερολιμ. Φαλήρου	Γ'			
63	Πλωμαρίου	Γ'	Πολυχνίτου		Μυρσίνας Βατερῶν Μυλιντας
64	Πύλου	Γ'	Μεθώνης Κορώνης Κυπαρισσίας Μαράθου Τριφυλίας	Λογγᾶ	Κανδιάνικα Φοινικοῦντος
65	Σαγιάδος	Γ'	Ἀσπροκκλησίου (Λυδίσδης)		Αὐχένος Ἀετοῦ Φτελιᾶς Κώτσικα Παλαμπᾶ Τσαμαντᾶ
66	Τηγανίου	Γ'			Ἡραίου
67	Διεύθ. Ἀκτοφυλακίδων Πειραιῶς	Γ'			

Γραφεῖα δὲ τελωνειακοῦ ἐλέγχου ἔχουν ἱδρυθῆ εἰς: Θεσσαλονίκην, Πάτρας, Πειραιᾶ, Χανιά.

τελωνοσταθμαρχείων καὶ τελωνοφυλακείων τοῦ κράτους.

Β) Τῶν τελωνείων β' τάξεως.

1) Αἰγίου.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Εἷς ἀποθηκάριος.

2) Γυθείου.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.

3) Ἑρμιόνης.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς β' τάξεως.
Πέντε ὑπελεγκταί.
Εἷς γραμματεὺς β' τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.
Μία ἐρευνήτρια.

4) Ζακύνθου.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Δύο ὑπελεγκταί.
Εἷς ἀποθηκάριος.

5) Κεφαλληνίας.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Εἷς ἀποθηκάριος.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.

6) Καρλοβασίου.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς β' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Εἷς ἀποθηκάριος.

7) Λαυρίου.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.

8) Λευκάδος.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.

9) Νέας Περγάμου (Μεγ. Πεύκου).
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Εἷς ἀποθηκάριος.

10) Ναυπλίου.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.

11) Πυθίου.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Δύο ὑπελεγκταί.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.
Μία ἐρευνήτρια.

12) Παλαιοῦ Φαλήρου.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Εἷς ἀποθηκάριος.

13) Ρεθύμνης.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Εἷς ἐλεγκτὴς β' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Εἷς ἀποθηκάριος.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.

14) Στυλίδος.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.

15) Σέδες.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Εἷς ἀποθηκάριος.

16) Τατοΐου.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής
Εἷς ἀποθηκάριος.

17) Φλωρίνης.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Δύο ὑπελεγκταί.
Εἷς ἀποθηκάριος.
Εἷς γραματεὺς γ' τάξεως.

18) Χαλκίδος.
Εἷς τελώνης β' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.
Εἷς ἀποθηκάριος.

Γ) Τῶν τελωνείων γ' τάξεως.

1) Ἁγίου Νικολάου.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.

2) Ἀστακοῦ.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.

3) Ἁλυκῆς.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.

4) Γέρας.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.

5) Δάφνης.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.

6) Δικαίων.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.
Μία ἐρευνήτρια.

7) Ἐλευσῖνος.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.

8) Ἐχίνου.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.

9) Ἡγουμενίτσης.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.

10) Θήρας.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.

11) Ἱεραπέτρας.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.

12) Ἰθάκης.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.

13) Ἰτέας.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.

14) Κακαβιᾶς.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής

15) Κάστρου Λήμνου.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.

16) Κύμης.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.

17) Κρουσταλλοπηγῆς.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.

18) Κούλας.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.

19) Κορίνθου.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.

20) Μέρτζιανης.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.
Εἷς ὑπελεγκτής.

21) Νάξου.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.

22) Νέας Ορεστιάδος.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.
Μία ἐρευνήτρια.

23) Νυμφαίας.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.

24) Πάργας.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.

25) Πλωμαρίου.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.

26) Πύλου.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.

27) Σαγιάδος.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.

28) Τηγανίου.
Εἷς τελώνης γ' τάξεως.
Εἷς γραμματεὺς γ' τάξεως.

Δ') Ἑκάστου τῶν ὑποτελωνείων.

Εἷς ὑποτελώνης.

Ε') Ἑκάστου τῶν τελωνοσταθμαρχείων.

Εἷς τελωνοσταθμάρχης.

ΣΤ') Ἑκάστου τῶν τελωνοφυλακείων.

Εἷς τελωνοφύλαξ.

Γραφεῖα τελωνειακοῦ ἐλέγχου.

1) Θεσσαλονίκης.
Εἷς ἀρχιλογιστής.
Τρεῖς λογισταὶ α' τάξεως.
Τρεῖς λογισταὶ β' τάξεως.
Τέσσαρες ὑπολογισταί.
Εἷς κλητήρ.

2) Πατρῶν.
Εἷς ἀρχιλογιστής.
Τρεῖς λογισταὶ α' τάξεως.
Δύο λογισταὶ β' τάξεως.
Δύο ὑπολογισταί.
Εἷς κλητήρ.

3) Πειραιῶς.
Εἷς ἀρχιλογιστής.
Τέσσαρες λογισταὶ α' τάξεως.
Ἑπτὰ λογισταὶ β' τάξεως.
Πέντε ὑπολογισταί.
Εἷς κλητήρ.

4) Χανίων.
Εἷς ἀρχιλογιστής.
Εἷς λογιστὴς α' τάξεως.
Εἷς λογιστὴς β' τάξεως.
Εἷς ὑπολογιστής.
Εἷς κλητήρ.

Digitized by Google

Πίναξ τῶν ταμείων τοῦ κράτους.

Αὔξων ἀριθμός	Ταμεῖα	Τάξις	Αὔξων ἀριθμός	Ταμεῖα	Τάξις	Αὔξων ἀριθμός	Ταμεῖα	Τάξις	Αὔξων ἀριθμός	Ταμεῖα	Τάξις
1	Ἁγίου Νέστορος	Γ'	46	Δράμας	Α'	90	Κομοτινῆς	Α'	135	Παραμυθίας	Γ
2	Ἀγυιᾶς	»	47	Δωδώνης	»	91	Κονίτσης	Γ'	136	Παρνασσίδος	Β
3	Ἀθηνῶν εἰσπράξεως Α'	Β'	48	Δωρίδος	Γ'	92	Κοινθίας	Α'	137	Πατρῶν	Α
4	» » Β'	Γ'	49	Ἐλέσσης	»	93	Κρωπίας	Γ'	138	Πειραιῶς	»
5	» » Γ'	»	50	Ἐλασσόνος	Β'	94	Κυθήρων	»	139	Πειραιῶς Ἐνσήμ. καὶ δικαστ. εἰσπραξεων	»
6	» » Δ'	Β'	51	Ἐορδαίας	Γ'	95	Κύμης	»	140	Πιε ίας	Γ
7	» » Ε'	Γ'	52	Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς	»	96	Κυνουρίας	»	141	Πλωμαριου	»
8	» » ς'	»	53	Ἑρμιονίδος	»	97	Λαγκα ᾶ	Β	142	Πυλίας	»
9	» » Ζ'	Β'	54	Εὐρυτανίας	Β'	98	Λαγκαδίου	Γ'	143	Πωγωνίου	»
10	» » Η'	Γ'	55	Ζαγκλιβερίου	Γ	99	Λακεδαίμονος	Α	144	Ρεθύμνης	Β
11	» » Θ'	»	56	Ζακύνθου	Β'	100	Λαρίσης	»	145	Σαλαμῖνος	Γ
12	» » Ι'	Β'	57	Ἡγουμενίτσης	Γ'	101	Λασιθίου	Γ'	146	Σαμου	Β'
13	» Δικαστ. Εἰσπράξεων	»	58	Ἠλείας	Α'	102	Λαυριου	»	147	Σαπῶν	Γ
14	» Ἐνσήμων	Α'	59	Ἡμαθίας	Β	103	Λεβαδειας	Β'	148	Σελινοῦντος	»
15	» Πληρωμῶν Α'	»	60	Ἡρακλείου	Α'	104	Λευκα ος	»	149	Σερβίων	»
16	» » Β'	»	61	Θάσου	Γ'	105	Λεωνιδιου	Γ'	150	Σερρῶν	Α'
17	» Συντάξεων	»	62	Θεσσαλον κης Εἰσποάξ. (διαιρεθὲν εἰς τέσσσαρα)	Α'	106	Λήμνου	»	151	Σητείας	Γ
18	Αἰγιαλείας	Β	63	Θεσ/νίκης Δικαστ. Εἰσποάξ.	Β'	107	Λίμνης	»	152	Σιατ στης	»
19	Αἰγίνης	Γ'	64	Θεσσαλονίκης Ἐνσήμων	Α'	108	Λοκ ιδος	Β	153	Σιντικῆς	»
20	Ἀλεξανδρείας (προξενείου)	Β	65	Θεσσαλονίκης Πληρωμῶν	»	109	Μακρακώμης	Γ'	154	Σκοπέλου	»
21	Ἀλεξανδρουπόλεως	»	66	Θηβῶν	Β	110	Μαντινείας	Α	155	Σουφλίου	»
22	Ἀλμυροῦ	Γ'	67	Θήρας	Γ'	111	Μαραθῶνος	Γ'	156	Σπετσῶν	»
23	Ἀλμωπίας	»	68	Θυάμιδος	»	112	Μαυγαριτ ου	»	157	Σύρου	Α
24	Ἀμαλιάδος	Β'	69	Ἱεραπέτρας	»	113	Μεγαλοπόλεως	»	158	Σφακίων	Γ
25	Ἀμαρουσίου	»	70	Ἰθάκης	»	114	Μεγαριδος	Β	159	Σωχοῦ	»
26	Ἀμυνταίου	Γ	71	Ἰκαρίας	»	115	Μεραμβέλλου	Γ'	160	Τήνου	»
27	Ἄνδρου	»	72	Ἱστιαίας	»	116	Μεσολογγιου	Β'	161	Τ ικκ λων	Α'
28	Ἀντανάσσου	»	73	Καβάλλας	Α'	117	Μεσσαρᾶς	Γ'	162	Τριφυλίας	Β'
29	Ἄργους	Β'	74	Καλαβ ύτων	Γ	118	Μεσσήνης	Β'	163	Τριχωνίδος	»
30	Ἀ ναίας	Γ'	75	Καλαμπάκας	»	119	Μήλου	Γ'	164	Τροιζηνίας	Γ
31	Ἄρτης	Β'	76	Καλαμῶν	Α'	120	Μολύβου	»	165	Τυρνάβου	»
32	Ἀστακοῦ	Γ'	77	Καλλιθέας	Β'	121	Μυτιλήνης	Α	166	Ὕδρας	»
33	Ἀχαρνῶν	»	78	Καρδίτσης	Α'	122	Ν ξου	Γ'	167	Φαλή ων	»
34	Βάλτου	»	79	Καρλοβασίου	Γ'	123	Ναυπακτίας	»	168	Φαρσάλων	»
35	Βισ λτίας	Β	80	Καρυστίας	»	124	Ναυπλίας	Α'	169	Φθιώτιδος	Α'
36	Βοΐου	Γ'	81	Καστορίας	Β'	125	Νευροκοπίου	Γ'	170	Φιλιππιάδος	Γ
37	Βό ου	Α	82	Κέας	Γ'	126	Νικοπόλεως	Α'	171	Φλωρίνης	Β'
38	Βονίτσης	Γ'	83	Κερκύρας	Α'	127	Ξάνθης	»	172	Φυλλίδ ς	»
39	Γιαννιτσῶν	»	84	Κεφαλληνίας	Β'	128	Οἰτύλου	Γ'	173	Χαλανδρίου	Γ
40	Γόρτυνος	»	85	Κεφαλοβρύσου	Γ'	129	Ὀλυμπίας	·	174	Χαλκιδικῆς	Β
41	Γ εβενῶν	Β'	86	Κιάτου	»	130	Ὀ εστιάδος	Β'	175	Χαλκ.δος	Α'
42	Γυθείου	Γ'	87	Κιλκισίου	»	131	Παγκαίου	Γ'	176	Χανιων	»
43	Δεσκάτης	»	88	Κλειτορίας	·	132	Παιονιας	»	177	Χίου	»
44	Διδυμοτείχου	»	89	Κοζάνης	Β'	133	Πάλλης	»	178	Χρυσουπόλεως	Γ
45	Δομοκοῦ	»				134	Παξῶν	»			

σῶμα ἐμπειροτεχνῶν», ἐκ 50 περίπου ὑπαλλήλων, προσληφθέντων κατόπιν διαγωνισμοῦ καὶ μετεκπαιδευθέντων εἰς εἰδικὸν πρὸς τοῦτο φροντιστήριον, ὑπὸ τὴν διδασκαλίαν ἀνωτέρων ὑπαλλήλων τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, καθὼς καὶ διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1925, διὰ τοῦ ὁποίου ἐλήφθησαν μέτρα περι αὐξήσεως καὶ βελτιώσεως και προαγωγης τοῦ προσωπικοῦ τῶν οἰκονομικῶν ἐφοριῶν, δυνάμει δὲ τοῦ διατάγματος τούτου συνεστάθησαν κατόπιν πλείονες οἰκονομικαὶ ἐφορίαι εἰς τὰς μεγαλυτέρας πόλεις τοῦ κράτους (Ἀθήνας, Πειραιᾶ, Πάτρας, Θεσσαλονίκην) καὶ κατεστάθη οὕτω δυνατὴ ἡ πραγματικὴ ἄσκησις τῶν ἐφοριακῶν καθηκόντων, ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἔλεγχον τῶν δηλώσεων τῶν φόρων καθαρᾶς προσόδου, κληρονομιῶν και λοιπῶν ἀμέσων φόρων. Εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς φοροτεχνικῆς ὑπηρεσίας ἀπέβλεψεν ὁ νόμος 3338 τοῦ 1925 διὰ τῆς συστάσεως εἰδικῆς «σχολῆς οἰκονομικῶν ὑπαλλήλων», ἥτις καὶ ἐλειτούργησεν ἐπιτυχῶς κατὰ τὸ ἔτος 1928—1929, κατηργηθεῖσα ἀμέσως κατόπιν. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 23 Μαΐου 1931 καὶ τῆς 28 Αὐγούστου 1931 σύστασις ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῶν Οἰκονομικῶν «Συμβουλίου τῆς ἀμέσου φορολογίας», ὡς γνωμοδοτικοῦ σώματος πρὸς ἐπεξεργασίαν σχεδίων νόμων κλπ. τῆς φορολογιας ταύτης. Κατὰ τὴν ὑπ' ἀριθ 99 (1933) ἐγκύκλιον τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, ὑπηρετοῦν εἰς την ἐφοριακὴν ὑπηρεσίαν 1191 ὑπάλληλοι ἐν συνόλῳ, ἐξ ὧν 219 μόνον ἔχουν πανεπιστημιακὸν δίπλωμα.

Πολυάριθμοι εἶναι οἱ νόμοι οἱ διέποντες τὴν ὀργάνωσιν τοῦ ἐφοριακοῦ κλάδου τῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας. Αἱ διατάξεις αὐτῶν ἔχουν συμπεριληφθῆ εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν ἐκδοθὲν τεῦχος: «Ἰσχύουσαι ὀργανικαὶ διατάξεις ἀφορῶσαι εἰς τὸ προσωπικὸν τοῦ ὑπουργείου Οἰκονομικῶν» (τεῦχος Β' ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ τυπογραφείου, 1929). Οἱ οἰκονομικοὶ ἔφοροι ἕπονται τῇ διοικητικῇ ἀρχῇ ἐν τῇ ὑπαλληλικῇ τάξει, προηγοῦνται ὅμως τῶν ὁμοιοβάθμων αὐτοῖς τῶν ἄλλων οἰκονομικῶν κλάδων (νόμος ,ΓΩΟ' τοῦ 1914). Τὰ προσόντα τῶν ἐφοριακῶν ὑπαλλήλων κανονίζονται ὑπὸ τῶν νόμων 1574 καὶ 1758. Κύρια δὲ ἔργα τῶν οἰκονομικῶν ἐφοριῶν εἶναι ἡ μέριμνα περὶ τῆς κατὰ τοὺς κειμένους νόμους βεβαιώσεως τῶν ἀμέσων φόρων ἢ ἄλλων φόρων, τελῶν καὶ δικαιωμάτων ἢ ἄλλων προσόδων, ὧν ἡ βεβαίωσις ἔχει ἀνατεθῆ αὐτοῖς διὰ νόμου ἢ διατάγματος ἢ κανονισμοῦ. Λεπτομερέστερον δὲ τὰ καθήκοντα αὐτῶν ὁρίζονται ὑπὸ τοῦ νόμου ,ΓΩΟ' τοῦ 1914 καὶ πολλῶν ἄλλων νόμων καὶ διαταγμάτων. Ἡ πειθαρχικὴ ἐξουσία τῶν ἐφοριακῶν ὑπαλλήλων ἀσκεῖται κατὰ τὰς διατάξεις τῶν ἄρθρων 15—18 τοῦ νόμου 505, οἱ δὲ οἰκονομικοὶ ἔφοροι ἀσκοῦσι πειθαρχικὴν ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν εἰς αὐτοὺς ὑπαγομένων ὑπαλλήλων (νόμος 1574).

Παρ' ἑκάστῃ οἰκονομικῇ ἐφορίᾳ λειτουργεῖ αὐτοτελὲς δημόσιον ταμεῖον εἰσπράξεων, πρὸς διευκόλυνσιν τῶν φορολογουμένων καὶ συντονισμὸν τῆς ὑπηρεσίας τῆς βεβαιώσεως καὶ τῆς εἰσπράξεως τῶν φόρων. Αἱ ὀργανικαὶ θέσεις τοῦ ἐφοριακοῦ κλάδου ἔχουσιν ὡς ἑξῆς:

Οἰκον. ἔφοροι α' τάξ. ἐπὶ βαθμῷ διευθυντ. β' τάξ	5
» » τμηματάρχου α' ἢ β' τάξεως	50
» » β' ἢ ἐλεγκταὶ α' τάξεως	153
» » γ' » β' »	304
Ἐφορειακοὶ γραμματεῖς α' τάξεως	350
» » β' »	450
Σύνολον	1312

2) *Ταμεῖα.* Περὶ τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν δημοσίων ταμείων ἐπραγματεύθημεν εἰς λ. *ταμεῖα* δημόσια. Ὁ νόμος 4953 ἴσχυσεν ἀπὸ 1 Ἀπριλίου διὰ τοῦ ἀπὸ 14 Ἰανουαρίου 1932 διατάγματος «Περὶ ἐκτελέσεως τοῦ ἄρθρου 4 τοῦ νόμου 4953 περ. συμπληρώσεως τῶν διατάξεων περι ταμιακῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους καὶ ἐπ θεωρήσεως τῶν δημοσίων ὑπολόγων», ἐφηρμόσθη δὲ εἰς πάντα τὰ ταμεῖα τοῦ κράτους τὸ διπλογραφικὸν σύστημα διὰ τὴν τήρησιν τῶν λογαριασμῶν, διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 111979/53 τοῦ 1933 ἐγκυκλίου «Περὶ τοῦ τρόπου τῆς τηρήσεως τῶν βιβλίων τῆς ταμιακῆς διαχειρίσεως κατὰ τὸ διπλογραφικὸν σύστημα». Πρότερον τὰ βιβλια ἐτηροῦντο κατὰ τὸ ἁπλογραφικὸν σύστημα, κατὰ τὸ ὁποῖον ὅμως ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νὰ τηρῶνται ὡρισμένα βιβλία, βοηθητικά, οἱ «χρηματικοὶ κατάλογοι». Ὁ τρόπος, καθ' ὃν συντάσσονται καὶ τηροῦνται χρηματικοὶ κατάλογοι, δημιουργεῖ συχνάκις ἐπιταγὴν πρὸς πληρωμὴν χρέους καταβληθέντος προηγουμένως καὶ ἐξ ἄλλου ἀδυναμίαν ἐξακριβώσεως ὅτι φορολογούμενός τις δεν ἔχει ἄλλα χρέη. Πρὸς θεραπείαν τοῦ ἀτόπου τούτου, ὑπεδείχθη ἡ τήρησις ευρετηρίου τῶν φορολογουμένων (Ἐπιθεώρησις ταμιακῆς ὑπηρεσίας, ἔτος Α', τεῦχος 3, σελ. 46). Πάντως διὰ τοῦ νέου ὀργανισμοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους τῆς 14 Ἰανουαρίου 1932 ἐσημειώθη ἀξιόλογος πρόοδος.

Εἰς τοὺς παρατιθεμένους πίνακας ἐμφαίνεται ὁ ἀριθμός, ἡ διαβάθμισις καὶ ἡ ἕδρα τῶν δημοσίων ταμείων καὶ τοῦ προσωπικοῦ αὐτῶν, καθὼς καὶ ἡ βαθμολογία, ἡ μισθοδοσία καὶ τὸ σύνολον τῶν ἐξόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν ταμιακὴν του ὑπηρεσίαν, κατὰ τὸν προϋπολογισμὸν τῆς χρήσεως 1933—1934, ὅστις ὅμως θὰ ὑποστῇ αὔξησιν ἐξόδων ἐκ τῆς κατὰ Ἰανουάριον 1934 γενομένης αὐξήσεως ἀποδοχῶν δημοσίων ὑπαλλήλων.

3) *Τελωνεῖα.* Περὶ τῶν τελωνείων καὶ τῆς τελωνειακῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους ἐπραγματεύθημεν ἀπὸ τὸ οἰκεῖον ἄρθρον. Εἰς κατωτέρω πίνακας ἐμφαίνεται ἡ τελωνειακὴ διαίρεσις τοῦ κράτους καὶ αἱ καθ' ἅπαν τὸ κράτος τελωνειακαὶ ἀρχαί, διακρινόμεναι εἰς τελωνεῖα Α', Β' καὶ Γ' τάξεως, εἰς ὑποτελωνεῖα, εἰς τελωνοσταθμαρχεῖα καὶ εἰς τελωνοφυλακεῖα, καὶ αἱ ἕδραι αὐτῶν, συμφώνως πρὸς τὸ ἰσχῦον ἀπὸ 2 Δεκεμβρίου 1925 διάταγμα «Περὶ τελωνειακῆς διαιρέσεως τοῦ κράτους καὶ κατανομῆς τοῦ προσωπικοῦ τῶν τελωνειακῶν ἀρχῶν».

4) *Καπνεργοστάσια.* Τὰ καπνεργοστάσια τοῦ κράτους διακρίνονται εἰς ἐκεῖνα, ἐντὸς τῶν ὁποίων κόπτεται καὶ συσκευάζεται ὁ καπνὸς εἰς κυτία

Πίναξ τῶν καπνεργοστασίων.

Καπνεργοστάσια Α' τάξεως	Διευθυνταὶ α' τάξεως	Ἐλεγκταί	Λογισταί	Ὑπελεγκταί	Βοηθοί	Κλητῆρες α' τάξεως
Δημόσιον Ἀθηνῶν	1	2	1	2	1	1
Ἰδιωτικὸν Ἀθηνῶν	1	—	1	—	—	1
Βόλου	1	1	1	—	1	1
Θεσσαλονίκης	1	1	1	1	1	1
Καλαμῶν	1	—	1	—	1	1
Λαρίσης	1	—	1	1	—	1
Λαμιας	1	—	1	1	1	1
Μυτιλήνης	1	—	1	1	—	1
Ναυπλιου	1	—	1	—	1	1
Ξάνθης	1	1	1	1	1	1
Πατρῶν	1	—	1	1	1	1
Πύργου	1	—	1	—	—	1
Δημόσιον Πειραιῶς	1	1	2	2	1	1
Ἰδιωτικὸν Πειραιῶς	1	—	1	—	1	1
Σερρῶν	1	—	1	—	1	1
Χανίων	1	—	1	—	1	1
Σύνολον	16	6	17	10	12	16
Γραφεῖα φορολογίας καπνοῦ Α' τάξεως						
Ἀγρινίου	1	1	—	1	1	1
Δράμας	1	1	1	1	1	1
Ν. Ζίχνης	1	—	1	1	—	1
Καβάλλας	1	—	1	1	—	1
Νιγρίτης	1	—	1	—	1	1
Σύνολον	5	2	4	4	3	5

Καπνεργοστάσια Β' τάξεως	Διευθυνταὶ β' τάξεως	Λογισταί	Ὑπελεγκταί	Βοηθοί	Κλητῆρες β' τάξεως
Ἄρτης	1	1	—	—	1
Βαθέος Σάμου	1	1	—	1	1
Ἡρακλείου	1	1	—	1	1
Ἰωαννίνων	1	1	—	1	1
Καρλοβασίου	1	—	—	1	1
Κερκύρας	1	1	—	—	1
Μεσολογγίου	1	1	—	1	1
Τρικκάλων	1	1	1	—	1
Χίου	1	—	—	1	1
Σύνολον	9	7	1	6	9
Γραφεῖα φορολογίας καπνοῦ Β' τάξεως					
Καρδίτσης	1	—	1	1	1
Κομοτινῆς	1	—	1	1	1
Κιλκισίου	1	—	1	—	1
Κατερίνης	1	—	1	1	1
Λαγκαδᾶ	1	—	—	1	1
Πραβίου	1	—	1	1	1
Σιδηροκάστρου	1	—	—	1	1
Σύνολον	7	—	5	6	7

Καπνεργοστάσια Γ' τάξεως	Διευθυνταὶ γ' τάξεως	Βοηθοί	Κλητῆρες γ' τάξεως
Ἄργους	1	1	1
Ἀμφίσσης	1	—	1
Παραμυθιᾶς	1	—	1
Ἐλασσόνος	1	—	1
Σύνολον	4	1	4
Γραφ. φορολ. καπνοῦ Γ' τάξ. (καὶ εἴς τινας Οἰκον. Ἐφορίας)			
Θηβῶν	1	—	1
Πτολεμαΐδος	1	—	1
Χρυσουπόλεως	1	1	1
Ἀλμυροῦ	1	—	1
Σύνολον	4	1	4

Digitized by Google

σιγαρέττων κλπ., καὶ εἰς καπνεργοστάσια, εἰς ἃ ἔχει ἀνατεθῆ μόνον ἡ ὑπηρεσία τῆς παρακολουθήσεως τῆς κινήσεως καὶ τῆς φορολογίας τοῦ καπνοῦ εἰς φύλλα, τὰ ὁποῖα ὀνομάζονται «Γραφεῖα φορολογίας καπνοῦ», Α' ἢ Β' ἢ Γ' τάξεως. Τὸ διάταγμα τῆς 3 Ὀκτωβρίου 1932 «Περὶ συμπτύξεως τῆς ὑπηρεσίας ἐν γένει τῆς φορολογίας τοῦ καπνοῦ» καθώρισε το προσωπικὸν τῶν καπνεργοστασίων, τῶν δημοσίων καὶ τῶν ἰδιωτικῶν, ὡς καὶ τῶν γραφείων φορολογίας καπνοῦ, ὀνομαζόμενον «προσωπικὸν φορολογίας καπνοῦ» ἐξ 21 διευθυντῶν καπνεργοστασίων καὶ γραφείων φορολογίας καπνοῦ Α' τάξεως, ἐξ 24 διευθυντῶν καπνεργοστασίων καὶ γραφείων φορολογίας καπνοῦ Β' τάξεως καὶ ἐλεγκτῶν, ἐκ 44 διευθυντῶν καπνεργοστασίων καὶ γραφείων φορολογίας καπνοῦ Γ' τάξεως καὶ λογιστῶν, ἐξ 20 ὑπελεγκτῶν, ἐκ 30 βοηθῶν καὶ 45 κλητήρων.

Ἡ σύνθεσις τοῦ προσωπικοῦ τῶν καπνεργοστασίων και τῶν γραφείων φορολογίας καπνοῦ, ἡ ἕδρα καὶ ἡ τάξις τούτων ὁρίζεται εἰς ἀνωτέρω παρατεθέντα πίνακα.

ΕΘΝΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ' βλ. κατ. *Ἱστορία τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ δημόσιον χρέος.*

ΔΗΜΟΣΙΟΝ ΧΡΕΟΣ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ. ΜΟΝΟΠΩΛΙΑ. *Α'. Δημόσιον χρέος.* Κατὰ τοὺς σχετικοὺς πίνακας τοῦ εἰς τὴν βουλὴν ὑποβληθέντος γενικοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους τῆς χρήσεως 1933—1934, τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον χρέος διακρίνεται ὡς ἑξῆς: 1) *Πάγιον ἐξωτερικὸν χρέος*, ὡς τοῦτο εἶχεν ἐν κυκλοφορίᾳ τῇ 31 Μαρτίου 1933. Τὰ ἀπαιτούμενα διὰ τόκους καὶ χρεωλύσια ποσὰ ἀναγράφονται ἐν τῷ πίνακι ὁλόκληρα, συμφώνως ταῖς σχετικαῖς συμβάσεσιν. Ἀνεγράφησαν δ' ἐν αὐτῷ καὶ τὰ ποσά, ἅτινα ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν εἰς χρυσᾶ φράγκα ὑπηρεσίαν δανείων τινῶν, εἰ καὶ ἡ κυβέρνησις δὲν ἀναγνωρίζει τὴν εἰς χρυσὸν πληρωμὴν τῆς ὑπηρεσίας αὐτῶν, ἵνα οὕτω καθορισθῇ τὸ ἀνώτατον ὅριον τῆς ἐπιβαρύνσεως τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δημοσίου χρέους κατὰ τὸ οἰκονομικὸν ἔτος 1933—1934 2) *Κυμαινόμενον ἐξωτερικὸν χρέος.* Ἐν αὐτῷ συμπεριλαμβάνεται ἡ ἐκ δολλαρίων 7 500 000 προκαταβολὴ τοῦ Speyer, τῆς ὁποίας ἐγένετο ἀνανέωσις διὰ τῆς ἀπὸ 26 Μαΐου 1933 συμβάσεως (Ἐφ. Κυβερν., σελ. 631). 3) *Πάγιον ἐσωτερικὸν χρέος.* Ἐν αὐτῷ συμπεριλαμβάνεται ὁλόκληρος ἡ ὑπηρεσία αὐτοῦ, ἡ βαρύνουσα τὸ ἔτος 1933—1934, καθὼς καὶ τὰ ποσὰ τὰ ἀπαιτούμενα διὰ τὴν πληρωμὴν τοῦ χρεωλυσίου, ἀδιαφόρως ἐὰν ταῦτα ἔχουσιν ἀναστολῆ. 4) *Κυμαινόμενον ἐσωτερικὸν χρέος.* Ἐν αὐτῷ συμπεριλαμβάνεται ποσὸν δραχ. 183.936 529 53, προερχόμενον ἐκ τοῦ δανείου σταθεροποιήσεως.

Συμφώνως πρὸς τοὺς πίνακας τούτους, τὸ κατὰ τὴν 31 Μαρτίου 1933 ὀφειλόμενον κεφάλαιον ἐκ δημοσίου χρέους ἀνέρχεται εἰς δραχμὰς σταθεροποιήσεως 48.086.945 282,30. Ἐὰν ὅμως ἀναγάγωμεν τὰ ξένα νομίσματα εἰς τὴν τρέχουσαν τιμὴν αὐτῶν, τὸ ὀφειλόμενον κεφάλαιον ἀνέρχεται εἰς σημερινὰς δρχ. 77.871.582.405 Ὑπάρχουσιν ὅμως ὡρισμένα δάνεια, ὧν τὸ κεφάλαιον προβλέπεται ὅτι, συνεπείᾳ τῆς ἀναπτύξεως αὐτῶν καὶ τῆς ἐκδόσεως νέων τοιουτων, θέλει αὐξήσει, καὶ ἡ αὔξησις αὕτη ὑπολογίζεται ὅτι θέλει ἀνέλθει εἰς δρχ. 2.736.791 000. Ἡ συνολικὴ ἐτησία ἐπιβάρυνσις, ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου δρχ. 77.871 582.405, ἀνέρχεται εἰς σημερινὰς δρχ. 5 656.574.934, δι' ἀναγωγῆς τῶν ξένων νομισμάτων εἰς τὴν τρέχουσαν τιμὴν αὐτῶν. Ἀλλ' ἡ κυβέρνησις ἀπὸ τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους 1932—1933, ἀμφισβητοῦσα τὴν εἰς χρυσᾶ φράγκα ὑποχρέωσιν, καταβάλλει λίρας Ἀγγλίας, ἐπὶ τῇ βάσει μιᾶς λίρας ὡς ἀντιστοιχούσης εἰς 25 φρ. χρυσᾶ, ἐπέρχεται δ' ἐκ τούτου ἐλάττωσις τοῦ προμνησθέντος ποσοῦ κατὰ 570 ἑκατ. δραχμῶν περίπου καὶ ἑπομένως, ἐὰν ἐπληρώνετο ὁλόκληρος ἡ ὑπηρεσία τῶν δανείων, θ' ἀπητοῦντο δρχ. 5.100.000.000 περίπου. Ἐν τούτοις, διὰ μὲν τὰ ἐσωτερικὰ ὁμολογιακὰ δάνεια ὁ ἀρχικὸς τόκος περιωρίσθη εἰς 75 %, ἀνασταλέντος τοῦ χρεωλυσίου, ἀπὸ τῆς χρήσεως τοῦ 1932—1933, καὶ ἑπομένως ἡ ὑπηρεσία αὐτῶν ἀπαιτεῖ μόνον 620 ἑκατομμ. περίπου, σὺν δὲ τῇ ἐκ δραχ. 1.500.000 προμηθείᾳ ἀπαιτεῖ 621.500 000. Διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἐξωτερικῶν δανείων ἀπεφασίσθη ἡ διὰ τὸ οἰκονομικὸν ἔτος 1933—1934 πληρωμὴ ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ τοκου 27 1/2 % καὶ διὰ τὸ οἰκονομικὸν ἔτος 1934—1935 ποσοστοῦ 35 %, ἀνασταλέντος ἐπίσης τοῦ χρεωλυσίου. Τὸ σύνολον τῶν ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ 1933—1934 ἀναγεγραμμένων πιστώσεων, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ δημοσίου χρέους ἀνέρχεται εἰς δραχ. 1.238.000.000, ὑπολογίζεται δὲ ὅτι θ' ἀπαιτηθῇ πρόσθετος πίστωσις ἐκ δραχ. 120 ἑκατ. περίπου διὰ νὰ ἐπαρκέσῃ εἰς τὴν πληρωμὴν τοῦ ποσοστοῦ 27 1/2 %, διότι αἱ πιστώσεις αὗται ἐγένοντο μὲ πρόβλεψιν ποσοστοῦ 22 1/2 %. Πρὸς πληρεστέραν ἀπεικόνισιν τοῦ δημοσίου χρέους, δέον ν' ἀναφέρομεν, ὅτι, «τῇ ἐγγυήσει τοῦ κράτους», ἔχουσι προσέτι χορηγηθῆ μέχρι τῆς 31 Μαρτίου 1933 δάνεια ὡς ἑξῆς: α) ὑπὸ τῶν ταχυδρομικῶν ταμιευτηρίων πρὸς τρίτους ἐν συνόλῳ δρχ. 184.773.816,50· β) ὑπὸ τοῦ Ταμείου Παρακαταθηκῶν καὶ Δανείων ἐν συνόλῳ δρχ. 151.217.622 40· γ) ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος ἐν συνόλῳ δραχμὰς 799.747.194,36· δ) ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Κτηματικῆ Τραπέζῃ ἐν συνόλῳ δρχ. 85.081.003,70· ε) ὑπὸ τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος ἐν συνόλῳ δρχ. 352.013.155,09· στ) ὑπὸ τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος πιστώσεις εἰς τὴν Ἀγροτικὴν Τράπεζαν δρχ. 500.000· ζ) ὑπὸ τοῦ Μετοχικοῦ Ταμείου τοῦ Στρατοῦ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Στρατιωτικὴν Ἕνωσιν δρχ. 4.763.820,95 η) ὑπὸ τῆς Hambros Bank εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἑταιρείαν Λιπασμάτων δρχ. 214.125 000 καὶ θ) ὑπὸ τοῦ Δ. Πολυμέρη εἰς Εἰδικὸν Ταμεῖον Ἐπαρχιακῆς ὁδοποιίας Βόλου δρχ. 35.561.250. Σύνολον γενικὸν δρχ. 1.827.784.863.

Γενικὴ ἀνακεφαλαίωσις.

I. Ἐξωτερικὸν χρέος

1) Πάγια δάνεια εἰς ξένον νόμισμα—Δραχμαὶ σταθεροποιήσεως ...:	Δρχ. 26.265.136.117.90	
2) Πολεμικὰ καὶ διακυβερνητικὰ χρέη— » » ...	» 5.660.194.890.28	
3) Κυμαινόμενον χρέος — » » ...	» (α) 682.912.012.50	Δρχ. 32.608.243.020.63

II. Ἐσωτερικὸν χρέος

1) Πάγια δάνεια εἰς δραχμὰς	Δρχ. 10.526.303.095 05	
2) Χρέος πρὸς τὰς Τραπέζας	» (β) 4.448.960.387.09	
3) Κυμαινόμενον χρέος	» 503.438.779.53	Δρχ. 15.478.702.261.67
Σύνολον δημοσίου χρέους		» 48.086.945.282.30 (*)

(*) Ἡ Comité Financier ἐν τῇ ἐκθέσει της (6—14 Ἰουνίου 1933) περὶ οἰκονομικῶν τῆς Ἑλλάδος ἀναβιβάζει τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον χρέος κατὰ τὴν 31 Μαρτίου 1933 εἰς δραχμὰς σταθεροποιήσεως .... Δρχ. » 47.858.403.532.30

Καθόσον α) *Συμπεριλαμβάνει* ὑπὸ τὴν ὁμάδα «Κυμαινόμενον ἐξωτερικὸν χρέος» καὶ τὸ εἰς δρχ. σταθερ. ἰσότιμον τῆς ἐκ £ 11.662 ὀνομαστικῆς ἀξίας συναλλαγματικῆς εἰς διαταγὴν οἴκου Skoda, ἐκδόσεως Σ.Ε.Κ. ἀποδοχῆς ἑλληνικοῦ δημοσίου, καίτοι οἱ τόκοι καὶ τὸ κεφάλαιον τῆς συναλλαγματικῆς ταύτης πληρώνονται ὑπὸ τοῦ κράτους ὑπὸ τύπον συνδρομῆς πρὸς Σ.Ε.Κ. ἀποληπτέαι ἐν καιρῷ..... » » — 11.998.250.—

47.840.405.282.30

β) *Δὲν συμπεριλαμβάνει* ὑπὸ τὴν ὁμάδα «Χρέος πρὸς τὰς Τραπέζας» τὸ εἰς δρχμ. σταθερ. ἰσότιμον τοῦ ἐκ δραχ. χρ. 16.436.000 δανείου ὀφειλομένου εἰς Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος, καθόσον, τὸ δάνειον τοῦτο, ὡς τυγχάνον ἄτοκον, δὲν ἐπιβαρύνει τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δημοσίου χρέους ....
Τὸ δάνειον τοῦτο εἶναι ἐξοφλητέον κατὰ τὴν λῆξιν τοῦ ἐκδοτικοῦ δικαιώματος τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος .... » » + 246.540.000.—

48.086.945.282.30

Β'. Οἰκονομικὸς ἔλεγχος. Ἡ κυβέρνησις τοῦ Δ. Γ. Ράλλη, διὰ διακοινώσεώς της ἀπὸ 10 Μαΐου 1897, ἐπιζητοῦσα ἐκ παντὸς τρόπου τὴν περάτωσιν τῆς πρὸς τὴν Τουρκίαν ἐμπολέμου καταστάσεως, εἶχεν ἀναθέσει εἰς τὰς ἓξ Μεγάλας Δυνάμεις «ἄνευ ὅρων» τὴν φροντίδα τῶν συμφερόντων της, κατ' ἀκολουθίαν δὲ τούτου αὗται προέβησαν εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπογραφὴν τῆς μετὰ τῆς Τουρκίας προκαταρκτικῆς τῆς εἰρήνης συνθήκης τῆς 6/18 Σεπτεμβρίου 1897. Τὸ ἄρθρον 2 τῆς συνθήκης ὥριζεν ὅτι ἡ Ἑλλὰς θέλει καταβάλει τῇ Τουρκίᾳ πολεμικὴν ἀποζημίωσιν ἐκ 4 ἑκατ. λιρῶν τουρκικῶν καὶ προέβλεπεν ὅτι «ὁ ἀναγκαῖος διακανονισμός, ὅπως διευκολυνθῇ ἡ ταχεῖα καταβολὴ τῆς ἀποζημιώσεως, γενήσεται τῇ συγκαταθέσει τῶν Δυνάμεων, κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε νὰ μὴ προσβάλῃ τὰ κεκτημένα δικαιώματα τῶν ἀρχαίων δανειστῶν κατόχων τίτλων τοῦ δημοσίου τῆς Ἑλλάδος» καὶ ὅτι «πρὸς τοῦτο θέλει ἱδρυθῇ ἐν Ἀθήναις διεθνὴς ἐπιτροπὴ ἐκ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν μεσολαβουσῶν Δυνάμεων, ἑκάστης αὐτῶν διοριζούσης ἀνὰ ἓν μέλος. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις θέλει προκαλέσει τὴν ψήφισιν νόμου ἐκ τῶν προτέρων ἀρεστοῦ ταῖς Δυνάμεσι, κανονίζοντος τὴν λειτουργίαν τῆς ἐπιτροπῆς καὶ καθ' ὃν ἡ εἴσπραξις καὶ ἡ διάθεσις προσόδων ἐπαρκῶν εἰς τὴ ὑπηρεσίαν τοῦ διὰ τὴν πολεμικὴν ἀποζημίωσιν δανείου καὶ τῶν ἄλλων ἐθνικῶν χρεῶν θέλουσι τεθῆ ὑπὸ τὸν ἀπόλυτον ἔλεγχον τῆς εἰρημένης ἐπιτροπῆς». Οὕτως ἐπεβλήθη κατ' ἀρχὴν ο «ἀπόλυτος» καὶ «διπλωματικος» ἔλεγχος τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἑλλάδος.

Κατὰ τὴν πενταετίαν 1892—1896 ὁ μέσος ὅρος τῶν ἐσόδων τοῦ κράτους ἦτο 91.600.000, ὑπελογίσθη δὲ ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις ἐκπονησάσης κατὰ τὸ 1897—1898 τὸ σχέδιον τοῦ νόμου «περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου» διεθνοῦς ἐπιτροπῆς, ὅτι ἠδύνατο ν' ἀναβιβασθῇ εἰς 93.931.000. Ὁ πόλεμος τοῦ 1897 προὐξένησεν ἐκτάκτους δαπάνας περὶ τὰ 60 ἑκατομ., ἀναβιβασμὸν δὲ τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας εἰς 90 ἑκατομ. καὶ ἔλλειμμα 30 ἑκατομ., προεβλέποντο δὲ ὑπὸ τῆς προμνησθείσης ἐπιτροπῆς διὰ τὴν ἐπερχομένην πενταετίαν ἐνιαύσια ἐλλείμματα, βαθμιαίως μειούμενα, μεταξὺ 20 καὶ 30 ἑκατομ. καὶ ἐπὶ πλέον ἐχρειάζοντο 95 ἑκατομ. φράγκων, ἀντιστοιχοῦντα, ἐπὶ τῇ βάσει μέσου ὅρου τῆς κατὰ τὸ 1896 πρὸς δραχ. 1,73 ἀνὰ φράγκον τιμῆς τοῦ συναλλάγματος, εἰς 164 ἑκατ. δραχμῶν, διὰ τὴν ἀποζημίωσιν τῆς Τουρκίας πρὸς ἐκκένωσιν τῆς Θεσσαλίας.

Ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Στ. Στρέϊτ, διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, διεπραγματεύθη, μετὰ τῶν ἐν Ἀθήναις ἀφιχθέντων ἀντιπροσώπων τῶν Δυνάμεων, τὸ κείμενον τοῦ περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου νομοσχεδίου, τὸ ὁποῖον, ψηφισθὲν ὑπὸ τῆς βουλῆς, ἀπετέλεσε τὸν νόμον ‚ΒΦΙΘ' τῆς 28 Φεβρουαρίου 1898 «Περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου». Κατὰ τὰς διατάξεις αὐτοῦ, ὠργανώθη ἐν Ἀθήναις «Διεθνὴς Οἰκονομικὴ Ἐπιτροπὴ» (Δ. Ο. Ε., γαλλιστὶ «Commission Financière Internationale»), ἐξ ἀντιπροσώπων τῶν ἓξ Δυνάμεων ἤτοι Ἀγγλίας, Αὐστροουγγαρίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Ἰταλίας καὶ Ρωσίας. Ἀλλὰ μετὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον ἔπαυσαν ν' ἀντιπροσωπεύωνται ἐν τῇ Δ. Ο. Ε. ἡ μὲν Γερμανία καὶ ἡ Αὐστροουγγαρία δυνάμει τῶν συνθηκῶν τῶν Βερσαλλιῶν καὶ τοῦ Τριανόν, ἡ δὲ Ρωσία κατ' ἀκολουθίαν τοῦ σοβιετικοῦ καθεστῶτος (νόμος 2683 τῆς 10 Αὐγούστου 1921). Εἰς τὴν Δ. Ο. Ε. ἀνετέθη ἡ διάθεσις τοῦ προϊόντος τῶν ὑπεγγύων προσόδων διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν εἰς χρυσὸν δημοσίων δανείων, ἡ δὲ εἴσπραξις τῶν προσόδων τούτων ἀνετέθη εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις ἑδρεύουσαν ἑταιρείαν διαχειρίσεως τῶν προσόδων τούτων, ἥτις εἶναι ἡ προϋφισταμένη ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν «Ἑταιρεία τῶν μονοπωλίων» πρὸς διαχείρισιν τοῦ δανείου τῶν μονοπωλίων τοῦ 1887. Ἐν παραρτήματι τοῦ νόμου ‚ΒΦΙΘ', προσηρτήθη «κανονισμὸς τῶν εἰς χρυσὸν χρεωλυτικῶν καὶ παγίων δημοσίων δανείων», ὅστις ἀποτελεῖ τὸν συμβιβασμὸν μετὰ τῶν κατόχων ὁμολογιῶν τῶν εἰς χρυσον δανείων. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ εἰς τραπεζικὰ γραμμάτια δάνεια τοῦ κράτους, καὶ τούτων ἡ υπηρεσία ἠσφαλίσθη διὰ τῶν πλεονασμάτων τῶν ὑπεγγύων προσόδων. Τὸ εἰς τραπεζικὰ γραμμάτια ἐκ δανείων χρεωλυτικῶν καὶ παγίων δημόσιον χρέος, ἀνερχόμενον εἰς δραχμὰς 60.723.795, καὶ τὸ ἐξ ἐντόκων γραμματίων, ἀνερχόμενον εἰς δραχ. 18.345.362, συναπετέλεσαν τὸ λεγόμενον ἡνοποιημένον δάνειον κεφαλαίου δραχ. 76.354.000 πρὸς 5%, διὰ τοῦ ὁποίου ἐγένετο τροπὴ καὶ ἐξόφλησις πάντων τῶν προγενεστέρων δανείων καὶ ἐτακτοποιήθησαν πᾶσαι αἱ ὀφειλαὶ αὗται τοῦ κράτους. Συνάμα δὲ ἐλήφθη διὰ τοῦ ἄρθρου 30 τοῦ νόμου, πρόνοια περὶ βαθμιαίας ἐξοφλήσεως τῆς εἰς τραπεζικὰ γραμμάτια ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας, ἀνερχομένης εἰς 94 ἑκατομ. ἐν συνόλῳ δι' ἐτησίας ἀποσβέσεως δραχ. 2.000.000 κατ' ἐλάχιστον ὅρον καὶ ἐφεξῆς καὶ ἀπηγορεύθη ἡ συνομολόγησις ἑτέρου δανείου ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ ἄνευ ἀδείας τῆς διεθνοῦς ἐπιτροπῆς, πρὸ τῆς ἐντελοῦς ἐξοφλήσεως τοῦ προϋφισταμένου. Περιωρίσθη δὲ εἰς δραχ. 10 000 000 τὸ ποσόν, ὅπερ δικαιοῦται ἡ κυβέρνησις νὰ δανείζεται δι' ἐντόκων γραμματίων, ἤτοι ἴσον πρὸς τὸ δέκατον τῶν τακτικῶν ἐσόδων τοῦ προϋπολογισμοῦ, ἐπιτρεπομένης τῆς ὑπερβάσεως μόνον τῇ ἀδείᾳ τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ἐλέγχου. Προσέτι καθωρίσθη ὅτι «οὐδεμία ἑτέρα ἔκδοσις πιστωτικοῦ νομίσματος δύναται νὰ ἀποφασισθῇ ἢ νὰ ἐπιτραπῇ ὑπὸ τοῦ κράτους ἐκτὸς ἐκείνων, αἵτινες ἤθελον γίνει διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ ἐμπορίου, ἐντὸς τῶν κανονιζομένων ἢ κανονισθησομένων ὁρίων διὰ τῶν καταστατικῶν τῶν συνεστημένων ἢ συσταθησομένων τραπεζῶν ἐκδόσεως». Διὰ τῶν μέτρων τούτων ἐσκοπεῖτο ν' ἀποτραπῇ εἰς τὸ μέλλον ἔκδοσις πιστωτικοῦ νομίσματος, δυναμένου νὰ προκαλέσῃ ἐξευτελισμὸν αὐτοῦ καὶ νὰ καταστήσῃ χιμαιρικὰς τὰς δοθείσας ὑπὲρ τῶν εἰς χρυσὸν δανείων ἐγγυήσεις.

Διὰ τοῦ νόμου ‚ΒΦΜΒ' τῆς 21 Μαρτίου 1898 ἐπετράπη ἡ ἔκδοσις δανείου φρ. χρ. 170 ἑκατ. πραγματικοῦ κεφαλαίου ἐπὶ τῇ ἀλληλεγγύῳ ἐγγυήσει τῆς Γαλλίας, τῆς Μ. Βρεττανίας καὶ τῆς Ρωσίας καί, κατ' ἀκολουθίαν τούτου, ἐξεδόθη τὸ δάνειον τῶν φρ. 125 ἑκατ., ἀναβιβασθὲν βραδύτερον εἰς 150.592.500, ἐπὶ τόκῳ 2 1/2 %, ἴσῳ πρὸς 1.10 % τοῦ ὀνομαστικοῦ κεφαλαίου, ἐπὶ τιμῇ ἐκδόσεως 100 1/2 % καὶ χρεωλυσίῳ ἴσῳ πρὸς 1.10 % τοῦ ὀνομαστικοῦ κεφαλαίου. Ἡ Δ. Ο. Ε. διέθεσε τὸ προϊὸν αὐτοῦ πρὸς πληρωμὴν τῆς ἐπιβληθείσης εἰς τὴν Ἑλλάδα πρὸς τὴν Τουρκίαν πολεμικῆς ἀποζημιώσεως (φρ. 93 936 420., πρὸς πληρωμὴν τοῦ κυμαινομένου χρέους εἰς χρυσὸν 31.360.053) καὶ πρὸς τακτοποίησιν ἄλλων τινῶν ὑποχρεώσεων, ἀπέμεινε δὲ ὑπόλοιπον φράγκων 22.529.614, ἀνῆκον τῇ κυβερνήσει καὶ χρησιμοποιηθὲν εἰς κάλυψιν τῶν ἐλλειμμάτων φρ. 4.815.327 καὶ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν εἰς χρυσὸν δανείων φρ. 17 714.286. Οὕτω ἐπῆλθε πλήρης ἐξυγίανσις τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν. Πρὸς διασφάλισιν τοῦ νομίσματος κατὰ κινδύνου ὑποτιμήσεως, ὁ νόμος περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου (ἄρθρ. 30) ὥρισεν ὅτι «οὐ-

Digitized by Google

Ἑλληνικὸν δημόσιον χρέος (Πίναξ ὑπηρεσίας οἰκονομικοῦ ἔτους 1 Ἀπριλίου 1933 — 31 Μαρτίου 1934).

I. Ἐξωτερικὸν χρέος.

Σειρὰ προτεραιότητος τῶν ἠγγυημένων δανείων	Λῆξις	Νόμισμα συμβάσεως	Δάνεια εἰς ξένον νόμισμα	Κεφάλαιον ἐν κυκλοφορίᾳ τὴν 31 Ἀπριλίου 1933		Ξένον νόμισμα	Τόκοι	Χρεωλύσιον		Προμήθεια	Σύνολον	
			1. Πάγιον χρέος.									
			α') Ἠγγυημένον (1)									
2	—	Φράγκα χρυσᾶ	5% 1881 (2)	70.489.500	—	Φράγκα χρυσᾶ	2.885.241	414.000	—	14.944	3.314.185	—
3	—	» »	5 » 1884 (2)	61.300.000	—	» »	2.509.076	362.124	—	12.998	2.884.198	—
4	—	» »	4 » 1887 Μονοπωλίων (2)	95.121.500	—	» »	3.533.945	319.308	—	18.069	3.871.322	—
5	—	» »	4 » 1889 Πάγιον (2)	105.527.000	—	» »	3.455.730	496.000	—	17.897	3.969.627	—
6	—	» »	5 » 1890 Πειραιῶς—Λαρίσης (2)	40.203.000	—	» »	1.615.531	239.606	—	8.523	1.893.660	—
7	—	» »	5 » 1893 Κεφαλαιώσεως (2)	6.493.000	—	» »	265.727	29.217	—	1.365	296.309	—
9	—	» »	2½ 1898 Ἠγγυημένον (2)	56.977.500	—	» »	1.399.469	4.021.861	—	6.776	5.428.106	—
12	2000	» »	4% 1902 Ἑλληνικῶν Σιδηροδρόμων (2)	53.659.500	—	» »	2.144.880	76.250	—	10.819	2.231.949	—
13	1945	» »	5 » 1907 Ἐθνικῆς Ἀμύνης	12.014.000	—	» »	593.175	610.000	—	6.016	1.209.191	—
14	1961	» »	4 » 1910 110 ἑκατομμυρίων	87.943.000	—	» »	3.501.840	801.250	—	21.516	4.324.606	—
15	1964	» »	5 » 1914 500 ἑκατομμυρίων (2)	291.650.000	—	» »	14.535.000	2.302.500	—	84.188	16.921.688	—
15	—	» »	5 » 1914 Μήπω ἐκδοθὲν τμῆμα (2)	—	—	» »	—	—	—	—	—	—
20	1991	Φρ. γαλλικὰ	3 » 1893 Ἑνωτικοῦ Θεσσαλονίκης—Κων/πόλεως (2)	137.022.500	—	Φρ. γαλλικὰ	4.110.675	867.500	—	24.891	5.003.066	—
21	1961	Λίρ. Ἀγγλίας	7 » 1924 Προσφυγικὸν τμῆμα ἀγγλικὸν (2)	9.421.000	—	Λίρ. Ἀγγλίας	657.265	139.000	—	3.634	799.899	—
21	1961	Δολλάρια	7 » 1924 » » ἀμερικανικὸν (2)	10.361.000	—	Δολλάρια	723.100	87.000	—	3.833	813.933	—
22	—	Λίρ. Τουρκ. χρ.	Συμμετοχὴ εἰς ὀθωμανικὸν χρέος (3)	—	—	Λίρ. Τουρκ. χρ.	—	83.600	—	—	83.600	—
23	1952	Δολλάρια	8% 1925 Ὑδρεύσεως (Ulen) (2)	9.576.000	—	Δολλάρια	761.400	238.600	—	2.500	1.002.500	—
25	1954	Λίρ. Ἀγγλίας	8½ 1926 Α' Σουηδικόν	942.884	11-4	Λίρ. Ἀγγλίας	80.145	14.494	—	—	94.639	—
26	1968	» »	6% 1928 Σταθεροποιήσεως τμῆμα ἀγγλικὸν (2)	3.970.680	—	» »	237.758	32.680	—	1.270	271.708	—
26	1968	Δολλάρια	6 » 1928 » » ἀμερικανικὸν (2)	16.581.500	—	Δολλάρια	992.865	136.500	—	5.306	1.134.671	—
29	1968	Λίρ. Ἀγγλίας	6 » 1928 Α' παραγωγικὸν (δημόσια ἔργα) £ 4.000.000	3.931.740	—	Λίρ. Ἀγγλίας	235.457	30.280	—	1.253	266.990	—
30	1968	Φρ. ἑλβετικὰ	6 » 1931 Β' » » » 4.600.000	115.593.665	51	Φρ. ἑλβετικὰ	6.992.470	889.815	—	36.836	7.849.121	—
31	1957	Δολλάρια	8 » 1925 Ἑλληνικῶν Σιδηροδρόμων (Βελγικόν)	10.492.700	—	Δολλάρια	741.031	1.594.900	—	4.511	2.340.442	—
33	1954	Λίρ. Ἀγγλίας	6 » 1930 Σχολικῶν κτηρίων	980.320	19-9,6	Λίρ. Ἀγγλίας	58.820	20.860	—	—	79.680	—
34	1983	Φράγκα χρυσᾶ	3 » 1893 Ἑταιρείας Σιδηρ. Θεσ/νίκης—Μοναστηρίου	10.000.000	—	Φράγκα χρυσᾶ	720.000	27.450	—	3.737	751.187	—
			β') Μὴ ἠγγυημένον									
	1966	Λίρ. Τουρ. χάρτ.	5% Σμύρνης—Ἀϊδινίου (Σιδηρόδρομοι)	206.850	—	Λίρ. Τουρ. χάρτ.	10.342	5.172	—	—	15.514	—
	1963	» » »	5 » M. E. Guiffray	17.600	—	» » »	880	550	—	—	1.430	—
	1967	» » »	5 » Ἑταιρείας Προκυμαιῶν Σμύρνης	338.616	70	» » »	16.931	9.406	—	—	26.337	—
			Ἀνακεφαλαίωσις εἰς διάφορα νομίσματα									
			Φράγκα χρυσᾶ	891.378.000	—	Φράγκα χρυσᾶ	37.189.614	9.699.566	—	206.848	47.096.028	—
			Λίραι Ἀγγλίας	19.246.625	11-1,6	Λίρ. Ἀγγλίας	1.269.445	237.314	—	6.157	1.512.916	—
			Δολλάρια	47.011.200	—	Δολλάρια	3.218.396	2.057.000	—	16.150	5.291.546	—
			Φράγκα γαλλικὰ	137.022.500	—	Φρ. γαλλικὰ	4.110.675	867.500	—	24.891	5.003.066	—
			» ἑλβετικὰ	115.593.665	51	Φρ. ἑλβετικὰ	6.922.470	889.815	—	36.836	7.849.121	—
			Λίραι Τουρκίας χρυσαῖ	—	—	Λίρ. Τουρ. χρυσ.	—	83.600	—	—	83.600	—
			» » χάρτιναι	563.066	70	» » χάρτ.	28.153	15.128	—	—	43.281	—
			2. Πολεμικὰ καὶ διακυβερνητικὰ χρέη (*)									
1	1974	Φράγκα χρυσᾶ	1833 Τριῶν Δυνάμεων (4)	37.746.011	—	Φράγκα χρυσᾶ	—	900.000	—	—	900.000	—
	1987	Λίρ. Ἀγγλίας	Πολεμικὸν χρέος πρὸς Ἀγγλίαν	6.950.000	—	Λίρ. Ἀγγλίας	—	350.000	—	—	350.000	—
	1935	» »	Ἄτοκα γραμμάτια δι' ὑλικὸν χορηγηθὲν παρ' ἀγγλικῆς κυβερνήσεως	43.395	12-8	» »	—	10.849	—	—	10.849	—
	1990	Δολλάρια	Πολεμικὸν χρέος πρὸς Ἀμερικὴν	5.496.856	—	Δολλάρια	—	300.000	—	—	300.000	—
27	1948	»	4% 1929 ἀμερικανικῆς κυβερνήσεως (4)	11.336.000	—	»	431.300	458.000	—	—	889.300	—
	1966	Φρ. γαλλικὰ	Πολεμικὸν χρέος πρὸς Γαλλίαν	Μχ. 8.324.000	—	Φρ. γαλλικὰ	—	2.195.718	—	—	2.195.718	—
18	1948	Δολλάρια	5% καναδικῆς κυβερνήσεως (5)	6.525.000	—	Δολλάρια	304.250	260.000	—	—	563.250	—
	1961	Λέβα	6% 1927 Συμφωνία Μολλὼφ—Καφαντάρη	1.012.222.623	—	Λέβα	53.976.795	34.312.630	—	—	88.289.425	—
			Ποσά, τῶν ὁποίων ἡ πληρωμὴ ἀνεστάλη κατὰ τὸ σχέδιον Χοῦβερ, πληρωτέα εἰς 10 ἐτησίας ἴσας δόσεις									
			1) Πρὸς Γαλλίαν									
		Φρ. γαλλικὰ	α') Πολεμικὸν χρέος 1.970.894.—	—	—	Φρ. γαλλικὰ	—	238.359	—	—	238.359	—
		» χρυσᾶ	β') Δάνειον 1833 300.000.—	—	—	Φράγκα χρυσᾶ	—	37.926	—	—	37.926	—
			2) Πρὸς Ἀγγλίαν									
		Λίρ. Ἀγγλίας	α') Πολεμικὸν χρέος 350.000.—	—	—	Λίρ. Ἀγγλίας	—	42.593	—	—	42.593	—
		» »	β') Δάνειον 1833 12.000.—	—	—	» »	—	1.517	—	—	1.517	—
			3) Πρὸς Ἀμερικὴν									
		Δολλάρια	α') Πολεμικὸν χρέος 210.000.—	—	—	Δολλάρια	—	26.339	—	—	26.339	—
		»	β') Δάνειον 4% 1929 889.080.—	—	—	»	—	107.946	—	—	107.946	—
			4) Πρὸς καναδικὴν κυβέρνησιν									
		»	Δάνειον 5% «Καναδικὸν» 640.907.53	—	—	$ καναδικὰ	—	42.068	—	—	42.068	—
			Ἀνακεφαλαίωσις διαφόρων νομισμάτων									
			Φράγκα χρυσᾶ	37.746.011	—	Φράγκα χρυσᾶ	—	937.926	—	—	937.926	—
			Λίραι Ἀγγλίας	6.993.395	12-8	Λίρ. Ἀγγλίας	—	404.959	—	—	404.959	—
			Δολλάρια	16.832.856	—	Δολλάρια	431.300	892.285	—	—	1.323.585	—
			Μάρκα χρυσᾶ	8.324.000	—	Μάρκα χρυσᾶ	—	—	—	—	—	—
			Δολλάρια καναδικὰ	6.525.000	—	$ καναδικὰ	303.250	302.068	—	—	605.318	—
			Λέβα	1.012.222.623	—	Λέβα	53.976.795	34.312.630	—	—	88.289.425	—
			Φράγκα γαλλικὰ	—	—	Φρ. γαλλικὰ	—	2.434.077	—	—	2.434.077	—
1933 Μάϊος			**3. Κυμαινόμενον χρέος**									
		Δολλάρια	Προκαταβολὴ Speyer	7.500.000	—	Δολλάρια	225.000	—	—	2.500	237.500	—
		Λίρ. Ἀγγλίας	Ἔντοκα γραμμάτια δημοσίου εἰς χρυσόν	300	—	—	—	—	—	—	—	—
			Ἔντοκα γρ/τια εἰς διαταγὴν οἴκου Skoda £ 34.662 (6)	—	—	Λίρ. Ἀγγλίας	1.962	32.700	—	—	34.662	—
			Ἔντοκα γραμμάτια κατασκευῆς ἀντιτορπιλλικῶν (**)	320.798	14-0	» »	—	320.798	14-0	—	320.798	14-0
			Τόκοι ἐπὶ ἐγγυήσεως ἑταιρείας Foundation	—	—	Δολλάρια	10.000	—	—	—	10.000	—
			Ἀνακεφαλαίωσις διαφόρων νομισμάτων									
			Λίραι Ἀγγλίας	321.098	14-0	Λίρ. Ἀγγλίας	1.962	353.498	14-0	—	355.460	14-0
			Δολλάρια	7.500.000	—	Δολλάρια	235.000	—	—	2.500	237.500	—

(1) Διὰ τῶν ὑπεγγύων προσόδων εἰς τὸν Δ. Ο. Ε.
(2) Ὑπηρεσία ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς Δ. Ο. Ε.
(3) Ἀνασταλεῖσα καταβολὴ ἐν ἀναμονῇ τοῦ ὑπὸ τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως διακανονισμοῦ συμφώνως πρὸς τὴν δήλωσιν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἐν Λωζάννῃ (1923). Τὸ ποσὸν λιρῶν τουρκικῶν χρυσῶν 83.600 καθωρίσθη βάσει τοῦ τελευταίου κυρίου συμφώνου (14 Δεκεμβρίου 1932) μεταξὺ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Γάλλων κομιστῶν καὶ τῆς Τουρκίας καὶ ἐπὶ τῆς ἀναλογούσης εἰς βάρος τῆς Ἑλλάδος μερίδος.
(4) Ὑπηρεσία ἠγγυημένη ὑπὸ τοῦ Δ. Ο. Ε.
(5) Ὑπηρεσία ἐξασφαλιζομένη διὰ τῶν πλεονασμάτων τῶν ὑπεγγύων τῷ Δ.Ο.Ε. προσόδων.
(6) Συναλλαγματικαὶ ἐκδόσεως Σ. Ε. Κ. ἀποδοχῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως.
(*) Ἀνασταλεῖσαι προκαταβολαὶ λόγῳ ἀναβολῆς ἐπανορθώσεων.
(**) Ἐφ' ἅπαξ ἐξόφλησις διὰ τοῦ προϋπολογισμοῦ ὑπουργείου Ναυτικῶν.

δὲν δάνειον ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ δύναται νὰ συνομολογηθῇ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ἄνευ τῆς συναινέσεως τῆς Διεθνοῦς Ἐπιτροπῆς, πρὶν ἢ τὸ εἰς τραπεζικὰ γραμμάτια ὑφιστάμενον δάνειον ἐξοφληθῇ» καὶ προσέτι ὅτι «οὐδεμία ἑτέρα ἔκδοσις πιστωτικοῦ νομίσματος δύναται ν' ἀποφασισθῇ ἢ ἐπιτραπῇ ὑπὸ τοῦ κράτους, ἐκτὸς ἐκείνων, αἵτινες ἤθελον γίνει διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ ἐμπορίου, ἐντὸς τῶν κανονιζομένων ὁρίων διὰ τῶν καταστατικῶν τῶν προνομιούχων τραπεζῶν».

Διὰ τῆς Διεθνοῦς Οἰκονομικῆς Ἐπιτροπῆς ἐξησφαλίσθη ἡ ἐκτέλεσις τῆς ὑπηρεσίας τοῦ προμνησθέντος δανείου, καθὼς καὶ τοῦ δανείου τοῦ 1833, τοῦ ὁποίου τὸ ὑπόλοιπον ἀνήρχετο κατὰ τὸν χρόνον τοῦ συμβιβασμοῦ εἰς φρ. 66.548.014, καθὼς ἐπίσης καὶ τοῦ χρέους πρὸς τοὺς κληρονόμους τοῦ βασιλέως Ὄθωνος καὶ λοιπῶν. Ἰδιαίτερος κανονισμὸς διέλαβε περὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰς χρυσὸν δημοσίου χρέους, συμπεριληφθεὶς ἐν παραρτήματι τοῦ νόμου ,ΒΦΙΘ' τοῦ 1898, ὑπὸ τὸν τίτλον «Κανονισμὸς τῶν εἰς χρυσὸν χρεωλυτικῶν καὶ παγίων δημοσίων δανείων», καὶ συμπληρωθεὶς διὰ τοῦ νόμου ,ΒΦΞΔ' τῆς 26 Μαΐου 1899. Ὁ κανονισμὸς οὗτος περιελάμβανε τὰ ἑξῆς δάνεια:

Δάνεια		Ποσὸν εἰς φρ.
5%	1881	103.500.000
5 »	1884	90.531.000
4 »	1887 (Μονοπωλίου)	133.045.000
4 »	1889 (Παγίου)	155.000.000
5 »	1890 (Πειραιῶς-Λαρίσης)	59.901.500
5 »	1893 (Κεφαλαιοποιήσεως)	9.739.000
	Σύνολον	551.716.500

Τὰ δάνεια ταῦτα διηρέθησαν εἰς τρεῖς κατηγορίας, ἤτοι:

Κατηγορία	Δάνεια		Ποσὸν
I	4%	1887	φρ. 133.045.000
	5%	1893	» 9.739.000
			φρ. 142.784.000
II	5%	1881	φρ. 103.500.000
	» »	1884	» 90.531.000
	» »	1890	» 59.901.500
			φρ. 253.932.500
III	4%	1889	φρ. 155.000.000

Ὁ ἐλάχιστος τόκος τῶν δανείων τούτων καθω-

Digitized by Google

II. Ἐσωτερικὸν χρέος.

Σειρὰ προτεραιότητος δανείων	Λῆξις	Δάνεια εἰς δραχμὰς	Κεφάλαιον ἐν κυκλοφορίᾳ τὴν 31 Μαρτίου 1933		Τόκοι	Χρεωλύσιον	Προμήθειαι	Σύνολον
		1. Πάγιον χρέος.						
		α') Ἠγγυημένον (1)						
8	1962	Ἄτοκον 1885 Πατριωτικὸν (2)	1.098.750	—	9.080	36.280	—	45.860
10	1978	5% 1898 Ἑνοποιήσεως (2)	70.010.000	—	3.495.500	400.000	9.738	3.905.238
11	1967	5 » 1900 Σιδηροδρόμου Πύργου—Μελιγαλᾶ (2)	10.135.000	—	505.375	105.000	3.051	613.426
16	1938	6 » 1917 Ἐπιτάξεως 100 ἑκατομμυρίων	43.386.500	—	2.525.290	5.230.000	21.342	7.776.632
17	1939	6 » 1918 75 ἑκατομμυρίων	24.113.900	—	1.403.604	2.940.000	11.918	4.355.522
19	1980	5 » 1920 300 ἑκατομμυρίων	270.111.200	—	13.505.560	2.289.000	71.343	15.865.903
24	1949	9 » 1925 Τέκτων	60.312.000	—	5.428.080	—	27.140	5.455.220
		» » προβλεπομένη αὔξησις κεφ. 10 ἑκατομμυρίων	—	—	900.000	—	4.500	904.500
28	1957	8 » 1927 Ἑλλήνων ὑπηκόων	764.400.000	—	60.960.000	9.800.000	353.800	71.113.800
35	1954	6 » 1929 Πολεμοπαθῶν	774.030.000	—	46.201.800	16.240.000	312.209	62.754.009
		» » προβλεπομένη αὔξησις 20 ἑκατομμυρίων	—	—	1.200.000	—	6.000	1.206.009
		Σύνολον	2.017.597.350	—	136.134.289	37.040.280	821.041	173.995.610
32		8% καὶ 6% Δάνεια ἀνταλλαξίμων (τόκοι καταβαλλόμενοι ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου) 8%	3.515.573.000	—	284.660.320	—	—	284.660.320
		6%	849.462.000	—	51.793.860	—	—	51.793.860
		Σύνολον ἠγγυημένου χρέους	6.412.632.350	—	472.588.469	37.040.280	821.041	510.449.790
		β') Μὴ ἠγγυημένον						
	1973	1% 1906 Ναυτικῶν χορηγημάτων	12.344.800	—	123.448	236.500	1.780	361.728
	1951	5 » 1902 Τελωνείου Πατρῶν	282.268	30	14.113	7.902	—	22.015
	1949	6 » 1905 » » πρὸς ἀποπεράτωσιν	173.825	70	10.430	6.192	—	16.592
	1955	6 » 1915 Δικαστηρίου Πατρῶν	492.128	25	29.528	9.955	—	39.483
	1949	8 » 1919 Ἀπαλλοτριώσεως 75 ἑκατομμυρίων						
	1955	8 » 1925 » 200 »	397.450.500	—	31.580.440	5.390.000	184.853	37.155.293
	1959	8 » 1929 » 200 »						
	1961	8 » 1931 » 150 »						
	1942	6½ 1922 Α' Ἀναγκαστικὸν	1.073.631.300	—	69.786.035	70.669.400	702.277	141.157.712
	1964	6% 1924 Δικαστηρίου Πατρῶν	9.457.632	25	567.458	97.158	—	664.616
	1965	6 » 1924 » Βόλου	1.909.843	95	114.591	18.335	—	132.926
	1943	6 » 1923 Ἑλληνοβουλγαρικῆς μεταναστεύσεως	709.754.000	—	41.985.240	40.600.000	412.471	82.997.711
	1945	6 » 1926 Β' Ἀναγκαστικὸν	996.284.700	—	59.777.082	47.084.700	534.309	107.396.091
	1937	8 » 1926 Γ' »	447.900.000	—	35.832.000	61.000.000	484.160	97.316.160
	1911	7 » 1926 Ἰλίου Μέλαθρον (3)	8.241.200	—	309.760	—	—	309.760
	1947	6 » 1917 Δήμου Πειραιῶς	1.553.752	70	92.293	63.080	—	155.373
	1941	7 » 1930 75 ἑκατομμυρίων Ταμείου παρακαταθηκῶν καὶ δανείων	69.571.687	50	4.870.018	5.808.295	—	10.678.313
	1941	8 » 1930 25 ἑκατομμυρίων Ταμείου παρακαταθηκῶν καὶ δανείων	23.274.262	75	1.86 .941	1.863.797	—	3.725.738
	1941	8 » 1930 75 ἑκατομμυρίων Ταχυδρομικῶν ταμιευτηρίων	69.822.788	25	5.585.823	5.591.389	—	11.177.212
	1941	8 » 1930 15 » » »	13.964.557	65	1.117.165	1.118.278	—	2.235.443
	1941	8 » 1930 25 » » »	23.274.262	75	1.861.941	1.863.797	—	3.725.738
	1941	8 » 1930 25 » » »	25.000.000	—	2.000.000	1.725.738	—	3.725.738
	1942	8 » 1931 30 » » »	30.000.000	—	2.400.000	2.070.885	—	4.470.885
	1942	8 » 1930 45 ἑκατ. Ταμείου παρακαταθ. καὶ δανείων τηλεφωνικὸν	45.000.000	—	3.600.000	3.106.327	—	6.706.327
	1948	5 » 1931 Χρέος ἑλληνικοῦ δημοσίου πρὸς Ζάππειον ἐπιτροπὴν	3.542.978	35	177.149	137.110	—	314.259
	—	6 » 1931 Ἀνταλλαξίμων ἀγροτῶν προσφύγων	133.209.000	—	7.992.540	—	—	7.992.540
	1948	6 » 1932 Χρέος πρὸς Ἅγιον Ὄρος κεφ. 100 ἑκατομ.	—	—	6.000.000	—	—	6.000.000
	1946	10 » 1931 Κτημ. Τραπ. £ 53.500 = (4)	17.535.256	65	1.701.208	738.449	—	2.439.657
		Σύνολον χρέους μὴ ἠγγυημένου	4.113.670.745	05	279.390.203	249.207.257	2.319.850	530.917.310
		Σύνολον παγίου χρέους	10.526.303.095	05	751.978.672	286.247.537	3.140.891	1.041.367.100
		Λαχνοί: 1 Γενικοὶ λαχνοί	—	—	21.553.300	—	94.027	21.647.327
		2 Ἔκτακτον χρεωλύσιον (5)	—	—	—	1.004.240	5.021	1.009.261
		Σύνολον λαχνῶν	—	—	21.553.300	1.004.240	99.048	22.656.588
		2. Χρέος πρὸς τὰς τραπέζας.						
		Χρέος πρὸς τὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος						
		α') Πιστωτικὴ κυκλοφορία						
		1) Κυκλοφορία δυνάμει συμβάσεως μετ' Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος						
		2) Κυκλοφορία ἐκ πιστώσεως νόμου ΓΧΜΒ	2.714.111.163	45	—	(α)	9.643.072	9.643.072
		3) Κυκλοφορία ἐκ πιστώσεως νόμου ΓΧΜΒ ὑπὸ ἐκκαθάρισιν						
		β') Δάνειον 1½% 1925 45 ἑκ. δρχ. χρ. ὑπόλ. Δ. Α. 558.815-15-0 δραχμοπ. δρχ. 350,50 (£ 1)	195.864.986	97	2.937.975	—	—	2.937.975
		γ') Δάνειον ἄτοκον δρχ. 16.436.000	246.510.000	—	—	—	—	—
		Χρέος πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος						
		α') Δάνειον 6% 1924 «648 ἑκατ. δραχμῶν»	526.850.000	—	31.611.000	(α)	—	31.611.000
		β') Καταβολαὶ 20% τοῖς μετρητοῖς εἰς ἀνταλλαξίμους Α' μητρῴου	543.725.692	26	42.216.723	(α)	—	46.216.723
		γ') Τμῆμα ἐκ λογαριασμοῦ ἐπισιτισμοῦ	61.868.545	41	—	—	—	—
	1939	*Χρέος πρὸς τὴν Ἀγροτικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος*						
		Συμφώνως νόμῳ 4332/1929	160.000.000	—	12.800.000	20.000.000	—	32.800.000
		Ἀποσβέσεις (α)						
		α') Πρωτόκολλον τῆς Γενεύης (ἐτησία ἀπόσβεσις)	—	—	—	300.000.000	—	300.000.000
		β') Διάθεσις τῆς συμμετοχῆς εἰς τὰ κέρδη Τραπ. τῆς Ἑλλάδος	—	—	—	—	—	—
		γ') Διάθεσις φόρων καὶ τελῶν ὀφειλομένων παρὰ τῆς Τραπ. Ἑλλάδος	—	—	—	—	—	—
		Σύνολον	4.448.960.387	09	93 565.698	320.000.000	9.643.072	423.208.770
		Κυμαινόμενον χρέος						
	1935	I. Ἔντοκα γραμμάτια Ἐθνικῆς Ἀμύνης	40.522	50	500.000	—	2.500	502.500
		II. Πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος	—	—	—	—	—	—
		Προκαταβολαὶ Ἐθνικῆς Τραπέζης ἔναντι παραγωγικοῦ δανείου	—	—	—	—	—	—
		£ 600.000 Ἐδραχμοποιήθη συμφώνως τῷ διατάγματι τῆς 29 Ἰουλίου 1932	210.300.000 (6)	—	14.721.000	—	—	14.721.000
		$ 300.000 Ἐδραχμοποιήθη συμφώνως τῷ διατάγματι τῆς 29 Ἰουλίου 1932	105.150.000 (6)	—	7.360.500	—	—	7.360.500
		III. Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος						
		Προκαταβολαὶ ἐκ τοῦ λογαριασμοῦ ἑλληνικὸν δημόσιον λογαριασμὸς π οὐπολογισμοῦ εἰς δρχ. (ὑπόλοιπον εἰς δρχ. προϊόντος δανείου ἐλλειμμάτων, τεθὲν προσωρινῶς εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ δημοσίου)	183.936.529	53	—	—	—	—
		Σύνολον	503.438.779	53	22.581.500	—	2.500	22.584.000

1) Διὰ τῶν ὑπεγγύων τῷ Δ. Ο. Ε. προσόδων.
2) Δάνεια ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς Δ. Ο. Ε.
3) Ἐξωφλήθη μετὰ τὸν Μάρτιον 1933.
4) Δραχμοποιηθὲν συμφώνως τῷ διατάγματι τῆς 29 Ἰουλίου 1932.
5) Παρασυρόμεναι ὁμολογίαι ὑπὸ λαχνῶν.
6) Ἐπιτόκιον 7% (maximum).
α) Ἀπόσβεσις ποσοῦ δρχ. 300.000.000 συμφώνως τῷ πρωτοκόλλῳ Γενεύης

ρίσθη εἰς 43% τοῦ ἀρχικοῦ τόκου, ἤτοι 1 72% διὰ τὸ δάνειον τῶν μονοπωλίων 1887, εἰς 32% τοῦ ἀρχικοῦ τόκου, ἤτοι 1.60%, τοῦ δανείου 5% 1893 καὶ διὰ τὰ δάνεια τῆς δευτέρας κατηγορίας καὶ εἰς 32% τοῦ ἀρχικοῦ τόκου, ἢ 1.29% διὰ τὰ δάνεια τῆς τρίτης κατηγορίας. Πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ὑπηρεσίας τῶν δανείων τούτων, καθὼς καὶ τῶν λοιπῶν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τεθέντων δανείων τοῦ 1833, τοῦ 1898 2½% κλπ. προωρίσθησαν αἱ ὑπέγγυοι πρόσοδοι τῶν μονοπωλίων, τοῦ φόρου καταναλώσεως καπνοῦ, χαρτοσήμου καὶ τῶν εἰσαγωγικῶν τελῶν τοῦ τελωνείου Πειραιῶς καὶ ἐκανονίσθησαν λεπτομερῶς οἱ ὅροι τῆς διανομῆς τῶν πλεονασμάτων ἐκ τῶν τριῶν πρώτων προσόδων τούτων, ἐπὶ τῷ τέλει τῆς μέχρι τοῦ ἀρτίου ἐξ αὐτῶν καταβολῆς τοῦ ἀρχικοῦ τόκου καὶ προσέτι ἐλήφθη πρόνοια περὶ τῆς χρεωλυσίας τῶν δανείων τούτων.

Τὸ προηγούμενον τῆς πτωχεύσεως τοῦ 1893, ὁπότε ἀνηρέθησαν αἱ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν δανείων δεδομέναι ἐγγυήσεις καὶ αὐταὶ αἱ πρὸς τὴν ἑταιρείαν τῶν μονοπωλίων ἐκχωρήσεις, ἐχρησίμευσεν ὅπως ἡ μὲν ἑταιρεία διαχειρίσεως ὑπεγγύων προσόδων τεθῇ ὑπὸ τὸν ἄμεσον καὶ ἀπόλυτον ἔλεγχον τῆς Διεθνοῦς Οἰκονομικῆς Ἐπιτροπῆς, ὡς ἐξάρτημα αὐτῆς, αἱ δὲ διὰ τῆς ἑταιρείας ταύτης πραγματοποιούμεναι εἰσπράξεις τῶν ὑπεγγύων προσόδων κατατίθενται εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος (νῦν εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος) εἰς διαταγὴν τῆς Δ.Ο.Ε., ἥτις, μετὰ τὴν διὰ τῶν εἰσπράξεων τούτων ἐκπλήρωσιν τῶν ἀντιστοίχων ἑκάστου ἔτους ἐκ τοκοχρεωλυσίας ὑποχρεώσεων τῶν διὰ τῆς ἐπιτροπῆς ἐξησφαλισμένων δανείων, ἀποδίδει εἰς τὸ δημόσιον τὸ εἰς αὐτὸ ἀνῆκον μέρος τῶν πλεονασμάτων. Οὕτως ἁπλῶς καὶ ἥκιστα πιεστικῶς ἐρρυθμίσθη ἡ ἄσκησις τοῦ διεθνοῦς ἐλέγχου, ἐδόθη ὅμως εἰς τὴν Δ.Ο.Ε. τὸ δικαίωμα νὰ ἀσκῇ ἐποπτείαν ἐπὶ τῶν ὀργάνων τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν τῶν διαχειριζομένων ὑπεγγύους προσόδους καὶ νὰ ζητῇ τὴν ἀντικατάστασιν αὐτῶν.

Ἡ ἐποπτεία αὐτή, ἥτις ἀρχικῶς ἐνεποίει τὴν ἐντύπωσιν ξενικῆς ἐπεμβάσεως εἰς τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα τοῦ κράτους, ἀπεδείχθη βραδύτερον ὅτι ἤσκησεν εὐεργετικὴν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῶν ὑπηρεσιῶν τούτων, διότι ἀνεχαίτιζε τὰς τάσεις τῶν ἑκάστοτε κυβερνήσεων πρὸς κομματικὴν ἐκμετάλλευσιν διὰ προσωπικῶν μεταβολῶν. καθ' ὃν χρό-

Digitized by Google

νον μάλιστα δὲν ὑφίστατο ἡ μονιμότης τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, καὶ πρὸς ἀδιάκοπον ἀναστάτωσιν τῶν ὑπηρεσιῶν καὶ ἔδωκεν εἰς τὸ προσωπικὸν τῶν ὑπηρεσιῶν τούτων τὸ συναίσθημα τῆς ὑπὸ ἔλεγχον μονιμότητος καὶ τῆς μετὰ ἠρεμίας ἐκτελέσεως τοῦ καθήκοντος. Κατέστησε δὲ τὴν ἑταιρείαν διαχειρίσεως ὀργανισμὸν ἀνεξάρτητον τῶν κομματικῶν ἐπιρροῶν καὶ ἱκανὸν νὰ προσδώσῃ εἰς τὴν διαχείρισίν του τὴν ἐπιβαλλομένην τάξιν καὶ ἀκρίβειαν.

Διὰ τοῦ συμβιβασμοῦ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα, διακανονίσασα τὰς πρὸς αὐτὴν ὀφειλὰς τοῦ κράτους, ἐβελτίωσε τὸ ἐνεργητικόν της καὶ ἠδυνήθη οὕτω πρωτίστως μὲν νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπικουρίαν τῆς ἀντικαταληφθείσης Θεσσαλίας, ὡς ἐκ τῆς συγχωνεύσεως τῆς προνομιούχου ἐκδοτικῆς Τραπέζης τῆς Ἠπειροθεσσαλίας μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἐγκριθείσης τῆς περὶ αὐτῆς ἀπὸ 20 Νοεμβρίου 1899 συμβάσεως διὰ τοῦ νόμου ,ΒΧΜΑ΄ τῆς 15 Ἰουλίου 1899 καὶ τοῦ δυνάμει αὐτοῦ ἐκδοθέντος βασιλικοῦ διατάγματος, προσέτι δὲ νὰ ἐπιτελέσῃ πληρέστερον τὴν γενικωτέραν οἰκονομικήν της ἀποστολήν. Ἐν λεπτομερείᾳ, αἱ ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς Δ.Ο.Ε. τεθεῖσαι ἀκαθόριστοι πρόσοδοι εἶναι: α) τῶν μονοπωλίων ἅλατος, πετρελαίου, πυρείων, παιγνιοχάρτων, σιγαροχάρτου, σμύριδος Νάξου, ἡ ἐξ ὧν ἐτησία πρόσοδος ὑπελογίσθη εἰς δραχ. 12 300.000, β) τῶν δικαιωμάτων ἐπὶ τοῦ καπνοῦ, ἡ ἐξ ὧν ἐτησία πρόσοδος ὑπελογίσθη εἰς δραχ. 6 600.000, γ) τῶν τελῶν χαρτοσήμου τῶν εἰσπραττομένων διὰ τῆς χρήσεως σφραγιστοῦ χάρτου ἢ διὰ τῆς ἐπιθέσεως κινητοῦ ἐνσήματος, ἡ ἐξ ὧν ἐτησία πρόσοδος ὑπελογίσθη εἰς 10 000.000, δ) τῶν εἰσαγωγικῶν τελῶν τῶν εἰσπραττομένων ὑπὸ τοῦ Τελωνείου Πειραιῶς, ἡ ἐξ ὧν ἐτησία πρόσοδος ὑπελογίσθη εἰς 10.700 000 ἤτοι ἐν συνόλῳ δραχμ. 39.600.000. Ἐκ τοῦ ποσοῦ τούτου καταβάλλονται αἱ δαπάναι τῆς Δ. Ο. Ε. καὶ αἱ δαπάναι ἀγορᾶς εἰδῶν μονοπωλίων καὶ κατασκευῆς χαρτοσήμου, ὡς καὶ αἱ προμήθειαι τῆς ἑταιρείας διαχειρίσεως ὑπεγγύων προσόδων, τῶν τραπεζῶν δι᾿ ὡρισμένας ὑπηρεσίας των (μεταφορᾶς χρυσοῦ εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν κλπ.). Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν δαπανῶν τούτων, τὸ ἀπομένον ποσὸν χρησιμεύει ὡς ἐγγύησις τῶν ἀνωτέρω δανείων εἰς χρυσόν. Ἐὰν ἐπὶ δύο συνεχεῖς ἑξαμηνίας τὰ πραγματικῶς καταβαλλόμενα εἰς τὴν Δ. Ο. Ε. ποσὰ ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν εἰσπράξεων τούτων τῶν ὑπεγγύων προσόδων δὲν ἤθελον ἀνέλθει εἰς τὰ 85 % τοῦ συνόλου τῶν ὡς ἄνω ὑπολογισθεισῶν εἰσπράξεων, προορίζονται ἐπιπροσθέτως διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἐν λόγῳ δανείων διαδοχικῶς μέχρι τοῦ ἀναγκαίου ποσοῦ πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ συνόλου τῶν ὡς ἄνω προσόδων αἱ εἰσπράξεις τῶν ἑξῆς τελωνείων: α) Λαυρείου, οὗ αἱ ἀκαθάριστοι ἐτήσιαι εἰσπράξεις ὑπελογίζοντο εἰς δραχ. 1.500.000 β) Πατρῶν, οὗ αἱ ἀκαθάριστοι ἐτήσιαι εισπράξεις ὑπελογίζοντο εἰς 2.400 000, γ) Βόλου, οὗ αἱ ἀκαθάριστοι ἐτήσιαι εἰσπράξεις ὑπελογίζοντο εἰς 1.770 000, δ) Κερκύρας, οὗ αἱ ἀκαθάριστοι ἐτήσιαι εἰσπράξεις ὑπελογίζοντο εἰς 1.600.000. Ἐὰν ὅμως τὸ σύνολον τῶν ὑπεγγύων προσόδων, ὅπερ κατ᾿ ἐλάχιστον ὅριον ὁρίζεται ἀνωτέρω εἰς 39.600.000 δραχμάς, πλὴν τῶν τελωνειακῶν τελῶν, ὑπερβαίνῃ τὸ ποσὸν τῶν 28 900.000 δραχμῶν, τὰ πλεονάσματα, ἤτοι αἱ πέρα τοῦ ποσοῦ τῶν 28.900.000 δραχμῶν εἰσπράξεις, χρησιμοποιοῦνται, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ποσοστοῦ 18 %, πρὸς βελτίωσιν τόκου κατὰ 30 % καὶ πρὸς αὔξησιν τοῦ χρεωλυσίου κατὰ ἕτερα 30 %. Συμφώνως δὲ πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 14 τοῦ παραρτήματος τοῦ νόμου περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου, ἡ εἴσπραξις τῶν ὑπεγγύων προσόδων ἀνατίθεται εἰς ἑλληνικὴν ἑταιρείαν ἑδρεύουσαν ἐν Ἀθήναις, τὴν Ἑταιρείαν Διαχειρίσεως Ὑπεγγύων Προσόδων, ἥτις τίθεται ὑπὸ τὸν ἀπόλυτον ἔλεγχον τῆς Διεθνοῦς Οἰκονομικῆς Ἐπιτροπῆς.

Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ ἀπομένον ποσὸν ἐκ τῶν εἰσπράξεων τῶν ὑπεγγύων προσόδων, μετὰ τὴν πληρωμὴν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ἐξωτερικοῦ δημοσίου χρέους, διατίθεται, κατὰ τὸ ἄρθρον 31 τοῦ νόμου περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου, μεταξὺ ἄλλων, πρὸς πληρωμὴν τῆς ὑπηρεσίας τῶν ἐν τῷ νόμῳ τούτῳ μνημονευομένων δανείων εἰς τραπεζογραμμάτια, τὸ ὑπόλοιπον δὲ ἐν τέλει ἐπιστρέφεται εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον. Τὰ δάνεια, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ὁποίων ὑπάγονται αἱ ὡς ἄνω πρόσοδοι δυνάμει τοῦ νόμου ,ΒΦΙΘ΄ τοῦ 1898, εἶναι τὰ ἀκόλουθα: 1) εἰς χρυσόν, ὑποκείμενα εἰς τὴν διανομὴν τῶν πλεονασμάτων: α) 5 % 1881, β) 5 % 1884 γ) 4 % 1887 μονοπωλίων, δ) 4 % 1889 πάγιον, ε) 5 % 1890 σιδηροδρόμου Πειραιῶς—Λαρίσης, στ) 5 % 1893 κεφαλαιοποιήσεως. 2) εἰς χρυσόν, μὴ ὑποκείμενα εἰς τὴν διανομὴν πλεονασμάτων: α) δάνειον ἠγγυημένον ὑπὸ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τοῦ 1833. β) 2½ % 1898 ἠγγυημένον, γ) δάνειον ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας. Μετὰ τὴν σύστασιν τῆς Δ. Ο. Ε. ὁ ὀργανισμὸς αὐτῆς ἐχρησίμευσε σπουδαίως κατὰ τὴν συνομολόγησιν νεωτέρων ἐθνικῶν δανείων, ἰδίως ἐξωτερικῶν. Διὰ τῶν περὶ αὐτῶν συμβάσεων παρεχωρήθησαν καὶ ἄλλαι ἐκ τῶν προσόδων τοῦ κράτους ὡς πρόσθετος ἐγγύησις τινῶν ἐκ τῶν δανείων τούτων, τὰ ὁποῖα ἐπὶ πλέον ἠσφαλίσθησαν διὰ τῶν πλεονασμάτων τῶν ὑπεγγύων προσόδων.

Ὁ ἑπόμενος πίναξ δεικνύει τὴν σειρὰν προτεραιότητος, ἣν ἔχουσι σήμερον κατὰ τὴν ἐκ τῶν ὑπεγγύων προσόδων ἐξασφάλισιν τῆς ὑπηρεσίας αὐτῶν τὰ ἐθνικὰ δάνεια. Ἐν τῷ πίνακι διακρίνονται, διὰ τοῦ πρὸ ἑκάστου αὐτῶν τεθειμένου ἀστερίσκου, τὰ ἠγγυημένα διὰ προσόδων καὶ ὧν ἡ ὑπηρεσία διενεργεῖται διὰ τῆς Δ. Ο. Ε., διὰ δὲ τοῦ πρὸ ἑκάστου αὐτῶν τεθειμένου σταυροῦ τὰ δάνεια, ὑπὲρ ὧν ἔχουσι μὲν ἀφορισθῆ ἐγγυήσεις, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχῃ ἀναλάβει τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῶν ἡ Δ. Ο. Ε.

Συνοπτικὸς πίναξ ἐξωτερικοῦ καὶ ἐσωτερικοῦ χρέους.

Ἔτος λήξεως τοῦ δανείου	Σειρὰ προτεραιότητος	Δάνεια
		I. Ἐξωτερικὸν χρέος.
	1.*	1) Δάνειον 1883 τριῶν Δυνάμεων.
	2.*	2) » 5 % 1881 120 ἑκατομμυρίων.
	3.*	3) » 5 % 1884 170 ἑκατομμυρίων.
	4.*	4) » 4 % 1887 Μονοπωλίων.
	5.*	5) » 4 % 1889 Πάγιον.
	6.*	6) » 5 % 1890 Σιδηροδρόμου Πειραιῶς-Λαρίσης.
	7.*	7) » 5 % 1893 Κεφαλαιοποιήσεως.
	9.*	8) » 2½ % 1898 Ἠγγυημένον.
2000	12.*	9) » 4 % 1902 Ἑλληνικῶν Σιδηροδρόμων.
1945	13.+	10) » 5 % 1907 Ἐθνικῆς Ἀμύνης.
1961	14.+	11) » 4 % 1910 110 ἑκατομμυρίων.
1964	15.*	12) » 5 % 1914 500 ἑκατομμυρίων.
	18.+	13) » 5 % Καναδικόν.
1991	20.*	14) » 5 % 1893 Ἑνωτικοῦ Σιδ. Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινουπόλεως.
1964	21.*	15) » 7 % 1924 Προσφυγικόν, τμῆμα Ἀγγλικόν.
1964	21.*	16) » 7 % 1924 » » Ἀμερικανικόν.
	22.+	17) Συμμετοχὴ εἰς τὸ δημόσιον ὀθωμανικὸν χρέος.
1952	23.+	18) Δάνειον 8 % 1925 Ὑδάτων (Οὔλεν)
1954	25.+	19) » 8½ % Σουηδικόν.
1968	26.*	20) » 6 % 1928 Σταθεροποιήσεως, τμῆμα Ἀγγλικόν.
1968	26.*	21) » 6 % 1928 » » Ἀμερικανικόν.
1948	27.*	22) » 4 % 1928 Κυβερνήσεως Ἡνωμένων Πολιτειῶν.
	28.*	23) » 5 % 1914 Μέρος μὴ ἐκδοθὲν (330.000 ὁμολογίαι).
1968	30.+	24) » 6 % 1928 α΄ Παραγωγικὸν £ 6.000.000.
1968	30.+	25) » 6 % 1931 β΄ » £ 4.600.000.
1957	31.+	26) » 7 % 1925 Σιδηροδρόμων, κατηγ. Α., σειρὰ 2 $ 5.250.000.
1954	33.+	27) » 6 % 1930 Σουηδικόν.
	34.+	28) » 3 % 1893 Ἑταιρείας Σιδηροδρόμων Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου.
		II. Ἐσωτερικὸν χρέος.
1962	8.*	1) Δάνειον Ἄτοκον Πατριωτικὸν 1885.
1978	10.*	2) » 5 % 1898 Ἡνωποιημένον.
1967	11.*	3) » 5 % 1900 Σιδηροδρόμου Πύργου-Μελιγαλᾶ.
1938	16.+	4) » 6 % 1917 100 ἑκατομμυρίων, Ἐπιτάξεως.
1939	17.+	5) » 6 % 1918 75 ἑκατομμυρίων.
1980	19.+	6) » 5 % 1920 300 ἑκατομμυρίων, λαχειοφόρον.
1949	24.+	7) » 9 % 1925 «Τέκτων».
1957	29.+	8) » 8 % 1927 Ἀποζημιώσεως Ἑλλήνων ὑπηκόων.
1954	35.+	9) » 8 % 1929 » πολεμοπαθῶν.
	32.+	10) » 6 % καὶ 8 % τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος (Ἀνταλλαξίμων).

Ἐν ἔτει 1923 ἡ Ἑλλάς, ἔχουσα ἀνάγκην ἐξωτερικοῦ δανείου, πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ, καὶ διατελοῦσα ὑπὸ ἐπαναστατικὴν κυβέρνησιν, προσέφυγεν εἰς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα αὐτῆς ἀπεφασίσθη, διὰ τοῦ ἐν Γενεύῃ ὑπογραφέντος πρωτοκόλλου τῆς 29 Σεπτεμβρίου 1923 καὶ κυρωθέντος διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 13 Ὀκτωβρίου 1923, ἡ ἐν Ἀθήναις σύστασις «Ἐπιτροπῆς ἀποκαταστάσεως προσφύγων», εἰς ἣν ἀνετέθη ἡ διαχείρισις τοῦ διὰ τοῦ αὐτοῦ πρωτοκόλλου ἀποφασισθέντος νὰ συνομολογηθῇ προσφυγικοῦ δανείου. Βραδύτερον, ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Καφαντάρης, δι᾿ ἐπισήμου ἐγγράφου του τῆς 14 Ἰουνίου 1927 ἐζήτησεν ἀπὸ τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν την ἀρωγήν της πρὸς σύναψιν συμπληρωματικοῦ προσφυγικοῦ δανείου καὶ προσέτι δανείου διὰ τὴν ἐξυγίανσιν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν καὶ διὰ τὴν σταθεροποίησιν τοῦ νομίσματος ἐν συνόλῳ 9 ἑκατ. λιρῶν στερλινῶν, πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον συνετάχθη ἐν Γενεύῃ τὸ πρωτόκολλον τῆς 15 Σεπτεμβρίου 1927, τὸ ὁποῖον βραδύτερον περιεβλήθη ἐν Ἑλλάδι διὰ νομοθετικῆς κυρώσεως (νόμος 3423 τοῦ 1927). Ἐπηκολούθησεν, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ πρωτοκόλλου τούτου, ἡ σύναψις τοῦ δανείου 6 500.000 λιρῶν στερλινῶν, ἐκδοθέντος τῇ 3 Φεβρουαρίου 1928, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, ἐπὶ τόκῳ 6 % καὶ τιμῇ ἐκδόσεως 86, ἤτοι ἐπὶ πραγματικῷ τόκῳ 6,97 %.

Διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τούτου καθωρίσθησαν αἱ ὑποχρεώσεις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἔναντι τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν καὶ εἶδος ἐλέγχου αὐτῆς πρὸς παρακολούθησιν τῆς ἐκπληρώσεως τῶν ὑποχρεώσεων τούτων, καθορισθέντος ὅμως ἐπὶ τῇ αἰτήσει τοῦ κράτους καὶ χάριν τοῦ ἰδίου του συμφέροντος. Οὕτω συνωμολογήθησαν τὰ ὑπὸ τὴν αἰγίδα αὐτῆς συναφθέντα δάνεια, τὰ ὁποῖα, ἐκτὸς τῆς ἐγγυήσεως τῆς Δ. Ο. Ε., εἶχον προσέτι καὶ τὴν ἠθικὴν τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. Οὕτως εἰς τὴν ἐγγύησιν τῆς Δ. Ο. Ε. προσετέθησαν καὶ αἱ ἔναντι τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ὑποχρεώσεις τῆς Ἑλλάδος, διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ Α΄ προσφυγικοῦ δανείου καὶ τοῦ δανείου τῆς σταθεροποιήσεως, ὑπὲρ τῶν ὁποίων εἶχον δοθῆ καὶ πρόσθετοι ἐγγυήσεις διὰ τῶν περὶ αὐτῶν συμβάσεων.

Κατὰ τὴν μακρὰν ἀπὸ τοῦ 1898 μέχρι τοῦ 1932 περίοδον τῆς λειτουργίας τῆς Δ. Ο. Ε., ἡ παρ᾿ αὐτῆς διενεργουμένη ὑπηρεσία τῶν ἐθνικῶν δανείων, καθὼς καὶ τῶν διὰ τῶν πλεονασμάτων τῶν ὑπεγγύων προσόδων ἐξυπηρετουμένων δανείων, ἐξετελεῖτο μετὰ τάξεως καὶ ἀκριβείας, ἐφελκυσάσης τὴν γενικὴν ἐμπιστοσύνην. Εἰς τὰς κατ᾿ ἔτος ἐκδιδομένας ὑπὸ τῆς Δ. Ο. Ε. περὶ τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς ἐκθέσεις ὑπὸ τὸν τίτλον «Compte-rendu des opérations de la Commission Financière Internationale», παρείχετο πιστὴ εἰκὼν τῆς λειτουργίας τῶν ὑπεγγύων προσόδων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῶν. Ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1919 οἱ ὁμολογιοῦχοι τῶν παλαιῶν εἰς χρυσὸν δανείων, διὰ πρώτην φορὰν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, ἀπέλυσαν ἀκεραίου τοῦ ἀρχικοῦ τόκου τῶν ὁμολογιῶν αὐτῶν καὶ εὐλόγως ἡ Δ. Ο. Ε. ἐξῆρε διὰ τῆς ἐκθέσεώς της τοῦ 1919 τὸ μέγα τοῦτο γεγονός.

Ἐν τούτοις, τὰ ἐπακολουθήσαντα τὴν παγκόσμιον κρίσιν λυπηρὰ γεγονότα ἀπέδειξαν ὅτι ἡ ἀσφαλεστέρα ἐγγύησις διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἐθνικῶν δανείων εἶναι ἡ φορολογικὴ αὐτῶν ἱκανότης πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ἐξ αὐτῶν ὑποχρεώσεών των καὶ προσέτι τὸ μέτρον τῆς ἀντιλήψεως τῶν ἰθυνόντων περὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν ὑποχρεώσεων τούτων. Δὲν ἀρκεῖ μόνον ἡ παραχώρησις, ἔστω τοῦ μείζονος καὶ τοῦ ἐμφανίζοντος τὴν ἀνωτέραν ἐλαστικότητα ἀποδόσεως τμήματος τῶν δημοσίων προσόδων, εἰς ἐγγύησιν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δημοσίου χρέους, πρὸς κατοχύρωσιν τῆς πίστεως τοῦ κράτους. Ὑπεράνω πάντων τούτων ὑφίσταται ἀδυσώπητος ἡ ἀρχὴ τῆς αὐτοσυντηρήσεως τοῦ κράτους, τῆς ἐξασφαλίσεως τῶν στοιχειωδῶν ἀναγκῶν τῆς λειτουργίας του, τῆς ἐξωτερικῆς του ἀσφαλείας καὶ τῆς δημοσίας τάξεως καὶ τοῦ ἀπαραιτήτου ἐπιπέδου τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ του. Αἱ ἀνάγκαι αὗται ἔχουσι προτεραιότητα τῆς πληρωμῆς τῆς ὑπηρεσίας τῶν ἠγγυημένων δανείων, ὧν ὅμως ἡ πληρωμὴ προηγεῖται τῆς τῶν μὴ ἠγγυημένων. Ὑπεράνω παντὸς ἄλλου προέχει τὸ νὰ συνάπτωνται τὰ δάνεια ὑπὸ τοὺς καλυτέρους ὅσον τὸ δυνατὸν ὅρους, ὡς συνήφθη διὰ τὴν Ἑλλάδα τὸ καναδικὸν 5 % τοῦ 1923, καὶ νὰ μὴ σπαταλῶνται καταναλωτικῶς, καὶ δὴ πρὸς κάλυψιν ἐλλειμμάτων τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ τῶν τακτικῶν του ἐξόδων. Ἀλλ᾿ ἐκτὸς τούτου, ὡς ἔχει ὀργανωθῆ τὸ σύστημα τοῦ οἰκονομικοῦ ἐλέγχου τῆς Ἑλλάδος, διὰ τῆς παρὰ τῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος καταθέσεως τῶν ὑπεγγύων προσόδων, τῶν προωρισμένων διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν δανείων καὶ εἰς διαταγὴν τῆς Δ. Ο. Ε., διασφαλίζει ὑπὲρ τῶν ὁμολογιούχων δικαίωμα ἐπὶ τῶν οὕτω κατατεθειμένων προσόδων εἰς τὸ ἐθνικὸν νόμισμα τοῦ κράτους, ἀλλ᾿ οὐδεμίαν παρέχει νομικὴν ἐγγύησιν διὰ τὴν μετατροπὴν (transfert) αὐτῶν εἰς τὸ ἀπαιτούμενον διὰ τὴν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ πληρωμὴν τῶν τοκοχρεωλυσίων εἰς τοὺς ὁμολογιούχους, τοῦτο δὲ ἐδέχθη καὶ ἡ δημοσιονομικὴ ἐπιτροπὴ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν διὰ τῆς ἐκθέσεώς της πρὸς τὸ συμβούλιόν της τῆς 29 Μαρτίου 1932.

Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἡ Ἑλλάς, εὑρεθεῖσα ἕνεκα τῆς παγκοσμίου κρίσεως ἐν ἀδυναμίᾳ νὰ ἐκπληρώσῃ ἐξ ὁλοκλήρου τὰς πρὸς τοὺς δανειστάς της ὑποχρεώσεις, ἀνέστειλε προσωρινῶς τὴν πληρωμὴν τοῦ χρεωλυσίου, ἠλάττωσε κατὰ τὸ ἓν τέταρτον τὸν τόκον τῶν ἐσωτερικῶν δανείων

Digitized by Google

Ἐπιτετραμμένοι τὴν ἐπιθεώρησιν τῶν ἀποθηκῶν τῆς ἑταιρείας διαχειρίσεως τῶν ὑπεγγύων προσόδων καὶ ἕδρα αὐτῶν.

Α′. Παλαιᾶς Ἑλλάδος.

	Ἕδρα ἀποθήκης	Ἐποπτεύουσα ἀρχὴ	Ἕδρα ἀρχῆς
1	Ἀγᾶ	Εἰρηνοδίκης Σπερχειάδος	Ἀγᾶ
2	Ἁγ. Ἄννα	Ἀστυνόμος Ἁγ. Ἄννης	Ἁγία Ἄννα
3	Ἁγ. Εὐφημία	Εἰρηνοδίκης Μυλαρίων	Ἁγία Εὐφημία
4	Ἅγ. Γεώργιος	Εἰρηνοδίκης	Νεμέα
5	» Ἰωάννης	Τελωνοσταθμάρχης Ἁγ. Ἰωάννου	Ἁγ. Ἰωάννης
6	» Πέτρος	Εἰρηνοδίκης Πάρνωνος	Ἁγ. Πέτρος (Κυνουρίας)
7	Ἄγναντα	Ἀστυνόμος Ἀγνάντων	Ἄγναντα
8	Ἀγουλινίτσα	Εἰρηνοδίκης Βόλακος	Ἀγουλινίτσα.
9	Ἀγριὰ	Ὑποτελώνης Ἀγριᾶς	Ἀγριὰ
10	Ἀγρίνιον	Οἰκον. ἔφορος Τριχωνίδος	Ἀγρίνιον
11	Ἀγυιὰ	» » Ἀγυι ς	Ἀγυιὰ
12	Ἀθηνῶν Α′	» » Α′ Ἀθηνῶν	Ἀθῆναι
13	» Β′	» » Α′ »	»
14	» Γ′	» » Α′ »	»
15	» Δ′	» » Ε′ »	»
16	» Ε′	» » Ζ′ »	»
17	» ΣΤ′	» Π. Φαλήρου	Π. Φάληρον
18	Αἰγείρα	Εἰρηνοδίκης Νωνάκριδος	Αἰγείρα
19	Αἰγιαλὸς (Σάμης)	Εἰρηνοδίκης Σάμης	Σάμη
20	Αἴγινα	Οἰκον. ἔφορος	Αἴ ινα
21	Αἴγιον	Οἰκον. ἔφορος	Αἴγιον
22	Αἰδηψὸς	Ὑποτελώνης Αἰδηψοῦ	Αἰδηψὸς
23	Αἰτωλικὸν	Ὑποτελώνης Αἰτωλικοῦ	Αἰτωλικὸν
24	Ἀκράτα	Εἰρηνοδίκης Νωνάκριδος	Ἀκράτα
25	Ἀλιβέριον	Εἰρηνοδίκης Δυστίων	Ἀλιβέριον
26	Ἁλμυρὸς	Οἰκον. ἔφορος Ἁλμυροῦ	Ἁλμυρὸς
27	Ἀμαλιὰς	Οἰκον. ἔφορος Ἀμαλιάδος	Ἀμαλιὰς
28	Ἀμοργὸς	Εἰρηνοδίκης	Ἀμοργὸς
29	Ἀμφιλοχία	Οἰκον. ἔφορος Βάλτου	Ἀμφιλοχία
30	Ἄμφισσα	» » Παρνασσοῦ	Ἄμφισσα
31	Ἀνδρίτσαινα	» » Ἀνδριτσαίνης	Ἀνδρίτσαινα
32	Ἄνδρος	Οἰκον. ἔφορος	Ἄνδρος
33	Ἀραχωβα	Εἰρηνοδίκης Ἀραχώβης	Ἀράχωβα
34	Ἄργος	Οἰκον. ἔφορος	Ἄργος
35	Ἀργοστόλιον	Οἰκον. ἔφορος	Ἀργοστόλιον
36	Ἀρεόπολις	Εἰρηνοδίκης Οἰτύλου	Ἀρεόπολις
37	Ἄρτα	Οἰκον. ἔφορος Ἄρτης	Ἄρτα
38	Ἀρχ. Ὀλυμπία	Εἰρηνοδίκης Ὀλυμπίων	Κριεκούκιον
39	Ἀστακὸς	Εἰρηνοδίκης Ξηρομέρου	Ἀστακὸς
40	Ἄστρος	Οἰκον. ἔφορος Κυνουρίας	Ἄστρος
41	Ἀταλάντη	» » Λοκρίδος	Ἀταλάντη
42	Βαρυμπομπη	» » Μακρακώμης	Βαρυμπόμπη
43	Βιτρινίτσα	Ὑποτελώνης Βιτρινίτσης	Βιτρινίτσα
44	Βόλος	Οἰκον. ἔφορος Βόλου	Βόλος
45	Βόνιτσα	» » Βονίτσης	Βόνιτσα
46	Βουλγαρέλιον	Εἰρηνοδίκης Βουλγαρελίου	Βουλγαρέλιον
47	Βυτίνα	Εἰρηνοδίκης Νυμφαίας	Βυτίνα
48	Γαλαξείδιον	Τελώνης Γαλαξειδίου	Γαλαξείδιον
49	Γαργαλιάνοι	Εἰρηνοδίκης Πλαταμῶνος	Γαργαλιάνοι
50	Γαρδίκιον Τρικκάλων	Ἀστυνομ. σταθμάρχης	Γαρδίκιον-Τρικκάλων
51	Γαστούνη	Ἀστυνομ. σταθμάρχης	Γαστούνη
52	Γραβιὰ	Εἰρηνοδίκης Δωριέων	Γραβιὰ
53	Γαύριον	Εἰρηνοδίκης	Γαύριον
54	Γύθειον	Οἰκον. ἔφορος	Γύθειον
55	Δαδιον	Εἰρηνοδίκης Δρυμίας	Δαδίον
56	Δερβένιον	Εἰρηνοδίκης Ζαχόλης	Δερβένιον
57	Δεσφίνα	Ἀστυνόμος Δεσφίνης	Δεσφινα
58	Δημητσάνα	Οἰκον. ἔφορος	Δημητσάνα
59	Διακοπτὸν	Ἀστυνόμος Διακοπτοῦ	Διακοπτὸν
60	Δίστομον	Εἰρηνοδίκης	Δίστομον
61	Δίβρη	Εἰρηνοδίκης	Δίβρη
62	Δομοκὸς	Οἰκον. ἔφορος Δομοκοῦ	Δομοκὸς
63	Λούκα	Εἰρηνοδίκης Ὀλυμπίων	Κριεκούκιον
64	Δρ χμάνιον	Εἰρηνοδίκης Ἐλατείας	Βελίτσα
65	Ἐλευσὶς	Οἰκον. ἔφορος Ἐλευσῖνος	Ἐλευσὶς
66	Ἐρέτρια	Εἰρηνοδίκης	Ἐρέτρια
67	Ἑρμιόνη	Τελωνοσταθμάρχης Ἑρμιόνης	Ἑρμιόνη
68	Εὐπάλιον	Ἀστυνόμος Εὐπαλίου	Σουλὲ Εὐπαλίου)
69	Ζάκυνθος	Οἰκον. ἔφορος Ζακύνθου	Ζάκυνθος
70	Ζαχάρω	Εἰρηνοδίκης	Ζαχάρω
71	Ζάρχον Τσιοτίου	Τρικάλ. Εἰρηνοδίκης	Τσιότιον
72	Θῆβαι	Οἰκον. ἔφορος Θηβῶν	Θῆβαι
73	Θ ρα (Σαντορίνη)	Τελώνης	Θήρα
74	Ἰθάκη	Ταμίας	Ἰθάκη
75	Ἴος	Εἰρηνοδίκης	Ἴος
76	Ἰτέα	Ὑποτελώνης Ἰτέας	Ἰτεα
77	Καλάβρυτα	Οἰκον ἔφορος	Καλάβρυτα
78	Καλάμαι	Οἰκον. ἔφορος	Καλαμαι
79	Καλὰ-Νερὰ	Ὑποτελώνης	Καλὰ-Νερὰ (Βόλου)
80	Κιάτον	Οἰκον. ἔφορος	Κιάτον
81	Κυπαρίσσιον (Λακεδ.)	Ἀστυνομικὸς σταθμάρχης	Κυπαρίσσιον (Λακεδ.)
82	Καλαμπάκα	Οἰκον. ἔφορος Καλαμπακας	Καλαμπάκα
83	Καρδίτσα	» » Καρδίτσης	Καρδ τσα
84	Καρουσάδες	Ἀστυνόμος	Καρουσάδες
85	Καρπενήσιον	Οἰκον. ἔφορος Εὐρυτανίας	Καρπενήσιον
86	Κάρυστος	Οἰκον. ἔφορος	Κάρυστος
87	Κάτω Ἀχαΐα	Εἰρηνοδίκης	Κάτω Ἀχαΐα
88	Κέα	Οἰκον. ἔφορος	Κέα
89	Κέρκυρα	» »	Κέρκυρα
90	Κεφαλόβρυσον	» » Κεφαλοβρύσου	Κεφαλόβρυσον
91	Κοπανακιον	Πρόεδρος κοινότητος	Κοπανάκιον
92	Κλεπᾶ	Ἀστυνομικὸς σταθμάρχης	Κλεπᾶ
93	Κόρινθος	Οἰκον. ἔφορος Κο ι θου	Κόρινθος
94	Κορώνη	Ὑποτελώνης Κορώνης	Κορώνη

	Ἕδρα ἀποθήκης	Ἐποπτεύουσα ἀρχὴ	Ἕδρα ἀρχῆς
95	Κορωπίον	Οἰκον. ἔφορος Κρωπίας	Κορωπὶ
96	Κρανίδιον	» » Σπετσῶν καὶ Ἑρμιονίδος	Κρανίδιον
97	Κρέσταινα	Εἰρηνοδίκης	Κρέσταινα
98	Κροκύλιον	»	Κροκύλιον
99	Κύθηρα	Τελώνης Κυθήρων	Κύθηρα
100	Κύθνος	Ἀστυν. σταθμαρχης Δρυοπίδος	Δρυοπὶς
101	Κύμη	Οἰκον ἔφορος	Κύμη
102	Κυπαρισσία	» »	Κυπαρισσία
103	Λαγκάδια	» »	Λαγκάδια
104	Λαμία	» » Φθιώτιδος	Λαμία
105	Λάρισα	» » Λαρισης	Λάρισα
106	Λάρι μνα	Ὑποτελώνης	Λάρι μνα
107	Λαύριον	Οἰκον. ἔφορος Λαυρίου	Λαύριον
108	Λεβάδεια	» » Λεβαδείας	Λεβάδεια
109	Λεβίδιον	Εἰρηνοδίκης Ὀρχομενοῦ	Λεβίδιον
110	Λεβέτσοβα	Εἰρηνοδίκης	Λεβέτσοβα (Κροκεῶν)
111	Λευκάς	Οἰκον. ἔφορος	Λευκὰς
112	Λεχαινὰ	Εἰρηνοδίκης Μυρτουντίων	Λεχαινὰ
113	Λεωνίδιον	Οἰκον. ἔφορος	Λεωνίδιον
114	Ληξούριον	Διευθυντὴς καπνεργοστασίου	Ληξούριον
115	Λιδωρικιον	Οἰκον. ἔφορος Δωριδος	Λιδωρίκιον
116	Λίμνη	Οἰκον. ἔφορος	Λίμνη
117	Λιγούδιστα	Εἰρηνοδικης Φλεσιάδος	Λιγούδιστα
118	Λεοντάριον(Μεγαλοπ.)	Εἰρηνοδίκης	Λεονταριον
119	Μανωλὰς	»	Μανωλὰς
120	Μαυρολιθάριον	»	Μαυρολιθάριον
121	Μεγαλόπολις	Οἰκον ἔφορος	Μεγαλόπολις
122	Μέγαρα	» »	Μεγαρα
123	Μελιγαλᾶ	Εἰρηνοδίκης Οἰχαλίας	Μελιγαλᾶ
124	Μενίδιον	Οἰκον. ἔφορος Ἀχαρνῶν	Μενίδιον
125	Μέση (Λευκίμμης)	Εἰρηνοδίκης	Λευκίμμη
126	Μεσολόγγιον	Οἰκον. ἔφορος Μεσολογγίου	Μεσολογγιον
127	Μεσσήνη	Οἰκον. ἔφορος	Μεσσήνη
128	Μῆλος	» »	Μῆλος
129	Μολάοι	» »	Μολάοι
130	Μονεμβασία	Εἰρηνοδίκης Μονεμβασίας	Μονεμβασία
131	Μουζακιον	Ἀστυνομικὸς σταθμάρχης	Μουζάκιον (Τρικκάλ.)
132	Μύκονος	Ὑποτελώνης	Μύκονος
133	Μύλοι	Τελωνοσταθμάρχης Μύλων	Μύλοι
134	Μύτικα	Ὑποτελώνης Μύτικα	Μύτικα
135	Μῶλος	Εἰρηνοδίκης Θερμοπυλῶν	Μῶλος
136	Μπεζαῖτη Ἠλείας	Ἀστυνομικὸς σταθμάρχης Σφύρας	Σφῦρα (Δελήμπαλι)
137	Μαζέϊκα Καλυβρύτων	Εἰρηνοδίκης	Μαζέϊκα Καλαβρύτων
138	Νάξος	Οἰκον. ἔφορος	Νάξος
139	Ναύπακτος	» » Ναυπάκτου	Ναύπακτος
140	Ναύπλιον	» » Ναυπλίου	Ναύπλιον
141	Νεάπολις	Ὑποτελώνης	Νεάπολις
42	Ξηροχώριον	Οἰκον ἔφορος Ξηροχωρίου	Ξηροχώριον
143	Ξυλόκαστρον	Εἰρηνοδίκης	Ξυλόκαστρον
144	Ὄρος (Σκριπεροῦ)	»	Σκριπερὸν
145	Παξοὶ	Ταμίας Παξῶν	Παξοὶ
146	Παροικία Πάρου	Εἰρηνοδίκης	Πάρος
117	Πάτραι	Β′ Οἰκον. ἔφορος	Πάτραι
148	Πειραιεὺς Α′	Δ′ Οἰκον. ἔφορος Πειραιῶς	Πειραιεὺς
149	Πειραιεὺς Β′	» » » »	»
150	Πε αλίδιον	Εἰρηνοδίκης	Πεταλίδιον
151	Πόρος	Οἰκον ἔφορος Τροιζηνίας	Πόρος
152	Πορταριὰ	Ἀστυνόμος Ὀρμενίων	Πορταριὰ
153	Προυσσὸς	Ἀστυνόμος Ἀρακυνθίων	Προυσσὸς
154	Πύλος	Οἰκον. ἔφορος	Πύλος
155	Πύργος	» »	Πύργος
156	Σαλαμὶς	Οἰκον. ἔφορος Σαλαμῖνος	Σαλαμὶς
157	Σεληνίτσα	Εἰρηνοδίκης Λεύκτρου	Πλάτσα
158	Σέριφος	» Σερίφου	Σέριφος
159	Σιφνος	» Σίφνου	Σίφνος
160	Σκιαθος	» Σκιάθου	Σκίαθος
161	Σκόπελος	Οἰκον. ἔφορος Σκοπέλου	Σκόπελος
162	Σκῦρος	Εἰρηνοδίκης Σκύρου	Σκῦρος
163	Σοφάδες	Οἰκον. ἔφορος Σοφάδων	Σοφάδες
164	Σπάρτη	Οἰκον ἔφορος	Σπάρτη
65	Σπέτσαι	Ταμίας Σπετσῶν	Σπέτσαι
166	Στεμνίτσα	Εἰρηνοδίκης Τρικολώνων	Στεμνίτσα
167	Στυλὶς	Τελώνης Στυλίδος	Στυλὶς
168	Σῦρος	Οἰκον. ἔφορος	Σῦρος
169	Σκάλα (Λακεδαίμ.)	Ἀστυνομικὸς σταθμάρχης	Σκάλα (Λακεδαίμονος)
170	Τῆνος	Οἰκον. ἔφορος	Τῆνος
171	Τρίκκαλα	Οἰκον. ἔφορος Τρικκάλων	Τρίκκαλα
172	Τρίπολις	Οἰκον. ἔφορος	Τρίπολις
173	Τσάγεζι	Ὑποτελώνης Τσάγεζι	Τσάγεζι
174	Τύρναβος	Οἰκον. ἔφορος	Τύρναβος
175	Τρίκλινον (Εὐρυταν.)	Ἀστυν. σταθμάρχης Χαλκιοπούλων	Χαλκιόπουλον Βάλτου
176	Ὕδρα	Ταμίας Ὕδρας	Ὕδρα
177	Ὑπάτη	Εἰρηνοδίκης	Ὑπάτη
178	Φάρσαλα	Οἰκον. ἔφορος Φαρσάλων	Φάρσαλα
179	Φιλιατρὰ	Εἰρηνοδίκης Ἐράνης	Φιλιατρὰ
180	Φουρνὰ	Εἰρηνοδίκης Κτημενίων	Φουρνᾶ
181	Φανάριον Μαγούλας Καρδίτσης	Εἰρηνοδίκης	Φανάρι Καρδίτσης
182	Χαλκις	Οἰκον. ἔφορος	Χαλκὶς
183	Χατζῆ	Εἰρηνοδίκης	Χατζῆ
184	Χορευτὸν	Ὑποτελώνης	Χορευτὸν (Πηλίου)
185	Ὠρωπὸς	Τελωνοσταθμάρχης	Σκάλα Ὠρωποῦ

Β′. Νέων Χωρῶν.

	Ἕδρα ἀποθήκης	Ἐποπτεύουσα ἀρχὴ	Ἕδρα ἀρχῆς
1	Ἅγ. Νικόλαος	Οἰκον. ἔφορος	Ἅγ. Νικόλαος
2	Ἀλεξανδρούπολις	» »	Ἀλεξανδρούπολις
3	Ἀνασελίτσα (Νεαπόλ.)	» »	Ἀνασελίτσα (Νεάπολις
4	Ἀλκαλοχώριον	Ἀστυνομικὸς σταθμάρχης	Ἀλκαλοχώριον (Κρήτ.
5	Βέρροια	Οἰκον. ἔφορος	Βέρροια
6	Βαθὺ Σάμου	» »	Βαθὺ Σάμου
7	Γεννιτσὰ	» »	Γεννιτσὰ
8	Γρεβενὰ	» »	Γρεβενὰ
9	Διδυμότειχον	» »	Διδυμότειχον
10	Δράμα	» »	Δράμα
11	Ἐλασσὼν	» »	Ἐλασσὼν
12	Ἔδεσσα	» »	Ἔδεσσα
13	Ἡράκλειον	» »	Ἡράκλειον
14	Θεσσαλονίκη	Ε′ Οἰκον. ἔφορος	Θεσσαλονίκη
15	Ἱεράπετρα	» »	Ἱεράπετρα
16	Ἰωάννινα	» »	Ἰωάννινα
17	Ἰκαρία	Ὑποτελώνης Εὐδήλου	Εὔδηλος
18	Καβάλλα	Οἰκον. ἔφορος	Καβάλλα
16	Κατερίνη	» »	Κατερίνη
20	Κοζάνη	» »	Κοζάνη
21	Κομοτινὴ	» »	Κομοτινὴ
22	Κιλκὶς	» »	Κιλκὶς

	Ἕδρα ἀποθήκης	Ἐποπτεύουσα ἀρχὴ	Ἕδρα ἀρχῆς
23	Καρλοβάσιον	Οἰκον. ἔφορος	Καρλοβάσιον
24	Καστορία	» »	Καστορία
25	Λῆμνος (Κάστρον)	» »	Κάστρον (Λήμνου)
26	Μυτιλήνη	» »	Μυτιλήνη
27	Μόλυβος	» »	Μόλυβος (Μηθύμνη)
28	Ξάνθη	» »	Ξάνθη
29	Ὀρεστιὰς	» »	Ὀρεστιὰς
30	Πάργα	» »	Πάργα
31	Πολύγυρος	» »	Πολύγυρος
32	Πρέβεζα	» »	Πρέβεζα
33	Ρεθύμνη	» »	Ρέθυμνον
34	Σέρραι	» »	Σέρραι
35	Σητεία	» »	Σητεία
36	Σόροβιτς (Ἀμύνταιον)	» »	Σόροβιτς (Ἀμύνταιον)
37	Σαγιάδα	Τελώνης	Σαγιάδα
38	Σουφλίον	Οἰκον. ἔφορος	Σουφλίον
39	Σαρῆ-Σ ιμπὰν (Νέστος)	» Νέστου	(Νέστος) Σαρῆ-Σαμπὰν
40	Σφακιὰ	Ἀστυνόμος	Χώρα Σφακίων
41	Φλώρινα	Οἰκον. ἔφορος	Φλώρινα
42	Φιλιππιὰς	» »	Φιλιππιὰς
43	Χανία	» »	Χανία
44	Χίος	» »	Χίος

Digitized by Google

καὶ προῆλθεν εἰς συνεννόησιν πρὸς τοὺς ὁμολογιούχους τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ συναφθέντων δανείων περὶ καταβολῆς ποσοστοῦ τοῦ ἀρχικοῦ τόκου ἀπὸ τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους 1932—1933. Ὄργανον πραγματοποιήσεως τῶν εἰσπράξεων τῶν ὑπεγγύων προσόδων εἶναι ἡ «Ἑταιρεία διαχειρίσεως τῶν ὑπεγγύων προσόδων». Ἡ ἑταιρεία αὕτη, ἑδρεύουσα ἐν Ἀθήναις, λειτουργοῦσα δὲ μὲ παραδειγματικὴν τάξιν καὶ ἀκρίβειαν, ὑπὸ τὸν ἀδιάλειπτον ἔλεγχον τῆς Δ. Ο. Ε. καὶ τῶν ἐπὶ τούτῳ ἐπιτετραμμένων δημοσίων ἀρχῶν, διενεργεῖ τὴν πώλησιν τῶν εἰδῶν τῶν μονοπωλίων (ἅλατος, πυρείων, παιγνιοχάρτων, πετρελαίου) καὶ εἰσπράττει τό τε τίμημα τῶν εἰδῶν τούτων καὶ τὰς λοιπὰς ὑπεγγύους εἰσπράξεις. Ἐν ἔτει 1925, λήξάσης τῆς εἰκοσιπενταετοῦς διαρκείας τῆς κατὰ τὸ 1898 γενομένης συμβάσεως αὐτῆς, ἐγένετο ἀνανέωσις αὐτῆς διὰ μίαν δεκαετίαν ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Δ. Παγκάλου καὶ ἐπὶ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν τοῦ Γ. Ν. Κοφινᾶ. Συγχρόνως δὲ ἡ ἑταιρεία ἀνέλαβε, πρὸς διευκόλυνσιν τῆς καταναλώσεως, τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἱδρύσῃ καὶ νέας κατὰ τόπους ἀποθήκας πωλήσεως. Ὁ ἑπόμενος πίναξ περιλαμβάνει τὰς ἐν λειτουργίᾳ ἀποθήκας τῆς ἑταιρείας.

Παραθέτομεν κατωτέρω πίνακας τῶν εἰσπράξεων ἐκ τῶν εἰδῶν τῶν μονοπωλίων καὶ τῶν λοιπῶν ὑπεγγύων προσόδων (εἰς δραχμάς), καθὼς καὶ τῶν πωληθεισῶν ποσοτήτων τῶν εἰδῶν τούτων.

καὶ εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον καταβαλλόμενον διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν δύο ἀναγκαστικῶν δανείων καὶ τοῦ κυμαινομένου χρέους. Αἱ διὰ τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην εἰσπράξεις καθ' ἕκαστον τῶν ἀνωτέρω εἰδῶν μονοπωλίου ἀνέρχονται εἰς τὰ ἑξῆς ποσά:

α') ἐπὶ τῶν προσόδων παλαιοῦ χρέους:			
ἐξ ἅλατος	δρχ.	22.416.974.30	
ἐκ πετρελαίου	»	41.148.412.40	
ἐκ πυρείων	»	25.659.892.55	
ἐκ παιγνιοχάρτων	»	3.817.846.05	δρχ. 93.043.125.30
β') ἐπὶ τῶν προσόδων προσφυγικοῦ δανείου:			
ἐξ ἅλατος	δρχ.	17.871.681.50	
ἐκ πυρείων	»	12.983.751.36	
ἐκ παιγνιοχάρτων	»	1.572.588.80	» 32.428.027.66
		ἤτοι ἐν συνόλῳ δρχ.	125.471.152.96

Διὰ διατάγματος τῆς 21 Μαΐου 1932 αἱ τιμαὶ πωλήσεως τῶν μονοπωλιακῶν εἰδῶν ηὐξήθησαν ὡς ἑξῆς:

Τοῦ ἅλατος ἐν γένει	ἀπὸ δρχ.	2.10	εἰς δρχ.	2.40	τὸ χιλιόγρ.
» » Ζακύνθου	» »	1.40	» »	1.70	»
» » Λευκάδος	» »	1.65	» »	1.95	» »
» » Σάμου(ἅλυκ).	» »	1.65	» »	1.95	» »
Τοῦ πετρελαίου	» »	380.—	» »	410.—	» κιβώτιον
Τῶν πυρείων	» »	1.—	» »	1.15	» κυτίον
Τῶν παιχνιοχάρτων:					
τῶν κοιν. τῶν 52 φύλ.	ἀπὸ δρχ.	25.50	εἰς δρχ.	28	κατὰ δεσμίδα
» » » 32 »	» »	18.50	» »	20	» »
πολυτελείας 52 »	» »	50.50	» »	54	» »
» » 32 »	» »	30.—	» »	32	» »

Διὰ διατάγματος τῆς 15 Ἰουνίου 1932 ἠλαττώθη ἡ τιμὴ πωλήσεως τῶν φυλλαδίων σιγαροχάρτου καπνοπαραγωγῶν τῶν 50 φύλλων, χρώματος ὑπερύθρου, ἀπὸ δρχ. 3 εἰς δρχ. 2 κατὰ φυλλάδιον.

Γ. Ν. ΚΟΦΙΝΑΣ

Ἑλλάδι τὸ ἄρθρον 684 τοῦ ποινικοῦ νόμου τῆς 18/30 Δεκεμβρίου 1833 διέλαβε τὴν ἑξῆς διάταξιν: «Μὲ πρόστιμον ἤ, κατὰ τὰς περιστάσεις, μὲ κράτησιν τιμωρεῖται, ὅστις δέχεται ἐράνους χάριν ξένων λαχείων· ὅστις ἄνευ δικαιώματος ἢ ἰδιαιτέρας ἀδείας τῆς ἀρχῆς συσταίνει λαχεῖον ἢ κατάστημα ἐπὶ σκοπῷ νὰ γίνηται περίδοσις (pari) ἐπὶ τῶν κληρώσεων (tirages) ἄλλων λαχείων ἢ ἐπὶ τῶν ἐκκυβεύσεων κτημάτων ἢ μερικῶν πραγμάτων». Ἀλλὰ κατὰ διαφόρους ἐποχάς, δι' εἰδικῶν νομοθετημάτων ἐδίδετο ἰδιαιτέρα ἄδεια συστάσεως λαχείου. Γενικὸν «περὶ λαχείων» διάταγμα ἐξεδόθη κατὰ τὸ 1836 (*Φλογαΐτου*, Κῶδ. 6', σελ. 764). Κατὰ τὸ 1867 ἐξεδόθη νέον διάταγμα «Περὶ συστάσεως λαχείου ἐν Καλάμαις ὑπὲρ τῶν προσφύγων Κρητῶν», καὶ ἕτερον «Περὶ ἐκκυβεύσεως καλλιτεχνικῶν τινων ἔργων ὑπὲρ τῶν Κρητῶν», καθ' ὃν χρόνον ἡ κρητικὴ ἐπανάστασις διήγειρε τὸν ἐθνικὸν ἐνθουσιασμόν. Κατὰ τὸ 1869 ἐξεδόθη ἕτερον διάταγμα «Περὶ τῆς εἰς λαχεῖον ἐκθέσεως τῆς ἐν Καλάμαις οἰκίας τοῦ Γ. Νικολοπούλου», Πρὸς ἀρωγὴν τῶν σεισμοπαθῶν, κατὰ τὸ 1870, ἐξεδόθη διάταγμα «Περὶ συστάσεως λαχείου ὑπὲρ τῶν παθόντων ἐκ σεισμοῦ Παρνασσίων καὶ Λεβαδέων». Ἐξεδόθησαν προσέτι βραδύτερον, κατὰ τὸ 1872, διάταγμα περὶ συστάσεως λαχείου ὑπὲρ τοῦ δήμου Πατρέων, κατὰ τὸ 1873 ὑπὲρ τοῦ ὑδραγωγείου Κυπαρισσίας καὶ κατὰ τὸ 1874 ὑπὲρ ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ πρῶτον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐκδοθὲν καὶ ἐκ τοῦ ὁποίου ἀπέρρευσε τὸ βραδύτερον μετ' ἐπιτυχίας ὀργανωθὲν καὶ ἐπὶ μακρὸν λειτουργήσαν λαχεῖον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Κατὰ τὸ 1876 ἐξεδόθη διάταγμα περὶ λαχείου πρὸς οἰκοδομὴν σχολῆς ἀπόρων παίδων, κατὰ τὸ 1880 περὶ λαχείου ὑπὲρ τῶν πεινώντων ἐν Ἀσιατικῇ Τουρκίᾳ, κατὰ τὸ 1881 ὑπὲρ τοῦ μετοχικοῦ ταμείου τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ, κατὰ τὸ 1885 ὑπὲρ τοῦ συλλόγου «Ἀδελφότης Τηνίων» καὶ ἕτερον πρὸς ἀνοικοδόμησιν τῆς μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐπωλοῦντο ἐν Ἀθήναις γραμμάτια λαχείου, ἀντιστοιχοῦντα εἰς τύχας λαχειοφόρων ξένων ὁμολογιῶν καὶ ἐκυκλοφόρουν λαθραίως εἰς εὐρεῖαν ἔκτασιν, πρὸς καταπολέμησιν δὲ τοῦ ἀτόπου τούτου καὶ πρὸς συγχρονισμὸν τῆς περὶ λαχείων νομοθεσίας, ὁ πρωθυπουργὸς καὶ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Χ. Τρικούπης εἰσήγαγεν εἰς τὴν βουλὴν τὸν νόμον ,ΑΧΛ' τοῦ 1888 περὶ λαχείων, διὰ τῶν αὐστηρῶν διατάξεων τοῦ ὁποίου, καθ' ἃς μόνον «δι' εἰδικοῦ νόμου» ἐπιτρέπεται ἡ σύστασις λαχείου, ἐτέθη τέρμα εἰς τὴν ἔκρυθμον κατάστασιν. Κατ' ἐξαίρεσιν δὲ μοναδικήν, ὁ νόμος ἐπέτρεψε νὰ κανονίζωνται διὰ βασιλικῶν διαταγμάτων τὰ λαχεῖα ὑπὲρ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Συγχρόνως ὁ αὐτὸς πρωθυπουργός, διὰ τοῦ διατάγματος τοῦ 1888, «Περὶ καταργήσεως τοῦ παλαιοῦ καὶ συστάσεως νέου λαχείου ὑπὲρ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», ἐμερίμνησε νὰ δημιουργηθῇ ὁ σταθερὸς οὗτος πόρος ὑπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων. Διὰ τοῦ νόμου ,ΑΧΟΣΤ'

Εἰσπράξεις ὑπεγγύων προσόδων παλαιοῦ χρέους.

	Ἅλας	Πετρέλαιον	Πυρεῖα	Παιγνιόχαρτα	Ναξία Σμύρις	Χαρτόσημον	Ταινίαι καπνοῦ	Σιγαρόχαρτον	Τελωνειακὸν ἔνσημον	Ὁλικαὶ εἰσπράξεις
1924	28.506.852.34	98.213.909.55	38.869.879.20	8.954.200.—	22.160.199.20	80.340.880.—	354.583.372.—	13.964.748.30	829.499.494.40	1.475.093.534.99
1925	44.178.237.90	118.358.830.—	48.246.616.25	10.810.621.80	22.060.801.75	93.146.205.—	496.245.100.—	17.321.896.80	1.007.788.690.32	1.858.156.999.82
1926	54.547.321.85	137.693.152.—	63.687.352.90	11.309.128.50	24.099.787.70	204.543.800.—	856.037.085.—	16.782.075.10	1.035.111.643.05	2.403.811.346.10
1927	64.513.720.66	154.211.830.—	71.227.277.15	13.236.821.—	20.546.366.25	181.288.432.50	996.148.613.66	18.582.600.40	1.549.072.114.50	3.068.827.776.12
1928	68.494.402.20	164.886.180.—	75.132.163.—	14.419.553.50	22.010.516.75	211.665.282.50	972.167.850.—	17.680.811.60	1.715.715.163.—	3.262.201.922.55
1929	70.552.107.60	167.847.330.—	79.899.096.—	13.965.443.—	20.274.084.70	204.522.674.70	1.030.262.968.48	19.624.413.25	1.814.265.556.50	3.421.213.674.23
1930	69.815.690.10	162.409.530.—	80.736.170.—	12.245.508.50	14.628.141.55	196.470.536.40	979.286.850.—	19.808.653.65	1.738.359.588.80	3.273.760.669.—
1931	67.181.922.—	151.596.630.—	77.318.148.—	11.806.055.—	7.591.149.85	204.157.485.—	997.525.634.20	20.391.114.90	1.765.201.242.60	3.302.769.381.55
1932	72.784.670.80	140.515.580.—	82.495.876.65	13.779.755.—	11.760.719.60	192.635.384.50	995.396.184.95	19.869.193.60	1.477.708.835.75	3.006.346.200.85
1933	76.858.888.70	144.195.295.30	90.156.346.15	13.432.308.—	19.699.588.40	204.619.499.—	1.124.043.225.—	26.091.336.65	1.412.558.814.95	3.111.655.302.15

Εἰσπράξεις ὑπεγγύων προσόδων προσφυγικοῦ δανείου.

	Ἅλας	Πυρεῖα	Παιγνιόχαρτα	Χαρτόσημον	Ταινίαι καπνοῦ	Σιγαρόχαρτον	Τελων. ἔνσημον	Φορόσημον οἰνοπνεύματος	Σύνολον
1925*	12.512.755.14	13.029.316.30	1.670.241.20	20.024.625.—	116.895.513.50	8.490.458.85	34.790.520.10	96.346.500.50	298.759.930.59
1926	44.056.103.94	38.468.039.95	3.799.105.80	97.909.910.—	183.161.036.—	4.123.494.90	72.238.372.60	223.032.562.40	666.788.625.59
1927	50.359.228.—	44.666.674.45	4.555.294.—	113.847.175.—	283.621.118.—	9.090.143.90	100.223.237.45	321.032.910.—	927.395.780.80
1928	53.581.949.10	46.077.157.—	5.198.736.50	112.003.862.50	258.670.681.25	11.413.920.50	105.753.068.95	328.7.3.054.90	921.122.430.70
1929	52.402.224.90	46.916.186.—	4.988.130.50	96.685.280.50	264.863.525.—	21.502.236.40	119.610.006.20	325.377.780.—	932.345.369.50
1930	55.453.933.45	46.317.333.—	4.752.871.—	93.324.680.—	207.944.800.—	19.563.075.95	112.337.571.05	270.833.125.—	810.532.389.45
1931	52.921.728.45	42.113.549.—	4.475.812.50	90.358.905.—	171.426.020.—	15.491.084.30	122.442.451.70	240.251.198.30	739.480.749.25
1932	56.594.645.55 •	41.434.370.35	4.558.802.—	77.613.247.50	90.063.320.—	10.933.768.10	94.877.640.80	198.760.925.—	574.836.719.30
1933	61.285.800.30	45.618.596.40	5.537.182.—	83.344.520.—	97.509.585.—	19.243.620.70	86.415.541.70	195.381.760.—	594.336.606.10

Ἐπωλήθησαν ἐν τῷ παλαιῷ κράτει κατὰ τὰ ἔτη:

	Ἅλας χιλιόγραμ.	Κιβώτια πετρελαίου	Κυτία πυρείων	Δέσμ. παιγνιοχάρτων
1924	35.797.652	327.390½	64.778.212	456.554
1925	37.723.161	373.053	75.969.581	526.995
1926	30.232.715	401.946	70.649.295	502.653
1927	32.026.854	419.520	72.775.090	551.960
1928	32.977.576	433.911	75.132.163	583.759
1929	33.852.938	441.703½	79.899.096	580.506
1930	33.466.996	427.393½	80.736.170	515.623
1931	32.147.826	398.938½	77.318.148	492.798
1932	31.771.944	354.763	76.255.314	548.630
1933	32.169.788	351.724½	69.351.509	483.316

Ἐπωλήθησαν εἰς τὰς νέας χώρας κατὰ τὰ ἔτη:

	Ἅλας χλγμ.	Κυτία πυρείων	Δέσμαι παιγνιοχάρτων
1925 *	9.596.983	20.045.102	79.051
1926	24.066.572	42.685.271	167.739
1927	21.696.572	45.620.298	183.550
1928	25.602.908	46.077.157	201.587
1929	25.021.393	46.916.186	197.643
1930	26.462.429	46.317.333	192.140
1931	25.286.461	42.113.519	182.487
1932	24.667.004	38.173.285	178.610
1933	24.573.593	35.091.228	199.039

* Ἡ ὑπὸ τῆς ἑταιρείας διαχείρισις τῶν προσόδων τοῦ προσφυγικοῦ δανείου κατὰ τὸ ἔτος 1925 ὑπῆρξε πεντάμηνος, ἀρξαμένη τὴν 1 Αὐγούστου.

Εἰς τὰ ποσὰ τ' ἀναγραφόμενα εἰς τοὺς πίνακας τῶν εἰσπράξεων, τ' ἀναφερόμενα δὲ εἰς τὸ ἅλας, τὸ πετρέλαιον, τὰ πυρεῖα καὶ τὰ παιγνιόχαρτα, περιλαμβάνεται καὶ τὸ ποσοστὸν 40%, τὸ μετὰ τοῦ ὑπεγγύου τιμήματος συνεισπραττόμενον

ΛΑΧΕΙΑ. Ἡ γενικὴ ἀρχή, ἡ κρατοῦσα ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ὅτι τὰ λαχεῖα ἀποκρούονται ὡς ἀθέμιτα, διότι δὲν συμβιβάζονται πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς φιλοπονίας καὶ τῆς προνοητικότητος, ἀλλὰ δημιουργοῦν ῥοπὰς πρὸς τὸ ἐκ τύχης κέρδος, πρὸς τὴν ῥαστώνην καὶ τὴν ἀσωτείαν, ἐπρυτάνευσεν ἀνέκαθεν ἐν τῇ νομοθεσίᾳ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ὡς ἔχει καὶ ἐν ταῖς ἀλλοδαπαῖς νομοθεσίαις. Ἐν τούτοις, παρὰ τὴν γενικὴν ταύτην ἀρχήν, οὔτε παρ' ἡμῖν, οὔτε ἀλλαχοῦ κατεστάθη δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθῇ ἡ ἀρχὴ αὕτη, ἄνευ τινῶν ἐξαιρέσεων. Ἁπανταχοῦ σχεδὸν τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου λειτουργοῦσιν, ὑπὸ διαφόρους τύπους, λαχεῖα, ὑποκείμενα ὅμως εἰς τὴν ἔγκρισιν τοῦ κράτους καὶ ῥυθμιζόμενα διὰ νόμων καὶ κανονισμῶν ἀπορρεόντων ἐκ τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ἢ ἐκ τῆς διοικήσεως. Λόγος δὲ τούτου εἶναι αὐτὴ ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου, ἀποβλέποντος πάντοτε εἰς τὴν εὔνοιαν τῆς τύχης καὶ ἐπιζητοῦντος τὴν δι' αὐτῆς βελτίωσιν τῶν μέσων τῆς ὑπάρξεώς του. Τὴν ἀνθρωπίνην ταύτην ἀδυναμίαν μετεχειρίσθησαν πολλαχοῦ αἱ κυβερνήσεις πρὸς ἐπιτυχίαν εὐγενοῦς σκοποῦ, ἐθνωφελοῦς, φιλανθρωπικοῦ ἢ κοινωνικοῦ. Ὁ νόμος, ὁ ῥυθμίζων τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν λειτουργίαν τῶν λαχείων καὶ καθορίζων τὴν ἐπ' αὐτῶν ἐποπτείαν τῆς διοικήσεως, ἐπωφελεῖται τῆς ἀδυναμίας τῶν ἀνθρώπων, ἐνῷ συγχρόνως προφυλάσσει αὐτοὺς ἀπὸ τῆς καταχρησιτικῆς λειτουργίας τῶν λαχείων, χάριν γενικωτέρου σκοποῦ τῆς πολιτείας. Οὕτως, ἐν

Digitized by Google

τοῦ 1888 συνεστήθη λαχεῖον τῆς ὀλυμπιακῆς ἐκθέσεως, τροποποιηθὲν διὰ τοῦ νόμου ,ΑΩΛΣΤ' τοῦ 1890.

Κατὰ τὸ ἔτος 1904 ἡ κυβέρνησις τοῦ Γ. Θεοτόκη, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν πολεμικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ κράτους, ἔλαβε μέτρα πρὸς ἐπαύξησιν τῶν ἐσόδων τοῦ ταμείου τοῦ ἐθνικοῦ στόλου. Μεταξὺ τῶν μέτρων τούτων ἦτο ἡ διὰ τοῦ νόμου ,ΓΚΔ' τοῦ 1904 καὶ τοῦ περὶ ἐκτελέσεως αὐτοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 9 Ἰουλίου 1904 γενομένη σύστασις «λαχείου τοῦ ἐθνικοῦ στόλου». Ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Α. Ν. Σιμόπουλος συνειργάσθη διὰ τὴν σύνταξιν τῶν νομοθετημάτων τούτων μετὰ τοῦ τότε τμηματάρχου τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Ν. Κοφινᾶ, εἰς ὃν διὰ βασιλικοῦ διατάγματος ἀνετέθη ἡ διεύθυνσις τοῦ ἐπὶ τούτῳ συσταθέντος ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῶν Οἰκονομικῶν γραφείου τοῦ λαχείου ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ στόλου τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ διοργάνωσις τοῦ λαχείου. Παραλλήλως ὅμως πρὸς τὸ λαχεῖον τοῦτο ἐξηκολούθησεν ἐπί τινα χρόνον νὰ λειτουργῇ καὶ τὸ προϋφιστάμενον λαχεῖον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Δικαιολογῶν τὴν σύστασιν τοῦ νέου λαχείου ὁ ὑπουργὸς Σιμόπουλος, διὰ τῆς ὑπ' αὔξοντα ἀριθ. 93 τοῦ 1904 ἐγκυκλίου διαταγῆς του, ἔλεγεν ὅτι «διὰ τοῦ λαχείου δημιουργεῖται πρόχειρος τρόπος προαιρετικῆς εἰσφορᾶς ὑπὲρ ἐθνικοῦ σκοποῦ, οὕτω δὲ ἀποφεύγομεν τὴν ἐπαύξησιν τῆς φορολογίας πρὸς τὸν εἰρημένον σκοπόν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀκριβῶς ἡ τιμὴ ἑκάστου γραμματίου τοῦ λαχείου ὡρίσθη μόνον εἰς δραχμὰς τρεῖς, ἵνα ὑπάρχῃ εὐχέρεια περὶ τὴν ἀπόκτησιν τοῦ γραμματίου, εὐκολύνωνται δὲ εἰς τὴν τοιαύτην προαιρετικὴν εἰσφοράν, ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ τούτου σκοποῦ, καὶ οἱ μὴ δυνάμενοι νὰ διαθέσωσι μεγαλύτερον ποσόν. Οὕτω, τὸ λαχεῖον ἀπευθύνεται πρὸς ἅπαντας, πρός τε τοὺς πολλούς, οἵτινες δύνανται νὰ διαθέτωσι τρεῖς μόνον κατ' ἔτος δραχμάς, πρὸς ἀγορὰν ἑνὸς μόνου γραμματίου, καὶ πρὸς τοὺς ὀλίγους, οἵτινες, κατὰ τὸ μέτρον τῶν χρηματικῶν δυνάμεων αὐτῶν, δύνανται πλειότερα τοῦ ἑνὸς γραμμάτια νὰ προμηθευθῶσι, καὶ πρὸς ἅπαντας ἐπιτρέπει νὰ κατασταθῶσι κοινωνοὶ τοῦ φιλοπάτριδος τούτου σκοποῦ».

Οὕτω τὸ λαχεῖον ὠργανώθη «λαϊκόν», ἐδόθη δὲ μεγάλη ὤθησις εἰς εὐρυτάτην διάδοσιν τῶν γραμματίων αὐτοῦ, τῶν ὁποίων ἡ ἔκδοσις ἐπηκολούθησεν ἀμέσως, διὰ τῶν δημοσίων ἀρχῶν καὶ ἰδιωτῶν, προσλαβοῦσα πατριωτικὸν χαρακτῆρα. Ἡ ἐπικράτησις τοῦ νέου λαχείου κατέστησε δυσχερῆ τὴν λειτουργίαν τοῦ ὑπὲρ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας προϋπάρχοντος λαχείου, εὐλόγως δ' ἐκρίθη ὡς ἀσύμφορος ἡ λειτουργία δύο λαχείων, ἀνταγωνιζομένων ἄλληλα, καὶ διὰ τοῦ νόμου ,ΓΝΖ' (ὑπ' ἀριθ. 3057) τοῦ 1905, ψηφισθέντος ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Δ. Γ. Ράλλη, πρωθυπουργοῦ καὶ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, τὰ δύο ταῦτα λαχεῖα συνεχωνεύθησαν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1906 εἰς ἓν κοινὸν «Λαχεῖον ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ στόλου καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος», τοῦ ὁποίου ἡ διοίκησις ὑπήχθη εἰς τὰς διατάξεις τοῦ περὶ τοῦ λαχείου τοῦ ἐθνικοῦ στόλου προμνησθέντος νόμου ,ΓΚΔ', ὡρίσθη δὲ ὅτι ἐκ τῶν εἰσπράξεων αὐτοῦ ἀποδίδεται εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν ποσὸν δρχ. 75 000 κατὰ τριμηνίαν, ἤτοι δρχ. 300.000 κατ' ἔτος. Ἀλλὰ τὸ ποσὸν τοῦτο περιωρίσθη διὰ τοῦ νόμου ,ΓΤϞΒ' τοῦ 1909 «Περὶ τῶν δαπανῶν τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας» κατὰ τὸ τρίτον, ὅπερ ὡρίσθη νὰ εἰσάγηται εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον, ὅπως χρησιμεύσῃ εἰς τὰς ἀρχαιολογικὰς δαπάνας αὐτοῦ.

Τὸ νέον λαχεῖον ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ στόλου καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας περιελάμβανε κατ' ἀνώτατον ὅριον ἓν ἑκατομμύριον γραμματίων, ἐκδιδομένων κατ' ἔτος, ὧν ἕκαστον ἐτιμᾶτο ἀντὶ δραχμῶν 4, ἐπετράπη δέ, ὅπως μέρος τῶν γραμματίων ἐκδίδηται εἰς τμήματα γραμματίου, ὧν ἕκαστον ἐτιμᾶτο ἀντὶ μιᾶς δραχμῆς, καὶ ἰσχύῃ διὰ μίαν ἐκ τῶν 4 κληρώσεων ἑκάστου ἔτους τοῦ λαχείου. Τὰ ποσὰ τῶν ἀμοιβῶν ὡρίσθησαν ἐν συνόλῳ εἰς δραχ. 225.000, διανεμόμενα εἰς 1000 κληρουμένους ἀριθμούς, ὧν ὁ πρῶτος ἐτύγχανε κέρδους 100.000 δραχμῶν. Ἡ διάδοσις τῶν γραμματίων τοῦ λαχείου ἐπεδιώχθη ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν μετὰ ἐξαιρετικοῦ ζήλου καὶ τὰ γραμμάτια τοῦ νέου «ἐνιαίου καὶ μοναδικοῦ ἐθνικοῦ λαχείου» ἐκυκλοφόρουν εὐρύτατα πανταχοῦ τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Α. Ν. Σιμόπουλος, διὰ τῆς ὑπ' αὔξοντα ἀριθ. 143 τοῦ 1905 ἐγκυκλίου διαταγῆς του, κοινοποιηθείσης πρὸς πάσας τὰς δημοσίας καὶ δημοτικὰς ἀρχὰς καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἐδόθη εὐρυτάτη δημοσιότης, ἐπεκαλεῖτο πάνδημον ὑπὲρ τοῦ λαχείου ἐνθουσιασμόν. «Ἡ Ἑλλὰς—ἔλεγε—, χώρα κατ' ἐξοχὴν ναυτική, βρίθουσα ἀκτῶν καὶ παραλίων, ἀποτελουμένη κατὰ μέγα μέρος ἐκ νήσων καὶ νησίδων, οἰκουμένων ὑπὸ κατ' ἐξοχὴν ναυτίλων, ὧν ἡ εἰς τὴν ναυτιλίαν ἐπίδοσις ἀείποτε ἐθαυμάσθη, ἐπιδεικνύουσα δὲ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος τὰς ἐνδοξοτέρας τῶν ναυτικῶν παραδόσεων, δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ὡς κράτος, ἄνευ πυρῆνος πολεμικοῦ ναυτικοῦ, ἐπαρκοῦς νὰ προασπίσῃ τὰ πατροπαράδοτα δίκαια αὐτῆς. Εἶναι δὲ καθῆκον παντὸς Ἕλληνος, συναισθανομένου τὴν ἐθνικὴν ταύτην ὑποχρέωσιν νὰ προσέλθῃ μετ' ἀκραιφνοῦς ἐνθουσιασμοῦ ἐπίκουρος εἰς γενναῖον ἔργον, ἐκ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ὁποίου ἐξαρτᾶται κυρίως ἡ δημιουργία τοιούτου πυρῆνος».

Ὁ ὑπὲρ τοῦ λαχείου ἐνθουσιασμὸς ἐξηκολούθησε ζωηρότατος κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς λειτουργίας του. Ὁ νόμος ,ΓΤΟ' (ὑπ' ἀριθ. 3370) τῆς 6 Ὀκτωβρίου 1909, ψηφισθεὶς ὑπὸ τῆς βουλῆς εἰσηγήσει τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Ἀθ. Εὐταξία, μετὰ τῶν λοιπῶν μεταρρυθμιστικῶν οἰκονομικῶν νομοσχεδίων, ηὔρυνε τὰς κληρώσεις εἰς πέντε κατ' ἔτος καὶ καθώρισεν εἰς ἑκατὸν χιλιάδας τὸ ποσὸν τῶν γραμματίων ἑκάστης αὐτῶν, δυνάμενον νὰ ὁρισθῇ μέχρις 150.000. Ἡ τιμὴ τοῦ ἀκεραίου γραμματίου ὡρίσθη εἰς δραχ. 4, τοῦ ἡμίσεος εἰς δραχ. 2 καὶ τοῦ τετάρτου μιᾶς δραχμῆς. Τὰ καθ' ἑκάστην τῶν κληρώσεων διανεμόμενα κέρδη ὡρίσθησαν ἐν συνόλῳ εἰς δραχ. 200.000, διανεμόμενα εἰς 2.000 λαχνούς, μεγάλους καὶ μικρούς. Οὕτω τὸ λαχεῖον διετήρησε τὸν λαϊκὸν καὶ πατριωτικόν του χαρακτῆρα. Ὁ νόμος οὗτος συνεπλήρωσε τὰς ποινικὰς διατάξεις τὰς ἀπαγορευτικὰς τῶν ξένων καὶ τῶν ἄνευ ἀδείας λειτουργούντων λαχείων. Ἐπρονόησε δὲ προσέτι ὁ νόμος οὗτος (ἄρθρ. 7), ὅπως διὰ βασιλικοῦ διατάγματος, προκαλουμένου ὑπὸ τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, κυρωθῇ σύμβασις περὶ ἐκχωρήσεως τοῦ λαχείου ἐπὶ χρόνον οὐχὶ μακρότερον τῆς δεκαετίας εἰς ἰδιώτας. Κατὰ τὴν πρώτην τῆς λειτουργίας τοῦ λαχείου τριετίαν 1905—1907 εἰσεπράχθησαν ἐκ πωλήσεως γραμματίων δραχ. 5.283 879, επληρώθησαν κέρδη δραχ. 1.181.650, ἐδαπανήθησαν δι' ἔξοδα διαχειρίσεως δραχ. 213.327, ἀπεδόθησαν καθαρὰ κέρδη εἰς τὸ ταμεῖον τοῦ ἐθνικοῦ στόλου δραχ. 2.927 797 καὶ εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν δραχμαὶ 600.000. Τρία ἑκατομμύρια δραχμαὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦτο πολύτιμος συμβολὴ διὰ τὸ ταμεῖον τοῦ στόλου καὶ ἐχρησίμευσαν διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν πρώτων ἀντιτορπιλλικῶν. Ἡ λειτουργία τοῦ λαχείου ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νόμου ,ΓΤΟ' τοῦ 1909. Διὰ τοῦ νόμου ,ΔΡΙΒ' (ὑπ' ἀριθ. 4112) τῆς 21 Ὀκτωβρίου 1912 ἀνεβιβάσθη εἰς ἓξ ὁ ἀριθμὸς τῶν κατ' ἔτος ἐνεργουμένων κληρώσεων αὐτοῦ καὶ διὰ τοῦ νόμου 2285 τῆς 23 Ἰουνίου 1920 ὡρίσθη ὅτι ἑκάστη κλήρωσις τοῦ λαχείου δύναται νὰ περιλάβῃ μέχρι 300.000 γραμματίων ἀκεραίων εἰς τρεῖς σειρὰς ἀνὰ 100.000 γραμματίων ἑκάστης σειρᾶς, ὧν τὰ κέρδη ὡρίσθησαν κατ' ἀνώτατον ὅριον εἰς 3.600.000 δραχμῶν διὰ πάσας τὰς κληρώσεις, δυνάμει δὲ τοῦ νόμου τούτου ἐξεδόθη τὸ βασιλικὸν διάταγμα τῆς 25 Ἰουλίου 1920, διὰ τοῦ ὁποίου καθωρίσθησαν αἱ λεπτομέρειαι, τοῦ τιμήματος τοῦ ἀκεραίου γραμματίου ὄντος πάντοτε δραχ. 4, ὑποδιαιρουμένου δὲ εἰς 4 τμήματα, ὧν ἕκαστον ἐτιμᾶτο δραχμῆς. Ἑπομένως τὸ λαχεῖον διετήρει πάντοτε τὸν λαϊκὸν καὶ πατριωτικόν του χαρακτῆρα.

Ἡ ἀπὸ τοῦ 1920 ὑποτίμησις τῆς δραχμῆς ἐπέδρασε σπουδαίως ἐπὶ τῆς εἰς καθαρὰ κέρδη ἀποδόσεως τοῦ λαχείου. Παρὰ τὴν διὰ τοῦ νόμου 2285 γενομένην αὔξησιν τῶν ἐκδιδομένων γραμματίων μέχρι 300.000 κατ' ἔτος, τὸ δημόσιον ἀπεκόμισε κατὰ μὲν τὸ ἔτος 1924 δραχ. 1.800.000 καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1925 δραχ. 2.000 000 ὡς καθαρὸν κέρδος αὐτοῦ, ἡ πεῖρα δὲ τῆς λειτουργίας τοῦ λαχείου διὰ τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας εἶχεν ἀποδείξει ὅτι ἐκ τῆς πωλήσεως τῶν γραμματίων αὐτοῦ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξασφαλισθῇ αὔξησις τῶν καθαρῶν κερδῶν ἀνάλογος πρὸς τὴν ὑποτίμησιν τῆς δραχμῆς ἄνευ ριζικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ λαχείου. Τοιαύτη ὅμως μεταρρύθμισις ἔδει νὰ βασίζηται ἐπὶ νέου ὅλως συστήματος, ἀντικαθιστῶντος τὸν πατριωτικὸν χαρακτῆρα τοῦ λαχείου, δι' ὀργανώσεως τοῦ λαχείου κατὰ τρόπον διεγείροντα ἀδιάπτωτον τὴν ἐπ' αὐτοῦ προσοχὴν τοῦ κοινοῦ ἐκ κερδοσκοπικοῦ ἰδίως πνεύματος. Ὡς τοιαύτη δὲ ὀργάνωσις ἦτο ἐνδεδειγμένη ἡ τοῦ «κατὰ κλάσεις» λαχείου, πρότυπον τοῦ ὁποίου ἦτο τὸ μετ' ἐπιτυχίας πρὸ τοῦ Παγκοσμίου πολέμου λειτουργοῦν οὐγγρικὸν λαχεῖον. Ἀλλὰ τὴν ὀργάνωσιν ταύτην μόνον ἰδιωτικὴ ἐπιχείρησις ἠδύνατο νὰ ἀναλάβῃ, διαθέτουσα τ' ἀπαιτούμενα εἰδικὰ πρόσωπα, μέσα καὶ πρακτορεῖα. Ἐκ τοιούτου δὲ πνεύματος ὁρμώμενος ὁ νομοθέτης, εἶχε διαλάβει τὴν ἐν ἄρθρῳ 7 τοῦ νόμου ,ΓΤΟ' τοῦ 1909 προμνηθεῖσαν διάταξιν περὶ ἐκχωρήσεως τοῦ λαχείου ἐπὶ δεκαετίαν εἰς ἰδιώτας, ὑπὸ ὅρους κανονισθησομένους διὰ τῆς περὶ τούτου συμβάσεως.

Ἐκ τῶν λόγων τούτων ὁρμηθεῖσα ἡ κυβέρνησις τοῦ Θ. Παγκάλου (ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν τοῦ Δ. Τυνταλίδου) συνῆψε τὴν ἀπὸ 29 Δεκεμβρίου 1925 σύμβασιν, κυρωθεῖσαν διὰ διατάγματος, προκληθέντος ὑπὸ τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου καὶ δημοσιευθέντος διὰ τῆς Ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως τῆς 18 Ἰανουαρίου 1926, διὰ τῆς ὁποίας ἐξεχωρήθη ἐπὶ δεκαετίαν εἰς τὴν «Ἀνώνυμον ἑταιρείαν ἑλληνικοῦ λαχείου» ἡ ἔκδοσις καὶ ἐν γένει διαχείρισις καὶ ἐκμετάλλευσις τοῦ «ἑλληνικοῦ λαχείου», ὡς μετωνομάσθη, ἥτις ἑταιρεία συνεστάθη διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 12 Μαρτίου 1926. Ἡ ἑταιρεία διωργάνωσε μετὰ πολλῆς ἐπιτυχίας τὸ λαχεῖον, παρ' ὅλην δὲ τὴν ἀπὸ τῆς συστάσεώς της σοβοῦσαν καὶ βραδύτερον ἐπιδεινωθεῖσαν, ἰδίως κατὰ τὸ β' ἑξάμηνον τοῦ 1928, λόγῳ τοῦ δανείου, οἰκονομικὴν κρίσιν, ἐξησφάλισε πλήρη τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ νέου λαχείου. Ἡ νέα ὀργάνωσις περιελάμβανε δύο λαχεῖα, τὸ λαϊκὸν λαχεῖον καὶ τὸ μέγα λαχεῖον. Κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς λειτουργίας της (1926 ἡ ἑταιρεία ἀπέδωκεν εἰς τὸ δημόσιον καθαρὰ ἐκ τοῦ λαχείου κέρδη δρχ. 11.500 000, κατὰ τὸ 1927 δρχ. 18 000.000 καὶ κατὰ τὸ 1928 δρχ. 22 000.000. Ἀλλὰ διὰ τοῦ νόμου 4192 τοῦ 1929 ἐπεκυρώθη νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 11 Μαΐου 1929 «Περὶ ἀκυρώσεως συμβάσεως ἀφορώσης τὸ λαχεῖον τοῦ στόλου καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος», διὰ τοῦ ὁποίου κατηργήθη ἡ προμνημονευθεῖσα σύμβασις. Δυνάμει τοῦ νόμου 4192 ἐξεδόθη τὸ ἀπὸ 10 Ἰουλίου 1929 διάταγμα «Περὶ καθορισμοῦ τοῦ τρόπου διοικήσεως καὶ λειτουργίας τοῦ λαχείου ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ στόλου καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος». Κατὰ τὸ διάταγμα τοῦτο καὶ τὰ μεταγενεστέρως ἐκδοθέντα περὶ τοῦ λαχείου θεσμοθετήματα ἡ διοίκησις τοῦ λαχείου τοῦ στόλου καὶ ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος (ὡς ὠνομάσθη ἐκ νέου) ἀνήκει εἰς δημοσίαν ὑπηρεσίαν, διοικουμένην παρ' ἐπιτροπῆς καὶ διεξαγομένην διὰ δημοσίων ὑπαλλήλων, τῶν ἀποτελούντων τὸ προσωπικὸν τοῦ «ταμείου τοῦ λαχείου τοῦ στόλου καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος». Εἰδικὸς προϋπολογισμὸς τοῦ ταμείου τούτου ψηφίζεται ὑπὸ τῶν νομοθετικῶν σωμάτων, ὡς παράρτημα τοῦ γενικοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους (σελ. 863—863 τοῦ τεύχους τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1933—1934). Ἡ ὀργάνωσις τοῦ λαχείου τούτου διετήρησε κατὰ βάσιν τὸν ὑπὸ τῆς ἑταιρείας τοῦ λαχείου διαμορφωθέντα δυαδικὸν τύπον τοῦ λαϊκοῦ καὶ τοῦ μεγάλου λαχείου, μετά τινων τροποποιήσεων ἐν ταῖς λεπτομερείαις τῆς λειτουργίας του. Ἐν δὲ τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ ταμείου τοῦ ἐθνικοῦ στόλου (σελ. 901 τοῦ αὐτοῦ τεύχους), ὡς καθαρὰ ἐκ τοῦ λαχείου πρόσοδος τοῦ ταμείου τούτου τῆς χρήσεως 1933—1934 ἀναγράφονται δρ 18 ἑκατ.

Ἡ κρατικὴ ὅμως διοίκησις τοῦ λαχείου δὲν ἠδυνήθη νὰ προστατεύσῃ αὐτὸ τελεσφόρως κατὰ τῶν παντοειδῶν καταστρατηγήσεων καὶ παραβιάσεων τῶν ἀπαγορευτικῶν τῶν ἄνευ νομίμου ἀδείας λειτουργούντων ἰδιωτικῶν λαχείων. Ἐκ τούτου καὶ ἄλλων λόγων ἡ κυβέρνησις ἀπεφάσισε τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ λαχείου καὶ ἐπὶ τούτῳ ἐγένετο ὁ νόμος 5918 τῆς 25 Νοεμβρίου 1933 «Περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ λαχείου ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ στόλου καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος», τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ ἐκτέλεσις καὶ ἡ νέα ὀργάνωσις τοῦ λαχείου εἶναι ἔργον τοῦ μέλλοντος. Κατὰ τὸν νόμον τοῦτον τὸ λαχεῖον μετωνομάσθη εἰς «λαχεῖον ἐθνικοῦ στόλου καὶ κρατικῆς προνοίας» (Λαχεῖον Ε. Σ. καὶ Κ. Π.), τὸ δὲ καθαρὸν προϊόν του κατανέμεται μέχρι τοῦ ποσοῦ τῶν 20 ἑκατομ. δραχμῶν ἐτησίως εἰς τὸ ταμεῖον τοῦ ἐθνικοῦ στόλου, πέρα δὲ τοῦ ποσοῦ τούτου τὰ 20 % ἀποδίδονται ὑπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων, τὰ δὲ 80 % τίθενται εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Κρατικῆς Ἀντιλήψεως καὶ Ὑγιεινῆς, ὅπως χρησιμοποιηθῶσι διὰ σκοποὺς ἀποκλειστικῶς κρατικῆς προνοίας καὶ ἀντιλήψεως. Πρόκειται δὲ νὰ ἐκδοθῇ διάταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου τὸ λαχεῖον τοῦτο ὀργανοῦται κατὰ τὸ σύστημα τοῦ κατὰ κλάσεις αὐστριακοῦ λαχείου.

Κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἐγένοντο ἀπόπειραι περὶ δημιουργίας καὶ ἄλλων λαχείων, οἷον τοῦ ὑπὲρ τῶν Δελφῶν, τοῦ κατὰ τὸν ἀναγκαστικὸν νόμον τῆς 28 Δεκεμβρίου 1932 «φιλανθρωπικοῦ» λαχείου, αἵτινες ὅμως πᾶσαι ἀπέτυχον, διότι τὸ μονοπώλιον τοῦ λαχείου ἔχει ἀποδειχθῇ ὅτι ἐν Ἑλλάδι δύναται νὰ εὐδοκιμήσῃ μόνον ἐὰν καταλλήλως δι' ἑνιαίου κρατικοῦ λαχείου διέπεται.

Γ. Ν. ΚΟΦΙΝΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ. Α'. ***Ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ κυβερνήτου Καποδίστρια.*** 1) *Γενικὴ ἐπισκόπησις.* Ἐκ τῶν πρώτων πράξεων τῆς ἐπαναστάσεως ὑπῆρξεν ἡ μέριμνα περὶ τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν. Ἡ συνελθοῦσα εἰς τὴν μονὴν τῶν Καλτεζῶν, τῇ 26 Μαΐου 1821, πρώτη συνέλευσις τῶν προεστῶν ὅλης τῆς Πελοποννήσου, ἵδρυσε τὴν γερουσίαν τοῦ Καλτετζίου, ἥτις ἐξέδωκε, τῇ 30 Μαΐου 1821, τὴν «Ἐγκύκλιον τῆς Στεμνίτζης», διὰ τῆς ὁποίας ἐδίδοντο ὁδηγίαι περὶ ἐπιβολῆς τῆς φορολογίας τῆς δεκάτης, περὶ συγκομιδῆς τῶν ἐσοδειῶν τῶν τουρκικῶν κτημάτων κλπ. Ἀλλ' ἡ γερουσία αὕτη ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ φροντιστηρίου, τὸ ὁποῖον ἦτο εἶδος συμβουλίου, ἵνα προμηθεύῃ τὰ ἀναγκαῖα διὰ τὸν πόλεμον, συνεστάθη δὲ διὰ τοῦ καταστατικοῦ χάρτου τῆς Πελοποννήσου, ὅστις ἐγένετο δεκτὸς ὑπὸ τῆς συνόδου τῆς Ζαράχοβας, κατ' Αὔγουστον 1821, τῇ προτάσει τοῦ πρίγκιπος Δημητρίου Ὑψηλάντου, ὑπὸ τὸ τίτλον «Γενικὸς ὀργανισμὸς τῆς Πελοποννήσου». Ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ ὁ χάρτης οὗτος καθώριζε «νὰ συστηθῶσιν ἔφορεῖαι εἰς ἑκάστην ἀπὸ τὰς εἴκοσι τέσσαρας ἐπαρχίας» καὶ

Digitized by Google

διέλαβε διατάξεις περὶ ὀργανισμοῦ τῶν ἐφόρων, ὧν ὥριζε τὸν ἀριθμὸν εἰς πέντε κατ' ἐπαρχίαν, ἐξ ὧν ὁ τέταρτος ἐξουσιοδοτεῖτο «νὰ κρατῇ τὴν δημοσίαν κάσσαν, νὰ συνάγῃ τὰς ἑκουσίας φιλογενεῖς προσφορὰς καὶ τὰ διοριζόμενα ἀπὸ τὴν βουλὴν δοσίματα». Ἀμέσως κατόπιν ἡ συνέλευσις τῆς Πελοποννήσου ἐψήφισεν ἐν Ἐπιδαύρῳ, τῇ 27 Δεκεμβρίου 1821, ὅτι ἡ διοίκησις «θέλει φροντίζειν περὶ τῆς οἰκονομίας τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τῆς πατρίδος μὲ ἅπασαν τὴν ἀκρίβειαν καὶ τιμιότητα καὶ ὅτι θέλει ἐκπληροῖ τὰ χρέη της μὲ τὴν δυνατὴν ἐπιμέλειαν».

Ὁ «Ὀργανισμὸς Δυτικῆς Ἑλλάδος», ὁρίζων τὰ τῆς διοικήσεως τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ Ἠπείρου, κυρωθεὶς τὴν 9 Νοεμβρίου 1821 διὰ ψηφίσματος τῆς ἐν Μεσολογγίῳ συνελεύσεως τῆς Δυτικῆς Χέρσου Ἑλλάδος, καθώρισεν ὅτι «ἡ γερουσία θέλει διορίσει μὲ ἰδιαίτερόν της ψήφισμα τὸν τρόπον τῆς οἰκονομίας τῶν δημοσίων εἰσοδημάτων». Καὶ ἡ ἐν Ἀμφίσσῃ τὴν 20 Νοεμβρίου 1821 συνέλευσις τῶν ἀντιπροσώπων τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, ἐκδώσασα «νομικὴν διάταξιν τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος ἢ ὀργανισμὸν τοῦ Ἀρείου Πάγου τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος», καθώρισεν ὅτι «ἡ ἐθνικὴ βουλὴ διὰ τοῦ Ἀρείου Πάγου δέχεται τοὺς λογαριασμοὺς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων, ὁμοίως καὶ τὸν κατάλογον τῶν ἐθνικῶν κτημάτων καὶ τὸ κατάστιχον τῶν κατοίκων ἑκάστης ἐπαρχίας» καὶ ὅτι «διορίζονται προεστῶτες εἰς τὰ δοσίματα» καὶ «αὐτοὶ νὰ φροντίζωσι περὶ τῆς δικαίας διανομῆς τῶν δοσιμάτων εἰς ὅλους γενικῶς τοὺς κατοίκους τῆς ἐπαρχίας» καὶ «νὰ φροντίζωσι νὰ συνάγωνται ἐν καιρῷ αὐτὰ τὰ δοσίματα».

Το πρῶτον Σύνταγμα τῆς 15 Ἰανουαρίου 1822 τῆς ἐν Ἐπιδαύρῳ συγκληθείσης ἐθνικῆς νομοθετικῆς συνελεύσεως καθώρισε (§ μα') ὅτι «τὸ βουλευτικὸν σῶμα, ἐπεξεργαζόμενον, ἐγκρίνει εἰς τὴν ἀρχὴν ἑκάστου ἔτους τὸν ὑποθετικὸν λογαριασμὸν τῶν προσόδων καὶ ἐξόδων, ὁ ὁποῖος καθυποβάλλεται εἰς τὴν ἐπίκρισίν του ἀπὸ τὸ ἐκτελεστικὸν σῶμα· εἰς δὲ τὸ τέλος τοῦ ἔτους ἐπιθεωρεῖ τὸν καθολικὸν λογαριασμὸν τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων· ἀλλὰ δι' αὐτὸ τὸ πρῶτον ἔτος χρεωστεῖ τὸ βουλευτικὸν σῶμα, ἄνευ μικρᾶς ἀναβολῆς, νὰ προμηθεύσῃ εἰς τὸ ἐκτελεστικὸν τὴν ἀνάλογον εἰς τὰς χρείας χρηματικὴν ποσότητα, μολονότι διὰ τὸ ἀρτιπαγὲς τῆς διοικήσεως καὶ διὰ τὸ δυσπρόβλεπτον τῶν ἑπομένων ἐξόδων δὲν δύναται τὸ ἐκτελεστικὸν νὰ καταστρώσῃ τὸν ὑποθετικὸν ἐνιαύσιον λογαριασμόν· εἰς δὲ τὸ τέλος τοῦ ἐνιαυτοῦ ὀφείλει νὰ παραστήσῃ τὸ ἐκτελεστικὸν τὴν κατάστρωσιν τοῦ ὅλου λογαριασμοῦ». Καθώρισε δὲ προσέτι (ἄρθρ. οη') τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ ἐκτελεστικοῦ σώματος «νὰ παρουσιάζῃ εἰς τὸ βουλευτικὸν σῶμα, κατὰ τὴν ἔναρξιν ἑκάστου ἔτους, τὸν ὑποθετικὸν λογαριασμὸν τῶν ἐξόδων τῆς διοικήσεως εἰς δὲ τὸ τέλος τὸν ἀκριβῆ λογαριασμὸν τῶν γενομένων προσόδων καὶ ἐξόδων· καὶ οἱ δύο αὐτοὶ λογαριασμοὶ καταστρώνονται ἀπὸ τὸν ὑπουργὸν τῆς Οἰκονομίας μὲ τὰς μερικὰς ἀποδείξεις ὅλων τῶν λοιπῶν ὑπουργῶν». Αἱ διατάξεις αὗται ἀφοροῦν εἰς τὸν προϋπολογισμὸν καὶ τὸν ἀπολογισμόν. Ἀνάλογοι διατάξεις διελήφθησαν καὶ εἰς τὸ «προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος», τὸ ψηφισθὲν ὑπὸ τῆς Β' ἐν Ἄστρει ἐθνικῆς συνελεύσεως τῆς 29 Μαρτίου 1822 (ἄρθρ. λθ'), τὸ ὁποῖον καθώρισε προσέτι (§ ζ') ὅτι «ὅλαι αἱ εἰσπράξεις πρέπει νὰ διανέμωνται δικαίως καὶ ἀναλόγως εἰς ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς ἐπικρατείας, καμμία δ' εἴσπραξις δὲν γίνεται ἄνευ προεκδοθέντος νόμου καὶ κανένας νόμος περὶ εἰσπράξεως δὲν ἐκδίδεται εἰμὴ δι' ἕνα μόνον ἔτος». Ἐψήφισε προσέτι νὰ συσταθῇ ἐπιτροπὴ ἀπὸ 6 πολιτικοὺς καὶ 6 στρατιωτικοὺς διὰ νὰ συντάξῃ τὸν προϋπολογισμὸν τῶν ἐξόδων καὶ ἐσόδων τοῦ ἔθνους. Εἰς τὸν ὀργανισμὸν τῶν ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν, τὸν κυρωθέντα ἐν Κορίνθῳ τῇ 30 Ἀπριλίου 1822, ὡρίσθη ὅτι ἑκάστη ἐπαρχία ἔχει ἕνα ἐπιστάτην τῶν ἐσόδων ὅστις συνάζει τὰ εἰσοδήματα τῆς ἐπαρχίας καὶ κρατεῖ ἀκριβῆ λογαριασμόν, δὲν δίδει τὴν παραμικρὰν χρηματικὴν ποσότητα ἄνευ τακτικοῦ ἐγγράφου τοῦ ἐπάρχου κλπ., καὶ ἕνα ἐπιστάτην τῶν ἐξόδων, ὅστις προμηθεύει τὰ ἀναγκαῖα ἔξοδα τῆς ἐπαρχίας, λαμβάνων τὰ ἔξοδα παρὰ τοῦ ἐπιστάτου τῶν προσόδων κλπ.

Ἀπὸ τῆς 15 Ἰανουαρίου 1822 ἀπαντᾶται εἰς ἱστορικὰ ἔγγραφα «μινίστρος τῆς Οἰκονομίας» ὁ Πανοῦτζος Νοταρᾶς, ἐπὶ τῆς ἐκ τῆς συνελεύσεως τῆς Ἐπιδαύρου προκυψάσης πρώτης πανελληνίου διοικήσεως (ἐκτελεστικοῦ σώματος) ὑπὸ τὸν Ἀλ. Μαυροκορδᾶτον, πρόεδρον, βραδύτερον δὲ ὁ Χαράλαμπος Περρούκας, ὅστις ἐκηρύχθη ἔκπτωτος τοῦ ἀξιώματος τῇ 24 Νοεμβρίου 1823. Κατὰ τὸ 1824 διετέλεσε τοιοῦτος ὁ Νικόλαος Πονηρόπουλος, ὅστις ἀπαντᾶται ὡς τοιοῦτος καὶ κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη 1825 καὶ 1826, κατὰ δὲ τὸ 1827 ὁ Γεώργιος Μαυρομμάτης καὶ ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους καὶ μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ κυβερνήτου Καποδίστρια (6 Ἰανουαρίου 1828) εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ Π. Ν. Λοιδωρικης.

Τὸ πολιτικὸν Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος, τὸ ψηφισθὲν ὑπὸ τῆς ἐν Τροιζῆνι Γ' ἐθνικῆς συνελεύσεως τῇ 1 Μαΐου 1827, ἐν ἄρθρ. 76 καὶ 77, διέλαβε διατάξεις περὶ προϋπολογισμοῦ τῶν δημοσίων ἐξόδων καὶ περὶ ἀπολογισμοῦ τῶν προσόδων καὶ ἐξόδων καί, ἄρθρ. 79, καθώρισεν ὅτι ἡ βουλὴ «προσδιορίζει διὰ νόμου τοὺς δασμούς, τὰ τελώνια καὶ τὰς λοιπὰς εἰσπράξεις, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἐπιβάλλωνται ὁμοιοτρόπως καὶ ἐπίσης καθ' ὅλην τὴν ἐπικράτειαν κατὰ τὸ ἄρθρ. 10», τὸ ὁποῖον ἔχει οὕτως: «Αἱ εἰσπράξεις διανέμονται εἰς ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς ἐπικρατείας δικαίως καὶ ἀναλόγως τῆς περιουσίας ἑκάστου. Καμμία δὲ εἴσπραξις δὲν γίνεται, χωρὶς προεκδομένου νόμου καὶ κανεὶς νόμος περὶ εἰσπράξεως δὲν ἐκδίδεται εἰμὴ δι' ἓν καὶ μόνον ἔτος».

Οὕτως εἶχον προνοήσει τὰ θεσμοθετήματα τῶν συνελεύσεων κατὰ τὴν πρώτην ἐπαναστατικὴν περίοδον περὶ τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν. Ἀλλ' ἡ ἐκτέλεσις τῶν διατάξεων τούτων προσέκοπτεν εἰς ἀνυπερβλήτους δυσκολίας. Ἐν τούτοις, ἡ ὑπὸ τῆς ἐν Ἄστρει ἐθνικῆς συνελεύσεως συσταθεῖσα δωδεκαμελὴς ἐπιτροπὴ συνέταξε τῇ 12 Ἀπριλίου 1823 τὸν πρῶτον ἑλληνικὸν προϋπολογισμὸν καὶ ὑπέβαλεν εἰς τὴν συνέλευσιν μετ' ἐκθέσεως τὸν ζητηθέντα «ὑποθετικὸν λογαριασμὸν τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ παρόντος ἔτους». Ἐν τῇ ἐκθέσει ἀνέφερεν ὅτι «διὰ μὲν τὰ ἔξοδα στοχαζόμεθα ὅτι πλησιάζομεν εἰς τὴν ἀλήθειαν, διὰ δὲ τὰ ἔσοδα, ἐπειδὴ καμμίαν πληροφορίαν περὶ τῶν ἐθνικῶν κτημάτων καὶ περὶ τῶν ἰδιοκτησιῶν δὲν ἔχομεν, δὲν ἠδυνήθημεν νὰ κάμωμεν σκέψιν καμμίαν ἀλλ' ὑπεχρεώθημεν νὰ λάβωμεν γνώσεις παρὰ τῶν προυχόντων παραστατῶν καὶ πληρεξουσίων τῆς ἑκάστης τῶν ἐπαρχιῶν τῆς ἐπικρατείας καὶ νὰ περάσωμεν τόσα ὅσα αὐτοὶ ἐπρόβαλα» καὶ προσέτι ἐτόνιζεν ὅτι «ἡ σεβαστὴ ἐθνικὴ συνέλευσις θέλει παρατηρήσει μὲ λύπην της καὶ θαυμασμόν της ὅτι τὰ ἔσοδα πρὸς τὰ ἔξοδα δὲν εἶναι τὸ οὐδέν. Ἂν οἱ διορισθησόμενοι εἰς τὰς ἐπαρχίας ἔπαρχοι μεταχειρισθῶσιν εἰς τὸ ὑπούργημά των πᾶσαν τὴν ἀπαιτουμένην προσοχήν, δραστηριότητα καὶ ἐπιμέλειαν, δύναται νὰ αὐξήσωσι τὰ ἔσοδα καὶ μὲ τὴν αὔξησιν ταύτην ὅμως δὲν θέλει ἐξισώσουν ποτὲ μὲ τὰ ἔξοδα, χωρὶς νὰ ληφθῶσιν ἄλλα μέτρα παρὰ τοῦ ἔθνους».

Ὁ παρὰ τῆς ἐπιτροπῆς ταύτης καταρτισθεὶς «ὑποθετικὸς λογαριασμὸς» διὰ περίοδον ἑξάμηνον (ἀπὸ 1 Μαΐου ἕως 1 Νοεμβρίου) ἐνεφάνιζε σύνολον ἐσόδων τῆς Ἑλλάδος γρόσια 25.744.000, διὰ δὲ τὴν ἐτησίαν περίοδον (ἀπὸ 1 Μαΐου 1823 ἕως 30 Ἀπριλίου 1824) προεβλέποντο ἔξοδα γρόσια 38 616.000. Τὰ δὲ εἰσοδήματα «ἐθνικὰ καὶ ἰδιόκτητα ἐνιαύσια» ἀπὸ 1 Μαΐου 1823 ἕως 30 Ἀπριλίου) ὑπελόγιζεν ἡ ἐπιτροπὴ ὡς ἑξῆς:

Ἀπὸ τὴν νῆσον τῆς Κρήτης . . .	γρόσια	7.383 620
Ἀπὸ τὴν νῆσον τοῦ Εὐρίπου . .	»	446.700
Ἀπὸ ὅλας τὰς ἐλευθέρας νήσους τοῦ Αἰγαίου	»	972 400
Ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος	»	708.200
Ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος	»	729 500
Ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Πελοποννήσου	»	2 605.800
Σύνολον		12.846 220

Ἡ Ἐπανάστασις εἶχε κυρίως πολιτικὰ αἴτια, τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν ἀποκατάστασιν. Συμφυῆ ὅμως πρὸς τὴν ὑποδούλωσιν τοῦ ἔθνους ἦσαν τὰ ἐπιβαλλόμενα ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ κράτους ἐπαχθέστατα καὶ ποικίλα φορολογικὰ βάρη, εἰσπραττόμενα ὑπὲρ ἀρχῶν αὐτοκρατορικῶν ἢ τοπικῶν, ἐξ ὧν αἱ τελευταῖαι ἰδίως ἐπέβαλλον πολυειδεῖς εἰσφορὰς καὶ ἀγγαρείας. Ἡ φορολογία ἐβασίζετο κυρίως ἐπὶ τῆς δεκάτης, ἐπιβαλλομένης ἐπὶ τῆς ἐγγείου παραγωγῆς καὶ συνισταμένης εἰς 10% ἐπὶ τοῦ ἀκαθαρίστου προϊόντος τῶν γαιῶν καθαρᾶς ἰδιοκτησίας τῶν Μουσουλμάνων, ἐνῷ οἱ μὴ Μουσουλμᾶνοι, ὡς ἁπλοῖ κάτοχοι θεωρούμενοι, ἐπλήρωνον, πλὴν τῆς δεκάτης, καὶ πρόσθετον δεκάτην, λεγομένην «ἔξζι χαράτζ», ἐπιβαρυνόμενοι διὰ ποσοστοῦ φθάνοντος μέχρι 50%, ἀναλόγως τῆς γονιμότητος τῆς γῆς. Εἰσεπράττετο δὲ ἡ δεκάτη δι' ἐνοικιαστῶν κατὰ τὸν ἀπηνέστερον τρόπον. Ὁ ἔτι μᾶλλον καταδυναστευτικὸς τῶν φόρων ἦτο ὁ κεφαλικός, εἰσπραττόμενος καὶ ἐλεγχόμενος κατὰ τρόπον ἐξευτελιστικὸν διὰ τοὺς φορολογουμένους. Τὴν ἀπόδειξιν τῆς καταβολῆς αὐτοῦ ὤφειλον οἱ ἄπιστοι (μὴ Μουσουλμᾶνοι) νὰ ἔχουν πάντοτε μεθ' ἑαυτῶν. Ἐκτὸς τῶν ἀμέσων τούτων φόρων, ὑπῆρχον προσέτι οἱ τελωνειακοὶ δασμοὶ ἐπὶ τῶν εἰσαγομένων καὶ ἐξαγομένων ἐμπορευμάτων, εἰσπραττόμενοι βαρύτεροι διὰ τοὺς Ἕλληνας καὶ Ἑβραίους καὶ καθιστάμενοι ἐπαχθέστατοι ἕνεκα διαφόρων παρεισπράξεων καὶ δώρων, τὰ ὁποῖα ἐπέβαλλον τελῶναι καὶ τοπάρχαι. Ὑπῆρχον προσέτι φόροι μεταβιβάσεως ἀκινήτων, φόροι ἀροτριώντων κτηνῶν (ζευγαριάτικο), φόρος στρεμματικός, φόρος κτηνοτρόφων, ἡ δεκάτη τοῦ ξηροῦ χόρτου, τὸ προβατονόμιον καὶ τὸ μανδρατικο, ὁ φόρος τῶν μελισσῶν, ὁ φόρος τῶν μύλων καὶ διάφοροι ἄλλοι, ἐν οἷς καὶ ὁ φόρος παρθενοφθορίας, ὅστις κατεβάλλετο ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἕνεκα γάμου τῆς θυγατρός του. Ἐπὶ πλέον ἐπεβάλλοντο φόροι τινὲς καταναλώσεως ἐπὶ σφαγίων, οἴνου κλπ., καθὼς καὶ φόροι ἐπὶ κληρονομιῶν, ἐπὶ δούλων, ἐπὶ ἀγάμων. Οἱ κατὰ τόπους διοικηταὶ ἢ ἰσχυροὶ Τοῦρκοι ἐπέβαλλον ἑκάστοτε ἐντὸς τῆς περιοχῆς των αὐθαιρέτως παρεισπράξεις (ἀβανίαι), δι' ὧν συνετελεῖτο πλήρης οἰκονομικὴ ἀφαίμαξις τοῦ λαοῦ, καὶ ἀγγαρείας καὶ δι' αὐτὰ τὰ ἀτομικά των συμφέροντα. Καὶ διὰ τὴν ἐπιστασίαν τῶν στενωπῶν καὶ τῶν λῃστῶν ἡ Πελοπόννησος, ἡ Στερεὰ Ἑλλάς, ἡ Ἤπειρος καὶ ἡ Μακεδονία ἐπλήρωνον δοσιμον.

Ἡ Ἐπανάστασις, ἀφορμηθεῖσα κυρίως ἐκ πολιτικῶν καὶ ἐθνικῶν αἰτίων, ὁρμητικῶς ἀνέτρεψε πᾶσαν ἐκδήλωσιν τοῦ δεσποτικοῦ τουρκικοῦ συστήματος, καὶ αὐτοῦ τοῦ φορολογικοῦ, τὸ ὁποῖον ἐδημιούργει τὴν οἰκονομικὴν ἀπαθλίωσιν τοῦ δούλου ἔθνους. Ἐν τῇ ἐνθουσιώδει ἐκρήξει της, ἡ Ἐπανάστασις ἐβασίζετο ἐπὶ τῆς ταχείας της ἐπικρατήσεως, ἥτις ἐτροφοδότησε τοὺς ἐπαναστάτας, καταλαμβάνοντας τὰς ἀποθήκας τροφίμων καὶ λαφυραγωγοῦντας, ἐνῷ τὸ ναυτικὸν αὐτῶν κατελάμβανεν ἀξιολόγους ναυτικὰς ἐφοδιοπομπάς. Ὁ προμνησθεὶς ὀργανισμὸς τοῦ πρίγκιπος Ὑψηλάντου οὐδέποτε ἐφηρμόσθη, ἀλλ' αἱ ἐφορεῖαι ἐξηκολούθησαν προσφέρουσαι πολυτίμους ὑπηρεσίας, συλλέγουσαι ἐράνους καὶ φροντίζουσαι, ὅπως διὰ γυναικῶν κομίζωνται τρόφιμα εἰς τὰ στρατόπεδα κ.λ.π. Οἰκονομικὴ ὀργάνωσις πράγματι δὲν ὑφίστατο καὶ ἕκαστος τῶν καπεταναίων εἰσέπραττε φόρους καὶ ἐράνους, ὅπου εὑρίσκετο, καὶ προέβαινεν εἰς ἐπιτάξεις ἐκδίδων ὁμολογίας. Προσφοραὶ ἐκ Ζακύνθου καὶ τῶν ἄλλων Ἰονίων νήσων, καὶ ἐν γένει τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τῶν φιλελλήνων εἰς τρόφιμα καὶ πολεμεφόδια, ἐτροφοδότησαν ἀρκούντως τὸν Ἀγῶνα. Τὰ πλούτη τῶν Ὑδραίων καὶ Σπετσιωτῶν καὶ ἄλλων νησιωτῶν καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν συντηρούμενα πλοῖά των καὶ πληρώματά των ἐτέθησαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἀλλὰ καὶ γεωργοὶ καὶ ἰδίως οἱ ποιμένες, διὰ τῆς προσφορᾶς τῶν ζῴων των, ἐτροφοδότουν τοὺς μαχομένους κατὰ τὰ ἔτη 1825—1827. Τὸ ἔθνος ὁλόκληρον προσέφερε τὴν ζωήν του καὶ τὴν περιουσίαν του εἰς τὸν μακρὸν καὶ σκληρὸν ἀγῶνα. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἄργυρος τῶν μοναστηρίων καὶ τῶν ἐκκλησιῶν ἀπεφασίσθη, διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 9 τῆς 5 Ἀπριλίου 1822 νόμου τῆς προσωρινῆς διοικήσεως τῆς Ἑλλάδος, νὰ συλλεχθῇ, ἵνα δι' αὐτῶν κοπῶσι νομίσματα.

Ἐκ τοῦ φορολογικοῦ τουρκικοῦ συστήματος κατηργήθη τὸ πρόσθετον «χαράτζ», ἀπέμειναν δὲ ἡ δεκάτη καὶ ἔγγειοί τινες φόροι ἐπὶ τοῦ ἐλαίου, σταφίδος κλπ., πρὸς ἐφαρμογὴν ὑπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως, καθὼς καὶ τὰ εἰσοδήματα ἐθνικῶν γαιῶν καὶ νομήματα (διβάρια ἢ ἰχθυοτροφεῖα κλπ.), καὶ ἡ τελωνειακὴ πρόσοδος κατὰ τὸ τουρκικὸν δασμολόγιον. Εἰσεπράττοντο δὲ οἱ φόροι γενικῶς μὲν κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος ὑπὸ τῶν τοπικῶν ἐφορειῶν, εἶτα δέ, κατὰ τὸν νόμον τῆς 26 Ἀπριλίου 1822, ὑπὸ τῶν κατ' ἐπαρχίας ἐπιστατῶν καὶ βραδύτερον πωλούμενοι διὰ δημοπρασίας, δηλονότι δι' ἐνοικιάσεως τῶν εἰσοδημάτων (δέκατα, δασμοί, ἰχθυοτροφεῖα κλπ.). Οὕτως ὁ προϋπολογισμὸς τῆς ἐπαρχίας Ἀθηνῶν τοῦ 1823—1824 ἐνεφάνιζεν ἀπὸ δέκατα σταροκριθαρίου καὶ ἐθνικῶν γαιῶν γρόσια 72 000 ἀπὸ ἐθνικοὺς μύλους, ἐργοστάσια καὶ περιβόλια 40 000, ἀπὸ δουγάνες (τελωνεῖα) 15.000, ἀπὸ δέκατα ἐλαιῶν καὶ ἐθνικὰ ἔλαια 175.000, ἤτοι ἐν συνόλῳ γρόσια 320.000. Δικαιώματι πολέμου περιῆλθον εἰς τὴν κυβέρνησιν αἱ ἰδιοκτησίαι, αἱ κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς Ἐπαναστάσεως κατεχόμεναι ὑπὸ Ὀθωμανῶν, ὡς κυρίων, ὀνομασθεῖσαι κτήματα «ἐθνικά», διότι ἡ ἰδέα τοῦ ἔθνους ἐπεκράτει, εἰς τὴν ψυχὴν τῆς Ἐπαναστάσεως, τῆς ἐννοίας τοῦ κράτους. Ἡ ἐκποίησις αὐτῶν ἐπετράπη τὸ πρῶτον ὑπὸ τῆς ἐν Ἄστρει ἐθνικῆς συνελεύσεως πρὸς εὕρεσιν δανείων καὶ χρηματικὸν πορισμόν, διὰ ψηφίσματος τῆς 9 Ἰανουαρίου 1822, μετὰ τὸ ὁποῖον ἐπηκολούθησαν τὰ ψηφίσματα τῆς 14 Ἀπριλίου 1823, 16 Ἰουνίου 1824, 12 Ἰουλίου 1824, 11 Νοεμβρίου 1825, 6 Φεβρουαρίου 1826, 16 Ἀπριλίου 1826, 5 Μαΐου 1827 καὶ 10 Ἀπριλίου 1829, διὰ τῶν ὁποίων αἱ ἐθνικαὶ συνελεύσεις ἐπέτρεψαν τὴν πώλησιν ἐθνικῶν κτημάτων ὡρισμένων κατηγοριῶν, οἷα ἐργαστήρια, σπίτια, μύλοι κλπ., τὰ ὁποῖα ὠνομάσθησαν «φθαρτὰ» διὰ δημοπρασίας, ἀλλὰ τὸ τίμημα πολλῶν τῶν πωληθέντων κτημάτων δὲν ἐπληρώθη. Ἐπὶ πλέον, διὰ τοῦ α' νόμου τῆς διοικήσεως τῆς α' περιόδου, ἐπιτρέψαντος δάνειον μέχρι 5 ἑκατ. γροσίων, ἐτυπώθησαν ἐθνικαὶ ὁμολογίαι, δεκταὶ εἰς ἀγορὰν ἐθνικῶν κτημάτων, αἵτινες ἐδίδοντο ἀντὶ χρημάτων ὡς ἀποδείξεις πρὸς τὸ κράτος δανεισμοῦ. Αἱ «λεῖαι» ἐχρησίμευσαν ἐμμέσως πρὸς μισθοδοσίαν τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου, ἀλλ' ὑπῆρξαν καὶ πρόξενοι ἀταξιῶν. Ἡ λαφυραγωγία, κατὰ τὰ πρῶτα ἰδίως ἔτη τῆς Ἐπαναστάσεως, αὐτομάτως, ὡς συμφυὴς πρὸς τὸ ἐπαναστατικὸν καθεστὼς ἐπικρατήσασα, πρὸς ἱκανοποίησιν ἀτομικὴν τῶν ἐπαναστατῶν, ἐτροφοδότησε, διὰ μεγάλου μέρους τῶν λαφύρων, τὴν Ἐπανάστασιν, διὰ τῆς ἀμέσου χρησιμοποιήσεως ἢ καὶ τῆς, πρὸς ὄφελος αὐτῆς, πωλήσεως μέρους λαφύρων (ἰδίως ἐκ τῆς ἁλώσεως τῆς Τριπολιτζᾶς, τοῦ Ἀκροκορίνθου κλπ.), καθότι τὰ πλεῖστα αὐτῶν διηρπάζοντο, παρὰ τὸν κανόνα, ὃν ματαίως προσεπάθησε νὰ θέσῃ ὁ

Digitized by Google

Δ. Ὑψηλάντης περὶ τῆς ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ ταμείου διαθέσεως τῶν λαφύρων. Τὸ ἰδιόρρυθμον φορολογικὸν σύστημα τοῦ ἀνατραπέντος τυράννου μοιραίως καὶ ἀναποφεύκτως, ἐξαιρέσει ἀνελευθέρων τινῶν φορολογικῶν διατάξεών του, διετηρήθη ἐν μέσῳ χαώδους πολιτικῆς καταστάσεως καὶ διοικητικῆς παραλυσίας, ἥτις ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐπεδεινοῦτο, ὡς ἐκ τῆς ἐμφυλίου διαμάχης καὶ τῆς μακρᾶς παρατάσεως τοῦ ἐπαναστατικοῦ καθεστῶτος.

'Αλλ' αἱ ἐθνικαὶ πρόσοδοι ἦσαν ἐντελῶς ἀνεπαρκεῖς πρὸς πλήρωσιν τῶν ἐξαιρετικῶν καὶ ἐπιτακτικῶν ἀναγκῶν, γενναῖαι δὲ ἰδιωτικαὶ συνεισφοραί, ἑκούσιαι καὶ αὐτοπροαίρετοι, συνέβαλον σπουδαίως εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ 'Αγῶνος. Παρὰ τὰς ἑκουσίας ὑπῆρξαν καὶ καταναγκαστικαὶ εἰσφοραί. Ἡ πελοποννησιακὴ γερουσία, διὰ θεσπίσματος τῆς 22 'Ιουλίου 1822, ἐκδοθέντος ἐν Ἄργει καὶ φέροντος τὰς ὑπογραφὰς καὶ τὰς σφραγῖδας αὐτῆς τε καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη, καθιέρου ἐπισημότατα τὰς εἰσφορὰς ταύτας: «Ἡ κινδυνεύουσα πατρὶς—λέγει τὸ θέσπισμα—, προσκαλεῖ τοὺς εὐκαταστάτους νὰ τὴν βοηθήσουν εἰς τὸν ἱερὸν ἀγῶνα, τὸν ὑπὲρ τῆς φυσικῆς, ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς ὑπάρξεώς της. Ὥστε ἡ κεντρικὴ διοίκησις τῆς Πελοποννήσου καὶ ὁ γενναιότατος στρατηγὸς κύριος Θεόδωρος Κολοκοτρώνης διὰ τὴν κοινὴν σωτηρίαν τῆς Ἑλλάδος ἐψηφίσαντο «χρηματολογίαν» παρὰ τῶν κάτωθι καὶ ἀποστέλλουν καθ' ὅλην τὴν Πελοπόννησον τοὺς κυρίους συγγερουσιαστὰς 'Ανδρέαν Καλαμογδάρτην, 'Ηλίαν Καράπαυλον καὶ Χριστόδουλον Ἄχολον μὲ τὸν φιλογενῆ κύριον Παναγιώτην Σοφιανόπουλον, συνοδευομένους μὲ τὴν ἐκτελεστικὴν δύναμιν, πρὸς τοὺς ὁποίους δίδουν ὅλην τὴν πληρεξουσιότητα νὰ βιάσουν τόσον τοὺς καταγεγραμμένους εἰς τὸν παρόντα κατάλογον, ὅσον καὶ ὅσους ἄλλους γνωρίσουν εὐκαταστάτους ἐκτὸς τοῦ καταλόγου εἰς πᾶσαν ἐπαρχίαν, διὰ νὰ λάβουν ὅσα χρήματα κρίνουν εὔλογον, ἀναλόγως τῶν καταστάσεων, δίδοντες ἀπόδειξιν ἰσχύουσαν ἀντὶ τῆς ἀκολούθως δοθησομένης τακτικῆς ὁμολογίας παρὰ τῆς διοικήσεως πρὸς τοὺς δανειστάς, πρὸς τοὺς ὁποίους ἡ γερουσία καὶ ὁ στρατηγὸς ὑπόσχονται ἐκ μέρους τοῦ ἔθνους, μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του, νὰ πληρώσουν τὰ ληφθησόμενα δάνεια». Ὁ κατάλογος περιεῖχε σὺν ἄλλοις καὶ τὰ ἑξῆς ὀνόματα: ἀπὸ τὴν Βοστίτζαν ὁ Δ. Μελετόπουλος 10.000. 'Απὸ τὴν Πράτσα ὁ Παν. καὶ 'Αθαν. Τροχάνης 75.000. 'Απὸ τὰ Καλάβρυτα ὁ 'Ασημάκης Φωτήλας 18.000 ὁ Σ. Χαραλάμπης 30.000, ὁ Ι. Παπαδόπουλος 60.000 καὶ οἱ Ζαϊμαῖοι 20.000. 'Απὸ τὸ Ἄργος ὁ Χ. Περούκας 25.000. 'Απὸ τὰς Πάτρας ὁ 'Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος 15.000, ὁ 'Αθανάσιος Κανακάρης 20.000, ὁ Ν. Λόντος 50.000, ὁ Π. Μπουκαούρης 10.000. 'Απὸ τὴν Καρύταιναν οἱ ἀδελφοὶ Δεληγιανναῖοι 120.000, οἱ ἀδελφοὶ Ταμπακόπουλοι 20.000. 'Απὸ τὸν Μιστρᾶ ὁ Α. Κοπανίτζας 20.000, ὁ Παν. Κρεβατᾶς 30.000, ὁ Ἅγιος Λακεδαιμονίων 15.000, οἱ ἀδελφοὶ Σαλταφέρα 10.000, ὁ 'Αναγν. Γραμματικάκης 15.000. 'Απὸ τὴν 'Αρκαδίαν ὁ πρωτοσύγγελος 'Αμβρόσιος 25.000, ὁ Γρ. Πασχάλης 20.000, ὁ Θ. Σκαρδάκης 15.000. 'Απὸ τὴν Γαστούνην ὁ Γ. Σισίνης 40.000, ὁ Ι. Σισίνης 20.000. 'Απὸ τὸν Ἅγιον Πέτρον ὁ Π. Σαρηγιάννης 25.000. 'Απὸ τὴν Καλαμάτα ὁ 'Αθ. Κυριακὸς 10.000. 'Απὸ τὸ Νησίον οἱ ἀδελφοὶ Μιχαλόπουλοι 25.000 κλπ.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ Πελοπόννησος εἶχε σχεδὸν ἐρημωθῆ, τὸ πλεῖστον δὲ τῶν ἀκινήτων κτημάτων εἶχε καταστραφῆ. 'Εν τούτοις, οἱ πλούσιοι τῆς Πελοποννήσου, ὑπείκοντες εἰς τὸ θέσπισμα, προσέφερον τὰ ὁρισθέντα ποσά, ἡ δὲ εἰσφορά των αὐτη ἀνῆλθεν εἰς 1.066.000 γρόσια, ἀντιστοιχοῦντα εἰς ἰσαρίθμους χρυσᾶς δραχμὰς καὶ ἔτι πλέον. Ὅλως ἐξαιρετικαὶ ὑπῆρξαν αἱ οἰκονομικαὶ θυσίαι τῶν τριῶν νήσων Ὕδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν, παρουσιάζουσαι προσέτι καὶ τοῦτο τὸ ἰδιαίτερον, ὅτι ἐγένοντο οὐχὶ ὅπως ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι ὑφ' ὅλων τῶν τάξεων, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τῶν προκρίτων, ἰδίως δὲ ὑπὸ τῶν Κουντουριωτῶν. Κατὰ τοὺς ἐπισήμους ὑπολογισμούς, αἱ θυσίαι τῶν Κουντουριωτῶν συνεποσοῦντο εἰς 2.141.806 δρχ. παλαιῶν, ὅπερ ποσόν, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς τότε σπάνιος τοῦ νομίσματος, θὰ ἰσοδυνάμει πρὸς 10 ἑκατομ. σημερινῶν χρυσῶν δραχμῶν καὶ ἀντεπροσώπευεν ὅλην τὴν περιουσίαν τῶν δωρητῶν. Μετὰ τοὺς Κουντουριώτας διεκρίθησαν διὰ τὰς θυσίας των διὰ μὲν τὴν Ὕδραν οἱ Βουδούρηδες καὶ οἱ Τομπάζηδες (764.114 καὶ 559.170 δρχ.), διὰ δὲ τὰς Σπέτσας οἱ 'Ανάργυροι, ὁ Μπόταση καὶ οἱ Μέξαι (609.606, 453.530 καὶ 430.606 δραχ.), διὰ δὲ τὰ Ψαρὰ οἱ Κοτζᾶδες καὶ οἱ 'Αποστόλαι (495.570 καὶ 448.133).

Αἱ δημόσιαι πρόσοδοι προήρχοντο κυρίως ἐκ πωλήσεως ἐθνικῶν κτημάτων, ἀπὸ τὰς ἐθνικὰς γαίας καὶ τὰ νομήματα (ἰχθυοτροφεῖα, ἐθνικοὺς ἐλαιῶνας), ἀπὸ τὰ δέκατα τῶν γεωργικῶν προϊόντων, ἀπὸ τὰ τελωνεῖα κλπ. 'Αλλὰ καὶ καθ' ἣν ἐποχὴν τὰ πράγματα ἦσαν εὐνοϊκά, τὰ ἔσοδα δὲν ἀνήρχοντο, κατὰ τοὺς αἰσιοδοξοτέρους ὑπολογισμούς, οὔτε κἂν εἰς τὸ τρίτον τῶν ἐξόδων. Παρατεινομένου ὅμως τοῦ 'Αγῶνος, τὰ μὲν ἔξοδα καὶ αἱ ἀνάγκαι, ἰδίως τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου καὶ τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ηὔξανον ἔτι μᾶλλον, αἱ δὲ δημόσιαι πρόσοδοι, μετὰ τὴν ἀπώλειαν μάλιστα ἐδαφῶν ἐπανακτηθέντων ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, περιωρίζοντο, ἡ δὲ λαφυραγωγία ἐξέλιπεν. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀνάγκη ἐξωτερικοῦ δανείου ἐγίνετο ὁσημέραι μᾶλλον ἐπιτακτική, ἡ δ' ἐξεύρεσις αὐτοῦ πιθανωτέρα ἕνεκα τῆς εὐτυχοῦς τροπῆς τοῦ 'Αγῶνος.

2) *Τὸ πρῶτον ἐξωτερικὸν ἑλληνικὸν δάνειον τοῦ 1824.* Κατὰ τὴν 23 Νοεμβρίου 1821 ὁ Ἄρειος Πάγος τῆς Χέρσου Ἑλλάδος ἐψήφισε τὴν σύναψιν δανείου 150.000 φλωρινίων, ἀποσβεστέου ἐντὸς πέντε ἐτῶν, ἀνέθηκε δὲ τὴν διαπραγμάτευσιν αὐτοῦ εἰς τὸν βαρῶνον Θεοχάρην, τὸν Χ. Δροσινὸν καὶ τὸν Κεφαλᾶν 'Ολύμπιον, πέμψας τὸν τελευταῖον τοῦτον εἰς Εὐρώπην. Ἔκτοτε καὶ μέχρι τῆς συνάψεως τοῦ δανείου ἐμεσολάβησαν ποικίλαι διαπραγματεύσεις ἐξ ἀφορμῆς διαφόρων προτάσεων δανείων, ὧν αἱ πλεῖσται δὲν ἦσαν σοβαραὶ καὶ τὰς ὁποίας ἐξιστορεῖ ὁ Α. Μ. 'Ανδρεάδης ἐν τῇ παρ' αὐτοῦ ἐκδοθείσῃ τῷ 1904 «Ἱστορίᾳ τῶν 'Εθνικῶν δανείων» (σελ. 11 κ. ἑξ.). Οἱ ἐν Λονδίνῳ κυριώτεροι φιλέλληνες, οἱ ἀποτελοῦντες τὸ φιλελληνικὸν κομιτᾶτον, βολιδοσκοπηθέντες περὶ τοῦ δανείου ἀπὸ τὸν 'Ανδρέαν Λουριώτην, ὅστις ἠσχολεῖτο εἰς ἐξεύρεσιν δανείου ἐν 'Αγγλίᾳ, ὅπου ἐγνώρισε τὸν Blaquière, μεθ' οὗ συνειργάζετο διὰ τὴν ἐπιτυχίαν του, ἀπεφάσισαν κατόπιν συμβουλίου, γενομένου τῇ 3 Μαρτίου 1823, νὰ πέμψουν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀμφοτέρους τούτους, ὅπως λάβωσιν ἀκριβεστέραν γνῶσιν τῆς καταστάσεως. Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἡ κατάστασις ἦτο ἐλεεινή. Τὸ ἥμισυ τῶν ἐσόδων, προερχομένων ἐκ Κρήτης, ἦτο ἀβέβαιον ὡς ἐκ τῆς δυσμενοῦς τροπῆς τοῦ 'Αγῶνος. Ἡ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἐξεύρεσις ἐσόδων ἦτο ἀφ' ἑτέρου ἀδύνατος, αἱ ἐθνικαὶ ὁμολογίαι ἐπραγματοποιοῦντο πρὸς 15—17% τῆς ὀνομαστικῆς αὐτῶν ἀξίας. Αὐτοὶ οἱ ἰδιῶται ἦσαν τοσοῦτον ἐξηντλημένοι, ὥστε δὲν εὑρίσκετο ὁ δυνάμενος νὰ δανείσῃ τὰ ἀπαιτούμενα δεκαοκτὼ τάλληρα διὰ νὰ σταλῇ ὁ Πραΐδης εἰς Κεφαλληνίαν, ὅπως προσκαλέσῃ ἐπισήμως εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν Βύρωνα. 'Απεφασίσθη, λοιπόν, ἀμέσως, διὰ τοῦ διατάγματος τοῦ ἐκτελεστικοῦ τῆς 2ας 'Ιουνίου 1823, ἡ σύναψις δανείου τεσσάρων μελλιουνίων ταλλήρων ἱσπανικῶν καὶ ἐδόθη πληρεξουσιότης εἰς τοὺς Ι. 'Ορλάνδον, Ι. Ζαΐμην καὶ Α. Λουριώτην νὰ συνάψωσιν αὐτὸ καθ' ὃν κρίνουσι συμφερώτερον τρόπον. 'Αξιομνημόνευτος εἶναι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Α. Μαυροκορδάτου, διὰ τῆς ὁποίας οὗτος ἔδιδε μακρὰς ὁδηγίας περὶ τῆς συνάψεως τοῦ δανείου καὶ περὶ τῆς πρὸς τὰς ξένας δυνάμεις, ἰδίως τὴν 'Αγγλίαν, τηρητέας στάσεως. Οἱ τρεῖς πληρεξούσιοι, ὅπως δυνηθῶσι νὰ μεταβῶσιν εἰς Λονδῖνον, εἶχον ἐφοδιασθῆ δι' ἐθνικῶν ὁμολογιῶν ἀξίας 100.000 γροσίων, ἐξαργυρωτέων εἰς τὰς 'Ιονίους νήσους, ἀλλ' ἀφικόμενοι ἐκεῖ οὐδένα εὕρισκον πρόθυμον ἐξαργυρωτὴν καὶ ἐδέησε νὰ ἐπέμβῃ ὁ Βύρων, παρέχων εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν δάνειον 4.000 λιρῶν, ὅπως ἐξευρεθῶσι τὰ μέσα τῆς μεταβάσεώς των. Μεσοῦντος τοῦ 1823, προσεφέρετο ἐν Λονδίνῳ ἄφθονον τὸ χρῆμα, ἕνεκα τῆς πτώσεως τοῦ τόκου, καὶ ἡ κερδοσκοπία ἀκράτητος ἐστράφη πρὸς δάνεια ξένων κρατῶν, καὶ δὴ μὴ ἐπισήμως ἀνεγνωρισμένων. Τὸ περιστατικὸν τοῦτο ἐν μέσῳ τοῦ ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ὑποθέσεως ἐνθουσιασμοῦ, τὸν ὁποῖον ἐνέπνεον αἱ πρῶται ἐπιτυχίαι τῆς ἐπαναστάσεως, ἐπελθόν, διηυκόλυνε κατὰ τὴν 21 Φεβρουαρίου 1824, ἤτοι μόλις 25 ἡμέρας μετὰ τὴν ἄφιξιν τῶν πληρεξουσίων, τὴν ὑπὸ ὅρους πολὺ εὐνοϊκωτέρους τῶν προδιαγραφομένων διὰ τῶν ὁδηγιῶν τοῦ Μαυροκορδάτου σύναψιν δανείου τῆς ἐπισήμου ἑλληνικῆς κυβερνήσεως λιρῶν στερλ. 800.000, χρεωλυτικῆς ἀποσβέσεως 36 ἐτῶν, ἐπὶ χρεωλυσίῳ 1% καὶ τόκῳ 5% καὶ ἐπὶ τιμῇ ἐκδόσεως 59% τῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας. Ἡ προμήθεια ὡρίσθη εἰς 3%, τὰ δὲ ἀσφάλιστρα, παρὰ τὴν ἐμπόλεμον κατάστασιν, δυσχεραίνουσαν τὴν ἀποστολήν, εἰς 1 1/8 %. Ὡς ἐγγύησις ἐδίδοντο, διὰ μὲν τὴν πληρωμὴν τῶν τόκων πάντα τὰ δημόσια ἔσοδα, διὰ δὲ τὴν πληρωμὴν τοῦ κεφαλαίου πάντα τὰ ἐθνικὰ κτήματα.

Τὸ δάνειον τοῦτο ἦτο τὸ πρῶτον ἐξωτερικὸν δάνειον τῆς Ἑλλάδος. Τὴν ἔκδοσίν του ἀνέλαβον ἡ Loughman O' brien, Ellice καὶ Σια καὶ τὸ καθαρὸν προϊὸν τοῦ δανείου ἀνῆλθεν εἰς λίρας στερλ. 472.000. 'Αλλ' ἐξ αὐτῶν οἱ ἐκδίδοντες τραπεζῖται ἐκράτησαν διὰ τόκους δύο ἐτῶν προκαταβλητέους λίρ. 80.000 καὶ διὰ χρεώλυτρα ἐπίσης δύο ἐτῶν λ. 16.000 διὰ προμήθειαν πληρωμῆς τῶν τόκων πρὸς 2.5% λ. 3.200, ἤτοι ἐν ὅλῳ λ. 123.000, μετ' ἀφαίρεσιν δ' αὐτῶν τὸ καθαρὸν προϊὸν περιωρίσθη εἰς λ. 348.800. Μετὰ πολλὰς περιπετείας, σχετικὰς πρὸς τὰς δυσχερείας τῆς ἀποστολῆς, παρεδόθησαν ἐκ τοῦ δανείου τῇ ἑλληνικῇ κυβερνήσει περὶ τὰς 308.000 λίρας εἰς μετρητὰ καὶ 11.900 λ. εἰς πολεμεφόδια, ἔμειναν δὲ ἐν Λονδίνῳ αἱ ὑπόλοιποι λιρ. 28.000. Ἡ εἴδησις τῆς εἰς Ζάκυνθον ἀφίξεως τῆς πρώτης δόσεως, ἐκ 40.000 λιρῶν στερλινῶν, κομισθείσης ὑπὸ τοῦ Blaquière, ἔδωκε μεγίστην ἐνίσχυσιν εἰς τὴν ἐπανάστασιν, τὴν ὁποίαν παρέλυον οἱ ἐμφύλιοι σπαραγμοί. Αἱ ἀλλεπαλλήλως ἀποστελλόμεναι εἰς τὴν Ἑλλάδα δόσεις τοῦ δανείου συνετέλεσαν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ βουλευτικοῦ συγκρότησιν νέας καὶ νομίμου κυβερνήσεως, εἰς τὴν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἐπιβολήν της καὶ εἰς τὴν στρατιωτικήν, ἰδίως δὲ εἰς τὴν ναυτικήν, παρασκευὴν πρὸς ἐξακολούθησιν τοῦ ἀγῶνος κατὰ τοῦ ἐξ Αἰγύπτου ἐπερχομένου ἐχθροῦ. Τὸ δάνειον ὅμως κατὰ μέγα μέρος συνετέλεσεν εἰς πρόκλησιν τοῦ ἐμφυλίου σπαραγμοῦ, διότι παρώξυνε τὸν περὶ τὰ πρωτεῖα ἀνταγωνισμὸν καὶ κατέστησε μᾶλλον ἐπίφθονον τὴν ἐξουσίαν.

3) *Τὸ δεύτερον ἐξωτερικὸν δάνειον τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1825.* Αἱ εὐτυχεῖς εἰδήσεις περὶ τῆς συνάψεως τοῦ πρώτου δανείου καὶ ἡ ἐπικειμένη ἐξ Αἰγύπτου κατὰ τῆς Πελοποννήσου ἐκστρατεία ἔπεισαν τὴν κυβέρνησιν καὶ τὴν βουλὴν ν' ἀποφασίσωσι τὴν σύναψιν δανείου 15 ἑκατομ. ταλλήρων, τὴν ὁποίαν τὸ βουλευτικὸν ἐψήφισε τῇ 21 'Ιουνίου 1824. Τὸ ἐκτελεστικὸν ἐπεφόρτισε τῇ 14 Αὐγούστου τοὺς 'Ιω. 'Ορλάνδον, 'Ανδρ. Λουριώτην καὶ 'Ιωάννην Ζαΐμην νὰ διαπραγματευθῶσι τὸ δάνειον, ἀνακληθέντος δὲ τοῦ Ζαΐμη, ἕνεκα τοῦ κατὰ τῆς κυβερνήσεως ἀγῶνος τῶν συγγενῶν του, τῇ 12 Φεβρουαρίου 1825, διωρίσθη ἀντ' αὐτοῦ ὁ Γ. Σπανιολάκης. Τὸ δάνειον συνωμολογήθη ἐν Λονδίνῳ, ἀναληφθὲν ἀπὸ τοὺς τραπεζίτας ἀδελφοὺς Ρικάρδους, ἐξ ὀνομαστικοῦ κεφαλαίου 2 ἑκατομμ. λιρῶν στερλινῶν, διῃρημένου εἰς 200.000 ὁμολογίας 100 λιρῶν ἑκάστης, ἐκδοθείσας πρὸς 55 1/2 % τῆς ὀνομαστικῆς των ἀξίας. Ἑπομένως, ἀπέφερε λίρας 1.100.000 καθαρὸν προϊόν. 'Αλλά, κατὰ τὸ συμβόλαιον τῆς 7 Φεβρουαρίου 1825, οἱ ἐκδώσαντες αὐτὸ τραπεζῖται ἐκράτησαν διὰ τόκους τῶν δύο πρώτων ἐτῶν λ. 200.000, διὰ χρεώλυτρον ἑνὸς ἔτους 1%, διὰ προμήθειαν πληρωμῆς τόκων 2% ἐπὶ τῶν τόκων καὶ διὰ προμήθειαν, μεσιτείαν κλπ. 3% ἐφάπαξ, ἐν ὅλῳ λ. 284.000. Παρὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἐκδόσεως, ἡ τελικὴ ἐκκαθάρισις τοῦ δανείου ἔμελλε ν' ἀποδώσῃ μόνον λ. 816.000.

'Εκ τῶν τριῶν Ἑλλήνων ἀντιπροσώπων ὁ Σπανιολάκης, συγκρουσθεὶς πρὸς τοὺς ἄλλους, δὲν μετέσχεν εἰς τὴν διαχείρισιν τοῦ δανείου, μετέπειτα δέ, κατὰ τὸ ἔτος 1838, γενόμενος ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν, προεκάλεσε τήν, πρὸ τοῦ 'Ελεγκτικοῦ Συνεδρίου, κατηγορίαν κατὰ τῶν 'Ορλάνδου καὶ Λουριώτου, κατόπιν τῆς ὁποίας ἐξεδόθη κατ' αὐτῶν καταλογιστική του ἀπόφασις. Οἱ δύο οὗτοι πληρεξούσιοι, ἀποφυγόντες, διὰ τῆς παρ' αὐτῶν ἐπιτυχοῦς ἐκδόσεως τοῦ δανείου, πᾶσαν συνεργασίαν μετὰ τοῦ φιλελληνικοῦ κομιτάτου τοῦ Λονδίνου, παρέδωσαν τὴν διαχείρισιν τοῦ δανείου εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἐκδόντων αὐτὸ τραπεζιτῶν, χωρὶς οὐδεμίαν νὰ λάβωσι πρόνοιαν περὶ ἀποστολῆς εἰς τὴν πνέουσαν τὰ λοίσθια Ἑλλάδα χρημάτων. 'Εγένοντο ἀφειδῶς παραγγελίαι πλοίων καὶ προσλήψεις ἀθρόαι στρατηγῶν καὶ ναυάρχων, ἐξαγοραὶ ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ τῶν πρὸ ὀλίγου ἐκδοθεισῶν ἑλληνικῶν ὁμολογιῶν διὰ τῆς διασπαθίσεως τοῦ δανείου. 'Αληθῶς διεπράχθησαν ὄργια κατὰ τὴν χρῆσιν αὐτοῦ. Ἡ ἑλληνικὴ ὑπόθεσις ἐπροδόθη ἐν 'Αγγλίᾳ, ὡς ἔγραψεν ὁ «Χρόνος» τοῦ Λονδίνου τῆς 26 'Οκτωβρίου 1825. Οἱ ἀντιπρόσωποι 'Ορλάνδος καὶ Λουριώτης ἐνεπλάκησαν εἰς τὰ τεχνάσματα «τῶν ἀναιδῶν ἐκείνων τραπεζιτῶν», ὡς τοὺς ὁρίζει ὁ Γερβῖνος, ὥστε ἡ σπατάλη τοῦ δανείου ἐν 'Αγγλίᾳ εἶχε φέρει τὴν Ἑλλάδα εἰς τὰ πρόθυρα τῆς καταστροφῆς.

Αἱ ἐκ τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸ 1825 ἐπιδρομῆς τοῦ αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ ἐπελθοῦσαι μεγάλαι ἐθνικαὶ συμφοραί, γνωσθεῖσαι, προεκάλεσαν ραγδαίαν, μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ δανείου, ἔκπτωσιν τῶν ἑλληνικῶν χρεωγράφων, ἥτις κατὰ τὴν 27 'Οκτωβρίου 1825 ἀνήρχετο εἰς 30% κατωτέρω τῆς κατὰ τὴν σύναψιν τῆς συμβάσεως τιμῆς τῶν ὁμολογιῶν τοῦ α' δανείου πρὸς 60% τῆς ὀνομαστικῆς των ἀξίας. Μέρος τοῦ κεφαλαίου τοῦ δανείου σκανδαλωδῶς διετέθη εἰς ἐξαγορὰν ὁμολογιῶν τοῦ α' δανείου, εἰς τιμὴν πλέον ἢ τριπλασίαν τῆς τρεχούσης. Ἄλλο τμῆμα τοῦ δανείου διετέθη διὰ προμήθειαν πολεμικῶν εἰδῶν, μηδέποτε ὅμως κομισθέντων εἰς τὴν Ἑλλάδα. 'Εκ τοῦ παραγγελθέντος δὲ ἐν 'Αγγλίᾳ ἀτμήρους στόλου, μόνον ἡ κορβέττα 400 τόννων «Καρτερία» ἔφθασεν εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ Σεπτέμβριον 1826, ἀλλ' εἰς ἀθλίαν κατάστασιν, ὥστε ἐλαχίστας προσήνεγκεν ὑπηρεσίας. 'Εκ τῶν παραγγελθέντων λοιπῶν πέντε ἀτμοκινήτων, δύο μεγάλων καὶ τριῶν μικρῶν, τὸ ἓν τῶν πρώτων ἀφίχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1828 καὶ ἔμεινεν ἄχρηστον, τὸ δεύτερον δὲ ἐκάη ἐπὶ τοῦ Ταμέσεως κατὰ τὰς δοκιμάς. 'Εκ τῶν τριῶν μικρῶν μόνον τὸ ἓν ἔφθασε, πολὺ ἀργά, εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὰ δὲ ἕτερα δύο δὲν ἦσαν πλεύσιμα. Ὁ ναύαρχος Κόχραν, μετακληθεὶς διὰ συμβολαίου εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔλαβεν ἐκ τοῦ δανείου λίρας 37.000. 'Εκ δὲ τῶν παραγγελθεισῶν ἐν 'Αμερικῇ ὀκτὼ φρεγατῶν κατωρθώθη νὰ φθάσῃ εἰς Ναύπλιον, κατὰ Νοέμβριον 1826, μόνη ἡ «Ἑλλάς», στοιχίσασα ποσὸν πολλαπλάσιον τῆς ἀξίας της. 'Εκ τοῦ δανείου τούτου μόνον ποσὸν 232.558 λιρῶν κατωρθώθη νὰ σταλῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα. 'Αλλὰ καὶ τοῦ ποσοῦ τούτου ἡ ἐν Ἑλλάδι χρῆσις ὑπῆρξεν ἀνάλογος πρὸς τὴν τοῦ α' δανείου. Τὰ οἰκτρὰ ἀποτελέσματα τῆς

Digitized by Google

διαχειρίσεως «τῶν δανείων τῆς ἀνεξαρτησίας», ὡς ἀπεκλήθησαν τὰ δάνεια τοῦ 1824 καὶ τοῦ 1825, κατεστάθησαν ἔτι ἔκδηλα διὰ τῆς πτώσεως τοῦ Μεσολογγίου. Πρὸς διάσωσιν αὐτοῦ ἔτρεπε νὰ κινητοποιηθῇ ὁ στόλος καὶ νὰ σταλῶσιν ἐπικουρίαι. Καὶ ἡ κυβέρνησις, τῇ 24 Δεκεμβρίου 1825, ἀπεφάσισε τὴν ἔκδοσιν νέου δανείου, ἐπὶ ὑποθήκῃ παντὸς εἴδους ἐθνικῶν κτημάτων, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ πραγματοποίησις ἀπέτυχε, καθὼς ἐπίσης ἀπέτυχε καὶ προσπάθεια ἐξευρέσεως μικροῦ δανείου ἐν Ἑπτανήσῳ. Ἑπομένως, ἐλαχίστη ὑπῆρξεν ἡ ὠφέλεια, ἣν ἡ Ἑλλὰς ἠρύσθη, ἰδίως ἐκ τοῦ δανείου τοῦ 1825.

Κατὰ τὴν ἀπὸ τῆς συνάψεως τοῦ α' δανείου μέχρι τῆς ἐλεύσεως τοῦ κυβερνήτου Καποδιστρίου περίοδον διεδραματίσθησαν οἱ σφοδρότεροι ἐμφύλιοι σπαραγμοὶ καὶ τὰ λείψανα τῶν δανείων ἐχρησιμοποιήθησαν μᾶλλον πρὸς ἐξυπηρέτησιν αὐτῶν. Ἡ ἀβεβαιότης δὲ τῆς καταστάσεως συνετέλει εἰς γενικὴν ἀναστάτωσιν καὶ τελείαν ἀνωμαλίαν τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως. Ἐν τούτοις, ἐπιμελείᾳ τοῦ κυβερνήτου, συνεκεντρώθησαν τὰ ὑφιστάμενα στοιχεῖα αὐτῆς καὶ κατὰ τὴν ζ' συνεδρίασιν τῆς 19 Ἰουλίου 1829 τῆς ἐν Ἄστρει Δ' ἐθνικῆς συνελεύσεως, ὑπεβλήθησαν δύο ἀναφοραὶ τοῦ γραμματέως τῆς ἐπικρατείας, ἐμφαίνουσαι τὸ σύνολον τῶν ἀπὸ τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἐπαναστάσεως μέχρι τῆς ἐλεύσεως τοῦ κυβερνήτου ληφθέντων. Ἐν αὐταῖς ἀναγράφεται ὅτι ἀπὸ δάνειον μὲν Λονδίνου εἰσεπράχθησαν γρόσια 27.915.321, ἐξ ἐράνων καὶ αὐτοπροαιρέτων ἐσωτερικῶν εἰσφορῶν 844.426, ἐκ λαφύρων Κορίνθου 920.051, ἀπὸ 10.000 τάλληρα Γόρδωνος 120.000, ἀπὸ τα χρήματα τῆς φρεγάτας «Ἑλλὰς» διὰ τοῦ Ἔϊδεκ καὶ Κοντοσταύλου 63.400, ἐξ ὑπολοίπου ἐθνικῶν ὁμολογιῶν, δοθεισῶν πρὸς διαφόρους δι' ὑποθέσεις τοῦ ἔθνους, 1.201.384 καὶ ἐξ ὑπολοίπου ἐσωτερικῶν δανείων ὡς τὰ ἀποδεικτικὰ καὶ εἰς διαταγὴν ὑποχρεώσεις τῆς διοικήσεως 722.911. Σημειοῦνται δὲ ἐλλείποντα ἢ χρεωστούμενα «ἀπὸ ἐθνικὰς ὁμολογίας» γρόσια 3.486.900. Τέλος, κατὰ τὰς αὐτὰς ἀναφοράς, τὸ ἐσωτερικὸν δημόσιον χρέος πολιτικὸν (πρὸς πολιτικὰς ὑπηρεσίας) 1.442.831, στρατιωτικὸν (στρατιωτικὰς ὑπηρεσίας) 20.746.005 πρὸς ναυτικὸν 6.306.116 κλπ. ἀνήρχετο συνολικῶς εἰς γρόσια 34.593.533.

Β'. ***Ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ κυβερνήτου μέχρι τοῦ βασιλέως Ὄθωνος.*** 1) *Γενικὴ ἐπισκόπησις.* Ὁ κυβερνήτης Ἰωάννης Καποδίστριας ἀπέδωκε μεγίστην σημασίαν εἰς τὰ δημόσια οἰκονομικά. Ἡ ἐν Αἰγίνῃ, ἀμέσως μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Καποδιστρίου, ἐκδοθεῖσα, τὴν 16 Ἰανουαρίου 1828, πρᾶξις τοῦ βουλευτικοῦ σώματος, τὴν ὁποίαν ἐπεκύρωσε κατόπιν τὸ ψήφισμα τῆς 22 Ἰουλίου 1829 τῆς ἐν Ἄργει συνελθούσης Δ' ἐθνικῆς συνελεύσεως, συνέστησε τὸ «Πανελλήνιον», συμβούλιον διαιρούμενον εἰς τρία τμήματα, τὸ α' τῶν ὁποίων εἶχεν ἀντικείμενον τὴν οἰκονομίαν, ἕκαστον δ' αὐτῶν προηδρεύετο παρ' ἑνὸς τῶν μελῶν του, ὀνομαζομένου προβούλου. Διὰ τῆς πράξεως ταύτης ὡρίσθη, ὅτι τὰ ψηφίσματα τοῦ κυβερνήτου «θέλουν εἶσθαι θεμελιωμένα ἐπάνω εἰς τὰς ἐγγράφους ἀναφορὰς τοῦ Πανελληνίου ἢ τῶν τμημάτων αὐτοῦ, καθόσον τὸ ἀντικείμενον τοῦ ψηφίσματος κινεῖται ἀπὸ τὴν διοίκησιν ἢ καὶ ἀπὸ τὴν νομοθεσίαν». Ὁ κυβερνήτης, ἅμα τῇ ἀφίξει του (6/18 Ἰανουαρίου 1828), ἐκτὸς τῆς συγκεντρώσεως τῶν στοιχείων τῆς μέχρι τέλους τοῦ ἔτους 1827 διαχειρίσεως, ἀπέβλεψεν εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς διοικήσεως καὶ συστηματικὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν τοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων καὶ ἐν γένει εἰς τὴν ἀνόρθωσιν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν. Τὸ πανελλήνιον συμβούλιον, ἐξ 27 μελῶν, συσταθὲν τὴν 20 Ἰανουαρίου 1828 διὰ τοῦ α' ψηφίσματος τῆς Δ' ἐθνικῆς συνελεύσεως καὶ μετέχον μετὰ τοῦ κυβερνήτου εἰς τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας, διαιρεθὲν δὲ εἰς τρία ἐξ ἐννέα μελῶν τμήματα, ἐξ ὧν τὸ πρῶτον διὰ τὴν οἰκονομίαν, τὸ δεύτερον διὰ τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν καὶ τὸ τρίτον διὰ τὸν στρατὸν καὶ τὸν στόλον, εἰς ἀπάντησιν πρὸς ἐρώτημα τοῦ κυβερνήτου, προέβλεπεν ὅτι, λόγῳ τῆς ἐρειπώσεως τῆς χώρας καὶ τῆς λαϊκῆς κακοδαιμονίας μετὰ τόσας συμφοράς, τὰ ἔσοδα τῆς χώρας, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ μέσου ὅρου καὶ ἐπὶ ἱκανὸν χρονικὸν διάστημα, «δὲν θέλουν ἴσως ὑπερβῆ τὰ 9.300.000 φράγκα, ἐνῷ κατὰ τὰ πρῶτα 4 ἢ 5 ἔτη ἡ ποσότης τῶν εἰσοδημάτων θέλει εἶναι πολὺ κατωτέρα». Ἐκ τῶν μελῶν τῶν τμημάτων τοῦ Πανελληνίου εἷς ἦτο πρόεδρος καὶ δύο γραμματεῖς. Ὁ πρόεδρος ἑκάστου τμήματος ὠνομάσθη πρόβουλος. Πρόβουλος τῆς Οἰκονομίας ἐγένετο ὁ Γ. Κουντουριώτης. Κατὰ Μάρτιον 1828, διὰ πράξεως τοῦ κυβερνήτου, προσετέθη εἰς τὸ γ' τμῆμα ἐπιτροπὴ ἐκ τριῶν μελῶν, ἀποκληθεῖσα γενικὸν φροντιστήριον, σκοπὸν ἔχουσα νὰ ἐξετάζῃ τὴν οἰκονομίαν καὶ τοὺς λογαριασμοὺς τῶν ὑπηρεσιῶν τῶν ἀναγομένων εἰς τα τοῦ πολέμου.

Αἱ βάσεις ἐτέθησαν διὰ τῶν διαταγμάτων τοῦ κυβερνήτου, τῶν ἱδρυσάντων τὴν ἐπιτροπὴν τῆς ἐθνικῆς χρηματιστηριακῆς τραπέζης καὶ τὴν ἐπιτροπὴν ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας. Ἡ σύστασις τῆς τραπέζης ταύτης: διὰ τοῦ ψηφίσματος αὐτοῦ τῆς 2 Φεβρουαρίου 1828 ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρώτων μελημάτων τοῦ κυβερνήτου, ὅστις, διὰ τῆς ἀπὸ 5 Φεβρουαρίου 1828 ἐγκυκλίου του, παρώτρυνεν εἰς καταβολὰς πρὸς τὴν τράπεζαν τοὺς εὐκαταστάτου πολίτας, ἐπὶ ἐκδόσει ὑπὸ τῆς τραπέζης ἐντόκων πρὸς 8 % ὁμολογιῶν ἢ μετοχῶν, τὰ δὲ ἀποδεικτικὰ ἐντόκων παρ' αὐτῇ καταθέσεων ἐγίνοντο δεκτὰ πρὸς ἀγορὰν προσόδων τῆς ἐπικρατείας, ἐθνικῶν φθαρτῶν κτημάτων κλπ. Ἀλλ' ἐπὶ τοσοῦτον συνεταυτίζετο ἡ ἱδρυθεῖσα τράπεζα μετὰ τοῦ ταμείου τοῦ κράτους, ὥστε διὰ διατάγματος τῆς 7 Φεβρουαρίου 1828 εἰς τὴν ἐπὶ τῆς διευθύνσεως τῆς ἐθνικῆς χρηματιστηριακῆς τραπέζης ἐπιτροπὴν ἀνετέθησαν προσωρινῶς τὰ χρέη τοῦ ὑπουργείου τῆς Οἰκονομίας, μέχρις οὗ, διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 29 Μαρτίου 1828, ὡρίσθη ὅτι τὸ τμῆμα τῆς οἰκονομίας τοῦ Πανελληνίου, δηλονότι ὁ πρόβουλος αὐτοῦ Γ. Κουντουριώτης μετὰ δύο μελῶν (ὡς τοιοῦτοι δὲ ἐτάχθησαν τὴν 5 Φεβρουαρίου 1828 ὁ Α. Κοντόσταυλος καὶ ὁ βραδύτερον ἱδρυτὴς καὶ διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης Γεώργιος Σταῦρος), περιλαμβάνει καὶ τὴν ἐπιτροπήν, τὴν ἐπιφορτισμένην τὴν ἐθνικὴν χρηματιστηριακὴν τράπεζαν καὶ τὸ ὑπουργεῖον τῆς Οἰκονομίας. Σκοπὸς τῆς συστάσεως τῆς τραπέζης ἦτο ἡ δι' αὐτῆς συγκέντρωσις κεφαλαίων, διὰ πατριωτικῶν ἐκκλήσεων, πρὸς ἀνακούφισιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ κράτους. Οὕτως ἡ τράπεζα ἐδάνεισεν εἰς τὸ ἐθνικὸν ταμεῖον ποσὸν γροσίων 2.034.660, ἡ δὲ ἐπιτροπὴ τῆς Οἰκονομίας κατέστρωσε βραδύτερον λογαριασμόν, ἤτοι τὸν προϋπολογισμόν. Διὰ τῆς πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἀπευθυνθείσης διακηρύξεώς του, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς παύσεως τῶν ἐργασιῶν τῆς Δ' συνελεύσεως, τῇ 6 Αὐγούστου 1829, ὁ κυβερνήτης διεκήρυττε τὰ ἑξῆς: «Τὰ οἰκονομικά, ὁ τόσον σημαντικὸς οὗτος κλάδος τῆς διοικήσεως, θέλουν τροποποιηθῆ μὲ διαφόρους μεταρρυθμίσεις, τῶν ὁποίων ἀντικείμενον θέλει εἶναι ἡ σύστασις τρόπου εἰσπράξεως, ὁ ὁποῖος, χωρὶς νὰ βαρύνῃ παντάπασι τοὺς πολίτας, νὰ εἶναι ἐν ταὐτῷ καὶ ποριστικώτερος εἰς τὴν ἐπικράτειαν». Οἱ ὑπάρχοντες κανονισμοὶ διετηρήθησαν ἐν ἰσχύϊ, «ἐπειδὴ μέχρι τοῦ ἐρχομένου ἔτους, ὡς ἔλεγεν εἰς τὴν διακήρυξιν ταύτην, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ καμμία μεταβολή». Εἰς τὸ ἐκ Πόρου τῇ 30 Ὀκτωβρίου—11 Νοεμβρίου 1828 ἀπευθυνθὲν πρὸς τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Δυνάμεων ὑπόμνημά του, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπεκαλεῖτο τὴν ἀρωγὴν των πρὸς σύναψιν ἐξωτερικῶν δανείων, ἔγραφε: «θέλει κανονίσει (ἡ Ἑλλὰς) τὰ ἐτήσια ἀναλώματά της, κατὰ τὰ κεφάλαια, τὰ ὁποῖα ἤθελον τῇ μείνει διαθέσιμα, εἰς τοιοῦτον τρόπον, ὥστε θὰ κάμῃ κατ' ἀνάγκην χρῆσιν ἑνὸς μέρους τούτων διὰ τὴν στοιχειώδη καὶ τὴν δημοσίαν ἐκπαίδευσιν, διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν χωρίων, πρὸς δὲ καὶ τῶν πόλεων τῶν κατεστραμμένων, διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν μεγάλων ὁδῶν καὶ διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς». Τὸ κυβερνητικὸν τοῦ Καποδιστρίου πρόγραμμα ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ὀργάνωσιν καὶ γονιμοποίησιν τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τοῦ ἔθνους. «Ἡ Ἑλλάς, ἔγραφεν, εἶναι σήμερον τόπος τὸ πλεῖστον ἔρημος, τὸν ὁποῖον μακρὰ σειρὰ δυστυχιῶν κατέστησε σχεδὸν ἄγονον» καὶ ἐτόνιζε τὴν ἀνάγκην τῆς χορηγίας «χρηματικῶν προκαταβολῶν, μετὰ φρονήσεως, διὰ ν' ἀνακαλέσῃ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν ζωήν, τουτέστιν εἰς τὴν παραγωγὴν προϊόντων καὶ κατανάλωσιν αὐτῶν».

Διὰ τοῦ ἄρθρου 23 τοῦ ἀπὸ 8 Σεπτεμβρίου 1829 ψηφίσματος τῆς Δ' ἐθνικῆς συνελεύσεως «Περὶ διοργανισμοῦ τῆς γερουσίας καὶ τοῦ ὑπουργικοῦ συστήματος» συνεστήθη τὸ λογιστικὸν καὶ ἐλεγκτικὸν συμβούλιον, συγκείμενον ἐκ τριῶν μελῶν, πρὸς ἔλεγχον τῆς διαχειρίσεως τῶν δημοσίων χρημάτων. Κατὰ τὴν 5 Φεβρουαρίου 1829 μετερρυθμίσθη τὸ Πανελλήνιον, τοῦ ὁποίου, κατ' Ἰανουάριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους, πρόβουλος ἦτο ὁ Α. Κοντόσταυλος, μέλη δὲ ὁ Γ. Σταύρου καὶ ὁ Ν. Σπηλιάδης. Κατὰ τὴν μεταρρύθμισιν ταύτην πρόεδρος τοῦ τμήματος τῆς Οἰκονομίας ὡρίσθη ὁ Ν. Ρενιέρης, ἐπέχων τόπον τοῦ προβούλου. Συγχρόνως δὲ κατηρτίσθη τὸ λεγόμενον ὑπουργικὸν συμβούλιον, ἀποτελούμενον ἀπὸ τοὺς πρώτους γραμματεῖς τῶν τμημάτων τοῦ Πανελληνίου, ἀπὸ τὸν ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν γραμματέα τῆς κυβερνήσεως καὶ τὸν γραμματέα τῆς Ἐπικρατείας, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ κυβερνήτου, μόνον δὲ κατόπιν εἰδικῆς αὐτοῦ διαταγῆς ἐλάμβανον μέρος καὶ τὰ μέλη τῆς ἐπὶ τῆς Οἰκονομίας ἐπιτροπῆς. Πρῶτος γραμματεὺς τοῦ τμήματος τῆς Οἰκονομίας ἦτο ὁ Βιάρος Καποδίστριας. Κατὰ Μάρτιον 1829, ἀντὶ τοῦ Ρενιέρη, ὡρίσθη ἐκ νέου πρόβουλος ὁ Γ. Κουντουριώτης, ἐπὶ βραχὺ διατελέσας, διότι ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου 1828 ἡ ἐπιτροπὴ τῆς Οἰκονομίας ἀπετελέσθη ἀπὸ τὸν Α. Κοντόσταυλον καὶ τὸν Ι. Κουτουμᾶν, εἰς οὓς προσετέθη ὁ Α. Παπαδόπουλος ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Κατὰ Μάρτιον τοῦ 1830 ἡ ἐπιτροπὴ συνεκροτεῖτο ἀπὸ τὸν Γ. Σταῦρον, Ι. Κουτουμᾶν καὶ Α. Παπαδόπουλον, οἵτινες ἐξηκολούθησαν ἀποτελοῦντες αὐτὴν μέχρι τῆς ἐγκαθιδρύσεως γραμματειῶν. Ἀπὸ τῆς 14 Ἀπριλίου 1832 γραμματεὺς τῆς Οἰκονομίας ἐγκαθιδρύθη ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος, διατελέσας μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὄθωνος. Κατὰ τὴν 14 Ἀπριλίου 1832 ὡρίσθη καὶ συμβούλιον τῆς Οἰκονομίας, τοῦ ὁποίου μέλη διωρίσθησαν οἱ Ἐμμανουὴλ Ξένος, Ι. Κλάδος καὶ Χ. Βλάσσης.

Ὁ κυβερνήτης κατέστρωσε «προϋπολογισμὸν ἐξόδων τῆς ἑλληνικῆς ἐπικρατείας, ὑποτιθεμένης τῆς ἐκτάσεως τῆς χώρας τοιαύτης, οἵαν οἱ Ἕλληνες διὰ τῶν εὐχῶν των ἐθήρωσαν», καὶ ὑπέβαλεν αὐτὸν ἐμπιστευτικῶς εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Δυνάμεων. Δι' αὐτοῦ τὸ σύνολον τῶν ἀπαραιτήτων ἐτησίων ἐξόδων τῆς χώρας ὑπελογίζετο εἰς φράγκα 13.092.000, διὰ μετατροπῆς εἰς τὴν τιμὴν τῶν 5 περίπου γροσίων ἀνὰ φράγκον. Συνέταξε δὲ προσέτι ὁ κυβερνήτης λογαριασμὸν τῶν ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1828 μέχρι 30 Ἀπριλίου 1829 πραγματοποιηθέντων τακτικῶν καὶ ἐκτάκτων ἐσόδων καὶ ἐξόδων, ἤτοι κατὰ τὴν ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ κυβερνήτου δεκαπεντάμηνον διακυβέρνησιν τῆς χώρας. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο, τὰ τακτικὰ ἔσοδα ἀνῆλθον εἰς γρόσια 8.539.969, καλύπτοντα μόνον τὸ τρίτον τῶν ἐξόδων, ἀνερχομένων εἰς γρ. 25.618.664. Τὰ ἕτερα δύο τρίτα ἔδει νὰ καλυφθῶσι δι' ἐκτάκτων ἐσόδων, ἐξ εἰσφορῶν καὶ προκαταβολῶν. Ἐν τοῖς ἐξόδοις τούτοις οὐδὲν ποσὸν πρὸς ὑπηρεσίαν τοῦ δημοσίου χρέους περιελήφθη, τὰ δὲ ὑπὸ τοῦ ἰδίου Καποδιστρίου προσωπικῶς χορηγηθέντα κεφάλαια ἀνήρχοντο εἰς γρ. 1.706.576.

Ὁ δεύτερος, μετὰ τὸν τοῦ 1823—1824, ἑλληνικὸς προϋπολογισμὸς εἶναι ὁ ὑπὸ τοῦ κυβερνήτου συνταχθεὶς «ὑποθετικὸς λογαριασμὸς ἐσόδων καὶ ἐξόδων τῆς ἐπικρατείας ἀπὸ 1 Μαΐου 1829 μέχρι 30 Ἀπριλίου 1930», ἐμφαίνων ἔσοδα μὲν γρόσ. 31.589.705, ἔξοδα δὲ γρ. 31.589.705 καὶ ἔλλειμμα γρ. 12.598.014. Ὁ προϋπολογισμὸς οὗτος ὑπεβλήθη εἰς τὴν ἐν Ἄργει συνελθοῦσαν τῇ 11 Ἰουλίου 1829 Δ' ἐθνικὴν συνέλευσιν μετ' ἐκθέσεως τῆς συνταξάσης αὐτὸν ἐπιτροπῆς, διὰ τῆς ὁποίας αὕτη ἐτόνιζεν ὅτι ἡ κυβέρνησις «δι' αὐστηροτάτης οἰκονομίας» καταβάλλει φροντίδα νὰ μικρύνῃ τὸ ἔλλειμμα, ἀλλ' ὅτι ὑπῆρχον καὶ αἱ ἀπρόβλεπτοι ἀπαιτήσεις τῶν ξένων, «ὅσοι, παθόντες ἀπὸ συνέχειαν πειρατικῶν πράξεων, ὑπερασπίζονται δυνατὰ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεώς των», καὶ προσέτι αἱ ἀπαιτήσεις τῶν μετόχων τῶν δανείων τοῦ ἔτους 1825, τὰς ὁποίας «ἡ κυβέρνησις ὀφείλει ἄνευ ἀναβολῆς νὰ λάβῃ εἰς ὥριμον σκέψιν» καὶ ἐπὶ πλέον αἱ διὰ ψηφισμάτων τῶν προλαβουσῶν συνελεύσεων ἀνειλημμέναι ὑποχρεώσεις, «τόσον τῶν χρεωστουμένων ἀποζημιώσεων εἰς τὰς ναυτικὰς νήσους, ὅσον καὶ περὶ τῶν στρατιωτικῶν, οἵτινες ἔχυσαν ἀφειδῶς τὸ αἷμά των, ὑπηρετοῦντες τὴν πατρίδα». Ἐν τέλει ἀνέφερε τὰς ἐνεργείας τῆς κυβερνήσεως «διὰ νὰ προμηθεύσῃ εἰς τὸ ἔθνος διὰ νέου δανείου ἑξήκοντα μελλιουνίων φράγκων τὰ κεφάλαια καὶ τὴν ἀπαιτουμένην πίστιν, διὰ τῶν ὁποίων θέλει δυνηθῆ νὰ ἐλαφρώσῃ βαθμηδὸν τὸ ἔθνος ἀπὸ τὸ χρέος του καὶ τοιουτοτρόπως νὰ τὸ φέρῃ εἰς κατάστασιν νὰ ὑπάρξῃ μίαν ἡμέραν ἐντίμως ἐκ τῶν ἰδίων πόρων».

Αἱ προσπάθειαι τοῦ κυβερνήτου ἐξ ὑπαρχῆς προσέκοπτον εἰς ἀνυπερβλήτους δυσχερείας. Ἡ δημοσία ἔνδεια, ἥτις ἐχαρακτήριζε τὴν ἐποχὴν τῆς ἀφίξεως τοῦ κυβερνήτου εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐπετείνετο. Ἡ μὲν δεκάτη τῆς Πελοποννήσου δυσκόλως εὕρισκεν ἐνοικιαστήν, οἱ δὲ λοιποὶ δημόσιοι πόροι ἦσαν ἔκθετοι εἰς τὴν διαρπαγὴν τῶν κατὰ τόπους ἰσχυρῶν προκρίτων, αἱ δὲ πρόσοδοι τῶν τελωνείων ἀπερροφοῦντο ὑπὸ τῶν ἀποζημιώσεων ξένων ὑπηκόων, τῶν δαπανῶν τοῦ στόλου καὶ μισθῶν βουλευτῶν καὶ ἄλλων ὑπουργημάτων. Τὰ κεφάλαια τῆς χρηματιστηριακῆς τραπέζης ἐξηντλοῦντο. Αἱ χρηματικαὶ ἀνάγκαι τῆς κυβερνήσεως ἤγαγον τὸν κυβερνήτην εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἀπὸ 17 Ἰουνίου 1831 ψηφίσματος περὶ ἐκδόσεως χαρτονομισμάτων ὑπὸ τοῦ κράτους, ἡ δ' ἔκδοσίς των ἀνετέθη εἰς τὴν τράπεζαν. Τὸ ὅλον ποσὸν τῶν ἐκδοτέων χαρτονομισμάτων ὡρίσθη εἰς 3.000.000 φοινίκων εἰς τμήματα 5, 10, 50 καὶ 100 φοινίκων. Πᾶσα πληρωμὴ τῶν δημοσίων ταμείων ἐγίνετο κατὰ τὸ ἓν τρίτον εἰς χαρτονόμισμα καὶ τἀνάπαλιν πᾶσα εἴσπραξις. Ἡ διὰ μεταλλικῶν νομισμάτων ἐξαργύρωσις τῶν χαρτονομισμάτων ὡρίσθη ὅτι θὰ διετάσσετο ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως εὐθὺς ὡς τὸ ἐθνικὸν ταμεῖον ἤθελεν εὑρεθῆ εἰς χρηματικὴν κατάστασιν καλυτέραν. Βραδύτερον, διὰ τοῦ ψηφίσματος τῆς 4 Ἰανουαρίου 1832 τῆς ἐν Ναυπλίῳ συνελεύσεως, ἐπεκυρώθη τὸ περὶ ἐκδόσεως χαρτονομίσματος ψήφισμα τοῦ κυβερνήτου καὶ ἐδόθη ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία εἰς τὰ χαρτονομίσματα διὰ τὸ ὅλον τῶν πληρωμῶν.

Κατὰ τὰ ἔτη 1828—1831 τῆς κυβερνήσεως τοῦ Καποδιστρίου τὸ δημοσιονομικὸν πρόβλημα διετήρησε τὴν ὀξύτητα, ἣν καὶ πρότερον, διαρκούσης τῆς ἐπαναστάσεως, ἐνεφάνιζε, καὶ δι' ἔλλειψιν ὠργανωμένης οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας καὶ διὰ τὴν ἐπιτακτικὴν ἀνάγκην στρατιωτικῶν δαπανῶν, ἐνῷ τὰ πάντα ἦσαν ἐρείπια καὶ ἐπεβάλλετο ἡ ἄμεσος ἀνοικοδόμησις δημοσίων κτηρίων, ὑπῆρχε δὲ καὶ τὸ πλῆθος προσφύγων δεομένων περιθάλψεως. Ὁ κυβερνήτης ἔλεγεν ἐν ἔτει 1828 πρὸς τοὺς ἀπεσταλμένους τῆς νήσου Ὕδρας: «Θὰ φέρω τάξιν εἰς τὴν διοίκησιν, θὰ ἐκριζώσω τὰς καταχρήσεις,

Digitized by Google

ἕνεκα τῶν ὁποίων σήμερον ἡ πατρὶς δὲν δύναται νὰ ἐλπίζῃ εἰς τὰ πλοῖά σας, θὰ δώσω τέλος εἰς τὸ ληστρικὸν σύστημα, ὅπερ ταχέως θὰ καταστρέψῃ τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδος». Διέταξε τὴν διάρρηξιν τῶν συμβολαίων τῆς μισθώσεως τῆς δεκάτης καὶ τῶν τελωνειακῶν φόρων καὶ τὴν σύνταξιν νέων ἐπωφελεστέρων διὰ τὸ δημόσιον, κατέστρωσε τὸ οἰκονομικόν του σύστημα, ἐπέβαλε τὸν φόρον τῶν αἰγοπροβάτων καὶ τὸν δασμὸν τῶν ἐντὸς τῆς ἐπικρατείας μεταφερομένων εἰδῶν καὶ ἐκύρωσε τὸν τελωνειακὸν ὀργανισμὸν τῆς 25 Μαρτίου 1830 καὶ διάταξιν (tarifa) τελωνείου.

Ὁ Καποδίστριας, κατερχόμενος εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἶχε φέρει μεθ' ἑαυτοῦ 380.000 φράγκων ἐξ ἐράνων, μετέπειτα δὲ ἔλαβεν οὐκ ὀλίγα παρ' ὁμογενῶν καὶ ξένων, ἐπὶ πλέον δὲ ἐθυσίασε πᾶσαν τὴν ἀτομικήν του περιουσίαν, ἀρνηθεὶς καὶ τὴν ἐπιχορήγησίν του χάριν τοῦ Ἔθνους. Ἐκ τῶν Δυνάμεων μόνη ἡ Ρωσία καὶ ἡ Γαλλία ἔδωσαν προκαταβολὰς εἰς τὸν κυβερνήτην, ἐνῷ ἡ Ἀγγλία δεν παρέσχε τοιαύτας, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι εἶχον ἐκδοθῆ ἐν Ἀγγλίᾳ τὰ δάνεια τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἡ Γαλλία ἐχορήγησεν ἐν συνόλῳ φρ. 5.957.700, ἐπὶ πλέον δὲ ἐδαπάνησε διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ στόλου της εἰς τὰ ἑλληνικὰ ὕδατα καὶ δι' ἔξοδα τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μαιζῶνος πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τῶν Αἰγυπτίων μεγάλα ποσά. Λαβὼν κατὰ Μάϊον 1828 ὁ κυβερνήτης προκαταβολὴν τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως ἑνὸς καὶ ἡμίσεος ἑκατομμυρίου ρουβλίων, ἐφρόντισε περὶ ἐγκαταστάσεως νομισματοκοπείου ἐν Αἰγίνῃ καὶ κοπῆς τῶν πρώτων ἑλληνικῶν νομισμάτων. Προσπάθειαι τοῦ Καποδιστρίου νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐγγύησιν τῶν Δυνάμεων, διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ σύναψις τοῦ δανείου 60 ἑκατομμυρίων, ἀπέτυχον. Κατὰ τὴν τριετῆ διοίκησίν του ὁ Καποδίστριας ὑπῆρξεν ἀμείλικτος κατὰ τῶν καταχραστῶν ὑπαλλήλων, ἐπροστάτευσε τὰ ἐθνικὰ κτήματα κατὰ τῆς ἁρπαγῆς, ἀποβλέπων πάντοτε εἰς τὴν διανομὴν των πρὸς δημιουργίαν μικροκτηματιῶν. Διετήρησε τὴν φορολογίαν τῆς δεκάτης, ὡς ἀπαραίτητον εἰσήγαγε τὸν φόρον τῶν αἰγοπροβάτων καὶ τὸν δασμὸν τῶν ἐντὸς τῆς ἐπικρατείας μεταφερομένων προϊόντων, παραλλήλως δὲ εἰργάσθη εἰς ἐμπέδωσιν τῆς δημοσίας ἀσφαλείας, εἰς ἵδρυσιν τῆς ἐν Τίρυνθι γεωργικῆς σχολῆς, ὀρφανοτροφείων, σχολείων καὶ εἰς ἀνέγερσιν δημοσίων κτηρίων. Μὴ δυνηθεὶς ὅμως νὰ ἐπιτύχῃ ἐξωτερικὸν δάνειον, εἶχε περιέλθει εἰς δεινὴν οἰκονομικὴν θέσιν καὶ ἠναγκάσθη νὰ μεταχειρισθῇ τὰ κεφάλαια τῆς παρ' αὐτοῦ ἱδρυθείσης χρηματιστηριακῆς τραπέζης, πρὸς κάλυψιν δημοσίων ἐλλειμμάτων, τὰ ὁποῖα ὡς ἐκ τούτου ταχέως ἐξηντλήθησαν. Ἐπρονόησεν ἐπίσης περὶ ἐκποιήσεως διὰ δημοπρασίας τῶν φθαρτῶν κτημάτων διὰ τοῦ ψηφίσματος, τῆς 25 Μαρτίου 1830 δι' ἑτέρου δὲ ψηφίσματος τῆς 18 Σεπτεμβρίου 1830, περὶ δεκαετοῦς διὰ δημοπρασίας ἐνοικιάσεως τῶν ἐθνικῶν ἐλαιώνων, ἀμπελώνων κλπ. ἔλαβε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ὑπὸ τῆς Δ' ἐθνικῆς συνελεύσεως, διὰ τοῦ ψηφίσματος τῆς 2 Αὐγούστου 1829, θεσπισθείσης ἀρχῆς, ὅτι οὐ μόνον τὰ διάφορα πρὸς τὴν Ἑλλάδα κληροδοτήματα, ἀλλὰ καὶ τὰ εἰσοδήματα διαφόρων θρησκευτικῶν καταστημάτων καὶ μοναστηρίων προσδιορίζονται ὑπὲρ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ κλήρου καὶ χάριν ἄλλων κοινωφελῶν σκοπῶν. Διὰ τῆς ἀπὸ 15 Μαΐου 1829 ἐγκυκλίου του, ὁ κυβερνήτης συνέστησε πρὸς τους κατὰ τὴν ἐπικράτειαν ἐκτάκτους ἐπιτρόπους καὶ προσωρινοὺς διοικητὰς νὰ προστατεύσωσι τὰ κτήματα τῶν μοναστηρίων κατὰ πάσης ἰδιοτελείας.

Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματος τοῦ κυβερνήτου ἐξήγειρεν ἐναντίον του τοὺς κατὰ τόπους στρατιωτικοὺς καὶ πολιτικοὺς φεουδάρχας, ὧν τὰ ἰδιωτικὰ συμφέροντα ἐπλήττοντο, καὶ ἡ ἀντίδρασις ἐξερράγη εἰς στάσιν. Τὰ κατὰ τὴν τριετῆ διοίκησιν τοῦ κυβερνήτου εἰσπραχθέντα ἐκ τακτικῶν προσόδων ἀνῆλθον εἰς 14 ἑκατ. φρ., τὰ δὲ κατὰ τὰ ἑπτὰ προηγούμενα ἔτη εἰς 16 ἑκατ. γρ. Ἐπετεύχθη δὲ ἡ αὔξησις ἄνευ προσθήκης νέων φόρων, διὰ βελτιώσεως τῆς διοικήσεως καὶ τῆς δημοσίας ἀσφαλείας. Παρ' ὅλην ὅμως τὴν αὐστηρὰν οἰκονομίαν, ἣν ἐφήρμοσεν, οἱ ἀνάγκαι ἦσαν ἐπὶ τοσοῦτον ἀνώτεραι τῶν προσόδων, ὥστε, ὅτε ὁ κυβερνήτης ἐδολοφονήθη (27 Σεπτεμβρίου π. ἡμ. 1831, ὑπῆρχον ἐν τῷ ταμείῳ μόνον 30—40 χιλιάδες γροσίων καὶ ἡ οἰκονομικὴ δυσπραγία ἔφερε τὸ κράτος εἰς ἀναρχίαν, ἥτις χαρακτηρίζει τὴν ἀπὸ τοῦ θανάτου του μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ βασιλέως Ὄθωνος περίοδον.

2) *Οἱ λογαριασμοὶ τῶν ἐτῶν 1823—1827.* Κατὰ τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ 1823 –1824, συνταχθέντα καθ' ἣν ἐποχὴν τὰ πράγματα ἦσαν εὐνοϊκά, τὰ ἔσοδα μόλις ἔφθανον τὸ τρίτον τῶν ἐξόδων. Πλέον τοῦ ἡμίσεος τῶν ἐσόδων προήρχετο ἐκ Κρήτης, ἥτις ὅμως κατόπιν ἀπωλέσθη διὰ τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν καὶ τότε, κατὰ τὸ 1825, τὰ ἔσοδα ὑπελογίζοντο μόνον εἰς γρ. 5.587 000. Αἱ ἑκούσιαι εἰσφοραὶ ἦσαν γενναῖαι καὶ μεγάλως ἐξυπηρέτησαν τὸν Ἀγῶνα, ἀλλ' αἱ ἀνάγκαι τῆς ἐπαναστάσεως ἐπέβαλον καὶ καταναγκαστικάς, οἷα ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τῆς πελοποννησιακῆς γερουσίας θεσπισθεῖσα τῇ 22 Ἰουλίου 1822 «χρηματολογία», ἥτις ἀπέφερε γρ. 1.066 000, καὶ ὁ «ὑποχρεωτικὸς ἔρανος» τοῦ 1823, ὅστις συνίστατο εἰς φόρον διανεμητόν, ὁρισθέντα εἰς 1.000 000 γρ. Εἶδος ἀναγκαστικῆς εἰσφορᾶς ἦτο καὶ ἡ ἐπιβληθεῖσα συλλογὴ χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν σκευῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων (νόμος 5 Ἀπριλίου 1822). Ταχέως ὅμως οἱ πόροι τῆς ἐπαναστάσεως ἐξηντλήθησαν. Ἡ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐπαναστάσεως λαφυραγωγία, παρὰ τὰς προσπαθείας τοῦ πρίγκιπος Δημητρίου Ὑψηλάντου, ὅστις κατὰ τὸν γενικὸν ὀργανισμὸν τῆς Πελοποννήσου συνέπραττε μετὰ τῆς γερουσίας, ἐλάχιστα ἀπέδωκεν ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ ταμείου. Τὸ ἰδιόρρυθμον δημοσιονομικόν της σύστημα ἀπεδείχθη ἀνεπαρκὲς νὰ ἱκανοποιήσῃ τὰς μεγάλας ἀνάγκας καὶ ἡ ἀνάγκη δανείου κατέστη ἐπιτακτική.

Ἡ Γ' Ἐθνικὴ συνέλευσις, διὰ ψηφίσματος τῆς 13 Ἀπριλίου 1826, ἀνέθηκεν εἰς ἐπιτροπὴν αὐτῆς ν' ἀναθεωρήσῃ τοὺς λογαριασμοὺς ἀπὸ τῆς α' περιόδου τῆς ἐπαναστάσεως μέχρι τῆς συστάσεως. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη κατήρτισεν ἑτέραν ἐπιτροπήν, τὴν «λογιστικὴν» ἀποκληθεῖσαν, καὶ αὕτη, ἡ ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν λογαριασμῶν ἐπιτροπή, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν Πολυάδου, Κ. Τάσσικα, Μ. Κ. Παγκάλου, Χ. Οἰκονομίδου καὶ Α. Σκανδαλίδου, ὑπέβαλε τῇ 11 Ἀπριλίου 1827 ἔκθεσιν, κατατεθεῖσαν εἰς τὴν ἐθνικὴν συνέλευσιν κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 19 Ἰουλίου 1829. Ἐκ τῆς ἐκθέσεως προκύπτει ὅτι εἰσεπράττοντο μὲν ἱκανοὶ φόροι, ἀλλὰ τὰ ἐθνικὰ κατάστιχα «ἦσαν νοθευμένα καὶ πλήρη ἀπὸ καταχρήσεις, πλαστοπαρτίδας, ἐλλείψεις, λάθη καὶ ἀνωμαλίας» καὶ προσέτι ὅτι «εἰς τὰ κατάστιχα εὑρίσκονται καὶ παράνομοι πωλήσεις ἐθνικῶν κτημάτων καὶ ἀνύπαρκτοι πληρωμαὶ αὐτῶν». Ἐκ τῶν ἐκτυπωθεισῶν ἐθνικῶν ὁμολογιῶν 17.250, ἐκπροσωπουσῶν ἀξίαν γροσίων 5.000.000, ἐξεδόθησαν μὲν 3.688, γροσίων 1.471.000, εὑρέθησαν δὲ ἀνέκδοτοι μόνον 403, γροσίων 42.100, ὥστε ἔλειπον 13.154, ἀξίας 3.486.900 γροσίων. Κατὰ τὴν ἔκθεσιν ταύτην, ἀπ' ἀρχῆς τῆς πρώτης περιόδου μέχρι τέλους τῆς τρίτης, τὰ ἔξοδα ἀνῆλθον εἰς γρόσια 2.139.000 διὰ τὴν πρωτην περίοδον, εἰς γρόσια 14 933.000 διὰ τὴν δευτέραν καὶ εἰς γρόσια 53.055.000 διὰ τὴν τρίτην, ἤτοι ἐν ὅλῳ εἰς γρόσια 70.117.000, εἶναι δὲ ἄδηλον εἰς τίνα ἀκριβῶς χρονικὴν διάρκειαν ἀνήκουσιν αἱ περίοδοι αὗται. Ἀλλ' εἶναι βέβαιον ὅτι ἐκτάκτως ἀνώμαλος ὑπῆρξεν ἡ ἀπὸ τοῦ 1824 μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ κυβερνήτου περίοδος, καὶ λόγῳ τῶν μεγάλων πολεμικῶν γεγονότων, ὧν ἕνεκεν ἡ ἐπανάστασις ἐτέθη ἐν κινδύνῳ, καὶ λόγῳ τοῦ ἐμφυλίου σπαραγμοῦ, οὕτως ὥστε οὐδὲν θετικὸν συμπέρασμα ὑπάρχει περὶ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ ἀνωτέρω ἀναφερομένου προϋπολογισμοῦ.

Ὁ κυβερνήτης Καποδίστριας ἐπεμελήθη τῆς συγκεντρώσεως τῶν στοιχείων τῆς διαχειρίσεως τῶν δημοσίων ἐσόδων καὶ ἐξόδων ἀπὸ τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἐπαναστάσεως μέχρι τέλους περίπου τοῦ 1827, ἵνα οὕτω λάβῃ γνῶσιν τῆς οἰκονομικῆς τοῦ ἔθνους καταστάσεως καὶ σχηματίσῃ, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν στοιχείων τούτων, γνώμην περὶ τῶν ληπτέων μέτρων. Κατὰ τὴν ζ' συνεδρίασιν τῆς 19 Ἰουλίου 1829 τῆς ἐν Ἄργει Δ' ἐθνικῆς συνελεύσεως, ὁ γραμματεὺς τῆς ἐπικρατείας, κατὰ διαταγὴν τοῦ κυβερνήτου, ἔθεσεν ὑπ' ὄψιν τῆς συνελεύσεως δύο ἀναφοράς, ἐμφαινούσας τὸ σύνολον τῶν κατὰ τὸ προμνησθὲν χρονικὸν διάστημα εἰσπραχθέντων χρημάτων ἐκ τακτικῶν καὶ ἐκτάκτων πόρων, ἐχόντων ὡς ἑξῆς:

Ἀπὸ ἐθνικὰς προσόδους Πελοποννήσου, Στερεᾶς καὶ νήσων	γρόσ.	16.087.219
Ἀπὸ δάνειον Λονδίνου	»	27.915.321
Ἐξ ἐράνων καὶ αὐτοπροαιρέτων ἐσωτερικῶν εἰσφορῶν	»	844.426
Ἐκ λαφύρων Κορίνθου	»	929.051
Ἀπὸ δασμοὺς	»	66.747
Ἀπὸ λείας	»	428.258
Ἀπὸ ἐκποιήσεις φθαρτῶν καὶ ἀφθάρτων κτημάτων, ἀπὸ διαταγάς, ἀποδεικτικά, ἐθνικὰς ὁμολογίας καὶ ὀλίγα μετρητά.	»	3.451.372
Ἀπὸ 10.000 τάλληρα Γόρδωνος	»	120.000
Ἀπὸ τὰ χρήματα τῆς φρεγάτας «Ἑλλὰς» διὰ τοῦ Ἔϊδεκ καὶ Κοντοσταύλου	»	63.400
Ἐξ ὑπολοίπου ἐθνικῶν ὁμολογιῶν δοθεισῶν πρὸς διαφόρους δι' ὑποθέσεις τοῦ ἔθνους	»	1.201.884
Ἐξ ὑπολοίπου ἐσωτερικῶν δανείων, ὡς τὰ ἀποδεικτικὰ καὶ εἰς διαταγὴν ὑποχρεώσεις τῆς διοικήσεως	»	722 911
Σύνολον	»	52.495.072

Εἰς τὰ ποσὰ ταῦτα προσετίθεντο:

Ἐλλείποντα ἢ χρεωστούμενα ἀπὸ ἐθνικὰς ὁμολογίας	γρόσ.	3.486.900
Ὀφειλόμεναι πρόσοδοι ἀπ' ἀρχῆς τῆς α' περιόδου μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ κυβερνήτου	»	5.000.367
Ὀφειλόμεναι ἀποζημιώσεις, ὡς παρανόμως γενόμεναι κατὰ καιροὺς πρὸς διαφόρους	»	3.577.260
Σύνολον	»	8.577.267

Τὰ ἔξοδα τῆς ἀνωτέρω περιόδου ἀνῆλθον ἐν ὅλῳ εἰς γρ. 70.117.000, τὰ δὲ ἔσοδα, τακτικὰ καὶ ἔκτακτα, μετὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ χρέους, εἰς γρ 87 088 605, μὴ συμπεριλαμβανομένων τῶν ἐλλειπόντων καὶ ὀφειλομένων γρ. 12.064 527 (ἐπισφαλεῖς καὶ ἀνείσπρακτοι ἀπαιτήσεις). Ἡ ἐπὶ πλέον ἐκ γρ. 12.000.000 περίπου διαφορὰ τῶν ἐσόδων πρὸς τὰ ἔξοδα προδήλως προέρχεται ἀπὸ δαπάνας ἀτάκτους ἢ καταχρήσεις. Τὸ ἐσωτερικὸν δημόσιον χρέος, τὸ προερχόμενον ἐξ εἰσπράξεων παρὰ τοῦ ἔθνους, διὰ χρηματικῶν αὐτοῦ ἀποδεικτικῶν, διὰ συναλλαγματικῶν καὶ γραμματίων εἰς διαταγὴν καὶ δι' ἐκδόσεως ὁμολογιῶν, ἀνήρχετο ἐν συνόλῳ εἰς γρόσια 34 593.533.

Γ'. ***Ἀπὸ τοῦ βασιλέως Ὄθωνος μέχρι τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844.*** Μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Ἰωάννου Καποδιστρίου, συνελθοῦσα ἐν Ἄργει τῇ 5 Δεκεμβρίου 1831 ἡ Ε' ἐθνικὴ συνέλευσις ἐψήφισε τὸ «Πολιτικὸν Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος», ἐκδοθὲν ἐν Ναυπλίῳ τῇ 15 Μαρτίου 1832. ἐν ἄρθρῳ 246 τοῦ ὁποίου ὡρίσθη ὅτι ὁ ἡγεμὼν «δὲν ἐμπορεῖ νὰ τάξῃ κανέναν φόρον, δασμόν, ἢ δόσιμον, ἢ εἴσπραξιν ὁποιανδήποτε, ἢ δάνειον νὰ κάμῃ, χωρὶς νόμου ἢ ψηφίσματος συζητηθέντος καὶ παραδεχθέντος ὑπὸ τοῦ νομοθετικοῦ σώματος». Μετὰ δὲ τὴν ἄφιξιν τοῦ βασιλέως Ὄθωνος ἐξεδόθη τὸ ἀπὸ 3/15 Ἀπριλίου 1833 διάταγμα «Περὶ σχηματισμοῦ τῶν γραμματειῶν», κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ὁποίου ὁ βασιλεὺς ἐνήσκει τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν διὰ διαταγμάτων, προσυπογραφομένων ὑπὸ τῶν ὑπουργῶν, καθὼς καὶ τὸ ἰδιαίτερον τῆς αὐτῆς χρονολογίας διάταγμα «Περὶ τοῦ σχηματισμοῦ καὶ τῶν καθηκόντων τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν γραμματείας», διὰ τοῦ ὁποίου ὠργανώθη «ἡ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν γραμματεία». Ἐπηκολούθησε δὲ ὁ νόμος τῆς 18/30 Σεπτεμβρίου 1835, δυνάμει τοῦ ὁποίου τὸ Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας συνέπραττεν εἰς τὴν συγκρότησιν τῶν νόμων.

Πρῶτον διάταγμα διορισμοῦ γραμματέως τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν γραμματείας ἦτο τὸ τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου, τῆς 25 Ἰανουαρίου 1833. Ὁ Μαυροκορδᾶτος εἶναι καὶ ὁ πρῶτος διορισθεὶς πρωθυπουργὸς καὶ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 30 Μαρτίου 1844. Ὁ Ν. Θεοχάρης (1833—1836) διετηρήθη, ἐπὶ διετίαν καὶ πλέον, γραμματεὺς τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν γραμματείας, καθὼς καὶ ὁ Γ. Σπανιολάκης (1837—1839). Ὁ προϊστάμενος τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν γραμματείας μετωνομάσθη, τῇ 16 Ὀκτωβρίου 1839, «Διευθυντὴς τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν γραμματείας», πρῶτος δὲ διευθυντὴς διωρίσθη ὁ Γεώργιος Καραγιαννόπουλος Τισσαμενός, ἀλλά, καταργηθείσης τῆς θέσεως ταύτης τῇ 9 Νοεμβρίου 1842 καὶ παραιτηθέντος αὐθημερὸν τοῦ Τισσαμενοῦ, ἀνασυνεστάθη ἡ θέσις τοῦ γραμματέως τῆς ἐπικρατείας καὶ διωρίσθη τοιοῦτος ὁ Ν. Σιλήβεργος. Ἐκτὸς τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου, ὁ κατὰ τὸ 1843 πρωθυπουργὸς Α. Μεταξᾶς διετέλεσεν ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν (1844—1845) ὑπὸ πρωθυπουργὸν τὸν Ι. Κωλέττην καὶ ὁ μετέπειτα πρωθυπουργὸς Δ. Βούλγαρης (1848—1849) ὑπὸ πρωθυπουργὸν τὸν Κ. Κανάρην. Καθ' ὃν χρόνον ἡ ἀντιβασιλεία ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά της, τὸ δημόσιον ταμεῖον δὲν εἶχεν εἰμὴ μόνον φοίνικας 229,77 εἰς μετρητὰ καὶ 900 εἰς χαρτονομίσματα. Διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 8 Φεβρουαρίου 1833 ἐλήφθη πρόνοια «περὶ διαρρυθμίσεως τοῦ νομισματικοῦ συστήματος», διὰ τοῦ ὁποίου, ἀντὶ τοῦ φοίνικος τοῦ Καποδιστρίου, εἰσήχθη νέον νόμισμα, φέρον τὸ ὄνομα *δραχμή*. Διὰ σειρᾶς διαταγμάτων ἐλήφθη πρόνοια περὶ διοργανώσεως τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν, τοιαῦτα δὲ εἶναι τὸ περὶ ὀργανισμοῦ τῶν δημοσίων ταμείων τοῦ 1834, τὸ περὶ νέου λογιστικοῦ συστήματος τοῦ 1834, περὶ καταργήσεως τῶν ἐφόρων καὶ συστάσεως οἰκονομικῶν ἐπιτρόπων τοῦ 1836, τὸ περὶ ὀργανισμοῦ τῶν ταμείων καὶ τοῦ γενικοῦ ταμείου τοῦ 1836 καὶ ἄλλα. Ταυτοχρόνως δ' ἐλήφθησαν μέτρα πρὸς ἐπιδίωξιν τῆς εἰσπράξεως τῶν καθυστερούντων διὰ τῶν διαταγμάτων τῆς 7 Φεβρουαρίου 1835 καὶ τῆς 4 Ἰουνίου 1837 «Περὶ εἰσπράξεως τῶν δημοσίων ἐσόδων καὶ περὶ καταδιώξεως τῶν καθυστερούντων», συμπληρωθέντων διὰ τῶν διαταγμάτων τῆς 16 Ἰουνίου 1842 καὶ τῆς 18 Δεκεμβρίου 1842 «Περὶ καταδιώξεως τῶν καθυστερούντων» καὶ δι' ἄλλων μεταγενεστέρων. Τὸ φορολογικὸν σύστημα ἐβασίσθη ἐπὶ τῆς καὶ πρότερον ἐπιβαλλομένης δεκάτης τῶν προϊόντων τῆς γῆς, πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἐξεδίδοντο κατ' ἔτος ἴδια διατάγματα, καθὼς καὶ περὶ τοῦ φόρου τῶν ζῴων, τῶν μελισσίων κλπ. Κατὰ τὸ 1833 ἐξεδόθησαν δύο φορολογικὰ διατάγματα «Περὶ τοῦ φόρου βοσκῆς καὶ λειβαδίων διὰ τὰ ἔτη 1833 καὶ 1834» καὶ τὸ «Περὶ τοῦ ποιμενικοῦ φόρου διὰ τὸ 1833 καὶ 1834». Κατὰ δὲ τὸ 1836 ἐξεδόθη τὸ πρῶτον διάταγμα «Περὶ φόρων ἐπὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων» καὶ ἕτερον «ἐπὶ τῶν οἰκοδομῶν» καὶ ὁ νόμος «Περὶ χαρτοσήμου», εἰς τὸν ὁποῖον ὑπήχθη καὶ ἡ φορολογία τῶν παιγνιοχάρτων. Κατὰ δὲ τὸ 1842 ἐξεδόθη νέον διάταγμα «Περὶ εἰσπράξεως τοῦ φόρου ἐπιτηδευμάτων καὶ οἰκοδομῶν». Οἱ τελωνειακοὶ δασμοὶ ἐξηκολούθησαν διεπόμενοι ὑπὸ τῆς «διατάξεως» τοῦ κυβερνήτου, κατὰ δὲ τὸ 1835 ἐξεδόθη διάταγμα «Περὶ τοῦ ἐλευθέρου λιμένος Ὕδρας», ἕτερα περὶ συστάσεως διαμετακομίσεως ἐν Πειραιεῖ ἐν Ναυπλίῳ καὶ ἐν Πάτραις καὶ ἐπηκολούθησε, κατὰ τὸ 1838, διάταγμα «Περὶ εὐκολίας τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου»,

Digitized by Google

κατὰ δὲ τὸ 1842 ἐδημοσιεύθη ὁ νόμος «Περὶ ὀργανισμοῦ τῶν τελωνείων τοῦ κράτους», ὅστις ἀναθεωρηθεὶς ἐδημοσιεύθη ἐκ νέου κατὰ τὸ 1843.

Ἰδιαιτέρα ἐλήφθη πρόνοια περὶ τῶν ἐθνικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων. Ἀμέσως μέν, διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 6/18 Φεβρουαρίου 1833, ἀπηγορεύθη ἡ ἐκποίησις ἐθνικῶν κτημάτων παντὸς εἴδους εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ κράτους. Εἶτα δέ, διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 30 Μαρτίου (11 Ἀπριλίου) 1835, ἐκανονίσθη ἡ διαδικασία τῆς διὰ τοῦ Ἐλεγκτικοῦ συνεδρίου (συσταθέντος διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 27 Σεπτεμβρίου / 9 Ὀκτωβρίου 1833) ἀνανεώσεως τῶν δικαιογράφων τῶν ἐθνικῶν κτημάτων, ὅσα μετέβησαν εἰς τῶν ἰδιωτῶν τὴν κυριότητα «ἀπ' ἀρχῆς τοῦ ὑπὲρ ἐλευθερίας Ἀγῶνος μέχρι τῆς καταστάσεως τῆς παρούσης κυβερνήσεως» (ἀπὸ 9 Ἰανουαρίου 1822 ἕως 2 Φεβρουαρίου 1833). Εἶτα δὲ ὁ νόμος τῆς 13/25 Νοεμβρίου 1835 ἐκανόνισε τὰς διατυπώσεις τῆς διὰ δημοπρασίας ἐκποιήσεως τῶν ἐθνικῶν «φθαρτῶν» κτημάτων, ἤτοι τῶν ὑποκειμένων εἰς φθοράν, οἷον περιβολίων, ἀμπέλων, κηπίων, δένδρων κλπ., περὶ ὧν εἶχε προνοήσει καὶ τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ψήφισμα τῆς 25 Μαρτίου 1830. Τὸ διάταγμα τῆς 14/26 Ἰανουαρίου 1841 ἐπέτρεψε τὴν ἐκ νέου ἐνοικίασιν τῶν κατὰ τὸ 1831 δεκαετῶς ἐνοικιασθέντων κτημάτων, εἰδικὸν δὲ διάταγμα τῆς 18/30 Νοεμβρίου 1833 ἐπρονόησε περὶ ἐνοικιάσεως τῶν ἑλῶν καὶ τῶν βαλτωδῶν γαιῶν καὶ ὁ νόμος τῆς 23 Μαρτίου / 4 Ἀπριλίου 1839 «Περὶ πενταετοῦς ἐνοικιάσεως τῶν ἰχθυοτροφείων, θυννείων κλπ.» διὰ δημοπρασίας. Ἐλήφθησαν προσέτι αὐστηρὰ μέτρα πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν δικαιωμάτων κυριότητος τοῦ δημοσίου ἐπὶ λειβαδίων, διὰ εἰδικῶν νομοθετημάτων, οἷον τὸ διάταγμα τῆς 3/15 Δεκεμβρίου 1833. Ἐπεβλήθη ἔγγειος φόρος βοσκῆς διὰ τὰ «ἐθνικοϊδιόκτητα» οἷα ἦσαν τὰ εἰς τὸ δημόσιον μὲν κατὰ κυριότητα ἀνήκοντα, ἀλλὰ κατὰ παράκλησιν κατεχόμενα ὑπὸ τῶν δήμων, διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 3/15 Δεκεμβρίου 1833. Ἐξαιρετικὴ δὲ ὑπῆρξεν ἡ ληφθεῖσα νομοθετικὴ περὶ δασῶν πρόνοια. Διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 17/29 Νοεμβρίου 1836 «Περὶ ἰδιωτικῶν δασῶν» ἐλήφθησαν μέτρα, ὅπως διαφυλαχθῶσι τὰ δικαιώματα κυριότητος τοῦ δημοσίου ἐπὶ τῶν δασῶν, κατηρτίσθησαν δὲ ἰδιαίτερα διατάγματα τῆς 10/22 Ἰουλίου 1836 «Περὶ τῶν εἰς τὰ δάση γενομένων ἀνομημάτων» καὶ τῆς 4/16 Δεκεμβρίου 1836 «Περὶ κανονισμοῦ τῆς βοσκῆς τῶν δασῶν» καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν ἐσόδων τοῦ κράτους. Ταυτοχρόνως ὠργανώθη ἡ δασονομικὴ ὑπηρεσία διὰ Βαυαρῶν δασολόγων καὶ δασοκόμων.

Ἡ πρώτη νομοθετικὴ πρόνοια περὶ τῶν ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἐπαναστάσεως, γενομένων, ἐπὶ ἐθνικῶν γαιῶν, φυτειῶν ἐλήφθη διὰ τοῦ νόμου τῆς 15/27 Ἰανουαρίου 1837, διὰ τοῦ ὁποίου αὗται διενέμοντο ἐξ ἡμισείας μεταξὺ τῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν ἐμφυτευτῶν. Ἀλλ' ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου τούτου κατεστάθη ἀνεπίτευκτος. Περὶ δὲ τῶν «ἐκκλησιαστικῶν» κτημάτων ἡ ἀντιβασιλεία, εἰς τὰ μέτρα τῆς ὁποίας ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος ἡ νομοθεσία τῆς περιόδου ταύτης, ἐπρονόησε, διὰ τῶν διαταγμάτων τῆς 19 Αὐγούστου καὶ τῆς 25 Σεπτεμβρίου 1833, «Περὶ τῶν ἐν τῷ βασιλείῳ μοναστηρίων», διὰ τῶν ὁποίων διέταξε νὰ παραληφθοῦν παρὰ τῶν νομαρχῶν «ὅλα τὰ μοναστήρια καὶ τὰ μοναστηριακὰ κτήματα, ὅσα κατὰ τὸ παρὸν εἶναι ἐρημωμένα καὶ ἐγκαταλελειμμένα», καὶ συνέστησε ἰδιαίτερον «ἐκκλησιαστικὸν ταμεῖον», ὡς πρόσοδος τοῦ ὁποίου ὡρίσθη ἡ περιουσία τῶν μοναστηρίων, ὅσα ἔμειναν ἔρημα, πρὸς βελτίωσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς παιδείας· τὸ ταμεῖον τοῦτο ἀναδιωργανώθη διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 1/13 Δεκεμβρίου 1834, ὑπαχθὲν εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν. Διὰ τοῦ διατάγματος τούτου, ὅσα μοναστήρια δὲν εἶχον ὑπὲρ τοὺς 6 μοναχοὺς διελύθησαν, ἡ δὲ περιουσία αὐτῶν ἀνετέθη εἰς τὴν διαχείρισιν τοῦ ταμείου τούτου. Ὑπῆρχον δὲ ἐν Ἑλλάδι 593 μοναί, ἐξ ὧν 441 διελύθησαν κατὰ τὸ 1833, διετηρήθησαν δὲ 131. Τὰ κτήματα τῶν διαλυθέντων μοναστηρίων ὠνομάσθησαν «ἐκκλησιαστικά», πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τὰ «ἐθνικὰ» λεγόμενα κτήματα τοῦ δημοσίου. Τὰ προμνησθέντα διατάγματα συνεπληρώθησαν διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 26 Ἀπριλίου 1824 «Περὶ ἰδιοκτητῶν μοναστηρίων καὶ ἐκκλησιῶν» καὶ διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 4 Δεκεμβρίου 1834 «Περὶ τῆς ἰδιοκτησίας τῶν ἐν τοῖς διαλυθεῖσι μοναστηρίοις μοναχῶν» καὶ τῆς 12 Ἰουνίου 1836 περὶ τῶν κτημάτων τῶν διαλυθέντων μοναστηρίων. Διὰ τῶν ἐν λόγῳ διαταγμάτων ἐξησφαλίσθη ἡ ὑπὲρ δημοσίων σκοπῶν διάθεσις τῆς περιουσίας ταύτης. Ἰδιαιτέρας δὲ μνείας τυγχάνει τὸ ἄρθρον 2 τοῦ διατάγματος τῆς 20 Μαΐου 1836 «Περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων», ἐν τῷ ὁποίῳ ὁρίζεται ὅτι τὸ ἐκ τῆς ἐκποιήσεως τῶν ἐρειπίων ἐκκλησιῶν καὶ μετοχίων προϊὸν «θέλει χρησιμεύσει ἀποκλειστικῶς εἰς ἀνέγερσιν ἑνὸς πανεπιστημίου».

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ κυβέρνησις τοῦ Ὄθωνος ἔλαβε πρόνοιαν περὶ κατασκευῆς δημοσίων ἔργων καὶ ἔδωκε τὴν πρώτην ὤθησιν εἰς προαγωγὴν τῆς δενδροκομίας. Σημειοῦμεν τὸ περὶ κατασκευῆς νέων ὁδῶν διάταγμα τοῦ 1833, τὸ περὶ ἐπιτηρήσεως ὁδῶν διάταγμα τοῦ 1836, τὸ περὶ σημειώσεως τῶν διαστημάτων τῶν ὁδῶν διάταγμα τοῦ 1836, τὰ περὶ κατασκευῆς ἐπαρχιακῆς ὁδοῦ ἀπὸ Κύμης εἰς Κόρινθον καὶ ἐν Παρνασσίδι καὶ Χαλκίδι διατάγματα τοῦ 1843, τὸ περὶ δημοπρασίας τῶν δημοσίων ἐργασιῶν καὶ προμηθειῶν διάταγμα τοῦ 1835, τὸ περὶ συστάσεως νεοφυτείου διάταγμα τοῦ 1836 καὶ τὸν κανονισμὸν τῶν πωλουμένων δένδρων ἐκ τοῦ δημοσίου δενδροκομείου, οἷον ἦτο ὁ νῦν Βοτανικὸς κῆπος (Χασεκῆ).

Ἡ κυβέρνησις τοῦ Ὄθωνος εἰσήγαγε, διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 8/20 Φεβρουαρίου 1833, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς νομισματικῆς μονάδος τῆς δραχμῆς, ἀντὶ τοῦ φοίνικος τοῦ Καποδιστρίου, νέον νομισματικὸν σύστημα, καὶ ἐπέτρεψε νὰ γίνωνται δεκτά, ὑπό τινας περιορισμούς, τὰ ἐπὶ κυβερνήτου ἐκδοθέντα χαρτονομίσματα. Ἡ χρηματιστηριακὴ τράπεζα, ἐν μαρασμώδει καταστάσει εὑρισκομένη, διελύθη κατὰ τὸ 1834, διὰ δὲ τοῦ νόμου τοῦ 1836 ἐλήφθη τὸ πρῶτον πρόνοια περὶ συστάσεως τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἥτις ὅμως, μετά τινας ἀτυχεῖς διαπραγματεύσεις, ἐπραγματοποιήθη βραδύτερον διὰ τοῦ νόμου τῆς 30 Μαρτίου 1841 καὶ τῆς 19 Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους περὶ συστάσεως τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἰδέα τῆς συστάσεως τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης εἶχε καλλιεργηθῆ ὑπὸ τοῦ φιλέλληνος ἐν Γενεύῃ τραπεζίτου Εὐνάρδου, ὅστις, φίλος τοῦ κυβερνήτου, εἶχε συμπράξει, ὑλικῶς καὶ διὰ τῶν συμβουλῶν αὐτοῦ, εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς Ἐθνικῆς Χρηματιστηριακῆς Τραπέζης, μετὰ δὲ τὴν ἄφιξιν τοῦ βασιλέως Ὄθωνος εἶχεν ἀποστείλει κεφάλαιον 500.000 φράγκων πρὸς κυκλοφορίαν εἰς τὸν ἐν Ἑλλάδι συνεργάτην καὶ φίλον αὐτοῦ Γεώργιον Σταύρου, ὅστις, τυγχάνων μέλος τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, ἐγένετο εἶτα πρῶτος διοικητὴς τοῦ ἐθνικοῦ ἱδρύματος, ὅπως δοκιμάσῃ ἂν ὁ τόπος ἦτο ὥριμος εἰς τραπεζιτικὰς ἐργασίας καὶ προπαρασκευάσῃ τὴν ἵδρυσιν τῆς τραπέζης. Ἀποτέλεσμα δὲ τῶν ἐνεργειῶν τούτων ὑπῆρξεν ἡ διὰ τοῦ νόμου τοῦ 1841 σύστασις τῆς τραπέζης μὲ κεφάλαιον πέντε ἑκατομμυρίων καὶ μὲ τὸ δικαίωμα τῆς ἐκδόσεως τραπεζικῶν γραμματίων εἰς τὸν κομιστήν, τὸ ὁποῖον μετέβαλεν εἰς «ἀποκλειστικὸν προνόμιον» αὐτῆς ὁ νόμος τῆς 19 Αὐγούστου 1841, ὅστις, ἐκτὸς ἄλλων, ὥρισεν ὅτι τὰ ταμεῖα τοῦ κράτους ὑποχρεοῦνται νὰ δέχωνται τὰ τραπεζικὰ αὐτῆς γραμμάτια, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας των, ἀντὶ μετρητῶν, εἰς τὰς παρ' ἰδιωτῶν πρὸς αὐτὰ γινομένας πληρωμάς. Τὰ πρῶτα γραμμάτια τῆς τραπέζης ἐτέθησαν ἐν κυκλοφορίᾳ κατὰ τὸ 1847.

Ἡ ἐνσκήψασα εἰς τὴν Εὐρώπην κατὰ τὸ ἔτος 1848 πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ κρίσις ἔσχεν ἰσχυρὸν ἀντίκτυπον εἰς τὴν Ἑλλάδα, διότι αἱ μὲν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ πιστώσεις διεκόπησαν, ἡ δὲ ἀζητησία τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων ἐν τῷ ἐξωτερικῷ καὶ ἡ ἔκπτωσις τῶν τιμῶν τῆς σταφίδος ἔσχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διόγκωσιν τῶν πρὸς τὴν τράπεζαν ὑποχρεώσεων καὶ τὴν διὰ τοῦ νόμου ΠΑ' τῆς 4 Ἀπριλίου 1848 ἀναστολὴν τῆς ἐξαργυρώσεως τῶν γραμματίων αὐτῆς ἐπὶ πεντάμηνον, ὅπερ παρετάθη μέχρι τῆς 4 Ἀπριλίου 1849, ἀλλ' ἡ τράπεζα ἠδυνήθη πρὸ τῆς προθεσμίας ταύτης νὰ ἐπαναλάβῃ τὴν ἐξαργύρωσιν τῶν τραπεζικῶν αὐτῆς γραμματίων διὰ δηλοποιήσεως ἀπὸ 16 Δεκεμβρίου 1848. Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην εἰσαγωγὴν τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας ἡ τοῦ συναλλάγματος ὑπερτίμησις ὑπῆρξεν ἀσήμαντος καὶ ὅλως ἐφήμερος.

Ὁ Ὄθων ἐδέχθη τὸ στέμμα τῆς Ἑλλάδος κατόπιν ὑποσχέσεως τῶν Δυνάμεων (Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσίας) περὶ δανείου 60 ἑκατομμυρίων, τὸ ὁποῖον ματαίως εἶχε ζητήσει ὁ Καποδίστριας. Ἡ ὑπόσχεσις ἐδόθη διὰ τῆς μεταξὺ τῆς Βαυαρίας καὶ τῶν τριῶν προστατίδων Δυνάμεων συνθήκης τῆς 7 Μαΐου 1832 (ἄρθρ. 12). Τὸ δάνειον συνήφθη τῇ ἐγγυήσει τῶν τριῶν Δυνάμεων, ἧς ἄνευ ἦτο ἀδύνατος ἡ σύναψις τοῦ δανείου, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνάγκη ἦτο ἐκ τῶν μᾶλλον ἀπαραιτήτων καὶ ἐπειγουσῶν διὰ τὸ ἀρτισύστατον ἑλληνικὸν βασίλειον. Τὸ δάνειον εἶχε τεθῆ ὡς ὅρος καὶ προϋπόθεσις τῆς ὑπὸ τοῦ Ὄθωνος ἀποδοχῆς τοῦ Στέμματος, ἐφ' ᾧ ἐκλήθη «βασιλοποιὸν» καὶ «βασιλοφάγον». Τὸ δάνειον, ὀνομαστικὸν 64 ἑκατομμυρίων, ἀπέδωκε 57 ἑκατομμύρια. Μέχρι τῆς 31 Δεκεμβρίου 1843 διετέθησαν ἐκ τοῦ δανείου 33 ἑκατομμύρια διὰ τοκοχρεωλύσια καὶ 12.531.000 δι' ἐξαγορὰν τῆς Νοτιοανατολικῆς Ἑλλάδος, ἥτις εὑρίσκετο ὑπὸ τουρκικὴν κατοχήν. Τὸ ὑπόλοιπον κατεδαπανήθη ἀσκόπως κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τῆς βαυαρικῆς ἀντιβασιλείας, ἰδίως διὰ δαπάνας αὐτῆς καὶ τοῦ βαυαρικοῦ στρατοῦ, καὶ προεκάλεσε τὴν κατ' αὐτῆς λαϊκὴν κατακραυγήν. Ἐπὶ πλέον, ἡ Ἑλλὰς ὑπεβλήθη, διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δανείου, εἰς πληρωμὴν 6.300.000 δραχμῶν ἐκ τῶν τακτικῶν πόρων της. Παρὰ τὴν διὰ τοῦ δανείου ἐνίσχυσιν, πρὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, τὸ κράτος εὑρίσκετο ἐνίοτε εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ συνάπτῃ προσωρινὰ δάνεια δεκάδων τινῶν χιλιάδων δραχμῶν ἀπὸ ἰδιώτας τραπεζίτας. Οὕτως ὁ ἐν Ἀθήναις Σταμάτιος Δεκόζη Βοῦρος, κατὰ τὸ 1836 ἐπανειλημμένως διηυκόλυνε τὸ κράτος. Κατὰ τὴν δεκαετίαν 1833—1843 ἡ βαυαροκρατία ἐδαπάνησε, κατὰ μέσον ὅρον, δραχ. 6.221.000 διὰ στρατιωτικὰς δαπάνας, αἱ λοιπαὶ δὲ δαπάναι τῆς ἀντιβασιλείας καὶ ἐν γένει τῆς βαυαροκρατίας ἐξήντλουν τελείως τὰς οἰκονομικὰς δυνάμεις τῆς χώρας. Κατὰ τὰ ἔτη 1833—1843 οἱ μὲν ἔγγειοι φόροι ἀπέδωκαν 57.454.000 τὸ δὲ σύνολον τῶν ἐσόδων ἀνῆλθεν εἰς 132.177.000. Ἀλλ' ἡ κατασπατάλησις τοῦ δανείου, ἡ ἐν Λονδίνῳ ληφθεῖσα κατὰ Μάϊον 1843 ἀπόφασις τῶν ἐγγυητριῶν τοῦ δανείου Δυνάμεων νὰ ἐπέμβωσιν, ὅπως ὑποχρεώσωσι τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐφαρμόσῃ οἰκονομίας δραχ. 3.742.000 κατ' ἔτος, περιορίζουσα οὕτω τὰς λοιπὰς δαπάνας της εἰς ποσὸν κατώτερον τῶν 10 ἑκατομμυρίων δραχμῶν, νὰ παραχωρήσῃ εἰς τὰς προστατίδας Δυνάμεις τὰς εἰσπράξεις τοῦ τελωνείου Σύρου πρὸς ἐγγύησιν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δανείου καὶ νὰ δεχθῇ τὸν οἰκονομικὸν ἔλεγχον τῶν Δυνάμεων, ἀπορρέοντα ἐκ τῆς ὑπὲρ τοῦ δανείου ἐγγυήσεως αὐτῶν, ὑπῆρξαν ἐκ τῶν κυρίων αἰτίων τῆς μεταπολιτεύσεως τοῦ 1847.

Ἀξιόλογος εἶναι ἡ διὰ τῆς «Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως» τῆς 13/25 Ὀκτωβρίου 1836 δημοσιευθεῖσα «ἔκθεσις, συνοδεύουσα τοὺς ἰσολογισμοὺς τῶν ἐτῶν 1833—1835» τοῦ τότε διευθυντοῦ τῶν οἰκονομικῶν Γ. Λασσάνη, ὅστις ἐν ἔτει 1836 διωρίσθη γραμματεὺς (ὑπουργὸς) τῶν Οἰκονομικῶν.

Δ'. ***Ἀπὸ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844 μέχρι τῆς μεταπολιτεύσεως τοῦ 1862.*** 1) *Γενικὴ ἐπισκόπησις*. Ἡ μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1843 συνελθοῦσα ἐν Ἀθήναις ἐθνοσυνέλευσις, πρὸς ψήφισιν τοῦ Συντάγματος τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1844, εὗρε τὴν κατάστασιν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν «πτωχοτέραν ἢ κατὰ τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς δάνειον, ἐχρεώστει δὲ πρὸς τούτοις καὶ 66.842.126 δραχ. καὶ 46 λεπτά», ὡς λέγει ἱστορικός τις. Ἡ Ἑλλὰς εἶχε περιέλθει εἰς ἀδυναμίαν νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ἐκ τοῦ δανείου ὑποχρεώσεις της. Τοῦτο ἦτο συνέπεια τῆς σπατάλης τῆς ἀντιβασιλείας, τῶν πολυαρίθμων Βαυαρῶν ὑπαλλήλων καὶ τῶν δυσαναλόγων δαπανῶν τοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα κατελθόντος βαυαρικοῦ στρατοῦ. Ὁ μέσος ὅρος τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν διὰ τὰ ἔτη 1845 καὶ 1846 ἦτο δρ. 4.400.000, ἀπέναντι 6.122.000 τῆς δεκαετίας 1833—1834. Ἐν τούτοις, ἡ Ἑλλὰς μέχρι τοῦ 1843 ἐξεπλήρου τὰς ἐκ τοῦ δανείου τῶν 60 ἑκατομμυρίων ὑποχρεώσεις της, καταβαλοῦσα ἐκ τῶν ἰδίων της τακτικῶν προσόδων ἐν συνόλῳ δρ. 6.300.000 δι' ὑπηρεσίαν τοῦ δανείου, τὸ ὁποῖον, εἰ καὶ συνήφθη διὰ τὴν οἰκονομικὴν τῆς χώρας ἀνόρθωσιν, ἐπεβάρυνεν ἐπαχθῶς αὐτήν, ὑποβληθεῖσαν εἰς ὑπερβολικὴν πίεσιν τῆς κρατικῆς μηχανῆς, χάριν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δανείου, ἥτις ἐξετελέσθη ἐκ τῶν τακτικῶν ἐσόδων. Αἱ μετὰ τὴν μεταπολίτευσιν κυβερνήσεις τῶν Α. Μεταξᾶ καὶ Ἀλ. Μαυροκορδάτου εὑρέθησαν εἰς τὴν ἀναπόδραστον ἀνάγκην ν' ἀναστείλωσι τόσον τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δανείου τῶν 60 ἑκατομμυρίων, ὅσον καὶ τῶν παρὰ τοῦ Λουδοβίκου γενομένων κατὰ τὸ 1843 προκαταβολῶν ἐκ δραχμῶν 2.667.771. Οὕτω, «κηρύξασα τὴν πτώχευσιν ἡ μεταπολίτευσις», ἐματαίωσε τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ πρωτοκόλλου τοῦ Λονδίνου τοῦ Μαΐου 1843, διὰ τοῦ ὁποίου αἱ Δυνάμεις εἶχον ἀποφασίσει νὰ ἐγκαθιδρύσωσιν ἔλεγχον ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ ὁποῖον ἦτο ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων αἰτίων τῆς ἐπαναστάσεως. Βραδύτερον ὅμως ἡ ἐπέμβασις τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως ἠνάγκασε τὴν Ἑλλάδα νὰ λάβῃ πρόνοιαν, διὰ τοῦ νόμου ΞΑ' τοῦ 1847, περὶ πληρωμῆς φρ. 800.000, τὰ ὁποῖα εἶχε προκαταβάλει ὁ φιλέλλην Εὐνάρδος. Ἡ πτώχευσις τοῦ 1843 ἔσχεν ὡς συνέπειαν τὸν ἀποκλεισμὸν τῆς Ἑλλάδος ἐκ τῶν ξένων χρηματιστηρίων καὶ ἐπέβαλε συνετὴν οἰκονομικὴν πολιτικὴν αὐταρκείας, ἡ ὁποία διακρίνει τὴν περίοδον τοῦ 1843—1862. Κατὰ τὰ ἔτη 1844—1860 δὲν ὑπῆρξαν οὔτε ἐλλείμματα οὔτε χρέη. Τὰ τοκοχρεωλύσια τῶν δανείων τῆς Ἀνεξαρτησίας δὲν ἀνεφέροντο κἂν εἰς τὸν προϋπολογισμόν, τὰ δὲ τοῦ δανείου τῶν 60 ἑκατομμυρίων ἀνεγράφοντο μέν, ἀλλὰ δὲν ἐπληρώνοντο. Ἐδημιουργήθησαν ὅμως βάρη ἐκ συντάξεων, συνεπείᾳ νόμων τινῶν περὶ ἀπονομῆς προσωπικῶν συντάξεων, καθὼς καὶ ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν νόμων ΣΕ' τοῦ 1852 περὶ συντάξεων τοῦ στρατοῦ τῆς ξηρᾶς, τοῦ νόμου ΣΚΑ' τοῦ 1853 περὶ συντάξεως τῶν χηρῶν καὶ ὀρφανῶν τῶν ἀξιωματικῶν τῆς φάλαγγος, τοῦ νόμου ΣΚΗ' τοῦ 1853 περὶ ναυτικῶν συντάξεων, τοῦ νόμου ΧΝΒ' τοῦ 1861 περὶ συντάξεων τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων καὶ ἄλλων. Ἡ ἐξέλιξις αὕτη τῆς περὶ συντάξεως νομοθεσίας ἦτο φυσιολογική, ὀφειλομένη εἰς τὰς ἐκ τῆς παρόδου τοῦ χρόνου γεννηθείσας ἀνάγκας. Ἡ φορολογία ἐξηκολούθει βασιζομένη ἐπὶ τῆς δεκάτης, εἰσπραττομένης δι' ἐνοικιαστῶν, ὧν αἱ δαπάναι καὶ τὰ κέρδη ἦσαν ὑπέρογκα, ἐπιβαρύνοντα τὸν λαὸν πρὸς ἴδιον ὄφελος αὐτῶν. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ διὰ τοῦ νόμου ΚΣΤ' τοῦ 1845 γενομένη μεταρρύθμισις τῆς φορολογίας οἰκοδομῶν καὶ τὸ

Digitized by Google

ἀπὸ 7 Μαΐου 1855 διάταγμα περὶ εἰσπράξεω: τῶν καθυστερούντων ἐσόδων. Ἡ ἀπὸ τῆς μεταπολιτεύσεως μέχρι τοῦ 1862 περίοδος, ἐκτὸς τῆς κρίσεως τοῦ 1848, ὑπέστη κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη τὸν καταστρεπτικὸν χειμῶνα τοῦ 1850, τὰ ἐκ τῶν σιτοδειῶν τοῦ 1851 καὶ τοῦ 1853 δεινά, τὰς συνεπείας τῆς κατὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον ἀφρόνως ἐπιχειρηθείσης εἰς Θεσσαλίαν εἰσβολῆς καὶ τῆ;, ἕνεκεν αὐτῆς, ὑπὸ τῆς Γαλλίας κατοχῆς τοῦ Πειραιῶς τοῦ 1854 καὶ τῆς κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος ἐνσκηψάσης ἐν Ἑλλάδι χολέρας· καιριώτατα δὲ ἔπληξε τὴν χώραν καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ 1850 ἐνσκήψασα νόσος τῶν ἀμπέλων καὶ τῶν σταφιδαμπέλων. Ἐκ τῶν λόγων τούτων ἐπῆλθε νέκρωσις τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ἱστιοφόρου ναυτιλίας καὶ γενικὴ οἰκονομικὴ δυσπραγία τῆς χώρας. Νέα δὲ ἐμπορικὴ κρίσις, μαστίσσα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὅλα τὰ κράτη τῆς Εὐρώπης, κατὰ τὴν δευτέραν ἑξαμηνίαν τοῦ 1857, διετάραξε τὰς ἐμπορικὰς ἐργασίας. Ἐπὶ πλέον, ἡ κατὰ τοῦ Ὄθωνο:, ἕνεκα τῆς κατὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον πολιτικῆς του, δυσμένεια τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν παρ' αὐτῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀποστολὴν ἀντιπροσώπων πρὸς ἔλεγχον τῶν οἰκονομικῶν, οἵτινες κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Ἑλλὰς ὤφειλε νὰ καταβάλλῃ τοὐλάχιστον 900.000 φρ. χρ. κατ' ἔτος ἔναντι τοῦ δανείου τῶν 60 ἑκατομμυρίων, ὅπερ εἶχον ἐγγυηθῆ αἱ Δυνάμεις, εἰς τὴν ἀξίωσιν δὲ ταύτην ἠναγκάσθη νὰ ὑποκύψῃ ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ τοῦ 1859.

Παρὰ τὰς περιπετείας ταύτας, κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1849 μέχρι τοῦ 1859 περίοδον ἡ κυκλοφορία τῶν γραμματίων τῆς τραπέζης ἐκαλύπτετο πάντοτε, κατὰ τὸ πλεῖστον, ὑπὸ τοῦ μεταλλικοῦ ἐναποταμιεύματος, ὁ μέσος ὅρος τοῦ ὁποίου, κατὰ τὰ ἔτη 1854 καὶ 1855, ὑπερέβη τὸν μέσον ὅρον τῆς κυκλοφορίας αὐτῶν, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσματα τοῦτο ὠφείλετο εἰς τὴν ὑπὸ τῆς τραπέζης ἀποδοχὴν βραχυπροθέσμων καταθέσεων ἐπὶ τόκῳ 5% (ἐλαττωθέντι κατὰ τὸ 1855 εἰς 4%) καὶ ἐκ τῆς νεκρώσεως τῶν συναλλαγῶν. Τὸ δὲ δημόσιον ἐπανειλημμένως εὑρέθη εἰς χρηματικὰς στενοχωρίας, ἰδίᾳ πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν ἀγγλικῶν ἀξιώσεων κατὰ τὸν ὑπὸ τοῦ Ἄγγλου ναυάρχου Πάρκερ ἀποκλεισμὸν τῶν ἑλληνικῶν παραλίων τῷ 1850. Δυνάμει τοῦ ἐπὶ τούτῳ γενομένου νόμου ΡΝΣΤ' τῆς 5 Ἀπριλίου 1850 ἐχορηγήθη πίστωσις δραχμῶν 330.000, αἱ ὁποῖαι κατεβλήθησαν τῷ πρεσβευτῇ τῆς Ἀγγλίας Weis πρὸς ἀποζημίωσιν τοῦ Πατσίφικου καὶ τῶν Ἰονίων πολιτῶν, μετὰ τὴν ληφθεῖσαν περὶ ὑποχωρήσεως εἰς τὰς ἀγγλικὰς ἀξιώσεις ἀπόφασιν τῆ: βουλῆς ἐν μυστικῇ συνεδρίᾳ τῆς 14 Ἀπριλίου 1850. Ἐπικειμένης τῆς εἰ; Θεσσαλίαν, ἕνεκα τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, ἐκστρατείας, ἡ κυβέρνησις, πρὸς πορισμὸν χρηματικῶν μέσων, ἀπεφάσισε, διὰ τοῦ νόμου ΣΝΒ' τοῦ 1853, νὰ δανεισθῇ παρὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης δρχ. 5 ἑκατομμύρια, ἐπὶ ἐνεχύρῳ τῶν εἰς τὸ κράτος ἀνηκουσῶν 1000 μετοχῶν αὐτῆς. Ἐπὶ ὑπουργοῦ δὲ τῶν Οἰκονομικῶν τοῦ Χρ. Χριστοπούλου, ἡ κυβέρνησις προῆλθε, κατὰ Μάρτιον 1861, εἰς συνεννοήσεις μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων ἦτο ἡ ἀνανέωσις τοῦ προνομίου της ἐπὶ εἰκοσιπενταετίαν (ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου 1867 μέχρι τῆς 1 Δεκεμβρίου 1891). Περὶ τὰ τέλη τοῦ 1858, οὐδὲν ὤφειλετο ὑπὸ τοῦ κράτους πρὸς τὴν τράπεζαν καὶ κατὰ τὸ 1859 καὶ κατὰ τὸ 1860 οὐδὲν ἐδανείσθη ἡ κυβέρνησις ποσὸν παρὰ τῆς τραπέζης, καίτοι κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐξεδόθη τὸ ἀπὸ 19 Ἰουλίου βασιλικὸν διάταγμα, ἐπιτρέπον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νόμου ΣΝΒ' τοῦ 1853, νὰ ἀνοίξῃ παρὰ τῇ τραπέζῃ τρέχοντα λογαριασμὸν ἐπὶ ἐνεχύρῳ τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὸ κράτος 1000 μετοχῶν. Τὸ κράτος ὅμως ἐνίσχυε τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν πρὸς τὸ γενικὸν συμφέρον τοῦ τόπου, κατὰ τρόπον ὥστε αὕτη εἶχε σπουδαίως προαχθῆ, ἡ δὲ πρὸς τὸ κράτος ἀρωγὴ αὐτῆς δὲν ὑπερέβαινε τὸ μέτρον τῶν δυνάμεών τη:.

Αἱ κατὰ τοῦ Ὄθωνος ἀλλεπάλληλοι στάσεις καὶ ἡ Ναυπλιακὴ ἐπανάστασις τοῦ 1862 ἡ καταστολὴ τῶν ὁποίων ἐπροξένει ἐκτάκτους δαπάνας, ἐπέβαλε τὴν κατὰ τὴν β' ἑξαμηνίαν τοῦ 1861 χρῆσιν τοῦ λογαριασμοῦ τούτου καὶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1862 ὠφείλοντο ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως εἰς τὴν τράπεζαν ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ δανείου δραχμαὶ 1.000.000 καὶ προσέτι ἐκ δανείου γενομένου, δυνάμει τοῦ διατάγματος τῆς 9 Φεβρουαρίου 1862, ἕνεκα τῆς Ναυπλιακῆς ἐπαναστάσεως, ἐπὶ ὑποθήκῃ τοῦ ἐλαιῶνος Ἀμφίσσης, ὅστις εἶχε περιέλθει, δικαίῳ τῆς ἐπαναστάσεως, μετ' ἄλλων κτημάτων εἰς τὴν κυριότητα τοῦ κράτους. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι τὸ κράτος ἐδανείσθη προσέτι ἀπὸ τὴν τράπεζαν ὡς ἁπλοῦς ἰδιώτης, ἐπὶ ὑποθήκῃ τῶν κτημάτων του καὶ ἐπὶ τόκῳ 6%, δρχ. 1.475.342, ἤτοι ἐν συνόλῳ δρχ. 2.475.342. Τὸ ποσὸν τοῦτο ἐμφανίζει τὰ δάνεια, τὰ δημιουργηθέντα κατὰ τὴν μακρὰν ταύτην περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην κατεβλήθη προσπάθεια πρὸς κατασκευὴν ἐπαρχιακῶν ὁδῶν, ἐξεδόθη ὁ νόμος ΣΤ' περὶ ὁδοποιίας τοῦ 1852 καὶ διάφορα διατάγματα περὶ κατασκευῆς νέων ὁδῶν, ἐν οἷς περὶ τῆς ὁδοῦ Μύλων—Τριπόλεως (1858), περὶ τῆς ὁδοῦ Γυθείου—Σπάρτης (1858), τῆς ἀπὸ Ξηροχώρι εἰς Αἰδηψὸν (1858). Ἐξεδόθη ὁ νόμος ΣΚΣΤ' τοῦ 1867 περὶ σχηματισμοῦ πόρων ὁδοποιίας, καὶ τῆς διὰ θαλάσσης συγκοινωνίας, διὰ τοῦ ὁποίου ἱδρύθη τὸ «ταμεῖον ὁδοποιίας», ὁ νόμο: ΣΞΓ' τοῦ 1868 περὶ ὁδοποιίας. Πᾶσαι δὲ αἱ δαπάναι τῆς ὁδοποιίας ἠντλήθησαν ἐκ τῶν τακτικῶν ἐσόδων τοῦ κράτους. Διὰ δὲ τοῦ νόμου ΛΖ' τοῦ 1846 εἶχε συσταθῆ γεωργικὸν σχολεῖον ἐν Τίρυνθι, τὸ ὁποῖον διωργανώθη διὰ τοῦ διατάγματος τοῦ 1850, δι' ἑτέρου διατάγματος τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐλήφθη πρόνοια «περὶ τῆς εἰδικῆς ἐπιστασίας τοῦ ἱπποφορβίου» καὶ διὰ διατάγματος τοῦ 1853 ἐσχηματίσθη «ἐπιτροπὴ διὰ τὴν γεωργίαν καὶ βιομηχανίαν». Ἐν γένει πνεῦμα τάξεως καὶ οἰκονομίας, προσπάθεια βελτιώσεως τῆς συγκοινωνίας καὶ ἐμψυχώσεως τῆς γεωργίας καὶ τῆς βιομηχανίας, ἀποφυγὴ δὲ νέων φόρων, διέπνεε τὴν πολιτείαν τοῦ Ὄθωνος, καὶ προσέτι ἀποφυγὴ ἐλλειμμάτων τοῦ προϋπολογισμοῦ, τὰ ὁποῖα ὅμως αἱ πολιτικαὶ ἀνωμαλίαι κατέστησαν ἀναπόφευκτα ἀπὸ τοῦ ἔτους 1861 (ἔλλειμμα δραχ. 2.609 272) καὶ ἑφεξῆς. Ἀλλ' ὁ βασιλεὺς Ὄθων, εἰ καί, ὑποκύψας εἰς ἐπανάστασιν, εἶχε παραχωρήσει τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844, εὗρε τρόπον νὰ ἐφαρμόζῃ κατὰ τύπους αὐτό, διότι διορίζων, διὰ τῶν κατὰ τὰς ἐκλογὰς ἐπεμβάσεων, βουλευτὰς καὶ γερουσιαστάς, συνεκέντρωνεν εἰς χεῖράς του τὴν νομοθετικὴν καὶ ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν, ἐξ ἀγαθοῦ μὲν συνειδότος, ἀλλὰ προκαλῶν οὕτως ἀντίδρασιν, ἧς ἡ ἐξόγκωσις ἐπήνεγκε τὴν ἔξωσίν του (1862). Κατὰ τὸ 1847 ἡ κυβέρνησις, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς Ἀγγλίας, ἠναγκάσθη νὰ καταβάλῃ 500.000 φράγκων, τὰ ὁποῖα ὁ φιλέλλην τραπεζίτης Εὐνάρδος εἶχε στέρξει νὰ προκαταβάλῃ πρὸς κατευνασμὸν τῶν ἀγγλικῶν ἀπαιτήσεων καὶ τὰ ὁποῖα ἐξοφλήθησαν κατὰ τὸν νόμον ΞΔ' τῆς 9 Δεκεμβρίου 1847 «Περὶ τῆς παρὰ τοῦ Εὐνάρδου γενομένης πληρωμῆς τοῦ δανείου» κατὰ τὰ ἔτη 1848, 1849 καὶ 1850, εἰς τρεῖς δόσεις.

Γενικωτέρα πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ κρίσις, ἐνσκήψασα εἰς τὴν Εὐρώπην κατὰ τὸ 1848, ἐπεδείνωσε τὴν ἐν Ἑλλάδι κατάστασιν ἐκ τῆς ἀζητησίας τῶν προϊόντων τῆς ἐξαγωγῆς της, καὶ ἰδίως ἕνεκα μεγάλης ἐκπτώσεως τῶν τιμῶν τῆς σταφίδος. Αἱ ἐσωτερικαὶ πιστώσεις εἶχον σταματήσει καὶ ἡ νομισματικὴ κυκλοφορία ἀπεδείχθη ἐντελῶς ἀνεπαρκής, λόγῳ ἀθρόας ἐξαγωγῆς μεταλλικοῦ νομίσματος. Τότε ἡ κυβέρνησις, ἐκ συνεννοήσεως μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἀπεφάσισε νὰ ἐπιβάλῃ, διὰ πρώτην φοράν, τὴν «ἀναγκαστικὴν κυκλοφορίαν», ἀναστείλασα τὴν πρὸς ἐξαργύρωσιν τῶν τραπεζογραμματίων τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ὑποχρέωσιν διὰ τοῦ νόμου ΠΑ' τῆς 4 Ἀπριλίου 1848 καὶ τοῦ τῆς 9 Αὐγούστου 1849, διὰ δὲ τοῦ νόμου ΡΣΓ' τῆς 17 Αὐγούστου 1848 ἡ τράπεζα ἤνοιξε πίστωσιν πρὸς τὴν κυβέρνησιν δραχμῶν 500.000 ἐπὶ καταθέσει 500 μετοχῶν τῆς τραπέζης καὶ ἀμοιβαίῳ τόκῳ 3%. Ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία, βελτιωθείσης τῆς καταστάσεως, ἤρθη διὰ δηλοποιήσεως τῆς τραπέζης ἀπὸ 16 Δεκεμβρίου 1848. Ἐν τέλει τοῦ 1858 οὐδὲν ὠφείλετο ὑπὸ τοῦ κράτους πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην διετέλει ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν (2 Ἰουλίου 1856 ἕως 21 Ἰουνίου 1860) ὁ μετὰ τὴν μεταπολίτευσιν τοῦ 1863 ἐπανειλημμένως γενόμενος πρωθυπουργὸς Ἀλ. Κουμουνδοῦρος, τοῦ ὁποίου ἡ ἐν τῷ ὑπουργείῳ τούτῳ δρᾶσις ἐσημείωσεν ἐποχὴν (νέον δασμολόγιον κλπ.). Ἀλλ' αἱ δυτικαὶ Δυνάμεις, Ἀγγλία καὶ Γαλλία, μένεα πνέουσαι κατὰ τοῦ βασιλέως Ὄθωνος, ἕνεκα τῆς κατὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον πολιτικῆς του, ἀπέστειλαν κατὰ τὸ 1857 εἰς Ἀθήνας ἀντιπροσώπους πρὸς ἔλεγχον τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἑλλάδος. Τὸ δικαίωμα τοῦτο αἱ Δυνάμεις ἤντλουν ἐκ τοῦ ἄρθρου 12 τῆς μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς Βαυαρίας συνθήκης τῆς 7 Μαΐου 1832, διὰ τῆς διατάξεως τοῦ ὁποίου ἐπιφορτίζονται οἱ διπλωματικοὶ ἀντιπρόσωποι τῶν τριῶν Δυνάμεων νὰ ἐπαγρυπνῶσιν, ὅπως ἐκ τῶν πρώτων εἰσπράξεων πληρώνηται ἡ ὑπηρεσία τοῦ δανείου.

Τῷ 1859 ἡ Ἑλλὰς ὑπέκυψεν εἰς ἀξίωσιν τῶν Δυνάμεων νὰ καταβάλλῃ ἐτησίως 900.000 φράγκων, ποσὸν ὁρισθὲν παρὰ τριμελοῦς ἐπιτροπῆς, ἑδρευούσης ἐν Ἀθήναις καὶ ἐπιφορτισθείσης παρὰ τῶν Δυνάμεων νὰ μελετήσῃ τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος, χωρὶς ὅμως νὰ ὁρισθῇ ἂν τὸ ποσὸν τοῦτο κατεβάλλετο διὰ τόκους ἢ χρεωλύσιον, οὔτε δὲ διεκανονίσθη τὸ δάνειον τῶν 60 ἑκατομμυρίων. Βραδύτερον, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ βασιλέως Γεωργίου τοῦ Α', ὅτε ἔπαυσεν ἡ πρὸς αὐτὸν καταβολή, ἐκ μέρους τῶν Δυνάμεων, 300.000 φράγκων κατ' ἔτος, θεωρηθέντων ὡς προερχομένων ἐκ τῶν τόκων τοῦ δανείου, λόγῳ προσωπικῆς τοῦ βασιλέως προικίσεως ὑπὸ τῶν ἐγγυητριῶν τοῦ δανείου προστατίδων Δυνάμεων, ἐπὶ τῇ ἀναλήψει τοῦ στέμματος τῆς Ἑλλάδος, ἐγένετο δεκτὴ ἡ ὡς χρεωλύσιον ἐξ ὁλοκλήρου καταβολὴ τῶν 900.000 φράγκων.

Εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1931—1932 (σελ. 23 τοῦ τεύχους «Ὑποβληθεὶς προϋπολογισμὸς» ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Μαρῆ) ἀναγιγνώσκομεν περὶ τοῦ δανείου τούτου τὰ ἑξῆς: «Αὔξησις ὑφισταμένου χρέους σημειοῦται εἰς τὸ δάνειον τοῦ 1833 τῶν τριῶν προστατίδων Δυνάμεων. Κατ' οὐσίαν, ἐν τούτοις, δὲν πρόκειται περὶ αὐξήσεως τοῦ κεφαλαίου τοῦ δανείου, ἀλλὰ περὶ ἐμφανίσεως τούτου ἐν ταῖς σχετικαῖς καταστάσεσι δημοσίου χρέους, συμφώνως πρὸς τὰ ἐσχάτως παρὰ τῆς Δ. Ο. Ε. ἐφαρμοζόμενα ἀναφορικῶς πρὸς τὴν πληρωμὴν τῆς ὑπηρεσίας αὐτοῦ. Ὡς ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ προκειμένου δανείου συνάγεται, τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον, δυνάμει τῆς συνθήκης τοῦ 1860, ὑπεχρεώθη νὰ καταβάλλῃ διὰ τὴν ἐξόφλησιν τοῦ δανείου τούτου φρ. 900.000 ἐτησίως. Τὸ ποσὸν τοῦτο ἀνῆκε κατ' ἰσομοιρίαν εἰς τὰς τρεῖς Δυνάμεις, Ἀγγλίαν, Γαλλίαν καὶ Ρωσίαν. Ἡ Δ.Ο.Ε. ἐντολοδόχος διὰ τὴν ὑπηρεσίαν καὶ τοῦ δανείου τούτου, κατέβαλλεν ἐτησίως τὸ ποσὸν τῶν 900 χιλ., διακρίνουσα τοῦτο κατὰ τὰ $^2/_3$ εἰς φράγκα γαλλικὰ καὶ κατὰ τὸ $^1/_3$ εἰς φράγκα χρυσᾶ. Ὡς ἐκ τῆς διακρίσεως ταύτης ἐνεφανίζετο ἐν τοῖς βιβλίοις δημοσίου χρέους τὸ κεφάλαιον τοῦ δανείου κατὰ τὰ $^2/_3$ εἰς φράγκα γαλλικὰ καὶ κατὰ τὸ $^1/_3$ εἰς φράγκα χρυσᾶ. Ἡ διάκρισις αὕτη ἐμφανίζεται καὶ εἰς τὴν κατάστασιν δημοσίου χρέους 1923. Ἀπό τινος ὅμως χρόνου ἡ Δ. Ο. Ε., μεταβάλουσα τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον ἐκαταβάλλετο ὁλόκληρον τὸ ποσὸν τῶν 900 000 καὶ συγκεκριμένως ἀπὸ τοῦ ἔτους 1927, καταβάλλει ὁλόκληρον τὸ ποσὸν εἰς φράγκα χρυσᾶ. Συνέπεια τούτων ὑπῆρξεν ἡ ἐν τῇ καταστάσει δημοσίου χρέους ἐμφάνισις ὁλοκλήρου τοῦ ὑπολοίπου κεφαλαίου εἰς χρυσᾶ φράγκα, ἧς ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ σημειουμένη αὔξησις τοῦ κεφαλαίου, δικαιολογουμένη ὡς ἐκ τῆς διαφορᾶς τοῦ χρυσοῦ γαλλικοῦ φράγκου ἔναντι τοῦ χρυσοῦ τοιούτου». Τὸ δάνειον τοῦτο, ὑπὸ τὸν τίτλον «δάνειον 1833 τριῶν Δυνάμεων», ἀναγράφεται σήμερον ἐν τῷ πίνακι τοῦ δημοσίου χρέους, ἀνήρχετο δὲ κατὰ τὴν 1ην Ἀπριλίου 1933 τὸ ὀνομαστικόν του κεφάλαιον εἰς φρ. χρ. 37.746.011.

2) *Βαυαρικὰ δάνεια καὶ χρέος πρὸς τοὺς κληρονόμους τοῦ Ὄθωνος*. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος ὁ πατήρ του Λουδοβῖκος, θέλων νὰ δείξῃ «τὸ πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος καὶ τὴν ἑλληνικὴν μοναρχίαν διηνεκὲς αὐτοῦ ἐνδιαφέρον» καὶ ὅπως διευκολύνῃ τὴν πληρωμὴν τοῦ τοκοχρεωλυσίου τοῦ δανείου τῶν 60 ἑκατομμυρίων, προκατέβαλε πρὸς 4% τρία δάνεια ἐξ ἑνὸς ἑκατομμυρίου φράγκων κατὰ τὸ 1835, ἐξ ἑνὸς ἑκατομμυρίου φράγκων κατὰ τὴν 10 Μαρτίου 1836 καὶ ἐξ ἑνὸς ἑκατομμυρίου φιορινίων κατὰ τὴν 25 Δεκεμβρίου 1836. Τὸ σύνολον τῶν δανείων τούτων περιωρίσθη διὰ τῆς συμβάσεως τῆς 13 Φεβρουαρίου 1843 εἰς 2.667.771 δραχμὰς καὶ καθωρίσθη, δι' αὐτῆς, ἡ κατὰ δόσεις ἀπὸ τοῦ 1842—1847 πληρωμή. Ἀλλὰ μετὰ τὴν 3ην Σεπτεμβρίου 1843 (ὅτε ἀνεκηρύχθη τὸ Σύνταγμα) ἠμφεσβητήθη ἡ νομιμότης τῶν βαυαρικῶν δανείων διὰ ψηφίσματος τῆς ἐθνοσυνελεύσεως, ἐκδοθέντο; ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς κοινῆς γνώμης, μισούσης τὴν βαυαροκρατίαν· τὸ ψήφισμα ὅμως τοῦτο δὲν ἦτο σύμφωνον πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀπὸ 26 Ἀπριλίου 1832 πρωτοκόλλου τοῦ Λονδίνου. Αἱ βαυαρικαὶ ἀπαιτήσεις ἐφαίνοντο λησμονηθεῖσαι. Ἀλλά, κατὰ τὸ 1880, ἐπεμβάσει τοῦ Βίσμαρκ, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ζητήματος τῆς Ἠπειροθεσσαλίας, ἡ Ἑλλὰς ἐξηναγκάσθη νὰ καταβάλῃ τοῖς κληρονόμοις τοῦ Λουδοβίκου πρὸς ἐξόφλησιν φράγκα 2.600.000, ὅσον δηλαδὴ ἦτο τὸ ἀρχικὸν κεφάλαιον τοῦ χρέους. Ἐκτὸς τοῦ πρὸς τὸν Λουδοβῖκον χρέους, ὁ Ὄθων εἶχε δαπανήσει πρὸς ἀνέγερσιν τῶν ἀνακτόρων, πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν ἀνακτορικῶν κήπων, πρὸς οἰκοδομὴν τοῦ βασιλικοῦ φαρμακείου (νῦν ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν) καὶ τοῦ βασιλικοῦ ἱπποστασίου (ὅπου νῦν τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σταδίου μέγαρον τοῦ Μετοχικοῦ Ταμείου τοῦ Στρατοῦ), εἶχε δὲ καὶ ἄλλας τινὰς ἀπαιτήσεις, αἵτινες πᾶσαι διεκανονίσθησαν, ὑπολογισθεῖσαι εἰς κεφάλαιον 4 500.000 δραχμῶν, ἐπὶ τόκῳ 4%, διὰ τῆς ἐν Ἀθήναις, τῇ 8 Ἰουλίου 1868, γενομένης συμβάσεως καὶ ἐξωφλήθησαν τοκοχρεωλυτικῶς.

3) *Τὸ ἐσωτερικὸν δημόσιον χρέος καὶ αἱ συντάξεις*. Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος οὐδὲν ἐξωτερικὸν δάνειον συνήφθη, τοῦτο μὲν ἕνεκα τῆς ἀναστολῆς τῆς ὑπηρεσίας τῶν δανείων τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἥτις, παραστήσασα ὡς χρεωκοπία ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, εἶχεν ἀποκλείσει τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῶν χρηματιστηρίων τῆς Δύσεως, καὶ ἐκ τῆς ἀπὸ τοῦ 1844 ἀναστολῆς τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δανείου τῶν 60 ἑκατομμυρίων, τοῦτο δὲ διότι οἱ προϋπολογισμοὶ τοῦ κράτους δὲν ἐπέτρεπον ἐπιβάρυνσιν δι' ὑπηρεσίας δημοσίου χρέους. Ὑπάρχουν οἱ ἐσφαλμένως κρίνοντες τὴν μὴ σύναψιν ἐξωτερικῶν δανείων καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος, διότι περιώριζε τὰ ἔξοδα τοῦ κράτους ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν ἐσόδων του καὶ δὲν ἐπεβάρυνεν αὐτὸ δι' ἐξωτερικῶν ὑποχρεώσεων δυσαναλόγων καὶ ἐπαχθῶν. Ὅταν δὲ ἀναλογισθῇ τις ὅτι βραδύτερον ἐγένετο κατάχρησις περὶ τὴν σύναψιν καὶ τὴν διάθεσιν ἐξωτερικῶν δανείων, ἀγαγοῦσα εἰς τὴν πτώχευσιν τοῦ 1893, καὶ βραδύτερον εἰς τὴν πτώχευσιν τοῦ 1932, τότε ἔτι μᾶλλον ἐνισχύεται ἡ εὐνοϊκὴ αὕτη κρίσις. Εἶναι δὲ ἀναμφισβήτητον

Digitized by Google

ὅτι, ἀνεξαρτήτως πρὸς τὰς σπατάλας τῆς ἀντιβασιλείας, αἵτινες εἶχον ἐξεγείρει τὴν κοινὴν ἀγανάκτησιν, ἐπὶ Ὄθωνος ἡ οἰκονομικὴ διαχείρισις ἦτο περιεσκεμμένη καὶ φειδωλή. Ἐπίσης εἶναι ἄξιον ἰδιαιτέρας σημειώσεως ὅτι, κατὰ τὸ μακρὸν διάστημα τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος, ὄχι μόνον οὐδὲ ἐσωτερικὰ δάνεια συνωμολογήθησαν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐκ παλαιῶν ὑποχρεώσεων, ἐξαργυρώσεων χαρτονομίσματος, τόκων, ἐγγυοδοσιῶν καὶ ἀποδόσεων κεφαλαίων τῆς πρώτης Ἐθνικῆς Τραπέζης προϋπάρχον ἐσωτερικὸν χρέος βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἀπεσβέσθη καὶ κατὰ τὸ 1863 ἦτο μηδαμινόν. Ἐπὶ πλέον κατὰ τὸ 1843 ἐσημειώθη τὸ μέγα γεγονὸς τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, ἥτις, ὡς πιστωτικὸς ὀργανισμός, ἐβοήθησε πολὺ τὴν κυβέρνησιν, ἰδίως εἰς κρισίμους περιστάσεις. Διὰ τοῦ νόμου ΣΝΒ' τῆς 14 Ὀκτωβρίου 1853 καὶ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 4 Μαρτίου 1854 ἐπετράπη ἡ σύναψις ἐθνικοῦ δανείου μέχρι δρ. 5.500.000, παρὰ τῆς Τραπέζης, «εἰς τρεχούμενον λογαριασμόν», ἐπὶ ἐνεχύρῳ τῶν εἰς τὸ κράτος ἀνηκουσῶν 1000 μετοχῶν αὐτῆς, ἐλήφθη δὲ τοιοῦτο δάνειον 1.000.000 διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 14 Μαρτίου 1854 καὶ ἀπετέλεσε τὴν πρώτην μορφὴν δανεισμοῦ τοῦ κράτους «δι' ἐντόκων γραμματίων». Ἀλλ' ἐπίσης εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἀπομόνωσις τῆς Ἑλλάδος παρεκώλυσε τὸν διὰ ἐξωτερικοῦ δανείου προσπορισμὸν ξένων κεφαλαίων, διὰ τῶν ὁποίων τὸ κράτος θὰ ἠδύνατο νὰ προσθέσῃ τὴν ἐκτέλεσιν δημοσίων καὶ ἄλλων παραγωγικῶν ἔργων, νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὸν φυσικὸν πλοῦτον τῆς χώρας, νὰ προαγάγῃ τὴν οἰκονομίαν της καὶ νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἐθνικήν του ἄμυναν.

Αἱ ἑκούσιαι καὶ ἀναγκαστικαὶ κατὰ τὸν Ἀγῶνα εἰσφοραί, καὶ ἰδίως αἱ χρεωστούμεναι ἀποζημιώσεις τῶν τριῶν ναυτικῶν νήσων (Ὕδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν), αἱ μέγισται θυσίαι καὶ ὑπηρεσίαι τῶν ἀπομάχων ἀγωνιστῶν τῆς Ἐπαναστάσεως, αἱ χῆραι καὶ τὰ ὀρφανὰ αὐτῶν καὶ ἐν γένει τῶν προσενεγκόντων ἐκτάκτους πρὸς τὴν πατρίδα ὑπηρεσίας, ἔπρεπε νὰ ἱκανοποιηθῶσι, καὶ τοῦτο ὑπῆρξεν ἐκ τῶν κυριωτέρων μελημάτων τῶν κυβερνήσεων τῆς περιόδου ταύτης. Μεταξὺ δὲ τῶν μέτρων, τῶν σκοπούντων τὴν ἀνταμοιβὴν παρασχεθεισῶν κατὰ τὸν Ἀγῶνα ὑπηρεσιῶν, ἦσαν αἱ συντάξεις, διακρινόμεναι: 1) εἰς τὰς ἀπονεμομένας πρὸς ἀπομάχους, διὰ προσωπικῶν διαταγμάτων, διότι σύστημα συντάξεων μόλις διὰ τοῦ νόμου ΣΚΑ' τῆς 24 Ἰανουαρίου 1853 «Περὶ συντάξεως τῶν χηρῶν καὶ ὀρφανῶν ἀξιωματικῶν τῆς φάλαγγος» ἤρξατο ἐφαρμοζόμενον· 2) εἰς τὰς πρὸς χήρας καὶ ὀρφανὰ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀπονεμομένας καὶ εἰς ἐλάχιστα, κατὰ γενικὸν κανόνα, μηνιαῖα ποσά· 3) εἰς τὰς τῶν ἀξιωματικῶν τῆς φάλαγγος («φαλαγγιτῶν»), οἵτινες ἐν προβεβηκυίᾳ ἡλικίᾳ ἀνεγνωρίσθησαν διὰ διατάγματος καὶ ἦσαν ἄξιοι ἰδιαιτέρας βοηθείας· 4) εἰς χορηγήματα ἀπέναντι παλαιῶν ἀπαιτήσεων, παρεχόμενα εἰς παλαιοὺς πιστωτὰς τοῦ κράτους, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ θυσιάσαντας τὰ πάντα ὑπὲρ τοῦ Ἔθνους· 5) εἰς προικίσεις ὀρφανῶν, ἀνδρῶν διακριθέντων κατὰ τὸν Ἀγῶνα, γενομένας δι' εἰδικῶν καταλόγων. Αὗται μέχρι δραχ. 200 ἐγίνοντο εἰς χρῆμα, αἱ δὲ ἀνώτεραι ἐπληρώνοντο εἰς γαίας. Τὸ σύνολον τῶν συντάξεων, κατὰ μέσον ὅρον ἀνερχόμενον εἰς ἓν ἑκατομμύριον δραχ. περίπου κατὰ τὸ ἔτος 1840 καὶ περιορισθὲν βραδύτερον, ἦτο δυσαναλόγως μέγα ἐν παραβολῇ πρὸς τὸ σύνολον τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τοῦ κράτους καὶ δυσαναλόγως μικρὸν ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἐκτάκτους πρὸς τὸ Ἔθνος ὑπηρεσίας καὶ τὴν ἄκραν πενίαν, εἰς ἣν περιῆλθον μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν καὶ αὐτοὶ οἱ κατὰ τὴν ἔναρξιν ταύτης πλούσιοι. Διὰ πολλῶν νομοθετικῶν μέτρων ἐλήφθη πρόνοια περὶ μετατροπῆς μισθῶν καὶ συντάξεων εἰς πρόσκτησιν ἐθνικῶν γαιῶν καὶ κτημάτων.

Ἡ ἱκανοποίησις τῶν Ἀγωνιστῶν ἐπεδιώχθη καὶ διὰ τῆς ἀπονομῆς δημοσίων ἀξιωμάτων, θέσεων, βαθμῶν καὶ μισθῶν πρὸς πρόσωπα ἢ καὶ πρὸς τέκνα ἀνδρῶν, ὡς μόνον τίτλον ἐχόντων τὰς ὑπηρεσίας, ἃς εἶχον προσενέγκει εἰς τὴν Ἐπανάστασιν. Ὡς ἐκ τούτου, κατὰ τὸ 1845, ὑπῆρχον 400 ἀξιωματικοὶ τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ, ἐξ ὧν 306 διαθέσιμοι, ἀπορροφοῦντες δρ. 264.492 κατ' ἔτος διὰ μισθούς, ἐπὶ πλέον δὲ ὑπῆρχε καὶ ὁ λόχος τῶν ἀποστράτων, ἀποτελούμενος ἐκ τῶν μὴ ἐντελῶς ἀνικάνων ναυμάχων, συσταθεὶς κατὰ τὸ 1833. Ἐκτὸς δὲ τούτου, ὑπῆρχε καὶ ἡ διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 18/30 Σεπτεμβρίου 1834 συσταθεῖσα φάλαγξ, εἰς ἣν συμπεριελήφθησαν 900 ἀξιωματικοὶ ἐκ τῶν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν προσενεγκόντων ὑπηρεσίας ἢ θεωρηθέντων ὡς τοιούτων, περιορισθέντες βραδύτερον (ἀπὸ τοῦ 1838) εἰς 360, ὁπότε ἐγένετο νόμος θεσπίζων ὅτι ὅσοι ἐκ τῶν φαλαγγιτῶν δὲν ἤθελον νὰ μισθοδοτῶνται, ἠδύναντο νὰ λάβωσι προικοδοτήσεις εἰς γαίας ἀναλόγους δι' ἀνταλλαγῆς τῶν δοθέντων εἰς αὐτοὺς «φαλαγγιτικῶν γραμματίων» ἀντὶ γαιῶν, ἢ καὶ διὰ πωλήσεως αὐτῶν συνήθως εἰς εὐτελεῖς τιμάς. Ἡ φάλαγξ ἐγένετο πηγὴ καταχρήσεων καὶ ἐδημιούργησεν ἀτελευτήτους κατὰ τοῦ δημοσίου ἀπαιτήσεις καὶ ἀνακατατάξεις εἰς αὐτὴν τῶν πωλησάντων τὰ γραμμάτιά των καὶ περιελθόντων εἰς ἔνδειαν φαλαγγιτῶν. Κατὰ τὸ 1856 οἱ μισθοὶ τῶν φαλαγγιτῶν μετετράπησαν εἰς συντάξεις. Μέτρα «προικοδοτήσεως» διὰ γαιῶν ἐλήφθησαν διὰ πολλῶν νομοθετημάτων, οἷα τὸ διάταγμα τῆς 20 Μαΐου / 1 Ἰουνίου 1834 περὶ τῶν παλαιῶν στρατιωτικῶν, τὸ διάταγμα τῆς 4/16 Ἰουνίου 1834 περὶ παραχωρήσεως γαιῶν εἰς χωροφύλακας καὶ ἐνωμοτάρχας, ὁ «Περὶ προικοδοτήσεως τῶν ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν» νόμος τῆς 26 Μαΐου 1835, ὁ νόμος τῆς 1/13 Ἰανουαρίου 1838 περὶ παραχωρήσεως ἐθνικῶν γαιῶν εἰς φαλαγγίτας καὶ ἄλλα.

Αἱ χρηματικαὶ θυσίαι τῶν τριῶν νήσων Ὕδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν ἐξισοῦνται σχεδὸν πρὸς τὸ σύνολον τῶν χρηματικῶν εἰσφορῶν τῆς ὅλης λοιπῆς Ἑλλάδος, διότι αἱ θυσίαι των ἀνήρχοντο εἰς 18 ἑκατομμύρια δραχμῶν, ἔναντι 22.500.000 καταβληθεισῶν ἐξ ἄλλων πηγῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ. Κατεβλήθησαν δὲ αἱ εἰσφοραὶ τῶν τριῶν νήσων μόνον ὑπὸ τῶν προκρίτων, καὶ ἰδίως ὑπὸ τῶν Κουντουριωτῶν. Ἡ ἱκανοποίησις τῶν ναυτικῶν νήσων ἐπεδιώχθη ἐν μέρει κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν ἐξ αὐτῶν τῶν προσόδων των, ἐκ τοῦ δανείου τοῦ 1824 καὶ διὰ μέρους τῶν λαφύρων (μετρητῶν, σκευῶν, τιμαλφῶν κλπ.), ἐπὶ πλέον δὲ ὑπῆρχον ὑπὲρ αὐτῶν καὶ αἱ ναυτικαὶ «λεῖαι», δι' ὧν κατὰ πολὺ συνετηρεῖτο ὁ στόλος. Ἐξ ἄλλου, λόγῳ τῶν ὑπηρεσιῶν των, πολλοὶ τῶν ἐχόντων ἀπαιτήσεις νησιωτῶν ἔτυχον προσωπικῶν χορηγήσεων καὶ συντάξεων. Ἡ ἐν Ἄστρει καὶ ἡ ἐν Ἐπιδαύρῳ ἐθνικὴ συνέλευσις εἶχον ἀποδεχθῆ καὶ ὁ Καποδίστριας εἶχε συστήσει εἰς τὴν Δ' ἐθνικὴν συνέλευσιν ν' ἀναγνωρισθῶσιν, ὡς δημόσια χρέη, αἱ ἀπαιτήσεις τῶν τριῶν νήσων. Διὰ δὲ τοῦ νόμου ΣΙϚ' τοῦ 1853 «Περὶ ἀποζημιώσεως τῶν τριῶν ναυτικῶν νήσων» καὶ διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 12 Ἰουλίου 1856 καθωρίσθησαν αἱ ἀπαιτήσεις οὗται εἰς παλαιὰς δρ. 20.000.000 (18 ἑκατ. νέας), ἀπέναντι τῶν ὁποίων ὡρίσθη ἐνιαύσιον χορήγημα παλαιῶν δρ. 200.000, ἤτοι τόκος 1 %. Ἡ προσωρινὴ καὶ ἀνεπαρκὴς αὕτη ἱκανοποίησις διετηρήθη μέχρι τοῦ νόμου ͵ΓΚΕ' τῆς 16 Ἰουνίου 1904, ὅστις ἀνεγνώρισε τὰς ἀπαιτήσεις ταύτας ὡς χρέος δημόσιον κεφαλαίου δρ. 18 ἑκατομμυρίων καὶ διέταξε νὰ ἐκδοθῶσι τοῖς δικαιούχοις ὁμολογίαι τόκου 1 %. Τὸ χρέος τοῦτο ἀναγράφεται εἰς τὸν πίνακα τοῦ δημοσίου χρέους ὡς «δάνειον 1% τοῦ 1906 ναυτικῶν χορηγημάτων», τὸ δὲ κεφάλαιόν του ἀνήρχετο κατὰ τὴν 1ην Ἀπριλίου 1933 εἰς δρ. 12.344.800.

Τὰ ἔσοδα τοῦ κράτους τῶν ἐτῶν 1843 — 1852 ἀνῆλθον, ἐξ ἐγγείων μὲν φόρων εἰς 46.000.000 καὶ ἐν συνόλῳ εἰς 127.940.000, τὰ δὲ τῶν ἐτῶν 1853—1859 ἐξ ἐγγείων φόρων εἰς 45.000.000, ἐν συνόλῳ δὲ εἰς 111.000.000. Οἱ ἔγγειοι φόροι ἀπέδιδον πλέον τοῦ τρίτου τῶν δημοσίων ἐσόδων καὶ ἀπετέλουν τὴν βάσιν αὐτοῦ, τὸ δὲ φορολογικὸν σύστημα ὑπέμενε, καθ' ὅλην τὴν περίοδον ταύτην, ἀμετάβλητον. Ἀξιόλογος εἶναι ἡ δρᾶσις τοῦ ἐπὶ μακρὸν διάστημα (ἀπὸ 2 Ἰουλίου 1856 μέχρις 21 Ἰουνίου 1860) διατελέσαντος ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Ἀλ. Κουμουνδούρου, τοῦ μετέπειτα πρωθυπουργοῦ, ὅστις διὰ νέου τελωνειακοῦ δασμολογίου, παρ' αὐτοῦ ὑποβληθέντος εἰς τὴν βουλὴν κατὰ τὴν 6 Ὀκτωβρίου 1856 (νόμος ΥΛΓ' τῆς 10 Ἰουνίου 1857), καταργήσας τὴν τελωνειακὴν διατίμησιν τοῦ 1830, ἔδωκε νέαν ὤθησιν εἰς τὴν αὔξησιν τῶν τελωνειακῶν εἰσπράξεων καὶ κατήρτισε τελειότερον τὸ δασμολόγιον.

Ε'. ***Ἀπὸ τῆς μεταπολιτεύσεως τοῦ 1862 μέχρι τοῦ 1879.*** 1) *Γενικὴ ἐπισκόπησις.* Κατὰ τὴν μεταπολίτευσιν τοῦ 1862 ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις ἐστράφη ἀμέσως πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν, ζητοῦσα χρηματικὴν ἀρωγὴν πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν, τὰς ὁποίας ἐξώγκωσεν ἡ ἀνωμαλία τῆς πολιτικῆς καταστάσεως. Καὶ πρὸ τῆς συγκλήσεως τῆς ἐθνοσυνελεύσεως ἡ κυβέρνησις, διὰ τοῦ ψηφίσματος αὐτῆς τῆς 21 Δεκεμβρίου 1862, ἐλάμβανε τὴν ἄδειαν συνάψεως δανείου 6 ἑκατομμυρίων. Ἔκτοτε ἤρξατο ὁ ὑπὸ τῆς τραπέζης δανεισμὸς πρὸς τὸ κράτος, τὸ ὁποῖον, ἐφ' ὅσον ηὔξανον αἱ ἀνάγκαι αὐτοῦ, ἐπὶ τοσοῦτον ἐνέτεινε τὴν πίεσίν του ἐπὶ τῆς τραπέζης, ματαίως προσπαθούσης ν' ἀναχαιτίσῃ τὰς ἀξιώσεις τῶν ἑκάστοτε κυβερνήσεων καὶ ὑποδεικνυούσης ἑκάστοτε τοὺς ἐξ αὐτῶν κινδύνους. Ἀλλεπάλληλα ἦσαν τὰ ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης χορηγηθέντα πρὸς τὴν κυβέρνησιν, κατὰ τὰ ἔτη 1862 — 1866, δάνεια, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1866, ἀνήρχοντο εἰς δραχ. 8.022.314. Ἡ κυβέρνησις ἠναγκάσθη προσέτι νὰ προσφύγῃ εἰς δάνειον δραχ. 400.000 ἀπὸ τὴν Ἰονικὴν Τράπεζαν, τῆς ὁποίας τὸ τοπικὸν ἐν Ἑπτανήσῳ ἐκδοτικὸν προνόμιον διετηρήθη μετὰ τὴν ἕνωσιν, καὶ προσέτι εἰς μικρότερον δάνειον ἐνυπόθηκον ἀπὸ ἰδιώτην τραπεζίτην, τὸν Αὐστριακὸν ὑπήκοον Στ. Δεκόζη Βούρον, εἰς ὃν ἔδιδε τὸ δικαίωμα νὰ ἐκθέτῃ εἰς πλειστηριασμὸν τὰ ἐθνικὰ κτήματα Ρούφ καὶ Χασεκῆ.

Ἡ περίοδος τοῦ 1862 μέχρι τοῦ 1879 δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς περίοδος πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν, ἀλλεπαλλήλων κυβερνητικῶν μεταβολῶν, μεγάλων τοῦ προϋπολογισμοῦ ἐλλειμμάτων, ἐπαχθῶν ἐσωτερικῶν δανείων καὶ ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας. Ἡ ἐξωτερικὴ χρηματαγορὰ εἶχεν ἀποκλεισθῆ διὰ τὴν Ἑλλάδα, ἕνεκα τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας πτωχεύσεως, αἱ δὲ προσπάθειαι, πρὸς ἐπίτευξιν συμβιβασμοῦ περὶ τῶν δανείων τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι συνάψεως ἐξωτερικοῦ δανείου, πρὸς ἀπόσβεσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ χρέους καὶ κάλυψιν ἐλλειμμάτων, αἱ γενόμεναι διὰ σχετικῶν διαπραγματεύσεων κατὰ τὰ ἔτη 1866—1868, εἶχον ἀποτύχει.

Ἡ κυβέρνησις προσέφυγε προσέτι εἰς δανεισμὸν δι' ἐντόκων γραμματίων, τῶν ὁποίων τὸ ἀνώτατον ὅριον, κατὰ μὲν τὸ 1877 ἀνεβιβάσθη εἰς 9 ἑκατ., κατὰ δὲ τὸ 1878 εἰς 14 ἑκατ., ποσὸν ὑπερβολικὸν ἐν σχέσει πρὸς τὸ σύνολον τῶν ἐτησίων τακτικῶν ἐσόδων, καθότι ἡ ἀναλογία τῶν ἐντόκων γραμματίων, κατ' ἀρχήν, δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνῃ τὸ δέκατον αὐτῶν. Ἡ φορολογία ἐξηκολούθησε βασιζομένη ἐπὶ τῆς δεκάτης, διετηρήθησαν δὲ καὶ αἱ λοιπαὶ ἄμεσοι φορολογίαι ἐπὶ τῶν προϊόντων τῆς γῆς καὶ τῶν ζῴων καὶ βοσκῶν. Διὰ τοῦ νόμου ΣΙϚ' τοῦ 1865 καὶ ΧΚΗ' τοῦ 1877 ἀνεκαινίσθη ἡ φορολογία τῶν ἐπιτηδευμάτων καὶ διὰ τοῦ νόμου ΡΞΕ' τοῦ 1867, ἐπὶ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Εὐθυμίου Κεχαγιᾶ, ηὐξήθησαν τὰ τελωνειακὰ τέλη εἰσαγωγῆς ἐπὶ τῆς σακχάρεως καὶ τοῦ καφέ, νέον δὲ τελωνειακὸν δασμολόγιον, πρωτοβουλίᾳ τοῦ αὐτοῦ ὑπουργοῦ, πρὸς ταμιευτικοὺς σκοπούς, ἐκυρώθη διὰ τοῦ νόμου ΡΟϚ' τοῦ 1867. Ἐπεζητήθη ἐπίσης αὔξησις τοῦ ἐκ τῆς σμύριδος ἐσόδου δι' ἐνοικιάσεως (νόμοι ΣΠΔ' τοῦ 1868 καὶ ΦΚΔ', ΧΙ' καὶ ΧΜΑ' τοῦ 1877). Ἐκτὸς τῶν αὐξομειώσεων τῶν φορολογικῶν ποσοστῶν, τὸ φορολογικὸν σύστημα κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἔμεινεν ἀμετάβλητον. Ἐδόθη ὅμως ὤθησις εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐμμέσων φόρων, οἵτινες ἀπὸ 12.566.100 τοῦ 1870 ἀπέδωκαν 18.155.000 κατὰ τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ 1877, τὸ σύνολον τῶν ἐσόδων τοῦ ὁποίου ἀνῆλθεν εἰς 39.247.500, ἔναντι ἐξόδων 41.067.823.

Ἡ ἕνωσις τῆς Ἑπτανήσου, συντελεσθεῖσα διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου τῆς 17 Μαΐου 1864, ἐδημιούργησε τὸ ζήτημα τῆς φορολογίας καὶ τῆς φορολογικῆς ἀφομοιώσεως τῆς Ἑπτανήσου, περὶ τοῦ ὁποίου μακραὶ διεξήχθησαν συζητήσεις ἐν τῇ ἐθνοσυνελεύσει τοῦ 1864 καὶ ἐν τῇ βουλῇ κατὰ τὸ 1865. Οἱ ἐξ Ἑπτανήσου βουλευταὶ ἀπέκρουον τὴν ἐν Ἑπτανήσῳ εἰσαγωγὴν τῶν ἀμέσων φόρων τοῦ βασιλείου, ἕνεκεν τῆς δεκάτης, χαρακτηρίζοντες αὐτὴν ὡς «τουρκοβαρβαρικὸν» σύστημα, τὸ ὁποῖον, ἰσχῦσαν ἄλλοτε ἐν Ἑπτανήσῳ, εἶχε προκαλέσει ἐξέγερσιν καὶ ἐμφύλιον πόλεμον. Ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη ὅτι μόνον διὰ νόμου ἠδύνατο νὰ ἐπέλθῃ νομοθετικὴ ἀφομοίωσις τῆς Ἑπτανήσου πρὸς τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχύουσαν νομοθεσίαν. Ἐν τῇ βουλῇ τοῦ 1864 ὁ Εὐθύμιος Κεχαγιᾶς, χωρὶς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν του τὴν πλουτολογικὴν κατάστασιν τῆς Ἑπτανήσου, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ παλαιὸν βασίλειον, ὑπεστήριξεν ὅτι τὰ ἔσοδα τῆς Ἑπτανήσου ἦσαν κατὰ μέσον ὅρον δρχ. 4.500.000 κατ' ἔτος, ἐκ τῶν ὁποίων 2.000.000 προήρχοντο ἀπὸ ἐξαγωγικοὺς δασμοὺς τοῦ ἐλαίου, τοῦ οἴνου καὶ τῆς σταφίδος καὶ ὅτι τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑπτανήσου ἀνερχομένου εἰς 250.000 κατοίκους, ἕκαστος αὐτῶν ἐπλήρωνε κατ' ἀναλογίαν δρχ. 18, ἐνῷ τὰ εἰσοδήματα τοῦ λοιποῦ κράτους ἀνήρχοντο εἰς 24.000.000, ἐξ ὧν 7 ἢ 8 προήρχοντο ἀπὸ τὴν ἐθνικὴν περιουσίαν, ὥστε οἱ καθαροὶ ὅροι ἦσαν 16 — 17 ἑκατ., ἤτοι ἐπὶ 1.100.000 κατοίκων ἡ ἀναλογία ἤρχετο 15 περίπου δραχμάς, ἐνῷ εἰς τὴν Ἑπτάνησον ἤρχετο 18, ὑπεστήριξε δὲ ὁ Κεχαγιᾶς νὰ εἰσαχθῇ ἐν Ἑπτανήσῳ ἡ φορολογία τῶν οἰκοδομῶν, ἀποκρούων τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ «βαρβάρου» συστήματος τῆς φορολογίας τῶν δημητριακῶν καρπῶν, τὸ ὁποῖον ἴσχυεν ἐν Ἑλλάδι. Παρὰ τὰς προσπαθείας τοῦ ἐν ἔτει 1864 ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Σ. Σωτηροπούλου, ὑποστηρίξαντος τὴν πλήρη φορολογικὴν ἀφομοίωσιν, παρὰ τὴν γνώμην ἀγροτικῶν τινων βουλευτῶν τῆς Ἑπτανήσου, δὲν εἰσήχθη ἐν Ἑπτανήσῳ ἡ ἄμεσος φορολογία τῆς Ἑλλάδος, διετηρήθησαν δὲ ἰσχύοντες οἱ καὶ πρότερον ὑπάρχοντες φορολογικοὶ νόμοι, εἰσήχθη ὅμως ἡ ἔμμεσος φορολογία (τέλη χαρτοσήμου, τελωνειακὰ κλπ.). Ἡ ἕνωσις τῆς Ἑπτανήσου ἀνεβίβασε τὰ ἔξοδα τοῦ κράτους κατὰ 4 τοὐλάχιστον ἑκατομμύρια, χωρὶς νὰ εἰσφέρῃ ἐνίσχυσίν τινα εἰς τὸν προϋπολογισμόν, μᾶλλον δὲ συνέβαλεν εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ ἐλλείμματος. Οὕτω, κατὰ τὸ 1877, τὰ μὲν ἔσοδα ἀνήρχοντο εἰς δραχ. 39.247.500, τὰ δὲ ἔξοδα (ἐκτὸς τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δημοσίου χρέους) εἰς δραχ. 34.775.784, ἀλλὰ τὰ τοκοχρεωλύσια ἀπῄτουν δρ. 6.292.039, δημιουργοῦντα ἔλλειμμα δύο περίπου ἑκατομ. Οἱ ἐπαχθεῖς ὅροι τῶν δανείων καὶ ἡ ταχύτης τῆς ἀποσβέσεως αὐτῶν ἀνεβίβαζον τὴν ἐπιβάρυνσιν τοῦ τοκοχρεωλυσίου εἰς 12 % ἐτησίως. Τὸ βάρος τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δημοσίου χρέους ἤσκει μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ ἐν γένει ἐπὶ τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν. Αἱ δημόσιαι ὑπηρεσίαι περιω-

Digitized by Google

ρίζοντο εἰς τὰς ἀπαραιτήτους δαπάνας, ἀνελθούσας ἀπὸ τοῦ 1861 μέχρι τοῦ 1876 ἀπὸ 17 εἰς 21.6 ἑκατ. ἔναντι αὐξήσεως τῶν ἐσόδων ἀπὸ 21,6 εἰς 38.6 ἑκατ., Αἱ παραγωγικαὶ δαπάναι ἦσαν ἐλάχισται, μὴ ἐπιτρέπουσαι τὴν ἐκτέλεσιν ἀξιολόγων ἔργων, ἐκτὸς τοῦ σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν—Πειραιῶς, ὅστις κατεσκευάσθη κατὰ τὸ 1869—1871 (νόμοι ΤΖ΄ τοῦ 1855, ΥΙΕ΄ τοῦ 1857 καὶ θέσπισμα τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως τῆς 14 Μαΐου 1863 καὶ νόμος ΣΜΑ΄ τῆς 23 Ὀκτωβρίου 1863 καὶ ΤΠΖ΄ τοῦ 1871) διὰ παραχωρήσεως εἰς ἑταιρείαν. Ἀξιόλογον νομοθέτημα τῆς περιόδου ταύτης εἶναι ὁ νόμος ΡΚΘ΄ τῆς 29 Δεκεμβρίου 1865 περὶ ἐπιβολῆς φόρων διὰ τὴν κατασκευὴν προκυμαιῶν κλπ., διὰ τοῦ ὁποίου ὠργανώθησαν τὰ λιμενικὰ ταμεῖα. Ἀπόπειραί τινες περὶ κατασκευῆς σιδηροδρόμων, ὡς ἡ γενομένη διὰ τοῦ νόμου ΥΜΓ΄ τοῦ 1871 περὶ συστάσεως σιδηροδρόμου Πειραιῶς—Λαμίας, ἡ διὰ τοῦ νόμου ΥΞΖ΄ τοῦ 1873 περὶ κατασκευῆς σιδηροδρόμου ἀπὸ Πόρτο Ράφτη μέχρι Πατρῶν καὶ ἀπὸ Ρίου μέχρι Βονίτσης καὶ ἡ διὰ τοῦ νόμου ΥΟΣΤ΄ τοῦ 1873 περὶ συμβάσεως σιδηροδρόμου Πελοποννήσου, ἀπέτυχον δι' ἔλλειψιν κεφαλαίων.

Αἱ οἰκονομικαὶ συνέπειαι τοῦ Γαλλογερμανικοῦ πολέμου ἐγένοντο καὶ ἐν Ἑλλάδι αἰσθηταί, στερηθέντος τοῦ ἐμπορίου πολλῶν τῶν ἐν ἀλλοδαπῇ πιστώσεων αὐτοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀναγκασθείσης τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης νὰ ἔλθῃ εἰς ἀρωγὴν αὐτοῦ διὰ χορηγήσεων. Παρὰ ταῦτα ἡ κατάστασις τῆς τραπέζης ὑπῆρξεν ἀκμαία, ἀλλὰ τὰ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως πρὸς αὐτὴν ὀφειλόμενα ἀνῆλθον κατὰ τὴν τριετίαν 1868—1870 ἀπὸ $9\frac{1}{2}$ εἰς $17\frac{1}{2}$ ἑκατομμύρια καὶ κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη, μέχρι τοῦ 1879, ἡ πίεσις τῆς κυβερνήσεως ὑπεχρέωσε τὴν τράπεζαν νὰ τῇ χορηγήσῃ ἀλλεπάλληλα δάνεια εἰς δραχμὰς καὶ εἰς μεταλλικόν. Κατὰ τὸ ἔτος 1877, διὰ τῆς ἀπὸ 19 Ἰουνίου 1877 συμβάσεως, ἀνεστάλη ἡ ἐξαργύρωσις τῶν τραπεζογραμματίων τῆς τραπεζης καὶ ἐπεβλήθη ἐκ νέου ἡ «ἀνχγκαστικὴ κυκλοφορία» (νόμοι ΧΚΖ΄, ΧΛΑ΄ καὶ ΧΛΒ΄ του 1877). Ἡ κυκλοφορία τῆς μὲν Ἐθνικῆς Τραπέζης ὡρίσθη κατ' ἀνώτατον ὅριον εἰς ποσὸν 47 ἑκατομμυρίων, τῆς δὲ Ἰονικῆς μέχρι 12 ἑκατομμυρίων. Ἐπηκολούθησεν ἡ συνομολόγησις καὶ ἄλλων δανείων διὰ τῶν συμβάσεων τῆς 7 Νοεμβρίου 1877, τῆς 20 Ἰανουαρίου 1878, τῆς 18 Μαΐου 1879 καὶ τῆς 18 Σεπτεμβρίου 1878, οὕτω δὲ ὁ ἀνώτατος ὅρος, εἰς ὃν ἡ κυκλοφορία ἠδύνατο νὰ ἀνέλθῃ, τῇ 31 Δεκεμβρίου 1878 ἦτο 75.000.000 περίπου.

Ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία εἶχεν ἐκδηλώσει τὰ μοιραῖα αὐτῆς ἀποτελέσματα. Ὁ μέσος ὅρος ὑποτιμήσεως τοῦ συναλλάγματος κατὰ μὲν τὸ 1877 εἶχεν ἀνέλθει εἰς $1{,}15\frac{1}{2}$, κατὰ τὸ 1878 εἰς 1,24 καὶ κατὰ τὸ 1879 εἰς $1{,}17\frac{1}{2}$ (κατὰ τὴν παλαιὰν νομισματικὴν μονάδα) καὶ ἀντιστοίχως εἰς 1,02, εἰς 1 10 καὶ εἰς 1,04 κατὰ τὴν νέαν νομισματικὴν μονάδα. Αἱ πηγαὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ δανεισμοῦ εἶχον ἐξαντληθῆ καὶ μόνον τὸ ἐξωτερικὸν δάνειον ἐφαίνετο δυνάμενον νὰ σώσῃ τὴν κατάστασιν. Ἀλλὰ διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ τοῦτο, ἔπρεπε προηγουμένως νὰ προέλθωμεν εἰς συμβιβασμὸν μετὰ τῶν δανειστῶν τῶν δανείων τῆς Ἀνεξαρτησίας, τὰ ὁποῖα εἶχον μεταβιβασθῆ ἀπὸ τοὺς ἀρχικοὺς Ἄγγλους ὁμολογιούχους, ἀντὶ εὐτελεστάτης τιμῆς, 5—10% τῆς ὀνομαστικῆς των ἀξίας, εἰς Ὁλλανδοὺς κερδοσκόπους. Ὁ συμβιβασμὸς ἐπέβαλεν εἰς τὴν Ἑλλάδα νὰ καταβάλῃ κεφάλαιον λιρῶν 1.200.000 πρὸς 5%, ἀποσβεστέον ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν, πρὸς ἐξόφλησιν ὀφειλῆς κεφαλαίων καὶ τόκων, λιρῶν 8.000.000.

Ἡ περίοδος αὕτη τοῦ 1862—1879 ὑπῆρξε θλιβερὰ διὰ τὴν τύχην τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν. Ἐλλείμματα καὶ ἐσωτερικὰ χρέη μετὰ βαρυτάτων τόκων ἐπεσωρεύοντο, ἡ δ' ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία ἤσκει ἐπὶ τοῦ νομίσματος ἐκπτωτικὴν ἐπίδρασιν, χωρὶς νὰ λαμβάνωνται γενναῖα μέτρα πρὸς αὔξησιν τῶν ἐσόδων, οὐδὲ πρὸς μείωσιν τῶν ἐξόδων. Δημόσια ἔργα ἄξια λόγου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συντελεσθῶσι. Διὰ τοῦ νόμου ΣΔ΄ τῆς 10 Ἀπριλίου 1867 ἡ Ἑλλὰς ἀπεδέχθη τὸ νομισματικὸν σύστημα τῆς Λατινικῆς Ἑνώσεως, διὰ δηλώσεως δέ, κατὰ τὸ ἔτος 1868 γενομένης, προσεχώρησεν εἰς τὴν περὶ τούτου μεταξὺ Γαλλίας, Βελγίου, Ἰταλίας καὶ Ἑλβετίας διεθνῆ σύμβασιν τῆς 23 Δεκεμβρίου 1865. Ἀλλὰ τὸ νέον νομισματικὸν σύστημα ἐφηρμόσθη βραδύτερον, κατὰ τὸ 1882. Τὸ κεφάλαιον ὅμως τοῦ δημοσίου χρέους, ἕνεκεν τῶν συνεχῶν ἐλλειμμάτων τοῦ προϋπολογισμοῦ, διαρκῶς ἐξωγκοῦτο καὶ ἡ ὑπηρεσία αὐτοῦ διὰ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ 1879 ἀνεβιβάσθη εἰς δραχμὰς 17.328.888 ἐπὶ προβλεπομένων ἐσόδων δραχμῶν 45.808.442, ὑπερβαίνουσα τὰ 40% τῶν ἐσόδων. Ἡ ἀπότομος αὔξησις τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δημοσίου χρέους κατὰ τὸ 1879 ἦτο ἰδίως συνέπεια τῶν νόμων ΨΛΔ΄ τοῦ 1878 καὶ ΨΠΔ΄ τοῦ 1880, ἀμφοτέρων περὶ τακτοποιήσεως τῶν παλαιῶν δανείων τοῦ 1824 καὶ 1825, καὶ τοῦ νόμου ΨΟΒ΄ τοῦ 1879 περὶ δανείου 60 ἑκατομμυρίων φράγκων «πρὸς ἄρσιν τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας».

Ἀξιόλογος εἶναι ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1871, ἐπὶ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Σ. Σωτηροπούλου, γενομένη νομοθετικὴ ἐργασία. Ὁ νόμος ΥΛΣΤ΄ τῆς 29 Μαΐου 1871 ἀπετέλεσε σημαντικὸν σταθμὸν ἐν τῇ νομοθεσίᾳ περὶ εἰσπράξεως τῶν δημοσίων ἐσόδων. Μεγίστης σημασίας διὰ τὴν πλουτολογικὴν πρόοδον τῆς χώρας ὑπῆρξεν ἡ νομοθετικὴ ἐργασία τοῦ αὐτοῦ ὑπουργοῦ, ἡ ἀφορῶσα εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἐθνικῶν γαιῶν καὶ φυτειῶν, ἔτι δὲ καὶ τὴν διάθεσιν τῆς ἐθνικῆς γῆς, δηλαδὴ τῶν ἀσκεπῶν ἐκτάσεων, καὶ ἡ ἐπίλυσις τοῦ περὶ αὐτῶν ζητήματος, τὸ ὁποῖον μεγάλως εἶχεν ἀπασχολήσει τὰς ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως κυβερνήσεις. Διὰ μὲν τῶν νόμων ΤΠΣΤ΄ τῆς 24 Μαρτίου 1871 «Περὶ τῶν γενομένων ἐμφυτεύσεων ἐπὶ ἐθνικῶν ἐπισκοπικῶν ἢ εἰς διαλελυμένας μονὰς ἀνηκουσῶν γαιῶν» ἀνεγνωρίσθησαν ἰδιοκτῆται, ἐπὶ καταβολῇ τιμήματος, οἱ μέχρι τέλους τοῦ 1870 ἐμφυτεύσαντες, διὰ δὲ τοῦ νόμου ΥΛΑ΄ τῆς 25 Μαρτίου 1871 «Περὶ διανομῆς καὶ διαθέσεως τῆς ἐθνικῆς γῆς» ἀπεφασίσθη ἡ διανομὴ τῶν καλλιεργουμένων καὶ καλλιεργησίμων ἐθνικῶν γαιῶν, ὡς καὶ τῶν γαιῶν τῶν διαλελυμένων μονῶν καὶ ἐπισκοπῶν, ἐπὶ καταβολῇ τιμήματος εἰς δόσεις. Οἱ νόμοι οὗτοι ἔδωσαν τέρμα εἰς τὰς ἀμφισβητήσεις, ἐτόνωσαν τὴν καλλιέργειαν διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν καλλιεργητῶν εἰς ἰδιοκτήτας καὶ συνέβαλον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς παραγωγῆς, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ ἐκ τῶν γαιῶν τούτων τιμήματος ὡς δημοσίου ἐσόδου.

2, *Διαρρύθμισις τῶν δανείων τῆς Ἀνεξαρτησίας* Νομικῶς ἡ Ἑλλάς, μετὰ τὴν διεθνῆ ἀναγνώρισιν τοῦ βασιλείου, ἐδεσμεύετο ἐκ τῶν περὶ δανείου συμβάσεων τῶν κυβερνήσεων τῆς Ἐπαναστάσεως, παρὰ τὰς περὶ τούτου θεωρητικὰς ἀμφισβητήσεις. Ἀλλὰ συνέπεια ἀναπόφευκτος τῆς διασπαθίσεως τῶν δανείων ἦτο ἡ ἄμεσος μετὰ τὴν σύναψίν των ἀναστολὴ τῆς ὑπηρεσίας, ἥτις διήρκεσε μέχρι τοῦ 1875. Κατὰ τὸ μακρὸν τοῦτο διάστημα πολλάκις διεξήχθησαν διαπραγματεύσεις πρὸς συμβιβαστικὴν διευθέτησιν τῶν δανείων, ἀλλὰ πᾶς συμβιβασμὸς καθίστατο ἀδύνατος ἕνεκα τῶν βαρῶν, ἅτινα θὰ συνεπήγετο ἡ ἀναγνώρισις τῶν δανείων τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τῆς ἰσχνότητος τῶν οἰκονομικῶν τοῦ ἀρτιπαγοῦς κράτους. Ἡ ἐκκρεμότης αὕτη ἔδιδεν ἑκάστοτε λαβὴν εἰς ἀδικαιολογήτους ἐπιθέσεις ἐν τῷ ξένῳ τύπῳ κατὰ τῆς Ἑλλάδος παρὰ τῶν ἐνδιαφερομένων ἐπὶ κακοπιστίᾳ, ἐνῷ τὰ σκάνδαλα τῆς διαχειρίσεως τῶν δανείων παρ' αὐτῶν τῶν ξένων χρηματοδοτῶν του εἶχον λησμονηθῆ. Ἡ ὡς χρεωκοπία ἐκλαμβανομένη ἀναστολὴ τῆς ὑπηρεσίας τῶν δανείων εἶχεν ἀποκλείσει τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῶν χρηματιστηρίων τῆς Δύσεως καὶ ἀπεστέρει αὐτὴν τῆς ἐξωτερικῆς πίστεως, ἄνευ τῆς ὁποίας ἦτο ἀδύνατος ἡ ἐκτέλεσις παραγωγικῶν ἔργων, ἡ σύστασις πιστωτικῶν ἱδρυμάτων καὶ ἡ ἐνίσχυσις ἀξιολόγων ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων.

Εἰς τὰς διαπραγματεύσεις, ἀρξαμένας ἐν Λονδίνῳ, ἐντολῇ τοῦ κατὰ τὸ 1866 ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Δημ. Χρηστίδου, διὰ τοῦ γενικοῦ προξένου τῆς Ἑλλάδος Σπάρταλη, μετὰ τοῦ ἀντιπροσώπου τῶν ὁμολογιούχων Κ. Μέρλιν, ἔδωκε νέαν ὤθησιν ὁ ἐν ἔτει 1871 ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Σ. Σωτηρόπουλος. Ἡ γενικὴ συνέλευσις τῶν κατόχων ἑλληνικῶν χρεωγράφων ἐν Λονδίνῳ, τῇ 10 Ὀκτωβρίου 1878, παρουσίᾳ τοῦ Ἕλληνος ἀντιπροσώπου Ἰωάννου Γενναδίου, ὅστις, ἐν ὀνόματι τῆς κυβερνήσεως, διεξήγαγε τὰς τελικὰς διαπραγματεύσεις, ἐπεκύρωσε τὴν σύμβασιν περὶ τακτοποιήσεως τῶν παλαιῶν δανείων τοῦ 1824 καὶ τοῦ 1825, ἥτις βραδύτερον ἐκυρώθη διὰ τοῦ νόμου ΥΛΔ΄ τοῦ 1878. Διὰ τῆς συμβάσεως ὡρίσθη συμβιβαστικῶς ὅτι τὰ κεφάλαια καὶ οἱ καθυστερούμενοι τόκοι τῶν δανείων, ὑπολογιζόμενοι εἰς λίρας 10.030.000, ἔμελλον νὰ πληρωθῶσι διὰ νέων χρεωγράφων ἀξίας λιρῶν 1.200 000, ἅτινα περιωρίσθησαν μόνον εἰς 970.000, μὴ παρουσιασθέντων ἐξ ὁλοκλήρου τῶν ἀρχικῶς ἐκδοθέντων τίτλων. Κατ' ἀκολουθίαν τοῦ συμβιβασμοῦ τούτου, τῇ 15 Ἰουνίου 1880 τὰ ἑλληνικὰ χρεώγραφα ἐγένοντο δεκτὰ εἰς τὸ χρηματιστήριον τοῦ Λονδίνου. Ἡ πίστις τῆς Ἑλλάδος ἀποκατεστάθη.

Βραδύτερον, λόγῳ τοῦ βαρέος χρεωλύτρου τῶν ὁμολογιῶν τοῦ δανείου τούτου τοῦ 1878, ἡ κυβέρνησις Τρικούπη ἀπεφάσισε νὰ παγιώσῃ αὐτάς, ἵνα διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τούτου ἐλαφρώσῃ τὸν προϋπολογισμὸν ἐκ τοῦ χρεωλύτρου καὶ ἐπὶ τούτῳ συνῆψε, κατὰ Δεκέμβριον 1889, προσωρινὸν δάνειον ἐντόκων γραμματίων 600.000 λιρῶν, ταῦτα δ' ἀντήλλαξε κατὰ τὴν λῆξίν των (Δεκέμβριον 1890) δι' ὁμολογιῶν τοῦ δανείου τῶν σιδηροδρόμων Λαρίσης (1890). Περὶ τῶν ὁμολογιῶν τῶν δανείων τῆς Ἀνεξαρτησίας ὁμιλῶν ἐν τῇ βουλῇ ὁ Ἀθανάσιος Εὐταξίας, εἶπεν ὅτι ἐγένοντο ἀντικείμενον «ρυπαρᾶς κερδοσκοπίας». Ἐν τούτοις, μετὰ ἕνα καὶ πλέον αἰῶνα ἀπὸ τῆς συνάψεως τῶν δανείων καὶ εἰς τὰς παραμονὰς τῆς τελευταίας πτωχεύσεως, ἀνευρέθησαν ἀπομένουσαι ἀκόμη ὁμολογίαι τῶν δανείων τῆς Ἀνεξαρτησίας εἰς χεῖρας κατόχων ἐν Ὁλλανδίᾳ, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἡ χρηματιστηριακὴ τῆς χώρας ταύτης ἀγορὰ ἀπέκλειεν εἴσοδον τὰ ἑλληνικὰ δάνεια καί, διὰ τοῦ νόμου 4585 τοῦ 1930, διετέθησαν ἐκ τῶν πλεονασμάτων τῆς χρήσεως 1929—1930 τὰ ἀπαιτούμενα ποσὰ πρὸς ἐξαγορὰν τῶν ὁμολογιῶν τούτων, αἵτινες καὶ ἐξηγοράσθησαν ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ εἰς τὴν προμνησθεῖσαν ἀγορὰν τοποθέτησις μέρους τοῦ β΄ παραγωγικοῦ δανείου (1931).

3) *Τὰ ἀπὸ τῆς μεταπολιτεύσεως μέχρι τοῦ 1882 ἐσωτερικὰ δάνεια.* Τὰ ἐλλείμματα τῶν προϋπολογισμῶν, προκληθέντα ἰδίως ἐκ τῶν ἐκτάκτων ἐξόδων τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως τῶν ἐτῶν 1866—1869 καὶ τῶν συνεπειῶν αὐτῆς, ἠνάγκασαν τὴν κυβέρνησιν νὰ προστρέξῃ εἰς τὰ ἐσωτερικὰ δάνεια καὶ εἰς τὴν ἀναγκαστικὴν κυκλοφορίαν. Ἡ περίοδος τῶν ἐτῶν 1861—1878 ὑπῆρξε περίοδος ἐσωτερικῶν δανείων. Ἡ κυβέρνησις, κατὰ τὸ 1861, ἐποιήσατο χρῆσιν τοῦ δικαιώματος τοῦ νόμου ΣΝΒ΄ τοῦ 1853, ὅστις εἶχεν ἐπιτρέψει εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν ν' ἀνοίξῃ τρεχούμενον λογαριασμὸν μέχρι 5 ἑκατ., δανεισθεῖσα ἓν ἑκατομμύριον, κατὰ δὲ τὸν Φεβρουάριον 1862 συνῆψε νέον πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν δάνειον 1.475.342 «ἐπὶ ὑποθήκῃ τοῦ ἐλαιῶνος τῆς Ἀμφίσσης», διὰ νὰ καλύψῃ τὰς δαπάνας τῆς Ναυπλιακῆς ἐπαναστάσεως.

Μετὰ τὴν μεταπολίτευσιν τῆς 10 Ὀκτωβρίου 1862, δι' ἐπείγοντος ψηφίσματος τῆς κυβερνήσεως, ἀπὸ 21 Νοεμβρίου 1862, ἐδόθη ἄδεια συνάψεως δανείου 6 ἑκατ. ἕνεκα τῶν ἐκτάκτων δαπανῶν τῆς μεταπολιτεύσεως. Ἀλλὰ τὸ δάνειον ἀπέτυχε καὶ μόνον ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ἠγόρασε τὸ δωδέκατον τῶν ὁμολογιῶν (500 000 δραχ.) Βραδύτερον ἡ ἐθνοσυνέλευσις ἐψήφισε τὴν ἔνδυσιν εἰς ὁμολογίας τοῦ αὐτοῦ δανείου δρ. 500.000 ἐκ τῶν παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ κληροδοτημάτων καὶ μέρους τοῦ κεφαλαίου τοῦ Ναυτικοῦ Ἀπομαχικοῦ ταμείου, κατὰ Μάϊον δὲ τοῦ 1863 νέον βραχυπρόθεσμον δάνειον συνωμολογήθη μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἑνὸς ἑκατομμυρίου, ἐπὶ ἐκχωρήσει τῆς προσόδου τῆς ναξίας σμύριδος. Διὰ τοῦ νόμου ΛΑ΄ τῆς 3 Φεβρουαρίου 1864 ἐπετράπη ἡ ἔκδοσις 3 ἑκατ. ἐντόκων γραμματίων πρὸς 8%. Κατὰ τὸ 1865 ἀνεβιβάσθησαν ταῦτα εἰς 6 ἑκατ., κατὰ τὸ 1877 εἰς 9 ἑκατ., κατὰ τὸ 1878 εἰς 14 ἑκατ., κατὰ δὲ τὸ 1880 ἐμειώθησαν εἰς 4 ἑκατ. Κατὰ τὸ 1866 συνωμολογήθη νέον χρεωλυτικὸν δάνειον ἐπὶ παραχωρήσει τῶν προσόδων τοῦ τελωνείου Κεφαλληνίας, ὥστε αἱ ὀφειλαὶ τοῦ κράτους πρὸς τὴν τράπεζαν ἀνεβιβάσθησαν εἰς δραχ. 8.022.314. Κατὰ τὸ 1865. ἡ κυβέρνησις συνῆψεν ἑπτάμηνον δάνειον 400.000 πρὸς 8% ἐπὶ ὑποθήκῃ, μετὰ ἰδιώτου τραπεζίτου. Ἕνεκεν τῆς πιέσεως τῶν βραχυχρονίων τούτων δανείων, ἐπεχείρησε, διὰ τοῦ νόμου τῆς 5 Ἰανουαρίου 1866, νὰ συνάψῃ μακροχρόνιον δάνειον 15 ἑκατ., ἀλλὰ μόλις κατὰ τὸ 1866 ἠδυνήθη νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ δέκατον τοῦ δανείου ἐπὶ τόκῳ 10%. Ἐν τέλει τοῦ 1867 αἱ ὀφειλαὶ τοῦ κράτους πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν ἀνήρχοντο εἰς 9.521.943. Ἕνεκα τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως, κατὰ τὴν κρισιμωτάτην ἐκείνην ἐποχήν, παραιτηθείσης τῆς κυβερνήσεως τοῦ Δ. Βούλγαρη, ἐσχηματίσθη ἡ ὑπὸ τὸν Ἀλ. Κουμουνδοῦρον, ἔχουσα ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν ὑποδιοικητὴν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης Εὐθ. Κεχαγιᾶν. Οὗτος εἰσηγήθη τὴν σύναψιν μεγάλου, διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, δανείου 25 ἑκατ. φράγκων, ἢ 28 ἑκατ. παλαιῶν δραχμῶν, ἐπὶ τόκῳ 8%, τὸ ὁποῖον ἐπιτραπέν, διὰ τοῦ νόμου τῆς 12 Ἀπριλίου 1865, ἐξεδόθη δι' ὁμολογιῶν 250 φράγκων, παραχωρουμένων ὅμως ἀντὶ μόνον 200, ἀλλ' ἐδέησε, κατὰ τὸ 1868, ν' αὐξηθῇ ὁ τόκος εἰς 9%, ἵνα κατασταθῇ δυνατὸν νὰ τοποθετηθῶσιν ἐπὶ τιμῇ ἐκδόσεως 80% ἐξ ὁλοκλήρου αἱ ὁμολογίαι μέχρι τοῦ 1869, πρὸς ἐπιτυχίαν δὲ τοῦ δανείου ἐδόθησαν, ὡς ἐγγύησις, πρόσοδοι τελωνείων κλπ. Σκοπὸς τοῦ δανείου ἦσαν αἱ στρατιωτικαὶ παρασκευαί.

Ἡ κρητικὴ ἐπανάστασις παρετείνετο, ἡ Τουρκία καθίστατο ἀπειλητικωτέρα καὶ αἱ ἔκτακτοι ἀνάγκαι ὑπηγόρευσαν, ἐν μέσῳ θυέλλης ἐθνικῶν πόθων καὶ ἐλπίδων καὶ ὑπὸ τὸ κράτος πολιτικῆς ἀνωμαλίας, τὴν ψήφισιν τοῦ νόμου ΣϞΗ΄ τῆς 10 Δεκεμβρίου 1868, διὰ τοῦ ὁποίου ἐχορηγεῖτο εἰς τὴν κυβέρνησιν ἔκτακτος πίστωσις δραχ. 10.0000.000 «διὰ τὰς παρούσας ἐκτάκτους περιστάσεις». Μὴ δυναμένη ἡ κυβέρνησις νὰ προσπορισθῇ ἄλλοθεν τὰ ἀπαιτούμενα, διὰ χρῆσιν τῆς πιστώσεως ταύτης, ποσά, ἐστράφη πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν καὶ οὕτως, ἐν τέλει τοῦ 1868, τὰ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ἐκ διαφόρων δανείων ὀφειλόμενα εἰς τὴν τράπεζαν ἀνεβιβάσθησαν εἰς 15.779.275, ἤτοι κατὰ 6.257.331 ἐπὶ πλέον τοῦ 1868. Ἕνεκα τῆς πιέσεως, ἣν ἡ κατὰ τὸ 1868 κυβέρνησις τοῦ Δ. Βούλγαρη ἤσκησεν ἐπὶ τῆς τραπέζης καὶ ἕνεκα τῆς ἀντιστάσεως τοῦ διοικητοῦ αὐτῆς Γεωργίου Σταύρου, ἐπῆλθε, κατὰ τὸ 1868, μεταξὺ αὐτῶν σύγκρουσις, καταλήξασα εἰς τὴν ἀπὸ 30 Δεκεμβρίου 1868 σύμβασιν, δυνάμει τῆς ὁποίας ἡ μὲν Ἐθνικὴ Τράπεζα ἐδάνεισεν εἰς τὴν κυβέρνησιν 4.000.000 εἰς μεταλλικὸν καὶ 10.000.000 εἰς τραπεζογραμμάτια, ἡ δὲ Ἰονικὴ Τράπεζα 2.000.000 εἰς μεταλλικὸν καὶ 5.000.000 εἰς τραπεζικὰ γραμμάτια, ἀνεκλήθη δὲ τὸ περὶ ἐκδόσεως κρατικοῦ χαρτονομίσματος (καϋμέδων) μεσολαβῆσαν διάταγμα τῆς 23 Δεκεμ-

Digitized by Google

βρίου 1868, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ κυβέρνησις ἠθέλησε νὰ ἐκβιάσῃ τὴν τράπεζαν, ὡς ἐκ τοῦ κινδύνου τῆς ὑποτιμήσεως τῶν τραπεζογραμματίων. Ἐπεβλήθη ὅμως τότε ἡ «ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία» τῶν τραπεζικῶν γραμματίων, τῆς μὲν Ἐθνικῆς μέχρι 36.000.000, τῆς δὲ Ἰονικῆς μέχρι 12.000.000.

Ἡ Ἰονικὴ Τράπεζα, ὑφισταμένη πρὸ τῆς ἑνώσεως τῶν Ἰονίων νήσων μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἐν αὐταῖς ὡς ἐκδοτικὴ τράπεζα, διετήρησε τὸ τοπικόν της ἐκδοτικὸν προνόμιον μετὰ τὴν ἕνωσιν. Μετὰ δὲ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς ἐλήφθη τὸ μέτρον, πρὸς εὐκολίαν τῶν συναλλαγῶν, νὰ κυκλοφορῶσι τὰ τραπεζογραμμάτια τῶν δύο τραπεζῶν καθ' ὅλην τὴν ἐπικράτειαν. Ἀλλά, παρελθουσῶν τῶν ἐκτάκτων περιστάσεων, ἡ κυβέρνησις τοῦ Θρασ. Ζαΐμη, ἔχουσα ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Αὐγερινόν, περιώρισε, διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 8 Ἰουλίου 1869, τὰ δάνεια ταῦτα εἰς 2.000.000 εἰς μεταλλικὸν καὶ εἰς 6.000 000 εἰς τραπεζογραμμάτια τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης καὶ εἰς 1.000.000 εἰς μεταλλικὸν καὶ εἰς 3.000.000 εἰς τραπεζικὰ γραμμάτια τῆς Ἰονικῆς, τὸ δὲ ἀνώτατον ὅριον τῆς κυκλοφορίας περιώρισεν εἰς 30.000.000 τῆς Ἐθνικῆς καὶ εἰς 9.000.000 τῆς Ἰονικῆς. Διὰ τοῦ νόμου τῆς 29 Ἰουλίου 1869, ἔλαβεν ἡ αὐτὴ κυβέρνησις πρόνοιαν περὶ συνομολογήσεως δανείου 9.000.000 φράγκων «πρὸς ἄρσιν τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας». Οὕτως, ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία, διαρκέσασα ἐπὶ ὀλίγους μόνον μῆνας, ἤρθη ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου 1869, δι' ἀποδόσεως πρὸς τὴν τράπεζαν τοῦ μεταλλικοῦ χρέους, ἡ ὁποία ἐγένετο δυνατὴ διὰ συνομολογήσεως τοῦ δανείου τῶν 9 ἑκατ. φρ., συναφθέντος πρὸς ἐξυγίανσιν τῆς καταστάσεως παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ ἐπὶ τόκῳ βαρυτάτῳ 9 ½ % καὶ 9 ἐτῶν ἀποσβέσει.

Κατὰ τὸ 1871, νέον δάνειον 4 ἑκ. δραχ. ἐχρησίμευσε πρὸς κάλυψιν ἐλλειμμάτων. Κατὰ τὸ 1874, διὰ τοῦ νόμου ΦΕ' τῆς 28 Φεβρουαρίου, συνήφθη τὸ δάνειον τῶν 26 ἑκ. φρ. ἐπὶ τόκῳ 6 % ἐκδοθὲν πρὸς 81 %, τὸ ὁποῖον ἀπέδωκεν 21.060.000 φράγκα καὶ ἐχρησιμοποιήθη πρὸς ἐξόφλησιν ἐπαχθεστέρων παλαιοτέρων δανείων, ἐν οἷς καὶ τοῦ προαναφερομένου τῶν 9 ἑκ. Κατὰ τὸ 1876 ἀπεφασίσθη, ἕνεκα ἐκτάκτων ἀναγκῶν τοῦ στρατοῦ καὶ στόλου, συνεπείᾳ τῶν ἐκτάκτων ἐν τῇ Ἀνατολῇ πολιτικῶν καὶ πολεμικῶν γεγονότων, δάνειον 10 ἑκ., ἐξ οὗ ἐπραγματοποιήθη μόνον 7.443.000 ὀνομαστικόν, ἀποδῶσαν 5.879.970. Ἡ ἀδυναμία τῆς συνομολογήσεως δανείου ἤγαγε τὴν οἰκουμενικὴν κυβέρνησιν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ προέλθῃ εἰς τὴν ἀπὸ 19 Ἰουνίου 1877 σύμβασιν μετὰ τῆς Ἐθνικῆς καὶ Ἰονικῆς Τραπέζης, διὰ τῆς ὁποίας ἐπανέφερε τὴν «ἀναγκαστικὴν κυκλοφορίαν» καὶ συνῆψε δάνειον 20 ἑκ. Ἐξ αὐτῶν, ἡ μὲν Ἐθνικὴ Τράπεζα ἐδάνεισεν εἰς τὴν κυβέρνησιν 14 ἑκ., ὧν 7 εἰς μεταλλικόν, ἡ δὲ Ἰονικὴ ἓξ ἑκ., ὧν τρία εἰς μεταλλικόν. Διαρκούσης τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας, ἡ μὲν Ἐθνικὴ ἠδύνατο νὰ ἔχῃ εἰς κυκλοφορίαν τραπεζικὰ γραμμάτια μέχρι ποσοῦ 47 ἑκ., ἡ δὲ Ἰονικὴ μέχρι 12 ἑκ. κατ' ἀνώτατον ὅριον. Ἀλλ' αἱ χρηματικαὶ ἀνάγκαι τοῦ κράτους ταχέως ἔδωκαν ἀφορμὴν εἰς νέαν μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης σύμβασιν τῆς 7 Νοεμβρίου 1877, δι' ἧς τὸ δάνειον αὐτῆς ηὐξήθη ἀπὸ 14 εἰς 21 ἑκ., ἐκ τῶν ὁποίων μόνον τὰ 7 ἑκ., ὡς πρότερον, εἰς μεταλλικόν, τὸ δὲ ἀνώτατον ὅριον τῆς κυκλοφορίας ἀνεβιβάσθη εἰς 66 ἑκ. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1878 ἡ κυβέρνησις ἐδανείσθη ἀπὸ τὴν Τράπεζαν 10 ἔτι ἑκ. δι' ἀντιστοίχου αὐξήσεως τῆς κυκλοφορίας καὶ ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους συνωμολογήθησαν ἕτερα δάνεια ἐκ δρ. 2.262.443 καὶ δρχ. 5.000 000, τῆς κυκλοφορίας ἀνελθούσης εἰς 75.000.000 κατ' ἀνώτατον ὅριον. Αἱ δαπάναι τῆς εἰς Θεσσαλίαν ἀτυχοῦς, κατ' Ἰανουάριον τοῦ 1878, στρατιωτικῆς εἰσβολῆς καὶ ὁ ἐπακολουθήσας πεισματώδης πολιτικὸς ἀγὼν προεκάλεσαν ἐκτάκτους δαπάνας καὶ διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου ΩΞΖ' τῆς 2 Δεκεμβρίου 1880 κυρωθεισῶν συμβάσεων, ὑπαγορευθεισῶν ἐξ ὑψίστων συμφερόντων τοῦ ἔθνους, ἕνεκεν τῶν ἐκτάκτων πολιτικῶν περιστάσεων, ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία παρετάθη, ἡ δὲ Ἐθνικὴ Τράπεζα ἐχορήγησε δάνειον, εἰς τρεχούμενον λογαριασμόν, 25 ἑκ. παλαιῶν δραχ. εἰς μεταλλικὸν καὶ 27 ἑκ. εἰς τραπεζικὰ γραμμάτια, ἀνεδέχθη δὲ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ χορηγήσῃ τῇ κυβερνήσει κατὰ τὴν 1ην Αὐγούστου 1881 ἢ βραδύτερον, κατὰ βούλησιν τῆς κυβερνήσεως, ἕτερον δάνειον ἐκ 10 ἑκ. παλαιῶν δραχμῶν. Ἐν τέλει τοῦ 1881 αἱ πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν ὀφειλαὶ τοῦ κράτους ἀνήρχοντο εἰς 28.299.921 εἰς ὁμολογίας τοῦ δημοσίου, εἰς 2.078.698 εἰς ἰδιαίτερα δάνεια τῆς κυβερνήσεως, εἰς 21.985.681 εἰς δάνειον ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας εἰς μεταλλικὸν καὶ εἰς 48.772 268 εἰς δάνειον ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας εἰς τραπεζογραμμάτια. Κατὰ τὸ 1882 συνωμολογήθη μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, διὰ τῆς ἀπὸ 19 Μαρτίου 1882, δυνάμει τοῦ νόμου τῆς 23 Νοεμβρίου 1858, συναφθείσης παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν συμβάσεως, δάνειον χρεωλυτικὸν τοῦ ταμείου τῆς ὁδοποιίας 20 ἑκατ. παλαιῶν δραχμῶν, ἐπὶ τόκῳ 6 3/4 % καὶ χρεωλυσίῳ 1 %.

Τὸ ἔτος 1879 εἶχε τοῦτο τὸ ἀξιοσημείωτον, ὅτι κατ' αὐτὸ ἤρξατο ἡ περίοδος τῶν ἐξωτερικῶν δανείων τοῦ κράτους, τακτοποιηθείσης, διὰ τοῦ γενομένου δυνάμει τοῦ νόμου ΨΛΔ' τοῦ 1878 ἐν Λονδίνῳ συμβιβασμοῦ (συμβάσεως τοῦ 1879), τῆς ὑπηρεσίας τῶν δανείων τοῦ 1824 καὶ 1825 διὰ μετατροπῆς αὐτῶν εἰς χρέος λιρῶν στερλ. 1.200.000, ὅπερ ἐξωφλήθη διὰ κληρώσεων καὶ διὰ δανείου λιρῶν 600.000, συναφθέντος διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 5 Δεκεμβρίου 1889. Διὰ τοῦ νόμου ΨΟΒ' τῆς 3 Ἰανουαρίου 1879 ἀπεφασίσθη ἡ πραγματοποιηθεῖσα σύναψις ἐξωτερικοῦ δανείου 60 ἑκατ. φρ. πρὸς 6 % «πρὸς ἄρσιν τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας», πρὸς προίκισιν τοῦ ταμείου ὁδοποιίας μέχρις 8 ἑκατ. καὶ τοῦ ὑπολοίπου δι' ἄλλας ἀνάγκας τοῦ κράτους. Ἀλλ' ἡ ἄρσις δὲν ἐπετεύχθη, ματαιωθεῖσα ἐκ τῶν πολιτικῶν περιστάσεων, αἵτινες κατέληξαν εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ τμήματος τῆς Ἠπείρου. Ὁπωσδήποτε ὅμως, διὰ τοῦ δανείου τούτου ἡ νομισματικὴ κατάστασις τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἐνισχύθη, διὰ τῶν γενομένων πρὸς αὐτὴν ὑπὸ τοῦ δημοσίου καταβολῶν τῆς εἰς μεταλλικὸν ὀφειλῆς του, ἐνισχύθη δὲ ἔτι μᾶλλον διὰ τοῦ μεταλλικοῦ, ὅπερ ἡ τράπεζα ἐπρομηθεύθη διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἰδίου αὐτῆς λαχειοφόρου δανείου τῶν 60 ἑκατ. φρ. τοῦ 1880 καὶ τότε ἀπεφασίσθη, συμφώνως πρὸς τὸν νόμον ΩΙΓ' τῆς 18 Ἀπριλίου 1880, ἡ συνομολόγησις δανείου 21.000.000 φράγκων «πρὸς ἄρσιν τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας τῶν τραπεζικῶν γραμματίων». Ἀλλὰ τὸ σχέδιον τοῦτο τῆς ἄρσεως καὶ ἡ πραγματοποίησις τοῦ δανείου τούτου ἐματαιώθη, λόγῳ τῶν πολιτικῶν γεγονότων τοῦ 1880. Ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία ἐξηκολούθησε παρατεινομένη, καὶ ἡ κυβέρνησις, ἐκτὸς τοῦ μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης συνομολογηθέντος, διὰ τῶν ἀπὸ 8 καὶ 26 Ὀκτωβρίου 1880 συμβάσεων, δανείου 62 ἑκατ. δραχμῶν, συνωμολόγησε νέον ἐξωτερικὸν δάνειον 120 ἑκατ. φρ. διὰ συμβάσεως ἀπὸ 16 Δεκεμβρίου 1880 (νόμος ΩΠΗ' καὶ ΩΠΖ' τοῦ 1880).

Ἡ περίοδος τοῦ 1844 μέχρι τοῦ 1878, λόγῳ τῆς πτωχεύσεως καὶ ἕνεκεν τοῦ μὴ διακανονισμοῦ τῶν δανείων τοῦ 1824 καὶ τοῦ 1825, εὑρίσκουσα κλειστὰς τὰς θύρας τῶν εὐρωπαϊκῶν χρηματιστηρίων, περιωρίσθη εἰς τὰ ἐσωτερικὰ δάνεια, τὰ συνομολογηθέντα ἰδίᾳ κατὰ τὰ ἔτη 1861 — 1878, ὑπὸ λίαν ἐπαχθεῖς ὅμως ὅρους καὶ θλιβεροὺς συνδυασμούς.

Ἡ ἀπὸ τῆς Μεταπολιτεύσεως μέχρι τέλους τοῦ 1866 περίοδος κυβερνητικῆς ἀσταθείας καὶ συχνῆς ἐναλλαγῆς κυβερνήσεως ἐπήνεγκεν ἀδιάκοπον μεταβολὴν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, οὕτως ὥστε εἰκοσάκις ἤλλαξεν οὗτος κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα. Αἱ μεταβολαὶ αὗται, συνεχισθεῖσαι ἀδιακόπως καθ' ὅλην τὴν μέχρι τοῦ 1881 περίοδον, ἥκιστα συνετέλουν εἰς τὴν καλὴν πορείαν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν κατὰ τὴν πολυτάραχον ταύτην περίοδον καὶ βραδύτερον μέχρι τῆς προσαρτήσεως τῆς Ἠπειροθεσσαλίας (1881).

Κατὰ τὴν περίοδον ἀπὸ τῆς Μεταπολιτεύσεως μέχρι τοῦ 1882, ἤτοι ἐντὸς εἰκοσαετίας, ἕνεκα τῆς κυβερνητικῆς ἀσταθείας καὶ τῶν ἀλλεπαλλήλων ὑπουργικῶν μεταβολῶν, ἤλλαξεν 47 ὑπουργοὶ τῶν Οἰκονομικῶν. Ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν κατὰ τοῦ αὐταρχισμοῦ τοῦ Ὄθωνος ἰδεῶν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1862, τὸ νέον αὐτοκυβερνώμενον καθεστὼς τοῦ ἔθνους ἤγετο καὶ ἐφέρετο ἀνερμάτιστον ὑπὸ τῶν ἀλληλοδιαδόχως ἐπικρατούντων πολυαρίθμων πολιτικῶν κομμάτων μέχρις οὗ κατὰ τὸ 1880 ἀπέμειναν ἐν τῇ βουλῇ δύο μόνον κόμματα, τὸ τοῦ Κουμουνδούρου καὶ τὸ τοῦ Τρικούπη, καὶ ἔκτοτε ἐπηκολούθησεν ἡ δημιουργία διαρκεστέρων κυβερνήσεων. Ἡ συχνὴ μεταβολὴ κυβερνήσεων καὶ ὑπουργῶν τῶν Οἰκονομικῶν εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς πολιτικῆς καὶ δημοσιονομικῆς ἀκαταστασίας τῆς περιόδου ταύτης. Ὁ πρῶτος διορισθεὶς ὑπὸ τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως τοῦ 1862 ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν ἦτο ὁ Τάτσης Μαγγίνας, διατελέσας ἀπὸ τῆς 11 Ὀκτωβρίου 1862 μέχρι τῆς 8 Φεβρουαρίου 1863. Τοῦτον διεδέχθη ἐπί τινας μόνον ἡμέρας, μέχρι τῆς 11 Φεβρουαρίου 1863, ὁ Εὐθ. Κεχαγιᾶς, ὅστις, λόγῳ τῆς ἰδιότητός του ὡς ὑποδιοικητοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, συνέδραμε σπουδαίως τὴν προσωρινὴν κυβέρνησιν διὰ τῆς παροχῆς ὑπὸ τῆς τραπέζης προσωρινῶν δανείων. Ἐμεσολάβησε βραχεῖα ὑπουργία τοῦ Α. Κουμουνδούρου, μέχρι τῆς 2 Ἰουνίου 1863, καθ' ἣν ἀνέλαβε, τὸ δεύτερον, τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν ὁ Εὐθ. Κεχαγιᾶς, ἐπὶ βραχὺ πάλιν, μέχρι τῆς 25 Ὀκτωβρίου 1863. Οὗτος διετέλεσε τὸ τρίτον ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν ἐν τῷ ὑπουργείῳ τοῦ Α. Κουμουνδούρου ἀπὸ τῆς 16 Δεκεμβρίου 1866 μέχρι τῆς 20 Δεκεμβρίου 1867 καί, κατὰ τὸ ἐνιαύσιον τοῦτο συνεχὲς διάστημα, ἠδυνήθη νὰ ἐργασθῇ ἀποτελεσματικῶς πρὸς βελτίωσιν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν, μεταξὺ δὲ τῶν παρ' αὐτοῦ εἰσηγηθέντων μέτρων εἶναι καὶ τὸ νέον τελωνειακὸν δασμολόγιον (νόμος ΡΟΣΤ' τοῦ 1867), διὰ τοῦ ὁποίου ἀντικατεστάθη τὸ δασμολόγιον τοῦ Κουμουνδούρου τοῦ νόμου ΥΛΓ' τοῦ 1857, εἰς τὸ ὁποῖον τότε εἶχεν ἐργασθῇ ὁ Εὐθ. Κεχαγιᾶς ὡς εἰσηγητὴς τῆς ἁρμοδίας ἐπιτροπῆς τῆς βουλῆς. Τὸν διεδέχθη ὁ Π. Γιαννόπουλος, διατελέσας ἐπὶ βραχύ, μέχρι τῆς 25 Ἰανουαρίου 1868, καὶ τοῦτον διεδέχθη ὁ Ε. Σῖμος, τὸ δεύτερον γενόμενος, διατελέσας δὲ μέχρι τῆς 11 Σεπτεμβρίου 1868. Ἐπὶ βραχὺ διετέλεσαν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἀλληλοδιαδόχως, ὑπουργοὶ τῶν Οἰκονομικῶν, ἐκτὸς ἄλλων, ὁ Σ. Σωτηρόπουλος, τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1864, εἶτα δὲ τὸ 1865, τὸ 1870, τὸ 1875, τὸ 1876 καὶ τὸ 1880. Ὁ Α. Κουμουνδοῦρος (ὡς πρωθυπουργὸς τῷ 1865), ὁ Δ. Χρηστίδης (τῷ 1865 τῷ 1866, τὸ 1870 καὶ τῷ 1871), ὁ Θ. Π. Δηλιγιάννης (τῷ 1870 καὶ τῷ 1878), ὁ Ν. Παπαμιχαλόπουλος (τῷ 1874 ἐν τῇ τελευταίᾳ κυβερνήσει τοῦ Δ. Βούλγαρη καὶ τῷ 1880 ἐν τῷ ὑπουργείῳ τοῦ Ἀλ. Κουμουνδούρου), ὁ Ἀθ. Πετιμεζᾶς (τῷ 1874—1875), ὁ Δ. Λεβίδης (τῷ 1876 καὶ τῷ 1877), ὁ Ἐπ. Δεληγιώργης (τῷ 1877), ἐπὶ οἰκουμενικῆς κυβερνήσεως πρωθυπουργοῦ Κ. Κανάρη, ὁ Χ. Τρικούπης (ὡς πρωθυπουργὸς ἀπὸ 10 Μαρτίου 1880 ἕως 13 Ὀκτωβρίου 1880), ὁπότε τὸν διεδέχθη ὡς πρωθυπουργὸς ὁ Α. Κουμουνδοῦρος μετὰ τοῦ Σ. Σωτηροπούλου, ὡς ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, καὶ εἶτα τοῦ Α. Ἀθανασιάδου (4 Ἰουνίου 1881 ἕως 3 Μαρτίου 1882), καθ' ἣν ἐσχηματίσθη ἡ ὑπὸ τὸν Χ. Τρικούπην κυβέρνησις μετὰ τοῦ Π. Καλλιγᾶ ὡς ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν.

Καθ' ὅλην τὴν μακρὰν ἀπὸ τῆς Μεταπολιτεύσεως μέχρι τοῦ 1880 περίοδον ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία, δημοσία καὶ ἰδιωτική, μόνον ἔρεισμα εἶχε τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν, λόγῳ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς ἐξωτερικῆς χρηματαγορᾶς πρὸς παροχὴν πιστώσεων καὶ δανείων, ἕνεκα τῶν πτωχεύσεων τοῦ κράτους. Ἐν τούτοις ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία, κατὰ τὴν μακρὰν ταύτην περίοδον, δὲν ᾐσθάνθη βαθυτέρους κλονισμούς, τὴν σχεδὸν παγκόσμιον κρίσιν τοῦ 1857 καὶ τὴν τῶν ἐτῶν 1866—1869 καὶ τὴν τοῦ 1873 εὐρωπαϊκὴν κρίσιν, διότι αἱ κρίσεις αὗται ἦσαν βιομηχανικαί, ἐνῷ, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἡ βιομηχανικὴ καὶ πιστωτικὴ ἀνάπτυξις τῆς χώρας ἦτο περιωρισμένη, ἡ δὲ καθαρῶς γεωργικὴ οἰκονομία αὐτῆς εὑρίσκετο, καὶ αὐτή, ἐν καθυστερήσει. Βραδέως ὅμως, πλὴν ἀσφαλῶς, κατὰ τὴν μακρὰν ταύτην περίοδον ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία ἀνεπτύχθη καὶ ἐκδήλωσις τούτου εἶναι ἡ αὔξησις τῶν ἐμμέσων φόρων. Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ταύτην συνετέλεσεν ἡ ἄνθησις τοῦ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἑλληνισμοῦ, ἰδίως τῆς Νοτίου Ρωσίας καὶ Αἰγύπτου, καὶ ἡ ἄντλησις ἐκ τῶν πηγῶν αὐτοῦ κεφαλαίων, συμβαλλόντων εἰς τὸ ἰσοζύγιον τῶν πληρωμῶν. Οὕτως ἡ εἰσαγωγὴ ἀπὸ δρχ. χρ. 29 ἑκατ. μέσου ὅρου τῆς δεκαετίας 1850—1860 ἀνῆλθε, κατὰ τὴν δεκαετίαν 1871—1880, εἰς δρχ. χρ. 91 ἑκατ. καὶ ἡ ἐξαγωγὴ ἀπὸ 15 ἑκατ. εἰς 56 ἑκατ. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς σταφιδοπαραγωγῆς καὶ τῆς ἐξαγωγῆς τῆς σταφίδος ὑπῆρξεν ἐκ τῶν κυρίων συντελεστῶν τῆς δημιουργίας εὐνοϊκῶν ὅρων διὰ τὴν τοιαύτην ἐξέλιξιν τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ ἀνάπτυξις μεταλλικῶν ἐπιχειρήσεων, ὡς τῶν μεταλλουργείων Λαυρείου, καὶ ἡ κατασκευὴ σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, ὡς τῆς Ἀθηνῶν—Πειραιῶς, καὶ ἁμαξιτῶν ὁδῶν μήκους 150 μιλίων ἀπὸ τοῦ 1863 μέχρι τοῦ 1872 καὶ 385 μιλίων ἀπὸ τοῦ 1873 μέχρι τοῦ 1882.

ΣΤ'. ***Ἀπὸ τοῦ 1879 μέχρι τοῦ 1885*** Παρὰ τήν, κατὰ τὸ 1879, συνομολόγησιν τοῦ δανείου τῶν 60 ἑκατ. φρ., ἐκ τῶν κυρίων σκοπῶν τοῦ ὁποίου ἦτο ἡ ἄρσις τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας, ἡ χώρα μετ' ἀδημονίας ἔβλεπεν αὐτὴν παρατεινομένην κατὰ τὸ ἔτος 1880. Τὸ δάνειον, κατὰ μέγα μέρος, εἶχε διατεθῆ δι' ἄλλας ἀνάγκας, ἕνεκα δὲ τῶν οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἀναγκῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἡ κυβέρνησις ἐστρέφετο πάλιν πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν, ζητοῦσα τὴν ἀρωγήν της. Ἡ τράπεζα, ἐπιτυχοῦσα κατὰ τὴν 23 Φεβρουαρίου (6 Μαρτίου) 1880 τὴν σύναψιν συμβάσεως περὶ τοῦ λαχειοφόρου δανείου 60 ἑκατομ. φράγκων πραγματικοῦ κεφαλαίου καὶ προμηθευθεῖσα δι' αὐτοῦ μεταλλικόν, ἦτο εἰς θέσιν ν' ἀναδεχθῇ τὸ διὰ τοῦ νόμου ΩΙΓ' τῆς 18 Ἀπριλίου 1880 ἀποφασισθὲν δάνειον τοῦ κράτους 21 ἑκατ. φράγκων πρὸς ἄρσιν τῆς κυκλοφορίας τῶν τραπεζικῶν γραμματίων, τοῦ ὁποίου πρῶτος καὶ κύριος σκοπὸς ἦτο ἡ ἄρσις τῆς ἀναγκαστικῆς, παρεπόμενος δὲ ἡ ὁδοποιία καὶ αἱ ἐθνικαὶ ἀνάγκαι. Τὸ δάνειον τοῦτο συνωμολογήθη διὰ τῆς ἀπὸ 3 Μαΐου 1880 μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης συμβάσεως, ἥτις συνεψήφισε μέρος τοῦ δανείου πρὸς τὰ παρὰ τοῦ κράτους ὀφειλόμενα αὐτῇ ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ.

Πλὴν ἡ δι' αὐτοῦ μελετηθεῖσα νὰ πραγματοποιηθῇ ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου 1881 ἄρσις τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας ἐματαιώθη, διότι αἱ κατὰ τὴν δευτέραν ἑξαμηνίαν τοῦ 1880 γεννηθεῖσαι ἐλπίδες περὶ ἐκτελέσεως τῆς ἀποφάσεως τοῦ βερολινίου συνεδρίου περὶ προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου δὲν εἶχον εἰσέτι πραγματοποιηθῇ καί, ἕνεκα τῆς γενικῆς ἐπιστρατεύσεως τοῦ 1880, τὰ ὅλως ἔκτακτα ἔξοδα τοῦ κράτους,

Digitized by Google

πρὸς πραγματοποίησιν τῶν ἐθνικῶν πόθων, ἐξηκολούθουν, ἐπέβαλλον δὲ καὶ τὴν συνομολόγησιν νέου ἐξωτερικοῦ δανείου 120 ἑκατομμυρίων φράγκων (νόμος ΩΠΖ΄ καὶ ΩΠΗ΄ τῆς 30 Δεκεμβρίου 1880. Προκαταβολὴν 6.000.000 φράγκων τοῦ δανείου τούτου παρέσχε, μετεχούσης τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἡ ὁμὰς τῶν τραπεζιτῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων προεῖχεν ἡ φυσιογνωμία τοῦ Ἀνδρέου Συγγροῦ. Ἐπὶ πλέον, ἡ τράπεζα ἐχορήγησεν εἰς τρεχούμενον λογαριασμὸν προς τὴν κυβέρνησιν δάνειον 25 ἑκατομμυρίων παλαιῶν δραχμῶν εἰς μεταλλικὸν καὶ 27 ἑκατομμύρια εἰς τραπεζικὰ γραμμάτια, ἀνεδέχθη δὲ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ χορηγήσῃ τῇ κυβερνήσει βραδύτερον ἕτερον δάνειον μέχρι 10 ἑκατομμυρίων παλαιῶν δραχμῶν.

Ἐπικειμένης τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ τμήματος τῆς Ἠπείρου, διὰ τοῦ κυρώσαντος τὴν περὶ τοῦ δανείου τῶν 120 ἑκατομμυρίων σύμβασιν νόμου, ἐπετράπη ἡ παρὰ τῆς προμνησθείσης ὁμάδος σύστασις, ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ταύταις, τραπέζης, ἐχούσης τὸ δικαίωμα τῆς κυκλοφορίας τῶν τραπεζικῶν γραμματίων της καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νόμου τούτου συνεστάθη ἡ Προνομιοῦχος Τράπεζα Ἠπειροθεσσαλίας, συμμετοχῇ καὶ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης. Τὰ τραπεζογραμμάτια τῆς νέας ἐκδοτικῆς τραπέζης ἐτέθησαν εἰς κυκλοφορίαν βραδύτερον, μετὰ τὴν σύστασίν της, κατὰ Ἰούλιον 1882, ἀλλ' ἄνευ τοῦ δικαιώματος τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας. Ἡ ἀπὸ 3 Μαΐου 1880 σύμβασις μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης περὶ ἄρσεως τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας ἠκυρώθη καὶ ἀπεφασίσθη ἡ ἐξακολούθησις τῆς ἀναστολῆς τῆς ἐξαργυρώσεως καὶ ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία μέχρις ὁλοσχεροῦς ἐξοφλήσεως τῶν δυνάμει τῆς νέας συμβάσεως καὶ τῶν προηγουμένως συνομολογηθέντων δανείων.

Οὕτω, τὸ ἔτος 1880 ὑπῆρξε πλῆρες ἀνωμάλων καὶ ἀποτόμως ἐναλλασσομένων περιστάσεων, ὧν ἡ ἐπίδρασις ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν τοῦ κράτους καὶ τῆς θέσεως τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ὑπῆρξεν ἰσχυροτάτη. Σύναψις μεγάλου δανείου πρὸς ἄρσιν τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας, ἐπιβάρυνσις τῆς τραπέζης διὰ τοῦ εἰς φράγκα λαχειοφόρου δανείου καὶ ματαίωσις τῆς διὰ τῆς συνομολογήσεως αὐτοῦ μελετηθείσης ἄρσεως, στενότερος δὲ σύνδεσμος τῆς τραπέζης πρὸς τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τοῦ κράτους διὰ παροχῆς νέων δανείων, ἐξ ὑπερτάτης ἀνάγκης ἐπιβληθέντων, πάντα ταῦτα ἐνεφάνιζον τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν δυσχερεστάτην ἀρχομένου τοῦ 1881. Περατωθεισῶν τῶν ἐκ τῆς ἐπιστρατεύσεως ἐκτάκτων δαπανῶν καὶ τῆς καταλήψεως τῆς Θεσσαλίας, ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία τῶν ἐχουσῶν τὸ δικαίωμα αὐτῆς δύο ἐκδοτικῶν τραπεζῶν, Ἐθνικῆς καὶ Ἰονικῆς, ὑπερέβαινε τὰ 100 ἑκατομμύρια. Ἐν τούτοις, ἡ τιμὴ τοῦ συναλλάγματος συνεκρατεῖτο (μέσος ὅρος κατὰ τὸ 1881 δραχ. 1.17 παλαιᾶς καὶ 1.04 νέας νομισματικῆς μονάδος), λόγῳ τῆς εἰσπράξεως τῶν ἐξωτερικῶν δανείων.

Ἡ πραγματοποίησις τοῦ εὐτυχοῦς γεγονότος τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου ἐγέννα νέας ἐλπίδας, ὅτι ἡ ἐπέκτασις τοῦ κράτους καὶ ἡ πρόσκτησις πλουσιωτέρων ἐπαρχιῶν θὰ συνετέλουν εἰς μεγαλυτέραν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τῆς χώρας. Ἡ εἰσαγωγὴ κεφαλαίων διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν σιδηροδρόμων Θεσσαλίας, παρὰ τῆς διὰ συμβάσεως ἀναλαβούσης αὐτὴν ἑταιρείας, καθὼς διὰ τὴν ἀποξήρανσιν τῆς Κωπαΐδος, ἐνίσχυον τὰς ἐλπίδας ταύτας. Ἀλλὰ ἀπέναντι ἐξόδων δραχ. 52.340.198 καὶ ἐσόδων 41.900 843 τοῦ προϋπολογισμοῦ, ἡ ὑπηρεσία τοῦ δημοσίου χρέους ἀνήρχετο εἰς 20.500.000, ἀναλογοῦσα πρὸς 49 15 % τῶν ἐσόδων, καὶ τὸ ἔλλειμμα εἰς 11 σχεδὸν ἑκατομμύρια. Ἤδη ἀπὸ τοῦ 1879 ὁ τότε καθηγητὴς τῆς πλουτολογίας ἐν τῷ Ἐθνικῷ πανεπιστημίῳ Ἰωάννης Σοῦτζος ἔγραφεν, ὅτι ἡ Ἑλλὰς εἶχεν «*εἰσέλθει εἰς τὴν ὁδὸν τὴν εὐθέως ἄγουσαν εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν Αἰγύπτῳ συστηματοποιηθεῖσαν χρεωκοπίαν*» καὶ ὑπεδείκνυεν ὅτι ἡ κατάστασις ἠδύνατο νὰ σωθῇ δι' οἰκονομιῶν καὶ νέων φόρων. Ὄντως δὲ τὸ φορολογικὸν σύστημα, βασιζόμενον ἐπὶ τῶν παλαιῶν φορολογιῶν, ἐκτὸς τῆς δεκάτης, ἥν, διὰ τοῦ νόμου ΩΙ΄ τοῦ 1880 «*Περὶ καταργήσεως τῆς δεκάτης καὶ ἀντικαταστάσεως αὐτῆς διὰ τοῦ φόρου τῶν ἀροτριώντων κτηνῶν*» εἶχε καταργήσει ἡ κυβέρνησις τοῦ Χ. Τρικούπη, ἐπέτρεπεν, ὡς ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πλούτου, μεγαλυτέραν φορολογικὴν ἐπιβάρυνσιν τοῦ λαοῦ.

Κατὰ τὸν χρόνον (1881—1882) τῆς τελευταίας ὑπὸ τὸν Ἀλ. Κουμουνδοῦρον κυβερνήσεως ἐπραγματοποιήθη ἡ προσάρτησις τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου, ἐπηκολούθησαν δὲ ἐκλογαί, ἐξ ὧν προῆλθεν ἡ κυβέρνησις τοῦ Χ. Τρικούπη, ἥτις, στηριζομένη ἐπὶ ἰσχυρᾶς πλειοψηφίας, ἐκυβέρνησε συνεχῶς τὴν χώραν μέχρι τῶν ἐκλογῶν τῆς 7 Ἀπριλίου 1885, ἐξ ὧν ἀνεδείχθη ἡ κυβέρνησις τῆς πρώτης πρωθυπουργίας τοῦ Θ. Π. Δηλιγιάννη. Ἡ κυβέρνησις τοῦ Χ. Τρικούπη, κατὰ τὸν μακρὸν καὶ συνεχῆ βίον αὐτῆς, ἔχουσα ἐν ἀρχῇ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Π. Καλλιγᾶν, ὅν, παραιτηθέντα κατὰ τὸ 1883, διεδέχθη ὁ πρωθυπουργὸς Χ. Τρικούπης, ἔδωκε σπουδαίαν ὤθησιν εἰς τὴν αὔξησιν τῶν δημοσίων ἐσόδων, αὐξήσασα, κατὰ τὸ 1882, κατὰ 10 % τὰ τελωνειακὰ τέλη καὶ τὸν φόρον τῶν ἀροτριώντων κτηνῶν καὶ τῶν ζῴων, μεταρρυθμίσασα τὸν νόμον περὶ προξενικῶν τελῶν, ἐπιβαλοῦσα τοὺς φόρους καταναλώσεως ἐπὶ τοῦ ζύθου καὶ τῶν πνευματωδῶν ποτῶν (νόμος ͵ΑΡΙΗ΄ τοῦ 1883, ἐπὶ τοῦ καταναλισκομένου καπνοῦ (νόμος ͵ΑΡΚΣΤ΄ τοῦ 1883) καὶ ἐπὶ τοῦ οἴνου (νόμος ͵ΑΡΚΓ΄ τοῦ 1883), εἰσαγαγοῦσα τὸ μονοπώλιον τοῦ σιγαροχάρτου (νόμος ͵ΑΡΚΔ΄ τοῦ 1883), τῶν παιγνιοχάρτων (νόμος ͵ΑΡΞΓ΄ τοῦ 1883), τοῦ πετρελαίου (νόμος ΑΡΞΣΤ΄ τοῦ 1883) καὶ τῶν πυρείων (νόμος ͵ΑΡΞΗ΄ τοῦ 1883), ἀναθεωρήσασα ἐπιστημονικῶς καὶ ριζικῶς τὸ τελωνειακὸν δασμολόγιον καὶ κυρώσασα τὸ πρῶτον συνταχθὲν εὑρετήριον τοῦ τελωνειακοῦ δασμολογίου (νόμος ͵ΑΡϞ΄ τοῦ 1884 περὶ τελωνειακοῦ δασμολογίου καὶ διάταγμα τοῦ 1884 περὶ κυρώσεως τοῦ εὑρετηρίου τοῦ τελωνειακοῦ δασμολογίου) καὶ μεταρρυθμίσασα πρὸς ταμιευτικοὺς σκοποὺς τοὺς νόμους περὶ χαρτοσήμου (νόμος ͵ΑΟΓ΄ τοῦ 1883) καί τινος ἄλλας φορολογίας. Ἐπὶ πλέον, αὐτόματος ὑπῆρξε, διὰ τοὺς πλείστους ἐκ τῶν φόρων, ἡ κατὰ 18 % αὔξησις τῆς φορολογίας λόγῳ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ νέου νομισματικοῦ συστήματος, ἥτις ὅμως συνεπήγαγεν ἀντίστοιχον αὔξησιν τῶν ἐξόδων.

Ἡ κυβέρνησις τοῦ Χ. Τρικούπη, διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 26 Ὀκτωβρίου 1882, ἔθεσεν εἰς ἐφαρμογὴν τὸ νέον νομισματικὸν σύστημα τοῦ νόμου ΣΔ΄ τοῦ 1867, ἡ ἔναρξις τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ὁποίου ἐπανειλημμένως εἶχεν ἀναβληθῇ. Κατ' ἀκολουθίαν τούτου, ἀντὶ τῆς παλαιᾶς δραχμῆς (τοῦ Ὄθωνος), εἰσήχθη ἡ νέα δραχμή, ἰσοδυναμοῦσα πρὸς τὸ φράγκον τῆς λατινικῆς ἑνώσεως, 88 λεπτὰ τοῦ ὁποίου ἰσοῦντο πρὸς μίαν παλαιὰν δραχμήν. Κατὰ Δεκέμβριον 1882, ἤτοι μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ νέου νομισματικοῦ συστήματος, ἡ τιμὴ τοῦ φράγκου ἦτο δρχ. 1,14, ὁ δὲ μέσος ὅρος τῆς τιμῆς ταύτης τοῦ 1882, ἦτο 1,09, φόβος δὲ κατεῖχε τοὺς πάντας μείζονος ἔτι ὑπερτιμήσεως τοῦ φράγκου, ὡς ἐκ τῆς ἀπὸ τῆς β΄ ἑξαμηνίας τοῦ 1883 ἐκραγείσης καὶ ἐπιδεινουμένης ἐμπορικῆς καὶ βιομηχανικῆς κρίσεως. Ὡς ἐκ τῆς ὑποτιμήσεως τῆς δραχμῆς μέχρις 20%, μετὰ τάσεως περαιτέρω ὑποτιμήσεως, ἡ κοινὴ γνώμη ἀνέμενε τὴν σωτηρίαν διὰ τῆς ἄρσεως τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας. Ἡ κυβέρνησις πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἔστρεφεν ὅλας τὰς προσπαθείας της, ἀποβλέπουσα νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἄρσιν διὰ τῆς εἰς τὰς ἐκδοτικὰς τραπέζας (Ἐθνικὴν καὶ Ἰονικὴν) ἀποδόσεως τῶν ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ ὀφειλομένων, συνομολογοῦσα ἐξωτερικὸν δάνειον, διὰ τοῦ ὁποίου ἤθελε προμηθευθῆ τὸ ἀπαιτούμενον μεταλλικὸν νόμισμα. Συνομολογηθέντος τοῦ δανείου τῶν 170 ἑκατομ. πρὸς 5% διὰ συμβάσεως, κυρωθείσης διὰ τοῦ νόμου ͵ΑΡΚΗ΄ τῆς 4 Ἰανουαρίου 1883 καὶ ἀποδοθέντων εἰς τὰς τραπέζας τῶν ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ ὀφειλῶν τοῦ κράτους, ἤρθη αὕτη ἀπὸ 1ης Ἰανουαρίου 1885, παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην τῆς διοικήσεως τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, τὴν ὁποίαν διὰ σειρᾶς ἄρθρων, διὰ τῆς ἐφημερίδος «Αἰὼν» δημοσιευθέντων, διηρμήνευσεν ὁ ἐκ τῶν ὑποδιοικητῶν αὐτῆς Εὐθ. Κεχαγιᾶς.

Ἀλλ' οἱ νέοι φόροι καταναλώσεως, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἰδίως ἐβάσιζε τοὺς προϋπολογισμοὺς τῶν ἐτῶν 1883 καὶ 1884 ὁ Τρικούπης, δὲν ἀπέδωκαν τὰς προβλέψεις τῶν προϋπολογισμῶν του, τῶν ἐτῶν 1883 καὶ 1884, οἵτινες, ἐνῷ εἶχον προαναγγείλει περισσεύματα, κατέληξαν εἰς ἐλλείμματα. Οὕτω διὰ μὲν τὸ 1882, ἐπὶ προϋπολογισμοῦ ἐσόδων 61.759.387, εἰσεπράχθησαν 57.100.500, διὰ δὲ τὸ 1883, ἐπὶ προϋπολογισμοῦ ἐσόδων 72.133.610, εἰσεπράχθησαν 58.537.556 καὶ κατὰ τὸ 1884, ἐπὶ προϋπολογισμοῦ ἐσόδων 86.122.950 εἰσεπράχθησαν 60.744.637.

Ὁ προϋπολογισμὸς τῶν τακτικῶν ἐξόδων τοῦ 1880 ἀνεβίβαζε τὰ ἔξοδα εἰς παλαιὰς δρ. 52.655.454 (νέας 47 ἑκατ.), ἀλλ' ἡ διοίκησις τῶν νέων ἐπαρχιῶν ἀπῄτει ἕτερα 3 ἑκατ. καὶ ἡ ὑπηρεσία τῶν, ἕνεκα τῆς ἐπιστρατεύσεως καὶ τῆς καταλήψεως τῶν νέων χωρῶν, συναφθέντων δανείων ἕτερα 10 ἑκατ. Οὕτω, τὰ τακτικὰ ἔξοδα ἀνῆλθον κατὰ τὸ 1880 εἰς 44.416.284, κατὰ τὸ 1884 εἰς 58.661.022, κατὰ τὸ 1882 εἰς 62.359.272, κατὰ τὸ 1883 εἰς 67.435.596 καὶ κατὰ τὸ 1884 εἰς 81.265.416. Εἰς τὰ τακτικὰ ταῦτα ἔξοδα δέον νὰ προστεθῶσι τὰ ἔκτακτα ἔξοδα τῆς ἐπιστρατεύσεως καὶ τῆς καταλήψεως τῶν νέων χωρῶν, ἀνελθόντα, κατὰ τὸ 1881, εἰς 51.735.845 καὶ κατὰ τὸ 1882 εἰς 55.197.313. Ἀλλά, ἐκτὸς τῶν τακτικῶν ἐξόδων, ὑπῆρχον ἔκτακτα, τὰ ὁποῖα, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των, ἠδύναντο νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς τακτικὰ (κατασκευὴ ὁδῶν κλπ.), διὰ τῶν ὁποίων ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ 1884 ἀνεβιβάζετο εἰς 97.178.069. Ἡ καταπληκτικὴ αὔξησις τῶν ἐξόδων ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ μὴ πραγματοποίησις τῶν περὶ τῶν ἐσόδων αἰσιοδόξων προβλέψεων ἔσχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργίαν μεγάλων ἐλλειμμάτων ἤτοι διὰ μὲν τὴν χρῆσιν τοῦ 1882 δραχ. 5.118.270, διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ 1883 δραχ. 9.258.312 καὶ διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ 1884 δραχ. 30.102.146, ἐν συνόλῳ δραχ. 44.478.728. Εἰς τὴν ἀπότομον αὔξησιν τῶν ἐξόδων συνέβαλε μεγάλως ἡ μετάκλησις ξένων ἀποστολῶν διὰ τὰ ταχυδρομεῖα, διὰ τὰ δημόσια ἔργα καὶ διὰ τὸν στρατὸν καὶ τὸ ναυτικόν, ἀπαιτουσῶν μεγάλους μισθούς, δυσαναλόγους πρὸς τὰς οἰκονομικὰς δυνάμεις τῆς χώρας. Ὁ Τρικούπης, ἀποβλέπων εἰς ἐθνικὴν πολιτικὴν καὶ προβλέπων ὡς ἐπικειμένην μετά τινα ἔτη τὴν λύσιν τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος, ἐπέσπευσε τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῶν στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν δυνάμεων, τῶν δημοσίων ἐν γένει ὑπηρεσιῶν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν μέσων συγκοινωνίας. Ἐνῷ κατὰ τὸ 1880 ἐπηγγέλθη οἰκονομίας, κατὰ τὴν μακρὰν πρωθυπουργίαν του τῆς περιόδου ταύτης, ἀσχέτως πρὸς τὰς στρατιωτικὰς καὶ ναυτικὰς παρασκευὰς καὶ τὴν ἐκτέλεσιν δημοσίων ἔργων, ἐξώθησεν εἰς αὔξησιν καὶ τὰς δαπάνας τῶν πολιτικῶν ὑπουργείων καὶ ἰδίως τῆς βεβαιώσεως τῶν νέων φόρων καὶ μονοπωλίων, ἅτινα ἄλλως τε μετὰ βραδύτητος ἐπεβλήθησαν καὶ οὕτω τὰ μονοπώλια πετρελαίου, παιγνιοχάρτων καὶ πυρείων μόλις ἀπὸ τοῦ 1885 ἤρξαντο λειτουργοῦντα, ἀλλ' αἱ ἀποδόσεις αὐτῶν διέψευδον τὰς προσδοκίας του, ἦσαν δὲ δυσανάλογοι πρὸς τὰς δαπάνας. Ἡ ἀποτυχία τῶν νέων φόρων ὠφείλετο εἰς τὸ ἀνοργάνωτον τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν καὶ ἐν γένει τῆς βεβαιώσεως καὶ εἰσπράξεως τῶν φόρων, ἰδίως δὲ τῶν τελωνειακῶν τελῶν καὶ τῶν νέων φόρων καταναλώσεως, εἰς τὴν ζωηρὰν ἀντίδρασιν τῶν φορολογουμένων, ἐντεινομένην καὶ ἐκ τοῦ κομματικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, καὶ ἐξ ἐλλείψεως φορολογικῆς συνειδήσεως.

Ἰδιαιτέραν προσοχὴν ἔδωκεν ὁ Χ. Τρικούπης εἰς τὴν ἐκτέλεσιν δημοσίων ἔργων. Συνομολογήσας πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τὸ δάνειον τῆς ὁδοποιίας 20 ἑκατ. παλαιῶν δραχμῶν (πραγματικῶν 17.857.147) διὰ τῆς ἀπὸ 19 Μαρτίου 1882 συμβάσεως, προέβη εἰς ἀξιόλογον ἀνάπτυξιν τοῦ ὁδικοῦ δικτύου, ἥτις πράγματι συνέβαλεν εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς συγκοινωνίας καὶ τὴν οἰκονομικὴν πρόοδον τῆς χώρας, ἀλλ' ἡ διὰ τοῦ δανείου ἐπιβάρυνσις τοῦ ταμείου καὶ ἡ ἀθρόα καὶ ἐσπευσμένη ἐκτέλεσις τῶν ἔργων, ὧν τινα παρέμειναν ἡμιτελῆ, ἐδυσχέρανε σοβαρῶς τὴν οἰκονομικὴν τοῦ κράτους κατάστασιν, ἡ δέ, διὰ τῆς ἐπὶ τούτῳ κληθείσης γαλλικῆς ἀποστολῆς, ἐκτέλεσις τῶν ἔργων ἀπέβαινε πολυδάπανος. Ἐκτὸς τούτου, ἡ μεγαλεπήβολος πολιτικὴ τοῦ Χ. Τρικούπη ἀπέβλεψε προσέτι εἰς τὴν ἄρσιν τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας, ἣν καὶ ἐπραγματοποίησεν ἀπὸ 1ης Ἰανουαρίου 1885, καὶ εἰς κατασκευὴν σιδηροδρόμων κλπ. Η κατασκευὴ τοῦ σιδηροδρόμου Πύργου—Κατακώλου (νόμος ΠΙΘ΄ τοῦ 1881 καὶ διάταγμα τοῦ 1883) καὶ Ἀττικῆς (νόμος ͵ΑΜΖ΄ τοῦ 1882), ἀναληφθεῖσα διὰ συμβάσεων παρ' ἑταιρειῶν, δὲν ἐπεβάρυνε τὸ δημόσιον. Διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν Θεσσαλικῶν σιδηροδρόμων (νόμος ͵ΑΜΗ΄ τοῦ 1882) καὶ τοῦ πρώτου συμπλέγματος Πειραιῶς—Ἀθηνῶν—Πελοποννήσου (διάταγμα τοῦ 1882 καὶ νόμος ͵ΑΣΟΒ΄ τοῦ 1888), αἱ ἀνάδοχοι ἑταιρεῖαι ἔλαβον, ὡς κυβερνητικὴν ἐπικουρίαν, μόνον τὰ ἀπαλλοτριωθέντα γήπεδα καὶ ἐπιχορήγησιν δρ. 20.000 κατὰ χιλιόμετρον. Οὕτω συνετελέσθη ἡ κατασκευὴ 76 χλμ. σιδηροδρόμων Ἀττικῆς, 221,6 χλμ. σιδηροδρόμων Θεσσαλίας καὶ 452,6 χλμ. τοῦ ἀρχικοῦ συμπλέγματος Πειραιῶς, Ἀθηνῶν, Πατρῶν, Πύργου καὶ Κορίνθου Μύλων) τοῦ ΣΠΑΠ ἐν συνόλῳ 750,2 χλμ. ἀντὶ δαπάνης τοῦ κράτους μόνον 15 ἑκατ. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, διὰ τοῦ νόμου ͵ΑΡΚΗ΄ τοῦ 1884, ἐκυρώθη ἡ σύμβασις τοῦ δανείου 170 ἑκατ. Παρὰ τοὺς βαρυτάτους ὅρους τοῦ δανείου, ἡ ἔκδοσίς του ἀπέτυχε, πραγματοποιηθεῖσα μόνον διὰ 100 ἑκατ. ὀνομαστικὰ (πραγματικὰ 69.786.000).

Ζ΄. Ἀπὸ τῆς ἐπιστρατεύσεως τοῦ 1885 μέχρι τοῦ συμβιβασμοῦ τοῦ 1898. 1) *Γενικὴ ἐπισκόπησις.* Ἐκ τῶν ἐκλογῶν τῆς 7 Ἀπριλίου 1885 προέκυψεν ἡ κυβέρνησις πρωθυπουργοῦ Θ. Π. Δηλιγιάννη, τυχόντος ἰσχυρᾶς πλειοψηφίας. Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους, τὰ ὁποῖα εὑρίσκοντο εἰς ἀξιοθρήνητον κατάστασιν, ἐπέβαλον εἰς τὸν πρωθυπουργὸν ν' ἀναλάβῃ ὁ ἴδιος τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, ἅμα τῷ σχηματισμῷ τῆς κυβερνήσεως (19 Ἀπριλίου 1885). Τὸ ἔλλειμμα τῆς χρήσεως τοῦ 1884 ἀνήρχετο εἰς 30 ἑκατ., ὁ δὲ νέος πρωθυπουργὸς εἶχεν ἐπιτύχει εἰς τὰς ἐκλογὰς διὰ τοῦ ἐμβλήματος «κάτω οἱ φόροι» καί, συνεπὴς πρὸς τὰς ἐπαγγελίας του, ἔσπευσεν ἐντὸς τοῦ 1885 νὰ καταργήσῃ τοὺς περὶ μονοπωλίων σιγαροχάρτου καὶ πυρείων νόμους (νόμος ͵ΑΣΚ΄ καὶ ͵ΑΣΚΓ΄ τοῦ 1885), νὰ τροποποιήσῃ δὲ οὐσιωδῶς τὸν φόρον καταναλώσεως τοῦ οἴνου (νόμος ͵ΑΣΞΗ΄) καὶ τοῦ καπνοῦ (νόμος ͵ΑΣΞ΄) καὶ ἐν γένει προέβη εἰς ἐλαττώσεις φόρων, χωρὶς νὰ παρέχῃ εἰς αὐτὰς ἐπαρκὲς ἀντιστάθμισμα ἡ ἐπέκτασις τῶν κληρονομικῶν τελῶν ἐπὶ τῶν εἰς κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν συγγενεῖς περιερχομένων κληρονομιῶν καὶ αὔξησίς τις τοῦ φόρου ἐπὶ τοῦ μερίσματος τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν. Ἡ ἀνατροπὴ τοῦ φορολογικοῦ συστήματος τοῦ Χ. Τρικούπη, ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν ἐφαρμογήν του, ἐδημιούργει ἔλλειψιν συνεχείας καὶ βαθμιαίας βελτιώσεως αὐ-

Digitized by Google

τοῦ καὶ ἐνίσχυε τὴν φορολογικὴν διαφυγὴν καὶ τὴν καθυστέρησιν τῆς εἰσπράξεως ὀφειλομένων ἀμέσων φόρων. Ὁ Δηλιγιάννης εἶχε προσέτι ἐπαγγελθῆ οἰκονομίας καί, ἀπὸ χαρακτῆρος τυγχάνων λεπτολόγος, φειδωλὸς καὶ ἔντιμος, περιέκοψεν ἔξοδά τινα ἐκ τοῦ τακτικοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ μετ' ἐπιμελείας παρηκολούθει τὴν οἰκονομικωτέραν, κατὰ τὸ δυνατόν, ἐκτέλεσιν αὐτοῦ. Παρ' ὅλα ταῦτα, ὁ παρ' αὐτοῦ συνταχθεὶς προϋπολογισμὸς τοῦ 1885 ἀνέγραφεν ἔσοδα 74.006.586 καὶ ἔξοδα 85.350.770 καὶ κατέληγεν οὕτως εἰς ἔλλειμμα 11.344.184.

Εἰς ἐπίμετρον τῆς δεινῆς θέσεως τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν ἐπῆλθον, κατὰ Σεπτέμβριον 1885, τὰ γεγονότα τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, ἀντίκτυπος τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως Δηλιγιάννη πρόσκλησις γενικῆς ἐπιστρατεύσεως, ἐπὶ μακρὸν παρατεινομένης. Αἱ ἔκτακτοι ἀνάγκαι ὑπεχρέωσαν τὴν κυβέρνησιν ν' αὐξήσῃ τοὺς φόρους, νὰ ἐκδώσῃ τὸ μικρᾶς ἀποδόσεως «πατριωτικὸν» δάνειον καὶ νὰ συνάψῃ ἐσωτερικὰ δάνεια «ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ» μετὰ τῶν τριῶν ἐκδοτικῶν τραπεζῶν, Ἐθνικῆς καὶ Ἰονικῆς καὶ διὰ πρώτην φορὰν μετὰ τῆς Τραπέζης τῆς Ἠπειροθεσσαλίας, ἑκάστης ἐντὸς τῶν τοπικῶν ὁρίων τοῦ προνομίου αὐτῆς. Ἀλλ' αἱ ἐκ τοῦ περιορισμοῦ τούτου δυσχέρειαι τῶν συναλλαγῶν ἤγαγον τὰς τρεῖς τραπέζας εἰς κοινὴν συγκατάθεσιν περὶ καταργήσεως τῶν τοπικῶν τούτων ὁρίων. Ἡ ἐπαναφορὰ τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας ἦτο συνέπεια ἀναπόφευκτος, ἀσχέτως πρὸς τὰς δαπάνας τῆς ἐπιστρατεύσεως, τῶν ἐλλειμμάτων τῶν προϋπολογισμῶν, τῆς καταδαπανήσεως τοῦ δανείου τῶν 170 ἑκατ. καὶ τῆς προϊούσης ἐξαντλήσεως τοῦ μεταλλικοῦ ἀποθέματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, τὸ ὁποῖον ἀπὸ 47.9 ἑκατ. τῆς 31 Δεκεμβρίου 1884, εἶχε κατέλθει τῇ 31 Αὐγούστου 1855 εἰς 24.9 ἑκατ. Κατ' ἀκολουθίαν, ἡ πιστωτικὴ κυκλοφορία ἀνεβιβάσθη ἀπὸ 68 ἑκατ. τοῦ Αὐγούστου 1885 εἰς 160 ἑκατ. κατὰ τὸ 1886, ἡ δ' ἐπικαταλλαγὴ ὑψώθη ἀπὸ 1.01 τοῦ Αὐγούστου 1885 εἰς 1.11 κατὰ Νοέμβριον, εἰς 1.22 κατὰ Δεκέμβριον καὶ εἰς 1.26 κατὰ Μάρτιον 1886, ἐπιβαρύνουσα σημαντικῶς τὸν προϋπολογισμὸν ὡς ἐκ τῆς ὑπηρεσίας τῶν ἐξωτερικῶν δανείων καὶ ὡς ἐκ τοῦ ἀναβιβασμοῦ τῶν τιμῶν. Ἡ κατάστασις ἐπεδεινώθη κατὰ τὸ 1886, διότι τὸ ἔλλειμμα τοῦ μὲν 1885 ἀνῆλθεν εἰς 61 ἑκατ., τοῦ δὲ 1886 εἰς 66 ἑκατ. καὶ ἡ ὑπηρεσία τοῦ δημοσίου χρέους ἀπῄτει 36 ἑκατ. ἔναντι 63 ἑκατ. τακτικῶν ἐσόδων, ἐνῷ τὰ τακτικὰ ἔξοδα τοῦ κράτους ἀπῄτουν τοὐλάχιστον 90 ἑκατ. Ἡ πτώχευσις ἐφαίνετο ἀναπόφευκτος.

Ἀναλαβὼν ὁ Χ. Τρικούπης τὴν κυβέρνησιν, ὡς πρωθυπουργὸς καὶ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν, τῇ 9 Μαΐου 1886, ἐπεδόθη εἰς τὴν ἀνασύνταξιν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν. Προέβη εἰς τὴν ἐξοικονόμησιν τῶν ἀμέσων ἀναγκῶν καὶ εἰς πληρωμὴν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δημοσίου χρέους, δια συνάψεως προσωρινοῦ δανείου φρ. 19 ἑκατ. μετὰ τῶν τραπεζῶν Ἐθνικῆς, Ἠπειροθεσσαλίας, Κωνσταντινουπόλεως καὶ Βιομηχανικῆς Πίστεως, παραχωρήσας πρὸς ἀσφάλειαν τὰς ἐκ τῶν μονοπωλίων πετρελαίου, παιγνιοχάρτων καὶ ἅλατος προσόδους (νόμος ,ΑΤΜΣΤ' τοῦ 1886) καὶ διὰ συνάψεως ἄλλων τινῶν προσωρινῶν ἐσωτερικῶν δανείων εἰς δραχμὰς καὶ εἰς φράγκα χρυσᾶ παρὰ τῶν τραπεζῶν. Ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ 1886 ἐνεφάνιζεν ἔσοδα 76.580.000 καὶ ἔξοδα 98.851.000 καὶ ὁ Τρικούπης, πρὸς ἰσοσκέλισίν του, κατ' Ὀκτώβριον 1886, ἐπηγγέλθη οἰκονομίας 6.686.000 καὶ νέα ἔσοδα 20.395.000, μετατρέπων οὕτω τὸ ἔλλειμμα εἰς περίσσευμα 4.003.000. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐπανέφερεν ἐμμέσους φόρους καὶ μονοπώλια, τὰ καταργηθέντα ὑπὸ τοῦ Δηλιγιάννη, ἐπεβάρυνε δὲ περισσότερον τόσον αὐτούς, ὅσον καὶ τοὺς ἀμέσους φόρους καὶ τοὺς τελωνειακοὺς δασμούς. Διὰ τῶν φορολογικῶν μέτρων τὰ εἰσπραχθέντα ἔσοδα ἀνεβιβάσθησαν εἰς 82,5 κατὰ τὸ 1887, εἰς 95,3 κατὰ τὸ 1888, εἰς 96,4 κατὰ τὸ 1889 καὶ εἰς 92,7 κατὰ τὸ 1890.

Τὸ πρόγραμμα τοῦ Τρικούπη ἐνεκαρδίωσε τὸ ἔθνος. Κατὰ τὰς διὰ τοῦ συστήματος τῆς εὐρείας περιφερείας καὶ τοῦ περιορισμοῦ εἰς 150 τοῦ ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν διεξαχθείσας ἐκλογὰς τῆς 4 Ἰανουαρίου 1887, ἐπέτυχεν ὁ Τρικούπης μετὰ καταπληκτικῆς πλειοψηφίας, ἥτις ἐπέτρεψεν εἰς αὐτὸν νὰ λάβῃ μεγάλας ἀποφάσεις διὰ σειρᾶς νομοθετικῶν μέτρων κατὰ τὴν συνεχῆ τετραετῆ (1887—1890) διακυβέρνησιν τῆς χώρας. Μεγάλην ἐπιτυχίαν ἔσχεν ὁ Τρικούπης διὰ τῆς συνομολογήσεως τοῦ δανείου τῶν 135 ἑκατ., τοῦ ἐπικληθέντος τῶν μονοπωλίων, τῶν ὁποίων ἡ πρόσοδος ἐξεχωρήθη εἰς ἀσφάλειαν τῆς ὑπηρεσίας αὐτοῦ, συσταθείσης τῆς «Ἑταιρείας διαχειρίσεως τῶν μονοπωλίων», τῆς ὁποίας τὸ καταστατικὸν ἐνεκρίθη διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 27 Ὀκτωβρίου 1887. Τὸ δάνειον τοῦτο ἀπέδωκε πραγματικὰ 90.000.000 φρ. καὶ ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν τριῶν θωρηκτῶν, εἰς ἀπόσβεσιν ἐπαχθεστέρων δανείων, ἐντόκων γραμματίων κλπ. καὶ ἄλλων ἐκ τῆς ἐπιστρατεύσεως ἐκκρεμῶν ὑποχρεώσεων καὶ εἰς κάλυψιν μέρους μόνον τῶν διὰ τῶν δανείων τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας καλυπτομένων καὶ εἰς δραχ. 128.292.000 ὑπολογισθέντων ἐλλειμμάτων, χωρὶς νὰ ἐπέλθῃ τελεία ἐξυγίανσις τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν. Αἱ διὰ τῆς συστάσεως τῆς ἑταιρείας τῶν μονοπωλίων δοθεῖσαι ἐγγυήσεις τοῦ δανείου συνετέλεσαν, ὥστε νὰ συνομολογηθῇ τοῦτο ὑπὸ καλυτέρους, ἢ τὸ τοῦ 1884 τῶν 120 ἑκατ. δάνειον, καθότι αἱ δι' αὐτὸ δοθεῖσαι ἀσφάλειαι ἀπετέλουν ἁπλοῦν ἀφορισμὸν ὡρισμένων προσόδων, ἐνῷ διὰ τῆς συστάσεως τῆς ἑταιρείας συνετελεῖτο ἐκχώρησις πρὸς αὐτὴν τῶν ἐκ τῶν μονοπωλίων προσόδων, εἰ καὶ ὁ Τρικούπης εἶχε δηλώσει, κατὰ τὸ 1887, ὅτι αἱ χορηγούμεναι ἐγγυήσεις δὲν διέφερον, ὡς πρὸς τὸν τύπον αὐτῶν, τῶν πρότερον κεχορηγημένων.

Ἰδίως κατὰ τὸ 1889 εἶχον γεννηθῆ αἰσιώτεραι ἐλπίδες περὶ οἰκονομικῆς ἀνορθώσεως καὶ τὰ ξένα κεφάλαια ἐνεθαρρύνθησαν εἰς πρόθυμον προσφορὰν πρὸς τὸ ἑλληνικὸν κράτος. Ἀλλ' ὁ Τρικούπης ταχέως ἐλησμόνησε τὰς οἰκονομίας, εἰς τὰς ὁποίας εἶχε προβῆ κατὰ τὸ 1886 καί, μὲ πνεῦμα ἐπεκτάσεως τῶν δαπανῶν, ἀνεβίβασε τὰ πραγματοποιηθέντα ἔξοδα, ἀπὸ 92,9 τοῦ 1887 εἰς 103,9 τοῦ 1888, εἰς 107,3 τοῦ 1889 καὶ εἰς 129,3 τοῦ 1890. Μεταξὺ τῶν νέων δαπανῶν σημαντικὴ ἦτο ἡ τῶν 26 ἑκατ. διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν τριῶν θωρηκτῶν, ἥτις ὅμως ἐθεωρήθη παρά τινων ὑπερβολική, ὡς συνδυασθεῖσα πρὸς τὸ δάνειον. Ἀλλὰ τὰ θωρηκτὰ ταῦτα βραδύτερον προσήνεγκον ὑψίστας ὑπηρεσίας εἰς τὴν Ἑλλάδα. Δυστυχῶς, παρὰ τὴν δαπάνην 30 ἑκατ. πρὸς κατασκευὴν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, αἱ δύο σπουδαιότεραι ἐξ αὐτῶν ἐγκατελείφθησαν ἀτελεῖς. Ἡ κατασκευὴ τῆς γραμμῆς Πειραιῶς—Συνόρων, ἀποφασισθεῖσα διὰ τοῦ νόμου ,ΑΨΜΕ' τοῦ 1889 (σύμβασις τῆς 15 Ἰουλίου 1889 μετὰ τοῦ Eckerley), ἐγκατελείφθη, τοῦ ἀναδόχου κηρυχθέντος βραδύτερον ἐκπτώτου. Τραγικὴ ὑπῆρξεν ἡ τύχη τοῦ ἐκ δραχ. 24 ἑκατ. δανείου τῆς κατασκευῆς τῆς γραμμῆς Μύλων Καλαμῶν (σύμβασις τῆς 30 Ἀπριλίου 1888 καὶ νόμοι ,ΑΦΠΕ' καὶ ,ΑΧΝΔ' τοῦ 1889), ἕνεκα τῆς πτωχεύσεως καὶ τῆς κηρύξεως ἐκπτώτων, κατὰ τὸ 1891, τῶν ἀναδόχων τοῦ δανείου. Ἕνεκα τούτου ὁ μὲν σιδηρόδρομος ἔμενεν ἀτελής, ἀποπερατωθεὶς βραδύτερον, τὸ δὲ πέμπτον τοῦ δανείου οὐδέποτε εἰσεπράχθη. Δάνεια μικρότερα συνήφθησαν διὰ τὴν σιδηροδρομικὴν γραμμὴν Μεσολογγίου—Ἀγρινίου (νόμος ,ΑΦΠΖ' τοῦ 1888) καὶ διὰ τὴν γραμμὴν Διακοφτοῦ—Καλαβρύτων κατὰ τὸ 1888 (νόμος ,ΑΦΝΓ' τοῦ 1889). Ἡ σιδηροδρομικὴ πολιτικὴ τοῦ Τρικούπη περιελάμβανεν ἀκόμη τὴν κατασκευὴν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν Πύργου—Πύλου, Πύργου — Ὀλυμπίων — Καρυταίνης κλπ. καὶ Μεσολογγίου—Ἀντιρρίου καὶ ἐπὶ τούτῳ ἐψηφίσθη ὁ νόμος ,ΑΨΞΑ' τοῦ 1889. Ἐπὶ πλέον, εἰς τὴν ἑταιρείαν τῶν σιδηροδρόμων Πελοποννήσου εἶχεν ἀναθέσει μελέτην περὶ κατασκευῆς καὶ ἄλλων σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, ἤτοι Τριπόλεως—Σπάρτης—Γυθείου, γεφύρας Ἰσθμοῦ — Λουτρακίου καὶ ἄλλων, ἀναφερομένων ἐν τῇ μετὰ τῶν σιδηροδρόμων Πελοποννήσου συμβάσει, καθὼς καὶ ἀπὸ Καλαβρύτων εἰς Τρίπολιν (νόμος ,ΑΩΜΑ' τοῦ 1890), ἀπὸ Πύργου εἰς Πύλον, ἀπὸ Λεονταρίου εἰς Ξηρόκαμπον (νόμος ,ΑΩΜΠ' τοῦ 1890), ἀπὸ Ξηροκάμπου εἰς Γύθειον (νόμος ,ΑΩΝΔ' τοῦ 1890), ἀπὸ Ἑρμουπόλεως εἰς Ποσειδωνίαν (νόμος ,ΑΩΝΘ' τοῦ 1890) κλπ. Ἀλλὰ ἡ ἐκτέλεσις τοῦ εὐρυτάτου τούτου σιδηροδρομικοῦ προγράμματος δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθῇ ἐξ ὁλοκλήρου.

Ἡ διοίκησις, ἡ δημοσία διαχείρισις καὶ αἱ ἕξεις τοῦ κοινοβουλίου δὲν ὑπεβοήθησαν, ὡς ἥρμοζε, τὸ πρόγραμμα τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ ἀνδρός. Αἱ περιστάσεις καὶ αἱ ἐθνικαὶ δυσχέρειαι δὲν ηὐνόησαν αὐτό, τὰ δὲ δημοσιονομικὰ βάρη ἦσαν δυσανάλογα πρὸς τὰς δυνάμεις τοῦ ἔθνους. Ἐν τούτοις, ὁ Τρικούπης, ἐμπνεόμενος πάντοτε ὑπὸ αἰσιοδοξίας, ἀπέβλεψεν εἰς οἰκονομικοὺς συνδυασμοὺς καὶ μετατροπὰς δανείων, συνωμολογημένων ὑπὸ ἐπαχθεῖς ὅρους, πρὸς ἀνακούφισιν τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ οἰκονομίαν ἐξόδων. Μετετράπησαν οὕτω δέκα τῶν παλαιοτέρων δανείων, τῶν ὁποίων ἡ ὑπηρεσία ἀνήρχετο κατὰ τὸ 1886 εἰς 16 ἑκατ. φρ., καὶ ἐπῆλθεν οἰκονομία τοκοχρεωλυσίου 6,5 ἑκατ. φρ. Ἐν τῷ μεταξὺ νέα δάνεια συνήφθησαν, χωρὶς ὅμως, ἕνεκεν αὐτῶν, κατὰ τὸ 1890, ν' ἀναβιβασθῇ τὸ ποσὸν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δημοσίου χρέους, διότι, παρὰ τὴν αὔξησιν τῶν ἐσόδων ἀπὸ 60 εἰς 80 ἑκατ. καὶ πλέον, ἡ ἀναλογία τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δημοσίου χρέους ἐπὶ τῶν ἐσόδων ἀπὸ 56 % ἐκυμαίνετο περὶ τὰ 40 %. Ἀλλ' ἡ ἐκ τῆς μετατροπῆς τῶν ἐσωτερικῶν δανείων εἰς ἐξωτερικά, ὡς ἐκ τῆς μειώσεως τῆς ὑπηρεσίας των, ὠφέλεια ἐμειοῦτο ἕνεκα τῆς ὑψώσεως τοῦ συναλλάγματος, τοῦ ὁποίου ἡ μέση τιμὴ ἐπὶ Παρισίων, διατηρηθεῖσα χάρις εἰς τὰ ἐξωτερικὰ δάνεια, κατὰ μὲν τὸ 1887 εἰς δρχ. 1,26, κατὰ τὸ 1888 εἰς δρχ. 1,27, κατὰ τὸ 1889 εἰς δραχ. 1,23 καὶ κατὰ τὸ 1890 εἰς δρχ. 1,23, ὑψώθη ἀφ' ὅτου, κατὰ τὸ 1899, ἡ καταβολὴ τῆς ὑπηρεσίας τῶν δανείων ἐπεβάρυνε τοὺς πόρους τῆς χώρας. Ὁ ἀποκλεισμὸς τῆς σταφίδος ἐκ τῆς γαλλικῆς ἀγορᾶς (1890) ἐπήνεγκεν ἔκπτωσιν τῆς τιμῆς αὐτῆς καὶ σπάνιν ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος, τὴν ὁποίαν ἐξεμεταλλεύετο ἡ κερδοσκοπία.

Κατὰ τὸ 1889, ἐπεκράτουν εὐνοϊκαὶ ὑπὲρ ἀνορθώσεως τῆς πίστεως τοῦ κράτους προβλέψεις, ἐνισχυόμεναι καὶ ἐξ ἀφειδοῦς προσφορᾶς κεφαλαίων ἐν τῷ ἐξωτερικῷ πρὸς κράτη, ἀδιαφόρως ἐὰν ταῦτα ἀνελάμβανον ὑποχρεώσεις δυσαναλόγους πρὸς τὴν οἰκονομικήν των ἀντοχήν. Ἀλλ' ἡ κατόπιν ἐνσκήψασα εἰς τὰς πέραν τοῦ Ἀτλαντικοῦ χώρας καὶ ἐν Πορτογαλίᾳ κρίσις καὶ τὰ περὶ τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἑλλάδος δυσμενῆ ἄρθρα ξένων διαπρεπῶν οἰκονομολόγων, καλῶς πληροφορημένων περὶ τῶν οἰκονομικῶν αὐτῆς δυσχερειῶν καὶ περὶ τῆς διὰ τῶν δανείων καλύψεως τῶν ἐλλειμμάτων, ἐκλόνισαν τὴν πίστιν αὐτῆς, ὥστε τὸ διὰ τοῦ νόμου ,ΑΦΜΕ' τοῦ 1889 ἐπιτραπὲν δάνειον φρ. 80 ἑκατ. πρὸς κατασκευὴν τοῦ σιδηροδρόμου Πειραιῶς—Λαρίσης καὶ συνόρων, εἰ καὶ ἀσφαλιζόμενον δι' ὑποθήκης αὐτοῦ, ἐκδοθὲν ἐν Λονδίνῳ καὶ ἐν Βερολίνῳ, ἐπὶ πραγματικῷ τόκῳ 5.66 %, ἀπέτυχεν, ἐνῷ ἡ ἔκδοσις τοῦ δανείου τοῦ προηγουμένου ἔτους (1889) εἶχεν ἐπιτύχει ἐπὶ μικροτέρῳ τόκῳ. Συνεπείᾳ τῆς ἀποτυχίας ταύτης τὸ δάνειον ἐν μέρει μόνον ἐπραγματοποιήθη καὶ ἔκτοτε κατέστη ἔκδηλος ἡ κρίσιμος θέσις τῶν οἰκονομικῶν τοῦ κράτους, ἐδόθη δὲ τέρμα εἰς τοὺς οἰκονομικοὺς συνδυασμούς, διὰ τῶν ὁποίων ἐξεπληροῦντο αἱ πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν ὑποχρεώσεις τοῦ κράτους ἐκ τῶν εἰς μεταλλικὸν πόρων τῶν ἐξωτερικῶν δανείων.

2) *Περίοδος ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν δανείων 1879—1890.* Μετὰ τὸν συμβιβασμὸν τῶν δανείων τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἤνοιξαν τὰ ξένα χρηματιστήρια τὰς πύλας των διὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ νέα περίοδος ἐξωτερικῶν δανείων ἤρξατο ἀπὸ τοῦ ἔτους 1879, τερματισθεῖσα διὰ τῆς πτωχεύσεως τοῦ 1893. Τὸ πραγματικὸν προϊὸν καὶ οἱ πραγματικοὶ τόκοι τῶν ἐξωτερικῶν δανείων τῆς περιόδου ταύτης ἔχουσιν ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	*Ὀνομαστικ. κεφάλαιον*	*Πραγματικὸν κεφάλαιον*	*Τόκος %*	*Χρεωλ. %*	*Πραγματικὸς τόκος %*
1879	60.000.000	44.000.000	6	0.45	8.18
1880	120.000.000	89.520.000	5	0.50	6.70
1884	100.000.000	69.786.000	5	9.80	7.15
1887	135.000.000	90.990.000	4	0.80	5.95
1889	30.000.000	20.436.000	4	πάγιον	5.87
1889	125.000.000	90.937.500	4	πάγιον	5.50
1890	60.000.000	52.950.000	5	πάγιον	5.66
1893	9.739.000	9.739.000			
Σύν.	639.739.000	468.358.500			

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι τὰ εἰσπραχθέντα ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν δανείων τούτων κατὰ τὰ ἔτη 1879—1890 δὲν ὑπερβαίνουσι τὰ 359 ἑκ., ἐνῷ τὸ σύνολον τῆς ὑπηρεσίας τῶν δανείων, τὸ καταβληθὲν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος, ἐντὸς τῆς αὐτῆς περιόδου, ὑπῆρξεν ἀνώτερον τοῦ προϊόντος τῶν δανείων τούτων. Ἐκ τῶν δανείων τούτων τὸ τῶν 60 ἑκ. φρ. συνήφθη διὰ τῆς συμβάσεως τῆς 2/14 Ἀπριλίου 1879 πρὸς ἄρσιν τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας καὶ μέχρις 8 ἑκ. διὰ τὸ ταμεῖον ὁδοποιίας καὶ τὸ ὑπόλοιπον δι' ἄλλας ἀνάγκας τοῦ κράτους. Ἀλλ' αἱ πολιτικαὶ περιστάσεις, καταλήξασαι εἰς τὴν προσάρτησιν τῆς Ἠπειροθεσσαλίας, δὲν ἐπέτρεψαν τὴν πραγματοποιησιν τῆς ἄρσεως τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας καὶ ἐκ τοῦ καθαροῦ προϊόντος τοῦ δανείου, ἀνελθόντος εἰς 44 ἑκατ., κατεβλήθησαν εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν σημαντικὰ ποσά, συντελέσαντα εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς καταστάσεώς της, τὰ δὲ λοιπὰ διετέθησαν διὰ τὰς ἐκτάκτους ἀνάγκας τοῦ κράτους.

Το δάνειον τῶν 120 ἑκατ. φρ., συνομολογηθὲν διὰ συμβάσεως ἀπὸ 16 Δεκεμβρίου 1880 (νόμος ,ΩΠΖ' τῆς 30 Δεκεμβρίου 1880), ἀπέδωκε καθαρὸν προϊὸν 89 ἑκατ. καὶ διετέθη εἰς τὰς ἐκτάκτους ἀνάγκας τοῦ κράτους, τὰς ἐκ τῶν πολιτικῶν γεγονότων καὶ τῆς γενικῆς ἐπιστρατεύσεως ἐπιβληθείσας. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι διὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ δανείου τούτου καὶ διὰ προκαταβολὴν ἐκ 40 ἑκατ. (δι' ἣν ἄλλως ἐχορηγήθη τόκος 7%), οἱ τραπεζῖται ἐπέτυχον τὴν παραχώρησιν τῆς ἐκδόσεως τραπεζογραμματίων ἐν ταῖς νέαις χώραις καὶ συνεπείᾳ τούτου ἱδρύθη ἡ «Τράπεζα Ἠπειροθεσσαλίας», κατὰ παραβίασιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἀρχῆς τῆς ἑνότητος τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας δι' ἑνιαίας ἐκδοτικῆς τραπέζης. Ὁ Τρικούπης, σχηματίσας τὴν πρώτην κοινοβουλευτικήν του κυβέρνησιν τῇ 3 Μαρτίου 1882 εἶχε προσλάβει ὡς ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Π. Καλλιγᾶν, τούτου δὲ παραιτηθέντος τῇ 7 Μαΐου 1883, ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπουργείου τούτου ὁ πρωθυπουργὸς Χ. Τρικούπης, ὅστις διετέλεσεν ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν μέχρι τῆς πτώσεως τῆς κυβερνήσεως (19 Ἀπριλίου 1885), ὅτε τὸν διεδέχθη ὁ Θ. Π. Δηλιγιάννης. Κατὰ τὸ μακρὸν τοῦτο διάστημα τῆς κυβερνήσεώς του ὁ Χ. Τρικούπης, ἐφαρμόζων τὴν δημοσιονομικήν του πολιτικὴν τῆς ἀναδημιουργίας ὅλων τῶν κλάδων καὶ τῆς ἐνισχύσεως τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, διὰ τῆς ἐκτελέσεως δημοσίων ἔργων, ἀνέπτυξε τὸ φορολογικὸν σύστημα καὶ προῆλθεν εἰς τήν, μετὰ τῶν τραπε-

Digitized by Google

ζῶν Κωνσταντινουπόλεως καὶ Προνομιούχου Τραπέζης Ἠπειροθεσσαλίας, σύμβασιν τῆς 24 Νοεμβρίου 1883 περὶ δανείου 170 ἑκ. πρὸς 5 %, κυρωθεῖσαν διὰ τοῦ νόμου ‚ΑΡΚΗ΄ τῆς 4 Ἰανουαρίου 1884. συμπληρωθεῖσαν διὰ τῆς μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης συμβάσεως τῆς 24 Νοεμβρίου 1883. Σκοπὸς τοῦ δανείου ἦτο ἡ ἀπόδοσις τῶν εἰς τὰς τραπέζας ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ ὀφειλομένων, πρὸς ἄρσιν αὐτῆς. Ἐκ τοῦ δανείου τούτου ἐπραγματοποιήθη ὀνομαστικὸν κεφάλαιον 100 ἑκ. καὶ καθαρὸν προϊὸν αὐτῶν 69.786.000, ἐξ ὧν 34 ἑκ. ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς ἄρσιν τῆς ἀναγκαστικῆς, τὰ δὲ λοιπὰ διετέθησαν εἰς διαφόρους ἀνάγκας τοῦ κράτους ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ. Οὕτως ἤρθη, ἀποτόμως καὶ ἄνευ τῆς προσηκούσης προπαρασκευῆς τῶν οἰκονομικῶν τῆς χώρας, τῇ 31 Δεκεμβρίου 1884, ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Χ. Τρικούπη. Ἀλλ' ἡ οἰκονομικὴ κρίσις, ἀρξαμένη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1883, εἶχεν ἐπιδεινωθῆ καὶ ἡ ἄρσις συνετελεῖτο ἐν πλήρει κρίσει. Σημειωτέον ὅτι, προηγουμένως, δυνάμει συμβάσεως ἀπὸ 24 Δεκεμβρίου 1884, τὸ κράτος ἔλαβε δάνειον 9 ἑκατομ. δρχ. ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν. Κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1885, εὐθὺς μετὰ τὴν ἄρσιν, ἡ κυβέρνησις προεξώφλησεν ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν ἔντοκα γραμμάτια τριῶν ἑκατομμυρίων. Οἱ ὅροι τοῦ δανείου τῶν 170 ἑκ. κατέστησαν ἐπαχθέστατοι.

Αἱ ἐκλογαὶ τῆς 7 Ἀπριλίου 1885 ἔφερον τὴν κυβέρνησιν Θ. Π. Δηλιγιάννη, οὗτος δέ, ὡς ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν, πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν δαπανῶν τῆς κατὰ Σεπτέμβριον 1885 κηρυχθείσης, ἕνεκα τοῦ πραξικοπήματος τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, ἐπιστρατεύσεως, ἔλαβε προσωρινὰ δάνεια ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν καὶ κατόπιν, διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος 20 Σεπτεμβρίου 1885, κυρωθέντος διὰ τοῦ νόμου ‚ΑΣΟΓ΄, προῆλθεν εἰς σύμβασιν μετ' αὐτῆς περὶ δανείου 12 ἑκ. εἰς μεταλλικὸν καὶ 12 ἑκ. ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ, δι' ἑτέρας δὲ συμβάσεως περὶ δανείου μετὰ τῆς Ἰονικῆς Τραπέζης ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς Τραπέζης Ἠπειροθεσσαλίας ἀφ' ἑτέρου, κυρωθεισῶν διὰ τῶν νόμων ‚ΑΣΟΔ΄ καὶ ‚ΑΣΟΕ΄ τοῦ 1885, ἐνομοθετεῖτο ἐπίσης ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία. Ἐξέδωκε δ' ἐπίσης καὶ τὸ λεγόμενον «πατριωτικὸν» δάνειον, ὡς ἄτοκον, ἀποσβεστέον διὰ κληρώσεων μετ' ἀμοιβῶν τινων, μικρὰν ὅμως σχὸν ἐπιτυχίαν.

Διὰ τῆς μετὰ τῶν τραπεζῶν Ἐθνικῆς, Ἰονικῆς καὶ Ἠπειροθεσσαλίας συμβάσεως τῆς 10 Δεκεμβρίου 1885, συνωμολογήθη νέον πρὸς τὴν κυβέρνησιν δάνειον 18 ἑκ. δρχ. εἰς τραπεζογραμμάτια τῆς μιᾶς καὶ τῶν δύο δραχμῶν, ἐλαττωθὲν εἰς δρχ. 14 ἑκ. διὰ τῆς ἀπὸ 20 Μαΐου 1887 συμβάσεως, διὰ τῆς ὁποίας ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ἐχορήγησε δάνειον 4.000.000 δρχ. πρὸς ἀγορὰν τῶν ἀποσυρομένων ἐκ τῆς κυκλοφορίας ἰσαρίθμων μονοδράχμων καὶ διδράχμων. Ἕτερον δάνειον εἰς χρυσόν, πρὸς πληρωμὴν στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν προμηθειῶν, συνωμολογήθη μετὰ τῶν τραπεζῶν Ἐθνικῆς, Ἠπειροθεσσαλίας, Κωνσταντινουπόλεως καὶ Βιομηχανίας, διὰ τοῦ νόμου τῆς 31 Μαΐου 1886 φρ. 25.000.000, δι' ἐντόκων γραμματίων, ἐπὶ ἐγγυήσει τῶν μονοπωλίων, τὸ ὁποῖον βραδύτερον ἐξωφλήθη διὰ τοῦ δανείου τῶν 135 ἑκ. (τῶν μονοπωλίων). Τὴν 23 Νοεμβρίου 1887 συνωμολογήθη προκαταβολὴ φρ. 10.200.000 μετὰ τῶν τραπεζῶν Ἐθνικῆς, Ἠπειροθεσσαλίας, Κωνσταντινουπόλεως καὶ Βιομηχανίας, ἵνα χρησιμεύσῃ διὰ τὴν πληρωμὴν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ἐξωτερικοῦ δανείου. Καὶ δεύτερον δάνειον συνήφθη κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος, τῶν 15 ἑκ. δραχ., διὰ τῆς συμβάσεως τῆς 8 Σεπτεμβρίου 1887 μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, πρὸς ἐξόφλησιν διαφόρων προσωρινῶν δανείων.

Ὁ Τρικούπης, κρατήσας τὴν κυβέρνησιν καὶ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν ἀπὸ τῆς 9 Μαΐου 1886 μέχρι τῆς 24 Ὀκτωβρίου 1890 συνεχῶς, ἐπανέλαβε τὴν πολιτικὴν τῶν ἐξωτερικῶν δανείων, συνάψας τὸ δάνειον τῶν δραχμῶν 135 ἑκατομμυρίων, τὸ κληθὲν τῶν μονοπωλίων, διὰ τῆς ἀπὸ 10 Ἰουνίου 1887 συμβάσεως, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νόμου ‚ΑΥΟΔ΄ τοῦ 1887. Ἐκ τοῦ δανείου τούτου προέκυψε καθαρὸν προϊὸν 90.900.000, διετέθησαν δὲ 26 ἑκατομμύρια διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν τριῶν θωρηκτῶν, 13 ἑκατομμύρια εἰς πληρωμὴν τοκομεριδίων καὶ 52 εἰς ἀπόσβεσιν παλαιῶν χρεῶν. Διὰ τῆς συμβάσεως τῆς 5/17 Μαΐου 1889, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νόμου ‚ΑΨ΄ τοῦ 1889. συνωμολόγησεν ὁ Τρικούπης τὸ πάγιον δάνειον τῶν 30 ἑκατομμυρίων, ἐκδοθὲν πρὸς 68 ½ %, τοῦ ὁποίου τὸ καθαρὸν προϊὸν ἀνῆλθεν εἰς 20.436.000 καὶ διετέθη ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δημοσίου χρέους. Κατ' ἀκολουθίαν τούτου ἡ δημοσία πίστις ἤρξατο κλονιζομένη. Τὸ ἕτερον πάγιον δάνειον τῶν 125 ἑκατομμυρίων φράγκων τοῦ 1889 ἐξεδόθη πρὸς 72 ¾ % καὶ ἀπέδωκε καθαρὸν προϊὸν 91 ἑκατομμύρια. διετέθη δὲ εἰς ἀπόσβεσιν τοῦ δανείου τοῦ 1879, τοῦ δανείου τοῦ σιδηροδρόμου Μύλων—Καλαμῶν καὶ Μεσολογγίου—Ἀγρινίου καὶ τὸ ὑπόλοιπον ἐξ 8 ἑκατομμυρίων εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δημοσίου χρέους. Τὰ δύο ταῦτα δάνεια, τῶν 30 καὶ τῶν 125 ἑκατομμυρίων, ἀπέρρευσαν ἐκ τοῦ νόμου ‚ΑΨ΄ τῆς 2 Φεβρουαρίου 1889 «Περὶ συμπληρώσεως καὶ μετατροπῆς δανείων».

Τὸ δάνειον πρὸς κατασκευὴν τοῦ σιδηροδρόμου Πειραιῶς—Λαρίσης, ἐκδοθὲν πάγιον δυνάμει τοῦ νόμου ‚ΑΨΜΕ΄ τῆς 7 Ἀπριλίου 1889 διὰ 60 ἑκατομμύρια, ἀντὶ τῶν ψηφισθέντων 89.875.000, ἐπὶ τιμῇ ἐκδόσεως 89 % διὰ 45 ἑκατομμύρια καὶ 86% διὰ 15 ἑκατομμύρια, ἀπέδωκε καθαρὸν προϊὸν 53 ἑκατομμυρίων. Ἐξ αὐτοῦ 38 διετέθησαν πρὸς πληρωμὴν τοκοχρεωλυσίων καὶ ἄλλων ὑποχρεώσεων εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ 15 ἑκατομμύρια εἰσῆλθον εἰς τὸ ταμεῖον τοῦ δημοσίου. Τὰ πάγια δάνεια κατεστάθησαν χρεωλυτικὰ διὰ τοῦ νόμου περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου τοῦ 1898.

3) *Αἱ ἐκλογαὶ τῆς 4 Ὀκτωβρίου καὶ αἱ συνέπειαι αὐτῶν.* Αἱ ἐκλογαὶ τῆς 4 Ὀκτωβρίου 1890 ἀπέληξαν εἰς ἧτταν τῆς κυβερνήσεως. Ἀναλαβὼν τῇ 24 Ὀκτωβρίου 1890 τὴν κυβέρνησιν ὁ Θ. Π Δηλιγιάννης ὡς πρωθυπουργὸς μετὰ τοῦ Κ. Καραπάνου ὡς ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, ἐπηγγέλθη τὴν εἰς ἀκέραιον πληρωμὴν τῶν τοκοχρεωλυσίων. Ὁ ἀναλαβὼν τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν Κ. Καραπάνος ἦτο ἐκ τῶν διακεκριμένων πολιτικῶν καὶ πρακτικῶν οἰκονομολόγων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ ἐνέπνεεν ἐμπιστοσύνην. Ἅμα δὲ τῇ ἀναλήψει, τῇ 24 Ὀκτωβρίου 1890, ἀπηύθυνε πρὸς ἁπάσας τὰς οἰκονομικὰς ἀρχὰς τοῦ κράτους ἐγκύκλιον, διὰ τῆς ὁποίας ἐτόνιζε πρὸς αὐτὰς ὅτι «ἡ μετὰ ζήλου ἐκτέλεσις τῆς ὑπηρεσίας καὶ τῶν καθηκόντων ἐπιβάλλεται στενότερον σήμερον πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ κυρίου σκοποῦ τῆς κυβερνήσεως, ὅστις εἶναι ἡ πραγματικὴ βελτίωσις τῶν οἰκονομικῶν τοῦ κράτους, διὰ συνετῆς καὶ χρηστῆς διαχειρίσεως αὐτῶν καὶ ἡ ἀληθὴς ἐνίσχυσις τῆς δημοσίας πίστεως διὰ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ δημοσίου». Ἔχων ὁ Κ. Καραπάνος πλήρη γνῶσιν τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τοῦ κράτους, ἀπέβλεψεν εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῶν πόρων αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν μετὰ τῶν δανειστῶν του συνεννόησιν διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ μονοπωλίου τοῦ καπνοῦ, κατὰ τὸ ἐν Τουρκίᾳ τότε λειτουργοῦν μονοπώλιον τοῦτο. Διαφωνήσας ὅμως περὶ τούτων πρὸς τὸν πρωθυπουργὸν Δηλιγιάννην παρῃτήθη. Τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν ἀνέλαβε τότε (26 Αὐγούστου 1891) ὁ ἴδιος ὁ πρωθυπουργός.

Ἡ ὑπηρεσία τῶν δανείων τῆς α' ἑξαμηνίας 1891 ἐξοικονομήθη διὰ ἐντόκων γραμματίων καὶ διὰ τοῦ κατὰ Μάϊον 1891 συναφθέντος προσωρινοῦ δανείου φρ. 6.250.000. Ἐπηκολούθησεν ἡ ἐκ τῶν πενιχρῶν μεταλλικῶν ἀποταμιευμάτων τῆς χώρας κατὰ τὰ ἔτη 1891 καὶ 1892 ἐκπλήρωσις τῶν ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν δανείων ὑποχρεώσεων τῆς χώρας, ἀγωνιζομένης, ἀντὶ πάσης θυσίας, ν' ἀποφύγῃ, τῇ συνδρομῇ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, τὴν πτώχευσιν. Διὰ συμβάσεως δὲ τῆς 10 Φεβρουαρίου 1892, κυρωθείσης διὰ τοῦ νόμου ‚ΒΑ΄ τοῦ 1892, ἡ τράπεζα, ἐπὶ εἰκοσιπενταετεῖ ἀνανεώσει τοῦ ἐκδοτικοῦ της προνομίου, ἐξηγόρασε κεφάλαιον, τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν καταβαλλομένην ἐτησίως παρ' αὐτῆς πρὸς τὸ κράτος συμμετοχὴν εἰς τὰ κέρδη της, ἀντὶ δραχ. 3.504.000, καταβληθεισῶν εἰς χρυσὸν ἐπὶ τιμῇ δρ. 1.40 ἀνὰ φράγκον. Ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ 1891, ἀναγράφων ἔσοδα 96.521.426 καὶ ἔξοδα 99.256.590, ἐνεφάνιζεν ἔλλειμμα, τὸ ὁποῖον οἱ γνωρίζοντες τὰ πράγματα ὑπελόγιζον ἔτι ἀνώτερον. Μετὰ τὴν παραίτησιν τοῦ Κ. Καραπάνου, ὁ πρωθυπουργὸς Θ. Δηλιγιάννης ἐπεμελεῖτο αὐτοπροσώπως τῆς ἐκτελέσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ μετὰ τῆς διακρινούσης αὐτὸν φειδοῦς τοῦ δημοσίου χρήματος, ἔκτακτος δ' εὐφορία τοῦ 1891 καὶ κατ' ἀκολουθίαν αὐτῆς ἱκανοποιητικὴ ἀπόδοσις τῶν φόρων ἐπέτρεψαν τὴν ἐκ τῶν τακτικῶν ἐσόδων πληρωμὴν τοῦ τοκοχρεωλυσίου κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1891. Ἐπὶ πλέον, ἡ κυβέρνησις Δηλιγιάννη ἐπέβαλεν αὔξησιν τῆς τιμῆς τοῦ πετρελαίου τοῦ μονοπωλίου καὶ τῶν εἰσαγωγικῶν τελῶν, πλὴν τοῦ σίτου καὶ τῆς σακχάρεως, κατὰ 15 %, αὔξησιν κατὰ 1 λεπτὸν κατ' ὀκᾶν τοῦ δασμοῦ τοῦ σίτου καί τινα ἄλλα φορολογικὰ μέτρα, ἐξ ὧν προσεδόκα αὔξησιν ἐσόδων δρ. 3.765.236. Ἀλλ' ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων λόγων, καὶ ἰδίως ἐκ τῆς ἐνσκηψάσης σταφιδικῆς κρίσεως, τὰ ἔσοδα τοῦ κράτους ἐκάμπτοντο, ἡ δὲ τιμὴ τοῦ ἐπὶ Παρισίων συναλλάγματος ὑψοῦτο εἰς μέσον ὅρον κατὰ τὸ 1891 εἰς δρ. 1.29, κατὰ τὸ 1892 δρ. 1.43 κατὰ τὸ 1893 δρ. 1.60, κατὰ τὸ 1894 δρ. 1.74 καὶ κατὰ τὸ 1895 δρ. 1.80 (ἀνωτάτη τιμὴ 1,90). Ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία, ἥτις, κατὰ μέσον ὅρον, ἀνήρχετο κατὰ τὸ 1889 εἰς 37.874.032 καὶ κατὰ τὸ 1890 εἰς 47.914.942, εἶχεν ἀναβιβασθῆ κατὰ τὸ 1891 εἰς 52.787.113 καὶ κατὰ τὸ 1892 εἰς 56.125.095.

Ἡ οἰκονομικὴ κρίσις, ἡ ἔναντι αὐτῆς ἀνεπάρκεια τῆς κυβερνήσεως τοῦ Δηλιγιάννη καὶ αἱ κατ' αὐτοῦ ῥᾳδιουργίαι τοῦ πολιτικοῦ καὶ τραπεζιτικοῦ συγκροτήματος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, προεκάλεσαν τὴν ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἀπαλλαγὴν τῆς κυβερνήσεως (18 Φεβρουαρίου 1892) καὶ τὸν σχηματισμὸν τῆς ὑπὸ τὸν Κ. Κωνσταντόπουλον μεταβατικῆς κυβερνήσεως, ὅστις προσέλαβεν ὡς ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν πρόεδρον τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου Σπ. Δεϊμέζην.

Μὲ τὸ ἔτος 1890 κλείει ἡ περίοδος τῶν ἐξωτερικῶν δανείων τοῦ κράτους, τοῦ ὁποίου ἡ πίστις κλονίζεται. Ἡ ἐκπλήρωσις τῶν ἐξωτερικῶν ὑποχρεώσεων διὰ ἐξωτερικῶν δανείων, ὑπὸ βαρυτάτους ὅρους συνομολογηθέντων ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Χ. Τρικούπη, κατὰ τὰ ἔτη 1884—1890, ἦτο τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς περιόδου ταύτης. Ὅταν ἡ πηγὴ αὐτὴ ἐστείρευσεν, ηὔξανεν ὁσημέραι ἡ ὑπερτίμησις τοῦ ξένου συναλλάγματος, ἐξωγκοῦτο ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία εἰς τὸ ἀνώτατόν της ὅριον καὶ ἡ θέσις τῶν οἰκονομικῶν τοῦ κράτους καθίστατο κρισιμωτέρα. Δι' οἰκονομικῶν συνδυασμῶν καὶ προσωρινῶν δανείων, τῇ συνδρομῇ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἡ κυβέρνησις τοῦ Θ. Π. Δηλιγιάννη, μὲ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Κ. Καραπᾶνον (24 Ὀκτωβρίου 1890 – 26 Αὐγούστου 1891) καὶ τὸν Θ. Π. Δηλιγιάννην (μέχρι 18 Φεβρουαρίου 1892), ἠγωνίσθη ν' ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ὑποχρεώσεις τοῦ κράτους κατὰ τὰ ἔτη 1891 καὶ 1892.

4) *Αἱ ἐκλογαὶ τῆς 3 Μαΐου 1892 καὶ ἡ πτώχευσις τοῦ 1893.* Ὁ Χ. Τρικούπης, θριαμβεύσας κατὰ τὰς ἐκλογὰς τῆς 3 Μαΐου 1892, χάρις εἰς τὴν ἣν ἐνέπνεε γενικὴν πεποίθησιν ὅτι ἤθελεν ἀποσοβήσει τὴν πτώχευσιν, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν κυβέρνησιν τῇ 10 Ἰουνίου 1892 ὡς πρωθυπουργὸς καὶ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν. Ἐπεδόθη δὲ συντόνως εἰς τὴν αὔξησιν τῶν δημοσίων ἐσόδων, ηὔξησε τὰ εἰσαγωγικὰ τέλη, καὶ αὐτῆς τῆς σακχάρεως καὶ τῶν σιτηρῶν, τὸν φόρον τῶν ἀροτριώντων κτηνῶν κατὰ δύο δεκατημόρια, τὸ ἐπὶ τοῦ οἴνου, προσδοκῶν νέον ἔσοδον ἐντὸς τοῦ 1892 δραχ. 2.398.839. Παρ' ὅλας ὅμως τὰς αὐξήσεις ταύτας, τὸ σύνολον τῶν εἰσπραχθέντων κατὰ τὸ 1893 ἀνῆλθε μόνον εἰς δραχμὰς 96.731.414. Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα παρέσχε δάνειον φρ. χρ. 700.000 (σύμβασις τῆς 7 Ἰουλίου 1892). Ἀλλ' οἱ πόροι οὗτοι ἦσαν ἀνεπαρκεῖς καὶ ἐδέησε, διὰ συμβάσεως τῆς 11 Μαΐου 1892 (νόμος ‚ΒΜΔ΄ τῆς 25 Ἰουλίου 1892), ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα, ἡ τῆς Ἠπειροθεσσαλίας καὶ ἡ τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ χορηγήσωσιν εἰς τὴν κυβέρνησιν δάνειον φρ. 16.500.000. Καὶ οἱ πόροι οὗτοι ἐξηντλοῦντο, μόνον δὲ ἐκ συνάψεως ἐξωτερικοῦ δανείου ἀπέμενεν ἐλπὶς σωτηρίας καὶ πρὸς τοῦτο ἐδόθη διὰ τοῦ νόμου ‚ΒΞΖ΄ τῆς 31 Ἰουλίου 1892 ἡ ἄδεια συνομολογήσεως νέου δανείου καὶ ἐψηφίσθη προσέτι ὁ νόμος ‚ΒΡΙΕ΄ τῆς 22 Δεκεμβρίου 1892 περὶ πληρωμῆς εἰς χρυσὸν ἐσόδων τινῶν, ὅπως ταῦτα ἐκχωρηθῶσιν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δανείου. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ κυβέρνησις παρέσχε πᾶσαν συνδρομὴν εἰς τοὺς οἰκονομικοὺς ἀκολούθους τῶν ἐν Ἀθήναις πρεσβειῶν, τῆς ἀγγλικῆς Λόου καὶ τῆς γαλλικῆς Ροῦ, πρὸς μελέτην τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τοῦ Κράτους καὶ τῆς χώρας, τὴν ὁποίαν μελέτην αὐτὴ ἡ κυβέρνησις προεκάλεσεν.

Ὁ Τρικούπης μετὰ ματαίας, κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ 1893, προσπαθείας νὰ ἐπιτύχῃ ἐξωτερικὸν δάνειον, παρῃτήθη καὶ κατὰ τὴν 3 Μαΐου 1893 ἐσχηματίσθη ἡ κυβέρνησις τοῦ Σωτ. Σωτηροπούλου ὡς πρωθυπουργοῦ καὶ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν. Στερουμένη ὅμως αὕτη χρηματικῶν μέσων καὶ ἰδίως μεταλλικοῦ διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἐξωτερικῶν δανείων, διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 30 Μαΐου 1893 «Περὶ συνομολογήσεως δανείου δραχ. 100.000.000», βασισθέντος ἐπὶ τοῦ προμνησθέντος νόμου ‚ΒΞΖ΄, προέβη εἰς τὴν ἔκδοσιν «δανείου κεφαλαιοποιήσεως» (Funding) φρ. 100 ἑκατ., ὅπως, διὰ τῶν ὁμολογιῶν του, ἐξοφλῶνται τὰ τοκομερίδια τῶν εἰς χρυσὸν δανείων τῶν ἐτῶν 1881, 1884, 1889 καὶ 1890. δηλαδὴ ἐκτὸς τοῦ δανείου τῶν μονοπωλίων καὶ τοῦ τελευταίου δανείου τῶν 16 ½ ἑκατ. Ἀλλὰ τὸ δάνειον τοῦτο ἐπραγματοποιήθη μόνον διὰ 9 ἑκατ. φράγκων.

Ὁ Τρικούπης, ἐπανελθὼν τῇ 30 Ὀκτωβρίου 1893 ὡς πρωθυπουργὸς καὶ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν καὶ ἀποτυχὼν εἰς τὰς προσπαθείας αὐτοῦ πρὸς σύναψιν ἐξωτερικοῦ δανείου, προέβη διὰ τοῦ νόμου ‚ΒΡϞΕ΄ τῆς 10 Δεκεμβρίου 1893 εἰς τὴν ἀκύρωσιν τοῦ διατάγματος τῆς 30 Μαΐου 1893, ὡς ἀκύρου, «καθὸ ἀντιβαίνοντος εἰς τὰς διατάξεις τῶν ἐφ' ὧν ἐρείδεται νόμων». Διὰ τοῦ αὐτοῦ δὲ νόμου (ἄρθρ. 2), ὡρίσθη ὅτι «μέχρις οὗ εἰδικὸς νόμος ὁριστικῶς κανονίσῃ τὰ περὶ τῶν ἐν ἄρθροις 4 καὶ 5 τοῦ ἀνωτέρω βασιλικοῦ διατάγματος προσωρινῶν καὶ ὁριστικῶν τίτλων, καταβάλλονται προσωρινῶς τοῖς ὁμολογιούχοις, τριάκοντα τοῖς ἑκατὸν εἰς χρυσὸν ἐπὶ τῶν ἑκάστοτε ληξιπροθέσμων τόκων». Ταυτοχρόνως ἐψηφίσθη ὑπὸ τῆς βουλῆς ὁ νόμος ‚ΒΡϞΣΤ΄ τῆς 11 Δεκεμβρίου 1893 «Περὶ ὑπηρεσίας ἐθνικῶν δανείων», διὰ τοῦ ὁποίου ἐπετράπη εἰς τὴν κυβέρνησιν νὰ προέλθῃ εἰς διαπραγματεύσεις πρὸς τοὺς ὁμολογιούχους τῶν εἰς χρυσὸν ἐθνικῶν δανείων, ἤτοι τῶν χρεωλυτικῶν τῶν ἐτῶν 1881, 1884, 1887 καὶ 1890 καὶ τῶν παγίων τοῦ ἔτους 1889, πρὸς μεταρρύθμισιν τῆς ὑπηρεσίας αὐτῶν σχετικῶς πρὸς τὸν τόκον, τὰ χρεωλύσια καὶ τὰς εἰς ἐγγύησιν αὐτῶν παραχωρημένας προσόδους ἐκ φόρων, τελῶν, μονοπωλίων, ἐκχωρήσεων καὶ δικαιωμάτων οἱωνδήποτε. Διὰ τοῦ αὐτοῦ νόμου ὡρίσθη ὅτι, μέχρι τῆς νομοθετικῆς ἐγκρί-

Digitized by Google

σεως τοῦ ὁριστικοῦ διακανονισμοῦ τῆς ὑπηρεσίας τῶν δανείων τούτων, καταβάλλονται προσωρινῶς τοῖς ὁμολογιούχοις 30 % εἰς χρυσὸν ἐπὶ τῶν ἑκάστοτε πληρωτέων τοκομεριδίων. Αἱ ὑπέγγυοι πρόσοδοι ἐκ φόρων, μονοπωλίων, ἐκχωρήσεων καὶ δικαιωμάτων οἱωνδήποτε ὡρίσθη, διὰ τοῦ αὐτοῦ νόμου, ὅτι εἰσάγονται εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον, ἀρθεισῶν οὕτω τῶν διὰ τῶν περὶ τῶν δανείων τούτων δεδομένων ἐγγυήσεων καὶ ἀσφαλειῶν. Ἡ πτώχευσις ἐσημείωσε τὴν ἀποτυχίαν τοῦ δημοσιονομικοῦ προγράμματος τοῦ μεγαλεπηβόλου πολιτικοῦ καὶ ἡ γενικωτέρα οἰκονομικὴ κρίσις συνέβαλεν εἰς τὴν παραίτησίν του (12 Ἰανουαρίου 1895) καὶ εἰς τὴν ἐκλογικήν του ἀποτυχίαν. Γεωργικὴ καὶ ἐμπορικὴ κρίσις τῶν πλουσιωτέρων ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδος, ἧς τὰ ἀποτελέσματα ἐγένοντο αἰσθητὰ καὶ εἰς τὰ λοιπὰ τῆς Ἑλλάδος ἐμπορικὰ κέντρα καὶ ὑπερτίμησις τοῦ ξένου συναλλάγματος, ἐδημιούργουν εἰς ἄκρον κρίσιμον κατάστασιν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἔτους 1894. Ἐξαίρεσις τῆς περικοπῆς τῶν τοκομεριδίων ἐγένετο διὰ τὰ προσωρινὰ δάνεια εἰς χρυσὸν ἢ εἰς τραπεζογραμμάτια, ὀφειλόμενα, κατὰ τὸ ὅλον σχεδόν, ὑπὸ τῶν τότε προνομιούχων τραπεζῶν (Ἐθνικῆς, Ἰονικῆς, Ἠπειροθεσσαλίας), ἔτι δὲ καὶ διὰ πάντα τὰ εἰς τραπεζογραμμάτια δάνεια, εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ὁποίων ὑπήχθη καὶ τὸ εἰς χρυσὸν δάνειον τῶν 16 ½ ἑκατ., ἀποδεκτῆς γενομένης ὑπὸ τῶν ὁμολογιούχων τῆς τροπῆς αὐτοῦ εἰς τραπεζογραμμάτια εἰς τὸ ἄρτιον καί τινα ἄλλα. Ἡ ἐξαίρεσις τῶν εἰς τραπεζογραμμάτια δανείων κύριον λόγον εἶχεν ὅτι τὴν πτώχευσιν ὑπηγόρευσεν ἰδίως ἡ ἀνάγκη ἐκ τῆς τοῦ κράτους ἀδυναμίας νὰ καταβάλῃ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἐξωτερικῶν δανείων καὶ διότι λόγοι ὑπερτάτου δημοσίου συμφέροντος ἐπέβαλον νὰ μὴ παρασυρθῇ εἰς τὸ ναυάγιον ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα καὶ αἱ λοιπαὶ προνομιοῦχοι τράπεζαι, εἰς τὰ χαρτοφυλάκια τῶν ὁποίων, κατὰ τὸ πλεῖστον, εὑρίσκοντο τὰ εἰς τραπεζογραμμάτια δάνεια. Ἑπομένως, ἡ πτώχευσις τοῦ 1893 περιωρίσθη εἰς τὰ εἰς χρυσὸν ἐξωτερικὰ δάνεια. Αἱ εἰς ἕκαστον τῶν ἐξωτερικῶν δανείων τῶν ἐτῶν 1881, 1884, 1887, 1889, 1890 καὶ 1893 παραχωρημέναι ἐγγυήσεις, ἀφορῶσαι εἰς ἔσοδα ἐκ φόρου καταναλώσεως καπνοῦ καὶ ἄλλα ὑπέγγυα, καὶ ἰδίως τὰ ἐκχωρημένα εἰς τὴν ἑταιρείαν τῶν μονοπωλίων διὰ τὸ δάνειον τοῦ 1887 δὲν ἀνεχαίτισαν τὴν μείωσιν τῆς ὑπηρεσίας τῶν δανείων καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Τρικούπη ἄρσιν τῶν ἐγγυήσεων, διότι, κατ' ἀρχὴν κρατοῦσαν ἐν τῇ δημοσιονομικῇ ἐπιστήμῃ, ἕκαστον κράτος ἔχει πρωτίστως τὸ θεμελιῶδες καθῆκον τῆς αὐτοσυντηρήσεως καὶ μόνον ἐν περιπτώσει κακῆς πίστεως, καὶ οὐχὶ πραγματικῆς ἀνάγκης, δύναται νὰ ὑποστῇ διεθνῆ πίεσιν διὰ τὴν μὴ ἐκπλήρωσιν τῶν ὑποχρεώσεων τούτων.

Ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Τρικούπη δὲν δύναται νὰ κριθῇ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐξ οἰκονομικῆς ἀπόψεως, διότι εἶναι ἀλληλένδετος πρὸς τὰ πολιτικὰ σχέδια καὶ τὰς προβλέψεις τοῦ μεγαλεπηβόλου πολιτικοῦ περὶ προσεχοῦς, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, ἐπιλύσεως τοῦ Ἀνατολικοῦ προβλήματος. Ἡ Ἑλλάς, ταλανισθεῖσα κατὰ τὴν μακρὰν ἀπὸ τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου μέχρι τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου περίοδον καί, ἕνεκεν τῶν ἐπιστρατεύσεων, καταναλωθεῖσα οἰκονομικῶς, δὲν ἔτυχεν ἱκανοποιήσεως, δι' ἐπεκτάσεως τῶν ὁρίων καὶ τοῦ πληθυσμοῦ της, ἀντιστοίχου πρὸς τὰ βάρη καὶ τὰς θυσίας της. Ἐν τούτοις, ἡ ἐπέκτασις αὕτη τοῦ κράτους ἀνεπτέρωσε τὰς ἠθικὰς δυνάμεις τοῦ λαοῦ. Ἡ καταβληθεῖσα προσπάθεια διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν ἐκδηλοῦται εἰς τὰ τακτικὰ ἔσοδα τοῦ κράτους, τὰ ὁποῖα ἀπὸ παλαιὰς δραχμὰς 41 582 801 τοῦ 1881 ἀνῆλθον εἰς νέας δραχμὰς 96.723 478 τοῦ 1893, ἵνα οὕτω κατασταθῇ δυνατὴ ἡ ἐκπλήρωσις τῶν δανειακῶν του ὑποχρεώσεων. Ἐξ ἄλλου, τὸ ἀνοργάνωτον τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν, καὶ δὴ τῶν οἰκονομικῶν, παρὰ τὰς καταβληθείσας ὑπὸ τοῦ Τρικούπη πρὸς ἀναδιοργάνωσιν τοῦ ὅλου διοικητικοῦ συστήματος προσπαθείας, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς διαγωνισμῶν διὰ τὸν διορισμὸν καὶ τῆς μονιμότητος τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, ἡ ἔλλειψις φορολογικῆς συνειδήσεως καὶ ἰδιαίτατα ἡ πτωχεία τοῦ λαοῦ καὶ τῆς παραγωγῆς ἡ πενιχρότης καὶ τῶν μέσων συγκοινωνίας ἡ ἔλλειψις, ἡ ἐκ τῆς ὑποτιμήσεως καὶ ἀζητησίας τῆς σταφίδος ἐν τῷ ἐξωτερικῷ στείρευσις τῆς κυριωτέρας πηγῆς εἰσαγωγῆς ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος καὶ ἡ ἕνεκα τούτου γενικωτέρα γεωργικὴ καὶ ἐμπορικὴ κρίσις τῆς Ἑλλάδος, ἡ ἐμπαθὴς κατὰ τοῦ Χ. Τρικούπη, κατὰ τὰς δύο μακρὰς ἰδίως πρωθυπουργίας του, ἀντιπολίτευσις, ἡ ἐξαναγκάζουσα τὴν κυβέρνησιν αὐτοῦ νὰ ὑποκύπτῃ εἰς κομματικὰς πιέσεις, ἀποτρεπούσας αὐτὴν ἐκ τῆς ἐπιβαλλομένης φειδωλῆς διαχειρίσεως, καὶ τἀνάπαλιν ἡ λυσσώδης κατὰ τῆς κυβερνήσεως τοῦ φύσει φειδωλοῦ Θ. Π. Δηλιγιάννη ἀντιπολίτευσις, ἡ κλονίζουσα τὸν ἀναποφάσιστον αὐτοῦ χαρακτῆρα ἐπὶ τῶν μεγάλων ἐθνικῶν ζητημάτων καὶ ἐξωθοῦσα αὐτὸν εἰς ἐπιστρατεύσεις, οἵα ἡ τοῦ 1885, πάντα ταῦτα ἐματαίουν τὰς ἐκ τῆς ἑκάστοτε ἐπιβολῆς νέων φόρων προσδοκίας περὶ ἐπιτεύξεως ἰσοζυγίου τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ ἀπεδείκνυον ὅτι ἡ ἀπόδοσις τῶν φόρων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπερβῇ τὸ ἐκ τῆς φορολογικῆς ἱκανότητος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐπιβαλλόμενον ἀνώτατον ὅριον.

Ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Τρικούπη, ὑπερμέτρως ἐπιβαρύνασα τὸ κράτος, δημιουργήσασα δὲ ἐπαχθέστατα βάρη διὰ οἰκονομικῶν συνδυασμῶν καὶ ὑποχρεώσεων ἐκ δανείων, τὰ ὁποῖα ἐξεμεταλλεύθη ποικιλοτρόπως, ἐνίοτε δὲ καὶ κακοήθως, ἡ ἀπληστία ξένων χρηματιστῶν, δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν πτώχευσιν. Ἐντονωτάτη φορολογικὴ προσπάθεια, ἀναγαγοῦσα τὸν κατὰ κεφαλὴν φόρον ἀπὸ 19 τοῦ ἔτους 1874 εἰς 37,50 τοῦ ἔτους 1893, δὲν κατεστάθη δυνατὸν ν' ἀναγαιτίσῃ τὴν πτώχευσιν, εἰς ἣν μοιραίως ὡδήγησεν ἡ σπατάλη καὶ ἡ κομματικὴ ἀκολασία. Ταύτην ἠδύνατο ν' ἀναχαιτίσῃ μόνον ἀνάλογος πρὸς τὰς γενομένας θυσίας καὶ ἔγκαιρος πραγματοποίησις τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ κράτους, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπέβλεπον ἰδίως αἱ στρατιωτικαὶ καὶ ναυτικαὶ παρασκευαί.

Ἡ πτώχευσις ἐπήνεγκεν ἀνατίμησιν τοῦ ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος, ὥστε ἡ ἀνωτάτη αὐτοῦ τιμὴ ἐπὶ Παρισίων ἀνῆλθε, κατὰ τὸ 1893, μέχρι δραχ. 1.86, κατὰ δὲ τὸ 1895 μέχρι δραχ. 1.90 καὶ κατὰ τὸ 1896 μέχρι δραχ. 1.78. Ὡς ἐκ τούτου, διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ χρέους, εἰ καὶ ἐλαττωθεῖσαν εἰς 30 %, πράγματι, ὡς ἐκ τῆς ἀνυψώσεως τοῦ μέσου ὅρου τῆς ἐπικαταλλαγῆς ἀπὸ 1.43 (τοῦ 1892) εἰς 1.80 (τοῦ 1895), ἐχρειάζοντο 37 μονάδες περισσότεραι ἀνὰ φράγκον χρυσοῦν, οὕτω δὲ ἐξουδετεροῦτο ἐν μέρει ἡ ἐκ τῆς πτωχεύσεως ἐλάττωσις τοῦ βάρους τοῦ προϋπολογισμοῦ. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐπελθοῦσα ἀστάθεια τοῦ νομίσματος καὶ ἡ πρὸς τὸ ἐμπόριον ἀναστολὴ τῶν πιστώσεων τοῦ ἐξωτερικοῦ, αἱ ζημίαι τῶν ἑλληνικῶν τραπεζιτικῶν, φιλανθρωπικῶν καὶ ἄλλων ἱδρυμάτων καὶ νομικῶν καὶ φυσικῶν προσώπων, τοῦ τε ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ ἰδίως τῶν ἐθνικῶν ἱδρυμάτων τοῦ ἀλυτρώτου ἑλληνισμοῦ, τὰ ὁποῖα εἶχον τοποθετήσει τὰ κεφάλαιά των εἰς ἑλληνικὰ δάνεια, ὧν αἱ τιμαὶ κατέπεσαν κατωτέρω τοῦ τρίτου τῆς ὀνομαστικῆς των ἀξίας, πάντα ταῦτα ἐκλόνισαν ἐκ βάθρων τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν καὶ ἐδημιούργησαν ἠθικὴν καὶ οἰκονομικὴν τοῦ ἔθνους κατάπτωσιν, ἥτις ἐπὶ μακρὰ ἔτη παρεκώλυε τὴν πρόοδον τοῦ ἔθνους καὶ τὸν ἐκπολιτισμὸν τῆς χώρας.

Ἡ ὕψωσις καὶ αἱ διακυμάνσεις τοῦ συναλλάγματος εἶχον προκαλέσει ἀναστάτωσιν τῶν ἐμπορικῶν ἐργασιῶν, ὕψωσιν τῶν τιμῶν καὶ ἀκρίβειαν τῆς ζωῆς, γενικὴν δυσπραγίαν καὶ κατακραυγὴν κατὰ τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς τοῦ Χ. Τρικούπη, εἰς ἣν ἀπεδίδετο ἡ οἰκονομικὴ καταστροφὴ τῆς χώρας. Πάντα ταῦτα προεκάλεσαν λαϊκὸν συλλαλητήριον κατὰ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Χ. Τρικούπη, κατ' ἀκολουθίαν τοῦ ὁποίου, καὶ λόγῳ τῆς κατ' αὐτὸ ἐμφανίσεως τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου, ἡ κυβέρνησις παρῃτήθη τῇ 12 Ἰανουαρίου 1895 καί, κατὰ τὰς ἐπακολουθησάσας ἐκλογάς, διεξαχθείσας ὑπὸ τοῦ αὐλικοῦ ὑπουργείου τοῦ πρωθυπουργοῦ Νικολάου Δηλιγιάννη, μὲ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν τότε ἀντιπρόεδρον τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου Θ. Κετσέαν, ἀπέτυχε προσωπικῶς ὁ Τρικούπης ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Μεσολογγίου, καθὼς καὶ οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν ἐπιφανῶν φίλων του ὑποψηφίων, ἐλάχιστοι δὲ ἐκ τῶν τοῦ κόμματός του ἐπέτυχον ὡς βουλευταί. Αἱ ἐκλογαὶ αὗται ἐσήμανον τὸ τέλος τοῦ πολιτικοῦ βίου τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ, ὅστις ἀπέθανε κατὰ τὸ ἐπιὸν ἔτος ἐν Κάνναις.

Εὐτυχῶς ἡ πτώχευσις δὲν παρέσυρεν εἰς πλήρη οἰκονομικὴν καταστροφὴν τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος, διότι σωφρόνως ἐξῃρέθη ἐκ τῆς ἀναστολῆς ἡ ὑπηρεσία τῶν ἐσωτερικῶν δανείων, ὧν τὸ μεγαλύτερον μέρος εὑρίσκετο παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ, ἥτις μεγάλας ζημίας ὑπέστη ἐκ τῆς πτωχεύσεως. Τὸ μέτρον τοῦτο ἀδίκως καὶ παραλόγως ἠλέγχθη ὑπό τινων, ἀφορμωμένων ἀποκλειστικῶς ἐκ πνεύματος ἀντιπολιτεύσεως, ἐνῷ ἡ ἐξαίρεσις αὕτη ἐδικαιολογεῖτο πληρέστατα, οὐ μόνον διότι τὰ δάνεια ταῦτα, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἶχον ἐπιβληθῇ εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία κυρίως ἔπασχεν ἐκ τῆς ὑπηρεσίας τῶν ἐξωτερικῶν δανείων, ἧς ἕνεκεν ἐξήγετο χρῆμα, καὶ δὴ ἐξωτερικὸν συνάλλαγμα, εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, ἐνῷ διὰ τῆς ὑπηρεσίας τῶν ἐσωτερικῶν δανείων τὸ δι' αὐτὴν ἀπαιτούμενον χρῆμα παρέμενεν ἐν τῇ χώρᾳ καὶ δὲν ἐπεβάρυνε τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν.

Ἡ πτώχευσις ἐπέφερεν εἰς τὰ δημόσια οἰκονομικὰ ἄνεσίν τινα, ἧς ἕνεκεν ὁλόκληρος ἡ προσοχὴ τῆς κυβερνήσεως Τρικούπη καὶ τῆς διαδεχθείσης αὐτήν, κατὰ τὸ 1895, κυβερνήσεως Δηλιγιάννη ἐστράφη περὶ τὰς διαπραγματεύσεις τοῦ συμβιβασμοῦ. Ἕνεκα τούτου, καὶ λόγῳ τῆς οἰκονομικῆς κρίσεως, τὰ εἰσπραχθέντα κατὰ τὰ ἑπόμενα τῆς πτωχεύσεως ἔτη δὲν κατέστη δυνατὸν ν' ἀποδώσωσιν ἀξιολόγους αὐξήσεις. Οὕτω, κατὰ τὸ 1894 αἱ εἰσπράξεις ἀνῆλθον εἰς 93.182.604, κατὰ τὸ 1895 εἰς 91.943.582 καὶ κατὰ τὸ 1896 εἰς 95.220.535. Διὰ τοῦ τακτικοῦ προϋπολογισμοῦ ἐπετεύχθη ἡ κατασκευὴ τοῦ ἡμιτελοῦς σιδηροδρόμου Μύλων—Καλαμῶν, ἡ συμπλήρωσις τοῦ ὁπλισμοῦ τοῦ στόλου, ἡ ἐνέργεια ἄλλων προμηθειῶν καὶ ἡ ἐκ τῆς κυκλοφορίας ἀπόσυρσις ἐντόκων γραμματίων. Οὕτω περὶ τὰ 4 ἑκατ. ἐκτάκτων νέων ἐξόδων ἐκαλύφθησαν διὰ τοῦ τακτικοῦ προϋπολογισμοῦ.

Η'. ***Ἡ κυβέρνησις Θ. Π. Δηλιγιάννη καὶ ὁ πόλεμος τοῦ 1897.*** Κατόπιν τῶν ἐκλογῶν, ὁ κατ' αὐτὰς θριαμβεύσας Θ. Π. Δηλιγιάννης, ἀναλαβὼν τὴν 31 Μαΐου 1895 τὴν κυβέρνησιν ὡς πρωθυπουργὸς καὶ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν, ἐπανέλαβε τὰς πρὸς τοὺς ὁμολογιούχους διαπραγματεύσεις τοῦ συμβιβασμοῦ, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀρκούντως προχωρήσει ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Χ. Τρικούπη. Δημιουργήσας διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΣΟΒ' τῆς 24 Ἰουνίου 1895 ὑπηρεσίαν δημοσίου χρέους, ὡς εἰδικὸν κλάδον οἰκονομικῆς διαχειρίσεως, διοικουμένην παρ' ἀρχῆς αὐτονόμου καὶ ἀνεξαρτήτου, ὑπὸ τὸ ὄνομα διοικητικὸν συμβούλιον τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δημοσίου χρέους, ἀπέβλεπε νὰ ἐξασφαλίσῃ οὕτω τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δημοσίου χρέους καὶ νὰ ἐμπνεύσῃ ἐμπιστοσύνην εἰς τοὺς ξένους ὁμολογιούχους, ἐπέτυχε δὲ διὰ τῆς παροιμιώδους φειδωλίας του βελτίωσιν τῶν οἰκονομικῶν τοῦ κράτους, δι' ἐλαττώσεως τοῦ ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ καὶ τοῦ εἰς χρυσὸν πρὸς τὰς τραπέζας χρέους τοῦ κράτους. Ταυτοχρόνως ὁ Δηλιγιάννης, ὡς ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν, ὑπέβαλεν εἰς τὴν βουλήν, κατὰ τὸ 1896, νομοσχέδια δασονομικῆς φύσεως, τὰ ὁποῖα εἶχεν εἰσηγηθῆ ὁ Γ. Κοφινᾶς, ὡς διευθύνων τὸ τμῆμα τῶν δασῶν τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν. Διὰ τῶν ψηφισθέντων νόμων ἐτέθησαν αἱ βάσεις τῆς διοργανώσεως τεχνικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς κατηρτισμένης δασονομικῆς ὑπηρεσίας, ἱδρύθη ἐν Βυτίνῃ σχολὴ πρὸς μόρφωσιν δασοκόμων καὶ ἀπεφασίσθη ἡ ἀποστολὴ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ὑποτρόφων τῆς κυβερνήσεως πρὸς δασολογικήν των μόρφωσιν. Ἐπὶ πλέον, ὁ Δηλιγιάννης, διὰ τῶν νόμων ͵ΒΤΘ' τοῦ 1895 καὶ ͵ΒΤΕ' καὶ ͵ΒΥΚΕ' τοῦ 1896, ἔλαβε μέτρα πρὸς μετριασμὸν τῆς κρίσεως τῆς σταφίδος. Ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους παρετηρήθη προσέτι βαθμιαία βελτίωσις τῆς οἰκονομικῆς τῆς χώρας καταστάσεως, κατὰ τὸ ἑπόμενον δὲ ἔτος 1896 ἡ καλὴ ἐσοδεία τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ δημητριακῶν καρπῶν καὶ ἡ βελτίωσις τῆς σταφιδικῆς ἀγορᾶς συνέβαλον εἰς ὑποτίμησιν τοῦ ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος, ἥτις ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τὸ 1897, παρὰ τὰς ἐντὸς αὐτοῦ γενομένας μεγαλυτέρας ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ἀγορὰς συναλλάγματος καὶ παρὰ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐνσκήψασαν κρίσιν, ἧς ἕνεκεν ἀπεσύρθησαν ἐξ Ἑλλάδος κεφάλαια. Οὕτω τὸ ἐπὶ Παρισίων συνάλλαγμα, τοῦ ὁποίου ὁ μέσος ὅρος κατὰ Ἰανουάριον 1895 ἦτο 1.87 ½ (μὲ ἀνωτάτην τιμὴν 1.90 ¼), ἔκτοτε, ἀρξαμένης τῆς ὑποτιμήσεως καὶ ἐξακολουθούσης, κατῆλθεν ἐντὸς δύο ἐτῶν κατὰ 17 ¼ μονάδας, τοῦ μέσου ὅρου τῆς τιμῆς αὐτοῦ κατὰ Δεκέμβριον 1896 μὴ ὑπερβάντος τὰ 1.70 ¼. Ἐπὶ πλέον, ἡ ἐπιτυχία τῶν πρώτων Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων τοῦ 1896 καὶ ἡ ἀποτελεσματικὴ συνδρομή, ἡ ὑπὸ τῶν Δυνάμεων παρασχεθεῖσα εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος, πρὸς εἰρήνευσιν τῆς ἐν Κρήτῃ ἐξεγέρσεως καί, κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1896, ἐπίλυσιν τοῦ κρητικοῦ ζητήματος, εἶχον τονώσει τὸ ἐθνικὸν φρόνημα καὶ γόητρον, τὸ μετὰ τὴν πτώχευσιν καταπεσόν. Ἡ γενικὴ τῆς χώρας οἰκονομικὴ κατάστασις ὁσημέραι ἐβελτιοῦτο.

Δυστυχῶς ἡ κυβέρνησις Δηλιγιάννη εἰς τὰς προσπαθείας αὐτῆς πρὸς περισυλλογὴν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν προσέκρουσεν εἰς τὴν δημιουργίαν πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν, ἀφετηρίαν σχουσῶν τὴν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1897 πυρκαϊὰν τῶν Χανίων καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν ἐξέγερσιν τῆς μεγαλονήσου, ἀντίκτυπος τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἡ ἐκ τῆς ἐξεγέρσεως τῆς κοινῆς γνώμης τῆς Ἑλλάδος, ὑποδαυλιζομένης καὶ ὑπὸ τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ἐπακολουθήσασα στρατιωτικὴ ἐπέμβασις τῆς Ἑλλάδος ἐν Κρήτῃ. Καθ' ὃν χρόνον, κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1897, αἱ μετὰ τῶν ὁμολογιούχων περὶ συμβιβασμοῦ διαπραγματεύσεις, διεξαγόμεναι, ἐντολῇ τῆς κυβερνήσεως, ὑπὸ τοῦ διαδεχθέντος, κατ' Ὀκτώβριον 1896, τὸν ἀποβιώσαντα Παῦλον Καλλιγᾶν, ἐν τῇ διοικήσει τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, Στεφάνου Στρέϊτ, εἶχον προχωρήσει κατὰ τρόπον ἐπιτρέποντα αἰσίαν των ἀποπεράτωσιν, αἱ ἀμφιταλαντεύσεις τοῦ πρωθυπουργοῦ Δηλιγιάννη, ἀναποφασίστου εἰς ἀνάληψιν εὐθυνῶν διὰ τὰς θυσίας, ἃς ἀπῄτει ὁ συμβιβασμός, καὶ παρασυρομένου ὑπὸ τῶν θορυβούντων κατὰ παροχῆς ἐγγυήσεων ἢ οἱουδήποτε εἴδους οἰκονομικοῦ ἐλέγχου, ἐπήνεγκον διακοπὴν τῶν διαπραγματεύσεων ἕνεκα τοῦ κρητικοῦ ζητήματος, ἐπηκολούθησε δὲ ἡ ὑπὸ τῆς Τουρκίας κήρυξις τοῦ πολέμου κατὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ μέχρι Λαμίας προέλασις τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Ὁ Δηλιγιάννης ἐχρησιμοποίησε τότε τὸ παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ ἀπόθεμα διαθεσίμων τραπεζογραμματίων τοῦ λογαριασμοῦ τοῦ κράτους, διὰ ν' ἀντλήσῃ ἐξ αὐτοῦ πολεμικοὺς πόρους, εὐτυχῶς δὲ ἡ πίστις τῆς τραπέζης προήσπισε κατὰ πάσης ὑποτιμήσεως τὴν καὶ αὖθις ἐκ τούτου αὐξήσασαν πιστωτικὴν κυκλοφορίαν, συνῆψε

Digitized by Google

δὲ ἡ κυβέρνησις τοῦ Δηλιγιάννη, διὰ τῆς ἀπὸ 3 Ἀπριλίου 1897 συμβάσεως μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, κυρωθείσης διὰ τοῦ νόμου ΒΥϞΖ' τῆς 11 Ἀπριλίου 1897 νέον δάνειον 6 ἑκ. εἰς τραπεζικὰ γραμμάτια τῶν 2 καὶ 1 δραχμῶν. Ἐπὶ πλέον, διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΥϞΣΤ' τῆς 11 Ἀπριλίου 1897 ἀνεβίβασεν ἀπὸ 14 εἰς 30 ἑκ. τὸ ποσόν, ὅπερ ἡ κυβέρνησις ἐδικαιοῦτο νὰ δανεισθῇ δι' ἐντόκων γραμματίων, μέγα δὲ μέρος τῆς ἐκ 16 ἑκατ. ἐπὶ πλέον διαφορᾶς ταύτης ἀνέλαβεν ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα, διαθέσασα περὶ τὰ 4 ἑκατ. Ἐκτὸς τούτων ἡ τράπεζα προσέφερε μεγίστας ὑπηρεσίας κατὰ τὴν κρίσιμον ἐκείνην ἐποχήν, διὰ παροχῆς εὐκολιῶν εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ δι' ἀνακουφίσεως τῶν Θεσσαλῶν προσφύγων.

Διαρκοῦντος τοῦ πολέμου καὶ ἕνεκα τῶν ἀτυχιῶν αὐτοῦ, συνέβησαν ταραχαὶ ἐν Ἀθήναις, κατ' ἀκολουθίαν τῶν ὁποίων ἡ κυβέρνησις Δηλιγιάννη παρῃτήθη καὶ ἐσχηματίσθη ἡ ὑπὸ τὸν πρωθυπουργὸν Δ. Γ. Ράλλην κυβέρνησις, ἐν συμπράξει μετὰ τῶν ἐπιφανῶν τοῦ Τρικουπικοῦ κόμματος, ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν διωρίσθη τὸ πρῶτον τότε (18 Ἀπριλίου 1897), ὁ Ἀνάργυρος Ν. Σιμόπουλος, ὅστις ἀπηύθυνεν ἀμέσως ἐγκύκλιον πρὸς τὰς οἰκονομικὰς ἀρχὰς τοῦ κράτους, διὰ τῆς ὁποίας, ἀνακοινῶν τὴν εἰς αὐτὸν ἀνάθεσιν τῆς διευθύνσεως τοῦ ὑπουργείου, ἔλεγε τὰ ἑξῆς: «Ἀναλαμβάνων τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν ἐν οὕτω κρισίμοις καὶ δυσχερέσι περιστάσεσι, θεωρῶ ἀναπόδραστον καὶ ἐπιβεβλημένον μοι καθῆκον νὰ ἐπικαλεσθῶ τὴν συνδρομὴν ἁπάντων τῶν οἰκονομικῶν ὑπαλλήλων, εἰς οὓς εἶναι ἀνατεθειμένη ἡ βεβαίωσις καὶ εἴσπραξις τῶν ἐσόδων τοῦ κράτους καὶ ἡ ἐν γένει περιφρούρησις τοῦ δημοσίου θησαυροῦ, καθόσον οἱ τοῦ κράτους πόροι εἰσὶ προωρισμένοι νὰ θεραπεύσωσι τὰς παντοειδεῖς ἀνάγκας τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος, πέποιθα δὲ ἐπὶ τὴν φιλοπατρίαν ὑμῶν καὶ ἰδίᾳ ἐπὶ τὴν φιλοπατρίαν πάντων τῶν φορολογουμένων καὶ ἐν γένει συμπολιτῶν μας, ὡς ἄριστα κατανοούντων τὴν πολύτιμον χρησιμότητα τῶν δημοσίων πόρων». Ἐπιμελέστατα καὶ ἀδιαλείπτως παρακολουθῶν ὁ Σιμόπουλος ὅλας τὰς λειτουργίας τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν, ἐπεδόθη συντόνως εἰς τὴν ἀκριβῆ βεβαίωσιν καὶ εἴσπραξιν τῶν φόρων, «ὅπως καταστήσῃ τὸ δημόσιον ὡς οἷόν τε ἐπαρκὲς πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἐκτάκτων ἐθνικῶν ἀναγκῶν», ὡς ἔγραφεν εἰς τὴν ἀπὸ 19 Μαΐου 1897 ἐγκύκλιόν του πρὸς ἁπάσας τὰς οἰκονομικὰς ἀρχὰς «Περὶ τῶν κατὰ τὰς παρούσας κρισίμους περιστάσεις καθηκόντων τῶν οἰκονομικῶν ὑπαλλήλων». Τὸ ἔργον τοῦ Σιμοπούλου, κατὰ τὸ βραχὺ διάστημα τῆς ὑπουργίας του ταύτης, περιωρίσθη κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν ἐπιμελεστέραν βεβαίωσιν καὶ εἴσπραξιν τῶν φόρων, ἐν τῷ μέσῳ τῶν κινδύνων, τοὺς ὁποίους ἐνέπνεεν ὁ ἀκρωτηριασμὸς τοῦ κράτους, ὡς ἐκ τῆς ὑπὸ τῆς Τουρκίας κατοχῆς τῆς Θεσσαλίας. Ἀλλ' ὁ πόλεμος ἐπροξένησεν ἐκ νέου σημαντικὴν αὔξησιν τοῦ ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ χρέους τοῦ κράτους, τοῦ τε εἰς τραπεζικὰ γραμμάτια καὶ καὶ τοῦ εἰς μεταλλικόν, ζημίας τῆς ὅλης ἐθνικῆς οἰκονομίας, περιορισμὸν τῶν ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν πιστώσεων, δικαιοστάσιον καὶ φόβους γενικωτέρας παραλύσεως τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς χώρας.

Εὐτυχῶς ἐπῆλθε ταχέως ἡ ἀνακωχὴ καὶ ἡ κυβέρνησις, κατὰ τὴν 1ην Ἰουνίου 1897, ἀνενέωσε τὴν πρὸς τὸν διοικητὴν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης Στ. Στρέϊτ ἐντολήν, ὅπως συνεχίσῃ τὰς πρὸς τοὺς ὁμολογιούχους περὶ συμβιβασμοῦ διαπραγματεύσεις, τῶν ὁποίων εἶχε πρότερον ἐπιληφθῆ, ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου 1896, κατ' ἐντολὴν τῆς κυβερνήσεως Δηλιγιάννη. Ἀλλ' ἐνῷ αἱ διαπραγματεύσεις αὗται εἶχον ἀρκούντως προχωρήσει καὶ ἠδύναντο νὰ περατωθῶσι «κατὰ τρόπον οἰκονομικῶς διὰ τὸ δημόσιον ἀνεκτὸν καὶ πολιτικῶς λίαν ἀξιοπρεπῆ», ὡς ἔγραφεν ἐν τῇ ἀπὸ 15 Ἰουνίου 1897 πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν ἐκθέσει του ὁ Στ. Στρέϊτ, «ἡ ἐπίκαιρος στιγμὴ εἶχεν ἤδη παρέλθει, τὸ δὲ ἐκκρεμὲς ζήτημα τοῦ διακανονισμοῦ τῶν ἐξωτερικῶν χρεῶν, συσχετισθὲν πρὸς τὴν καταβλητέαν τῇ Τουρκίᾳ πολεμικὴν ἀποζημίωσιν, ἐγένετο ἀντικείμενον τῶν μεταξὺ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων διπλωματικῶν διαπραγματεύσεων καὶ συζητήσεων».

Ἡ κυβέρνησις Ράλλη, διὰ διακοινώσεώς της ἀπὸ 10 Μαΐου 1897, εἶχεν ἀναθέσει «ἄνευ ὅρων» εἰς τὰς ἓξ Μεγάλας Δυνάμεις τὴν φροντίδα τῶν συμφερόντων της καὶ κατ' ἀκολουθίαν τούτου ἐπεβλήθη, διὰ τῆς προκαταρκτικῆς συνθήκης τῆς μετὰ τῆς Τουρκίας εἰρήνης, ὁ διεθνὴς οἰκονομικὸς ἔλεγχος τῆς Ἑλλάδος.

Θ'. *Ἀπὸ τοῦ συμβιβασμοῦ τοῦ 1898 μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Γουδὶ (1909).* Ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Στ. Στρέϊτ, ἀναλαβὼν τῇ 21 Σεπτεμβρίου 1897 τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκον μικῶν, εἰς τὴν διαδεχθεῖσαν τὸν Δ. Ράλλην κυβέρνησιν τοῦ Ἀλ. Ζαΐμη, προσήνεγκεν ὑψίστας ὑπηρεσίας εἰς τὸ ἔθνος, κατὰ τὰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῆς διεθνοῦς ἐπιτροπῆς καὶ τὸν διακανονισμὸν τοῦ δημοσίου χρέους. Ἀποτέλεσμα τῶν διαπραγματεύσεων τούτων ἦτο ἡ ὑπὸ τῆς βουλῆς ψήφισις τοῦ νόμου ͵ΒΦΙΘ' τῆς 26 Φεβρουαρίου 1898 περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου, συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ ὁποίου ἐγκαθιδρύθη ἐν Ἀθήναις ἡ «Διεθνὴς Οἰκονομικὴ Ἐπιτροπὴ» (Δ. Ο. Ε.), καὶ ἡ κατὰ τὸν νόμον ͵ΒΦΜΒ' τῆς 26 Μαρτίου 1898 συνομολόγησις τοῦ δανείου φρ. 170 ἑκατομμυρίων ἢ λιρ. 6.800.000 πρὸς 2 ½ %, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξεδόθη κεφάλαιον φρ. 150.592 500, ἠγγυημένον ὑπὸ τῶν τριῶν Δυνάμεων (Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσίας). Τὸ δάνειον τοῦτο ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν πληρωμὴν τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως πρὸς τὴν Τουρκίαν καὶ τὴν ἐκκένωσιν τῆς Θεσσαλίας ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἐν μέρει διὰ τὴν τακτοποίησιν τῶν ἑλληνικῶν οἰκονομικῶν. Μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῆς «Διεθνοῦς Οἰκονομικῆς Ἐπιτροπῆς» καὶ τὴν διοργάνωσιν τῶν ὑπηρεσιῶν τῶν ὑπεγγύων προσόδων διὰ τῆς ἑταιρείας διαχειρίσεως αὐτῶν, ὁ Στρέϊτ παρῃτήθη τοῦ ὑπουργείου τῇ 30 Οκτωβρίου 1898, ἀναλαβὼν αὖθις τὰ ἔργα τοῦ διοικητοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ διαδεχθεὶς τὸν Στρέϊτ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Φωκίων Νέγρης, ἐκ τῶν μᾶλλον διακρινομένων διὰ τὴν μόρφωσιν καὶ τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς του, κατέβαλεν ἐξαιρετικὴν ἐπιμέλειαν εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν. Λόγῳ ὅμως διαφωνίας πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν, παρῃτήθη, τῇ 30 Νοεμβρίου 1898, ἐκ τῆς θέσεως τοῦ γενικοῦ γραμματέως τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν ὁ Λάμπρος Α. Κορομηλᾶς, ὅστις εἶχε διορισθῆ ὡς τοιοῦτος ἐπὶ τῆς ὑπουργίας τοῦ Στ. Στρέϊτ. Ἡ κυβέρνησις Ζαΐμη κατῆλθεν εἰς τὰς ἐπακολουθησάσας ἐκλογὰς ὡς πολιτικὸν κόμμα, ἀλλ' ἡ ἐξ αὐτῶν προκύψασα πλειοψηφία ἔφερεν εἰς τὴν κυβέρνησιν, τῇ 2 Ἀπριλίου 1899, τὸν Γ. Θεοτόκην μετὰ τοῦ Ἀ. Ν. Σιμοπούλου, ὡς ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, συνεχῶς διατελέσαντα ἐν τῇ κυβερνήσει μέχρι τῆς 12 Νοεμβρίου 1901.

Τὸ πρῶτον ἀγαθόν, τὸ προκῦψαν ἐκ τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ διεθνοῦς ἐλέγχου, ἦτο ἡ βελτίωσις τοῦ συναλλάγματος, τοῦ ὁποίου ἡ μέση τιμὴ ἐπὶ Παρισίων κατὰ τὸ 1898 κατῆλθεν εἰς δραχμὰς 1.47. Κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη παρατηρεῖται τάσις πρὸς ὕψωσιν, προερχομένη ἐκ τῆς ἐξαγωγῆς συναλλάγματος πρὸς ἀγορὰν πλοίων ὑπὸ τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, τῆς ὁποίας ἡ χωρητικότης ἀπὸ 94.894 τόννους τοῦ 1898 ἀνῆλθεν εἰς 198.681 κατὰ τῷ 1904. Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ὁ πόλεμος τοῦ Τράνσβααλ, ὅστις ἐτόνωσε τὰς ἐφοπλιστικὰς ἐπιχειρήσεις, συνέβαλεν ἐξαιρέτως εἰς τὴν αὔξησιν τῶν κερδῶν τῆς ναυτιλίας καὶ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν συναλλάγματος εἰς τὴν χώραν. Ἐπὶ πλέον δέ, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἀνεπτύχθη μεγάλως τὸ ρεῦμα τῆς μεταναστεύσεως πρὸς τὴν Ἀμερικήν, ἥτις ἐγένετο πλουσία πηγὴ εἰσαγωγῆς συναλλάγματος. Ἐκτὸς τούτου, ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ διεθνοῦς ἐλέγχου ἤρξατο λειτουργοῦσα ἡ διάταξις τοῦ ἄρθρου 30 τοῦ περὶ αὐτοῦ νόμου, ἡ ἐπιβάλλουσα ν' ἀποσύρωνται ἐκ τῆς κυκλοφορίας κατ' ἔτος 2 ἑκατομμύρια ἐκ τῶν διὰ λογαριασμὸν τοῦ κράτους ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ ἐκδεδομένων τραπεζογραμματίων, οὕτως ὥστε ταῦτα ἀπὸ τοῦ 1898 μέχρι τοῦ 1909 εἶχον ἐλαττωθῆ κατὰ 24 ἑκατομμύρια, ἤτοι ἀπὸ 94 εἰς 66 ἑκατομμύρια. Ἐπὶ πλέον, εἶχε σχηματισθῆ, διὰ τῆς λειτουργίας τοῦ ἐλέγχου, ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ κυκλοφορία οὐ μόνον δὲν θέλει αὐξηθῆ, ἀλλὰ καὶ βαθμιαίως ἤθελεν ἐλαττωθῆ, δημιουργοῦσα εὐνοϊκὸν ψυχολογικὸν παράγοντα. Οὕτω ἀπὸ τοῦ 1904 παρετηρήθη ἀξιόλογος πτῶσις τοῦ συναλλάγματος, τοῦ ὁποίου ἡ μέση τιμὴ ἀπὸ δραχ. 1.65 τοῦ 1901 κατῆλθεν εἰς 1,37 κατὰ τὸ 1904, εἰς 1,23 τὸ 1905, εἰς 1,10 τὸ 1906, εἰς 1.08 τὸ 1907 καὶ τὸ 1908 καὶ εἰς 1,02 τὸ 1909. Κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα πολλαὶ διεξήχθησαν συζητήσεις περὶ τῆς τύχης τῆς δραχμῆς. Ὑπῆρξαν οἱ ὑποστηρίξαντες ὅτι ἔπρεπε νὰ παγιωθῇ ἡ δραχμὴ εἰς τὰ 1 35 ἢ 1,25 καὶ ὅτι δὲν συνέφερεν εἰς τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν, καὶ δὴ εἰς τὴν ἐξαγωγὴν τῆς χώρας, ἡ ἐπάνοδος εἰς τὸ ἄρτιον. Ἐν τούτοις, τὰ πράγματα ἀπέδειξαν ὅτι ἡ βελτίωσις τῆς δραχμῆς μέχρι τοῦ ἀρτίου ἐζωογόνησε τὸ ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον καὶ ἐπέδρασεν ἐνεργητικῶς ἐπὶ τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου. Ἀλλὰ παραλλήλως καὶ τὸ εἰσαγωγικὸν ἐμπόριον ηὔξησεν, ἐκ τούτου δὲ καὶ αἱ τελωνειακαὶ εἰσπράξεις ἀνεβιβάσθησαν, ἐνῷ ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ κράτους σπουδαίως ἀνεκουφίσθη ἐκ τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ εἰς συνάλλαγμα πληρωμῶν, ἡ δὲ πίστις τοῦ κράτους ἐνισχύετο. Ταχέως δ' ἀπεδείχθη ὅτι ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία ἀνέκτα δυνάμεις, ὑπερβάλλουσα πᾶσαν προσδοκίαν. Παρὰ τὰς ἐκ τῆς κατὰ τὸν Ἑλληνοτουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1897 καταλήψεως τῆς Θεσσαλίας ζημίας καὶ δαπάνας περιθάλψεως καὶ παλινοστήσεως προσφύγων καὶ τὰς φορολογικὰς εὐκολίας μετὰ τὴν κατὰ τὸ β' ἑξάμηνον τοῦ 1898 ἀνακατάληψιν αὐτῆς, αἱ εἰσπράξεις τοῦ 1898 ἀνῆλθον εἰς δραχ. 102.759.353, ὑπερβᾶσαι κατὰ δραχ. 6.721.627 τὰς τοῦ 1896.

Ἡ κυβέρνησις τοῦ Γ. Θεοτόκη προῆλθεν ἐκ τῶν ἐκλογῶν καὶ ἦτο ἡ πρώτη κοινοβουλευτική, μετὰ τὸν πόλεμον, σχηματισθεῖσα. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν αὐτῆς Α. Ν. Σιμόπουλος ἦτο ἡ ἐπιφανεστέρα, μετὰ τὸν πρωθυπουργόν, πολιτικὴ φυσιογνωμία τοῦ κυβερνητικοῦ κόμματος, τὸ ὁποῖον ἦτο τὸ παλαιὸν τρικουπικόν. Ὁ Σιμόπουλος ἐπιμελέστατος εἰς τὴν παρακολούθησιν ἁπασῶν τῶν λεπτομερειῶν τῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας, ἔστρεψεν ὅλην του τὴν προσοχὴν εἰς τὴν ἀκριβεστέραν βεβαίωσιν καὶ εἴσπραξιν τῶν φόρων, εἰσηγήθη δὲ εἰς τὴν βουλὴν σειρὰν φορολογικῶν μέτρων. Διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΦΟΔ' τῆς 5 Ἰουνίου 1899 κατηργήθη ὁ φόρος καταναλώσεως τοῦ οἴνου, διότι τὸ σύστημα «κατεδείχθη εἰς ἄκρον ἐπαχθὲς καὶ διὰ τὸ ἄνισον τῆς φορολογίας καὶ διὰ τὴν καταπίεσιν, ἣν ὑφίστανται οἱ φορολογούμενοι κατὰ τὴν βεβαίωσιν τοῦ φόρου», ὡς ἔγραφεν ὁ Σιμόπουλος ἐν ἐγκυκλίῳ ὑπ' ἀριθ. 59 τῆς 7 Ἰουνίου 1899 καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἐπεβλήθη ἡ στρεμματικὴ φορολογία τῶν ἀμπέλων. Διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΦϞΔ' τοῦ 1899 μετερρυθμίσθη ἡ φορολογία τῶν ἐπιτηδευμάτων, συνεστάθησαν δὲ καὶ προήχθησαν οἰκονομικαὶ ἐφορίαι πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς κρείσσονος ἐφαρμογῆς του. Διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΦϞΓ' τοῦ 1899 συνεστάθη ἡ «Σταφιδικὴ Τράπεζα», ἥτις ἀνέλαβε τὴν εἴσπραξιν καὶ τὴν διάθεσιν τοῦ εἰς εἶδος καταβλητέου φόρου καὶ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ χορηγῇ δάνεια εἰς τοὺς σταφιδοκτήμονας καὶ προσέτι νὰ λαμβάνῃ μέτρα πρὸς ἐπέκτασιν τῆς καταναλώσεως τῆς σταφίδος καὶ βελτίωσιν τῆς παραγωγῆς. Διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΦΟΘ' τοῦ 1899 ὁ Σιμόπουλος, πρὸς ἀπαλλαγὴν τῶν κτηνοτρόφων ἐκ τῶν πιέσεων, κατήργησε τὴν φορολογίαν τῶν ζῴων, ἀντικατέστησε δὲ αὐτὴν διὰ τῆς κατὰ κεφαλὴν φορολογίας τῶν σφαζομένων ζῴων, ἐπέβαλε δὲ φόρον κατὰ κεφαλὴν ἐπὶ τῶν μεγάλων ζῴων (ὄνων, ἵππων, ἡμιόνων), ἐκτὸς τῶν ἀροτριώντων, ὡς ὑπαγομένων εἰς ἄλλην φορολογίαν, καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν κυνῶν, ἐκτὸς τῶν ποιμενικῶν. Εἰς τὴν ἔμμεσον φορολογίαν ὁ Σιμόπουλος ἀνεζήτησε νέα ἔσοδα διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΧΚΖ' τοῦ 1899, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπεβλήθη δικαίωμα καταναλώσεως ἐπὶ τῶν οἰνοπνευματούχων ὑγρῶν καὶ ποτῶν καὶ διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΧΚΗ' τοῦ 1899 περὶ φορολογίας τοῦ ζύθου. Ἐπεμελήθη προσέτι ὁ Σιμόπουλος τῆς ἐκκαθαρίσεως τῶν καθυστερουμένων ἐκ παλαιῶν χρήσεων ὀφειλῶν διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΧϞΔ' τοῦ 1899 «Περὶ ἐκκαθαρίσεως καὶ ἀνανεώσεως καὶ διαγραφῆς τῶν παλαιῶν χρεῶν». Διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΨΟΔ' τοῦ 1900 συνεστάθη τὸ ταμεῖον τοῦ ἐθνικοῦ στόλου, προικισθὲν διὰ τῶν φαρικῶν τελῶν, τὸ ὁποῖον βραδύτερον παρέσχε πολυτίμους ὑπηρεσίας.

Κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος ἡ κυβέρνησις, ἥτις, ἀφότου ἀνῆλθεν εἰς τὴν ἀρχήν, εἶχε στρέψει τὴν προσοχήν της εἰς τὴν ἐκτέλεσιν παραγωγικῶν ἔργων, διὰ τοῦ νόμου τῆς 30 Μαρτίου 1900 προῆλθεν εἰς αὔξησιν τοῦ φόρου καταναλώσεως τοῦ καπνοῦ ἀπὸ δραχ. 5.20 εἰς δραχ. 8 κατ' ὀκᾶν, ἵνα οὕτω σχηματισθῇ πόρος πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ δανείου διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ σιδηροδρόμου Πειραιῶς—Συνόρων καὶ συνῆψε τὴν ἀπὸ 9/22 Μαρτίου 1900 σύμβασιν περὶ κατασκευῆς καὶ ἐκμεταλλεύσεως τοῦ σιδηροδρόμου Πειραιῶς μέχρι Δεμερλῆ καὶ ὀθωμανικῶν συνόρων, ἔργου ὑψίστης σημασίας, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ ἄμεσος ἔναρξις ἐκτελέσεως δὲν κατέστη δυνατή, διότι ἡ συνομολόγησις τοῦ δανείου ἀνεβλήθη ἕνεκα τοῦ Μποερικοῦ πολέμου. Διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΨΝΘ' τοῦ 1900 ἐκύρωσε σύμβασιν περὶ κατασκευῆς καὶ ἐκμεταλλεύσεως τοῦ σιδηροδρόμου Βόλου—Λεχωνίων μέχρι Μηλεῶν καὶ διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΨΞ' τῆς 8 Ἀπριλίου 1900 συνῆψε δάνειον παρὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης διὰ τὴν κατασκευὴν σιδηροδρόμου ἀπὸ Πύργου διὰ Κυπαρισσίας εἰς Μελιγαλᾶν, συντελεσθεῖσαν διὰ τοῦ δανείου τούτου. Διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΨΞΕ' τοῦ 1900 ἐπεκύρωσε σύμβασιν διὰ τὴν συγχώνευσιν τῶν ἑταιρειῶν τοῦ σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν—Πειραιῶς καὶ τῆς προεκτάσεως αὐτοῦ (ἀπὸ Θησείου εἰς πλατεῖαν Ὁμονοίας), ὡς καὶ περὶ τῆς δι' ἠλεκτρισμοῦ ἕλξεως. Καὶ διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΩΚΕ' τῆς 15 Φεβρουαρίου 1901 προῆλθεν εἰς σύμβασιν διὰ τὴν διαρρύθμισιν τῆς περὶ κατασκευῆς σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν—Λαυρείου συμβάσεως καὶ περὶ κατασκευῆς ἄλσους ἐν Κηφισιᾷ. Κατὰ τὸ τρίτον ἔτος τῆς ὑπουργίας του ὁ Σιμόπουλος ἠσχολήθη εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν παρ' αὐτοῦ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος εἰσηγηθέντων φορολογικῶν μέτρων καὶ κατέβαλε προσπαθείας διὰ τὴν ἐπιμελεστέραν βεβαίωσιν καὶ εἴσπραξιν τῶν φόρων. Τὰ φορολογικὰ μέτρα τοῦ Σιμοπούλου ἐξησφάλισαν τὸ ἰσοζύγιον τοῦ προϋπολογισμοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1899, 1900 καὶ 1901 καὶ ἀφῆκαν περισσεύματα.

Παραιτηθείσης τῆς κυβερνήσεως, ἐσχηματίσθη ἡ κυβέρνησις τοῦ Ἀλ. Ζαΐμη, τὸ δὲ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν ἀνέλαβεν ἐκ δευτέρου ὁ Φωκίων Νέγρης, τῇ 12 Νοεμβρίου 1901. Ἡ νέα κυβέρνησις περιωρίσθη εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν κειμένων νόμων. Σημαντικὸν ὅμως γεγονὸς ὑπῆρξεν ὁ νόμος ͵ΒΨΝΔ' τῆς 15 Ἀπριλίου 1902, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκυρώθη ἡ σύμβασις τοῦ δανείου τῶν ἑλληνικῶν σιδηροδρόμων 4 % 1902 φρ. 56.250 000, τὸ ὁποῖον ἀνέλαβεν ὁριστικῶς καὶ ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν τιμὴν 80 % ἡ ἑταιρεία τῆς κατασκευῆς καὶ ἐτέθη εἰς ἐκτέλεσιν ἡ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Γ. Θεοτόκη κατὰ τὸ 1900 συναφθεῖσα σύμ-

Digitized by Google

βασις περὶ ἐκτελέσεως τοῦ ἔργου. Παραιτηθείσης τῆς κυβερνήσεως Ζαΐμη, ἐσχηματίσθη ἡ κυβέρνησις τοῦ Θ. Π. Δηλιγιάννη, ὅστις ἀνέλαβε τῇ 24 Νοεμβρίου 1902 τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν. Ἄξια μνείας ἐκ τῶν μέτρων τῆς κυβερνήσεως ταύτης εἶναι ὁ νόμος ,ΒΩΞ' τοῦ 1903, δι' οὗ ἐκυρώθησαν αἱ μετὰ τῆς Ἰονικῆς καὶ Ἐθνικῆς Τραπέζης συμβάσεις, δυνάμει τῶν ὁποίων τὸ ἐν ταῖς Ἰονίοις νήσοις ἐκδοτικὸν δικαίωμα τῆς πρώτης μετεβιβάσθη εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν ἀπὸ τῆς 26 Ἀπριλίου 1920 καὶ οὕτω κατεστάθη ἡ Ἐθνικὴ εἰς ἑνιαίαν καθ' ὅλον τὸ κράτος ἐκδοτικὴν τράπεζαν, παραταθέντος ἅμα τοῦ προνομίου της ἐπὶ 14 ἔτη ἀπὸ τῆς 1 Ἰανουαρίου 1917, ὁπότε ἔμελλε νὰ λήξῃ, δηλαδὴ μέχρι τῆς 31 Δεκεμβρίου 1930. Ἡ κυβέρνησις Δηλιγιάννη παρῃτήθη τὴν 14 Ἰουνίου 1903 καὶ ἐσχηματίσθη ἐκ νέου κυβέρνησις τοῦ πρωθυπουργοῦ Γ. Θεοτόκη μετὰ τοῦ Α. Σιμοπούλου ὡς ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν. Ἀλλὰ καὶ τῆς κυβερνήσεως ταύτης ὁ βίος ὑπῆρξε βραχύτερος ἢ τῆς προηγουμένης. Νέα κυβέρνησις ἐσχηματίσθη ὑπὸ πρωθυπουργὸν καὶ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Δ. Γ. Ράλλην κατὰ τὴν 28 Ἰουνίου 1903. Ἀλλ' ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἀρχὴν ὡς πρωθυπουργὸς ὁ Γ. Θεοτόκης καὶ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν ἀνέλαβεν ἐκ νέου τὴν 6 Δεκεμβρίου 1903 ὁ Α. Ν. Σιμόπουλος.

Κατὰ τὰ ἔτη 1902 καὶ 1903 ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τοῦ κράτους εἶχε χειροτερεύσει. Αἱ δαπάναι τῶν πολιτικῶν ὑπουργείων καὶ ἐν γένει αἱ τακτικαὶ δαπάναι τῆς διοικήσεως εἶχον αὐξήσει σημαντικῶς, καθὼς καὶ ἡ ὑπηρεσία τοῦ δημοσίου χρέους λόγῳ τῶν κατὰ τοὺς νόμους τοῦ 1900 συναφθέντων σιδηροδρομικῶν δανείων καὶ λόγῳ τῆς αὐτομάτου αὐξήσεως, κατὰ τὸν νόμον περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου, τοῦ βάρους τῆς ὑπηρεσίας τῶν εἰς χρυσὸν δανείων, ἡ δ' ἐναλλαγὴ κυβερνήσεων κατὰ τὰ ἔτη 1902 καὶ 1903 δὲν συνετέλει εἰς τὴν μετὰ φειδοῦς καὶ τάξεως διαχείρισιν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν, οὔτε εἰς τὴν κανονικὴν καὶ ἔγκαιρον βεβαίωσιν καὶ εἴσπραξιν τῶν φόρων. Ἡ καταστροφὴ ἐκ θεομηνίας τῶν ἀμπέλων καὶ τῶν δημητριακῶν καρπῶν κατὰ τὸ 1901 καὶ τὸ 1902 κατέστησεν ἀναγκαίας φορολογικὰς ἀπαλλαγάς. Ἐπὶ πλέον ὑπῆρχεν ὁ, ἐκτὸς τοῦ προϋπολογισμοῦ, λογαριασμὸς τῶν προκαταβολῶν τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, ὅστις ἐδημιούργει λανθάνοντα ἐλλείμματα τοῦ προϋπολογισμοῦ.

Ἡ ἐκτέλεσις τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ 1902 κατέληγεν εἰς ἔλλειμμα. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 1903 τὸ μακεδονικὸν ζήτημα εἶχεν εἰσέλθει εἰς ὀξεῖαν φάσιν καὶ γενικῶς προεβλέπετο ὁ πόλεμος προσεχής. Ἡ κυβέρνησις τοῦ Γ. Θεοτόκη συνῃσθάνθη βαθύτατα τὴν ἀνάγκην συντόνων πολεμικῶν παρασκευῶν. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Α. Ν. Σιμόπουλος, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Γ. Κοφινᾶ, διατελοῦντος τότε τμηματάρχου τοῦ ὑπουργείου, συνέταξε καὶ ὑπέβαλεν εἰς τὴν βουλὴν σειρὰν φορολογικῶν καὶ οἰκονομικῶν νομοσχεδίων. Κατὰ τὸ 1904 συνεστήθησαν τὸ ταμεῖον ἐθνικοῦ στόλου καὶ τὸ ταμεῖον ἐθνικῆς ἀμύνης (νόμος ,ΓΚΖ') «σκοποῦν τὴν συμπλήρωσιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ κατὰ ξηρὰν στρατοῦ», τὸ «λαχεῖον ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ στόλου καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος» (νόμος ,ΓΚΔ') καὶ ἐδόθη ἀπὸ τὸν Σιμόπουλον ἰσχυρὰ ὤθησις εἰς δωρεὰς ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ στόλου. Ἡ ὀργάνωσις καὶ ἡ διεύθυνσις τοῦ λαχείου ἀνετέθη εἰς τὸν τότε τμηματάρχην Γ. Κοφινᾶν, ὅστις ὠργάνωσε προσέτι καὶ τὰς νέας φορολογίας τοῦ οἰνοπνεύματος καὶ τοῦ ζύθου. Ταυτοχρόνως ὑπεβλήθη εἰς τὴν βουλὴν νομοσχέδιον περὶ μονοπωλίου τῆς πυρίτιδος καὶ τῶν ἐκρηκτικῶν ὑλῶν, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἐγένετο νόμος τοῦ κράτους. Διὰ τοῦ νόμου ,ΓΔ' τοῦ 1904 ἀνεβιβάσθη εἰς δραχ. 1,45 (ἀπὸ 1,35) ἡ ἀξία τῆς μεταλλικῆς δραχμῆς τῶν ἐν τῷ τελωνειακῷ δασμολογίῳ εἰσαγωγῆς ἀναγραφομένων δασμῶν καὶ ὡρίσθη τὸ δεκατημόριον τῶν εἰσπράξεων τούτων ὡς σταθερὸς πόρος τοῦ ταμείου ἀμύνης. Τὸ ἐπιβληθὲν δικαίωμα καταναλώσεως ἐπὶ τῶν οἰνοπνευματούχων ποτῶν καὶ ὑγρῶν καὶ ἐπὶ τοῦ ζύθου καθωρίσθη ὡς σταθερὸς πόρος τοῦ ταμείου ἐθνικῆς ἀμύνης (νόμοι ,ΓΖ' καὶ ,ΓΘ'). Ἕνεκα τῆς ἀπό τινων ἐτῶν ἐπελθούσης αὐξήσεως τῆς παραγωγῆς τῆς σταφίδος, τὸ σταφιδικὸν ζήτημα εἶχε προσλάβει ὀξεῖαν μορφὴν καὶ ἡ κυβέρνησις, διὰ τοῦ νόμου ,ΓΚΗ' τοῦ 1904, ἔλαβε μέτρα τινὰ «πρὸς ἐπίτευξιν τῆς δυνατῆς ἰσορροπήσεως τοῦ ἑκάστοτε ποσοῦ τῆς προσφορᾶς πρὸς τὴν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ζήτησιν», ἀντικαταστήσασα ἐξ ὁλοκλήρου τὸν εἰς χρῆμα εἰσπραττόμενον φόρον ἐπὶ τοῦ ἐξαγομένου σταφιδοκάρπου διὰ τῆς εἰς εἶδος καταβολῆς καὶ καθιερώσασα τὴν ἀγορὰν τοῦ πλεονάσματος, ὅπερ ἀπομένει ἀδιάθετον, καὶ τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς ἐμφυτεύσεως νέων σταφιδοφυτειῶν. Διὰ τοῦ νόμου ,ΓΣΤ' τοῦ 1904 συνεστάθη χημικὸν ἐργαστήριον τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, ἵνα «ὑποβοηθῇ τὴν οἰκονομικὴν ὑπηρεσίαν εἰς τὴν ἐπίλυσιν τῶν τεχνικῶν ζητημάτων, ἅτινα ἀναφύονται κατὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν φορολογικῶν νόμων», καὶ ἀνετέθη ἡ διεύθυνσίς του εἰς τὸν χημικὸν ἐπιθεωρητὴν Π. Ζαλοκώσταν. Ἐπειδὴ ἡ στρεμματικὴ φορολογία τῶν ἀμπέλων ἐπίεζεν ὑπερβολικῶς τοὺς ἀμπελοκτήμονας, ἐλήφθησαν μέτρα φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς τῶν ἐκριζωθεισῶν ἢ καταστραφεισῶν ἢ μὴ καλλιεργηθεισῶν ἀμπέλων. Μετ' ὀλίγον ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Σιμόπουλος ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ καὶ ἀνέλαβε, τῇ 5 Ὀκτωβρίου 1904, διὰ πρώτην φοράν, τὸ ὑπουργεῖον τοῦτο ὁ μετέπειτα πρωθυπουργὸς Ν. Καλογερόπουλος, ὅστις διετέλεσεν ὑπουργὸς μέχρι τῆς πτώσεως τῆς κυβερνήσεως, τὴν ὁποίαν διεδέχθη ἡ κυβέρνησις τοῦ Θ. Π. Δηλιγιάννη, μὲ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Ν. Γουναράκην, ἀναλαβόντα τὸ ὑπουργεῖον τοῦτο τῇ 16 Δεκεμβρίου 1904. Ἡ κυβέρνησις, ἐνεργήσασα τὰς ἐκλογὰς τῆς 20 Φεβρουαρίου 1905, ἔτυχε πλειοψηφίας καὶ ἡδραιώθη κοινοβουλευτικῶς. Ὁ Γουναράκης, εἰσηγούμενος τὸν προϋπολογισμόν, ἀπεκάλυψε μετὰ θάρρους καὶ εἰλικρινείας τὴν πραγματικὴν κατάστασιν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν, ὑπελόγισε τὰ ἐλλείμματα τῶν ἐτῶν 1902—1904 εἰς 11.823.563 καὶ τὰ καθυστερούμενα ἐκ προκαταβολῶν δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως εἰς 11.967.769, μετ' ἀφαίρεσιν δὲ τοῦ πλεονάσματος τῶν ἐτῶν 1899—1901 τὸ σύνολον τοῦ ἐλλείμματος εἰς 14.285.529. Ἐπὶ πλέον, τὰ ἔντοκα γραμμάτια τοῦ δημοσίου εἶχον ἀνέλθει εἰς 6.500.000 καὶ ὁ τόκος αὐτῶν εἶχεν ἀναβιβασθῆ εἰς 5 %.

Καθ' ὃν χρόνον, ἔναντι δυσαρέστου οἰκονομικῆς καταστάσεως, ἡ κυβέρνησις, ἀμφιταλαντευομένη, δὲν ἀπεφάσιζε νὰ λάβῃ γενναῖα μέτρα, ὁ πρωθυπουργὸς Θ. Π. Δηλιγιάννης ἐδολοφονήθη εἰς τὰ πρόθυρα τῆς βουλῆς καὶ τῇ 12 Ἰουνίου 1905 ἐσχηματίσθη νέα κυβέρνησις τοῦ Δ. Γ. Ράλλη, ἀναλαβόντος τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν. Οὗτος ἔλαβε μετὰ ἑτοιμότητος ἀποτελεσματικὰ μέτρα πρὸς ἀναχαίτισιν τῆς ἀπειλουμένης οἰκονομικῆς ἀποσυνθέσεως τοῦ κράτους, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ κυριώτερον ἦτο ἡ, διὰ τοῦ νόμου ,ΓΠ' τοῦ 1905, ρύθμισις τοῦ σταφιδικοῦ ζητήματος, τὸ ὁποῖον εἶχε προσλάβει ὀξυτέραν μορφήν, διὰ τῆς συστάσεως «Προνομιούχου ἑταιρείας πρὸς προστασίαν τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἐμπορίας τῆς σταφίδος», τῆς κατόπιν γνωστῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἑνιαία», καὶ ηὔξησε τοὺς τελωνειακοὺς δασμοὺς εἰσαγωγῆς, καθὼς καί τινα τέλη χαρτοσήμου.

Κατὰ τὴν 8 Δεκεμβρίου 1905, παραιτηθείσης τῆς κυβερνήσεως τοῦ Δ. Γ. Ράλλη, ἐσχηματίσθη ἡ ὑπὸ τὸν Γ. Θεοτόκην κυβέρνησις, ἔχουσα ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Α. Ν. Σιμόπουλον. Ἡ προσοχή του ἐστράφη ἰδίως εἰς καλυτέραν ἀπόδοσιν διὰ μεταρρυθμίσεως τῶν φόρων ἐπιτηδεύματος καὶ οἰκοδομῶν (νόμοι ,ΓΡΜΒ' καὶ ,ΓΡΝΣΓ' τοῦ 1906) καὶ τοῦ τελωνειακοῦ δασμολογίου. Ὑποβάλλων τὸν προϋπολογισμὸν τῆς χρήσεως τοῦ 1907 εἰς τὴν βουλήν, ὁ Σιμόπουλος, κατὰ Νοέμβριον 1906, προϋπελόγιζε τὰ ἔσοδα εἰς 127.261.100 καὶ τὰ ἔξοδα εἰς 124.461.577. Τὰ μὲν ἔσοδα ὑπελογίζοντο κατὰ 1.507.742 ἐπὶ πλέον τῶν προϋπολογισθέντων διὰ τὸ 1906, τὰ δὲ ἔξοδα κατὰ 3.063.817 ἐπὶ ἔλαττον. Ὡμίλησε δὲ ὁ ὑπουργὸς καὶ περὶ μέτρων καταδιώξεως τοῦ λαθρεμπορίου διὰ κατασκευῆς ἀτμοτελωνίδων, περὶ ἀναδιοργανώσεως τοῦ Γενικοῦ Λογιστηρίου κλπ. Κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν ὅμως τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ 1906 ἡ κυβέρνησις διὰ τοῦ νόμου ,ΓΡΟΣΤ' τοῦ 1906 ἔλαβε τὸ μέτρον τῆς ἀπαλλαγῆς τῶν φόρων τῶν ἀμπέλων, τῶν ἀροτριώντων κτηνῶν καὶ τῶν περιβολίων τοῦ ἔτους 1906, ὧν ἡ παραγωγὴ κατεστράφη ἐκ νόσων ἢ θεομηνιῶν. Ἐν γένει δὲ ἀπεδεικνύετο τὸ ὑπάρχον φορολογικὸν σύστημα ἀνεπαρκὲς πρὸς ἰσοσκέλισιν τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ κάλυψιν ἐλλειμμάτων ἐκ προκαταβολῶν τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, ὧν ἕνεκεν οἱ μέχρι τέλους 1905 προϋπολογισμοὶ εἶχον ἀφήσει σημαντικὸν ἔλλειμμα. Ὡς ἐκ τούτων καὶ τὸ προϋπολογιζόμενον περίσσευμα τοῦ 1907 δὲν ἐθεωρεῖτο ἀσφαλές.

Ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ 1907 ἀνεγράφησαν πιστώσεις πρὸς ἐπαύξησιν τῶν ἐσόδων τοῦ ταμείου τῆς ἐθνικῆς ἀμύνης, ἐπὶ πλέον δὲ ἡ κυβέρνησις, ἐπιδιώκουσα τὴν πραγματοποίησιν τοῦ προγράμματός της περὶ στρατιωτικῆς ἀναδιοργανώσεως τῆς χώρας, ἀπεφάσισε τὴν σύναψιν δανείου 20 ἑκατ. χρ. φρ. 5 % (πραγματικῶς σχεδὸν 5 ½), τὸ ὁποῖον ἀνέλαβε νὰ χορηγήσῃ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα μετὰ ὁμάδος τραπεζιτικῆς καὶ τὸ ὁποῖον ὠνομάσθη «ἐθνικὸν δάνειον 1907» (νόμος ,ΓΡΟΕ' τοῦ 1907). Τὸ δάνειον τοῦτο συνήφθη ἄνευ τῆς ἐγγυήσεως τῆς Δ. Ο. Ε. ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, διότι ἦτο ἀδύνατον νὰ συναφθῇ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, ἄνευ αὐτῆς. Τὸ δάνειον τοῦτο ὑπῆρξε τὸ σπουδαιότερον, ἴσως τὸ μοναδικὸν ἀξιόλογον ἔργον τῆς κυβερνήσεως κατὰ τὸ 1906. Κατὰ τὸ ἔτος 1907 ἐψηφίσθη τὸ δασμολογικὸν νομοσχέδιον (νόμος ,ΓΡΠΗ'), πρὸς ταμιευτικοὺς σκοπούς, καὶ ὁ νόμος ,ΓΣΛ' περὶ ὑποχρεωτικῆς συμμετοχῆς τῶν δημοσίων λειτουργῶν εἰς τὸ μετοχικὸν ταμεῖον τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων. Διὰ τοῦ νόμου ,ΓΞΒ' τοῦ 1907 ἱδρύθη τὸ «Θεσσαλικὸν γεωργικὸν ταμεῖον» πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν ἐξ Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, Βουλγαρίας καὶ Ρουμανίας προσφύγων καὶ τῶν Θεσσαλῶν ἐγκατοίκων εἰς τὰ πρὸς τοῦτο ἀγορασθέντα ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ἀγροκτήματα καὶ συνήφθησαν δύο δάνεια, 10 καὶ 7 ἑκατ., πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, κατὰ τὸ 1907 καὶ τὸ 1909. Ἀπὸ τοῦ 1906 ἐνεφανίσθη καὶ κατηγορία τις μικρῶν δανείων, συναφθέντων μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης πρὸς ἀνέγερσιν δημοσίων καταστημάτων, ὡς τοῦ δικαστικοῦ μεγάρου Τριπόλεως καὶ Πατρῶν, τοῦ τελωνείου Πατρῶν.

Κατὰ τὸ 1908 ἐγένετο ὁ νόμος ,ΓΣΝΒ' περὶ πωλήσεως κινίνης, διὰ τοῦ ὁποίου εἰσήχθη ἡ «κινίνη τοῦ κράτους», εἰσηγήσει τοῦ καθηγητοῦ τῆς ὑγιεινῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Κωνστ. Σάββα καὶ συνεργασίᾳ τοῦ τμηματάρχου τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Ν. Κοφινᾶ, ὅστις διωργάνωσε τὸ σύστημα τῆς πωλήσεως τῆς κινίνης τοῦ κράτους. Ἀλλ' ὁ ὑπουργὸς Σιμόπουλος, καταβεβλημένος ἤδη ἐκ γήρατος, μὴ δυνάμενος δὲ νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τὴν βουλὴν τὴν ψήφισιν τῶν ἀναγκαίων πρὸς ἰσοσκέλισιν τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ κάλυψιν τῶν ἐλλειμμάτων, μέτρων, ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ τῇ 23 Ἰανουαρίου 1908 καὶ ἀνέλαβε προσωρινῶς τὸ ὑπουργεῖον τοῦτο ὁ τότε διατελῶν ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν Ν. Καλογερόπουλος. Ὁ πρωθυπουργὸς Γ. Θεοτόκης κατὰ τὴν 21 Ἰουνίου 1908 προσέλαβεν ὡς ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν μετέπειτα πρωθυπουργὸν Δ. Π. Γούναρην. Ὁ Γούναρης συνειργάσθη ἐπὶ μακρὸν μετὰ τοῦ Γ. Κοφινᾶ, διατελοῦντος τότε τμηματάρχου τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, καὶ ἐγκρίνας τὰ παρ' αὐτοῦ συνταχθέντα φορολογικὰ νομοσχέδια περὶ προσθέτου φόρου ἐπὶ τῶν οἰνοπνευματούχων ὑγρῶν καὶ ποτῶν καὶ περὶ νέων φόρων καταναλώσεως, ἐπὶ τοῦ φωταερίου, ἠλεκτρικῆς δυνάμεως καὶ φωτιστικῶν οὐσιῶν, περὶ φορολογίας εἰσοδημάτων τινῶν καὶ κινητῶν ἀξιῶν, περὶ φορολογίας τοῦ ζύθου, περὶ συστάσεως ἐπιτροπῆς πρὸς μελέτην τοῦ δασμολογίου καὶ περὶ ἐλαττώσεως τοῦ εἰσαγωγικοῦ τέλους τῆς σακχάρεως καὶ περὶ διοργανώσεως τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, ὑπέβαλε ταῦτα εἰς τὴν βουλήν, καθὼς καὶ τὸ παρὰ τοῦ ἰδίου Γούναρη συνταχθὲν νομοσχέδιον περὶ καταδιώξεως καὶ τιμωρίας τοῦ λαθρεμπορίου καὶ ἕτερον περὶ ἐπιβολῆς ἐγγείου φόρου ἐπὶ τοῦ οἴνου καὶ περὶ ὀργανώσεως σώματος τελωνοφυλακῆς. Μὴ δυνηθεὶς ὅμως ὁ Γούναρης, ἕνεκεν τῆς ἐν τῇ βουλῇ ἀντιδράσεως, νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ψήφισιν τῶν νομοσχεδίων, παρῃτήθη καὶ διωρίσθη, τῇ 14 Φεβρουαρίου 1908, ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν ὁ Ν. Καλογερόπουλος. Ὁ Γούναρης συνέταξεν ὁ ἴδιος τὴν ὑπ' ἀριθ. 119 τῆς 15 Σεπτεμβρίου 1908 ἐγκύκλιον διαταγήν, διὰ τῆς ὁποίας ἀπεφάσισε τὴν ἔκδοσιν «Δελτίου τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν», τοῦ ὁποίου τὴν διεύθυνσιν ἀνέθηκεν εἰς τὸν τμηματάρχην Γ. Ν. Κοφινᾶν, ἀποβλέπων εἰς τὴν δι' αὐτοῦ δημοσίευσιν τῶν ἐνεργειῶν καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ὑπηρεσίας. Διὰ τοῦ δελτίου τούτου, ἐκδοθέντος ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν (1908—1916), ἐδημοσιεύθησαν ἀξιόλογοι μελέται, λόγοι καὶ νομοθετήματα. Ἡ κυβέρνησις τοῦ Γ. Θεοτόκη ἀπεδεικνύετο ὁσημέραι ἀνίκανος νὰ ἐπιβάλῃ τὰ ἀναγκαῖα διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἰσορρόπησιν τοῦ κράτους μέτρα καί, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς δυσφορούσης κοινῆς γνώμης, παρῃτήθη. Τῇ 7 Ἰουλίου 1909 ἐσχηματίσθη ἡ κυβέρνησις τοῦ πρωθυπουργοῦ Δ. Γ. Ράλλη ἀναλαβόντος τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν. Ἡ ζωὴ ὅμως τῆς κυβερνήσεως ταύτης ὑπῆρξε βραχεῖα, διότι, τῇ 17 Αὐγούστου 1909, ἐσχηματίσθη, κατόπιν ἐκρήξεως ἐπαναστάσεως τῆς λεγομένης τοῦ Γουδί, ἡ κυβέρνησις τοῦ Κυρ. Μαυρομιχάλη, μὲ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Ἀθ. Εὐταξίαν.

Ἡ Δ. Ο. Ε., κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1898 μέχρι τοῦ 1909 διάστημα τῆς λειτουργίας της, ἀπεδείχθη ἀνεπαρκὴς διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ ἰσοζυγίου τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ τὴν ἀποφυγὴν ἐλλειμμάτων. Ἐξησφάλισεν ὅμως τὴν ἀκριβῆ ἐφαρμογὴν τῶν διατάξεων ἐκείνων τοῦ περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου νόμου, διὰ τῶν ὁποίων προησπίζετο κατὰ πάσης ἐπιβολῆς ἡ πιστωτικὴ κυκλοφορία καὶ ἡ βαθμιαία βελτίωσις τοῦ νομίσματος, διὰ τῆς πτώσεως τῆς τιμῆς τοῦ συναλλάγματος. Οὕτω τὸ ἐπὶ Παρισίων συνάλλαγμα, τὸ ὁποῖον κατὰ μέσον ὅρον ἐτιμᾶτο κατὰ τὸ 1901 πρὸς 1,65, ἐξέπεσε κατὰ τὸ 1902 εἰς 1,62, κατὰ τὸ 1903 εἰς 1,56, κατὰ τὸ 1904 εἰς 1,37, κατὰ τὸ 1905 εἰς 1,23, κατὰ τὸ 1906 εἰς 1,10, κατὰ τὸ 1907 εἰς 1,08, κατὰ τὸ 1908 εἰς 1,08 καὶ κατὰ τὸ 1909 εἰς 1,02. Εἰς τὴν πτῶσιν τοῦ συναλλάγματος συνετέλεσαν ἰδίως τὰ ἐμβάσματα τῶν μεταναστῶν καὶ τὰ κέρδη τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάκτησις τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀγορῶν εἰς τὸ οἰκονομικὸν μέλλον τῆς Ἑλλάδος. Ἡ κατ' ἐφαρμογὴν τοῦ περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου νόμου κατ' ἔτος τακτικὴ ἀπόσβεσις δύο ἑκατομμυρίων ἐκ τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας, χωρὶς ἐκ τούτου νὰ προκύψῃ στενότης τῆς πιστωτικῆς κυκλοφορίας, συνετέλεσεν ἐπίσης εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς πίστεως καὶ τοῦ νομίσματος. Ἀλλ' ἐνῷ ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῆς χώρας εἶχεν οὐσιωδῶς βελτιωθῆ καὶ κάτοπτρον τῆς βελτιώσεως ταύτης ἦτο ἡ ὑποτίμησις τοῦ ξένου συναλλάγματος, ἡ κατάστασις τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν ὁλονὲν ἐχειροτέρευεν.

Digitized by Google

Ι΄. ***Ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1909 μέχρι τῶν Βαλκανικῶν πολεμων.*** Ὁ Ἀθ. Εὐταξίας, ἀναλαβὼν τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν, κατέστη ἡ ψυχὴ τῇ κυβερνήσεως τοῦ Κ. Μαυρομιχάλη. ἐπιφορτισθεὶς βραδύτερον καὶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν. Μόλις ἀνέλαβε τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν, ἐπεκαλέσθη τὴν συνεργασίαν τοῦ τμηματάρχου Γ. Ν. Κοφινᾶ, ὅστις ἐπεξεργασθεὶς καὶ συμπληρώσας τὰ φορολογικὰ νομοσχέδια, τὰ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος ὑποβληθέντα εἰς τὴν βουλὴν ὑπὸ τοῦ Δ. Γούναρη, προσέτι δὲ συντάξας καί τινα ἄλλα φορολογικὰ νομοσχέδια, εἰσηγήθη περὶ αὐτῶν εἰς τὸν Εὐταξίαν, ἔπεισε δ' αὐτὸν ὅτι μόνον διὰ φορολογικῶν νομοσχεδίων θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ οἰκονομικὴ ἀνόρθωσις τῆς χώρας, διότι αἱ ὑπὸ τοῦ Εὐταξία, πρὶν ἢ ἀναλάβῃ τὸ ὑπουργεῖον, ἐπαγγελθεῖσαι οἰκονομίαι, οὔτε ἦτο δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθοῦν εἰς μεγάλην, ὡς ἐπηγγέλθησαν, κλίμακα, οὔτε ἦσαν ἀρκεταί, μόναι αὐταί, νὰ ἐπιφέρωσι τὸ σκοπούμενον ἀποτέλεσμα.

Ὁ Εὐταξίας, ἀόκνως ἐργαζόμενος, μελετήσας τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν, κατὰ τὸ μεσολαβῆσαν ἀπὸ τῆς ἀναλήψεως τοῦ ὑπουργείου μέχρι τῆς συγκλήσεως τῆς βουλῆς βραχὺ χρονικὸν διάστημα, εἰσηγήθη τὸ πρόγραμμά του, κατὰ τὴν ἱστορικὴν συνεδρίασιν τῆς βουλῆς τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1909, διὰ μακρᾶς ἀγορεύσεως, διὰ τῆς ὁποίας ἐτόνισεν ὅτι «τιθέμεθα πρὸ τοῦ διλήμματος, καθ' ὃ πρέπει νὰ ἐκλέξωμεν καὶ ἀποφασίσωμεν νῦν ἀμέσως ἓν ἐκ τῶν δύο, ἢ νὰ ὑποβληθῶμεν εἰς πάσας αὐτὰς τὰς θυσίας, ὅπως προλάβωμεν μίαν νέαν ἀναστολὴν τῶν πληρωμῶν τοῦ δημοσίου ἡμῶν ταμείου καὶ ἐν ταὐτῷ ἐξασφαλίσωμεν ἐν τῷ μέλλοντι τὴν ἄμυναν τῆς χώρας καὶ ὑπεράσπισιν τῶν ἐθνικῶν ἡμῶν δικαίων, ἢ νὰ παραιτηθῶμεν ἐφεξῆς πάσης ἐθνικῆς πολιτικῆς». Ἀγορεύων μετά τινα χρόνον, τῇ 7 Ὀκτωβρίου 1909, ἐν τῇ βουλῇ ὁ Εὐταξίας, ἐτόνιζε, καὶ πάλιν, τὸν κίνδυνον τῆς πτωχεύσεως. «Πρέπει—ἔλεγε—ν' ἀνορθώσωμεν, διὰ νὰ προλάβωμεν νέαν πτώχευσιν τοῦ κράτους, συγχρόνως δὲ νὰ ἐξεύρωμεν τὰ μέσα διὰ τὴν πολεμικὴν παρασκευὴν τῆς χώρας». Εἰς τοὺς λόγους τούτους τοῦ Εὐταξία συνοψίζεται τὸ πρόγραμμα τῆς κυβερνήσεως, τὸ πρόγραμμα τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Γουδί, τὸ ὁποῖον ἐβασίσθη ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν μέτρων τοῦ Εὐταξία καὶ συνίστατο εἰς τὴν ἀνόρθωσιν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν καὶ εἰς τὴν ἐπιδίωξιν ἐθνικῆς πολιτικῆς. Ἐπηγγέλλετο δὲ προσέτι ὁ Εὐταξίας μεταρρύθμισιν φορολογικὴν πρὸς ἀνακούφισιν τῆς λαϊκῆς τάξεως ἐκ τῶν δυσβαστάκτων βαρῶν καὶ πρὸς ἀνάλογον ἐπιβάρυνσιν τῆς πλουσίας τάξεως. Ὁ Εὐταξίας ὑπελόγιζε τὸ ἔλλειμμα τῶν χρήσεων 1903 καὶ 1909 εἰς 8 ἑκατ. ἐπὶ προϋπολογισμοῦ τοῦ 1908 δραχ. 123 ἑκατ. περίπου καὶ ἐζήτει ἕτερα 2 ἑκατ. διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν πολιτικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ ἕτερα 10 διὰ τὴν πολεμικὴν παρασκευήν, ἤτοι ἐν ὅλῳ ἐχρειάζετο νὰ βελτιώσῃ τὸν προϋπολογισμὸν κατὰ 20 ἑκατ. τοὐλάχιστον ἐτησίως, καὶ ἐθεώρει τὴν βελτίωσιν ταύτην κατορθωτὴν δι' ἐλαττώσεως ἐξόδων, βελτιώσεως ὑφισταμένων προσόδων τοῦ κράτους καὶ ἐξευρέσεως νέων πόρων τοῦ προϋπολογισμοῦ. Ἐκ σειρᾶς τῶν παρ' ἐμοῦ συνταχθέντων φορολογικῶν νομοσχεδίων ἐψηφίσθη ὑπὸ τῆς βουλῆς, ἐκ τῶν πρώτων, κατὰ τὰς συνεδριάσεις τῆς 1, 2 καὶ 3 Ὀκτωβρίου 1909, τὸ περὶ αὐξήσεως τῆς φορολογίας τοῦ καπνοῦ κατὰ δραχ. δύο κατ' ὀκᾶν, ἐπηκολούθησε δὲ ἡ, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς στρατιωτικῆς ἐπαναστάσεως. ὑπὸ τῆς βουλῆς ψήφισις τῶν λοιπῶν φορολογικῶν νομοσχεδίων, τινὰ τῶν ὁποίων ἀφεώρων εἰς φόρους καταναλώσεως οἰνοπνεύματος, πυρίτιδος καὶ ἐκρηκτικῶν ὑλῶν, ἀνθρακασβεστίου, φωταερίου καὶ ἠλεκτρικῆς δυνάμεως. Ἐψηφίσθησαν προσέτι τὰ νομοσχέδια περὶ φορολογίας κληρονομιῶν, κληροδοσιῶν καὶ αἰτίᾳ θανάτου δωρεῶν, περὶ φορολογίας τοῦ εἰσοδήματος καὶ τῶν κινητῶν ἀξιῶν, τὸ δασμολογικὸν καί τινα ἄλλα.

Ἡ φορολογικὴ πολιτικὴ τοῦ Εὐταξία, ἡ σκοποῦσα τὴν ἀνακούφισιν τῶν λαϊκῶν τάξεων, ἐξεδηλώθη διὰ τῶν νομοσχεδίων περὶ καταργήσεως τοῦ φόρου τῶν ἀροτριώντων κτηνῶν καὶ περὶ καταργήσεως τῆς στρεμματικῆς φορολογίας τῶν ἀμπέλων. Ὁ Εὐταξίας, ἀνασυγκροτήσας, διὰ τῶν φορολογικῶν ἰδίως μέτρων, τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους, ὑπέβαλεν εἰς τὴν βουλὴν νομοσχέδιον περὶ μεγάλου δανείου 150 ἑκατ. φρ. χρ. συνομολογηθησομένου εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἵνα χρησιμεύσῃ «διὰ τὴν κάλυψιν τῶν μέχρι τέλους τῆς χρήσεως τοῦ 1909 ἐλλειμμάτων, διὰ διάφορα ἀπαραίτητα δημόσια ἔργα καὶ διὰ τὴν πολεμικὴν παρασκευὴν τῆς χώρας». Τὸ δάνειον ἀπετέλει τὸ ἐπιστέγασμα τοῦ θριάμβου τῆς πολιτικῆς τοῦ Εὐταξία. Ἦτο τὸ πρῶτον δάνειον, τὸ ὁποῖον οὗτος ἀνέμενε μετὰ πεποιθήσεως νὰ συνομολογήσῃ ἡ Ἑλλὰς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ διεθνοῦς ἐλέγχου, ἄνευ τῆς μεσολαβήσεώς του. Μεταξὺ τῶν, πρὸς ἀνόρθωσιν τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν, ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως Μαυρομιχάλη ληφθέντων μέτρων ἦτο ὁ νόμος ,ΓΥΟΒ΄ τοῦ 1909 «Περὶ προσόντων τῶν εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν ὑπαγομένων ὑπαλλήλων», διὰ τοῦ ὁποίου εἰσήχθη ἡ μονιμότης καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ συμβουλίου τῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας. Κατὰ μίμησιν αὐτοῦ εἰσήχθη ὁ θεσμὸς οὗτος, δι' ἰδίων νόμων, καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ὑπουργεῖα.

Ἡ κυβέρνησις Μαυρομιχάλη, συγκρουσθεῖσα πρὸς τὸν Στρατιωτικὸν σύνδεσμον, παρῃτήθη τῇ 18 Ἰανουαρίου 1910, ἀλλ' ὁ Εὐταξίας ἐγρηγορῶν ἐπέσπευσε, πρὸ τῆς παραιτήσεως, τὴν διὰ τῆς ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως τῆς 13, 14 καὶ 15 Ἰανουαρίου 1910 δημοσίευσιν τῶν φορολογικῶν ἐκείνων νόμων, οἵτινες δὲν εἶχον ἀκόμη δημοσιευθῆ, τὴν δ' ἐκτέλεσιν αὐτῶν ἔφερεν εἰς πέρας, συντάξας τ' ἀπαιτούμενα διατάγματα καὶ ἐπιμεληθεὶς τῆς ἐφαρμογῆς των, ὁ ἁρμόδιος τμηματάρχης Γ. Ν. Κοφινᾶς. Ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ βάρος τῆς ὠργανώσεως καὶ ἐκτελέσεως τῆς φορολογικῆς μεταρρυθμίσεως ἀνῆκεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Η΄ τμήματος (φόρων καταναλώσεως, μονοπωλίων καὶ μεταλλείων), ὁ δὲ ὀγκώδης τόμος τῶν ἐγκυκλίων διαταγῶν τοῦ ὑπουργείου Οἰκονομικῶν τοῦ 1910 ἀποδεικνύει τὴν καταβληθεῖσαν τεραστίαν προσπάθειαν. Ἐκ τῶν 223 ἐγκυκλίων τούτων αἱ 73 προήρχοντο ἐκ τοῦ Η΄ τμήματος.

Ἡ νέα κυβέρνησις τοῦ Στεφ. Ν. Δραγούμη, πρωθυπουργοῦ καὶ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, ἐσχηματίσθη μὲ πρόγραμμα ἀναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος διὰ διπλῆς βουλῆς. Ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως Δραγούμη ἐγένετο ἡ ἐκκαθάρισις τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, τροποποιηθέντος ἐπὶ τούτῳ, διὰ τοῦ νόμου ,ΓΧΟΘ΄ τοῦ 1910 τοῦ προηγουμένου νόμου ,ΓΥΟΒ΄.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν οἰκονομικῶν μέτρων τοῦ Εὐταξία ὑπῆρξαν ἐξαιρέτως ἐπιτυχῆ. Τούτων ἐπωφελήθη ἡ κυβέρνησις Δραγούμη, ὅπως προέλθῃ εἰς διαπραγματεύσεις διὰ τὴν συνομολόγησιν τοῦ δανείου. Ἐπέτυχε δὲ τὴν ἔναντι αὐτοῦ προκαταβολήν, ἥτις ἐχρησίμευσε πρὸς κάλυψιν ἐπειγουσῶν ἀναγκῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦτο ἀνειλημμένη ὑποχρέωσις δαπάνης 17 ἑκατομμυρίων ὑπὲρ τῆς ναυπηγήσεως τοῦ θωρηκτοῦ «Ἀβέρωφ». Ἐκτὸς τούτου, τὸ κράτος εἶχε λάβει ὡς δάνειον τὰ παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ κατατεθειμένα 3 ἑκατομμύρια διὰ τὴν ἀποξήρανσιν τῶν ἑλῶν καὶ τελμάτων καὶ δι' ἐντόκων γραμματίων δραχ. 9 433 000, ἐξ ὧν 2.724.000 ὠφείλοντο εἰς τὸ ταμεῖον ἐθνικῆς ἀμύνης. Ἡ χρῆσις τοῦ 1908 εἶχε καταλίπει δραχμὰς 4.900.000 ἀπλήρωτα ὑπόλοιπα εἰς βάρος τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ 1910, ἐξ ὧν 2.250.000 ὠφείλοντο εἰς τὸ ταμεῖον ἀμύνης, ἐπὶ πλέον δ' ὑπῆρχον καὶ ὀφειλόμενα αὐτῷ τῆς χρήσεως 1909. Διὰ τῆς προκαταβολῆς τοῦ δανείου ἡ ταμιακὴ κατάστασις τοῦ δημοσίου ἐτακτοποιήθη.

Ἡ σχηματισθεῖσα, τῇ 6 Ὀκτωβρίου 1910, πρώτη κυβέρνησις τοῦ Ε. Κ. Βενιζέλου, ἔχουσα ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Λάμπρον Α. Κορομηλᾶν εὗρεν εἰς ἀρίστην κατάστασιν τὰ δημόσια οἰκονομικά. Προῆλθε δὲ εἰς ἔκδοσιν τοῦ δανείου, γενομένην διὰ 110 ἑκατ., κατὰ τὸ 1911, ἐπὶ τόκῳ 4 % καὶ τιμῇ ἐκδόσεως 84 %, ἄνευ παρεμβάσεως τῆς Διεθνοῦς Οἰκονομικῆς Ἐπιτροπῆς, στεφθεῖσαν ὑπὸ πλήρους ἐπιτυχίας. Τοῦτο δὲ ὑπῆρξε τὸ κορύφωμα τῆς ἐπιτυχίας τῶν ριζικῶν μέτρων τοῦ Εὐταξία. Ἐν ἄρθρῳ 8 τοῦ περὶ δανείου νόμου ,ΓΧΜΒ΄ τοῦ 1910 ὑπῆρχε διάταξις, ἐπιτρέπουσα εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τὴν δι' ἴδιόν της λογαριασμὸν ἔκδοσιν τραπεζικῶν γραμματίων, ἐπὶ τῷ εἰδικῷ σκοπῷ τῆς ἀγορᾶς χρυσοῦ καὶ συναλλάγματος καὶ ἡ διάταξις αὕτη κατέστησε περίφημον τὸν νόμον τοῦτον καὶ τὸ σύστημα αὐτοῦ ἐγένετο γνωστόν, ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ εἰσηγηθέντος αὐτὸ διοικητοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ὡς σύστημα Βαλαωρίτου, ἐφηρμόσθη δὲ ἐπιτυχῶς διὰ βασιλικῶν διαταγμάτων, κυρωσάντων συμβάσεις μετὰ τῆς τραπέζης καὶ ἐξασφαλισάντων τὴν ἰσοτιμίαν τῆς δραχμῆς. χωρὶς ὅμως ν' ἀρθῇ ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία, ἥτις τυπικῶς διετηρήθη. Ὁ μέσος ὅρος τῆς τιμῆς τοῦ συναλλάγματος κατὰ τὸ 1910 κατῆλθε κατωτέρω τοῦ ἀρτίου (099.851), ἐνῷ κατὰ τὸ 1898 ἦτο 1,47 410 καὶ ἡ σταθερότης τοῦ ἀρτίου ἐξησφαλίσθη διὰ τῆς καλῆς λειτουργίας τοῦ νόμου ,ΓΧΜΒ΄.

Αἱ τακτικαὶ εἰσπράξεις τῆς χρήσεως 1909 ἀνῆλθον εἰς δραχ. 121.399.984, τῆς δὲ τοῦ 1910 εἰς δραχ. 134.748.668. Ἀντὶ ὅμως τῶν ἀναγραφέντων ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ 1910 τακτικῶν ἐξόδων δραχ. 125.683.378, ἐδαπανήθησαν ὀλιγώτερα δραχ. 10.722.857, χάρις εἰς τὴν ἐπικρατήσασαν φειδῶ κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ προϋπολογισμοῦ ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Δραγούμη καὶ κατόπιν τοῦ Κορομηλᾶ. Ἡ ἐκτέλεσις τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ 1910 κατέληξεν, ἀφοῦ ἐπληρώθησαν ὅλα τὰ εἰς βάρος του ἐπιρριφθέντα χρέη, εἰς μέγα τακτικὸν περίσσευμα δραχ. 7.437.763 καὶ εἰς ἔκτακτον περίσσευμα δραχ. 26.763 844, προερχόμενον ἐκ τῆς προκαταβολῆς τῶν 40 ἑκατομμυρίων. Εἰς τοῦτο συνετέλεσαν οἵ τε νέοι φόροι καὶ αἱ προσαυξήσεις, αἱ παρατηρηθεῖσαι εἰς ὅλα τὰ ἔσοδα τοῦ κράτους. Ἡ κυβέρνησις, ἡ ἐπιμελῶς παρακολουθοῦσα πάντα ταῦτα, δὲν ἐσπατάλησε τὸ συγκεντρούμενον χρῆμα, ἀλλὰ διεχειρίσθη τὰς πιστώσεις μετὰ φειδοῦς, ὥστε διετήρησεν ἀνέπαφα τὰ κεφάλαια τοῦ δανείου καὶ ἐδημιούργησε νέα. Κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως τοῦ 1911, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας διηύθυνε τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν ὁ Κορομηλᾶς, ἐπεκράτησε πνεῦμα οἰκονομίας, ὥστε τὰ τακτικὰ ἔξοδα ὑπελείφθησαν τῶν προϋπολογισθέντων, παρὰ τὰς ἀπροόπτους δαπάνας τῆς προσκλήσεως δι' ἀσκήσεις ἡλικιῶν ἐφέδρων καὶ διαθεσίμων. Ὁ Κορομηλᾶς ἔστερξε μόνον εἰς αὔξησιν τῶν μισθῶν τῶν δικαστῶν, ἣν ἐπιμόνως ἠξίου ὁ ὑπουργὸς τῆς Δικαιοσύνης Ν. Δημητρακόπουλος, ἀλλ' ἀφοῦ προηγουμένως, εἰς κάλυψιν τῆς ἐντεῦθεν δαπάνης, ἐδημιουργήθη τὸ νέον ἔσοδον τοῦ δικαστικοῦ ἐνσήμου ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὑπὸ τοῦ Γ. Κοφινᾶ συνταχθέντος νομοθετήματος. Ὁ Κορομηλᾶς ἔδωκεν ὤθησιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κλάδου τῶν οἰκονομικῶν ἐφορειῶν διὰ τοῦ ἐπὶ τούτῳ εἰσαχθέντος παρ' αὐτοῦ καὶ ψηφισθέντος ὑπὸ τῆς βουλῆς νόμου τοῦ 1911. Οὕτω τὰ πραγματοποιηθέντα τακτικὰ ἔσοδα τοῦ 1911 ἀνῆλθον εἰς δραχ. 142.519 218, τὰ δὲ ἔξοδα εἰς δραχ. 130.638.154 καὶ τὸ πραγματικὸν περίσσευμα τῆς χρήσεως εἰς δραχ. 11 881.064 (τοῦ τακτικοῦ προϋπολογισμοῦ) καὶ προσέτι ἔκτακτον ἐκ τοῦ δανείου δρ. 46.774.096 Προστιθεμένου εἰς ταῦτα καὶ τοῦ ὁμοίως ἐκ τακτικῶν καὶ ἐκτάκτων ἐσόδων πλεονάσματος τῆς χρήσεως 1910 ἐκ δραχ. 34.201.603, ἀναλυομένου εἰς τακτικὸν περίσσευμα δραχ. 7.437.763 καὶ ἔκτακτον δρ. 26.763.845, ὑπῆρχε σύνολον πλεονασμάτων τῶν χρήσεων 1910—1911 δραχ. 92.856.768. Τὰ ποσὰ ταῦτα ἀπετέλεσαν τὰ νεῦρα τῆς Ἑλλάδος διὰ τὰς πρώτας δαπάνας τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, οὕτω δὲ ἀπεδείχθη ὅτι ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Εὐταξία ὑπῆρξεν ὁ μεγαλύτερος συντελεστὴς τῆς παρεμβάσεως καὶ τῆς νίκης τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς πολέμους ἐκείνους καὶ ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς φειδωλίας καὶ τῆς προνοητικότητος, τὸ διέπον τὴν διαχείρισιν τῶν διαδόχων του ὑπουργῶν τῶν Οἰκονομικῶν, Δραγούμη καὶ Κορομηλᾶ, παρεσκεύασε τὴν Ἑλλάδα διὰ τὴν νίκην.

Ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἐκ φόρων καταναλώσεως καὶ ἐκ μονοπωλίων ἐσόδων καὶ ἡ διαχείρισις αὐτῶν, κατὰ μέγα μέρος, ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν της Δ. Ο. Ε., ἀδιακόπως ἐλεγχούσης δι' ἐπιθεωρήσεων τὰς ὑπηρεσίας ταύτης, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν συντελεστῶν τῆς κρείσσονος ἀποδόσεως τῶν ἐσόδων τούτων καὶ ἑπομένως τῆς ἀνορθώσεως τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν. Τὸ φορολογικὸν σύστημα τῶν ἐμμέσων φόρων, καθιερωθὲν ἀπὸ τὸν Τρικούπην καὶ σημαντικῶς ἀναπτυχθὲν διὰ τῶν φορολογικῶν μέτρων τοῦ Εὐταξία, καὶ τὰ ἔργα συγκοινωνίας, τὰ ὑπὸ τοῦ Τρικούπη κατασκευασθέντα, καθὼς καὶ ὁ βραδύτερον ἀποπερατωθεὶς σιδηρόδρομος Πειραιῶς—Λαρίσης—Συνόρων, ἀπετέλεσαν βάσεις τῆς ἐξελίξεως καὶ ἀναπτύξεως τοῦ δημοσιονομικοῦ συστήματος καὶ συνέβαλον εἰς τὴν οἰκονομικὴν πρόοδον τῆς χώρας. Ἡ ἰσοτιμία τῆς δραχμῆς, ἡ ἀπὸ τοῦ 1909 ἐξασφαλισθεῖσα διὰ τῆς λειτουργίας τοῦ περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου νόμου καὶ τῆς ἀκριβοῦς τηρήσεως τῶν διατάξεων αὐτοῦ, ἐνισχυθεῖσα δὲ διὰ τῆς ἀφθόνου εἰσαγωγῆς ἐμβασμάτων τῶν εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας μεταναστῶν καὶ διὰ τῶν κερδῶν τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας, προήγαγε τὸν πλοῦτον τῆς χώρας, ἐτόνωσε τὴν παραγωγήν της καὶ προεκάλεσε παλινόστησιν τῶν ἐν τῇ ξένῃ ἑλληνικῶν κεφαλαίων. Ὑπὸ τόσον ἀνθηρὰν κατάστασιν παραλαβοῦσα τὰ δημόσια οἰκονομικὰ ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου κατὰ τὸ 1910 σχοῦσα δὲ τὴν εὐτυχίαν νὰ ἔχῃ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν, κατὰ τὰ ἔτη 1910 – 1912, τὸν Λάμπρον Κορομηλᾶν, μετὰ φειδωλίας καὶ σωφροσύνης διαχειρισθέντα τὸ δημόσιον χρῆμα. ἠδυνήθη νὰ προβῇ εἰς ἐλάττωσιν κατὰ 50% τοῦ δασμοῦ τῆς σακχάρεως κατὰ τὸ 1912, μειώσασα τὸ ἐξ αὐτῆς ἔσοδον κατὰ 3 ἑκατομμύρια, χωρὶς ὅμως νὰ προβῇ εἰς ἀξιόλογόν τι ἄλλο φορολογικὸν μέτρον, πλὴν τῆς καταργήσεως τοῦ φόρου τοῦ εἰσοδήματος, τοῦ ἐπιβληθέντος διὰ τοῦ νόμου ,ΓΤϞΓ΄ τῆς 24 Ὀκτωβρίου 1909 καὶ μηδόλως ἐφαρμοσθέντος, τὸν ὁποῖον ἀντικατέστησε διὰ τοῦ νόμου ,ΓΩΔ΄ τῆς 18 Ἰουλίου 1911 «Περὶ συμπληρωματικοῦ φόρου ἐπὶ τοῦ εἰσοδήματος», ὅστις ἀπετέλεσε τὴν μοναδικὴν νομοθετικὴν ἐργασίαν τοῦ Κορομηλᾶ, συνταχθεὶς παρὰ τοῦ ἰδίου, ἀλλ' ἀποτυχὼν ἐν τῇ ἐφαρμογῇ του. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ διὰ τοῦ νόμου ,ΓΨΚΔ΄ τῆς 28 Ἀπριλίου 1910 σύστασις ὑπουργείου Γεωργίας, Ἐμπορίου καὶ Βιομηχανίας, ἀπορρεύσασα ἐκ προτάσεως τοῦ Εὐταξία, καθὼς καὶ ἡ διὰ τοῦ νόμου ,ΓΩΟ΄ τοῦ 1911 γενομένη ὑπὸ τοῦ Κορομηλᾶ ἀναδιοργάνωσις τῶν οἰκονομικῶν ἐφορειῶν τοῦ κράτους, διὰ τοῦ ὁποίου οὐσιωδῶς ἐβελτιώθη ἡ ὑπηρεσία αὐτῶν.

ΙΑ΄. ***Ἡ περίοδος τῶν Βαλκανικῶν πολέμων τοῦ 1912 καὶ τοῦ 1913 μέχρι τοῦ 1916.*** Κατὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας πολέμους τοῦ 1912 καὶ τοῦ 1913 ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Διομήδης ἀντεμετώπισε τὰς δαπάνας αὐτῶν διὰ τῶν πλεονασμάτων τῶν ἐτῶν 1910 καὶ 1911 καὶ τοῦ ὑπολοίπου τοῦ δανείου τῶν 110 ἑκατομμυρίων. Ἐκτὸς τούτου, ἡ κυβέρνησις προσεπορίσθη περὶ τὰ 170 ἑκατομμύρια, ἤτοι δι' ἐκδόσεως ἐντόκων γραμματίων 10 ἑκατομμυρίων, διὰ προκαταβολῶν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης 90 ἑκατομμυρίων ἐν συνόλῳ,

Digitized by Google

διὰ πραγματοποιήσεως 30 ἑκατομμυρίων ἐκ τοῦ δανείου, τοῦ λεγομένου «ἐπιτάξεως», διότι ἐχρησιμοποιήθη πρὸς πληρωμὴν της ἀξίας τῶν ἐπιταχθέντων διὰ τὰς πολεμικὰς ἀνάγκας κτηνῶν κλπ., καὶ διὰ προκαταβολῆς παρὰ τραπεζῶν τῶν Παρισίων 40 ἑκατομμυρίων τοῦ ἐξωτερικοῦ δανείου, τοῦ συνομολογηθέντος, κατὰ τὸ 1914, διὰ 500 ἑκατομμύρια πρὸς 5 % καὶ ἐπὶ τιμῇ ἐκδόσεως 87 %, τοῦ ὁποίου ἡ ὑπηρεσία ἐξησφαλίσθη δι' ὑπεγγύων προσόδων, τεθεισῶν ὑπὸ τὴν διαχείρισιν τῆς Δ. Ο. Ε. Τὸ πραγματοποιηθὲν ἐκ 250 ἑκατομμυρίων πρῶτον τμῆμα τοῦ δανείου τούτου ἐχρησίμευσε πρὸς κάλυψιν τῶν, διὰ προσωρινῶν μέτρων, ἄνευ ἐκδόσεως χαρτονομίσματος, γενομένων ἐκτάκτων πολεμικῶν ἐξόδων. Μέγα μέρος ὀφειλομένων πληρωμῶν καὶ δαπανῶν, ὑπολογισθὲν εἰς 150 περίπου ἑκατομμύρια, ἡ κυβέρνησις ἀνέβαλε νὰ ἐκτελέσῃ. Κατὰ τὸ 1914, συγκαταθέσει τῆς Δ. Ο. Ε., τὰ κατὰ τὸ ἄρθρον 29 τοῦ νόμου περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου 10 ἑκατομμύρια ἐντόκων γραμματίων ἀνεβιβάσθησαν εἰς 26 ἑκατομμύρια, λόγῳ τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ κράτους καὶ τῆς αὐξήσεως τῶν ἐσόδων του.

Ἀξιόλογος εἶναι ἡ δρᾶσις τῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους κατὰ τὴν κατάληψιν τῶν νέων χωρῶν (Μακεδονίας, Ἠπείρου καὶ νήσων Αἰγαίου), διαρκούντων τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, καὶ ἰδίως ἡ ὀργάνωσις τῆς ὑπηρεσίας ταύτης ἐν Μακεδονίᾳ, ἥτις ἀπετέλει τὸ σπουδαιότερον τμῆμα τῶν χωρῶν τούτων. Μετὰ τὴν παράδοσιν τῆς Θεσσαλονίκης ἀπεστάλη ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως εἰς τὴν πόλιν ταυτην, ὡς προϊστάμενος τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν Μακεδονίας, ὁ τότε τμηματάρχης τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Ν. Κοφινᾶς, πρὸς ὀργάνωσιν καὶ διεύθυνσιν τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν Μακεδονίας. Ἡ ταχεῖα καὶ ἐπιτυχὴς ὀργάνωσις καὶ λειτουργία τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν Μακεδονίας, καὶ δὴ ἐντὸς τῆς Θεσσαλονίκης, μεγαλοπόλεως ἀποτελούσης τὸ μῆλον τῆς ἔριδος τῶν βαλκανικῶν λαῶν καὶ ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑφίστατο ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν διαφόρων φυλῶν, ἀπετέλεσε πολύτιμον τίτλον διὰ τὴν ἑλληνικὴν διοίκησιν, δεόντως ἐκτιμηθέντα ἐν Εὐρώπῃ, καὶ ἐξησφάλισεν ἀξιόλογα ἔσοδα τοῦ κράτους κατὰ τὸν χρόνον τῆς διοικήσεως ὑπὸ στρατιωτικὴν κατοχήν.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς στρατιωτικῆς κατοχῆς τῶν νέων χωρῶν ἐφηρμόσθη ἡ τουρκικὴ φορολογικὴ νομοθεσία, διετηρήθη ἡ ὑπηρεσία τῶν εἰ. τὸ δημόσιον ὀθωμανικὸν χρέος ἐκκεχωρημένων προσόδων καὶ τῆς διαχειρίσεως τοῦ ὀθωμανικοῦ μονοπωλίου τοῦ καπνοῦ, καθὼς καὶ ἡ λοιπὴ ὀθωμανικὴ φορολογία, ἐγκατεστάθησαν ὅμως ἑλληνικαὶ οἰκονομικαὶ ἀρχαί. Μετὰ τὴν ὁριστικὴν προσάρτησιν τῶν νέων χωρῶν καὶ τῆς Κρήτης εἰσήχθη ἡ ἔμμεσος φορολογία διὰ διαδοχικῶς ἰσχυσάντων νόμων καὶ διαταγμάτων, ἐνῷ ἡ ἄμεσος φορολογία ἐξηκολούθησε διεπομένη ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ καθεστῶτος.

Ὁ Διομήδης μετερρύθμισε τὴν φορολογίαν τῶν κληρονομιῶν πρὸς αὔξησιν τοῦ ἐσόδου, εἰσήγαγεν εἰς τὴν βουλὴν τὸν νέον ὀργανισμὸν τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν (νόμος 505 τοῦ 1914), δημιουργήσας τὰς θέσεις τῶν διευθυντῶν, προώθησε τὴν ἀνάπτυξιν τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν, ἀντιστοίχως πρὸς τὰς ἐκ τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ κράτους προκυψάσας νέας ἀνάγκας καὶ προῆλθεν εἰς σύμβασιν μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης περὶ ἐπεκτάσεως τοῦ ἐκδοτικοῦ προνομίου αὐτῆς εἰς τὰς νέας χώρας (νόμος 656 τοῦ 1915). Διὰ τῆς συμβάσεως ταύτης ἡ κυκλοφορία τῶν τραπεζογραμματίων, ἀνερχομένη εἰς 66 ἑκατ., ἀνεβιβάσθη κατὰ 80 ἑκατ. νέων τραπεζογραμματίων, ὑπῆρχον δὲ ἐν κυκλοφορίᾳ διὰ λογαριασμὸν τῆς Ἰονικῆς Τραπέζης ἕτερα 7 ἑκατ., ἤτοι ἐν συνόλῳ 73 ἑκατ. Ἐκτὸς αὐτῶν, εἶχον τότε ἀπομείνει ἕτερα 62 ἑκατ. περίπου κυκλοφοροῦντα «διὰ λογαριασμὸν τοῦ κράτους», μετὰ τὴν κατὰ τὸν νόμον περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου ἐξαφάνισιν ἕως τότε 32 ἑκατ., ἐκ τῶν ἀρχικῶς κυκλοφορούντων 94 ἑκατ. Ἀλλὰ τὸ σύνολον τῆς κυκλοφορίας, συνυπολογιζομένων καὶ τῶν κατὰ τὸν νόμον ,ΓΧΜΒ' τοῦ 1910 κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων, εἶχεν ἀνέλθει, πρὸ τοῦ νόμου τοῦ 1914, εἰς 300 ἑκατ., χωρὶς τὸ ποσὸν τοῦτο νὰ θεωρηθῇ ὡς πληθωρικόν, ἐνῷ δι' αὐτοῦ εἶχεν ἀρθῆ ἡ πρὸ τοῦ νόμου ,ΓΧΜΒ' παρατηρηθεῖσα στενότης. Ὡς κάλυμμα τῆς νέας, ἐξ 80 ἑκατ., κυκλοφορίας ὡρίσθησαν, κατὰ τὸ τέταρτον τοῦ ποσοῦ τούτου, ὁμολογίαι ἐθνικῶν δανείων εἰς χρυσόν, διότι, ὡς ἔλεγεν ὁ Διομήδης εἰς τὴν βουλὴν τῇ 8 Φεβρουαρίου 1914, «μεταλλικὸν ἀποταμίευμα θὰ ἦτο δαπανηρόν, διὰ τὴν τράπεζαν, καθὸ ἄκαρπον, ἐνῷ αἱ ὁμολογίαι θὰ εἶναι ἐπικερδεῖς, ἅτε ἀποδίδουσαι τόκον», ἐπικαλούμενος πρὸς ἐνίσχυσιν τούτων ὅτι ἀκολουθεῖ ἐν τούτῳ ἀκριβῶς τὴν πολιτικὴν τῆς Δ. Ο. Ε., ἥτις, κατὰ τὸ 1898, ὥρισεν ὅτι ἡ τράπεζα θὰ ἔχῃ ὡς κάλυμμα, διὰ τὴν ἀρχικὴν κυκλοφορίαν τῶν 60 ἑκατ., ποσὸν 16 ἑκατ. περίπου εἰς ὁμολογίας τοῦ ἐθνικοῦ δανείου τοῦ 1898. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πρόσθετον κυκλοφορίαν τοῦ νόμου ,ΓΧΜΒ', ὁ νόμος τοῦ 1914 ἐπέβαλεν εἰς τὴν τράπεζαν νὰ ἔχῃ ἀποτεθειμένον εἰς μεταλλικὸν τὸ ἓν δέκατον τοὐλάχιστον τῆς κυκλοφορίας ταύτης, ἵνα οὕτω, παρασκευάζουσα μεταλλικόν, ἀναλάβῃ μίαν ἡμέραν τὰς ἀρχικὰς αὐτῆς ὑποχρεώσεις πρὸς ἐξαργύρωσιν τῶν γραμματίων της. Ἀλλὰ νέους φόρους δὲν ἐπέβαλεν, ἐνῷ ἡ μὲν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις τῆς χώρας ἐδικαιολόγει ἀνωτέραν φορολογικὴν ἐπιβάρυνσιν, αἱ δὲ ἐκ τοῦ πολέμου προκύψασαι τακτικαὶ καὶ ἔκτακτοι δαπάναι, ἡ ἕνεκεν αὐτοῦ αὔξησις τῶν συντάξεων, ἡ φθορὰ τοῦ ὑλικοῦ πολέμου, αἱ δαπάναι τῆς διοικήσεως τῶν νέων χωρῶν, πάντα ταῦτα ἐπέβαλον τὴν ἔγκαιρον λῆψιν ἀντιστοίχων μέτρων πρὸς αὔξησιν τῶν ἐσόδων. Ἐξ ἄλλου, ἕνεκα τοῦ πολέμου, αἱ ἐν τῷ παλαιῷ βασιλείῳ οἰκονομικαὶ ὑπηρεσίαι εἶχον χαλαρωθῆ, λόγῳ τῆς ἐπιστρατεύσεως καὶ τῆς ἀποσπάσεως πολλῶν οἰκονομικῶν ὑπαλλήλων εἰς τὰς ὑπηρεσίας τῶν νέων χωρῶν, καὶ ἐκ τούτου ἐπῆλθεν ἐλάττωσις τῶν τακτικῶν ἐσόδων τῶν ἐτῶν 1912 καὶ 1913. Παρὰ ταῦτα, χάρις εἰς τὴν λειτουργίαν τοῦ νόμου ,ΓΧΜΒ' καὶ τὴν κραταιὰν θέσιν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ Ἰωάννου Βαλαωρίτου, δυνηθείσης ν' ἀνταποκριθῇ διὰ προκαταβολῶν εἰς τὰς αἰτήσεις τοῦ κράτους, ἡ δραχμὴ παρέμενε σταθερὰ ἐν τῇ ἰσοτιμίᾳ της καὶ μέγα κατόρθωμα ἐπετελέσθη νὰ δυνηθῇ τὸ κράτος, διὰ τῶν ἰδίων μέσων, ν' ἀντεπεξέλθῃ εἰς τὰς ἀνάγκας δύο πολέμων ἄνευ κλονισμοῦ τοῦ νομίσματος. Ἀλλ' οὐδὲν ἄξιον λόγου φορολογικὸν μέτρον ἔλαβεν ἡ κυβέρνησις πρὸς τόνωσιν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν, ἐνῷ ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῆς χώρας ἐνεφανίζετο ἀκμαιοτάτη. Ἐξ ἄλλου, δυνάμει τοῦ νόμου ,ΓΧΜΒ' τοῦ 1910, ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα, λαβοῦσα τὸ δικαίωμα νὰ ἐκδίδῃ τραπεζογραμμάτια πέρα τῶν συμβατικῶν ὁρίων τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας, πρὸς ἀγορὰν χρυσοῦ καὶ συναλλάγματος εἰς τὸ ἄρτιον, κατ' ἀνώτατον ὅρον, καὶ ὑποχρεωθεῖσα νὰ πωλῇ τὸν χρυσὸν καὶ τὸ συνάλλαγμα τοῦτο εἰς τὴν τιμὴν τῶν λεπτῶν 100 1/4 %, εἶχεν ἐκδώσει μέχρι τέλους τοῦ ἔτους 1914 κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο τραπεζογραμμάτια ἀξίας δραχ. 153.513.100, ἔναντι τραπεζογραμματίων ἀξίας δραχ. 200.000.000, τὰ ὁποῖα εἶχε λάβει ἕως τότε διὰ συμβάσεως τὸ δικαίωμα νὰ ἐκδώσῃ κατὰ τὸ σύστημα τοῦ νόμου ,ΓΧΜΒ' καὶ πέρα τοῦ ποσοῦ τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας. Αὕτη, κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1914, εἶχε περιορισθῆ, διὰ τῆς κατ' ἔτος καταστροφῆς 2 ἑκ., εἰς 37.741.934 τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης καὶ εἰς 6.653.693 τῆς Ἰονικῆς. Οὕτω τὸ γενικὸν σύνολον τῆς κυκλοφορίας ἀνήρχετο εἰς τὸ τέλος τοῦ 1914 εἰς δραχ. 252.934 585

Πρὸς πληρωμὴν τῶν εἰρημένων προκαταβολῶν καὶ ἐκκαθάρισιν τῶν ἐκ τοῦ πολέμου δαπανῶν, ὁ αὐτὸς ὑπουργὸς Ἀλ. Ν. Διομήδης συνῆψε τὸ δάνειον τῶν 500 ἑκατομμυρίων τοῦ 1914, ἠγγυημένον διὰ τῶν πλεονασμάτων τῶν ὑπεγγύων προσόδων καὶ τινων ἄλλων ἐσόδων, τοῦ ὁποίου τὸ πρῶτον ἥμισυ τμῆμα ἐκ 250 ἑκατομμυρίων φράγκων χρυσῶν ἐξεδόθη ἐν Γαλλίᾳ, ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ ἐν Ἑλλάδι, ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν τῆς Δ.Ο.Ε., ἐπὶ τόκῳ 5 % καὶ ἐπὶ τιμῇ ἐκδόσεως 87 3/4 %. Βραδύτερον ἐξεδόθη κατ' Ἀπρίλιον 1914 μικρὸν τμῆμα εἰς τὸ ἄρτιον διὰ ποσὸν 11 ἑκατομ. φράγκων χρυσῶν, ἀναληφθὲν ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης εἰς ἐξόφλησιν δύο δανείων ἐκ 10 ἑκατομ. καὶ 5 ἑκατομ. τοῦ Θεσσαλικοῦ γεωργικοῦ ταμείου τῶν ἐτῶν 1907 καὶ 1909. Κατὰ τὸ 1915, ὁμοίως, ἀνέλαβεν ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ἕτερον τμῆμα ἐξ 74.074.000 φράγκων τοῦ δανείου τούτου, πρὸς ἐξόφλησιν προσωρινοῦ δανείου 65 ἑκατομ. φράγκων τοῦ ἔτους 1914, γενομένου διὰ τὴν ἀγορὰν τῶν δύο ἀμερικανικῶν θωρηκτῶν. Ἀπέμειναν δὲ ἐκ τοῦ δευτέρου τμήματος τοῦ δανείου τούτου ἀνέκδοτοι 330.000 ὁμολογίαι, παραμένουσαι εἰσέτι εἰς χεῖρας τῆς κυβερνήσεως καὶ χρησιμοποιούμεναι παρ' αὐτῆς πρὸς δόσιν ἐγγυήσεως διὰ προκαταβολάς.

Διὰ τοῦ νόμου 700 τῆς 13 Φεβρουαρίου 1915 ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου προῆλθεν εἰς δάνειον 40 ἑκατομ. φράγκων, χορηγηθὲν παρὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἐπὶ τόκῳ 6 % καὶ πενταετοῦς προθεσμίας ἐξοφλήσεως καὶ ἐπὶ ἐγγυήσει ὁμολογιῶν τοῦ δανείου τοῦ 1914. Βραδύτερον, διὰ τῆς ἀπὸ 27 Σεπτεμβρίου 1915 συμβάσεως μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, ἐχορηγήθη παρ' αὐτῆς δάνειον 15 ἑκατομ. εἰς χρυσὸν ἐπὶ τόκῳ 6 %, ἐξοφλητέον ἐντὸς 15 ἐτῶν.

Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα μέχρι τέλους τοῦ 1914 εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐκδίδῃ ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ τραπεζογραμμάτια δραχμῶν 65 ἑκατομ. Τὸ προνόμιον τοῦτο, μετὰ τοῦ τῶν λοιπῶν ἐκδοτικῶν τραπεζῶν (Ἰονικῆς, Ἠπειροθεσσαλίας καὶ Κρήτης), ἀνήρχετο ἐν συνόλῳ εἰς δρ. 83.405.000. Διὰ τοῦ νομοῦ 656, κυρώσαντος τὴν μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης σύμβασιν τῆς 1 Δεκεμβρίου 1914, τὸ προνόμιόν της ἀνεβιβάσθη κατὰ 80 ἑκ. καὶ οὕτως ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία ἀνεβιβάσθη κατ' ἀνώτατον ὅριον εἰς 145 ἑκατομ. λόγῳ τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ κράτους. Τὸ σύνολον ὅμως τῆς πραγματικῆς κυκλοφορίας κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1915 ἦτο δραχ. 377.057.200. Παρὰ τὴν αὔξησιν τῆς κυκλοφορίας, ἐξηκολούθησεν ἐφαρμοζομένη ἡ διάταξις τοῦ νόμου περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου, καθ' ἣν κατ' ἔτος ἀπεσβεννύοντο 2 ἑκατομ. ἐκ τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας.

Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ σιδηροδρομικὴ πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου. Διὰ τοῦ νόμου 162 τῆς 11 Μαρτίου 1914 ἐκυρώθη σύμβασις διὰ τὴν ἀγορὰν τῶν μετοχῶν τῆς Ἑταιρείας τῶν ἑλληνικῶν σιδηροδρόμων ὑπὸ τοῦ κράτους, δι' ἰδιαιτέρου δὲ νόμου ἐκυρώθη ἑτέρα σύμβασις διὰ τὴν κατασκευὴν ἑνωτικοῦ σιδηροδρόμου μεταξὺ τῆς γραμμῆς τῆς Ἑταιρείας τῶν ἑλληνικῶν σιδηροδρόμων καὶ γραμμῶν Θεσσαλονίκης—Μοναστηρίου καὶ Θεσσαλονίκης—Σκοπίων. Διὰ τῶν νόμων τούτων τὸ κράτος προέβαινεν εἰς τὴν ἐξαγορὰν τῆς γραμμῆς ταύτης, ὡς ἐχούσης στρατιωτικὴν σημασίαν, καὶ συνεπλήρωνεν αὐτήν, ὥστε ἡ παλαιὰ Ἑλλὰς νὰ συνδεθῇ σιδηροδρομικῶς μετὰ τῆς Εὐρώπης. Συγχρόνως ἀπεφασίσθη ἡ μελέτη πρὸς κατασκευὴν καὶ ἄλλων τινῶν γραμμῶν, ὡς Καλαμπάκας—Κοζάνης—Σόροβιτς, ἥτις ὅμως δὲν ἐπηκολούθησεν. Εἰς τὴν σιδηροδρομικὴν πολιτικὴν ἔδωκεν ὤθησιν ἡ δραστηριότης καὶ ἡ εὐφυΐα τοῦ Δημ. Διαμαντίδου, ὅστις ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ὑπουργὸς τοῦ διὰ τοῦ νόμου 276 τῆς 9 Ἰουνίου 1914 συσταθέντος ὑπουργείου τῆς Συγκοινωνίας.

Συνοψίζομεν εἰς τὸν ἑπόμενον πίνακα τὰ κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἐτῶν 1898—1914 συναφθέντα ἐξωτερικὰ δάνεια τοῦ κράτους, διότι δι' αὐτοῦ ἐνδείκνυται ὅτι ἡ συνομολόγησις αὐτῶν ἐγένετο ὑπὸ ἀσυγκρίτως καλυτέρους, διὰ τὴν Ἑλλάδα, ὅρους παρ' ὅσον ἡ τῶν δανείων τῆς περιόδου 1879—1890. Ὁ πίναξ οὗτος ἔχει ὡς ἑξῆς:

Δάνειον	Ὀνομαστικὸν κεφάλαιον φρ. χρ.	Τιμὴ ἐκδόσεως	Πραγματικὸν κεφάλαιον
2 1/2 %	124.500.000	100 1/2	125.122.500
2 1/2 »	24.037.000	104	24.999.000
	2.055.000		
4 »	56.250.000	80	45.000.000
5 »	20.000.000	91	18.200.000
4 »	110.000.000	86 1/2	95.150.000
5 »	250.000.000	87.75	219.375.000
5 »	11.000.000	100	11.000.000
5 »	74.074.000	87.75	64.999.935
Σύνολ.	671.916.000		603.846.435

Ἐκ τῶν ἀριθμῶν τούτων ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ ἀνόρθωσις τῆς πίστεως τῆς χώρας, ἡ συντελεσθεῖσα διὰ τοῦ Δ.Ο.Ε. καὶ διὰ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀθ. Εὐταξία, κατὰ τὸ 1909, ἔσχεν εὐεργετικὰ ἀποτελέσματα διὰ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν τῆς χώρας, καθότι τὰ δάνεια τῆς περιόδου τῶν ἐτῶν 1898—1914 συνωμολογήθησαν ὑπὸ ἀσυγκρίτως καλυτέρους ὅρους τῶν τῆς προμνησθείσης περιόδου 1879—1890.

Ἡ κυβέρνησις τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου παρῃτήθη τῇ 25 Φεβρουαρίου 1915, εἰ καὶ εἶχεν ἰσχυρὰν πλειονοψηφίαν ἐν τῇ βουλῇ, καὶ ἐσχηματίσθη ἡ κυβέρνησις τοῦ Δ. Π. Γούναρη, ἔχουσα ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Πέτρον Πρωτοπαπαδάκην. Διαλυθείσης τῆς βουλῆς καὶ γενομένων ἐκλογῶν, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν κυβέρνησιν ὁ Βενιζέλος τῇ 10 Αὐγούστου 1915, ἔχων ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Ἐμμ. Ρέπουλην. Ἀλλ' ὁ βίος τῆς κυβερνήσεως ἦτο βραχύς. Τῇ 24 Σεπτεμβρίου 1915, παραιτηθείσης τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου, ἐσχηματίσθη ἡ ὑπὸ τὸν Ἀλέξ. Ζαΐμην κυβέρνησις, ἔχουσα ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Γ. Π. Ράλλην. Καὶ ταύτης ὅμως ὁ βίος ὑπῆρξε βραχύς, διότι παρῃτήθη τῇ 25 Ὀκτωβρίου 1915 καὶ ἐσχηματίσθη ἡ κυβέρνησις τοῦ Στ. Σκουλούδη μετὰ τοῦ Στ. Δραγούμη ὡς ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν. Οὗτος ὅμως παρῃτήθη τῇ 27 Μαρτίου 1916 καὶ ἀνετέθη ἡ διεύθυνσις τοῦ ὑπουργείου εἰς τὸν ὑπουργὸν τῆς Συγκοινωνίας Δ. Γ. Ράλλην. Κατὰ τὴν 9 Ἰουνίου 1916, παραιτηθείσης τῆς κυβερνήσεως Σκουλούδη, ἀνέλαβεν ἐκ νέου τὴν κυβέρνησιν ὁ Ἀλ. Ζαΐμης μὲ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Γ. Π. Ράλλην. Ἀλλὰ μετ' οὐ πολύ, τὴν 3 Σεπτεμβρίου 1916, ἡ κυβέρνησις παρῃτήθη καὶ ἐσχηματίσθη ἡ κυβέρνησις τοῦ πρωθυπουργοῦ καὶ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Ν. Π. Καλογεροπούλου, τὴν ὁποίαν διεδέχθη, κατὰ τὴν 27 Σεπτεμβρίου 1916, ἡ κυβέρνησις τοῦ Σπ. Λάμπρου μὲ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Σωκράτην Τζαννετουλέαν, διευθυντὴν τοῦ Γενικοῦ Λογιστηρίου.

Χαρακτηριστικὸν τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς τοῦ 1914 εἶναι ὅτι τὸ ἐκ τακτικῶν καὶ ἐκτάκτων ἐσόδων καὶ ἐξόδων ἔλλειμμα αὐτῆς ἀνῆλθεν εἰς 122 ἑκατομμύρια. Ἀλλ' οὔτε κατὰ τὸ 1914, οὔτε κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη 1915 καὶ 1916 ἐλήφθησαν φορολογικὰ μέτρα πρὸς τόνωσιν τοῦ προϋπολογισμοῦ. Ἐν τούτοις τὰ ἔτη ταῦτα ὑπῆρξαν σκληρᾶς δοκιμασίας διὰ τὸν προϋπολογισμόν. Ἡ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου κηρυχθεῖσα, τῇ 12 Σεπτεμβρίου 1915, γενικὴ ἐπιστράτευσις καὶ ἐπακολουθήσασα ἀποστράτευσις, ἡ εἰσβολὴ τῆς Βουλγαρίας εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἡ ἀποβίβασις τοῦ συμμαχικοῦ στρατοῦ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ αἱ συνέπειαι αὐτῆς, ὁ διχασμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους κατὰ τὸ 1916 καὶ ὁ σχηματισμὸς τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ ἀπο-

Digitized by Google

κλεισμὸς τῶν ἑλληνικῶν λιμένων ὑπὸ τῶν Συμμάχων, αἱ διαδοχικαὶ κυβερνητικαὶ μεταβολαί, πάντα ταῦτα ἐπέδρασαν ἐπιβλαβῶς ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ. Ὁ τότε διευθυντὴς τοῦ Γενικοῦ Λογιστηρίου Zapelloni ὑπελόγιζε («Πλοῦτος» τῆς 29 Ὀκτωβρίου 1916) τὸ πραγματικὸν ἔλλειμμα τῆς χρήσεως τοῦ 1915 εἰς 310 ἑκατομμύρια. Ἐν τούτοις, ἡ ἐν γένει οἰκονομία τῆς χώρας ἐνεφανίζετο κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 1916 ἐξαιρετικῶς εὐνοϊκή. Λόγῳ τοῦ πολέμου, ἡ παραγωγικότης τῶν ἐγχωρίων βιομηχανιῶν ἦτο ἐντεταμένη, ἡ δὲ δρᾶσις τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας μεγαλουργός. Τὰ ἑλληνικὰ προϊόντα ἦσαν περιζήτητα καὶ ὑπερτιμημένα ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ὅσον οὐδέποτε κατὰ τὸ παρελθόν. Αἱ καταθέσεις παρὰ ταῖς τραπέζαις ἀνήρχοντο κατὰ τὰ τέλη τῆς πρώτης ἑξαμηνίας τοῦ 1916 εἰς 670 ἑκατομμύρια δραχμῶν, ἔναντι 445 ἑκατ. κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1913. Τὰ τελεσθέντα τῇ 8 Μαΐου 1916 ἐγκαίνια τοῦ σιδηροδρόμου, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ Ἑλλὰς ἤρχετο εἰς ἄμεσον ἐπικοινωνίαν πρὸς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, ἐσημείου ἀνεκτιμήτου ἀξίας οἰκονομικὸν πλεονέκτημα. Ἀλλ' αἱ ἀλληλοδιάδοχοι κυβερνήσεις οὔτε εἰς ἐσωτερικὸν δάνειον, οὔτε εἰς τὴν φορολογίαν κἂν τῶν ἐκτάκτων κερδῶν τῆς ναυτιλίας ἐτόλμησαν νὰ προβῶσι, τὰ δὲ φορολογικὰ νομοσχέδια τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Στ. Δραγούμη, εἰ καὶ υἱοθετήθησαν ὑπὸ τοῦ διαδεχθέντος αὐτὸν Δ. Γ. Ράλλη, δὲν ἐψηφίσθησαν ὑπὸ τῆς βουλῆς. Ἡ κυβέρνησις, ἀπορροφουμένη ὑπὸ τῶν φλεγόντων ἐξωτερικῶν ζητημάτων, ἕνεκα τῆς ἐκτραχύνσεως τῶν πρὸς τοὺς Συμμάχους σχέσεων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀπὸ 8 Ἰουνίου 1916 διακοινώσεως τῶν κυβερνήσεων τῶν Συμμάχων, δὲν εἶχε καιρὸν ν' ἀσχοληθῇ μὲ τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα. Τὰ θλιβερὰ δὲ γεγονότα τοῦ Νοεμβρίου 1916 κατέστησαν δήλους τοὺς ἐγκυμονουμένους κινδύνους διὰ τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν τῆς χώρας, μαστιζομένης ὑπὸ τῆς πείνης καὶ τοῦ ἀποκλεισμοῦ. Τὸ πρόβλημα τοῦ ἐπισιτισμοῦ τῆς χώρας ἐδέησε ν' ἀντιμετωπισθῇ διὰ μέτρων ἐπιτάξεως (νόμος 663 τοῦ 1915) σίτου, ἀλεύρων, σακχάρεως καὶ ἄλλων εἰδῶν. Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ἀνέλαβε τὴν ἀγορὰν αὐτῶν (νόμος 528 τοῦ 1914), συνεστάθη δὲ καὶ ἰδιαιτέρα «Ἐπιτροπὴ προμηθειῶν» διὰ τοῦ νόμου 702 τῆς 15 Φεβρουαρίου 1916, βραδύτερον δὲ τὸ ὑπουργεῖον τοῦ Ἐπισιτισμοῦ (νόμος 824 τῆς 2 Σεπτεμβρίου 1917, καταργήσας τὸ διάταγμα τῆς 11 Φεβρουαρίου 1917, δι' οὗ τὸ πρῶτον συνεστάθη τὸ ὑπουργεῖον τοῦτο). Ὑπὸ τόσον τραγικὰς περιστάσεις ἔληγε τὸ ἔτος 1916, ἀπειλοῦν διὰ νέων ἐλλειμμάτων τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ κράτους.

ΙΒ'. ***Ἀπὸ τοῦ 1917 μέχρι τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς τοῦ 1922.*** Κατὰ τὸν νόμον ‚ΓΧΜΒ' τοῦ 1910, ἐπετρέπετο ἡ ἔκδοσις τραπεζογραμματίων τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης εἰς ἀπεριόριστον ποσόν, ἐφ' ὅσον ταῦτα ἐκαλύπτοντο δι' ἀντιστοίχου συναλλάγματος. Ἡ Ἑλλάς, ἐμπλακεῖσα κατὰ τὰ ἔτη 1915 καὶ 1916 εἰς τὸν ἀνταγωνισμὸν τῶν ἐμπολέμων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, ἠλλοίωσε τὸ σύστημα τοῦ νόμου τούτου, ἐκδίδουσα τραπεζογραμμάτια τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἔχοντα ὡς κάλυμμα ἁπλῶς καὶ μόνον πιστώσεις, τὰς ὁποίας τὰ ἐμπόλεμα κράτη ἤνοιγον εἰς τράπεζαν τῆς χώρας των, χωρὶς νὰ γίνεται πραγματική τις καταβολὴ εἰς τὸ ξένον νόμισμα. Ὁ δανεισμὸς ἐπραγματοποιεῖτο διὰ τῆς ἐκδόσεως τῶν τραπεζογραμματίων καὶ οὕτω, οὐσιαστικῶς, ἡ Ἑλλὰς ἐδανείζετο ἀφ' ἑαυτῆς, ἀπὸ τὴν Ἐθνικήν της Τράπεζαν, ἀλλ' ἐπὶ τῇ ὑποσχέσει τρίτης δυνάμεως ὅτι, ἀνοίγουσα πίστωσιν παρὰ τραπέζῃ ἢ καὶ εἰς τὰ ἴδια αὐτῆς βιβλία τοῦ θησαυροφυλακίου της, θὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ἐκ τῆς πιστώσεως ταύτης ὑποχρέωσίν της κατὰ τὰ συντεθειμένα. Ὑπὸ τὸν τύπον τοῦτον ἡ Γερμανία ἤνοιξε πίστωσιν παρὰ τῇ τραπέζῃ Bleichröeder ὑπὲρ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, λόγῳ δανείου πρὸς τὴν Ἑλλάδα, μάρκων 80 ἑκατ., ἔναντι τῶν ὁποίων ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ἐξέδωκε, κατὰ τὸ 1916, τραπεζογραμμάτια 73.600.000. Ἐκτὸς τῆς πιστώσεως ταύτης, ἐν Γερμανίᾳ ἠνοίχθησαν καὶ ἕτεραι πιστώσεις ἐκ μάρκων 3 ἑκατομ., ἔναντι τῶν ὁποίων ἐξεδόθησαν τραπεζογραμμάτια 3.690.000, καὶ φρ. 12.600.000, ἔναντι τῶν ὁποίων ἐξεδόθησαν 12.600.000. Ἐν Αὐστρίᾳ ἠνοίχθησαν πιστώσεις λιρῶν 180.000 (τραπεζογραμμάτια 4.518.000) καὶ φρ. 7.000.000 (τραπεζογραμμάτια 7.600.000). Ἐξ ἄλλου ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ρωσία ἤνοιξαν πιστώσεις κατὰ τὸ ἔτος 1915 καὶ τὸ 1917, δι' ἐγγραφῆς αὐτῶν εἰς τὰ βιβλία τῶν ἰδίων αὐτῶν θησαυροφυλακίων, ἡ μὲν ἀγγλικὴ κυβέρνησις κατὰ τὸ 1915 λιρῶν 396 χιλ. καὶ κατὰ τὸ 1917 λιρῶν 1.982 χιλ. (τραπεζογραμμάτια 60 ἑκατ.), ἡ δὲ γαλλικὴ κυβέρνησις κατὰ τὸ 1915 φρ. 30 ἑκατ. καὶ κατὰ τὸ 1917 φρ. 50 ἑκατ. (τραπεζογραμμάτια 80 ἑκατ.) καὶ ἡ ρωσικὴ κυβέρνησις κατὰ τὸ 1915 ρουβλίων 3.750.000 (τραπεζογραμμάτια 10 ἑκατομμύρια). Τὸ σύνολον τῶν οὕτως ἐκδοθέντων τραπεζογραμματίων ἀνῆλθεν εἰς 252.008.000.

Ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν Συμμάχων, ἡ κυβέρνησις τοῦ Σπ. Λάμπρου παρῃτήθη τῇ 21 Ἀπριλίου 1917 καὶ ἐσχηματίσθη ἡ κυβέρνησις τοῦ Ἀλ. Ζαΐμη, ἥτις ὑπῆρξεν ἡ τελευταία κυβέρνησις τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου. Ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς παραιτήσεως, τῇ 19 Ἀπριλίου 1917, ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Σωκρ. Τζαννετουλέας παρῃτήθη, διὰ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν θέσιν τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Γενικοῦ Λογιστηρίου, ἀντικατασταθεὶς προσωρινῶς ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης Μ. Σουλτάνη. Τοῦτον ἀντικατέστησε τῇ 21 Ἀπριλίου ὁ Γ. Π. Ράλλης, ὡς ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν τῆς κυβερνήσεως Ζαΐμη. Ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 17 Μαΐου 1917 (τὸ κυρωθὲν βραδύτερον διὰ τῶν νόμων 987 τοῦ 1917 καὶ 1414 τοῦ 1918), διὰ τοῦ ὁποίου καθιερώθη ἡ ἀρχὴ τῆς ἐξοφλήσεως τῶν εἰς χρυσὸν ὑποχρεώσεων διὰ τραπεζικῶν γραμματίων εἰς τὸ ἄρτιον, ἀρχή, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησε καὶ τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 4 Μαΐου 1923. Τῇ 14 Ἰουνίου 1917 ἀνέλαβε τὴν κυβέρνησιν ὁ Ἐλ. Κ. Βενιζέλος, ἔχων ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Μιλτιάδην Νεγρεπόντην, καὶ οὕτως ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις τῆς Θεσσαλονίκης ἔπαυσεν ὑφισταμένη. Ἀλλ' ὁ διχασμὸς τοῦ κράτους, εὐτυχῶς προσωρινῆς διαρκείας, ὑπῆρξεν ἀφορμὴ οἰκονομικῶν θυσιῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων σημειοῦμεν τὸ δάνειον τῶν 25 ἑκατομμ. τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως τῆς Θεσσαλονίκης, κυρωθὲν βραδύτερον διὰ τοῦ νόμου 833 τοῦ 1917. Ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου, ἀμέσως μετὰ τὸν σχηματισμόν της, ἵδρυσε δύο νέα ὑπουργεῖα (Β. Δ. 14 Ἰουνίου 1917), τὸ ὑπουργεῖον Γεωργίας καὶ Δημοσίων Κτημάτων καὶ τὸ ὑπουργεῖον Περιθάλψεως, εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὁποίου ὑπήχθη ἡ μέριμνα τῆς περιθάλψεως τῶν προσφύγων, τῆς κανονικῆς καταβολῆς ἐπιδόματος εἰς τὰς οἰκογενείας τῶν ἐπιστρατευομένων καὶ ἄλλης παντοδαπῆς προστασίας καὶ ὑποστηρίξεως τῶν ἰδίων οἰκογενειῶν, πρὸς τούτοις δὲ καὶ ἡ μέριμνα πρὸς προσέλευσιν ἐθελοντῶν. Ἡ Ἑλλὰς παρεσκευάζετο νὰ ταχθῇ εἰς τὸ πλευρὸν τῶν Συμμάχων, συμμετέχουσα οὕτως εἰς τὸν πόλεμον ἐπισήμως, ὡς κράτος, ἐνῷ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ὑπέβοσκεν ἡ ἀντίδρασις, πρὸς κατάπνιξιν τῆς ὁποίας ἐλαμβάνοντο σκληρὰ μέτρα, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ἡ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως κηρυχθεῖσα ἐπιστράτευσις. Πάντα ταῦτα ἀπῄτουν ὅλως ἐκτάκτους δαπάνας καὶ τὸ μόνον φορολογικὸν μέτρον, ὅπερ ἐσκέφθη ἡ κυβέρνησις νὰ ἐπιβάλῃ, ἦτο ὁ νόμος 1043 τῆς 6 Νοεμβρίου 1917 «Περὶ φορολογίας τῶν ἐκτάκτων κερδῶν», διὰ τοῦ ὁποίου ἀνεκλήθη τὸ κατὰ Μάρτιον 1917 γενόμενον νομοθετικὸν διάταγμα «Περὶ ἐκτάκτου ἐφ' ἅπαξ εἰσφορᾶς ἐπὶ τῶν ἀτμοπλοίων ἐμπορικῆς ναυτιλίας». Ταυτοχρόνως περίπου διὰ τοῦ νόμου 971 τῆς 21 Ὀκτωβρίου 1917 «Περὶ φορολογίας τοῦ οἰνοπνεύματος» μετερρυθμίσθη ἡ φορολογία αὕτη πρὸς ἐξασφάλισιν ἀνωτέρου ἐσόδου, καταργηθέντος τοῦ περὶ αὐτῆς νόμου ‚ΓΦΚΕ' τοῦ 1910, ἐπεβλήθη δὲ καὶ πρόσθετος φορολογία τοῦ πρὸς φωτισμὸν καταναλισκομένου ἠλεκτρικοῦ ρεύματος τῶν ἰδιωτικῶν κατοικιῶν καὶ καταστημάτων, διὰ τοῦ νόμου 979 τοῦ 1917. Κατὰ τὰ λοιπά, ἡ κυβέρνησις, ἐντὸς τοῦ 1917, ἠσχολήθη εἰς τήν, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κειμένης νομοθεσίας, βεβαίωσιν τῶν ἀμέσων φόρων, εἰς τοὺς ὁποίους ἐπήνεγκεν ἐλαφράς τινας τροποποιήσεις. Κατὰ τὸ 1915 ἐγένοντο δύο νομοθετήματα, ριζικῶς μεταρρυθμιστικά, συνοδευθέντα διὰ μακρᾶς αἰτιολογητικῆς ἐκθέσεως: ὁ νόμος 1237 τῆς 4 Ἀπριλίου 1918 «Περὶ φορολογίας δημοσίων θεαμάτων» καὶ ὁ νόμος 1320 τῆς 12 Ἀπριλίου 1918 «Περὶ φόρου καταναλώσεως οἴνου», οἱ ὁποῖοι καὶ σήμερον ἰσχύουσι μετά τινων μεταγενεστέρων τροποποιήσεων. Ἀξιόλογον νομοθέτημα εἶναι καὶ ὁ νόμος 1165 τοῦ 1918 «Περὶ τελωνειακοῦ κώδικος». Δι' ἰδιαιτέρων νόμων ἐτροποποιήθησαν ὁ περὶ φαρικῶν καὶ ἀλευροβολίας τελῶν νόμος καὶ οἱ περὶ δασῶν, πρὸς ἐξασφάλισιν μείζονος ἐσόδου. Ἐν γένει, κατὰ τὰ ἔτη 1917 καὶ 1918, ἡ κυβέρνησις, ἴσως καὶ ἐκ λόγων ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, ἀπέφυγε νὰ ἐπιβάλῃ νέα ἀξιόλογα φορολογικὰ βάρη, ἐνῷ ἡ χώρα, ἰδίως ἀπὸ τοῦ 1918, ἐπεδείκνυεν οἰκονομικὴν εὐρωστίαν, κατὰ μέγα μέρος προερχομένην ἐκ τῶν κερδῶν τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας. Χαρακτηριστικὸν τῆς εὐεξίας ταύτης ἦτο ἡ ἵδρυσις καὶ λειτουργία νέων τραπεζῶν (Ναυτικῆς, Γενικῆς, Ἐθνικῆς Οἰκονομίας κλπ.) καὶ ἐν γένει ἡ ἀφθονία τῶν κεφαλαίων.

Κατὰ τὸ 1919 ἐγένετο ἡ ριζικὴ μεταρρύθμισις τῆς ἀμέσου φορολογίας, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς φορολογίας τῶν καθαρῶν προσόδων, διὰ τῆς ἐπιβαρύνσεως τῆς φορολογίας τῶν κληρονομιῶν καὶ διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ φόρου τοῦ ὑπερτιμήματος καὶ τοῦ ὑπερεισοδήματος, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιτευχθῶσιν ἱκανοποιητικὰ ἐξ ἀπόψεως ταμιευτικῆς ἀποτελέσματα. Ηὔξησεν ὅμως ἡ κυβέρνησις σημαντικῶς τοὺς φόρους τοῦ καπνοῦ καὶ τοῦ οἰνοπνεύματος καὶ τοῦ χαρτοσήμου καὶ ἐπετεύχθησαν οὕτως ἀξιόλογα ἀνώτερα ἔσοδα. Οὕτω τὰ ἐκ φόρων ἔσοδα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ 1916 συνεποσοῦντο εἰς 226 ἑκατ., ἀνεβιβάσθησαν εἰς 234 κατὰ τὸ 1917, εἰς 516 κατὰ τὸ 1918—1919 καὶ εἰς 586 κατὰ τὸ 1919—1920. Ἡ κυβέρνησις, κατὰ τὸ 1917, προῆλθεν εἰς τὴν ἐξ ἐπιτάξεως ἐξόφλησιν τῶν ὑποχρεώσεών της διὰ νέου δανείου 100 ἑκατ., αἱ ὁμολογίαι τοῦ ὁποίου ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὴν ἐξόφλησιν ταύτην.

Διὰ τοῦ νόμου 991 τῆς 20 Ὀκτωβρίου 1917 ἀνεβιβάσθησαν ἀπὸ 14 εἰς 30 ἑκατ. τὰ χάρτινα κέρματα τῶν δραχ. 2 καὶ 1, τὰ ὁποῖα ἠδύνατο νὰ ἐκδώσῃ ἡ κυβέρνησις, ἔχουσα ὡς ἀντίκρυσμά των ἀργυρᾶ κέρματα τῆς λατινικῆς ἑνώσεως. Διὰ τοῦ νόμου 1918 τῆς 20 Ἰανουαρίου 1920 ἡ κυβέρνησις ἐξουσιοδοτήθη νὰ ἐκδώσῃ καὶ κέρματα τῶν 50 λεπτῶν μέχρι τοῦ ποσοῦ δραχ. 10 ἑκατ., ἔναντι καλύμματος εἰς ξένον συνάλλαγμα. Οὕτως ἡ κερματικὴ κυκλοφορία ἀνεβιβάσθη εἰς 40 ἑκατ. κατ' ἀνώτατον ὅριον. Κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1918 ἡ κυκλοφορία τοῦ ‚ΓΧΜΒ' ἦτο 1.185 ἑκατ., τὸ δὲ σύνολον τῆς πραγματικῆς κυκλοφορίας ἀνήρχετο εἰς 1.289.400.559.

Παρὰ τὸν ἀποκλεισμόν, τὸν ἐπιβληθέντα κατὰ τὸ 1917 εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκ τῶν διεθνῶν περιστάσεων καὶ τὴν ἐξ αὐτοῦ καὶ ἐκ τῆς δράσεως τῶν γερμανικῶν ὑποβρυχίων δυσχέρειαν τῆς εἰς τὴν χώραν εἰσαγωγῆς ἐμπορευμάτων καὶ εἰδῶν τῶν μονοπωλίων, δυσχέρειαν ἐκτεινομένην καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ Παγκοσμίου πολέμου καὶ ἐξ ἄλλων γενικωτέρων λόγων, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1916 μέχρι πέρατος τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, αἱ εἰς τὸ δημόσιον χρέος ὑπέγγυοι πρόσοδοι οὐ μόνον δὲν ὑπέστησαν μείωσίν τινα, ἀλλὰ καὶ ηὔξησαν σημαντικῶς. Διὰ τῆς ἐκθέσεως τῆς Δ.Ο.Ε. τοῦ 1916 ἐτονίζετο ἡ ζωτικότης καὶ ὁ πλουτισμὸς τῆς χώρας, ἥτις ἔσχεν ἀντιστοίχως ἀνωτέρας ἀνάγκας καταναλώσεως. Διὰ τῆς ἐκθέσεως τῆς Δ.Ο.Ε. τοῦ 1917 καὶ διὰ τῆς τοῦ 1918 ἐξῄρετο τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ὁμολογιοῦχοι τῶν παλαιῶν δανείων, τῶν μετεχόντων τῶν πλεονασμάτων, ἀπελάμβανον τόκου ἀνωτέρου τῶν προηγουμένων ἐτῶν. Ἡ κατὰ τὸ 1917 γενομένη εἴσοδος τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν μέγαν πόλεμον ὑπῆρξεν ἀφετηρία νέας ζωτικότητος καὶ μᾶλλον ἱκανοποιητικῶν ἀποδόσεων τῶν ὑπεγγύων προσόδων. Αὗται ἐδικαιολόγουν τὴν Δ.Ο.Ε., ἐκφράζουσαν, διὰ τῆς ἐκθέσεώς της τοῦ 1918, τὴν γνώμην ὅτι «*ὁ πλοῦτος τῆς χώρας ὑπέστη πραγματικὴν καὶ σημαντικὴν αὔξησιν, ἥτις δὲν δύναται παρὰ ν' αὐξηθῇ σὺν τῇ ἐπανόδῳ εἰς κανονικὴν κατάστασιν*».

Ἡ Ἑλλάς, εἰσερχομένη εἰς τὸν Παγκόσμιον πόλεμον, ἐζήτησε τὴν οἰκονομικὴν ἐπικουρίαν τῶν τριῶν συμμάχων Δυνάμεων καὶ αὗται παρέσχον εἰς αὐτὴν πιστώσεις, δι' ἐγγραφῆς εἰς τὰ βιβλία τοῦ θησαυροφυλακίου του, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν ὑπογραφεισῶν τῇ 28/10 Φεβρουαρίου 1918 οἰκονομικῶν συμφωνιῶν μετὰ τῶν κυβερνήσεων Γαλλίας, Ἀγγλίας καὶ Ἡνωμένων Πολιτειῶν καὶ τοῦ κυρώσαντος αὐτὰς νόμου 1235 τοῦ 1918, ἐξεδόθησαν ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἰσόποσα πρὸς τὰς πιστώσεις ταύτας τραπεζογραμμάτια, ἀξίας 750 ἑκατ. δραχ., τὰ ὁποῖα ἀνεβιβάσθησαν κατὰ 100 ἔτι ἑκατ. διὰ τῆς συμφωνίας μετὰ τῆς Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας τοῦ 1919. Ἀλλὰ διὰ τοῦ νόμου 1235 ἐτροποποιήθη οὐσιωδῶς ὁ νόμος ‚ΓΧΜΒ', διότι, ἀντὶ πραγματικοῦ εἰς συνάλλαγμα καλύμματος τῶν τραπεζογραμματίων τούτων, ἐχρησιμοποιοῦντο αἱ πιστώσεις αὗται. Τὰ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μετὰ τῶν Δυνάμεων γενομένων συμφωνιῶν τοῦ 1918 καὶ τοῦ 1919 ἐκδοθέντα τραπεζογραμμάτια, καθὼς καὶ τὰ ἐκδοθέντα παρὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης πρὸς χορηγίαν προκαταβολῆς εἰς τὰ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀγγλικὰ καὶ γαλλικὰ στρατεύματα, συμφώνως πρὸς τὰς εἰρημένας συμφωνίας, ἐν συνόλῳ ἀνῆλθον εἰς 1.244.247.447, ἀναλυόμενα ὡς ἕπεται: πίστωσις ἀγγλικῆς κυβερνήσεως λίραι 11.895.321—3—6, ἐκδοθέντα, ἀντ' αὐτῶν τραπεζογραμμάτια 293.628.070, γαλλικῆς φρ. 300.000.000, τραπεζογραμμάτια 274.205.000, Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς δολλ. 48.236.629.05, ἐκδοθέντα ἀντ' αὐτῶν τραπεζογραμμάτια 250.000.000, διὰ προκαταβολὰς γενομένας διὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης εἰς ἀγγλικὸν στρατὸν μετὰ τῶν τόκων λίραι 4.637.047—6—2, τραπεζογραμμάτια 116.946.333, εἰς τὸν γαλλικὸν στρατὸν μετὰ τῶν τόκων φρ. 309.468.044, τραπεζογραμμάτια 309.469.044. Ἐν συνόλῳ δραχ. 1.244.247.447. Τ' ἀποτελέσματα τῶν εἰσπράξεων ὑπεγγύων προσόδων, ἐπιτρέψαντα τὴν εἰς τοὺς ὁμολογιούχους τῶν παλαιῶν δανείων, διὰ πρώτην φορὰν ἀπὸ τοῦ συμβιβασμοῦ, διανομὴν ἀκεραίου τοῦ ἀρχικοῦ τόκου τῶν ὁμολογιῶν αὐτῶν, ἐδικαίωσαν ἔτι μᾶλλον τὰς ἀγαθὰς προβλέψεις τῶν ἐκθέσεων τῆς Δ.Ο.Ε. τῶν δύο προηγουμένων ἐτῶν.

Οὕτω, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου, ἡ ὑπηρεσία τοῦ τοκοχρεωλυσίου τῶν ἑλληνικῶν δανείων ἐξετελεῖτο ἀνελλιπῶς. Ἡ καλὴ πορεία τῶν ὑπεγγύων προσόδων ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1920, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσεν «ἀληθινὸν ρεκόρ», κατὰ τὴν ἔκφρασιν τῆς Δ.Ο.Ε., διότι αἱ εἰσπράξεις αὐτῆς ὑπερέβησαν πάσας τὰς προβλέψεις καθ' ὅλους ἀδιακρίτως τοὺς κλάδους τῶν ὑπεγγύων προσόδων καὶ ἀπέδωκαν αὐξήσεις ἀνωτέρας τῶν προηγουμένων ἐτῶν. Ἑπομένως, ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τὸ 1920 ἡ εἰς τοὺς ὁμολογιούχους τοῦ παλαιοῦ χρέους καταβολὴ ἀκεραίου τοῦ ἀρχικοῦ τόκου καὶ ἐπὶ πλέον ὑπῆρξε καὶ ἀξιόλογον

Digitized by Google

πλεόνασμα, ἐξ οὗ κατεβλήθησαν εἰς τὴν κυβέρνησιν φρ. 4.435.000, ἔναντι φρ. 77.000 καταβληθέντων τῷ 1919. Ἡ Δ. Ο. Ε. ὅμως παρέβλεπεν ὅτι ὁ νόμος ,ΓΧΜΒ' εἶχεν ὑπονομευθῆ διὰ τῶν μετὰ τῶν τριῶν Δυνάμεων συμφωνιῶν, τὰς ὁποίας προσεποιεῖτο ὅτι ἀγνοεῖ, ὅπως παρέβλεπε καὶ ὅτι ἡ κυβέρνησις, παρὰ τὰ πλεονάσματα τῶν ὑπεγγύων προσόδων, ἠγωνίζετο νὰ καλύψῃ τὰ ἐλλείμματα τοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν χρήσεων τούτων διὰ σειρᾶς δανείων. Αἱ ἀνάγκαι τοῦ δημοσίου ταμείου δὲν ἱκανοποιοῦντο ἐκ τῶν τακτικῶν πόρων τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ τὰ φορολογικὰ μέτρα ἀπεδεικνύοντο ἀνεπαρκῆ, ὁ δὲ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν εὑρίσκετο ὑποχρεωμένος νὰ προσφεύγῃ εἰς δανεισμόν. Οὕτω, διὰ τοῦ νόμου 1028 τῆς 31 Ὀκτωβρίου 1917, ἐξεδόθη δάνειον 100 ἑκατ. 6 %, ἵνα διὰ τῶν ὁμολογιῶν του πληρωθοῦν ὑποχρεώσεις ἐξ ἐπιτάξεων. Διὰ τοῦ νόμου 1240 τῆς 4 Ἀπριλίου 1918 τὸ πρῶτον καὶ εἶτα διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 30 Μαΐου 1919 καὶ διὰ τῶν νόμων 2663 τοῦ 1921 καὶ 2854 τοῦ 1922, ἐδόθη εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸ δικαίωμα νὰ ἐκδώσῃ, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἀπορροφήσεως τοῦ πλεονάσματος χρήματος, ἔντοκα γραμμάτια ἐθνικῆς ἀμύνης. Τὰ γραμμάτια ταῦτα ἦσαν συναλλαγματικαὶ ἀποδοχῆς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, τρίμηνα, ἑξάμηνα καὶ ἑνὸς ἔτους, τὰ ὁποῖα ἐν μέρει ἦσαν κεκαλυμμένα διὰ τῶν ὑπὸ τῆς Γαλλίας, τῆς Μεγάλης Βρεττανίας καὶ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς χορηγηθεισῶν διὰ τῶν συμφωνιῶν τοῦ 1918 καὶ 1919 πιστώσεων, ἐπὶ τόκῳ 6% κατ' ἀνώτατον ὅριον. Διὰ τοῦ νόμου 1920 τοῦ 1920 ἐπετράπη εἰς τὸ δημόσιον, πρὸς κάλυψιν τῆς ἀποδοχῆς τῶν γραμματίων τούτων, νὰ ἐκδώσῃ ἐγγυητικὰς ὁμολογίας ἀντὶ τῶν συμμαχικῶν πιστώσεων. Ἐν ἀρχῇ (1918) ὁ τόκος ὡρίσθη εἰς 4% διὰ τὰ τρίμηνα, $4\frac{1}{2}$ διὰ τὰ ἑξάμηνα καὶ 5 διὰ τὰ ἐτήσια, βραδύτερον δὲ ὁ τόκος τῶν μακροπροθέσμων γραμματίων ἀνεβιβάσθη μέχρις 9%. Τὰ ἐν κυκλοφορίᾳ γραμμάτια ταῦτα, ἐκδεδόμενα διὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἀνήρχοντο τῇ 31 Δεκεμβρίου 1918 εἰς δραχ. 50.000.000, τῇ 31 Δεκεμβρίου 1919 εἰς 153.200.000 καὶ τῇ 31 Δεκεμβρίου 1920 εἰς 194.605.200. Τὸ ποσὸν τοῦτο ἐδανείσθη ἡ κυβέρνησις διὰ τοῦ προχείρου τούτου μέσου ἀπὸ τὸ ἐσωτερικόν. Παραλλήλως δέ, διὰ τοῦ νόμου 1607 τῆς 31 Δεκεμβρίου 1918, ἐξεδόθη ἐσωτερικὸν δάνειον 75 ἑκατ. πρὸς κάλυψιν ἐλλειμμάτων καὶ διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 28 Σεπτεμβρίου 1919, κυρωθέντος διὰ τοῦ νόμου 1921 τῆς 20 Ἰανουαρίου 1920 «Περὶ ἐκδόσεως δανείου μέχρι 300 ἑκατομ. δραχμῶν», ἡ κυβέρνησις ἐξουσιοδοτήθη νὰ συνομολογήσῃ τὸ δάνειον τοῦτο, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὸν νόμον 1921, ἐπετράπη ν' ἀνέλθῃ μέχρι 500 ἑκατομ. καὶ τὸ ὁποῖον συνήφθη μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης καὶ ἐτοποθετήθη καὶ τοῦτο εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1918 ἡ κυκλοφορία τοῦ νόμου ,ΓΧΜΒ' εἶχεν ἀνέλθει εἰς 1.185 ἑκατομ., τὸ δὲ σύνολον τῆς πραγματικῆς κυκλοφορίας εἰς 1.289.400.559. Κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1919 ἡ κυκλοφορία τοῦ νόμου εἶχεν ἀναβιβασθῆ εἰς 1.226 ἑκατ., τὸ δὲ σύνολον τῆς κυκλοφορίας ταύτης, μετὰ τῆς ἀναγκαστικῆς καὶ τῆς τῶν κερμάτων, ἀνήρχετο εἰς 1.437.726.

Μετὰ τὴν κατὰ τὴν 9 Ἰουνίου 1919 συγχώνευσιν τῆς Τραπέζης τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, τὸ ἀνώτατον ὅριον τῆς διὰ λογαριασμὸν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας ἀνῆλθεν ἀπὸ 145 ἑκατ. εἰς 155.405.000. Ἀλλ' ἐκπνεύσαντος τοῦ προνομίου τῆς Ἰονικῆς Τραπέζης, καὶ ἀπορροφηθέντος ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἀνεβιβάσθη κατὰ 7 ἑκατ. Ἐκτὸς ὅμως τούτου, ἡ κυβέρνησις, μὴ ἔχουσα πλέον τὴν εὐχέρειαν τῆς ἐκδόσεως τραπεζογραμματίων ἔναντι πιστώσεων τῶν Δυνάμεων, ἀπέβλεψεν εἰς δανεισμὸν δι' αὐξήσεως τῆς κυκλοφορίας, ζητήσασα πρὸς τοῦτο κατὰ Μάϊον 1920, καὶ ἐπιτυχοῦσα ἄδειαν τῆς Δ. Ο. Ε. περὶ προσθέτου αὐξήσεως κατὰ δραχ. 300 ἑκατ. τῆς πιστωτικῆς κυκλοφορίας τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἄνευ πραγματικοῦ καλύμματος, «λόγῳ τῆς μεγεθύνσεως τοῦ κράτους». Ἡ αὔξησις αὕτη ἐπραγματοποιήθη διὰ τῆς ἀπὸ 27 Μαΐου 1920 συμβάσεως μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης (νόμος 2547). Δυνάμει τῆς συμβάσεως ταύτης, τὸ ποσὸν τοῦτο τῶν δραχ. 300 ἑκατ. ἐδόθη παρὰ τῆς τραπέζης εἰς τὴν κυβέρνησιν ὡς δάνειον τοῦ κράτους ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ τῶν τραπεζικῶν τούτων γραμματίων.

Διὰ τῆς ἀπὸ 21 Σεπτεμβρίου 1920 μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης συμβάσεως ἡ κυβέρνησις συνῆψε δάνειον 400 ἑκατ. καὶ ἐζήτησεν ἐκ νέου ἀπὸ τὴν Δ. Ο. Ε. νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος ν' αὐξήσῃ τὴν πιστωτικὴν κυκλοφορίαν κατὰ δραχ. 400 ἑκατ., ἄνευ πραγματικοῦ καλύμματος, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι τὸ ποσὸν τοῦτο θὰ ἐδίδετο εἰς τὸ κράτος ὡς δάνειον διὰ στρατιωτικὰς ἀνάγκας. Χωρὶς ν' ἀναμείνῃ τὴν ἀπάντησιν τῆς Δ. Ο. Ε., ἡ κυβέρνησις, βασιζομένη ἐπὶ τῶν ἀπ' εὐθείας γενομένων παρ' αὐτῆς μετὰ τῶν τριῶν Δυνάμεων, τῶν ἐκπροσωπουμένων ὑπὸ τῆς Δ. Ο. Ε., συνεννοήσεων, προέβη εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ δανείου τούτου. Ἐκ τούτου προεκλήθη ἡ πρὸς τὴν διάδοχον κυβέρνησιν γενομένη διαμαρτυρία διὰ τοῦ ἀπὸ 30 Νοεμβρίου / 13 Δεκεμβρίου 1920 ἐγγράφου τῆς Δ. Ο. Ε. Ἐκ τῶν 400 ἑκατ. τούτων τὰ 300 ἑκατ. ἐξεδόθησαν ἐντὸς τοῦ 1920 καὶ ἐδόθησαν εἰς τὴν κυβέρνησιν ὡς δάνειον τοῦ κράτους ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ. Οὕτως ἡ διὰ λογαριασμὸν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης κυκλοφορία ἀνήρχετο κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1920 εἰς δραχ. 762.405.000, ἀλλὰ μέρος αὐτῆς, ἤτοι δραχμ. 400.271.960, εὑρίσκετο εἰς τὰ ταμεῖα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης καὶ μέρος, ἤτοι δραχ. 5.586.450, εἰς τὰ τῆς Ἰονικῆς Τραπέζης. Ἡ κυκλοφορία τοῦ νόμου ,ΓΧΜΒ' ἀνήρχετο κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1920 εἰς 1.126 ἑκατ. καὶ τὸ σύνολον τῆς κυκλοφορίας μετὰ τῆς ἀναγκαστικῆς εἰς 1.572 ἑκατ.

Ἡ κατὰ 400 ἑκατ. αὔξησις τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας, ἡ ἀβεβαιότης τῆς πολιτικῆς καταστάσεως, τὴν ὁποίαν ἐπεδείνωσε τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐκλογῶν τῆς 1 Νοεμβρίου 1920, καὶ τὰ σημαντικὰ βάρη τοῦ δημοσίου ταμείου, ἕνεκα τῆς μικρασιατικῆς ἐκστρατείας, πάντα ταῦτα συνετέλεσαν εἰς τὸν κλονισμὸν τῆς σταθερότητος τοῦ ἑλληνικοῦ νομίσματος, ἥτις τὸ πρῶτον ἐνεφανίσθη κατ' Αὔγουστον 1919, ἐν σχέσει πρὸς τὸ δολλάριον, βραδύτερον δέ, κατὰ τὸ 1920, ἰδίως κατὰ τὸ τελευταῖον τρίμηνον αὐτοῦ, καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀγγλικὴν λίραν. Κρίνουσα ἡ Δ.Ο.Ε., διὰ τῆς ἐκθέσεώς της τοῦ 1920, τήν, κατὰ τὸ 1920, γενομένην ὑποτίμησιν τοῦ νομίσματος, ἀπέδιδεν αὐτὴν εἰς τὸν συνεχιζόμενον ἀπὸ τοῦ τελευταίου πολέμου ἐν τῇ χώρᾳ πληθωρισμὸν καὶ ἐξῆρε τὰς ὑπηρεσίας, τὰς ὁποίας ἀπέδωκεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ σοφία τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου τεθειμένων ἐμποδίων διὰ τὴν αὔξησιν τῆς πιστωτικῆς κυκλοφορίας.

Ἀλλ' ὡς εἴρηται, ἡ εὐρυτέρα ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου ,ΓΧΜΒ', τὴν ὁποίαν καὶ αἱ Δυνάμεις, διὰ τῶν συμφωνιῶν τοῦ 1918 καὶ τοῦ 1919, εἶχον ἀναγνωρίσει, ἔμελλε ν' ἀνατρέψῃ τὴν πρόνοιαν τοῦ νόμου περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου. Αἱ συμμαχικαὶ πιστώσεις, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων, ὡς προείρηται, εἶχον ἐκδοθῆ ἀντίστοιχα τραπεζογραμμάτια, πραγματοποιηθεῖσαι μόνον κατὰ μικρὸν μέρος, δηλονότι ὑπὸ μὲν τῆς Ἀγγλίας κατὰ λίρ. 6.540.000, ὑπὸ δὲ τῆς Ἀμερικῆς κατὰ δολλάρια 15 000 000, ἠκυρώθησαν ὑπὸ τῶν Δυνάμεων τῇ 8 Δεκεμβρίου 1920 ὡς πρὸς τὸ ὑπόλοιπον, τὸ ὁποῖον οὐδέποτε κατεβλήθη, κατὰ παραβίασιν τῶν συμφωνιῶν. Ἑπομένως ἡ πιστωτικὴ κυκλοφορία, στερηθεῖσα παντελῶς τῶν καλυμμάτων της τούτων, ὑπέστη βαθύτερον κλονισμόν, ἐπηρεάσαντα σοβαρῶς τὴν συναλλαγματικὴν ἀξίαν τῆς δραχμῆς. Ὁ μέσος ὅρος τοῦ ἐπὶ Λονδίνου συναλλάγματος κατὰ τὸ ἔτος 1920 ἀνῆλθεν εἰς δραχ. 34,33, ὁ δὲ μέσος ὅρος τοῦ μηνὸς Δεκεμβρίου 1920 εἰς δραχ. 46,84 καὶ ἡ ἀνωτάτη σημειωθεῖσα τιμὴ αὐτοῦ εἰς δραχ. 48,75. Τὸ ἔτος 1920 ἔκλειεν ὑπὸ δυσμενεστάτας οἰκονομικὰς συνθήκας, ἐνῷ παρετείνετο ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἡ ἐμπόλεμος κατάστασις.

1. *Ἀνακεφαλαίωσις τῆς πολιτικῆς τῶν δανείων τῆς ἐμπολέμου περιόδου 1916 — 1920.* Διαρκοῦντος τοῦ πολέμου, ἡ Ἑλλὰς προσέφυγεν εἰς ἐξωτερικὰς πιστώσεις καὶ εἰς δάνεια ἐσωτερικά, ἵνα ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς ἐκτάκτους δαπάνας. Τὰ ἐσωτερικὰ δάνεια διακρίνομεν ὡς ἑξῆς: 1) Τὰ δάνεια δημοσίας ἐγγραφῆς. Ταῦτα εἶναι: α) τὸ ἐκ δραχ. 100 ἑκατ. δάνειον 6 % τοῦ 1919, τὸ λεγόμενον τῆς ἐπιτάξεως, καθόσον μέγα μέρος αὐτοῦ ἐκαλύφθη δι' ἐξοφλήσεως ὑποχρεώσεων τοῦ δημοσίου ἐξ ἐπιτάξεως· β) τὸ ἐκ δραχ. 75 ἑκατ. δάνειον 6 % τοῦ 1918, ἐκδοθὲν πρὸς κάλυψιν ἐλλειμμάτων, ἀναγομένων εἰς κεκλεισμένας χρήσεις καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ 1917· γ) τὸ ἐκ δραχ. 300 ἑκατ. λαχειοφόρον δάνειον 5 % τοῦ 1920. 2) Δάνεια χορηγηθέντα παρὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῆς διαθεσίμων καὶ ἄνευ δημοσίας ἐγγραφῆς, εἰς χρυσᾶς δραχμάς. Ταῦτα εἶναι: α) προσωρινὸν δάνειον δραχ. χρ. 15 ἑκατ. 6 % τοῦ 1915· β) τὸ προσωρινὸν δάνειον δραχ. χρ. 40 ἑκατ. 6 % τοῦ 1915· γ) προσωρινὸν δάνειον δραχ. χρ. 10 ἑκατ. 6 % τοῦ 1917· δ) προσωρινὸν δάνειον δραχ. χρ. 5 ἑκατ. 6 % τοῦ 1917. 3) Δάνειον ὁμοίως χορηγηθὲν εἰς δραχ. 12 ἑκατ., συνομολογηθὲν εἰς τὸ τέλος τοῦ 1920 ἐπὶ τόκῳ 6 %, πρὸς τὸν σκοπὸν ν' ἀποζημιωθῶσιν οἱ ἄνευ ἐργασίας καπνεργάται.

Διὰ τοῦ νόμου 2417 τοῦ 1920 ἀνέλαβεν ἡ κυβέρνησις τὰς ἐκ τοῦ δανείου 3 % τοῦ 1893 τῶν σιδηροδρόμων Θεσσαλονίκης — Κωνσταντινουπόλεως ὑποχρεώσεις, κυρωθείσης διὰ τοῦ αὐτοῦ νόμου τῆς συμβάσεως περὶ ἐξαγορᾶς τοῦ ἑνωτικοῦ σιδηροδρόμου τούτου, ὅστις εἶχε κατασκευασθῆ ἐπὶ τοῦ τουρκικοῦ καθεστῶτος. Ἐκ τοῦ δανείου τούτου εἶχον ἐναπομείνει ἐν κυκλοφορίᾳ 289.505 ὁμολογίαι, ἀξίας χαρτίνων γαλλικῶν φράγκων 144.752.500, τὴν ὑπηρεσίαν δ' αὐτῶν ἀνέλαβεν ἡ κυβέρνησις, ἐξαγοράσασα τὸν σιδηρόδρομον τοῦτον, λόγῳ τῆς διεθνοῦς αὐτοῦ σημασίας.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω δάνεια δὲν συμπεριλαμβάνονται τὰ διὰ συμβάσεων μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, δι' αὐξήσεως τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας, συναφθέντα δάνεια, δυνάμει: α) τοῦ νόμου 1921 περὶ κυρώσεως τοῦ ἀπὸ 28 Σεπτεμβρίου 1919 νομοθετικοῦ διατάγματος περὶ ἐκδόσεως προσωρινοῦ δανείου μέχρι 300 ἑκατομμυρίων δραχμῶν· β) τοῦ νόμου 2547 περὶ κυρώσεως τῶν μεταξὺ τοῦ δημοσίου καὶ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης συναφθεισῶν τῇ 27 Μαΐου 1920 συμβάσεων περὶ ἐπεκτάσεως τῶν προνομίων τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης καὶ περὶ αὐξήσεως τοῦ ποσοῦ τοῦ προσωρινοῦ δανείου τῶν 500 ἑκατομμυρίων δραχμῶν· καὶ γ) τῆς ἀπὸ 21 Σεπτεμβρίου 1920 συμβάσεως περὶ αὐξήσεως τοῦ ἐκδοτικοῦ προνομίου τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ὡς ἐτροποποιήθησαν αἱ ἀνωτέρω συμβάσεις ὑπὸ τοῦ νόμου 2855 περὶ κυρώσεως τῆς μεταξὺ τοῦ δημοσίου καὶ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης συναφθείσης τῇ 17 Φεβρουαρίου 1922 συμβάσεως περὶ αὐξήσεως τῶν διὰ λογαριασμὸν αὐτῆς κυκλοφορούντων τραπεζικῶν γραμματίων κατὰ 550 ἑκατομμύρια δραχμῶν. Πᾶσαι αἱ συμβάσεις αὗται ἀπετέλεσαν προσωρινὸν δάνειον ἑνὸς δισεκατομμυρίου δραχμῶν. Τέλος τὸ δάνειον ἀπαλλοτριώσεως 8% τοῦ 1919 ἐξεδόθη 75 ἑκατομμυρίων, ἵνα διὰ τῶν ὁμολογιῶν αὐτοῦ πληρωθῶσιν, ἀντὶ μετρητῶν, οἱ ἰδιοκτῆται ἀναγκαστικῶς ἀπαλλοτριωθέντων κτημάτων.

Ἐκτὸς τῶν δανείων, κατεβλήθη, διαρκοῦντος τοῦ πολέμου, ἰδίως κατὰ τὰ ἔτη 1918 καὶ 1919, προσπάθεια αὐξήσεως τῶν δημοσίων ἐσόδων διὰ φορολογικῶν μέτρων, ληφθέντων ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Μιλτ. Νεγρεπόντη. Οὕτω τὰ τακτικὰ ἔσοδα ἀπὸ 207 ἑκατομμύρια τοῦ 1914 ἀνεβιβάσθησαν εἰς 480 ἑκατομμύρια κατὰ τὸ 1919 — 1920 καὶ εἰς 632 ἑκατομμύρια κατὰ τὸ 1920—1921. Ἀλλ' ἡ καταπληκτικὴ αὔξησις τῶν τακτικῶν ἐσόδων, ἐπηρεασθεῖσα ἐκ τῶν συνεπειῶν τοῦ διχασμοῦ τοῦ κράτους κατὰ τὸ 1916—1917 καὶ ἐκ τῆς ἐμπολέμου καταστάσεως, ἐδημιούργησε τὴν ἀνάγκην τῆς προσφυγῆς εἰς τὰ ἀνωτέρω ἀναφερόμενα ἐσωτερικὰ δάνεια. Δάνεια ὅμως ἐξωτερικὰ δὲν ἐδόθησαν, αἱ δὲ συμμαχικαὶ πιστώσεις, τὰς ὁποίας εἶχον ὑποσχεθῆ αἱ Δυνάμεις διὰ τῶν συμβάσεων τοῦ 1918 καὶ τοῦ 1919 καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἡ Ἑλλὰς ἐξέδωκε τραπεζογραμμάτια τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης καὶ ἐδαπάνησεν ἐν μέρει μάλιστα διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ στρατοῦ τῆς Γαλλίας, κατὰ μικρὸν μέρος μόνον ἐπραγματοποιήθησαν. Τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον χρέος ἀνήρχετο κατὰ τὴν 31 Ἰουλίου 1921 εἰς χρυσᾶς δραχμὰς 2.470.985.572 καὶ εἰς τραπεζογραμμάτια εἰς δρχ. 2.645.524 947, ἤτοι ἐν συνόλῳ εἰς δρχ. 5.116.510.947. Τὰ βάρη τοῦ μεγάλου πολέμου ἔφερεν ἐξ ὁλοκλήρου ὁ ἑλληνικὸς λαός, ἄνευ ἐξωτερικῆς ἐπικουρίας.

2. *Ἀπὸ τῆς 1ης Νοεμβρίου 1920 μέχρι τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς (Σεπτεμβρίου 1922).* Ἡ ἐξακολούθησις τῆς ἐμπολέμου καταστάσεως καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς ἐξευρέσεως ἐξωτερικοῦ δανείου, μετὰ τήν, ἐκ μέρους τῶν τριῶν Δυνάμεων, ἀκύρωσιν τῶν συμμαχικῶν πιστώσεων, μοιραίως ἐξώθησε τὴν κυβέρνησιν τοῦ Δημητρίου Γούναρη εἰς τὸν ἐσωτερικὸν δανεισμόν. Ἡ ἄρνησις τῶν Συμμάχων διὰ νὰ πραγματοποιήσωσι τὰς ἃς εἶχον ὑποσχεθῆ κατὰ τὸ 1918 καὶ τὸ 1919 πιστώσεις, ἔναντι τῶν ὁποίων εἶχον ἀρχικῶς ἐκδοθῆ 1.244 ἑκατομ. τραπεζογραμματίων, καὶ ἐξ αὐτῶν εἶχον ἀποσυρθῆ βραδύτερον μόνον 356 ἑκατομ., ὅσα ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς πραγματοποιηθείσας ἐν μέρει πιστώσεις τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, ὑπῆρξε καίριον τραῦμα κατὰ τῆς πίστεως αὐτῶν καὶ ὑπενόμευσε τὴν ἀξίαν των καθ' ὃν χρόνον ἡ ἐξοίδησις τῆς κυκλοφορίας ἦτο τὸ μόνον μέσον δανεισμοῦ. Διὰ τῆς μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης συμβάσεως τῆς 31 Μαρτίου 1921, κυρωθείσης διὰ τοῦ νόμου 2577, ἡ κυβέρνησις ἐδανείσθη 500 ἑκατομ. δραχμῶν, δι' ἐκδόσεως ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ, ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως τῆς Δ.Ο.Ε. Οὕτω, ἡ διὰ λογαριασμὸν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης κυκλοφορία ἀνῆλθε κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1921 εἰς δραχ. 1.363.405.000, ἐξ ὧν 346.455.203 εὑρίσκοντο εἰς τὰ ταμεῖα τῆς τραπέζης, τὸ δὲ σύνολον τῆς κυκλοφορίας ἀνεβιβάσθη εἰς δραχ. 2.229.279.144. Τὸ ἔντοκα γραμμάτια ἐθνικῆς ἀμύνης ἀνῆλθον εἰς δραχ. 317.955.300. Βραδύτερον ἡ κυβέρνησις, πιεζομένη ἐκ τῆς ἀποτυχίας τῶν προσπαθειῶν της πρὸς ἐξεύρεσιν ἐξωτερικοῦ δανείου καὶ ἐκ τῶν ἐπιτακτικῶν ἀναγκῶν τῆς συνεχίσεως τοῦ πολέμου, ἐπέβαλε διὰ τοῦ νόμου 2749 τῆς 25 Μαρτίου 1922 τὸ ἀναγκαστικὸν δάνειον διὰ τῆς διχοτομήσεως τῶν τραπεζογραμματίων, ὀφειλομένης εἰς ἔμπνευσιν τοῦ ἀπὸ τῆς 25 Ἰανουαρίου 1921, καθ' ἣν ἐσχηματίσθη ἡ κυβέρνησις τοῦ Δ. Γούναρη, γενομένου ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, τὸ δεύτερον τμῆμα τῶν ὁποίων ἀπετέλεσε τοὺς προσωρινοὺς τίτλους τῶν δανείων. Τὰ κατὰ τὴν ἰσχὺν τοῦ νόμου 2749 κυκλοφοροῦντα τραπεζογραμμάτια

Digitized by Google

ἀνήρχοντο συνολικῶς εἰς δραχμὰς 3.100.141.000, ὡς ἑξῆς:

Κυκλοφορία τῶν μέχρις 27 Μαΐου 1920 συμβάσεων	Δραχ. 163.405.000
Κυκλοφορία τῆς ἀπὸ 27 Μαΐου 1920 συμβάσεως	» 300.000.000
Κυκλοφορία τῆς ἀπὸ 21 Σεπτεμβρίου 1920 συμβάσεως	» 400.000.000
Κυκλοφορία τῆς ἀπὸ 31 Μαρτίου 1921 συμβάσεως	» 500 000 000
Κυκλοφορία τῆς ἀπὸ 17 Φεβρουαρίου 1922 συμβάσεως	» 550 000.000
Κυκλοφορία δυνάμει τοῦ νόμ. ΓΧΜΒ'	» 1.139.784.174
Κυκλοφορία τοῦ παλαιοῦ ἐπὶ ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ δανείου	» 46 951 915
Σύνολον	3.100 141.000

Τὸ ποσόν, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπιστώθη τὸ δημόσιον ἐκ τοῦ δανείου τούτου, ἀνῆλθεν εἰς δραχ. 1.550.070 545, ἀντιστοιχοῦν εἰς τὸ ἥμισυ τῆς ἀξίας τῶν κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων. Ἀλλά, μετ' ἔκπτωσιν τῶν ἐν τῷ δημοσίῳ ταμείῳ ὑπαρχόντων «στεμμάτων» τῶν ἐξ ἀνταλλαγῆς τῶν «στεμμάτων» ξένων ὑπηκόων, πρὸς οὓς δὲν ἐφηρμόσθη τὸ ἀναγκαστικὸν δάνειον, καὶ ἐκ τοῦ διακανονισμοῦ τῶν παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ πιστωτικῶν ὑπολοίπων λογαριασμῶν τοῦ δημοσίου, ἐν συνόλῳ ἀνερχομένων εἰς 261.600.000, τὸ καθαρὸν ὑπόλοιπον τοῦ ἀναγκαστικοῦ δανείου περιωρίσθη περίπου εἰς δραχ. 1.288.470.545. Αἱ δαπάναι τῆς κατασκευῆς ὁμολογιῶν καὶ νέων τραπεζογραμματίων ἀνῆλθον περὶ τὰς 50.000 δραχ. Τὸ δάνειον, εἰ καὶ ἀναγκαστικόν, συνωμολογήθη ὑπὸ λίαν ἐπαχθεῖς ὅρους, διότι ἐξεδόθη ἐπὶ τόκῳ 6 ½ % ἐτησίως, ἀρχομένῳ ἀπὸ 1ης Ἀπριλίου 1922, καὶ ἡ ἐξόφλησις αὐτοῦ ὡρίσθη βραχεῖα, μέχρι τῆς 1ης Ἀπριλίου 1943 τὸ βραδύτερον, διὰ κληρώσεων παρεχουσῶν εἰς 1068 ὁμολογίας, ἐκτὸς τοῦ κεφαλαίου δρ. 100, καὶ εἰδικὸν λαχνόν, διατιθεμένου πρὸς τοῦτο κατ' ἔτος ποσοῦ δρ. 8.000 000, οὕτω δὲ τὸ ποσοστὸν τοῦ βάρους ἀνῆλθεν εἰς 7.125 % ἐτησίως. Ἐπὶ πλέον τὸ δημόσιον ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ δέχεται, εἰς ὁμολογίας τοῦ δανείου, τὸ τίμημα τῶν ἐκποιουμένων ἑκάστοτε ἀκινήτων αὐτοῦ. Πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ δανείου ἐπεβλήθη πρόσθετον ποσοστὸν 10 % ἐπὶ τῶν εἰσπραττομένων ἀμέσων καὶ ἐμμέσων φόρων. Εἶναι πρόδηλον ὅτι οἱ βαρεῖς ὅροι τοῦ δανείου ἀπέβλεπον εἰς πρόθεσιν τῆς κυβερνήσεως νὰ τύχῃ τοῦτο καλῆς, ὅσον ἔνεστιν, ὑποδοχῆς ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τῆς κοινῆς γνώμης. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ τιμὴ τῶν ὁμολογιῶν (στεμμάτων) κατὰ Σεπτέμβριον 1920 ἦτο δραχ. 55,32 κατὰ μέσον ὅρον. Παραλλήλως, ἐπεδιώχθη ὁ δανεισμὸς δι' ἐντόκων γραμματίων ἐθνικῆς ἀμύνης, ἀναβιβασθέντος τοῦ τόκου αὐτῶν εἰς 5 % διὰ τὰ τρίμηνα, 5 ½ διὰ τὰ ἑξάμηνα καὶ 6 % διὰ τὰ ἐτήσια καὶ αὐξηθέντος τοῦ ἀνωτάτου ὁρίου κυκλοφορίας αὐτῶν, διὰ τοῦ νόμου τῆς 9 Ἰουλίου 1921, εἰς 500 ἑκατ. Οὕτω κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1922 τὰ ἐν κυκλοφορίᾳ ἀνεβιβάσθησαν εἰς 345.036.800, ἐνῷ κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1920 ἀνήρχοντο εἰς 191.605.200.

Διὰ τοῦ δανεισμοῦ τούτου ἠδυνήθη ἡ κυβέρνησις ν' ἀντεπεξέλθῃ εἰς τὰς μᾶλλον ἐπειγούσας δαπάνας τῆς μικρασιατικῆς ἐκστρατείας. Ἀλλὰ πλεῖσται ἐκ τῶν πάσης φύσεως ὑποχρεώσεων τοῦ κράτους παρέμενον ἀνεκκαθάριστοι ἢ ἐκκαθαρισμέναι καὶ ἀπαιτηταί, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ὑπὸ τοῦ δημοσίου ταμείου πληρωμὴ αὐτῶν δι' ἔλλειψιν χρηματικῶν μέσων. Ἐπελθούσης, κατ' Αὔγουστον τοῦ 1922, τῆς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ καταστροφῆς καὶ τῆς κατ' ἀκολουθίαν αὐτῆς ἀπωλείας τῆς εὐφόρου καὶ πλουσίας χώρας τῆς Θρᾴκης, ἡ πίστις τοῦ κράτους ἐκλονίσθη βαθύτατα καὶ τὸ ἐπὶ Λονδίνου συνάλλαγμα, τὸ ὁποῖον κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους ἐτιμᾶτο ἀντὶ δραχ. 97 ἀνὰ λίραν στερλίναν, συγκρατούμενον διὰ τοῦ θεσμοῦ τοῦ συνδικάτου τῶν τραπεζῶν εἰς τὴν ἐπίσημον ταύτην τιμήν, ἐσημείωνεν, ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ ἀγορᾷ, κατωτάτην μὲν τιμὴν δραχ. 140, ἀνωτάτην δὲ δραχ. 175.

ΙΓ'. *Ἡ περίοδος τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1922 (ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου 1922 μέχρις Ἰανουαρίου 1924).* Μοιραία συνέπεια τῆς μικρασιατικῆς συμφορᾶς ἦτο ἡ ἐξακολούθησις τοῦ ἐσωτερικοῦ δανεισμοῦ διὰ νέας ἐκδόσεως τραπεζογραμματίων τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ. Ἐκτὸς τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ ὑπολοίπου τοῦ ἀναγκαστικοῦ δανείου, ἀνερχομένου εἰς 220 ἑκατ. καὶ τάχιστα ἐξαντληθέντος, ἡ πρώτη ἐπαναστατικὴ κυβέρνησις προῆλθε, διὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Ἀλ. Διομήδη, εἰς τὴν ὑπογραφὴν τῆς ἀπὸ 29 Ὀκτωβρίου 1922 μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης συμβάσεως, δι' ἧς ηὐξήθησαν, κατὰ δραχ. 600 ἑκατ., τὰ διὰ λογαριασμὸν αὐτῆς κυκλοφοροῦντα τραπεζογραμμάτια, διὰ παραρτήματος δὲ εἰς τὴν αὐτὴν σύμβασιν, τῆς αὐτῆς χρονολογίας, συνωμολογήθη ὅτι ἡ σύμβασις θέλει τεθῇ εἰς ἄμεσον ἐνέργειαν, «ἂν τὰ εἰς τραπεζογραμμάτια διαθέσιμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ἤθελον κατέλθει μέχρι ποσοστοῦ 25 % ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν πάσης φύσεως ὑποχρεώσεων ἐν ὄψει τῆς τραπέζης». Κατὰ τὰς κρισιμωτάτας ἐκείνας περιστάσεις ἡ τράπεζα, διὰ τοῦ ἐκδοτικοῦ της μέσου, ἤρχετο εἰς ἐπικουρίαν τοῦ δημοσίου ταμείου, παρέχουσα εἰς αὐτὸ καθημερινῶς προκαταβολάς. Διὰ τῆς συμβάσεως συνομολογήθη ὅτι ἡ πρόσθετος αὕτη κυκλοφορία θέλει ἔχει ὡς κάλυμμα ὁμολογίας ἐθνικῶν δανείων, δηλονότι τὰς ἐκδιδομένας ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν πρὸς τὴν τράπεζαν ὁμολογίας τοῦ, διὰ τῆς αὐτῆς συμβάσεως, χορηγουμένου δανείου τῶν δραχ. 600 ἑκατ. Ἡ προμήθεια τῆς τραπέζης ὡρίσθη εἰς ½ % ἐτησίως ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς χορηγήσεως ἐπὶ τοῦ ἑκάστοτε ὀφειλομένου ποσοῦ καὶ προσέτι ὡρίσθη χρεώλυτρον 3 % ἐτησίως ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ κεφαλαίου. Αἱ μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς ὑπογραφῆς τῆς συμβάσεως χορηγηθεῖσαι παρὰ τῆς τραπέζης εἰς τὸ δημόσιον προκαταβολαὶ (προσωρινὰ δάνεια) ἀνήρχοντο εἰς δραχ. 100 ἑκατ., καὶ τὸ ποσὸν τοῦτο, μετὰ τῶν τόκων του, διὰ τῆς συμβάσεως, συνεψηφίσθη πρὸς τὸ κεφάλαιον τοῦ δανείου. Ἐδόθη προσέτι διὰ τῆς συμβάσεως εἰς τὴν τράπεζαν τὸ δικαίωμα νὰ προβῇ εἰς ἔκδοσιν τραπεζικῶν γραμματίων ἴσου ποσοῦ πρὸς τὸ παρ' αὐτῆς καταβληθὲν πρὸς ἐξόφλησιν τῶν ληγόντων γραμματίων ἐθνικῆς ἀμύνης. Ἡ σύμβασις ἐκυρώθη διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 10 Δεκεμβρίου 1922, δηλονότι μετὰ 40 ἡμέρας ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς της, ἐντὸς δὲ τοῦ χρονικοῦ τούτου διαστήματος ἤλλαξαν τρεῖς ὑπουργοὶ τῶν Οἰκονομικῶν (Σ. Κροκιδᾶς, Ἀντ. Πρέκας, Γ. Σίδερης), ἀλλ' ἐδίσταζον ν' ἀναλάβωσι τὰς εὐθύνας νὰ ἐπιβάλωσι φορολογίας διὰ ἐπαναστατικῶν διαταγμάτων, ματαίως δὲ ἡ ἐπαναστατικὴ κυβέρνησις προσέφερε τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν εἰς τὸν παλαίμαχον ὑπουργὸν Ἀθ. Εὐταξίαν, διότι οὗτος δὲν ἀπεδέχθη, ὀρρωδῶν πρὸ τοῦ προσφυγικοῦ προβλήματος.

Ἡ νέα αὕτη ἔκδοσις τραπεζογραμματίων ἐπ' ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ, δημιουργοῦσα πληθωρισμὸν ἄνευ λήψεως φορολογικοῦ τινος μέτρου, ἔφερε τὴν ἀνωτάτην τιμὴν τοῦ ἐπὶ Λονδίνου συναλλάγματος, ἐντὸς μὲν τοῦ Ὀκτωβρίου 1922 εἰς δραχ. 294, ἐντὸς δὲ τοῦ Νοεμβρίου εἰς δρχ. 410 καὶ ἐντὸς τοῦ Δεκεμβρίου εἰς δρχ. 398. Ἡ ὑποτίμησις τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος ἐπήνεγκε καίριον τραῦμα κατὰ τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καὶ κατέστησε προβληματικὴν τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ὅλως ἐπιτακτικῶν καὶ ἐκτάκτων ἀναγκῶν τοῦ κράτους, συνέβαλε δὲ σπουδαίως εἰς ταχίστην ἐξάντλησιν τοῦ κεφαλαίου τοῦ δανείου τούτου, διότι ἡ κυβέρνησις, ἐκτὸς τῶν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἐξόδων τοῦ κράτους, διὰ τὰ ὁποῖα ἦσαν ἀνεπαρκεῖς οἱ πόροι τοῦ δημοσίου ταμείου, ἦτο ἠναγκασμένη νὰ δαπανᾷ ἐκ τοῦ δανείου μεγάλα ποσὰ εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἕνεκεν ἐξαιρετικῶν ἀναγκῶν ἐφοδιασμοῦ τοῦ στρατοῦ, τοῦ ναυτικοῦ καὶ τῶν ἄλλων δημοσίων ὑπηρεσιῶν. Οὕτως, ἐντὸς τοῦ Δεκεμβρίου 1922, καθ' ὃν χρόνον ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν (16 Δεκεμβρίου) ὁ νέος ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Ν. Κοφινᾶς, τὸ κεφάλαιον τοῦ δανείου ἐφέρετο ἐξηντλημένον καὶ ἡ ἔνδεια ἠπείλει τὸ ὑπὸ ὅλως ἐκτάκτων ἀναγκῶν μαστιζόμενον δημόσιον.

Ἀναλαβὼν τὸ ὑπουργεῖον ὁ Γ. Κοφινᾶς, προέβη ἀμέσως εἰς ῥητὰς καὶ κατηγορηματικὰς δηλώσεις ὅτι τὸ πρόγραμμά του ἦτο ἡ ἀνόρθωσις τῆς δημοσίας πίστεως. Τὰ ληφθέντα ὑπ' αὐτοῦ σύντονα μέτρα ἐπέφερον λίαν ἱκανοποιητικὰ δημοσιονομικὰ ἀποτελέσματα, ἐνίσχυσαν δὲ ἠθικῶς τὴν ἐπαναστατικὴν κυβέρνησιν καὶ συνετέλεσαν κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν πολιτικήν της ἐπιβολὴν καὶ εἰς τὴν κατάπνιξιν τῆς κατ' αὐτῆς ἀντιδράσεως. Τὰ ἐντὸς βραχέος χρόνου ληφθέντα ὑπὸ τοῦ Γ. Κοφινᾶ πρὸς ἀνόρθωσιν τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν μέτρα ἦσαν πολυάριθμα. Προέβη ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς διευθύνσεως τοῦ ὑπουργείου, εἰς τὴν ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου 1923 σημαντικήν, κατὰ 60 %, αὔξησιν τῶν ἀποδοχῶν τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, ὧν ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις ἦτο ἀξιοθρήνητος ἕνεκα τῆς ὑποτιμήσεως τῆς δραχμῆς, καὶ προσέτι εἰς τὴν κατάργησιν τῶν κρατήσεων 9 % λόγῳ συντάξεως αὐτῶν, εἰσήγαγε τὴν εἰς ἀγγλικὰς λίρας πληρωμὴν τῶν ἀποδοχῶν τῶν ἐν ἀλλοδαπῇ ὑπηρετούντων διπλωματικῶν καὶ προξενικῶν ὑπαλλήλων, ἔλαβε πρόνοιαν περὶ φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν τῶν ἀνεγειρομένων κατὰ τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 12 Μαΐου 1923 εὐθηνῶν οἰκιῶν καὶ ἀπήλλαξεν ἐπὶ 25 ἔτη πάσης φορολογίας τὰς ἐντὸς τοῦ ἔτους 1923 ἀποπερατουμένας οἰκοδομάς, προωθήσας οὕτω σπουδαίως εἰς λύσιν τὸ τότε φλέγον πρόβλημα τῆς στέγης, ἐβελτίωσεν οὐσιωδῶς τὰς συντάξεις καὶ εἰσήγαγε νέον σύστημα περὶ αὐτῶν, ἐδημιούργησεν ἴδιον δασμολογικὸν καὶ ἐμπορικῶν συμβάσεων τμῆμα τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, ἀναδιωργάνωσε τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον, τὸ Ταμεῖον τῶν παρακαταθηκῶν καὶ δανείων, τὸ Χημικὸν ἐργαστήριον τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, τὸ Μετοχικὸν ταμεῖον τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων, τὸ Ἐθνικὸν τυπογραφεῖον, τὰς οἰκονομικὰς ἐφορείας καὶ τὰ ταμεῖα τοῦ κράτους. Ἔλαβε μέτρα περὶ ἐξόδων νοσηλείας καὶ ἀναρρωτικῶν ἀδειῶν τῶν ἀσθενούντων ὑπαλλήλων κλπ. Διὰ τῶν μέτρων τούτων ἐτονώθη τὸ ἠθικὸν τῶν δημοσίων, καὶ ἰδιαιτέρως τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ κράτους καὶ ἐπεβλήθη εἰς αὐτὰς τὸ συναίσθημα τοῦ καθήκοντος, τῆς εὐθύνης, τῆς πειθαρχίας καὶ τῆς ἱεραρχίας.

Ἐπίσης διωργανώθη ἡ Ἐλευθέρα Ζώνη Θεσσαλονίκης καὶ διετέθησαν τὰ ἀπαιτούμενα κεφάλαια διὰ τὴν συγκρότησιν αὐτῆς, ἐλύθη δὲ ὁριστικῶς, διὰ συμβάσεως μετὰ τῆς σερβικῆς κυβερνήσεως, τὸ ζήτημα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ σερβικῆς ζώνης διαμετακομίσεως. Γενικώτερα μέτρα ἐλήφθησαν ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν καὶ προσφύγων δι' ἀπαλλοτριώσεως τῶν μεγάλων ἀγροτικῶν κτημάτων καὶ ἐδόθη ἰσχυρὰ ἀνάπτυξις εἰς τὴν ἐν γένει κοινωνικὴν πολιτικὴν τοῦ κράτους. Ὁ ὑπουργὸς Γ. Κοφινᾶς ἐδημοσίευσε τὸ ἀργότερον τεθὲν ἐν ἰσχύϊ νέον τελωνειακὸν δασμολόγιον, ἐμπνευσθὲν ὑπὸ προστατευτικῆς πολιτικῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς. Ἐδημοσίευσε προσέτι τὸ νομοθετικὸν διάταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπεβάλλετο ὁ φόρος τοῦ κύκλου ἐργασιῶν, σκοπὸς τοῦ ὁποίου ἦτο ἡ διὰ τοῦ νέου ἐσόδου ἐξασφάλισις τοῦ ἰσοζυγίου τοῦ προϋπολογισμοῦ.

Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ἐξηκολούθησε, κατὰ Δεκέμβριον 1922 καὶ κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ 1923, παρέχουσα πρὸς τὸ δημόσιον προσωρινὰ δάνεια πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ὅλως ἐκτάκτων ἀναγκῶν του, ἡ δὲ παροχὴ αὐτῶν ἐγίνετο ἐπὶ τῇ προόψει τῆς συνάψεως νέου δανείου παρ' αὐτῆς δι' αὐξήσεως τῆς κυκλοφορίας. Τὰ ἀπὸ τοῦ μηνὸς Δεκεμβρίου 1922 ληφθέντα ραγδαῖα καὶ ἀλλεπάλληλα ἡρωϊκὰ φορολογικὰ μέτρα τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Κοφινᾶ, καὶ ἰδίως ἡ ἀξιοθαύμαστος προσπάθεια, τὴν ὁποίαν κατέβαλον αἱ οἰκονομικαὶ ὑπηρεσίαι, εἰς ἐπιμελεστάτην βεβαίωσιν καὶ εἴσπραξιν τῶν φόρων, καὶ τὰ ἐντεῦθεν προκύψαντα διὰ τὸ δημόσιον ταμεῖον ἱκανοποιητικὰ ταμιευτικὰ ἀποτελέσματα συνέβαλον σπουδαίως εἰς τὴν τροφοδότησιν τῶν μᾶλλον ἐπειγουσῶν ἀναγκῶν τοῦ δημοσίου ταμείου ἐκ τῶν ἰδίων του μέσων, τόσον, ὥστε κατεστάθη δυνατὴ ἡ ἀναβολὴ τῆς περὶ νέου δανείου συμβάσεως ἐπὶ δύο μῆνας. Ἐντὸς τῶν τριῶν πρώτων μηνῶν τοῦ 1923 εἰσεπράχθησαν ἔσοδα 658 ἑκατ., ἔναντι 960 ἑκατ., τὰ ὁποῖα εἶχον εἰσπραχθῆ ἐντὸς τῶν ἐννέα πρώτων μηνῶν τῆς χρήσεως 1922—1923. Ἐν τῷ μεταξύ, ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν προπαρεσκεύασε τὰς νέας οἰκονομικὰς συνθήκας, ὑφ' ἃς τὸ κράτος ἤθελε προβῇ εἰς νέον ἐσωτερικὸν δάνειον, χωρὶς ἐκ τούτου νὰ προξενηθῇ ἐντύπωσις περὶ νέου πληθωρισμοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν περαιτέρω ὑποτίμησις τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος. Τὰ μέτρα ταῦτα συνίσταντο εἰς τὴν καλυτέραν λειτουργίαν τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν, διὰ τῆς ὁποίας εἶχεν ἐπιτευχθῆ ἱκανοποιητικὴ ἀπόδοσις τῶν ἐσόδων, σπουδαίως τονωθεῖσα ἐκ τῶν νέων φορολογικῶν μέτρων, ἐπὶ πλέον δὲ τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 3 Μαρτίου 1923, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπεβλήθη ἡ ἐφ' ἅπαξ φορολογία τῆς κινητῆς καὶ ἀκινήτου περιουσίας, τὸ ἔσοδον τῆς ὁποίας προωρίσθη ἀποκλειστικῶς εἰς ἀπόσβεσιν τοῦ ταυτοχρόνως δι' ἑτέρου νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς αὐτῆς χρονολογίας συνομολογηθέντος διὰ συμβάσεως μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης δανείου 750 ἑκατ. δραχ. δι' αὐξήσεως ἰσοπόσου τῆς διὰ λογαριασμὸν τῆς τραπέζης ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας. Ὁ συνδυασμὸς οὗτος συνετέλεσεν εἰς συγκράτησιν τῆς ἐκπτώσεως τοῦ νομίσματος καὶ προσέτι βραδύτερον, κατὰ Μάϊον 1923, εἰς οὐσιώδη βελτίωσιν αὐτοῦ, ἐνῷ τὸ δημόσιον ταμεῖον ἐπήρκει ν' ἀνταποκρίνηται διὰ τῶν εἰσπράξεών του εἰς τὰς ὑποχρεώσεις του. Οὕτως ἡ ἀνωτάτη τιμὴ τοῦ ἐπὶ Λονδίνου συναλλάγματος, κατ' Ἰανουάριον 1923, ἀνῆλθεν εἰς δρχ. 388, κατὰ Φεβρουάριον εἰς 429, κατὰ Μάρτιον εἰς 438, κατ' Ἀπρίλιον εἰς 412 καὶ κατὰ Μάϊον εἰς 387. Ἐντὸς τοῦ τελευταίου τούτου μηνός, καθ' ὃν χρόνον τ' ἀποτελέσματα τῶν δημοσιονομικῶν μέτρων τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν καὶ αἱ περὶ συνομολογήσεως καὶ ὑπογραφῆς τῆς εἰρήνης εἰδήσεις ἐνέπνεον αἰσιοδοξίαν, συνέτρεχε δὲ καὶ ἡ εἰσαγωγὴ ἀθρόου συναλλάγματος ἐκ τῆς ἐξαγωγῆς καπνῶν, ἡ κατωτάτη τιμὴ τοῦ ἐπὶ Λονδίνου συναλλάγματος κατῆλθεν εἰς δραχ. 177 καὶ ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ ἀγορᾷ ἔτι κατωτέρω. Διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 23 Ἀπριλίου 1923 ἐπετράπη εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος ν' ἀγοράζῃ ξένον συνάλλαγμα δι' ἐκδόσεως τραπεζογραμματίων, καὶ διὰ τοῦ μέσου τούτου, τεθέντος εἰς ἐφαρμογὴν κατὰ Μάϊον 1923, ὁπότε ἡ ἀθρόα προσφορὰ ξένου συναλλάγματος ἐπέτρεψε τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ μέτρου, ἡ τράπεζα ἠδυνήθη νὰ δημιουργήσῃ, διὰ λογαριασμὸν τοῦ κράτους, ἀπόθεμα συναλλάγματος 559 χιλιάδων λιρῶν Ἀγγλίας, τῇ 30 Ἰουνίου 1923, ἐπὶ μέσῃ τιμῇ κτήσεως δραχ. 226 ἀνὰ λίραν Ἀγγλίας, καὶ βραδύτερον, τῇ 31 Δεκεμβρίου 1923, τὸ ἀπόθεμα τοῦτο ἀνεβιβάσθη εἰς λίρας 2.588.000 ἐπὶ τιμῇ κτήσεως δραχ. 270 καὶ τῇ 30 Ἰουνίου 1924 εἰς λίρας 5.190.000 ἐπὶ τιμῇ κτήσεως δραχ. 251.

Ἀπὸ τοῦ Μαΐου 1923 κατέστη κατάδηλος ἡ ἐπιτυχία τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς τῆς κυβερνήσεως, ἀπεσοβήθη ἡ καταστροφὴ τοῦ νομίσματος καὶ ἡ πτώχευσις τοῦ κράτους, ἡ δὲ

Digitized by Google

πίστις τῆς Ἑλλάδος ἠνωρθοῦτο. Οἱ τίτλοι τοῦ ἐθνικοῦ δανείου 5 % τοῦ 1915, οἵτινες ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ τοῦ Λονδίνου εἶχον ἐκπέσει κατὰ Δεκέμβριον 1922 εἰς λίρας 26.13 5 (ἀνὰ πέντε ὁμολογίαι), ἀνῆλθον, ἐντὸς τοῦ Μαΐου 1923, εἰς λίρας 44.94 κατὰ μέσον ὅρον καὶ ἡ βελτίωσις τῶν τιμῶν αὐτῶν, καθὼς καὶ τῶν λοιπῶν δανείων, ἐξηκολούθησεν ἐντονωτέρα κατὰ τοὺς ἑπομένους μῆνας τοῦ 1923.

Εἰς τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα συνετέλεσαν κατὰ πολὺ τὰ νομοθετικὰ διατάγματα τῆς 7 Ἰανουαρίου 1923 καὶ τῆς 11 Μαΐου 1923, διὰ τῶν ὁποίων ἐρρυθμίσθη «τὸ ζήτημα τῶν εἰς χρυσὸν ὑποχρεώσεων» κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν νόμων 987 καὶ 1414, ἐξησφαλίσθη δὲ κάλυμμα τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας εἰς χρυσᾶ νομίσματα 46 ½ ἑκατομμυρίων δραχμῶν. Τὸ μέτρον τοῦτο, ληφθὲν καθ' ὃν χρόνον μόλις καὶ μετὰ βίας τὸ κράτος ἱκανοποίει τὰς στοιχειώδεις ἀνάγκας ἐπισιτισμοῦ κλπ. ἐκ τοῦ ὑποχρεωτικῶς καταβαλλομένου εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν συναλλάγματος, τοῦ προερχομένου ἐκ τῆς ἐξαγωγῆς τῶν προϊόντων μας, ὑπῆρξεν ἡ πρώτη βάσις τῆς ἀνορθώσεως τῆς συναλλαγματικῆς καταστάσεως.

Ἡ ἀνόρθωσις τῆς δημοσίας πίστεως εἶχεν ἤδη συντελεσθῆ καὶ ἡ ὑπηρεσία πάντων τῶν εἰς χρυσὸν ἐξωτερικῶν δανείων, τῶν τε ἐξησφαλισμένων διὰ τῆς Δ. Ο. Ε. καὶ τῶν ἄνευ τῆς μεσολαβήσεως αὐτῆς συνωμολογημένων, ἐξετελεῖτο κανονικῶς, παρὰ τὴν ὑποτίμησιν τῆς δραχμῆς. Αἱ κατ' ἀκολουθίαν τούτων δημιουργηθεῖσαι εὐνοϊκαὶ συνθῆκαι ἐπέτρεψαν εἰς τὴν κυβέρνησιν νὰ περιορίσῃ, κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1923, τὰ ἐν κυκλοφορίᾳ ἔντοκα γραμμάτια ἐθνικῆς ἀμύνης εἰς δρχ. 338.664 700, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1922 ἀνήρχοντο εἰς δραχ. 398.978.000.

Διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 30 Ἰουλίου 1923 ἐλήφθη τὸ μέτρον τῆς ἐκδόσεως ἐντόκων γραμματίων τοῦ δημοσίου εἰς λίρας Ἀγγλίας ἢ εἰς δολλάρια, ἐπὶ φορολογικῇ ἀπαλλαγῇ, τὸ ὁποῖον ἐλειτούργησε μετ' ἐπιτυχίας. Εἶτα ἡ κυβέρνησις προῆλθεν εἰς συνεννόησιν πρὸς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν, ἵνα ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ προσφυγικοῦ δανείου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀφίχθη εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀντιπρόσωπος τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ὁ Parmentier, ὅστις, μελετήσας τὰ ἑλληνικὰ οἰκονομικά, συνέταξεν εὐνοϊκὴν διὰ τὸ ζητούμενον νὰ τεθῇ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν δάνειον. Τὸ προσφυγικὸν δάνειον καὶ ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ προσφυγικοῦ προβλήματος ἐβασίσθησαν ἐπὶ τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς τοῦ 1923.

Ἡ κυβέρνησις τοῦ 1923, ἀντιμετωπίσασα ἐν ἀρχῇ τὰς ἐπιτακτικὰς ἀνάγκας τῆς ἀνασυγκροτήσεως τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου καὶ τῆς περιθάλψεως τῶν προσφύγων διὰ τῶν ἰδίων τοῦ κράτους μέσων, ἄνευ ἐξωτερικοῦ δανείου, ἀνεστήλωσε τὸ γόητρον τῆς Ἑλλάδος ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, διὰ τῆς ἀνασυγκροτήσεως τοῦ στρατοῦ τοῦ Ἕβρου καὶ τῆς ἀνασυντάξεως τοῦ στόλου, καὶ ἐξησφάλισε τὴν συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης καὶ τὴν τάξιν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς χώρας. Μετὰ τὴν συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης (23 Ἰουλίου 1923), ἀντεμετώπισε τὰς δαπάνας τῆς ἀποστρατεύσεως καὶ ἐπὶ πλέον τὴν ὅλως ἔκτακτον δαπάνην τῆς καταβολῆς 50 ἑκατ. λιρεττῶν πρὸς τὴν ἰταλικὴν κυβέρνησιν διὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κερκύρας, ἀμέσως δὲ κατόπιν ἀντεμετώπισεν ὅλως ἔκτακτα ἔξοδα, ἕνεκα τοῦ ἐκραγέντος κατ' Ὀκτώβριον 1923 ἀντεπαναστατικοῦ κινήματος. Παρ' ὅλα ταῦτα, ἡ κυβέρνησις ἠδυνήθη νὰ ἱκανοποιήσῃ τὰς ὅλως ἐκτάκτους δαπάνας διὰ τῶν ἰδίων μέσων τοῦ κράτους, ἄνευ περαιτέρω κλονισμοῦ τοῦ νομίσματος. Ὁ μέσος ὅρος τοῦ ἐπὶ Λονδίνου συναλλάγματος εἶχε κατέλθει κατὰ Δεκέμβριον 1923 εἰς δραχ. 233.

Ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ γενικῶς κρατήσασα παρ' ἁρμοδίοις οἰκονομολογικοῖς κύκλοις, μετὰ τὴν κατὰ Νοέμβριον 1922 κατάρρευσιν τοῦ νομίσματος, γνώμη ἦτο ὅτι ἡ δραχμὴ ἐφέρετο πρὸς τελείαν καταστροφήν, ὅτι οὗτοι προέβλεπον τὴν ἐξακολούθησιν τῆς ὑποτιμήσεως μέχρι δρχ. 1.000 τοὐλάχιστον ἀνὰ λίραν στερλίναν, ἕκαστος δύναται νὰ ἐκτιμήσῃ ὁποίαν σημασίαν εἶχε διὰ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν ἡ συγκράτησις καὶ ἀναχαίτισις τῆς περαιτέρω ὑποτιμήσεως τοῦ νομίσματος, τὸ ὁποῖον, ἐντὸς ὀλίγων μηνῶν, ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου μέχρι τοῦ Νοεμβρίου 1922, ραγδαίως εἶχεν ὑποτιμηθῆ ἀπὸ δραχ. 140 εἰς δραχ. 400 ἀνὰ λίραν. Ἡ ἀναχαίτισις αὕτη καὶ ἡ βελτίωσις τοῦ νομίσματος ἀνταπεκρίνετο, ἄλλως τε, πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ἀξίαν τῆς δραχμῆς, ἥτις διετηρεῖτο, παρὰ τὴν πτῶσιν τῆς ἐξωτερικῆς της ἀξίας, εἰς ἐπίπεδον ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὴν βελτίωσιν ταύτην καὶ ἑπομένως ἐδικαιολογεῖτο πληρέστατα καὶ ἐκ τοιαύτης ἀπόψεως.

Μεταξὺ τῶν πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν ὑποχρεώσεων τοῦ δημοσίου ἦσαν αἱ πρὸς τὴν κυβέρνησιν τοῦ Καναδᾶ ἀπαιτηταὶ ὀφειλαὶ τῆς Ἑλλάδος, αἱ προερχόμεναι ἐκ προμηθειῶν γενομένων ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ταύτης κατὰ τὸν πόλεμον, καὶ ὁ ἄμεσος διακανονισμὸς τῶν ὀφειλῶν τούτων ἐπεζητεῖτο καὶ ἦτο ἐπιβεβλημένος. Οὕτω συνήφθη, ἄνευ μεσολαβήσεως μεσαζόντων, ἐν Λονδίνῳ ἡ ἀπὸ 27 Δεκεμβρίου 1923 μετὰ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Καναδᾶ σύμβασις, διὰ τῆς ὁποίας ἡ ὀφειλὴ αὕτη μετετράπη εἰς δάνειον καναδικῶν δολλαρίων 8 ἑκατ., ἐξοφλητέων εἰς 25 ἔτη ἐπὶ τόκῳ 5 %. Τὸ δάνειον τοῦτο ἀπετέλεσε σημαντικὴν ἐπιτυχίαν διὰ τὴν Ἑλλάδα, διότι εἰς οὐδὲν ἄλλο, ἕνεκα τῆς συνομολογήσεώς του, βάρος ὑπεβλήθη. Ἡ σύμβασις αὕτη ἐκυρώθη διὰ τοῦ νόμου 3205 τοῦ 1924.

Κατὰ Μάϊον τοῦ 1923, ὁπότε, ἕνεκα τῆς συρροῆς τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ, ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα παρίστατο ἀνάγκη νὰ ἐπικουρήσῃ διὰ πιστώσεων τὸν νέον πληθυσμόν, ἐζήτησε καὶ ἔλαβε, διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 11 Μαΐου 1923, τὸ δικαίωμα τῆς αὐξήσεως τῆς διὰ λογαριασμὸν αὐτῆς κυκλοφορίας κατὰ 300 ἑκατ., διὰ χορηγίας πρὸς τὸ ἐμπόριον, τὴν γεωργίαν καὶ τὴν βιομηχανίαν. Ἡ κυκλοφορία, ἥτις κατὰ τὸ 1920 ἀνήρχετο εἰς 1.909.638, ἀνεβιβάσθη κατὰ τὸ 1921 εἰς 2.050 820, κατὰ τὸ 1922 εἰς 3.698.191 καὶ κατὰ τὸ 1923 εἰς 4 840.258.

Ἡ ἐπιτυχία τῶν δημοσιονομικῶν μέτρων τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν ἐσημειώθη διὰ τοῦ γεγονότος ὅτι, ἐπὶ ἐπαναστατικῆς κυβερνήσεως καὶ μετὰ παρέλευσιν τῶν πρώτων μηνῶν τοῦ ἔτους 1923, τοῦ ὁποίου ἡ ἔναρξις συνωδεύετο μετὰ τῶν μᾶλλον ἀπαισίων διὰ τὴν Ἑλλάδα οἰκονομικῶν δυσχερειῶν, ἐπετεύχθη ἡ ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης χορήγησις προσωρινοῦ δανείου, ἐπὶ τόκῳ 5 ½ %, 1 ἑκατ. λιρῶν στερλινῶν, διὰ τῆς περὶ τούτου κυρωθείσης διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1923 συμβάσεως, προωρισμένου δὲ νὰ ἐξοφληθῇ διὰ τοῦ συνομολογηθησομένου προσφυγικοῦ δανείου καὶ νὰ χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν προσφύγων. Τὸ ποσὸν τοῦτο προήρχετο ἐκ προκαταβολῆς τῆς Τραπέζης τῆς Ἀγγλίας, δοθείσης ἔναντι τοῦ συναφθησομένου προσφυγικοῦ δανείου πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν. Βραδύτερον, διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 13 Ὀκτωβρίου 1923, ἐκυρώθη τὸ ἐν Γενεύῃ ὑπογραφὲν πρωτόκολλον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐνεκρίθη, ὑπὸ τοῦ συμβουλίου τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, σχέδιον διὰ τὴν ἵδρυσιν «Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων» καὶ διὰ τὴν ἀποκατάστασιν ἐν Ἑλλάδι προσφύγων ἐπὶ γαιῶν ἐκχωρηθησομένων τῇ ἐπιτροπῇ ἢ ἄλλως πως εἰς παραγωγικὰ ἔργα. Τὸ πρὸς τοῦτο συνομολογηθησόμενον δάνειον προεβλέπετο ὑπὸ τοῦ πρωτοκόλλου εἰς 6 ἑκατ. λιρῶν στερλινῶν. Δυνάμει τοῦ νόμου 2780 τοῦ 1922 καὶ τοῦ διατάγματος τῆς 22 Δεκεμβρίου 1922 ἐξεδόθη τὸ δάνειον τῆς βουλγαρικῆς μεταναστεύσεως 6 %, πρὸς πληρωμήν, διὰ τῶν ὁμολογιῶν αὐτοῦ, τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ κτημάτων τῶν ἐκεῖθεν μεταναστευόντων.

Ὁ ἀπολογισμὸς τῆς χρήσεως 1922—1923, ἥτις μεγάλως ἐπηρεάσθη ἐκ τῶν φορολογικῶν μέτρων τῆς ἐπαναστατικῆς κυβερνήσεως, εμφανίζει ἔσοδα τακτικὰ εἰσπραχθέντα δραχ. 1.742 ἑκατ., ἐπὶ πλέον δὲ τῶν προϋπολογισθέντων κατὰ 273 ἑκατ., καὶ ὁ ἀπολογισμὸς τῆς χρήσεως 1923—1924 ἐμφανίζει ἔσοδα τακτικὰ εἰσπραχθέντα δραχ. 3 299 ἑκατ., ἐπὶ πλέον δὲ τῶν προϋπολογισθέντων κατὰ 271 ἑκατ. Ἡ τόσον ραγδαία καὶ τεραστία αὔξησις τῶν τακτικῶν ἐσόδων ἀποδεικνύει τὸ μέγεθος τῆς καταβληθείσης, ἐντὸς τοῦ ἔτους 1923, προσπαθείας, διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνόρθωσιν τῆς χώρας. Καθ' ὃν χρόνον ὁ Γ. Κοφινᾶς παρέλαβε τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν (16 Δεκεμβρίου 1922) προϋπολογισμὸς τῆς χρήσεως 1922—1923 δὲν εἶχε συνταχθῆ καὶ ἡ διαχείρισις τῆς χρήσεως ταύτης ἐνηργεῖτο ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς προηγουμένης χρήσεως 1921—1922. Ὁ νέος ὑπουργὸς ἐπροκάλεσε τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 4 Ἀπριλίου 1923, διὰ τοῦ ὁποίου ἐτέθη εἰς ἐφαρμογὴν ὁ παρ' αὐτοῦ συνταχθείς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τοῦ ἰδίου ληφθέντων φορολογικῶν μέτρων, προϋπολογισμὸς τῆς χρήσεως 1922—1923, προῆλθε δὲ εἰς τὴν διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 18 Ἰουνίου 1923 κύρωσιν τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους 1923—1924 καὶ συνέταξε καὶ ἐξέδωκε τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Γενικὸς προϋπολογισμὸς τῶν ἐξόδων καὶ ἐσόδων τοῦ κράτους διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ ἔτους 1923—1924» τεῦχος, τοῦ ὁποίου προτάσσεται μακρὰ εἰσηγητικὴ ἔκθεσις.

Καθ' ὃν χρόνον ἡ ἐπαναστατικὴ κυβέρνησις ἀνέλαβε τὴν ἀρχήν, ὑπῆρχον ἐκκαθαρισμέναι καὶ ἀπαιτηταὶ ὑποχρεώσεις τοῦ δημοσίου εἰς λίρας Ἀγγλίας 1.604.066, τὰς ὁποίας τὸ δημόσιον εὑρίσκετο ἐν ἀδυναμίᾳ νὰ ἐκτελέσῃ, ἀνεξαρτήτως τῶν ἐλλειμμάτων τῶν προηγουμένων χρήσεων. Ἐκτὸς τούτου, αἱ εἰς βάρος τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1922—1923 χορηγηθεῖσαι πιστώσεις ἀνῆλθον ἐν συνόλῳ εἰς δραχ. 5.212 ἑκατ., ἔναντι τῶν ὁποίων ἐνεκρίθησαν ἔξοδα δραχ. 3.880 ἑκατ. καὶ ἐπληρώθησαν δραχ. 3.458 ἑκατ. Διὰ τὴν χρῆσιν 1933—1924 ἐχορηγήθησαν πιστώσεις 7.668 ἑκατ., ἐνεκρίθησαν ἔξοδα 5.229 καὶ ἐπληρώθησαν ἔξοδα 4.978. Παρὰ τὴν τεραστίαν ταύτην ἀνάπτυξιν τῶν ἐξόδων, προελθοῦσαν ἐκ τῆς ὑποτιμήσεως τῆς δραχμῆς καὶ ἐκ τῶν ὅλως ἐκτάκτων ἐξόδων, ἡ κυβέρνησις ἠδυνήθη νὰ ἐκπληρώσῃ τὰς ὑποχρεώσεις της καὶ κατὰ τὴν παραίτησιν αὐτῆς (12 Ἰανουαρίου 1924) νὰ ἀφήσῃ καλὴν ταμιακὴν κατάστασιν.

Αἱ δύο χρήσεις 1922—1923 καὶ 1923—1924 συμπλέκονται τόσον πολύ, λόγῳ τῆς βραδείας κυρώσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ των καὶ λόγῳ τῆς εἰς ἀμφοτέρας ταύτας γενομένης κατανομῆς τοῦ δανείου τῶν 750 ἑκατομμυρίων, ὥστε, ὡς ἓν σύνολον λαμβανόμεναι, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀπολογισμῶν των, ἐμφανίζουσι τελικὰ ἀποτελέσματα ὡς ἑξῆς: α) Χρῆσις 1922—1923, ἔσοδα εἰσπραχθέντα 4.577, ἔξοδα πληρωθέντα 3.458, περίσσευμα 1.118 (διαφορὰ ἐπὶ πλέον τῶν εἰσπραχθέντων πρὸς τὰ πληρωθέντα) καὶ β) χρῆσις 1923—1924, ἔσοδα εἰσπραχθέντα ἑκατομμύρια 3.989, ἔξοδα πληρωθέντα 4 978, ἔλλειμμα 988. Ἀφαιρουμένου τοῦ ἐλλείμματος τούτου ἀπὸ τὸ περίσσευμα τῆς προηγουμένης χρήσεως, ἔχομεν ὡς τελικὸν ἀποτέλεσμα τῶν δύο χρήσεων περίσσευμα 130 ἑκατομμυρίων. Ἀλλ' ἐννοεῖται ὅτι τὸ περίσσευμα τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ὑπὲρ τῶν δύο τούτων χρήσεων χρησιμοποίησιν τῶν κατὰ τὰ ἔτη 1922 καὶ 1923, συναφθέντων ἐσωτερικῶν δανείων, διὰ τῶν ὁποίων ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀνέλαβε τὰ βάρη τοῦ μικρασιατικοῦ ἀγῶνος καὶ τῶν τραγικῶν συνεπειῶν του.

Ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς χρήσεως 1923—1924 θὰ ἦσαν ἀσυγκρίτως καλύτερα, ἐὰν δὲν ἐπήρχοντο, ἐκ πολιτικῶν λόγων ἀποφασισθεῖσαι ὑπὸ τῆς Δ' ἐθνικῆς συνελεύσεως, κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1923, εἰς βάρος τῆς χρήσεως ταύτης αὐξήσεις μισθῶν καὶ ἄλλαι νέαι δαπάναι. Κατὰ τῶν νέων τούτων δαπανῶν, τὰς ὁποίας οἱ ἐνδιαφερόμενοι θορυβωδῶς ἠξίουν κατὰ τὰς παραμονὰς τῶν ἐκλογῶν τῆς 16 Δεκεμβρίου 1923, ἐξ ὧν προῆλθεν ἡ Δ' ἐθνικὴ συνέλευσις, εἶχε τότε ἀντιταχθῆ ἐπιμόνως ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Κοφινᾶς, διότι ἐθεώρει ὅτι νέαι αὐξήσεις ἀποδοχῶν ἤθελον ἐπιβαρύνει τὸν προϋπολογισμὸν κατὰ τρόπον δυνάμενον νὰ ματαιώσῃ τὸ ἐπιτελεσθὲν ἤδη ἔργον. Ἀλλ' ἡ ἄρνησις αὕτη τοῦ ὑπουργοῦ, εἰ καὶ οὗτος ἐτύγχανε μεταξὺ τῶν κατὰ τὰς ἐκλογὰς ὑποψηφίων, προεκάλεσε τήν, κατὰ τὰς ἐκλογὰς ταύτας, προσωπικὴν κατ' αὐτοῦ ἀντίδρασιν, καὶ τὴν ἀποτυχίαν του κατὰ τὰς ἐκλογὰς ταύτας.

Ἡ ἐμπόλεμος περίοδος ἔληξε διὰ τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸ 1923. Ἀλλ' αἱ τραγικαὶ συνέπειαι τοῦ πολέμου ἐξεδηλοῦντο τεράστιαι, τόσον ἀπὸ πολιτικῆς ὅσον καὶ ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως. Ἐν τούτοις τὰ φορολογικὰ βάρη, ἀποτόμως καὶ ταχέως αὐξηθέντα, ἐγένοντο δεκτὰ μετὰ πολλῆς ἐγκαρτερήσεως παρὰ πασῶν τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἀντιλαμβανομένων τὸν ἔσχατον κίνδυνον, ὃν διέτρεχεν ἡ ὅλη ἐθνικὴ οἰκονομία, ἡ βαθύτατα ἤδη πληγεῖσα ἐκ τῆς ραγδαίας, μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν, ὑποτιμήσεως τῆς δραχμῆς. Ἀπεφεύχθησαν οὕτω τραγικώτερα δεινά. Ἀνασυνεκροτήθη ὁ στρατὸς καὶ ὁ στόλος, ἐξησφαλίσθη ἡ εἰρήνη καὶ ἐτέθησαν αἱ βάσεις περαιτέρω δημοσιονομικῆς πολιτικῆς. Ἐὰν ἡ Ἑλλὰς δὲν εἶχεν ἐκπληρώσει κατὰ τὸ 1923 τὰς διεθνεῖς αὐτῆς ὑποχρεώσεις, ὄχι μόνον αἱ πολιτικῆς φύσεως ἐξωτερικαὶ δυσχέρειαι ἠδύναντο νὰ καταστήσωσι προβληματικὴν τὴν συνομολόγησιν ἐντίμου εἰρήνης, ἀλλὰ καὶ ἡ ἔξωθεν ἐπικουρία διὰ τοῦ προσφυγικοῦ δανείου θὰ καθίστατο ἀνεπίτευκτος.

ΙΔ'. ***Ἀπὸ τοῦ 1924 μέχρι τῆς σταθεροποιήσεως τοῦ 1927.*** Ἡ καλὴ κατάστασις τοῦ δημοσίου ταμείου καὶ τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος, ἡ οὐσιώδης βελτίωσις, τὴν ὁποίαν, παραιτηθεῖσα ἀρχομένου τοῦ Ἰανουαρίου 1924, ἡ ἐπαναστατικὴ κυβέρνησις ἐκληροδότησεν εἰς τὴν διαδεχθεῖσαν αὐτὴν καὶ ἐπὶ βραχύτατον χρόνον διατηρηθεῖσαν κυβέρνησιν τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, ἐνεθάρρυνε τὰς ἐντὸς τοῦ ἔτους 1924 ἀλληλοδιαδόχως σχηματισθείσας τρεῖς ἄλλας κυβερνήσεις, πιεζομένας ἐκ τῶν ἀξιώσεων τῆς δυσηνίου Δ' ἐθνικῆς συνελεύσεως, εἰς τεραστίαν αὔξησιν τῶν δημοσίων δαπανῶν. Ἐξ ἄλλου, τὰ φορολογικὰ μέτρα, τὰ ἀποφασισθέντα κατὰ τὸ 1923, ἐγκατελείφθησαν κατὰ μέγα μέρος. Ὁ φόρος τοῦ κύκλου τῶν ἐργασιῶν δὲν ἐφηρμόσθη παντάπασι, τὸ νέον δασμολόγιον τοῦ 1932 δὲν ἐτέθη εἰς ἐφαρμογὴν εἰμὴ μετὰ παρέλευσιν ὁλοκλήρου διετίας καὶ ἡ φορολογία τοῦ κεφαλαίου παρημελήθη καὶ μικροῦ δεῖν κατηργεῖτο ἐξ ὁλοκλήρου, ἡ δὲ διὰ τοῦ προϊόντος αὐτῆς ἀπόσβεσις τοῦ τραπεζογραμματίου, τοῦ ἐκδοθέντος διὰ τοῦ κατὰ Μάρτιον 1923 συναφθέντος δανείου τῶν 750 ἑκατ., τῆς ὁποίας ἀποσβέσεως ἔναρξιν εἶχε κάμει, κατὰ Δεκέμβριον 1923, ὁ ὑπουργὸς Κοφινᾶς, δι' ἀποτεφρώσεως 40 ἑκατ., ἐγκατελείφθη ὁλοτελῶς ὑπὸ τῶν διαδόχων κυβερνήσεων. Ἐπὶ πλέον, ὡς ἐκ τῆς ἐξ ὁλοκλήρου ἀπορροφήσεως τῆς προσοχῆς τῆς κυβερνήσεως ὑπὸ ὅλως ἐξαιρετικῶν πολιτειακῶν συμβάντων, τὸ μέγιστον τῶν ὁποίων ἦτο ἡ ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Ἀλ. Παπαναστασίου (25 Μαρτίου 1924) ἀνακήρυξις τῆς δημοκρατίας, καὶ ἄλλων σημαντικῶν πολιτικῶν γεγονότων, ὡς ὁ διηνεκὴς

Digitized by Google

κλονισμὸς τῶν ἀλληλοδιαδόχων κυβερνήσεων τοῦ 1924, ἐπῆλθεν οὐσιώδης χαλάρωσις τῆς τάξεως ἐν τῇ διαχειρίσει τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν, τῆς πειθαρχίας καὶ τῆς ἱεραρχίας ἐν τῇ διοικήσει καὶ τῆς δημοσίας ἀσφαλείας ἐν γένει, ἐγενικεύθησαν δὲ α καταχρήσεις ἐν προμηθείαις καὶ συμβάσεσι τοῦ δημοσίου καὶ ἐν γένει ἐν τῇ δημοσίᾳ διαχειρίσει.

Ἐντὸς τοῦ 1924 ἤλλαξε δεκάκις ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν. Ὁ Α. Μιχαλακόπουλος διεδέχθη τὸν Γ. Κοφινᾶν εἰς τὸ ἐφήμερον (12 Ἰανουαρίου ἕως 6 Φεβρουαρίου 1924) ὑπουργεῖον τοῦ Ἐλευθ. Βενιζέλου· ὁ Ἐμμ. Τσουδερὸς εἰς τὸ ἐπίσης ἐφήμερον ὑπουργεῖον Γ. Καφαντάρη (6 Φεβρουαρίου ἕως 12 Μαρτίου 1924)· ὁ Ἀλέξ. Παπαναστασίου διετέλεσεν ὡς πρωθυπουργὸς καὶ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν ἀπὸ 12 Μαρτίου ἕως 4 Μαΐου 1924. Ἡ κυβέρνησις Παπαναστασίου κατέθεσε τῇ 3ῃ Μαΐου 1924 τὸν προϋπολογισμὸν τῆς χρήσεως 1924—1925, ἐμφανίζοντα ἔσοδα μὲν 3.945 ἑκατ., ἔξοδα δὲ 4.232 καὶ ἔλλειμμα 288 ἑκατ., χωρὶς οὐδεμία φροντὶς νὰ ληφθῇ περὶ καλύψεώς του. Ὁ προϋπολογισμὸς ὅμως οὗτος, δι' ἀλλεπαλλήλων δηλώσεων βραδύτερον κατατεθεισῶν, ὑπέστη μεταβολάς. Τὰ μὲν ἔσοδα ἀνεβιβάσθησαν εἰς 4.780 ἑκατ., τὰ δὲ ἔξοδα εἰς 5.771 καὶ τὸ ἔλλειμμα εἰς 990 ἑκατ. Ἐν τῇ αὐτῇ κυβερνήσει Παπαναστασίου διετέλεσεν εἶτα ἐπὶ βραχὺ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν ὁ Ἐμμ. Τσουδερὸς (ἕως 14 Μαΐου 1924). Ἀνατραπείσης τῆς κυβερνήσεως Παπαναστασίου καὶ σχηματισθείσης τῆς κυβερνήσεως τοῦ Θ. Σοφούλη, ἐγένετο ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν ὁ Κ. Γκότσης (18 Μαΐου ἕως 24 Ἰουλίου 1924) καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Ἐμμ. Τσουδερὸς (24 Ἰουλίου ἕως 28 Αὐγούστου 1924). Παραιτηθείσης δὲ τῆς κυβερνήσεως Σοφούλη, ἐσχηματίσθη ἡ κυβέρνησις τοῦ Α. Μιχαλακοπούλου, μὲ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Γκότσην. Κατὰ τὰς ὑπουργικὰς ταύτας μεταβολὰς ἐλειτούργει ἡ Δ' ἐθνικὴ συνέλευσις, ἡ προελθοῦσα ἐκ τῶν ἐκλογῶν τῆς 16 Δεκεμβρίου 1923 καὶ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ σάλου τῶν ἐκτάκτων τούτων περιστάσεων ἀθρόως ἐψηφίζοντο ὑπὸ τῆς Δ' ἐθνικῆς συνελεύσεως νόμοι, διὰ τῶν ὁποίων ηὐξάνοντο μισθοὶ καὶ συντάξεις καὶ ἐδημιουργοῦντο παντοειδεῖς δαπάναι καὶ συγχρόνως διενηργοῦντο ὑπὸ τῶν ὑπουργείων ἀφειδεῖς προμήθειαι ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἰδίως πολεμικαὶ καὶ ἄλλαι, εἰς πάντα δὲ ταῦτα ἐνεθάρρυνε τὰς κυβερνήσεις ταύτας ἡ καλὴ κατάστασις τοῦ δημοσίου ταμείου. Πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἐκ τῆς αὐξήσεως ταύτης ἀναγκῶν, διὰ τοῦ νόμου 3198 τοῦ 1924 ἀνεβιβάσθη εἰς 2 500.000 000, ἀνώτατον ὅριον τῶν ἐκδιδομένων γραμματίων ἐθνικῆς ἀμύνης καὶ οὕτως αἱ κυβερνήσεις ἐχώρουν ἄνευ ἀμέσως αἰσθητῶν συνεπειῶν εἰς ὑπερμέτρους δαπάνας, διὰ τῆς ἐξογκώσεως τῶν ἐν κυκλοφορίᾳ γραμματίων τούτων, ἀνελθόντων κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1925 εἰς δραχμὰς 1.622.355 700, ἐνῷ ἐξ ἄλλου ἡ ἔκδοσις τοῦ προσφυγικοῦ δανείου ἐπεβραδύνετο καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων ἐλειτούργει διὰ τῶν ἔναντι αὐτοῦ καὶ εἰς βάρος αὐτοῦ ἐπανειλημμένως χορηγηθεισῶν προκαταβολῶν. Μόλις κατὰ τὰ τέλη του ἔτους, διὰ τῶν ἀπὸ 4 καὶ 6 Δεκεμβρίου 1924 ἐν Λονδίνῳ ὑπογραφεισῶν δύο συμβάσεων, κυρωθεισῶν διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 9 Μαΐου 1925, συνωμολογήθη τὸ πρῶτον προσφυγικὸν δάνειον, λιρ. στερλινῶν 12.300.000 πρὸς 7 % καὶ ἐπὶ τιμῇ ἐκδόσεως 86, ἀφοῦ προηγουμένως ἡ κυβέρνησις τοῦ Α. Μιχαλακοπούλου ἠναγκάσθη, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἔκδοσίν του, νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς ἀξιώσεις ἐπιβαρυντικὰς διὰ τὸ δημόσιον περὶ διακανονισμοῦ ἐκκρεμῶν ξενικῶν ἀπαιτήσεων, ἀσχέτων πρὸς τὸ δάνειον, ὅπερ ἀνεβιβάσθη, διὰ τῶν ἐν Γενεύῃ ὑπογραφέντων τῇ 7 Ἰουνίου καὶ τῇ 27 Σεπτεμβρίου 1924 νεωτέρων πρωτοκόλλων, εἰς τὸ ἀνωτέρω ποσόν. Τὸ προσφυγικὸν δάνειον, τεθὲν εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, διετέθη ἀνεξελέγκτως παρ' αὐτῆς εἰς παραγωγικὰ ἔργα, ὧν τινα ἀπεδείχθησαν μάταια, λόγῳ ἀνεγέρσεως συνοικισμῶν εἰς ἀνθυγιεινὰ ἐδάφη κλπ. ἢ καὶ δι' ἀτυχεῖς τινας προμηθείας καὶ ἐγκαταστάσεις, ἐγκαταλειφθείσας, καὶ δὲν ἐπήρκεσε διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀποκαταστάσεως. Ἡ πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Α. Μιχαλακοπούλου ἀπέβλεψεν εἰς ἀθρόαν ἐκτέλεσιν δημοσίων καὶ παραγωγικῶν ἔργων, διὰ συμβάσεων μετὰ ξένων κεφαλαιούχων, ἀναλαμβανόντων, σὺν τῇ ἀπολογιστικῇ ἐκτελέσει τῶν ἔργων, καὶ τὴν παροχὴν τοῦ ἀπαιτουμένου διὰ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν δανείου. Διὰ τοιούτου συνδυασμοῦ ἡ κυβέρνησις αὕτη συνῆψε τὴν περὶ κατασκευῆς τῶν ἔργων τῆς ὑδρεύσεως τῆς πόλεως Ἀθηνῶν σύμβασιν καὶ τὸ περὶ αὐτῆς δάνειον 8 % τοῦ 1925 εἰς τιμὴν ἐκδόσεως 85 %, πραγματοποιηθὲν εἰς 4 τμήματα ἐκ 2,5 ἑκατ. δολλαρίων κατὰ τὰ ἔτη 1925—1928. Τὸ δάνειον τοῦτο ἐξησφαλίσθη καὶ δι' ὑποθήκης ἐπὶ τῶν ἔργων τούτων, συμφώνως πρὸς τὸν ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως Α. Μιχαλακοπούλου ψηφισθέντα νόμον 3316 τοῦ 1925.

Ἡ τεραστία ἀνάπτυξις τῶν δημοσίων ἐξόδων, δι' ὀργανικῶν καὶ ἄλλων νόμων, ἡ ἐπιβάρυνσις τοῦ προϋπολογισμοῦ διὰ τῶν ἐκ τῶν νέων δανείων ὑποχρεώσεων, ἡ ἀσύστατος διαχείρισις τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν ἀπὸ τοῦ 1924, λόγῳ τῆς κυβερνητικῆς ἀσταθείας καὶ τῆς ἀπρονοήτου κατευθύνσεως τῆς Δ' ἐθνικῆς συνελεύσεως, ἐξώγκωσαν καταπληκτικῶς τὰ ἔξοδα τῆς χρήσεως 1924—1925, δι' ἣν ἐχορηγήθησαν πιστώσεις δρχ. 7.057 ἑκατομ., ἔναντι τῶν ὁποίων ἐνεκρίθησαν, ἐντὸς τῆς χρήσεως, ἔξοδα 6.015 ἑκατ. καὶ ἐπληρώθησαν 5.497 ἑκατ. Τὰ εἰσπραχθέντα ἔσοδα τῆς χρήσεως ἀνῆλθον εἰς 5.758 ἑκατ. καὶ τὸ ἔλλειμμα αὐτῆς εἰς ἑκατ. 260 (διαφορὰ μεταξὺ εἰσπράξεων καὶ πληρωμῶν), ἐπὶ πλέον δὲ ἡ χρῆσις ἀφῆκε παθητικὰ ὑπόλοιπα 518 ἑκατ. ἔναντι 195 ἐνεργητικῶν ὑπολοίπων. Ἐξ ἄλλου, τὸ εἰς συνάλλαγμα ἀπόθεμα, τὸ ὁποῖον κατὰ Μάϊον 1924 εἶχεν ἀξίαν δραχ. 1.822 ἑκατ., κατῆλθε κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1924 εἰς 716 ἑκατ., ἐνῷ ἡ κυκλοφορία ἀνεβιβάσθη, ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ χρονικοῦ διαστήματος, ἀπὸ 4.699 ἑκατ. εἰς 5.292 ἑκατ. Ὁ μέσος ὅρος τῆς τιμῆς τοῦ ἐπὶ Λονδίνου συναλλάγματος ἀπὸ 234 (Δεκέμβριος 1923) ἀνῆλθεν εἰς 258 (Δεκέμβριος 1924) καὶ ὁ τιμάριθμος τῆς ζωῆς ἀνήρχετο ἐξακολουθητικῶς.

Ἀπέναντι τῆς δυσαρέστου πορείας τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν ἡ κυβέρνησις Μιχαλακοπούλου ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην νέων φορολογιῶν. Ἐκτὸς τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ φόρου τῶν οἰκοδομῶν τῶν πόλεων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς, τὸν ὁποῖον ἐπέβαλε διὰ τοῦ προμνησθέντος νόμου 3316, ὡς προσωρινὸν μέτρον πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἐνδιαμέσων τόκων τοῦ δανείου τῆς ὑδρεύσεως προῆλθε, διὰ τοῦ νόμου 3338 τῆς 12 Ἰουνίου 1925, εἰς αὔξησιν τῶν συντελεστῶν τῆς φορολογίας τῶν καθαρῶν προσόδων καὶ τῆς φορολογίας τοῦ ἐπιτηδεύματος, ἐπέβαλε τὸ στρεμματικὸν δικαίωμα τῆς ἐγγείου φορολογίας καὶ ἐν γένει διερρύθμισε τὴν ἄμεσον φορολογίαν πρὸς ταμιευτικοὺς σκοπούς, χωρὶς ὅμως, διὰ τῆς ἀναστατώσεως ταύτης τῆς φορολογίας, νὰ ἐπιτύχῃ αὐτούς. Ἐν τούτοις, ἡ αὔξησις τῶν δημοσίων ἐξόδων, διὰ τῶν ψηφιζομένων ἀδιακόπως ὑπὸ τῆς Δ' ἐθνικῆς συνελεύσεως νόμων, ἐξηκολούθει καὶ ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις ἐπεδεινοῦτο. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Γκότσης (κυβερνήσεως Μιχαλακοπούλου) προέβλεπε τῇ 20 Φεβρουαρίου 1925 τὸ ἔλλειμμα ἐξ ἀμφοτέρων τῶν χρήσεων 1923—1924 καὶ 1924—1925 εἰς 2.281 ἑκατ. περίπου, μὲ ἔσοδα ἐκ δανείων μόνον 250 ἑκατ., προερχόμενα ἐκ τῶν εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ 1923—1924 καταλογισθέντος μέρους τοῦ δανείου τῶν 750 ἑκατομ. τοῦ 1923 καὶ ἐτόνισεν ὅτι τὸ ἔλλειμμα «δὲν θὰ ὑπῆρχε κἄν, ἀλλ' ἀντιθέτως θὰ προέκυπτε σημαντικὸν πλεόνασμα, ἄνευ τῶν ὅλως ἐκτάκτων δαπανῶν, αἵτινες κατὰ τὰς δύο ταύτας χρήσεις ἀνέρχονται εἰς 2.912 ἑκατ. ἐξ ὧν 914 ἑκατ. διὰ τοὺς πρόσφυγας». Προέβλεπε προσέτι ὁ αὐτὸς ὑπουργὸς ὅτι, κατὰ τὸ 1925—1926, τὰ μὲν ἔσοδα θ' ἀνεβιβάζοντο εἰς 5 δισεκατομ. καὶ ὅτι «τὸ ποσὸν τοῦτο εἶναι ἐπαρκές, ὄχι μόνον νὰ καλύψῃ τὰς τακτικὰς δαπάνας τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ ν' ἀφήσῃ σημαντικὸν ὁπωσδήποτε περιθώριον διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ὅλως ἐκτάκτων δαπανῶν, αἵτινες, μετὰ τὴν σύναψιν τοῦ προσφυγικοῦ δανείου, δὲν θὰ παρουσιάσωσι τὴν ἔκτασιν, ἣν ἔλαβον κατὰ τὸ 1924—1925». Ἀτυχῶς αἱ προβλέψεις αὗται δὲν ἐπηλήθευσαν, ὡς ἀποδεικνύεται κατωτέρω ἐκ τοῦ κατατεθέντος προϋπολογισμοῦ τοῦ 1925—1926. Ἡ κυβέρνησις Μιχαλακοπούλου ἀνετράπη ὑπὸ τοῦ κινήματος τοῦ Θεοδ. Παγκάλου κατὰ τὴν 26 Ἰουνίου 1925 καὶ μέχρι τῆς ἡμερομηνίας ταύτης δὲν εἶχε καταθέσει τὸν προϋπολογισμὸν τῆς χρήσεως 1925—1926 εἰς τὴν βουλήν. Τὴν 23 Ἰουνίου 1925 ὑπέγραψε μίαν ἐκ τῶν ὑπὸ μελέτην πολυαρίθμων συμβάσεων δι' ἐκτέλεσιν δημοσίων καὶ παραγωγικῶν ἔργων, τὴν σύμβασιν περὶ ἐκτελέσεως ἀποξηραντικῶν ἔργων ἐν τῇ πεδιάδι Θεσσαλονίκης, τὴν γνωστὴν ὡς σύμβασιν «Φχουντέσιον», χωρὶς ὅμως καὶ νὰ προλάβῃ νὰ τὴν κυρώσῃ διὰ νόμου.

Ἡ κατὰ τὴν 26 Ἰουνίου 1925 σχηματισθεῖσα κυβέρνησις τοῦ Θ. Παγκάλου, μὲ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Γ. Ν. Κοφινᾶν (ἀπὸ 26 Ἰουνίου 1925 ἕως 6 Νοεμβρίου 1925) εὗρε τὴν χώραν κυβερνωμένην ἄνευ προϋπολογισμοῦ τῆς τρεχούσης χρήσεως 1925—1926 καὶ ἐν σπουδῇ ἐκύρωσε διὰ νομοθετικοῦ διατάγματος τὸν ὑπὸ τοῦ Γενικοῦ Λογιστηρίου συνταχθέντα (μήπω κατατεθειμένον εἰς τὴν βουλὴν) τῆς χρήσεως ταύτης, τοῦ ὁποίου τὰ ἔσοδα καὶ ἔξοδα ἀνήρχοντο εἰς 7 020 ἑκατομμύρια ἐν ἰσοζυγίῳ, τὸ δὲ παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ εἰς ξένον συνάλλαγμα ἀπόθεμα ἦτο ἐξηντλημένον.

Ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Ν. Κοφινᾶς διιδὼν ὅτι ὁ προμνησθεὶς προϋπολογισμός, ὡς εἶχε συνταχθῆ, ἰδίως ὡς πρὸς τὰ ἔξοδα, λόγῳ τῆς τεραστίας ἐκ τῶν ὑπὸ τῆς Δ' ἐθνικῆς συνελεύσεως ψηφισθέντων νόμων ἐξογκώσεως τῶν ἐξόδων καὶ τῆς αὐξήσεως τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δημοσίου χρέους, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκτελεσθῇ, ἠγωνίσθη κατὰ τὸ τετράμηνον χρονικὸν διάστημα τῆς ὑπουργίας του ταύτης νὰ ἐπιβάλῃ τάξιν καὶ οἰκονομίας εἰς τὰ δημόσια οἰκονομικά, ἐφαρμόσας διὰ τῶν διαταγμάτων τῆς 9 καὶ τῆς 23 Ἰουλίου 1925 οἰκονομίας καὶ αὐξήσας τὸν φόρον καταναλώσεως τοῦ καπνοῦ καὶ τοὺς τελωνειακοὺς δασμοὺς καὶ διαρρυθμίσας τὴν συνθετικὴν καὶ τὴν τῶν κληρονομιῶν φορολογίαν. Διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 12 Αὐγούστου 1925 ἐκυρώθη ἡ συμπληρωματικὴ σύμβασις τῆς ὑδρεύσεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 11 Ὀκτωβρίου 1925 περιωρίσθη εἰς τὸ ἥμισυ ὁ διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δανείου τῆς ὑδρεύσεως ἐπιβεβλημένος, διὰ τοῦ νόμου 3316, ἴσος πρὸς τὸν κύριον, πρόσθετος φόρος οἰκοδομῶν, λόγῳ τοῦ ὑπερόγκου αὐτοῦ.

Ἡ κυβέρνησις Μιχαλακοπούλου, πρὸ τῆς παραιτήσεώς της, εἶχεν ὑποβάλει εἰς τὴν βουλὴν νομοσχέδιον περὶ κυρώσεως τῆς μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης συμβάσεως τῆς 20 Ἰουνίου 1925, διὰ τῆς ὁποίας ἐρρυθμίζετο τὸ ζήτημα τῶν εἰς χρυσὸν καταθέσεων, τὸ προκύπτον ἐκ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 11 Μαΐου 1917 καὶ τῶν νόμων 987 καὶ 1414, διὰ δημιουργίας εἰς βάρος τοῦ κράτους δανείου ἐκ 45 ἑκατομμυρίων δραχμῶν εἰς χρυσὸν πρὸς 3 %. Ὁ ὑπουργὸς Γ. Κοφινᾶς, διὰ νέας τροποποιητικῆς συμβάσεως τῆς 28 Ἰουλίου 1925, κυρωθείσης διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1925, περιώρισε τὸν τόκον τοῦ δανείου τούτου εἰς 1 ½ %, λόγῳ δὲ τῆς συνάψεως τοῦ προσφυγικοῦ δανείου, τῶν εἰς ἀσφάλειαν αὐτοῦ δοθεισῶν νέων ὑπεγγύων προσόδων καὶ λόγῳ τῆς λήξεως τῆς μετὰ τῆς ἑταιρείας τῶν ὑπεγγύων προσόδων ἀπὸ 27 Φεβρουαρίου 1898 συμβάσεως, τῆς κυρωθείσης διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 28 Ἀπριλίου 1898, δυνάμει τοῦ περὶ διεθνοῦς ἐλέγχου νόμου, ἐκυρώθη διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 18 Ἰουλίου 1925 ἡ περὶ δεκαετοῦς παρατάσεως τῆς συμβάσεως ταύτης σύμβασις. Διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 16 Ὀκτωβρίου 1925 ἐκυρώθη ἡ σύμβασις «περὶ παροχῆς ἠλεκτρισμοῦ καὶ περὶ μεταφορῶν», ἡ κοινῶς γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα σύμβασις τῆς «Πάουερ». Ὁ Γ. Κοφινᾶς ἐτροποποίησε τὴν ὑπὸ τῆς προκατόχου κυβερνήσεως ὑπογραφεῖσαν σύμβασιν «περὶ ἐκτελέσεως ὑδραυλικῶν ἔργων ἐν τῇ πεδιάδι Θεσσαλονίκης», ἥτις ἐκυρώθη διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 6 Ὀκτωβρίου 1925, καθὼς ἐπίσης ἐκυρώθη ἡ ὑπὸ τῆς προκατόχου κυβερνήσεως παρασκευασθεῖσα σύμβασις περὶ κατασκευῆς 350 χλμ. περίπου νέων σιδηροδρομικῶν γραμμῶν μετὰ τῆς «Société commerciale de Belgique» διὰ δανείου χορηγηθέντος παρ' αὐτῆς δολλαρίων 21 ἑκατομμυρίων.

Διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 13 Αὐγούστου 1925 ἱδρύθη ὁ Αὐτόνομος Σταφιδικὸς Ὀργανισμός, ἐξαγορασθείσης τῆς προνομιούχου ἑταιρείας τῆς σταφίδος (Ἑνιαίας), καὶ ἐδόθη νέα κατεύθυνσις εἰς τὸ ζήτημα τῆς σταφίδος. Κατὰ τὴν 15 Ὀκτωβρίου 1925 ἐγένοντο τὰ ἐγκαίνια καὶ ἡ ἔναρξις τῆς λειτουργίας τῆς ἐλευθέρας ζώνης Θεσσαλονίκης. Ἀλλ' ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Κοφινᾶς, εὑρεθεὶς πρὸ τῶν ἀδιακόπως προβαλλομένων ἀξιώσεων περὶ ὑπογραφῆς καὶ ἄλλων συμβάσεων δι' ἐκτέλεσιν δημοσίων ἔργων καὶ διὰ νέας προμηθείας καὶ ἀκατασχέτους δαπάνας, ἰδίως στρατιωτικῆς φύσεως, πρὸς δὲ πρὸ συστηματικῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῶν προσπαθειῶν του πρὸς ἀναχαίτισιν τῶν ἀξιώσεων τούτων καὶ ἐξυγίανσιν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν, διὰ δευτέρου ἀναγκαστικοῦ δανείου, ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ κατὰ τὴν 6 Νοεμβρίου 1925 καὶ διεδέχθη αὐτόν, ὡς ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν, ὁ πρωθυπουργὸς Θ. Πάγκαλος, προσλαβὼν ὡς ὑφυπουργὸν τὸν Δ. Τανταλίδην, ὅστις βραδύτερον, τῇ 3 Φεβρουαρίου 1926, ἐγένετο ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν. Δυνάμει τοῦ ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως Μιχαλακοπούλου ψηφισθέντος νόμου 3353 τοῦ 1925 ἐκυρώθη ἡ ἐν Λονδίνῳ ἀπὸ τοῦ Μαρτίου 1925 γενομένη σύμβασις περὶ τοῦ μεταξὺ τῶν δύο κυβερνήσεων, ἀγγλικῆς καὶ ἑλληνικῆς, πολεμικοῦ χρέους. Τὸ ζήτημα τοῦ πρὸς τὴν Γαλλίαν πολεμικοῦ χρέους παρέμενεν ἐκκρεμές. Ἀνάλογον ζήτημα, προκύπτον ἐκ τῆς περὶ προκαταβολῶν τῶν Συμμάχων συμβάσεως τοῦ 1918, διὰ τὸ πρὸς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας πολεμικὸν χρέος, ἦτο ἐπίσης ἐκκρεμὲς καὶ ἡ ἀμερικανικὴ κυβέρνησις ἐκάλεσε τὴν Ἑλλάδα ν' ἀποστείλῃ εἰς Βασιγκτῶνα ἀντιπρόσωπον νὰ διαπραγματευθῇ περὶ τοῦ διακανονισμοῦ αὐτοῦ μετὰ τῆς ἐπὶ τούτῳ ἐν Βασιγκτῶνι λειτουργούσης ἐπιτροπῆς τοῦ δημοσίου χρέους, ὡς τοιοῦτος δὲ ἀπεστάλη, κατὰ Δεκέμβριον 1925, ὁ πρῴην ὑπουργὸς Γ. Ν. Κοφινᾶς, ὅστις προῆλθεν εἰς συζήτησιν μετὰ τῆς ἐν λόγῳ ἐπιτροπῆς, ἀξιώσας ὅπως ἡ Ἀμερική, πρὸ παντὸς διακανονισμοῦ τοῦ πρὸς αὐτὴν χρέους τῆς Ἑλλάδος, καταβάλῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ καθυστερούμενον ὑπόλοιπον τῶν πιστώσεων αὐτῆς, ἐκ 33 ἑκατ. δολλαρίων, συνέταξε δὲ καὶ ὑπέβαλεν εἰς τὴν ἀμερικανικὴν κυβέρνησιν δύο ὑπομνήματα, τὰ ὁποῖα ἐδημοσίευσεν εἶτα ἑλληνιστί. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐρρυθμίσθη ὁριστικῶς βραδύτερον (1928, διὰ τῆς ὑπὸ τῆς Ἀμερικῆς χορηγήσεως τοῦ δανείου τῶν δολλαρίων 12.167.000 τοῦ 1929 πρὸς 4 %. Τὸ πρὸς τὴν Ἀγγλίαν δὲ πολεμικὸν χρέος ἐρρυθμίσθη ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως Παγκά-

Digitized by Google

λου διὰ τῆς ἐν Λονδίνῳ ὑπογραφείσης συμβάσεως, κυρωθείσης διὰ διατάγματος ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως Μιχαλακοπούλου (ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶχον γίνει αἱ σχετικαὶ διαπραγματεύσεις) ἐπὶ τούτῳ ψηφισθέντος νόμου 3353 τοῦ 1925.

Ἡ κυβέρνησις Παγκάλου προῆλθε, κατὰ τὸ 1926, εἰς σύναψιν ἀλλεπαλλήλων συμβάσεων περὶ ἐκτελέσεως δημοσίων ἔργων καὶ προμηθειῶν καὶ ἐν γένει προσέδωκε μεγίστην ὤθησιν εἰς ἐξόγκωσιν τῶν δημοσίων δαπανῶν, ἀσυγκρίτως δυσανάλογον πρὸς τὰ μέσα τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους. Πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ προϋπολογισμοῦ, προέβη εἰς διαδοχικὰς αὐξήσεις φορολογιῶν τινων, ἰδίως τοῦ καπνοῦ, εἰς τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἐγγείου φορολογίας (τῆς δεκάτης) καὶ εἰς ἐπέκτασιν τοῦ φόρου τοῦ ἐπιτηδεύματος καὶ ἐν γένει εἰς ἐπιβάρυνσιν τῶν φορολογιῶν. Ἠναγκάσθη ὅμως, παρὰ τὰ φορολογικὰ μέτρα, νὰ προσφύγῃ εἰς δάνεια, πρὸς τροφοδότησιν τῶν ἀενάως ὀγκουμένων δαπανῶν, καὶ δὴ διὰ τῆς ἐπικουρίας τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης. Οὕτως, ἀνεβίβασε τὸ ἐξ ἐντόκων γραμματίων ἐθνικῆς ἀμύνης χρέος, κατὰ τὴν 23 Ἰανουαρίου 1926, εἰς δραχ. 2.040 ἑκατ., ἐξ ὧν δραχ. 1.271 ἑκατ. ἦσαν βραχυπρόθεσμα γραμμάτια. Πρὸς τακτοποίησιν τοῦ ἀπειλητικῶς ἐξογκωθέντος κυμαινομένου τούτου χρέους, ἡ αὐτὴ κυβέρνησις ἐπέβαλε τὸ β′ ἀναγκαστικὸν δάνειον, ἐκδοθὲν κατὰ μίμησίν τινα τοῦ α′ ἀναγκαστικοῦ, μέχρι τοῦ ποσοῦ δραχ. 1.250 ἑκατ. πρὸς 6 % τοῦ 1926, ἵνα, διὰ τοῦ προϊόντος του, ἐξοφληθοῦν αἱ πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν ὑποχρεώσεις τοῦ δημοσίου ἐκ τῆς διαχειρίσεως παρ᾽ αὐτῆς τῶν γραμματίων ἐθνικῆς ἀμύνης, καὶ προσέτι τὸ γ′ ἀναγκαστικὸν τοῦ 1926, γενόμενον διὰ μετατροπῆς εἰς δάνειον δεκαετὲς πρὸς 8 % τοῦ ἡμίσεος τῶν ἐν κυκλοφορίᾳ βραχυπροθέσμων γραμματίων ἐθνικῆς ἀμύνης, τοῦ ἑτέρου ἡμίσεος προορισθέντος νὰ ἐξοφληθῇ ἐκ τοῦ ταυτοχρόνως ἐπιβληθέντος προσθέτου εἰς τοὺς φόρους ποσοστοῦ 20 % (νομοθετικὰ διατάγματα τῆς 23 Ἰανουαρίου 1926). Διὰ τοῦ προσθέτου τούτου ποσοστοῦ ἀνεβιβάσθη ἐν συνόλῳ εἰς 30 % τὸ 10 %, τὸ πρόσθετον λόγῳ τοῦ α′ ἀναγκαστικοῦ δανείου. Ἀλλ᾽ ὁ διακανονισμὸς οὗτος τοῦ κυμαινομένου χρέους ἐγένετο κατὰ τρόπον τοιοῦτον ὥστε, παρὰ τὴν ἐπιβληθεῖσαν φορολογίαν καὶ τὰ δάνεια, δὲν ἐπετεύχθη ἡ ἀπαιτουμένη ἐξυγίανσις τοῦ προϋπολογισμοῦ καί, ὡς ἐκ τούτου, τὸ δημόσιον ταμεῖον εἶχε περιέλθει εἰς νέας ἀνάγκας ἐξευρέσεως χρηματικῶν μέσων. Πρὸς κάλυψιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ τακτικοῦ προϋπολογισμοῦ συνωμολογήθη ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Θ. Παγκάλου καὶ τὸ λεγόμενον σουηδικὸν δάνειον 8 ½ % τοῦ 1926 ἑνὸς ἑκατ. λιρῶν στερλινῶν, ἀναληφθὲν ἔναντι ἀποκλειστικῆς προμηθείας τοῦ μονοπωλίου τῶν πυρείων κατὰ τὰ ἔτη 1926—1954. Κατὰ τὸ 1925 ἐξεδόθη καὶ δάνειον ἀπαλλοτριώσεως, πρὸς ἀποζημίωσιν τῶν ἰδιοκτητῶν τῶν ἀπαλλοτριωθέντων ἀναγκαστικῶς ἀγροτικῶν κτημάτων, καὶ ὁ τόκος αὐτοῦ καὶ τῶν προγενεστέρων παρομοίων δανείων ὡρίσθη εἰς 8 %. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 30 Ἰουνίου 1926 σύστασις «Ταμείου προνοίας δημοσίων ὑπαλλήλων».

Τῇ 19 Ἰουλίου 1926 ἐσχηματίσθη νέα κυβέρνησις, μὲ πρωθυπουργὸν τὸν Ἀθανάσιον Εὐταξίαν καὶ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Ἐμμ. Λαδόπουλον. Ἀνατραπείσης τῆς κυβερνήσεως τοῦ Ἀθ. Εὐταξία, κατὰ τὴν 26 Αὐγούστου 1926, ἐσχηματίσθη κυβέρνησις τοῦ Γ. Κονδύλη, ἀνέλαβε δὲ ἐπὶ βραχὺ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν ὁ τότε συνδιοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης Ἰωάν. Δροσόπουλος, μέχρι τῆς 13 Ὀκτωβρίου 1926, καθ᾽ ἣν τὸν διεδέχθη ὁ Ἀντ. Πρέκας, μέχρις οὗ, γενομένων ἐκλογῶν, ἐσχηματίσθη τῇ 4 Δεκεμβρίου 1926 ἡ οἰκουμενικὴ κυβέρνησις ὑπὸ τὸν Ἀλ. Ζαΐμην, ἀνέλαβε δὲ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν ὁ Γ. Καφαντάρης. Ἡ συχνὴ ἀλλαγὴ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν καὶ ἡ ἀκάθεκτος τάσις τῶν κυβερνήσεων τῆς περιόδου ταύτης πρὸς αὔξησιν τῶν δημοσίων ἐξόδων, κατέστησαν ἀδύνατον τὴν ἐπιβολὴν τάξεως καὶ συστήματος εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν καὶ ἤγαγον εἰς τὴν δημιουργίαν μεγάλων ἐλλειμμάτων. Ἡ τιμὴ τοῦ ἐπὶ Λονδίνῳ συναλλάγματος διαρκῶς κυμαινομένη, ἀνῆλθεν ἀπὸ 248.17 (μέσος ὅρος τοῦ 1924) εἰς 315.41 (μέσος ὅρος τοῦ 1925) καὶ εἰς 388.25 (μέσος ὅρος τοῦ 1926) καὶ ἀντίστοιχος ἦτο ἡ ἄνοδος τοῦ τιμαρίθμου τῆς ζωῆς.

Διὰ τῶν μετὰ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Γ. Κονδύλη καὶ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης συμβάσεων τοῦ 1926 περὶ διαχειρίσεως τῶν ἐν Ἑλλάδι κτημάτων τῶν ἀνταλλαγέντων Μουσουλμάνων, ἥτις ἀνετέθη εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν, αὕτη «πρὸς ταχυτέραν προκαταβολὴν τῶν ὑπὲρ τῶν προσφύγων ἐπιδικασθησομένων νομίμως ἀποζημιώσεων», ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐκδώσῃ «εἰδικὰς ἀνωνύμους ὁμολογίας, ἠγγυημένας ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου». Αἱ ὁμολογίαι αὗται ἀπετέλεσαν τὸ λεγόμενον «δάνειον ἀνταλλαξίμων» τοῦ 1926 πρὸς 8 %. Βραδύτερον, διὰ τοῦ νόμου 3372 καὶ τοῦ διατάγματος τῆς 1 Ἰουλίου 1927, ἀπεφασίσθη ἡ ἔκδοσις ἐθνικοῦ δανείου πρὸς 8 % τοῦ 1927 πρὸς ἀποζημίωσιν Ἑλλήνων ὑπηκόων. Τὰ δάνεια ταῦτα, ἀπορρέοντα ἐξ ὑποχρεώσεων τοῦ δημοσίου, γεννηθεισῶν ἐκ τῶν διεθνῶν συνθηκῶν, ἐξώγκωσαν σημαντικῶς τὸ δημόσιον ἐσωτερικὸν χρέος. Ἡ φορολογία εἶχε σημαντικῶς ἐπιβαρυνθῆ διὰ νέων φορολογικῶν μέτρων κατὰ τὸ 1925 καὶ τὸ 1926. Ὁ ἀπολογισμὸς τῆς χρήσεως τοῦ 1925—1926, τροφοδοτηθεὶς διὰ προϊόντος δανείων ἐν συνόλῳ δραχ. 2.055 ἑκατ., ὡς ἐκτάκτου ἐσόδου, ἀφῆκε μὲν περίσσευμα τῆς χρήσεως δραχ. 583 ἑκατ. (διαφορὰν μεταξὺ βεβαιωθέντων ἐσόδων καὶ ἐγκριθέντων ἐξόδων) καὶ δρχ. 1.081 ἑκατ. διαφορὰν μεταξὺ πληρωμῶν καὶ εἰσπράξεων. Ἀλλ᾽ ἐὰν ἐκ τοῦ συνόλου τῶν εἰσπραχθέντων ἐσόδων, ἀνελθόντων εἰς 7.922 ἑκατ., ἀφαιρέσωμεν τὰ ἐκ δανείων εἰσπραχθέντα 2.005 ἑκατ., τὰ ἔσοδα περιορίζονται εἰς 5.917, ὑπολειπόμενα τῶν 6.840 ἑκατ. ἐν συνόλῳ πληρωθέντων ἐξόδων κατὰ 923 ἑκατ. Τὸ ποσὸν τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς διαχειρίσεως τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν καὶ δίδει εἰκόνα τῆς καταστάσεως, εἰς ἣν παρέλαβεν αὐτὰ ἡ οἰκουμενικὴ κυβέρνησις.

Τὰ τακτικὰ ἔσοδα, ἐντὸς τετραετίας (1923—1926), ηὔξησαν κατὰ 60 %, ἐνῷ τὸ σύνολον τῶν ἐξόδων ηὔξησε κατὰ 160 %. Ἡ δυσαναλογία αὕτη κύριον λόγον εἶχε τὴν αὔξησιν τῶν μισθῶν καὶ ἄλλων προσωπικῶν ἀποδοχῶν καὶ ἀμοιβῶν καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸν ὑπηρεσιῶν καὶ προσωπικοῦ. Εἰς τὴν αὔξησιν τῶν ἐξόδων συνετέλεσεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1925 καὶ ἐφεξῆς ἡ ὑποτίμησις τῆς δραχμῆς καὶ ὁ ἀναβιβασμὸς τῆς ἀκριβείας τῆς ζωῆς, ἅτινα ὑπῆρξαν μοιραία συνέπεια τῆς αὐξήσεως τῶν φορολογικῶν βαρῶν, τῶν ἐλλειμμάτων τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ τοῦ κλονισμοῦ τῆς δημοσίας πίστεως.

	Τιμάριθμος ἀκριβείας ζωῆς (λιανικῆς πωλήσεως) Ἀθηνῶν	*Μέση τιμὴ χαρτίνης δραχμῆς ἐν σχέσει πρὸς τὸ δολλάριον*
1922	737.7	12.46
1923	1217.5	10.82
1924	1324.9	12.50
1925	1489.9	15.37
1926	1797.9	14.66
1927 (Ἰαν.)	1899.5	14.93

Ἡ Ἑλλὰς ἀφῆκε νὰ τῇ διαφύγῃ ἡ μοναδικὴ εὐκαιρία, ἡ ὁποία, κατὰ τὸ 1924, ἐνεφανίσθη διὰ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς τοῦ 1923 πρὸς οἰκονομικὴν ἐξυγνίασιν καὶ εὐνοϊκὴν διὰ τὸν λαόν της σταθεροποίησιν τοῦ νομίσματος. Ἐλλείμματα ἐπὶ ἐλλειμμάτων ἐπεσωρεύθησαν, τῶν ὁποίων ματαίως ἐπεζητήθη ἡ κάλυψις διὰ νέων βαρυτάτων φορολογιῶν, διὰ τοῦ β′ καὶ γ′ ἀναγκαστικοῦ δανείου καὶ τοῦ σουηδικοῦ.

ΙΕ′. ***Ἡ σταθεροποίησις τοῦ νομίσματος*** (*Ἔτη* 1927—1928). Ἡ διὰ νόμου σταθεροποίησις τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος ἀπετέλεσε τὸ δημοσιονομικὸν πρόγραμμα τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Καφαντάρη, προαγγελθεῖσα ἀπὸ τοῦ πρώτου ἑξαμήνου τοῦ ἔτους 1927 καὶ ἔκτοτε συνοδευθεῖσα δι᾽ ἐξακολουθητικῆς ἐμπράκτου (de facto) σταθεροποιήσεώς της εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ ἔτους 1927, κατὰ μέσον ὅρον, δραχ. 369.28 τοῦ ἐπὶ Λονδίνου συναλλάγματος. Ὁ τόνος εἶχε δοθῇ ἀπὸ τῆς διὰ νόμου σταθεροποιήσεως τῆς ἀγγλικῆς λίρας κατὰ τὸ 1925, ἡ δὲ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν ἔσχε τὴν πρωτοβουλίαν νὰ θέσῃ ὑπὸ τὴν αἰγίδα της τὴν προσπάθειαν τῆς Ἑλλάδος, καθὼς καὶ ἄλλων τινῶν μικρῶν κρατῶν, ὡς ἡ Αὐστρία, διὰ νὰ τὰ βοηθήσῃ νὰ ἐξυγιάνωσι τὰ οἰκονομικά των, διότι μόνον ὑπὸ τοιούτην προϋπόθεσιν θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ σταθεροποίησις.

Τὸ πρόγραμμα τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Καφαντάρη, υἱοθετηθὲν ὑπὸ τῆς οἰκουμενικῆς κυβερνήσεως καὶ ἐγκριθέν, κατὰ Μάϊον 1927, ὑπὸ τῆς βουλῆς, εἶχε τριπλῆν βάσιν: τὴν σταθεροποίησιν τοῦ νομίσματος, τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν ἐλλειμμάτων τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ τὴν συνέχισιν τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων. Εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ προγράμματος τούτου ἀπεσκόπει τὸ ἐν Γενεύῃ 15 Σεπτεμβρίου 1927 ὑπογραφὲν πρωτόκολλον «περὶ ἐγκρίσεως ἐκδόσεως ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος δανείου διὰ τὴν σταθεροποίησιν τοῦ ἑλληνικοῦ νομίσματος, ἐκκαθαρίσεως ἐλλειμμάτων προϋπολογισμοῦ καὶ ἀποκατάστασιν τῶν προσφύγων», εἰς τὸ ὁποῖον προσηρτήθησαν ἓξ πρωτόκολλα, ἤτοι: α) δήλωσις πρὸς ὑπογραφὴν ἐξ ὀνόματος τῆς Γαλλίας, Μεγάλης Βρεττανίας καὶ Ἰταλίας, διὰ τῆς ὑπογραφῆς τῆς ὁποίας (ἐπιτευχθείσης μετὰ ἐπιπόνους πρὸς τὴν Γαλλίαν διαπραγματεύσεις βραδύτερον, κατὰ Δεκέμβριον 1927) οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Γαλλίας, Μεγάλης Βρεττανίας καὶ Ἰταλίας συγκατατίθενται ὅπως ἡ ἐν Ἀθήναις Δ.Ο.Ε. ἐκπληρώσῃ τὰ διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τούτου προβλεπόμενα καθήκοντα ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δανείου· β) τρεῖς πίνακες διαλαμβάνοντες στατιστικὰς πληροφορίας περὶ τοῦ δημοσίου χρέους τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ὑπεγγύων εἰς αὐτὸ προσόδων, καθὼς καὶ τῶν πλεονασμάτων αὐτῶν, τῶν διαθεσίμων διὰ τὸ νέον δάνειον· γ) σχέδιον συμβάσεως μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος· δ) σχέδιον καταστατικοῦ τῆς «Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος», τῆς συσταθησομένης ὡς ἐκδοτικῆς τραπέζης τῆς ἐπικρατείας· ε) ἀνάλυσιν τῶν καθυστερουμένων ὀφειλῶν τοῦ δημοσίου ταμείου τῶν ἐξοφληθησομένων ἐκ τοῦ προϊόντος τοῦ δανείου καὶ τῶν διαθεσίμων πόρων τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως· καὶ στ) περιληπτικὸν σχέδιον συγκεντρώσεως τῶν εἰσπράξεων καὶ τῶν πληρωμῶν τοῦ δημοσίου εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος.

Τὸ πρωτόκολλον τῆς Γενεύης ἐκυρώθη διὰ τοῦ Νομοθετικοῦ Διατάγματος τῆς 10 Νοεμβρίου 1927 «Περὶ ἐγκρίσεως συνάψεως δανείου λιρῶν στερλινῶν 9 ἑκατ.» (νόμος 3423 τοῦ 1927). Διὰ τοῦ νόμου 3424 τοῦ 1927 ἐκυρώθη τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 27 Ὀκτωβρίου 1927, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκυρώθη ἡ ἀπὸ 27 Ὀκτωβρίου 1927 σύμβασις «Περὶ παραιτήσεως τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ προνομίου ἐκδόσεως τραπεζικῶν γραμματίων καὶ περὶ συστάσεως νέας τραπέζης ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος» καὶ τὸ προσαρτώμενον τῇ συμβάσει καταστατικὸν τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος ἤρχισε τὰς ἐργασίας της κατὰ τὴν 14ην Μαΐου 1928, ἡ δὲ σταθεροποίησις τῆς δραχμῆς ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει ἀξίας τῆς λίρας στερλίνας εἰς δραχ. 375.

Κατὰ τοὺς ὅρους τῆς ἀπὸ 27 Ὀκτωβρίου 1927 μεταξὺ τοῦ δημοσίου καὶ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης συμβάσεως, αὕτη μετεβίβασεν εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος τὰ στοιχεῖα, ἅτινα ἀπετέλεσαν τὸ ἐνεργητικὸν καὶ τὸ παθητικὸν αὐτῆς, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐν συνόλῳ ἀνήρχετο εἰς 7.929 ἑκατ. Ἐκ τῶν στοιχείων τοῦ ἐνεργητικοῦ ποσὸν δραχ. 2.942 ἑκατ. συνίστατο εἰς χρυσὸν καὶ συνάλλαγμα χρυσῆς βάσεως, εἰς τὸ ὁποῖον προσετέθη καὶ τμῆμα τοῦ τριμεροῦς δανείου ἐκ λιρῶν 3 ἑκατομ., προωρισμένον πρὸς ἀπόσβεσιν ἰσαξίου ὀφειλῆς τοῦ δημοσίου δραχ. 1.225 ἑκατ. καὶ ἕτερον συνάλλαγμα μὴ χρυσῆς βάσεως δραχ. 9 ἑκατ. καὶ ἑπομένως τὸ σύνολον τῆς χρυσῆς βάσεως καλύμματος τῆς τραπέζης ἀπετελέσθη ἐκ δραχ. 4.067 ἑκατ.

Ἀλλά, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν εἰς ἐξωτερικὸν συνάλλαγμα μεταβιβασθεισῶν ἐν τῷ παθητικῷ ὑποχρεώσεων ὄψεως, τὸ καθαρὸν εἰς χρυσὸν καὶ εἰς συνάλλαγμα χρυσῆς βάσεως κάλυμμα ἀνήρχετο κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας τῆς τραπέζης εἰς δραχ. 3.964 ἑκατ., ἤτοι εἰς ποσοστὸν 53.67 ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ἐκ κυκλοφορίας καὶ τῶν εἰς δραχμὰς ὄψεως ὑποχρεώσεων. Κατὰ τὰ λοιπά, τὸ ἐνεργητικὸν περιέλαβεν ὀφειλὰς τοῦ δημοσίου, προερχομένας ἐκ δανείων ἐπ᾽ ἀναγκαστικῇ κυκλοφορίᾳ καὶ προσωρινῶν δανείων, ἀνερχομένων εἰς 2.816 ἑκατ., τὰ ὁποῖα ἐμειώθησαν κατὰ 1.250 ἑκατ. λόγῳ ἐκχωρήσεως πρὸς τὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἐκ λιρῶν 3 ἑκατ. προϊόντος τοῦ τριμεροῦς δανείου (1.125 ἑκατ.), τῆς ἐκ δραχ. 20 ἑκατ. ἀξίας τοῦ εἰς τὸ δημόσιον ἀνήκοντος χρυσοῦ τῶν κατὰ τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 11 Μαΐου 1923 καταθέσεων κλπ. καὶ οὕτως ὑπόλοιπον ἐκ δρχ. 1.566 ἑκατ. ὀφειλῶν ἐξ ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας καὶ ἑτέρων δραχ. 1.118 ἑκατ. κυκλοφορίας τοῦ νόμου ΓΧΜΒ′ καὶ δραχ. 244 ἑκατ. ἐκ δανείων εἰς χρυσόν. Πάντα ταῦτα, συναποτελοῦντα σύνολον ὀφειλῶν δραχ. 2.928 ἑκατ., περιελήφθησαν εἰς τὸ ἐνεργητικὸν τῆς τραπέζης. Καὶ ἕτεραι ὀφειλαὶ τοῦ δημοσίου 831 ἑκατ. μετεβιβάσθησαν, συμπεριληφθεῖσαι εἰς τὸ ἐνεργητικὸν τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον ἀπετελέσθη, ἐκτὸς τοῦ ἀνωτέρω 4.069 ἑκατ. καλύμματος χρυσῆς βάσεως καὶ τῶν 9 ἑκατ. συναλλάγματος μὴ χρυσῆς βάσεως, καὶ ἐκ 3.759 ἑκατ. ὀφειλῶν τοῦ δημοσίου. Τὸ ὑπόλοιπον τῶν ὀφειλῶν τούτων ἑκατομμυρίων 1.791 παρέμεινεν ὡς ὀφειλὴ τοῦ δημοσίου πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν. Οὕτως αἱ ὀφειλαὶ τοῦ δημοσίου κατενεμήθησαν κατ᾽ ἀναλογίαν κατὰ 67 ½ % εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος καὶ κατὰ 32 ½ % εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν. Τὸ ὑπόλοιπον τοῦ μεταβιβασθέντος ἐνεργητικοῦ, ἀνερχόμενον εἰς 94 ἑκατ., ἀπετελέσθη ἐκ συναλλαγματικῶν κλπ.

Τὸ τρωτὸν σημεῖον τοῦ ἐνεργητικοῦ συνίστατο εἰς τὴν ἀκινητοποίησιν αὐτοῦ κατὰ μέγα μέρος, ἤτοι κατὰ 3.759 ἑκατ., εἰς ὀφειλὰς τοῦ δημοσίου. Οὕτω τὰ ἀκινητοποιημένα στοιχεῖα ἀνεβιβάζοντο εἰς 47 % περίπου ἐπὶ τοῦ συνόλου τοῦ ἐνεργητικοῦ. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸ εἰς χρυσὸν κάλυμμα εἶχον συνυπολογισθῆ καὶ ὁμολογίαι τῶν εἰς χρυσὸν δανείων τοῦ κράτους, ἐκτιμηθεῖσαι εἰς 233 ἑκατ., καὶ ὅτι τὸ μετοχικὸν κεφάλαιον τῆς τραπέζης ἐκ δραχ. 400 ἑκατ. δὲν κατεβλήθη ὑπὸ τῆς ἀναλαβούσης αὐτὸ Ἐθνικῆς Τραπέζης εἰς τὸ ἄρτιον, ὡς ὥριζε τὸ ἄρθρον 2 τῆς συμβάσεως τῆς 27 Ὀκτωβρίου 1924, ἀλλὰ μόνον μετεβίβασεν αὕτη στοιχεῖα ρευστοποιήσιμα 50 ἑκατ. καὶ συνεψήφισε τὸ ὑπόλοιπον ἐκ δραχ. 350 ἑκατ. πρὸς μεταβιβασθείσας ἑτέρας ὀφειλὰς τοῦ δημοσίου.

Ἡ τράπεζα, ὡς ἐκ τῆς ἀκινητοποιήσεως τοῦ ἡμίσεος σχεδὸν τοῦ ἐνεργητικοῦ της, δὲν διέθετεν εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς της ἐπαρκῆ μέσα, ὅπως, διὰ τῆς παρεμβάσεώς της, ἀποβαίνῃ ρυθμίστρια τῆς χρηματαγορᾶς, ἐνῷ τὸ κάλυμμά της ἐνισχυθὲν πως κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς λειτουργίας της, βαθμηδὸν καὶ κατ᾽ ὀλίγον ἐλαττούμενον ἀπέκλειε τὴν χρῆσιν τοῦ ἐκδοτικοῦ προνομίου. Ἕνεκα τούτων ἡ τράπεζα, ἀνεπαρκῶς ἐπεμβαίνουσα πρὸς χορήγησιν πιστώσεων καὶ ἀρκοῦ

Digitized by Google

μένη εἰς τόκον προεξοφλήσεως ὀνομαστικῆς ἀξίας 10 % ἀπὸ τῆς συστάσεώς της μέχρι τῆς 29 Νοεμβρίου 1928, καὶ 9 % μέχρι τῆς 25 Σεπτεμβρίου 1931, ἐπέτρεπεν εἰς τὰς ἄλλας τραπέζας εὐρυτέραν πιστωτικὴν δρᾶσιν, πρὸς διενέργειαν τῆς ὁποίας αὗται ὤφειλον νὰ μετατρέπωσιν εἰς δραχμὰς τὰ ἐκ καταθέσεων ἢ ἄλλα διαθέσιμά των εἰς ξένον συνάλλαγμα, τὸ ὁποῖον διέφευγεν οὕτως εἰς τὸ ἐξωτερικὸν δραχμοποιούμενον. Καὶ ἡ δραχμοποίησις αὕτη τοῦ ξένου συναλλάγματος κατέστησε βραδύτερον, ὅταν ἐπῆλθεν ἡ κρίσις, ἀναπόφευκτον τὸ ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ Κ. Βαρβαρέσσου ληφθέν, διὰ τοῦ ἀναγκαστικοῦ διατάγματος τῆς 29 Ἰουλίου 1932, μέτρον τῆς εἰς δραχμὰς μετατροπῆς τῶν εἰς ξένον νόμισμα ὀφειλῶν.

Τὸ δάνειον, γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα τριμερές, ὡρίσθη εἰς 9 ἑκατ. λιρῶν κατ' ἀνώτατον ὅριον, διατεθησόμενον κατὰ τὸ ἓν τρίτον πρὸς σταθεροποίησιν τοῦ νομίσματος, ὅπως περιληφθῇ εἰς τὸ κάλυμμα, ὡς ὁρίζεται ἐν ἄρθρῳ 62 τοῦ καταστατικοῦ τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος καὶ ὅπως χρησιμοποιηθῇ συγχρόνως διὰ τὴν ἐξόφλησιν μέρους τοῦ δημοσίου χρέους, μεταβιβασθησομένου ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ τὸ παράρτημα τοῦ πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης, τὸ δεόμενον ἀμέσου τακτοποιήσεως ἔλλειμμα ἀνήρχετο εἰς 1.137 ἑκατ. καὶ ἐκ τοῦ δανείου προωρίσθησαν 3 ἑκατ. λίραι, ἤτοι δραχ. 1.125 ἑκατ., πρὸς ἐξόφλησιν τῶν βαρῶν τοῦ παρελθόντος. Τὸ ἕτερον τρίτον τοῦ δανείου προωρίσθη νὰ διατεθῇ διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν προσφύγων, ἀλλὰ τὸ προσφυγικὸν τοῦτο τμῆμα τοῦ δανείου δὲν ἐπραγματοποιήθη, διότι, μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ πρωτοκόλλου τῆς 15 Σεπτεμβρίου 1927, ἡ κυβέρνησις συνῆψε συμφωνίαν μετὰ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς περὶ χορηγήσεως δανείου δολλαρίων 12.167.000 εἰς χρυσόν, ἀντιστοίχων πρὸς 2.500.000 λίρας στερλίνας, ὅπως χρησιμοποιηθῇ ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων πρὸς ἀποπεράτωσιν τοῦ διὰ τὴν ἀποκατάστασιν ἔργου της. Διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 29 Μαρτίου 1928, ἐκδοθέντος δυνάμει τοῦ νόμου 3423, ἐδημοσιεύθησαν αἱ ἐν Λονδίνῳ ὑπογραφεῖσαι δύο συμβάσεις περὶ συνομολογήσεως τοῦ δανείου ὀνομαστικοῦ κεφαλαίου 4.070.960 λιρῶν Ἀγγλίας πρὸς 6 % τοῦ 1928, τοῦ λεγομένου σταθεροποιήσεως, ἐπὶ τιμῇ ἐκδόσεως 91 % μεῖον 5 % δι' ἔξοδα ἐκδόσεως (πραγματικὸν κεφάλαιον λίρ. 3.506.025). Ἐκτὸς τούτου, ἀνελήφθη παρ' ἀμερικανικῶν οἴκων, εἰς τὴν ἰδίαν τιμήν, ἡ ἔκδοσις τοῦ διὰ τῆς αὐτῆς βάσεως συνομολογηθέντος δανείου ὀνομαστικοῦ κεφαλαίου 17 ἑκατ. δολλαρίων χρυσῶν (πραγματικοῦ δολλαρίων 14.620.000).

Τὸ τριμερὲς δάνειον περιωρίσθη ἕνεκα τοῦ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς χορηγηθέντος εἰς τὸ ἄρτιον δανείου δολλαρίων χρυσῶν 12,167.000 τοῦ 1929, πρὸς 4 %, καταβληθέντος πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων διὰ τὴν συνέχισιν τοῦ ἔργου της. Τὸ δάνειον τοῦτο ἐχορηγήθη ὑπὸ τῆς ἀμερικανικῆς κυβερνήσεως, κατόπιν τῆς γενομένης μετ' αὐτῆς συμφωνίας περὶ διακανονισμοῦ τῶν πολεμικῶν χρεῶν τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν Ἀμερικήν. Ἐντὸς τοῦ ἔτους 1927 ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος σπουδαιοτάτην παρέσχε συμβολὴν εἰς τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν διὰ τῶν συναφθέντων δύο κτηματικῶν δανείων ἐν Ἀγγλίᾳ, ἐκ λιρῶν 3 ἑκατομ., χορηγήσασα ἐντὸς τοῦ 1927, διὰ τῆς παρ' αὐτῆς ἱδρυθείσης Κτηματικῆς Τραπέζης, μακροπρόθεσμα χρεωλυτικὰ ἐνυπόθηκα δάνεια ὑπὲρ τὰ 520 ἑκατ. δραχμῶν, ἐγκρίνασα δὲ πρὸς 37 δήμους, λιμένας κλπ., κυρίως τῶν νέων χωρῶν, δάνεια πρὸς ἐκτέλεσιν τοπικῶν δημοσίων ἔργων κοινῆς ὠφελείας ὑπὲρ τὰ 350 ἑκατ. δραχμῶν Πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς βιομηχανίας, συνέστησεν ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα μετὰ τοῦ οἴκου Hambro τὴν «Hellenic Corporation», κεφαλαίου ἀρχικῶς λιρῶν 500.000, δικαιουμένην νὰ ἐκδίδῃ ὁμολογιακὰ δάνεια μέχρι τοῦ δεκαπλασίου, δημιουργήσασα οὕτω κλάδον βιομηχανικῆς πίστεως.

Ἡ εἰσροὴ αὕτη ξένων κεφαλαίων, ἐνισχυομένη καὶ ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν πρὸς τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν ἀφθόνως παρεχομένων ἰδιωτικῶς πιστώσεων καὶ ἐκ τῆς ἐμπιστοσύνης, ἣν ἐνέπνευσεν ἡ οἰκουμενικὴ κυβέρνησις, καὶ ἐκ τῆς γενομένης μελέτης τῶν ἑλληνικῶν οἰκονομικῶν παρὰ τῆς δημοσιονομικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, διὰ τῶν ἐπὶ τούτῳ ἀποσταλέντων εἰς Ἀθήνας ἀντιπροσώπων αὐτῆς, εἶχε δημιουργήσει στερέωσιν τῆς ἀγαθῆς γνώμης περὶ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῆς χώρας καὶ τὸ ἀπὸ κοινοῦ μεταξὺ τῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς δημοσιονομικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Κ. Τ. Ε. καταρτισθὲν πρόγραμμα ἐξυγιάνσεως τῶν ἑλληνικῶν οἰκονομικῶν καὶ σταθεροποιήσεως τοῦ νομίσματος ἐφείλκυσε τὴν γενικὴν ἐκτίμησιν.

Ὑπῆρξαν οἱ ἀποροῦντες πῶς ἀπετολμᾶτο σταθεροποίησις τοῦ νομίσματος καὶ πῶς ἀνελάμβανε διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης ἡ Ἐκδοτικὴ Τράπεζα τὴν ὑποχρέωσιν τῆς ἐξαργυρώσεως τῶν παρουσιαζομένων εἰς αὐτὴν τραπεζογραμματίων, ἐπὶ τῇ τιμῇ τῆς σταθεροποιήσεως, ἀφοῦ δὲν ἦτο βεβαιωμένον ἐκ τῶν προτέρων ὅτι ἡ μετὰ τῆς ἀλλοδαπῆς πιστοχρέωσις τῆς χώρας ἡμῶν καταλήγει ἀσφαλῶς εἰς ἐνεργητικὸν κατάλοιπον. Εἰς αὐτοὺς ἀπήντα ὁ διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος Α. Ν. Διομήδης ὁ ἐκ τῶν πρωτεργατῶν τῆς σταθεροποιήσεως καὶ τῆς συστάσεως τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος (σελ. XXXVI τοῦ τεύχους: «Ἀπολογισμὸς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τοῦ ἔτους 1927») διὰ τῶν ἑξῆς: «Ἐν πρώτοις, δὲν εἶναι διόλου βεβαιωμένον ὅτι εἴμεθα χρεῶσται τῆς ἀλλοδαπῆς, ἡ δὲ ἀνισοσκέλεια τῆς ἐμπορικῆς πλάστιγγος μόνον οὐδὲν ἀποδεικνύει. Τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι συνεχῶς ἀπὸ διετίας τὸ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν συνάλλαγμα κρατικὸν ἀπόθεμα σημειώνει γραμμὴν ἀδιαταράκτως ἀνιοῦσαν, αὐξηθὲν βαθμηδὸν ἐντελῶς ἀβιάστως καὶ ἄνευ ἐσκεμμένης τινὸς πρὸς τοῦτο ἐνεργείας, ἀπὸ 2 ἑκατ. λιρῶν κατὰ Αὔγουστον τοῦ 1926 εἰς ὑπὲρ λίρας Ἀγγλίας 4 ½ ἑκατ. σήμερον, τὸ γεγονὸς τοῦτο νομίζομεν ὅτι περιέχει ἔνδειξιν τοὐλάχιστον ἐπιτρέπουσαν εὐνοϊκὴν ἄποψιν καὶ διὰ τὸ παρὸν καὶ διὰ τὸ μέλλον. Λάθος θὰ ἦτο ἐὰν ἐκρίνετο ὅτι ἡ αὔξησις αὕτη ὀφείλεται εἰς τὰ ἐκ τῶν δανείων προελθόντα κεφάλαια. Διότι ἐπὶ τοῦ παρόντος ταῦτα καὶ ἐλάχιστα εἶναι ἀκόμη καὶ ἡ ἀπόδοσίς των εἰς ἁπτὸν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ πλοῦτον μόλις ἤρχισεν, ἀσφαλῶς δὲ ἐντὸς βραχέος ἡ ἐξ αὐτῶν ὠφέλεια θὰ εἶναι καὶ μεγαλυτέρα καὶ μᾶλλον ἐμφανής». Ἀνεξαρτήτως δὲ καὶ τῶν ἄλλων δεδομένων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει ἡ προαγομένη γεωργικὴ καὶ βιομηχανικὴ παραγωγὴ τοῦ τόπου, ὁ Διομήδης ἐτόνιζεν ὅτι κυρίως θὰ ἀσφαλίσῃ ἀληθῶς τὸ οἰκονομικὸν ἰσοζύγιον «ἡ μὲ τὴν νομισματικὴν ἐξυγίανσιν ἐπανερχομένη ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸν τόπον», ὅτι «τὰ κεφάλαια αὐτομάτως συρρέουν ὅπου ὑπάρχουν πρόσφοροι συνθῆκαι ἀσφαλοῦς καὶ ὠφελίμου τοποθετήσεως» καὶ ὅτι «ἡ μετὰ τῆς ἀλλοδαπῆς ἐλευθέρα συναλλαγματικὴ ἐπικοινωνία θὰ φέρῃ καὶ πρὸς ἡμᾶς, ὅπως φέρει καὶ πρὸς τὰς ἄλλας νομισματικῶς ὑγιεῖς χώρας, ὅσα ἑκάστοτε ρευστὰ κεφάλαια χρειάζονται, διὰ νὰ πραγματοποιῆται ἡ ἰσορροπία τῶν λογαριασμῶν καὶ τὰ κεφάλαια αὐτὰ θὰ ἔρχωνται, διότι δὲν θὰ φοβοῦνται καὶ διότι ἡ τοποθέτησίς των θὰ εἶναι ἐπικερδής».

Αἱ γνῶμαι αὗται τοῦ διοικητοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης θεωρητικῶς ἦσαν ὀρθαί, προϋποθέτουσιν ὅμως πάντοτε ἰσοζύγιον τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους. Καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον, διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης ἐπεβλήθη, ὡς ἀνειλημμένη ἔναντι τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ὑποχρέωσις, ἡ ἰσοσκέλισις τοῦ προϋπολογισμοῦ, κατεβλήθη δὲ ὑπὸ τοῦ Γ. Καφαντάρη ὅλως ἐξαιρετικὴ προσπάθεια εἰς πραγματοποίησιν τοῦ ἰσοσκελοῦς προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1927—1928. Ὁμιλῶν ὁ Γ. Καφαντάρης εἰς τὴν βουλήν, κατὰ τὴν 21 Νοεμβρίου 1927, ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου, ἐτόνιζεν ὅτι κατὰ τὸ τελευταῖον ἔτος «κατωρθώθη νὰ διατεθοῦν ἐν διαστήματι ἑνὸς ἔτους 10 ἑκατ. λιρῶν, ἄνευ μειώσεως καὶ μὲ αὔξησιν τοῦ ἀποθέματος καὶ μὲ τιμὴν τοῦ νομίσματος σταθερὰν καὶ βελτιουμένην καὶ ἠμποροῦμεν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ πρὸς τὴν χώραν πίστις ἤρχισεν ἀποκαθισταμένη καὶ ὅτι τὸ κεφάλαιον ἔπαυσε φυγαδευόμενον, ἤρχισε παλινοστοῦν καὶ ὅτι τὰ λεγόμενα περὶ ἰσοζυγίου πληρωμῶν ἀποτελοῦν εἰκασίας ὑπερβολικάς, μὴ στηριζομένας ἐπὶ τῶν πραγμάτων».

Κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 22 Αὐγούστου 1927, ὁμιλῶν ὁ Γ. Καφαντάρης εἰς βουλὴν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος, ἔλεγε τὰ ἑξῆς: «Ἔχομεν ἐξησφαλισμένα τὰ καλύμματα, πρῶτον ἐξ ἀποθέματος εἰς χρυσόν, δεύτερον ἐκ τοῦ προϊόντος τοῦ δανείου τῆς σταθεροποιήσεως 3 ἑκατ. λιρῶν, τρίτον ἐκ τῶν διαθέσεων τοῦ κρατικοῦ συναλλάγματος 3 ἑκατ. λιρῶν. Ἐκ τῶν πιστώσεων, τὰς ὁποίας θὰ λάβωμεν, ἔχομεν 1.000 000 λιρῶν, ἐκ τοῦ δανείου τῶν ἐλλειμμάτων, τὸ ὁποῖον θὰ διατεθῇ πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν ὀφειλομένων εἰς τὴν Τράπεζαν. Ἑπομένως ἔχομεν ποσὸν ἀντίστοιχον πρὸς δραχ. 4.903 ἑκατομ. ἔναντι πραγματικῆς κυκλοφορίας δραχ. 4 825 ἑκατ. Ἔχομεν λοιπὸν ἀνώτατον ἓν κάλυμμα 101,66. Ἔχομεν κάλυμμα τῆς δυναμικῆς κυκλοφορίας 77 %. Οὐδείς, ὑποθέτω, ἀγνοεῖ ὅτι θεωρεῖται σήμερον ἀσφαλὴς ἐγγύησις διὰ τὴν κυκλοφορίαν κάλυμμα, οὗτινος ἡ ἀναλογία εἶναι 40 %. Ἰδοὺ λοιπὸν κατὰ τίνα τρόπον ἐννοοῦμεν τὴν σταθεροποίησιν, ἐνεργουμένην ἐπὶ τοιούτων βάσεων, ὥστε νὰ δύναται νὰ ἀνθέξῃ ὄχι μόνον εἰς τὰς ἀποπείρας τῆς κερδοσκοπίας, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον ἀπροόπτων γεγονότων».

Βραδύτερον, κατὰ τὸ 1928, ὁ τότε ὑποδιοικητὴς τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος Ἐμμ. Τσουδερὸς ἔγραφεν ὅτι «ἐκεῖνο ποὺ ἔθιξε τὴν ἀξίαν τοῦ νομίσματός μας εἶναι πρὸ παντὸς ἡ μὴ ἰσοσκέλισις τοῦ προϋπολογισμοῦ, ἡ ἀταξία τοῦ δημοσίου χρέους καὶ αἱ ἄνευ καλύμματος ἐκδόσεις τῶν τραπεζογραμματίων μέχρι τοῦ 1923» («Revue d' économie politique», 1928, no 5).

Ὁ Γ. Καφαντάρης, πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ προγράμματός του, ἔλαβεν ἐντελῶς ἐξαιρετικὰ φορολογικὰ μέτρα. Κατ' ἐξαίρεσιν τῆς συνταγματικῆς ἀρχῆς ὅτι οὐδεὶς φόρος ἐπιβάλλεται ἄνευ νόμου, ἐν μιᾷ συνεδριάσει τῆς ἀσκούσης συντακτικὰ ἔργα βουλῆς, διὰ τοῦ ἱστορικοῦ ψηφίσματος αὐτῆς τῆς 1 Ἰουνίου 1927 ἐπετράπη νὰ τεθῶσιν ἐν ἰσχύϊ προσωρινῶς ἀπὸ τῆς εἰς τὴν βουλὴν καταθέσεως αὐτῶν μέχρι τῆς ὁριστικῆς ἐπ' αὐτῶν ἀποφάσεως τῆς βουλῆς ὡρισμένα φορολογικὰ νομοσχέδια. Μεταξὺ αὐτῶν ἦτο καὶ τὸ βραδύτερον κυρωθὲν ὡς νόμος 3408 τῆς 23 Σεπτεμβρίου 1927 «Περὶ ἐπιβολῆς προσωρινοῦ φόρου ἐπὶ τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς», διὰ τοῦ ὁποίου ἀντικατεστάθη ἡ ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως Παγκάλου ἐπιβληθεῖσα φορολογία τῆς δεκάτης, ὡς πλήττουσα βαρέως τὸ ἀκαθάριστον εἰσόδημα, ἥτις ἴσχυσε μόνον κατὰ τὸ οἰκονομικὸν ἔτος 1926—1927 καὶ τῆς ὁποίας τὸ ποσοστὸν ἐμειώθη, διὰ τῆς τροποποιήσεως ταύτης, εἰς τὸ ἥμισυ. Ὁ Καφαντάρης ἐπεδίωξεν αὔξησιν τῶν ἐσόδων, ὑπολογίσας αὐτήν, κατὰ τὴν εἰσήγησιν τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ 1927—1928, εἰς δραχ. 1.606 ἑκατομμύρια, προερχομένην τοῦτο μὲν ἐξ αὐτομάτου καὶ φυσιολογικῆς αὐξήσεως τῶν φορολογουμένων προσόδων, οἷον οἰκοδομῶν κλπ., τοῦτο δὲ ἐκ τῆς αὐξήσεως ἢ προσθήκης φορολογικῶν ποσοστῶν. Ἀνεβίβασεν ἀπὸ 8 εἰς 12 % τὸν πρόσθετον φόρον ὑδρεύσεως Ἀθηνῶν—Πειραιῶς, ἐπέβαλε νέον φόρον (μὴ ἐφαρμοσθέντα), ἴσον πρὸς τὸ τέταρτον τοῦ ἀρχικοῦ ἐπὶ τῆς κινητῆς καὶ ἀκινήτου περιουσίας, νέον πρόσθετον ποσοστὸν 10 % ἐπὶ παντὸς φόρου, ἐπιβληθὲν ἀναδρομικῶς καὶ ἐπὶ τῶν ἐσόδων τῶν ἀναγομένων εἰς τὰ πρὸ τοῦ ἔτους 1927—1928 ἔτη, τῶν ὁπωσδήποτε εἰσπραττομένων, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνεβιβάσθη ἀπὸ 30 εἰς 40 % ὁ πρόσθετος φόρος καὶ ἐξωγκώθησαν ὑπερβολικῶς οἱ φορολογικοὶ συντελεσταὶ καὶ ἐπέβαλε προσέτι αὐξήσεις τελωνειακῶν δασμῶν κλπ. Ἐπεδίωξε πληρεστέραν τῶν ἐσόδων καὶ ἰδίως αὐστηροτάτην τῶν ἀμέσων φόρων τῶν καθαρῶν προσόδων βεβαίωσιν καὶ ἔν τισι φορολογικὴν ἐπέκτασιν αὐτῶν, διενήργησε νέαν ἀποδοτικὴν ἀπογραφὴν τῶν οἰκοδομῶν καὶ ἐν γένει ἔδωκεν ἰσχυροτάτην ὤθησιν εἰς ἀκριβεστέραν βεβαίωσιν καὶ εἴσπραξιν τῶν φόρων, καὶ αὐτῶν τῶν καθυστερουμένων ἐκ προγενεστέρων χρήσεων, ὑποβοηθούμενος εἰς τὰς ἐνεργείας του καὶ ἐκ τῆς διὰ τῆς οἰκουμενικῆς κυβερνήσεως, καὶ κατόπιν τῆς τοῦ συνασπισμοῦ, συνεργασίας τῶν πολιτικῶν κομμάτων ἐν κοινῷ προγράμματι ἀνασυντάξεως τῶν οἰκονομικῶν τοῦ κράτους. Ὁ Γ. Καφαντάρης ἠσπάσθη τὴν ἀπὸ τοῦ 1924, ἐπὶ τῆς πρωθυπουργίας τοῦ Α. Μιχαλακοπούλου, ἐγκαινιασθεῖσαν πολιτικὴν τῆς ἐκτελέσεως παραγωγικῶν ἔργων διὰ ἐξωτερικοῦ δανεισμοῦ. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον προῆλθεν εἰς τὴν σύναψιν τῆς ἀπὸ 12 Μαΐου 1928 συμβάσεως μετὰ τῆς ἀνωνύμου ἐμποροβιομηχανικῆς ἑταιρείας «Π. Γ. Μακρῆς καὶ Σία». Ἡ σύμβασις αὕτη ἦτο ὑπὸ τὴν μελέτην τῆς κυβερνήσεως ἀπὸ τοῦ 1925 καὶ προέβλεπε τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἔργων τῆς ὁδοποιίας ὑπὸ τοῦ ἀναδόχου. Ἀλλ' ἀνατραπείσης τῆς κυβερνήσεως Μιχαλακοπούλου τῇ 26 Ἰουνίου 1925, ἡ σύμβασις αὕτη εἶχε μείνει ἔκτοτε ὑπὸ μελέτην. Τὸ ἐνδεχομένως κατὰ τὴν σύμβασιν ὑπὸ τοῦ ἀναδόχου παρασχεθησόμενον δάνειον δὲν ἐπραγματοποιήθη, ἀλλ' οὗτος παρέσχε διὰ τὴν ἔναρξιν τῶν ἔργων προκαταβολὴν 400.000 λιρῶν.

Ὁ Γ. Καφαντάρης, διατελέσας συνεχῶς ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν ἀπὸ τῆς 4 Δεκεμβρίου 1926 μέχρι τῆς 8 Φεβρουαρίου 1928, ἐν τῇ ὑπὸ τὸν Ἀλ. Ζαΐμην οἰκουμενικῇ κυβερνήσει, καὶ ἀπὸ τῆς 8 Φεβρουαρίου 1928 μέχρι τῆς 4 Ἰουλίου 1928 ἐν τῇ κυβερνήσει συνασπισμοῦ, ἠδυνήθη, κατὰ τὸ μακρὸν τοῦτο διάστημα τῆς ὑπουργίας του, νὰ ἐφαρμόσῃ καθωρισμένην πολιτικὴν σταθεροποιήσεως τοῦ νομίσματος καὶ ἰσορροπήσεως τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς χρήσεως 1927—1928 εἰσεπράχθησαν ἐν ὅλῳ τακτικὰ ἔσοδα δραχ. 8.807 ἑκατ. ἔναντι 7.025 ἑκατ., εἰσπραχθέντων ἐκ τακτικῶν ἐσόδων τῆς χρήσεως 1926—1927 καὶ ἔναντι 5.564 εἰσπραχθέντων ἐκ τακτικῶν ἐσόδων τῆς χρήσεως 1925—1926. Κατὰ τὴν ἑπομένην χρῆσιν 1928—1929 εἰσεπράχθησαν τακτικὰ ἔσοδα δραχ. 9.057 ἑκατ. καὶ κατὰ τὴν μεθεπομένην τοῦ 1929—1930 ἔτι περισσότερα δραχ. 9.242 ἑκατ. καὶ κατὰ τὴν χρῆσιν 1930—1931 δραχ. 9.011. Ἡ αὔξησις αὕτη τῶν τακτικῶν ἐσόδων ὀφείλεται εἰς τὴν μεγαλυτέραν φορολογικὴν ἐπιβάρυνσιν, κατὰ μέγα δὲ μέρος εἰς τὴν δοθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Γ. Καφαντάρη ἰσχυρὰν ὤθησιν πρὸς ἐπιμελεστέραν βεβαίωσιν τῶν ἀμέσων φόρων, ἧς ἕνεκεν ὁ ὑπερβολικὸς ζῆλος ἐφορειακῶν τινων ὀργάνων ἐδημιούργησεν ἐνιαχοῦ ἔντονον ἐκδήλωσιν παραπόνων τῶν φορολογουμένων. Ἐξ ἀμέσων φόρων εἰσεπράχθησαν κατὰ τὴν χρῆσιν τοῦ 1927—1928 δραχ. 1.346 ἑκατ., κατὰ τὴν χρῆσιν 1928—1929 δραχ. 1.443 ἑκατ., κατὰ τὴν χρῆσιν 1929—1930 δραχ. 1.255 ἑκα., κατὰ τὴν χρῆσιν 1930—1931 δραχ. 1.202 ἑκατ., ἔναντι 979 ἑκατ., εἰσπραχθέντων κατὰ τὴν χρῆσιν τοῦ 1926—1927, ἐξ ἐμμέσων δὲ φόρων εἰσεπράχθησαν κατὰ τὴν χρῆσιν 1927—1928 δραχ. 4.225 ἑκατ., κατὰ τὴν χρῆσιν 1928—1928 δραχ. 4.221 ἑκατ., κατὰ τὴν χρῆσιν 1929—1930 δραχ. 4.370 ἑκατ. καὶ κατὰ τὴν χρῆσιν 1930—1931 δραχ. 4.346 ἑκατ., ἔναντι 3.267 ἑκατ., εἰσπραχθέντων κατὰ τὴν χρῆσιν τοῦ 1926—1927.

Digitized by Google

ΙΣΤ'. *Ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου τῶν ἐτῶν 1928—1932.* Κυβερνητικὴ κρίσις ἐξερράγη λόγῳ διαφωνίας μεταξὺ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, τὸ ὁποῖον ἐξεπροσώπει ἐν τῇ κυβερνήσει ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Καφαντάρης, καὶ τῆς κυβερνήσεως, ἐπὶ τῆς δοθ·ίσης ὑπ' αὐτῆς λύσεως εἰς τὸ ζήτημα τοῦ μεταλλικοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ὅπερ ἐχρησίμευεν ὡς κάλυμμα τῆς κυκλοφορίας τῶν τραπεζικῶν γραμματίων, ποσοῦ 380 ἑκατ. δραχμῶν, ἐκδοθέντων κατὰ τὰ ἔτη 1914 καὶ 1920. Κατ' ἀκολουθίαν τούτου ἐσχηματίσθη, τῇ 4 Ἰουλίου 1928, ἡ ὑπὸ τὸν πρωθυπουργὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον κυβέρνησις μὲ τὸν Γ. Μαρῆν ὡς ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν. Αἱ ἀπόψεις τοῦ Βενιζέλου ἐξετέθησαν ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Γ. Καφαντάρην τῆς 27 Ἰουνίου 1928, διὰ τῆς ὁποίας διετύπωσεν ἀντιρρήσεις: α) διὰ τὸ ζήτημα τοῦ διακανονισμοῦ τῶν σχέσεων τοῦ δημοσίου πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν, μετὰ τὴν δημιουργίαν τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, καὶ β) διὰ τὸ ζήτημα τῆς ρυθμίσεως τῶν μεταξὺ Γαλλίας καὶ Ἑλλάδος χρεῶν, τῶν προκυψάντων ἐκ τοῦ πολέμου, τὰ ὁποῖα εἶχον ρυθμισθῆ διὰ συμβάσεως, ὅπως ἐπιτευχθῇ ἡ συγκατάθεσις τῆς Γαλλίας εἰς τὸ τριμερὲς δάνειον. Ὁ πρωθυπουργὸς Βενιζέλος, ἀναπτύσσων πρὸς τὸν λαὸν τὸ πρόγραμμά του, πρὸ τῶν ἐκλογῶν τοῦ 1928, ἐπηγγέλθη εὐρυτάτην μέριμναν, ἰδίως διὰ τὴν γεωργίαν, τὴν δημοσίαν ὑγείαν καὶ τὴν παιδείαν. Ἀλλ' ἡ ἐκτέλεσις τόσον ἀναμορφωτικοῦ προγράμματος, ἡ δημιουργία τοῦ νέου ὑπουργείου τῆς Ὑγιεινῆς, ἡ ἀθρόα ἵδρυσις νέων δημοτικῶν σχολείων, ἡ γενναία αὔξησις τῶν πιστώσεων τῆς γεωργίας, ἡ παραγγελία δύο ἀντιτορπιλλικῶν κατὰ τὸ 1929, ἡ διάθεσις μεγάλων ποσῶν ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ διὰ τὴν προσφυγικὴν ἐγκατάστασιν, ἡ σύστασις τοῦ ὑπουργείου τῆς Ἀεροπορίας, πάντα ταῦτα καὶ ἡ δημιουργία νέων ὑπηρεσιῶν, ὡς ἡ τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας, ἔμελλον ἀναγκαίως ν' ἀπαιτήσουν νέας θυσίας καὶ αὐξήσεις δαπανῶν, καθ' ὃν χρόνον τὰ ἐκ τῶν δανείων τῆς σταθεροποιήσεως καὶ τῶν συναφῶν νόμων νέα βάρη τοῦ προϋπολογισμοῦ ἐγίνοντο ἐπὶ μᾶλλον αἰσθητά, ἀλλεπάλληλοι δὲ ἐκδόσεις ἐσωτερικῶν ποικιλωνύμων δανείων (ἀνταλλαξίμων, Ἑλλήνων ὑπηκόων, ἀπαλλοτριώσεις πολεμοπαθῶν κλπ.) ἐξώγκωνον ἔτι μᾶλλον τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δημοσίου χρέους. Ἡ ἐξακολουθητικὴ αὕτη ἐξόγκωσις τῶν βαρῶν τοῦ προϋπολογισμοῦ, συνδυαζομένη πρὸς τὴν ἀπὸ τοῦ 1929 ἰδίως πάσχουσαν ἰδιωτικὴν οἰκονομίαν, εἶχον καταστήσει περιφρόντιδας τοὺς μελετῶντας ἀπὸ περιωπῆς τὴν κατάστασιν, τοὺς φοβουμένους τὴν πεπερασμένην δύναμιν τοῦ φορολογουμένου λαοῦ, οἵτινες ἔκτοτε, ἀπὸ τῆς εἰσηγήσεως ἰδίως τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ 1928—1929, συνίστων «αὐστηροτάτας *οἰκονομίας πρὸς ἀξίαν λόγου μείωσιν τῶν φορολογικῶν βαρῶν*».

Ἡ κρίσις τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας εἶχε γίνει πρὸ πολλοῦ, ἀπὸ τοῦ 1926, αἰσθητὴ ἐν Ἑλλάδι, ἐνετάθη δὲ μέχρι σημείου πλήρους νεκρώσεως, ἀμέσως μετὰ τὸν σχηματισμὸν τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐπιδημίας τοῦ δαγκείου. Ἀφετηρία τῆς κρίσεως ὑπῆρξεν ἡ πτῶσις τῶν τιμῶν τῶν ἐμπορευμάτων καὶ τῶν ναύλων, ἡ ἀμέσως μετὰ τὴν συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης ἐπελθοῦσα. Ἀλλ' ἡ συρροὴ τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ εἶχε προκαλέσει ἀθρόαν ζήτησιν ἐμπορευμάτων καὶ πολλαπλασιασμὸν τῶν ἐμπόρων τῶν διαφόρων κλάδων εἰς τὰς μεγαλυτέρας πόλεις καὶ τεραστίαν εἰσαγωγὴν ἐμπορευμάτων. Μετὰ τὸν κορεσμὸν ὅμως τῆς ἀγορᾶς ἡ κρίσις ἐξεδηλώθη ἐντονωτέρα εἰς ἀθρόαν προσφοράν, ἐνῷ ἡ ζήτησις προσέλαβε τὸν συνήθη ρυθμόν. Ἡ διανομὴ ἀποζημιώσεων πρὸς τοὺς ἀνταλλαξίμους πρόσφυγας εἰς μετρητὰ καὶ εἰς ὁμολογίας τοῦ δανείου ἐμετρίασεν, ἐπί τινα χρόνον, τὴν κρίσιν, ἀλλὰ δὲν ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις θεραπείας αὐτῆς διὰ χρησιμοποιήσεως αὐτῶν γενικωτέρας πρὸς παραγωγικὰ ἔργα. Καλὴ ἐσοδεία τῶν ἐτῶν 1927 καὶ 1928 καὶ μετριασμὸς τῶν τιμῶν τῶν καπνῶν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, ἀπὸ τοῦ 1927 σημειωθείς, κατέστησαν μᾶλλον αἰσθητὴν τὴν κρίσιν. Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1927 εἶχε γίνει αἰσθητὴ ἡ ἔλλειψις ρευστοῦ χρήματος ἐν ταῖς συναλλαγαῖς καὶ διαρκῶς ἐπετείνετο κατὰ τὸ 1928, καὶ δὴ μετὰ τὴν σταθεροποίησιν τοῦ νομίσματος, τὴν ὁποίαν ὑπῆρχον οἱ θεωροῦντες ὡς μίαν τῶν αἰτίων τῆς κρίσεως. Ὁ προεξοφλητικὸς τόκος τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, ὁρισθεὶς ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας της (14 Μαΐου 1928) εἰς 10 %, δὲν διηυκόλυνε τὴν δι' ἐμπορικῶν γραμματίων ὑποκατάστασιν τοῦ ρευστοῦ χρήματος, ἐνῷ ὁ τρέχων τόκος τῆς ἀγορᾶς ἐκυμαίνετο ἀπὸ ἐτῶν μεταξὺ 14 καὶ 30 %, πιέζων ἀσφυκτικῶς τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν, καὶ αὐταὶ δὲ αἱ τράπεζαι εἰσέπραττον προεξοφλητικὸν τόκον εἰς τὰς καλυτέρας πιστωτικὰς συναλλαγὰς 14 %. Ἐν τούτοις ἡ κατανάλωσις οὐδόλως εἶχε καμφθῆ. Αἱ εἰσπράξεις τοῦ δημοσίου ἦσαν εἰπέρποτε ἱκανοποιητικαὶ καὶ τὸ δημόσιον ταμεῖον ἐκάλυπτεν ἀνέτως πάσας τὰς ἀνάγκας του, ἔχον ταμιακὸν πιστωτικὸν ὑπόλοιπον κατὰ τὴν 30 Ἰουνίου 1928 δραχ. 550 ἑκατ. παρὰ τῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος. Ἐκ τούτου ἐγεννῶντο ἐντυπώσεις περὶ ἀνθηρότητος τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως. Ἐκ παραπόνων ἐμπορικῶν ὀργανώσεων προῆλθεν ἡ ἀπὸ 30 Νοεμβρίου 1928 ἐλάττωσις τοῦ τόκου τῆς προεξοφλήσεως τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος εἰς 9 % καὶ ἡ ἐλάττωσις αὕτη ὑπῆρξεν ἐνθαρρυντική, συνδυασθεῖσα πρὸς παροχὴν βραχυπροθέσμων δανείων εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν.

Δυνάμει τοῦ νόμου 3686 τοῦ 1928 ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου προῆλθε, διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 12 Δεκεμβρίου 1928, εἰς κύρωσιν τῆς ἀπὸ 11 Δεκεμβρίου 1928 συμβάσεως δανείου διὰ τὰ ἀποξηραντικὰ ἔργα, τὴν ὁδοποιίαν καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἀγροτικῆς πίστεως. Τὸ δάνειον τοῦτο ὡρίσθη ὀνομαστικοῦ κεφαλαίου μέχρι λιρῶν Ἀγγλίας 22.000.000 ἢ τοῦ ἰσοτίμου αὐτῶν εἰς ἄλλα χρυσᾶ νομίσματα. Οὕτως ἡ κυβέρνησις, υἱοθετήσασα τὸ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1925 τεθὲν εἰς ἐφαρμογὴν πρόγραμμα τῆς διὰ δανείων ἐκτελέσεως παραγωγικῶν ἔργων, ἐπεξέτεινε καὶ ηὔρυνεν ἐξαιρέτως αὐτό, ἐπιδιώκουσα τοῦτο μὲν νὰ ἐξασφαλίσῃ διὰ τοῦ ἔξωθεν εἰσαγομένου διὰ τῆς πηγῆς τῶν δανείων συναλλάγματος τὸ ἰσοζύγιον τῶν πληρωμῶν τῆς χώρας, τοῦτο δὲ ν' ἀναπτύξῃ διὰ τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἀποξηραντικῶν ἔργων, διὰ τῆς ὁδοποιίας καὶ ἄλλων δημοσίων ἔργων τὴν ἐθνικὴν παραγωγὴν καὶ ν' ἀποκαταστήσῃ βραδύτερον τὴν χώραν αὐτάρκη εἰς ἱκανοποίησιν τῶν ἰδίων αὐτῆς ἀναγκῶν.

Ἐφαρμόζουσα τὴν πολιτικὴν ταύτην, ἡ κυβέρνησις συνῆψε τὴν ἀπὸ 11 Δεκεμβρίου 1928 σύμβασιν μετὰ τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Hambros καὶ Erlangers περὶ δανείου 4 ἑκατομμυρίων λιρῶν στερλινῶν καὶ τὴν ἀπὸ 25 Ἰανουαρίου 1929 σύμβασιν μετὰ τῶν Ι. καὶ Β. Σέλιγκμαν καὶ Σίας «Περὶ συνομολογήσεως δανείου μέχρι ποσοῦ 54 ἑκατ. δολλ. διὰ τὴν ἐκτέλεσιν παραγωγικῶν ἔργων κλπ.», κυρωθεῖσαν διὰ τοῦ νόμου 4025 τῆς 1 Μαρτίου 1929. Διὰ τοῦ νόμου 4571 τῆς 26 Ἀπριλίου 1930 ἐξουσιοδοτήθη ἡ αὐτὴ κυβέρνησις νὰ συνομολογήσῃ δάνειον μέχρι ποσοῦ 8 ἑκατ. λιρῶν Ἀγγλίας, ἀποτελοῦν μέρος τοῦ ἀνωτέρω δανείου τῶν 22 ἑκ. λιρῶν. Διὰ τῆς πρώτης ἐκ τῶν συμβάσεων τούτων συνωμολογήθη τὸ δάνειον 6 % τοῦ 1928, τὸ λεγόμενον α' παραγωγικόν, λιρῶν 4 ἑκατ. (διάταγμα τῆς 12 Δεκεμβρίου 1928). Ἐκ τοῦ κεφαλαίου τοῦ δανείου τούτου ἐδαπανήθησαν λίραι 698.500 δι' ἔξοδα ἐκδόσεως, τόκους προκαταβολῶν καὶ χαρτόσημα, διετέθησαν δὲ λίραι 1.658.704 εἰς ἔργα πεδιάδος Θεσσαλονίκης, λίραι 474 221 εἰς ἔργα Στρυμόνος, λίραι 795.242 εἰς ὁδοποιίαν καὶ λίραι 373.333 εἰς ἐνίσχυσιν τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης, ὑπὲρ ἧς διετέθησαν προσέτι καὶ ἕτεραι 667.963 λίραι ἐκ τῆς προκαταβολῆς.

Διὰ τῆς μετὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος συμβάσεως «Περὶ συστάσεως καὶ λειτουργίας τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης», κυρωθείσης διὰ τοῦ νόμου 4332 τῆς 10 Αὐγούστου 1929, ἱδρύθη αὐτόνομος τραπεζιτικὸς ὀργανισμὸς κοινωφελοῦς χαρακτῆρος, ἐν Ἀθήναις ἑδρεύων, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἀγροτικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος», σκοπὸν ἔχων ἰδίως τὴν ἐνάσκησιν τῆς ἀγροτικῆς πίστεως, ἡ ὁποία πρότερον ἠσκεῖτο ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης. Ἡ Ἀγροτικὴ Τράπεζα, συνεχίζουσα ἐπιτυχῶς τὸ ἔργον τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης καὶ προικισθεῖσα ἐπαρκῶς διὰ κεφαλαίων ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως, συνέβαλε σπουδαίως εἰς τὴν γεωργικὴν πρόοδον τῆς χώρας.

Ἡ κυβέρνησις προῆλθεν εἰς τάς, ἀπὸ 3 Μαΐου 1930 καὶ ἀπὸ 6 Μαΐου 1930, δύο συμβάσεις περὶ προκαταβολῆς ἔναντι τοῦ β' παραγωγικοῦ δανείου λιρῶν Ἀγγλίας 1.500.000 παρὰ τῆς Τραπέζης Χάμπρο καὶ δολλαρίων 7.500.000 (λιρῶν 1.541.000 παρὰ τῶν Χάμπρο καὶ Ἐρλάνγκερς, βραδύτερον δὲ ἔλαβε προκαταβολήν, παρὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, διὰ τῆς ἀπὸ 9 Δεκεμβρίου 1930 συμβάσεως, λιρῶν 600 000, καὶ προσέτι βραδύτερον, διὰ τῆς ἀπὸ 21 Φεβρουαρίου 1931 συμβάσεως, ἑτέραν προκαταβολὴν λιρῶν 300.000.

Πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ εὐρυτάτου προγράμματος παραγωγικῶν ἔργων, ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου ἐτροποποίησε τὴν περὶ ἐκτελέσεως τῶν ἔργων τῆς πεδιάδος Θεσσαλονίκης σύμβασιν (Φαουντέσιον) καὶ κατέστησε δυνατὴν τὴν ἔναρξιν τῆς ἐκτελέσεως αὐτῶν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1929, προῆλθε δὲ εἰς σύναψιν τῆς ἀπὸ 8 Δεκεμβρίου 1928 συμβάσεως μετὰ τῆς ἑταιρείας John Monks and Sons καὶ Ulen, διὰ τῆς ὁποίας ἀνέθεσεν εἰς αὐτὴν τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀποξηραντικῶν ἔργων τῶν πεδιάδων Σερρῶν καὶ Δράμας. Δι' ἑτέρας συμβάσεως ἀπὸ 17 Δεκεμβρίου 1929 καὶ τοῦ τροποποιητικοῦ νόμου τῆς 25 Μαρτίου 1930, ἡ κυβέρνησις ἀνέθεσεν εἰς τὴν ἐν Λονδίνῳ ἑδρεύουσαν ἑταιρείαν Henry Boot Sons Ltd τὴν ἐντὸς διετίας ἐκτέλεσιν τεχνικῆς προμελέτης μετὰ τῆς σχετικῆς οἰκονομικῆς μελέτης διὰ τὰ ὑδραυλικὰ ἔργα Θεσσαλονίκης — Ἠπείρου — Κρήτης καὶ Βοιωτικοῦ Κηφισοῦ. Διὰ τῆς ἀπὸ 12 Μαΐου 1928 συμβάσεως εἶχον ἀνατεθῆ εἰς τὴν ἀνώνυμον ἐμπορυβιομηχανικὴν ἑταιρείαν «Π. Γ. Μαχρῆς καὶ Σία», τὰ ἔργα τῆς ὁδοποιίας, ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς χρηματοδοτήσεως αὐτῶν ὑπὸ τοῦ ἀναδόχου, μὴ πληρωθέντος ὅμως τοῦ ὅρου τούτου, ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου ἐτροποποίησε τὴν σύμβασιν ταύτην, κατὰ τὸ 1931, περιορίσασα τὴν κατασκευὴν ὁδικοῦ δικτύου 3.027 χλμ. νέων ὁδῶν καὶ χρηματοδοτήσασα αὐτὴν διὰ τοῦ προϊόντος τῶν δανείων. Εἰς τὴν ἀνάδοχον ἑταιρείαν ἐπεστράφη ἐκ τοῦ κεφαλαίου τοῦ β' παραγωγικοῦ δανείου τὸ παρ' αὐτῆς προκαταβληθέν, διὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἔργων, ποσὸν λιρῶν Ἀγγλίας 400 000 μετὰ τόκου 8 % καὶ τὸ δημόσιον ἐδαπάνησε μέχρι τοῦ Ἰουλίου 1931, δραχ. 1.346 ἑκατ. διὰ 1.560 ἀνοιχθέντα χλμ. ὁδῶν, ἀπῃτοῦντο δὲ τότε καὶ ἕτερα 560 ἑκατ. διὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῶν τεχνικῶν ἔργων αὐτῶν. Ἐπὶ πλέον ἡ κυβέρνησις συνῆψε τὸ δάνειον 6 % τοῦ 1930, τὸ λεγόμενον τῶν σχολικῶν κτηρίων, 1 ἑκατ. λιρῶν, εἰ καὶ ἐπρόκειτο περὶ δαπάνης, ἥτις, ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς, ἀνῆκεν εἰς τὰς τακτικὰς δαπάνας τοῦ προϋπολογισμοῦ.

Ὁ πρωθυπουργὸς Βενιζέλος, ὁμιλῶν δημοσίᾳ κατ' Ὀκτώβριον 1929, ἐξῆρε τὴν ἐπιτυχίαν τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς τῆς κυβερνήσεως, ἀνεγνώριζεν ὅμως ὅτι «*ἡ ἰδιωτικὴ οἰκονομία πάσχει, διότι ἐπτωχύναμεν, διότι ὁ μέγας πόλεμος, τὸν ὁποῖον ἐπέστεψεν ἡ μικρασιατικὴ καταστροφή, ἐβαίως ἐξηφάνισε τ' ἀποθέματα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ εἴμεθα σήμερα πτωχοί*». Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ ἐκραγεῖσα παγκόσμιος χρηματικὴ κρίσις καὶ ἡ ὑποτίμησις τῶν ἐμπορευμάτων ἐν τῇ ἀμερικανικῇ ἀγορᾷ ἐπροκάλει συγκινήσεις καὶ συζητήσεις, ἡ διάδοσις δὲ περὶ ἐπικειμένης ἐλαττώσεως τοῦ τόκου τοῦ δανείου τῶν ἀνταλλαξίμων ἔσχε δυσμενῆ ἀντίκτυπον ἐπὶ τῶν τιμῶν αὐτῶν ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ. Ἡ ριφθεῖσα γνώμη περὶ αὐξήσεως τῆς κυκλοφορίας πρὸς θεραπείαν τῆς σοβούσης κρίσεως ὀρθῶς ἀπεκρούσθη ὑπὸ τῆς Ἐκδοτικῆς Τραπέζης, ὡς ἐπιβλαβὴς εἰς τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν.

Βραδύτερον, κατὰ Ἰανουάριον 1930, ὁ πρωθυπουργός, ὁμιλῶν ἐν τῇ βουλῇ περὶ τῶν ἐν Χάγῃ γενομένων συμφωνιῶν, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰς ἐπανορθώσεις (νόμος 4590 τοῦ 1930) καὶ ἐξαίρων τὴν ἐπιτυχίαν, ἣν ἡ Ἑλλὰς κατήγαγε διὰ τῶν συμφωνιῶν τούτων, κατέκρινε τὴν πολιτικὴν τῆς «*οἰκονομικῆς ἡττοπαθείας*», τὴν ὁποίαν ἠκολούθουν δημοσιογράφοι, ἐμπνέοντες δυσπιστίαν καὶ κλονίζοντες τὴν ἐμπιστοσύνην πρὸς τὸ μέλλον, καὶ ὡμολόγησεν ὅτι «*διὰ νὰ πληρώνωμεν ὅλας τὰς δαπάνας τοῦ κράτους, νὰ δαπανῶμεν μεγάλα ποσὰ διὰ τὴν γεωργίαν, δι' ἔργα, διὰ τὴν παιδείαν, διὰ τὴν δημοσίαν ὑγείαν, νὰ ἐξοφλῶμεν 1.000 ἑκατομμύρια ἀπὸ τὸ δημόσιον χρέος (ἐννοῶν τὸ χρεωλύσιον), νὰ ἔχωμεν ὑπερπεντακόσια ἑκατομμύρια κατ' ἔτος ἐπὶ τρία ἔτη περισσεύματα, ἐδέησε, βέβαια, νὰ ἐπιβάλωμεν βάρη εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν*».

Φορολογικὰ μέτρα ἡ κυβέρνησις ἔλαβε, κατὰ τὸ 1928, μόνον διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 1 Νοεμβρίου 1928, διὰ τοῦ ὁποίου ηὔξησεν ἀπὸ 14 εἰς 15 τὴν ἀξίαν τῆς μεταλλικῆς δραχμῆς διὰ τὴν εἴσπραξιν τῶν εἰσαγωγικῶν τελῶν. Ἀλλὰ ἠλάττωσεν αὐτὴν διὰ τὸν δασμὸν τοῦ σίτου, τὸν ὁποῖον ὅμως ἀνεβίβασε κατὰ τὸ 1929 ἀπὸ δραχ. 1.10 εἰς 1.43 ἀνὰ χιλιόγραμμον καὶ κατὰ τὸ 1931 εἰς δραχ. 1.57. Ηὔξησε προσέτι τοπικούς τινας ἢ εἰδικοὺς φόρους, ὡς τὸν τῆς ὁδοποιίας, τὸν τῶν κληρονομιῶν (διάταγμα 10 Αὐγούστου 1928), ἐπέβαλε δὲ τὸν ὑπὲρ τῶν γεωργικῶν ἐπιμελητηρίων. Κατήργησε τὴν φορολογίαν τῆς αὐτομάτου ὑπερτιμήσεως, ἀντικαταστήσασα αὐτὴν διὰ τοῦ φόρου μεταβιβάσεως ἀκινήτων (Ν. Διάταγμα 19 Μαρτίου 1929). Ἐξ ἄλλου, ἀνέστειλε τὴν βεβαίωσιν καὶ εἴσπραξιν τοῦ φόρου τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς πρὸς ἀνακούφισιν τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τοῦ 1930—1931 καὶ ἠλάττωσε κατὰ 20 % τὴν φορολογίαν τῶν καθαρῶν προσόδων καὶ τοῦ ἐπιτηδεύματος (νόμος 4576 τοῦ 1930). Ἐκ τῆς μειώσεως τῆς φορολογίας δὲν ἐπῆλθεν ἐλάττωσις τῶν ἐσόδων καὶ ἐπομένως ἡ φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις δὲν ἐμετριάσθη.

Ἡ κατὰ Σεπτέμβριον 1929 ἐκραγεῖσα ραγδαία καὶ πρωτοφανὴς πτῶσις τῶν ἀξιῶν εἰς τὸ χρηματιστήριον τῆς Νέας Ὑόρκης καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς ἐπελθοῦσα οἰκονομικὴ καταστροφὴ καὶ ὁ ἐπακολουθήσας πανικὸς συνεκίνησαν τοὺς ἁρμοδίους κύκλους ἐν Ἑλλάδι, τῆς ὁποίας ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία ἐπηρεάσθη δυσμενῶς ἐκ τῆς ἀνωμαλίας τῆς διεθνοῦς καταστάσεως. Ἐντὸς τοῦ 1929 τὸ κάλυμμα τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος ἐμειώθη κατὰ 3 ἑκατομ. περίπου λίρ. στερλ. καὶ ἀνησυχίαι ἤρξαντο ἐκδηλούμεναι λόγῳ τῆς πτώσεως τῶν τιμῶν τῶν ἐξαγομένων προϊόντων καὶ τῆς καθυστερήσεως τῶν ἐτησίων ἀγορῶν καπνοῦ. Ἐν τούτοις ἡ πτῶσις τῶν τιμῶν διὰ χώραν εἰσάγουσαν πλείονα τῶν ἐξαγομένων εἰδῶν, ὡς ἡ Ἑλλάς, ἐκρίνετο ὡς εὐνοϊκὴ διὰ τὸ ἐμπορικόν μας ἰσοζύγιον καὶ κατ' Ἀπρίλιον 1930 παρετηρήθη βελτίωσις τοῦ καλύμματος. Ἡ πτῶσις τῶν τιμῶν τοῦ σίτου ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἤγαγε τὴν κυβέρνησιν εἰς αὔξησίν τινα τοῦ εἰσαγωγικοῦ δασμοῦ, κατὰ Μάϊον 1930 πρὸς προστασίαν τῆς ἐγχωρίου σιτοπαραγωγῆς τὴν ὁποίαν ἐπίσης ἡ κυβέρνησις ἐνίσχυσε σπου-

Digitized by Google

δαίως διὰ τοῦ μέτρου τῆς συγκεντρώσεως, εἰς τρόπον ὥστε αἱ τιμαὶ τοῦ ἐγχωρίου σίτου νὰ μὴ ὑποστῶσι τὴν ἐκ τῆς πτώσεως τῶν διεθνῶν τιμῶν δυσμενῆ ἐπίδρασιν, καθὼς καὶ διὰ τῆς ἐπὶ διετίαν ἀναστολῆς τοῦ φόρου τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς. Ἡ πτῶσις τῶν τιμῶν ἐπηρέαζε δυσμενῶς τὰ ἑλληνικὰ προϊόντα καὶ μεσοῦντος τοῦ 1930 ἐξεδηλοῦντο καταφανῆ σημεῖα οἰκονομικῆς κοπώσεως, ἡ δὲ ἐλάττωσις τῶν εἰσπράξεων τῶν ὑπεγγύων προσόδων ἦτο χαρακτηριστικὴ τῆς γενικῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως.

Ἐν τούτοις, ὁ πρωθυπουργός, ὁμιλῶν δημοσίᾳ κατὰ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου 1930, διεκήρυξεν ὅτι αἱ δαπάναι τοῦ προϋπολογισμοῦ θὰ ἐξακολουθήσουν καὶ εἰς τὸ μέλλον αὐξανόμεναι καὶ ἀνέπτυξεν εὐρύτατον πρόγραμμα ἐκτελέσεως παραγωγικῶν ἔργων καὶ ὁδοποιίας, προσθέσας ὅτι τὰ νέα ἔσοδα, δι' ὧν θὰ καλυφθῇ ἡ μέλλουσα αὔξησις τῶν δαπανῶν, θὰ εὑρεθοῦν διὰ τῆς αὐξήσεως τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Γενικῶς δὲ ὁ πρωθυπουργὸς ἐξεδήλωσεν αἰσιοδοξίαν περὶ οἰκονομικοῦ μέλλοντος τῆς χώρας.

Κατὰ τὴν εἰσήγησιν τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1931—1932, γενομένην τὴν 22 Νοεμβρίου 1930, ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Μαρῆς, ἐπανορθώνων τοὺς ἀρχικῶς γενομένους διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης ὑπολογισμοὺς περὶ τῆς καταστάσεως τῶν χρήσεων μέχρι καὶ τῆς 1926—1927 συμπεριλαμβανομένης, ὑπελόγιζε, τὰς μὲν ὑποχρεώσεις τοῦ παρελθόντος, τὰς κατὰ τὸ προμνησθὲν πρωτόκολλον ἐξοφλητέας, εἰς δραχμὰς 1.461.894.122, τὰ δὲ πρὸς πληρωμὴν αὐτῶν προορισθέντα ποσὰ ὡς ἑξῆς: α) τμῆμα τριμεροῦς δανείου ἐκ 3 ἑκατομ. λιρῶν δραχ. 1.125.000.000, β) εἰσπράξεις ἐξ ἐνεργητικῶν ὑπολοίπων τῶν προμνησθεισῶν χρήσεων 198.400 320, γ) διαθέσιμα, τὰ ὁποῖα κατέλιπον εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον οἱ μέχρι καὶ τοῦ 1926—1927 προϋπολογισμοὶ δραχ. 498.049.164, δ) δραχ. 96.180.000, προϊὸν τῶν μακροπροθέσμων γραμματίων ἐθνικῆς ἀμύνης, τὸ ὁποῖον εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον μέχρι καὶ τοῦ ἔτους 1924—1925, χωρὶς νὰ εἰσαχθῇ παραλλήλως καὶ ὡς ἔσοδον εἰς τοὺς οἰκείους προϋπολογισμούς. Τὰ ποσὰ ταῦτα, ἀνερχόμενα ἐν συνόλῳ εἰς δραχ. 1.917 629.484, ἀπέναντι ὑποχρεώσεων ἀνερχομένων ἐν ὅλῳ εἰς δραχ. 1.461.894.122, ἄφηνον ἐκ τοῦ δανείου τῶν ἐλλειμμάτων δραχ. 455.735.362 περίσσευμα ὑπὲρ τοῦ δημοσίου ταμείου. Ἐπὶ πλέον, ὁ αὐτὸς ὑπουργὸς ἐνεφάνισε καὶ ἕτερον περίσσευμα δραχ. 197.821.515, ἀντιπροσωπεῦον πληρωμάς, γενομένας ὑπὸ τῶν προϋπολογισμῶν 1927—1928 καὶ 1928—1929, ἔναντι τῶν εἰς βάρος τοῦ αὐτοῦ δανείου ὀφειλῶν. Ἑπομένως, τὸ σύνολον, δραχ. 653.556.877, προστιθέμενον εἰς τὸ ἐκ 272 ἑκατομμυρίων ἴδιον περίσσευμα τῆς χρήσεως 1929—1930, ἀπετέλει ποσὸν 925 ἑκατομμυρίων εἰς τὴν διάθεσιν τῆς κυβερνήσεως. «Προσθέτω, ἔλεγεν, ὅτι ἀπομένει ἀκόμη ἐκ τοῦ τριμεροῦς δανείου ἀδιάθετον ποσὸν λιρῶν Ἀγγλίας 211.483 καὶ δολλαρίων 3.906 769. ἤτοι δραχ. 379 ἑκατομ., ὑπερκαλύπτον μετὰ τῶν διαθεσίμων τῶν μέχρι καὶ τοῦ 1926—1927 προϋπολογισμῶν τὰς ἀπομενούσας ἐκ τῶν διαφόρων ἄλλων ὀφειλῶν πρὸς πληρωμὴν ὑποχρεώσεις τοῦ πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης».

Εἰς τὸ περίσσευμα τὸ προκύψαν ὑπὲρ τοῦ δημοσίου ταμείου ἐκ τῆς ἐκκαθαρίσεως τῶν χρήσεων καὶ ἐκ τοῦ κατὰ τὸ πρωτόκολλον τῆς Γενεύης δανείου καὶ ἐκ τῆς χρήσεως 1927—1928, προσετίθετο νέον περίσσευμα, προερχόμενον ἐκ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1928—1929, ὅστις, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοὺς γενομένους, κατὰ τὴν προμνησθεῖσαν συνεδρίασιν τῆς βουλῆς, ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, κατέλιπε κατὰ τὴν λῆξίν του πλεόνασμα δραχ. 540.329.827. Ἑπομένως τὸ σύνολον τῶν, ὡς ἀνωτέρω, πλεονασμάτων ἀνεβιβάζετο εἰς 1.500 περίπου ἑκατομμύρια. Ἐπηκολούθησεν ἡ ἐκτέλεσις τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1929—1930, ἥτις, κατὰ τὴν αὐτὴν εἰσήγησιν τοῦ αὐτοῦ ὑπουργοῦ, ἐνεφάνιζε περίσσευμα δραχ. 272.970.086. Δέον νὰ τονισθῇ, ὡς καὶ ὁ ὑπουργὸς ἔλεγεν, ὅτι τὸ ποσὸν τῶν δανείων «οὐδόλως ἐπηρεάζει τὰ ἀποτελέσματα τοῦ προϋπολογισμοῦ», δηλαδὴ τὸ ἐξ αὐτοῦ περίσσευμα. Ὡς ὑπελόγιζε δὲ ὁ αὐτὸς ὑπουργός, κατὰ τὴν προμνησθεῖσαν εἰσήγησίν του τῆς 22 Νοεμβρίου 1930, ἐκ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1930—1931 ἔμελλε νὰ προκύψῃ περίσσευμα 317 ἑκατομ., εἰς τὸ ὁποῖον συμπεριελαμβάνοντο μόνον 27.5 ἑκατ. προϊὸν δανείων παρελθόντων ἐτῶν.

Τὸ σύνολον τῶν βεβαιωθέντων τακτικῶν ἐσόδων ἀπὸ 9.289 ἑκατομ. τῆς χρήσεως 1927—1928 εἶχεν ἀναβιβασθῇ εἰς 9.601 (εἰσπραχθέντα 9.057) κατὰ τὴν χρῆσιν 1928—1929, εἰς 9.963 (εἰσπραχθέντα 9.242) κατὰ τὴν τοῦ 1929—1930, εἰς 9.757 (εἰσπραχθέντα 9.011) κατὰ τὴν τοῦ 1930—1931 καὶ εἰς 9 525 (εἰσπραχθέντα 8.551) κατὰ τὴν τοῦ 1931—1932. Ἤδη δέ, ἀπὸ τῶν δύο τελευταίων τούτων χρήσεων, ἡ κάμψις τῶν βεβαιωθέντων καὶ τῶν εἰσπραχθέντων ἐσόδων ἦτο αἰσθητή. Ἡ κυβέρνησις ηὔξησεν ἀπὸ τοῦ Μαΐου 1930 τὸν εἰσαγωγικὸν δασμὸν τοῦ σίτου, ὑπολογιζομένης πάντοτε τῆς ἀξίας τῆς μεταλλικῆς δραχμῆς ἐπὶ 15, ἀπὸ δραχ. χρυσ. 4.30 ἀνὰ 100 χλγρ. εἰς δραχ. χρυσ. 6 καὶ τῶν ἀλεύρων ἀπὸ 8 82 εἰς 10.70, καί τινων ἄλλων εἰδῶν, ἐπαναγαγοῦσα τὸν δασμὸν τοῦτον ὡς περίπου εἶχε πρὸ τῆς ἀπὸ 1 Νοεμβρίου 1928 ἐλαττώσεώς του, ὑπελόγισε δὲ τὸ ἐκ τῆς αὐξήσεως ταύτης τῶν δασμῶν τούτων νέον ἐτήσιον πρόσθετον ἔσοδον εἰς 175 ἑκατομ. Ἰσχυρίζετο ὅμως ὅτι ἡ αὔξησις αὕτη δὲν ἐγένετο χάριν τοῦ ἰσοζυγίου τοῦ προϋπολογισμοῦ, διότι τοιαύτη ἀνάγκη δὲν ὑφίστατο.

Εἰσηγούμενος, ὡς προείρηται, ὁ Γ. Μαρῆς τὸν προϋπολογισμὸν τῆς χρήσεως 1931—1932 ἀναγράφοντα ἐν συνόλῳ ἔσοδα 10 171 ἑκατ. καὶ ἔξοδα 10.171, προέβλεπε πλεόνασμα δραχ. 6.756.000 Μεταξὺ τῶν ἐσόδων προεβλέποντο 392 ἑκατ., ὡς ἔκτακτα. Ἀλλὰ ταυτοχρόνως ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν ἐζήτησεν ἀπὸ τὴν βουλὴν τὴν ἐξουσιοδότησιν νὰ λάβῃ ἐν ἀνάγκῃ τὸ μέτρον τῆς περικοπῆς, κατὰ ποσοστὸν οὐχὶ ἀνώτερον τοῦ 6 %, ἐξ ὅλων τῶν ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου μισθοδοτουμένων, τοιαύτη δ' ἐξουσιοδότησις ἐδόθη αὐτῷ καὶ ἐπραγματοποιήθη βραδύτερον ἀπὸ 1ης Ἰανουαρίου 1932. Δικαιολογῶν ὁ ὑπουργὸς τὸ μέτρον τοῦτο, ἔλεγε τὰ ἑξῆς: «Ὁ ὑπαλληλικὸς κόσμος πρέπει ν' ἀναγνωρίσῃ, ὅτι, καὶ μετὰ τὴν ἀπίθανον ταύτην περικοπήν, πάλιν ἡ θέσις του θὰ εἶναι καλυτέρα ἀπὸ τὴν θέσιν, εἰς ἣν εὗρεν αὐτὸν ἡ παροῦσα κυβέρνησις, οὐ μόνον διότι ἡ στέρησις αὕτη εἶναι κατὰ πολὺ μικροτέρα τῆς γενομένης πέρυσιν αὐξήσεως, ἀλλὰ καὶ διότι οἱ περισσότεροι τῶν ὑπαλλήλων ἔτυχον ἐν τῷ μεταξὺ καὶ ἄλλων αὐξήσεων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κειμένων νόμων καὶ τῶν γενομένων διαβαθμίσεων ἐκτὸς δὲ τούτου ἀντιμετωπίζουν σήμερον μικρότερον τιμάριθμον ζωῆς ἐνῷ αἱ λοιπαὶ κοινωνικαὶ τάξεις εὑρίσκονται εἰς πολὺ μειονεκτικωτέραν θέσιν». Ἔκτοτε ἐγένετο προβληματικὴ ἡ ἐπίτευξις τοῦ ἰσοζυγίου τοῦ προϋπολογισμοῦ.

Γενικώτερον ὁμιλῶν περὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ, κατὰ τὴν αὐτὴν εἰσήγησιν ὁ ὑπουργός, δὲν ἐδίστασε νὰ δηλώσῃ ὅτι ἡ προοπτικὴ τοῦ μέλλοντος δὲν ἐνεφάνιζεν ἐλπίδας ἐλαττώσεως τοῦ ὕψους τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ λόγῳ τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ κύκλου τῆς δράσεως τοῦ νεωτέρου κράτους, καὶ λόγῳ τῶν ὑπὸ ἐκτέλεσιν σοβαρῶν παραγωγικῶν ἔργων καὶ «μέγα κατόρθωμα—ἔλεγε—θὰ ἦτο, ἐὰν διὰ τῆς ἀνακουφίσεως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δημοσίου χρέους, ἐξ ἐνδεχομένης μετατροπῆς μέρους αὐτοῦ, ἐπετυγχάνετο ἡ ἐξουδετέρωσις ἄλλων ἐπιβεβλημένων δαπανῶν, ὥστε νὰ διατηρηθῇ ὁ προϋπολογισμὸς εἰς τὸ σημερινὸν ὕψος ἐν τῷ προσεχεῖ μέλλοντι». Προσέθετε δὲ ὅτι ἐπιβάλλεται εἰς τὴν δημοσιονομικήν μας πολιτικὴν «ὡς ἰθύνουσα γραμμή, ἡ ὅσον τὸ δυνατὸν μεγαλυτέρα ἀντίστασις πρὸς πᾶσαν αἴτησιν αὐξήσεως δαπανῶν, διότι ὑπὲρ πάσας τὰς ἀξιώσεις, ἀκόμη καὶ τὰς λογικωτέρας, κεῖται ἀφ' ἑνὸς ἡ φροντὶς τῆς διατηρήσεως τοῦ ἰσοζυγίου, ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ ἀπαγόρευσις τῆς περαιτέρω φορολογικῆς ἐπιβαρύνσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ».

Ἀλλ' ἤδη τὰ συμπτώματα τῆς παγκοσμίου οἰκονομικῆς κρίσεως ἦσαν αἰσθητά, ἰδίως ἐκ τῆς ἐκπτώσεως τῶν τιμῶν τῶν γεωργικῶν καὶ βιομηχανικῶν προϊόντων καὶ τῶν πρώτων ὑλῶν. Καὶ ὁ ὑπουργὸς ἐτόνιζεν ὅτι «οὐδεὶς ἀγνοεῖ ὅτι ἀπὸ ἑνὸς περίπου ἔτους ἡ λειτουργία τῆς παγκοσμίου οἰκονομικῆς ζωῆς δὲν εἶναι καθόλου κανονικὴ» καὶ ὅτι «τῆς παγκοσμίου ταύτης κρίσεως δὲν ἦτο βεβαίως δυνατὸν ν' ἀποτελέσῃ ἐξαίρεσιν ἡ χώρα ἡμῶν λόγῳ τῆς συγχρόνου οἰκονομικῆς ἀλληλεξαρτησίας τῶν κρατῶν, τὴν ὁποίαν κατέστησεν ἀκόμη ἐμφανεστέραν ἡ σημερινὴ κρίσις» Παρὰ ταῦτα, ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν διεπίστωνεν ὅτι «ἡ κρίσις παρ' ἡμῖν δὲν ἔχει οὔτε τὴν ἔντασιν, οὔτε τὴν ἔκτασιν τὴν ἀλλαχοῦ παρατηρουμένην». Ἤλεγξε δὲ αὐστηρῶς ὁ ὑπουργὸς «τὴν παρατηρουμένην ἀτυχῶς ἀκόμη νοσηρὰν τάσιν τῆς ἑλληνικῆς ἀποταμιεύσεως πρὸς τοποθετήσεις ἐν τῷ ἐξωτερικῷ», κατακρίνας αὐτήν, διότι «χωρὶς νὰ ἐξυπηρετῇ τὰ συμφέροντα τοῦ ἀποταμιευτοῦ, ἀλλὰ τοὐναντίον ζημιοῦσα αὐτόν, λόγῳ τοῦ χαμηλοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπιτοκίου, ζημιοῖ πρὸ πάντων τὴν ἑλληνικὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀφαιρεῖ κεφάλαια ἀπαραίτητα διὰ τὴν γονιμοποίησιν τῶν διαφόρων κλάδων αὐτῆς». Ἐτόνισε δὲ ὅτι «ἡ πορεία τῆς νομισματικῆς σταθεροποιήσεως δὲν παρουσίασε κανὲν ἀνησυχαστικὸν σύμπτωμα ἐκ τῆς κρίσεως. Τοὐναντίον, εἶπεν, ἀπὸ ἑπτὰ μηνῶν περίπου τὸ κάλυμμα συνεχῶς αὐξανόμενον ἀνέρχεται....». Ἐξῆρεν ὅτι «κατὰ τὸ δωδεκάμηνον τῆς κρίσεως ἡ τιμὴ τῶν ἐθνικῶν μας χρεωγράφων ἐβελτιώθη περισσότερον ἀπὸ τὴν τιμὴν τῶν χρεωγράφων οἱουδήποτε ἄλλου κράτους» καὶ ὅτι, κατὰ τὸ αὐτὸ διάστημα, ἡ παρατηρηθεῖσα γενικῶς πτῶσις τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν ἀξιῶν, ἐμπορικῶν ἢ βιομηχανικῶν, εἶναι μικροτέρα τῆς ἐπελθούσης εἰς πλεῖστα ἄλλα κράτη. Κατέληξε δὲ χαρακτηρίζων ὡς ἀδικαιολόγητον τὴν ἀπαισιοδοξίαν καὶ διακηρύσσων τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ προγράμματος τῆς κυβερνήσεως ν' ἀποφύγῃ πᾶσαν περαιτέρω φορολογικὴν ἐπιβάρυνσιν, νὰ ἐπιφέρῃ τὰς δυνατὰς φορολογικὰς ἀνακουφίσεις, ν' ἀνταποκριθῇ δὲ πλήρως πρὸς τὰς συμβατικὰς ὑποχρεώσεις τοῦ κράτους, ἐν τῷ μέτρῳ δὲ τοῦ δυνατοῦ πρὸς τὰς ἄλλας ὑποχρεώσεις ἑνὸς συγχρονισμένου κράτους, μὲ ἀδιατάρακτον πάντοτε τὸ ἰσοζύγιον τοῦ προϋπολογισμοῦ. «Ἀπόδειξιν τῆς ἐπιτυχίας ταύτης ἀποτελοῦν—εἶπε—τὰ περισσεύματα, τὰ συνεχῆ περισσεύματα τῶν προϋπολογισμῶν μας, ἡ ὁλονὲν ἐνδυναμουμένη δημοσία πίστις τῆς χώρας καὶ ἡ καθόλου δημοσιονομικὴ κατάστασις».

Ἐν τούτοις, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1930, ἡ κυβέρνησις πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Ἐκδοτικῆς Τραπέζης ὑπέβαλεν εἰς τὴν βουλὴν νομοσχέδιον τροποποιοῦν τὸν νόμον περὶ ἀνωνύμων ἑταιρειῶν, τὸ ὁποῖον βραδύτερον ἐγένετο ὁ νόμος 5076 τοῦ 1931, διὰ τοῦ ἄρθρου 14 τοῦ ὁποίου ὑπεχρεώθησαν αἱ τράπεζαι νὰ τηρῶσιν εἰς διαθέσιμα ρευστά, εἰς δραχμάς, ποσὸν ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ 12 % τῶν εἰς δραχμὰς καταθέσεων ὄψεως καὶ ταμιευτηρίου. Τὸ μέτρον τοῦτο, περὶ τὸ ὁποῖον διεξήχθη σφοδρὰ συζήτησις, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὸν πρωθυπουργόν, μετὰ τὴν ἐν τῇ βουλῇ εἰσήγησιν τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, νὰ ἐξηγήσῃ τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους ἡ κυβέρνησις ἀποδίδει ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὴν ψήφισιν αὐτοῦ, νὰ ὁμιλήσῃ δέ, μὲ γλῶσσαν αὐστηράν, διὰ τὰ πιστωτικὰ ἱδρύματα τῆς χώρας. Τὸ μέτρον δὲν ἦτο ξένον πρὸς τοὺς ἔκτοτε γεννηθέντας παρὰ τοῖς ἁρμοδίοις κύκλοις φόβους περὶ τῆς τύχης τῆς σταθεροποιήσεως καὶ εἶναι πρόδηλον ὅτι ἐσκόπει ν' ἀποτρέψῃ τὴν εἰς ξένον συνάλλαγμα τροπὴν τῶν εἰς δραχμὰς διαθεσίμων τῶν τραπεζῶν καὶ νὰ προστατεύσῃ τὸ κάλυμμα τῆς Ἐκδοτικῆς Τραπέζης. Δυστυχῶς τὰ πράγματα βραδύτερον ἀπέδειξαν ὅτι τοιαῦτα καταναγκαστικὰ μέτρα ἥκιστα συντείνουν εἰς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπόν. Τὸ ἔτος 1930 ἔκλειεν, ἐνῷ ἡ ὀξύτης τῆς κρίσεως συνέθλιβε τὸ χρηματιστήριον τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ καχεξία τῶν ἀξιῶν αὐτοῦ ἐπετείνετο, τῶν τε ἐθνικῶν χρεωγράφων καὶ τῶν μετοχῶν τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν. Ἐντὸς τοῦ 1930 αἱ ἐκ τῶν ὑπεγγύων προσόδων εἰσπράξεις ἀνῆλθον εἰς 3.963 ἑκατ. ἔναντι 4.231 τοῦ 1931, ὑπολειφθεῖσαι κατὰ 269 ἑκατ. ἢ 6.3 %. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1930 διελύθη ἡ Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (νόμ. 4592 τοῦ 1930).

Ἀρχομένου τοῦ 1931 ἡ κυβέρνησις, ἔχουσα ἀπόλυτον ἀνάγκην διὰ τὴν συνέχισιν τῶν παραγωγικῶν ἔργων, ἔλαβε δευτέραν προκαταβολὴν λιρῶν 300 000 ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν, προέβη δὲ κατὰ Μάρτιον 1931 εἰς τὴν ἔκδοσιν εἰς δημοσίαν ἐγγραφὴν τοῦ δανείου διὰ ποσὸν 4 800.000 μέχρι 5.000.000 λιρῶν. Ἡ πραγματοποίησις τοῦ δανείου ἐγένετο, συμφώνως τῷ νόμῳ 4571, διὰ τῆς μετὰ τῆς ἐν Λονδίνῳ Τραπέζης Χάμπρο συναφθείσης συμβάσεως τῆς 31 Μαρτίου 1931 διὰ κεφάλαιον 4.600.000 λιρῶν στερλινῶν πρὸς 6 %, μὲ τιμὴν ἐκδόσεως 83.5 % (πραγματικὸς τόκος 7 ½ %), ἐξωφλήθη δὲ διὰ τοῦ προϊόντος τοῦ δανείου ἡ ἐκ λιρῶν 1.500.000 προκαταβολὴ τοῦ 1930, τὸ δὲ ἐκ λιρῶν 3.100 000 ὑπόλοιπον αὐτοῦ διετέθη διὰ τὰ ἔργα πεδιάδος Θεσσαλονίκης, Στρυμόνος καὶ ὁδοποιίας. Αἱ δυσχέρειαι τοῦ ἐξωτερικοῦ δανεισμοῦ ἐξεδηλώθησαν κατὰ τὴν ἐν Λονδίνῳ ἔκδοσιν τοῦ δανείου τούτου, διὰ τῆς ἀσθενοῦς συμμετοχῆς του, καὶ ἐδέησεν, ὡς ἐκ τούτου, ν' ἀναληφθῇ ποσὸν λιρ. 1.000.000, κατὰ τὸ ἥμισυ ὑπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος καὶ κατὰ τὸ ἕτερον ἥμισυ ὑπὸ νομικῶν προσώπων ἐν Ἑλλάδι, τὸ δὲ ὑπόλοιπον ἐτοποθετήθη ἐν Λονδίνῳ λίρ. 2 ἑκατομ., ἐν Ἄμστερνταμ λίρ. 300.000, ἐν Ζυρίχῃ λίρ. 400.000 ἐν Στοκχόλμῃ λίρ. 500.000 καὶ ἐν Μιλάνῳ λίρ. 400.000. Τὸ καθαρὸν προϊὸν τοῦ δανείου τούτου περιωρίσθη εἰς δραχ. 1 385.301.617, ἀλλ' ἐξ αὐτοῦ ἐπληρώθη: α) διαφορὰ μεταξὺ ὀνομαστικοῦ κεφαλαίου τῶν γραμματίων τῆς ἀνανεωθείσης ἀμερικανικῆς προκαταβολῆς Speyer τῶν 7.500.000 δολλαρίων καὶ τοῦ καθαροῦ προϊόντος αὐτῶν: β) τόκοι προκαταβολῆς Χάμπρο λιρῶν 1.500.000, ἐξοφληθείσης ἐκ τοῦ προϊόντος τοῦ δανείου, καὶ γ) τόκοι ἀνανεωθείσης προκαταβολῆς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης λιρῶν 600.000, ἐν ὅλῳ δραχ. 63.185.287. Τὸ ὑπόλοιπον δραχ. 1.284 939 623 διετέθη: α) διὰ μικρὰ ἔργα ὑπουργείου Συγκοινωνίας καὶ Γεωργίας δραχ. 33.865.244· β) διὰ παραγωγικὰ ἔργα πεδιάδος Θεσσαλονίκης δραχμαὶ 175.614.427· γ) διὰ παραγωγικὰ ἔργα Στρυμόνος 365 985.984· δ) διὰ μελέτας παραγωγικῶν ἔργων Θεσσαλίας δραχ. 7.593.750, καὶ ε) δι' ἔργα ὁδοποιίας (Μακρῆ) δραχ. 735.745 462. Ἀνενεώθη ἐπίσης καὶ ἡ ἐκ λιρῶν 300.000 προκαταβολὴ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 1931 ἐξεδόθησαν ἔντοκα γραμμάτια δραχ. 91.427.887 διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἀντιτορπιλλικῶν. Ἔκτοτε, ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ δανείου τούτου, ὑπῆρξαν σαφεῖς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐνδείξεις ὅτι νέα ἔκδοσις ἑλληνικοῦ δανείου ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἔμελλε νὰ προσκρούσῃ εἰς ἀνυπερβλήτους δυσχερείας. Καθ' ὃν χρόνον, μεσοῦντος τοῦ 1931, ἡ οἰκονομικὴ κρίσις εἶχε προσλάβει παγκόσμιον χαρακτῆρα καὶ ἡ Μεγάλη Βρεττανία ᾐσθάνετο βαθύτατα τὰς συνεπείας αὐτῆς, ἡ κυβέρνησις ἐμελέτα τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ἀνεκδότου τμήματος τοῦ δανείου τῶν 500 ἑκατομμυρίων τοῦ 1914 5 %, ὅπως ἐκ τοῦ

Digitized by Google

προϊόντος αὐτοῦ ἀποσύρῃ μέρος τῶν ἐν κυκλοφορίᾳ ὁμολογιῶν τοῦ δανείου τῶν ἀνταλλαξίμων 8 %, πρὸς ἐλάφρυνσιν τοῦ προϋπολογισμοῦ, αἱ δὲ τιμαὶ τῶν εἰς χρυσὸν ἐθνικῶν δανείων ἐδείκνυον ἀμείωτον σταθερότητα ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ Ἀθηνῶν. Ἐξ ἄλλου, ἡ Ἑλλὰς ὑφίστατο, ἕνεκεν τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ χρεωστασίου Χοῦβερ καὶ ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν ἐπανορθώσεων, σημαντικὴν ζημίαν, στερηθεῖσα τῆς συμμετοχῆς, ἥτις εἶχε μόλις πρὸ ἑνὸς ἔτους παραχωρηθῆ εἰς τὴν Ἑλλάδα, διὰ τῶν ἐν Χάγῃ συμφωνιῶν, εἰς τὰς οὐγγρικὰς καὶ βουλγαρικὰς ἐπανορθώσεις, καὶ ἀνησυχίαι ἐξεδηλοῦντο, κατ' Αὔγουστον 1931, ἐκ τῶν περὶ συνεχίσεως τῆς ὑποτιμήσεως ἐν Παρισίοις τῆς ἀγγλικῆς λίρας εἰδήσεων.

Ἡ κατὰ τὴν 21 Σεπτεμβρίου 1931 γενομένη ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας ἀναστολὴ τῆς ἰσοτιμίας τῆς λίρας στερλίνας πρὸς τὸν χρυσὸν ἔσχεν ἄμεσον ἀντίκτυπον ἐν Ἑλλάδι. Κατ' ἀκολουθίαν τούτου ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος ἀπεδέχθη τὴν ἰσοτιμίαν τοῦ δολλαρίου τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν πρὸς δραχ. 77,05 διὰ τῆς δηλώσεως τοῦ διοικητοῦ αὐτῆς Α. Ν. Διομήδους, τῆς 21 Σεπτεμβρίου 1931, ἐτονίζετο δέ, δι' ἡμιεπισήμων ἀνακοινώσεων, ὅτι ἡ πτῶσις τῆς λίρας θὰ ἐπηρεάσῃ εὐνοϊκῶς τὸν προϋπολογισμόν, λόγῳ τῆς εἰς λίρας ἐξυπηρετήσεως μεγάλου μέρους τοῦ δημοσίου χρέους. Ἀλλὰ τὸ κάλυμμα τῆς τραπέζης, περιλαμβάνον σημαντικὸν ποσὸν συναλλάγματος ἐπὶ Λονδίνου, ὑπέστη αὐτόματον μείωσιν ἐκ τῆς πτώσεως τῆς ἀγγλικῆς λίρας, κατελθὸν ἀπὸ 48 % εἰς 41.2 %, καὶ παρέστη ἀνάγκη νὰ ἐνισχυθῇ διὰ τῆς χορηγίας 5 ἑκατ. δολλαρίων τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης. Ὁ πρωθυπουργὸς Βενιζέλος ἀπηύθυνε τὴν 27 Σεπτεμβρίου 1931 διάγγελμα πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν διὰ τὴν ἄμυναν τῆς δραχμῆς. Κατὰ τὴν 30 Σεπτεμβρίου 1931 ἡ κυβέρνησις ἀνεκοίνωσεν ἐπισήμως ὅτι τὰ τοκομερίδια τῶν εἰς χρυσὸν ἐθνικῶν δανείων θὰ πληρώνωνται εἰς χρυσὸν καὶ ὅτι ἐσημειοῦτο ὕψωσις τῶν χρεωγράφων αὐτῶν εἰς τὸ Λονδῖνον. Ταυτοχρόνως σχεδὸν ὁ διοικητὴς τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος παρῃτήθη, ἀντικατασταθεὶς βραδύτερον διὰ τῆς ἐκλογῆς, ὡς διοικητοῦ, τοῦ ὑποδιοικητοῦ αὐτῆς Ἐμμ. Τσουδεροῦ. Διὰ τῶν νομοθετικῶν διαταγμάτων τῆς 28 Σεπτεμβρίου καὶ τῆς 8 Ὀκτωβρίου 1931, ἐλήφθησαν μέτρα προστασίας τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος, τροποποιηθέντα διὰ τῆς ἀπὸ 28 Δεκεμβρίου 1931 σχετικῆς ὑπουργικῆς ἀποφάσεως. Διὰ τῶν μέτρων τούτων ἡ ἀγορὰ καὶ πώλησις χρυσοῦ, χρυσῶν νομισμάτων, ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος καὶ ξένων τραπεζογραμματίων ἐγένοντο μονοπώλιον τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἀπόδοσις τῶν εἰς ἐξωτερικὸν συνάλλαγμα καὶ εἰς ξένα νομίσματα ἢ τραπεζογραμμάτια καταθέσεων ὡρίσθη νὰ γίνεται εἰς σταθεροποιημένας δραχμὰς κατὰ τὴν τρέχουσαν αὐτῶν ἀξίαν. Ὁ ἀντίκτυπος τῆς ἄρσεως τῆς χρυσῆς βάσεως ἐν Ἀγγλίᾳ ὑπῆρξεν ἰσχυρότατος ἐν τῇ ἑλληνικῇ χρηματαγορᾷ καὶ παρέστη ἀνάγκη νὰ ληφθῇ ἀμέσως τὸ μέτρον νὰ κλεισθῇ τὸ χρηματιστήριον Ἀθηνῶν, πρὸς ἀποτροπὴν μεγαλυτέρων καταστροφῶν. Τὸ συνάλλαγμα διετίθετο ὑπὸ τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῇ βάσει ἀποφάσεως τῆς ἐπὶ τούτῳ συσταθείσης ἐπιτροπῆς συναλλάγματος καὶ ἐδέησε ν' ἀναλάβῃ αὐτοπροσώπως ὁ πρωθυπουργὸς Βενιζέλος τὴν προεδρίαν αὐτῆς, ἕνεκεν παραπόνων καὶ ἀξιώσεων κερδοσκοπικῶν, πρὸς ἐξασφάλισιν δικαίας διανομῆς.

Ὁ τόκος τῆς προεξοφλήσεως τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος ἀνεβιβάσθη ἀποτόμως (26 Σεπτεμβρίου 1931) ἀπὸ 9 % εἰς 12 %, πιέζων ἀσφυκτικῶς τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν καὶ συνεπαγόμενος οἰκονομικὰς ἀνωμαλίας, ἐφ' ᾧ καὶ ἀπὸ τῆς 29 Ὀκτωβρίου 1931 ὡρίσθη εἰς 11 %. Ταχέως ὅμως ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ συστολὴ τῆς κυκλοφορίας ἕνεκα τῆς βαθμιαίας ἐλαττώσεως τοῦ καλύμματος, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν 15 Δεκεμβρίου 1931 ἐπέτρεπε κυκλοφορίαν μόλις 3.910 ἑκατομμυρίων, καθ' ὃν χρόνον τάσις ἰσχυρὰ πρὸς ἀποθησαύρισιν, λόγῳ ὀξυτάτης κρίσεως τῆς πίστεως, καὶ ζήτησις ἐξαιρετικὴ χρυσοῦ καὶ ξένων ὑγιῶν νομισμάτων ἐγενικεύετο, συμβάλλουσα σπουδαίως εἰς ἀνεπάρκειαν τῆς κυκλοφορίας. Οἱ φρονοῦντες ὅτι, μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς χρυσῆς βάσεως ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας, ἔδει καὶ ἡ Ἑλλὰς ν' ἀκολουθήσῃ τὸ παράδειγμά της, χωρὶς ὅμως ἕνεκα τούτου νὰ εἰσαγάγῃ τὸν πληθωρισμόν, ὁσημέραι ἐνισχύοντο ἐκ τῆς ἐξελίξεως τῆς καταστάσεως. Παρεμβὰς εἰς τὰς ἐν τῷ τύπῳ συζητήσεις ὁ πρώην διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης Δημ. Μάξιμος, κατὰ τὰς ἀρχὰς Δεκεμβρίου 1931, ἐζήτησε πρὸ παντὸς οἰκονομικὸν πρόγραμμα καὶ ὑπέδειξε τοὺς ἐκ τῆς ἐξαντλήσεως τῶν εἰς ξένον συνάλλαγμα πόρων κινδύνους, ἐπρότεινε δὲ ὅπως τὸ ποσόν, τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖται πρὸς πληρωμὴν τῶν τόκων τῶν εἰς ξένον συνάλλαγμα συνωμολογημένων δανείων, κατατίθεται παρὰ τῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος εἰς δραχμάς, ἵνα ἐκ τῆς καταθέσεως ταύτης ἐξοφλῶνται εἰς τὸ ἰσότιμόν των καὶ εἰς δραχμὰς πάντοτε τὰ εἰς ξένον νόμισμα πληρωτέα τοκομερίδια. Ἀλλ' ἡ κυβέρνησις ἠκολούθησε πολιτικὴν ἀναμονῆς, παρακολουθοῦσα τὴν ἐξέλιξιν τῆς διεθνοῦς οἰκονομικῆς καταστάσεως καὶ ἀναμένουσα τὴν ἀποκατάστασιν τῆς παγκοσμίου οἰκονομικῆς ὁμαλότητος, ἐλπίζουσα δὲ πάντοτε νὰ ἐπιτύχῃ ἐξωτερικὸν δάνειον καὶ μὴ ἀποτολμῶσα νὰ προβῇ εἰς μεμονωμένην ἐνέργειαν, συγκλονιστικὴν τῆς δημοσίας πίστεως. Ἀλλά, κατ' Ἰανουάριον 1932, τὸ κάλυμμα τῆς κυκλοφορίας εἶχε κατέλθει κατωτέρω τοῦ κατωτάτου ὁρίου 40 % καὶ οὕτως ἐνεφανίσθη ἡ περίπτωσις ἀναστολῆς τοῦ ἄρθρου 61 τοῦ καταστατικοῦ τῆς τραπέζης, τοῦ καθορίζοντος τὸ κατώτατον τοῦτο ὅριον, καὶ ἡ ἀναστολὴ αὕτη ἐνεκρίθη διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 14 Ἰανουαρίου 1932, ἔκτοτε δὲ ἡ τράπεζα ἀπηλλάγη τοῦ ὁρίου τῆς κυκλοφορίας της. Ἡ νομισματικὴ κρίσις, οὕτως ἐπισήμως ἐκδηλωθεῖσα, ἐξειλίχθη ραγδαίως καὶ ἀνωμάλως. Ὁ τόκος τῆς προεξοφλήσεως ἀνεβιβάσθη ἐκ νέου ἀπὸ 11 εἰς 12 % ἀπὸ τῆς 12 Ἰανουαρίου 1932.

Ὁ πρωθυπουργὸς Βενιζέλος ἐξεφώνησεν ἐν τῇ βουλῇ κατὰ τὴν συζήτησιν τοῦ νομισματικοῦ ζητήματος, κατὰ Νοέμβριον 1931, λόγον, παλλόμενον ἀπὸ αἰσιοδοξίαν καὶ ἐμπιστοσύνην καὶ ἐδήλωσεν ὅτι ἐφ' ὅσον ὁ προϋπολογισμὸς εἶναι ἀπολύτως ἰσοσκελισμένος καὶ ἐφ' ὅσον θὰ ληφθοῦν μέτρα πρὸς περιορισμὸν τῆς εἰσαγωγῆς καὶ βελτίωσιν τοῦ ἰσοζυγίου τῶν πληρωμῶν, ἡ δραχμὴ οὐδένα κίνδυνον διατρέχει. Ἀνωμολόγει δὲ ὁ πρωθυπουργὸς ὅτι «ἡ δημοσιονομικὴ κατάστασις ποὺ ἐκληρονομήσαμεν (κατὰ Ἰούλιον 1928) ἦτο ἀπολύτως ἱκανοποιητική», ἀπευθύνων δὲ τὸ ἐρώτημα «εἰς τί συνίσταται τότε ὁ δημοσιονομικὸς θρίαμβος τῆς κυβερνήσεως», ἀπήντα ὁ ἴδιος ὡς ἑξῆς: «εἰς τὸ ὅτι τὰ ἔξοδα τοῦ προϋπολογισμοῦ, τὰ ὁποῖα εἶχε ν' ἀντιμετωπίσῃ ἡ κυβέρνησίς μου, ἦσαν κατὰ 1.500 ἑκατ. ἀνώτερα τῶν ἐξόδων τῆς χρήσεως 1927—1928, χωρίς, δ.ἀ τὴν αὔξησιν ταύτην, νὰ ὑπέχῃ αὕτη καμμίαν εὐθύνην», ἀναλύσας αὐτὰ λεπτομερῶς καὶ καταλογίσας μεταξὺ αὐτῶν 408 ἑκατ. δι' ἐκτάκτους ἀποσβέσεις καὶ 450 δι' αὔξησιν ἀποδοχῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ συντάξεων καὶ 100 ἑκατ. διὰ φυσιολογικὴν αὔξησιν τῶν δαπανῶν. Ἐπὶ πλέον προσέθεσεν εἰς τὰ ποσὰ ταῦτα καὶ 210 ἑκατ., τὰ ὁποῖα ἐχρειάσθησαν διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ διὰ τῆς ψήφου τοῦ λαοῦ ἐγκριθέντος κυβερνητικοῦ προγράμματος, ἰδίως διὰ τὴν γεωργίαν, τὴν ὑγείαν καὶ τὴν παιδείαν. Πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τὸ διάστημα τῆς κυβερνήσεώς του, ὡς ἔλεγεν, «οἱ φόροι ὄχι μόνον δὲν ηὐξήθησαν, ἀλλὰ καὶ ἤρχισαν ἐλαττούμενοι, διότι ἡ μόνη κυρίως αὔξησις φόρου, ἡ ὁποία ἔγινεν, εἶναι ἡ αὔξησις τοῦ συντελεστοῦ τῆς μεταλλικῆς δραχμῆς (εἰσαγωγικῶν δασμῶν) ἀπὸ 14 ἕως 15, ἐνῷ αἱ ἐλαττώσεις φόρων, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν, εἶναι πολλαὶ καὶ μεγάλαι καὶ ὅμως, ἐτόνιζεν, ἐπάθαμεν ἐπιδημίαν περισσευμάτων». Καὶ ἐδικαιολόγησε τὴν διάθεσιν τῶν περισσευμάτων, γενομένην διὰ νόμων πρὸς ἐκτέλεσιν δημοσίων ἔργων, κατασκευὴν προσφυγικῶν συνοικισμῶν, ἀποθηκῶν ἀποταμιεύσεως, μεγάρου ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν καὶ λοιπῶν ὡς ἑξῆς: «Θὰ ἦτο μωρὸν μὲ προσωρινὰ περισσεύματα νὰ προβαίνωμεν εἰς ἐλαττώσεις φόρων, αἱ ὁποῖαι, ὑποτίθεται, εἶναι ὁριστικαί...Τὰ περισσεύματα, ἄλλως τε, αὐτὰ ἐπραγματοποιήθησαν, διότι οἱ προϋπολογισμοὶ συνετάσσοντο μὲ μεγίστην συντηρητικότητα καὶ παρελείπετο εἰς αὐτοὺς ἀναγραφὴ δαπανῶν οὐσιωδεστάτων ἐκ τοῦ φόβου μήπως κλονισθῇ τὸ ἰσοζύγιον».

Τὰ γεγονότα τὰ σημειώσαντα τὴν ἔκρηξιν τῆς οἰκονομικῆς κρίσεως ἐν Ἑλλάδι ἔσχον ὡς ἀφετηρίαν τὴν, κατὰ Σεπτέμβριον 1931, ἄρσιν τῆς χρυσῆς βάσεως τῆς ἀγγλικῆς λίρας, κατ' ἀκολουθίαν τῆς ὁποίας ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος ἀπεδέχθη τὴν ἰσοτιμίαν τοῦ δολλαρίου. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1932 ἡ κυβέρνησις ἀπηυθύνθη πρὸς τὴν Δ.Ο.Ε., ζητοῦσα πενταετῆ ἀναστολὴν τῶν χρεωλυσίων τῶν εἰς ξένον νόμισμα δανείων καὶ συνολικὸν δάνειον δολλαρίων 50 ἑκατ., χορηγούμενον ἐντὸς τετραετίας πρὸς συμπλήρωσιν ἐντὸς δύο καὶ ἡμίσεος ἐτῶν τῶν παραγωγικῶν ἔργων καὶ πλήρη ἀξιοποίησιν αὐτῶν ἐντὸς 5 ἐτῶν. Διὰ τοῦ δανεισμοῦ τούτου ἐσκοπεῖτο καὶ ἡ διατήρησις τῆς σταθεροποιήσεως τῆς δραχμῆς καὶ ἡ ἐξακολούθησις τῆς ὑπηρεσίας τῶν ἐξωτερικῶν δανείων, διὰ τῆς ἐξασφαλίσεως τοῦ ἰσοζυγίου τῶν ἐξωτερικῶν πληρωμῶν, μέχρις οὗ, διὰ τῆς ἀποπερατώσεως τῶν παραγωγικῶν ἔργων Ἀξιοῦ καὶ Στρυμόνος, θὰ ἐξησφαλίζετο τοῦτο, κατὰ τρόπον ἐπιτρέποντα τὴν ἐπανάληψιν τῆς πληρωμῆς τοῦ χρεωλυσίου τῶν δανείων τούτων.

Ἡ δημοσιονομικὴ ἐπιτροπὴ τῆς Κ.Τ.Ε. ἀπεφάσισε ν' ἀποστείλῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν σὲρ Ὄττο Νιμάγερ, ἄλλοτε ὑφυπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν καὶ νῦν ἐκ τῶν διευθυντῶν τῆς Τραπέζης τῆς Ἀγγλίας, πρὸς μελέτην τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως, οἱ δὲ μετ' αὐθεντίας ὁμιλοῦντες ἔλεγον ὅτι διὰ προσωρινῆς ἀναστολῆς τῶν χρεωλυσίων τῶν δανείων, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν πολεμικῶν χρεῶν, θὰ ἐξοικονομοῦντο 1.370 ἑκατομ. δραχμῶν διὰ τὴν χρῆσιν 1932—1933, διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ἰσοσκέλισις τοῦ προϋπολογισμοῦ αὐτῆς. Ὁ Νιμάγερ κατῆλθε, κατὰ Φεβρουάριον 1932, εἰς Ἀθήνας καὶ ἐπελήφθη συντόνως τῆς μελέτης τῶν οἰκονομικῶν αὐτῆς. Ὁ πρωθυπουργὸς ἐδήλου τότε εἰς τὴν βουλὴν ὅτι ἡ ἔξωθεν οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις τῆς Ἑλλάδος δύναται νὰ θεωρηθῇ βεβαία, ἂν ἡ ἔκθεσις Νιμάγερ εἶναι εὐνοϊκή. Τὸ ὑποβληθὲν εἰς αὐτὸν ὑπόμνημα τῶν ἁρμοδίων ὑπηρεσιῶν προϋπελόγιζε τὸ ἔλλειμμα τῆς χρήσεως 1932—1933 εἰς 1.700 ἑκατομ. δραχ. ὡς ἐκ τῆς ἐλαττώσεως τῶν ἐσόδων.

Ἡ δημοσιονομικὴ ἐπιτροπὴ τῆς Κ.Τ.Ε., μετὰ τὴν ὑποβολὴν τῆς ἐκθέσεως τοῦ Νιμάγερ, συνελθοῦσα ἐν Παρισίοις, ἐχαρακτήρισεν ὡς ἐπείγουσαν τὴν ἀνάγκην τῆς ἔξωθεν οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως τῆς Ἑλλάδος, ἀνεγνώρισε δέ, ἂν καὶ μετὰ πολλῶν ἐπιφυλάξεων καὶ ὑποδείξεων, ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ προσωρινὴ ἀνακούφισις τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὰ ἐξωτερικά της χρέη διὰ τῆς ἐπὶ ἓν ἔτος ἀναστολῆς τοῦ χρεωλυσίου. Τὸ ἐν Γενεύῃ συμβούλιον τῆς Κ. Τ. Ε., παρὰ τὴν πρὸς αὐτὸ ἀπευθυνθεῖσαν δραματικὴν ἔκκλησιν τοῦ ἐπὶ τούτῳ μεταβάντος ἐκεῖ πρωθυπουργοῦ Βενιζέλου, περιωρίσθη νὰ λάβῃ ἁπλῶς ὑπὸ σημείωσιν τὰς ἀπόψεις τῆς δημοσιονομικῆς ἐπιτροπῆς καὶ παρέπεμψε τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν εἰς συζήτησιν μετὰ τῶν ὁμολογιούχων. Οὕτως ἐναυάγησε πᾶσα περὶ δανείου ἐλπίς.

Ὁ περιορισμὸς τῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰσαγωγῶν, τὸν ὁποῖον πρὸς προστασίαν τοῦ νομίσματος ἐπέβαλεν ἡ κυβέρνησις, ἔσχεν ὡς συνέπειαν τὴν ἐλάττωσιν τῶν εἰσπράξεων, ἰδίως ἐξ εἰσαγωγικῶν τελῶν καὶ φόρων καταναλώσεως, γενικώτερον δὲ συνέστειλε τὰς συναλλαγὰς καὶ ψυχολογικῶς κατεπτόησε τὴν ἀγοράν. Ἐνῷ δὲ ἡ κυβέρνησις ἐνέμενε, μετὰ τὴν ἄρσιν τῆς χρυσῆς βάσεως ἐν Ἀγγλίᾳ, εἰς τὴν σταθεροποίησιν, ἐλπίζουσα πάντοτε νὰ περισώσῃ αὐτὴν διὰ συνομολογηθησομένου ἐξωτερικοῦ δανείου, ἐξεδηλοῦτο πανικὸς ἐπὶ τῇ προόψει τῆς ἀποτυχίας τοῦ δανείου εἰς τὴν λαθραίαν ἀγορὰν τοῦ συναλλάγματος διὰ ἐξακολουθητικῆς ὑπερτιμήσεως αὐτοῦ καὶ βαθμιαίας ἀπορροφήσεως τοῦ καλύμματος τῆς κυκλοφορίας καὶ ἡ κερδοσκοπία ὠργίαζεν. Αἱ τιμαὶ τῶν ἐθνικῶν δανείων ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ τοῦ Λονδίνου καὶ ἐν τῷ λαθραίῳ χρηματιστηρίῳ τῶν Ἀθηνῶν ὑφίσταντο τὰς μᾶλλον ἀποτόμους διακυμάνσεις καὶ φῆμαι, ἤδη κατ' Ἰανουάριον 1932, ὁπότε αἱ τιμαὶ αὗται ἀποτόμως κατέρρευσαν, ἐβεβαίουν ὅτι ἀπόφασις εἶχε ληφθῆ περὶ χρεωστασίου τῆς Ἑλλάδος, τοῦθ' ὅπερ βραδύτερον ἐβεβαιώθη καὶ ἐξ ἐπισήμου στόματος, ὡς ἀπὸ Νοεμβρίου 1931 ἀποφασισμένον.

Ταχαίως ἡ κρίσις, ἥτις ἐν ἀρχῇ ἐξερράγη ὡς νομισματική, ἔβαινε γενικευομένη εἰς δημοσιονομικὴν καὶ οἰκονομικὴν κρίσιν. Πρωταρχικὰ συμπτώματα αὐτῆς ὑπῆρξαν, τοῦτο μὲν αἰσθητὴ καὶ προϊοῦσα ἐλάττωσις τῶν εἰσπράξεων τοῦ δημοσίου καὶ προβλέψεις περὶ ἐλλείμματος τῆς χρήσεως (1931—1932) μέχρις ἑνὸς δισεκατομμυρίου, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου 1931 ὁ ὑπουργὸς των Οἰκονομικων Γ. Μαρῆς προέβλεπεν εἰς 791 ἑκατομμύρια, ὡς δυνάμενον ὅμως νὰ καλυφθῇ ἐκ τῶν περισσευμάτων τῶν προηγουμένων χρήσεων, τοῦτο δὲ βαθμιαία ἐξάντλησις, παρὰ τὰ περιοριστικὰ μέτρα, τοῦ συναλλαγματικοῦ ἀποθέματος τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Μαρῆς, ἐπανακάμψας κατὰ Μάρτιον 1932 ἐκ Παρισίων, ὅπου εἶχε συνέλθει ἡ δημοσιονομικὴ ἐπιτροπὴ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, προέβη εἰς ἀνακοινώσεις περὶ ἀντιθέσεων μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας καὶ τῆς ἐπιτροπῆς, τῆς ὁποίας τὰ μέλη ἐπεζήτουν προσωρινήν τινα λύσιν καὶ ἔλεγχον τῶν ἑλληνικῶν οἰκονομικῶν. Ἡ ἔκθεσις τῆς δημοσιονομικῆς ἐπιτροπῆς δὲν ἐθεωρήθη ἱκανοποιητική. Ἔκτοτε καθωρίσθη πλήρης ἀδυναμία ἐπιτυχίας δανείου ἢ προκαταβολῆς, ἡ δὲ ἀναλογία τοῦ καλύμματος εἶχε περιορισθῆ εἰς 27 %. Ἐπηκολούθησε σύσκεψις ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας, γενομένη τῇ 25ῃ Μαρτίου 1932. Ἡ κυβέρνησις ἐξεδήλωσε τὴν ἀπόφασίν της ὄχι μόνον ν' ἀναστείλῃ τὸ χρεωλύσιον τῶν ἐσωτερικῶν δανείων, ἀλλὰ καὶ διέταξε, πρὸ τῆς ψηφίσεως νόμου, ὅπως ἀπὸ 1 Ἀπριλίου 1932 τὰ τοκομερίδια τῶν ἐσωτερικῶν δανείων πληρώνωνται μειωμένα κατὰ 25 %. Ἀνεκοίνωσε δὲ εἰς τὴν Δ. Ο. Ε. ὅτι ἀναστέλλεται τὸ χρεωλύσιον τῶν ἐσωτερικῶν δανείων καὶ ὅτι ἡ πληρωμὴ τῶν τοκομεριδίων αὐτῶν γίνεται εἰς δραχμάς. Κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς βουλῆς τῆς 29 Μαρτίου 1932 ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Μαρῆς ὑπέβαλε τὸ νομοσχέδιον «Περὶ προσωρινῆς ρυθμίσεως ζητημάτων δημοσίου χρέους». Τὴν 16 Ἀπριλίου 1932 ἡ κυβέρνησις, κατόπιν τῆς μὴ ἱκανοποιητικῆς ἀποφάσεως τοῦ συμβουλίου τῆς Κ. Τ. Ε., ἀπεφάσισε νὰ κηρύξῃ προσωρινὸν χρεωστάσιον καὶ τῶν τόκων τῶν ἐξωτερικῶν δανείων ἀπὸ 1ης Μαΐου 1932. Οὕτως ἐκηρύχθη ἡ πτώχευσις καὶ ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Μαρῆς παρῃτήθη κατὰ τὴν 21 Ἀπριλίου 1932.

Ὁ διαδεχθεὶς τὴν 23 Μαρτίου 1932 τὸν Γ. Μαρῆν ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Κ. Βαρβαρέσσος προέβη διὰ τοῦ νόμου 5422 τῆς 26 Ἀπριλίου 1932, συμπληρωθέντος διὰ τοῦ νόμου 5552 τῆς 17

Digitized by Google

Ἰουνίου 1932, εἰς τὴν ἄρσιν τῆς σταθεροποιήσεως, ἥτις τυπικῶς μόνον διετηρεῖτο, διότι κατ' οὐσίαν εἶχε παύσει νὰ ὑφίσταται. Ἡ ἄρσις τῆς σταθεροποιήσεως καὶ ἡ ἐπαναφορὰ τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας ἦσαν συνέπειαι τῆς μὴ ἐπιτυχίας τοῦ ματαίως ζητηθέντος ἐξωτερικοῦ δανείου καὶ τῆς ἐπιδεινώσεως τῆς συναλλαγματικῆς καταστάσεως. Ἐπηκολήυθησαν καὶ τὰ νομοθετικὰ διατάγματα τῆς 14 Ἰουλίου 1932 καὶ τῆς 29 Ἰουλίου 1932. Διὰ τῶν νομοθετημάτων τούτων ἤρθη ἡ ὑποχρέωσις τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος πρὸς ἐξαργύρωσιν τῶν τραπεζογραμματίων χρυσῆς βάσεως, ἀνασταλείσης τῆς ἐπιβαλούσης τὴν ὑποχρέωσιν ταύτην διατάξεως καὶ τῶν συναφῶν διατάξεων τοῦ καταστατικοῦ.

Ὁ Βαρβαρέσσος, εἰσηγούμενος (λίαν βραδέως, ὡς ἐκ τῶν περιστάσεων), κατὰ τὴν 20 Μαΐου 1932, τὸν προϋπολογισμὸν τῆς χρήσεως 1932—1933, ἀνωμολόγει ὅτι «εὑρισκόμεθα πρὸ ὀξυτάτης κρίσεως οἰκονομικῆς, εὑρισκόμεθα πρὸ μειώσεως ἀναμφισβητήτου τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος καὶ ἑπομένως πρὸ μειώσεως τῶν ἐσόδων τοῦ κράτους». Πρὸς ἀποφυγὴν ἐλλειμμάτων τοῦ προϋπολογισμοῦ, «τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν κίνδυνον ὄχι μόνον διὰ τὴν σταθερότητα τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν εὐστάθειαν τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας καὶ τὴν εὐστάθειαν τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος», ἔλεγεν ὁ Κ. Βαρβαρέσσος ὅτι «σημαντικὴ αὔξησις τῆς φορολογίας εἶναι ἀποκεκλεισμένη καὶ ἀσύμφορος, διότι θὰ μειώσῃ τὴν παραγωγικὴν ἱκανότητα τοῦ πληθυσμοῦ, ἕνεκα τοῦ μεγέθους τῆς φορολογικῆς ἐπιβαρύνσεως, ἥτις εἶχε φθάσει μέχρι τοῦδε εἰς ὡρισμένα ὅρια, τὰ ὁποῖα δὲν θὰ εἶναι ὀρθὸν νὰ ὑπερβῶμεν», ἐπρότεινε δὲ περικοπάς τινας δαπανῶν μέχρι 480 ἑκατομμυρίων, καὶ ἔφθασεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀναπόφευκτον νὰ προσφύγωμεν καὶ εἰς τὸ δημόσιον χρέος, εἰς ἐλάττωσιν τῶν πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτοῦ διατιθεμένων ποσῶν. Ὑπολογίζων ὁ Κ. Βαρβαρέσσος ὅτι τὸ ἐκ τοῦ δημοσίου χρέους βάρος τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1932—1933, «πρὶν ἔτι ἀρθῇ ἐν Ἀγγλίᾳ ἡ χρυσῆ βάσις», θὰ ἀνήρχετο ἐν συνόλῳ εἰς ποσὸν δραχ. 3.496.809.588, μὲ βάσιν τὰς τιμὰς τῶν ξένων νομισμάτων, καὶ ὅτι «τὸ ποσὸν τοῦτο, λόγῳ τῆς ὑποτιμήσεως τῆς ἀγγλικῆς λίρας, κυμαινομένης, καθ' ὃν χρόνον διετηρεῖτο ἀκόμη ἡ χρυσῆ βάσις ἐν Ἑλλάδι, περὶ τὰς δραχμὰς 300, περιωρίζετο εἰς δραχμὰς 3.376.897.488»· ὑπολογίζων δηλονότι εἰς 43 % περίπου τὸ ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ βάρος τοῦ δημοσίου χρέους, κατέληξεν εἰς συμπέρασμα ἀδυναμίας ἐκτελέσεως τοιούτου προϋπολογισμοῦ καὶ λόγῳ τῆς προβλεπομένης διὰ τὸ 1932 — 1933 σημαντικῆς μειώσεως τοῦ σκέλους τῶν ἐσόδων καὶ λόγῳ τῆς ἐκ τῆς ἐξακολουθήσεως τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δημοσίου χρέους ταχυτάτης ἐξαντλήσεως τοῦ καλύμματος τῆς τραπέζης. Ὁ αὐτὸς ὑπουργὸς ὑπελόγιζεν εἰς δραχ. 4.390.311.013 τὸ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τρεχουσῶν τιμῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος ἀπαιτούμενον διὰ τὴν πληρωμὴν εἰς συνάλλαγμα ἐπὶ Λονδίνου ποσὸν διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δημοσίου χρέους, ἔναντι τακτικῶν ἐσόδων δραχ. 8.200 ἑκατομ., δηλονότι εἰς 54 % αὐτοῦ καὶ ἀπέναντι τοῦ ἀδιεξόδου τούτου εὑρέθη εἰς τὴν ἀναπόδραστον ἀνάγκην διὰ τοῦ νόμου 5456 τῆς 5 Μαΐου 1932 «Περὶ προσωρινῆς ρυθμίσεως ζητημάτων δημοσίου χρέους», νὰ λάβῃ μέτρον ἐπιτρέπον εἰς τὸν ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν ν' ἀναστείλῃ δι' ἀποφάσεών του τὸ χρεωλύσιον τῶν δανείων καὶ τὸν τόκον, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, τῶν εἰς ξένον νόμισμα συνωμολογημένων δανείων καὶ νὰ ὁρίζῃ καταβολὴν μόνον τῶν ¾ τοῦ τόκου τῶν εἰς δραχμὰς δανείων. Εἰς ἐκτέλεσιν τοῦ νόμου τούτου ἐξέδωκε κατόπιν τὴν ὑπ' ἀριθ. 102247 ἀπόφασίν του, δημοσιευθεῖσαν διὰ τῆς ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως τῆς 30 Ἰουνίου 1932, διὰ τῆς ὁποίας: α) ἀνεστάλησαν τὰ χρεωλύσια τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ χρέους (πλὴν τῶν καταβληθέντων χρεωλυσίων 1ης Ἀπριλίου 1932 τῶν δανείων 4 % 1910 καὶ 8 % 1925 ὑδρεύσεως)· β) ἀνεστάλησαν αἱ ἐκ τοῦ πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης ὑποχρεώσεις τοῦ δημοσίου πρὸς τὰς τραπέζας Ἐθνικὴν καὶ Ἑλλάδος· γ) ἀνεστάλη προσωρινῶς ἡ μετατροπὴ εἰς ξένον νόμισμα καὶ ἡ μεταφορὰ (transfert) παντὸς ποσοῦ ἀπαιτουμένου διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν τόκων τῶν ἐξωτερικῶν δανείων· καὶ δ) ἐμειώθη κατὰ 25 % ὁ τόκος τῶν ἐσωτερικῶν εἰς δραχμὰς δανείων.

Κατὰ τὴν εἰσήγησιν τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1932—1933, ὁ ὑπουργὸς Κ. Βαρβαρέσσος εἶπε προσέτι τὰ ἑξῆς: «Δυστυχῶς ἡ ἁπλῆ ἀναστολὴ τοῦ χρεωλυσίου τῶν δανείων, ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ, δὲν εἶναι οὔτε καὶ αὐτὴ ἐπαρκὴς νὰ πληρώσῃ τὸ μεταξὺ ἐσόδων καὶ ἐξόδων χάσμα καὶ δὲν εἶναι ἐπαρκής, διότι ὁ προϋπολογισμὸς τῆς παρούσης χρήσεως θὰ βαρυνθῇ καὶ μὲ νέας ἀπροβλέπτους δαπάνας, τὰς ὁποίας οἱ προϋπολογισμοὶ τῶν ἄλλων ἐτῶν δὲν εἶχον εἰς βάρος των. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν πᾶσα οἱαδήποτε προσπάθεια τοῦ κράτους πρὸς ἐκτέλεσιν παραγωγικῶν ἔργων κοινωνικῆς ὠφελείας δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ καλυφθῇ ἄλλως παρὰ διὰ τοῦ δανεισμοῦ. Ἡ πηγὴ αὐτὴ τῆς ἀντλήσεως χρημάτων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐξέλιπε, τοὐλάχιστον πρὸς τὸ παρόν». Καὶ πρὸ τοῦ κινδύνου νὰ ἐγκαταλειφθῶσιν ἡμιτελῆ τὰ ὑπὸ ἐκτέλεσιν παραγωγικὰ ἔργα καὶ νὰ διακυβευθῶσι τὰ διατεθέντα μέγιστα κεφάλαια διὰ τὴν ἐκτέλεσίν των, «τὸ κράτος, ἔλεγεν ὁ ὑπουργός, εἶναι ἠναγκασμένον νὰ ἐξακολουθήσῃ, ἔστω καὶ ἐν βραδυτάτῳ μέτρῳ, τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν τῶν ἀπαραιτήτων παραγωγικῶν καὶ λοιπῶν δημοσίων ἔργων, ἐξευρίσκον τὰ μέσα ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ» καὶ ἀφοῦ περικόψῃ πάσας ἀνεξαιρέτως τὰς δαπάνας του, ὅσαι εἶναι ἐπιδεκτικαὶ περικοπῆς, νὰ θίξῃ, «ὄχι μόνον τὰ χρεωλύσια τῶν δανείων μας, ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν τόκων αὐτῶν». Διὰ τοὺς λόγους τούτους ἐν τῷ προϋπολογισμῷ 1932—1933 προεβλέφθη μόνον ἡ ἐξυπηρέτησις τῶν μὲν ἐσωτερικῶν δανείων μὲ μειωμένον τόκον κατὰ 25 %, ἄνευ χρεωλυσίου, διὰ δὲ τὰ ἐξωτερικὰ δάνεια ὡρισμένον ποσὸν εἰς δραχμάς, ἵνα χρησιμοποιηθῇ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν εἰς ξένον νόμισμα δανείων, χωρὶς ὅμως νὰ καθορισθῇ τὸ ποσοστὸν τῆς ἐξυπηρετήσεως ταύτης. Οὕτως ἡ πτώχευσις τοῦ κράτους ἐδικαιολογήθη ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς βουλῆς ὡς κατάστασις ἀνάγκης, ὡς μέτρον ἀναπόφευκτον διὰ νὰ ὑπάρξῃ τὸ κράτος. Κατέθεσε δὲ εἰς τὴν βουλὴν ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν νομοσχέδιον, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ ἀξία τῆς μεταλλικῆς δραχμῆς ἀνεβιβάσθη ἀπὸ 15 εἰς 22 χαρτίνας δραχμὰς δι' ὅλα τὰ εἰσαγόμενα εἴδη πολυτελείας καὶ εἰς δραχ. 20 διὰ τὰ λοιπὰ εἴδη, πλὴν τῶν τῆς πρώτης ἀνάγκης. Ταυτοχρόνως οἱ περιορισμοὶ τοῦ εἰσαγωγικοῦ ἐμπορίου ἐνετάθησαν καὶ ἡ σύναψις διεθνῶν συμφωνιῶν περὶ ἀνταλλαγῆς προϊόντων ἐτέθη ὡς βάσις τῆς ρυθμιστικῆς τοῦ ἐμπορίου πολιτικῆς.

Ἀποτυχουσῶν τῶν προσπαθειῶν τοῦ πρωθυπουργοῦ Βενιζέλου περὶ σχηματισμοῦ οἰκουμενικῆς κυβερνήσεως καὶ ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ἀπεργίας τῶν ὑπαλλήλων τῶν Τ. Τ. Τ., ἡ κυβέρνησις παρῃτήθη καὶ τῇ 26 Μαΐου 1932 ἐσχηματίσθη ἡ κυβέρνησις τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἀλεξ. Παπαναστασίου, μὲ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Κ. Βαρβαρέσσον καὶ ὑφυπουργὸν τὸν Ἀρ. Σίδερην. Ἀλλ' ἡ ζωὴ τῆς νέας κυβερνήσεως ὑπῆρξε βραχυτάτη, διότι κατὰ τὴν 5 Ἰουνίου 1932 ἐσχηματίσθη ἐκ νέου ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου μὲ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Κ. Βαρβαρέσσον. Βραδύτερον, κατὰ τὴν 10 Αὐγούστου 1932, ὁ ὑπουργὸς Κ. Βαρβαρέσσος ὑπέβαλεν εἰς τὴν βουλὴν νομοσχέδιον «Περὶ κυρώσεως τοῦ ἀπὸ 29 Ἰουνίου 1932 ἀναγκαστικοῦ διατάγματος περὶ μετατροπῆς εἰς δραχμὰς τῶν εἰς ξένον νόμισμα ἢ συνάλλαγμα ὀφειλῶν», διὰ τοῦ ὁποίου ὡρίσθη ὅτι «ὀφειλαὶ πάσης φύσεως εἰς ξένον νόμισμα ἢ συνάλλαγμα, πληρωτέαι ἐν Ἑλλάδι, γεγενημέναι πρὸ τῆς 26 Ἀπριλίου 1932, δηλονότι πρὸ τῆς ἡμερομηνίας τῆς ἄρσεως τῆς σταθεροποιήσεως, λογίζονται μετατραπεῖσαι εἰς ὀφειλὰς δραχμῶν ἐπὶ τιμῇ ἑκατὸν δραχμῶν κατὰ δολλάριον, ἀναλόγως δὲ ἐπὶ τῇ κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν τρεχούσῃ ἰσοτιμίᾳ τῶν λοιπῶν νομισμάτων πρὸς τὸ δολλάριον», καθὼς ἐπίσης τόκοι τοιούτων ὀφειλῶν ὑπόκεινται ὁμοίως εἰς τὴν αὐτὴν μετατροπήν. Τὸ μέτρον ἐδικαιολογήθη ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ ὡς σκοποῦν τὴν τακτοποίησιν προκυψασῶν ἀνωμαλιῶν εἰς τὰς μεταξὺ δανειστῶν καὶ ὀφειλετῶν εἰς ξένον νόμισμα ἢ συνάλλαγμα σχέσεις, ὡς καὶ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν δικαιοτέραν κατανομὴν τῆς λόγῳ τῆς ἄρσεως τῆς σταθεροποιήσεως προκυψάσης ἐπικαταλλαγῆς, ἐγένετο δὲ κοινῶς γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς «δραχμοποιήσεως» τῶν ἐν λόγῳ σχέσεων. Κατ' ἐξαίρεσιν, διὰ τὴν μετατροπὴν εἰς δραχμὰς τῶν εἰς ξένον νόμισμα ὀφειλῶν ἐν ἄρθρῳ 3 ὡρίσθη ὅτι αἱ εἰς ξένον νόμισμα ἢ συνάλλαγμα ὀφειλαὶ πρὸς κτηματικὰς ἐν Ἑλλάδι τραπέζας, αἱ ἀπορρέουσαι ἐκ τοκοχρεωλυτικῶν ἐνυποθήκων δανείων, μετατρέπονται εἰς δραχμὰς ἐπὶ τιμῇ δραχ. 425 κατ' ἀγγλικὴν λίραν καὶ ἀναλόγως ἐπὶ ἄλλων ξένων νομισμάτων. Συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 1 § 1 καὶ 3 τοῦ διατάγματος τούτου, αἱ τιμαὶ τῶν ξένων νομισμάτων, ἐν ἰσοτιμίᾳ αὐτῶν πρὸς τὸ δολλάριον, ὑπολογιζόμενον ἐπὶ τιμῇ 100 δραχμῶν, ἔχουσι κατ' ἐγκύκλιον τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν ὡς ἀκολούθως:

Δολλάριον	Δραχ.	100.—
Λίρα Ἀγγλίας	»	350.50
Φράγκον γαλλικὸν	»	3.91
Φράγκον Ἑλβετίας	»	19.45
Λιρέττα Ἰταλίας	»	5.085
Φιορίνιον Ὁλλανδίας	»	40.18
Κορώνα Σουηδίας	»	18.—
Φράγκον Βελγίου	»	2.77
Λέϊ Ρουμανίας	»	0.60
Μάρκον Γερμανίας	»	23.74
Σελλίνιον Αὐστρίας	»	14 10
Πένγκο Οὐγγαρίας	»	17 25
Δηνάριον Σερβίας	»	1.68
Λέβα Βουλγαρίας	»	0.74
Κορώνα Τσεχοσλοβακίας	»	2.96 ¼
Λίρα Τουρκίας	»	47.50
Λίρα Αἰγύπτου	»	359.50

Ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Κ. Βαρβαρέσσος, μεταβὰς εἰς Λονδῖνον, προῆλθεν εἰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ὁμολογιούχων, αἵτινες κατέληξαν εἰς τὴν κατὰ Σεπτέμβριον 1932 γενομένην «συμφωνίαν Βαρβαρέσσου», διὰ τῆς ὁποίας ὡρίσθη ἡ καταβολὴ 30% τοῦ τόκου τῶν εἰς χρυσὸν δανείων διὰ τὸ ἔτος 1932 — 1933, ἀλλ' ἡ ἐκτέλεσις αὐτῆς ἐντὸς τοῦ 1932 δὲν ἐπετεύχθη, ἐξ αἰτίας νέων ἀξιώσεων τῶν ὁμολογιούχων καὶ ἕνεκα τῆς ἐπακολουθησάσης ἐν Ἑλλάδι, συνεπείᾳ τῶν βουλευτικῶν ἐκλογῶν τοῦ Σεπτεμβρίου 1932, πολιτικῆς κρίσεως.

Παραθέτομεν ἐνταῦθα πίνακα τῶν δανείων τῶν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν συναφθέντων κατὰ τὴν τελευταίαν πρὸ τῆς πτωχεύσεως περίοδον τοῦ 1924 — 1930.

Δάνεια	Ὀνομαστικὸν κεφάλαιον	Τιμὴ ἐκδόσεως	Χαρτόσημον	Πραγματικὸν κεφάλαιον
7 % 1924 (Α' προσφυγικὸν) εἰς χρυσὸν	10.000.000 λίραι Ἀγγλίας		5	8.300.000
	11.000.000 δολλάρια	88	6.75	
	ἢ 2.300.000 λίραι Ἀγγλίας			1.868.750
8 % 1925 (ὑδρεύσεως) εἰς χρυσὸν	10.000.000 δολλάρια			
	ἢ 2.000.000 λίραι Ἀγγλίας	85		1.700.000
» » » συμπληρωματικὸν	200.000 » »			170.000
8 % 1925 (βελγικὸν) εἰς χρυσὸν	10.500.000 δολλάρια			
	ἢ 2.200.000 λίραι Ἀγγλίας	90		1.980.000
	10.000.000 δολλάρια			
	ἢ 2.300.000 λίραι Ἀγγλίας	94		2.068.000
8 ½ 1926 (σουηδικὸν)	1.000.000 » »	94		940.000
6 % 1928 (τριμερὲς σταθεροποιήσεως καὶ β' προσφυγικὸν) εἰς χρυσὸν	4.070.060 » »			3.501.025
	17.000.000 δολλάρια	91	5	
	ἢ 3.400.000 λίραι Ἀγγλίας			2.924.000
4 % 1929 (ἀμερικ. κυβερν.) εἰς χρυσὸν	17.000.000 δολλάρια			
	ἢ 2.433.000 λίραι Ἀγγλίας	100		2.433.000
6 % 1929 (α' παραγωγικὸν)	4.000.000 » »	84		3.300.000
6 % 1931 (β' παραγωγικὸν) εἰς χρυσὸν	4.600.000 » »	83 ½		3.772.000
6 % 1930 (σχολικῶν κτηρίων)	1.000.000 » »	84		840.000
	39.403.960 λίραι Ἀγγλίας			33.85[illegible].775
	ἢ 1.022.600.000 φράγκα χρυσᾶ			883.925.000

Εἰς τὸν ἀνωτέρω πίνακα δὲν ἀναφέρονται τὰ πολεμικὰ χρέη, τὸ δάνειον τῆς καναδικῆς κυβερνήσεως καὶ τὸ δάνειον τοῦ σιδηροδρόμου Μοναστηρίου—Θεσσαλονίκης, ἐνῷ συμπεριλαμβάνονται πάντα τὰ διὰ δημοσίας ἐγγραφῆς ἐκδοθέντα δάνεια καὶ ἐμφαίνεται τὸ πραγματοποιηθὲν κεφάλαιον αὐτῶν καὶ οἱ ὅροι τῆς συνάψεώς των.

ΙΖ'. *Ἡ τελευταία περίοδος (1932—1934)*

Τῇ 4 Νοεμβρίου 1932 ἐσχηματίσθη ἡ ὑπὸ τὸν πρωθυπουργὸν Π. Τσαλδάρην κυβέρνησις, μὲ ὑφυπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Μιχαὴλ Εὐλάμπιον, συνεπληρώθη δὲ τῇ 25 Νοεμβρίου 1932, μὲ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Κ. Ἀγγελόπουλον. Κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1932 ἡ δημοσιονομικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάστασις ἐνεφανίζετο λίαν δυσάρεστος καὶ ἡ τιμὴ τοῦ ἐπὶ Νέας Ὑόρκης συναλλάγματος τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος εἶχεν, ἐντὸς τοῦ 1932, ἀναβιβασθῆ κατὰ 137.7%, δηλαδὴ ἀπὸ δραχ. 78 εἰς δραχμὰς 190 (ἀγορᾶς) καὶ 192 (πωλήσεως) ἀνὰ δολλάριον, ἦτο δὲ ἔτι μεγαλυτέρα ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ ἀγορᾷ, λόγῳ τῆς φειδοῦς καὶ τῆς δυσκολίας, μεθ' ἧς ἡ Τράπεζα ἐχορήγει τὸ συνάλλαγμα. Δὲν ἀπεκρύπτετο ἡ πρόθεσις τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν νὰ προβῇ, ὑπὸ πρόσχημα ἑνοποιήσεως τῶν ἐσωτερικῶν δανείων, εἰς νέαν ἐλάττωσιν τοῦ τόκου αὐτῶν, ἐνῷ ταυτοχρόνως διεκήρυσσεν οὗτος φόβους διὰ τὸν ἐπισιτισμὸν τῆς χώρας, ἕνεκεν ἐξαντλήσεως τοῦ εἰς συνάλλαγμα ἀποθέματος τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἐπέμεινε νὰ μὴ καταβληθῶσι τὰ 30% τοῦ τόκου τῶν εἰς χρυσὸν δανείων, προκαλῶν τὸν πανικὸν τῶν κατόχων δραχμῶν καὶ τὴν ζήτησιν ξένων ὑγιῶν νομισμάτων (δολλαρίων κλπ.), εἰς τρόπον ὥστε ἡ τιμὴ τοῦ δολλαρίου εἶχε φθάσει μέχρι 205 εἰς τὴν ἐλευθέραν ἀγοράν.

Ὁ τιμάριθμος τῆς χονδρικῆς πωλήσεως εἶχεν ἀναβιβασθῆ ἀπὸ 1.541 τοῦ Ἰανουαρίου 1931 (μέσος ὅρος 1.471 τοῦ 1931) εἰς 1.983 τοῦ Δεκεμβρίου 1932 (μέσος ὅρος 1.766 τοῦ 1932), ἡ δὲ κατὰ 34.7 % ὕψωσις αὕτη, προερχομένη ἐκ τῆς ὑποτιμήσεως τῆς δραχμῆς, προεκάλει γενικὴν ἀπογοήτευσιν. Ἡ κυβέρνησις κατὰ Δεκέμβριον 1933 ὕψωσε τὴν μεταλλικὴν δραχμὴν διὰ τὴν εἴσπραξιν τῶν εἰσαγωγικῶν δασμῶν εἰς 30 καὶ ἀνεβίβασε τὰς τιμὰς τῶν εἰδῶν τῶν μονοπωλίων. Ἐν τούτοις ἡ πραγματικὴ οἰκονομικὴ κατάστασις τῆς χώρας εἶχεν ἀρχίσει νὰ δεικνύῃ, κατὰ τοὺς τελευ-

Digitized by Google

ταίους μῆνας τοῦ 1932, σημεῖα βελτιώσεως, χωρὶς ταῦτα νὰ γίνωνται κοινῶς ἀντιληπτά, ἕνεκα τῆς ἡττοπαθοῦς πολιτικῆς τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν.

Παραιτηθέντος τοῦ Ἀγγελοπούλου τῇ 9 Ἰανουαρίου 1933, ὁ νέος ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν Σ. Λοβέρδος, ἐγκαίρως διαγνώσας τὴν βελτίωσιν τῆς καταστάσεως, ἀντιλαμβανόμενος δὲ τὴν μεγίστην σημασίαν, τὴν ὁποίαν εἶχε διὰ τὴν πίστιν τῆς Ἑλλάδος, ἡ ἐκτέλεσις τῆς συμφωνίας Βαρβαρέσσου, ἀπεφάσισε τὴν καταβολὴν τοῦ 30 % τοῦ τόκου τῶν εἰς χρυσὸν δανείων καὶ ἔδωκεν ὁδηγίας νὰ καταβληθῇ εἰς αὐτοὺς τὸ ποσοστὸν τοῦτο. Εἰ καὶ μετὰ τὴν πληρωμὴν ταύτην εἶχε σχεδὸν ἐκμηδενισθῆ τὸ κάλυμμα τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, περιορισθὲν μονον εἰς τὸ κτώμενον ἐκ τοῦ ἀναγκαστικοῦ διατάγματος τῆς 29 Ἰουλίου 1932 ἐκ τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τῆς χώρας, ἡ ἀπόφασις αὕτη τῆς κυβερνήσεως συνέπεσε σχεδὸν πρὸ ἐκδήλωσιν σαφεστέραν τῆς βελτιώσεως τῆς καταστάσεως. Ὁ τόκος τῆς προεξοφλήσεως, ὅστις ἀπὸ τῆς 8 Αὐγούστου 1932 εἶχεν ὑποβιβασθῆ εἰς 10 %, ἠλαττώθη ἐκ νέου, ἀπὸ τῆς 3ης Δεκεμβρίου τοῦ 1932 εἰς 9 %.

Παραιτηθείσης τῆς κυβερνήσεως Τσαλδάρη τῇ 16ῃ Ἰανουαρίου 1933, ἐσχηματίσθη ἐκ νέου ἡ κυβέρνησις Ἐλευθερίου Βενιζέλου, μὲ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Γ. Καφαντάρην καὶ ὑφυπουργὸν τὸν Σπυρ. Δ. Κρεμεζῆν. Ἅμα τῷ σχηματισμῷ τῆς νέας κυβερνήσεως, ἡ προσφορὰ ξένου συναλλάγματος, καὶ ἐντὸς τοῦ Ἰανουαρίου 1933, προσέλαβεν εὐρύτατον χαρακτῆρα, ἐπιτρέψασα εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος νὰ ὑποβιβάσῃ τὴν τιμὴν τοῦ δολλαρίου εἰς 183 (ἀγορᾶς) καὶ 185 (πωλήσεως). Ἐντὸς τῶν δύο πρώτων μηνῶν τοῦ 1933 τὸ εἰς ξένον συνάλλαγμα ἀπόθεμα τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος ηὐξήθη κατὰ 5 ἑκατ. δολλαρίων περίπου καὶ ἔκτοτε ἡ παλινόστησις τῶν ἑλληνικῶν κεφαλαίων, τὰ ὁποῖα εἶχον φυγαδευθῆ ἀθρόα ἀπὸ τοῦ 1931, προσέλαβε γενικώτερον χαρακτῆρα, ἐντεινομένη ὁλονὲν λόγῳ τῆς διατηρήσεως τῆς ἐσωτερικῆς ἀξίας τῆς δραχμῆς, εἰς ἐπίπεδον ἀνώτερον τῆς ἐξωτερικῆς της ἀξίας καὶ λόγῳ τῆς ἀνακτηθείσης ἐμπιστοσύνης πρὸς τὴν δραχμήν, εἰς τοῦτο δὲ συνετέλεσε βραδύτερον καὶ ἡ ὑποτίμησις τοῦ δολλαρίου καὶ ὁ φόβος ὑποτιμήσεως ἄλλων τινῶν ὑγιῶν ξένων νομισμάτων.

Μετὰ τὴν κατὰ Μάρτιον 1933 γενομένην ὑποτίμησιν τοῦ δολλαρίου ἐν Ἀμερικῇ, ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος διετήρησε τὴν ἐξωτερικὴν ἀξίαν τῆς δραχμῆς εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον, παρὰ τὴν ἀθρόαν προσφορὰν ξένου συναλλάγματος. Οὕτω τὸ ἑλβετικὸν φράγκον, τοῦ ὁποίου τὸ συνάλλαγμα ἐπωλεῖτο παρὰ τῆς Τραπέζης τῇ 31 Δεκεμβρίου 1932 ἀντὶ δραχ. 37.40, κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1933 ἐπωλεῖτο πρὸς 34.85 καὶ εἰς τὴν τιμὴν ταύτην περιστρέφεται σταθερῶς σχεδὸν ἐπὶ ἓν ἤδη ἔτος.

Τὸ χρηματιστήριον Ἀθηνῶν, τοῦ ὁποίου ἡ λειτουργία ἐπανελήφθη ἀπὸ τῆς 16 Δεκεμβρίου 1932, ἔδιδεν ἐλπίδας περὶ χρηματιστηριακῆς κινήσεως. Αἱ τιμαὶ τῶν ὁμολογιῶν τῶν εἰς δραχμὰς δανείων, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἐπηρεασθῆ ἐκ τῶν περὶ ἑνοποιήσεως καὶ νέας ἐλαττώσεως τοῦ τόκου αὐτῶν διαδόσεων καὶ εἶχον κατέλθει κάτω τῶν 70 % τῆς ὀνομαστικῆς των ἀξίας, ἤρξαντο βυθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον βελτιούμεναι. Ὁ ψυχολογικὸς παράγων ἰδίως ἐτονώθη διὰ τῆς καταβολῆς τοῦ τόκου 30 % ἐπὶ τῶν εἰς χρυσὸν δανείων καὶ ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως ὑγιεστέρων ἰδεῶν ὡς πρὸς τὴν τύχην τῶν εἰς δραχμὰς ἐσωτερικῶν δανείων καὶ βραδύτερον διὰ τῆς μειώσεως τοῦ τόκου τῆς προεξοφλήσεως ἀπὸ μὲν τῆς 6 Ἰουνίου 1933 ἀπὸ 9 εἰς 7 ½ καὶ εἶτα ἀπὸ τῆς 14 Ὀκτωβρίου 1933 εἰς 7 %. Ἡ πιστωτικὴ κυκλοφορία, ἥτις κατὰ Ἰανουάριον 1932 ἦτο 3.797 ἑκατομ. δραχ. καὶ κατὰ Μάρτιον 1932 (πρὸ τῆς ἄρσεως τῆς χρυσῆς βάσεως) ἦτο 3.909 ἑκατομ., εἶχεν ἀναβιβασθῆ κατὰ Δεκέμβριον 1932 εἰς 4.714 ἑκατομ., παρὰ τὴν κατὰ 137.7 % ἐν τῷ μεταξὺ ὕψωσιν τοῦ συναλλάγματος, ἡ δὲ συγκράτησις αὕτη τῆς κυκλοφορίας συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀνακοπὴν τῆς περαιτέρω ὑποτιμήσεως τῆς δραχμῆς. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ ἀγορᾷ, πρὸ τῆς κατ' Ἀπρίλιον 1932 ἐπισήμως γενομένης ἄρσεως τῆς χρυσῆς βάσεως, πτῶσις τῆς ἐξωτερικῆς ἀξίας τῆς δραχμῆς εἶχεν ἤδη ἐπιφέρει πρὸ τῆς ἄρσεως ταύτης ὕψωσιν τῶν τιμῶν, ἧς ἕνεκεν ἡ ἐσωτερικὴ ἀξία τῆς δραχμῆς ὑπελείπετο ἔκτοτε τῆς ἐξωτερικῆς της ἀξίας καὶ ἐπέτρεψεν ὥστε μετὰ τὴν ἄρσιν νὰ διατηρηθῇ καθ' ὅλον τὸ ἔτος 1933 ἡ ἐσωτερικὴ ἀξία τῆς δραχμῆς εἰς ἐπίπεδον ἀνώτερον τῆς ἐξωτερικῆς της ἀξίας. Ὁ μέσος ὅρος τῆς ἐτησίας κυκλοφορίας κατὰ τὰ τέσσαρα τελευταῖα ἔτη εἶναι ὁ ἑξῆς:

1929	δραχμαὶ	5.388	ἑκατομμύρια
1930	»	4.896	»
1931	»	4.285	»
1932	»	4.256	»

Κατὰ Δεκέμβριον 1933 ἡ κυκλοφορία ἀνήρχετο εἰς 5.448 ἑκατομ., ἔναντι 4.714 κυκλοφορίας τοῦ Δεκεμβρίου 1932.

Μετὰ τὰς ἐκλογὰς τῆς 5 Μαρτίου 1933 ἐσχηματίσθη ἡ κυβέρνησις τοῦ πρωθυπουργοῦ Π. Τσαλδάρη, μὲ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Σπῦρον Λοβέρδον καὶ ὑφυπουργὸν τὸν Μιχαὴλ Εὐλάμπιον καὶ τούτου παραιτηθέντος, κατὰ Δεκέμβριον 1933, τὸν Δ. Χέλμην. Ἡ βελτίωσις τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως ἐγίνετο ὁσημέραι μᾶλλον αἰσθητή. Ἐτόνωσεν αὐτὴν ἰσχυρῶς ἡ ἐξαιρετικῶς καλὴ ἐσοδεία τοῦ ἔτους τούτου, ἐκδήλωσις τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἡ καλὴ πορεία τῶν εἰσπράξεων τοῦ δημοσίου καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου 1933 ἀξιόλογος μεταστροφὴ τοῦ χρηματιστηρίου Ἀθηνῶν πρὸς ἀνατίμησιν σημαντικὴν τῶν ἐν αὐτῷ διαπραγματευομένων ἀξιῶν, καὶ ἰδίως τῶν ἐχουσῶν μεταβλητὸν εἰσόδημα. Ἡ ὑποτίμησις τοῦ δολλαρίου καὶ τῆς ἀγγλικῆς λίρας καὶ αἱ φῆμαι περὶ ἐνδεχομένης ὑποτιμήσεως καὶ τῶν ἄλλων χρυσῆς βάσεως ξένων νομισμάτων συνετέλεσαν σπουδαίως εἰς τὴν παλινόστησιν τῶν ἑλληνικῶν κεφαλαίων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ εἰς σημαντικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ μεταλλικοῦ ἀποθέματος τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος.

Κατ' Ἀπρίλιον 1933 ἡ κυβέρνησις παρεκάλεσε τὴν Κ.Τ.Ε. νὰ προβῇ εἰς ἔρευναν τῆς δημοσιονομικῆς καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος καὶ κατόπιν τούτου κατῆλθεν εἰς Ἀθήνας ἀποστολὴ τῆς δημοσιονομικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Κ.Τ.Ε., προέβη εἰς τὴν μελέτην τῆς καταστάσεως καὶ ὑπέβαλε τὴν ἔκθεσίν της. Ἀπὸ τῆς 6 μέχρι τῆς 14 Ἰουνίου 1933 συνῆλθεν ἐν Λονδίνῳ εἰς εἰδικὴν σύνοδον ἡ δημοσιονομικὴ ἐπιτροπή, ἵνα ἐξετάσῃ τὴν ἔκθεσιν καὶ ἀκούσῃ τὸν ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν Δημ. Μάξιμον καὶ τὸν ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν Σπ. Λοβέρδον, ἐπὶ τούτῳ μεταβάντας εἰς Λονδῖνον. Ἐκ τῆς ἐρεύνης ταύτης προέκυψεν ὅτι ἀποκλείεται ὁ ἐξωτερικὸς δανεισμὸς καὶ ὅτι ἐπιβάλλεται συντηρητικὴ πολιτικὴ ὡς πρὸς τὰς δημοσίας δαπάνας. Ἡ κυβέρνησις ἐδήλωσεν εἰς τὴν ἐπιτροπὴν ὅτι εἶναι ἀποφασισμένη νὰ ἐξασφαλίσῃ πραγματικὸν ἰσοζύγιον τοῦ προϋπολογισμοῦ, «ἀφοῦ προβλέψῃ διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ δημοσίου χρέους ἐν συνεννοήσει μετὰ τῶν πιστωτῶν της» καὶ περιέλαβεν εἰς τὰς δηλώσεις της τὰ φορολογικὰ μέτρα, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἐπιδιώξῃ τὴν ἐξασφάλισιν.

Κατ' Αὔγουστον 1933 ὁ διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος Ι. Δροσόπουλος διεπίστωσεν ὅτι «δύναται νὰ ὑπογραμμισθῇ μία σαφὴς τάσις ἐλαφρᾶς μέν, ἀλλὰ γενικῆς καὶ μεθοδοτικῆς βελτιώσεως τῆς οἰκονομικῆς μας καταστάσεως». Κατὰ Σεπτέμβριον, ἡ δημοσιονομικὴ ἐπιτροπὴ τῆς Κ.Τ.Ε. ἐν νεωτέρᾳ ἐκθέσει διαπιστοῖ βελτίωσιν τῆς δημοσιονομικῆς καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος. Ἡ βελτίωσις συνεχίζεται καὶ κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ 1934, ἔνδειξις δὲ σαφὴς αὐτῆς εἶναι ἡ κατάστασις τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος. Ὁ διοικητὴς τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος Ἐμμ. Τσουδερός, ἐκθέτων κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1934 εἰς τὴν συνέλευσιν τῶν μετόχων τῆς Τραπέζης τὰ πεπραγμένα τοῦ 1933, ἐξῆρε τὸ γεγονὸς ὅτι «ἡ ἀγοραστικὴ δύναμις τῆς δραχμῆς ἐν τῷ ἐσωτερικῷ εἶναι σημαντικῶς ἀνωτέρα τῆς ἐσωτερικῆς της ἀξίας», καὶ ὅταν ἀκόμη ἡ σύγκρισις γίνεται μὲ χώρας, εἰς ἃς προσφάτως ὑπετιμήθη τὸ νόμισμα, καίτοι ἡ δραχμὴ ἀπώλεσεν ἀπὸ τοῦ 1932 65 % περίπου τῆς εἰς χρυσὸν ἀξίας της, καὶ ἐτόνισε προσέτι ὅτι ἡ τράπεζα «ἠκολούθησε σταθερῶς τὴν πολιτικὴν τῆς εἰς αὐτούσιον χρυσὸν τροπῆς τῶν ἀποκτωμένων ἑκάστοτε διαθεσίμων εἰς ἐξωτερικὸν συνάλλαγμα», ἀπέκρουσε δὲ πᾶσαν περαιτέρω ὑποτίμησιν τῆς δραχμῆς. Ὁ διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης Ι. Δροσόπουλος, ὁμιλῶν πρὸς τοὺς μετόχους αὐτῆς κατὰ Μάρτιον 1934, ἀνεσκόπησε τὰ πεπραγμένα τοῦ λήξαντος ἔτους καὶ διεπίστωσεν ἐξ αὐτῶν τὴν ἐπιτευχθεῖσαν κατὰ τὸ 1933 βελτίωσιν τῆς καταστάσεως.

Τὰ ἐν κυκλοφορίᾳ γραμμάτια τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος ἀνήρχοντο τῇ 23 Μαρτίου 1924 εἰς 5.013 ἑκατομμύρια, ἔναντι κυκλοφορίας 4.068 ἑκατ. τῆς 23 Ἀπριλίου 1932, τὸ δὲ κάλυμμα ἀνεβιβάσθη ἀπὸ 1.497 ἑκατ., εἰς 4.513 ἑκατ., δηλονότι ἐπὶ πλέον κατὰ 3.016 ἑκατ., ἀντιστοιχοῦν ἐν σχέσει πρὸς τὴν πραγματικὴν κυκλοφορίαν εἰς ἀναλογίαν 90 %, ἐν σχέσει δὲ πρὸς τὴν δυναμικὴν κυκλοφορίαν εἰς ἀναλογίαν 40 8 %.

Αἱ μετὰ τῶν ξένων ὁμολογιούχων συνεννοήσεις τῆς κυβερνήσεως κατέληξαν εἰς τὴν κατὰ τὴν 16 Νοεμβρίου 1933 ὑπογραφὴν ἐν Λονδίνῳ τῆς συμφωνίας περὶ διακανονισμοῦ τῆς καταβολῆς τῶν τόκων τῶν εἰς χρυσὸν δανείων, διὰ μὲν τὸ 1933—1934 εἰς ποσοστὸν 27 ½ %, διὰ δὲ τὸ 1934—1935 εἰς 35 %. Αἱ ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν ἐπιτευχθεῖσαι αὐξήσεις φορολογιῶν, δικαιολογούμεναι ἐν μέρει ἐκ τῆς ἐλαττώσεως τῶν ἐξ εἰσαγωγικῶν τελῶν εἰσπράξεων, λόγῳ τοῦ περιορισμοῦ τῆς εἰσαγωγῆς, ὑπελογίσθησαν διὰ τὴν χρῆσιν 1934—1935 εἰς 500 ἑκατομ. δραχμῶν καὶ συνίστανται κυρίως εἰς τὴν ἐπιβολὴν τοῦ νέου φόρου κύκλου ἐργασιῶν, εἰς τὴν κατὰ δραχ. 36 ἀνὰ χιλιόγραμμον αὔξησιν τοῦ φόρου καταναλώσεως τοῦ καπνοῦ καὶ εἰς αὐξήσεις τινὰς τῶν ποσοστῶν τῆς φορολογίας τῶν καθαρῶν προσόδων. Ἀλλ' ἀντιστοίχως ηὔξησαν σημαντικῶς τὰ ἔξοδα, καὶ δὴ αἱ προσωπικαὶ ἀποδοχαὶ βουλευτῶν, γερουσιαστῶν, δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ στρατιωτικῶν. Αἱ δαπάναι τῶν νομοθετικῶν σωμάτων ἀνῆλθον ἀπὸ 46 648 ἑκατ. τοῦ προϋπολογισμοῦ 1933—1934 εἰς 71 ἑκατ. διὰ τὸ 1934—1935, αἱ δὲ αὐξήσεις τῶν μισθοδοσιῶν ἀπῄτησαν 460 ἑκατ. καὶ ἡ βελτίωσις τῶν συντάξεων ἕτερα 60 ἑκατ. Διετέθησαν ὅμως ἐκ τοῦ τακτικοῦ προϋπολογισμοῦ δι' ἐκτάκτους δαπάνας 415 ἑκατομ. διὰ παραγωγικὰ ἔργα καὶ τὴν ὁδοποιίαν καὶ 60 ἑκατ., διὰ στρατιωτικὰς προμηθείας, τὴν δημοσίαν ὑγείαν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν.

Γ. Ν. ΚΟΦΙΝΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Γενικὰ βοηθήματα.*— *Law Ed.*, «Ἔκθεσις περὶ τῆς οἰκονομικῆς καὶ χρηματιστικῆς θέσεως τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1893).— *Blaquière Ed.*, «The Greek Revolution, its origin and progress together with remarks on the religion, national character etc. in Greece» (London 1824).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Narrative of a second visit to Greece, including facts connected with the last days of Lord Byron, extracts from correspondance, official documents etc. London 1825).— *Bulwer H. L.*, «An autumn in Greece, comprising sketches of the character, customs and scenery of the country. In letters addressed to C. B. Sheridan» (London 1826).— *Palma Al.*, Greece vindicated in two letters, to which are added by the same author critical remarks on the works recently published on the same snbject by Bulwer. Emerson, Pecchio etc. (London 1826).— *Fabre Aug.*, «Histoire du siège de Missolonghi, avec des pièces justificatives» Paris 1827).— *Jourdain*, «Mémoires historiques et militaires sur les événements de Grèce depuis 1822 jusqu' au combat de Navarin (Paris 1828, τ. 2).— *Say J. B.*, «Catéchisme d' économie politique» (Paris 1815, στ' ἔκδ. 1881.— ἑλλην. μετάφρ. *Δ. Χρηστίδου*, Αἴγινα 1828).— *Droz F. X. J.*, L' économie politique» (Paris 1829, ἑλλην. μετάφρ. *Ἀθ. Πολυζωΐδου*, Ναύπλιον 1833).— *[Καποδίστρια Βιάρ.]*, «Renseignements sur la Grèce et l'administration du comte Capodistrias, par un témoin occulaire des faits qu' il rapporte» (Paris 1832).—*Thiersch*, «De l' état actuel de la Grèce» (Leipzig 1833).— *Maurer G. L.*, «Das griechische Volk (Heidelberg 1835—1836, τ. 3).— *Parish H. H.*, «The diplomatic history of the Greek monarchy from the Year 1830; showing the transfer to Russia of the mortgage held by British capitalists over its properties and revenues» (London 1838).— *Μαμούκη Ἀνδρ. Ζ.*, «Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, ἤτοι συλλογὴ τῶν περὶ τὴν ἀναγεννωμένην Ἑλλάδα πολιτευμάτων, νόμων καὶ ἄλλων ἐπισήμων πράξεων ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τέλους τοῦ 1852» (Ἀθῆναι 1839—1852, τ. 11).— *Strong*, «Greece as a Kingdom» (1840).— *Gordon Th.*, «History of the Greek Revolution» (London 1844, β' ἔκδ., τ. 2).— *Lecomte Cas.*, «Étude économique de la Grèce» (Paris 1847).— *Τρικούπη Σπ.*, «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» (Λονδῖνον 1853—1857, τ. 4, νεωτ. ἔκδ. Ἀθῆναι 1925—1926, τ. 8).— *About Ed.*, «La Grèce contemporaine» (Paris 1854, ι ἔκδ. 1890).— *Arghyropoulos P.*, «Deux mots sur les finances grecques pendant l' année 1855».— «General rapport of the Commission appointed in Athens to examine into the financial condition of Greece» (London 1860).— *Finlay G.*, «History of the Greek Revolution» (Edinburgh-London 1861, τ. 2, νεωτ. ἔκδ. ἐν «History of Greece» Oxford, τ. VI—VII/1877).— *Gervinus G. G.*, «Insurrection et régénération de la Grèce» (γαλλιστὶ ὑπὸ *J. F. Minssen* καὶ *Λ. Σγούτα* (Paris 1863 τ. 2, ἑλλ. μετάφρ. ὑπὸ *Ἰω. Περβάνογλου* «Ἱστορια τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος», Ἀθῆναι 1864—1865 τ. 2).— *Σούτζου Ἰ. Α.*, «Δοκίμιον περὶ οἰκονομικῶν μεταρρυθμίσεων (Ἀθῆναι 1863) — *Σοῦτζος Ἰω Α.*, «Δημοσιολογια» (Ἀθῆναι 1864, β' ἔκδ. 1880).— *Γούσιος Π.*, «Étude sur l' état financier de la Grèce, accompagnée d' une traduction du rapport de M.Jannopoulos, ministre des finances à S. M. le roi Georges» (Paris 1864).— *Σούτζου Ι. Α.*, Πλουτολογία (Ἀθῆναι 1868 τ. 2 β' ἔκδ. 1882).— *Mendelssohn-Bartholdy K.*, «Geschichte Griechenlands von der Eroberung Konstantinopels bis unseren Zeit» (1870—1874, τ. 2.— ἑλλ. μετ. *Ἀγγέλου Βλάχου*, Ἀθῆναι 1873—1876, τ. 2).— *Δραγούμη Ν.*, «Ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις» (Ἀθῆναι 1874, γ' ἔκδ. 1925, τ. 2). — *Σούτζου Ι. Α.*, «Πλουτολογικαὶ μελέται» Ἀθῆναι 1875). — *Θεοχάρης Η.*, *Κόλιας Γ.* καὶ *Νικολόπουλος Γ*, «Συλλογὴ ἐγκυκλίων κ.τ.λ. καὶ τῶν διὰ τούτων κοινοποιηθέντων νόμων καὶ βασ. διαταγμάτων τῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας 1833—1877» (Ἀθῆναι 1877—1882, τ. 4).— *Μωραϊτίνης Π. Α.*, «La Grèce telle qu' elle est» (Paris 1877).— *Ζωγράφος Ι. Σ.*, «Μελέται ἐπὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι δημοσιονομικῆς πολιτικῆς» (Ἀθῆναι 1883—1911).— *Gide Ch.*, «Principes d' économie politique» (Paris 1883, κγ' ἔκδ 1922.— ἑλλην. μετάφρ. *Σ. Κορώνη* «Γενικαὶ ἀρχαὶ πολιτικῆς οἰκονομίας Ἀθῆναι 1923—1924, τ. 2, καὶ *Ε. Ι. Τσουδεροῦ* «Πρῶται γνώσεις πολιτικῆς οἰκονομίας», Ἀθῆναι 1923).— *Βεργαρδάκη Α.*, «Περὶ τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐμπορίου (Ἀθῆναι 1885).— *Garnier C. J.*, «Traité des finances» (Paris 1862.— ἑλλην. μετάφρ. *Χ. Α. Ζάππα*, Βουκουρέστιον 1887). — *Cheston* «Greece in 1887» (London 1887, ἑλλην. μετάφρ. Ἀθῆναι 1888).— *Cossa L.*, «Primi elementi di economia politica» (Milano 1888 η' ἔκδ., ἑλλ. μετάφρ. *Κ. Παπακωνσταντίνου* «Πρῶτα στοιχεῖα τῆς δημοσίας οἰκονομίας μετὰ προλόγου ὑπὸ Α. Ἀνδρεάδου» Ἀθῆναι 1912).— *Thouvenel M.*, «La Grèce du roi Othon. Correspondance de M. T. avec sa famille et ses amis, recueillie et publiée» (Paris 1890).— *Καραπᾶνος Κ.* «Ἀγορεύσεις ἐπὶ τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν 1887—1894» (Ἀθῆναι 1890—1895, τ. 2).— *Κυριακίδης Ἐπ.* «Ἱστορία τοῦ συγχρόνου ἑλληνισμοῦ 1832—1892» (Ἀθῆναι 1892, τ. 2).— *Deschamps Gaston*, «La Grèce d aujourd hui» (Paris 1892).— *Γουναράκη Ν.*, «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας» Ἀθῆναι 1892—1895, τεύχη 2).— *Law E. F. G.* «Report on the present economical and financial position in Greece» (ἐν τοῖς ἐπισήμοις «Annual Series» no 1169 London 1893).— *Γεωργιάδης Δ.*, «La Grèce économique et financière en 1893. Réponse à M. Law» (Paris 1893).— *Καζάζη Ν.*, «Γενικαὶ ἀρχαὶ πολιτικῆς οἰκονομίας» (Ἀθῆναι 1894).— *Καμπούρογλου Δ. Γρ.*, «Ἱστορικὸν ἀρχεῖον Ρώμα» (Ἀθῆναι 1901).— *Παναγιωτίδου Ἀ.*, «Τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν πεντηκονταετιαν 1851—1900 (Ἀθῆναι 1901).— *Βαλαωρίτου Ἰ. Α.*, «Ἱστορία τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης» (Ἀθῆναι 1902).—*Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «The currant crisis in Greece» (London 1905).— *Théry Ed.*, «La Grèce actuelle au point de vue économique et financier» (Paris 1905).— *Ἀνδρεάδου Ἀ.*, «Παραδόσεις περὶ δημοσίων δαπανῶν» ἔκδοσις Μανιαβίνη, Ἀθῆναι 1907.— *Καράλη Παντιᾶ Μ.*, «Δημοσιονομικαὶ μελέται» (Ἀθῆναι 1907).— *Κουτούπη Θαλῆ*, «Οἰκονομικὴ τῶν Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι 1908).— *Παπαναστασίου Α.*, «Μεθοδολογικὰ προβλήματα τῆς οἰκονομικῆς» ἐν «Ἐπιθ. κοινωνικῶν καὶ νομικῶν ἐπιστημῶν» τόμ. Α' 1908).— *Συγγροῦ Ἀνδρέου*, «Ἀπομνημονεύματα» (Ἀθῆναι 1908, τ. 3).— *Γεωργιάδης Δ.*, «La crise hellénique et les moyens d' y remédier» (Paris 1909).— *Mouy*, «Souvenir d'un diplomate» (ἐν τῇ «Revue des deux Mondes» 1909).—*Μουρίκη Γ.*, «Στοιχεῖα οἰκονομικῆς» (Ἀθῆναι 1911).—*Κριεζῆ Α.*, «Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ὕδρας ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» (Ἀθῆναι 1911).— *Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «L'administration financière de Jean Capodistrias, 1828—1831» (ἐν «Le mouvement économique», Bucarest XIII/1911).—*Beaumont H. D.*, «Report on the finances of Greece for the years 1912—1913» (ἐν τοῖς ἐπισήμοις «Annual Series» No5,224 London 1913).—*Martin P.*, «Greece

Digitized by Google

in the tweentieth Century» (London 1913.—Ἀνδρεάδης Α. Μ., «Δημοσία οἰκονομία καὶ στατιστικὴ κατὰ τὰς αὐθεντικὰς παραδόσεις κ.τ.λ.» ('Αθῆναι, ἔκδ. Χρ. Δαμίρη. Πλεῖσται ἐπανεκδόσεις ὑπὸ Χρ. Δαδᾶ).—Γεωργαντᾶς Β. Δ., «Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ καὶ ἡ ἑλληνικὴ νομοθεσία κατὰ Gaston Jèse» ('Αθῆναι 1914—1916, τ. 3).— Ἀνδρεάδης Α. Μ., «Les finances de la Grèce» (ἐν «Journal des économistes», Paris 74/1915).—Εὐταξίου Αθ., «Τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα καὶ τὸ ἐθνικὸν μέλλον» ('Αθῆναι 1915).—Δοβέρδου Σπ., «Ὁ πόλεμος καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐπέμβασις τοῦ κράτους» ('Αθῆναι 1915).—Lefeuvre—Méaulle, «La Grèce économique et financière» (Paris 1916).— «Ἑλληνικὴ ἑταιρεία πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ στατιστικῆς. Πρακτικὰ τῶν συζητήσεων τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ στατιστικῆς» ('Αθῆναι 1916).—Zapeltoni F., «La Grecia finanziaria ed economica» (Roma 1917)—Φιλαρέτου Κλεισθ., «Ἡ ἐμψύχωσις τῆς Ἐθνικῆς βιομηχανίας ἐν Ἑλλάδι» 'Αθῆναι 1917).—Τσαγγάρη Ι. Σ., «Συμβολὴ εἰς τὴν δημοσιονομικὴν ἱστορίαν τῆς ἐπαναστάσεως» ('Αθῆναι 1917, ἔκδ. Φροντιστηρίου δημοσίας οἰκονομίας καὶ στατιστικῆς'.— Ἀνδρεάδου Α. Μ., «Σύστημα δημοσίας οἰκονομίας. Τόμ Α'. Μέρος Α'. Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας ἀπὸ τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων μέχρι τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου» ('Αθῆναι 1918).— Gide Ch., «Cours d'économie politique» (Paris δ' ἔκδ. 1918.—ἑλλ. μετάφρ. Σ. Κροκιδᾶ, «Μαθήματα πολιτικῆς οἰκονομίας» 'Αθῆναι 1911 τ. 2).—Κορώνη Σπυρ. Β., «Πολιτικὴ οἰκονομία καὶ τεχνικαὶ ἐπιστῆμαι» ('Ανατύπωσις ἐκ τοῦ «Ν. Αἰῶνος», τεύχ. 39—40 τοῦ 1918, 'Αθῆναι 1918).—Ἀνδρεάδης Α. Μ., «Les progrès économiques de la Grèce depuis 40 ans» (ἐν «Journal des Économistes» 15 janv. et 15 févr. 1919).—Δεκαζᾶ Θ. Γ., «Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν πόλεμον» ('Αθῆναι 1919).—Ζωγράφου Ι. Σ., «Μελέται δημοσιονομικῆς πολιτικῆς ἐν Ἑλλάδι. Περὶ τῆς μεταπολεμικῆς δημοσιονομίας ἡμῶν» ('Αθῆναι 1919).—Τσουδεροῦ Ε., «Le relèvement économique de la Grèce» (Paris 1920).—Ζωγράφου Δ., «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς Γεωργίας» ('Αθῆναι 1921—1923 τ. 3).—«Ministère des Finances. Réformes de finances en Grèce 1917—1920».—Διομήδους 'Αλ. Ν., «Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑλλάδος πρὸ καὶ μετὰ τὴν 1ην Νοεμβρίου 1920» ('Αθῆναι 1922).—Κοφινᾶ Γ. Ν., «Τὸ οἰκονομικὸν ἔργον τῆς ἐπαναστάσεως» ('Αθῆναι 1923).—'Ανδρεάδης Α. Μ., «La marine marchande grecque pendant et après la guerre mondiale» (Bruxelles 1923, ἐκ τῆς «Revue économique internationale» Αὐγ. 1923).—«La Grèce économique et financière» (ἔκδ. τῆς «Revue des Balkans» Paris 1923).— Conrad J. E., «Grundriss zum Studium der politischen Oekonomie (Jena 1896—1900.—ἑλλην. μετάφρ. Β. Σ. Καλκάνη καὶ Χ. Ν. 'Αγ. λλοπούλου, «Στοιχεῖα πολιτικῆς οἰκονομίας» ('Αθῆναι 1924).—Εὐλαμπίου Μ., «The National bank of Greece» ('Αθῆναι 1924).—Πρωτεκδίκου Δ., «Greece economic and financial» (London 1924).—Ἀνδρεάδου Α. Μ., «Μαθήματα δημοσίας οἰκονομίας» ('Αθῆναι 1925, τ. 2).—Δόριζα Μ. «The foreign trade of Greece» (Philadelphia 1925).—'Ανδρεάδου 'Α. Μ., «Les finances de la Grèce» (ἐν τῇ «Revue de Sc. Polit.» juillet—sept. 1925).—Ζωγράφου 'Ιω. Σ, «Δημοσιονομικαὶ μελέται» ('Αθῆναι 1925—1926, τ. 3, ἔκδ. β').—Αναζηροπούλου Σ. Ε., «Δημοσιονομικὴ ἐπισκόπησις τῆς Ἑλλάδος 1821—1926» ('Αθῆναι 1926).—Ἀνδρεάδου Α. Μ., «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας» ('Αθῆναι 1926, 1928 καὶ 1930).—Χατζηκυριάκου Α. Ν. «Βιομηχανικὴ πολιτικὴ» (1926).—Καλιτσουνάκι Δ., «Πολιτικὴ ἐπιστήμη» ('Αθῆναι 1926).—Πεσματζόγλου Γ., «Ἡ οἰκονομικὴ κρίσις» (1926).—Στεφανίδου Κ., «Οἰκονομικαὶ μελέται ('Αθῆναι 1926).—Struppkarl, «L'intervention en matière fiscale» (Paris 1926).—Τουρνάκη 'Ιω. Ε., «Οἰκονομικὴ πολιτική. Τόμ. Α., Ἐξωτερικὴ ἐμπορικὴ πολιτικὴ» ('Αθῆναι 1926—1927).—Ζολώτα Ξ., «Ἡ Ἑλλὰς εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐκβιομηχανίσεως» ('Αθῆναι 1926 καὶ γερμανιστὶ Leipzig 1926).—Chapulsat E., «La restauration hellénique» (Athènes 1927).—Καψάλη Θ., «La balance des comptes de la Grèce» (Lausanne 1927).—Ρεδιάδου Π. Δ., «Θεωρία τῆς δημοσίας οἰκονομίας» ('Αθῆναι 1927).—Πεσματζόγλου Γ., «Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ 1927—1928» ('Αθῆναι 1928).—Ἀνδρεάδου Α. Μ., «Σύστημα ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας» ('Αθῆναι 1928).—Στράγου Α., «Les finances de guerre de Grèce depuis 1912 à 1923» (Strasbourg 1928).—Τανιαλίδου Δ. Α., «Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ ἐπὶ δικτατορίας Παγκάλου» ('Αθῆναι 1928).—Ἀνδρεάδου Α. Μ., «Les finances de guerre en Grèce» (Paris 1929, ἔκδοσις ἱδρύματος Carnegie) —Ἀνδρεάδου Α. Μ., «Les finances de la Grèce depuis le rétablissement d'un état grec jusqu' à ce jour» (παράρτημα τοῦ «Bulletin économique et financier de la Banque d'Athènes», 1929 Μάϊος). Χαριτάκης Γ., «Κοινωνικὴ οἰκονομία» ('Αθῆναι 1929, λιθόγραφος).—Δερτιλῆ Π. Β., «La reconstruction financière de la Grèce et la Société des Nations» (Paris 1929).—Καλιτσουνάκι Δ., «Δημόσια οἰκονομικὰ» ('Αθῆναι 1929).—Κοτρόζου 'Αγ. Κ., «Δημοσιονομικαὶ μελέται» ('Αθῆναι 1929).—Ζολώτα Ξ., «Νεώτεραι τάσεις τῆς θεωρητικῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας. Αἱ οἰκονομικαὶ κρίσεις» ('Αθῆναι 1929).—Καλιτσουνάκι Δ., «Οἰκονομικὴ πρόγνωσις. Ὁ ρυθμὸς ἐν τῇ οἰκονομίᾳ ('Αθῆναι 1930).—Gide Ch. καὶ Rist Ch., «Ἱστορία τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν ἀπὸ τῶν φυσιοκρατῶν μέχρι σήμερον» ('Αθῆναι 1930 τ. 2, μετ. Ν. Β. Πετσέλη).—Παπασπυροπούλου Β. Σ., «Πολιτικὴ οἰκονομία κατὰ τὰς αὐθεντικὰς παραδόσεις τοῦ καθηγητοῦ Κυρ. Βαρβαρέσου» ('Αθῆναι 1930).—Ρεδιάδου Π., «Ὁ ἐθνικὸς πλοῦτος καὶ τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ ἔτος 1929» (ἐν «Πλούτῳ» 1930).—Ἀνδρεάδου Α., Χαριτάκη Γ., Καλιτσουνάκι Δ., Κορώνη Σ., Πάλλη Α. καὶ Σιμωνίδου Β., «Les effets économiques et sociaux de la guerre en Grèce» (Paris 1931, ἔκδ. ἱδρύματος Carnegie»).—Βογιατζόγλου Α., «Contribution à l'étude de l'Économie Rurale en Grèce (Paris 1931).—Νικολαΐδου Γ. Α., «Δύο διαλέξεις περὶ τῆς διεθνοῦς οἰκονομικῆς κρίσεως καὶ περὶ τῆς Ἑλλάδος ἐν τῇ Παγευρώπῃ» ('Αθῆναι 1931).—Σφυρῆ Κ. Δ., «Ὑπὸ ποίας προϋποθέσεις ἡ Ἑλλὰς εἶναι βιώσιμος» ('Αθῆναι 1931).—Ἀνδρεάδης Α. Μ., «Geschichte der Griechischen Staats—Wirtschaft» (München I/1931).—Φιλαρέτου Δημ. Ν., «Διὰ τοῦ καπνοῦ ἡ ἀνασταθεροποίησις τῶν ἑλληνικῶν οἰκονομικῶν» 'Αθῆναι 1932.—Σπουργίτη Α. Ν., «Γενικὴ ἰδιωτικὴ οἰκονομικὴ» ('Αθῆναι 1932).—Σταματιάδου Γ., «Ἐγχειρίδιον πολιτικῆς οἰκονομίας (θεωρητικῆς κοινωνικῆς οἰκονομικῆς) ἐπὶ τῇ βάσει πανεπιστημιακῶν παραδόσεων τοῦ καθηγητοῦ Ξ. Ζολώτα» (1932).—Μουσμούτη Ν. Δ., Τὸ οἰκονομικὸν βαρόμετρον τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ 1924—1933, πίναξ διαγραμματικὸς εἰς τὴν ἑλληνικήν, ἀγγλικήν, γερμανικὴν καὶ γαλλικὴν» ('Αθῆναι 1933).—'Ανδρέου 'Αποστόλου Ι., Ἡ ἐξωτερικὴ καὶ ἐμπορικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος 1830—1933» ('Αθῆναι 1933).—«Τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον τῆς Ἑλλάδος καὶ αἱ συμβάσεις ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων» ('Αθῆναι 1931, ἔκδ. Ἀνωτάτου οἰκονομικοῦ συμβουλίου).—Βεζανῆ Δημ. Σ., «Πολιτικὴ καὶ οἰκονομία» ('Αθῆναι 1933).—Codresco H., «Conditions sur les échanges économiques interbalkaniques» (ἐν τῇ «Revue des Balkans», Athènes 1933).—Δερτιλῆ Παναγ. Β., «Τὸ Ἰσοζύγιον τῶν λογαριασμῶν τῆς Ἑλλάδος (ἐν «Ἀρχείῳ οἰκον. καὶ κοινων. ἐπιστημῶν» τόμ. ΙΓ/1933).—Διομήδης 'Αλ., «Τὰ καθολικὰ φαινόμενα τῆς κρίσεως καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτῶν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἰδιωτικῶν καὶ δημοσίων οἰκονομικῶν» (ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Τεχνικοῦ ἐπιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδος «Ἡ οἰκονομικὴ ἔρευνα τῶν μεγάλων τεχνικῶν ζητημάτων», 'Αθῆναι 1933).—Κωστοπούλου Σ., «Τὰ παραγωγικὰ ἔργα ἀπὸ ἀπόψεως προϋπολογισμοῦ καὶ ἐθνικῆς οἰκονομίας» (αὐτόθι).—Πεσματζόγλου Γ. «Τὰ παραγωγικὰ ἔργα, ἡ χρηματοδότησις καὶ ἡ ἐκμετάλλευσις αὐτῶν» (αὐτόθι).—Γοργοράπτη Γ. Χ., «Ὀργανισμὸς τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν κλπ.» ('Αθῆναι 1933).—Κουτούπη Θ., «Πολιτικὴ οἰκονομία» ('Αθῆναι 1933, τ. 2).—Κυριακοῦ Γ. Α., «Ἡ γεωργικὴ πολιτικὴ ('Αθῆναι 1933).—Μαγκάκη 'Αντ. Γ., «Ἐγχειρίδιον πολιτικῆς οἰκονομίας» ('Αθῆναι 1933, ἔκδ. γ).— Μπερνάρη 'Αντ., «Ἡ διάρθρωσις καὶ αἱ προσπάθειαι προσαρμογῆς τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας» ('Αθῆναι 1933).—Οἰκονόμου Γ., «Ἡ παγκόσμιος οἰκονομικὴ κρίσις» ('Αλεξάνδρεια 1933).—[Πρβλ. ἔτι τὰς ἐτησίας ἐκθέσεις, ἀπολογισμοὺς κλπ. τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, 'Αγροτικῆς Τραπέζης, κ. ἄ. Ἐπίσης τὴν σειρὰν τῆς νομολογίας τοῦ συμβουλίου ἐπικρατείας (1928 κ.ἑ.) καὶ τὴν σειρὰν τῶν ἐγκυκλίων τῆς γενικῆς διευθύνσεως τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν.]

Τύπος.—«Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως» (1833 κ.ἑ., ἧς προγενέστερα συμπληρώματα εἶναι ὁ «Φίλος τοῦ νόμου» 1824—1825, ἡ «Γενικὴ ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος» —1832 καὶ ἡ «Ἐθνικὴ ἐφημερὶς» — 1833).— «Οἰκονομικὴ ἐπιθεώρησις» ('Αθῆναι 1873—1890).— «Οἰκονομικὰ Χρονικὰ» (Γ. Π. Τσακίρη, 'Αθῆναι 1874—1875, β περίοδος 1882 κ.ἑ.).— «Οἰκονομικὴ ἐπιθεώρησις» ('Αρ. Οἰκονόμου, 'Αθῆναι 1874—1884).—«Οἰκονομικὴ Ἑλλὰς» (Κατσελίδου, 'Αθῆναι 1903 κ.ἑ.).—«Μέτοχος» (Σ. Φούντη, 'Αθῆναι 1908-1917).— «Ἐπιθεώρησις κοινωνικῶν καὶ νομικῶν ἐπιστημῶν» ('Αθῆναι 1908) καὶ «Ἐπιθεώρησις κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν» ('Αθῆναι 1916).— «Δύναμις» (Α. Χ. Μοσχονᾶ, 'Αθῆναι 1909—1910).—«Ἐπετηρὶς τοῦ χρηματιστηρίου 'Αθηνῶν» 'Αθῆναι 1911, 1916—1917, 1925, 1929 κ.ἑ.).— «Πλοῦτος» (Κ. Δαυλάκου, 'Αθῆναι 1914 κ.ἑ.).— «Δελτίον ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας» ('Αθῆναι 1914).— «Τὰ οἰκονομικὰ χρονικὰ» Δ. Μακκᾶ, 'Αθῆναι 1916—1922).— «Νεοελληνικὴ ἐπιθεώρησις» Δ. Πουρνάρα, 'Αθῆναι 1917—1920).— «Ἡ ἐμπορεία» (Μ. Φρονίμου, 'Αθῆναι 1919 κ.ἑ.).— «Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν—Ἐπετηρὶς τοῦ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ὑπουργείου καὶ τῶν εἰς τὴν ἁρμοδιότητα αὐτοῦ ὑπαγομένων ἐν γένει ἀρχῶν» ('Αθῆναι 1919).— «Δελτίον τοῦ ἐμπορικοῦ καὶ βιομηχανικοῦ ἐπιμελητηρίου 'Αθηνῶν» καὶ «—Πειραιῶς» (ἀμφότερα ἀπὸ τοῦ 1920.— «Ἀρχεῖον οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» ('Αθῆναι 1921 κ.ἑ.).— «Ἐπιθεώρησις τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως» ('Αθῆναι 1922 κ.ἑ.).— «Bulletin financier» (Τραπέζης 'Αθηνῶν, 1922 κ.ἑ.).— «Μηνιαία οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐπιθεώρησις τῆς Ἑλλάδος» ('Αθῆναι 1924 κ.ἑ.).— «Οἰκονομικὸς ταχυδρόμος» (ἔκδ. «Ἐλευθέρου Βήματος», 'Αθῆναι 1926 κ.ἑ.).— «Οἰκονομολόγος 'Αθηνῶν» ('Αθῆναι 1926 κ.ἑ.).— «Ἐργασία» ('Αθῆναι 1928 καὶ ἐφεξῆς).— «Πειθαρχία» (Γ. Λύχνου, 'Αθῆναι 1929—1931).—«Ἐπετηρὶς τῆς Ἀνωτάτης σχολῆς οἰκονομικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιστημῶν» ('Αθῆναι 1929 κ.ἑ.)— «Οἰκονομικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος» (ἐκδιδομένη ὑπὸ Γ. Χαριτάκη, Α. Καλιαβᾶ καὶ Ν. Μικέλη χορηγίᾳ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, 'Αθῆναι 1929 κ.ἑ.).— «Μηνιαῖον στατιστικὸν δελτίον» (Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, 'Αθῆναι 1929 κ.ἑ.).— «Μηνιαῖον δελτίον» (Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος 1930 κ.ἑ., ἀπὸ τοῦ 1933 τριμηνιαῖον).— «Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος» (Γενικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, 'Αθῆναι 1930 κ.ἑ.— Πρβλ. καὶ τὰ ἐν αὐτῇ μνημονευόμενα λοιπὰ δημοσιεύματα τῆς αὐτῆς ὑπηρεσίας) — «Ἐπιθεώρησις κοινωνικῆς καὶ δημοσίας οἰκονομίας» ('Αθῆναι 1932 κ.ἑ.).— «Ἑλλάς, γραφικὴ παράστασις τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἐξελίξεως» (Ἀνωτάτης σχολῆς οἰκονομικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιστημῶν, 'Αθῆναι 1933 κ.ἑ.).— «Ἐφημερὶς τῶν συζητήσεων τῆς βουλῆς» καὶ τὸ παράρτημα αὐτῆς.

Εἰδικὰ βοηθήματα.— Bayard Vill., «An exposition of the conduct of the two houses of G. G. and S. Howland and Le Roy, Bayard and Co, in relation to the two frigates Liberator and Hope. In answer to a Narrative on that subjet by Mr. Alexander Contostavlos» (New York 1926).— Duer F. καὶ Sedguick R., «An examination of the controversies between the Greek Deputies and two mercantile houses of New-York» (New York 1826).— Κοντόσταυλος Α., «A narrative of the material facts in relation with the building of the two frigates» (New York 1826.— β' ἔκδ. with a postcriptum by R. Sedgwick 1826).— Palma Al. «Report on the building of the two frigates» (ἐν τῷ «Times» τῆς 12 Σεπτ. 1826).— Sedgwich H. D., «Refutation of the reasons assigned by the arbitrators for their award in the case of the two Greek Frigates» (New York 1826).— Sedgwich H. D., «A vindication of the conduct and character of Henry D. Sedgwich against certain charges made by the honourable Jonas Pratt» (New York 1826, β' ἔκδ.).—«Report of the evidence and reasons of the award between F. Orlandos and A. Louriottis deputies on one part and G. G. and S. Howland on the other part by the Arbitrators» (New York 1826).— Κοντόσταυλος Α., «Τὰ περὶ τῶν ἐν Ἀμερικῇ ναυπηγηθεισῶν φρεγατῶν» ('Αθῆναι 1855).— Haleswood Ed., «A letter to his Excellency A. Coumoundouros, Minister of finance in Greece» (27 Αὐγούστου 1858).— 'Ορλάνδου 'Αν., «Ναυτικὰ ('Αθῆναι 1869, τ. 2).— Σούτζου 'Ι. Α., «Ἀθηναίων πολιτεία. Οἰκονομικὸς βίος καὶ δημοσιολογία τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων» ('Ανεδημοσιεύθη ἐν «Πλουτολογικαῖς μελέταις» τοῦ ἰδίου, 'Αθῆναι 1874).— Γενναδίου 'Ι., «Ἔκθεσις 17/29 Δεκεμβρίου 1875».— Βικέλα Δ., «Le philhellénisme en France» (Paris 1891). — Παπαμιχαλοπούλου Κ., «Λόγος περὶ τοῦ σταφιδικοῦ ζητήματος» ('Αθῆναι 1893.— Κοφινᾶ Γ. Ν., «Μελέται περὶ δασῶν» ('Αθῆναι 1895). — Φλογαΐτου Θ., «Νομοθετικαὶ μεταρρυθμίσεις» ('Αθῆναι 1897).—Κοφινᾶ Γ. Ν., «Τὸ ἔργον τῆς δασονομικῆς ὑπηρεσίας» ('Αθῆναι 1898).—Καρούσου Κ. Δ., «Μελέτη περὶ κτηματολογίου» ('Αθῆναι 1898).—Βερναρδάκη Α. Ν., «Τί ἐστοίχισεν ὁ πόλεμος;» ('Αθῆναι 1898).—Βουρλούμη Δ., «The overproduction of currants» (ἐν τῷ «Economic journal» déc. 1899).—Ἀρβανιτοπούλου 'Απ., «Ζητήματα τοῦ ἀττικοῦ δικαίου» ('Αθῆναι 1900).—Ἐλευθεροπούλου Α., «Wirtschaft und Philosophie» Berlin 1900—1901).—Ζέγγελη 'Ηλία, «Οἰκονομία ἐνιαυτοῦ» (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Ἐπετηρίδος τοῦ Παρνασσοῦ», 'Αθῆναι 1902).—Ἀνδρεάδου 'Α., «Ὁ λόρδος Σαλισβουρῆ καὶ τὸ Ἀνατολικὸν ζήτημα» ('Αθῆναι 1904).—Ἀνδρεάδου Α. Μ., «Les forêts grecques. Étude économique et financière» (Bucarest 1905, ἐκ τῆς ἐπιθεωρ. «Le mouvement économique»).—Ἀνδρεάδου Α. Μ., «Τὰ ἑλληνικὰ ταχυδρομεῖα πρὸ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ γραμματοσήμου, 1829—1831» 'Αθῆναι 1906, ἐκ τῶν «Παναθηναίων»).—Τριανταφυλλίδου Σοφ., «Οἱ κολλῆγοι τῆς Θεσσαλίας. Μελέτη περὶ μορτῆς» (Βόλος 1906).—Βλαβιανοῦ Σ. Γ., «Ὁ ἀλκοολισμὸς καὶ αἱ ὀλέθριαι αὐτοῦ συνέπειαι» (ἀπόσπασμα «Ψυχιατρικῆς καὶ νευρολογικῆς ἐπιθεωρήσεως» Δεκεμβρίου 1907)—Ἀναστασιάδου 'Ηλία Κ., «Πραγματεία περὶ ἀποθετηρίων καὶ ἐνεχυρογράφων, ἤτοι ἑρμηνεία τοῦ νόμου περὶ γενικῶν ἀποθηκῶν» (1907)—Ἀνδρεάδου Α., «Περὶ ἀπογραφῆς» ('Αθῆναι 1908).—Ἀνδρεάδου Α. Μ., «Ἡ κατανομὴ τοῦ πλούτου καὶ τοῦ εἰσοδήματος ἐν Ἀγγλίᾳ» (ἐν «Οἰκον. Χρονικοῖς» 'Αθηνῶν τῆς 29 Νοεμβρίου 1908).—Ἀνδρεάδου 'Α. Μ., «Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Βυζαντίου» (εἰς Α' τόμον, α' τεῦχ. 1908 τῆς «Ἐπιθεωρήσεως τῶν κοινωνικῶν καὶ νομικῶν ἐπιστημῶν»). —Διομήδους 'Αλ. «Ἡ συνδιάσκεψις τῆς Χάγης» ('Αθῆναι 1908).— Ἀνδρεάδου Α., «Περὶ τῶν διαφόρων ἐν ταῖς Ἡνωμέναις Πολιτείαις παροικιῶν» (ἐν τῷ «Bulletin d'Orient», 1909, γαλλιστί).—Ἀνδρεάδου 'Α. Μ., «La crise de surproduction des raisins de Corinthe» (1909).—Ἀνδρεάδου Α. Μ., «Τὰ ἐπὶ τουρκοκρατίας οἰκονομικὰ» (ἐν «Παναθηναίοις» 1909).—Ἀνδρεάδου Α., «Un coup d'oeil sur les finances serbes. Leur présent et leur avenir» (Bruxelles, ἄνευ ἔτους).—Παπαηλιοῦ 'Ηλ., «Ὁ καπνὸς» ('Αθῆναι 1909).—Στρεῖτ Γ., «Ἡ δευτέρα συνδιάσκεψις τῆς Χάγης» ('Αθῆναι 1909.—Ἀνδρεάδου Α., «Ὁ Γλάδστων οἰκονομολόγος» ('Αθῆναι 1910).—Τοῦ αὐτοῦ, «L'administration financière de la Grèce sous la domination turque» (Paris 1910).—Τοῦ αὐτοῦ, «Ἡ δημοσία οἰκονομία, αἱ διεθνεῖς οἰκονομικαὶ ἐπεμβάσεις καὶ ἡ θεωρία τοῦ Δράγου» 'Αθῆναι, ἄνευ ἔτους).—Βαλαωρίτου 'Ιω., «Τὸ ἄρτιον» («Ἀκρόπολις τῆς 1 Ἀπριλίου 1910).—Βλαβιανοῦ Σ., «L'alcoolisme» (Athènes 1910).—Χατζηγιάννη Δ. Α., «Τὸ ἀγροτικὸν πρόβλημα τῆς Θεσσαλίας. Γένεσις, ἀνέλιξις καὶ λύσις αὐτοῦ» ('Αθῆναι 1910).—Παπαβασιλείου Σ., «Τὸ σμυριδικὸν ζήτημα» ('Αθῆναι 1910).— Ἀναστασιάδου 'Ηλία, «Αἰτιολογικὴ ἔκθεσις περὶ διοικήσεως κτημάτων τοῦ κράτους» ('Αθῆναι 1911).— Κυριακοῦ Γ., «Τὸ οἰκονομικὸν ἔργον τῆς Προνομιούχου ἑταιρείας τῆς σταφίδος (Ἑνιαίας)» ('Αθῆναι 1911).—Ζωγράφου Γ. Χρηστάκη, «Τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα ἐν Θεσσαλίᾳ» ('Αθῆναι 1911).— Ἀνδρεάδου Α. Μ., «Les idées financières de l'abbé de Saint-Pierre» (ἀπόσπασμα ἐκ τῆς «Revue de Science et de Législation financière» No 4 Octobre-Décembre 1912).—Τοῦ αὐτοῦ, «Ali pacha économiste et financier» (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Revue des Études Grecques» Nbe—Dbre 1912).— Βαρβαρέσου Κ., «Ἡ θεωρία τοῦ πληθυσμοῦ» ('Αθῆναι 1912) — Μεταξᾶ Δ. Γ., «Αἱ καταθέσεις» ('Αθῆναι 1912).— Σταυριδάκη 'Ι., «Μινωϊκὴ δημοσία οἰκονομία» ('Ηράκλειον 1912).— Τσοποτοῦ, «Γῆ καὶ γεωργοὶ ἐν Θεσσαλίᾳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Βόλος 1912).— Ζωγράφου Κωνστ. Ι., «Ὑπόμνημα περὶ τῶν θεσσαλικῶν ζητημάτων» ('Αθῆναι 1912) — «Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν. Συλλογὴ συμβάσεων καὶ συμφωνιῶν» ('Αθῆναι 1912) — Ἀνδρεάδου Α. Μ., «La marine marchande grecque (1913). — Δεκάζου Π. Α., «Ἡ Νάουσα τῆς Μακεδονίας. Οἰκονομολογικὴ μελέτη» ('Αθῆναι 1913).— Ζωγράφου Ι. Σ., «Μελέται δημοσιονομικῆς πολιτικῆς ἐν Ἑλλάδι. Περὶ ἀνωνύμων ἑταιρειῶν ὑπὸ οἰκονομικὴν ἔποψιν» ('Αθῆναι 1913) — Ἀναστασιάδου 'Ηλ., «Ἔκθεσις περὶ διαφόρων δημοσιονομικῶν ζητημάτων Βοσνίας κλπ.» ('Αθῆναι 1914) — Ἀνδρεάδου 'Α. Μ., «Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ βενετοκρατίας» ('Αθῆναι 1914, τ. 2).— Δεκάζου Π. Α., «Αἱ γεωργικαὶ σχέσεις τῆς Μακεδονίας» ('Αθῆναι 1914).— Σπουργίτου Γ. Α., «Αἱ τράπεζαι ἐν τῇ ἀρχαιότητι» (ἐν τῷ «Μηνύτορι 'Αθηνῶν» 'Ιουν. — Αὐγ. 1914.— Ἀνδρεάδου 'Α., «Περὶ τῶν δημοσιονομικῶν θεωριῶν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῆς σχολῆς αὐτοῦ» (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Ἐπετηρίδος τοῦ πανεπιστημίου» τοῦ 1915).— Τοῦ αὐτοῦ, «Περὶ δημοσίας οἰκονομίας τῶν Σπαρτιατῶν» ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Ἐπετηρίδος τοῦ Παρνασσοῦ», 'Αθῆναι 1915).— Γεωργιάδου Α., «La Grecia ed i cambi esteri» (ἐν τῇ «Riforma sociale» 1915 καὶ 1917).— Ἀναστασιάδου Στεφ. Κ., «Ἐνίσχυσις τῆς ἀγροτικῆς πίστεως διὰ τῶν ἀγροτικῶν ἐνεχυρογράφων (Warrants agricoles)» (Βόλος 1916).— Ἀγνίδου Νικ., «Mohammedan theories of finances» (New York 1916). — Γαρδίκα Γ. Κ., «Σῖτος, σιτοδεία πάλαι καὶ νῦν» (ἐν ἐπιφυλλ. ἐφημ. «'Αθῆναι» φυλλ. 24 'Ιαν. 1916 κ.ἑ.).—Κολυβᾶ Ν., «Περὶ τῶν ἐθνικῶν κτημάτων κατὰ τὴν ἐπανάστασιν» ('Αθῆναι 1917).—Βλαχογιάννη Ι., «Τὰ πρῶτα ταχυδρομεῖα. Α' 1821—1827» ('Αθῆναι 1918—«Προπυλαίων» τ. Β' φύλλ. α').—Κοφινᾶ Γ., «Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἰταλίας κατὰ τὸν πόλεμον» ('Αθῆναι 1919).—Παχνοῦ Α., «Die Griechische Handelsmarine» (Berlin 1920).—Χαριτάκη Γ., «Σύνταξις ἀναπήρων καὶ γερόντων» ('Αθῆναι 1921, ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ «Μέλλοντος»).—Καλλιτσουνάκι Δ., «Αἱ σημεριναὶ τάσεις πρὸς ἐθνικοποίησιν» ('Αθῆναι 1921).—Χαριτάκη Γ., «Ἡ δημοποίησις ἐπιχειρήσεων» ('Αθῆναι 1922).—Πράτσικα Ν., Περὶ τοῦ λογισμοῦ τῶν μέσων ὅρων καὶ μέσων ἀναλογιῶν καὶ περὶ τιμαρίθμων» 'Αθῆναι 1922).—Βαρβαρέσσου Κ., «Ἡ σημασία τῶν οἰκονομικῶν ὅρων τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν» ('Αθῆναι 1923). —Θεοδωροπούλου Χ., «Ὁ ἰσολογισμὸς τῶν ἀνωνύμων ἑταιριῶν» ('Αθῆναι 1923).—Ἀνδρεάδου Α. Μ., «Ὁ πληθυσμὸς τῆς Βρεττανικῆς αὐτοκρατορίας (1924).—Πράτσικα Ν., «Στατιστικαὶ ἔρευναι περὶ τῆς ἀκριβείας τοῦ βίου ἐν 'Αθήναις» 'Αθῆναι 1924).—Τουρνάκη Ι., «Περὶ συγκεντρώσεως τοῦ πλούτου» ('Αθῆναι 1924).—Γιαλύστρα, «Ἡ φορολογικὴ πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας» (1925).—Σωτηρίου Δ., «Οἰκονομικὴ κατάστασις τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν χρῆσιν 1923—1924» (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Ἐπιθεωρήσεως τῆς Τοπικῆς Αὐτοδιοικήσεως». 'Αθῆναι 1925).—Ἀρμακόλλα Νικ. Γ., «Οἰκονομικὰ τῆς Τήνου. 1715-1822» ('Αθῆναι 1926).—Στεφανίδου Δημ., «Τὰ ἐμπορικὰ ἐπιμελητήρια κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰδίᾳ μορφήν των» ('Αθῆναι 1926).—«Société des Nations. L'Établissement des réfugiés en Grèce» (Genève 1926).—Πράτσικα Ν. Π., «Ἔρευναι περὶ τῆς ἀκριβείας τῆς ζωῆς καὶ τῆς κινήσεως τῶν τιμῶν ἐν 'Αθήναις κατὰ τὰ ἔτη 1913—1927» ('Αθῆναι 1927).—Στεφανίδου Δημ., «Ὁ ἰμπεριαλισμὸς» ('Αθῆναι 1927).—Τσουδεροῦ Ε. Ι., «Ἡ ἀποζημίωσις τῶν ἀνταλλαξίμων» ('Αθῆναι 1927).—Κοφινᾶ Γ. Ν., «Ἡ συνδιάσκεψις τῆς Πράγας» (ἐν τῇ «Μηνιαίᾳ Οἰκον. καὶ Κοιν. Ἐπιθεωρήσει τῆς Ἑλλάδος» Ε/1929).—Μάντζαρη Ἀχιλ., «Τὰ καπνά μας» ('Αθῆναι 1929).—Πάλλη Α. Α., «Συλλογὴ τῶν κυριωτέρων στατιστικῶν τῶν ἀφορωσῶν τὴν ἀνταλλαγὴν τῶν πληθυσμῶν καὶ τὴν προσφυγικὴν ἀποκατάστασιν» ('Αθῆναι 1929).—Πρωτονοταρίου 'Αθαν. Β., «Τὸ προσφυγικὸν πρόβλημα ἀπὸ ἱστορικῆς, νομικῆς καὶ κρατικῆς ἀπόψεως» ('Αθῆναι 1929).—Τουρνάκη Ι., «Τὸ πρόβλημα τοῦ dumping» (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Μηνιαίας Οἰκον. καὶ Κοιν. Ἐπιθ. τῆς Ἑλλάδος» ('Αθῆναι 1929).—Βογιατζόγλου Α. καὶ Γάνωση Β., «Les bases scientifiques de la loi du rendement décroissant en économie rurale et sa formule mathématique» (Communication à l'Académie d'agriculture de France, T. XVII, 1930.— Ἑλλην. μετάφρ. ἐν «Ἐπιθεωρ. οἰκον. καὶ δημοσ. ἐπιστημῶν» 'Ιαν.—'Απρ. 1932).—Χριστοδουλοπούλου Π., «Πιστωτικὴ πολιτικὴ καὶ περιοδικαὶ κρίσεις ('Αθῆναι 1930).— Εὐλαμπίου Μ. Σ. καὶ Γαλογεροπούλου Δ., «Ἡ ἐν τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῷ κοινοβουλίῳ δρᾶσις Εὐθυμίου Ι. Κεχαγιᾶ ('Αθῆναι 1930, τ. 2).— Μπακάλμπαση Α., «Τὰ ἑλληνικὰ καπνὰ ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ ἀγορᾷ» ('Αθῆναι 1930). — Πετσάλη 'Αθαν. Νικολ., «Ἡ δημοσιονομικὴ ἀντιμετώπισις τοῦ προσφυγικοῦ ζητήματος» ('Αθῆναι 1930.— Σμπαρούνη Κωνστ. Ι., «Εἶναι δυνατὴ ἡ σύστασις ἑλληνικῆς θαλασσασφαλείας;» ('Αθῆναι 1930).— Στεφανίδη Δ. Σ., «Ἡ εἰσροὴ ξένων κεφαλαίων» (Θεσσαλονίκη 1930).— Ζωγράφου Δ., «Ἱστορία τῆς σταφίδος» ('Αθῆναι 1930).— Ἀνδρεάδου 'Α., «Le Conseil d'État en France et à l'étranger» (ἐν τῇ «Revue du droit public et de le sc. polit.» Juillet, Août, Sept. 1931).— Παπαφράγκου Σ., Πορίσματα ἐκ τῆς νομολογίας τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας» ('Αθῆναι 1931). — Τουρνάκη 'Ιωάννου, «Μετανάστευσις καὶ μεταναστευτικὴ πολιτικὴ» 'Αθῆναι 1931).— Ζάρρα Γεωργίου, «Ὁ μισθὸς» (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς Μεγάλης Ἐγκυκλοπαιδείας», 'Αθῆναι 1931).— «Σιδηρόδρομοι Ἑλληνικοῦ Κράτους. Ἐπὶ τῆς χρήσεως 1930-1931 τῶν Σιδηροδρόμων Ἑλληνικοῦ Κράτους. Ἰσολογισμοί. Ἔκθεσις τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου καὶ στατιστικαὶ πληροφορίαι» ('Αθῆναι 1931.— «Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Τὸ ζήτημα τοῦ καπνοῦ» ('Αθῆναι 1931).— Καρανίκα Κ., «Ἡ διεθνὴς Τράπεζα καὶ ἡ παγκόσμιος κρίσις» ('Αθῆναι, 1932)— Κούλα Θεοδ. Γ., «Σταφιδικὴ νομοθεσία» ('Αθῆναι 1932) —«Ὑπουργεῖον Γεωργίας. Τὰ πεπραγμένα τοῦ ὑπουργείου τῆς Γεωργίας κατὰ τὴν τελευταίαν τετραετίαν 1928—1932» ('Αθῆναι 1932).— Choisy Frank, «Capodistria et le Philhellénisme en Suisse» (édit. de «Messager d'Athènes», Athènes 1933).— Καμβυσίδου Δημ. Ι., «Στοιχεῖα ἐμποριολογίας» ('Αθῆναι 1933). — Κοντοῦ Π., «Δασικὴ πολιτικὴ» (Θεσσαλονίκη 1933).— Κοφινᾶ Γ., «Πτώχευσις καὶ πολιτισμὸς» (ἐν περιοδικῷ «Πολιτισμὸς» ἔτος Β 1933.— Λαμπαδαρίου Δ. Ν., «Τὸ πρό-

Digitized by Google

βλημα τοῦ ἑλληνικοῦ κτηματολογίου» ('Αθῆναι 1933).— *Μισταρδῆ Γασπ.*, «'Ανσεατικὴ ἕνωσις» (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «'Εμπορ. 'Εγκυκλοπαιδείας» 'Αθῆναι 1933).— *Παπαφράγκου Στ.*, «Σύγχρονοι ἀντιλήψεις περὶ διοικητικοῦ δικαίου καὶ δικαιοσύνης» ('Αθῆναι 1933).— «Προνομιοῦχος 'Ανώνυμος 'Εταιρεία Γενικῶν 'Αποθηκῶν τῆς 'Ελλάδος. 'Απολογισμὸς τῆς ὑπηρεσίας συγκεντρώσεως καὶ διαθέσεως τοῦ ἐγχωρίου σίτου κατὰ τὸ ἔτος 1931» ('Αθῆναι 1933).—«Περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς αὐξήσεως τῆς παραγωγῆς τοῦ ἐγχωρίου λιγνίτου» ('Αθῆναι 1933, ἔκδ. τοῦ 'Ανωτάτου οἰκονομικοῦ συμβουλίου).—«'Ο τιμάριθμος χονδρικῆς πωλήσεως ἐν 'Ελλάδι» ('Αθῆναι 1933, ἔκδ. τοῦ 'Ανωτάτου οἰκονομικοῦ συμβουλίου).—«Σύνδεσμος τῶν ἐν 'Ελλάδι ἀνωνύμων 'Εταιρειῶν. Τὰ πεπραγμένα τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου κατὰ τὸ ἔτος 1932. 'Εκθέσεις τοῦ προέδρου *Διον. Δοβέρδου* καὶ τοῦ ταμίου *'Αλεξ. Πασπάτη*» ('Αθῆναι 1934).

Προϋπολογισμὸς—'Απολογισμός.—*Μεταξᾶς 'Α.*, «Γενικοὶ λογαριασμοὶ τοῦ κράτους ἀπὸ 'Ιανουαρίου 1833 μέχρι Δεκεμβρίου 1843. "Εκθεσις λογιστική» ('Αθῆναι 1849).—*Πετροχείλου Π., Χριστοφῆ Κ.* καὶ *Σαμοθράκη Ε.*, «'Οδηγὸς τῆς ὑπηρεσίας τῶν δημοσίων ὑπολόγων» ('Αθῆναι 1859).—*Δεληγεώργη Ε.*, «Εἰσήγησις εἰς τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ 1877» (ἐν «'Εφημ. Συζητήσεων Βουλῆς» τοῦ 1877).— *Παποζαφειροπούλου Α. Κ.*, «'Ιστορία τῆς παρ' ἡμῖν φορολογίας καὶ τῶν δανείων ἀπὸ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς βασιλείας μέχρι... τοῦ 1877» ('Αθῆναι).— *Φλογαΐτου Θ.*, «'Οδηγὸς δημοσίων καὶ δημοτικῶν ὑπαλλήλων» ('Αθῆναι 1890).— *Παπαευστρατίου Δ.* «Παραγραφαὶ τῶν ἀγωγῶν κατὰ τοῦ δημοσίου» ('Αθῆναι 1895).— *Δεϊμέζη Σπ.*, «Μελέται ἐπὶ τοῦ γενικοῦ προϋπολογισμοῦ» ('Αθῆναι 1899).— *Πλατύκα Δημ.*, «Μελέτη περὶ τοῦ 'Ελεγκτικοῦ Συνεδρίου» (1902).— *Μαρίνου Κ. Ν.*, «Μελέτη περὶ δημοσίου λογιστικοῦ» ('Αθῆναι 1904).— *Διομήδους Α. Ν.*, «'Ο προϋπολογισμὸς τοῦ κράτους» ('Αθῆναι 1905).— *Γεωργαντᾶ Β.*, «Πραγματεία περὶ τοῦ δημοσίου λογιστικοῦ» ('Αθῆναι 1908—1912, τ. 2).— *Διομήδους 'Αλ.*, «'Ο προϋπολογισμὸς τοῦ κράτους» ('Αθῆναι 1909).— *Κυπρίου 'Ιω.*, «'Ερμηνεία τῶν νόμων περὶ εἰσπράξεως τῶν δημοσίων ἐσόδων» ('Αθῆναι 1911).— *Παπαευστρατίου Δημ.*, «Δημόσιον λογιστικόν» ('Αθῆναι 1911).—*Πλατύκα Δ.*, Συγκριτικὴ μελέτη περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ δημοσίου λογιστικοῦ καὶ περὶ ῥιζικῶν μέτρων πρὸς ἀνόρθωσιν αὐτοῦ» ('Αθῆναι 1912).— *Δεμερτζῆ Κ.*, «Εἰσήγησις ἐπὶ τῶν ἐσόδων τοῦ κράτους πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ ἐπιτροπὴν τῆς βουλῆς» ('Αθῆναι 1913).— *Διομήδους 'Αλ. Ν.*, «Εἰσηγητήριος ἀγόρευσις ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ» ('Αθῆναι 1913).—*Διομήδους 'Αλ. Ν.*, «'Αγόρευσις ἐν τῇ βουλῇ ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ» ('Αθῆναι 1914).— *Zapelloni F.*, «Σχέδιον μεταρρυθμίσεως τοῦ ἰσχύοντος δημοσίου λογιστικοῦ» ('Αθῆναι 1915).— *Δημητρακοπούλου Νικ. Π.*, «'Επὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους. 'Αγορεύσεις» ('Αθῆναι 1915=«Πολιτικῶν» τόμ. Α', σελ. 155).— *Λαμπροπούλου 'Ανδρ.*, «Τὸ γενικὸν λογιστήριον καὶ οἱ δημόσιοι ὑπόλογοι» ('Αθῆναι Α'/1919).— *'Ανδρεάδου 'Α. Μ.*, «Δημοσία οἰκονομία καὶ στατιστικὴ κατὰ τὰς αὐθεντικὰς παραδόσεις κτλ. Μέρος Β'. Τὸ φορολογικὸν σύστημα τῆς 'Ελλάδος, ἱστορία καὶ νομοθεσία» ('Αθῆναι 1920, ἔκδ. γ' ὑπὸ *Χ. Μ. Λαδᾶ*).— *Λαμπρινάκη Β.*, «Γενικαὶ ἀρχαὶ δημοσίου λογιστικοῦ» ('Αθῆναι 1921).— *Παναγιωτάκη Α.*, «Τὸ ἰσχῦον δημόσιον λογιστικὸν ἀπὸ νομοθετικῆς καὶ διοικητικῆς ἀπόψεως» ('Αθῆναι 1921).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «"Εκθεσις ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ χρήσεως 1923—1924» ('Αθῆναι 1923). — *Κροντηρᾶ Δ. Ν.* καὶ *Μαγκριώτη Δ. Ι.*, «Κῶδιξ τῶν νόμων περὶ τελῶν χαρτοσήμου» ('Αθῆναι 1921).— «Τὸ ἔργον τῆς 'Επιτροπῆς Οἰκονομιῶν» ('Αθῆναι 1925, τ. 2).— *Οἰκονομίδου Μιλτ. 'Αθ.*, «'Ερμηνεία τοῦ δημοσίου λογιστικοῦ„ ('Αθῆναι 1925).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Τὸ ἰσοζύγιον τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ ἡ σταθεροποίησις τῆς δραχμῆς» ('Αθῆναι 1928). *Μαντζαβίνου Γ.*, "Le budget et la trésorerie» (ἐν τῇ «Europe Nouvelle», 3 Mars 1928).— *Γαζῆ Κ. Γ.*, "Μελέτη περὶ τροποποιήσεως τῆς ταμιακῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους„ (Κομοτινὴ 1929).— *Alix Ed.* καὶ *Λαμπροπούλου Α.*, "Δημοσία οἰκονομία καὶ τὰ ἑλληνικὰ δημόσια οἰκονομικὰ κατὰ μετάφρασιν τῆς ε' γαλλικ. ἐκδόσεως„ ('Αθῆναι Α'/1931).— *Λαμπρινάκι Β. Ε.*, «Τὸ δημόσιον λογιστικὸν καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν κρατικῶν δαπανῶν» ('Αθῆναι 1931).— *Οἰκονομίδου Μ. Α.*, «'Ερμηνεία τῶν νόμων περὶ εἰσπράξεως τῶν δημοσίων ἐσόδων» ('Αθῆναι 1931, γ' ἔκδ.).— *Ζαριφοπούλου Γρηγορίου Δ.*, "Δικονομία διοικητικῆς ἐκτελέσεως. Νόμος περὶ εἰσπράξεως δημοσίων ἐσόδων„ ('Αθῆναι 1931).— «'Ελεγκτικὸν Συνέδριον. Νομολογία ἔτους 1932„ ('Αθῆναι 1932).— "'Επιθεώρησις ταμιακῆς ὑπηρεσίας„ (*Κ. Γαζῆ*. 1933 κ.ἑ.).— *Μπένου Τ.*, «Δημόσιον λογιστικόν» ('Αθῆναι 1934).— *Σταυρινοῦ Μ.*, «Φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις ἐξ ἀμέσων φόρων».— [Πρβλ. ἔτι καὶ τὰ ὑπὸ τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως δημοσίου λογιστικοῦ ἐκδιδόμενα τεύχη: α) ὑποβαλλομένων γενικῶν προϋπολογισμῶν τοῦ κράτους, β) ψηφιζομένων προϋπολογισμῶν, γ) ἀπολογισμῶν καὶ δ) προσωρινῶν γενικῶν ἰσολογισμῶν.]

Φορολογία καὶ φοροτεχνία ἐν γένει.—*Σωτηροπούλου Σ.*, «Μελέτη περὶ ἐγγείου φορολογίας» ('Αθῆναι 1861).— *Σούτζου Ι. 'Α.*, «Προϋπολογισμὸς τοῦ 1876 καὶ φορολογικὰ νομοσχέδια» —*Ζωγράφου 'Ιω.*, «Περὶ δασμῶν καὶ περὶ δασμολογίας τοῦ σταφιδοκάρπου» ('Αθῆναι 1878).— *Θεοδωρίδου 'Αρ.*, «Περὶ τοῦ φόρου εἰσοδήματος» ('Αθῆναι 1883).— *Φιλαρέτου Γ.*, «Κῶδιξ χαρτοσήμου» ('Αθῆναι 1889).— *Ζέγγελη 'Ηλία*, «Περὶ προοδευτικῆς φορολογίας» ('Αθῆναι 1894).— *Χαραλάμπη 'Ι. Α.*, «"Εκθεσις ἐπὶ τῶν νόμων περὶ φορολογίας τῶν ἐπιτηδευμάτων» ('Αθῆναι 1894).— *Κορομηλᾶ Δ.*, «"Εσοδα καὶ Φόροι» ('Αθῆναι 1894).— *Παπαευστρατίου Δ.*, «'Ερμηνεία τῶν νόμων περὶ τελῶν χαρτοσήμου» (1898, β' ἔκδ. 1902).— *'Ανδρεάδου Α.*, «'Ιστορία καὶ μεταμόρφωσις τῆς ἐπὶ τοῦ οἴνου φορολογίας» (ἐν «Οἰκον. Χρονικοῖς» 'Αθηνῶν τῆς 15 Μαρτίου 1903).— *'Ανδρεάδου Α. Μ.*, «L' impôt direct en Grèce et son évolution» (ἐν τῇ «Revue de Science et Législ. financière» 1904).— *Λυκούδη Ε.*, «'Η ἀνισότης τῆς φορολογίας» (ἐν τῇ «Οἰκονομικῇ 'Ελλάδι» τῆς 18 Δεκ. 1904).— *Παναγιωτίδου Α.*, «Οἱ ἄμεσοι φόροι καὶ ἡ καθυστέρησις αὐτῶν» (ἐν τῇ «Οἰκονομικῇ 'Ελλάδι» τῆς 7 καὶ 14 'Απριλίου 1905).— *'Ανδρεάδου Α. Μ.*, "Le régime fiscal des spiritueux en Grèce„ (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς ἐπιθ. «Mouvement économique„ Bucarest 1907).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.* «Περὶ τῆς φορολογίας τῶν καθαρῶν κερδῶν τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν» ('Ανατύπωσις ἐκ «Δελτίου τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν» Α' 1908).—*Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Τέλη χαρτοσήμου» ('Αθῆναι 1906, β' ἔκδ. 1909).— *Μομφερράτου 'Αντ.*, «Περὶ φορολογίας κληρονομιῶν» (ἐν ἐφημερίδι «'Αθῆναι» 'Ιούνιος 1909).— *Χατζηγιάννη Δ. Α*, «'Η φορολογία τῶν δημητριακῶν καρπῶν ἐν 'Ελλάδι» ('Αθῆναι 1910).— *Μαγκάκη 'Α.*, «Οἱ ἄμεσοι φόροι ἐν 'Ισπανίᾳ ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς ἐν 'Ελλάδι» ('Αθῆναι 1911).—*Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «'Η φορολογία καὶ ἡ φορολογικὴ ἀφομοίωσις τῆς 'Επτανήσου» ('Ανατύπωσις ἐκ τοῦ «Εἰκονογραφημένου ἑπτανησιακοῦ ἡμερολογίου» τοῦ *'Ιω. Πήλικα* 'Αθῆναι 1912).—«'Υπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Στοιχειώδης περίληψις τῆς τουρκικῆς φορολογικῆς νομοθεσίας» ('Αθῆναι 1912). —*'Ανδρεάδου Α.*, "Περὶ τῆς φορολογίας τῶν κληρονομιῶν ἐν 'Ελλάδι ἐν γένει καὶ τῆς φορολογίας τῶν κληρονομιῶν ἐν 'Ελλάδι ('Αθῆναι 1914).— «'Υπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Νομοθεσία περὶ φόρου καὶ δεκάτης καπνοῦ τῆς νέας 'Ελλάδος» ('Αθῆναι 1915).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ καὶ ἡ φορολογία τῶν ἐκτάκτων κερδῶν» ('Αθῆναι 1916).—*Σμπαρούνη 'Αθ.*, «Προστατεύσωμεν τὴν ναυτιλίαν μας» ('Αθῆναι 1917).— *Γεωργαντᾶ Β. Δ.*, "Αἱ οἰκονομικαὶ ὑπηρεσίαι. 'Εποπτεία καὶ ἔλεγχος» ('Αθῆναι 1918).—*Παπακωνσταντίνου Κ.*, «Αἱ ἐκ τῶν πολέμων οἰκονομικαὶ θεωρίαι καὶ ἡ φορολογία τῶν ἐκτάκτων κερδῶν» ('Αθῆναι 1918).— *Σμπαρούνη 'Αθ.*, «'Η φορολογία τῶν ἐκτάκτων κερδῶν ἐν 'Ελλάδι» (ἐν «Μέλλοντι» 'Αθηνῶν 1919).—*Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Περὶ φορολογίας τῶν κληρονομιῶν» ('Αθῆναι 1919).— *Ρεδιάδου Π.*, «'Η φορολογία τῆς καθαρᾶς προσόδου καὶ ἡ φορολογία τῆς αὐτομάτου ὑπερτιμήσεως» (ἐν «Πλούτῳ» 1919).— *Ταντιλίδου Δ. Δ.*, «Εἰσήγησις εἰς τὴν μεταρρύθμισιν τῆς κειμένης ἀμέσου φορολογίας» ('Αθῆναι 1919).— «'Υπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Βασιλικὸν διάταγμα περὶ κώδικος τῶν νόμων, περὶ τελῶν χαρτοσήμου τῆς 31 Μαΐου 1919 καὶ ἔκθεσις τῶν εἰσηγητῶν τῆς κωδικοποιήσεως *Γ. Ν. Κοφινᾶ, Κροντηρᾶ* καὶ *Πέπα*» ('Αθῆναι 1919).— «'Υπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Περίληψις τῆς κειμένης ἀμέσου φορολογίας» ('Αθῆναι 1919).— «Νομοθεσία φορολογίας κινητῆς καὶ ἀκινήτου περιουσίας» (ἔκδ. 'Υπουργ. Οἰκονομικῶν 1923).— *Σμπαρούνη 'Αθ.*, «Φορολογία καθαρῶν προσόδων» ('Αθῆναι 1923).— *'Ανδρεάδου Α. Μ.*, «'Η φορολογία τῶν ἀποδημούντων» (ἐν «Οἰκονομικῷ Ταχυδρόμῳ» 1924) — *Σμπαρούνη 'Αθ.*, «'Η πολεμικὴ καὶ μεταπολεμικὴ ἄμεσος φορολογία μας» (ἐν «'Αρχείῳ κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν» 1924 'Ιαν.—Μάρτιος). — *Γεωργαντᾶ Β. Δ.*, «Γενικαὶ γραμμαὶ τοῦ φορολογικοῦ μας συστήματος» (ἐν «Μηνιαίᾳ οἰκον. ἐπιθεωρήσει„ 1924).— *Κοτρόζου Α.*, «Περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς φορολογίας τοῦ κεφαλαίου ἐπὶ τῆς 'Εθνικῆς Οἰκονομίας» (ἐν "Οἰκον. καὶ Κοιν. 'Επιθεωρήσει„ τόμ. Α'/1921).— *Δοβέρδου Δ.*, «'Η φορολογία τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν„ ('Αθῆναι 1924).— *Οἰκονομίδου Μ.*, «'Ερμηνεία τῶν νόμων περὶ τελῶν χαρτοσήμου„ (1926, ἔκδ. γ 1932).— *Σμπαρούνη 'Αθ.*, "Les banques en Grèce» (ἐν τῷ τόμῳ "Grèce„ Paris 1927, ἔκδ. τῆς "La vie technique et industrielle»).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «"Εκθεσις ἐπὶ τῶν ἀμέσων φόρων„ (ἐν τῇ ἐκθέσει τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ χρήσεως 1927—1928). — *Κοτρόζου Α.*, «'Η ἀπόδοσις τῆς φορολογίας τοῦ κεφαλαίου καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς συμπεράσματα» (ἐν «Μηνιαίᾳ οἰκον. καὶ κοινων. ἐπιθεωρήσει„ 1927).—*'Αγγελοπούλου 'Α. Θ.*, «Αἱ ἀνώνυμοι ἑταιρεῖαι ἐν 'Ελλάδι ἀπὸ οἰκονομικῆς καὶ δημοσιονομικῆς ἀπόψεως» ('Αθῆναι 1928).— *Καλλιαβᾶ Α.*, «'Η θεωρία τῆς φορολογίας τῆς καθαρᾶς προσόδου καὶ ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς ἐν 'Ελλάδι» ('Αθῆναι 1928).— *Σάντη Δ.*, "'Η ἔννοια τοῦ φορολογικοῦ εἰσοδήματος» ('Αθῆναι 1928).— *Σέρβου Σ.*, «'Η φορολογικὴ ἡμῶν νομοθεσία καὶ αἱ ἐμπορικαὶ ἐπιχειρήσεις» (Κέρκυρα 1928).—*'Αναστασιάδου 'Αθ.*, «Τί ἐγένετο ὑπὸ τῆς μεγάλης ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῶν φορολογιῶν» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ 'Αθηνῶν» 1929).— *Σμπαρούνη Α.*, «Les contributions directes en Grèce» (ἐν «Bulletin économique et financier de la Banque d' Athènes» 1929 Avril).— *Σμπαρούνη 'Αθ.*, «Τὰ σημερινὰ προβλήματα τῆς ἀμέσου φορολογίας μας» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ 'Αθηνῶν» 9 καὶ 16 Φεβρ. 1929).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «'Η φορολογία τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων» (αὐτόθι 23 Μαρτίου 1929). — *Κοφινᾶ Γ Ν.*, «'Εγχειρίδιον φορολογικοῦ δικαίου» ('Αθῆναι Α'/1929).— *Κοτρόζου 'Α.*, «'Η φορολογία τοῦ κεφαλαίου» (ἐν «Οἰκον Ταχυδρόμῳ ἀρ. 150/1929).— *Μαγκριώτη Δ.*, «'Ερμηνεία τῶν νόμων περὶ τῶν τελῶν χαρτοσήμου» (1929, ἔκδ. β 1932).— *Μερτικοπούλου Θ.*, «Οἱ φόροι καθαρῶν προσόδων, ἐπιτηδεύματος κλπ.» ἐν «Οἰκονομολόγῳ 'Αθηνῶν» 1929).— *Φωτιᾶ Ν.*, «Das System der Direkten Besteuerung in Griechenland» (Jena 1929).— *Σταυρινοῦ Μ.*, «Σύγκρισις τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ξένου φορολογικοῦ βάρους τῶν ἀμέσων φόρων» ('Αθῆναι 1929 .— *Ζάννου Μ.*, «'Η φορολογία τῶν ἐλαιολάδων» ('Αθῆναι 1929).— «Τὸ ζήτημα τῆς φορολογίας τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν» ('Αθῆναι 1929).— «Κώδικες ἀμέσου φορολογίας» ('Αθῆναι 1929 κ.ἑ).— *Χαλκιοπούλου Α.*, «'Ο φόρος τοῦ ἐπιτηδεύματος» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ 'Αθηνῶν» τῆς 17 Μαΐου 1930).— *Καρώνη 'Αχ.*, «Μελέτη περὶ τῆς καθαρᾶς προσόδου κατὰ τὸ 1930—1931» ('Αθῆναι 1930).—*Μαγκριώτη Δημ.*, «'Ο νέος κῶδιξ τῶν νόμων περὶ τελῶν χαρτοσήμου» ('Αθῆναι 1930).— *Σμπαρούνη 'Αθ*, «'Η φορολογία τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν (ἐν «'Εργασίᾳ» 'Αθηνῶν 25 'Ιαν. καὶ 1 Φεβρ. 1930).— *Μητρέλια Θ*, «Die Steuerverhältnisse Griechenlands und ihre geschichtliche Enwicklung» (Berlin 1930).—*Πεσματζόγλου Γ.*, «'Η ἔγγειος φορολογία» ('Αθῆναι 1930).— *Σίδερη Α.*, «'Η φορολογία τῆς ἐγγείου παραγωγῆς» ('Αθῆναι 1930).— *Σταυρινοῦ Μιχ.*, «'Ενίσχυσις τῆς πιστωτικῆς πολιτικῆς διὰ τῆς φορολογίας» (ἐν Οἰκονομικῷ Ταχυδρόμῳ» 1930).— *Ζολώτα Ξ.*, «'Η φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις» ('Αθῆναι 1930) —*'Αγγελοπούλου Α.*, «Die Einkommensverteilung im Lichte der Einkommensteuerstatistik» (Leipzig 1931).—*'Αγγελοπούλου Α.*, «'Η φορολογία τοῦ ἐπιτηδεύματος ἐν 'Ελλάδι καὶ ἀλλαχοῦ» (ἐν ταῖς «Δημοσιονομικαῖς μελέταις» του, 'Αθῆναι 1931, νέα ἔκδ. 1933).—*Αὐτιᾶ 'Ι.*, «'Η φορολογία τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν» (ἐν «Πειθαρχίᾳ» τῆς 1 Μαρτίου 1931).—*Μαντζαβίνου Γ.*, «Τὸ ζήτημα τῆς διπλῆς φορολογίας καὶ ἡ Κ. Τ. Ε.» (ἐν «'Εργασίᾳ» 1931).— *Σίδερη Α.*, «'Η ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς γεωργικῆς μας φορολογίας» (ἐν «'Αρχείῳ οἰκον. καὶ κοινων. ἐπιστημῶν» 1931).— «Τὸ χαρτόσημον ἐν ταῖς τραπεζιτικαῖς καὶ ἐμπορικαῖς ἐργασίαις» ('Αθῆναι 1931, ἔκδ. 'Εθνικῆς Τραπέζης).—*'Αγγελοπούλου 'Αγγέλου Θ.*, «Αἱ βάσεις τοῦ φορολογικοῦ συστήματος τῆς 'Ελλάδος» (ἐν «'Επιθεωρήσει κοινωνικῆς καὶ δημοσίας οἰκονομίας» 1932).— *Σμπαρούνη 'Αθ.*, «Διπλῆ φορολογία καὶ φορολογικὴ διαφυγὴ» (ἐν «'Εργασίᾳ» 22 καὶ 29 Αὐγ., 5 καὶ 18 Σεπτ., 3 'Οκτωβρ., 1931, 6 καὶ 13 Φεβρ. 1932).— *Σμπαρούνη 'Αθ.*, «'Η φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις τῆς 'Ελλάδος κατὰ τὸ 1930—1931» ("Εκθεσις πρὸς τὴν ἐπιτροπὴν Niemeyer τῆς Κοινωνίας τῶν 'Εθνῶν, ἐν «Πρωΐᾳ» 27—28 Φεβρ. 1932).—*Σμπαρούνη 'Αθ.* «'Η ἱστορία τῆς φορολογίας τοῦ εἰσοδήματος ἐν 'Αγγλίᾳ» (ἐν «Φορολογικῇ ἐπιθεωρήσει» 1932).— *'Αλιβιζάτου Β.*, «La réforme agraire en Grèce au point de vue économique et sociale» (Paris 1932).— *Δερτιλῆ Π. Β.*, «Τὸ ζήτημα τῆς διεθνοῦς διπλῆς φορολογίας» (1932).— *Γεωργακοπούλου 'Ηλ.*, 'Η φορολογία τῶν καθαρῶν προσόδων» ('Αθῆναι 1932).— *Γεωργουλοπούλου 'Η. Ν.*, «Τὸ ἐν 'Ελλάδι φορολογικὸν δίκαιον» ('Αθῆναι, 1932).— *Καραπαύλου - Νομικοῦ*, «'Η φορολογία τῶν καθαρῶν προσόδων» ('Αθῆναι 1932—1933, τ. 2).— *Κοντοῦ Π.*, «"Αμεσοι δασικοὶ φόροι„ (ἐν «'Επιθεωρ. κοινων. καὶ δημοσ. οἰκονομικῆς» 1932—1933).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «'Η ἀπειλὴ πτωχεύσεως τοῦ κράτους καὶ ἡ φορολογικὴ μεταρρύθμισις κατὰ τὸ 1909» (ἐν «'Επιθ. Κοιν. καὶ Δημ. Οἰκονομικῆς» 1932).— *Παπαφράγκου Στ. Α.*, «'Η ἀπονομὴ τῆς φορολογικῆς δικαιοσύνης ἐν τῇ ἀμέσῳ φορολογίᾳ» ('Αθῆναι 1932).— *Σάντη Δ.*, «Αἱ φορολογικαὶ ἀπαλλαγαὶ» (Θεσσαλονίκη 1932).— *'Αγγελοπούλου Α. Θ.*, «'Η φορολογία τοῦ ἐπιτηδεύματος» ('Αθῆναι 1933). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «'Η ἄμεσος φορολογία ἐν 'Ελλάδι» ('Αθῆναι 1933).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ πρόβλημα τῆς κατανομῆς τῆς φορολογικῆς ἐξουσίας μεταξὺ κράτους καὶ ὀργανισμοῦ τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως» ('Αθῆναι 1933).— *Δερτιλῆ Π.*, «Le système de l' impôt sur les revenus en Grèce» (Paris 1933 .— *Καρώνη 'Αχ.*, «'Η φορολογία τοῦ ἐπιτηδεύματος» ('Αθῆναι 1933).— *Καρύδη Β.*, «"Εκθεσις περὶ τῆς ὀργανώσεως τῶν ὑπηρεσιῶν τῶν ἀμέσων φόρων» ('Αθῆναι 1933).— *Κοτσιλίμπα*, «'Η φορολογία τοῦ ἐλαίου καὶ τῶν ἐλαιῶν» ('Αθῆναι 1933).— *Πιτσίου Γ.*, «'Η φορολογία τοῦ ἐπιτηδεύματος» (ἐν «Οἰκονομικῷ Ταχυδρόμῳ» τῆς 7—5—1933).—*Σημαιοπούλου Δ.*, «Διατὶ δὲν συμφέρει ἡ μονοπώλησις τῆς καπνοβιομηχανίας» ('Αθῆναι 1933, 'Εθν. τυπογρ.).— *Σεραίου 'Ιω.*, «'Η παραγωγὴ καπνοῦ ἐν 'Ελλάδι κατὰ τὸ ἔτος 1932. Αἱ ἐκ τῆς φορολογίας τοῦ καπνοῦ εἰσπράξεις κατὰ τὴν χρῆσιν τοῦ ἔτους 1932—1933. Διατὶ ἐπιβάλλεται ἡ ἐθνικοποίησις τῆς βιομηχανίας» ('Αθῆναι 1933).— *Σμπαρούνη 'Αθ.*, «Étude pour la Grèce» (ἐν τόμῳ 11/1933 τῆς ἐκδόσεως τῆς Κοινωνίας τῶν 'Εθνῶν «L' imposition des entreprises étrangères et nationales» Genève».— *Τσιώρη Α Ι.*, «'Η φορολογία τῶν κληρονομιῶν, δωρεῶν καὶ προικῶν» ('Αθῆναι 1933).— «'Η φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις εἰδῶν τινων πρώτης ἀνάγκης ἐν 'Ελλάδι» ('Αθῆναι 1933, ἔκδ. 'Ανωτάτου οἰκονομικοῦ συμβουλίου).— «'Υπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Νομοθεσία περὶ φόρου ἐπιτηδεύματος. Νόμος 5117, ἐκτελεστικὰ διατάγματα καὶ ἐγκύκλιοι» 'Αθῆναι 1933).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «'Η ἄμεσος φορολογία ἐν 'Ελλάδι» (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «'Επιθεωρήσεως Κοινωνικῆς καὶ Δημοσίας Οἰκονομικῆς». "Ετος Β' 'Αθῆναι 1934).— *Σμπαρούνη 'Αθ.*, «L'impôt sur le revenu en Grèce» (Paris 1934, πρόλογος *Γ. Καφαντάρη*).

Τελωνεῖα.— *Εὐμορφοπούλου Κ.*, «Πρότασις περὶ καταργήσεως τῶν τελωνείων» (ἐν «'Επιθεωρήσει», 12ης 'Οκτωβρίου 1889).— *Κόλια Γ. Σ.* καὶ *Νικολοπούλου Γ. Ι.*, «Τελωνειακὴ νομοθεσία» ('Αθῆναι 1889).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «'Ερμηνεία τῆς τελωνειακῆς νομοθεσίας» ('Αθῆναι 1900).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Ποία τελωνειακὴ πολιτικὴ ἐπιβάλλεται ἐν 'Ελλάδι κατὰ τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ δασμολογίου» ('Αθῆναι 1912).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Εἰσήγησις εἰς τὴν νέαν τελωνειακὴν νομοθεσίαν» ('Αθῆναι 1917).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ τοῦ νέου τελωνειακοῦ ὀργανισμοῦ» ('Αθῆναι 1918).— *Βαρβαρέσου Κ.*, «Αἱ ἐμπορικαὶ συμβάσεις καὶ ἡ ῥήτρα τοῦ μᾶλλον εὐνοουμένου κράτους» ('Αθῆναι 1923).— «'Ελευθέρα Ζώνη Θεσσαλονίκης. 'Ετήσιον δελτίον» (Θεσσαλονίκη 1926 κ.ἑ.).— *Πιλαβάκη 'Αρ.*, «La politique douanière des trois principaux états européens et celle de la Société des Nations» (Paris 1928).— *Χρόνη Δημ.*, «Νόμος 1165 τῆς 27 Μαρτίου 1918 περὶ τελωνειακοῦ κώδικος» ('Αθῆναι 1928, β' ἔκδ.).— *'Ανδρώνη Ι. Κ.*, «Τελωνειακὸν δασμολόγιον» ('Αθῆναι 1930, τ. 2).— *Χρόνη Δημ.* καὶ *Ξενόφου 'Αν.*, «Τελωνειακὸν δασμολόγιον εἰσαγωγῆς» ('Αθῆναι 1930—1932, μεθ' εὑρετηρίου).— *Παπασταματοπούλου Χ. 'Ι.*, «Τελωνειακὰ μαθήματα» ('Αθῆναι 1930).— *Παπανικολάου Γ.*, «'Η βαλκανικὴ τελωνειακὴ ἕνωσις καὶ τὰ οἰκονομικὰ αὐτῆς ἀποτελέσματα» ('Αθῆναι 1931).— *Φλαμπουριάρης Μ. Δ.*, «'Εγκόλπιον τοῦ τελώνου» ('Αθῆναι 1931—1932, τ. 2).— «'Υπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Διατάξεις ἀφορῶσαι τὴν διαρκῆ ἐπιτροπὴν δασμολογίου καὶ ἐμπορικῶν συμβάσεων. "Ετος 1931» ('Αθῆναι 1931).— *'Αβέρωφ Εὐ. Α.*, «Union douanière balkanique» ('Αθῆναι 1932).— *Μπουροπούλου Α.Ν.*, «Τὸ ἀδίκημα τῆς λαθρεμπορίας» ('Αθῆναι 1932).— «'Υπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Διατάξεις περὶ δασμολογικῶν ἀπαλλαγῶν» ('Αθῆναι 1932).— «'Υπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Πεπραγμένα τῆς Διαρκοῦς 'Επιτροπῆς δασμολογίου καὶ ἐμπορικῶν συμβάσεων κατὰ τὸ ἔτος 1931—1932» ('Αθῆναι 1933, πρῶτον ἔτος).— *Ζαλοκώστα Π., Παπατσώνη Π.* καὶ *'Ανθρώνη 'Ι.*, «Τελωνειακὸν δασμολόγιον» ('Αθῆναι 1933).— *Σιμωνίδου Β.*, «Vers l'union douanière et économique des Balkans» ('Αθῆναι 1933).— *Κακαλιούρα Δ.* καὶ *Τεμπέλου Λ.*, «Τελωνειακὸς ὁδηγὸς» (Πάτραι 1933).— *Σταυροπούλου 'Αριστ. Τιμ.*, «Τὸ 'Ελεγκτικὸν Συνέδριον ἐν 'Ελλάδι 1833—1933».— *Παπασταματοπούλου Χ. Ι.*, «Στοιχεῖα τελωνειακῆς νομοθεσίας» ('Αθῆναι 1934).— *Κορφιωτάκη*, «"Εκθεσις περὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ 1848».— *Λαμπροπούλου Α.*, «Τὸ γενικὸν λογιστήριον καὶ οἱ δημόσιοι ὑπόλογοι».— *Παναγιωτάκη Δ.*, «Περὶ χρηματιστικῶν λογαριασμῶν ἐν τῇ ληψοδοσίᾳ τοῦ κράτους». —«Φορολογικὴ ἐπιθεώρησις» (Πανελληνίου ἑνώσεως ἐφορειακῶν ὑπαλλήλων, 'Αθῆναι 1932 κ.ἑ.).

Δάνεια - Δημόσιον χρέος - Μονοπώλια - Οἰκονομικὸς ἔλεγχος. —«Papers relating to the third instalment of the Greek Loan, 1835—1836. Presented to the House of Commons by Command of His Majesty» (July 18 6).— «Additional papers on the third instalment of the Greek Loan, 1835—1836. Presented to both Houses of Parliament» (August 1836).— «Correspondance respecting the failure of the Greek Government to provide for the payment of the interest and sinking fund of the Greek Loan» (London 1846).— *Μήλιου Σπ.*, «'Αγόρευσις ἐν τῇ γερουσίᾳ περὶ τῆς χρήσεως τοῦ δανείου τῶν ἑξήκοντα ἑκατομμυρίων» (23 Μαρτίου 1860).—«Circular of the committee of Greek Bondholders» (London 7 Νοεμβρίου 1862). — «Papers relating of the Arrangement concluded in Athens in June 1860, respecting the Greek Loan. Presented to the House of Commons in pursuance of their Address dated April 29, 1864».— *Λεβέντη Δ.*, «Περὶ τοῦ δημοσίου τῶν 'Ελλήνων χρέους τοῦ 1824 καὶ 1825 καὶ περὶ νέου δανείου» ('Αθῆναι 1865).— "Livre jaune 1866» (Paris 1866).— *Κορεσίου Ν. Θ.*, «'Υπόμνημα περὶ ἀγγλοελληνικῶν δανείων» ('Αλεξάνδρεια 1868).— *Drucher L.*, «Quelques documents relatifs aux emprunts helléniques contractés à l' étranger„ (La Haye 1874.— 2e serie, Leyden 1877).— "The Greek Loans of 1824—1825. How they were handled and what the world thougt» (London 1878).— «Λευκὴ Βίβλος. Μετατροπὴ τῶν δανείων τοῦ 1824 καὶ 1825» ('Αθῆναι 1879).— *Sicherer H.*, «Das Bayerisch-Griechische Anlehen aus den Jahren 1835, 1836, 1837. Ein Rechtsgutachten» (München 1880).— *Καλλιγᾶ Π.*, Λόγος 11ης Δεκεμβρίου 1880 «περὶ κυρώσεως τῆς συμβάσεως τῶν βαυαρικῶν δανείων» (ἀνεδημοσιεύθη ἐν «Μελέταις καὶ λόγοις» 'Αθῆναι Β'/1882).— *Zachariae von Lingenthal*, «I principii di un debbito publico del impero bizantino» («Rendiconti del Reale Instituto Lombardo» 1883).— «"Εκθεσις λογιστικὴ περὶ τοῦ γενικοῦ λογαριασμοῦ τῶν μετατραπέντων δανείων τοῦ 1824 καὶ 1825» ('Αθῆναι 1890).— *Διακοπούλου 'Ηλ.*, «'Εθνικὰ δάνεια» ('Αθῆναι 1893).— *Γεωργιάδης Δημ.*, «La Grèce et ses créanciers» (Paris 1894).— *Κέπετζη Μ.*, «Les difficultés financières de la Grèce et l' intervention des états étrangers» (ἐν τῇ Revue générale de dr. intern.» 1894).— *Πολίτου Ν.*, «Les emprunts d' états en droit international» (Paris 1894).— *Γεωργιάδου Δ.*, «Αἱ διαπραγματεύσεις περὶ συμβιβασμοῦ» ('Αθῆναι 1895, καὶ γαλλ.).— *Βουγιούκα Δ.*, «Τὰ μονοπώλια τοῦ κράτους καὶ ἡ διαχείρισις αὐτῶν» (1895).— «Χρέη τοῦ κράτους. Διαπραγματεύσεις περὶ συμβιβασμοῦ. Κατατεθέντα ἐν τῇ βουλῇ» ('Αθῆναι 1896, καὶ γαλλιστί).— «"Εκθεσις τοῦ γερμανικοῦ κομιτάτου τῶν κατόχων ἑλληνικῶν ὁμολογιῶν περὶ τῶν διαπραγματεύσεων μετὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως» ('Αθῆναι 1896).—«'Εκθέσεις τῆς ἐπιτροπῆς τῶν 'Αγγλων ὁμολογιούχων ἐν τοῖς ἐνιαυσίοις «Reports of the Committee of Foreign Bondholders» (London 1896 καὶ 1897).— «Δημόσιον χρέος τῆς 'Ελλάδος. Νόμοι κτλ.» ('Αθῆναι 1898, ἐπίσ. ἐκδ.).— «Livre jaune. Arrangement financier avec la Grèce» (Paris 1898).— «'Εταιρεία διαχειρίσεως τῶν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου χρέους ὑπεγγύων προσόδων. "Εκθεσις τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου καὶ τῆς ἐξελεγκτικῆς ἐπιτροπῆς περὶ τοῦ ἰσολογισμοῦ τῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1898» (κ.ἑ., ἐτησίως).— *Δειμέζη Σπ.*, «Le contrôle international sur les finances grecques» (1898).— «Comte-rendu des opérations de la commission financière internationale pour l' année....» ('Αθῆναι, ἐτησίως ἀπὸ τοῦ 1898).— *Murat A.*, «Le contrôle international en Egypte, Grèce et Turquie» (Paris 1899). — *Τοὺλ 'Ι.*, «Τὸ μονοπώλιον τῶν οἰνοπνευμάτων» (Κεφαληνία 1899).— *Law Ed.*, «Περὶ τοῦ μονοπωλίου τοῦ καπνοῦ» (ἐν «'Ακροπόλει» 'Αθηνῶν τῆς 2 Δεκεμβρίου 1899).— *Δραγούμη Σ.*, «Οἱ ξένοι δανεισταί, ἡ χώρα καὶ τὸ νόμισμα» ('Αθῆναι 1901).— *Περσίδη Ν.*, «Δημόσιον χρέος τῆς 'Ελλάδος. 1881—1900» ('Αθῆναι 1901).—*Πλατύκα Δημ.*, «Μελέτη περὶ τῆς ἀποσβεστικῆς δόσεως τοῦ ἐθνικοῦ δανείου τῶν τριῶν μεγάλων δυνάμεων τοῦ 1833» ('Αθῆναι 1904).— *'Ανδρεάδου Α. Μ.*, «'Ιστορία τῶν ἐθνικῶν δανείων. Μέρος Α'. Τὰ δάνεια τῆς ἀνεξαρτησίας (1824—1825). Τὸ δημόσιον χρέος ἐπὶ τῆς βαυαρικῆς δυναστείας» ('Αθῆναι 1904). —*'Ανδρεάδου 'Α. Μ.*, «Les obligations financières envers la dette publique ottomane des Provinces détachées de l'empire turc depuis le traité de Berlin (ἀπόσπασμα ἐκ τῆς «Revue générale de droit international public» Paris 1908= «Οἰκονομικὴ 'Ελλὰς» 1908).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Περὶ ἁλυκῶν καὶ ἅλατος ἐν 'Ελλάδι» (ἐν τῷ «Δελτίῳ 'Υπουργείου

Digitized by Google

Οἰκονομικῶν» Α΄ 1908 σελ. 501—535).— *Πολίτου Ν.*, «Le contrôle financier international sur les finances helléniques» (1910).—*Ζαχαρίτσα Π.*, «Ἱστορία τοῦ δημοσίου χρέους τῆς Βουλγαρίας» (Οἰκονομικὴ Ἑλλὰς» φυλλ. 25—31 τοῦ 1913). — *Δαμίρη Χ. Ἰ.*, «Τὸ δημόσιον χρέος τῆς Τουρκίας. Α΄: Ἀπὸ κριμαϊκοῦ πολέμου μέχρι βαλκανικῶν πολέμων μετὰ προλόγου..*Ἀ. Ἀνδρεάδου*» (Ἀθῆναι 1915).— «Commission Financière Internationale. Dette publique de la Grèce» (Athènes 1916). — «Ἔκθεσις ἐπὶ τῆς κινήσεως τῶν μονοπωλίων καὶ φόρων καταναλώσεων» ἐτῶν 1914 κ.ἑ. (ὑπὸ *Ἀγ. Γ. Παναγιωτοπούλου*, ἐκδ. Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν, Ἀθῆναι 1920 κ.ἑ. διὰ τὰ ἔτη 1914—1919 εἰς τόμος καὶ εἶτα ἐτησίως. —«Δημόσιον χρέος. Ἐθνικὰ δάνεια» (Ἀθῆναι 1920, ἐκδ. διευθ. γεν. λογιστηρίου).— *Ζαΐμη Φ. Α.*, «Τὰ ταμιευτικὰ μονοπώλια» (ἔκδοσις φροντιστηρίου *Ἀ. Ἀνδρεάδου*, Ἀθῆναι 1922).—*Ἀντωνοπούλου Δ. Γ.*, «La dette publique hellénique. Les sociétés anonymes en Grèce» (Ἀθῆναι 1922).— «La Grèce et les crédits alliés» (Athènes 1923, ἔκδοσις Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν).—*Τσουδερὸς Ε.*, «Les crédits alliés. 1918—1919» (Athènes 1924).—*Santis C.*, «Staatschulden und Finanzpolitik Griechenlands» (Berlin 1924).—*Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Τὸ ζήτημα τῶν ἀμερικανικῶν πιστώσεων» (ἐν «Μηνιαίᾳ οἰκονομ. ἐπιθεωρήσει τῆς Ἑλλάδος» Β΄/1924 σ. 8 0 κ.ἑ.).—*Ἀνδρεάδου Ἀ. Μ.*, «Les contrôles financières internationaux» (Paris 1925).—*Ἀνδρεάδου Α. Μ.*, «Μαθήματα δημοσίας οἰκονομίας. Σχολικὸν ἔτος 1924—1925. Ἐθνικὰ δάνεια καὶ ἑλληνικὴ δημοσία οἰκονομία. Μέρος Β΄. Ἀπὸ τῆς πτωχεύσεως μέχρι τοῦ μεγάλου πολέμου 1894—1914» (Ἀθῆναι 1925).—*Ἀνδρεάδου Α. Μ.*, «Μαθήματα δημοσίας οἰκονομίας (σχολικὸν ἔτος 1924—1925). Ἐθνικὰ δάνεια καὶ ἑλληνικὴ δημοσία οἰκονομία. Μέρος Α΄. Ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως μέχρι τῆς πτωχεύσεως 1821—1893» (Ἀθῆναι 1925).—«Νόμοι καὶ διατάγματα, διέποντα τὴν διαχείρισιν τῶν δημοσίων ὑπεγγύων προσόδων» (Ἀθῆναι 1926).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα καὶ αἱ συμμαχικαὶ πιστώσεις» (ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Μηνιαίας οἰκονομ. καὶ κοινων. ἐπιθεωρ. τῆς Ἑλλάδος», Ἀθῆναι 1926).— *Κωστοπούλου Σ. Ι.*, «Τὰ διασυμμαχικὰ χρέη καὶ ὁ ῥόλος τῆς Ἀμερικῆς» (Ἀθῆναι 1928). — *Καλλιαβᾶ Ἀρ.*, «Ὁ διεθνὴς οἰκονομικὸς ἔλεγχος τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ» (Ἀθῆναι 1929).— «Συλλογὴ νόμων περὶ μονοπωλίων, ὡς ἰσχύουσι μέχρι τέλους Σεπτεμβρίου 1929» (ἐκδ. Ὑπουργ. Οἰκονομικῶν).— *Δερτιλῆ Π. Β.*, «Τὸ πρόβλημα τῶν Βουλγαρικῶν ἐπανορθώσεων» (Ἀθῆναι 1930).— *Δερτιλῆ Π. Β.*, «La Grèce et la dette publique ottomane» (1931).—*Πετσάλη Ν.*, «Τὸ δάνειον τῶν παραγωγικῶν ἔργων καὶ τὰ δημόσια οἰκονομικὰ τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1931).—*Ζολώτα Ξ.*, «Ἡ δανειακὴ ἐπιβάρυνσις τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1931).— *Δερτιλῆ Π. Β.*, «Ἡ κατανομὴ τοῦ δημοσίου ὀθωμανικοῦ καὶ δημοσίου βουλγαρικοῦ χρέους» (Ἀθῆναι 1933).

Λαχεῖον.—«Λαχεῖον ἐθνικοῦ στόλου καὶ ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος» (Κέρκυρα 1906). — *Σταμπολῆ Γ. Κ.*, «Περὶ τῆς ἀναπροσαρμογῆς τοῦ κρατικοῦ λαχείου» (Ἀθῆναι 1933).

Νόμισμα.— *Ζωγράφου Ἰω. Σ.*, «Μελέτη περὶ χρήματος» (Ἀθῆναι 1876).— *Ζωγράφου Ἰω. Σ.*, «Ἡ ἀξία τοῦ χαρτονομίσματος ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1878).— *Γουναράκη Ν. Π.*, «Περὶ μεταλλικοῦ νομίμου χρήματος, ἰδίᾳ δὲ περὶ διμεταλλισμοῦ» (Ἀθῆναι 1882).— *Ἡλιοπούλου Δ.*, «Τὸ συνάλλαγμα ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1901).— *Κατσελίδου Γ.*, «Τὸ νόμισμα» (Ἀθῆναι 1902).— *Σημαντῆρα Ἰω.*, «Περὶ ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας» (Ἀθῆναι 1905).— *Σβορώνου Ἰω.*, «Τὰ πρῶτα νομίσματα» (ἐν τῇ «Διεθνεῖ ἐφημερίδι τῆς νομισματικῆς ἀρχαιολογίας» τ. Θ΄/1906).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Τὸ Ἐθνικὸν τυπογραφεῖον, ἡ Ἐφημερὶς τῆς κυβερνήσεως καὶ τὸ Ἐθνικὸν σφραγιστήριον, ἤτοι ἱστορία καὶ νομοθεσία αὐτῶν» (Ἀθῆναι 1906).— «La drachme» (ἐν τῇ «Écho de France» 10 Sept. 1919, Smyrne).— *Δαμίρη Χρ.*, «Le système monétaire grec et le change» (Paris 1920).—*Φαρμακίδου Εὐαγγ.*, «Τὰ ἐξωτερικὰ συναλλάγματα» (Ἀθῆναι 1921).— *Φαρμακίδη Ε.*, «La situation monétaire en Grèce pendant et après la guerre» (ἐν τῇ «Rev. écon. intern.» déc. 1922).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Τὸ νομισματικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος» (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Μηνιαίας οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς Ἐπιθεωρήσεως τῆς Ἑλλάδος. Τεῦχ. Μαρτίου 1925).— *Καλλιτσουνάκι Δ.*, «Θεωρία τοῦ χρήματος καὶ πολιτικὴ τῆς νομισματικῆς ἐξυγιάνσεως» (Ἀθῆναι 1926).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.*, «Ἡ κατοχύρωσις τῶν εἰς χρυσὸν καταθέσεων» (ἐν «Μηνιαίᾳ οἰκονομικῇ καὶ κοινωνικῇ ἐπιθεωρήσει τῆς Ἑλλάδος» Δ΄/1927).— *Ζολώτα Ξ.*, «Ἡ ποσοτικὴ θεωρία τοῦ χρήματος καὶ αἱ διακυμάνσεις τῶν τιμῶν» (Ἀθῆναι 1927).— *Γρηγορίου Μ.*, «Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ καὶ τὸ συνάλλαγμα τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1927).— *Ζολώτα Ξ.*, «Αἱ συναλλαγματικαὶ θεωρίαι» (Ἀθῆναι 1927).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Νομισματικὰ καὶ συναλλαγματικὰ φαινόμενα ἐν Ἑλλάδι. 1910 — 1927» (Ἀθῆναι 1928) — *Βαρβαρέσου Κ.*, «Σταθεροποίησις» (ἐν «Οἰκονομικῷ Ταχυδρόμῳ» τῆς 17 Ἰουνίου 1928). — *Σπουργίτη Ἀ. Ν.*, «Τραπεζιτικά, συναλλαγματικὰ καὶ διάφορα μελετήματα» (Ἀθῆναι 1928).— *Ζολώτα Ξ.*, «Νομισματικὴ σταθεροποίησις» (Ἀθῆναι 1929).— *Καλογεροπούλου Δ. Π.*, «Ἡ πρώτη ἐν Ἑλλάδι ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία τοῦ 1848» (Ἀθῆναι 1930).— *Τζαννίδη Κ. Β.*, «Ἡ ἐγκατάλειψις τῆς χρυσῆς βάσεως» (Ἀθῆναι, Ὀκτώβριος 1931).— *Μίχα Ἀθ. Π.*, «Τὰ μέτρα ἐλέγχου συναλλάγματος εἰς τὰ διάφορα κράτη» (Ἀθῆναι 1932).— «Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Τὰ ἑλληνικὰ νομίσματα» (Ἀθῆναι 1932).— *Κασιμάτη Γρ.*, «Ἡ δραχμοποίησις τῶν εἰς ξένον νόμισμα καταθέσεων» (Ἀθῆναι 1933).— *Ζολώτα Ξεν.*, «L' étalon-or en théorie et en pratique» (Paris 1933).

Γ. Ν. Κ.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ, ΜΕΤΡΑ ΚΑΙ ΣΤΑΘΜΑ

ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ. Τὰ Συντάγματα τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας ἀνέγραφον ὡς προνομίαν τοῦ βασιλέως «τὸ δικαίωμα νὰ κόπτῃ νομίσματα κατὰ τὸν νόμον» (ἄρθρον 41 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 καὶ τοῦ ἐν ἔτει 1911 ἀναθεωρηθέντος). Ἀπέρρεε δὲ ἡ διάταξις αὕτη ἐξ ἀρχαιοτάτου ἐθίμου νὰ φέρῃ πᾶν νόμισμα τὴν εἰκόνα τοῦ βασιλέως. Ἡ μοναρχικὴ αὕτη παράδοσις, μὴ ἔχουσα θέσιν ἐν δημοκρατικῷ πολιτεύματι, ἐξέλιπε καὶ ἡ κοπὴ νομισμάτων ῥυθμίζεται διὰ νόμου, συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 28 τοῦ Συντάγματος τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας (1927).

Διὰ τοῦ ἐν Γενεύῃ ὑπογραφέντος πρωτοκόλλου, τοῦ κυρωθέντος διὰ τοῦ νόμου 3423 τοῦ 1927, διὰ τοῦ ὁποίου καθωρίσθη ἡ σταθεροποίησις τῆς δραχμῆς, ἐτέθησαν αἱ βάσεις τοῦ «νέου νομισματικοῦ συστήματος», κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ Ἑλλὰς ἀπεδέχθη τὸν μονομεταλλισμόν, ἐγκαταλείψασα τὸν διμεταλλισμόν, δηλαδὴ ἀπεδέχθη ὡς βάσιν τοῦ νομισματικοῦ συστήματος τὸν κανόνα τοῦ χρυσοῦ συναλλάγματος, χωρὶς νὰ δημιουργήσῃ νέον μεταλλικὸν νόμισμα (βλ. λ. *σταθεροποίησις*).

Κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἰσχύον νόμου ἐπέχοντος καταστατικοῦ τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος (διάταγμα τῆς 10 Νοεμβρίου 1927), ἡ νομισματικὴ μονὰς εἶναι ἡ δραχμή, τὰ δὲ τραπεζικὰ γραμμάτια τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος ἔχουσι τὴν ἰδιότητα νομίμου χρήματος. Κατ' ἀκολουθίαν δὲ τούτων, ὁ νόμος 4234 τῆς 23 Ἰουλίου 1929 διέταξεν ὅτι «παύουσι νὰ ἔχωσι νόμιμον κυκλοφορίαν μεταξὺ τῶν ἰδιωτῶν καὶ θὰ γίνωνται δεκτὰ μόνον εἰς τὰ ταμεῖα τοῦ κράτους πάντα τὰ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ νομίσματα τὰ ἐκδοθέντα μέχρι τῆς δημοσιεύσεως τοῦ παρόντος». Δυνάμει δὲ τοῦ νόμου 4502 τῆς 25 Νοεμβρίου 1929 καὶ τῆς δι' αὐτοῦ κυρωθείσης συμβάσεως μετὰ τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, τὸ δημόσιον ἐκδίδει κερματικὰ νομίσματα ὀνομαστικῆς ἀξίας δραχμῶν 20, τὰ ὁποῖα εἶναι νόμιμον χρῆμα διὰ ποσὰ μὴ ὑπερβαίνοντα τὰς πεντακοσίας δραχμάς. Τὰ δὲ τραπεζικὰ γραμμάτια τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, ὀνομαστικῆς ἀξίας εἴκοσι δραχμῶν, ἤρθησαν ἐντελῶς τῆς κυκλοφορίας καὶ ἡ τράπεζα ἐκδίδει γραμμάτια δραχμῶν 50, 100, 500, 1 000 καὶ 5.000, ὁρίζουσα ἑκάστοτε τὰ παρ' αὐτῆς ἐκδιδόμενα, πάντως ἀξίας ἀνωτέρας τῶν δραχμῶν 20.

Ἐκτὸς τῶν εἰκοσαδράχμων κερμάτων, τὸ δημόσιον ἐκδίδει πεντάδραχμα καὶ δεκάδραχμα κέρματα, ἀλλ' ἡ ἀξία πάντων αὐτῶν δὲν δύναται νὰ ὑπερβῇ τὰς 150 δραχμὰς κατὰ κεφαλὴν τοῦ πληθυσμοῦ, ὡς προκύπτει οὗτος ἐκ τῆς τελευταίας ἀπογραφῆς, διὰ δὲ τὰ μικροτέρας ἀξίας (δραχμῆς μιᾶς καὶ λεπτῶν 50) κέρματα μέχρις ὀνομαστικῆς ἀξίας δραχμῶν εἴκοσι κατὰ κεφαλὴν τοῦ πληθυσμοῦ. Τὸ διάταγμα δὲ τῆς 7 Αὐγούστου 1930 ἐπρονόησε «περὶ ἐκδόσεως ἀργυρῶν κερμάτων τῶν δραχμῶν εἴκοσι καὶ δέκα, νικελίνων κερμάτων τῶν δραχμῶν πέντε καὶ χαλκονικελίνων κερμάτων τῆς μιᾶς δραχμῆς καὶ τῶν 50 λεπτῶν καὶ καθορισμοῦ τῶν κυρίων γνωρισμάτων αὐτῶν».

Τὸ ποσόν, μέχρι τοῦ ὁποίου εἶναι δεκτὰ εἰς τὰς συναλλαγὰς τὰ κέρματα ταῦτα, ἔχει καθορισθῇ ὡς ἑξῆς: 1) τὰ 20δραχμα μέχρι τοῦ ποσοῦ τῶν 500 δραχμῶν, 2) τὰ 10δραχμα καὶ 5δραχμα μέχρι τοῦ ποσοῦ τῶν 200 δραχμῶν, 3) τὰ δίδραχμα καὶ μονόδραχμα μέχρι τοῦ ποσοῦ τῶν 50 δραχμῶν, καὶ 4) τὰ κέρματα ὀνομαστικῆς ἀξίας μικροτέρας τῆς δραχμῆς μέχρι τοῦ ποσοῦ τῶν δέκα δραχμῶν. Ἀλλ' ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος δέχεται αὐτὰ ἀπεριορίστως.

Μετὰ τὴν ἄρσιν τῆς σταθεροποιήσεως τῆς ἀγγλικῆς λίρας, τὸ διάταγμα τῆς 28 Σεπτεμβρίου 1931 (νόμος 5406) ὥρισεν ὅτι «ἡ ἀγορὰ καὶ πώλησις χρυσοῦ, χρυσῶν νομισμάτων, ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος καὶ ξένων τραπεζογραμματίων ἀσκεῖται μονοπωλιακῶς παρὰ τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος», τὸ δὲ συμπληρωτικὸν διάταγμα τῆς 8 Ὀκτωβρίου 1931 (νόμος 5406) ἀπηγόρευσε τὴν χορήγησιν δανείων εἰς δραχμὰς ἐπὶ ἐνεχύρῳ χρυσοῦ, ξένων νομισμάτων, συναλλάγματος καὶ ξένων χρεωγράφων. Ὁ δὲ νόμος 5422 τῆς 26 Ἀπριλίου 1932 «Περὶ ἀναστολῆς τῆς ὑποχρεώσεως τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος πρὸς ἐξαγόρωσιν τῶν τραπεζικῶν γραμματίων αὐτῆς καὶ ῥυθμίσεως τῆς ἀγορᾶς καὶ πωλήσεως συναλλάγματος», ἐπανέλαβε τὴν διάταξιν ὅτι «ἡ ἀγορὰ καὶ πώλησις χρυσοῦ καὶ χρυσῶν νομισμάτων ἀσκεῖται μονοπωλιακῶς παρὰ τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος» (ἄρθρ. 2), καθὼς καὶ ὅτι «ἀπαγορεύεται ἡ χορήγησις δανείων εἰς δραχμὰς ἐπὶ ἐνεχύρῳ χρυσοῦ, ξένων νομισμάτων, συναλλάγματος καὶ ξένων χρεωγράφων».

Τὸ νομισματικὸν καθεστὼς τοῦ νόμου 3423 τοῦ 1927, τῆς σταθεροποιήσεως τῆς δραχμῆς ὡς νομισματικῆς μονάδος ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, ἴσης περίπου πρὸς τὸ $^1/_{15}$ τῆς παλαιᾶς δραχμῆς, ἐξακολουθεῖ ὑφιστάμενον τυπικῶς καὶ μετὰ τὴν ἄρσιν τῆς σταθεροποιήσεως, τὴν γενομένην διὰ τοῦ νόμου 5406 τῆς 21 Ἀπριλίου 1932, διὰ τοῦ ὁποίου κατ' οὐσίαν καθιερώθη ἡ ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία.

Περὶ τῶν σχετικῶν πρὸς τὰ νομίσματα θεμάτων βλ. *δάνειον, διμεταλλισμός, κάλυμμα, κέρμα, κυκλοφορία, λατινικὴ νομισματικὴ ἕνωσις, μονομεταλλισμός, νόμισμα, νομισματοκοπεῖον, σταθεροποίησις, στέμματα, τραπεζογραμμάτιον, χαρτονόμισμα, χρεωκοπία κρατική, χρῆμα, χρυσός.*

Τὸ νομισματικὸν σύστημα τῆς Ἑλλάδος περιλαμβάνει νομίσματα κυκλοφορήσαντα κατὰ τὰς ἑξῆς περιόδους: 1828—1832, 1833—1867, 1867—1928 καὶ 1928—1934. Τὰ νομίσματα ἑκάστης τῶν περιόδων τούτων περιλαμβάνονται εἰς τοὺς ἑπομένους πίνακας. [Πρβλ. καὶ «Τὰ ἑλληνικὰ νομίσματα», ἔκδοσιν ὑπουργείου Οἰκονομικῶν, ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου, 1932.]

Γ. Ν. ΚΟΦΙΝΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Κοντόσταυλος Α.*, «Περὶ τῶν ἐν Ἀμερικῇ ναυπηγηθεισῶν φρεγατῶν καὶ τοῦ ἐν Αἰγίνῃ νομισματοκοπείου» (Ἀθῆναι 1855).—*Λάμπρος Π.*, «Τὰ πρῶτα νομίσματα τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος» (ἐν «Ἑστίᾳ» Δ΄/1877, σ. 687 κ.ἑ., πρβλ. καὶ 751—752).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ τῶν χαλκῶν ἑλληνικῶν νομισμάτων τῶν κοπέντων ἐπὶ Ὄθωνος» (ἐν «Ἑστίᾳ» ΣΤ΄/1878, σ. 478 κ.ἑ.) —*Τοῦ αὐτοῦ*, «Νομίσματα καὶ μετάλλια τῆς Ἑπτανήσου πολιτείας καὶ τῆς προσωρινῆς τῶν Ἰονίων νήσων κατοχῆς παρὰ τῶν Ἄγγλων» (Ἀθῆναι 1884).—*Λάμπρος Σ.*, «Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ νομίσματα» (ἐν «Νέᾳ Ἑλλάδι» 1896).—«Ἔγγραφα ἀφορῶντα τὴν κοπὴν τοῦ κρητικοῦ νομίσματος» (Χανιὰ 1901, ἐκδ. τῆς Ἀνωτ. Διευθ. Οἰκον. ἐν Κρήτῃ).—«Τὸ ἐθνικὸν τυπογραφεῖον, ἡ ἐφημερὶς τῆς κυβερνήσεως καὶ τὸ ἐθνικὸν σφραγιστήριον ἤτοι ἱστορία καὶ νομοθεσία αὐτῶν» (Ἀθῆναι 1906).—*Δαμίρης Χ. Ι.*, «Le système monétaire grec» (Paris 1920, τ. 3).—*Καλογερόπουλος Δ. Π.*, «Τὰ πρῶτα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τραπεζογραμμάτια τοῦ 1842. Τὰ δεκάδραχμα τοῦ 1849 καὶ ἡ πρώτη ἐν Ἑλλάδι παραποίησις» (Ἀθῆναι 1930).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ πρώτη ἐν Ἑλλάδι ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία τοῦ 1848» (Ἀθῆναι 1930).—*Καλαμᾶς Λ. Κ.*, «History of monetary enactements of Greece» (Ἀθῆναι 1930).—*Διανουδάκης Γ.*, «Ἡ ἱστορία τῶν νομισμάτων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ Καποδιστρίου μέχρι τῆς δημοκρατίας» (ἐν «Ἐλευθ. Βήματι» 5/6 Αὐγ. 1931).—*Βελοῦζος Ι. Α.*, «Νομίσματα καὶ νομισματικὰ συστήματα» (Ἀθῆναι 1931, σελ. 59—67).—*Βεναρδῆς Κ. καὶ Τέντες Γρ.*, «Τὰ ἑλληνικὰ νομίσματα» (Ἀθῆναι 1932, Ἐθν. τυπογρ.). —«Rapport No 24 de 1926 et 1927» (τῆς Administration des monnaies et des médailles, Paris).—«Στατιστικαί τινες πληροφορίαι καὶ σημειώσεις περὶ τῶν ἑλληνικῶν μεταλλικῶν νομισμάτων» ἐκδ. Ὑπηρεσίας μελετῶν καὶ στατιστικῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος).—«Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος. 1930» (Ἀθῆναι 1931, ἐκδ. Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, σελ. 266—269).

Γ. Ν. Κ.

ΜΕΤΡΑ ΚΑΙ ΣΤΑΘΜΑ. Διὰ τοῦ ἀπὸ 28 Σεπτεμβρίου 1836 βασιλικοῦ διατάγματος, ἐπέχοντος ἰσχὺν νόμου, καθωρίσθη παρ' ἡμῖν ὡς νόμιμον τὸ δεκαδικὸν μετρικὸν σύστημα, ὁρισθέντων τῶν ἀντιστοίχων πρὸς τὰ γαλλικὰ ὀνομάτων ὡς ἀκολούθως: 1) Μέτρα μήκους: *βασιλικὸς πῆχυς*=μέτρον—*παλάμη*=ὑποδεκάμετρον(δεκατόμετρον)—*δάκτυλος*=ὑφεκατόμετρον (ἑκατοστόμετρον)—*γραμμὴ*=ὑποχιλιόμετρον (χιλιοστόμετρον). 2) Μέτρα πορείας: *στάδιον*=χιλιόμετρον—*σχοινὶς*=μυριόμετρον. 3) Μέτρα ἐπιφανείας: *τετραγωνικὸς βασιλικὸς πῆχυς*=τετραγωνικὸν μέτρον—*βασιλικὸν στρέμμα*=1000 βασιλικοὶ τετραγωνικοὶ πήχεις=1000 τετραγωνικὰ μέτρα. 4) Μέτρα στερεῶν καὶ ῥευστῶν: *λίτρα*=λίτρον ἢ κυβικὸν ὑποδεκάμετρον (δεκατόμετρον)—*κοτύλη*=ὑποδεκάμετρον—*μύστρον* = ὑφεκατόλιτρον ἢ ἑκατοστόλιτρον—*κύβος*=ὑποχιλιόλιτρον—*κοιλὸν* (ἰδίως διὰ τὰ γεννήματα)=ἑκατόλιτρον. 5) Σταθμά: *δραχμὴ* = γράμμον ἢ γραμμάριον — *ὀβολὸς* = ὑποδεκάδραχμον (δεκατόγραμμον) — *κόκκος* = ὑφεκατόδραχμον (ἑκατοστόγραμμον). Τὸ διάταγμα ὅμως τοῦτο ἔμεινε νεκρὸν καὶ τὸ δεκαδικὸν μετρικὸν σύστημα δὲν ἐτέθη ἐν χρήσει ἢ μονομερῶς, εἰς τὰ δημόσια ἔργα, ὅπου τὰ μήκη καὶ τὰ ἐμβαδὰ λογίζονται εἰς μέτρα καὶ τετραγωνικὰ μέτρα, εἰς τὰ ταχυδρομεῖα, ἔνθα τὰ βάρη λογίζονται εἰς χιλιόγραμμα, καὶ εἰς τὰ τελωνεῖα, ὅπου ὁ δασμὸς ὡρισμένων εἰδῶν ἐπιβάλλεται ἀνὰ κυβικὸν μέτρον ἢ χιλιόγραμμον. Ἀντ' αὐτοῦ δὲ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοῦ 1821 τὸ ἰσχῦσαν ἐπὶ τουρκοκρατίας παλαιὸν τουρκικὸν μετρικὸν σύστημα, ἔχον ὡς μονάδας: 1) μήκους: *πῆχυν μικρὸν* ἢ *ἐνδεζέ*, ὑποδιαιρούμενον εἰς 8 *ῥούπια* καὶ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς 0.648 μ., *πῆχυν μέγαν* ἢ *ἀρσὶν* =0.679 μ., *πῆχυν τεκτονικὸν*=0.758. Εἰς τὸ ἐμπόριον λογίζονται συνήθως ὁ πρῶτος ἴσος πρὸς 0.64 μ., ὁ δεύτερος πρὸς 0.68 καὶ ὁ τεκτονικὸς πρὸς 0.75 μ. 2) ἐπιφανείας: *τετραγωνικὸν τεκτονικὸν πῆχυν* (=0.574667 τ. μ.), ὑπολογιζόμενον πρὸς $^9/_{16}$ τοῦ τετ. μέτρου — *παλαιὸν στρέμμα* = 1270 τετρ. μ. Σταθμά, μέτρα χωρητικότητος καὶ ὄγκου εἶναι ἡ *ὀκᾶ*, ὑποδιαιρουμένη εἰς 400 *δράμια*. Διὰ τοῦ διατάγματος τοῦ 1836 ὡρίσθη ὅτι 468 $^3/_4$ δράμια ἰσοδυναμοῦσι πρὸς 1,5 χιλιόγραμμον, ἑπομένως 1 ὀκᾶ ἰσοδυναμεῖ πρὸς 1280 γραμ. καὶ 312,5 δραμ. (0,78125 τῆς ὀκᾶς)=1 χιλιόγραμμον—1 δράμιον=3,2 γραμμ.—1 γραμμ. =0,3125 δραμ. Διὰ μεγαλύτερα βάρη λαμβάνεται ὡς μονὰς ὁ *στατὴρ* (κοινῶς *καντάρι*), ὅστις εἶναι ἴσος μὲ 44 ὀκάδας. Εἰς τὸ ἐμπόριον τῆς σταφίδος χρησιμοποιεῖται ἡ *ἐνετικὴ λίτρα*, ἴση πρὸς 480 γραμμ. (150 δράμια) καὶ τὸ *χιλιόλιτρον*=1000 ἐνετικαὶ λίτραι = 375 ὀκ., εἰς δὲ τὴν Ἑπτάνησον ἡ λίτρα τῶν 453,6 γραμμ. (141,75 δράμια). Αἱ σχέσεις αὗται δὲν ἔχουσι σαφῶς καθορισθῇ διὰ νόμου, ἀλλ' ἐπεβλήθησαν ὑπὸ τῶν ἐθίμων. Διὰ τὴν ζύγισιν τῶν φαρμάκων χρησιμοποιοῦνται ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸ δεκαδικὸν μετρικὸν σύστημα καὶ αἱ ἑξῆς μονάδες τοῦ ἀγγλικοῦ μετρικοῦ συστήματος: *κόκκος* (*γκράνουμ*)=0,06479 γραμ. ἢ 0,0202 δραμ. — *γράμμα* (*σκροῦπλ*)=20 κόκκοι—*δραχμὴ*=3 γράμμα=60 κόκκοι—*οὐγγία*=8 δραχμὰς —*λίτρα*=12 οὐγγίαι. Διὰ τοὺς πολυτίμους λίθους ὡς μονὰς βάρους λαμβάνεται τὸ *καράτιον*, ἴσον μὲ 0,2 τοῦ γραμμ., ὥστε 16 καράτια (3,2 γραμμ.)=1 δράμιον.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι μέχρι σήμερον δὲν ὑπάρχουσι παρ' ἡμῖν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπὰ κράτη, πρότυπα οὔτε ὀκάδων οὔτε πήχεων οὔτε καὶ νομικὸς ὁρισμὸς τοῦ τί ἐστι ὀκᾶ καὶ πῆχυς, ἡ δὲ σύγκρισις καὶ αἱ ἐξαχθεῖσαι ὡς ἄνω ἀναλογίαι ἐγένοντο βάσει τοῦ διατάγματος τοῦ 1836. Τὴν προκαλουμένην δὲ σύγχυσιν ἐκ τῆς ἐλλείψεως κρατικῆς ἐν προκειμένῳ μερίμνης, ἐπιτείνει ἡ χρησιμοποίησις ἰδίων σχεδὸν κατὰ νόμον μέτρων καὶ σταθμῶν εἰς τρόπον, ὥστε νὰ θεωρῆται ἐνδεδειγμένη ἡ λεπτομερὴς ἀναγραφὴ τῶν μέτρων τούτων καὶ σταθμῶν πρὸς ἐπαρκῆ κατατοπισμὸν τοῦ ἀναγνώστου. Ἡ ἀναγραφὴ τῶν μέτρων καὶ σταθμῶν κατὰ νομοὺς ἔχει ὡς ἑξῆς: 1) Ἀττικοβοιωτίας: α) μέτρα μήκους: μέτρον, οὐγγία, πῆχυς, ὑάρδα· β) μέτρα ἐπιφανείας: τετρ. μέτρον, τετρ. τεκτονικὸς πῆχυς, βασιλικὸν στρέμμα· γ) μέτρα ὄγκου καὶ ξυλείας: κυβικὸν μέτρον, οὐγγία, διὰ ζυγίσεως· δ) μέτρα χωρητικότητος στερεῶν: κοιλόν, στατὴρ (διὰ ζυγίσεως)· ε) μέτρα χωρητικότητος ὑγρῶν: ὀκᾶ· στ) σταθμά: ὀκᾶ, στατήρ. 2) Φθιωτιδοφωκίδος: α)

Digitized by Google

μέτρον, πῆχυς· β) τετρ. μέτρον, βασιλικὸν στρέμμα· γ) κυβικὸν μέτρον, οὐγγία (διὰ ζυγίσεως)· δ) κοιλόν, στατὴρ (διὰ ζυγίσεως)· ε) ὀκᾶ, λίτρα (=25 ὀκ.), μέτρον (=10 ὀκ.)· στ) ὀκᾶ, στατήρ. 3) Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος: α) πῆχυς· β) παλαιὸν στρέμμα· γ) κυβικὸν μέτρον, οὐγγία (διὰ μετρήσεως)· δ) κοιλόν· ε) βαρέλα (=50 ὀκ.)· στ) ἐνετικὴ λίτρα, χιλιόλιτρον. 4) Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας: α) μικρὸς πῆχυς Κωνσταντινουπόλεως (=8 ρούπια), μπράτσο (=8 1/2 ρούπ.), ὑάρδα (11 ρούπ.=0,88 μ.), ὑάρδα μεγάλη (11 1/2 ρούπ.=0,92 μ.), μέτρον· β) βασιλικὸν στρέμμα· γ) κυβικὸν μέτρον· δ) ὀκᾶ διὰ ζυγίσεως)· ε) ὀκᾶ· στ) ὀκᾶ, στατήρ. 5) Ἀργολιδοκορινθίας: α) πῆχυς, μέτρον· β) βασιλικὸν στρέμμα· γ) οὐγγία, κυβικὸν μέτρον (διὰ ζυγίσεως)· δ) *κουβέλι* (=50 ὀκ.)· ε) ὀκᾶ, *μπότσα* (=2 ὀκ.)· στ) ὀκᾶ, στατήρ, ἐνετικὴ λίτρα. 6) Ἀρκαδίας: α) μέτρον, πῆχυς, ὑάρδα· β) βασιλικὸν στρέμμα· γ) κυβικὸν μέτρον· δ) ὀκᾶ, στατὴρ (διὰ ζυγίσεως)· ε) ὀκᾶ, μπότσα (=2 ὀκ.)· στ) ὀκᾶ, στατήρ, τόννος. 7) Μεσσηνίας: α) μέτρον, πῆχυς, ὑάρδα· β) τετρ. μέτρον, τετρ. τεκτ. πῆχυς, βασιλικὸν στρέμμα· γ) κυβ. μέτρον, οὐγγία· δ) ὀκᾶ (διὰ ζυγίσεως)· ε) ὀκᾶ, λίτρα (=4 ὀκ.), *φορτίον* (=16 λ.=64 ὀκ.)· στ) ὀκᾶ, τόννος, ἐνετικὴ λίτρα, στατήρ, βαρέλα. 8) Λακωνίας: α) πῆχυς· β) βασιλικὸν στρέμμα· γ) κυβικὸν μέτρον· δ) κοιλόν, ἡμίκοιλον, ὀκᾶ (διὰ ζυγίσεως)· ε) ὀκᾶ, μπότσα (=2, 5 ὀκ.)· στ) ὀκᾶ, στατήρ. 9) Εὐβοίας: α) μέτρον, πῆχυς, ὑάρδα· β) βασιλ. στρέμμα, τουρκικὸν στρέμμα· γ) κυβ. μέτρον, διὰ ζυγίσεως· δ) κοιλὸν (=22 ὀκ.), *πινάκιον* ἢ *ξάϊον* (=11 ὀκ.)· ε) ὀκᾶ· στ) ὀκᾶ, στατήρ, ζύγιον. 10) Κυκλάδων: α) μέτρον, πῆχυς, ὑάρδα· β) ζευγαριὰ (=2 βασιλ. στρέμμ. περίπου)· γ) κυβ. μέτρον, ζύγιον (=100 ὀκ.)· δ) κοιλόν· ε) ὀκᾶ, βαρέλα (48 ὀκ.), *βουτσὶ* (=336 ὀκ.)· στ) ὀκᾶ, στατήρ, τόννος. 11) Κερκύρας: α) μέτρον, πῆχυς, ὑάρδα· β) μουτζούριος (=1000 τ. μ.), *τσαπὶ* (=344 τ. μέτρα)· γ) κυβ. μέτρον, οὐγγία (διὰ μετρήσεως)· δ) *μουτζούριον* ἢ κοιλὸν = 10 1/2 ὀκ. σίτου), *καταρύλιον* (=1/4 μουτζουρίου), ἐν τῇ πόλει εὑρίσκεται ἐν χρήσει κοιλὸν (=21 ὀκ.)· ε) ἐπὶ ἐλαίου: βαρέλα=51 1/4 ὀκ.=4 *ξέστες*, ἐπὶ οἴνου: βαρέλα=63 ὀκ.=4 1/2 ξέστες, 1 ξέστα=32 *καρτούτσια*. στ) ἀγγλικὴ λίτρα, ὀκᾶ, χιλιόγραμμον. 12) Κεφαλληνίας: α) μέτρον, πῆχυς (=0,68 μ.· β) *ἐνετικὸν βατσέλιον* (=400 τετρ. ὀργυιαί, =1200 τ. μ.), *ταγγάριον* (=300 τ. μ.)· γ) κυβ. μέτρον· δ) διὰ ζυγίσεως μὲ βάσιν τὴν ἀγγλικὴν λίτραν· ε) διὰ τὸ ἔλαιον: ἀγγλικὸν *γαλόνιον* (=6,5, ὀκ.), 1/2, 1/4 γαλονίου, 1/8 γαλονίου=*πιντα*=162 1/2 δράμια, διὰ τὸν οἶνον: ἀγγλικὸν *σέκιον*.=20 πίντες=8 1/2 ὀκ.· στ) ἀγγλικὴ λίτρα. 13) Ζακύνθου: α) *μπράτσο* =0,68 μ.)· πῆχυς 0,64)· β) ἐνετικὸν βυτσέλιον (=1200 τ. μέτρα), *ἀξινάριον* (=160 ὀργ. ἐνετικ.=480 τ. μ.)· γ) κυβ. μέτρον, οὐγγία· δ) διὰ τὰ δημητριακά: κοιλὸν (=22 ὀκ.), διὰ τὴν σταφιδα καὶ τὰς ἐλαίας: βατσέλι (=23 ὀκ.) ἢ διὰ ζυγίσεως εἰς λίτρας καὶ ὀκάδας· ε) ἐθνικὴ βαρέλα=52 ὀκ.=8 γαλόνια, μετρικὸν καρτούτσιον=128 ὀκ.· στ) ἐνετικὴ λίτρα. οὐγγία=1/16 λιτρας, ὀκᾶ. 14) Ἄρτης: α) πῆχυς· β) παλαιὸν στρέμμα· γ) κυβικὸν μέτρον (διὰ μετρήσεως)· δ) *ξάγιον* (=66 ὀκ.)· κοιλὸν (=20 ὀκ.), *πινακιον* (=16 1/2 ὀκ.)· ε) ὀκᾶ στ) ὀκᾶ, λίτρα=133 δράμια. 15) Λαρίσης: α) πῆχυς, μέτρον· β) βασιλικὸν στρέμμα, τετραγωνικὸν μέτρον, παλαιὸν στρέμμα· γ) κυβικὸν μέτρον, κατὰ τεμάχιον, διὰ μετρήσεως· δ) *σταμπόλι* ἢ κοιλόν· ε) ὀκᾶ, ἐπὶ οἴνου ὀκᾶ 408 δράμια· στ) ὀκᾶ. 16) Τρικκάλων: α) μέτρον, πῆχυς, β) βασιλικὸν στρέμμα, γ) κυβικὸν μέτρον· δ) κοιλόν· ε) ὀκᾶ· στ) ὀκᾶ. 17) Θεσσαλονίκης: α) μέτρον, τεκτονικὸς πῆχυς, πῆχυς ένδεζέ, πῆχυς ἀρσίν· β) βασιλικὸν στρέμμα, παλαιὸν στρέμμα, τουρκικὸν στρέμμα, τετραγωνικὸν μέτρον· γ) κυβικὸν μέτρον, μετρικὸς στατήρ, *στέρρον*, ζύγιον=105 ὀκ., στατὴρ 44 ὀκ., *κούτλα*=12 ὀκ.· δ) κοιλὸν (σίτου=100 ὀκ., κριθῆς 80 ὀκ., ἀραβοσίτου 96 ὀκ., βρόμης 56 ὀκ.), 1 κοιλὸν=2 *μουτζούρια*=4 *τεταρτόκοιλα*=8 κοῦτλαι,=16 *κουπράνια* κοιλὸν Κωνσταντινουπόλεως (=20 ὀκ.)=2 *μισό κοιλα* ἢ *ἀγιάρια*=4 *συνοίκια*· *τσικέρη* (=τέταρτον, ζυγίζον σίτου 24 ὀκ., ἀραβασίτου 22. κριθῆς 18, σηκάλεως 20)· ε) ὀκᾶ, λίτρον, *στάμνα*=7 ὀκ., στατήρ, μέτρον=16 ὀκ., *κάρτα*=1 ὀκᾶ· στ) ὀκᾶ. 18) Πέλλης: α) πῆχυς, μέτρον 0,98 μ.), πῆχυς Καρατζόβας (0,68 μ.)· β) παλαιὸν στρέμμα (40×40=1600 τ μ.)· γ) κυβ. μέτρον (διὰ ζυγισεως)· δ) κοιλὸν=100 ὀκ. σίτου=8 κοῦτλαι· ε) καὶ στ) ὀκᾶ. 19) Κοζάνης· α) πῆχυς, μέτρον· β) παλαιὸν στρέμμα (=900 τ. μ = 1600 τέτρ. τεκτ. πήχεις), γ) κυβικὸν μέτρον· δ) κοιλὸν διαφόρου βάρους· ε) ὀκᾶ, μέτρον χωρητικότητος 15 ὀκ. εἰδικῶς διὰ τὸν οἶνον· στ) ὀκᾶ. 20) Φλωρίνης: α) πῆχυς, μέτρον· β) παλαιὸν στρέμμα (1600 τ. μ.=40×40 βήματα μεγάλα)· γ) κυβικὸν μέτρον, φορτίον διὰ τὴν καύσιμον ὕλην· δ) κοιλὸν =2 *ὀσμάκια* ἢ *σταμπόλια*=4 συνοίκια=8 κοῦτλαι· τὸ ὀσμάκιον ζυγίζει 40–44 ὀκ.· ε) καὶ στ) ὀκᾶ. 21) Ἰωαννίνων: α) πῆχυς, μέτρον, ὑάρδα· β) παλαιὸν στρέμμα (1.600 τ. μ.), στρέμμα (=1 600 τετρ. πήχεις) στρέμμα (=40×40 δρασκέλια=1.100 τ. μ.)· γ) κυβικὸν μέτρον, δι' ἀριθμήσεως, φόρτωμα (=80 ὀκ. περίπου)· δ ὀκᾶ, *ταγάριον*=20 ὀκ.· ε) ὀκᾶ, διὰ τὸ ἔλαιον *κανάτα*=3 1/8 ὀκ., λίτρα 2 1/8 ὀκ.· στ) ὀκᾶ, στατήρ, *λουτσέκι* (=20 ὀκ.). 22) Πρεβέζης: α) πῆχυς· β) στρέμμα (=1.600 τετρ. βήματα)· γ) διὰ κυβισμοῦ, οὐγγία 0 0275 μ.)· δ) ταγάριον=33 1/8 ὀκ. σίτου, *πινάκιον*=9–11 ὀκ., ὀκᾶ· ε) ὀκᾶ, *τσουκάλι*=2 1/4 ὀκ., κανάτα 3 1/8 ὀκ.· στ) ὀκᾶ, λίτρα (=1/8 ὀκ.). 23) Χανίων: α) πῆχυς, μέτρον, ὑάρδα· β) παλαιὸν στρέμμα· γ) κατὰ τεμάχιον· δ) ὀκᾶ (διὰ ζυγίσεως)· ε) καὶ στ) ὀκᾶ. 24) Ρεθύμνης: α) πῆχυς, μέτρον, ὑάρδα, β) παλαιὸν στρέμμα· γ) ἡ ξυλεία μὲ τοὺς πόντους (=1/100 μ.)· δ), ε) καὶ στ) ὀκᾶ. 25) Ἡρακλείου: α) πῆχυς, μέτρον, ὑάρδα· β) παλαιὸν στρέμμα, γ) κυβ. μέτρον· δ) *μουζούρι*=18 ὀκ. σίτου=12 ὀκ. κριθῆς· ε) ὀκᾶ, *μύστατο*=9 ὀκ. 300 δρ.· στ) ὀκᾶ, στατήρ. 26) Λασηθίου: α) πῆχυς, ὀργυιὰ (2 ὑάρδαι)· β) παλαιὸν στρέμμα· γ) κυβικὸν μέτρον (δι' ἀριθμήσεως), οὐγγία· δ) μουζούρι=18 ὀκ. σίτου, 12 ὀκ. κριθῆς (διὰ ζυγίσεως)· ε) καὶ στ) ὀκᾶ. 27) Λέσβου: α) μέτρον, πῆχυς· β) στρέμμα (1.600 τ. μ.)· γ) διὰ ζυγίσεως, δι' ἀριθμήσεως· δ) *μεσάριον* (=10 ὀκ.), συνοίκιον (=20 ὀκ.), *μόδδιον* (=500 ὀκ.), ὀκᾶ, χιλιόγραμμον· ε) ὀκᾶ, *λαγήνιον* (=6 ὀκ. 100 δρ.)· στ) ὀκᾶ, στατήρ. 28) Χίου: α) πῆχυς (0,64 μ. καὶ 0,68 μ.), ὑάρδα, μέτρον· β) ἀρχιτεκτ. τετρ. πῆχυς, ὀργυιὰ τετρ. (320 41 τ. μ.)· γ) κυβ. μέτρον, *τσεκὶ* (=176 ὀκ.)· δ) δὲν ὑπάρχουσιν ἐν χρήσει τοπικά· ε) καὶ στ) ὀκᾶ. 29) Σάμου: α) πῆχυς, μέτρον· β) βασιλ. στρέμμα· γ) κυβ. μέτρον· δ) κοιλὸν Κωνσταντινουπόλεως (=23 ὀκ. σίτου. ε) ὀκᾶ, δεκάλιτρον, ἑκατόλιτρον (=78 ὀκ.)· στ) ὀκᾶ, στατήρ. 30 Σερρῶν: α) γαλ. μέτρον, πῆχυς, ὑάρδα· β) στρέμμα τοπικὸν (60×60 τ. π.)· γ) κυβ. μέτρον, ὀκᾶ· δ) κοιλὰ διαφόρου βάρους· ε) καὶ στ) ὀκᾶ. 31) Δράμας: α) πῆχυς. μέτρον· β βασιλ. στρέμμα, παλαιὸν στρέμμα (50×50 τ. π.)· γ) κυβ. μέτρον, ὀκᾶ· δ) ὀκᾶ, στατήρ· ε) καὶ στ) ὀκᾶ. 32) Ροδόπης καὶ Ἕβρου: α) μέτρον, πῆχυς, ὑάρδα· β) βασιλ. στρέμμα, τουρκ. στρέμμα· γ) κυβ μέτρον· δ) κοιλὸν διαφόρου βάρους· ε) καὶ στ) ὀκᾶ.

Αἱ ἀναλογίαι τῶν τοπικῶν τούτων μέτρων καὶ σταθμῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸ δεκαδικὸν μετρικὸν σύστημα καθορίζονται ὡς ἑξῆς: 1) Διὰ τὰ μέτρα μήκους: 1 πῆχυς=0 648 μ., 1 οὐγγία=0 0275 μ., 1 ὑάρδα=0,914 μ., 1 πῆχυς μέγας Κωνσταντινουπόλεως=0,679 μ., τεκτον. πῆχυς=0,75 μ. Εἰς τὸ ἐμπόριον λογίζονται ὁ μὲν μικρὸς πῆχυς Κωνσταντινουπόλεως ἢ ἐνδεζὲ 0,64 μ., ὁ δὲ μέγας ἢ ἀρσίν 0,68 μ. 2) Διὰ τὰ μέτρα ἐπιφανείας: 1 βασ. στρέμ. =1.000 τ. μ., 1 παλαιὸν στρέμμα=1.270,2 τ. μ., 1 τουρκικὸν στρέμμα=1.600 τ. μ., 1 τετρ. πῆχυς =9,6 τ. μ.=0,5625 τ. μ. 3) διὰ τὰ μέτρα ὄγκου καὶ ξυλείας: οὐγγία=πλ. 0,0275 μ. × μῆκος 4. μ., μετρικὸς στατὴρ 100 χιλιόγραμμα=78 ὀκ. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ οὐγγία ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ἀγγλικὸν δάκτυλον, ὅστις ἰσοῦται πρὸς 0,0254 μ. 6) Διὰ τὰ σταθμά: 1 στατὴρ=44 ὀκ., 1 ὀκᾶ=1.280 γραμμ., 1 χιλιόγρ.=312 1/2 δράμ., 1 τόννος =1.000 χιλιόγρ.=780 ὀκ., 1 ἐνετικὴ λίτρα=150 δράμ., 1 ἀγγλικὴ λίτρα=1 ἰονικὴ λίτρα=141,5 δράμ. 1 βαρέλα=51,5 ὀκ.

Ι. Α. ΒΕΛΟΥΖΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. «Τὸ ἐθνικὸν τυπογραφεῖον, ἐφημερὶς τῆς κυβερνήσεως καὶ τὸ ἐθνικὸν σφραγιστήριον, ἤτοι ἱστορία καὶ νομοθεσία αὐτῶν» (Ἀθῆναι 1906).—*Χόνδρος Δ.*, «Τὸ δεκαδικὸν μετρικὸν σύστημα καὶ ἡ εἰσαγωγὴ αὐτοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα» (Ἀθῆναι, 1920)—*Βελοῦζος Ι. Α.*, «Νομίσματα καὶ νομισματικὰ συστήματα» (Ἀθῆναι 1931, σ. 269—270.—«Δελτίον μέτρων καὶ σταθμῶν ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας.—«Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος. 1930» (Ἀθῆναι 1931, ἐκδ. γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, σελ. 13).

Π. Ν. Π.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΥΓΕΙΑ

Θνησιμότης καὶ κίνησις γεννήσεων ἐν Ἑλλάδι. Ὁ παρατιθέμενος κατωτέρω πίναξ τῆς πορείας τῆς γενικῆς θνησιμότητος καὶ τῶν γεννήσεων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν περίοδον 1921—1931, μέχρι δηλονότι τοῦ ἔτους, καθ' ὃ ἡ ὑπηρεσία τῆς γενικῆς στατιστικῆς ἐξέδωκε τὰ ἐπίσημα καὶ τελικὰ στοιχεῖα τῆς κινήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, δεικνύει ὅτι τὸ ἐπὶ χιλίων κατοίκων ἀναλογοῦν ποσοστὸν θανάτων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀνέρχεται κατὰ μέσον ὅρον εἰς 16,64. Ἐκ τῆς συγκρίσεως τοῦ ποσοστοῦ τούτου πρὸς τὸ ποσοστὸν τῆς θνησιμότητος ἑτέρων χωρῶν προκύπτει ὅτι τοῦτο εὑρίσκεται εἰς ἐπίπεδον μὲν ἀνώτερον τοῦ ποσοστοῦ τῆς θνησιμότητος τῶν χωρῶν: Ὁλλανδίας (10,2), Νορβηγίας (11,2), Σουηδίας (12,1), Ἀγγλίας καὶ Οὐαλλίας (12,2), Γερμανίας (12,5), Βελγίου (13,5), Αὐστρίας (15,1), Τσεχοσλοβακίας (15,7), Ἰταλίας (15,8), εἰς τὸ αὐτὸ σχεδὸν ἐπίπεδον πρὸς τὸ τῶν χωρῶν: Γαλλίας (17,1), Ἐσθονίας (16,1), Λιθουανίας (16,4) καὶ εἰς ἐπίπεδον κατώτερον τῶν χωρῶν: Βουλγαρίας (18 7), Ρουμανίας (21,0), Ἱσπανίας (19,3), Πορτογαλίας (19.6), Οὐγγαρίας (18,2), Πολωνίας (17,5) καὶ Αἰγύπτου (25,8). Ἐκ τῆς ἐπισκοπήσεως τοῦ αὐτοῦ πίνακος προκύπτει ὅτι τὸ ποσοστὸν τῶν γεννήσεων κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ἀνέρχεται εἰς 26,99 ἐπὶ 1.000 κατοίκων, ἡ δὲ ὑπεροχὴ τῶν γεννήσεων ἔναντι τῶν θανάτων εἰς 10,1. Ἑπομένως ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς ὑπεροχῆς τῶν γεννήσεων κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον 1921—1931 εὑρισκόμεθα εἰς τὴν σειρὰν τῶν χωρῶν: Ἱσπανίας (10,3), Ἰταλίας (10,7), Λιθουανίας (10,8 καὶ Οὐγγαρίας (9 9), εἰς κατωτέραν μοῖραν τῶν χωρῶν: Βουλγαρίας (16,1), Ὁλλανδίας (14,3), Πολωνίας (16,4), Πορτογαλίας (17,6) καὶ Ρουμανίας (13,9) καὶ εἰς ἀνωτέραν τῶν χωρῶν: Ἀγγλίας 6,2), Αὐστρίας (4,8), Βελγίου (5,9), Γαλλίας (1,8), Γερμανίας (7.6), Ἑλβετίας (6,2), Ἱσπανίας (6,7), Νορβηγίας (8,3), Σουηδίας (5,4), κλπ. Σημειωτέον ὅτι τὸ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ποσοστὸν τῆς ὑπεροχῆς τῶν γεννήσεων ἀπέναντι τῶν θανάτων, ὅπερ, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ἀνέρχεται κατὰ μέσον ὅρον εἰς 10,1 ἐπὶ 1.000 κατοίκων, ἐπιβαρύνεται ὑπὸ τοῦ κατὰ τὴν πρώτην τετραετίαν, ἤτοι τῶν ἐτῶν 1921—1924, ἐξαιρετικῶς χαμηλοῦ ποσοστοῦ γεννήσεων, τοῦ ὀφειλομένου εἰς τὴν κατὰ τὴν τετραετίαν ἐκείνην σημαντικὴν ἐλάττωσιν τῶν γεννήσεων, τὴν παρατηρηθεῖσαν οὐ μόνον εἰς τὸν τότε καταφυγόντα εἰς Ἑλλάδα προσφυγικὸν πληθυσμόν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν γηγενῆ τοιοῦτον, λόγῳ τῆς πολεμικῆς καὶ μεταπολεμικῆς καταστάσεως. Ἡ χαμηλότης τοῦ ποσοστοῦ τῶν γεννήσεων ὑφίσταται ἐπίδρασιν πάντως καὶ ἐκ τῆς μὴ πλήρους δηλώσεως τῶν γεννήσεων κατὰ τὰ πρὸ τοῦ 1925 ἔτη. Ἀπὸ τοῦ 1925 ἡ ὑπεροχὴ τῶν γεννήσεων αὐξάνει αἰσθητῶς, κυμαινομένη ἀπὸ τοῦ ἐλαχίστου ὁρίου 10,56 μέχρι τοῦ μεγίστου 16,44 κατὰ τὰ διάφορα ἔτη.

Γεννήσεις, θάνατοι καὶ ὑπεροχὴ γεννήσεων ὑπαίθρου καὶ πόλεων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ ἔτη 1921—1931

Ἔτη	Ἀριθμὸς γεννήσεων			Ἀριθμὸς θανάτων			Ὑπεροχὴ γεννήσεων		
	Ὑπαίθρου	Πόλεων	Σύνολον	Ὑπαίθρου	Πόλεων	Σύνολον	Ὑπαίθρου	Πόλεων	Σύνολον
1921	93.312	24.960	118.272	52.136	24.271	76.407	41.176	689	41.865
1922	85.031	24.605	109.636	48.919	32.799	81.718	36.112	∠ 8.194	27.918
1923	87.0 5	26.861	113.926	57.478	44.564	102.042	29.587	—17.703	11.884
1924	86.511	30.473	117.014	51.892	41.428	93.320	34.649	—10.955	23.694
1925	111.513	44.854	156.367	53.122	35.511	88.633	58.391	9.343	67.734
1926	127.666	53.612	181.278	51.678	32.458	84.136	75.988	21.154	97.142
1927	124.407	52.120	176.527	63.040	36.980	100.020	61.367	15. 40	76.507
1928	134.186	55.064	189.250	66.162	39.503	105.665	68.024	15.561	83.585
1929	128.575	53.295	181.870	76.572	38.989	115.561	52.003	14.306	66.309
1930	141.455	58.110	199.565	69.887	33.924	103.811	71.568	24.186	95.754
1931	144.652	54.591	199.243	78.131	36.238	114.369	66.521	18.353	84.874
	Ἀναλογια ἐπὶ 1.000 κατοίκων								
1921	26,6	18,7	24,47	14,9	18,2	15,81	17,7	0,5	8,66
1922	23,7	19,5	22,63	13,6	26.0	16,87	10,1	— 6,5	5,76
1923	21,5	16,8	19,92	14,2	26,8	17,84	7,3	—10,0.	2,08
1924	23,6	16,3	21,15	14,2	22,2	16,87	9,5	— 5,9	4,28
1925	28,00	24,42	26,87	13,34	19,33	15,23	14,66	5,09	11,64
1926	31,54	28,80	30,68	12,77	17,44	14,24	18,77	11,36	16,44
1927	30,77	26,32	29 31	15, 9	18,67	16,61	15,18	7,64	12,70
1928	31,88	27.59	30,50	15,72	19,80	17,03	16,16	7,79	13,47
1929	30,16	26,49	28,98	17,96	19,38	18,42	12,20	7,11	10,56
1930	32,73	28,64	31,42	16,17	16,72	16,35	16,56	11,92	15,07
1931	32,91	26,70	30,94	17,77	17,72	17,76	15,13	8,98	13,18

Ἐπίδρασις τῶν ὀξέων καὶ χρονίων νοσημάτων ἐπὶ τῆς δημοσίας ὑγείας ἐν Ἑλλάδι. Ὀξέα *νοσήματα*. Ἐκ τῶν ὀξέων νοσημάτων τα βαρέα μολυσματικὰ τοιαῦτα, ἤτοι ἡ πανώλης, ἡ χολέρα, ὁ ἐξανθηματικὸς τῦφος καὶ ἡ εὐλογία, ἀπησχόλησαν ἰδιαιτέρως τὴν δημοσίαν ὑγείαν ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐμφανίσεως αὐτῆς ὡς ἐλευθέρου κράτους μέχρι τῆς τελευταίας δεκαετίας. Τὴν ἱστορίαν τῆς ἐμφανίσεως τῶν βαρέων τούτων μολυσματικῶν νοσημάτων δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς τρεῖς περιόδους.

Α΄ περίοδος. Ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῶν Βαλκανικῶν πολέμων (1830—1912).

Β΄ περίοδος. Ἀπὸ τῆς κηρύξεως τῶν Βαλκανικῶν πολέμων μέχρι τοῦ ἔτους 1923.

Γ΄ περίοδος (μεταπολεμική). Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1924 μέχρι σήμερον.

Α΄) Κατὰ τὴν πρώτην περίοδον ἐσημειώθησαν αἱ ἑξῆς ἐπιδημίαι: α΄) Πανώλους. Μέχρι τοῦ 1835 ἐν Σπέτσαις, Ὕδρᾳ Ἄργει καὶ εἰς πλείστας πόλεις τῆς Πελοποννήσου. Ἡ τελευταία ἐπιδημία ἐσημειώθη ἐν Σύρῳ τῷ 1835. β΄) Χολέρας. Τῷ 1854 μεγάλη ἐπιδημία ἐν Πειραιεῖ καὶ ἐν Ἀθήναις, τῷ δὲ 1855 εἰς τὴν περιφέρειαν Ἀχαρνα

νίας καὶ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους. γ') Ἐξανθηματικοῦ τύφου. Τῷ 1882 ἐν Ἀθήναις, ὡς καὶ σποραδικὰ κρούσματα ἐν τοῖς περιχώροις τῆς Ἀττικῆς. δ') Εὐλογίας. Τῆς ἐνδημικῆς αὐτῆς καταστάσεως κατὰ συχνὰ χρονικὰ διαστήματα παρoξυνομένης.

Β') Κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον ἡ Ἑλλὰς ὑπέστη τὴν σοβαρωτέραν προσβολὴν ἐπιδημιῶν, ὡς ἐκ τῶν ὅλως ἐξαιρετικῶν συνθηκῶν, ὑφ' ἃς εὑρέθη τότε, ἕνεκα τῶν πολέμων, τῆς ἐπιστρατεύσεως καὶ τῆς ὁμαδικῆς εἰσροῆς 1.500.000 περίπου προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας, Θράκης, Πόντου καὶ Ρωσίας. Ἡ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην κίνησις τῶν ἐπιδημιῶν ἔχει ὡς ἑξῆς: α') Πανώλης. Τὸν Αὔγουστον τοῦ 1913 ἐσημειώθησαν ἐν Πειραιεῖ τὰ πρῶτα πανωλικὰ κρούσματα ἐπὶ ἐργατῶν ἀλευρομύλων, κατεργαζομένων ἄλευρα προελεύσεων ἐξωτερικοῦ. Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα τὸ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1914 καὶ 1923 ἡ πανώλης ἐνέσκηψεν εἰς τοὺς κυριωτέρους λιμένας τῆς Ἑλλάδος μὲ ὁλικὸν ἀριθμὸν κρουσμάτων 698, ὧν τὰ 242 θανατηφόρα. Τὰ περισσότερα τῶν κρουσμάτων τούτων ἐσημειώθησαν εἰς τοὺς λιμένας Πειραιῶς καὶ Θεσσαλονίκης. Ἐξαιρέσει 17 κρουσμάτων ἐν Σύρῳ, ἅτινα ἦσαν πνευμονικῆς μορφῆς, ἅπαντα τὰ λοιπὰ ἦσαν κρούσματα βουβωνικῆς πανώλους. Ἑστίαι μεταδόσεως τῆς νόσου δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ἡ Αἴγυπτος καὶ αἱ Ἰνδίαι. β') Χολέρα. Τὰ πρῶτα κρούσματα χολέρας ἐσημειώθησαν ἐπὶ στρατιωτῶν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ Μάϊον τοῦ 1913. Ἡ νόσος κατὰ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἔλαβε πραγματικὴν μορφὴν ἐπιδημίας, ἐπεκταθεῖσα εἰς τὰς στρατιωτικὰς μονάδας τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ τῶν πληθυσμῶν τῆς Μακεδονίας καὶ σημειώσασα ἐν ὅλῳ ἀριθμὸν κρουσμάτων 5.200, ὧν τὰ 2.465 θανατηφόρα. Μετεδόθη ἐπίσης, ἀλλ' ὄχι εἰς μεγάλην ἀναλογίαν, καὶ εἰς τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα, ἔνθα ἐσημειώθησαν ἐπὶ πολιτῶν, στρατιωτῶν καὶ Βουλγάρων αἰχμαλώτων 112 ἐν ὅλῳ κρούσματα, ὧν τὰ 58 θανατηφόρα. Ἀρχικὴ ἑστία μεταδόσεως τῆς νόσου ὑπῆρξαν αἱ βουλγαρικαὶ στρατιωτικαὶ μονάδες, αἵτινες εἶχον προσβληθῆ ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου καὶ Νοεμβρίου 1912, καθ' ἣν ἐποχὴν κατεῖχον τὴν ἐν Θράκῃ περιοχὴν τῆς Τσατάλτζας. Ἑτέρα ἐπιδημία χολέρας ἐσημειώθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 19.5 καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1916 ἐν Κερκύρᾳ εἰς τοὺς ἄνδρας τοῦ σερβικοῦ στρατοῦ, καταφυγόντος εἰς Κέρκυραν, κατὰ τὴν ὑποχώρησίν του διὰ μέσου τῆς Ἀλβανίας. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κρουσμάτων ἐπὶ τῶν Σέρβων ὁπλιτῶν ἀνῆλθεν εἰς 15.000, ὧν 5.000 θανατηφόρα, ἐπὶ δὲ τῶν κατοίκων τῆς νήσου εἰς 120, ὧν 81 θανατηφόρα. Ἐπίσης κατὰ τὴν εἰσροὴν εἰς Ἑλλάδα τῶν προσφυγικῶν πληθυσμῶν ἐσημειώθησαν εἰς τοὺς πρόσφυγας, ἰδίᾳ τοὺς ἐκ Ρωσίας προερχομένους, μεμονωμένα περιστατικὰ χολέρας, ἀπομονωθέντα ἐγκαίρως ἐν τοῖς λοιμοκαθαρτηρίοις τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Πειραιῶς καὶ Θεσσαλονίκης, ἄνευ ἄλλης ἐπεκτάσεως τῆς νόσου. γ') Ἐξανθηματικὸς τῦφος. Τὸν Μάρτιον τοῦ 1913 ἐσημειώθη ἐπιδημία ἐξανθηματικοῦ τύφου ἐν Θεσσαλονίκῃ, εἰς τοὺς Τούρκους πρόσφυγας τῆς σερβικῆς Μακεδονίας, μὲ ἀριθμὸν κρουσμάτων 60, ὧν τὰ 23 θανατηφόρα. Ἡ νόσος μετεδόθη ἐκ τῆς ἑστίας ταύτης καὶ εἰς ἄλλας προσφυγικὰς κατασκηνώσεις καὶ εἰς τὰ περίχωρα τῆς Θεσσαλονίκης, μὲ ἀσήμαντον ὅμως ἀριθμὸν κρουσμάτων. Τὸν Μάϊον τοῦ 1914 ἐσημειώθησαν 12 κρούσματα ἐξανθηματικοῦ τύφου εἰς τὴν νῆσον Ζάκυνθον, ὡς καὶ εὐάριθμος ἀριθμὸς κρουσμάτων εἴς τινας πόλεις τῆς Πελοποννήσου. Ὡσαύτως κατὰ τὰ ἔτη 1915 καὶ 1916 ἐσημειώθησαν κρούσματα τῆς νόσου εἰς περιωρισμένην κλίμακα ἐν Καβάλλᾳ καὶ Κερκύρᾳ, τὸν Μάρτιον δὲ τοῦ 1916 ἐν Θεσσαλίᾳ 78 κρούσματα, ὧν τὰ 14 θανατηφόρα. Ἐπίσης μεμονωμένα κρούσματα ἐσημειώθησαν ἐν τῇ ἑλληνικῇ Μακεδονίᾳ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μεγάλης ἐπιδημίας τῆς νόσου ἐν Σερβίᾳ (Δεκέμβριος 1914—Ἰούλιος 1915), διαπιστωθέντα ἰδίᾳ ἐπὶ ἀτόμων προερχομένων ἐκ Σερβίας καὶ τελούντων εἰσέτι ὑπὸ ὑγειονομικὴν ἐπίβλεψιν. Περὶ τὰ τέλη τοῦ 1917 ἐσημειώθη ἀρκετὰ σοβαρὰ ἐπιδημία ἐξανθηματικοῦ τύφου ἐν Ἠπείρῳ, καὶ ἰδίᾳ ἐν τῇ πόλει τῶν Ἰωαννίνων, ὡς καὶ ἐκτεταμένη τοιαύτη ἐν Λέσβῳ, ἥτις διήρκεσε μέχρι τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1918. Ἐπίσης ἐν Μακεδονίᾳ, κατὰ τὴν παλινόστησιν ἐκ Βουλγαρίας τῶν ἐξ Ἀνατολικῆς Μακεδονίας ὁμήρων πολέμου, ἀνεπτύχθη ἐκτεταμένη ἐπιδημία ἐξανθηματικοῦ τύφου ἀπὸ τοῦ Νοεμβρίου 1918 μέχρι Μαρτίου 1919, σημειώσασα ἐν μὲν τῇ Ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ 1.326 κρούσματα, ἐν τῇ πόλει δὲ τῆς Θεσσαλονίκης, κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου 1918 μέχρι τοῦ Μαρτίου 1919 χρονικὸν διάστημα, 658 κρούσματα. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὁ μέσος ὅρος τῆς θνητότητος ἐπὶ τῶν κρουσμάτων ἀνῆλθεν εἰς 15 %. Κατὰ τὴν περίοδον τῆς καθόδου εἰς τὴν Ἑλλάδα τῶν Ἑλλήνων προσφύγων τῆς Νοτίου Ρωσίας καὶ τοῦ Καυκάσου (1919 καὶ 1921), ἔνθα εἶχον ἀναπτυχθῆ τότε ἐκτεταμέναι ἐπιδημίαι ἐξανθηματικοῦ τύφου, διεπιστώθησαν ἐπὶ τῶν προσφύγων τούτων κατὰ τὴν ἄφιξίν των εἰς Θεσσαλονίκην ἀθρόα κρούσματα, ἅτινα ἀνῆλθον εἰς 900, ὧν τὰ 155 θανατηφόρα, ἐπὶ συνόλου ἀφιχθέντων ἀτόμων κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην 60.000. Χάρις εἰς τὰ ληφθέντα μέτρα αὐστηρᾶς ἀπομονώσεως τῶν διαπιστουμένων κρουσμάτων οὐδεμία ἐπέκτασις τῆς ἐπιδημίας εἰς τὸν ἰθαγενῆ πληθυσμὸν ἐσημειώθη, πλὴν μεμονωμένων τινῶν περιστατικῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1921. Ἡ μᾶλλον σοβαρὰ ἐπιδημία ἐξανθηματικοῦ τύφου ἐσημειώθη ἐν Ἑλλάδι μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν (1922), κατὰ τὴν ἀθρόαν εἰσροὴν τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐν Θεσσαλονίκῃ κατωρθώθη νὰ περιορισθῇ ἡ ἐπιδημία ἐν τῷ λοιμοκαθαρτηρίῳ καὶ εἰς τὰς κατασκηνώσεις τῶν προσφύγων, ἄνευ σοβαρᾶς διαδόσεως αὐτῆς εἰς τοὺς κατοίκους, πλὴν μεμονωμένων τινῶν κρουσμάτων, σημειωθέντων ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἐν τῇ λοιπῇ Μακεδονίᾳ καὶ τῇ Δυτικῇ Θράκῃ ἐπὶ ἰδιωτῶν, ὡς καὶ ἐπὶ στρατιωτῶν, ἐκ τῶν συγκεντρουμένων εἰς τὰς περιφερείας ταύτας στρατευμάτων. Ἐν τῇ Παλαιᾷ Ἑλλάδι ὅμως ἡ ἐπιδημία ἔλαβε σοβαρὰν τροπήν, διαδοθεῖσα καὶ εἰς τοὺς κατοίκους, ἰδίᾳ ἐν Ἀθήναις, Πειραιεῖ, Κερκύρᾳ, Λαμίᾳ καὶ Τριπόλει. Ὁ ὁλικὸς ἀριθμὸς τῶν δηλωθέντων κρουσμάτων τῆς ἐπιδημίας ταύτης ἀνῆλθεν εἰς 4.032, ὧν τὰ 897 θανατηφόρα. Ἡ ἐπιδημία ὑπεχώρησε διαρκοῦντος τοῦ ἔτους 1923. ε') Εὐλογία. Αὕτη ἐξεδηλώθη ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος χρονικὴν περίοδον οὐχὶ ἅπαξ ὑπὸ χαρακτῆρα ἐπιδημικὸν παρὰ τῷ πληθυσμῷ τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, ὡς καὶ τῶν Νέων Χωρῶν. Οὕτως ἐνοσηλεύθησαν ἐν μὲν τῷ ἐν Θεσσαλονίκῃ νοσοκομείῳ λοιμωδῶν νόσων 1.912 περιστατικά, ὧν τὰ 627 θανατηφόρα, ἐν δὲ τῷ ἐν Ἀθήναις 3.028 τοιαῦτα, ὧν τὰ 1.085 θανατηφόρα. Ἐκ τῶν ἐπιδημιῶν τούτων μεγαλυτέρα ὑπῆρξεν ἡ τοῦ ἔτους 1923, σημειώσασα ἀριθμὸν κρουσμάτων 2.101, ὧν τὰ 683 θανατηφόρα.

Γ') Κατὰ τὴν τρίτην περίοδον ἡ κίνησις τῶν βαρέων τούτων νοσημάτων ὑπῆρξεν ἡ ἀκόλουθος: α') Πανώλης. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 1924 μέχρι περίπου τοῦ φθινοπώρου αὐτοῦ οἱ πλεῖστοι τῶν κυριωτέρων λιμένων τῆς Ἑλλάδος εὑρέθησαν μεμολυσμένοι ὑπὸ τῆς πανώλους. Ἀπὸ τοῦ ἔτους ὅμως 1925 ἤρχισε νὰ ἐλαττοῦται σημαντικῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν πανωλικῶν κρουσμάτων ἐπὶ ἀνθρώπων καὶ ἐντὸς χρονικοῦ διαστήματος 5—6 ἐτῶν κατωρθώθη νὰ ἐκλείψῃ τελείως ἡ ἐμφάνισις αὐτῶν, ὥστε νὰ θεωρῆται ἡ Ἑλλὰς σήμερον τελείως ἐξυγιανθεῖσα ἐκ τῆς πανωλικῆς μολύνσεως. Ὁ κατωτέρω παρατιθέμενος πίναξ δεικνύει τὴν πορείαν ταύτην τῆς πανώλους ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ ἔτη 1924—1933.

Σημειωθέντα κρούσματα πανώλους ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ ἔτη 1924—1933.

Νομοί	1924		1925		1926		1927		1928		1929		1930		1931		1932		1933	
	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.
Αἰτωλίας-Ἀκαρνανίας ...	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ἀργολίδος-Κορινθίας....	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ἀρκαδίας	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ἄρτης	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας...	69	22	82	17	52	11	14	3	20	8	10	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος	60	21	3	—	23	7	12	2	3	1	18	7	7	3	—	—	—	—	—	—
Δράμας	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ἕβρου	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Εὐβοίας	—	—	22	10	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ζακύνθου.........	1	1	—	—	5	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ἡ ακλείου	—	—	3	1	5	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Θεσσαλονίκης.........	22	4	12	4	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ἰωαννίνων	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Καβάλλας.........	31	10	12	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Κερκύρας	15	4	1	—	—	—	—	—	20	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Κεφαλληνίας	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Κοζάνης.........	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Κυκλάδων	—	—	2	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Λακωνίας.........	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Λαρίσης	—	—	2	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Λασηθίου	—	—	—	—	5	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Λέσβου	14	5	7	1	2	—	31	9	—	—	6	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Μεσσηνίας.........	23	14	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Πέλλης	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Πρεβέζης	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ρεθύμνης.........	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ροδόπης	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Σάμου	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Σερρῶν.........	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Τρικκάλων.........	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος..	1	1	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Φλωρίνης	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Χαλκιδικῆς	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Χανίων	7	5	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Χίου.........	—	—	4	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Σύνολον	247	87	158	41	98	22	61	17	43	17	34	11	7	3	—	—	—	—	—	—

Τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα, τῆς ἐξυγιάνσεως δηλονότι τῶν λιμένων τῆς Ἑλλάδος ἐκ τῆς πανώλους ὀφείλονται εἰς τὰ ἀπὸ τοῦ 1924 ληφθέντα ὑπὸ τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους εἰδικὰ μέτρα καταπολεμήσεως τῆς πανώλους, ἤτοι τὴν συστηματικὴν ἐξυγίανσιν τῶν προσβληθέντων λιμένων, ἐπιτευχθεῖσαν διὰ συνεχοῦς ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν μυοκτονίας καὶ τὴν προφύλαξιν τούτων πρὸς ἀποφυγὴν εἰσβολῆς νέων μολύνσεων ἔξωθεν, ἐκ λιμένων δηλονότι τοῦ ἐξωτερικοῦ μεμολυσμένων ὑπὸ πανώλους. Ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῶν μέτρων τούτων δέον νὰ μὴ ὑποτιμηθῶσι καὶ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ εἰς εὐρυτάτην κλίμακα συστηματικῶς ἐφαρμοσθέντος ἀντιπανωλικοῦ ἐμβολιασμοῦ. Ὡ-

Σημειωθέντα κρούσματα εὐλογίας καὶ εὐλογιοειδοῦς ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ ἔτη 1924—1933.

Νομοί	1924		1925		1926		1927		1928		1929		1930		1931		1932		1933	
	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.
Αἰτωλίας-Ἀκαρνανίας...	4	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Ἀργολίδος-Κορινθίας ...	1	—	5	—	—	—	1	1	2	—	1	—	2	—	—	—	9	—	—	—
Ἀρκαδίας	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ἄρτης	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας...	63	24	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος.....	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—
Δράμας.........	4	1	—	—	—	—	1	1	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ἕβρου	5	1	2	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Εὐβοίας	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ζακύνθου.........	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ἡρακλείου.........	3	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Θεσσαλονίκης.........	82	22	13	2	5	—	1	—	—	—	—	—	3	—	—	—	1	—	—	—
Ἰωαννίνων	8	—	—	—	—	—	—	—	1	—	3	—	3	—	3	—	3	—	—	—
Καβάλλας	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—
Κερκύρας.........	2	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—
Κεφαλληνίας	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Κοζάνης.........	4	—	10	—	2	—	20	—	6	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—
Κυκλάδων	9	1	1	—	—	—	3	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—
Λακωνίας.........	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Λαρίσης.........	2	—	8	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—
Λασηθίου	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Λέσβου	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Μεσσηνίας.........	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Πέλλης.........	62	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Πρεβέζης.........	1	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ρεθύμνης.........	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ροδόπης.........	—	—	1	—	1	—	2	—	26	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—
Σάμου.........	2	—	—	—	2	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—
Σερρῶν.........	5	3	—	—	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Τρικκάλων	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος..	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Φλωρίνης.........	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Χαλκιδικῆς.........	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	—	—	—	—	—	—	—
Χανίων.........	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	2	—
Χίου.........	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Σύνολον	272	72	41	4	17	—	39	3	45	—	7	—	27	—	14	—	19	—	10	—

Digitized by Google

σαύτως ἡ βελτίωσις τῆς καταστάσεως τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας συνετέλεσεν ἐμμέσως εἰς τὴν ἀποτροπὴν τῆς ἐκ τῶν ἔξωθεν εἰσβολῆς τῆς πανώλους εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τῆς βελτιώσεως τῶν ἐν γένει ὑγιεινῶν συνθηκῶν τῶν πλοίων και ἰδιαιτέρως διὰ τῆς παρεμποδίσεως τῆς εἰσβολῆς καὶ ἀναπτύξεως ἐν αὐτοῖς τῶν ποντικῶν.

β) Εὐλογία. Ὁ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1924 καθ' ἅπαν τὸ κράτος συστηματικὸς δαμαλισμὸς καὶ ἀναδαμαλισμὸς τῶν κατοίκων, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὑποχρεωτικοῦ περὶ δαμαλισμοῦ καὶ ἀναδαμαλισμοῦ νόμου, ἐπήνεγκε τὴν πλήρη σχεδὸν ἐξυγίανσιν τῆς Ἑλλάδος ἐκ τῆς βαρυτάτης ταύτης μολυσματικῆς νόσου, ἥτις μέχρι τοῦ ἔτους 1924 ἀπετέλει πραγματικὴν πληγὴν αὐτῆς. Ἤδη ἀπὸ τοῦ 1925 ἐπιδημικαὶ ἐμφανίσεις τῆς εὐλογίας ἐν Ἑλλάδι ἐξέλιπον, τὰ ἔκτοτε δ' ἐμφανισθέντα κρούσματα εἶχον ὅλως σποραδικὸν χαρακτῆρα. Εἰδικῶς, προκειμένου περὶ τῶν πόλεων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς, οὐδὲν περιανελθούσης κατὰ διάφορα ἔτη καὶ μέχρι 40 % καὶ ἔτι ὑψηλότερον. Ἀνωτέρω παρατιθέμενος πίναξ δεικνύει τὰ σημειωθέντα κρούσματα εὐλογίας καὶ εὐλογιοειδοῦς ἐν Ἑλλάδι κατὰ ἔτη 1924—1933.

γ) Ἐξανθηματικὸς τῦφος. Μετὰ τὴν κατὰ τὰ ἔτη 1922 καὶ 1923 ἐπιδημικὴν ἢ ἀκριβέστερον πανδημικὴν ἐπέκτασιν τοῦ ἐξανθηματικοῦ τύφου ἐν Ἑλλάδι, παρέμειναν εἰς σημεῖά τινα τῆς χώρας ἐνδημικαί τινες περιωρισμέναι ἑστίαι, αἵτινες ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἀποδίδουσι μικρόν τινα ἀριθμὸν κρουσμάτων τῆς νόσου. Ἡ ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία κατὰ τὴν χρονικὴν ταύτην περίοδον (1924—1933) ἐθεώρησε τὴν χώραν ὡς εὑρισκομένην ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἐξανθηματικοῦ τύφου καὶ ἐφήρμοσε τὰ ἐπιβαλλόμενα μέτρα πρὸς πρόληψιν ἀναζωπυρήσεως τῆς μολύνσεως καὶ πρὸς συστηματικὴν ἐξυγίανσιν τῶν ὑπόπτων ἑστιῶν. Οἱ προσφυγικοὶ συνοικισμοί, καὶ αἱ ἐν γένει εἰς τὰς πόλεις συγκεντρώσεις ἀπόρων λαϊκῶν τάξεων, ὡς καὶ τὰ

Σημειωθέντα κρούσματα ἐξανθηματικοῦ τύφου ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ ἔτη 1924—1933.

Νομοὶ	1924		1925		1926		1927		1928		1929		1930		1931		1932		1933	
	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.
Αἰτωλίας-Ἀκαρνανίας	—	—	2	1	2	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	2	—
Ἀργολίδος-Κορινθίας	2	—	3	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ἀρκαδίας	9	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2	1	—	—	—	—
Ἄρτης	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	70	6	30	1	27	4	17	—	15	1	8	—	13	1	9	—	19	—	17	1
Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος	11	1	3	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Δράμας	5	—	2	—	20	—	6	—	4	—	5	—	8	—	40	2	9	—	11	1
Ἕβρου	2	—	6	2	12	—	—	—	—	—	3	—	3	—	6	—	4	—	3	—
Εὐβοίας	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ζακύνθου	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1	—	2	—	2	1	2	—	—	—
Ἡρακλείου	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Θεσσαλονίκης	107	10	15	1	13	1	2	—	3	—	5	—	5	—	2	—	7	—	6	—
Ἰωαννίνων	9	1	4	1	1	—	1	—	—	—	3	—	2	—	7	1	1	—	1	—
Καβάλλας	—	—	—	—	3	2	1	—	2	—	—	—	3	—	7	—	2	—	1	—
Κερκύρας	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Κεφαλληνίας	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Κοζάνης	20	1	4	—	—	—	2	1	—	—	—	—	10	2	6	2	14	2	13	2
Κυκλάδων	—	—	1	—	—	—	3	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Λακωνίας	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Λαρίσης	3	—	6	—	—	—	4	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Λασηθίου	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Λέσβου	12	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Μεσσηνίας	—	—	4	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Πέλλης	9	4	2	1	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Πρεβέζης	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ρεθύμνης	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ροδόπης	1	—	1	1	1	—	—	—	1	—	—	—	1	—	22	3	1	—	—	—
Σάμου	1	—	8	—	3	—	3	—	1	—	10	2	8	1	8	—	3	—	4	—
Σερρῶν	1	1	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2	1	1	1	1	—	—	—
Τρικκάλων	—	—	—	—	—	—	25	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Φλωρίνης	2	2	—	—	—	—	—	—	14	4	12	4	4	1	3	2	1	1	—	—
Χαλκιδικῆς	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Χανίων	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Χίου	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Σύνολον	285	33	94	10	86	9	66	8	42	6	52	8	63	6	118	13	64	3	60	4

στατικὸν τῆς νόσου ἐνεφανίσθη ἀπὸ τοῦ 1925, ἐν δὲ τῇ Θεσσαλονίκῃ, κατὰ τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον, ἓν καὶ μόνον κατὰ τὸ 1926. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ σποραδικὰ ἐκεῖνα περιστατικά, τὰ ἐμφανισθέντα ἀνὰ τὸ λοιπὸν κράτος, παρατηροῦμεν ὅτι ἡ νόσος ἀπέβαλε τελείως τὸν ἄλλοτε παρατηρούμενον βαρύτατον αὐτῆς χαρακτῆρα, τῶν πλείστων καὶ σποραδικῶν τούτων περιστατικῶν ἐμφανισθέντων ὑπὸ μορφὴν εὐλογιοειδοῦς. Ἅπαντα δὲ τὰ κατὰ ἔτη 1928—1933 ἐμφανισθέντα καθ' ὅλον τὸ κράτος περιστατικὰ τῆς νόσου, ἅτινα ἦσαν εὐάριθμα, ἀπέληξαν εἰς ἴασιν, ἐνῷ τοὐναντίον ἡ μορφὴ τῆς εὐλογίας ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν πρὸ τοῦ 1924 περίοδον ἦτο βαρυτάτη, τῆς ἐξ αὐτῆς θνητότητος χωρία τῆς ὑπαίθρου χώρας, παρηκολουθήθησαν ἐπιμελῶς ὑπὸ τὴν ἔποψιν ἐμφανίσεως ὑπόπτων περιστατικῶν ἐξανθηματικοῦ τύφου. Ἐγένοντο τακτικαὶ ἀποφθειριάσεις πάντων τῶν πληθυσμῶν τούτων καὶ κατεβλήθη πᾶσα προσπάθεια διὰ τὴν διαφώτισιν τοῦ κοινοῦ ἀναφορικῶς πρὸς τὰ αἴτια καὶ τὴν προφύλαξιν ἀπὸ τῆς νόσου. Ὁ κατωτέρω παρατιθέμενος πίναξ δεικνύει τὰ σημειωθέντα κρούσματα ἐξανθηματικοῦ τύφου ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ ἔτη 1924—1933.

Πλὴν τῶν βαρέων μολυσματικῶν νοσημάτων, τὰ κατωτέρω συνήθη μολυσματικὰ νοσήματα εἶναι τὰ ἐπιβαρύνοντα σημαντικῶς τὴν νοσηρότητα καὶ θνησιμότητα τῶν κατοίκων τῆς χώρας.

Θάνατοι ἐκ τυφοειδοῦς πυρετοῦ καὶ παρατύφου ἐκ πιστοποιητικῶν ἰδιωτῶν ἰατρῶν πρὸς τὰ ληξιαρχεῖα κατὰ τὰ ἔτη 1924—1931.

Νομοὶ	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	44	58	65	113	115	77	70	56
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	20	18	51	40	24	72	55	55
Ἀρκαδίας	32	33	42	71	88	88	61	40
Ἄρτης	17	34	26	17	26	12	15	16
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	288	271	233	259	188	224	209	203
Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος	76	67	78	102	131	98	89	86
Δράμας	148	23	32	33	24	11	25	16
Ἕβρου	12	16	9	3	4	3	9	6
Εὐβοίας	11	26	32	37	23	29	28	24
Ζακύνθου	3	5	3	11	4	1	5	5
Ἡρακλείου	—	35	13	33	25	28	27	41
Θεσσαλονίκης	190	101	89	103	93	118	90	118
Ἰωαννίνων	35	69	49	66	54	44	70	61
Καβάλλας	—	45	16	25	18	12	14	23
Κερκύρας	26	21	14	30	17	10	21	13
Κεφαλληνίας	18	24	13	17	21	23	29	14
Κοζάνης	56	33	21	34	44	27	30	29
Κυκλάδων	39	23	21	35	23	23	18	20
Λακωνίας	9	19	32	31	49	40	40	30
Λαρίσης	71	63	60	60	72	79	64	73
Λασηθίου	17	13	4	11	5	7	9	13
Λέσβου	34	30	37	20	26	51	32	27
Μεσσηνίας	42	55	40	91	116	91	92	97
Πέλλης	15	29	10	16	7	10	16	11
Πρεβέζης	9	10	18	14	22	18	21	22
Ρεθύμνης	10	9	22	16	15	10	18	23
Ροδόπης	21	40	30	19	14	19	21	24
Σάμου	17	15	5	9	11	9	12	4
Σερρῶν	19	30	30	31	32	37	48	47
Τρικκάλων	51	56	39	64	77	80	81	106
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	76	32	41	58	97	73	87	65
Φλωρίνης	28	9	20	16	21	15	25	21
Χαλκιδικῆς	—	10	10	5	7	7	9	18
Χανίων	19	31	23	34	44	48	27	22
Χίου	12	19	14	13	9	19	10	13
Σύνολον	1.465	1.372	1.242	1.537	1.496	1.513	1.477	1.412

Θνησιμότης ἐκ τυφοειδοῦς πυρετοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1921—1931 κεχωρισμένως ὑπαίθρου καὶ πόλεων.

Ἔτη	Ἀριθμὸς θανάτων ὑπαίθρου	Ἀριθμὸς θανάτων πόλεων	Σύνολον
1921	803	339	1.142
1922	765	529	1.294
1923	982	878	1.860
1924	884	581	1.465
1925	841	531	1.372
1926	822	420	1.242
1927	1.032	505	1.537
1928	1 062	434	1.496
1929	1.079	434	1.513
1930	1.073	404	1 477
1931	1 067	375	1.442
Ἀναλογία ἐπὶ 10.000 κατοίκων			
1921	2,29	2,54	2,36
1922	2,13	4,20	2,67
1923	2,43	5,25	3,25
1924	2,41	3,11	2,65
1925	2,11	2,89	2,36
1926	2,03	2,26	2,10
1927	2,55	2,55	2,55
1928	2,52	2,17	2,41
1929	2,53	2,16	2,41
1930	2,48	1,99	2,33
1931	2,43	1,83	2,24

1) Τυφικαὶ καὶ παρατυφικαὶ μολύνσεις. Αὗται ἐξακολουθοῦσι καὶ σήμερον νὰ παρουσιάζωσιν ἔκτασιν σημαντικὴν καθ' ἅπασαν τὴν χώραν. Τὸ ποσοστὸν τῆς ἐξ αὐτῶν θνησιμότητος παρέμεινε σχεδὸν σταθερὸν μετὰ μέσου ὅρου κατὰ τὴν παρελθοῦσαν δεκαετίαν 2.38 περίπου ἐπὶ 10.000 κατοίκων. Περὶ τοῦ ἀκριβοῦς ἀριθμοῦ τῶν ἐμφανισθέντων περιστατικῶν δὲν δυνάμεθα ἀπολύτως νὰ ἀποφανθῶμεν, καθότι τοῦτο ἐξηρτήθη ἐκ τῆς προθυμίας τῶν ἰδιωτῶν ἰατρῶν πρὸς δήλωσιν εἰς τὰς ἀρχὰς τῶν ἐμφανιζομένων κρουσμάτων τῆς νόσου. Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1925 παρατηροῦμεν πληρεστέραν συμμόρφωσιν τῶν ἰδιωτῶν ἰατρῶν πρὸς τὴν ὑποχρεωτικὴν δήλωσιν μολυσματικῶν νοσημάτων εἰς τὰς κατὰ τόπους ὑγειονομικὰς ἀρχάς, δηλουμένων οὕτω κανονικώτερον τῶν περιστατικῶν τυφικῶν καὶ παρατυφικῶν μολύνσεων, καὶ ἑπομένως σὺν τῷ χρόνῳ προσανατολιζόμεθα πληρέστερον πρὸς τὴν ἐπέκτασιν τῶν μολύνσεων τούτων ἀνὰ τὴν χώραν. Τὸ κύριον αἴτιον τῆς ἐν τῇ χώρᾳ ἡμῶν ἐμμονῆς τῶν τυφικῶν μολύνσεων καὶ ἡ ἐκδήλωσις τούτων κατὰ περιωρισμένας ἢ ἐκτεταμένας ἐπιδημίας ὀφείλεται πρώτιστα πάντων εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ὑδρεύσεως τῶν πόλεων καὶ κωμοπόλεων, ὡς καὶ τῆς ὑπαίθρου χώρας. Ἡ ἔκτασις τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπιδημιῶν τυφικῶν μολύνσεων ἐξαρτᾶται κυρίως ἐκ τῆς μολύνσεως τῆς ὑδρεύσεως. Ἐκεῖ δηλονότι, ἔνθα μολύνεται τὸ ὕδωρ πεπαλαιωμένου τινὸς ὑδραγωγείου, ἐξ οὗ ὑδρεύεται μέγα μέρος τῶν κατοίκων, παρατηροῦμεν ἐμφάνισιν τῆς νόσου ὑπὸ μορφὴν ἐκτεταμένης ἐπιδημίας. Μόλυνσις φρεάτων, ἐξ ὧν ὑδρεύεται μέρος μόνον τῶν κατοίκων κωμοπόλεως ἢ χωρίου τινός, παρουσιάζει τὴν ἐπιδημίαν περιωρισμένην. Ἀφ' ἑτέρου ἀριθμὸς ἄλλοτε μὲν περιωρισμένος, ἄλλοτε δὲ ἐκτεταμένος περιστατικῶν τυφοειδοῦς πυρετοῦ ὀφείλεται εἰς ἔμμεσον μόλυνσιν διὰ μεμολυσμένου ὕδατος, ὡς π. χ. εἰς τὴν πλύσιν λαχανικῶν πρὸ τῆς πωλήσεως τούτων διὰ μεμολυσμένου ὕδατος ἢ εἰς τὴν ἄρδευσιν λαχανοκήπων διὰ τῶν ἀκαθάρτων ὑγρῶν τῶν ὑπονόμων, ὡς καὶ εἰς τὴν νόθευσιν τοῦ γάλακτος διὰ μεμολυσμένου ὕδατος. Τέλος καὶ ὡς τελευταῖον αἴτιον τῆς ἐκδηλώσεως παρ' ἡμῖν τῶν μολύνσεων τούτων ἔρχονται αἱ δι' ἀμέσου ἐπαφῆς μετὰ μεμολυσμένων ἀτόμων μολύνσεις καὶ αἱ διὰ τῶν μυῶν μεταφοραὶ τῆς μολύνσεως ἐξ ἀνοικτῶν βόθρων καὶ ἀποχωρητηρίων. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω αἰτίων συνεχὴς καὶ ἐπίμονος ὑπῆρξεν ἡ προσπάθεια τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας ὡς πρὸς τὰ μέτρα βελτιώσεως τῶν ἀνθυγιεινῶν τούτων συνθηκῶν. Ἐξήσκησε πᾶσαν τὴν ἰσχὺν αὐτῆς εἰς τὰς δημοτικὰς καὶ κοινοτικὰς ἀρχὰς πρὸς βελτίωσιν τῶν συνθηκῶν τῆς ὑδρεύσεως τῶν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν αὐτῶν πόλεων, κωμοπόλεων ἢ χωρίων. Τὸ σημαντικώτερον γεγονὸς κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετῆ περίοδον, ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ὕδρευσιν, εἶναι ἡ ἔναρξις καὶ ἡ ἐν βραχυτάτῳ χρονικῷ διαστήματι ἀποπεράτωσις τοῦ νέου ὑδραγωγείου τῶν πόλεων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς, τροφοδοτηθέντος ἐκ τῆς τεχνητῆς λίμνης τοῦ Μαραθῶνος. Τὸ ἔργον τοῦτο, ἓν τῶν μεγαλυτέρων, τελειοτέρων καὶ τῶν μᾶλλον συγχρονισμένων ἐκ τῶν ἀνὰ τὴν ὑφήλιον ὑδραγωγείων, ἀποτελεῖ διὰ μὲν τὰς πόλεις Ἀθήνας καὶ Πειραιᾶ οὐσιωδέστατον συντελεστὴν πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ὑγείας τῶν κατοίκων, δι' ὅλον δὲ τὸ κράτος πρόοδον ὀφθαλμοφανῆ. Γενικῶς δέον νὰ ἐξαρθῇ ὅτι πράγματι κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ἐγένετο σημαντικὴ πρόοδος ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ὑδρεύσεως εἰς πλείστας τῶν πόλεων καὶ εἰς τὰς πολυανθρωποτέρας τῶν κωμοπόλεων, ὅπερ ἐπέδρασε σημαντικῶς ἐπὶ τοῦ περιορισμοῦ τῶν τυφικῶν μολύνσεων καὶ γενικώτερον τῶν ἐντερικῶν τοιούτων. Δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ εἴπωμεν τὸ αὐτὸ προκειμένου περὶ τῆς ὑπαίθρου χώρας. Ἐὰν ἐξαιρέσῃ τις ἐλάχιστα χω-

Digitized by Google

ρία, ἔνθα ἐγένοντο ἔργα τινὰ ἐξασφαλίζοντα τὴν ὕδρευσιν τῶν κατοίκων, ἐν μέρει δὲ καὶ τὴν ἀποχέτευσιν, ἐν τῇ λοιπῇ ὑπαίθρῳ χώρᾳ ἐξακολουθοῦσιν ὑφιστάμενοι πρωτόγονοι τρόποι ὑδρεύσεως, παροχετεύσεως ἢ ἀπομακρύνσεως τῶν περιττωματικῶν οὐσιῶν, ἐκθέτοντες τὸν ἀγροτικὸν πληθυσμὸν εἰς πλείστας μολύνσεις καὶ ἀποτελοῦντες μετὰ τῆς ἑλονοσίας τὸ κυριώτερον τῶν αἰτίων τοῦ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου τῆς νοσηρότητος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Πλὴν τῶν ληφθέντων ἑκάστοτε, ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει περιστατικῶν τυφικῶν καὶ παρατυφικῶν μολύνσεων καὶ ἀναλόγως τῆς πηγῆς τῆς μολύνσεως, ἐξυγιαντικῶν μέτρων, ἐφηρμόσθη συστηματικῶς, ἰδίως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ὁ διὰ τοῦ ἀντιτυφικοῦ ἐμβολίου ἀντιτυφικὸς ἐμβολιασμός. Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ προφυλακτικοῦ τούτου ἐμβολιασμοῦ, διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ὁποίου διατίθενται ἐτησίως ὑπὲρ τὰ 400 χιλιόγραμμα ἀντιτυφικοῦ ἐμβολίου, ὑπῆρξαν λίαν ἱκανοποιητικά. Κατωτέρω παραθέτομεν πίνακας κινήσεως θανάτων ἐκ τυφοειδοῦς πυρετοῦ καὶ παρατύφου κατὰ τὰ ἔτη 1924—1931.

2) Δυσεντερίαι. Ἡ προέχουσα μορφὴ τῶν δυσεντεριῶν ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἡ μικροβιακή, ὀφειλομένη πρωτίστως εἰς τὰς φυλὰς τοῦ μικροβίου δυσεντερίας Cruse καὶ Flexner, ὡς καὶ εἰς παραδυσεντερικοὺς βακίλλους. Αἱ ἐκ τῆς ἀμοιβάδος τῆς ἱστολυτικῆς μολύνσεις ἔρχονται κατὰ δεύτερον λόγον. Ὡς ἐκ τῶν αὐτῶν αἰτίων, τῶν προκαλούντων τὰς τυφικὰς καὶ παρατυφικὰς μολύνσεις, καὶ αἱ δυσεντερικαὶ τοιαῦται ἐξακολουθοῦσι νὰ ἔχωσιν ἐν Ἑλλάδι ἀρκούντως σημαντικὴν ἔκτασιν, ἴσην καὶ κατά τι μεγαλυτέραν πρὸς τὰς τυφικὰς καὶ παραφυτικὰς μυλύνσεις. Ὁ μέσος ὅρος τοῦ ποσοστοῦ τῆς ἐκ δυσεντεριῶν θνησιμότητος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀνῆλθεν εἰς 3,20 ἐπὶ 10.000 κατοίκων. Δέον μόνον νὰ σημειωθῇ ὅτι ποσοστόν τι τῶν δηλουμένων θανάτων ἐκ δυσεντερίας ὀφείλεται καὶ εἰς ἄλλα αἴτια καὶ οὐχὶ εἰς βακίλλους τῆς δυσεντερίας, ὁ δὲ χαρακτηρισμὸς τούτων ὡς δυσεντεριῶν, ἐλλείψει ἐπαρκῶν διαγνωστικῶν μέσων, τίθεται ὑπὸ τῶν ἰδιωτῶν ἰατρῶν ἐκ τοῦ πρωτεύοντος συμπτώματος τῆς νόσου, τῶν καταρροϊκῶν δηλονότι ἀπὸ τοῦ ἐντέρου συμπτωμάτων. Αἱ ἀνακριβεῖς ὅμως αὗται διαγνώσεις οὐδόλως ἐλαττοῦσι τὸ παρ' ἡμῖν ὑψηλὸν ποσοστὸν τῶν ἐκ δυσεντερικῶν βακίλλων μολύνσεων καὶ θανάτων. Μολονότι παρ' ἡμῖν οὐδόλως συγκρίνεται ἡ ἀμοιβαδικὴ δυσεντερία κατ' ἔκτασιν πρὸς τὴν μικροβιακὴν τοιαύτην, ἐν τούτοις αἱ ἐκ ταύτης μολύνσεις ἀπεδείχθησαν ὅτι δὲν εἶναι τόσον περιωρισμέναι ὅσον ἐθεωροῦντο ἄλλοτε καὶ ὅτι δὲν πρόκειται περὶ μολύνσεων ἔξωθεν μόνον καὶ δὴ ἐξ Αἰγύπτου προερχομένων, ἀλλ' ὅτι ὑφίστανται καὶ ἐν Ἑλλάδι τοπικαὶ ἑστίαι, λαμβάνουσαι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐκτάσεις οὐχὶ ἀναξίας λόγου. Ὁ κατωτέρω πίναξ δεικνύει τοὺς ἐκ δυσεντεριῶν θανάτους κατὰ τὴν τετραετίαν 1928—1931.

Θάνατοι ἐκ δυσεντερίας ἐκ πιστοποιητικῶν ἰδιωτῶν ἰατρῶν πρὸς τὰ ληξιαρχεῖα κατὰ τὰ 1928—1931.

Νομοὶ	1928	1929	1930	1931
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	58	69	59	61
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	25	55	32	52
Ἀρκαδίας	53	45	33	57
Ἄρτης	29	18	16	13
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	139	155	156	149
Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος	90	87	76	78
Δράμας	53	44	64	55
Ἕβρου	47	40	25	40
Εὐβοίας	37	57	29	24
Ζακύνθου	77	9	15	8
Ἡρακλείου	17	45	28	40
Θεσσαλονίκης	198	234	188	273
Ἰωαννίνων	52	44	82	75
Καβάλλας	60	37	23	37
Κερκύρας	9	5	8	6
Κεφαλληνίας	14	7	7	7
Κοζάνης	75	69	55	68
Κυκλάδων	26	19	9	11
Λακωνίας	21	39	17	34
Λαρίσης	106	124	106	125
Λασηθίου	4	17	8	9
Λέσβου	31	38	25	42
Μεσσηνίας	57	61	46	69
Πέλλης	48	56	104	86
Πρεβέζης	21	25	34	19
Ρεθύμνης	12	22	8	8
Ροδόπης	80	114	104	163
Σάμου	13	19	8	16
Σερρῶν	71	163	136	135
Τρικκάλων	182	97	82	74
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	51	48	50	48
Φλωρίνης	94	81	80	47
Χαλκιδικῆς	21	35	23	42
Χανίων	20	19	8	4
Χίου	13	14	8	11
Σύνολον	1.734	2.011	1.752	1.986

3) Παιδικαὶ νόσοι. Ἡ σειρὰ τοῦ ποσοστοῦ τῆς ἐκ τῆς διφθερίτιδος, τῆς ὀστρακιᾶς, τῆς ἱλαρᾶς καὶ τοῦ κοκκύτου θνησιμότητος κατὰ τὴν τελευταίαν ὀκταετίαν παρουσιάζεται ὡς ἀκολούθως. Ἐκ κοκκύτου 1,52 ἐπὶ 10.000 κατοίκων, ἐξ ἱλαρᾶς 1,07 ἐπὶ 10.000 κατοίκων, ἐξ ὀστρακιᾶς 0,81 ἐπὶ 10.000 κατοίκων καὶ ἐκ διφθερίτιδος 0,62 ἐπὶ 10.000 κατοίκων. Ἡ διφθερῖτις κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη παρουσιάζεται ὑπὸ μορφὴν εἴτε μεμονωμένων κρουσμάτων εἴτε ὁμαδικῶν τοιούτων, ἢ καὶ μικροεπιδημιῶν, εἶναι δὲ διάσπαρτος καθ' ὅλην τὴν χώραν, πάντοτε ὅμως μετὰ σχετικῆς ἐντάσεως εἰς τὰς βορειοτέρας ἐπαρχίας. Ὁ κατὰ τὰ τελευταῖα ἰδίως ἔτη ἐφαρμοσθεὶς προληπτικὸς κατὰ τῆς διφθερίτιδος ἐμβολιασμὸς δι' ἀνατοξίνης Ramon εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις πλείστων σχολείων συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀναστολὴν περαιτέρω ἐπεκτάσεως, ἐμφανιζομένων μεμονωμένων περιστατικῶν τῆς νόσου. Ἐκτεταμέναι ἐπιδημίαι ὀστρακιᾶς παρετηρήθησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰς βορείους ἐπαρχίας τοῦ κράτους, καὶ δὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν, τὴν Δυτικὴν Θρᾴκην καὶ τὴν Ἤπειρον, ὡσαύτως δὲ καὶ εἰς τὴν Θεσσαλίαν. Ἐφαρμογὴ τοῦ προφυλακτικοῦ κατὰ τῆς ὀστρακιᾶς ἐμβολιασμοῦ διὰ τῆς τοξίνης Dick ἐγένετο εἰς ἀρκούντως εὐρεῖαν κλίμακα, ἰδίως εἰς τὰς περιφερείας ἐκείνας, εἰς ἃς ἀπὸ ἐτῶν παρετηρήθησαν μεγαλύτεραι ἐπιδημίαι.

Οἱ κατωτέρω παρατιθέμενοι πίνακες δεικνύουσι τὸ ποσοστὸν τῆς ἐκ διφθερίτιδος καὶ ὀστρακιᾶς θνησιμότητος κατὰ τὰ ἔτη 1921—1931, ὡς καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν θανάτων ἐξ ἱλαρᾶς καὶ κοκκύτου κατὰ τὴν τελευταίαν ὀκταετίαν.

Θνησιμότης ἐκ διφθερίτιδος κατὰ τὰ ἔτη 1921—1931 κεχωρισμένως ὑπαίθρου καὶ πόλεων.

Ἔτη	Ἀριθμὸς θανάτων ὑπαίθρου	Ἀριθμὸς θανάτων πόλεων	Σύνολον
1921	318	44	362
1922	252	98	350
1923	225	103	328
1924	217	87	304
1925	145	105	250
1926	182	95	277
1927	271	113	384
1928	220	93	313
1929	236	134	370
1930	408	129	537
1931	474	147	621
Ἀναλογία ἐπὶ 10.000 κατοίκων			
1921	0,91	0,33	0,75
1922	0,70	0,78	0,72
1923	0,56	0,62	0,57
1924	0,59	0,47	0,55
1925	0,36	0,57	0,43
1926	0,45	0,51	0,47
1927	0,67	0,57	0,64
1928	0,52	0,47	0,50
1929	0,55	0,67	0,59
1930	0,94	0,64	0,85
1931	1,08	0,72	0,96

Θνησιμότης ἐξ ὀστρακιᾶς κατὰ τὰ ἔτη 1921—1931 κεχωρισμένως ὑπαίθρου καὶ πόλεων.

Ἔτη	Ἀριθμὸς θανάτων ὑπαίθρου	Ἀριθμὸς θανάτων πόλεων	Σύνολον
1921	286	148	434
1922	443	230	673
1923	529	229	758
1924	163	60	223
1925	156	49	205
1926	200	67	267
1927	202	133	335
1928	175	74	249
1929	564	178	712
1930	1.052	155	1.207
1931	573	219	792
Ἀναλογία ἐπὶ 10.000 κατοίκων			
1921	0,82	1,11	0,90
1922	1,24	1,82	1,39
1923	1,31	1,37	1 33
1924	0,44	0,32	0,40
1925	0,39	0,27	0,35
1926	0,49	0,36	0,45
1927	0,50	0,67	0,56
1928	0,42	0,37	0,40
1929	1,32	0,88	1,18
1930	2,43	0,76	1,90
1931	1,30	1,07	1,23

Θάνατοι ἐξ ἱλαρᾶς ἐκ πιστοποιητικῶν ἰδιωτῶν ἰατρῶν πρὸς τὰ ληξιαρχεῖα κατὰ τὰ ἔτη 1924—1931.

Νομοὶ	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	2	57	21	18	5	7	42	5
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	11	49	65	2	9	15	29	19
Ἀρκαδίας	12	49	41	18	3	22	13	8
Ἄρτης	2	16	8	5	1	5	3	1
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	46	293	19	14	32	84	39	22
Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος	—	52	62	4	3	23	76	6
Δράμας	12	13	20	79	12	2	66	10
Ἕβρου	2	59	121	6	9	12	16	47
Εὐβοίας	5	23	26	19	3	10	4	5
Ζακύνθου	—	10	—	—	—	—	1	—
Ἡρακλείου	—	7	22	4	2	2	26	—
Θεσσαλονίκης	28	72	69	69	42	58	131	29
Ἰωαννίνων	18	75	2	7	24	3	9	18
Καβάλλας	—	15	14	11	2	12	32	17
Κερκύρας	17	17	—	—	3	7	—	1
Κεφαλληνίας	—	3	4	—	2	13	1	2
Κοζάνης	5	15	3	11	4	8	56	16
Κυκλάδων	1	35	9	3	6	4	13	—
Λακωνίας	4	13	34	20	30	4	2	7
Λαρίσης	14	73	48	27	20	16	36	10
Λασηθίου	—	9	6	4	—	7	7	2
Λέσβου	2	50	37	5	2	4	4	—
Μεσσηνιας	8	27	6	10	75	48	75	13
Πέλλης	3	12	29	38	45	5	99	7
Πρεβέζης	1	23	4	4	—	1	10	—
Ρεθύμνης	2	9	1	4	—	—	—	—
Ροδόπης	22	41	23	8	12	4	15	34
Σάμου	—	2	7	—	3	3	3	—
Σερρῶν	9	41	14	51	3	38	212	7
Τρικκάλων	15	27	23	22	36	9	44	18
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	—	7	11	12	29	25	18	2
Φλωρίνης	5	14	6	72	15	18	13	15
Χαλκιδικῆς	—	30	7	2	4	4	1	—
Χανίων	—	—	5	3	—	1	5	6
Χίου	28	19	—	—	1	4	1	—
Σύνολον	274	1257	767	552	437	478	1102	327

Θάνατοι ἐκ κοκκύτου ἐκ πιστοποιητικῶν ἰδιωτῶν ἰατρῶν πρὸς τὰ ληξιαρχεῖα κατὰ τὰ ἔτη 1923—1931.

Νομοὶ	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	8	8	24	18	42	85	140	31
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	7	13	9	17	13	30	53	33
Ἀρκαδίας	10	17	8	10	43	23	35	67
Ἄρτης	97	12	1	—	48	15	18	7
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	79	72	23	102	94	33	104	120
Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος	44	36	19	5	118	43	36	90
Δράμας	6	17	6	15	42	2	79	72
Ἕβρου	8	21	4	32	50	18	4	1
Εὐβοίας	10	21	5	16	53	17	14	16
Ζακύνθου	—	—	—	—	2	11	—	—
Ἡρακλείου	4	6	3	7	17	11	29	20
Θεσσαλονίκης	46	41	16	41	67	61	89	160
Ἰωαννίνων	24	37	26	62	93	16	36	56
Καβάλλας	—	12	13	32	20	11	20	50
Κερκύρας	1	5	1	1	22	23	5	15
Κεφαλληνίας	1	3	1	6	7	7	1	4
Κοζάνης	29	40	20	67	53	52	91	71
Κυκλάδων	45	15	7	15	46	38	21	24
Λακωνίας	2	5	27	7	18	15	9	36
Λαρίσης	12	20	19	27	60	23	53	66
Λασηθίου	1	3	12	7	56	24	1	6
Λέσβου	23	21	8	28	16	18	39	13
Μεσσηνίας	15	9	10	26	83	58	67	29
Πέλλης	2	16	7	30	44	9	12	39
Πρεβέζης	11	1	3	2	4	10	29	34
Ρεθύμνης	—	5	23	19	9	18	12	6
Ροδόπης	16	12	9	10	61	19	30	18
Σάμου	1	11	1	2	13	7	13	12
Σερρῶν	12	9	2	41	83	26	68	94
Τρικκάλων	99	25	12	35	12	62	252	33
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	46	25	5	23	121	72	118	26
Φλωρίνης	5	4	3	23	28	10	56	40
Χαλκιδικῆς	—	1	—	16	14	3	9	31
Χανίων	—	3	5	5	6	4	2	11
Χίου	—	—	1	—	9	1	—	14
Σύνολον	664	546	333	748	1.417	875	1.545	1.345

Digitized by Google

4) Γρίππη. Μολυσματική νόσος, ἥτις δίδει ἐν Ἑλλάδι κατ' ἔτος ἐπιδημίας ποικιλλούσας κατ' ἔκτασιν καὶ βαρύτητα, πάντοτε ὅμως ἀριθμὸν θανάτων, ὅστις ἐπιβαρύνει σημαντικώτατα τὸ ποσοστὸν τῆς ἐν γένει θνησιμότητος ἐν τῇ χώρᾳ. Οὕτως ὁ μέσος ὅρος τοῦ ποσοστοῦ τῆς ἐκ γρίππη θνησιμότητος κατὰ τὴν χρονικὴν περίοδον 1921—1931 ἀνῆλθεν εἰς 6,96 ἐπὶ 10.000 κατοίκων. Ἡ μεγαλυτέρα τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπιδημιῶν τῆς γρίππης ὑπῆρξεν ἡ τοῦ ἔτους 1918, καθ' ἣν ἡ νόσος ἔλαβε πανδημικὸν χαρακτῆρα. Κατωτέρω παραθέτομεν πίνακα τῆς ἐκ γρίππης θνησιμότητος κατὰ τὰ ἔτη 1921—1931.

Θνησιμότης ἐκ γρίππης κατὰ τὰ ἔτη 1921—1931 κεχωρισμένως ὑπαίθρου καὶ πόλεων.

Ἔτη	Ἀριθμὸς θανάτων ὑπαίθρου	Ἀριθμὸς θανάτων πόλεων	Σύνολον
1921	2.756	758	3.514
1922	2.284	1.250	3.534
1923	2.079	1.085	3.164
1924	2.699	1.505	4.204
1925	2.185	1.057	3.242
1926	1.577	870	2.447
1927	3.517	1.729	5.246
1928	2.014	1.261	3.275
1929	5.280	1.735	7.015
1930	2.284	1.071	3.355
1931	4.144	1.489	5.633
Ἀναλογία ἐπὶ 10.000 κατοίκων			
1921	7,87	5,69	7,27
1922	6,37	9,92	7,29
1923	5,13	6.49	5,53
1924	7,37	8,06	7,60
1925	5,49	5,75	5,57
1926	3,90	4,67	4,'4
1927	8,70	8,73	8,71
1928	4,78	6,32	5,28
1929	12,39	8,63	11,18
1930	5,29	5,28	5,28
1931	9,43	7,28	8,75

5) Ἐπιδημικὴ ἐγκεφαλονωτιαία μηνιγγῖτις. Ἐὰν ἐξαιρέσῃ τις μικροεπιδημίας τινάς, αἱ συνήθεις ἐμφανίσεις τῆς νόσου εἶχον τὴν μορφὴν σποραδικῶν κρουσμάτων. Ὁ κατωτέρω πίναξ δεικνύει τοὺς ἐκ τῆς νόσου ταύτης θανάτους κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἐτῶν 1928—1931.

Θάνατοι ἐξ ἐπιδημικῆς ἐγκεφαλονωτιαίας μηνιγγίτιδος ἐκ πιστοποιητικῶν ἰδιωτῶν ἰατρῶν πρὸς τὰ ληξιαρχεῖα κατὰ τὰ ἔτη 1928—1931.

Νομοὶ	1928	1929	1930	1931
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας...	—	1	—	—
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας...	—	1	2	—
Ἀρκαδίας	2	—	1	—
Ἄρτης	—	—	—	—
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	17	22	11	6
Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος	3	2	2	1
Δράμας	2	—	—	—
Ἕβρου	1	—	—	—
Εὐβοίας	4	1	—	1
Ζακύνθου	—	—	—	—
Ἡρακλείου	3	1	1	1
Θεσσαλονίκης	11	7	9	10
Ἰωαννίνων	1	—	—	—
Καβάλλας	2	1	4	7
Κερκύρας	1	—	2	—
Κεφαλληνίας	—	—	—	—
Κοζάνης	2	1	—	—
Κυκλάδων	2	—	—	—
Λακωνίας	—	—	—	—
Λαρίσης	2	1	1	1
Λασηθίου	—	—	1	—
Λέσβου	—	—	—	1
Μεσσηνίας	—	—	1	3
Πέλλης	—	—	—	2
Πρεβέζης	1	—	—	1
Ρεθύμνης	1	—	—	—
Ροδόπης	2	—	1	2
Σάμου	1	1	—	—
Σερρῶν	2	—	3	9
Τρικκάλων	2	—	3	—
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	1	1	6	—
Φλωρίνης	—	—	—	1
Χαλκιδικῆς	—	—	—	—
Χανίων	1	—	—	—
Χίου	—	—	—	—
Σύνολον	64	40	48	46

6) Μελιταῖος πυρετός. Ἑστίας μελιταίου πυρετοῦ κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετῆ περίοδον ἔσχομεν μόνον ἐν Ἠπείρῳ. Ἐὰν ἐξαιρέσῃ τις ἀθροώτερά τινα περιστατικά, παρατηρηθέντα ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, αἱ ἐμφανίσεις τῆς νόσου ἀνὰ τὴν λοιπὴν χώραν εἶχον σποραδικὸν μᾶλλον χαρακτῆρα. Ὁ παρ' ἡμῖν μελιταῖος πυρετὸς προκαλεῖται διὰ τοῦ ἐν τῷ γάλακτι τῶν αἰγῶν μικροκόκκου τοῦ μελιταίου.

7) Λεϊσμανιάσεις. Ἀμφότεραι αἱ μορφαὶ τῶν λεϊσμανιάσεων, ἥ τε δερμικὴ (ἔκφυμα τῆς Ἀνατολῆς) καὶ ἡ γενικὴ ἢ σπλαγχνικὴ λεϊσμανίασις (καλὰ-ἀζάρ), ἀπαντῶσιν ὑπὸ μορφὴν ἐνδημικὴν εἰς ὡρισμένας περιφερείας καὶ εἰς σημεῖα τῆς χώρας. Πλὴν ὅμως τῶν ἐνδημικῶν τούτων ἑστιῶν, καὶ εἰς ἅπαντας ἐν γένει τοὺς νομοὺς τοῦ κράτους παρετηρήθησαν μεμονωμένα περιστατικὰ λεϊσμανιάσεως, καὶ δὴ σπλαγχνικῆς μολύνσεως. Καὶ τοῦ μὲν ἐκφύματος τῆς Ἀνατολῆς κυριωτέρα ἑστία εἶναι ἡ Κρήτη καὶ δὴ οἱ νομοὶ Ἡρακλείου καὶ Ρεθύμνης, καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ἡ Λακωνία, τοῦ δὲ καλὰ-ἀζὰρ οἱ νομοὶ Μεσσηνίας, Λακωνίας, αἱ Ἰόνιοι νῆσοι, αἱ νῆσοι Σπέτσαι καὶ Ὕδρα, ὡς καὶ ἡ Κρήτη. Αἱ ἐπὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι λεϊσμανιάσεως μελέται ἐνισχύουσι τὴν γνώμην ὅτι ἡ διάδοσις τοῦ καλὰ-ἀζὰρ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου συμπίπτει μετὰ τῆς ἐξαπλώσεως τῆς νόσου ταύτης εἰς τὸν κύνα καὶ ὅτι ὁ πιθανώτερος διάμεσος ξενιστὴς τοῦ προκαλοῦντος τὴν νόσον πρωτοζῴου εἶναι ὁ φλεβοτόμος.

8) Πολιομυελῖτις ὀξεῖα (ἐπιδημικὴ παράλυσις τῶν παίδων). Κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετῆ περίοδον ἐπιδημικὴν μορφὴν τῆς νόσου ταύτης ἔσχομεν μόνον τῷ 1930 ὁπότε ἐδηλώθησαν εἰς τὰς ὑγειονομικὰς ἀρχὰς 402 περιστατικὰ μετὰ 27 θανάτων, ἀπὸ τοῦ μηνὸς Ἰουνίου μέχρι τέλους Δεκεμβρίου. Ἡ ἐπιδημία ἔσχε τὴν μεγαλυτέραν αὐτῆς ἔντασιν κατὰ τὸν μῆνα Ἰούλιον. Κατ' αὐτὴν παρετηρήθη γενικῶς ταυτόχρονος μὲν ἐμφάνισις τῆς νόσου ἀνὰ τὰς διαφόρους περιφερείας, οὐχὶ ὅμως καὶ ἀθρόα ἐμφάνισις ἐν τῷ αὐτῷ οἰκιακῷ περιβάλλοντι. Τὰ σημειωθέντα κρούσματα ἦσαν αὐτοτελῆ, αὐθύπαρκτα, οὐδεμίαν συνάφειαν ἔχοντα πρὸς ἄλληλα, παρετηροῦντο δὲ εἰς διαφόρους συνοικίας ἀπεχούσας ἀλλήλων καὶ εἰς χωρία διαχωριζόμενα ὑπὸ μεγάλων ἀποστάσεων.

9) Ληθαργικὴ ἐγκεφαλῖτις. Ἐπιδημία ταύτης παρετηρήθη ἐν Ἑλλάδι μόνον τῷ 1923, ὅτε ἐσημειώθησαν 694 περιστατικὰ μετὰ 81 θανάτων. Ἔκτοτε ἡ νόσος ἐνεφανίσθη μόνον ὑπὸ μορφὴν σποραδικῶν κρουσμάτων ἀνὰ τοὺς διαφόρους νομούς.

10) Μολυσματικοὶ ἴκτεροι. Πλὴν τῶν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐμφανιζομένων μεμονωμένων περιστατικῶν μολυσματικοῦ ἰκτέρου, παρουσιάζονται κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἐν Ἑλλάδι καὶ μικροεπιδημίαι ἐκ τῆς μολυσματικῆς ταύτης νόσου, ὡς ἡ κατ' Αὔγουστον καὶ Σεπτέμβριον 1931 ἐν Σύρῳ καὶ ἡ κατὰ τὴν ἄνοιξιν καὶ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 1932 ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Σάμης τῆς νήσου Κεφαλληνίας.

11) Δάγγειος πυρετός. Αἱ κυριώτεραι τῶν γνωστῶν ἐμφανίσεων ἐπιδημιῶν δαγγείου πυρετοῦ ἐν Ἑλλάδι εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: α') Ἡ ἐπιδημία τοῦ 1881 ἐν Χανίοις τῆς Κρήτης καὶ εἰς Σῦρον. β') Ἡ ἐπιδημία τοῦ 1889 ἐν Πειραιεῖ. γ') Ἡ ἐπιδημία τῶν ἐτῶν 1895—1897 εἰς ἑλληνικά τινα παράλια. δ) Ἡ τοῦ 1920 καὶ πάλιν ἐν Πειραιεῖ, καὶ τέλος ἡ καὶ σπουδαιοτέρα πασῶν ἐπιδημία τῶν ἐτῶν 1927 καὶ 1928. Ὁ δάγγειος κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ ἔτους 1927 ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον ἐν Ἀθήναις, ἔνθα προσέλαβεν μορφὴν ἐπιδημίας, εἰς ὡρισμένας ἰδίως συνοικίας τῆς πόλεως. Κατὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας χειμερινοὺς μῆνας καὶ ἰδίως ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1928, ἡ νόσος ἐξηφανίσθη, ἵνα ἐμφανισθῇ καὶ αὖθις κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1928, ὁπότε καὶ ἔλαβε ταχύτατα πανδημικὸν χαρακτῆρα εἰς τὰς δύο συνεχομένας πόλεις Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς. Ἀπὸ τοῦ μηνὸς Σεπτεμβρίου ἐπεξετάθη μετὰ χαρακτῆρος ἐπιδημικοῦ εἰς ἁπάσας σχεδὸν τὰς περιοχὰς τοῦ κράτους. Μόνον οἱ βορειότεροι νομοί, ἤτοι ὁ τῆς Φλωρίνης καὶ τῆς Κοζάνης, παρέμειναν τελείως ἀπρόσβλητοι ἐκ τῆς νόσου, τὰ εἰς αὐτοὺς δὲ σημειωθέντα ἐλάχιστα κρούσματα δὲν ἦσαν αὐτόχθονα, ἀλλὰ προήρχοντο ἐξ ἑτέρων μεμολυσμένων περιφερειῶν. Ὡσαύτως οἱ βορειοανατολικοὶ νομοὶ τῆς Ἑλλάδος (Σερρῶν, Δράμας, Θράκης) ἐλάχιστα περιστατικὰ παρουσίασαν ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἐπιδημικὴν ἐπέκτασιν τῆς νόσου ἐν ταῖς λοιπαῖς περιφερείαις. Ἡ νόσος ἐνετοπίζετο κυρίως εἰς τὰ παράλια, καὶ δὴ εἰς τὰς πολυανθρωποτέρας πόλεις αὐτῶν. Ἐκ τῶν μεσογείων κατὰ μεγίστην ἀναλογίαν προσεβλήθησαν μόνον αἱ πολυάνθρωποι πόλεις καὶ αἱ κωμοπόλεις. Ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἐπιδημίας τοῦ ἔτους 1928 ἐδηλώθησαν εἰς μὲν τὰς ὑγειονομικὰς ἀρχὰς 2.066 θάνατοι ἐκ τῆς νόσου, εἰς δὲ τὰς ληξιαρχικὰς ἀρχὰς 3.103. Ὁ πραγματικὸς ἀριθμὸς τῶν ὑπὸ τῆς νόσου προσβληθέντων καθ' ἅπαν τὸ κράτος ἀτόμων εἶναι φυσικῶς ἀδύνατον νὰ καθορισθῇ. Ὑπελογίσθη ὅμως, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπακριβῶς, ὅτι ἀπὸ τοῦ μηνὸς Ἰουλίου μέχρι τέλους Δεκεμβρίου ἐσημειώθησαν 1.319.800 κρούσματα τῆς νόσου. Ἡ ἐπιδημία τοῦ δαγγείου ἐν Ἑλλάδι ἐπεβεβαίωσε πλήρως ὅτι ὁ ἐνδιάμεσος φορεὺς τῆς νόσου εἶναι ἀποκλειστικῶς ἡ στεγόμυια ἡ ταινιωτὴ καὶ ὅτι αὕτη, ἀναπτυσσομένη ἀποκλειστικῶς εἰς ἠρεμοῦντα καθαρὰ ὕδατα οἰκιακῆς χρήσεως, καθίσταται ἔντομον κατ' ἐξοχὴν οἰκιακὸν καὶ ὅτι οὐ μόνον τὰ ᾠάρια αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ τέλειον ἔντομον, ὑπὸ ὡρισμένας συνθήκας, εἶναι δυνατὸν νὰ διατηρηθῶσιν ἐν τῇ ζωῇ καθ' ἅπασαν τὴν χειμερινὴν περίοδον. Ἐπίσης ἀπεδείχθη ὅτι ἡ ἐκ τῆς προσβολῆς τοῦ δαγγείου προκαλουμένη ἀνοσία εἶναι ἐξησφαλισμένη ἐπὶ ἀρκούντως μακρὸν χρονικὸν διάστημα.

12) Λύσσα. Ὡς καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς Βαλκανίοις, ἡ λύσσα εἶναι καὶ ἐν Ἑλλάδι λίαν διαδεδομένη. Πλὴν τῶν ἐμφανιζομένων ἑκάστοτε σποραδικῶν περιστατικῶν ἐπὶ διαφόρων ζῴων, καὶ ἰδίως ἐπὶ τῶν κυνῶν, συμβαίνουσι συχνάκις ἐπιδημίαι λύσσης ζῴων εἰς ἔκτασιν λίαν σημαντικήν. Ἰδίως αἱ βορειότεραι ἐπαρχίαι τοῦ κράτους, καὶ δὴ αἱ παρὰ τὴν Ἀλβανίαν, ἡ εὑρισκομένη εἰς πυκνὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τῆς Ἀλβανίας Κέρκυρα καὶ αἱ παρὰ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν νῆσοι, καὶ ἰδίως ἡ Σάμος, τελευταίως δὲ καὶ ἡ Κρήτη, παρουσίασαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐκτεταμένην ἐπιδημίαν λύσσης τῶν κυνῶν, ἀλλὰ καὶ ἑτέρων κατοικιδίων ζῴων, πρὸς τούτοις δὲ καὶ λύκων καὶ θώων. Τὰ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων περιστατικὰ τῆς λύσσης ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς συχνότητος τῶν ἐπὶ τῶν ζῴων τούτων ἐπιδημιῶν. Πρὸς θεραπείαν τῶν λυσσοδήκτων, πλὴν τοῦ ἐν Ἀθήναις λειτουργοῦντος δημοσίου λυσσιατρείου, λειτουργοῦσι καὶ τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ δημοτικὸν λυσσιατρεῖον, ὡς καὶ οἱ κατὰ τὸ ἔτος 1930 ἱδρυθέντες 4 ἀντιλυσσικοὶ σταθμοὶ ἐν Πάτραις, Πρεβέζῃ, Ρεθύμνῃ καὶ Ἀλεξανδρουπόλει. Ἐν τῷ δημοσίῳ λυσσιατρείῳ Ἀθηνῶν κατὰ τὰ ἔτη 1924—1932 ὑπεβλήθησαν εἰς ἀντιλυσσικὴν θεραπείαν 13.696 ἄτομα, ἐν τῷ δημοσίῳ λυσσιατρείῳ Θεσσαλονίκης κατὰ τὰ ἔτη 1928—930 2.982 ἄτομα, ἐν τῷ ἀντιλυσσικῷ σταθμῷ Ρεθύμνης κατὰ τὰ ἔτη 1931—1932 170 ἄτομα, ἐν τῷ ἀντιλυσσικῷ σταθμῷ Πρεβέζης 137. Πατρῶν 267 καὶ Ἀλεξανδρουπόλεως 181 τῷ 1932. Κατωτέρω παραθέτομεν πίνακα τῶν θανάτων ἐκ λύσσης κατὰ τὰ ἔτη 1928—1931.

Θάνατοι ἐκ λύσσης κατὰ πιστοποιητικὰ ἰδιωτῶν ἰατρῶν πρὸς τὰ ληξιαρχεῖα κατὰ τὰ ἔτη 1928—1931

Νομοὶ	1928	1929	1930	1931
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	3	1	1	—
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	1	—	—	2
Ἀρκαδίας	1	—	1	—
Ἄρτης	2	2	1	—
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	4	3	5	12
Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος	1	—	4	1
Δράμας	1	—	—	—
Ἕβρου	1	—	—	—
Εὐβοίας	—	—	—	—
Ζακύνθου	—	—	—	—
Ἡρακλείου	—	—	—	—
Θεσσαλονίκης	3	5	4	4
Ἰωαννίνων	1	3	1	3
Καβάλλας	—	—	—	—
Κερκύρας	—	1	—	—
Κεφαλληνίας	—	—	—	—
Κοζάνης	1	3	1	—
Κυκλάδων	—	—	—	—
Λακωνίας	2	—	—	—
Λαρίσης	1	5	5	—
Λασηθίου	—	—	—	—
Λέσβου	—	—	—	—
Μεσσηνίας	1	1	2	1
Πέλλης	—	2	2	—
Πρεβέζης	1	2	—	6
Ρεθύμνης	—	—	—	—
Ροδόπης	—	1	—	1
Σάμου	—	1	1	—
Σερρῶν	1	1	—	2
Τρικκάλων	1	3	1	3
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	1	3	2	3
Φλωρίνης	1	1	2	—
Χαλκιδικῆς	1	—	—	—
Χανίων	—	—	—	—
Χίου	—	—	—	—
Σύνολον	29	38	33	38

Ἡ ἐπισκόπησις τοῦ ἐν ἀρχῇ τῆς ἑπομένης σελίδος παρατιθεμένου πίνακος ἀποδεικνύει σημαντικώτατον διὰ τὴν δημοσίαν ὑγείαν τῆς Ἑλλάδος γεγονός, τὴν ἐξάλειψιν δηλονότι τῆς πανώλους καὶ τὴν σχεδὸν παντελῆ ἐξαφάνισιν τῆς εὐλογίας ἐκ τῆς χώρας. Ἐπίσης, προκειμένου περὶ τοῦ ἐξανθηματικοῦ τύφου, παρατηροῦμεν ὅτι οὗτος ἀπέβαλε τελείως τὴν ἐπιδημικήν του μορφὴν καὶ ὅτι ἡ ἐμφάνισίς του περιωρίσθη εἰς σποραδικὰ κρούσματα εἰς ἐπαρχίας τινὰς τοῦ κράτους. Ἡ σημειουμένη αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δηλωθέντων περιστατικῶν τῶν κοινῶν μολυσματικῶν νοσημάτων, καὶ δὴ τοῦ τυφοειδοῦς πυρετοῦ καὶ παρατύφου, τῆς διφθερίτιδος καὶ ὀστρακιᾶς, ὀφείλεται πρώτιστα εἰς τὴν παρατηρουμένην ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος πληρεστέραν συμμόρφωσιν τῶν ἰδιωτῶν ἰατρῶν εἰς τὴν ὑποχρέωσιν αὐτῶν περὶ δηλώσεως εἰς τὰς ὑγειονομικὰς ἀρχὰς παντὸς μολυσματικοῦ νοσήματος.

Β') *Χρόνια νοσήματα*. 1) Ἑλονοσία. Ἡ ἑλονοσία ἀποτελεῖ, εἰδικῶς διὰ τὴν Ἑλλάδα, πρόβλημα ὅλως ἐξαιρετικόν. Οὐδεμία τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης προσεγγίζει τὸν βαθμὸν τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐκτάσεως καὶ ἐντάσεως τῆς ἑλονοσίας. Οὕτως ὁ μέσος ὅρος τοῦ κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ποσοστοῦ θνησιμότητος ἐξ ἑλονοσίας ἐν Ἑλλάδι ἀνέρχεται εἰς 9,14 ἐπὶ 10.000 κατοίκων. Ἐὰν λάβωμέν τινα ἐκ τῶν μᾶλλον προσβαλλομένων ὑπὸ ἑλονοσίας ἐν Εὐρώπῃ κρατῶν, παρατηροῦμεν ὅτι ἐν Ἰταλίᾳ τὸ ποσοστὸν τοῦτο διὰ τὰ ἔτη 1928 καὶ 1929 εἶναι 0,7, ἐν Βουλγαρίᾳ 1,58, ἐν Ἱσπανίᾳ 0,29. Ἀνάλογος πρὸς τὸ ἐξαιρετικῶς ὑψηλὸν τοῦτο ποσοστὸν τῆς ἐξ ἑλονοσίας θνησιμότητος εἶναι καὶ ἡ ἐκ ταύτης νοσηρότης. Χωρὶς βεβαίως νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ καθορίσῃ τις ὁπωσοῦν ἀκριβῶς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐτησίως ὑπὸ τῆς ἑλονοσίας προσβαλλομένων ἀτόμων, δὲν θὰ εὑρίσκετο μακρὰν τῆς πραγματικότητος ἐὰν ἀπεδέχετο ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γενομένων μέχρι σήμερον ὑπολογισμῶν ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν κατ' ἔτος ἐκδηλώσεων τῆς νόσου κυμαίνεται ἀναλόγως τῶν διαφόρων ἐτῶν μεταξὺ 1.500.000 καὶ τῶν 2.000.000. Σαφῆ ἔνδειξιν τῆς ἐκτάσεως τῆς ἐξ ἑλονοσίας νοσηρότητος πα-

Digitized by Google

Κίνησις δηλωθέντων πρὸς τὰς ὑγειονομικὰς ἀρχὰς κρουσμάτων τῶν κυριωτέρων λοιμωδῶν νόσων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ ἔτη 1923—1933.

Λοιμώδεις νόσοι	1923		1924		1925		1926		1927		1928		1929		1930		1931		1932		1933	
	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.	Κ.	Θ.
Πανώλης	45	19	247	87	153	41	98	22	61	17	43	17	34	11	7	3	0	0	0	0	0	0
Εὐλογία καὶ εὐλογιοειδὲς	2.101	687	272	72	41	4	17	—	39	3	45	0	7	0	27	0	14	0	19	—	10	—
Ἐξανθηματικὸς τῦφος	4.032	893	285	33	94	10	86	9	66	8	42	6	52	8	63	6	118	13	64	3	66	4
Τυφοειδὴς πυρετὸς καὶ παράτυφος	1 507	666	1.347	125	1.627	98	1.291	111	2.818	137	1.834	95	3.040	155	3.459	189	3.701	137	3.084	160	2.445	83
Δυσεντερία	2.171	1.727	418	34	470	16	351	16	383	51	712	65	476	18	595	20	808	19	545	27	673	19
Ἐγκεφαλονωτιαία μηνιγγῖτις	239	134	341	61	245	101	140	60	184	61	134	50	224	89	249	81	158	57	252	87	196	55
Διφθερῖτις	203	56	257	52	347	58	500	120	536	83	434	53	750	135	1.181	135	1.426	140	1.109	101	895	95
Ὀστρακιὰ	1.863	309	731	145	543	67	618	82	834	110	518	57	1.829	278	2.784	426	2.492	211	3.381	426	2.403	252
Μελιταῖος	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	3	—	13	—	45	—	26	—	41	—	21	—
Δάγγειος	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1.419.800	2.066	134	—	3	—	43	3	—	—	—	—
Ληθαργικὴ ἐγκεφαλῖτις	694	81	26	12	13	4	8	—	4	—	1	1	10	3	6	4	8	2	8	1	1	1
Πολιομυελῖτις	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	382	27	59	6	18	1	26	2

ρέχει ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀσθενῶν τῶν νοσηλευθέντων καθ ἅπασαν τὴν παρελθοῦσαν ὀκταετίαν ἐξ ἑλονοσίας εἰς τὰ ἀνὰ τὸ κράτος νοσοκομεῖα, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν ὅλον ἀριθμὸν τῶν νοσηλευθέντων ἐκ διαφόρων νοσημάτων εἰς τὰ αὐτὰ νοσοκομεῖα: Οὕτω κατὰ τὰ ἔτη 1924—1932 ἐνοσηλεύθησαν εἰς τὰ ἀνὰ τὸ κράτος δημόσια, δημοτικὰ καὶ φιλανθρωπικὰ νοσοκομεῖα ἀσθενεῖς 903.581, πάσχοντες ἐκ διαφόρων νοσημάτων, ὀξέων καὶ χρονίων, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ψυχικῶν παθήσεων. Ἐκ τῶν ἀσθενῶν τούτων 171.651 ἔπασχον ἐξ ἑλωδῶν πυρετῶν.

Οἱ λόγοι τῆς ἐξαιρετικῆς ταύτης ἐκτάσεως καὶ ἐντάσεως τῆς ἑλονοσίας ἐν Ἑλλάδι εἶναι: 1) Κλιματολογικοί, ἐδαφολογικοὶ καὶ ὑδρολογικοί, εὐνοοῦντες τὰ μέγιστα τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνωφελοῦς κώνωπος. 2) Ἡ ἐπίδρασις τῶν χρόνων τῆς βαρβαρότητος καὶ τῆς δουλείας ἐπ' αὐτῆς τῆς ἐδαφολογικῆς καταστάσεως τῆς χώρας. Ἡ ἀποψίλωσις τῶν δασῶν ἐπήνεγκεν ἀνωμαλίας εἰς τὴν ρύθμισιν τῆς κανονικῆς ροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων καὶ ἐδημιούργησε πλείστας ἐκτάσεις ἑλώδεις. Χείμαρροι, ποταμοὶ καὶ ἐν γένει ρέοντα ὕδατα ἀφέθησαν τελείως ἐλεύθερα, ἄνευ οὐδεμιᾶς προνοίας διὰ τὴν κανονικὴν ρύθμισιν τοῦ ροῦ αὐτῶν, οὕτω δὲ ταῦτα παρεξέκλιναν τῆς κοίτης αὐτῶν καὶ ἐσχημάτισαν ἕλη καὶ τέλματα, ὑφιστάμενα συνεχεῖς αὐξομειώσεις· αἱ προσχώσεις, αἱ εἰς τὰς ἐκβολὰς μεγάλων καὶ μικρῶν ποταμῶν γενόμεναι, ἐσχημάτισαν ἕλη ἐκτεταμένα καὶ ἐπικίνδυνα· τέλος, αἱ πρωτόγονοι ὑδρεύσεις καὶ αἱ ἄτακτοι μικροεκσκαφαὶ ἀνὰ πᾶσαν τὴν ὕπαιθρον χώραν, αἱ δημιουργηθεῖσαι ἐπὶ σειρὰν αἰώνων ὑπὸ τῶν πληθυσμῶν, ηὐνόησαν τὴν ἀνάπτυξιν μικροεστιῶν, αἵτινες τὰ μέγιστα συνεβάλοντο εἰς τὴν ἀφθονωτάτην ἀνάπτυξιν τῶν ἀνωφελῶν κωνώπων. Αἱ συνθῆκαι αὗται εἰς οὐδεμίαν ἑτέραν χώραν τῆς Εὐρώπης ὑφίστανται. Μόνη ἡ Ἑλλὰς κατὰ τοὺς μακροὺς χρονους τῆς δουλείας ὑπέστη τοιαύτην ἐρήμωσιν καὶ παραμέλησιν τοῦ ἐδάφους της. Οἱ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῆς χρόνοι δὲν ἐπέτρεψαν, πρωτίστως ἐκ λόγων καθαρῶς οἰκονομικῶν, τὴν μεταβολὴν τῶν γενικῶν συνθηκῶν, αἵτινες θὰ ἐβελτίουν τὴν ἐδαφολογικὴν ταύτην κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος, δι' ὧν ἀφ' ἑαυτῆς, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ, θὰ ἐπήρχετο ἡ ἐλάττωσις τῆς ἐντάσεως τῆς ἑλονοσίας. Οὐδέποτε ἦτο δυνατὸν τὸ ἑλληνικὸν κράτος νὰ διαθέσῃ τὰ οἰκονομικὰ μέσα, δι' ὧν τὰ ἠρειπωμένα καὶ παρημελημένα χωρία θὰ μετεβάλλοντο εἰς χωρία πληροῦντα τοὺς ἀπαιτουμένους ὅρους τῆς γενικῆς ὑγιεινῆς, οὐδ' ἦτο δυνατὸν νὰ καλλιεργηθῶσι προσηκόντως εἰς ἔκτασιν καὶ εἰς ἔντασιν αἱ πέριξ τῶν χωρίων καὶ ἰδίως τῶν συνοικισμῶν ἐκτάσεις, τοῦθ' ὅπερ, καὶ ἄνευ τῆς λήψεως ἑτέρου τινὸς εἰδικοῦ μέτρου, θὰ ἤρκει, ἂν μὴ εἰς τὴν παντελῆ ἐκρίζωσιν τῆς ἑλονοσίας, πάντως ὅμως εἰς τὴν κατὰ μέγα μέρος αὐτόματον ὑποχώρησιν τῆς ἐντάσεως τῆς νόσου. Εἰς μέρη, ἐν οἷς αἱ συνθῆκαι αὗται, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, ἐπληρώθησαν, ὅπως π. χ. εἰς τὰ κυριώτερα ἀστικὰ κέντρα καὶ τὰ πέριξ αὐτῶν, ἡ ἑλονοσία ὑπεχώρησεν αἰσθητῶς. Προκειμένου δὲ περὶ μεγάλων ἀποστραγγιστικῶν καὶ ἐξυγιαντικῶν ἔργων, οὐδεὶς λόγος ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ μέχρις ἐσχάτων. Κατὰ τὴν ἀπὸ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων καὶ ἐντεῦθεν ἐποχὴν προσετέθησαν καὶ νέοι παράγοντες, οἵτινες ἐπηύξησαν τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν ἔντασιν τῆς ἑλονοσίας. Αἱ ἐπιστρατεύσεις, ἡ συρροὴ στρατευμάτων ἐν Μακεδονίᾳ, αἱ μετακινήσεις τῶν πληθυσμῶν καὶ ἡ εἰσροὴ τῶν προσφύγων ἐπέτειναν τῆς ἐπιδημικὰς καὶ πανδημικὰς κατὰ περιόδους παροξύνσεις τῆς νόσου ἐν τῇ χώρᾳ μας καὶ παρουσίασαν ἔτι ἐμφανεστέραν τὴν σοβαρότητα τοῦ προβλήματος, τὸ ὁποῖον ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ κράτος. Ἡ ἐξαιρετικῶς μεγάλη αὕτη νοσηρότης καὶ θνησιμότης ἐξ ἑλονοσίας ἐμφανίζει κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας ἐξάρσεις ὑπὸ τύπον ἐπιδημικὸν ἄλλοτε εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ κράτους. Πλὴν τούτου ἡ νόσος κατὰ περιόδους λαμβάνει καὶ πανδημικὸν χαρακτῆρα, προσβάλλουσα ἐν συνόλῳ τοὺς κατοίκους τῆς ὑπαίθρου χώρας, καὶ δὴ καθ' ἃς ὥρας τοῦ ἔτους ἡ ἐργασία τῶν ἀγροτῶν εἶναι ἐντατικωτέρα καὶ ἡ ἐν τοῖς ἀγροῖς παρουσία αὐτῶν τυγχάνει ἀπαραίτητος. Ἀμυδρὰν εἰκόνα τῆς καταστάσεως δύναται νὰ παράσχῃ ἡ ὑπόμνησις τῶν πανδημιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξεδηλώθη αν κατὰ τὰ ἔτη 1915—1918 ἐν Μακεδονίᾳ. Αἱ πανδημίαι ἐκεῖναι, ὧν τὸ ἀνώτατον ὅριον τῆς ἐξάρσεως ἐσημειώθη κατὰ τὰ ἔτη 1916 καὶ 1917, ὑπῆρξαν τοσοῦτον ἐκτεταμέναι, ὥστε προσέβαλον σύμπαντα σχεδὸν τὸν πληθυσμὸν τῆς Μακεδονίας, μὴ φεισθεῖσαι μηδ' αὐτῶν τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων, τὰ ὁποῖα εὑρίσκοντο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐν Μακεδονίᾳ, παρὰ τὰ ληφθέντα ὑπὸ τούτων προφυλακτικὰ μέτρα. Ἐπίσης ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας τυγχάνει καὶ ἡ πανδημία τοῦ 1923—1924.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἑλονοσίας ἐπὶ τῆς ὅλης ἐθνικῆς οἰκονομίας ἐν Ἑλλάδι εἶναι τὰ ἑξῆς: Πλὴν τῶν κατ' ἔτος, περὶ τὰς 6.000, ἀποθνησκόντων ἀτόμων, πληθυσμός, ἰδίᾳ ἀγροτικός, προσεγγίζων τὸ 1.000.000, κατὰ τοὺς θερινοὺς καὶ φθινοπωρινοὺς ἰδίως μῆνας, καθ' οὓς ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην ἐποχὴν εἶναι ἀπαραίτητος ἡ καλὴ ὑγιεινὴ αὐτοῦ κατάστασις, περιέρχεται εἰς σχετικὴν ἢ εἰς ἀπόλυτον ἀδυναμίαν πρὸς ἐργασίαν. Ἡ οὐσιώδης μεταβολὴ τῶν ἐπικρατουσῶν συνθηκῶν, ἥτις θὰ συνετέλει εἰς τὴν ἐξάλειψιν τῶν αἰτίων τῆς ὑπάρξεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς νόσου, ἦτο ὅλως ἀδύνατος. Ἡ οἰκονομικὴ τῆς χώρας ἀντοχὴ ἐλάχιστα ἐπέτρεψεν εἰς τὸ κράτος νὰ δράσῃ συστηματικῶς διὰ τὴν ἐξυγίανσιν τῶν ἑλονοσιοπλήκτων περιφερειῶν, μολονότι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐν τῷ μέτρῳ τῶν οἰκονομικῶν αὐτοῦ δυνάμεων ἐπεχείρησε νὰ ὀργανώσῃ συστηματικώτερον τὸν ἀγῶνα πρὸς καταπολέμησιν τῆς ἑλονοσίας. Αἱ γενικαὶ δὲ γραμμαὶ τοῦ ἀνθελονοσιακοῦ τούτου ἀγῶνος συνίσταντο: α') Εἰς τὴν μελέτην τῆς τοπογραφικῆς ἐκτάσεως καὶ ἐντάσεως τῆς ἑλονοσίας. β) Εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν κατάρτισιν καὶ εἰδίκευσιν τῶν ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ ὑγειονομικῶν ἰατρῶν τόσον ἐνταῦθα ὅσον καὶ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ. γ') εἰς τὴν ὅσον τὸ δυνατὸν ἀφθονωτέραν καὶ συστηματικωτέραν διανομὴν τῆς κινίνης εἰς τὰ μᾶλλον ἑλονοσιόπληκτα μέρη. δ') Εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἁγνότητος καὶ τῆς ὡς οἷόν τε εὐωνοτέρας τιμῆς τῆς ἐν τῷ κράτει κυκλοφορούσης κινίνης (ἵδρυσις κατὰ τὸ ἔτος 1931 τοῦ κρατικοῦ μονοπωλίου κινίνης). ε') Εἰς τὴν ἐκτέλεσιν μικροεξυγιαντικῶν ἔργων ἰδίως εἰς τὴν ὕπαιθρον χώραν. στ') Εἰς τὴν διαφώτισιν τοῦ κοινοῦ ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἑλονοσίας διὰ διαφόρων βιβλίων, διαλέξεων, κινηματογραφικῶν προβολῶν κλπ. Κατωτέρω παραθέτομεν πίνακα τοῦ ποσοστοῦ τῆς ἐξ ἑλονοσίας θνησιμότητος κατὰ τὰ ἔτη 1925—1931.

2) Φυματίωσις. Τὸ δι' ἅπαντα τὰ κράτη τῆς ὑφηλίου σπουδαιότατον πρόβλημα τῆς ἐκ φυματιώσεως νοσηρότητος καὶ θνητότητος ἀποτελεῖ καὶ διὰ τὴν Ἑλλάδα ἓν τῶν ζωτικωτάτων αὐτῆς ζητημάτων, τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν ὑγείαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῆς ἐκ φυματιώσεως θνησιμότητος εἰς τας εὐρωπαϊκὰς χώρας δεικνύει ὅτι πανταχοῦ τὸ ποσοστὸν ταύτης εἶναι ὑψηλόν. Εἰς ἐλαχίστας τῶν χωρῶν τούτων, εἰς ἃς αἱ συνθῆκαι τῆς διαβιώσεως τῶν ἀτόμων ἔχουσι προαχθῆ καὶ ἡ ἐν γένει κοινωνικὴ πρόνοια ἔχει τελείως ἐξελιχθῆ, ἐπετεύχθη, ὅπως τὸ ποσοστὸν τοῦτο κατέλθῃ κατά τινας μονάδας. Ἐν Ἑλλάδι ἐξακολουθεῖ νὰ εὑρίσκηται εἰς σημεῖον ὑψηλόν, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ὑπερβαίνει σημαντικῶς τὸ ποσοστὸν θνησιμότητος ἑτέρων χωρῶν εὑρισκομένων εἰς ἀσυγκρίτως εὐμενεστέρας κοινωνικὰς καὶ καθόλου βιοτικὰς συνθήκας, ὡς τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Αὐστρίας. Κατὰ τὴν τετραετίαν 1926—1929 ἡ Αὐστρία παρουσίασε μέσον ὅρον ποσοστοῦ θνησιμότητος ἐκ φυματιάσεως ἐπὶ 10.000 κατοίκων 16.3, ἡ Γαλλία 16.58 καὶ ἡ Ἑλλὰς 16.84. Ἕτεραι χῶραι παρουσιάζουσι τὸ ποσοστὸν τοῦτο τῆς ἐκ φυματιώσεως θνησιμότητος ἔτι ὑψηλότερον, ὡς ἡ Βουλγαρία 29.41, ἡ Πορτογαλία 20.0, ἡ Τσεχοσλοβακία 18.46, ἡ Οὑγγαρία 25.94, ἡ Πολωνία 25.4. Ἐκ τῆς μελέτης τῶν στατιστικῶν πινάκων θανάτων ἐκ φυματιώσεως ἐν Ἑλλάδι προκύπτει ὅτι ἡ ἐκ ταύτης θνησιμότης παραμένει εἰς σημεῖον σταθερόν, ἄνευ δηλονότι αἰσθητῆς μειώσεως ἢ αὐξήσεως. Ἡ θνησιμότης αὕτη ὑπερτερεῖ εἰς τὰς πόλεις αἰσθητῶς τῆς ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρᾳ σημειουμένης. Γενικῶς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι παρ' ἡμῖν ἡ φυματίωσις ἐξακολουθεῖ εἰσέτι ἔχουσα τὸν χαρακτῆρα μᾶλλον νόσου τῶν ἀστικῶν κέντρων, μολονότι παρατηρεῖται ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος μικρὰ μὲν ἀλλὰ προϊοῦσα αὔξησις τοῦ ποσοστοῦ τῆς ἐκ φυματιώσεως θνησιμότητος ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρᾳ. Τοῦτο ἀναμφιβόλως ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν ὑπὸ τῶν γεωργῶν ἐγκατάλειψιν τῆς ἐν τῷ ὑπαίθρῳ ζωῆς καὶ εἰς τὴν ἀπασχόλησιν αὐτῶν ἐν ἀστικοῖς κέντροις, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς βιομηχανικὰς ἐργασίας. Οὗτοι, ἀσθενοῦντες ἐντὸς τῶν πόλεων, ἐπιστρέφουσι κατὰ μέγα μέρος εἰς τὰ χωρία των, ἔνθα καὶ σχηματίζουσι τὰς πρώτας ἑστίας τῆς ἐκ φυματιώσεως μολύνσεως. Γενικώτερον ὅμως αἱ συνθῆκαι τῆς διαβιώσεως τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἰδίως ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς κατοικίας, οὐ μόνον ἐν τοῖς ἀστικοῖς κέντροις, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ

Ποσοστὸν θνησιμότητος ἐξ ἑλώδους πυρετοῦ καὶ ἑλώδους καχεξίας ἐπὶ 10.000 κατοίκων κατὰ τὰ ἔτη 1925—1931 κατὰ νομούς.

Νομοὶ	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	5,93	5,59	8,57	10,14	10,48	7,37	8,57
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	4,24	5,10	4,88	8,43	8,32	6,[illegible]2	7,44
Ἀρκαδίας	2,99	3,78	6,15	6,92	8,82	7,43	6,17
Ἄρτης	10,19	9,23	11,23	15,81	14,54	12,68	18,29
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	2,24	1,68	1,27	1,44	1,79	1,72	2,00
Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος	5,47	4,76	11,13	8,33	7,43	5,37	5,72
Ἠλείας	—	—	—	—	—	10,16	10,45
Δράμας	14,81	6,37	13,44	9,57	11,10	9,25	10,54
Ἕβρου	9.46	9,38	5,97	5,20	4,78	5,08	12,51
Εὐβοίας	13 37	7,16	9,23	6,86	8,75	7,38	6,21
Ζακύνθου	2,58	0,50	0,99	1,48	1,47	6,30	4,31
Ἡρακλείου	7,33	6,65	7,74	5,91	5,48	5,19	4,29
Θεσσαλονίκης	15,19	12,26	13,14	14,46	13,38	15,14	23,11
Ἰωαννίνων	5,43	5.57	10,59	13,93	12,15	12,27	14,64
Καβάλλας	24,92	16,63	16,26	19,55	19,24	15,60	14,84
Κερκύρας	2,22	1,72	1,14	1,04	1,40	1,94	1,19
Κεφαλληνίας	1,09	2,31	2,43	2,41	1,49	2,07	0,73
Κοζάνης	9,08	9,03	12,04	22,59	16,46	9,72	13,65
Κυκλάδων	1,29	4,68	1,17	1,39	1,29	0,67	2,07
Λακωνίας	3,05	4,69	3,36	5 68	6,99	4,40	4,68
Λαρίσης	7,84	7,07	8,22	12,50	13,77	8,96	8,69
Λασηθίου	3,79	3,15	5,04	2,93	6,38	4,15	2,82
Λέσβου	5,05	4,17	3.12	3,03	4,65	5,94	6,54
Μεσσηνίας	6,41	7,14	10,36	13,41	7,93	5,89	6,27
Πέλλης	32,00	32,53	24,94	34,95	32 31	28,98	25,81
Πρεβέζης	14,12	9,78	16,[illegible]6	11,55	17,01	13,34	12,41
Ρεθύμνης	3,81	2,50	0,78	2,05	1,74	1,15	0 99
Ροδόπης	24,79	19,00	17,68	19,30	38.58	24,76	32,67
Σάμου	4,27	3,92	3,88	1,85	3,65	3,75	3,30
Σερρῶν	8,98	7,68	12,55	12,73	26,95	36,80	3[illegible],94
Τρικκάλων	12,00	9,98	12,22	18,42	22,08	15,12	14,60
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	5,50	5,65	6,51	12,35	13,94	6,86	8,99
Φλωρίνης	5,63	3,98	7.36	11,12	9,91	8,27	7,98
Χαλκιδικῆς	18,00	18,49	20,75	19,64	11,86	15,55	24,15
Χανίων	3,82	2,76	3,33	2,24	1,24	1,75	2,68
Χίου	0,41	1,21	0.67	0,13	0,39	0,91	0.51
Σύνολον	7,94	6,81	8,05	9,41	10,24	8.88	10,25

Digitized by Google

ὑπαίθρῳ χώρᾳ δὲν εἶναι δυνατὸν εἰμὴ νὰ εὐνοήσωσι τὴν μετάδοσιν τῆς ἐκ φυματιώσεως μολύνσεως. Οὕτως ἡ ἐγκατάστασις πολλῶν δεκάδων χιλιάδων προσφύγων ἐν ἀστικοῖς κέντροις καὶ ἡ μεταπολεμικὴ ἀστυφιλία ἐδιπλασίασαν καὶ ἐτριπλασίασαν ἐν πολλοῖς τὸν πληθυσμὸν πλείστων πόλεων τῆς Ἑλλάδος καὶ συνεσώρευσαν τὰ ἄτομα ἐντὸς ἀνεπαρκῶν κατὰ χῶρον καὶ ἀνθυγιεινῶν κατοικιῶν. Ἐν τῇ ὑπαίθρῳ οἱ χωρικοὶ ἀνέκαθεν ἐχρησιμοποίουν ἀνθυγιεινὰς καὶ ἀνεπαρκεῖς ἀπὸ ἀπόψεως χώρου κατοικίας. Ἡ διατροφὴ τῶν κατοίκων τῆς χώρας ὑπῆρξε πάντοτε ἀνεπαρκής, ἕνεκα τῆς παροιμιώδους λιτότητος, ἥτις διακρίνει γενικῶς τὸν Ἕλληνα. Τὰ ἐπακόλουθα τῆς πολεμικῆς καὶ μεταπολεμικῆς καταστάσεως ἐδημιούργησαν τόσον εἰς τὰς πόλεις ὅσον καὶ εἰς τὴν ὕπαιθρον χώραν ἑστίας ἀνοικτῆς φυματιώσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν πλείστας νέας πηγὰς πρὸς ἐπέκτασιν τῆς μολύνσεως. Ἅπαντες οἱ λόγοι οὗτοι, εἰς οὓς δέον νὰ προστεθῇ καὶ ἡ κατὰ τὴν τελευταίαν ἰδίως εἰκοσαετίαν αἰσθητὴ ἔντασις τῆς βιομηχανικῆς ζωῆς τῆς χώρας, δὲν ἦτο δυνατὸν ἢ νὰ εὐνοήσωσι τὴν ἐν Ἑλλάδι αὔξησιν τῆς ἐκ φυματιώσεως νοσηρότητος καὶ θνησιμότητος. Ἐάν, παρὰ τοὺς ἀνωτέρω ἐκτιθεμένους λόγους, τὸ ποσοστὸν τῆς ἐκ τῆς νόσου ταύτης θνησιμότητος ἐξακολουθῇ νὰ παραμένῃ σταθερόν, τοῦτο πρέπει νὰ ἀποδοθῇ πρωτίστως εἰς τὴν σὺν τῷ χρόνῳ πληρεστέραν ἀντίληψιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐν γένει διαβιώσεως αὐτοῦ. Εἶναι γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν τελευταίαν ἰδίως δεκαετίαν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἤρξατο ἀποδίδων μεγαλυτέραν σημασίαν εἰς τὸ ζήτημα τῆς διατροφῆς του καὶ ἀποβάλλων τὴν μέχρι στερήσεων ἐξικνουμένην ἄλλοτε λιτότητα τῆς τροφῆς αὐτοῦ καὶ ὅτι πανταχοῦ τῆς χώρας ἀπό τινος ἐκδηλοῦται ζωηρὰ τάσις πρὸς παραμονὴν εἰς τὸ ὕπαιθρον καὶ τὰς ἐξοχάς, ἔτι δὲ καὶ ἐξαιρετικὴ ἀνάπτυξις παρὰ τῇ νεολαίᾳ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν ἀθλητισμὸν καὶ τὰς ἐν ὑπαίθρῳ παιδιάς. Ἐπίσης ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ δέον νὰ τονισθῇ ἰδιαιτέρως ὅτι πανταχοῦ σχεδὸν τῆς χώρας ἤρχισε νὰ ἀφυπνίζηται τὸ ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς καλυτέρας διατροφῆς καὶ τῆς ἐν γένει βελτιώσεως τῆς ζωῆς τῶν παιδίων. Συγχρόνως ὁ λαὸς ἤρχισε νὰ ἀποβάλλῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ φυματίωσις εἶναι δυσφημητικὴ νόσος, τὴν ὁποίαν ὀφείλει νὰ ἀποκρύψῃ ἀπὸ τοὺς περὶ ἑαυτὸν καὶ ἐν γένει ἀπὸ τὴν κοινωνίαν, καὶ νὰ συναισθάνηται ἀρκούντως τὴν ἀνάγκην, ὅπως καταφεύγῃ ἐγκαίρως εἰς τὴν ἰατρικὴν ἀρωγὴν διὰ τὴν θεραπείαν της καὶ προφυλάττῃ τὸ οἰκογενειακόν του περιβάλλον ἀπὸ τῆς εἰς αὐτὸ ἐπεκτάσεως τῆς μολύνσεως.

Ἀκριβεῖς ὑπολογισμοὶ πρὸς προσδιορισμὸν τῆς ἐκτάσεως τῆς ἐκ φυματιώσεως νοσηρότητος ἐν Ἑλλάδι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνωσιν. Ἡ ἀναλογία τῶν θανάτων ἐκ φυματιώσεως ἀπέναντι τῶν ἐκ ταύτης προσβαλλομένων οὐδόλως εἶναι σταθερά, ἀλλ' ἐξαρτᾶται ἐκ πλείστων λόγων, ἀτομικῶν καὶ κοινωνικῶν, ἐχόντων σχέσιν πρὸς τὸ ἐπίπεδον τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀτόμων, τὴν οἰκονομικὴν αὐτῶν ἐπάρκειαν, τὸ ἐπάγγελμα, ὅπερ ταῦτα ἐξασκοῦσι, τὴν συνολικὴν κοινωνικὴν πρόοδον καὶ τὰ ὑπάρχοντα ἐν τῇ χώρᾳ μέσα διὰ τὴν απομόνωσιν τῶν πασχόντων καὶ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἐνδεδειγμένων μέτρων. Αἱ γενικαὶ γραμμαί, ἃς τὸ κράτος σήμερον ἀκολουθεῖ πρὸς καταπολέμησιν τῆς φυματιώσεως, συνίστανται, πλὴν τῆς προσπαθείας πρὸς γενικωτέραν βελτίωσιν τῶν ὅρων τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῶν ἀτόμων καὶ τῆς κοινωνίας ἐν γένει, εἰς τὴν ἵδρυσιν εἰδικῶν ὑγειονομικῶν ἱδρυμάτων, ἅτινα ἔχουσιν ὡς σκοπὸν τὴν ἔγκαιρον διάγνωσιν τῆς φυματιώσεως, τὴν παροχὴν τῶν ἀπαιτουμένων ὁδηγιῶν εἰς τὸν ἀσθενῆ καὶ τὸ περιβάλλον αὐτοῦ διὰ τὴν θεραπείαν τοῦ πάσχοντος καὶ τὴν προφύλαξιν τῶν περὶ αὐτόν, τὴν νοσηλείαν καὶ θεραπείαν τῶν ἐπιδεκτικῶν βελτιώσεως ἢ ἰάσεως καὶ τέλος τὴν ἀπομόνωσιν τῶν ἀνιάτων καὶ μολυσματικῶν μορφῶν τῆς νόσου. Ἐν Ἑλλάδι λειτουργοῦσι σήμερον ἓξ ἀντιφυματικὰ ἰατρεῖα, συντηρούμενα ὑπὸ τοῦ κράτους καὶ ἀγαθοεργῶν ὀργανώσεων, καὶ 14 σανατόρια ἢ νοσοκομεῖα φυματιώντων, ὧν τὰ πλεῖστα δημοσιοσυντήρητα, τὰ ἕτερα δὲ συντηρούμενα ὑπὸ ἀγαθοεργῶν ὀργανώσεων ἢ ὑπὸ τῶν διαφόρων δήμων. Αἱ κλῖναι αἱ διατιθέμεναι εἰς τὰ ὡς ἄνω σανατόρια καὶ νοσοκομεῖα φυματιώντων ἀνέρχονται εἰς 2.300, εἰς ἃς δέον νὰ προσθέσωμεν καὶ περὶ τὰς 500 ἑτέρας, αἵτινες διατίθενται εἰς σανατόρια καὶ κλινικὰς φυματιώντων ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων. Ὑπὸ ἀποπεράτωσιν εὑρίσκονται σήμερον ἕτερα ἓξ σανατόρια εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ κράτους, ἱκανὰ νὰ περιλάβωσι περὶ τὰς 700 εἰσέτι κλίνας. Ὑφίσταται δὲ ποσὸν χρηματικὸν προερχόμενον ἐκ δωρεῶν καὶ κληροδοσιῶν ἄνω τῶν 50.000.000 δραχμῶν διὰ τὴν ἵδρυσιν ἑτέρων 11 ἀντιφυματικῶν ἱδρυμάτων τοῦ εἴδους τούτου. Πλὴν τῆς εἰδικῆς ταύτης μερίμνης τοῦ κράτους διὰ τὸ ζήτημα τῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ ζητήματος τῆς φυματιώσεως, δρῶσι σήμερον ἐν Ἑλλάδι καὶ εἰδικὰ σωματεῖα κατὰ τῆς φυματιώσεως ἰδιωτικῆς ἀγαθοεργοῦ πρωτοβουλίας, ὧν τὰ κυριώτερα εἶναι: Ὁ «Πανελλήνιος σύνδεσμος κατὰ τῆς φυματιώσεως», ἡ «Ἑλληνικὴ ἀντιφθισικὴ ἑταιρεία», ὁ «Ἀντιφυματικὸς σύνδεσμος Θεσσαλονίκης» καὶ ὁ «Σύλλογος τῶν ἀπόρων φυματιώντων» ἐν Ἀθήναις.

Κατωτέρω παραθέτομεν πίνακα ἐμφαίνοντα τὸ ποσοστὸν τῆς ἐκ φυματιώσεως θνησιμότητος ἐπὶ 10.000 κατοίκων κατὰ τὰ ἔτη 1925—1931 κατὰ νομούς:

Ποσοστὸν θνησιμότητος ἐκ φυματιώσεως ἐν γένει ἐπὶ 10 000 κατοίκων κατὰ τὰ ἔτη 1925—1931 κατὰ νομούς.

Νομοί	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	7,86	7,83	9,95	9,73	11,65	11,06	11,11
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	13,47	13,19	14.59	15,31	12,80	10,45	11 86
Ἀρκαδίας	9,90	9,99	9,11	9,75	10,26	10,15	7,98
Ἄρτης	7,74	8,84	9,49	8,76	8,69	7,64	6,40
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	28,12	29,42	30,51	30,52	30,89	27,19	27 34
Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος	13,99	13,58	14,84	15,36	14,37	14,56	15,64
Ἠλείας	—	—	—	—	—	11,44	12,67
Δράμας	16,06	17,43	18.84	18,96	22,28	23,22	24,34
Ἕβρου	13,75	13,01	13.26	13,90	13,63	13,91	16,17
Εὐβοίας	13,71	12,25	13,68	12,36	14,25	13,63	12,55
Ζακύνθου	9,79	15,83	15.42	8,64	9,06	11,15	9,81
Ἡρακλείου	9,31	8,96	9,01	9,66	9,61	9,41	7,68
Θεσσαλονίκης	20,16	20,97	22,44	20,68	23,49	22,43	22,92
Ἰωαννίνων	11,26	12 97	13,81	12,49	12,26	11,24	11,11
Καβάλλας	25,53	24,77	25,71	23,83	23,37	23,32	24,71
Κερκύρας	21,63	16,06	22,12	20,99	21,58	19,54	19,46
Κεφαλληνίας	16,67	13,09	14,60	14,45	18,07	12,88	10,71
Κοζάνης	11,53	8,96	11,10	12,08	11,56	10,71	10,08
Κυκλάδων	20.46	16,41	22,40	17,41	16,64	13,48	13,72
Λακωνίας	10,40	11,61	11,17	8,17	9,46	9,41	9,35
Λαρίσης	14,82	16,14	14,25	17,21	16,51	16,23	15,77
Λασηθίου	6 21	6,00	6,52	5,57	6,09	6,44	4,80
Λέσβου	14,01	13,08	15,24	13,92	11,69	12,13	12,55
Μεσσηνίας	10,23	10.24	11,67	11,31	9,93	9.49	9,07
Πέλλης	16,05	14,27	14,78	14,90	12,93	13,49	13,68
Πρεβέζης	8,47	9,39	9,76	11,05	8,57	9,30	8,55
Ρεθύμνης	7,28	8,28	8,87	7,32	6 66	6,01	6,37
Ροδόπης	19.88	16,96	18,75	17,36	21,29	23,45	22,16
Σάμου	17,95	21,63	16,36	18,05	14,61	16,95	14,43
Σερρῶν	11,48	13,30	13,22	14,26	17,38	17,00	18,09
Τρικκάλων	9,13	7,55	9,13	8,63	10,85	9,62	8,59
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	8,21	8,06	12,50	11,99	11,69	12,36	11,75
Φλωρίνης	8,53	11,60	12,02	13,18	12,92	12,29	10,71
Χαλκιδικῆς	9,46	10,71	10,45	12,47	11,16	9,58	11,05
Χανίων	6,19	10,57	13,50	13,62	10.99	12,44	14,27
Χίου	12,48	12,50	9,99	10,31	10.61	10,77	13,85
Σύνολον	15,99	16,11	17,19	16,83	17,22	16,22	16,21

3) *Ἀφροδίσια νοσήματα.* Ἡ ἀνάπτυξις τῶν διαφόρων ἀστικῶν κέντρων τῆς χώρας, ἰδίως ἡ ἐπαύξησις τῆς κινήσεως τῶν λιμένων της, ὡς καὶ ἡ ἐν γένει ἐπὶ τὸ ἐλευθεριώτερον τροπὴ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῆς χώρας συνέτειναν εἰς τὴν ἐπέκτασιν παρ' ἡμῖν τῶν ἀφροδισίων νοσημάτων, ὥστε ν' ἀποτελῶσι ταῦτα σήμερον σπουδαιότατον πρόβλημα διὰ τὴν δημοσίαν ὑγείαν. Ἡ σημερινὴ ἀντίληψις τοῦ κράτους περὶ καταπολεμήσεως τῶν ἀφροδισίων νοσημάτων στηρίζεται οὐχὶ μόνον ἐπὶ τῆς παρακολουθήσεως τῆς ὑγιεινῆς καταστάσεως τῶν κοινῶν γυναικῶν, ἀλλὰ κυρίως ἐπὶ τῆς ἀναγνωρίσεως ὑπ' αὐτοῦ ὅτι ὁ ἀγὼν κατὰ τῶν ἀφροδισίων νοσημάτων πρέπει νὰ στηριχθῇ πρώτιστα ἐπὶ τῆς παροχῆς τῶν μέσων εἰς τοὺς ἀπόρους καὶ ἐν γένει εἰς τὰς λαϊκὰς τάξεις διὰ τὴν ἔγκαιρον διάγνωσιν τῶν προσβαλλομένων ἐξ ἀφροδισίων νοσημάτων, ὡς καὶ τῶν μέσων τῶν ἀπαιτουμένων πρὸς θεραπείαν αὐτῶν. Τὸ ἔργον τοῦτο τῆς κρατικῆς προσπαθείας ἐπικουρεῖται διὰ τῆς διαφωτίσεως τοῦ κοινοῦ ἐπὶ τῆς προφυλάξεως καὶ θεραπείας τῶν ἐν λόγῳ νοσημάτων, διὰ διαφόρων μέσων, οἷα ἡ ἔκδοσις φυλλαδίων περιεχόντων γνώσεις σχετικὰς πρὸς τὴν προφύλαξιν καὶ θεραπείαν τῶν ἀφροδισίων νοσημάτων, αἱ ὑπὸ εἰδικῶν ἰατρῶν γινόμεναι κατὰ περιόδους σχετικαὶ ὁμιλίαι πρὸς τὸ κοινὸν καὶ ἡ ἀρξαμένη ἐν τοῖς σχολείοις τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως διάδοσις σχετικῶν γνώσεων πρὸς τοὺς μαθητάς. Ἡ συστηματικὴ καταπολέμησις τῶν ἀφροδισίων νόσων ἐν Ἑλλάδι ἤρχισεν ἀπὸ τῆς λειτουργίας ἐν Ἀθήναις τοῦ νοσοκομείου Ἀνδρέου Συγγροῦ. Τούτου τὴν ἵδρυσιν ἐπηκολούθησεν ἡ ἵδρυσις τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ νοσοκομείου ἀφροδισίων νόσων, ὡς καὶ ἑτέρων εἰς ἄλλας σημαντικὰς παραλίους πόλεις τοῦ κράτους. Σήμερον λειτουργοῦσιν ἐν συνόλῳ 7 νοσοκομεῖα ἀφροδισίων νόσων, ὡς καὶ 9 ἀντιαφροδισιακὰ ἰατρεῖα, ἐξ ὧν τὰ δύο εἰς τοὺς λιμένας Πειραιῶς καὶ Θεσσαλονίκης, πρὸς παροχὴν εὐκολιῶν εἰς τοὺς ναύτας τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ πάσης ἐθνικότητος διὰ τὴν θεραπείαν τῶν ἀφροδισίων νοσημάτων, συμφώνως πρὸς τὴν ὑπογραφεῖσαν κατὰ τὸ ἔτος 1925 διεθνῆ σύμβασιν ἐν Βρυξέλλαις. Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1930 λειτουργοῦσι καὶ 3 φορητὰ συνεργεῖα πρὸς καταπολέμησιν τῆς κληρονομικῆς συφίλιδος ἀνὰ ἓν εἰς Ἤπειρον, Μακεδονίαν καὶ Θρᾴκην, ἔνθα ὑφίστανται παλαιαὶ ἑστίαι κληρονομικῆς συφίλιδος. Τοιαῦται ἑστίαι κληρονομικῆς συφίλιδος ὑφίσταντο καὶ ἐν Πελοποννήσῳ καὶ Στερεᾷ Ἑλλάδι κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας, αἵτινες ὅμως διὰ συντόνου θεραπείας κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ κράτους κατωρθώθη νὰ ἐξυγιανθῶσι.

4) *Λέπρα.* Ἡ Ἑλλάς, ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς αὐτῆς θέσεως, εὑρέθη πάντοτε ἐκτεθειμένη, ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ἤδη χρόνων, εἰς τὴν μόλυνσιν τῆς λέπρας, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἕνεκα τῆς συχνῆς καὶ παρατεταμένης ἐπικοινωνίας αὐτῆς μετὰ ἐνδημικῶν ἑστιῶν τῆς νόσου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἕνεκα τῶν διαφόρων κατακτητικῶν ἐπιδρομῶν. Πλὴν τῶν κατὰ διάφορα χρονικὰ διαστήματα γενομένων τοπογραφικῶν κατανομῶν τῆς λέπρας ἐν Ἑλλάδι, ἐκ τῶν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν γενομένων ἐπὶ συνεχῆ σειρὰν ἐτῶν ἐπισταμένων ἐρευνῶν ὑπὸ τῶν ὑπευθύνων ὑγειονομικῶν ὀργάνων τοῦ κράτους προέκυψεν ὅτι αἱ κυριώτεραι τῶν λεπρικῶν ἑστιῶν εὑρίσκονται ἐν Κρήτῃ καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ἐν τῇ Παλαιᾷ Ἑλλάδι καὶ ταῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου καὶ ὅτι ἐφ' ὅσον προχωροῦμεν βορειότερον αὗται καθίστανται ἀραιότεραι. Οὕτω παρατηροῦμεν ὅτι ἐν Μακεδονίᾳ, ἐὰν ἐξαιρέσωμεν τὴν νῆσον Θάσον, οὐδεμία ἑτέρα ἀξία λόγου λεπρικὴ ἑστία ὑφίσταται. Ἐπίσης παρατηροῦμεν ὅτι ἐν τῇ ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι, ἐὰν ἐξαιρέσῃ τις μικράς τινας ἑστίας εἰς τὸν νομὸν Ἀρκαδίας καί τινας εἰς τὸν νομὸν Ἀττικοβοιωτίας, αἱ λοιπαὶ εὑρίσκονται πρὸς τὰ παραθαλάσσια μέρη τῆς χώρας. Τὰ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ληφθέντα σύντονα μέτρα πρὸς περιστολὴν τῆς λέπρας ἐν Ἑλλάδι βασίζονται πρώτιστα: α') Ἐπὶ τῆς ἐνεργηθείσης ἐμπεριστατωμένης καὶ ἐπιμόνου ἐρεύνης ἀνὰ τὸ κράτος πρὸς ἀνεύρεσιν τῶν λεπρικῶν ἑστιῶν. β') Εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν ὅρων τῆς ἐν γένει λειτουργίας τῶν διὰ τὴν ἀπομόνωσιν τῶν λεπρῶν χρησιμοποιουμένων ἐν Ἑλλάδι ἀσύλων. Αἱ ἔρευναι αὗται καθώρισαν πλήρως τὴν τοπογραφικὴν κατανομὴν τῆς νόσου ἐν τῇ χώρᾳ καὶ ἐχρησίμευσαν ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τὴν ἀπομόνωσιν τῶν εὑρεθεισῶν ἐκδήλων μορφῶν τῆς νόσου καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τὴν συνεχῆ ἐν τῷ μέλλοντι παρακολούθησιν εἰς τὰς ἑστίας ταύτας τοῦ περιβάλλοντος τῶν ἀπομονωθέντων λεπρῶν. Τὰ ἐν τῇ χώρᾳ μέχρις ἐσχάτων λειτουργοῦντα λεπροκομεῖα ἦσαν τὰ ἀκόλουθα: α) Τὸ κρατικὸν λεπροκομεῖον Σπιναλόγκας, ἱδρυθὲν τῷ 1904 ὑπὸ τῆς Κρητικῆς Πολιτείας. β) Τὸ λεπροκομεῖον Καρλοβασίου Σάμου, ἱδρυθὲν τῷ 1896, ὅτε ἡ νῆσος ἦτο ἡγεμονία. γ) Τὸ λεπροκομεῖον Χίου, ὅπερ λειτουργεῖ ἀπὸ τοῦ 1700. Διὰ τὰ δύο πρῶτα λεπροκομεῖα τὸ κράτος κατέβαλε πᾶσαν προσπάθειαν, ὅπως βελτιώσῃ τὰς ἐγκαταστάσεις καὶ τὴν ἐν γένει λειτουργίαν των. Βεβαίως ἀμφότερα ταῦτα δὲν παρουσιάζουσιν εἰσέτι κατάστασιν συγχρονισμένων λεπροκομείων, εἰς ἃ καὶ ἀποβλέπει τὸ κράτος πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου ζητήματος διὰ τὴν δημοσίαν ὑγείαν τῆς χώρας. Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1929 ἱδρύθη καὶ λειτουργεῖ εἰς τὸ παρὰ τὰς Ἀθήνας νοσοκομεῖον τῶν λοιμωδῶν νόσων ἀντιλεπρικὸς σταθμός, πρὸς τὸν σκοπὸν ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς δημιουργίας νοσηλευτηρίου λεπρῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅπως ἐπιτευχθῇ ἐπὶ τῶν πασχόντων ἡ ἐφαρμογὴ τῶν σήμερον ἐνδεδειγμένων θεραπευτικῶν μεθόδων τῆς λέπρας καὶ τέλος ὅπως ὑφίσταται ἄφθονον ὑλικὸν πασχόντων ἐκ διαφόρων μορφῶν τῆς νόσου, ἀπαραίτητον διὰ τὴν τόσον ἀναγκαίαν παρ' ἡμῖν κλινικὴν μόρφωσιν εἰς τὰ τῆς λέπρας τῶν φοιτητῶν τῆς ἰατρικῆς σχολῆς. Σήμερον ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνακαλυφθέντων περιστατικῶν τῆς λέπρας, τῶν εἰσαχθέντων πρὸς ἀπομόνωσιν καὶ θεραπείαν ἐν τοῖς ἀνὰ τὸ κράτος λεπροκομείοις, ἀνέρχεται εἰς 560, κατανεμομένων ὡς ἀκολούθως: Τὸ λεπροκομεῖον Κρήτης περιλαμβάνει ἀσθενεῖς 278, ὁ ἀντιλεπρικὸς σταθμὸς Ἀθηνῶν 170, τὸ λεπροκομεῖον Σάμου 76, τὸ λεπροκομεῖον

Digitized by Google

Χίου 26, ὁ πρόχειρος ἀντιλεπρικὸς σταθμὸς Θεσσαλονίκης (παρὰ τῷ ἐκεῖ νοσοκομείῳ λοιμωδῶν νόσων) 6 καὶ τὸ λεπροκομεῖον μονῆς Ἰβήρων ἐν Ἄθῳ 4. Ἐκ τῶν λεπρῶν τούτων 539, μελετηθέντες λεπτομερῶς, παρουσιάζουσι σήμερον τὰς ἀκολούθους μορφὰς τῆς νόσου: κηλιδώδεις 34, φυματιώδεις καὶ φυματοελκωτικὰς 284, νευρικὰς 133 καὶ μικτὰς 88. Ἡ τοπογραφικὴ κατανομὴ τῶν 539 τούτων περιστατικῶν τῆς λέπρας ἐμφαίνεται ἐν τῷ κατωτέρω πίνακι:

Τοπογραφικὴ κατανομὴ τῆς λέπρας.

Παλαιὰ Ἑλλάς	
Αἰτωλοακαρνανία	14
Ἀργολιδοκορινθία	14
Ἀρκαδία	11
Ἀττικοβοιωτία	55
Ἀχαΐα	3
Εὔβοια	17
Ἠλεία	6
Κυκλάδες	5
Λακωνία	3
Μεσσηνία	22
Φθιωτιδοφωκίς	3
	153
Κρήτη	
Ἡράκλειον	56
Λασήθιον	75
Ρέθυμνος	39
Χανία	35
	205
Θεσσαλία	
Λάρισα	15
	15
Ἰόνιοι Νῆσοι	
Ζάκυνθος	15
Κέρκυρα	13
	28

Μακεδονία	
Θεσσαλονίκη	1
Καβάλλα (Θάσος)	29
Σέρραι	3
Χαλκιδικὴ	3
	36
Ἤπειρος	
Ἄρτα	1
Ἰωάννινα	4
	5
Νῆσοι Αἰγαίου	
Λέσβος	14
Σάμος	30
Χίος	14
	58
Ἐξωτερικοῦ	
Μικρὰ Ἀσία	23
Δωδεκάνησα	9
Θράκη (Ἀνατολικὴ)	3
Κωνσταντινούπολις	1
Καύκασος	1
Ἀμερικὴ	1
Ἀλεξάνδρεια	1
	39
Γενικὸν σύνολον	539

5) Τράχωμα. Παρουσιάζεται ἐν Ἑλλάδι εἰς ὡρισμένας περιφερείας, εἰς ἃς ἐμφανίζονται ἐτησίως ἐπιδημίαι ὀξεῖς κατάρροι τῆς ἐπιπεφυκίτιδος Koch-Werks, προσβάλλουσαι ἰδίως τὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Τὸ τράχωμα, ἐνδημοῦν ἀπὸ μακρῶν χρόνων ἐν Ἑλλάδι, ἔλαβε σοβαρὰν ἐπέκτασιν ἰδίως ἀπὸ τοῦ 1922 μετὰ τὴν ἄφιξιν τῶν προσφύγων. Αἱ κατ' ἐξοχὴν προσβεβλημέναι περιφέρειαι εἶναι ἡ Ἀττικοβοιωτία, ἡ Εὔβοια, ἡ Πελοπόννησος ἰδίως κατὰ τὰ νοτιοδυτικὰ αὐτῆς διαμερίσματα, ἡ Κρήτη καὶ αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου. Ὁ ἀγὼν τοῦ κράτους κατὰ τοῦ τραχώματος ἄρχεται ἰδίως ἀπὸ τοῦ 1923, ὁπότε καὶ ἱδρύθησαν ὀφθαλμολογικά τινα ἰατρεῖα εἰς τοὺς προσφυγικοὺς συνοικισμούς, νοσοκομεῖα διὰ τραχωματικοὺς πρόσφυγας ἐν Θεσσαλονίκῃ, νοσοκομεῖα τραχωματικῶν παιδίων ἐν Ἀθήναις εἰδικῶς διὰ τὰ πάσχοντα ὀρφανὰ τῶν ἱδρυθέντων τότε ἀνὰ τὸ κράτος πολυαρίθμων ἐθνικῶν ὀρφανοτροφείων. Ταῦτα ἐπηκολούθησεν ἡ ἵδρυσις ἀντιτραχωματικοῦ ἰατρείου ἐν Λαυρείῳ καὶ σειρὰ ὁμοίων ἰατρείων ἀνὰ τοὺς διαφόρους προσφυγικοὺς συνοικισμοὺς ἐν Ἀθήναις ὡς καὶ εἰς ἕτερα σημεῖα τοῦ κράτους, τὰ μᾶλλον μαστιζόμενα ὑπὸ τῆς νόσου, ὡς ἐν Κρήτῃ (Χανιὰ καὶ Ἡράκλειον) καὶ ἐν τῇ νήσῳ Σαντορίνῃ. Τὰ οὕτω λειτουργοῦντα 14 ἀντιτραχωματικὰ ἰατρεῖα ἀποτελοῦσι τὴν ἀπαρχὴν τοῦ κατὰ τοῦ τραχώματος ἀγῶνος, ὅστις, ἐν ἀναμονῇ εὐνοϊκωτέρων οἰκονομικῶν συνθηκῶν, θέλει ἐπεκταθῇ καὶ εἰς τὰς ὑπολοίπους ἀντιτραχωματικὰς περιφερείας.

6) Καρκίνος. Ἡ παρακολούθησις τῆς στατιστικῆς τῶν ἐκ καρκίνου θανάτων ἐν Ἑλλάδι καὶ ἡ σύγκρισις ταύτης πρὸς τὰς ἀλλαχοῦ στατιστικὰς ἀποδεικνύει ὅτι ναὶ μὲν τὸ παρ' ἡμῖν ποσοστὸν τῆς ἐκ καρκίνου θνησιμότητος εἶναι ἐκ τῶν μικροτέρων μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, ἀλλ' ὅτι ἡ μικρὰ αὕτη θνησιμότης ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος αὐξάνει. Οὕτως, ἐνῷ κατὰ τὸ ἔτος 1921 τὸ ποσοστὸν τῆς ἐκ καρκίνου θνησιμότητος ἐπὶ 10.000 κατοίκων ἦτο 1,90 καὶ κατὰ τὸ 1922 ἦτο 2,21, κατὰ τὰ ἔτη 1930 καὶ 1931 προοδευτικῶς ἀνῆλθεν εἰς τὰ 3,64 καὶ 4,05. Ὡσαύτως, παραβάλλοντες τὰς στατιστικὰς τῆς νοσηρότητος, τὰς ἐξαγομένας ἐκ τῶν νοσηλευθέντων καθ' ἅπαντα τὰ ἀνὰ τὸ κράτος νοσοκομεῖα, συνάγομεν ὅτι ἡ ἐκ καρκίνου νοσηρότης αὐξάνει προοδευτικῶς μέχρι τοῦ ἔτους 1931. Οὕτω, λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τοὺς ἀριθμοὺς τῆς τελευταίας ἑξαετίας παρατηροῦμεν τὰ ἀκόλουθα:

Κατὰ τὸ	1927	ἐνοσηλ. πάσχ. ἐκ καρκίνου	422	μετὰ	102	θαν.
» »	1928	» » » »	493	»	124	»
» »	1929	» » » »	760	»	175	»
» »	1930	» » » »	991	»	168	»
» »	1931	» » » »	991	»	194	»
» »	1932	» » » »	784	»	147	»

Κατ' ἀκολουθίαν, παρ' ἡμῖν, ἂν καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ καρκίνου δὲν ἔχει τὴν ὀξύτητα, ἣν ἐμφανίζουσιν ἕτερα κράτη, ὡς ἡ Ἀγγλία, ἡ Αὐστρία, ἡ Γερμανία, ἡ Δανία, ἡ Ἑλβετία καὶ ἄλλα, ἔνθα τὸ ποσοστὸν τῆς ἐκ καρκίνου θνησιμότητος εἶναι σχεδὸν τριπλάσιον τοῦ παρ' ἡμῖν, ἐν τούτοις ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη παρατηρουμένη παρ' ἡμῖν αὔξησις τῆς ἐκ καρκίνου θνησιμότητος θέτει τὸ ζήτημα εἰς ἐπίπεδον ἀρκοῦν ὅπως προκαλέσῃ ἀνησυχίας καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐπιβάλλον τὴν μέριμναν τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας διὰ τὴν λῆψιν μέτρων πρὸς καταπολέμησιν τῆς παρατηρηθείσης ταύτης αὐξήσεως τῶν ἐκ καρκίνου θανάτων.

7) Ψυχικὰ νοσήματα καὶ τοξικομανία. Ἡ μέριμνα τοῦ κράτους διὰ τὴν περίθαλψιν τῶν ψυχοπαθῶν ἐν Ἑλλάδι ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1862, ὁπότε καὶ ἐψηφίσθη εἰδικὸς νόμος περὶ συστάσεως φρενοκομείων, δι' οὗ τὸ κράτος καθιστᾷ καὶ συντηρεῖ δημοσίᾳ δαπάνῃ ἓν ἢ πλειότερα, ἀναλόγως τῶν ὑπαρχουσῶν ἀναγκῶν, φρενοκομεῖα πρὸς ἀπομόνωσιν καὶ θεραπείαν τῶν ψυχοπαθῶν. Πρῶτον δὲ κρατικὸν ψυχιατρεῖον δύναται νὰ θεωρηθῇ τὸ φρενοκομεῖον τῆς Κερκύρας, τὸ ὁποῖον, ἱδρυθὲν ὑπὸ τῶν Ἄγγλων, παρελήφθη ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ὅτε ἐγένετο ἡ ἕνωσις τῆς Ἑπτανήσου μετὰ τῆς Ἑλλάδος (1864).

Τῷ 1882 συνεστήθη διὰ διατάγματος ἰδιωτικὸν φιλανθρωπικὸν καθίδρυμα ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Φρενοκομεῖον Ζωρζῆ καὶ Ταρσῆς Δρομοκαΐτειον» ἐκ τῶν κληροδοτημάτων Δρομοκαΐτου, λειτουργοῦν ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τοῦ κράτους. Παρόμοιον πρὸς τὸ εἰρημένον ἵδρυμα εἶναι καὶ τὸ κατὰ τὸ 1905 ἱδρυθὲν ἐν Ἀθήναις «Αἰγινήτειον θεραπευτήριον» διὰ κληροδοτήματος τοῦ Αἰγινήτου, διοικούμενον ὑπὸ τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου, ἔνθα γίνεται ἡ διδασκαλία πρὸς τοὺς φοιτητὰς τῆς ἰατρικῆς. Τῷ 1910 ἱδρύθη ἐν Σούδᾳ τῆς Κρήτης εἶδος ἀσύλου διὰ τὴν ἐν αὐτῷ περισυλλογὴν τῶν περιφερομένων ἀπόρων ψυχοπαθῶν. Παρόμοιον τοιοῦτον ἱδρύθη τῷ 1913 ἐν Ἀθήναις παρὰ τῇ συνοικίᾳ Ἁγίᾳ Ἐλεούσῃ, ὡς καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ τῷ 1914. Κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ἐλήφθη σειρὰ μέτρων διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς καταστάσεως τῶν νοσηλευομένων ἐν τοῖς δημοσίοις ἀσύλοις καὶ φρενοκομείοις φρενοπαθῶν, διὰ τὴν ἐπέκτασιν καὶ βελτίωσιν τῶν ἐγκαταστάσεων τούτων καὶ διὰ τὴν δημιουργίαν νέων ψυχιατρείων πρὸς περισυλλογὴν τῶν ἐλευθέρως περιφερομένων ψυχοπαθῶν καὶ παροχὴν τῆς ἀναγκαιούσης περιθάλψεως καὶ θεραπείας. Οὕτω, πλὴν τῆς βελτιώσεως τῶν παλαιότερον λειτουργούντων ψυχιατρείων καὶ ἀσύλων ψυχοπαθῶν, ἱδρύθη εἰς κατάλληλον παρὰ τῇ μονῇ τοῦ Δαφνίου χῶρον νέον ψυχιατρεῖον, κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς προχείρους ἐγκαταστάσεις περιπτέρων, σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως τελειοποιούμενον διὰ τῆς ἀνεγέρσεως μονίμων καὶ συμφώνως πρὸς τοὺς κανόνας τῆς ὑγιεινῆς οἰκοδομῶν.

Ὁ κατωτέρω παρατιθέμενος πίναξ δεικνύει ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν κίνησιν τῶν διαφόρων ἀνὰ τὸ κράτος λειτουργούντων δημοσίων ψυχιατρείων καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν κατανομὴν κατὰ νοσήματα τῶν ἐν αὐτοῖς νοσηλευθέντων κατὰ τὰ ἔτη 1925—1931

Κατανομὴ κατὰ νοσήματα τῶν ἐν τοῖς δημοσίοις ψυχιατρείοις νοσηλευθέντων κατὰ τὰ ἔτη 1925—1931.

Ἔτος	Ἄνοες καὶ σχιζοφρενικοί	Κυκλοθυμικοί	Ἐπιληπτικοί	Γενικοπαραλυτικοί	Ἀλκοολικοί
Α') Δημόσιον ψυχιατρεῖον Ἀθηνῶν					
1925	115	94	34	28	49
1926	170	191	23	32	28
1927	210	148	34	36	31
1928	344	219	53	69	43
1929	384	174	55	44	21
1930	299	231	53	65	45
1931	283	268	48	51	60
Β') Δημόσιον ψυχιατρεῖον Κερκύρας					
1925	—	—	—	—	—
1926	179	31	33	7	9
1927	224	23	29	6	6
1928	225	26	30	7	4
1929	217	29	40	8	6
1930	266	29	43	9	5
1931	301	33	45	6	7
Γ') Δημόσιον ψυχιατρεῖον Χανίων					
1925	6	37	8	1	4
1926	11	22	14	—	—
1927	13	24	16	—	3
1928	19	29	15	3	3
1929	17	27	13	1	4
1930	16	26	9	1	3
1931	—	—	—	—	—
Δ') Δημόσιον ψυχιατρεῖον Θεσσαλονίκης					
1925	—	—	—	—	—
1926	25	10	3	2	—
1927	31	20	6	1	3
1928	70	45	18	2	5
1929	74	32	24	7	6
1930	—	—	—	—	—
1931	98	20	16	12	10

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος καταφαίνεται ὅτι αἱ ψυχοπάθειαι, αἱ θεωρούμεναι ὡς προερχόμεναι ἐκ τῆς ἰδιοσυγκρασίας τοῦ ἀτόμου, εἶναι ἐκεῖναι, ἐξ ὧν βρίθουσι τὰ παρ' ἡμῖν ψυχιατρικὰ ἱδρύματα, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον ἔρχονται αἱ ἐξωγενεῖς ψυχοπάθειαι (σύφιλις, ἀλκοολισμός, ναρκωτικά, λοιμώξεις κλπ.). Ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις Δρομοκαϊτείῳ φρενοκομείῳ νοσηλεύονται περὶ τοὺς 550 ψυχοπαθεῖς ἐτησίως, ἐν δὲ τῷ Αἰγινητείῳ θεραπευτηρίῳ περὶ τοὺς 100. Ἡ προσοχὴ τῆς κοινωνίας ἐν γένει, ἰδιαιτέρως ὅμως τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους, ἐστράφη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς τὸν κίνδυνον, τὸν προερχόμενον ἐκ τῆς τοξικομανίας, ἕνεκα τῆς ὀλεθρίας ἐπιδράσεως, ἣν ἐξασκεῖ ἐπὶ τῆς ψυχικῆς καταστάσεως τῶν θυμάτων αὐτῆς. Ἡ τοξικομανία, ὁ μεταπολεμικὸς οὗτος παγκόσμιος κίνδυνος, καὶ ἰδίως ἡ ἡρωϊνομανία, ἐπέδραμεν ἐπὶ τῆς χώρας ἡμῶν καὶ ἰδίᾳ μεταξὺ τῶν ἐργατικῶν καὶ τῶν κατ' ἐξοχὴν νεαρῶν ἀτόμων. Ὁ ἐκ τοῦ ἀλκοολισμοῦ κίνδυνος σχεδὸν ἐξεμηδενίσθη ἀπέναντι τοῦ νέου τούτου κινδύνου, ἰδιαίτατα δὲ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὑπεχώρησε σημαντικῶς πρὸ τῆς ἡρωϊνομανίας ἡ μορφινομανία, ἡ κοκαϊνομανία καὶ ἡ χασισομανία. Ὀρθότατα ἄρα τὸ ἑλληνικὸν κράτος ἐθεώρησε τὴν τοξικομανίαν, καὶ ἰδίως τὴν ἡρωϊνομανίαν, ὡς ἐθνικὸν κίνδυνον. Τὰ μέτρα, ἅτινα ἔλαβε πρὸς καταπολέμησιν τῶν ναρκωτικῶν φαρμάκων, στηρίζονται πρωτίστως ἐπὶ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1925, διὰ τοῦ ὁποίου ἀφ' ἑνὸς μὲν καθωρίζετο ὁ ἔλεγχος τῆς καλλιεργείας τοῦ ὀπίου καὶ τῆς διὰ τῶν φαρμακείων πωλήσεως ναρκωτικῶν φαρμάκων συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1925 ὑπογραφείσης ἐν Γενεύῃ συμβάσεως περὶ ὀπίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ εἰσαγωγὴ καὶ ἡ πώλησις τοῦ ὀπίου, τῶν παραγώγων αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν ναρκωτικῶν φαρμάκων καθίστατο μονοπώλιον τοῦ κράτους. Ἡ παρακολούθησις τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου τούτου ἐπὶ μίαν ἑπταετίαν ἀπέδειξε τὴν ἀνάγκην τῆς συμπληρώσεως ἀτελειῶν τινων αὐτοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου διὰ νεωτέρου νόμου τοῦ ἔτους 1932 καθωρίσθησαν ἐπὶ τὰ βελτίω τὰ τῆς λειτουργίας τοῦ κρατικοῦ μονοπωλίου ναρκωτικῶν φαρμάκων καὶ γενικώτερον τὰ τῆς λήψεως μέτρων πρὸς καταπολέμησιν τῆς δι' ἡδονιστικοὺς λόγους χρησιμοποιήσεως αὐτῶν. Διὰ τοῦ νόμου τούτου καθωρίσθησαν σαφέστερον καὶ αὐστηρότερον αἱ εἰς τοὺς παραβάτας ἐπιβαλλόμεναι ποιναί, ἐλήφθη δὲ πρόνοια αὐστηρᾶς καὶ ἀποτελεσματικῆς τιμωρίας καὶ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ διενεργούντων τὸ λαθρεμπόριον τῶν ναρκωτικῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων. Τοσαύτη δὲ σημασία ἀπεδόθη εἰς τὸν κίνδυνον τῆς ἐκ τῆς ἡρωΐνης τοξικομανίας, ὥστε ἡ ἐκ τοῦ νόμου περὶ μονοπωλίου ναρκωτικῶν φαρμάκων ὁριζομένη εἰδικὴ γνωμοδοτικὴ ἐπιτροπὴ ἐπρότεινε νὰ ἀπαγορευθῇ ἐν γένει ἡ χρησιμοποίησις τῆς ἡρωΐνης καὶ νὰ μὴ περιληφθῇ αὕτη μεταξὺ τῶν ναρκωτικῶν φαρμάκων τῶν διὰ τοῦ κρατικοῦ μονοπωλίου προμηθευομένων καὶ εἰσαγομένων εἰς τὴν χώραν διὰ καθαρῶς θεραπευτικοὺς σκοπούς. Σὺν τῇ ἐφαρμογῇ τῶν μέτρων τούτων, ἡ αὐστηρὰ καὶ σύντονος παρακολούθησις ὑπὸ τῶν ἁρμοδίων ἀστυνομικῶν ἀρχῶν τῆς ἐπιχειρουμένης λαθρεμπορικῆς εἰσαγωγῆς ναρκωτικῶν φαρμάκων θὰ ἐπιφέρῃ τὸν σημαντικὸν περιορισμὸν τῆς ἐπικινδυνωδεστάτης ταύτης πληγῆς τῶν νεωτέρων χρόνων.

8) Ἀλκοολισμός. Ἡ ἐπιχειρηθεῖσα τὰ τελευταῖα ἔτη ἀνὰ τοὺς διαφόρους νομοὺς τοῦ κράτους ἔρευνα ἀναφορικῶς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ ἀλκοολισμοῦ ἀπέδειξεν ὅτι παρ' ἡμῖν δὲν ὑφίσταται πρόβλημα ἀλκοολισμοῦ, ὑφ' ἣν ἔντασιν καὶ μορφὴν παρουσιάζεται τὸ πρόβλημα τοῦτο εἰς ἕτερα εὐρωπαϊκὰ κράτη. Τὰ καταναλισκόμενα ἐν Ἑλλάδι οἰνοπνευματώδη ποτὰ ὑπὸ τῶν λαϊκῶν μαζῶν εἶναι κατὰ πρῶτον οἱ ἐγχωρίου παραγωγῆς διάφοροι οἶνοι, ὧν οἱ μὲν συνήθους καταναλώσεως περιέχουσι 12—13 % κατ' ὄγκον οἰνόπνευμα, οἱ δὲ ἐπιτραπέζιοι καὶ ἐπιδόρπιοι 14—16 %, καὶ δεύτερον τὰ ἐντοπίας ἐπίσης προελεύσεως τσίπουρον, οὖζον, μαστίχα κλπ., τὰ ὁποῖα ὄντα προϊόντα ἀποστάξεως ζυμωθέντος ὑγροῦ τῶν στεμφύλων μετὰ προσθήκης μαστίχης ἢ σπερμάτων ἀνίσου ἢ μαράθου καὶ συνηθέστερον ἀνεθόλης, ἐνέχουσι 30—40 % κατ' ὄγκον οἰνόπνευμα. Τὸ καθαρὸν οἰνόπνευμα, τὸ προερχόμενον ἐξ εὐρωπαϊκῶν ἀγορῶν, ὅπερ δὲν προέρχεται ἐκ προϊόντων σταφυλῆς, ἀλλ' ἐξ ἀμυλωδῶν οὐσιῶν, δὲν χρησιμοποιεῖται παρ' ἡμῖν πρὸς παρασκευὴν οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν. Ἐν τοῖς ἀστικοῖς κέντροις γίνεται εἰς ἀρκετὰ ἐκτεταμένην κλίμακα ἡ κατανάλωσις τοῦ ζύθου, οὗτινος ἡ εἰς οἰνόπνευμα περιεκτικότης κυμαίνεται συνήθως ἀπὸ 5—6 %. Εἰς τὰς βορείους ἐπαρχίας τοῦ κράτους ἡ χρῆσις τῶν ἰσχυρῶν εἰς οἰνόπνευμα οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν (τσιπούρου, οὔζου) εἶναι μᾶλλον διαδεδομένη. Εἰς τὰς πλείστας ὅμως τῶν περιφερειῶν τοῦ κράτους ἡ χρῆσις τῶν οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὑπερβολική, τῆς κατ' ἄτομον καὶ κατ' ἔτος ἀναλογούσης ποσότητος τοῦ καταναλισκομένου οἰνοπνεύματος, καὶ τούτου οὐχὶ ὑπὸ αὐτουσίαν μορφήν, μὴ ὑπερβαινούσης τὰ 1500—2000 γραμμάρια. Ἡ ἀναλογία αὕτη, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἀλλαχοῦ, ἀνερχομένην κατ' ἄτομον ἐτησίως εἰς τινας χώρας καὶ μέχρι τῶν 15 καὶ ἐπέκεινα χιλιογράμμων αὐτουσίου οἰνοπνεύματος, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀξία λόγου. Μόνον δὲ εἰς περιφερείας τινὰς τῶν βορείων νομῶν, καὶ δὴ τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου, ἔνθα ἡ κατανάλωσις προσεγγίζει τὰ 3—4 χιλιόγραμμα οἰνοπνεύματος, ἀλλὰ καὶ τούτου οὐχὶ αὐτουσίου, ἡ

Digitized by Google

χρῆσις αὐτὴ τῶν οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν δύναται νὰ προκαλέσῃ ἀνησυχίας.

Αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις βαίνουσιν ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰς κλινικὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν ἐκ τοῦ ἀλκοολισμοῦ προκαλουμένων παθήσεων ἐπὶ τοῦ ὅλου ὀργανισμοῦ, καὶ ἰδίως τοῦ νευρικοῦ συστήματος. Ἡ ἐπισκόπησις τῶν πινάκων κατανομῆς τῶν ἐν τοῖς δημοσίοις ψυχιατρείοις νοσηλευθέντων κατὰ νοσήματα κατὰ τὰ ἔτη 1925—1931 δεικνύει ὅτι ἡ ἀναλογία τῶν ἐξ ἀλκοολισμοῦ ψυχικῶν παθήσεων εἶναι μικρά, μὴ ὑπερβαίνουσα τὰ 3 % ἀπέναντι τῶν ἐξ ἑτέρων αἰτίων ψυχοπαθειῶν, καὶ ἰδίως τῶν ἰδιοπαθῶν τοιούτων, ἀντιθέτως πρὸς τὰς ἀναλογίας τὰς παρατηρουμένας ἐπὶ νοσηλευθέντων ἐν ψυχιατρείοις ἑτέρων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, ὡς π. χ. τῆς Ἑλβετίας, ἔνθα αὕτη ἀνέρχεται εἰς 25 %. Πάντως καὶ παρ' ἡμῖν ἡ διαφώτισις καὶ διαπαιδαγώγησις τοῦ κοινοῦ ὡς πρὸς τὰ ἐκ τῆς καταχρήσεως τοῦ οἰνοπνεύματος ἐπακόλουθα καὶ ἡ κατὰ τοῦ ἀλκοολισμοῦ ἐν γένει προπαγάνδα δέον νὰ συστηματοποιηθῇ, ἵνα οὐχὶ μόνον ἐλαττωθῇ ἡ εἴς τινας ἐπαρχίας παρατηρουμένη κατάχρησις αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ὅπως παρεμποδισθῇ ἡ ἐν τῷ μέλλοντι περαιτέρω αὐτοῦ διάδοσις.

Ἱδρύματα ὑγειονομικὰ λειτουργοῦντα ἐν Ἑλλάδι διὰ τὴν προστασίαν τῆς δημοσίας ὑγείας.

1) *Δημόσιον νοσοκομεῖον λοιμωδῶν νόσων ἡ Ἁγία Βαρβάρα.* Τὸ ἵδρυμα τοῦτο λειτουργεῖ ἀπὸ τοῦ 1912 εἰς τὴν παρὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν τοποθεσίαν Ἁγία Βαρβάρα, ἀποτελουμένη δὲ ἐκ μονίμων καὶ ἡμιμονίμων περιπτέρων, ἱκανῶν νὰ νοσηλεύσωσιν ἄνω τῶν τριακοσίων ἀσθενῶν πασχόντων ἐκ μολυσματικῶν νόσων. Ἐν τῷ ἱδρύματι τούτῳ ἐνοσηλεύθησαν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1913 μέχρι τοῦ 1929 455 περιστατικὰ πανώλους, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1912—1924 3.091 περιστατικὰ εὐλογίας, ἀπὸ τοῦ 1918—1931 1.818 περιστατικὰ ἐξανθηματικοῦ τύφου.

2) *Δημόσιον νοσοκομεῖον λοιμωδῶν νόσων Θεσσαλονίκης.* Ἡ ἔναρξις τῆς λειτουργίας τοῦ νοσοκομείου τούτου χρονολογεῖται ἀπὸ τῶν πρώτων μηνῶν τῆς καταλήψεως τῆς πόλεως ταύτης ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων, ἤτοι ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1912. Εὑρίσκεται εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς πόλεως, αἱ δὲ ἐγκαταστάσεις αὐτοῦ ἀποτελοῦνται ἐξ ἡμιμονίμων περιπτέρων, δυναμένων νὰ περιλάβωσι σήμερον περὶ τοὺς διακοσίους ἀσθενεῖς. Κατὰ τὸ ἔτος 1913 ἐνοσηλεύθησαν ἐν αὐτῷ 590 περιστατικὰ χολέρας, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1914 μέχρι τοῦ 1927 233 περιστατικὰ πανώλους, ἀπὸ τοῦ 1912 μέχρι τοῦ 1926 1.995 περιστατικὰ εὐλογίας καὶ ἀπὸ τοῦ 1913 μέχρι τοῦ 1931 2.475 περιστατικὰ ἐξανθηματικοῦ τύφου.

3) *Ἐργαστήριον ὑγιεινῆς καὶ μικροβιολογίας Ἀθηνῶν.* Τοῦτο, ἱδρυθὲν τῷ 1914, ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερον ἐπιστημονικὸν ὄργανον τῶν ὑγειονομικῶν ὑπηρεσιῶν πρὸς ἐργαστηριακὴν διάγνωσιν τῶν μολυσματικῶν νόσων, πρὸς πειραματικὴν ἔρευναν καὶ μελέτην αὐτῶν καὶ πρὸς παρασκευὴν τῶν διαφόρων προφυλακτικῶν ἐμβολίων κατὰ τῶν μολυσματικῶν νόσων.

4) *Ἐργαστήριον ὑγιεινῆς καὶ μικροβιολογίας Θεσσαλονίκης.* Ἱδρυθὲν τὸν Νοέμβριον τοῦ 1912, ἔχει δι' ἅπασαν τὴν Μακεδονίαν οἷον προορισμὸν καὶ τὸ ἐν Ἀθήναις ἐργαστήριον ὑγιεινῆς καὶ μικροβιολογίας.

5) *Ἑλληνικὸν ἰνστιτοῦτον Παστέρ.* Τὸ ἵδρυμα τοῦτο, ἱδρυθὲν τῷ 1929 διὰ δωρεᾶς τοῦ Β. Ζαχάρωφ καὶ τῇ ἀρωγῇ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἔχει ὡς κύριον αὐτοῦ σκοπὸν τὴν ἔρευναν καὶ τὴν σπουδὴν ἀνθρώπων καὶ ζῴων ἀναφορικῶς πρὸς τὴν φύσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι μολυσματικῶν νόσων.

6) *Παθολογανατομικὸν κέντρον τοῦ ὑπουργείου Ὑγιεινῆς.* Ἱδρύθη τὸ ἔτος 1928 ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Ὑγιεινῆς καὶ ἐστεγάσθη ἐν τῷ καταστήματι τοῦ ἰνστιτούτου Παστέρ. Ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τούτῳ ἐκτελοῦνται παθολογανατομικαὶ ἐργασίαι καὶ ἱστολογικαὶ ἐξετάσεις ὑλικοῦ προερχομένου ἐκ νεκροτομιῶν καὶ χειρουργικῶν ὄγκων, ἀποστελλομένων ἐκ τῶν νοσοκομείων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς ὡς καὶ ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν. Ἐν αὐτῷ κατηρτίσθη καὶ μουσεῖον παθολογανατομικόν.

7) *Δημόσιον ἀπολυμαντήριον Ἀθηνῶν.* Ἱδρυθὲν τῷ 1912 ἀνεκαινίσθη ἐκ βάθρων κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ 1924 μέχρι σήμερον χρονικὸν διάστημα. Δι' αὐτοῦ ἐκτελοῦνται ἅπασαι αἱ διὰ μολυσματικὰς νόσους ἀπολυμάνσεις τῶν πόλεων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς, ἐν ἀνάγκῃ δὲ συντρέχει τοῦτο καὶ εἰς ἀπολυμάνσεις διὰ βαρείας μολυσματικὰς νόσους εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας. Ἐν αὐτῷ λειτουργεῖ καὶ σχολὴ ἀπολυμαντῶν.

8) *Δημόσιον ἀπολυμαντήριον Θεσσαλονίκης.* Ἱδρυθὲν τῷ 1912, ἅμα τῇ καταλήψει τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων, ἐπιδιώκει διὰ τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ἅπασαν τὴν Μακεδονίαν οἷον σκοπὸν καὶ τὸ δημόσιον ἀπολυμαντήριον Ἀθηνῶν διὰ τὴν πρωτεύουσαν καὶ τὰς λοιπὰς ἐπαρχίας τοῦ κράτους.

9) Ἐν Κερκύρᾳ καὶ Σύρῳ λειτουργοῦσι μόνιμα δημόσια ἀπολυμαντήρια, ἐν δὲ ταῖς πλείσταις τῶν πρωτευουσῶν τῶν νομῶν ἡμιμόνιμα τοιαῦτα διὰ φορητῶν ἀπολυμαντικῶν κλιβάνων.

10) *Δημόσιον λυσσιατρεῖον Ἀθηνῶν.* Ἱδρύθη κατὰ τὸ 1914, ἀνεκαινίσθη δὲ πλήρως κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ 1924 μέχρι σήμερον χρονικὸν διάστημα.

11) *Δημόσιον λυσσιατρεῖον Θεσσαλονίκης.* Τοῦτο λειτουργοῦν ἤδη ἀπὸ τῆς τουρκοκρατίας, ἀνεκαινίσθη μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων καὶ ἐτελειοποιήθη ἅμα τῇ ἀναλήψει τῆς λειτουργίας αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ δήμου Θεσσαλονίκης. Μετὰ τοῦ δημοσίου λυσσιατρείου Ἀθηνῶν ἀποτελεῖ ἓν τῶν τελειοτέρων ἐπιστημονικῶν ἱδρυμάτων τοῦ εἴδους τούτου.

12) Τέσσαρες ἀντιλυσσικοὶ σταθμοί, ἀνὰ εἷς εἰς Πάτρας, Ρέθυμνον, Ἀλεξανδρούπολιν καὶ Πρέβεζαν.

13) *Δημόσιον δαμαλιδοκομεῖον Ἀθηνῶν.* Ἱδρυθὲν τῷ 1914 μετὰ τοῦ δημοσίου λυσσιατρείου Ἀθηνῶν, παρασκευάζει ἅπασαν τὴν διὰ τὸν δαμαλισμὸν καὶ ἀναδαμαλισμὸν τῶν κατοίκων τῆς χώρας ἀπαιτουμένην δαμάλιον ὕλην. Ἡ ποσότης τῆς παρ' αὐτοῦ ἐτησίως παρασκευαζομένης δαμαλίου ὕλης ὑπερβαίνει τὸ ἓν ἑκατομμύριον δόσεων.

Θεραπευτικὴ ἰατρική. *Ἰατρικὴ ἀντίληψις.* 1) Νοσοκομεῖα. Τὰ παρ' ἡμῖν λειτουργοῦντα νοσοκομεῖα δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν, ἀπὸ ἀπόψεως τῆς νομικῆς αὐτῶν ὑποστάσεως, εἰς τὰς ἀκολούθους κατηγορίας:

α') *Δημόσια νοσοκομεῖα.* Τοιαῦτα εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ κυρίως κρατικὰ νοσοκομεῖα, τὰ διοικούμενα καὶ συντηρούμενα ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τοῦ κράτους (ὑπουργείου Ὑγιεινῆς), ὧν τὸ προσωπικὸν ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ ἀποτελοῦντα ἴδια νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου, ὑπαγόμενα ὅμως καὶ ταῦτα ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὑπουργείου Ὑγιεινῆς. Ἅπαντα τὰ νοσοκομεῖα, τὰ ἀποτελοῦντα ἴδιον νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, καὶ τὰ πλεῖστα σχεδὸν τῶν κυρίως κρατικῶν νοσοκομείων διοικοῦνται ὑπὸ ἰδίας δι' ἕκαστον διοικητικῆς ἐπιτροπῆς (ἐφορείας). Οὕτω τὰ νοσοκομεῖα ταῦτα ἔχουσι ποιάν τινα αὐτοτέλειαν διοικήσεως καὶ ἐλευθερίαν ἐνεργείας σχετικῶς πρὸς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπίβλεψιν τῆς λειτουργίας των, τὴν διαχείρισιν τῆς ἰδίας αὐτῶν περιουσίας ἢ τῶν ἐκ τῶν δωρεῶν, κληροδοτημάτων, ἐράνων, νοσηλείων εὐπόρων ἀσθενῶν κλπ. προερχομένων πόρων, τὴν τακτοποίησιν ὡρισμένων ζητημάτων, ἀφορώντων εἰς τὸ προσωπικόν, τὴν κατανομὴν τῆς ὑπηρεσίας, τὰς προτάσεις διορισμοῦ, ἀπολύσεως, ἀδείας κλπ. Τινὲς ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω θεμάτων ἀποφάσεων τῆς ἐφορείας ὑπόκεινται ὑπὸ τὴν ἔγκρισιν τοῦ ὑπουργείου Ὑγιεινῆς. Οὕτως αἱ προμνημονευθεῖσαι διοικητικαὶ ἐπιτροπαὶ βοηθοῦσι τὸ ὑπουργεῖον εἰς τὴν μέριμναν αὐτοῦ πρὸς ἐπίβλεψιν τῶν νοσοκομείων καὶ τὴν ἐξεύρεσιν πόρων διὰ τὴν συντήρησίν των ἢ τὴν ἐπέκτασιν καὶ τελειοποίησίν των, καὶ πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ὑπὸ τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ παρεχομένων αὐτοῖς πιστώσεων. Συγχρόνως, ἐπειδὴ εἰς τὰς ἐπιτροπὰς ταύτας μετέχουσι, πλὴν τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ὑπουργείου Ὑγιεινῆς, καὶ ἀντιπρόσωποι τῶν διοικητικῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ τῶν δικαστικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, ὡς καὶ ἐπίλεκτα μέρη τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ ἰατρικοῦ σώματος, ἐξασφαλίζεται ἡ ἐπὶ τῶν νοσοκομείων τούτων, πλὴν τοῦ κρατικοῦ, καὶ τῆς κοινῆς γνώμης ὁ ἔλεγχος. Τὸ προσωπικὸν τῶν νοσοκομείων, τῶν ἀποτελούντων ἴδιον νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, ἀνήκει ἐν μέρει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων. Τὰ κυρίως κρατικὰ νοσοκομεῖα ἐκπροσωποῦνται ὑπὸ τοῦ κράτους, τὰ δὲ ἀποτελοῦντα ἴδιον νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου ὑπὸ τοῦ προέδρου τῆς ἐφορείας ἑκάστου αὐτῶν.

β') *Δημοτικὰ νοσοκομεῖα.* Ταῦτα ἀνήκουσιν εἰς τὴν κυριότητα τῶν δήμων. Διοικοῦνται ὡσαύτως ὑπὸ ἰδίας ἕκαστον διοικητικῆς ἐπιτροπῆς (ἀδελφάτον), τὸ δὲ προσωπικόν των ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων. Συντηροῦνται ἐν μέρει μὲν ὑπὸ ἐπιχορηγήσεων τῶν δήμων, ἐν μέρει δὲ ὑπὸ τῶν ἐκ τῆς ἰδίας τυχὸν περιουσίας εἰσοδημάτων, ὡς καὶ ἐκ τῶν προερχομένων ἐκ δωρεῶν, κληροδοτημάτων κλπ. Ἡ ἁρμοδιότης τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς εἶναι οἵα περίπου καὶ ἡ τῆς τῶν δημοσίων νοσοκομείων, αἱ δὲ ἀποφάσεις ταύτης ὑπόκεινται εἰς τὴν ἔγκρισιν τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου. Τὰ νοσοκομεῖα ταῦτα ἐκπροσωποῦνται ὑπὸ τοῦ προέδρου τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς.

γ') *Νοσοκομεῖα ἰδιωτικοῦ δικαίου δημοσίας ὠφελείας.* Τοιαῦτα εἶναι τὰ ἱδρυθέντα ὑπὸ διαφόρων ἀγαθοεργῶν ὀργανώσεων, διοικοῦνται δὲ καὶ ταῦτα ὑπὸ ἰδίας δι' ἕκαστον διοικητικῆς ἐπιτροπῆς. Εἴς τινας τῶν ἐπιτροπῶν συμμετέχει δι' ἀντιπροσώπου του καὶ τὸ ὑπουργεῖον Ὑγιεινῆς. Ἔνια τούτων ἐπιχορηγοῦνται ὑπὸ τοῦ δημοσίου προϋπολογισμοῦ διὰ τοῦ ὑπουργείου Ὑγιεινῆς.

δ') *Πανεπιστημιακὰ νοσοκομεῖα.* Ταῦτα ἀνήκουσιν εἰς τὴν κυριότητα τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, διοικούμενα καὶ συντηρούμενα ὑπ' αὐτοῦ. Τὸ προσωπικὸν αὐτῶν ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν πανεπιστημιακῶν ὑπαλλήλων.

Πίναξ ἐμφαίνων τὸν ἀριθμὸν τῶν κλινῶν τῶν ἐν Ἑλλάδι λειτουργούντων νοσοκομείων κατὰ τὰ ἔτη 1925—1932.

Εἴδη νοσοκομείων	1925 Κρατικά	1925 Δημοτικὰ καὶ κοινοτικά	1925 Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου	1925 Φιλανθρωπικῶν ὀργανώσεων	1925 Σύνολον	1926 Κρατικά	1926 Δημοτικὰ καὶ κοινοτικά	1926 Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου	1926 Φιλανθρωπικῶν ὀργανώσεων	1926 Σύνολον	1927 Κρατικά	1927 Δημοτικὰ καὶ κοινοτικά	1927 Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου	1927 Φιλανθρωπικῶν ὀργανώσεων	1927 Σύνολον	1928 Κρατικά	1928 Δημοτικὰ καὶ κοινοτικά	1928 Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου	1928 Φιλανθρωπικῶν ὀργανώσεων	1928 Σύνολον
Γενικά	1826	1518	15	1479	4.838	1787	1550	15	1473	4.825	1828	1657	15	1491	4.991	1757	1666	15	1555	4.993
Φυματιώντων καὶ σανατόρια	725	46	—	148	919	889	46	—	148	1.083	1058	46	—	172	1.276	1257	40	—	194	1.501
Ψυχιατρεῖα	850	80	110	526	1.566	852	89	110	526	1.577	879	100	110	606	1.695	883	103	110	606	1.702
Ἀφροδισ. καὶ δερματ. νόσων	521	12	—	—	533	536	12	—	—	548	536	12	—	—	548	597	12	—	—	609
Λοιμωδῶν νόσων	383	28	—	—	411	383	28	—	—	411	383	28	—	—	411	383	28	—	—	411
Λεπροκομεῖα	185	52	—	—	237	200	53	—	—	253	250	54	—	—	304	258	52	—	—	310
Γυναικολογικὰ καὶ μαιευτικά	40	—	100	—	140	50	—	100	—	150	60	—	100	—	160	60	—	100	—	160
Μαιευτήρια	75	22	—	18	115	75	22	—	18	115	75	22	—	18	115	75	48	—	18	141
Νοσοκομεῖα παίδων	—	—	50	—	50	—	—	50	—	50	—	—	60	—	60	—	—	60	—	60
Ὀφθαλμολογικά	5	—	40	—	49	5	—	44	—	49	5	—	44	—	49	5	—	44	—	49
Σύνολον	4610	1758	319	2171	8.858	4777	1800	319	2165	9.061	5074	1919	329	2287	9.609	5285	1949	329	2373	9.936

Εἴδη νοσοκομείων	1929 Κρατικά	1929 Δημοτικὰ καὶ κοινοτικά	1929 Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου	1929 Φιλανθρωπικῶν ὀργανώσεων	1929 Σύνολον	1930 Κρατικά	1930 Δημοτικὰ καὶ κοινοτικά	1930 Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου	1930 Φιλανθρωπικῶν ὀργανώσεων	1930 Σύνολον	1931 Κρατικά	1931 Δημοτικὰ καὶ κοινοτικά	1931 Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου	1931 Φιλανθρωπικῶν ὀργανώσεων	1931 Σύνολον	1932 Κρατικά	1932 Δημοτικὰ καὶ κοινοτικά	1932 Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου	1932 Φιλανθρωπικῶν ὀργανώσεων	1932 Σύνολον
Γενικά	1742	1750	15	1571	5.078	1708	1979	15	1826	5.528	1753	2100	15	1787	5.655	1635	2174	17	1744	5.570
Φυματιώντων καὶ σανατόρια	1426	40	—	194	1.660	1730	52	—	263	2.045	1952	52	—	271	2.275	1954	49	—	298	2 301
Ψυχιατρεῖα	1106	107	110	606	1.929	1134	106	110	643	1.993	1160	108	110	606	1.984	1175	114	110	646	2.045
Ἀφροδισ. καὶ δερματ. νόσων	602	12	—	—	614	607	12	—	—	619	604	12	—	—	616	609	12	—	—	621
Λοιμωδῶν νόσων	213	43	—	—	256	213	43	—	—	256	213	43	—	—	256	213	23	—	—	236
Λεπροκομεῖα	438	66	—	—	504	436	90	—	—	526	428	102	—	—	530	428	72	—	—	500
Γυναικολογικὰ καὶ μαιευτικά	60	—	100	—	160	60	—	100	—	160	66	—	100	—	166	66	—	100	—	166
Μαιευτήρια	80	50	—	22	152	80	53	—	22	155	80	58	—	24	162	85	52	—	24	161
Νοσοκομεῖα παίδων	—	—	70	—	70	—	—	75	—	75	—	—	75	—	75	—	—	75	—	75
Ὀφθαλμολογικά	5	—	44	—	49	5	—	44	—	49	5	—	44	—	49	4	—	55	—	59
Σύνολον	5672	2068	339	2393	10.472	5973	2335	344	2754	11.406	6261	2475	344	2688	11.768	6169	2496	357	2712	11.734

Digitized by Google

ε') *Ἰδιωτικὰ νοσοκομεῖα καὶ κλινικαί, λειτουργοῦντα ὡς ἰδιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις.* Ὡς τοιαῦτα νοοῦνται τὰ ὑπὸ ἰδιωτῶν ἰατρῶν ἱδρυθέντα καὶ συντηρούμενα δαπάναις αὐτῶν πρὸς νοσηλείαν καὶ θεραπείαν ἐν αὐτοῖς πασχόντων ἐπὶ πληρωμῇ. Νοσοκομεῖα ἰδιωτικά, συντηρούμενα ὑπὸ βιομηχάνων πρὸς περίθαλψιν τῶν ἐργατῶν αὐτῶν, δὲν ὑπάρχουσιν, εἰδικά τινα ὅμως ταμεῖα ἀσφαλίσεων ἐργατῶν (ὡς τὸ ταμεῖον ἀσφαλίσεως καπνεργατῶν) ἤρξαντο ἱδρύοντα νοσοκομεῖα πρὸς περίθαλψιν τῶν ἠσφαλισμένων μελῶν αὐτῶν.

Κίνησις τῶν ἐν Ἑλλάδι λειτουργούντων κρατικῶν λαϊκῶν ἰατρείων κατὰ τὰ ἔτη 1930 καὶ 1931.

Λαϊκὰ ἰατρεῖα	1930		1931	
	Ἐξετασθέντες ἀσθενεῖς		Ἐξετασθέντες ἀσθενεῖς	
	Κατὰ πρῶτον	Σύνολον ἐπισκέψεων	Κατὰ πρῶτον	Σύνολον ἐπισκέψεων
Μεσολογγίου	628	4.801	1.143	10.630
Ἀγρινίου	6.013	12.863	8.160	14.760
Καλλιθέας	6.502	10.052	8.524	12.324
Καισαριανῆς	3.383	5.023	3.876	5.814
Νέας Ἰωνίας	9.000	16.358	11.563	17.649
Νέας Κοκκινιᾶς	5.804	6.616	5.955	8.932
Γερμανικῶν παραπηγμ. Κοκκινιᾶς	2.848	4.272	3.426	5.139
Δράμας	2.293	5.482	3.500	7.763
Χαλκίδος	3.525	4.229	3.675	4.412
Ἡρακλείου	6.103	16.349	7.009	17.653
Τούμπας	8.253	12.262	9.744	16.585
Λεμπὲτ	2 600	9.288	2.700	9.098
Ναούσης	2.689	4.033	3.304	4.956
Κιλκίς	8.254	11.005	8.347	9.847
Γιδᾶ	1.500	2.250	—	—
Λαγκαδᾶ	—	—	—	—
Ἀξιουπόλεως	1.456	1.876	945	1.512
Κατερίνης	914	3.293	1.876	8.193
Φιλιατῶν	716	2.151	1.412	2.068
Πτολεμαΐδος	5.189	6.689	6.858	8.558
Σερβίων	2.378	3.567	2.334	3.501
Λειψίστης	3.000	5.268	7.241	13.786
Ἁγίου Νικολάου	648	1.794	794	2.055
Ἱεραπέτρας	1.383	1.442	1.207	1.811
Σητείας	67	207	621	1.863
Καλαμῶν	1.570	3.020	1.900	3.220
Σκύδρας	2.104	2.953	2.018	2.787
Ἀρδέας	2.917	3.617	1.319	1.804
Πρεβέζης	1.335	5.341	1.782	6.482
Λευκάδος	1.137	1.448	528	792
Ρεθύμνης	3.848	4.494	3.681	4.382
Σιδηροκάστρου	4.118	4.984	2.431	3.325
Φλωρίνης	1.549	2.107	1.289	1.950
Χανίων	8.608	12.444	6.036	11.816
Σύνολον	112.332	191.627	125.198	225.467

Κίνησις τῶν ἐν Ἑλλάδι λειτουργούντων κρατικῶν ἀγροτικῶν ἰατρείων κατὰ τὰ ἔτη 1930 καὶ 1931.

Ἀγροτικὰ ἰατρεῖα	1930		1931	
	Ἐξετασθέντες ἀσθενεῖς		Ἐξετασθέντες ἀσθενεῖς	
	Κατὰ πρῶτον	Σύνολον ἐπισκέψεων	Κατὰ πρῶτον	Σύνολον ἐπισκέψεων
Σιταγρῶν (Δράμας)	215	241	1.728	2.870
Λευκογείων »	1.010	1.164	1.051	1.300
Μαυροβάτου »	710	3.549	780	3.238
Παυανεστίου »	—	—	—	—
Ποταμῶν »	589	788	740	922
Σιδηρονέρου »	420	1.153	868	1.912
Εὐβοίας »	—	—	500	3.000
Σίνδου (Θεσσαλονίκης)	1.287	4.366	1.585	4.344
Γεφύρας »	1.338	2.051	1.500	2.200
Νέας Σάντας »	3.638	5.849	6.193	9.580
Ν. Μεσημβρίας »	1.000	1.552	2.500	4.348
Ν. Καλλικρατείας »	800	1 881	500	2.461
Ν. Δήμητρας »	2.785	3.049	2.433	4.491
Κάτω Θεοδωράκη »	2.626	3.244	3.305	4.345
Χερσου »	3.054	8.500	4.226	9.000
Μεγάλης Βρύσης »	1.800	2.300	2.850	4 076
Ἑπταλόφου »	165	1.377	58	1.380
Βασιλίτσης »	2.859	3.663	3.655	5.023
Γιαννίτσης »	2.400	3.278	2.550	3.194
Μελίκης »	850	1.025	775	1.937
Πλατέος »	600	680	1.045	1.624
Σταυροῦ »	1.273	3.661	2.082	9.506
Νέας Ἀπολλωνίας »	655	1.586	1.172	2.538
Κίτρους »	846	3.422	1.137	3.850
Περιστάσεως »	1.150	1.772	2.044	5.200
Αἰγινίου »	948	1.185	1.474	1.814
Πολυκάστρου »	436	654	—	—
Ἀματόβου »	2.383	3.106	3.254	5.890
Εὐρώπου »	1.603	2.259	2.957	3.457
Ν. Καρβάλλης (Καβάλλας)	508	762	2.786	3.152
Χρυσοχωρίου »	1.350	2.800	3.758	7.419
Ν. Περάμου »	4.310	5.320	3.614	5.576
Ζυγοῦ »	3.076	4.136	3.803	4.532
Μεσορρέματος »	2.060	10.000	1.654	8.000
Σοφουλὰρ (Κοζάνης)	1.413	2.500	1.105	2.000
Εὐρώπου (Πέλλης)	975	1.463	—	—
Παλαιοφύτου »	1.079	2.280	4.965	6.598
Δροσεροῦ »	340	2.300	405	2.010
Κουφαλίων »	1.554	2.072	1.940	3.780
Ν. Χαλκηδόνος »	431	1 527	1.850	3.620
Ἀψάλου	2.041	2.177	1.527	1.821
Κάτω Καμήλας (Σερρῶν)	1.635	1.935	2.518	2 885
Δάφνης »	1.558	2.010	—	—
Νέου Σκοποῦ »	1.872	2.763	2.705	4.221
Γαζώρου »	650	2.150	1.149	4.150
Δραβίσκου »	2.285	3.500	2.146	3.500
Σταθμοῦ Ἀγγίστης »	1.416	1.505	1.350	1.640
Χουμόνδου »	2.807	2.976	1.983	2.283
Ν. Ἡρακλείας »	1.725	2.369	609	1 002
Στρυμονικοῦ »	—	—	1.443	2.000
Κερκίνης »	—	—	197	306
Σταθμοῦ Βυρωνείας »	780	1.230	5.338	7.180
Ἄνω Κλεινῶν (Φλωρίνης)	2.005	3.231	3 255	6.062
Μεσοποταμίας »	686	1.212	956	1.819
Πρόβλακος (Χαλκιδικῆς)	1.352	1.463	1.626	2.323
Ν. Τριγλίας »	403	462	2.198	3.161
Ν. Μαρμαρᾶ »	532	3.125	1.790	9.590
Ν. Φωκαίας »	1.194	2.500	2.163	3.500
Ν. Μουδανίων »	1.272	3.795	2.583	4.800
Σύνολον	78.749	140.918	114.378	212.930

Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα 1924 μέχρι 1932 ἐπετεύχθη ἡ αὔξησις τῶν ἐν τοῖς κρατικοῖς νοσοκομείοις διατιθεμένων κλινῶν ἀπὸ 4.610 εἰς 6 169. Εἰς τὰ δημοτικὰ καὶ κοινοτικὰ νοσοκομεῖα ὁ ἀριθμὸς τῶν διατιθεμένων κλινῶν κατὰ τὸ αὐτὸ χρονικὸν διάστημα ἀνῆλθεν ἀπὸ 1.758 εἰς 2.496, τῶν διαφόρων νοσοκομείων φιλανθρωπικῶν ὀργανώσεων ἀπὸ 2.171 εἰς 2.712, τῶν δὲ τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου ἀπὸ 319 εἰς 357. Ἀλλὰ καὶ παρὰ τὴν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην γενομένην αὔξησιν τῶν ἐν τῷ κράτει γενικῶς διατιθεμένων κλινῶν ὑπὲρ τῶν ἀπόρων ἰδίᾳ πασχόντων, ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν κλινῶν τούτων μόλις καλύπτει τὸ ἓν τρίτον τῶν πραγματικῶν ἀναγκῶν τῆς χώρας. Πλεῖσται βελτιώσεις, ἀφορῶσαι εἰς τὰς οἰκοδομικὰς ἐγκαταστάσεις, εἰς τὸν ἐφοδιασμὸν τῶν ἱδρυμάτων τούτων δι' ἐπιστημονικῶν ὀργάνων καὶ ἐργαλείων καὶ ἐν γένει εἰς τὴν λειτουργίαν αὐτῶν, συνετελέσθησαν κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα.

2) Λαϊκὰ ἰατρεῖα καὶ φαρμακεῖα. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἰδιαιτέρα ὅλως ἀπεδόθη σημασία εἰς τὴν λειτουργίαν τῶν λαϊκῶν καλουμένων ἰατρείων πρὸς παροχὴν ἰατρικῆς, ἐν μέρει δὲ καὶ φαρμακευτικῆς περιθάλψεως εἰς τοὺς ἀπόρους ἀστοὺς καὶ γεωργούς. Οὐχὶ μόνον οἱ πρόσφυγες, ἀλλὰ καὶ μέγα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, οἰκονομικῶς εὑρίσκονται εἰς κατάστασιν τοιαύτην, ὥστε νὰ μὴ δύνανται νὰ καταφεύγωσι πάντοτε εἰς ἰδιώτας ἰατρούς. Πλὴν ὅμως τῆς καθαρῶς ἰατρικῆς καὶ φαρμακευτικῆς περιθάλψεως, τὰ ἰατρεῖα ταῦτα συνεβάλλοντο ἐν πολλοῖς καὶ εἰς τὸν κατὰ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν νόσων ἀγῶνα, ὡς τῆς φυματιώσεως, τῆς ἑλονοσίας, τῶν ἀφροδισίων νόσων κλπ. διὰ τῆς κατὰ τὸ δυνατὸν ἐγκαιροτέρας διαγνώσεως τῶν νόσων τούτων, διὰ τῆς δυνατῆς θεραπευτικῆς ἀγωγῆς καὶ τῶν πληροφοριῶν, ἃς παρεῖχον εἰς τὰς πρὸς καταπολέμησιν τῶν μολυσματικῶν νόσων ἐντεταλμένας ὑγειονομικὰς ἀρχὰς σχετικῶς πρὸς τὴν προσέλευσιν παρ' αὐτοῖς ἀτόμων ἐμφανιζόντων συμπτώματα μολυσματικῆς νόσου. Μολονότι τὰ ἰατρεῖα ταῦτα ὡς κύριον σκοπὸν εἶχον τὴν παροχὴν ἁπλῶς ἰατρικῆς καὶ φαρμακευτικῆς περιθάλψεως, ἐν τούτοις αἱ δι' αὐτῶν διερχόμεναι λαϊκαὶ μᾶζαι πάντοτε ἐλάμβανον καὶ ὁδηγίας, ἀφορώσας εἰς τὴν γενικωτέραν αὐτῶν ὑγιεινὴν διαβίωσιν, ἀποκομίζουσαι οὕτω καὶ γνώσεις τινὰς ἐκλαϊκευμένης ὑγιεινῆς. Πλειστάκις ἐκ τῶν ἰατρείων τούτων ἐδηλώθησαν τὰ πρῶτα περιστατικὰ ἐμφανίσεως μολυσματικῶν νόσων, ἐν αὐτοῖς δὲ ἐξετελέσθησαν πλεῖστοι ὅσοι προφυλακτικοὶ ἐμβολιασμοὶ εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας.

Φ. ΚΟΠΑΝΑΡΗΣ

Ἡ σημερινὴ ὑγειονομικὴ ὀργάνωσις. Ἡ νέα ὑγειονομικὴ ὀργάνωσις τῆς Ἑλλάδος ἀπεφασίσθη μετὰ τὴν ἐπιδημίαν τοῦ δαγκείου (1928). Ἡ ἀνάγκη ὅμως αὐτῆς εἶχε γίνει πρὸ πολλοῦ αἰσθητή, ἰδίως μετὰ τοὺς κλονισμούς, τοὺς ὁποίους ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν εἶχεν ὑποστῆ ἡ χώρα, καὶ δὴ μετὰ τὴν κολοσσιαίαν καὶ τόσον ἀπότομον αὔξησιν τοῦ πληθυσμοῦ ἐκ τῆς ἐλεύσεως τῶν προσφύγων. Ἡ κυβέρνησις, ἀποφασίσασα τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας, ἀπηυθύνθη τῇ 20 Ὀκτωβρίου 1928 εἰς τὸ ὑγειονομικὸν τμῆμα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, ζητοῦσα τὴν τεχνικὴν αὐτοῦ ἐνίσχυσιν. Ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν ἀποδεχθεῖσα τὴν αἴτησιν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἀπέστειλε πρὸς τοῦτο εἰς Ἀθήνας τῇ 25 Ἰανουαρίου 1929 ὑγειονομικὴν ἐπιτροπήν, ἧς μετεῖχον, πλὴν ἄλλων, ὁ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου τῆς Κολομβίας Haven Emerson, ὁ διευθυντὴς τοῦ ἰνστιτούτου ὑγιεινῆς καὶ τῆς ὑγειονομικῆς σχολῆς Ζάγκρεμπ B. Borčič, ὁ Γάλλος καθηγητὴς Léon Bernard καὶ ὁ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου τῆς Μαδρίτης G. Pittaluga. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη περιῆλθεν ἐπὶ τρίμηνον πλεῖστα μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐμελέτησεν ἐπιτοπίως καὶ συστηματικῶς τὰς Ἀθήνας, τὸν Πειραιᾶ, τὴν Θεσσαλονίκην, δεκατέσσαρας πρωτευούσας νομῶν καὶ 82 χωρία, δι' ἕκαστον τῶν ὁποίων συνέταξε λεπτομερῆ ἔκθεσιν. Ἐν συνόλῳ κατήρτισεν 150 ἐκθέσεις, ἀποτελούσας τρεῖς ὀγκώδεις τόμους. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῆς μελέτης ταύτης καὶ κατόπιν συνεννοήσεως μετὰ τοῦ ὑφυπουργείου Ὑγιεινῆς, τὸ ὑγειονομικὸν τμῆμα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν κατήρτισε πλῆρες σχέδιον ὑγειονομικῆς ἀναδιοργανώσεως, ὅπερ γενόμενον ἀποδεκτὸν ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως, ἐπεκυρώθη διὰ τοῦ νόμου 4333 τῆς 17ης Αὐγούστου 1929. Τὸ πρόγραμμα τῆς νέας ὀργανώσεως, τεθὲν εἰς ἐφαρμογήν, βαίνει, ἂν καὶ μὲ βραδὺ ρυθμόν, πρὸς τὴν ὁλοκλήρωσιν αὐτοῦ. Μέχρι τοῦδε δ' ἐπετεύχθησαν τὰ ἑξῆς:

Ὑγειονομικὴ σχολή. Ἱδρυθεῖσα διὰ τοῦ νόμου 4333 τῆς 9 Αὐγούστου 1929 (Ἐφημ. Κυβ., ἀριθ. φύλ. 292, σελ. 2475) καὶ τοῦ διατάγματος τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1930 (Ἐφημ. Κυβ., ἀριθ. φύλ. 343, σελ. 2809) καὶ ἐγκατασταθεῖσα ἐν ἰδιοκτήτῳ κτηρίῳ κειμένῳ ἐν Ἀθήναις ἐπὶ τῆς λεωφόρου Ἀλεξάνδρας (συνοικία Ἀμπελοκήπων), περιλαμβάνει τμήματα δημοσίας καὶ κοινωνικῆς ὑγιεινῆς καὶ ἑλονοσίας, μικροβιολογικὰ καὶ χημικὰ ἐργαστήρια πρὸς ἐξάσκησιν τῶν μαθητῶν, βιβλιοθήκην καὶ μουσεῖον, ἐργαστήρια φαρμακολογίας καὶ βιοχημείας, τμῆμα ὑγειονομικῆς μηχανικῆς καὶ αἰθούσας διδασκαλίας καὶ διαλέξεων. Ἐσχάτως ἐπερατώθη καὶ ἡ ἀπὸ τριετίας ἀρξαμένη ἀνέγερσις τοῦ προτύπου ὑγειονομικοῦ κέντρου Ἀμπελοκήπων. Σκοπὸς τῆς ὑγειονομικῆς σχολῆς εἶναι: α') ἡ ἐκπαίδευσις ἰατρῶν ὑγιεινολόγων καὶ ἀπόκτησις ὑπ' αὐτῶν διπλώματος ἀνωτάτων σπουδῶν ὑγιεινῆς, ἀποτελοῦντος εἰς τὸ ἑξῆς ἀπαραίτητον προσὸν διὰ τὴν κατάληψιν θέσεως ὑγιεινολόγου ἐν κρατικῇ ἢ δημοτικῇ ὑγειονομικῇ ὑπηρεσίᾳ· β') ἡ εἰδικὴ ἐκπαίδευσις ἰατρῶν διὰ τὰς κοινωνικὰς ἀσφαλίσεις· γ') ἡ εἰδικὴ ἐκπαίδευσις ἰατρῶν βιομηχανικῆς ὑγιεινῆς· δ') ἡ ὀργάνωσις εἰδικῶν μαθημάτων ὑγιεινῆς διὰ τοὺς διδασκάλους· ε') ἡ ὀργάνωσις, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ πανεπιστημίου, μαθημάτων ὑγιεινῆς διὰ τοὺς φοιτητὰς τῆς ἰατρικῆς· στ') ἡ περιοδικὴ ὀργάνωσις σειρᾶς μαθημάτων ὑγιεινῆς διὰ τοὺς ἰατρούς· ζ') ἡ ἐκ περιτροπῆς βραχεῖα μετεκπαίδευσις τῶν κρατικῶν, δημοτικῶν καὶ κοινοτικῶν ὑγειονομικῶν ὑπαλλήλων· η') ἡ ἐκπαίδευσις ὑγειονομικῶν ἐποπτῶν· θ') ἡ ὀργάνωσις ὑγιεινολογικῶν διαλέξεων διὰ τὸ κοινόν· ι') ἡ ὑγειονομικὴ προπαγάνδα· ια') ἡ ἔρευνα καὶ μελέτη τῶν ὑγιεινολογικῶν προβλημάτων τῆς χώρας.

Ὑγειονομικὸν κέντρον Ἀθηνῶν. Ταυτοχρόνως μὲ τὴν ὑγειονομικὴν σχολὴν καὶ διὰ τοῦ ἰδίου νόμου 4333 ἱδρύθη κεντρικὴ τεχνικὴ ὑπηρεσία, ἵνα ἀναλάβῃ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νέου ὑγειονομικοῦ προγράμματος. Αὕτη συμπτυσσομένη βαθμηδὸν μετὰ τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ ὑφυπουργείου Ὑγιεινῆς, κατόπιν ἐπιλογῆς τοῦ προσωπικοῦ αὐτῶν, θὰ ἀναλάβῃ τὴν ὀργάνωσιν καὶ λειτουργίαν ὁλοκλήρου τῆς κρατικῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας. Ἡ κεντρικὴ αὕτη τεχνικὴ ὑπηρεσία, ὁμοῦ μετὰ τῆς ὑγειονομικῆς σχολῆς, ἀποτελοῦν τὸ *Ὑγειονομικὸν κέντρον Ἀθηνῶν*, οὗτινος ἡ ὀργάνωσις ὡρίσθη διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 30 Σεπτεμβρίου 1930 (Ἐφημ. Κυβερν., ἀριθμ. φύλλ. 343, σελ. 2809). Διοικητικῶς ὑπάγεται ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν γενικὴν γραμματείαν τοῦ ὑπουργείου Κρατικῆς Ὑγιεινῆς καὶ Ἀντιλήψεως, ἁρμοδιότης δ' αὐτοῦ εἶναι: α') ἡ διεύθυνσις τῆς ὑγειονομικῆς σχολῆς· β') ἡ ἐν γένει διεύθυνσις καὶ διοίκησις τῶν ὑγειονομικῶν ζητημάτων τῆς νέας ὑγειονομικῆς περιφερειακῆς ὀργανώσεως· γ') ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ ὑγειονομικοῦ προσωπικοῦ· δ') ἡ παροχὴ τεχνικῶν γνωμῶν εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπουργείου Ὑγιεινῆς· ε') ἡ με-

Digitized by Google

λέτη καὶ ἔρευνα τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ πρακτικῶν προβλημάτων ὑγιεινῆς τῶν ἐνδιαφερόντων κυρίως τὴν Ἑλλάδα. Τὸ ὑγειονομικὸν κέντρον Ἀθηνῶν περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς τμήματα, ὧν οἱ προϊστάμενοι ἀποτελοῦν καὶ τὸ τακτικὸν διδακτικὸν προσωπικὸν τῆς ὑγειονομικῆς σχολῆς· α') στατιστικῆς· β') ἐπιδημιολογίας· γ') κοινωνικῆς ὑγιεινῆς· δ') δημοσίας ὑγιεινῆς· ε') φαρμακολογίας καὶ βιοχημείας· στ') ἑλονοσίας· ζ') ὑγειονομικῆς μηχανικῆς· η') μικροβιολογικῶν ἐρευνῶν (ἐκπροσωπούμενον ὑπὸ τοῦ ἰνστιτούτου Παστέρ)· θ') τμῆμα σχολικῆς ὑγιεινῆς (ἐκπροσωπούμενον ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τῆς σχολιατρικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Παιδείας). Τὰ τμήματα ἑλονοσίας καὶ ὑγειονομικῆς μηχανικῆς διευθύνονται ὑπὸ δύο εἰδικῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Ἱδρύματος Ροκφέλλερ, ὑφ' οὗ καὶ ἀμείβονται, ἐπιτευχθείσης τῆς συνεργασίας καὶ ἐνισχύσεως τούτου διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ὑπὸ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ἐκπονηθέντος ὑγειονομικοῦ προγράμματος.

Τὸ πρότυπον ὑγειονομικὸν κέντρον Ἀμπελοκήπων ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον συμπλήρωμα τῆς ὑγειονομικῆς σχολῆς καὶ τοῦ ὑγειονομικοῦ κέντρου Ἀθηνῶν. Τὸ κέντρον τοῦτο θ' ἀναλάβῃ, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ δήμου Ἀθηναίων, τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας ἑνὸς τῶν τμημάτων τῆς πρωτευούσης ἐκ 50 ἕως 60 χιλιάδων κατοίκων, πέριξ τῆς συνοικίας Ἀμπελοκήπων. Ἡ ὀργάνωσις αὐτοῦ θὰ εἶναι πρότυπος, θὰ χρησιμεύσῃ δὲ ὡς ὑπόδειγμα διὰ τὴν ὑγειονομικὴν ὀργάνωσιν τῶν ὑπολοίπων τμημάτων τῆς πρωτευούσης καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων δήμων. Ἐπὶ πλέον, ἐν τῷ κέντρῳ τούτῳ θὰ ἐξασκῶνται οἱ μαθηταὶ τῆς ὑγειονομικῆς σχολῆς, αἱ ἐπισκέπτριαι ἀδελφαὶ καὶ οἱ ὑγειονομικοὶ ἐπόπται. Τὸ ὑγειονομικὸν κέντρον Ἀθηνῶν ἤρχισε λειτουργοῦν ταυτοχρόνως μὲ τὴν ὑγειονομικὴν σχολήν. Ἀμέσως ἐπελήφθη, συμφώνως πρὸς τὸ πρόγραμμα τῆς Κ.Τ.Ε., τῆς ἱδρύσεως καὶ ὀργανώσεως τῶν τεσσάρων πρώτων περιφερειακῶν ὑγειονομικῶν κέντρων: Ἄρτης, Κερκύρας, Ἀλεξανδρουπόλεως καὶ Χανίων (διάταγμα τῆς 5ης Μαρτίου 1930, Ἐφημ. Κυβερν. ἀριθμ. φύλλ. 75, σελ. 550). Τὰ κέντρα ταῦτα ἀντικαθίστων τὰς ἀντιστοίχους νομιατρικὰς ὑπηρεσίας, θὰ ἠκολουθοῦντο δὲ ὑπὸ τῆς βαθμιαίας ἱδρύσεως καὶ ἄλλων τοιούτων, μέχρις ὁλοσχεροῦς ἀντικαταστάσεως τῶν νομιατρικῶν ὑπηρεσιῶν, ὁπότε ἅπασα ἡ περιφερειακὴ ὀργάνωσις θὰ περιήρχετο εἰς τὴν τεχνικὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑγειονομικοῦ κέντρου Ἀθηνῶν, συμπτυσσομένου μετὰ τοῦ ὑπουργείου Ὑγιεινῆς. Δυστυχῶς ἡ περιφερειακὴ ἀναδιοργάνωσις ἐσταμάτησεν εἰς τὰ τέσσαρα πρῶτα κέντρα, καὶ ταῦτα ἐλλιπῆ (ἔλλειψις ἐργαστηρίου), ἅτινα κατέστησαν τρόπον τινὰ πειραματικοὶ σταθμοί, τῶν ὁποίων αἱ παρατηρήσεις ἐχρησίμευσαν διὰ τὴν πληρεστέραν αὐτῶν ὀργάνωσιν, τὴν συμπλήρωσιν μερικῶν ἐλλείψεων καὶ τὴν καλυτέραν προσαρμογὴν αὐτῶν πρὸς τὰς ἑλληνικὰς συνθήκας. Τῶν παρατηρήσεων τούτων ἐγένετο ἐπωφελὴς χρῆσις διὰ τὴν ἐκπόνησιν τοῦ ἐσχάτως ψηφισθέντος νόμου «Περὶ περιφερειακῆς ὑγειονομικῆς ὀργανώσεως». Ἡ δρᾶσις τοῦ ὑγειονομικοῦ κέντρου Ἀθηνῶν, ἀναχαιτισθεῖσα εἰς τὸ πεδίον τῆς περιφερειακῆς ὑγειονομικῆς ὀργανώσεως, ἐστράφη πρὸς ἄλλας κατευθύνσεις ἐξ ἴσου σημαντικάς. Οὕτω τὸ τμῆμα φαρμακολογίας καὶ βιοχημείας ἐξετέλεσε πλείστας ἀναλύσεις ὕδατος καὶ τροφίμων· παρακολουθεῖ ὑπευθύνως τὴν κινίνην τοῦ κράτους, ἐπιβλέπον αὐτὴν ἀπὸ ἀπόψεως νοθείας, καὶ μελετᾷ τὴν βελτίωσιν τῶν καθιερωμένων μεθόδων ἐξετάσεως αὐτῆς, ἐξετέλεσε διαφόρους ἐξετάσεις ὀργανοθεραπευτικῶν προϊόντων (ἰνσουλίνης, θυρεοειδοῦς ἀδένος, ᾠοθήκης, ἥπατος κλπ.), κατ' ἀπόφασιν δὲ τοῦ ἀνωτάτου ὑγειονομικοῦ συμβουλίου τὰ ὀργανοθεραπευτικὰ σκευάσματα τὰ προερχόμενα ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ δὲν δύνανται εἰς τὸ ἑξῆς νὰ λάβουν ἄδειαν κυκλοφορίας, ἂν πρότερον δὲν ἐξετασθοῦν βιολογικῶς εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ τμήματος τούτου· διὰ τὰς χημικὰς ἀναλύσεις τοῦ ὕδατος εἰσήγαγε τὰς ἐπισήμους μεθόδους τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, μέ τινας παραλλαγάς, ἀναγκαίας διὰ τὰς ἑλληνικὰς συνθήκας· νέας μεθόδους ἐπίσης εἰσήγαγε καὶ διὰ τὸν προσδιορισμὸν τῆς βιολογικῆς ποιότητος τοῦ γάλακτος, τοῦ ὁποίου ἡ ἐξέτασις περιορίζεται συνήθως εἰς τὴν ἀναζήτησιν νοθείας. Τὸ τμῆμα ἐπιδημιολογίας ἔκαμε διαφόρους μελέτας, σχετικὰς μὲ τὴν κίνησιν τῶν λοιμωδῶν νόσων καὶ τῶν προβλημάτων, ἅτινα ἔχουσι σχέσιν μὲ τὴν κίνησιν ταύτην, ἐδημοσίευσε δὲ εἰς ἡμέτερα καὶ ξένα περιοδικὰ διαφόρους ἐπιστημονικὰς ἐργασίας. Τὸ τμῆμα κοινωνικῆς ὑγιεινῆς ἐμελέτησεν ἐπιτοπίως καὶ κατέγραψε λεπτομερῶς ἅπαντα τὰ κρατικά, δημοτικά, φιλανθρωπικὰ καὶ ἰδιωτικὰ ἱδρύματα καὶ ὀργανώσεις τῶν Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς, σχετικὰς μὲ τὴν ὑγιεινήν, πρόνοιαν καὶ ἀντίληψιν. Ἐμελέτησεν ἐπιτοπίως διαφόρους πόλεις τῆς Ἑλλάδος, ὑπέδειξαν καὶ ἐπιτυχὸν βελτιώσεις ὡρισμένων ἀνθυγιεινῶν παραγόντων. Ἐξεπόνησε μελέτην ἐπὶ τῆς ὑγειονομικῆς ὀργανώσεως τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων καὶ ἐπὶ τῶν ὑφισταμένων σχέσεων μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ κράτους, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὑγιεινὴν καὶ κοινωνικὴν πρόνοιαν καὶ ἀντίληψιν. Τὸ τμῆμα ὑγειονομικῆς μηχανικῆς ἐγνωμάτευσεν ἐπὶ μελετῶν ὑπονόμων καὶ ὑδρεύσεως διαφόρων πόλεων καὶ ἐξετέλεσε δαπάναις τοῦ Ἱδρύματος Ροκφέλλερ ἐξυγιαντικὰ ἔργα. Τὸ τμῆμα ἑλονοσίας ἠσχολήθη πρὸ παντὸς μὲ τὴν πειραματικὴν μελέτην διαφόρων μεθόδων καταπολεμήσεως τῆς ἑλονοσίας ἐν Ἑλλάδι. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὠργάνωσε καὶ συντηρεῖ δαπάναις τοῦ Ἱδρύματος Ροκφέλλερ πειραματικοὺς σταθμοὺς ἐν Δράμᾳ, ἐν τῇ περιοχῇ Ροδοδάφνης (Αἰγίου), ἐν Νέᾳ Καρβάλῃ (πλησίον Καβάλλας) καὶ Νέᾳ Μάκρῃ. Ὡσαύτως διεξάγονται συνεχῶς ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ καὶ τῇ ὑπαίθρῳ ἔρευναι ἐν σχέσει μὲ τοὺς ἀνωφελεῖς, τὰ παράσιτα τῆς ἑλονοσίας καὶ τὴν ἐπιδημιολογίαν αὐτῆς. Ἀπὸ τοῦ μηνὸς Ἰουλίου 1933 εἰς τὸ τμῆμα ἑλονοσίας ἀνετέθη ἡ εὐθύνη τῆς διανομῆς κρατικῆς κινίνης.

Περιφερειακὴ ὑγειονομικὴ ὀργάνωσις. Διὰ τοῦ νόμου 6008 «Περὶ ὀργανώσεως τῆς περιφερειακῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας» τῆς 27ης Ἰανουαρίου 1934 (Ἐφημ. Κυβερν. ἀριθ. φύλ. 37, σελ. 189) ἡ περιφερειακὴ ὑγειονομικὴ ὀργάνωσις ὠργανώθη ἐπὶ νέων βάσεων, ἀπολύτως συγχρονισμένων, κατὰ τρόπον ἐπιτρέποντα τὴν προσαρμογὴν ἐντὸς τοῦ πλαισίου ταύτης οἱασδήποτε κατὰ κλάδους ὀργανώσεως (ἀντιφυματικῆς, ἀντιαφροδισιακῆς κλπ.). Ἡ ὀργάνωσις αὕτη στηρίζεται ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ ὑγειονομικοῦ τμήματος τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, προσηρμοσμένου πρὸς τὰς σημερινὰς οἰκονομικὰς συνθήκας. Εἰς ἑκάστην πρωτεύουσαν νομοῦ ἱδρύθη ἀνὰ ἓν ὑγειονομικὸν κέντρον α' ἢ β' τάξεως. Κατὰ τὴν πρώτην ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου ἱδρύθησαν 7 ὑγειονομικὰ κέντρα α' τάξεως καὶ 32 β'. Ἕδραι τῶν κέντρων α' τάξεως εἶναι αἱ Ἀθῆναι, περιλαμβάνουσαι ὁλόκληρον τὸν νομὸν Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, πλὴν τοῦ Πειραιῶς, ὅστις μετὰ τοῦ λιμένος καὶ τοῦ λοιμοκαθαρτηρίου ἀποτελεῖ ἴδιον ὑγειονομικὸν κέντρον α' τάξεως, ἡ Θεσσαλονίκη, αἱ Πάτραι, τὰ Χανιά, τὰ Ἰωάννινα καὶ ἡ Κομοτινή. Ἕδραι τῶν 32 ὑγειονομικῶν κέντρων β' τάξεως εἶναι αἱ πρωτεύουσαι τῶν τριάκοντα ὑπολοίπων νομῶν, προστιθεμένων τῶν ὑγειονομικῶν κέντρων τῶν ἐπαρχιῶν Μαγνησίας καὶ Ἁλμυροῦ μὲ ἕδραν τὸν Βόλον, καὶ τῆς ἐπαρχίας Κορινθίας μὲ ἕδραν τὴν Κόρινθον. Τὸ προσωπικὸν ὁλοκλήρου τῆς περιφερειακῆς ταύτης ὀργανώσεως ἀποτελεῖται ἐκ 56 ὑγιεινολόγων, 32 ἐπισκεπτριῶν ἀδελφῶν, 104 ὑγειονομικῶν ἐποπτῶν, 27 ἰδιωτῶν εἰδικῶν ἰατρῶν καὶ 72 διοικητικῶν καὶ βοηθητικῶν ὑπαλλήλων.

Τὰ ὑγειονομικὰ κέντρα νομῶν θὰ περιλαμβάνουν ἕκαστον δύο τμήματα: τὸ τῆς δημοσίας ὑγιεινῆς καὶ ἐξυγιάνσεως καὶ τὸ τῆς κοινωνικῆς ὑγιεινῆς, προνοίας καὶ ἀντιλήψεως. Τὸ μὲν πρῶτον θ' ἀσχολῆται μὲ τὴν καταπολέμησιν τῶν λοιμωδῶν νόσων (ἐπιδημιολογικὴν ἔρευναν, ἀπομόνωσιν, ἐμβολιασμοὺς κλπ.), τὴν ἐξυγίανσιν, τὸν ἔλεγχον τοῦ ὕδατος καὶ τῶν τροφίμων, τὸ δὲ δεύτερον μὲ τὴν καταπολέμησιν τῶν κοινωνικῶν νόσων (φυματιώσεως, ἀφροδισίων, τραχώματος κλπ.), τῶν τοξικομανιῶν, τὴν προστασίαν τῆς μητρότητος καὶ παιδικῆς ἡλικίας, τὸν ἔλεγχον τοῦ ἰατρικοῦ καὶ παραϊατρικοῦ ἐπαγγέλματος, τὴν ὑγιεινὴν τῆς ἐργασίας, τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν κοινωνικὴν πρόνοιαν καὶ ἀντίληψιν, τὴν συνεργασίαν μὲ τὰς κοινωνικὰς ἀσφαλίσεις, τὴν ἐκλαΐκευσιν τῆς ὑγιεινῆς κλπ. Ἕκαστον τῶν κέντρων α' τάξεως θὰ ἐφοδιασθῇ δι' ἐργαστηρίου ἐπαρκοῦς διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ὑπηρεσίας του, ὡς καὶ ἑνὸς ἀπολυμαντικοῦ σταθμοῦ, τὸ δὲ τμῆμα κοινωνικῆς ὑγιεινῆς αὐτοῦ θὰ περιλαμβάνῃ τὰ ἑξῆς προληπτικὰ ἰατρεῖα (ἢ ἰατρεῖα κοινωνικῆς ὑγιεινῆς): α') ἀντιφυματικόν, β') προστασίας μητρότητος, γ') προστασίας βρεφῶν, δ') σύνθετον σχολικὸν ἰατρεῖον, ε') ἀντιαφροδισιακόν, στ') ἀντιτραχωματικόν, καὶ ζ') ἀνθελονοσιακόν.

Ὑγειονομικὴ ἐπιτροπή. Εἰς τὴν νέαν ὑγειονομικὴν ὀργάνωσιν, παρ' ἑκάστῳ ὑγειονομικῷ κέντρῳ, συνεστήθη ὑγειονομικὴ ἐπιτροπή, ἀντικαταστήσασα τὸ ὑγειονομικὸν νομαρχιακὸν συμβούλιον.

Γ. Δ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.— α') *Γενικὰ βοηθήματα:* 1) *Στατιστικαί: Παπαβασιλείου*, «Στατιστικὴ τοῦ ἐν Ἀθήναις βρεφοκομείου. 1836—1903».— *Πατρίκιος Β.*, «Ἰατρικὴ Στατιστική» (Ἀθῆναι 1906).— «Νοσηρότης καὶ θνητότης τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ» (Ἀθῆναι 1906).— «Στατιστικὴ τῶν αἰτιῶν τῶν θανάτων κατὰ τὸ ἔτος....» 1921 κ.ἑ. (Ἀθῆναι 1925 κ.ἑ., ἐτήσιον δημοσίευμα τῆς Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος).— «Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος. 1930» (Ἀθῆναι 1931, ἔκδ. Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, σελ. 106—135 καὶ 414—455).

2) *Νομοθεσία.*— «Συλλογὴ τῶν βασιλικῶν διαταγμάτων τῶν ἀφορώντων τὴν ἰατρικὴν καὶ τὴν δημοσίαν ὑγείαν κατὰ τὴν Ἑλλάδα» (Ἀθῆναι Α/1837).— «Συλλογὴ τῶν ὑγειονομικῶν νόμων, κανονισμῶν κτλ. τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1845).— «Code sanitaire du royaume de la Grèce» (Ἀθῆναι 1848).— *Βελονάκης Μ. Ν.*, «Συλλογὴ ἁπάντων τῶν νόμων, διαταγμάτων κτλ. τῶν ἀφορώντων τὴν ὑγειονομίαν» (Ἀθῆναι 1860).— «Συλλογὴ ὑγειονομικῶν διατάξεων» (Ἀθῆναι 1879).— *Διακόπουλος Ἠλ.*, «Ὑγειονομικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1905).— *Διανόπουλος Ν. Δ.*, «Νομοθεσία διοικητική» (Ἀθῆναι 1925 κ.ἑ.).— *Χαριτάκης Κ. Α.*, «Κῶδιξ τῆς νομοθεσίας τῶν ἰατρικῶν ἐπαγγελμάτων. Βιβλ. Ζ': Ὑγειονομικὴ πολιτικὴ - Ἑλλάς» (Ἀθῆναι Β'/1928).— *Πομόνης Δ.*, «Ὑγειονομικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1917 — 1932, τ. 2).

3) *Μελέται:*— *Σάββας Κ. Γ.*, «Τὸ νοσοκομεῖον τῶν παίδων» (Ἀθῆναι 1900).— *Λαμπαδάριος Ἐμμ.*, «Le service sanitaire grec à Salonique» (München 1913).— *Σωτηριάδης Δ. Χ.*, «Ἡ δημοσία ὑγεία ἐν Ἑλλάδι καὶ ἡ ἐκλαΐκευσις τῆς ὑγιεινῆς» (Ἀθῆναι 1917).— *Οἰκονομόπουλος Ν. Β.*, «Κοινωνικὴ ὑγιεινὴ - κοινωνικὴ πρόνοια - κρατικὴ μέριμνα» (Ἀθῆναι 1922).— *Ἀρβανίτης Σπ. Π.*, «Ὑγιεινὰ μελετήματα» (Ἀθῆναι 1924).— *Κούζης Ἀρ. Π.*, «Περὶ τῆς κατὰ τὸν πόλεμον ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἐρυθροῦ σταυροῦ» (Ἀθῆναι 1925).— *Κυριαζίδης Κ. Ν.*, «Τὰ πεπραγμένα τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν κατὰ τὴν δεκαετίαν 1911 - 1921» (Ἀθῆναι 1929).— *Κοπανάρης Φ.*, «Ἡ δημοσία ὑγεία ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι, 1933).— *Μακρίδης Ν. Γ.*, «Αἱ ὑπηρεσίαι ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, 1933» (Ἀθῆναι 1933—1934).

4) *Τύπος:*— «Ἰατρὸς τοῦ λαοῦ» (Ναυπλία - Ἀλεξάνδρεια, *Δ. Οἰκονομοπούλου*, 1860—1863).— «Ἐφημερὶς τῆς ἑταιρείας τῆς ὑγιεινῆς» (Ἀθῆναι 1881—1885).— «Ὑγεία» (*Τ. Καρδαρᾶ*, Ἀθῆναι 1895—1898).— «La Grèce Médicale» (*Ι. Φουστάνου*, Σῦρος 1899 κ.ἑ.).— «Ἐφημερὶς τῆς Ὑγείας» (δεκαπενθήμερος ἐν Ἀθήναις ὑπὸ *Α. Ι. Γεωργιάδου*, 1903—1912).— «Ὑγίεια» (*Ἀχ. Ἰ. Ἁρμοδίου*, Ἀθῆναι 1910).— «Revue des Sciences Médicales Hellènes» (τῆς Ἑλληνογαλλικῆς ἰατρικῆς ἑνώσεως, ἱδρυθ. τῷ 1914 ἐν Ἀθήναις).— «Ὑγειονομικὸν δελτίον ἰατροσυνεδρίου». (Ἀθῆναι 1917—1920, ὑπουργ. Ἐσωτερικῶν).— «Ὁ πρακτικὸς ἰατρὸς» (*Σ. Οἰκονόμου καὶ Δ. Σωτηριάδου*, Ἀθῆναι 1923 κ.ἑ.).— «Ὑγεία» (*Μωϋσίδου - Βεγκλίδου - Κελεμένη*, Ἀθῆναι 1924 κ.ἑ.).— «Δελτίον τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐρυθροῦ σταυροῦ» (Ἀθῆναι 1924 κ.ἑ.).— «Ὑγειονομικὸς κόσμος» (Ἀθῆναι 1930 κ.ἑ.).— «Δελτίον ἐκλαϊκευτικῶν ὑγιεινολογικῶν διαλέξεων» (ἀπὸ Ἰανουαρίου 1934, ἐν Ἀθήναις).

β') *Εἰδικὰ βοηθήματα:* 1) *Τοπικαὶ μελέται.*— *Ζαβιτσιᾶνος Κ.*, «L' île de Corfou au point de vue hygiénique» (Bruxelles 1876).— *Κορύλος Πολ.*, «Στατιστικὴ δημογραφικὴ καὶ ὑγιεινῆς πόλεως Πατρῶν» (1898).— *Τσακαλῶτος Δ. Ε.*, «Περὶ τῆς δημοσίας ὑγείας ἐν Σύρῳ» (Ἀθῆναι 1914).— *Κυριαζίδης Κ. Ν.*, «Ἡ Θεσσαλονίκη ἀπὸ ὑγιεινῆς ἀπόψεως» (Ἀθῆναι 1917).— 2) *Ἑλονοσία.*— «Ὕδρευσις καὶ ἐξυγίανσις τῶν πόλεων Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς» (Ἀθῆναι 1900, τ. 2. Ἐκθέσεις, μελέται, ἀναλύσεις κτλ.).— *Σάββας Κ. Γ.* καὶ *Καρδαμάτης Ι.*, «Ἡ ἑλονοσία ἐν Ἑλλάδι καὶ τὰ πεπραγμένα τοῦ πρὸς περιστολὴν ταύτης συλλόγου» (Ἀθῆναι 1907 κ.ἑ., ἐτήσιον δημοσίευμα, ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί).— *Σάββας Γ. Κ.*, «Περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι καὶ Κρήτῃ συχνότητος τῆς ἑλονοσίας» (Ἀθῆναι 1909, καὶ γαλλιστί: Leipzig 1909).— *Καρδαμάτης Ι. Π.*, «Αἱ ἐξυγιαντικαὶ ἐργασίαι ἐν Ἀθήναις καὶ Μαραθῶνι» (Ἀθῆναι 1910).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Μελέται καὶ ἐπιτόπιαι ἐργασίαι πρὸς περιστολὴν τῆς ἐν Ἑλλάδι ἑλονοσίας» (Ἀθῆναι 1912).— *Νόμπιλε Ι.*, «Μελέτη ἀντιπλημμυρικῶν ἔργων καὶ ἐξυγιάνσεως» (Ἀθῆναι 1914).— *Καρδαμάτης Ι.*, «Στατιστικοὶ πίνακες τῶν ἑλῶν καὶ τῆς συχνότητος τῆς ἑλονοσίας ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1924, ἐκδ. ὑπουργ. Συγκοινωνίας).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Αἱ Ἀθῆναι ἑλονοσόπληκτοι» (Ἀθῆναι 1926).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ διαπαιδαγώγησις πρὸς καταπολέμησιν τῆς ἑλονοσίας ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1927).— 3) *Φυματίωσις.*— *Πατρίκιος Β.*, «Τὸ ἔργον τοῦ συνδέσμου τοῦ πανελληνίου συνδέσμου κατὰ τῆς φυματιώσεως ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1902).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ πορεία τῆς φθίσεως ἐν Ἑλλάδι (ἀπὸ τοῦ 1894—1908) καὶ τὰ κατ' αὐτῆς ληπτέα μέτρα» (Ἀθῆναι 1909).— *Οἰκονομόπουλος Ν. Β.*, «Περὶ ἀποστολῆς τῶν σανατορίων ἔν τε τῇ θεραπευτικῇ καὶ ἀντιφυματικῇ δράσει ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1916).— *Μαριολόπουλος Η. Γ.*, «Σχέσις μεταξὺ τῆς σχετικῆς ὑγρασίας καὶ τῆς θνησιμότητος ἐκ νόσων τῶν ἀναπνευστικῶν ὀργάνων ἐν Ἀθήναις» (Ἀθῆναι 1927).— *Οἰκονομόπουλος Ν. Β.*, «Ἡ ἐνδεικνυομένη κρατικὴ μέριμνα διὰ τὸν κατὰ τῆς φυματιώσεως ἀγῶνα ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1929).— *Χατζηβασιλείου Γ.*, «Ἡ φυματίωσις ἀπὸ στατιστικῆς ἀπόψεως» (Ἀθῆναι 1929).— *Παναγιωτᾶκος Π. Γ.*, «Ἡ καταπολέμησις τῆς φυματιώσεως ἐν Ἀθήναις» (Ἀθῆναι 1930).— 4) *Ποικίλαι μελέται.*— *Σάββας Κ. Γ.*, «Περὶ τῶν προσφορωτέρων μέτρων πρὸς καταπολέμησιν τῶν λοιμωδῶν νόσων ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1903).— *Κούζης Ἀρ. Π.*, «Αἱ ἐν Ἑλλάδι ἐπιδημίαι. 1885—1904» (ἐν «Ἀρχείῳ Ἰατρικῆς» Α'/1905).— *Παμπούκης Σ. Π.*, «Ἐπιστημονικὴ δρᾶσις τοῦ ἑλληνικοῦ λυσσιατρείου ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς του» (Ἀθῆναι 1909).— *Δούκας Χ.*, «Στατιστικὰ δεδομένα τῶν ἀφροδισίων νοσημάτων» (Ἀθῆναι 1909).— *Βάφας Γ.*, «Περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι χρήσεως τῶν οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν» (ἐν «Πρακτικοῖς Α' πανελλ. συνεδρίου» τ. Β').— *Γεωργαλᾶς Ἀνδρ.*, «Τὸ ζήτημα τῆς κατασκευῆς τῶν ὑπονόμων Ἀθηνῶν - Πειραιῶς» (ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Τεχνικοῦ ἐπιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδος «Ἡ οἰκονομικὴ ἔρευνα τῶν μεγάλων τεχνικῶν ζητημάτων», Ἀθῆναι 1933).— «Ἡ προμελέτη Fantoli διὰ τὸ δίκτυον ὑπονόμων Ἀθηνῶν» (αὐτόθι).— *Κριμπᾶς Ἠλ.*, «Περὶ τῶν ὑπονόμων Ἀθηνῶν - Πειραιῶς» (αὐτόθι).— *Γενηδουνιᾶς Θ.*, «Πραγματικότητες ἐπὶ τῶν ἀντιπλημμυρικῶν καὶ ἐξυγιαντικῶν ἔργων τῶν πεδιάδων Θεσσαλονίκης, Σερρῶν καὶ Δράμας» (αὐτόθι).— *Καλλίνσκη Ἀλ.*, «Τὰ παραγωγικὰ ἔργα καὶ ἡ ἐξυγίανσις» (αὐτόθι).

ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ

Ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἡ φιλανθρωπία ἐξεδηλώθη τὸ πρῶτον ἐπισήμως διὰ τῆς ἱδρύσεως παρὰ τοῦ πρώτου κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος Ἰωάννου Καποδίστρια τοῦ ἐν Αἰγίνῃ ὀρφανοτροφείου, ὅπερ ὅμως μετ' ὀλίγων ἐτῶν βίον ἔκλεισε τὰς πύλας του.

Ἡ οἰκονομικὴ καχεξία, ἡ ὁποία ἐμάστιζε τὸ κράτος κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη αὐτοῦ, ὡς καὶ αἱ πολυάριθμοι ὑποχρεώσεις του πρὸς τὸν ὑπόδουλον ἑλληνισμόν, δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλανθρωπίας, οὔτε δὲ καὶ ἰδιωτικὰ κεφάλαια ἐπαρκῆ ὑπῆρχον διὰ τὴν παρ' ἰδιωτῶν φιλανθρώπων διάθεσιν ὑπὲρ εὐαγῶν σκοπῶν. Οὕτω, κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ πρώτου ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος αἰῶνος ἡ φιλανθρωπία εὑρίσκετο εἰς ὑποτυπώδη κατάστασιν, ἀσκουμένη ὑπὸ ὀλίγων ἱδρυμάτων ὀφειλομένων εἰς τὴν ἰδιωτικὴν μᾶλλον πρωτοβουλίαν καὶ οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν. Τοιαῦτα κυρίως ἱδρύματα ὑπῆρξαν τὰ ἀδελφᾶτα τῆς Ἑπτανήσου (Κερκύρας, Λευκάδος καὶ Ζακύνθου), τὰ ὁποῖα προϋπῆρχον εἰς τὰς πόλεις ταύτας ἀπὸ τῆς ἀποχῆς τῆς Ἰονίου Πολιτείας, τὸ ὑπὸ τῶν Αἰκατερίνης καὶ Γεωργίου Χατζηκώνστα ἱδρυθὲν ἐν Ἀθήναις ὀρφανοτροφεῖον ἀρρένων, τὸ «Ἀμαλίειον» ὀρφανοτροφεῖον θηλέων Ἀθηνῶν, τὸ «Χατζηκυριάκειον» ὀρφανοτροφεῖον θηλέων καὶ τὸ «Ζάννειον» ἀρρένων ἐν Πειραιεῖ.

Οἱ νικηφόροι Βαλκανικοὶ πόλεμοι τοῦ 1912—1913 καὶ ὁ ἐπακολουθήσας Παγκόσμιος πόλεμος ἐδημιούργησαν τοιαύτας κοινωνικὰς ἀνάγκας, ὥστε ἡ ἔλλειψις παρ' ἡμῖν συστηματικῆς καὶ ὠργανωμένης φιλανθρωπίας νὰ καθίσταται πλέον ἡ ἐκ-

Digitized by Google

δηλος. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης σημειοῦται ἡ ἐκδήλωσις τῆς φιλανθρωπίας εἰς εὐρυτάτην κλίμακα τῇ πρωτοβουλίᾳ καὶ ἐνισχύσει τοῦ κράτους, ὅπερ ἐπέτεινε τὴν προσπάθειάν του ἰδίᾳ μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν, μὴ φεισθὲν οὐδεμιᾶς δαπάνης πρὸς περίθαλψιν καὶ ἀνακούφισιν τῶν δυστυχῶν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία ἐναργεστέραν δρᾶσιν ἀπέδειξεν ὑπὲρ τῆς καθόλου φιλανθρωπίας. Ἰδιαιτέρα ὅλως μέριμνα κατεβλήθη ὑπὲρ τῆς προστασίας τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπὲρ τῶν ἀσθενῶν, ἀνέργων καὶ γερόντων μέριμνα ἐσημείωσε σταθμὸν προόδου.

Τὸ ἐπιτελεσθὲν ἐν Ἑλλάδι φιλανθρωπικὸν ἔργον κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαπενταετίαν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ κράτους ὑπῆρξεν ἀρκετὰ ἀνακουφιστικόν. Ἀπὸ τοῦ 1919 τὸ κράτος ἤρξατο νὰ ἱδρύῃ καὶ νὰ συντηρῇ ἐθνικὰ ὀρφανοτροφεῖα καὶ οἰκοτροφεῖα ὑπὲρ ὀρφανῶν καὶ ἀπόρων μαθητῶν. Εἰς τὴν ἀπόφασιν ταύτην ἤχθη διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς ἀνάγκης τῆς περιθάλψεως τῶν τέκνων τῶν εἰς Βουλγαρίαν ἀπαχθέντων πολυαρίθμων ὁμήρων, ὡς καὶ τῶν θυμάτων πολέμου, βραδύτερον δὲ καὶ τῶν προσφυγοπαίδων, μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν.

Τοιαῦτα εἰδικὰ ὀρφανοτροφεῖα καὶ οἰκοτροφεῖα λειτουργοῦσιν ἤδη εἴκοσιν ὀκτὼ ἀρρένων καὶ ἕνδεκα θηλέων, διακρινόμενα εἰς βιομηχανικὰ καὶ ἀγροτικά, λειτουργοῦσι δὲ εἰς τὰς πόλεις: Ἄρταν, Καλάμας, Λαμίαν, Νεάπολιν (Λασηθίου), Μυτιλήνην, Ἐλευθερούπολιν, Ρέθυμνον, Σέρβια, Σιδηρόκαστρον, Χανιά, Κόνιτσαν ἐθνικὰ ὀρφανοτροφεῖα ἀρρένων· εἰς τὰς πόλεις: Γρεβενά, Δράμαν, Καστορίαν, Κέρκυραν, Παραμυθίαν, Ἔδεσσαν (Πέλλης), Πρέβεζαν, Πωγωνιανήν, Πτολεμαΐδα, Φιλιάτες καὶ Φλώριναν ἐθνικὰ οἰκοτροφεῖα ἀρρένων· εἰς τὰς πόλεις: Κομοτινήν, Πάτρας («Σκαγιοπούλειον»), Σέρρας, Τατόϊον ἐθνικὰ ἀγροτικὰ ὀρφανοτροφεῖα ἀρρένων· εἰς Ἰωάννινα ἐθνικὸν ἀγροτικὸν οἰκοτροφεῖον ἀρρένων καὶ εἰς τὰς πόλεις: Δράμαν, Ἡράκλειον (Κρήτης) («Καπετανάκειαν»), Ἰωάννινα, Καβάλλαν, Κοζάνην, Λάρισαν, Ξάνθην, Πάτρας, Σέρρας, Φιλιάτες καὶ Χίον («Μιχάλειον») ἐθνικὰ ὀρφανοτροφεῖα θηλέων. Εἰς τὰ ἐθνικὰ ταῦτα ὀρφανοτροφεῖα καὶ οἰκοτροφεῖα περιθάλπονται νῦν περὶ τὰς τέσσαρας χιλιάδες ὀρφανά, κατὰ κύριον λόγον ἐξ ἀμφοτέρων τῶν γονέων ἢ θύματα πολέμου. Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῶν ἐθνικῶν ὀρφανοτροφείων καὶ οἰκοτροφείων μέχρι τοῦδε ἀπεδόθησαν εἰς τὴν κοινωνίαν πλήρως ἐφωδιασμένοι διὰ τῶν ἀπαραιτήτων ἠθικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν ἐφοδίων, ὥστε νὰ ἀποβῶσι χρηστοὶ καὶ ὠφέλιμοι πολῖται, περὶ τὰς δέκα χιλιάδες. Ἰδιαιτέρως δέον νὰ γίνῃ μνεία διὰ τοὺς ἀποφοιτήσαντας ἐκ τῶν ἐθνικῶν ἀγροτικῶν ὀρφανοτροφείων καὶ οἰκοτροφείων, οἵτινες, διδαχθέντες τὴν κατὰ τὸν ἐπωφελέστερον τρόπον ἐπιστημονικὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς, ἐξεχύθησαν εἰς τὴν ὕπαιθρον φορεῖς τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν γῆν. Εἰς τὰ ἐθνικὰ ὀρφανοτροφεῖα καὶ οἰκοτροφεῖα παρέχεται, πλὴν τῆς περιθάλψεως εἰς τὰ δεόμενα τοιαύτης ὀρφανά, καὶ ἡ ἀνάλογος πρὸς τὰς ἑκάστοτε παρουσιαζομένας ἀνάγκας μόρφωσις. Ἐνισχύθησαν καὶ ἐπυκνώθησαν διὰ τῶν ἀποφοίτων ὀρφανῶν αἱ τάξεις τῶν δημοδιδασκάλων, τῶν νηπιαγωγῶν καὶ τῶν ἐπαγγελματιῶν, εἰς ἃ μέρη παρουσιάζετο ἔλλειψις τοιούτων. Οὐκ ὀλίγος ὅμως εἶναι καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν παρὰ τῶν διαφόρων στρατιωτικῶν σχολῶν ἀπορροφηθέντων ὀρφανῶν.

Ἡ μέριμνα τοῦ κράτους ἐπεξετάθη καὶ ἐπὶ τῆς προστασίας τῆς νηπιακῆς ἡλικίας, διὰ τῆς ἱδρύσεως τῶν ἐθνικῶν παιδικῶν σταθμῶν, ἐξ ὧν λειτουργοῦσιν ἤδη ὀκτώ: ἐν Ἀθήναις, Μυτιλήνῃ, Ἀλεξανδρουπόλει, Σέρραις, Καβάλλᾳ, Ἐδέσσῃ, Ἰωαννίνοις καὶ Κερκύρᾳ, μέλλουσι δὲ νὰ λειτουργήσωσι τοιοῦτοι εἰς ὅλας τὰς πρωτευούσας τῶν νομῶν, ὡς καὶ εἰς ἄλλα βιομηχανικὰ κέντρα. Ἐκ παραλλήλου καὶ ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία συνέπραξε μεγάλως εἰς τὴν παροχὴν προστασίας καὶ περιθάλψεως εἰς τὰ ὀρφανὰ καὶ ἄπορα παιδία. Τὴν πρωτεύουσαν θέσιν εἰς τὴν φιλάνθρωπον ἰδιωτικὴν δρᾶσιν κατέχει τὸ ἐν Ἀθήναις λειτουργοῦν ἡμικρατικὸν «Πατριωτικὸν Ἵδρυμα Προστασίας τοῦ Παιδιοῦ», διάδοχον τοῦ «Συνδέσμου τῶν Ἑλληνίδων». Τὸ ἵδρυμα τοῦτο, ἐξευρίσκον τοὺς πόρους του ἐκ τῆς ἐτησίας παγίας ἐπιχορηγήσεως τοῦ κράτους καὶ ἐκ διαφόρων δωρεῶν φιλανθρώπων, κατώρθωσε νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν εὐεργετικὴν δρᾶσίν του εἰς τὰς κυριωτέρας πόλεις τῆς Ἑλλάδος, εἰς ἃς ἵδρυσε παιδικοὺς καὶ βρεφικοὺς σταθμούς, συσσίτια διὰ τὰ ἄπορα παιδία καὶ πενομένας οἰκογενείας, παιδικὰ ἰατρεῖα, εἰς ἃ δωρεὰν παρέχεται ἰατρικὴ ἀντίληψις εἰς βρέφη καὶ νήπια. Ἡ πλέον ἀξία λόγου ἐνέργεια τοῦ «Πατριωτικοῦ Ἱδρύματος Προστασίας τοῦ Παιδιοῦ» εἶναι ἡ «Μαθητικὴ πολυκλινικὴ» καὶ αἱ «παιδικαὶ κατασκηνώσεις». Εἰς μὲν τὴν πρώτην θεραπεύονται ἀντὶ ἐλαχίστου ἐφ' ἅπαξ τιμήματος οἱ ἐκ διαφόρων νοσημάτων πάσχοντες μαθηταί, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχουσιν ἀνάγκην κλινικῆς θεραπείας, εἰς δὲ τὰς παιδικὰς κατασκηνώσεις εὑρίσκουσι κατὰ τὴν θερινὴν περίοδον τὴν ἀπόλαυσιν τῆς χαρᾶς τοῦ ἡλίου, τοῦ καθαροῦ ἀέρος, τῆς θαλάσσης καὶ καλῆς διαίτης χιλιάδες παιδιῶν, διαβιούντων ὑπὸ δυσμενεῖς παρὰ τῇ οἰκογενείᾳ των συνθήκας. Ἐκτὸς τοῦ ἱδρύματος τούτου ἄξια μνείας εἶναι καὶ τὰ ἑξῆς, σκοποῦντα τὴν περίθαλψιν καὶ βιοτεχνικὴν μόρφωσιν τῶν ὀρφανῶν. Τὸ ἐν Ἀθήναις «Ὀρφανοτροφεῖον Χατζηκώνστα», οὗτινος οἱ ἄρρενες τρόφιμοι ὀρφανοὶ ἀποφοιτῶντες τοῦ δημοτικοῦ σχολείου μορφοῦνται ἄριστα βιοτεχνικῶς. Τὸ «Ἀμαλίειον Ὀρφανοτροφεῖον», λειτουργοῦν ἐν Ἀθήναις καὶ περιθάλπον καὶ μορφῶνον θήλεα ὀρφανά, ἡ «Ἐθνικὴ Στέγη» καὶ τὸ ἀρτισύστατον «Ἰωσηφόγλειον Ὀρφανοτροφεῖον»· τὰ ἐν Πειραιεῖ λειτουργοῦντα ὀρφανοτροφεῖα «Χατζηκυριάκειον» θηλέων καὶ «Ζάννειον» ἀρρένων· τὸ ἐκκλησιαστικὸν ὀρφανοτροφεῖον Βουλιαγμένης, λειτουργοῦν δαπάναις τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν καὶ ἐξ εἰσφορῶν. Εἰς τοῦτο περιθάλπονται ὀρφανοὶ μαθηταὶ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, μέρος τῶν ὁποίων μετὰ τὴν ἀποφοίτησιν μετεγγράφεται εἰς ἐθνικὰ ὀρφανοτροφεῖα, καὶ δὴ τὰ ἀγροτικά· τὸ ἐν Πειραιεῖ ὀρφανοτροφεῖον «Ἅγιος Γεώργιος». Ἐν Θεσσαλονίκῃ λειτουργοῦσι: τὸ Παππάφειον ὀρφανοτροφεῖον ὁ «Μελιττεύς», εἰς ὃ τὰ ἄρρενα ὀρφανὰ περιθάλπονται καὶ μορφοῦνται καὶ βιοτεχνικῶς· τὸ «Ἄσυλον ὀρφανῶν θηλέων», αἱ ὀρφαναὶ τρόφιμοι τοῦ ὁποίου μορφοῦνται εἰς διαφόρους τέχνας, ἀποστέλλονται δὲ καὶ εἰς σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως πρὸς μόρφωσιν· τὸ μικτὸν ὀρφανοτροφεῖον ἡ «Μέλισσα», μὲ τροφίμους μαθητὰς τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, καὶ τὸ «Ἄσυλον Παιδιοῦ», λειτουργοῦν εἰς ἰδιόκτητον μέγαρον. Τὸ ἵδρυμα τοῦτο, ὑπόδειγμα φιλανθρωπικοῦ καταστήματος, περιλαμβάνει παιδικὸν σταθμόν, παιδικὴν πολυκλινικήν, προσέτι δὲ καὶ μικρὸν μαιευτήριον. Ἐν Ἰωαννίνοις λειτουργεῖ τὸ ὀρφανοτροφεῖον Γεωργίου Σταύρου, οἱ τρόφιμοι τοῦ ὁποίου μορφοῦνται καὶ βιοτεχνικῶς. Ἕτερα ὡσαύτως ὀρφανοτροφεῖα ἄξια μνείας εἶναι τὸ «Ἰσιδώρειον» ἀρρένων καὶ «Μπαμπαγιώτειον» θηλέων Σύρου, ὁ «Σωτὴρ» ἐν Ἀργοστολίῳ, τὸ «Ἄσυλον Παιδιοῦ Βόλου» (ὀρφανοτροφεῖον θηλέων), τὸ ὀρφανοτροφεῖον ἀρρένων Βόλου, τὸ «Δροσίνειον» θηλέων Μεσολογγίου καὶ τὸ «Μουστάκειον» Λαμίας, τὸ ὁποῖον θὰ λειτουργήσῃ ἐντὸς ἔτους (1935) περίπου εἰς εἰδικὴν πτέρυγα τοῦ ἐκεῖ ἀνεγειρομένου κτηρίου τοῦ Ἐθνικοῦ ὀρφανοτροφείου ἀρρένων.

Διὰ τὴν περίθαλψιν τῆς νηπιακῆς ἡλικίας παρὰ τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας καὶ φιλανθρωπίας ἔχομεν νὰ σημειώσωμεν τὸ νηπιοτροφεῖον Καλλιθέας, εἰς ὃ κυρίως περιθάλπονται ὀρφανὰ νήπια θυμάτων πολέμου, τὸ «Μαραγκοπούλειον» νηπιοτροφεῖον Πατρῶν καὶ τὴν «Περίθαλψιν παιδὸς» Σύρου (παιδικὸς καὶ βρεφικὸς σταθμός). Ἡ προστασία τῆς βρεφικῆς ἡλικίας δὲν ἠγνοήθη ὡσαύτως διὰ τῶν κατὰ τόπους βρεφοκομείων, λειτουργούντων κατὰ τὸ πλεῖστον δαπάναις τῶν δήμων ἢ ἐκ κληροδοτημάτων. Τὰ κυριώτερα βρεφοκομεῖα εἶναι τὸ Δημοτικὸν Ἀθηνῶν, τὰ τῶν ἀδελφάτων Κερκύρας, Λευκάδος καὶ Ζακύνθου, τὸ τῆς Θεσσαλονίκης ὁ «Ἅγιος Στυλιανός», τὸ Γερωνυμάκειον βρεφοκομεῖον Ἡρακλείου καὶ τὸ Ἀλεξανδράκειον βρεφοκομεῖον Καλαμῶν.

Εἰς ἅπαντα τὰ ἀνωτέρω φιλανθρωπικὰ καταστήματα ἡ παρεχομένη περίθαλψις εἶναι πλήρης, συνίσταται τουτέστιν εἰς τὴν παροχὴν τροφῆς, ἱματισμοῦ, κοιτωνισμοῦ καὶ μορφώσεως. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ ἄλλα ἱδρύματα λειτουργοῦντα ἐν Ἀθήναις, ὡς τὸ «Ἄσυλον τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης», τὸ οἰκοτροφεῖον τοῦ Διεθνοῦς Συνδέσμου Γυναικῶν («Σπίτι τοῦ Κοριτσιοῦ»), εἰς τὰ ὁποῖα κόραι πτωχῶν οἰκογενειῶν ἐπιθυμοῦσαι νὰ μορφωθῶσιν ἐγκυκλοπαιδικῶς ἢ νὰ ἐκμάθωσι τέχνην τινὰ εὑρίσκουσι στέγην, τροφὴν καὶ συστηματικὴν παρακολούθησιν ἀντὶ μικρᾶς ἀμοιβῆς.

Τὰ ὀρφανοτροφεῖα καὶ οἰκοτροφεῖα, τὰ ὁποῖα ἀπηριθμήθησαν ἀνωτέρω, σκοπὸν ἔχουσι τὴν προστασίαν τῶν ὑγιῶν παιδίων. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ τὰ τυφλὰ καὶ τὰ κωφάλαλα. Δι' αὐτὰ ἐπίσης ἡ φιλάνθρωπος δρᾶσις ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τὸν «Οἶκον Τυφλῶν» καὶ τὸν «Οἶκον Κωφαλάλων», ἱδρύματα πρότυπα ἐν τοῖς Βαλκανίοις, τιμῶντα τὴν Ἑλλάδα. Εἰς ταῦτα τὰ κωφάλαλα παιδία ἐκμανθάνουσιν ἀνάγνωσιν, γραφὴν καὶ διαφόρους χειροτεχνίας, εἰς δὲ τὸν «Οἶκον Τυφλῶν» διδάσκεται καὶ ἡ μουσικὴ ἀκόμη. Πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ ἰδιωτικὴ φιλανθρωπία εἰς τὴν πράγματι ἀξίαν ἐπαίνων δρᾶσίν της ἔχει κατὰ τὸ πλεῖστον συνεπίκουρον τὸ κράτος, ὅπερ καὶ εἰς στιγμὰς ἀκόμη οἰκονομικῶν δυσχερειῶν ἐνίσχυε καὶ ἐνισχύει τὴν ἰδιωτικὴν ταύτην φιλανθρωπίαν δι' ἐτησίων ἐπιχορηγήσεων. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἱδρυμάτων, λειτουργοῦσιν ἐπίσης διὰ τὴν περίθλαψιν τῆς παιδικῆς ἡλικίας τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐμπειρίκειον ἄσυλον θηλέων καὶ τὸ ἐν Σύρῳ τοιοῦτον δι' ἄρρενας ἀλητόπαιδας, ἀπασχολούμενα ἀμφότερα διὰ τὴν κράτησιν παιδίων ἐπιρρεπῶν εἰς τὴν ἀλητείαν. Ἀμφότερα τὰ ἱδρύματα ταῦτα ὑπάγονται ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὑπουργείου τῆς Δικαιοσύνης, προσφέρουσι δέ, σὺν τῇ περιθάλψει, καὶ σοβαρὰν εἰς τὴν κοινωνίαν ὑπηρεσίαν.

Παραλλήλως πρὸς τὴν μέριμναν ὑπὲρ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, τὴν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη σημειώσασαν πρόοδον ἀξίαν πεπολιτισμένου λαοῦ, καὶ ἡ περίθαλψις καὶ ἀνακούφισις τῶν ἀνέργων καὶ ἀπόρων δὲν ἠμελήθησαν διὰ τῆς λειτουργίας ὑπὸ διαφόρων ὀργανώσεων τῶν λαϊκῶν συσσιτίων, ἐνισχυομένων ὑπὸ τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον εἰς ἓν μόνον ἔτος συνέδραμε τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου τούτου διὰ ποσοῦ ἐννέα ἑκατομμυρίων δραχμῶν.

Ἡ γεροντικὴ ὡσαύτως ἡλικία δὲν ἐλησμονήθη παρὰ τῆς ὠργανωμένης φιλανθρωπίας. Τὰ ἀνὰ τὰς διαφόρους πόλεις τῆς Ἑλλάδος λειτουργοῦντα γηροκομεῖα καὶ πτωχοκομεῖα ἀποτελοῦσι πειστήρια τῆς ὑπὲρ τῶν γερόντων φροντίδος. Τοιαῦτα ἱδρύματα εἶναι: ἡ Ἐλεήμων Ἑταιρεία Ἀθηνῶν (πτωχοκομεῖον καὶ γηροκομεῖον), τὸ Ἄσυλον Ἀστέγων Ἀθηνῶν, τὸ γηροκομεῖον Πειραιῶς, τὸ ἐν Πάτραις πτωχοκομεῖον «Ἅγιος Ἀνδρέας», τὸ πτωχοκομεῖον καὶ γηροκομεῖον Πύργου, τὸ ἐν Ζακύνθῳ πτωχοκομεῖον ἡ «Πρόνοια», τὸ Χαρίσειον γηροκομεῖον Θεσσαλονίκης, τὸ ἐν Ἰωαννίνοις γηροκομεῖον Ζωσιμαδῶν, τὸ πτωχοκομεῖον Κερκύρας, τὸ γηροκομεῖον Ληξουρίου, τὸ πτωχοκομεῖον Ἡρακλείου (Κρήτης), τὸ Ἐμπειρίκειον γηροκομεῖον Ἄνδρου, τὸ πτωχοκομεῖον Καλλίστης-Θήρας, τὸ γηροκομεῖον Μυκόνου. Εἰς τὰ ἱδρύματα ταῦτα, ὀφειλόμενα εἰς τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν, τὸ κράτος ἔρχεται συνεπίκουρον εἴτε δι' ἐτησίων παγίων ἐπιχορηγήσεων, εἴτε διὰ τῆς ἀναλήψεως τῆς δαπάνης τῶν τροφείων τῶν τροφίμων αὐτῶν.

Ἡ φιλανθρωπία θὰ ἐξεδηλοῦτο πλημμελῶς, ἐὰν δὲν ἐπεξετείνετο καὶ ἐπὶ τῶν ἐκ ψυχικῶν νοσημάτων πασχόντων, ὑπὲρ τῶν ὁποίων ἱδρύθησαν τὰ ψυχιατρεῖα καὶ φρενοκομεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα οἱ ψυχοπαθεῖς ἐγκλειόμενοι ἀπολαμβάνουσι πάσης δυνατῆς ἐπιστημονικῆς καὶ ἀνθρωπιστικῆς φροντίδος. Τὸ παλαιότερον τῶν ἐν Ἑλλάδι φρενοκομείων εἶναι τὸ τῆς Κερκύρας, λειτουργοῦν πρὸ τῆς ἑνώσεως τῆς Ἑπτανήσου, εἶτα ἔχομεν τὸ δημόσιον ψυχιατρεῖον Ἀθηνῶν, ἔχον δύο τμήματα, τὸ κύριον ψυχιατρεῖον παρὰ τὸ Δαφνὶ καὶ τὸ Ἄσυλον Ἁγίας Ἐλεούσης, τὸ Δρομοκαΐτειον φρενοκομεῖον Ἀθηνῶν, τὰ δημόσια ψυχιατρεῖα Θεσσαλονίκης καὶ Χανίων, τὸ ἄσυλον φρενοβλαβῶν Σύρου καὶ τὸ Βέγειον φρενοκομεῖον Κεφαλληνίας.

Συμπλήρωσιν τῆς φιλανθρωπίας ἀποτελοῦσιν αἱ διάφοροι φιλανθρωπικαὶ ὀργανώσεις καὶ φιλανθρωπικοὶ σύλλογοι. Ἡ σοβαρωτέρα φιλανθρωπικὴ ὀργάνωσις εἶναι ὁ ἑλληνικὸς Ἐρυθρὸς Σταυρός, οὗτινος ἡ δρᾶσις εἶναι ἀρκετὰ γνωστὴ οὐ μόνον διὰ τὰς ὑπηρεσίας, τὰς ὁποίας παρέσχε κατὰ τοὺς πολέμους, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν μέριμναν ἣν ἔχει ἀναλάβει ὑπὲρ τῶν ἐκ κλειστῶν φυματιώσεων πασχόντων παιδίων διὰ τοῦ Ἀσκληπιείου θεραπευτηρίου Βούλας. Σοβαρὰν ἐπίσης κέκληται νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἀνάγκην ἡ ἀπὸ διετίας συσταθεῖσα ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ κράτους καὶ τὴν οἰκονομικὴν αὐτοῦ ἐνίσχυσιν Φιλανθρωπικὴ Ἑταιρεία ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, σκοπὸς τῆς ὁποίας εἶναι ἡ περισυλλογὴ καὶ περίθαλψις τῶν ἐπαιτῶν. Ἀπὸ τὰ πρῶτά της βήματα ἡ Φιλανθρωπικὴ Ἑταιρεία ἀπέδειξε τὴν φιλάνθρωπον καὶ κοινωφελῆ ἀποστολήν της. Ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς Φιλανθρωπικῆς Ἑταιρείας εἶναι ἡ ἀνέγερσις Ἀσύλου δυναμένου νὰ περιλάβῃ τοὺς ἐπαίτας. Ἐν τῷ μεταξύ, πρὸς περιστολὴν τῆς ἐπαιτείας, ἡ Φιλανθρωπικὴ Ἑταιρεία καθώρισε μηνιαῖον ἐπίδομα διὰ τοὺς ἐπαίτας.

Πρὸς τούτοις δὲν πρέπει νὰ ἀγνοηθῇ καὶ τὸ πλῆθος τῶν φιλανθρωπικῶν σωματείων καὶ συλλόγων, τῶν λειτουργούντων εἰς τὰς διαφόρους πόλεις καὶ οἱ ὁποῖοι ἐν τῷ μέτρῳ τῆς οἰκονομικῆς δυναμικότητός των ἀσκοῦσι τὴν φιλανθρωπίαν, δι' ὡρισμένον σκοπὸν ἕκαστον. Θὰ ἀναφέρωμεν ἐκ τούτων: τὸν σύλλογον πρὸς προστασίαν ἀνηλίκων κρατουμένων, τὰ φιλόπτωχα ταμεῖα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν, τὰ φιλόπτωχα ταμεῖα τῶν μητροπόλεων, τὸ σωματεῖον οἱ «Τρεῖς Ἱεράρχαι», τὸ σωματεῖον ἀπόρων φυματιώντων, τὸ φιλανθρωπικὸν σωματεῖον ἡ «Μάνα», τὸ ἄσυλον ἀστέγων Προφήτου Δανιήλ, τὸ σωματεῖον τυφλῶν ἡ «Ἐργασία», ὅπερ τελεῖ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τυφλοῦ καθηγητοῦ καὶ σκοπὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ ἵδρυσις ἐπαγγελματικῆς σχολῆς τυφλῶν, ὁ σύνδεσμος κυριῶν πρὸς προστασίαν τῆς ἐργάτιδος, ὁ φιλανθρωπικὸς καὶ ἐξωραϊστικὸς σύλλογος Ἁγίου Φιλίππου, ἡ φιλανθρωπική, κοινωνικὴ καὶ ἀλληλοβοηθητικὴ πανελλήνιος ὀργάνωσις ἡ «Λαϊκὴ στέγη», ὁ σύλλογος κοινωνικῆς ὠφελείας ἡ «Μέριμνα», ὁ σύλλογος ἡ «Ἐλεήμων Ταβιθᾶ», τὸ ἄσυλον ἁγίου Γεωργίου νεομάρτυρος Ἰωαννίνων, ὁ φιλανθρωπικὸς σύλλογος ἡ «Ζωοδόχος Πηγή», ὁ φιλανθρωπικὸς σύλλογος κυριῶν ὁ «Λευκὸς φιλανθρωπικὸς Σταυρός», ὁ φιλανθρωπικὸς σύλλογος «Ἁγία Μαρκέλλα», ὁ σύλλογος Ἀθηναίων ἡ «Ἀγάπη», ὁ σύλλογος Κωνσταντινουπολιτῶν Καλλιθέας, ὅστις διατηρεῖ μαθητικὸν συσσίτιον, ἡ φιλανθρωπικὴ ἕνωσις κυριῶν Ν. Φιλαδελφείας ἡ «Εὐσέβεια», τὸ σωματεῖον «Αἱ μικραὶ φίλαι τῶν πτωχῶν», λειτουργοῦντα ἐν Ἀθήναις. Ἐν Πειραιεῖ ἐργάζονται: τὸ φιλανθρωπικὸν σωματεῖον «Ἄμπελος ἡ ἀληθινή», ἡ ἀδελφότης κυριῶν ὁ «Καλὸς Σαμαρείτης», ὁ σύλλογος πρὸς προστασίαν τῶν ἀπόρων οἰκογε-

Digitized by Google

νειῶν καὶ ἀσθενῶν ὁ «Ἅγιος Παντελεήμων», ὁ ἐν Αἰγίνῃ ὀρθόδοξος φιλανθρωπικὸς χριστιανικὸς σύλλογος κυριῶν ὁ «Ἅγιος Διονύσιος», ὁ ἐν Ἐλευσῖνι φιλόπτωχος χριστιανικὸς σύλλογος κυριῶν ὁ «Ἅγιος Ἰωάννης», ἡ ἐν Ναυπάκτῳ ἀδελφότης κυριῶν ἡ «Ἁγία Παρασκευή», ἡ φιλόπτωχος χριστιανικὴ ἀδελφότης κυριῶν ὁ «Ἅγιος Παντελεήμων» ἐν Κρανιδίῳ, ἡ ἐν Ναυπλίῳ φιλόπτωχος ἀδελφότης, ἡ φιλόπτωχος ἀδελφότης «Νέα Κόρινθος», ἡ φιλόπτωχος ἀδελφότης Δημητσάνης «Νεομάρτυς Εὐθύμιος», σύλλογος ἀλληλοβοηθείας ἡ «Ἁγία Τριὰς» Τριπόλεως, ἡ φιλόπτωχος ἀδελφότης Τριπόλεως, ὁ σύλλογος ἀλληλοβοηθείας «Ἅγιος Νικόλαος» ἐν Τραγανῷ Ἀχαΐας, ἡ ἕνωσις δεσποινίδων Δράμας ἡ «Περίθαλψις», τὸ ἐν Χαλκίδι σωματεῖον ἡ «Ζωοδόχος Πηγή», ὁ φιλανθρωπικὸς σύλλογος «Παντοκράτωρ» ἐν Ζακύνθῳ, ὁ φιλανθρωπικὸς σύλλογος κυριῶν Ἡρακλείου, τὸ ἐν Χανίοις σωματεῖον κυριῶν «Ἑταιρεία τῶν φιλέργων», ὁ ἐν Ἡρακλείῳ σύνδεσμος παροχῆς ἐργασίας εἰς ἀπόρους κόρας, ἡ φιλόπτωχος ἀδελφότης Ἡρακλείου, τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ σωματεῖον ἡ «Ὁμόνοια», ἡ φιλόπτωχος ἀδελφότης «Θεοτόκος» Θεσσαλονίκης, ὁ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει σύνδεσμος ἡ «Μέριμνα», συσσίτιον ὁ «Προσφυγικὸς φοῖνιξ» ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἡ φιλόπτωχος ἀδελφότης κυριῶν Βερροίας, ἡ φιλόπτωχος ἀδελφότης κυριῶν Ναούσης, ἡ ἀδελφότης «Ἅγιος Ἐλευθέριος» Ἰωαννίνων, ἡ ἀδελφότης κυριῶν Ἰωαννίνων ἡ «Ζωοδόχος Πηγή», ἡ φιλεκπαιδευτικὴ ἀδελφότης ἡ «Θεσπρωτία» ἐν Παραμυθίᾳ (μαθητικὸν συσσίτιον), ἡ φιλόπτωχος ἀδελφότης κυριῶν Καβάλλας, ὁ ἐν Ἰθάκῃ φιλανθρωπικὸς σύλλογος ὁ «Ἐργάτης», ἡ φιλανθρωπικὴ ἀδελφότης κυριῶν ἡ «Ἀγαθοεργία» ἐν Γρεβενοῖς, ἡ φιλόπτωχος ἀδελφότης κυριῶν Τσοτυλίου-Κοζάνης, ἡ φιλόπτωχος ἀδελφότης κυριῶν Κοζάνης τὸ ἐν Σερβίοις σωματεῖον «Ἀναγέννησις», ἡ φιλόπτωχος ἑταιρεία Ἑρμουπόλεως, ἡ φιλάνθρωπος ἐπιτροπὴ Ἑρμουπόλεως, ὁ φιλανθρωπικὸς σύλλογος «Ἀλληλοβοήθεια» Ἑρμουπόλεως, φιλόπτωχος ἀδελφότης κυριῶν Νάξου, φιλανθρωπικὸς σύλλογος κυριῶν Κέας, φιλανθρωπικὸν σωματεῖον «Ἐλπὶς» ἐν Σέρραις, ὁ σύνδεσμος δεσποινίδων ἡ «Πρόοδος» ἐν Ἀλεξανδρουπόλει, ὁ φιλόπτωχος σύλλογος κυριῶν καὶ δεσποινίδων ἐν Φλωρίνῃ, ὁ σύλλογος Ἑλληνίδων κυριῶν Κομοτινῆς, ἡ ἀγαθοεργὸς ἀδελφότης δεσποινίδων Ἐδέσσης, ὁ «Ὀρφανοτρόφος» εν Μυτιλήνῃ, τὸ σωματεῖον ἡ «Ἀλληλοβοήθεια» Μυτιλήνης, ὁ σύνδεσμος προστασίας παίδων ἐν Καλάμαις, ὁ φιλόπτωχος σύλλογος κυριῶν Μεσσήνης, ὁ φιλόπτωχος σύλλογος κυριῶν Κυπαρισσίας, ὁ φιλάνθρωπος σύλλογος κυριῶν Σπάρτης οἱ «Ἅγιοι Ἀνάργυροι», ὁ σύλλογος «Ἄφος» Κονίτσης καὶ ὁ σύλλογος Μολιστινῶν Κονίτσης, διατηροῦντες ἀμφότεροι βιοτεχνικὰς σχολὰς μὲ διδασκαλίσσας τελειοφοίτους ἐθνικῶν ὀρφανοτροφείων.

Θ. Μ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ

Κληροδοτήματα εἶναι πᾶσαι αἱ ὑπὲρ τοῦ δημοσίου ἢ κοινωφελοῦς τινος σκοποῦ καταλειπόμεναι κληρονομίαι καὶ δωρεαί. Ὁ Σόλων τὸν Ζʹ π. Χ. αἰῶνα ἐνομοθέτησε πρῶτος τὴν ἀρχὴν «Τὰ ἑαυτοῦ διαθέσθαι εἶναι, ὅπως ἂν ἐθέλῃ». Ὁ Ἀριστοτέλης ἀφῆκε κληροδότημα, γράφων ἐν τῇ διαθήκῃ αὐτοῦ: «Δοῦναι δ' αὐτῇ πρὸς τοῖς πρότερον δεδομένοις καὶ ἀργυρίου τάλαντον ἐκ τῶν καταλελειμμένων καὶ θεραπαίνας τρεῖς, ἐὰν βούληται καὶ τὴν παιδίσκην, ἣν ἔχει, καὶ παῖδα τὸν Πυρραῖον». Ὁ Θεόφραστος ἐν τῇ διαθήκῃ αὐτοῦ γράφει: «Τὸν δὲ κῆπον καὶ τὸν περίπατον καὶ τὰς οἰκίας τὰς πρὸς τῷ κήπῳ πάσας δίδωμι τῶν γεγραμμένων φίλων καὶ τοῖς βουλομένοις συσχολάζειν καὶ συμφιλοσοφεῖν ἐν αὐτῷ...». Ὅθεν κληροδοτήματα ἔχομεν ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασσικῶν χρόνων, οἱ δὲ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς περιέσωσαν ἡμῖν καὶ πλῆθος διαθηκῶν, ἀφοῦ μόνον ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος ἀναγράφει ἓξ τοιαύτας φιλοσόφων, ὅπου γίνεται μνεία δωρεῶν καὶ κληροδοτημάτων.

Τὸ ἔθος τοῦτο ἀνευρίσκομεν μεταβιβαζόμενον ἀκέραιον καὶ ἄθικτον καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὁπότε ἔχομεν τὰ λαγῆτα, τὰ πρεσβεῖα, τὰ καταλιμπανόμενα, τὰ καταλειπόμενα, ἤτοι τὰς ὑπὸ τοῦ διαθέτου καταλειπομένας δωρεάς, τὴν κληροδοσίαν, τὸ κληροδότημα.

Τῷ 1690 ἀνηγέρθη ἐν Ἰωαννίνοις σχολεῖον δωρεᾷ τοῦ πλουσίου Μάνου Γκούμα, τοῦ ὁποίου πρῶτος διδάσκαλος ἦτο ὁ Βησσαρίων Μακρῆς. Τῷ 1728 ἐθεμελιώθη, δωρεᾷ τῶν Μαρουτσαίων, ἡ σχολὴ αὐτῶν ἐν Ἰωαννίνοις, ὅπου ἐδίδαξεν ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις. Τῷ 1730 ἱδρύθη ἡ «Πατμιὰς σχολή», δωρεᾷ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει γουναράδων κ.ἄ. Τῷ 1733 ἱδρύθη ἡ «Εὐαγγελικὴ σχολὴ Σμύρνης», δωρεᾷ τοῦ ἱερομονάχου Δενδρινοῦ Ἰθακησίου, Παντολέοντος Σεβαστοπούλου, Γεωργίου Ὁμήρου καὶ Τσιορτσῆ Βιτάλη τὸ πρῶτον. Τῷ 1790 ἱδρύθη «Κοινὴ ἑλληνικὴ σχολὴ» ἐν Στεμνίτσῃ τῆς Γορτυνίας καὶ ἐλειτούργει δωρεᾷ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ὅπερ τοὺς ἀμπελῶνας, τοὺς ἀγρούς, τὰ κτήνη καὶ τὰ κτήματα τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ ἄλλων ναῶν ἐδώρησεν εἰς τὴν κοινότητα Στεμνίτσης πρὸς συντήρησιν τοῦ ἀρτισυστάτου τούτου σχολείου. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Ἀθανάσιος Τσίπουρας ἐδώρησε, ζῶν, 18.000 γρόσια πρὸς σύστασιν ἑλληνικῆς σχολῆς ἐν Σοπωτῷ καὶ οἰκοδομὴν διδακτηρίου, ὅπου νὰ λειτουργῇ αὕτη, ἥτις καὶ ἔκτοτε λειτουργεῖ, εὐημεροῦσα καὶ ὑλικῶς, ἐκτὸς τῶν πολλῶν ἠθικῶν ὑπηρεσιῶν, ἃς προσέφερεν ἔκτοτε αὕτη.

Τῷ 1793 ἀναφαίνεται εἰς τὸν σκοτεινὸν τῆς δουλευούσης πατρίδος ὁρίζοντα ἡ πλειὰς τῶν ἀδελφῶν Ζωσιμᾶ, οἵτινες σκορπίζουσι τοὺς θησαυρούς των εἰς ἀπείρους δωρεάς, ἐκδίδοντες δαπάναις των συγγράμματα σοφῶν, συντηροῦντες πτωχοὺς μαθητάς, οἰκογενείας, φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς γενετείρας των Ἰωαννίνων τῷ 1821—1822 ἵδρυσαν τὴν ὁμώνυμον «Ζωσιμαίαν Σχολήν», ὑπὲρ συντηρήσεως τῆς ὁποίας κατέλιπον κληροδότημα ἐκ 250 περίπου μετοχῶν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης κ. ἄ. Ὁ τελευταῖος τῶν ἓξ ἀδελφῶν ἀποθανὼν κατέλιπε καὶ 250.000 χρ. ρούβλια, κληροδοτήματα διὰ τὴν ὑπανδρείαν πτωχῶν κορασίδων κ. ἄ. Τῷ 1803 ὁ Γεώργιος Μοντσενῖγος, ἀποσταλεὶς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ρωσίας Ἀλεξάνδρου ὡς πληρεξούσιος ὑπουργὸς εἰς τὴν Ἑπτάνησον, εὑρισκομένην τότε ὑπὸ τὴν Γαλλίαν, κατέλιπεν ἐν Κερκύρᾳ σημαντικὰ φιλανθρωπικὰ καὶ φιλεκπαιδευτικὰ κληροδοτήματα, διατηρούμενα καὶ ἐν ἰσχύϊ εὑρισκόμενα ἔτι καὶ σήμερον. Τῷ 1806 ἀπεβίωσεν ὁ ἐθνικὸς εὐεργέτης Ζώης Καπλάνης, ὅστις ζῶν ἔκτισεν ἐν Ἰωαννίνοις τὴν ἔτι καὶ νῦν ὑφισταμένην καὶ δρῶσαν ὁμώνυμον σχολήν, τὴν ὁποίαν ἐπροίκισε δι' ἀξιολόγου βιβλιοθήκης, σχολικῶν ὀργάνων κλπ. καὶ ἰδιαιτέρως διὰ κληροδοτήματος 100.000 χρ. ρουβλίων πρὸς συντήρησιν, ἀποθανὼν δὲ τὴν 20ὴν Δεκεμβρίου 1806, κατέλιπε πλούσια κληροδοτήματα ὑπὲρ τῶν δημοσίων, ὑπὲρ τῶν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων τῆς Ἠπείρου, τῶν σχολῶν τοῦ Ἄθω, τῆς Πάτμου κλπ. Τῷ 1803 ὁ ἐν τῷ ἑλληνικῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐν Βενετίᾳ ἱερεὺς Ἀμβρόσιος Βιτσαμάνης κατέλιπεν ὁλόκληρον τὴν περιουσίαν του πρὸς ἐκπαίδευσιν παίδων τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος του, Κυθήρων. Τῷ 1813 ὁ Σαμουὴλ Σκαζῆς, ἱεροκῆρυξ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, συλλέξας ἐράνους ᾠκοδόμησε τῷ 1813 τὸ δημοτικὸν σχολεῖον τοῦ Κορθίου τῆς Ἄνδρου καὶ τὴν διώροφον ἑλληνικὴν αὐτοῦ σχολήν, καταλιπὼν αὐταῖς καὶ ἴδιον κληροδότημα, ὅπερ ὑφίσταται ἔτι. Τῷ 1814 οἱ ἀδελφοὶ Μάνθος καὶ Γεώργιος Ριζάρης ᾠκοδόμησαν ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ αὐτῶν πατρίδι, τῷ χωρίῳ Μονοδένδρι τῆς Ἠπείρου, ἑλληνικὸν σχολεῖον, ὅπερ διὰ πλουσιωτάτων κληροδοτημάτων ἐπροίκισαν εἶτα. Ἕνεκα δὲ τούτου ἐξακολουθεῖ ἔτι ὑφιστάμενον καὶ καρποφόρως λειτουργοῦν. Τῷ 1817 ὁ Μωϋσῆς Δημητριάδου Κρήτσκης, πρεσβύτερος ἀδελφὸς τοῦ ἄλλου ἐθνικοῦ εὐεργέτου, κατέλιπε 21.420 χρυσᾶ ρούβλια, ὅπως τὸ εἰσόδημα αὐτῶν διατίθεται διὰ μισθοὺς διδασκάλων τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς τῆς γενετείρας του, τοῦ χωρίου Σωτῆρα τῆς Ζαγορᾶς ἐν Θεσσαλίᾳ, δι' ὑποστήριξιν πτωχῶν μαθητῶν, ἀγορὰν βιβλίων καὶ γραφικῆς ὕλης αὐτῶν κλπ· ἀλλὰ καὶ εἰς ναούς, εἰς τὸν Ἅγιον Τάφον κ. ἄ., κατέλιπεν οὗτος κληροδοτήματα.

Τῷ 1818 ὁ Παῦλος Φίλης κατέθηκε 17.400 χρυσᾶ ρούβλια πρὸς ἀνέγερσιν δημοσίου γυναστηρίου ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ αὐτοῦ πατρίδι Κερκύρᾳ, διὰ δὲ τῆς διαθήκης αὐτοῦ, τῆς 21ης Ὀκτωβρίου 1820, κατέλιπε κληροδοτήματα εἰς διάφορα ἐκπαιδευτικὰ καθιδρύματα τῆς αὐτῆς νήσου, ὑπὲρ τῶν φιλαρμονικῶν, τοῦ καλλιτεχνικοῦ καὶ βιοτεχνικοῦ συλλόγου αὐτῆς κ. ἄ. Τῷ 1821 ὁ Εὐστάθιος Σαραντινάκης κατέλιπε πλούσια κληροδοτήματα. Καὶ τὸ μὲν ἐκ τῆς μετὰ τὸν θάνατόν του πωλήσεως τοῦ ἰδιοκτήτου χωρίου του Ἑλενόβια τῆς Ρωσίας ποσὸν ὥρισε νὰ διατεθῇ ὑπὲρ τοῦ ἐν τῇ γενετείρᾳ του Μονεμβασίᾳ ἑλληνικοῦ σχολείου, τὸ δ' ἕτερον ἥμισυ εἰς τὸ γυμνάσιον Συμφερουπόλεως «διὰ νὰ διδάσκῃ ἐν αὐτῷ τὴν ἑλληνο-γραικικὴν γλῶσσαν»· ἐὰν δ' ἀπαγορεύσῃ τοῦτο ἡ Ρωσία, τότε καὶ τὸ ποσὸν τοῦτο «νὰ στέλλεται εἰς τὴν Μονεμβασίαν καὶ νὰ διατίθεται πρὸς ὄφελος τῶν ἐν τῷ σχολείῳ φοιτώντων παίδων». Τὸ δ' ὁσπίτιόν του μεθ' ὅλων τῶν οἰκοδομῶν νὰ δοθῇ εἰς τὴν γραικικὴν ἐκκλησίαν Σεβαστουπόλεως.

Τῷ 1822 ὁ Μιχαὴλ Παξιμάδης κατέλιπε 500 φιορίνια ὑπὲρ τοῦ ἐν Τήνῳ δημοτικοῦ σχολείου.

Τῷ 1824 ὁ Γεράσιμος Δεπάλδος ἐδώρησε περὶ τὰς 19.000 χρ. ρουβλίων ὑπὲρ τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἔθνους.

Τῷ 1825 ὁ Ἰάκ. Ν. Παξιμάδης κατέλιπε πολλὰ κληροδοτήματα, ἐκπαιδευτικά, φιλανθρωπικά, ὑπὲρ ναῶν κλπ., ὧν ἕν, ἐκ 18.750 γροσίων, εἰς τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον Τήνου διὰ τὸν μισθὸν ἱερωμένου διδασκάλου. Τὴν 12ην Ἰανουαρίου 1825 ἀπεβίωσεν ἐν Ζακύνθῳ ὁ Ἰωάννης Βαρβάκης, ὅστις, ἀφοῦ ζῶν ἐξετέλεσεν ἄριστα τὸ πρὸς τὸ δεινῶς ἀγωνιζόμενον ἔθνος καθῆκόν του, κατέλιπε καὶ ἅπασαν τὴν ἑαυτοῦ περιουσίαν εἰς τὴν Ἑλλάδα, διατάξας ν' ἀνεγερθῇ λύκειον, ἐν ᾧ νὰ ἐκπαιδεύωνται Ἑλληνόπαιδες καὶ οἱ ἐνδεεῖς αὐτῶν νὰ συντηροῦνται ἐκ τῶν τόκων τοῦ κληροδοτήματος αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τῶν δυστυχησάντων συμπολιτῶν του Ψαριανῶν κατέλιπε 10.000 τάλληρα πρὸς ἀνέγερσιν νέας πόλεως, ὅπου ἂν ἤθελον ἀποκατασταθῇ οὗτοι, καὶ πλείστας ὅσας ἄλλας δωρεὰς καὶ κληροδοτήματα. Τὴν 1ην Ἀπριλίου 1830 διὰ τῆς ἐν Πέστῃ διαθήκης του ὁ Στέφανος Κομητᾶς κατέλιπε δραχ 203,55: «Εἰς τὴν ἑλληνικὴν διοίκησιν πρὸς ἐκπαίδευσιν νέων καὶ τὰ μέλλοντα ἑλληνικὰ σχολεῖα». Τῷ 1833 ὁ Γεώργιος Ριζάρης διὰ τῶν πολλαπλῶν καὶ πλουσίων αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Μάνθου δωρεῶν πρός τε τὸν Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην καὶ τὴν Φιλικὴν Ἑταιρείαν, διὰ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος, τὴν περίθαλψιν τῶν ἀγωνιστῶν κλπ., ἐξέφρασε τὴν ἀπόφασίν του εἰς τὴν πρώτην αὐτοῦ διαθήκην, ν' ἀνεγείρῃ «ἐκκλησιαστικὴν σχολὴν πρὸς μόρφωσιν τοῦ κλήρου τῆς πατρίδος καὶ ἐξύψωσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἔθνους». Καὶ ταύτην ἵδρυσεν ὄντως μεγαλοπρεπῆ, προικίσας αὐτὴν διὰ πλουσιωτάτων κληροδοτημάτων· ἀνήγειρε δὲ καὶ παρθεναγωγεῖον ἐν τῇ γενετείρᾳ αὐτοῦ, τῷ Μονοδένδρι τῆς Ἠπείρου, καὶ κατέλιπε πολλὰ ἄλλα πλούσια κληροδοτήματα, λειτουργοῦντα ἔτι ἐπὶ ὠφελείᾳ τοῦ ἔθνους.

Τῷ 1835 ἤρξατο τὸ πρῶτον ἡ εἴσπραξις ὑπὸ τοῦ κράτους κληροδοτημάτων. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἀνηγέρθη τὸ «Ἀρσάκειον Παρθεναγωγεῖον», δαπάναις τοῦ ἐξ Ἠπείρου Ἀποστόλου Ἀρσάκη, ὅστις διέθεσε πρὸς τοῦτο 350.000 δρχ., κατέλιπε δὲ καὶ ἄλλας δωρεὰς καὶ κληροδοτήματα πολλὰ καὶ πλούσια. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Σωτήριος Ἀντωνίου κατέλιπε κληροδότημα ἐκ 12.000 δραχμῶν καὶ βραδύτερον ἕτερον ἐκ 10.000 φιορινίων πρὸς ἀνέγερσιν νοσοκομείου καὶ σχολείου εἰς τὰς Ἀθήνας. Ὁ δὲ ἱερομόναχος Δωρόθεος Στεφανάκης κατέλιπε 3.000 δραχμ. πρὸς σπουδὴν ἑνὸς παμπτώχου καὶ σεμνοῦ Κρητός. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Στάμος Δημ. Πετρίτσης κατέλιπεν ἅπασαν τὴν ἐν Κεφαλληνίᾳ ἀκίνητόν του περιουσίαν, «ὅπως ἐκ τῶν εἰσοδημάτων ἱδρυθῇ καὶ λειτουργῇ σχολὴ ἐν Ληξουρίῳ...». Ἐπίσης 500 κολωνᾶτα δι' ὑπανδρείαν ὀρφανῶν πτωχῶν κορασίων, τὰ δὲ βιβλία του ὡς δημοσίαν βιβλιοθήκην πρὸς χρῆσιν καὶ ὠφέλειαν τῆς νεολαίας.

Τῷ 1836 ὁ βαρῶνος Δημ. Μπέλιος κατέλιπε τὰ πλούσια ἐν Ἀθήναις κτήματά του «εἰς τὸ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἱδρυθησόμενον νοσοκομεῖον πρὸς νοσηλείαν ἀπόρων καὶ ἀπροστατεύτων ἀσθενῶν», ἀλλὰ καὶ πλούσια ἀφῆκε κληροδοτήματα πρὸς ἐκπαιδευτικοὺς σκοπούς, διὰ μόρφωσιν νέων ἐκ Μακεδονίας καὶ Νέας Πέλλης, ἅτινα ἐξακολουθοῦσιν ἔτι ἐκτελούμενα καὶ δρῶντα ἐθνωφελῶς. Τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἔτος ὁ Ἀθαν. Σταγειρίτης κατέλιπε κληροδότημα ἐκ 2.446 δραχμ. ὑπὲρ τοῦ ὀρφανοτροφείου τῆς ἰδιαιτέρας αὐτοῦ πατρίδος Ἄργους.

Τῷ 1839 ὁ Ἰωάννης Παντελ. Μπόζος, ἐξασφαλίσας ὡς ἐκτελεστὴς τὴν περιουσίαν τοῦ ἀειμνήστου Ἰωάννου Βαρβάκη, ἀπέβη καὶ ὁ ἴδιος μέγας τοῦ Ἔθνους εὐεργέτης, καταλιπὼν πολλὰ καὶ πλούσια κληροδοτήματα πρὸς ἐκπαίδευσιν πτωχῶν μαθητῶν, ἅτινα καὶ ὑφίστανται ἔτι, ἐκτελοῦντα τὸν μέγαν ἐθνικόν των σκοπόν.

Τῷ 1840 ὁ ἀρχιμανδρίτης Νεόφυτος ἐξ Ἀθηνῶν κατέλιπε 12.305 δραχ. πρὸς ἐκπαίδευσιν πτωχῶν μαθητῶν καὶ φιλομαθῶν νέων. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἡ Ἑλένη Ἀρμένη, κόμισσα Μοτσενίγου, ἀφῆκεν ὑπὲρ τὸ ἓν ἑκατομμύριον αὐστριακῶν λιρῶν, οἱ τόκοι τῶν ὁποίων νὰ διατίθενται δι' ὑποτροφίας ἐνδεῶν νέων ἐκ Κερκύρας πρὸς σπουδὴν ἐν Εὐρώπῃ, ὡς καὶ ἄλλα κληροδοτήματα ὑπὲρ προικίσεως πτωχῶν κορῶν τῆς Κερκύρας, κ. ἄ. Τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἔτος ὁ Πλ. Π. Πετρίδης κατέλιπε κληροδότημα ἐξ 75.000 ταλλήρων, ὅπως ἐκ τῶν ἐσόδων αὐτῶν σπουδάζωσι τρεῖς νέοι Ἰόνιοι, ἐκτυπῶνται βιβλία, ἅτινα νὰ διανέμωνται δωρεὰν εἰς τὸν λαὸν πρὸς μόρφωσιν, καὶ ὅπως ἀγοράζωνται ἄλλα βιβλία πρὸς πλουτισμὸν τῆς ἐν Κερκύρᾳ δημοσίας βιβλιοθήκης. Τῷ 1841 ὁ Κων. Τσιρόπουλος ἀφῆκε 18.000 δραχμὰς ὑπὲρ τῶν σχολείων ἐν γένει, διότι «ἐξ αὐτοῦ τοῦ μέσου ἠμπορεῖ νὰ ἐλπίζεται ἡ ἀληθὴς δόξα καὶ εὐδαιμονία τῆς πατρίδος...». Τὸ 1842 ὁ Ἰωάν. Κ. Ρώμας κατέλιπε 14.000 δραχ. ὑπὲρ τοῦ ἔθνους, «χάριν ἐπιστημονικῶν, ἀρχαιολογικῶν καὶ φιλολογικῶν ἀντικειμένων» καὶ σκοπῶν.

Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ μητροπολίτης Κυκλάδων Ἄνθιμος Κομνηνὸς κατέλιπε 10.000 δραχ., ὅπως ἐκ τῶν τόκων «τρέφωνται δύο ἢ τρεῖς ὁπότροφοι μαθηταὶ τοῦ γυμνασίου...προτιμῶνται ὅμως ὅσοι θέλουσι νὰ γίνωσιν ἱερεῖς ἔγγαμοι ἐν τῷ δήμῳ Ἑρμουπόλεως». Τὸ αὐτὸ ἔτος κατετέθη τὸ κληροδότημα Μεταξᾶ ὑπὲρ τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου, ἐξ 7.836 δραχμῶν. Τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἔτος ἔθηκε τὸν θεμέλιον λίθον τοῦ ἀστεροσκοπείου Ἀθηνῶν ὁ βαρῶνος Γεώρ. Σίνας, ὅπερ ἐπροίκισε διὰ τῶν ἀναγκαιούντων ἐργαλείων, καταλλήλου βιβλιοθήκης κλπ.· κατ' ἀρχὰς διέθεσεν 75.000 φιορίνια καὶ εἶτα συνεπλήρωσε ταῦτα πλουσιοπαρόχως. Τὸ δὲ ἐθνικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν τοῦτο ἵδρυμα ἐκτελεῖ ἄριστα τὸν προορισμόν του.

Τῷ 1843 ὁ Σπυρίδων Βαλέττας ἀφῆκεν 26.000 δραχμάς, ἵνα ἐκ τῶν τόκων αὐτῶν συντηρῆται ἑλληνικὸν σχολεῖον ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ αὐτοῦ πατρίδι νήσῳ Ἴῳ, ἐπίσης ἑτέρας 10.000 δραχ. κληροδότημα πρὸς λιθόστρωσιν καὶ καλλωπισμὸν τῆς χω-

Digitized by Google

μοπόλεως Ἴου. Ἡ σημερινὴ περιουσία τοῦ κληροδοτήματος τούτου εἶναι ὑπὲρ 1.500.000 δραχ. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Σταμ. Βουδούρης κατέλιπε 260 δραχ. ὑπὲρ τοῦ ἐν Ναυπλίῳ βασιλικοῦ ὀρφανοτροφείου. Ὁ δὲ Νικ. Δημ. Κρήτσκης, ἀντιναύαρχος ἐν Ρωσίᾳ, κατέλιπεν ἅπασαν αὐτοῦ τὴν περιουσίαν πρὸς ἐκπαίδευσιν νέων ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας αὐτοῦ πατρίδος Ζαγορᾶς, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἐκ Πελοποννήσου, Ὕδρας καὶ Σπετσῶν νέων, πολλοὶ δὲ τῶν νῦν διακρινομένων ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ ταῖς ἐπιστήμαις παρ' ἡμῖν εἶναι πνευματικὰ αὐτοῦ τέκνα, τὰ δὲ τούτου κληροδοτήματα καὶ ὑφίστανται ἔτι καὶ λειτουργοῦσιν ἐθνωφελῶς. Τὸ αὐτὸ ἔτος κατετέθη ὑπὲρ τοῦ ἔθνους καὶ ἓν μικρὸν κληροδότημα τοῦ Γ. Καρτσιώτη ἐξ 87 δραχμῶν, δεῖγμα τῆς πρὸς αὐτὸ ἀγάπης τούτου. Τῷ 1844 κατετέθη εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν κληροδότημα τοῦ Ἰωάννου Ποντίκη ὑπὲρ τοῦ ὀρφανοτροφείου Αἰγίνης, ἐξ 850 δραχμῶν, εἰς δὲ τὸ Κεντρικὸν Ταμεῖον καὶ τὸ κληροδότημα Σ. Ξανθοπούλου ὑπὲρ τοῦ ἔθνους, ἐκ 593 δραχμῶν.

Τῷ 1845 ὁ Χρῆστος Ἰ. Ἀντύπας κατέλιπε τὴν περιουσίαν του πρὸς σπουδὴν πτωχῶν νέων τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος του Λευκάδος, ὁ δὲ Δημήτριος Ἀλεξανδρόπουλος ἐκληροδότησεν εἰς τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον Στεμνίτσης τῆς Ἀρκαδίας τὴν ἑαυτοῦ οἰκίαν καὶ 500 στρέμματα ἀγροῦ. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὑπὲρ τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου ἐγένοντο διάφοροι δωρεαὶ ἐκ μέρους τῶν Δ. Γουλιανίτου, Ι. καὶ Ζ Σκυλίτση, Λ. καὶ Σ. Πιπέρη, Δημ. Πότσου, Δ. Φάφαλη καὶ Ἰωαννίδου, ἐνῷ ὑπὲρ τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης ἐγένοντο ἄλλαι χρηματικαὶ δωρεαὶ καὶ κληροδοτήματα.

Τὴν 30ὴν Μαΐου 1846 ἀπεβίωσεν ὁ ἐθνικὸς εὐεργέτης Γεώργιος Κωνσταντ. Χατζῆ Κώνστας, ὅστις κατέλιπε τὰ ἀναγκαιοῦντα χρήματα πρὸς ἀνέγερσιν νοσοκομείου ἐν τῇ γενετείρᾳ του πόλει τῶν Ἰωαννίνων καὶ μέγα κληροδότημα διὰ τὴν ἀνέγερσιν ἐν Ἀθήναις ὁμωνύμου ὀρφανοτροφείου, ὅπερ συνέστη τὸ πρῶτον τὴν 16ην Φεβρουαρίου 1856 διὰ τοῦ ὑπὸ τῶν ἐκτελεστῶν τῆς διαθήκης του καταβληθέντος κεφαλαίου ἐκ 239.616 δραχμῶν τὸ πρῶτον. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Δημήτριος Πλατυγένης ἀφῆκεν εἰς τὴν γενέτειράν του Πορταριὰν 4.000 φιορίνια διὰ τὴν ἑλληνικὴν αὐτῆς σχολήν, διάφορα ἄλλα κληροδοτήματα καὶ ὑπὸ τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου παρελήφθησαν 81.186 φιορίνια, «διὰ νὰ χρησιμεύσωσιν εἰς ἐκπαίδευσιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἡμῶν ἔθνους», ἅτινα καὶ ἀποτελοῦσιν ἔκτοτε τὸ κληροδότημα Πλατυγένους. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἡ Ρεγγίνα Ρογκότη, τὸ γένος Μαργαρίτου, κατέλιπε κληροδότημα, ἵνα ἐκ τῶν τόκων τῶν κατατεθεισῶν παρ' αὐτῆς ἀρχικῶν 23.085.05 δραχμῶν ἐκπαιδεύωνται δύο νέοι Ἕλληνες εἰς τὰς ὡραίας τέχνας, ἄνευ διακρίσεως αὐτοχθόνων ἢ ἑτεροχθόνων.

Τῷ 1848 ὁ Σπυρίδων Σακελλαρίου κατέλιπε διὰ διαθήκης καὶ κωδικέλλου κληροδότημα διὰ κατασκευὴν καὶ συντήρησιν ἑλληνικοῦ σχολείου ἐν Λειβαρτσίῳ τῶν Καλαβρύτων, ἰδιαιτέρᾳ αὐτοῦ πατρίδι, ἕτερον δὲ δι' ὑποτροφίαν σπουδαστῶν συμπολιτῶν του. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Εὐστάθιος Χατζηγιαννάκη Καρυάδης ἀφῆκε κληροδοτήματα τὴν ἐν Γούρᾳ τῆς Θεσσαλίας οἰκίαν του ὡς σχολεῖον καὶ ἄλλο πρὸς μισθοδοσίαν δύο διδασκάλων πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν νεαρῶν συμπολιτῶν του. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νεόφυτος Καμπάνης κατέλιπε κληροδοτήματα, τῶν ὁποίων αἱ πρόσοδοι νὰ διανέμωνται εἰς ἴσα μέρη εἴς τε τὸ Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον, εἰς τὰ σχολεῖα Ἄνω καὶ Κάτω Κάστρου τῆς νήσου Ἄνδρου, ὁπόθεν κατήγετο οὗτος, καὶ εἰς τὸ σχολεῖον Μεσαριᾶς Ἄνδρου κλπ.

Τὴν 4ην Φεβρουαρίου 1849 κατέλιπεν ὁ ἐξ Ἠπείρου ἐθνικὸς εὐεργέτης Ἰωάννης Τριανταφύλλου Δομπόλης ὁλόκληρον τὴν κολοσσιαίαν αὐτοῦ ἐν Ρωσίᾳ περιουσίαν πρὸς ἵδρυσιν ἀφ' ἑνὸς πανεπιστημίου ἐν Ἀθήναις ἢ ὅπου ἤθελεν εἶσθαι ἡ πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδος, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Καποδιστριακόν», καὶ πρὸς χορήγησιν ἀφ' ἑτέρου ὑποτροφιῶν εἰς νέους σπουδαστὰς ἐξ Ἠπείρου.

Τῷ 1850 ὁ Σπυρίδων Μανωλόπουλος ἀφῆκε κληροδότημα, ἵνα ἐκ τῶν τόκων αὐτοῦ μισθοδοτῆται διδάσκαλος τοῦ σχολείου Σεβίστας τῆς Κορινθίας, «ὁ ὁποῖος νὰ διδάσκῃ εἰς τὸ χωρίον καὶ νὰ δέχεται καὶ παιδιὰ ἀπὸ ἄλλα χωρία». Τὴν 10 Ἰανουρίου 1850 ὁ Νικ. Ἀθαν. Μακρῆς ἐδωρήσατο τὴν ὑπ' αὐτοῦ οἰκοδομηθεῖσαν ἑλληνικὴν σχολὴν τῆς πατρίδος του Δημητσάνης καὶ δέκα ἓξ μετοχὰς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, αἵτινες νῦν ἀνέρχονται εἰς πολλὰ ἑκατομμύρια, ἵνα αἱ πρόσοδοι τούτων διατίθενται ὑπὲρ ἐκπαιδευτικῶν σκοπῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὕδρευσιν τῆς Δημητσάνης κλπ. Τῷ 1851 ὁ μοναχὸς Ἰγνάτιος Μπούτης κατέλιπεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν τὴν οἰκίαν του, «ἵνα διατηρῆται ἓν ἀλληλοδιδακτικὸν σχολεῖον εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα», πρὸς δὲ ἀφῆκε καὶ 126 δραχμάς. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Παντιᾶς Λ. Ἀργέντης ἐδωρήσατο εἰς τὸ Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον 300 δραχ., ὁ Ἀντ. Π. Κομιζόπουλος ἐδωρήσατο ἕνδεκα μετοχὰς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ὅπως ἐκ τῶν ἐσόδων αὐτῶν σπουδάζῃ εἷς νέος ἐκ τῆς πατρίδος του Φιλιππουπόλεως. Ὁ Ἰωάννης Τσακούλης ἐδωρήσατο εἰς τὸ ἔθνος 6.796 65 δρ. ὑπὲρ τῶν φιλανθρωπικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων. Ὁ Νικ. Κοσίβας ἐπίσης 5 437 δρ. δι' ἐκπαιδευτικοὺς καὶ φιλανθρωπικοὺς σκοπούς, ὁ Παναγιώτης Πράκης 2.718 καὶ ὁ Δ. Τσολάκης 952 διὰ τοὺς αὐτοὺς ἐθνωφελεῖς σκοπούς. Τῷ 1853 ὁ Χριστόφορος Ἐμμαν. Σιλόνσκης κατέλιπε κληροδοτήματα, ὅπως ἐκ τῶν εἰσοδημάτων αὐτῶν χορηγῶνται «συνδρομαὶ εἰς σχολεῖα καὶ εἰς πτωχοὺς μαθητάς», ὅπερ καὶ ὑφίσταται ἔτι καὶ ἐξακολουθεῖ λειτουργοῦν. Τῷ 1854 ὁ Δημήτρ. Ἀθανασίου ἀφῆκεν ὁλόκληρον τὴν ἀκίνητον περιουσίαν του ἐν τῷ Κάστρῳ Γιουργιέβου εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς ἰδίας πατρίδος του Βήσσανης, ἵνα «ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα αὐτῶν βοηθήσουν τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὸ σχολεῖον εἰς τὴν μάθησιν». Τῷ 1855 ὁ ἐκ Κρήτης ἐθνικὸς εὐεργέτης Δημήτριος Βερναρδάκης κατέθηκε 250.574 δραχ. πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ Ἐθνικοῦ μουσείου Ἀθηνῶν, προσέφερεν 150.000 δραχ. ὑπὲρ τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου, 120.000 δραχ. ὑπὲρ τῶν διαφόρων ἀναγκῶν τοῦ ἔθνους, ἔκαμε πλουσίας δωρεὰς ὑπὲρ τῶν διαφόρων τοῦ κράτους ὀρφανοτροφείων καὶ ἀφῆκε πολλὰ πλούσια κληροδοτήματα. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Παρίσης Χρυσοχὸς κατέλιπε κληροδοτήματα διὰ τὴν συντήρησιν ἀλληλοβοηθητικῆς σχολῆς ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ αὐτοῦ πατρίδι Μακρυνίτσῃ, ὁ δὲ Ἰωάν. Δ. Κασσαβέτης ἀνήγειρεν ἰδίᾳ δαπάνῃ ἐν τῇ γενετείρᾳ του Ζαγορᾷ τὸ ὁμώνυμον «Κασσαβέτειον παρθεναγωγεῖον», συντηρούμενον καὶ λειτουργοῦν δι' ἑτέρου κληροδοτήματος αὐτοῦ. Τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἔτος ἀπεβίωσεν ἡ Σοφία Κβοστόβα, τὸ γένος Λάσκαρη, ἥτις ἀφῆκε κληροδότημα ἐκ 32.253 χρυσῶν ρουβλιων πρὸς ἐκπαίδευσιν Ἑλληνίδων ὀρθοδόξων νεανίδων καὶ ἑνὸς μοναχοῦ τοῦ Ἄθω. Τὸ αὐτὸ ὡσαύτως ἔτος ἐγένετο ἡ πρὸς τὸ ἔθνος δωρεὰ Βιβέσκου καὶ Τιμοθέου ἐπισκόπου Εὐδοξιάδος ὑπὲρ τοῦ Ἐθνικοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου καὶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων δι' ἀνασκαφὰς καὶ ἀνεύρεσιν ἀρχαιοτήτων.

Τὴν 5ην Μαρτίου 1856 ὁ Κωνσταντ. Δ. Αὐξεντιάδης ἀφῆκε κληροδότημα ἐκ 2.000 χρυσ. φιορινίων εἰς τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, τὴν δὲ 8ην Σεπτεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ὁ Πέτρος Γ. Δημάκης ἐδωρήσατο εἰς τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον τὴν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἑρμοῦ ἐν Ἀθήναις οἰκίαν του, ὅπου νῦν τὸ ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ μητροπολίτης Φθιώτιδος Ἰάκωβος κατέλιπε κληροδότημα ὑπὲρ τοῦ γυμνασίου Λαμίας ἐξ 997 δραχμῶν, πρὸς ἀγορὰν ὀργάνων καὶ διδακτικῶν βιβλίων. Τῷ 1858 ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἀγάπιος Ι. Σοῦτσος κατέλιπε 5.000 αὐστριακὰ χρυσᾶ φλωρία, ὅπως ἐκ τῶν τόκων ἐκπαιδεύεται εἷς νέος εἰς τὴν ἱερατικὴν σχολὴν Χάλκης καὶ μία νεᾶνις εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Ἀρσάκειον, ἀμφότεροι ἐκ τῆς γενετείρας αὐτοῦ Κωνσταντινουπόλεως. Τῷ 1859 ὁ ἐθνικὸς εὐεργέτης βαρῶνος Σίμων Γ. Σίνας κατέβαλε τὸ μέγα κληροδότημα τῆς ἐν Ἀθήναις ἱδρύσεως τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου κτηρίου τῆς Ἀκαδημίας. Τὸ αὐτὸς ἔτος ἄλλος ἐθνικὸς εὐεργέτης, ὁ Εὐαγγ. Ζάππας, ἵδρυσεν ἰδίᾳ δαπάνῃ τὰ πρῶτα ἐν Ἀθήναις «Νέα Ὀλύμπια», ἅτινα ὥρισε νὰ τελῶνται κατὰ τετραετίαν, ὡς ἔκθεσις γεωργική, τεχνικὴ καὶ βιομηχανική, προικοδοτήσας ταῦτα γενναίως. Ἡ ἀνέγερσις τοῦ Ζαππείου μεγάρου καὶ τὰ κολοσσιαῖα κληροδοτήματα αὐτοῦ τε καὶ τοῦ ἐξαδέλφου του Κων. Ζάππα περιποιοῦσιν ἀληθῆ τιμὴν εἰς τὸ ἔθνος. Τῷ 1860 ὁ Ἰωάν. Σαλβάγος ἀφῆκε 1.000 αὐστριακὰ φιορίνια ὑπὲρ τοῦ γυμνασίου Σύρου καὶ ἄλλα κληροδοτήματα εἰς τὸ νοσοκομεῖον καὶ τὸ πτωχοκομεῖον Σύρου. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ ἱερεὺς Καλλίνικος Κρεατσούλης κατέλιπε 50.000 χρ. φράγκα ὑπὲρ ἐκπαιδευτικῶν καὶ φιλανθρωπικῶν σκοπῶν, ὁ δὲ ἀρχιμανδρίτης Γρηγ. Καλαγάνης ὅλην τήν τε κινητὴν καὶ ἀκίνητόν του περιουσίαν πρὸς ἐκπαιδευτικοὺς σκοποὺς καὶ ἀπονομὴν ὑποτροφιῶν εἰς νέους τῆς πατρίδος του Μυτιλήνης. Τῷ 1861 ὁ Πετρ. Δ. Στεφανίτσης κατέλιπε τὴν περιουσίαν του πρὸς σπουδὴν ὀρφανῶν καὶ ἀπόρων νέων ἐκ τῆς νήσου Λευκάδος, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ ναῶν κατέλιπε κληροδότημα καὶ τὴν βιβλιοθήκην του ἀφῆκεν εἰς τὸ Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Νικ. Πηλάλας κατέλιπε τὴν ἀκίνητόν του περιουσίαν, ἀξίας ὑπὲρ τὸ ἓν καὶ ἥμισυ ἑκατομμύριον, πρὸς ἵδρυσιν καὶ συντήρησιν ἑλληνικοῦ σχολείου ἐν τῷ χωρίῳ του Βρεσθένοις τῆς Λακεδαίμονος. Τῷ 1863 κατετέθη τὸ κληροδότημα τοῦ Νικ. Νεγρεπόντε ὑπὲρ τῶν ἐν Ἀθήναις ἐκπαιδευτηρίων ἐκ 13.281 δραχμῶν. Τῷ 1685 ὁ ἐκ Μυτιλήνης Μιχ. Μ. Καραμᾶνος κατέλιπε διάφορα κληροδοτήματα ὑπὲρ ἐκπαιδευτικῶν, φιλανθρωπικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν σκοπῶν. Τῷ 1866 ὁ ἐθνικὸς εὐεργέτης Δημ. Δωρίδης κατέλιπε κληροδότημα, ἵνα «οἱ τόκοι τούτου χρησιμεύουν ἐτησίως εἰς ἀγαθοεργίαν..., διανέμωνται εἰς τὰ ἐν Ἀθήναις δημόσια ἱδρύματα ἐξ ἴσου, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ πανεπιστημίου». Τῷ 1867 ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μαντινείας Θεοφάνης κατέλιπε διάφορα ἐκπαιδευτικὰ καὶ φιλανθρωπικὰ κληροδοτήματα, ὁ δὲ Δημ. Π. Βαλσαμάκης σοβαρὰ ἄλλα ὑπὲρ τοῦ ἰδιαιτέρου του χωρίου Κρανίων τῆς Κεφαλληνίας, ἅτινα ὅμως ἀπώλοντο ἐξ ἀκηδίας τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ δημοσίου. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Ἰωάν. Δ. Κασσαβέτης κατέλιπε πλούσια κληροδοτήματα ὑπὲρ τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου, τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, τοῦ ἐν Ζιγορᾷ ὁμωνύμου του παρθεναγωγείου κ. ἄ. Ἐπίσης τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Δημ. Κριεζῆς, ἐξ Ὕδρας, ἀφῆκε πολλὰ κληροδοτήματα ἐκπαιδευτικά, φιλανθρωπικὰ καὶ ἐπιστημονικά. Τῷ 1868 ὁ μοναχὸς Ἰάκ. Κοντοβράκης ἀφῆκε κληροδότημα ἐκπαιδευτικὸν εἰς τὸν δῆμον Ἄργους, ὁ ἰατρὸς Μελέτιος Γεωργιάδης ἐκπαιδευτικὸν εἰς τὸ γυμνάσιον Λαμίας, ὁ δὲ Παναγ. Τσιρρόπουλος κληροδότημα εἰς τὸ ἐν Τριπόλει ἱερατικὸν σχολεῖον. Τῷ 1869 ὁ Νικ. Α. Κοκκολῆς ἐκληροδότησεν «εἰς τὴν κοινότητα Λεχωνίων Βόλου 10 000 δραχ. πρὸς ἀνίδρυσιν σχολείου ἢ ἄλλου τινὸς κοινωφελοῦς καταστήματος». Τὸ αὐτὸ ἔτος κατετέθη καὶ τὸ μέγα κληροδότημα τοῦ Π. Τριανταφυλλίδου «ὑπὲρ ἱδρύσεως καταστήματος...συντελοῦντος εἰς τὴν πρόοδον καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς Ἑλλάδος». Τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἔτος ἡ Ἐλίζα Ἀμβρ. Βαφειαδάκη, ὁ ἱερομόναχος Ζηνόβιος, ὁ Π. Δαμασκηνός, Θωμᾶς Ράλλης, Ἑλένη Τοσίτσα, Φίλ. Ἰωάννου καὶ Α. Στροῦμπος ἐδωρήσαντο διάφορα χρηματικὰ ποσὰ εἰς τὴν Ριζάρειον Σχολὴν ὑπὲρ τῶν ἐκεῖ ἐκπαιδευομένων ἀπόρων νέων. Οὕτως ἀπὸ τοῦ 1843 μέχρι 1 Ἀπριλίου 1870 ἐπληρώθησαν ἐκ τόκων κληροδοτημάτων εἰς ὑποτροφίας πτωχῶν μαθητῶν καὶ μαθητριῶν, ἀγορὰν βιβλίων αὐτῶν, ὀργάνων σχολικῶν κλπ. 1.497.396 χρυσαῖ δραχμαί. Εἰσεπράχθησαν δὲ 6.150.446,70 δραχμαὶ ἐκ διαφόρων κληροροδοτημάτων τοῦ ἔθνους.

Τῷ 1870 ὁ Μπέριος Παπαπαύλου κατέλιπε κληροδοτήματα ἐκπαιδευτικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν εἰς τὴν πατρίδα του Ζάτουναν, ὁ Δημ. Καρτάλης ἀνήγειρε τὸ ἐν Τσαγκαράδᾳ δημοτικὸν σχολεῖον καὶ ἐκληροδότησεν αὐτό, ὁ Διαμαντῆς Θ. Μίνιαρης ἀφῆκε πλουσιώτατα κληροδοτήματα ἐκπαιδευτικά, φιλανθρωπικά, ἐκκλησιαστικὰ κλπ. εἴς τε τὴν γενέτειραν αὐτοῦ Ἀμπελάκια τῆς Θεσσαλίας καὶ εἰς τὸ ἔθνος. Ὁ φαρμακοποιὸς Ἀντ. Ψαρουδάκης ἀφῆκεν ἐκπαιδευτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ κληροδοτήματα εἴς τε τὸν Πόρον καὶ τὴν Κρήτην, ὁ δὲ ἐθνικὸς εὐεργέτης Ἀναστ. Τσούφλης κατέλιπε πλουσιώτατα ἐκπαιδευτικά, φιλανθρωπικά, ἐπιστημονικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ κληροδοτήματα, δι' ἑνὸς τῶν ὁποίων ἤρξατο λειτουργοῦσα ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ὅταν ταῦτα ἀνευρέθησαν καὶ ἀπεκαλύφθησαν πλήρως ὑπὸ τοῦ Σκεύου Γ. Ζερβοῦ. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Σπ. Ἀλεξανδράκης ἀφῆκε πλούσια ἐκπαιδευτικὰ καὶ φιλανθρωπικὰ κληροδοτήματα εἰς τὴν πόλιν τῶν Καλαμῶν.

Τῷ 1871 ὁ Ἀναγνώστης Λιμπερόπουλος κατέλιπε κληροδότημα εἰς τὸ Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον καὶ τὴν πατρίδα του Καρύταιναν τοῦ δήμου Γόρτυνος, ὁ Κων. Ξενοκρίτης μεγάλα κληροδοτήματα ἐκπαιδευτικά, φιλανθρωπικά, ὑπὲρ τοῦ στόλου κλπ., ἀνεγείρας καὶ ἐν Μεσολογγίῳ τὸ ὁμώνυμον παρθεναγωγεῖον, ὁ δὲ Βασίλ. Γ. Σουλήνης ἀφῆκε πολλὰ καὶ πλούσια ἐκπαιδευτικὰ κληροδοτήματα καὶ φιλανθρωπικά, ἐπιστημονικὰ καὶ ἐκκλησιαστικά. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Δημ. Ζήσης ἔκτισε τὸ παρθεναγωγεῖον τῆς πατρίδος του Τυρνάβου καὶ ἐκληροδότησεν αὐτὸ πλουσιοπαρόχως, ὁ δὲ Ἀντ. Ἰγγλέσης τὸ ἐν Πεσσάδες τῆς Κεφαλληνίας σχολεῖον, προικίσας αὐτὸ δεόντως.

Τῷ 1872 ὁ Ἀμβρόσιος Ἀργέντης ἀφῆκεν ἐκπαιδευτικὸν κληροδότημα εἰς τὸ Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον, ὁ ἐπίσκοπος Εὐδοξιάδος Τιμόθεος ἐκπαιδευτικὰ κληροδοτήματα εἰς τὸ χωρίον Βραχνά, ὁ Γεώργ. Χρ. Κουτσίκος ἐκπαιδευτικὸν κληροδότημα ἐν Ἀραχώβῃ, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀργολίδος Δανιὴλ Πετρούλιας ἐκπαιδευτικὸν εἰς τὴν γενέτειράν του Σιβίστην, ἀλλὰ καὶ φιλανθρωπικά, κοινῆς ὠφελείας κ. ἄ. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἀναφαίνεται ὁ ἐθνικὸς εὐεργέτης Ἀνδρ. Συγγρός, ὅστις εὐηργέτησε τὴν Ἑλλάδα πλουσιώτατα καὶ ἀπειροτρόπως, ἀνεγείρας ἐν Ἀθήναις ἰδίᾳ δαπάνῃ τὸ πτωχοκομεῖον, τὸ δημοτικὸν θέατρον, ἐπίσης δὲ τὸ μουσεῖον Ὀλυμπίας, τὸ μουσεῖον τῶν Δελφῶν, τὸ μέγιστον μέρος τοῦ νοσοκομείου «Εὐαγγελισμός», τὰς ὁμωνύμους αὐτῷ φυλακάς, τὸ ὁμώνυμον νοσοκομεῖον, τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ φιλανθρωπικὰ καταστήματα Θεσσαλονίκης, εὐηργέτησε πλουσίως τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ πατρίδα Χίον, τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὰ πατριαρχεῖα, τὴν ὅλην ἐλευθέραν καὶ δούλην Ἑλλάδα εἰς βαθμὸν ἀνυπέρβλητον καὶ μὲ μίαν γενναιοδωρίαν ἀνέφικτον. Ἐθνικὴ εὐγνωμοσύνη ὀφείλεται ἐξ ἴσου καὶ εἰς τὴν σύζυγον αὐτοῦ Ἰφιγένειαν.

Τὴν 1ην Μαΐου 1873 ὁ Νικ. Γιαγτζῆς κατέλιπε πλούσια κληροδοτήματα εἰς τὴν γενέτειραν αὐτοῦ Ἄμφισσαν, ἀλλὰ καὶ ἐκπαιδευτικά, φιλανθρωπικά, κοινῆς ὠφελείας κ. ἄ. Ἐπίσης ὁ Συράντης Ἀρχιγένης ἀφῆκε πλούσια ποικίλα κληροδοτήματα, τὰ δὲ «Ἀρχιγένεια ἱδρύματα» μαρτυροῦσι πρὸς τοῖς ἄλλοις τὴν ἀξίαν καὶ σημασίαν αὐτῶν. Τῷ 1874 ὁ Νικ. Θ. Δημόπουλος κατέλιπε πολλὰ κληροδοτήματα, ἅτινα ἐξ ὀλιγωρίας τῶν ὑπευθύνων ἀπωλέσθησαν δυστυχῶς. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Ια-

Digitized by Google

τρὸς Ἰωάν. Λαμπρίδης κατέλιπεν εἰς τὴν Ριζάρειον Σχολὴν ἐκπαιδευτικὸν κληροδότημα.

Τὴν 14ην Ἰουνίου 1875 ὁ καθηγητὴς ἰατρὸς Διον. Αἰγινήτης διέθεσε τὴν περιουσίαν αὐτοῦ «εἰς ἵδρυσιν φρενοκομείου ἐν Ἀθήναις», ὅπερ, ἐξάρτημα τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου, παρέχει εἰς τὸ ἔθνος πολλαπλᾶς ἐπιστημονικὰς καὶ φιλανθρωπικὰς ὑπηρεσίας. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Π. Α. Αὐγερινὸς ἀφῆκε διάφορα μικροκληροδοτήματα εἰς τὴν γενέτειράν του πόλιν τῆς Σύρου. Τῷ 1876 ὁ Κων. Χ. Καρτάλης κατέλιπε πλούσια κληροδοτήματα εἰς τὸ γυμνάσιον καὶ τὸ παρθεναγωγεῖον Βόλου, ὁ Νικ. Ι. Καμπανάκης ἐκπαιδευτικὸν πρὸς σπουδὴν δύο νέων ἐκ τοῦ δήμου Ἄνδρου, ὁ δὲ Μάρκος Καλούδης κληροδότημα πρὸς χορήγησιν ὑποτροφιῶν εἰς δύο νέους συμπολίτας του ἐκ τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης τῆς Κρήτης. Τῷ 1877 ὁ ἱερεὺς Ἰωάν. Μιχ. Μαρῆς ἀφῆκε πλούσιον ἐκπαιδευτικὸν κληροδότημα εἰς τὸ χωρίον αὐτοῦ Ἀποίκια τῆς Ἄνδρου, ὡς καὶ ἄλλα κοινῆς ὠφελείας καὶ ἐκκλησιαστικὰ κληροδοτήματα.

Τῷ 1878 ὁ Θεόδ. Πετρᾶτος κατέλιπεν ἐκπαιδευτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ κληροδοτήματα εἰς τὴν πατρίδα του Λευκάδα, ὁ δὲ ἱερομόναχος Καλλίνικος Παπαδούκας κληροδότημα ὑπὲρ τῶν μαθητῶν τῆς γενετείρας του, χωρίου Σαρμουσακλῆ τῆς Λαμίας.

Τῷ 1880 ὁ Ἰωάν. Π. Ἀλβανάκης κατέλιπε μικροκληροδοτήματά τινα εἰς τὸ χωρίον του Ἀρμένην τῆς Κορώνης, ἀλλὰ καὶ 7.000 δραχ. χρυσ. ὑπὲρ τοῦ νεκροταφείου Γυθείου. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Σωτήριος Ἀλεφαντόπουλος ἀφῆκε τὴν περιουσίαν ου ὑπὲρ τῆς «Θεοφανείου Σχολῆς» τῆς πατρίδος του Πρεβέζης, ὁ δὲ ἱερεὺς Κων. Παναγιωτόπουλος κληροδότημα ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς σχολῆς Στρεζόβης τῶν Καλαβρύτων.

Τῷ 1881 ὁ Ἀθαν. Ἀγαθίδης κατέλιπε πλούσιον κληροδότημα πρὸς ἀνέγερσιν σχολείου ἐν Προυσῷ τῆς Εὐρυτανίας καὶ συντήρησιν αὐτοῦ κ.ἄ. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Δημ. Δερδέκης ἀφῆκε κληροδότημα πρὸς ἵδρυσιν νηπιαγωγείου ἐν Κονίτσῃ καὶ ὑπὲρ τῶν σχολείων αὐτῆς, ὁ δὲ Ρήγας Π. Στυλιαρᾶς πλούσια κληροδοτήματα πρὸς ἀνέγερσιν παρθεναγωγείου ἐν τῇ πατρίδι του Τσαγκαράδᾳ τοῦ Βόλου, διὰ τὴν ὑπανδρείαν ὀρφανῶν κορασίων, τὴν διατήρησιν τῶν δρόμων αὐτῆς κλπ. Τῷ 1882 ὁ Αὔγουστος Ἀργέντης, γνωστὸς διὰ τὴν ἀγάπην του ὑπὲρ τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου, κατέλιπε καὶ πάλιν ὑπὲρ αὐτοῦ ἕτερον κληροδότημα ἐκ 10.000 χρυσ. φράγκων, ὁ δὲ Βασ. Γ. Βασιλόπουλος ἀφῆκε πέντε ἐν Ἀθήναις οἰκίας, πολλὰς μετοχὰς καὶ χρήματα ὑπὲρ τοῦ γυμνασίου Ἀμφίσσης Τῷ 1883 ὁ Ἀθαν. Ἀθανασιάδης κατέλιπε κληροδοτήματα ἐκπαιδευτικὰ εἰς τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα του Πρέβεζαν, ὁ δὲ Ἀλέξ. Σοῦτσος πλούσια ὑπὲρ τοῦ ἔθνους κληροδοτήματα, ἀκίνητα, μεγαλοπρεπῆ μέγαρα, πολυτίμους συλλογάς, πινακοθήκην κλπ. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ ἀρχιμανδρίτης Γρηγ Ἀγαθόπουλος ἀφῆκε πλούσιον κληροδότημα ἐκπαιδευτικὸν εἰς τὴν γενέτειράν του, τὸ χωρίον Σερέντζιον τῆς Θράκης, ὁ Πᾶνος Ἀνδρ. Δενδρινὸς κατέλιπεν ἐκπαιδευτικὸν εἰς τὴν πατρίδα του Ἰθάκην, ὁ Νικ. Τσωποτὸς ἐπίσης ἐκπαιδευτικὸν κληροδότημα εἰς τὴν γενέτειραν αὐτοῦ Πορταριάν, ὁ δὲ Βασ. Μελᾶς ἀφῆκεν ἐν πλούσιον κληροδότημα καὶ μέγα ἀκίνητον, τὸ κτήριον, ὅπου νῦν τὸ κεντρικὸν ταχυδρομεῖον Ἀθηνῶν, αἱ μέχρι τοῦδε πρόσοδοι τοῦ ὁποίου ἐχρησίμευσαν πρὸς οἰκοδομὴν καὶ γενικὴν ἐπισκευὴν ἐνενήκοντα διδακτηρίων τῶν νέων ἰδίᾳ χωρῶν. Τῷ 1884 ὁ Ἀλέξ. Κ. Κουμπάρης κατέλιπεν ἐκπαιδευτικὸν κληροδότημα, ὁ δὲ Δημ. Ν. Στίνης ἐκπαιδευτικὸν καὶ ἕτερον φιλανθρωπικὸν κληροδότημα εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν. Τῷ 1886 ὁ Ἐμμ. Ἀγέλαστος ἀφῆκεν ἐκπαιδευτικὸν κληροδότημα εἰς τὸ Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον, ἡ δὲ Μαρία Στυλ. Κασιμάτη ἐκπαιδευτικά, καλλιτεχνικὰ καὶ φιλανθρωπικὰ κληροδοτήματα εἰς τὰ διάφορα τῶν Ἀθηνῶν ἱδρύματα. Ἐπίσης ὁ Κων. Σ. Λιβαδᾶς Χαριτᾶτος κατέλιπε φιλανθρωπικὰ κληροδοτήματα ὑπὲρ τῶν κορασίων τῆς γενετείρας του Ἀγκῶνος τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῶν ἱερέων αὐτῆς, ὁ δὲ Γεώργ. Ἀθανασάκης καὶ οἱ ἀδελφοί του Δημ. καὶ Ἀλέξ. κατέλιπον ἐκπαιδευτικὰ κληροδοτήματα, ἀνεγείραντες καὶ συντηροῦντες τὸ ἐν Πορταριᾷ ὁμώνυμον παρθεναγωγεῖον.

Τῷ 1887 ὁ Ἀντ. Σ. Σβορῶνος κατέλιπεν ἐκπαιδευτικὰ καὶ φιλανθρωπικὰ κληροδοτήματα εἰς τὴν γενέτειράν του κοινότητα Μηνιῶν τῆς Κεφαλληνίας, ὁ δὲ ἰατρὸς Ἰωάν. Γ. Ἰωάννου ἀφῆκε πλούσια φιλανθρωπικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ τοιαῦτα εἰς τὸ Ξυλόκαστρον τῆς Κορινθίας, ἀλλὰ καὶ τὰς Ἀθήνας αὐτὸς καὶ ἡ σύζυγός του.

Τῷ 1888 ὁ Εὐστ. Ἰ. Ζάκκας κατέλιπε τὴν περιουσίαν του εἰς τὸν δῆμον Λευκαδίων «πρὸς ὑπανδρείαν νεανίδων καὶ δι' ἐκπαίδευσιν νέων ἐναλλάξ». Ἐπίσης ἡ Σοφία Γ. Νηρῶ ἀφῆκε σοβαρὸν κληροδότημα ὑπὲρ τῶν ἐν Κορίνθῳ ὀρφανῶν κορασίων, ὁ Παναγιώτης Παν. Λάλας πολλὰ κληροδοτήματα ἐκπαιδευτικὰ εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδος Στεμνίτσης τῆς Γορτυνίας, ἀλλὰ καὶ φιλανθρωπικὰ ὑπὲρ τῶν ἐν Ἀθήναις ἱδρυμάτων, ὁ δὲ Νικ. Παν. Βαρβαρρῆγος ἀφῆκε μέγα κληροδότημα δι' ἵδρυσιν καὶ συντήρησιν γυμνασίου ἐν Θήρᾳ, ὅπερ ὅμως ἀπωλέσθη ἐξ ἀκηδίας τῶν ἐπισήμων.

Τὸ αὐτὸ ἔτος οἱ ἱερεῖς Ἀντ. Παπαπαναγιώτου καὶ Κωνστ. Καράμπελας ἀφῆκαν κληροδοτήματα διὰ τὴν ἵδρυσιν καὶ συντήρησιν σχολείου ἐν Βαρυμπόπῃ τῆς Τριφυλίας, ὁ δὲ Παναγῆς Ἀθ. Βαλλιᾶνος διέθεσε 2.000.000 χρ. φράγκα διὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς ὁμωνύμου βιβλιοθήκης ἐν Ἀθήναις, κατέλιπε δὲ μετὰ τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν του πλουσιώτατα κληροδοτήματα εἰς τὴν γενέτειράν του Κεφαλληνίαν, ἅτινα καὶ νῦν λειτουργοῦν ἰδιορρύθμως. Τῷ 1889 ἄλλος πατριώτης καὶ φιλάνθρωπος ἐξ Ἠπείρου, ὁ Ἰωάν. Μ. Μπάγκας, ἐδωρήσατο εἰς τὸ ἔθνος καὶ τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον ἅπασαν τὴν ἀκίνητον καὶ κινητὴν αὐτοῦ περιουσίαν, ἐκ πολλῶν ἑκατομμυρίων, κατέλιπε δὲ πλουσιώτατα κληροδοτήματα ἐκπαιδευτικά, φιλανθρωπικὰ κλπ. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Δημ. Ταρταρούλης κατέλιπεν ἐκπαιδευτικὸν κληροδότημα ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου Τυρνάβου, ὁ δὲ Ἀντ. Παστελῆς ἵδρυσε μίαν τάξιν ἑλληνικοῦ σχολείου ἐν Δουραλῇ τῆς Λακωνίας. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ ἄρχων Ἰωάν. Ἀριστάρχης καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ Ἄννα Ἑλένη ἐκληροδότησαν τὴν πινακοθήκην των καὶ ἅπασαν τὴν περιουσίαν των εἰς τὸ Ὠδεῖον Ἀθηνῶν, τὴν δὲ βιβλιοθήκην των εἰς τὸν φιλολογικὸν σύλλογον Κωνσταντινουπόλεως.

Τῷ 1890 ὁ Φιλοίτης Κ. Ἀρώνης κατέλιπε κληροδότημα ἐκπαιδευτικὸν εἰς τὴν κοινότητα Ἀρωνιάδικα τῶν Κυθήρων. Τὴν 18ην Ἰανουαρίου 1891 ἔγραψε τὴν διαθήκην του ὁ ἐθνικὸς εὐεργέτης Κωνσταντῖνος Ζάππας, συμπληρῶν τὴν διαθήκην τοῦ ἐξαδέλφου του Εὐαγγέλου Ζάππα. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Θεόδ. Ἀναστασιάδης κατέλιπε κληροδότημα ἐκπαιδευτικὸν ὑπὲρ τῆς πατρίδος του κοινότητος Βελιμαχίου τῆς Γορτυνίας. Τῷ 1892 οἱ ἀδελφοὶ Ἀναστάσιος καὶ Γρηγόριος Γερ. Λιβιεράτοι συνέστησαν ἑλληνικὸν σχολεῖον ἐν Ἁγίᾳ Θέκλῃ τῆς Κεφαλληνίας, τὸ ὁποῖον καὶ ἐπροίκισαν πλουσίως, κατέλιπον δὲ καὶ ἄλλα κληροδοτήματα. Τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἔτος ὁ ἐν Πειραιεῖ πρωθιερεὺς Βασ. Ἀθανασίου κατέλιπε διάφορα ἐκπαιδευτικὰ καὶ φιλανθρωπικὰ κληροδοτήματα εἰς κοινότητα τῆς πατρίδος του Αἰγῶν τῆς Αἰγιαλείας, ἀνήγειρε τὸ γηροκομεῖον Πειραιῶς καὶ ἀφῆκε καὶ ἄλλα ἐκκλησιαστικά.

Τὸ αὐτὸ ὡσαύτως ἔτος ὁ Μιχ. Κ. Μωραϊτάκης κατέλιπε κληροδοτήματα εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ χωρίου του Κουρέλλι τῆς Ἄνδρου, εἰς τὴν ἐκκλησίαν αὐτοῦ καὶ εἰς τὸν δῆμον Ἄνδρου. Τὴν 30ὴν Ἰουλίου 1892 ὁ Θεόδ. Ἀρεταῖος κατέλιπε πλεῖστα ὅσα φιλανθρωπικά, ἐκπαιδευτικά, κοινῆς ὠφελείας, θρησκευτικὰ κλπ. πλούσια κληροδοτήματα καὶ τὰ χρηματικὰ μέσα «πρὸς ἀνέγερσιν ἐν Ἀθήναις νοσοκομείου» ὁμωνύμου, ὅπερ τόσας ὑπηρεσίας προσφέρει ἔκτοτε καθ' ἑκάστην εἰς τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν καὶ τὴν ἐπιστήμην. Τῷ 1893 οἱ ἀδελφοὶ Χρῖστος καὶ Ἀναστάσιος Κουταβᾶς ἀνήγειραν διδακτήρια εἰς Χαλιωλᾶτα καὶ εἰς Αἰγιαλὸν Σάμης τῆς Κεφαλληνίας, ὁ Ἰωάν. Κ. Μαρούδης κατέλιπεν ὅλην αὐτοῦ τὴν περιουσίαν ὑπὲρ τοῦ σχολείου θηλέων τοῦ χωρίου του Παραλία τοῦ Ἄστρους, ἡ Χριστίνα Ἀνδρίκου Ἀναγνωστοπούλου ἐδώρησεν ἓν μαγαζεῖον εἰς τὴν κοινότητα Μεσοτόπου Μυτιλήνης, «ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς παρθεναγωγεῖον», ἡ δὲ Αἰκατερίνη Πρασακάκη ἐδωρήσατο 10.000 χρ. φράγκα, ὅπως ἐκ τῶν τόκων δίδωνται πεντακόσια ἐτησίως εἰς τὸν ἀριστεύοντα μαθητὴν τῆς Ριζαρείου Σχολῆς.

Τῷ 1894 ὁ Ἠλίας Β. Φασουλᾶς ἀφῆκεν ἐκπαιδευτικὰ κληροδοτήματα ὑπὲρ τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ τοῦ γυμνασίου Στεμνίτσης, ἀλλὰ καὶ πρὸς μεταφορὰν τοῦ ὕδατος αὐτῆς κατέλιπε κληροδότημα καὶ ἄλλο ὑπὲρ τοῦ νοσοκομείου Πατρῶν. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ μητροπολίτης Σωζοαγαθουπόλεως Παρθένιος κατέλιπε κληροδότημα, ὅπως ἐκ τῶν ἐσόδων αὐτοῦ σπουδάζωσιν ἐν τῇ Ριζαρείῳ δύο νέοι ἐκ Μ. Ἀσίας. Ἐπίσης ὁ ἐπίσκοπος Θαυμακοῦ Ἱερόθεος κατέλιπεν ἐκπαιδευτικὰ κληροδοτήματα ὑπὲρ τῶν σχολείων Ρετσάνης τῆς Λαρίσης, ὁ δὲ ἐν Ζυρίχῃ πρόξενος τῆς Ἑλλάδος Cuger Zeller ἐδωρήσατο χρηματικὸν ποσόν, ὅπως ὑποστηρίζωνται ἐνδεεῖς Ἕλληνες, ἄποροι σπουδασταὶ κλπ. Τὰ ὑπολειπόμενα τῆς δωρεᾶς ταύτης ἀνέρχονται νῦν εἰς πλείστας ἑκατοντάδας χιλιάδων δραχμῶν. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο συνέβη πυρκαϊὰ ἐν τῷ λογιστικῷ τμήματι τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἥτις ἐξηφάνισε πολύτιμα ἔγγραφα καὶ πλεῖστα αὐτόγραφα διαθηκῶν τῶν εὐεργετῶν τοῦ ἔθνους.

Τῷ 1895 ὁ Φίλ. Σ. Λίτσας κατέλιπε κληροδοτήματα ὑπὲρ δύο διδακτηρίων ἀρρένων καὶ ἑτέρου θηλέων ἐν Χαλανδρίῳ, ὁ δὲ Σπυρ. Τσέλιος κληροδότημα, ὅπως ἐκ τῶν ἐσόδων αὐτοῦ σπουδάζῃ εἷς νέος ἐκ Δρυϊνουπόλεως τῆς Ἠπείρου. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ ἐθνικὸς εὐεργέτης Γεώργ. Ἀβέρωφ ἀπεφάσισε καὶ ἤρξατο τὴν κατασκευὴν τοῦ Παναθηναϊκοῦ σταδίου, ἐνῷ τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ πατρίδα, τὸ Μέτσοβον τῆς Ἠπείρου, εἶχεν ἤδη πλουσιοπαρόχως εὐεργετήσει, ἀλλὰ καὶ τὸ πολυτεχνεῖον Ἀθηνῶν ἀπεπεράτωσε καὶ τὴν σχολὴν τῶν Εὐελπίδων ἀνήγειρεν, ὅπως καὶ τὰς ὁμωνύμους φυλακάς. Ἐπίσης καὶ ἄλλα πλουσιώτατα κληροδοτήματα κατέλιπεν, ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ὁποίων σελαγίζει ἡ κατασκευὴ τοῦ ὁμωνύμου θωρηκτοῦ. Ὡσαύτως καὶ τὰς ἑλληνικὰς κοινότητας τῆς Αἰγύπτου πλουσιώτατα εὐηργέτησεν οὗτος καὶ ἅπαντα τὰ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Ἑλλάδι ὁπωσδήποτε σπουδαῖα ἐπιστημονικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα ἡγεμονικῶς ἐπροίκισε.

Τῷ 1896 ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τῶν Μετεώρων Κωνσταντῖνος Γεωργίου ἀφῆκεν 77 500 χρυσᾶς δραχμὰς πρὸς ἀνέγερσιν γυμναστηρίου ἐν τῇ πατρίδι του Τρικκάλοις. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Γεώργιος Ἀρεταῖος ἀφῆκε κληροδοτήματα πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ νοσοκομείου τοῦ ἀειμνήστου ἀδελφοῦ του Θεοδ. Ἀρεταίου, ὁ δὲ Δημ. Ἰ. Φοινικόπουλος κατέλιπε πολλὰ κληροδοτήματα ὑπὲρ τῆς πατρίδος του Τσαγκαράδας, ἐκπαιδευτικά, ἐκκλησιαστικά, φιλανθρωπικά, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τοῦ νοσοκομείου Βόλου καὶ ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Ζαγαζικίου ἐκληροδότησεν. Ἐπίσης ὁ Παν. Πέτρ. Μιχαλιτσιᾶνος κατέλιπεν εἰς τὸ χωρίον του Λακκήθρα τῆς Κεφαλληνίας καλὸν ἐκπαιδευτικὸν κληροδότημα, ὁ δὲ Νικηφόρος Καλογερᾶς τὴν βιβλιοθήκην του καὶ μίαν μετοχὴν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης εἰς τὴν Ριζάρειον Σχολήν.

Τὴν 27 Ἰανουαρίου 1897 ὁ Δημήτριος Βικέλας ἐδωρήσατο 114 τόμους βιβλίων κομψῶς δεδεμένων εἰς τὸ γυμνάσιον Σύρου, ὁ δὲ Ἀπόστολος Βαφειάδης πλούσια κληροδοτήματα κατέλιπεν εἰς τὴν γενέτειράν του Ἁγίαν Παρασκευὴν τῆς Λέσβου, ἀλλὰ καὶ εἰς φιλανθρωπικὰ ἐθνικὰ καταστήματα ἐν Ἑπταπυργίῳ ἀφῆκε πλεῖστα τοιαῦτα. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ ἀρχίατρος τοῦ ρουμανικοῦ στρατοῦ Δημήτριος Παπασταῦρος ἢ Ζιτσαῖος ἀφῆκε πλούσια κληροδοτήματα, ἐκπαιδευτικὰ καὶ φιλανθρωπικά, εἰς τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ πατρίδα Ζίτσαν τῆς Ἠπείρου.

Τῷ 1897 ὁ Παν. Βαλλιᾶνος κατέλιπε 500.000 ἀγγλικὰς λίρας, ἵνα οἱ τόκοι τούτων διατίθενται πρὸς ἀγαθοεργοὺς σκοποὺς ἐν Κεφαλληνίᾳ. Δαπάνῃ τούτων ἀνηγέρθησαν μεγαλοπρεπῆ καὶ περικαλλῆ ἱδρύματα ἔν τε τῇ γενεθλίῳ τῶν Βαλλιάνων κώμῃ Κεραμειαῖς, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς νήσου σπουδαιότατα ἱδρύματα, νοσοκομεῖον, ἐπαγγελματικὴ σχολή, ἐμπορικὴ σχολή, νυκτερινὴ σχολή, γηροκομεῖον καὶ ἄλλα πολλά.

Τῷ 1898 ὁ ἐν Ἱεροσολύμοις ἱερομόναχος Ἰωακεὶμ Χοζεβίτης κατέλιπε πολλὰ φιλανθρωπικά, ἐκπαιδευτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ κληροδοτήματα ὑπὲρ τῆς πατρίδος αὐτοῦ Τρίκκερι.

Τῷ 1899 ὁ Φωκίων Πλυτᾶς ἀφῆκε κληροδότημα ὑπὲρ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου θηλέων τῆς πόλεως Τήνου, ὁ Ἰωάν. Κ. Γεωργαντόπουλος πολλὰ ἐκπαιδευτικὰ κληροδοτήματα εἰς τὸ γυμνάσιον Σύρου, εἰς τὸν δῆμον Φαλαισίας τῆς Πελοποννήσου, εἰς τὸ Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον κ. ἄ. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Ἰωάννης Ἀνδρεάδης, διδάσκαλος ἐκ Χίου, ἀφῆκε 15.000 χρ. φράγκα εἰς τὸ Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον, ὁ Ἀχιλλεὺς Γεροκωστόπουλος κατέλιπε πολλὰ ἐκπαιδευτικὰ καὶ φιλανθρωπικὰ κληροδοτήματα εἴς τε τὰς Πάτρας καὶ τὴν Ἤπειρον, ὁ δὲ Κων. Νικ. Μουστάκας πλούσια ἐκπαιδευτικὰ τοιαῦτα εἰς τὸν δῆμον Λαμίας.

Τῷ 1900 ὁ Ἀντ. Κομνηνοῦ Περράκης κατέλιπεν εἰς τὴν γενέτειραν αὐτοῦ κοινότητα Ὑστερνίων τῆς Τήνου ἐκπαιδευτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ κληροδοτήματα, ὅπως καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος Βατραχονησίου Ἀθηνῶν. Ἐπίσης ὁ Εὐάγγελος Ἀχιλλόπουλος κατέλιπε πλούσιον κληροδότημα πρὸς ἵδρυσιν τῆς ὁμωνύμου ἐμπορικῆς σχολῆς ἐν Τσαγκαράδᾳ τοῦ Βόλου καὶ ἀπρόσκοπτον συντήρησιν καὶ λειτουργίαν αὐτῆς. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Μιχ. Κ. Νομικὸς κατέλιπε πλούσια κληροδοτήματα, ὅπως ἱδρυθῶσι σχολεῖα ἀρρένων καὶ θηλέων ἐν Ἀθήναις, ἐπίσης δὲ καὶ φιλανθρωπικὰ κληροδοτήματα. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Παν. Ι. Κολοσούκας ἀφῆκεν 100.000 χρ. φράγκα εἰς τὸν Πειραιᾶ πρὸς ἀνέγερσιν καταστήματος ὡραίων τεχνῶν ἢ διδασκαλείου θηλέων, ὁ δὲ Ἀναστ. Ἀναστασόπουλος 150.000 χρ. δραχμῶν εἰς τὸ σχολεῖον τῆς γενετείρας του Γκοριτσᾶς τῆς Λακεδαίμονος. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Μιλτιάδης Β. Ἀλεξόπουλος ἐκληροδότησεν ἅπασαν τὴν περιουσίαν του «εἰς τὸ ἑλληνικὸν βασίλειον, πρὸς ἀνέγερσιν καὶ συντήρησιν νοσοκομείου ἐν Ἀθήναις ἢ ἐν Πειραιεῖ». Ἐπίσης ὁ Αἰμίλιος Σ. Πυλαρινὸς κατέλιπε πλούσια ἐκπαιδευτικὰ καὶ φιλανθρωπικὰ κληροδοτήματα εἰς τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ πατρίδα νῆσον Κεφαλληνίαν καὶ ὁ Σπυρ. Σιδερίδης ἀφῆκε σοβαρὸν κληροδότημα ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ στόλου.

Τῷ 1901 ὁ Πέτρος Κοσκορρόζης κατέλιπε κληροδοτήματα εἰς τὸ Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον διὰ τὴν ἐπιστήμην καὶ τέχνην, ἐκπαιδευτικὰ εἰς τὸν «Παρνασσὸν» καὶ τὸ γυμνάσιον Σύρου, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὰ καὶ κοινῆς ὠφελείας, ὁ δὲ μητροπολίτης Κάσου καὶ Καρπάθου Νεῖλος Σμυρνιωτόπουλος ἀφῆκεν ἐκπαιδευτικόν, ἀνεγείρας καὶ τὸ ἐν τῇ πατρίδι του Πιαλὶ τῆς Τεγέας ἑλληνικὸν σχολεῖον.

Τὸ 1902 ὁ ποιητὴς Ἀντ. Ι. Ἀντωνιάδης κατέ-

Digitized by Google

λιπε τὴν περιουσίαν του εἰς τὸ Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον καὶ τὰ βιβλία του εἰς τὸ γυμνάσιον Πειραιῶς.

Τῷ 1903, δαπάνῃ Ἐπαμ. Γ. Καρυστινάκη, ἐγένετο ἡ μαρμάρωσις τῆς ἐν τῇ πόλει τῆς Ἄνδρου πλατείας Θεοφίλου Καΐρη, ὁ Παν. Κ. Ἀβδελλόπουλος κατέλιπε διάφορα μικροκληροδοτήματα εἰς τὴν σχολὴν Λιβαρτζίου τῶν Καλαβρύτων, ἀλλὰ καὶ τὰ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα, τοὺς ναοὺς κλπ. τῶν Πατρῶν, ὁ δὲ Γρηγ. Γερ. Λιβιεράτος ἄλλα πλούσια κληροδοτήματα εἰς τὸ Ληξούριον καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας, πρὸς δὲ εἰς τὸ σχολεῖον καὶ τὰ πτωχὰ κοράσια τοῦ χωρίου του Ἁγίας Θέκλης τῆς Κεφαλληνίας.

Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον καὶ μετέπειτα ἐξεδηλώθη καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν σοβαρότητα ἡ φιλάνθρωπος καὶ πατριωτικὴ ἐνέργεια τοῦ ἐθνικοῦ εὐεργέτου Γρηγορίου Μαρασλῆ, ὅστις διὰ τῶν φερωνύμων αὐτοῦ φιλανθρωπικῶν δωρεῶν καὶ τῶν ἐκπαιδευτηρίων ἐκόσμησε τὰς Ἀθήνας, τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Κέρκυραν καὶ τὴν Φιλιππούπολιν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην σοβαρῶς ἐβοήθησεν, ἐκδώσας ἰδίᾳ δαπάνῃ 118 ἔργα Ἑλλήνων καὶ ξένων σοφῶν, ἐκτὸς τῶν πλείστων ὅσων ἄλλων σοβαρῶν αὐτοῦ δωρεῶν πρὸς τὰ διάφορα μέρη τῆς πασχούσης ἐλευθέρας καὶ δούλης πατρίδος. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἄλλος, ἐλάχιστα ἂν μὴ οὐδόλως γνωστός, ὁ ἐθνικὸς εὐεργέτης Ζαννῆς Συναδινὸς κατέλιπε μεγάλα καὶ πλούσια ἐκπαιδευτικὰ κληροδοτήματα ὑπὲρ τοῦ ἔθνους.

Τῷ 1905 ὁ Βασ. Π. Καρακανδᾶς ἀφῆκε κληροδότημα εἰς τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον Ἀμαλιάδος, ἕτερον πρὸς οἰκοδομὴν σχολείου ἐν τῷ χωρίῳ Καλλίτσῃ καὶ ἄλλα σοβαρὰ πρὸς ὑπανδρείαν ὀρφανῶν νεανίδων καὶ ὑπὲρ τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ» ὡς καὶ τοῦ ἐθνικοῦ στόλου. Ἐπίσης ἡ Ἀσπασία Δ. Καραμπίνη ἐκληροδότησεν εἰς τὸν δῆμον Ζακυνθίων διὰ παρθεναγωγεῖον καὶ συντήρησιν αὐτοῦ.

Τῷ 1906 ὁ ἐν Βοστώνῃ τῆς Ἀμερικῆς Μιχ. Ἀναγνωστόπουλος κατέλιπε σοβαρὰ ἐκπαιδευτικὰ κληροδοτήματα ὑπὲρ τοῦ ἐν Παπίγκῳ τῆς Ἠπείρου σχολείου, ὡς καὶ πρὸς ἵδρυσιν ἑλληνικῆς σχολῆς ἐν Κονίτσῃ ἢ Ἰωαννίνοις, ἐπίσης δὲ καὶ φιλανθρωπικὰ τοιαῦτα. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Ἐπαμ. Κ. Ἐμπειρῖκος κατεσκεύασε τὸ γυμνάσιον Ἄνδρου καὶ ἐπροίκισεν αὐτὸ διὰ πλήρους σειρᾶς ὀργάνων γυμναστικῆς, ἀλλὰ καὶ ἐκπαιδευτικὸν καὶ φιλανθρωπικὸν κατέλιπεν οὗτος κληροδότημα. Τὸ αὐτὸ ἔτος κατετέθη κληροδότημα πρὸς ἀνέγερσιν ἰδιαιτέρου μνημείου εἰς τὸν πατριάρχην Γρηγόριον τὸν Ε', ὁ δὲ Ε. Α. Μαυρογορδᾶτος ἐδωρήσατο 697 διαφόρους τόμους βιβλίων εἰς τὸ γυμνάσιον Σύρου.

Τῷ 1907 ὁ Ἰωάν. Κ. Παντούρης ἀφῆκε πεντακοσίας χρυσᾶς λίρας Τουρκίας καὶ τὴν βιβλιοθήκην του εἰς τὰ σχολεῖα τοῦ χωρίου Γάνου τῆς Θράκης, ὡς καὶ κληροδοτήματα ὑπὲρ τῶν σχολῶν τῆς νήσου Μήλου καὶ ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ στόλου. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Νικ. Ροῦσσος κατέλιπε πλούσιον ἐκπαιδευτικὸν κληροδότημα εἰς τὴν γενέτειράν του Βουρκωτὴν τῆς Ἄνδρου, ὁ δὲ Δημ. Ἀθανασάκης τὰ ὑλικὰ μέσα, ὅπως ἐκ τῶν τόκων «σπουδάζῃ μία νέα ἐκ Πορταριᾶς ὡς διδασκάλισσα».

Τῷ 1908 ὁ Πέτρ. Λ. Μαρκίδης κατέλιπε τὴν μεγάλην αὐτοῦ περιουσίαν, ἀξίας πολλῶν ἑκατομμυρίων, ἵνα ἐκ τῶν ἐσόδων σπουδάζωσι μαθηταὶ ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας αὐτοῦ πατρίδος Ἀμφίσσης καὶ τῶν πέριξ χωρίων, ὁ Π. Σαρσέντης κληροδότημα εἰς τὸ σχολεῖον Τήνου, ἡ Μαριγὼ Μηλάκη τὴν μεγάλην περιουσίαν της πρὸς ἵδρυσιν ἐπαγγελματικῆς σχολῆς θηλέων ἐν Βόλῳ, ὁ Λεων. Γεωργιάδης ἐκληροδότησε τὴν Ριζάρειον Σχολήν, ὁ δὲ Κωνστ. Ζουφλας κατέλιπε κληροδότημα τὴν ἰδιόκτητόν του ἑλληνικὴν σχολὴν εἰς τὸ χωρίον αὐτοῦ Βαμβακοῦ.

Τῷ 1909 ὁ Ἀπόστολος Ἠλ. Τσαπράλης κατέλιπεν 600 δραχ. εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον τῆς γενετείρας του Ἀμπελῶνος (Καζακλὰρ) τῆς Λαρίσσης, ὁ δὲ Γαρύφαλλος Δημ. Γαρυφάλλου κατέλιπε κληροδότημα εἰς τὸ χωρίον του Μύρεσι τοῦ Βόλου τὸ ἰδιόκτητον αὐτοῦ ἑλληνικὸν σχολεῖον, ἐπροίκισεν αὐτὸ διὰ 1.500 λιρῶν ἀγγλικῶν, ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἐθνικά, κοινῆς ὠφελείας καὶ θρησκευτικὰ κληροδοτήματα κατέλιπεν οὗτος. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Πέτρος Σαρόγλου ἀφῆκεν ὅλην αὐτοῦ τὴν μεγάλην περιουσίαν ὑπὲρ τῆς λέσχης τῶν ἀξιωματικῶν τῆς φρουρᾶς Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ τὰς πολυτίμους αὐτοῦ πολλὰς συλλογὰς καὶ ἄλλα δὲ φιλανθρωπικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ κατέλιπεν. Ἐπίσης ὁ Σπυρίδων Βουτσινᾶς Θεοδωρᾶτος κατέλιπε κληροδότημα εἰς τὸ παρθεναγωγεῖον τοῦ χωρίου του Φάρσα τῆς Κεφαλληνίας, οἱ δὲ ἀδελφοὶ Χαράλαμπος, Παναγιώτης καὶ Ἰωάννης Θ. Βουρβούλης κατέλιπον ἐκπαιδευτικὰ κληροδοτήματα εἰς τὴν κοινότητά των τῆς Βαμβακοῦς.

Τὴν 15ην Μαρτίου 1910 ὁ Σοφοκλῆς Ἀχιλλόπουλος κατέλιπε πλουσιώτατα κληροδοτήματα, ἐκπαιδευτικά, φιλανθρωπικά, κοινῆς ὠφελειας, ἐθνικὰ κλπ., εὐεργετήσας ἀληθῶς πλουσιοπαρόχως οὐ μόνον τὴν μικρὰν γενέτειράν του Τσαγκαράδαν τοῦ Βόλου καὶ τὴν πέριξ ἐπαρχίαν αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔθνος ὁλόκληρον. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Νικόλαος Σκλέπας κατέλιπε κληροδοτήματα εἴς τε τὴν Ριζάρειον Σχολὴν καὶ τὸν ἐμπορικὸν σύλλογον τῶν Ἀθηνῶν. Τὴν 15ην Ἰουνίου 1910 ὁ ἐθνικὸς εὐεργέτης Μαρῖνος Κοργιαλένιος διέθεσεν ἅπασαν τὴν μεγάλην αὐτοῦ περιουσίαν ὑπὲρ τοῦ ἔθνους, εἰς πλουσιώτατα κληροδοτήματα ὑπὲρ τῶν ἐκπαιδευτικῶν, τῶν φιλανθρωπικῶν καὶ λοιπῶν κοινῆς ὠφελείας ἱδρυμάτων τῆς πατρίδος του Κεφαλληνίας, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ συμπάσης τῆς Ἑλλάδος. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἡ Ἑλένη Ζαρίφη κατέλιπεν ἐν Ἑλβετίᾳ σπουδαῖον κληροδότημα ἐκπαιδευτικὸν καὶ φιλανθρωπικὸν ἐκ δύο ἑκατομμυρίων χρυσ. φράγκων.

Τῷ 1911 ἡ Μαρία Ι. Γανωτῆ ἐδωρήσατο 3.000 δραχμ. δι' ἀνέγερσιν διδακτηρίου ἀρρένων εἰς τὴν κοινότητα Κάτω Λεχωνίων, ὁ δὲ Ἰ. Ἀντωνιάδης κατέλιπεν ἐκκλησιαστικὸν καὶ ἐκπαιδευτικὸν εἰς τὴν ἐν Λήμνῳ ὀρθόδοξον ἑλληνικὴν κοινότητα καὶ εἰς τὴν σχολὴν Βαρουσίου. Ἐπίσης ὁ Νικ. Ροῦσσος, ἐκτὸς τῆς δωρεᾶς του τῷ 1907 πρὸς τὴν γενέτειράν του Βουρκωτὴν τῆς Ἄνδρου, κατέλιπε τῷ 1911 καὶ ἄλλα πλούσια κληροδοτήματα εἰς φιλανθρωπικὰ καὶ ἐθνικὰ ἱδρύματα καὶ νομικὰ πρόσωπα τῆς Ἄνδρου καὶ τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἡ Ρεγγίνα Ν. Πανταζοπούλου ἀνήγειρεν ἐν Καλάμαις τὴν λαϊκὴν καὶ τῶν ἀπόρων παίδων Σχολήν. Τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἔτος ὁ Στέφανος Κωνστ. Σκενδεράνης κατέλιπε πλούσια κληροδοτήματα εἰς τὸν δῆμον Σκοπέλου, διὰ τὰ νερὰ τῆς νήσου, τὴν ὑπανδρείαν ἀπόρων κορασίων, τὰς ἀνάγκας τῆς πόλεως κλπ. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα πλούσια ἀφῆκε κληροδοτήματα, εὐεργετικά, ἐκπαιδευτικά, ἐθνικά, ἐπιστημονικὰ καὶ ἐκκλησιαστικά. Ἐπίσης ὁ Εὐστρ. Π. Ἀλατσαδέλης κατέλιπε δωρεὰν ὑπὲρ τοῦ σχολείου τῆς κοινότητος τοῦ Ἀργένου τῆς Λέσβου.

Τῷ 1912 ὁ Εὐθύμιος Καπράλος κατέλιπε τὴν ἀκίνητόν του περιουσίαν ὑπὲρ τοῦ γυμνασίου Ἀμφίσσης, ὁ δὲ γυμνασιάρχης Ἰωάν. Βορτσέλλας διάφορα κληροδοτήματα εἰς τὸ σχολεῖον Παλαιοκάστρου τοῦ δήμου Τυμφρηστοῦ καὶ τοὺς ναοὺς αὐτοῦ, εἰς τὸ γυμνάσιον Λαμίας καὶ τὸν ἐθνικὸν στόλον.

Τῷ 1913 ὁ Κωνστ. Δ. Αἰγινήτης ἀφῆκε διάφορα μικροκληροδοτήματα, φιλανθρωπικά, εὐεργετικά, ἐθνικά, εἰς τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ γενέτειραν Χαλκίδα. Ἐπίσης ὁ Ἀριστείδης Νικ. Ἀσκλάνης κατέλιπε τὴν ἑαυτοῦ ἀκίνητον περιουσίαν εἰς τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον «πρὸς ἀγαθοεργοὺς σκοπούς». Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Δῆμος Ζούλιας κατέλιπε διάφορα πλούσια κληροδοτήματα, 8,000 περίπου ἀγγλικῶν λιρῶν, εἰς τὴν κοινότητά του Πορταριὰν πρὸς ἀνέγερσιν ἐπαγγελματικῆς σχολῆς, ναῶν, κρηνῶν, νεκροταφείου, κοινοτικοῦ καταστήματος, συντήρησιν καὶ λειτουργίαν αὐτῶν κλπ. Ἐπίσης ὁ Γρηγ. Κωνστ. Μεσαξούδης κατέλιπε πλούσια κληροδοτήματα «πρὸς ἵδρυσιν δημοτικῶν σχολείων ἐν Ἑλλάδι ἀμφοτέρων τῶν φύλων, πρὸς χορηγίαν ὑποτροφιῶν καὶ σπουδὴν νέων ἀμφοτέρων τῶν φύλων».

Τῷ 1914 ὁ μητροπολίτης Κισσάμου καὶ Σελίνου Ἄνθιμος ἐδωρήσατο τὸ μὲν ἐν Καστελλίῳ Κισσάμου Κρήτης ἐκπαιδευτήριον αὐτοῦ δι' ἀνώτερον πρακτικὸν παρθεναγωγεῖον, ἐπαγγελματικὴν καὶ οἰκοκυρικὴν σχολήν, τὸ δὲ ἰδιόκτητον αὐτοῦ δημοτικὸν σχολεῖον ἀρρένων καὶ θηλέων τοῦ Μυριοκεφάλου καὶ Μαρουλοῦς τῆς Ρεθύμνης Κρήτης εἰς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς σχολικῆς αὐτῆς περιφερείας. Ἐπίσης ὁ Μαργαρίτης Χ. Ἀποστολίδης κατέλιπε 5.000 χρυσ. δραχμὰς ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ στόλου, ὁ δὲ Νικ. Ἀ. Γαλιατσᾶτος κατέλιπεν ἐκπαιδευτικὸν κληροδότημα εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον τοῦ χωρίου Βαρὺ τῆς Κεφαλληνίας, προικίσας αὐτὸ δι' ἀκινήτων καὶ 92.000 χρυσ. δραχμῶν.

Παρὰ ταῦτα τῷ 1914 αἱ καθ' ὅλον τὸ κράτος σχολάζουσαι κληρονομίαι ὑπερέβαινον τὰς χιλίας, ἀφοῦ μόνον ἐν Ἀθήναις ἐσχόλαζον ὑπὲρ τὰς πεντακοσίας τοιαῦται, ἐκ τῶν ὁποίων πλείστας διεχειρίζοντο κηδεμόνες ἀπὸ δεκαετηρίδων διαδεχόμενοι ἀλλήλους.

Τῷ 1915 ὁ Παν. Γ. Πετρόπουλος κατέλιπε 2.341.608 χρυσ. δραχμὰς πρὸς ἵδρυσιν ναοῦ ἐν Ἀθήναις τοῦ Ἁγίου Βασιλείου καὶ ἕτερον κληροδότημα δι' ἀνέγερσιν σχολείου εἰς τὸ χωρίον του Πλατανάκια τοῦ δήμου Γλυππίας. Ἐπίσης ἡ Καλλιόπη Δημ. Ἀντωνάρου κατέλιπε μικρὰ κληροδοτήματα ὑπέρ τε τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου καὶ τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Ἀλεξανδρείας, ὁ δὲ Κωνστ. Β. Βαρκᾶς ἀφῆκε 50.000 χρ. δραχμὰς εἰς τὸ σχολεῖον τῆς γενετείρας του Καλημεριάνων τῆς Καρυστίας, ἴσον ποσὸν εἰς τὸν ἐθνικὸν στόλον καὶ εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν ἕτερον ἴσον ποσὸν καὶ τὸ ὑπόλοιπον τῆς μεγάλης περιουσίας του πρὸς ἵδρυσιν ἐν Ἀθήναις ἰδίου φερωνύμου νοσοκομείου. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Γεώργιος Δ. Φατοῦρος ἐδωρήσατο εἰς τὸ σχολεῖον Στεμνίτσης τῆς Ὑψοῦντος τὸν ἀγρόν του καὶ 300 δραχ., ὁ Δημήτρ. Τσιαπᾶνος κατέλιπε κληροδοτήματα εἰς τὸ σχολεῖον τοῦ χωρίου του Τατὰρ τῆς Λαρίσης, εἰς τὸν ναὸν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ἐθνικὸν στόλον, ὁ δὲ Ἰωάν. Γ. Παπαστεργίου κατέλιπεν εἰς τὸ χωρίον του Καρνέσι τῶν Καλαβρύτων 7.000 χρ. δραχμὰς διὰ παρθεναγωγεῖον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ νοσοκομεῖον, τὸ βρεφοκομεῖον καὶ τὸ πτωχοκομεῖον Πατρῶν κατέλιπε κληροδοτήματα. Ὁ Ὄθων Σταθᾶτος, ἀνεγείρας τὸ φερώνυμον αὐτοῦ σχολεῖον ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ πατρίδι του Ἰθάκῃ ἀπέβη εἶτα διὰ τῶν δωρεῶν καὶ τῶν πλουσίων ἐκπαιδευτικῶν ἰδίᾳ κληροδοτημάτων του ἐθνικὸς εὐεργέτης.

Τῷ 1916 ὁ Ἀλέξιος Ἀθανασάκης, ὅστις, ὡς ἐλέχθη, ἀνήγειρε τὸ ὁμώνυμον αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του ἐν Πορταριᾷ «Ἀθανασάκειον» νηπιαγωγεῖον, κατέλιπε καὶ κληροδοτήματα τοῦ πατρός, τοῦ ἀδελφοῦ του καὶ ἑαυτοῦ πρὸς συντήρησιν καὶ ἀπρόσκοπτον λειτουργίαν τούτου.

Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Ἰωάν. Χλωρὸς κατέλιπε 2.678.560 χρυσ. δραχμὰς ὑπὲρ τῆς ἐν Ἀθήναις ἐκπαιδεύσεως, ὁ Νικ. Κ. Καΐρης 16.000 ἀγγλ. λίρας, ἵνα ἱδρυθῇ ὀρφανοτροφεῖον ἐν Ἄνδρῳ, ὁ δὲ Ἀντ. Βατικιώτης πλούσιον κληροδότημα ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ στόλου. Τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἔτος ὁ Παν. Θεοφ. Ἀκρίτας κατέλιπε 550.000 χρυσᾶ φράγκα πρὸς ἀνέγερσιν ἱστορικοῦ καὶ ἐθνολογικοῦ μουσείου ἐν Ἀθήναις.

Τῷ 1917 ὁ Βασ. Σιβιτανίδης κατέλιπε πλούσιον κληροδότημα πρὸς ἵδρυσιν ὁμωνύμου ἐπαγγελματικῆς σχολῆς, ἥτις καὶ ἀνεγερθεῖσα προσφέρει σοβαρὰς ἐθνικὰς ὑπηρεσίας. Ἐπίσης ὁ Γεώργ. Ἐμ. Κομηνὸς τὴν ἀκίνητόν του περιουσίαν ἀφῆκε πρὸς οἰκοδομὴν σχολείου θηλέων εἰς τὴν γενέτειρόν του κοινότητα Λογοθετιανίκων, ὁ δὲ Ἀναστ. Γ. Μαστρογιάννης Ἰωαννίδης 15.000 χρ. δραχμὰς εἰς τὸν δῆμον Σηπιάδος Βόλου πρὸς κατασκευὴν σχολαρχείου καὶ 200 χρυσ. τουρκικὰς λίρας πρὸς οἰκοδομὴν ἐκκλησίας εἰς τὴν αὐτὴν κώμην. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἡ Ἐρατὼ Σ. Ἀνδροπούλου κατέλιπε διάφορα κληροδοτήματα εἴς τε τὸ σχολεῖον τοῦ χωρίου της Λιβαρτζίου τῶν Καλαβρύτων, εἰς τὰ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα τῶν Ἀθηνῶν καὶ εἰς διαφόρους ναούς. Ἐπίσης ὁ Δημ. Ν. Νικολάου κατέλιπε κληροδότημα ἐκπαιδευτικὸν εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον Παλαιοχώρου τῆς Κυνουρίας, ἀλλὰ καὶ ἄλλα μικρότερα τοιαῦτα εἰς τὰ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα καὶ ναούς τινας τῶν Ἀθηνῶν.

Τὴν 2αν Αὐγούστου 1917 ὁ Ἰωάννης Γερολυμᾶτος κατέλιπε πλούσια κληροδοτήματα ὑπὲρ ἱδρύσεως καὶ συντηρήσεως ἑλληνικοῦ σχολείου ἐν τῷ χωρίῳ του Καρδιακάτων τῆς Κεφαλληνίας καὶ πρὸς πλουτισμὸν αὐτοῦ, εἰς τὰ ἄπορα κοράσια τοῦ χωρίου, ἀλλὰ καὶ 250.000 χρ. δραχμὰς εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις ἑλληνικὴν βιοτεχνικὴν ἑταιρείαν, ἄλλα δὲ κληροδοτήματα κατέλιπεν εἰς φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Κηφισίας καὶ εἰς ναούς.

Τῷ 1918 ἡ Ροΐδω Ἰωάννου Κολοσούκα ἐδωρήσατο εἰς τὸν δῆμον Πειραιῶς 100.000 χρ. δραχμάς, ὅπως μεθ' ἑνὸς οἰκοπέδου της καὶ τοῦ κληροδοτήματος τοῦ υἱοῦ της Παν. Ἰωάν. Κολοσούκα ἐξ ἑτέρων 100.000 χρ. δραχμῶν ἀνεγερθῇ διδασκαλεῖον θηλέων. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Κωνστ. Ἰω. Κατακουζηνὸς κατέλιπεν ἀκίνητα καὶ χρηματικὰ μέσα πρὸς ἀνέγερσιν ἑνὸς ἢ δύο δημοτικῶν σχολείων ἐν Ἀθήναις, ἀλλὰ καὶ ἄλλα φιλανθρωπικὰ καὶ ἐθνικὰ κληροδοτήματα. Ἐπίσης ὁ Νικ. Γλήνης κατέλιπε πλούσια κληροδοτήματα εἰς τὸ δημοτικὸν νοσοκομεῖον καὶ τὸ πτωχοκομεῖον Ἀθηνῶν, τὴν μονὴν ὀρθοδόξων καλογραιῶν Τήνου, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τῆς κοινότητος Ζέρκας (Ὑστερνίων) Τήνου, εἰς διαφόρους ναοὺς κ. ἄ.

Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Κίμων Πανταζόπουλος ἀφῆκε μεγάλην ἀκίνητον καὶ κινητὴν περιουσίαν, καταλιπὼν πλούσια κληροδοτήματα ὑπὲρ τῶν ἐκπαιδευτικῶν καὶ φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων τῆς Σμύρνης, ἀλλὰ καὶ τῆς γενετείρας του Ζαγορᾶς, πρὸς ὑποτροφίας καὶ σπουδὴν νέων κ. ἄ. π. Τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἔτος ἡ Εὐθυμία Γ. Γιαγτζῆ κατέλιπε τήν τε ἀκίνητον καὶ κινητὴν αὐτῆς περιουσίαν ὑπὲρ τοῦ ἐν Ἀμφίσσῃ φερωνύμου αὐτῆς Γιαγτζείου γυμνασίου, ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἰωακεὶμ Γ. Γεωργίτζος κατέλιπε κληροδοτήματα, ὅπως σπουδάζωσι νέοι ἐκ τῆς ἰδίας πατρίδος του Ὕδρας καὶ ἐκ Σκοπέλου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν «Παρνασσὸν» ἀφῆκε κληροδότημα «πρὸς σπουδὴν ἀπόρων ἀξίων νέων». Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ ἐκ Καστορίας Πέτρος Σ. Δημητρόφσκης ἐδωρήσατο τὴν ἐν Ἀθήναις οἰκίαν του, ἀξίας 2.000.000 τοὐλάχιστον χρυσῶν δραχμῶν, εἰς τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον ὡς ἐκπαιδευτήριον τοῦ ΣΤ' δημοτικοῦ σχολείου θηλέων Ἀθηνῶν.

Ἡ ἁπλῆ ἀπαρίθμησις ὅλων τῶν μέχρι τοῦ 1919 κληροδοτημάτων εἶναι ἀδύνατος ἐνταῦθα, ἀφοῦ μόνον τὰ σπουδαιότερα καὶ ἄξια ὁπωσδήποτε λόγου τοιαῦτα ἀνέρχονται εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν 1.250.

Τῷ 1919 ὁ Ἰωάν. Δ. Ἀρτέμης κατέλιπε διάφορα φιλανθρωπικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ κληροδοτήματα, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀποξήρανσιν ἑλῶν καὶ τελμάτων τῆς γενετείρας του Χαλκίδος καὶ τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Ἀπ. Γ. Σιφωτίδης ἀφῆκε διάφορα σοβαρὰ κληροδοτήματα εἴς τε τὰ ἐκπαιδευτήρια, τὰ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα καὶ τοὺς ναοὺς τοῦ χωρίου του Τσαγκαράδας καὶ εἰς τὰ τοῦ Βόλου, ἀλλὰ καὶ τὰ κοράσια τῆς Τσαγκαράδας καὶ τὴν κοινότητα αὐτῆς, τὸν ἐθνικὸν στόλον κ. ἄ. Τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἔτος ὁ Ἀθ. Ματάλας κατέλιπεν ἐννέα τριωρόφους ἐν Ἀθήναις οἰκίας, στοάς, ἀκίνητα καὶ ἕτερα πολλὰ ἄλλα ἑκατομμύρια, ὅπως ἐκ τῶν εἰσοδημάτων αὐτῶν σπουδάζωσι νέοι ἐκ τῆς πατρίδος του Ἀραχώβης καὶ τῆς ὅλης Λακεδαίμονος. Ὡσαύτως τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Σωτ.

Digitized by Google

'Ανάργυρος ἀνέλαβε τὴν ἵδρυσιν τοῦ ὁμωνύμου ἐν Σπέτσαις 'Αναργυρείου - Κοργιαλενείου ἱδρύματος, σκοπὸν ἔχοντος τὴν ἀρτίαν μόρφωσιν, τὴν ἠθικὴν διαπαιδαγώγησιν καὶ τὴν σωματικὴν ἀνάπτυξιν τῶν νέων. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ 'Αναστ. Γ. Λιβιεράτος ἀφῆκε κληροδοτήματα πρὸς προίκισιν πτωχῶν κορασίων Κεφαλληνίας καὶ ἵδρυσιν βιομηχανικῆς σχολῆς τεχνῶν ἐν Ληξουρίῳ. 'Επίσης ὁ ἰατρὸς 'Αρχιμήδης 'Ιωάννης Λ. Μουστάκας κατέλιπεν ἐκπαιδευτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ κληροδοτήματα εἰς τὴν γενέτειραν αὐτοῦ Κίμωλον. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Παῦλος Δημ. 'Αμπατιέλος, πλοίαρχος, ἀφῆκε διάφορα ἐκπαιδευτικά, φιλανθρωπικὰ καὶ ἐθνικὰ κληροδοτήματα εἴς τε τὸ χωρίον του Κεραμιὲς τῆς Κεφαλληνίας εἰς τὰ ἱδρύματα Πειραιῶς καὶ τὸν ἐθνικὸν στόλον.

Τῷ 1920 ὁ Νικ. Σπ. Καββαδίας ἀφῆκεν 197.844 χρ. δρ. πρὸς ἀνέγερσιν καὶ συντήρησιν δημοτικοῦ σχολείου ἀρρένων εἰς τὸ χωρίον του 'Αργυράδες τῆς Κερκύρας.

Τῷ 1921 ὁ Γεώργ. Ν. Πετρόχειλος κατέλιπε πλούσια ἐκπαιδευτικὰ καὶ κοινωφελῆ κληροδοτήματα εἰς τὴν γενέτειράν του κοινότητα Μυρεσίαν τοῦ Βόλου. 'Επίσης ὁ ἰατρὸς Φίλ. Λ. 'Ιωαννίδης ὁλόκληρον τὴν ἀκίνητον καὶ κινητὴν περιουσίαν του πρὸς οἰκοδομὴν ἐν 'Αθήναις ναοῦ τῶν Εὐαγγελιστῶν Ματθαίου καὶ Μάρκου.

Τῷ 1922 ὁ Κων. Λουκᾶ Μελισσόβας κατέλιπε κληροδότημα πρὸς ἵδρυσιν σχολείου θηλέων ἐν τῇ γενετείρᾳ του 'Αφίδνῃ (Κιούρκα) τῆς 'Αττικῆς, ὁ Σωτ. Ν. Κοκκίνης 4.000 δολλάρια εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον Συλλίμνης τῆς Μαντινείας, ὁ δὲ 'Ιωάννης Γεωργ. Σιδεροίδης ἐδωρήσατο εἰς τὴν Ριζάρειον Σχολὴν 22.000 δραχ. πρὸς σπουδὴν νέου ἐκ τοῦ χωρίου 'Απιδέας τῆς 'Επιδαύρου. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Σπυρ. 'Ιωάν. Κατσαμᾶς ἀφῆκε κληροδοτήματα ὑπὲρ τῶν μαθητῶν τῶν σχολείων Περαχωρίου, 'Ανωγῆς καὶ τῆς πόλεως 'Ιθάκης, ὁ δὲ Λεόντιος 'Αναγνώστου Οἰκονομίδης πλούσια ἐκπαιδευτικὰ κληροδοτήματα ὑπὲρ τῶν νέων ἐκ Λιβαρτζίου καὶ τῆς λοιπῆς ἐπαρχίας Καλαβρύτων, πρὸς σπουδὴν τῆς ὀργανικῆς χημείας, ἰδίᾳ τῶν χρωμάτων καὶ τῶν φαρμάκων, ἀλλὰ καὶ πρὸς φιλανθρωπικοὺς σκοποὺς κατέλιπε κληροδοτήματα. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Χαράλ. Σπηλιωτόπουλος κατέλιπε πλούσια ἐκπαιδευτικά, ἐθνικὰ καὶ φιλανθρωπικὰ κληροδοτήματα εἰς τὴν πόλιν τῶν 'Αθηνῶν.

Τῷ 1923 ἡ Εἰρήνη Ρεβελάκη ἀφῆκε φιλανθρωπικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ κληροδοτήματα εἰς τὰ ἱδρύματα τῶν 'Αθηνῶν, ὁ Χρῆστος Καρελλᾶς κληροδοτήματα ὑπὲρ ἱερῶν σκοπῶν καὶ τὴν ὑπανδρείαν κορασίων ἐν Μεσσήνῃ, ὁ δὲ Εὐάγ. Γερ. Ραυτόπουλος 7.500 ἀγγλ. λίρας δι' ἀνέγερσιν δημοτικοῦ σχολείου εἰς τὴν γενέτειράν του Μεσοβούνια Κεφαλληνίας καὶ ἄλλας 1.100 ἀγγλ. λίρας δι' ὑποτροφίας συμπατριωτῶν του μαθητῶν καὶ ὑπὲρ τῶν ναῶν τοῦ αὐτοῦ χωρίου του. 'Επίσης ὁ 'Αθαν. Ν. Παπαδόπουλος κατέλιπεν ἅπασαν τήν τε κινητὴν καὶ ἀκίνητόν του περιουσίαν, ἀξίας πολλῶν ἑκατομμυρίων, εἰς τὸ χωρίον του Φραγίστη τῆς Εὐρυτανίας πρὸς μεταφορὰν ὕδατος ἐν αὐτῷ, ἀνέγερσιν σχολείου κλπ.

Τὴν 4ην Φεβρουαρίου 1924 ὁ Σκεῦος Γ. Ζερβὸς ἀνέπτυξεν ἐνώπιον τῆς Δ' ἐθνοσυνελεύσεως, ὡς πληρεξούσιος 'Αθηνῶν, τὸ ζήτημα τῶν κληροδοτημάτων ὑφ' ὅλας του τὰς ἀπόψεις, ἐπὶ τῇ βάσει ἐπισήμων ἐγγράφων. 'Η ἐθνοσυνέλευσις ἐξέφρασεν αὐτῷ τὴν εὐγνωμοσύνην τοῦ ἔθνους καὶ ἀνέθηκεν αὐτῷ ἐξαιρετικὴν πρὸς τοῦτο ἐξουσιοδότησιν. 'Η προκληθεῖσα ἐκ τῆς ἀνακοινώσεως ταύτης συζήτησις ἐδημοσιεύθη ὁλόκληρος μεθ' ὅλων τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων εἰς ὀγκωδέστατον τόμον. 'Η δημοσίευσις τοῦ ἔργου τούτου ἔδωκεν ἀφορμὴν ὅπως κτισθῶσιν ὑπὸ τῶν ἑκάστοτε κυβερνήσεων 850 δημοτικὰ καὶ ἑλληνικὰ σχολεῖα, ἰδίᾳ εἰς τὰς Νέας Χώρας, εἰς δὲ τὰς 'Αθήνας μόνον ἐτέθη εἰς λειτουργίαν ἡ ἀπὸ δεκαετηρίδων ἀργοῦσα 'Ακαδημία 'Αθηνῶν διὰ τοῦ κληροδοτήματος 'Αναστ. Τσούφλη, τοῦ κληροδοτήματος Ζαννῆ Συναδινοῦ κ. ἄ., ἀνηγέρθη ἡ Σιδιτανίδειος σχολή, ἐκτίσθη τὸ Κοργιαλένειον νοσοκομεῖον, ἀνηγέρθη ἡ Σαρόγλειος στρατιωτικὴ λέσχη, ἐναυπηγήθη τὸ ὁπλιταγωγὸν «'Άρης» κ. ἄ. 'Επίσης συνεπείᾳ τοῦ ἔργου τούτου ὡρίμασε πλῆρως ἡ ἰδέα τῆς αὐτοτελοῦς διοικήσεως καὶ τῆς ἀκριβοῦς, τῆς ἐπιμελοῦς καὶ αὐστηρᾶς εἰδικῆς ἐποπτείας τῶν ἐθνικῶν κληροδοτημάτων.

Τὴν 5ην Μαΐου 1924 ὁ 'Αλκιβιάδης Κ. 'Εμπειρῖκος κατέλιπεν 20.000 ἀγγλ. λίρας διὰ διαφόρους κοινωφελεῖς σκοπούς, τὴν ἀνέγερσιν γυμνασίου ἢ ἄλλου φιλανθρωπικοῦ ἱδρύματος ἐν τῇ γενετείρᾳ του νήσῳ 'Άνδρῳ, ἀλλὰ καὶ 50.000 χρ. φρ. εἰς τὸ 'Εμπειρίκειον γηροκομεῖον 'Άνδρου, ὡς καὶ ἄλλα φιλανθρωπικὰ κληροδοτήματα. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Διομήδης Σπ. Σαρακωμένος κατέλιπε τὰ πολλὰ βιβλία αὐτοῦ εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Κερκύρας, ὁ δὲ μητροπολίτης Τρίκκης Πολύκαρπος Θωμᾶς ἐδωρήσατο εἰς τὴν Ριζάρειον 75.000 δραχμῶν πρὸς σπουδὴν ἐκ τῶν τόκων νέου ἐκ τῆς περιφερείας του καταγομένου.

Τῷ 1925 ὁ 'Ιωάννης Παπᾶς κατέλιπε 200 χρ. ἀγγλ. λίρας εἰς τὸν δῆμον Καρύστου πρὸς συντήρησιν τοῦ νεκροταφείου, ὅπερ ὁ ἴδιος ἔκτισεν, ὡς καὶ ἄλλα φιλανθρωπικὰ κληροδοτήματα. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Βασ. 'Αποστόλου 'Αποστόλου κατέλιπε διάφορα κληροδοτήματα εἰς τὸ παρθεναγωγεῖον τῆς γενετείρας του Μανδαμάδου, εἰς τοὺς ναοὺς αὐτῆς, εἰς τὸ ὀρφανοτροφεῖον Μυτιλήνης, τὸν ἐρυθρὸν σταυρὸν καὶ τὸν ἐθνικὸν στόλον.

Τῷ 1926 ὁ 'Ηλίας Β. Κουβέλλος ἀφῆκε κληροδοτήματα εἰς τοὺς ναοὺς τῆς 'Αμφίσσης καὶ τῆς Τοπόλιας Παρνασσίων καὶ εἰς τὸ γυμνάσιον 'Αμφίσσης, ὁ 'Ανδρέας Δελμοῦζος κατέλιπεν 25.000 δραχμὰς πρὸς κατασκευὴν γυμναστηρίου 'Αμφίσσης καὶ 8.000 δραχμὰς εἰς τὸ γηροκομεῖον Πειραιῶς, ὁ 'Αντώνιος Σῖμος ἐκ Φραντζῆ τῆς Λαμίας κατέλιπε 5.000 δολλάρια πρὸς φιλανθρωπικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικοὺς σκοπούς, ὁ δὲ Χρῆστος Ν. Πλασάρας 54.000 δραχμάς, ἵνα ἐκ τῶν τόκων χορηγοῦνται δωρεὰν διδακτικὰ βιβλία εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ἀρρένων τοῦ ἰδιαιτέρου χωρίου του Ζατούνης.

Τῷ 1927 ὁ Γεώργ. Θ. Δρίβας κατέλιπεν ἀνὰ 50.000 δραχμῶν εἰς τὸ Ζάννειον νοσοκομεῖον, εἰς τὸ ὀρφανοτροφεῖον, τὸ γηροκομεῖον καὶ τὸν ἀγαθοεργὸν σύλλογον «'Αγάπη» τοῦ Πειραιῶς, ἑτέρας 50.000 εἰς τὸν ἐθνικὸν στόλον καὶ 900.000 δραχμὰς εἰς τὰ σχολεῖα καὶ τοὺς ναοὺς τῆς κοινότητος Ρηχέας τοῦ δήμου Ζάρακος, ὅπου ἐγεννήθη οὗτος. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Σπῦρος Μπούσουλας ἀφῆκεν εἰς τὴν γενέτειράν του 'Άργος 17.000 δολλάρια, πρὸς ἀνέγερσιν ἐκεῖ γυμνασίου ἢ ἄλλης ἀνωτέρας σχολῆς, ὁ Δημ. Σταθόπουλος κατέλιπε 5.000 δολλάρια δι' ἀνέγερσιν παρθεναγωγείου ἐν Μαγούλᾳ τῆς Σπάρτης, ἑτέρας 5.000 δολλάρια ἀφῆκε διὰ κατασκευὴν νοσοκομείου ἐν Σπάρτῃ καὶ ἄλλα 5.000 δολλάρια διὰ τὴν ἀνέγερσιν μνημείου εἰς τὸν ἥρωα Λεωνίδαν ἐν Σπάρτῃ. 'Επίσης ὁ Βασ. Γ. Κότσης κατέλιπε 50 ἀγγλ. λίρας εἰς τὴν Ριζάρειον Σχολὴν πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἔργου της.

Τῷ 1928 ὁ ἀείμνηστος Πέτρος Λεονάρδου Μουστάκας κατέλιπεν ὁλόκληρον τὴν ἐκ τεσσάρων οἰκιῶν ἐν 'Αθήναις καὶ γηπέδων ἀκίνητόν του περιουσίαν καὶ περὶ τὰ 4.000.000 μετρητὰ εἰς τὴν γενέτειράν του Πίσω Μεριὰν τῆς 'Άνδρου, πρὸς ἀνέγερσιν ἐκεῖ σχολείων ἀρρένων καὶ θηλέων, πρὸς πλουτισμὸν καὶ συντήρησιν αὐτῶν. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Σταμ. Γ. 'Εμπειρῖκος ἐδωρήσατο εἰς τὴν κοινότητα 'Άνδρου τὸ ἰδιόκτητον αὐτοῦ γυμνάσιον, ὅπερ ὁ ἴδιος ἐπροίκισε πλουσίως, ἡ δὲ δωρεὰ αὕτη ὑπερέβη τὸ 1.750.000 δραχμῶν.

Τῷ 1929 ὁ Μιχαὴλ Γ. Μπίστης προσέφερε 10.000 δραχμῶν ὑπὲρ τῆς ὁδοποιίας 'Άνδρου, οἱ δὲ ἀδελφοὶ Κωνσταντῖνος καὶ Γεώργιος 'Επαμ. 'Εμπειρῖκος προσέφερον 25.000 δραχ. πρὸς ἐκτέλεσιν ὑδραυλικῶν ἔργων εἰς τὸ χωρίον Μεσσαριὰ καὶ ἑτέρας 25.000 δρ. εἰς τὸ σχολεῖον τῆς κοινότητος Φελλοῦ τῆς 'Άνδρου. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἀπεβίωσεν ὁ ἐθνικὸς εὐεργέτης 'Εμμανουὴλ Μπενάκης, ὅστις μετὰ τῆς συζύγου του Βιργινίας, τὸ γένος Χωρέμη, προσέφερε πλείστας καὶ πλουσίας δωρεάς, φιλανθρωπικάς, ἐκπαιδευτικάς, κοινῆς ὠφελείας, ἐθνικάς, ἐπιστημονικάς, δαπανήσας γενναῖα ποσὰ ὑπὲρ τῶν προσφύγων, διὰ τὴν περίθαλψιν καὶ συντήρησιν αὐτῶν, τὰ νοσοκομεῖα καὶ ἐργαστήριά των, ἀνήγειρε τὴν ἑτέραν τῶν πτερύγων τοῦ νοσοκομείου τοῦ 'Ερυθροῦ Σταυροῦ ἰδίᾳ δαπάνῃ, ἐβοήθησε σπουδαίως τὸ νοσοκομεῖον Θεσσαλονίκης, ὡς καὶ τὴν ἀπορφανικὴν τοῦ 'Έθνους ἄμυναν καὶ τὸ Πατριωτικὸν 'Ίδρυμα, πρὸς δὲ ἵδρυσε τὴν φυτοπαθολογικὴν σχολὴν Κηφισίας, ἀνήγειρε τὸ κολλέγιον τοῦ Ψυχικοῦ, ἔκτισε τὴν ὁμώνυμον βιβλιοθήκην τῆς βουλῆς, προικίσας αὐτὴν πλουσίως, ἐπροίκισε γενναιοδώρως τὴν ἀκαδημίαν 'Αθηνῶν, παρέσχεν ὑποτροφίας εἰς πλείστους ἀπόρους ἐπιστήμονας, καλλιτέχνας, μαθητὰς κλπ. Διὰ τῶν ἀπείρων ἡγεμονικῶν αὐτοῦ δωρεῶν καὶ τῆς ἀφαντάστου αὐτοῦ ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα ἀνῆλθε τοὺς ἀνωτέρους ὁρίζοντας τῆς φιλαλληλίας, τῆς φιλανθρωπίας, τῆς ἐθνικῆς εὐεργεσίας, τοῦ ἀληθοῦς πατριωτισμοῦ.

Εἰς οἱονδήποτε μέρος τῶν 'Αθηνῶν ἀποκαλύπτονται ἐθνικὰ κληροδοτήματα, ὡς εὐαγῆ καὶ κοινωφελῆ καὶ ἐπιστημονικὰ καὶ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα μεγαλοπρεπῆ, πλούσια, πολυτελῆ, ἐπιβλητικά, ἀλλὰ καὶ πλεῖστα ὅσα ἄλλα ἀκίνητα κληροδοτήματα καὶ δωρεαί, ὡς μέγαρα, οἰκίαι, καταστήματα, ἐργοστάσια, κτήματα, οἰκόπεδα κλπ. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς ὅλας ἀνεξαιρέτως τὰς πόλεις τοῦ ἐλευθέρου κράτους, ἀλλὰ καὶ τῆς δούλης 'Ελλάδος καὶ ἔν τινι βαθμῷ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἰδίᾳ τῆς Αἰγύπτου, δεῖγμα τῆς πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπης καὶ τῶν αἰσθημάτων τῆς φιλαλληλίας, ἅτινα ἀνευρίσκομεν εἰς πάντα τὰ κοινωνικὰ στρώματα, ἀπὸ τῆς ἁπλοϊκῆς γυναικὸς τῆς 'Ανασελίτσης, τῆς Σουλτάνας Παπαδημητρίου, ἥτις προσέφερεν ὑπὲρ τοῦ σχολείου τῆς κωμοπόλεως τὰς δέκα δραχμάς, ὅλην τὴν περιουσίαν της, μέχρι τῶν μεγίστων τοῦ ἔθνους εὐεργετῶν, τῶν ἀδελφῶν Ζωσιμάδων, τοῦ 'Αρσάκη, τῶν ἀδελφῶν Ριζαρῶν, τοῦ Σίνα, τῶν Ζαππῶν, τοῦ ζεύγους 'Ανδρέου καὶ 'Ιφιγενείας Συγγροῦ, τοῦ 'Αβέρωφ, τοῦ Κοργιαλένιου, τοῦ 'Εμμανουὴλ καὶ Βιργινίας Μπενάκη, μέχρι τῆς 'Έλενας 'Ελευθερίου Βενιζέλου, ἥτις διὰ τοῦ περικαλλοῦς καὶ ὑπερόχου ἱδρύματος, τοῦ φερωνύμου μαιευτηρίου της, ἐξησφάλισεν εἰς τὴν 'Ελληνίδα τὸν ἀσφαλῆ καὶ ἀκίνδυνον τοκετόν.

Τὴν 10ην 'Ιουλίου 1931 ἐδημοσιεύθη ὁ νόμος 5110 «Περὶ διοικήσεως τῶν ὑπὲρ τοῦ δημοσίου ἢ κοινωφελῶν σκοπῶν κληρονομιῶν, κληροδοσιῶν καὶ δωρεῶν». Δι' αὐτοῦ κατηργήθησαν τὸ τμῆμα κληροδοτημάτων τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας, τὸ γραφεῖον κληροδοτημάτων τοῦ ὑπουργείου Παιδείας, ὡς καὶ τὸ γραφεῖον κληροδοτημάτων τοῦ ὑπουργείου Προνοίας, συγχωνευθέντα πάντα εἰς αὐτοτελῆ ὀργανισμόν, ὅστις συνεστήθη παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῶν Οἰκονομικῶν ὑπὸ τὸν τίτλον «Διεύθυνσις 'Εθνικῶν Κληροδοτημάτων». 'Επὶ κεφαλῆς τούτου ἐτέθη τὸ «Συμβούλιον τῶν 'Εθνικῶν Κληροδοτημάτων», ὅπερ, ἐξ ἀνωτέρων προσωπικοτήτων ἀπαρτιζόμενον, ἐφορᾷ νῦν ἐπὶ τῆς κανονικῆς λειτουργίας τῶν διαφόρων κληροδοτημάτων, παρακολουθεῖ τὴν ἐπακριβῆ τούτων ἐκτέλεσιν, ἐξελέγχει τοὺς προϋπολογισμοὺς καὶ τοὺς ἀπολογισμοὺς αὐτῶν καὶ προσπαθεῖ νὰ θέσῃ πλήρη εὐρυθμίαν καὶ τάξιν εἰς τὸ τόσον σπουδαῖον τοῦτο ἐθνικὸν ζήτημα.

ΣΚ. Γ. ΖΕΡΒΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. 1. *Κληροδοτήματα καὶ δωρεαί:* «'Ολύμπια. Γενικὴ ἔκθεσις καὶ ἐπίσημος κατάλογος ὑπὸ τῆς ἐπὶ τῶν 'Ολυμπίων καὶ κληροδοτημάτων ἐπιτροπῆς» ('Αθῆναι 1860—1875, τ. 3).— «'Έκθεσις συνοδεύουσα τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν διαφόρων κληροδοτημάτων κτλ.» ('Αθῆναι 1870).— *Λαμπρίδη 'Ι.*, «Περὶ τῶν ἐν 'Ηπείρῳ ἀγαθοεργημάτων» ('Αθῆναι 1880).— *Λεβίδη Δ. Ν.*, «'Έκθεσις περὶ κληροδοτημάτων» (ἐν «Πρακτ. 'Ελεγκτ. Συνεδρίου» 1870).— «Διαθῆκαι τῶν ἀειμνήστων εὐεργετῶν τῆς πόλεως τῶν 'Ιωαννίνων» ('Αθῆναι 1887).— *Παρασκευαΐδου Φ.*, «Σαμουὴλ Χάου Μιχαὴλ 'Ανάγνος» ('Αθῆναι 1892).— «'Οργανισμὸς τῆς ἐπὶ τῶν 'Ολυμπίων καὶ κληροδοτημάτων ἐπιτροπῆς κτλ. 1887—1892» ('Αθῆναι 192).— *Παπαχριστοπούλου Α.*, «Κληροδοτήματα» ('Αθῆναι 1914).— *Αναγνωστοπούλου Δ. καὶ Γ. Π.*, «'Ο Μιχαὴλ 'Αναγνωστόπουλος» ('Αθῆναι 1923).— *Ζερβοῦ Σκ.*, «'Εθνικὰ κληροδοτήματα καὶ ἐθνικαὶ δωρεαὶ» ('Αθῆναι 1926).—«Μητρῷον τῶν εἰς τὴν ἄμεσον διαχείρισιν καὶ τῶν εἰς τὴν ἐποπτείαν τοῦ ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων ὑπαγομένων κληροδοτημάτων» ἐπιμελείᾳ *'Ι. Βαχαβιόλου Κ. Πετρούλια καὶ Γ. Σιάννου* ('Αθῆναι 1929 κ.ἑ.).— *Ζαβιτσιάνου Π. Κ.*, «'Αρχεῖα ἐθνικῶν εὐεργετῶν» (1929—1930).— *Τσιγκουράκου Θ. Γ.*, «Κληροδοτήματα καὶ σχολάζουσαι κληρονομίαι. 'Έκθεσις, μελέται, ἰσχύουσα νομοθεσία» ('Αθῆναι 1930).— *Στυλιανίδη Σ. Σ.*, «'Ο ἐθνικὸς εὐεργέτης 'Εμμανουὴλ Μπενάκης καὶ αἱ πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος δωρεαί του» ('Αθῆναι 1933).— «Les Évergètes ou bienfaiteurs de la Nation Grecque» ('Αθῆναι 1933, ἐκδ. ὑπουργείου 'Εξωτερικῶν).

2. *Δημοσία καὶ ἰδιωτικὴ ἀντίληψις.*— *Μανσόλα 'Αλ.*, «'Εκπαίδευσις ἐργατῶν ἐν 'Ελλάδι» ('Αθῆναι 1876).— «Δημοσία διαθήκη, καταστατικὸν καὶ κανονισμὸς τοῦ ὀρφανοτροφείου Μπαμπαγιώτου» ('Ερμούπολις 1877).— *'Αγγελοπούλου Α. Π.*, «Σωφρονιστικὴ ἐκπαίδευσις ἀνηλίκων» ('Αθῆναι 188).— *Παπαβασιλείου Γ.*, «Βρεφοκομεῖον. Τί ἔγινεν. Τί λείπει καὶ τί πρέπει νὰ γίνῃ» ('Αθῆναι 1900).— «'Ορφανοτροφεῖον Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώνστα. 'Ιστορικὸν» ('Αθῆναι 1908 καὶ 1922, ἐπίσημα τεύχη).— «'Αναμνηστικὸν λεύκωμα τοῦ ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Α. Μ. τῆς βασιλίσσης μητρὸς 'Όλγας πανελληνίου συλλόγου γυναικῶν. 1912—1914» ('Αθῆναι 1916).— «Βασίλισσα Σοφία» (περιοδικὸν ὁμωνύμου συλλόγου, 'Αθῆναι 1916—1917). — *Παπακωνσταντίνου Κ. Δ.*, «'Η ἀντίληψις, δημοσία καὶ ἰδιωτική, καὶ ἡ ὀργάνωσις αὐτῆς ἐν 'Ελλάδι» ('Αθῆναι 1918).— *Μπαλάνος Δ. Σ.*, «'Η περίθαλψις τῶν ὀρφανῶν ἐν τῷ ἑλληνικῷ κράτει» ('Αθῆναι 1919).— *Μακκᾶς Γ. Ν.*, «Περὶ ὀργανώσεως τῆς προστασίας καὶ περιθάλψεως τῶν ἀπόρων οἰκογενειῶν τῶν ἐν πολέμῳ πεσόντων κλπ.» ('Αθῆναι 1919).— «Συλλογὴ νόμων κλπ.» ὑπουργείου Περιθάλψεως, ἐτῶν 1916—1919» ('Αθῆναι 1919).— «Τὸ δημοτικὸν Βρεφοκομεῖον 'Αθηνῶν κατὰ τὰ ἔτη 1916—1919. 'Εκθέσεις κτλ. 'Ιστορία τοῦ ἱδρύματος» ('Αθῆναι 1920).— «'Η Χ. Α. Ν. ἐν 'Ελλάδι. 'Ιστορικὴ ἀνασκόπησις κτλ.» ('Αθῆναι 1921).— *Πρωτονοταρίου Στ. Β.*, «Αἱ γυναῖκες καὶ οἱ ἀνήλικοι ὡς ἐγκληματίαι» ('Αθῆναι 1925).— *Κωτούλα 'Αργ.*, «Αἱ σωφρονιστικαὶ προσπάθειαι καὶ ὁ ἀγὼν κατὰ τῆς ἐγκληματικότητος παρὰ τῇ παιδικῇ καὶ ἐφηβικῇ ἡλικίᾳ. 1836—1926» ('Αθῆναι 1927).— *Χαριτάκη Κ.* καὶ *Σακελλαρίδη Φ.*, «Τὰ ἔκθετα καὶ τὰ ἀπόθετα βρέφη εἰς τὴν 'Ελλάδα ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν ἕως σήμερον» (ἐν «Κοινωνικῇ ὑγιεινῇ» 1929).— *Πρωτεκδίκου Ρόζα Ε.*, «'Η προστασία τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἀπὸ τοῦ ἠθικοῦ κινδύνου» ('Αθῆναι 1930).— *Barton J. L.*, «Story of Near East Relief, 1925—1930» (New York 1930).—«Τὸ Παιδί» (δίμηνον ὄργανον τῆς 'Εταιρείας πρὸς προστασίαν τῆς παιδικῆς καὶ ἐφηβικῆς ἡλικίας, ἀπὸ τοῦ 1930).— «'Ορφανοτροφεῖον Γ. καὶ Αἰκ. Χατζηκώνστα. Λεύκωμα ἑβδομηκονταπενταετηρίδος 1856—1930» ('Αθῆναι 1931).—*Παπαμιχαὴλ Γρ.*, «'Έκθεσις τῆς ἐπισκοπήσεως τοῦ ἔργου τῶν ἐν 'Ελλάδι ὀργανώσεων τῆς Χ.Α.Ν. καὶ τῆς Χ.Ε.Ν.» ('Αθῆναι 1932).—*Λεβίδη Δ.Ν.*, «Πῶς ἀκριβῶς ἱδρύθη ἡ Σχολὴ 'Απόρων Παίδων ὑπὸ τοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου Παρνασσὸς» ('Αθῆναι 1933).— *Κοκκίνου Δ.*, «Βρεφοκομειακὰ ἄσυλα» (ἐν Τεχνικοῖς Χρονικοῖς» ἀρ. 53/1934). —[Πρβλ. πρὸς τοῖς ἀνωτέρω καὶ τοὺς ἐτησίους ἀπολογισμούς, λογοδοσίας κ.τ.τ. τῶν διαφόρων ἱδρυμάτων καὶ τῶν σχετικῶν ὑπηρεσιῶν.]

Π. Ν. Π.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ

ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ. Οἱ κανόνες οἱ καθορίζοντες τὸ δίκαιον τῆς ἐργασίας εἶναι μὲν ἐκδηλώσεις τῆς βουλήσεως ἀτόμων, ἀλλ' εἶναι συγχρόνως καὶ καθορισμοὶ ὑψίστων ὁμαδικῶν κοινωνικῶν λειτουργιῶν. Διὰ τοῦτο ἡ σημερινὴ ἀντίληψις τοῦ κράτους δὲν ἀποδέχεται πλέον τὸν ἑκάστοτε αὐτόβουλον καθορισμὸν τοῦ δικαίου τῆς συμβάσεως τῆς ἐργασίας. Τοῦτο, ἐν εὐρυτάτῳ μέτρῳ, ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον διατάξεων δημοσίου, οὕτως εἰπεῖν, δικαίου, τὰς ὁποίας τὰ συμβαλλόμενα μέρη πρέπει νὰ σεβασθοῦν λόγῳ τοῦ γενικοῦ κοινωνικοῦ αὐτῶν συμφέροντος. Οὕτως ἡ καθ' ἕκαστον βούλησις ἐν τῷ καταρτισμῷ τῆς συμβάσεως τῆς ἐργασίας περιορίζεται διαρκῶς, προσαρμοζομένη πρὸς ἐκ τῶν προτέρων ἤδη ὑφισταμένην ἔννομον κοινωνικὴν τάξιν.

'Η ἐργατικὴ νομοθεσία διαιρεῖται εἰς δύο μεγάλους κλάδους, τὴν προστατευτικὴν καὶ τὴν ἀσφαλιστικήν. 'Η ἐργατικὴ προστατευτικὴ νομοθεσία ἐπιβάλλει εἰς τὸν ἐργοδότην, προκειμένης ἀπα-

Digitized by Google

σχολήσεως ἐργατῶν, ὡρισμένας μονομερεῖς δημοσίας τάξεως ὑποχρεώσεις, ἀφορώσας εἰς τὴν ὑπὸ προσφόρους ὅρους ἐκτέλεσιν τῆς ἐργασίας τῶν ἐργατῶν. Ἡ ἀσφαλιστικὴ νομοθεσία ἀφ᾿ ἑτέρου παρέχει εἰς τὸν ἐργάτην, προκειμένης μὴ αὐτοτελοῦς ἀπασχολήσεως, δικαιώματα ἀποζημιώσεως, ἐφ᾿ ὅσον ἐπέλθουν ὡρισμένα γεγονότα (ἀσθένεια ἀτύχημα, ἀναπηρία, θάνατος), καθοριζόμενα ἀπὸ τὸν νόμον (βλ. λ. *ἀσφάλεια*).

Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὸν Κ' αἰῶνα ἔκαμε πολὺ σπουδαίας προόδους εἰς τὴν ἐργατικὴν νομοθεσίαν. Καίτοι δὲ ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος εἶχεν ἤδη ληφθῆ φροντὶς διὰ τοὺς ἐργάτας, ἰδίως διὰ τοὺς ναυτικοὺς καὶ τοὺς μεταλλωρύχους, αἱ μεγάλαι ὅμως πρόοδοι καὶ ὁ πλήρης συγχρονισμὸς αὐτῆς εἰς τὴν ἐργατικὴν νομοθεσίαν ἔλαβε χώραν κατὰ τὸ πρῶτον τρίτον τοῦ Κ' αἰῶνος. Ὁ τοιοῦτος συγχρονισμὸς ἐξεδηλώθη διὰ τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος τῆς 3ης Ἰουνίου 1927, ὅπερ περιέλαβε τὸ πρῶτον, νεωτερίζον εἰς τοῦτο ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ παλαιότερα Συντάγματα, τὴν θεμελιώδη διάταξιν τοῦ ἄρθρου 22, καθ᾿ ἣν «ἡ ἐργασία ἥ τε πνευματικὴ καὶ σωματειακὴ διατελεῖ ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ κράτους, μεριμνῶντος συστηματικῶς ὑπὲρ τῆς ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς ἐξυψώσεως τῶν ἐργαζομένων τάξεων ἀστικῶν καὶ ἀγροτικῶν».

Εἰς τὸ ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας ὑπήχθησαν αἱ διοικητικαὶ ἀρχαὶ τῆς ἐργατικῆς καὶ κοινωνικῆς νομοθεσίας. Αὗται εἶναι ἡ Διεύθυνσις τῆς Ἐργασίας, παρ᾿ ᾗ λειτουργοῦσι σώματα ἐπιθεωρήσεως τῆς ἐργασίας, τῆς κοινωνικῆς προνοίας καὶ τῶν ἀστικῶν συνεταιρισμῶν. Ὡσαύτως λειτουργοῦσι παρὰ τῷ αὐτῷ ὑπουργείῳ καὶ διευθύνσει τὸ Ἀνώτατον συμβούλιον ἐργασίας καὶ τὸ Γνωμοδοτικὸν συμβούλιον ἐργασίας.

Ἡ ἐργατικὴ νομοθεσία ἐν Ἑλλάδι. Ἡ νομοθεσία τῆς πρώτης μέχρι τοῦ Παγκοσμίου πολέμου (1914—1918), ἐποχῆς, συγχρονισμένη ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐργατικὴν προστατευτικὴν νομοθεσίαν, ὑπολειπομένη ὅμως εἰς τὰ ζητήματα τῆς ἐργατικῆς ἀσφαλείας, ἀφεώρα κυρίως εἰς τὴν κυριακὴν ἀνάπαυσιν, τὴν ἐργασίαν γυναικῶν καὶ ἀνηλίκων, τὴν ὑγείαν καὶ ἀσφάλειαν τῶν ἐργατῶν, τὴν διάρκειαν τῆς ἐργασίας, τὰ τῆς πληρωμῆς τῶν ἡμερομισθίων τῶν ἐργατῶν καὶ τῶν μισθῶν τῶν ὑπαλλήλων, τὰ τῆς ἐκδικάσεως τῶν μεταξὺ τῶν ἐργατῶν καὶ ἐργοδοτῶν διαφορῶν κλπ. Διαρκοῦντος τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, ἡ ἐργατικὴ νομοθετικὴ κίνησις δὲν ἀνεκόπη, ἐψηφίσθησαν δὲ πολλοὶ ἐργατικοὶ νόμοι, ὡς ὁ περὶ σωματείων, ὁ περὶ ἐπαγγελματικοῦ κινδύνου, ὁ περὶ συνεταιρισμῶν κλπ. Καίτοι δὲ ἐξεδόθησαν (τῷ 1915 καὶ 1918) νόμοι ἀνασταλτικοὶ τῶν εἰς τὴν ἐργασίαν καὶ τὴν κοινωνικὴν πρόνοιαν ἀναγομένων νόμων, λόγῳ ἐπιστρατεύσεως ἢ τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, ὅμως τοιαύτη ἀναστολὴ οὐδέποτε οὐσιαστικῶς ἐφηρμόσθη.

Σταθμὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐξελίξεως τῆς ἑλληνικῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας ἀποτελεῖ ὁ νόμος 552 (τοῦ 1914), «Περὶ εὐθύνης πρὸς ἀποζημίωσιν τῶν ἐν τῇ ἐργασίᾳ παθόντων ἐργατῶν ἢ ὑπαλλήλων», ὁ ὁποῖος ἐνεκαίνισε παρ᾿ ἡμῖν τὴν ὑποχρεωτικὴν γενικὴν ἐργατικὴν ἀσφάλειαν. Οἱ παλαιότεροι νόμοι τῆς ἐργατικῆς ἀσφαλείας, τὸ Ναυτικὸν Ἀπομαχικὸν Ταμεῖον καὶ τὸ Ταμεῖον Μεταλλευτῶν, ἀφεώρων εἰς εἰδικὰς τάξεις τῶν ἐργατῶν, τὰς τῶν ναυτῶν καὶ τῶν μεταλλευτῶν. Ὁ νόμος 552 ὅμως εἶναι νόμος γενικῆς ἀσφαλείας ἐργατῶν καὶ ὑπαλλήλων οἰκοδομικῶν ἐπιχειρήσεων, τεχνικῶν καὶ ἐν γένει ἄλλων ἐπιχειρήσεων μεταφορᾶς, φορτώσεως ἢ γενικῶς χρησιμοποιουσῶν μηχανάς, προβλέπων ἀποζημίωσιν τοῦ ἐν τῇ ἐκτελέσει τῆς ἐργασίας ἢ ἐξ ἀφορμῆς αὐτῆς παθόντος ἐργάτου ἢ ὑπαλλήλου, ἐφ᾿ ὅσον ὁ παθὼν δὲν προεκάλεσεν ἐκ προθέσεως τὸ ἐπελθὸν ἀτύχημα. Τῷ 1922—1923 συνεχρονίσθη ἔτι περισσότερον ἡ ἐργατικὴ ἀσφάλεια διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ νόμου 2868 καὶ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 19 Νοεμβρίου 1923, συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τῶν ὁποίων ἀσφαλίζεται ὑποχρεωτικῶς διὰ τὴν περίπτωσιν ἀσθενείας ἐν τῇ ἐργασίᾳ, θανάτου, γήρατος, καὶ ἐν γένει ἀνικανότητος πρὸς ἐργασίαν, πᾶν πρόσωπον μὴ αὐτοτελῶς ἐργαζόμενον εἰς βιομηχανικήν, βιοτεχνικὴν καὶ ἐμπορικὴν ἐπιχείρησιν ἢ ἐργασίαν, συμπεριλαμβανομένων τῶν ἐργασιῶν οἰκοδομικῆς καὶ μεταφορῶν.

Πρὸς ἀσφάλισιν καὶ προστασίαν τῶν καπνεργατῶν λειτουργεῖ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀπὸ τοῦ 1925 τὸ ταμεῖον ἀσφαλίσεως καὶ προστασίας καπνεργατῶν (Ν. Δ. 11 Ἰουλίου 1925), κυρωθὲν διὰ τοῦ ἀπὸ 29 Ὀκτωβρίου 1927 νομοθετικοῦ διατάγματος. Σκοπὸς τοῦ ταμείου τούτου εἶναι: α) ἡ ὀργάνωσις ἀσφαλίσεως κατὰ τῆς ἀσθενείας· β) ἡ παροχὴ συνταξέων· γ) ἡ παροχὴ ἐπιδομάτων λόγῳ ἀνεργίας· δ) ἡ χρηματικὴ ἐνίσχυσις ἀνεγνωρισμένων ὀργανώσεων ἢ ἱδρυμάτων διὰ τὴν παροχὴν ὑπ᾿ αὐτῶν ὠφελίμων ὑπηρεσιῶν εἰς τοὺς μετόχους τοῦ ταμείου. Τοιοῦτοι καθίστανται ὑποχρεωτικῶς πάντα τὰ πρόσωπα, ἀσχέτως φύλου, τὰ ὁπωσδήποτε ἀπασχολούμενα ἐν ταῖς καπναποθήκαις **εἰς ἐπεξεργασίαν τῶν φύλλων** τοῦ καπνοῦ.

Πόροι τοῦ ταμείου ἀσφαλίσεως καπνεργατῶν εἶναι: α) ὑποχρεωτικὴ εἰσφορὰ ἑκάστου ἐργάτου καὶ ἰσόποσος πρὸς αὐτὴν ὑποχρεωτικὴ εἰσφορὰ τοῦ οἰκείου καπνεμπόρου· β) εἰσφορὰ τοῦ κράτους· γ) ἄλλοι τινὲς μικρότεροι εἰδικοὶ πόροι. Πρὸς τοῦτο ὑποχρεοῦται πᾶσα ἐπιχείρησις ἐπεξεργασίας καπνοῦ, ὅπως τηρῇ βιβλίον ἐργατικοῦ προσωπικοῦ. Αἱ ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ ἐγγραφαὶ ἐργατικῶν πληρωμῶν ἀποδεικνύουσι τὰ ἐργατικὰ ἔξοδα τῆς ἐπιχειρήσεως.

Εἰς τὴν ἐν Οὐασιγκτῶνι συγκληθεῖσαν (1919) πρώτην διεθνῆ συνδιάσκεψιν ἐργασίας ἡ Ἑλλὰς ἀνέπτυξε τοὺς εἰδικοὺς παρ᾿ ἡμῖν ἰσχύοντας ὅρους ἐργασίας (ἀπαράσκευον τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας, κατωτέρα ἐπίδοσις ἐργασίας τοῦ ἐργάτου) καὶ ἐπέτυχε τροποποιήσεις εἰς τὸ διεθνὲς σχέδιον συμβάσεως τῆς ἐργασίας, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἄρθρου 405 § 3 τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν, λαβοῦσα εἰδικὰς προθεσμίας πρὸς ἐφαρμογὴν ἐν Ἑλλάδι τῶν διατάξεων τῆς διεθνοῦς συμβάσεως τῆς ἐργασίας. Τὴν σύμβασιν τῆς Οὐασιγκτῶνος μετ᾿ ἄλλων σχεδίων συμβάσεων καί τινων συστάσεων τῆς διασκέψεως ἐκύρωσεν ἀμέσως (1920) ἡ βουλή, οἰκειοποιουμένη τὴν γενικὴν γραμμὴν τῆς εἰσηγητικῆς ἐκθέσεως τῆς ἐπιτροπῆς, ἔνθα ἰδιαιτέρως ἐτονίζετο ἡ μεγάλη σημασία τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ περιεχομένου τῆς ἀρχῆς τοῦ ὀκταώρου τῆς ἐργασίας, ἡ ἀποκατάστασις εἰρηνικῶν σχέσεων συνεργασίας μεταξὺ ἐργοδοτῶν καὶ ἐργοληπτῶν, καὶ τέλος ἡ προσδοκία ὅτι ὁ ἐργάτης θὰ ἐνέτεινε νῦν τὰς παραγωγικάς του δυνάμεις πρὸς ὄφελος τῆς ἐθνικῆς παραγωγῆς καὶ ἐπομένως τῆς γενικῆς οἰκονομικῆς εὐεξίας. Οὕτως ἔχομεν σήμερον νόμους διεθνοῦς ὑποχρεώσεως περὶ ὀκταώρου, ἀνεργίας, ἐργασίας ἀνηλίκων, ἐργασίας γυναικῶν πρὸ τοῦ τοκετοῦ καὶ μετ᾿ αὐτὸν κλπ.

Ὁ διεξερχόμενος τὰς εἰσηγητικὰς ἐκθέσεις τῶν νόμων τούτων πείθεται πάντως ὅτι μεγάλαι καινοτομίαι δὲν ἐπῆλθον δι᾿ αὐτῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν νομοθεσίαν. Αὗται ὑπῆρχον ἤδη, ὡς π. χ. ἐν μέρει εἰς τὸ ὀκτάωρον, εἰς τὸ κατώτατον ὅριον ἡλικίας τῶν ἀνηλίκων, εἰς τὴν νυκτερινὴν ἐργασίαν ἀνηλίκων καὶ γυναικῶν, εἰς τὴν ἐργασίαν τῶν γυναικῶν πρὸ καὶ μετὰ τὸν τοκετὸν κλπ. Τὸ σπουδαιότερον εἰς τὰ νέα ταῦτα νομοθετήματα εἶναι ἡ διεθνὴς δέσμευσις τῶν κρατῶν, μεταξὺ τῶν πρώτων δὲ καὶ ἡ Ἑλλάς, τῶν ἐπικουρούντων ταῦτα καὶ ἰδίως διὰ τὸ ὀκτάωρον.

Πλὴν τῶν σχεδίων τῆς Οὐασιγκτῶνος, ἡ Ἑλλὰς ἐκύρωσε καί τινα τῶν σχεδίων τῆς δευτέρας συνδιασκέψεως τῆς Γενεύης καὶ ἄλλα τινὰ τῶν μετὰ ταῦτα ἐν Γενεύῃ συνδιασκέψεων (ὅριον ἡλικίας ναυτῶν κλπ., χρῆσις ἀνθρακικοῦ μολύβδου λευκοῦ χρώματος (στουπετσίου), ὀξειδίου τοῦ μολύβδου (μινίου) καὶ λιθαργύρου διὰ τὸν χρωματισμὸν οἰκοδομῶν, πλοίων, ἐφαρμογὴ ἑβδομαδιαίας ἀναπαύσεως εἰς τὰ βιομηχανικὰ καταστήματα κλπ.).

Ἐκ τῆς γενικῆς ὑπὸ τοῦ Παγκοσμίου πολέμου καὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπιστρατεύσεων δημιουργηθείσης ἀνωμάλου καταστάσεως ἐγεννήθησαν καὶ ζητήματα κοινωνικῆς πολιτικῆς, εἰδικῆς καὶ γενικῆς σημασίας, τὰ ὁποῖα ἠναγκάσθη νὰ ἀντιμετωπίσῃ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ Ἑλλάς, καὶ δὴ ἀφ᾿ ἑνὸς ζητήματα ἀνεργίας, καταλαβούσης ἀρκετὰς ἐπιχειρήσεις, διὰ τὰ ὁποῖα μόνον γενικά τινα, προπαρασκευαστικὰ μᾶλλον καὶ μερικῶς ἀνακουφιστικά, μέτρα ἐλήφθησαν (ἀπογραφὴ ἐργατῶν Ἀθηνῶν—Πειραιῶς τοῦ 1917, προκειμένης παροχῆς βοηθημάτων εἰς τοὺς ἀνέργους, ἐκτέλεσις ἔργων τινῶν ὁδοποιίας καὶ ἐπισκευὴ δημοσίων κτηρίων), ἀφ᾿ ἑτέρου τὸ ζήτημα τῆς ἐπαγγελματικῆς θέσεως τῶν ἐν ἐπιστρατείᾳ διατελούντων ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων, τῶν ἀποζώντων ἐκ τῆς προσωπικῆς αὐτῶν ἐργασίας· τὸ τελευταῖον τοῦτο ζήτημα ἐρρυθμίσθη γενικώτερον διὰ νομοθετήματος, ὁρίσαντος ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν ὅτι ἡ ἐπιστράτευσις δὲν ἀποτελεῖ λόγον διαλύσεως τῆς συμβάσεως τῆς ἐργασίας ὑπαλλήλου ὑπηρετοῦντος πλέον τῶν ἓξ μηνῶν πρὸ τῆς ἐπιστρατεύσεώς του εἰς οἱονδήποτε γραφεῖον, κατάστημα ἢ ἐπιχείρησιν, θεσπίσαντος δ᾿ ἀφ᾿ ἑτέρου ὑποχρέωσιν τοῦ ἐργοδότου, ὅπως ἐξακολουθῇ νὰ καταβάλλῃ οὗτος εἰς τὸν ἐπιστρατευθέντα, ἀναλόγως τοῦ χρόνου τῆς ὑπηρεσίας του, τὸ $^1/_4$—$^3/_4$ τοῦ μισθοῦ του, κατοχυρωθεισῶν τῶν διατάξεων τούτων καὶ διὰ διαδικαστικῶν διατάξεων, διευκολυνουσῶν τὴν ἐν ἀνάγκῃ διεκδίκησιν τῶν δικαιωμάτων τούτων.

Σπουδαίαν νομοθετικὴν πρόνοιαν πρὸς ὁμαλωτέραν ἐξέλιξιν τῆς συμβάσεως τῆς ἐργασίας ἀποτελοῦν δύο νόμοι, ψηφισθέντες κατὰ τὸ 1920. Οἱ νόμοι οὗτοι εἶναι ὁ 2111/1920, περὶ ἀδικημάτων κατὰ τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐργασίας, καὶ ὁ 2112/1920, περὶ καταγγελίας τῆς συμβάσεως ἐργασίας. Ὁ πρῶτος νόμος καθορίζει τὰ ἀδικήματα κατὰ τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐργασίας, τιμωρῶν μὲ φυλάκισιν 7 ἡμερῶν μέχρις 1 ἔτους καὶ μὲ χρηματικὴν ποινὴν μέχρι 500 δραχμῶν πάντας ὅσοι ἐπιχειροῦν, διὰ νὰ ἐξαναγκάσουν τοὺς ἐργοδότας αὐτῶν εἰς μεταβολὴν τῶν ὅρων τῆς ἐργασίας, νὰ ἀποτρέψουν τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ ἐργασθοῦν ἐργάτας. Εἰς τὴν αὐτὴν ποινὴν ὑπόκεινται καὶ ἐργοδόται, οἱ ὁποῖοι, διὰ νὰ ἐξαναγκάσουν ἐργάτας εἰς μεταβολὴν τῶν ὅρων ἐργασίας των, προκαλοῦν διακοπὴν τῆς ἐργασίας ἐργοδότου (Lock out). Διὰ τοῦ νόμου τούτου ἀποκατέστη ἰσορροπία ἐν τῇ βιομηχανικῇ ζωῇ. Παρεσχέθη ἐλευθερία ἀπεργίας ἀφ᾿ ἑνός, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς ἐργασίας ἐξησφαλίσθη. Διὰ τοῦ νόμου τούτου ἀπηγορεύθη καὶ τὸ σαμποτάζ.

Ὁ δεύτερος νόμος, ἀρχικῶς ἀφορῶν τοὺς ἰδιωτικοὺς ὑπαλλήλους μόνον, ἐπεξετάθη βραδύτερον καὶ ἐπὶ τῶν ἐργατῶν. Οὗτος ὁρίζει ὅτι ἀπόλυσις ἰδιωτικοῦ ὑπαλλήλου ἢ ἐργάτου προσληφθέντος διὰ μὴ ὡρισμένον χρόνον καὶ ἐφ᾿ ὅσον οὗτος διήρκεσεν ἤδη ὑπὲρ τοὺς δύο μῆνας, δὲν δύναται νὰ λάβῃ χώραν ἄνευ προηγουμένης καταγγελίας τῆς ἐργατικῆς συμβάσεως. Ἡ καταγγελία αὕτη ἐξικνεῖται ἀπὸ 30 ἡμερῶν μέχρις ἑνὸς καὶ ἡμίσεος ἔτους διὰ τοὺς ἰδιωτικοὺς ὑπαλλήλους, ἀπὸ 5 δὲ ἡμερῶν μέχρι δύο μηνῶν διὰ τοὺς ἐργάτας. Ἀντιστρόφως ὅμως καὶ ὁ ὑπάλληλος ἢ ὁ ἐργάτης εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ καταγγέλλῃ τὴν σύμβασίν του, εἰς ἀποζημίωσιν ὅμως ὑποχρεοῦται, ἐν περιπτώσει μὴ ἐκτελέσεως τούτου, μόνον τὴν ἡμίσειαν.

Διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 24 Ἰουλίου 1920 ἐκωδικοποιήθησαν εἰς ἓν ἑνιαῖον κείμενον οἱ νόμοι περὶ πληρωμῆς τῶν ἡμερομισθίων τῶν ἐργατῶν καὶ τῶν μισθῶν τῶν ὑπηρετῶν καὶ ὑπαλλήλων. Κατὰ τοῦτο ἡ πληρωμὴ τῶν ἡμερομισθίων ἢ τῆς κατ᾿ ἀποκοπὴν ἢ κατὰ τεμάχιον βιοτεχνικοῦ προϊόντος ἐργασίας τῶν ἐργατῶν δέον νὰ γίνεται: α) ἐντὸς τοῦ ἐργαστηρίου ἢ καταστήματος κλπ. τῆς ἐπιχειρήσεως, ὄχι δὲ εἰς ἄλλα καταστήματα, οἷον καπηλεῖα, παντοπωλεῖα, καφενεῖα κλπ.· καθ᾿ ἑβδομάδα, ἐντὸς τοῦ Σαββάτου ἢ τρὶς ἢ δὶς τοῦ μηνὸς κλπ., οὐδέποτε παρατεινομένη πέραν τῆς ὥρας τῆς λήξεως τῆς ἡμερησίας ἐργασίας· γ) νὰ γίνεται εἰς νομίμως κυκλοφοροῦν ἐν τῷ κράτει νόμισμα, οὐχὶ δὲ εἰς εἶδος. Εἰς τὸν νόμον τοῦτον δίδονται καὶ οἱ ὁρισμοὶ τῶν ἐννοιῶν ἐργάτου καὶ ἐργοδότου καὶ καθορίζονται λεπτομερῶς αἱ δυναταὶ κρατήσεις ἀπὸ τοὺς ἐργατικοὺς μισθούς.

Διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 1 Αὐγούστου 1920 ἐκωδικοποιήθησαν αἱ διατάξεις τοῦ νόμου ΓϠΟΔ/1912 περὶ ἐκδικάσεως τῶν μεταξὺ ἐργατῶν καὶ ἐργοδοτῶν διαφορῶν. Κατ᾿ αὐτὸ αἱ διαφοραί, αἱ ἀντικείμενον ἔχουσαι ἀξιώσεις περὶ πληρωμῆς ἡμερομισθίων ἢ μισθῶν ἢ ἄλλης ἀποζημιώσεως, ὀφειλομένης ἐκ παροχῆς ἐργασίας, μὴ ὑπερβαίνουσαι ἐν συνόλῳ τὰς 5.000 δραχμ., δικάζονται κατὰ τὴν προσδιοριζομένην ὑπὸ τοῦ νόμου τούτου συνοπτικὴν διαδικασίαν, παρουσιαζομένων αὐτοπροσώπως τῶν διαδίκων ἐνώπιον τοῦ ἁρμοδίου εἰρηνοδικείου.

Διὰ τοῦ νόμου τέλος ͵ΓΤΜΒ' τοῦ 1909, ὡς ἐτροποποιήθη διὰ μεταγενεστέρων νόμων (3614/1928), ἀπηγορεύθη ἡ κατάσχεσις τῶν $^4/_5$ τῆς ἀντιμισθίας τῶν ἐργατῶν, τῶν χειροτεχνῶν, τῶν ὑπηρετῶν καὶ τῶν ὑπαλλήλων καθ᾿ οἱονδήποτε τρόπον καὶ ἂν ἔχῃ κανονισθῇ ἡ ἀντιμισθία αὕτη, κατὰ νόμον, συμφωνίαν ἢ συνήθειαν, ἀλλὰ πάντως μέχρι τοῦ ποσοῦ τῶν δραχμῶν 4.000 μηνιαίως. Πᾶσα δὲ κατάσχεσις γενομένη παρὰ τὰς διατάξεις τοῦ νόμου τούτου εἶναι αὐτοδικαίως ἄκυρος καὶ ὁ τρίτος δὲν ὑποχρεοῦται εἰς δήλωσιν.

Τῷ 1926 ἐξεδόθη τὸ νομοθετικὸν διάταγμα περὶ ἀποπείρας συνδιαλλαγῆς καὶ διαιτητικῆς ἐπιλύσεως διαφορῶν ἀναφυομένων μεταξὺ ἐργοδοτῶν καὶ ὑπαλλήλων ἢ ἐργατῶν. Διὰ τούτου ἀποσκοπεῖται ἡ καθίδρυσις εἰδικῶν ὀργάνων συλλογικῆς καὶ προσφόρου συνθέσεως, εἰς ἥν, κατὰ σαφῶς διαγραφομένην διαδικασίαν καὶ ὑπὸ ὡρισμένας προϋποθέσεις, ἀναγνωρίζεται ἁρμοδιότης πρὸς παρέμβασιν εἰς τὰς μεταξὺ ἐργοδοτῶν καὶ ἐργαζομένων ἀναφυομένας ἑκάστοτε διαφορὰς οἰκονομικῆς φύσεως, εἴτε πρὸς ἐπίτευξιν συμβιβασμοῦ τῶν διισταμένων, εἴτε πρὸς οὐσιαστικὴν ἔρευναν τοῦ ἀντικειμένου τῶν ἑκάστοτε διαφορῶν, εἴτε πρὸς ἑκουσίαν διαιτητικὴν αὐτῶν ἐπίλυσιν, εἴτε τέλος πρὸς ὑποχρεωτικὴν κρίσιν τινῶν ἐξ αὐτῶν, ἀφορωσῶν τὴν τάξιν τῶν ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων. Ὡς συλλογικῆς φύσεως διαφοραὶ θεωροῦνται: α) Αἰτήματα τοῦ ἡμίσεος τοὐλάχιστον τῶν παρ᾿ ὡρισμένῳ ἐργοδότῃ ἀσχολουμένων ἐργατῶν ἢ ὑπαλλήλων, ἐφ᾿ ὅσον τὸ ποσοστὸν τοῦτο δὲν εἶναι κατώτερον τῶν δέκα πέντε ἐργατῶν ἢ τῶν δέκα πέντε ὑπαλλήλων, ἢ τοὐλάχιστον εἴκοσιν ἐργατῶν ἢ εἴκοσιν ὑπαλλήλων, παρὰ διαφόροις τῆς αὐτῆς κατηγορίας ἐργοδόταις ἀσχολουμένων, ἀναφερόμενα εἰς βελτίωσιν τῶν ἀποδοχῶν αὐτῶν καὶ μὴ γενόμενα ἀποδεκτὰ παρὰ τοῦ οἰκείου ἐργοδότου ἢ τῶν οἰκείων ἐργοδοτῶν. β) Ἀποφάσεις ἐργοδότου ὡρισμένης ἐπιχειρήσεως, ἀφορῶσαι εἰς μείωσιν τῶν ἀποδοχῶν τοὐλάχιστον δέκα πέντε παρ᾿ αὐτῷ ἐργατῶν ἢ δέκα πέντε ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων, ἐφ᾿ ὅσον δὲν ἐγένοντο ἀποδεκταὶ παρὰ τούτων· καὶ γ) Ἀποφάσεις πλειόνων τοῦ ἑνὸς ἐργοδοτῶν τῆς αὐτῆς κατηγορίας, ἀφορῶσαι εἰς μείωσιν τῶν ἀποδοχῶν τοὐλάχιστον εἴκοσιν ἐργατῶν ἢ εἴκοσιν ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων, ἐφ᾿ ὅσον δὲν ἐγένοντο ἀποδεκταὶ παρὰ τούτων.

Ὁσάκις δηλονότι εἰς πόλιν τινὰ τοῦ κράτους ἀναφύονται συλλογικαὶ διαφοραί, αἱ δημόσιαι ἀρχαὶ προβαίνουν εἰς τὴν σύστασιν ἐπιτροπῆς συνδιαλλαγῆς. Ἑκάστη **ἐπιτροπὴ συνδιαλλαγῆς**, ἅμα

Digitized by Google

τῷ καταρτισμῷ της, καλεῖ τοὺς διισταμένους, ἵνα εἴτε αὐτοπροσώπως εἴτε δι' ἀντιπροσωπείας ἀναπτύξωσιν αὐτῇ προφορικῶς τὰς ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς διαφορᾶς ἀπόψεις των, ἐρευνᾷ τὰ αἴτια ταύτης καὶ καταβάλλει πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς ἐξεύρεσιν καὶ ἐπίτευξιν συμβιβασμοῦ. Πρὸς ἔρευναν καὶ διαιτητικὴν ἐπίλυσιν τῶν διαφορῶν μεταξὺ ἐργατῶν καὶ ἐργοδοτῶν συνιστῶνται ἐν Ἀθήναις, Πειραιεῖ, Θεσσαλονίκῃ, Καβάλλᾳ, Βόλῳ καὶ Πάτραις ἐπιτροπαὶ ἐργατικῆς διαιτησίας. Αἱ ἀποφάσεις τῶν ἐπιτροπῶν τούτων εἶναι ὑποχρεωτικαί, ἐφ' ὅσον πρὸ τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν εἴτε μετ' αὐτὴν ἀπεδόθη εἰς αὐτὰς ὑποχρεωτικὴ ἰσχὺς ὑπὸ τῶν διισταμένων μερῶν. Αἱ συμβιβαστικαὶ ἢ ὑποχρεωτικαὶ ἀποφάσεις τῶν ἐπιτροπῶν ἐργατικῆς διαιτησίας ἔχουσιν ὑποχρεωτικὴν ἰσχὺν ὁμαδικῶν συμβάσεων ἐργασίας ἐπὶ τρίμηνον ἄνευ μεταβολῆς, ἐφ' ὅσον δὲν συντρέχει ἀνωτέρα βία. Ἡ ἐπιτροπὴ ἐργατικῆς διαιτησίας ἐξετάζει οὐσιαστικῶς τὰ αἴτια τῆς διαφορᾶς, ἐπιζητοῦσα νὰ ἀνεύρῃ τὴν κατὰ τὰς κρατούσας οἰκονομικὰς συνθήκας και τὴν κρίσιν ἀγαθοῦ ἀνδρὸς δοτέαν λύσιν. Δυστυχῶς ἡ νομοθεσία αὕτη δὲν ἐλειτούργησε μέχρι σήμερον ὡς ἔδει, ἕνεκα τῆς μὴ ἐκδόσεως τῶν σχετικῶν κυρωτικῶν καὶ ἐκτελεστικῶν νομοθετημάτων.

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐξεδόθησαν νόμοι μᾶλλον κοινωνικῆς φύσεως, ἀφορῶντες ὄχι πλέον στενῶς τὰς ἐργατικὰς τάξεις, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα στρώματα ὑπαλλήλων, ἀξιωματικῶν, ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα κλπ. Οὕτω π. χ. ἔχομεν τὸν νόμον 5458/1932 «Περὶ ἀπεργίας τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, ὑπηρετῶν κλπ.», τὸν νόμον 5403/1932 «Περὶ συμπληρώσεως διατάξεων τοῦ περὶ ὑπαλληλικῶν ὀργανώσεων νόμου, συμπληρώσεις καὶ τροποποιήσεις τῆς περὶ προστασίας ἐφέδρων νομοθεσίας» (νόμοι 5532/1932), τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 22 Ἰουλίου 1933 «Περὶ συμπληρώσεως τῆς περὶ πολυτέκνων νομοθεσίας» τὸν τόμον 5945/1933 «Περὶ συμπληρώσεως τῆς περὶ αὐτασφαλείας τῶν ἰατρῶν νομοθεσίας», τὸν νόμον 6001/1934 «Περὶ προστασίας τῶν ἀνέργων ἐργατῶν θαλάσσης καὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν κλπ.».

Δ. Ε. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Σκληροῦ Γ.*, «Τὸ κοινωνικόν μας ζήτημα» (Ἀθῆναι 1907, β' ἔκδ. 1922).— *Τριανταφυλλοπούλου Κ.*, «Ἔκθεσις καὶ προσχέδιον νόμου περὶ συμβάσεως ἐργασίας» (1913).— *Γιαννιοῦ Ν.*, «Ἡ ἐργατικὴ νομοθεσία τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1915).— *Πουλημένου Α.*, «Die soziale Frage in Neu-Griechenland» (Leipzig 1915).— «Ἐργασία γυναικῶν καὶ ἀνηλίκων. Νόμος, βασιλικὰ διατάγματα, ἐγκύκλιοι» (Ἀθῆναι 1919).— «Ὑπουργεῖον ἐθνικῆς οἰκονομίας. Ἐργατικὴ καὶ κοινωνικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι 1919 — 1923 ἐπιμελείᾳ *Κ. Γ. Πυσαγιάννη* καὶ *Μ. Κρητικοῦ*, νεωτέρα συμπλήρωσις ὑπὸ *Ι. Ζάρρα* καὶ *Μ. Κρητικοῦ*, 1929).— *Herkner H.* καὶ *Καλιτσουνάκη Δ.*, «Τὸ ἐργατικὸν ζήτημα, κατὰ τὴν 6ην γερμανικὴν ἔκδοσιν» (Ἀθῆναι 1919—1920, τ. 2).— *Γεωργιάδου Γ.*, «Ἡ πάλη τῶν ταξεων ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1921, β' ἔκδ. 1922).— *Ἀνδρεάδου Α. Μ.*, «La législation ouvrière en Grèce» (ἐν τῇ «Revue internationale du travail», Genève 1922).— *Δαμπίρη Ι.*, «La législation sociale en Grèce» (ἐν τῷ «Livre du centenaire de la société de législation comparée» τ. Α'/1922, σ. 231 κ.ἑ.).— *Μαλαματιανοῦ Γ.*, «Γενικαὶ ἀρχαὶ νέων δικαίων. Α' Ἐργατικὸν δίκαιον» (1923).— *Θέου Κ.*, «Τὰ νέα ἐργατικὰ νομοσχέδια» (Ἀθῆναι 1927).— *Μάντζαρη Ἀχ. Ἰ.* «Τὸ καπνεργατικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1927).— *Καλιτσουνάκι Δ.*, «Κοινωνικὴ πολιτικὴ καὶ νομοθεσία τῆς Ἑλλάδος» (Hamburg 1929, ἐκ τοῦ «Hellas-Jahrbuch» τοῦ 1929).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Le réglement uniforme des questions ouvrières balkaniques» (1930, ἔκθεσις εἰς τὴν Α' Βαλκανικὴν συνδιάσκεψιν).— *Παπαναστασίου Α Π.*, «La politique sociale» (Ἀθῆναι 1932, ἐκ τῆς «Les Balkans»).— *Κασιμάτη Γρ.*, «Ἡ συλλογικὴ σύμβασις ἐργασίας ὡς θεσμὸς συγχρόνου δικαίου» (Ἀθῆναι 1932).— *Μπλέτσα Ε. Κ.*, «Ἐργατικὴ νομοθεσία» (Ἀθῆναι Α/1933.— [Βλ. ἐπίσης τὰς ἐκθέσεις τῆς ἐπιθεωρήσεως ἐργασίας καὶ τὰς «Informations sociales» τοῦ Διεθνοῦς γραφείου ἐργασίας, εἰς τὰς ὁποίας ἐπισυνάπτεται μηνιαῖος πίναξ: «Les progrès des ratifications», ἐν ᾧ μεθοδικῶς σημειοῦνται αἱ κυρώσεις, ὑποβολαί, συστάσεις κτλ. διεθνῶν νόμων περὶ ἐργασίας εἰς ὅλα τὰ κράτη τὰ μετέχοντα τοῦ Διεθνοῦς γραφείου — Διὰ βιβλιογραφίαν ἀλλοδαπὴν πρὸς διεθνεῖς συγκρίσεις βλ. τὸ «Handwörterbuch der Rechtwissenschaft» (ἐν ταῖς οἰκείαις λέξεσι) τῶν *Stier-Somlo-Elster* (1926—1931 τ. 7).]

Δ. Κ.—Π. Ν. Π.

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ. Ἡ συγκέντρωσις τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας, ἥτις εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (ζευγηλατεῖα), ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τὴν μακρὰν ὀθωμανικὴν κατοχήν. Οὕτω κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἐπαναστάσεως οἱ Τοῦρκοι εἶχον ὀλίγον κατ' ὀλίγον συγκεντρώσει εἰς χεῖράς των τὰς περισσοτέρας καὶ καλυτέρας γαίας τῆς χώρας, αἵτινες ἀπετελοῦντο ἀπὸ μεγέλας ἀγροικίας (τσιφλίκια), καλλιεργουμένας ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ Ἕλληνας καλλιεργητάς. Μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Τούρκων, αἱ γαῖαί των περιῆλθον εἰς τὸ κράτος ὑπὸ τὸ ὄνομα «ἐθνικαὶ γαῖαι» καὶ ἀπετέλουν τὰ $^{2}/_{3}$ τῶν καλλιεργουμένων καὶ ἀροσίμων γαιῶν τῆς Ἑλλάδος. Αἱ λοιπαὶ γαῖαι ἀπετελοῦντο ἀπὸ μικρὰς ἰδιοκτησίας, πλὴν τῶν βορείων ἐπαρχιῶν (Φθιώτιδος, Εὐβοίας), εἰς τὰς ὁποίας οἱ ἰδιοκτῆται, δυνάμει τῶν συνθηκῶν, παρέμενον κύριοι τῶν κτημάτων των. Ἐν τούτοις, μετὰ τὴν διανομὴν τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, ἡ μικρὰ ἰδιοκτησία γενικῶς ἐπεκράτει.

Κατὰ τὴν προσάρτησιν τῆς Θεσσαλίας (1882), ἐπαρχίας εἰς τὴν ὁποίαν ὑπερτέρει κατ' ἐξοχὴν ἡ μεγάλη ἀγροτικὴ ἰδιοκτησία, ἐτέθη ἐκ νέου ἐπιτάπητος τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα ἐν Ἑλλάδι, ζήτημα τὸ ὁποῖον ἔκτοτε ἐκλήθη «θεσσαλικόν». Ἐν τέλει ἡ προσάρτησις τῆς Μακεδονίας καὶ Ἠπείρου (1913) καὶ κατόπιν τῆς Θρᾴκης (1920), περιφερειῶν ὅπου ὀλίγοι Τοῦρκοι μπέηδες κατεῖχον τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἐκτάσεων ὡς ἰδιοκτησίαν των, κατέστησαν τὴν Ἑλλάδα χώραν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπεκράτει ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία.

Ἡ ἔκτασις τῶν μεγάλων κτημάτων ἐκάλυπτε τὸ ἥμισυ τῶν καλλιεργουμένων καὶ ἀροσίμων γαιῶν ὅλης τῆς χώρας. Αἱ σχέσεις, αἵτινες ὑφίσταντο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκεῖ, ἦσαν ἡ μορτὴ ἢ σπανιώτερον ἡ μίσθωσις. Ἡ ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῶν ἰδιοκτητῶν καλλιέργεια ἦτο ἐντελῶς ἐξαιρετικὴ καὶ παρουσιάζετο σποραδικῶς εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Θεσσαλίαν. Ὀλίγοι ὅμως ἰδιοκτῆται ἐκαλλιέργουν τὰ κτήματά των ἐπιστημονικῶς.

Σημειωτέον ὅτι ἐπὶ ἑνετοκρατίας ἀνεπτύχθησαν εἰς τὰς Ἰονίους νήσους φεουδαρχικαὶ μορφαὶ ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας, ὅμοιαι πρὸς τὰς ὑπαρχούσας τότε τοιαύτας εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, ὡς αἱ ἐμφυτεύσεις, αἱ ἀγροληψίαι, αἱ εἰς εἶδος ἀγγαρεῖαι καὶ εἰσφοραὶ (συγκράτεια, κανίσκια κλπ.). Ἐκεῖ τὰ δικαιώματα τῶν ψιλῶν κυρίων ἐξηγοράσθησαν ἢ κατηργήθησαν διὰ τῶν νόμων ͵ΣΜΔ' τοῦ 1867, ͵ΒΣΙΓ' τοῦ 1884, ͵ΔΝΔ' τοῦ 1912, 423 τοῦ 1924 καὶ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 11 Σεπτεμβρίου 1925. Διὰ τοῦ τελευταίου τούτου ἐλύθη τὸ ζήτημα ριζικῶς, καταργηθέντων, ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως αὐτοῦ καὶ πρὸ πάσης ἀποζημιώσεως, πάντων τῶν βαρυνόντων τὰ ἀγροληπτικὰ κτήματα διηνεκῶν ἢ προσκαίρων βαρῶν.

Ἐπίσης εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ Ἀττικὴν συναντῶμεν εἰσέτι ἐμφυτευτικὰς σχέσεις, μεταγενεστέρας ἐμφανίσεως, αἱ ὁποῖαι ἐξαφανίζονται ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν, ἀφ' ὅτου κυρίως ἐπετράπη εἰς τὸν ἐμφυτευτήν, ἀπὸ τοῦ 1920, ἡ ἀπαλλοτρίωσις τῆς ψιλῆς κυριότητος τῆς φυτευθείσης ὑπ' αὐτοῦ ἐκτάσεως, διὰ μικρᾶς σχετικῶς ἀποζημιώσεως (νόμος 2189 τοῦ 1920, τροποποιηθεὶς διὰ τῶν νόμων 2926 καὶ 2927 τοῦ 1922. Οὗτοι ἐκωδικοποιήθησαν διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 22 Ὀκτωβρίου 1926).

Ἡ ἐξέλιξις τῆς ἀγροτικῆς νομοθεσίας. Διακρίνομεν τρεῖς περιόδους ἀγροτικῆς πολιτικῆς διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν ἐν Ἑλλάδι:

1) Τὴν περίοδον, ἥτις ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μέχρι τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας (1882). Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ ἀγροτικὴ πολιτικὴ ἀσχολεῖται μὲ τὴν διανομὴν τῶν ἐθνικῶν γαιῶν. Οὕτω 2.930.000 στρέμματα γαιῶν διενεμήθησαν δυνάμει διαφόρων νόμων. Ἐπὶ πλέον γαῖαι καλλιεργήσιμοι, ἴσης ἐκτάσεως, κατελήφθησαν αὐθαιρέτως ἀπὸ γεωργοὺς καὶ ἄλλους ἀγωνιστάς, οἵτινες ἀπέβησαν κύριοι αὐτῶν.

2) Τὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ 1882 μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1909, καθ' ἣν τὸ κράτος ἀγοράζει καὶ διανέμει εἰς τοὺς γεωργοὺς μεγάλας ἀγροτικὰς ἰδιοκτησίας, δυνάμει εἰδικῶν νόμων. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον 1.064.700 στρέμματα γῆς διενεμήθησαν ἐν Θεσσαλίᾳ (Στεφανοβίκεια, Μουφτίτεια Τοπάλεια, Καρτάλεια, Ζάππεια).

3) Τέλος τὴν μεταπολεμικὴν περίοδον (1918—1930), κατὰ τὴν ὁποίαν ἔγινεν ἡ ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτρίωσις τῶν μεγάλων ἀγροτικῶν ἰδιοκτησιῶν.

Κατὰ τὸ 1909 ἡ ἐθνοσυνέλευσις ἐτροποποίησε τὸν συνταγματικὸν χάρτην εἰς τρόπον, ὥστε νὰ ἐπιτρέπεται ἡ ἀπαλλοτρίωσις τῶν ἰδιοκτησιῶν διὰ λόγους δημοσίας ὠφελείας, ἡ δ' ἐγκατάστασις τῶν πτωχῶν καλλιεργητῶν διεκηρύχθη ὡς δημοσία ὠφέλεια. Ἐν τούτοις, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἀντίδρασις τῶν ἐνδιαφερομένων ἰδιοκτητῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ ἐπακολουθήσαντες πόλεμοι, οἱ ὁποῖοι διήρκεσαν σχεδὸν ἀδιακόπως ἀπὸ τοῦ 1912 μέχρι τοῦ 1922, οὐδόλως ἐπέτρεψαν τὴν λῆψιν τῶν ἐνδεικνυομένων μέτρων· ἀπηγορεύθη μόνον ἡ ἐκδίωξις τῶν ἐπιμόρτων καλλιεργητῶν (νόμοι 138 τοῦ 1914 καὶ 670 τοῦ 1915). Ἐν τέλει κατὰ τὸ 1917 ἡ ἐπαναστατικὴ κυβέρνησις Θεσσαλονίκης ἐξέδωκε τὰ πρῶτα διατάγματα, διὰ τῶν ὁποίων ἐρρύθμιζε τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τῶν τσιφλικίων. Τὰ μέτρα ταῦτα, ἐφαρμοσθέντα εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα διὰ τοῦ νόμου 1072 Α,Β,Δ καὶ Ε τοῦ ἰδίου ἔτους, ἀποτελοῦν τὴν βάσιν τῆς ἑλληνικῆς ἀγροτικῆς νομοθεσίας.

Κύρια σημεῖα, ἅτινα διέπουν τὴν νομοθεσίαν ταύτην, εἶναι: 1) Ἡ διανομὴ γαιῶν εἰς τοὺς πτωχοὺς καλλιεργητάς, μὲ σκοπὸν τὴν ἐγκατάστασιν μικρῶν ἰδιοκτητῶν πρὸς ἀπ' εὐθείας καλλιέργειαν. 2) Παραχώρησις εἰς ἕκαστον καλλιεργητὴν ἑνὸς κλήρου, ἐπαρκοῦντος διὰ νὰ θρέψῃ μίαν ἀγροτικὴν οἰκογένειαν, κατὰ τὰς ἰδιαιτέρας τοπικὰς συνθήκας. 3) Ἡ ὑποχρεωτικὴ συνένωσις τῶν καλλιεργητῶν διὰ τῆς ἱδρύσεως γεωργικῶν συνεταιρισμῶν. 4) Ἡ ἀπαλλοτρίωσις ὑπὸ τοῦ κράτους τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τῶν μεγάλων κτημάτων καὶ ἡ ἀποζημίωσις τῶν ἰδιοκτητῶν δι' ὁμολογιῶν ἐκδιδομένων καὶ τιθεμένων εἰς κυκλοφορίαν ὑπὸ τοῦ κράτους. Οἱ καλλιεργηταὶ καταβάλλουν εἰς αὐτὸ τὸ ἀντίτιμον τοῦ κλήρου των εἰς 30 ἐτησίας χρεωλυτικὰς δόσεις. 5) Ἡ προστασία τῆς μικρᾶς ἰδιοκτησίας διὰ τῆς καθιερώσεως τοῦ ἀναπαλλοτριώτου καὶ ἀδιανεμήτου αὐτῆς.

Οἱ νόμοι αὐτοὶ περιεῖχον ἐν τούτοις πολλὰ κενά, τὰ ὁποῖα καθίστων ἀδύνατον τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν. Τὰς ἐλλείψεις ταύτας ἦλθε νὰ συμπληρώσῃ ὁ νόμος 2052 τοῦ 1919, τροποποιῶν ἐπὶ τὸ ἁπλούστερον τὰς διατυπώσεις τῆς ἀπαλλοτριώσεως, ἀποκεντρῶν τὰς ἁρμοδίους ὑπηρεσίας διὰ τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν καὶ περιορίζων τὰς γαίας, αἵτινες ἀπομένουν εἰς τοὺς ἰδιοκτήτας. Ὁ νόμος οὗτος συνεπληρώθη διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 15 Φεβρουαρίου 1923, τὸ ὁποῖον ὁρίζει ὅτι: 1) Δι' ἀποφάσεως τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1922 ἡ ἀπαλλοτρίωσις τῆς ἰδιοκτησίας τῶν μεγάλων ἰδιοκτητῶν γίνεται πρὸ πάσης ἀποζημιώσεως αὐτῶν. 2) Αἱ μορτιτικῶς καλλιεργούμεναι ἐκτάσεις διακρίνονται τῶν ἄλλων καὶ οἱ μορτῖται ἑνοῦνται εἰς συνεταιρισμούς, λαμβάνοντες ἀμέσως νομικὸν δικαίωμα καρπώσεως τῶν ἀπηλλοτριωμένων κτημάτων. 3) Ἐξαιροῦνται τῆς ἀπαλλοτριώσεως αἱ γαῖαι αἱ καλλιεργούμεναι ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτήτας αὐτῶν (αὐτοκαλλιέργειαι). 4) Τὸ κράτος ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωσιν νὰ καταβάλῃ συμπληρωματικὴν ἀποζημίωσιν εἰς τοὺς ἰδιοκτήτας διὰ τὰ ἀπαλλοτριούμενα κτήματά των.

Σειρὰ λεπτομερειακῶν νόμων ἔχει τροποποιήσει ἔκτοτε τὴν ἑλληνικὴν ἀγροτικὴν νομοθεσίαν, καταργοῦσα τοὺς μεγάλους αὐτοκαλλιεργητά, ἐξαφανίζουσα τὴν διάκρισιν μεταξὺ μορτιτῶν καὶ ἄλλων ἀκτημόνων καλλιεργητῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγκαθίστανται ταυτοχρόνως μὲ τοὺς μορτίτας καὶ περιορίζουσα πρὸ παντὸς τὴν εἰς τὸν ἰδιοκτήτην ἀφιεμένην ἔκτασιν. Αἱ σπουδαιότεραι τῶν τροποποιήσεων περιλαμβάνονται εἰς τοὺς νόμους 5496 τοῦ 1932 καὶ 5875 τοῦ 1933.

Ἡ ἐν ἰσχύϊ ἀγροτικὴ νομοθεσία. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχύουσαν ἀγροτικὴν νομοθεσίαν, κωδικοποιηθεῖσαν διὰ τοῦ νόμου 5496 τοῦ 1932, ὑπόκεινται εἰς ὁλοκληρωτικὴν ἀπαλλοτρίωσιν μὲ τελικὸν σκοπὸν τὴν ἐγκατάστασιν εἰς αὐτὰς ἀκτημόνων καλλιεργητῶν γηγενῶν καὶ προσφύγων αἱ γαῖαι τοῦ κράτους, τῶν δήμων, τῶν μοναστηρίων καὶ γενικῶς ὅλων τῶν νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου. Ὑπόκεινται ἐπίσης εἰς ὁλοκληρωτικὴν ἀπαλλοτρίωσιν ἐκεῖναι ἐκ τῶν ἰδιωτικῶν γαιῶν, τῶν ὁποίων οἱ κάτοχοι διαμένουν συνήθως εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ἐκ τῶν ὑπολοίπων ἰδιοκτησιῶν εἶναι ἀπαλλοτριώσιμοι ὅλαι αἱ καλλιεργήσιμοι γαῖαι, πλὴν ἐκείνων, τῶν ὁποίων ἡ ἔκτασις κυμαίνεται ἀπὸ 80—150 στρεμ. διὰ τὴν Θεσσαλίαν, Μακεδονίαν, Ἤπειρον καὶ Θρᾴκην καὶ 350 στρεμ. διὰ τὴν ὑπόλοιπον Ἑλλάδα. Ἐξαιροῦνται ἐπίσης τῆς ἀπαλλοτριώσεως αἱ φυτεῖαι, τὰ δάση, αἱ μεγάλαι βιομηχανικαὶ ἐγκαταστάσεις, εὑρισκόμεναι ἐντὸς τῶν κτημάτων τούτων, ὡς καὶ αἱ ἐκτάσεις βοσκῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι ἀπαραίτητοι εἰς τοὺς χωρικοὺς καὶ αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀνεπίδεκτοι καλλιεργείας. Ἐν τέλει ἀφίεται ἔκτασις, ποικίλλουσα ἀπὸ 2.000 στρεμ. κατ' ἀνώτερον ὅριον ἕως 500 στρεμ. τὸ ὀλιγώτερον, ἀναλόγως τῆς πυκνότητος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, εἰς ἰδιοκτήτας, οἵτινες αὐτοκαλλιεργοῦν τὰς γαίας των.

Δικαίωμα ἐγκαταστάσεως ἔχουν ὅλοι οἱ ἀκτήμονες καλλιεργηταὶ οἱ συμπληρώσαντες τὸ 21ον ἔτος τῆς ἡλικίας των. Λαμβάνουν γεωργικὸν κλῆρον, ἡ ἔκτασις τοῦ ὁποίου προσδιορίζεται ἐκ τῆς γονιμότητος τοῦ ἐδάφους, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δύναται νὰ συντηρῆται ἀπὸ αὐτὴν μία ἀγροτικὴ οἰκογένεια. Ἐπίσης οἱ ἐπαγγελματίαι τῶν χωρίων (παρακεντέδες), οἱ ἔχοντες ἐπάγγελμα σχετικὸν μὲ τὴν γεωργίαν, λαμβάνουν μικρὰν ἔκτασιν, δυναμένην νὰ χρησιμεύσῃ κυρίως διὰ τὴν ἐγκατάστασιν ἑνὸς οἰκίσκου καὶ λαχανοκήπου.

Τὰ κτήματα κηρύσσονται ἀπαλλοτριωτέα δι' ἀποφάσεως τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας, ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως δὲ τῆς ἐν λόγῳ ἀποφάσεως, ἡ ἀπηλλοτριωμένη ἰδιοκτησία περιέρχεται εἰς τὸ κράτος, τὸ ὁποῖον ἀναθέτει τὴν νομὴν ταύτης εἰς τοὺς ἔχοντας δικαίωμα ἐγκαταστάσεως, συγκροτουμένους εἰς συνεταιρισμοὺς μερίμνῃ τῆς τοπικῆς ἐποικιστικῆς ὑπηρεσίας. Ὁ οὕτω συσταθεὶς συνεταιρισμὸς προβαίνει εἰς προσωρινὴν διανομὴν τοῦ κτήματος μεταξὺ τῶν μελῶν του καὶ διαχειρίζεται τὰς ἐκτάσεις κοινῆς ὠφελείας (λιβάδια, δάση, ὑδρομύλους κλπ.). Ἐπιτροπὴ ἀποτελουμένη ἀπὸ ἕνα πρωτοδίκην, ἕνα γεωπόνον τοῦ κράτους καὶ ἕνα ἄλλον δημόσιον ὑπάλληλον, καλουμένη ἐπιτροπὴ ἀπαλλοτριώσεως, ἐλέγχει τὰ ἐγγεγραμμένα εἰς τὸν συνεταιρισμὸν μέλη καὶ δικαιούμενα κλήρου καὶ ἐγγράφει τὰ παραλειφθέντα ἢ διαγράφει ἐκεῖνα τῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχον δικαίωμα ἐγγραφῆς. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη καθορίζει τὴν ἔκτασιν τοῦ εἰς ἕκαστον συνεταιρισμὸν κατακυρουμένου κλήρου. Καθορίζει ἐπίσης τὰς ἀφιεμένας εἰς τὸν ἰδιοκτήτην ἐκτάσεις, λύει πᾶσαν διαφορὰν καὶ ἔχει δικαίωμα ἀμέσου καταργήσεως πάσης δουλείας (ὕδατος, ξυλεύσεως, βοσκῆς κλπ.). Τοιαῦται ἐπιτροπαὶ συνιστῶνται εἰς ὅλας τὰς ἕδρας τῶν πρωτοδικείων. Μεθ' ὃ ἀκολουθεῖ ἡ ὁριστικὴ διανομὴ τοῦ κτήματος.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὀφειλομένην εἰς τὸν ἰδιοκτήτην ἀποζημίωσιν, ὁ συνεταιρισμὸς τῶν χωρι-

Digitized by Google

κῶν πληρώνει, ἀφ' ἧς ἐπραγματοποιήθη ἡ ἀπαλλοτρίωσις, ἐνοίκιον εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον ἴσον πρὸς 8 % τῆς προπολεμικῆς ἀξίας τοῦ κτήματος, ηὐξημένης κατὰ 50 %. ἀξίας προσδιορισθείσης προσωρινῶς ὑπὸ τῆς ἐποικιστικῆς ὑπηρεσιας. Ἡ ὁριστικὴ ἐκτίμησις τοῦ ἀπαλλοτριουμένου κτήματος γίνεται ὑπὸ τῆς ῥηθείσης ἐπιτροπῆς ἀποκαταστάσεως, βάσει τῆς προπολεμικῆς ἀξίας, ὑπολογιζομένης ἐπὶ τῇ βάσει διαφόρων δεδομένων (ἀγορᾶς, ἐνοικίου, καθαροῦ εἰσοδήματος, κεφαλαιοποιουμένου πρὸς 5 %). Εἰς τὴν ἀξίαν ταύτην προστίθεται αὔξησις 20—40 % πρὸς κάλυψιν τοῦ φυσικοῦ ὑπερτιμήματος. Τὴν ἀποζημίωσιν ταύτην ὀφείλουν νὰ καταβάλουν οἱ ἀποκαθιστάμενοι χωρικοὶ εἰς τὸ κράτος ἐντὸς προθεσμίας 30 ἐτῶν χρεωλυτικῶς. Εἰς ταύτην δὲ ἐξισοῦνται ἐπίσης χρεωλυτικῶς τὰ πληρωθέντα ὑπ' αὐτῶν ἐνοίκια ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ἀπαλλοτριώσεως. Ἡ ἀποζημίωσις αὕτη πληρώνεται εἰς τὸν ἰδιοκτήτην ὑπὸ τοῦ κράτους εἰς ὁμολογίας ἀποφερούσας τόκον 6%. Τὸ κράτος πληρώνει ἐπὶ πλέον, καὶ πάντοτε εἰς ὁμολογίας, ποσὸν ἴσον πρὸς τὸ ἥμισυ τῆς προπολεμικῆς ἀξίας τοῦ κτήματος. Προσφυγὴ τακτικὴ ἢ ἔκτακτος ἐναντίον τῶν ἀποφάσεων τῆς ἐπιτροπῆς ἀπαλλοτριώσεως δὲν χωρεῖ. Σημειωτέον ὅμως ὅτι ἔληξεν οὐσιαστικῶς ἡ ἰσχὺς τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου ἀπὸ 3 Ἰουνίου 1932, ἀφ' ἧς λήγει ἡ πενταετὴς προθεσμία ἡ παρεχομένη διὰ τοῦ ἄρθρου 119 τοῦ νέου Συντάγματος ἀπαλλοτριώσεως ἀγροτικῶν κτημάτων ἄνευ προηγουμένης ἀποζημιώσεως τῶν ἰδιοκτητῶν αὐτῶν. Σήμερον ἐπανῆλθον ἐν ἰσχύϊ αἱ διατάξεις τοῦ ἄρθρου 19 τοῦ Συντάγματος, καθ' ἃς στέρησις τῆς ἰδιοκτησίας χωρεῖ μόνον κατόπιν προηγουμένης πλήρους ἀποζημιώσεως, ὡρισμένης πάντοτε ὑπὸ τῶν τακτικῶν δικαστηρίων.

Ἐφαρμογὴ τῆς ἀγροτικῆς νομοθεσίας. Δυνάμει τῶν ἀνωτέρω νόμων ἀπηλλοτριώθησαν 1.689 ἀγροτικαὶ ἰδιοκτησίαι, ἐξ ὧν :

Εἰς Μακεδονίαν	497
» Θεσσαλίαν	465
» Ἤπειρον	465
» Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Εὔβοιαν	227
» Πελοπόννησον καὶ νήσους	26
» Θρᾴκην	9

Κατανέμονται δὲ ὡς ἑξῆς κατὰ περιφερείας :

Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	82
Ἄρτης	78
Ἀλεξανδρουπόλεως	4
Ἀχαϊοήλιδος	13
Ἀξιουπόλεως	8
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	4
Βερροίας	70
Βόλου	82
Γιαννιτσῶν	34
Δράμας	6
Ἐδέσσης	32
Εὐβοίας	37
Θεσσαλονίκης	24
Ἰωαννίνων	208
Καστορίας	37
Κατερίνης	30
Κιλκίς	14
Κομοτινῆς	5
Καρδίτσης	95
Κοζάνης	72
Καβάλλας	25
Κρήτης	1
Λαμίας	50
Λαγκαδᾶ	14
Λαρίσης	155
Μυτιλήνης	8
Μεσολογγίου	58
Χαλκιδικῆς	28
Ξάνθης	3
Πρεβέζης	88
Παραμυθίας	91
Σερρῶν καὶ Σιντικῆς	45
Τρικκάλων	133
Φλωρίνης	5
Σύνολον	1.689

Ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰς τὰ ἀνωτέρω κτήματα ἐγκατασταθέντων χωρικῶν ἀνήρχετο εἰς 124.766. Αἱ ἐπιτροπαὶ καὶ τὰ ἁρμόδια δικαστήρια ἐξέδωσαν μέχρι τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1933 ἀποφάσεις διὰ 1.195 κτήματα, συνολικῆς ἐκτάσεως 10.815.782 στρεμμάτων, ἐξ ὧν 7.348.226 ἐδόθησαν εἰς συνεταιρισμοὺς καλλιεργητῶν κατὰ πλήρη ἰδιοκτησίαν. Ἡ ἔκτασις αὕτη περιελάμβανε τὰς κάτωθι κατηγορίας γαιῶν :

Καλλιεργουμένας γαίας	4 298.785	στρέμ.
Βοσκὰς	2.929 456	»
Δάση	88 063	»
Ἀμπελοφυτείας καὶ δενδροφυτείας	7.649	»
Ἕλη	24.973	»

Εἰς τὰς γαίας ταύτας ἐγκατεστάθησαν ὁριστικῶς 72.126 ἀγροτικαὶ οἰκογένειαι καὶ 2.679 ἐπαγγελματίαι. Διενεμήθησαν δ' ἐπίσης εἰς ἀνικάνους πρὸς ἐργασίαν 4 084 κλῆροι συντηρήσεως.

Σημειωτέον ὅτι ἡ ἔκτασις τῶν ἐπιδικασθέντων εἰς τοὺς καλλιεργητὰς κλήρων ποικίλλει ἀπὸ ἐπαρχίας εἰς ἐπαρχίαν, ἀκόμη δὲ καὶ ἐντὸς τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας, ἀναλόγως τῆς γονιμότητος τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς πυκνότητος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Οὕτω ὁ μέσος ὅρος δι' ὅλην τὴν Ἑλλάδα εἶναι 43,15 στρέμματα. Εἰς τὸν νομὸν Σερρῶν ὅμως ἡ ἔκτασις ἐλαττώνεται εἰς 8,75 στρέμματα, διὰ νὰ φθάσῃ τὰ 155,21 στρέμματα, ἐπίσης κατὰ μέσον ὅρον, εἰς τὴν περιφέρειαν Βόλου.

Ἡ κατὰ περιφέρειαν ἔκτασις ἑκάστου κλήρου εἶναι ἡ ἑξῆς :

Ἄρτης	26 10	στρέμ.
Ἀττικῆς	28.—	»
Βερροίας	47 36	»
Βόλου	155 21	»
Γιαννιτσῶν	54.69	»
Δράμας	18 52	»
Ἐδέσσης	27 48	»
Θεσσαλονίκης	32 18	»
Ἰωαννίνων	30.87	»
Καρδίτσης	49.88	»
Κιλκίς	30 48	»
Κοζάνης	68.41	»
Κατερίνης	40 10	»
Λαμίας	66.85	»
Λαγκαδᾶ	85.28	»
Λαρίσης	83 34	»
Μεσολογγίου	11.67	»
Ναυπλίου	27 23	»
Παραμυθίας	29.47	»
Πρεβέζης	17.21	»
Σερρῶν	8 75	»
Σιδηροκάστρου	14 18	»
Τρικκάλων	40 73	»
Φλωρίνης	23.79	»
Χαλκίδος	32.26	»
Χαλκιδικῆς	71 10	»
Γενικὸς μέσος ὅρος	43.15	»

Οἱ κλῆροι τῶν ἐπαγγελματιῶν κυμαίνονται ἀπὸ 11 ἕως 4 στρέμ. Οἱ συντηρήσεως δὲ τοιοῦτοι ἀπὸ 31 ἕως 4 στρέμ.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπιδικασθεῖσαν ἀξίαν κατὰ στρέμμα, αὕτη ποικίλλει ἀπὸ ἐπαρχίας εἰς ἐπαρχίαν. Οὕτω εἰς τὴν ἐπαρχίαν Μεσολογγίου φθάνει τὰς 583,22 δραχμὰς κατὰ μέσον ὅρον, ἐνῷ εἰς τὸν νομὸν Φλωρίνης μόνον τὰς 23.10 δραχμάς. Παρουσιάζονται ὅμως σημαντικαὶ διακυμάνσεις καὶ ἐντὸς τῆς αὐτῆς περιφερείας. Οὕτω εἰς τὴν περιφέρειαν Ἀττικῆς ἡ ἀξία ἐκυμαίνετο ἀπὸ 1.852.45 ἕως 29,37 δραχ., εἰς τὸν νομὸν Ἰωαννίνων ἀπὸ 681,81 ἕως 4.40 δρχ. Ὁ κατωτέρω πίναξ ἐμφαίνει τὴν κατὰ μέσον ὅρον ἀξίαν στρέμματος ἀπαλλοτριουμένης γῆς κατὰ περιφερείας.

Περιφέρεια	*Μέσος ὅρος*	*Ἀνωτέρα*	*Κατωτέρα*
Ἄρτης	107.—	751 36	5 53
Ἀττικῆς	158.35	1.852 45	29.37
Βερροίας	119 43	256 75	32.43
Βόλου	86 02	242.45	23.62
Γιαννιτσῶν	80.99	129.95	59.11
Ἐδέσσης	62.75	266 83	30.75
Θεσσαλονίκης	89.—	151 20	40.80
Ἰωαννίνων	54 11	681 81	4.40
Καρδίτσης	117.27	439.16	8.—
Κοζάνης	54.37	179.93	13.—
Κομοτινῆς	899.69	—	—
Λαγκαδᾶ	73.65	116.75	59.09
Λαρίσης	64.27	245 84	11.33
Λαμίας	243 19	676.08	46 40
Μεσολογγίου	583.32	968.88	152.86
Παραμυθίας	45 74	258.47	3.45
Πατρῶν	705.46	1.211.88	327.58
Πρεβέζης	40.14	810 —	8.30
Πιερίας	84.54	164.93	29 37
Σερρῶν	229.76	560.90	131.16
Σιντικῆς	278.14	391,08	166.27
Τρικκάλων	93.27	350.17	16 51
Φλωρίνης	23.10	131.48	11.—
Χαλκίδος	165.28	660 62	96.34
Χαλκιδικῆς	81.14	194.96	28.03
Δι' ὅλην τὴν Ἑλλάδα	87.56	1.852.45	3.45

Ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι ἡ κατὰ μέσον ὅρον ἀξία ἑνὸς κλήρου γῆς δι' ὅλην τὴν Ἑλλάδα ἦτο δραχμαὶ 3.778. Ποικίλλει ὅμως καὶ αὕτη, φθάνουσα τὸ ἀνώτερον ὅριον, ἤτοι δραχ. 16.281, εἰς τὴν ἐπαρχίαν Λαμίας, καὶ τὸ κατώτερον, ἤτοι δραχ. 547.50, εἰς τὸν νομὸν Φλωρίνης. Εἰς τὰς ἀνωτέρω τιμὰς δέον νὰ προστεθῇ ποσοστὸν 10 % δι' ἔξοδα τῆς ὑπηρεσίας ἐποικισμοῦ. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἀξία αὕτη ἐπαυξάνεται ἐπίσης μὲ τοὺς τόκους τοῦ κεφαλαίου τούτου διὰ 20 ἔτη, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον διπλασιάζει τὴν ἀρχικὴν ἐπιβάρυνσιν τοῦ καλλιεργητοῦ.

Ἡ ἀποκατάστασις τῶν προσφύγων. Τὸ ἐν Ἑλλάδι ἀγροτικὸν ζήτημα ἦλθε νὰ δυσχεράνῃ ἡ ἀποκατάστασις 180.000 περίπου ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν προσφύγων μετὰ τὸν Βαλκανικὸν καὶ Μικρασιατικὸν πόλεμον. Ἡ δυσχέρεια τῆς ἐγκαταστάσεως συνίστατο ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἔλλειψιν γαιῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἀνάγκην, ὅπως ἐφοδιασθῇ ὁ πληθυσμὸς οὗτος, ὅστις ἦλθεν ἐν Ἑλλάδι ἐντελῶς γυμνός, μὲ γεωργικὰ ἐργαλεῖα, σπόρον καὶ ἔξοδα διατροφῆς. Τὸ ζήτημα τῶν γαιῶν διηυκολύνθη χάρις εἰς τὴν ἀνταλλαγὴν τῶν Τούρκων τῆς Ἑλλάδος, ἀποτελουμένων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ καλλιεργητάς, καὶ τῆς μεταναστεύσεως τῶν Βουλγάρων ἐκ τῆς Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης. Διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 17 Δεκεμβρίου 1923 συνεστήθη αὐτόνομος ὑπηρεσία διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν προσφύγων, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπήχθησαν ὅλαι αἱ ἀγρονομικαὶ ὑπηρεσίαι τοῦ κράτους καὶ ἥτις ἀνέλαβε καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν προσφύγων, συγχρόνως δὲ ἐπεφορτίσθη μὲ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου διὰ τοὺς γηγενεῖς. Οὕτω, μερίμνῃ τῆς ὑπηρεσίας ταύτης, ἐγκατεστάθησαν 145 127 ἀγροτικαὶ οἰκογένειαι, ἀποτελούμεναι ἀπὸ 560.136 ἄτομα, εἰς 1.954 χωρία ὡς ἑξῆς :

Εἰς Μακεδονίαν	εἰς	1.379	χωρία	427.297	ἄτομα
» Θρᾴκην	»	242	»	71 293	»
» Παλαιὰν Ἑλλάδα	»	117	»	34 247	»
» τὰς νήσους	»	230	»	22 011	»
» Ἤπειρον	»	26	»	4 418	»

Παρεχωρήθησαν ἐπίσης εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην 8.390.444 στρέμματα, διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν προσφύγων, προερχόμενα ὡς κάτωθι :

Ἐκ Τούρκων ἀνταλλαξίμων	4.981.095	στρέμ.
» Βουλγάρων μεταναστῶν	940.207	»
» Τούρκων μὴ ἀνταλλαξίμων	199 598	»
Ἐξ ἀπαλλοτριωθέντων κτημάτων	588 452	»
» ἐπιτεταγμένων »	367 363	»
Ἐκ κρατικῶν »	536 393	»
» κτημάτων ξένων ὑπηκόων	295 953	»
» κοινοτικῶν, μοναστηριακῶν κλπ. κτημάτων	481.383	»
Σύνολον	8.390.444	

Παρεχωρήθη λοιπὸν εἰς ἑκάστην προσφυγικὴν οἰκογένειαν κατὰ μέσον ὅρον κλῆρος γῆς 57 στρεμ., τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ πραγματικὴ ἔκτασις, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, ποικίλλει πολὺ ἀπὸ ἐπαρχίας εἰς ἐπαρχίαν. Ὁ ἐπισιτισμὸς τῶν προσφυγικῶν ἀγροτικῶν οἰκογενειῶν συνεβάδισε μὲ τὴν ἀποκατάστασίν των. Τὰ ἔξοδα ἀποκαταστάσεως καὶ διατροφῆς πρέπει νὰ ἐξοφληθοῦν παρὰ τῶν προσφύγων ἐντὸς μέσης προθεσμίας 18 ἐτῶν (νόμος 5151 τοῦ 1931). Σημειωτέον ὅμως ὅτι μέγας ἀριθμὸς προσφυγικῶν οἰκογενειῶν δὲν ἔχει πλήρως ἐφοδιασθῇ δι' ἐργαλείων καὶ ζῴων. Ἐξ ἄλλου ἔμειναν ἀκόμη πρὸς ἀποκατάστασιν 20.000 περίπου ἀγροτικαὶ οἰκογένειαι, ἡ ἀποκατάστασις τῶν ὁποίων ἀποβαίνει ὁλονὲν περισσότερον δυσχερής, ὡς ἐκ τῆς ἐλλείψεως καλλιεργησίμων γαιῶν καὶ μέσων ἐφοδιασμοῦ.

Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς γεωργικῆς ἀποκαταστάσεως. Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου καὶ ἡ ἀγροτικὴ ἀποκατάστασις τῶν προσφύγων ἐπεξετάθη εἰς πλέον τῶν 40 % τῆς καλλιεργησίμου γῆς τῆς χώρας. Αἱ ἀπαλλοτριωθεῖσαι ἐκτάσεις διενεμήθησαν εἰς 250.000 οἰκογενείας καλλιεργητῶν γηγενῶν καὶ προσφύγων. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς μετεβλήθη ἡ ἀγροτικὴ ὄψις τῆς Ἑλλάδος, πρὸ παντὸς εἰς τὰς βορείους ἐπαρχίας, ὅπου ἐπεκράτει ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία (Θεσσαλία, Μακεδονία, Θρᾴκη, Ἤπειρος). Σήμερον δὲν ὑπάρχουν πλέον μεγάλαι ἰδιοκτησίαι ἐν Ἑλλάδι, πλὴν μερικῶν μόνον τοιούτων, διεσκορπισμένων σχεδὸν εἰς ὅλην τὴν χώραν. Ἡ καλλιεργήσιμος γῆ διῃρέθη σχεδὸν ὁλόκληρος εἰς μικρὰς ἰδιοκτησίας 500 στρεμμάτων τὸ πολὺ καὶ συνηθέστερον κάτω τῶν 50 στρεμμάτων, μόλις δηλαδὴ ἐπαρκούσας, καὶ τοῦτο οὐχὶ πάντοτε, νὰ δώσουν ἐργασίαν καὶ νὰ θρέψουν τὴν ἀγροτικὴν οἰκογένειαν, ἡ ὁποία τὰς καλλιεργεῖ. Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς γεωργικῆς νομοθεσίας δὲν ἔληξεν ὁλοκληρωτικῶς. Κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 114 τοῦ Συντάγματος δὲν ἐπιτρέπονται πλέον νέαι ἀπαλλοτριώσεις γαιῶν ἄνευ καταβολῆς εἰς χρῆμα τῆς τρεχούσης ἀξίας των. Ἕνεκα τούτου καθίσταται ἀδύνατος ἡ ἐφαρμογὴ τῆς νομοθεσίας ταύτης ἐπὶ μερικῶν κτημάτων μέσης ἐκτάσεως, ἀπομενόντων εἰσέτι ἀδιανεμήτων ἐν Ἑλλάδι. Ἡ διαδικασία τῆς ἀπαλλοτριώσεως ἐβάδισε ταχέως καὶ δὲν ἔμειναν πλέον παρὰ 66 κτήματα, ἐπὶ τῶν ὁποίων αἱ ἁρμόδιοι ἐπιτροπαὶ δὲν ἐξέδωσαν εἰσέτι τὴν ἀπόφασίν των. Τοὐναντίον ὅμως ἡ καταμέτρησις καὶ ἡ διανομὴ τῶν γαιῶν εἰς τοὺς δικαιούχους ἐπεβραδύνθη, πρὸ παντὸς εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ Θρᾴκην. Τέλος, 525 ἀποφάσεις ἐπιτροπῶν ἀπαλλοτριώσεως ἐκκρεμοῦν εἰσέτι εἰς τὰ ἁρμόδια δικαστήρια, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τιμὴν τῶν ἀπαλλοτριουμένων γαιῶν.

Ἓν σημεῖον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν ἔχει ἐπικριθῆ, εἶναι ἡ διανομὴ τῆς γῆς εἰς καλλιεργητάς, οἵτινες στεροῦνται τῶν μέσων καλλιεργείας αὐτῆς. Εἰς τοῦτο ἀποδίδεται ἡ ἐλάττωσις τῆς παραγωγῆς εἰς μερικὰ κτήματα, ἐκμεταλλευόμενα ἄλλοτε ἐντατικῶς. Τὸ μέτρον ὅμως τοῦτο ἐκρίθη σκόπιμον διὰ κοινωνικοὺς σκοπούς, ἐπιπροσθέτως δὲ διότι τὸ πλεῖστον τῶν ἀποκατασταθέντων ἀκτημόνων καλλιεργητῶν ἦσαν ἔφεδροι, ἀπολυθέντες μετὰ δεκαετῆ καὶ πλέον στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, ἀφ' ἧς εἶχον ἐγκαταλείψει τοὺς ἀγρούς των. Κατὰ τὴν παλαιὰν ἄλλωστε παράδοσιν; οἱ ἀπολυθέντες στρατιῶται, ἔπειτα ἀπὸ πολυετῆ πόλεμον, δικαιοῦνται ἑνὸς κλήρου γῆς.

Ὁ νόμος 2052 προέβλεπε τὴν ὑλικὴν ἐνίσχυσιν τῶν συνεταιρισμῶν τῶν ἀποκαθισταμένων ἀγροτῶν. Οἱ νεώτεροι ὅμως νόμοι δὲν περιέχουν τοιαύτην διάταξιν καὶ δὲν δύνανται οἱ ἀποκαθιστάμενοι ἀγρόται νὰ ἔχουν ἄλλην ἐνίσχυσιν, πλὴν τῆς τῶν χορηγουμένων δανείων εἰς ὅλους τοὺς ἀγρότας, βάσει τοῦ γεωργικοῦ ἐνεχυρογράφου. Ἐν τῇ πράξει ὅμως ἡ ἐνίσχυσις αὕτη περιορίζεται εἰς τὰ μερικὰ καλλιεργητικὰ δάνεια, χορηγούμενα ὑπὸ τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, ἐνῷ οἱ ἀποκαθιστάμενοι ἀγρόται ἔχουν ἀνάγκην μακροπροθέσμων δανείων διὰ νὰ καλυτερεύσουν τὰς παραχωρουμένας εἰς αὐτοὺς γαίας, ν' ἀγοράσουν ζῷα καὶ γεωργικὰ ἐργαλεῖα καὶ νὰ ὀργανώσουν τὴν ἰδιωτικήν των ἐπιχείρησιν. Ἐπίσης τὰ ἐνυπόθηκα δάνεια μέσης λήξεως ἐμποδίζονται εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἀποκαθισταμένων ἀγροτῶν, διότι, κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου, ἡ ἰδιοκτησία τοῦ κλήρου των δὲν μεταβιβάζεται ταυτοχρόνως μὲ τὴν κυριότητα. Οἱ συνεταιρισμοὶ ἐξ ἄλλου, οἵτινες συνεστήθησαν ἀρχικῶς ἐπὶ τῷ

Digitized by Google

σκοπῷ νὰ προφυλάττουν τοὺς μικροὺς ἰδιοκτήτας ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευσιν καὶ νὰ ἐφαρμόσουν εἰς τὰ ἀπαλλοτριούμενα κτήματα πραγματικὴν ἐντατικὴν καλλιέργειαν, ἐγκατελείφθησαν εἰς τὴν τύχην των. Οὕτω οὐδεμία βοήθεια παρεσχέθη εἰς τοὺς ἱδρυομένους εἰς τὰ ἀπαλλοτριούμενα κτήματα συνεταιρισμούς, διὰ τὴν ἐκτέλεσιν ἔργων κοινῆς ὠφελείας, ὡς τὴν ἀγορὰν μηχανῶν κοινῆς χρήσεως (ἀλωνιστικῶν, θεριστικῶν, σιτοδιαλογέων κτλ.)· οὔτε διὰ τὴν ἐκτέλεσιν ἔργων ἐγγείων βελτιώσεων (ἀποξήρανσιν, ἄρδευσιν καὶ ἐξυγίανσιν γαιῶν). Ἐπίσης δὲν ἐλήφθη μέριμνα διὰ τὴν ἐπαγγελματικὴν μόρφωσιν τῶν μελῶν των (σύστασις πειραματικῶν ἀγρῶν, ἀποδεικτικῶν ἀγρῶν κλπ.). Ἀντὶ δὲ νὰ ὠθηθοῦν οἱ συνεταιρισμοὶ αὐτοὶ πρὸς τὴν συνεταιρικὴν παραγωγήν, ἀπέβησαν νεκροὶ ὀργανισμοί, χωρὶς ἄλλον σκοπόν, εἰμὴ τὸν τῆς ἀλληλεγγύου πληρωμῆς τῆς ἀξίας τῶν εἰς τὰ μέλη των παραχωρουμένων γαιῶν.

ΧΡ. ΕΥΕΛΠΙΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.— 1. *Νομοθεσία*: «Συλλογὴ φετφάδων περὶ φθαρτῶν καὶ ἀφθάρτων κτημάτων ὡς διετίθεντο καὶ ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τουρκοκρατίας κατὰ τὸ ὀθωμανικὸν δίκαιον» (Ἀθῆναι 1867. Μετάφρ. *Δ. Κουμουνδουράκη*).— «Συλλογὴ νόμων καὶ βασιλικῶν διαταγμάτων περὶ συνοικισμοῦ καὶ διανομῆς γαιῶν ἐν Θεσσαλίᾳ κτλ.» (Ἀθῆναι 190·).— «Κανονισμὸς ὁρίζων τὰς σχέσεις ἰδιοκτητῶν καὶ χωρικῶν τῶν ἐν Θετταλίᾳ τσιφλικίων» ἐκ τῆς τουρκικῆς ὑπὸ *Κ. Γ. Παπαγιαννοπούλου* (Λάρισα 1883).— *Κοφινᾶ Γ. Ν.* καὶ *Παναγιωτοπούλου Ι. Δ.*, «Κῶδιξ τῆς περὶ δημοσίων κτημάτων νομοθεσίας» (Ἀθῆναι 1898).— *Κολυβᾶ Ν.*, «Ἱστορικὸν σημείωμα ἐπὶ τῆς νομοθεσίας τῶν ἐθνικῶν κτημάτων κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν» (Ἀθῆναι 1917).— «Ἀγροτικὴ καὶ ἀποικιστικὴ νομοθεσία. Ἐπιμελείᾳ *Δ. Κ. Βογαζλῆ*» (Ἀθῆναι 1919, τ. 2).— *Κουτσομητοπούλου Π.*, «Συλλογὴ νόμων, βασιλικῶν διαταγμάτων... τῆς γεωργικῆς νομοθεσίας» (Ἀθῆναι 1922).— *Γεωργακοπούλου Γ.*, «Νομοθεσία ἀγροτικὴ καὶ ἐποικιστικὴ» (Ἀθῆναι 1924).— «Κωδικοποίησις καὶ προσαρμογὴ τῶν ἀπὸ 1920 ἀγροτ. νόμων, διατάξεων καὶ διαταγμάτων» (Ἀθῆναι 1926, ἐκδ. τῆς «Ἀγροτ. Ἑλλάδος»).

2. *Μελέται.*— α΄) *Γενικαί*: «Ἔκθεσις τῆς πλειονοψηφίας τῆς περὶ τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος ἐκλεχθείσης ἐπιτροπῆς πρὸς τὴν Β΄ ἐν Ἀθήναις τῶν Ἑλλήνων Ἐθνικὴν συνέλευσιν» (Ἀθῆναι 1864).— *Καλλιγᾶ Π.*, «Περὶ δουλοπαροικίας παρὰ Ρωμαίοις καὶ Βυζαντινοῖς» (ἐν ταῖς «Μελέταις καὶ λόγοις του» Ἀθῆναι 1882).— *Μαλλιοπούλου Δ. Κ.*, «Κανονισμὸς γεωργικῶν σχέσεων μεταξὺ ἰσομόρτων καλλιεργητῶν» (Ἀθῆναι 1902).— *Τριανταφυλλίδη Σοφ.*, Μελέτη περὶ μορτῆς» (Βόλος 1906).— *Καφαντάρη Γ.*, «Ἡ διανομὴ τῶν γαιῶν» (1916).— *Ἀναστασιάδη Στ.*, «Ἀγροτικὰ ζητήματα» (Ἀθῆναι 1917).— *Γενναδίου Π. Γ.*, Ἡ ἀπαλλοτρίωσις τῶν τσιφλικίων καὶ ἡ διανομὴ αὐτῶν καὶ τῶν δημοσιων κτημάτων» (Ἀθῆναι 1917, ἀρ. 11 τῆς «Βασιλ. Γεωργ. Ἑταιρείας»).— *Σβῶλος Ἀλ.*, «Ἡ ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτρίωσις πρὸς ἀποκατάστασιν ἀκτημόνων γεωργῶν» (Ἀθῆναι 1918).— *Ζαβιτζᾶνος Κ.*, «Τὸ ἐν Ἑλλάδι ἀγροτικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1918).— *Παπαναστασίου Ἀλ.*, «Ἡ γῆ εἰς τοὺς καλλιεργητάς της» (1919).— *Ἀλεξίου Ἀλ.*, «Ἡ γῆ στοὺς καλλιεργητάς της» (Ἀθῆναι 1920, ἐκδ. τοῦ Σοσιαλ. κόμματος).— *Χρηστομάνου Ἀντ.*, «Σκέψεις ἐπὶ τοῦ γεωργικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1921).— *Χασιώτη Σπ.*, «Ἐπὶ τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος» (1921).— *Ζωγράφου Δ.*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας» (Ἀθῆναι 1921—1924, τ. 3).— *Μυλωνᾶς Ἀλ.*, «Ἡ ἀγροτικὴ νομοθεσία καὶ ἡ προταθεῖσα μεταρρύθμισίς της» (Ἀθῆναι 1922— «Ἀρχ. κοιν. καὶ οἰκον. ἐπιστημῶν», τ. Β΄).— *Τοῦ ἰδίου* «Ἐπὶ τοῦ νέου ἀγροτικοῦ νόμου» (Ἀθῆναι 1922).— *Κορδάτου Ἰω.*, «Εἰσαγωγὴ στὴ μελέτη τοῦ ἀγροτικοῦ» (ἐν «Κομμουνιστικῇ ἐπιθεωρήσει» τ. Γ/1923 σ. 209—221).— «Τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα καὶ ἡ ἀπαλλοτρίωσις» (Ἀθῆναι 1924, ἐκδ. τῆς ἑνώσεως ἰδιοκτητῶν).— *Εὐελπίδη Χρ.*, «La réforme agraire en Grèce» (Ἀθῆναι 1926).— *Κορδάτου Ἰ.*, «Τὸ ἑλληνικὸν ἀγροτικὸν ζήτημα» (ἐν *Πουρνάρα* «Σοσιαλιστικῇ ἐγκυκλοπαιδείᾳ» Ἀθῆναι Α΄/1928 σ. 48—56).— *Ἀναγνωστοπούλου Ν. Η.*, «Ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμισις» (Ἀθῆναι 1929).— *Σίδερη Α.*, «Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς γεωργικῆς μας φορολογίας» (ἐν Ἀρχείῳ οἰκον. καὶ κοινων. ἐπιστημῶν» 1931).— *Παπαδοπούλου Ἀρ.*, «Ἡ θέσις τοῦ ἀγρότου ἐν τῇ σημερινῇ κοινωνίᾳ» (Δράμα 1931).— *Πουρνάρα Δημ.*, «Ἱστορία τοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1931).— *Γεωργίου Σοφίας*, «Ἀγροτικὴ κρίση καὶ φτωχοὶ χωρικοί» (Ἀθῆναι 1932).— *Ἀλιβιζάτου Β.*, «La réforme agraire en Grèce au point de vue économique et sociale» (Paris 1932).— *Πουρνάρα Δημ.*, «Ἡ οἰκονομικὴ θέσις τῶν ἀγροτῶν» (Ἀθῆναι 1933).— *Ξένου Γ.*, «Τακτοποίησις καὶ παγίωσις τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας» (ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Τεχνικοῦ ἐπιμελητηρίου «Ἡ οἰκονομικὴ ἔρευνα τῶν μεγάλων τεχνικῶν ζητημάτων» Ἀθῆναι 1933).— *Παπαστράτου Χρ.*, «Περὶ τῶν διανομῶν Μακεδονίας - Θεσσαλίας καὶ τῆς ἀνάγκης καταρτισμοῦ ὑπηρεσίας κτηματολογίου» (αὐτόθι).— *Καναγκίνη Π.* «Διαχείρισις καὶ ἐκμετάλλευσις τῶν ἀποκαλυπτομένων γαιῶν Μακεδονίας» (αὐτόθι).— *Λαμπαδαρίου Δ.*, «Τὸ πρόβλημα τοῦ ἑλληνικοῦ κτηματολογίου» (αὐτόθι).— *Σίδερη Ἀρ.*, «Ἡ γεωργικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν λήξασαν ἑκατονταετίαν 1833—1933» (Ἀθῆναι 1934).— *Ἀγγελοπούλου Ἀ.*, «Γεωργικὴ φορολογία ἐν Ἑλλάδι καὶ μεταρρυθμίσεις» (ἐν «Ἐργασίᾳ» ἀρ. 218/1934).— *Πουρνάρα Δ.*, «Σοσιαλισμός, κομμουνισμός, ἀγροτισμός. Τὸ κοινωνικὸν ζήτημα εἰς τὴν Ἑλλάδα» (Ἀθῆναι).— Βλ. ἔτι τὴν «Στατιστικὴν ἐπετηρίδα τῆς Ἑλλάδος 1930» (Ἀθῆναι 1931, ἐκδ. Γενικῆς Στατιστικῆς ὑπηρεσίας, σ. 50 κ.ἑ., 104 κ.ἑ., 145 κ.ἑ., 286 κ.ἀ.).— [Διὰ τὴν ἀγροτικὴν πίστιν καὶ τοὺς συνεταιρισμοὺς βλ. καὶ τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ οἰκείου τμήματος ἐν κεφ. Β΄ *Οἰκονομικὴ γεωγραφία*.]

β΄) *Θεσσαλικὸν ζήτημα.*— *Καραπαναγιώτη Γ.*, «Περὶ διακανονίσεως τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος» (1901).— *Πάππου Δ. Ν.*, «Ζητήματα ἀγροτικῆς οἰκονομίας ἐν Θεσσαλίᾳ» (Ἀθῆναι 1907).— *Χατζηγιάννη Δ. Α.*, «Τὸ ἀγροτικὸν πρόβλημα τῆς Θεσσαλίας. Γένεσις, ἀνέλιξις καὶ λύσις αὐτοῦ» (Ἀθῆναι 1910).— *Ζωγράφου Χ. Γ.*, «Τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα ἐν Θεσσαλίᾳ» (Ἀθῆναι 1911).— *Ζωγράφου Κ. Ι.*, «Ὑπόμνημα περὶ τῶν θεσσαλικῶν κτημάτων» (Ἀθῆναι 1912).— *Τσοποτὸς Δ. Κ.*, «Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν» (Βόλος 1912).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Γεωργικαὶ σελίδες τῆς Θεσσαλικῆς ἱστορίας ἐξ ἐγγράφων τῆς τουρκοκρατίας» (Ἀθῆναι 1914).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἱστορία τῶν γεωργῶν καὶ τῆς ἰδιοκτησίας ἐν Θεσσαλίᾳ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μεχρι τῆς τουρκοκρατίας» (Ἀθῆναι 1915).— *Βογασλῆ Δ. Κ.*, «Τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα εἰς τὸν νομὸν Τρικκάλων» (Ἀθῆναι 1918).

γ΄) *Ἤπειρος.*— *[Καραπάνου Κ.]*, «Ἡ δημοκοπία ἀγωνιζομένη νὰ δημιουργήσῃ ἀγροτικὸν ζήτημα ἐν Ἠπείρῳ καὶ Θεσσαλίᾳ» (Ἀθῆναι 1882).— *Παχὺ Γ.*, «Τὸ ἐν Ἠπείρῳ ἀγροτικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1882).

δ) *Ἰόνιοι νῆσοι.*— *Salomon M.*, «Esposizione delle cause politicoeconomiche che si oppongono ai progressi dell' agricoltura negli Stati Uniti delle Isole Ionie» (Bologna 1825).— *Χιώτη Π.*, «Ἱστορικὴ ἔκθεσις καὶ ἔγγραφα περὶ τιμαρίων Κερκύρας» (ἄνευ τόπου καὶ ἔτους).— *Δαμασκηνοῦ Δ.*, «Τὸ ἐν Κερκύρᾳ ἀγροτικὸν σύστημα» (Κέρκυρα 1864).— *Τυπάλδου Ι.*, «Ἡ φεουδοκρατία καὶ ἡ γεωργία κατὰ τὰς Ἰονίους νήσους» (Ἀθῆναι 1861).— *Πολυλᾶ Μιχ.*, «Περὶ τῶν ἐν Κερκύρᾳ τιμαριωτικῶν κτημάτων» (Κέρκυρα 1864).— «Ἔκθεσις τῆς ἐπὶ τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος Κερκύρας ἐπιτροπῆς» (Κέρκυρα 1865).— *Παλατιανοῦ Α.*, «Σκέψεις τινὲς ἐπὶ τῶν περὶ ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας νομοσχεδίων» (Κέρκυρα 1867).— *Γερακάρη Ν. Σπ.*, «Ἐπισκόπησις τῆς ἐν Κερκύρᾳ ἰδιοκτησίας» (Κέρκυρα 1911).— *Σακελλαροπούλου Σ. Κ.*, «Οἱ σέμπροι τῆς Κερκύρας» (ἐκ τοῦ «Ἑπτανησιακοῦ Ἡμερολογίου 1813», Ἀθῆναι 1912).— *Ζώη Λ. Χ.*, «Τιμάρια ἐν Ζακύνθῳ» (ἐν «Ἰονίῳ ἀνθολογίᾳ» Μαρτίου 1934).

ε) *Κωπαϊδικόν.*— *Γκίνη Α.*, «Ἀποξήρανσις καὶ καλλιέργεια τῆς λίμνης Κωπαΐδος» (Ἀθῆναι 1916).— *Καναγκίνη Π.*, «Τὸ Κωπαϊδικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1929).

3. *Ἀγροτικὸς τύπος* (βλ. καὶ τὸν ἐν τοῖς οἰκείοις τμήμασι τοῦ κεφ. Β΄ *Οἰκονομικὴ γεωγραφία*).— «Ἀγροτικὴ σημαία» (ἀγροτικοῦ κόμματος τῆς Ἑλλάδος, 1923 κ.ἑ).— «Ἐφημερὶς τῶν ἀγροτῶν» (Θεσσαλονίκη 1923 κ.ἑ.).— «Ἀγροτικὴ ἕνωσις» (Ἀθῆναι 1927 κ.ἑ., τοῦ κομμουν. κόμματος).

Π. Ν. Π.

Ἀπαλλοτριώσεις. 1) *Πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν ἀκτημόνων γεωργῶν*. Ἡ ἀποκατάστασις τῶν ἀκτημόνων γεωργῶν εἰς μικροϊδιοκτήτας διὰ τῆς ἀναγκαστικῆς ἀπαλλοτριώσεως καὶ διανομῆς μεταξὺ τούτων τῶν μεγάλων ἀγροτικῶν ἰδιοκτησιῶν, πρὸς λύσιν τοῦ παρ' ἡμῖν ἀγροτικοῦ ζητήματος, ἐθεωρήθη ὡς ἔργον, ἐκ τῆς πραγματώσεως τοῦ ὁποίου μεγίστη ἤθελε προκύψει ὠφέλεια, τόσον διὰ τὴν τάξιν τῶν γεωργῶν, ὅσον καὶ διὰ τὸ σύνολον. Ἀγροτικὸν ζήτημα ἀνέκυψε τὸ πρῶτον παρ' ἡμῖν εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος, ὅτε πλεῖστοι ἀκτήμονες ἐνεφανίσθησαν, καταστάντες τοιοῦτοι πρὸ παντὸς συνεπείᾳ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος. Ἀπὸ τοῦ χρόνου τούτου μέχρι τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας τὸ κράτος ἀντεμετώπισε τὸ ζήτημα τοῦτο διὰ σειρᾶς μέτρων, συνισταμένων εἰς τὴν παραχώρησιν πρὸς τοὺς ἀκτήμονας τῆς ἐθνικῆς γῆς, ἥτις τότε περιελάμβανε τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ὅλης καλλιεργουμένη καὶ καλλιεργησίμου ἐκτάσεως. Κυρίως ὅμως τὸ κράτος εὑρέθη πρὸ ἀγροτικοῦ ζητήματος φλέγοντος μετὰ τὴν προσάρτησιν τῆς Θεσσαλίας (1882). Κατὰ τὴν περίοδον, ἥτις ἠκολούθησε μέχρι τοῦ ἔτους 1917, ὅτε ἐγένοντο οἱ πρῶτοι περὶ ἀπαλλοτριώσεως νόμοι, τὸ κράτος προσεπάθησε διὰ διαφόρων μέτρων, ὅπως τὸ ζήτημα χάσῃ τὴν ὀξύτητα αὐτοῦ. Τὰ μέτρα ταῦτα συνίστανται ἰδίως εἰς τὴν ἐξαγορὰν ὑπ' αὐτοῦ καὶ διανομὴν διαφόρων ἰδιωτικῶν κτημάτων, ὡς καὶ εἰς τὴν ρύθμισιν τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν ἰδιοκτητῶν καὶ τῶν τὰ κτήματα αὐτῶν καλλιεργούντων κολλήγων ἐπὶ τὸ εὐνοϊκώτερον διὰ τοὺς τελευταίους τούτους. Ἀλλ' ἤδη ἀπὸ τῆς προσαρτήσεως ἰδίᾳ καὶ τῶν Νέων Χωρῶν (1913) εἶχε γίνει πλέον ἔκδηλον ὅτι ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν ταχέως ριζικώτερα καὶ πλέον ἀποτελεσματικὰ μέτρα. Ἡ κατάστασις παρουσιάζετο ὡς ἑξῆς: Τόσον εἰς τὰς Νέας Χώρας ὅσον καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν Θεσσαλίαν, ἐπεκράτει ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία. Αὕτη ὅμως δὲν ὑφίστατο ἐκμετάλλευσιν δι' ἐντατικῆς καλλιεργείας οὐδὲ κατὰ τὸν οἰκονομικῶς προσήκοντα εἰς τὴν μεγάλην ἰδιοκτησίαν τρόπον (χρησιμοποίησις μηχανημάτων, λιπασμάτων, ἱκανοῦ τεχνικοῦ προσωπικοῦ, ἐκτέλεσις μονίμων ἔργων ἐγγείου βελτιώσεως κλπ.), ἀλλὰ δι' ἐκτατικῆς καλλιεργείας, δηλαδὴ κατὰ τὸν χειρότερον οἰκονομικῶς τρόπον. Ἐξ ἄλλου τὸ κρατοῦν σύστημα καλλιεργείας ἦτο τὸ τῆς μορτῆς. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο, ὁ μὲν συμβληθεὶς μετὰ τοῦ ἰδιοκτήτου τοῦ κτήματος μορτίτης κατέβαλλε τὴν ἐργασίαν καὶ τὸ κεφάλαιον τῆς ἐκμεταλλεύσεως, ὁ δὲ ἰδιοκτήτης τὴν γῆν, δικαιούμενος νὰ λάβῃ εἶτα τὸ τρίτον τῆς ἐσοδείας. Εἰς ἄλλας περιπτώσεις ὁ ἰδιοκτήτης παρεχώρει τὸν σπόρον καί τινα ἄλλα ἔξοδα, ἀπολαμβάνων τὸ ἥμισυ τῆς ἐσοδείας. Τὰ ἀπὸ πλουτολογικῆς ἀπόψεως μειονεκτήματα τοῦ συστήματος τούτου δὲν ἦσαν μικρά. Συνίσταντο κυρίως εἰς τὴν μείωσιν, ἂν μὴ εἰς τὴν παντελῆ ἔλλειψιν ζήλου ἐκ μέρους τοῦ μορτίτου ὅπως καλλιεργήσῃ τὸ κτῆμα, ἐπειδὴ οὗτος ἐγνώριζεν ὅτι ἐκ τῆς μεγαλυτέρας ἐργασίας καὶ τῆς μεγαλυτέρας δαπάνης δὲν θὰ ὠφελεῖτο αὐτὸς μόνος, ἀλλὰ καὶ ὁ ἰδιοκτήτης. Διὰ τὸν τελευταῖον τοῦτον δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ὁ ρόλος του περιωρίζετο μόνον εἰς τὴν εἴσπραξιν τοῦ γεωμόρου. Τὰ αὐτὰ περίπου μειονεκτήματα ἐνεῖχε καὶ τὸ ἐνιαχοῦ ἰσχῦον παρ' ἡμῖν σύστημα τῆς μισθώσεως, διότι ἡ μίσθωσις, ὡς ἁπλῆ ἐνοχικὴ σχέσις, ἦτο μικρᾶς διαρκείας, ὁ δὲ μισθωτὴς προσεπάθει μᾶλλον νὰ ὠφεληθῇ ὅσῳ τὸ δυνατὸν περισσότερον ἐκ τοῦ κτήματος παρὰ νὰ ἐπιφέρῃ βελτιώσεις εἰς αὐτό. Ὑπὸ τὰς ὡς ἄνω συνθήκας δὲν θὰ ἦτο ὑπερβολικὸν νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ γεωργία παρ' ἡμῖν εὑρίσκετο εἰς πρωτόγονον κατάστασιν.

Ὡς τὸ λυσιτελέστερον τῶν δυναμένων νὰ χρησιμοποιηθῶσι μέσων, πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς ἄνω καταστάσεως, ἐθεωρήθη ἡ ὑπὸ τοῦ κράτους ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτρίωσις τῶν μεγάλων ἀγροτικῶν ἰδιοκτησιῶν καὶ ἡ διανομὴ τούτων μεταξὺ τῶν ἀκτημόνων γεωργῶν, ἵνα οὗτοι καταστῶσι μικροϊδιοκτῆται. Διὰ τοῦ μέσου τούτου, διανεμομένης τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας τῆς ὑφισταμένης ἐκμετάλλευσιν κατὰ τὸν ἄνω ἀντιοικονομικὸν τρόπον, θὰ ἐπετυγχάνετο: α) ἡ βελτίωσις τῆς ἀθλίας οἰκονομικῆς καταστάσεως τῶν γεωργῶν, ἀφοῦ οὗτοι, καθιστάμενοι ἔναντι μικρᾶς ἀντιπαροχῆς μικροϊδιοκτῆται, θὰ ἠδύναντο μετ' ἀσυγκρίτως μεγαλυτέρου ζήλου ἢ πρότερον νὰ καλλιεργοῦν τὴν γῆν καὶ νὰ καρποῦνται αὐτοὶ ἀποκλειστικῶς τὰ ἐξ αὐτῆς ὀφέλη, ὀργανούμενοι δὲ εἰς συνεταιρισμοὺς νὰ ἔχωσι μέχρι τινὸς σημείου πολλὰ ἐκ τῶν πλεονεκτημάτων τῆς μεγάλης καλλιεργείας (προμήθειαν μηχανῶν κοινοχρήστων, πίστιν πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν κεφαλαίων των κλπ.)· καὶ β) ἡ προαγωγὴ τῆς καθόλου ἐθνικῆς οἰκονομίας.

Ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1911, βάσει τῶν ἀπόψεων τούτων, ἐν τῷ καθορίζοντι τὰς προϋποθέσεις τῆς ἀναγκαστικῆς ἀπαλλοτριώσεως ἄρθρῳ 17 τοῦ Συντάγματος ὁ ὅρος «δημοσία ἀνάγκη» εἶχεν ἀντικατασταθῆ διὰ τοῦ ὅρου «δημοσία ὠφέλεια», γενομένης δεκτῆς ἐν τῇ Β΄ ἀναθεωρητικῇ βουλῇ καὶ ἑρμηνευτικῆς δηλώσεως, καθ' ἣν «...οὐδὲν ὑπάρχει ἀντισυνταγματικὸν κώλυμα κατὰ τῆς ἀπαλλοτριώσεως... πρὸς ἀποκατάστασιν ἀκτημόνων γεωργῶν...».

Συμφώνως πρὸς τὴν διάταξιν ταύτην τοῦ ἄρθρου 17 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911, ἐγένοντο τὸ ἔτος 1917 οἱ ἑξῆς νόμοι: νόμος ὑπ' ἀριθμ. 1072 τῆς 29 Δεκεμβρίου 1917, α΄ (διάταγμα 2466) περὶ τῆς παραχωρήσεως κτημάτων του κράτους εἰς καλλιεργητὰς πρὸς σχηματισμὸν μικρῶν ἰδιοκτησιῶν, β (διάταγμα 2467) περὶ παραχωρήσεως κτημάτων ἐν Μακεδονίᾳ εἰς τοὺς μετασχόντας τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀγῶνος, γ΄ (διάταγμα 2468) περὶ ρυθμίσεως τῶν ἐννόμων σχέσεων ἐπὶ τῶν κατὰ τοὺς ὀθωμανικοὺς νόμους δημοσίων γαιῶν, δ΄ (διάταγμα 2469) περὶ ἀναγκαστικῆς ἀπαλλοτριώσεως ἀγροτικῶν ἀκινήτων, ε΄ (διάταγμα 2470) περὶ τῶν ὁμολογιῶν τῶν ἐκδιδομένων διὰ τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τῶν ἀπαλλοτριουμένων ἀγροτικῶν κτημάτων. Διὰ τῶν νόμων τούτων ἐτέθησαν αἱ βάσεις τῆς παρ' ἡμῖν ἀγροτικῆς νομοθεσίας καὶ τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς τοῦ κράτους ἀπέναντι τῶν ἀκτημόνων γεωργῶν. Οὕτω: α) ἐπετράπη ἡ ὑπὸ τοῦ κράτους ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτρίωσις τῶν μεγάλων ἀγροτικῶν ἰδιοκτησιῶν καὶ διανομὴ αὐτῶν μεταξὺ τῶν ἀκτημόνων γεωργῶν· β) καθωρίσθη ἡ παραχωρητέα εἰς ἕκαστον τῶν ἀποκατασταθησομένων ἔκτασις καὶ ὡς τοιαύτη ὡρίσθη ἡ ἐπαρκοῦσα διὰ τὴν συντήρησιν μιᾶς γεωργικῆς οἰκογενείας· γ) καθιερώθη ὑποχρέωσις τῶν ἀποκατασταθησομένων, ὅπως καλλιεργοῦν αὐτοπροσώπως τὸν κλῆρόν των· δ) ἐθεσπίσθη τὸ ἀδιανέμητον τοῦ κλήρου τούτου· καὶ ε) καθωρίσθη ὁ τρόπος τῆς ἀποζημιώσεως τῶν ἰδιοκτητῶν διὰ τὴν στέρησιν τῆς ἰδιοκτησίας των εἰς ὁμολογίας ἀπαλλοτριώσεως.

Βραδύτερον ἐπηκολούθησαν οἱ νόμοι: α) 2052, δι' οὗ καθωρίσθη ἐπὶ τὸ συστηματικώτερον καὶ τὸ ἁπλούστερον ἡ τηρητέα διαδικασία ἀπαλλοτριώσεως· β) 2922, δι' οὗ ἰδίᾳ ἐθεσπίσθησαν διάφοροι ἐξαιρέσεις ἀγροκτημάτων ἀπὸ τῆς ἀπαλλοτριώσεως· γ) τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 15 Φεβρουαρίου 1923, δι' οὗ ὁρίζεται ὅτι ἡ καταβολὴ τῆς εἰς τοὺς ἰδιοκτήτας ὀφειλομένης ἀποζημιώσεως γίνεται μετὰ τὴν ἀπαλλοτρίωσιν· ἀναλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ κράτους ἡ ὑποχρέωσις τῆς χορηγήσεως εἰς τοὺς ἰδιοκτήτας τούτους προσθέτου ἀποζημιώσεως· ἐπιτρέπεται ἡ ἄμεσος ἀποκατάστασις τῶν κολλήγων ἐπὶ τῶν κολληγικῶς καλλιεργουμένων ἐκτάσεων καὶ ἐξαιροῦνται τῆς ἀπαλλοτριώσεως αἱ αὐτοκαλλιεργούμεναι ὑπὸ τῶν ἰδιοκτητῶν ἐκτάσεις· δ) τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 4ης Σεπτεμβρίου 1924, διὰ τοῦ ὁποίου: περιωρίσθη ἡ ὑπὲρ τῶν αὐτοκαλλιεργούντων ἰδιοκτητῶν ἐξαιρετέα τῆς ἀπαλλοτριώσεως ἔκτασις· κατηργήθη ἡ πρότερον ὑφισταμένη διάκρισις μεταξὺ τῶν κολλήγων καὶ τῶν ἄλλων ἀκτημόνων γεωργῶν, ἐπιτραπείσης τῆς συγχρόνου ἀποκαταστάσεως αὐτῶν, καὶ ὡρίσθη ἡ ὑπὸ τοῦ δημοσίου καταβλητέα πρόσθετος προσαύξησις ἐπὶ τῆς ἐξευρισκομένης προπολεμικῆς ἀξίας τοῦ κτήματος εἰς 50 %· ε) τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 24ης Νοεμβρίου 1925, δι' οὗ κυρίως περιωρίσθη ἡ ὑπὲρ τῶν ἰδιοκτητῶν ἐξαιρετέα τῆς ἀπαλλοτριώσεως ἔκτασις· στ) τὰ νομοθετικὰ διατάγματα τῆς 16ης Μαρτίου 1926 καὶ 18ης Σεπτεμβρίου 1926, περιλαμβάνοντα ἥσσονος σημασίας διατάξεις.

Πᾶσαι αἱ ἰσχύουσαι (κατὰ τὴν 15 Ὀκτωβρίου 1926) διατάξεις τῶν ἄνω νόμων ἐκωδικοποιήθησαν εἰς ἑνιαῖον κείμενον διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 15ης Ὀκτωβρίου 1926. Ὁ κῶδιξ οὗτος ἴσχυσεν, ἄνευ νέας τροποποιήσεως, μέχρι σχεδὸν τῆς λήξεως τῆς ταχθείσης ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 119 τοῦ ἐν ἰσχύϊ Συντάγματος (τῆς 3ης Ἰουνίου 1927) πενταετοῦς προθεσμίας, ἤτοι μέχρι τῆς 3ης Ἰουνίου 1932, πέραν τῆς ὁποίας δὲν ἐπιτρέπεται ἡ κατὰ παρέκκλισιν ἐκ τοῦ ἄρθρου 19 τοῦ Συντάγματος ἀπαλλοτρίωσις ἀγροκτημάτων πρὸς ἀποκατάστασιν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν. Βάσει τῶν διατάξεων τοῦ κώδικος τούτου ἐγένετο ἡ ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς ἀπαλλοτριώσεων ἐκδίκασις τῶν περισσοτέρων ἐκ τῶν ἀπαλλοτριωθέντων ἀγροκτημάτων.

Κατὰ τὰς διατάξεις ταύτας, ὑπόκεινται εἰς ὁλοκληρωτικὴν ἀπαλλοτρίωσιν καὶ παραχώρησιν: α) Τὰ εἰς τὸ δημόσιον, τοὺς δήμους, τὰς μονάς, τὰ πάσης κατηγορίας θρησκευτικὰ ἱδρύματα καὶ πάντα ἐν γένει τὰ νομικὰ πρόσωπα ἀνήκοντα κτήματα μετὰ τῶν ἐπ' αὐτῶν κειμένων καὶ τὴν νεωργικὴν ἀποκατάστασιν ἐξυπηρετούντων κτηρίων

β) Αἱ ἐπὶ μορτῇ ἢ ἀντισπόρῳ καλλιεργούμεναι μετὰ τῶν ἐν αὐταῖς οἰκημάτων, αἱ αὐτοπροσώπως ἢ καὶ ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τῶν καλλιεργητῶν καλλιεργούμεναι γαῖαι, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἡ παλαιότερον κρατοῦσα σχέσις τῆς μορτῆς ἢ τοῦ ἀντισπόρου ἀντικατεστάθη διὰ μισθώματος εἰς χρῆμα, ὡς καὶ πᾶσαι ἐν γένει αἱ δυνάμεναι νὰ καλλιεργηθῶσιν ἐκτάσεις. γ) Τὰ ἀγροκτήματα καὶ τὰ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς ὁλότητος τῶν ἀποκαθισταμένων χρήσιμα κτήρια ἰδιοκτητῶν, μὴ ἐπιμελουμένων αὐτοπροσώπως τῆς ἐκμεταλλεύσεως αὐτῶν ἕνεκα τῆς συνήθους διαμονῆς των ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ.

Τῆς ἀπαλλοτριώσεως ἐξαιροῦνται: α) αἱ συνεχεῖς καὶ συστηματικαὶ φυτεῖαι· β) αἱ βιομηχανικαὶ ἐγκαταστάσεις· γ) αἱ διὰ τὴν κτηνοτροφίαν χρησιμοποιούμεναι, ἀνεπίδεκτοι οἱασδήποτε καλλιεργείας, ἐκτάσεις, ἀφοῦ προηγουμένως συμπληρωθῇ ἐκ τῶν ἐκτάσεων τούτων ἡ ἔκτασις τῆς κοινῆς βοσκῆς τῶν ἀποκαθισταμένων μέχρις εἴκοσι πέντε προβάτων κατὰ κληροῦχον· δ) τὰ δάση· ε) τὸ ἓν τρίτον τῆς αὐτοκαλλιεργουμένης ὑπὸ τοῦ ἰδιοκτήτου ἐκτάσεως, μὴ δυνάμενον ὅμως νὰ ὑπερβῇ τὰ 2000 στρέμματα· καὶ στ΄) ἡ κατοικία τοῦ ἰδιοκτήτου ὡς καὶ ἔκτασις 300 στρεμμάτων καθ᾽ ὅλον τὸ κράτος πλὴν τῆς Θεσσαλίας, Ἠπείρου, Μακεδονίας καὶ Θράκης, ἔνθα ἐξαιρεῖται ἔκτασις ἴση πρὸς ἕνα γεωργικὸν κλῆρον δι᾽ ἕνα ἕκαστον τῶν ἐξ ἀδιαιρέτου ἰδιοκτητῶν τοῦ ἀγροκτήματος καὶ τὸ πολὺ μέχρι τριῶν κλήρων. Βραδύτερον αἱ ἄνω περὶ ἐξαιρέσεως ἀπὸ τῆς ἀπαλλοτριώσεως διατάξεις τοῦ ἀγροτικοῦ κώδικος 1926 ἐτροποποιήθησαν ὑπὸ τοῦ ἐπακολουθήσαντος Συντάγματος τῆς 3 Ἰουνίου 1927, κατὰ τὸ ἄρθρον 119 τοῦ ὁποίου ἐξαιρεῖται τῆς ἀπαλλοτριώσεως ὑπὲρ τοῦ ἰδιοκτήτου ἔκτασις 300 στρεμμάτων ὁπωσδήποτε καλλιεργουμένων γαιῶν.

Δικαίωμα γεωργικῆς ἀποκαταστάσεως ἔχουν κατὰ σειρὰν προτιμήσεως: α) οἱ ἐν τῷ ἀπαλλοτριουμένῳ ἀγροκτήματι κατοικοῦντες καλλιεργηταί· β) οἱ πρόσφυγες· καὶ γ) οἱ περίοικοι καὶ οἱ ἐκ γειτονικῶν κτημάτων ἢ χωρίων καλλιεργηταί, τῶν ὁποίων δὲν εἶναι δυνατὴ ἐλλείψει γαιῶν ἡ ἀποκατάστασις εἰς τὰ ἐν οἷς κατοικοῦσι κτήματα.

Εἰς ἕκαστον τῶν δικαιουμένων παραχωρεῖται κλῆρος ἐπαρκὴς πρὸς συντήρησιν μιᾶς γεωργικῆς οἰκογενείας. Εἰς τοὺς ὑπερβάντας τὸ ἑξηκοστὸν πέμπτον ἔτος τῆς ἡλικίας των, εἰς τοὺς ἀνικάνους καὶ εἰς τὰς χήρας καλλιεργητῶν παραχωρεῖται κλάσμα κλήρου. Εἰς τοὺς ἐπαγγελματίας τοῦ χωρίου παρέχεται πρὸς ἐγκατάστασιν ἔκτασις μέχρι πέντε στρεμμάτων. Ὑπὲρ τῆς ὁλότητος τῶν ἀποκαθισταμένων ἐν ἑκάστῳ κτήματι διατίθενται καὶ ἐκτάσεις δι᾽ ὁδούς, πλατείας, ἐκκλησίας, σχολεῖα, κοινοὺς ἁλωνοτόπους καὶ κοινὴν βοσκὴν πρὸς συντήρησιν τῆς μικρᾶς κτηνοτροφίας καὶ τῶν ἀροτριώντων.

Τὰ κτήματα κηρύσσονται ἀπαλλοτριωτέα δι᾽ ἀποφάσεως τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Γεωργίας, ἥτις ἀποτελεῖ πλήρη βεβαίωσιν τῆς ἐκ τῆς ἀπαλλοτριώσεως δημοσίας ὠφελείας. Ἅμα τῇ δημοσιεύσει τῆς ἀποφάσεως ταύτης περιέρχονται εἰς τὴν κυριότητα τοῦ δημοσίου πᾶσαι αἱ ὑποκείμεναι εἰς ἀπαλλοτρίωσιν ἐκτάσεις τοῦ κτήματος μετὰ τῶν ἐπ᾽ αὐτῶν κτηρίων. Μετὰ τὴν κήρυξιν τοῦ κτήματος ἀπαλλοτριωτέου συγκροτεῖται συνεταιρισμὸς τῶν δικαιουμένων ἀποκαταστάσεως, εἰς ὃν παραχωρεῖται ἡ νομὴ αὐτοῦ. Ἐπακολουθεῖ καταμέτρησις τοῦ κτήματος ὑπὸ τῆς τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους, μετὰ ταῦτα δὲ ἐπιτροπὴ ἀπαλλοτριώσεων, ἀποτελουμένη ἐκ τοῦ προέδρου πρωτοδικῶν ἢ ἑτέρου πρωτοδίκου καὶ δύο ἄλλων δημοσίων ὑπαλλήλων (αἱ ἐπιτροπαὶ αὗται περιφέρειαν ἔχουσι τὴν τοῦ πρωτοδικείου), δι᾽ ἀποφάσεως της ὁριστικῆς καὶ ἀμετακλήτου ἀποφαίνεται ἐπὶ παντὸς ζητήματος σχετικοῦ πρὸς τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τοῦ κτήματος καὶ εἰδικώτερον: α) καθορίζει ὁριστικῶς τοὺς δικαιουμένους γεωργικοῦ ἢ ἐπαγγελματικοῦ κλήρου· β) ὁρίζει τὴν ἔκτασιν τῶν κλήρων τούτων· γ) προσδιορίζει τὴν ἐξαιρουμένην τῆς ἀπαλλοτριώσεως ὑπὲρ τοῦ ἰδιοκτήτου ἔκτασιν· καὶ δ) γνωμοδοτεῖ περὶ τῆς ὀφειλομένης εἰς τὸν ἰδιοκτήτην ἀποζημιώσεως.

Περὶ τῆς καταβλητέας εἰς τὸν ἰδιοκτήτην τοῦ ἀπαλλοτριουμένου κτήματος ἀποζημιώσεως ἀποφαίνεται τελεσιδίκως καὶ ἀμετακλήτως τὸ πρωτοδικεῖον τῆς περιφερείας τοῦ κτήματος. Ἡ ἀποζημίωσις ὁρίζεται εἰς τὸ εἰκοσαπλάσιον τῆς ἐτησίας προπολεμικῆς καθαρᾶς προσόδου. Ἐπὶ τῆς ἐξευρισκομένης προπολεμικῆς ἀξίας (ὡς τοιαύτη νοεῖται ὁ μέσος ὅρος τῶν τιμῶν τῆς μέχρι τέλους τοῦ 1914 πενταετίας) παρέχεται προσαύξησις 20—40 %. Ἡ ἀποζημίωσις αὕτη βαρύνει τοὺς ἀποκαθισταμένους καλλιεργητάς. Εἰς ταύτην ὅμως προστίθεται εἰσέτι ὑπὲρ τοῦ ἰδιοκτήτου καὶ πρόσθετος προσαύξησις 50 %, ἥτις καταβάλλεται ὑπὸ τοῦ δημοσίου. Ἡ ἀποζημίωσις καταβάλλεται εἰς τὸν ἰδιοκτήτην ἐξ ὁλοκλήρου εἰς ὁμολογίας ἀπαλλοτριώσεως, ἀποφερούσας τόκον 8 % (μεταγενέστερος νόμος ἐμείωσε τὸ ποσοστὸν εἰς 6 %) καὶ ἐξοφλητέας ἐντὸς τριακονταετίας.

Μέχρι τῆς 3ης Ἰουνίου 1932, ὅτε ἔληξεν ἡ ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 119 τοῦ Συντάγματος ταχθεῖσα πενταετὴς προθεσμία διὰ τὴν ἀπαλλοτρίωσιν ἀγροκτημάτων, ἐκηρύχθησαν ἀπαλλοτριωτέα ἐν συνόλῳ 1621 ἀγροκτήματα, κείμενα ὡς ἑξῆς:

Ἐν Παλαιᾷ Ἑλλάδι	251
» Μακεδονίᾳ	400
» Θεσσαλίᾳ	462
» Ἠπείρῳ	469
» Θρᾴκῃ	39

Ἡ συνολικὴ ἔκτασις τῶν ἀγροκτημάτων τούτων ὑπολογίζεται εἰς 11.993.325 στρέμματα, ἐξ ὧν 6.728.087 στρέμμ. καλλιεργούμενα καὶ καλλιεργήσιμα καὶ 5.265.228 βοσκαὶ καὶ δάση. Εἰδικώτερον κατὰ περιφερείας αἱ ἄνω ἐκτάσεις κατανέμονται ὡς ἑξῆς:

Περιφέρειαι	*Συνολικὴ ἔκτασις*	*Καλλιεργουμένη καὶ καλλιεργήσιμος*	*Βοσκαὶ καὶ δάση*
Παλαιὰ Ἑλλὰς	1.611.989	728.080	883.909
Μακεδονία	4.175 751	2.796.131	1.379.620
Θεσσαλία	4.135.976	2.329.967	1.806 009
Ἤπειρος	2.030.456	843 531	1.186.925
Θρᾴκη	39.153	30.378	8.775

Ἐκ τῶν ἐκτάσεων τούτων μέχρι τέλους τοῦ ἔτους 1933 παρεχωρήθησαν εἰς τοὺς ἀκτήμονας καλλιεργητάς, ἀπαλλοτριωθέντα ὁριστικῶς ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς ἀπαλλοτριώσεων, ἐν συνόλῳ καλλιεργήσιμα καὶ βοσκήσιμα στρέμματα 7.268.504. Ταῦτα κατὰ περιφερείας κατανέμονται ὡς ἑξῆς:

Περιφέρειαι	*Ἔκτασις καλλιεργήσιμος καὶ βοσκήσιμος*
Παλαιὰ Ἑλλὰς	753.388
Μακεδονία	2.222.313
Θεσσαλία	2.763.334
Ἤπειρος	1.496.091
Θρᾴκη	33.378

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀποκατασταθεισῶν γεωργικῶν οἰκογενειῶν ὑπολογίζεται ἐν συνόλῳ εἰς 124.491, κατανεμόμενος ὡς ἑξῆς:

Περιφέρειαι	*Οἰκογένειαι ἀποκατασταθεῖσαι*
Παλαιὰ Ἑλλὰς	19.431
Μακεδονία	29.073
Θεσσαλία	34.076
Ἤπειρος	38.328
Θρᾴκη	3.583

Ὁ καθορισθεὶς ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς ἀπαλλοτριώσεων κλῆρος κυμαίνεται κατὰ περιφερείας ὡς ἑξῆς:

Ἐν Παλαιᾷ Ἑλλάδι	ἀπὸ 25— 60 στρεμ.
» Μακεδονίᾳ	» 50—200 »
» Θεσσαλίᾳ	» 45—145 »
» Ἠπείρῳ	» 45 »

Κατὰ ταῦτα ἡ ἐργασία ἡ σχετικὴ πρὸς τὴν κήρυξιν τῶν ἀγροκτημάτων ἀπαλλοτριωτέων καὶ τὴν ἐκδίκασιν αὐτῶν ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς ἀπαλλοτριώσεων δέον νὰ θεωρηθῇ λήξασα. Ὑπολείπεται εἰσέτι ἀσήμαντος ἀριθμὸς ἀγροκτημάτων, ἅτινα ἔχουσι κηρυχθῇ ἀπαλλοτριωτέα πρὸ τῆς παρόδου τῆς σχετικῆς συνταγματικῆς προθεσμίας, χωρὶς νὰ ἔχῃ ἐπιληφθῇ αὐτῶν ἡ ἐπιτροπὴ ἀπαλλοτριώσεων. Ἡ ἀποπεράτωσις ὅμως τῆς ἐκδικάσεως καὶ τούτων προβλέπεται ταχεῖα. Ἤδη καταβάλλεται προσπάθεια διὰ τὴν ὅσον ἔνεστι ταχυτέραν ὁριστικὴν διανομὴν καὶ τῶν ἐκδικασθέντων μέν, ἀλλὰ μὴ διανεμηθέντων εἰσέτι ὁριστικῶς ἀγροκτημάτων, λόγῳ ἐλλείψεως ἐπαρκοῦς τεχνικοῦ προσωπικοῦ. Ἡ ὅσον ἔνεστι ταχυτέρα διανομὴ καὶ τῶν ἀγροκτημάτων τούτων εἶναι ἐπιβεβλημένη, ἵνα καταστῇ δυνατὴ διὰ τοὺς ἀποκατασταθέντας εἰς ταῦτα καὶ κατέχοντας σήμερον γαίας ἐκ προσωρινῆς διανομῆς νὰ καλλιεργήσουν τὸν κλῆρόν των ἐντατικώτερον.

Ἐκ παραλλήλου ὅμως διὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τοῦ ἔργου τῆς διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν σκοπουμένης ἐνισχύσεως τῶν γεωργῶν καὶ τῆς γεωργικῆς ἐν γένει παραγωγῆς ἐπιβάλλεται εἰσέτι: α) ἡ ὑπὸ τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης χορήγησις εἰς τοὺς ἀποκατασταθέντας δανείων ὑπὸ εὐνοϊκοὺς ὅρους διὰ τὴν προμήθειαν τῶν μέσων τῆς καλλιεργείας· β) ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις τῶν συνεταιρισμῶν, οὓς συνεκρότησαν οὗτοι πρὸς ἐκτέλεσιν ἔργων μονίμων βελτιώσεων (ἀρδευτικῶν, ἀποστραγγιστικῶν, ἀποξηραντικῶν) καὶ διὰ τὴν προμήθειαν καὶ χρησιμοποίησιν γεωργικῶν μηχανῶν· καὶ γ) ἡ καθοδήγησις καὶ διδασκαλία τῶν μελῶν τῶν συνεταιρισμῶν τούτων διὰ τὴν καλυτέραν ἐκμετάλλευσιν τῶν εἰς ταῦτα παραχωρηθεισῶν γαιῶν. Τόσον διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τὴν οἰκονομικὴν τῶν ἀποκατασταθέντων, ὅσον καὶ διὰ τὴν καθοδήγησιν καὶ μόρφωσιν αὐτῶν, πολλὰ ἔχουσιν ἐπιτελεσθῇ, ἰδίᾳ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ὑπὸ τοῦ κράτους καὶ τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης.

2) *Πρὸς ἀποκατάσιασιν τῶν ἀγροτῶν προσφύγων.* Διὰ τὴν γεωργικὴν ἀποκατάστασιν τῶν μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν καταφυγόντων εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁμογενῶν ἀγροτῶν προσφύγων διετέθησαν ὑπὸ τοῦ κράτους ἀφ᾽ ἑνὸς ἀγροκτήματα ἀποτελοῦντα πρότερον περιουσίαν τῶν ἀνταλλαγέντων Μουσουλμάνων, ἅτινα, συμφώνως πρὸς τὴν περὶ ἀνταλλαγῆς σύμβασιν, περιῆλθον εἰς τὴν κυριότητα τοῦ δημοσίου, καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου κτήματα μὴ ἀνταλλάξιμα ἀπαλλοτριωθέντα ὑπὸ τοῦ κράτους ἀναγκαστικῶς. Τῶν ἀγροκτημάτων τῆς τελευταίας κατηγορίας προηγήθη προσωρινὴ κατάληψις ἢ ἐπίταξις, συμφώνως πρὸς τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 6ης Ἰουλίου 1923 «Περὶ ἀγροτικῆς ἐγκαταστάσεως προσφύγων» καὶ τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 25 Νοεμβρίου 1925. Τοιαῦται ἐπιτάξεις ἢ καταλήψεις ἐγένοντο τόσον εἰς τὴν Μακεδονίαν, ὅσον καὶ εἰς τὴν Ἤπειρον, Θεσσαλίαν καὶ τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα. Αἱ ἐπιτάξεις αὗται καὶ καταλήψεις διά τινα ἐκ τῶν ἐπιταχθέντων ἢ καταληφθέντων ἀγροκτημάτων ἐνομιμοποιήθησαν βραδύτερον διὰ τῆς κηρύξεως τούτων ἀπαλλοτριωτέων, συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου. Τὰ μὴ κατὰ τ᾽ ἀνωτέρω κηρυχθέντα ἀπαλλοτριωτέα ἐκ τῶν ἐπιταχθέντων ἢ καταληφθέντων ἀγροκτημάτων ἀπηλλοτριώθησαν βραδύτερον κατὰ τὸ ἔτος 1930 δυνάμει τοῦ νόμου 4857, κατὰ τὸ ἄρθρον 5 τοῦ ὁποίου «πάντα τὰ κτήματα τὰ ἐπιταχθέντα ἢ καταληφθέντα ὑπὸ τοῦ δημοσίου καὶ παραδοθέντα ὑπ᾽ αὐτοῦ εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, ἥτις ἐγκατέστησεν εἰς αὐτὰ πρόσφυγας ἢ γηγενεῖς, κηρύσσονται δυνάμει τοῦ παρόντος ὡς ἀπαλλοτριωθέντα ἀναγκαστικῶς λόγῳ δημοσίας ὠφελείας ἀφ᾽ ἧς κατελήφθησαν....». Τῶν κτημάτων τῶν ἀπαλλοτριωθέντων δυνάμει τοῦ νόμου 4857 αἱ μὲν ὑποκείμεναι εἰς ἀπαλλοτρίωσιν κατὰ τὸ ἄρθρον 119 τοῦ Συντάγματος καὶ τὰς σχετικὰς διατάξεις τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου ἐκτάσεις ἀποζημιοῦνται διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου ὁριζομένης ἀποζημιώσεως, αἱ δὲ μὴ ὑποκείμεναι εἰς τοιαύτην ἀπαλλοτρίωσιν ἀποζημιοῦνται συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 19 τοῦ Συντάγματος. Ξ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΝ ΖΗΤΗΜΑ. 1) *Ἱστορικὸν τῶν μεταναστεύσεων.* Τὸ προσφυγικὸν ζήτημα—τοῦ ὁποίου ὁ ἀντίκτυπος, τόσον ἀπὸ πολιτικῆς ὅσον καὶ ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως, ὑπῆρξε μέγιστος—χρονολογεῖται κυρίως ἀπὸ τὴν ἐπομένην τῶν Βαλκανικῶν πολέμων τοῦ 1912—1913. Τότε ἤρχισαν αἱ μεγάλαι ὁμαδικαὶ μετακινήσεις πληθυσμῶν, ἀπόρροια τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν γεγονότων τῆς περιόδου 1912—1922. Ἐντὸς δωδεκαετίας, ἀρχομένης ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 1913, τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ὁμογενῶν πληθυσμῶν τῶν ἐγκατεστημένων εἰς τὰ ὅμορα κράτη (Τουρκίαν, Βουλγαρίαν, Σερβίαν), ὡς καὶ σημαντικὸν τμῆμα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Ρωσίας ἠναγκάσθη νὰ μεταναστεύσῃ εἰς Ἑλλάδα, εἴτε διωχθὲν βιαίως εἴτε ὑπεῖκον εἰς τὴν πίεσιν τῶν γεγονότων. Ἡ τοιαύτη ἀπότομος καὶ ἀθρόα, ἐντὸς βραχυτάτου σχετικῶς χρονικοῦ διαστήματος, ἄφιξις πλέον τοῦ ἑνὸς ἑκατομμυρίου προσφύγων καὶ μεταναστῶν—ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τελείως ἀπόρων—εἰς χώραν ἀριθμοῦσαν μόλις 5 ἑκατομμύρια πληθυσμόν, ἐδημιούργησε κατάστασιν, τῆς ὁποίας αἱ συνέπειαι ἐπέφεραν στιγμιαίως σφοδρὸν πολιτικὸν καὶ οἰκονομικὸν κλονισμόν.

Καὶ πρὸ τοῦ 1912 ἀκόμη ἡ Ἑλλὰς εὑρέθη, κατὰ διαφόρους περιόδους, εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ περιθάλψῃ ἀδελφοὺς πληθυσμούς, οἱ ὁποῖοι ἐζήτουν εἰς τοὺς κόλπους της ἄσυλον ἀπὸ τοὺς διωγμούς, οὓς ὑφίσταντο εἰς τὰς γειτονικὰς ἐπικρατείας. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἐλευθέρου κράτους, ἐπὶ Καποδιστρίου κυβερνήτου (ψήφισμα ΚΔ΄ τῆς 13 Μαρτίου 1831) καὶ βασιλέως Ὄθωνος (διάταγμα τῆς 13 καὶ 18 Ὀκτωβρίου 1834), ἐλήφθη μέριμνα διὰ τὸν ἐποικισμὸν τῶν Κρητῶν, οἵτινες, διαρκούσης τῆς ἐπαναστάσεως, εἶχον καταφύγει εἰς Ἑλλάδα καὶ δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὰς ἑστίας των, καὶ ἱδρύθησαν δι᾽ αὐτοὺς τρεῖς συνοικισμοί, εἰς Μινώαν, Μεθώνην καὶ Μῆλον. Εἰς ἑκάστην οἰκογένειαν παρεχωρήθησαν 30—50 στρέμ., οἴκημα καὶ τὰ ἀναγκαῖα γεωργικὰ ἐφόδια (ψήφισμα τῆς 15 Σεπτεμβρίου 1848 καὶ διάταγμα τῆς 22 Ἀπριλίου 1850). Ἐπὶ βασιλείας Γωεργίου Α΄ ἐπίσης, κατὰ τὴν κρητικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866, 50 χιλιάδες Κρῆτες—τὸ πλεῖστον γυναικόπαιδα—κατέφυγον εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος καὶ ἔτυχον προσωρινῆς περιθάλψεως, μέχρις ὅτου, τῷ 1869, ἐπετράπη εἰς αὐτοὺς ἡ ἐπάνοδος εἰς τὰς ἑστίας των. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ κατὰ τὰς κρητικὰς ἐπαναστάσεις τοῦ 1878, 1889 καὶ 1896.

Τῷ 1906 συνέβησαν τὰ γεγονότα τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. Ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἤρχισε συστηματικὸς διωγμὸς ἐναντίον τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς νοτίου Βουλγαρίας καὶ κατελήφθησαν τὰ σχολεῖα, αἱ ἐκκλησίαι καὶ τὰ λοιπὰ ἱδρύματα τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων Φιλιππουπόλεως, Ἀγχιάλου, Πύργου, Βάρνης, Καβακλῆ καὶ πολλῶν ἄλλων κωμοπόλεων καὶ χωρίων. Συνέπεια τῶν βιαιοπραγιῶν τούτων ὑπῆρξεν ἡ μετανάστευσις ἑνὸς μεγάλου μέρους ἐκ τῶν 50.000 Ἑλλήνων τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. Συγχρόνως, εἰς τὴν Ρουμανίαν, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ κουτσοβλαχικοῦ ζητήματος ἐν Μακεδονίᾳ, ἡ ρουμα-

Digitized by Google

νικὴ κυβέρνησις, ἐφαρμόζουσα ἀντίποινα, προέβαινεν εἰς ἀπέλασιν ἀρκετῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις εὑρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην ν' ἀντιμετωπίσῃ τὸ πρόβλημα τῆς ἐγκαταστάσεως ὅλων αὐτῶν τῶν προσφύγων. Συνεστήθη τότε (νόμος ΓΣΒ' τῆς 7 Ἀπριλίου 1907) ἡ πρώτη ἐποικιστικὴ ὑπηρεσία, ὑπὸ τὸν τίτλον «Θεσσαλικὸν Γεωργικὸν Ταμεῖον», ἥτις ἐπεφορτίσθη τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἐκ Βουλγαρίας καὶ Ρουμανίας προσφύγων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν τότε ἀρξαμένην ἀποκατάστασιν τῶν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν (κολλήγων) τῆς Θεσσαλίας. Ἐξηγοράσθησαν τὰ Στεφανοβίκεια καί τινα ἄλλα μεγάλα κτήματα εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ ἀνηγέρθησαν, εἰδικῶς διὰ τοὺς ἐκ Βουλγαρίας πρόσφυγας, εἰς τὰς περιφερείας Ἁλμυροῦ καὶ Λαρίσης, οἱ συνοικισμοὶ Νέας Ἀγχιάλου, Νέας Εὐξεινουπόλεως καὶ Νέας Φιλιππουπόλεως. Ἐκτὸς τῶν ἀμιγῶν τούτων συνοικισμῶν ἀρκετοὶ πρόσφυγες συνῳκίσθησαν εἰς μικτὰ χωρία ἐκ γηγενῶν καὶ προσφύγων. Διὰ τὴν ἐγκατάστασιν ταύτην ἐδαπανήθησαν περὶ τὰ 10 ἑκατομμύρια δραχμῶν. Λόγῳ ὅμως τοῦ νοσηροῦ τοῦ κλίματος, οἱ νέοι συνοικισμοὶ δὲν ηὐδοκίμησαν, ἀργότερον δὲ ἀρκετοὶ ἐκ τῶν ἐποίκων κατώρθωσαν νὰ ἐπιστρέψουν εἰς Βουλγαρίαν, ὁπόθεν μετενάστευσαν ἐκ νέου κατὰ τὴν ὁριστικὴν μετανάστευσιν, τὴν λαβοῦσαν χώραν κατὰ τὰ ἔτη 1923—1928, δυνάμει τῆς συμβάσεως τοῦ Νεϊγύ. Ἐκ τῶν πρώτων μεταναστῶν τοῦ 1906 παρέμειναν εἰς τὴν Ἑλλάδα περὶ τοὺς 16.000.

Μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους ἤρχισαν νὰ καταφθάνουν ἀλλεπάλληλα κύματα προσφύγων καὶ μεταναστῶν. Δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν δέκα τοιαῦτα χωριστὰ κύματα:

1) Ἀμέσως μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου (10 Αὐγούστου 1933), μόλις ἐγνώσθη ἡ κατακύρωσις εἰς τὴν Βουλγαρίαν τῶν μακεδονικῶν περιφερειῶν Στρωμνίτσης, Μελενίκου, Νευροκοπίου, Ραζλογίου καὶ Ἄνω Τζουμαγιᾶς, οἱ Ἕλληνες κάτοικοι τῶν μερῶν ἐκείνων, μὴ στέρξαντες νὰ παραμείνουν ὑπὸ τὴν βουλγαρικὴν κυριαρχίαν, ἐγκατέλειψαν ὁμαδικῶς τὰς ἑστίας των καὶ μετενάστευσαν εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος. Τὸ πλεῖστον τῶν Στρωμνιτσιωτῶν ἐγκατεστάθη εἰς τὴν κωμόπολιν Κιλκίς, ἥτις εἶχε καταστραφῆ κατὰ τὸν Βαλκανικὸν πόλεμον καὶ τῆς ὁποίας ὁ βουλγαρικὸς πληθυσμὸς εἶχε καταφύγει εἰς Βουλγαρίαν. Τὸ Κιλκὶς μετωνομάσθη τότε Νέα Στρώμνιτσα, τὸ ὄνομα ὅμως τοῦτο ἐγκατελείφθη βραδύτερον, ἐπανελθούσης τῆς προτέρας ὀνομασίας, εἰς ἀνάμνησιν τῆς παρ' αὐτὸ ὁμωνύμου μάχης. Οἱ Μελενίκιοι ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ Στενοῦ τοῦ Ρούπελ κωμόπολιν τοῦ Σιδηροκάστρου (Ντεμίρ-Χισάρ). Οἱ λοιποὶ πρόσφυγες ἐκ τῆς βουλγαρικῆς Μακεδονίας (Σταρτσοβῖται κτλ.) διεσπάρησαν εἰς διάφορα χωρία (Βέτριναν κτλ.) παρὰ τὴν μεθόριον, ὡς καὶ εἴς τινας συνοικισμοὺς τῶν περιφερειῶν Θεσσαλονίκης καὶ Κατερίνης (Γιουντζῆδες, Μακρυγιαλός, Πάλλιανη κτλ.), ὅπου ὑπῆρχον προηγουμένως ἐγκατεστημένοι Μουσουλμᾶνοι πρόσφυγες ἐκ Βοσνίας, οἵτινες εἶχον μεταναστεύσει κατὰ τὸ 1912 εἰς Τουρκίαν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκ βουλγαρικῆς Μακεδονίας μεταναστευσάντων κατὰ τὸ 1913 ὁμογενῶν ἀνῆλθεν εἰς 5.000 περίπου.

2) Συγχρόνως ἐγένετο μετανάστευσις ἀρκετῶν ὁμογενῶν ἐκ τῶν παραχωρηθεισῶν εἰς τὴν Σερβίαν περιφερειῶν Μοναστηρίου, Γευγελῆς καὶ Δοϊράνης. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἑλλὰς δὲν κατώρθωσε νὰ ἐπιτύχῃ παρὰ τῆς Σερβίας τὴν ἀναγνώρισιν ἑλληνικῶν κοινοτήτων ἐν τῇ Σερβικῇ Μακεδονίᾳ ἐπέδρασε δυσμενῶς ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῶν περιοχῶν ἐκείνων, οἵτινες, ἔχοντες ζωηρότατα ἀνεπτυγμένον τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα, ἔβλεπον τὸν ἑαυτόν των καταδεδικασμένον εἰς ἀπώλειαν τοῦ ἐθνισμοῦ των. Οἱ ἐκ Μοναστηρίου καὶ τῶν πέριξ χωρίων, Μεγαρόβου, Τυρνόβου καὶ Νιζοπόλεως μετανάσται, ἀνερχόμενοι εἰς 10.000 περίπου, ἐγκατεστάθησαν κυρίως ἐν Θεσσαλονίκῃ (1100 οἰκογένειαι) καὶ Φλωρίνῃ (500 οἰκογένειαι), παρὰ τὴν ἑλληνοσερβικὴν μεθόριον, οἱ δὲ ἐκ Γευγελῆς καὶ Δοϊράνης εἰς διάφορα χωρία τῆς περιφερείας Θεσσαλονίκης.

3) Τρίτον κῦμα προῆλθεν ἀπὸ τὴν Δυτικὴν Θρᾴκην, μετὰ τὴν διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου προσάρτησιν τῆς ἐπαρχίας ταύτης εἰς τὴν Βουλγαρίαν. Ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν βουλγαρικῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ἐλθόντων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς καὶ σερβικῆς Μακεδονίας πολυπληθῶν Βουλγάρων προσφύγων, περὶ τοὺς 40.000 Ἕλληνες τῶν περιφερειῶν Ξάνθης, Κομοτινῆς, Σουφλίου, Δεδεαγάτς, Διδυμοτείχου καὶ Ὀρτάκιοϊ, εἰς τοὺς ὁποίους προσετέθησαν καὶ οἱ ἐκ τῶν προσαρτηθέντων εἰς τὴν Βουλγαρίαν διαμερισμάτων τῆς Ἀνατολικῆς Θρᾴκης (Ἀγαθουπόλεως, Στράντζης καὶ Μουσαφᾶ Πασᾶ), ἠναγκάσθησαν, ἐντὸς τῶν ἐτῶν 1913—1914, νὰ ζητήσουν καταφύγιον εἰς τὴν Ἑλλάδα.

4) Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐσημειώθη καὶ τὸ πρῶτον ρεῦμα μεταναστεύσεως ἐκ Ρωσίας. Τὸ ἄγγελμα τῆς ἑλληνικῆς προσαρτήσεως τῶν εὐφόρων πεδιάδων τῆς Μακεδονίας εἶχε βαθύτατα συγκινήσει τοὺς ὁμογενεῖς πληθυσμοὺς τοῦ Καυκάσου, οἱ ὁποῖοι, προτρεπόμενοι παρὰ διαφόρων ἀνεπισήμων πρακτόρων, ἤρχισαν μεταναστεύοντες εἰς Μακεδονίαν μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ τοῖς παρεχωροῦντο ἐκεῖ γαῖαι. Περὶ τοὺς 5.000 κατώρθωσαν νὰ ἐγκατασταθοῦν εἰς διάφορα κτήματα καὶ ἐγκαταλελειμμένα χωρία τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας, τῶν περιφερειῶν Κιλκίς, Θεσσαλονίκης, Γιανιτσῶν, Βεροίας καὶ Κατερίνης. Τὸ ρεῦμα ὅμως ἀνεχαιτίσθη τῇ ἐπεμβάσει τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἥτις, οὖσα τότε ἀπησχολημένη μὲ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἐκ Βουλγαρίας καὶ Τουρκίας προσφύγων, δὲν ἐπεθύμει νὰ ἐνθαρρύνῃ τὴν κάθοδον τῶν ἐκ Ρωσίας ὁμογενῶν.

5) Τῷ 1914 ἀρχίζει ὁ πρῶτος μεγάλος διωγμὸς τοῦ ἐν Τουρκίᾳ ἑλληνισμοῦ. Τῇ προτροπῇ τῶν χοτζάδων (Μουσουλμάνων ἱερωμένων), πιθανῶς δὲ καὶ αὐτῆς τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως, οἱ Μουσουλμᾶνοι τῆς ἑλληνικῆς, βουλγαρικῆς καὶ σερβικῆς Μακεδονίας, ἀνερχόμενοι εἰς 200.000 καὶ πλέον, ἀρχίζουν νὰ μεταναστεύουν ὁμαδικῶς εἰς Τουρκίαν, κατευθυνόμενοι κυρίως εἰς τὴν Δυτικὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ Ἀνατολικὴν Θρᾴκην, ὅπου, τῇ ἀνοχῇ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, ἐγκατεστάθησαν βίᾳ εἰς τὰ χριστιανικὰ χωρία, ἐκδιώκοντες τοὺς Ἕλληνας καὶ Βουλγάρους κατοίκους. Ἀποτέλεσμα τῶν διωγμῶν τούτων ὑπῆρξεν ἡ ἄφιξις εἰς Ἑλλάδα περίπου 100 000 νέων προσφύγων. Πρὸς περίθαλψιν καὶ ἐγκατάστασιν αὐτῶν συνεστήθη ἐν Θεσσαλονίκῃ, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1914, ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὸν τίτλον «Κεντρικὴ ἐπιτροπὴ πρὸς περίθαλψιν καὶ ἐγκατάστασιν τῶν ἐν Μακεδονίᾳ ἐποίκων ὁμογενῶν», ἐξαρτωμένη διὰ μὲν τὴν περίθαλψιν ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐσωτερικῶν, διὰ δὲ τὸν ἐποικισμὸν ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν (διεύθυνσιν δημοσίων κτημάτων). Οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν προσφύγων τούτων, ὡς καὶ τῶν ἐκ τῆς Βουλγαρικῆς Θρᾴκης, ἐγκατεστάθησαν εἰς ἐγκαταλελειμμένα πρῴην τουρκικὰ καὶ βουλγαρικὰ χωρία τῆς Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Ἀνηγέρθησαν ἐπίσης νέοι τινὲς συνοικισμοὶ παρὰ τὴν μεθόριον. Ἡ δαπάνη τῆς περιθάλψεως καὶ ἐγκαταστάσεως ἀνῆλθε, διὰ τὰ τέσσαρα ἔτη 1914—1917, εἰς 37 ἑκατομ. δραχμῶν (χρυσῶν).

6) Τῷ 1916, διαρκοῦντος τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου, οἱ Βούλγαροι κατέλαβον τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν καὶ ἐξετόπισαν τοὺς περισσοτέρους ἐκ τῶν Ἑλλήνων κατοίκων εἰς Βουλγαρίαν. Τῷ 1918, μετὰ τὴν λῆξιν τῶν ἐχθροπραξιῶν, οἱ ἐπιζήσαντες ἐκ τῶν «ὁμήρων» τούτων (17.000 ἐπὶ 36.000 ἐπανέκαμψαν εἰς τὰς ἑστίας των. Εἰδικὴ ὑπηρεσία, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὑπηρεσία ἀνοικοδομήσεως Ἀνατολικῆς Μακεδονίας», ἐμερίμνησε διὰ τὴν ἐπανεγκατάστασίν των καὶ ἀνοικοδόμησιν τῶν καταστραφέντων συνοικισμῶν τῆς πεδιάδος τῶν Σερρῶν καὶ τοῦ Παγγαίου. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐστοίχισε 16 ἑκατομ. δραχμῶν (χρυσῶν). Πλὴν τούτου, πρὸς ἀποζημίωσιν τῶν ἐκ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου παθόντων κατοίκων τῆς Μακεδονίας, ἐξεδόθησαν δύο δάνεια (πολεμοπαθῶν), τὸ πρῶτον τῷ 1929, ὀνομαστικοῦ κεφαλαίου 700.000.000 δρχ., καὶ τὸ δεύτερον τῷ 1931 ἐκ δραχμῶν 100.000.000, ἀμφότερα μὲ τόκον 6 %.

7) Μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρὰ τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων (Νοέμβριος 1918) ἀρχίζει ἡ παλινόστησις τῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου ἐκτοπισθέντων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἀνατολῆς ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς Ἀνατολικῆς Θρᾴκης καὶ τῶν παραλίων τῆς Προποντίδος. Τὸ ἔργον τοῦτο, ὡς διενεργούμενον ἐπὶ τουρκικοῦ ἀκόμη ἐδάφους, ἀνετέθη παρὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον, συσταθείσης πρὸς τοῦτο, τῷ 1919, τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει «Πατριαρχικῆς ἐπιτροπῆς πρὸς παλινόστησιν τῶν μετατοπισθέντων ἑλληνικῶν πληθυσμῶν», ἥτις ἐλειτούργησε μέχρι τοῦ 1920 μὲ ἐπιχορήγησιν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη ἐχορήγησε τροφὰς καὶ ἐνδύματα εἰς τοὺς πρόσφυγας—κείαν καὶ δάνεια στεγάσεως εἰς τοὺς καταστραφέντας πληθυσμοὺς τῶν περιφερειῶν Νικομηδείας, Προύσης, Δαρδανελλίων, Καλλιπόλεως, Ραιδεστοῦ, Κεσσάνης, Μακρογεφύρας, Ἀδριανουπόλεως, Αἴνου καὶ Σαράντα Ἐκκλησιῶν. Μετὰ τὴν παρὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατάληψιν τῆς Ἰωνίας (Μάϊος 1919), Δυτικῆς Θρᾴκης (Ὀκτώβριος 1919) καὶ Ἀνατολικῆς Θρᾴκης (Ἰούλιος 1920), οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ τῶν μερῶν ἐκείνων, ὅσοι εἶχον καταφύγει εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸ 1914, ἐπανῆλθον εἰς τὰς ἑστίας των. Ἡ ἐγκατάστασις τῶν Μικρασιατῶν ἐγένετο τῇ μερίμνῃ τῆς ὑπάτης ἁρμοστείας Σμύρνης, τῶν δὲ Θρᾳκῶν παρὰ τῆς ὑπηρεσίας ἐποικισμοῦ τῆς γενικῆς διοικήσεως Θρᾴκης. Ἡ δαπάνη διὰ τὴν μετακίνησιν, περίθαλψιν καὶ ἐπανεγκατάστασιν τῶν πληθυσμῶν τούτων, κατὰ τὰ ἔτη 1919—1920, ἀνῆλθεν εἰς 100 ἑκατομ. δραχμῶν περίπου.

8) Ἐν τῷ μεταξὺ, συνεπείᾳ τῆς ρωσικῆς ἐπαναστάσεως, μέγα μέρος τῶν Ἑλλήνων τῆς Ρωσίας—κυρίως ἐκ τῶν περιφερειῶν Ν. Ρωσίας, Κουμπὰν καὶ Καυκάσου—κατέφυγεν εἰς τοὺς λιμένας τῆς Μαύρης θαλάσσης καὶ ἐζήτησε τὴν μεταφοράν του εἰς Ἑλλάδα. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἠναγκάσθη ν' ἀποστείλῃ εἰδικὴν ἀποστολὴν εἰς Νοβορωσίσκ, Βατοὺμ καὶ Τιφλίδα πρὸς ὀργάνωσιν τῆς περιθάλψεως καὶ μεταφορᾶς τῶν ἐκεῖ ὁμογενῶν, ἐκ τῶν ὁποίων περὶ τοὺς 60.000 μετεφέρθησαν εἰς Ἑλλάδα καὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς διάφορα σημεῖα τῆς Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης. Ἡ δαπάνη ἀνῆλθεν εἰς 20 ἑκατομ. περίπου.

9) Τῷ 1919, συγχρόνως μὲ τὴν ὑπογραφὴν τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγὺ μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας (27 Νοεμβρίου 1919), ὑπεγράφη καὶ εἰδικὴ σύμβασις «Περὶ ἐθελουσίας μεταναστεύσεως τῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ Βουλγαρίᾳ φυλετικῶν μειονοτήτων». Δυνάμει τῆς ἐν λόγῳ συμβάσεως μετενάστευσαν εἰς Βουλγαρίαν, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Μακεδονίας καὶ Δυτικῆς Θρᾴκης, 53.000 Βούλγαροι, ἀντιστρόφως δὲ μετενάστευσαν εἰς Ἑλλάδα οἱ ὑπολειφθέντες μετὰ τὸν διωγμὸν τοῦ 1906 ὁμογενεῖς τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας, ἀνερχόμενοι εἰς 30.000.

10) Μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν τοῦ Αὐγούστου 1922, τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἀρμενικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐγκατέλιπε μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ τὸ πάτριον ἔδαφος καὶ κατέφυγεν εἰς Ἑλλάδα. Μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς ἀνακωχῆς τῶν Μουδανίων (29 Σεπτεμβρίου 1922), δι' ἧς ἀπεφασίσθη παρὰ τῶν Δυνάμεων ἡ παρὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐκκένωσις τῆς Ἀνατολικῆς Θρᾴκης, ἀνεχώρησεν ὁ ἑλληνικὸς καὶ ἀρμενικὸς πληθυσμὸς ἐκ τῶν ἐκκενουμένων θρᾳκικῶν ἐπαρχιῶν. Συγχρόνως περὶ τοὺς 40.000 Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπὶ τῇ προόψει προσεχοῦς ἐκκενώσεως τῆς πόλεως παρὰ τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων, ἔλαβον ἐπίσης τὴν πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἄγουσαν. Τὸ σύνολον τῶν προσφύγων τῶν καταφυγόντων εἰς Ἑλλάδα κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο (Αὔγουστος—Δεκέμβριος 1922), δηλαδὴ πρὸ τῆς ὑπογραφῆς τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης, ἀνῆλθεν εἰς 920.000.

11) Κατὰ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐν Λωζάννῃ διαπραγματεύσεων (21 Νοεμβρίου 1922) ὁλόκληρος ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς Τουρκίας, πλὴν 100.000 Κωνσταντινουπολιτῶν καὶ ἄλλων 150.000 διεσπαρμένων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ εἰς τὰ πέριξ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εὑρίσκετο ἤδη ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων υἱοθέτησαν, κατόπιν ἐνδοιασμῶν τινων, τὴν εἰσήγησιν τοῦ Δρ. Νάνσεν, ὅστις εἶχε σταλῆ εἰς Τουρκίαν ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ ὑπάτου ἁρμοστοῦ τῆς Κ. Τ. Ε., περὶ ὑποχρεωτικῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ἐν Τουρκίᾳ ἑλληνικῆς καὶ ἐν Ἑλλάδι μουσουλμανικῆς μειονότητος. Κατόπιν τῆς κατηγορηματικῆς ἀρνήσεως τῆς τουρκικῆς ἀντιπροσωπείας ὅπως δεχθῇ τὴν ἐπάνοδον τῶν προσφύγων εἰς τὰς ἑστίας των (16 Ἰανουαρίου 1923), ἡ Ἑλλὰς ἠναγκάσθη νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὴν πρότασιν περὶ ὑποχρεωτικῆς ἀνταλλαγῆς. Τῇ ἐπεμβάσει τοῦ Ἄγγλου ἀντιπροσώπου λόρδου Κῶρζον ἐξῃρέθησαν μόνον οἱ Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως (οἱ πρὸ τῆς 30 Ὀκτωβρίου 1918 ἐκεῖ ἐγκατεστημένοι). Εἰς ἀντιστάθμισμα ἐξῃρέθησαν ἐπίσης οἱ ἐν Δυτικῇ Θρᾴκῃ ἐγκατεστημένοι Τοῦρκοι. Ἐπίσης, τῇ ἀξιώσει τῆς Ἰταλίας, ἐγένετο ἑρμηνευτικὴ δήλωσις ἐκ μέρους τοῦ Ἕλληνος ἀντιπροσώπου Κακλαμάνου (μὴ περιληφθεῖσα ὅμως εἰς τὸ κείμενον τῆς συμβάσεως) ὅτι δὲν θὰ ὑπήγοντο εἰς τὴν ἀνταλλαγὴν οἱ ἀλβανικῆς καταγωγῆς Μουσουλμᾶνοι. Μὲ τὴν ὑπογραφὴν τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης καὶ τῆς εἰς αὐτὴν προσηρτημένης συμβάσεως «περὶ ὑποχρεωτικῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ἑλληνοτουρκικῶν πληθυσμῶν» (30 Ιανουαρίου 1923) ἐπεκυρώθησαν ὡς ὁριστικαὶ ἅπασαι αἱ ἀπὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ α' Βαλκανικοῦ πολέμου γενόμεναι ἑκατέρωθεν μετακινήσεις πληθυσμῶν καὶ ὑπεχρεώθησαν, ἐπὶ πλέον, εἰς ἀναγκαστικὴν μετανάστευσιν οἱ ὑπολειπόμενοι ἐν Τουρκίᾳ Ἕλληνες καὶ ἐν Ἑλλάδι Τοῦρκοι, πλὴν τῶν κατοίκων τῶν ἐξαιρεθεισῶν ὡς ἄνω δύο περιφερειῶν. Δυνάμει τῆς συμβάσεως ταύτης μετεφέρθησαν εἰς Ἑλλάδα, κατὰ τὸ διάστημα 1923—1924, οἱ ἐναπομείναντες Ἕλληνες τοῦ Πόντου, τῆς Κεντρῴας καὶ Ἀνατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῶν περιχώρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως (150.000) καί, ἀντιστρόφως, εἰς Τουρκίαν 388.000 Τοῦρκοι ἐκ Μακεδονίας, Ἠπείρου, Θεσσαλίας, Κρήτης, Λέσβου καὶ Λήμνου.

Ἀριθμὸς προσφύγων κατὰ χώρας προελεύσεως.
(Ἀπογραφὴ 1928)

Προέλευσις	Πρὸ τῆς μικρασιατ. καταστροφῆς	Μετὰ τὴν μικρασιατ. καταστροφὴν	Σύνολον
Τουρκία:			
Μικρὰ Ἀσία	37.728	589.226	626.954
Θρᾴκη	27.057	229.578	256.635
Πόντος	17.528	164.641	182.169
Κωνσταντινούπολις	4.109	35.349	38.458
Σύνολον Τουρκίας	86.422	1.018.794	1.104.216
Βουλγαρία	20.977	28.050	49.027
Ρωσία	37.635	20.891	58.526
Διαφόρων προελεύσεων (1)	6.858	2.222	10.080
Σύνολον	151.892	1.069.957	1.221.849

(1) Σερβία, Ἀλβανία, Δωδεκάνησος, Ρουμανία, Κύπρος.

Digitized by Google

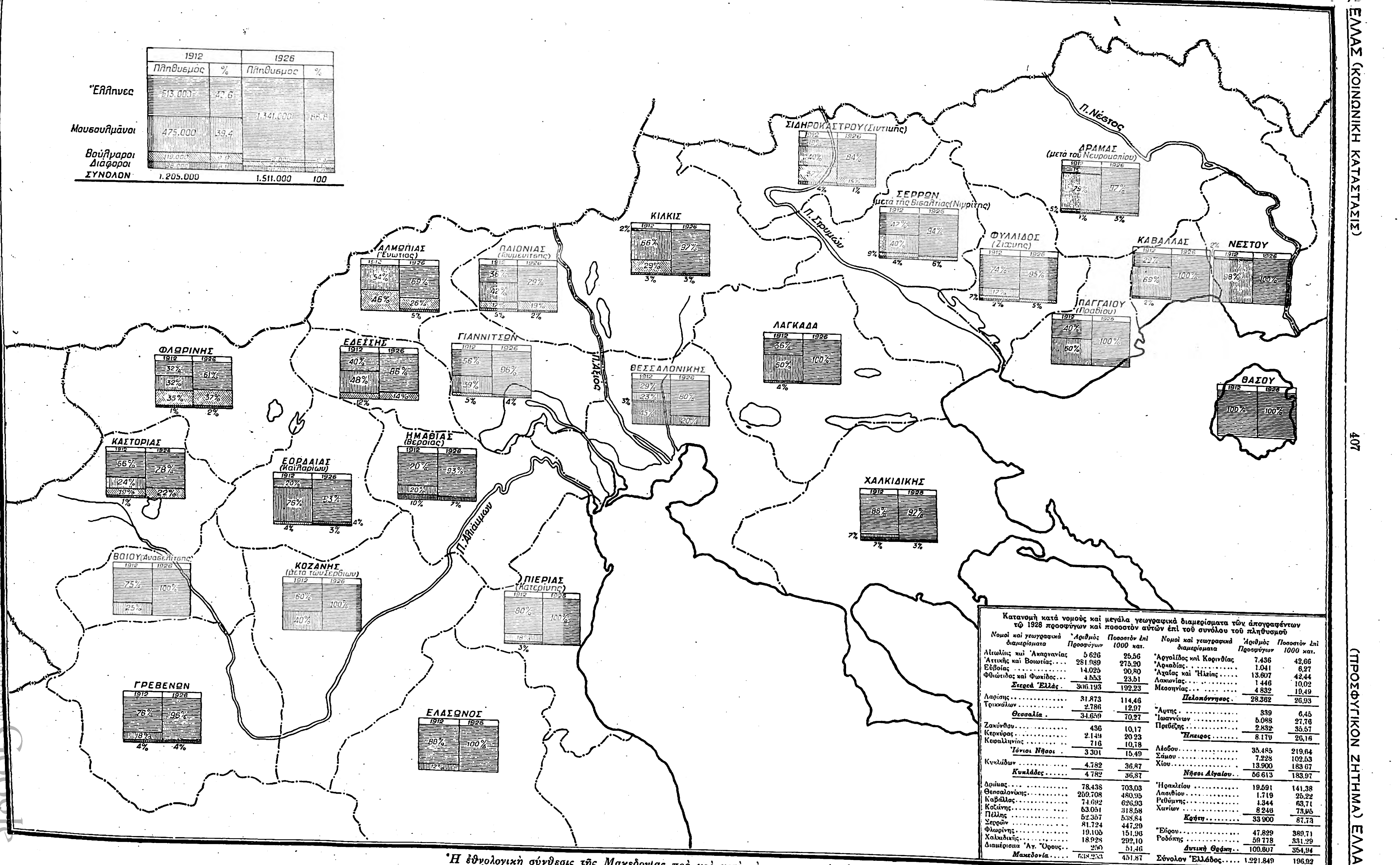

	1912		1926	
	Πληθυσμός	%	Πληθυσμός	%
Ἕλληνες	513.000	42.6	1.341.000	88.8
Μουσουλμᾶνοι	475.000	39.4		
Βούλγαροι	119.000	9.9		
Διάφοροι	98.000	8.1		
			2.000	0.1
			[illegible]	5.1
			91.000	6.0
ΣΥΝΟΛΟΝ	1.205.000		1.511.000	100

Κατανομὴ κατὰ νομοὺς καὶ μεγάλα γεωγραφικὰ διαμερίσματα τῶν ἀπογραφέντων τῷ 1928 προσφύγων καὶ ποσοστὸν αὐτῶν ἐπὶ τοῦ συνόλου τοῦ πληθυσμοῦ

Νομοὶ καὶ γεωγραφικὰ διαμερίσματα	Ἀριθμὸς Προσφύγων	Ποσοστὸν ἐπὶ 1000 κατ.
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	5.626	25,56
Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	281.089	275,20
Εὐβοίας	14.025	90,80
Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	4.553	23,51
Στερεὰ Ἑλλάς	306.193	192,23
Λαρίσης	31.873	114,46
Τρικκάλων	2.786	12,97
Θεσσαλία	34.659	70,27
Ζακύνθου	436	10,17
Κερκύρας	2.149	20,23
Κεφαλληνίας	716	10,78
Ἰόνιοι Νῆσοι	3.301	15,49
Κυκλάδων	4.782	36,87
Κυκλάδες	4.782	36,87
Δράμας	78.438	703,03
Θεσσαλονίκης	259.708	480,95
Καβάλλας	74.692	626,93
Κοζάνης	63.051	318,58
Πέλλης	52.357	538,84
Σερρῶν	81.724	447,29
Φλωρίνης	19.105	151,96
Χαλκιδικῆς	18.928	292,10
Διαμέρισμα Ἁγ. Ὄρους	250	51,46
Μακεδονία	638.253	451,87
Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	7.436	42,66
Ἀρκαδίας	1.041	6,27
Ἀχαΐας καὶ Ἤλιδος	13.607	42,44
Λακωνίας	1.446	10,02
Μεσσηνίας	4.832	19,49
Πελοπόννησος	28.362	26,93
Ἄρτης	339	6,45
Ἰωαννίνων	5.088	27,76
Πρεβέζης	2.832	35,57
Ἤπειρος	8.179	26,16
Λέσβου	35.485	219,64
Σάμου	7.228	102,53
Χίου	13.900	183,67
Νῆσοι Αἰγαίου	56.613	183,97
Ἡρακλείου	19.591	141,38
Λασιθίου	1.719	25,22
Ρεθύμνης	1.344	63,71
Χανίων	8.246	73,95
Κρήτη	33.900	87,73
Ἕβρου	47.829	389,71
Ροδόπης	59.778	331,29
Δυτικὴ Θρᾴκη	100.607	354,94
Σύνολον Ἑλλάδος	1.221.849	196,92

Ἡ ἐθνολογικὴ σύνθεσις τῆς Μακεδονίας πρὸ καὶ μετὰ τὴν προσφυγικὴν ἀποκατάστασιν.

Ἀνταλλαγέντες Τοῦρκοι καὶ Βούλγαροι.

Κατηγορίαι	*Τοῦρκοι*	*Βούλγαροι*	*Σύνολον*
Α. Ἀναχωρήσαντες μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῶν συμβάσεων Νεϊγὺ (1919) καὶ Λωζάννης (1923).			
Ἐκ Μακεδονίας...	329.098	33.800	362.898
» Θρᾴκης.......	—	19.200	19.200
» Παλ. Ἑλλάδος	5.910	—	5.910
Ἐξ Ἠπείρου.....	1.133	—	1.133
Ἐκ Κρήτης.......	23.021	—	23.021
» Νήσων Αἰγαίου	9.184	—	9.184
Ἀκαθορίστου προελεύσεως........	19.800	—	19.800
Σύνολον (Α)..	388.146	53.000	441.146
Β. Ἀναχωρήσαντες πρὸ τῆς ὑπογραφῆς τῶν ὡς ἄνω συμβάσεων καὶ συμπεριληφθέντες ἐκ τῶν ὑστέρων εἰς τὴν ἀνταλλαγήν.			
Κατὰ προσέγγισιν	130.000	39.000	169.000
Σύνολον (Α+Β)	518.146	92.000	610.146

Μὲ τὴν τελικὴν ταύτην ἀνταλλαγὴν τῶν πληθυσμῶν, ἥτις ἐτερματίσθη τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1924, τελειώνει ἡ περίοδος τῶν μεγάλων μεταναστεύσεων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐδημιουργήθη τὸ προσφυγικὸν ζήτημα ἐν Ἑλλάδι.

2) *Ἀλλόφυλοι πρόσφυγες.* Πλὴν τῶν ὁμογενῶν προσφύγων, κατέφυγον εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν καὶ πολλοὶ Ἀρμένιοι μετά τινων Κιρκασίων, ἐκ τῶν συμπολεμησάντων μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Συμφώνως πρὸς τὴν ἔκθεσιν, τὴν ὁποίαν ὑπέβαλεν εἰς τὴν Κ. Τ. Ε. ὁ Δρ. Νάνσεν, τον Ἰούλιον 1925, οἱ καταφυγόντες εἰς τὴν Ἑλλάδα Ἀρμένιοι πρόσφυγες ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας, Ἀνατολικῆς Θρᾴκης καὶ Κωνσταντινουπόλεως ἀνήρχοντο εἰς 45.000 περίπου (εἰς τὸν ἀριθμὸν τοῦτον πιθανὸν νὰ περιλαμβάνωνται καὶ οἱ 7—8 000 Ἀρμένιοι οἱ ἐγκατεστημένοι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς). Ἐκ τούτων εἶχον ἀπομείνει, κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1928, περὶ τοὺς 33.000. Ἀρχικῶς οὐδεμία ἐγένετο διάκρισις μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Ἀρμενίων προσφύγων, παρεσχέθη δὲ καὶ εἰς τοὺς τελευταίους ἐκ μέρους τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως περίθαλψις καὶ στέγασις. Τοὺς Ἀρμενίους ἐπίσης συνέδραμε τὸ σωματεῖον Ἀμερικανικῆς Περιθάλψεως Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, τὸ ὁποῖον ἐνδιεφέρθη ἰδιαιτέρως διὰ τὴν περισυλλογὴν τῶν Ἀρμενίων ὀρφανῶν. Αἱ δυσχέρειαι ὅμως τῆς ἐξοικονομήσεως ἐργασίας καὶ στέγης διὰ τὸν μέγαν ἀριθμὸν τῶν ὁμογενῶν προσφύγων, προσθέτως δὲ καὶ ἡ παρὰ τῶν πλείστων Ἀρμενίων ἐπιδειχθεῖσα ἀπροθυμία ὅπως ἀποκτήσουν τὴν ἑλληνικὴν ὑπηκοότητα, ἠνάγκασαν τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν νὰ προβῇ εἰς διαβήματα παρὰ τῇ Κ. Τ. Ε. διὰ τὴν ὁριστικὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῶν Ἀρμενίων προσφύγων. Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1924 ἡ συνέλευσις τῆς Κ. Τ. Ε. ἀνέθεσεν εἰς τὸ Διεθνὲς Γραφεῖον Ἐργασίας τῆς Γενεύης, ὅπως μελετήσῃ τὸ ζήτημα τῆς μεταφορᾶς τῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀλλαχοῦ ἐγκατεσπαρμένων Ἀρμενίων προσφύγων εἰς τὴν ἀρμενικὴν (σοβιετικὴν) δημοκρατίαν τοῦ Ἐριβάν. Ἡ διορισθεῖσα ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Δρ. Νάνσεν εἰδικὴ ἐπιτροπὴ ἀπεφάνθη, κατόπιν ἐπιτοπίου ἐρεύνης, ὑπὲρ τῆς μεταφορᾶς μέχρι 10.000 Ἀρμενίων ἐξ Ἑλλάδος. Πρὸς τοῦτο ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἦλθεν εἰς ἀπ' εὐθείας διαπραγματεύσεις πρὸς τὴν σοβιετικὴν κυβέρνησιν, αἵτινες κατέληξαν εἰς συμφωνίαν τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1931, τῆς Ἑλλάδος ἀναλαβούσης τὴν ὑποχρέωσιν τῆς μεταφορᾶς τῶν προσφύγων δαπάναις της μέχρι Βατούμ. Κατόπιν τῆς συμφωνίας ταύτης ἐπετεύχθη, ἐντὸς τῶν ἐτῶν 1931—1933, ἡ ἀναχώρησις περίπου 6.000 Ἀρμενίων. Παρέμειναν ὅμως ἀρκετοί, οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται κατανεμημένοι εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Ἑλλάδος, κυρίως εἰς Ἀθήνας, Θεσσαλονίκην καὶ Δυτικὴν Θρᾴκην.

Πλὴν τῶν Ἀρμενίων, εὐάριθμοι Κιρκάσιοι πρόσφυγες, ἐκ τῶν ὀπαδῶν τῶν Κιρκασίων φυλάρχων Ἀνζαβοὺρ πασᾶ τῆς Νικομηδείας καὶ Τσερκὲζ Ἐδχὲμ μπέη τοῦ Σαλιχλῆ, οἱ ὁποῖοι εἶχον ταχθῆ μεθ' ἡμῶν ἐναντίον τῶν Τούρκων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μικρασιατικῆς ἐκστρατείας, κατέφυγον ἐπίσης εἰς Ἑλλάδα. Ἐκ τούτων περὶ τοὺς 350 ἐγκατεστάθησαν εἰς χωρία τῆς Δυτικῆς Θρᾴκης καὶ περὶ τοὺς 500 εἰς τὴν Μακεδονίαν.

3) *Σημασία τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν προσφύγων ἀπὸ ἐθνογραφικῆς ἀπόψεως.* Ἀξία ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως εἶναι ἡ σημαντικὴ μεταβολή, ἡ ὁποία ἐπῆλθεν εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ ἐθνολογικῆς ἀπόψεως, ἰδίως εἰς τὰς βορείους ἐπαρχίας, συνεπείᾳ τῶν μεταναστεύσεων ἑνὸς μεγάλου μέρους τῶν ἀλλοφύλων πληθυσμῶν καὶ τῆς ἀντικαταστάσεως αὐτῶν διὰ 1.222.000 ὁμογενῶν προσφύγων. Πόσον ριζικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἐπελθοῦσα μεταβολή, φαίνεται ἐκ τῆς ἀντιπαραβολῆς τῆς ἀναλογίας τῶν ἀλλοφύλων στοιχείων κατὰ τὴν γενικὴν ἀπογραφὴν τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1920 (δηλαδὴ πρὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς) πρὸς τὴν προκύψασαν ἐκ τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1928, ὅτε εἶχε πλέον συντελεσθῆ ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν.

Ἐπίδρασις τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν καὶ ἐγκαταστάσεως τῶν προσφύγων ἐπὶ τῆς ἐθνολογικῆς συνθέσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος.

(Σύγκρισις ἀπογραφῶν 1920 καὶ 1928)

Φυλή	*1920*		*1928*	
	Ἀριθμός	%	*Ἀριθμός*	%
Ἕλληνες	4.470.000	80.75	5.822.000	93.83
Τοῦρκοι	770.000[1]	13.91	103.000[2]	1.66
Βούλγαροι	139.000	2.51	82.000	1.32
Ἀλβανοί......	18.000[3]	0.32	20.000	0.32
Ἱσπανοεβραῖοι	65.000[4]	1.17	70.000	1.13
Ἀρμένιοι	1.000	0.02	35.000	0.56
Ξένοι ὑπήκοοι	73.000	1.32	73 000	1.18
Σύνολον	5.536.000[5]	100	6.205.000	100

(1) Περιλαμβάνει 300.000 Τούρκους τῆς Ἀνατολικῆς Θρᾴκης, ἡ ὁποία, κατὰ τὸ 1920, κατείχετο παρὰ τῆς Ἑλλάδος. (2) Ἀπέμειναν μόνον ἐν Δυτικῇ Θρᾴκῃ. (3) Κατοικοῦν σχεδὸν ὅλοι εἰς τὴν Τσαμουριὰν τῆς Ἠπείρου. (4) Περιλαμβάνει μόνον τοὺς Ἰσραηλίτας Θεσσαλονίκης. (5) Δὲν περιλαμβάνει τὸν πληθυσμὸν τῆς περιφερείας Σμύρνης, ὡς μὴ ἐπιδικασθείσης ὁριστικῶς.

Συγκεκριμένως εἰς τὴν Μακεδονίαν, ὅπου ὁ ἐποικισμὸς ἐγένετο πυκνότερος λόγῳ τῆς ἀναχωρήσεως ὁλοκλήρου τοῦ τουρκικοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἑνὸς μέρους τοῦ μὲ βουλγαρικὴν συνείδησιν σλαυοφώνου καὶ ρουμανικὴν συνείδησιν βλαχοφώνου πληθυσμοῦ, ἡ ἀναλογία τῶν ξένων στοιχείων ἀπὸ 48 % (543.000 ἐπὶ 1.122.000), τῷ 1920 κατέπεσεν εἰς 12 % (170.000 ἐπὶ 1.449.000) τῷ 1928.

Τὰ ἐναπομείναντα εἰς τὴν Μακεδονίαν ξένα στοιχεῖα, διὰ τὰ ὁποῖα δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι δὲν ἀπέκτησαν ἀκόμη πλήρως ἑλληνικὴν ἐθνικὴν συνείδησιν, εἶναι τὰ ἑξῆς: α) Περὶ τοὺς 80.000 σλαυόφωνοι, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ πλεῖστοι κατοικοῦν εἰς τὴν Δυτικὴν καὶ Κεντρικὴν Μακεδονίαν (ἐπαρχίας Ἐδέσσης, Κοζάνης, Φλωρίνης καὶ Καστορίας), ἐλάχιστοι δὲ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν (ἐπαρχίας Σερρῶν, Σιδηροκάστρου καὶ Δράμας). β) Περὶ τοὺς 70 000 ἱσπανόγλωσσοι Ἰσραηλῖται, ἐκ τῶν ὁποίων περὶ τὰς 65.000 εἶναι κάτοικοι τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης, οἱ δὲ λοιποὶ τῶν πόλεων τοῦ ἐσωτερικοῦ (Καβάλλας, Σερρῶν, Δράμας, κλπ.). γ) 1—2000 ρουμανίζοντες Κουτσόβλαχοι τῶν περιφερειῶν Βερροίας, Ἐνωτίας καὶ Γρεβενῶν. δ) Μερικαὶ χιλιάδες Ἀρμενίων, εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κυρίως· καὶ ε) Περὶ τοὺς 300 Ἀλβανοὶ Μουσουλμᾶνοι. Εἰς τὴν Δυτικὴν Θρᾴκην, ὅπου ὁ τουρκικὸς πληθυσμὸς δὲν ἀντηλλάγη, ἡ δύναμις τῶν ξένων στοιχείων ἠλαττώθη—κυρίως διὰ τῆς μεταναστεύσεως τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τοῦ βουλγαρικοῦ πληθυσμοῦ—ἀπὸ 65 % (123.000 ἐπὶ πληθυσμοῦ 191.000) εἰς 39 % (108.000 ἐπὶ 281.000). Ἐνῷ ἡ δύναμις τῶν Τούρκων παρέμεινε περίπου ἡ ἰδία (περὶ τοὺς 100 000), ἡ δύναμις τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ηὐξήθη χάρις εἰς τὴν ἐγκατάστασιν τῶν προσφύγων, ἀπὸ 70.000 περίπου εἰς 170.000. Τὸ ξένον στοιχεῖον ἐνισχύθη μόνον διὰ τῆς προσθήκης 4.000 Ἀρμενίων καὶ Κιρκασίων προσφύγων.

Εἰς τὴν Ἤπειρον, ὅπου ὁ μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲν ἦτο ἀνταλλάξιμος, ἐγκατεστάθησαν περὶ τοὺς 16 000 πρόσφυγες ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας εἰς τὴν θέσιν 1.133 ἀναχωρησάντων Τούρκων, ὅσοι ἦσαν οἱ εὐάριθμοι Τοῦρκοι κάτοικοι τῶν τριῶν πόλεων Ἰωαννίνων, Πρεβέζης καὶ Κονίτσης. Εἰς τὴν Δυτικὴν Ἤπειρον (Τσαμουριὰν) παρέμεινε μιὰ συμπαγὴς μᾶζα ἐκ 30.000 ἀλβανοφώνων Μουσουλμάνων. Πάντως, διὰ τῆς προσθήκης τῶν προσφύγων, τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ηὐξήθη ἀπὸ 77 % εἰς 81 %.

Εἰς τὴν Κρήτην, Λέσβον, Λῆμνον καὶ λοιπὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου ἐπῆλθε πλήρης ἐξελληνισμὸς διὰ τῆς μεταναστεύσεως ὁλοκλήρου τοῦ τουρκικοῦ πληθυσμοῦ (23.500 ἐκ Κρήτης, 7.000 ἐκ Λέσβου, 1600 ἐκ Λήμνου καὶ 72 ἐκ τῶν λοιπῶν νήσων). Ἀντιστρόφως ὁ πληθυσμὸς τῶν νήσων τούτων ἐνισχύθη διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως σημαντικοῦ ἀριθμοῦ προσφύγων. Εἰς τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα, μόνον ἡ Θεσσαλία, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀνταλλαγῆς, εἶχεν ἀκόμη τουρκικὸν πληθυσμὸν ἀνερχόμενον εἰς 6.000, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ 3.350 εἰς τὰς ἐπαρχίας Λαρίσης, Καρδίτσης, Βόλου, καὶ Τρικκάλων, αἱ δὲ ὑπόλοιποι εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἐλασσῶνος. Πάντες οὗτοι ἀντηλλάγησαν, εἰς δὲ τὴν θέσιν αὐτῶν ἐγκατεστάθησαν ἰσάριθμοι πρόσφυγες. Ἐν συνόψει, ἐνῷ ἡ δύναμις τῶν ξένων στοιχείων πρὸ τῆς ἐλεύσεως τῶν προσφύγων καὶ τῆς μεταναστεύσεως τῶν Τούρκων καὶ Βουλγάρων, ἦτο, κατὰ τὸ 1920, 20 % (1.078 000 ἐπὶ 5.536.000), κατῆλθε τῷ 1928 εἰς 6 % 388.000 ἐπὶ 6.205.000). Δηλαδὴ ἡ Ἑλλάς, χάρις εἰς τὴν ἀνταλλαγήν, παρουσιάζεται σήμερον ἀπὸ ἀπόψεως πληθυσμοῦ ὡς μία ἀπὸ τὰς πλέον ὁμοιογενεῖς χώρας τῆς Κεντρικῆς καὶ Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, περισσότερον ἀπὸ τὴν Νοτισλαυΐαν (ἀναλογία ξένων στοιχείων 49%), Ρουμανίαν (31%) καὶ Τσεχοσλοβακίαν (50%).

4. *Αἱ συμβάσεις περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν.* Τὰ πολλαπλᾶ ζητήματα τὰ προκύψαντα ἐκ τῶν ὁμαδικῶν μετακινήσεων πληθυσμῶν, αἱ ὁποῖαι συνέβησαν ἐν τῇ Βαλκανικῇ κατὰ τὴν περίοδον 1912—1923, ἀπετέλεσαν ἀντικείμενον ἰδιαιτέρων συμβάσεων μεταξὺ τῶν ἐνδιαφερομένων κρατῶν. Αἱ συμβάσεις αὗται, ἀφοῦ ἐπεκύρωσαν τὰς γενομένας ἑκατέρωθεν βιαίας μετακινήσεις, ἀπέβλεψαν εἰς τὴν ρύθμισιν τῶν ποικίλων περιουσιακῶν καὶ ἄλλων ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἐγεννήθησαν ἐκ τῆς μεταναστεύσεως τόσων ἑκατοντάδων χιλιάδων ἀνθρώπων καὶ τῆς ἐκ μέρους αὐτῶν ἐγκαταλείψεως τῶν περιουσιῶν καὶ λοιπῶν συμφερόντων αὐτῶν. Ἡ πρώτη διεθνὴς σύμβασις, εἰς τὴν ὁποίαν συναντῶμεν τὸν ὅρον «ἀνταλλαγὴ πληθυσμῶν», εἶναι ἡ τουρκοβουλγαρικὴ τῆς 2/15 Νοεμβρίου 1913 περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν παραμεθορίων τουρκικῶν καὶ βουλγαρικῶν πληθυσμῶν τῆς Θρᾴκης. Ταύτην ἐπηκολούθησεν ἡ ἑλληνοτουρκικὴ συμφωνία τῆς 18 Ἰουνίου/1 Ἰουλίου 1914 περὶ ἀνταλλαγῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ σαντζακίου Σμύρνης (ἐξαιρέσει τῆς πόλεως Σμύρνης) καὶ τῶν Μουσουλμάνων τῆς Μακεδονίας καὶ Ἠπείρου. Ὁ σχὼν τὴν πρωτοβουλίαν τῆς προτάσεως ταύτης ἦτο ὁ τότε ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὴς τῆς Τουρκίας Γκαλὴπ Κεμαλῆ μπέης. Ἡ σύμβασις αὐτή, ἥτις κυρίως ἐσκόπει νὰ ἐπικυρώσῃ ἐκ τῶν ὑστέρων τὰς ἑκατέρωθεν μετακινήσεις πληθυσμῶν, τὰς γενομένας μετὰ τὴν λῆξιν τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, δὲν ἐπρόφθασε νὰ ἐφαρμοσθῇ, καθόσον ἐν τῷ μεταξὺ ἐξερράγη ὁ Εὐρωπαϊκὸς πόλεμος.

Μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου ὑπεγράφη μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας ἡ σύμβασις τοῦ Νεϊγὺ τῆς 27 Νοεμβρίου 1919, διὰ τῆς ὁποίας ἐρρυθμίσθη ἡ ἀμοιβαία μετανάστευσις τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ ἑλληνικῆς καὶ ἐν Ἑλλάδι βουλγαρικῆς μειονότητος. Ἡ σύμβασις αὕτη προέβλεπε μόνον προαιρετικὴν μεταναστευσιν, ἀναγνωρίζουσα εἰς τοὺς ἑκατέρωθεν πρόσφυγας τὸ δικαίωμα τῆς παλινοστήσεως εἰς τὰς πατρίδας των καὶ ἀνακαταλήψεως τῶν περιουσιῶν των. Πλήν, ἐν τῇ πράξει, ἡ ἐφαρμογὴ τῆς διατάξεως ταύτης προσέκρουσεν εἰς ἀνυπερβλήτους δυσκολίας, διότι εἰς τὰ ἐγκαταλειφθέντα ἑκατέρωθεν τμήματα εἶχον ἐν τῷ μεταξὺ ἐγκατασταθῆ ἄλλοι πρόσφυγες. Οὕτω τελικῶς συνεφωνήθη μεταξὺ τῶν δύο κυβερνήσεων, ὅπως ὑπαχθοῦν ἀναδρομικῶς εἰς ὑποχρεωτικὴν μετανάστευσιν πάντες οἱ ἀπὸ τοῦ 1900 καὶ ὕστερον ἀποχωρήσαντες ἀπὸ τὰ ἐδάφη τὰ ἤδη κατεχόμενα παρὰ τῶν δύο χωρῶν (περίπου 16.000 Ἕλληνες καὶ 39.000 Βούλγαροι). Ἡ ἐποπτεία ἐπὶ τῆς μεταναστεύσεως, ὡς καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν λοιπῶν διατάξεων τῆς συμβάσεως (ἐκτίμησις περιουσιῶν κ.τ.λ.), ἀνετέθη εἰς μικτὴν ἐπιτροπήν, ἀποτελουμένην ἀπὸ δύο οὐδέτερα μέλη καὶ ἀνὰ ἕνα ἀντιπρόσωπον τῶν δύο κυβερνήσεων. Ἡ σύμβασις προέβλεπε τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἐν ἑκάστῃ χώρᾳ ἐγκαταλειφθεισῶν περιουσιῶν καὶ τὴν ἐκ μέρους τοῦ ἑνὸς ἐκ τῶν δύο κρατῶν πληρωμὴν τοῦ ὑπολοίπου, ὅπερ θὰ προέκυπτεν ἐκ τοῦ συμψηφισμοῦ τῆς ἀξίας τῶν ἑκατέρωθεν περιουσιῶν. Ἀφ' ἑτέρου, ἑκάστη κυβέρνησις ἀνελάμβανε ν' ἀποζημιώσῃ τοὺς ὁμοεθνεῖς της, συμφώνως πρὸς τὴν παρὰ τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς ἐκτίμησιν τῆς περιουσίας ἑνὸς ἑκάστου. Πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ἐκ τῆς συμβάσεως ταύτης ὑποχρεώσεών της ἀπέναντι τῶν ἐκ Βουλγαρίας Ἑλλήνων, ἡ Ἑλλὰς ἐξέδωκε τῷ 1923 ὁμολογίας ὀνομαστικῆς ἀξίας 800 ἑκατομ. δραχμῶν μὲ τόκον 6 %, διὰ τῶν ὁποίων ἀπεζημιώθησαν οἱ ἐν λόγῳ μετανάσται. Ἐπὶ πλέον, ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἦσαν γεωργοί, ἀποκατεστάθησαν εἰς γαίας τοῦ δημοσίου καὶ ἔλαβον οἰκίας καὶ ἐφόδια ἐκ τοῦ προϊόντος τῶν δύο προσφυγικῶν δανείων 1924 καὶ 1928, ὑπὸ τύπον δανείου ἐξοφλητέου ἐντὸς 15 ἐτῶν.

Μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν ὑπεγράφη ἐν Λωζάννῃ, τὴν 30 Ἰανουαρίου 1923, μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας ἡ προμνησθεῖσα σύμβασις περὶ ὑποχρεωτικῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ἑλληνοτουρκικῶν πληθυσμῶν, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπήχθησαν ἅπαντες οἱ Ἑλληνορθόδοξοι κάτοικοι τῆς Τουρκίας (Τοῦρκοι ὑπήκοοι), πλὴν τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν, καὶ ἅπαντες οἱ Τουρκομουσουλμᾶνοι κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος (Ἕλληνες ὑπήκοοι), πλὴν τῶν τῆς Δυτικῆς Θρᾴκης. Εἰς τὴν ὑποχρεωτικὴν ταύτην μετανάστευσιν ὑπήχθησαν ἅπαντες οἱ ἑκατέρωθεν μεταναστεύσαντες ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ α' Βαλκανικοῦ πολέμου (18 Ὀκτωβρίου 1912). Ἡ ἐποπτεία ἐπὶ τῆς μεταναστεύσεως καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν λοιπῶν διατάξεων τῆς συμβάσεως ἀνετέθη εἰς μικτὴν ἐπιτροπήν, ἀποτελουμένην ἐκ τριῶν οὐδετέρων μελῶν καὶ ἐκ τεσσάρων Ἑλλήνων καὶ τεσσάρων Τούρκων ἀντιπροσώπων. Ἡ σύμβασις αὕτη, ὅπως καὶ ἡ προηγηθεῖσα αὐτῆς ἑλληνοβουλγαρική, προέβλεπε τὴν παρὰ τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς ἐκτίμησιν τῶν ἑκατέρωθεν ἐγκαταλειφθεισῶν περιουσιῶν, τὴν πληρωμὴν τῆς διαφορᾶς τῆς ἀξίας εἰς τὴν πιστώτριαν χώραν καὶ τὴν ἀποζημίωσιν τῶν μεταναστῶν, κατ' ἀρχήν, εἰς τὸ ἀκέραιον ἐκ μέρους τῶν ἐνδιαφερομένων κυβερνήσεων. Ἡ πλή-

Digitized by Google

ρης ἐφαρμογὴ ὅμως τῶν διατάξεων τούτων ἀπεδείχθη ἐν τῇ πράξει ἀνεφάρμοστος. Ἐν τέλει, διὰ νεωτέρας συμφωνίας τῶν δύο κυβερνήσεων (συμφωνία τῆς Ἀγκύρας τῆς 10 Ἰουνίου 1930), ἀπεφασίσθη ἡ ἀμοιβαία παραίτησις ἀπὸ τὸν ὅρον περὶ ἐκτιμήσεως τῶν περιουσιῶν παρὰ τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς, ἐπαφιεμένης εἰς ἑκάστην τῶν δύο κυβερνήσεων πλήρους ἐλευθερίας, ὅπως ρυθμίσῃ τὸ ζήτημα τῆς ἀποζημιώσεως τῶν ὁμοεθνῶν της ὡς ἤθελε κρίνει σκόπιμον.

Πίναξ ἐμφαίνων τὴν ἐν Ἑλλάδι ἀνταλλάξιμον περιουσίαν, τὴν παραχωρηθεῖσαν εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος (Ε.Τ.Ε.) ὡς ἀντίκρυσμα τῶν ὁμολογιῶν πρὸς ἀποζημίωσιν τῶν ἀνταλλαξίμων, καὶ εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) πρὸς ἐγκατάστασιν τῶν ἀγροτῶν προσφύγων.

Περιφέρειαι	Δραχμαὶ
Μακεδονία	3.022.619.750
Θράκη	11.869.498
Ἤπειρος	79.386.758
Παλαιὰ Ἑλλὰς	139 960.795
Κρήτη	495 503.053
Νῆσοι Αἰγαίου	909.899.787
Σύνολον Ε.Τ.Ε.	4.659 239.641
» Ε.Α.Π.	2.500.000.000
Γενικὸν σύνολον	7.159.239.641

Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, πρὸς ἀποζημίωσιν τῶν ἐκ Τουρκίας ἀνταλλαξίμων, ἐξέδωκε τρεῖς σειρὰς ὁμολογιῶν, μὲ ἀντίκρυσμα τὴν ἀξίαν τῆς ἐν Ἑλλάδι ἀνταλλαξίμου μουσουλμανικῆς περιουσίας: διὰ μὲν τοὺς ἀστοὺς τὸ ἐξ 6 δισεκατ. δραχ. ὑπὸ τὸν τίτλον «δάνειον ἀνταλλαξίμων 1926 8 %» καὶ τὸ ἐκ 1.650 ἑκατομ. δραχ. ὁμώνυμον δάνειον 1928 6 %, διὰ δὲ τοὺς ἀγρότας τὸ ἐκ 500 ἑκατομ. δραχ. «δάνειον ἀγροτικῆς 1931 6 %». Ἡ ἀποζημίωσις δὲν ἐγένετο εἰς τὸ ἀκέραιον, λόγῳ ἀδυναμίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἑκάστου ἀνταλλαξίμου λαβόντος ὁμολογίας ἀντιστοιχούσας πρὸς τὰ 15 % περίπου τῆς ἀξίας τῆς ἐγκαταταλειφθείσης περιουσίας του, ὡς αὕτη ἐξετιμήθη παρὰ τοπικῶν ἐπιτροπῶν. Εἰς ἐπίμετρον, οἱ μὲν ἀγρόται ἔλαβον γαίας τοῦ δημοσίου ὡς καὶ οἴκημα καὶ ἐφόδια ἐκ τοῦ προϊόντος τῶν δύο προσφυγικῶν δανείων, οἱ δὲ ἀστοὶ ἁπλῶς οἴκημα, χρεωθέντες μὲ τὴν ἀξίαν τούτων.

Πίναξ ἐμφαίνων τὰς ἐπιδικασθείσας, δυνάμει τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐκτιμητικῶν ἐπιτροπῶν, ἀποζημιώσεις τῶν ἐκ Τουρκίας ἀνταλλαξίμων ὁμογενῶν ἔναντι τῶν ἐν Τουρκίᾳ ἐγκαταλειφθεισῶν περιουσιῶν των.

Κατηγορία	Δικαιοῦχοι	Συνολικὴ ἐκτίμησις Λ. Τ. χρ. =δρ. 342.5	Καταβληθὲν ποσὸν Λ. Τ. χρ.	Ἰσότιμον εἰς δρχ.
Ἀστοὶ ...	332.000	147.340.000	21.322.000	7.310.830.000
Ἀγρόται.	150.000	52.079.000	9.009.000	3.085.582.000
Σύνολον.	482.000	199 419.000	30.331.000	10.396.412.000

Κατὰ παρέκκλισιν τῶν διατάξεων τῆς συμβάσεως τῆς Λωζάννης, ὑπήχθησαν εἰς τὴν ὑποχρεωτικὴν ἀνταλλαγήν, κατόπιν ἐπιμόνου ἀξιώσεως τῆς Τουρκίας, καὶ οἱ φυγόντες ἐκ Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐχθροπραξιῶν μὴ ἀνταλλάξιμοι ὁμογενεῖς τῆς πόλεως ταύτης. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀνέλαβε νὰ ἀποζημιώσῃ τούτους διὰ τὴν ἀξίαν τῶν κατασχεθεισῶν περιουσιῶν των. Εἰς τὴν ἀνταλλαγὴν ἐπίσης ὑπήχθησαν, διὰ τῆς συμφωνίας τῶν Ἀθηνῶν τῆς 1 Δεκεμβρίου 1926, αἱ ἐκτὸς τῆς ζώνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως κείμεναι ἰδιοκτησίαι τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων, πρὸς ἀποζημίωσιν τῶν ὁποίων ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐξέδωκε τῷ 1927 τὸ ἐξ 800 ἑκατομ. δραχ. «δάνειον Ἑλλήνων ὑπηκόων 8 %». Εἰς ἀντάλλαγμα ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐξουσιοδοτήθη νὰ κρατήσῃ ὡρισμένα κτήματα ἐν Ἑλλάδι ἀνήκοντα εἰς Τούρκους ὑπηκόους, τὰ ὁποῖα εἶχε καταλάβει πρὸς ἐγκατάστασιν προσφύγων.

5) *Ἀποκατάστασις.* Τὴν περίθαλψιν καὶ ἀποκατάστασιν τῶν προσφύγων, κατὰ τὸν πρῶτον διωγμὸν (1914) καὶ τὰ ἑπόμενα ἔτη μέχρι τοῦ 1922 ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀντεμετώπισε διὰ τῶν συνήθων πόρων τοῦ προϋπολογισμοῦ, χωρὶς νὰ εὑρεθῇ εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ προσφύγῃ εἰς δάνεια. Κατὰ τὴν περίοδον 1912—1922 τὸ κράτος ἐδαπάνησε διὰ προσφυγικὰς ἀνάγκας ἐν γένει (μετατοπίσεις, στέγασιν, περίθαλψιν καὶ ἐποικισμὸν) τὸ ποσὸν τῶν 242 ἑκατομ. δραχ., ἐκτὸς τῆς δαπάνης διὰ τὴν ἐπανεγκατάστασιν τοῦ ἐκτοπισθέντος κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου πληθυσμοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ τῆς λοιπῆς πολεμικῆς ζώνης, ἀνελθούσης εἰς 68 ἑκατομ. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀνετέθη διαδοχικῶς εἰς τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ «Κεντρικὴν ἐπιτροπὴν πρὸς περίθαλψιν καὶ ἐγκατάστασιν τῶν ἐν Μακεδονίᾳ ἐποίκων ὁμογενῶν», συσταθεῖσαν τὴν 24 Ἀπριλίου 1914 καὶ ἐξαρτωμένην διὰ μὲν τὴν περίθαλψιν ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν, διὰ δὲ τὸν ἐποικισμὸν ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν (διεύθυνσις δημοσίων κτημάτων). Ἅμα τῇ ἐγκαταστάσει τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως ἐν Θεσσαλονίκῃ, τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1916, αἱ δύο αὗται ἁρμοδιότητες κατενεμήθησαν μεταξὺ τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀνωτάτων διευθύνσεων περιθάλψεως καὶ γεωργίας, τῷ δὲ 1917 μετεβιβάσθησαν εἰς τὸ ὑπουργεῖον Περιθάλψεως (ἱδρυθὲν τὸν Ἰούνιον τοῦ 1917) καὶ τὸ ὑπουργεῖον Γεωργίας (διεύθυνσις ἐποικισμοῦ). Καθ᾽ ὃ διάστημα ἡ Ἑλλὰς κατεῖχε τὴν Σμύρνην καὶ Ἀνατολικὴν Θράκην (1919—1922), τὴν περίθαλψιν καὶ ἐγκατάστασιν τῶν εἰς τὰς περιφερείας ἐκείνας προσφύγων ἐνήργουν αἱ ἐξαρτώμεναι ἐκ τῆς ὑπάτης ἁρμοστείας Σμύρνης καὶ γενικῆς διοικήσεως Θράκης ὑπηρεσίαι περιθάλψεως καὶ ἐποικισμοῦ.

Μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν ἡ ἀνάγκη τῆς περιθάλψεως καὶ ἀποκαταστάσεως πλέον τοῦ ἑνὸς ἑκατομμυρίου νέων προσφύγων καὶ μεταναστῶν ἐπεσώρευσεν εἰς τὸ κράτος κολοσσιαῖα βάρη, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν ἦτο πλέον δυνατὸν ν᾽ ἀνταποκριθῇ διὰ τῶν συνήθων μέσων. Κατὰ μὲν τὸ πρῶτον στάδιον τῆς ἀφίξεως τῶν προσφύγων (1922—1923) τὸ κράτος ἀντεμετώπισεν ἐκ τῶν ἐνόντων τὴν παροχὴν τῶν πρώτων προχείρων βοηθειῶν— διατροφῆς, προσωρινῆς στεγάσεως, ἰατρικῆς περιθάλψεως κτλ.—, μὲ τὴν γενναίαν συνδρομὴν τῶν ἰδιωτῶν καὶ τῶν ξένων — κυρίως ἀμερικανικῶν — φιλανθρωπικῶν ὀργανώσεων (Ἀμερικανικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ, Ἀμερικανικῆς Περιθάλψεως Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, Σωματείου Νοσοκομείων Ἀμερικανίδων Κυριῶν καὶ Ἀγγλικοῦ Συλλόγου Προστασίας Παίδων). Διὰ τὴν μόνιμον ὅμως ἀποκατάστασιν τοῦ γεωργικοῦ ἰδίως πληθυσμοῦ, ἀνερχομένου εἰς 150.000 οἰκογενείας, ὡς καὶ διὰ τὴν ἀνέγερσιν μονίμων κατοικιῶν εἰς τὰς πόλεις πρὸς στέγασιν τοῦ ἰσαρίθμου ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, ἀπῃτοῦντο ποσά, τὰ ὁποῖα μόνον διὰ δανείου ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξοικονομηθοῦν ἀμέσως. Διὰ τοῦτο ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἠναγκάσθη τῷ 1923 νὰ ζητήσῃ τὴν μεσολάβησιν τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν πρὸς σύναψιν ἐξωτερικοῦ δανείου, χρησιμοποιηθησομένου ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν προσφύγων. Διὰ τοῦ μεταξὺ ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ Κ. Τ. Ε. ὑπογραφέντος πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης τῆς 29 Σεπτεμβρίου 1923 ἐνεκρίθη, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς εἰδικῆς διαδικασίας, ἥτις ἐνεκαινιάσθη μετὰ τὸν Εὐρωπαϊκὸν πόλεμον, διὰ τὴν χορήγησιν οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως εἰς τὰς παθούσας ἐκ τοῦ πολέμου χώρας (Οὐγγαρίαν, Ἑλλάδα, Ἐσθονίαν, Βουλγαρίαν), ἡ σύναψις τοῦ α´ προσφυγικοῦ δανείου ἐκ £ 10.000.000 πραγματικοῦ κεφαλαίου (ὀνομαστικὸν κεφάλαιον £ 12.300.000 μὲ τόκον 7 %), ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἀναθέσεως τῆς διαχειρίσεως αὐτοῦ εἰς αὐτόνομον ὀργανισμὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων» (Ε. Α. Π.), ἐξαρτώμενον ἀπ᾽ εὐθείας ἀπὸ τὸ συμβούλιον τῆς Κ. Τ. Ε. καὶ ἀπαρτιζόμενον ἀπὸ δύο ξένους ἀντιπροσώπους τῆς Κ. Τ. Ε. καὶ δύο Ἕλληνας ἀντιπροσωπεύοντας τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν. Τὸ πρῶτον δάνειον ἐπηκολούθησε δεύτερον συμπληρωματικὸν ἐκ £ 3.000.000, συναφθὲν τῷ 1928 πρὸς 6 %, ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὡς ἄνω περιορισμούς.

Εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Ε. Α. Π., ἥτις συνεστήθη τὸν Νοέμβριον τοῦ 1923, ἐτέθησαν παρὰ τῆς κυβερνήσεως: α) τὸ καθαρὸν προϊὸν τῶν δύο προσφυγικῶν δανείων (£ 13 000.000, ὡς καί τινα ἄλλα ἔσοδα, προερχόμενα ἐκ τοῦ ἐγγείου φόρου ἐπὶ τῶν παραχωρηθεισῶν εἰς τὴν Ε. Α. Π. γαιῶν· β) αἱ περιελθοῦσαι εἰς τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον γαῖαι τῶν Τούρκων ἀνταλλαξίμων καὶ Βουλγάρων μεταναστῶν, ὡς καὶ τὰ διαθέσιμα δημόσια κτήματα καί τινα τῶν ἀπαλλοτριωθέντων δυνάμει τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου τσιφλικίων, ἐκτάσεως ἐν ὅλῳ 8.5 ἑκατ. στρεμμάτων· γ) τὰ ἀναγκαῖα ἐντὸς ἢ πέριξ τῶν πόλεων οἰκόπεδα πρὸς ἀνέγερσιν ἀστικῶν συνοικισμῶν, τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἀπηλλοτριώθησαν· δ) τὸ τεχνικὸν καὶ διοικητικὸν προσωπικὸν τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνετέθη, ὑπὸ τὴν γενικὴν ἐποπτείαν τῆς Ε. Α. Π., τὸ ἔργον τοῦ ἐποικισμοῦ εἰς τὴν Μακεδονίαν, Θράκην καὶ λοιπὴν Ἑλλάδα. Πρὸς τοῦτο συνεστήθη γενικὴ διεύθυνσις Ἐποικισμοῦ Μακεδονίας ἐν Θεσσαλονίκῃ μὲ ὑποδιεύθυνσιν διὰ τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν ἐν Κοζάνῃ, διεύθυνσις ἐποικισμοῦ Θράκης ἐν Κομοτινῇ καὶ διεύθυνσις Ἐποικισμοῦ Παλαιᾶς Ἑλλάδος καὶ νήσων μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας.

Πίναξ ἐμφαίνων τὰς παραχωρηθείσας εἰς τὴν Ε. Α. Π. γαίας κατὰ κατηγορίας.

Κατὰ προέλευσιν	Στρέμ.	Περιφέρειαι	Στρέμ.
Βουλγάρ. μεταναστῶν	940.207	Μακεδονία	5.487.865
Τουρκικὰ ἀνταλλάξιμα	4.981.095	Θράκη....	2.260.190
» μὴ ἀνταλλάξιμα	199.598	Ἤπειρος.	80.838
Ἐξ ἀπαλλοτριώσεως..	588.452	Κρήτη....	154.552
Ἐξ ἐπιτάξεως	367.363	Π. Ἑλλάς.	362.452
Δημόσια	536.393	Λῆμνος...	44.547
Ξένων ὑπηκόων	295.953	—	—
Ἄλλων κατηγοριῶν (μετόχια, κοινοτικὰ)	481.388	—	—
Σύνολον	8.390.444	Σύνολον..	8.390.444

Ἡ Ε.Α.Π. ἔσχεν ὡς πρώτιστον μέλημα τὴν ἐγκατάστασιν τῶν γεωργῶν προσφύγων. Οὗτοι διῃροῦντο εἰς καθαρῶς γεωργοὺς καλλιεργητὰς δημητριακῶν (κυρίως τοὺς ἐξ Ἀνατολικῆς Θράκης), καπνοπαραγωγοὺς (κυρίως ἐκ τῶν περιφερειῶν Σμύρνης, Σαμψοῦντος καὶ Νικομηδείας), ἀμπελουργοὺς (κυρίως τῶν περιφερειῶν Σμύρνης καὶ Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας) καὶ σηροτρόφους (κυρίως ἐκ τῆς περιφερείας Προύσσης). Κατεβλήθη προσπάθεια, ὅπως ἡ ἐγκατάστασις τῶν προσφύγων γίνῃ κατὰ τὸ δυνατὸν εἰς τὰ καταλληλότερα ἐδάφη, ἀναλόγως τῆς εἰδικότητος τῶν ἐγκαθισταμένων. Οὕτω π. χ. οἱ Θρᾷκες, ὡς καλλιεργηταὶ σιτηρῶν, ἐγκατεστάθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὰ πεδινὰ μέρη τῆς Δυτικῆς Θράκης καὶ Μακεδονίας, οἱ καπνοκαλλιεργηταὶ εἰς τὰ εὐνοϊκὰ διὰ τὴν καπνοκαλλιέργειαν ἐδάφη τῆς Δυτικῆς Θράκης καὶ Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, οἱ εἰδικοὶ περὶ τὴν καλλιέργειαν τῆς σουλτανίνας πρόσφυγες τῆς περιφερείας Σμύρνης εἰς τὴν Κρήτην, οἱ σηροτρόφοι εἰς Σουφλί, Ἔδεσσαν, Γουμέντζαν καὶ ἄλλα μέρη, ὅπου ὑπῆρχον ἤδη μορεῶνες.

Ἑκάστη γεωργικὴ οἰκογένεια ἐφωδιάσθη μὲ ἀροτριῶντα, ἀριθμόν τινα μικρῶν ζῴων, ἄροτρον καὶ λοιπὰ γεωργικὰ ἐργαλεῖα, σποράν, δενδρύλλια καὶ ζωάρκειαν (δηλαδὴ χρῆμα πρὸς συντήρησιν τῆς οἰκογενείας μέχρι τῆς πρώτης ἐσοδείας). Διὰ τὴν στέγασιν ἐφηρμόσθησαν δύο συστήματα ἀνεγέρσεως οἰκημάτων, τὸ τῆς δι᾽ ἐργολάβων καὶ τὸ τῆς διὰ προσωπικῆς ἐργασίας τῶν ἰδίων προσφύγων. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἐχορηγοῦντο τὰ ἀναγκαιοῦντα ὑλικά. Ὅπου ἦτο δυνατόν, ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ ὑπάρχοντα οἰκήματα τῶν ἐγκαταλελειμμένων τουρκικῶν καὶ βουλγαρικῶν χωρίων. Ὁ παραχωρούμενος κλῆρος ἐποίκιλλεν ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους (ξηρικὸν ἢ ποτιστικόν), ἀλλὰ σπανίως ὑπερέβαινε τὰ 35 στρέμματα κατὰ μέσον ὅρον.

Ἐν ὅλῳ ἐγκατεστάθησαν διὰ τῆς Ε.Α.Π. 143.591 γεωργικαὶ οἰκογένειαι (570 156 ἄτομα), αἱ ὁποῖαι κατενεμήθησαν εἰς 1.957 συνοικισμούς. Ἐκ τούτων οἱ 943 ἦσαν παλαιὰ ἐγκαταλελειμμένα χωρία, 424 νέοι ἀμιγεῖς προσφυγικοὶ συνοικισμοὶ καὶ 590 νέοι συνοικισμοὶ προσηρτημένοι εἰς ὑπάρχοντα χωρία γηγενῶν. Ἐκτὸς τῶν ἄνω, ἀνηγέρθησαν ἀπ᾽ εὐθείας παρὰ τοῦ κράτους 40 συνοικισμοί, ὅπου ἐγκατεστάθησαν 2.167 οἰκογένειαι (ἄτομα 8.668).

Πίναξ ἐμφαίνων τὴν κατανομὴν τῶν προσφυγικῶν συνοικισμῶν κατὰ κατηγορίας καὶ περιφέρειαν.

Περιφέρεια	Ἀγροτικοὶ	Ἀστικοὶ	Σύνολον
Μακεδονία	1.381	61	1 442
Θράκη	236	13	249
Ἤπειρος	28	46	74
Κρήτη	220	1	221
Νῆσοι Αἰγαίου	18	3	21
Παλαιὰ Ἑλλὰς	154	4	158
Σύνολον	2.037	128	2.165

Οἱ ἀγροτικοὶ συνοικισμοὶ περιλαμβάνουν ἅπαντας τοὺς συνοικισμοὺς εἴτε ἐκτίσθησαν παρὰ τῆς Ε.Α.Π. εἴτε παρὰ τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας. Ὁ ἀριθμὸς τῶν 128 ἀστικῶν συνοικισμῶν περιλαμβάνει μόνον τοὺς κτισθέντας παρὰ τῆς Ε.Α.Π., μὴ ὑπαρχούσης μέχρι στιγμῆς πλήρους στατιστικῆς τῶν παρὰ τοῦ ὑπουργείου Προνοίας ἀνεγερθέντων συνοικισμῶν.

Κατανομὴ προσφύγων κατὰ περιφερείας ἐγκαταστάσεως (ἀπογραφὴ 1928).

Περιφέρειαι	Ἀγρόται	Ἀστοὶ	Σύνολον
Μακεδονία	446.094	192.159	638.253
Θράκη	72.060	35.547	107.607
Ἤπειρος	4.460	3.719	8.179
Κρήτη	18.938	14.962	33.900
Νῆσοι Αἰγαίου	3.696	52.917	56.613
Παλαιὰ Ἑλλὰς	33.576	343.721	377.297
Σύνολον	578.824	643.025	1 221.849

Εἰς τοὺς 643.025 ἀστοὺς περιλαμβάνονται 52.000 ἀγρόται μὴ γεωργικῶς ἐγκατεστημένοι.

Πλὴν τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν οἰκογενειῶν, ἐξετελέσθησαν παρὰ τῆς Ε. Α. Π. τὰ ἀπαραίτητα ἔργα κοινῆς ὠφελείας (ὑδρεύσεως, ὁδοποιίας, κτλ.). Ἐπίσης ἱδρύθη παρὰ τῆς Ε. Α. Π. ἀριθμός τις γεωργικῶν, δενδροκομικῶν καὶ κτηνοτροφικῶν σταθμῶν, ἀπαραιτήτων διὰ τὸν ἐφοδιασμὸν τῶν προσφύγων καὶ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀναγκαίων ἐπιστημονικῶν δοκιμῶν καὶ πειραμάτων, εἰς Φλώριναν, Κοζάνην, Θεσσαλονίκην, Σέρρας, Κομοτινὴν καί τινα ἄλλα κέντρα.

Διὰ τὴν γεωργικὴν ἀποκατάστασιν διετέθη ἐκ μὲν τοῦ προϊόντος τῶν δύο προσφυγικῶν δανείων διὰ τῆς Ε. Α. Π. τὸ ποσὸν τῶν £ 10.397.196, ἀπ᾽ εὐθείας δὲ παρὰ τοῦ κράτους ἐκ τοῦ τακτικοῦ προϋπολογισμοῦ 703 ἑκατ. δραχμῶν. Ὡς γενικὴ ἀρχὴ ἐτέθη ἡ χρέωσις τῶν προσφύγων μὲ τὴν ἀξίαν τῶν χορηγηθέντων ἐφοδίων, οἰκήματος καὶ κλήρου. Μέρος ὅμως τοῦ χρέους τούτου ἀπεσβέσθη διὰ τοῦ γενομένου συμψηφισμοῦ τῆς ἀξίας τῆς ἐγκαταλειφθείσης ἐν Τουρκίᾳ περιουσίας των. Τὸ ὑπόλοιπον εἶναι ἐξοφλητέον δι᾽ ἐτησίων δό-

Digitized by Google

σεων ἐντὸς 5—25 ἐτῶν ἀναλόγως τοῦ ποσοῦ τοῦ χρέους. Μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς Ε. Α. Π. ἡ εἴσπραξις τῶν χρεῶν τῶν προσφύγων ἀνετέθη εἰς τὴν Ἀγροτικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἐξόδων τῆς τραπέζης καὶ ἑνὸς ἐτησίου ποσοῦ, ὁρισθέντος εἰς £ 60.000, δι' ἔκτακτον χρεωλύσιον τοῦ Α' προσφυγικοῦ δανείου, τὸ καθαρὸν ὑπόλοιπον τῶν εἰσπράξεων τούτων διατίθεται διὰ τὴν συνέχισιν τῆς προσφυγικῆς ἀποκαταστάσεως.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν ἀστῶν προσφύγων, ὀλιγώτερον περίπλοκον, ἦτο κυρίως ζήτημα στέγης καὶ ἐξευρέσεως ἐργασίας. Ἐκ τῶν 1.222.000 προσφύγων οἱ 579.000 ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν ὕπαιθρον. Οἱ λοιποὶ 653.000—κατὰ μεγάλην πλειοψηφίαν ἀστικῆς προελεύσεως—ἐγκατεστάθησαν προχείρως εἰς κατασκηνώσεις, ἐπίτακτα δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ κτήρια καὶ εἰς τὰς οἰκίας τῶν ἀνταλλαγέντων Τούρκων. Ὁ πληθυσμὸς οὗτος κατενεμήθη εἰς ὅλας τὰς πόλεις τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Ἑλλάδος, ὁ μεγαλύτερος ὅμως ἀριθμὸς συνεκεντρώθη, κατ' ἀναπότρεπτον ἀνάγκην, ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχον βιομηχανίαι καὶ ἄλλαι ἐργασίαι, δυνάμεναι ν' ἀπασχολήσουν μονίμως τὸν πρόσθετον τοῦτον πληθυσμόν, ὅπως εἰς τὰς Ἀθήνας, τὸν Πειραιᾶ, τὴν Θεσσαλονίκην, τὸν Βόλον, τὴν Καβάλλαν κτλ.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τῶν αὐτῶν προσφύγων, αὕτη ἐγένετο ἀφ' ἑνὸς διὰ τῆς παροχῆς ἐπαγγελματικῶν δανείων μέσῳ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, τῇ ἐγγυήσει τοῦ κράτους, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς χορηγήσεως ἀποζημιώσεως, εἰς μετρητὰ καὶ ὁμολογίας τοῦ δανείου ἀνταλλαξίμων, ἀναλογούσης πρὸς ποσοστὸν 15 %—κατὰ μέσον ὅρον—τῆς ἀξίας τῆς ἐν Τουρκίᾳ ἐγκαταλειφθείσης περιουσίας των. Οἱ πλεῖστοι τῶν προσφύγων ἐπώλησαν ἀμέσως τὰς ὁμολογίας των, προμηθευθέντες διὰ τοῦ τρόπου τούτου μερικὰ κεφάλαια διὰ τὴν ἐργασίαν των.

6) *Δαπάναι τοῦ κράτους διὰ τοὺς πρόσφυγας.* Τὸ σύνολον τῆς οἰκονομικῆς ἐπιβαρύνσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ προσφυγικοῦ ζητήματος δὲν δύναται ἀκόμη νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς, διότι μέχρι στιγμῆς (1934) δὲν ἔχουν ἐκκαθαρισθῆ πλήρως ἅπασαι αἱ σχετικαὶ ὑποχρεώσεις τοῦ κράτους (ὅπως π. χ. αἱ ὀφειλόμεναι διὰ τὰ ἀπαλλοτριωθέντα ἀγροτικὰ κτήματα καὶ ἀστικὰ οἰκόπεδα ἀποζημιώσεις καὶ αἱ πηγάζουσαι ἐκ τῶν διαφόρων ἑλληνοτουρκικῶν συμφωνιῶν ὑποχρεώσεις πρὸς ἀποζημίωσιν ὡρισμένων κατηγοριῶν προσφύγων). Μέρος τῶν δαπανῶν πάντως θὰ ἐπιβαρύνῃ τὰς μελλούσας γενεὰς χάρις εἰς τὴν σύναψιν δανείων.

Τὸ σύνολον τῶν διατεθέντων ἐκ τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ διὰ δαπάνας περιθάλψεως ἐν γένει, στεγάσεως, ἐποικισμοῦ, ἀνταλλαγῆς πληθυσμῶν κλπ., ἀνῆλθε, διὰ μὲν τὴν πρὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς περίοδον (1912—1922) εἰς 310 ἑκατομμύρια δραχμῶν χρυσῶν, διὰ δὲ τὴν μετέπειτα περίοδον (1922—1931) εἰς 3.193 ἑκατομμύρια (ποσὸν ἴσον πρὸς £ 10.510.000 μὲ τὴν τότε ἰσοτιμίαν τῆς £).

Πίναξ ἐμφαίνων τὰ δαπανηθέντα διὰ προσφυγικὰς ἀνάγκας ἐν γένει (πλὴν τῶν ἀποζημιώσεων) ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ προϋπολογισμοῦ κατὰ τὰ ἔτη 1912—1931.

Α. Πρὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς.

(Εἰς ἑκατομμύρια δραχμῶν)

Χρῆσις	*Μετατοπίσεις, στέγασις, περίθαλψις*	*Ἐποικισμὸς*	*Ἀποκατάστασις πληθυσμοῦ Ἀν. Μακεδονίας*
1912	0.2	—	2.2
1913	1.4	—	—
1914	7.9	—	0.3
1915	15.4	2.3	—
1916	4.6	1.2	—
1917	8.7	0.2	—
1918	21.5	0.6	16.2
1919	54.1	1.4	29.7
1920—1921	53.5	10.9	8.4
1921—1922	46.5	11.4	11.4
Σύνολον..	213.8	28.0	68.2

Κατὰ τὴν ὡς ἄνω περίοδον ἡ ἰσοτιμία τῆς δραχμῆς πρὸς τὴν ἀγγλικὴν λίραν ἦτο διὰ μὲν τὰ ἔτη 1912—1919 δρχ. 25, τὸ 1920—1921 δρχ. 34,25, τὸ δὲ 1921—1922 δρχ. 70,91.

Β. Μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν.

(Εἰς ἑκατομμύρια δραχμῶν)

Χρῆσις	*Περίθαλψις, στέγασις κλπ.*	*Ἐποικισμὸς*	*Ἀνταλλαγὴ πληθυσμῶν*	*Διάφορα*
1922—1923	168.9	59.9	—	0.3
1923—1924	229.2	224.	—	0.3
1924—1925	370.6	128.5	23.4	4.9
1925—1926	274.9	21.5	27.9	—
1926—1927	264.8	26.3	55.8	—
1927—1928	122.8	27.	64.9	231.
1928—1929	133.4	57.6	32.2	224.
1929—1930	96.2	128.5	29.	23.8
1930—1931	86.5	29.5	30.	—
Σύνολον..	1717.3	702.8	263.2	484.3

Ἰσοτιμία λίρας: 1922—1923 δρχ. 116,5, 1923—1924 δρχ. 296,67, 1924—1925 δρχ. 247,35, 1925—1926 δρχ. 312,74, 1926—1927 δρχ. 386,51, 1927—1928 δρχ. 368,55, 1928—1929 δρχ. 372,95, 1929—1930 καὶ 1930—1931 δρχ. 375.

Τὸ σύνολον τῶν συναφθέντων χάριν τῶν προσφυγικῶν ἀναγκῶν δανείων ἀνῆλθε (μέχρι τοῦ 1931) εἰς £. 15.400.000 καὶ 9.352 ἑκατομ. δραχμῶν.

Δάνεια ἐκδοθέντα πρὸς ἀποκατάστασιν καὶ ἀποζημίωσιν τῶν προσφύγων.

Ὀνομασία	*Ἔτος ἐκδόσεως*	*Ὀνομαστικὸν κεφάλαιον*	*Τόκος %*
Α' Προσφυγικὸν...	1924	£ 12 300 000	7
Β' Προσφυγικὸν...	1928	£ 582.450 καὶ $ 12.167 073	6 καὶ 4
Ἀνταλλαξίμων 8 %	1926—1928	Δρ. 6.000 000.000	8
Ἀνταλλαξίμων 6 %	1928	» 1.650.000.000	6
Ἑλληνοβουλγαρικῆς μεταναστεύσεως..........	1923	» 800.000.000	6
Ἑλλήνων ὑπηκόων..	1927	» 800.000.000	8
Συνοικισμοῦ Νέας Σμύρνης........	1926	» 2.000 000	7
Τέκτονος..........	1927	» 100.000.000	9

Τῶν δανείων τούτων τὰ τοκοχρεωλύσια ἐπιβαρύνουν τὸν ἐτήσιον προϋπολογισμὸν τοῦ κράτους, πλὴν τῆς χρεωλυσίας τῶν δύο δανείων ἀνταλλαξίμων, ἥτις γίνεται διὰ τῆς ρευστοποιήσεως τῆς μουσουλμανικῆς ἀνταλλαξίμου περιουσίας, ἧς ἡ διαχείρισις ἔχει ἀνατεθῆ εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἀξία τῆς περιουσίας ταύτης, ἥτις περιλαμβάνει ὅλα τὰ ἀστικὰ μουσουλμανικὰ κτήματα καὶ ἓν μέρος τῶν ἀγροτικῶν (ἀγροτικὰ κτήματα Λέσβου καὶ Χίου καὶ βοσκαὶ μὴ χρησιμοποιηθεῖσαι παρὰ τῆς Ε. Α. Π.) ὑπελογίσθη εἰς 4.5 δισεκατ. δραχμῶν (£ 12 ½). Διὰ τὴν πληρωμὴν τοῦ τιμήματος τῶν ἐκποιουμένων κτημάτων γίνονται δεκταὶ ὁμολογίαι τῶν δανείων ἀνταλλαξίμων, οὕτως ὥστε ἐπέρχεται βαθμηδὸν ἡ ἀπόσβεσις τῶν ἐν λόγῳ δανείων.

Ἐκ τοῦ προϊόντος τῶν δύο προσφυγικῶν δανείων διετέθησαν (μέχρι 30 Ἰουνίου 1930) διὰ μὲν τὴν ἀγροτικὴν ἀποκατάστασιν £ 10.397.196, διὰ δὲ τὴν ἀστικὴν στέγασιν £ 1.880.192. Διετέθησαν ἐπίσης £ 110.627 διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς προσφυγικῆς χειροτεχνίας (ταπητουργίας κλπ.) καὶ £ 243.496 διὰ γενικὰ ἔξοδα τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ε.Α.Π. Τὸ ποσὸν τὸ ὁποῖον θὰ πρέπῃ νὰ καταβάλῃ τὸ κράτος διὰ τὰ ἀπαλλοτριωθέντα χάριν τῶν προσφυγικῶν ἀναγκῶν κτήματα ὑπελογίσθη κατὰ προσέγγισιν διὰ μὲν τὰ ἀστικὰ εἰς 1 δισεκατομμύριον δραχμῶν, διὰ δὲ τὰ ἀγροτικὰ εἰς ἄνω τῶν 2 δισεκ. Ἓν μέρος τῶν τελευταίων τούτων κτημάτων ἐχρησιμοποιήθη καὶ διὰ τὴν ἐγκατάστασιν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν γηγενῶν. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ κολοσσιαίου αὐτοῦ ἔργου τῆς περιθάλψεως, ἐγκαταστάσεως καὶ ἀποζημιώσεως 1.222.000 προσφύγων συνετελέσθη ἐντὸς τῶν ἐννέα ἐτῶν 1922—1930. Μετὰ τὸ ἔτος τῆς διαλύσεως τῆς Ε.Α.Π. (1930) τὸ ἔργον συνεχίζεται διὰ τῶν τακτικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ κράτους (ὑπουργείων Προνοίας καὶ Γεωργίας) μέχρις ἐξαντλήσεως τῶν ἀναγκῶν τῶν προσφύγων, κυρίως ἀπὸ ἀπόψεως στεγάσεως.

7. *Γενικὰ ἀποτελέσματα τῆς προσφυγικῆς ἐγκαταστάσεως ἐν Ἑλλάδι.* Τὰ κυριώτερα ἀποτελέσματα τῆς μεγάλης προσφυγικῆς περιπετείας ὑπῆρξαν τὰ ἑξῆς: Ἀπὸ ἀπόψεως ἐξωτερικῶν σχέσεων, διὰ τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν ἐξέλιπεν ἡ κυριωτέρα πηγὴ προστριβῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπέτρεψε τὴν πολιτικὴν προσέγγισιν τῶν δύο χωρῶν, ἥτις κατέληξεν εἰς τὴν ὑπογραφὴν τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ συμφώνου φιλίας τοῦ 1933. Διὰ τῆς μεταναστεύσεως 500.000 Τούρκων καὶ 100.000 Βουλγάρων ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς εἰσροῆς διπλασίου ἀριθμοῦ Ἑλλήνων ἀφ' ἑτέρου ἠλαττώθη σημαντικῶς ἡ ἀναλογία τῶν ἀλλοφύλων στοιχείων τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ 20 % (1.078.000 ἐπὶ 5.536.000) τῷ 1920 εἰς 6 % (388.000 ἐπὶ 6.205.000) τῷ 1928. Ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχει ὁ ἐκ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν προσφύγων ἐπελθὼν σχεδὸν πλήρης ἐξελληνισμὸς τῆς Μακεδονίας, ὅπου ἡ δύναμις τοῦ ἀλλοφύλου στοιχείου περιωρίσθη ἀπὸ 45 % (1915) εἰς 12 % (1928). Ἀπὸ δημοσιονομικῆς ἀπόψεως, τὰ μεγάλα βάρη, τὰ ὁποῖα ἐπεσώρευσεν εἰς τὴν χώραν ἡ ἀνάγκη τῆς περιθάλψεως καὶ ἐγκαταστάσεως τῶν προσφύγων, ὑπῆρξαν ἐκ τῶν κυριωτέρων ἀφορμῶν τῆς οἰκονομικῆς συντριβῆς τῆς Ἑλλάδος, ἥτις κατέληξεν εἰς τὴν χρεωκοπίαν τοῦ 1932. Ἀπὸ ἀπόψεως ἐθνικῆς οἰκονομίας, ἡ συμβολὴ τῶν προσφύγων εἰς τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν τοῦ τόπου ὑπῆρξε ποικιλοτρόπως πολύτιμος. Ἀφ' ἑνὸς ἡ προσθήκη τοῦ δραστηρίου, ἐργατικοῦ καὶ λίαν ἐξειδικευμένου γεωργικοῦ στοιχείου συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐντατικωτέραν καλλιέργειαν τῆς ἑλληνικῆς γῆς καὶ εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς καλλιεργείας τῶν εὐγενῶν προϊόντων (καπνοῦ, σουλτανίνας, σηροτροφίας), καίτοι ἡ σμικρότης τοῦ κλήρου—35 στρέμματα κατὰ μέσον ὅρον—ἠμπόδισε τὴν πλήρη εὐδοκίμησιν τῶν ἐγκατασταθέντων νέων γεωργῶν. Ἀφ' ἑτέρου, εἰς τὰς πόλεις τὸ προσφυγικὸν στοιχεῖον συνετέλεσε σημαντικῶς εἰς τὴν μεταπολεμικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας ὅλων τῶν κλάδων (κλωστοϋφαντουργίας, μεταξουργίας, ἀλευροβιομηχανίας, ταπητουργίας, ἐπιπλοποιίας κτλ.). Μεταξὺ τῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, Σμύρνης, Μερσίνης καὶ Ἀδάνων προσφύγων ἰδίως, ὑπῆρχον πολλοὶ διαθέτοντες καὶ κεφάλαια καὶ βιομηχανικὴν πεῖραν, τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποίησαν πρὸς ἵδρυσιν νέων ἐργοστασίων ἐν Ἀθήναις, Πειραιεῖ, Θεσσαλονίκῃ καὶ ἀλλαχοῦ. Παρὰ τῶν προσφύγων ἐπίσης εἰσήχθησαν νέαι τινὲς χειροτεχνίαι, ὅπως ἡ κατασκευὴ τῶν χνουδωτῶν ἀνατολικῶν ταπήτων, εἰς τὴν ὁποίαν ἰδιαιτέραν εἰδικότητα ἔχουν οἱ ἐκ τῆς Κεντρῴας Μικρᾶς Ἀσίας (Καππαδοκίας, Πισιδίας καὶ Σεβαστείας) Ἕλληνες καὶ Ἀρμένιοι πρόσφυγες, καὶ ἡ κεραμουργία τῆς Κιουτάχειας. Ἀπὸ γενικωτέρας κοινωνικῆς ἀπόψεως, εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ 50 % τῶν προσφύγων ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἀστικὸν πληθυσμόν, ὀφείλεται ὁ παρατηρούμενος ἀπὸ τοῦ 1922 ὑπερεπαγγελματισμὸς καὶ ἡ ὑπέρμετρος αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ κάτωθι πίνακος:

Πίναξ ἐμφαίνων τὴν κατανομὴν τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ 10 ἐτῶν καὶ ἄνω κατὰ κατηγορίας ἐπαγγελμάτων (ἀπογραφὴ 1928).

Κατηγορία	*Ἄρρενες*	*Θήλεις*	*Σύνολον*	%
Γεωργία	147.139	95.430	242.569	52.23
Κτηνοτροφία.....	7.904	1.185	9.089	1.96
Ἁλιεία.........	3.447	6	3.453	0.74
Μεταλλεῖα	936	43	979	0.21
Βιομηχανία......	78.424	30.088	114.512	24.63
Μεταφοραὶ	18.607	135	18.742	4.04
Πίστις	4.023	324	4 347	0.93
Ἐμπόριον	37.133	1.383	38.516	8.30
Προσωπικαὶ ὑπηρεσίαι	6.056	7.808	13.864	2.99
Ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα........	9.114	3.909	13.023	2.81
Δημόσιαι ὑπηρεσίαι .	4.286	617	4.903	1.06
Ἄνευ ἐπαγγέλματος .	56.565	284.411	340.976	
Μὴ δηλώσαντες ...	40.562	32.676	73.604	
Σύνολον ...	414.928	464.015	878.577	

Πόλεις	*Πληθυσμὸς*		*Αὔξησις %*
	1920	*1928*	
Ἀθῆναι	292.991	452.919	54
Πειραιεύς.......	133.482	251.328	85
Θεσσαλονίκη	170.321	236.524	39
Βόλος.........	30.046	41.706	39
Καβάλλα	22.939	49.980	118
Πάτραι........	52.174	61.278	17

Ἀφ' ἑτέρου, εἰς τὴν ὕπαιθρον, ἡ ἀνάγκη τῆς ἐγκαταστάσεως 150.000 γεωργικῶν οἰκογενειῶν προσφύγων ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν σχεδὸν πλήρη ἐξαφάνισιν τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας, τὸν ὑπέρμετρον τεμαχισμὸν τῆς γῆς καὶ τὸν συνεπείᾳ τῆς καλλιεργείας τῶν μέχρι τοῦδε ἀκαλλιεργήτων βοσκησίμων ἐκτάσεων περιορισμὸν τῆς νομαδικῆς κτηνοτροφίας, ἥτις προηγουμένως ἤκμαζεν εἰς τὰς βορείους ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν ὁποίαν ἀντικατέστησεν ἐν μέρει μόνον ἡ οἰκόσιτος κτηνοτροφία τῶν ἰδίων χωρικῶν. Α. Α. ΠΑΛΛΗΣ

Στέγασις προσφύγων. Μετὰ τὴν κατ' Αὔγουστον τοῦ 1922 ἧτταν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ τὴν κατάρρευσιν τοῦ μετώπου ἤρχισαν νὰ συρρέουν πρὸς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὸ πρῶτον πρόβλημα, ὅπερ ἔδει ν' ἀντιμετωπίσῃ τὸ κράτος, ἦτο τὸ πρόβλημα τῆς στεγάσεως τῶν προσφύγων τούτων, οἱ ὁποῖοι ταχέως ἀνῆλθον εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν 850.000. Τὸ ἔργον τῆς προσωρινῆς στεγάσεως ἀνέλαβε τὸ τότε ὑπουργεῖον τῆς Περιθάλψεως (νῦν Κρατικῆς Ὑγιεινῆς καὶ Ἀντιλήψεως), τοῦ ὁποίου αἱ ὑπηρεσίαι ἐνισχύθησαν διὰ τῆς προσλήψεως ἐκτάκτου προσωπικοῦ. Δὲν ἔμεινε χῶρος ὁπωσδήποτε ἐστεγασμένος, ὁ ὁποῖος νὰ μὴ ἐχρησιμοποιήθη πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον· σχολεῖα, ἐκκλησίαι, στρατῶνες, δημόσια κτήρια πάσης μορφῆς καὶ ἀποθῆκαι, μοναστηριακὰ κελλία, τεμένη κλπ. ἀπετέλεσαν τὴν πρώτην φιλόξενον στέγην τῶν θυμάτων. Τῶν μέσων τούτων μὴ ἐπαρκούντων, ἐπετάχθησαν ὅλα τὰ κενὰ οἰκήματα καθ' ἅπαν τὸ κράτος, κατελήφθησαν δ' ἐν μικρᾷ ἀναλογίᾳ καὶ κατοικούμενοι εἰσέτι χῶροι, περιορισθέντων τῶν ἐνοίκων. Ἐχρησιμοποιήθη ὡσαύτως μέγας ἀριθμὸς σκηνῶν καὶ παντὸς εἴδους προσωρινὰ στέγαστρα. Εἰς τοὺς ὡς ἄνω πρόσφυγας προσετέθησαν καὶ οἱ μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης, τῆς 30 Ἰανουαρίου 1923 «Περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν ἑλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυσμῶν» ἀνταλλαγέντες, ἀνερχόμενοι εἰς 217.000 περίπου, στεγασθέντες προσωρινῶς μὲ τὰ αὐτὰ μέσα καὶ εἰς τὰ ἐν τῷ μεταξὺ ἀνεγερθέντα ξύλινα παραπήγματα ὑπὸ τοῦ Ταμείου Περιθάλψεως προσφύγων, νομικοῦ προσώπου δημοσίου δικαίου, συσταθέντος διὰ τοῦ ἀπὸ 3 Νοεμβρίου 1922 νομοθετικοῦ διατάγματος, ὡς καὶ εἰς τὰ ἐγκαταλειφθέντα οἰκήματα τῶν ἐν τῷ μεταξὺ ἀνταλλαγέντων τουρκικῶν καὶ βουλγαρικῶν πληθυσμῶν. Τοὺς κατὰ τὰ ἀνωτέρω πληθυσμούς, ὡς καὶ τὰ ὑπολείμματα τῶν ἀνθελληνικῶν διωγμῶν ἀπὸ 1914—1921, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἀνέρχεται κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928 εἰς 151.892 καὶ τοὺς μέχρι τῶν συμφωνιῶν τῆς Ἀγκύρας καθ' οἱονδήποτε τρόπον προσφυγόντας, ἀνερχομένους εἰς 1.300.000 π-

Digitized by Google

ρίπου, ἐκαλεῖτο νὰ στεγάσῃ καὶ ἀποκαταστήσῃ ἡ μικρὰ Ἑλλάς, ἐξηντλημένη οἰκονομικῶς καὶ κατάπεπονημένη ἠθικῶς μετὰ τοὺς δεκαετεῖς ἀγῶνας.

Ἡ ἐκ τοῦ τακτικοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ δημοσίου διάθεσις τῶν ἀπαιτουμένων μεγάλων ποσῶν διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κατὰ 45 % ἀγροτικοῦ καὶ 55 % ἀστικοῦ πληθυσμοῦ δὲν ἦτο βεβαίως δυνατή. Ὅθεν ἐνεδείκνυτο ἡ ἐξεύρεσις μεγάλου δανείου, πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἐζητήθη ἡ ἠθικὴ συνδρομὴ καὶ ὑποστήριξις τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, ἡ ὁποία ἀνέθεσεν εἰς τὸν δόκτορα Νάνσεν νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὸ ζήτημα. Ὁ δόκτωρ Νάνσεν μετὰ μελέτην τοῦ ζητήματος προέτεινε τὴν παροχὴν τῆς ἠθικῆς προστασίας τῆς Κ. Τ. Ε. πρὸς σύναψιν εἰδικοῦ δανείου. Ὑπεγράφη ἀκολούθως ἐν Γενεύῃ, τῇ 29 Σεπτεμβρίου τοῦ 1923, πρωτόκολλον ἀφορῶν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἐν Ἑλλάδι προσφύγων καὶ εἰς τὴν πρὸς τοῦτο ἵδρυσιν Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, κυρωθὲν ὑπὸ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 13 Ὀκτωβρίου 1923, τὸ ὁποῖον ὥριζε τοὺς ὅρους τῆς συνάψεως τοῦ Α΄ προσφυγικοῦ δανείου καὶ τῆς ἱδρύσεως, πρὸς διαχείρισιν αὐτοῦ, τοῦ αὐτονόμου ὀργανισμοῦ τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων. Στενὴ ἑρμηνεία, καθ᾿ ἣν ἡ διάθεσις τοῦ προϊόντος τοῦ δανείου ἔδει κατὰ βασικὴν προϋπόθεσιν τοῦ προμνησθέντος πρωτοκόλλου νὰ γίνηται μόνον διὰ παραγωγικὰ ἔργα, ἀποκλειομένης οὕτω τῆς ἀστικῆς στεγάσεως καὶ ἄλλης φύσεως προσφυγικῶν δαπανῶν, ἤγαγεν εἰς τὴν τροποποίησιν τοῦ πρωτοκόλλου, ἐπιτευχθεῖσαν διὰ προσθέτου πράξεως εἰς τὸ ἀπὸ 29 Σεπτεμβρίου 1923 πρωτόκολλον περὶ ἐγκαταστάσεως τῶν Ἑλλήνων προσφύγων, ὑπογραφείσης τὴν 19 Σεπτεμβρίου 1924 κατὰ τρόπον συγχωροῦντα τὴν ἐπὶ τὸ ἐλευθεριώτερον διάθεσιν τοῦ προϊόντος τοῦ δανείου διὰ δαπάνας ἀστικῆς στεγάσεως καὶ βελτιώσεως τῶν συνοικισμῶν καὶ τῶν ὑγιεινῶν αὐτῶν συνθηκῶν. Διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἀστῶν προσφύγων ἠσχολήθη τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον διὰ τοῦ ὑπουργείου Προνοίας καὶ Ἀντιλήψεως (Υ.Π.Α.), τὸ Ταμεῖον Περιθάλψεως Προσφύγων (Τ.Π.Π) καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π)., διὰ δὲ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἀγροτῶν τὸ δημόσιον διὰ τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας (Υ. Γ.) καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.).

1) *Στέγασις ἀστῶν.* Ἡ ἀποκατάστασις τῶν ἀστῶν προσφύγων δὲν ἦτο εὐχερὲς πρόβλημα. Ἔμποροι οὗτοι, βιομήχανοι, ἐπιστήμονες, τραπεζῖται, ναυτικοί, ἐπαγγελματίαι καὶ ἐργάται πόλεων δὲν ἠδύναντο νὰ ἐξεύρωσι περιβάλλον ὅμοιον πρὸς τὸ ἐγκαταλειφθέν. Ἡ ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν γεγονότων γενομένη κατανομὴ συνεκέντρωσεν αὐτοὺς εἰς τὰ ἀστικὰ κέντρα. Ἡ πρώτη προκύψασα ἀνάγκη ἦτο ἡ τῆς ἐξευρέσεως ἀκαλύπτων χώρων πρὸς ἵδρυσιν συνοικισμῶν ἐν συνεχείᾳ τῶν κέντρων, εἰς ἃ ἐγκατεστάθησαν προσωρινῶς. Διὰ σειρᾶς νομοθετικῶν μέτρων διηυκολύνθη ἡ ἀπαλλοτρίωσις, ἄνευ προηγουμένης ἀποζημιώσεως, ἐκτάσεων πρὸς ἐγκατάστασίν των. Τὸ ἄρθρον 119 τοῦ ἐν ἰσχύϊ Συντάγματος τοῦ 1927 ἐπέτρεψε τὴν παρέκκλισιν ἀπὸ τῆς συνταγματικῆς διατάξεως τοῦ ἄρθρου 19 ἐπὶ μίαν πενταετίαν, τῆς ὁποίας ἡ ἰσχὺς ἔληξεν ἤδη τὴν 3 Ἰουνίου 1932. Μέχρι τῆς ἐκπνοῆς τῆς ὡς ἄνω προθεσμίας ἀπηλλοτριώθησαν 23.000.000 τ.μ. καθ᾿ ὅλην τὴν ἐπικράτειαν, ἀνήκοντα εἰς διαφόρους ἰδιοκτήτας, ὀφείλονται δὲ πλέον τοῦ 1 δισεκατομ. δραχ. εἰς τοὺς οὕτω πληγέντας ἐκ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν ἰδιοκτησιῶν των ἄνευ προηγουμένης ἀποζημιώσεως. Εἰς τὸ ὡς ἄνω σύνολον δὲν περιλαμβάνεται ἡ ἀριστερὰ τῷ κατερχομένῳ τὴν λεωφόρον Συγγροῦ ἐν Ἀθήναις ἀπαλλοτριωθεῖσα ἔκτασις ἐκ 2.930 000 τ. μ. (Ν. Σμύρνη), οὐδὲ αἱ παραχωρηθεῖσαι παρὰ τοῦ κράτους πρὸ τῆς περιελεύσεως αὐτῶν εἰς τὴν Ἀεροπορικὴν Ἄμυναν καὶ ἀκολούθως εἰς τὴν διοίκησιν δημοσίων κτημάτων ἐκτάσεις, ἰδίᾳ ἐν Πειραιεῖ καὶ παρὰ τὴν χερσόνησον Νέας Καλλιπόλεως. Ἀνελήφθησαν προσέτι ἢ ἠγοράσθησαν ὑπὸ τοῦ κράτους ἐκ τῆς ἀνταλλαξίμου περιουσίας, ἣν διαχειρίζεται ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα, ἐκτάσεις ἐξ 942.000 τ. μ., ἀξίας ἄνω τῶν 27.500.000, πλεῖστοι δὲ δῆμοι καὶ κοινότητες παρεχώρησαν δωρεὰν τοιαύτας ἐκτάσεις, ἐφ᾿ ὧν ἐνηργήθησαν ὑπὸ τοῦ κράτους συνοικισμοί, ὡς τῆς Μυτιλήνης, Ἐρετρίας, Στυλίδος, Ἀστακοῦ, Συκαμιᾶς, Αἰτωλικοῦ, Ἀγυιᾶς κλπ.

Ἡ τηρηθεῖσα πολιτικὴ κατὰ τὴν στέγασιν τῶν ἀστῶν ἦτο ἡ τῆς δημιουργίας συνοικισμῶν κατ᾿ ἐπέκτασιν τῶν πόλεων, κωμῶν ἢ χωρίων ἐν οἷς ἦσαν προσωρινῶς ἐγκατεστημένοι οὗτοι, προεκρίθη δέ, ἐκτὸς σπανιωτάτων ἐξαιρέσεων, τὸ σύστημα τῆς ἀνεγέρσεως μικρῶν κατοικιῶν, μονοκατοικιῶν, ἢ διπλοκατοικιῶν, ἀξίας οὐχὶ μεγαλυτέρας τῶν 40 000 δραχ., μονωρόφων κατὰ τὸ πλεῖστον ἢ διωρόφων, ἐξ ἑνὸς ἢ δύο δωματίων μετὰ μαγειρείου καὶ λοιπῶν δευτερευόντων χώρων ἐκ λιθοδομῆς, ὀπτοπλινθοδομῆς ἢ μονοπλόκ. Ἔκτασις οἰκοπέδου ἀρκετή, παρακολουθοῦσα τὴν κατοικίαν, δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ παρὰ τῶν προσφύγων διὰ τὴν ἐπέκτασιν αὐτῆς ἰδίαις αὐτῶν δαπάναις.

Τῆς ἀστικῆς ἀποκαταστάσεως ἔκαμεν ἔναρξιν τὸ Τ. Π. Π. Τὸ ταμεῖον τοῦτο συνεστήθη ἐπὶ σκοπῷ περιθάλψεως καὶ στεγάσεως ἰδίᾳ τῶν ἀστῶν προσφύγων, διεχειρίσθη δὲ ἐν ὅλῳ δραχ. 360.000.000 περίπου, ἐξ ὧν 40.000.000 διὰ περίθαλψιν καὶ 320.000.000 διὰ προσωρινὴν καὶ ὁριστικὴν στέγασιν. Οἱ πόροι τοῦ ταμείου προῆλθον ἐξ ὑπολοίπου ἐράνων συλλεγέντων ὑπὸ ἐπιτροπῆς, σχηματισθείσης εὐθὺς μετὰ τὴν συμφορὰν ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Πανελλήνιος κεντρικὴ ἐπιτροπὴ ἐράνων», ἐκ νέων ἐράνων καὶ δωρεῶν πρὸς τὸ ταμεῖον ἀνερχομένων εἰς 10 ἑκατ. περίπου, ἐκ τοῦ προϊόντος προσθέτου φόρου ἐπὶ τοῦ καπνοῦ ἢ διαφόρων δικαιωμάτων ἐπιβληθέντων ὑπὲρ τῆς περιθάλψεως καὶ στεγάσεως τῶν προσφύγων εἰς διαφόρους πόλεις τοῦ κράτους καὶ ἐξ ἐπιχορηγήσεως ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ δημοσίου. Τὸ Τ. Π. Π. δὲν ἀπέβλεψε μόνον εἰς τὴν μόνιμον στέγασιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν προσωρινήν, λόγῳ τῶν ὑφισταμένων ἀναγκῶν. Ἡ προσωρινὴ συνέκειτο εἰς τὴν ἀγορὰν σκηνῶν, τὴν διαρρύθμισιν ἢ ἐπισκευὴν κτημάτων τοῦ δημοσίου ἢ ἀνταλλαξίμων καὶ τὴν κατασκευὴν ξυλίνων παραπηγμάτων, ἐν συνόλῳ 8.157 δωματίων καθ᾿ ὅλον μὲν τὸ κράτος. ἰδίᾳ δὲ ἐν Ἀθήναις, Πειραιεῖ, Θεσσαλονίκῃ, Χαλκίδι, Κορίνθῳ, Αἰγίῳ, Καλάμαις, Βόλῳ, Ἄργει, Ἀγρινίῳ, Ἐδέσσῃ κλπ. Ἵδρυσε τοὺς ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ μεγάλους συνοικισμοὺς Βύρωνος, Ν. Ἰωνίας, Ν. Κοκκινιᾶς, Ν. Φιλαδελφείας, ὡς καὶ ἐν Ἐλευσῖνι, Ἀγρινίῳ, Πάτραις, Αἰγίῳ, Χαλκίδι, Μυτιλήνῃ, Λαρίσῃ Βόλῳ, Θεσσαλονίκῃ Ἐδέσσῃ, Σιδηροκάστρῳ, Θήβαις, Μεγάροις, Σαλαμῖνι, Ἰτέᾳ, Καλάμαις, Σέρραις, Δράμᾳ, Καβάλλᾳ, Πραβίῳ, Πρεβέζῃ, Χίῳ, Σάμῳ καὶ ἀλλαχοῦ. Ἐκ τῶν συνοικισμῶν τούτων τινὲς μὲν ἐπερατώθησαν ὑπὸ τῆς Ε.Α.Π., εἰς ἣν καὶ μετεβιβάσθησαν, τινὲς δὲ ὑπὸ τοῦ Υ. Π. Α., ὡς διαδόχου τῶν δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων τοῦ ταμείου, μετὰ τὴν κατάργησιν αὐτοῦ, ἐπελθοῦσαν διὰ τοῦ ἀπὸ 27—29 Μαΐου 1925 νομοθετικοῦ διατάγματος.

Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸ Τ.Π.Π. καὶ μετὰ τὴν κατὰ τ᾿ ἀνωτέρω γενομένην τροποποίησιν τοῦ πρωτοκόλλου τοῦ 1924, ἤρξατο τοῦ στεγαστικοῦ ἔργου ὑπὲρ τῶν ἀστῶν προσφύγων καὶ ἡ Ε.Α.Π. τῇ ὑποδείξει τοῦ κράτους (Υ. Π. Α.) καὶ ἐπὶ οἰκοπέδων ἀπηλλοτριωμένων, τὰ ὁποῖα ἔθετεν ἑκάστοτε εἰς τὴν διάθεσιν αὐτῆς τὸ κράτος. Ἡ Ε. Α. Π. ἠκολούθησε τὴν αὐτὴν στεγαστικὴν πολιτικήν, δημιουργίας δηλονότι συνοικισμῶν εἰς τὰς παρυφὰς ἢ τὰ κράσπεδα τῶν πόλεων καὶ τὸ αὐτὸ περίπου οἰκονομικὸν σύστημα καὶ δομήσεως. Ἠκολούθησεν ὡσαύτως, ἰδίᾳ ἐν Θράκῃ, τὸ σύστημα τῆς οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως τῶν προσφύγων διὰ τὴν παρ᾿ αὐτῶν τῶν ἰδίων ἀνέγερσιν τῶν κατοικιῶν των, μὲ ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα. Ἐδημιουργήθησαν οὕτως 125 νέοι συνοικισμοὶ ἐξ 27.456 κατοικιῶν περίπου καθ᾿ ἅπαν τὸ κράτος, κατανεμόμενοι ὡς ἑξῆς: Μακεδονία (41), Θράκη (32), νῆσοι (14), λοιπὴ Ἑλλὰς (38).

Τὸ διὰ τὴν ἀστικὴν στέγασιν δαπανηθὲν ποσὸν ἀνέρχεται εἰς δραχμὰς 798.402.532. Τέλος, μετὰ τὴν κατὰ τ᾿ ἀνωτέρω κατάργησιν τοῦ Τ. Π. Π. (Μάϊος 1925), ἀνέλαβε τὴν περαιτέρω στέγασιν τὸ Υ. Π. Α. Κριθέντος ὅτι οἱ λόγοι τοῦ ἐπείγοντος τῆς παροχῆς στέγης εἰς τοὺς πρόσφυγας οὐδ᾿ ἐπ᾿ ἐλάχιστον ἤρθησαν, συνέστη παρ᾿ αὐτῷ συμβούλιον ὑπὸ τὸν τίτλον «Συμβούλιον προνοίας καὶ στεγάσεως προσφύγων», ἀποτελούμενον ἐξ ἀνωτάτων κρατικῶν ὑπαλλήλων, ὡς καὶ ἀντιπροσώπων τοῦ προσφυγικοῦ κόσμου, εἰς ὅ, πρὸς ταχυτέραν ἀντιμετώπισιν τῶν ἀναγκῶν τῆς στεγάσεως, παρεσχέθη καὶ ἡ εὐχέρεια τῆς παρεκκλίσεως ἀπὸ τῶν διατάξεων περὶ δημοσίων ἔργων καὶ δημοσίου λογιστικοῦ. Τὸ Υ. Π. Α. δὲν ἠκολούθησεν ἀπολύτως τὴν στεγαστικὴν πολιτικὴν τοῦ Τ. Π. Π. Καθοδηγούμενον ἀπὸ τὴν ἐν τῷ μεταξὺ κτηθεῖσαν πεῖραν, ἐνόμισεν ὅτι ἔδει νὰ διευκολύνῃ τὴν αὐτοστέγασιν τῶν προσφύγων διὰ τῆς παροχῆς αὐτοῖς εὐθηνοῦ οἰκοπέδου καὶ μὲ εὐκολίας πληρωμῆς, ἵνα οὗτοι, χρησιμοποιοῦντες τὴν ἀποζημίωσιν, ἣν ἐν τῷ μεταξὺ ἤρχισαν νὰ λαμβάνουν ἔναντι τῆς ἐγκαταλειφθείσης ἐν Μικρασίᾳ καὶ Θράκῃ περιουσίας των ἐκ τῶν ἐκδοθέντων ἀποκαταστατικῶν δανείων, ἀποκτήσωσιν ἰδίαις δαπάναις στέγην. Εἰς πλέον τῶν 15.000 ἀνέρχονται τὰ κατὰ τ᾿ ἀνωτέρω παραχωρηθέντα οἰκόπεδα, ἐφ᾿ ὧν ἀνηγέρθησαν ἄνω τῶν 7.000 κατοικιῶν, ἰδίᾳ ἐν Ν. Σμύρνῃ (Ἀθηνῶν) καὶ Ν. Καλλιπόλει (Πειραιῶς). Τὸ Υ. Π. Α. συνῆψε, κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1930, μετὰ τῆς ἑταιρείας «Société immobilière du Boulevard Haussmann» σύμβασιν τῇ ἐγγυήσει τοῦ κράτους διὰ τὴν ἀνέγερσιν δύο μεγάλων πόλεων, τῆς Ν. Σμύρνης καὶ τῆς Ν. Καλλιπόλεως (Ἐφημ. Κυβερν. ἀριθ. 11 τῆς 19 Ἰανουαρίου 1931), ἥτις ἀτυχῶς διελύθη, διὰ τὴν περαιτέρω δὲ προώθησιν τοῦ ἔργου τούτου ἐλήφθη πρόνοια εἰς τὸν νεαρὸν νόμον «περὶ ἀστικῆς ἀποκαταστάσεως προσφύγων», ἵνα, προκειμένου περὶ οἰκοπεδούχων συνεταιρισμῶν τῶν ἄνω πόλεων, παρέχηται ὑπὸ ὡρισμένας προϋποθέσεις ἡ ἐγγύησις τοῦ κράτους πρὸς ὀργανισμοὺς διατεθειμένους νὰ παράσχουν τὰ κεφάλαιά των διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν οἰκημάτων των. Ἐπίσης ἐπεχείρησε ν᾿ ἀναπτύξῃ τὸ συνεταιριστικὸν πνεῦμα μεταξὺ τῶν ἀστῶν προσφύγων, ἱδρυθέντων βάσει τοῦ ἀπὸ 5/14 Ἰουλίου 1927 νομοθετικοῦ διατάγματος καὶ τοῦ νόμου 3.875 καθ᾿ ὅλον τὸ κράτος 320 περίπου οἰκοδομικῶν συνεταιρισμῶν ἀστῶν προσφύγων μὲ 10.500 περίπου μέλη, Εἰς πλέον τῶν 3.200 περίπου οἰκογενειῶν παρέσχεν ἄτοκα δάνεια μέχρι 30.000 κατὰ μέλος, πληρωτέα εἰς δόσεις ἐντὸς 15 ἐτῶν, ἀνελθούσης τῆς σχετικῆς δαπάνης εἰς 47.000.000.

Οὕτω, πλέον τῶν 3.200 οἰκογενειῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπέλαυσαν τοῦ εὐεργετήματος τούτου, ἀπέκτησαν ἀνέτους, ὑγιεινὰς καὶ εὐθηνὰς κατοικίας, οἱ δὲ οὕτω ἀποτελεσθέντες συνοικισμοί, ὡς οἱ τῆς Ἑστίας, Καλύβης, Ν. Βρυούλων (Ἀθηνῶν), Ἀναύρου (Βόλου), Βυζαντίου (Θεσσαλονίκης) κλπ., εἶναι ἄριστοι ἀπὸ πάσης ἀπόψεως. Τὸ Υ.Π.Α. ἵδρυσεν ἀκολούθως τὴν ὑπηρεσίαν διαχειρίσεως ἀστικῶν προσφυγικῶν συνοικισμῶν (Υ.Δ.Α.Π.Σ.) διὰ τοῦ ἀπὸ 5/14 Ἰουλίου 1927 νομοθετικοῦ διατάγματος, ἐπὶ σκοπῷ διαθέσεως τοῦ προϊόντος τῶν εἰσπραττομένων παρὰ τῶν προσφύγων ἔναντι χρεῶν των πρὸς τὸ δημόσιον ἐξ ἀποκαταστάσεως, ἤτοι ἀγορᾶς οἰκημάτων εἰς δόσεις δεκαπενταετεῖς, ἢ οἰκοπέδων εἰς δόσεις πενταετεῖς, πληρωνομένων εἰς ὁμολογίας καὶ χρεουμένων εἰς τὴν τιμὴν τοῦ κόστους, ἄνευ ὑπολογισμοῦ γενικῶν ἐξόδων, ἤτοι ἐξόδων ἐπιβλέψεως, ὑδρεύσεως, ὁδοποιίας κλπ., ὑπὲρ τῆς βελτιώσεως τῶν ὑφισταμένων συνοικισμῶν καὶ ἱδρύσεως νέων. Ἡ ἐν λόγῳ ὑπηρεσία διέθεσεν ἐκ τῶν εἰσπράξεών της 55.594.000 δραχμὰς διὰ τὴν κατασκευὴν νέων συνοικισμῶν ἐξ 600 περίπου κατοικιῶν καὶ 15.090.000 δι᾿ ἔργα κοινῆς ὠφελείας εἰς τοὺς συνοικισμούς. Ἐπίσης ἀπεπεράτωσε τοὺς παρὰ τοῦ Τ. Π. Π. παραληφθέντας ἡμιτελεῖς συνοικισμοὺς καὶ ἵδρυσε νέους τοιούτους. Εἰς 120 περίπου ἀνέρχονται οἱ ἱδρυθέντες μέχρι σήμερον συνοικισμοί, τὸ δὲ σύνολον τῶν ἀποπερατωθεισῶν κατοικιῶν τοῦ Τ. Π. Π. καὶ τῶν νέων τοιούτων ὑπερβαίνει τὰς 27.500, εἰς ἃς ἐστεγάσθησαν ἄνω τῶν 30.000 οἰκογενειῶν, καὶ τοῦτο διότι τὰ μὴ ἀγορασθέντα παρὰ προσφύγων οἰκήματα διετέθησαν δωρεὰν διὰ τὴν στέγασιν πλειόνων τῆς μιᾶς οἰκογενειῶν. Εἰς τὸν ἄνω ἀριθμὸν οἰκημάτων περιλαμβάνονται αἱ παρὰ τῶν οἰκοδομικῶν συνεταιρισμῶν ἀνεγερθεῖσαι τῇ συνδρομῇ τοῦ κράτους κατοικίαι, αἱ παρὰ τοῦ ὑπουργείου ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς Υ.Δ.Α.Π.Σ. καὶ αἱ διὰ τῆς ἑταιρείας «Τέκτων» δυνάμει εἰδικῆς συμβάσεως.

Τὸ παρὰ τοῦ κράτους δαπανηθὲν ποσὸν διὰ τὴν ἀνέγερσιν τῶν κατὰ τ᾿ ἀνωτέρω οἰκημάτων ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ δημοσίου, ἀπὸ τοῦ 1922 μέχρι τέλους τοῦ ἔτους 1933, ὡς καὶ διὰ τὴν προσωρινὴν στέγασιν καὶ ἐπισκευὴν προσωρινῶν στεγάστρων, διαρρύθμισιν τοιούτων καὶ ἀγορὰν ἡμιμονίμων γερμανικῶν οἰκίσκων ἔναντι τῶν πολεμικῶν ἐπανορθώσεων, ἀνέρχεται εἰς 1.400.000.000 δραχμὰς περίπου. Εἰς τὸ ποσὸν τοῦτο συμπεριλαμβάνονται καὶ δραχμαὶ 98.886.000, δαπανηθεῖσαι παρὰ τοῦ Τ. Π. Π. Εἰς ταῦτα δὲν περιλαμβάνεται τὸ δάνειον μετὰ τῆς ἑταιρείας «Τέκτων» 100.000 000 9 % 1926, ἐξ ὧν ἐδαπανήθησαν μέχρι τοῦδε 78.000.000.

2) *Στέγασις ἀγροτῶν.* Ἡ ἐγκατάστασις ἀγροτῶν, ἤτοι γεωργῶν, ἀγροτεργατῶν, μικροϊδιοκτητῶν, καλλιεργητῶν, κτηνοτρόφων, ἀμπελουργῶν, σηροτρόφων κλπ. ἦτο εὐχερεστέρα τῆς ἀστικῆς. Καὶ τὰ οἰκονομικὰ μέσα ἦσαν ἀφθονώτερα καὶ γαῖαι ὡς καὶ οἰκήματα ἐγκατελείφθησαν ὑπὸ τῶν ὑποχρεωτικῶς ἀνταλλαγέντων βάσει τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης τουρκικῶν πληθυσμῶν καὶ τῶν δυνάμει τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγὺ βουλγαρικῶν τοιούτων.

Ἡ ἐποικιστικὴ πολιτικὴ τῆς Ε. Α. Π. ἐστράφη πρὸς τὴν δημιουργίαν μικρῶν ἀγροτικῶν ἰδιοκτησιῶν. Οἱ καθ᾿ ἅπαν τὸ κράτος ἀγροτικοὶ συνοικισμοὶ ἀνέρχονται εἰς 2.086, ἐδαπανήθησαν δὲ διὰ τὴν παροχὴν ἀγροτικῆς στέγης δρχ. 1.047.745.290, κατανεμόμεναι ὡς ἑξῆς κατὰ περιφερείας: Μακεδονία 671.632.888, Θράκη 103.212.509 καὶ λοιπὴ Ἑλλὰς 272.899.893. Εἰς τὸ ποσὸν τοῦτο περιλαμβάνονται δαπάναι διὰ τὴν ἀνέγερσιν νέων οἰκημάτων, τὴν διασκευὴν ἢ ἐπισκευὴν ἀνταλλαξίμων, τὴν κτηματογράφησιν καὶ τὴν κατασκευὴν σχολείων. Ἡ Ε. Α. Π. ἐτήρησε τὸ σύστημα τῆς ἀπ᾿ εὐθείας παρ᾿ αὐτῆς ἀνεγέρσεως οἰκημάτων ἐκ δύο δωματίων, εἰς ἓν τῶν ὁποίων τοποθετεῖται ἑστία, μιᾶς ἀποθήκης καὶ ἑνὸς στάβλου κατὰ προτίμησιν διπλοκατοικιῶν ἢ παρὰ τῶν προσφύγων διὰ τῆς χορηγήσεως αὐτοῖς ὅλων τῶν οἰκοδομησίμων ὑλικῶν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο μέτρον ἐφηρμόσθη ἰδίᾳ ἐν Θράκῃ, ἔνθα καὶ ἀπέδωκεν ἀγαθὰ ἀποτελέσματα. Οὕτως ἀνηγέρθησαν παρὰ τῆς Ε. Α. Π. 52.561 νέαι κατοικίαι· εἰς ταύτας προστίθενται 13.487, ἀνεγερθεῖσαι παρὰ τοῦ κράτους (Υ. Γ.) διὰ δαπάνης περίπου 305 ἑκατ. καὶ 63.886 τουρκικαὶ ἢ βουλγαρικαί, ἐπισκευασθεῖσαι καὶ διασκευασθεῖσαι καταλλήλως, ἤτοι σύνολον 129.934, ἐγκατεστάθησαν δὲ εἰς αὐτὰς 132.774 οἰκογένειαι, λόγῳ τοῦ ὅτι πλεῖστα οἰκήματα ἀνταλλαξίμων εἶναι πολυκατοικίαι, εἰς τὰς ὁποίας στεγάζονται πλείονες τῆς μιᾶς οἰκογένειαι. Ἡ κατανομὴ των

Digitized by Google

κατὰ περιφερείας ἔχει ὡς ἑξῆς: ἐν Μακεδονίᾳ 79.657, ἐν Θράκῃ 40.427 καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι 12.690 οἰκογένειαι.

Ταῦτα ὡς πρὸς τὴν προσπάθειαν τοῦ κράτους διὰ τὴν στέγασιν τῶν ὡς εἴρηται πληθυσμῶν. Ἀλλὰ δὲν κατέφυγον ὅλοι οἱ πρόσφυγες πρὸς τὸ δημόσιον διὰ τὴν στέγασίν των. Πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν, οἱ εὐπορώτεροι, ἀντεμετώπισαν τὸ ζήτημα δι' ἰδίων οἰκονομικῶν μέσων. Ἐπὶ 23.787 ἀστικῶν κτημάτων τῆς ἀνταλλαξίμου περιουσίας, ἐκποιηθέντων παρὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, καὶ 6.949 ἀγροτικῶν τοιούτων, ποσοστὸν περίπου 45 % ἠγοράσθη παρὰ προσφύγων, πλεῖστοι δὲ ἠγόρασαν παρὰ γηγενῶν. Παρ' ὅλας ἐν τούτοις τὰς θυσίας, εἰς ἃς κράτος καὶ κοινωνία ὑπεβλήθησαν, παραμένουν εἰσέτι ἄστεγοι οἰκογένειαι ἀστῶν μὲν προσφύγων, μὴ δυναμένων ν' ἀποκτήσωσιν ἐξ ἰδίων στέγην, περὶ τὰς τριάκοντα χιλιάδας, ἀγροτῶν δὲ περὶ τὰς 15.000. Αἱ παραμένουσαι ἄστεγοι οἰκογένειαι στεγάζονται εἰς προσωρινὰ στέγαστρα, ἤτοι εἰς παραπήγματα ξύλινα ἢ ἐκ λαμαρίνης, σεσαθρωμένα λόγῳ τῆς παρόδου τοῦ χρόνου, εἰς ἀποθήκας ἀνηλίους μὲ διαχωρίσματα ἀπὸ ἀνθυγιεινὰ παραπετάσματα (λινάτσες) καὶ εἰς ἀπαισίας καὶ ἀνηλίους τρώγλας.

Ἐκ τούτων αἱ ἀστικαὶ οἰκογένειαι στεγάζονται προσωρινῶς κατὰ μεγάλην ἀναλογίαν εἰς τὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα, ἤτοι ἐν Ἀθήναις, Πειραιεῖ, Βόλῳ, Μυτιλήνῃ, Χίῳ, Θεσσαλονίκῃ κλπ. καὶ ἐντὸς τῶν πόλεων, θέλει δὲ προκύψει ἀνάγκη παρεκκλίσεως ἀπὸ τῆς ἀσκηθείσης ἄχρι τοῦδε στεγαστικῆς πολιτικῆς, κυρίως λόγῳ ἐλλείψεως γηπέδων. Ἡ ἔλλειψις αὕτη θὰ ἀγάγῃ εἰς τὴν καθ' ὕψος κατεύθυνσιν ἀντὶ τῆς ἄχρι τοῦδε κατ' ἔκτασιν, ἤτοι εἰς τὴν κατασκευὴν πολυκατοικιῶν εἰς περιωρισμένους χώρους, εὑρισκομένους ὅμως ἐντὸς τῶν πόλεων. Διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ στεγαστικοῦ ζητήματος τῶν οἰκογενειῶν τούτων ἀπαιτεῖται, κατὰ τοὺς μετριωτέρους ὑπολογισμούς, ποσὸν περίπου χιλίων ἑκατομμυρίων δραχμῶν, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξευρεθῇ ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ δημοσίου. Ἐντεῦθεν ἐνδείκνυται ἡ ἐξεύρεσις δανείου, τὸ ὁποῖον δύναται ἄριστα νὰ ἐξυπηρετηθῇ, ἔστω καὶ βραχυπρόθεσμον: α') ἐκ τῆς ἀναγραφομένης ἐτησίας πιστώσεως ἐκ τοῦ προϋπολογισμοῦ διὰ τὴν στέγασιν προσφύγων, β') ἐκ τῶν εἰσπράξεων τῆς Ἀγροτικῆς Τραπέζης, τῶν τιθεμένων εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ὑπουργείου Οἰκονομικῶν καὶ προοριζομένων, συμφώνως τῷ νόμῳ 5151, διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων, αἱ ὁποῖαι μετὰ τὰ ληφθέντα εὐεργετικὰ μέτρα περὶ μειώσεως τῶν χρεῶν κατὰ 40% καὶ 50% (νόμος 5952) ὑπολογίζεται ὅτι θ' αὐξηθῶσι καταπληκτικῶς, γ') ἐκ τῶν εἰσπράξεων τῆς Υ.Δ.Α Π.Σ, αἱ ὁποῖαι ἐπίσης θ' αὐξηθῶσι κατόπιν τῆς ἀναθέσεως τῆς εἰσπράξεώς των εἰς τὴν Ἀγροτικὴν Τράπεζαν (νόμος 5866). Μ. ΠΑΣΧΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. 1. *Ἐπίσημα δημοσιεύματα.*— «Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν. Διεύθυνσις δημοσίων κτημάτων. Ἔκθεσις περὶ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ προσφύγων» (Ἀθῆναι 1916).— «Ἡ ἐν Ἑλλάδι περίθαλψις τῶν προσφύγων» (Ἀθῆναι 1919, καὶ γαλλιστί).— «Ἡ περίθαλψις τῶν προσφύγων 1917—1920» (Ἀθῆναι 1920).— «Ἀπογραφὴ προσφύγων ἐνεργηθεῖσα κατ' Ἀπρίλιον 1923» (ὑπουργεῖον Ὑγιεινῆς, Προνοίας καὶ Ἀντιλήψεως).— «Τὸ ἔργον τοῦ ταμείου περιθάλψεως προσφύγων» (Ἀθῆναι 1925).— «L'établissement des réfugiés en Grèce» ἐπιμελείᾳ *Ch. P. Howland* (Genève 1926, εἰκονογρ. ἔκδ. τῆς Κ.Τ.Ε. μετὰ χαρτῶν ἐποικιστικοῦ καὶ ἐθνολογικοῦ. Καὶ ἀγγλιστί: «Greek refugees settlement», αὐτόθι 1926).— «Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ τῶν προσφυγικῶν ζητημάτων ἐπιτροπῆς τῆς Δ συντακτικῆς συνελεύσεως» (Ἀθῆναι 1927). — *Καργιώτης Κ. Α.*, «Διατάξεις ἀφορῶσαι τὴν πρόνοιαν καὶ τὴν ἀστικὴν ἐγκατάστασιν τῶν προσφύγων» (Ἀθῆναι 1926). — «Κατάλογος τῶν προσφυγικῶν συνοικισμῶν Μακεδονίας μὲ τὰς νέας ὀνομασίας» (Θεσσαλονίκη 1928).— «Ὀνομαστικὸν εὑρετήριον ἀγροτῶν προσφύγων» (Ἀθῆναι 1928, τ. 9). —«Ἐποικιστικὸς χάρτης Μακεδονίας» (Θεσσαλονίκη 1929, 1 : 400.000).— «Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος 1930» (Ἀθῆναι 1931, ἔκδ. τῆς Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος. Σελ 39 κ.ἑ., 04 κ.ἑ., 161 κ.ἑ., 168, 387 κ.ἀ.).— (Πρβλ. ἔτι τὰς εἰς τὴν γαλλικὴν καὶ ἀγγλικὴν τριμηνιαίας ἐκθέσεις τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων πρὸς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν, τοὺς «Στατιστικοὺς πίνακας» τῆς Διευθύνσεως ἀγροτικῆς ἐγκαταστάσεως (Γραφεῖον στατιστικῆς) τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων καὶ τοὺς «Προσωρινοὺς ἀπολογισμοὺς» τῆς Διευθύνσεως δημοσίου λογιστικοῦ (1922 κ.ἑ.) καὶ Ὑπηρεσίας διαχειρίσεως ἀστικῶν προσφυγικῶν συνοικισμῶν.]

2. *Μελέται.*— *Πάλλης Α. Α.*, «Περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν καὶ ἐποικισμοῦ ἐν τῇ Βαλκανικῇ κατὰ τὰ ἔτη 1919—1920» (Κωνσταντινούπολις 1920).— *Αἰλιανὸς Μ. Χ.*, «Τὸ ἔργον τῆς ἑλληνικῆς περιθάλψεως» (Ἀθῆναι 1921, καὶ γαλλιστί).—*Μπακάλμπασης Ἀ. Γ.*, «Τὸ προσφυγικὸν πρόβλημα» (1922).— *Πάλλης Ἀ. Ἀ.*, «Exchange of populations in the Balkans» (ἐν «Nineteenth Century and after», London 1925 Μάρτ.).— *Τοῦ αὐτοῦ* «Στατιστικὴ μελέτη περὶ τῶν φυλετικῶν μεταναστεύσεων κατὰ τὴν περίοδον 1912—1924, Μακεδονίας — Θρᾴκης» (Ἀθῆναι 1925.— Ἀγγλ. εἰς «Geograph. Journal» Λονδῖνον LXVI, 4/1925 Oct.—Γαλλ., εἰς «Revue de l' Univers. de Bruxelles», 1931 Févr.).— *Blanchard R.*, «The exchange of population between Greece and Turkey» (ἐν «The geograph. Review», New York XV/1925).— *Λεονάρδος Α. Ι.*, «Ἡ χρέωσις τῶν ἀγροτῶν προσφύγων» (Θεσσαλονίκη 1926).— *Τσουδερὸς Ε. Ι.*, «Ἡ ἀποζημίωσις τῶν ἀνταλλαξίμων» (Ἀθῆναι 1927, καὶ γαλλιστί, Paris 1928).— *Θεοτοκᾶς Π.*, Τὰ συμβατικὰ δικαιώματα τῶν Ἑλλήνων ἐν Τουρκίᾳ» (Ἀθῆναι 1928).— *Σεφεριάδης Σ.*, «L'échange des populations» (Paris 1929).— *Πρωτονοτάριος Στ. Β.*, «Τὸ προσφυγικὸν πρόβλημα ἀπὸ ἱστορικῆς, νομικῆς καὶ κρατικῆς ἀπόψεως» (Ἀθῆναι 1929).—*Πετσάλης Α. Ν.*, «Ἡ δημοσιονομικὴ ἀντιμετώπισις τοῦ προσφυγικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1930).— *Βενιζέλος Ἐλ.*, «Ἡ ἑλληνοτουρκικὴ συμφωνία καὶ αἱ προσφυγικαὶ ἀποζημιώσεις» (Ἀθῆναι 1930).— *Ἀρτεμιάδης Β.*, «Τὰ ἱστορικὰ ἐρείσματα τῶν ἀξιώσεων τῶν ἀνταλλαξίμων» (Ἀθῆναι 1930).— *Ρηγόπουλος Διον.*, «Ἔλεγχος δύο προσφυγικῶν δανείων £ 10.000.000 καὶ $ 11.000.000» (Ἀθῆναι 1930).— *Wurfbain André*, «L'échange greco-bulgare des minorités ethniques» (Lausanne-Genève 1930.—*Eddy C. B.*, «Greece and greek refugees» (London 1931).— *Λαδᾶς Σ. Π.*, «The exchange of minorities. Bulgaria, Greece and Turkey» (New Yorky 1932).— *Πασχόπουλος Μ.*, «Ἡ ἐξέλιξις τοῦ προσφυγικοῦ ζητήματος ἐν Ἑλλάδι καὶ ἡ δημοσιονομικὴ αὐτοῦ ἀντιμετώπισις» (ἐν «Ἐργασίᾳ» 6, 13 καὶ 20 Νοεμβρ. 1932).— *Πάλλης Α. Α.*, «Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν ἀπὸ ἔποψη νομικὴ καὶ ἱστορικὴ καὶ ἡ σημασία της γιὰ τὴ διεθνῆ θέση τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1933).— *Μίχας Δ.*, «Ὁ φόρος καθαρᾶς προσόδου καὶ αἱ προσφυγικαὶ δαπάναι» (Ἀθῆναι 1934).— *Νοταρᾶς Μ.*, «Τὰ χρέη τῶν ἀγροτῶν προσφύγων» (Ἀθῆναι 1934).— *Κριμπᾶς Β. Δ.*, «Τὸ ἔργον τῆς ἀγροτικῆς ἐγκαταστάσεως τῶν προσφύγων» (Ἀθῆναι, ἔκδ. τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων).— *Howland Ch. P.*, «The refugees and their establishment» (ἐν B. P. Salmon, «Glimpses of Greece»).

3. *Προσφυγικὸς τύπος.*— «Σκλάβα Ἑλλὰς» (*Κ. Φιλάνδρου*, Ἀθῆναι 1917).— «Παμπροσφυγική» (*Γ. Κ. Βιολάκης*, Ἀθῆναι 1922 κ.ἑ.).— «Προσφυγικὴ Φωνή» (*Χ. Πολάτογλου*, Ἀθῆναι 1924 κ.ἑ.).— «Ἐφημερὶς τῆς Ἀνατολῆς» (Ἀθῆναι 1925—1927).— «Προσφυγικὸς κόσμος» (*Σ. Σινανίδης*, Ἀθῆναι 1927 κ.ἑ.). Π. Ν. Π.

ΟΙΚΙΣΜΟΣ - ΑΣΤΥΦΙΛΙΑ. Α') Τὸ ζήτημα τῆς κατοικίας παρουσιάσθη διαρκοῦντος τοῦ Παγκοσμίου πολέμου (1914—1918) καὶ μετ' αὐτὸν εἰς τὰ πλεῖστα κράτη καὶ παρ' ἡμῖν. Τὰ βασικὰ αἴτια τοῦ προβλήματος τῆς κατοικίας ἦσαν σχεδὸν πανταχοῦ τὰ αὐτά, μὲ παραλλαγὰς εἰδικωτέρας φύσεως, βασιζομένας εἰς τὴν ἰδιοσυστασίαν καὶ ὡρισμένα γεγονότα τῶν καθ' ἕκαστον χωρῶν. Οὕτω π.χ. εἰδικῆς φύσεως γεγονότα, ἐπιτείναντα τὰς δυσχερείας τοῦ προβλήματος τῆς κατοικίας παρ' ἡμῖν, ἦσαν ἡ πυρκαϊὰ τῆς πόλεως τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἡ προσφυγὴ ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πλέον τοῦ ἑνὸς ἑκατομμυρίου προσφύγων.

Τὰ γενικὰ αἴτια τῆς κατὰ τὸν πόλεμον καὶ τὰ πρῶτα ἔτη μετ' αὐτὸν στενότητος τῆς κατοικίας ἦσαν: α) Ἡ ἐκ τῆς ὑπαίθρου πρὸς τὰς πόλεις, λόγῳ τῆς ἀναπτύξεως τῶν πολεμικῶν βιομηχανιῶν, μετακίνησις σοβαροῦ ποσοστοῦ τοῦ πληθυσμοῦ, καθὼς καὶ ἡ μετατόπισις πληθυσμῶν ἐκ τῶν πολεμικῶν περιοχῶν. β) Ἡ ἐξοικείωσις μεγάλου μέρους τοῦ ὑπὸ τὰ ὅπλα ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ μὲ τὸν βίον τῶν πόλεων καὶ ἡ παραμονή του μετὰ τὴν ἐπιστράτευσιν εἰς αὐτάς. γ) Ἡ μετακίνησις τῶν ἐκ τοῦ πολέμου πλουτισάντων γεωργῶν, ἐμπόρων, βιομηχάνων τῆς ὑπαίθρου πρὸς τὰς πόλεις. δ) Μεταλλαγαὶ κατοικίας πληθυσμῶν παραχωρηθέντων τμημάτων εἰς ἄλλας ἐπικρατείας, αἱ ὁποῖαι εἶχον συνήθως ἀποτέλεσμα τὴν ἀστυφιλίαν.

Ἀφ' ἑτέρου οἱ λόγοι, δι' οὓς ἐμειώθη ἀντιθέτως ἡ οἰκοδομικὴ δρᾶσις, ἦσαν οἱ ἑξῆς: α) Ἡ μείωσις τῶν ἐργατικῶν χειρῶν λόγῳ τῆς ἐπιστρατεύσεως κατὰ τὸν πόλεμον καὶ ἡ ἐλάττωσις, ἕνεκα τῶν εἰς ἄνδρας ἀπωλειῶν, τῶν ἐργαζομένων μετὰ τὸν πόλεμον. β) Ἡ αὔξησις τῶν οἰκοδομικῶν δαπανῶν, ἕνεκα τῆς ὑποτιμήσεως τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος. γ) Ἡ ἔλλειψις κεφαλαίων καὶ ἡ ὕψωσις τοῦ τόκου. δ) Τὸ ἐνοικιοστάσιον.

Τὸ ἔλλειμμα τῶν οἰκιῶν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου ἀνήρχετο κατὰ εἰδικοὺς ὑπολογισμοὺς εἰς 15.000 περίπου οἰκίας, μετὰ τοῦ Πειραιῶς δὲ εἰς 24.000. Φυσικὸν ἑπομένως ἦτο νὰ ἔχωμεν ἐλεεινὰς συνθήκας κατοικίας, διὰ τὰς κατωτέρας ἰδίως τάξεις, ὡς πλήρως ἀπέδειξε τοῦτο ἔρευνα διενεργηθεῖσα ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην (1921). Ἡ ἔρευνα κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἕνεκα τῶν κακῶν ὅρων κατοικίας τῶν ἐργατῶν εἴχομεν μεγαλυτέραν ἀναλογίαν τῆς συνήθους θανάτων ἐκ φυματιώσεως.

Τὰ κράτη προσεπάθησαν, ὅπως ἀντεπεξέλθουν κατὰ τῆς καταστάσεως ταύτης ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τοῦ ἐνοικιοστασίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς ἐνθαρρύνσεως τῆς οἰκοδομικῆς δράσεως διὰ ποικίλων ἀτελειῶν, χρηματοδοτήσεων, εὐχερειῶν, ἐγγυήσεων κλπ.

Ἡ εἰδικωτέρα ἑλληνικὴ νομοθεσία πρὸς προαγωγὴν τῶν εὐθηνῶν οἰκιῶν ἐργατῶν, ἐφέδρων ὑπαλλήλων κλπ., εἶναι ἡ ἑξῆς: Τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τοῦ 1923 «Περὶ ἀνεγέρσεως εὐθηνῶν οἰκιῶν» μετὰ τὴν πρόνοιαν διὰ τὸν οἰκισμὸν τῶν προσφύγων, ἥτις ἐλήφθη ἀμέσως μὲ τὴν προσέλευσιν αὐτῶν (1922). Τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τοῦ 1923 ἐσκόπει νὰ ρυθμίσῃ λεπτομερέστερον καὶ μεθοδικώτερον τὰ τῶν εὐθηνῶν οἰκιῶν, καθόσον ἀφεώρα τοὺς ἀναπήρους πολέμου, συνταξιούχους, ἀξιωματικούς, ἐργάτας, ὑπαλλήλους, πρόσφυγας κλπ. Τὴν γενικότητα τοῦ νομοθετήματος τούτου, ἥτις ἦτο καὶ ἡ ἀφορμὴ τῆς ἀποτυχίας αὐτοῦ, προσεπάθησε νὰ εἰδικεύσῃ τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τοῦ Νοεμβρίου 1923 περὶ συστάσεως συνεταιρισμῶν δημοσίων ὑπαλλήλων δι' ἀνέγερσιν εὐθηνῶν οἰκιῶν. Ἄλλα περαιτέρω νομοθετικὰ διατάγματα τοῦ 1923 καὶ τῶν ἑπομένων ἐτῶν παρεῖχον ἀπαλλαγὰς ἀπὸ τῆς φορολογίας τῶν καθαρῶν προσόδων διὰ μίαν 25ετίαν ἢ δεκαετίαν (τῶν ὁποίων ἡ ἰσχὺς ἀνεστάλη ἤδη) διὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν, ἐντὸς ὡρισμένου χρονικοῦ διαστήματος, οὕτω δὲ προωθήθη καὶ ἡ ἀνέγερσις πολυτελῶν οἰκοδομημάτων δι' οἴκησιν καὶ ἐκμετάλλευσιν.

Τὸ Σύνταγμα κατόπιν τῆς 3 Ἰουνίου 1927 εἰς τὴν μεταβατικὴν διάταξιν τοῦ ἄρθρου 119 ἐμερίμνησεν ἐκ νέου διὰ τὴν ἀστικὴν ἀποκατάστασιν προσφύγων καὶ ἵδρυσιν μεγαλυτέρων πως συνοικισμῶν. Τῷ 1929, ἐν συνεχείᾳ τῶν μέτρων τούτων ἐξεδόθη ὁ νόμος 4202 «Περὶ κυρώσεως Ν. Δ. τοῦ 1929 περὶ διευκολύνσεως τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων πρὸς ἀπόκτησιν κατοικίας διὰ τῆς ὀργανώσεως εἰδικῶν συνεταιρισμῶν κλπ.»

Τὰ πλεονεκτήματα τῶν ὀργανώσεων τούτων εἶναι, ἐφ' ὅσον θὰ ἐφηρμόζετο πλήρως ὁ νόμος, ἀρκετὰ σπουδαῖα: α) Οἱ ὑπάλληλοι δύνανται νὰ συνάπτουν χρεωλυτικῶς ἐξοφλητέα δάνεια δι' ἐκχωρήσεως μέρους (μέχρι $^8/_{10}$) τῶν μηνιαίων τακτικῶν ἀποδοχῶν αὐτῶν, ἢ οἱ συνεταιρισμοὶ αὐτῶν ἐγγυήσει τοῦ κράτους. β) Τὰ ταμεῖα ἀρωγῆς καὶ προνοίας, τὰ μετοχικὰ ταμεῖα τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ ἀξιωματικῶν, οἱ ὀργανισμοὶ κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων, αἱ μοναὶ κλπ. δύνανται νὰ διαθέτουν μέχρι τῶν δύο τρίτων τῶν κεφαλαίων αὐτῶν εἰς χρεωλυτικὰ δάνεια πρὸς τὸ Ταμεῖον Παρακαταθηκῶν καὶ Δανείων, ἠγγυημένα παρὰ τοῦ κράτους καὶ προωρισμένα νὰ διατεθῶσι παρὰ τοῦ ἐν λόγῳ ταμείου εἰς δάνεια πρὸς τοὺς οἰκοδομικοὺς συνεταιρισμοὺς τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων.

Αἱ διατάξεις τοῦ ἀνωτέρω νομοθετήματος ἐφηρμόσθησαν καὶ ἐπὶ τῶν σιδηροδρομικῶν ὑπαλλήλων (1930) τῶν ὠργανωμένων εἰς συνεταιρισμοὺς οἰκοδομικοὺς ἀποκλειστικούς.

Διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἀνωτέρω νόμου ἐξεδόθησαν τὰ ἀπὸ 12 Ἰανουαρίου καὶ 20 Ἰουνίου 1931 διατάγματα, ὁρίζοντα τὰ τοῦ οἰκοδομικοῦ προγράμματος, τύπων τῶν προϋπολογισμῶν ἀνεγέρσεως οἰκοδομῶν καὶ παροχὴν τῶν ἐν τῷ νόμῳ διαλαμβανομένων εὐκολιῶν. Πρὸς τὰ μέτρα ταῦτα τοῦ οἰκισμοῦ συναφὴς εἶναι καὶ ὁ νόμος 5204/1931 «Περὶ ἱδρύσεως ἐργατικῆς ἑστίας». Κατ' αὐτὸν πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἐργαζομένων ἐν τῇ ἐπιδιώξει τῆς οἰκονομικῆς, πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς προαγωγῆς τῆς τάξεώς των συνιστᾶται νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἐργατικὴ Ἑστία», ἑδρεῦον ἐν Ἀθήναις καὶ τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς πολιτείας, ἀσκουμένην παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Ἡ «Ἐργατικὴ Ἑστία», πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ ἔργου της: α) Ἀνεγείρει κτήρια πρὸς ἐγκατάστασιν ἐν αὐτοῖς τῶν ἐπαγγελματικῶν ὀργανώσεων τῆς ἐργατικῆς τάξεως, τῶν ὁποίων οἱ σκοποὶ καὶ ἡ δρᾶσις δὲν ἀντίκεινται εἰς τοὺς ἰσχύοντας νόμους· καὶ β) Ἐφ' ὅσον μετὰ τὴν ἀνέγερσιν κτηρίων αἱ ἐκ τῆς περιουσίας αὐτῆς πρόσοδοι ἐπιτρέπουσι τοῦτο, ἐνισχύει τοιαύτας ὀργανώσεις πρὸς καλυτέραν ἐπιδίωξιν τῶν σκοπῶν των ἢ ἀναλαμβάνει ἢ ἐπικουρεῖ προσπαθείας τεινούσας εἰς τὴν διαπαιδαγώγησιν, μόρφωσιν ἢ ψυχαγωγίαν τῆς τάξεως τῶν ἐργαζομένων τῆς χώρας. Τὰ περὶ οἰκισμοῦ μέτρα ταῦτα, καὶ ἰδίως ὁ νόμος 4202 συνεπληρώθη καὶ ἡρμηνεύθη διὰ νεωτέρου νόμου 5713 τοῦ 1932.

Β') Τὸ κυριώτερον αἴτιον τῆς ἀστυφιλίας εἶναι ἡ βιομηχανία, παρεπόμενα δὲ πολλὰ ἄλλα: ἡ χαμηλὴ στάθμη τῆς ζωῆς εἰς τὴν ὕπαιθρον χώραν, τὰ θέλγητρα τῶν πόλεων, ἡ ἀνάπτυξις τῆς συγκοινωνίας, ἡ στρατιωτικὴ θητεία, ἡ μείωσις τῆς θνησιμότητος εἰς τὰς πόλεις, ἡ διαφορὰ τῶν ἡμερομισθίων, αἱ κεντρικαὶ ὑπηρεσίαι τέλος καὶ ἄλλα τινὰ δευτερεύοντα καὶ εἰδικώτερα αἴτια, ὅπως κατὰ τὴν ἐποχήν μας ὁ Παγκόσμιος πόλεμος.

Φυσικὸν λοιπὸν εἶναι κάθε μέτρον οἰκονομικὸν πολιτικὸν ἢ κοινωνικόν, τὸ ὁποῖον τείνει νὰ ὑψώσῃ τὴν ζωὴν τῆς ὑπαίθρου καὶ νὰ καταστήσῃ τὴν διαμονὴν αὐτόθι εὐχαριστοτέραν καὶ ἀνετωτέραν, συντελεῖ πως εἰς τὸν περιορισμὸν τῆς ἀστυφιλίας. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἱδρύονται σχολεῖα, ἐκτελοῦνται δημόσια ἔργα, παρεμποδίζεται ὁ κερματισμὸς τῆς ἀκινήτου ἰδιοκτησίας διὰ τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος (καίτοι τὸ μέτρον τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ καὶ ἀντίθετα ἀποτελέσματα), διανέμονται τὰ μεγάλα κτήματα, διὰ νὰ συγκρατηθοῦν εἰς τὴν ὕπαιθρον οἱ ἀκτήμονες, προσπάθεια καταβάλλεται ὑψώσεως τῶν ἡμερομισθίων εἰς τὴν ὕπαιθρον κλπ.

Ἡ ἔννοια τῆς ἀστυφιλίας, δηλαδὴ τῆς συγκεντρώσεως μεγάλων μαζῶν εἰς τὰς πόλεις, διὰ διεθνεῖς ἰδίως συγκρίσεις, δὲν εἶναι ἀπολύτως καθωρισμένη, ἕνεκα τῆς διαφόρου ἐκτάσεως τῶν μεγάλων πόλεων καὶ τῆς πυκνότητος τοῦ πληθυσμοῦ τῶν διαφόρων προαστίων τῶν πόλεων τούτων. Ἐπεκράτησεν ὅμως γενικῶς ὁ καθορισμὸς ὅτι πόλεις μὲ πληθυσμὸν ἄνω τῶν 100.000 κατοίκων ἐμπίπτουν εἰς τὴν ἔννοιαν ταύτην. Αἱ πόλεις δὲ ἄνω τοῦ 1.000.000 ἀποτελοῦν τὰς λεγομένας κοσμοπόλεις.

Τὸ γεγονὸς τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀστυφιλίας εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστωθῇ κατὰ διαφόρους τρόπους, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ συνηθέστερος εἶναι ὁ καθορισμὸς τῆς ἐννοίας τοῦ ἀστικοῦ καὶ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, τὸ δ' ἀποτέλεσμα τῆς συγκρίσεως τῆς ἐξελίξεως τῶν πληθυσμῶν τούτων μᾶς δίδει τὴν εἰκόνα τοῦ ρυθμοῦ τῆς ἀστυφιλίας. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλοι τρόποι διαπιστώσεως τοῦ γεγονότος τούτου, ὡς ὁ ἀριθμὸς τῶν μεγάλων πόλεων (εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας εἰς τὸ τέλος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος δὲν ὑπῆρχε μόλις ἀριθμοῦσα ἄνω τῶν 50.000 κατοίκων), ἡ ταχύτης τῆς αὐξήσεως τοῦ

Digitized by Google

πληθυσμοῦ αὐτῶν, ἡ διαφορὰ τῆς αὐξήσεως τοῦ ποσοστοῦ τῶν μεγάλων πόλεων καὶ τῶν λοιπῶν διαμερισμάτων ἑνὸς κράτους κλπ. Ὡς ἀστικὸν πληθυσμὸν κατὰ συνθήκην καὶ ἐνταῦθα ἐννοοῦμεν τοὺς κατοίκους τῶν πόλεων μὲ 5.000 καὶ ἄνω ψυχὰς (κωμοπόλεις εἶναι αἱ ἔχουσαι πληθυσμὸν 2.001—5.000 κατοίκων). Οὕτω π. χ. ὁ πληθυσμὸς των Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς ἀνήρχετο κατὰ τὰ ἔτη 1853 καὶ 1920 εἰς:

	Ἀθῆναι	Αὔξησις %	Πειραιεὺς	Αὔξησις %
1853	30.590		5.434	
		857		2.356
1920	292 991		133.482	

Ἔχομεν λοιπὸν αὔξησιν 857 % καὶ 2.356 % εἰς τὰς πόλεις ταύτα, ἐνῷ εἰς τὸν πληθυσμὸν τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα ἔχομεν αὔξησιν 534 %. Αἱ δὲ Ἀθῆναι μόναι παρουσίασαν τὴν ἑξῆς ἐξέλιξιν:

1830	5.000	1853	30.590
1834	12.000	1861	43.371
1840	18.973	1871	68 677
1844	25.109	1920	292.991

Ἐν Ἑλλάδι ὁ περιορισμὸς τῶν δικαιωμάτων τῶν κοινοτήτων καὶ τῆς δυνάμεως τῶν κοτζαμπάσηδων ὤθησε τοὺς προὔχοντας κατὰ πρῶτον νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν ὕπαιθρον καὶ νὰ τραποῦν πρὸς τὰ πολιτικὰ κέντρα, διὰ νὰ συμμετάσχουν αὐτόθι τοὐλάχιστον εἰς τὴν διοίκησιν· οὕτως ἤρχισεν ἡ πρώτη κίνησις τοῦ πληθυσμοῦ ἐν Ἑλλάδι πρὸς τὰ κέντρα καὶ τὰς σχηματιζομένας πόλεις, ἡ ἀρχομένη γένεσις τῶν ὁποίων συνεπήγαγε καὶ τὴν γένεσιν καὶ ἐξέλιξιν τῆς χειροτεχνίας.

Πάντως λεπτομερῆ δεδομένα, πλὴν τοῦ πληθυσμοῦ ὡρισμένων πόλεων, ἀπὸ τὴν παλαιοτέραν αὐτὴν ἐποχὴν δὲν ἔχομεν. Γενικῶς δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι δὲν συναντῶμεν κατ' αὐτὴν ὑδροκεφαλισμὸν πόλεων. Κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1879, ὁπότε διὰ πρώτην φορὰν ἐξηκριβώθη χωριστὰ ὁ πληθυσμὸς μιᾶς ἑκάστης πόλεως καὶ χωρίου, ἡ ἀναλογία τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων τούτων ἐπὶ τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ τοῦ κράτους ἦτο 18 %. Ἡ ἀναλογία αὕτη ἀνῆλθεν ἀλληλοδιαδόχως εἰς τὰς κατόπιν ἀπογραφὰς τῶν ἐτῶν 1889, 1896, 1907, 1920 καὶ 1928 εἰς 21, 22, 24, 27 καὶ 33 % (μικροῦ ποσοστοῦ τῶν κωμοπόλεων παραμένοντος σχεδὸν διαρκῶς ἀμεταβλήτου), ὡς δεικνύει ὁ κατωτέρω πίναξ:

Ἔτη ἀπογραφῶν	Πληθυσμός				Ἀναλογία πληθυσμοῦ		
	Ὁλικός	Πόλεων	Κωμοπόλεων	Χωρίων	Πόλεων	Κωμοπόλεων	Χωρίων
1879	1.653.767	292.997	161.707	1.199.063	18%	10%	72%
1889	2.187.208	464.658	189.504	1.533.046	21 »	9 »	70 »
1896	2.433.806	525.866	235.471	1.672.469	22 »	9 »	69 »
1907	2.631.952	627.972	242.236	1.761.743	24 »	9 »	67 »
1920	5.016.889	136.371	486.383	3.194.135	27 »	10 »	63 »
1928	6.204.684	2.064.696	571.735	3.568.253	33 »	9 »	58 »

Θὰ ἠδύνατό τις ἴσως νὰ παρατηρήσῃ ὅτι οὔτε τὰ ἐδαφικὰ ὅρια τῆς Ἑλλάδος ἦσαν τὰ αὐτὰ καθ' ὅλας τὰς συγκρινομένας ἀπογραφάς, οὔτε καὶ ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰς αὐτὰς πόλεις, διότι, ἐκτὸς τῆς μεταβολῆς τῶν ἐδαφικῶν ὁρίων, συμβαίνει ἐνίοτε μία πόλις, ἡ ὁποία εἶχε καθ' ὡρισμένην ἀπογραφὴν κάτω τῶν 5.000 κατοίκων καὶ ἑπομένως δὲν περιελαμβάνετο εἰς τὸν ἀστικὸν πληθυσμόν, νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὴν ἑπομένην ἀπογραφὴν ἄνω τῶν 5.000 καὶ ἀντιστρόφως. Μολαταῦτα, καὶ ἂν ἀκόμη χάριν τῆς συγκρίσεως λάβωμεν τὸν πληθυσμὸν τοῦ κράτους ἑκάστης ἀπογραφῆς ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς προηγουμένης ἀπογραφῆς καὶ ὑπολογίσωμεν ὡς ἀστικὸν πληθυσμὸν τὰς αὐτὰς ἀκριβῶς πόλεις, αἵτινες ὑπῆρχον κατὰ τὴν προηγουμένην ἀπογραφὴν μὲ πληθυσμὸν 5.000 κατοίκων καὶ ἄνω, βλέπομεν καὶ πάλιν ἐκ τῆς συγκρίσεως ὅτι ἡ ἀναλογία τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ αὐξάνει σημαντικῶς ἀπὸ ἀπογραφῆς εἰς ἀπογραφήν. Οὕτως, ὡς πρὸς τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς ἀπὸ 24 % κατὰ τὸ 1907 ἀνέρχεται εἰς 29 % κατὰ τὸ 1920 ἐντὸς τῶν αὐτῶν ἀκριβῶς πόλεων, αἵτινες ἐθεωρήθησαν ὡς ἀστικαὶ κατὰ τὸ 1907. Μεταξὺ δὲ τῶν ἀπογραφῶν 1920 καὶ 1928 ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς ὅλης τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ 27 % ἀνῆλθεν εἰς 31 % ἐντὸς τῶν αὐτῶν πόλεων, αἵτινες ἐθεωρήθησαν ἀστικαὶ κατὰ τὸ 1920.

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀμφιβολία περὶ τῆς αὐξήσεως τῆς ἀναλογίας τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ ἀπογραφῆς εἰς ἀπογραφήν. Ἡ αὔξησις αὕτη δὲν ὀφείλεται βεβαίως εἰς τὴν φυσικὴν κίνησιν τοῦ πληθυσμοῦ, δηλαδὴ εἰς τὴν ὑπεροχὴν τῶν γεννήσεων ἐπὶ τῶν θανάτων, διότι ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς στατιστικῆς τῶν γεννήσεων καὶ θανάτων ὅτι αἱ γεννήσεις εἶναι κατ' ἀναλογίαν περισσότεραι εἰς τὴν ὕπαιθρον καὶ οἱ θάνατοι περισσότεροι εἰς τὰς πόλεις. Ὥστε ἡ αὔξησις τῆς ἀναλογίας ταύτης ὀφείλεται κατ' ἀνάγκην εἰς τὰς μετακινήσεις τοῦ πληθυσμοῦ τόσον ἐκ τῶν κωμοπόλεων καὶ χωρίων τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὰς πόλεις, ὅσον καὶ εἰς τὴν μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ κίνησιν, ἥτις

Κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων κατὰ τόπον γεννήσεως (ἀπογραφὴ 1928).

Τόπος ἀπογραφῆς	Ἀναλογία ἐπὶ 100 γεννηθέντων		
	Εἰς τὸν δῆμον ἢ τὴν κοινότητα ὅπου ἀπεγράφησαν	Εἰς ἄλλον δῆμον ἢ κοινότητα τοῦ κράτους	Εἰς ἄλλην μικρὰν κοινότητα
[α' κάτοικοι δήμων καὶ μεγάλων (ἄνω τῶν 10.000 κατοίκων) κοινοτήτων ἀμφοτέρων τῶν φύλων.]			
Στερεὰ Ἑλλάς, Εὔβοια	45.31	15.04	39.65
Θεσσαλία	51.06	7.47	41.46
Ἰόνιοι νῆσοι	72.97	3.88	23.15
Κυκλάδες νῆσοι	67.53	5.45	26.97
Πελοπόννησος	58 22	6.26	35.52
Μακεδονία	67.82	9.48	22.70
Ἤπειρος	55.86	4.14	40.00
Νῆσοι Αἰγαίου	74.69	4.37	20.94
Κρήτη	56.58	4.77	38.65
Δυτικὴ Θρᾴκη	76.87	8.63	14.50
Σύνολον	55.99	10.45	33.56
[β' κάτοικοι μικρῶν κοινοτήτων ἀμφοτέρων τῶν φύλων.]			
Στερεὰ Ἑλλάς, Εὔβοια	77.86	3.71	18.43
Θεσσαλία	80.08	1.48	18.44
Ἰόνιοι νῆσοι	91.03	1.00	7.92
Κυκλάδες νῆσοι	89.04	1.68	9.28
Πελοπόννησος	82.28	1.28	16 44
Μακεδονία	83.70	2.28	14.02
Ἤπειρος	79 27	0.63	20.10
Νῆσοι Αἰγαίου	89.56	2.26	8.18
Κρήτη	84.10	0.95	14.95
Δυτικὴ Θρᾴκη	88.58	2.72	8.70
Σύνολον	82.60	1.96	15.44

ὁμοίως ἐπιφέρει αὔξησιν τῆς ἀναλογίας τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων, ἐφ' ὅσον οἱ μεταναστεύοντες εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἀναχωροῦν κατὰ μεγαλυτέραν ἀναλογίαν ἀπὸ τὴν ὕπαιθρον καὶ ἐφ' ὅσον οἱ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπαναστρέφοντες ἢ μετοικοῦντες εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐγκαθίστανται κατὰ μεγαλυτέραν ἀναλογίαν εἰς τὰς πόλεις, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι ἐπίσης ἓν εἶδος ἀστυφιλίας. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ἀναφέρομεν ὅτι οἱ μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν ἐλθόντες πρόσφυγες ἀνέρχονται μεταξὺ μὲν τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ εἰς 28 %, μεταξὺ δὲ τοῦ ἀγροτικοῦ εἰς 13 %.

Καθαρώτερον ἀκόμη ἀποδεικνύεται ἡ ἀστυφιλία καὶ ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ τόπου γεννήσεως τῶν κατοίκων. Κατὰ τὴν τελευταίαν ἀπογραφὴν τοῦ 1928 κατηρτίσθη πίναξ (βλ. ἀνωτ.) δεικνύων πόσοι ἐκ τῶν ἐν Ἑλλάδι γεννηθέντων κατοίκων ἑκάστου δήμου καὶ ἑκάστης μεγάλης κοινότητος, ἐχούσης ἄνω τῶν 10.000 πληθυσμόν, εἶχον γεννηθῆ εἰς τὸν αὐτὸν δῆμον ἢ κοινότητα, πόσοι εἰς ἄλλους δήμους ἢ μεγάλας κοινότητας καὶ πόσοι εἰς μικρὰς κοινότητας. Ὁ αὐτὸς δὲ πίναξ δεικνύει καὶ διὰ τοὺς κατοίκους τῶν μικρῶν κοινοτήτων πόσοι ἐξ αὐτῶν εἶχον γεννηθῆ εἰς τὴν αὐτὴν κοινότητα, πόσοι εἰς τοὺς δήμους καὶ τὰς μεγάλας κοινότητας καὶ πόσοι εἰς ἄλλας μικρὰς κοινότητας.

Ἐκ τοῦ πινάκος τούτου ἀποδεικνύεται ὅτι τὰ 33.56 % τῶν κατοίκων τῶν δήμων καὶ μεγάλων κοινοτήτων εἶχον γεννηθῆ εἰς μικρὰς κοινότητας καὶ εἶχον κατόπιν μετακινηθῆ ἀπὸ αὐτὰς εἰς τὰς πόλεις, ἐνῷ ἀντιστρόφως 1.9ό % μόνον τοῦ πληθυσμοῦ τῶν μικρῶν κοινοτήτων εἶχον γεννηθῆ εἰς δήμους ἢ μεγάλας κοινότητας καὶ εἶχον μετακινηθῆ κατόπιν εἰς τὴν ὕπαιθρον.

Κατὰ κατηγορίας δὲ ἐπαγγελμάτων παρουσιάζεται ἡ κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ (ἄνω τῶν 10 ἐτῶν), κατὰ τὰς τελευταίας τρεῖς ἀπογραφάς, ὡς ἑξῆς:

Κατηγορίαι ἐπαγγελμάτων	Ἀπογραφαί		
	1907	1920	1928
Γεωργία	38.68	49.31	53.56
Κτηνοτροφία-θήρα	10.50	7.48	6.93
Ἁλιεία	0 87	0.73	0 62
Μεταλλεῖα-ὀρυχεῖα	0.65	0.53	0.26
Βιομηχανία	18.33	18.21	17.80
Μεταφοραὶ-συγκοινωνία	5 17	4.85	4.42
Πίστις-ἀνταλ.-μεσολάβ.	0.50	0.59	0.95
Ἐμπόριον	10.80	8.19	7.68
Προσωπικαὶ ὑπηρεσίαι	5.02	3 24	3.38
Ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα	4.68	3.84	3·56
Δημόσιαι ὑπηρεσίαι	4.80	3.03	1.84
	100.—	100.—	100.—
Ἄνευ ἐπαγγέλματος } Μὴ δηλώσαντες ἐπάγγελ. }	1.239.806	2.050 767	2.069.212
		256.957	330.430

Ἡ ἀστυφιλία δὲν ἐξάγεται τόσον ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν τριῶν ἐποχῶν, διότι τά τε ὅρια καὶ ὁ πληθυσμὸς ὑπέστησαν σοβαρωτάτας μεταβολάς. Ὡσαύτως διαταράσσει τὴν σύγκρισιν καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἄνευ ἐπαγγέλματος. Ἀπολύτως ὅμως δι' ἑκάστην ἐποχήν, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς γεωργικῆς πρὸ παντὸς ἰδιοσυστασίας τῆς χώρας ἡμῶν, διαπιστοῦται ἡ ἀστυφιλία ἀπὸ τὸ μικρὸν ποσοστὸν τοῦ καθαρῶς γεωργικοῦ ἐπαγγέλματος.

Παραλλαγὴν τῆς ἀστυφιλίας ἀποτελεῖ ὁ ἀπουσιασμὸς (Absentismus), ἤτοι ἡ συνήθης ἢ τακτικὴ ἀπουσία τῶν γαιοκτημόνων ἀπὸ τὰ κτήματά των. Πάντως ἐν προκειμένῳ τὸ γεγονὸς τῆς ἀπουσίας δὲν εἶναι τὸ σπουδαιότερον, ἀλλὰ ἡ σχέσις τοῦ ἀπόντος πρὸς τοὺς καλλιεργητάς του. Ἡ καταπολέμησις τοῦ ἀπουσιασμοῦ ἐπιτυγχάνεται δι' ἐπανεξόδου εἰς τὴν ὕπαιθρον, ὅπερ ὅμως εἶναι δυσχερές, τούτου ἕνεκα δὲ τὸ συνηθέστερον μέσον εἶναι ἡ διανομὴ τῶν κτημάτων τούτων εἰς τοὺς καλλιεργητάς των. Ἐκ πάντων τῶν δεδομένων τούτων προάγεταί τις εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς ἀστυφιλίας ἐν Ἑλλάδι καὶ μάλιστα ἐπικινδύνου διὰ τὴν ταχύτητα αὐτῆς. Διότι εἰς τὴν Γαλλίαν, χώραν τῆς ὁποίας ἡ ἐκβιομηχάνησις οὔτε πόρρωθεν δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς τὴν Ἑλλάδα, κατὰ διάστημα πλέον τι τῆς μιᾶς πεντηκονταετίας (1846—1-99), ὁ πληθυσμὸς τῶν πόλεων ηὔξησεν ἀπὸ 24 % τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ εἰς 37 %. Παρ' ἡμῖν ἀπὸ τοῦ 1879 μέχρι τοῦ 1928 ἡ ἀναλογία ηὔξησεν ἀπὸ 18 % εἰς 33 %. Ἐνδείκνυται ὅθεν καὶ παρ' ἡμῖν ἡ ἐφαρμογὴ πάντων τῶν κατὰ τῆς ἀστυφιλίας ἀλλαχοῦ ἀντιταχθέντων μέτρων. Ἐκ τῶν μέτρων τούτων τινά, πάντως ὅμως ἀρκετὰ δραστικά, ἐφηρμόσθησαν καὶ παρ' ἡμῖν, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς διατηρήσεως ἀκμαίας τῆς ἀγροτικῆς τάξεως καὶ βελτιώσεως τῶν οἰκονομικῶν καὶ ἐκπολιτιστικῶν αὐτῆς συνθηκῶν. Ἡ ἀπαρχὴ ἔγινε παλαιότερον διὰ τῶν πέντε διαταγμάτων (2466—2470, περὶ ἀναγκαστικῆς ἀπαλλοτριώσεως τῶν μεγάλων ἀγροκτημάτων τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως τῆς Θεσσαλονίκης, συνεχισθεῖσα κατόπιν εἴς τε τὸ τελευταῖον Σύνταγμα καὶ τοὺς ἀγροτικοὺς καὶ ἐμφυτευτικοὺς νόμους μέχρι σήμερον. Ἕτερον μέτρον, τεῖνον πρὸς βελτίωσιν τῆς οἰκονομικῆς ἀποδόσεως τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, εἶναι ὁ καθιερωθεὶς τῷ 1927 θεσμὸς τῆς συγκεντρώσεως σίτου. Τὸ τρίτον μέτρον ἦτο ἐκπολιτιστικῆς φύσεως, καὶ δὴ ἐκπαιδευτικῆς μορφῆς, ἡ εἰς εὐρεῖαν κλίμακα δηλαδὴ ἀνέγερσις ἐκπαιδευτικῶν ἱδρυμάτων δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως εἰς τὴν ὕπαιθρον χώραν, ἀνταποκρινομένη πρὸς τὰς ἀνάγκας τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ.

Δ. Ε. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. «Neue Untersuchungen über die Wohnungsfrage in Deutschland und in Ausland» (ἐν τοῖς «Schriften d. Verein- für Sozialpolitik» 1901, τ. 3).—«Jahrbuch der Wohnungsreform» (1907 κ.ἑ. ἔκδ. τῆς «Deutsche Verein für Wohnungsreform»).— *Ἀγγελετοπούλου Π. Α.*, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ νεαροῦ περὶ ἐνοικίων νόμου» (Ἀθῆναι 1917, ἐκ τῆς «Ἐφημ. τῆς ἑλλην. καὶ γαλλ. νομολογίας»).— *Eberstadt R.* «Handbuch des Wohnungswesens» (1917, γ' ἔκδ.).— *Ἀγαπητοῦ Σ.*, «Ἐργατικὰ σπίτια» (Ἀθῆναι 1918).— *Σκιντζοπούλου Α.*, «Τὸ πρόβλημα τοῦ ἐργατικοῦ σπιτιοῦ εἰς τὴν Ἀγγλίαν» (ἐν τῇ «Βιομηχανικῇ καὶ βιοτεχνικῇ ἐπιθεωρήσει» τοῦ 1919).— «Ἔρευνα περὶ τῶν συνθηκῶν τῆς ἐργατικῆς κατοικίας ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ» (Ἀθῆναι ἔκδ. ὑπουργείου Ἐθνικῆς οἰκονομίας).— *Δρακούλης Πλ.*, «Ἔκθεσις σταλεῖσα εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν. Διεθνὲς συνέδριον ἀγροπόλεων 1924» (Λονδῖνον 1924).— «Les problèmes du logement en Europe depuis la guerre» (Genève 1924, ἔκδ. Διεθνοῦς γραφείου ἐργασίας).— *Hainisch Mich.*, «Die Landflucht» (1924).— *Δρακούλης Π. Ε.*, «Τὸ πρόβλημα τῆς στέγης» (Ἀθῆναι 1925, ἔκδ. Ἑταιρείας Ἑλλην. Ἀγροπόλεων).— «Ὑπόμνημα τῆς Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Ἀγροπόλεων ἐπὶ τοῦ προσφυγικοῦ ζητήματος» Ἀθῆναι 1925).— «Ἑλληνικὴ ἑταιρεία ἀγροπόλεων. Πρόσφατοι ἐνέργειαι» (Ἀθῆναι 1925).— *Ἀγαπητοῦ Σπ.*, «Ἡ κρίσις τῆς οἰκοδομῆς ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν ἀλλοδαπῇ» (ἐν «Μηνιαίᾳ Οἰκον. καὶ Κοινων. Ἐπιθεωρήσει», Ἰανουάρ. 1925).— *Ἀγγελετοπούλου Π.*, «Οἱ νόμοι περὶ ἐνοικιοστασίου» (1926).— *Καραβίδα Κ.*, «Ἡ πύκνωσις τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν καὶ τὰ μέσα ἐπιτυχίας αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1927).— *Δρακούλης Π. Ε.*, «Ἀγροτικὴ συμπολιτεία» (Ἀθῆναι 1927 γ' ἔκδ.).— *Μυλωνοπούλου Σ.*, «Περὶ ὁριζοντίου ἰδιοκτησίας» (ἐν «Οἰκονομ. Ταχυδρόμῳ» ἀρ. 85/1927).— *Ἀγαπητοῦ Σπ.*, «Ἡ πόλις» (Ἀθῆναι 1928).— *Τοῦ αὐτοῦ* «Ἡ εὐθηνὴ κατοικία ἐν Ἑλλάδι» (ἀνακοίνωσις εἰς διεθνὲς συνέδριον Παρισίων τοῦ 192.).— «Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1930 κ.ἑ. ἔκδ. γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος. Ὅλον τὸ πρῶτον μέρος της ἀφορᾷ τὸν πληθυσμόν).— *Καλεύρα Α.*, «Ἀστυφιλία, παρασιτισμὸς καὶ μικροαστικὴ ἐγκατάστασις» (1930).— *Ζέπου Π.*, «Ἰδιοκτησία κατ' ὀρόφους» (Ἀθῆναι 1931).— *Οἰκονόμου Ἀγγ.*, «Αἱ νεώτεραι ἀντιλήψεις ἐν τῇ διαρρυθμίσει τῶν πόλεων» καὶ *Δημητρακοπούλου Ἀν.*, «Ἡ ἐπίδρασις τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντος ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν πόλεων τῆς Ἑλλάδος» (ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ τεχνικοῦ ἐπιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδος «Ἡ οἰκονομικὴ ἔρευνα τῶν μεγάλων τεχνικῶν ζητημάτων», Ἀθῆναι 1933).— Statistisches Jahrbuch des S adt (Berlin 1933).— *Σίδερη Ἀρ.*, «Ἡ γεωργικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν λήξασαν ἑκατονταετίαν 1·33—1933» (Ἀθῆναι 1934).— *Bunle H.*, «Comparaison internationale des agglomérations urbaines» (1934, ἔκδ. τοῦ «Διεθνοῦς ἰνστιτούτου στατιστικῆς τῆς Χάγης»).

Π. Ν. Π.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ ΑΣΦΑΛΙΣΕΙΣ. ***Φύσις καὶ διαίρεσις τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων.*** Ἡ ἀτομικὴ οἰκονομία τοῦ ἀνοργανώτου ἐργάτου δὲν παρέχει ἐπαρκῆ ἀσφάλειαν διὰ τὴν περίπτωσιν ἀνικανότητος πρὸς ἐργασίαν, προερχομένης ἀπὸ ἀσθένειαν, ἀτύχημα, ἀναπηρίαν, γῆρας κλπ. καὶ ἐκ μόνου τοῦ λόγου ὅτι ἀτύχημά τι δύναται νὰ ἐπέλθῃ εἰς αὐτὸν πολὺ ἐνωρίτερον πρὶν τοῦ κατορθώσῃ οὗτος, ὑποτιθεμένου ὅτι λαμβάνει ἱκανοποιητικὸν μισθόν, νὰ ἐξοικονομήσῃ ἀρκετὸν ποσὸν πρὸς κάλυψιν τῶν ἀναγκῶν αὐιοῦ ἐπ' ἀρκετὸν χρόνον. Ἀνεγνωρίσθη λοιπὸν ἡ ἀνάγκη εὐρυτέρων ἐπαγγελματικῶν ἐλευθέρων ὀργανώσεων, αἵτινες, διαπνεόμεναι ὑπὸ τῆς ἀλληλεγγύης καὶ ἀλ-

Digitized by Google

ληλοβοηθείας, θὰ ἐξησφάλιζον μέχρι σημείου τινὸς τὰ μέλη των ἔναντι τῶν ἀπροσδοκήτων τούτων ἐνδεχομένων. Τὸ κράτος κατόπιν, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν πραγμάτων, τῆς ἐπιτεινομένης δυστυχίας τῶν ἐργατικῶν τάξεων, τῶν ἀνθρωπιστικῶν, χριστιανικῶν καὶ δημοκρατικῶν ἰδεωδῶν, προήγαγε τὰς ἐλευθέρας καὶ προαιρετικὰς ταύτας ὀργανώσεις, τὰς ἐκηδεμόνευσε καὶ ἐν τέλει ὑπὸ τὴν αἰγίδα αὐτοῦ τὰς ἀνήγαγεν εἰς ὑποχρεωτικοὺς κοινωνικοὺς θεσμούς, ἀνταποκρινομένους πρὸς τὴν τεχνικὴν ἐξέλιξιν καὶ πρόοδον τῆς σήμερον, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς διαρκῶς ἐκσοσιαλιζομένης κοινωνίας. Εἰς τὰς κοινωνικὰς ἀσφαλίσεις διαβλέπουν τινὲς κρατικὴν πρόνοιαν.

Τυπικῶς εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ἡ ἀξίωσις τοῦ ἐργάτου ὡς παροχὴ τοῦ κράτους· οὐσιαστικῶς ὅμως δὲν εἶναι ὀρθόν, διότι δὲν πραγματοποιεῖ τὴν παροχὴν ταύτην τὸ κράτος, ἀλλὰ οἱ συνεργοζόμενοι ἐργάται καὶ ἐργοδόται, ἡ δὲ κρατικὴ συμβολὴ δὲν ἀπετέλεσεν οὐσιώδη παράγοντα. Ἐπειδὴ λοιπὸν δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ κατατμηθῇ ἡ κοινωνικὴ ἀσφάλισις εἰς δύο τμήματα, τὸ κρατικὸν καὶ τὸ ἰδιωτικόν, δι' αὐτὸ θεωροῦμεν ταύτην ὡς ἀντιβοήθειαν, πρὸς τὴν ὁποίαν ἐξαναγκάζει τὸ κράτος. Εἰς τὰς μεσαιωνικὰς ἐπίσης ὀργανώσεις ἐλειτούργουν τοιαῦται ὑποχρεωτικαὶ διαρρυθμίσεις, χωρὶς νὰ θεωρῶνται αὗται ὡς κρατικαὶ λειτουργίαι ἢ δημοσία ἀντίληψις.

Διὰ τοὺς ἐργάτας εἶναι λοιπὸν ἡ κοινωνικὴ ἀσφάλισις ἀναγκαστικὴ ἀποταμίευσις, διὰ τὸν ἐργοδότην ὑποχρέωσις καταβολῆς τῶν ἐξόδων διατροφῆς τοῦ ἐργάτου. Διότι ὁ ἐργάτης πρέπει διὰ τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ νὰ ἀντεπεξέλθῃ καὶ κατὰ τῶν δυσχερῶν περιστάσεων τῆς ζωῆς, καθὼς καὶ νὰ διαθρέψῃ τὰ τέκνα αὐτοῦ καὶ διασφαλίσῃ χήραν καὶ ὀρφανά.

Ἡ τοιαύτη ἀντίληψις τῆς ἀσφαλείας ὡς κρατικῆς διαρρυθμίσεως δημιουργεῖ ἀφ' ἑτέρου συγκέντρωσιν, γραφειοκρατίαν καὶ περίπλοκον ποικιλίαν εἰς λειτουργίαν, ἡ ὁποία φέρει ἐν πολλοῖς τὴν σφραγῖδα ἀτομικῆς πρωτοβουλίας. Διὰ τοὺς λόγους τούτους αἱ κοινωνικαὶ ἀσφαλίσεις δέον νὰ διαμορφωθοῦν ὡς ὑπόθεσις τῶν ἐργατῶν καὶ ἐργοδοτῶν, οὐχὶ δὲ τοῦ κράτους.

Δυσχερὴς εἶναι ἡ ἀνάλογος ἐφαρμογὴ παροχῆς καὶ ἀντιπαροχῆς εἰς τὴν κοινωνικὴν ἀσφάλισιν. Πρὸ παντὸς πρόκειται ἐνταῦθα νὰ διαμορφώσωμεν ἰσομεγέθεις συμβολὰς δι' ὅσον τὸ δυνατὸν εὐρύτερα κοινωνικὰ στρώματα. Αἱ παροχαὶ τῆς κοινωνικῆς ἀσφαλίσεως δὲν ἔχουν σκοπὸν τὸν πλουτισμὸν τοῦ λαμβάνοντος ταύτας, ἀλλὰ νὰ ὑποβοηθήσουν τὴν δυσχερῆ θέσιν αὐτοῦ. Πάντως ἡ κοινωνικὴ ἀσφάλισις παρέλαβε, καθ' ὑπόδειγμα τῆς ἰδιωτικῆς ἀσφαλίσεως, τὴν ἀρχὴν τῆς ἀποζημιώσεως ἐν εὐρυτάτῳ μέτρῳ. Γενικῶς δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ ἀπωλείας τοῦ ἐκ τῆς ἐργασίας εἰσοδήματος, ἔχομεν χρηματικὰς παροχάς, ἐνῷ διὰ τὰς ἀσθενείας παρέχονται πραγματικαὶ παροχαί. Αἱ χρηματικαὶ παροχαὶ εἶναι μᾶλλον εὐνοϊκαὶ διὰ τοὺς ἀγάμους, ἐνῷ τοὐναντίον αἱ πραγματικαὶ παροχαὶ προσμετροῦνται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πρὸς τὰς ὑποκειμενικὰς ἀνάγκας καὶ διὰ τοῦτο εἶναι δικαιότεραι. Ἡ Γαλλία, τὸ Βέλγιον, ἡ Ὁλλανδία ἐπρόσεξαν τὴν διατροφὴν τῶν ἀσθενῶν (φυματικῶν), ἡ δὲ Ἀγγλία τὴν κατοικίαν καὶ τὴν ἀπομόνωσιν αὐτῶν.

Οἱ φορεῖς τῆς κοινωνικῆς ἀσφαλίσεως χρειάζονται αὐτονομίαν, δηλαδὴ τὸ δικαίωμα νὰ δημιουργοῦν ὑποχρεωτικοὺς κανόνας ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας. Ἡ κοινωνικὴ ἀσφάλισις πρέπει νὰ ἀποσπᾶται διαρκῶς περισσότερον ἀπὸ τὸ κράτος καὶ νὰ ἀνατίθεται εἰς τὰς συνεταιριστικὰς ἐπαγγελματικὰς ὀργανώσεις, διὰ νὰ ἀποβῇ σὺν τῷ χρόνῳ πραγματικῶς αὐτοβοήθεια καὶ αὐτοοργάνωσις.

Τὸ ὅλον πεδίον τῆς ἀσφαλίσεως δύναται, ἀπὸ διαφόρους ἀπόψεις, συστηματικῶς νὰ διακριθῇ, καίτοι εἰς τὴν συστηματοποίησιν ταύτην δὲν ἐκλείπουν συγχύσεις οἰκονομικῶν, ἐμπορικῶν, νομικῶν, τεχνικῶν κλπ. ἀπόψεων. Ἡ κυρία ὅμως διαίρεσις τῆς ἀσφαλίσεως εἶναι ἡ ἀτομικὴ ἢ ἰδιωτικὴ καὶ ἡ κοινωνική. Ἡ πρώτη εἶναι καὶ ἡ κατὰ πολὺ ἀρχαιοτέρα τῆς κοινωνικῆς καὶ φυσικὰ πολὺ περισσότερον διαμορφωμένη καὶ πολυσυνθετωτέρα. Ἡ τελευταία, ὡς κλάδος τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς, περιλαμβάνει μόνον μικρὸν ἀριθμὸν ἀσφαλιστικῶν περιπτώσεων καὶ ἐλειτούργησεν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Ἔχομεν ὅμως καὶ ἄλλας διαιρέσεις τῆς ἀσφαλίσεως, ἑκουσίαν (συμβατικὴν) καὶ ὑποχρεωτικὴν (ἀναγκαστικήν). Συνήθης διαίρεσις περαιτέρω εἶναι ἡ τριπλῆ διάκρισις τῆς ἀσφαλίσεως, εἰς προσωπικήν, πραγματικὴν καὶ ἐνοχικήν. Ἡ ἀναγκαστικὴ ἀσφάλισις, παρὰ τὰς ἐπικρίσεις κατ' αὐτῆς, ἀποτελεῖ πρόσφορον ἀσφαλιστικὸν μέσον διὰ τὴν εὐημερίαν εὐρέων λαϊκῶν στρωμάτων.

Ὁ νόμος 5733 τῆς 11 Ὀκτωβρίου 1933 καθιέρωσεν ἐν Ἑλλάδι τὸ ὁλοκληρωμένον σχεδὸν σύστημα τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων, ὑπὸ τὴν γενικὴν μορφήν, ὑφ' ἣν τοῦτο ἰσχύει εἰς τὰ περισσότερα βιομηχανικὰ κράτη. Τοῦ νόμου τούτου ἡ μετὰ πεντάμηνον χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεώς του ἰσχὺς ἀνεστάλη καὶ μετὰ ὡρισμένων τροποποιήσεων ὑπεβλήθη εἰς τὰ νομοθετικὰ σώματα νέον σχέδιον νόμου τῇ 31 Ὀκτωβρίου 1933. Καὶ πρὸ τοῦ νόμου 5733 ἡ Ἑλλὰς ἐκέκτητο νομοθεσίαν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων, αὕτη ὅμως ἀφεώρα εἰδικὰς μόνον ἐπαγγελματικὰς τάξεις. Καὶ δὴ παρ' ἡμῖν τὸ Ναυτικὸν Ἀπομαχικὸν Ταμεῖον ἐνεκαινίασε τὸν θεσμὸν τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων διὰ τὴν εἰδικὴν τάξιν τῶν ἐργατῶν τῆς θαλάσσης ἐνωρίτατα (1836), καίτοι ἐν ἐφαρμογῇ ἐτέθη οὗτος μόνον κατὰ τὸ 1861, ὅτε συνεστήθη καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ταμεῖον. Ὡσαύτως ὁ περὶ μεταλλείων νόμος τοῦ 1861 καθὼς καὶ διάφοροι νεώτεροι νόμοι, 3220/1907, περὶ ταμείων συντάξεων, ὁ νόμος 281/1914 περὶ σωματείων, καθιέρωσαν τοιαύτας ἀσφαλείας κατὰ ἀσθενειῶν, ἀτυχημάτων, γήρατος κλπ. Γενικῶς δὲ σήμερον ὑφίστανται παρ' ἡμῖν περὶ τὰ 50 ταμεῖα ἐργατῶν καὶ ὑπαλλήλων, ἀσφαλίζοντα τοὺς κοινωνικοὺς τούτους κινδύνους τῆς ἐργασίας. Τὰ ταμεῖα ταῦτα ἀνήκουν εἰς τραπεζικούς, σιδηροδρομικούς, βιομηχανικοὺς κλπ. ἐργάτας καὶ ὑπαλλήλους, εἰς καπνεργάτας, μυλεργάτας, ἀρτεργάτας κλπ.

Σταθμὸν ὅμως ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐξελίξεως τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων ἐν Ἑλλάδι ἀποτελοῦσιν οἱ νόμοι 551/1914 περὶ εὐθύνης πρὸς ἀποζημίωσιν τῶν ἐξ ἀτυχήματος ἐν τῇ ἐργασίᾳ παθόντων ἐργατῶν καὶ ὑπαλλήλων καὶ ὁ νόμος 2868/1922, δι' οὗ καθιεροῦται ἡ ὑποχρεωτικὴ γενικὴ ἐργατικὴ ἀσφάλισις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς παλαιοτέρους νόμους, οἵτινες ἐρρύθμιζον τὰ ζητήματα ταῦτα μόνον δι' εἰδικὰς τάξεις ἐργατῶν.

Αἱ γενικαὶ ἀρχαί, ἐφ' ὧν στηρίζονται ὅ τε νόμος 5733 καὶ τὸ νεώτερον νομοσχέδιον, εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ὑποχρεωτικότης τῆς ἀσφαλίσεως. 2) Ἐπέκτασις τοῦ κύκλου τῶν ἠσφαλισμένων εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς ἐργάτας καὶ κατάργησις τῆς διακρίσεως ἡμεδαπῶν καὶ ἀλλοδαπῶν. Ἐπέκτασις περαιτέρω τῆς ἀσφαλίσεως καὶ εἰς τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ ἠσφαλισμένου. 3) Εὐρεῖα αὐτονομία τῶν φορέων τῆς ἀσφαλίσεως. 4) Εἰδικὴ δωσιδικία τῶν ἐκ τῆς ἀσφαλίσεως προκυπτουσῶν διαφορῶν. Τὰ ἑλληνικὰ νομοθετήματα (ὅ τε νόμος καὶ τὸ νομοσχέδιον) εἰσήγαγον τὴν καινοτομίαν τῆς συγχωνεύσεως τοῦ κλάδου τοῦ ἀτυχήματος πρὸς τοὺς δύο ἄλλους ἀσφαλιστικοὺς κλάδους, τῆς ἀσθενείας καὶ τῆς ἀναπηρίας, καταργοῦν δὲ ὡσαύτως τὴν μερικὴν ἀνικανότητα. Ἡ καινοτομία αὕτη παρουσιάζει πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα. Πράγματι, ἐφ' ὅσον αἱ συνέπειαι τοῦ ἀτυχήματος εἶναι εἴτε ἀσθένεια εἴτε παροδικὴ ἢ διαρκὴς ἀνικανότης, δύνανται τὰ ἀτυχήματα ταῦτα νὰ ὑπαχθοῦν εἰς τοὺς ὑφισταμένους κλάδους τῆς ἀσφαλίσεως, τὴν ἀσθένειαν καὶ τὴν ἀναπηρίαν, δι' ἣν καταβάλλεται σύνταξις, καθοριζομένων πρὸς τοῦτο τῶν εἰδικῶν ἑκάστοτε συνθηκῶν. Τὸ μειονέκτημα ὅμως τῆς τοιαύτης καινοτομίας εἶναι ἡ μετακύλισις τοῦ βάρους τοῦ ἀτυχήματος ἀπὸ τὸν ἐργοδότην, τὸν ὁποῖον ἐβάρυνε μέχρι τοῦδε ἀποκλειστικά, εἰς τοὺς ἠσφαλισμένους καὶ φυσικὴ περαιτέρω ἡ μείωσις τῆς ἀποδόσεως τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὴν μερικὴν ἀνικανότητα, ἐκ τῆς πείρας κατεδείχθη ὅτι αὕτη ἔδωσεν ἀφορμὴν εἰς ποικίλας καταχρήσεις εἰς τὴν ἀσφάλισιν τοῦ ἀτυχήματος (αὐτοτραυματισμοί, παραμέλησις σκοπίμως τῆς θεραπείας κ.λ.π.), διὸ καὶ ὑφίσταται τάσις ἐξοβελισμοῦ τῆς ἐννοίας ταύτης. Ἀφ' ἑτέρου τὸ σχέδιον, εἰς ἀντιστάθμισμα τῆς καταργήσεως τῆς μερικῆς ἀνικανότητος, παρέχει εἰδικὴν ἐπανόρθωσιν τῶν ἐκτὸς τῆς ἐργασίας ἀτυχημάτων.

Ἄλλη καινοτομία τοῦ νομοσχεδίου εἶναι ἡ συνένωσις τῆς ἀσφαλίσεως ἐργατῶν καὶ ὑπαλλήλων (κεχωρισμέναι ἀλλαχοῦ, ὡς ἐν Αὐστρίᾳ, Γερμανίᾳ), ἀφοῦ ἄλλωστε δὲν ἐγίνετο τοιαύτη διάκρισις οὔτε εἰς τὴν προϋπάρχουσαν παρ' ἡμῖν σχετικὴν νομοθεσίαν. Τὸ νομοσχέδιον δὲν περιλαμβάνει τὴν ἀσφάλισιν κατὰ τῆς ἀνεργίας. Ἡ πεῖρα ἔν τε τῇ Ἀγγλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ ἐπέβαλλεν, ὅπως ἐπὶ τοῦ παρόντος τοὐλάχιστον μὴ ἐφαρμοσθῇ ἡ ἀσφάλισις αὕτη, ἡ ὁποία, λόγῳ τοῦ ἀνυπολογίστου, δυσκαθορίστου καὶ τῶν ἀσυγκρίτως μεγαλυτέρων τεχνικῶν δυσκολιῶν αὐτῆς, ἀποτελεῖ τὸν δυσχερέστερον κλάδον ἐν τῇ κοινωνικῇ ἀσφαλίσει.

Διότι, ὡς πάντες ὁμολογοῦσιν, ἐκεῖνος μόνον δικαιοῦται εἰς ὑποστήριξιν ἕνεκεν ἀνεργίας, ὅστις ἄνευ ἀτομικοῦ σφάλματος περιέπεσεν εἰς ἀνεργίαν, δηλονότι δὲν ἀπώλεσε τὴν θέσιν αὐτοῦ ἐκ βαρέος σφάλματος ἢ δὲν ἀπέκρουσεν ἄνευ σπουδαίων λόγων ἑτέραν ἁρμόζουσαν ἐργασίαν προσενεχθεῖσαν εἰς αὐτόν. Πρέπει λοιπὸν νὰ θεωρήσωμεν πᾶσαν χειροτέρευσιν τῶν ὅρων τῆς ἐργασίας, χειροτέρευσιν, ἥτις ἐπῆλθεν ἀναγκαίως ἴσως καὶ ἐκ τῆς λήξεως τῆς συναλλακτικῆς κερδοσκοπίας, ὡς δικαιολογητικὸν λόγον τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς ἐργασίας; Ποῖον δὲ τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα θέσεώς τινος ὡς ἁρμοζούσης; Δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ ἀπασχόλησις μόνον ἢ καὶ ἡ ποιότης τῶν ὅρων τῆς ἐργασίας, ὑφ' οὓς προσφέρεται αὕτη; Ἐξετάζεται ἐὰν παρουσιάζεται εὐκαιρία πρὸς ἐργασίαν ἐπιτοπίως μόνον, ἢ ἀπαιτεῖται ἡ ἀναζήτησις τοιαύτης καὶ ἐντὸς ὡρισμένης ἀποστάσεως; Τὴν ἱκανοποιητικὴν λύσιν πάντων τῶν ζητημάτων τούτων θεωροῦσι περιφανεῖς κοινωνιολόγοι (Schanz, Schmoller, Wöerishoffer) ὡς ἀπολύτως ἀδύνατον, ἕνεκα τούτου δὲ καὶ ἀπορρίπτουσι τὴν ἀσφάλειαν κατὰ τῆς ἀνεργίας καὶ προτείνουσι τὴν εἰσαγωγὴν γενικῶς ὑποχρεωτικῆς ἀποταμιεύσεως διὰ τοὺς ἐργάτας κατὰ τὴν ἰδέαν τοῦ Schanz. Τῇ μεσολαβήσει δηλονότι ἀσφαλιστικῶν ταμείων δέον νὰ ὑποχρεωθῇ ἕκαστος ἐργάτης καθὼς καὶ ἐργοδότης εἰς ἑβδομαδιαίας καταβολὰς εἰς ταμιευτήριόν τι. Αἱ ἀποταμιευτικαὶ αὗται καταθέσεις ἐπιτρέπεται ν' ἀποσυρθῶσιν ὑπὸ τῶν δικαιούχων ἐν περιπτώσει μόνον ἀνεργίας, καὶ δὴ κατὰ ὡρισμένον ποσὸν ἑβδομαδιαίωςς. Τὰ ποσὰ ταῦτα δέον νὰ ἐνισχυθοῦν φυσικῶς καὶ ὑπὸ τοῦ κράτους ἤ, ὅπερ τὸ συνηθέστερον, τῶν δήμων.

Τὸ νομοσχέδιον τροποποιεῖ περαιτέρω τὸν νόμον 5733 εἰς ὡρισμένα σημεῖα καὶ ὑποβιβάζει ἐλαφρῶς τὸ ἐπίπεδον προστασίας τῶν ἠσφαλισμένων, διὰ νὰ καταστήσῃ, ὡς λέγει, τὸν θεσμὸν εἰς τὴν δυναμικότητά του ἰσχυρότερον κατὰ τὴν κρίσιμον οἰκονομικὴν περίοδον, ἣν διατρέχομεν. Τὸ νέον νομοσχέδιον ἐπεκτείνει τὴν ἀσφάλισιν εἰς τοὺς γεωργικοὺς ἐργάτας τοὺς διαμένοντας εἰς τὰ ἀστικὰ κέντρα, ἐνῷ διὰ τὸ σύνολον τῶν ἀγροτῶν ἐργατῶν παραπέμπει εἰς συνταχθησόμενον εἰδικὸν νομοσχέδιον. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ὑπάρχοντα ταμεῖα, ὁ νόμος 5733 ἐπέβαλε τὴν ἐξυγίανσιν καὶ τὴν συμμόρφωσιν αὐτῶν πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ νομοσχεδίου, ὅπερ διατηρεῖ ταῦτα, ἐφ' ὅσον αἱ ὑπ' αὐτῶν καταβαλλόμεναι παροχαὶ εἶναι ἀνώτεραι τῶν τοῦ ἱδρύματος τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων. Ὑποδύεται ὅθεν τὸν ῥόλον τοῦ ἀντασφαλιστοῦ ἔναντι τῶν ταμείων τούτων. Τὸ νέον νομοσχέδιον κατήργησε περαιτέρω τὸ ἐπίδομα ἀσθενείας ἐκ φόβου καταχρήσεων ἀφ' ἑνὸς καὶ διὰ τὴν οἰκονομικωτέραν ἐκτέλεσιν τῶν ὑποχρεώσεων τῆς ἀσφαλίσεως· ηὔξησεν ὅμως κατά τι τὸ ἐπίδομα ἀτυχήματος. Τὸ ἀκολουθούμενον ὑπὸ τοῦ νόμου 5733 εἰς τὸν κλάδον τῆς ἀσφαλίσεως κατὰ τῆς ἀναπηρίας, γήρατος καὶ θανάτου οἰκονομικὸν σύστημα τοῦ μέσου ἀσφαλίστρου (11, 6 %), διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ἀφῃροῦντο ἀπὸ τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας τοῦ τόπου περὶ τὰ 800.000.000 ἐτησίως, περιωρίσθη διὰ μικτοῦ διανεμητικοῦ συστήματος εἰς 6.98%. Κατὰ τὴν πρώτην πενταετίαν ἀφαιροῦνται ἐκ τῆς οἰκονομίας τοῦ τόπου νῦν περὶ τὰ 410 ἑκατομ. ἐτησίως. Τὸ ἀσφάλιστρον αὐξάνει ἀνὰ πενταετίαν καὶ μέχρι τῆς ἕκτης πενταετίας, ἤτοι μέχρι τοῦ 1964, μεθ' ὃ παγιοποιεῖται. Τέλος τὸ νομοσχέδιον ὀρθῶς ἐξασθενίζει τὴν ὑπέρμετρον καὶ ἐπιζήμιον κρατικὴν παρέμβασιν τοῦ νόμου 5733 ἐπὶ τοῦ καθιδρύματος τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων καὶ τονίζει τὸν ἀποκεντρωτικὸν χαρακτῆρα τῶν τοπικῶν ὑπηρεσιῶν. Ἐπ' ἀμφοτέρων δὲ τῶν λειτουργιῶν διασφαλίζει συνεχῆ καὶ ἄγρυπνον συνεργασίαν τῶν ἠσφαλισμένων καὶ τῶν ἐργοδοτῶν. Πράγματι εἰς τὸν νόμον 5733 ὁ κυβερνητικὸς ἐπίτροπος ἐν τῷ καθιδρύματι, ὁ ὁποῖος ἦτο καὶ ὁ διευθυντὴς τῆς ἐργασίας τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, εἶχεν ἀπόλυτον δικαίωμα κρίσεως τῆς σκοπιμότητος καὶ νομιμότητος τῶν ἀποφάσεων τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἀνέτρεπεν ἄρδην τὸν θεσμὸν καὶ παρεῖχεν ἀλλοῖον χρωματισμὸν εἰς τὴν ὅλην ἁρμονίαν τοῦ ἱδρύματος τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων.

Εἰς τὴν ἀσφάλισιν τοῦ νέου νομοσχεδίου ὑπάγονται: α') γενικῶς τὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς χώρας παρέχουν κατὰ κύριον ἐπάγγελμα ἐξηρτημένην ἐργασίαν ἢ ὑπηρεσίαν ἔναντι ἀμοιβῆς, ὡς καὶ τὰ πληρώματα τῶν ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν πλοίων καὶ πλοιαρίων. β') Τὰ πρόσωπα τὰ μετέχοντα εἰς τὴν διοίκησιν ἐργατικῶν σωματείων ἢ ἑνώσεων τοιούτων σωματείων, ἐφ' ὅσον λαμβάνουν τακτικὴν ἀποζημίωσιν ἐκ τῶν σωματείων ἢ τῶν ἑνώσεων αὐτῶν. γ') Οἱ μαθητευόμενοι. Τὰ πρόσωπα ταῦτα δὲν ὑπάγονται εἰς τὴν ἀσφάλισιν, ἐάν: α) δύνανται νὰ τύχουν συντάξεως ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου· β') ἐὰν ἀσχολοῦνται εἰς γεωργικάς, δασικὰς ἢ κτηνοτροφικὰς ἐργασίας, ἐφ' ὅσον δὲν παραμένουν διαρκῶς εἰς τὰ κέντρα ἀσφαλίσεως· γ') ἐὰν ἀσχολοῦνται εἰς ἱδρύματα, ἐν οἷς τελοῦνται τὰ τῆς λατρείας τῶν διαφόρων θρησκειῶν· δ') ἐὰν ἀσχολοῦναι εἰς τὰς ἐν Ἑλλάδι εὑρισκομένας ἀντιπροσωπείας ξένων κρατῶν, εἰς τὰς διεθνεῖς ἐπιτροπάς, ὡς καὶ εἰς τὰ πρόσωπα τὰ ἀπολαύοντα τοῦ δικαιώματος τῆς ἑτεροδικίας· ε') ἐὰν ἀσχολοῦνται εἰς ἐπιχειρήσεις ἑδρευούσας ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ, ἐργαζομένας προσκαίρως, καὶ ἐν τῇ ἡμεδαπῇ ἄνευ μονίμου τινὸς ἐν αὐτῇ ἐγκαταστάσεως· στ') ἐὰν δὲν παρέχουν ἐργασίαν συνήθως διαρκῆ· ζ') ἐὰν δὲν διαμένουν εἰς κέντρον ἀσφαλίσεως· η') οἱ οἰκόσιτοι ὑπηρέται.

Διὰ τὸν ὑπολογισμὸν τῶν εἰσφορῶν καὶ τῶν εἰς χρῆμα παροχῶν οἱ ἠσφαλισμένοι κατατάσσονται εἰς τὰς ἀκολούθους πέντε μισθολογικὰς κλάσεις: Ὁ ἠσφαλισμένος τοῦ ὁποίου ὁ ἡμερήσιος μισθὸς κυμαίνεται ἀπό:

							μισθολ. κλάσις
δραχ.	—	μέχρι	29.95	λογίζεται	λαμβάνων	δραχ.	15 I
»	80	»	59.95	»	»	»	45 II
»	60	»	89.95	»	»	»	75 III
»	90	»	129.95	»	»	»	110 VI
»	180	»	καὶ ἄνω	»	»	»	180 V

Digitized by Google

Ἡ ἀσφάλισις διενεργεῖται παρὰ τοῦ Ἱδρύματος τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων. Τὸ Ἵδρυμα ἀποτελεῖ νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, ἑδρεύει ἐν Ἀθήναις και τελεῖ ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ κράτους, ὅστις ἀσκεῖται παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας. Τοῦτο διοικεῖται ὑπὸ ἑνδεκαμελοῦς συμβουλίου, ἀποτελουμένου ἐκ τεσσάρων ἐργατῶν, τεσσάρων ἐργοδοτῶν καὶ τριῶν ἐπιστημόνων εἰδικῶν. Ὡσαύτως παρὰ τῷ διοικητικῷ συμβουλίῳ ὁρίζεται καὶ ἐπίτροπος ἐπικρατείας.

Οἱ λογαριασμοὶ διὰ τὴν ἀσφάλισιν τῆς ἀσθενείας τηροῦνται κεχωρισμένως ἀπὸ τοὺς λογαριασμοὺς διὰ τὴν ἀσφάλισιν τῆς ἀναπηρίας, γήρατος καὶ θανάτου. Τὸ δι' ἑκάστην ἡμέραν ἐργασίας ποσὸν τῆς εἰσφορᾶς πρὸς τὸ Ἵδρυμα διὰ τὴν ἀσφάλισιν ἀσθενείας ὁρίζεται δι' ἕκαστον ἠσφαλισμένον ἀναλόγως τῆς μισθολογικῆς κλάσεως, εἰς ἣν οὗτος ἑκάστοτε ἀνήκει καὶ κατανέμεται εἰς βάρος τούτου καὶ τοῦ οἰκείου ἐργοδότου κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον:

Α) Προκειμένου περὶ ἠσφαλισμένων ἀποτελούντων μέλη πληρωμάτων πλοίων ἢ πλοιαρίων:

Μισθολογικὴ κλάσις	*Ποσὸν εἰσφ. εἰς δραχμὰς*	*Εἰς βάρος ἠσφαλ. δρχ.*	*Εἰς βάρος ἐργοδότ. δρ.*
I	0,25	0,10	0,15
II	0,80	0,30	0,50
III	1,30	0,50	0,80
IV	1,90	0,75	1,15
V	2,80	1,15	1,65

Β) Δι' ἕκαστον τῶν λοιπῶν ἠσφαλισμένων:

I	0,50	0,20	0,30
II	1,60	0,65	0,95
III	2,60	1,05	1,55
IV	3,80	1,60	2,30
V	5,60	2,25	3,35

Προκειμένου περὶ πάσης φύσεως συνταξιούχων εἰσφορὰ 5 % ἐπὶ τῆς συντάξεως αὐτῶν.

Αἱ πρὸς τὸ Ἵδρυμα εἰσφοραὶ διὰ τὴν ἀσφάλισιν ἀναπηρίας, γήρατος καὶ θανάτου ὁρίζονται δι' ἑκάστην ἡμέραν ἐργασίας καὶ δι' ἕκαστον ἠσφαλισμένον ἀναλόγως τῆς μισθολογικῆς κλάσεως, εἰς ἣν ἑκάστοτε ὑπάγεται οὗτος, ὡς ἀκολούθως:

Μισθολογικὴ κλάσις	*Ποσὸν εἰσφ. εἰς δρχ.*	*Εἰς βάρος ἠσφαλ. δρχ.*	*Εἰς βάρος ἐργοδότου δρχ.*
I	0,60	0,25	0,35
II	1,70	0,70	1,00
III	2,70	1,10	1,60
IV	3,80	1,50	2.30
V	5,50	2,20	3,30

Διὰ τὴν καταβολὴν τῶν εἰσφορῶν εὐθύνεται ὁ ἐργοδότης. Κατὰ τὴν πληρωμὴν τῶν μισθῶν εἰς τοὺς ἠσφαλισμένους, ὁ ἐργοδότης ὑποχρεοῦται νὰ παρακρατῇ τὰ τμήματα τῶν εἰσφορῶν τὰ βαρύνοντα τούτους κατὰ τὸ προηγούμενον ἄρθρον. Ἐὰν ὁ ἐργοδότης δὲν ἐκπληρώσῃ τὴν ὑποχρέωσίν του ταύτην, ἐντὸς διμήνου ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς πληρωμῆς τῶν μισθῶν, ἀπαλλάσσεται ὁ ἠσφαλισμένος τῆς τοιαύτης καταβολῆς, βαρυνούσης τοῦ λοιποῦ τὸν ἐργοδότην. Τὰ διαθέσιμα κεφάλαια τοῦ Ἱδρύματος δύνανται νὰ ἐπενδύωνται εἰς χρεώγραφα τοῦ κράτους ἢ εἰς κινητὰς ἀξίας ἠγγυημένας παρ' αὐτοῦ, ἢ νὰ διατίθενται εἴτε πρὸς ἀπόκτησιν προσοδοφόρων ἀκινήτων, εἴτε πρὸς χορήγησιν δανείων ἐπὶ πρώτῃ ὑποθήκῃ. Τέλος, ἐπὶ τῇ ἐγγυήσει τοῦ κράτους, δύνανται νὰ διατίθενται εἰς δάνεια πρὸς ἐκτέλεσιν ἔργων γενικωτέρας χρησιμότητος διὰ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν. Εἰς περίπτωσιν ἀσθενείας ἠσφαλισμένου ἢ οἱουδήποτε συνταξιούχου ἢ τινος τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τούτων καὶ ἐφ' ὅσον χρόνον διαρκεῖ ἡ ἀσθένεια, τὸ Ἵδρυμα χορηγεῖ εἰς τὸν ἀσθενῆ τὸν διαμένοντα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς χώρας ἰατρικὴν περίθαλψιν, τὰ ἀναγκαῖα φάρμακα καὶ τὰ συνήθη θεραπευτικὰ μέσα. Εἰς περίπτωσιν τοκετοῦ ἠσφαλισμένης ἢ συνταξιούχου ἢ συζύγου τοῦ ἠσφαλισμένου ἢ τοῦ συνταξιούχου ἡ ἰατρικὴ περίθαλψις συνίσταται εἴτε εἰς μαιευτικὴν καὶ ἐν ἀνάγκῃ ἰατρικὴν περίθαλψιν μετὰ τῶν ἀναγκαίων φαρμάκων καὶ συνήθων θεραπευτικῶν μέσων, εἴτε εἰς ἐφ' ἅπαξ χρηματικὸν βοήθημα.

Ἐὰν ὁ ἠσφαλισμένος συνεπείᾳ ἀτυχήματος, μὴ ὀφειλομένου εἰς δόλον ἢ ἀδικαιολόγητον ἀμέλειαν, καταστῇ ἀνίκανος πρὸς ἐργασίαν καὶ συνεπείᾳ τούτου ἀπέχῃ τῆς ἐργασίας του, δικαιοῦται ἡμερησίου χρηματικοῦ βοηθήματος (ἐπίδομα ἀτυχήματος). Τὸ ποσὸν τοῦ ἐπιδόματος ὁρίζεται ὡς ἀκολούθως:

Κλάσεις	*Δραχμαὶ*
I	9
II	27
III	45
IV	66
V	96

Ὁ παρὰ τῷ Ἱδρύματι ἠσφαλισμένος θεωρεῖται ἀνάπηρος, ἐὰν λόγῳ παθήσεως ἢ βλάβης ἢ ἐξασθενήσεως σωματικῆς δὲν δύναται νὰ κερδίζῃ, δι' ἐργασίας ἀνταποκρινομένης εἰς τὰς δυνάμεις, τὰς δεξιότητας, τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν συνήθη αὐτοῦ ἐπαγγελματικὴν ἀπασχόλησιν, πλέον τοῦ τρίτου ἐκείνου, ὅπερ συνήθως κερδίζει, ἐν τῇ αὐτῇ περιφερείᾳ καὶ ἐπαγγελματικῇ κατηγορίᾳ, σωματικῶς καὶ πνευματικῶς ὑγιὴς ἄνθρωπος τῆς αὐτῆς μορφώσεως.

Ὁ ἠσφαλισμένος ἢ ἠσφαλισμένη, ἐὰν ὁ μὲν μετὰ τὸ 65ον, ἡ δὲ μετὰ τὸ 60ὸν ἔτος δὲν κερδίζωσιν, ἐξ οἱασδήποτε ἐργασίας, πλέον τοῦ ἡμίσεος ἐκείνου, ὅπερ κερδίζει, ἐν τῇ αὐτῇ περιφερείᾳ καὶ κατηγορίᾳ, σωματικῶς καὶ πνευματικῶς ὑγιὴς ἄνθρωπος, ἐφ' ὅσον συντρέχουσιν αἱ προϋποθέσεις τοῦ ἄρθρου 40 § 1 δικαιοῦται συντάξεως (σύνταξις γήρατος). Τὸ Ἵδρυμα δύναται νὰ λαμβάνῃ πᾶν μέτρον, γενικῆς ἢ εἰδικῆς φύσεως, συντελοῦν εἰς τὴν πρόληψιν ἀσθενειῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν κοινωνικῶν τοιούτων (φυματιάσεως, καρκίνου, ἀφροδισίων, ἀλκοολισμοῦ κλπ.), ὡς καὶ τῆς ἀναπηρίας, καὶ νὰ ἐνισχύῃ προσπαθείας τοῦ κράτους, τῶν δήμων ἢ ὀργανισμῶν, ὀργανώσεων ἢ ἱδρυμάτων, τεινούσας εἰς τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἐπιπέδου ὑγιεινῆς καὶ ἰδιαιτέρως τῶν ἠσφαλισμένων, τῶν συνταξιούχων καὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας αὐτῶν.

Τὸ νομοσχέδιον περιλαμβάνει διάταξιν, καθ' ἣν προβλέπεται ἡ ἵδρυσις δύο ὀργανισμῶν ἀσφαλίσεως, ἐξ ὧν ὁ εἷς δι' ἐμπόρους καὶ ὁ ἕτερος δι' ἐπαγγελματίας καὶ βιοτέχνας· εἶναι δυνατὸν δὲ καὶ νὰ συμπηχθοῦν οἱ δύο οὗτοι ὀργανισμοὶ εἰς ἕνα. Ἡ διάκρισις αὕτη εἰς ἐμπόρους καὶ ἐπαγγελματίας καὶ βιοτέχνας εἶναι ἀδύνατος, ὥστε ἐάν ποτε ἱδρύοντο τὰ ταμεῖα ταῦτα, τότε σχεδὸν σύμπασα ἡ ἀστικὴ κοινωνία θὰ ἀπετέλει μίαν ἀσφαλιστικὴν ἐπιχείρησιν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἕκαστος θὰ ἐζήτει νὰ ἐκαρποῦτο περισσότερα. Ἡ ὑπερένταsις τῆς ἀσφαλιστικῆς ἀρχῆς παρουσιάζει καὶ τὰ σκοτεινὰ αὐτῆς σημεῖα, ἔλλειψιν δηλαδὴ ἐνεργείας καὶ προσπαθείας ὅπως διὰ συγκεντρώσεως τῶν δυνάμεων ἑκάστου οἰκονομικοῦ ἀτόμου διασφαλισθῇ εἰς αὐτὸ ἡ ὕπαρξίς του. Ἕκαστον καταλαμβάνει τότε ἡ ἔμμονος ἰδέα τῆς συντάξεως, πρὸς πραγματοποίησιν δὲ τοῦ ὑπάτου τούτου σκοποῦ τείνει διὰ παντὸς μέσου. Ὁ αὐτοτελὴς ὅμως ἄνθρωπος πρέπει νὰ αἰσθάνεται ἐν ἑαυτῷ τὴν δύναμιν τῆς διασφαλίσεως τοῦ μέλλοντός του καὶ τῆς ἀναλήψεως τοῦ κινδύνου τῆς ἐπιχειρήσεώς του. Ἐὰν τὸν κίνδυνον τοῦτον περιορίσωμεν διὰ τῆς ἡμικρατικῆς ταύτης μερίμνης καὶ μετακυλίσωμεν αὐτὸν εἰς τὴν ὁλότητα, τότε ἀφαιροῦμεν τὸ σπουδαιότερον κίνητρον ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν δρᾶσιν τοῦ ἀτόμου καὶ τὴν διάθεσιν αὐτοῦ πρὸς δημιουργίαν.

Αἱ πάσης φύσεως παροχαὶ τῆς ἀσφαλίσεως χορηγοῦνται ἐπὶ τῇ αἰτήσει τῶν δικαιουμένων προσώπων δι' ἀποφάσεως τῶν ὀργάνων τῆς ἀσφαλίσεως, ἐναντίον τῶν ἀποφάσεων τῶν ὁποίων ἐπιτρέπεται ἔφεσις. Ἐναντίον τῶν κατ' ἔφεσιν ἐκδιδομένων ἀποφάσεων ὑπὸ τῶν πρωτοβαθμίων διοικητικῶν δικαστηρίων χωρεῖ προσφυγὴ ἐνώπιον τοῦ δευτεροβαθμίου διοικητικοῦ ἀσφαλιστικοῦ δικαστηρίου, ἀσκουμένη παρὰ τῶν φορέων τῆς ἀσφαλίσεως ἢ παρ' αὐτῶν τούτων τῶν διαφερομένων. Τὰ ἀσφαλιστικὰ ταῦτα δικαστήρια ἀποτελοῦσιν ἰδίας ἀνεξαρτήτους ἀρχάς.

Παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας συνιστᾶται συμβούλιον τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων, ἀπαρτιζόμενον ἐξ εἰδικῶν προσώπων περὶ τὴν ἀσφάλισιν, ἐξ ἀντιπροσώπων τῶν διαφερομένων, πρὸς δὲ καὶ ἄλλων (δικαστικῶν, πολιτικῶν, ἰατρικῶν κλπ.) τεχνικῶν μελῶν, μὲ τὸν σκοπὸν ὅπως κατευθύνῃ γενικῶς τὰ τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων ἐν τῇ χώρᾳ. Τέλος, τὸ νομοσχέδιον προβλέπει εἰδικὰς ποινὰς διά τε τοὺς ἐργάτας, ἐργοδότας, καθὼς καὶ ὄργανα τοῦ ἱδρύματος, οἵτινες ἐπιδιώκουν ὅπως διὰ ψευδῶν δηλώσεων ἢ μὴ εὐσυνειδήτου ἐκπληρώσεως κλπ. τῶν καθηκόντων αὐτῶν παραπλανήσουν τὰς ἀσφαλιστικὰς ἀρχάς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ — *Pic P.*, «Les assurances sociales en France et à l'étranger» (1912).—*Kaskel* καὶ *Sitzler*, «Grundriss der Sozialen Versicherungsrecht» (1922).— *Manes Alfr.*, «Versicherungslexikon» (1924, β' ἐκδ.).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Sozialversicherung» (1925, ε' ἐκδ.).— *Schulz-Hartmann*, «Reichsversicherungsgesetz» (1925). — «Ἀσφαλιστικὴ ἐπιθεώρησις» (Ἀθῆναι 1926 κ.ἑ.).— *Ἀναγνωστόπουλος Γ. Χ.*, «Τὸ νομοσχέδιον τῆς ἀσφαλίσεως κατὰ τῆς ἀνεργίας» (Ἀθῆναι 1927) — *Δεδίτσης Κ. Δ.*, «Ἡ ἐργατικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀσφάλεια ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀλλαχοῦ» (Ἀθῆναι 1927).— *Colson C.*, «Cours d'économie politique» (II/1928, σελ. 289 κ.ἑ.).— *Chanveau C.*, «Loi sur les assurances sociales» (1928).— *Βελλιανίτης Σπυρ.*, «Οἱ ἐν Ἑλλάδι ὀργανισμοὶ κοινωνικῆς ἀσφαλίσεως» (Ἀθῆναι 1929).— *Ζάρρας Ἰ. Δ.*, «Ὁ θεσμὸς τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων» (Ἀθῆναι 1929).— «Αἱ γενικαὶ ἀρχαὶ τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων» (ἐκδ. Διεθνοῦς γραφείου ἐργασίας, μετάφρ. *Μ. Ἀποστολίδου*, 1929).— *Δουζίνας Γ.*, «Ὁ θεσμὸς τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων» (Ἀθῆναι 1930).— *Manes Alfr.*, «Versicherungswesen» (1930, τ. 2).— *Stier-Somlo*, «Handkommentar zum Gesetz über Arbeitslosen versicherung und Arbeitslosenv rmittlung» (1930, β' ἐκδ.).— *Sjöberg-Simon*, «Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung in England» (1930).— *Βουβόπουλος Θᾶνος*, «Ἔρευνα τῶν σιδηροδρομικῶν ταμείων ἀσφαλείας» (Ἀθῆναι 1931).— *Μακρίδης Ν. Γ.*, «Ὁ θεσμὸς τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1931).— *Schoenbaum Em.*, «Ἔκθεσις ἐπὶ τοῦ σχεδίου νόμου περὶ τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων» (Ἀθῆναι 1931, Ἐθν. τυπογρ.).—*Παπαδόπουλος Γ*, «Κοινωνικὲς ἀσφαλίσεις καὶ ἡ δημοσία ὑγεία» (1931).— *Μακκᾶς Δ.*, «Ἔκθεσις τῆς ἐπὶ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τοῦ σχεδίου νόμου «περὶ ρυθμίσεως ἀγορᾶς ἐργασίας». Τὸ πρόβλημα τῆς ἀνεργίας» (Ἀθῆναι 1931).— «Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος 1930» (Ἀθῆναι 1931, ἐκδ. τῆς Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας, σελ. 177—198, 297, 301, 456—461, κ. ἄ.).— *Ἀποστολίδης Μ. Δ.*, «Ἔρευνα ἐπὶ τῆς ἀνεργίας ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1932). — «Σοσιαλιστικὲς πληροφορίες» (δελτίον τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος, ἀρ. 3/1932, Ἀθῆναι).— *Κορκοφίγκας Ν.*, «Τὸ νομοσχέδιον τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων καὶ ἡ κατ' αὐτοῦ πολεμική» (ἐν «Δημοκρατίᾳ» 31 Ἰουλ.—7 Αὐγούστου 1932).— *Σίδερης Ἀριστ.*, «Τὸ νομοσχέδιον περὶ τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων καὶ οἱ ἀγρόται» (ἐν «Δημοκρατίᾳ» 24ης Ἰουλίου 1932).— *Κανελλόπουλος Π.*, «Αἱ κοινωνικαὶ ἀσφαλίσεις» (ἐν «Πρωΐᾳ» 14—16 Αὐγ. 1932).— *Πεσματζόγλου Γ.*, «Αἱ κοινωνικαὶ ἀσφαλίσεις» (ἐν «Πρωΐᾳ» 30 Ἰουλ. — 1 Αὐγ. 1932).—*Χέλμης Δ.*, «Περὶ τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων» (ἐν «Καθημερινῇ» 17—22 Ἰουλ. 1932).— *Ζερβὸς Ι.*, «Les assurances sociales en Grèce» (Paris 1933).— *Ροδάκης Δ. Μ.*, «Οἱ κοινωνικὲς ἀσφαλίσεις» (Ἀθῆναι 1933).— *Μερκούρης Γ. Σπ.*, «Ἡ ἀνεργία» (Ἀθῆναι 1933).— *Ἀγαλλόπουλος Χρ. Ν.*, «Ἡ βάσις τῆς κοινωνικῆς ἀσφαλίσεως» (Ἀθῆναι 1933).— *Πεσματζόγλου Γ. Ι.*, «Αἱ κοινωνικαὶ ἀσφαλίσεις» (ἐν «Ἀσφαλιστικῇ ἐπιθεωρήσει» Δεκ. 1933).— *Ἀγαλλόπουλος Χ. Ν.*, «Ἡ βάσις τῆς κοινωνικῆς ἀσφαλίσεως» (Θεσσαλονίκη 1933=«Ἐπιθεώρησις τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων» τ. Α').— *Ζαροκώστας Η. Κ.*, «Ἡ ἀσφαλιστικὴ ἐξυγίανσις τῶν ταμείων συντάξεων» (Θεσσαλονίκη 1933=«Ἐπιθεώρησις τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων» τ. Α').— *Σωμερίτης Στρ.* «Ἡ μισθωτὴ ἐργασία καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀσφάλισίς της» (Ἀθῆναι 1933) — «L'assurance - vieillesse - invalidité - décès devant la XVIIe session de la conférence internationale du travail» («Revue internationale du travail», Mars-Avril 1934).— *Κανελλόπουλος Π. Κ.*, «Αἱ κοινωνικαὶ ἀσφαλίσεις καὶ ὁ νόμος 5733» (ἐν «Ἀσφαλιστικῇ ἐπιθεωρήσει Η'/1934).— *Φωτήλας Ν. Ἀλ. Α.*, «Ἡ κοινωνικὴ ἀσφάλισις καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ θεσμοῦ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1933).— *Παδελόπουλος Ἀθ.*, «Τὸ νομοσχέδιον νόμου περὶ κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων» (ἐν «Σιδηροδρομικῇ ἐπιθεωρήσει» Ζ'/1931).

Π. Ν. Π.

ΣΥΝΤΑΞΕΙΣ. Οἱ πρῶτοι κυβερνῆται τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἔλαβον πρόνοιαν τοῦτο μὲν νὰ ἀμείψωσι τοὺς παρασχόντας ὑπηρεσίας κατὰ τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας Ἀγῶνα, τοῦτο δὲ νὰ προέλθωσιν εἰς οἰκονομικὴν ἀντίληψιν διὰ παροχῆς συντάξεως εἰς τοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ Ἀγῶνος καὶ τὰς οἰκογενείας αὐτῶν.

Ἡ ἀμοιβὴ ἐδόθη ὑπὸ τὸν τύπον προικοδοτήσεως γῆς. Οὕτω τὸ διάταγμα τῆς 2 (14) Μαρτίου 1833, δι' οὗ διελύοντο τὰ ἄτακτα στρατιωτικὰ σώματα, ἀνέγραφεν ἐν ἰδίῳ ὁρισμῷ ὅτι θὰ ἐλαμβάνετο ἄνευ ἀναβολῆς ἀπόφασις περὶ τῶν ἀξιωματικῶν, ὑπαξιωματικῶν καὶ στρατιωτῶν τῶν ἀτάκτων στρατευμάτων, «ὅσοι συναγωνισάμενοι τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας Ἀγῶνα ἐξεπλήρωσαν πιστῶς τὰ χρέη των πρὸς τὴν πατρίδα» καὶ ὅτι θὰ ἐλαμβάνετο φροντὶς «νὰ δοθῇ γῆ εἰς τοὺς μὴ ἔχοντας ἑστίας ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ βασιλείου διὰ νὰ τὴν καλλιεργῶσιν εἰς ὄφελός των». Διὰ δὲ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 20 Μαΐου (1 Ἰουνίου) 1834 ὡρίζετο ὅτι «οἱ παλαιοὶ καὶ πτωχοὶ ἀξιωματικοί, ὑπαξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται τῶν ἀτάκτων καὶ τακτικῶν στρατευμάτων τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς θαλάσσης, οἵτινες μετέσχον ἐνδόξως εἰς τὸν ὑπὲρ ἀπελευθερώσεως τῆς πατρίδος Ἀγῶνα, πρὸς ἀνταμοιβὴν τῶν παλαιῶν των ἐκδουλεύσεων καὶ ἐπὶ σκοπῷ τοῦ νὰ ἐξασφαλισθῇ εἰς τὰς οἰκογενείας των σταθερὸς πόρος ὑπάρξεως θέλουσι λάβει ἀμέσως εἰς πλήρη ἰδιοκτησίαν των μέρος τῶν ἀκαλλιεργήτων μέν, πλὴν καλλιεργησίμων ἐθνικῶν γαιῶν, καθ' ὅσον ὅμως δὲν λαμβάνουσιν ἤδη ἐκ τοῦ ταμείου μισθοὺς ἐνεργείας, συντάξεις ἢ τροφοδοσίας». Ἡ ἀξία τῶν παραχωρηθησομένων εἰς ἕκαστον γαιῶν ὡρίσθη ἀπὸ δρχ. 1200—7.000, ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ καὶ τῆς οἰκογενειακῆς καταστάσεως ἑκάστου.

Διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 1 (13) Ἰανουαρίου 1838 ἐθεσπίσθη ἡ προικοδότησις τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 18 Σεπτεμβρίου 1835 ἱδρυθεῖσαν ἑλληνικὴν φάλαγγα. Διὰ δὲ τοῦ νόμου ΣΚΑ' τῆς 24 Ἰανουαρίου 1853 ὡρίσθη ὅτι αἱ χῆραι καὶ τὰ ὀρφανὰ τῶν ἐν ἐνεργείᾳ ἀξιωματικῶν, πρεσβυτῶν καὶ συνταξιούχων τῆς φάλαγγος δικαιοῦνται συντάξεως κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ περὶ συντάξεως τοῦ στρατοῦ τῆς ξηρᾶς νόμου, ἢ ἀντὶ συντάξεως δικαιοῦνται νὰ λάβωσι προικοδοτικὸν γραμμάτιον κατὰ τὰ περὶ προικοδοτήσεως τῶν φαλαγγιτῶν νενομοθετημένα. Διὰ τοῦ νόμου ΤΟΖ' τῆς 16 Ὀκτωβρίου 1856 ὡρίζετο ὅτι οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς ἐν ἐνεργείᾳ φάλαγγος καὶ οἱ πρεσβῦται αὐτῆς, ἀπερχόμενοι εἰς τὰς ἑστίας των μὲ ἄδειαν, λαμβάνουσι πλήρη τὸν μισθὸν αὐτῶν ὡς σύνταξιν διαρκούσης τῆς ἀδείας.

Συνεπείᾳ τῶν μέτρων τὰ ὁποῖα τὸ ἑλληνικὸν κράτος ἔλαβεν ὑπὲρ τῶν ἀγωνισαμένων κατὰ τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας Ἀγῶνα καὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν ἐνεκρίθησαν μέχρι τῆς 26 Σεπτεμβρίου 1835: α) μηνιαία σύνταξις ἐκ δραχμῶν 26.049 εἰς 2.180 ἄτομα· β) προικοδοτήσεις καὶ βοηθήματα ἐφ' ἅπαξ πληρωτέα ἐκ δραχμῶν 141.660 εἰς 928 ἄτομα, ὡς τοῦτο προκύπτει ἐκ τῆς ἀπὸ 26 Σεπτεμβρίου 1835 δηλοποιήσεως τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν γραμματείας τῆς ἐπικρατείας, δι' ἧς δηλοποιήσεως ἀνεκοινοῦτο ὅτι ἐπεκυρώθησαν παρὰ τοῦ βασιλέως οἱ ὑπὸ τῆς ἐπὶ τῶν συντάξεων ἐπιτροπῆς ὑποβληθέντες κατάλογοι συντάξεων, προικοδοτήσεων καὶ βοηθειῶν εἰς ἀπομάχους, χήρας καὶ ὀρφανὰ δι' ἐκδουλεύσεις κατὰ τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας Ἀγῶνα πρὸ τῆς 20 Ἰανουαρίου (1 Φεβρουαρίου) 1833, ἐπεφυλάσσετο δὲ καὶ ἡ προσεχὴς ἀνακοίνωσις τῶν ὀνομάτων αὐτῶν.

Παραλλήλως τὸ κράτος ἐμερίμνα καὶ διὰ τὰ ὄργανα τῶν ὀργανουμένων δημοσίων ὑπηρεσιῶν. Οὕτως εἰς τὸν νόμον 6/18 Φεβρουαρίου 1834, περὶ δημοτικῶν σχολείων, ὥριζεν: «Ἡ κυβέρνησις θέλει φροντίσει ν' ἀνταμείβωνται αἱ πισταὶ καὶ πολυχρόνιοι ἐκδουλεύσεις τῶν διδασκάλων καὶ θέλει λάβει τὰ ἀναγκαῖα μέτρα, ὥστε νὰ ἐξοικονομῶνται οἱ γέροντες ἢ ἀσθενεῖς διδάσκαλοι καὶ νὰ μὴ

Digitized by Google

ταλαιπωροῦνται ἀπὸ τὴν ἔνδειαν αἱ χῆραι καὶ τὰ ὀρφανὰ τῶν διδασκάλων». Κατ' ἄλλον δ' ὁρισμὸν τοῦ νόμου: «Πρὸ πάντων θέλουν διοργανισθῆ ταμεῖα ἀποθεματικὰ ὑπὲρ τῶν διδασκάλων». Ὡρίσθη δ' ὅπως τὸ ἀποθεματικὸν τοῦτο ἀποτελεσθῇ ἀπὸ τὸ $^1/_{20}$ τοῦ ἐτησίου μισθοῦ ἑκάστου διδασκάλου. Τὴν ἔναρξιν τῆς λειτουργίας τῶν ταμείων τούτων ὥρισεν ἡ κυβέρνησις ἀπὸ 1ης Σεπτεμβρίου 1855 διὰ τῆς ἀπὸ 11 Αὐγούστου 1855 ἐγκυκλίου διαταγῆς τοῦ ὑπουργείου Παιδείας, ὁ δὲ κανονισμὸς τοῦ ὑπὲρ τῶν δημοδιδασκάλων ἀποθεματικοῦ ταμείου διατυποῦται εἰς τὸ ἀπὸ 1ης Αὐγούστου 1858 διάταγμα.

Διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 31 Δεκεμβρίου 1836 ἐλήφθη μέριμνα περὶ ἀπονομῆς συντάξεως εἰς τοὺς διδασκάλους ἑλληνικῶν σχολείων καὶ τοὺς καθηγητάς, διὰ δὲ τὰς χήρας καὶ τὰ ὀρφανὰ αὐτῶν ὡρίσθη ἡ σύστασις ἰδιαιτέρου ταμείου συντάξεων.

Γενικὸς νόμος περὶ συντάξεως τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων ἐδημοσιεύθη ὁ ΧΝΒ' τῆς 3 Αὐγούστου 1861, «Περὶ συντάξεως τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων». Κατὰ τὴν αἰτιολογικὴν ἔκθεσιν τὸ νομοσχέδιον «περιλαμβάνει ὅλας τὰς τάξεις τῶν ὑπαλλήλων, ἐκτὸς δύο μόνον κατηγοριῶν, τῶν στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν, περὶ ὧν προεῖδον προγενέστεροι νόμοι». Μέχρι τῆς ἰσχύος τοῦ νόμου τούτου ἡ νομοθεσία προέβλεπε περὶ συντάξεως δύο κατηγοριῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων: τῶν δικαστικῶν (ἄρθρον 310 ὀργανισμοῦ δικαστηρίων) καὶ τῶν καθηγητῶν καὶ διδασκάλων ἑλληνικῶν σχολείων, περὶ ὧν τὸ διάταγμα τῆς 31 Δεκεμβρίου 1936, περὶ κανονισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ γυμνασίων (ἄρθρα 118 καὶ 119).

Κατὰ τὸν νόμον ΧΝΒ' γενικῶς δικαίωμα πρὸς σύνταξιν ἀπέκτων οἱ διὰ βασιλικοῦ διατάγματος διοριζόμενοι εἰς δημοσίαν ὑπηρεσίαν καὶ μισθοδοτούμενοι ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου, οἱ ἔχοντες ὑπηρεσίαν 25 ἐτῶν καὶ ἡλικίαν 60 ἐτῶν ἢ οἱ περιπεσόντες εἰς σωματικὴν βλάβην ἢ νόσον, συνεπαγομένην πρὸς τὸ ὑπηρετεῖν ἀνικανότητα, διαρκοῦσαν ὑπὲρ τοὺς τρεῖς μῆνας, ἢ ἐὰν μετὰ 25 ἐτῶν ὑπηρεσίαν ἀπολυθῶσιν αὐτῆς εἰ καὶ δὲν συνεπλήρωσαν τὸ 60ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας. Θανόντος τοῦ ὑπαλλήλου δικαίωμα πρὸς σύνταξιν ἀπέκτα ἡ χήρα καὶ τὰ νόμιμα ἀνήλικα τέκνα αὐτοῦ. Συνίστατο δ' ἡ σύνταξις εἰς ποσοστὸν ἀνάλογον πρὸς τὰ ἔτη τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπαλλήλου τοῦ κατὰ μέσον ὅρον μισθοῦ καὶ διαρκῶν ἐπιμισθίων τῶν τεσσάρων τελευταίων ἐτῶν τῆς ὑπηρεσίας.

Ἡ σύνταξις ὡρίσθη ὅπως καταβάλλεται παρὰ συσταθέντος διὰ τοῦ ἰδίου νόμου ταμείου συντάξεων τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων, προικοδοτηθέντος διὰ ὡρισμένων πόρων, ἐν οἷς καὶ ἐτησία χορήγησις ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου ἐκ δρχ. 100 000, ἧς ἡ καταβολὴ ὡρίσθη ὅπως ἀρχίσῃ ἀπὸ 1ης Ἰανουαρίου 1861. Εἰς τὸ ταμεῖον τοῦτο συνεχωνεύθη διὰ τοῦ νόμου ΡΛΘ' τῆς 7 Ἰανουαρίου 1866 καὶ τὸ διὰ τοῦ ἀπὸ 1 Ἰουλίου Γ' νόμου τοῦ ΙΑ' κοινοβουλίου συσταθὲν ἐν Ἑπτανήσῳ ταμεῖον τῶν συντάξεων.

Τὸ ταμεῖον τοῦτο τῶν πολιτικῶν συντάξεων ἐλειτούργησε μέχρι τοῦ 1876, ὁπότε, διὰ τοῦ νόμου ΦϞΒ' τῆς 17 Ἰανουαρίου 1877 συνεχωνεύθη μετὰ τοῦ δημοσίου ταμείου, ὁρισθέντος ὅτι τοῦτο ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου 1877 ἀναλαμβάνει ἀπ' εὐθείας τὴν πληρωμὴν τῶν συντάξεων. Εἰς τὸ δημόσιον δὲ ταμεῖον περιῆλθον οἱ πόροι τοῦ καταργηθέντος ταμείου τῶν συντάξεων, τῆς ἐπὶ τοῦ μισθοῦ τῶν ὑπαλλήλων κρατήσεως αὐξηθείσης ἀπὸ 5 % εἰς 7 $^1/_2$%. Ἡ κατάργησις τοῦ ταμείου τούτου ἦτο ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἀδυναμίας, πρὸ τῆς ὁποίας εὑρέθη εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἀπέναντι τῶν συνταξιούχων ὑποχρεώσεων αὐτοῦ· τρανὴ τούτου ἀπόδειξις τοῦ ἥκιστα ἐπωφελοῦς τῆς ἱδρύσεως τοιούτων ταμείων, ἅτινα καὶ εἰς ἄλλα, οἰκονομικῶς ἀνθηρότερα κράτη δὲν ἠδυνήθησαν νὰ εὐδοκιμήσωσιν, ἐφ' ᾧ καὶ κατηργήθησαν ἢ ἐπικρίνονται ἀπὸ τοὺς σοβαρωτέρους τῶν δημοσιολόγων.

Ὁ ΧΝΒ' νόμος, ὑποστὰς σὺν τῷ χρόνῳ διαφόρους τροποποιήσεις καὶ συμπληρώσεις, ἴσχυσε μέχρι τοῦ 1923, ὁπότε καὶ κατηργήθη διὰ τοῦ ἰσχύοντος νομοθετήματος περὶ πολιτικῶν συντάξεων, νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 28 Ἀπριλίου 1923. Τόσαι δὲ πολυπληθεῖς καὶ πολυσχιδεῖς ὑπῆρξαν αἱ μεταβολαί, ἃς ὁ νόμος ΧΝΒ' ὑπέστη ἐν τῷ μεταξύ, ὥστε εἰς τὴν δυνάμει τοῦ νόμου 955 τοῦ 1917 δοθεῖσαν ἐξουσιοδότησιν κωδικοποιήσεως, γενομένην τοιαύτην διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 31 Δεκεμβρίου 1919, ἀναφέρονται 229 νομοθετήματα.

Ἡ ἐπὶ τῆς μισθοδοσίας τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων κράτησις λόγῳ συντάξεως, ἥτις διὰ τοῦ νόμου ,ΓΡΙ' τοῦ 1905 ἀπὸ 7 $^1/_2$% ηὐξήθη εἰς 9 %, κατηργήθη διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 17 Ἰανουαρίου 1923, περὶ καταργήσεως τῶν κρατήσεων λόγῳ συντάξεως, ἀρξαμένης ταύτης ἀπὸ 1ης Ἰανουαρίου 1923.

Περὶ τῶν στρατιωτικῶν συντάξεων προέβλεψεν ὁ νόμος ΣΕ' τῆς 19 Αὐγούστου 1852, καθ' ὃν τὸ πρὸς σύνταξιν ἀποστρατείας δικαίωμα δι' ἀρχαιότητα ἀποκτᾶται μετὰ τὴν συμπλήρωσιν 30 ἐτῶν ὑπηρεσίας ἐν τῷ στρατῷ. Διὰ τοῦ νόμου τούτου παρεσχέθη δικαίωμα πρὸς σύνταξιν ἀποστρατείας εἰς τοὺς παθόντας τραύματα δεινὰ καὶ ἀνίατα, προερχόμενα ἐκ συμβεβηκότων τοῦ πολέμου ἢ δυστυχημάτων ἐν ὑπηρεσίᾳ, παρεσχέθη δικαίωμα πρὸς σύνταξιν ἀποτάξεως εἰς τὸν ἐν ἀποτάξει μετατιθέμενον ἀξιωματικόν, ἀνεγνωρίσθη δικαίωμα συντάξεως εἰς τὰς χήρας καὶ ὀρφανὰ τῶν στρατιωτικῶν. Ἡ σύνταξις προσδιωρίσθη ἀνάλογος τοῦ βαθμοῦ τοῦ στρατιωτικοῦ καὶ τῶν ἐτῶν τῆς ὑπηρεσίας του, μὲ μέγιστον ὅρον τὰ πεντήκοντα ἔτη τῆς ὑπηρεσίας. Ὁ νόμος ΣΕ' μὲ τὰς τροποποιήσεις καὶ συμπληρώσεις, ἃς ὑπέστη διὰ μεταγενεστέρων διατάξεων, ἴσχυσε μέχρι τοῦ 1922, ἀντικατασταθεὶς διὰ τοῦ νόμου 2769 τῆς 19 Μαΐου 1922.

Περὶ τῆς συντάξεως τῶν ναυτικῶν προέβλεψε τὸ κράτος διὰ τοῦ νόμου ΣΚΗ' τῆς 6 Ἀπριλίου 1853, προσδιορίζοντος συντάξεις ἀποστρατείας, ἀποτάξεως καὶ χηρῶν καὶ ὀρφανῶν διὰ τοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ λοιποὺς παντὸς βαθμοῦ ναυτικούς, μετὰ συμπλήρωσιν 25 ἐτῶν τοὐλάχιστον ἐνεργητικῆς κατὰ τὸν νόμον ὑπηρεσίας ἢ διὰ τοὺς ὑποστάντας τραύματα ἢ νοσήματα, τοὺς δεινῶς καὶ ἀνιάτως τραυματισθέντας ἢ νοσήσαντας, ἐὰν ἐτραυματίσθησαν κατὰ τὸν πόλεμον ἢ περὶ τὴν ἐκτέλεσιν ἐπιτεταγμένης ὑπηρεσίας ἢ ἐνόσησαν ἐκ τῶν κακουχιῶν αὐτῆς ἢ ἐκ τυχαίου συμβάντος. Ἡ σύνταξις ὡρίσθη εἰς ποσοστὸν τῶν ἐτῶν τῆς ὑπηρεσίας ἐπὶ τοῦ μισθοῦ ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ τοῦ ἐκ τοῦ ναυτικοῦ ἀποχωροῦντος. Καὶ αἱ ναυτικαὶ συντάξεις κατεβάλλοντο ἀνέκαθεν ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου.

Τὸ ἤδη ἰσχῦον συνταξιοδοτικὸν δίκαιον κατανέμει τὰς συντάξεις εἰς τὰς ἑξῆς κατηγορίας: τὰς πολιτικάς· τὰς στρατιωτικάς· τὰς ναυτικάς· τὰς πολεμικάς. Ἑκάστη κατηγορία διέπεται ὑπὸ ἰδίου νόμου.

Πολιτικαὶ συντάξεις. Τὸ βασικὸν νομοθέτημα τῆς ἀπονομῆς πολιτικῆς συντάξεως εἶναι τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 28 Ἀπριλίου 1923, περὶ ἀπονομῆς συντάξεως ἕνεκα πολιτικῆς ὑπηρεσίας, δημοσιευθὲν διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 108 τῆς 28 Ἀπριλίου 1923 φύλλου τῆς Ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως καὶ ἰσχῦσαν ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεώς του. Διὰ τοῦ νόμου τούτου δικαιοῦται ἰσοβίου συντάξεως ὁ τακτικὸς δημόσιος πολιτικὸς ὑπάλληλος, ὁ ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου ἢ ἐξ ἄλλων εἰδικῶν πόρων μισθοδοτούμενος ὑπὸ τὰς ἑξῆς προϋποθέσεις: α) ἐὰν κέκτηται συντάξιμον ὑπηρεσίαν 35 ἐτῶν ἢ συντάξιμον ὑπηρεσίαν 20 ἐτῶν καὶ ἡλικίαν 60 ἐτῶν· β) ἐὰν ἀπολυθῇ μετὰ 20 ἐτῶν συντάξιμον ὑπηρεσίαν· γ) ἐὰν κεκτημένος δεκαετῆ συντάξιμον ὑπηρεσίαν ἀπολυθῇ λόγῳ καταργήσεως θέσεως ἢ παραιτηθῇ λόγῳ ὑποβιβασμοῦ, ἐφ' ὅσον οὗτος δὲν ὀφείλεται εἰς πειθαρχικὴν ποινήν, ἢ καταληφθῇ ὑπὸ τοῦ ὁρίου τῆς ἡλικίας· καὶ δ) ἐὰν καταστῇ σωματικῶς ἢ διανοητικῶς ἀνίκανος δι' ὑπηρεσίαν· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, ἐὰν ἔχῃ ὑπηρεσίαν ἐλάσσονα τῶν 10 ἐτῶν, ἀντὶ συντάξεως λαμβάνει ἐφ' ἅπαξ χρηματικὸν βοήθημα ἴσον πρὸς τὰς ἐπὶ τρίμηνον τελευταίας ἀποδοχάς του.

Ἡ σύνταξις συνίσταται εἰς τόσα πεντηκοστὰ τοῦ μισθοῦ ὅσα τὰ ἔτη τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ἀπομακρυνομένου ὑπαλλήλου, προσαυξανόμενα κατὰ $^1/_{50}$ τοῦ μηνιαίου μισθοῦ δι' ἕκαστον ἔτος ὑπηρεσίας ἀπὸ τοῦ 26ου ἄχρι τοῦ 30οῦ καὶ κατὰ $^2/_{50}$ δι' ἕκαστον ἔτος ὑπηρεσίας πέραν τοῦ 30οῦ, μὴ δυναμένη πάντοτε νὰ ὑπερβῇ τὸν μισθόν. Μισθὸς δὲ λαμβάνεται ὁ ἀνήκων εἰς τὸν βαθμὸν τῆς θέσεως, οὐχὶ δὲ ὁ ἐν ἐνεργείᾳ τοιοῦτος, ἀλλ' αἱ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἰσχύος τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 25 Σεπτεμβρίου 1924, περὶ ἀποδοχῶν τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ ὑπηρετῶν ὑφιστάμεναι συντάξιμοι ἀποδοχαὶ (νόμος 2751 καὶ 3107 διὰ τοὺς δικαστικοὺς καὶ νόμος 2494 καὶ 3185, ἄρθρον 3, διὰ τοὺς διοικητικοὺς καὶ ἐκπαιδευτικούς). Ὑπολογίζεται δ' ἡ σύνταξις ἐπὶ τοῦ κατὰ μέσον ὅρον ληφθέντος μισθοῦ κατὰ τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς ὑπηρεσίας, εἰς ἣν δὲ περίπτωσιν ὑπάλληλος θεωρούμενος δυνάμει νόμου ἐν κανονικῇ ἀδείᾳ ἐκ τῆς θέσεώς του κατέχει καὶ ἕτερον δημόσιον ἀξίωμα ἢ θέσιν, μισθὸς λαμβάνεται ὁ τῆς μᾶλλον μισθοδοτουμένης θέσεως.

Εὐεργετικὴ διαγράφεται ἡ σύνταξις ὑπαλλήλου καταστάντος ἐκ τραύματος ἢ νοσήματος σωματικῶς ἢ διανοητικῶς ἀνικάνου προδήλως ἐξ αἰτίας τῆς ὑπηρεσίας αὐτοῦ, τῶν γεγονότων τούτων βεβαιουμένων κατὰ τὰς προϋποθέσεις τοῦ νόμου. Ἀναλόγως δὲ τῆς ἐπελθούσης ἀνικανότητος προσδιορίζεται καὶ τὸ ποσὸν τῆς συντάξεως.

Δικαίωμα συντάξεως ὁ νόμος χορηγεῖ: α) εἰς τὴν χήραν τοῦ θανόντος πολιτικοῦ ὑπαλλήλου ἢ συνταξιούχου τοιούτου· β) εἰς τὰ νόμιμα ἢ νομιμοποίητα τέκνα αὐτοῦ, εἰς μὲν τὰ ἄρρενα ἐὰν εἶναι ἀνήλικα καὶ ἄγαμα, εἰς δὲ τὰ θήλεα ἐὰν εἶναι ἄγαμα· καὶ γ) θανόντος τοῦ ὑπαλλήλου ἢ συνταξιούχου ἐν ἀγαμίᾳ ἢ ἐν χηρείᾳ ἄνευ τέκνων παρέχεται σύνταξις εἰς τὸν πατέρα αὐτοῦ τὸν ἔχοντα συμπεπληρωμένον τὸ 60ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του **κατὰ τὸν χρόνον τοῦ θανάτου τοῦ υἱοῦ του ἢ τούτου ἐλλείποντος εἰς τὴν χήραν μητέρα, τὴν οὖσαν τοιαύτην κατὰ τὸν χρόνον τοῦ θανάτου** τοῦ υἱοῦ **της ἢ τὴν ἐντὸς διετίας ἀπὸ τοῦ θανάτου** χηρεύσασαν **καὶ εἰς τὰς κατὰ τὸν χρόνον** τοῦ θανάτου **τοῦ ἀδελφοῦ ἀγάμους ἀδελφάς,** ἐφ' ὅσον αὗται **εἶναι ὀρφαναὶ πατρὸς ἢ ἐστερήθησαν** τοῦ πατρὸς **των ἐντὸς διετίας ἀπὸ** τοῦ θανάτου τοῦ **ἀδελφοῦ των.**

Τὸ ποσὸν τῆς συντάξεως τῆς χήρας συνίσταται **εἰς τὰ $^5/_{10}$ τῆς εἰς τὸν σύζυγον** ἀνηκούσης συντάξεως. **σὺν τῇ προσθήκῃ $^2/_{10}$** ἐὰν συντρέχῃ ἓν τέκνον, **ἀνὰ $^1/_{10}$ δὲ δι' ἕκαστον πλέον** τοῦ ἑνὸς τέκνον **μέχρι τῆς συμπληρώσεως** ὁλοκλήρου τῆς **συντάξεως τοῦ συζύγου· ἤτοι, συντρεχόντων** τεσσάρων **τέκνων, παρέχεται ὁλόκληρος** ἡ σύνταξις τοῦ **συζύγου εἰς τὴν χήραν καὶ ὀρφανὰ** αὐτοῦ. Ἐνήλικα **ἄγαμα τέκνα ἀνίκανα πρὸς** ἄσκησιν οἱουδήποτε **βιοποριστικοῦ ἐπαγγέλματος κατὰ** τὸν χρόνον **τοῦ θανάτου τοῦ γονέως αὐτῶν** δικαιοῦνται **εἰς σύνταξιν.**

Ἡ συντάξιμος ὑπηρεσία ὑπολογίζεται ἀπὸ τῆς **χρονολογίας τοῦ ἐγγράφου, δι' οὗ** κοινοποιεῖται ὁ **διορισμὸς μέχρι τῆς χρονολογίας τοῦ** ἐγγράφου τῆς **κοινοποιήσεως τῆς ἐκ τῆς ὑπηρεσίας** ἀπομακρύνσεως **ἢ μέχρι τῆς ἡμέρας τοῦ θανάτου τοῦ** ὑπαλλήλου. Τὸ **κατὰ τὴν συγκεφαλαίωσιν τοῦ** συνταξίμου χρόνου **προκύπτον ἔλαττον τῶν δώδεκα** μηνῶν χρονικὸν **διάστημα λογίζεται πλῆρες ἔτος,** ἐφ' ὅσον εἶναι **τοὐλάχιστον ἴσον πρὸ ἓξ μῆνας.** Τὸ δικαίωμα τῆς **συντάξεως ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἑπομένης** τῆς ἐκ τῆς **ὑπηρεσίας ἀπομακρύνσεως τοῦ** ὑπαλλήλου ἢ ἀπὸ **τῆς ἑπομένης τοῦ θανάτου αὐτοῦ.** Δεδομένου ὅμως **ὅτι ὁ ὑπάλληλος ἀπομακρυνόμενος** ἐκ τῆς ὑπηρεσίας **λαμβάνει ἐπὶ τρίμηνον τὰς ἀποδοχὰς** αὐτοῦ, ἡ σύνταξις **ἄρχεται καταβαλλομένη αὐτῷ** ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ **τριμήνου, διότι κατ' ἐπιτακτικὸν** τοῦ νόμου ὁρισμὸν **σύγχρονος καταβολὴ συντάξεως** καὶ μισθοῦ **δὲν ἐπιτρέπεται, ὡς ἐπίσης δὲν** ἐπιτρέπεται καὶ ἡ **καταβολὴ διπλῆς συντάξεως.** Ἐξαιρετικαὶ δ' εἶναι **αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς ἐπιτρέπεται** σύγχρονος **καταβολὴ συντάξεως καὶ μισθοῦ.** Δὲν δικαιοῦται **συντάξεως ὁ ἀπολυόμενος ἐκ** τῆς ὑπηρεσίας τοῦ **ὑπάλληλος ὡς αὐτογνωμόνως ἀποσχὼν** τῆς ἐκπληρώσεως **τῶν καθηκόντων του.** Ἀπόλλυσι δὲ τὸ **πρὸς σύνταξιν δικαίωμα ἢ εἰς νέον** γάμον ἐλθοῦσα **χήρα ἢ ἡ ἐκ τῆς ἐπιτροπείας** τῶν τέκνων **αὐτῆς ἐκπέσασα δι' αἰσχρὰν διαγωγήν.** Ἀναστέλλεται **τὸ εἰς σύνταξιν ἢ καταβολὴν** συντάξεως δικαίωμα: **1) ἐφ' ὅσον ὁ δικαιούμενος** καταδικασθῇ **εἰς ἐγκληματικὴν ποινὴν ἀφ' ἧς** καταστῇ ἀμετάκλητος **ἡ ἀπόφασις καὶ μέχρι τῆς** λήξεως τῆς **ποινῆς· καὶ 2) ἅμα ἀποβάλῃ τὴν** ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν, **ἐφ' ὅσον διαρκεῖ ἡ ἀποβολή.**

Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ δικαιώματος τῆς συντάξεως **ἀνήκει εἰς τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον,** κατὰ τὸν νόμον **ΜΓ' τῆς 13 Μαρτίου 1864, καθ'** ὅν: «οὐδεμία **στρατιωτική, ναυτικὴ ἢ πολιτικὴ** σύνταξις, **ἐκτὸς τῶν δι' εἰδικῶν νόμων χορηγουμένων,** ἀπονέμεται, **ἐὰν προηγουμένως δὲν ἐξελεγχθῇ** ὑπὸ τοῦ Ἐλεγκτικοῦ **Συνεδρίου». Ὁ ὁρισμὸς οὗτος,** ἰσχύσας **μέχρι τοῦ 1923, περιελήφθη καὶ εἰς** τὰ νέα νομοθετήματα **τῆς 28 Ἀπριλίου 1923 καὶ 4** Ἰουλίου 1923. **Αἱ περὶ ἀπονομῆς συντάξεως πράξεις** τοῦ συνεδρίου **ἦσαν ὑποχρεωτικαὶ διὰ τὸν ὑπουργὸν** κατὰ τοσοῦτον **μόνον, καθόσον δὲν ἐπετρέπετο εἰς** αὐτὸν νὰ προκαλέσῃ **ἀπόφασιν περὶ ἀπονομῆς τῆς** συντάξεως ἐναντίον **τῶν πράξεων τοῦ συνεδρίου** (ἄρθρ. 3, νόμου ͵ΑΣΞΓ' **τοῦ 1882). Ἀλλὰ κατὰ τὸ ἀπὸ** 28 Ἀπριλίου 1923 **νομοθετικὸν διάταγμα περὶ** πολιτικῶν συντάξεων **καὶ κατὰ τὸ νομοθετικὸν διάταγμα** τῆς 4 Ἰουλίου **1923, περὶ ὀργανισμοῦ** τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, **αἱ ἐπὶ τῶν συντάξεων πράξεις** τοῦ συνεδρίου εἶναι **ὑποχρεωτικαὶ διά τε τὸ** δημόσιον καὶ τὸν αἰτοῦντα, **μὴ ἐπιτρεπομένης προσφυγῆς** εἰς τὰ δικαστήρια **(ἄρθρ. 17 § 1 καὶ 2 Ν. Δ.** 28 Ἀπριλίου **1923, ἄρθρ. 32 Ν. Δ. 4 Ἰουλίου 1923).** Τὰ ἐπὶ τῶν **πράξεων τοῦ συνεδρίου περὶ** συντάξεων παρεχόμενα **εἰς τὸν ἐνδιαφερόμενον ἔνδικα** μέσα εἶναι τὸ τῆς **αἰτήσεως ἀναθεωρήσεως ἐνώπιον** τοῦ αὐτοῦ τμήματος **τοῦ συνεδρίου, ἐπιτρεπόμενον** δι' ὡρισμένους **λόγους, καὶ ἡ προσφυγὴ ἐνώπιον** τῆς ὁλομελείας **τοῦ συνεδρίου, ἀποφαινομένης** ὡς δικαστηρίου **ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως καὶ κατὰ** τῆς ἀποφάσεως **τῆς ὁποίας ἀσκεῖται δι' ὡρισμένους** λόγους τὸ ἔκτακτον **ἔνδικον μέσον τῆς αἰτήσεως** ἀναθεωρήσεως. **Ἡ εἰς τὰ δικαστήρια προσφυγὴ** δὲν ἐπιτρέπεται **ἀπολύτως, οὐδ' ἀναίρεσις** ἢ προσφυγὴ **ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας,** κατὰ **τὰς ἰσχυούσας διατάξεις.**

Τὰ ἀνωτέρω ἀποτελοῦσι τὰς γενικὰς γραμμὰς **τὰς διεπούσας τὰς συντάξεις τῶν** πολιτικῶν ὑπαλλήλων, **τὰς βασιζομένας εἰς τὸ** νομοθέτημα τοῦ **ἔτους 1923. Παραλλήλως ἰσχύουσι** πλεῖσται ὅσαι **διατάξεις, ῥυθμίζουσαι** συνταξιοδοτικὰ δίκαια, **διεσπαρμέναι δ' εἰς ποικίλους** νόμους. Ἡ κατὰ τὸ **ἔτος 1929 συστᾶσα ἐπιτροπὴ** κωδικοποιήσεως τῶν **περὶ συντάξεων διατάξεων** πολιτικῶν ὑπαλλήλων **ἀπαριθμεῖ εἰς τὸν καταρτισθέντα** κώδικα 253 **σχετικὰς διατάξεις.**

Στρατιωτικαὶ συντάξεις. **Αὗται διέπονται** ὑπὸ **δύο βασικῶν νομοθετημάτων: τοῦ** νομοθετικοῦ διατάγματος **τῆς 23 Νοεμβρίου 1925, περὶ** κωδι-

Digitized by Google

ποιήσεως καὶ συμπληρώσεως ἰσχυουσῶν διατάξεων περὶ ἀπονομῆς συντάξεως ἕνεκα στρατιωτικῆς ἢ ναυτικῆς ὑπηρεσίας καὶ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 31 Μαΐου 1926, περὶ στρατιωτικῶν συντάξεων. Τὰ νομοθετήματα ταῦτα βάσιν ἔχουν τὸν νόμον 2769 τῆς 19 Μαΐου 1922, ὅστις κατήργησε τὰς ἄχρι τότε ἰσχυούσας περὶ στρατιωτικῶν συντάξεων διατάξεις καὶ ἔθεσε νέους κανόνας συνταξιοδοτικοὺς τῶν στρατιωτικῶν.

Κατὰ τὰς ἰσχυούσας διατάξεις αἱ συντάξεις τῶν στρατιωτικῶν διακρίνονται εἰς σύνταξιν: α) ἀποστρατείας· β) αὐτεπαγγέλτου ἀποστρατείας ἕνεκα διοικητικῆς ἢ ἐπαγγελματικῆς ἀνικανότητος καὶ ἕνεκα ἀποδεδειγμένης σωματικῆς ἀνικανότητος· γ) ἀνικανότητος· καὶ δ) ἀποτάξεως. Συντάξεως ἀποστρατείας δικαιοῦται ὁ στρατιωτικὸς ὁ συμπληρώσας 25 ἐτῶν συντάξιμον ὑπηρεσίαν ἢ ὁ καταληφθεὶς ὑπὸ τοῦ ὁρίου ἡλικίας, ἀσχέτως χρόνου ὑπηρεσίας. Συντάξεως αὐτεπαγγέλτου ἀποστρατείας δικαιοῦται ἀσχέτως χρόνου ὑπηρεσίας ὁ ἀξιωματικὸς ὁ τιθέμενος εἰς αὐτεπάγγελτον ἀποστρατείαν συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ περὶ καταστάσεως ἀξιωματικῶν νόμου καὶ ὁ ἀνθυπασπιστὴς ὁ ἀπολυόμενος τῶν τάξεων τοῦ στρατοῦ, εἴτε διὰ διοικητικὴν ἢ ἐπαγγελματικὴν ἀνικανότητα, εἴτε διὰ σωματικὴν ἀνικανότητα. Συντάξεως ἀνικανότητος δικαιοῦται ὁ στρατιωτικὸς ὁ καταστὰς ἀνίκανος διὰ τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν ἕνεκα τραυμάτων ληφθέντων ἐν πολέμῳ ἢ ἐξ ἀτυχήματος ἐν τῇ ἐκτελέσει ὑπηρεσίας ἐν πολέμῳ ἢ μή, ὡς καὶ ἕνεκα νοσημάτων προκληθέντων ἢ ἐπιδεινωθέντων ἐκ τῶν πρὸς τὴν ἐν εἰρήνῃ ἢ ἐπιστρατεύσει ἢ πολέμῳ ὑπηρεσίαν σχετιζομένων κοπώσεων, κινδύνων ἢ ἀτυχημάτων. Ἡ σύνταξις ἀνικανότητος δύναται νὰ εἶναι ὁριστικὴ ἢ προσωρινή, κατὰ τὰς προϋποθέσεις τοῦ νόμου. Εἰς σύνταξιν ἀποτάξεως δικαιοῦται ὁ ἀξιωματικὸς ὁ τιθέμενος εἰς ἀπόταξιν συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ περὶ καταστάσεως τῶν ἀξιωματικῶν νόμου καὶ ὁ ἀπολυόμενος ἀνθυπασπιστής, ἀμφότεραι δ' αἱ κατηγορίαι αὗται, ἐὰν ἔχωσι συμπληρώσει δεκαετῆ τοὐλάχιστον συντάξιμον ὑπηρεσίαν.

Τὸ ποσὸν τῆς συντάξεως, ἀναλόγως ἑκάστης κατηγορίας, ποικίλλει κατὰ λόγον τῶν ἐτῶν ὑπηρεσίας καὶ συνταξίμου μισθοῦ τοῦ ἀναλογοῦντος εἰς τὸν βαθμόν, ὃν ὁ ἐκ τοῦ στρατεύματος ἀπερχόμενος φέρει, κατ' ἐξαίρεσιν δὲ συντρεχουσῶν ὡρισμένων ὑπὸ τοῦ νόμου προϋποθέσεων παρέχεται σύνταξις ἀνωτέρω βαθμοῦ. Ὁ ἐλάχιστος ὅρος τῆς συντάξεως συνίσταται εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ συνταξίμου μισθοῦ, ὁ δὲ μέγιστος εἰς τὸ σύνολον αὐτοῦ.

Συντάξεως δικαιοῦνται καὶ αἱ οἰκογένειαι τῶν ἀποβιούντων στρατιωτικῶν ἢ τῶν συνταξιούχων τοιούτων, ἐφ' ὅσον ὁ συντάξιμος χρόνος ὑπηρεσίας τοῦ θνήσκοντος στρατιωτικοῦ εἶναι μείζων τῶν δέκα ἐτῶν. Οὕτω δικαίωμα εἰς σύνταξιν ἔχει ἡ χήρα σύζυγος καὶ τὰ ὀρφανὰ καὶ νομιμοποίητα ἀνήλικα καὶ ἄγαμα ἄρρενα ἢ ἄγαμα θήλεα τέκνα του, ἐφ' ὅσον ὁ γάμος αὐτοῦ ἐτελέσθη πρὸ τῆς ἐκ τῶν τάξεων τοῦ στρατοῦ ἀπομακρύνσεώς του καὶ ἐφ' ὅσον ἀνεγνωρίσθη παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν πρὸ τῆς ἀπονομῆς τῆς συντάξεως. Ἐὰν ὁ στρατιωτικὸς ἀποθάνῃ ἄγαμος ἢ ἐν χηρείᾳ ἄνευ τέκνων, δικαιοῦνται συντάξεως: ὁ πατήρ, ἡ χήρα μήτηρ καὶ αἱ ὀρφαναὶ πατρὸς καὶ μητρὸς ἄγαμοι ἀδελφαί. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ προηγουμένη τάξις ἀποκλείει τὴν ἑπομένην.

Στρατιωτικῆς συντάξεως δικαιοῦται καὶ ἡ οἰκογένεια ἰδιώτου, ἀδιακρίτως φύλου, θνήσκοντος συνεπείᾳ τραυμάτων λαμβανομένων ἐν διατεταγμένῃ ὑπηρεσίᾳ μὴ ἐμπολέμῳ, ἀλλ' ἀποσκοπούσῃ ἀποκλειστικῶς εἰς ἄμυναν κατὰ πάσης παραβιάσεως τοῦ ἐθνικοῦ ἐδάφους, εἰς τὴν τήρησιν τῆς δημοσίας τάξεως καὶ ἀσφαλείας, εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ἀσκήσεων, εἰς τὴν παρασκευὴν ἢ συντήρησιν πολεμικοῦ ὑλικοῦ· ἐπίσης καὶ ἡ οἰκογένεια ἰδιώτου, ἀδιακρίτως φύλου, προσληφθέντος καὶ ἀποδεδειγμένως ἐκτελοῦντος διατεταγμένην στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, θνήσκοντος δὲ συνεπείᾳ τραύματος ἐξ ἀεροπορικοῦ ἀτυχήματος ἐν ἐκτελέσει πτητικῆς ὑπηρεσίας, ὡς καὶ ἡ οἰκογένεια ἰδιώτου ἀποθνήσκοντος ἢ ὑποστάντος βλάβην ἐκ τραύματος ἢ νοσήματος συνεπείᾳ συνδρομῆς, ἣν παρέσχεν εἰς μεταβατικὰ ἀποσπάσματα καταδιώξεως λῃστῶν.

Ἡ σύνταξις τῶν στρατιωτικῶν ἄρχεται διὰ μὲν τοὺς ἀποστρατευομένους ἢ ἀπολυομένους λόγῳ ὁρίου ἡλικίας μετὰ τρεῖς μῆνας ἀπὸ τῆς ἡμέρας καθ' ἣν κατελήφθησαν ὑπὸ τοῦ ὁρίου, διὰ δὲ τοὺς λοιποὺς μετὰ τρεῖς μῆνας ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς δημοσιεύσεως διὰ τῆς Ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως τοῦ διατάγματος τῆς ἐκ τῶν τάξεων τοῦ στρατοῦ ἀπομακρύνσεώς του. Διαρκοῦντος τοῦ τριμήνου ὁ στρατιωτικὸς λαμβάνει τὰς ἀποδοχάς του. Διπλῆ σύνταξις ἢ σύνταξις καὶ μισθὸς ταυτοχρόνως δὲν καταβάλλεται, ἐκτὸς τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου ρητῶς καθοριζομένων περιπτώσεων.

Τὸ ὡς σύνταξιν δικαίωμα ἀπόλλυται: α) ἐὰν ὁ στρατιωτικὸς καταδικασθῇ εἰς ἑνὸς ἔτους τοὐλάχιστον φυλάκισιν ἐπὶ κλοπῇ ἢ ὑπεξαιρέσει χρημάτων ἢ πραγμάτων ἀνηκόντων εἰς τὸ κράτος, ἀπονεμηθεῖσα δὲ σύνταξις ἀπόλλυται ἐπίσης καὶ β) ἐὰν ἡ χήρα ἔλθῃ εἰς νέον γάμον.

Τὸ εἰς σύνταξιν ἢ καταβολὴν αὐτῆς δικαίωμα διακόπτεται: α) ἐὰν ὁ στρατιωτικὸς ἀποβάλῃ τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν, ἐφ' ὅσον διαρκεῖ ἡ ἀποβολή· β) ἐὰν καταδικασθῇ εἰς ἐγκληματικὴν ποινήν, ἀφ' ἧς καταστῇ ἀμετάκλητος ἡ ἀπόφασις καὶ μέχρι τῆς λήξεως τῆς ποινῆς· καὶ γ') ἐὰν ἀπέλθῃ εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν ἄνευ εἰδοποιήσεως τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, ἐφ' ὅσον διαρκεῖ ἡ ἀπουσία.

Εἰς τὰς περὶ στρατιωτικῶν συντάξεων διατάξεις ὑπάγονται οἱ ὑπηρετήσαντες εἰς τὰ διάφορα ὅπλα καὶ σώματα τοῦ στρατοῦ τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς χωροφυλακῆς ὡς ἀξιωματικοὶ ἢ ὁπλῖται, ὡς καὶ οἱ πρὸς τούτους ἀντιστοιχοῦντες καὶ ἐξομοιούμενοι δυνάμει νόμων.

Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ δικαιώματος στρατιωτικῆς συντάξεως μέχρι τοῦ ἔτους 1926 ἐνηργεῖτο καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ ἀναγνώρισις τοῦ δικαιώματος τῶν πολιτικῶν συντάξεων. Διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος ὅμως τῆς 24 Φεβρουαρίου 1926, περὶ κανονισμοῦ συντάξεως τῶν ἀξιωματικῶν καὶ ἀνθυπασπιστῶν τοῦ στρατοῦ τῆς ξηρᾶς καὶ τῶν τούτοις ἀντιστοιχούντων ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν, ἡ πρὸς τοῦτο διαδικασία μετήλλαξεν, ὁρισθέντος ὅπως ἀπὸ 1ης Ἀπριλίου 1926 αἱ στρατιωτικαὶ συντάξεις, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς ἀξιωματικοὺς καὶ ἀνθυπασπιστὰς τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς χωροφυλακῆς καὶ τὰς οἰκογενείας αὐτῶν, κανονίζωνται διὰ πράξεων τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, στηριζομένων ἐπὶ γνωμοδοτικῆς ἀποφάσεως πενταμελοῦς συμβουλίου, συντεθειμένου κατὰ τοὺς ὁρισμοὺς τοῦ νόμου. Αἱ πράξεις αὗται τοῦ ὑπουργοῦ ὑπόκεινται εἰς ἀναθεώρησιν παρ' αὐτοῦ ἀσκουμένην οἴκοθεν ἢ τῇ αἰτήσει τοῦ ἐνδιαφερομένου ἐντὸς ἔτους ἀπὸ τῆς κοινοποιήσεως αὐτῷ τῆς σχετικῆς πράξεως τοῦ ὑπουργοῦ. Κατὰ τῆς κατ' ἀναθεώρησιν ἐκδοθείσης πράξεως ταύτης ἐπιτρέπεται νέα ἀναθεώρησις τῇ αἰτήσει τοῦ ἐνδιαφερομένου ἐνώπιον τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου ἐντὸς ἑξαμήνου ἀπὸ τῆς κοινοποιήσεως αὐτῷ τῆς κατ' ἀναθεώρησιν ἐκδοθείσης ἀποφάσεως. Κατὰ τὴν ἀναθεώρησιν δύναται νὰ καταστῇ καὶ χείρων ἡ θέσις τοῦ αἰτοῦντος. Κατὰ τῆς κατ' ἀναθεώρησιν ἐκδοθείσης πράξεως τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου δύναται ν' ἀσκηθῇ εἴτε παρὰ τοῦ ἐνδιαφερομένου εἴτε παρὰ τοῦ γενικοῦ ἐπιτρόπου τῆς ἐπικρατείας προσφυγὴ ἐνώπιον τῆς ὁλομελείας τοῦ συνεδρίου ἐντὸς ἔτους ἀπὸ τῆς κοινοποιήσεως τῆς πράξεως. Προσφυγὴ ἐνώπιον τῶν πολιτικῶν δικαστηρίων δὲν χωρεῖ· ἐπὶ συντάξεως ὁπλιτῶν ἡ ἀναγνώρισις ἐνεργεῖται κατὰ τὰ περὶ πολιτικῶν συντάξεων ὁριζόμενα.

Πρὸς ταῖς γενικαῖς ταύταις ἀρχαῖς, αἵτινες καθορίζουσι τὰς στρατιωτικὰς συντάξεις, συνισχύουσιν εἰδικαὶ διατάξεις, οἷαι εἶναι αἱ συντάξεις γυναικῶν νοσοκόμων καὶ ἰδιωτῶν τεχνιτῶν ἀεροπορίας, τιμητικῆς καὶ εἰδικῆς ἀποστρατείας, ἀνικάνων στρατιωτικῶν καὶ ἰδιωτῶν ἀεροπορικῆς ὑπηρεσίας, ἀνικανότητος ἀνθυπασπιστῶν, ὁπλιτῶν καὶ ἰδιωτῶν, ὁπλιτῶν χωροφυλακῆς καὶ οἰκογενειῶν αὐτῶν, ἐθελοντῶν ὁπλιτῶν καὶ ὁπλιτῶν τεχνιτῶν καὶ οἰκογενειῶν αὐτῶν. Αἱ ὑπὸ τῆς κατὰ τὸ 1929 συσταθείσης ἐπιτροπῆς κωδικοποιήσεως περιληφθεῖσαι εἰς τὴν περὶ στρατιωτικῶν συντάξεων κωδικοποίησιν διατάξεις ἀνάγονται εἰς 51 νομοθετήματα.

Ναυτικαὶ συντάξεις. Ἡ ἀπονομὴ συντάξεως ναυτικῆς βασίζεται ἐπὶ τῶν διατάξεων τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 23 Νοεμβρίου 1926, περὶ κωδικοποιήσεως καὶ συμπληρώσεως ἰσχυουσῶν διατάξεων περὶ ἀπονομῆς συντάξεως ἕνεκα στρατιωτικῆς ἢ ναυτικῆς ὑπηρεσίας. Κατὰ ταύτας, αἱ συντάξεις αὗται περιλαμβάνουσι τρεῖς κατηγορίας συνταξιούχων: α) τοὺς ἐξ ἀποστρατείας καὶ αὐτεπαγγέλτου τοιούτους, β) τοὺς ἐξ ἀνικανότητος καὶ γ) τοὺς ἐξ ἀποτάξεως. Δικαίωμα συντάξεως ἀποστρατείας ἔχουσιν οἱ συμπληρώσαντες 25 ἐτῶν τοὐλάχιστον ὑπηρεσίαν ἢ οἱ καταληφθέντες ὑπὸ ὁρίου ἡλικίας ἢ οἱ λόγῳ διοικητικῆς ἢ ἐπαγγελματικῆς ἀνικανότητος ἀποστρατευόμενοι ἢ οἱ λόγῳ σωματικῆς ἀνικανότητος προελθούσης ἐκ σωματικῆς ἢ πνευματικῆς βλάβης πληρούσης τὰς προϋποθέσεις τοῦ νόμου ἀποστρατευόμενοι. Συντάξεως ἀνικανότητος δικαιοῦνται οἱ συνεπείᾳ τραυμάτων ληφθέντων ἐν πολέμῳ ἢ ἐξ ἀτυχημάτων ἐν τῇ ἐκτελέσει τῆς ὑπηρεσίας ἐν πολέμῳ ἢ μή, ὡς καὶ οἱ συνεπείᾳ νοσημάτων προκληθέντων ἢ ἐπιδεινωθέντων ἐκ τῶν πρὸς τὴν ἐν εἰρήνῃ, ἐν ἐπιστρατεύσει ἢ πολέμῳ ὑπηρεσίαν σχετιζομένων κοπώσεων, κινδύνων ἢ ἀτυχημάτων ἀπομακρυνόμενοι τῶν τάξεων τοῦ ναυτικοῦ. Συντάξεως ἀποτάξεως δικαιοῦνται μετὰ δεκαετῆ ὑπηρεσίαν οἱ κατὰ τὰς ἑκάστοτε ἰσχυούσας διατάξεις καὶ πρὸ τῆς κτήσεως τοῦ εἰς σύνταξιν ἀποστρατείας δικαιώματος τιθέμενοι εἰς ἀπόταξιν ἢ ἀπολυόμενοι τῶν τάξεων ναυτικοὶ εἴτε διὰ λόγους πειθαρχικοὺς εἴτε δι' ὑπηρεσιακὴν ἀνεπάρκειαν, εἴτε τιθέμενοι διὰ σωματικὴν ἢ πνευματικὴν βλάβην μὴ πληροῦσαν τὰς προϋποθέσεις τοῦ νόμου, καθιστῶσαν ὅμως αὐτοὺς ἀνικάνους διὰ τὴν ναυτικὴν ὑπηρεσίαν.

Τὸ ποσὸν τῆς συντάξεως, ἀναλόγως ἑκάστης κατηγορίας, ποικίλλει κατὰ λόγον τῶν ἐτῶν ὑπηρεσίας καὶ συνταξίμου μισθοῦ τοῦ ἀναλογοῦντος εἰς τὸν βαθμὸν ὃν ὁ ἐκ τοῦ ναυτικοῦ ἀπερχόμενος φέρει, κατ' ἐξαίρεσιν ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις τοῦ νόμου κανονιζομένης τῆς συντάξεως ἐπὶ μισθοῦ βαθμοῦ ἀνωτέρου. Ὁ ἐλάχιστος ὅρος τῆς συντάξεως συνίσταται εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ συνταξίμου μισθοῦ, ὁ δὲ μέγιστος εἰς τὸ σύνολον αὐτοῦ.

Συντάξεως δικαιοῦνται καὶ αἱ οἰκογένειαι τῶν ἀποθνῃσκόντων ναυτικῶν ἢ συνταξιούχων ναυτικῶν, ἰσχυουσῶν ἀναλόγων περὶ τούτου διατάξεων τῶν συντάξεων οἰκογενειῶν στρατιωτικῶν. Τὸ δικαίωμα τῆς συντάξεως ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἑπομένης τῆς ἐκ τῶν τάξεων τοῦ ναυτικοῦ ἀπομακρύνσεως ἢ ἀπὸ τῆς ἑπομένης τοῦ θανάτου, προκειμένου περὶ οἰκογενειῶν, τῆς ἀπομακρύνσεως λογιζομένης αὐτοδικαίως ἐπελθούσης ἀπὸ τῆς εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς κυβερνήσεως δημοσιεύσεως τῆς περὶ τούτου διοικητικῆς πράξεως, ἤ, ἐλλείψει δημοσιεύσεως, ἀπὸ τῆς χρονολογίας αὐτῆς. Ἐπὶ τρίμηνον ὁ ὁπωσδήποτε ἀπομακρυνόμενος τῶν τάξεων τοῦ ναυτικοῦ λαμβάνει τὰς ἀποδοχάς του, ἐξαιρέσει τοῦ ἀπομακρυνομένου συνεπείᾳ παραιτήσεως πρὸ τῆς κτήσεως τοῦ εἰς σύνταξιν ἀποστρατείας δικαιώματος. Διπλῆ σύνταξις ἢ σύνταξις καὶ μισθὸς ταυτοχρόνως δὲν καταβάλλεται, ἐκτὸς τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου ρητῶς καθοριζομένων περιπτώσεων. Τὸ εἰς σύνταξιν δικαίωμα τοῦ ναυτικοῦ ἀπόλλυται ἢ διακόπτεται ὡς καὶ ἐπὶ στρατιωτικῶν.

Ναυτικῆς συντάξεως δικαιοῦνται πάντες οἱ ὑπηρετοῦντες εἰς τὰ διάφορα σώματα, κλάδους ἢ εἰδικότητας τοῦ κατὰ θάλασσαν στρατοῦ ἀξιωματικοὶ καὶ ὁπλῖται καὶ οἱ πρὸς αὐτοὺς δυνάμει τῶν νόμων ἀντιστοιχοῦντες ἢ ἐξομοιούμενοι. Θεωρεῖται δὲ στρατιωτικὸς ἐξομοιούμενος πρὸς ναύτην καὶ δικαιούμενος συντάξεως ἀνικανότητος καὶ πᾶς μὴ ἐστρατευμένος πολίτης, ἀδιακρίτως φύλου, ὑποστὰς ὁπωσδήποτε ἐκ συμβεβηκότος τοῦ πολέμου ἢ ἐξ ὑπαιτιότητος τῆς ναυτικῆς ὑπηρεσίας ἐν πολέμῳ ἢ μὴ μείωσιν τῆς πρὸς ἐργασίαν ἱκανότητος, ἐὰν αἱ ἐκ τοῦ παθήματος συνέπειαι ἐξεδηλώθησαν τὸ βραδύτερον ἐντὸς ἑξαμήνου ἀπὸ τοῦ ἐπενεγκόντος αὐτὴν λόγου. Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ δικαιώματος ναυτικῆς συντάξεως ἐνεργεῖται κατὰ τὰ καθοριζόμενα ἐπὶ πολιτικῶν συντάξεων. Πρὸς ταῖς γενικαῖς ταύταις ἀρχαῖς ἀπονομῆς ναυτικῆς συντάξεως συνισχύουσιν εἰδικαὶ διατάξεις, οἷαι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς εἰδικὰ δικαιώματα συντάξεως, εἰς παροχὴν συντάξεως τιμητικῆς καὶ εἰδικῆς ἀποστρατείας, εἰς τὴν σύνταξιν ἀνικάνων ἀεροπόρων κλπ. Εἰς τὴν κωδικοποίησιν τὴν ἐνεργηθεῖσαν ὑπὸ τῆς κατὰ τὸ 1929 συσταθείσης ἐπιτροπῆς μνημονεύονται 59 νομοθετήματα, ἀναγόμενα εἰς ναυτικὰς συντάξεις.

Πολεμικαὶ συντάξεις. Αἱ περὶ συντάξεων κείμεναι διατάξεις δὲν διαγράφουσι τὸν ὁρισμὸν τῆς πολεμικῆς συντάξεως. Εἰδικῶς ὅμως τὸν ὅρον «πολεμικὴ σύνταξις» ἐχρησιμοποίησεν ὁ νόμος 3122 τῆς 30 Ἰουλίου 1924, περὶ ἀπονομῆς πολεμικῆς συντάξεως εἰς ὁπλίτας παθόντας κατὰ τοὺς ἀπὸ τοῦ 1912 καὶ ἐφεξῆς πολέμους καὶ ἐπιστρατεύσεις, ὡς καὶ εἰς τὰς οἰκογενείας αὐτῶν. Διὰ τοῦ νομοθετήματος τούτου παρέχεται δικαίωμα συντάξεως: 1) Εἰς τοὺς ἐφέδρους ὁπλίτας ἀπὸ τοῦ βαθμοῦ τοῦ ἐπιλοχίου, συμπεριλαμβανομένου, καὶ κάτω, τοὺς καταστάντας ἀνικάνους πρὸς ἐργασίαν ἀπολύτως ἢ σχετικῶς, διαρκῶς ἢ προσκαίρως, συνεπείᾳ τραυμάτων ἢ νοσημάτων ληφθέντων ἢ προκληθέντων κατὰ τοὺς πολέμους καὶ τὰς ἐπιστρατεύσεις ἀπὸ τοῦ ἔτους 1912 καὶ ἐφεξῆς τοῦ στρατοῦ τῆς τε ξηρᾶς καὶ τῆς θαλάσσης. 2) Εἰς τὰς οἰκογενείας τῶν ἐφέδρων ὁπλιτῶν, τῶν ἀποβιωσάντων κατὰ τὸ ἀνωτέρω χρονικὸν διάστημα. 3) Εἰς τοὺς παθόντας κληρωτοὺς ὁπλίτας, τοὺς ἐθελοντὰς χωροφύλακας καὶ ἐν γένει τοὺς μονίμους ὁπλίτας, τῆς τε ξηρᾶς καὶ τῆς θαλάσσης, ὡς καὶ τὰς οἰκογενείας αὐτῶν, μόνον ἐφ' ὅσον ἡ ἀνικανότης ἢ ὁ θάνατος ὀφείλεται εἰς λοιμώδεις νόσους ἢ εἰς γεγονὸς λαβὸν χώραν ἐν τῇ ζώνῃ τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. 4) Εἰς τοὺς κατὰ τοὺς πολέμους καὶ ἐπιστρατεύσεις ἀπὸ τοῦ 1912 καὶ ἐφεξῆς καταστάντας ἀνικάνους ὁπλίτας καὶ ὑπαξιωματικούς, τῆς τε ξηρᾶς καὶ τῆς θαλάσσης, ὡς καὶ τὰς οἰκογενείας τῶν κατὰ τὸ αὐτὸ διάστημα φονευθέντων, ἀποβιωσάντων ἢ ἐξαφανισθέντων τοιούτων. 5) Εἰς τοὺς μὴ ἐστρατευμένους πολίτας, ἀδιακρίτως φύλου, ὑποστάντας ὁπωσδήποτε ἐκ συμβεβηκότος τοῦ πολέμου ἢ ἐξ ὑπαιτιότητος τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας ἐν πολέμῳ ἢ μὴ μείωσιν τῆς πρὸς ἐργασίαν ἀνικανότητος, ἐὰν αἱ ἐκ τοῦ παθήματος συνέπειαι ἐξεδηλώθησαν τὸ βραδύτερον ἐντὸς ἑξαμήνου ἀπὸ τοῦ ἐπενεγκόντος αὐτὴν λόγου, ἥτις μείωσις πρέπει νὰ εἶναι ἄμεσος συνέπεια τῶν ἀπὸ τῆς εἰσβολῆς τῶν Γερμανοβουλγάρων εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος μέχρις 28 Ὀκτωβρίου 1919 λαβόντων χώραν πολεμικῶν γεγονότων ἐκ τῶν ἐπιχειρήσεων κατὰ ξηρὰν ἢ κατὰ θάλασσαν, εἴτε τῶν τέως ἐχθρικῶν δυνάμεων, πλὴν τῆς Τουρκίας, εἴτε τῶν ἑλληνικῶν ἢ συμμαχικῶν τοιούτων, ἐφ' ὅσον αἱ τελευταῖαι αὗται ἔλαβον χώραν ἀπὸ 4/17 Ἰουνίου 1917 μέχρις 29 Ὀκτω-

Digitized by Google

βρίου 1919. 6) Εἰς τὰ πληρώματα τῶν ἐπιτασσομένων ἢ τῶν δι' ὑπηρεσίαν τοῦ κράτους προσλαμβανομένων ἢ ἐκτελούντων τοιαύτην ἐμπορικῶν πλοίων. 7) Εἰς τοὺς ἀναπήρους ὁπλίτας ἢ οἰκογενείας ὁπλιτῶν φονευθέντων ἢ θανόντων κατὰ τὸν χρόνον τοῦ κινήματος τῆς ἐθνικῆς ἀμύνης, ἐφ' ὅσον ὑπηρέτουν ἐν τῷ στρατῷ τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος ἢ εὑρίσκοντο ἐν πλῷ πρὸς κατάταξιν ἐπὶ τούτου· καὶ 8) Εἰς τοὺς ἀναπήρους ὁπλίτας ἢ τὰς οἰκογενείας ὁπλιτῶν φονευθέντων ἢ θανόντων κατὰ τὰς συμπλοκὰς τὰς γενομένας ἐναντίον τῶν Γερμανοβουλγάρων ὑπὸ τμημάτων τοῦ στρατοῦ ἀντιστάντων καὶ μὴ παραδοθέντων εἰς αὐτοὺς κατὰ τὴν κατάληψιν τοῦ ὀχυροῦ Ροῦπελ καὶ τῆς Καβάλλας.

Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ δικαιώματος συντάξεων τῶν δικαιούχων τοῦ νόμου 3122 ἐνεργεῖται κατὰ πρῶτον βαθμὸν παρὰ τῶν παρ' ἑκάστη ἕδρα πρωτοδικείου συνισταμένων πρὸς τοῦτο, κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ νόμου, τοπικῶν τριμελῶν ἐπιτροπῶν. Αἱ ἀποφάσεις τούτων εἶναι προσωρινῶς ἐκτελεσταὶ μέχρις ἐκδόσεως τῆς ἐπὶ τῶν συντάξεων αὐτῶν ἀποφάσεως τοῦ παρὰ τῷ ὑπουργείῳ Ὑγιεινῆς κλπ. συνιστωμένου συμβουλίου ἐλέγχου συντάξεων. Αἱ ἀποφάσεις τοῦ συμβουλίου ὑπόκεινται εἰς ἔνστασιν ἐκ μέρους τῶν δικαιούχων ἢ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Ὑγιεινῆς ἐνώπιον τοῦ ἐλεγκτικοῦ συνεδρίου, ἀποφαινομένου ἀνεκκλήτως. Ἐννοεῖται ὅτι αἱ πράξεις τοῦ τμήματος τοῦ συνεδρίου ἐπὶ τῶν ἐνστάσεων τούτων προσβάλλονται ἐνώπιον τῆς ὁλομελείας τοῦ συνεδρίου, κατὰ τῆς ἀποφάσεως τῆς ὁποίας χωρεῖ μόνον τὸ ἔκτακτον ἔνδικον μέσον τῆς αἰτήσεως ἀναθεωρήσεως, ἀποκλείεται δ' ἀπολύτως ἡ προσφυγὴ ἐνώπιον τῶν πολιτικῶν δικαστηρίων.

Τὸ δικαίωμα τῆς συντάξεως ἄρχεται διὰ μὲν τοὺς ἐν ζωῇ τραυματίας ἢ παθόντας ἀπὸ τῆς ἑπομένης τῆς ἐκ τῶν τάξεων τοῦ στρατοῦ ἀπομακρύνσεώς των, διὰ δὲ τὰς οἰκογενείας τῶν θανόντων ἀπὸ τῆς ἑπομένης τοῦ θανάτου τοῦ ὁπλίτου. Τὸ εἰς σύνταξιν ἢ καταβολὴν αὐτῆς δικαίωμα ἀναστέλλεται: α) ἐὰν ὁ δικαιοῦχος καταδικασθῇ εἰς ἐγκληματικὴν ποινήν, ἀφ' ἧς καταστῇ ἀμετάκλητος ἡ ἀπόφασις καὶ μέχρι λήξεως τῆς ποινῆς· β) ἐὰν ἀποβάλῃ τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν, ἐφ' ὅσον διαρκεῖ ἡ ἀποβολή· γ) ἐὰν ἀπέλθῃ εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν ἄνευ ἀδείας τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, ἐφ' ὅσον διαρκεῖ ἡ ἀπουσία.

Ἀναγνωρισθέντος τοῦ δικαιώματος τῆς συντάξεως, ὁ ὑπουργὸς τῆς Προνοίας καὶ Ὑγιεινῆς προέρχεται εἰς τὴν ἀπονομὴν αὐτῆς εἰς τὸν δικαιοῦχον, παρὰ τῷ ὑπουργείῳ δὲ τούτῳ λειτουργεῖ καὶ ἁρμοδία ὑπηρεσία συντάξεων.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν συνταξιούχων καὶ τὰ ἀντίστοιχα αὐτοῖς ποσὰ συντάξεως κατὰ τὴν 1ην Ἀπριλίου 1934 κατὰ κατηγορίας ἔχουσιν ὡς ἑξῆς:

Κατηγορία	*Ἄτομα*	*Δραχμαί*
Πολιτικοί	12 324	220.000 000
Στρατιωτικοί	7.882	157 648 080
» θύματα πολέμ.	9 451	88 748 960
Ναυτικοί	3.025	44 372.760
Ἐκκλησιαστικοί	1	16 200
Προσωπικαί	43	2.000 000
Ἀνακτορικῶν ὑπαλλήλων	50	525 000
Κρητικῆς πολιτείας	4	86 000
Σαμιακῆς »	19	56 000
Σύνολον	32 799	513.403 000
Θύματα πολέμου	55.000	227 000 000
Γενικὸν σύνολον	87.799	740.403.000

Συγκριτικῶς πρὸς τὰ ἔτη 1910 καὶ 1914 οἱ συνταξιοῦχοι καὶ τὰ αὐτοῖς καταβαλλόμενα ποσὰ συντάξεως εἶχον ὡς ἑξῆς:

Κατηγορία	*1910*		*1914*	
	Ἄτομα	*Δραχ.*	*Ἄτομα*	*Δραχ.*
Πολιτικοί	4.091	3.986.700	4.837	4.863.252
Στρατιωτικοί	4.026	2.807.847	4.532	3.684.217
Ναυτικοί	1.044	636.558	1.248	854.146
Ἐκκλησιαστικοί	2	7.200	2	7.200
Σύνολον	9.163	7.438.305	10.619	9.408.845

Μετοχικὰ καὶ ταμεῖα προνοίας. Παραλλήλως τῶν ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου καταβαλλομένων συντάξεων εἰς τοὺς ἐκ τῆς ἐνεργοῦ ὑπηρεσίας ἀποχωροῦντας ὑπαλλήλους ἢ τὰς οἰκογενείας αὐτῶν λειτουργοῦσι τοῦτο μὲν τὰ μετοχικὰ ταμεῖα, τοῦτο δὲ τὰ ταμεῖα προνοίας.

Μετοχικὸν ταμεῖον πολιτικῶν ὑπαλλήλων. Τῇ 12 Ὀκτωβρίου 1867, ἐνώπιον τοῦ τότε συμβολαιογράφου Ἀθηνῶν Στ. Ταβονόκη, συνελθὼν ἐν τῷ καταστήματι τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου ἀριθμός τις δημοσίων ὑπαλλήλων, ἐδήλωσεν «ὅτι πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς περιθάλψεως τῶν ὁπωσδήποτε ἀπομακρυνομένων ἐκ τῆς ὑπηρεσίας δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ οἰκογενειῶν αὐτῶν συσταίνουσι, δι' ἑκουσίων καταθέσεων, ἑταιρείαν ἀνώνυμον ὑπὸ τὸν τίτλον «Μετοχικὸν ταμεῖον πρὸς περίθαλψιν τῶν ὑπαλλήλων καὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν», ἐφ' ᾧ συνετάχθη τὸ ὑπ' ἀριθ. 17.485 καταστατικόν, δι' οὗ εἰς 57 ἄρθρα καθωρίσθησαν οἱ ὅροι τῶν δικαιουμένων εἰς συμμετοχὴν εἰς τὸ ταμεῖον, τῶν καταθέσεων τῶν μετόχων, τῆς περιθάλψεως τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων, τῶν χηρῶν καὶ ὀρφανῶν αὐτῶν, τῶν πόρων τοῦ ταμείου, τῆς διοικήσεως καὶ τῆς διαχειρίσεως αὐτοῦ. Τὸ καταστατικὸν τοῦτο ἐνεκρίθη ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως διὰ τοῦ ἀπὸ 24 Ὀκτωβρίου 1867 διατάγματος, διὰ δὲ τοῦ διατάγματος τῆς 30 Ἰουνίου 1877 ἐγκρίνεται νέον καταστατικὸν τοῦ ταμείου ἐξ ἄρθρων 65.

Ἡ εἰς τὸ Μετοχικὸν ταμεῖον τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων συμμετοχὴ ἦτο προαιρετική, τὸ πρῶτον δὲ διὰ τοῦ νόμου ͵ΑϡΙΕ' τῆς 7 Μαρτίου 1891 κατέστη ὑποχρεωτικὴ δι' ὡρισμένας κατηγορίας ὑπαλλήλων. Ἡ ὑποχρεωτικὴ ὅμως αὕτη συμμετοχὴ κατηργήθη διὰ τοῦ νόμου ͵ΒΟΣΤ' τῆς 5 Αὐγούστου 1892 καὶ ἐπανῆλθε διὰ τοῦ νόμου ͵ΒϡΠΗ' τῆς 15 Ἰουνίου 1903. Μὴ ἐπιτευχθείσης διὰ τοῦ νόμου τούτου τῆς ὑποχρεωτικῆς ἐγγραφῆς τῶν ὑπαλλήλων εἰς τὸ Μετοχικὸν ταμεῖον, ἐδημοσιεύθη ὁ νόμος ͵ΓΣΛ' τῆς 30 Νοεμβρίου 1907, ὅστις κατέστησεν ὑποχρεωτικὴν τὴν εἰς τὸ ταμεῖον συμμετοχὴν μόνον διὰ τοὺς μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ νόμου τούτου τὸ πρῶτον διοριζομένους εἰς δημοσίαν νενομοθετημένην θέσιν δημοσίους λειτουργούς, καθὼς καὶ διὰ τοὺς ἀναδιοριζομένους, τοὺς ἔχοντας προηγουμένην ὑπηρεσίαν κατωτέραν τῶν δώδεκα ἐτῶν, ἀπηλλάγησαν δὲ τῆς ὑποχρεωτικῆς συμμετοχῆς οἱ λαμβάνοντες μηνιαῖον μισθὸν κατώτερον τῶν δραχμῶν 120, οἱ ἰσόβιοι ὑπάλληλοι, οἱ ἔμμισθοι δικαστικοὶ πάρεδροι, τὸ ἐργατικὸν προσωπικὸν τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου καὶ οἱ ἔχοντες ἡλικίαν 50 ἐτῶν συμπεπληρωμένην. Διὰ δὲ τοῦ νόμου ͵ΓΧΔ' τῆς 6 Μαρτίου 1910 ἐνισχύοντο οἱ πόροι τοῦ Μετοχικοῦ ταμείου δι' ὑποχρεωτικῆς κρατήσεως ἐκ τοῦ μισθοῦ τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων, τῶν διοριζομένων τὸ πρῶτον μετὰ τὴν ἰσχὺν τοῦ νόμου τούτου, διὰ τῶν εἰσπραττομένων ἐκ προστίμων ἐπιβαλλομένων εἰς τοὺς πολιτικοὺς ὑπαλλήλους διὰ πειθαρχικῶν ἀποφάσεων, διὰ τοῦ τιμήματος ἐκποιουμένου παρὰ τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν ἀχρήστου ὑλικοῦ, διὰ κρατήσεως 1 % ἐκ τοῦ ἀντιτίμου ἐργολαβιῶν προμηθευομένων ἢ χορηγουμένων εἰδῶν εἰς ὑπηρεσίας πολιτικῶν ὑπουργείων καὶ διὰ κρατήσεως 1 % ἐπὶ τῶν καταβαλλομένων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ παρὰ πολιτικῶν ὑπουργείων λόγῳ ἐνοικίων δημοσίων καταστημάτων.

Τὸ Μετοχικὸν ταμεῖον τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων ἀνεδημιουργήθη διὰ τοῦ νόμου 1636 τοῦ 1919, δι' οὗ κατέστη εἰδικὸν ταμεῖον τοῦ κράτους ἔχον ἰδίαν νομικὴν προσωπικότητα, ὑπαγόμενον εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, διοικούμενον δὲ καὶ λειτουργοῦν κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ νόμου καὶ τῶν μεταγενεστέρως τροποποιησάντων καὶ συμπληρωσάντων τὸν νόμον τοῦτον νομοθετημάτων. Ὑπὸ τὴν μορφὴν δὲ ταύτην λειτουργεῖ ἤδη. Ἡ εἰς τὸ ταμεῖον τοῦτο συμμετοχὴ παντὸς δημοσίου ὑπαλλήλου κατέστη ὑποχρεωτική, παρακρατουμένου ἐκ τοῦ μηνιαίου μισθοῦ του 2 %.

Κατὰ τὸν ἀπολογισμὸν τῆς χρήσεως 1931—1932 τὸ ἐνεργητικὸν τοῦ ταμείου ἀνήρχετο τῇ 31 Μαρτίου 1932 εἰς δραχ. 385.202.903.60, συνιστάμενον ἐκ χρεωγράφων, ἐκ καταθέσεων, ἐξ ἐνυποθήκων δανείων, ἐκ δανείων εἰς μετόχους καὶ ἐξ ἀκινήτων. Τὸ δὲ μετοχικὸν κεφάλαιον αὐτοῦ ἀνήρχετο κατὰ τὴν αὐτὴν χρονολογίαν εἰς δραχ. 314.235.329.30, μὲ γενικὸν ἀποθεματικὸν ἐκ δραχ. 61.269.733.40. Αἱ καταβολαὶ τῶν μετόχων κατὰ τὸ ἔτος 1931—1932 ἀνῆλθον εἰς δραχ. 46.898.314.90, τὰ δὲ χορηγηθέντα μερίσματα ἀνῆλθον ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ χρονικοῦ διαστήματος εἰς δραχ. 27.285.165, διατεθέντα εἰς 2.521 συνταξιούχους μετόχους καὶ εἰς 1.792 ὀρφανικὰς οἰκογενείας μετόχων.

Μετοχικὸν ταμεῖον τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ. Τὸ ταμεῖον τοῦτο ἱδρύθη διὰ τοῦ νόμου ΣΕ' τῆς 7 Αὐγούστου 1861, ἐν αὐτῷ δὲ συνηνώθησαν τὰ προϋφιστάμενα ταμεῖα: τῶν χηρῶν καὶ ὀρφανῶν τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ μονίμου στρατοῦ καὶ τῆς ἐφεδρείας, τὸ τῶν ἀποστράτων ἀξιωματικῶν καὶ τὸ πρὸς περίθαλψιν τῶν οἰκογενειῶν τῶν ὑπαξιωματικῶν καὶ στρατιωτῶν τοῦ στρατοῦ, ἱδρυθέντα διὰ τῶν νόμων ΧΞΑ', ΧΟΔ' καὶ ΧΠΓ'. Συνέστη δὲ μὲ τὸν σκοπὸν ὅπως ἐνισχύσῃ οἰκονομικῶς τοὺς ἐκ τοῦ στρατεύματος ἐξερχομένους ἀξιωματικούς, τὰς οἰκογενείας αὐτῶν, ὡς καὶ τὰς ὀρφανικὰς οἰκογενείας τῶν ἀποστρατευθέντων μονίμων ὁπλιτῶν τοῦ στρατοῦ διὰ τῆς παροχῆς μερισμάτων καὶ προικῶν τῶν ὑπανδρευομένων θυγατέρων ἀξιωματικῶν. Μέτοχος τοῦ ταμείου εἶναι ὑποχρεωτικῶς πᾶς μόνιμος στρατιωτικὸς (ἀξιωματικὸς ἢ ὁπλίτης), καταβάλλων 3 % ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ἑκάστοτε μηνιαίων ἀποδοχῶν του. Τὸ ποσὸν τοῦ μερίσματος καθορίζεται κατὰ τὸ τέλος ἑκάστου ἔτους καὶ προσδιορίζεται δι' ἕκαστον ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ ὃν εἶχε κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐκ τοῦ στρατοῦ ἐξόδου του ἐν σχέσει πρὸς τὰ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος πραγματοποιούμενα ἔσοδα.

Τὸ ἐνεργητικὸν τοῦ ταμείου κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου 1932 ἀνήρχετο εἰς δρχ. 652.020.248, συνιστάμενον ἀπὸ μετρητά, χρεώγραφα, ἀκίνητα, δάνεια καὶ διαφόρους χρεωστικοὺς λογαριασμούς.

Τὸ μετοχικὸν κεφάλαιον τοῦ ταμείου κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἀνήρχετο εἰς δρχ. 261.472.295 σὺν ἀποθεματικῷ ἐκ δρχ. 10.515.866. Αἱ καταβολαὶ τῶν μετόχων κατὰ τὸ ἔτος 1932 ἀνῆλθον εἰς δρχ. 28.174.489. Τὸ ταμεῖον κατὰ τὸ 1933 εἶχε μερισματούχους 7.763, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ὁποίων διενεμήθησαν δρχ. 81 248 234.

Μετοχικὸν ταμεῖον πολεμικοῦ ναυτικοῦ. Διὰ τοῦ νόμου ΤΟΕ' τῆς 10 Ὀκτωβρίου 1856 συνεστήθη ταμεῖον πρὸς περίθαλψιν τῶν χηρῶν καὶ τῶν ὀρφανῶν τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ, προικοδοτηθὲν διὰ διαφόρων πόρων, ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως παρέχωνται χορηγίαι εἰς τὰς χήρας καὶ τὰ ὀρφανὰ τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ. Διὰ δὲ τοῦ νόμου ΦΑ' τῆς 27 Μαΐου 1874 συνεστήθη τὸ ταμεῖον τῶν ἀποστράτων ἀξιωματικῶν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ. Τὰ δύο ταῦτα ταμεῖα, διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 8 Αὐγούστου 1923, συνεχωνεύθησαν εἰς ἓν ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἐπωνυμίαν, ἀποτελέσαν νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως παρέχῃ ὑλικὴν ἀρωγὴν εἰς τοὺς ἀποστρατευομένους ἀξιωματικοὺς καὶ ὑπαξιωματικοὺς τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ καὶ τὰς ὀρφανὰς οἰκογενείας αὐτῶν. Μέχρι τοῦ 1922 μέτοχοι τῶν ταμείων ἀποστράτων καὶ χηρῶν ἦσαν οἱ ἀξιωματικοὶ καὶ αἱ οἰκογένειαι αὐτῶν. Διὰ τοῦ νόμου 2791 κατέστησαν μέτοχοι οἱ ἀρχικελευσταὶ Α' τάξεως, διὰ δὲ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος 26 Ὀκτωβρίου 1926 κατέστησαν μέτοχοι καὶ οἱ λοιποὶ ὑπαξιωματικοὶ καὶ οἱ μόνιμοι ναῦται καὶ αἱ οἰκογένειαι αὐτῶν. Οἱ ἐν ἐνεργείᾳ, διαθεσιμότητι, προσκαίρῳ παύσει καὶ ἀπολύσει ἀξιωματικοὶ καὶ μόνιμοι ναῦται, μέτοχοι τοῦ ταμείου, καταβάλλουσι συνεισφορὰν σταθερὰν καὶ διηνεκῆ μηνιαίαν ἐκ δρχ. 50, πλὴν δὲ τούτου καταβάλλουσι μηνιαίως ἑτέρας δρχ. 50 μέχρι συμπληρώσεως μιᾶς ἢ πλειόνων μετοχῶν, ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ. Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην καταβολὴν ὑπόκεινται καὶ οἱ ὑπαξιωματικοί. Μερίσματος δικαιοῦνται οἱ ἀξιωματικοί, ὑπαξιωματικοὶ καὶ μόνιμοι ναῦται, ἐφ' ὅσον δικαιοῦνται ὁπωσδήποτε συντάξεως ἐκ τοῦ δημοσίου καὶ ἔχουσι συμπεπληρωμένην εἰς τὰς τάξεις τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ 25ετῆ συντάξιμον ὑπηρεσίαν, οἱ δ' ἔχοντες ὑπηρεσίαν ἐλάσσονα δικαιοῦνται μερίσματος τόσων εἰκοστῶν πέμπτων, ὅσα τὰ συντάξιμα ἔτη τῆς ὑπηρεσίας των. Τὰ μερίσματα ὁρίζονται κατ' ἔτος ἀναλόγως τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τοῦ ταμείου τοῦ προηγουμένου ἔτους καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μερισματούχων, κατὰ τοὺς ὅρους τοῦ νόμου. Οἰκογένεια δικαιουμένη μερίσματος θεωρεῖται: α) ἡ ἐκ νομίμου γάμου μετὰ ἢ ἄνευ τέκνων χήρα καὶ τὰ ἐξ ἑνὸς ἢ περισσοτέρων νομίμων γάμων ὀρφανὰ τέκνα· β) ἐν ἐλλείψει τῆς δικαιούχου προηγουμένης κατηγορίας, ὁ ἄπορος πατὴρ καὶ συγχρόνως ὑπερβὰς τὸ 70ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του ἢ σωματικῶς ἀνίκανος νὰ πορίζηται τὰ πρὸς τὸ ζῆν· γ) ἐν ἐλλείψει τούτου, ἡ ἄπορος χήρα μήτηρ· δ) ἐν ἐλλείψει ταύτης, αἱ ἄποροι ἄγαμοι ὀρφαναὶ ἀδελφαὶ καὶ οἱ ἀνήλικοι ὀρφανοὶ ἀδελφοί.

Τὸ ἐνεργητικὸν τοῦ ταμείου τῇ 31 Δεκεμβρίου 1931 ἀνήρχετο εἰς δρχ 178.645 525, συνιστάμενον ἐκ καταθέσεων, χρεωγράφων, ἀκινήτων, ἐνυποθήκων δανείων, ἁπλῶν δανείων κλπ., τὸ δὲ μετοχικὸν κεφάλαιον ἀνήρχετο εἰς δρχ. 168.786.509.50. Τὰ καταβληθέντα κατὰ τὸ ἔτος 1931 μερίσματα συμποσοῦνται εἰς δρχ. 9.102.400 καὶ χορηγήματα εἰς δρχ. 3.881.962.

Ἀπὸ τοῦ 1926 καὶ ἐφεξῆς τὸ κράτος ἤρχισε νὰ εὐνοῇ καὶ τὸν θεσμὸν τῆς λειτουργίας ταμείων προνοίας, εἶδος ἀσφαλείας διὰ τοὺς δημοσίους ἐν γένει λειτουργούς, ὥστε ἀπερχόμενοι οὗτοι τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας νὰ ἔχωσιν ἐξησφαλισμένον θετικὸν κεφάλαιον, δυνάμενον νὰ ἐπικουρήσῃ εἰς τὰς βιοτικὰς αὐτῶν ἀνάγκας κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀνεργίας. Τοιαῦτα ταμεῖα εἶναι:

Ταμεῖον προνοίας δημοσίων ὑπαλλήλων. Ἱδρύθη διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 30 Ἰουλίου 1926. «Περὶ συστάσεως ταμείου προνοίας δημοσίων ὑπαλλήλων». Τὸ νομοθέτημα τοῦτο ὑπέστη σχετικὰς τροποποιήσεις καὶ συμπληρώσεις διὰ τῶν νομοθετικῶν διαταγμάτων τῆς 18 Σεπτεμβρίου 1926, τῆς 29 Ἰουλίου 1927 καὶ διὰ τοῦ νόμου 5030, αἱ διατάξεις τῶν ὁποίων εἶναι κωδικοποιημέναι διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 25 Σεπτεμβρίου 1931.

Κατὰ τὸν ἱδρυτικὸν νόμον, σκοπὸς τοῦ ταμείου εἶναι ἡ παροχὴ ἐφ' ἅπαξ χρηματικοῦ βοηθήματος εἰς τοὺς ἐκ τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας ἀποχωροῦντας ἢ ἀπολυομένους δημοσίους ὑπαλλήλους ἢ τὰς οἰκογενείας αὐτῶν ἐν περιπτώσει θανάτου. Τὸ ταμεῖον ἀποτελεῖ νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, ὑπαγόμενον εἰς τὴν ἐποπτείαν τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, πόροι δ' αὐτοῦ εἶναι: α) ἐτησία εἰσφορὰ τοῦ κράτους, ὁριζομένη διὰ διατάγματος, ἐκδιδομένου προτάσει τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου· β) κράτησις ἐκ τοῦ μισθοῦ παντὸς ἠσφαλισμένου προσώπου· γ) δωρεαὶ καὶ ἐν γένει πᾶν ἔσοδον προερχόμενον ἐκ τῆς διαχειρίσεως. Ἡ κράτησις ὡρίσθη, διὰ τοὺς τακτικοὺς ὑπαλλήλους καὶ ὑπηρέτας, εἰς μεταλλικὰς δραχμὰς 3 %, μὲ συντελεστὴν ἑκάστοτε διὰ διατάγματος ὁριζόμενον, ἐπὶ τοῦ βασικοῦ μισθοῦ μέχρι τοῦ

Digitized by Google

βαθμοῦ εἰσηγητοῦ καὶ 4 % ἀπὸ τοῦ βαθμοῦ τμηματάρχου β' καὶ ἄνω, καταρτισθέντος πίνακος κρατήσεων, ἐν τῷ νόμῳ περιλαμβανομένου. Διὰ τὴν πρώτην ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου ὁ συντελεστὴς ὡρίσθη εἰς 10 δραχμὰς χαρτίνας.

Ἠσφαλισμένα πρόσωπα εἶναι ὑποχρεωτικῶς πάντες ἀνεξαιρέτως οἱ δημόσιοι πολιτικοὶ ὑπάλληλοι οἱ ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου καὶ εἰς βάρος αὐτοῦ μισθοδοτούμενοι, ἀσχέτως τοῦ τρόπου τῆς πληρωμῆς, ἐξαιρέσει: α) τῶν ἡμερομισθίων, β) τῶν ἐπὶ συμβάσει, καὶ γ) τοῦ προσωπικοῦ τῶν ὑπηρεσιῶν τῶν Τ.Τ.Τ. Ὡς ἠσφαλισμένα πρόσωπα θεωροῦνται καὶ οἱ ἀπαρτίζοντες τὸ προσωπικὸν τῶν νομοθετικῶν σωμάτων καὶ τῆς ἀστυνομίας πόλεων. Διὰ διατάγματος δύνανται νὰ ἐξαιρεθῶσι τῆς συμμετοχῆς: ὑπουργοί, ὑφυπουργοί, γενικοὶ διοικηταὶ καὶ νομάρχαι.

Δικαιοῦνται βοηθήματος: α) πάντες οἱ ἐξερχόμενοι τῆς ὑπηρεσίας μέτοχοι τοῦ ταμείου καὶ δικαιωθέντες συντάξεως συνεπείᾳ ἀποφάσεως τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου· β) τὰ δικαιωθέντα συντάξεως ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου συνεπείᾳ ἀποφάσεως τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου πρόσωπα τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἐν ὑπηρεσίᾳ θνησκόντων προσώπων, ἀσχέτως ἐὰν ὁ ἀποθανὼν ἐδικαιοῦτο ἢ μὴ βοηθήματος.

Τοῦ ἡμίσεος ποσοῦ βοηθήματος δικαιοῦνται: α) ἅπαντα τὰ ἐξερχόμενα δι' ἀπολύσεως, πλὴν τῆς περιπτώσεως ἀποχῆς ἐκ τῶν καθηκόντων των, ἠσφαλισμένα πρόσωπα καὶ μὴ δικαιούμενα ὁλοκλήρου βοηθήματος, ἐφ' ὅσον ἔχουσι συμπληρώσει 15ετῆ τοὐλάχιστον συντάξιμον ὑπηρεσίαν, ἐξ ἧς 10ετῆ πραγματικὴν τοιαύτην πολιτικοῦ ὑπαλλήλου καὶ τριετῆ συμμετοχὴν εἰς τὰς κρατήσεις τοῦ ταμείου· β) ἅπαντα τὰ διὰ παραιτήσεως ἢ ἀποχῆς ἐκ τῶν καθηκόντων ἠσφαλισμένα πρόσωπα καὶ μὴ δικαιούμενα ὁλοκλήρου βοηθήματος, ἐφ' ὅσον ἔχουσι συμπληρώσει εἴκοσιν ἐτῶν συντάξιμον ὑπηρεσίαν, ἐξ ἧς 10ετῆ πραγματικὴν τοιαύτην πολιτικοῦ ὑπαλλήλου καὶ πενταετῆ συμμετοχὴν εἰς τὰς κρατήσεις τοῦ ταμείου.

Ἐπιστροφὴ ἀτόκως τῶν κρατήσεων μετόχου τοῦ ταμείου ἐνεργεῖται: α) ὁσάκις τὸ ἠσφαλισμένον πρόσωπον ἐξέρχεται τῆς ὑπηρεσίας καὶ δὲν δικαιοῦται βοηθήματος κατὰ τὰς ἄλλας διατάξεις καὶ ἐφ' ὅσον συνεπλήρωσεν ὀκταετῆ συνεχῆ συμμετοχὴν εἰς τὸ ταμεῖον· β) ἐν περιπτώσει θανάτου, ὁπότε ἐξαιρετικῶς ἐπιστρέφονται αἱ κρατήσεις εἰς τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα, ἅτινα θὰ ἐδικαιοῦντο συντάξεως, ἐὰν ὁ ἀποθανὼν ἐκέκτητο τὴν πρὸς τοῦτο ὑπηρεσίαν, ἀνεξαρτήτως τοῦ χρόνου τῆς ὑπηρεσίας τοῦ θανόντος· καὶ γ) ἐφ' ὅσον ἐγένοντο κρατήσεις ἐκ τοῦ μισθοῦ δημοσίου ὑπαλλήλου μὴ ὑπαγομένου εἰς τὸ ταμεῖον προνοίας. Διὰ τὴν λῆψιν ὁλοκλήρου τοῦ βοηθήματος ἀπαιτεῖται, ἐκτὸς τῆς συνταξίμου, καὶ πραγματικὴ ὑπηρεσία πολιτικοῦ ὑπαλλήλου κατὰ τοὺς ὁρισμοὺς τοῦ νόμου (ἄρθρ. 8 κώδικος). Ἡ κατάσχεσις καὶ ἡ ἐκχώρησις τῶν χορηγουμένων βοηθημάτων ἀπαγορεύεται, πλὴν ἐὰν πρόκειται περὶ διατροφῆς συζύγου ἢ κατιόντων, ὁπότε ἐπιτρέπεται ἡ κατάσχεσις μέχρι τοῦ $^1/_3$ τοῦ ποσοῦ.

Τὸ δικαίωμα αἰτήσεως τοῦ βοηθήματος ἢ ἐπιστροφῆς κρατήσεως παραγράφεται μετὰ συμπλήρωσιν πενταετίας ἀφ' ἧς κατέστη ἀπαιτητόν, ἤτοι διὰ μὲν τὰ ὁλόκληρα βοηθήματα ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τῆς ἀποφάσεως τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, δι' ἧς ἀναγνωρίζεται δικαίωμα συντάξεως, διὰ δὲ τὰ ἡμίση βοηθήματα καὶ τὰς ἐπιστροφὰς κρατήσεως, ἀφ' ἧς ὁ ὑπάλληλος ἐξῆλθε τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας. Στερεῖται τοῦ δικαιώματος λήψεως βοηθήματος ἢ ἐπιστροφῆς κρατήσεων ὁ ἐκ τῆς ὑπηρεσίας ἀπολυόμενος ἐπὶ παραβάσει τῶν ἄρθρων 247, 366, 385, 371 καὶ 482 ποινικοῦ νόμου.

Τὸ ἐνεργητικὸν τοῦ ταμείου τῇ 31 Δεκεμβρίου 1932 ἀνήρχετο εἰς δρχ. 200.246.436, τὸ δὲ κεφάλαιον αὐτοῦ εἰς δρχ. 175.773.080 καὶ τὸ ἀποθεματικὸν εἰς δρχ. 20.451.126. Τὰ ἔσοδα τοῦ ταμείου ἀνῆλθον κατὰ τὸ ἔτος 1932 εἰς δρχ. 63.709.035, παρεσχέθησαν βοηθήματα ἐκ δρχ. 43.230.279 εἰς ὁλόκληρον καὶ ἐκ δρχ. 207.840, ἐπεστράφησαν κρατήσεις ποσὸν ἐκ δρχ. 77.755, ἐδικαιώθησαν δὲ βοηθήματος ἐν συνόλῳ 1.025 μέτοχοι, ἤτοι 838 ἐξελθόντες τῆς ὑπηρεσίας καὶ 187 οἰκογένειαι ὑπαλλήλων.

Ταμεῖον ἀρωγῆς ὑπαλλήλων Τ. Τ. Τ. Συνεστήθη διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 10 Μαρτίου 1926, ἐπὶ τῷ τέλει τῆς οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως τῶν ἐκ τῆς ταχυδρομικῆς, τηλεγραφικῆς καὶ τηλεφωνικῆς ὑπηρεσίας ἐξερχομένων δημοσίων ὑπαλλήλων, πλὴν τοῦ βοηθητικοῦ προσωπικοῦ, ἀποτελεῖ νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, οὗτινος πόροι εἶναι κράτησις ἐκ τοῦ μισθοῦ τῶν μετόχων ὑπαλλήλων κλπ. Τὸ ἐνεργητικὸν τοῦ ταμείου τῇ 31 Δεκεμβρίου 1932 ἀνήρχετο εἰς δρχ. 8.885.059, τὸ δὲ μετοχικὸν κεφάλαιον εἰς δρχ. 4.913.321 καὶ τὸ ἀποθεματικὸν εἰς δρχ. 2.648.624.

Ταμεῖον ἀλληλοβοηθείας βοηθητικοῦ προσωπικοῦ Τ. Τ. Τ. Συνεστήθη διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 12 Αὐγούστου 1926, ἐπὶ τῷ τέλει νὰ παρέχῃ δωρεὰν ἰατρικὰς φροντίδας καὶ φάρμακα εἰς τὰ μέλη αὐτοῦ καὶ τὰς οἰκογενείας των, νὰ χορηγῇ ἔκτακτα βοηθήματα εἰς τὰ μέλη αὐτοῦ, καὶ ἐφ' ἅπαξ βοηθήματα εἰς τὰ ἐκ τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας ἐξερχόμενα μέλη αὐτοῦ. Μέτοχοι τοῦ ταμείου εἶναι ὑποχρεωτικῶς τὸ βοηθητικὸν προσωπικὸν τῶν Τ. Τ. Τ., μὴ ὑπαγόμενον εἰς τὸ προηγούμενον ταμεῖον ἀρωγῆς. Εἶναι νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, ἔχον ἰδίους πόρους.

Ταμεῖον ἀλληλοβοηθείας ἀξιωματικῶν καὶ ἀνθυπασπιστῶν τοῦ στρατοῦ. Συνεστήθη διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 26 Ἀπριλίου 1926, ἐπὶ τῷ τέλει τῆς οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως «τῶν ἐξερχομένων τῶν τάξεων τοῦ στρατοῦ ἀξιωματικῶν καὶ ἀνθυπασπιστῶν καὶ τῶν τούτοις ἀντιστοιχούντων καὶ ἐξομοιουμένων, ὡς καὶ τῶν οἰκογενειῶν τῶν θνησκόντων τοιούτων διὰ τῆς παροχῆς ἐφ' ἅπαξ βοηθήματος». Τὸ ταμεῖον τοῦτο ἀποτελεῖ νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου καὶ λειτουργεῖ παρὰ τῷ μετοχικῷ ταμείῳ τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ, διοικούμενον ὑπὸ συμβουλίου. Πόροι τοῦ ταμείου εἶναι: α) μηνιαία κράτησις 5 % ἐπὶ τοῦ μισθοῦ τῶν ἀξιωματικῶν, ἀνθυπασπιστῶν τῆς ξηρᾶς καὶ τῶν τούτοις ἀντιστοιχούντων καὶ ἐξομοιουμένων· β) κληροδοτήματα καὶ δωρεαί· καὶ γ) τόκοι καὶ λοιπὰ ἔσοδα ἐπὶ τῆς περιουσίας τοῦ ταμείου. Τὸ νῦν ἰσχῦον περὶ τοῦ ταμείου τούτου νομοθέτημα εἶναι τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 15 Ὀκτωβρίου 1927, ὡς ἐπεκυρώθη διὰ τοῦ νόμου 3478.

Βοηθήματος δικαιοῦνται: α) οἱ ἐξερχόμενοι τῶν τάξεων τοῦ στρατοῦ καὶ ἔχοντες συμπληρώσει 25ετῆ συντάξιμον ὑπηρεσίαν· β) οἱ λόγῳ ὁρίου ἡλικίας τιθέμενοι εἰς ἀποστρατείαν καὶ μὴ συμπληρώσαντες 25ετῆ συντάξιμον ὑπηρεσίαν· γ) οἱ ἐξερχόμενοι τῶν τάξεων τοῦ στρατοῦ ἀξιωματικοὶ λόγῳ αὐτεπαγγέλτου ἀποστρατείας, ἕνεκα ἀποδεδειγμένης σωματικῆς ἀνικανότητος, ἀνεξαρτήτως χρόνου ὑπηρεσίας· δ) οἱ αὐτεπαγγέλτως τιθέμενοι εἰς ἀποστρατείαν ἕνεκα διοικητικῆς ἢ ἐπαγγελματικῆς ἀνικανότητος καὶ μὴ ἔχοντες 25ετῆ συντάξιμον ὑπηρεσίαν, ἀλλ' ἔχοντες τοὐλάχιστον 10ετῆ τοιαύτην· ε) οἱ εἰς ἀπόταξιν τιθέμενοι καὶ μὴ ἔχοντες 25ετῆ συντάξιμον ὑπηρεσίαν, ἀλλ' ἔχοντες συμπληρώσει 10ετῆ τοιαύτην· στ') οἱ παραιτούμενοι καὶ ἔχοντες συμπληρώσει 20ετῆ συντάξιμον ὑπηρεσίαν· καὶ ζ) αἱ οἰκογένειαι τῶν εἰς κατάστασιν ἐνεργείας, διαθεσιμότητος, προσκαίρου παύσεως, ἀπολύσεως, ὑποδικίας καὶ καταδίκης ἄνευ στερήσεως τοῦ βαθμοῦ θνησκόντων ἀξιωματικῶν, ἀνθυπασπιστῶν καὶ ἀντιστοιχούντων καὶ ἐξομοιουμένων. Ὁ δικαιοῦχος ἀξιωματικὸς ἢ ἀνθυπασπιστὴς δύναται νὰ διαθέσῃ κατὰ βούλησιν διὰ διαθήκης μέχρι τοῦ ἡμίσεος τοῦ αὐτῷ ἀνήκοντος βοηθήματος εἰς οἱονδήποτε πρόσωπον ἢ σκοπόν, ὁπότε τὸ ἕτερον ἥμισυ παρέχεται εἰς τὴν κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ νόμου οἰκογένειάν του.

Δὲν εἶναι μέτοχοι τοῦ ταμείου: α) οἱ ἀξιωματικοὶ καὶ ἀνθυπασπισταὶ τῆς χωροφυλακῆς, ἔχοντες ἴδιον ταμεῖον· β) οἱ ἀνήκοντες εἰς τὸ στέλεχος τῆς ἐφεδρείας ἀξιωματικοὶ καὶ ἀνθυπασπισταί· γ) οἱ ἐν τιμητικῇ ἀποστρατείᾳ, τιμητικῇ διαθεσιμότητι, εἰδικῇ ἀποστρατείᾳ τιθέμενοι.

Τὸ παρεχόμενον βοήθημα καθορίζεται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πραγματοποιηθεισῶν εἰσπράξεων κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος, μετ' ἀφαίρεσιν τῶν γενικῶν ἐξόδων τοῦ ἔτους, τοῦ κατὰ τὸν νόμον σχηματιζομένου ἀποθεματικοῦ καὶ τῶν νομίμων ἐπιστροφῶν καταθέσεων ἐντόκως εἰς τοὺς ἐξερχομένους τῶν τάξεων τοῦ στρατοῦ. Διανέμεται δὲ τὸ ὑπόλοιπον εἰς τοὺς δικαιούχους τοὺς ἐξελθόντας κατὰ τὸ προηγούμενον, κατ' ἀναλογίαν μεριδίων ὑπὸ τοῦ νόμου ὁριζομένων κατὰ βαθμόν. Ἡ κατὰ τοῦ ταμείου ἀξίωσις παραγράφεται, ἐφ' ὅσον ἐντὸς πέντε ἐτῶν, ἀφ' ἧς παρήχθη, δὲν ὑπεβλήθη αἴτησις περὶ πληρωμῆς ἢ δὲν ἀνεγνωρίσθη δι' ἔλλειψιν τῶν νομίμων δικαιολογητικῶν ἐγγράφων ἢ ἀνεγνωρίσθη μέν, ἀλλὰ δὲν ἠσκήθη ἢ διεκόπη ἡ ἄσκησις ἐπὶ πενταετίαν.

Τὸ ἐνεργητικὸν τοῦ ταμείου τὴν 29 Φεβρουαρίου 1932 ἀνήρχετο εἰς δρχ. 26.407.319, τὸ δὲ τακτικὸν ἀποθεματικὸν κεφάλαιον εἰς δρχ. 16.348.947 καὶ τὸ ἔκτακτον τοιοῦτον, εἰς δρχ. 101.419. Τὸ διὰ τὸ ἔτος 1931 διανεμητέον βοήθημα ἀνῆλθεν εἰς δρχ. 6.585.813.

Ταμεῖον ἀρωγῆς ἀξιωματικῶν κλπ. χωροφυλακῆς. Τὸ ταμεῖον τοῦτο ἱδρύθη διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 11 Φεβρουαρίου 1926, ὡς τοῦτο ἐτροποποιήθη διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 12 Νοεμβρίου 1927, κυρωθέντων διὰ τοῦ νόμου 3487 τῆς 18 Ὀκτωβρίου 1928, τροποποιηθέντος καὶ συμπληρωθέντος διὰ τοῦ νόμου 3701 τῆς 13 Δεκεμβρίου 1928. Ὁ σκοπὸς καὶ αἱ βάσεις τῆς λειτουργίας τοῦ ταμείου τούτου εἶναι παραπλήσιοι πρὸς τὰς τοῦ ταμείου ἀλληλοβοηθείας ἀξιωματικῶν καὶ ἀνθυπασπιστῶν τοῦ στρατοῦ.

Τὸ κεφάλαιον τοῦ ταμείου τῇ 31 Μαρτίου 1931 ἀνήρχετο εἰς δρχ. 5.245.710, ἐντὸς δὲ τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους 1930—1931 παρεσχέθησαν βοηθήματα ποσὰ ἐκ δρχ. 1.875.776. Ὠφείλετο δὲ εἰς τὸ δημόσιον ὑπόλοιπον χορηγηθέντος ἀτόκου δανείου δραχμαὶ 11.300.000.

Ταμεῖα ἀλληλοβοηθείας ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν πολεμικοῦ ναυτικοῦ καὶ λιμενικοῦ σώματος. Ἱδρύθη διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 9 Ἰουλίου 1926, περὶ συστάσεως ταμείων ἀλληλοβοηθείας ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ καὶ τοῦ λιμενικοῦ σώματος καὶ τῶν τούτοις ἀντιστοίχων καὶ ἐξομοιουμένων, τροποποιηθέντος καὶ συμπληρωθέντος διὰ τῶν νομοθετικῶν διαταγμάτων 17 Σεπτεμβρίου 1926 καὶ 12 Ὀκτωβρίου 1926, κυρωθέντων διὰ τοῦ νόμου 5042 τῆς 20 Ἰουνίου 1931. Τὸ ταμεῖον τοῦτο ἀποτελεῖ νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου καὶ σκοπεῖ τὴν παροχὴν οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως εἰς τοὺς ἐξερχομένους ἐκ τῶν τάξεων τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ ἀξιωματικούς. Τὸ ταμεῖον λειτουργεῖ κατὰ παραπλήσιον τρόπον ἀναλόγως, καθ' ὃν καὶ τὸ ταμεῖον ἀλληλοβοηθείας ἀξιωματικῶν στρατοῦ.

Τὸ ἐνεργητικὸν τοῦ μὲν ταμείου τῶν ἀξιωματικῶν τῇ 31 Μαρτίου 1933 ἀνήρχετο εἰς δραχμὰς 4.070.101, τὸ δὲ κεφάλαιον εἰς δρχ. 190.481 καὶ τὸ ἀποθεματικὸν εἰς δρχ. 3.855.402. Τὰ κατὰ τὸ ἔτος 1932—1933 χορηγηθέντα βοηθήματα εἰς ἐξελθόντας ἀξιωματικοὺς ἀνῆλθον εἰς δραχμὰς 2.209.696. Τοῦ δὲ ταμείου τῶν ὑπαξιωματικῶν τὸ μὲν ἐνεργητικὸν ἀνήρχετο εἰς 1.216.987, τὸ δὲ κεφάλαιον εἰς δραχ. 685.095 καὶ τὸ ἀποθεματικὸν εἰς δρχ. 1.200.652. Τὰ εἰς ἐξελθόντας ὑπαξιωματικοὺς χορηγηθέντα βοηθήματα ἀνῆλθον εἰς δρχ. 1.428.841.

Ἡ κρατικὴ πρόνοια, ταυτοχρόνως πρὸς τὰ μέτρα ἅτινα ἔλαβε διὰ συντάξεις καὶ περιθάλψεις τῶν ἀξιωματικῶν, ὑπαξιωματικῶν καὶ ναυτῶν τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ, ἐμερίμνησε καὶ περὶ τῆς ἐξασφαλίσεως τῶν καθισταμένων ἀνικάνων πρὸς ἐργασίαν ἀξιωματικῶν καὶ ἐργατῶν θαλάσσης τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ. Ἐφ' ᾧ συνεστήθη τὸ πρῶτον διὰ τοῦ νόμου ΧΛΘ' τῆς 29 Ἰουλίου 1861 τὸ ναυτικὸν ἀπομαχικὸν ταμεῖον, περὶ οὗ εἶχον προβλέψει τὰ κατὰ τὸ ἔτος 1836 βασιλικὰ διατάγματα περὶ ἐμπορικῆς ναυτιλίας. Ὡς σκοπὸν τοῦ ταμείου ὁ νόμος ὥρισε «τὴν περίθαλψιν τῶν καταπεπονημένων ἢ ἀναπήρων θαλάσσης ἐργατῶν, τῶν χηρῶν καὶ ὀρφανῶν αὐτῶν, προσέτι δέ, κατὰ περιστάσεις ἐξαιρέτους, τῶν πατέρων καὶ τῶν μητέρων αὐτῶν». Ἐθεώρησε δ' ὁ νόμος τὸ ταμεῖον τοῦτο «ἴδιον καὶ ἀναφαίρετον τῶν εἰρημένων προσώπων κτῆμα· οὐδεμία δὲ ἄλλη ἐπιτρέπεται τῶν κεφαλαίων αὐτοῦ χρῆσις εἰμὴ ἡ κατωτέρω ἐντελλομένη». Ὁ νόμος οὗτος ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ νόμου ͵ΑΡΟΗ' τοῦ 1884, ὅστις μετὰ ἐπελθούσας τροποποιήσεις καὶ συμπληρώσεις διὰ μεταγενεστέρων νόμων ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ νόμου ͵ΓΣΚϚ' τῆς 6 Ἰουλίου 1907, τροποποιηθέντος καὶ συμπληρωθέντος διὰ μεταγενεστέρων διατάξεων. Διὰ τοῦ νόμου 3347 τοῦ 1925 ἐκωδικοποιήθησαν αἱ περὶ ναυτικοῦ ἀπομαχικοῦ ταμείου διατάξεις, ὁ δὲ κωδικοποιημένος νόμος ἐτροποποιήθη μεταγενεστέρως καὶ συνεπληρώθη διὰ τῶν νόμων 4874 τῆς 12 Φεβρουαρίου 1931, 5397 τῆς 12 Ἀπριλίου 1932, 5449 τῆς 5 Μαΐου 1932 καὶ 5685 τῆς 7 Σεπτεμβρίου 1932.

Κατὰ τὸν κωδικοποιημένον νόμον τὸ ναυτικὸν ἀπομαχικὸν ταμεῖον σκοπὸν ἔχει τὴν περίθαλψιν τῶν ἀπομάχων Ἑλλήνων ἐργατῶν θαλάσσης καὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν, θεωρεῖται δὲ δημόσιον ἵδρυμα.

Διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1926, κυρωθέντος διὰ τοῦ νόμου 4105, ἱδρύθη ταμεῖον *προνοίας ἀξιωματικῶν τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ.* Ὁ νόμος 4561 τῆς 24 Ἀπριλίου 1930 ὥρισεν ὡς σκοπὸν τοῦ ταμείου τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τῶν ἀποσυρομένων ἐκ τοῦ ἐπαγγέλματος μετόχων αὐτοῦ καὶ τῶν οἰκογενειῶν των. Ἀποτελεῖ δὲ τὸ ταμεῖον τοῦτο νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ὑπουργείου, εἰς ὃ ὑπάγεται ἡ διοίκησις τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ. Μέτοχοι τοῦ ταμείου ὑποχρεωτικῶς καθίστανται οἱ Ἕλληνες ἅμα τῇ ἀπονομῇ εἰς αὐτοὺς ἑλληνικοῦ διπλώματος πλοιάρχου ἀτμοπλοίου, ἀξιωματικοῦ καταστρώματος, μηχανικοῦ μηχανῶν ἐν γένει, οἰκονομικοῦ ἀξιωματικοῦ καὶ ραδιοτηλεγραφητοῦ, ὡς ἐπίσης μέτοχοι ὑποχρεωτικῶς καθίστανται οἱ Ἕλληνες ἰατροὶ ἅμα ἀναλάβωσιν ὑπηρεσίαν ἰατροῦ ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἀτμοπλοίου, προαιρετικῶς δὲ ἅμα ὡς ἀναλάβωσι τοιαύτην ὑπηρεσίαν ἐπὶ ξένου ἀτμοπλοίου.

Τὸ ἐνεργητικὸν τοῦ ταμείου τῇ 31 Δεκεμβρίου 1932 ἀνήρχετο εἰς δρχ. 17.311.497, τὸ δὲ κεφάλαιον εἰς δρχ. 17.121.715. Αἱ μηνιαῖαι εἰσφοραὶ ἐντὸς τοῦ ἔτους 1932 ἀνῆλθον εἰς δρχ. 6.500.884, αἱ δ' ἐφ' ἅπαξ εἰς δρχ. 115.677 καὶ τὰ τέλη γάμου δρχ. 111.110, κατεβλήθησαν δὲ βοηθήματα ἐφ' ἅπαξ δρχ. 4.674.734 καὶ μηνιαῖα δρχ. 303.229.

Ἐκτὸς τοῦ ἀνωτέρω ταμείου ἱδρύθη καὶ *Ταμεῖον προνοίας τῶν κατωτέρων πληρωμάτων τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ* (ἐργατῶν θαλάσσης) διὰ τοῦ νόμου 4675 τῆς 8 Μαΐου 1930, ὅπερ ἀπετέλεσε νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου. Εἰς τὸ ταμεῖον τοῦτο ὑποχρεωτικῶς ἀσφαλίζονται ἅπαντες οἱ ἐπὶ ἑλληνικῶν ἐμπορικῶν ἀτμοπλοίων καθαρᾶς χωρητικότητος ἄνω τῶν 30 κόρων ὑπηρετοῦντες ἀπογεγραμμένοι ἐργάται θαλάσσης, ὑπὸ οἱανδήποτε ἰδιότητα καὶ βαθμόν, πλὴν τῶν ἀξιωματικῶν. Σκοπὸς τοῦ ταμείου ὡρίσθη ἡ παροχὴ μηνιαίας συντάξεως ἢ ἐφ' ἅπαξ βοηθήματος· α) εἰς τοὺς ὁριστικῶς ἀποχωροῦντας τοῦ ναυτικοῦ ἐπαγγέλ-

Digitized by Google

ματος ἠσφαλισμένους: 1) μετὰ πολυετῆ ὑπηρεσίαν, 2) λόγῳ γήρατος καὶ 3) συνεπείᾳ ἀνικανότητος πρὸς ἐργασίαν ἕνεκα νόσου σωματικῆς ἢ πνευματικῆς· β) εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ ἠσφαλισμένου ἐν περιπτώσει θανάτου αὐτοῦ. Τὸ ταμεῖον ὑπόκειται εἰς τὴν ἐποπτείαν καὶ τὸν ἔλεγχον τοῦ ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν. Τὸ ἐνεργητικὸν τοῦ ταμείου τῇ 31 Δεκεμβρίου 1932 ἀνήρχετο εἰς δρχ. 5.537.244, τὸ δὲ ἀποθεματικὸν κεφάλαιον εἰς δρχ. 5.432.028. Αἱ ἐντὸς τοῦ 1932 εἰσπραχθεῖσαι μηνιαῖαι εἰσφοραὶ ἀνῆλθον εἰς δρχ. 3.569.542.

Διὰ τοῦ νόμου 5694 τῆς 11 Σεπτεμβρίου 1932 συνεστάθη τὸ *ταμεῖον προνοίας κυβερνητῶν ἱστιοφόρων*, ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως παρέχῃ οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν εἰς τοὺς ἀποσυρομένους ἐκ τοῦ ναυτικοῦ ἐπαγγέλματος μετόχους αὐτοῦ καὶ τὰς οἰκογενείας των. Ἀπετέλεσε νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν καὶ τὸν ἔλεγχον τοῦ ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν. Μέτοχοι τοῦ ταμείου καθίστανται ὑποχρεωτικῶς πάντες οἱ Ἕλληνες ἐργάται θαλάσσης, οἱ κεκτημένοι δίπλωμα πλοιάρχου ἱστιοφόρου ἢ κυβερνήτου καὶ ὑπηρετοῦντες ἐπὶ ἑλληνικῶν ἱστιοφόρων χωρητικότητος καθαρᾶς ἀνωτέρας τῶν 10 κόρων. Εἰς βοήθημα ἐκ τοῦ ταμείου δικαιοῦνται: 1) ὁ μέτοχος ὁ ἀποσυρόμενος μετὰ παρέλευσιν δύο ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἰσχύος τοῦ νόμου 5694 ἐκ τοῦ ναυτικοῦ ἐπαγγέλματος καὶ δικαιούμενος ἅμα εἰς σύνταξιν ἐκ τοῦ Ναυτικοῦ Ἀπομαχικοῦ Ταμείου λόγῳ πολυετοῦς ὑπηρεσίας, λόγῳ ἀνικανότητος ὀφειλομένης εἰς νόσον σωματικὴν ἢ πνευματικὴν ἢ τὸ γῆρας· 2) ἡ οἰκογένεια, αὐτοῦ ἀποθανόντος.

Ὑπαλληλικαὶ συντάξεις τῆς τοπικῆς διοικήσεως. Περὶ συντάξεως τῶν ὑπαλλήλων τοπικῆς διοικήσεως προέβλεψε τὸ πρῶτον τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 2 Ἰουλίου 1926, δι' οὗ ὡρίσθη ὅτι δημοτικοὶ ὑπάλληλοι συμπληροῦντες εἰκοσαετίαν ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ αὐτοῦ δήμου δικαιοῦνται παρ' αὐτοῦ συντάξεως ἴσης πρὸς τὰ τόσα πεντηκοστὰ τοῦ μέσου ὅρου τοῦ μηνιαίου ὀργανικοῦ μισθοῦ των τῶν τελευταίων ἓξ ἐν ὑπηρεσίᾳ ἐτῶν, ὅσα καὶ τὰ ἔτη τῆς ὑπηρεσίας των, μὴ δυναμένης νὰ ὑπερβῇ τὰ ³/₄ τοῦ μέσου ὅρου τοῦ μηνιαίου ὀργανικοῦ μισθοῦ των τοῦ τελευταίου ἐν ὑπηρεσίᾳ ἔτους. Ὡρίσθη δὲ κράτησις 7 % λόγῳ συντάξεως ἐκ τοῦ μηνιαίου ὀργανικοῦ μισθοῦ ἑκάστου δημοτικοῦ ὑπαλλήλου. Σύνταξιν δὲ λαμβάνουσι τ' ἀνήλικα ἄρρενα τέκνα, αἱ ἄγαμοι θυγατέρες καὶ ἡ ἐν χηρείᾳ σύζυγος τοῦ ἀποβιώσαντος ὑπαλλήλου. Ἡ σύνταξις δ' αὐτῶν συνίσταται εἰς τὸ ¹/₂ τῆς συντάξεως τοῦ ἀποβιώσαντος.

Ὁ νόμος 4548 τῆς 15 Ἀπριλίου 1930, περὶ καταστάσεως τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων, κατήργησε τὰς ἀνωτέρω διατάξεις καὶ διέλαβεν ἐν ἰδίῳ μέρει περὶ συντάξεως τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων. Κατὰ τοὺς ὁρισμοὺς τούτους, συντάξεως δικαιοῦνται οἱ δημοτικοὶ ὑπάλληλοι οἱ συμπληροῦντες 35ετῆ ὑπηρεσίαν ἢ 20ετῆ τοιαύτην καὶ ἔχοντες ἡλικίαν 65 ἐτῶν. Ἐξαιρετικῶς δέ, κατὰ τὸν νόμον 5591 τοῦ 1932, ὡρίσθη ὅτι ἐπὶ πενταετίαν ἀπὸ τῆς ἰσχύος τοῦ νόμου καὶ προκειμένου μόνον περὶ δήμων ὧν τὰ ἐτήσια τακτικὰ ἔσοδα ὑπερβαίνουσι τὰ 50 ἑκατομ. δρχ., τὸ ὅριον τῆς 35ετοῦς ὑπηρεσίας μειοῦται διὰ τοὺς κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἰσχύος τοῦ νόμου ὑπηρετοῦντας δημοτικοὺς ὑπαλλήλους καὶ ἔχοντας 25ετῆ τοὐλάχιστον ὑπηρεσίαν δημοσίαν ἢ δημοτικὴν εἰς 30 ἔτη. Συνίσταται δ' ἡ σύνταξις εἰς τόσα πεντηκοστὰ τοῦ μέσου ὅρου τοῦ μηνιαίου ὀργανικοῦ μισθοῦ τῶν τριῶν τελευταίων ἐν ὑπηρεσίᾳ ἐτῶν τοῦ ὑπαλλήλου, ὅσα τὰ ἔτη τῆς ὑπηρεσίας του. Προκειμένου ὅμως περὶ ὑπαλλήλου, ὅστις κατέστη, ἄνευ βαρέος πταίσματος αὐτοῦ ἐκ τραύματος ἢ νοσήματος, σωματικῶς ἢ διανοητικῶς ἀνίκανος προδήλως ἐκ τῆς ὑπηρεσίας του ἢ ἐκ πολεμικῶν γεγονότων ἐν τῇ ἐκτελέσει ὑπηρεσίας ἐν τῇ ζώνῃ τῶν ἐπιχειρήσεων, ἐν τῇ ἡμεδαπῇ ἢ ἀλλοδαπῇ, καὶ ἂν ἔτι τὸ ἐπενεγκὸν τὴν ἀνικανότητα γεγονὸς δὲν σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ὑπηρεσίας του, ἡ σύνταξις συνίσταται, ἀναλόγως τῆς ἐπελθούσης βλάβης, ἴση πρὸς τὸν μισθὸν ἢ ἴση πρὸς τὰ ³/₄ τοῦ μισθοῦ. Ἡ ἀνικανότης ἢ πάθησις βεβαιοῦται δι' ἀποφάσεως τῆς ἀνωτάτης στρατιωτικῆς ὑγειονομικῆς ἐπιτροπῆς. Συντάξεως δικαιοῦται θανόντος τοῦ ἐν ὑπηρεσίᾳ συνταξιούχου ἢ τοῦ συνταξιούχου δημοτικοῦ ὑπαλλήλου ἡ χήρα σύζυγος, τὰ ἀνήλικα ἄρρενα τέκνα καὶ αἱ ἄγαμοι θυγατέρες, τῆς συντάξεως αὐτῶν συνισταμένης ἐν συνόλῳ εἰς τὸ ἥμισυ τῆς συντάξεως τοῦ ἀποβιώσαντος. Τὸ αὐτὸ δὲ δικαίωμα συντάξεως ἔχουσιν ὁ πατήρ, ἡ μήτηρ καὶ αἱ ἄγαμοι ἀδελφαὶ τοῦ ἀποβιώσαντος ἀγάμου ἢ ἐν χηρείᾳ καὶ ἄνευ τέκνων δημοτικοῦ ὑπαλλήλου, ἐφ' ὅσον οὗτος ἦτο ὁ μοναδικὸς προστάτης των. Ἐπὶ πλειόνων συντρεχόντων δικαιούχων ἡ σύνταξις μερίζεται κατ' ἴσα μέρη εἰς αὐτούς.

Τὸ εἰς σύνταξιν δικαίωμα ἀπόλλυται: α) ἐὰν ὁ ὑπάλληλος ἀπολυθῇ, διότι αὐτογνωμόνως ἀπέσχε τῶν καθηκόντων του· β) ἐὰν ἡ χήρα ἔλθῃ εἰς νέον γάμον ἢ ἐκπέσῃ τῆς ἐπιτροπείας τῶν τέκνων της δι' αἰσχρὰν διαγωγήν· καὶ γ) ἐφ' ὅσον ἐνηλικιωθῶσι τὰ ἀνήλικα ἄρρενα τέκνα ἢ ὑπανδρευθῶσιν αἱ ἄγαμοι θυγατέρες ἢ ἀδελφαί. Τὸ εἰς σύνταξιν δικαίωμα ἢ καταβολὴ τῆς συντάξεως ἀναστέλλεται, ἐὰν ὁ δικαιοῦχος ἀποβάλῃ τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν, ἐφ' ὅσον διαρκεῖ ἡ ἀποβολή. Λόγῳ συντάξεως ἐνεργεῖται κράτησις ἐκ τοῦ μηνιαίου μισθοῦ τοῦ ὑπαλλήλου 7 %.

Ἡ σύνταξις καταβάλλεται ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ ταμείου τοῦ δήμου, εἰς ὃν ὁ ὑπάλληλος ὑπηρέτησε τελευταίως ἐπὶ πενταετίαν τοὐλάχιστον, ἄλλως ὁ δῆμος, εἰς ὃν ὑπηρέτησε τὸν πλείονα τῆς συντάξεως χρόνον. Οἱ λοιποὶ δῆμοι, εἰς οὓς ἐνδεχομένως ὑπηρέτησεν ὁ δικαιοῦχος, ὑποχρεοῦνται ὅπως ἀποδώσωσιν εἰς τὸ ταμεῖον τοῦ δήμου παρ' οὗ πληρώνεται ἡ σύνταξις πάσας τὰς κρατήσεις, ἃς ἐνήργησαν ἐκ τοῦ μισθοῦ τοῦ ὑπαλλήλου, καθ' ὃν χρόνον ἐμισθοδοτεῖτο παρ' αὐτῶν.

Ὁ νόμος ἐπέτρεψεν, ὅπως διὰ διατάγματος ἱδρυθῇ ἴδιον ταμεῖον συντάξεων δημοτικῶν ὑπαλλήλων, ἀποτελοῦν νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, διοικούμενον καὶ λειτουργοῦν κατὰ τὰ διὰ τοῦ διατάγματος ὁρισθησόμενα. Ὁ νόμος 4759 τοῦ 1930 (ἄρθρ. 34) ἐπέτρεψεν ὅπως καὶ οἱ πρὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ νόμου τούτου, ἐκτὸς ὑπηρεσίας διατελοῦντες, συμπληρώσαντες δὲ τὸ 60ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας των καὶ 10ετῆ τοὐλάχιστον ὑπηρεσίαν ὑπάλληλοι τῶν δήμων, ὧν τὰ ἔσοδα ὑπερβαίνουσιν ἤδη τὰ 100 ἑκατομ. ἐτησίως, ἀπὸ τοῦ βαθμοῦ γραμματέως α' τάξεως καὶ ἄνω, ὡς καὶ αἱ χῆραι τῶν ἀποβιωσάντων τοιούτων ὑπαλλήλων, τῶν συμπληρωσάντων ὑπερδεκαπενταετῆ ὑπηρεσίαν, δικαιοῦνται συντάξεως ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις τοῦ νόμου καὶ κατὰ τὰς ἰσχυούσας διατάξεις περὶ συντάξεως δημοτικῶν ὑπαλλήλων, ἀφοῦ καταβάλωσι τὰς κεκανονισμένας λόγῳ συντάξεως κρατήσεις.

Τὸ διάταγμα τῆς 31 Ὀκτωβρίου 1930 ἐκανόνισε τὰς λεπτομερείας περὶ συντάξεως τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων. Κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ διατάγματος τούτου, ὡς συντάξιμος χρόνος τῶν δικαιουμένων συντάξεως δημοτικῶν ὑπαλλήλων νοεῖται ἅπας ὁ ἐν δημοτικῇ ἐν γένει ὑπηρεσίᾳ διανυθείς, ἀνεξαρτήτως τῆς ἰδιότητος αὐτῶν ὡς μονίμων ἢ μὴ καὶ ἀνεξαρτήτως ἂν ὑπηρέτησαν οὗτοι ἐν τῷ αὐτῷ ἢ διαφόροις δήμοις, περιλαμβανομένου εἰς τὸν συντάξιμον χρόνον καὶ τοῦ πρὸ τοῦ νόμου ,ΔΝΖ' τοῦ 1912 περὶ συστάσεως δήμων καὶ κοινοτήτων διανυθέντος. Τὸ πρὸς σύνταξιν δικαίωμα ἄρχεται ἀφ' ἧς ὁ ὑπάλληλος ἔπαυσε μισθοδοτούμενος, τῆς δ' οἰκογενείας ἀπὸ τῆς ἐπομένης τοῦ θανάτου τοῦ ὑπαλλήλου.

Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ δικαιώματος συντάξεως ἐνεργεῖται ἀπὸ τὸ δημοτικὸν συμβούλιον, ὑποχρεούμενον εἰς ἔκδοσιν ἀποφάσεως ἐντὸς δύο μηνῶν τὸ βραδύτερον ἀπὸ τῆς εἰς αὐτὸ ὑποβολῆς τῆς αἰτήσεως, ἐφ' ὅσον τὰ στοιχεῖα εἶναι πλήρη, τεσσάρων δέ, ἐὰν τὰ στοιχεῖα εἶναι ἐλλιπῆ. Ἡ ἀπόφασις τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου κοινοποιεῖται εἰς τὸν δικαιοῦχον καὶ τὴν δημοτικὴν ἀρχὴν ἐντὸς 5 ἡμερῶν ἀπὸ τῆς ἐκδόσεώς της, μερίμνῃ τοῦ δημάρχου, ἐπὶ ἀποδείξει παραλαβῆς. Εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν ἐντὸς τῶν ἄνω προθεσμιῶν τὸ δημοτικὸν συμβούλιον δὲν ἤθελε προέλθει εἰς τὴν ἔκδοσιν ἀποφάσεως ἐπὶ τῆς αἰτηθείσης συντάξεως, αὕτη κανονίζεται παρ' ἐπιτροπῆς ἀποτελουμένης ἐκ τοῦ διευθυντοῦ τῆς νομαρχίας, ὡς προέδρου, τοῦ προέδρου τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου ἢ ἑνὸς μέλους τῆς δημαρχιακῆς ἐπιτροπῆς παρὰ τοῦ νομάρχου ὁριζομένου καὶ ἑνὸς πρωτοδίκου, ὁριζομένου ὑπὸ τοῦ προέδρου αὐτοῦ, κατόπιν αἰτήσεως τοῦ νομάρχου. Ἡ ἐπιτροπὴ καταρτίζεται καὶ ἀποφαίνεται ὑποχρεωτικῶς ἐντὸς τοῦ ἑπομένου μηνὸς ἀπὸ τῆς παρόδου τῆς ἀνωτέρω προθεσμίας, αἱ. δ' ἀποφάσεις αὐτῆς κοινοποιοῦνται εἰς τὸν δικαιοῦχον καὶ τὸν δῆμον ἐπιμελείᾳ τοῦ νομάρχου ἐντὸς 5 ἡμερῶν ἀπὸ τῆς ἐκδόσεώς των. Ἡ ἐπιτροπὴ εἶναι ἐν ἀπαρτίᾳ παρόντων δύο τοὐλάχιστον τῶν μελῶν της.

Διὰ τοῦ ἰδίου νόμου ἱδρύθη *ταμεῖον προνοίας δημοτικῶν ὑπαλλήλων*, καταστὰν ἴδιον νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως χορηγῇ ἐφ' ἅπαξ βοήθημα εἰς τοὺς ἐξερχομένους τῆς ὑπηρεσίας μονίμους δημοτικοὺς ὑπαλλήλους ἤ, ἐν περιπτώσει θανάτου αὐτῶν, εἰς τὰ δικαιούμενα συντάξεως πρόσωπα τῆς οἰκογενείας αὐτῶν, ἀφῆκε δ' ὁ νομοθέτης ὅπως οἱ ὁρισμοὶ οὗτοι τεθῶσιν ἐν ἰσχύϊ διὰ διατάγματος, δι' οὗ κανονισθήσονται καὶ τὰ τῆς διοικήσεως καὶ λειτουργίας τοῦ ταμείου, ὁρίσας μόνον ὅτι οἱ πόροι τοῦ ταμείου τούτου ἀποτελοῦνται ἀπὸ κράτησιν 3 % ἐπὶ τῶν ἀποδοχῶν τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων, ἀπὸ εἰσφορὰν τῶν δήμων μέχρις 1 % ἐπὶ τῶν τακτικῶν ἐσόδων των ἐτησίως, ἀπὸ δωρεάς, κληροδοτήματα καὶ λοιπὰ καὶ ἀπὸ τὰς λόγῳ συντάξεως κρατήσεις τῶν κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ νόμου τούτου ὑπηρετούντων καὶ ἕνεκα ὁρίου ἡλικίας πρὸ τῆς συμπληρώσεως τοῦ συνταξίμου χρόνου ἀπολυθησομένων ὑπαλλήλων. Πρὸς δὲ ὥρισεν ὅτι, πρὸς καθορισμὸν τοῦ ποσοῦ τῶν χορηγουμένων βοηθημάτων, λαμβάνονται πρὸ ὀφθαλμῶν αἱ ἀποδοχαί, ὁ χρόνος ὑπηρεσίας καὶ τὸ εἰσενεχθὲν ὑπὸ τῶν ὑπαλλήλων εἰς τὸ ταμεῖον ἐκ κρατήσεων ποσόν.

Ἐπέτρεψε δ' ὅπως, ἀντὶ τῆς ἱδρύσεως ἰδίου ταμείου προνοίας δημοτικῶν ὑπαλλήλων, περιληφθῶσιν οἱ δημοτικοὶ ὑπάλληλοι εἰς τὸ ταμεῖον προνοίας δημοσίων ὑπαλλήλων, ὁπότε οἱ ὡς ἄνω ὁριζόμενοι πόροι περιέρχονται εἰς τὸ ταμεῖον τοῦτο.

Δι' εἰδικῆς διατάξεως ὁ νόμος περὶ καταστάσεως τῶν δημοτικῶν ὑπαλλήλων ὥρισεν ὅτι εἰς τὰς ἀνωτέρω διατάξεις συντάξεως καὶ ταμείου προνοίας δύνανται νὰ περιληφθῶσι διὰ διατάγματος οἱ δημοτικοὶ στρατολόγοι καὶ οἱ ὑπάλληλοι τῶν δημοτικῶν φιλανθρωπικῶν καὶ κοινωφελῶν ἐν γένει ἱδρυμάτων, ἐκτὸς τοῦ ἐν Ἀθήναις δημοτικοῦ νοσοκομείου ἡ «Ἐλπίς», οὗτινος οἱ ὑπάλληλοι ἀπὸ τῆς ἰσχύος τοῦ νόμου τούτου ὑπήχθησαν εἰς τὰς διατάξεις αὐτοῦ. Πρὸς δὲ ὡρίσθη ὅτι εἰς τὰς αὐτὰς διατάξεις δύνανται νὰ περιληφθῶσι καὶ οἱ ὑπάλληλοι τῆς ἑνώσεως τῶν δήμων, ἐφ' ὅσον ἤθελον δηλώσει ὅτι δέχονται νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς τὰς οἰκείας κρατήσεις, ὁπότε τὰς ὑποχρεώσεις καὶ ἁρμοδιότητας τῶν δήμων καὶ δημοτικῶν συμβουλίων ἀσκοῦσιν ἡ ἕνωσις τῶν δήμων καὶ ἡ διευθύνουσα αὐτὴν ἐπιτροπή. Διατάξεις ἀφορῶσαι τὴν σύνταξιν ὑπαλλήλων καὶ τῶν κοινοτήτων δὲν ὑφίστανται.

Ταμεῖον συντάξεων νομικῶν. Διὰ τοῦ νόμου 4443 τῆς 23 Αὐγούστου 1929, τροποποιηθέντος καὶ συμπληρωθέντος διὰ τῶν νόμων 4683 τῆς 8 Μαΐου 1930 καὶ 5963 τῆς 28 Δεκεμβρίου 1933, κυρώσαντος τὸ περὶ τούτου νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 22 Ἰουνίου 1933, ἱδρύθη τὸ ταμεῖον τοῦτο, ἀποτελέσαν ἴδιον νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως παρέχῃ σύνταξιν εἰς τοὺς μετόχους αὐτοῦ, τὰς χήρας καὶ τὰ τέκνα αὐτῶν, κατὰ τὰς προϋποθέσεις τοῦ νόμου, τὴν πατρικὴν οἰκογένειαν αὐτῶν, κατὰ τὰς προϋποθέσεις τοῦ νόμου, καὶ προικίζῃ τὰς θυγατέρας τῶν μετόχων καὶ ἀδελφῶν ἀγάμων μετόχων κατὰ τὰ ἐν τῷ νόμῳ ὁριζόμενα.

Μέτοχοι τοῦ ταμείου εἶναι: 1) οἱ σύμβουλοι τῆς ἐπικρατείας· 2) τὰ μέλη τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου· 3) πᾶς ἰσόβιος ἢ μὴ δικαστής, εἰσαγγελεύς, ἔμμισθος πάρεδρος, εἰρηνοδίκης, πταισματοδίκης, δικηγόρος διωρισμένος καὶ διατελῶν ἐν ὑπηρεσίᾳ νομίμως· 4) ὁ δικαστικὸς σύμβουλος καὶ οἱ νομικοὶ σύμβουλοι, οἱ βοηθοὶ αὐτῶν καὶ οἱ εἰσηγηταὶ τῆς διευθύνσεως δικαστικοῦ τοῦ ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, ὁ δικαστικὸς ἀντιπρόσωπος τοῦ δημοσίου παρ' οἰκονομικῇ ἐφορείᾳ καὶ ὁ γραμματεὺς αὐτοῦ· 5) οἱ συμβολαιογράφοι· 6) οἱ σύμβουλοι τῆς στρατιωτικῆς καὶ ναυτικῆς δικαιοσύνης, ὁ γραμματεύς, ὑπογραμματεὺς καὶ γραφεὺς τῆς στρατιωτικῆς δικαιοσύνης· 7) οἱ ἔμμισθοι ἢ ἄμισθοι ὑποθηκοφύλακες ἢ μεταγραφοφύλακες· 8) οἱ ἔμμισθοι ληξίαρχοι τῶν εἰδικῶν ὑποθηκοφυλακείων, ὁ ὑπάλληλος τοῦ ταμείου τούτου ἢ τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης ἢ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ἢ ἐμμίσθου εἰδικοῦ ληξιάρχου τοῦ κράτους· 9) οἱ ἔμμισθοι ἀρχειοφύλακες δικαστηρίου· 10) οἱ διευθυνταὶ μεταφραστικοῦ γραφείου, οἱ ἔμμισθοι ἑρμηνευταὶ δικαστηρίου, οἱ μεταφρασταὶ καὶ βοηθοὶ ἑρμηνέως ἢ μεταφραστοῦ· 11) οἱ ἔμμισθοι οἱασδήποτε τάξεως γραμματεῖς ἢ ὑπογραμματεῖς ἢ γραφεῖς ἢ δακτυλογράφοι ἢ τηλεφωνηταὶ ἢ τηλεφωνήτριαι Συμβουλίου Ἐπικρατείας, πολυμελοῦς ἢ μονομελοῦς πολιτικοῦ ἢ ποινικοῦ δικαστηρίου, εἰσαγγελίας ἢ ἐμμίσθου ὑποθηκοφυλακείου· 12) οἱ ἄμισθοι ἢ ἔμμισθοι δικαστικοὶ κλητῆρες, οἱ εἰδικοὶ δικαστικοὶ κλητῆρες ἀκροατηρίου, εἰσαγγελίας, ἐμμίσθου ὑποθηκοφυλακείου, μεταφραστικοῦ γραφείου, Συμβουλίου Ἐπικρατείας, τοῦ ταμείου τούτου· 13) οἱ δικολάβοι, κατὰ τὰς προϋποθέσεις τοῦ νόμου.

Οἱ κατὰ τὴν ἰσχὺν τοῦ νόμου μέτοχοι εἰς τὰ μετοχικὰ ταμεῖα πολιτικῶν ὑπαλλήλων, στρατοῦ καὶ ναυτικοῦ, ὑποχρεούμενοι νὰ εἶναι καὶ μέτοχοι τοῦ ταμείου νομικῶν, παρέμειναν μέτοχοι τῶν ταμείων τούτων, ἐὰν ἐντὸς τῆς ὑπὸ τοῦ νόμου ὁρισθείσης προθεσμίας δὲν ἐδήλωσαν ἀντίθετον βούλησιν. Οἱ ἀπὸ τῆς ἰσχύος ὅμως τοῦ νόμου τούτου διοριζόμενοι ὑπόχρεοι μέτοχοι τοῦ ταμείου νομικῶν πολιτικοὶ ὑπάλληλοι δὲν δικαιοῦνται νὰ εἶναι μέτοχοι τοῦ μετοχικοῦ ταμείου τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων, τροποποιηθεισῶν κατὰ τοῦτο τῶν σχετικῶν διατάξεων τῶν νομοθετικῶν διαταγμάτων 12 Φεβρουαρίου 1923 καὶ 31 Μαΐου 1923, περὶ μετοχικοῦ ταμείου τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων.

Ἐκτὸς τῶν ὑποχρεωτικῶς μετεχόντων εἰς τὸ ταμεῖον νομικῶν, καθίστανται μέτοχοι, μετ' ἀπόφασιν τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ ταμείου, καὶ τινες ἄλλαι κατηγορίαι ὑπαλλήλων, ἀναφερόμεναι ἐν τῷ νόμῳ.

Ἡ σύνταξις παρέχεται: 1) εἰς μέτοχον ἀπολυόμενον ἢ παραιτούμενον ἢ ἀποχωροῦντα τῆς ὑπηρεσίας μετὰ 30 ἐτῶν συντάξιμον ὑπηρεσίαν ἢ μετὰ 20 ἐτῶν ὑπηρεσίαν καὶ ἔχοντα συμπληρώσει κατὰ τὴν ἀποχώρησίν του τὸ 65 ἔτος τῆς ἡλικίας του ἢ μετὰ 12 ἐτῶν ὑπηρεσίαν, ἐφ' ὅσον ἀπομακρύνεται ταύτης λόγῳ σωματικῆς ἢ πνευματικῆς παθήσεως καθιστώσης αὐτὸν ἀνίκανον πρὸς ἄσκησιν τῆς ὑπηρεσίας του, ἐξακριβουμένου τοῦ γεγονότος τούτου κατὰ τὰς προϋποθέσεις τοῦ νόμου· ἢ μετὰ 12 ἐτῶν ὑπηρεσίαν, λόγῳ ὁρίου

Digitized by Google

ἡλικίας, ἢ λόγῳ καταργήσεως θέσεως· 2) εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ ἀποβιώσαντος μετόχου, κατὰ τὰς προϋποθέσεις τοῦ νόμου. Ἡ οἰκογένεια τοῦ μετόχου ἀποτελεῖται ἐκ τῶν ἐκ νομίμου γάμου χήρας καὶ τέκνων αὐτοῦ.

Ἡ σύνταξις κανονίζεται ἐπὶ τῇ βάσει μισθοῦ δρχ. 3.750 καὶ 7.500 κατὰ τὰς ἐν τῷ νόμῳ ὁριζομένας κατηγορίας μετόχων, καὶ συνίσταται κατ' ἀνώτατον ὅριον εἰς τόσα ἑκατοστὰ τοῦ μισθοῦ τούτου ὅσα τὰ ἔτη τῆς ὑπηρεσίας τοῦ μετόχου πολλαπλασιαζόμενα ἐπὶ 2, οὐδέποτε δυναμένη νὰ ὑπερβῇ τὰ $^{100}/_{100}$ τοῦ ποσοῦ τούτου κατὰ τοὺς ὁρισμοὺς τοῦ νόμου. Λογίζονται δ' αἱ συντάξεις κατ' ἔτος ἀναλόγως τῶν πόρων τοῦ ταμείου τοῦ παρελθόντος ἔτους, μετὰ τὴν ἔκπτωσιν τῶν πόρων τούτων τῶν περιερχομένων εἰς τὸ ἀποθεματικὸν κεφάλαιον τοῦ ταμείου καὶ τῶν δαπανηθέντων ὑπ' αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ ἔτους τούτου, καὶ τῶν ἀνωτάτων ὁρίων συντάξεως, ὧν δικαιοῦνται κατὰ τὴν 31 Δεκεμβρίου αὐτοῦ οἱ μέτοχοι καὶ αἱ οἰκογένειαι αὐτῶν, ὡς καὶ τῶν ἀνωτάτων ὁρίων τῶν ὀφειλομένων προικίσεων.

Ἡ πληρωμὴ τῆς συντάξεως ἄρχεται διὰ μὲν τὸν ἐκ τῆς ὑπηρεσίας ἐξερχόμενον μέτοχον ἢ διὰ τὴν οἰκογένειαν τοῦ ἐν ὑπηρεσίᾳ ἀποβιοῦντος τοιούτου μετὰ τρίμηνον ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ἐξόδου ἢ τοῦ θανάτου, ἐφ' ὅσον κατὰ τὸ τρίμηνον τοῦτο καταβάλλονται ὑπὸ τοῦ δημοσίου εἰς τὸν μέτοχον ἢ τὴν οἰκογένειάν του ἀποδοχαί, ἄλλως ἀπὸ τῆς ἑπομένης τῆς παύσεως τῆς χορηγήσεως ἀποδοχῶν, ἐν ᾗ δὲ περιπτώσει ὁ μέτοχος δὲν λαμβάνει ἀποδοχάς, ἀπὸ τῆς ἑπομένης τῆς ἐξόδου του ἐκ τῆς ὑπηρεσίας. Διὰ τὴν οἰκογένειαν τοῦ ἀποβιώσαντος συνταξιούχου ἡ πληρωμὴ συντάξεως ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἑπομένης ἡμέρας τοῦ θανάτου του.

Στερεῖται συντάξεως ἐκ τοῦ ταμείου νομικῶν: α) ὁ καταδικαζόμενος μέτοχος ἢ συνταξιοῦχος ἢ μέλος τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ ἢ τῆς πατρικῆς του, ἡλικίας ἀνωτέρας τῶν 15 ἐτῶν, εἰς ἐγκληματικὴν ποινὴν ἢ ἐπὶ πλημμελήμασι κλοπῆς, ὑπεξαιρέσεως, ἀπάτης, πλαστογραφίας, ἐφ' ὅσον ἡ ἐπιβληθεῖσα ποινὴ εἶναι ἀνωτέρα τοῦ ἔτους· β) ἡ διαζευγνυομένη ἢ διαζευχθεῖσα ἢ χωριζομένη ἀπὸ τραπέζης καὶ κοίτης σύζυγος μετόχου· γ) ἡ χήρα ἅμα ἐλθοῦσα εἰς νέον γάμον, δυναμένη, ἐν περιπτώσει ἀκυρώσεως ἢ λύσεως τοῦ γάμου, οὐχὶ ἰδίᾳ ὑπαιτιότητι, ν' ἀνακτήσῃ τὸ δικαίωμα ἀπολαυῆς συντάξεως, μετὰ γνώμην τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου· δ) ὁ ἀποβαλὼν τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν· ε) ἡ συνταξιοῦχος ἡ ἀποκτῶσα νόθον τέκνον· ϛ) ἡ δημιουργουμένη οἰκογένεια τοῦ μετόχου ἐκ γάμου μὴ ἐγγεγραμμένου εἰς τὸ μητρῷον τοῦ ταμείου, κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ νόμου· ζ) τὸ θετὸν τέκνον τοῦ μετόχου, τὸ δὲ γεννώμενον ὡς καὶ τὸ γεννηθὲν πρὸ τῆς τελέσεως τοῦ γάμου δικαιοῦται συντάξεως μόνον ἐφ' ὅσον ὁ γάμος ἐνεγράφη εἰς τὸ μητρῷον κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ νόμου καὶ κατεβλήθη ὁ κατὰ νόμον τόκος ἐπὶ τῆς καταβολῆς τοῦ γάμου, ἀλλὰ θετὰ τέκνα τοῦ μετόχου τῶν ὁποίων ἡ πρᾶξις υἱοθεσίας προηγεῖται τῆς 1ης Σεπτεμβρίου 1929, δικαιοῦνται συντάξεως, ἐξομοιούμενα πρὸς τὰ ἐκ νομίμου γάμου τέκνα· η) ἡ ἐν ὑπηρεσίᾳ μέτοχος, ὡς καὶ ἡ ἐν συντάξει τελοῦσα τοιαύτη, ἀφ' ἧς τελεῖ ἢ ἐτέλεσε γάμον καὶ ἐφεξῆς, ὡς καὶ ὁ σύζυγος καὶ τὰ τέκνα αὐτῆς, ἐκτὸς τῆς ὑπὸ τοῦ νόμου προβλεπομένης ἐξαιρέσεως. Ἡ σύνταξις διακόπτεται εἰς τὸν ἀναλαβόντα παρὰ δημοσίῳ ἢ νομικῷ προσώπῳ δημοσίου δικαίου ὑπηρεσίαν συνταξιοῦχον ἐπὶ μηνιαίᾳ ἀντιμισθίᾳ ἀνωτέρᾳ τῆς ἀνηκούσης εἰς αὐτὸν συντάξεως κατ' ἀνώτατον ὅριον. Ἀπαγορεύεται ἡ δωρεὰ ἐν ζωῇ, ὡς καὶ ἡ κατάσχεσις καὶ ἡ ἐκχώρησις τῶν ὑπὸ τοῦ ταμείου χορηγουμένων συντάξεων, ἐξαιρέσει τοῦ ἑνὸς τετάρτου λόγῳ διατροφῆς συζύγου ἢ τέκνων.

Τῇ 30 Σεπτεμβρίου 1930 τὸ ἐνεργητικὸν τοῦ ταμείου ἀνήρχετο εἰς δρχ. 48.412.295, τὰ ἀποθεματικὰ δὲ κεφάλαια εἰς δρχ. 4.969.162.

Προκειμένου περὶ τοῦ *ἐφημεριακοῦ κλήρου*, τὸ κράτος ἐμερίμνησε, διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 14 Δεκεμβρίου 1923, περὶ ἐνοριακῶν ναῶν καὶ ἐφημερίων, περιλαβόντος διάταξιν, καθ' ἣν παρείχετο εἰς τοὺς ἀνικάνους ἢ λόγῳ ὁρίου ἡλικίας ἀποχωροῦντας ἐφημερίους σύνταξις ἴση πρὸς τὸ ἥμισυ τοῦ μισθοῦ τῶν ἐφημερίων, πρὸς δὲ ὥριζεν ὅτι διὰ διατάγματος θὰ ἐκανονίζετο ἡ παροχὴ συντάξεως εἰς τοὺς ἐφημερίους παρὰ τοῦ Γενικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου. Ἀλλὰ τοιοῦτον διάταγμα δὲν ἐξεδόθη μέχρις οὗ ἐψηφίσθη ὁ νόμος 4606 τῆς 30 Ἀπριλίου 1930, δι' οὗ ἱδρύθη *ταμεῖον ἀσφαλίσεως τοῦ ὀρθοδόξου ἐφημεριακοῦ κλήρου τῆς Ἑλλάδος*, ἀναγνωρισθὲν ὡς νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, ὑπαγόμενον δ' ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν καὶ τὸν ἔλεγχον τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας, ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως οἱ μέτοχοι καὶ αἱ οἰκογένειαι αὐτῶν ἀσφαλίζωνται κατὰ τῶν ἑξῆς κινδύνων: α) ἀναπηρίας, λόγῳ νόσου σωματικῆς ἢ διανοητικῆς· β) ἕνεκα πολυετοῦς ὑπηρεσίας καὶ γήρατος· γ) θανάτου τοῦ ἠσφαλισμένου· καὶ δ) ἀσθενείας ὑπὲρ τὸ τρίμηνον. Εἰς τὸ ταμεῖον δὲ τοῦτο ἀσφαλίζονται ὑποχρεωτικῶς πάντες οἱ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος ὑπηρετοῦντες ἐφημέριοι καὶ ἱεροδιάκονοι, ὡς ἐπίσης καὶ οἱ ἔμμισθοι ἱεροψάλται, οἱ ἀσκοῦντες ὡς μόνον ἐπάγγελμα τὸ τοῦ ἱεροψάλτου καὶ ὑπηρετοῦντες εἰς πρωτευούσας νομῶν ἢ πόλεις πληθυσμοῦ ἄνω τῶν 10.000 κατοίκων. Ὁ περὶ τοῦ ταμείου τούτου νόμος ἐτροποποιήθη διὰ τοῦ νόμου 5148 τῆς 10 Ἰουνίου 1931. Κατ' αὐτόν, τὸ ταμεῖον ὠνομάσθη: *Ταμεῖον ἀποδοχῶν καὶ ἀσφαλίσεως τοῦ ὀρθοδόξου ἐφημεριακοῦ κλήρου τῆς Ἑλλάδος*, εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ ὁποίου περιελήφθησαν καὶ ἕτερα ἀντικείμενα. Ὡρίσθη δ' ὅτι δύνανται ν' ἀσφαλισθῶσι καὶ ἐφημέριοι τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀνήκοντες εἰς τὰ ὀρθόδοξα πατριαρχεῖα καὶ τὰς ὀρθοδόξους αὐτοκεφάλους ἐκκλησίας κατόπιν αἰτήσεως αὐτῶν καὶ ἐγκρίσει τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ ταμείου διὰ πράξεως τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων.

Αἱ ἤδη ἰσχύουσαι περὶ τοῦ ταμείου διατάξεις περιλαμβάνονται εἰς τὰ ἄρθρα 99 καὶ ἑπ. τοῦ νόμου 5439, κωδικοποιηθέντος διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 25 Μαΐου 1932, περὶ κωδικοποιήσεως τῶν περὶ ἐνοριακῶν ναῶν καὶ ἐφημερίων καὶ Τ.Α.Κ.Ε. ἰσχυουσῶν διατάξεων, ὁρίζεται δὲ ὅτι διὰ καταστατικοῦ καθορίζονται πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ὁ τρόπος τῆς λειτουργίας καὶ τῆς ἐν γένει ἐκπληρώσεως τῶν σκοπῶν τοῦ ταμείου. Οὕτως εἰς τὸ καταστατικὸν τοῦτο θὰ περιληφθῶσι τὰ περὶ συντάξεων τῶν ἐφημερίων.

Ἡ μέριμνα τοῦ κράτους διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ *ἐργάτου* χρονολογεῖται ἀπὸ πολλοῦ, ἀλλὰ μερική, ἐκδηλουμένη εἰς τοὺς ἐργάτας τῶν μεταλλείων διὰ τοῦ νόμου ΧΗ' τοῦ 1861, ὁπότε ἐπρονόησε περὶ ἐπιβολῆς ποσοστοῦ ἐπὶ τοῦ φόρου τῶν μεταλλείων, ἵνα ἐξ αὐτοῦ ἀπαρτισθῇ ἀποθεματικὸν κεφάλαιον πρὸς βοήθειαν καὶ περίθαλψιν τῶν ἐργατῶν μεταλλείων καὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν ἐν περιπτώσει δυστυχημάτων. Βάσει τῆς διατάξεως ταύτης, διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 31 Μαΐου 1882 συνεστήθη εἰδικὸν ταμεῖον, τὸ τῶν *μεταλλευτῶν*, πρὸς βοήθειαν καὶ περίθαλψιν τῶν ἐν τοῖς μεταλλείοις ἐργαζομένων ἐργατῶν καὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν ἐν περιπτώσει δυστυχημάτων.

Ὁ νόμος ͵ΓΣΚ' τοῦ 1907 ἐπέτρεψεν εἰς τὴν ἑταιρείαν τῶν σιδηροδρόμων Πειραιῶς—Ἀθηνῶν—Πελοποννήσου νὰ ἐπιβάλῃ δικαιώματά τινα ἐπὶ τῶν φορτωτικῶν, δελτίων ἀποσκευῶν καὶ τῶν εἰσιτηρίων, ἵνα ταῦτα χρησιμοποιήσωσιν ὡς ἔσοδα ὑπὲρ τοῦ *ταμείου συντάξεων προσωπικοῦ* τῆς ἑταιρείας. Ὁ κανονισμὸς τοῦ ταμείου τούτου ἐνεκρίθη διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 7 Αὐγούστου 1907, ἔκτοτε δὲ λειτουργεῖ τὸ ταμεῖον τοῦτο.

Διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 13 Δεκεμβρίου 1912 ἐνεκρίθη ὁ κανονισμὸς τοῦ *ταμείου συντάξεων τοῦ προσωπικοῦ τῶν ἑλληνικῶν σιδηροδρόμων*.

Διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 31 Ἰανουαρίου 1920 τὰ πλεονεκτήματα ταῦτα ἐπεξετάθησαν καὶ ὑπὲρ συστάσεως *ταμείου συντάξεων τοῦ προσωπικοῦ τῶν σιδηροδρόμων Θεσσαλίας* καὶ εἶτα διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 19 Νοεμβρίου 1920, ὑπὲρ συστάσεως *ταμείου συντάξεων τοῦ προσωπικοῦ τῆς ἑταιρείας σιδηροδρόμων Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*.

Διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 23 Ἰουνίου 1922 ἐνεκρίθη ὁ κανονισμὸς τοῦ *ταμείου ἀλληλοβοηθείας τῶν σιδηροδρόμων τοῦ κράτους*.

Ἕτερα ταμεῖα συντάξεων σιδηροδρομικῶν ὑπαλλήλων λειτουργοῦσι: τὸ τῶν ἠλεκτρικῶν σιδηροδρόμων Ἀθηνῶν—Πειραιῶς (1915), τὸ τῶν σιδηροδρόμων Ἀττικῆς (1916), τὸ τῶν σιδηροδρόμων ἑλληνικοῦ κράτους (δίκτυον Μακεδονίας—Θρᾴκης) (1926), τὸ τοῦ σιδηροδρόμου Πύργου—Κατακώλου (1928).

Ὁ νόμος 2868 τῆς 16 Ἰουλίου 1922 προέβλεψε περὶ ὑποχρεωτικῆς ἀσφαλίσεως τῶν ἐργατῶν καὶ ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων, ὁρίσας ὅτι «ἀσφαλίζεται ὑποχρεωτικῶς διὰ τὴν περίπτωσιν τῶν ἀτυχημάτων ἐν τῇ ἐργασίᾳ, τοῦ θανάτου, τοῦ γήρατος καὶ ἐν γένει τῆς ἀνικανότητος πρὸς ἐργασίαν πᾶν πρόσωπον μὴ αὐτοτελῶς ἐργαζόμενον ἐν βιομηχανικῇ, βιοτεχνικῇ καὶ ἐμπορικῇ ἐπιχειρήσει ἢ ἐργασίᾳ, συμπεριλαμβανομένων τῶν ἐργασιῶν οἰκοδομικῆς καὶ μεταφορῶν». Ἐθεώρησε δ' ὡς μὴ αὐτοτελῶς ἐργαζομένους: τοὺς ὑπαλλήλους, ἐργάτας καὶ ὑπηρέτας ἀμφοτέρων τῶν φύλων, τοὺς παρέχοντας τὰς ὑπηρεσίας αὐτῶν ἐπ' ἀντιμισθίᾳ, ἀδιαφόρως τοῦ τρόπου τοῦ κανονισμοῦ τῆς ἀντιμισθίας ταύτης. Ἐκανόνισε δὲ ἀντικείμενον τῆς ἐργατικῆς ἀσφαλείας τὴν χορηγίαν συντάξεως εἰς τοὺς ἠσφαλισμένους ἐν περιπτώσει ἀτυχήματος προελθόντος ἐκ βιαίου συμβάντος ἐν τῇ ἐργασίᾳ ἢ ἕνεκα ταύτης, ὅπερ ἐπιφέρει ἀνικανότητα πρὸς ἐργασίαν ὁλικὴν ἢ μερικήν, πρόσκαιρον ἢ διαρκῆ, ἢ ἐν περιπτώσει ἀνικανότητος πρὸς ἐργασίαν λόγῳ γήρατος ἢ πολυχρονίου ἐργασίας, ἢ ἐν περιπτώσει ἀνικανότητος πρὸς ἐργασίαν λόγῳ νόσου σωματικῆς ἢ πνευματικῆς. Ὡς ἐπίσης ἀντικείμενον τῆς ἀσφαλείας εἶναι ἡ χορηγία συντάξεως εἰς τὴν χήραν σύζυγον καὶ τέκνα ἠσφαλισμένου καὶ ἀποθανόντος καί, ἐλλείψει τούτων, εἰς ἀδελφούς, ἀδελφὰς καὶ γονεῖς καὶ ἐν ἐλλείψει καὶ τούτων εἰς ἀνάπηρον πάππον καὶ μάμμην.

Ἡ ἐργατικὴ ἀσφάλεια ἐνεργεῖται ὑπὸ τῶν ταμείων συντάξεων ὡρισμένων ἐπιχειρήσεων, τῶν ταμείων συντάξεων τῶν ἐργατικῶν ὀργανώσεων, τῶν ταμείων συντάξεων τῶν μεταλλευτικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῶν κρατικῶν ταμείων συντάξεων τῶν ἐργατῶν καὶ ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων.

Ὥρισε δ' ὁ νόμος ὅτι ἡ σύστασις καὶ ἡ λειτουργία ἑκάστου ἐργατικοῦ ἀσφαλιστικοῦ ἱδρύματος ὑπόκειται εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς πολιτείας, ἀσκούμενον ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, ἕκαστον δ' ἵδρυμα ἀποτελεῖ νομικὸν πρόσωπον, διεπόμενον ὑπὸ κανονισμοῦ ἐπέχοντος θέσιν καταστατικοῦ, ἐγκρινομένου δι' ἀποφάσεως τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, μετὰ γνωμοδότησιν τοῦ ἁρμοδίου συμβουλίου ἐποπτείας ἐργατικῶν ἀσφαλίσεων. Ἐθεσπίσθη δ' ὅτι τὰ ἀνωτέρω ταμεῖα παρέχουσι συντάξεις περιοδικῶς κατὰ μῆνα προπληρωτέας.

Δυνάμει τοῦ νόμου τούτου λειτουργοῦσι τὰ ἑξῆς ταμεῖα συντάξεων: τῶν τραπεζῶν *Ἐθνικῆς, Κτηματικῆς, Ἑλλάδος*, ὑφιστάμενον ἀπὸ τοῦ ἔτους 1867, *Ἀθηνῶν*, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1901, ὡς καὶ *Ἑλληνικῆς Ἠλεκτρικῆς Ἑταιρείας* (1919), *Τραπέζης Ἀνατολῆς* (1920), *Λαϊκῆς* (1921), ἑταιρείας *Ἀεριόφωτος Ἀθηνῶν* (1922), ἐργαστηρίου *Ἀπόρων γυναικῶν* (1922), *Γενικῶν ἀποθηκῶν* (1912), *Διώρυγος Κορίνθου* (1923), *Ἠθοποιῶν, μουσικῶν καὶ τεχνιτῶν θεάτρου* (1924), *Ἠλεκτρικῆς Ἑταιρείας Μεταφορῶν* (1924), ἑταιρείας *Πυριτιδοποιείου καὶ Καλυκοποιείου* (1924), *Ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιμελητηρίων* (1925), *Ἰονικῆς Τραπέζης* (1926), *Ἐλευθέρας Ζώνης Θεσσαλονίκης* (1928), *Τροχιοδρόμων Θεσσαλονίκης* (1929), *Τραπέζης Χίου* (1931), ἑταιρείας *Ἀεριόφωτος Πειραιῶς* (1931), *Ταμεῖον προνοίας ὑπαλλήλων Ἐμπορικῆς Τραπέζης* (1927).

Ἐκτὸς τῶν ταμείων τούτων, τῶν λειτουργούντων κατὰ τὸν νόμον 2868, ὑφίστανται καὶ ἕτερα ταμεῖα συντάξεων, λειτουργοῦντα δυνάμει εἰδικῶν νόμων. Τοιαῦτα ταμεῖα εἶναι: *Ταμεῖον συντάξεων προσωπικοῦ ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων* (1926), *Ταμεῖον ἀσφαλίσεως καπνεργατῶν* (1926), *Ταμεῖον συντάξεων ἐφημεριδοπωλῶν καὶ ὑπαλλήλων πρακτορείων* (1929), *Ταμεῖον ἀσφαλίσεως μυλεργατῶν* (1929), *Ταμεῖον ἀσφαλίσεως ἀρτεργατῶν* (1929), *Ταμεῖον ἀσφαλίσεως τυπογράφων, λιθογράφων, βιβλιοδετῶν καὶ ἐν γένει ἐργατῶν τύπου* (1931), *Ταμεῖον ἀσφαλίσεως σμυριδωρυχτῶν* (1932), *Ταμεῖον ἀσφαλίσεως αὐτοκινητιστῶν* (1932), *Ταμεῖον συντάξεως ἐργοληπτῶν* (1932), *Ταμεῖον συντάξεως καὶ αὐτασφαλίσεως ὑγειονομικῶν* (1925).

Ἄλλα εἰδικὰ ταμεῖα συντάξεων λειτουργοῦσι: *Ταμεῖον ἀσφαλίσεως βουλευτῶν καὶ γερουσιαστῶν* (1930), *Ταμεῖον προνοίας ἐργατῶν λιμένος Πειραιῶς* (1931), *Ταμεῖον συντάξεων ἐκτελωνιστῶν Πειραιῶς—Ἀθηνῶν* (1930).

Ἡ καθαρὰ περιουσία τῶν διαφόρων ταμείων συντάξεων ὑπολογίζεται 2.500 ἑκατομ. περίπου, ὁ δ' ἀριθμὸς τῶν ἠσφαλισμένων εἰς 250.000 ἄτομα καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν συνταξιούχων εἰς 32.000 περίπου.

Ἡ περὶ συντάξεων τῶν δημοσίων λειτουργῶν νομοθεσία, πολυσχιδὴς αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, καθίστατο σὺν τῷ χρόνῳ χαώδης, λόγῳ τῶν ἑκάστοτε δημιουργουμένων προσωπικῶν, κατὰ τὸ πλεῖστον, διατάξεων, παρενειρομένων εἰς τὰ διάφορα νομοθετήματα. Τὴν κατάστασιν ταύτην ἐζήτησε ν' ἀνακόψῃ ἡ συντακτικὴ συνέλευσις, ψηφίσασα σχετικὴν διάταξιν ἐν τῷ Συντάγματι τοῦ 1927, καθ' ἣν «προτάσεις σκοποῦσαι τὴν τροποποίησιν τῶν περὶ συντάξεων νόμων ἢ ἀπονομὴν συντάξεων, ὡς καὶ τὴν ἀναγνώρισιν ὑπηρεσίας ὡς παρεχούσης τοιοῦτον δικαίωμα, ὑποβάλλονται μόνον παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, μετὰ γνωμοδότησιν τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου. Τοιαῦται περὶ συντάξεων προτάσεις πρέπει νὰ εἶναι εἰδικαί, μὴ ἐπιτρεπομένης τῆς ἀναγραφῆς διατάξεων περὶ συντάξεως εἰς νόμους σκοποῦντας τὴν ῥύθμισιν ἄλλων θεμάτων». Τὸ πολύμορφον δὲ τῶν συνταξιοδοτικῶν διατάξεων ἐδημιούργησεν ἀνισότητα καὶ ἀδικίας μεταξὺ τῶν δημοσίων ὀργάνων, μὴ δικαιολογουμένας. Ἐφ' ᾧ ἐπεζητήθη κατ' ἐπανάληψιν ἡ διαμόρφωσις συνταξιοδοτικοῦ δικαίου ἑνιαίου καὶ ὁμοιομόρφου διὰ τὰ κρατικὰ ὄργανα, ἀνατεθείσης τῆς ἐντολῆς κατὰ καιροὺς εἰς ἁρμοδίας ἐπιτροπάς, αἵτινες ἔχουσιν ἀπεργασθῆ τοιοῦτον δίκαιον, διεπόμενον ὑπὸ πνεύματος ἰσότητος καὶ δικαιοσύνης, εὐλόγου δὲ οἰκονομικῆς ἀνακουφίσεως τῶν τάξεων τῶν συνταξιούχων.

Τὸ δίκαιον τοῦτο βασίζεται ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν διὰ τοὺς δημοσίους λειτουργοὺς παντὸς κλάδου δημοσίας ὑπηρεσίας, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν χρόνον τῆς ὑπηρεσίας, τὸν ὑπολογισμὸν τοῦ συνταξίμου χρόνου καὶ τὸν συντάξιμον μισθόν.

Β. Δ. ΓΕΩΡΓΑΝΤΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. «Ἔκθεσις ἐπὶ τῇ τεσσαρακονταετηρίδι τοῦ μετοχικοῦ ταμείου τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων» (Ἀθῆναι 1908).— *Δαμιανίδης Δ. Α.*, «Ταμεῖα συντάξεων σιδηροδρομικῶν ὑπαλλήλων καὶ ἐργατῶν» (Ἀθῆναι 1908).— *Κουμαριανὸς Ἀ. Θ.*, «Τὸ ζήτημα τῶν συντάξεων» (Ἀθῆναι 1911).— *Νέγρης Φ.*, «Περὶ συντάξεων ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1916).— *Χαριτάκης Γ.*, «Συντάξεις ἀναπήρων καὶ γερόντων» (Ἀθῆναι 1921 = «Μέλλον» ἀρ. 29—30/1921).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Πορίσματα μελέτης ἱδρύσεως ταμείου συντάξεως ὑπαλλήλων καὶ ἐργατῶν» (Ἀθῆναι 1927, ἐκ τῆς «Μηνιαίας Οἰκον. καὶ Κοιν. Ἐπιθ. τῆς Ἑλλάδος»).— «Ἐτήσιον δελτίον» ταμείου προνοίας δημοσίων ὑπαλλήλων (Ἀθῆναι 1927 κ.ἑ.).— «Ἰσχύουσαι διατάξεις περὶ συντάξεων» (Ἀθῆναι 1929).— «Ἡ

Digitized by Google

Φωνὴ τοῦ συνταξιούχου, (Ἀθῆναι 1930 κ.ἑ.).—*Μαρκόπουλος Ν.*, «Τὸ μετοχικὸν ταμεῖον τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων» (Ἀθῆναι 1931).— *Γεωργιάδης Γ. Θ.*, «Τὸ ταμεῖον συντάξεων νομικῶν» (Ἀθῆναι 1933).— *Χρυσσαΐτης Π. Δ.*, «Τὸ ταμεῖον συντάξεων νομικῶν» (Ἀθῆναι 1934).— [Διὰ τὰς στρατιωτικὰς συντάξεις βλ. *Ἐθνικὴ ἄμυνα*. Ἐπίσης πρβλ. τὴν βιβλιογραφίαν τῶν τμημάτων *Ἐργατικὴ νομοθεσία* καὶ *Κοινωνικαὶ ἀσφαλίσεις*].

Π. Ν. Π.

ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ. Ὅπως εἰς τὰς ἄλλας χώρας οὕτω καὶ ἐν Ἑλλάδι ἡ ἐμφάνισις τῆς ἐργατικῆς τάξεως, ἡ συνδικαλιστική της ὀργάνωσις καὶ ἡ πάλη της διὰ τὴν βελτίωσιν τῶν ὅρων τῆς ζωῆς της καὶ διὰ τὴν κατάκτησιν ἀκόμη τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ὑπῆρξεν ἐπιγέννημα τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως. Ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος εἶναι παράλληλος πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς κεφαλαιοκρατοποιήσεως τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας. Τὰ πρῶτα συμπτώματα βιομηχανικῆς κινήσεως ἐν Ἑλλάδι ἀρχίζουν ν' ἀναφαίνωνται ἀπὸ τοῦ 1870, ὡς συνέπεια τῆς τάσεως τῆς ἑλληνικῆς κεφαλαιοκρατίας πρὸς δημιουργίαν ἐγχωρίου βιομηχανίας. Ἀμυδρὰν εἰκόνα τῆς κοινωνικῆς συνθέσεως τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ τῶν μεταβολῶν της ἀπὸ τοῦ 1870 μέχρι τοῦ 1882 παρέχει ὁ κάτωθι πίναξ, ὁ ὁποῖος βεβαίως δὲν δύναται νὰ διεκδικήσῃ τίτλους ἀπολύτου ἀκριβείας:

Ἐπαγγέλματα	*1870*	*1879*	*1882*
Γεωργοὶ	218.027	256.906	294.630
Ναυτικοὶ	25 178	16.157	16 158
Ἐργάται	28.400	42.966	50.000
Δημοτικοὶ ὑπάλληλοι	4.100	—	—
Δημόσιοι ὑπάλληλοι	5.343	—	—
Διδάσκαλοι	2.073	—	—
Ἁμαξηλάται κλπ.	3 276	—	—
Ὑπηρέται κλπ.	28.490	41.035	48.916
Βιομήχανοι*	48.129	44.959	90.850
Κτηνοτρόφοι	44.952	—	—
Ἔμποροι	18.178	34.133	—
Κτηματίαι	—	32.345	36.953

* Κάτοχοι ἐργαστηρίων (σιδηρουργείων, μύλων, βυρσοδεψείων, ἐπιπλοποιείων κλπ.).

Τὸ πρῶτον ἐργατικὸν σωματεῖον ἱδρύθη ἐν Σύρῳ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1879 ὑπὸ τῶν ἐργατῶν τοῦ ἐκεῖ ναυπηγείου μὲ τὸν τίτλον: «Ἀδελφικὸς σύνδεσμος ξυλουργῶν τοῦ ναυπηγείου Σύρου». Ἡ Σῦρος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐκράτει τὰ σκῆπτρα οὐ μόνον εἰς τὸ ἐμπόριον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν βιομηχανίαν, οἱ δὲ ἐργάται της ἐντελῶς αὐθορμήτως, εὑρισκόμενοι ὑπὸ δυσμενεστάτους ὅρους ἐργασίας, ᾐσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην συνδικαλιστικῆς ὀργανώσεως. Εἰς τὸ καταστατικὸν τοῦ συνδέσμου τούτου γίνεται μεταξὺ ἄλλων ρητὴ μνεία τῆς ἀνάγκης, ὅπως θεσπισθῇ δεκάωρος ἐργασία ἀντὶ τῆς ἐπικρατούσης δωδεκαώρου. Μετὰ τοὺς ξυλουργοὺς καὶ ταυτοχρόνως σχεδὸν μὲ αὐτοὺς ὠργανώθησαν καὶ οἱ ἐργάται τῶν ἐν Σύρῳ βυρσοδεψείων. Τρία ἔτη βραδύτερον, τῷ 1882, οἱ τυπογράφοι τῶν Ἀθηνῶν ἵδρυσαν τὸ πρῶτον σωματεῖόν των μὲ τίτλον: «Ἐργατικὸς σύνδεσμος τῶν τυπογράφων» καὶ μὲ σκοπὸν «τὸν ἐν τῇ κοινωνικῇ κλίμακι προβιβασμὸν τῶν ἐργατῶν τῆς τυπογραφικῆς βιομηχανίας, τὴν ἐν τῷ ἀγῶνι τῆς ζωῆς πρακτικὴν ὑπεράσπισιν τῶν ἐργατικῶν συμφερόντων ἐπὶ τῆς οὐσιαστικῆς τοῦ αἰωνίου δικαίου βάσεως καὶ τὴν ἵδρυσιν κέντρου ἑνώσεως καὶ συνεργασίας πρὸς περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῶν ὅρων τῆς βιομηχανικῆς αὐτῶν προαγωγῆς....» καὶ ἐξέδωκαν βραχύβιον ἐπαγγελματικὴν ἐφημερίδα, τὸν «Σύνδεσμον» («Ἐφημερὶς τοῦ ἐργατικοῦ λαοῦ»), ἡ ὁποία εἶναι ἡ πρώτη ἑλληνικὴ συνδικαλιστικὴ ἐφημερὶς (18 Σεπτεμβρίου 1882—17 Ὀκτωβρίου 1882). Μεταξὺ τῶν προβλεπομένων ἐν τῷ καταστατικῷ μέτρων διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ συγκαταλέγεται καὶ ἡ γενικὴ ἢ μερικὴ ἀπεργία. Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν ἱδρύθησαν ἐν Ἀθήναις καὶ σωματεῖα ραπτεργατῶν καὶ ὑποδηματεργατῶν. Τῷ 1889 ἱδρύθη τὸ πρῶτον σωματεῖον τῶν μηχανικῶν καὶ θερμαστῶν τῶν πλοίων, μὲ ἕδραν τὸν Πειραιᾶ καὶ τίτλον: «Μετοχικὸν ταμεῖον τῶν Ἑλλήνων μηχανουργῶν ὁ «Προμηθεύς». Περὶ τὸ 1892 τὸ σωματεῖον τοῦτο μετωνομάσθη «Ἀτμομηχανικὸς σύλλογος ὁ «Προμηθεύς» καὶ τῷ 1907: «Πανελλήνιος ἕνωσις τῶν μηχανικῶν τῶν ἐμπορικῶν ἀτμοπλοίων». Μετὰ ἑξαετίαν, τῷ 1895, ἱδρύθη τὸ πρῶτον ἐν Πάτραις σωματεῖον ὑπὸ τῶν ἐκεῖ σιγαροποιῶν. Ἐν τῷ μεταξύ, ἀπὸ τοῦ 1883 ἤδη τὸ Λαύρειον μὲ τὰ μεταλλεῖά του εἶχεν ἀποβῆ σημαντικὸν βιομηχανικὸν κέντρον μὲ ἀρκετὸν ἀριθμὸν ἐργατῶν, οἱ ὁποῖοι, ἀμειβόμενοι κακῶς, ἐργαζόμενοι 12—14 ὥρας καὶ ἀπειλούμενοι διαρκῶς ὑπὸ δυστυχημάτων καὶ χρονίας δηλητηριάσεως, ἦσαν πολὺ περισσότερον τῶν ἄλλων ἐργατῶν εὐεπίφοροι εἰς συνδικαλιστικὴν δρᾶσιν. Οὕτω, κατόπιν ἐπανειλημμένων καὶ αἱματηρῶν ἀγώνων, ἱδρύθη ἐν Λαυρείῳ τῷ 1906 σωματεῖον τῶν μεταλλωρύχων μὲ 5.000 μέλη. Ἀλλὰ πάντα τὰ σωματεῖα ταῦτα δὲν εἶχον ἀκόμη σαφῆ κατεύθυνσιν καὶ ἀνεπτυγμένην ταξικὴν ἀλληλεγγύην. Ἐνήργουν μεμονωμένως, ἕκαστον διὰ λογαριασμόν του, ἀδιαφοροῦντα διὰ τὴν κατάστασιν καὶ τὰς διεκδικήσεις τῶν ἄλλων τμημάτων τῆς ἐργατικῆς τάξεως καὶ διείποντο ὑπὸ πνεύματος φιλανθρωπίας καὶ ἐλεημοσύνης. Ἀποτελοῦν οἱονεὶ ἐνδιάμεσον μορφὴν μεταξὺ συντεχνιακῆς καὶ συνδικαλιστικῆς ὀργανώσεως. Εἰς τὰ περισσότερα ἐξ αὐτῶν μέχρι τοῦ 1910 ἦσαν ἐγγεγραμμένοι ἀναμεὶξ προϊστάμενοι καὶ ἐργάται κατ' ἐπίδρασιν τῆς παλαιᾶς συντεχνιακῆς παραδόσεως.

Παρὰ τὴν ὑποτυπώδη ὅμως ὀργάνωσίν της καὶ παρὰ τὴν ἔλλειψιν πολιτικῶν ἐπιδιώξεων ἡ ἐργατικὴ τάξις ἐνωρίτατα ἤρχισε ν' ἀποδύεται εἰς ἐντόνους ἀγῶνας διὰ τὴν βελτίωσιν τῶν ὅρων τῆς ζωῆς της. Ἀπὸ τοῦ 1879 μέχρι τοῦ 1903 ἔχομεν σειρὰν σημαντικωτάτων ἀπεργιῶν, αἱ ὁποῖαι πολλάκις ἔλαβον σαφῆ ταξικὸν χαρακτῆρα καὶ ἐβάφησαν μὲ ἐργατικὸν αἷμα. Αἱ πρῶται ἀπεργίαι συνέβησαν ἐν Σύρῳ. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1879 ἐκραγείσης νομισματικῆς κρίσεως, ἐμειώθη κατὰ 30—50 % ἡ ἀγοραστικὴ δύναμις τῶν ἐργατικῶν ἡμερομισθίων καὶ ἐπῆλθεν οὕτω ἀπότομος ἐξαθλίωσις τῆς ἐργατικῆς τάξεως τῆς Σύρου. Οἱ ἐργάται τοῦ ἐκεῖ ναυπηγείου, συμποσούμενοι εἰς 400 περίπου, συνέπηξαν τότε σωματεῖον καὶ ἀπήργησαν ζητοῦντες αὔξησιν τῶν ἡμερομισθίων των καὶ διακανονισμὸν τῶν ὡρῶν ἐργασίας. Ἡ ἀπεργία αὕτη ἐκράτησεν ἐπὶ μίαν ἑβδομάδα καὶ ἔληξε μὲ νίκην τῶν ἀπεργῶν. Μετὰ ἕνα ὅμως μῆνα οἱ ἐργοδόται, συγκεντρώσαντες ἐργάτας ἐξ ἄλλων νήσων, παρέβησαν τὸν λόγον των. Κατόπιν τούτου ἐξερράγη νέα ἀπεργία, ἡ ὁποία διήρκεσεν ἐπὶ τρίμηνον καὶ τέλος ἐξεφυλίσθη, διότι οἱ νεήλυδες ἐργάται εἰργάζοντο ὡς ἀπεργοσπάσται ἐπὶ 14 ὥρας καὶ ἔναντι γλίσχρου ἡμερομισθίου. Παραλλήλως πρὸς τοὺς ἐργάτας τοῦ ναυπηγείου ἀπήργησαν καὶ οἱ βυρσοδεψεργάται (21 Φεβρουαρίου 1879, ζητοῦντες αὔξησιν τῶν ἡμερομισθίων κατὰ 27 %, ἐλάττωσιν τῶν ὡρῶν ἐργασίας εἰς 12, κατάργησιν τῆς διώρου ἀπληρώτου ἐργασίας τῆς Κυριακῆς κλπ. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀπεργίας ταύτης, ἡ ὁποία ἐκράτησεν ἐπὶ μίαν ἑβδομάδα, προεκλήθη καὶ αἱματηρὰ συμπλοκὴ μεταξὺ ἀπεργῶν καὶ ἀστυνομίας. Ἡ ἀπεργία ἔληξε γενομένων δεκτῶν ὅλων σχεδὸν τῶν αἰτημάτων τῶν ἀπεργῶν. Μετὰ τὰς δύο ταύτας ἀπεργίας, αἱ ὁποῖαι ἐπροκάλεσαν μεγάλην ἐντύπωσιν εἰς τὴν μικρὰν τότε ἑλληνικὴν κοινωνίαν, ἐξερράγησαν καὶ πολλαὶ ἄλλαι ἀπεργίαι, ὅπως τῶν τυπογράφων τῶν Ἀθηνῶν (21 Ἰουνίου 1882), τῶν ὑποδηματεργατῶν τῶν Ἀθηνῶν (1883), τῶν ραπτεργατῶν τοῦ Πειραιῶς (1883), ἀποτυχοῦσαι, τῶν μεταλλουργῶν τῆς Σερίφου (1883), τῶν μεταλλωρύχων τοῦ Λαυρείου (1883), κλπ. Τέσσαρα ἔτη κατόπιν, τὸν Ἰούλιον τοῦ 1887 ἐξερράγη δευτέρα ἀπεργία τῶν μεταλλωρύχων τοῦ Λαυρείου, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἀκόμη ἀνοργάνωτοι. Οἱ ἀπεργοὶ ἐζήτουν αὔξησιν τῶν ἡμερομισθίων, ἐξαναγκασμὸν τῆς ἑταιρείας νὰ κατασκευάσῃ ἔργα διὰ νὰ μὴ φονεύωνται ἐκ τῶν ἀτυχημάτων οἱ ἐργάται καὶ κατάργησιν τῆς ἐργασίας τῆς Κυριακῆς, ἀλλὰ δὲν ἐπέτυχον τίποτε.

Σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ἀποτελεῖ ἡ τρίτη κατὰ σειρὰν ἀπεργία τῶν μεταλλωρύχων τοῦ Λαυρείου, ἡ ὁποία ἤρχισε τὴν 8ην καὶ ἐπερατώθη τὴν 21ην Ἀπριλίου τοῦ 1896. Εἰκόνα τῶν οἰκτρῶν συνθηκῶν ζωῆς, ὑφ' ἃς διετέλουν οἱ ἐργάται τοῦ βιομηχανικοῦ τούτου κέντρου τῆς Ἑλλάδος, παρέχουν καὶ αἱ ἐφημερίδες ἀκόμη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καίτοι δὲν ἠσχολοῦντο συστηματικῶς μὲ τὰ ἐργατικὰ ζητήματα. Οἱ «Καιροὶ» τοῦ Κανελλίδου, ἡ «Ἐφημερὶς» τοῦ Κορομηλᾶ κ.ἄ. ἐφημερίδες ὁμιλοῦν περὶ «ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἐργατῶν δίκην ὑποζυγίων», περὶ ἐλλείψεως «ἐγκαίρου ἰατρικῆς περιθάλψεως», περὶ συχνῶν «δυστυχημάτων, ἐξ ὧν σύζυγοι καὶ τέκνα ἢ γυναῖκες ἀποφχνοῦνται, χωρὶς ν' ἀποζημιοῦνται οἱ παθόντες κλπ.». Εἰς τὴν ἐπιτροπὴν τῶν ἐργατῶν, ἡ ὁποία ἐζήτησε νὰ παρουσιασθῇ πρὸ τοῦ διευθυντοῦ, ὅπως παραπονεθῇ καὶ ὑποβάλῃ τὰ αἰτήματα, οἱ φύλακες τῆς ἑταιρείας ἀπήντησαν διὰ πυροβολισμῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἐφονεύθη μία γραῖα καὶ εἷς ἐργάτης. Κατόπιν τούτου οἱ ἐργάται ἐπετέθησαν ἐναντίον τῶν φυλάκων, τοὺς ἐφόνευσαν, διέρρηξαν καὶ ἀνετίναξαν τὴν ἀποθήκην τῆς πυρίτιδος, ἐνέπρησαν τὰ γραφεῖα καὶ ἀφώπλισαν τοὺς ἀστυνομικούς, οἱ ὁποῖοι περιδεεῖς ἐζήτουν ἔλεος ἀπὸ τοὺς ἐπαναστατημένους ἐργάτας. Ἡ κυβέρνησις, πληροφορηθεῖσα τὰ συμβάντα, ἀπέστειλεν ἐσπευσμένως δύο ἴλας ἱππικοῦ, μίαν πυροβολαρχίαν καὶ τὸ εὐζωνικὸν τάγμα. Ἡ στρατιωτικὴ αὕτη δύναμις προέβη εἰς τὴν σύλληψιν 20 ἐργατῶν, οἵτινες, χαρακτηρισθέντες πρωταίτιοι τῶν σκηνῶν, ἀπεστάλησαν σιδηροδέσμιοι εἰς Ἀθήνας, προεφυλακίσθησαν καὶ παρεπέμφθησαν εἰς δίκην ἐπὶ στάσει, ἀθῳωθέντες τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1896. Παρ' ὅλην τὴν ἀσκηθεῖσαν ἐκ μέρους τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως τρομοκρατίαν, ἡ ἀπεργία ἐσυνεχίσθη χωρὶς νὰ παρουσιασθῇ οὐδὲ εἷς ἀπεργοσπάστης καὶ ἐλύθη μὲ μικρὰν αὔξησιν τοῦ ἡμερομισθίου. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἀπήργησαν καὶ οἱ σταφιδοκιβωτιοποιοὶ τῶν Πατρῶν (Αὔγουστος 1896). Ἄλλαι ἀπεργίαι τῆς περιόδου ταύτης εἶναι: ἡ τῶν μηχανοεργατῶν τοῦ Τζὼν ἐν Πειραιεῖ (1898), ἡ τῶν καρεκλοποιῶν τῶν Πατρῶν, τοῦ Βόλου καὶ τῶν Ἀθηνῶν (Ὀκτώβριος 1898), ἥτις ἀπέτυχεν ἕνεκα μετακλήσεως ἐργατῶν ἐξ Ἰταλίας· ἡ τῶν τυπογράφων τῶν Ἀθηνῶν (Ὀκτώβριος 1898), οἱ ὁποῖοι εἶχον ἱδρύσει συνεργατικῶς τὸ «Νέον Πρακτορεῖον» ἐφημερίδων, καὶ ἐζήτουν ὅπως οἱ διευθυνταὶ ὑποχρεωθοῦν νὰ παραδίδουν τὰ μισὰ φύλλα εἰς αὐτὸ κλπ. Μετὰ τὰς ἀπεργίας ταύτας σημαντικωτέρα εἶναι ἡ τετάρτη κατὰ σειρὰν ἀπεργία τῶν μεταλλωρύχων τοῦ Λαυρείου, τὸν Μάρτιον τοῦ 1906, ἡ ὁποία ἐκράτησεν ἐπὶ 9 ἡμέρας καὶ ἀπέτυχε, προδοθεῖσα. Ἡ ἀπεργία αὕτη ἐξερράγη, διότι εἶχον καταντήσει πολὺ συχνότερα τὰ δυστυχήματα ἐκ τῆς χρησιμοποιήσεως νέου μίγματος ἐκρηκτικῶν ὑλῶν ἐγχωρίου κατασκευῆς, τὸ ὁποῖον ἐπροτιμήθη ὡς εὐθηνότερον ὑπὸ τῆς ἑταιρείας, ἀδιαφορούσης διὰ τὴν ζωὴν τῶν ἐργατῶν.

Ἀπὸ τοῦ 1908 ἄρχεται ἡ δευτέρα περίοδος τῆς συνδικαλιστικῆς ὀργανώσεως τῶν Ἑλλήνων ἐργατῶν. Τὸ κέντρον τοῦ βάρους ἔχει μετατεθῆ τώρα εἰς τὸν Βόλον, τὰς Ἀθήνας, τὸν Πειραιᾶ καὶ τὴν Θεσσαλονίκην. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1908 ἱδρύθη ἐν Βόλῳ ὁ «Πανεργατικὸς σύνδεσμος ἡ Ἀδελφότης» μὲ τὴν πρωτοβουλίαν ἑνὸς δικηγόρου καὶ ἑνὸς δημοσιογράφου. Ὁ σύνδεσμος οὗτος, ὅστις ἐξέδωκε καὶ ἑβδομαδιαίαν ἐφημερίδα τὸν «Ἐργάτην», ὑπῆρξε βραχύβιος, ἀντικατεστάθη δὲ κατὰ Νοέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ὑπὸ τοῦ Ἐργατικοῦ κέντρου Βόλου, ὅπερ ἱδρύθη μὲ τὴν πρωτοβουλίαν διαφόρων σιγαροποιῶν. Ἐντὸς τοῦ κέντρου τούτου ἔδρασαν διὰ διαλέξεων, μαθημάτων κλπ. ὁ δικηγόρος Κ. Ζάχος, ὁ ἰατρὸς Δ. Σαράτσης, ὁ παιδαγωγὸς Ἀλ. Δελμοῦζος καὶ ὁ ἀναρχικὸς ἐργάτης Ἰ. Κόσσυβας. Ὅπως ἀντιλαμβάνεταί τις, ἡ παρεχομένη εἰς τοὺς ἐργάτας πολιτικὴ καὶ ἐγκυκλοπαιδικὴ μόρφωσις δὲν εἶχε καμμίαν ἑνότητα, διότι καὶ οἱ προσφερόμενοι νὰ τὴν παράσχωσιν ὡρμῶντο ἐκ διαφορωτάτων ἀντιλήψεων. Παρὰ ταῦτα, ἡ ἀκίνδυνος αὕτη ἰδεολογικὴ ζύμωσις ἐπροκάλεσε τὴν μῆνιν τῶν συντηρητικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἐκίνησαν ὁλόκληρον ἐκστρατείαν ἐναντίον τοῦ μαλλιαρισμοῦ, τοῦ ἀθεϊσμοῦ καὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ ἐπέτυχον τὴν εἰσαγωγὴν εἰς δίκην τοῦ Ἀλ. Δελμούζου καὶ τὸ προσωρινὸν κλείσιμον τοῦ Ἐργατικοῦ κέντρου. Τὸ παράδειγμα τοῦ Βόλου ἠκολούθησε μετ' ὀλίγον ἡ Λάρισα. Κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1910 ἱδρύθη καὶ ἐκεῖ Ἐργατικὸν κέντρον μὲ τὸν πρόσθετον τίτλον «Σοσιαλιστικὴ ὀργάνωσις», ἐπηρεαζόμενον ἰδεολογικῶς ὑπὸ τοῦ Ἐργατικοῦ κέντρου Βόλου. Ἐν τῷ μεταξὺ μὲ τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ δικηγόρου Σ. Θεοδωροπούλου ἱδρύετο καὶ ἐν Ἀθήναις Ἐργατικὸν κέντρον (21 Μαρτίου 1910), τὸ ὁποῖον ηὐνοήθη ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου, ἐπιδιωκούσης νὰ δημιουργήσῃ πολιτικὸν ἔρεισμα ἐν μέσῳ τῆς ἐργατικῆς τάξεως. Ἀλλὰ παρὰ τὸν ὀργανωτικὸν τοῦτον ὀργασμὸν τὰ ἐργατικὰ σωματεῖα εἶχον μεικτὸν ἀκόμη καὶ συντεχνιακὸν χαρακτῆρα. Οὐδὲν σχεδὸν σωματεῖον ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς πάλης τῶν τάξεων. Διὰ πρώτην φορὰν ἡ ἀρχὴ τῆς πάλης τῶν τάξεων ἀνεγνωρίσθη, ἀποτελέσασα τὴν βάσιν τοῦ συνδικάτου τῶν ὑπαλλήλων ξενοδοχείων, ζαχαροπλαστείων κλπ. «Ἡ Ἄμυνα» (28 Ὀκτωβρίου 1911), τὸ ὁποῖον καὶ ἐξέδωκεν ὁμώνυμον συνδικαλιστικὴν ἐφημερίδα. Κατὰ τὰς παραμονὰς τῶν βαλκανικῶν πολέμων ὑπῆρχον ἐν Ἑλλάδι τὰ εἰς τὸν κατωτέρω πίνακα ἀναφερόμενα ἐργατικὰ κέντρα καὶ σωματεῖα.

Μέχρι τοῦ 1912 ἡ ἐργασία ἐγίνετο ὑπὸ τὰς χειροτέρας συνθήκας. Στατιστικαὶ πληροφορίαι ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν ὑπάρχουν. Ἀλλ' ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὸν δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας συγκριτικὸν πίνακα ἐργατικῶν ἡμερομισθίων τῶν ἐτῶν 1914—1920, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὸ πρὸ τοῦ 1914 ἡμερομίσθιον τῶν ἐργατῶν ἦτο: διὰ τοὺς μηχανουργοὺς κάτω τῶν 5 δραχμῶν· διὰ τοὺς ἐργάτας κλωστηρίων-ὑφαντουργείων κάτω τῶν 3,50 δραχμῶν· διὰ τοὺς ἐργάτας οἰκοδομῶν 4,50 δρχ. κατὰ μέσον ὅρον· διὰ τοὺς ἐργάτας εἰδῶν διατροφῆς 4,50 δρχ. κατὰ μέσον ὅρον· διὰ τοὺς ἐργάτας τοῦ βιβλίου καὶ τοῦ τύπου 4 δρχ. κατὰ μέσον ὅρον· διὰ τοὺς ἐργάτας ἠλεκτρισμοῦ 4 δρχ. κατὰ μέσον ὅρον· διὰ τοὺς ἐργάτας μεταλλείων 3,50 δρχ. κατὰ μέσον ὅρον καὶ διὰ τοὺς ἐργάτας καπνοῦ 3 δρχ. κατὰ μέσον ὅρον. Αἱ ἐργάτριαι ἐλάμβανον ἀπὸ 0 25 καὶ ἄνω μέχρι 1,30. Εἰς πολλοὺς βιομηχανικοὺς καὶ μικροεπαγγελματικοὺς κλάδους τὸ ἐργατικὸν ἡμερομίσθιον ἦτο κατὰ γενικὸν κανόνα κάτω τῶν 3 δρχ. Αἱ ὧραι ἐργασίας γενικῶς ἦσαν 12 καὶ ἄνω. Τὸ δεκάωρον κατ' ἐξαίρεσιν μόνον συνηντᾶτο εἰς ὡρισμένα ἐπαγγέλματα, ὡς τὰ τῶν τυπογράφων, καπνεργατῶν, λιθογράφων κλπ. Ἀπὸ τοῦ 1912 καὶ ἐντεῦθεν ἡ κατάστασις αὕτη μεταβάλλεται ταχέως, ἕνεκα σειρᾶς ὅλης γεγονότων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ σπουδαιότερα εἶναι: ἡ δι' ἐπιστρατεύσεως ἐλάττωσις τῶν ἐργατικῶν χειρῶν· ἡ λόγῳ τῆς προόδου καὶ τῶν πολέμων ἐντατικωτέρα ἀνάπτυξις τῆς βιομηχανίας· ἡ λόγῳ τῶν πολέμων καὶ ἄλλων ἀκόμη αἰτίων ταχεῖα ὑπερτίμησις ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων, ἑπομένως καὶ τῶν ἡμερομισθίων· ἡ λόγῳ τῶν πολιτικῶν διαμαχῶν τῶν ἀστικῶν κομμάτων καιροσκοπικὴ πολιτικὴ τῶν ἐργατῶν· ἡ ἐντατική, τέλος, ὀργάνωσις καὶ συνεννόησις τῶν ἐργατῶν καὶ ἡ σοσιαλιστικὴ προπαγάνδα.

Μέχρι τοῦ 1914, ὁπότε ἐψηφίσθη ὑπὸ τῆς κυ-

Digitized by Google

Πίναξ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐργατικῶν κέντρων καὶ ἐργατικῶν σωματείων κατὰ τὸ 1912.

Πόλεις	*Ἐργατικὰ κέντρα*	*Ἐργατικὰ σωματεῖα*
Ἀθῆναι	Ἐργατικὸν κέντρον	Ἀλληλοβοηθητικὴ ἀδελφότης τυπογράφων
		Σύνδεσμος ἐργατῶν ραπτῶν
		Ἀδελφότης τῶν τεχνιτῶν ἐπιπλοποιῶν Ἀθηνῶν—Πειραιῶς
		Σωματεῖον ἐργατῶν ἀρτοποιῶν ἢ «Περίθαλψις»
		Σωματεῖον σιγαροποιῶν καπνεργατῶν Ἀθηνῶν—Πειραιῶς
		Ἀδελφότης τῶν τεχνιτῶν μαρμαρογλυπτῶν ὁ «Φειδίας»
		Ἀδελφότης ὑπαλληλοκαφεπωλῶν Ἀθηνῶν—Πειραιῶς
		Συντεχνία ἐργατῶν ζαχαροπλαστῶν
		Ἕνωσις κου έων τεχνιτῶν
		Σύλλογος λατόμων ἢ «Πρόοδος»
		Σωματεῖον τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ βυρσοδεψῶν
		Σύνδεσμος τεχνιτῶν ἀρβυλοποιῶν
		Σύνδεσμος τῶν τεχνιτῶν ἀργυροχρυσοχόων
		Σωματεῖον ἐργατῶν καθεκλοποιῶν
		Σύνδεσμος ὑπαλλήλων τροχιοδρόμων Ἀθηνῶν-Πειραιῶς-Περιχώρων
		Σύνδεσμος ἀμμοκονιαστῶν
		Σύνδεσμος ἁμαξοκαροποιῶν
		Σύνδεσμος πεδιλοποιῶν
		Συνδικᾶτον ὑπαλλήλων ξενοδοχείων, ζαχαροπλαστείων κλ. ἢ «Ἄμυνα»
		Σωματεῖον ὑπηρετοπαντοπωλῶν
		Ἕνωσις σιδηροδρομικῶν ὑπαλλήλων
Ἁλμυρός	Ἐργατικὸν κέντρον	
Βόλος	Ἐργατικὸν κέντρον	Παγκαπνεργατικὸς σύλλογος
		Σύλλογος ὑπαλλήλων καφενείων καὶ ζαχαροπλαστείων
		Σύλλογος μηχανοσιδηρουργῶν
Θῆβαι	—	Παντεχνικὸς σύνδεσμος
Κεφαλληνία	—	Ἐργατικὸς σύνδεσμος Λειβαθοῦς ἢ «Ἀδελφότης»
		Ἐργατικὸς σύνδεσμος Ἀργοστολίου ἢ «Ἀλληλοβοήθεια»
Καρδίτσα	—	Σύνδεσμος καπνεργατῶν
Λαμία	—	Βιοτεχνικὸς σύνδεσμος ξυλουργῶν καὶ οἰκοδόμων
Λάρισα	Ἐργατικὸν κέντρον	Σωματεῖον καπνεργατῶν
		Τεχνοεργατικὸς σύνδεσμος
Λαύρειον	—	Σύλλογος ἀλληλοβοηθείας ἐργατῶν
Λεβάδεια	—	Σύλλογος τεχνιτῶν
Πάτραι	Ἐργατικὸν κέντρον	Σύνδεσμος ἀσβεστοχριστῶν ἢ «Πρόοδος»
		Σύνδεσμος τυπογράφων
		Ἐργατικὸς σύνδεσμος λιθοξόων
		Σύνδεσμος καπνεργατῶν ἢ «Ἀλληλοβοήθεια»
		Σύνδεσμος ἀρτεργατῶν ἢ «Ἀνόρθωσις»
		Σύνδεσμος ἐπιπλοποιῶν
		Σύνδεσμος σιδηροεργατῶν
		Σύνδεσμος ὑπηρετοπαντοπωλῶν
		Σύνδεσμος ραπτεργατῶν ὁ «Προμηθεύς»
		Ἐργατικὸς σύνδεσμος ἢ «Ἀλληλεγγύη»
Πύργος	—	Σύνδεσμος σταφιδοσυσκευαστῶν ἢ «Σύμπραξις»
		Σύνδεσμος σιγαροποιῶν καὶ καπνοκοπτῶν
Πειραιεύς	—	Σύνδεσμος θερμαστῶν
		Σύνδεσμος ναυτῶν
		Σύνδεσμος ξυλουργῶν
		Σύνδεσμος μακαρονοποιῶν
		Σύνδεσμος γαιανθρακεργατῶν
		Σύνδεσμος σιτεργατῶν

βερνήσεως Βενιζέλου ὁ νόμος 281, δι' οὗ ἀπηγορεύθη ἡ ὕπαρξις μεικτῶν σωματείων, δηλαδὴ ἐργατῶν καὶ ἐργοδοτῶν ὁμοῦ, τὰ ἐργατικὰ σωματεῖα εἶχον χαρακτῆρα συντεχνιακὸν καὶ φιλανθρωπικόν, ἐπὶ πλέον δὲ ἦσαν ἀπολύτως ἀποκεντρωμένα, εἰς οὐδεμίαν σχεδὸν ἐρχόμενα ἐπαφὴν πρὸς ἄλληλα. Εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα ὑπῆρχον 3—4 μόνον ἐργατικὰ κέντρα περιλαμβάνοντα τὰ ἐργατικὰ σωματεῖα τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ τὰ κέντρα ταῦτα ἦσαν ὑποτυπώδη. Ἡ πρώτη ἀπόπειρα ἑνοποιήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος σημειοῦται τὸν Νοέμβριον τοῦ 1911. Τὸ Ἐργατικὸν κέντρον Ἀθηνῶν ἀπέστειλεν ἐγκύκλιον πρὸς ὅλα τὰ ὑπάρχοντα ἐργατικὰ σωματεῖα καὶ ἐζήτησε νὰ ὑποδείξουν ταῦτα ἀντιπροσώπους πρὸς «ἵδρυσιν Ἑλληνικῆς Ὁμοσπονδίας τῆς Ἐργασίας, δηλαδὴ κεντρικοῦ μεγάλου συνασπισμοῦ μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας καὶ μέλη ἢ τμήματα αὐτοῦ ὅλα τὰ καθχρῶς ἐργατικὰ σωματεῖα καὶ τὰς ὀργανώσεις ὅλης τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ». Εἰς τὴν ἐγκύκλιον ταύτην ἀπήντησαν 49 σωματεῖα, ἐξ αὐτῶν δὲ ἀντεπροσωπεύθησαν εἰς τὸ συνέδριον, ὅπερ συνεκλήθη τὴν 10 Δεκεμβρίου 1911, μόνον 25. Κατόπιν πολλῶν συζητήσεων ἀπεφασίσθη ἡ ἵδρυσις τῆς «Πανελληνίου Ἐργατικῆς Ὁμοσπονδίας» τῆς ὁποίας ὅμως ἡ δρᾶσις ὑπῆρξε πολὺ περιωρισμένη καὶ ἀσήμαντος. Οὐσιαστικῶς καὶ μετὰ τὴν ἀπόπειραν ταύτην δὲν ἐξέλιπεν ἡ ἀποκέντρωσις. Δευτέρα ἀπόπειρα, μὲ τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ Ἐργατικοῦ κέντρου Πειραιῶς, τῷ 1916 ἀπέτυχε καὶ αὐτή.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ προσάρτησις τῶν Νέων Χωρῶν ἔδωσε νέον τόνον εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐπαγγελματικὸν κίνημα. Ἡ Θεσσαλονίκη ἤδη ἀπὸ τοῦ 1908 ἐνεφάνιζε σημαντικὴν ἐργατικὴν κίνησιν μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τοὺς καπνεργάτας καὶ τοὺς τυπογράφους. Τῷ 1913 ἔγινεν ἐν Θεσσαλονίκῃ τὸ πρῶτον συνέδριον ὅλων τῶν ὠργανωμένων καπνεργατῶν τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ ἱδρύθη μία κεντρικὴ ἐπιτροπὴ δράσεως, διὰ νὰ καθοδηγῇ τὸν καπνεργατικὸν ἀγῶνα μὲ ἕδραν τὴν Καβάλλαν. Ἀπὸ τοῦ 1913 μέχρι τοῦ 1927 ἱδρύθησαν ἐν Θεσσαλονίκῃ πλεῖστα καθαρῶς ἐργατικὰ σωματεῖα, ἐνῷ παραλλήλως ἡ σοσιαλιστικὴ προπαγάνδα, τὴν ὁποίαν ἤσκει ἡ «Fédération» (ὀργάνωσις πολιτικὴ ὑφισταμένη ἐκεῖ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ κινήματος τῶν Νεοτούρκων), εὕρισκεν ἀπήχησιν ζωηράν. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1917 ἱδρύθη καὶ τὸ Ἐργατικὸν κέντρον Θεσσαλονίκης μὲ τὴν πρωτοβουλίαν τῶν σοσιαλιστῶν. Εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ κέντρου τούτου ἐνεφανίσθησαν ἐν αὐτῷ δύο παρατάξεις: ἡ σοσιαλιστικὴ καὶ ἡ συντηρητική, αἱ ὁποῖαι ἀπεδύθησαν εἰς ἔντονον πρὸς ἀλλήλας ἀγῶνα. Τὸν βασικὸν τόνον εἰς τὰς ἐκδηλώσεις καὶ τὴν τακτικὴν τοῦ Ἐργατικοῦ κέντρου κατώρθωνε νὰ δίδῃ πάντοτε ἡ σοσιαλιστικὴ παράταξις. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὑπῆρχον εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα 207 καθαρῶς ἐργατικὰ σωματεῖα, μὲ 52.129 μέλη. Τῷ 1918 τὰ ἐργατικὰ σωματεῖα ἦσαν 320, περιλαμβάνοντα ἐν συνόλῳ 79.306 ὠργανωμένους ἐργάτας.

Κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1908 μέχρι τοῦ 1918 περίοδον ἐξερράγησαν εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς πόλεις μεγάλαι ἀπεργίαι. Μεταξὺ τῶν πρώτων ἐξηγέρθησαν οἱ καπνεργάται τοῦ Βόλου, οἱ ὁποῖοι λόγῳ τῶν ἀνθυγιεινῶν ὅρων ζωῆς καὶ τοῦ γλίσχρου ἡμερομισθίου των προσεβάλλοντο κατὰ πλειοψηφίαν ἐκ φυματιώσεως. Τὴν 23 Φεβρουαρίου τοῦ 1909 ἐκήρυξαν ἀπεργίαν, ἡ ὁποία κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας εἶχεν εἰρηνικὸν χαρακτῆρα. Ὅταν ὅμως αἱ ἀλλεπάλληλοι συνεννοήσεις μετὰ τῶν ἐργοδοτῶν ἐναυάγησαν, οἱ καπνεργάται ἤρχισαν νὰ καταστρέφουν τὰς καπναποθήκας καὶ συνεκρούσθησαν μὲ τὴν χωροφυλακήν. Κατὰ τὴν συμπλοκὴν ἐτραυματίσθησαν ἐκ τῶν πυροβολισμῶν ἀρκετοὶ ἐργάται. Κατόπιν τῶν γεγονότων τούτων οἱ καπνέμποροι ὑπεχώρησαν καὶ ἐλύθη ἡ ἀπεργία. Παρομοίαν τύχην ἔσχε καὶ ἡ ταυτόχρονος ἀπεργία τῶν καπνεργατῶν Καρδίτσης. Ἀλλὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος οἱ καπνέμποροι τοῦ Βόλου ἠθέλησαν νὰ καταργήσουν τὰ κεκτημένα, ἐπαναφέροντες τὴν δωδεκάωρον ἐργασίαν καὶ μειοῦντες τὰ ἡμερομίσθια. Τὴν 10 Φεβρουαρίου τοῦ 1910 οἱ ἐργάται ἐκήρυξαν νέαν ἀπεργίαν ἀμύνης, ἡ ὁποία ἐκράτησεν ἐπὶ τρεῖς ἑβδομάδας καὶ ἐπέτυχε. Κατὰ τὰς ἀρχὰς Μαρτίου 1911 ἐξερράγη τρίτη ἀπεργία τῶν καπνεργατῶν Βόλου, οἱ ὁποῖοι ἐζήτουν θέσπισιν τοῦ ὀκταώρου, τήρησιν τῶν κανόνων ὑγιεινῆς ἐν τοῖς ἐργοστασίοις, φαρμακευτικὴν καὶ ἰατρικὴν περίθαλψιν κλπ. Ἡ ἀπεργία αὐτή, διαρκέσασα ἕνα περίπου μῆνα, ἐλύθη μὲ ὑποχώρησιν τῶν καπνεργατῶν.

Μῆνάς τινας μετὰ τὴν πρώτην ἀπεργίαν τῶν καπνεργατῶν Βόλου ἐξερράγη ἐν Ἀθήναις ἀπεργία τῶν τροχιοδρομικῶν (6 Ἰουνίου 1909), οἱ ὁποῖοι ἐζήτησαν θέσπισιν δεκαώρου ἐργασίας (ἀντὶ τῶν 12 καὶ 14 ὡρῶν τὰς ὁποίας εἰργάζοντο) καὶ μισθοῦ 95 δραχμῶν διὰ τοὺς ἀρχαρίους καὶ 105 διὰ τοὺς ἔχοντας ἑξάμηνον ὑπηρεσίαν. Ἡ ἑταιρεία τῶν Τροχιοδρόμων ἠναγκάσθη νὰ δεχθῇ τὰ αἰτήματα ταῦτα. Ἐπειδὴ ὅμως τὸν Σεπτέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἠθέλησε ν' ἀθετήσῃ τὰς ὑποχρεώσεις, τὰς ὁποίας ἀνέλαβεν, ἐξερράγη νέα ἀπεργία μὲ κυριώτερον αἴτημα τὴν σύστασιν πειθαρχικοῦ συμβουλίου ἐξ ἐργατῶν, τὸ ὁποῖον ν' ἀποφασίζῃ περὶ τῶν τιμωριῶν, τῶν προστίμων κλπ. τοῦ προσωπικοῦ. Καὶ ἡ ἀπεργία αὐτὴ ἐπέτυχε, ἀλλὰ τὸ κεντρικὸν αἴτημά της δὲν ἔγινε δεκτόν. Τὸν Μάρτιον τοῦ 1910 ἐξερράγη μεγάλη ἀπεργία τῶν ναυτοθερμαστῶν ἐν Πειραιεῖ. Οἱ ναυτοθερμασταὶ ἐζήτουν βελτίωσιν τῆς τροφῆς καὶ καθορισμὸν τῶν ὡρῶν ἐργασίας, ἔλαβον δὲ ἀπάντησιν παρὰ τῶν ἐφοπλιστῶν ὅτι θὰ ἱκανοποιηθοῦν τὰ αἰτήματα ταῦτα ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ διαλύσουν τὸ σωματεῖόν των. Ἀποκρουσθέντος τοῦ ὅρου τούτου ὑπὸ τῶν ἐργατῶν, ἐξερράγη ἀπεργία, ἡ ὁποία ἔλαβεν ἐπαναστατικὸν χαρακτῆρα καὶ ἐλύθη μὲ νίκην τῶν ἀπεργῶν. Ἡμέρας τινὰς κατόπιν (10 Μαΐου τοῦ 1910) ἐξερράγη νέα μεγάλη ἀπεργία ἐν Πειραιεῖ, ἡ τῶν σιγαροποιῶν, λόγῳ εἰσαγωγῆς τῶν σιγαροποιητικῶν μηχανῶν, τὰς ὁποίας ἔθραυσαν οἱ ἀπεργοί. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1911 (21 Ἰανουαρίου) ἀπήργησαν ἐκ νέου οἱ τροχιοδρομικοί, διότι ἡ ἑταιρεία ἤθελε νὰ διαλύσῃ τὸν Σύνδεσμόν των. Ἡ ἀπεργία αὐτή, ἡ ὁποία ἐκράτησε μέχρι τῆς 26 Ἰανουαρίου, συνωδεύθη ὑπὸ ταραχῶν καὶ συγκρούσεων τῶν ἀπεργῶν μὲ τὸν στρατόν, ἐλύθη δὲ ἄκριτος. Τῷ 1913 ἐξερράγη νέα ἀπεργία τῶν τροχιοδρομικῶν, διότι ἡ ἑταιρεία εἶχεν ἀπαγορεύσει τὴν λειτουργίαν τοῦ Συνδέσμου των.

Τὸν Μάρτιον τοῦ 1914 ἐξερράγη μεγάλη καπνεργατικὴ ἀπεργία ἐν Καβάλλᾳ κατὰ πρῶτον, ἐξαπλωθεῖσα μετ' ὀλίγον εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὴν λοιπὴν Μακεδονίαν καὶ ἀποβᾶσα παγκαπνεργατικὴ ἀπεργία. Κατὰ τὴν ὀκταήμερον διάρκειάν της συνέβησαν ἀλλεπάλληλοι συγκρούσεις τῶν ἀπεργῶν μὲ τοὺς ἐφίππους χωροφύλακας. Τέλος οἱ καπνέμποροι ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσουν, ἀποδεχθέντες ὅλα τὰ αἰτήματα τῶν καπνεργατῶν. Τὸν Ἰούνιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους (1914) ἀπήργησαν οἱ σιδηροδρομικοί, διότι αἱ ἑταιρεῖαι ἠρνοῦντο νὰ ἐφαρμόσουν τὸν νόμον 4028 «Περὶ κανονισμοῦ τῆς ὑπηρεσίας τῶν σιδηροδρομικῶν καὶ τροχιοδρομικῶν ὑπαλλήλων». Ἄλλαι σημαντικαὶ ἀπεργίαι τῆς περιόδου ταύτης εἶναι: ἡ τῶν γαιανθρακεργατῶν τοῦ Πειραιῶς (1913), ἡ γενικὴ ἀπεργία τῶν τυπογράφων (1914), ἡ ἀπεργία τῶν ἐργατῶν φωταερίου (10 Ἀπριλίου 1914), ἡ ἀπεργία τῶν ἠλεκτροτεχνιτῶν (13 Μαρτίου 1915), ἡ ἀπεργία τῶν μεταλλωρύχων τῆς Σερίφου (Αὔγουστος 1916), καθ' ἣν ἐφονεύθησαν 4 ἀπεργοὶ καὶ 3 ἀστυνομικοὶ καὶ ἐτραυματίσθησαν 54, ἐξ ὧν 20 ἀστυνομικοί, ἡ ἀπεργία τοῦ Λαρισαϊκοῦ (14 Ὀκτωβρίου 1916), ἡ ἀπεργία τῶν ναυτεργατῶν (20 Ὀκτωβρίου 1916), ἡ ἀπεργία τῶν σιγαροποιῶν Θεσσαλονίκης (1916), ἡ ἀπεργία τῶν ραπτεργατῶν τῶν Ἀθηνῶν (1 Νοεμβρίου 1916) κ. ἄ.

Ἡ δευτέρα περίοδος τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος κλείει μὲ τὴν σύγκλησιν τοῦ Α' Πανελλαδικοῦ ἐργατικοῦ συνεδρίου (21—28 Ὀκτωβρίου 1918) καὶ τὴν ἵδρυσιν τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας τῶν ἐργατῶν τῆς Ἑλλάδος. Πρωτεῦον μέρος εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῶν ἐργατῶν κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα (τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ ἔτη ραγδαιοτάτης ἀναπτύξεως τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξεως, ἕνεκα τοῦ πολέμου κυρίως) διεδραμάτισαν οἱ σιγαροποιοί, οἱ καπνεργάται καὶ ἐν μέρει οἱ τυπογράφοι, ἀλλὰ κυρίως οἱ πρῶτοι, πολλοὶ ἐκ τῶν ὁποίων, ἐλθόντες ἐξ Αἰγύπτου καὶ ἄλλων χωρῶν ὅπου ἦσαν ὠργανωμένοι καὶ ἔχοντες σοσιαλιστικὰς καὶ ἀναρχικὰς ἀντιλήψεις, ἤρχισαν νὰ προπαγανδίζουν δραστηρίως τὴν ἀνάγκην τῆς ταξικῆς ὀργανώσεως τῶν ἐργατῶν καὶ τῆς ἐκκαθαρίσεως τῶν ὑπαρχόντων σωματείων ἀπὸ τὰ ἐργοδοτικὰ καί, γενικῶς, μὴ ἐργατικὰ στοιχεῖα. Σοβαρωτάτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς συνδικαλιστικῆς ὀργανώσεως τῶν Ἑλλήνων ἐργατῶν ἤσκησε καὶ ἡ σύγχρονος ἀνάπτυξις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος καὶ ἡ ἔκρηξις καὶ ἐπιτυχία τῆς ρωσικῆς ἐπαναστάσεως. Οὕτω ἤρχισε ζωηρὰ ζύμωσις διὰ μίαν πανελλαδικὴν ὀργάνωσιν τῶν ἐργατῶν καὶ ἑνοποίησιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος κατὰ τὸ πρότυπον τῶν εὐρωπαϊκῶν. Ἀντιπροσωπεία τοῦ Ἐργατικοῦ κέντρου Θεσσαλονίκης, ἐλθοῦσα εἰς Ἀθήνας κατ' Αὔγουστον τοῦ 1918, κατώρθωσε, μετὰ πολλὰς καὶ ἐπιμόνους προσπαθείας, νὰ πείσῃ τὰ Ἐργατικὰ κέντρα Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς, ὅπως ἀναλάβουν πρωτοβουλίαν διὰ τὴν σύγκλησιν ἑνὸς Πανελλαδικοῦ συνεδρίου. Εἰς τὸ συνέδριον τοῦτο, κύριος δημιουργὸς τοῦ ὁποίου δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ σοσιαλιστὴς ἡγέτης τῆς Θεσσαλονίκης Ἀ. Μπεναρόγιας, ἐνεφανίσθησαν τρία κυρίως ἰδεολογικὰ ρεύματα (παρατάξεις), τὰ ὁποῖα διεξήγαγον ἐντονώτατον πρὸς ἄλληλα ἀγῶνα ὡς πρὸς τὸν ταξικὸν προσανατολισμὸν τῆς ἐργατικῆς τάξεως. Ἡ πρώτη παράταξις ἦτο ἡ λεγομένη δεξιὰ ἢ συντηρητική, ἥτις ἐκήρυσσε τὸ δόγμα «ἐκτὸς πάσης πολιτικῆς», ἀπέκρουε τὴν ἀρχὴν τῆς πάλης τῶν τάξεων καὶ ἐξεπροσωπεῖτο ὑπὸ τῶν φορτοεκφορτωτικῶν καὶ λιμενεργατικῶν σωματείων καί τινων ἄλλων σωματείων τῆς Π. Ἑλλάδος. Ἡ δευτέρα παράταξις (κεντριστικὴ ἢ ἀνεξάρτητος) ὑπεστήριζεν ὅτι ἡ ἐργατικὴ τάξις δὲν πρέπει ν' ἀποβλέπῃ εἰς πολιτικὴν χειραφέτησιν, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν καὶ βελτίωσιν τῶν οἰκονομικῶν της συνθηκῶν, ἐξεπροσωπεῖτο δὲ ὑπό τινων σωματείων ναυτεργατικῶν, ὑπαλλήλων ξενοδοχείων ὕπνου, μαγείρων, ὑπὸ τῶν Ἐργατικῶν κέν-

Digitized by Google

τρων Πατρῶν, Ἀθηνῶν καὶ Κερκύρας καὶ ὑπὸ σωματείων τινῶν τῆς Πελοποννήσου, τῆς Σύρου καὶ τῆς Μυτιλήνης. Ἡ τρίτη παράταξις (σοσιαλιστική) ὑπεστήριζεν ὅτι ἡ ἐργατικὴ τάξις, οὖσα ἰδιαιτέρα κοινωνικὴ τάξις μὲ ἐντελῶς ἀντίθετα συμφέροντα πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξεως, πρέπει νὰ συγκροτήσῃ ἕνα μαχητικὸν ἐπαγγελματικὸν ὀργανισμὸν καί, διὰ τῆς ἀδιαλλάκτου πάλης της, ὄχι μόνον νὰ διεκδικῇ τὴν βελτίωσιν τῶν ὅρων τῆς ζωῆς τῶν ἐργατῶν, ἀλλ' ἀκόμη νὰ ἀποβλέπῃ καὶ εἰς πολιτικὰ ὀφέλη, εἰς τὴν κατάληψιν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ὀργανώνουσα πρὸς τοῦτο καὶ πολιτικὸν κόμμα, τὸ σοσιαλιστικόν. Εἰς τὸ συνέδριον τοῦτο ἐνεφανίσθη καὶ μερὶς ἀναρχοσυνδικαλιστῶν, ἥτις κατεπολέμει ὡς ζήτημα ἀρχῆς πᾶσαν ἀνάμιξιν τῶν ἐργατῶν εἰς τὴν πολιτικήν, ἀκόμη καὶ τὴν σοσιαλιστικήν, θεωροῦσα ἐπαρκῆ τὸν συνδικαλιστικὸν ἀγῶνα. Κατόπιν πολλῶν καὶ ζωηρῶν συζητήσεων ἐγένετο δεκτὴ ἡ ἀρχὴ τῆς πάλης τῶν τάξεων διὰ ψήφων 158 κατὰ 21, ἐπικρατησάσης τῆς ἀπόψεως τῆς σοσιαλιστικῆς παρατάξεως. Ὑπὸ τοῦ Α' Πανελλαδικοῦ συνεδρίου ἐξελέγη ἑνδεκαμελὴς κεντρικὴ διοίκησις ἐκ στοιχείων ὅλων τῶν παρατάξεων, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε τὴν διοικοῦσαν ἐπιτροπὴν τῆς «Γενικῆς Συνομοσπονδίας τῶν ἐργατῶν τῆς Ἑλλάδος». Σκοπὸς τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας ἦτο ἡ ἑνοποίησις ὁλοκλήρου τῆς ἐργατικῆς τάξεως καὶ ἡ κατάταξις τῶν δυνάμεων αὐτῆς εἰς τὰ Ἐργατικὰ κέντρα (τοπικὰ συμβούλια) καὶ τὰς ὁμοσπονδίας (πανελλαδικὰς ἑνώσεις τοῦ αὐτοῦ ἐπαγγέλματος).

Μετὰ τὸν τερματισμὸν τῶν ἐργασιῶν τοῦ συνεδρίου συνῆλθον εἰς ἰδιαίτερα συνέδρια οἱ ἐργάται τῶν ἑξῆς κλάδων καὶ προέβησαν εἰς τὴν ἵδρυσιν τῶν κάτωθι ὁμοσπονδιῶν: 1) Τὰ ἐργατικὰ σωματεῖα ἠλεκτροτεχνιτῶν Φαλήρου καὶ Πειραιῶς, τὰ σωματεῖα τροχιοδρομικῶν Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Θεσσαλονίκης καὶ τὸ σωματεῖον φωταριεργατῶν Ἀθηνῶν, ἵδρυσαν τὴν «Ὁμοσπονδίαν ἐργατῶν ἠλεκτροφωτισμοῦ, ἠλεκτροκινήσεως καὶ φωταερίου», τὴν μετέπειτα ὀνομασθεῖσαν «Ὁμοσπονδίαν ἠλεκτρισμοῦ καὶ φωταερίου» μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας. 2) Τὰ σωματεῖα βυρσοδεψεργατῶν Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Θεσσαλονίκης, Βόλου, Σύρου, Κερκύρας, Πατρῶν, Καλαμῶν κ. ἄ. ἵδρυσαν τὴν «Ὁμοσπονδίαν βυρσοδεψεργατῶν Ἑλλάδος» μὲ ἕδραν τὸν Πειραιᾶ. 3) Τὰ σωματεῖα ὑποδηματεργατῶν Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Βόλου, Πατρῶν, Θεσσαλονίκης, Καβάλλας, Δράμας, Σερρῶν, Κερκύρας, Λαρίσης, Ἰωαννίνων, κλπ. ἵδρυσαν τὴν «Ὁμοσπονδίαν ὑποδηματεργατῶν» μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας. 4) Τὰ σωματεῖα μυλεργατῶν καὶ μακαρονοποιῶν Πειραιῶς, Πατρῶν, Καλαμῶν, Θεσσαλονίκης, Βόλου ἵδρυσαν τὴν «Ὁμοσπονδίαν μυλεργατῶν καὶ μακαρονοποιῶν» μὲ ἕδραν τὸν Πειραιᾶ. Μετ' ὀλίγον ὅμως τὸ σωματεῖον μυλεργατῶν ἀπεχώρησε τῆς Ὁμοσπονδίας. 5) Τὰ σωματεῖα ἀρτεργατῶν Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Πατρῶν, Καβάλλας, Θεσσαλονίκης, Δράμας, Κερκύρας, Ἰωαννίνων, Λαρίσης, Βόλου, Τρικκάλων ἵδρυσαν τὴν «Ὁμοσπονδίαν ἀρτεργατῶν» μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας. 6) Ἐπίσης ἐγένετο μία συνδιάσκεψις τῶν φορτοεκφορτωτικῶν σωματείων διὰ τὴν ἵδρυσιν «Ὁμοσπονδίας φορτοεκφορτωτῶν καὶ λιμενεργατῶν», ἥτις τότε δὲν ἐπέτυχεν. Ἡ Ὁμοσπονδία αὕτη ἱδρύθη ἀργότερον, ἀλλ' οὐδέποτε ἀπέκτησε σταθερὰν συνοχὴν καὶ πειθαρχίαν. 7) Τὰ σωματεῖα λιθογράφων Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Κερκύρας καὶ Θεσσαλονίκης, καὶ τὰ σωματεῖα τυπογράφων Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Θεσσαλονίκης, Κερκύρας, Πατρῶν προέβησαν εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς «Ὁμοσπονδίας τύπου», ἥτις ὅμως ὑπῆρχε μόνον τυπικῶς, ὀργανωθεῖσα πραγματικῶς μόλις κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1923. 8) Ἐπίσης ἐγένοντο ἀπόπειραι ἱδρύσεως «Ναυτεργατικῆς ὁμοσπονδίας» (μηχανικοὶ ἀτμοπλοίων, πλοίαρχοι, θερμασταί, ἀσυρματισταί, καμαρότοι), αἱ ὁποῖαι μόλις τῷ 1920 ἐστέφθησαν ὑπὸ ἐπιτυχίας. Κατὰ τὴν ἰδίαν χρονικὴν περίοδον συνῆλθε καὶ τὸ Β' συνέδριον τῆς ἀπὸ τοῦ 1917 ἱδρυθείσης «Ὁμοσπονδίας σιγαροποιῶν - καπνεργατῶν τῆς Ἑλλάδος», τὸ ὁποῖον ἐπεκύρωσε τὰς ἀποφάσεις τοῦ Α' Πανελλαδικοῦ συνεδρίου καὶ μετέφερε τὴν ἕδραν τῆς Ὁμοσπονδίας εἰς Ἀθήνας. Ἡ Ὁμοσπονδία αὕτη ὑπῆρξεν ἔκτοτε τὸ κύριον στήριγμα τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας.

Κατὰ τὸ 1919 ὑπῆρχον εἰς τὴν Ἑλλάδα 385 καθαρῶς ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα τῆς ἐργατικῆς τάξεως ἀριθμοῦντα ἐν ὅλῳ 84.926 μέλη. Τὰ σωματεῖα ταῦτα ἦσαν τὰ ἑξῆς:

Κατηγορίαι ἐπιχειρήσεων		*Εἴδη ἐπαγγελμάτων*	*Ἀριθμὸς σωματείων*	*Μέλη ἑκάστου σωματείου*
Α'	Μεταλλευτικαί :	Λατόμοι	2	760
		Ὀρύκται	5	3.488
Β'	Μεταλλουργικαί :	Ἀργυροχρυσοχόοι	1	70
		Μεταλλουργοί	2	238
Γ'	Μηχανολογικαί :	Μηχανικοί, μηχανοδηγοί	5	3 156
		Σιδηρουργοί, χαλκουργοί, κασσιτερωταί	4	374
		Ὑδραυλικοί, λευκοσιδηρουργοί	2	214
Δ'	Οἰκοδομικαί :	Ἀγγειοπλάσται, κεραμοποιοί, πλινθοποιοί	2	272
		Ἀνθοκηπουροί	2	426
		Γυψοποιοί, κορνιζοποιοί	1	195
		Ἐλαιοχρωματισταί, κοσμηματογράφοι	5	902
		Κτίσται, κονιασταί	21	2.709
		Μαρμαρογλύπται	3	453
		Σκαφεῖς	2	510
Ε'	Κλωστικαί, ὑφαντικαί :	Ράπται	17	2.827
		Ὑφαντουργοί, κλωστουργοί, βαφεῖς	2	2.250
ΣΤ'	Διατροφῆς :	Ἁλιεῖς, ἰχθυοπῶλαι	8	744
		Ἀρτοποιοί	14	3.065
		Ζαχαροπλάσται	2	887
		Κρεοπῶλαι	5	351
		Μάγειροι	2	590
		Μακαρονοποιοί	2	197
		Μυλεργάται	3	618
		Οἰνοπνευματοποιοί	2	251
Ζ'	Δερμάτων :	Βυρσοδέψαι	9	1.094
		Ἐργάται εἰδῶν ταξιδίου	—	—
		Ὑποδηματοποιοί	25	2.990
Η'	Χημικαί :	Ἀεριόφωτος	2	1.591
		Πιλοποιοί	1	87
		Σαπωνοποιοί	6	1.027
		Ὑελουργοί	—	—
Θ'	Χάρτου :	Βιβλιοδέται	1	288
		Λιθογράφοι	1	33
		Τυπογράφοι	6	639
		Χαρτοποιοί	1	124
Ι'	Ξύλου :	Βαρελοποιοί	3	71
		Ξυλουργοί	22	2.124
ΙΑ'	Ἠλεκτρισμοῦ :	Ἠλεκτροτεχνῖται	1	750
ΙΒ'	Καπνοῦ :	Σιγαροποιοί, καπνεργάται	42	16.361
ΙΓ'	Φορτοεκφορτώσεων :	Ἐργάται ξηρᾶς	14	1.462
		Ἐργάται θαλάσσης	20	3.609
		Λεμβοῦχοι	6	1.312
ΙΔ'	Μεταφορῶν :	Ἁμαξοκαρραγωγεῖς	23	3.252
		Θαλαμηπόλοι	1	1.015
		Ναυτοθερμασταί	4	4.782
		Πλοίαρχοι	2	1.175
		Σιδηροδρομικοί	3	2.716
		Ταχυδρομικοί	2	149
		Τροχιοδρομικοί	2	1.249
ΙΕ'	Πρατήρια :	Καφεϋπάλληλοι κλπ,	16	3.345
		Ἐφημεριδοπῶλαι	1	106
ΙΣΤ'	Διάφορα :	Δημοσιογράφοι	1	79
		Δημόσιοι ὑπηρέται	1	379
		Δημοτικοί ὑπάλληλοι	1	366
		Ἠθοποιοί	1	682
		Ἰδιωτικοί ὑπάλληλοι	18	4.582
		Κουρεῖς	3	287
		Συναφῆ ἐπαγγέλματα	32	1.720

Τοιαύτη περίπου ὑπῆρξεν ἡ ὀργανωτικὴ ἀποκρυστάλλωσις τῆς τεραστίας ἐργατικῆς κινήσεως, ἥτις ἐσημειώθη κατὰ τὸ 1918. Αἱ ἀποφάσεις τοῦ Α' Πανελληνίου συνεδρίου εὗρον μεγάλην ἀπήχησιν εἰς τὰς ἐργατικὰς μάζας ὁλοκλήρου τῆς χώρας. Λόγῳ ὅμως τῆς ἀνομοιογενοῦς συνθέσεως τῆς διοικήσεως τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας, ἡ δρᾶσις αὐτῆς διὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν ἐργατῶν δὲν ὑπῆρξεν ἀνάλογος πρὸς τὰς προσδοκίας τὰς ὁποίας ἐγέννησεν. Ἀμέσως σχεδὸν ἐντὸς τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας ἤρχισεν ἔντονος πάλη μεταξὺ τῶν προαναφερθεισῶν τριῶν παρατάξεων καὶ κυρίως μεταξὺ της συντηρητικῆς καὶ σοσιαλιστικῆς. Ἡ συντηρητικὴ παράταξις ἐπεδίωκε νὰ προσαρτήσῃ τὴν Γενικὴν Συνομοσπονδίαν εἰς τὸ ἐν τῇ ἀρχῇ κόμμα, διὸ καὶ ἤρχισε προετοιμάζουσα τὸν ἀποκλεισμὸν τῶν σοσιαλιστικῶν μελῶν τῆς διοικήσεως τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας. Ἡ σοσιαλιστικὴ παράταξις ἤθελε τὴν Συνομοσπονδίαν μαχητικὸν ὀργανισμόν, ἱκανὸν διὰ τὴν διεκδίκησιν τῶν πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν συμφερόντων τῆς ἐργατικῆς τάξεως. Ἀφορμὴν διὰ τὴν ὁριστικὴν ρῆξιν μεταξὺ τῶν δύο παρατάξεων ἔδωκεν ἡ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 1919 ἐκραγεῖσα πανελλαδικὴ ἀπεργία τῶν τραπεζικῶν ὑπαλλήλων. Οἱ ἀπεργοί, ἀντιμετωπίζοντες τὴν ἀντίδρασιν τῶν τραπεζῶν καὶ τὴν πίεσιν τοῦ κράτους, ἐζήτησαν τὴν ἐνίσχυσιν τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας τῶν ἐργατῶν διὰ τὴν ἐπιβολὴν τῶν αἰτημάτων των. Ἡ πλειοψηφία τῆς διοικήσεως τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας (συντηρητική) ἀπεφάσισε νὰ μὴ κατέλθῃ καὶ αὐτὴ εἰς ἀπεργίαν, ἀλλ' ἁπλῶς νὰ ὑποσχεθῇ ἠθικὴν καὶ οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν εἰς αὐτούς. Ἡ μειοψηφία ἀπεναντίας (σοσιαλιστικὴ παράταξις), θεωροῦσα ὅτι ἦτο μοναδικὴ εὐκαιρία νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ἐπιρροήν της καὶ εἰς τοὺς ἐργάτας τοῦ πνεύματος, ὑπεστήριξεν ὅτι ἐπεβάλλετο νὰ κατέλθουν οἱ ἐργάται τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας εἰς ἀπεργίας πρὸς ἐνίσχυσιν τόσον τῶν ἀπεργῶν, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἐπίλυσιν καὶ ἰδικῶν των ἐκκρεμῶν ζητημάτων. Ἂν καὶ ἡ πρότασις τῆς μειοψηφίας ἀπεκρούσθη, ἐν τούτοις εἰς συγκέντρωσιν τῶν ἀπεργῶν τραπεζικῶν, μετὰ τὴν ἀνακοίνωσιν ὑπὸ τοῦ ἀντιπροσώπου τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας τῶν ἀνωτέρω ἀποφάσεων τῆς πλειοψηφίας, μέλος τῆς μειοψηφίας παριστάμενον ἔλαβεν αὐθαιρέτως τὸν λόγον καὶ ὑπεσχέθη εἰς τοὺς ἀπεργοὺς ὅτι οἱ ἐργάται θὰ κατέλθουν κυματοειδῶς (τμηματικῶς) εἰς ἀπεργίας πρὸς ἐνίσχυσίν των. Ἡ δήλωσις αὐτὴ τοῦ ἀντιπροσώπου τῆς μειοψηφίας ἐθεωρήθη ὑπὸ τῆς πλειοψηφίας ὡς διάσπασις τῆς πειθαρχίας καὶ ἔδωσε λαβὴν εἰς τὴν διαγραφὴν τῶν πέντε μελῶν τῆς μειοψηφίας. Οἱ διαγραφέντες ἤρχισαν τότε νὰ προπαρασκευάζουν τοὺς ἐργάτας διὰ τὴν κάθοδόν των εἰς ἀπεργίαν. Ἡ κυβέρνησις διὰ νὰ προλάβῃ ἐπέκτασιν τῆς ἀπεργίας, ἐξώρισε τέσσαρας ἐκ τῶν μελῶν τῆς μειοψηφίας εἰς Φολέγανδρον. Ἡ ἀπόφασις ὅμως αὕτη τῆς κυβερνήσεως ἐπέφερε τὰ ἀντίθετα τῶν προσδοκωμένων ἀποτελέσματα. Ἐξερράγη γενικὴ πανελλαδικὴ ἀπεργία (Ἰούλιος 1919), ἥτις εἶναι καὶ ἡ πρώτη ἐν Ἑλλάδι ἀπεργία μὲ πολιτικὸν χαρακτῆρα. Οἱ ἀπεργοὶ ἐζήτουν τὴν ἄμεσον ἀπελευθέρωσιν τῶν ἐξορισθέντων καὶ τὴν κατάπαυσιν τῶν διώξεων. Ἡ ἀπεργία αὕτη ἀπέτυχε, παρὰ τὸ μέγα ποσοστὸν τῆς συμμετοχῆς, διότι, οὖσα ἀπεργία διαμαρτυρίας, ἔχασε τὴν ἑνιαίαν ἐμφάνισίν της διὰ τῆς ὑποβολῆς ἐκ μέρους διαφόρων σωματείων ἀλληλοσυγκρουομένων αἰτημάτων, διὰ τὴν συζήτησιν τῶν ὁποίων ἡ κυβέρνησις ἤρχισε χωριστὰς διαπραγματεύσεις.

Ἡ διάσπασις τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας ἦτο ἤδη γεγονὸς τετελεσμένον. Ἔκτοτε αὕτη διῃρέθη εἰς πενταμελῆ ἐκτελεστικὴν ἐπιτροπήν, ἡ ὁποία ἀπετελεῖτο ἀπὸ τοὺς δεχομένους τὴν ἀρχὴν τῆς πάλης τῶν τάξεων καὶ εἰς ἑξαμελῆ, ἀποκρούουσαν τὴν ἀρχὴν ταύτην. Ταχέως ὅμως ἡ πενταμελὴς ἐπιτροπὴ συνεκέντρωσε τὴν συμπάθειαν καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν συνειδητῶν ἐργατῶν, παρασύρασα μὲ τὸ μέρος της τὴν μεγάλην πλειοψηφίαν τῶν κινουμένων ἐργατικῶν σωματείων, κέντρων καὶ ὁμοσπονδιῶν. Ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῆς πενταμελοῦς ἐπιτροπῆς ἤρχισε νέος ἀγὼν μεταξὺ τῶν σοσιαλιστῶν μελῶν τοῦ Σοσιαλιστικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος καὶ τῶν μελῶν τῆς ὁμάδος Ν. Γιαννιοῦ, περὶ τοῦ πολιτικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας, ὁ ὁποῖος κατέληξεν εἰς νέον διχασμόν. Ἡ πενταμελὴς ἐπιτροπὴ μετὰ τὴν ἀποχώρησιν δύο διαφωνούντων, οἱ ὁποῖοι προσεχώρησαν εἰς τὴν ἑξαμελῆ, ἀπέμεινε τριμελής. Ἀμφότεραι αἱ διοικήσεις τῆς Συνομοσπονδίας προεκήρυξαν Β' Πανελλαδικὸν συνέδριον διὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1920, ἡ μὲν τριμελὴς ἐν Ἀθήναις, ἡ δὲ ὀκταμελὴς ἐν Πειραιεῖ. Τὸ συνέδριον τοῦ Πειραιῶς ἀπετελέσθη ἀπὸ ἀντιπροσώπους τῶν φορτοεκφορτωτικῶν, τῶν λιμενεργατικῶν καὶ μερικῶν ναυτεργατικῶν σωματείων. Ἀπὸ τὸ συνέδριον τοῦτο ἐξελέγη μία νέα ἐπιτροπή, ἡ ὁποία αὐτοδιελύθη μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου. Εἰς τὸ συνέδριον τῶν Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖον συνεκάλεσεν ἡ τριμελὴς ἐπιτροπή, ἀπέστειλαν ἀντιπροσώπους 194 σωματεῖα μὲ 54.000 περίπου μέλη ἐν συνόλῳ. Εἰς τὸ συνέδριον τοῦτο ἐγένετο σφοδροτάτη συζήτησις ὡς πρὸς τὸν πολιτικὸν προσανατολισμὸν τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας, ἐνεφανίσθησαν δὲ καὶ πάλιν τρεῖς τάσεις. Ἡ πρώτη, ἡ καὶ ἰσχυροτέρα, ὑπεστήριξε τὴν

Digitized by Google

συνεργασίαν μὲ τὸ Σοσιαλιστικὸν ἐργατικὸν κόμμα, ἡ δευτέρα ἐπρότεινε συγχώνευσιν μὲ τὸ κόμμα τοῦτο καὶ ἡ τρίτη τὴν τελείαν ἀνεξαρτησίαν τῶν ἐργατικῶν σωματείων ἀπὸ κάθε πολιτικὸν κόμμα. Ὑπερίσχυσε διὰ μεγάλης πλειοψηφίας ἡ πρότασις περὶ συνεργασίας μὲ τὸ Σοσιαλιστικὸν ἐργατικὸν κόμμα. Ἔκτοτε τὰ δημοσιογραφικὰ ὄργανα τοῦ κόμματος ἐγένοντο καὶ ἐπίσημα ὄργανα τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας καὶ τῶν τοπικῶν της τμημάτων. Ἡ διοίκησις τῆς Συνομοσπονδίας, πενταμελής, ἀπετελέσθη ἀπὸ σοσιαλιστάς, οἱ περισσότεροι τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ μέλη τοῦ κόμματος.

Μετὰ τὸ Β′ Πανελλαδικὸν συνέδριον ἐγένετο ὁ χωρισμὸς τῆς Ὁμοσπονδίας σιγαροποιῶν-καπνεργατῶν εἰς δύο ὁμοσπονδίας· τὴν «Ὁμοσπονδίαν σιγαροποιῶν» καὶ τὴν «Ὁμοσπονδίαν καπνεργατῶν». Συγχρόνως μετὰ τὸ Β′ Πανελλαδικὸν συνέδριον ἐγένετο ἡ συγχώνευσις τῆς Ὁμοσπονδίας βυρσοδεψεργατῶν καὶ τῆς Ὁμοσπονδίας ὑποδηματεργατῶν εἰς μίαν ἑνιαίαν Ὁμοσπονδίαν μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας.

Κατὰ τὸ 1920 τῇ πρωτοβουλίᾳ τῶν σοσιαλιστικῶν στοιχείων, συνεκροτήθη «Ὁμοσπονδία σιδηροδρομικῶν» ἐκ τῶν συνδέσμων σιδηροδρομικῶν Πελοποννήσου (Σ.Π.Α.Π.), Λαρισαϊκοῦ, Θεσσαλικῶν, Μακεδονικῶν καὶ τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος μὲ τὸν τίτλον «Πανελλήνιος Ὁμοσπονδία σιδηροδρομικῶν» καὶ μὲ 9.000 περίπου μέλη καὶ ἕδραν τὸν Πειραιᾶ. Ἡ Ὁμοσπονδία τῶν σιδηροδρομικῶν εἰς τὸ Α′ συνέδριόν της ἀπέρριψε τὴν πρότασιν περὶ προσχωρήσεως εἰς τὴν Γενικὴν Συνομοσπονδίαν, διότι αὕτη ἐξυπηρέτει πολιτικοὺς σκοπούς, συνεργαζομένη μὲ τὸ Σοσιαλιστικὸν ἐργατικὸν κόμμα. Ἡ πρὸς τὰ ἀριστερὰ στροφὴ τῶν ἐργατῶν ἐνέπνευσεν ἀνησυχίας εἰς τὴν κυβέρνησιν, ἡ ὁποία, μεταξὺ ἄλλων, ὑπεχρέωσε διὰ νόμου τὰ σωματεῖα τῶν Τ.Τ.Τ. καὶ τὴν μόλις ἱδρυθεῖσαν Ὁμοσπονδίαν των (ταχυδρομικοί, τηλεγραφικοί, τηλεφωνικοί) ν' ἀποχωρήσωσιν ἐκ τῆς δυνάμεως τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας καὶ τῶν κατὰ τόπους ἐργατικῶν κέντρων, ἀπηγόρευσεν εἰς αὐτοὺς τὸ δικαίωμα τῆς ἀπεργίας καὶ ἐφήρμοσε τὸ μέτρον τῆς ἐπιστρατεύσεως τῶν ἀπεργῶν.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1920 ἐξερράγησαν πολλαὶ ἀπεργίαι, σπουδαιοτέρα τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ἡ πανελλαδικὴ ἀπεργία τῶν καπνεργατῶν, ἐπιτυχοῦσα τὴν ἐλάττωσιν τῶν ὡρῶν ἐργασίας ἀπὸ 11 εἰς 10 διὰ τὸ θέρος καὶ εἰς 9 διὰ τὸν χειμῶνα, καθὼς καὶ σημαντικὴν αὔξησιν τοῦ ἡμερομισθίου. Ἄλλη σπουδαία ἀπεργία ὑπῆρξε, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἡ ἀπεργία τῶν μηχανουργῶν Πειραιῶς, διαρκέσασα ἐπὶ τρίμηνον καὶ ἐκφυλισθεῖσα ἐν τέλει. Αἱ ἀπεργίαι τῶν ἀρτεργατῶν Θεσσαλονίκης, Ἀθηνῶν καὶ Βόλου ἔληξαν μὲ τὴν ἀποδοχὴν τῶν σοβαρωτέρων ἐκ τῶν αἰτημάτων τῶν ἀπεργῶν. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1921 (Φεβρουάριος) ἐκηρύχθη εἰς τὸν Βόλον εἰκοσιτετράωρος πανεργατικὴ ἀπεργία διαμαρτυρίας ἐναντίον τῆς ἀκριβείας τοῦ βίου. Ἡ ἀπεργία αὕτη εἶναι ἡ δευτέρα πολιτικὴ ἀπεργία ἐν Ἑλλάδι. Οἱ ἀπεργοὶ συνεκρότησαν ὀγκωδέστατον συλλαλητήριον καὶ προέβησαν εἰς ἐπιθέσεις ἐναντίον μερικῶν ἐργοστασίων μακαρονοποιίας, θραύσαντες τοὺς ὑελοπίνακας αὐτῶν. Μετὰ τὴν διάλυσιν τῶν ἐργατῶν αἱ ἀρχαὶ τοῦ Βόλου προέβησαν εἰς ὁμαδικὰς συλλήψεις.

Τὸν Μάϊον τοῦ 1921 ἐξερράγη ἀπεργία τῶν ἐργατῶν τῆς Ὁμοσπονδίας ἠλεκτρισμοῦ, ἥτις ἔληξε μὲ πλήρη ἐπιτυχίαν. Ἐπίσης νέα ἀπεργία τῶν καπνεργατῶν Καβάλλας, Δράμας καὶ Θεσσαλονίκης ἔληξε μὲ νίκην τῶν ἀπεργῶν, ἐπιτυχοῦσα, πλὴν τῆς αὐξήσεως τοῦ ἡμερομισθίου, καὶ τὴν ἐλάττωσιν τῶν ὡρῶν ἐργασίας εἰς ἐννεάωρον διὰ τὸ θέρος καὶ ὀκτάωρον διὰ τὸν χειμῶνα. Μετὰ τὴν ἀπεργίαν ταύτην ἡ ἕδρα τῆς Ὁμοσπονδίας μετεφέρθη εἰς Θεσσαλονίκην.

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1921 ἐξερράγη νέα γενικὴ ἀπεργία τῶν ἐργατῶν τῆς Ὁμοσπονδίας ἠλεκτρισμοῦ. Ἡ ἀπεργία αὐτὴ ἦτο ἀπὸ τὰς καλύτερον ὀργανωθείσας ἀπεργίας. Ἐπὶ δύο ἡμέρας αἱ Ἀθῆναι καὶ ὁ Πειραιεὺς ἔπλεον εἰς τὸ σκότος καὶ ἔμενον ἄνευ συγκοινωνίας. Χαρακτηρισθείσης τῆς ἀπεργίας ὡς στάσεως ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως, διετάχθη ἡ ἐπιστράτευσις τῶν ἀπεργῶν καὶ ἡ εἰσαγωγὴ αὐτῶν εἰς δίκην. Ἕνδεκα ἐκ τῶν ἀπεργῶν κατεδικάσθησαν ὑπὸ τοῦ στρατοδικείου εἰς 6—8 ἐτῶν εἱρκτὴν καὶ ἐστάλησαν εἰς τὰς φυλακὰς Ἀκροναυπλίας. Ἔκτοτε οἱ τροχιοδρομικοὶ καὶ ἠλεκτροτεχνῖται ἐτέθησαν ὑπὸ στρατιωτικὴν διοίκησιν μέχρι τοῦ τερματισμοῦ τοῦ πολέμου. Μετ' ὀλίγον ἐξερράγη ἡ πρώτη πανελλαδικὴ ἀπεργία τῶν σιδηροδρομικῶν. Ἀμέσως ἐκηρύχθησαν καὶ αὐτοὶ ἐν ἐπιστρατεύσει καὶ συνελήφθησαν ἄνω τῶν 1.500 καθ' ἣν στιγμὴν συνεδρίαζον. Ἑκατοντάδες ἐξ αὐτῶν ἀπεστάλησαν εἰς τὸ μέτωπον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀμφότεραι αἱ ἀπεργίαι αὗται ἐλύθησαν ἄνευ ὅρων. Ἡ ἀποτυχία των ἐπέφερε σημαντικὴν χαλάρωσιν εἰς ὁλόκληρον τὸ ἐργατικὸν κίνημα, διαρκέσασαν μέχρι τοῦ τερματισμοῦ τῆς μικρασιατικῆς ἐκστρατείας.

Ἡ ἐπακολουθήσασα τὴν ἐκστρατείαν ταύτην ἀποστράτευσις τῶν ἐφέδρων, καθὼς καὶ ἡ ἄθρόα μετανάστευσις τῶν προσφυγικῶν πληθυσμῶν ἐπέφερον νέαν ἀνακατάταξιν τῶν δυνάμεων τῆς ἐργατικῆς τάξεως. Ἡ μεγάλη προσφορὰ ἐργασίας ἐδημιούργησε διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι τὸ φαινόμενον τῆς ἀνεργίας, τῆς ὁποίας ἐπωφελήθησαν αἱ ἐπιχειρήσεις, διὰ νὰ προβοῦν εἰς ἀφαίρεσιν κεκτημένων δικαιωμάτων τῶν ἐργατῶν. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 1923, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς πτώσεως τῶν τιμῶν τῶν διαφόρων προϊόντων, ἐγένετο σοβαρωτάτη ὑποτίμησις τῶν ἐργατικῶν ἡμερομισθίων καὶ ἔπαυσαν ν' ἀναγνωρίζωνται αἱ ὀργανώσεις τῶν ἐργατῶν. Τὰ μέτρα ταῦτα ἐπροκάλεσαν ἐξέγερσιν τῶν ἐργατῶν. Τὸν Αὔγουστον τοῦ 1923 ἐξερράγη γενικὴ πανεργατικὴ ἀπεργία, τῆς ὁποίας μετέσχον ὅλοι οἱ ἐργάται πλὴν τῶν σιδηροδρομικῶν. Οἱ ἀπεργοὶ ἀνῆλθον εἰς 80 περίπου χιλιάδας. Ἡ ἐπαναστατικὴ κυβέρνησις Πλαστήρα ἐκήρυξε, κατόπιν τούτου, τὰς Ἀθήνας, τὸν Πειραιᾶ καὶ ὅλας τὰς μακεδονικὰς πόλεις εἰς κατάστασιν πολιορκίας. Τὴν 21 Αὐγούστου 1923 οἱ ἀπεργοὶ τοῦ Πειραιῶς ἦλθον εἰς σύγκρουσιν (Πασσαλιμάνι) μὲ τὴν ἀστυνομίαν καὶ τὸν στρατόν, φονευθέντων καὶ τραυματισθέντων ἑκατέρωθεν. Ἡ μὴ συμμετοχὴ τῶν σιδηροδρομικῶν καὶ τὰ δρακόντεια μέτρα τῆς κυβερνήσεως συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἀπεργίας. Ὅσα σωματεῖα μετέσχον τῆς ἀπεργίας ἐκηρύχθησαν διὰ νόμου διαλελυμένα, ἀπαγορευθείσης τῆς ἀνασυστάσεως αὐτῶν. Ἡ διάλυσις τῶν σωματείων τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας διετηρήθη μέχρι τῆς πτώσεως τῆς κυβερνήσεως ἐκείνης. Ἀπὸ τὸν Μάρτιον τοῦ 1924 ἀρχίζει ἡ ἀνασυγκρότησις τῶν ἐργατικῶν σωματείων.

Σοβαρὰ γεγονότα διεδραματίσθησαν ἐπίσης κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς ἐργατικῆς πρωτομαγιᾶς τοῦ 1924 ἐν Ἀθήναις. Οἱ ἐργάται ἐπέμενον νὰ ἑορτάσουν ἔξωθι τοῦ Ἐργατικοῦ κέντρου. Ἡ κυβέρνησις ἀπηγόρευσε τοῦτο, διό, προκληθείσης συρράξεως μεταξὺ ἐργατῶν καὶ στρατοῦ, ἐτραυματίσθησαν ἀρκετοὶ ἐργάται καὶ ἐφονεύθη εἷς. Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1924 ἐκηρύχθη γενικὴ ἀπεργία τῶν ἐργατῶν τῆς Ὁμοσπονδίας ἠλεκτρισμοῦ, ἀπολήξασα εἰς ἧτταν τῶν ἐργατῶν. Σχεδὸν συγχρόνως ἐκηρύχθη ἡ ἀπεργία τῆς ὁμοσπονδίας τῶν ναυτεργατῶν, λυθεῖσα μετὰ πάροδον ἀρκετῶν ἡμερῶν μὲ ἧτταν τῶν ἐργατῶν. Τὴν αὐτὴν τύχην ἔσχε καὶ ἡ κηρυχθεῖσα μετ' ὀλίγον ἀπεργία τῶν ἀρτεργατῶν Ἀθηνῶν—Πειραιῶς. Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1924 ἐκηρύχθη καπνεργατικὴ ἀπεργία εἰς Καβάλλαν κατὰ τῆς ἐξαγωγῆς ἀνεπεξεργάστων καπνῶν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἥτις κατεδίκαζεν εἰς ἀνεργίαν χιλιάδας καπνεργατικῶν οἰκογενειῶν. Οἱ ἐργάται ἐν διαδηλώσει μετέβησαν εἰς τὴν παραλίαν καὶ ἠμπόδισαν τὴν φόρτωσιν ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου τῶν ἀνεπεξεργάστων καπνῶν. Ἐπεμβάσης ὅμως τῆς χωροφυλακῆς ἐπηκολούθησε σύρραξις, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐφονεύθησαν δύο ἐργάται, ὁ ἐπικεφαλῆς ἀξιωματικὸς τῆς χωροφυλακῆς καὶ εἷς ἐνωμοτάρχης, πολλοὶ δὲ ἐτραυματίσθησαν ἑκατέρωθεν. Ἐν τέλει οἱ ἐργάται ἐπέτυχον τὴν μὴ ἐξαγωγὴν τῶν ἀνεπεξεργάστων. Τὸ αἴτημα τοῦτο τῶν καπνεργατῶν (ἀπαγόρευσις ἐξαγωγῆς ἀνεπεξεργάστων καπνῶν), εἶναι τὸ κύριον αἴτημα τῶν καπνεργατῶν ὅλης τῆς Ἑλλάδος μέχρι καὶ σήμερον.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1925 ἐκηρύχθη ἡ δευτέρα Πανελλαδικὴ ἀπεργία τῆς Ὁμοσπονδίας τῶν σιδηροδρομικῶν κατὰ τῆς ἀπολύσεως 1.500 σιδηροδρομικῶν, τὴν ὁποίαν εἶχεν εἰσηγηθῆ ἡ Ἐπιτροπὴ οἰκονομιῶν. Εἰς ἐνίσχυσιν τῶν σιδηροδρομικῶν κατῆλθον ἡ Ὁμοσπονδία ἠλεκτρισμοῦ, μερικὰ καπνεργατικὰ σωματεῖα τῆς Μακεδονίας καὶ τμήματά τινα τῆς Ὁμοσπονδίας ἐπισιτισμοῦ. Ἀλλ' ἡ ἀπεργία διεσπάσθη καὶ ἐλύθη μὲ ἧτταν τῶν ἐργατῶν. Αἱ συνεχεῖς αὗται ἀποτυχίαι τῶν ἐργατικῶν ἀπεργιῶν ἐγέννησαν ἀπογοήτευσιν εἰς τοὺς ὠργανωμένους ἐργάτας ὅλης τῆς Ἑλλάδος. Παρατηρεῖται τώρα μία συνεχὴς ἄνοδος τῶν δεξιῶν συντηρητικῶν στοιχείων καὶ προϊοῦσα μείωσις τῆς ἐπιρροῆς τῶν ἀριστερῶν (κομμουνιστικῶν) στοιχείων. Ἡ ἐν τῇ Γενικῇ Συνομοσπονδίᾳ δεξιὰ παράταξις ἐζήτησε τὴν παῦσιν τῆς συνεργασίας Γενικῆς Συνομοσπονδίας καὶ Κομμουνιστικοῦ κόμματος (τοῦ πρώην Σοσιαλιστικοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος τῆς Ἑλλάδος μετονομασθέντος Κομμουνιστικοῦ μετὰ τὴν προσχώρησίν του εἰς τὴν Γ′ Διεθνῆ). Ἡ συνεργασία αὕτη ἀπετέλεσε πράγματι αἰτίαν χαλαρώσεως τῆς συνοχῆς καὶ τῆς πειθαρχίας τῶν διαφόρων ὀργανώσεων τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας καὶ συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ μένῃ μέγας ἀριθμὸς ἐργατῶν ἔξω τῶν ἐπαγγελματικῶν του σωματείων, νομίζων ὅτι ἡ εἴσοδός του εἰς αὐτὰ σημαίνει καὶ παραδοχὴν τῆς κομμουνιστικῆς ἰδεολογίας. Ἡ πλειοψηφία ὅμως τῆς διοικήσεως τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας ἀπέρριψε κάθε πρότασιν διακοπῆς τῆς συνεργασίας μὲ τὸ Κομμουνιστικὸν κόμμα.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1925, ὅταν αἱ διώξεις καὶ ἐξορίαι ὅλων τῶν ἐπαγγελματικῶν στελεχῶν τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας ὑπὸ τῆς στρατιωτικῆς δικτατωρίας Παγκάλου ἔφθασαν εἰς τὸ ἔπακρον, συνεκλήθη ἐν Ἀθήναις μία Πανελλαδικὴ συνδιάσκεψις, εἰς τὴν ὁποίαν ἐδηλώθη πλέον ἐπισήμως ἐκ μέρους τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος, ὅτι δέχεται τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς τακτικῆς τῆς συνεργασίας κόμματος καὶ Γενικῆς Συνομοσπονδίας. Μετ' ὀλίγον συνεκλήθη ἐν Ἀθήναις τὸν Μάρτιον τοῦ 1926 τὸ Γ′ Πανελλαδικὸν ἐργατικὸν συνέδριον. Εἰς αὐτὸ ἀντεπροσωπεύθησαν περὶ τὰ 410 σωματεῖα, πλεῖστα τῶν ὁποίων ἀνύπαρκτα, καὶ ἀπεδοκιμάσθη διὰ μεγάλης πλειοψηφίας ἡ διοίκησις τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας καὶ ἡ ἐπαναστατικὴ τακτική, ἀπεφασίσθη δὲ ἡ προσχώρησις τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας εἰς τὴν σοσιαλιστικὴν (μεταρρυθμιστικὴν) Διεθνῆ τοῦ Ἄμστερνταμ. Ἔκτοτε ἡ Γενικὴ Συνομοσπονδία εὑρίσκεται εἰς χεῖρας τῆς συντηρητικῆς παρατάξεως.

Μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς δικτατωρίας Παγκάλου καὶ τὴν ἀποφυλάκισιν τῶν ἀριστερῶν ἐργατικῶν στελεχῶν, ἤρχισεν ἔντονος δρᾶσις τῶν ἀριστερῶν ἐργατικῶν κέντρων καὶ Ὁμοσπονδιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλεσαν τὴν ἀριστερὰν λεγομένην παράταξιν. Εἰς τὴν παράταξιν ταύτην ἀνήκουν αἱ Ὁμοσπονδίαι καπνεργατῶν, ἠλεκτρισμοῦ, ὑποδηματεργατῶν, ἐπισιτισμοῦ, τύπου, καὶ τὰ ἐργατικὰ κέντρα Θεσσαλονίκης, Βόλου, Καβάλλας, Λαρίσης, Δράμας καὶ προσωρινῶς τὸ τῆς Κερκύρας.

Ἡ ἀριστερὰ παράταξις τοῦ Ὁμοσπονδιακοῦ καὶ Ἐργατικοῦ κέντρου ἐζήτησε τὴν ἄμεσον σύγκλησιν τοῦ Δ′ Πανελλαδικοῦ συνεδρίου. Ἡ διοίκησις τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας (συντηρητική) κατηγόρησε τοὺς ἀπαρτίζοντας τὴν ἀριστερὰν παράταξιν ὡς παραβαίνοντας τὸ καταστατικὸν τῆς Συνομοσπονδίας καὶ ὡς παραβιάζοντας τὴν πειθαρχίαν καὶ τὴν ἑνότητα τῆς ἐργατικῆς τάξεως, ἠπείλησε δὲ αὐτοὺς μὲ διαγραφὴν ἐκ τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας, ἐὰν δὲν προβοῦν εἰς τὴν ἄμεσον διάλυσιν τῆς παρατάξεώς των. Φοβηθεῖσα τὴν διαγραφὴν ἐκ τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας ἡ ἀριστερὰ παράταξις διέλυσε τὴν ὀργάνωσίν της. Ἡ διοίκησις τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας συνεκάλεσε τότε τὸ Δ′ Πανελλαδικὸν συνέδριον καὶ κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν αὐτοῦ ἀπέκλεισεν 120 ἀντιπροσώπους ἐργατικῶν σωματείων, δηλώσασα ὅτι δὲν δέχεται πλέον εἰς τοὺς κόλπους της τὰ κομμουνιστικὰ ἢ κομμουνίζοντα σωματεῖα. Τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1929 τὰ ἀποκλεισθέντα ἐκ τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας σωματεῖα, Κέντρα καὶ Ὁμοσπονδίαι συνῆλθον ἐν Ἀθήναις εἰς συνέδριον καὶ ἵδρυσαν τὴν «Ἑνωτικὴν Γενικὴν Συνομοσπονδίαν τῶν ἐργατῶν». Οὕτω μέχρι τοῦ 1931, ὑπῆρχον δύο Συνομοσπονδίαι ἐργατῶν. Κατὰ τὰ τέλη ὅμως τοῦ 1931 ἐπῆλθε νέον σχίσμα εἰς τὴν Γενικὴν Συνομοσπονδίαν. Ἡ Ὁμοσπονδία σιδηροδρομικῶν, τὰ Ἐργατικὰ κέντρα Πατρῶν καὶ Ἀθηνῶν καὶ τὸ Ἑνωτικὸν (συντηρητικὸν) κέντρον Θεσσαλονίκης ἀπεχώρησαν τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας καὶ ἔκτοτε ἀπετέλεσαν ἰδιαιτέραν παράταξιν, τὴν τῶν Ἀνεξαρτήτων Συνδικάτων. Ἐπίσης μερικὰ σωματεῖα ἀποσχισθέντα ἐκ τῆς Ἑνωτικῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας καὶ τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας, ἵδρυσαν νέαν παράταξιν, τὴν τῶν Ἀρχειομαρξιστῶν. Οὕτω, κατὰ τὸ 1934 ὑπάρχουν τέσσαρες παρατάξεις ἐντὸς τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἡ κατάστασις αὕτη ἐπέφερεν ἀδιαφορίαν τῆς μεγάλης μάζης τῶν ἐργατῶν πρὸς τὰς ὀργανώσεις των. Ἡ πλειοψηφία τῶν ἐργατῶν εὑρίσκεται ἐκτὸς κάθε ἐπαγγελματικῆς ὀργανώσεως. Ἐκ τῶν 700 περίπου χιλιάδων ἐργατῶν τῆς Ἑλλάδος, μόλις 60—70.000 εἶναι ὠργανωμένοι, καὶ μόλις 30.000 ἐξ αὐτῶν ἀνταποκρίνονται εἰς τὰς οἰκονομικάς των ὑποχρεώσεις.

Αἱ ἀπὸ τοῦ 1926, μέχρι τοῦ 1934 ἐκραγεῖσαι ἀπεργίαι δὲν εἶχον γενικωτέραν σημασίαν. Σπουδαιότεραι ἐξ αὐτῶν εἶναι αἱ ἑξῆς: Κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1927 ἐξερράγη πανελλαδικὴ ἀπεργία τῶν καπνεργατῶν, ζητούντων χορήγησιν ἐπιδομάτων ἀνεργίας ἐκ μέρους τοῦ Τ. Α. Κ. (Ταμείου Ἀσφαλίσεως Καπνεργατῶν). Κατὰ τὴν ἀπεργίαν ταύτην ἐφονεύθησαν ὑπὸ τῆς ἀστυνομίας ἐν Θεσσαλονίκῃ μὲν εἷς ἐργάτης, ἐν Ἀγρινίῳ δὲ τέσσαρες. Τῷ 1928 ἡ σοβαρωτέρα ἀπεργία εἶναι ἡ τῶν τροχιοδρομικῶν καὶ αὐτοκινητιστῶν Ἀθηνῶν, ἥτις ἔληξε μὲ μερικὴν ἀποδοχὴν τῶν αἰτημάτων τῶν ἀπεργῶν. Τῷ 1929 αἱ σπουδαιότεραι ἀπεργίαι εἶναι ἡ ἐν μέρει ἐπιτυχοῦσα ἀπεργία τῶν μεταλλωρύχων τοῦ Λαυρείου (ζητούντων αὔξησιν ἡμερομισθίου, πληρωμὴν τῶν καθυστερουμένων, συνεχῆ ἐργασίαν), καθ' ἣν ἐφονεύθη εἷς ἐργάτης καὶ ἐτραυματίσθησαν πολλοὶ ὑπὸ τῆς χωροφυλακῆς, καὶ ἡ ἀποτυχοῦσα ἀπεργία τῶν ἐργατῶν τῶν ἐργοστασίων Ἐλευσῖνος, καθ' ἣν ἐφονεύθησαν ὑπὸ τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς χωροφυλακῆς 2 ἐργάται καὶ ἐτραυματίσθησαν 14.

Ἀπὸ τοῦ 1930 καὶ ἐντεῦθεν ἡ ἐπιδείνωσις τῆς θέσεως τῶν ἐργατῶν συνεπείᾳ τῆς παγκοσμίου οἰκονομικῆς κρίσεως καὶ τῆς ἑλληνικῆς δημοσιονομικῆς κρίσεως ἐγέννησε νέον κῦμα ἀπεργιῶν. Οὕτω τὸν Μάρτιον τοῦ 1932 ἐξερράγη ἀπεργία τῶν τροχιοδρομικῶν Ἀθηνῶν—Πειραιῶς, ἥτις ἀπέτυχεν, ἀπολυθέντων 40 ἐκ τῶν πρωτοστατησάντων εἰς αὐτὴν ἐργατῶν. Τὸν Ἰούνιον τοῦ ἰδίου ἔτους ἐξερράγη γενικὴ πανελλαδικὴ ἀπεργία τῶν τριατατικῶν διὰ τὴν περιφρούρησιν κεκτημένων

Digitized by Google

δικαιωμάτων, ἥτις ἐπέτυχεν ἀπὸ ἀπόψεως συμμετοχῆς καὶ ἔληξε μὲ μερικὴν νίκην τῶν ἀπεργῶν. Τὸν Αὔγουστον ἐκηρύχθη νέα πανεργατικὴ ἀπεργία ἐν Καβάλλᾳ. Κατ' αὐτήν, λυθεῖσαν μὲ μερικὴν νίκην τῶν ἀπεργῶν, ἐφονεύθη ὑπὸ τῆς χωροφυλακῆς εἷς ἐργάτης καὶ ἐτραυματίσθησαν δύο. Τὸν Νοέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐκηρύχθη νέα ἀπεργία τῶν τροχιοδρομικῶν, ἡ ὁποία ὅμως διεσπάσθη καὶ ἀπέτυχε.

Ἄλλη ἀπεργία τοῦ 1932 εἶναι ἡ τῶν ἀρτεργατῶν Ἀθηνῶν, τῶν φωταεριεργατῶν Ἀθηνῶν, τῶν καπνεργατῶν Ἀγρινίου κ. ἄ., καθ' ἃς ἐσημειώθησαν συγκρούσεις μεταξὺ ἀστυνομίας καὶ ἀπεργῶν.

Κατὰ τὸ 1933 ἐξερράγησαν ἄνω τῶν 250 ἀπεργιῶν, σπουδαιότεραι τῶν ὁποίων εἶναι αἱ ἑξῆς: Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1933 οἱ ἐργοστασιάρχαι τῶν ὑφαντουργείων Ναούσης, λόγῳ τῆς ὑπὸ τοῦ δήμου ἐπιβληθείσης ἐπὶ τῶν ὑφασμάτων φορολογίας, ἔκλεισαν τὰ ἐργοστάσιά των, ἀπειλοῦντες τὴν μεταφορὰν τῶν ἐργοστασίων ἀλλαχοῦ τῆς χώρας. Οἱ ἐργάται ὑφαντουργοὶ ὠργάνωσαν τότε συγκέντρωσιν διαμαρτυρίας καὶ μετέβησαν ἐν διαδηλώσει εἰς τὸ δημαρχεῖον, ὅπου ὅμως ἐπελθούσης συγκρούσεως μετὰ τῆς χωροφυλακῆς ἐφονεύθησαν 6 καὶ ἐτραυματίσθησαν 15 ἐξ αὐτῶν. Τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1933 ἡ ἀστυνομία Θεσσαλονίκης πολιορκήσασα τοὺς ἐν τῷ ἐκεῖ Ἐργατικῷ κέντρῳ εὑρισκομένους ἐργάτας, οἱ ὁποῖοι ἠρνοῦντο νὰ ἐκκενώσουν τὸ κέντρον, ἐπυροβόλησεν ἐναντίον των φονεύσασα 7 καὶ τραυματίσασα ἄνω τῶν 70 ἐργατῶν. Τὸν Ἰούλιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐκηρύχθη καπνεργατικὴ ἀπεργία ἐν Καβάλλᾳ, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ ἀπεργοὶ ἐφήρμοσαν διὰ πρώτην φορὰν τὴν μέθοδον τῆς καταλήψεως τῶν καπναποθηκῶν. Ἡ πρωτότυπος αὕτη ἀπεργία διήρκεσεν ἐπὶ τετραήμερον καὶ ἐν τέλει ἐλύθη μὲ πλήρη ἀποδοχὴν τῶν αἰτημάτων τῶν ἀπεργῶν. Τὴν μέθοδον ταύτην ἐμιμήθησαν μετ' ὀλίγον ὅλα τὰ καπνεργατικὰ κέντρα τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας μὲ σχετικὴν ἐπιτυχίαν. Τὸν Αὔγουστον τοῦ ἰδίου ἔτους ἐκηρύχθη ἀπεργία τῶν μεταλλωρύχων Ἀλιβερίου. Οἱ ἐργάται ἐζήτουν τὴν ἐξόφλησιν τῶν ἀπὸ ἑξαμήνου καθυστερουμένων ὑπὸ τῆς ἑταιρείας ἡμερομισθίων των, διὰ νὰ πιέσουν δὲ τὴν ἑταιρείαν ὠργάνωσαν διαδήλωσιν, καθ' ἣν ἐφονεύθη εἷς ἐργάτης καὶ ἐτραυματίσθησαν 20 περίπου. Ἀλλ' ἡ μεγαλυτέρα καὶ σοβαρωτέρα ἀπεργία κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1933 ὑπῆρξεν ἡ πανελλαδικὴ ἀπεργία τῶν Τ.Τ.Τ., κηρυχθεῖσα διὰ τὴν μὴ περικοπὴν τῶν μισθῶν κλπ. Τῆς ἀπεργίας μετέσχον ἄνω τῶν 7.000 ὑπαλλήλων. Ἡ κυβέρνησις διὰ νὰ προλάβῃ τὴν κήρυξιν πανυπαλληλικῆς ἀπεργίας, προέβη εἰς ὁμαδικὰς συλλήψεις τῶν ἀπεργῶν καὶ παρέπεμψε τούτους εἰς δίκην ἐπὶ παραβάσει τοῦ νόμου «περὶ ἀπεργούντων δημοσίων ὑπαλλήλων», ἐπιτυχοῦσα οὕτω τὴν διάσπασιν τῆς ἀπεργίας. Κατὰ Μάϊον, τέλος, τοῦ 1934, μεγάλην συγκίνησιν εἰς τὴν κοινὴν γνώμην ἐπροκάλεσεν ἡ ἀπεργία τῶν φορτοεκφορτωτῶν, λιμενεργατῶν καὶ μυλεργατῶν Καλαμῶν, οἱ ὁποῖοι ἐζήτουν ἀποζημίωσιν, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθοῦν διὰ τὴν ἐκφόρτωσιν τοῦ σίτου ἀπορροφητικὰ μηχανήματα, τὰ ὁποῖα θὰ τοὺς ἐξετόπιζον μοιραίως ἐκ τῆς ἐργασίας. Κατὰ τὴν ἀπεργίαν ταύτην ὁ στρατὸς καὶ ἡ χωροφυλακὴ ἐπυροβόλησαν ἐναντίον τῶν ἐργατῶν, φονεύσαντες 7 καὶ τραυματίσαντες 26.

Κατὰ τὴν τελευταίαν ἀπογραφὴν τοῦ 1928 ἐκ τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος, οἱ μισθωτοὶ ἀνήρχοντο ἐν συνόλῳ εἰς 852.305, ἐξ ὧν 165.773 ὑπάλληλοι καὶ 686.532 ἐργάται, κατανεμημένοι εἰς τὰς ἑξῆς κατηγορίας:

Κατηγορίαι	Ὑπάλληλοι			Ἐργάται		
	Ἄρρενες	Θήλεις	Σύνολον	Ἄρρενες	Θήλεις	Σύνολον
Γεωργία	1.425	66	1.491	72.471	23 147	95.618
Κτηνοτροφία - Θήρα	11	1	12	23.068	3.633	26.701
Ἁλιεία	9	—	9	4.918	7	4.925
Μεταλλεῖα - Ὀρυχεῖα	200	4	204	5.430	354	5.784
Βιομηχανία	3.854	456	4.310	184.046	58.169	242.215
Μεταφορὰ - Συγκοινωνία	17.077	533	17.610	50.878	268	51.146
Πίστις - Ἀνταλλαγὴ - Μεσολάβησις	11.614	1.710	13 324	382	39	871
Ἐμπόριον	15.346	1.142	16.488	32.411	968	33.379
Προσωπικαὶ ὑπηρεσίαι	64	34	98	10.755	37.312	48.067
Ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα	40.545	12.098	52.643	1.917	2.546	4.463
Δημόσιαι ὑπηρεσίαι	38.814	2.215	41.029	3.237	206	3.443
Μὴ δηλώσαντες ἐπάγγελμα	15 576	2.979	18.555	130.144	39.776	169.920
Σύνολον	144.535	21.238	165.773	520.107	166.425	686.532

Ἡ θέσις τῆς ἐργατικῆς τάξεως δὲν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ εὐχάριστος. Ἄνω τῶν 160.000 ἐργατῶν εἶναι μονίμως ἄνεργοι, ἐκτὸς ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἐργάζονται μερικὰς μόνον ἡμέρας καθ' ἑβδομάδα. Οὐδὲν ἐπίδομα ἀνεργίας χορηγεῖται ὑπὸ τοῦ κράτους ἢ τῶν ἐργοδοτῶν. Τὰ ἡμερομίσθια εἶναι ἀπὸ τὰ χαμηλότερα τῆς Εὐρώπης. Ἐπὶ πλέον οἱ ὑπάρχοντες ἐργατικοὶ νόμοι δὲν ἐφαρμόζονται πιστῶς. Τὸ ὀκτάωρον παραβιάζεται συνεχῶς, εἰς δὲ τὰς περισσοτέρας βιομηχανικὰς ἐπιχειρήσεις αἱ ὧραι ἐργασίας εἶναι 9—12 καὶ αἱ συνθῆκαι ὑγιεινῆς κακαί, ὡς μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν σχετικῶν ἐκθέσεων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας τοῦ ὑπουργείου τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Ἐμμ. Λυκούδη* «Ἡ ἐν Ἑλλάδι βιομηχανία καὶ αἱ ἀπεργίαι» (Ἑρμούπολις 1883).—*Γ. Α. Γεωργιάδη*, «Ἡ πάλη τῶν τάξεων ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1921).—*Α. Μπεναρόγια*, «Ὁ ἐπαγγελματικὸς ἀγὼν τοῦ ἑλληνικοῦ προλεταριάτου» (ἐν τῷ περιοδ. «Κομμουνιστικὴ Ἐπιθεώρησις» τ. Α' (1921) σ. 21 κ.ἑ.ξ, 51 κ ἑξ, 99 κ.ἑξ.)—*Ι. Καλιτσουνάκι*, «Παρατηρήσεις εἰς τὴν ἐργατικὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1917» (ἐν «Ἀρχείῳ Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν» τ. Α' (1921) σ. 197—207).—*Κατσιγάρη*, «Τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα στην Ἑλλάδα» (ἐν τῇ ἐφημερίδι «Συνδικαλιστής» Φεβρουάριος 1927).—*Γ. Κορδάτου*, «Εἰσαγωγὴ στην ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς κεφαλαιοκρατία.» (Ἀθῆναι 1930).—*Δ. Φ. [Α. Μπεναρόγια]*, ἐν τῇ ἐφημερ. «Ταχυδρόμος» Θεσσαλονίκης, 8—22 Μαρτίου 1931).—*Γ. Κορδάτου*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος» (τόμ. Α' 1870—1907, τόμ. Β' 1908—1918, Ἀθῆναι, 1931—1932).

Θ. Π.—Ω.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ. Αἱ ἐπαγγελματικαὶ καὶ ἐμποροβιομηχανικαὶ ὀργανώσεις ἐμφανίζουν ἐν τῇ χώρᾳ μας ἐξαιρετικὴν ἀνάπτυξιν. Οἱ ἐπαγγελματίαι, οἱ ἔμποροι καὶ οἱ βιομήχανοί μας εἶναι σήμερον συσσωματωμένοι εἰς παντοειδεῖς ἑνώσεις, αἱ ὁποῖαι ἐπηρεάζουν σημαντικῶς τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν τοῦ τόπου. Ἐν Ἑλλάδι οἱ ἔμποροι καὶ ἐπαγγελματίαι κατενόησαν ἐνωρίτερον τῶν ἄλλων τάξεων τὴν σπουδαίαν σημασίαν, τὴν ὁποίαν κέκτηται διὰ τὴν προστασίαν τῶν συμφερόντων των ἡ συνένωσις εἰς ὀργανώσεις τῶν προσώπων τοῦ αὐτοῦ ἐπαγγέλματος. Ἀπὸ τῶν πρώτων ἀκόμη χρόνων τῆς ἀνεξαρτησίας μας ἀναφέρεται ἡ ὕπαρξις ἐμπορικῶν καὶ βιοτεχνικῶν σωματείων, ἔκτοτε δὲ εἶχε ληφθῆ μέριμνα ἱδρύσεως ἐμπορικῶν ἐπιμελητηρίων. Αἱ ὀλιγάριθμοι ὅμως καὶ κατ' ἀρχὰς ἀσθενεῖς αὐταὶ ἑνώσεις προώδευσαν ἐν τῷ χρόνῳ σημαντικῶς, ἐξελιχθεῖσαι ἤδη εἰς ἰσχυροτάτους ὀργανισμούς, οἱ ὁποῖοι σήμερον δεσπόζουν τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς χώρας, ἐμφανίζουσαι καὶ πολιτικὴν ἔτι δύναμιν. Αἱ ὀργανώσεις τῶν ἐπαγγελματιῶν καὶ τῶν ἐμποροβιομηχάνων εἶναι δύο κατηγοριῶν: οἱ ἐλεύθεραι ἑνώσεις καὶ τὰ ἐπιμελητήρια. Αἱ ἐλεύθεραι ἑνώσεις εἶναι τὰ ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα τῶν ἐπαγγελματιῶν, τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν βιομηχάνων, τὰ ὁποῖα, ἱδρυόμενα ἐξ ἰδιωτικῆς ὅλως πρωτοβουλίας, ἀποσκοποῦν τὴν προάσπισιν τῶν οἰκονομικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν συμφερόντων τῶν προσώπων τοῦ αὐτοῦ ἐπαγγελματικοῦ κλάδου. Τὰ ἐπιμελητήρια εἶναι ὑποχρεωτικὰ ἀντιπροσωπευτικὰ σώματα τῶν συμφερόντων τῶν διαφόρων οἰκονομικοπαραγωγικῶν τάξεων, ἀποτελοῦν δὲ ἀφ' ἑνὸς μὲν ὄργανα τοῦ κράτους καὶ ἀφ' ἑτέρου ὄργανα ἐπαγγελματικῆς ἐξυπηρετήσεως τῶν τάξεων τούτων.

Ἐλεύθεραι ἑνώσεις (σωματεῖα). Ἡ ἵδρυσις τοιούτων ὀργανώσεων ὀφείλεται εἰς τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν. Ὑπηγορεύθη ὑπὸ τῆς ἀνάγκης τῆς προασπίσεως τῶν οἰκονομικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν συμφερόντων τῶν ἐνδιαφερομένων. Πρὶν ἢ διαμορφωθοῦν ἐν Ἑλλάδι αἱ ἐπαγγελματικαὶ ἑνώσεις ὑπὸ τὴν σημερινὴν αὐτῶν μορφήν, ὑπῆρχον ὀργανώσεις τινὲς ἐμπόρων καὶ βιοτεχνῶν ἢ συντεχνίαι, αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν περιωρίζοντο εἰς καθαρῶς οἰκονομικοὺς καὶ ἐπαγγελματικοὺς σκοπούς, ἀλλὰ περιλαμβάνουσαι ὡς μέλη ἐμπόρους ἢ ἐπαγγελματίας, πολλάκις δὲ καὶ ἐργάτας, ἐπεδίωκον εὐρυτάτην δρᾶσιν, κοινωνικήν, φιλανθρωπικήν, θρησκευτικήν. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως, ἰδίᾳ ἀφ' ἧς ἐπαγιώθη ἡ προστασία τοῦ συνεταιρίζεσθαι (συνταγματικὴ προστασία καὶ νόμος 281 «Περὶ σωματείων»), ὅλαι δὲ αἱ ἐπαγγελματικαὶ τάξεις κατενόησαν ποίαν σοβαρότητα προσλαμβάνει ἡ διατύπωσις τῶν διεκδικήσεών των διὰ τῆς ὁμαδικῆς αὐτῶν ὀργανώσεως καὶ ἀφ' ἧς ἤρχισαν ἐκδηλούμενοι εἰς τὴν χώραν μας οἱ ἀγῶνες τῶν τάξεων, παρατηρεῖται μία διαρκὴς καὶ αὔξουσα πρόοδος τῶν ἐπαγγελματικῶν σωματείων τῶν ἐπαγγελματιῶν καὶ τῶν ἐμποροβιομηχάνων, ἤτοι τῶν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νόμου 281 «Περὶ σωματείων» λειτουργουσῶν ἑνώσεων αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπιδιώκουσι καθαρῶς οἰκονομικοεπαγγελματικοὺς σκοπούς.

Τὰ ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα τῶν ἐμπόρων, τῶν βιομηχάνων καὶ τῶν ἐπαγγελματιῶν ἦσαν κατ' ἀρχὰς μικτά, περιλαμβάνοντα ὡς μέλη ὅλα τὰ πρόσωπα τὰ ἀνήκοντα εἰς τοὺς ἀνωτέρω οἰκονομικοπαραγωγικοὺς κλάδους. Ὁ νόμος ὅμως 281 «Περὶ σωματείων» ἀπῄτησεν ὅπως τὰ ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα ἀποτελῶνται ἐκ μελῶν ἐξασκούντων τὸ αὐτὸ ἢ συναφὲς ἐπάγγελμα. Σὺν τῷ χρόνῳ ἄλλως τε ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξέλιξις κατέδειξαν ὅτι οἱ διάφοροι ἐπαγγελματικοὶ εἰδικώτεροι κλάδοι ἔχουν πλὴν τῶν γενικῶν, καὶ εἰδικώτερά τινα πολλάκις συγκρουόμενα πρὸς ἄλληλα συμφέροντα. Οὕτω τὰ συμφέροντα τάξεών τινων ἐμπόρων ἀντιτίθενται πρὸς τὰ συμφέροντα βιομηχάνων, πλεῖσται δὲ ἀντιθέσεις παρατηροῦνται μεταξὺ διαφόρων ἐπαγγελματικῶν καὶ ἐμποροβιομηχανικῶν κλάδων πρὸς ἀλλήλους. Τ' ἀνωτέρω ἐπέβαλον τὴν ἵδρυσιν πλειόνων ὀργανώσεων ὁμοιογενῶν, περιλαμβανουσῶν μόνον τὰ πρόσωπα τὰ ὁποῖα ἔχουν ἰδιαίτερα κοινὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα. Οὕτω ἡ σημερινὴ ἐπαγγελματικὴ ὀργάνωσις τῶν ἐπαγγελματιῶν καὶ τῶν ἐμποροβιομηχάνων παρουσιάζει τὰς ἑξῆς μορφάς: Τὰ σωματεῖα ἐπαγγελματιῶν καὶ ἐμποροβιομηχάνων, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν μόνον τὰ πρόσωπα τοῦ αὐτοῦ ἐπαγγελματικοῦ κλάδου καὶ ἐκπροσωποῦν τὰ εἰδικὰ καὶ ὡρισμένα συμφέροντα τοῦ κλάδου τούτου. Συνήθως τὰ σωματεῖα ταῦτα περιλαμβάνουν τοὺς ἐμπόρους ἢ καὶ τοὺς ἐπαγγελματίας τῆς αὐτῆς περιφερείας, ὡς οἱ διάφοροι τοπικοὶ ἐμπορικοὶ σύλλογοι, τὰ τοπικὰ σωματεῖα ἀρτοποιῶν κλπ. Συνήθως ὅμως τὰ αὐτοτελῆ σωματεῖα τῶν διαφόρων ὁμοιογενῶν ἐπαγγελματικῶν κλάδων τῆς αὐτῆς περιφερείας ἑνοῦνται εἰς ἕνα τοπικὸν σύνδεσμον, ὅστις ἀπαρτίζει τὴν ὁμοσπονδίαν. Ὅλαι αὐταὶ αἱ ὁμοσπονδίαι τῆς χώρας, συνενούμεναι εἰς ἑνιαίαν ὀργάνωσιν, ἀποτελοῦν τὴν συνομοσπονδίαν. Ἑτέρα παρ' ἡμῖν μορφὴ ὀργανώσεως τῶν ἐμπόρων καὶ βιομηχάνων εἶναι ἡ στηριζομένη ἐπὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς βάσεως, καθ' ἣν ἑνοῦνται εἰς πανελλήνιον ὀργάνωσιν τὰ σωματεῖα τοῦ αὐτοῦ ἐπαγγελματικοῦ κλάδου (π. χ. καπνεμποροικὴ ὁμοσπονδία). Αἱ οὕτω ὀργανούμεναι ἐμποροβιομηχανικαὶ καὶ ἐπαγγελματικαὶ ἑνώσεις ἐμφανίζουν σήμερον σοβαρωτάτην δρᾶσιν. Διεξάγουν συστηματικοὺς ἀγῶνας πρὸς προάσπισιν τῶν ἐπαγγελματικῶν των συμφερόντων. Παρακολουθοῦν τὴν οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν πολιτικὴν τοῦ κράτους (φορολογικὰ μέτρα, δασμολόγιον, προστασία τῶν ἐργατῶν κλπ.), φροντίζουσαι ὅπως διαφυλαχθῶσι τὰ συμφέροντα αὐτῶν. Ἀντιμετωπίζουν τὴν δρᾶσιν τῶν ἐργατικῶν ὀργανανώσεων καὶ διαπραγματεύονται τὴν λύσιν τῶν συλλογικῶν διαφορῶν μεταξὺ ἐργατῶν καὶ ἐργοδοτῶν. Συνάπτουν συλλογικὰς συμβάσεις ἐργασίας. Ὑποδεικνύουν ἀντιπροσώπους εἰς διαφόρους κρατικοὺς καὶ μὴ ὀργανισμούς, καὶ τέλος ἐνεργοῦν δραστηρίως ἐπὶ παντὸς θέματος, ἀφορῶντος ἠθικὰ ἢ οἰκονομικὰ συμφέροντα τοῦ κλάδου των.

Α. *Ἐλεύθεραι ὀργανώσεις ἐμπόρων.* Ὡς εἷς ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων ἐμπορικῶν συλλόγων, οἱ ὁποῖοι ἱδρύθησαν ἐν Ἑλλάδι, θεωρεῖται ὁ ἐμπορικὸς σύλλογος Πατρῶν, ἱδρυθεὶς τῷ 1869, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἑρμῆς». Τῷ 1879 ἱδρύθη ὁ ἐμπορικὸς καὶ βιομηχανικὸς σύλλογος Ἀθηνῶν, ἐκ τῶν παλαιοτέρων δὲ συλλόγων θεωροῦνται ὁ ἐμπορικὸς σύλλογος Κερκύρας καὶ ὁ ἐμπορικὸς σύλλογος Καλαμῶν. Οἱ ὑφιστάμενοι σήμερον ἐν τῷ κράτει ἐμπορικοὶ σύλλογοι, ὑπὸ διαφόρους διακριτικὰς ἐπωνυμίας, εἶναι οἱ ἑξῆς 106: Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Πατρῶν, Κερκύρας, Αἰγίου, Πύργου (εἰσαγωγικός), Πύργου (ἐξαγωγικός), Κορίνθου, Ναυπλίου, Ξυλοκάστρου, Λουτρακίου, Μεσολογγίου, Λαμίας, Ἀμφίσσης, Ἰτέας, Λιδωρικίου, Καλαβρύτων, Ἀμαλιάδος, Λεχαινῶν, Γαστούνης, Μαζείκων, Ἀνδραβίδας, Βαρθολομιοῦ, Μεσσήνης, Μελιγαλᾶ, Κυπαρισσίας, Φιλιατρῶν, Πύλου, Γαργαλιάνων, Πεταλιδίου, Ἀνδριτσαίνης, Ζαχάρως, Κρεσταίνης, Τριπόλεως, Μεγαλοπόλεως, Δημητσάνης, Σπάρτης, Γυθείου, Κιάτου, Βέλλου, Καρπενησίου, Χαλκίδος, Ἀλιβερίου, Καρύστου δύο ἐμπορικοὶ σύλλογοι, Κύμης, Ἁγίας Ἄννης, Αὐλωναρίου, Κονιστρῶν, Ἱστιαίας, Ἡρατεινῆς, Βόλου, Ἀλμυροῦ, Σκιάθου, Σκοπέλου, Λαρίσης, Τυρνάβου, Φαρσάλων, Ἀγυιᾶς, Ἐλασσόνος, Σοφάδων, Παλαμᾶ, Μουζακίου, Τρικκάλων, Καλαμπάκας, Θεσσαλονίκης, Γιαννιτσῶν, Κοζάνης, Σιατίστης, Καϊλαρίων, Λειψίστης, Σελίτσας, Βελβενδοῦ, Καστορίας, Χρουπίστης, Καβάλλας, Πραβίου, Δράμας, Σερρῶν, Νιγρίτης, Χρυσουπόλεως, Ἰωαννίνων, Πρεβέζης, Ἄρτης, Ἀργοστολίου, Ληξουρίου, Ἡρακλείου, Χανίων, Ρεθύμνης, Σητείας, Λήμνου, Πλωμαρίου, Ἄνδρου, Πάρου, Νάξου, Κέας, Μυκόνου, Λιμένος Βαθέος—Σάμου, Καρλοβασίου, Θηβῶν, Λεβαδείας, Τηγανίου, Ἰκαρίας, Χίου, Ἁγ. Νικολάου Κρήτης, Ἀλιβερίου, Ζακύνθου, Κορίνθου.

Ἕτερα ἐργοδοτικὰ σωματεῖα, ὑφιστάμενα ἐν τῷ κράτει, εἶναι: Καπνεμπορικὴ ὁμοσπονδία τῆς Ἑλλάδος (Ἀθῆναι), περιλαμβάνουσα τοὺς κάτωθι συλλόγους καπνεμπόρων: Ἀθηνῶν, Θεσσαλονίκης, Καβάλλας, Ἀγρινίου, Μυτιλήνης, Βόλου, Κομοτηνῆς, Ἀλμυροῦ. Ἕνωσις Ἑλλήνων ἐφοπλιστῶν (ἐκλέγουσα, συμφώνως τῷ νόμῳ 3786 περὶ συγκροτήσεως γερουσίας, ἕνα γερουσιαστήν, Ἀθῆναι), Σύνδεσμος ἰδιοκτητῶν τυπογραφείων (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος λιθογράφων (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος ἀδαμαντοπωλῶν καὶ ἀργυροχρυσοχόων (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος ἐκδοτῶν καὶ βιβλιοπωλῶν (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος ἀλευρεμπόρων (Ἀθῆναι), Ἕνωσις ἐξαγωγικῶν οἴκων καπνοῦ (Ἀθῆναι), Πανελλήνιος σύνδεσμος ἐργοληπτῶν (Ἀθῆναι), Πανελλήνιος σύνδεσμος πρακτόρων μεταναστεύσεως (Ἀθῆναι), Πανελλήνιος ἕνωσις ἐμπόρων ὅπλων καὶ ἐκρη-

Digitized by Google

Ἀναλυτικὸς πίναξ, ἐμφαίνων τὰς ὀργανώσεις τῶν ἐπαγγελματιῶν τῆς Ἑλλάδος κατὰ ἐπαγγέλματα καὶ νομούς, συνταχθεὶς βάσει τῶν παρασχεθέντων ὑπὸ τῶν ἁρμοδίων κρατικῶν ὑπηρεσιῶν στοιχείων.

Σωματεῖα	Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας	Ἀρκαδίας	Ἄρτης	Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας	Ἀχαΐας	Δράμας	Ἕβρου	Εὐβοίας	Ζακύνθου	Ἤλιδος	Ἡρακλείου	Θεσσαλονίκης	Ἰωαννίνων	Καβάλλας	Κερκύρας	Κεφαλληνίας	Κοζάνης	Κυκλάδων	Λακωνίας	Λαρίσης	Λασηθίου	Λέσβου	Μεσσηνίας	Πέλλης	Πρεβέζης	Ρεθύμνης	Ροδόπης	Σάμου	Σερρῶν	Τρικκάλων	Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος	Φλωρίνης	Χανίων	Χίου	Σύνολον
Ἀλευροπωλῶν													2																	1						3
Ἁλιέων												1	1	1																			1			4
Ἁμαξηλατῶν-Καρραγωνέων	1	2			2	4	1	1	2	1		2	6	1	1	2				1	5		1	2				2		2	3	2	1		2	47
Ἁμαξοποιῶν-Καρροποιῶν	1				2			1					2								2							1								9
Ἀνθοπωλῶν βλ. Κηπουρῶν κλπ.																																				
Αὐτοποιῶν	2	4		1	2	2	1	2	1	1	2	1	6	1	1	1	1	1	2	2	2		4	3	1	1	1	2	1	2	1	1	2		1	56
Ἀσβεστοποιῶν													2										1													3
Αὐνοπωλῶν βλ. Πτηναυγοπωλῶν																																				
Αὐτοκινητιστῶν, Πωλητῶν εἰδῶν αὐτοκινήτων κλπ.				1	4	2						1	1	1	1		1				1							2								15
Βαρελοποιῶν					2					1	1	1	1			1	1				1		1	1												11
Βαφέων καὶ Τυποβαφέων					1								1						2																	4
Βουστασιαρχῶν					1	1															1															3
Βυρσοδεψῶν			1		1	1								2				1			1			1					1		2			1	1	13
Γαλακτοπωλῶν					3	1		1					1	2		1			1		1		1			1		2				1				16
Γουναράδων																		1															1			2
Γυναικείων ἀμφιέσεων βλ. Ἐμπορορραπτῶν																																				
Γυρολόγων βλ. Ἐμπορογυρολ.																																				
Δερματεμπόρων													1																						1	2
Δημητριακῶν προϊόντων, Ἐμπόρων —					1		1						1																							3
Ἐδωδιμοπωλῶν	1	1	1	1	5	3	1	3	1		3	1	7	1	1	2		3			7		4	2	1	1	1	2	2	3	1		1	1	1	62
Ἐλαιοαποθηκευτῶν, Ἐλαιουργῶν ἢ ἐμπόρων																1							1													2
Ἐμπορογυρολόγων						1																														1
Ἐμπορομεσιτῶν					1																															1
Ἐμπορορραπτῶν καὶ Ραπτῶν	1		1	1	3	1	1	2				1	2	1	1			1	1		2		1	1		1	1	2		2	2	1				30
Ἐπιπλοποιῶν καὶ Ξυλουργῶν				1	3	4	1	1				1	3			3	1	1			1		2	2	1	1				1	1				3	31
Ἑστιατόρων καὶ Μαγείρων (βλ. καὶ Ζυθεστιατόρων)	1			1	2	1	1		1			1	3		2			1	3		3		1			1		1		1	1	1			2	28
Ἐφαπλωματοποιῶν					1	1																														2
Ζαχαροπλαστῶν, χαλβαδοπ. κλ.					3	2						1	2	1	1			1	1		1		1	1				1		1					1	18
Ζυθοπωλῶν-Ζυθεστιατόρων			1		2								1			1					1									1						7
Ζωεμπόρων							2						1															1								4
Ἠλεκτρικῶν εἰδῶν, Καταστηματαρχῶν —					2																															2
Ἰχθυοπωλῶν	1				2	1							2		1	1				1	1		1							1					1	13
Ἰχθυοτροφείων, Ἐνοικιαστῶν —	1																																			1
Καθεκλοποιῶν					1								1																							2
Καπνοπωλῶν-Καπνεμπόρων					2	2						1	3	1	1	2					2		1			1		1						1		18
Καυσίμων ὑλῶν, Πωλητῶν-Ἐμπόρων —					2	1							3	1	1	1					2										2					13
Καφεζαχαροπλαστῶν							1				1					1											1			1	3		1		1	10
Καφεκοπτῶν					2								2																							4
Καφεπωλῶν	2	1	1	1	2	2		3			1	1	3	1	1			1	2	1	2	1	2	1	1	1		2	2	2		1				38
Κηπουρῶν, ἀνθοπωλῶν, λαχανοπωροπωλῶν κλπ.			1	1	8	2	1		2			2	6	1	3	2			2		4		1	1	1	1		2	1	2	4	1			2	51
Κηροπλαστῶν					1	1																	1													3
Κιβωτιοποιῶν													1																							1
Κοιρέων, μυροπωλῶν καὶ κομμωτ.	1	2	1	1	3	2	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1		1	2	1	2		2	3	1	1		2	1	2	2	1	1	1	1	45
Κρεοπωλῶν	1		1		3	3	1	4	1	1	2	1	4	1	2	2		1	2	2	2		1	4		1		2		2	2	1	3	1	1	52
Κτηματομεσιτῶν					2								1								1															4
Κτηνοτρόφων																		1										1								2
Λαχανοπωλῶν κλπ. βλ. Κηπουρ.																																				
Λεμβούχων		1			1	1			1						1	1					1			2												9
Λιθοτόμων-Λιθοξόων								1				1				1																				3
Μαρμαρογλύφων, Μαρμαροεργοστασιαρχῶν					1								1																							2
Μεταξουργῶν					1																															1
Μεταφορῶν (Φορτοεκφορτωτῶν)								1													1						1									3
Μηχανοδηγῶν												1																								1
Μισθωτῶν δημοσίων καὶ δημοτικῶν κτημάτων					1																															1
Μυλωθρῶν													2																							2
Ναυλομεσιτῶν					1																															1
Νομῆς, Ἐμπόρων-Πωλητῶν βλ. Σανοπωλῶν					3																1															4
Ξενοδόχων καὶ Πανδοχέων	1	1			4	2	1					1	1	1		1					1		1	1				2		1	1		1	1	1	23
Ξυλουργῶν βλ. Ἐπιπλοποιῶν																																				
Οἰκοδομησίμων ὑλῶν, Ἐμπόρου —					1	1		1																				1								4
Οἰνοπωλῶν, Οἰνεμπόρων, Οἰνοπαραγωγῶν	2	1			1	1					1					1			2					1												10
Ὀπωρεμπόρων βλ. Κηπουρῶν																																				
Παντοπωλῶν βλ. Ἐδωδιμοπωλῶν																																				
Περιπτερούχων τραυματιῶν					1																															1
Πεταλωτῶν-Σαγματοποιῶν			1		2	2								2							1			1				1								10
Πιλοποιῶν					1								1											1												3
Ποδηλάτων, Πωλητῶν καὶ Ἐνοικιαστῶν —				1	1																															2
Ποτοποιῶν καὶ Ἐμπόρων ποτῶν					2	1	1						1		1						1		2							1					1	11
Πτηναυγοπωλῶν					1								1																							2
Ραπτῶν βλ. Ἐμπορορραπτῶν																																				
Σαγματοποιῶν βλ. Πεταλωτῶν																																				
Σανδαλοποιῶν	1	1	1	1	2	1						1	1	2				1						2		1						1	1			17
Σανοπωλῶν βλ. Νομῆς, πωλητῶν —																																				
Σαρωθροποιῶν καὶ Ψηκτροποιῶν		1			1								1																							3
Σιδηρουργῶν			1								1	1	3					1			1		1	1						1		1	1			13
Σιδηρωτῶν					2																															2
Σιτηρῶν, Ἐμπόρων — βλ. Δημητρ.																																				
Σφυρηλατῶν καὶ ὑαλοχρωματιστῶν ἀτμοπλοίων					1																															1
Σχοινοποιῶν																																1				1
Τσινιοπλεκτῶν			1																																	1
Ταπητουργῶν					1																															1
Τορνευτῶν βλ. Ἐπιπλοποιῶν																																				
Τροφοδοτῶν ἑλλην. ἀτμοπλοίων					1																															1
Τυπολιθογράφων																			1				1													2
Τυροκόμων-Τυρεμπόρων				1	2	1							1	1																						6
Ὑαλεμπόρων													1																							1
Ὑδραυλικῶν, Λευκοσιδηρουργῶν, Φανοποιῶν					2	2							2											1	1						1					9
Ὑλοτόμων														1				1																		2
Ὑποδηματοποιῶν βλ. καὶ σανδαλοποιῶν	2	2	1	1	2	2	1	3	1	1	1	1	5	1	2	2		1	2	2	2	1	2	2	1	1	1	3	2	1	5	1	1	1	2	59
Ὑποκαμίσων, Κατασκευαστῶν-πωλητῶν —					1																															1
Ὑφαντῶν																					1															1
Ὑφασματεμπόρων καὶ Ψιλικῶν							1	1				1	1			1		1			1		2	1	1			2		1	1		1		2	18
Φανοποιῶν βλ. Ὑδραυλικῶν																																				
Φαρμακεμπόρων					1																															1
Φαρμακοποιῶν		1	1		2																															4
Φερετροποιῶν					1																															1
Φορτοεκφορτωτῶν βλ. Μεταφορῶν																																				
Φωτογράφων					1								1																							2
Χαλκουργῶν					1																									1						2
Χαρτεμπόρων-Χαρτοπωλῶν													1																							1
Χαρτοσακκουλοποιῶν													1																							1
Χρυσοχόων													1														1									2
Ψηκτροποιῶν βλ. Σαρωθροποιῶν																																				
Ψιλικῶν, πωλητῶν βλ. καὶ Γυρολ.					1																															1
Ὡρολογοποιῶν					1																			1												2
Σύνολον	19	18	14	13	114	52	17	26	11	6	14	24	98	25	22	29	4	19	23	10	56	2	36	36	9	13	7	35	10	30	32	14	16	7	24	885

Digitized by Google

κτικῶν ὑλῶν (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος ἐμπόρων λαχαναγορᾶς (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος εἰδῶν κιγκαλλερίας (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος ὑαλεμπόρων (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος ἐμπόρων χρωμάτων ναυτιλιακῶν καὶ βιομηχανικῶν εἰδῶν (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος ἐμπόρων ἐλαίου Πειραιῶς-Ἀθηνῶν (Ἀθῆναι), Διεθνὴς ναυτικὴ ἕνωσις (Πειραιεύς), Πανελλήνιος ἀκτοπλοϊκὴ ἕνωσις (Πειραιεύς), Σύνδεσμος ἰδιοκτητῶν ναυπηγείων καὶ ἐργοδοτῶν (Πειραιεύς), Σύνδεσμος χαρτεμπόρων (Πειραιεύς), Σύνδεσμος παραγγελιοδόχων (Πειραιεύς), Σύνδεσμος ξυλεμπόρων (Πειραιεύς), Σύνδεσμος ἀδαμαντοπωλῶν κλπ. (Πειραιεύς), Σύνδεσμος μηχανουργῶν καὶ λεβητοποιῶν (Πειραιεύς), Σύνδεσμος ἀλευροπωλῶν καὶ πωλητῶν ἐγχωρίων προϊόντων (Πειραιεύς), Σύνδεσμος τυροκόμων (Πειραιεύς), Σύνδεσμος οἰνοπαντοπωλῶν (Πειραιεύς), Σύνδεσμος ἐμπόρων ὀπωρῶν καὶ λαχανικῶν (Πειραιεύς), Ἐμποροκτηματικὸς σύλλογος (Λαύρειον), Σύλλογος εἰσαγωγικοῦ ἐμπορίου (Πάτραι), Σύλλογος παραγγελιοδόχων (Πάτραι), Σύλλογος χρυσοχόων κλπ. (Πάτραι), Σύλλογος ἰδιοκτητῶν φορτηγίδων καὶ ἐργοδοτῶν λιμένος «Ἅγ. Νικόλαος» (Πάτραι), Σύλλογος σταφιδεξαγωγέων (Πάτραι), Ἕνωσις εἰσαγωγέων καὶ ἐμπόρων ἀλεύρων (Πάτραι), Ἐμπορικὸς ἐξαγωγικὸς σύλλογος Αἰγιαλείας (Αἴγιον), Ἐμπορικὸς ἐξαγωγικὸς σύλλογος (Πύργος), Ἐμπορικὸς εἰσαγωγικὸς σύλλογος (Πύργος), Καπνεμπορικὸς σύλλογος (Ἀγρίνιον), Σύνδεσμος οἰνοπαραγωγῶν καὶ οἰνεμπόρων (Ἀγρίνιον), Σύλλογος καπνεμπόρων (Δράμα), Σύλλογος ἐμπόρων ἀποικιακῶν (Θεσσαλονίκη), Σύλλογος καπνεμπόρων (Θεσσαλονίκη), Σύλλογος παραγγελιοδόχων (Θεσσαλονίκη), Σύνδεσμος ἀλευρεμπόρων (Θεσσαλονίκη), Σύλλογος ξυλεμπόρων (Θεσσαλονίκη), Σύλλογος σιδηρεμπόρων (Θεσσαλονίκη), Σύλλογος ἐλαιοεμπόρων (Θεσσαλονίκη), Σύλλογος ἀργυροχρυσοχόων (Θεσσαλονίκη), Σύλλογος ἐργολάβων καὶ ἐλαιοχρωματιστῶν (Θεσσαλονίκη), Ἕνωσις ἐμπόρων ἀλεύρων καὶ ἀποικιακῶν (Ἑρμούπολις—Σῦρος), Ἕνωσις καπνεμπόρων (Κοζάνη), Σύνδεσμος ἐργολάβων (Κέρκυρα), Σύνδεσμος χρυσοχόων (Κέρκυρα), Ἕνωσις ναυτικῶν πρακτόρων (Καβάλλα), Σύνδεσμος ἰδιοκτητῶν φορτηγίδων (Καβάλλα), Ἕνωσις ἀσφαλιστῶν (Βόλος), Ἕνωσις ναυτικῶν πρακτόρων (Βόλος), Σωματεῖον ἐμπόρων καὶ προμηθευτῶν προϊόντων (Βόλος), Σύνδεσμος καπνεμπορικὸς (Βόλος), Σύλλογος καπνεμπορικὸς (Ἁλμυρός), Σύνδεσμος ἐμπόρων ἐλαίου (Μυτιλήνη), Σύνδεσμος ἐλαιοτριβείων (Μυτιλήνη), Σύνδεσμος ἐλαιουργείων (Μυτιλήνη), Σύλλογος ἀλευρεμπόρων (Μυτιλήνη), Σύλλογος καπνεμπορικὸς (Μυτιλήνη), Σύνδεσμος κοσμηματοπωλῶν καὶ χρυσοχόων (Μυτιλήνη), Σύνδεσμος τυπογράφων (Μυτιλήνη), Σύνδεσμος ναυτικὸς (Πλωμάριον), Σύνδεσμος ναυτικῶν πρακτόρων (Καλάμαι), Σύνδεσμος ἐργολάβων (Καλάμαι), Σύλλογος ἀλευρεμπόρων (Καλάμαι), Σύλλογος ἐμποροκτηματικὸς (Μελιγαλᾶ), Σωματεῖον ἀλευρεμπόρων (Ξάνθη), Σωματεῖον ἐργοδοτῶν «Ἡ πρόοδος» (Λιμὴν Βαθέος), Σύλλογος καπνεμπορικὸς Λιμὴν Βαθέος), Συντεχνία ἐμπόρων «Ἅγιος Παντελεήμων» (Φλώρινα), Σύλλογος ἐμποροβιομηχάνων (Δημητσάνα), Ἐμποροβιομηχανικὸς σύλλογος «Φιλοποίμην» (Μεγαλόπολις), Ἕνωσις ἐμπόρων ἐπαγγελματιῶν καὶ βιοτεχνῶν (Καλαμπάκα), Σύλλογος ἐμποροβιομηχανικὸς (Ἰωάννινα), Σύλλογος ἐμποροβιομηχανικὸς «Ὁ Ἑρμῆς» (Ἀργοστόλιον), Σύνδεσμος ἰδιοκτητῶν κυβερνητῶν ἱστιοφόρων (Ἡράκλειον), Σύνδεσμος ἐργολάβων (Ἡράκλειον), Ἡνωμέναι συντεχνίαι ὡρολογοποιῶν, χρυσοχόων καὶ φανοποιῶν (Ἡράκλειον), Ἐμποροκτηματικὸς σύνδεσμος (Οἰχαλία).

Β. *Ἐλεύθεραι ὀργανώσεις βιομηχάνων.* Ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα βιομηχάνων ὑφίστανται ἐν τῷ κράτει τὰ ἑξῆς: Σύνδεσμος Ἑλλήνων βιομηχάνων καὶ βιοτεχνῶν (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος καπνοβιομηχάνων (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος ἀλευροβιομηχάνων (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος χαρτεμπόρων-χαρτοβιομηχάνων καὶ χαρτοπωλῶν τῆς Ἑλλάδος (Ἀθῆναι), Πανελλήνιος ἕνωσις βιομηχάνων κλωστοϋφαντουργῶν (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος βιομηχάνων δερματίνων εἰδῶν (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος ἐργοστασιαρχῶν ζυμαρικῶν (Ἀθῆναι), Παμβιομηχανικὴ καὶ πανεφοπλιστικὴ ὁμοσπονδία τῆς Ἑλλάδος (Ἀθῆναι), Πανελλήνιος σύνδεσμος βιομηχάνων παγοποιίας καὶ ψυκτῶν ἐγκαταστάσεων (Ἀθῆναι), Ἕνωσις Ἑλλήνων σιδηροβιομηχάνων «Ὁ Ἥφαιστος» (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος ἀλευροβιομηχάνων (Ἀθῆναι), Σωματεῖον ζαχαροπλαστῶν καταστηματαρχῶν καὶ βιομηχάνων ζαχαροπλαστικῆς (Ἀθῆναι), Σύνδεσμος ἐργοστασιαρχῶν πάσης βιομηχανίας (Μυτιλήνη), Σύνδεσμος βιομηχανικὸς βυρσοδεψῶν (Μυτιλήνη), Σύνδεσμος ἐργοστασιαρχῶν Λέσβου (Μυτιλήνη), Σύνδεσμος τῶν ἐν Πάτραις βιομηχάνων (Πάτραι), Σύνδεσμος βιομηχάνων «Ἡ ἀδελφότης» (Πάτραι), Σύνδεσμος τῶν ἐν Πάτραις βιομηχάνων «Ἡ Ἐργάνη» (Πάτραι), Σύλλογος βιοτεχνικὸς «Ἡ ὁμόνοια» (Ἀμαλιάς), Σωματεῖον βιομηχάνων καὶ βιοτεχνῶν (Βόλος), Ἕνωσις καπνοβιομηχάνων (Λάρισα), Σωματεῖον καλτσοβιομηχάνων (Τρίκκαλα), Ἕνωσις ἐμπόρων ἐπαγγελματιῶν καὶ βιοτεχνῶν (Καλαμπάκα), Σύνδεσμος ἀλευροβιομηχάνων (Κοζάνη), Σωματεῖον ἀλευροβιομηχάνων «Ἡ Δήμητρα» (Κομοτινή), Ἕνωσις βιομηχάνων (Σῦρος), Σύνδεσμος καπνοβιομηχάνων (Σῦρος), Σύλλογος ἐμποροβιομηχανικὸς «Ἑρμῆς» (Τρίπολις), Σωματεῖον ἀλευροβιομηχάνων (Ξάνθη), Σύνδεσμος βιομηχάνων (Κέρκυρα), Σύνδεσμος ἐμποροβιομηχανικὸς (Ἀργοστόλιον).

Γ. *Ἐλεύθεραι ὀργανώσεις ἐπαγγελματιῶν.* Τὰ παλαιότερα σωματεῖα, αἱ συντεχνίαι τῶν ἐπαγγελματιῶν, δὲν ἦσαν ὅπως τὰ σημερινὰ ἐπαγγελματικὰ καὶ βιοτεχνικὰ σωματεῖα. Ἀπετελοῦντο ἀπὸ πρόσωπα ἀσχολούμενα εἰς συγγενῆ ἐπαγγέλματα καὶ περιελάμβανον συγχρόνως ἐμπόρους ἐπαγγελματίας καὶ ἐργάτας (π. χ. εἰς τὸ αὐτὸ σωματεῖον ἀνῆκον: δερματέμποροι, ὑποδηματοποιοί, ὑποδηματεργάται κλπ.). Κατὰ τὰ ἔτη 1905—1910 ἐμφανίζεται σπουδαίως δρῶν ὁ «Σύνδεσμος συντεχνιῶν καὶ σωματείων Ἀθηνῶν—Πειραιῶς». Ὁ σύνδεσμος οὗτος περιελάμβανεν εἰς τὴν δύναμίν του 50 περίπου ἀνεγνωρισμένα ἐπαγγελματικὰ καὶ βιοτεχνικὰ σωματεῖα καὶ συντεχνίας, ἑδρεύοντα ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, ἅτινα ἠρίθμουν ἐν συνόλῳ περὶ τὰ 30.000 μέλη. Τῷ 1919 ἱδρύθη ἡ «Ἕνωσις τῶν συντεχνιῶν καὶ σωματείων ἐργοδοτῶν τῆς Ἑλλάδος». Αὕτη ὠργάνωσε τὸ Α΄ πανεπαγγελματικὸν συνέδριον τὸν Μάϊον 1920 ἐν Ἀθήναις, εἰς τὸ ὁποῖον ἀντεπροσωπεύθησαν ὑπὲρ τὰ 150 ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα τῆς χώρας. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1921 συνῆλθεν ἐν Ἀθήναις ἐπαγγελματικὸν συνέδριον, τὸ ὁποῖον μετερρύθμισε τὸ καταστατικὸν τῆς «Ἑνώσεως τῶν συντεχνιῶν καὶ σωματείων ἐργοδοτῶν τῆς Ἑλλάδος», ἱδρῦσαν τὴν «Συνομοσπονδίαν τῶν ἐπαγγελματιῶν τῆς Ἑλλάδος». Ἔκτοτε ἡ ὀργάνωσις τῆς ἐπαγγελματικῆς τάξεως προώδευσε σημαντικῶς. Τὸν Νοέμβριον 1924 συνεκλήθη τὸ Β΄ πανεπαγγελματικὸν συνέδριον, τὸ ὁποῖον ἔθεσε τὰς βάσεις τῆς καλυτέρας ὀργανώσεως τῆς ἐπαγγελματικῆς τάξεως. Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1930 συνῆλθεν ἐν Θεσσαλονίκῃ τὸ Γ΄ πανεπαγγελματικὸν συνέδριον, τὸν δὲ Αὔγουστον τοῦ 1933 ἐγένετο ἐν Ἀθήναις τὸ Δ΄ πανεπαγγελματικὸν συνέδριον. Ἀμφότερα τὰ συνέδρια ταῦτα ἐστέφθησαν ὑπὸ μεγάλης ἐπιτυχίας, συνεζήτησαν σοβαρώτατα θέματα καὶ ἐχάραξαν τὰς κατευθυντηρίους γραμμὰς τῶν σπουδαιοτέρων διεκδικήσεων τῶν ἐπαγγελματιῶν.

Αἱ ὑπάρχουσαι σήμερον ἐπαγγελματικαὶ ὀργανώσεις εἶναι αἱ ἑξῆς: α΄) Ἡ Συνομοσπονδία ἐπαγγελματιῶν τῆς Ἑλλάδος, ἑδρεύουσα ἐν ἐν Ἀθήναις. β΄) Αἱ κάτωθι ὁμοσπονδίαι ἐπαγγελματιῶν καὶ βιοτεχνῶν: Ὁμοσπονδία ἐπαγγελματιῶν καὶ βιοτεχνῶν. 1) Ἀθηνῶν, 2) Πειραιῶς, 3) Θεσσαλονίκης (Κεντρικὴ ὁμοσπονδία ἐπαγγελματιῶν Βορείου Ἑλλάδος), 4) Πατρῶν, 5) Μαγνησίας (Βόλος), 6) Ἀλεξανδρουπόλεως, 7) Κομοτινῆς, 8) Καβάλλας καὶ περιχώρων, 9) Ξάνθης, 10) Δράμας, 11) Ἐδέσσης, 12) Βερροίας, 13) Φλωρίνης, 14) Ἠπείρου (Ἰωάννινα), 15) Ἄρτης (ὁμοσπονδία ἐμποροεπαγγελματιῶν Ἄρτης), 16) Λαρίσης, 17) Λαμίας, 18) Τρικκάλων, 19) Καρδίτσης, 20) Κορίνθου, 21) Ναυπλίου καὶ Προνοίας (Ναύπλιον), 22) Τριπόλεως, 23) νομοῦ Ἠλείας (Πυργου), 24) Καλαμῶν, 25) Μεσσήνης, 26) Σπάρτης, 27) Χαλκίδος νομοῦ Εὐβοίας, 28) Κερκύρας, 29) Πρεβέζης, 30) Κοζάνης, 31) Σάμου, 32) Χίου, 33) Μυτιλήνης, 34) Ναούσης, 35) Σερρῶν.

Ὡσαύτως ὑπάρχουν αἱ κάτωθι ἑνώσεις ἐπαγγελματικῶν σωματείων καὶ ὁμοσπονδίαι κατὰ ἐπαγγελματικὴν εἰδικότητα: 1) Ἕνωσις βιοτεχνικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν σωματείων Μαγνησίας (Βόλος), 2) Πανεπαγγελματικὴ ἕνωσις ἐργοδοτικῶν σωματείων Κυκλάδων (Σῦρος), 3) Βιοτεχνικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ ὁμοσπονδία Κεντρικῆς Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη). 4) Ὁμοσπονδία βιοτεχνικῶν σωματείων Ἀθηνῶν, 5) Ὁμοσπονδία βιοτεχνικῶν σωματείων Πειραιῶς, 6) Ὁμοσπονδία γαλακτοπωλῶν τῆς Ἑλλάδος (Ἀθῆναι), 7) Ὁμοσπονδία ἐμπορορραπτῶν τῆς Ἑλλάδος (Ἀθῆναι), 8) Ὁμοσπονδία ὑποδηματοποιῶν τῆς Ἑλλάδος (Ἀθῆναι), 9) Ἐπαγγελματικὴ ἕνωσις Δράμας, 10) Πανεπαγγελματικὴ ἕνωσις Δράμας, 11) Ἕνωσις ἐπαγγελματιῶν Τήνου, 12) Ἕνωσις ἐπαγγελματιῶν Ξυλοκάστρου, 13) Ἕνωσις ἐπαγγελματιῶν Σικυωνίας (Κιᾶτον), 14) Ἕνωσις ἐπαγγελματιῶν Δομοκοῦ, 15) Ἕνωσις ἐπαγγελματιῶν Κιλκίς, 16) Ἕνωσις ἐπαγγελματιῶν βιοτεχνῶν Οἰχαλίας (Μεσσηνίας), 17) Ἕνωσις ἐπαγγελματιῶν Ἀμπελῶνος (Καζακλὰρ Λαρίσης), 18) Ἕνωσις ἐμποροεπαγγελματιῶν Λαυρείου, 19) Ἕνωσις ἐμποροεπαγγελματιῶν Τροιζηνίας (Πόρος), 20) Ἕνωσις συντεχνιῶν Κυπαρισσίας, 21) Ἕνωσις ἐπαγγελματιῶν Ἀταλάντης, 22) Ἕνωσις ἐπαγγελματιῶν Τυρνάβου.

II. ***Ἐπιμελητήρια.*** Τὰ ἐμποροβιομηχανικὰ καὶ ἐπαγγελματικὰ ἐπιμελητήρια, εἰς ἃ ὑπεχρεώθησαν ὅπως μετάσχωσιν οἱ ἔμποροι, οἱ βιομήχανοι καὶ οἱ ἐπαγγελματίαι, ἱδρύθησαν ὑπὸ τοῦ κράτους μὲ τὸν σκοπὸν ὅπως ἐνισχύσωσιν αὐτὸ ἐν τῇ οἰκονομικῇ του πολιτικῇ. Εἰς τὰ ἐπιμελητήρια ὅμως ταῦτα παρεσχέθη τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιμελῶνται τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων τῶν μελῶν των καὶ νὰ ἐνεργοῦν πρὸς προάσπισιν καὶ προαγωγὴν τῶν τυχὸν θιγομένων ἐμποροβιομηχανικῶν ἢ ἐπαγγελματικῶν συμφερόντων. Τὰ ἐμποροβιομηχανικὰ καὶ ἐπαγγελματικὰ ἐπιμελητήρια προῆλθον ἐκ τῶν ἐλευθέρων ἑνώσεων τῶν ἐμπόρων, τῶν βιομηχάνων καὶ τῶν ἐπαγγελματιῶν, ὅταν ἔγινε δεκτὸν ὅτι ἡ ὑποχρεωτικὴ συσσωμάτωσις τῶν τάξεων τούτων εἰς ὀργανώσεις περιβεβλημένας μὲ ἐπίσημον κῦρος θὰ ἐδημιούργει πολυτίμους συμπαραστάτας τοῦ κράτους ἐν τῇ ῥυθμίσει τῶν σχετικῶν ζητημάτων.

Ἐν Ἑλλάδι ἤδη ἀπὸ τοῦ 1836, διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 22 Μαΐου 1836 «Περὶ συστάσεως ἐμπορικῶν ἐπιμελητηρίων καὶ ἐμπορικῶν ἑταιριῶν», προεβλέπετο ἡ ἵδρυσις ἐμπορικῶν ἐπιμελητηρίων εἰς τὰς τρεῖς σπουδαιοτέρας τότε ἐμπορικὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος, τὸ Ναύπλιον, τὰς Πάτρας καὶ τὴν Σῦρον, ἐπιτραπείσης ὅμως τῆς ἱδρύσεως ἐπιμελητηρίων καὶ εἰς ἄλλας πόλεις ἐχούσας σημαντικὸν ἐμπόριον, κατόπιν ἀποφάσεως τῆς κυβερνήσεως. Οὕτω, πλὴν τῶν ἐμπορικῶν ἐπιμελητηρίων τοῦ Ναυπλίου, τῶν Πατρῶν καὶ τῆς Σύρου, ἱδρύθησαν βραδύτερον τοιαῦτα ἐν Ἀθήναις (1841), Καλάμαις (1853), Χαλκίδι καὶ Λαμίᾳ. Εἰς τὰ ἐπιμελητήρια ταῦτα δέον νὰ προστεθῶσι καὶ τὰ ἐν Ἀργοστολίῳ, Ζακύνθῳ, καὶ Κερκύρᾳ λειτουργοῦντα. Τὰ ἐπιμελητήρια ὅμως ταῦτα διὰ διαφόρους λόγους δὲν ἐπέδειξαν ἀξιόλογον δρᾶσιν, φυτοζωήσαντα δὲ ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν ἐξέλιπον ἐν τέλει. Σοβαρωτέραν κάπως δρᾶσιν ἐπέδειξαν διάφοροι τοπικοὶ ἐμπορικοὶ σύλλογοι, λειτουργήσαντες ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν τῶν ἐμπορικῶν ἐπιμελητηρίων (Πειραιῶς κλπ.). Τέλος τῷ 1914 ἐψηφίσθη ὁ νόμος 184 «Περὶ συστάσεως ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιμελητηρίων». Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νόμου τούτου ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1919 ἡ λειτουργία διαφόρων ἐπιμελητηρίων. Ὁ νόμος 184 ὑπέστη βραδύτερον πλείστας μεταρρυθμίσεις. Κατ' ἀρχὰς περιελήφθησαν ὡς μέλη τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιμελητηρίων οἱ ἔμποροι καὶ βιομήχανοι οἱ καταβάλλοντες ὡρισμένον φόρον ἐπιτηδεύματος, τὰ δὲ ἐπιμελητήρια διῃροῦντο κατ' ἀρχὰς εἰς δύο τμήματα, τὸ ἐμπορικὸν καὶ τὸ βιομηχανικόν. Διὰ τοῦ νόμου 1863 τοῦ 1920 ηὐρύνθη ὁ κύκλος τῶν μελῶν τῶν ἐπιμελητηρίων, ὑπαχθέντων εἰς αὐτὰ καὶ τῶν μικροεπαγγελματιῶν καὶ ἱδρυθέντος παρ' ἑκάστῳ ἐπιμελητηρίῳ τρίτου τμήματος, τοῦ βιοτεχνικοῦ. Τῷ 1922 ἐψηφίσθη ὁ νόμος 2872 «Περὶ συστάσεως ἐπαγγελματικῶν ἐπιμελητηρίων», ὅστις ὅμως δὲν ἐφηρμόσθη. Εἶτα, εἰς ἕκαστον ἐμπορικὸν καὶ βιομηχανικὸν ἐπιμελητήριον ἐπεβλήθη, διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 2 Φεβρουαρίου 1923, ἡ ἵδρυσις αὐτοτελοῦς ἐπαγγελματικοῦ καὶ βιοτεχνικοῦ τμήματος. Τέλος, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νόμου 3305 τοῦ 1925 «Περὶ συστάσεως ἐπαγγελματικῶν καὶ βιοτεχνικῶν ἐπιμελητηρίων», ἱδρύθησαν, ἀποσχισθέντα ἐκ τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν, ἴδια ἐπαγγελματικὰ καὶ βιοτεχνικὰ ἐπιμελητήρια.

Τὰ ἐπιμελητήρια ἱδρύονται διὰ διατάγματος, τὸ ὁποῖον ὁρίζει τὴν περιφέρειαν (συνήθως ὁ νομὸς) καὶ τὴν ἕδραν αὐτῶν (συνήθως ἡ πρωτεύουσα τοῦ νομοῦ). Δὲν ἀποκλείεται ἐν τῷ αὐτῷ νομῷ νὰ ἱδρυθῶσι πλείονα ἐπιμελητήρια. Τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 2 Φεβρουαρίου 1923 προέβλεψεν ἐπίσης τὴν ἵδρυσιν ἐπιμελητηρίων δευτέρας οὕτως εἰπεῖν κατηγορίας, τῶν περιφερειακῶν ἐπιμελητηρίων, τὰ ὁποῖα συνιστῶνται διὰ διατάγματος, ὅταν ἡ περιφέρεια τοῦ ἐπιμελητηρίου περιλαμβάνῃ πλείονας νομοὺς ἢ ἡ ἕδρα αὐτοῦ εἶναι διάφορος τῆς πρωτευούσης τοῦ νομοῦ. Τὰ περιφερειακὰ ἐπιμελητήρια χρησιμεύουσι πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ κεντρικοῦ ἐπιμελητηρίου.

Τὰ ἐπιμελητήρια, ἀποτελοῦντα νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου, ἔχουσιν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κειμένης νομοθεσίας τὰς ἑξῆς ἁρμοδιότητας: α) τὴν μελέτην παντὸς ζητήματος ἀφορῶντος τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν· β) τὴν περισυλλογὴν τῶν ἐμπορικῶν ἐθίμων καὶ τῶν συνηθειῶν· γ) τὴν σύνταξιν καταλόγου προσώπων, ἅτινα κρίνονται κατάλληλα ὅπως ἀναλαμβάνωσι συνδικίας, πραγματογνωμοσύνας κλπ.· δ) τὴν ἔκδοσιν δελτίου καὶ τὴν σύνταξιν ἐτησίας ἐκθέσεως ἐπὶ τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως· ε) τὴν τήρησιν πρωτοκόλλου πασῶν τῶν ἐπιχειρήσεων τῆς περιφερείας· στ) τὴν ἐνίσχυσιν πάσης προσπαθείας προοριζομένης διὰ τὴν προαγωγὴν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας. Μία τῶν σπουδαιοτέρων λειτουργιῶν τῶν ἐπιμελητηρίων εἶναι ἡ δικαστικὴ αὐτῶν δικαιοδοσία. Τὰ ἐπιμελητήρια δύνανται νὰ ἐνεργοῦν συμβιβασμούς, διαιτησίας κλπ. Ἐπίσης ἔχουν καὶ πολιτικὴν δικαιοδοσίαν, ἐκλέγοντα ἀνὰ τριετίαν ὡρισμένον ἀριθμὸν ἐκπροσώπων τῶν διαφόρων ἐπαγγελματικῶν ὁμάδων. Οὕτω τὰ μὲν ἐμπορικὰ καὶ βιομηχανικὰ ἐπιμελητήρια ἐκλέγουσι δύο γερουσιαστάς, ἕνα τῶν ἐμπορικῶν καὶ ἕνα τῶν βιομηχανικῶν τμημάτων αὐτῶν, τὰ δὲ ἐπαγγελματικὰ καὶ βιοτεχνικὰ ἐπιμελητήρια ἐκλέγουσι τρεῖς γερουσιαστάς. Ὡσαύτως ἀντιπρόσωποι τῶν ἐπιμελητηρίων συμμετέχουσιν εἰς διαφόρους ἐπιτροπὰς ἢ συμβούλια παρὰ τοῖς διαφόροις ὑπουργείοις ἢ ἄλλαις ἀρχαῖς. Εἰς τὰ ἐμπορικὰ ἐπιμελητήρια ἀνετέθη ἐσχάτως ἡ ῥύθμισις τῶν ζητημάτων τῶν

Digitized by Google

ἀναγομένων εἰς τὴν εἰσαγωγὴν ἐμπορευμάτων ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς. Οὕτως ὁ θεσμὸς τῶν ἐμποροβιομηχανικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν ἐπιμελητηρίων ἀπέκτησε καὶ διὰ τὴν χώραν μας πελωρίαν οἰκονομικὴν σημασίαν.

Α. *Ἐμπορικὰ καὶ βιομηχανικὰ ἐπιμελητήρια.* Μέχρι τοῦδε ἱδρύθησαν καὶ λειτουργοῦν 16 ἐμπορικὰ καὶ βιομηχανικὰ ἐπιμελητήρια: Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Πατρῶν, Καλαμῶν, Ἡρακλείου, Κερκύρας, Ἀργοστολίου, Ἰωαννίνων, Βόλου, Θεσσαλονίκης, Καβάλλας, Κομοτινῆς, Ἀλεξανδρουπόλεως, Μυτιλήνης, Χίου, Σύρου.

Β. *Περιφερειακὰ ἐπιμελητήρια.* Τὰ μέχρι τοῦδε ἱδρυθέντα περιφερειακὰ ἐπιμελητήρια εἶναι τὰ ἑξῆς: Πύργου, Λευκάδος, Δράμας, Ἐδέσσης, Ξάνθης, Κοζάνης, Χαλκίδος, Φλωρίνης, Ἀγρινίου, Χανίων, Σάμου, Ρεθύμνης.

Γ. *Ἐπαγγελματικὰ καὶ βιοτεχνικὰ ἐπιμελητήρια.* Τὰ ἐπαγγελματικὰ καὶ βιοτεχνικὰ ἐπιμελητήρια ἀνέρχονται εἰς 9, εἶναι δὲ τὰ ἑξῆς: Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Θεσσαλονίκης, Πατρῶν, Βόλου, Κερκύρας, Καλαμῶν, Ἡρακλείου καὶ Ἰωαννίνων.

Ι. Λ. Ζ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Ἐλλείψει εἰδικῶν μελετῶν παραπέμπομεν εἰς τὰ ἀκόλουθα ἐπαγγελματικὰ δημοσιογραφικὰ ὄργανα: «Ἐπαγγελματικὴ φωνὴ» (Ὁμοσπονδίας ἐπαγγελματιῶν Πειραιῶς, 1925 κ.ἑ.).— «Ἐφημερὶς ἐπαγγελματιῶν» (Ἀθῆναι 1925 κ.ἑ.).—«Πανεπαγγελματικὴ» (*Κ.Δ Μαϊζουρλῆ*, Ἀθῆναι 1927 κ.ἑ.).—«Μέλλον τῶν ἐπαγγελματιῶν» (*Ν. Δ. Νικολοπούλου*, Ἀθῆναι, 1928 κ.ἑ. .—«Ἀγὼν» (ὁμοσπονδίας ἐπαγγελματιῶν-βιοτεχνῶν Ἀθηνῶν, 1931 κ.ἑ.).

ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΣ. Ἐν Ἑλλάδι αἱ σχετικαὶ πρὸς τὴν πορείαν τοῦ ἐγκλήματος στατιστικαὶ μετὰ ὀλιγοχρόνιον ἀπὸ τοῦ 1912 ἔκδοσιν διεκόπησαν λόγῳ τῶν πολεμικῶν ἀνωμαλιῶν καὶ μόλις κατὰ τὸ 1926 ἤρχισαν ἐπανεκδιδόμεναι ὑπὸ τῆς γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ μελετητοῦ στοιχείων προκύπτει ὅτι ἡ ἐγκληματικότης ἔχει λάβει λίαν ἀνησυχητικὴν ἀνιοῦσαν· οὕτω κατεδικάσθησαν τελεσιδίκως εἰς ἐγκληματικὰς ἐπανορθωτικὰς ποινάς:

τῷ	1926	36.508	τῷ	1929	55.290
»	1927	53.217	»	1930	82.245
»	1928	53.837			

Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν καταδικασθέντων ἦσαν ὑπότροποι καὶ συνεπῶς μᾶλλον ἐπικίνδυνοι ἐγκληματίαι: τῷ 1926 τὰ 17.13 %, τῷ 1927 τὰ 24.23 %, τῷ 1928 τὰ 25.13 %, τῷ 1929 τὰ 27.15 %, τῷ 1930 τὰ 28.81 %. Ἡ ἐπιστημονικὴ κριτικὴ τῶν δεδομένων τῆς ἐγκληματολογικῆς στατιστικῆς, προκειμένου νὰ ἐξεύρῃ τὴν ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος αὔξησιν ἢ μείωσιν τῆς ἐγκληματικότητος ἑνὸς τόπου, λαμβάνει συνήθως ὡς βάσιν τὴν ἀναλογίαν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατ' ἔτος καταδικασθέντων πρὸς ὡρισμένον ἀριθμὸν κατοίκων, κατὰ προτίμησιν ἐνηλίκων ποινικῶς. Παρομοίαν βάσιν συγκρίσεως λαμβάνουν καὶ αἱ ἑλληνικαὶ στατιστικαὶ (χωρὶς ὅμως διάκρισιν ἐνηλίκων ἢ ἀνηλίκων κατοίκων). Οὕτως ἡ σύγκρισις ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ἀριθμῶν ἔχει ὡς ἑξῆς:

Τὸ ἔτος	1926	ἐπὶ 10.000	κατοίκων	κατεδικάσθησαν	οἱ			70
»	» 1927	»	»	»	»	»	»	89
»	» 1928	»	»	»	»	»	»	87
»	» 1929	»	»	»	»	»	»	107
»	» 1930	»	»	»	»	»	»	129

Ἡ αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν ὑπὸ κρίσιν πενταετίαν ὑπῆρξεν ἐλαχίστη καὶ δὲν δύναται νὰ ληφθῇ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος, συμφώνως πρὸς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928, ἀνῆλθεν εἰς 6.400.000 καὶ τοιοῦτος ἦτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, μὲ ἀνεπαισθήτους διακυμάνσεις, κατά τε τὸ ἔτος 1926 καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1930. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πληθυσμὸν ἡ αὔξησις τῆς ἐγκληματικότητος ἀπὸ δείκτην 70 κατὰ τὸ ἔτος 1926 ἀνῆλθεν εἰς τὸν δείκτην 129 κατὰ τὸ 1930. Ἐδημιουργήθη δηλαδὴ ἐντὸς πενταετίας αὔξησις τῆς ἐγκληματικότητος κατὰ 84.3 %. Ποσοστὸν αὐτόχρημα πρωτοφανὲς καὶ ἐμπνέον λίαν ἀπαισιοδόξους σκέψεις, ἐὰν δὲν ληφθῶσι συντόνως ἀποτελεσματικὰ μέτρα πρὸς περιστολήν του. Ἀνάλογος περίπου αὔξησις ποσοστοῦ παρατηρεῖται καὶ ὡς πρὸς τὴν ὑποτροπήν. Ὁ δείκτης 17.13 % (ἔτος 1926) ἀνῆλθεν εἰς 28.81 % (ἔτος 1930). Παρετηρήθη δηλαδὴ ὕψωσις τοῦ ποσοστοῦ τῶν ὑποτρόπων κατὰ 65 % περίπου. Ἐκ τῆς ἐρεύνης τῶν σωφρονιστικῶν στατιστικῶν (ἔκδοσις ὑπουργείου Δικαιοσύνης) προκύπτει ὅτι ὁ μέσος ὅρος τῶν κρατουμένων ἡμερησίως εἰς τὰς φυλακὰς τοῦ κράτους καταδίκων, ὑποδίκων καὶ διὰ χρέη ἔχει ὡς ἑξῆς: τῷ 1927 6.438 ἄτομα, τῷ 1928 7.443, τῷ 1929 8.080, τῷ 1930 8.623, τῷ 1931 9.093, τῷ 1932 10.116. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπὸ τοῦ 1928 κρατουμένων εἰς τὰς φυλακὰς θὰ ἦτο κατὰ 20 % περίπου μεγαλύτερος, ἐὰν δὲν παρενεβάλλετο ἡ ψήφισις τοῦ νόμου 3782 «Περὶ μετατροπῆς ποινῶν», δι' οὗ ἐπετράπη ἡ μετατροπὴ τῶν βραχείας διαρκείας ποινῶν τῆς ἐλευθερίας εἰς χρηματικὰς τοιαύτας. Ἐκ τῶν κρατουμένων εἰς τὰς φυλακὰς οἱ ὑπότροποι ἀνήρχοντο: τῷ 1927 εἰς 31 %, τῷ 1928 εἰς 39 %, τῷ 1929 εἰς 40 %, τῷ 1930 εἰς 40 %, τῷ 1931 εἰς 41 %, τῷ 1932 εἰς 44 %. Οἱ ἀνωτέρω ἀριθμοὶ καταδεικνύουν κατὰ τὸν ἐμφαντικώτερον τρόπον ὅτι ἀπὸ τοῦ 1926 καὶ ἐντεῦθεν τὸ ἔγκλημα ἐν Ἑλλάδι τείνει νὰ διπλασιασθῇ κατ' ἔκτασιν καὶ ἔντασιν. Μολονότι δὲ τὰ ἔτη συγκρίσεως εἶναι ὀλίγα καὶ συνεπῶς ἡ ἑρμηνεία τῶν ἀριθμῶν κινδυνεύει νὰ θεωρηθῇ μονόπλευρος, γνωστοῦ ὄντος ὅτι στερούμεθα στατιστικῶν δεδομένων μέχρι τοῦ 1926, ἰδίως διὰ τὴν πρώτην μεταπολεμικὴν περίοδον, δύναται οὐχ ἧττον ἐκ τῶν ἐνόντων νὰ ἰσχυρισθῇ τις βασίμως ὅτι πρόκειται πράγματι περὶ κύματος ἐγκληματικότητος, τὸ ὁποῖον ὀγκοῦται ἡμέρᾳ τῇ ἡμέρᾳ καὶ ἀπειλεῖ νὰ καταστρέψῃ τὸν κανονικὸν ρυθμὸν τῆς ζωῆς τοῦ τόπου. Διδάσκεται βεβαίως ὅτι ἡ ἐγκληματικότης δὲν προδικάζει καὶ τὴν ἐν γένει ἠθικότητα ἑνὸς λαοῦ. Εἶναι ὅμως πολὺ δύσκολον νὰ ἀρνηθῇ τις ὅτι μεταξὺ ἐγκλήματος καὶ ἠθικῆς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερον ἀνασχετικόν του, δὲν ὑπάρχουν στενοὶ καὶ κατ' εὐθεῖαν δεσμοί. Ἡ αὔξησις συνεπῶς τῆς ἐγκληματικότητος, ἰδίως ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς ὑποτροπῆς καὶ τῆς καθ' ἕξιν ἢ ἐξ ἐπαγγέλματος τοιαύτης, προδίδει βαθυτέραν κρίσιν τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν ἐν Ἑλλάδι.

Ἡ διαπίστωσις αὕτη ἀποκτᾷ μεγαλυτέραν βαρύτητα, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ ἔτη 1926—1930 δὲν ὑπῆρξαν ἔτη οἰκονομικῆς κρίσεως. Τοὐναντίον μάλιστα παρετηρήθη κατ' αὐτὰ ζωηρὰ κίνησις συναλλαγῶν καί, πλὴν σχετικῆς τινος κρίσεως τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, δύνανται κατὰ τὰ ἄλλα νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἔτη οἰκονομικῆς εὐημερίας. Παρὰ ταῦτα, διὰ τὴν τελείως ἀμερόληπτον ἀντιμετώπισιν τοῦ ζητήματος εἶναί τις ὑποχρεωμένος νὰ παραδεχθῇ ὅτι κατὰ μικρὸν ποσοστὸν (δυσκόλως ἐξακριβώσιμον), ἡ αὔξησις τῆς ἐγκληματικότητος ὀφείλεται εἰς λόγους ἐξωτερικούς, εἶναι τουτέστι φαινομενική. Οἱ λόγοι οὗτοι εἶναι: α') Ἡ πλημμελειοποίησις μερικῶν πταισμάτων. β') Ἡ δημιουργία νέων ἀδικημάτων (ὡς τὸ ἰδιώνυμον καὶ διάφοροι ἄλλαι φορολογικαὶ παραβάσεις). γ') Ἡ εὐχέρεια ἀπονομῆς ταχείας καὶ ἐπὶ τόπου δικαιοσύνης διὰ τῶν μονομελῶν πλημμελειοδικείων καὶ διὰ τῶν θεσμῶν τῆς ἐπ' αὐτοφώρῳ καὶ δι' ἀπ' εὐθείας κλήσεως ἐκδικάσεως ἀρκετῶν πλημμελημάτων. Παρετηρήθη πράγματι ὅτι εἰς τὰς ἀγροτικὰς ἰδίως περιφερείας, ἀφ' ἧς ἐποχῆς ἤρχισαν μεταβαίνοντα ἐπὶ τόπου τὰ μονομελῆ πλημμελειοδικεῖα, ἐδημιουργήθη μία σημαντικὴ αὔξησις τῶν μηνύσεων διὰ πράξεις, διὰ τὰς ὁποίας προηγουμένως, λόγῳ τῶν δαπανῶν καὶ ἡμεραργιῶν, τὰς ὁποίας συνεπήγοντο, δὲν ἠσχολοῦντο τὰ πλημμελειοδικεῖα τῶν πρωτευουσῶν. δ') Ἡ ἐνίσχυσις τῶν διωκτικῶν ὑπηρεσιῶν τῆς ἀστυνομίας πόλεων καὶ τῆς χωροφυλακῆς, μέσῳ τῶν ὁποίων δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐνδεχόμενον ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀνακάλυψις καὶ ὁ κολασμὸς τῆς ὡς λανθανούσης πρότερον χαρακτηριζομένης ἐγκληματικότητος. ε') Ἡ καταβληθεῖσα προσπάθεια ἀποσυμφορήσεως τῶν εἰσαγγελικῶν καὶ ἀνακριτικῶν γραφείων ἀπὸ τοῦ φόρτου ἐκκρεμουσῶν ποινικῶν ὑποθέσεων προηγουμένων ἐτῶν.

Ἡ ἐγκληματικότης τῶν γυναικῶν, ἀποχωριζομένη τῶν ἀνωτέρω ἀριθμῶν, ἔχει κατὰ τὴν ὑπὸ κρίσιν πενταετίαν ὡς ἀκολούθως: τῷ 1926 γυναῖκες 1.804, τῷ 1927 3.449, τῷ 1928 3.202, τῷ 1929 4.176, τῷ 1930 5.504. Τὸ ἐπίπεδον τῆς ἐγκληματικότητος τῶν γυναικῶν εἶναι μὲν εἰς σημαντικώτατον βαθμὸν κάτω τοῦ τῶν ἀνδρῶν, ἐμβάλλει ὅμως εἰς ζοφερὰς σκέψεις τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τοῦ 1926 μέχρι τοῦ 1930 ἡ ἐγκληματικότης αὕτη ἐτριπλασιάσθη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀνδρικήν, ἡ ὁποία δὲν ἐδιπλασιάσθη κἄν. Τὸ τοιοῦτον ὀφείλεται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὴν μετὰ τὸν πόλεμον παρατηρουμένην χαλάρωσιν τῶν παλαιοτέρων πατριαρχικῶν δεσμῶν τῆς οἰκογενείας καὶ εἰς τὴν μεγαλυτέραν ἀπασχόλησιν τῶν γυναικῶν εἰς ἐργασίας ἐκτὸς τοῦ οἴκου των, ἐξ οὗ ὁ ἀγὼν διὰ τὴν ζωὴν καθίσταται δυσκολώτερος καὶ ἀνακύπτουν αἱ συμπαρομαρτοῦσαι συγκρούσεις καὶ ὀλισθήματα.

Ἡ ἐγκληματικότης τῶν ἀνηλίκων ἔχει ὡς ἑξῆς:

Καταδικασθέντες ἀνήλικοι:

Ἔτος 1926.					
10—14 ἐτῶν	586	15—18 ἐτῶν	3.188	19—21 ἐτῶν	3.400
Ἔτος 1927.					
10—14 ἐτῶν	872	15—18 ἐτῶν	4.780	19—21 ἐτῶν	4.632
Ἔτος 1928					
10—14 ἐτῶν	828	15—18 ἐτῶν	4.899	19—21 ἐτῶν	4.627
Ἔτος 1929.					
10—14 ἐτῶν	842	15—18 ἐτῶν	5.797	19—21 ἐτῶν	6.198
Ἔτος 1930.					
10—14 ἐτῶν	859	15—18 ἐτῶν	6.743	19—21 ἐτῶν	7.5'7
Σύνολον	3.987		25.407		26.374

Ἡ καμπύλη τῆς ἐγκληματικότητος τῶν ἀνηλίκων ἠκολούθησε κατὰ τὴν πενταετίαν πιστῶς τὴν ἀνιοῦσαν τῶν ἐνηλίκων. Ἐπὶ 100 καταδικαζομένων ἐν γένει, ποσοστὸν 8.89 ἀντιπροσωπεύει τοὺς ἀπὸ 14—21 ἀνηλίκους καταδικασθέντας. Ἡ ἡλικία, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἐγκληματικότης εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀνεπτυγμένη ἐν Ἑλλάδι, περιλαμβάνεται κατὰ πρῶτον λόγον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 22—30 καὶ κατὰ δεύτερον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 14—21. Ἐπὶ 100 καταδικαζομένων ἀντιπροσωπεύουν ποσοστὸν 36,88 οἱ ἄγοντες ἡλικίαν 22—30 ἐτῶν. Κατὰ περιφερείας ἡ ἐγκληματικότης, κατὰ τὴν ἰδίαν πενταετίαν, ἔχει ἐν σχέσει πρὸς 10 000 κατοίκους τὰς κάτωθι κατὰ μέσον ὅρον ἀναλογίας:

Νομὸς	Ἀρκαδίας	128	Νομὸς	Ἀχαΐας	127
»	Ἀττικοβοιωτίας	125	»	Λακωνίας	125
»	Ἀργολιδοκορινθίας	119	»	Χανίων	113
»	Πρεβέζης	112	»	Ἄρτης	110

Ἕπονται δὲ οἱ ἄλλοι νομοί, μὲ τελευταίους τοὺς νομοὺς Κυκλάδων καὶ Ἕβρου (47), Ροδόπης καὶ Σερρῶν (54) καὶ Ἰωαννίνων (57).

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐκπαιδεύσεως ἐπὶ τῆς ἐγκληματικότητος καταδείκνυται ὅτι ἐπὶ 100 καταδικαζομένων οἱ 26,5 περίπου εἶναι ἀγράμματοι, οἱ 68,5 ἔχουν τύχει στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως καὶ οἱ 5 ἔλαβον εὐρυτέραν μόρφωσιν. Ἡ ἀναλογία τῶν ἀγάμων καταδικαζομένων εἶναι κατ' ἀρκετὸν ποσοστὸν μεγαλυτέρα τῆς τῶν ἐγγάμων. Ὡς πρὸς τὰ ἐπαγγέλματα, μεγαλυτέρα ἐγκληματικότης παρατηρεῖται μεταξὺ τῶν γεωργῶν καὶ καλλιεργητῶν (31 περίπου ἐπὶ 100 καταδικαζομένων ἀτόμων), τῶν ἐργατῶν ἐν γένει, καὶ ἰδίως τῶν ἐργατῶν μεταφορῶν, καὶ τῶν μικροπωλητῶν. Εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν καὶ ἐν καταπληκτικῇ ἀναλογίᾳ πρὸς τὰ ἄλλα ἀδικήματα ἐπιπολάζουν αἱ ἄδικοι ἐπιθέσεις, αἱ αὐτοδικίαι καὶ αἱ κατὰ τῆς δημοσίας τάξεως στρεφόμεναι παραβάσεις (45 % περίπου). Τα κατὰ τῆς ζωῆς ἐγκλήματα (φόνοι καὶ ἀναιρέσεις) εὑρίσκονται μὲν εἰς σχετικῶς ὑψηλὸν ἐπίπεδον, δὲν σημειοῦσιν ὅμως κίνησιν ἀνιοῦσαν· κατὰ τὸ ἔτος μάλιστα 1930 παρουσιάζουν σημαντικὴν ὕφεσιν. Τὸ ἴδιον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ ἐγκλήματα τῆς λῃστείας καὶ ἐκβιάσεως. Τὰ κατὰ τῆς περιουσίας ἀδικήματα (κλοπαί, ζῳοκλοπαί, ἀπάται, αἰσχροκέρδειαι κλπ.), ἀντιπροσωπεύοντα τὰ 21 % περίπου τῆς ἐγκληματικότητος, χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν προϊοῦσαν ἄνοδον τῆς καμπύλης αὐτῶν· καὶ παρετηρήθη μὲν ποιά τις μείωσις τῶν πράξεων τῆς ζῳοκλοπῆς, λόγῳ τῶν ἐξαιρετικῶς αὐστηρῶν ποινῶν, τὰς ὁποίας τὸ ἀδίκημα τοῦτο συνεπάγεται, πλὴν ὅμως ἡ πρᾶξις τῆς κλοπῆς ἐξακολουθεῖ νὰ αὐξάνῃ ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος κατὰ σοβαρὰν ἀναλογίαν. Ἐπίσης ἀνιοῦσαν γραμμὴν παρουσιάζουν τὰ κατὰ τῶν ἠθῶν ἀδικήματα (βιασμός, ἀποπλάνησις εἰς ἀσέλγειαν καὶ προαγωγὴ εἰς πορνείαν).

Ἡ κατανομὴ τῶν καταδικασθέντων τῆς πενταετίας 1926—1930 κατ' ἐπιβληθείσας ποινὰς ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	Θάνατος	Ἰσόβια δεσμά	Πρόσκαιρα δεσμά	Εἱρκτή	Φυλάκισις 1—5 ἐτῶν	Φυλάκισις κάτω ἔτους	Χρηματικαὶ ποιναί	Ἀστυνομικαὶ ποιναί
1926	26	47	188	424	1 203	30.568	1.394	2.658
1927	17	55	227	425	1.185	44.716	3.020	3.572
1928	20	51	214	410	1 120	44 120	3.964	3.9?8
1929	27	85	278	436	1.255	55.454	6.919	4.836
1930	2	58	209	412	1.349	65.401	9.258	5.556

Οἱ ἀριθμοὶ οὗτοι εἶναι ἀρκετὰ χαρακτηριστικοί. Ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ κύριον σῶμα τῶν ποινῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰς στερητικὰς τῆς ἐλευθερίας, διαρκείας κάτω τοῦ ἔτους, δηλαδὴ ἀπὸ τὰς ποινάς, αἱ ὁποῖαι ἐπιβάλλονται κατὰ τῶν ἐπιπολαζόντων ἐν Ἑλλάδι ἀδικημάτων τῆς αὐτοδικίας, ἀδίκου ἐπιθέσεως, τῶν ἀδικημάτων κατὰ τῆς δημοσίας τάξεως καὶ τῶν κατὰ τῆς περιουσίας ἀδικημάτων. Πρὸς ἔκτισιν τῶν ποινῶν ὑπάρχουν ποικίλα ἱδρύματα, καλούμενα σωφρονιστικὰ καταστήματα ἢ φυλακαί. Ταῦτα διακρίνονται εἰς διαφόρους κατηγορίας, ἀναλόγως τῆς διαρκείας τῶν ποινῶν τῶν ἐν αὐτοῖς κρατουμένων, τοῦ φύλου, τῆς ἡλικίας, τοῦ τρόπου ἐργασίας καὶ τῶν ἐφαρμοζομένων μεθόδων σωφρονισμοῦ τῶν κρατουμένων. Πάγιοι νόμοι ρυθμίζοντες τὰ εἴδη τῶν φυλακῶν καὶ τὸ ἐφαρμοστέον σωφρονιστικὸν σύστημα εἶναι ὁ νόμος ,ΓϠΛΖ' τοῦ ἔτους 1911, ὁ νόμος 2231 τοῦ ἔτους 1920 καὶ τὸ νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 28 Σεπτεμβρίου 1925 «Περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως διατάξεών τινων τῶν κειμένων περὶ φυλακῶν τοῦ κράτους νόμων». Οὕτως αἱ φυλακαὶ διακρίνονται σήμερον ὡς ἑξῆς:

α') *Δικαστικαί.* Αὗται προορίζονται διὰ τοὺς ὑποδίκους καὶ τοὺς καταδικαζομένους εἰς ἐπανορθωτικὴν ποινὴν (φυλάκισιν) μὴ ὑπερβαίνουσαν τὸ ἓν ἔτος. Εἰς τὰς αὐτὰς φυλακὰς καὶ ἐντὸς διαμερισμάτων τελείως κεχωρισμένων ἀπ' ἀλλήλων, μὴ ἐπιτρεπόντων δὲ οὐδεμίαν ἐπικοινωνίαν, κρατοῦνται γυναῖκες καὶ ἀνήλικοι, ὑπόδικοι ἢ κατάδικοι μέχρι δύο μηνῶν φυλακίσεως καὶ οἱ κρατούμενοι διὰ χρέη πρὸς τὸ δημόσιον ἢ ἰδιώτας.

β') *Κεντρικαί.* Εἰς ταύτας κρατοῦνται πάντες οἱ κατάδικοι οἱ ἐκτίοντες ἐπανορθωτικὴν ποινὴν ἀνωτέραν τοῦ ἑνὸς ἔτους καὶ οἱ καταδικαζόμενοι εἰς ἐγκληματικὰς ποινὰς (εἱρκτήν, πρόσκαιρα καὶ ἰσόβια δεσμὰ καὶ θάνατον). Αἱ κεντρικαὶ φυλακαί, ἀναλόγως τῶν ἀσχολιῶν εἰς τὰς ὁποίας ἐπιδίδονται οἱ κρατούμενοι ἐν αὐταῖς, διακρίνονται εἰς ἀγροτικὰς καὶ βιομηχανικάς. Δεδομένου δὲ ὅτι ἡ σύστασις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος εἶναι κατὰ μεγίστην πλειοψηφίαν ἀγροτική, αἱ κεντρικαὶ φυλακαὶ θὰ γίνωσι πᾶσαι ἀγροτικαὶ (ἐπικρατεῖ

Digitized by Google

σκέψις νὰ ὀργανωθῇ μία μόνον βιομηχανικὴ φυλακὴ ἐν Πειραιεῖ). Χαρακτηριστικὸν τῶν ἀγροτικῶν φυλακῶν εἶναι ὅτι κεῖνται ἐν τῷ μέσῳ μεγάλων ἀγροκτημάτων, οἱ δὲ κρατούμενοι ἐν αὐταῖς ἐπιδίδονται εἰς ἐργασίας τοῦ ὑπαίθρου, καλλιεργοῦντες τὰ κτήματα ταῦτα καὶ ἀσκοῦντες, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν εἰδικευμένου προσωπικοῦ, πάντας τοὺς κλάδους τῆς γεωργίας καὶ κτηνοτροφίας. Σὺν τοῖς ἄλλοις ἐπιδιώκεται εἰς τὰς φυλακὰς ταύτας ἡ ἐπαγγελματικὴ γεωργικὴ ἐκπαίδευσις τῶν καταδίκων. Ἀγροτικαὶ φυλακαὶ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1925 ἔχουν ἱδρυθῇ ἑπτά: ἐν Βίδῳ (Κερκύρας), Ἀγυιᾷ (Κρήτης), Λειβαδίῳ καὶ Ἄσσῳ (Κεφαλληνίας), Τίρυνθι (Ναυπλίου), Κασσαβετείῳ (Βόλου) καὶ Κασσάνδρᾳ (Χαλκιδικῆς). Κρατοῦνται νῦν εἰς ταύτας καὶ ἐργάζονται 1.750 κατάδικοι.

γ') *Φυλακαὶ-Σχολαί*. Προορίζονται διὰ τοὺς μέχρις ἡλικίας 21 ἔτους καταδίκους, τοὺς ἐκτίοντας οἱανδήποτε ποινὴν ἀνωτέραν τῶν δύο μηνῶν φυλακίσεως. Διακρίνονται καὶ αὗται εἰς ἀγροτικὰς καὶ βιομηχανικάς, ἀναλόγως τοῦ εἴδους τῶν ἐκτελουμένων ὑπὸ τῶν ἀνηλίκων καταδίκων ἐργασιῶν. Κατ' ἐξαίρεσιν, εἰς τὰς φυλακὰς-σχολὰς δύνανται νὰ κρατηθῶσι καὶ ἐνήλικοι μέχρις 25 ἐτῶν, ἐφόσον, εἰσελθόντες εἰς αὐτὰς ὡς ἀνήλικοι, ἐνηλικιώθησαν ἐντὸς τῶν φυλακῶν. Μετὰ τὸ 25ον ἔτος ἀποστέλλονται εἰς τὰς κοινὰς κεντρικὰς φυλακάς. Φυλακαὶ-σχολαὶ ὑπάρχουν δύο ἐν τῷ κράτει: Ἡ φυλακὴ σχολὴ Ἀβέρωφ, ἡ ὁποία εἶναι βιομηχανικὴ καὶ περιλαμβάνει περὶ τοὺς 250 κρατουμένους, καὶ ἡ φυλακὴ-σχολὴ Κασσαβετείας, ἡ ὁποια εἶναι ἀγροτικὴ καὶ περιλαμβάνει 180 κρατουμένους. Ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν τῶν φυλακῶν-σχολῶν εἶναι ὅτι ἡ ἔκτισις τῆς ποινῆς προσλαμβάνει χαρακτῆρα καθαρῶς μορφωτικόν, διότι παρέχεται εἰς τοὺς κρατουμένους συστηματικὴ σχολική, θρησκευτικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευσις.

δ') *Κεντρικαὶ γυναικεῖαι φυλακαί*. Αὗται προορίζονται διὰ τὰς γυναῖκας ἐξ ὅλου τοῦ κράτους, τὰς ἐκτιούσας ποινὰς ἀνωτέρας τῶν δύο μηνῶν φυλακίσεως. Δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς τὸ καλύτερον σωφρονιστικὸν κατάστημα ἐν τῷ κράτει, λόγῳ τοῦ καταλληλοτάτου κτηρίου, εἰς ὃ ἔχουν ἐγκατασταθῆ, καὶ τῆς καθ' ὅλα ἐπιμεμελημένης ἐμφανίσεως αὐτῶν.

ε') *Φυλακαὶ-σανατόρια*. Προορίζονται διὰ τοὺς φυματικοὺς καταδίκους ἀδιακρίτως ποινικῆς κατηγορίας.

Τὸ ἐφαρμοζόμενον ἐν Ἑλλάδι σωφρονιστικὸν σύστημα (ἐκεῖ ὅπου ἡ διαρρύθμισις τῶν κτηρίων ἐπιτρέπει τοῦτο) εἶναι τὸ καλούμενον προοδευτικόν, ὑπὸ τὴν ἁπλουστέραν αὐτοῦ μορφήν. Οἱ κρατούμενοι δηλαδὴ ὑπάγονται κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς εἰσόδου των ἐν τῇ φυλακῇ ὑπὸ τὸ σύστημα τῆς πλήρους ἀπομονώσεως, κατά τε τὴν ἡμέραν καὶ τὴν νύκτα. Ἡ διάρκεια τῆς ἀπομονώσεως ταύτης ὁρίζεται μέχρις ἓξ μηνῶν διὰ τοὺς ὑποδίκους καὶ τοὺς καταδικαζομένους εἰς ἐπανορθωτικὰς ποινὰς (φυλακίσεως), μέχρι δὲ ἑνὸς ἔτους διὰ τοὺς καταδικαζομένους εἰς ἐγκληματικὰς ποινὰς (εἱρκτήν, πρόσκαιρα καὶ ἰσόβια δεσμά). Ἐννοεῖται ὅτι διὰ λόγους ὑγείας δεόντως πιστοποιουμένους ἡ διάρκεια τοῦ σταδίου τῆς πλήρους ἀπομονώσεως δύναται νὰ συντέμνηται. Μετὰ τὴν πάροδον τοῦ σταδίου τῆς ἀπομονώσεως οἱ κρατούμενοι ἐργάζονται ἀπὸ κοινοῦ καὶ ἐν σιγῇ κατὰ τὴν ἡμέραν, διαμένουν δὲ εἰς ἰδιαίτερα κατ' ἄτομον κελλία κατὰ τὴν νύκτα. Μετὰ τὴν ἔκτισιν τῶν $^2/_3$ τῆς ποινῆς καὶ ἐφόσον οἱ κατάδικοι ἐπέδειξαν καλὴν διαγωγήν, ἐπακολουθεῖ τὸ στάδιον τῆς προσωρινῆς ὑφ' ὅρον ἀπολύσεως ἐκ τῶν φυλακῶν, ὡς τρίτη φάσις τοῦ προοδευτικοῦ συστήματος.

Π. ΣΚΟΥΡΙΩΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. — 1) *Ἐπίσημα δημοσιεύματα*: «Statistica penale.... dal 841 fino a tutto Aprile 1841» Corfù 1846. — «Ἐφημερὶς τῶν Φυλακῶν» (*Α. Οἰκονόμου*, Ἀθῆναι 1875—1878, ἡμιεπίσημος).— «Ἐγκληματικὸς ἀπολογισμὸς τῆς χρήσεως τοῦ 1889» (Ἀθῆναι 1889) — «Στατιστικαὶ πληροφορίαι περὶ τῆς κινήσεως τῶν φυλακῶν τοῦ κράτους κατὰ τὸ ἔτος...» 1911 κ.ἑ. (Ἀθῆναι 1911 κ.ἑ., ἐκδ. ὑπουργείου Δικαιοσύνης).—«Ἐγκληματολογικὴ στατιστικὴ τοῦ ἔτους...» 1926 κ. ἑ. (Ἀθῆναι 1928 κ.ἑ., ἐτήσ. δημοσιευμα τῆς γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος).— «Στατιστικὴ τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης τοῦ ἔτους....» 1926 κ.ἑ. (Ἀθῆναι 1927 κ.ἑ., ἐτήσιον δημοσ. τῆς αὐτῆς ὑπηρεσίας).— «Στατιστικὴ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης τοῦ ἔτους....» 1926 κ.ἑ. (Ἀθῆναι 1927 κ.ἑ., ἐτήσ. δημοσ. τῆς αὐτῆς ὑπηρεσίας).— «Σωφρονιστικὴ στατιστικὴ τοῦ ἔτους....» 1929 κ.ἑ.» (Ἀθῆναι 1930 κ.ἑ., ἐτήσ δημοσ. τῆς γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος).— «Μηνιαῖον στατιστικὸν δελτίον» (Ἀθῆναι 1929 κ.ἑ., τῆς αὐτῆς ὑπηρεσίας).— «Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος. 1930» (Ἀθῆναι 1931, ὁμοίως, σελ. 361 κ.ἑ.).— «Ἐπετηρὶς ὑπουργείου Δικαιοσύνης».

2) *Μελέται*.—*Μακρῆς Ν. Ε.*, «Πραγματεία περὶ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ σωφρονιστικοῦ συστήματος ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1881).— *Ἀγγελόπουλος Ἀ. Π.*, «Προστατευτικαὶ ὑπὲρ τῶν ἀποφυλακιζομένων καταδίκων ἑταιρεῖαι» (Ἀθῆναι 1889).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Σωφρονιστικὴ ἐκπαίδευσις ἀνηλίκων» (Ἀθῆναι 1889).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Μελέτη ἐπὶ τῶν σωφρονιστικῶν συστημάτων Γαλλίας, Ἀγγλίας καὶ Βελγίου μετὰ προτάσεως ἀναδιοργανώσεως τῶν ἡμετέρων φυλακῶν» (Ἀθῆναι 1889).— *Ἀναστασίου Τιμ.*, «Σωφρονιστήριον Ἀβέρωφ, σωφρονιστήρια καὶ ἐθνικὸς σωφρονισμός» (Ἀθῆναι 1898). — *Φαραντᾶτος Ν. Σπ.*, «Περὶ φυλακῶν» (Ἀθῆναι 1902).— *Καστόρχης Δ. Εὐθ.*, «Ἡ ποινὴ τῆς φυλακίσεως καὶ αἱ φυλακαὶ ἐν Ἑσπερίᾳ καὶ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1905).— *Γιωτόπουλος Π. Δ.*, «Ἡ ὑφ' ὅρον καταδίκη καὶ τὰ ἄτοπα τῆς ἐν Ἑλλάδι εἰσαγωγῆς αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1907).— *Καστόρχης Δ.*, «Σωφρονιστικαὶ μελέται. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς ἐν Ἑλλάδι σωφρονιστικῆς διοικήσεως» (Ἀθῆναι 1911).— *Σπυρίδης Κ. Δ.*, «Τὸ σωφρονιστικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1911).— *Γιωτόπουλος Π. Δ.*, «Περὶ συστήματος ποινῶν ἐν τῷ νέῳ ἑλληνικῷ ποινικῷ κώδικι» (Ἀθῆναι 1924) — *Πρωτονοτάριος Στ. Β.*, «Αἱ γυναῖκες καὶ οἱ ἀνήλικοι ὡς ἐγκληματίαι» (Ἀθῆναι 1925).— *Γαρδίκας Κ.*, «Ἀπροσδιόριστος καταδίκη» (Ἀθῆναι 1927).— *Κωτούλας Ἀργ.*, «Αἱ σωφρονιστικαὶ προσπάθειαι καὶ ὁ ἀγὼν κατὰ τῆς ἐγκληματικότητος παρὰ τῇ παιδικῇ καὶ ἐφηβικῇ ἡλικίᾳ. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς ἐνενηκονταετίας 1836—1926» (Ἀθῆναι 1927. — *Γιωτόπουλος Π. Δ.*, «Αἱ σύγχρονοι κατευθύνσεις τῆς ποινικῆς ἐπιστήμης» (Ἀθῆναι 1930).— *Στεργίου Α. Κ.*, «Ὁ σωφρονισμὸς τῶν νεαρῶν ἐγκληματιῶν παρ' ἡμῖν» (Ἀθῆναι 1931).— *Γαρδίκας Κ.*, «Μαθήματα ἐγκληματολογίας» (Ἀθῆναι 1932).— *Παπαζαχαρίου Ἰ.*, «Οἱ ἀνήλικοι ἐγκληματίαι κατὰ τὰ παρ' ἡμῖν καὶ ἀλλαχοῦ κρατοῦντα» (Ἀθῆναι 1932).— *Λαγᾶκος Ἠλ.*, «Ὑπότροποι καθ' ἕξιν ἐγκληματίαι» (ἐν «Ἐργασίᾳ» ἀρ. 105/1932).— *Σακελλάριος Γ. Θ.*, «Τὸ ἔγκλημα ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1932).— *Λαγᾶκος Ἠλ.*, «Αἱ φυλακαί μας» (ἐν «Ἐργασίᾳ» ἀρ. 186, 187, 190, 195/1933).

Π. Σ.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. «Résumé géographique de la Grèce et de la Turquie d' Europe par *M. G. A. M.*» (Paris 1826).— «Ἐφετηρὶς (Almanach) τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος» (*Ἱππ. Κλάδου*, Ἀθῆναι 1837).— *Strong Fred.*, «Greece as a kingdom» (London 1842, στατιστικὴ περιγραφὴ τῆς χώρας ἀπὸ τοῦ 1833).— *Σταματάκης Ι. Δ.*, «Πίναξ χωρογραφικὸς τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1846, β' ἐκδ. 1863).— *Δεκιγάλλας Ι.*, «Γενικὴ στατιστικὴ τῆς νήσου Θήρας» (Σῦρος 1850).— *Ἀγγελόπουλος Γ.*, «Στατιστικὴ Πειραιῶς» (Πειραιεὺς 1852).— «Renseignements statistiques sur la Grèce» (Paris 1853).— *Ραγκαβῆς Ἰάκ. Ρ.*, «Τὰ ἑλληνικά, ἤτοι περιγραφὴ γεωγραφική, ἱστορική, ἀρχαιολογικὴ καὶ στατιστικὴ τῆς ἀρχαίας καὶ νέας Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1853—1854, τ. 3).— *Salomon M.*, «Statistica generale dell' isola di Cefalonia» (Corfù 1858).—*Brachelli H. F.*, «Handbuch der Geographie und Statistik des osmanischen Reichs, des Königreichs Griechenlands und der ionischen Inseln» (ἐν τῷ «Handbuch der Geographie und Statistik» τοῦ Stein, Leipzig 1858, ζ' ἐκδ.).— *Legoyt A.*, «La Grèce d'après les documents officiels» («Journal d. l. société d. statistique», Paris II.XI. 1862).— *Σταματάκης Ι. Δ.*, «Πίναξ χωρογραφικὸς τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1863).—*Βορτυρᾶς Σ. Ἰ.*, *Βρεττὸς Ι. Α.* καὶ *Βαφειάδης Γ.*, «Λεξικὸν ἱστορίας καὶ γεωγραφίας» (Κωνσταντινούπολις 1869—1870, τ. 9).— *Μανσόλας Ἀλ.*, «Rapport sur l' état de la statistique en Grèce» (Ἀθῆναι 1872 καὶ 1876, ἔκθεσις εἰς τὸ διεθνὲς συνέδριον τῆς στατιστικῆς).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «La Grèce à l' exposition universelle de Paris en 1878. Notions statistiques» (Paris 1878).— *Διγενῆς Β.*, «Quelques notes statistiques sur la Grèce» (Marseille 1877).— «Almanach Blengini 1882. Guide statistique-annuaire de la Grèce» (Ἀθῆναι).— *Στέφανος Κλ.*, «La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical» (Paris 1884).— *Γρηγορόπουλος Μ. Σ.*, «Περιήγησις ἐν Ἑλλάδι, ἤτοι γεωγραφικὴ κτλ. περιγραφὴ τῶν ἐπισημοτέρων πόλεων τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου. 1880» (Ἀθῆναι 1880).— *Cheston Ch.*, «La Grèce en 1887» (Paris 1887, ἑλλην. μετάφρ. ὑπὸ Μ***, Ἀθῆναι 1890).— *Σοϊλᾶς Νικ.*, «Γεωγραφικὸν λεξικὸν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1893, τ. 2).— «Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας τοῦ 1896. Πανελλήνιον εἰκονογραφημένον λεύκωμα» (Ἀθῆναι 1896).— *Νουχάκης Ἰω. Ἐμμ.*, «Ἑλληνικὴ χωρογραφία» (Ἀθῆναι 1901, τ. 2).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Κρητικὴ χωρογραφία» (Ἀθῆναι 1903).— *Κορύλλος Χρ.*, «Χωρογραφία τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι Α/1903).— *Théry E.*, «La Grèce actuelle» (Paris 1905).— «Ὁδηγὸς τῆς Ἑλλάδος» (*Ν. Ἰ. Ἰγγλέση*, Ἀθῆναι 1905, νεωτ. ἐκδ. 1930).— *Struck Ad.*, «Makedonische Fahrten» (Sarajewo 1907—1908, τ. 2).— *Κορωναῖος Ν. Ἰ.*, «Λεξικὸν γεωγραφικὸν ἑλληνικόν» (Χαλκὶς 1909).— «Πανελλήνιον λεύκωμα τῆς ἐθνικῆς ἑκατονταετηρίδος. 1821—1921. Ἡ χρυσῆ βίβλος τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1921 κ.ἑ.).— *Ροδᾶς Μιχ.*, «Πῶς βλέπω τὴν Ἑλλάδα» (Ἀθῆναι 1927).— *Ἀνδρεάδης Ἀ.*, *Καλλιτσουνάκης Δ.*, *Δορώνης Σ.*, *Πάλλης Ἀ. Ἀ.*, *Σιμωνίδης Β.* καὶ *Χαριτάκης Γ.*, «Les effets économiques et sociaux de la guerre en Grèce» (Paris 1929, ἐκδ. τοῦ Ἱδρύματος Carnegie) — *Εὐριπίδης Χρ.*, «Les états balcaniques» (Paris 1930).— *Μαυρογορδᾶτος Μ.* καὶ *Χαμουδόπουλος Α.*, «Ἡ Μακεδονία» (Θεσσαλονίκη 1930).— *Κορδᾶτος Γ.*, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς κεφαλαιοκρατίας» (Ἀθῆναι 1931).— *Κακοῦρης Τ.*, «Οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀναδιοργάνωσις» (Ζάκυνθος 1932).— «Ἑλλάς. Γραφικὴ παράστασις τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἐξελίξεως» (Ἀθῆναι 1933 κ.ἑ., ἐτήσιον δημοσίευμα τῆς Ἀνωτ. σχολῆς οἰκον. καὶ ἐμπορ. ἐπιστημῶν).— «La Grèce actuelle» (Ἀθῆναι 1933, εἰκονογρ. ἔκδοσις τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν).— «Ἀλφαβητικὸς ὁδηγὸς καὶ χάρτης τῆς Ἑλλάδος» (ἐν εἴδει λευκώματος μετὰ στατιστικῶν τινων στοιχείων, Ἀθῆναι 1934).

Π. Ν. Π.

Digitized by Google

Δ΄. ΕΘΝΟΛΟΓΙΑ

ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Ἡ ἀνθρωπολογικὴ μελέτη τῶν Ἑλλήνων εἶναι ἀτελεστάτη ἀκόμη. Αἱ μέχρι σήμερον δημοσιευθεῖσαι διάσπαρτοι καὶ ἐπὶ ὡρισμένων ἑκάστοτε μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν παρατηρήσεις δὲν δύνανται νὰ μᾶς δώσουν γενικὴν εἰκόνα τῆς ἀνθρωπολογικῆς συνθέσεως τῶν Ἑλλήνων.

Εἰς τοὺς Ἕλληνας περιλαμβάνονται ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων οἱ πραγματικοὶ τοιοῦτοι νεώτεροι λαοί, κατελθόντες ὑπὸ διάφορα ὀνόματα (Ἰνδοευρωπαῖοι), ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπολείμματα αὐτοχθόνων μεσογειακῶν στοιχείων (εἰς ἃ ὀφείλομεν τοὺς ἀνακαλυπτομένους προϊστορικοὺς πολιτισμοὺς Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας, Στερεᾶς, Πελοποννήσου καὶ τῶν νήσων Ἰονίου καὶ Αἰγαίου μετὰ τῆς Κρήτης, ἔτι δὲ καὶ τῶν παραλίων τῆς Μ. Ἀσίας, καὶ τῶν ἐντελῶς ἀγνώστων, ἀσφαλῶς ὅμως ὑπαρξάντων, παλαιολιθικῶν φύλων. Ἐκ τῆς μείξεως τῶν διαδοχικῶν τούτων στρωμάτων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἀπορροφήσεως καὶ ξένων πως ἀκόμη στοιχείων, ἐπιδρομέων ἢ ἄλλων, ἀπὸ τῶν παλαιοτέρων χρόνων, τῶν συγγενῶν Ἰλλυριῶν καὶ Θρακῶν, ἀλλὰ καὶ Φοινίκων, Αἰγυπτίων κλπ., προῆλθεν ἓν ἐθνολογικὸν σύνολον, τῶν *Ἑλλήνων*, σχετικῆς μόνον ἀνθρωπολογικῆς ὁμοιογενείας. Καὶ περὶ μὲν τῶν παλαιολιθικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος οὐδεμίαν σαφῆ ἰδέαν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν, δεδομένου ὅτι στερούμεθα παντὸς ἴχνους τοῦ σώματος αὐτῶν, ὅπερ θὰ διεφώτιζεν ἡμᾶς. Πλὴν τῶν ἀμφιβόλων προϊστορικῶν παλαιολιθικῆς ἐποχῆς εὑρημάτων, ὅπως ξύστρου τινὸς ἐκ σωροῦ ὀστράκων τοῦ Πειραιῶς, νεοπαλαιολιθικοῦ, ὡς καὶ αἰχμῆς μετὰ μίσχου, ὡρινιακίου τύπου ἀμφοτέρων ἐν τῷ μουσείῳ Manchester), παλαιοπαλαιολιθικοῦ τινος ἐργαλείου ἐκ Θεσσαλονίκης (Obermaier), ὡς καὶ τῶν εὑρημάτων τῆς ἐρεύνης A. Markovits τελευταίως ἐκ σπηλαίων τῶν Μεγάρων καὶ τῆς Ἀργολίδος, καὶ δὴ ἐπιπαλαιολιθικῶν κυρίως χρόνων (Ἀνθρωπολογικὸν μουσεῖον Ἀθηνῶν), ἅτινα ἅπαντα δεικνύουν τοὐλάχιστον μὲ μεγάλην πιθανότητα τὴν ὕπαρξιν παλαιοτέρας οἰκήσεως, δὲν ἔχομεν, ὡς πρὸς τὰ σωματικὰ ὑπολείμματα, εἰμὴ τὰ τεμάχια σκελετῶν, τὰ πρὸ ἐτῶν (1905) εὑρεθέντα ὑπὸ τοῦ Θ. Σκούφου ἐν Γορτυνίᾳ (Ἀρχόντα—Κοτρόνι) καὶ μήπω μελετηθέντα, θεωρούμενα δὲ διλουβίου ἐποχῆς.

Ἀπὸ τῶν νεολιθικῶν χρόνων εἶτα μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τῶν Ἑλλήνων εὑρίσκομεν συγκεχυμένως ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν ἀρχῇ, σαφέστερον δὲ κατόπιν, διάφορα ὀνόματα φυλῶν καὶ πολιτισμῶν. Πλὴν τῶν σχετικῶς νεωτέρων τοιούτων, οὓς περιλαμβάνουν ὑπὸ τὰ ὀνόματα τοῦ αἰγαίου, γεωμετρικοῦ, μινωϊκοῦ, μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ κλπ., ἔχομεν καὶ παλαιοτέρας φυλάς. Ταύτας οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἤδη ἐγνώριζον ὑπὸ τὸ περιληπτικὸν ὄνομα *Πελασγοὶ* (Πελασγίη=Ἑλλάς). Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὅμως ἀπετέλουν οὗτοι περιωρισμένον λαὸν (Πελασγιῶτις, Πελασγικὸν Ἄργος) ἐν Θεσσαλίᾳ. Ἐπίσης οἱ κάτοικοι τῆς Ἠπείρου κατὰ τὴν πρωτοελλαδικὴν ἐποχήν, δηλαδὴ κατὰ τὴν Γ΄ π. Χ. χιλιετηρίδα, ἦσαν συγγενεῖς πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Μακεδονίας καὶ δὲν ἀνῆκον εἰς τὴν ὑποθετικὴν ἰνδοευρωπαϊκὴν ὁμοεθνίαν, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν προϊστορικῶν εὑρημάτων τῆς Δωδώνης. Ἄλλα αὐτόχθονα τῶν περὶ τὴν Μεσόγειον ἑλληνικῶν χωρῶν φῦλα ἐμφανίζονται κατὰ τοὺς προελληνικοὺς χρόνους ὑπὸ τὰ ὀνόματα τῶν Λελέγων, τῶν Καρῶν (Αἰγαῖον), τῶν Δρυόπων, τῶν Μινυῶν, τῶν Ἐτεοκρήτων κλπ. Ἅπαντας τοὺς προελληνικοὺς τούτους λαούς, ἀπωθηθέντας ἢ ὑποδουλωθέντας, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐθεώρουν βαρβάρους δηλαδὴ ξενογλώσσους. Καὶ τῶν μὲν γλωσσῶν ὑπολείμματα εὑρίσκομεν ἰδίᾳ εἰς τὰ κράσπεδα τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ εἰς διάφορα τοπωνύμια (ὀνόματα ὀρέων, ποταμῶν, ὀνόματα θεῶν κλπ., ὡς καὶ ἡρώων τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς). Περὶ τῆς φυσικῆς ἀνθρωπολογικῆς ὅμως ἐμφανίσεως τῶν ποικιλωνύμων τούτων στοιχείων, ἅτινα ἐν τέλει ἐδέχθησαν τὰ κύματα τῶν Ἰνδοευρωπαίων (Ἑλλήνων), γνωρίζομεν πολὺ ὀλίγα. Γενικῶς ὁμιλοῦμεν περὶ μεσογειακοῦ ἀνθρώπου (ἢ Χαμιτῶν) μετὰ πιθανῆς μείξεως προσθιοασιατικῶν στοιχείων.

Δὲν γνωρίζομεν ἂν δύναται νὰ συνδυασθῇ ἡ ὀνομασία Φοίνικες (πυρροί;) μὲ τὴν σωματικὴν ἐμφάνισιν τῶν προελληνικῶν στοιχείων τῆς Ἑλλάδος, πλὴν τῶν τῆς Προσθίας Ἀσίας, ὡς καὶ ἡ ὀνομασία Πέλοπες (ὠχροί, λευκοί) μὲ τὴν σωματικὴν ἐμφάνισιν τῶν ἑλληνικῶν, ὅπως ὑποθέτουν τινές. Ἡ σπάνις σκελετικῶν ὑπολειμμάτων τῶν πραγματικῶς προελληνικῶν στοιχείων δυσχεραίνει τὴν ἐπίλυσιν τοῦ προβλήματος. Ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς Ἕλληνας ἀκόμη, τὸ κύριον τοῦτο καὶ νεώτερον στοιχεῖον τῆς ὅλης ἑλληνικῆς φυλῆς, δὲν γνωρίζομεν πολλὰ πράγματα. Τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς προελεύσεως τῶν Ἑλλήνων μόλις ἀπὸ τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος ἐτέθη ἐπὶ τάπητος σοβαρῶς. Σχετικῶς μὲ τὴν θέσιν αὐτῶν ἐν μέσῳ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου πρῶτος εἷς μυθιστοριογράφος, ὁ Ἄγγλος λόρδος Lytton (Bulwer), ἐξέφρασεν ἐν τῷ μυθιστορήματι αὐτοῦ Zanoni (1842) τὴν γνώμην ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦσαν ξανθῆς συνδρομῆς καὶ κατήγοντο ἐκ τῆς Βορείου Εὐρώπης. Σχεδὸν συγχρόνως καὶ ὁ Γερμανὸς H. Müller ὑπεστήριξε τὴν ἐκ βορρᾶ, ἐκ τῶν ἀγγλικῶν μάλιστα νήσων, καταγωγὴν τῶν Ἑλλήνων («Das nordische Griechentum» κλπ. 1844). Ἔκτοτε, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχει ἀκόμη συμφωνία ὡς πρὸς τὴν ἀρχικὴν κοιτίδα τῶν Ἑλλήνων, ἡ ἰδέα τῆς ἔξωθεν, καὶ δὴ ἐκ βορρᾶ, καθόδου τῶν ἑλληνικῶν ὁμάδων ἐκέρδισεν ἔδαφος βαθμηδόν, συνδυαζομένη μὲ τὴν περίφημον ἰνδοευρωπαϊκὴν καταγωγὴν αὐτῶν. Θετικὸν ὅμως οὐδὲν γνωρίζομεν.

Ἐν πρώτοις περὶ τῆς κοιτίδος τῶν Ἰνδοευρωπαίων ὑπάρχει ἀσάφεια. Διατείνονται ὅτι ὅλαι αἱ γλῶσσαί των προέρχονται ἐκ κοινῆς ῥίζης, κοινῆς γλώσσης. Τοῦτο προϋποθέτει καὶ ὡρισμένον κόσμον, ὡρισμένον λαόν, διὰ νὰ μὴ εἴπωμεν φυλήν, ὅστις ἐλάλει τὴν ἀρχικὴν ταύτην γλῶσσαν. Δεδομένου δ᾿ ὅτι αἱ ἐκ τῆς ἀρχικῆς ἰνδοευρωπαϊκῆς γλώσσης θυγατέρες γλῶσσαι ὁμιλοῦνται σήμερον εἰς χώρας, ὅπου πάλαι ποτὲ ὡμιλοῦντο ἄλλαι, μὴ ἰνδοευρωπαϊκαί, ἕπεται ὅτι ἐκεῖναι, καὶ ἑπομένως καὶ οἱ φορεῖς των, εἶναι ἐπήλυδες. Διὰ τὴν Ἀσίαν οὐδεμία ὑπάρχει, λέγει ὁ Zaborowsky, σοβαρὰ παρατήρησις, δικαιολογοῦσα τὴν παλαιὰν ταύτην θεωρίαν τῆς ἐκεῖθεν προελεύσεως, ἐκ τοῦ Παμὶρ κλπ., ὅπου νὰ διεπλάσθη τυχὸν πρωτοαρία τις φυλὴ ἢ γλῶσσα. Ὁ ἐκεῖθεν μεταναστεύσας βραδύτερον κόσμος ἦτο βραχυκέφαλος, ὀρφνός. Οὐδέποτε ὑπῆρξε μετανάστευσις Ἀρίων ἐξ Ἀσίας. Τοὐναντίον εἰσήχθη ὁ ἀριανισμὸς εἰς αὐτήν, διὰ τῆς Περσίας, ἐκ δυσμῶν. Εἰς τὴν Εὐρώπην (ἀνατολικὴν Ῥωσίαν, βόρειον Γερμανίαν καὶ εἶτα Σκανδιναυΐαν) θέτουν σήμερον τὴν πιθανωτέραν κοιτίδα τῆς διαπλάσεως τῆς ἀρχικῆς γλώσσης τῶν Ἀρίων. Στηρίζει τοῦτο ἡ γλωσσολογικὴ καὶ προϊστορικὴ ἔρευνα. Ἀλλ᾿ εὑρίσκομεν ἐκεῖ, εἰς τὰς μεταπαγετώδεις περιόδους, καὶ ἐκ φυλῶν παλαιοντολογικῶν ἀσφαλῶς προελθόντα (ἴσως τοῦ σανσελαδίου ἢ τοῦ ὡρινιακίου τύπου), ἕνα βόρειον τύπον τῆς Εὐρώπης, ἀνθρωπολογικῶς, σωματολογικῶς ὁμοιογενῆ, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, ξανθῆς συνδρομῆς, ὑψηλοῦ ἀναστήματος καὶ δολιχοκέφαλον. Πιστεύεται, λοιπόν, ὅτι ἡ βόρειος αὕτη ὁμάς, μὲ ὅλας τὰς φυσικὰς προσμείξεις της, ἂν δὲν ἀποτελῇ μίαν ὅλην ἰνδοευρωπαϊκὴν φυλὴν ἑνιαίαν, παριστᾷ ὅμως τὴν κυρίαν μᾶζαν τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν λαῶν, ὧν καὶ ἡ διασπορὰ καὶ ἡ ποικιλομορφία ἤρξατο ἐντεινομένη ἐνωρίς. Ἐκ τῆς κοιτίδος ἐκείνης καὶ εἶτα ἐκ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, εἰς ἣν ἐπεξετάθη τὸ εὐρωπαϊκὸν τμῆμα τῶν Ἰνδοευρωπαίων, ἤρξατο ἡ διασπορά, λέγουν, τῶν διαφόρων κλάδων πρὸς τὰ νότια, συνδεομένων γλωσσικῶς κυρίως, οὐχὶ δὲ ἀπαραιτήτως καὶ σωματικῶς. Οὔτε οἱ Σλαῦοι οὔτε πολὺ ὀλιγώτερον οἱ Κέλται κλπ., ἀκόμη δὲ καὶ οἱ Ἕλληνες, διετήρησαν τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς σωματικὸν τύπον, ὃν διετήρησαν ἄλλοι λαοὶ τῆς ἰνδοευρωπαϊκῆς οἰκογενείας πρὸς ἄλλας κατευθύνσεις βαδίσαντες, ὡς π. χ. οἱ ἰρανικοὶ καὶ ἰνδικοί, ἢ οἱ ἀγγλοσαξωνικοὶ κλπ. Καὶ τῆς ἑλληνικῆς ὁμάδος ἑπομένως κυρία κοιτὶς περαιτέρω διαπλάσεως φέρεται, κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην, ἡ κατὰ τὴν σημερινὴν Οὐγγαρίαν χώρα, πιθανῶς ἐν στενῇ ἐπαφῇ μετὰ τῶν λατινικῶν ὁμάδων (Κελτῶν Ἰταλῶν), τῶν Θρακῶν καὶ Φρυγῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν Γερμάνων, οἵτινες μᾶς ἄφησαν τὰ ἴχνη τῆς ταινιομόρφου κεραμεικῆς. Κατὰ τὸν Kretschmer, ἔχομεν ἐν Ἑλλάδι, πλὴν τοῦ προελληνικοῦ, μὴ ἰνδοευρωπαϊκοῦ κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην στρώματος, τοῦ θεωρουμένου αὐτόχθονος ἢ πιθανώτατα λίαν μετὰ τῆς Ἀσίας συνδεομένου, τοὐλάχιστον ὡς πρὸς τὰ νεώτερα στοιχεῖα αὐτοῦ (Λελέγων, Καρῶν κ. τ. ὅ.), ἓν δεύτερον, πρωτοϊνδοευρωπαϊκόν, ἐπέκτασιν πιθανῶς τῶν Ἰλλυριῶν, ἐποχῆς κρητικῆς, καὶ τὸ τρίτον ἑλληνικόν, τὸ θεωρούμενον κύριον ἰνδοευρωπαϊκὸν στοιχεῖον, ὁρμηθὲν ἐκ τοῦ ἀνατολικοουγγρικοῦ τελευταίου κέντρου καὶ διὰ τῶν κοιλάδων Μάργου (Morawa) καὶ τοῦ Ἀξιοῦ κατελθὸν καὶ ἀπωθῆσαν τοὺς Πρωτοϊνδοευρωπαίους, τοὺς Ἰλλυριοὺς δηλαδή, πρὸς τὴν σημερινὴν Ἀλβανίαν καὶ Νοτιοσλαυΐαν. Οὕτως ἔχομεν τὴν ἐμφάνισιν καὶ τοῦ ἰνδοευρωπαϊκοῦ κόσμου κατ᾿ ὤσεις, ἥτις ἐγένετο ὁμοίως καὶ διὰ τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον. Ταῦτα βασίζονται κυρίως ἐπὶ τῆς ὀνοματολογικῆς καὶ τῆς ἀρχαιολογικῆς καὶ κυριώτατα ἐπὶ τῆς γλωσσολογικῆς ἐρεύνης, ἐξ ὧν ἐγένετο δεκτὴ ἡ εἰς τρεῖς ὤσεις κάθοδος τῶν Ἑλλήνων Ἰνδοευρωπαίων: Ἰώνων, Ἀχαιῶν καὶ Αἰολέων, Δωριέων. Ἡ ἰωνικὴ διείσδυσις, λίαν σκοτεινὴ εἰς τὰ βάθη τῆς προϊστορίας, περὶ τὴν ἀρχὴν τῆς Β΄ χιλιετηρίδος π. Χ., ἐγένετο βαθμιαίως καὶ ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας. Ταύτην ἠκολούθησεν ἡ αἰολο-αχαϊκή, καθαρώτερον ἀντιληπτὴ κατὰ τὸν ΙΔ΄ καὶ ΙΓ΄ αἰῶνα π. Χ. μέχρι τῆς Πελοποννήσου, τῶν Ἰώνων συσπειρωθέντων εἰς Ἀττικὴν καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὰς νήσους καὶ τὴν Μ. Ἀσίαν. Οἱ Αἰολεῖς ἠκολούθησαν εἰς τὴν Ἰωνίαν. Οἱ Ἀχαιοὶ συνέβαλον εἰς τὸν μυκηναϊκὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ ἐν Κρήτῃ καὶ ἐπεβλήθησαν ἐπὶ τῶν παλαιοτέρων μὴ ἰνδοευρωπαϊκῶν στοιχείων. Τὸ ὄνομα αὐτῶν ἐπικρατεῖ ὡς ὀνομασία ὅλων τῶν Ἑλλήνων παρὰ τῷ Ὁμήρῳ. Οἱ Ἀχαιοὶ εἶναι τὸ κύριον στοιχεῖον τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου (περὶ τὸ 1200 π. Χ.), διέδωσαν δὲ τὴν λατρείαν τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου. Τέλος ἔχομεν, περὶ τὴν ΙΑ΄ ἑκατονταετηρίδα, τὴν κάθοδον τῶν Δωριέων, τὴν σημαντικωτέραν τῆς ἰνδοευρωπαϊκῆς διαχύσεως, γνωστὴν ὡς κάθοδον τῶν Ἡρακλειδῶν. Ὀγδοήκοντα ἔτη μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Τροίας ἐνεφανίσθησαν, κατ᾿ ἀρχὰς εἰς Μακεδονίαν, εἶτα εἰς νότιον Ἤπειρον καὶ Θεσσαλίαν, ὅπου ὑπέταξαν ἢ ἀπώθησαν τοὺς προηγηθέντας Θεσσαλοὺς καὶ Βοιωτούς, εἰς ἃς χώρας εὑρίσκονται, εἰς Δωρίδα, ἐξ ἧς καὶ ὠνομάσθησαν, καὶ τέλος εἰς Πελοπόννησον. Ἐνταῦθα ἡ εἴσοδός των συνέβαλεν εἰς τὴν σχετικὴν ἀπομόνωσιν καὶ συγκέντρωσιν ἐπίσης τοῦ παλαιοτέρου στοιχείου κατ᾿ ἐξοχὴν ἐν Ἀρκαδίᾳ καὶ τὴν μετανάστευσιν εἰς Κύπρον καὶ ἄλλας χώρας, ὡς δεικνύει ἰδίᾳ ἡ χωριστὴ γλωσσολογικὴ θέσις τούτων. Τέλος, ἡ εἰς Κρήτην μετανάστευσις τῶν Λακώνων καὶ Ἀργείων Δωριέων συνεκέντρωσε τοὺς προηγηθέντας λαοὺς (Ἀχαιοὺς) περὶ τὴν κεντρικὴν χώραν. Εἰς ὅλην ὅμως τὴν νῆσον ἔλαβε τὸ δωρικὸν στοιχεῖον προέχουσαν θέσιν. Ἐπίσης εἰς τὰς Κυκλάδας καὶ εἰς Μικρασίαν ἔχομεν πυρῆνας δωρικούς, μέσῳ τῶν προδωρικῶν στοιχείων, ἰνδοευρωπαϊκῶν, ἢ προηγουμένων.

Τὴν βάσιν τῆς τοιαύτης σχέσεως τῶν Ἑλλήνων

Digitized by Google

καὶ βορείων ἀπετέλεσεν ἡ γλῶσσα. **Κρίνοντες ἐκ** τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἥτις μὲ ὅλας τὰς **ποικιλίας** τῶν διαφόρων καθ' ἕκαστον διαλέκτων αὐτῆς ἀποτελεῖ ἴδιον κλάδον συμπαγῆ, μεταξὺ τῶν τόσων ἄλλων τοῦ ὅλου δένδρου τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν (τοῦ ἰρανοϊνδικοῦ, τοῦ ἀρμενικοῦ, τοῦ ἀλβανικοῦ (τοῦ ἑλληνικοῦ), τοῦ ἰταλικοῦ, τοῦ κελτικοῦ, τοῦ γερμανικοῦ, τοῦ βαλτικοσλαυϊκοῦ κλπ.) καὶ ἐκ τῆς πιθανότητος ὅτι αὕτη δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἰσδύσῃ ἁπλῶς δι' ἐπινεμήσεως μόνον, ἄνευ αὐτῶν τούτων τῶν φορέων καὶ εἰς τόσον εὐρεῖαν περιοχήν, ἔτι δὲ ὅτι καὶ οἱ φορεῖς οὗτοι δὲν ἦτο δυνατόν, κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην τῆς ἐκ βορρᾶ καὶ ἔξωθεν προελεύσεως, νὰ ἀναπτυχθοῦν που τῆς ΝΑ. Εὐρώπης, ἀλλ' εἰς εὐρυτέραν περιοχήν, παρὰ τοὺς φορεῖς καὶ τῶν λοιπῶν, ὡς ἀνωτέρω, ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν, θεωροῦν πιθανὸν ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐκεῖνοι ἦλθον ἔξωθεν, διὰ μεταναστεύσεως. Ταύτης θετικὴν ἔνδειξιν ἔχομεν μόνον τὴν κάθοδον τῶν Ἡρακλειδῶν. Ἐννοεῖται ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζωμεν οὔτε ποῦ ἐγένετο ἡ διάκρισις τῶν καθ' ἕκαστον διαλέκτων, οὔτε πότε ἐγένετο.

Πλὴν τῆς γλωσσικῆς συγγενείας, μεταξὺ τῶν ἀρχικῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἀρχικῶν βορείων λαῶν τῆς Εὐρώπης διαπιστοῦται καὶ συγγένεια ἠθῶν καὶ ἐθίμων (πολιτισμοῦ). Ἀναφέρομεν τὴν κοινὴν φυσιολατρικὴν τάσιν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν βορείων, τὴν ὁμοιότητα θρησκευτικῶν ἐν γένει πεποιθήσεων (Ἅδης, πολλοὶ ἐκ τῶν θεῶν κλπ.) καὶ λατρευτικῶν ἐθίμων, εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου (εἰσαγωγὴ τοῦ πατριαρχικοῦ συστήματος, ἀντὶ τοῦ μητραρχικοῦ κλπ.), εἰς τὸν τρόπον οἰκήσεως πόλεων, φρουρίων κλπ. Ἡ διάκρισις, ἣν εὑρίσκομεν, εἰς δούλους καὶ ἐλευθέρους, ἰσοδυναμεῖ, κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην, πρὸς φυλετικὴν διάκρισιν τοῦ ὑποταχθέντος προελληνικοῦ στοιχείου ἀπὸ τοῦ ἰνδοευρωπαϊκοῦ ἢ ἑλληνικοῦ τοῦ ἀποτελέσαντος τὰ ἀνωτέρω στρώματα καὶ βαθμιαίως μόνον μειχθέντος. Ὡς πρὸς τὰ σωματικὰ ὑπολείμματα δὲν ἔχομεν πολλὰς πληροφορίας. Ἡ συνήθεια τῶν προϊστορικῶν ἰδίᾳ Ἑλλήνων τῆς τελείας καύσεως τῶν νεκρῶν, ἡ ὁποία διετηρήθη μέχρι σχεδὸν τῆς ἀφομοιώσεως τοῦ συνόλου ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀπετέλεσεν ἀτύχημα διὰ τὴν ἀνθρωπολογικὴν ἐπιστήμην. Οἱ ὀλίγοι σκελετοί, οὓς ἔχομεν, δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνήκουν εἰς Ἕλληνας καὶ ὄχι τυχὸν εἰς μετοίκους, πρᾶγμα ὅπερ μειοῖ τὴν ἀξίαν συνθετικῆς μελέτης. Πάντως, σκελετοὶ ἰδίᾳ τῶν πρώτων ἑλληνικῶν χρόνων εἶναι σπάνιοι. Ἐκ τοῦ σκελετοῦ ἄλλως τε δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν σαφῆ εἰκόνα τοῦ σώματος καθόλου. Γενικῶς, ὡς τύπον πολλῶν Ἑλλήνων θεωροῦν τὸν γνωστὸν βόρειον τύπον, μετὰ χαρακτηριστικῶν τινων ἐκ τῆς μείξεως πρὸς διναρικὰ στοιχεῖα.

Κατ' ἄλλην θεωρίαν, τοῦ J. Mucke, τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα εἶναι αὐτόχθονα. Δεχόμενος οὗτος τὸ ἀδύνατον τῆς ἑρμηνείας τῆς τυχὸν συγγενείας τῶν λαῶν δι' ἀποχωρισμοῦ ἀπὸ ἑνὸς ἀρχικοῦ πυρῆνος, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι παράλογος ἡ θεωρία περὶ ὑπάρξεως ἀρχικοῦ πυρῆνος Ἰνδοευρωπαίων, τοῦ ὁποίου ἀδυνατοῦμεν νὰ εὕρωμεν τὰ ἁπτὰ ἴχνη. Οὐδεὶς γνωρίζει ποῦ ἔκειτο ἡ κοιτὶς τῶν Ἀρίων τούτων καὶ «λαός, οὗτινος ἀγνοοῦμεν τὸν τόπον οἰκήσεως, ἀποτελεῖ διὰ τὴν γεωγραφίαν ἀκατάληπτον ἐμφάνισιν». Τὰ ἑλληνικὰ φῦλα ἐγεννήθησαν, κατὰ τὸν Mucke, ἐν Ἑλλάδι βραδέως, ὅπως καὶ ἡ γλῶσσά των. Ἐκ τῆς ἐπ' ἀλλήλων ἐπιδράσεως τῶν μικρῶν ἀρχικῶν ὀρδῶν καὶ τῶν γλωσσῶν των, εἶτα τῶν μεγαλυτέρων μαζῶν καὶ τῶν διαλέκτων των, ἐμφανίζεται εἷς λαὸς συμπαγὴς καὶ μία ἐθνικὴ γλῶσσα. Ἐκ τῶν διαλέκτων γεννᾶται ἐθνικὴ γλῶσσα, οὐδέποτε δ' ἐξ ἐθνικῆς γλώσσης γεννῶνται διάλεκτοι. Ἐν Ἑλλάδι οἱ Πελασγοὶ εὑρίσκονται ἀρχικῶς εἰς τὰ πεδινὰ μέρη, καὶ δὴ εἰς μεγάλην ἔκτασιν καὶ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῶν μετέπειτα ἑλληνικῶν χωρῶν. Μεταξὺ αὐτῶν ἔχομεν ἤδη, ἀρχικῶς πάλιν, κόσμον μὴ πελασγικὸν διάσπαρτον εἰς τὰ ὀρεινὰ μέρη δηλαδὴ τὰ διάφορα ἑλληνικὰ στοιχεῖα. Τὰ διάφορα ταῦτα στοιχεῖα, κεχωρισμένα κατὰ τοὺς παλαιοτέρους προϊστορικοὺς χρόνους, ἤρξαντο ἑνούμενα μετὰ τὴν ἐκ τῶν ὀρέων κάθοδον τῶν τελευταίων. Οὔτε ὁ λαός, οὔτε ἡ γλῶσσα τῶν Πελασγῶν ἐξηφανίσθησαν ποτέ. Καὶ οἱ σποραδικοὶ Ἴωνες ἐνεφανίσθησαν βαθμιαίως. Αἱ διάφοροι ὁμάδες εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀπεχωρίσθησαν ἀπὸ κοινὴν ῥίζαν, γεννηθεῖσαι ἀντιθέτως ἐκ μικρῶν διασπάρτων ὀρδῶν. Τοῦτο ἐξάγεται καὶ ἐκ τῶν ἀρχαίων παραδόσεων καὶ μύθων. Οὐδαμοῦ γίνεται μνεία περὶ μεταναστεύσεως μεγάλων μαζῶν, πανταχοῦ δὲ περὶ μείξεως μικρῶν διασπάρτων ὁμάδων. Καὶ σήμερον ἔχομεν παραδείγματα διεσπαρμένων ὁμογλώσσων, μέσῳ τῶν ὁποίων ζοῦν ἄλλοι ἀλλόγλωσσοι (Σουμάτρα, Βραζιλία, Αὐστραλία κλπ.). Τοῦτο ἐξηγεῖ καὶ τὴν μεγάλην διασπορὰν τῶν διαλέκτων. Ἐὰν καὶ αἱ ἑλληνικαὶ ὁμάδες τώρα εἶχον τὸν σωματολογικὸν τύπον τὸν μεσογειακὸν (δολιχοκέφαλοι, ὀρφναὶ) ἢ τὸν βόρειον (δολιχοκέφαλοι, ξανθαί), δὲν δυνάμεθα νὰ **καθορίσωμεν μετὰ** βεβαιότητος. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, δὲν εἶναι ἀπίθανος ἡ σωματολογικὴ ὁμοιότης πρὸς τὸν ὀρφνὸν τύπον, τὸν μεσογειακόν. Ἡ κατὰ προτίμησιν ἀπόδοσις τῆς ξανθῆς συνδρομῆς εἰς θεούς, ἥρωας κλπ. ὑπὸ τῶν ποιητῶν καὶ καλλιτεχνῶν ὀφείλεται ἁπλῶς εἰς τὴν ποιητικὴν ἔξαρσιν ἑνὸς ἰδεώδους, τὸ ὁποῖον ἀναζητεῖται εἰς τὸ σπάνιον, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ διὰ τὴν ἑλληνικὴν ῥῖνα κλπ.

Οἱασδήποτε προελεύσεως καὶ ἂν θεωρηθοῦν οἱ Ἕλληνες, ἀναντίρρητον εἶναι ὅτι αἱ προελληνικαὶ ὁμάδες ἔσχον βαθμιαίως ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων, ἀποτελοῦν δὲ κύριον στοιχεῖον τοῦ νεωτέρου κόσμου τῆς Ἑλλάδος. Δεδομένου ὅτι τὸ μέλαν, τυπικὸν χαρακτηριστικὸν τῶν Προελλήνων, εἶναι ὑπερτεροῦν ἐπὶ τοῦ ξανθοῦ, μειονεκτοῦντος ἐν τῇ κληρονομικότητι, ἐπίσης ὅτι αἱ τάξεις τῶν Προελλήνων, κατώτεραι, ὡς τὰς θέλει ἡ θεωρία, τῶν Ἰνδοευρωπαίων, εἶναι γονιμώτεραι, τέλος, ὅτι οἱ ξανθοί, ἐπήλυδες ἐξ ὑποθετικῶν βορείων κλιμάτων, ἦσαν εὐπαθέστεροι εἰς τὰ θερμὰ κλίματα (ἑλώδεις κλπ.), ἐξηγεῖται ἡ βαθμιαία ὑπεροχὴ τοῦ ὀρφνοῦ, βραχυσωμοτέρου τύπου, εἰς ἃ χαρακτηριστικὰ συνδυάζεται καί τις τάσις πρὸς βραχυκεφαλίαν, ἐκ τῶν ἀλλεπαλλήλων ξένων μείξεων, ὁπωσδήποτε αἰσθητῶν, χαρακτηριστικοῦ ὡς γνωστὸν ὑπερτεροῦντος ἐπὶ τῆς δολιχοκεφαλίας. Ἡ ξανθὴ συνδρομὴ ἐμειώθη οὕτως εἰς τὸ ἐλάχιστον. Πάντως ἐκεῖνο, ὅπερ γνωρίζομεν, εἶναι ἡ παναρχαία ὕπαρξις ὀρφνῶν καὶ ξανθῶν. «Οὐδαμοῦ ὅμως σημειοῦται ὅτι τὰ ἀνώτερα, ἐκπολιτίζοντα στρώματα τῶν ἀρχαίων ἦσαν ἀνοικτοχρωμότερα τῶν ἄλλων» γράφει ὁ Lebzelter. Τὴν ἀπουσίαν κατὰ τοὺς παναρχαίους χρόνους συμπαγῶν λαῶν ἑνιαίας γλώσσης καὶ ἐθνικοῦ αἰσθήματος καὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ τὴν ὕπαρξιν τοὐναντίον μονήρων στοιχείων, διασπάρτων, ἑτερογενῶν ἐν πολλοῖς, ηὐνόησε κατ' ἐξοχὴν ἡ φυσικὴ κατασκευὴ τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν διαφόρων τμημάτων. Εἰς ταύτην ὀφείλεται ὁ στενὸς σύνδεσμος ἐδάφους καὶ κατοίκων εἰς ἕκαστον σημεῖον καὶ ἡ ποικιλία ἑπομένως τῶν κατοίκων.

Πιστεύεται γενικῶς ὅτι ἐμφανίζεται μία ὕψωσις τοῦ δείκτου, ἀπὸ τῆς δολιχοκεφαλίας, κοινῆς ἄλλως τε εἴς τε τοὺς προελληνικοὺς καὶ ἑλληνικοὺς λαούς, πρὸς τὴν βραχυκεφαλίαν, ὀφειλομένη εἰς τὴν βαθμιαίαν καὶ ὁλονὲν αὔξουσαν διείσδυσιν, ἐμπορικὴν ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, τοῦ προσθιασιατικοῦ τύπου καὶ τὸν ἐντονώτερον πολλαπλασιασμὸν αὐτοῦ. Ἡ παλαιοτέρα θεωρία, ὅτι οἱ Πελασγοὶ ἦσαν μᾶλλον βραχυκέφαλοι καὶ οἱ Ἕλληνες μᾶλλον δολιχοκέφαλοι δὲν στηρίζεται. Ἡ μεσογειακὴ φυλὴ γνωρίζομεν ὅτι ἔκλινε σαφῶς πρὸς τὴν δολιχοκεφαλίαν, ὅπως καὶ αἱ ἑλληνικαί. Ἐκ τῶν παλαιοτέρων καὶ νεωτέρων ἐργασιῶν ἀναφέρομεν τὴν περιγραφὴν ἀρχαίου κρανίου ὑπὸ τοῦ Blumenbach, εἶτα τὰς μετρήσεις τοῦ R. Virchow, κρανίων τῆς Τροίας ἐκ Χανὰ-Τεπὲ (17 κρανία, κρανιακὸς δείκτης 70,5—78.5), ἐκ Χισσαρλὶκ (5 κρανία, κρ. δ.67.6—82,5), ἐκ Τζαμλιτζὰ (1 κρανίον ἀρχαῖον, κρ. δ.74.6), καὶ ῥωμαϊκῶν χρόνων εἰς Ὀλυμπίου Τροίας 7 δολιχὰ καὶ 8 βραχέα, τοῦ Zaborowski, ἐκ Μυρίνης τῆς Μ. Ἀσίας (15 κρανία, κρ. δ.67.6—83.1), τοῦ Giuffrida—Ruggeri ἐκ τοῦ αὐτοῦ μέρους (16 κρανία, κρ. δ.67.9—87.2), τοῦ R. Virchow ἐξ Ἄσσου (δύο ὑψιβραχυκέφαλα κρανία τοῦ ΣΤ' καὶ Β' π. Χ. αἰῶνος καὶ ἓν ὀρθοδολιχοκέφαλον, ῥωμαϊκῶν πιθανῶς χρόνων), καὶ ἐκ Κύπρου (δύο κρανία τοῦ μουσείου Ν. Ὑόρκης, κρ. δ. 74.7 καὶ 77.9) καὶ ἐξ Ἀθηνῶν, ἐκ τοῦ οἰκοπέδου οἰκίας Σλῆμαν (3 κρανία μεσοκέφαλα καὶ 1 δολιχοκέφαλον, κρ. δ.71.9—77.1) καὶ ἐκ τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς (1 κρανίον δολιχὸν καὶ 1 μεσοκέφαλον). Ὁ Virchow ἐμελέτησεν ἐπίσης ἄλλα τινὰ κρανία (λόφου Μουσῶν, Μενιδίου, Διπύλου, Χορσείας).

Ὁ Duckworth ἐμελέτησε κρανίον δολιχοκέφαλον τῆς Θεσσαλίας (Τσαγκλὶ) νεολιθικῆς περιόδου, ὁ Loritz κρανία τοῦ Ὀρχομενοῦ (δολιχὰ καὶ βραχέα), ὁ Velde νεολιθικὸν (βραχύ), ἀρχαῖα καὶ ὑστερορρωμαϊκὸν (δολιχὰ) κρανία τῆς Λευκάδος, ὁ Bent προϊστορικὸν κρανίον, βραχυκέφαλον, τῆς Ἀντιπάρου, ὁ Fimmen δολιχὰ κρανία Κρήτης, ὁ Buxton περιέγραψε 17 κρανία προϊστορικὰ τῆς Λαπίθου, 3 σιδηρᾶς ἐποχῆς Ἀμάθου καί τινα ἱστορικὰ τῆς Κύπρου καθόλου, μὲ δολιχοκεφαλίαν, πλὴν δύο βραχυκεφάλων. Τέλος ἔχομεν καὶ τὰς μετρήσεις τῶν κρητικῶν κρανίων τοῦ Dawkins, τοῦ Sergi, τοῦ Duckworth καὶ Hawes, τοῦ Luschan, μὲ καθαρὰν ὑπεροχὴν τῆς δολιχοκεφαλίας (μεσομινωϊκὴ ἐποχή), τοῦ Fürst τῆς Ἀσίνης, προϊστορικὰ κλπ. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καὶ ἐκ τῶν κρανιομετρικῶν ἐρευνῶν τῶν κρανίων τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ μουσείου παρατηροῦμεν ὑπερτεροῦσάν πως τὴν δολιχοκεφαλίαν κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς γενικῶς χρόνους. Ἐὰν ὅμως λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸν μέσον ὅρον τῶν καθ' ἕκαστον σειρῶν, ὁ κρανιακὸς δείκτης πίπτει εἰς τὴν μεσοκεφαλίαν (ἥτις διατηρεῖται ἄλλως καὶ μετέπειτα μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων), στρεφόμενος περὶ τὸ 77.0. Μὲ τοῦτο δὲν θέλομεν νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι δὲν ἐγένετο καὶ εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας κατὰ περιόδους εἴσδυσις ἄλλων στοιχείων τοῦ βραχυκεφάλου κόσμου, ἰδίᾳ παλαιῶν καὶ νεωτέρων συγγενῶν λαῶν, ἐκ τῆς προσθίας Ἀσίας. Ἡ εἴσδυσις **αὕτη ἐγένετο** ἀπὸ τῆς νοτίου ἁλύσεως τῆς **Κύπρου καὶ Κρήτης**, κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, **καὶ διὰ** τῆς βορείου ἠπείρου, κατὰ τοὺς προρρωμαϊκοὺς καὶ μετέπειτα χρόνους.

Ἀπὸ τῶν ἑλληνιστικῶν ἤδη καὶ τῶν μετέπειτα ἰδίᾳ χρόνων ἔχομεν βεβαίαν συμμετοχὴν τοῦ προσθιασιατικοῦ κόσμου εἰς τὸν ἑλληνικόν, διὰ τῆς παντοίας, ἀκόμη καὶ ὑπὸ μορφὴν δούλων μεταναστεύσεως. Τοῦτο ἐξηκολούθησε καὶ εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους μὲ τὴν ἀσιατικὴν μορφὴν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀλλὰ καὶ σήμερον κυρίως μὲ τὴν συγκέντρωσιν ὅλων τῶν Ἑλλήνων εἰς τὸ ἐλεύθερον κράτος, ὡς προσφύγων μετὰ τὴν καταστροφήν. Ὅμως ἐκ τῆς συντηρητικότητος τῶν Ἑλλήνων καθίσταται πιθανωτάτη ἡ ἐλαχίστη συμμετοχὴ ξένων φυλετικῶν στοιχείων, ἅτινα κατὰ περιόδους ἔζησαν μετ' αὐτῶν, Τούρκων, Ἑνετῶν καὶ Σλαύων, ἐξαιρουμένων τῶν Ἀλβανῶν.

Παλαιόθεν ἐγένοντο κρανιομετρικαί τινες παρατηρήσεις καὶ ἐπὶ συγχρόνων κρανίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ἑλλάδος. Ἀναφέρομεν τὰς τοῦ Weisbach (Μικρᾶς Ἀσίας, Προποντίδος καὶ Κωνσταντινουπόλεως, ἠπειρωτικης Ἑλλάδος), τοῦ Nicolucci (ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, νήσων Αἰγαίου καὶ Ἰονίων, Ἠπείρου, Θεσσαλίας), τοῦ Quatrefages (Κρήτης), τοῦ Luschan (Κρήτης), τοῦ Κλωνὸς Στεφάνου, τοῦ Ι. Κούμαρη. Ἐπίσης ἔχομεν καί τινας κεφαλομετρικὰς καὶ ἄλλας σωματολογικὰς ἐρεύνας ἐπὶ ζῶντος, τοῦ Ν. Ἀποστολίδου (Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου), τοῦ Ornstein ἐπὶ τῆς χροιᾶς 1767 στρατιωτῶν, τοῦ Κλωνὸς Στεφάνου, τοῦ Ζωβιτζιάνου ἐπὶ τοῦ ἀρβανιτο-ἑλληνικοῦ τύπου, τοῦ Νεοφύτου, τοῦ Duckworth (ἐπὶ 98 μαθητῶν), τοῦ Fr. Schiff (ἐπὶ τῶν Μανιατῶν τῆς Πελοποννήσου), τοῦ E. Pittard, εἰς ἐπανειλημμένας μικρὰς ἐρεύνας ὁμάδων ἑλληνικῶν ἰδίᾳ τοῦ ἐξωτερικοῦ, τοῦ Hawes (ἐπὶ Κρητῶν κλπ., τοῦ Σ. Τσάκωνα ἀπὸ μαιευτικῆς ἀπόψεως), τοῦ Luschan (ἐπὶ 320 Κρητῶν), τοῦ Ἐξαρχοπούλου, τοῦ Λαμπαδαρίου ἐπὶ παίδων κλπ. Ἐκ τοῦ συνόλου τούτου τῶν διεσπαρμένων παρατηρήσεων συνάγομεν μόνον ὅτι ἐν Ἑλλάδι ὑπάρχουν ἀρκούντως διακεκριμένοι τοπικοὶ τύποι καὶ τοιοῦτοι ὄχι μόνον προκειμένου περὶ διαφόρου φυλετικῆς συνθέσεως, ὅπως εἶναι αἱ ἀλβανικαὶ ὁμάδες, αἱ ζῶσαι ἀκόμη ἐν προοδευτικῇ μείξει, μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων, οἱ Βλάχοι κλπ., ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν καθαρωτέρων ἑλληνικῶν στοιχείων. Ἡ ποικιλία αὕτη εὕρηται καὶ εἰς ἄλλα χαρακτηριστικά, ὅπως ἡ συνδρομὴ χροιᾶς, κυρίως δ' ὅμως εἰς τὸν κεφαλικὸν δείκτην. Συνάγομεν ἐπίσης ὅτι ὁ δολιχοκέφαλος τύπος εὕρηται πάντως ἀκόμη συχνότατα μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων. Καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ τῶν στοιχείων ἐκείνων τοῦ πληθυσμοῦ, ἅτινα συνεχίζουν τὸν τύπον τῶν παλαιῶν δολιχοκεφάλων στοιχείων, ἅτινα οὐδέποτε ἐξηφανίσθησαν ἐξ Ἑλλάδος. Ἐννοοῦμεν τὸν προελληνικὸν καθόλου ἢ μεσογειακὸν τύπον καὶ τὸν ἑλληνικόν. Ἤδη ἐν παλαιαῖς συνθετικαῖς ἐργασίαις (Στέφανος) σημειοῦται ὅτι ὁ κρανιακὸς δείκτης κατὰ μέσον ὅρον εἶναι 80,8 (κεφαλ. δ. 81—82), δηλαδὴ ἐμφανίζεται ὀλιγώτερον βραχυκέφαλος τύπος τοῦ τῶν Τούρκων, Ρουμάνων, Σλαύων καὶ Ἑνετῶν. Ὁ Luschan μεταξὺ 320 Κρητῶν εὗρεν ἐπὶ τῶν $^2/_8$ περίπου κεφαλικὸν δείκτην κάτω τοῦ 80,0 καὶ ἐπὶ 53 συγχρόνων κρανίων μέσον ὅρον 78.0. Ὁ Duckworth μόνον 28.5 % μὴ βραχυκέφαλα. Ὁ Schiff ἐπὶ Μανιατῶν ἀπὸ 43—66 % δολιχοκεφαλίαν. Ὁ Στέφανος εὗρεν εἰς πολλὰ μέρη δολιχοκεφαλίαν καὶ μεσοκεφαλίαν σχετικῶς συχνάς, ὅπως εἰς τὴν Μαγνησίαν, τὴν Δωρίδα, τὴν Μαντίνειαν, τὴν Ἀργολίδα, τὴν Λακωνίαν γενικῶς (Οἴτυλον 52 5 %), τὴν Σκῦρον (57 %), τὴν Ἄνδρον, τὴν Σέριφον (54.6 %), τὴν Νάξον 54,9 %), τὴν Πάρον, τὴν Κέρκυραν, τὴν δυτικὴν Κεφαλληνίαν, τὰ Κύθηρα (62.1 %) κλπ., ἐξαιρουμένων τῶν ἐπίσης μεσοκεφάλων ἀλβανοφώνων ἑστιῶν (Ἀττικῆς, Μεγαρίδος, Θηβῶν, Λεβαδείας, Κορινθίας, Εὐβοίας, Ἄνδρου). Ἐκ τῆς ἡμετέρας γενικῆς μελέτης νεωτέρων κρανίων τοῦ Ἀνθρωπολογικοῦ μουσείου διαπιστοῦμεν εἰς τὰς πλείστας συλλογὰς τὸν μέσον ὅρον ἐν τῇ μεσοκεφαλίᾳ (Θεσσαλίας, Μεγάρων, Κουντούρων, Μάνδρας, Τριπόλεως, Ἀμοργοῦ, Νάξου κλπ.). Ἐπίσης ἔχομεν, μικρὰν πάντως, ἀναλογίαν καὶ ξανθῶν τριχῶν, μεγαλυτέραν δὲ ἀνοικτοχρόων ὀφθαλμῶν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ξενίζῃ ὡς παράδοξον, καθότι συχνὴ εἶναι ἐν Ἑλλάδι ἡ συνύπαρξις ὀρφνῶν τριχῶν μετὰ ἀνοικτοχρόων ὀφθαλμῶν, ὀφειλομένη εἰς μήπω ἐξακριβωθεῖσαν αἰτίαν. Σημειοῦμεν μόνον τὴν πιθανὴν σχέσιν τῆς χροιᾶς ταύτης πρὸς παλαιοὺς τύπους, ὧν οἱ νεώτεροι εἶναι συνέχεια, ὅπως καὶ τοῦ σχήματος κεφαλῆς. «Θεωρῶ πιθανὸν ὅτι οἱ ξανθόχροες τύποι, οὓς εὑρίσκομεν ἀκόμη σήμερον εἰς 10 % τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, κατὰ τὸ πλεῖστον ὀπισθοχωροῦσι πρὸς τοὺς παλαιοὺς ἐκείνους Ἀχαιούς», γράφει ὁ Luschan. Ἐπίσης ἡ εὐθεῖα [illegible] ῥὶς εὑρίσκεται συχνὰ (56.2 % Pittard). Ἐπαναλαμβάνομεν ὅτι ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν ἀναμφιβόλως προσμείξεων νεωτέρων αἰώνων ἡ πλέον ὑπερτεροῦσα καὶ πράγματι συχνὰ ἀπαντῶσα, ὑπὸ μεικτὰ χαρακτηριστικά, εἶναι **ἡ τῆς προσθιοασιατικῆς** φυ-

Digitized by Google

λῆς. Εἰς ταύτην ὀφείλομεν μάλιστα ἀρκετὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ (ρὶς κλπ.) τινῶν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας προσφύγων τῆς τελευταίας ἐπανόδου εἰς τὴν μητέρα πατρίδα.

Ἐκ τῆς ἡμετέρας μελέτης ἐπὶ τῆς χωρητικότητος τοῦ κρανίου, ἐπὶ ἑλληνικῶν ;) κρανίων. διαφόρων τόπων καὶ ἐποχῶν, ἔσχομεν τὸ πόρισμα ὅτι ἐμφανίζεται ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν ἐποχῶν, πρὸς τὰς συγχρόνους, ἐλαφρὰ μέν, ἀλλὰ καταφανὴς βαθμιαία πρόοδος τοῦ μέσου ὅρου χωρητικότητος (ἀπὸ 1.367 κ. ἑ. μ. —1.433 κ. ἑ. μ.). Γενικῶς δὲ παρατηρεῖται συγκέντρωσις περὶ μέσην τινὰ χωρητικότητα καθ' ὅλας τὰς περιόδους. Καὶ ἡ νεωτέρα προϊστορικὴ περίοδος καὶ ἡ ἀρχαία ἀκόμη, δηλαδὴ λαοὶ ἀνωτέρων πολιτισμῶν, χαρακτηρίζονται διὰ μετρίας σχετικῶς χωρητικότητος (μέσος ὅρος κάτω τῶν 1.450 κ. ἑ. μ.). Ἡ ἐλαφρὰ μεταβολὴ ἐπὶ τὸ εὐρύτερον τῆς κρανιακῆς κάψης μὲ τὴν πάροδον τῶν χιλιετηρίδων δὲν σημαίνει καὶ ὑποκατάστασιν φυλετικήν. Τοιαῦται μεταβολαὶ παρατηροῦνται εἰς πλείστους λαούς, χωρὶς ἀλλοίωσιν τῆς πρώτης βάσεως αὐτῶν.

Ἐξ ἐρεύνης ἐπὶ τοῦ προσωπικοῦ δείκτου (ἀνώτερος πρόσθιος δείκτης) εὕρομεν ὡς χαρακτηριστικὸν μέσον ὅρον τὴν μεσοπροσωπίαν (53—49). Εἶναι δ' ἄξιον ἐξάρσεως τὸ σχεδὸν ὅμοιον τοῦ τύπου ἐπὶ σειρῶν κρανίων, ἑνὸς τόσον μακροῦ χρονικοῦ διαστήματος, ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων. Τὴν αὐτὴν ὁμοιότητα ἐμφανίζουν μάλιστα καὶ ἰδιαιτέρως τὸ ὕψος καὶ τὸ πλάτος. Ἐξ ἐρεύνης ἐπὶ τοῦ ρινικοῦ δείκτου εὕρομεν ἐπίσης τὸν μέσον ὅρον ἐν τῇ μεσορρινίᾳ (47,90), πρὸς τὰ ὅρια τῆς λεπτορρινίας, εἰς ὃ πόρισμα ἔφθασε καὶ ὁ Luschan ἐκ τῶν κρητικῶν ἰδιαιτέρως κρανίων. Παρετηρήσαμεν μάλιστα λεπτομερέστερον καὶ μικρὰν πτῶσιν τοῦ δείκτου ὅσον ἐρχόμεθα εἰς κρανία νεωτέρων χρόνων, τῶν προϊστορικῶν κρανίων ἐμφανιζομένων μᾶλλον πλατυρρίνων τῶν νεωτέρων, πάντως ἐντὸς τοῦ πλάτους ποικιλίας τῆς μεσορρινίας.

Ἀπὸ ἀπόψεως αἱματολογικοῦ τύπου ὁρολογικῆς διακρίσεως τῶν ἀνθρωπίνων φυλῶν), οἱ Ἕλληνες, κατὰ μὲν τοὺς Κούμαρην καὶ Διαμαντόπουλον, τάσσονται κατὰ πλειονότητα εἰς τὴν ὁμάδα 4 (0), κατὰ δεύτερον δὲ λόγον εἰς τὴν ὁμάδα 2 (Α), κατὰ δὲ τὰς παρατηρήσεις τῶν Hirschfeld, Σάββα, Παγκάλου, εἰς τὴν ὁμάδα 2 (Α) μᾶλλον. Ἐκεῖνο ὅμως, ὅπερ ἔχει σημασίαν μείζονα ἴσως, εἶναι ἡ ὑπὸ τῶν Hirschfeld, Κούμαρη, Διαμαντοπούλου ὁμοία διαπίστωσις ταυτότητος τοῦ τύπου αἵματος ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν προερχομένων ἐκ τῶν δύο μεγάλων κέντρων κατανομῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ, δηλαδὴ τῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ τῶν τῆς Μ. Ἀσίας.

Ἐκ τῶν ὀλίγων τούτων σποραδικῶν παρατηρήσεων δὲν δύναται φυσικὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἐπὶ τοῦ παρόντος γενική τις εἰκών. Ὅμως ἐκ τῆς ἱστορικῆς διαμορφώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου κατανοεῖται τὸ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πολύμορφον τοῦ συγχρόνου Ἕλληνος, παρὰ τὸν ὁπωσδήποτε διακρινόμενον γενικὸν τύπον. Τὸν ἰδεώδη ἑλληνικὸν τύπον, ὅν τινες θέλουν νὰ εὑρίσκουν πολὺ συχνότερον εἰς τοὺς Ἀγγλοσάξωνας (Ἄγγλους καὶ Βορειογερμανοὺς) καὶ τοὺς Σκανδιναυούς, συναντῶμεν, ὑπὸ ὀρφνὴν συνήθως συνδρομήν, καὶ ἐν Ἑλλάδι σήμερον. Οὐδεὶς ὅμως δύναται νὰ βεβαιώσῃ ὅτι ἦτο συχνότερος ἐν τῇ πραγματικότητι καὶ κατὰ τοὺς πρωτοϊστορικοὺς καὶ ἀρχαίους χρόνους. Ἡ μείζων σημερινὴ ποικιλία τύπων δὲν ὀφείλεται ὅμως μόνον εἰς τὴν προϊοῦσαν μεῖξιν. Ἐξ ὅλων τῶν πηγῶν διαπιστοῦμεν τὴν ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν ἀκόμη χρόνων ὕπαρξιν ξανθῶν καὶ ὀρφνῶν, χωρὶς νὰ εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ διευκρινίσωμεν ἐὰν προϋπῆρχον ἢ ἦλθον ἔξωθεν καὶ πόθεν καὶ πότε καὶ ποῖοι ἐξ αὐτῶν καὶ ἐὰν ἡ ξανθὴ συνδρομὴ ἦτο συχνοτέρα τότε, ὑποχωρήσασα εἰς ἐξωτερικὰς ἐπηρείας βαθμηδόν. Ἴσως ὡς μόνον ἀσφαλὲς δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ὑπεροχὴ τῆς δολιχοκεφαλίας, ἀνεξαρτήτως χρώματος σωματολογικοῦ καὶ λοιπῶν χαρακτηριστικῶν, ἅτινα ἐποίκιλλον περισσότερον. Ὅτι καὶ ἡ σύγχρονος ποικιλία ἑπομένως τῶν καθ' ἕκαστον τύπων (καὶ τοῦτο ὄχι μόνον διὰ τὴν ἑλληνικὴν φυλὴν) ἔχει πιθανώτατα σχέσιν στενὴν πρὸς τὴν παλαιὰν ποικιλομορφίαν τῶν λαῶν τῆς χερσονήσου δὲν εἶναι παράδοξον. Διότι πρέπει νὰ λαμβάνηται πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν, προκειμένου νὰ ταξινομηθοῦν χαρακτηριστικὰ ἐξέχοντα τοῦ πλάτους ποικιλίας ὡρισμένων γνωστῶν τύπων, οὐ. ἔχομεν ὑπ' ὄψιν δι' ἕνα λαὸν σύγχρονον, ὅτι ταῦτα δὲν ὀφείλονται πάντοτε εἰς διασταυρώσεις καὶ μείξεις σαφῶς διακεκριμένων μεγάλων ἀνθρωπολογικῶν τύπων, ἀλλ' εἰς τὴν ἐμφάνισιν ποικιλιῶν ἐκ μεταλλαγῶν ἐντὸς αὐτῶν τούτων τῶν τύπων, οἵτινες δύνανται νὰ περικλεισθοῦν ἐν στενῷ πλαισίῳ ἀπαραιτήτως (Sarasin), δηλαδὴ ἐκ μεταλλαγῶν ἐμφανιζομένων ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς ποικιλομορφίας, ἤτοι τῆς ἱκανότητος τοῦ ἀνθρώπου νὰ παράγῃ νέας κληρονομικὰς ποικιλίας, ὅπως συμβαίνει καὶ ἐπὶ ὅλων τῶν λοιπῶν τιθασευμένων ζῴων (κατοικιδίων). Καὶ ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς παρουσίας ξανθῶν π. χ. μέσῳ ὀρφνῶν πρέπει ἀκόμη νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ ἀλφισμοῦ, ὃν δὲν δυνάμεθα νὰ χωρίσωμεν ἀπὸ τῆς ἄκρας ὑποχρωμίας. Τοῦτο μᾶς ὑποδεικνύουν αἱ περιπτώσεις σχηματισμοῦ μικρῶν ὁμάδων ξανθῶν ἢ πυρροχρόων μέσῳ καὶ τῶν μελανησιακῶν φυλῶν ἀκόμη (Fischer). Ἑπομένως, ἂν καὶ πολλαὶ περιπτώσεις ξανθῆς συνδρομῆς εἰς μεσημβρινοὺς λαοὺς ὀφείλονται πράγματι εἰς εἴσδυσιν βορείων στοιχείων, ὅμως τοῦτο δὲν εἶναι πάντοτε βέβαιον, ἀφοῦ δυνατὸν νὰ πρόκειται περὶ μεταλλακτικῆς ἐμφανίσεως. Εἶναι γεγονὸς ἄλλως τε ὅτι εἰς ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ὑπάρχει διαβάθμισις καὶ δὲν χωρίζονται σαφῶς τὸ ξανθὸν ἀπὸ τοῦ ὀρφνοῦ, εἰμὴ κατὰ τὰς ἐσχάτας ἀποχρώσεις, ὑπαρχουσῶν ἐν τῷ μεταξὺ ἀπείρων διαβαθμίσεων, συνδετικῶν καὶ μὴ προελθουσῶν ἐκ μείξεων.

Οἱ λαοὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἂν καὶ ὑπέστησαν ἐπανειλημμένας καὶ πολλάκις μακρὰς ἐπηρείας ἐντελῶς ξένων ἀνθρωπολογικῶς καὶ ἐθνολογικῶς στοιχείων, καὶ δὴ ἐν ταῖς πεδιναῖς χώραις περισσότερον, καθὼς καὶ ἐξάντλησιν δι' ἄλλους λόγους, ὑγιεινοὺς κλπ., ὅμως ἕνεκα διαφυγῆς τῶν ὀρεινοτέρων μερῶν ἀπὸ τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς ἐπιμειξίας δὲν ἐπῆλθε βαθεῖα καὶ βασικὴ ἀλλοίωσις τῶν φυλετικῶν χαρακτηριστικῶν ἐν τῷ συνόλῳ. Μικραὶ διαφοραὶ τοῦ κρανιακοῦ δείκτου ἢ τῆς χροιᾶς κλπ., δὲν ἔχουν ἀπαραιτήτως λόγον τὴν μεῖξιν, καὶ δὴ ἀφοῦ ἡ βραχυκεφαλία καὶ ἡ ὀρφνὴ χροιὰ κλπ. δὲν φαίνεται νὰ ἦσαν καὶ παλαιόθεν τόσον σπάνιαι, ὅσον τὰ ὀλίγα κρανία ἢ τὰ ὀλίγα εἰδώλια κλπ. μᾶς δεικνύουν. Ἀλλὰ τὸ σύνολον τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου εἶναι ἐκτὸς ἀμφιβολίας πάλιν ὅτι δὲν προέρχεται ἐκ μιᾶς στενῆς πηγῆς, ἀπαρτισθὲν παλαιόθεν ἤδη ἐκ διαφόρων αὐτοχθόνων, ἢ ὡς τοιούτων θεωρουμένων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον στοιχείων, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ ἐκ ξένων ὁπωσδήποτε, ἀπορροφηθέντων ἔκτοτε πλήρως. Τοῦτο βλέπομεν καὶ εἰς τοὺς ἐκλατινισθέντας Ρουμάνους καὶ τοὺς νομαδικοὺς Βλάχους, εἰς οὓς κατὰ μέγιστον μέρος συνεχίζονται οἱ παλαιοὶ Θρᾶκες. Γνωρίζομεν ὅτι τῶν Ἰλλυριῶν καὶ τῶν συγγενῶν Θρακῶν, οἵτινες ἀπετέλεσαν τὴν ὀπισθοφυλακὴν τῶν ἑλληνικῶν στοιχείων (ἐὰν δεχθῶμεν τὴν ἰνδοευρωπαϊκὴν κάθοδον), τὸ μέγιστον μέρος ἀπερροφήθη τὸ μὲν τῶν Ἰλλυριῶν ὑπὸ τῶν νοτίων Σλαύων, τὸ δὲ τῶν Θρακῶν ὑπὸ τῶν ἐκσλαυϊσθέντων Βουλγάρων. Ἐὰν εἶναι ἐφικτὸς ἢ ὄχι, καὶ μέχρι ποίου σημείου, ὁ ἔλεγχος τῶν διαφόρων στοιχείων, ἀπὸ τῶν προελληνικῶν καὶ ἑλληνικῶν χρόνων μέχρι σήμερον, δὲν γνωρίζομεν.

Μέτριον ἀνάστημα, ὀρφνὴ συνδρομὴ δέρματος, τριχῶν, ἴριδος, μεσοκεφαλία, μεσοπροσωπία λεπτορρινία ἢ μεσορρινία μετὰ εὐθείας ρινὸς εἶναι τὰ συνηθέστερα χαρακτηριστικὰ ἑνὸς γενικοῦ συχνοῦ τύπου. Ἡ σαφεστέρα ὅμως φυλετικὴ διάκρισις εἶναι ἡ μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν χωρῶν καὶ τῶν βορειοδυτικῶν. Οἱ κάτοικοι τῶν τελευταίων τούτων χωρῶν, καὶ δὴ τῆς Ἠπείρου, ἐμφανίζουσι τάσιν πρὸς βραχυκεφαλίαν, ἐντεινομένην καὶ διὰ παραμορφώσεως ἐθνικῆς ἀπὸ τοῦ λίκνου, ὡς καὶ πλατυπροσωπίαν καὶ χαμαιρρινίαν ἐνίοτε.

Ι. Γ. ΚΟΥΜΑΡΗΣ

ΕΘΝΟΛΟΓΙΑ

Οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Μεσόγειος θάλασσα ἐχώρισε τὰ ἰνδογερμανικὰ φῦλα τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τοὺς σημιτικοὺς λαοὺς τῆς Ἀσίας καὶ τοὺς χαμιτικοὺς τῆς Ἀφρικῆς. Ἐπέρασαν βέβαια καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Ἱσπανίαν (Ἴβηρες, τῶν ὁποίων ἀπόγονοι εἶναι οἱ σημερινοὶ Βάσκοι) λαοὶ μὴ ἰνδογερμανικοί, ἀλλ' ὅλοι οὗτοι ὑπέκυψαν εἰς τοὺς ἀπὸ βορρᾶ κατελθόντας Εὐρωπαίους. Καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα πρὸ τῆς καταβάσεως τῶν ἑλληνικῶν φύλων κατοικοῦν μικρασιατικοὶ λαοί, οἱ ὁποῖοι εἰς τὰς ἔπειτα ἱστορικὰς ἀπηχήσεις ἀναφέρονται ὡς Κᾶρες ἢ Λέλεγες. Οὗτοι κατῴκησαν περισσότερον χρόνον εἰς τὰς νήσους. Πλὴν τῶν Καρῶν καὶ Λελέγων κατῴκησαν καὶ ἄλλοι Μικρασιᾶται (καὶ Σημῖται Φοίνικες), τῶν ὁποίων δύσκολον εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ ἔκτασις. Καὶ οἱ Ἐτεόκρητες τῆς Κρήτης, εἰς τοὺς ὁποίους ὀφείλεται ὁ κρητικὸς πολιτισμός, δὲν ἦσαν, φαίνεται, Εὐρωπαῖοι. Τὸ παλαιὸν ὄνομα *Ὑττηνία* τῆς ἀττικῆς τετραπόλεως θεωρεῖται σήμερον ἐτρουσκικὸν ἢ τυρρηνικόν, ὥστε φαίνεται ὅτι καὶ Τυρρηνοί, πολλοὶ ἢ ὀλίγοι, παρέμειναν εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν μετάβασίν των εἰς τὴν Ἰταλίαν.

Ἡ μελέτη τῶν προελληνικῶν τοπωνυμίων ὑπὸ δύο ὀνομαστῶν γλωσσολόγων, τοῦ Φιχ καὶ τοῦ Κρέτσμερ, ἐβοήθησε πλὴν ἄλλων καὶ τὴν ἐξακρίβωσιν τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Μικρασιατῶν κατοίκων τῆς προελληνικῆς Ἑλλάδος. Οὕτω τὰ τοπωνύμια μὲ θέμα λῆγον εἰς *—νθ—νδ* ἢ *σσ—ττ*, τὰ ὁποῖα εἶναι συχνότερα εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα, θεωροῦνται μικρασιατικά: Ἐρύμανθος, Ζάκυνθος, Κόρινθος, Τίρυνς—νθος, Πέρινθος, Προβάλινθος κλπ., Παρνασσός, Ἰλισσός, Ὑμηττός, Λυκαβηττὸς κλπ. Ὁμοίως τὰ ὀνόματα Μυκ—ῆναι, Μύκ-ονος, Μυκαλησσός, Μυκάλη εἶναι μικρασιατικά. Ὀρθῶς λοιπὸν γράφει ὁ Στράβων (Ζ' 321): «σχεδόν τι ἡ σύμπασα Ἑλλὰς κατοικία βαρβάρων ὑπῆρξε τὸ παλαιόν». Προελληνικὰ εἶναι καὶ τὰ στρογγύλα οἰκήματα τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῷ οἱ ἀπὸ Βορρᾶ κατελθόντες Ἕλληνες ἔφεραν τὸ ὀρθογώνιον ἢ τετράγωνον οἴκημα, τὸ «μέγαρον». Ὁμοίως πολλαὶ ἀντιλήψεις θρησκευτικαὶ τῶν ἔπειτα χρόνων, ὅπως ἡ μετὰ θάνατον κατάστασις τῆς ψυχῆς, φαίνεται ὅτι προέρχονται ἐκ τῶν προελληνικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος.

Τοὺς παλαιοτάτους κατοίκους τῆς Ἑλλάδος ὠνόμαζαν ἔπειτα οἱ Ἕλληνες καὶ *Πελασγούς*, χωρὶς ὅμως σαφῆ ἔννοιαν ἐθνολογικήν. Τὸ ὄνομα Πελασγὸς εἶναι ἑλληνικὸν (ἐκ τοῦ πελαγ—σκοί, πρβλ. μίγ—σκω, μίσγω· τὸ πελαγ— τοῦτο ὑπάρχει καὶ εἰς τὸ ὄνομα Πελαγόνες τῆς Μακεδονίας, «Glotta», 1.16) καὶ σημαίνει πιθανῶς τοὺς πεδινούς, εἰδικώτερον δ' ἀπεδόθη καὶ εἰς πεδινοὺς κατοίκους τῆς Θεσσαλίας, τοὺς κατοικοῦντας τὴν Πελασγιῶτιν. Ἐπλάσθη, λοιπόν, τὸ ὄνομα ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' ἀπεδόθη καὶ εἰς ξένους προϊστορικοὺς κατοίκους τῆς Ἑλλάδος. Οἱ παλαιότατοι κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος ἦσαν βραχυκέφαλοι καὶ βραχύτεροι τὸ ἀνάστημα, ἐνῷ οἱ ἀπὸ Βορρᾶ κατελθόντες ἦσαν δολιχοκέφαλοι, ὑψηλότεροι (μερικοὶ καὶ λέγονται οὕτω, μακεδνοὶ—Μακεδόνες= ὑψηλοὶ) καὶ ξανθοί. Δυστυχῶς ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἔρευνα τῆς προελληνικῆς καὶ πρωτοελλαδικῆς Ἑλλάδος δὲν ἔχει προχωρήσει ἀκόμη, ὥστε νὰ βοηθήσῃ μαζὶ μὲ τὴν γλωσσολογίαν καὶ τὴν ἀρχαιολογίαν τὸ ἐθνολογικὸν πρόβλημα τῆς παλαιοτάτης Ἑλλάδος. Ἴσως καὶ ἡ σημερινὴ ἀνθρωπολογικὴ κατάστασις δύναται νὰ βοηθήσῃ τὴν παλαιοτέραν ἐθνολογίαν. Οὕτω π. χ. εἰς τὴν Κρήτην ἀπαντοῦν ὑψηλότατοι ἄνθρωποι (Σφακιανοί), οἱ ἀπόγονοι τρόπον τινὰ τῶν Δωριέων, ἀλλὰ παρ' αὐτοὺς καὶ πολὺ κοντοὶ καὶ μελαψοί, Ἐτεόκρητες ἴσως.

Κάθοδος τῶν Ἑλλήνων. Περὶ τὸ τέλος τῆς Γ' π. Χ. χιλιετηρίδος ἤρχισαν νὰ κατέρχωνται ἀπὸ Βορρᾶ φυλαὶ ἰνδογερμανικαί, ἀνήκουσαι εἰς τοὺς ἔπειτα ὀνομασθέντας Ἕλληνας. Πόθεν ὡρμήθησαν αὗται καὶ διὰ τίνος ὁδοῦ κατῆλθον νοτιώτερον, δὲν δύναται νὰ ὁρισθῇ μετ' ἀκριβείας. Οἱ *Ἴωνες* εἶναι ἡ πρώτη ἑλληνικὴ φυλὴ ἡ κατελθοῦσα εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ ὁποία ἔγινε γνωστὴ ταχύτερον καὶ εἰς τοὺς Μικρασιάτας καὶ δι' αὐτὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο οἱ Ἕλληνες εἶναι γνωστοὶ εἰς τοὺς Πέρσας καὶ ἄλλους ἀσιατικοὺς λαούς. Καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀκόμη σήμερον λέγουν τοὺς Ἕλληνας Γιουνάν, ἤτοι Ἴωνας. Αἰῶνάς τινας μετὰ τοὺς Ἴωνας, περὶ τὸ 1800 π. Χ., κατῆλθον οἱ *Αἰολεῖς* ἢ *Ἀχαιοί*, οἱ ὁποῖοι ὑπὸ τὸ δεύτερον ὄνομα εἶναι γνωστοὶ καὶ εἰς τὰ ἐπιγραφικὰ μνημεῖα τῶν Χετταίων, τὰ γνωσθέντα κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους. Οἱ Ἀχαιοὶ ἐδημιούργησαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ κρητικοῦ τὸν μυκηναϊκὸν πολιτισμόν. Οἱ Ἀχαιοὶ ἔκαμαν τὴν ὑπερπόντιον ἐκστρατείαν τῆς Τροίας καὶ καθόλου ἡ ἐξάπλωσίς των εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς νήσους δεικνύει μεγάλην πολεμικότητα. Αὐτοὶ κατέλυσαν τὴν δύναμιν τῆς Κρήτης καὶ ἐπῆρον τὸν πολιτισμόν της. Τὴν ἔκτασιν τῶν Ἀχαιῶν δεικνύει ἡ ἐξάπλωσις τῆς αἰολοαχαϊκῆς διαλέκτου εἰς τὴν Θεσσαλίαν, Βοιωτίαν, Ἀρκαδίαν μέχρι τῆς Αἰολίδος τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Κύπρου. Καὶ εἰς τὴν Παμφυλίαν τῆς νοτίου Μικρᾶς Ἀσίας τὸ κυριώτερον διαλεκτικὸν στοιχεῖον ἦτο αἰολικόν. Οἱ Ἴωνες καὶ Ἀχαιοὶ ἐπέβαλαν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ εἰς τοὺς παλαιοὺς κατοίκους τῆς Ἑλλάδος, τοὺς Κᾶρας καὶ λοιπούς, μὲ τοὺς ὁποίους ἀνεμίχθησαν. Ἡ ἀνάμιξις αὕτη ὑπῆρξε γόνιμος καὶ ὠφέλησε τὸν πολιτισμὸν τῆς Ἑλλάδος, ὅστις τώρα περιέχει βόρεια καὶ μικρασιατικὰ στοιχεῖα.

Περὶ τὸ 1200 ἔγινε κατάβασις ἄλλης ἑλληνικῆς φυλῆς, τῶν *Δωριέων*, οἱ ὁποῖοι, φαίνεται, ἦλθον διὰ δυτικωτέρας ὁδοῦ καὶ ἀνεμίχθησαν καὶ μετὰ Ἰλλυριῶν. Κατὰ νεωτέρας παρατηρήσεις ἡ δωρικὴ φυλὴ τῶν Ὑλλέων ἦτο πιθανῶς ἰλλυρικὴ («Glotta» 18, 152) καὶ ἐξελληνίσθη κατὰ τὴν κατάβασιν καὶ ἀνάμιξιν μετὰ τῶν ἄλλων δωρικῶν φυλῶν, τῶν Δυμάνων καὶ Παμφύλων (καὶ οἱ τελευταῖοι, ὡς ἐκ τοῦ ὀνόματος φαίνεται, δὲν ἦσαν μόνον Δωριεῖς). Οἱ Δωριεῖς χρησιμοποιοῦν τὸν σίδηρον καὶ προχωροῦν νικηταὶ μέχρι Λακωνικῆς, καταστρέφοντες τὸν προηγούμενον πολιτισμόν.

Τὴν δυτικωτέραν κάθοδον τῶν Δωριέων δεικνύουν αἱ συγγενεῖς βορειοδυτικαὶ διάλεκτοι τῶν Ἠπειρωτῶν, Ἀκαρνάνων, Αἰτωλῶν, Λοκρῶν, Φωκέων, Ἠλείων καὶ τῶν περισσοτέρων ἀποικιῶν τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, τῆς Κερκύρας, τῆς Ἐπιδάμνου. Καὶ τὴν δυτικὴν Μακεδονίαν κατέλαβον οἱ κατερχόμενοι Δωριεῖς (ὑπὸ τὴν πίεσιν ἴσως αὐτῶν κατῆλθον ἐκ τοῦ Βοίου τῆς Μακεδονίας οἱ Βοιωτοί), δι' αὐτὸ δ' ἴσως ὁ Ἡρόδοτος (Η' 43) πολλοὺς Δωριεῖς, Λακεδαιμονίους, Κορινθίους κ. ἄ. ὀνομάζει «δωρικόν τε καὶ μακεδνὸν ἔθνος». Εἰς τὴν δυτικὴν Μακεδονίαν κατῴκουν οἱ Λυγκησταί, τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα ἔχει τὸ ἰλλυρικὸν ἐπίθημα στ (πρβλ. τὸ ὄνομα Τεργέστη), τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰ ὀνόματα Γεραιστός, Κάρυστος τῆς Εὐβοίας, ὅπου κατῴκουν Δρύοπες, πιθανῶς Δωριεῖς ἀνάμικτοι μετὰ Ἰλλυριῶν. Καὶ παρὰ τὸν Τυμφρηστὸν καὶ τὴν Οἴτην κατῴκησαν Δρύοπες (*Στράβ.* Θ' 433). Κατά τινας γλωσσολόγους Δρύοπες καὶ Δωριεῖς

Digitized by Google

εἶναι τὸ αὐτὸ (πρβλ. δρῦς—δόρυ, γόνυ—γωνία). Καὶ οἱ Δουρίοπες τῆς βορειοδυτικῆς Μακεδονίας εἶναι Δρύοπες. Δωριεῖς πιθανῶς ἦσαν καὶ οἱ Γραικοὶ τῆς Ἠπείρου, τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα ἐχρησιμοποιήθη ἔπειτα ὑπὸ τῶν Ρωμαίων δι' ὅλους τοὺς Ἕλληνας. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐλέχθη καὶ ὁ τύπος Γράϊκες—Γραῖκες καὶ τὸ ἐπίθετον Γραϊκὸς ἐκ τοῦ γεωγραφικοῦ ὀνόματος Γραῖα.

Τὸ ὄνομα Ἕλληνες. Μὲ τὴν κάθοδον τῶν Δωριέων διὰ τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος συνδέεται καὶ ἡ ἐξάπλωσις τοῦ ὀνόματος Ἕλληνες. Κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (Α' 56) ὁ Δῶρος, ὁ γενάρχης τῶν Δωριέων, ἦτο υἱὸς τοῦ Ἕλληνος, ὥστε συνδέεται οὕτω διὰ τῆς μυθολογίας τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς Δωριεῖς. Κατὰ τὸν λεξικογράφον Ἡσύχιον «Ἑλλοί· Ἕλληνες οἱ ἐν Δωδώνῃ καὶ οἱ ἱερεῖς». Τὸ ὄνομα *Ἕλληνες* προῆλθεν ἀργότερα ἀπὸ τὸ σύνθετον *Πανέλληνες*, κατὰ τὸν Γ. Χατζιδάκιν, ἐνῷ ὁ ἀρχικὸς ἠπειρωτικὸς τύπος θὰ ἦτο *Ἑλλᾶνες* (αἰολικὰ *Ἕλλανες*) κατὰ τὸ Ἀκαρνᾶνες, Εὐρυτᾶνες, Ἀθαμᾶνες, Ἀτιντᾶνες, Δυμᾶνες καὶ εἴ τι ἄλλο (πρβλ. τὸν τύπον Ἑλλανοδίκης παρὰ τοῖς Ἠλείοις). Ἐκ τῆς Ἠπείρου λοιπὸν προῆλθε τὸ ὄνομα Ἕλληνες καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Διὸς τῆς Δωδώνης συνετέλεσεν εἰς τὴν διάδοσιν αὐτοῦ. Τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὴν Σπάρτην καὶ ἀργότερον ὑπῆρχε ἱερὸν τοῦ Διὸς Ἑλλανίου δεικνύει ὅτι οἱ Δωριεῖς παρέλαβον μεθ' ἑαυτῶν καὶ διέδωκαν νοτιώτερον καὶ τὴν λατρείαν τοῦ Διὸς καὶ τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων. Χαρακτηριστικὸν ἀκόμη εἶναι καὶ χωρίον τοῦ Ἀριστοτέλους (Μετεωρ. I,14: «καλούμενοι τότε μὲν Γραικοί, νῦν δ' Ἕλληνες»), κατὰ τὸ ὁποῖον Γραικοὶ καὶ Ἕλληνες σχετίζονται καὶ τοποθετοῦνται εἰς τὴν Ἤπειρον περὶ τὴν Δωδώνην, ὅπου εἶναι ἡ «ἀρχαία Ἑλλάς». Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Ὅμηρος (Ἰλ. Β, 684) ἀναφέρει τὰ ὀνόματα Ἑλλὰς καὶ Ἕλληνες: «Οἵ τ' εἶχον Φθίην ἠδ' Ἑλλάδα καλλιγύναικα, Μυρμιδόνες δὲ καλεῦντο καὶ Ἕλληνες καὶ Ἀχαιοί». Διεδόθη εἰς τὴν νότιον Θεσσαλίαν τὸ ὄνομα Ἕλληνες ἐξ Ἠπείρου ἢ ὄχι; Ὁ ἠπειρωτικός, ὅπως εἴπομεν, γραμματικὸς τύπος τοῦ ὀνόματος Ἕλληνες συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἐξ Ἠπείρου μεταφορᾶς, ἡ ὁποία ἴσως ἔχει σχέσιν μὲ τὴν κίνησιν τῶν Δωριέων ἀνατολικώτερον πρὸς τὴν Δωρίδα, μὲ τὴν ὁποίαν συνώρευεν ἡ Φθιῶτις. Οἱ «Ἕλληνες» οὗτοι τῆς Φθιώτιδος καὶ Δωρίδος λαμβάνουν ἔπειτα μέρος εἰς τὰς θρησκευτικὰς καὶ πολιτικὰς συγκεντρώσεις τῶν Ἀμφικτιόνων, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸν Γ. Χατζιδάκιν ἐπέβαλον εὐρύτερον τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων. Τὸ ἱερὸν λοιπὸν καὶ ἡ λατρεία τοῦ Δωδωναίου Διὸς κατ' ἀρχάς, αἱ ἀμφικτιονίαι καὶ τὸ μαντεῖον τῶν Δελφῶν ἔπειτα, διέδωκαν τὸ ὄνομα Ἕλληνες, τὸ ὁποῖον βαθμηδὸν παρηγκώνισε τὰ γνωστότερα εἰς τὸν Ὅμηρον ὀνόματα Ἀχαιοί, Δαναοί, Ἀργεῖοι. Τὸ ὄνομα Ἀχαΐα θὰ ἐπανέλθῃ εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς καὶ φραγκικοὺς χρόνους εἰς δήλωσιν τῆς Πελοποννήσου, ἀλλ' ὄχι καὶ τὸ ὄνομα Ἀχαιοί, οὔτε τὸ ἀγνώστου ἀρχῆς Δαναοί, οὔτε τὸ σχετιζόμενον ἁπλῶς πρὸς τὸ Ἄργος Ἀργεῖοι.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω φαίνεται ὅτι εἰς τρεῖς περιόδους καὶ εἰς διάστημα μιᾶς περίπου χιλιετηρίδος (2200—1200 π. Χ.) κατῆλθον οἱ Ἴωνες, Αἰολεῖς—Ἀχαιοὶ καὶ Δωριεῖς καὶ ὅτι διὰ τῶν τελευταίων ἐξηπλώθη ἐξ Ἠπείρου πρὸ πάντων διὰ θρησκευτικοὺς λόγους (ἱερὰ καὶ μαντεῖα τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος) τὸ ὄνομα Ἕλληνες. Ἡ κατὰ αἰῶνάς τινας διαφορὰ τῶν τριῶν περιόδων τῆς καταβάσεως τῶν Ἰώνων, Ἀχαιῶν, Δωριέων ἑρμηνεύει καὶ τὰς μεγάλας αὐτῶν διαλεκτικὰς διαφοράς, αἱ ὁποῖαι ἐνίοτε προκαλοῦν ἀμφισβητήσεις περὶ τῆς ἑλληνικότητος αὐτῶν. Κάποτε ἴσως ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἦτο ἑνιαία, διεσπάσθη δ' ἐν Ἑλλάδι εἰς διαλέκτους ἕνεκα τῶν ἀνωτέρω λόγων καὶ ἕνεκα τῆς νέας γεωγραφικῆς καταστάσεως, ἡ ὁποία ἠμπόδιζε τὴν εὔκολον ἐπικοινωνίαν καὶ ηὐκόλυνε τὴν χωριστὴν ἐξέλιξιν. Ἡ γλωσσολογία θὰ δυσκολευθῇ νὰ εὕρῃ τὴν ἀρχικὴν κοιτίδα τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν, αἱ ὁποῖαι θὰ εἶχον ἑνιαίαν γλῶσσαν. Ἡ ἀρχαιολογία ἴσως φανῇ εὐτυχεστέρα, ἀφοῦ αἱ ἀνασκαφαὶ ἐν Ἑλλάδι (τοῦ Τσούντα καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν) ἔφεραν εἰς φῶς εὑρήματα τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς (τῆς παλαιολιθικῆς εὐρωπαϊκῆς ἐποχῆς δὲν εὑρέθησαν ἀκόμη ἀσφαλῆ εὑρήματα ἐν Ἑλλάδι), τὰ ὁποῖα ὁμοιάζουν πρὸς ἄλλα τῆς βορείου Βαλκανικῆς. Ὅταν αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς ἐκταθοῦν εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικὴν καὶ βορειότερον ἀκόμη εἰς τὴν μέσην Εὐρώπην καὶ δώσουν ἀσφαλῆ πορίσματα, θὰ εὑρεθῇ πιθανώτατα καὶ ὁ δρόμος, τὸν ὁποῖον ἠκολούθησαν αἱ ἑλληνικαὶ φυλαὶ κατὰ τὴν κάθοδον καὶ ἴσως ἡ ἀρχικὴ κοιτὶς αὐτῶν. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ἴσως δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀσφαλὴς ἡ κάθοδος τῶν Δωριέων διὰ τῆς δυτικῆς Βαλκανικῆς καὶ Ἠπείρου, συνάγεται δ' ἡ παρατήρησις αὕτη καὶ ἐκ τῆς γενομένης συσχετίσεως αὐτῶν πρὸς τοὺς Ἰλλυριούς.

Μακεδόνες—Ἠπειρῶται. Περὶ τῆς ἑλληνικότητος τῶν βορειοτέρων κατοίκων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, δηλαδὴ περὶ τῶν Μακεδόνων καὶ Ἠπειρωτῶν, ἐξηνέχθησαν πολλαὶ ἀντιρρήσεις καὶ δι' αὐτὸ πρέπει νὰ γίνῃ ἰδιαίτερος περὶ αὐτῶν λόγος. Οἱ Ἕλληνες οἱ κατερχόμενοι ἀπὸ Βορρᾶ ποῖα σύνορα ἐτήρησαν; Ποῖοι εἶναι οἱ βορειότεροι Ἕλληνες μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς καθόδου τῶν Δωριέων; Ὅτι ἔμειναν εἰς τὴν Μακεδονίαν Ἕλληνες (ἢ καὶ ἀνῆλθον καὶ ἔπειτα ἐκ Νότου κατὰ τὸν Θουκυδίδην, Β' 99) φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα Πελαγόνες, Μακεδνοὶ—Μακεδόνες, Ὀρέσται, Βοῖον κλπ., ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰς μυθολογικὰς καὶ ἱστορικὰς παραδόσεις περὶ αὐτῶν. Εἰς τὴν Μακεδονίαν εὗρον οἱ Ἕλληνες πολὺ ὀλιγωτέρους Μικρασιάτας ἢ εἰς τὰς νήσους καὶ τὴν νότιον Ἑλλάδα. Ἄλλα ὅμως ἰνδογερμανικὰ φῦλα, τῶν Θρᾳκῶν καὶ κατὰ δεύτερον λόγον τῶν Ἰλλυριῶν, ἀνεμίχθησαν μετὰ τῶν Ἑλλήνων τῆς Μακεδονίας καὶ ἡ ἀνάμιξις αὕτη καθιστᾷ δυσδιάκριτον τὴν ἑλληνικότητα τῶν Μακεδόνων. Οἱ Θρᾷκες ἐπροχώρησαν εἰς τὴν μέσην καὶ ἀνατολικὴ Μακεδονίαν, οἱ δὲ Ἰλλυριοὶ εἰς τὴν βορειοδυτικὴν (ὅπως εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους πολλοὶ Ἠπειρῶται ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν δυτικὴν Μακεδονίαν). Πολλαὶ λέξεις εἰδικῶς μακεδονικαί, τῶν ὁποίων ἡ ἑλληνικότης δὲν εἶναι σαφής, ἀνήκουν πιθανῶς εἰς τὴν θρᾳκικὴν ἢ ἰλλυρικὴν γλῶσσαν. Ἀλλὰ δεχόμενοι ἀνάμιξιν τῶν Μακεδόνων μετὰ Θρᾳκῶν εἰς τὰ ἀνατολικὰ καὶ Ἰλλυριῶν εἰς τὰ δυτικά, δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ ἀναγνωρίσωμεν ὅτι οἱ τελευταῖοι ἀπὸ Βορρᾶ κατελθόντες Ἕλληνες, οἱ Δωριεῖς, ἐνίσχυσαν τοὺς παλαιοτέρους Ἕλληνας τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, ὅπως ἀργότερον Ἕλληνες ἄποικοι ἐνίσχυσαν τὸν Ἑλληνισμὸν τῶν παραλίων. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ ὅτι οἱ Μακεδόνες τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἦσαν Ἰλλυριοὶ ἢ Θρᾷκες καὶ δὲν ἦσαν Ἕλληνες. Σημειωτέον ὅτι, καθὼς ἀπέδειξεν ὁ καθηγητὴς Γ. Χατζιδάκις, αἱ εἰδικῶς μακεδονικαὶ λέξεις ἀνήκουν εἰς τὰς centum-γλώσσας, ἐνῷ ἡ ἰλλυρικὴ καὶ ἡ θρᾳκικὴ εἶναι μὲν ἐπίσης ἰνδογερμανικαί, ἀλλὰ satem-γλῶσσαι (λέγουν δηλαδὴ τὸ ἑκατὸν satem χωρὶς n, ἐνῷ αἱ ἄλλαι προφέρουν τὸ n εἰς τὸ centum-ἑκατόν). Καὶ αἱ λοιπαὶ διαλεκτικαὶ διαφοραὶ (τὰ μέσα β, γ, δ ἀντὶ τῶν δασέων χ, φ, θ: κεβαλὰ=κεφαλή, Βερενίκη ἀντὶ Φερενίκη, δάνος=θάνατος, ἀγέρδα=ἄχερδος κλπ.) δεικνύουν ὅτι διαφέρει πολὺ τῶν λοιπῶν διαλέκτων ἡ μακεδονικὴ διὰ τὴν ἰδιαιτέραν ἐξέλιξιν, ἀλλὰ πάντως κατὰ μέγιστον μέρος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑλληνικὰ στοιχεῖα. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἶναι ὀλίγα, διότι δὲν εὑρέθη μέχρι σήμερον καμμία ἐπιγραφὴ εἰς μακεδονικὴν διάλεκτον, ἀλλὰ πάντως ἀρκοῦν διὰ νὰ δείξουν τὸν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα τῆς Μακεδονίας. Ἀλλὰ πλὴν τῆς διαλέκτου τὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα, ἡ παλαιὰ πατριαρχικὴ βασιλεία, ἡ τάσις πρὸς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἑλληνικότητος τῶν Μακεδόνων. Οἱ Ἰλλυριοὶ καὶ οἱ Θρᾷκες δὲν ἔχουν τὴν αὐτὴν σχέσιν πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ δὲν δύνανται πρὸς αὐτοὺς νὰ συγχέωνται οἱ Μακεδόνες. Ὅτι ὁ τοπικιστὴς Δημοσθένης ἐκάλει τὸν Φίλιππον βάρβαρον δὲν ἔχει σημασίαν, ἀναιρεῖται δ' ὑπὸ τοῦ στοχαστικοῦ Ἰσοκράτους, ὅστις ὀνομάζει τὸν αὐτὸν «ἄνδρα Ἕλληνα» (*Ἰσοκράτ.*, Φίλιππος 139).

Εἶναι ἀληθῶς ὀλίγον περίεργον νὰ γίνεται τόση συζήτησις περὶ τῆς ἑλληνικότητος τῶν Μακεδόνων, οἱ ὁποῖοι ἔπραξαν τόσα ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐνωρὶς οἱ βασιλεῖς τῆς Μακεδονίας, καὶ πρὸ τοῦ Φιλίππου, εἶναι φιλέλληνες καὶ ζητοῦν νὰ εἰσαγάγουν τὸν προηγμένον πολιτισμὸν τῆς Ἑλλάδος, ἀγωνίζονται δὲ κατὰ τῶν ἀπὸ Βορρᾶ ἐπιδρομέων Τριβαλλῶν, Ἰλλυριῶν κλπ. «ὑπὲρ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἀσφαλείας», ὅπως λέγει ὁ Πολύβιος (Θ' 35). Οἱ Μακεδόνες διὰ τοῦ Φιλίππου ἑνώνουν τὸν Ἑλληνισμὸν κατὰ τὰς ὑποδείξεις τοῦ Ἰσοκράτους (Φίλιπ. κεφ. στ') καὶ τὴν ἐπεκτείνουν διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Ἀσίαν. Καθ' ὅλον τοῦτο τὸ διάστημα εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι καμμία ἀντίθεσις δὲν ἐδημιουργήθη μεταξὺ Μακεδόνων καὶ Ἑλλήνων. Ἂν οἱ Μακεδόνες ἦσαν Ἰλλυριοὶ ἢ Θρᾷκες, θὰ εἶχεν ἡ ἱστορία αὐτῶν, ἡ σχέσις αὐτῶν πρὸς τὴν Ἑλλάδα τόσην «ἑλληνικότητα»; Ἀποδεχόμενοι λοιπὸν καί τινα ἀνάμιξιν τῶν Μακεδόνων μετὰ Θρᾳκῶν καὶ Ἰλλυριῶν, δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ ἀναγνωρίσωμεν τὸν ἐπικρατέστερον χαρακτῆρα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν Μακεδόνων καὶ ἐπομένως ἐννοοῦμεν διατί ὁ Στράβων ἔγραψε (Ζ' 9) τὸ χαρακτηριστικόν: «ἔστι μὲν οὖν Ἑλλὰς καὶ ἡ Μακεδονία». Δι' αὐτὸ δέχονται σήμερον τὴν ἑλληνικότητα τῶν Μακεδόνων οἱ εἰδικῶς μελετήσαντες τὴν μακεδονικὴν διάλεκτον καὶ ἱστορίαν Χατζιδάκις, Χόφμαν, Γκάϊερ, Μπέλοχ, Βίλκεν, Κάσσον καὶ τόσοι ἄλλοι. Ὁ Μπέλοχ μάλιστα γράφει εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἱστορίαν του (4, 1 σελ. 9, σημ. 4): «Ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐρευνητής τις ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα τῆς ἐθνικότητος τῶν Μακεδόνων χαρακτηρίζει τὴν ἐπιστημονικήν του κατεύθυνσιν. Ὁ τρόπος οὗτος δεικνύει, ἂν ὁ ἐρευνητὴς ἐκτιμᾷ καλύτερον τὰ γεγονότα τῶν λέξεων, ἂν ἠμπορῇ ἵνα κατὰ Niebuhr εἴπωμεν, νὰ παραστήσῃ ζωντανὴν τὴν φιλολογικὴν παράδοσιν, ἂν εἶναι καθόλου εἰς θέσιν νὰ ἔχῃ λογικὴν συνέχειαν καὶ σκέψιν εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἱστορίας». Ἐκ μέρους τῶν Βουλγάρων ἱστορικῶν καὶ φιλολόγων, τοῦ Καζάρωφ καὶ τοῦ Μπεσέβλιεφ, ἐγράφησαν μελέται κατὰ τῆς ἑλληνικότητος τῶν Μακεδόνων, αἱ ὁποῖαι δὲν ἔχουν ἐπιστημονικὴν ἀντικειμενικότητα, εἶναι μᾶλλον προπαγανδικαί. Φαίνεται ὅτι ἡ ἀμφισβήτησις τῆς ἑλληνικότητος τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων εὐνοεῖ κατὰ τοὺς ἀνωτέρω λογίους τὸν ἰσχυρισμὸν περὶ ἰδιαιτέρας μακεδονικῆς φυλῆς καὶ τὴν συνηγορίαν περὶ τῆς αὐτονομίας τῆς σημερινῆς Μακεδονίας.

Αἱ ἀντιρρήσεις περὶ τῆς ἑλληνικότητος τῶν Παιόνων, τῶν οἰκούντων πρὸς Βορρᾶν τῆς Μακεδονίας, εἶναι βεβαίως ἔτι μεγαλύτεραι, τὸ δὲ γεγονὸς ὅτι ἔκοψαν οὗτοι ἑλληνικὰ νομίσματα δὲν ἐθεωρήθη ἀσφαλὴς ἀπόδειξις τῆς ἐθνολογικῆς αὐτῶν καταστάσεως. Ὁ ἱστορικὸς ἐν τούτοις Μπέλοχ εἰς τὴν ελληνικήν του ἱστορίαν (τ. 1, 2 ἐκδ. τοῦ 1913, σελ. 56) πιστεύει ὅτι καὶ οἱ Παίονες ἦσαν Ἕλληνες καὶ ἀναφέρει τὸ χαρακτηριστικὸν γεγονὸς ὅτι τὸ «κοινὸν τῶν Παιόνων» ἔστησεν ἄγαλμα τοῦ βασιλέως Δρωπίωνος εἰς τὴν Ὀλυμπίαν. Ἡ σχετικὴ ἐπιγραφὴ ἡ εὑρεθεῖσα ἐν Ὀλυμπίᾳ ἔχει ὡς ἑξῆς: «Δρωπίωνα Λέοντος | βασιλέα Παιόνων | καὶ κτίστην τὸ κοινὸν | τῶν Παιόνων ἀνέθηκεν | ἀρετῆς ἕνεκεν | καὶ εὐνοίας τῆς ἐς αὐτούς». Μόνον Ἕλληνες καὶ ὄχι βάρβαροι ἵδρυον κοινά.

Ἠπειρῶται. Ὅπως περὶ τῶν Μακεδόνων, οὕτως ἐγεννήθησαν ἀμφισβητήσεις καὶ περὶ τῆς γνησιότητος τῶν Ἠπειρωτῶν, τῶν Θεσπρωτῶν, τῶν Μολοσσῶν, μάλιστα δὲ τῶν Χαόνων καὶ τῶν Ἀτιντάνων. Ὁ ἀγροικότερος βίος καὶ ἡ ἰδιάζουσα διάλεκτος τῶν Ἠπειρωτῶν ἔκαμαν ἤδη πολλοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς νὰ ὀνομάσουν τὰ ἠπειρωτικὰ φῦλα βάρβαρα. Καὶ περὶ αὐτῶν τῶν Εὐρυτάνων ἀκόμη λέγει, ὡς γνωστόν, ὁ Θουκυδίδης (Γ' 94) ὅτι εἶναι «ἀγνωστότατοι γλῶσσαν καὶ ὠμοφάγοι». Τὸ «ἀγνωστότατοι» ἑρμηνεύει ἀρχαῖος σχολιαστὴς ὀρθῶς διὰ τοῦ «οὐκ ἔχοντες τὴν διάλεκτον εὔκολον γνωσθῆναι», ὄχι ἐπομένως ἀκατανόητοι ὡς βάρβαροι ἢ ξένοι. Ἡ αὐτὴ γλωσσικὴ δυσκολία κάμνει τὸν Θουκυδίδην (Β' 80—81) νὰ ὀνομάζῃ τοὺς Χάονας καὶ ἄλλους Ἠπειρώτας βαρβάρους. Καὶ αὐτὸς ὁ Στράβων θεωρεῖ πολλοὺς Ἠπειρώτας βαρβάρους δι' ὅσων γράφει (Ζ' 321): «καὶ τῆς ἐν τῷ παρόντι Ἑλλάδος ἀναντιλέκτως οὔσης τὴν πολλὴν οἱ βάρβαροι ἔχουσι, Μακεδονίαν μὲν Θρᾷκες, καί τινα μέρη τῆς Θετταλίας, Ἀκαρνανίας δὲ καὶ Αἰτωλίας [τὰ] ἄνω Θεσπρωτοὶ καὶ Κασσωπαῖοι καὶ Ἀμφίλοχοι καὶ Μολοττοὶ καὶ Ἀθαμᾶνες, Ἠπειρωτικὰ ἔθνη». Εἰς ἄλλους ὅμως συγγραφεῖς φαίνεται καθαρὰ ἡ ἀντίθεσις καὶ διαστολὴ Ἰλλυριῶν καὶ Ἠπειρωτῶν. Οὕτω ὁ Διόδωρος (ΙΕ' 13) γράφει: «οἱ δ' Ἰλλυριοὶ.... ἐνέβαλον εἰς τὴν Ἤπειρον καὶ κατήγαγον τὸν Ἀλκέταν ἐπὶ τὴν τῶν Μολοττῶν βασιλείαν.... μετὰ δὲ ταῦτα τῶν Μολοττῶν ἀντιταττομένων ἐγένετο μάχη κρατερά, καθ' ἣν νικήσαντες οἱ Ἰλλυριοὶ κατέκοψαν τῶν Μολοττῶν πλείους τῶν μυρίων πεντακισχιλίων, τοιαύτῃ δὲ συμφορᾷ τῶν Μολοττῶν περιπεσόντων, Λακεδαιμόνιοι πυθόμενοι τὰ συμβεβηκότα συμμαχίαν ἐξέπεμψαν τοῖς Μολοττοῖς, δι' ἧς τοῦ πολλοῦ θράσους ἔπαυσαν τοὺς βαρβάρους». Καὶ εἰς παλαιοτέρους χρόνους ὀνομάζει ὁ Ἡρόδοτος (ΣΤ' 127) Ἕλληνα τὸν βασιλέα τῶν Μολοσσῶν Ἄλκωνα.

Ὅπως καὶ τὸ ἀνωτέρω χωρίον δεικνύει, δεινοὺς ἀγῶνας διεξήγαγον οἱ Ἠπειρῶται καὶ πρὸ πάντων οἱ Μολοσσοὶ κατὰ τῶν Ἰλλυριῶν, ὅπως οἱ Μακεδόνες κατ' αὐτῶν καὶ κατὰ τῶν Τριβαλλῶν. Οἱ ἀγῶνες οὗτοι, αἱ ἀντιφάσεις τῶν ἀρχαίων συγγραφέων περὶ τῶν Ἠπειρωτῶν ὡς «βαρβάρων» ἢ Ἑλλήνων, τὸ πλῆθος τῶν διαλεκτικῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Δωδώνης καὶ τῆς ἄλλης Ἠπείρου, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς γνώμης τοῦ Χατζιδάκι καὶ τοῦ Μπέλοχ, ὅτι οἱ περισσότεροι τῶν Ἠπειρωτῶν ἦσαν Ἕλληνες. Ἤδη κατὰ τοὺς παλαιοτέρους χρόνους ἡ Ἤπειρος εἶναι ἡ κοιτὶς τῶν Δωριέων καὶ «Ἑλλήνων» ἢ «Γραικῶν», ὅτι δὲ οἱ ἐπερχόμενοι ἀπὸ Βορρᾶ Ἰλλυριοὶ δὲν καταλαμβάνουν ὁριστικῶς τὴν χώραν, παρὰ τοὺς δεινούς των πολέμους, σημαίνει ὅτι τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἦτο πολυάριθμον, ὥστε νὰ ἀποκρούσῃ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Ἰλλυριῶν. Βέβαιον μόνον φαίνεται ὅτι οἱ βορειότεροι τῶν Ἠπειρωτῶν, οἱ κατοικοῦντες εἰς τὴν σημερινὴν Βόρειον Ἤπειρον, οἱ Χάονες καὶ οἱ Παραυαῖοι καὶ οἱ Ἀτιντᾶνες ἀνεμίχθησαν μὲ τοὺς γείτονάς των Ἰλλυριούς. Τὴν ἀνάμιξιν αὐτὴν ἀποδέχονται καὶ οἱ τελευταῖοι γράψαντες περὶ τῆς ἐθνολογικῆς καταστάσεως τῶν ἀρχαίων Ἠπειρωτῶν Τράϊντλερ καὶ Κρόσσν. Ἀμιγέστεροι Ἕλληνες ἦσαν οἱ Θεσπρωτοὶ καὶ οἱ Μολοσσοί.

Οἱ Ἕλληνες τῶν ἀποικιῶν. Εἶναι εὐνόητον ὅτι οἱ ἀπομακρυνθέντες ἐξ Ἑλλάδος Ἕλληνες, οἱ ἀποικήσαντες εἰς τὰ πέρατα τῆς Μεσογείου ἀπὸ τῆς Ἱσπανίας μέχρι τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ταναΐδος, ἀνεμίχθησαν βαθμηδὸν μὲ διαφόρους λαοὺς καὶ ἐχάθησαν. Τὴν ἀνάμιξιν αὐτὴν δεικνύουν τὰ ὀνόματα *μιξέλληνες* ἢ καὶ *μιξοβάρβαροι*, τὰ ὁποῖα ἀπεδόθησαν εἰς τοὺς Ἕλληνας τούτους. Οἱ ἀναμιχθέντες μετὰ τῶν ἀρχαίων Σκυθῶν εἰς τὴν Ρωσίαν ὠνομάσθησαν καὶ *Γραικοσαρμάται*, ὅπως ἀργότερα οἱ Ἕλληνες οἱ ἀναμιχθέντες μετὰ Γαλατῶν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν *Γαλογραῖκοι* ἢ *Ἑλληνογαλάται*, οἱ δὲ μετὰ Γότθων *Γοτθογραῖκοι* («Ἑλληνικὰ» 5, 306).

Digitized by Google

Ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας τῆς ποτὲ Μεγάλης Ἑλλάδος διασῴζονται ὀλίγοι πληθυσμοὶ εἰς τὰς δύο νοτίους χερσονήσους τῆς Ἰταλίας κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Χατζιδάκι καὶ τοῦ Γερμανοῦ Ρόολφς («Ἑλληνικά» 6,336). Ἡ θεωρία αὕτη στηρίζεται ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως ὅτι λέξεις δωρικαὶ ἢ ἄλλαι ἀρχαϊκαὶ σῴζονται μόνον εἰς τὴν Κάτω Ἰταλίαν, οὐδαμοῦ δ' ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος (π. χ. αἶγα ἄσαμος=χωρὶς σημάδι, νασίδα κτλ.). Ἧττον πιθανὴ φαίνεται ἡ γνώμη Ἰταλῶν λογίων, ὅτι οἱ σημερινοὶ ἑλληνόγλωσσοι πληθυσμοὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας ἐπῆγαν ἐκεῖ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Τοὺς ἀπολεσθέντας Ἕλληνας τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν δὲν τοὺς ἐξετάζομεν λεπτομερέστερον.

Οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν Ἀσίαν. Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, καὶ πρὸ πάντων ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ ἑξῆς, οἱ Ἕλληνες στρέφονται πρὸς τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον, ὅπου ἀνέπτυξαν μεγάλην οἰκονομικὴν ζωήν. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Βαλκανικῆς δὲν προχωροῦν, ἑπομένως ἡ ἀνάμιξις μετὰ Ἰλλυριῶν ἢ Θρακῶν ἐσταμάτησε. Μόνον εἰς τὴν Θράκην (Φιλιπούπολις, Ἀδριανούπολις) καὶ τὴν Βιθυνίαν ἀναμιγνύονται οἱ Ἕλληνες μετὰ Θρακῶν.

Ὅταν μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον ἀπειράριθμοι ἐπῆγαν οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν Ἀσίαν, ἵδρυσαν πλῆθος πόλεων, ὅπου βέβαια ἤρχοντο καὶ ἰθαγενεῖς τῆς ὑπαίθρου καὶ ἔτσι ἐπῆλθε νέα ἀνάμιξις, την ὁποίαν ηὐνόει καὶ ἡ πολιτικὴ τῆς προσεγγίσεως τῶν λαῶν, ποὺ εἰσήγαγεν ὁ Μ. Ἀλέξανδρος καὶ πολλοὶ διάδοχοί του. Εἰς τὴν Συρίαν ἡ ἀνάμιξις αὐτὴ εἰς τὰς πόλεις (ὄχι εἰς τὴν ὕπαιθρον, ὅπου ἐπεκράτει ὁ ἰθαγενὴς ἑκασταχοῦ πληθυσμὸς) εἶχε γονιμώτατα ἀποτελέσματα εἰς τὸν πολιτισμόν, τὴν τέχνην, τὸ δίκαιον κλπ. Ἡ ρωμαϊκὴ κατάκτησις ηὐνόησε τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ τὴν ἐξάπλωσίν του, ἀλλ' οἱ πληθυσμοὶ τῆς ὑπαίθρου βαθμηδὸν ἐπεκράτησαν μὲ τὴν γλῶσσάν των καὶ δι' αὐτό, ὅταν κατὰ τὸν μεσαίωνα ἦλθε καὶ ἡ ἀραβικὴ κατάκτησις τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, τὰ ἑκατομμύρια τῶν Ἑλλήνων ἢ ἐξελληνισθέντων κατοίκων βαθμηδὸν ἐχάθησαν. Ὅσοι δὲν ἔφυγαν, ἔχασαν τὴν γλῶσσάν των καὶ ἐξηραβίσθησαν.

Μόνον εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἔγινε βαθμηδὸν ὁ ἐξελληνισμὸς καὶ τῆς ὑπαίθρου, καὶ δι' αὐτὸ ἡ χώρα αὕτη ἐστήριξε κυρίως τὸ βυζαντινὸν κράτος. Ἡ ἐξελλήνισις τῶν παλαιῶν Καρῶν, Φρυγῶν καὶ ἄλλων Μικρασιατῶν, πρὸ πάντων τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἔγινεν εὐκολώτατα, ἄνευ ἀντιστάσεως, ἴσως καὶ διὰ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τὴν ὁποίαν εἶχον ὑποστῆ οὗτοι ἀπὸ πολλῶν αἰώνων, ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν πρώτων Ἰώνων καὶ Αἰολέων καὶ Δωριέων. Εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν λοιπὸν ἔγινε δευτέρα ἀνάμιξις (ἡ πρώτη ἔγινεν εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν Ἑλλάδα) τῶν Ἑλλήνων μετὰ Μικρασιατῶν, ἡ ὁποία ἀπέβη ὠφελιμωτάτη καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἐπὶ μίαν περίπου χιλιετηρίδα. Ἄνευ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δὲν θὰ καθίστατο δυνατὸς ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ Βυζαντίου, ἴσως δὲ καὶ θὰ ἐχάνετο ὁ Ἑλληνισμός. Βραδύτερος καὶ ἀτελέστερος ἔγινεν ὁ ἐξελληνισμὸς εἰς τὸν Πόντον καὶ τὴν Καππαδοκίαν.

Ἕλληνες, Ρωμαῖοι, Γραικοί. Τῷ 212 μ. Χ. ὁ αὐτοκράτωρ Καρακάλλας ἀπένειμε τὸ δικαίωμα τοῦ Ρωμαίου πολίτου καὶ εἰς τοὺς κατοίκους τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἐκτὸς τῆς Ἰταλίας. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης καὶ οἱ Ἕλληνες δικαιοῦνται νὰ ὀνομάζωνται *Ρωμαῖοι,* ὅπως Romani ὠνομάσθησαν, πλὴν ἄλλων, καὶ αὐτοὶ οἱ κατοικοῦντες πρὸς Βορρᾶν τοῦ Δουνάβεως, οἱ πρόγονοι τῶν σημερινῶν Ρουμάνων. Ὅταν δ' ὁ Μ. Κωνσταντῖνος μετέφερε τὴν πρωτεύουσαν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τοὺς κατοίκους τοῦ Ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἀπετέλεσαν κατὰ πλειοψηφίαν οἱ Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι ἔτι μᾶλλον δικαιοῦνται νὰ λέγωνται Ρωμαῖοι. Τὸ κράτος τοῦτο λέγεται ἐνίοτε καὶ Romania — Ρωμανία («Ἑλληνικά» 6 231), ὁ δ' αὐτοκράτωρ εἶναι πάντοτε τῶν Ρωμαίων, οὐδέποτε δὲ τῶν Γραικῶν ἢ Ἑλλήνων. Αὐτοὶ εἶναι οἱ λόγοι, δι' οὓς οἱ Ἕλληνες ὠνομάσθησαν *Ρωμαῖοι—Ρωμιοὶ* καὶ διατηροῦν τὸ ὄνομα τοῦτο μέχρι σήμερον. Ἐθνολογικῶς τὸ ὄνομα δὲν ἔχει καμμίαν δικαιολογίαν, διότι ἐλάχιστοι γνήσιοι Ρωμαῖοι ἢ Ἰταλοὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐπὶ τῶν Ρωμαίων.

Τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ὀνόματος Ρωμαῖοι ηὐκόλυνε καὶ ἡ διὰ θρησκευτικοὺς λόγους παραγκώνισις τοῦ ὀνόματος Ἕλληνες. Πράγματι ὁ Χριστιανισμὸς διεδόθη ταχύτερον εἰς τὴν Ἀνατολήν, βραδύτερον δ' εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ δι' αὐτὸ ἐγεννήθη ἀντίθεσις μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Ἑλλήνων. Δι' αὐτό, μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, Ἕλληνες λέγονται μόνον οἱ ἐμμένοντες εἰς τὴν παλαιὰν θρησκείαν, καὶ ἂν ἀκόμη ἦσαν Πέρσαι ἢ Ἄραβες. Οὕτω π. χ. παρὰ τῷ Εὐαγρίῳ (ἔκδ. Bidez—Parmentier, σελ. 238) ὁ «Νααμάνης τῶν Σαρακηνῶν φύλαρχος» ὀνομάζεται «παμμίαρος Ἕλλην». Ἡ θρησκευτικὴ ἀντίθεσις τῶν ὀνομάτων Ἕλλην καὶ Χριστιανὸς ὑφίσταται μέχρι τοῦ Ι' αἰῶνος (ὅτε ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος ὀνομάζει Ἕλληνας τοὺς ἀκολουθοῦντας τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν κατοίκους τῆς Μάνης) καὶ κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο τὸ ὄνομα Ἕλληνες δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ἐθνολογικὴν σημασίαν, δὲν ἠδύνατο νὰ σημαίνῃ οὔτε τοὺς κατοίκους τῆς κυρίως Ἑλλάδος, οἱ ὁποῖοι ἐλέγοντο Ἑλλαδικοί, ἐνίοτε δὲ καὶ Κατωτικοὶ («Ἑλληνικά» 1,244). Ἀπὸ τοῦ ΙΑ' μ. Χ. αἰῶνος ἔπαυσεν ἡ ἀντίθεσις τοῦ ὀνόματος Ἕλληνες καὶ Χριστιανοὶ καὶ δι' αὐτὸ πολλοὶ συγγραφεῖς ἀρχίζουν νὰ μεταχειρίζωνται τὸ ὄνομα Ἕλληνες καὶ μὲ τὴν παλαιὰν ἐθνολογικήν του σημασίαν. Ὁ ἱστορικὸς Χαλκοκονδύλης πάντοτε μεταχειρίζεται τὸ ὄνομα Ἕλληνες καὶ ὄχι τὸ Ρωμαῖοι. Κατὰ τὸν ἱστορικὸν Φραντζῆν (σελ. 276), ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὠνόμασε τὴν Κωνσταντινούπολιν «ἐλπίδα καὶ χαρὰν πάντων τῶν Ἑλλήνων». Καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας πολλοὶ συγγραφεῖς μεταχειρίζονται τὸ ὄνομα Ἕλληνες καὶ ὄχι τὸ Ρωμαῖοι ἢ Γραικοί. Κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, εἰς τὰς ἐθνικὰς συνελεύσεις καὶ προκηρύξεις αὐτῆς ἐγένετο πάλιν σύνηθες τὸ ὄνομα Ἕλληνες καὶ ἐπεβλήθη καὶ ἔπειτα καὶ ἐπισήμως διὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ βασιλείου. Εἰς νεωτέρους χρόνους ἐπεζητήθη κακῶς ἡ ἐπίσημος ἀντικατάστασις τοῦ ὀνόματος Ἕλληνες καὶ Ἑλλὰς διὰ τοῦ *Ρωμιὸς* καὶ *Ρωμιοσύνη*. Ὁ ὑπερβολικὸς αὐτὸς νεωτερισμὸς δὲν ἔχει λόγον. Τὸ ὄνομα Ρωμιὸς εἴπομεν ὅτι δὲν ἐδόθη, διότι οἱ Ἕλληνες ἤλλαξαν ἐθνολογικῶς καὶ ἔγιναν Ρωμαῖοι, ἀλλὰ διὰ τοὺς σημειωθέντας ἀνωτέρω λόγους. Τὸ ὄνομα Ἕλληνες ἐπανῆλθεν εἰς τὴν χρῆσιν πολλῶν Ἑλλήνων λογίων ἀπὸ πολλῶν αἰώνων, ἐχρησιμοποιήθη δ' αὐτὸ κατὰ τοὺς ἀγῶνας τοὺς ἀπελευθερωτικούς. Ἐκτὸς τούτου τὸ ὄνομα διετηρήθη καὶ εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν, διὰ τῆς προφορικῆς παραδόσεως, ἔστω καὶ μὲ διαφορετικὴν σημασίαν, μὲ τὴν σημασίαν τοῦ γίγαντες, ἥρωες κ.λ.π.

Καὶ τὸ ὄνομα *Γραικὸς* χρησιμοποιεῖται, ἂν καὶ σπανίως, κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους πρὸς διάκρισιν διαφόρων ὑπηκόων τοῦ «ρωμαϊκοῦ» κράτους τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Προκόπιος συχνὰ μεταχειρίζεται τὸ ὄνομα: «ῥᾷστα μὲν τοὺς ἐναντίους νικήσετε, ὀλίγους τε ὄντας κα. Γραικούς» (Πολ. V 29)=Ἕλληνας. Μετὰ τὸ σχίσμα γίνεται συχνὴ χρῆσις τοῦ ὀνόματος Γραικὸς=ὀρθόδοξος, κατ' ἀντίθεσιν τοῦ Λατῖνος=Καθολικός. Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τοῦ Βυζαντίου πολλοὶ συγγραφεῖς, ὅπως π.χ. ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος, μεταχειρίζονται τὸ ὄνομα Γραικοὶ ἀντὶ τῶν Ἑλλήνων. Καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας μεταχειριζονται πολλοὶ λόγιοι, ὅπως π. χ. ὁ Κοραῆς, τὸ ὄνομα Γραικός. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως λέγεται ἄλλοτε μὲν τῶν Ρωμαίων, ἄλλοτε δέ, εἰς νεωτέρους χρόνους, και τῶν Γραικῶν. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι Γραικοὺς ὀνομάζουν τοὺς Ἕλληνας κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους πλὴν ἄλλων καὶ οἱ Βούλγαροι. Οὕτω π. χ. ὁ Συμεὼν ἐπῆρε τῷ 917 μ. Χ. τὸν τίτλον τοῦ «τσάρου τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Γραικῶν». Εἶναι τοῦτο καὶ ἀπὸ ἐθνολογικῆς ἀπόψεως χαρακτηριστικόν.

Σλαῦοι. Ὁ πληθυσμὸς τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος ἠλαττώθη ἤδη πρὸ Χριστοῦ ἕνεκα τῆς μεταναστεύσεως εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ Αἴγυπτον. Ἡ ρωμαϊκὴ εἰρήνη ἐπὶ τῶν χρόνων τῶν αὐτοκρατόρων ἔφερεν αὔξησίν τινα πληθυσμοῦ, ἀλλ' ὄχι μεγάλην. Αἱ εὔκολοι ἐπιδρομαὶ τῶν Γότθων κατὰ τὸν Γ' μ. Χ. αἰῶνα μέχρι τῆς Ἀττικῆς, αἱ ἐπιδρομαὶ τοῦ Ἀλαρίχου μέχρι Πελοποννήσου, αἱ πειρατικαὶ ἐπιδρομαὶ τῶν Βανδάλων τῆς Ἀφρικῆς εἰς τὰ παράλια καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος δεικνύουν ὅτι δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ἀνάπτυξις τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Ἡ βαθμιαία αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος θὰ ἐπέλθῃ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς μετάξης, ἡ ὁποία θὰ δυνηθῇ νὰ θρέψῃ αὐτόν. Καὶ ἡ κάθοδος ἀπὸ Βορρᾶ ποιμενικῶν Σλαύων θὰ εὐκολύνῃ τὴν αὔξησιν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος.

Εἶναι γνωστὴ ἡ θεωρία τοῦ Γερμανοῦ Φαλλμεράϋερ, κατὰ τὴν ὁποίαν τῷ 589 μ. Χ. καὶ ἀργότερον κατῆλθον πολυάριθμοι Σλαῦοι καὶ βαθμηδὸν ἐτροποποίησαν τὸν ἐθνολογικὸν χαρακτῆρα τῶν Ἑλλήνων. Ὅτι κατῆλθον εἰς τὴν Ἑλλάδα Σλαῦοι δὲν δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ, διότι καὶ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι ὑπάρχουν καὶ σλαυϊκὰ τοπωνύμια ἔμειναν ἀρκετά. Πολλαὶ συζητήσεις ὅμως ἔγιναν περὶ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατελθόντων Σλαύων. Τὸν ΣΤ' αἰῶνα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ κατέλθουν πολλοὶ Σλαῦοι μέχρι τῆς Ἑλλάδος. Οἱ Σλαῦοι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἶναι ἐγκατεστημένοι πρὸς Βορρᾶν τοῦ Δουνάβεως (ἡ σημερινὴ Ρουμανία λέγεται περὶ τὸ τέλος τοῦ ΣΤ' αἰῶνος Σκλαβινία, ἤτοι χώρα τῶν Σλαύων) καὶ ἀναγκάζονται νὰ ὑπηρετοῦν οὐννικοὺς λαοὺς καὶ πρὸ πάντων τοὺς Ἀβάρους εἰς τὰς ἐπιδρομάς των εἰς τὰ βόρεια τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου. Ἀκόμη τὸ 602 νικᾷ ὁ στατηγὸς Πρίσκος τοὺς Ἀβάρους καὶ τοὺς βοηθούς των Σλαύους πρὸς Βορρᾶν τοῦ Δουνάβεως. Κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἔφθασαν αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Ἀβάρων καὶ Σλαύων (ὄχι μόνον Σλαύων, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦν, ὅπως εἴπομεν, τοὺς Ἀσιάτας ἐπιδρομεῖς, Ἀβάρους κλπ.) μέχρι Θεσσαλονίκης, ὄχι μέχρι τῆς Ἑλλάδος. Ἡ γνώμη τοῦ Φαλλμεράϋερ ὅτι ἔφθασαν τῷ 589 μέχρι τῆς Ἑλλάδος οἱ Σλαῦοι στηρίζεται ἐπὶ παρερμηνείας τῶν σχετικῶν χωρίων καὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ὀνόματος Ἑλλάς. Τὸ ὄνομα Ἑλλὰς δὲν εἶχε πάντοτε τὴν αὐτὴν ἔκτασιν, και μάλιστα εἰς τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους. Ἄλλοτε σημαίνει ὅ,τι καὶ τὸ Ρωμανία, ἤτοι ὅλον τὸ βυζαντινὸν κράτος, ἄλλοτε ὅ τι τὸ Ἰλλυρικόν, ἤτοι ἡ σημερινὴ Βαλκανικὴ χερσόνησος, ἄλλοτε εἶναι ἰσοδύναμον πρὸς τὴν σημερινὴν Στερεὰν Ἑλλάδα ἢ τὴν Πελοπόννησον. Νομιζω ὅτι εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι εἰς τοὺς δύο συγγραφεῖς, τὸν Μένανδρον καὶ τὸν Εὐάγριον, οἱ ὁποῖοι ὁμιλοῦν περὶ ἐπιδρομῶν τῶν Σλαύων εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπὶ Μαυρικιου τὸ ὄνομα Ἑλλὰς σημαίνει Βαλκανικὴ χερσόνησος. Τοῦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν σύγκρισιν τοῦ χωρίου τοῦ ἀρχαϊστοῦ Εὐαγρίου πρὸς τὴν ἐπανάληψιν ὑπὸ τῆς «*Χρονογραφίας*» τοῦ Θεοφάνους. Ὁ Εὐάγριος γράφει (σελ. 228 τῆς νεωτάτης ἐκδόσεως): «*οἱ Ἄβαρες δὶς μέχρι τοῦ καλουμένου μακροῦ τείχους ἐλάσαντες, Σιγγηδόνα, Ἀγχίαλόν τε καὶ τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν καὶ ἑτέρας πόλεις τε καὶ φρούρια ἐξεπολιόρκησαν καὶ ἠνδραποδίσαντο*». Τὸ αὐτὸ χωρίον ἐπαναλαμβάνει ὁ Θεοφάνης (1,253 τῆς νεωτάτης ἐκδόσεως) ἁπλούστερα ὡς ἑξῆς: «*ὁ χαγάνος τὴν Σιγγηδόνα πόλιν κατέστρεψεν καὶ πολλὰς ἑτέρας πόλεις ἐχειρώσατο τὰς ὑπὸ τὸ Ἰλλυρικὸν τελούσας παρέλαβε δὲ καὶ τὴν Ἀγχίαλον, ἠπείλει δὲ καὶ μακρὰ τείχη καταστρέψαι*». Ἐκ τῶν δύο χωρίων εἶναι σαφὲς ὅτι οἱ Ἄβαροι μετὰ τῶν ἀκολούθων αὐτῶν Σλαύων κάμνουν τὰς ἐπιδρομάς των εἰς τὴν βόρειον Βαλκανικὴν μεταξὺ Σιγγηδόνος (παρὰ τὸ σημερινὸν Βελιγράδι) καὶ Κωνσταντινουπόλεως, ὄχι δ' εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα. Μόνον χονδρικὴ παρερμηνεία τῆς ἐκτάσεως τοῦ ὀνόματος Ἑλλὰς ἠδύνατο νὰ προκαλέσῃ παρὰ τῷ Φαλλμεράϋερ τὴν ἐπέκτασιν τῶν σλαυϊκῶν ἐπιδρομῶν ἐπὶ Μαυρικίου μέχρι τῆς κυρίως Ἑλλάδος.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω θέλομεν νὰ ἀμφισβητήσωμεν τὴν κάθοδον τῶν Σλαύων εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπὶ Μαυρικίου, ὄχι ὅμως καὶ τὴν ἔπειτα, κατὰ τὸν Η' αἰῶνα. Ἐγκατάστασις τῶν Σλαύων ἔγινεν εἰς τὴν Βόρειον Βαλκανικὴν ἐπὶ Ἡρακλείου, ἴσως ἐν συνεννοήσει μετ' αὐτοῦ, ὅταν ἐχρειάζετο νὰ κάμῃ τὴν ἐκστρατείαν κατὰ τῶν Περσῶν καὶ εἶχεν ἀνάγκην ἡσυχίας εἰς τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον. Μόνον ἀφοῦ ἐγκατέστησαν εἰς τὰ βόρεια τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἤρχισαν νὰ καταβαίνουν εἰρηνικῶς καὶ βαθμηδὸν ὡς νομάδες καὶ ποιμένες, ὄχι ὡς ἐπιδρομεῖς, μέχρι τῆς Ἑλλάδος. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι δὲν ἔχομεν εἰδήσεις περὶ σλαυϊκῶν κινήσεων εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὸν Η'. Τόσον ἀργὰ ἔγινεν ἡ κίνησις. Αἱ μαρτυρίαι περὶ Σλαύων καὶ σλαυϊκῶν ἀνταρσιῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησον κατὰ τὸν Η' καὶ Θ' αἰῶνα εἶναι ἀσφαλεῖς καὶ δὲν σκοπεύομεν ἐν τῷ συνόλῳ νὰ τὰς ἀμφισβητήσωμεν. Ἀμφισβητήσεις εἶναι δυναταὶ εἴς τινας λεπτομερείας μόνον.

Ἀλλὰ δεχόμενος τὴν ὕπαρξιν τῶν Σλαύων εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν Η' αἰῶνα, διαφωνῶ πρὸς ἄλλους ἱστορικοὺς ὡς πρὸς τὸ πλῆθος αὐτῶν. Νομίζω ὅτι τὴν Ἑλλάδα δὲν τὴν «κατέκλυσαν» Σλαῦοι, διότι, ἂν τοῦτο ἐγίνετο, ἡ σλαυϊκὴ γλῶσσα θὰ διεδίδετο εὐκολώτατα καὶ εἰς αὐτήν, ὅπως διεδόθη εἰς τὴν Βουλγαρίαν καὶ τόσας ρωσικὰς ἐπαρχίας μὲ ἀσιατικοὺς πληθυσμούς. Μεγάλαι ὁμάδες Σλαύων δὲν ἐγκατέστησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὰ τοπωνύμια, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται σλαυϊκά, δὲν ἠρευνήθησαν ἀκόμη καλῶς καὶ δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη μετ' ἀσφαλείας ἂν τὰ θεωρούμενα σλαυϊκὰ εἶναι πράγματι τοιαῦτα ἢ ἀλβανικὰ ἢ καὶ βλαχικὰ ἐνιαχοῦ. Μερικαὶ ἐπαρχίαι, ὅπως ἡ Ἀττική, δὲν εἶδαν Σλαύους, κατὰ παρερμηνείαν δὲ τῶν σχετικῶν χωρίων ἐνομίσθη ὅτι καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν ἦλθαν Σλαῦοι. Ὁμοίως κακῶς ἐνομίσθη ὅτι τὸ ὄνομα Τσακωνιὰ εἶναι σλαυϊκόν, καὶ ὅτι ἑπομένως καὶ οἱ Τσάκωνες εἶναι Σλαῦοι. Ἡ διάλεκτος τῶν Τσακώνων ἀπεδείχθη διὰ τῶν ἐρευνῶν τοῦ Δέφνερ, τοῦ Χατζιδάκι καὶ ἄλλων γλωσσολόγων ὡς ἀπόγονος τῆς ἀρχαίας δωρικῆς καὶ δὲν δύναται νὰ στηρίξῃ τὴν σλαυϊκὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ὀνόματος. Ἡ γενομένη ἔρευνα τῶν σλαυικῶν λέξεων εἰς τὴν ἑλληνικὴν δεικνύει πρὸ πάντων ποιμενικὰς λέξεις, ἐλαχίστας γεωργικάς, ἐλάχιστα ρήματα, καὶ ταῦτα συνηγοροῦν περὶ ὀλίγων Σλαύων μὲ ἐλαχίστην ἐπίδρασιν. Κατῆλθον δὲ βεβαίως οἱ Σλαῦοι οὗτοι βαθμηδὸν καὶ ἴσως καὶ τοῦτο ἑρμηνεύει τὴν ταχεῖαν ἐξαφάνισιν τῆς σλαυικῆς γλώσσης.

Κατὰ τὴν γνώμην μου λοιπόν, τὴν στηριζομένην εἰς τὰς ἱστορικὰς μαρτυρίας, ἀλλὰ καὶ τὰ γλωσσικὰ φαινόμενα, μικρὰ μόνον ἐθνολογικὴ ἀνάμιξις Σλαύων καὶ Ἑλλήνων ἔγινεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησον. Εἰς τὴν Μακεδονίαν βεβαίως εἶναι μεγαλυτέρα ἡ ἀνάμιξις αὕτη, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ νομίζωμεν ὅλους τοὺς σλαυοφώνους Σλαύους, διότι ἡ σλαυϊκὴ γλῶσσα μεταδίδεται εὐκολώτατα. Εἰς τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν π. χ., ὅπου ὁμιλεῖται ἡ σλαυϊκή, κατὰ παραδόσεις τῶν κατοίκων ἦλθαν πολλοὶ Ἠπειρῶται κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καὶ παλαιότε-

Digitized by Google

ρον καὶ ὅλοι οὗτοι ἐξεσλαυΐσθησαν πλὴν ὀλίγων, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀκόμη ἀλβανόφωνοι. Τὰ ἔθιμα, ἡ φουστανέλλα, ἡ ἀνθρωπολογικὴ κατατομὴ πείθουν ὅτι οἱ σλαυόφωνοι τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας δὲν εἶναι ἐθνολογικῶς γνήσιοι Σλαῦοι. Εἰς τὴν Μακεδονίαν ἐγκατεστάθησαν κατὰ τὸν μεσαίωνα ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν καὶ στρατιῶται τουρκικῆς φυλῆς, οἱ Βαρδαριῶται Τοῦρκοι κατὰ τὸν Θ΄ αἰῶνα καὶ οἱ Πετσενέγοι κατὰ τὸν ΙΑ΄. Σημειώνω περὶ τῶν τελευταίων τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Ζωναρᾶ (18, 23): «ὁ δ' αὐτοκράτωρ (Ἀλέξιος ὁ Κομνηνὸς) πλῆθος ἀπολεξάμενος σφριγώντων καὶ ρωμαλέων Σκυθῶν εἰς τὸ τῶν Μογλένων θέμα τούτους σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις κατῴκισε, καὶ τάγμα τούτους κατέστησεν ἰδιαίτατον, οἳ καὶ μέχρι τοῦ δεῦρο κατὰ διαδοχὰς διαμένουσιν, εἰς ἐπίθετον σχόντες τὸν τόπον, ἐν ᾧ κατῳκίσθησαν καὶ Πατζινάκοι Μογλενῖται καλούμενοι» (κατὰ τὸν Ἐφραὶμ στ΄ 3557 Μογλενοπατζινάκαι !). Ἐννοεῖται ὅτι ὅλοι οὗτοι πολὺ ταχέως ἐξεσλαυΐσθησαν. Ὅτι δὲ καὶ Ἕλληνες πολλοὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν ἔμαθαν σλαυϊκά, ἐξεσλαυΐσθησαν δηλαδὴ γλωσσικῶς (ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερον μὲ τοὺς ἐγκατασταθέντας πρόσφυγας εἰς τὴν Μακεδονίαν, οἱ ὁποῖοι ἔμαθαν τάχιστα τὰ σλαυϊκὰ καὶ ἀργότερα θὰ θεωροῦνται Σλαῦοι !) δεικνύει τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὴν Ροδόπην, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν, πλῆθος ρημάτων ἑλληνικῶν (καλέσοβαμ=καλῶ, πταίσοβαμ=πταίω κλπ.) παρελήφθη ὑπὸ τῶν Σλαύων, τοῦτο δὲ δὲν ἦτο δυνατόν, ἂν δὲν ὑπῆρχον πολλοὶ Ἕλληνες ἐκεῖ καὶ ἂν δὲν ἤσκουν ἐκπολιτιστικὴν ἐπίδρασιν εἰς τοὺς Σλαύους. Ἂς παρατηρηθῇ ἀντιθέτως ὅτι παρελάβομεν οἱ Ἕλληνες πλῆθος ρημάτων ἀπὸ τὴν τουρκικὴν καὶ τὴν ἰταλικὴν γλῶσσαν, ἀλλ' ὄχι τὴν σλαυϊκήν, ἀκριβῶς διότι ἦσαν ὀλιγώτεροι οἱ Σλαῦοι καὶ δὲν ἦσαν κατακτηταί, ὥστε νὰ ἀσκήσουν ἐπίδρασίν τινα εἰς τοὺς κατακτηθέντας.

Βλάχοι. Βλάχοι ὠνομάσθησαν ὑπὸ τῶν Σλαύων οἱ Θρᾶκες ἢ καὶ Ἰλλυριοί, οἱ ὁμιλοῦντες νεολατινικὴν γλῶσσαν, τὸ δὲ ὄνομα ἀπαντᾷ κατὰ πρῶτον εἰς τὸν Κεδρηνὸν (2, 455) τὸν Ι΄ αἰῶνα. Ἐκ τῆς μνείας τοῦ ὀνόματος καὶ ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἑλληνικῶν λέξεων, καὶ πρὸ πάντων τῶν ρημάτων, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν εἰς τοὺς Βλάχους, συνεπέρανα ἄλλοτε (εἰς τὰ ἐμὰ «Μακεδονικά», 1920, σελ. 21 κ. ἑξ.) ὅτι οὗτοι κατῆλθον κατὰ τὸν Ι΄ περίπου αἰῶνα εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ νοτιώτερον, ὡς ποιμένες καὶ νομάδες καὶ οὗτοι. Πολλὴν σημασίαν δὲν ἔχει τὸ γεγονὸς καὶ ἂν κατῆλθον ἕνα ἢ δύο αἰῶνας πρότερον, ἀλλὰ νομίζω ὅτι αἱ ἀποδείξεις τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου δὲν εἶναι ἀσφαλεῖς. Ὑπάρχει καὶ ἡ γνώμη ὅτι Ἕλληνες ἐκλατινισθέντες κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν εἶναι οἱ Βλάχοι τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τοὐλάχιστον, ἀλλὰ τοῦτο δὲν δύναται νὰ εἶναι καθ' ὁλοκληρίαν ἀληθές. Ὅτι Ἕλληνες ὑπηρέτησαν ὡς στρατιῶται τοὺς Ρωμαίους καὶ ἔμαθαν λατινικὰ εἶναι βέβαιον, ἀλλὰ μεγάλαι ἐγκαταστάσεις τῶν λατινομαθῶν τούτων στρατιωτῶν δὲν ἔγιναν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Οἱ λοιποὶ Ἕλληνες, ὅσοι δὲν ὑπηρέτησαν ὡς στρατιῶται, δὲν ἐμάνθανον λατινικά. Ἐξ ἄλλου, διὰ τῆς θεωρίας αὐτῆς δὲν ἑρμηνεύεται ἡ ὁμοιότης τῆς γλώσσης τῶν Βλάχων τῆς Ἑλλάδος πρὸς τοὺς βορειοτέρους ὁμογλώσσους των, τῆς Βουλγαρίας, τῆς Σερβίας καὶ τῆς Ρουμανίας ἀκόμη. Καὶ ἂν δεχθῶμεν λοιπὸν ἐκλατινισμὸν πολλῶν ἢ ὀλίγων Ἑλλήνων στρατιωτῶν ἀπὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀρνηθῶμεν τὴν κάθοδον Βλάχων ἀπὸ τῆς βορειοτέρας Βαλκανικῆς. Συζήτησις χωρεῖ βέβαια περὶ τοῦ ἀκριβοῦς χρόνου καὶ περὶ τοῦ ἀκριβοῦς τόπου τῆς προελεύσεώς των. Καὶ ὁ νομαδικὸς βίος τῶν παλαιοτέρων μάλιστα Βλάχων, οἱ ὁποῖοι ἐσκορπίσθησαν εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικήν, συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς καθόδου αὐτῶν μέχρι Ἑλλάδος, ὅπως ἀντιθέτως Ἕλληνες νομάδες διέτρεχον καὶ ἄλλοτε καὶ διατρέχουν ἀκόμη καὶ σήμερον (οἱ Σαρακατσαναῖοι) καὶ τὴν Σερβίαν καὶ Βουλγαρίαν διὰ τὴν διατροφὴν τῶν ποιμνίων των. Ἡ κίνησις τῶν νομαδικῶν ἢ καὶ ἡμινομαδικῶν πληθυσμῶν εἶναι ὅλως διάφορος τῶν ἀστικῶν, οἱ ὁποῖοι βέβαια δὲν μετακινοῦνται τόσον εὔκολα καὶ χωρὶς βίαν ἢ μεγάλην ἀνάγκην. Ἂν δὲν προσέξωμεν τὸν νομαδικὸν βίον τῶν παλαιοτέρων μάλιστα Σλαύων, Βλάχων καὶ Ἀλβανῶν ποιμένων, δὲν δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν τὰς μετακινήσεις αὐτῶν εἰς τόσας ἐκτάσεις τῆς Βαλκανικῆς.

Οἱ κατελθόντες Βλάχοι πολλαχοῦ ἀνεμίχθησαν μεθ' Ἑλλήνων, κατὰ τὴν ἀνάμιξιν δὲ αὐτὴν ἐνικᾶτο συνήθως ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ὅπου δηλαδὴ κατὰ τὴν ἀνάμιξιν οἱ Ἕλληνες ἦσαν πολὺ περισσότεροι, ἴσως ἐπεκράτει ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἄλλως ὅμως ἐπεκράτει ἡ βλαχική, ὥστε οἱ βλαχόφωνοι οἱ εὑρισκόμενοι εἰς ἑλληνικὰς περιφερείας δὲν εἶναι καθαροὶ ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Θρακῶν ἢ Ἰλλυριῶν, ἀλλ' ἀνάμικτοι μεθ' Ἑλλήνων, ὡς δεικνύει καὶ ἡ γλῶσσα αὐτῶν. Ἐνδέχεται μάλιστα νὰ συνέβη ἐπανειλημμένως ἀνάμιξις μεθ' Ἑλλήνων καὶ νὰ ἐπεκράτησεν ἡ βλαχικὴ γλῶσσα, δι' ὃν λόγον εἴπομεν, διότι δηλαδὴ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα κατὰ τὰς ἀναμίξεις ἐνικᾶτο ἕνεκα τοῦ πλούτου καὶ τῶν δυσκολιῶν της, ἐκτὸς ἂν οἱ ἀναμιγνυόμενοι Ἕλληνες ἦσαν πολὺ περισσότεροι τῶν Βλάχων (ἢ Σλαύων ἢ Ἀλβανῶν κττ.).

Ἀλβανοί. Οἱ Ἀλβανοὶ θεωροῦνται ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἰλλυριῶν, κατὰ τὴν πιθανωτέραν σήμερον γνώμην, καὶ ὄχι τῶν ἀρχαίων Θρακῶν, ὅπως πιστεύουν ἄλλοι γλωσσολόγοι ἱστορικοί, ὁ Βάϊγκαντ καὶ ἄλλοι. Οἱ Ἰλλυριοὶ οἱ στρατολογηθέντες ἐντατικῶς ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἐξελατινίσθησαν κατὰ μέγα μέρος, δι' αὐτὸ σήμερον οἱ Ἀλβανοὶ ὁμιλοῦν νεολατινικὴν γλῶσσαν, ἀνάμικτον ὅμως μὲ πολὺ ἀρχαῖα ἰλλυρικὰ στοιχεῖα, σλαυϊκά, τουρκικὰ καὶ ἑλληνικά. Τὰ τελευταῖα εἶναι πολὺ περισσότερα μεταξὺ τῶν ἐν Ἠπείρῳ καὶ λοιπῇ Ἑλλάδι Ἀλβανῶν. Οἱ Ἰλλυριοὶ ἀφ' ὅτου ὑπετάγησαν εἰς τοὺς Ρωμαίους καὶ ἔπειτα εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ἔχασαν τὴν αὐτοτέλειάν των καὶ δὲν ἔδρασαν ὡς ἴδιον ἔθνος. Δι' αὐτὸ δὲν ἀναφέρονται συχνά, τὸ δὲ νεώτερον ὄνομα *Ἀλβανοὶ* καὶ *Ἀλβανῖται* ἀναφέρεται μόλις κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα μ. Χ. καὶ διεδόθη διὰ τῶν Ἑλλήνων. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἐξέλιπε τελείως τὸ ἔθνος τῶν Ἰλλυριῶν—Ἀλβανῶν. Εἰς τὰ ὄρη τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας καὶ πέραν αὐτῆς διετηρήθη καὶ ὑπέστη καὶ μεγάλην ἐπιλογὴν ἡ ἰλλυρικὴ φυλὴ κατὰ τοὺς ἀγῶνας μάλιστα κατὰ τῶν Τούρκων, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς ἐσωτερικοὺς φυλετικοὺς ἀγῶνας τῆς πρωτογόνου πατριαρχικῆς κοινωνίας των. Δι' αὐτοὺς τοὺς λόγους καὶ οἱ Ἀλβανοί, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ἰλλυριοί, ἔγιναν περίφημοι πολεμισταί, περιζήτητοι πάντοτε. Ὡς πολεμισταὶ ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς νεωτέρους χρόνους καὶ ὑπὸ τῶν Σέρβων καὶ ὑπὸ τῶν Βενετῶν καὶ ἄλλων Φράγκων, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μυστρᾶ κατὰ τῶν Φράγκων. Οἱ αὐτοὶ Ἕλληνες ἐγκατέστησαν χιλιάδας Ἀλβανῶν κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα εἰς Πελοπόννησον καὶ διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς πολεμικὰς ἀνάγκας κατὰ τῶν Φράγκων. Ἀλλὰ καὶ οἱ Φράγκοι τῆς Ἀττικῆς ἔφεραν Ἀλβανοὺς διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς χώρας των, ὥστε εἶναι ἐξηκριβωμένος ὁ χρόνος τῆς καθόδου τῶν Ἀλβανῶν εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ τὴν Πελοπόννησον, ἐνῷ, ὡς εἴδομεν, γίνεται συζήτησις περὶ τοῦ χρόνου τῆς καταβάσεως Σλαύων καὶ Βλάχων. Εἰς τὴν Ἤπειρον καὶ Θεσσαλίαν κατῆλθον οἱ Ἀλβανοὶ ἐνωρίτερα ὀλίγας δεκαετηρίδας, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος.

Ἐρευνηταί τινες (Σμιθ καὶ ἄλλοι) πιστεύουν ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ κατέβησαν ἐνωρίτερα εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τίποτε βεβαίως δὲν ἐμποδίζει νὰ δεχθῶμεν ὅτι οἱ πτωχοὶ κάτοικοι τῆς ὀρεινῆς Ἀλβανίας κατὰ διαφόρους καιροὺς κατέβαινον ὡς νομάδες ἢ χάριν γεωργικῶν ἐργασιῶν μέχρι τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου, ὅπου καὶ σήμερον ἔρχονται πολλοὶ ἐργάται διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς ἀμπέλου. Ἡ τοιαύτη κατάβασις ἐγίνετο πάντως πολὺ ἀργά, δὲν ἔχομεν δὲ μέχρι τοῦδε ἀποδείξεις μεγαλυτέρας τινὸς καταβάσεως, ὅπως περὶ τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος. Ἡ ἔρευνα τῶν ἀλβανικῶν τοπωνυμίων τῆς Ἑλλάδος ἴσως ἐξακριβώσῃ καὶ σταθμούς τινας προηγουμένης καταβάσεως. Κατὰ τὴν κατάβασιν τῶν Ἀλβανῶν καὶ ἀνάμιξιν μετὰ τῶν Ἑλλήνων συνέβη ὅ,τι καὶ μὲ τοὺς Βλάχους. Εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ ἀλλαχοῦ εὗρον καὶ ἑλληνικὸν πληθυσμόν, τὸν ὁποῖον ὅμως γλωσσικῶς ἐξηλβάνισαν, ὅπου οὗτος δὲν εἶχε μεγάλην ἀριθμητικὴν ὑπεροχήν. Τοῦτο δεικνύει καὶ ἡ γλῶσσα τῶν Ἀλβανῶν τῆς Ἀττικῆς, ἡ περιέχουσα πλῆθος ἑλληνικῶν στοιχείων, καὶ τὰ πολλὰ ἑλληνικὰ τοπωνύμια. Τὰ ὀνόματα π. χ. Κάλαμος, Κερατέα, Μαρκόπουλον, Καλύβια, Βᾶρι, κλπ. τῆς Ἀττικῆς διεσώθησαν καὶ μεταξὺ τῶν Ἀλβανῶν, διότι ἦσαν εἰς χρῆσιν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀττικῆς, οἱ ὁποῖοι ἐξηλβανίσθησαν. Ὥστε οἱ ἀλβανόφωνοι τῆς Ἑλλάδος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν γνήσιοι Ἀλβανοί· ἀνεμίχθησαν μετὰ τῶν Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων πολλοὺς γλωσσικῶς ἐξηλβάνισαν. Ὅπου βέβαια οἱ Ἀλβανοὶ εὑρέθησαν ἀπέναντι ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς τῶν Ἑλλήνων ἐξηλληνίσθησαν.

Ἡ κατάβασις τῶν Ἀλβανῶν, ὅπως καὶ τῶν Βλάχων, ὠφέλησε πολύ, διότι ἐνίσχυσε τὸν πληθυσμὸν τῆς ὑπαίθρου χώρας, καὶ δὴ δι' εὐρώστου καὶ πολεμικοῦ στοιχείου, τὸ ὁποῖον ἀπέβη πολύτιμον εἰς τοὺς ἀγῶνας κατὰ τῶν Τούρκων. Ἡ ἀνάμιξις ἀκριβῶς Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν δεικνύει δι' ἱστορικοῦ παραδείγματος ὅτι μία φυλὴ διὰ νὰ ἀναπτύξῃ μεγάλην πολεμικὴν καὶ πνευματικὴν ζωὴν δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι ἄμικτος. Ὅπως τὸ πάλαι ἡ ἀνάμιξις Ἰλλυριῶν καὶ Ἑλλήνων κατέστησε πολεμικωτέραν τὴν δωρικὴν φυλήν, οὕτω συνέβη καὶ εἰς τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν ἱστορίαν. Ἡ διασταύρωσις ἢ ἀνάμιξις φυλῶν ἢ ἀτόμων βλάπτει, μόνον ὅταν οἱ ἀναμιγνυόμενοι εἶναι ἐξηντλημένοι ἕνεκα ἑλονοσίας ἢ ἄλλων ἀσθενειῶν. Ἄλλως ἀποβαίνει σωτηρία, ὅπως δεικνύει ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ τῆς ἀρχαιοτάτης Ἑλλάδος καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Ἡ ἰδέα τῆς καθαρᾶς φυλῆς εἶναι πολὺ ρωμαντική, ἀλλ' ἄχρηστος.

Φράγκοι καὶ Τοῦρκοι. Ἀπὸ τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος ἤρχισαν νὰ καταλαμβάνουν τὴν Μικρὰν Ἀσίαν οἱ Τοῦρκοι, ἀπὸ δὲ τοῦ ΙΒ΄, καὶ κυρίως ἀπὸ τοῦ 1204, ἔρχονται καὶ διάφοροι Φράγκοι (Νορμανδοί, Γάλλοι, Ἰταλοί, Ἱσπανοί), ὡς κατακτηταὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἀνεμίχθησαν καὶ οἱ Φράγκοι οὗτοι καὶ οἱ Τοῦρκοι μεθ' Ἑλλήνων; Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀνάμιξίς τις ἔγινεν. Οἱ Φράγκοι στρατιῶται, φεουδάρχαι, ὑπάλληλοι ἤρχοντο εἰς ἐπιγαμίας μὲ τοὺς Ἕλληνας, ἀλλ' αὗται πάντως ἦσαν περιωρισμέναι, διότι πάντως μεταξὺ κατακτητῶν καὶ κατακτωμένων δημιουργεῖται μῖσος καὶ ἀντίθεσις. Δι' αὐτὸ δὲν ἐπεβλήθη οὐδαμοῦ ἡ ἰταλική, γαλλικὴ ἢ ἱσπανικὴ γλῶσσα, καὶ μόνον λέξεις τινὲς καὶ οἰκογενειακὰ ὀνόματα δεικνύουν τὴν περιωρισμένην ἀνάμιξιν Ἑλλήνων καὶ Φράγκων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς φραγκοκρατίας. Ἐθνολογικῶς δὲν εἶχε καμμίαν σημασίαν ἡ ἀνάμιξις αὕτη.

Ἡ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς Τούρκους εἶχεν ἐθνολογικὰ ἀποτελέσματα μόνον δι' αὐτούς. Τοῦρκοι ἔγιναν Χριστιανοὶ μόνον ὡς στρατιῶται τοῦ Βυζαντίου (οἱ Τουρκόπουλοι λεγόμενοι), κυρίως πρὸ τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος, σπανιώτερον δὲ κατὰ τὸν ΙΒ΄ καὶ ΙΓ΄ αἰῶνα (ὀλίγοι Κουμᾶνοι στρατιῶται ἐγκατεστάθησαν εἰς τινα τμήματα τοῦ Βυζαντίου). Οἱ κατακτηταὶ ὅμως Τοῦρκοι, οἱ Σελτζοῦκοι καὶ οἱ Ὀθωμανοί, δὲν ἐγένοντο Χριστιανοὶ καὶ ἑπομένως δὲν ἀνεμίχθησαν μεθ' Ἑλλήνων. Δὲν δύναται λοιπὸν νὰ λεχθῇ ὅτι κατ' ἐπαρχίας οἱ Ἕλληνες ἐπῆραν καὶ σελτζουκικὸν ἢ ὀθωμανικὸν αἷμα. Ἀντιθέτως ἑκατομμύρια Ἑλλήνων ἔγιναν Μωαμεθανοί, πρῶτον εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ἔπειτα εἰς τὴν Μακεδονίαν, τὴν Κρήτην καὶ ἀλλαχοῦ. Ἡ ἐξισλάμισις αὕτη ἔγινε βαθμηδὸν ἢ διὰ τοῦ παιδομαζώματος (ἢ γενιτζαρομαζώματος, τῆς στρατολογίας δηλαδὴ τῶν γενιτζάρων) ἢ διὰ τῶν αἰχμαλώτων, οἱ ὁποῖοι συχνὰ ἐγίνοντο Μωαμεθανοί. Εἰς ὀλίγα μέρη ἔγιναν καὶ ὁμαδικαὶ ἐξισλαμίσεις, ὅπως εἰς τὸν Πόντον, ὅπου καὶ σήμερον ἀκόμη, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Ἑλλήνων, οἱ ἐκ Χριστιανῶν Τοῦρκοι ὁμιλοῦν ἑλληνικὰ (οἱ Ὀφλῆδες λεγόμενοι). Ὁμοίως οἱ Βαλαάδες Τοῦρκοι τῆς Μακεδονίας, ὅπως καὶ οἱ Τουρκοκρητικοί, ὁμιλοῦν ἀκόμη τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσίν των ἐξ Ἑλλάδος.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω φαίνεται ὅτι εἰς τὸ διάστημα τῶν αἰώνων, καθ' οὓς συνέζησαν μετὰ τῶν Ἑλλήνων, οἱ Τοῦρκοι ὡς κατακτηταὶ ἀνεμίχθησαν μετ' αὐτῶν, ὅπως καὶ μετ' ἄλλων Χριστιανῶν, Σλαύων, Ἀλβανῶν κλπ., καὶ δι' αὐτὸ ἀπέβαλαν τὸν μογγολικὸν τύπον τῆς ἀρχαίας τουρκικῆς φυλῆς καὶ προσέλαβαν τὸν καυκάσιον. Σπανίως ἀπαντοῦν Τοῦρκοι μὲ μογγολικὸν τύπον, ἐνῷ οἱ περισσότεροι δὲν διακρίνονται εὔκολα ἀπὸ ἄλλους Εὐρωπαίους, Ἕλληνας κλπ. Ἡ ἐπικοινωνία λοιπὸν Τούρκων καὶ Ἑλλήνων ἤλλαξε τὸν ἐθνολογικὸν τύπον τῶν Τούρκων, ὄχι τὸν ἑλληνικόν, διότι Τοῦρκοι μὲν δὲν ἔγιναν Χριστιανοί, ἐνῷ ἄπειροι Ἕλληνες ἐτούρκεψαν.

Ὑπολείπεται νὰ εἴπωμεν ὀλίγας λέξεις περὶ τῶν μεγάλων μετακινήσεων τῶν Ἑλλήνων ἐντὸς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Ὅταν οἱ Τοῦρκοι τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα καὶ ἔπειτα εἰσέβαλον ὡς ἄγριοι νομάδες εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ κατέστρεφον πᾶν τὸ προστυχόν, οἱ Ἕλληνες ἤρχισαν νὰ φεύγουν πρὸς τὰ παράλια καὶ ἔπειτα πρὸς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, τὴν Θρᾴκην καὶ τὴν Μακεδονίαν. Ἡ προσφυγικὴ αὕτη κίνησις ἐπανελήφθη καὶ ἀργότερα, πρὸ πάντων ὅταν, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος, οἱ Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι κατέλαβον τὴν πολυάνθρωπον τότε Βιθυνίαν. Ἀπέμειναν καὶ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν Ἕλληνες, ἀλλ' ὀλίγοι, καὶ ἐκ τούτων πάλιν μέρος ἐξισλαμίσθη βαθμηδόν. Ἡ μετακίνησις τῶν Ἑλλήνων τῶν φευγόντων τοὺς νομάδας Τούρκους καὶ Τουρκομάνους μαρτυρεῖται πολλαχῶς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων (Κιννάμου Παχυμέρη κλπ.) καὶ δὲν ἐπιδέχεται καμμίαν ἀμφισβήτησιν. Εἶναι πιθανὸν ὅτι εἰς ἰδιάζοντα στοιχεῖα τῶν διαλέκτων τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου θὰ δυνηθῶμεν νὰ εὕρωμεν τὰ γλωσσικὰ φαινόμενα τῶν Μικρασιατῶν προσφύγων τοῦ μεσαίωνος. Τὸ πρόβλημα τοῦτο προσεπάθησα νὰ θέσω τοὐλάχιστον, ὄχι βέβαια νὰ λύσω διὰ μιᾶς («Λαογραφία» 7, 335 κ. ἑξ.). Ἀλλ' ἡ λεπτομερὴς μελέτη τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων θὰ δείξῃ καὶ ἄλλας μετακινήσεις πληθυσμῶν, ποὺ ἔγιναν κατὰ διαφόρους ἐποχάς. Ἐκ Κρήτης π. χ. ἔγιναν πολλαὶ μεταναστεύσεις κατὰ τὰς κρητικὰς ἐπαναστάσεις εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος, παλαιότερα δὲ καὶ εἰς τὴν Ἰκαρίαν. Ἐκ τῶν πεδινῶν μερῶν κατέφυγον ἐπὶ τουρκοκρατίας πολλοὶ εἰς τὰ ὀρεινά, τὰ Ἄγραφα, τὸν Ὄλυμπον, τὴν Μάνην, τὰ Ἀρκαδικὰ βουνὰ κλπ. Οὐδέποτε ἄλλοτε εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν κατῳκήθησαν τόσον πολὺ τὰ βουνὰ ὑφ' Ἑλλήνων καὶ ἐγκατελείφθησαν αἱ πόλεις καὶ αἱ πεδιάδες, ὅπου ἤρχον οἱ Τοῦρκοι. Εἰς τὰ πτωχὰ βουνά, ὅπου δὲν ἀνέβαινον οἱ Τοῦρκοι, εὕρισκον οἱ Ἕλληνες ὀλίγην ἐλευθερίαν. Ἔγινε λοιπὸν ἐπὶ τουρκοκρατίας μεγάλη μετακίνησις τῶν πληθυσμῶν πρὸς τὰ βουνά, ὅπως ἀντιθέτως, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος, ἔγινε μετακίνησις πρὸς τὰς πεδιάδας, τὰς πόλεις καὶ τὰ παράλια. Αἱ διάλεκτοι δεικνύουν ὅτι ἔγιναν πολλαπλαῖ ἄλλαι μετακινήσεις, περὶ τῶν ὁποίων δὲν ἔχομεν ἱστορικὰς μαρτυρίας. Οὕτω π. χ. ἡ ἰδιάζουσα διάλεκτος τῶν Λιβυσσίων

Digitized by Google

τῆς Λυκίας δεικνύει ὅτι ἦλθον ἄλλοθεν οἱ κάτοικοι ἐκεῖ, ἴσως ἐκ τῆς Λιβύσσης τῆς Βιθυνίας («Λαογραφία», ἔνθ. ἀνωτ.). Εἰς τὴν βόρειον Ἤπειρον ὑπάρχουν, πλὴν τῶν βορείων ἰδιωμάτων (τὰ ὁποῖα λέγουν π. χ. π'δὶ=παιδὶ π'λῶ,=πουλῶ κλπ.), καὶ νότια, χωρὶς συγκοπὰς τῶν ἀτόνων ι καὶ ου, καὶ τοῦτο πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ διὰ μετακινήσεως νοτιωτέρων πληθυσμῶν, περὶ τῆς ὁποίας ὅμως δὲν ἔχομεν ἱστορικὰς πληροφορίας. Ἐπίσης δὲν ἔχομεν πολλὰς πληροφορίας περὶ μετακινήσεως ἑλληνικῶν πληθυσμῶν πρὸς τὴν Σερβίαν καὶ Βουλγαρίαν, κατὰ διαφόρους ἐποχάς. Ἐνταῦθα δὲν πρέπει νὰ λησμονηθῇ καὶ μεγάλη μετακίνησις πληθυσμῶν πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1770 καὶ ὅταν ἐκυβέρνων τὴν δυτικὴν Μικρὰν Ἀσίαν οἱ φίλοι τῶν Χριστιανῶν Τοῦρκοι τοπάρχαι Καραοσμάνογλου. Ἔκτοτε ἤρχισε βαθμηδὸν νέα κίνησις πρὸς τὴν Ἀσίαν, καὶ τὸν ΙΘ' αἰῶνα ηὐξήθη ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τῶν παραλίων, ὅπως ἔγινε περίπου εἰς τὴν ἀρχαιότητα μὲ τὰς ἰωνικάς, αἰολικὰς καὶ δωρικὰς ἀποικίας. Ὅλοι οἱ μεταναστεύσαντες πρὸς τὴν Ἀσίαν Ἕλληνες κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα, ὅπως καὶ οἱ διασωθέντες ἐκ παλαιοτέρων χρόνων εἰς τὸν Πόντον καὶ τὴν Καππαδοκίαν, συνεκεντρώθησαν μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν εἰς τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα, ἐκεῖ ὅθεν ἐξεκίνησαν πρὸς τὴν Ἀσίαν οἱ Ἕλληνες τὴν Β' π.Χ. χιλιετηρίδα. Ἡ γεωγραφικὴ θέσις τῆς Ἑλλάδος παρὰ τὴν Ἀσίαν ἐπροκάλεσε καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ τὰς μετακινήσεις ἑκατέρωθεν τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν κάθοδον τῶν βορείων γειτόνων πρὸς τὴν Ἑλλάδα εἰς ἐποχὴν ὀλιγανθρωπίας τινὸς τῆς ὑπαίθρου ἑλληνικῆς χώρας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Περὶ τῶν παλαιοτάτων κατοίκων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς καταβάσεως τῶν Ἑλλήνων γράφουν καὶ αἱ γενικώτεραι ἱστορίαι περὶ τῆς Ἑλλάδος, πρὸ πάντων τοῦ *Beloch*, Griechische Geschichte τ. 1, 1 (1912), σελ. 71 κ.ἑξ., 93 κ.ἑξ., τ. 1, 2 (1913), σ. 33 κ.ἑξ. 42 κ.ἑξ.— *G. Glotz*, Histoire grecque τ. 1 (1925), σελ. 74 κ.ἑξ., 96 κ.ἑξ. Ἀξιόλογα ἄρθρα εἶναι τὰ Hellenen εἰς τὸ «Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde» τοῦ *O. Schrader* τ. 1 (1923), σ. 484 κ.ἑξ. καὶ τὸ Griechen εἰς τὸ «Reallexikon die Vorgeschichte» τοῦ *M. Ebert*.—*E. Cavaignac*, L' apparition des Joniens. Mélanges Bidez (1934), σ. 83. Εἰς τὴν RE, ἤτοι τὴν «Realencyklopädie der Altertumswissenschaft ἐδημοσίευσε τὸ λεπτομερέστατον ἄρθρον Makedonia ὁ *Geyer* (τ. 27, 681). Περὶ τῶν Ἠπειρωτῶν ἐγράφη ἡ ἐθνολογικὴ μελέτη τοῦ *H. Treidler*, Epirotische Völker im Altertum εἰς τὸ «Archiv für Anthropologie» (1919), σ. 89 κ.ἑξ. Καὶ ὁ *G. Cross* ἐξετάζει τὸ ἐθνολογικὸν ζήτημα τῆς Ἠπείρου εἰς τὴν μελέτην του: Epirus. A study in greek constitutional development (1932). — Τὸ ἐθνολογικὸν ζήτημα τῶν Μακεδόνων ἐξετάζει ὁ *K. Beloch*, Griechische Geschichte τ. 4, 1 (1925), σελ. 9 κ.ἑξ., καὶ ὁ *St. Casson*, Macedonia, Thrace and Illyria. Ἐπίσης ὁ *O. Hoffmann*, Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum (1906).—Σπουδαιόταται εἶναι αἱ μελέται τοῦ *Γ. Χατζιδάκι* περὶ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων: περὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων (ἐκ τοῦ Η' τόμου τῆς «Ἀθηνᾶς»)· 1896· Νέαι ἀποδείξεις ὑπὲρ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων (ἐκ τοῦ ΙΑ τόμου τῆς «Ἀθηνᾶς») 1899· L' hellénisme de la Macédoine (ἐν Revue des Études Grecques» τ. 51) 1928· Περὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων (Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων) 1925. Ἱστορικὰς καὶ ἀρχαιολογικὰς ἀποδείξεις ὑπὲρ τῆς ἑλληνικότητος τῶν Μακεδόνων φέρει ὁ *Α. Κεραμόπουλος* εἰς τὴν μελέτην του: Μακεδονία καὶ Μακεδόνες (1930).— Ἐκ τῶν νομισμάτων φέρει ἀποδείξεις ὑπὲρ τῆς ἑλληνικότητος τῶν Μακεδόνων ὁ *Ι. Σβορῶνος*, L' hellénisme primitif de la Macédoine prouvé par la Numismatique («Διεθνὴς ἐφημερὶς νομισματικῆς ἀρχαιολογίας» τ. 19 (1919), σ. 1 κ.ἑξ.).— Ἡ νεωτάτη βουλγαρικὴ μελέτη κατὰ τῆς ἑλληνικότητος τῶν Μακεδόνων εἶναι τοῦ *V. Besevliev*, Zur Frage nach dem Volkstum der alten Makedonen (1932). Γενικώτεραι καὶ νεώτεραι ἅμα ἐθνολογικαὶ μελέται περὶ Ἑλλάδος εἶναι αἱ ἑξῆς: *C. Blegen*-*J. Haley* The coming of the Greeks. American Journal of Archeology (1928) σ. 141 κ.ἑξ.— *J. Myres*, Who were the Greeks? (1930).— *H. Günther*, Rassengeschichte des hellenischen und des römischen Volkes (1929).—*Γ. Μυλωνᾶ*, Οἱ προϊστορικοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰ ἱστορικὰ ἑλληνικὰ φῦλα («Ἀρχαιολογικὴ ἐφημερὶς 1930, σ. 1 κ.ἑξ.).— *C. Schuchardt*, Die Indogermanisierung Griechenlands. Die Antike τ. 9 (1933), σ. 303.— Ὁ ἀνθρωπολόγος *C. Fürst* ἔγραψε μελέτας περὶ Ἀργολίδος καὶ Κύπρου (Zur Anthropologie der prähistorischen Griechen in Argolis 1930 καὶ Zur Kenntnis der Anthropologie der prähistorischen Bevölkerung der Insel Cypern 1933.— Περὶ τοῦ ὀνόματος Ἑλλὰς καὶ Ἕλληνες ἔγραψεν ὁ *J. Bury*, The History of the names Hellas, Hellenes («Journal of the Hellenic Studies» τ. 15 (1895), σ. 217 κ.ἑξ. καὶ ὁ *Γ. Χατζιδάκις*, Ἑλλὰς καὶ Ἕλληνες (Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1925, σ. 97 κ.ἑξ.).— *J. Jüthner*, Hellenen und barbaren (1923).— *Β. Μυστακίδου*, Αἱ λέξεις Ἕλλην, Γραικός, Ρωμαῖος, Ὀθωμανὸς («Νέος Ποιμὴν» τ. 1 (1919), σ. 227 κ.ἑξ.) — *K. Dietrich*, Römer, Romäer, Romanen («Neue Jahrbücher für das klass. Altertum» τ. 10 (1907), σελ 482 κ.ἑξ.). — *Ν. Πολίτου*, Ἕλληνες ἢ Ρωμιοί («Λαογραφικὰ σύμμεικτα» τ. 1 (1920), σ. 123 κ.ἑξ.).— *A. Thumb*, Περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων («Περιοδικὸν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου» τ. 27 (1900), σ. 329 κ.ἑξ.).— *A. Thumb*-*Φ. Δραγούμη*, Οἱ νεοέλληνες καὶ ἡ καταγωγή τους (1916).—Περὶ Σλάβων, Βλάχων καὶ Ἀλβανῶν ἐν Ἑλλάδι βλ. *Κ. Ἀμάντου*, Σλάβοι καὶ Σλαβόφωνοι εἰς τὰς ἑλληνικὰς Χώρας («Πρακτικὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀνθρωπολογικῆς ἑταιρείας» τ. 1 (1926, σελ. 10 κ.ἑξ.). Εἰς τὴν μελέτην αὐτὴν εἶναι σημειωμέναι αἱ σχετικαὶ μὲ τὴν κάθοδον τῶν Σλάβων μελέται τοῦ *Fallmerayer*, *Παπαρρηγοπούλου* καὶ ἄλλων. — *J. Fallmerayer*, Das albanesische Element in Griechenland (τ. 1—3, 1857—1860).— *Μ. Λαμπρυνίδου*, Οἱ Ἀλβανοὶ κατὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησον (1907).— *Σπ. Λάμπρου*, Ἡ ὀνοματολογία τῆς Ἀττικῆς καὶ ἡ εἰς τὴν χώραν ἐποίκησις τῶν Ἀλβανῶν («Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» τ. 1 (1897), σ. 156 κ.ἑξ.).— Περὶ τῆς συσχετίσεως Ἰλλυριῶν, Δωριέων καὶ Ἀλβανῶν βλ. καὶ *C. Haves*, Some Dorian descendants? («The Annual of the British School at Athens» No XVI (1909—1910), σ. 258 κ.ἑξ.).— *Π. Ἀραβαντινοῦ*, Μονογραφία περὶ Κουτσοβλάχων (1905).—*Μ. Χρυσοχόου*, Βλάχοι καὶ Κουτσόβλαχοι (1909).— *A. Wace*-*N. Thompson*, The Nomades of the Balkans (1915).—Μελέται περὶ μικροτέρων περιφερειῶν: *A. Thumb*, Die ethnographische Stellung der Zakonen («Indogermanische Forschungen» τ. 4 (1894), σ. 195, 210 κ.ἑξ.).— *A. Philippson*, Zur Ethnographie des Peloponnes («Petermanns Mitteilungen» τ. 36 (1890), σ. 1 καὶ 33)· — *F. Luschan*, Beiträge zur Anthropologie von Kreta («Zeitschrift für Ethologie» τ. 45 (1913), σ. 307 κ.ἑξ.).— *Weigand G.*, Ethnographie von Makedonien.— *Cvijic J.*, Die ethnographische Abgrengung der Völker auf der Balkanhalbinsel («Petermanns Mitteilungen» τ. 59 (1913), σ. 113, 185, 244).

Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ

Χαρακτηρισμός. Ἡ ἐν Ἐπιδαύρῳ ἐθνικὴ συνέλευσις ἐψήφισεν ὅτι «Ἕλληνες εἶναι πάντες οἱ εἰς Χριστὸν πιστεύοντες καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὁμιλοῦντες». Τὸ ψήφισμα τοῦτο θὰ ἦτο ἀρκετὸν ἴσως δι' ἓν ἄλλο, οἱονδήποτε γένος. Ἀλλ' ἔξω τοῦ πλαισίου τούτου ὑπάρχει κόσμος ὁλόκληρος, κατέχων εἴτε ἐκ καταγωγῆς καὶ αἵματος, εἴτε ἐξ ἠθικῆς κατακτήσεως, εἴτε ἐκ βαθύτατα εἰσχωρησάσης ἐπιδράσεως τὴν ἑλληνικὴν φυσιογνωμίαν. Ἰσότιμοι καὶ ἰσοδύναμοι, οἱ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ ψηφίσματος καὶ οἱ ἐκτὸς αὐτοῦ, ἀποτελοῦσι τὸν ἑλληνικὸν λαόν, ἐφ' ὅσον μάλιστα συντρέχει ἀπειρία ἄλλων γνωρισμάτων, χαρακτηρίζουσα αὐτὸν ὡς σύνολον.

Ἑλληνισμὸς κυρίως εἰπεῖν δὲν ὑπῆρχε πρὸ τῆς εἰς Τρῳάδα ἐκστρατείας, ὁπότε ἀντηγωνίζοντο ὑπὲρ πρωτείων Ἄργος καὶ Μυκῆναι καὶ Ἀθῆναι καὶ Σπάρτη καὶ Κρήτη κλπ. Οὐδεμία τότε ἑνότης καὶ συνάφεια. Ἀλλ' ὑπῆρχεν ἤδη κοινός τις χαρακτήρ, ἀποτελῶν ἀόριστον συνεκτικὸν δεσμόν, ὑπῆρχε πνεῦμα μᾶλλον, κυμαινόμενον ὑπὸ τὸν αὐτὸν οὐρανὸν καὶ τὸ αὐτὸ κλῖμα. Δύο μεγάλοι παράγοντες, ἐσωτερικῶς μὲν ἰδιάζουσά τις ψυχοσύνθεσις, ἐξωτερικῶς δὲ τὸ παρὰ τὰς καιρικὰς καὶ τοπικὰς ἐναλλαγὰς ὁμοιοειδὲς πάντοτε περιβάλλον, εἶχον μορφώσει τὸν κοινὸν τοῦτον χαρακτῆρα, ὅστις διεφάνη ἐν τῇ ἐκστρατείᾳ ἐκείνῃ καὶ παρουσιάζεται ἔκτοτε, ἐν τῇ ἀλληλουχίᾳ τῶν αἰώνων, εὐσταθὴς πλέον καὶ σχεδὸν ἀμετάβλητος. Αἱ μυριάδες τῶν ἠθικῶν ἐπιδρομῶν, ἃς ὑπέστη ὁ Ἕλλην, παραλλήλως πρὸς τὰς ὑλικὰς ἐναντίον τῆς χώρας του δὲν ἠλλοίωσαν τὸν χαρακτῆρα τοῦτον, ὅπως συνέβη παρ' ἄλλοις λαοῖς. Τὸν ὤξυναν, τὸν ἐβελτίωσαν, ἀλλὰ δὲν τὸν μετέβαλον.

Ἡ πρὸς τὸ πάτριον ἔδαφος, τὸ στενὸν ἐν ἀρχῇ, προσήλωσίς του ἔλαβε διὰ τῶν χρόνων ἔκτασιν ὁλονὲν εὐρυνομένην. Χωρὶς νὰ ἐκριζωθῇ ὁ τοπικισμός, προήχθη εἰς φιλοπατρίαν. Χωρὶς νὰ ἀμεληθῇ ἡ ἐκ γονέων ἰδιοκτησία ἐπεδιώχθη καὶ ὑπερπόντιος τοιαύτη, μὲ συντρόφους τὰς νοσταλγικὰς ἀναμνήσεις, μεθ' ὧν παρεσκεύαζεν αἰσιοδόξως λαμπρὰν τὴν παλινόστησιν. Ἔχων πρῶτον καὶ σεβαστὸν ὁρμητήριον τὴν οἰκογένειαν, οὔτε ἐσκέπτετο οὔτε ἤθελε ν' ἀποκλίνῃ τῶν παραδόσεών της. Ἀνατραφεὶς μὲ σεβασμὸν πρὸς τὴν γυναῖκα καὶ ἀνοικτὴν τὴν θύραν τοῦ οἴκου ἢ τῆς καλύβης του πρὸς πάντα ξένον, ᾐσθάνετο ἐνδομύχως ὑπεροχὴν πανταχοῦ ὅπου ἡ γυνὴ ἦτο πρᾶγμα καὶ ἄξενος ἡ γῆ. Καὶ ἡ κρίσις καὶ σύγκρισις ἐσφυρηλάτουν τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἕλληνος, μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι ὑπερέχει τῶν ἄλλων λαῶν, οὓς ὑπετίμα, πρὸ πάντων διότι δὲν ἐθεώρουν τὰ κοινὰ ὡς ἴδια καὶ δὲν ἠξίουν νὰ συμμετέχουν τῆς διοικήσεως καὶ τοῦ ἐλέγχου αὐτῶν. Τὸ ἀρχαῖον «τί καινόν;» δὲν εἶναι νοσηρᾶς περιεργείας δεῖγμα καὶ ὅταν ἀκόμη ἀσκόπως καὶ τυπικῶς ἐκφέρεται. Εἶναι πάντοτε ἔνδειξις τοῦ ἐνδιαφέροντος, ὅπερ ζῇ καὶ ἐκδηλοῦται πρώτιστα πάντων διὰ τὰ κοινὰ ἀγαθά. Τὸ μωσαϊκὸν τῶν προτερημάτων καὶ ἐλαττωμάτων του παρουσιάζει μετὰ τὰς καταιγίδας τὴν αὐτὴν ἀντοχὴν καὶ στιλπνότητα, αἱ δὲ ἀλλεπάλληλοι συμφοραί, ἀντὶ νὰ θαμβώσουν, ἀνεδείκνυον ἔστιν ὅτε τὴν λάμψιν του. Κατὰ πολλὰς περιστάσεις τοῦ μακραίωνος βίου του θὰ ἠδυνάμεθα νὰ τὸν παρομοιάσωμεν μὲ τὴν κενωθεῖσαν πυξίδα τῆς Πανδώρας. Ἀπέμενε πάντοτε εἰς τὸ βάθος αὐτῆς ἡ αἰσιόδοξος ἐλπίς, τὴν ὁποίαν μία συμφυὴς δύναμις, ἡ φιλοτιμία, κατώρθου νὰ προάγῃ εἰς πραγματικότητα.

Τὰ ἐνδόμυχα ἠθικὰ προτερήματα καὶ ἐλαττώματα τοῦ Ἕλληνος ἀπέβησαν διὰ τῶν χρόνων τόσον ἀλληλένδετα, ὥστε εἶναι ζήτημα ἂν ἡ ὁλοσχερὴς ἀπόρριψις καὶ ἐκμηδένισις ἐκείνων θὰ ἀνεδείκνυε λαμπρότερα ταῦτα ἢ καὶ ἁπλῶς θὰ τὰ συνεκράτει. Καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἐρειπίων, δι' ὧν ἡ ἐπιπολάζουσα ἐναγὴς διχόνοια συνεκλόνισε πολλάκις τὴν χώραν, δὲν εἶδεν ὁ φιλόσοφος ἀνακύπτουσαν τὴν ζωοδότειραν ἅμιλλαν;

Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων αἱ ψηφίδες τοῦ ἑλληνικοῦ μωσαϊκοῦ εἶχον διαφορετικὴν τὴν σύστασιν. Θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἰκάσῃ ὅτι οὐχὶ εἷς ἀλλὰ δύο διάφοροι Δευκαλίωνες, ρίπτοντες διαφορετικοὺς λίθους, ἔσπειραν τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν Ἑλλάδα. Σκληρότεραι, θαμβότεραι, δωρικώτεραί τινες τῶν ψηφίδων τοῦ μωσαϊκοῦ της. Λειότεραι, στιλπνότεραι, ἰωνικώτεραι αἱ ἄλλαι. Ἀλλὰ ἡ διάφορος σύστασις καὶ τούτων δὲν μετεβλήθη ἐν τῷ συνόλῳ των. Μερικῶς αἱ μὲν ἦσαν μᾶλλον εὐάλωτοι ἀπὸ ξενικὰς ἐπιδράσεις, ἀγαθὰς ἢ κακάς. Ἀλλ' ἐπίσης καὶ αἱ ἄλλαι ἀπὸ ἄλλας ἀντιθέτους. Οὕτω ἐξηκολούθησε διὰ τῶν αἰώνων διαμορφούμενος ὁ ἐθνικὸς χαρακτὴρ χωρὶς νὰ ἀπολέσῃ τὴν ἔκπαλαι, τὴν αἰωνίαν του ὄψιν.

Ὅπως δὲ γενικώτερον οἱ δύο κύριοι παράγοντες, ἡ ἰδιάζουσα ψυχοσύνθεσις καὶ τὸ κλῖμα, διεμόρφωσαν τὸν χαρακτῆρα, οὕτω καὶ λεπτομερέστερον διακρίνομεν ἐν αὐτῷ τὰς ἀλλοιώσεις τὰς προερχομένας ἐξ ὑποδεεστέρων παραγόντων καὶ ἐπιδράσεων. Τῶν Ἑλλήνων οὗτοι εὐεξαπτότεροι, ἐκεῖνοι ἀπαθέστεροι· φιλαποδημότεροι ἢ γεωργικώτεροι· ἐμπορικώτεροι ἢ μᾶλλον λιτοδίαιτοι, ἀλλὰ διατηροῦντες ὅλας τὰς ἄλλας ὁμοιότητας. Ἐγκλείει εἰς τὰ στήθη του ὁ γεωργὸς τὸν ναυτίλον καὶ τἀνάπαλιν, ὁ ἀπαθὴς τὸν εὐέξαπτον, ἅπαντες δὲ τὸν τυχοδιώκτην, τὸν ἕτοιμον νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ πάντα, ὄχι τόσον διὰ τὴν ἀπόκτησιν τοῦ χρυσομάλλου δέρατος, ὅσον διὰ τὴν τιμὴν τῆς ἀποκτήσεώς του. Ὁ Ἕλλην τῶν ἀγρῶν, τῶν παραλίων ἢ τῶν πόλεων ὀνειρεύεται, προσδοκᾷ ἢ ἀναμένει πάντοτε ἕνα Ἰάσωνα, ἐρχόμενον νὰ τὸν παραλάβῃ. Καὶ ἀκόμη ἕνα Μέγαν Ἀλέξανδρον, διὰ νὰ κατακτήσουν μαζὶ τὴν ὑπόλοιπον οἰκουμένην.

Οἱ μελετῶντες τοὺς βίους ξένων λαῶν ἐκπλήττονται καὶ ἀποροῦν πολλάκις μὲ τὰς βασικὰς ἐναλλαγὰς τῶν χαρακτήρων αὐτῶν, τὰς ἄνευ ἀναβιώσεων νεκροφανείας ἢ τὰς τελείας ἐκλείψεις των ἀπὸ προσώπου γῆς. Ἡ μελέτη τῆς φυσιογνωμίας τοῦ Ἕλληνος δὲν γεννᾷ τοιαύτας ἐκπλήξεις. Ἢ καὶ ἂν τὰς γεννᾷ κάποτε, τὰς βλέπει ταχέως διαψευδομένας. Ὁ Βύρων δὲν ἐθρήνησε διὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ; Ἐὰν δὲν θεωρηθῇ ὁ βίος τοῦ Ἕλληνος ἐν τῷ συνόλῳ του ὡς μία διαρκὴς ἔκπληξις, οὐδεμίαν ἔκπληξιν εἶναι δυνατὸν νὰ προκαλέσῃ. Τὰ πάντα φαίνονται φυσικὰ καὶ συνεπέστατα τὸ ἓν πρὸς τὸ ἄλλο. Τὸ Ἴλιον, ὁ Μαραθών, τὰ Ἐκβάτανα, τὸ Βυζάντιον, ἡ Ἀναγέννησις, ἡ δουλεία, ἡ Ἁγία Λαύρα, τὸ Σκρὰ εἶναι εἰκόνες τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρος μὲ διαφορὰς χρονολογιῶν. Ὁ αὐτὸς παλμὸς δονεῖ τὴν καρδίαν τοῦ Ἀγαμέμνονος, τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, τῶν Προμηθέων τῆς Ἀναγεννήσεως, τοῦ Μιαούλη καὶ τοῦ πτωχοῦ ἐκείνου μετανάστου, ὅστις πρὸ διακοσίων ἐτῶν ἵδρυεν ἐν Ἀμερικῇ τὴν Νέαν Σμύρνην.

Καὶ ἐὰν ἦτο δυνατὴ ἡ ἀνατομικὴ ἐξερεύνησις τῆς ψυχῆς τοῦ τελευταίου ἀγρότου, θὰ ἀνεκαλύπτοντο ἐν αὐτῇ λανθάνοντα, ἀλλὰ ζωντανὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ Ἕλληνος ἐκείνου, τοῦ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν αὐτοῦ δημιουργήσαντος καὶ ἀναβιβάσαντος εἰς τὸν Ὄλυμπον τοὺς δώδεκα θεοὺς καὶ προικίσαντος αὐτοὺς μὲ ὅλας τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς κακίας τοῦ δημιουργοῦ των. Καὶ θ' ἀνεύρισκεν ἐπίσης ἡ ἀνατομικὴ σμίλη τὰς πρώτας γονὰς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τέχνης, τοὺς πρώτους παλμοὺς τῆς λατρείας τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ καλοῦ.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, οὐδόλως πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς ὑπερφίαλος ἡ ρῆσις «πᾶς μὴ Ἕλλην βάρβαρος». Εἶχε βαθυτάτην συνείδησιν τῆς ἐννοίας της ὁ Ἕλλην καὶ τὴν ἀνύψωσεν ὡς σημαίαν πολέμου κατὰ τῆς βαρβαρότητος. Σκοπὸν τοῦ ἐθνικοῦ του βίου εἶχε τάξει νὰ ἀπολυτρώσῃ ὅσους πλειοτέρους ἐξ αὐτῆς. Νὰ τοὺς κάμῃ πάντας Ἕλληνας. Τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀναγάγει εἰς πολιτισμόν, ἐφιλοδόξει νὰ ἐπεκτείνῃ ἐπὶ τῆς οἰκουμένης πάσης.

Ἡ χαρά, ἣν ᾐσθάνθη καὶ ἐξεδήλωσεν ὁ Θεάνθρωπος, ὅταν οἱ Ἕλληνες τὸν ἐπεσκέφθησαν, εἶναι ἡ τρανοτέρα ἀναγνώρισις τῶν ἐν τῷ παρελθόντι ὑπηρεσιῶν των πρὸς ἀνύψωσιν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἡ πλέον χαρκτηριστικὴ βεβαίωσις περὶ τῆς συνεχίσεως αὐτῶν ἐν τῷ μέλλοντι. Ὁ χαιρετισμός του ἀπηυθύνετο εἰς προδρόμους καὶ συνεχιστάς. Προδρόμους διὰ τὰ ὑψηλὰ δόγματα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος. Συνεχιστὰς διὰ τοῦ δόγματος τῆς ἀγάπης. Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ὁ Ἕλλην ὑπῆρξεν ἀπαράμιλλος. Καὶ ἄλλοι λαοὶ ἐκαλλιέργησαν τὴν πρὸς ἀλλήλους ἀγάπην, ἀλλὰ περιώρισαν αὐτὴν πάντοτε ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς χώρας των. Ὁ Ἕλλην τοὺς πάντας ἐζήτησε νὰ φωτίσῃ μὲ τὸ γλυκύ της φῶς. Δὲν ὑπῆρξε ποτὲ κατακτητής, ἀλλὰ κατηχητὴς τῆς ἀγάπης καὶ τῶν ἀγαθῶν, ἅτινα αὐτὸς δι' αὐτῆς ἐδημιούργησε δι' ἀπαραμίλλων θυσιῶν. Καὶ δὲν ἔπαυσε νὰ ὁμολογῇ τοῦτο ἡ παγκόσμιος συνείδησις, εἴτε διὰ τοῦ λόγου εἴτε διὰ τῆς μιμήσεως καὶ υἱοθετήσεως τῶν ἔργων του. Ὁ Ἕλλην διὰ τῆς ἀγάπης ἐνίκησε. Καὶ ὅταν μαχόμενος ὑπὲρ αὐτῆς ἐνικᾶτο καὶ νικημένος ὑπεδούλωνε δι' αὐτῆς τοὺς νικητάς του. Ἂν ποτε ἐλιποψύχει ὁ Ἕλλην, θὰ ἀπέθνησκεν ἴσως. Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν πλάκα τῆς δουλείας θὰ ἐσκίρτα ἡ ψυχή του εἰς τὴν θέαν τοῦ ἐλπιδοφόρου φωτός. Μόνον εἰς τὰ δημοτικά του τραγούδια ἀντηχεῖ θλιβερὸν τὸ παράπονον τῆς ψυχῆς του. Ἀλλὰ ὁ ἀνατόμος θὰ εὕρῃ καὶ ἐν αὐτοῖς τὸν πόνον τοῦ Ἕλληνος, διότι τὰ δεσμὰ δὲν τὸν ἀφήνουν νὰ ἐκδηλοῖ τὴν πρὸς τὸν κόσμον εὐεργετικήν του ἀγάπην.

Ι. Μ. ΛΑΜΒΕΡΗΣ

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.—1. *Ἀνθρωπολογικαὶ μελέται: Nicolucci J.*, «Sull' antropologia della Grecia» (1867.— *Ζαβιτσιᾶνος Κωνστ.*, «Sul tipo arvanoellenico» (Napoli 1869).— *Ἀποστολίδης Ν. Χ.*, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀνθρωπολογίαν. Κεφαλομετρικαὶ σημειώσεις» (ἐν «Δελτίῳ τῆς ἱστορ. καὶ ἐθνολογ. ἑταιρείας» Α'/ 8 3, σ. 365—3 7).— *Στέφανος Κλών*, «La Grèce au point de vue naturel, ethnologique κτλ.» (Paris 1884, ἐκ τοῦ «Dictionnaire encyclopédique des Sciences médicales»).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Συμβολαὶ εἰς τὴν φυσικὴν ἀνθρωπολογίαν τῆς Ἑλλάδος. Ὁ ἐγκάρσιος κεφαλικὸς δείκτης» (Ἀθῆναι 1911).— *Luschan F.*, «Beiträge zur Anthropologie von Kreta» (Berlin 1913= «Zeitschrift für Ethnologie» 1913, σ. 307 — 393). — *Κούμαρης Ι. Γ.*, «Κρανιολογικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν ἐν κοινῷ

Digitized by Google

τάφῳ κλοιοφόρων σκελετῶν τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου» (Ἀθῆναι 1915).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Κρανία προϊστορικὰ ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1916).— *Buxton L. H. D.*, «The anthropology of Cyprus» (ἐν «Journal of anthropol. Institute», London L/1920).— *Pittard Eug.*, «Les peuples des Balkans. Recherches anthropologiques» (Genève - Lyon-Paris 1920).— *Δραγάσης - Παλαιολόγος Ἰ.*, «Προϊστορικὴ ἀνθρωπολογία καὶ ἐθνογραφία τῆς ἑλληνικῆς μεσογείου» (Ἀθῆναι 1928—1929).— *Μάρκοβιτς Ἀδ.*, «Περὶ τῶν μέχρι σήμερον ἐρευνῶν ἐπὶ τῆς λιθινης περιόδου τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1929).— *Fürst C.*, «Zur Anthropologie der prähistorischen Bevölkerung der Insel Kypern» (1933).— *Fürst C. M.*, «Zur Anthropologie der prähistorischen Griechen in Argolis» (Lund - Leipzig, ἄνευ ἔτους).— Αἱ ἐργασίαι τοῦ *Weisbach Aug.* εὕρηνται κατεσπαρμέναι κυρίως ἐν τοῖς «Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien» τοῦ δὲ *Ornstein B.* ἐπισης ἐν γερμανικοῖς περιοδικοῖς. [Τὰς παιδομετρικὰς ἐργασίας τοῦ *Ε. Λαμπαδαρίου*, τοῦ *Ν. Ἐξαρχοπούλου*, τῆς *Σ. Γεδεὼν* κ. ἄ., ζήτει ἐν τῷ τμήματι Σωματικὴ ἀγωγὴ τοῦ κεφ. Ι' Ἑλληνικος πολιτισμός, ἔνθα ἡ περὶ σχολικῆς ὑγιεινῆς βιβλιογραφία]

2. *Γενικαὶ ἐθνολογικαὶ μελέται*: *Schmidt B.*, «Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Altertum» (Leipzig 1871).—*Bianconi F.*, «Ethnographie et statistique de la Turquie d' Europe et de la Grèce. Races musulmanes et rayas» (Paris 1877).—*Μηλιαράκης Ἀπ.*, «Γεωγραφικὴ φιλολογία, ἤτοι κατάλογος κ. τ. λ.» (Ἀθῆναι 1889, σελ. 5—6 ἔνθα βιβλιογραφία).— *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinische Literatur» (München 1823, β ἔκδ. 1897. Ἐν τόμ. Γ /1900 σελ. 612—623 τῆς ἑλλην. μεταφρ. Σωτηριάδου: πλήρης ἐθνογραφικὴ βιβλιογραφία).— *Thumb A.*, «Οἱ νεοέλληνες καὶ ἡ καταγωγή τους» (Ἀθῆναι 1816= «Δελτίο τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ὁμίλου» τ. Ε'/1915, μετάφρ. *Φ. Δραγούμη*).—*Trüdinger K.*, «Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie» (Basel 1918).—*Cvijic Jov.*, «La péninsule balkanique. Géographie humaine» (Paris 1918).—*Burrows R. M.*, «The unity of the greek race» (London 1919, ἐκ τῆς «Contemporary review» Φεβρ. 1919).—*Σωτηριάδης Γ.*, «An ethnological map illustrating Hellenism in Balkan peninsula and Asia Minor» (London 1918).—*Ancel J.*, «Peuples et nations des Balkans» (Paris 1926).—*Patsch Carl*, «Beiträge zur Völkerkunde v. Südosteuropa» (Wien und Leipzig 1928, «Sitzungsber. d. Akad. d. Wiss. in Wien. Phil. hist. Klasse» Bd 208, Abh. 2).—«Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος 1930» (Ἀθῆναι 1931, ἔκδ. τῆς γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, σελ. 98 κέ.).

Μελέται ειδικώτερον ἀφορῶσαι εἰς τὰς θεωρίας τοῦ Φαλμεράϋερ: *Fallmerayer J. Ph.*, «Abhandlung über die Entstehung der Neugriechen» (Stuttgart 1835).—*Fallmerayer J. Ph.*, «Welchen Einfluss hatte die Besetzung Griechenlands durch die Slaven κτλ.» (Stuttgart 1835).—*Παπαρρηγόπουλος Κ.*, «Περὶ ἐποικισεως σλαυικῶν τινων φυλῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον» (Ἀθῆναι 1843 «Ἱστορικῶν Πραγματειῶν» τ. Α 1858).—*Γεωργιάδης Λευκίας Ἀν.*, «Ἀνατροπὴ τῶν δοξασάντων, γραψάντων καὶ τύποις κοινωνησάντων ὅτι κ.τ.λ.» (Ἀθῆναι 1843).—*Ow J. B.*, «Die Abstammung der Griechen und die Irrthümmer und Täuschungen des Dr. Fallmerayer» (München 1847, β' ἔκδ. 1848).—*Πιττάκης Κ. Σ.* «Ὕλη ἵνα χρησιμεύση πρὸς ἀπόδειξιν ....» (ἐν «Ἐφημ. ἀρχαιολ.» 1852, σ. 644—664).— *Ζαμπέλιος Σπ.*, «Περὶ πηγῶν νεοελληνικῆς ἐθνότητος ἀπὸ Η' ἄχρι Ι' ἑκατονταετηρίδος (Ἀθῆναι 1857).— *Πιττάκης Κ. Σ.*, Χωρία παράλληλα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νῦν ἑλληνικῆς γλώσσης κτλ.» (ἐν «Ἐφημερίδι Φιλομαθῶν» Ζ' / 859 καὶ Η' /1860, ἀρ. 340—344 καὶ 348).— *Πούλιος Χαρ.*, «Περὶ καταγωγῆς τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων καὶ τινων ἠθῶν καὶ ἐθῶν αὐτῶν μετὰ παραλληλισμοῦ πρὸς τὰ τῶν ἀρχαίων» (Λειψία 1870).—*Drinow M. C.*, «Ἀποικισμὸς τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου ὑπὸ τῶν Σλαύων» (Μόσχα 1872, ρωσιστί).— *Hopf Karl*, «Οἱ Σλαῦοι ἐν Ἑλλάδι. Ἀνασκευὴ τῶν θεωριῶν τοῦ Φαλμεράϋερ» (ἑλλην. μετάφρ. *Φρ. Ζαμβάλδη*, Βενετία 1872).— *Philippson Alfr.*, «Zur Ethnographie des Peloponnes» (ἐν Pettermann's «Mitteilungen κτλ.» Bd XXXVI Ht I—II /1890, Gotha).— *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (β' ἔκδ. München 1897, ἑλλην. μετάφρ. *Γ. Σωτηριάδου*, Ἀθῆναι τ. Γ /1900 σελ. 613—615).— *Βασίλιεφ Α.*, «Οἱ Σλαῦοι ἐν Ἑλλάδι» (ἐν τοῖς «Μπυζαντίσκιυ Βρέμενικ» Ε'/ 898).— *Πολίτης Ν.*, «Οἱ Ζυγιῶται τῆς Πελοποννήσου» (ἐν «Αἰῶνι» 26ης Μαρτίου 1882=«Λαογραφικὰ σύμμεικτα», Ἀθῆναι τ. Α /1920 σ. 134—141.— *Παπαρρηγόπουλος Κ.*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους» (Ἀθῆναι τ. Γ /1925, ἔκδ. ε').— *Dvornik F.*, «Les Slaves, Byzance et Rome du IX siècle» (Paris 1926).— *Τσοποτὸς Δ. Κ.*, «Ὁ Παγασητικὸς κόλπος καὶ ὁ Βόλος» (Ἀθῆναι 1930).

Διὰ τοὺς *Τσάκωνας*: *Thumb A.*, «Die ethnographische Stellung der Zakonen» (Strassburg 1901).— *Λεκὸς Μ. Α.*, «Περὶ Τσακώνων καὶ τσακωνικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1290). — *Ἄμαντος Κ.*, «Τσακωνία καὶ Σκλαβηνία» (ἐν «Ἀφιερώματι εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν», Ἀθῆναι 1921).— *Μενάρδος Σ.*, «Ποῖοι ἦσαν ο. Τσάκωνες» (ἐν «Πρακτικοῖς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 1926).

Μελέται κτλ. ειδικώτεραι διὰ τὴν γενικὴν ἐθνογραφίαν τῆς Μακεδονίας - Θρᾴκης καὶ διὰ τὰς ἐκ τῆς ἀνταλλαγῆς ἐθνολογικὰς ἀλλοιώσεις: *Βέρκοβιτς*, «Περιγραφὴ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ Βουλγάρων» (Μόσχα 1868).— *Στεφανόπολι Ἰ. Ζ.*, «Grecs et bulgares en Macédoine» (Ἀθῆναι 1903).— *Χρυσοχόος Μ.*, «Ὁ ἑλληνισμὸς ἐθνολογικῶς καὶ τοπογραφικῶς. Μακεδονία» (Ἀθῆναι 1904).— «Carte ethnographique de la Macédoine. Vilayets de Monastir et de Salonique» ὑπο *Π Κοντογιάννη* (Paris 1905, 4 φύλλα, 1 : 200.000).— *Παπαμιχαὴλ Γρηγ.*, «Στατιστικὴ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ χριστιανικῶν σχολῶν» (Πετρούπολις 1905, ρωσιστί).— *Cvijic Jov.*, «Makedonskijc Slavjane. Ethnograficskija iz-sledovanija» (Petrograd 1906) καὶ «Remarques sur l'ethnographie de Macédoine» (Paris 1907, β' ἔκδ.).— *Brailsford H. N.*, «Macedonia. Its races and their future» (London 1906).— *Ἰβάνωφ*, «Βούλγαροι ἐν Μακεδονίᾳ» (Σόφια 1917, βουλγαριστί).— *Mills J.* καὶ *Chrussachi M. G.*, «La question de Thrace. Grecs, Bulgares et Turcs» (Lyon 1919).— *Κολοκοτρώνης Β.*, «La Macédoine et l'hellénisme (Paris 1919). — *Κυριακίδης Στ Π.*, «Ἡ δυτικὴ Θρᾴκη καὶ οἱ Βούλγαροι» (Ἀθῆναι 1919).— *Ψάλτης Στ. Β.*, «Ἡ Θρᾴκη καὶ ἡ δύναμις τοῦ ἐν αὐτῇ ἑλληνικοῦ στοιχείου» (Ἀθῆναι 1919). —*Ἄμαντος Κ. Ι.*, «Μακεδονικά. Συμβολὴ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν καὶ ἐθνολογίαν τῆς Μακεδονίας» Ἀθῆναι 1920).—*Janin R.*, «La Thrace» (Constantinople 1920).—*Πάλλης Α. Α.*, «Περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν καὶ ἐποικισμοῦ ἐν τῇ Βαλκανικῇ κατὰ τὰ ἔτη 1919—1920» (Κωνσταντινούπολις 1920).—*Μοσχόπουλος Ν.*, «La question de Thrace» (Ἀθῆναι 1932).— *Mazon André*, «Contes slaves de la Macédoine sudoccidentale» (Paris 1923).—*Ἄμαντος Κ. Ι.*, «Οἱ βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1923).—*Weigand G.*, «Ethnographie von Makedonien» (Leipzig 1924) —*Πάλλης Α. Α.* «Στατιστικὴ μελέτη περὶ τῶν φυλετικῶν μεταναστεύσεων κατὰ τὴν περίοδον 1912—1924, Μακεδονίας-Θρᾴκης» (Ἀθῆναι 1925=«Geograph. Journal», London LXVI, 4/1925 Oct = «Revue de l'université de Bruxelles», 1931 Févr.).—«L'établissement des réfugiés grecs» (Genève 1926, εἰκονογρ. ἔκδ. τῆς Κ. Τ. Ε. ἐπιμελείᾳ *Ch P Howland*, μετὰ χάρτου ἐποικιστικοῦ καὶ ἑτέρου ἐθνολογικοῦ συγκρίνοντος τὴν ἐθνικὴν σύστασιν τῆς Μακεδονίας καὶ δυτικῆς Θρᾴκης τῷ 1912 καὶ 1926).— *Χατζιδάκις Ι.*, «L'hellénisme de Macédoine» (ἐν τῇ «Revue des études grecques» XLI/1928).— *Ancel J.*, «La Macédoine» (Paris 1930).—*Wurfbain André*, «L'échange gréco-bulgare des minorités ethniques» (Lausanne-Genève 1930).—*Κεραμόπουλος Ἀντ.*, «Μακεδονία καὶ Μακεδόνες» (Ἀθῆναι 1930).—*Λαδᾶς Σ. Π.*, «The exchange of minorities. Bulgaria, Greece, and Turkey» (New York 1932).—*Πάλλης Α. Α.*, «Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν ἀπὸ ἔποψη νομικὴ καὶ ἱστορικὴ καὶ ἡ σημασία της γιὰ τὴ διεθνῆ θέση τῆς Ἑλλάδας» (Ἀθῆναι 1933).—Πρὸς τούτοις πρβλ. καὶ τὰ κατὰ καιροὺς ἐκδοθέντα ἀνώνυμα τεύχη καὶ χάρτας: «Carte des écoles chrétiennes de la Macédoine» χάρτης εἰς 1 : 400.000, Paris, ἄνευ ἔτους).—«Écoles chrétiennes de Macédoine (μετὰ δύο χαρτῶν).—«Écoles helléniques, bulgares, roumaines et serbes en Macédoine» (ἄνευ ἔτους, καὶ ἑλληνιστί) —«La Macédoine hellénique en 1928, esquisse ethnographique (Ἀθῆναι 1928) — Ἀποικιστικὸς χάρτης Μακεδονιας» (Θεσσαλονίκη 1929,1 : 400 000).— Διὰ τὰς φεντεραλιστικὰς καὶ κομμουνιστικὰς ἐθνολογικὰς ἀπόψεις καὶ τὰ κατ' αὐτὰς στατιστικὰ στοιχεῖα, βλ. τὴν ὕλην τῆς «La Macédoine libre» (ἐπισήμου ὀργάνου τοῦ Βουλγαρομακεδονικοῦ κομιτάτου) καὶ τῆς εἰς ὅλας τὰς γλώσσας τῆς Βαλκανικῆς ἐκδιδομένης «Βαλκανικῆς Ὁμοσπονδίας» τῶν Φεντεραλιστῶν (Βιέννη 1924 κ. ἑ.), ἰδίως δὲ τὰ τεύχη τοῦ 1926—1929 (ἔνθα μεγάλη ἔρευνα ἐπὶ τοῦ ζητήματος καὶ γνῶμαι τῶν *Aug. Faurel, Fan S. Noli, A. Einstein, Max. Harden, Th. Lessing, Ed. Bernstein, Fr. Nitti, Fil. Turati, M. Hirschfeld, H. Walden, Fr. Jourdain*, κ. ἄ.) ἐπίσης τὸ «Mémoire sur la situation des peuples opprimés des Balkans» présenté au IIIe Congrès de minorités nationales siégant à Genève du 22 à 24 Août 1927 ὑπογεγραμμένον ὑπὸ τῆς «Ἐσωτερικῆς ἐπαναστατικῆς μακεδονικῆς ὀργανώσεως» (Φεντεραλιστῶν), «Ἐπιτροπῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ Κόσσοβο», «Ἀλβανικῆς ἐπιτροπῆς ἐθνικῆς χειραφετήσεως» καὶ «Δοβρουτσανικῆς ἐπαναστατικῆς ὀργανώσεως», περιέχον χρησίμους στατιστικὰς εἰδήσεις, ἔτι δὲ τὴν σειρὰν τῆς «Die Balkan-Föderation» (1924 κέ.) τῆς Βαλκανικῆς κομμουνιστικῆς ὁμοσπονδίας καὶ τὴν «Κομμουνιστικὴν ἐπιθεώρησιν» καὶ «Ριζοσπάστην» (ἰδίως τὰ φύλλα 5, 6, 8, 17, 18 Φεβρουαρίου, 24—26 Μαρτίου καὶ 7 Ἀπριλίου 1927, ἔνθα ἡ μακεδονικὴ πολιτικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος).

[Τὰς εἰδικῶς εἰς τὴν ἐθνολογίαν τῶν ἄλλοτε ἑλληνικῶν χωρῶν ἀφορώσας μελέτας ζήτει ἐν τοῖς οἰκείοις τμήμασι τοῦ κεφ. θ' Ἑλληνισμὸς τῆς διασπορᾶς.]

Διὰ τὸν ἐξελληνισμὸν ξενοφώνων τοπωνυμίων καὶ πληθυσμῶν, βλ. *Πολίτης Ν. Γ.*, «Τὰ ὀνόματα τῶν δήμων» (Ἀθῆναι 1899, ἐκ τῆς «Ἐπετηρίδος τοῦ Παρνασσοῦ»).— *Τριανταφυλλίδης Μ.*, «Ἡ γλῶσσα μας στὰ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας» (Ἀθῆναι 1916).— *Μοίρας Β.*, «Τὸ σχολεῖον τῶν ἀλβανοφώνων καὶ γενικῶς τῶν ξενοφώνων (Ἀθῆναι 1911).— *Σκιᾶς Α. Ν.*, «Περὶ τοῦ ἐξελληνισμοῦ ξενοφώνων πληθυσμῶν» (Ἀθῆναι 1917= «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» τ. ΙΓ'.— «Γνωμοδοτήσεις τῆς μετονομασίας συνοικισμῶν καὶ κοινοτήτων, ἐκδιδόμεναι ὑπὸ *Ν. Γ. Πολίτου*» (Ἀθῆναι 1920).—*Κολοκοτρώνης Β. Κ.*, «Μελέται περὶ ἐξελληνισμοῦ τῶν ξένων τοπωνυμιων τῆς Μακεδονίας» (Ἀθῆναι, ἀρ. 5/1925 τῶν «Δημοσιευμάτων τῆς Ἑλληνικῆς γεωγραφικῆς ἑταιρείας).—«Πίναξ μετονομασθεισῶν κοινοτήτων καὶ συνοικισμῶν τοῦ κράτους» (Ἀθῆναι 1928, ἔκδ. τῆς Διευθύνσεως τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν).

3. *Μελέται δι' ὡρισμένας ἐθνότητας: α' Ἀλβανοί*: *Fallmerayer J. Ph*, «Das albanesische Element in Griechenland (Münich 1857—1860, τ. 3.— *Βάμβας Κ. Χ.*, «Περὶ τῶν ἐν Ἰταλίᾳ Ἑλληνοαλβανῶν καὶ ἰδίως περὶ τῶν εἰς Ἑλλάδα μεταναστευσάντων» (ἐν «Παρνασσῷ» Α'/1877, σ 19—27. βλ. καὶ 438—453).— *Ἐμμανουὴλ Α. Κ.*, «Καταγωγή, γλῶσσα καὶ ὄνομα τῶν Βλάχων» (ἐν «Ἑστίᾳ» τ. Ε', 1878.— *Meyer G.*, «Albanesische Studien» (τ. 5 ἐν τοῖς «Sitzungsberichte» ἀρ. 101/1883, 107/1884, 125/1891, 132/1895 καὶ 134/1896 τῆς Βιενναίας ἀκαδημίας. Κυρίως ἀναφέρεται εἰς τὴν γλῶσσαν, ἔχει ὅμως χρήσιμον βιβλιογραφιαν).— *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (München 1897, β' ἔκδ.—ἑλλην. μετάφρ. *Γ. Σωτηριάδου*, Ἀθῆναι τ. Γ /1900, σελ. 615).— *Λάμπρος Σπ. Π.*, «Ἡ ὀνοματολογία τῆς Ἀττικῆς καὶ ἡ εἰς τὴν χώραν ἐποίκησις τῶν Ἀλβανῶν» (Ἀθῆναι 1896).— *Λαμπρυνίδης Μ. Γ.*, «Ἱστορικαὶ σελίδες (1320—1820): Οἱ Ἀλβανοὶ κατὰ τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον» (Ἀθῆναι 1907).— *Φουρίκης Π.*, «Συνήθειες ποὺ σβύνουν» (ἐν «Ἡμερολογίῳ Μεγάλης Ἑλλάδος» 1925).— *Κυριακίδης Στ.*, «Σπίτια καὶ καλύβια τῆς Ἀττικῆς» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τοῦ Ὁδοιπορ. συνδέσμου» 1926).— «Νέος Ἑλληνομνήμων. Εὑρετήριον ὑπὸ *Γ. Χαριτάκη*» (Ἀθῆναι 1930, σελ. 155).—*Πασχάλης Δ. Π.*, «Οἱ Ἀλβανοὶ εἰς τὰς Κυκλάδας» (ἐκ τοῦ «Ἡμερολογίου τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» τοῦ 1934).

β) *Βλάχοι, Κουτσόβλαχοι, Ἀρωμοῦνοι*: *Lenormant Franç.*, «Les pâtres Valaques de la Grèce» (Paris 1865).—*Παπαδόπουλος-Βρετὸς Μ.*, «Les Valaques ou Vlaques de Pinde et les Albanais» (ἐν τοῖς «Mélanges neo-helléniques», Paris 1866).—«Περὶ Καραγκούνιδων ὑπὸ *Γ. Μ.*» (ἐν «Πανδώρᾳ» ΙΗ'/1867, σ. 140—142) —*Tozer H. F.*, «Researches in the highlands of Turkey, including visits to mounts Ida, Olympus and Pelion . . . and other remote tribes» (London 1869, τ. 2).—*Θωμᾶς Π.*, «Μονογραφία περὶ Βλάχων καὶ Κουτσοβλάχων» (ἐν «Πανδώρᾳ ΙΘ /1869 καὶ Κ' 1870).—*Πασχίδης Θ. Α.*, «Οἱ Ἀλβανοὶ καὶ τὸ μέλλον αὐτῶν ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ μετὰ παραρτήματος περὶ τῶν Ἑλληνοβλάχων καὶ Βουλγάρων» (Ἀθῆναι 1879).—*Κολοκοτρώνης Β.*, «Ἤθη καὶ ἔθιμα Ἀρβανιτοβλάχων» (ἐν «Ἑστίᾳ» ἀρ. 277 καὶ 2.8/ 1881).— *Weigand G.*, «Die Aromunen» (Leipzig 1895, τ. 2).— *Krumbacker K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (β' ἔκδ. München 1897, ἑλλην. μετάφρ. *Γ. Σωτηριάδου*, Ἀθῆναι τ. Γ /1900 σελ. 620—622).— *Στεφανόπολις Ι. Ζ.*, «Trente deux ans de propagande roumaine en Macédoine» (Ἀθῆναι 1903).—*Arginteanu I.*, «Istoria Românilor Macedoneni κ. τ. λ» (Bucuresti 1904).—*Ἀραβαντινὸς Π.*, «Μονογραφία περὶ τῶν Κουτσοβλάχων» (Ἀθῆναι 1905).— *Σπηλιωτόπουλος Ἀθ.*, Οἱ βλαχόφωνοι Ἕλληνες καὶ ἡ ρουμουνικὴ προπαγάνδα» (Ἀθῆναι, ἑλλην. 1905 καὶ γαλλ. 1910).— *Παπαγεωργίου Σπ.*, «Les Koutsovlaques» (Ἀθῆναι 1908).— *Χρυσοχόος Μ.*, «Βλάχοι καὶ Κουτσόβλαχοι» (Ἀθῆναι 1909).— *Χρυσοχόος Μ.*, «Χάρτης τῶν ἀνὰ τὰ ὄρη τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου ἐγκαταστάσεων τῶν Βλάχων» (1 :500.000, Ἀθῆναι 1909, ἔκδ. Συλλόγου πρὸς διάδ. τῶν ἑλλην. γραμμάτων).— *Παπαγεωργίου Ζ. Β*, «Κουτσοβλαχικὴ λαογραφία» ἐν «Λαογραφίᾳ» τ. Β /1910 σ. 431—446).— *Barbulescu El.*, «Relations des Roumains avec les Serbes, les Bulgares, les Grecs el la Croitie en liaison avec la question Macédo-Roumaine» (Iasi 1912).—*Rubin Alex.* «Les Roumains de Macédoine» (Bucarest 1913).— *Murnu G.*, «Istoria Românilor din Pind. Valahia Mare 980—1259» (Bucuresti 1913).— *Λάμπρος Σπ. Π.*, «Τὰ ἑλληνικὰ δίκαια» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» Ι'/1913 σ. 166 κέ.).— *Wace A. J. B.* καὶ *Thomson M. S.*, «The nomads of the Balkans. An account of life customs among the Vlachs of Pindus» (London 1914).— *Höeg C.*, «Les Saracatsans» (Paris—Copenhague 1925—1926, τ. 2).— *Φαλτάϊτς Κ.*, «Σαρακατσάνοι καὶ Βλάχοι» (ἐν «Ἑλληνικῷ Ἔτει» Α /1929, σ. 217 κέ.).

γ) *Ἑβραῖοι*: *Steinschneider M.*, «Hebräische Bibliographie» (Berlin XV/1875 σελ. 38 κέ.).— *Δὲ Βιάζης Σπ*, Ἡ ἑβραϊκὴ κοινότης Ζακύνθου ἐπὶ ἑνετοκρατίας» (ἐν «Παρνασσῷ τ. ΙΔ /1891 σ. 624—637, 662—670, 723—725).— *Ρωμανὸς Ι. Α.*, «Ἡ ἑβραϊκὴ κοινότης τῆς Κερκύρας (ἐν «Ἑστίᾳ» Α /1891, ἀρ. 24—25).— *Levi J.*, «Les Juifs de Candie» (ἐν «Revue des études juives» XXVI/ 1893).—*Franco M.*, «Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman» (Paris 1897).— *Ξανθουδίδης Σ.*, «Οἱ Ἑβραῖοι ἐν Κρήτῃ» (ἐν «Κρητικῇ στοᾷ» Γ /1909).— *Λάμπρος Σπ. Π.*, «Περὶ τῶν Ἰουδαίων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας» ἐν «Λόγοι καὶ ἀναμνήσεις ἐκ τοῦ Βορρᾶ», Ἀθῆναι 1908, σελ. 147 κέ.).— *Πετροκόκκινος Δ. Π.*, «Χῖοι, Ἑβραῖοι καὶ Γενοβέζοι» (Ἀθῆναι 1912=«Μελέτη» Μαρτ. 1912).— *Kraus Sam.*, Studien zu byzantinisch-judische Geschichte (Leipzig 1914).— *Ἀνδρεάδου Α. Μ.*, «Οἰκονομικαὶ μελέται περὶ Ἑπτανήσου» (Ἀθῆναι Β'/1914 σελ. 24 κέ.)— *Trietsch D.*, «Die Juden der Turkey» (ἐν *Grothe H.*, «Länder und Völker der Turkei, Leipzig 1915).— *Σαγιᾶς Ἰω.*, «La Grèce et les Israélites de Salonique» (Paris 1919).— *Wagner M L.*, «Judeo-espanol de Oriente» (ἐν τῇ «Revista d. filologia espanola», Madrid 1923).— *Wagner M. L.* «Los dialectos judeo-espanoles de Karaferia, Kastoria y Brusa» (ἐτ τῷ Homenaje Mz Pidal», Madrid 1924)—*Mézan S.*, «Les Juifs Espagnols en Bulgarie» (ἐν τ. II/1925 τῆς «Weltgechichte des Jüdisches Völkes» τοῦ Dubnow).— *Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Οἱ Ἑβραῖοι ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει» (Ἀθῆναι 1929, ἐκ τῆς «Ἐπετηρίδος Βυζαντ. σπουδῶν» ΣΤ' / 1929.—*Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Περὶ τοῦ ἂν ὑπῆρχον Ἑβραῖοι ἐν Κρήτῃ κλπ.» (ἐν «Πρακτικοῖς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» Δ /1929).—*Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Les Juifs et le fisc dans l'empire byzantin» (ἐν «Mélanges Ch. Diehl», Paris vol. I/1930).—*Markus D.F.*, Saloniki» (ἐν τῷ «Jüdisches Lexikon» τ. IV2/1930, σ. 61—63).—*Γιαννόπουλος Ν.*, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἰουδαϊκῶν παροικιων ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι» (ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς ἑταιρ. βυζαντ. σπουδῶν» Ι'/1933).— *Μωϋσῆς Ἀ. Ρ.*, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον τῶν εν Ἑλλάδι Ἰσραηλιτῶν» (Θεσσαλονίκη 1934).— *Ottolengli M. J*, «Gli Ebrei de Salonicco» (ἐν «Vesillo Israelitico» τ. XIV, σ. 150 κ.ἑ.).— *Dolger Fr.*, Die Frage der Judenstener in Byzanz» («Vierterjahrs f. sozial - u. Wirtschaftsgesch.» XXVI, 1).— [Βλ. ἔτι τὸ «Bibliographische Jahrbücher des Judisch Wissenschaftlichen Instituts», Βαρσοβία 1926 κ.ἑ.]

δ) *Ἀτσίγγανοι*: *Πασπάτης Α. Γ.*, «Μελέτη περὶ τῶν Ἀτσιγγάνων καὶ τῆς γλώσσης αὐτῶν» (ἐν «Πανδώρᾳ» Η'/1857, σελ. 217—221, 242—247, 205—272, 285—30. Βλ. καὶ τ. ΙΒ /1862, σ. 501).— *Hopf K.*, «Die Einwanderung der Zigeuner in Europa» Gotha 1870).—*Πασπάτης Α. Π.*, «Études sur les Tchinghianès on Bohémiens de l' Empire Ottoman» (Κωνσταντινούπολις 1870).— *Πασπάτης Α.*, «Turkish Gypsies» (ἐν τῇ «Journal of the Gypsies lore society», Edinbourgh 1888).— *Ἀνδρεάδης Α. Μ.* «Οἰκονομικαὶ καὶ μελέται περὶ τῆς Ἑπτανήσου» (Ἀθῆναι Β'/1914, σελ. 73 κ.ἑ.).— *Φαλτάϊτς Κ.*, «Τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Τσιγγάνων» (Ἀθῆναι 1931).

ε) *Μουσουλμᾶνοι*: *Ἐλευθεριάδης Ν. Π.*, Οἱ μουσουλμᾶνοι ἐν Ἑλλάδι (Ἀθῆναι 1913) — *Φουρναράκις Κ. Γ.*, «Τουρκοκρῆτες» (Χανιὰ 1929).— «Νέος Ἑλληνομνήμων. Εὑρετήριον ὑπὸ *Γ. Χαριτάκη*» (Ἀθῆναι 1930, σελ. 570). Π. Ν. Π

Digitized by Google

Ε΄. ΙΣΤΟΡΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Γενικὰ ὀνόματα. Ἐκ τῶν τριῶν εὐρωπαϊκῶν χερσονήσων μόνον ἡ νοτιοανατολικὴ οὐδέποτε εἶχεν ὡς σύνολον ἓν γενικὸν ὄνομα, διὰ τὸν λόγον ὅτι εἰς κάθε περίοδον τῆς ἱστορίας της κατῳκεῖτο ἀπὸ διαφορετικούς, καίτοι κατὰ τὸ πλεῖστον συγγενεῖς πληθυσμούς. Ἡ σπουδαιοτέρα φυλὴ μεταξὺ αὐτῶν, ἡ ἀπὸ τῆς πρώτης ἱστορικῆς περιόδου κατέχουσα ὁλόκληρον τὸ νότιον τμῆμα, τὸ ὁποῖον αὐτὸ κυρίως ἀποτελεῖ πραγματικὴν χερσόνησον, ἐλέγοντο Ἕλληνες, ἐνῷ ἡ ὑπ' αὐτῶν κατοικουμένη χώρα ἔλαβε βραδύτερον τὸ ὄνομα Ἑλλάς, τὸ ὁποῖον περιωρίσθη ἀρχικῶς εἰς μικρὸν διαμέρισμα πρὸς βορρᾶν. Εἰς τὰ παλαιότερα ἐπικὰ ποιήματα οἱ κάτοικοι τῆς χώρας ἀποκαλοῦνται γενικῶς Ἀχαιοί, ὄνομα τῆς ἰδιαιτέρας φυλῆς, ἡ ὁποία τότε ἐπεκράτει πολιτικῶς. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ οἱ γείτονές των τοὺς ἀπεκάλουν μὲ ἄλλα ὀνόματα τῶν ἰδιαιτέρων φυλῶν των. Οὕτω πάντες οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς τοὺς ἔλεγον Ἴωνας, διότι οἱ Ἴωνες εἶχον ἐξαπλωθῆ εἰς παλαιοτέρους χρόνους διὰ τοῦ Αἰγαίου πελάγους εἰς τὰ παράλια τῆς Ἀσίας· οἱ Ἰλλυρίοι καὶ οἱ Ἰταλοί, τῶν ὁποίων τὸ παράδειγμα ἠκολούθησαν βραδύτερον πάντα τὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη, τοὺς ἀπεκάλουν Γραικούς, ὄνομα ἑνὸς κλάδου τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς κατοικοῦντος εἰς τὰ βορειοδυτικὰ τῆς Ἠπείρου. Τὸ ὄνομα αὐτό, καθὼς καὶ τὸ τῆς χώρας Γραικία (Graecia), περιελάμβανε πάντοτε καὶ τὰς βορειοτέρας ἑλληνικὰς φυλὰς τῆς Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας, ἀποδεικνῦον οὕτω τὴν γνησίαν ἑλληνικότητα τῶν χωρῶν αὐτῶν, καὶ εἶχεν εὐρυτέραν σημασίαν ἀπὸ τὸ ἐθνικὸν ὄνομα Ἕλληνες καὶ τὸ τοπωνυμικὸν Ἑλλάς, τὰ ὁποῖα διὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν κυρίως Ἑλλήνων τῆς ἱστορικῆς περιόδου ἐσήμαινον περισσότερον τὸν βαθμὸν τοῦ πολιτισμοῦ παρὰ ἁπλῶς τὸν ἐθνισμὸν καὶ ἀπέκλειον τὰς βορειοτέρας καὶ ὀλιγώτερον αὐτῶν πολιτισμένας ἐπαρχίας, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιτρέπεται ἐκ τούτου νὰ συμπεράνωμεν ὅτι αἱ χῶραι ἐκεῖναι δὲν ἦσαν ἑλληνικαὶ καὶ οἱ κάτοικοι αὐτῶν δὲν ἦσαν Ἕλληνες, ἀφοῦ αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης (Μετεωρολ. Α΄, 14, 21—22) τὴν Ἤπειρον ἀποκαλεῖ «τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀρχαίαν». Ἐνῷ ἐξ ἄλλου, ὁμιλοῦντες οἱ Ἕλληνες γενικώτερον περὶ Ἑλλάδος, ἀπέδιδον εἰς τὸν ὅρον αὐτὸν ἐθνογραφικὴν μᾶλλον παρὰ γεωγραφικὴν σημασίαν καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτὸ περιελάμβανον πάσας τὰς ἑλληνικὰς πολιτείας καὶ πόλεις, ὁπουδήποτε καὶ ἂν εὑρίσκοντο. Ὄχι δὲ μόνον ἐθεωροῦντο ὡς τμήματα τῆς Ἑλλάδος ταύτης αἱ μεγαλυτέρας ἐκτάσεως καὶ εἰς καθαρῶς ἑλληνικὰς χώρας ἀναπτυχθεῖσαι ξέναι περιοχαί, ὅπως ἦσαν αἱ ὑπερπόντιοι Ἰωνία καὶ Αἰολὶς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἡ Χαλκιδικὴ καὶ ἡ Θρακικὴ χερσόνησος εἰς τὰ βόρεια παράλια τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἡ μακρινὴ νῆσος Κύπρος, ἡ κυρηναϊκὴ περιοχὴ εἰς τὴν Λιβύην τῆς Ἀφρικῆς, αἱ ἐν Σικελίᾳ καὶ Ἰταλίᾳ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι, αἱ γνωσταὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα Μεγάλη Ἑλλάς, ἀλλὰ καὶ ὅλαι αἱ εἰς τὰ παράλια τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ Εὐξείνου πόντου διεσπαρμέναι ἑλληνικαὶ πόλεις.

Ἀναπόσπαστον ὅμως τμῆμα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ δυνάμενον νὰ θεωρηθῇ ἀπὸ γεωγραφικῆς ἀπόψεως τρόπον τινὰ τὸ κέντρον τοῦ εἰς τόσον μακρινὰς ἀποστάσεις ἐκτεινομένου Ἑλληνισμοῦ, εἶναι τὸ μεταξὺ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας Αἰγαῖον πέλαγος, τὸ ἔκπαλαι τόσον ἀκραιφνῶς ἑλληνικόν, ὥστε οἱ προπάτορες ἡμῶν ἀπεκάλουν αὐτὸ «ἡμετέραν θάλασσαν», «καθ' ἡμᾶς θάλασσαν». Αἱ πολυάριθμοι ἑλληνικαὶ νῆσοι καὶ νησῖδες, αἱ ἐγκατεσπαρμέναι εἰς αὐτό, δύνανται νὰ διακριθοῦν εἰς τρία κυριώτατα συστήματα· τὰς νήσους τὰς ἐξαρτωμένας ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν χερσόνησον, τὰς νήσους τὰς ἐξαρτωμένας ἀπὸ τὴν χερσόνησον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καὶ τὴν Κρήτην, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ μεσημβρινὸν μεταξὺ τοῦ Αἰγαίου πελάγους καὶ τῆς Μεσογείου θαλάσσης σύνορον, συνάμα δὲ καὶ τὸ κυριώτατον τμῆμα τῆς γεφύρας, ἥτις συνάπτει πρὸς τοῦτο τὸ μέρος τὴν Εὐρώπην μετὰ τῆς Ἀσίας καὶ συμπληροῦται ἀφ' ἑνὸς διὰ τῶν Κυθήρων καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς Καρπάθου καὶ Ρόδου.

Οἱ παλαιότεροι κάτοικοι. Οἱ πρόγονοι τῶν Ἑλλήνων τῆς ἱστορικῆς περιόδου, ὅταν κατῆλθον εἰς τὴν Ἑλληνικὴν χερσόνησον, ἀσφαλῶς ἐκ βορρᾶ, ἀφοῦ ἀπεχωρίσθησαν ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔθνη τῶν Ἀρίων, εὗρον ἤδη ἐγκατεστημένους ἐκεῖ, καθὼς καὶ εἰς τὰς παρ' αὐτὴν νήσους, μὴ ἑλληνικοὺς ἤ, ὅπως αὐτοὶ τοὺς ἀπεκάλουν, βαρβαρικοὺς πληθυσμούς. Τούτους ἐν μέρει ἐξεδίωξαν, ἀλλὰ κατὰ τὸ πλεῖστον καθυπέταξαν καὶ ἀφωμοίωσαν. Ἐκ τῶν προελληνικῶν αὐτῶν κατοίκων δὲν ἔφθασαν σχεδὸν ἄλλα λείψανα μέχρι ἡμῶν πλὴν τῶν ὀνομάτων ὀλίγων φυλῶν εἰς διάφορα διαμερίσματα, ὡς Ἄβαντες, Ἄονες, Δρύοπες, Ὕαντες, Καύκωνες κλπ., καθὼς καὶ τὸ γενικὸν ὄνομα Λέλεγες, τὸ ὁποῖον σταθερῶς ἀπαντᾷ ἐντὸς τοῦ κύκλου τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ τῶν νήσων μέχρι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Περὶ τῆς καταγωγῆς των δυνάμεθα μόνον κατὰ συμπερασμὸν νὰ ἀποφανθῶμεν ὅτι θὰ ἀνῆκον εἰς τοὺς Ἰλλυριοὺς καὶ οὕτως εἶχον μακρινὴν συγγένειαν καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς Ἕλληνας. Παρὰ τούτους γίνεται λόγος περὶ τῶν Πελασγῶν, ὄχι ὅμως ὡς κοινῶν κατοίκων, ἀλλὰ ὡς κυρίων, οἵτινες ὁρμηθέντες ἐκ τῶν πέραν τῆς θαλάσσης χωρῶν ἐπέδραμον καὶ κατέκτησαν πολλὰ παράλια διαμερίσματα τοῦ Αἰγαίου πελάγους, καθὼς καὶ μερικὰ τμήματα τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδίως περιοχὰς καταλλήλους πρὸς γεωργίαν. Ἦσαν δὲ οὗτοι λαὸς πολὺ προηγμένος εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ λίαν ἐπιτήδειος εἰς τὴν ναυτιλίαν, τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὴν γραφήν, καὶ αὐτοὶ δέ, ὅπως οἱ Λέλεγες, εὐρωπαϊκῆς καταγωγῆς. Τοιοῦτοι ἦσαν καὶ οἱ Κᾶρες (ἐπιδρομεῖς ἐξ Εὐρώπης εἰς τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας), οἱ ὁποῖοι εἰς προϊστορικοὺς χρόνους εἶχον τὴν ναυτικὴν κυριαρχίαν ἐπὶ ὁλοκλήρου τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Καὶ μόνον οἱ Φοίνικες, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐγκατεστημένοι εἰς πολλὰς νήσους καὶ πολλὰ σημεῖα τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν, ἦσαν πιθανῶς κρᾶμα σημιτικῆς φυλῆς.

Αἱ ἑλληνικαὶ φυλαί. Ἐκ τῶν διαφόρων φυλῶν, αἱ ὁποῖαι βραδύτερον ἔλαβον τὸ ὄνομα Ἕλληνες (ὄχι πρὸ τοῦ Ζ΄ ἢ Η΄ αἰῶνος π. Χ.), ἡ ἰωνικὴ φυλὴ εἶχεν ἐξαπλωθῆ εἰς ἐποχὴν προγενεστέραν πάσης ἱστορικῆς μνείας ἐπὶ τοῦ νοτίου μέρους τῆς χερσονήσου καὶ κατόπιν εἰς τὰς νήσους (ἰδίως εἰς τὴν Εὔβοιαν). Οἱ Ἀχαιοί, τῶν ὁποίων ἡ ἐπικυριαρχία ἐπὶ τῆς Πελοποννήσου, καθὼς καὶ ἐπὶ τῆς βορείου ἢ τῆς ἀρχικῆς Ἑλλάδος (τῆς Θεσσαλίας τῶν μετέπειτα χρόνων), ἀνήκει εἰς τοὺς μυθικοὺς ἢ τοὺς καλουμένους ἡρωϊκοὺς χρόνους, θεωροῦνται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γλώσσης των ὡς ἀποτελοῦντες μέρος τῆς μεγαλυτέρας ὁμάδος τῶν αἰολικῶν φυλῶν, τῆς ὁποίας οἱ ἄλλοι Εὐρωπαῖοι ἐκπρόσωποι εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἦσαν οἱ Ἀρκάδες, οἱ Αἰτωλοί οἱ Βοιωτοί, οἱ Φωκεῖς καὶ οἱ Θεσσαλοί, ἔχοντες ὅλοι αὐτοὶ ἰδίας διαλέκτους, πολὺ διαφερούσας ἀπ' ἀλλήλων. Ἐξ αὐτῶν οἱ Βοιωτοί, οἱ ὁποῖοι εἰς πολὺ παλαιοὺς χρόνους κατῴκουν εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Πηνειοῦ (τὴν μετέπειτα Θεσσαλίαν), καθὼς καὶ μέρος τῶν Αἰολέων, τῶν καταλαβόντων τὴν Ἦλιδα, μετεκινήθησαν πρὸς τὰς μονίμους αὐτῶν κατοικίας μόλις κατὰ τὴν τελευταίαν μεγάλην μετανάστευσιν ἑλληνικῶν φυλῶν. Κατ' αὐτὴν ἰδίως οἱ Δωριεῖς, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἀρχικῶς οἱ βορειότεροι καὶ ἔμειναν ἐπὶ μακρότερον χρόνον ὅλων τῶν ἄλλων προσηλωμένοι εἰς τὴν νομαδικὴν ζωήν, ἐγκατεστάθησαν ἐν τέλει εἰς τὰς νοτιωτέρας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος, ἤτοι τὸ νότιον μέρος τῆς Πελοποννήσου, τὰς νοτιωτέρας τῶν Κυκλάδων καὶ τὴν Κρήτην. Μόνον ἀσήμαντα τμήματα τῆς φυλῆς αὐτῆς ἔμειναν ὀπίσω εἰς τὰς βορείους κατοικίας των. Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ Δωριεῖς, οἱ φέροντες εἰδικῶς τὸ ὄνομα αὐτό, οἱ κατοικοῦντες τὸ ὄρος Οἴτην, καὶ ἀκόμη βορειότερον τὸ ἰθαγενὲς ἑλληνικὸν στοιχεῖον τῆς Μακεδονίας. (Ἀκριβῶς δὲ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Δωριεῖς ἦσαν πανθομολογουμένως περισσότερον ὅλων τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν φυλῶν κατ' ἐξοχὴν νομαδικὴ φυλή, ἐπιβάλλει, νομίζομεν, νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἀνάπτυξις καὶ ἀκμὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ δὲν ὀφείλεται εἰς τοὺς Δωριεῖς, ἀλλ' εἰς τὰ ἐκ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν φυλῶν, τὰς ὁποίας ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν, καὶ ἰδίως τῶν Ἰώνων, μετὰ τὴν κάθοδον τῶν Δωριέων, ἐναπομείναντα ἐν Ἑλλάδι στοιχεῖα τῇ συναρωγῇ τῆς ἀφθόνου εἰσροῆς ἔξωθεν ἐπιδράσεων, ἰδίως διὰ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἱδρυθεισῶν ἀποικιῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ ὅτι αὐταὶ αἱ πρὸ τῶν Δωριέων ἐγκατεστημέναι ἐν Ἑλλάδι φυλαὶ ἐξεπολίτισαν τοὺς Δωριεῖς.)

Αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Κρήτη. Ἡ νῆσος αὕτη ἀποτελεῖ μᾶλλον παράλληλον συνέχειαν τῶν ὀρέων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας παρὰ τμῆμα τῆς Εὐρώπης. Ἐθεωρήθη δὲ ἀνέκαθεν ὡς ἀνήκουσα εἰς τὴν Εὐρώπην, διότι οὐδέποτε διετέλεσεν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν ἀσιατικοῦ κράτους.

Ἡ διαμόρφωσις τῶν βραχωδῶν ἀκτῶν τῆς νήσου μὲ τοὺς πολλοὺς λιμένας καὶ ἡ εὐνοϊκὴ θέσις αὐτῆς μεταξὺ τῶν τριῶν ἠπείρων, Εὐρώπης, Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς, προσείλκυσεν ἀνέκαθεν ξένους θαλασσοκράτορας ἀποίκους ἐκ προελληνικῶν φυλῶν: Φοίνικας, Κᾶρας, Πελασγούς, Μινύας, τῶν ὁποίων τὰ ἴχνη ἐξηκολούθησαν νὰ ὑπάρχουν καὶ ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας τῆς νήσου εἰς τὰς τοπωνυμίας καὶ τὴν λατρείαν.

Ὁ προϊστορικὸς πολιτισμὸς τῆς Κρήτης, ὁ ὁποῖος ἐξειλίχθη ὁμαλῶς ἐκ τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς τῆς νήσου, ὠνομάσθη μινωϊκὴ ἐποχή, ἀπὸ τὸν μυθικὸν θαλασσοκράτορα καὶ νομοθέτην τῆς Κρήτης Μίνωα. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν ἐξαγομένων τῶν κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν γενομένων ἀνασκαφῶν εἰς διάφορα μέρη τῆς Κρήτης, καὶ ἰδίως ὑπὸ τοῦ Arthur Evans, εἰς τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Κνωσοῦ (ἐκ τῶν ὁποίων ἀπεδείχθη ἡ ὕπαρξις εἰς προϊστορικοὺς χρόνους ἐν Κρήτῃ λίαν ἀνεπτυγμένου πολιτισμοῦ), διῃρέθη ἡ μινωϊκὴ ἐποχὴ εἰς τρεῖς κυρίας περιόδους. Καὶ ἡ μὲν πρώτη ἐξ αὐτῶν (3300—2100 π. Χ.) ἀπεκλήθη πρωτομινωϊκή, ἡ δευτέρα (2100—1500) μεσομινωϊκὴ καὶ ἡ τρίτη ὑστερομινωϊκὴ (1500—1300), ἡ ὁποία ἔληξε διὰ τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Ἦτο δὲ ἡ κατάληψις τῆς Κρήτης ἡ φυσικὴ συνέχισις τῆς μεταναστεύσεως ἐκ Β. εἰς τὴν Πελοπόννησον τῶν Δωριέων, οἱ ὁποῖοι κατέλαβον ἐπίσης τὴν νοτιωτάτην ὁμάδα τῶν μικρῶν νήσων, τὰς Κυκλάδας καὶ τὰς Σποράδας, καὶ ἔφθασαν μέχρι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Πλὴν τῶν Δωριέων, καὶ μάλιστα πρὸ αὐτῶν, εἰσήλασαν εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἄλλαι ἑλληνικαὶ φυλαί, οἱ Ἴωνες καὶ οἱ Ἀχαιοί, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται ὡς ἱδρυταὶ πόλεων εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς νήσου.

Ὁ ἕνεκα τῶν πολλῶν ὀρέων καταμερισμὸς τοῦ ἐδάφους εἰς παραλιακὰς κοιλάδας καὶ εἰς πεδιάδας εὐρείας ἀλλ' ἀπομεμονωμένας συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀπὸ πολιτικῆς ἀπόψεως κατάτμησιν τῆς χώρας εἰς πολλὰς αὐτονόμους πολιτείας, ἄνευ κοινοῦ συνδέσμου, αἱ ὁποῖαι μάλιστα διετέλουν συχνὰ ἀναμεταξύ των εἰς ἐμπόλεμον κατάστασιν, καὶ ἡ κρητικὴ συμπολιτεία «Κοινὸν τῶν Κρητῶν» ἐνεφανίσθη, μόνον ὅταν ἡ Κρήτη εἶχε χάσει πλέον τὴν ἀνεξαρτησίαν της, ὑποταχθεῖσα εἰς τοὺς Ρωμαίους κατὰ τὸν Α΄ π. Χ. αἰῶνα.

Αἱ μεγαλύτεραι πόλεις τῆς Κρήτης εὑρίσκοντο εἰς τὸ μεσαῖον, τὸ εὐρύτερον διαμέρισμα τῆς νήσου. Εἰς τὴν πρὸς βορρᾶν ἐκτεινομένην παραλιακὴν κοιλάδα ἔκειτο ἡ Κνωσός, ἡ φερομένη ὡς πρωτεύουσα τοῦ προϊστορικοῦ μινωϊκοῦ κράτους, ἡ μεγαλυτέρα πόλις τῆς νήσου, ἔχουσα περίμετρον

Digitized by Google

30 σταδίων. Εἰς πεδιάδα τοῦ ποταμοῦ Ληθαίου, τὴν ἐκβάλλουσαν εἰς τὴν πρὸς νότον θάλασσαν καὶ πρὸς δυσμάς, εὑρίσκεται ἡ ἐπίσης σπουδαία πόλις Γόρτυνα (καὶ Γορτύνη καὶ Γόρτυς, ἐρείπια παρὰ τοὺς Ἁγίους Δέκα), φερομένη ὡς παλαιοτέρα ἕδρα τῶν Πελασγῶν καὶ Μινυῶν. Μία ἐκ τῶν ἐπιμάχων περιοχῶν, διὰ τὴν κατοχὴν τῆς ὁποίας αἱ δύο αὗται πόλεις, ὡς διεκδικοῦσαι τὴν ἡγεμονίαν τῆς νήσου, περιῆλθον ἐπανειλημμένως εἰς ἐμπόλεμον κατάστασιν ἦτο τὸ χαμηλὸν ὀροπέδιον (ὕψ. 800 μ.) τὸ ἑνῶνον τὸ ὄρος Ἴδην πρὸς δυσμὰς μετὰ τοῦ ὄρους Δίκτης πρὸς ἀνατολάς, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπῆρχον πολλαὶ μικραὶ πολίχναι. Τοῦτο τὸ βόρειον τμῆμα, τὸ ὁποῖον ἀνῆκε πρότερον εἰς τὴν Κνωσόν, κατέλαβεν ἡ Γόρτυνα τῷ 185 π. Χ.

Μετ' αὐτὰς ὡς σπουδαιότεραι πόλεις τῆς Κρήτης ἀναφέρονται ἡ Λύττος ἢ Λύκτος, κειμένη εἰς τοὺς δυτικοὺς πρόποδας τῆς Δίκτης καὶ ἔχουσα εἰς τὴν κατοχήν της εὔφορον πεδιάδα καὶ τῆς ὁποίας ἡ περιοχὴ διήκει ἀπὸ τῆς μιᾶς θαλάσσης εἰς τὴν ἄλλην. Οἱ μετὰ τῆς Κνωσοῦ μακροχρόνιοι πόλεμοι κατέληξαν εἰς τὴν καταστροφήν της τῷ 220 π. Χ. Εἰς ἀπόστασιν δὲ μιᾶς ὥρας ἀπὸ τῆς παραλίας, ὅπου τὸ νοτιώτερον ἀκρωτήριον τῆς νήσου Λισσῆς ἢ Λίσσις, ἔκειτο ἡ πόλις Φαιστός, ἡ πατρὶς τοῦ ποιητοῦ Ἐπιμενίδου. Ἀρχικῶς ἀνεξάρτητος καί, ὅπως ἰδίως ἐκ τῶν νομισμάτων της δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ, ὄχι μικρᾶς σημασίας, κατεστράφη καὶ αὕτη πιθανῶς κατὰ τὸν Γ' π. Χ. αἰῶνα ὑπὸ τῆς Γόρτυνος καὶ ἔκτοτε δὲν ἀνῳκοδομήθη πλέον.

Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ, τοῦ χαμηλοτέρου μέρους τῆς νήσου, ἐκυριάρχησεν ἀπὸ τοῦ 140 π. Χ. ἡ ἐπὶ τοῦ μικροτέρου τμήματος τῆς παραλίας κειμένη πόλεις Ἱεράπυτνα μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς τελευταίας προελληνικῆς κοινότητος, τῆς ἐτεοκρητικῆς Πραισοῦ. Τὸ δυτικόν, τὸ μικρότερον διαμέρισμα τῆς νήσου, ἀντιθέτως, εἶχεν ἐπὶ μὲν τῆς νοτίου παραλίας, εἰς τὴν ὁποίαν κατέληγον βραχώδη βουνά, ἀσημάντους συνοικισμούς, μεγαλυτέρας ὅμως πόλεις εἰς τὰς βορείους προεξοχὰς τοῦ ὄρους, ὅπως τὴν Λάππαν (ἢ Λάμπην) καὶ τὰς Ἐλευθερνάς, αἱ ὁποῖαι ἔκειντο μὲν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς νήσου, εἶχον ὅμως εἰς τὴν κατοχήν των ἐπίνειον, ἀφοῦ διεξῆγον πολέμους διὰ θαλάσσης. Ἀκόμη δὲ σημαντικωτέρας πόλεις εἰς τὰς παρακτίους πεδιάδας εἶχε τὴν Ρίθυμναν (νῦν Ρέθυμνον), τὴν ἀχαϊκὴν Πολυρρηνίαν καὶ εἰς τὴν μεγίστην καὶ εὐφορωτάτην τῶν πεδιάδων τὴν Κυδωνίαν (Χανιά), τὸ κέντρον τῆς προελληνικῆς φυλῆς τῶν Κυδώνων.

Μικρότεραι νῆσοι ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν Δωριέων. Αἱ νῆσοι αἱ νοτιώτεραι τοῦ Αἰγαίου ἀνήκουν φυσικῶς εἰς τὴν ὁμάδα τῶν Κυκλάδων. Διὰ νὰ διακρίνωνται ὅμως ἀπὸ τὰς ὑπὸ τῶν Ἰώνων κατεχομένας Κυκλάδας, ἐλέγοντο εἰς τὴν ἀρχαιότητα καὶ Σποράδες. Οἱ ἐκ τῶν παραλίων τῆς Πελοποννήσου διὰ τοῦ Αἰγαίου πελάγους μέχρι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐξαπλωθέντες Δωριεῖς ἔδωσαν εἰς τὰς νήσους πληθυσμὸν ἀνάμεικτον μετ' ἄλλων ἑλληνικῶν φυλῶν, ὡς Αἰολέων καὶ Ἀχαιῶν. Ὑπὸ τοὺς ἐπιδρομεῖς δὲ αὐτοὺς παρέμειναν, ὡς κατωτέρα τάξις, οἱ παλαιότεροι φοινικικῆς προελεύσεως ἄποικοι τῆς νήσου, διακρινόμενοι εἰς τὴν ὑφαντουργίαν καὶ τὴν βαφικήν, τὰς ὁποίας τέχνας μετέδωκαν καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας κατοίκους. Ἐκ τῶν νήσων αὐτῶν ναυτικὴν δύναμιν ἀνέπτυξε κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους ἑλληνικοὺς χρόνους ἡ Μῆλος (μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων καταστροφῆς της, τῷ 416 π. Χ.) καὶ ἡ Θήρα· ἐκ τῶν νήσων δὲ αὐτῶν ὡρμήθη ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἀποικία τῆς Λιβύης, ἐκ τῆς ὁποίας ἀνεβλάστησαν αἱ πόλεις τῆς Κυρηναϊκῆς χερσονήσου.

Εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα τῶν ὑπὸ τῶν Δωριέων καταληφθεισῶν νήσων πρέπει νὰ συγκαταριθμηθοῦν καὶ αἱ ἐκ τοῦ κεντρικοῦ ὁμίλου διὰ μακρινῶν θαλασσίων ἀποστάσεων ἀποχωρισμέναι, ὅπως πρὸς δυσμὰς τὰ Κύθηρα, ἥτις ὡς παρακτία νῆσος ἀνῆκεν εἰς τὴν γειτονικὴν πολιτείαν τῆς Λακεδαίμονος, καὶ πρὸς ἀνατολὰς ἡ Κάρπαθος μετὰ τῶν δύο παρακειμένων αὐτῇ μικροτέρων νήσων Κάσου καὶ Σάμου, αἱ ὁποῖαι ὅμως εἰς τὴν ἀρχαιότητα εἶχον πολιτικὴν ἀνεξαρτησίαν. Τὴν σημασίαν τῆς Καρπάθου διὰ τὴν θαλασσίαν συγκοινωνίαν ἀποδεικνύει ἡ ὀνομασία τοῦ παρακειμένου τμήματος τῆς θαλάσσης «Καρπάθιον πέλαγος». Ἡ φυσικὴ θέσις τῶν νήσων αὐτῶν, εἰς τὰς ὁποίας συγκαταλέγονται καὶ αἱ μικρότεραι νῆσοι Ἀνάφη, Κίμωλος, Φολέγανδρος καὶ Ἀστυπάλαια, κάμνει ὥστε νὰ ἀνήκουν μᾶλλον εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν παρὰ εἰς τὴν ἀσιατικὴν πλευρὰν τοῦ Αἰγαίου πελάγους.

Μικρότεραι ἰωνικαὶ Κυκλάδες. Τὸ ὄνομα αὐτό, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ φυσικοῦ σχηματισμοῦ τῆς ὁμάδος αὐτῆς εἰς τρεῖς κυρίας σειρὰς (ἐκ ΒΔ. πρὸς ΝΑ.) ὡς συνεχείας τῶν ὑψωμάτων τοῦ ἐδάφους τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Εὐβοίας, ἔπρεπε νὰ σημαίνῃ ὁλόκληρον τὴν ἐξ 20 μεγαλυτέρων καὶ μικροτέρων βραχωδῶν νήσων ὁμάδα, ἥτις πληροῖ τὸ νότιον μέρος τοῦ Αἰγαίου πελάγους, τὸ εἰδικῶς λεγόμενον Μυρτῷον πέλαγος. Ἀντὶ τούτου ὅμως, ἐκ τῆς χρήσεως, ἥτις ἐγένετο αὐτοῦ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, περιωρίσθη μόνον εἰς τὰς νήσους τὰς κατεχομένας ὑπὸ τῆς ἰωνικῆς φυλῆς.

Ὡς προελληνικοὶ κάτοικοι ὅλων τῶν νήσων ἀναφέρονται Κᾶρες καὶ Λέλεγες, ὑποτιθέμενοι ὑποτελεῖς εἰς τὸ μέγα κρητικὸν κράτος τοῦ Μίνωος· παρ' αὐτοῖς δὲ εἰς ὡρισμένας νήσους καὶ Φοίνικες. Κατὰ τὴν κατοχὴν ὑπὸ τῶν Ἰώνων Ἑλλήνων (ἐξαιρέσει τῆς Κύθνου, ὡς ἰθαγενεῖς κάτοικοι τῆς ὁποίας ἀναφέρονται οἱ Δρύοπες), ἑκάστη νῆσος μετὰ τῆς ὁμωνύμου πρωτευούσης πόλεως αὐτῆς ἀπετέλεσε μικρὰν πολιτείαν. Εἰς δὲ τὴν Κέαν καὶ τὴν Ἀμοργὸν ἀνεξάρτητον πολιτείαν ἀπετέλεσεν ἑκάστη τῶν πόλεων τῆς νήσου. Αἱ πολιτεῖαι ὅμως αὗται ἔμειναν ἐντελῶς ἄσημοι ἕνεκα τοῦ πολὺ περιωρισμένου καλλιεργησίμου ἐδάφους τῆς νήσου. Ἐξ αὐτῶν ἡ μεγαλυτέρα καὶ εὐφορωτέρα, ἡ ὀνομαστὴ διὰ τοὺς οἴνους αὐτῆς Νάξος, ἤσκησεν ἐπὶ τῶν ἄλλων ἡγεμονίαν κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, ἡ δὲ ὀλίγον μικροτέρα, ἡ γειτνιάζουσα πρὸς αὐτὴν καὶ κεντρικωτέρα Πάρος, ἡ συσσωρεύσασα πλοῦτη ἐκ τῶν ἀνωτέρας ποιότητος μαρμάρων της, ὑπῆρξεν ἡ μητρόπολις τῶν Ἰώνων ἀποίκων τῆς Θάσου. Καὶ ἡ μεγάλη νῆσος Ἄνδρος θὰ εἶχεν ἀναμφιβόλως πληθυσμὸν μεγαλύτερον τοῦ μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους, εἰς παλαιοτέρους χρόνους, ὅταν ἵδρυεν ἀποικίας εἰς τὰς βορείους ἀκτὰς τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἐπὶ τῆς Χαλκιδικῆς χερσονήσου. Ἀντιθέτως, ἡ σχεδὸν μικροτέρα ἐξ ὅλων τῶν Κυκλάδων, ἡ Δῆλος, ἡ ἀποτελοῦσα κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους τὸ κέντρον τοῦ «Κύκλου», ὤφειλε τὴν πολιτικήν της σημασίαν μόνον εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ὁποίου ἐφυλάσσετο ἀπὸ τοῦ 476—454 τὸ ταμεῖον τῆς ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τῶν Ἀθηναίων συμμαχίας τῶν ναυτικῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Εἰς τὸ κέντρον τοῦτο τῆς λατρείας ὅλων τῶν ἰωνικῶν ναυτικῶν πολιτειῶν, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν Ἰώνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀνεπτύχθη φυσικὰ ζωηρὰ ἐμπορικὴ κίνησις, ἡ ὁποία μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Κορίνθου (146 π. Χ.) κατέστησε τὴν Δῆλον τὴν σημαντικωτέραν ἐμπορικὴν ἀγορὰν ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος.

Αἱ ἄλλαι νῆσοι, τὰς ὁποίας παραλείπομεν, δὲν ἔχουν καμμίαν ἀπολύτως ἱστορικὴν σημασίαν· αἱ δὲ παράκτιοι νῆσοι τοῦ Μυρτῴου πελάγους, Αἴγινα, Σαλαμὶς κλπ., δὲν πρέπει νὰ ἀποχωρισθοῦν ἐνταῦθα ἀπὸ τὰ γειτνιάζοντα πρὸς αὐτὰς διαμερίσματα τῆς ξηρᾶς, εἰς τὰ ὁποῖα ἀνῆκον ἀπὸ πολιτικῆς ἀπόψεως.

Εὔβοια. Ὡς κυριαρχοῦν ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἐπὶ τῆς νήσου, ὅπως καὶ ἐπὶ ὅλων τῶν νήσων τοῦ τμήματος τούτου τῆς ἑλληνικῆς θαλάσσης, θεωρεῖται τὸ ἰωνικόν, τὴν γλῶσσαν τοῦ ὁποίου ἠσπάσθησαν καὶ ἐκεῖνα τὰ λείψανα τοῦ προϊστορικοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ, τὰ ὁποῖα εἰς τὰ ἀπόκεντρα ὀρεινὰ μέρη τῶν βορείων καὶ νοτίων ἄκρων τῆς μεγαλονήσου διετήρησαν τοὐλάχιστον τὰ παλαιά των φυλετικὰ ὀνόματα, καὶ δὴ πρὸς βορρᾶν οἱ Ἱστιαῖοι καὶ οἱ Ἑλλοπιεῖς, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἦσαν ἐν χρήσει καὶ εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς γειτονικῆς Θεσσαλίας, καὶ πρὸς νότον οἱ Δρύοπες, ἴσως ἀρχικῶς ἰλλυρικὴ φυλή, μὲ τὰς μικράς των πόλεις, τὴν Δύστον, τὰ Στύρα, τὴν Κάρυστον καὶ τὸ Μαρμάριον. Τρίτον ὄνομα φυλῆς ἐπίσης ἀπαντῶν πολλαχοῦ εἰς τὰς ἰλλυρικὰς χώρας εἶναι τὸ τῶν Ἀβάντων, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐκυριάρχουν ὁλοκλήρου τῆς νήσου εἰς παλαιοτάτην ἐποχήν. Οὗτοι θὰ ἦσαν πιθανώτατα ἐγκατεστημένοι κυρίως εἰς τὰς ἐν τῷ μέσῳ τῆς νήσου κειμένας πεδιάδας, αἱ ὁποῖαι βλέπουν πρὸς τὴν ἀπέναντι ξηράν, καὶ τὰς ὁποίας βραδύτερον κατέλαβον, διαβάντες τὸ στενόν, οἱ Ἴωνες, προφανῶς ἐκδιωχθέντες ἐκ τῶν παλαιῶν αὐτῶν ἐγκαταστάσεων ἐν Βοιωτίᾳ ὑπὸ τῶν Αἰολέων.

Ἡ ἀνεξαρτησία τῶν ἰωνικῶν καὶ ἐξιωνισθεισῶν πολιτειῶν ἔληξε διὰ τῆς κατακτήσεως ὁλοκλήρου τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀθηνῶν τῷ 506 π. Χ. Ἀνεκτήθη δὲ τῷ 411 καὶ διήρκεσε μέχρι τοῦ 336, καθὼς καὶ πάλιν, μετὰ μακρὰν κατοχὴν ὑπὸ τῶν Μακεδόνων βασιλέων, ἀπὸ τοῦ 194 μέχρι τοῦ 146 (κοινὸν Εὐβοέων). Ὑπὸ ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν ἡ Εὔβοια ἀπετέλεσεν ἐκ νέου ἐξάρτημα τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας.

Ἡ Χαλκίς, ἐπὶ τοῦ πορθμοῦ τοῦ Εὐρίπου, τοῦ ὁποίου τὸ στενότερον σημεῖον ἀπὸ τοῦ 411 π. Χ., ὁπότε χρονολογεῖται ἡ συμμαχία μετὰ τῆς Βοιωτίας, παρέμεινε γεφυρωμένον, ὀφείλει τὸ παλαιόν της μεγαλεῖον καὶ τὴν ναυτικήν της δύναμιν εἰς τὴν θαυμασίαν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν ἐμπορίου θέσιν της καὶ τὸ λίαν εὔφορον αὐτῆς Ληλάντιον πεδίον. Ἐξεδηλώθη δὲ τὸ μεγαλεῖον αὐτὸ διὰ τῆς ἱδρύσεως πολλῶν ἀποικιῶν καὶ τῆς ἀνεγέρσεως πόλεων εἰς τὰ παράλια τῆς Θράκης καὶ μέχρι Σικελίας καὶ Ἰταλίας (Νάξου, Κύμης κλπ.), ἰδίως ἀπὸ τοῦ Η' αἰῶνος π. Χ. Ἡ Χαλκίς, τῆς ὁποίας ἡ περίμετρος ἦτο 70 σταδίων, μετὰ τὴν κατάληψίν της ὑπὸ τοῦ βασιλέως Φιλίππου Β', ὠχυρώθη ἐκ νέου καὶ ἀπετέλεσε μετὰ τῆς μακεδονικῆς της φρουρᾶς παρὰ τὴν Δημητριάδα καὶ τὴν Κόρινθον μίαν ἀπὸ τὰς τρεῖς κλεῖδας τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ δευτέρα ἰωνικὴ μεγάλη πόλις τῆς Εὐβοίας εἶναι ἡ Ἐρέτρια. Αὕτη διετέλει εἰς διαρκῆ ἅμιλλαν πρὸς τὴν Χαλκίδα καὶ εἰς παλαιοτέρους χρόνους συμμετέσχε μετ' αὐτῆς εἰς τὴν ἵδρυσιν ἀποικιῶν εἰς τὴν Θράκην καὶ τὴν Ἰταλίαν, ἐπεξέτεινε δὲ τὴν κυριαρχίαν της ἐπὶ ὁλοκλήρου τοῦ νοτίου τμήματος τῆς Εὐβοίας καὶ ἐπὶ τῶν βορείων Κυκλάδων, Ἄνδρου, Τήνου καὶ Κέας. Κατόπιν, ἐξασθενήσασα ἐκ τῶν ἐπανειλημμένων πολέμων μετὰ τῆς Χαλκίδος, συνῆψε στενὸν σύνδεσμον μετὰ τῶν Ἀθηνῶν. Ἕνεκα τούτου ἠναγκάσθη νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἰώνων, τὸ ὁποῖον ἔσχεν ὡς συνέπειαν τὴν καταστροφήν της ὑπὸ τῶν Περσῶν καὶ τὴν μεταφορὰν τῶν κατοίκων της ὡς αἰχμαλώτων εἰς τὴν Ἀσίαν. Ἐπανιδρυθεῖσα τῇ βοηθείᾳ τῶν Ἀθηναίων, ἀνῆλθε πάλιν εἰς περιωπήν, ὑπὸ μετριωτέρας ὅμως συνθήκας, καὶ ἐθεωρεῖτο πάντοτε ὡς ἡ δευτέρα πόλις τῆς νήσου. Τὸ βορειότερον τμῆμα τῆς νήσου, τοῦ ὁποίου τὴν ἀπωτάτην προεξοχὴν ἀποτελεῖ τὸ ἕνεκα τῆς ἐναντίον τοῦ στόλου τοῦ Ξέρξου ναυμαχίας περίφημον γενόμενον ἀκρωτήριον Ἀρτεμίσιον, κατέστη ἐξ ὁλοκλήρου γνησίως ἑλληνικὴ περιοχὴ διὰ τῆς ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων τοῦ Περικλέους κατακτήσεως τῆς Ἱστιαίας καὶ τῆς ἱδρύσεως ἀποικίας εἰς τὸν παρ' αὐτῇ Ὠρεόν. Ὡς ἀνεξάρτητοι κοινότητες εἰς τὸ βόρειον αὐτὸ διαμέρισμα τῆς νήσου ἀναφέρονται ἐπὶ πλέον αἱ ἐπὶ τῆς ἐπιπέδου δυτικῆς προεξοχῆς κείμεναι μικραὶ παραλιακαὶ πόλεις Δῖον καὶ Ἀθῆναι Διάδες, ἐνῷ αἱ λοιπαὶ πολίχναι ὑπήγοντο εἰς τὴν Ἱστιαίαν ἢ τὴν Χαλκίδα, ὅπως ἡ Αἰδηψός, ἡ ὁποία εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν ὑπῆρξε λουτρόπολις πολυτελείας.

Μεταξὺ τῶν περιοχῶν τῶν ὑπαγομένων εἰς τὰς μεγαλυτέρας ἐκείνας πολιτείας, τὴν Χαλκίδα καὶ Ἐρέτριαν, ἕνεκα τῆς θαλασσοκρατορίας αὐτῶν ἐπὶ τοῦ θρακικοῦ βορειοαιγαίου πελάγους ἦσαν καὶ οἱ ἐκεῖ κείμεναι μικρότεραι βραχώδεις νῆσοι, αἱ ὁποῖαι ἐδέχθησαν τὸ πρῶτον ἐξ Εὐβοίας Ἕλληνας (Ἴωνας) κατοίκους. Εἰς αὐτὰς συγκαταλέγεται ἡ Σκίαθος καὶ πιθανὸν ὁλόκληρος ἡ σειρὰ ἡ ἀποτελοῦσα συνέχειαν πρὸς ἀνατολὰς τῶν παρακτίων ὀρέων τῆς Μαγνησίας καὶ βορείου Εὐβοίας, τῶν ὁποίων μεγαλυτέρα εἶναι ἡ Πεπάρηθος (ἡ ἀπὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς μετονομασθεῖσα Σκόπελος), ἔχουσα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τρεῖς πόλεις. Περὶ τῶν ἀρχαιοτέρων αὐτῶν κατοίκων οὐδὲν γνωρίζομεν, ἐνῷ διὰ τὴν ἀπωτέραν, σχεδὸν εἰς τὸ μέσον τῆς θαλασσίας λεκάνης κειμένην, κατά τι μεγαλυτέραν νῆσον Σκῦρον ἀναφέρονται ὡς ἀρχαιότατοι κάτοικοι, πλὴν τῶν Πελασγῶν καὶ Καρῶν πειρατῶν, καὶ Δόλοπες, φυλετικὸν ὄνομα, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ εἰς τὰ ἐσωτερικὰ ὀρεινὰ διαμερίσματα τῆς Βορείου Ἑλλάδος. Ἐδῶ φαίνεται ὅτι ὁ κυρίως ἀπὸ ἐκπολιτιστικῆς ἀπόψεως καθαρὸς ἐξελληνισμὸς ἤρχισε μὲ τὴν κατάκτησιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀθηνῶν τῷ 468 π. Χ., εἰς τὴν κατοχὴν τῶν ὁποίων παρέμεινεν αὕτη διαρκῶς καὶ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχήν, ἐξαιρέσει τῆς περιόδου τῆς καταλήψεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Μακεδόνων (392—196).

Πελοπόννησος. Ἡ Πελοπόννησος, ὡς ἀποχωριζομένη διὰ τοῦ βαθέως εἰσχωροῦντος Κορινθιακοῦ κόλπου ἀπὸ τῆς λοιπῆς ἠπείρου καὶ περιβρεχομένη πανταχόθεν ὑπὸ τῆς θαλάσσης, ἐξαιρέσει τοῦ μόλις 6 ½ χιλιομέτρων πλάτους ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου, ἦτο πολὺ φυσικὸν διὰ τὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν νὰ ἀποκληθῇ νῆσος, καὶ δὴ ἡ νῆσος τοῦ μυθικοῦ Πέλοπος. Κατὰ τὴν τελευταίαν μετανάστευσιν πολυπληθῶν βορειοελληνικῶν φυλῶν, τῶν Δωριέων καὶ τῶν Αἰτωλῶν, καὶ τῶν ἐπακολουθησάντων ἀγώνων, οἱ ὁποῖοι διήρκεσαν αἰῶνα ὁλόκληρον, πρὸς τοὺς πρὸ αὐτῶν κυρίους τῆς χερσονήσου Ἀχαιούς, ἐπαγιώθησαν πλέον αἱ σχέσεις τῶν κατοικούντων αὐτὴν ὁριστικῶς. Οὕτως αἱ νότιαι καὶ ἀνατολικαὶ παραλιακαὶ περιοχαὶ ἐθεωροῦντο ὡς δωρικαί, μολονότι τὸ δωρικὸν στοιχεῖον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπετέλει παντοῦ τὴν μειονότητα, αἱ δὲ λοιπαὶ περιοχαὶ αἰολικαί, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν περιοχῶν, αἱ ὁποῖαι παρέμειναν ὑπὸ παλαιοτέραν κατοχήν, καὶ τῆς ἐν τῷ μέσῳ Ἀρκαδίας καὶ τῆς πρὸς βορρᾶν Ἀχαΐας, καθὼς καὶ τῆς ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν κατακτηθείσης βορειοδυτικῆς παραλιακῆς χώρας Ἤλιδος. Ἡ διαφορὰ ὅμως τῶν δύο ἡμίσεων τῆς χερσονήσου δὲν εἶναι μόνον ἱστορική, ἀλλὰ στηρίζεται καὶ εἰς τὴν φυσικὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἐδάφους. Οὕτω τὸ αἰολικὸν ἥμισυ ἕνεκα τῆς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ ἐπεκτάσεως καὶ τῶν ἀλιμένων αὐτοῦ παραλίων καὶ σχεδὸν ἀποκεκλεισμένου ἀπὸ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν ναυτικὴν ζωήν, ἦτο φυσικὸν νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν γεωργίαν καὶ τὴν κτηνοτροφίαν. Ἐνῷ ἡ θέσις τοῦ ὑπὸ τῶν Δωριέων κατακτηθέντος νοτιοανατολικοῦ τμήματος ἦτο πολὺ εὐνοϊκωτέρα, ἕνεκα τῶν πολλῶν κόλπων, τῶν χερσονήσων καὶ τῶν παρακτίων νήσων.

Ἀχαΐα. Εἶναι ἡ ἐκ τῆς βορείας ἀκτῆς τῆς χερσονήσου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν περιοχή. Εἰς αὐτὴν δὲ καὶ μόνην ἡ κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους ἐπὶ μεγάλης ἐκτάσεως κυριαρχοῦσα φυλὴ τῶν Ἀχαιῶν κατώρθωσε νὰ διατηρήσῃ τὴν ἀνεξαρτησίαν της καὶ τὸ ὄνομά της· καὶ τοῦτο, διότι ἡ περιοχὴ αὕτη εἶναι χώρα ὀρεινή, τραχεῖα καὶ δασόφυτος

Digitized by Google

Χάρτης τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος.

Digitized by Google

μετὰ στενῶν κοιλάδων, ἀποληγουσῶν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν εἰς ὄρη, ἅτινα φθάνουν ἡ μὲν Κυλλήνη εἰς τὰ νοτιοανατολικὰ εἰς 2 375 μ., ὁ Ἐρύμανθος εἰς τὰ νοτιοδυτικὰ εἰς 2.225 μ. καὶ τὸ Παναχαϊκὸν εἰς 1.927 μ. Πρὸς δυσμὰς μόνον ἐκτείνεται ὁ Ἀχαϊκὸς αἰγιαλὸς ὁμαλὸς καὶ ἄνευ λιμένων.

Εἰς τοὺς φερομένους ὡς παλαιοτέρους Ἕλληνας κατοίκους τῆς παραλίας ταύτης, τοὺς Ἴωνας, οἱ ὁποῖοι ἐλάτρευον τὸν Ἑλικώνειον Ποσειδῶνα ὡς θεὸν τῆς φυλῆς των, ἀνάγεται ὑπὸ τοῦ θρύλου ὁ καὶ ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν διατηρηθεὶς θεσμὸς τῆς δωδεκάδος τῶν πόλεων. Ἐξ αὐτῶν τέσσαρες ἀνήκουν εἰς τὴν δυτικὴν πεδινὴν περιοχήν, τούτων δὲ τὸν ἐνεργὸν πολιτικὸν βίον δεικνύει ἡ ἐξ αὐτῶν ὁρμηθεῖσα ἀνανέωσις τοῦ παλαιοῦ πολιτεύματος τῷ 281 π. Χ., ἐξ οὗ προέκυψεν ἡ Ἀχαϊκὴ συμπολιτεία. Παρὰ τὴν Δύμην, τὴν Ὤλενον καὶ τὰς Φαρὰς ὑπάρχει καὶ ἡ μόνη σημαντικὴ πόλις αἱ Πάτραι, κειμένη ἐπὶ ὅρμου, ὅστις διαμορφωθεὶς εἰς τεχνητὸν λιμένα προσείλκυσε ζωηρὰν ἐμπορικὴν κίνησιν, διὰ τὴν ὁποίαν διεκρίθησαν αἱ Πάτραι ἔκτοτε μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Πλὴν τοῦ ἐμπορίου δὲ ἤκμασεν εἰς τὰς Πάτρας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἡ ὑφαντουργία τῆς βύσσου. Μικροτέρα εἰς πληθυσμόν, ἀλλ' ἀπὸ πολιτικῆς ἀπόψεως σημαντικωτέρα ὑπῆρξεν ἡ εἰς τὸ μέσον τῆς μακρᾶς παραλιακῆς ζώνης καὶ ὑπὸ τὸ ὄρος Παναχαϊκὸν κειμένη πόλις Αἴγιον, ἡ ἕδρα τῆς συνελεύσεως τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας, παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ὁμηγυρίου Διός. Σὺν τῷ χρόνῳ τὸ Αἴγιον ἐμεγέθυνε τὴν περιοχήν του διὰ τῆς καταλήψεως ἀφ' ἑνὸς τῆς παλαιᾶς καὶ εἰς παρακμὴν διατελούσης πόλεως τῶν Ρωπῶν, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἀνθούσης μὲν ἀλλὰ καταβυθισθείσης εἰς τὴν θάλασσαν ὑπὸ σεισμοῦ τῷ 373 π. Χ. πόλεως Ἑλίκης. Τούτων δὲ τὰς θέσεις εἰς τὴν δωδεκάδα τῆς συμπολιτείας κατέλυβον αἱ ὀρειναὶ πόλεις Λεόντιον καὶ Κερύνεια. Αἱ λοιπαὶ πόλεις τῆς Ἀχαΐας παρέμειναν πάντοτε ἄνευ σημασίας.

Ἦλις. Ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτὸ ἢ τὸ ἐξ αὐτοῦ παράγωγον Ἠλεία περιλαμβάνεται ἀπὸ τῶν μακεδονικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων τὸ μέγιστον μέρος τῆς δυτικῆς παραλιακῆς χώρας τῆς χερσονήσου, τὸ ὁποῖον στερεῖται ὁμοιομορφίας, ἀπό τε φυσικῆς καὶ ἱστορικῆς ἀπόψεως. Ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ τὴν μικρὰν πρὸς νότον ὀρεινὴν περιοχὴν τῆς Τριφυλίας, ἀπὸ τὴν λοφώδη ἐνδοχώραν τοῦ Ἀλφειοῦ καὶ τὴν πρὸς βορρᾶν ἐκτεινομένην ἀργιλλώδη πεδιάδα, ἥτις ἐκ παμπαλαίων χρόνων ἔφερε τὸ ὄνομα Ἆλις (ἰωνικὸν Ἦλις). Ἀπετέλει δὲ αὕτη πρὸς νότον συνέχειαν τῆς δυτικῆς πεδιάδος τῆς Ἀχαΐας καὶ φαίνεται ὅτι κατῳκεῖτο, ὅπως καὶ ἐκείνη, εἰς παναρχαίους χρόνους ὑπὸ Καυκώνων καὶ Ἐπειῶν, πιθανὸν καὶ τῶν δύο μὴ ἑλληνικῶν φυλῶν. Κατὰ τὴν μεγάλην ἐπιδρομὴν τῶν Δωριέων ἡ χώρα κατεκτήθη ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν, οἵτινες ἀπετέλεσαν τὴν ἀριστοκρατίαν τῆς γεωργικῆς ταύτης χώρας καὶ μόλις τῷ 471 π. Χ. ἔκτισαν τὴν ὁμώνυμον τῆς ἐπαρχίας μεγάλην καὶ πολυάριθμον πόλιν Ἦλιδα εἰς τὸ σημεῖον ἔνθα ὁ ποταμὸς Πηνειὸς ἐξέρχεται εἰς τὴν πεδιάδα (παρὰ τὴν Γαστούνην). Εἰς τὴν μεσαίαν κοιλάδα τοῦ Πηνειοῦ, τὴν «κοίλην Ἦλιδα», κεῖται ἡ παλαιὰ ἀκρόπολις Πύλος, διακρινομένη ὡς ἠλειακὴ ἀπὸ τὰ νοτιώτερον κείμενα δύο ὁμώνυμα μέρη. Ἐκεῖθεν ἀνέρχεται πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἀρκαδίας εἰς ὕψος 400—600 μ. ἡ ὑπὸ ὑποτελῶν Ἀρκάδων κατοικουμένη περιοχὴ τῶν Ἠλείων, Ἀκρώρεια, χώρα κατὰ τὸ πλεῖστον δασόφυτος καὶ κατάλληλος πρὸς γεωργίαν καὶ κτηνοτροφίαν, ἰδίως πρὸς τὸ μέρος τοῦ πρὸς νότον ὄρους Φολόης, ἕδρας τῶν μυθικῶν Κενταύρων.

Πισᾶτις. Κατερχόμενοι ἀπὸ τὰ ὀρεινὰ μέρη τῆς Ἤλιδος πρὸς νότον, μεταβαίνομεν εἰς λοφώδη περιοχήν, τὴν ὁποίαν διασχίζουν εὐρύχωροι εὔφοροι κοιλάδες, ἡ μεγαλυτέρα τῶν ὁποίων φέρει πρὸς τὴν θάλασσαν τὰ ἡνωμένα ὕδατα τοῦ ἐσωτερικοῦ διὰ τῆς κοίτης τοῦ Ἀλφειοῦ. Τῆς πρὸς τὰ κάτω κοιλάδος ἐκυριάρχει ἡ παλαιὰ ἀχαϊκὴ πόλις Πῖσα, ἕδρα κατὰ τὸν μῦθον τῶν Πελοπιδῶν, ἐξ ἧς ὁλόκληρος ἡ πέριξ χώρα ὠνομάσθη Πισᾶτις. Ἐξηκολούθησε δὲ νὰ φέρῃ τὸ ὄνομα αὐτὸ καὶ ἀφοῦ ἡ πόλις ὑπετάγη τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν Ἠλείων καὶ κατόπιν ὅταν, μετὰ τὴν διὰ τῆς βοηθείας τῶν Μεσσηνίων ἐπιχειρηθεῖσαν ἀπόκτησιν τῆς ἀνεξαρτησίας των, τῷ 572 π. Χ., κατεστράφη καὶ τὴν περιοχήν της διένειμον μεταξύ των αἱ ἐξ αὐτῆς ἐξαρτώμεναι ὀκτὼ μικραὶ πόλεις. Αἱ πόλεις αὗται ἐξηκολούθησαν νὰ ὑπάρχουν ὡς περίοικοι, ἄνευ δικαιωμάτων συμπολιτείας, εἰς δὲ τὴν ὁμώνυμον πρωτεύουσαν τῆς Ἤλιδος μετεφέρθη ἔκτοτε ἡ διοίκησις τῶν πελοποννησιακῶν πανηγυρικῶν ὁμηγύρεων εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλφειοῦ, αἱ ὁποῖαι βραδύτερον προσέλαβον πανελλήνιον χαρακτῆρα. Τὸ ὄνομα Ὀλυμπία σημαίνει τὸν ἀπεριτείχιστον ἱερὸν περίβολον, τὴν Ἄλτιν, μετὰ τῶν ναῶν της καὶ τὰ γήπεδα καὶ τὰ κτήρια τὰ προωρισμένα διὰ τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰς κατοικίας τῶν ὑπαλλήλων, ὄχι ὅμως πόλιν. Ὁ ναὸς τοῦ Διός, ὁ ὑπερβάλλων πάντας τοὺς ἄλλους ἀρχαίους ναοὺς εἰς μέγεθος καὶ μεγαλοπρέπειαν, ἐκτίσθη τῷ 570 π. Χ. ὑπὸ τῶν Ἠλείων, ἔμεινεν ὅμως ἡμιτελὴς μέχρι τοῦ 440, ὅτε συνεπληρώθη ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Φειδίου. Κατεστράφη δὲ τελείως ὑπὸ σεισμῶν τὸν Ε' μ. Χ. αἰῶνα καὶ τὰ λείψανα αὐτοῦ ἦλθον εἰς φῶς διὰ τῶν γερμανικῶν ἀνασκαφῶν, αἱ ὁποῖαι ἤρχισαν τῷ 1875.

Τριφυλία. Τὸ μικρότερον τμῆμα τῆς Ἤλιδος τὸ νοτιοδυτικῶς πέραν τοῦ Ἀλφειοῦ ἢ μᾶλλον τῶν πρὸς νότον τῆς κοιλάδος αὐτοῦ ἐκτεινομένων ὑψωμάτων, τὸ σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου κατειλημμένον ἀπὸ τὰ ὄρη τὰ συνορεύοντα πρὸς τὴν Ἀρκαδίαν (Μίνθη 1.220 μ.), φέρεται ὅτι κατῳκήθη ἀρχικῶς ὑπὸ Παρωρεατῶν, Καυκώνων καὶ Μινυῶν καὶ ὅτι ἀπὸ τὰς τρεῖς αὐτὰς φυλὰς ἔλαβε τὸ ὄνομά του. Ἐν τούτοις τὸ κυριαρχοῦν στοιχεῖον ἦτο αἰολικόν, διαφορετικὸν ὅμως ἀπὸ τοὺς Αἰτωλοὺς Ἠλείους. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι κατέκτησαν τὴν χώραν κατὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους ἐπὶ βραχὺ χρονικὸν διάστημα. Κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον ἡ Τριφυλία παρουσιάζεται πάλιν ὡς ἀνεξάρτητος ἐν συμμαχίᾳ μετὰ τῶν Σπαρτιατῶν, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἐπαμεινώνδα προσηρτημένη εἰς τὴν Ἀρκαδίαν, κατόπιν δ' αὐτοτελὲς μέλος τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας καὶ μόνον ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν ἀποτελεῖ ἐπὶ τέλους μονίμως μέρος τῆς Ἤλιδος.

Ἡ σπουδαιοτέρα ἐκ τῶν ἓξ μικρῶν πολιτειῶν, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα ἐπεξετάθη καὶ εἰς ὁλόκληρον τὴν χώραν τῆς Τριφυλίας, ἦτο τὸ Λέπρεον (παρὰ τὸ νῦν Στροβίτσι) καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ἡ Μάκιστος, εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς ὁποίας καὶ εἰς τὸν ὑπὲρ τὴν μικρὰν παραλιακὴν πεδιάδα ἐπὶ ὑψηλοῦ βράχου κείμενον ναὸν τοῦ Σαμίου Ποσειδῶνος ἐτελοῦντο αἱ ἑορταὶ τῆς τῶν Ἠλείων ὁμοσπονδίας.

Ἀρκαδία. Ἡ Ἀρκαδία ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῆς χερσονήσου καὶ εἶναι χώρα ὀρεινὴ καὶ ἥκιστα κατάλληλος πρὸς καλλιέργειαν, καὶ δι' αὐτὸ κυρίως χώρα κτηνοτροφική. Οἱ ἀρχαῖοι αὐτῆς κάτοικοι ἦσαν λαὸς ρωμαλέος, ἀποτελούμενος ἐξ ἐργατικῶν καὶ μὴ ἀνεχομένων ζυγόν, ἀμορφώτων ὅμως καὶ ἀγνοούντων τὰς τέχνας, εἰς ἄκρον δὲ δεισιδαιμόνων χωρικῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ περισσεῦον μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, ἕνεκα τοῦ ἀγόνου ἐδάφους, ὑπηρέτουν εἰς ξένους ὡς μισθοφόροι στρατιῶται πρὸς βιοπορισμόν. Ὡς ἐκ τούτου αἱ πόλεις αὐτῆς, ἐξαιρέσει τῶν εὑρισκομένων εἰς τὰ ἀνατολικὰ ὑψίπεδα, ἦσαν ἐν συνόλῳ ἄσημοι. Ἡ χώρα ἦτο κατατετμημένη εἰς ἀπομεμονωμένα καὶ χωριστὰ ἀπ' ἀλλήλων διαμερίσματα, ἔχοντα τὰ διαφορετικώτερα τῶν πολιτευμάτων· τοῦτο δὲ κυρίως ὠφείλετο εἰς τὴν φυσικὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἐδάφους καὶ τὴν ἔλλειψιν κεντρικῆς κυριαρχούσης πεδιάδος. Αἱ ὑπὸ τοῦ Ἐπαμεινώνδα τὸ πρῶτον γενόμεναι πρὸς πολιτικὴν ἑνότητα ἀπόπειραι παρέμειναν ἄκαρποι, εἰς δὲ τὴν Ἀχαϊκὴν συμπολιτείαν δὲν βλέπομεν νὰ συμμετέχῃ «κοινὸν Ἀρκάδων», ἀλλ' αἱ μεμονωμέναι κοινότητες ὡς αὐτοτελῆ μέλη. Ἡ εἰς τὰς ὀλίγας ἐπιγραφὰς περισωθεῖσα γλῶσσα ἀνήκει εἰς τὴν αἰολικὴν ὁμάδα.

Ἀζανία. Ἐλέγετο οὕτω τὸ βόρειον ὀρεινὸν τμῆμα τῆς Ἀρκαδίας μετὰ τῶν μικροτέρων κοιλάδων τοῦ Ἀλφειοῦ, τῶν διαρρεομένων ὑπὸ τῶν παραποτάμων αὐτοῦ Ἐρυμάνθου καὶ Λάδωνος. Εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ἀνῆκον αἱ πόλεις Ψωφὶς ἐπὶ τοῦ Ἐρυμάνθου καὶ Κλείτωρ (παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Κλειτοῦρα), ἡ παλαιὰ πρωτεύουσα τοῦ βασιλείου τῶν Ἀζάνων, ἐντὸς τῶν ὀχυρῶν τειχῶν τῆς ὁποίας ἐγένετο τῷ 184 π. Χ. ἡ συνέλευσις τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας.

Τὰ εἰς τὰ βορειοανατολικὰ τῆς Ἀρκαδίας μικρὰ λεκανοπέδια, ὑπεράνω τῶν ὁποίων ὑψοῦται ἡ Κυλλήνη μὲ τὰς πόλεις Φενεὸν (ὑψ. 753 μ.) καὶ Στύμφαλον (ὑψ. 620 μ.), ἕνεκα ἀνεπαρκῶν ὑπογείων διεξόδων τῶν εἰς αὐτὰ συσσωρευομένων ὑδάτων μετετρέποντο εἰς ἕλη καὶ τέλματα, ἐξ οὗ καὶ ὁ μῦθος περὶ τῶν ὀρνέων τῆς Στυμφαλίας. Εἰς τοὺς χρόνους ὅμως τῆς ἑλληνικῆς ἀκμῆς μέγα μέρος τῆς πεδιάδος διὰ καταλλήλων ἀποστραγγιστικῶν ἔργων ἐπροστατεύετο ἀπὸ τὴν πλήμμυραν. Αἱ δύο αὗται πόλεις μαζὶ μὲ τὴν τρίτην, τὴν δεσπόζουσαν τῆς βορείας γωνίας τοῦ μεγάλου ἀνατολικοῦ ὑψιπέδου, τοῦ Ὀρχομενοῦ, ἀπετέλουν κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν τὸ βασίλειον τοῦ θρυλικοῦ Ἐλάτου. Τὸ μεσαῖον τμῆμα τοῦ ὑψιπέδου (630—650 μ.) ἀπετέλει ἡ περιοχὴ τῆς Μαντινείας, πόλεως, ἥτις ὡς ἐκ τῆς θέσεώς της ἀποτελοῦσα σημεῖον διασταυρώσεως ὅλων τῶν ἀρτηριῶν συγκοινωνίας τῆς Ἀρκαδίας, ἀνέπτυξεν ἐνωρὶς ἐμπόριον, ἐγκατέστησε δημοκρατικὸν πολίτευμα καὶ κατώρθωσε νὰ κάμῃ ὑποτελῆ εἰς αὐτὴν πρὸς δυσμὰς καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν διάφορα ὀρεινὰ διαμερίσματα. Ἡ ἀπὸ στρατηγικῆς ἀπόψεως σπουδαία θέσις τῆς Μαντινείας ἔκαμεν ὥστε ἐπανειλημμένως ἐκεῖ νὰ κρίνεται ἡ τύχη τῶν πολεμικῶν ἀγώνων· ἡ δὲ πολιορκία καὶ κατάληψις τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων τῷ 385 π. Χ. ἐπέφερε τὴν ὁλοσχερῆ αὐτῆς καταστροφὴν καὶ τὴν διασπορὰν τῶν κατοίκων της εἰς τὰ γύρω χωρία, ἕως ὅτου ὁ Ἐπαμεινώνδας, μετὰ τὴν μάχην τῶν Λεύκτρων (370 π. Χ.), ἀνέλαβε τὴν ἀνοικοδόμησιν αὐτῆς. Ἡ πόλις ὑπέστη καὶ δευτέραν καταστροφὴν τῷ 222 ἐκ μέρους τῶν Ἀχαιῶν, διὰ νὰ ἀναστηλωθῇ καὶ δεύτερον ὑπὸ τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀντιγόνεια. Τοῦ εὐρέος νοτίου ἄκρου τῆς πεδιάδος ἐκυριάρχει ἡ Τεγέα, ἡ κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους κραταιοτάτη τῶν ἀρκαδικῶν πόλεων καὶ ἡ προασπίζουσα τὴν χώραν ἐναντίον τῆς Σπάρτης, εἰς τὴν ὁποίαν μετὰ μακροὺς πολέμους, περὶ τὸ 600 π. Χ., ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ νότιον μέρος τῆς ἄλλοτε λίαν ἐκτεταμένης περιοχῆς της εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα. Τὸν πλοῦτον τῆς πόλεως μαρτυρεῖ ὁ μεγαλοπρεπὴς ναὸς τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς, ἐκ τῶν μεγίστων ὅλης τῆς Πελοποννήσου.

Τὸ ἄνω λεκανοπέδιον τῆς Ἀρκαδίας δὲν εἶχεν εἰς παλαιοτέρους χρόνους σημαντικὴν πόλιν, κατῴκουν δὲ εἰς αὐτὸ οἱ Μαινάλιοι, οἱ Εὐτρήσιοι, οἱ Κυνούριοι, οἱ Αἰγῦται, οἱ Παρράσιοι, τῶν ὁποίων αἱ πολλαὶ κοινότητες ἀπετελοῦντο ἐκ χωρίων. Ἐξ ὅλων δὲ αὐτῶν ὁ Ἐπαμεινώνδας, τῷ 371, διὰ νὰ προστατεύσῃ τὴν ὑπ' αὐτοῦ συντελεσθεῖσαν πολιτικὴν ἑνότητα τῆς Ἀρκαδίας ἐναντίον τῶν ἐκ μέρους τῆς Σπάρτης ἐπιθέσεων, ἐσχημάτισε τὴν περιφέρειαν τῆς ὑπ' αὐτοῦ κτισθείσης πρωτευούσης τῆς Ἀρκαδίας, παρὰ τὸν Ἐλισσῶνα, παραπόταμον τοῦ Ἀλφειοῦ (ὑψόμ. 430 μ.), ἥτις οὐδέποτε ἔλαβε κύριον ὄνομα, ἀλλ' ἐκαλεῖτο ἡ «Μεγάλη πόλις» (Μεγαλόπολις). Εἰς δὲ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς χώρας, ἄνωθεν τῆς ὑπὸ τοῦ μικροῦ ποταμοῦ Νέδα μετὰ πολλῶν καταρρακτῶν διαρρεομένης δασοφύτου βραχώδους κοιλάδος, κεῖται ἡ ἀρκαδικὴ πόλις Φιγαλία, τῆς ὁποίας ἡ ἀκμὴ ὠφείλετο εἰς τὰ προσελκύοντα τὴν συρροὴν ἐπισκεπτῶν ἱερὰ θεῶν τῆς Ὑγείας, καὶ ἰδίως τοῦ Ἀπόλλωνος Ἐπικουρίου. Ἡ ὑποτιθεμένη βοήθεια, τὴν ὁποίαν οἱ θεοὶ αὐτοὶ παρέσχον εἰς τὴν καταπολέμησιν τοῦ λοιμοῦ τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Περικλέους, ἔκαμεν ὥστε νὰ κτισθῇ ὁ νέος μεγαλοπρεπὴς ναὸς ὑπὸ τοῦ Ἰκτίνου εἰς τὴν παρὰ τὴν Φιγαλίαν θέσιν Βασσάς.

Δωρ καὶ πολιτεῖαι τῆς Πελοποννήσου. Ἡ *Μεσσηνία*, διακρινομένη διὰ τὸ γλυκὺ κλῖμά της καὶ τὸ καρποφόρον ἔδαφός της, ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ χώραν λοφώδη, διακοπτομένην μόνον ἀπὸ ὀλίγας ὀροσειρὰς μετρίου ὕψους. Ἡ πεδιὰς τῆς Μακαρίας, εἰς τὸ ἄνω ἄκρον τοῦ Μεσσηνιακοῦ κόλπου, ἡ ὁποία ἀρδεύεται ὑπὸ τοῦ μικρᾶς διαδρομῆς, ἀλλὰ πολυρρύτου ποταμοῦ Παμίσου, εἶναι ἰδιαζόντως παραγωγική. Εἰς αὐτὴν ἔκειντο αἱ κυριώτεραι πόλεις, ἡ παναρχαία Ἀνδανία καὶ ἡ Στενύκλαρος, ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τῶν κατακτητῶν Δωριέων. Τὰ περὶ αὐτὴν διαμερίσματα φαίνεται ὅτι παρέμειναν μᾶλλον εἰς τὴν κατοχὴν τῶν παλαιοτέρων κατοίκων αἰολικῆς καταγωγῆς, οἱ ὁποῖοι, διῃρημένοι εἰς ἰδιαιτέρας πολιτείας, διετήρησαν ὡς περίοικοι ποιάν τινα ἀνεξαρτησίαν ὑπὸ τὴν δωρικὴν κυριαρχίαν. Μετὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ἐξ ἄλλου, ὁλόκληρος ἡ περιοχὴ ἀπετέλεσε, συνεπείᾳ τῆς κατακτήσεώς της ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν, μέρος τῆς πολιτείας τῶν Λακεδαιμονίων καὶ συμπεριλαμβάνεται εἰς τὸν ὅρον Λακωνική. Ἀπελευθερωθεῖσα συνεπείᾳ τῆς νίκης τοῦ Ἐπαμεινώνδα, τῷ 369 π. Χ., ἡ Μεσσηνία περιωρίσθη κυρίως εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς χερσονήσου. Τὸ μέρος τὸ κείμενον ἀνατολικῶς τοῦ Παμίσου παρέμεινεν εἰς σπαρτιατικὰς χεῖρας ἐπὶ μίαν ἀκόμη ἑκατονταετηρίδα, μέχρις ὅτου κατὰ τὴν προσχώρησίν του εἰς τὴν Ἀχαϊκὴν συμπολιτείαν ἡνώθη καὶ πάλιν μετὰ τῆς Μεσσηνίας. Μετὰ δὲ τὴν ἀνασύστασιν τῆς ἐλευθέρας ταύτης πολιτείας τῆς Μεσσηνίας ἐκτίσθη ἡ νέα πρωτεύουσα Μεσσήνη (δωρικὸν Μεσσάνα) παρὰ τὸ παμπάλαιον φρούριον Ἰθώμην, κείμενον ἐπὶ βράχου ὕψους 840 μ. εἰς θέσιν, ἥτις ἐδέσποζεν ὁλοκλήρου τῆς πεδιάδος. Ἡ Κυπαρισσία ἐπὶ τῆς δυτικῆς ἀκτῆς καὶ ἡ Κορώνη (ἡ ὁποία δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴν σημερινὴν ὁμώνυμον πόλιν, ἥτις κεῖται ἐπὶ τῆς τοποθεσίας τῆς ἀρχαίας Ἀσίνης τῆς κατοικουμένης ἄλλοτε ὑπὸ τῶν Δωριέων) ἐπὶ τῆς νοτίας ἐχρησίμευον εἰς τὴν Μεσσήνην ὡς ἐπίνεια. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀνῳκοδομήθη ἐπίσης ἡ πόλις Πύλος, ὀνομαστὴ ὡς ἕδρα ἡγεμονίας κατὰ τοὺς μυθικοὺς χρόνους καὶ καταστραφεῖσα ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν κατακτητῶν. Εἰς αὐτὴν ὑπάρχει ὁ μεγαλύτερος λιμὴν ὁλοκλήρου τῆς Χερσονήσου (Ναυαρῖνον).

Λακωνική. Αἱ δύο πρὸς νότον ἄκραι τοῦ Ταϋγέτου (ὑψ. ὑπὲρ τὰ 2.400 μ.) καὶ τοῦ Πάρνωνος (ὑψ. 1.940 μ.), αἱ ὁποῖαι ἐκτείνονται ἐντὸς τῆς θαλάσσης σχηματίζουσαι στενὰς βραχώδεις χερσονήσους ἀπολήγουσας εἰς τὰ ἀκρωτήρια Ταίναρον καὶ Μαλέαν, περικλείουν ὑπεράνω τοῦ λεγομένου Λακωνικοῦ κόλπου τὴν κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα, τοῦ δευτέρου εἰς μέγεθος ποταμοῦ τῆς Πελοποννήσου. Τὸ ἄνω μέρος τῆς κοιλάδος αὐτῆς περιλαμβάνει μίαν πεδιάδα περιβαλλομένην ὑπὸ ὀρέων, ἡ ὁποία εἶναι ἡ μεγαλυτέρα καὶ εὐφορωτέρα ὁλοκλήρου τῆς περιοχῆς, καίτοι γεμάτη ἀπὸ βουνά, καὶ ἦτο ὡς ἐκ τούτου καθ' ὅλους τοὺς χρόνους τὸ πολιτικὸν κέντρον τῆς χώρας. Τὸ ἀρχέγονον ὄνομά της Λακεδαίμων (ἡ κοίλη Λακεδαίμων) δὲν ἐσήμαινε συνεπῶς ἁπλῶς τὴν πρωτεύουσαν, ἀλλ' ὁλόκληρον τὴν ἀνήκουσαν εἰς αὐτὴν ἐπικράτειαν, ἥτις ἀποτέλει τὸ κεντρικὸν καὶ ἀπὸ πολιτικῆς ἀπόψεως

Digitized by Google

ἐπικρατοῦν τμῆμα τῶν δωρικῶν κατακτήσεων εἰς τὴν Πελοπόννησον. Τὸ ὄνομα Λάκωνες ἐξ ἄλλου ἦτο εἰδικὸν ὄνομα διὰ τὸν παλαιὸν ἀχαϊκὸν πληθυσμόν, μέγα μέρος τοῦ ὁποίου διετήρησε τὰς θέσεις του ἰδίως εἰς τὰ παράλια, ὡς περίοικοι, ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Δωριέων. Ἐκ τοῦ ὀνόματος δὲ αὐτοῦ προῆλθεν ὁ ὅρος Λακωνική, ἡ συνήθη. γεωγραφικὴ (ὄχι ὅμως καὶ πολιτικὴ) ὀνομασία ὁλοκλήρου τῆς περιοχῆς. Αἱ δεκαοκτὼ πολίχναι τῶν παλαιῶν αὐτῶν Λακώνων κατὰ τὸν Γ′ π. Χ. αἰῶνα, μετὰ τὸν πολιτικόν των ἀποχωρισμὸν ἀπὸ τῆς Σπάρτης καὶ τὴν ἕνωσίν των μετὰ τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας, προσέλαβον τὸ ὄνομα Ἐλευθερολάκωνες καὶ εἶχον τὸ ἱερὸν τοῦ Ποσειδῶνος ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου Ταινάρου ὡς πολιτικὸν καὶ θρησκευτικόν των κέντρον.

Οἱ εἰσβαλόντες εἰς τὴν χώραν Δωριεῖς κατέλαβον κυρίως κατ᾽ ἀρχὰς τὸ βόρειον, τὸ εὔφορον μέρος τῆς κοιλάδος τοῦ Εὐρώτα καὶ ἐγκατεστάθησαν ἐκεῖ εἰς πολλὰς κώμας, αἱ ὁποῖαι συνεδέοντο ἀρχικῶς μεταξύ των διὰ κοινῆς λατρείας τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος, τὴν ὁποίαν πιθανῶς εἶχον παραλάβει ἀπὸ τοὺς Ἀχαιοὺς κατοίκους τῆς χώρας· σὺν τῷ χρόνῳ δὲ συνεπτύχθησαν εἰς μίαν πόλιν. Καὶ οὕτω πλησίον εἰς τὴν ἀρχαιοτάτην ἀχαϊκὴν πόλιν, τὰς Ἀμύκλας, τὴν ὀνομαστὴν εἰς τοὺς θρύλους, ἡ ὁποία παρέμεινεν ἀνεξάρτητος ἐπὶ ἱκανοὺς αἰῶνας μετὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Δωριέων, ἀνεπτύχθη ἡ νέα πρωτεύουσα, ἡ περιώνυμος Σπάρτη, ἥτις κατὰ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἐκτίσθη κανονικῶς, χωρὶς ὅμως νὰ ὀχυρωθῇ, ἀποτελοῦσα τοιουτοτρόπως ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἄλλας σημαντικὰς ἑλληνικὰς πόλεις, αἱ ὁπαῖαι περιεβάλλοντο ὑπὸ τείχους. Τεῖχος ἀπέκτησεν ἡ Σπάρτη μόλις τῷ 196 π. Χ., ἐπὶ τοῦ τυράννου αὐτῆς Νάβιδος. Ἐπίνειον αὐτῆς, οὗτινος χρῆσις ἐγίνετο ἐν καιρῷ πολέμου, ἦτο τὸ Γύθειον ἐπὶ τοῦ Λακωνικοῦ κόλπου. Ἐκ τῶν ἄλλων παραλιακῶν πόλεων μόνον αἱ Πρασιαὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς εἶχον ποιάν τινα σπουδαιότητα κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους, ὡς μέλος τῆς ἀμφικτιονίας τῆς Καλαυρίας. Ὁλόκληρος ἡ βραχώδης αὕτη παραλία τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου μέχρι τοῦ ἀκρωτηρίου Μαλέα, ἡ ὀνομαζομένη Κυνουρία, πιθανὸν ἀπὸ προελληνικήν τινα φυλήν, ἥτις ἀπαντᾷ ἐπίσης καὶ εἰς τὴν δυτικὴν Ἀρκαδίαν, παρέμεινεν εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ Ἄργους ἐπὶ μακρὸν χρόνον μετὰ τὴν κατάκτησιν τῶν Δωριέων, ὅπως συνέβη καὶ μὲ τὴν νῆσον Κύθηρα, τὴν κατεχομένην εἰς παμπαλαίους χρόνους ὑπὸ τῶν Φοινίκων, ἥτις ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς χερσονήσου πρὸς νότον. Μετὰ τὸ 600 π. Χ. περίπου αἱ περιοχαὶ αὗται κατεκτήθησαν ὑπὸ τῆς Σπάρτης καὶ οὕτως ἀπετέλεσαν μέρος τῆς Λακωνικῆς, ἕως ὅτου, τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ Φιλίππου Β′ τῆς Μακεδονίας (360—336 π. Χ.), τὸ Ἄργος ἐπανέκτησε τὸ βόρειον διαμέρισμα, τὸ γνωστὸν ἔκτοτε ὡς Κυνουρία ὑπὸ τὴν στενοτέραν αὐτῆς σημασίαν ἢ ὡς Θυρεᾶτις, ἐκ τῆς πρωτευούσης αὐτῆς Θυρέας.

Ἀργολίς. Τὸ ἀρχαῖον ὄνομα τοῦ βορειοανατολικοῦ παραλιακοῦ διαμερίσματος τῆς Πελοποννήσου, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς χερσονήσου, ἥτις προεξέχει μεταξὺ τῶν δύο κόλπων, Ἀργολικοῦ καὶ Σαρωνικοῦ, καὶ εἰδικῶς καλεῖται *Ἀκτή*. Ἡ τοπωνυμία ὅμως αὕτη δὲν ἐφηρμόσθη ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν της σημασίαν μέχρι τῶν χρόνων τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, ἡ δὲ σχετικὴ περιοχὴ περιελάμβανεν εἰς τὰς ἡμέρας τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος πολλὰς ἀνεξαρτήτους πολιτείας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ αὐτὸ τὸ Ἄργος οὐδέποτε ἔσχε τὴν πολιτικὴν ἡγεμονίαν. Τὸ ὄνομα αὐτό, τὸ ὁποῖον εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα προελληνικῆς προελεύσεως, ἀνῆκεν ἀρχικῶς εἰς τὴν πεδιάδα τὴν περιβαλλομένην ἀπὸ ὄρη, ἡ ὁποία κεῖται εἰς τὸ ἄνω ἄκρον τοῦ κόλπου καὶ εἶναι ἀληθῶς ἡ μόνη πεδιὰς σημαντικῶν διαστάσεων ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Πελοποννήσου μὲ τὸν μικρὸν αὐτῆς χείμαρρον, τὸν Ἴναχον. Οὗτος ὅμως δὲν ἐπήρκει διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς πεδιάδος, ἡ ὁποία διὰ τοῦτο ἐκαλεῖτο πολυδίψιον Ἄργος. Κατὰ τοὺς πελασγικοὺς χρόνους τὸ μέρος τοῦτο τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν ἦτο ἀνοικτὸν εἰς ἀποικισμοὺς ἐκ μέρους τῶν πολιτισμένων λαῶν τῆς Ἀσίας, ὡς τῶν Καρῶν καὶ τῶν Φοινίκων. Ὑπὸ τὴν πιθανὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν ἐσχηματίσθη κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους τῆς ὑπὸ τῶν πρώτων ἑλληνικῶν φυλῶν κατοχῆς τῆς χώρας ἀχαϊκὸν κράτος, τοῦ ὁποίου κέντρα ἦσαν ἡ Τίρυνς καὶ αἱ Μυκῆναι καὶ τὸ ὁποῖον τοὐλάχιστον ἐμμέσως καθυπέταξεν ὁλόκληρον τὴν Πελοπόννησον. Εἰς τὴν ἐποχήν, τὴν λεγομένην σήμερον μυκηναϊκὴν ἐποχήν, ἐγίνετο χρῆσις τοῦ ὀνόματος Ἀργεῖοι ἐπὶ ὁλοκλήρου τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. Μόνον δὲ κατὰ τὴν ἀνατροπὴν τοῦ μυκηναϊκοῦ αὐτοῦ βασιλείου διὰ τῆς μεταναστεύσεως τῶν Δωριέων, οἱ ὁποῖοι ἦλθον εἰς τὴν Ἀργολίδα ἐκ τῶν νοτιοδυτικῶν, ἀφοῦ ἐπεκράτησαν εἰς τὴν Μεσσηνίαν καὶ τὴν Λακωνίαν, ἱδρύθη ἡ νέα πρωτεύουσα τὸ Ἄργος (τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα διατηρεῖται ἀμετάβλητον) κάτωθεν τῆς ἀρχαίας πελασγικῆς ἀκροπόλεως, τῆς Λαρίσης. Ἡ ἰδιαιτέρα ἐπικράτεια τοῦ Ἄργους δὲν ἐξετείνετο πέραν τῆς πεδιάδος καὶ τῶν περιχώρων αὐτῆς πρὸς δυσμὰς καὶ πρὸς νότον. Τὸ δὲ ἐπίνειον αὐτοῦ ἡ Ναυπλία (τὸ σημερινὸν Ναύπλιον), κειμένη ἐπὶ βραχώδους ἄκρας, ἀνῆκεν ἐπίσης εἰς τοὺς ἀρχαιοτάτους συνοικισμούς, ὅπως ἡ ἀκρόπολις τῆς Τίρυνθος, ἥτις ἄλλοτε ἐκυριάρχει ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ διαμερίσματος τῆς πεδιάδος καὶ ἐφημίζετο, μολονότι μόνον εἰς τοὺς μύθους, ὡς ἕδρα τῶν ἀπογόνων τοῦ Περσέως. Ἡ Τίρυνς, ὅπως καὶ ἡ ἀρχαία ἀχαϊκὴ βασιλικὴ πόλις Μυκῆναι, ἥτις ἔχουσα εἰς τὴν κατοχήν της τὴν βόρειον λοφώδη περιοχὴν διετήρησε τὴν ἀνεξαρτησίαν της ἐναντίον τῶν Δωριέων τοῦ Ἄργους μέχρι τῶν περσικῶν πολέμων, κατεστράφη ὑπ᾽ αὐτῶν τῷ 468, ἡ δὲ περιοχή της προσηρτήθη εἰς τὸ Ἄργος. Τούτου δὲ ἡ περιοχὴ μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον ἐπεξετάθη ἀκόμη βορειότερον πρὸς τὴν λοφώδη χώραν διὰ τῆς κατακτήσεως τῶν μικρῶν πόλεων Ὀρνεῶν καὶ Κλεωνῶν. Ἡ τελευταία αὕτη ἐμφανίζεται καὶ πάλιν ὡς ἀνεξάρτητος πόλις εἰς τὴν Ἀχαϊκὴν συμπολιτείαν. Εἰς τὴν περιοχήν της δὲ ἔκειτο ἡ Νεμέα μὲ τὸν ὀνομαστὸν ναὸν τοῦ Διός, εἰς τὸν ὁποῖον συνέρρεον ἐξ ὅλων τῶν πελοποννησιακῶν πολιτειῶν.

Ἀκτή. Ἡ μεταξὺ τοῦ Ἀργολικοῦ καὶ Σαρωνικοῦ κόλπου χερσόνησος, ἣν διαμορφοῦσιν ὀγκώδεις καὶ ὑψηλαὶ ὀροσειραὶ (ὕψ. 1050—1200 μ.). Εἶναι πτωχὴ εἰς καλλιεργήσιμον ἔδαφος καὶ περιέχει μόνον ὀλίγας, σημαντικὰς ὁπωσδήποτε, πόλεις, αἱ ὁποῖαι συνετηροῦντο κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἀπὸ τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν ἁλιείαν. Αἱ κείμεναι εἰς τὰ νοτιοδυτικὰ κατῳκοῦντο ἀπὸ ἀπογόνους τῶν παλαιῶν Δρυόπων. Μερικαὶ δὲ ἐξ αὐτῶν, καὶ ἰδίως ἡ Ἀσίνη, κατεκτήθησαν ἐνωρὶς ὑπὸ τῶν Ἀργείων, καὶ μόνον ἡ Ἑρμιόνη μὲ τὰς παρ᾽ αὐτὴν νήσους, ἰδίως τὴν Ὑδρέαν (Ὕδραν), παρέμεινεν ἀνεξάρτητος. Αἱ πόλεις Ἐπίδαυρος, φημιζομένη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα διὰ τὸ ἱερὸν τοῦ θεοῦ τῆς ὑγείας Ἀσκληπιοῦ τὸ λεγόμενον Ἀσκληπιεῖον, καὶ Τροιζήν, ἐπὶ τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου, κατείχοντο ἀρχικῶς ἀπὸ τοὺς Κᾶρας καὶ διετήρησαν ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Δωριέων ἱκανὸν ἀριθμὸν τοῦ ἀρχικοῦ των πληθυσμοῦ ἰωνικῆς φυλῆς καὶ ὡς ἐκ τούτου συγγενεύοντος πρὸς τοὺς γειτονεύοντας Ἀθηναίους. Μία ὁμοσπονδία πολιτειῶν, ἀνηκουσῶν εἰς τὴν ἀνατολικὴν αὐτὴν ἀκτὴν τῆς Ἑλλάδος, χρονολογουμένη ἀπὸ τῆς ἰωνικῆς περιόδου, διετήρησε θρησκευτικὴν τοὐλάχιστον μεταξὺ αὐτῶν ἑνότητα (ἀμφικτυονίαν) μέχρι τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Τὸ κέντρον τῆς ἀμφικτιονίας αὐτῆς ἦτο τὸ ἱερὸν τοῦ Ποσειδῶνος εἰς τὴν νῆσον Καλαυρίαν (σημερινὸς Πόρος) ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς Τροιζῆνος καὶ εἰς αὐτὴν συγκατελέγοντο πρὸς βορρᾶν ἡ Αἴγινα, αἱ Ἀθῆναι καὶ ὁ Ὀρχομενός, πρὸς νότον δὲ ἡ Ἑρμιόνη, ἡ Ναυπλία καὶ αἱ Πρασιαί.

Ἐξ Ἐπιδαύρου ὁρμώμενοι οἱ Δωριεῖς κατέλαβον τελευταῖον τὴν νῆσον *Αἴγιναν*, κειμένην ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου, καὶ κατέστησαν αὐτὴν τὴν κραταιοτέραν ναυτικὴν πολιτείαν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ἡ ἀκμή της ὅμως ἔληξε μὲ τὴν κατάκτησιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων, τῷ 460 π. Χ., καὶ δὲν ἐπανῆλθε πλέον, μολονότι ἀνέκτησε τὴν ἀνεξαρτησίαν της κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον.

Κορινθία. Τὸ μέρος αὐτὸ τῆς περιοχῆς (τὸ τελευταῖον ἐν Πελοποννήσῳ) τῆς καταληφθείσης ἐκ νότου ὑπὸ τῶν Δωριέων ἐπιδρομέων, τὸ ὁποῖον κεῖται ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς πρὸς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον, δὲν κατετάσσετο γεωγραφικῶς εἰς τὴν ἀργολικὴν περιφέρειαν μέχρι τῶν χρόνων τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας. Συνίστατο πολιτικῶς, καὶ μετὰ τὴν κατάκτησιν τῶν Δωριέων ἀκόμη, ἐκ τριῶν πολιτειῶν πολὺ διαφορετικῶν μεταξύ των εἰς μέγεθος καὶ σπουδαιότητα. Ἡ σημαντικωτέρα ἐξ αὐτῶν καὶ ἡ πολυπληθεστέρα ὁλοκλήρου τῆς Πελοποννήσου ἦτο ἡ Κόρινθος, ἥτις εἶχε τὸ πλεονέκτημα ἀπὸ ἐμπορικῆς ἀπόψεως, ὅτι ἦτο τοποθετημένη ἐπὶ χαμηλοῦ ἰσθμοῦ, χωρίζοντος τοὺς δύο κόλπους, πλάτους τριάκοντα μόνον σταδίων (6 ½ χλμ.). Κατὰ τὸν Ζ′ αἰῶνα ἦτο ἡ μεγαλυτέρα ναυτικὴ δύναμις εἰς τὰ δυτικὰ πελάγη καὶ ἵδρυσε πολλὰς ἀκμαζούσας ἀποικίας εἰς τὰ παράλια τῆς Ἰλλυρίας καὶ εἰς τὴν Σικελίαν. Ἐπὶ ἀποτόμου βράχου 500 μ. ὕπερθεν τῆς πόλεως ἔκειτο ἡ ἀκρόπολις αὐτῆς Ἀκροκόρινθος, ἡ ὁποία μετὰ τὴν κατάληψίν της ὑπὸ τοῦ Φιλίππου Β′ ἀπετέλεσε τὸ ἰσχυρὸν ἀντέρεισμα τῆς μακεδονικῆς δυνάμεως μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ὑπὸ τοῦ Φλαμινίνου, τῷ 197 π. Χ. Ἡ Κόρινθος, ἡ ὁποία ἦτο τότε ἡ ὡραιοτέρα καὶ πολυπληθεστέρα πόλις τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος, ἐγένετο κατόπιν ἡ ἕδρα τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας, ἕως ὅτου τῷ 146 π. Χ. κατεστράφη ὑπὸ τοῦ Μουμμίου. Ὁ Καῖσαρ τὴν ἀνῳκοδόμησεν ὡς λατινικὴν ἀποικίαν καὶ τὴν κατέστησε πολιτικὴν πρωτεύουσαν τῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀχαΐας. Ἡ θέσις της ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ ὄρους, εἰς ἀπόστασιν ἱκανὴν ἀπὸ τῆς παραλίας, κατέστησεν ἀναγκαῖον τὸν σχηματισμὸν χωριστῶν λιμένων καὶ ἐπὶ τῶν δύο κόλπων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἷς, τὸ Λέχαιον (ὅπου ἐκτίσθη ἡ Νέα Κόρινθος μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Παλαιᾶς, τῷ 1858, ὑπὸ σεισμοῦ), κατεσκευάσθη τεχνητῶς, ἐνῷ ὁ ἕτερος, αἱ Κεγχρεαί, κείμενος πεντήκοντα στάδια πρὸς ἀνατολάς, ἦτο φυσικὸς ὅρμος εἰς τὸν Σαρωνικὸν κόλπον.

Σικυωνία ἦτο ἡ περιφέρεια τῆς πόλεως τῆς ἀποτελούσης συνέχειαν τῆς Κορίνθου πρὸς δυσμάς, τῆς Σικυῶνος (κατοικουμένης πρὸ τῆς δωρικῆς κατακτήσεως ὑπὸ Ἰώνων ὑπὸ τὸ ὄνομα Μηκώνη), κέντρου τῆς χαλκοπλαστικῆς καὶ πηλοπλαστικῆς ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων. Ἡ Σικυὼν εἶχεν εὔφορον καὶ τὴν μικρὰν παραλιακὴν πεδιάδα, ὄχι ὅμως καὶ ναυτικὴν δύναμιν, ὡς στερουμένη λιμένος. Μολονότι εἰς τοὺς χρόνους τῆς εὐημερίας της ἐξετείνετο πολὺ πρὸς τὰ κάτω ἐντὸς τῆς πεδιάδος, κατεστράφη τῷ 303 π. Χ. ὑπὸ τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ, ἡ δὲ νέα πόλις ἐκτίσθη ἐπὶ ὑψηλοτέρας θέσεως, παρὰ τὴν ἀρχαίαν ἀκρόπολιν, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς μακεδονικὸν φρούριον, ἀναφέρεται δ᾽ ἐνίοτε ὑπὸ τὸ ὄνομα Δημητριάς. Ἀπελευθερωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀράτου τῷ 251 π. Χ., ἦτο ἡ πρώτη μὴ ἀχαϊκὴ πολιτεία, ἡ ὁποία προσεχώρησεν εἰς τὴν νέαν Ἀχαϊκὴν συμπολιτείαν.

Ἡ *Φλιασία*, ἡ περιφέρεια τῆς πόλεως Φλιοῦντος, εἰς τὴν ἄνω κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ Ἀσωποῦ, ὁ ὁποῖος διέρχεται ἀπὸ τὴν Σικυῶνα, ἦτο ἡ μικροτέρα ἐκ τῶν δωρικῶν αὐτῶν πολιτειῶν. Διὰ νὰ εἶναι δὲ ἀποκεκλεισμένη ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὀρέων, διετήρησεν ἐπὶ μακρὸν χρόνον τὰς παλαιὰς αὐτῆς πολιτικὰς καὶ κοινωνικὰς συνθήκας.

Στερεὰ Ἑλλάς. *Μεγαρίς.* Τὸ εὐρύτερον μέρος τῆς περιοχῆς τοῦ ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου, τὸ μεταξὺ τῶν δύο κόλπων, τὸ ὁποῖον εἶναι πλῆρες ὀρέων καί, ὅπως καὶ αἱ δύο αὐτοῦ ἀκταί, κατῳκεῖτο εἰς ἀρχαίους χρόνους ὑπὸ Ἰώνων, ἀποτελεῖ πρὸς τὰ βορειοανατολικὰ τὴν τελευταίαν κατάκτησιν τῶν Δωρειέων, οἱ ὁποῖοι εἰσέβαλον ἐκ Πελοποννήσου. Ὁ κυριώτερος αὐτοῦ συνοικισμὸς ἦτο ἡ μικρὰ πόλις Μέγαρα, ἡ ὁποία διετήρησεν ἔκτοτε τὸ ὄνομά της. Ἐπιστεύετο ὅτι ἐκτίσθη ἀπὸ τοὺς Κᾶρας, οἱ ὁποῖοι καὶ ἔδωκαν τὸ ὄνομα αὐτῶν εἰς τὴν γύρω χώραν, ἀποτελουμένην κυρίως ἀπὸ μικρὰν πεδιάδα, τῆς ὁποίας τὸ ἔδαφος, συγκείμενον ἐξ ἀσβεστολίθου, δὲν εἶναι παραγωγικόν. Οἱ κάτοικοι τῶν Μεγάρων ἐπεδίδοντο κυρίως εἰς τὸ ναυτικὸν ἐμπόριον, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ ἐγκατάστασις ἀποικιῶν εἰς τὸν Βόσπορον καὶ τὸν Πόντον, καθὼς καὶ εἰς τὴν Σικελίαν κατὰ τὴν βραχεῖαν περίοδον τῆς εὐημερίας των κατὰ τὸν Η′ αἰῶνα. Ἀπὸ κοινοῦ δὲ μετ᾽ ἄλλων τινῶν, ὀλιγώτερον σπουδαίων, συνοικισμῶν ἐπὶ τῆς παραλίας, οἷοι ἦσαν αἱ Παγαὶ καὶ τὰ Αἰγόσθενα ἐπὶ τοῦ Κοριθιακοῦ κόλπου, ἐσχημάτισαν μικρὰν ἀνεξάρτητον πολιτείαν, ἡ ὁποία μετὰ μακροὺς ἀγῶνας κατὰ τῆς ἰσχυροτέρας αὐτῆς γείτονος, τῆς Κορίνθου, περιωρίσθη εἰς τὴν πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ὄρους Γερανείων (ὕψ. 1.370 μ. μετὰ δυσβάτων στενῶν) περιοχήν, ἐνῷ τὸ δυτικὸν αὐτῆς τμῆμα, μολονότι κείμενον ἐντεῦθεν τοῦ κυρίως ἰσθμοῦ, παρέμεινεν ἀπὸ πολιτικῆς ἀπόψεως τμῆμα τῆς Κορινθίας.

Ἀττική. Ἡ νοτιοανατολικωτέρα χερσόνησος τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἐκαλεῖτο ἀπὸ τοὺς Ἴωνας κατοίκους αὐτῆς *Ἀκτική*, παράγωγον ἀπὸ τὸ Ἀκτή, ὄνομα ὅμως τοῦ ὁποίου ἐγίνετο χρῆσις ὑπὸ γεωγραφικὴν καὶ γλωσσικήν, οὐδέποτε δὲ ὑπὸ πολιτικὴν ὀνομασίαν, καθόσον τὸ πολιτικὸν ὄνομα τῶν μελῶν τῆς Ἀττικῆς πολιτείας, ἦτο Ἀθηναῖοι. Αἱ δασόφυτοι ὀροσειραὶ τοῦ Κιθαιρῶνος καὶ τῆς Πάρνηθος, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν συνέχειαν, μολονότι χωρίζονται ἀπ᾽ ἀλλήλων διὰ πολὺ μεγάλης ταπεινώσεως τοῦ αὐχένος, περικλείουν τὸ βόρειον διαμέρισμα καὶ ἐκτείνονται βορειοανατολικῶς εἰς τὸ τραχὺ ὑψίπεδον τὴν καλουμένην Διακρίαν ἢ Ὑπερακρίαν, ὅπου ὑπάρχει ἡ μικρὰ μὲν ἀλλ᾽ ὀνομαστὴ πεδιὰς τοῦ Μαραθῶνος, παρὰ τὴν ἀνατολικὴν ἀκτήν. Εἰς τὸ κεντρικὸν μέρος τῆς περιοχῆς αὐτῆς κεῖται ὁ Βριλησσός, συνήθως καλούμενος Πεντελικὸν (ἡ νῦν Πεντέλη, ὑψόμ. 1.110 μ.) καὶ ὁ Ὑμηττὸς (1.027 μ.). Δι᾽ αὐτῶν ἀποχωρίζεται ἡ ἀνατολικὴ περιοχὴ τῆς χερσονήσου ὑπὸ τὴν στενοτέραν αὐτῆς σημασίαν, ἡ λεγομένη Παραλία (ἡ ὁποία ἐπεκτείνεται πρὸς νότον μέχρι τῶν ὀρέων τοῦ Λαυρείου καὶ περιλαμβάνει τὴν πεδιάδα τῶν Μεσογείων), ἀπὸ τὸ τρίτον, τὸ δυτικὸν τμῆμα τῆς Ἀττικῆς, τὸ ἀποτελούμενον κυρίως ἀπὸ εὐφόρους πεδιάδας καὶ τὸ ὁποῖον ὡς ἐκ τούτου ἐκαλεῖτο πεδιάς. Ἡ πεδιὰς πάλιν χωρίζεται εἰς τὸ μέσον αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ὄρους Αἰγάλεω 468 μ.), τὸ ὁποῖον, ἀρχόμενον ἐκ τῆς Πάρνηθος, εἰσχωρεῖ εἰς τὴν μικροτέραν πεδιάδα τῆς Ἐλευσῖνος, τὸ Θριάσιον πεδίον, πρὸς δυσμὰς καὶ εἰς τὴν μεγαλυτέραν πεδιάδα, τὴν κειμένην κυρίως εἰς τὸ κέντρον τῆς χώρας, ἔνθα ἡ πρωτεύουσα, καὶ ἡ ὁποία ὡς ἐκ τούτου ἀπεκλήθη τὸ «Ἀθηναῖον πεδίον» ἢ συντομώτερον «τὸ πεδίον». Ἑκάστη δὲ τῶν δύο αὐτῶν πεδιάδων διαρρέεται ὑπὸ τοῦ Κηφισοῦ.

Ὁλόκληρος ἡ περιοχὴ τῶν Ἀθηνῶν διῃρεῖτο ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων εἰς πολυαρίθμους μικροὺς δήμους (170 κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους), οἱ ὁποῖοι πάλιν, εἰς τὰ 510 π. Χ., κατενέμοντο εἰς δέκα (μετὰ τὸ 307 εἰς δώδεκα) φυλάς. Οἱ σπουδαιότεροι τῶν δήμων, ὑπὸ ἔποψιν ἀριθμοῦ τῶν

Digitized by Google

κατοίκων καὶ κτημάτων, ἀνῆκον φυσικὰ εἰς τὴν πεδιάδα, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἦσαν ἰδίως ἡ Θρία, αἱ Ἀχαρναὶ καὶ ἡ Δεκέλεια εἰς τὸ μεθόριον τῆς Διακρίας, ἥτις, ὡς δεσπόζουσα τῆς πρὸς τὴν Εὔβοιαν ὁδοῦ, διετέλεσεν ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν Σπαρτιατῶν κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον. Δύο ἀπὸ τοὺς μεγαλυτέρους συνοικισμοὺς ἐτιμήθησαν ἐπίσης μὲ τὸ τίτλον «πόλις», μολονότι ἄνευ πολιτικῆς σημασίας· ἦσαν δὲ αὐτοὶ ἡ Βραυρὼν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς (εἰς τὴν λεγομένην παραλίαν) καὶ ἡ Ἐλευσὶς εἰς τὴν δυτικὴν πεδιάδα, περίφημος διὰ τὴν λατρείαν τῶν μυστηρίων τῶν χθονίων θεοτήτων.

Ἡ νῆσος *Σαλαμίς*, ἡ ὁποία φράσσει τὸν κόλπον τῆς Ἐλευσῖνος, βραχίονα τοῦ Σαρωνικοῦ, ἦτο εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἀνεξάρτητος κοινότης. Κατόπιν, ἀφοῦ ἐπὶ μακρὰν χρονικὴν περίοδον ὑπέκυψεν εἰς τὴν ἰσχὺν τῶν Μεγάρων, κατεκτήθη ὑπὸ τοῦ Σόλωνος καὶ ἀπετέλεσε μέρος τῆς περιοχῆς τῶν Ἀθηνῶν, μολονότι δὲν περιελαμβάνετο εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν δήμων. Ἔμεινε δὲ εἰς τὴν κατοχὴν τῶν Ἀθηνῶν, πλὴν μόνον τῆς περιόδου τῆς μακεδονικῆς κυριαρχίας (318—230), ὁπότε ἀπέκτησεν ὀνομαστικὴν μόνον ἀνεξαρτησίαν.

Αἱ *Ἀθῆναι*, τὸ μόνον πραγματικὸν ἄστυ τῆς Ἀττικῆς, κεῖται 5 χλμ. βορειοανατολικῶς τῆς ἐγγυτέρας παραλίας τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου, περὶ τὸν βραχώδη λόφον τῆς παλαιᾶς ἀκροπόλεως Κεκροπίας (150 μ. ὑπεράνω τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης), ἡ ὁποία κατόπιν ἀπεκλήθη ἡ Ἀκρόπολις κατ' ἐξοχήν. Ἐντὸς τῆς Ἀκροπόλεως ὑπάρχουν οἱ ἀρχαιότεροι ναοὶ καὶ ἰδίως ὁ Παρθενών, τὸ θαῦμα τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς, ὁ ὁποῖος ἀνῳκοδομήθη μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους. Οἱ πρὸς δυσμὰς καὶ πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ λόφοι, οἱ ἀφιερωμένοι εἰς τὸν Ἄρην καὶ τὰς Μούσας (Ἄρειος Πάγος, Μουσεῖον), καὶ τὸ χαμηλὸν ἔδαφος τὸ πρὸς νότον μέχρι τῆς μόνης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀφθόνου πηγῆς, τῆς λεγομένης Καλλιρρόης ἢ Ἐννεακρούνου, παρὰ τὴν κοίτην τοῦ χειμάρρου Ἰλισοῦ, ἀπετέλει τὸ ἀρχαιότερον μέρος τοῦ ἄστεως. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἀρχαιοτέρου τούτου μέρους τῆς πόλεως, τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ εἰς τὸν δῆμον τῶν Κυδαθηναίων, ἔκειτο ἡ παλαιοτέρα ἀγορὰ καὶ τὸ ἀφιερωμένον εἰς τὸν Διόνυσον τμῆμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκε τὸ μέγα ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς Ἀκροπόλεως δι' ἐκσκαφῆς τοῦ βράχου κατασκευασθὲν θέατρον. Τὸ ἄστυ ἐπεξετάθη βραδύτερον διὰ τῆς οἰκοδομήσεως ἐπὶ τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς Ἀκροπόλεως, μετὰ τὴν τελείαν αὐτοῦ καταστροφὴν ὑπὸ τῶν Περσῶν. Τὰ τείχη τῆς πόλεως σὺν τῷ χρόνῳ ἐπεξετάθησαν πρὸς ὅλας τὰς διευθύνσεις, ἕως ὅτου ἐκάλυψαν ἐπιφάνειαν περιφερείας τεσσαράκοντα τεσσάρων σταδίων, περιλαμβάνουσαν, πλὴν τοῦ παλαιοῦ δήμου τοῦ ἄστεως, τοῦ Κυδαθηναίου, καὶ ἱκανοὺς ἄλλους, εἴτε ὁλοκλήρους, εἴτε τμήματα αὐτῶν, εἰς τρόπον ὥστε μερικοὶ ἐξ αὐτῶν, ὅπως λ. χ. ὁ Κεραμεικός, διεκρίνοντο εἰς «ἔξω» καὶ «ἔσω». Ἡ νέα ἀγορά, πρὸς βορρᾶν τῆς Ἀκροπόλεως, ἐγένετο τώρα κέντρον τῆς πόλεως περιβαλλόμενον ὑπὸ ναῶν καὶ πολυτελῶν κτηρίων, ἐν οἷς τὸ βουλευτήριον, ἔνθα συνήρχετο ἡ βουλὴ τῶν πεντακοσίων, καὶ διάφοροι στοαί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ Ποικίλη στοὰ καὶ ἡ Βασίλειος στοά, ἕδρα τοῦ «ἄρχοντος βασιλέως», εἰς τοὺς τοίχους τῆς ὁποίας ἦσαν ἀναγεγραμμένοι οἱ νόμοι τοῦ Δράκοντος καὶ τοῦ Σόλωνος.

Ἐκ τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς ἀγορᾶς πλατεῖα ὁδός, ἥτις δι' αὐτὸ ἐλέγετο δρόμος, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἦσαν τὰ μεγάλα καταστήματα τῆς πόλεως, ἔφερε διὰ τοῦ Διπύλου, τῆς κυρίας πύλης τῶν Ἀθηνῶν, εἰς τὸν ἔξω Κεραμεικόν. Οὗτος ἐχρησίμευεν ὡς νεκροταφεῖον τῶν ἐν πολέμῳ πεσόντων καὶ ἐπιφανῶν ἐν γένει Ἀθηναίων, τῶν ὁποίων οἱ τάφοι ἑκατέρωθεν τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ ἐκοσμοῦντο μὲ καλλιτεχνικὰς ἐπιτυμβίους στήλας. Εἰς ἀπόστασιν 20' περίπου ἀπὸ τῆς πύλης ἡ ὁδὸς ἔφερεν εἰς εὐρύχωρον περιτειχισμένον γήπεδον, προωρισμένον διὰ γυμναστικὰς ἀσκήσεις καὶ ἐξωραϊσθὲν ὑπὸ τοῦ Κίμωνος, τὸ ὁποῖον, πιθανῶς ἐκ παλαιοῦ αὐτοῦ ἰδιοκτήτου Ἀκαδήμου, ἐλέγετο Ἀκαδημία, ἡ γνωστὴ ὡς προσφιλὲς ἐντευκτήριον τοῦ Πλάτωνος. Ὀλίγα λεπτὰ βορειότερον τῆς Ἀκαδημίας, 30' περίπου ἀπὸ τοῦ Διπύλου, ὑπάρχουν δύο μικρὰ ὑψώματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον εἶναι ὁ λεγόμενος Κολωνὸς Ἵππιος, ἔνθα ἐγεννήθη ὁ Σοφοκλῆς. Ἦτο ἱερὸς τοῦ Ποσειδῶνος, τοῦ ὁποίου ὁ ναὸς ὑψοῦτο ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ λοφίσκου, καὶ τῆς Ἀθηνᾶ. Ἱππίας, περιεβάλλετο δὲ ὑπὸ πυκνοῦ ἄλσους. Πλησίον τοῦ ἑτέρου, ὀλίγον βορειοανατολικώτερον κειμένου, λοφίσκου, τοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὴν Δήμητρα Εὔχλοον, ὑπῆρχεν ἡ θέσις ἡ λεγομένη Χαλκοῦς οὐδός, ἥτις ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ εἴσοδος εἰς τὸν Ἅδην.

Ὁ πλησίον κείμενος κόλπος τοῦ Φαλήρου, μολονότι ἀνοικτὸς ὅρμος, ἐχρησίμευε κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους εἰς τοὺς Ἀθηναίους ὡς λιμήν. Μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους ἡ κατά τι περισσότερον ἀπομεμακρυσμένη χερσόνησος τοῦ Πειραιῶς, μὲ τὰς δύο φυσικῶς κλειστὰς λεκάνας αὐτῆς, μετετράπη εἰς τεχνητὸν λιμένα καὶ τὰ δύο ἄκρα ἡνώθησαν μὲ τὸ ἄστυ δι' ἰσχυρῶν τειχῶν, τῶν «μακρῶν τειχῶν» ἢ «σκελῶν». Ὁ Περικλῆς προσέθεσεν εἰς αὐτὰ καὶ τρίτον τεῖχος, τὸ λεγόμενον «διὰ μέσου τεῖχος» ἢ «νότιον», κατευθυνόμενον μεταξὺ τῶν δύο ἄλλων κατ' εὐθεῖαν εἰς τὴν Μουνυχίαν, τὸν ἀνατολικὸν ἐκ τῶν πειραϊκῶν λιμένων.

Βοιωτία εἶναι ἡ πέραν τῶν ὀρέων τῶν ἀποτελούντων τὰ σύνορα τῆς Ἀττικῆς χώρα, ἥτις περιορίζεται ἑκατέρωθεν ὑπὸ τῆς θαλάσσης καὶ διασχίζεται ὑπὸ ἀποκεχωρισμένων ὀρέων μετρίου ὕψους, ἐνῷ μόνον τὸ νοτιοδυτικὸν αὐτῆς τμῆμα καταλαμβάνεται ὑπὸ τῆς ὑψηλοτέρας δασοφύτου ὀροσειρᾶς τοῦ Ἑλικῶνος (ὑψόμ. 1.570 μ.). Μεταξὺ τῶν ὀρέων ὑπάρχουν εὐρεῖαι πεδιάδες, τῶν ὁποίων τὸ γόνιμον ἔδαφος καὶ ἡ ἀφθονία τῶν ὑδάτων, ἡ ὑπονοοῦσα ὑγρὸν καὶ συννεφῶδες κλῖμα, ηὐνόει τὴν καλλιέργειαν σίτου εἰς τοιαύτην ἔκτασιν, ὥστε νὰ γίνεται καὶ ἐξαγωγὴ αὐτοῦ. Αὐτὸ ἴσχυεν ὀλιγώτερον μὲν διὰ τὸ νότιον διαμέρισμα τῆς περιοχῆς, τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀσωποῦ, ἡ ὁποία ἀνοίγει πρὸς ἀνατολάς, περισσότερον δὲ διὰ τὰς πεδιάδας, αἱ ὁποῖαι ἐκαλύπτοντο ἄλλοτε ἀπὸ λίμνας καὶ ἐσχηματίσθησαν ἀπὸ προσχώσεις καὶ δὲν ἔχουν διέξοδον πρὸς τὴν θάλασσαν. Εἶναι δὲ αὗται ἡ κεντρικὴ πεδιάς, ἡ καλουμένη Ἀονία, παρὰ τὸν χείμαρρον Ἰσμηνόν, καὶ ἡ εἰς τὰ βορειοδυτικά, ἡ ὁποία ἀρδεύεται ἀπὸ τὸν Κηφισὸν (νῦν Μαυρονέρι) κατὰ τὸν κάτω αὐτοῦ ροῦν, τὸν κυριώτερον ποταμὸν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Τὰ ὕδατα, πλημμυρίζοντα ἰδίως τὸν χειμῶνα καὶ τὴν ἄνοιξιν, χύνονται εἰς τὸ χαμηλότερον μέρος τῆς πεδιάδος (περίπου 98 μ. ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης) καὶ σχηματίζουν ἑλώδη λίμνην, τὴν καλουμένην Κηφισίδα ἐκ τοῦ ποταμοῦ, ἢ Κωπαΐδα ἐξ ἀρχαίας πόλεως (Κῶπαι), ἡ ὁποία ἔκειτο εἰς τὸ ἄκρον τῆς λίμνης.

Ἡ Βοιωτικὴ ὁμοσπονδία (κοινὸν Βοιωτῶν) ἀπετελεῖτο ἀρχικῶς ἀπὸ δεκατρεῖς πόλεις, μεταξὺ τῶν ὁποίων αἱ Θῆβαι κατεῖχον τὴν πρώτην θέσιν, μὲ συμβούλιον ἐξ ἀντιπροσώπων, τῶν καλουμένων βοιωταρχῶν. Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας ἐξ αὐτῶν τῶν πολιτειῶν εἶχον ἀπομείνει μόνον ἑπτά.

Αἱ Θῆβαι, αἱ ὁποῖαι διετήρησαν μέχρι σήμερον τὸ ὄνομά των, ἕνεκα τοῦ ἀκανονίστου τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον εἶχον κτισθῆ, ἦσαν μία ἐκ τῶν μεγαλυτέρων εἰς ἔκτασιν πόλεων τῆς Ἑλλάδος, μολονότι ἀπὸ ἀπόψεως πληθυσμοῦ ὑπελείπετο τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Κορίνθου, ἀκόμη δὲ καὶ τῆς Χαλκίδος. Κατεστράφησαν ὅμως ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, καίτοι δὲ ἀνῳκοδομήθησαν ὑπὸ τοῦ Κασσάνδρου, παρέτειναν τὴν ὕπαρξίν των μόνον ὡς μικρὰ πόλις. Ἡ ἀκρόπολις αὐτῶν Καδμεία φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε, πρὸ τῆς δωρικῆς ἐπιδρομῆς, τὸ μόνον ὀχυρόν, τὸ ὁποῖον κατεῖχον οἱ Φοίνικες ἔποικοι εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ μᾶλλον ἀξιοσημείωτος πόλις εἰς τὴν νότιον Βοιωτίαν ἦτο ἡ Τανάγρα. Ἐλάμβανε μέρος εἰς τὸ ναυτικὸν ἐμπόριον διὰ τῶν λιμένων τῆς Αὐλίδος καὶ τοῦ Δηλίου καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους διὰ τοῦ Ὠρωποῦ, διὰ τὴν κατοχὴν τοῦ ὁποίου, μετὰ τὸ 500 π. Χ. περίπου, διεμάχοντο οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς τοὺς Βοιωτούς. Αἱ νοτιοδυτικαὶ πόλεις, Πλαταιαὶ (ἔνθα ἐγένετο ἡ περίφημος μάχη τῷ 479 π. Χ.) μετὰ τοῦ διαμερίσματος αὐτῆς τῶν Λεύκτρων, διασήμων ἐπίσης διὰ τὴν μάχην τῶν Λεύκτρων (371 π. Χ.), καὶ αἱ Θεσπιαί, ἐπὶ τοῦ ὄρους Ἑλικῶνος, διετήρησαν ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων χρόνων λείψανα ἰωνικοῦ πληθυσμοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου (ἰδίως αἱ Πλαταιαὶ) συνῆψαν στενὴν συμμαχίαν μετὰ τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν περίοδον τὴν ἀπὸ τῶν Περσικῶν μέχρι τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Εἰς τὴν παραθαλασσίαν πεδιάδα πρὸς βορρᾶν, εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ὁ Κηφισὸς ἐξέρχεται ἀπὸ τὰ ὄρη, ἔκειτο ὁ Ὀρχομενός, ἡ δευτέρα εἰς πληθυσμὸν πόλις τῆς Βοιωτίας καὶ ὁ διαρκὴς ἀντίπαλος τῶν Θηβῶν. Ἦτο δὲ ὁ Ὀρχομενὸς καὶ πόλις θρυλικὴ ὡς ἡ ἕδρα τῶν Μινυῶν βασιλέων καὶ πιθανῶς κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν μέλος τῆς ὁμοσπονδίας τῶν ναυτικῶν πολιτειῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον τὸ κέντρον αὐτῶν εἰς τὴν νῆσον Καλαυρίαν (τὸν σημερινὸν Πόρον), ἡ Χαιρώνεια, ἡ ὀνομαστὴ διὰ τὴν ἐν αὐτῇ μάχην τῷ 336 π. Χ., ἀνῆκεν εἰς τὴν περιοχήν της ὡς κωμόπολις. Ἡ Λεβάδεια ὀφείλει ἀναμφιβόλως εἰς τὴν ἀποκεκλεισμένην τοποθεσίαν τῆς κοιλάδος της τὸ ἐξαιρετικὸν γεγονὸς ὅτι εἶναι ἡ μόνη βοιωτικὴ πόλις, ἡ ὁποία διετηρήθη διὰ μέσου τοῦ μεσαίωνος μέχρι σήμερον καὶ φέρει τὸ αὐτὸ ὄνομα. Παρ' αὐτὴν ἔκειτο τὸ πολυσύχναστον μαντεῖον τοῦ Τροφωνίου ἐντὸς βραχώδους σπηλαίου.

Τὰ λοιπὰ ἀνεξάρτητα μέλη τῆς ὁμοσπονδίας ἦσαν ἡ Κορώνεια, ὅπου, παρὰ τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς Ἰωνίας, ἐτελεῖτο ἡ ἐτησία πανήγυρις τῶν Παμβοιωτίων, ἡ Ἁλίαρτος ἐπὶ τῶν στενῶν, εἰς τὸ νότιον ἄκρον τῆς λίμνης Κωπαΐδος, αὐτὴ ἡ πόλις Κῶπαι καὶ ἡ μικρὰ παραθαλασσία κωμόπολις Ἀνθηδών.

Ἡ *Φωκὶς* περιλαμβάνει εἰς τὸ βόρειον αὐτῆς διαμέρισμα τὴν εὐρεῖαν ἄνω κοιλάδα τοῦ Κηφισοῦ, ἡ ὁποία εἰς τὸ μέρος αὐτὸ σύγκειται ἀπὸ ἐλαφρῶς τιτανῶδες ἔδαφος. Εἰς τὸ μεγαλύτερον νότιον αὐτῆς τμῆμα περιλαμβάνεται ἡ εὐρεῖα ὀροστοιχία τοῦ Παρνασσοῦ (ὕψ 2 460 μ.) καὶ τῶν παραφυάδων αὐτοῦ, ὁ νοτιοδυτικὸς βραχίων τῶν ὁποίων, προεξέχων μέσα εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον, σχηματίζει τὸν λεγόμενον Κρισαῖον κόλπον καὶ ἀπετέλει πάντοτε εἰς τοὺς γνωστοὺς εἰς ἡμᾶς χρόνους πολιτικὸν διαμέρισμα χωριστὸν ἀπὸ τὴν λοιπὴν Φωκίδα. Τὸ κέντρον του ἦτο κατ' ἀρχὰς ἡ Κρῖσα (τὸ σημερινὸν Χρισό), κωμόπολις εὐημεροῦσα διὰ τοῦ ἐμπορίου της καὶ δεσπόζουσα μικρᾶς πεδιάδος (τὸ Κρισαῖον πεδίον) κατὰ μῆκος τῆς παραλίας. Τὴν θέσιν τῆς Κρίσης, καταστραφείσης κατὰ τὸν λεγόμενον Ἱερὸν πόλεμον, τῷ 585 π. Χ., κατέλαβεν ἡ πόλις τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν, κειμένη ὑψηλότερον (ὕψ. 720 μ.) ὑπὲρ τὴν στενὴν βραχώδη κοιλάδα τοῦ μικροῦ χειμάρρου Πλείστου. Ὁ ἐν Δελφοῖς ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπέκτησε πολιτικὴν σπουδαιότητα ὡς ἕδρα συνελεύσεως πολὺ παλαιοῦ πολιτικοῦ συνδέσμου, τῆς ἀμφικτιονίας ὅλων τῶν βορείων ἑλληνικῶν, πιθανῶς δὲ καὶ μερικῶν ἡμιελληνικῶν φυλῶν. Ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου καὶ τοῦ μαντείου ἡ πόλις τῶν Δελφῶν, καίτοι μικρὰ καθ' ἑαυτήν, ἦτο ἐξαιρετικῶς πλουσία καὶ στολισμένη μὲ ὡραῖα κτήρια καὶ πολυάριθμα ἔργα τέχνης, ὀφειλόμενα εἰς συνηνωμένην εὐλάβειαν ὅλων τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν. Ἰδίως ὁ εὐρὺς περίβολος τοῦ, μετὰ τὴν καταστροφήν του ὑπὸ πυρκαϊᾶς τῷ 548, ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων Ἀλκμαιωνιδῶν μετ' ἐξαιρετικῆς πολυτελείας ἀνοικοδομηθέντος ναοῦ, ἐπληρώθη ὑπὸ χιλιάδων πολυτίμων ἀπὸ ἀπόψεως ὑλικοῦ καὶ τέχνης ἀναθημάτων, φυλασσομένων ἐντὸς ἰδιαιτέρων κτηρίων, τῶν θησαυρῶν, ἀνεγερθέντων ὑπὸ διαφόρων ἑλληνικῶν πόλεων. Συνέπεια ὅμως τούτου ἦτο νὰ ὑποστοῦν οἱ Δελφοὶ ἐπανειλημμένας δῃώσεις οὐ μόνον ὑπὸ ξένων, τῶν Γαλατῶν τῷ 279 π. Χ. καὶ τῶν Ρωμαίων (Σύλλα, Νέρωνος), ἀλλὰ τὸ πρῶτον ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἰθαγενεῖς πληθυσμούς, τοὺς Φωκεῖς τῷ 357.

Τὰ ὑπολειπόμενα εἴκοσι δύο μέλη τῆς φωκικῆς συμπολιτείας ἦσαν περιωρισμένα εἰς ἀποκέντρους τοποθεσίας καὶ κατὰ φυσικὸν λόγον ὑπεσκιάζοντο ἀπὸ τὴν ὑπεροχὴν τῶν Δελφῶν. Μόνον ὀλίγαι κωμοπόλεις μεταξὺ αὐτῶν ὤφειλον ποιάν τινα σπουδαιότητα εἰς τὴν θέσιν των. Τοιαῦται ἦσαν ἡ Ἐλάτεια, ἡ ὁποία ἐδέσποζε τῆς ὁδοῦ τῆς διασχιζούσης τὰ ὄρη τῶν πρὸς βορρᾶν συνόρων, καὶ αἱ παράλιοι πόλεις, τὰ Ἀντίκυρα ἐπὶ τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ ἡ Δαφνοῦς ἐπι τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου. Ἡ τελευταία, ἡ ὁποία ἐδιχοτόμει τὴν παραθαλασσίαν περιοχὴν τῶν Λοκρῶν, κατείχετο μονίμως ὑπ' αὐτῶν, ἀφ' ὅτου ὁ τρίτος λεγόμενος Ἱερὸς πόλεμος εἶχεν ἀπολήξει ἐναντίον τῆς Φωκίδος.

Λοκρὶς εἶναι τὸ ὄνομα, τὸ ὁποῖον δίδεται εἰς δύο περιοχὰς ὀρέων παραλίας ζώνης, αἱ ὁποῖαι χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ τῆς φωκικῆς κοιλάδος τοῦ Κηφισοῦ. Καὶ οἱ μὲν κατοικοῦντες τὴν ζώνην τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου λέγονται Ἠοῖοι Λοκροί, οἱ δὲ κατοικοῦντες τὴν ζώνην τοῦ Κορινθιακοῦ Ἑσπέριοι Λοκροί. Οἱ Ἠοῖοι (ἀνατολικοὶ) Λοκροὶ περιελάμβανον μόνον μικρὰν ἔκτασιν παραλίας κατὰ μῆκος τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου, κάτωθεν τῶν μετρίως ὑψηλῶν ὀρέων, τὰ ὁποῖα ἐσχημάτιζον τὰ βόρεια σύνορα τῆς κοιλάδος τοῦ Κηφισοῦ. Τὰ ὄρη αὐτὰ εἰς τὸ κεντρικὸν καὶ ὑψηλότερον αὐτῶν μέρος ὠνομάζοντο Κνημίς, ὅποθεν τὸ ὄνομα Ἐπικνημίδιοι ἢ Ὑποκνημίδιοι, τὸ ὁποῖον ἐφηρμόζετο εἰς τοὺς Λοκροὺς αὐτούς, ὅπως τὸ ὄνομα Ὀπούντιοι, παράγωγον ἐκ τῆς ὄχι ἀσήμου πόλεως Ὀποῦντος, ἡ ὁποία κεῖται εἰς τὸ εὐρύτερον μέρος τῆς παραλιακῆς πεδιάδος. Τῶν δύο αὐτῶν ὀνομάτων ἐγένετο ἐπίσης χρῆσις εἰδικῶς διὰ τὰ ἀνατολικὰ καὶ τὰ δυτικὰ διαμερίσματα τῆς χώρας αὐτῆς, ἡ ὁποία διῃρεῖτο εἰς τὸ μέσον ὑπὸ τοῦ φωκικοῦ λιμένος τῆς Δαφνοῦντος, μολονότι παρέμεινε πάντοτε μία πολιτεία. Τὰ ἀνατολικά της σύνορα περιελάμβανον κατὰ καιροὺς τὴν ἀρχικῶς βοιωτικὴν παραθαλασσίαν πολίχνην Λάρυμναν, ἡ ὁποία ἐν τούτοις ἐπανῆλθεν εἰς τὴν κατοχὴν τῶν Βοιωτῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας. Οἱ Ἑσπέριοι ἢ Δυτικοὶ Λοκροί, ὅπως ἀπεκάλουν ἑαυτούς, ἦσαν συνήθως γνωστοὶ μεταξὺ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων διὰ τοῦ ὄχι τιμητικοῦ παρωνυμίου Ὀζόλαι (Λοκροὶ Ὀζόλαι). Κατῴκουν εἰς τὴν πρὸς δυσμὰς τῆς Φωκίδος παραλίαν τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ἡ ὁποία μεταξὺ ἄλλων ἀσήμων λιμενικῶν συνοικισμῶν περιελάμβανεν εἰς τὴν μεθόριόν της, ἐν συνεχείᾳ τοῦ Κρισαίου ἢ Δελφικοῦ πεδίου, τὴν σπουδαιοτέραν πόλιν τοῦ διαμερίσματος, τὴν ἰσχυρῶς ὠχυρωμένην Ἄμφισσαν. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς παραλίας αὐτῆς, παρὰ τὸ στενότερον μέρος τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ἦτο ὁ λιμὴν καὶ ἡ πόλις τῆς Ναυπάκτου, ἡ ὁποία ἀπέκτησε σημασίαν, διότι εὑρίσκετο πλησίον τῆς πελοποννησιακῆς ἀκτῆς. Κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων τῷ 455 π. Χ. καὶ παρεδόθη εἰς τοὺς ἐξορίστους Μεσσηνίους. Κατόπιν μετὰ τῆς γειτονικῆς παραλίας περιῆλθεν εἰς τὴν κατοχὴν τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας καὶ ὑπὸ τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν ἀνῆκεν εἰς τὴν λατινικὴν ἀποικίαν τῶν Πατρῶν τῆς Ἀχαΐας. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Λοκρίδος γέμει ὀρέων, τὰ ὁποῖα

Digitized by Google

ὑπερβαίνουν καὶ αὐτὸν τὸν Παρνασσὸν εἰς ὕψος καὶ χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ στενῶν κοιλάδων καὶ φαράγγων. Ἕνεκα τούτου ἐκαλλιεργεῖτο ὀλίγον καὶ ἦτο διῃρημένη εἰς μικροὺς δήμους μὲ ὀχυρὰ φρούρια καὶ πολὺ περιωρισμένην ἔκτασιν, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχον καμμίαν ἱστορικὴν σημασίαν.

Δωρίς. Μεταξὺ τῶν κοιλάδων τοῦ Κηφισοῦ καὶ τοῦ Σπερχειοῦ καὶ παραλλήλως πρὸ αὐτάς, ἤτοι ἐκτεινόμενος ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, παρεμβάλλεται ὁ ὄγκος τοῦ ὄρους Οἴτης (2 150 μ.), ἑστία εἰς προϊστορικοὺς χρόνους τῶν Δρυόπων, πιθανῶς ὄχι ἑλληνικῆς φυλῆς. Ἡ νοτία κλιτὺς τοῦ ὄρους καὶ ἡ περιοχὴ ὁπόθεν ἐκπηγάζει ὁ Κηφισὸς κατείχετο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐκ τοῦ Ὀλύμπου, ὡς φέρεται, ὁρμηθείσης μεγάλης μεταναστεύσεως ὑπὸ τμήματος τῆς δωρικῆς φυλῆς καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐθεωρεῖτο εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους ὡς ἡ πατρὶς τῶν Δωριέων, οἱ ὁποῖοι κατερχόμενοι εἰσεχώρησαν εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Πελοποννήσου. Οἱ κάτοικοι τῆς χώρας ταύτης μεταξὺ τῶν ἀμφικτιόνων ἔφερον ἁπλῶς τὸ ὄνομα τῆς φυλῆς «Δωριεῖς ἐκ τῆς μητροπόλεως». Ἡ σπουδαιοτέρα ἐκ τῶν τεσσάρων αὐτῆς λίαν μικρῶν πόλεων ἦτο τὸ Κυτίνιον. Μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ὁλόκληρος ἡ ἐπαρχία κατελήφθη ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν.

Μηλίς, Οἰταία. Ἡ βόρειος κλιτὺς τοῦ ὄρους Οἴτης ἀπετέλει πρὸς δυσμὰς τὴν χώραν Οἰταίων, πρὸς ἀνατολὰς δὲ τὴν χώραν τῶν Μαλιέων ἢ Μηλιέων—ἐξ ὧν ὁ Μαλιακὸς κόλπος—, οἱ ὁποῖοι εἰς τὴν ἱστορίαν ἐμφανίζονται πάντοτε εἰς στενὴν σχέσιν μὲ τοὺς Δωριεῖς. Ἡ χώρα των ἐχωρίζετο ἀπὸ τὴν Λοκρίδα διὰ προεξοχῆς τῆς Οἴτης, τοῦ λεγομένου Καλλιδρόμου, τὸ ὁποῖον ἐξετείνετο μέχρι τῆς ἀκτῆς. Τὰ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον σχηματισθέντα στενὰ—τὰ ὁποῖα σήμερον δὲν ὑπάρχουν ἕνεκα τῆς ἐπελθούσης κατὰ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων προσχώσεως—ἐλέγοντο Θερμοπύλαι, ἀπὸ τὰς θερμοπηγάς, αἱ ὁποῖαι ἀναβρύουν εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην.

Εἰς τὴν Μαλιακὴν περιοχήν, πλὴν τῆς ἀρχαίας πόλεως Τραχῖνος, ὑπῆρχε καὶ τὸ δωριο-αιολικὸν φρούριον τῆς Ἡρακλείας, τὸ ὁποῖον ἐπωνομάσθη Τραχινία, κτισθὲν ὑπὸ τῆς Σπάρτης καὶ τῶν συμμάχων της τῷ 427 π. Χ. πρὸς ἄμυναν κατὰ τῶν ἐπανειλημμένων εἰσβολῶν τῶν Οἰταίων καὶ τῶν Θεσσαλῶν. Τῷ 371 ἐν τούτοις ἐκυριεύθη ἀπὸ τοὺς Οἰταίους, οἱ ὁποῖοι κατέστησαν αὐτὸ πρωτεύουσάν των. Κατόπιν ἀνῆκεν εἰς τὴν Αἰτωλικὴν συμπολιτείαν. Τὸ ὄνομα Μηλὶς ἐξ ἄλλου παρέμεινεν ἐπιμόνως ἐν χρήσει διὰ τὸ βόρειον μέρος τῆς μεταξὺ Σπερχειοῦ καὶ τῶν παραμεθορίων ὀρέων τῆς Θεσσαλίας, τῶν ἀποτελούντων συνέχειαν τῆς Ὄθρυος, περιοχῆς. Πρωτεύουσα τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἦτο ἡ Λαμία —ὅπως καλεῖται καὶ σήμερον— σπουδαία διὰ τὴν τοποθεσίαν της εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ εὐκολωτέρου στενοῦ (ὑψ. 980 μ.), διὰ τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ διάβασις τῆς ὀροσειρᾶς τῆς Ὄθρυος πρὸς τὴν Θεσσαλίαν.

Τὸ ἄνω, τὸ καὶ εὐρύτερον ἥμισυ, τῆς κοιλάδος τοῦ Σπερχειοῦ—ἡ Φθία τῶν μυθικῶν χρόνων—κατελήφθη μετὰ τὴν μεγάλην ἐθνικὴν μετακίνησιν, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ Δωριεῖς ἔπαιξαν τὸν σπουδαιότερον ρόλον, ὑπὸ τῶν Αἰνιάνων ἢ Αἰνιαίων, τῶν ὁποίων ἡ πρωτεύουσα Ὑπάτη —ἡ κατὰ τὸν μεσαίωνα Νεόπατρα— ἀπέκτησε πάλιν τὸ ἀρχαῖόν της ὄνομα. Ὅλαι δὲ αὐταὶ αἱ περιοχαί, καθὼς καὶ τὸ ὑψηλότερον ὀρεινὸν διαμέρισμα πρὸς δυσμὰς παρὰ τὸν Τυμφρηστὸν (ὑψ. 2.315 μ.), τὸ ὁποῖον κατελήφθη ἀπὸ τὴν πιθανῶς μὴ ἑλληνικὴν φυλὴν τῶν Δολόπων, ἡνώθησαν τὸ πρῶτον μονίμως —δηλαδὴ μέχρι τέλους τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας—μετὰ τῆς Θεσσαλίας διὰ τῶν κατακτήσεων τῶν Μακεδόνων βασιλέων.

Ἡ *Αἰτωλία* κατὰ τὴν ἀρχαιοτέραν αὐτῆς περίοδον ἀπετελεῖτο ἀπὸ τὴν μικρὰν ἑλώδη παράκτιον πεδιάδα, ἥτις ἀρχομένη ἀπὸ τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους Ἀρακύνθου (ὑψ. 950 μ.) φθάνει εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀχελῴου. Αἱ μικραὶ αὐτῆς πόλεις Καλυδὼν καὶ Πλευρὼν εἶχον μόνον μυθικὴν φήμην. Οἱ καλύτεροι λιμένες αὐτῆς, οἱ ἐντεῦθεν τοῦ πορθμοῦ τοῦ Οἴου, ἦσαν ἡ Χαλκὶς καὶ ἡ Μολύκρεια αἱ ὁποῖαι πολὺ ἐνωρὶς κατελήφθησαν ἀπὸ τοὺς Κορινθίους καὶ παρέμειναν ὑπὸ τὴν κατοχήν των μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Ἡ Αἰτωλία αὕτη βραδύτερον ἐπεξετάθη πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ὥστε νὰ περιλάβῃ τὴν μεγάλην πεδιάδα τοῦ μέσου ροῦ τοῦ Ἀχελῴου καὶ τὴν λίμνην Τριχωνίδα. Χαλαρὸς δεσμὸς συμπολιτείας ὑπῆρχε καὶ κατ' αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς χρόνους τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν κατοίκων τῶν βορειοτέρων ὀρεινῶν περιοχῶν τῶν ποιμενικῶν φυλῶν τῶν Ἀποδοτῶν, τῶν Εὐρυτάνων, τῶν Ὀφιονέων, τῶν Ἀγραίων (ὄνομα διατηρηθὲν ἴσως εἰς τὸ σημερινὸν διαμέρισμα τῶν Ἀγράφων) καὶ τελευταῖον τῶν Ἀμφιλόχων. Οὗτοι ἦσαν ἐξαιρετικῶς πολεμικοί, ἀλλὰ μέχρι τοῦ Β π. Χ. αἰῶνος ἐθεωροῦντο ὑπὸ τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων ὡς βάρβαροι ἢ μιξοβάρβαροι. Ὡς οἱ ἀρχαιότεροι προελληνικοὶ κάτοικοι τῆς Αἰτωλίας ἐθεωροῦντο οἱ Κουρῆτες, ἡ δὲ χώρα ἐκαλεῖτο εἰδικῶς Αἰολίς. Ἀπὸ πολιτικῆς ἀπόψεως ἡ Αἰτωλία ἦτο κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον τόσον ἄσημος, ὥστε τὰ παράλιά τῃ μετὰ τῆς Καλυδῶνος εὑρίσκοντο ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν Ἀχαιῶν τῆς Πελοποννήσου. Μετὰ τὴν ἐπέκτασίν της ὅμως ἡ Αἰτωλία ἀπετέλεσε μετὰ τὴν Θεσσαλίαν τὴν μεγαλυτέραν εἰς ἔκτασιν πολιτείαν τῆς Ἑλλάδος, μολονότι ἡ πυκνότης τοῦ πληθυσμοῦ τῃ δὲν εὑρίσκετο εἰς τὴν αὐτὴν ἀναλογίαν. Μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου κατέστη ἐπὶ ἕνα αἰῶνα ἡ ἰσχυροτέρα ἐξ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν ἕνεκα τῆς στενῆς συμμαχίας, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκετο μετὰ τῆς δυτικῆς Λοκρίδος, τῆς Δωρίδος καὶ τῶν περιοχῶν τοῦ ὄρους Οἴτης, τῶν κατοικουμένων ὑπὸ τῶν Αἰνιάνων καὶ τῶν Οἰταίων. Μία νέα καὶ ὡραία πρωτεύουσα ἀνεφάνη τότε, ὁ Θέρμος, πόλις κειμένη εἰς τὸ ἐσωτερικὸν παρὰ τὴν λίμνην Τριχωνίδα ἐπὶ ὀχυρᾶς θέσεως. Μετὰ τὴν καταστροφὴν αὐτῆς ὑπὸ Φιλίππου Ε' τῆς Μακεδονίας, ἡ συνέλευσις τῆς Αἰτωλικῆς συμπολιτείας συνήρχετο ἐκ περιτροπῆς εἰς τὴν Ναύπακτον, τὴν Ἡράκλειαν καὶ τὴν Ὑπάτην.

Ἀκαρνανία. Τὸ ὄνομα τοῦτο, παράγωγον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπὸ τὸ ὄνομα ἰθαγενοῦς καὶ ὄχι ἑλληνικῆς φυλῆς, ἐδόθη εἰς ἀκρινὴν πρὸς δυσμὰς χερσόνησον τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, τῆς ὁποίας ἡ ἀκτὴ ἀποτελεῖται ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ ὑψηλὰ ὄρη. Δὲν γίνεται λόγος περὶ αὐτῆς εἰς τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου· ἐνῷ τρεῖς τοὐλάχιστον αἰῶνας ἐνωρίτερον εἰς τὴν «Ὀδύσσειαν» ἀναφέρεται ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν ἀπέναντι αὐτῆς νήσων τὴν ὀνομάζουν ἁπλῶς Ἤπειρον. Οἱ καλύτεροι λιμένες της κατελήφθησαν πολὺ ἐνωρὶς ἀπὸ ἀποικίας τῶν Κορινθίων, ὁ δὲ σπουδαιότερος ἐκ τῶν συνοικισμῶν αὐτῶν, τὸ Ἀνακτόριον, ἐντὸς τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, ἐκυριεύθη τῷ 425 ὑπὸ τῶν Ἀκαρνάνων, τῶν πόλεων τῶν ὁποίων κοινὸν ἱερὸν ἐγένετο βραδύτερον ὁ ναὸς τοῦ Ἀκτίου Ἀπόλλωνος, κείμενος παρὰ τὸ Ἀνακτόριον, ἐπὶ τῆς χαμηλῆς γλώσσης τῆς ξηρᾶς, τῆς ἀκτῆς ὁπόθεν αὕτη ὠνομάσθη Ἄκτιον. Τοῦτο κατέστη ὀνομαστὸν διὰ τῆς ναυμαχίας, ἥτις διεξήχθη ἐκεῖ τῷ 31 π. Χ. μεταξὺ Αὐγούστου καὶ Ἀντωνίου. Ἡ ἔκτασις τῆς παραλίας τῆς κατοικουμένης ὑπὸ τῶν Ἀμφιλόχων, ἡ ὁποία ἔκειτο εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου καὶ ἀνῆκε διαδοχικῶς εἰς τὴν Ἀκαρνανίαν, εἰς τὴν Αἰτωλίαν καὶ εἰς τὴν Ἤπειρον, ἐδέχθη δωρικὴν ἀποικίαν ἐξ Ἀμβρακίας εἰς τὴν πρωτεύουσάν της, τὸ Ἄργος, τὸ ἐπονομασθὲν Ἀμφιλοχικόν. Πλὴν ἀσήμων κωμοπόλεων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὀρεινῶν περιοχῶν ὑπῆρχεν εἰς τὴν Ἀκαρνανίαν μία μόνον ὁπωσοῦν μεγαλυτέρα πόλις, ἡ Στράτος, ἡ ὁποία πρὸ τῆς κατακτήσεώς της ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν, τῷ 300 π. Χ., διετέλεσεν ἡ πρωτεύουσα τῆς ὁμοσπονδίας τῶν Ἀκαρνάνων, ἔκειτο δὲ εἰς τὴν μόνην μεγάλην καὶ πολὺ εὔφορον πεδιάδα τῆς ἐνδοχώρας (παρὰ τὴν σημερινὴν Λεπενοῦν), τὴν ἀρδευομένην ὑπὸ τοῦ Ἀχελῴου. Ὁ ποταμὸς αὐτὸς διὰ συχνῶν προσχώσεων ἐκ πηλώδους ἕλους ηὔξησε τὴν ἔκτασιν τῆς πεδιάδος εἰς τὰς ἐκβολάς του, εἰς τρόπον ὥστε νὰ φθάνῃ καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα σχεδὸν μέχρι τῶν πλησιεστέρων βραχωδῶν νησίδων, αἱ ὁποῖαι ἐλέγοντο Ὀξεῖαι νῆσοι (σήμερον Ὀξειές) ἢ Ἐχινάδες. Πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ὅμως, ἀκόμη καὶ σήμερον ἡ χώρα καταλαμβάνεται εἰς μεγάλην ἔκτασιν ὑπὸ ἑλῶν καὶ λιμνῶν, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων, καὶ κατὰ συνέπειαν εἰς φυσικῶς ἰσχυρὰν θέσιν, ἔκειτο ἡ ἀρχαία πόλις Οἰνιάδαι, τὴν κατοχὴν τῆς ὁποίας ἐπὶ μακρὸν χρόνον διεφιλονίκουν οἱ Ἀκαρνᾶνες καὶ οἱ Αἰτωλοί.

Νῆσοι τοῦ Ἰονίου πελάγους. Ἡ *Λευκάς*, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καταφανῶς συνέχειαν τῆς ξηρᾶς τῆς Ἀκαρνανίας, ἐχωρίζετο ἀπ' αὐτῆς μόνον διὰ στενοῦ καὶ ἀβαθοῦς πορθμοῦ, τῆς λεγομένης Διορύκτου, ἡ ὁποία δὲν ἦτο πλωτὴ διὰ μεγάλα πλοῖα χωρὶς νὰ ἐκβαθυνθῇ τεχνητῶς. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἡ νῆσος αὕτη κατελήφθη ὑπὸ κορινθιακῆς ἀποικίας, ἀλλὰ μετὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἀνῆκεν εἰς τὴν ἀκαρνανικὴν ὁμοσπονδίαν, τῆς ὁποίας αἱ συνελεύσεις ἐγίνοντο ἀργότερον εἰς τὴν ὁμώνυμον πρωτεύουσαν τῆς νήσου. Αἱ μεγαλύτεραι νῆσοι, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν σειρὰν πρὸς νότον, ἀντιμετωπίζουσαι τὴν εἴσοδον τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, Ἰθάκη, Κεφαλληνία καὶ Ζάκυνθος, ἀπετέλουν, ὡς γνωστόν, κατὰ τοὺς θρύλους τοὺς ὁποίους ἐκπροσωπεῖ ἡ ἐπικὴ ποίησις, μίαν ἐκ τῶν παλαιῶν ἑλληνικῶν ἡγεμονιῶν. Ὡς ἕδρα αὐτῆς ἐθεωρεῖτο ὅτι ἦτο ἡ *Ἰθάκη*, ἡ μικροτέρα ἐξ αὐτῶν καὶ ἔχουσα ὀλιγώτερον καλλιεργήσιμον ἔδαφος, συγκείμενον ἀποκλειστικῶς ἀπὸ δύο ἀποτόμως ἀνυψουμένους βραχώδεις ὄγκους (ἐξ ὧν ὁ βορειότερος ταυτίζεται συνήθως πρὸς τὸ ὁμηρικὸν Νήριτον, ὑψ. 800 μ.), οἱ ὁποῖοι συνδεόμενοι διὰ μικροῦ χαμηλοῦ ἰσθμοῦ περικλείουν ἀσφαλῆ λιμένα. Εἰς τοὺς γνωστοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὅμως ἡ Ἰθάκη ἐστερεῖτο σημασίας καὶ σχεδὸν οὔτε ἀναφέρεται. Περιγράφεται ὅμως ὑπὸ τῶν γεωγράφων καὶ ἀρχαιολόγων τῆς ἀρχαιότητος πρὸς ἐπεξήγησιν τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν τὴν Ἰθάκην ὡς ἕδραν τοῦ ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ βασιλείου τοῦ Ὀδυσσέως τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων.

Ἡ *Κεφαλληνία*, ἡ μεγαλυτέρα ἐκ τῶν Ἰονίων νήσων, μὲ τὸ ὑψηλὸν ὄρος τὸν Αἶνον (ὑψόμ. 1.560 μ.), εἶχεν εἰς τὴν ἀρχαιότητα τέσσαρας πόλεις καὶ ἐλέγετο ἀρχικῶς Σάμος ἢ Σάμη. Βραδύτερον ἔλαβε τὸ ὄνομα Κεφαλληνία, ἐκ τοῦ Κεφαλλῆνος, τὸ ὁποῖον ἡ ἐπικὴ ποίησις μετεχειρίζετο ὡς ἐθνικὸν ὄνομα διὰ τοὺς κατοίκους τῆς νήσου. Τὸ ὄνομα Σάμη παρέμεινεν εἰς τὴν κυριωτέραν πόλιν τῆς νήσου, κειμένην εἰς τὸν βαθὺν ἀνατολικὸν κόλπον καὶ ἔχουσαν παρ' αὐτὴν δύο ἄλλας πόλεις, τοὺς Πρωννοὺς καὶ τοὺς Κρανίους, αἱ ὁποῖαι ἐπὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἦσαν μὲ τὸ μέρος τῶν Ἀθηναίων, ἐξ οὗ δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ ὅτι πρόκειται περὶ πληθυσμοῦ ὁμοίου φυλετικῶς πρὸς τοὺς Ἀκαρνᾶνας.

Τοὐναντίον, ὡς ἀποικία τῶν Κορινθίων δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ τετάρτη πόλις Πάλη, κειμένη ἐπὶ τῆς χαμηλῆς χερσονήσου εἰς τὴν δυτικὴν ἀκτὴν τῆς νήσου. Ἡ *Ζάκυνθος*, ἡ νοτιωτέρα τῶν νήσων, μεταξὺ ὀρέων μετρίου ὕψους (ὑψ 760 μ. Δ. καὶ 460 μ. Α.), ἔχει καὶ πεδιάδας καταλλήλους πρὸς γεωργίαν καὶ λόφους καταλλήλους πρὸς ἀμπελοφυτείαν, μίαν δὲ μόνον ὁμώνυμον πόλιν ἐπὶ τοῦ εὐλίμενος κόλπου. Κατελήφθη ὑπὸ Πελοποννησίων, Ἀχαιῶν ἴσως, εἰς τοὺς χρόνους τῆς πρὸς τὴν Κάτω Ἰταλίαν μεταναστεύσεως αὐτῶν, καθόσον θρῦλος καὶ τοπωνύμια ὑποδηλοῦν παλαιότερον μετὰ τῆς Ἀρκαδίας δεσμόν, ὁ ὁποῖος θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναχθῇ μόνον εἰς τοὺς χρόνους τοὺς πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀχαιῶν καὶ Αἰτωλῶν εἰς τὴν Ἦλιδα. Μετὰ τὸν Β' π. Χ. αἰῶνα ὅλαι αὐταὶ αἱ νῆσοι συνολικῶς ἀνῆκον εἰς τὴν Αἰτωλικὴν συμπολιτείαν, καὶ κατὰ τὴν διάσπασιν αὐτῆς συνεχωνεύθησαν μαζὶ μὲ ὁλόκληρον τὴν Ἀκαρνανίαν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἐπαρχίαν τῆς Ἠπείρου. Ἡ *Κέρκυρα* (δωρικὸς τύπος Κόρκυρα), ἡ μεγαλυτέρα ἐκ τῶν παρακτίων νήσων τοῦ Ἰονίου πελάγους, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐξαιρετικῶς εὐφόρους πεδιάδας μὲ ὀλίγα βουνὰ μετρίου ὕψους. Κατῳκεῖτο εἰς προϊστορικὴν ἐποχὴν ἀπὸ Ἰλλυριοὺς Λιβουρνίους, ὅταν Ἴωνες, ὁρμώμενοι ἐξ Εὐβοίας, τὸ πρῶτον ἐγκατεστάθησαν εἰς αὐτήν. Οἱ Κορίνθιοι, οἱ ὁποῖοι ἠκολούθησαν αὐτοὺς τῷ 734 π. Χ., κατέστησαν ὁλόκληρον τὴν νῆσον ἑλληνικὴν ἐμπορικὴν πολιτείαν ἰσχυρὰν εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ὁμιλοῦσαν τὴν δωρικὴν διάλεκτον. Ἀπὸ τοῦ 665 μέχρι τοῦ 625 καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ 585 ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς μητροπόλεως, ἀλλὰ συχνὰ ἀπὸ κοινοῦ μετ' αὐτῆς, ἵδρυσε σειρὰν ἐμπορικῶν σταθμῶν εἰς τὸ Ἀδριατικὸν πέλαγος. Τῷ 279 ἐκυριεύθη ἡ νῆσος ὑπὸ τοῦ Ἀγαθοκλέους, τυράννου τῶν Συρακουσῶν, καὶ παρεχωρήθη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν γαμβρόν του Πύρρον. Κατόπιν κατελήφθη ὑπὸ πειρατῶν ἐξ Ἰλλυρίας καὶ ἐγένετο τῷ 229 π. Χ. ὀνομαστικῶς ἐλευθέρα, μολονότι πραγματικῶς ὑποτελὴς εἰς τὸ ρωμαϊκὸν κράτος. Ὑπὸ τῶν Ρωμαίων προσηρτήθη βραδύτερον εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς Ἠπείρου. Ἡ πρωτεύουσα, ἡ ὁμώνυμος τῆς νήσου, εἶχε πολὺ κατάλληλον τοποθεσίαν μεταξὺ δύο φυσικῶν λιμένων καὶ δύο ἀκροπόλεων, αἱ ὁποῖαι ἐλέγοντο Κορυφοὶ (αἱ κορυφαί), ἐξ οὗ προῆλθε κατὰ τὸν μεσαίωνα τὸ ὄνομα Κορφοί.

Ἤπειρος (δωρ. *Ἄπειρος*). Τὸ ὄνομα τοῦτο ἐδόθη ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς τῆς Κερκύρας εἰς τὴν ἀπέναντι τῆς νήσου των ἀκτὴν καὶ τὴν ὄπισθεν αὐτῆς χώραν. Οἱ ἀρχαιότεροι κάτοικοι αὐτῆς Ἑλλοὶ ἢ Σελλοὶ ἀνῆκον εἰς τὰς πρώτας ἑλληνικὰς φυλάς, αἱ ὁποῖαι ἐκεῖθεν διὰ τῆς Θεσσαλίας, εἰς προϊστορικοὺς χρόνους, κατῆλθον εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα. Ἦσαν δὲ οἱ κάτοικοι τῆς Ἠπείρου κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους διῃρημένοι εἰς πολλὰς μικρὰς κοινότητας καὶ ἀπεκαλοῦντο βραδύτερον μὲ τὸ κοινὸν ὄνομα Ἀπειρῶται. Ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτό, ὡς ἐθνικὸν ὄνομα, ἦσαν γνωστοὶ εἰς τοὺς γείτονας αὐτῶν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ὅταν ἰδίως μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον ηὐξήθη ἡ μετὰ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος ἐπικοινωνία τῆς Ἠπείρου. Ὁ ἐπικρατῶν χαρακτὴρ τῆς χώρας εἶναι ὀρεινός, εἶναι πλουσία δὲ αὕτη εἰς δάση ἀπὸ δρῦς, φηγοὺς καὶ ἔλατα. Ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν συνόρων αὐτῆς πρὸς τὴν Θεσσαλίαν ὑψοῦται ἡ ὀροσειρὰ τῆς Πίνδου, μὲ αὐχένα 1 400 μ. καὶ κορυφὰς 2.000 ἕως 2.600 μ. Παραλλήλως πρὸς τὴν Πίνδον ἐκτείνονται ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον καὶ ἄλλαι ὀροσειραί, αἱ ὁποῖαι καταλαμβάνουν ὁλόκληρον τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς χώρας καὶ μεταξὺ αὐτῶν αἱ κυριώτεραι κοιλάδες, ἡ τοῦ Ἰνάχου (ἄνω παραποτάμου τοῦ Ἀχελῴου), ἡ τοῦ Ἀράχθου καὶ ἄλλαι κατερχόμεναι πρὸς νότον. Ἄλλαι πεδιάδες διασχίζονται ὑπὸ ποταμῶν διευθυνομένων νοτιοδυτικῶς πρὸς τὸ Ἰόνιον πέλαγος καὶ ἄλλαι ὑπάρχουν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τμῆμα τῆς χώρας, μεταξὺ τῆς ὁποίας προέχει ἡ παρὰ τὴν λίμνην Παμβῶτιδα (λίμνην τῶν Ἰωαννίνων) εἰς ὕψος 4·0 μ. ὑπεράνω τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης. Εἰς τὴν Ἤπειρον ἀνῆκον ἐπίσης καὶ αἱ μεγάλαι πεδιάδες, αἱ ἐπὶ τῶν βορειοδυτικῶν κλιτύων, αἱ ἀνήκουσαι εἰς τὸ ποτάμιον σύστημα τοῦ Ἀώου ἢ Αὔου νῦν Βογιοῦσα. Ἡ φυσικὴ αὕτη διαίρεσις εἰς πολυαρίθμους εὐρυτέρας κοιλάδας καθώριζε καὶ τὴν πολιτικὴν διαίρεσιν τῆς χώρας. Εἰς διαμερίσματα

Digitized by Google

ὡρισμένων φυλῶν ἡ μορφὴ τοῦ πολιτεύματος ἦτο ἀριστοκρατική, εἰς τὰς φυλὰς δὲ τοῦ ἐσωτερικοῦ εἶχεν ἐξελιχθῆ εἰς περιωρισμένην κληρονομικὴν μοναρχίαν, ἐνῷ τὰ εἴδη ταῦτα τοῦ πολιτεύματος εἶχον παραμερισθῆ εἰς τὰ παράλια διαμερίσματα τῆς Θεσπρωτίας καὶ Χαονίας, ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀρχικῆς ἐπικοινωνίας τῶν κατοίκων αὐτῶν μὲ τὰς νοτιωτέρας ἑλληνικὰς χώρας (κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα). Πρῶτον παρ' οὐτοῖς καὶ κατόπιν ἀπὸ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου παρὰ τοῖς Μολοττοῖς, ἰδιαιτέρως διὰ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ ἐν Ἀθήναις ἐκπαιδευθέντος ἡγεμόνος αὐτῶν Θαρύπα, ὁ πολιτισμὸς τῶν ἑλληνικῶν κέντρων διεδόθη εὐρέως ἐν Ἠπείρῳ. Καὶ ἡ πλήρης ἐπικράτησις αὐτοῦ συνετελέσθη ἐπὶ τοῦ ἀπογόνου τοῦ Θαρύπα, τοῦ ὀνομαστοῦ Πύρρου.

Μολοττὶς (Μολοσσίς). Ὄνομα περιοριζόμενον κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους εἰς τὸ ἐσωτερικὸν διαμέρισμα τοῦ Δρίνου ἑστίας τῶν Ἀτιντάνων, τοὺς ὁποίους ὑπέταξαν, ἐπὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, οἱ ἡγεμόνες τῶν Μολοσσῶν καὶ τὰ περίχωρα τῆς λιμνώδους ἐκεῖ κοιλάδος. Κατόπιν ἐπεξετάθη διὰ κατακτήσεως πρὸς νότον διὰ μέσου τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀράχθου καὶ ὑπὸ τὸν Πύρρον (295—272 π. Χ.), ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ καθυπέταξε τὰ παραθαλάσσια διαμερίσματα, ἀνηγορεύθη βασιλεὺς τῆς Ἠπείρου, περιελάμβανεν ἐπίσης καὶ τὴν πεδιάδα τὴν περὶ τὰς ἐκβολὰς τοῦ ποταμοῦ τούτου. Ἐκεῖ ἔκειτο ἡ Ἀμβρακία, σπουδαία ἐμπορικὴ πόλις, ἀποικισθεῖσα ὑπὸ τῶν Κορινθίων περὶ τὸ 630 π. Χ. καὶ ἡ ὁποία ἔκτοτε ὑπῆρξεν ἕδρα τοῦ βασιλέως, καθὼς καὶ πολιτικὴ πρωτεύουσα ὁλοκλήρου τῆς Ἠπείρου. Εἰς τὸ κράτος τοῦ Πύρρου περιελαμβάνοντο καὶ αἱ περιοχαὶ τῆς Πίνδου. Μεταξὺ τῶν ὀρέων τοῦ ἐσωτερικοῦ, εἰς τὴν περιοχήν, ἡ ὁποία ἀνέκαθεν ἐθεωρεῖτο θεσπρωτικὸν ἔδαφος, παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Τομάρου, ἔκειτο ἐν Δωδώνῃ τὸ μαντεῖον τοῦ πανελληνίου Διός, τοῦ ὁποίου τὴν ἀρχὴν ἀνῆγον εἰς παμπαλαίους πελασγικοὺς χρόνους. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πύρρου τὸ ἠπειρωτικὸν βασίλειον μετετράπη εἰς ὁμοσπονδιακὴν δημοκρατίαν, ἡ δὲ Ἀμβρακία προσεχώρησεν εἰς τὴν Αἰτωλικὴν συμπολιτείαν, ἐνῷ αἱ ἀνατολικαὶ ἐπαρχίαι τοῦ βασιλείου Ἀθαμανία, Τυμφαία καὶ Παραυαία, ἐξηκολούθησαν νὰ μένουν ὑπὸ τοὺς ἰδίους αὐτῶν ἡγεμόνας μέχρι τῆς κατακτήσεως τῆς Ἠπείρου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, τῷ 168 π. Χ. Τότε ἐγένετο ἡ ὑπὸ τοῦ Αἰμιλίου Παύλου καταστροφὴ 70 ὠχυρωμένων πόλεων καὶ ὁ ἐξανδραποδισμὸς 150.000 ἀνδρῶν. Ἡ *Θεσπρωτία* καὶ ἡ *Χαονία*, τὰ παράκτια διαμερίσματα, βόρειον καὶ νότιον, ὅταν ἐνεφανίσθησαν τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἱστορίαν κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον, εἶχον ἀλλάξει ἤδη τὴν παλαιὰν των τυραννίαν μὲ τὸν δημοκρατικὸν τύπον τοῦ πολιτεύματος. Εἰς τὴν μικρὰν παρὰ τὰ Ἀκροκεραύνια ὄρη κειμένην παραλιακὴν πεδιάδα, ἐντὸς μεγάλου κόλπου, ἔκειτο ἡ πόλις Ὠρικός, εἰς δὲ τὴν νοτιώτερον ἀπέναντι τῆς Κερκύρας μεγαλυτέραν ἐπίσης παραθαλασσίαν πεδιάδα ἦτο ἡ Φοινίκη, πόλις ποιᾶς τινος σημασίας, ἡ ὁποία μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου ὑπῆρξεν ἡ ἕδρα τῆς ἠπειρωτικῆς ὁμοσπονδίας· ἀκριβῶς δὲ ἐπὶ τῆς παραλίας ἦτο τὸ Βουθρωτὸν (σήμερον Βιτσιντρό) τὸ ὁποῖον μετέπειτα ἐγένετο ρωμαϊκὴ ἀποικία. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν φαίνεται ὅτι μέρος τῆς Χαονίας ἀπετέλουν αἱ φυλαὶ τῶν Ἀμάντων καὶ Ἀβάντων μὲ τὴν πόλιν αὐτῶν Ἀμαντίαν, εἰς δὲ τὰ παράλια τὸ διαμέρισμα Κεστρία (Κεστρίνη) παρὰ τὸν Θύαμιν θὰ ἀνῆκεν εἰς αὐτήν. Ἡ Θεσπρωτία ἦτο πρὸ τῆς κατακτήσεως τῶν Μολοσσῶν βασιλέων ἡ ἰσχυροτέρα ἐπαρχία τῆς Ἠπείρου μὲ τὴν ἀρχαίαν πόλιν Πανδοσίαν, ἐπὶ τῆς παρὰ τὴν Ἀχερουσίαν λίμνην πεδιάδος τῆς Ἐλαϊτιδος, ὡς ἕδραν τῆς ἡγεμονίας της. Τὸ νότιον τμῆμα τῆς Θεσπρωτίας, τὸ ὀνομαζόμενον ἀπὸ τὴν σημαντικωτέραν αὐτοῦ πόλιν Κασσώπην, ἀπὸ χαμηλοὺς ἀποτελούμενον λόφους, ἐξετείνετο πρὸς νότον μέχρι τοῦ στομίου τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, ἔνθα ἐγένετο ἡ ναυμαχία τοῦ Ἀκτίου. Τὸ ὄνομα τοῦτο ἐδανείσθη ὁ Αὔγουστος διὰ τὴν ὑπ' αὐτὸν κτισθεῖσαν νέαν πρωτεύουσαν, τὴν Ἀκτίαν Νικόπολιν (ἐρείπια παρὰ τὴν Πρέβεζαν), τὴν ὁποίαν ἔκτισεν ἐπὶ προεξοχῆς τῆς χερσονήσου. Ἡ θέσις τῆς Νικοπόλεως ἐγένετο περισσότερον κεντρικὴ διὰ τῆς προσαρτήσεως τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τῶν νήσων τοῦ Ἰονίου πελάγους.

Θεσσαλία. Ἐξ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν—ὑπὸ τὴν στενοτέραν τῆς λέξεως σημασίαν—χωρῶν ἡ βορειοτέρα, εἶναι ἡ μόνη, ὅπου παραπλεύρως πρὸς μίαν ζώνην πελωρίων βουνοκορυφῶν ἡ πεδινὴ ἔκτασις ὑπερβάλλει εἰς διαστάσεις. Ἡ μεγάλη λεκάνη, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερον αὐτῆς μέρος, διαιρεῖται πάλιν εἰς τὴν ἄνω δυτικὴν (180—240 μ.) καὶ κάτω ἀνατολικὴν πεδιάδα, ὑπὸ σειρᾶς χαμηλοτέρων λόφων, ἡ ὁποία ἐκτείνεται παραλλήλως πρὸς τὰ ὄρη ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ ἄκρου καὶ διασπᾶται μόνον εἰς ἓν σημεῖον. Ἡ ἀνατολικὴ πεδιάς, ἡ ὁποία χωρίζεται ἀπὸ τὸν Παγασιτικὸν κόλπον μόνον διὰ χαμηλῶν λόφων πρὸς νότον, διατηρεῖ τὴν κυρίαν αὐτῆς κατωφερικὴν γραμμὴν πρὸς τὴν θάλασσαν, τὰ δὲ ὕδατά της, συναγόμενα ἐντὸς τοῦ Πηνειοῦ, εὑρίσκουν διέξοδον διὰ στενῆς κοιλάδος μεταξὺ τῶν βραχωδῶν κρημνῶν τῶν ὑψηλοτέρων κορυφῶν τοῦ Ὀλύμπου καὶ τῆς Ὄσσης, ἡ ὁποία ὀνομάζεται Τέμπη. Εἰς τὸ σύστημα τοῦτο τῶν ποταμῶν, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ σπουδαιότεροι εἶναι ὁ Ἀπιδανὸς καὶ ὁ Ἐνιπεύς, ἀνήκουν συνεπῶς σχεδὸν ὅλα τὰ ρέοντα ὕδατα τῆς χώρας. Εἰς τὴν ἀφθονίαν τῶν ρεόντων ὑδάτων καὶ τὴν στενότητα τῶν διεξόδων ἀμφοτέρων τῶν κοιλάδων ὀφείλεται ὁ ἐξ ὁλοκλήρου τελματώδης χαρακτὴρ τῶν κατωτέρων αὐτῶν τμημάτων, ἰδίως εἰς τὴν κάτω πεδιάδα, ἔνθα αἱ βαλτώδεις λίμναι Νεσσωνὶς καὶ Βοιβηΐς. Εἶναι δὲ ἡ κατάστασις αὕτη λείψανον, ὅπως καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρχαῖοι ὀρθῶς ἀνεγνώριζον, τῆς τελείας καλύψεως ὑπὸ τῶν ὑδάτων ὁλοκλήρου τῆς θεσσαλικῆς πεδιάδος εἰς παναρχαίους χρόνους. Τὸ βαρὺ πηλῶδες ἔδαφος τῶν πεδιάδων, αἱ ὁποῖαι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐσχηματίσθησαν, καθιστᾷ τὴν Θεσσαλίαν χώραν εὐφορωτάτην πρὸς γεωργικὴν καλλιέργειαν. Διὰ τὴν ὁμαλότητα τοῦ ἐδάφους αὐτῆς ἡ ἱπποφορβία ἤκμασεν ἐκεῖ περισσότερον παρὰ εἰς οἱονδήποτε ἄλλο μέρος τῆς Ἑλλάδος.

Τὰ ὀνόματα διὰ τῶν ὁποίων τὸ ἔπος διέκρινε τὰς τρεῖς κυριωτέρας ὑποδιαιρέσεις τῆς χώρας ἦσαν: *Φθία* διὰ τὴν νότιον περιοχήν, τὴν ἐντὸς τῆς κοιλάδος τοῦ Σπερχειοῦ καὶ περὶ αὐτήν. *Ἑλλὰς* ὑπὸ τὴν ἀρχικήν της στενὴν σημασίαν ἢ *Αἰολὶς* διὰ τὸ δυτικὸν τμῆμα ἢ τὴν ἄνω πεδιάδα, καὶ *Πελασγικὸν Ἄργος* διὰ τὴν κάτω κοιλάδα ἐκ τῶν παναρχαίων αὐτῆς κατοίκων καὶ καλλιεργητῶν πελασγικῆς φυλῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκατελέγονται καὶ οἱ Μινύαι. Οὗτοι καθυπετάγησαν ἀκολούθως, μολονότι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲν ἐξεδιώχθησαν ἐξ ὁλοκλήρου ὑπὸ Ἑλλήνων ἐπιδρομέων αἰολο-αχαϊκῆς φυλῆς. Καὶ οἱ Δωριεῖς δὲ θὰ διέμειναν εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς χώρας ἐπὶ τοῦ ὄρους Ὀλύμπου πρὸ τῆς μεγάλης αὐτῶν μεταναστεύσεως. Οἱ Ἕλληνες οὗτοι πάλιν εἴτε ὑπετάγησαν, εἴτε ἀπωθήθησαν νοτιώτερον ὑπὸ τῶν Θεσσαλῶν, κλάδου τῶν Θεσπρωτῶν τῆς Ἠπείρου, οἱ ὁποῖοι κατέκτησαν τὴν χώραν κατὰ τὸν ΙΑ' ἢ Ι' αἰῶνα π. Χ. Τὸ γεγονὸς ὅτι παρουσιάζονται καὶ αὐτοὶ ὁμιλοῦντες τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἔχοντες τὰ ἤθη τῶν Ἑλλήνων, τοὺς ὁποίους ὑπέταξαν, καὶ ὅτι ἐγένοντο μέλη τῆς ἀμφικτιονίας τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν, συνηγορεῖ, νομίζομεν, ὑπὲρ τῆς θεωρίας ὅτι ἦσαν καὶ αὐτοὶ ἀρχικῶς Ἕλληνες. Τέσσαρες ὁμοσπονδίαι κοινοτήτων, αἱ τετράδες ἢ τετραρχίαι, εἶχον ἱδρυθῆ ὑπὸ τῶν καταλαβόντων τὴν χώραν ἐπιδρομέων, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἐξηκολούθουν νὰ παραμένουν ὡς καθαρῶς γεωγραφικὰ ὀνόματα καὶ μετὰ τὴν ἐξαφάνισιν τῶν πολιτικῶν ἐκείνων συνδέσμων. Ἦσαν δὲ αὐτά: *Θεσσαλιῶτις* διὰ τὸ νότιον καὶ κεντρικὸν μέρος τῆς ἄνω πεδιάδος, ἔνθα οἱ Θεσσαλοὶ εἶχον τὸ πρῶτον ἐγκατασταθῆ, ὅταν εἰσῆλθον ἐκ δυσμῶν· *Ἱστιαιῶτις*, ἐκ τοῦ ὀνόματος παναρχαίας τινὸς φυλῆς διὰ τὸ βόρειον μέρος, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ὀρεινοῦ διαμερίσματος τῆς Περραιβίας· *Πελασγιῶτις*, διὰ τὴν κάτω πεδιάδα, καὶ *Φθιῶτις* ἢ *Ἀχαΐς Φθιῶτις*, διὰ τὴν νότιον λοφώδη καὶ ὀρεινὴν χώραν περὶ τὸ ὄρος Ὄθρυς, ἔνθα ἐπεκράτουν οἱ ἐναπομείναντες Ἀχαιοί. Τὸ ὀρεινὸν παραθαλάσσιον διαμέρισμα τῆς Μαγνησίας, πρὸς ἀνατολάς, τὸ ὁποῖον οὐδέποτε εἶχε κατακτηθῆ ὑπὸ τῶν Θεσσαλῶν, διετήρησε τὴν ἀνεξαρτησίαν του, δὲν εἶχεν ὅμως πολιτικὴν σημασίαν.

Μετὰ τὴν κατάρρευσιν τῆς ὑπὸ τοῦ Φιλίππου Β' ἐγκαθιδρυθείσης μακεδονικῆς κυριαρχίας, συνεπείᾳ τῆς εἰσβολῆς τῶν Ρωμαίων τῷ 197 π. Χ., οἱ Ἀχαιοὶ τῆς Φθιώτιδος καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Μαγνησίας προσεχώρησαν εἰς τὴν Ἀχαϊκὴν συμπολιτείαν. Αἱ ἐναπομείνασαι ἐπαρχίαι τῆς χώρας ἐσχημάτισαν ἴδιον σύνδεσμον, τὸ κοινὸν Θετταλῶν. Ὅταν ἡ Ἀχαΐα ὑπετάγη εἰς τοὺς Ρωμαίους, τῷ 146 π. Χ., ὁλόκληρος ἡ χώρα, συμπεριλαμβανομένης τῆς περιοχῆς τῶν Αἰνιάνων, τῶν Οἰταίων καὶ τῶν Μηλίων, ἡνώθη μὲ τὴν ἐπαρχίαν τῆς Μακεδονίας.

Μεταξὺ τῶν σπουδαιοτέρων πόλεων τῆς Θεσσαλίας ἦσαν εἰς τὴν Πελασγιῶτιδα (τὴν κάτω πεδιάδα) ἡ Λάρισα ἐπὶ τοῦ Πηνειοῦ, ἕδρα τῆς δυναστείας τῶν Ἀλευαδῶν, ἡ Κραννὼν τῆς δυναστείας τῶν Σκοπαδῶν, ἡ Σκοτοῦσα, περισσότερον γνωστὴ διὰ τὴν παρ' αὐτὴν κειμένην λοφοσειράν, τὰς Κυνὸς κεφαλὰς (πεδίον μαχῶν 364 καὶ 197 π. Χ.) καὶ αἱ Φεραί, ἡ ἕδρα τῆς δυναστείας, ἡ ὁποία ἀπὸ τοῦ 374 μέχρι τοῦ 336 π. Χ. εἶχεν ὑποτεταγμένην ὁλόκληρον τὴν Θεσσαλίαν, μετὰ τοῦ ἐπινείου των Παγασῶν, τῆς μόνης ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ προσιτῆς παραλιακῆς πόλεως. Ἡ Θεσσαλιῶτις εἶχεν ὡς κύριον κέντρον ἐκ παμπαλαίων χρόνων τὴν παλαιὰν βοιωτικὴν πρωτεύουσαν Ἄρνην, τὴν μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς χώρας ὑπὸ τῶν Θεσσαλῶν ὀνομασθεῖσαν Κιέριον. Σημαντικωτέρα ὑπὸ ἔποψιν πληθυσμοῦ καὶ δεσποζούσης τοποθεσίας καιέστη βραδύτερον ἡ εἰς τὸ νότιον ἄκρον τῆς ἄνω πεδιάδος κειμένη πόλις Φάρσαλος. Ἐνῷ εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς πεδιάδος εἰς τὴν Ἱστιαιῶτιδα ἔκειτο ἡ Τρίκκη, περίφημος διὰ τὴν λατρείαν τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἐπὶ τῆς παραλίας τοῦ Παγασιτικοῦ κόλπου, πολὺ πλησίον εἰς τὸ θρυλικὸν λιμένα τῆς Ἰωλκοῦ, ἐκτίσθη τῷ 290 π. Χ. ὑπὸ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ ἡ πόλις Δημητριὰς μὲ τὸ ἰσχυρὸν αὐτῆς φρούριον, ἡ ὁποία καὶ ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους παρέμεινεν ἡ δευτέρα εἰς πληθυσμὸν πόλις τῆς Θεσσαλίας.

Μακεδονία. Ὅλαι αἱ βόρειαι ἀκταὶ τοῦ Αἰγαίου πελάγους—ὅπου ἐξ ἀνατολῶν μέχρι τοῦ Ὀλύμπου οἱ παλαιότεροι γνωστοὶ κάτοικοι ἦσαν θρᾳκικαὶ φυλαί, οἱ Βισάλται, οἱ Σίθωνες, οἱ Μυγδόνες, οἱ Πιέριοι—ἀνεφέροντο μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ὑπὸ τὸ ὄνομα *Θρᾴκη*. Αἱ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι αἱ ἐγκατασταθεῖσαι ἐκεῖ συγκατελέγοντο κατὰ συνέπειαν εἰς τὴν ναυτικὴν συμμαχίαν τῶν Ἀθηναίων, ὡς ἀνήκουσαι εἰς τὴν θρᾳκικὴν φορολογουμένην ἐπαρχίαν (θρᾳκικὸς φόρος). Τὸ ὄνομα *Μακεδόνες*, ἄγνωστον μέχρι τοῦ Ζ' αἰῶνος, ἀνῆκε πιθανῶς εἰς παμπαλαίαν φυλὴν στενῶς συγγενεύουσαν πρὸς τοὺς Δωριεῖς. Περιελάμβανε κατ' ἀρχὰς μόνον τὴν ἐνδοχώραν τὴν πρὸς δυσμὰς τοῦ Ἀξιοῦ. Ὅπως συνέβη καὶ μὲ τὰ λοιπὰ θρᾳκικὰ παραθαλάσσια διαμερίσματα, οἱ ἡγεμόνες τῆς ἐν λόγῳ φυλῆς ὑπεχρεώθησαν ὑπὸ τοῦ Δαρείου Α' νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν περσικὴν ἐπικυριαρχίαν. Κατόπιν ἐπεξέτειναν τὴν ἐπικράτειάν των διὰ κατακτήσεων πρὸς δυσμὰς πρὸς τὴν Ἰλλυρίαν, βορείως πρὸς τὴν Παιονίαν καὶ ἀνατολικῶς πρὸς τὴν Θρᾴκην, ἕως ὅτου ἐν τέλει, ἐπὶ τοῦ Φιλίππου Β', ἔφθασαν εἰς τὸν Ἑλλήσποντον καὶ εἰς τὰς ἐπὶ τῆς παραλίας του εὑρισκομένας ἑλληνικὰς ἀποικίας, οὕτως ὥστε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς μετατροπῆς της εἰς ρωμαϊκὴν ἐπαρχίαν ὑπὸ τὸ ὄνομα Μακεδονία περιελαμβάνοντο πλῆθος διαφόρων φυλῶν, αἱ ὁποῖαι ὅλαι ἐν τούτοις μετεχειρίζοντο ὡς κοινὴν γλῶσσαν διὰ νὰ συνεννοοῦνται ἀναμεταξύ των τὴν ἑλληνικήν.

Ἡ *Κάτω Μακεδονία* ἢ *Ἠμαθία*, ἡ παραθαλάσσιος πεδιάς, ἡ ὁποία ἀρδεύεται ὑπὸ τῶν ποταμῶν Λουδίου ἢ Ροιδίου (πιθανῶς ὁ νῦν Καρασμάκ), ἦτο ἡ γενέτειρα τοῦ μακεδονικοῦ κράτους, ἡ καλουμένη ὑπὸ στενοτέραν σημασίαν *Μακεδονίς*. Αἱ Αἰγαί, ἡ βραδύτερον ἀποκληθεῖσα Ἔδεσσα, ἡ παλαιοτέρα ἕδρα τῶν ἡγεμόνων τῆς χώρας, ἔκειτο πέραν τοῦ δυτικοῦ χείλους τῆς πεδιάδος ἐπὶ ὑψηλοῦ τείχους ἐκ βράχων, τὸ ὁποῖον διέσχιζον ἰσχυροὶ καταρράκται. Ὁ Φίλιππος Β' ἦτο ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος ἐγκατέστησε τὴν ἕδραν του εἰς τὴν πεδιάδα, εἰς τὴν πόλιν Πέλλαν (ἐρείπια παρὰ τὰ Γιαννιτσά), ἡ ὁποία ὤφειλε τὴν ἰσχύν της εἰς τὴν ἐν τῷ μέσῳ λιμνῶν καὶ ἑλῶν τοποθεσίαν της, διετέλεσε δὲ πρωτεύουσα καὶ ἀπὸ τοῦ Ἀντιγόνου μέχρι τοῦ Περσέως (278—168) καὶ ἐστολίσθη μὲ πολυάριθμα μνημεῖα ἑλληνικῆς τέχνης. Εἰς τὸ νότιον μέρος τῆς Ἠμαθίας, τὸ καλούμενον Βοττιαιὶς ἀπὸ τοὺς προελληνικοὺς αὐτοῦ κατοίκους, τοὺς Βοττίους, ἔκειτο εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους Βερμίου ἡ λίαν σπουδαία πόλις Βέροια ἢ Βερόη.

Τὸ ὄνομα *Πιερία*, παράγωγον ἐκ τοῦ ὀνόματος θρᾳκικῆς φυλῆς τῶν Πιέρων, οἱ ὁποῖοι κατῴκουν ἐκεῖ εἰς προϊστορικοὺς χρόνους, ἐδόθη εἰς τὸ παραθαλάσσιον διαμέρισμα ὑπὸ τὸν Ὄλυμπον, ἔνθα ὑπάρχει ἀφθονία πηγῶν καὶ τὸ ὁποῖον ἐνωρὶς κατεκτήθη ὑπὸ τῶν Μακεδόνων. Ἡ σπουδαιοτέρα αὐτοῦ πόλις ἦτο τὸ Δῖον. Ἴωνες ἄποικοι ἐξ Εὐβοίας ἐγκατεστάθησαν ἐν Πιερίᾳ πιθανῶς κατὰ τὸν Ζ' ἢ Η' αἰῶνα εἰς τὰς πόλεις Μεθώνην—ἥτις ἐγένετο μακεδονικὴ τῷ 353—καὶ Πύδναν, ἥτις κατεκτήθη πρὸ τῶν Περσικῶν πολέμων καὶ κατεστράφη ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ἀρχελάου τῷ 411, μετὰ ἐπιχειρηθεῖσαν στάσιν. Τότε μετεφέρθη εἰς ἀπόστασιν τριῶν ἢ τεσσάρων χιλιομέτρων πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ὅπου συνήφθη ἡ περίφημος μάχη τῷ 168, ἡ ὁποία ὑπῆρξε τὸ θανάσιμον πλῆγμα διὰ τὸ μακεδονικὸν κράτος.

Ἄνω Μακεδονία. Ἐκ τῶν ὑψηλοτέρων περιοχῶν αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὰ κράσπεδα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας καὶ αἱ ὁποῖαι ὅλαι κατῳκοῦντο ὑπὸ φυλῶν ἀνηκουσῶν, καθὼς φαίνεται, εἰς τὴν μεγάλην Ἰλλυρικὴν ὁμάδα, ἡ πλησιεστέρα, ἡ καλουμένη *Εορδαία*, ἡνώθη πολὺ ἐνωρὶς μὲ τὸ μακεδονικὸν βασίλειον, ἐνῷ ἡ *Ἐλίμεια* καὶ ἡ *Ὀρεστὶς* ἢ *Ὀρεστιὰς* ἐπὶ τοῦ Ἀλιάκμονος καὶ ἡ *Λυγκηστὶς* ἐπὶ τοῦ Ἐριγῶνος διετήρησαν μέχρι τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου τοὺς ἰδικούς των φυλετικοὺς ἡγεμόνας, οἱ ὁποῖοι ἀνεγνώρισαν ἁπλῶς τὴν ἐπικυριαρχίαν τῶν βασιλέων τῆς Μακεδονίας μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους. Μόλις κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ μακεδονικοῦ κράτους καὶ κατόπιν ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν φαίνεται ὅτι ἀπέκτησαν αὐτοὶ τὴν πεῖραν νὰ κτίζουν πόλεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ σπουδαιοτέρα ὑπῆρξεν ἡ Ἡράκλεια—Λυγκηστὶς (νῦν Βιτώλια).

Τὸ βορειότερον διαμέρισμα τῆς μετέπειτα Μακεδονίας ἐκαλεῖτο *Παιονία*, ἡ δὲ πρωτεύουσα αὐτοῦ Στόβοι. Ἡνώθη μετὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μόνον κατόπιν καταχτήσεως ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, ἀλλὰ καὶ παλαιότερον, ἤδη ἐπὶ Φιλίππου Β', ὑπῆρξε μεταξὺ τῶν ἡγεμόνων τῆς Παιονίας καὶ τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου σχέσις ὑποτελείας παρομοία πρὸς τὴν ἰσχύουσαν εἰς τὴν δυτικὴν Μακεδονίαν

Digitized by Google

Εἰς προϊστορικοὺς χρόνους οἱ Παίονες, περὶ τῆς ἐθνικότητος τῶν ὁποίων τίποτε βέβαιον δὲν περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς—μολονότι ὡς βέβαιον ὀφείλει να θεωρηθῇ ὅτι διακρίνονται ἀπὸ τοὺς Θρᾶκας καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς Ἰλλυριούς—, ἐξηπλώθησαν πρὸς νότον, πρὸς τὰ παράλια κατὰ μῆκος τοῦ Ἀξιοῦ καὶ τοῦ Στρυμόνος εἰς πολλοὺς χωριστοὺς κλάδους. Εἷς ἐξ αὐτῶν, οἱ Ἀγριᾶνες ἐπὶ τοῦ ἄνω Στρυμόνος, ἐξηκολούθουν νὰ ἔχουν τοὺς ἰδικούς των ἡγεμόνας καὶ ἐπὶ Ἀλεξάνδρου.

Ἀνατολικὴ Μακεδονία. Τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς παραλιακῆς πεδιάδος, τὸ ὁποῖον ἔκειτο πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Ἀξιοῦ, ἐκαλεῖτο *Μυγδονία* ἀπὸ τοὺς παναρχαίους αὐτῆς κατοίκους, τοὺς Μύγδονας, φυλῆς θρᾳκικῆς. Ὁ ἴγον πρὸ τῶν Περσικῶν πολέμων κατεκτήθη ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τῆς Μακεδονίας, οἱ ὁποῖοι ἀμέσως μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους καθυπέταξαν ἐπίσης καὶ τὴν ὀρεινὴν περιοχὴν τὴν συνορεύουσαν πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἔχουσαν ἀφθονίαν κοιτασμάτων ἀργύρου. Ἦτο δὲ αὕτη ἡ χώρα τῶν Βισαλτῶν, οἱ ὁποῖοι ἦσαν καὶ αὐτοὶ Θρᾷκες. Ἐπὶ τῆς παραλίας τῆς Μυγδονίας ἔκειτο ἡ ἐμπορικὴ πόλις Θέρμη, ἡ ὁποία ἐλέγετο οὕτως ὡς γειτονεύουσα πρὸς θερμὰς πηγάς. Τοποθετημένη εἰς τὸν μυχὸν τοῦ κόλπου, ὁ ὁποῖος ὠνομάζετο Θερμαϊκός, ἦτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μία ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων ἐγκαταστάσεων τῶν Ἰώνων Ἑλλήνων. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου ὁ Κάσσανδρος τὴν ἐμεγάλωσε καὶ κατέστησεν αὐτὴν νέαν πρωτεύουσαν, ἀποκαλέσας αὐτὴν Θεσσαλονίκην, ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς συζύγου του, θυγατρὸς τοῦ βασιλέως Φιλίππου. Ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν ἦτο ἡ πολιτικὴ πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας τῆς Μακεδονίας καὶ ἡ πολυαριθμοτέρα πόλις τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος. Χάρις εἰς τὴν ἀπὸ ἐμπορικῆς ἀπόψεως θαυμασίαν θέσιν της, διετήρησε διὰ μέσου τῶν αἰώνων τὴν σπουδαιότητά της καθὼς καὶ τὸ ἀρχαῖον ὄνομά της μέχρι σήμερον.

Ἡ πεδιάς, τὴν ὁποίαν διασχίζει εἰς τὸν κάτω ροῦν του ὁ Στρυμὼν καὶ ἡ ὁποία ἐκαλύπτετο ἐν μέρει ὑπὸ τῆς ἑλώδους λίμνης Κερκινίτιδος, κατῳκεῖτο κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὑπὸ παιονικῶν φυλῶν· μετὰ τὴν κατάκτησιν ὅμως τῆς Μυγδονίας ὑπὸ τῶν Μακεδόνων κατέφυγον ἐκεῖ οἱ Ἠδωνες ἢ Ἠδωνοί, φυλὴ θρᾳκική, ἐκδιωχθεῖσα ἐκ δυσμῶν. Τῷ 424 ἡ περιοχὴ αὕτη προσηρτήθη εἰς τὸ μακεδονικὸν βασίλειον καὶ μετ' αὐτῆς τὰ χρυσωρυχεῖα τὰ εὑρισκόμενα εἰς περιβάλλοντα τὴν πεδιάδα ὄρη καὶ ἰδίως εἰς τὸ Παγγαῖον (ὕψ. 1.870 μ.), τοῦ ὁποίου εἶχε γίνει ἤδη ἐκμετάλλευσις ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Θάσου καὶ τῶν Ἀθηναίων. Εἰς τὴν θέσιν τῆς παλαιᾶς πόλεως τῶν ὀρυχείων, τῶν Κρηνίδων, ὁ Φίλιππος Β' ἔκτισε τὴν ὀχυρὰν πόλιν Φιλίππους, διὰ νὰ προφυλάξῃ τὰ σύνορα ἀπὸ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Θρᾳκῶν.

Ἑλληνικαὶ ἀποικίαι ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν παραλίων τῆς Μακεδονίας. Ἡ νῆσος Θάσος, ἡ ὁποία κεῖται πολὺ πλησίον τῆς ἀκτῆς ταυτης καὶ τῆς ὁποίας τὰ ὄρη ἀπεδείχθησαν ἐπίσης πλούσια εἰς μετάλλευμα χρυσοῦ, κατελήφθη εἰς προϊστορικοὺς χρόνους ὑπὸ τῶν Φοινίκων καὶ κατόπιν, τῷ 708, ὑπὸ τῶν Ἰώνων, προελθόντων ἐκ τῆς νήσου Πάρου. Τῷ 464 π. Χ. ἐκυριεύθη ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, οἱ ὁποῖοι κατέλαβον συγχρόνως ὅλας τὰς κτήσεις τῆς Θάσου καὶ δὴ τοὺς λιμενικοὺς συνοικισμοὺς Ἀπολλωνίαν, Γαληψὸν καὶ Οἰσίμην ἐπὶ τῆς ἀπέναντι ξηρᾶς, ἡ ὁποία τότε ἀνῆκεν εἰς τὴν Θρᾴκην. Ἐπίσης ἵδρυσαν εἰς τὴν παραλίαν τὴν εὐλίμενον πόλιν Νεάπολιν (τὴν Δατηνῶν, νῦν Καβάλλαν) παρὰ τὴν ἀρχαίαν πόλιν Δάτον.

Πολὺ μεγαλυτέρας σημασίας ἦτο διὰ τοὺς Ἀθηναίους ἡ κατοχὴ τοῦ στομίου τοῦ Στρυμόνος, τὸ ὁποῖον εἶχε καταληφθῆ ἀπὸ τοὺς ἐγκατεστημένους ἐκεῖ Ἴωνας εἰς πολὺ ἀρχαίους χρόνους καὶ ἐκαλεῖτο Ἠϊών. Τὸ ὁμώνυμον φρούριον, τὸ ὁποῖον εὑρίσκετο ἐκεῖ, ἦτο ὁ τελευταῖος προμαχὼν τῆς περσικῆς δυνάμεως ἐν Εὐρώπῃ. κατελήφθη δὲ ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων (τῷ 476), οἱ ὁποῖοι τῷ 436 ἔκτισαν ὀλίγον πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἐπὶ χερσονήσου περιβαλλομένης ὑπὸ τοῦ Στρυμόνος, τὴν μεγάλην νέαν ἀποικίαν τῆς Ἀμφιπόλεως. Οἱ Ἀθηναῖοι τὴν ἐκράτησαν ὑπὸ τὴν κατοχήν των διὰ βραχὺ χρονικὸν διάστημα, αὕτη ὅμως ἐξηκολούθησε νὰ ἀκμάζῃ διὰ τοῦ εἰσαγωγικοῦ της ἐμπορίου, τὸ πρῶτον ὡς ἐλευθέρα ἰωνικὴ πόλις, μετὰ τὴν παράδοσίν της εἰς τὸν στρατὸν τῆς Σπάρτης ὑπὸ τὸν Βρασίδαν (424 π. Χ.), ἔπειτα δὲ τῷ 358 ὡς ὑποτελὴς εἰς τοὺς Μακεδόνας καὶ τελευταῖον εἰς τοὺς Ρωμαίους. Αἱ μικρότεραι ἀνεξάρτητοι πόλεις, ἐπὶ τῆς δυτικῆς παραλίας τοῦ Στρυμονικοῦ κόλπου, Ἄργιλος, Στάγειρος καὶ Ἄκανθος, ἱδρύθησαν ὑπὸ Ἰώνων ἐκ τῶν Κυκλάδων, καὶ ἰδίως ἐκ τῆς Ἄνδρου.

Ἑλληνικαὶ ἀποικίαι εἰς τὴν Χαλκιδικήν. Μεταξὺ τῶν δύο κόλπων, εἰς τοὺς ὁποίους ἐκβάλλουν ὁ Ἀξιὸς καὶ ὁ Στρυμών, προεξέχει ἡ χερσόνησος, ἡ ὁποία μετὰ τὴν Πελοπόννησον εἶναι ἡ μεγαλυτέρα εἰς τὰ ἑλληνικὰ πελάγη. Ὀγκώδη ὄρη, πλούσια εἰς ἀργυρωρυχεῖα καὶ μὲ κορυφάς, αἱ ὁποῖαι φθάνουν εἰς ὕψος 1.190 μ. περίπου, καταλαμβάνουν τὸ ἐσωτερικόν. Πρὸς νότον ἡ χερσόνησος αὕτη ἐκτείνεται εἰς χαμηλὴν καὶ εὔφορον λοφώδη χώραν καὶ ἀκόμη κατωτέρω ὑποδιαιρεῖται εἰς τρεῖς μικροτέρας χερσονήσους. Εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους κατῳκεῖτο ὑπὸ θρᾳκικῶν φυλῶν (Ἠδώνων, Σιθώνων, Βισαλτῶν καὶ Βοττίων), κατὰ τὸν Ζ' ὅμως καὶ Η' αἰῶνα Ἴωνες Ἕλληνες ἐξ Εὐβοίας καὶ ἐκ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν νήσων ἔλαβον κατοχὴν αὐτῆς καὶ ἦσαν τόσον πολυάριθμοι, ὥστε ἐγένετο αὕτη καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν γλῶσσαν, καθὼς καὶ τοὺς τρόπους, ἐξ ὁλοκλήρου ἑλληνικὴ χώρα καὶ παρέμεινε τοιαύτη μέχρι σήμερον. Ἀπὸ τὴν Χαλκίδα, τὴν σπουδαιοτέραν ναυτικὴν δύναμιν ἐν Εὐβοίᾳ, ἡ ὁποία ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ μητρόπολις τῶν ἀπὸ κοινοῦ μετ' ἄλλων ναυτικῶν πολιτειῶν ἱδρυθεισῶν ἐκεῖ ἀποικιῶν, αἱ ἀποικίαι ἐκεῖναι ἐλέγοντο χαλκιδικαὶ πόλεις καὶ ἡ χώρα *Χαλκιδική*. Τὸ κοινὸν αὐτῶν κέντρον ἦτο ἡ πολὺ ἰσχυρῶς ὠχυρωμένη πόλις Ὄλυνθος, κτισθεῖσα τῷ 432 π. Χ. Ἡ κατάκτησις αὐτῆς ὑπὸ Φιλίππου Β', τῷ 347, συνεπλήρωσε τὴν ἕνωσιν ὁλοκλήρου τῆς παραθαλασσίου περιοχῆς μὲ τὸ βασίλειον τῆς Μακεδονίας.

Ἐκ τῶν τριῶν μικροτέρων χερσονήσων ἡ ἀνατολικώτερον κειμένη, ἡ ειδικῶς καλουμένη *Ἀκτή*, συνεδέετο μετὰ τῆς στερεᾶς διὰ μικροῦ χαμηλοῦ ἰσθμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐκόπη τῇ διαταγῇ τοῦ Ξέρξου. Ἡ χερσόνησος κατέχεται ἐξ ὁλοκλήρου ὑπὸ τοῦ ὄγκου τοῦ ὄρους Ἄθω (ὕψ 1.935 μ.). Αἱ ὀκτὼ μικραὶ κωμοπόλεις αὐτῆς εἶχον μόνον ὀλιγάριθμον ἑλληνικὸν πληθυσμὸν παραπλεύρως πρὸς σημαντικὸν ὑπόλειμμα ἀρχαίων Θρᾳκῶν καὶ Πελασγῶν, οἱ ὁποῖοι οὐδέποτε εἶχον ἀσπασθῆ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ἡ *Σιθωνία*, ἡ κεντρικὴ χερσόνησος, περιλαμβάνει μόνον ὀλίγα ὄρη, ἔχει ὅμως ἀντιθέτως ἐξόχους φυσικοὺς λιμένας. Μεταξὺ αὐτῶν ὁ τῆς Τορώνης κατελήφθη ὑπὸ μιᾶς ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ σπουδαιοτέρων ἰωνικῶν ἀποικιῶν. Ἡ *Παλλήνη*, ἡ δυτικὴ χερσόνησος, ἡ λεγομένη καὶ *Φλέγρα*—ἐκ τοῦ φλέγω, ἕνεκα τῆς ἡφαιστειώδους φύσεως τοῦ ἐδάφους— εἶναι μᾶλλον ἐπίπεδος καὶ λίαν εὔφορος, στερεῖται ὅμως λιμένων. Παρὰ τὰς δύο μικρὰς καὶ γεωργικὰς μᾶλλον παρὰ ἐμπορικὰς αὐτῆς πόλεις, τὴν Μένδην καὶ Σκιώνην, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἀποικίαι τῶν Ἐρετριέων, εἶχε καὶ τὴν μεγαλυτέραν καὶ σπουδαιοτέραν πόλιν Ποτίδαιαν, κειμένην ἐπὶ τοῦ στενοῦ λαιμοῦ τοῦ συνδέοντος τὴν Παλλήνην μὲ τὴν κυρίως Χαλκιδικὴν χερσόνησον. Ἱδρύθη αὕτη ὑπὸ τῶν Κορινθίων καὶ ἦτο ἡ μόνη δωρικὴ πόλις ἐπὶ τῆς βορείας ἀκτῆς τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Μετὰ τὴν καταστροφήν της ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἀνῳκοδομήθη ὑπὸ τοῦ Μακεδόνος βασιλέως Κασσάνδρου καὶ ὠνομάσθη Κασσάνδρεια. Τὸ ὄνομα τοῦτο ὑπὸ τὸν τύπον Κασσάνδρα διετηρήθη μέχρι σήμερον διὰ τὰ ἐρείπια αὐτῆς καὶ δι' ὁλόκληρον τὴν χερσόνησον.

Κ. ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΟΣ. Δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν περιεργότερον καὶ πλουσιώτερον συγχρόνως θέαμα ἀπὸ τὸ θέαμα, τὸ ὁποῖον παρουσιάζουν αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι κατὰ τὸν μεσαίωνα ὡς πρὸς τὴν ἱστορικογεωγραφικὴν διαμόρφωσιν αὐτῶν. Τὸ πλῆθος καὶ ἡ ποικιλία τῶν βαρβάρων, εἴτε ξένων λαῶν, οἱ ὁποῖοι διῆλθον ἢ καὶ διέμειναν εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας, καθιστῶσι τὴν ἑλληνικὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τὴν πολυμορφοτέραν καὶ ταραχωδεστέραν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος. Δὲν ἀφῆκαν ὅλοι τὰ ἴχνη τῆς διαβάσεως ἢ παραμονῆς αὐτῶν εἰς τὴν γεωγραφικὴν ὀνοματολογίαν καὶ τοπωνυμίαν τῆς χώρας. Οἱ παλαιότεροι ἐξ αὐτῶν, ὅπως οἱ Γότθοι, οἱ Οὖννοι κλπ., δὲν ἀφῆκαν ἄλλα ἴχνη παρὰ μόνον την ἀνάμνησιν τῆς φρίκης τῶν καταστροφῶν αὐτῶν εἰς τὰ παλαιὰ χειρόγραφα τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν χρονογράφων τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς. Ἄλλοι ὅμως, οἱ Σλάβοι, οἱ Ἰταλοί, ἐν γένει οἱ Φράγκοι, οἱ Τοῦρκοι, ἀφῆκαν καὶ τὴν ὑλικωτέραν ἀνάμνησίν των εἰς ὀνόματα ποταμῶν, ὀρέων, χωρίων, τοπωνυμιῶν. Πρὸ ἐτῶν συνέστησε τὸ κράτος ἐπιτροπην πρὸς ἀνακάθαρσιν τῆς γεωγραφικῆς ὀνοματολογίας τῆς χώρας καὶ ἀντικατάστασιν τῶν ξενικῶν ὀνομάτων δι' ἀρχαίων. Θὰ ἦτο ἴσως προτιμότερον νὰ μείνουν τὰ ὀνόματα εἰς τὴν θέσιν των, διότι, πλὴν ἄλλων, δεικνύοντα τὰς βαρβαρικὰς ἐπιδρομάς, δεικνύουν συγχρόνως καὶ τὴν ζωτικότητα τῆς φυλῆς. Ὁπωσδήποτε, ἐκ τοῦ ἱστορικοῦ τούτου γεγονότος, ὅτι ἐδόθησαν εἰς ἑλληνικοὺς τόπους βαρβαρικὰ ἢ ξενικὰ ὀνόματα καὶ ὅτι τὰ ὀνόματα ταῦτα παρέμειναν, καὶ πολλὰ θὰ παραμείνουν παρὰ τὰς προσπαθείας πρὸς ἀλλαγήν, ἡ ἑλληνικὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία κατέστη μᾶλλον περίπλοκος καὶ διεγείρει εἰς ὕψ στον βαθμὸν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐρευνητοῦ. Διότι, πλὴν τῶν ἄλλων, τὸ γεγονὸς τοῦτο τῆς ὑπάρξεως ξενικῶν ὀνομάτων, ὑπεκίνησε καὶ σπουδαῖα ἱστορικὰ καὶ φιλολογικὰ ζητήματα, ὁποῖον ὑπῆρξε τὸ πολυθρύλητον σλαυϊκὸν λεγόμενον ζήτημα.

Κατὰ τὴν κλασσικὴν περίοδον αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι διετήρησαν τὴν παλαιὰν γεωγραφικὴν ὀνοματολογίαν. Μετὰ τὰς νίκας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἤρχισε ν' ἀλλάσσῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ γεωγραφικὴ φυσιογνωμία τῆς χώρας. Νέαι μεγάλαι καὶ μικραὶ πόλεις ἐκτίσθησαν, πολυάριθμοι στρατιωτικοὶ καὶ ἐμπορικοὶ σταθμοὶ ἐδημιουργήθησαν, παλαιαὶ πόλεις κατεστράφησαν, αλλαι ἀνεκαινίσθησαν, τέλος τὸ κέντρον τῆς πολιτικῆς βαρύτητος μετετοπίσθη ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα Νέα πολιτικὴ καὶ γεωγραφικὴ διαμόρφωσις εἰσήχθη κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς ρωμαϊκῆς συγκλήτου διαίρεσιν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον περιληφθῆ εἰς τὸ ἀπέραντον ρωμαϊκὸν κράτος. Ὁ περίφημος Ἕλλην γεωγράφος Κλαύδιος Πτολεμαῖος, ὁ ὁποῖος ἤκμασε κατὰ τὰ μέσα τοῦ Β' αἰῶνος μ. Χ., εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ «Γεωγραφικὴ ὑφήγησις» περιγράφει τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν διαίρεσιν. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι τὸ ἔργον τοῦ ἀρχαίου Ἕλληνος γεωγράφου ὑπῆρξε τὸ συνηθὲς καὶ κοινῶς διαδεδομένον διδακτικὸν βιβλίον καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα ἕως τὴν ἐποχὴν τῆς ἀναγεννήσεως τῶν ἐπιστημῶν, κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα. Ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος παρέχει πρῶτος μερικὰς γεωγραφικὰς τοπωνυμίας διαφόρους ἀπὸ τὰς συνήθεις ἀρχαίας. Δύναται δὲ τοῦτο νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τῆς πιθανωτάτης εἰκασίας ὅτι ὁ Πτολεμαῖος ἐχρησιμοποίησε, πλὴν τῶν ἄλλων, ὁδοιπορικὰ Φοινίκων ἐμπόρων, ἀκόμη καὶ χάρτας τῆς ἀλεξανδρινῆς περιόδου.

Οἱ πρῶτοι βυζαντινοὶ χρόνοι Νέα πολιτικὴ διαίρεσις τῶν ὑπαγομένων εἰς τὸ ρωμαϊκὸν κράτος χωρῶν ἔγινεν ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ θεωρήσωμεν καὶ τὸν πρῶτον Βυζαντινὸν αὐτοκράτορα. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν λοιπὸν τοῦ Κωνσταντίνου, ἀπὸ τὰς ἀρχὰς δηλαδὴ τοῦ Δ' αἰῶνος, ἔχομεν τὴν ἐπὶ αἰῶνάς τινας διατηρηθεῖσαν πολιτικογεωγραφικὴν φυσιογνωμίαν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν.

Ὁ Κωνσταντῖνος διῄρεσε τὸ ρωμαϊκὸν κράτος εἰς τέσσαρας μεγίστας διοικητικὰς περιφερείας, ἤτοι τέσσαρας μεγάλας ἐπαρχότητας, ἑκάστης τῶν ὁποίων προΐστατο εἷς ἀνώτατος ἄρχων, ὀνομαζόμενος πραιφέκτος, ἔπαρχος κατὰ τοὺς Ἕλληνας. Παρὰ τοὺς ταραχώδεις καιροὺς καὶ τὰς παλαιοτάτας βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, μεγάλαι ριζικαὶ μεταβολαὶ εἰς τὸν γεωγραφικὸν χάρτην τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν δὲν συνέβησαν ἀκόμη κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Εἰς τὴν τελευταίαν κρίσιμον μάχην τοῦ Κωνσταντίνου κατὰ τοῦ Λικινίου, κατόπιν τῆς ὁποίας ἔλαβεν ὁ πρῶτος τὴν μονοκρατορίαν τοῦ κόσμου, ὁ ἐξ ἑλληνικῶν πλοίων συνιστάμενος στόλος τοῦ Κωνσταντίνου συνηθροίσθη εἰς τὸν λιμένα τοῦ Πειραιῶς, τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι τὸ ἐπίνειον τῶν Ἀθηνῶν ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ὁ κυριώτατος καὶ ἀσφαλέστατος λιμὴν τῆς Ἑλλάδος. Τὰ 233 πολεμικὰ πλοῖα τοῦ Κωνσταντίνου εἶχον πλήρωμα κατὰ μέγα μέρος ἐμπείρων Ἑλλήνων ναυτῶν καὶ πολεμιστῶν, τὸ ὁποῖον δεικνύει ὅτι δὲν εἶχον ἀποβάλει οἱ Ἕλληνες τὴν παλαιὰν ἐμπειρίαν καὶ δεξιότητα εἰς τὸ ναυτικόν. Θὰ ἐπερίμενέ τις ὅτι ἡ κτίσις νέας πρωτευούσης τοῦ κόσμου εἰς ἑλληνικὰς χώρας (325) θὰ ἐπέφερεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐποχὴν εὐτυχίας καὶ λάμψεως, γενικὴν ἀναβίωσιν τῆς κοινωνίας καὶ τῶν παλαιῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Δὲν ἐπῆλθεν ἡ ἀναγέννησις αὕτη, διότι ἡ παρὰ τὸν Βόσπορον ὑπερήφανος πόλις ἀπερρόφησε πᾶσαν ἰκμάδα ζωῆς. Καὶ τὰ τελευταῖα καλλιτεχνήματα, τὰ ὁποῖα εἶχον ἀκόμη μείνει εἰς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις, μετὰ τὰς ἁρπαγὰς τῶν Ρωμαίων, μετεκομίσθησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων, οἱ ναοὶ ἐσυλήθησαν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, περίφημοι ἀρχαῖοι ναοὶ μετεβλήθησαν εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας ἢ κατεστράφησαν. Τὰ ὄρη καὶ αἱ πεδιάδες ἐκαλύφθησαν ἀπὸ πλούσια μοναστήρια, κάστρα καὶ ὀχυρώματα ἐκτίσθησαν πανταχοῦ. Ταῦτα πάντα ἤλλαξαν βεβαίως τὴν φυσιογνωμίαν τῆς Ἑλλάδος, αἱ σπουδαῖαι ὅμως καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα πόλεις αὐτῆς δὲν φαίνεται ὅτι εὑρίσκοντο τότε εἰς παρακμήν. Ὅτε ὁ Ἰουλιανὸς ἔλαβε τὴν πορφύραν καὶ ἐξεστράτευσε κατὰ τοῦ ἐξαδέλφου του Κωνσταντίνου (360), αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις ἐτάχθησαν μὲ τὸ μέρος αὐτοῦ. Ὅτι αἱ Ἀθῆναι, ἡ Σπάρτη, ἡ Κόρινθος εἶχον πάλιν κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἀξιόλογον δύναμιν, ἐξάγεται ἐκ τῶν ἐπιστολῶν, τὰς ὁποίας ἀπηύθυνε πρὸς αὐτὰς ὁ Ἰουλιανός, διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀποστασίαν αὐτοῦ. Ἐξ ἄλλου αἱ παλαιαὶ αὗται καὶ ἔνδοξοι ἑλληνικαὶ πόλεις ἀπέβλεπον μετὰ μεγίστων ἐλπίδων πρὸς τὸν Ἰουλιανόν, ὡς ἀληθῆ Ἕλληνα ἡγεμόνα, ἔχοντα παιδείαν ἑλληνικὴν καὶ ἐνθουσιασμὸν διὰ τὴν παλαιάν, χιλιετῆ ἤδη, θρησκείαν καὶ λατρείαν αὐτῶν.

Αἱ πρῶται βαρβαρικαὶ ἐπιδρομαί. Ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Οὐάλεντος, κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ Δ' αἰῶνος, ἀρχίζουν αἱ πρῶται συγκρούσεις μὲ τοὺς ὁρμῶντας πρὸς Ν. λαοὺς τοῦ Βορρᾶ, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν αἰώνων ἐδῄουσαν τὸ κλασσικὸν ἔδαφος, κατέστρεψαν πόλεις, ἔσφαξαν μέγα μέρος τῶν κατοίκων ἢ ἀπήγαγον αἰχμαλώτους, καὶ ἐν γένει ἐπέφερον ὁλοκληρωτικὴν ἀλλοίωσιν τῶν παλαιῶν συνθηκῶν ζωῆς. Ὀλίγους αἰῶνας μετὰ τὴν ἔναρξιν τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ἡ ἱστορικὴ καὶ γεωγραφικὴ φυσιογνωμία τῆς κλασσικῆς χώρας, ἡ ὁποία εἶχε μείνει ὁπωσδήποτε ἀναλλοίωτος ἕως τὸν Δ' αἰῶνα, ὑφί-

Digitized by Google

σταται βαθυτάτην μεταβολήν. Εἰς τὴν μεταβολὴν ταύτην σημειωτέον συνειέλεσε καὶ ἡ ριζοβόλησις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ ὁποῖος ὀλίγον κατ' ὀλίγον καὶ μετὰ κόπου διεδίδετο ἀπὸ τὰς πόλεις εἰς τὴν ὕπαιθρον χώραν.

Ἕως τὸ 300 μ. Χ. ἡ Πελοπόννησος, ὅπως καὶ ἡ ἄλλη κλασσικὴ Ἑλλάς, δὲν εἶχεν ὑποστῆ ἀξίαν προσοχῆς ἀλλοίωσιν ὑπὸ ἔποψιν κατοίκων, πόλεων καὶ χωρίων, γεωργίας, ἐμπορίας καὶ ναυτιλίας. Θὰ ἐνόμιζέ τις, περιερχόμενος αὐτήν, ὅτι εὑρίσκεται εἰς τὴν Ἑλλάδα τῶν καλῶν χρόνων. Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Γότθων καὶ Ἐρούλων τοῦ 250—270 ὀλίγας μόνον καταστροφὰς ἐπέφερον, περιορισθεῖσαι εἰς λαφυραγωγίας. Ὁμάδες ξένων ὑπῆρχον εἰς τὴν Ἑλλάδα κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους, καὶ δὴ Ρωμαίων, Ἀσιατῶν, Ἰουδαίων, ἀλλ' αἱ ξενικαὶ αὗται ὁμάδες οὐδεμίαν ἀλλαγὴν ἐπέφερον εἰς τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν. Ἡ πρώτη μεγάλη καταστροφὴ εἶναι ἡ τοῦ ἔτους 395, κατὰ τὸ ὁποῖον ἔγινεν ἡ τρομακτικὴ ἐπιδρομὴ τῶν Γότθων ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ βασιλέως των Ἀλαρίχου καὶ μὲ τὴν ἔξαψιν τοῦ φανατισμοῦ τῶν Ἀρειανῶν Γότθων ὑπὸ τῶν συνοδευόντων αὐτοὺς ἐξάλλων μοναχῶν. Ὁ Ἀλάριχος ἐ'ήωσε τὴν Μακεδονίαν, τὴν Θεσσαλίαν, εἰσῆλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας, κατέστρεψε τὴν Ἐλευσῖνα καὶ ἠρήμωσεν ὅλην σχεδὸν τὴν Πελοπόννησον. Ἡ βανδαλιστικὴ μανία τῶν Γότθων, ἑνωθεῖσα μὲ τὸν ἄγριον καλογηρικὸν φανατισμόν, ἐπέφερε τὴν καταστροφὴν τοῦ ὡραίου κόσμου τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων εἰς αὐτὴν τὴν παλαιὰν ἕδραν αὐτῶν, εἰς τὰς κυρίως κλασσικὰς χώρας. Δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν εἷς Λιβάνιος, εἷς Ἰουλιανός, οἱ μεγάλοι ἐκεῖνοι ἀντιπρόσωποι τοῦ ἀρχαίου κόσμου, νὰ φαντασθοῦν ὅτι μετὰ τρεῖς μόνον δεκάδας ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴν αὐτῶν θὰ ἐπήρχετο τόση ἐρήμωσις, τόση καταστροφὴ εἰς τὰς χώρας, τῶν ὁποίων ἐλάτρευσαν τὴν δόξαν καὶ διὰ τῶν ὁποίων ὠνειρεύθησαν τὴν ἀναβίωσιν τῆς ἀνθρωπότητος.

Εἰς τὰ βόρεια μέρη τῆς Ἑλλάδος εἶχον ἐπέλθει καὶ πρωτύτερα, κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου μέχρι Θεοδοσίου Α', μεγάλαι ἐδαφικαὶ ἀλλοιώσεις. Εἰς τὰς χώρας ἐκείνας τὰ πολυάριθμα καὶ πολυποίκιλα σκυθικὰ καὶ σλαυϊκὰ φῦλα εἶχον τὰ πάντα ἀνατρέψει. Ἡ Θρᾴκη, ἡ Μακεδονία, ἡ Θεσσαλία ἔχασαν ὄχι μόνον τὴν προτέραν εὐδαιμονίαν, ἀλλὰ καὶ τοὺς κατοίκους καὶ τὰς παλαιὰς πόλεις, ἀπὸ τὰς ὁποίας πολὺ ὀλίγαι διετηρήθησαν ἀκέραιαι. Ἡ μόνη μεγάλη πόλις, ἀληθὴς προμαχὼν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἔμεινεν ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ ὁποία διετήρησεν ἕως τὸ τέλος, ἕως τὸν ΙΓ' αἰῶνα, τὴν ἀκμὴν αὐτῆς παρ' ὅλας τὰς ἐπανειλημμένας βαρβαρικὰς πολιορκίας καὶ καταστροφάς.

Αἱ τελευταῖαι ἀρχαῖαι γεωγραφίαι καὶ χάρται. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, κατὰ τὴν ὁποίαν ἠλλοιώνετο ἡ τοπογραφικὴ φυσιογνωμία τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, συνετάσσοντο τὰ τελευταῖα γεωγραφικὰ συμπιλήματα Ρωμαίων γεωγράφων. Γενικῶς δὲν ἔχουν ταῦτα μεγάλην σημασίαν. Τὸ σχετικῶς ἀξιολογώτερον ἔργον εἶναι ἡ «Κοσμογραφία» τοῦ Ἠθικοῦ, ὅστις ἤκμασε κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα. Καὶ ἡ «Κοσμογραφία» τοῦ Ἠθικοῦ, ὡς καὶ ἄλλαι γεωγραφικαὶ ἐπιτομαὶ τῆς ἰδίας ἐποχῆς, δὲν εἶναι παρὰ κατάλογοι ὀνομάτων πόλεων, νήσων καὶ ἄλλων τοπωνυμιῶν. Ὁ Ἠθικὸς ἀναγράφει τὰ πλεῖστα ὀνόματα κατὰ τὸν παλαιὸν κλασσικὸν τύπον (Cypros, Rhodos, Cythera, Creta κλπ.). Εἰς τοὺς γεωγραφικοὺς τούτους καταλόγους τῶν Ρωμαίων συμπιλητῶν εὑρίσκονται ἐνιαχοῦ καὶ τοπωνυμικὰ ὀνόματα μὲ διάφορον τύπον παρὰ τὸν κλασσικὸν ἢ καὶ νέα ἀκόμη ὀνόματα. Πρέπει ὅμως νὰ προσέξῃ ὁ ἐρευνητής, διὰ νὰ διακρίνῃ ἂν εἶναι αἱ παραλλαγαὶ αὗται ἁπλῶς παραφθοραὶ ἢ νεώτεραι προσθῆκαι τῶν ἀντιγραφέων. Ἄξια λόγου εἶναι καὶ τὰ «Ὁδοιπορικά», τὰ «Itineraria», τὰ ὁποῖα ἦσαν γραπτὰ (scripta) ἢ ἐσχεδιασμένα (picta). Τοιοῦτον ἐσχεδιασμένον ὁδοιπορικὸν περιεσώθη ἓν καὶ μόνον ἀντίτυπον, τὸ ἐπονομασθὲν ἐκ τοῦ παλαιοτέρου κατόχου αὐτοῦ «Tabula Peutingeriana», τὸ ὁποῖον λέγεται ὅτι εἶναι τοῦ Γ' αἰῶνος, ἀλλ' ἴσως εἶναι πολὺ μεταγενέστερον. Δὲν ἔχομεν σήμερον τὸ πρωτότυπον, ἀλλ' ἀντίγραφον γενόμενον κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα. Ἡ «Tabula Peutingeriana» εἶναι ὁ παλαιότερος περισωθεὶς γεωγραφικὸς χάρτης. Σημειωτέον ὅμως ὅτι οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Ἕλληνες εἶχον ἤδη ἐν χρήσει αἰῶνας πρότερον χαρτογραφικοὺς πίνακας. Ἀνάγκη νὰ παρατηρήσωμεν ἐνταῦθα ὅτι τοὺς μεταγενεστέρους Ἕλληνας γεωγράφους, ἀκόμη καὶ τὸν σπουδαιότατον Στέφανον Βυζάντιον (τῶν ἀρχῶν τοῦ ΣΤ' αἰῶνος), δὲν μνημονεύομεν, διότι οὗτοι πρόσκεινται τόσον εὐλαβῶς εἰς τὴν ἀρχαίαν τοπωνυμίαν, ὥστε εἶναι πηγαὶ μόνον τῆς κλασσικῆς γεωγραφίας. Οἱ ἄλλοι Βυζαντινοὶ γεωγράφοι, οἱ ὁποῖοι δύνανται νὰ εἶναι ὠφελιμώτεροι διὰ τὴν γνῶσιν τῆς συγχρόνου πρὸς αὐτοὺς γεωγραφικῆς καταστάσεως, θὰ μνημονευθῶσι κατωτέρω. Ἀλλ' ἤδη πρέπει νὰ σημειωθῇ μία σπουδαιοτάτη ρωμαϊκὴ πηγή, ἡ ὁποία δύναται νὰ δώσῃ εἰς ἡμᾶς γενικὴν ἰδέαν τοὐλάχιστον περὶ τῆς συνολικῆς γεωγραφικῆς καὶ διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (Δ'—Ε' αἰῶνα). Εἶναι τοῦτο ἐπίσημον βιβλιάριον ἢ ἐγχειρίδιον περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ ὅλου ρωμαϊκοῦ κράτους. Τὸ πρῶτον σχεδίασμα τοῦ κρατικοῦ τούτου ἐγχειριδίου φαίνεται ὅτι κατεστρώθη ἤδη ἐπὶ τοῦ πρώτου αὐτοκράτορος, τοῦ Αὐγούστου, διεσκευάζετο δὲ κατόπιν ἐπὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ κατὰ τὰς νέας περιστάσεις. Οὕτω τὸ ἐγχειρίδιον τοῦτο ἔλαβε σὺν τῷ χρόνῳ νέαν μορφήν, ἕως ὅτου ἀπεκρυσταλλώθη εἰς τὴν μορφήν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἔχομεν αὐτὸ σήμερον, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Θεοδοσίου Β' (408—450). Ὁ τίτλος αὐτοῦ εἶναι ὁ ἑξῆς: «Notitia dignitatum et administationum omnium tam civilium quam militarium in partibus orientis et occidentis».

Ἡ γεωγραφια καὶ διοίκησις κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα. Ἡ «Notitia dignitatum» γνωρίζει εἰς ἡμᾶς τὰς διοικητικὰς διαιρέσεις τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε' αἰῶνος. Εἰς τὴν Εὐρώπην ὅριον εἶχε τὸν Δούναβιν. Πρὸς ΒΔ. ἐχωρίζετο ἀπὸ τὸ δυτικὸν κράτος διὰ γραμμῆς, ἡ ὁποία ἤρχιζεν ἀπὸ τὸν κόλπον τῆς Ἀδριατικῆς, Κάτταρον, ἐπὶ τῆς μεσημβρινῆς ἀκτῆς τῆς Δαλματίας, ὅπου καὶ ἡ ὁμώνυμος πόλις, καὶ ἡνώνετο μὲ τοὺς ποταμοὺς Δρῖνον καὶ Σάβον. Περιελάμβανεν εἰς τὴν Ἀσίαν τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τὴν Συρίαν, εἰς τὴν Ἀφρικὴν τὴν Αἴγυπτον, τὴν Ἄνω Λιβύην καὶ τὴν Πεντάπολιν. Διῃρεῖτο εἰς δύο μεγάλας διοικητικὰς περιφερείας, αἱ ὁποῖαι ἐλέγοντο ἐπαρχότητες (praefecturae), τὴν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴν τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Ὁ πραιφέκτος, ἤτοι ἔπαρχος, τῆς Ἀνατολῆς, ὁ ὁποῖος ἥδρευεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐκυβέρνα πέντε διοικήσεις: τὴν Ἀνατολὴν (τὰς πέραν τοῦ Ταύρου χώρας μετὰ τῆς Ἰσαυρίας, τῆς Κιλικίας καὶ τῆς Κύπρου), τὴν Αἴγυπτον, τὴν Ἀσίαν (τὴν παλαιὰν ἐπαρχίαν τῆς Ἀσίας, τὸ βασίλειον τῆς Περγάμου, τὴν Παμφυλίαν, τὴν Λυκίαν, τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους), τὸν Πόντον (τὴν περιοχὴν τοῦ Εὐξείνου πόντου καὶ τὴν ρωμαϊκὴν Ἀρμενίαν), τὴν Θρᾴκην, τὰς χώρας τὰς κειμένας μεταξὺ τῆς Προποντίδος καὶ τοῦ Ἴστρου, ἤτοι τοῦ Κάτω Δουνάβεως. Ὁ ἔπαρχος τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἕδραν εἶχε τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ἐκυβέρνα δύο διοικήσεις: τὴν Δακίαν (τὰς παραδουναβίους χώρας) καὶ τὴν Μακεδονίαν (τὰς νοτίους χώρας μετὰ τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος, τῆς Πελοποννήσου, τῆς Κρήτης). Τὴν παλαιὰν λέξιν ἐπαρχίαν ἡ «Notitia» μετατρέπει εἰς διοίκησιν, ἴσως διότι ἡ τελευταία αὕτη λέξις ἦτο προσφιλὴς μετὰ τὸν θρίαμβον τῆς Ἐκκλησίας. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ πολιτικὴ γεωγραφία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα μνημονεύεται ἐνταῦθα συνολικῶς, συμφώνως πρὸς τὰς μεγάλας διαιρέσεις.

Ὁ «Συνέκδημος» τοῦ Ἱεροκλέους. Ἐπίσημον ἐπίσης ἐγχειρίδιον συνέταξε κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος (πρὸ τοῦ 535) ὁ γραμματικὸς Ἱεροκλῆς, ὁ ὁποῖος ἤκμασεν ἐπὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ «Συνέκδημος» αὐτοῦ εἶναι διάγραμμα πολιτικῆς γεωγραφίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρονται 64 ἐπαρχίαι καὶ 912 πόλεις. Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν λέγει ὁ συγγραφεύς: «Εἰσὶν αἱ πᾶσαι ἐπαρχίαι καὶ πόλεις αἱ ὑπὸ τὸν βασιλέα τῶν Ῥωμαίων τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπαρχίαι ξδ', πόλεις ϡλε', ὡς ὑποτέτακται» (λέγει 935 πόλεις, εὑρίσκονται ὅμως εἰς τὸ περισωθὲν κείμενον 912). Καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ Ἱεροκλέους ἀναγραφόμεναι ὀνομασίαι εἶναι αἱ παλαιαί. Μόνον εἰς μεταγενεστέρας μικρὰς ἀναγραφὰς εὑρίσκονται «ὅσαι τῶν πόλεων μετωνομάσθησαν εἰς ὕστερον». Ἐν γένει ὅμως πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς βεβαία ἡ πενιχρὰ συμβολὴ τῶν Βυζαντινῶν γεωγράφων διὰ τὴν σύγχρονον πρὸς τὴν ἐποχὴν αὐτῶν τοπογραφικὴν ὀνοματολογίαν. Ἀκόμη καὶ εἰς τὸ τόσον σπουδαῖο διὰ τὸν βίον ζήτημα τοῦτο οἱ Βυζαντινοὶ προσελκύονται πάντοτε ὑπὸ τῆς δυνάμεως τῆς ἀρχαίας παραδόσεως.

Ἄλλοι γεωγράφοι. Σύγχρονος τοῦ Ἱεροκλέους ἦτο ὁ ἐξ Ἀλεξανδρείας Κοσμᾶς ὁ Ἰνδικοπλεύστης, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε μακρινὰ ταξίδια εἰς τὴν Ἀραβίαν καὶ τὴν Ἀνατολικὴν Ἀφρικήν. Ἔγραψε μέγα γεωγραφικὸν ἔργον, «Χριστιανικὴ τοπογραφία», τοῦ ὁποίου τὸ ἐνδιαφέρον ἔγκειται εἰς τὰς ἀξιολόγους εἰδήσεις, τὰς ὁποίας δίδει εἰς ἡμᾶς ὡς περιηγητὴς καὶ ὡς ἔμπορος. Εἰς τὴν γεωγραφίαν ὅμως τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν δὲν προσθέτει τίποτε ὁ Κοσμᾶς, διότι ὁμιλεῖ περὶ τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ἰνδίας καὶ τῆς Κίνας. Ὅμοιον μὲ τὸν «Συνέκδημον» τοῦ Ἱεροκλέους περιγραφὴν συνέταξε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ζ' αἰῶνος ὁ Γεώργιος ὁ Κύπριος. Ἀξιόλογοι εἶναι αἱ εἰδήσεις περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς παλαιοτάτης ἱστορίας πόλεων, τὰ λεγόμενα «Πάτρια» (Origines). Τὰ συγγραμμάτια ταῦτα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα (Πάτρια τῆς Κυζίκου, Μιλήτου κλπ.). Ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν διεσώθησαν τὰ «Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως». Τὸ βιβλιάριον τοῦτο, τὸ ὁποῖον προέρχεται ἀπὸ μεταγενέστερα χειρόγραφα τοῦ ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' αἰῶνος, περιέχει εἰδήσεις καὶ ἕως τὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν. Εἴς τινα χειρόγραφα ἀναγράφεται συγγραφεὺς αὐτοῦ ὁ Κωδινός, εἰς ἄλλα τὸ ἔργον παραδίδεται ἀνωνύμως. Τοῦτο εἶναι καὶ τὸ βεβαιότερον, διότι τὰ «Πάτρια» ταῦτα φαίνονται ὅτι εἶναι συλλογὴ εἰδήσεων, προερχομένων ἀπὸ διαφόρους ἐποχάς. Πλὴν ὅλην τὴν ἀνάμειξιν δημωδῶν παραδόσεων, αἱ ὁποῖαι καὶ αὗται ἔχουν ἐνδιαφέρον, εἶναι σπουδαιόταται αἱ ἱστορικαί, τοπογραφικαὶ καὶ καλλιτεχνικαὶ εἰδήσεις, αἱ περιεχόμεναι εἰς τὰ «Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως».

Ἐπίσης ἀξιολόγους εἰδήσεις εὑρίσκομεν εἰς τὰς «Ἐκφράσεις» πόλεων καὶ τόπων, αἱ ὁποῖαι, παρὰ τὴν ρητορικὴν περισσολογίαν, περιέχουσι καὶ χρησιμωτάτας εἰδήσεις περὶ τῆς καταστάσεως ἰδίως βυζαντινῶν πόλεων. Τοιαῦται ἐκφράσεις σῴζονται περὶ τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Τραπεζοῦντος, τῆς Κορίνθου κλπ. Τὴν πρώτην ἔγραψεν ὁ Ἰωάννης Καμενιάτης εἰς τὴν ἐξαίρετον διήγησιν αὐτοῦ περὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν πειρατῶν (τῷ 904), τὰς ἄλλας, ὅπως τῆς Τραπεζοῦντος, τῆς Κορίνθου κλπ., ὁ ἐκ Τραπεζοῦντος Ἰωάννης ὁ Εὐγενικὸς (τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος).

Ἐκκλησιαστικὴ γεωγραφία. Τῆς ἐπὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ Ἡρακλείου (τὸν ΣΤ' καὶ Ζ' αἰῶνα) καθιδρυθείσης ἐκκλησιαστικῆς τάξεως, ἤτοι τῶν μητροπόλεων καὶ τῶν ἐπισκοπῶν, σημειώματα ἔχουν περισωθῆ ἀρκετὰ ἀπὸ τοῦ Ι' καὶ ἑξῆς αἰῶνος. Τοιαῦτα εἶναι τὰ «Νέα τακτικά», γραφέντα ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, καὶ ἡ ἐπὶ τῶν Κομνηνῶν συνταχθεῖσα «Διατύπωσις παρὰ τοῦ βασιλέως Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ὅπως ἔχουσι τάξεως οἱ θρόνοι τῶν ἐκκλησιῶν τῶν ὑποκειμένων τῷ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως». Ἄξιαι λόγου ἀλλαγαὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν, μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν καὶ Ἡράκλειον, εἶχον γίνει κατὰ τὰ τέλη τοῦ Θ' αἰῶνος, ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ. Ἐκτενεστέρους καταλόγους ἐκκλησιαστικῆς τάξεως ἔχομεν κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους. Τοιοῦτοι εἶναι: «Τάξις πρωτοκαθεδρίας τῶν ὑπὸ τὸν ἀποστολικὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως τελούντων μητροπολιτῶν καὶ τῶν ὑπ' αὐτοὺς ἐπισκόπων», «Νείλου Δοξαπατρῆ τάξις τῶν πατριαρχικῶν θρόνων». Ἡ τάξις τῶν μητροπολιτικῶν καὶ ἐπισκοπικῶν θρόνων ὑπέστη πολλὰς ἀλλαγὰς κατὰ τὴν πάροδον τῶν χρόνων· ἔχομεν λοιπὸν καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους πολλὰς παραλλαγάς, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ σπουδαιότεραι εἶναι αἱ τῶν χρόνων τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β' τοῦ Παλαιολόγου (1283—1328). Ἡ γλῶσσα τῆς διοικήσεως, καὶ μάλιστα τῆς ἐκκλησιαστικῆς, εἶναι τόσον στενῶς συνδεδεμένη μὲ τὴν παράδοσιν, ὥστε καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ οὗτοι κατάλογοι δὲν εἶναι πολὺ χρήσιμοι διὰ τὴν πραγματικῶς ὑφισταμένην γεωγραφικὴν καὶ τοπογραφικὴν ὀνοματολογίαν τῶν χρόνων, κατὰ τοὺς ὁποίους συνετάχθησαν.

Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Σκλαβηνῶν. Οἱ συνηθέστεροι καὶ φοβερώτεροι ἐπιδρομεῖς, ἤδη ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, εἶναι τὰ βόρεια πολυμειγῆ βαρβαρικὰ φῦλα, τὰ ὁποῖα ὁ Προκόπιος καὶ οἱ ἄλλοι Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ὀνομάζουν Σκλαβηνοὺς καὶ Οὕννους. Μὲ τοὺς Σκλαβηνοὺς συνδυάζονται ποικίλα καὶ ἀγριώτατα βαρβαρικὰ φῦλα, Ἄνται, Οὖννοι, Βούλγαροι, Ἄβαροι. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶναι σπουδαιοτάτη σχετικῶς μὲ τὰς βαρβαρικὰς ἐπιδρομάς, διότι κατ' αὐτὴν ἐτέθησαν αἱ βάσεις τοῦ περιφήμου σλαυϊκοῦ ζητήματος εἰς τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον. Τὸ πρόβλημα τοῦτο λαμβάνει κολοσσιαίαν σημασίαν διὰ τὴν ὕπαρξιν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΣΤ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ζ' αἰῶνος. Οἱ Σκλαβηνοὶ οὗτοι, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ πρόγονοι τῶν Σλαύων, εἶναι οἱ πρῶτοι βάρβαροι, οἱ ὁποῖοι ἐπὶ σειρὰν αἰώνων εἰσέρχονται εἰς τὸ κράτος, λεηλατοῦν, καταστρέφουν, ἐξανδραποδίζουν τοὺς κατοίκους καὶ εἴτε ἀπέρχονται σύροντες τὰ ἄπειρα λάφυρα καὶ αἰχμαλώτους αὐτῶν, εἴτε καὶ ἐγκαθίστανται εἰς τὰς χώρας τοῦ κράτους μονίμως. Εὑρίσκομεν ἤδη ἐγκαταστάσεις αὐτῶν, Σκλαβηνίας, εἰς τὰς βορείους χώρας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν Ζ' αἰῶνα. Ἐξακολουθοῦν δὲ διαρκῶς νὰ προχωροῦν πρὸς Ν. οὕτως, ὥστε εἰς ὁλόκληρον τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου εὑρίσκομεν ἐγκατεσπαρμένας Σκλαβηνίας. Φοβεραὶ ἰδίως ὑπῆρξαν αἱ ἐπιδρομαὶ αὐτῶν κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, ὅτε συνεδυάσθησαν μὲ ἄλλους ἐπιφόβους βαρβάρους, τοὺς Ἀβάρους, οἱ ὁποῖοι ἦσαν σκυθικῆς, ἤτοι τουρκικῆς φυλῆς, ἀναμεμειγμένοι μὲ Σλαύους. Οἱ Σλαῦοι καὶ οἱ Ἄβαροι ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν διαδόχων τοῦ Ἰουστινιανοῦ (περὶ τὸ 600, διότι αἱ ἀναγραφόμεναι ὡς ὁριστικαὶ χρονολογίαι δὲν δύνανται νὰ εἶναι τελείως ἀκριβεῖς), διέβησαν ἐπανειλημμένως τὸν Δούναβιν καὶ ἔκαμνον συχνοτάτας καὶ φοβερὰς ἐπιδρομὰς εἰς τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον. Ἠπείλησαν τὴν Θεσσαλονίκην, ἠπείλησαν ἀκόμη καὶ τὴν πρωτεύουσαν, ἐλεηλάτησαν τὰ παράλια τῆς Προποντίδος καὶ τοῦ Αἰγαίου πελάγους, εἰσήλασαν πρὸς Ν. καὶ ἔφθασαν ἕως τὴν Πελοπόννησον. Ὁ θόρυβος τῶν βαρβαρικῶν τούτων ἐπιδρομῶν ἐνέσπειρε τὸν τρόμον εἰς τοὺς κατοίκους καὶ ἡ φήμη αὐτῶν διεδόθη ἕως τὴν Αἴγυπτον, ὅπου ὁ Ἰωάννης, ὁ ἐπίσκοπος Νικίου, ἔγραψε κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος

Digitized by Google

Φωκᾶ (602—610), τὰς ἑπομένας εἰδήσεις: «Ἀναφέρεται ὡς πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν κράτος ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους οἱ βάρβαροι καὶ οἱ βασιλεῖς ξένων λαῶν καὶ τῶν Ἰλλυριῶν κατέστρεφον τὰς πόλεις τῶν Χριστιανῶν καὶ ἔσυρον αἰχμαλώτους τοὺς κατοίκους. Μόνον ἡ πόλις τῆς Θεσσαλονίκης ἐσώθη, διότι εἶχεν ἰσχυρὰ τείχη καὶ τὴν προστασίαν τοῦ Θεοῦ, διὰ τοῦτο οἱ ξένοι λαοὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ τὴν κυριεύσουν, ἀλλ' ὅλη ἡ ἐπαρχία ἠρημώθη ἀπὸ τοὺς κατοίκους αὐτῆς».

Σπουδαιοτάτην πηγὴν διὰ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Ἀβαροσλαύων ἔχομεν τοὺς «βίους» τοῦ μάρτυρος ἁγίου Δημητρίου, προστάτου τῆς Θεσσαλονίκης. Εἷς ἐκ τῶν συγγραφέων τοῦ βιβλίου «Περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου Δημητρίου» εἶναι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάννης, ὁ ὁποῖος ἤκμασε κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Ζ' αἰῶνος. Ἡ σύγχρονος μὲ τὰ γεγονότα ἐκεῖνα πηγὴ αὕτη εἶναι ἀληθὲς μεταλλεῖον πολυτίμων εἰδήσεων διὰ τὰς ἀβαροσλαυϊκὰς ἐπιδρομὰς εἰς τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΣΤ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ζ' αἰῶνος οἱ Ἄβαροι καὶ Σλαῦοι ἐξακολουθοῦν νὰ εἰσελαύνουν εἰς τὰ νότια τῆς χερσονήσου καὶ οὕτω κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ἐπέρχονται σπουδαιόταται ἐθνογραφικαὶ καὶ γεωγραφικαὶ μεταβολαὶ εἰς τὸν χάρτην τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, διότι οἱ ἐπιδρομεῖς ἐγκαθίστανται πλέον ὁριστικῶς εἰς πολλὰ μέρη αὐτῆς καὶ ἱδρύουν τὰς Σκλαβηνίας, αἵτινες ἐμνημονεύθησαν ἀνωτέρω. Σημειωτέον ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς γράφουν περὶ τῶν Ἀβάρων, ὡς νὰ ἦσαν καὶ οὗτοι Σλαῦοι, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶχον συγκεχυμένας γνώσεις περὶ τῶν βαρβάρων τοῦ Βορρᾶ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἔβλεπον καὶ τὰ δύο ταῦτα βαρβαρικὰ καὶ ἀνήμερα φῦλα νὰ διεξάγουν ἡνωμένα τὰς ἐπιδρομάς αὐτῶν.

Τὰ κτίσματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Εἰς τὴν τοπογραφικὴν τοπωνυμίαν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐπῆλθον μεταβολαὶ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὄχι ἐκ βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, ἀλλ' ἐκ τῶν μεγάλων ἔργων, τὰ ὁποῖα ἐξετέλεσεν ὁ Ἰουστινιανός, πρὸς ἄμυναν τοῦ κράτους ἀπὸ τοὺς βαρβάρους. Ὁ ἱστορικὸς Προκόπιος, ὁ ὁποῖος ἔγραψεν ἰδιαίτερον ἔργον «Περὶ κτισμάτων», εἶναι σπουδαία πηγὴ διὰ τὴν γεωγραφικὴν διαμόρφωσιν τῆς χερσονήσου. Ὁ Ἰουστινιανὸς δὲν περιωρίσθη μόνον νὰ κατασκευάσῃ τὸ τεράστιον σύμπλεγμα τῶν κάστρων καὶ ἄλλων ὀχυρωμάτων εἰς ὅλα τὰ σύνορα τοῦ κράτους, καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἀκόμη αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ παλαιὰς πόλεις, αἱ ὁποῖαι εἶχον παρακμάσει, ἀνεκαίνισε καὶ νέας πόλεις ἀκόμη ἀνήγειρεν. Οὕτως εἰς τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα κατεστραμμένας πόλεις ἀνήγειρε καὶ μὲ νέα τείχη καὶ πύργους περιέβαλε καὶ ὠχύρωσε σχεδὸν ὅλας τὰς σπουδαίας πόλεις πρὸς νότον τῶν Θερμοπυλῶν. Ἐπίσης καὶ εἰς τὴν Θεσσαλίαν ὠχύρωσε τὰς παλαιὰς πόλεις. Εἰς τὴν Νέαν Ἤπειρον ἀνηγέρθησαν 32 νέα κάστρα καὶ 26 παλαιὰ ἀνεκαινίσθησαν, πολλὰ ἐπίσης ἀνηγέρθησαν ἢ ἀνεκαινίσθησαν εἰς τὴν Παλαιὰν Ἤπειρον, ὅπως καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν. Καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ εἰς τὴν κυρίως λεγομένην Ἰλλυρίαν καὶ εἰς τὴν Θρᾴκην ἀνηγέρθησαν καὶ ἀνεκαινίσθησαν πόλεις καὶ κάστρα. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὰς ἄλλας χώρας τῆς αὐτοκρατορίας, εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἀκόμη, καὶ εἰς τὴν βόρειον Ἀφρικήν.

Τὸ σλαυϊκὸν ζήτημα. Ἀπὸ τὰς φοβερὰς καὶ ἐπανειλημμένας ἐπιδρομὰς ἔλαβεν ἀφορμὴν ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Φαλλμεράϋερ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΣΤ' αἰῶνος οἱ Ἕλληνες εἶχον ἐξαφανισθῆ τελείως ὑπὸ τῶν Σλαύων. Τὸ σχετικὸν βιβλίον τοῦ Φαλλμεράϋερ ἐδημοσιεύθη τῷ 1830 καὶ ἐπιγράφεται: «Geschichte der Halbinsel Morea waehrend des Mittelalters». Κατὰ τὸν Φαλλμεράϋερ οἱ Ἄβαροι καὶ οἱ Σλαῦοι εἶχον κατακτήσει κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησον. Ἐστήριζε δὲ οὗτος τὴν θεωρίαν αὐτοῦ εἰς τοὺς λόγους ἑνὸς ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέως, τοῦ Εὐαγρίου, ὁ ὁποῖος ἤκμασε κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΣΤ' αἰῶνος καὶ ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι οἱ Ἄβαροι κατέκτησαν ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Τὸ ὅτι ὁ Εὐάγριος δὲν ὁμιλεῖ περὶ Σλαύων, ἀλλὰ περὶ Ἀβάρων, τοῦτο δὲν στενοχωρεῖ τὸν Φαλλμεράϋερ, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οἱ Ἄβαροι ἔκαμνον κοινὰς τὰς ἐπιδρομάς των μὲ τοὺς Σλαύους. Ἡ τρομερὰ αὕτη ἐπιδρομή, ἡ ὁποία ἐπέφερε τὴν ἐξολόθρευσιν τῶν Ἑλλήνων, ὁρίζεται ὑπὸ τοῦ Φαλλμεράϋερ ὅτι ἔγινε κατὰ τὸ ἔτος 589, ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μαυρικίου. Μετὰ ἕνα καὶ ἥμισυν αἰῶνα, τῷ 746, ἡ ἐξολόθρευσις τῶν Ἑλλήνων ἐπῆλθε τελεία ἐκ τοῦ φοβεροῦ λοιμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐνέσκηψεν εἰς τὴν Πελοπόννησον. Ἡ μνεία τοῦ γεγονότος τούτου εὑρίσκεται εἰς ἓν περίφημον χωρίον τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, εἰς τὸ ὁποῖον, ὁμιλῶν περὶ τῆς Πελοποννήσου, λέγει τὰ ἑξῆς: «ἐσθλαβώθη δὲ πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος, ὅτε ὁ λοιμικὸς θάνατος πᾶσαν ἐβόσκετο τὴν οἰκουμένην» (Περὶ θεμάτων, σ. 53). Ὁ Πορφυρογέννητος μεταχειρίζεται μόνος αὐτὸς τὸ ρῆμα «ἐσθλαβώθη». Ἄλλοι ἐκ τῶν ἱστορικῶν μεταφράζουν «ὅλη ἡ χώρα ἐξεσλαβίσθη», ἄλλοι μεταφράζουν «ὅλη ἡ χώρα ἐσκλαβώθη», περιῆλθεν εἰς δουλείαν, εἰς σκλαβιάν, διότι οἱ Σλαῦοι ἐλέγοντο Σκλάβοι, ἐπειδὴ εἶχον ὑποδουλωθῆ (Esclavons), ἐκ τούτου δὲ καὶ ἡ ἔννοια τῆς λέξεως σκλάβος, σκλαβώνω. Τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Κοπρωνύμου (775) δύναται νὰ θεωρηθῆ, κατὰ τὸν Φαλλμεράϋερ, ὡς ὁ χρόνος, κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἐρημωθεῖσα χώρα κατῳκήθη ὁριστικῶς ὑπὸ Σλαύων καὶ ἤρχισε νὰ ἔχῃ πόλεις, χωρία καὶ τοπωνυμίας νέας. Εἰς τὸν δεύτερον τόμον τῆς «Ἱστορίας» του ὁ Φαλλμεράϋερ παρουσιάζει νέαν θεωρίαν, τὴν ἀλβανικήν, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Ἕλληνες καὶ Σλαῦοι, οἱ ὁποῖοι κατῴκουν τὴν Ἑλλάδα, ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ ἐποίκων Ἀλβανῶν περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος.

Θύελλα ἀμέσως διαμαρτυριῶν καὶ ἐπιστημονικοῦ ἐλέγχου τῆς θεωρίας τοῦ Φαλλμεράϋερ ἠγέρθη πανταχόθεν. Ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος ἔγραψε σοβαρὰν καὶ σθεναρὰν ἀναίρεσιν αὐτῆς, ὑπῆρξεν ὁ ἡμέτερος Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος εἰς τὴν διατριβήν του «Σλαυϊκαὶ ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις ἐποικήσεις» (εἰς τὸν Α' τ. τῶν «Ἱστορικῶν πραγματειῶν», 1858). Κατόπιν ἀντέκρουσεν αὐτὸν διὰ ρωμαλέων ἐπιστημονικῶν ἐπιχειρημάτων ὁ ἐπιφανὴς Γερμανὸς ἐρευνητὴς Κάρολος Χὸπφ τῷ 1867 εἰς τὴν «Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ μεσαίωνος ἕως τὴν ἐποχὴν ἡμῶν» (εἰς τὸν 85ον τ. τῆς ἀπεράντου «Ἐγκυκλοπαιδείας» τῶν Ersch καὶ Gruber). Ἡ πλουσία καὶ πολυποίκιλος βιβλιογραφία περὶ τοῦ περιλαλήτου σλαυϊκοῦ ζητήματος ἀπέληξεν εἰς πλήρη ἀνατροπὴν τῶν παραδοξολογιῶν τοῦ Γερμανοῦ ἱστορικοῦ, ὁ ὁποῖος ἀναμφισβητήτως παρεκινήθη εἰς τὴν πομπώδη καὶ θορυβώδη διακήρυξιν τῆς θεωρίας του εἴτε ἐκ πολιτικῶν λόγων, εἴτε ἐξ ἰδιωτικοῦ πάθους, εἴτε καὶ ἁπλῶς ἐκ λόγων ἐγωϊστικῆς ἐπιστημονικῆς φιλοδοξίας. Ἀρκεῖ νὰ μνημονευθῆ τὸ πάθημα αὐτοῦ σχετικῶς μὲ τὰ ψευδοαναργύρεια ἀποσπάσματα, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ ἦσαν προφανέστατα κίβδηλα, τοῦ ἐνέπνευσαν τὴν βεβαιότητα τοῦ «ἐκσλαυϊσμοῦ καὶ ἐξαλβανισμοῦ» τῆς Ἀττικῆς. Διὰ μακρῶν καὶ ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ἐξήτασε τὸ ζήτημα ὁ ἀείμνηστος Π. Καρολίδης εἰς τὴν εἰσαγωγὴν αὐτοῦ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως («Ἱστορία τοῦ ΙΘ' αἰῶνος» τ. Β', σ. 142—157). Ἀξιόλογα ἐπίσης εἶναι καὶ ὅσα γράφει ὁ Hertzberg εἰς τὴν «Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι νῦν» (τ. Α', σ. 174—200, σ. 148 ἑξ., καὶ σ. 555—586 ἑλλ. μετ. *Π. Καρολίδου*). Τὴν τελευταίαν λέξιν τῆς ἐπιστήμης συνοψίζει ὁριστικῶς ἡ γνώμη τοῦ ἐπιφανοῦς Γερμανοῦ ἱστορικοῦ Ἐρρίκου Γκέλτσερ: «Ἡ τυχοδιωκτικὴ ὑπόθεσις τοῦ Φαλλμεράϋερ περὶ ἐξαφανίσεως ὁλοκλήρου τοῦ δυστυχοῦς ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τοῦ τελείου ἐκσλαυϊσμοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Μαυρικίου εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκδιωχθῆ εἰς τὸ κράτος τῶν μύθων».

Ἡ πολιτικοστρατιωτικὴ διαίρεσις εἰς θέματα. Ἀπὸ τοὺς ἰδίους χρόνους τῶν σλαυϊκῶν ἐγκαταστάσεων εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ τοὺς χρόνους τῶν μεγάλων ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν ἤρχισεν ἡ νέα σπουδαιοτάτη διοικητικὴ διαίρεσις τοῦ κράτους εἰς θέματα. Ἡ διαίρεσις αὕτη ἐπετελέσθη μεταξὺ τοῦ Ζ' καὶ Θ' αἰῶνος, ἀντικαταστήσασα τὴν παλαιὰν διαίρεσιν εἰς ἐπαρχότητας καὶ εἰς διοικήσεις, διετηρήθη δὲ ἕως τοὺς τελευταίους χρόνους τοῦ κράτους. Εἰς τὰς μακρινὰς καὶ συνοριακὰς χώρας, εἰς τὰς ὁποίας ἦτο ἀνάγκη νὰ λειτουργῇ ἰδιαιτέρα διοίκησις ἕνεκα τῶν ἰδιαιτέρων ὅρων, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἔζων οἱ κάτοικοι, αἱ διαιρέσεις ἐλέγοντο ἀναλόγως ἐξαρχᾶτα, δουκᾶτα, κλεισοῦραι κλπ. (αἱ τελευταῖαι αὗται ἦσαν ὅμοιαι μὲ τὰς περιφήμους marches τῶν μεσαιωνικῶν χωρῶν τῆς Δύσεως, καὶ δὴ τῆς Γερμανίας, τὰς ὁποίας ἐκυβέρνων οἱ πολυθρύλητοι βουργράβοι).

Περὶ τῆς μορφῆς, τῆς ἱστορικῆς καὶ γεωγραφικῆς, τὴν ὁποίαν εἶχον αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα ἔχομεν πληροφορίας ἀρκετὰ σπουδαίας ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου «Περὶ θεμάτων». Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ αὐτοκρατορικὸς συγγραφεὺς ἠθέλησε νὰ ἀπεικονίσῃ τὴν ἐπὶ τῶν χρόνων αὐτοῦ κατάστασιν τοῦ ἰδίου αὐτοῦ κράτους, διὰ λόγους κυρίως πρακτικῆς ὠφελείας, ἐπικρατεῖ ἡ μανία ὅλων τῶν Βυζαντινῶν τῆς προσκολλήσεως εἰς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν. Ὁ Πορφυρογέννητος ἔχει ὡς πηγὰς τὸν Στέφανον τὸν Βυζάντιον καὶ τὸν «Συνέκδημον» Ἱεροκλέους. Τοιουτοτρόπως ἐλαττώνεται ἡ σπουδαιότης τῶν εἰδήσεων. Ἐν τούτοις εὑρίσκομεν εἰς τὸ βιβλίον «Περὶ θεμάτων», ἀνάλογον πρὸς τὴν παλαιὰν «Notitiam dignitatum», πολλὰς λεπτομερείας ἀξιολόγους καὶ ὀνομασίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (θέματα Βουκελλαρίων, Κιβυρραιωτῶν, Ὀψικίου κλπ.— πόλεις Λυκανδός, Τζαμανδὸς κλπ. κλπ.).

Ἡ εἰς θέματα διοικητική, στρατιωτικὴ καὶ γεωγραφικὴ διαίρεσις τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας εἶναι πολυσήμαντος, διότι παρέχει ὡς ἐν κατόπτρῳ εἰκόνα τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀκόμη καταστάσεως τῶν ἐπαρχιῶν, περὶ τῶν ὁποίων γενικῶς πολὺ πενιχρὰς εἰδήσεις ἔχομεν (ἀξιολόγους παρατηρήσεις ἔχει ὁ Alfred Rambaud εἰς τὸ σπουδαιότατον ἔργον του «L'empire grec au Xe siècle. Constantin Porphyrogénète», 1870). Ἡ μελέτη τοῦ ζητήματος τούτου καθίσταται ἀκόμη σπουδαιοτέρα ἐκ τοῦ ἑξῆς γεγονότος, τὸ ὁποῖον ἐσημειώθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν μελέτην τοῦ γράφοντος τὰς γραμμὰς ταύτας προκειμένου περὶ τοῦ θέματος τῆς Θρᾴκης (δημοσιευθεῖσαν εἰς τὰ «Θρᾳκικά»): ὅτι καθ' ὅσον οἱ χρόνοι προχωροῦν εὑρίσκομεν τὰ πρότερον ἀρκετὰ μεγάλα θέματα κατατεμνόμενα εἰς περισσότερα τοῦ ἑνός, εἰς δύο, τρία καὶ τέσσαρα, ἴσως καὶ περισσότερα. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Πορφυρογεννήτου τὰ θέματα ἦσαν, κατὰ τὴν ἀπαρίθμησιν τοῦ ἰδίου, εἴκοσι καὶ ἐννέα. Τὰ 29 αὐτὰ θέματα ἴσως θὰ ἔγιναν καὶ 100 κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ παρακολούθησις τῆς προϊούσης ταύτης διοικητικῆς κατατμήσεως θὰ ἦτο ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα καὶ ὠφέλιμος ἔρευνα.

Ἡ Ἑλλὰς ἐπὶ τῆς φραγκοκρατίας. Παρατρέχοντες τὰς ἀλλοιώσεις τῆς γεωγραφικῆς φυσιογνωμίας τῆς χώρας κατὰ τὴν περίοδον τῶν Κομνηνῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν μὲν σπουδαιότητα, δὲν ἔμειναν ὅμως μόνιμοι, ἐρχόμεθα εἰς τοὺς χρόνους τῆς φραγκοκρατίας, ἡ ὁποία ἐπέφερεν ἀληθινὴν ἀναστάτωσιν εἰς τὴν πολιτικήν, κοινωνικὴν καὶ γεωγραφικὴν κατάστασιν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ διατρίψωμεν μακρότερον εἰς τὴν προσπάθειαν πρὸς ἐπίδειξιν τοῦ μεγέθους τῆς μετατροπῆς τῆς φυσιογνωμίας τῆς χώρας κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχήν. Ἡ πολιτικὴ ἱστορία καὶ μόνη κάμνει γνωστὰς εἰς ἡμᾶς τὰς ἐπελθούσας οὐσιώδεις μεταβολάς. Νέα κράτη, πολυάριθμα μάλιστα, φραγκικὰ καὶ ἑλληνικά, ἱδρύονται, πόλεις παλαιαί, αἱ ὁποῖαι ἦσαν εἰς ἀφάνειαν καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα, λαμβάνουν νέαν ἀκμήν, πόλεις ἄλλοτε μεγάλαι καὶ εὐδαίμονες καταπίπτουν, πόλεις νέαι, χωρία, κάστρα, πύργοι ἀνεγείρονται, ἐνιαχοῦ ἀναθάλλουν πάλιν τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα, πολλαχοῦ ἐμφανίζονται νέα καὶ καινότροπα, τέλος τὰ πάντα ἀλλάσσουν εἰς τὰς κλασσικὰς χώρας τῆς Ἑλλάδος. Ἴσως ἡ ἀναστάτωσις καὶ ἀλλοίωσις αὕτη τῆς ὅλης φυσιογνωμίας τῆς ἑλληνικῆς χώρας ἐπέφερε νέαν ζωὴν —δὲν εἶναι τοῦ παρόντος τὸ ζήτημα τοῦτο. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι εἰς οὐδεμίαν ἄλλην ἐποχὴν τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας εὑρίσκομεν τόσον ριζικὴν καὶ τόσον συγχρόνως ἐνδιαφέρουσαν ἀλλοίωσιν. Τῶν σλαυϊκῶν ἐποικήσεων τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν σχετικῶς ἀσήμαντα: περιωρίσθησαν εἰς ὀλίγα τινὰ ὀνόματα χωρίων, ποταμῶν, ὀρέων, χωρὶς οὐδεμίαν ἄλλην ἐπίδρασιν. Ἀλλ' ἡ ἐπὶ τῆς φραγκοκρατίας ἐπελθοῦσα ἀλλοίωσις ὑπῆρξε πολὺ ἐκτενεστέρα, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ μόνιμος, συνδεομένη μὲ μίαν πραγματικὴν ἀνακαίνισιν τῆς χώρας, ἡ ὁποία ἴσως δὲν ἔβλαψε τὸν Ἑλληνισμόν, παρ' ὅλας τὰς ἄλλας δυστυχίας καὶ καταστροφάς, τὰς ὁποίας ἐπέφερε.

Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως. Τῆς ἐγκαταστάσεως καὶ τοῦ βίου τῶν Φράγκων εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας διεσώθη πολυτιμοτάτη πηγή, τὰ «Χρονικὰ τοῦ Μορέως». Τὸ περιεργότατον τοῦτο κείμενον σῴζεται εἰς τρεῖς κυρίας παραλλαγάς, εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον, ἔμμετρον ἡρωϊκὸν ἔπος εἰς 9235 δεκαπεντασυλλάβους, εἰς γαλλικὴν καὶ εἰς ἀραγωνικὴν παραλλαγήν. Αἱ δύο αὗται παραλλαγαὶ εἶναι γεγραμμέναι εἰς πεζὸν λόγον· ἡ πρώτη ἐπιγράφεται «Livre de la conqueste de la princée de la Morée. Chronique de Morée», ἡ δὲ ἀραγωνικὴ παραλλαγὴ ἔχει τὸν τίτλον «Libro de los Fechos et Conquistas del principado de la Morea» (ἔκδ. τοῦ ἑλληνικοῦ «Χρονικοῦ» ὑπὸ John Schmitt, 1904, ἔκδ. τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ Jean Longnon, 1911, ἔκδοσ. τοῦ ἀραγωνικοῦ ὑπὸ Alfred Morel—Fatio, 1855. Αἱ ἐκδόσεις αὗται εἶναι αἱ ὁριστικαὶ καὶ νεώτεραι). Ἡ σημασία τῶν τριῶν τούτων κειμένων εἶναι ὅλως ἐξαιρετικὴ διὰ τὴν γεωγραφικὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἰδιαιτέρως τῆς Πελοποννήσου, ἐπὶ τῆς φραγκοκρατίας. Ἴσως εἶναι ἡ σπουδαιοτέρα ὑπάρχουσα πηγὴ διὰ τὴν ὅλην γεωγραφίαν τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος. Σημαντικώτατον δ' ἐνδιαφέρον διὰ τὸ ὅλον ζήτημα παρέχει ἡ συνύπαρξις τριῶν παραλλαγῶν, εἰς τρεῖς διαφόρους γλώσσας, διότι αὗται εἰς πολλὰ ἔχουν ἰδίας προσθήκας καὶ ἀλλαγάς, ὥστε ἡ ὅλη εἰκὼν νὰ εἶναι πληρεστάτη. Σπουδαιότατον εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι, παρὰ λεπτομερειακὰς ἀνακριβείας ἢ λάθη, τὰ «Χρονικὰ» ταῦτα κατάγονται ἐξ ἐπισήμου πηγῆς, ἐκ «Βιβλίου τῆς κατακτήσεως» ἐπισήμου, τὸ ὁποῖον ἐγράφη διὰ τὰ ἀρχεῖα τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο κατέληξε, κατόπιν ἐξονυχιστικῆς ἐρεύνης, ὁ Α. Ἀδαμαντίου εἰς τὴν πραγματείαν αὐτοῦ «Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως, συμβολαὶ εἰς τὴν φραγκοβυζαντινὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν» (δημοσιευθεῖσαν τῷ 1906 εἰς τὸ «Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος», τ. Ϛ'). Εἰς τὴν πραγματείαν ταύτην εὑρίσκει ὁ ἐπιθυμῶν πληρεστέρας πληροφορίας διὰ πᾶν ὅ,τι ἄξιον λόγου καὶ ὑπὸ γεωγραφικὴν ἔποψιν παρέχουν τὰ «Χρονικὰ τοῦ Μορέως». Ὑπάρχει καὶ εἰδικωτέρα μελέτη, γενομένη ὑπὸ τοῦ Στ. Ν. Δραγούμη: «Χρονικῶν Μορέως τοπωνυμικά, τοπογραφικά, ἱστορικά» (1921).

Digitized by Google

ὁ ὁποῖος, λαβὼν ἀφορμὴν ἀπὸ τὴν μνημονευθεῖσαν περὶ τῶν Χρονικῶν πραγματείαν, ἐξήτασε μετ' ἀκριβείας περισσῆς πολλὰ ἀξιόλογα κατὰ μέρος ζητήματα τῆς γεωγραφικῆς τοπωνυμίας τῆς Πελοποννήσου κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς.

Ἡ γεωγραφικὴ αἴσθησις τῶν χωρῶν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς φραγκοκρατίας ποικίλλεται ἀργότερον μὲ τὰς ἀλλοιώσεις, ἐλαφροτέρας νομίζω, τὰς ὁποίας ἐπιφέρει ἡ ἐγκατάστασις Βλάχων καὶ Ἀλβανῶν ἰδίως εἰς τὴν Ἤπειρον καὶ εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα. Κατὰ τὴν παλαιοτέραν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας ἐμφανίζονται καθαρώτερον ἀλβανικαὶ ἐπιδράσεις, συνδυαζόμεναι μετὰ τῶν τουρκικῶν, ἐπιφέρουσαι νέα γεωγραφικὰ καὶ τοπωνυμικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν χώραν. Διὰ τοῦτο ὡς γενικωτάτην παρατήρησιν δύναται νὰ κάμῃ ὁ ἐρευνητὴς ὅτι ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς Ἑλλάδος πλὴν τῶν ἐπιγραφῶν ἐπὶ λίθων ἔχομεν καὶ τὰς τοπωνυμίας, συνεχὲς οὕτως εἰπεῖν χρονικὸν τῆς πολυταράχου καὶ ἐξαιρέτως ἑλκυστικῆς ἐκ τῆς ποικίλης ἐναλλαγῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Οἱ χάρται καὶ οἱ πορτολᾶνοι. Ἀφέθη τελευταῖος ὁ λόγος περὶ χαρτῶν ἐκ τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς, διότι οἱ σπουδαιότεροι εἶναι πηγαὶ χρήσιμοι διὰ μεταγενεστέρους χρόνους, διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας. Οἱ Βυζαντινοὶ παραδόξως δὲν εἶχον χάρτας, διακόψαντες τὴν καλὴν συνήθειαν τῶν Ἀλεξανδρινῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχον καλοὺς χάρτας δι' ἐπιστημονικοὺς ἢ ἐμπορικοὺς σκοπούς. Ὑπῆρχον κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν μικρὰ ἐγχειρίδια πρὸς σημείωσιν τῶν ἀποστάσεων, τῶν λιμένων, τῶν νήσων κλπ. Δὲν διεσώθησαν ὅμως. Ἀπὸ τὸ σπουδαιότερον: «Σταδιασμός, ἤτοι περίπλους τῆς Μεγάλης θαλάσσης», ἐσώθησαν ὀλίγα ἀποσπάσματα.

Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ «Σταδιοδρομικόν», τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται εἰς τὸ περίφημον ἔργον τοῦ Πορφυρογεννήτου «Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως». Τὸ «Σταδιοδρομικὸν» τοῦτο ἀναγράφει τὰς ἀποστάσεις ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς τὴν Κρήτην καὶ κινεῖ ζωηρότατον ἐνδιαφέρον, διότι συνδέεται μὲ σημαντικὸν ἱστορικὸν γεγονὸς τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν ἱστορίας, μὲ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ 949 κατὰ τῶν Σαρακηνῶν τῆς Κρήτης.

Πραγματικοὶ βυζαντινοὶ χάρται δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχον. Οἱ κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα γενόμενοι ναυτικοὶ χάρται προέρχονται ἐξ ἰταλικῆς ἐπιδράσεως. Πλουσιωτάτην γεωγραφικὴν ὕλην παρέχουν οἱ χάρται οὗτοι, ὅπως καὶ οἱ ἰταλικοὶ πορτολᾶνοι, τῶν χρόνων ἰδίως τῆς τουρκοκρατίας. Δὲν εἶναι δὲ μόνον χρήσιμοι διὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, ἀλλὰ δύνανται νὰ χρησιμεύσουν καὶ ὡς ἑρμηνεία παλαιοτέρων τοπωνυμικῶν φαινομένων. Τοιαύτη ὅμως ἐργασία δὲν ἔχει γίνει οὐδεμία, γενικῶς δὲ ἡ τόσον ἑλκυστικὴ ἱστορικὴ γεωγραφία τοῦ ἑλληνικοῦ μεσαίωνος ἔχει πολὺ ὀλίγον ἐξερευνηθῆ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Αἱ πηγαὶ εἶναι ὅλοι ἐν γένει οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι ἐν συγκριτικῇ πρὸς ἀλλήλους ἐρεύνῃ. Οἱ ἰδιαιτέρως χρήσιμοι διὰ τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν ἔχουν ἤδη μνημονευθῆ κατὰ την ἀνωτέρω ἐπισκόπησιν τοῦ ζ τμήματος. Ἐπίσης ἐμνημονεύθησαν καὶ πολλαὶ εἰδικαὶ ἐργασίαι, ἤτοι βοηθήματα. Συνολικὴ μελέτη περὶ τῆς ἱστορικῆς μεσαιωνικῆς γεωγραφίας, μὴ ἀνταποκρινομένη δμως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης, εὑρίσκεται εἰς τὴν «Ἐγκυκλοπαιδείαν» τῶν *Ersch* καὶ *Gruber*, τοῦ *J. H. Krause*, «Geographie von der west—und ost roemischan Kaiserherrschaft ab durch das Mittelalter bis zur Gründung des neuen griechishen Koenigreichs (τ. 83, 1866, σ. 259—444). Ὁ τίτλος ὑπόσχεται πολλά, τὸ ἔργον ὅμως δὲν εἶναι ἱκανοποιητικόν, ἀλλὰ παρέχει πολὺ ὑλικὸν καὶ πολλὰς χρησίμους πληροφορίας. Τὸ δυσάρεστον εἶναι ὅτι δὲν στερούμεθα μόνον συνολικῆς μελέτης, ἀλλ' οὐδὲ εἰδικὰς κατὰ περιόδους ἢ κατὰ χώρας ἐργασίας ἔχομεν. Βοήθημα περὶ τῶν πηγῶν εἶναι τὸ κεφάλαιον εἰς τὴν «Βυζαντινὴν λογοτεχνίαν» τοῦ *Κρουμβάχερ* «Γεωγραφία». Το μόνον σπουδαῖον βοήθημα εἶναι ο «Πίναξ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ», μέγας χάρτης γεωγραφικός, τον ὁποῖον ἐξέδωκεν ὁ «Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων» ἐκ συνεργασίας τοῦ *Παπαρρηγοπούλου* καὶ τοῦ *Κίπερτ* (1883). Ἔκτοτε οὐδεμία ἄλλη ἀξία λόγου ἐργασία ἔχει γίνει.

ΑΔ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Α') *Ἀρχαίας ἱστορικῆς γεωγραφίας.*— 1) *Γενικὰ ἔργα:* Ἐκ τῶν παλαιοτέρων ἔργων ἦσαν διαδεδομένα τὰ ἑξῆς ἐγχειρίδια: *Cellarius Christ.*, «Notitia orbis antiqui» (Lipsiae 1701—1706, τ. 2, πλεῖσται ἐπανεκδόσεις).— *Mannert Kon.*, «Geographie der Griechen und Römern» (Nürnberg-Leipzig 1738, τ. 13, γ' ἔκδ. 1929).— *D' Anville*, «Géographie ancienne abrégée» (Paris 1769, νέα ἔκδ.).— *Nitsch P. F. A.*, «Wörterbuch der alten Geographie» (Halle 1794, δ' ἔκδ. ὑπὸ *C. Mannert* ὡς: «Kurzer Entwurf der alten Geographie» Leipzig 1802, ια ἔκδ. ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ καὶ αὐτόθι 1837, ἑλλην. μετάφρ. «Σύνοψις τῆς παλαιᾶς γεωγραφίας πρὸς χρῆσιν τοῦ φιλολογικοῦ τῆς Σμύρνης γυμνασιου» ὑπὸ *Κ. Μ. Κούμα*, Βιέννη 1819).— *Ukert Fr. A.*, «Geographie der Griechen und Römern» (Weimar 1816—1846, τ. 5).— *Kruse F. C. H.*, «Hellas oder geographisch-antiquarische Darstellung κτλ.» (Leipzig 1825—1827, μετ' ἄτλαντος, τ. 2).— *Cramer J. A.*, «Geographical and historical description of ancient Greece» (Oxford 1828, τ. 3).— *Bobrik H.*, «Griechenland in alt-geographische Beziehung» (Leipzig 1842).— Αἱ νεώτεραι ἐργασίαι ἄρχονται κυρίως ἀπὸ τοῦ *Forbiger* καὶ ἔχουν ὡς ἀκολούθως: *Forbiger Alb.*, «Handbuch der alten Geographie» (Leipzig 1842—1843, τ. 3) καὶ «Handbuch der alten Geographie von Europa»[2] (Hamburg 1877).— *Κουσκούρη Πολυτ.*, «Γεωγραφία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1854). — *Bursian Con.*, «Geographie von Griechenland» (Leipzig 1862—1872, τ. 2).— *Buttmann Aug.*, «Kurzgefässte Geographie von Alt-Griechenland» (Berlin 1872).—*Tozer H. F.*, «Lectures on the geography of Greece» (London 1873).— *Pacini S.*, «Elementi di geografia antica» (Firenze 1875). — *Kiepert H.*, «Lehrbuch der alten Geographie» (Berlin 1877—1878, τ. 2).— *Bunbury E. H.*, «A history of ancient geography among the Greeks and Romans» (London 1879, τ. 2). — *Neumann C.* καὶ *Partsch J.*, «Physikalische Geographie von Griechenland mit besonderer Rücksicht auf das Alterthum» (Breslau 1885).— *Berger H.*, «Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen» (Leipzig 1887).— *Lolling H. G.*, «Hellenische Landeskunde und Topographie» (= «Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft, von I. Müller», Nördlingen Bd. III/1889, σ. 101—352. Ἐργασία ἀποτελοῦσα μετὰ τοῦ ἔργου τοῦ *Kiepert* σταθμὸν ἐν τῇ ἐρεύνῃ τοῦ θέματος).

2) *Εἰδικὰ ἔργα* (διὰ τμήματα τῆς χωρας): *Δήμιτσας Μαργ.*, «Ἀρχαία γεωγραφία τῆς Μακεδονιας» (Ἀθῆναι 1870—1874, τ. 2).— *Δήμιτσας Μαργ.*, «Ἔλεγχος τῆς ἀρχαίας γεωγραφιας Ε. Κειπέρτου ὡς πρὸς τὴν Μακεδονίαν» (Ἀθῆναι 1879).— *Ramsay W. M.*, «The historical geography of Asia Minor» (= «Royal geographical society. Supplementary papers» vol. IV, London 1890) καὶ «The cities and bishoprics of Phrygia, being an essay of local history of Phrygia from the earliest times to the Turkish conquest» (London 1895—1897, τ. I καὶ II 1) — *Jung Jul.*, «Grundriss der Geographie von Italien und dem Orbis Romanus» (β ἔκδ. = Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft», München Bd III, 1/1897). *Woodhouse W. J.*, «Aetolia, its geography, topography and antiquities» (Oxford 1897 .— *Hommel Fr.*, «Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients»[2] (= Handbuch der klass. Altertumswissenschaft von *I. Müller*» München Bd. I, 1/ 904).— *Stählin Fr.*, Die hellenische Thessalien» (Stuttgart 1924). —*Götze Alb.*, «Kleinasien» (= Handbuch der Altertumswissenschaft von I. Müller» München Abt. III, Teil I, Bd III, 1/1933).

Εἰς τὴν μυθικὴν καὶ τὴν ὁμηρικὴν ἰδίᾳ γεωγραφίαν ἀναφέρονται αἱ ἐργασίαι: *Völcker K. H. W.*, «Homerische Geographie» (Hannover 1830).—*Völcker K. H. W*, «Mythische Geographie der Griechen und Römern» (Leipzig 1832).— *Κοφινιώτης Εὐ. Κ.*, «Ὁμηρικὴ γεωγραφία, μετὰ γεωγραφικῶν πινάκων» (Ἀθῆναι 1884).— *Berger E.*, «Mythologische Kosmographie der Griechen» (ὡς παράρτημα τοῦ «Ausführliche Lexikon der griech. und römischen Mythologie» του *Roscher*, Leipzig 1904).— *Lang Gust.*, «Untersuchungen zur Geographie der Odyssee» (Karlsrue 1905).— *Bérard V.*, «Les Phéniciens et l' Odyssée» (Paris 1902, τ 2), «Les navigations d' Ulysse» (1927, τ. 4), Tables Odysséennes» (Paris 1932) καὶ «Dans le sillage d' Ulysse» (Paris 1933).

Νεώτεραι τέλος ἐργασίαι ἀναφερόμεναι εἰς ζητήματα τῆς ἀρχαιας γεωγραφικῆς φιλολογίας καὶ χαρτογραφίας εἶναι: *Wolkenhauer W.*, «Leitfaden zur Geschichte der Kartographie» (Breslau 1895).— *Raibaud A.*, «Geographia» (ἐν *Daremberg-Saglio*, «Dictionnaire des antiquités grecques et romaines». Paris vol. II/ 896, σ. 520—1542).— *Gerini G. E.*, «Researches on Ptolemy's Geography of Eastern Asia» (London 909).— *Kubitschek*, «Karten» (εν *Pauly-Wissowa Kroll*, Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft» Stuttgart Bd. XX/1919. σ. 2021—2 4). — *Thalamas A.*, «La géographie d' Ératosthène» (Paris 921).— *Gisinger F.*, «Geographie» (ἐν *Pauly-Wissowa-Kroll*, «Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft» Stuttgart, Supplementband IV/1924, σελ. 521—685. Πρβλ. καὶ σελ. 1439) — *Cary M.* καὶ *Warmington E. H.*, «The ancient explorers» (London 1929).— *Berthelot A.*, «L' Asie ancienne centrale et sud-occidentale d' après Ptolémée» (Paris 1930) — *Delage Em.*, «La géographie dans les Argonautiques d' Apollonius de Rhodes» (Paris 1930).— *Dept G.*, «Notes sur la Tabula Peutingeriana» (ἐν «Revue belge de philologie et d' histoire» τ. X/1931).

3) *Χαρτογραφία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος.*— Βασικαὶ εἶναι αἱ ἱστορικο-χαρτογραφικαὶ εργασίαι τοῦ *Ἐρρίκου Kiepert*, ὧν κύριαι ἐκδόσεις εἶναι ὁ «Atlas antiquus» (Berolini 1861. 10 χάρται εἰς 4ον—ιε' ἔκδ. Weimar 1864), ὁ Topographisch-historischer Atlas von Hellas und den hellenischen Colonien» (Berlin 1846 μετὰ τοῦ *Καρόλου Ritter*, 21 φ εἰς σχ. 2ον.— β ἔκδ. αὐτόθι 1851), ὁ «Neuer Atlas von Hellas» (Berlin 872, 15 φ. εἰς 2ον σχ.), αἱ «Formae orbis antiqui» (Berolini 1894 κ.ἑ., τ. 2, ὧν ὁ εἷς ἔχει το κε μενο καὶ ὁ ἕτερο τοὺς χάρτας εἰς σχῆμα 2ον.— Τούτων ὁ XIII/1906 περιέχει τὴν Πελοπόννησον καὶ Ἀττικὴν καὶ ὁ XIV/1916 τὴν Φωκίδα, Βοιωτιαν καὶ Ἀττικήν), ἔτι δὲ διάφοροι ἐκδόσεις τοῦ τοίχου ὡς ὁ «Wandkarte von Alt-Griechenland (Berlin 1883, 9 φ. εἰς 1:500.000, δ' ἔκδ.).— Ἑλληνικαὶ ἐκδόσεις τῶν ἐργασιῶν τοῦ *Kiepert* εἶναι οἱ ἀκόλουθοι ἱστορικοὶ χάρται: «Χάρτης τῆς αρχαιας Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1859, 4 φ. εἰς σχ. 2ον, ἔκδ. *Κ. Κόλμαν*, «Πιναξ τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν 5ην π. Χ. ἑκατονταετηρίδα» (Βερολῖνον 1880, δαπάνῃ *Στεφ. Ζαφειροπούλου*), «Πίναξ τοῦ μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ» (Βερολῖνον 1880, 1 : 3.000.000, ἔκδ. «Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλλην. γραμμάτων», δαπάν. *Στεφ. Ζαφειροπούλου*), «Πίναξ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν Ι' μ. Χ. ἑκατονταετηρίδα (Βερολῖνον 1883, 1.00×1.90, ἰδία ἔκδ. καὶ δαπάνῃ), κ.ἄ. Πλὴν τῶν ἐργασιῶν τοῦ *Kiepert*, παλαιότεραι ἐργασίαι περιωπῆς ἦσαν: *D' Anville*, «Atlas antiquus Danvillianus» Nürnberg 1784, εἰς μέγα σχῆμα).— *De Lisle Guill.*, «Graeciae pars septentrionalis (Amsterdam 0.64×0.64), «Orbis romani descriptio» (Amsterdam 0.60×0.46, τὰ μετὰ τον Ἡράκλειον) και «Imperiis orientalis descriptio» (Amsterdam 0.63×0.45, τὰ ἐπὶ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου καὶ τῶν διαδόχων του).— *Vieth G. U. A.* καὶ *Funke C. Ph.*, «Atlas der alten Welt» (Weimar 1800, 12 φ. εἰς 8ον σχ.).—*Rollin Ch.*, «Atlas contenant 27 cartes géographiques pour servir à l'histoire ancienne et romaine» (Paris 1807, ἔκδ. *J. F. Bastien*) καὶ «Atlas de géographie ancienne» (Paris 1818, κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ *D' Anville*).— *Fried F.*, «Alt-und Neugriechenland» (Βιέννη 1824, 1.10×0.70).— *Vincent J.*, «An Atlas of ancient Geographie» (Oxford 1828, σχ. 4ον).— *Le Sage A.* (*Λεσάγιος*), «Ἱστορικὸς χάρτης τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἐξελληνισθεὶς κτλ.» ὑπὸ *Ἰω. Μαύρου*, 1837, 0.51×0.71).— *Μαυροκορδᾶτος Δ. Ε.*, «Ἄτλας τοῦ ἀρχαίου κόσμου» (Ἀθῆναι 1841, σχ. 4ον ἐπίμηκες).— *Kruse F.*, «Universae Graeciae antiquae tabula geographica» (Leipzig νεωτ. ἔκδ. 1844, 0.63×0.37 .— *Spruner K.*, «Atlas antiquus» (ἔκδ. J. Perthes εἰς 64 πίνακας, Gotha 1850, 1855, 1865 καὶ νεωτέρα ὑπὸ *Sieglin* 1893. Νεώτεραι δὲ ἐργασίαι: *Bouché Leclercq A.*, «Atlas pour servin à l'histoire grecque de E. Curtius» (Paris 1888).— *Ἀντωνιάδης Εὐγ. Μ.*, «Ἀρχαία Ἑλλὰς» (1: 1. 850.000, 18ον παράρτ. Βιβλιοθήκης Μαρασλῆ).— *Sieglin W.*, «Schulatlas zur Geschichte des Alterthums» (η' ἔκδ. Gotha 1919).— *Φωκᾶς Κοσμετᾶτος Σπ. Π.*, «Ὁ Ἑλληνισμὸς ἀπὸ τοῦ 480 μ. Χ. μέχρι τοῦ 1821» (Βέρνη 1921, 0 62×0.98 καὶ γαλλιστί). — *Kromayer Joh* καὶ *Veith G.*, «Schlachtenatlas zur antiken Kriegsgeschichte» (Ἄτλας εἰδικὸς διὰ τὰς μάχας τῆς ἀρχαιότητος. Ἐξ αὐτοῦ ἀφοροῦν τὴν Ἑλλάδα τὰ φύλλα 1—11/1922 κ.ἑ.).— *Καρολίδης Π.*, «Ἱστορικος ἄτλας» (Ἀθῆναι 1928—1930 15 πίνακες ἔκδ. Δημητράκου). — *Laurand L.*, «Petit atlas pratique d' histoire grecque et romaine Paris 1930).— *Brunhes J.* καὶ *Fugier A.*, «La Grèce antique» Paris 1932 1.00×1.20 μ., ἐπὶ τῆς ὀπισθιας ὄψεως «L' Italie antiqua»).— καὶ «Le monde égéen et hellénique» (Paris 1932 εἰς 1.00×1.20. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως «Le monde romain»).— Ἐπίσης βλ. τοὺς πίνακας τῶν διαφόρων ἐκδόσεων τῶν ἀρχαίων γεωγράφων καὶ ἰδίως «Geographi Graeci Minores. Tabulae» Parisiis 1855, μετ' εἰσαγωγῆς καὶ βιβλιογραφίας), «Claudii Ptolemaei Geographiae tabulae XXXVI» (αὐτόθι 1901) καὶ «Strabonis Geographicorum tabulae XV» (αὐτόθι 1890 μετὰ προλόγου), ἅπαντας ἐκδοθέντας ὑπο *Καρόλου Mulier* ἐν τῇ σειρᾷ τοῦ *Didot*, καὶ τὸν ὑπο *Nordenskiöld*. «Facsimile atlas» (1889, διὰ τὸν Πτολεμαῖον μετὰ βιβλιογραφίας).

Β') *Ἱστορικῆς γεωγραφίας τοῦ μεσαίωνος*: Πηγὰς ἀποτελοῦν ἐν γένει οἱ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι καὶ αἱ πολυπληθεῖς ἀναγραφαὶ τῶν ὀρθοδόξων και λοιπῶν ἐπισκοπῶν τῆς Ἀνατολῆς (notitiae episcopatum). Μόνη συνθετικὴ ἐργασία, μὴ ἀνταποκρινομενη πρὸς τὰς σημερινὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ σημαντικὴ διὰ τὰς πληροφορίας της καὶ τὸ ὑλικὸν εἶναι ἡ «Geographie von der west- und oströmischen Kaiserschaft ab durch das Mittelalter bis zur Gründung des neuen griechischen Königreichs» (ὑπὸ *J. H. Krause* (ἐν *Ersch* και *Gruber*, «Allgemeine Encyclopädie» Bd. 83/1866, σ. 259—444). Ἐπίσης ἐλλείπουν καὶ ἐκ μέρους ἐργασίαι δι' εἰδικὰς περιόδους ἢ ὡρισμένας περιοχὰς τῆς χώρας. Ἀντ' αὐτῶν ὁ ἐρευνητὴς δύναται νὰ χρησιμοποιήσῃ: *Le Quien M.*, «Oriens christianus» Parisiis 1740, τ. 3, συναγωγὴ τῶν ἀφορώντων τὴν ἱστορίαν καὶ γεωγραφίαν τῶν ἀνατολικῶν ἐκκλησιῶν, παραμένουσα ἔτι χρησιμῶδες βοήθημα).— *Tafel L. Fr.*, «Constantini Porphyrogeniti, De provinciis regni Byzantini» (Tübingen 1846). — *Hey W.*, «Geschichte des Levanthandels im Mittelalter (Stuttgart 1879, τ. 2).— *Marinelli G.*, «Die Erdkunde bei den Kirchenvätern» (Leipzig 1884).— *Kretschmer K.*, «Dei physikalische Erdkunde im christl. Mittelalter» (ἐν τοῖς Geogr. Abhandl.» τοῦ *A. Penck*, IV, 1/1889—Wien). — *Gelzer H.*, «Georgii Cyprii, Descriptio orbis romani (Lipsiae 1890, μετὰ 4 γεωγρ. πινάκων καὶ ὑπομνημάτων.— *Tomaschek W.*, «Zur historische Topographie von Kleinasien im Mittelalter» (Wien 1861 = «Sitzungsberichte der Akad. d Wissenschaften; phil. - hist. Classe» Bd CXXIV, 1).— *Gelzer H.*, «Die kirchliche Geographie Griechenlands von dem Slaveneinbruch» ἐν «Zeitschr. f. wissensch. Theologie XXIII/1892.— *Krumbacher K*, «Geschichte der byzantin Literatur (München 1891 καὶ β' ἔκδοσις 1897. Βλ ἐν Β'/1900 τόμῳ τῆς μεταφρ. *Γ. Σωτηριάδου*, σ. 5—13, ἔνθα πραγματεύεται τὸ θέμα, και ἐν τόμῳ Γ'/1900, σ. 631-635, ἔνθα παραθέτει πλουσίαν βιβλιογραφίαν).— *Gelzer H.*, «Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung (Leipzig 1899).— *Baudrillard A*, *Richard P*, *Rouziès U.* καὶ *Vogt A.*, «Dictionnaire de l'histoire et de géographie ecclésiastique» (Paris 1909 κ.ἑ.) — *Λάμπρου Σπ. Π.*, «Ὑπόμνημα περι τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν ΙΕ αἰῶνα» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» Ζ'/1910, σ. 360 κ.ἑ.)— *Βέης Ν. Α.*, «Beiträge zur Kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in neueren Zeit» (Leipzig 1915).—*Schultze V.*, «Altchristliche Städte und Landschaften II Kleinasien (Gütersloh 1922—1926, τ. 2).— *Leclercq H.*, «Épiscopat» καὶ «Listes épiscopales» (ἐν *Cabrol* «Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie» (Paris, τ. V, a/1922 στ. 202—238 καὶ τ. IX/1930 στ. 1207 - 1535).— *Ἀδαμάντιος Κ. Ι.*, «Παρατηρήσεις τινὲς εἰς τὴν μεσαιωνικὴν γεωγραφιαν (Ἀθῆναι 1925).—*Laurent V.*, Mélanges de géographie ecclésiastique» (ἐν «Échos d'Orient» 1933).— (Ἐπισης βλ. τὰς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ γεωγραφίᾳ μνημονευομένας γεωγραφικὰς καὶ χαρτογραφικὰς ἐργασιας, ὧν πλεῖσται ἀναφέρονται καὶ εἰς τὴν ὑπ' ὄψιν περίοδον).

Π. Κ. Π.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ

Τὸ μεγαλοπρεπὲς θέαμα τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐκτυλιχθείσης μὲ τόσον πλουσίας καὶ γονίμους ἱστορικὰς περιπετείας ἐπὶ 4.000 ἔτη εἰς τὸν ἴδιον τόπον καὶ μὲ πρωταγωνιστὴν τὸν ἴδιον λαόν, εἶναι ἀναμφισβητήτως μοναδικὸν εἰς τὴν ὅλην ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος. Περὶ τὰς χώρας καὶ τὰς νήσους, τὰς ὁποίας βρέχει ἡ ἀνατολικὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου θαλάσσης, ἐμφανίζονται ἤδη περὶ τὸ 2.000 π. Χ. περίπου ὁμάδες τῶν Ἀχαιῶν, αἱ ὁποῖαι ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐξαπλοῦνται ἀπὸ τὴν κεντρικὴν Ἑλλάδα εἰς τὰς νήσους καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἀκόμη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὸ κορύφωμα τῆς ἱστορικῆς δράσεως τῶν Ἀχαιῶν εἶναι ὁ θρυλοποιηθεὶς Τρωϊκὸς πόλεμος, ὁ ὁποῖος πρῶτος ἐμφανίζει, ἔστω καὶ ὑπὸ ποιητικὴν αἴγλην, τοὺς Ἕλληνας ἡνωμένους εἰς κοινὴν ὑπερπόντιον ἐκστρατείαν. Οἱ Ἀχαιοί, ὁ πρῶτος ἐμφανισθεὶς ρωμαλέος βλαστὸς τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, εἶναι οἱ δημιουργοὶ τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ἀχαϊκοῦ, ἤτοι τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ πρὸ τοῦ ἀχαϊκοῦ λαμπρότατος μινωϊκὸς πολιτισμός, ὁ ἀκμάσας εἰς τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον, εἶναι πολιτισμὸς προελληνικός. Ἐπέρχονται ἀπὸ τὸν βορρᾶν ἐπὶ αἰῶνας νέα ἑλληνικὰ φῦλα, καὶ ἡ μακροχρόνιος ἐπιδρομὴ αὐτῶν θρυλοποιεῖται πάλιν ὑπὸ τὸ ὄνομα *Κάθοδος τῶν Δωριέων*. Ἡ ἐπιδρομὴ αὕτη τῶν βορείων ἑλληνικῶν φύλων, ἡ ὁποία ἐπὶ αἰῶνας ἔφερε τὴν ἀναστάτωσιν εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ἐπέφερε τὴν διακοπὴν τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐπηκολούθησε βαρβαρότης, ἓν εἶδος εἰδωλολατρικοῦ μεσαίωνος ἀναλόγου πρὸς τὸν χριστιανικὸν μεσαίωνα, ὁ ὁποῖος ἐπῆλθεν εἰς τὴν Δύσιν μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν βαρβάρων, ἤτοι τῶν Γερμανῶν, καὶ τὴν ὑπ' αὐτῶν καταστροφὴν τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Ὅπως δὲ κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν ὁ πολιτισμὸς τῆς ἀνθρωπότητος διετηρήθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολήν, ὁμοίως καὶ κατὰ τοὺς παναρχαίους ἐκείνους χρόνους ὁ πολιτισμὸς δὲν ἐξηλείφθη τελείως, ἀλλὰ διεσώθη εἰς τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἰς τὴν μετέπειτα περιλάλητον Ἰωνίαν. Ἐκεῖθεν σπινθῆρες τοῦ παλαιοῦ ἀχαϊκοῦ, ἤτοι μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἤναψαν τὸ φῶς τοῦ κυρίως ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος κατηύγασεν ἔκτοτε συνεχῶς τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Τὰ ἀθάνατα ποιήματα τοῦ Ὁμήρου εἶναι τὸ ἐξαίσιον προανάκρουσμα τοῦ τελειοτάτου πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐδημιουργήθη ὑπὸ ἀνθρώπων καὶ ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ βάσις τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ λεγομένου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ ἱστοριογραφία τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Περίεργοι ὑπῆρξαν αἱ περιπέτειαι καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐξιστορήσεως τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Τὸ συνολικὸν ἱστορικὸν θέαμα τοῦ βίου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ

Digitized by Google

ἐν ἀδιακόπῳ συνεχείᾳ πολὺ ἀργὰ συνεκίνησε τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην, εἶναι δημιούργημα τῶν ἡμετέρων χρόνων. Φυσικὰ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία, ἡ ἱστορία πρῶτον τῆς κλασσικῆς, ἔπειτα τῆς ἑλληνιστικῆς Ἑλλάδος, εἶχεν ἤδη ἑλκύσει ἐνωρίτερον τοὺς ἱστορικοὺς καὶ τοὺς ἐρευνητάς. Ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ′ αἰῶνος ἤρχισαν νὰ ἐκδίδωνται αἱ πρῶται ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ ἱστορίαι. Ἐπὶ πολὺν ὅμως χρόνον, ἐπὶ ἕνα καὶ ἥμισυν σχεδὸν αἰῶνα, ἡ ἐπιστημονικὴ περιέργεια τῶν λογίων ἔμεινε περιωρισμένη εἰς τὰ στενὰ χρονικὰ ὅρια τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Εἶναι δὲ ἄξιον σημειώσεως τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ εἰς τὴν διαπραγμάτευσιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας τὰ ὅρια αὐτῆς τὰ τελικὰ ἦσαν κατ' ἀρχὰς πολὺ περιωρισμένα (ἕως τὴν μάχην τῆς Μαντινείας, 362 π. Χ.), ὀλίγον δὲ κατ' ὀλίγον οἱ ἱστορικοὶ ἐπροχώρουν καὶ περιελάμβανον εἰς τὰς ἱστορίας των εὐρύτερον διάστημα. Ἀργότερα περιέλαβον τοὺς μετακλασσικοὺς χρόνους, τοὺς μετ' Ἀλέξανδρον, τὴν σήμερον λεγομένην ἑλληνιστικὴν ἐποχήν. Πολὺ δὲ ἀργὰ ἐπροχώρησαν περαιτέρω καὶ μόλις κατὰ τὸν ΙΘ′ αἰῶνα ἤρχισαν νὰ σκέπτωνται καὶ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους. Ἡ ἐξέτασις τῆς προϊούσης ταύτης ἐπεκτάσεως ἐν τῇ ἀντιλήψει τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας εἶναι πολλοῦ λόγου ἀξία. Ἀκόμη δὲ περισσότερον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐξέτασις τῶν σταδίων, τὰ ὁποῖα διῆλθεν ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους ἀκόμη χρόνους. Εἶναι ἄξιον ἐρεύνης, ἰδίως διὰ τοὺς Ἕλληνας, νὰ μάθωμεν πῶς οἱ λόγιοι τῆς Εὐρώπης καὶ κατόπιν ποίων σκέψεων ἐπροχώρησαν ἀπὸ τὴν ἀρχαιοτέραν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου, ἔπειτα τῆς βυζαντινῆς, τῶν κατόπιν χρόνων καὶ τέλος ὅλης τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ὡς ἀποτελούσης ἓν συνεχὲς καὶ ἑνιαῖον σύνολον. Ἡ ἐξέτασις αὕτη, ἡ ὁποία δὲν ἔγινε μέχρι τοῦδε, πρέπει ν' ἀποτελέσῃ τὴν ἀρχὴν πλήρους εἰσαγωγῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν.

Οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι. Οἱ Ἕλληνες εἶναι ὁ μόνος λαὸς τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος καὶ εἰς τὸ πεδίον τοῦτο τῆς ἱστορικῆς ἀφηγήσεως ἔχει τὴν πλουσιωτάτην καὶ γονιμωτάτην διὰ τὰ ἀποτελέσματα καὶ τὴν γενικὴν ἐπίδρασιν ἱστοριογραφίαν. Οἱ παλαιοὶ Ἕλληνες ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι ἀποτελοῦν σχεδὸν ἀδιάκοπον ἅλυσιν ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς λογογράφους τῆς μικρασιατικῆς Ἰωνίας ἕως τοὺς χρονογράφους τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῆς μεγάλης Ἐπαναστάσεως. Μόνον οἱ Κινέζοι ἴσως δύνανται νὰ συγκριθῶσι μὲ τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ πλήθους τῶν ἱστορικῶν χρονικῶν. Ἀλλ' ὑπὸ ἔποψιν σπουδαιότητος καὶ παγκοσμίου ἐπιδράσεως ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία κατέχει θέσιν περίοπτον. Μνημονεύομεν ἁπλῶς τὴν λογοτεχνικὴν ἐπίδρασιν τῶν μεγάλων ἀρχαίων Ἑλλήνων ἱστορικῶν (Ἡροδότου, Θουκυδίδου, Ξενοφῶντος κλπ.), κατὰ δὲ τὸν μεσαίωνα ἡ ἐπίδρασις ἰδίως τῶν Βυζαντινῶν χρονογράφων ὑπῆρξε μοναδική, διότι οὗτοι μόνοι ἔδωκαν τὰ ὑποδείγματα καὶ τὸν τύπον τῆς ἱστοριογραφίας καὶ εἰς τοὺς ξένους λαούς. Οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι σημειώνουν τὰ χρονικὰ τῆς ἱστορίας ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἤτοι ἀπὸ Ἀδάμ, ἕως τοὺς χρόνους αὐτῶν. Αἱ χρονογραφίαι αὐτῶν (ὡς ἡ *Χρονογραφία* τοῦ Μαλάλα, τὸ Πασχάλιον Χρονικόν, ὁ Θεοφάνης κλπ.) ἐξήσκησαν ἐπίδρασιν κολοσσιαίαν εἰς τοὺς σλαυϊκοὺς λαοὺς καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Αἱ χρονογραφίαι αὗται μετεφράσθησαν, διεσκευάσθησαν, ἔδωκαν ὑποδείγματα πρὸς μίμησιν καὶ ὑπῆρξαν τὸ προσφιλὲς ἀνάγνωσμα τῶν λαῶν ὄχι μόνον τοῦ ἑλληνικοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν, κατὰ τὸν μεσαίωνα.

Ἡ ἔρευνα τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαιότητος. Ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων εἰς τὴν Ἰταλίαν, μετὰ τῆς ἄλλης ἀρχαιομαθείας, ἀνεπτύχθη τὸ ἐνδιαφέρον καὶ διὰ τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαιότητος. Κατὰ δὲ τὸν ΙΗ′ αἰῶνα ἡ μεγάλη ἄνθησις τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ἔστρεψε τὴν προσοχὴν τῶν φιλολόγων πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν, καὶ δὴ τὴν ἱστορίαν τῶν δύο μεγάλων λαῶν τῆς ἀρχαιότητος, ὡς ἰδιαίτερον κλάδον γνώσεως καὶ ἰδιαιτέρας μαθήσεως. «Ἕκαστος φιλόλογος, εἶπεν ὁ μέγας Βοίκχιος (Boeckh, ὀφείλει νὰ ἔχῃ λεπτομερῆ γνῶσιν τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, διότι χωρὶς τοιαύτην γνῶσιν οὐδὲν ἄλλο μέρος τῆς ἀρχαιογνωσίας δύναται νὰ ἐξετασθῇ ὀρθῶς καὶ γονίμως».

Αἱ παλαιότεραι ἱστορίαι τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων ἐνεφανίσθησαν ὑπὸ μορφήν ἱστορικῶν πινάκων καὶ μονογραφιῶν. Οἱ πίνακες εἶναι ἁπλᾶ χρονικά, ἀναφερόμενα εἰς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν, κατ' οὐσίαν οὐδὲν ἄλλο ἢ συνέχεια τῶν παλαιῶν χρονογραφιῶν. Μνημονεύομεν ἐνταῦθα ἐξ αὐτῶν τοῦ *Gotterer*, Synopsis historiae universalis, ἐν Γοτίγγῃ 1766, καὶ τοῦ *Bredow*, Weltgeschichte, 1821. Μὲ τὴν τοιαύτην παλαιὰν συνήθειαν ἱστορικῶν πινάκων συνδέεται καὶ ἡ ἕως σήμερον συνηθιζομένη συχνότατα ἔκδοσις χρονολογικῶν πινάκων τῆς ἱστορίας διὰ τὴν χρῆσιν τῶν σχολείων.

Τῆς ἀρχαίας ἱστορίας γενικὴν ἔκθεσιν ἔχομεν τῶν Ἄγγλων *Guthrie* καὶ *Gray*, ἐκδοθεῖσαν εἰς γερμανικὴν μετάφρασιν τῷ 1765 εἰς 17 τόμους, ἄνευ ἀξίας. Περισσότερον ἀξία λόγου εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ *Gatterer*, Versuch einer Weltgeschichte bis zur Eutdeckung von Amerika, ἐν Γοτίγγῃ 1792. Ἐκ τῶν πολλῶν ἄλλων ἱστοριῶν τῆς ἀρχαιότητος, αἵτινες ἐξεδόθησαν ἔκτοτε, σημειώνομεν τὸ βιβλίον τοῦ ἐπιφανοῦς *Niebuhr*, Vortraege ueber alte Geschichte, ἐν Βερολίνῳ 1847—1851, εἰς 3 τόμους (μέχρι τῆς καταστροφῆς τῆς Κορίνθου). Ὁ Niebuhr διὰ τῶν μαθημάτων τούτων περὶ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας κατέλαβεν ἐξέχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν φιλολόγων, καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, παρὰ τὰς κατὰ μέρη ἐλλείψεις, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ πρώτη ἐπιστημονικὴ προσπάθεια πρὸς ἔκθεσιν τῆς ἀρχαίας ἱστορίας. Τέλος φθάνομεν εἰς τὰς ἀληθῶς ἐπιστημονικὰς ἐργασίας τοῦ *Max Dunker*, Geschichte das Altertums, 1852—1857 εἰς 4 τόμους ἕως τὴν μάχην τῆς Μυκάλης), τοῦ *G. Weber*, Allgemeine Weltgeschichte, τῆς ὁποίας οἱ 4 πρῶτοι τόμοι πραγματεύονται περὶ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας (1857—1863), καὶ τῆς νεωτάτης ἱστορίας τῆς ἀρχαιότητος τοῦ *Ἐδουάρδου Meyer* καὶ τοῦ *Cavaignac*.

Ἡ διαπραγμάτευσις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας. Ἡ παλαιοτέρα εἰδικὴ ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος εἶναι ἡ τοῦ Ἄγγλου *Stanyan*, History of Greece, ἐν Λονδίνῳ 1707 εἰς τρεῖς τόμους, ἡ ὁποία μετεφράσθη εἰς τὴν γαλλικὴν ὑπὸ τοῦ περιφήμου ἐγκυκλοπαιδιστοῦ Diderot (1743). Δεύτερος ἱστορικὸς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας εἶναι πάλιν Ἄγγλος, ὁ *Oliver Goldsmith*, ὁ ὁποῖος ἐδημοσίευσε The Grecian history to the death of Alexander, ἐν Λονδίνῳ 1766 εἰς 2 τόμους (μετεφράσθη ὑπὸ τοῦ Beck εἰς τὴν γερμανικὴν τῷ 1792). Ἡ μετάφρασις εἰς τὴν γαλλικὴν καὶ τὴν γερμανικὴν τῶν δύο τούτων παλαιοτάτων ἱστοριῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ὑπ' ἀνδρῶν οἵοι ὁ Diderot καὶ ὁ Beck, δεικνύει πόσην ἐντύπωσιν παρήγαγον τὰ σήμερον λησμονημένα ταῦτα ἔργα κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτῶν. Ἐπηκολούθησαν κατὰ μικρὰ διαστήματα αἱ ἱστορίαι τοῦ Γάλλου *Victor Cousin*, Histoire générale et particulière de la Grèce, ἐν Παρισίοις 1780—1786 εἰς 15 τόμους, τοῦ Ἄγγλου *John Gillies*, History of ancient Greece, its colonies and conquest from the earliest accounts till the division of the Macedonian empire in the East, ἐν Λονδίνῳ 1786 εἰς 2 τόμους (μετεφράσθη καὶ αὕτη εἰς τὴν γερμανικήν, διότι ὑπῆρξεν ἀξιολογωτάτη διὰ τὴν ἐποχὴν αὐτῆς), ἡ τοῦ Γερμανοῦ *Graff*, Geschichte Griechenlands, seiner einzelnen Staaten und Colonien (1828).

Σπουδαιότατον σταθμὸν ἐσημείωσεν ἡ ἔκδοσις τῆς ἱστορίας τοῦ *Zinkeisen*, ὁ ὁποῖος ἐκθέτει ὄχι μόνον τὴν ἀρχαίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν μεταγενεστέραν ἑλληνικὴν ἱστορίαν. Ὑπὸ ἔποψιν σπουδαιότητος ἐπιστημονικῆς μέγαν σταθμὸν ἀποτελεῖ ἡ ἱστορία τοῦ *Grote*, History of Greece from the earliest period to the close of the generation contemporary with Alexander the Great, ἐν Λονδίνῳ 1855 εἰς 6 τόμους. Ἡ ἀξιολογωτάτη αὕτη ἱστορία, ἡ ὁποία ἐχρησιμοποιήθη εὐρύτατα ὑπὸ τῶν κατόπιν ἐρευνητῶν, μετεφράσθη εἰς τὰς σπουδαιοτάτας γλώσσας τῆς Εὐρώπης (ὡς τὴν γερμανικὴν τῷ 1850—1859, εἰς τὴν γαλλικὴν τῷ 1864—1867 κλπ.). Μετὰ ταῦτα, πλὴν ἄλλων, ἀκολουθοῦν αἱ ἀληθῶς ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι τοῦ *Κουρτίου*, Griechische Geschichte 1857—1867, εἰς 3 τόμους, ἡ ὁποία, ὡς λέγει ὁ Βοίκχιος «εἶναι θεμελιώδης ἔκθεσις εἰς ὡραίαν ἰδεώδη μορφήν» (ἡ ἱστορία αὕτη μεταφράσθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Σπ. Λάμπρου ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ), τοῦ *Βίκτωρος Duruy* (ἐν Παρισίοις 1861), τοῦ *Jaeger* καὶ αἱ νεώταται καὶ ἐπιστημονικώταται συγχρόνως τῶν *Busolt*, *Beloch*, *Glotz*, *Niese* κλπ. Συγχρόνως ἐξεδίδοντο μονογραφίαι περὶ ὡρισμένων ἐποχῶν. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ τοῦ *Clavier*, Histoire des premiers temps de la Grèce (1809), μικρᾶς ἀξίας. Σπουδαῖαι εἶναι αἱ τοῦ *Oncken*, Athen und Hellas 1865, τοῦ *Ottfr. Müller*, Geschichte hellenischer Staemme und Staaten, 1820 (κατὰ τὸν Βοίκχιον «τὸ πρῶτον κλασσικὸν ὑπόδειγμα τοιούτων πραγματειῶν»), κ. ἄ.

Τὸ τέλος τῆς ἀρχαίας ἱστορίας. Ἡ κατὰ διαφόρους τρόπους διαπραγμάτευσις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας κατὰ τὸν ΙΗ′ καὶ ΙΘ′ αἰῶνα ὑπῆρξεν ἐξόχως ἐπιτυχὴς καὶ πλουσία, ἀντιθέτως πρὸς τὴν πενιχρότητα τῆς ἐπεξεργασίας τῆς μετέπειτα ἑλληνικῆς ἱστορίας. Τὸ πρῶτον σημεῖον πρὸς ἐξέτασιν τῶν κατόπιν περιόδων εἶναι πῶς ἀντελήφθησαν οἱ ἱστορικοὶ τὸ τελευταῖον ὅριον τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας. Καὶ ἄλλοι μὲν ἐκ τῶν παλαιῶν ἱστορικῶν σταματῶσι τὴν ἀφήγησιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας εἰς τὴν μάχην τῆς Μαντινείας, καθ' ἣν ἀπέθανεν ὁ Ἐπαμεινώνδας (362 π. Χ.), ἄλλοι εἰς τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην (338, οἱ δὲ περισσότεροι εἰς τὸν Ἀλέξανδρον τὸν Μέγαν, πρὸ τῆς ἐκστρατείας αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀσίαν ἢ κατὰ τὸν θάνατόν του. Ἐκ τῶν νεωτέρων οἱ πλεῖστοι παρατείνουν τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἱστορίαν ἕως τὴν καταστροφὴν τῆς Κορίνθου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων (146 π. Χ.). Οὕτω τὸ τέλος τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ τέλους τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας αὐτῆς (ὁ Φίλιππος ὁ Μακεδὼν ἔθεσε τέλος διὰ τῆς ἐν Χαιρωνείᾳ μάχης, οἱ Ρωμαῖοι διὰ τῆς καταστροφῆς τῆς Κορίνθου). Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι κατὰ τὴν παλαιοτέραν ἐπιστημονικὴν ἀντίληψιν ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος περιωρίζετο εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐλευθέρων πολιτειῶν αὐτῆς (Ἀθηνῶν, Σπάρτης, Θηβῶν κλπ.) καὶ ὅτι μὲ τὸ τέλος τῆς πολιτικῆς αὐτῶν ἀνεξαρτησίας τελειώνει καὶ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία.

Τὸ μεγαλεῖον τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδος. Εὔλογος εἶναι ἡ τοιαύτη ἕλξις τῶν ἐρευνητῶν πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἱστορίαν, τόσον ἰσχυρά, ὥστε διὰ τοὺς παλαιοτέρους ἐξ αὐτῶν νὰ τερματίζωνται ἐνωρίτατα αἱ πολιτικαὶ περιπέτειαι τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἕλξις αὕτη ὑπῆρξεν ἰσχυροτάτη ἀκόμη καὶ παρ' ἡμῖν, ἔνθα ὁ νεώτερος ἑλληνικὸς λαός, ἀπὸ τῆς ἐπομένης τῆς ἀπελευθερώσεως αὐτοῦ, συνέδεσεν ἑαυτὸν ἀμέσως μὲ τοὺς ἀρχαίους προγόνους. Τὸ θαμβωτικὸν φῶς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ παραμερισθῶσιν ἐντελῶς οἱ μετέπειτα χρόνοι, οἱ ὁποῖοι ἔχουν πολλάκις νὰ ἐπιδείξουν μεγαλουργήματα ἀντάξια τῶν παλαιῶν. Τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς ἀποκλειστικῆς καὶ λίαν περιωρισμένης κατὰ χρόνον ἱστορικῆς ἐρεύνης τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ὀφείλεται εἰς τὴν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγεννήσεως γενικὴν κλίσιν πρὸς τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον.

Οἱ ἄνδρες τῶν μετὰ τὴν Ἀναγέννησιν χρόνων, κατὰ τοὺς ὁποίους οἱ εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ ἠγωνίζοντο πρὸς δημιουργίαν πεπολιτισμένου βίου, μελετῶντες τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἱστορίαν, εὕρισκον ὅτι ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς ἐδημιούργησε πρώτη εἰς τὸν κόσμον ἀληθινὸν πολιτικὸν βίον, καὶ μάλιστα παρ' ὅλην τὴν ποικιλίαν τῶν πολιτευμάτων, τὰ ὁποῖα ἐκυριάρχησαν κατόπιν καὶ εἰς τὸν νεώτερον κόσμον. Ἐπηκολούθησεν ἔπειτα ἡ ἐξακρίβωσις ὅτι εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ πρώτην φορὰν ἡ ἀνθρωπότης ἐσκέφθη τὴν ὕπαρξιν τῆς ἐλευθερίας τοῦ κράτους καὶ τοῦ ἀτόμου (οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι, ὁρκιζόμενοι ἔλεγον «οὐ ποιήσομαι περὶ πλείονος τὸ ζῆν τῆς ἐλευθερίας»), ὅτι εἰς τὴν Ἑλλάδα διεμορφώθη ἡ ἰδέα τῆς πατρίδος καὶ γενικῶς ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ὑψώθη διὰ πρώτην φορὰν ἡ ἀνθρωπότης εἰς πᾶσαν ὑψηλὴν καὶ ἀληθῶς ἀνθρωπιστικὴν ἰδέαν. Αἱ ἰδέαι αὗται εὗρον τὴν ὑψίστην ἐφαρμογὴν αὐτῶν εἰς τὴν πολιτείαν, τὴν κοινωνίαν, τὰ γράμματα, τὴν τέχνην, τέλος εἰς ὅλον τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν, τὸν ὁποῖον ἐδημιούργησεν ἡ ἀρχαία Ἑλλάς. Ἐντελῶς δὲ μοναδικὸν φαινόμενον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι ὅτι εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἱστορίαν βλέπει ὁ μελετητὴς τὴν βαθμιαίαν πρόοδον καὶ ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅλα δὲ τὰ μεγάλα καὶ ἀθάνατα δημιουργήματα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐπραγματοποιήθησαν εἰς διάστημα δύο μόνον π. χ. αἰώνων, τοῦ Ε′ καὶ τοῦ Δ′. Οἵα καταπληκτικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, οἱ ὁποῖοι διῆλθον βίον αἰώνων πολλῶν ἐν μακαρίᾳ στασιμότητι βίου καὶ πολιτισμοῦ, καὶ τῆς μικρᾶς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία εἰς δύο μόνον αἰῶνας ἐδημιούργησε τὸν βίον καὶ τὸν πολιτισμόν, ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ θεμέλιον τοῦ ἰδικοῦ μας βίου καὶ πολιτισμοῦ. Οἵα διαφορὰ μεταξὺ τῶν ἀπεράντων ἐκείνων δεσποτικῶν κρατῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν ἐλευθέρων πολιτειῶν τῆς μικρᾶς Ἑλλάδος. Διὰ τοῦ Ε′ καὶ τοῦ Δ′ π. Χ. αἰῶνος ἡ Ἑλλὰς μὲ τὰ πολλὰ κράτη αὐτῆς ἦτό τι ἀνάλογον πρὸς τὴν σημερινὴν Εὐρώπην, τῆς ὁποίας ἕκαστον κράτος συμβάλλει εἰς τὸν ὅλον πολιτισμὸν τῆς ἀνθρωπότητος. Τοῦτο εἶναι κυρίως τὸ θαῦμα τὸ ἑλληνικόν. Κινεῖ τὴν ἀπορίαν καὶ τὸν θαυμασμὸν ἡ πλήρης ζωῆς ὁρμὴ πρὸς δημιουργίαν πεπολιτισμένου βίου, ἡ ὁποία ἀνεπτύχθη εἰς βραχύτατον χρονικὸν διάστημα ἐν ἑκάστῃ ἑλληνικῇ πολιτείᾳ.

Εἰς τοὺς παλαιοτέρους χρόνους, κατὰ τὸν ΣΤ′ καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε′ αἰῶνος, πολλαὶ ἦσαν αἱ ἑλληνικαὶ πολιτεῖαι, εἰς τὰς ὁποίας ἤρχισε νὰ συγκροτῆται ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμός· αἱ ἰωνικαὶ καὶ δωρικαὶ πολιτεῖαι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν νήσων, τῆς Νοτίου Ἰταλίας καὶ Σικελίας, εἰς δὲ τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἡ Χαλκίς, ἡ Ἐρέτρια, αἱ Ἀθῆναι, ἡ Κόρινθος, τὸ Ἄργος, ἡ Σικυών, ἡ Σπάρτη καὶ πλεῖσται ἄλλαι. Τὰ πολυάριθμα καὶ παντοειδῆ πολιτιστικὰ ταῦτα ρεύματα συνηντήθησαν κατὰ τὸν Ε′ π. Χ. αἰῶνα εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου ἐδημιουργήθη ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐν τῇ κυριωτάτῃ μορφῇ αὐτοῦ, ὁ ἀθηναϊκὸς πολιτισμός, ὁ ὁποῖος ἀπέβη ὁ ὕψιστος πολιτισμὸς τῆς ἀνθρωπότητος. Τὰς μεγάλας ἱστορικὰς ταύτας ἀληθείας, ἴσως ὄχι ἀκόμη οὕτω σαφεῖς καὶ συγκεκριμένας, συνῃσθάνοντο βεβαίως οἱ παλαιοὶ συγγραφεῖς τοῦ ΙΗ′ αἰῶνος, οἱ ὁποῖοι πρῶτοι ἐπεξειργάσθησαν συγγραφὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Καὶ πολὺ πρότερον οἱ ἀληθῶς πεπαιδευμένοι ἄνδρες ἐζήτουν εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἱστορίαν οὐ μόνον διδάγματα βίου καὶ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ διδάγματα πολιτικῆς. Οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες τῆς ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως ἐφιλοτιμοῦντο ν' ἀναδείξωσι τὰς ἡγεμονικὰς αὐλὰς αὐτῶν παρομοίας μὲ τὰς ἀρχαίας ἑλληνικὰς πολιτείας, οἱ ἄνδρες τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως

Digitized by Google

εἶχον προσφιλὲς ἀνάγνωσμά των τὸν Πλούταρχον, διὰ ν' ἀρύωνται ἐξ αὐτοῦ διδάγματα τόλμης καὶ ἀνεξαρτησίας φρονήματος. Τοιαύτη ἀντίληψις τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἤγαγε τοὺς παιδαγωγοὺς εἰς τὸ ν' ἀναδείξωσι τὴν μάθησιν αὐτῆς ἀναγκαίαν διὰ τὴν γενικὴν μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἱστορία τῶν δύο μεγάλων λαῶν τῆς ἀρχαιότητος, τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Ἑλλήνων, ἰδίως ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία, ἐθεωρήθη ὡς ἱστορία ὄχι ἀποκλειστικὴ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἡ ἐξιστόρησις τῶν μετακλασσικῶν ἑλληνικῶν χρόνων. Βραδύτατα ἤρχισε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν λογίων διὰ τοὺς μετακλασσικοὺς χρόνους ἐκτὸς τοῦ Zinkeisen, ὁ ὁποῖος ἤδη ἀπὸ τοῦ 1832 ἐπροχώρησεν εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους. Κατ' ἀρχὰς τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν ἐπέσυρεν ἡ Μακεδονία, διότι αὕτη ὑπῆρξεν ἡ κατ' οὐσίαν διάδοχος τῆς ἀρχαιοτέρας Ἑλλάδος. Ἤδη ἀπὸ τοῦ 1832 ὁ *Flathe* ἠσχολήθη μὲ τὴν μακεδονικὴν ἱστορίαν καὶ τὰ ἐκ τῶν πολέμων αὐτῆς προελθόντα κράτη. Μετὰ ταῦτα ἔγινεν ἰδιαζόντως πλουσία ἡ εἰδικὴ περὶ τῆς Μακεδονίας βιβλιογραφία. Εἰς τὴν κορυφὴν τῶν ἔργων τούτων μένουν ἀκόμη τὰ βιβλία τοῦ ἐπιφανοῦς Γερμανοῦ ἱστορικοῦ *Ἰωάννου Δρόϋζεν*. Ἡ ὡς κλασσικὴ θεωρουμένη συγγραφὴ τοῦ Δρόϋζεν εἶναι ἡ περὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, Geschichte Alexanders des Grossen, ἐν Βερολίνῳ 1833 (μετάφρασιν ἐφιλοπόνησεν ὁ *Ἰ. Πανταζίδης* ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ. Πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἶχεν ἤδη διασκευάσει τὸ ἔργον ὁ *Κ. Φρεαρίτης*, Ἱστορία Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου κατὰ Δρόϋζεν, 1859, εἰς παράφρασιν ἀξίαν προσοχῆς διὰ τὰς πολλὰς ἀξιολόγους προσθήκας αὐτοῦ). Ὁ Δρόϋζεν συνέχισε τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν εἰς ἰδιαιτέραν συγγραφήν, Geschichte des Hellenismus, ἐν Ἀμβούργῳ 1836, 1843 εἰς 2 τόμους (ἡ «*Ἱστορία τῶν Διαδόχων*» μετεφράσθη εἰς τὴν Βιβλιοθήκην Μαρασλῆ ὑπὸ τοῦ Ἰ. Πανταζίδου, ἡ δὲ «*Ἱστορία τῶν Ἐπιγόνων*» ὑπὸ τοῦ Ἰ. Δελλίου εἰς τὴν ἰδίαν Βιβλιοθήκην). Ἐκ τῆς λέξεως Ἑλληνισμὸς ὁ Δρόϋζεν ἔδωκε πρῶτος ἀφορμὴν εἰς τὸ νὰ καθιερωθῇ εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην ὁ ὅρος *ἑλληνιστικὸς* διὰ τὴν ἀμέσως μετακλασσικὴν περίοδον τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας (Ἑλληνιστικὸς πολιτισμός, τέχνη κλπ.). Ἀκόμη ἐκτενεστέραν περίοδον τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας περιέλαβον ὁ *Finlay*, History of Greece under the Romans, ἐν Λονδίνῳ 1843, ἔπειτα ὁ *Hertzberg*, Griechenland, unter der Herrschaft der Roemer, ἐν Χάλλῃ 1866—1874, εἰς 3 μέρη. Συγχρόνως περίπου ὁ Hertzberg ἔγραψε πλήρη ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἱστορίαν, τὴν ὁποίαν ἐπεξέτεινεν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ μεσαίωνος (τὸ τέλος τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Γότθων, 397 μ. Χ.). Τὸ ἔργον τοῦ Hertzberg, ἀξιομνημόνευτον, διότι περιλαμβάνει πλήρη τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἱστορίαν, ἐπιγράφεται: Geschichte Griechenlands von der Urzeit bis zur Beginn der Mittelalters, 1862 (ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν ἀχανῆ Ἐγκυκλοπαίδειαν τῶν Ersch καὶ Gruber). Οὕτως ἡ ἐπιστήμη κατώρθωσεν ὀλίγον μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος νὰ συγκροτήσῃ πλήρη ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἱστορίαν μέχρι τῆς ἀρχῆς τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων.

Ἡ σπουδαιότης τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Κατ' ἀρχὰς οἱ μετ' Ἀλέξανδρον χρόνοι ἐθεωροῦντο ὡς περίοδος παρακμῆς τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ἱστορίας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον, διὰ τῆς διαρκῶς προϊούσης ἐρεύνης, ηὐρύνθη ὁ ὁρίζων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ οἱ μετ' Ἀλέξανδρον χρόνοι ἀπέκτησαν κοσμοϊστορικὴν σπουδαιότητα, διότι κατ' αὐτοὺς ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς διεδόθη εἰς τὰς ἀπεράντους χώρας τῆς Ἀνατολῆς. Ἀλλ' ὁ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐπεκταθεὶς ἑλληνικὸς πολιτισμὸς δὲν ἦτο ὁ τῶν κλασσικῶν χρόνων, τὸν ὁποῖον ἐδημιούργησαν αἱ μικραὶ ἐλεύθεραι πολιτεῖαι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἀλλ' ὁ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ διασκευασθεὶς κατὰ τοὺς μετ' Ἀλέξανδρον χρόνους, τὸν ὁποῖον ἐννοοῦμεν ὅταν λέγωμεν ἑλληνιστικὸς πολιτισμός. Τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα εἰργάσθη καὶ κατὰ τοὺς μετακλασσικοὺς χρόνους καὶ ἐπετέλεσεν ἔργον ἴσως οὐχὶ μικροτέρας σπουδαιότητος διὰ τὴν πρόοδον τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τὸ ἔργον τῆς παλαιᾶς δημιουργίας, διότι εἰργάσθη πρὸς εὐρυτέραν διάπλασιν τοῦ παλαιοτέρου πολιτισμοῦ. Ὁ κλασσικὸς ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ὁ δημιουργηθεὶς εἰς τὰς ἐλευθέρας ἑλληνικὰς πολιτείας, ἦτο κατάλληλος καὶ νοητὸς εἰς πολίτας ἐλευθέρους, ἐμπεποτισμένους μὲ τὰς ἰδέας τῆς ὑπερηφανείας διὰ τοὺς ἐγχωρίους θεοὺς καὶ ἥρωας, τὰς ἰδέας τῆς ἀστικῆς καὶ τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας, ζῶντας εἰς τὴν γαλήνην καὶ τὴν ἁρμονίαν τοῦ μικροῦ, ἀλλ' ὑπερηφάνου κόσμου, εἰς τὴν ὁποίαν περιεκλείοντο ὡς ἐλεύθεροι πολῖται. Ἤδη, μὲ τὰς νίκας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὁ πολιτισμὸς οὗτος διεδόθη εἰς χώρας μακρινὰς καὶ εἰς ξένους λαούς· δὲν ἦτο δυνατὸν πολιτισμὸς τόσον πολὺ ἰδιοφυὴς νὰ γίνῃ καταληπτὸς καὶ ἀπὸ τοὺς βαρβάρους. Ἔπρεπε νὰ διαμορφωθῇ κατὰ τρόπον, ὥστε ν' ἀποβάλῃ μὲν τὰ στοιχεῖα τὰ ἰδιότυπα, νὰ προσλάβῃ δὲ νέα προσαρμοζόμενα εἰς πάντα ἄνθρωπον καὶ οὕτω νὰ γίνῃ παγκόσμιος πολιτισμός. Δὲν ἦσαν λοιπὸν μόνον αἱ νῖκαι τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, αἵτινες διέδωκαν τὸν πολιτισμόν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔργον τῆς μετατροπῆς τοῦ ἰδιοτύπου κλασσικοῦ πολιτισμοῦ εἰς πολιτισμὸν ἄξιον νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τὰς ἀνάγκας εὐρυτέρου κύκλου τῆς ἀνθρωπότητος. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἀπώλεσεν οὕτως ὑπερόχους ἰδιότητας καὶ ἀρετάς, δὲν ἔμεινεν ὁ γνήσιος καὶ ἀκίβδηλος κλασσικὸς πολιτισμός, ἀλλ' εἰς ἀντιστάθμισμα ἔλαβεν εὐρύτητα τοιαύτην, ὥστε νὰ εἶναι καταληπτὸς καὶ εἰς ἀνθρώπους ξένων φυλῶν. Τὸ μέγα τοῦτο ἔργον ἐπετελέσθη ὑπὸ τῆς Ἀλεξανδρινῆς Ἑλλάδος διὰ τῶν μεγάλων ἑλληνιστικῶν βασιλείων, τὰ ὁποῖα ἐκυβέρνησαν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας π. Χ. οἱ Ἕλληνες βασιλεῖς Πτολεμαῖοι εἰς τὴν Αἴγυπτον, οἱ Σελευκίδαι εἰς τὴν Συρίαν, οἱ Ἀτταλικοὶ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἔχοντες ὡς μεγάλα κέντρα ἀναχωνεύσεως καὶ διαδόσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὴν Ἀντιόχειαν, τὴν Πέργαμον. Αἱ δύο μάλιστα πρῶται πόλεις ἐξήσκησαν ἐπὶ αἰῶνας πολλοὺς τὴν ἐκπολιτιστικὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἡ Ἀντιόχεια, ὡς κέντρον τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων ἐναντίον τῆς Περσίας, ἦτο πρωτεύουσα τῆς Ἀνατολῆς καὶ εἰς αὐτὴν ἤδρευον ἀκόμη καὶ οἱ πρῶτοι Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες· ἡ Ἀλεξάνδρεια ἦτο κέντρον τόσον ζωηρᾶς δημιουργίας, ὥστε ἡ ὅλη ἑλληνιστικὴ περίοδος καὶ τέχνη καὶ πολιτισμὸς νὰ λέγεται καὶ *ἀλεξανδρινός*. Ὅπως παλαιότερον τὸ μέγα κέντρον δημιουργίας τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἦσαν αἱ Ἀθῆναι, νῦν κέντρον πλῆρες πολυθορύβου ζωῆς ὑπῆρξεν ἡ μεγάλη πόλις τῆς Ἀλεξανδρείας.

Ὁ ἀλεξανδρινὸς πολιτισμός. Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς μὲ τὰς νίκας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου κατὰ τὰς πολυαρίθμους ὑπ' αὐτοῦ καὶ τῶν Διαδόχων κτισθείσας πόλεις εἶχεν ἐπεκταθῆ πρὸς Ἀνατολὰς ἕως τὸν Ἰνδὸν ποταμὸν καὶ τὰς ὑπωρείας τοῦ Ἰμαίου, ἤτοι τῶν Ἱμαλαΐων ὀρέων. Ὁ Ἰαξάρτης ποταμὸς καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια ἡ Ἐσχάτη εἰς τὴν Βακτριανὴν (Χοτζέντη) πρὸς βορρᾶν, αἱ ἐκβολαὶ τοῦ Ἰνδοῦ πρὸς νότον εἰς τὴν παλαιὰν Ἐρυθρὰν θάλασσαν ἐδείκνυον τὰ ὅρια τῆς ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως, ἡ ὁποία μάλιστα ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὰ Ἰνδίας. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ἐντελῶς βαρβάρων λαῶν τοῦ Τουράν, ὡς καὶ τῶν λαῶν τοῦ Ἰρὰν (τῶν Περσῶν), ἤρχισεν ἡ σύμπτυξις τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς τὴν θάλασσαν. Ἡ τοιαύτη ἐπέκτασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ κατόπιν σύμπτυξις αὐτοῦ εἰς τὰς περὶ τὸ Αἰγαῖον χώρας, ὡς εἶδος παλμικῆς ἑλληνικῆς κινήσεως, εἶναι ἱστορικὸν φαινόμενον σπουδαιότατον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸ ὁποῖον τοσάκις ἐπανελήφθη κατὰ τὸν μακρότατον ἱστορικὸν βίον αὐτοῦ, ὥστε δίδει ἐλπίδας μεγάλας καὶ διὰ τὴν μέλλουσαν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν. Ἡ σύμπτυξις αὕτη τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς τὴν θάλασσαν ὠφέλησεν ἀναντιρρήτως καὶ τὴν ἑλληνικὴν φυλὴν καὶ τὸν πολιτισμὸν αὐτῆς. Θὰ ἦτο ἴσως ἀδύνατον νὰ διατηρηθοῦν ὄχι μόνον ἀκίβδηλοι, ἀλλὰ καὶ ἐν γένει ἀναλλοίωτοι εἰς τὰς ἀχανεῖς ξένας χώρας καὶ τοὺς πολυποικίλους βαρβάρους λαούς. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰς περὶ τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον χώρας, εἰς τὰς ὁποίας ἔγινεν ἡ συγκρότησις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, πάλιν δὲν ἔμεινεν οὗτος ἐντελῶς ἀμόλυντος, ἀλλ' ἠναγκάσθη νὰ προσαρμοσθῇ πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἰθαγενῶν πολιτισμῶν. Ἡ Ἀνατολή, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχον ἱδρυθῆ τὰ ἑλληνικὰ βασίλεια, δὲν ἀπετελεῖτο ἀπὸ βαρβάρους χώρας, ἀλλ' ἀπὸ χώρας, αἱ ὁποῖαι εἶχον πολιτισμοὺς παναρχαίους, τόσον βαθέως ἐρριζωμένους εἰς τὴν ψυχὴν τῶν ἰθαγενῶν, ὥστε ἦτο ἀδύνατος ἡ τελεία ἐκρίζωσις αὐτῶν. Διὰ τοῦτο ἐπῆλθε μετάπλασις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀνάγκη αὕτη ἐξηγεῖ τὸν τρόπον τῆς διοικήσεως τῶν ἀληθῶς μεγάλων Ἑλλήνων βασιλέων τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ συγκρητισμὸς τῶν θρησκειῶν, ἰδίως εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὁ ὁποῖος ἤνοιξεν εὐρυτέρους θρησκευτικοὺς ὁρίζοντας καὶ προπαρεσκεύασε μάλιστα τὴν εἴσοδον εἰς τὸ πάνθεον τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀργότερον τὸν θρίαμβον τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐπίσης διὰ τῆς προσαρμογῆς εἰς τὰς παναρχαίας διοικητικὰς συνηθείας τῶν ἰθαγενῶν καὶ τῆς ταυτοχρόνου ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν θεσμῶν κατωρθώθη ἡ ὀργάνωσις καὶ πρόοδος τῶν μεγάλων ἑλληνιστικῶν κρατῶν, τὰ ὁποῖα πρῶτα ἔδωκαν τὸ ὑπόδειγμα κράτους εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ διὰ τούτου εἰς τὴν νεωτέραν Εὐρώπην. Παρόμοιαι προσαρμογαὶ ἔγιναν καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἐκπολιτιστικοῦ βίου.

Ἡ τέχνη κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον ἠκολούθησε ταχεῖαν ἐξέλιξιν καὶ ὑπέστη βαθεῖαν ἀλλοίωσιν. Ὁ Φειδίας εἶχεν ἐκφράσει διὰ τῶν ἀριστουργημάτων αὐτοῦ τὸ ἤρεμον μεγαλεῖον, ὁ Πραξιτέλης τὴν χάριν, ὁ Σκόπας τὸ πάθος. Ἀλλὰ πολλαὶ εἶναι ἀκόμη αἱ ἐκδηλώσεις, τὰς ὁποίας ὀφείλει ἡ τέχνη νὰ ἐκφράζῃ, ὡς τὰ ψυχικὰ αἰσθήματα, τὸ σωματικὸν ἄλγος, καὶ τοῦτο κατώρθωσαν οἱ γλύπται τῆς Ρόδου καὶ τῆς Περγάμου. Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ προεχώρησαν ἔτι περαιτέρω. Ἀφοῦ ἡ τέχνη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα παρέστησε θεούς, ἥρωας, ἀθλητάς, ἀμαζόνας, τώρα παριστάνει καὶ ἀνθρώπους κοινούς, ἀκόμη καὶ βαρβάρους (Γαλάτας) καὶ ἀνθρώπους τῆς ἀγορᾶς, ἀνθρώπους ὡρισμένους, οὕτω δὲ δημιουργεῖται ἡ προσωπογραφία. Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν ἀνθρώπων ὑπάρχουν καὶ τὰ ζῷα καὶ ἡ φύσις, οἱ δὲ Ἀλεξανδρινοὶ καλλιτέχναι δημιουργοῦν τὸ τοπίον, τὰς ἀγροτικὰς καὶ εἰδυλλιακὰς σκηνάς. Κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἡ ἑλληνικὴ ποίησις ἀρέσκεται εἰς τὸ εἰδυλλιακὸν εἶδος καὶ ὁ Θεόκριτος ψάλλει μὲ τὰ βουκολικὰ αὐτοῦ ποιήματα εἰς τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς κουρασμένους ἀπὸ τὸν βίον τῶν μεγάλων πόλεων, τὴν ἀμεριμνησίαν καὶ τὰς χαρὰς τοῦ ποιμενικοῦ καὶ ἀγροτικοῦ βίου. Ὅλαι αἱ πρόοδοι καὶ αἱ καινοτομίαι αὗται ἐπετεύχθησαν εἰς διάστημα τριῶν αἰώνων. Ἡ τοιαύτη δὲ τροπὴ τῆς τέχνης δὲν ἠμπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς παρακμή, εἶναι ἐξέλιξις αὐτῆς, διότι τότε ἐμφανίζονται καὶ ἀναπτύσσονται νέοι χαρακτῆρες καὶ νέα καλλιτεχνικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα διῆλθον κατόπιν εἰς τὴν βυζαντινὴν καὶ διὰ ταύτης εἰς τὴν νεωτέραν τέχνην. Ἡ ἐποχὴ τῶν τριῶν αἰώνων, οἱ ὁποῖοι διέρρευσαν μεταξὺ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου ἕως τὴν ὁλοκληρωτικὴν κατάκτησιν τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ὑπὸ τῶν Ρωμαίων (323—30 π. Χ.), εἶναι ἐκ τῶν μεγάλων ἐποχῶν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἐπακολουθεῖ ἡ *ρωμαιοκρατία*, ἡ λεγομένη ἑλληνορρωμαϊκὴ ἐποχὴ τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων μετὰ Χριστὸν (30—325 μ. Χ.), ἡ ὁποία εἶναι ἁπλῆ συνέχεια τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ὑπὸ ἔποψιν πολιτιστικὴν οὐδέποτε ἄλλοτε ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐξηπλώθη τόσον, ὅσον ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Κατὰ τὴν ἀληθῶς μεγάλην ταύτην ἐποχὴν διὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἐπεκράτησεν εἰς τὸν κόσμον ἡ περίφημος ρωμαϊκὴ εἰρήνη (Pax romana). Ὁ Ἑλληνισμὸς ἐπωφελήθη τὴν παγκόσμιον εἰρήνην καὶ ἐξηκολούθησεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ἔργον τῆς τελειοτέρας συγκροτήσεως τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ἔργον τῆς διαδόσεως τοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Ὅπως ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἐβάδισε νικηφόρως εἰς τὰς ἐσχατιὰς τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς ἀκολουθῶν τὰς μακεδονικὰς φάλαγγας, ὁμοίως εἰσώρμησε νικηφόρως καὶ εἰς τὴν Δύσιν κατόπιν τῶν ρωμαϊκῶν λεγεώνων. Ἡ Ρώμη γίνεται πόλις ἑλληνική, Urbs graeca, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀκούεται, ὅσον καὶ ἡ λατινική, καὶ εἰς τὰς ἀριστοκρατικὰς καὶ εἰς τὰς λαϊκὰς συνοικίας τῆς πόλεως. Οἱ Ἕλληνες ρήτορες καὶ καλλιτέχναι διατρέχουν τὰς χώρας, τὰς ὁποίας βρέχει ἡ Μεσόγειος θάλασσα, καὶ ἡ ἑλληνιστικὴ τέχνη καθίσταται τέχνη ἀληθῶς παγκόσμιος, ὅπως βλέπομεν εἰς τὰ μνημεῖα καὶ τὰ ἐρείπια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὰ κατεσπαρμένα εἰς ὅλας τὰς μεσογειακὰς χώρας. Ἐν συμπεράσματι, κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ ἑλληνορρωμαϊκὴν ἐποχήν, ἤτοι κατὰ τοὺς τρεῖς τελευταίους π. Χ. καὶ τοὺς τρεῖς πρώτους μ. Χ. αἰῶνας, ἐπέρχεται ὁ πλήρης ἐξελληνισμὸς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Αὐτὴ εἶναι ἡ δευτέρα μεγάλη φάσις τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ χριστιανικὸς Ἑλληνισμός. Ἐν μέσῳ τῆς ἰσχυρᾶς ἐκείνης κατισχύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐνεφανίσθη ὁ Χριστιανισμός. Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ ἐπιγραφαί, αἱ κατεσπαρμέναι εἰς τὰς περὶ τὴν Μεσόγειον χώρας, μᾶς δεικνύουν ὅτι ἡ γλῶσσα τῆς ἀγωνιζομένης Ἐκκλησίας εἶναι ἡ ἑλληνική. Εἰς τὴν γλῶσσαν ταύτην ἄλλως ἐγράφησαν τὰ Εὐαγγέλια, αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, εἰς ταύτην ἔγραψαν οἱ παλαιοὶ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, εἰς ταύτην ἔπειτα ἐγράφησαν τὰ πρακτικὰ τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων. Καὶ ὅταν ἐπῆλθεν ὁ θρίαμβος τῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' αἰῶνος, ἐπῆλθε συγχρόνως καὶ ἡ ἀναγέννησις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ πολιτικὴ ἀναγέννησις αὐτοῦ, διότι ἐκπολιτιστικῶς ἐκυριάρχει ἤδη ἀπὸ αἰώνων. Ὁ χριστιανικὸς χρυσοῦς αἰὼν τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν Δ' καὶ Ε' αἰῶνα δεικνύει σαφῶς τὴν ἐκ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ πολιτισμοῦ διαμόρφωσιν τοῦ χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὅπως εἶχεν ἐπέλθει ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἐπέρχεται ἤδη ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ σύνδεσις τῶν δύο μεγάλων ἠθικῶν δυνάμεων, τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, δημιουργεῖ τὴν Βυζαντινήν, τὴν μεγάλην Ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν τοῦ μεσαίωνος, καὶ τὸν βυζαντινὸν πολιτισμόν, τὸ μόνον ἀληθὲς κράτος καὶ τὸν μόνον ἀληθῆ πολιτισμόν, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε κατὰ τὸν μεσαίωνα. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ καταδείξωμεν ἐνταῦθα τὸ μέγα ἔργον, τὸ ὁποῖον ἐπετέλεσεν ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία κατὰ τὸν μεσαίωνα. Παρατηροῦμεν μόνον ὅτι ἡ μεσαιωνικὴ Κωνσταντινούπολις, ἡ διαδεχθεῖσα τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπως αὕτη εἶχε διαδεχθῆ τὰς Ἀθήνας, ὑπῆρξεν ἀντάξια διάδοχος, διότι ἐξηκολούθησε τὸ ἔργον ἐκείνων ἐπὶ χίλια ἔτη μὲ λαμπρότητα κατὰ τοσοῦτον μεγαλυτέραν, καθ' ὅσον ἡ ἀνθρωπότης, ἔξω τῶν ὁρίων τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, εἶχεν ἐκβαρβαρωθῆ. Ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ, ἤτοι ὁ Χριστιανὸς Ἕλλην αὐτοκράτωρ τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος ἤδρευεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐκπρόσωπος τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἔργον ἔχει τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ εἰς τοὺς πέριξ βαρβάρους λαοὺς «πρὸς σωτηρίαν καὶ εὐεργεσίαν αὐτῶν». Καὶ ὅτι τοῦτο εἶναι ἀληθές, δεικνύει τὸ γεγονός, ὅτι ὅσοι βάρβαροι λαοὶ δὲν ἀπεδέχθησαν τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τὸν πολιτισμὸν ἐξηφανί-

Digitized by Google

σθησαν ἀπὸ τὴν σκηνὴν τῆς ἱστορίας. Μόνον εἰς τὰ κονιοβριθῆ φύλλα τῶν χειρογράφων διατηρεῖται ἡ φρίκη τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Οὕννων, τῶν Ἀβάρων, τῶν Κουμάνων, τῶν Οὔζων, τῶν Πετσενέγων. Τοὐναντίον, ὅσοι λαοὶ ἐδέχθησαν τὸ εὐεργέτημα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπως οἱ σλαυϊκοὶ λαοί, κατώρθωσαν νὰ ἱδρύσουν μόνιμα κράτη καὶ νὰ ζήσουν ἱστορικὸν βίον. Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν βαρβάρων εἶναι γνωστὸν τὸ εὐεργέτημα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ πρὸς τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης, ὄχι μόνον κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ καὶ ὅτε ἔπεσεν ἡ «βασίλισσα τοῦ κόσμου» εἰς χεῖρας βαρβάρου ἀσιατικοῦ λαοῦ. Ἡ βυζαντινὴ λοιπὸν Ἑλλὰς ἐξηκολούθησε τὸ ἔργον τῆς ἀλεξανδρινῆς Ἑλλάδος, ὅπως αὕτη συνεπλήρωσε τὸ ἔργον τῆς ἀρχαίας. Αἱ τρεῖς μεγάλαι πνευματικαὶ πρωτεύουσαι τοῦ Ἑλληνισμοῦ, αἱ Ἀθῆναι, ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ Κωνσταντινούπολις, αἱ ὁποῖαι διεδέχθησαν κατὰ συνέχειαν ἀλλήλας εἰς τὴν ἀνατολικὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου, ἐπετέλεσαν εἰς διάστημα δισχιλίων ἐτῶν ἔργον κατ' ἐξοχὴν εὐεργετικὸν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα. Ἡ βυζαντινὴ Ἑλλὰς ἀποτελεῖ τὴν τρίτην φάσιν τῆς αἰωνίας Ἑλλάδος καὶ μετὰ ταύτην διαμορφώνεται πλέον ὁ νεώτερος Ἑλληνισμός.

Αἱ βυζαντιναὶ μελέται. Ἡ δικαιοσύνη ἐπιβάλλει νὰ θεωρηθῇ ὁ Ἕλλην λόγιος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος *Λέων Ἀλλάτιος* ὡς ὁ πρῶτος βυζαντινολόγος. Συστηματικῶς ὅμως ἡ βυζαντινολογικὴ ἐπιστήμη ἐκαλλιεργήθη τὸ πρῶτον ἐν Γαλλίᾳ. Κατὰ τὴν λαμπροτάτην βασιλείαν τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' ἐξεδίδετο ἐν Παρισίοις τῷ 1648 ὁ πρῶτος τόμος σειρᾶς Βυζαντινῶν ἱστορικῶν, ἡ ἔξαισια Βυζαντὶς τοῦ Λούβρου, καὶ ἐπηκολούθουν ἔρευναι ἀξιόλογοι Γάλλων λογίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων διαλάμπει τὸ ὄνομα τοῦ *Δουκαγγίου* (1610—1688). Εἰς τὸν πρόλογον τοῦ πρώτου τόμου ὁ Lable ἐτόνιζε τὸ ζωηρότατον ἐνδιαφέρον τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, «*ἡ ὁποία εἶναι θαυμασία διὰ τὸ πλῆθος τῶν γεγονότων, ἑλκυστικὴ διὰ τὴν ποικιλίαν καὶ ἀξιόλογος διὰ τὴν μακρὰν διάρκειαν τῆς μοναρχίας*». Κατὰ τὸν ἑπόμενον ὅμως αἰῶνα ἡ Γαλλία ἔπαυσε νὰ ἐνδιαφέρεται διὰ τὸ Βυζάντιον, διότι ἐπεκράτησαν αἱ ἰδέαι τοῦ Βολταίρου, ὁ ὁποῖος ἐθεώρει τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν ὡς πλήρη ἐγκληματικῶν πράξεων, καὶ τοῦ Μοντεσκιέ, ὁ ὁποῖος ὑπελάμβανεν αὐτὴν ὡς νέαν ἐποχὴν τῆς παρακμῆς τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους. Ἡ μακρὰ καὶ ἀνιαρὰ ἱστορία τοῦ *Zebeau* (1757—1784) συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ πιστευθῇ ἡ παράδοξος ἰδέα ὅτι μία μακρὰ καὶ ἔνδοξος ἱστορία χιλίων ἑκατὸν ἐτῶν δὲν ἦτο παρὰ ἡ παρατεταμένη μακραίων ἀγωνία τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἔκτοτε διεδόθησαν αἱ ἐπίμονοι καὶ δυσμενεῖς προκαταλήψεις ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου, εἰς τὴν ἐπικράτησιν δ' αὐτῶν ἀναντιρρήτως συνετέλεσεν ἡ παλαιὰ καλογηρικὴ καὶ πολιτικὴ ἀκόμη ἐμπάθεια, ἡ ὁποία εἶχε τὴν προέλευσιν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Σταυροφοριῶν. Καθ' ὃν χρόνον ἡ βυζαντινολογικὴ ἐπιστήμη εἶχε παραμεληθῆ ἐν Γαλλίᾳ, ἐξεδόθη τὸ θεμελιῶδες ἔργον τοῦ Ἄγγλου ἐρευνητοῦ *Ἐδουάρδου Γίββωνος*, History of the decline and fall of the Roman empire, εἰς 6 τόμους, ἐν Λονδίνῳ 1776—1788 (πολλάκις ἐπανεκδοθεῖσα, ἀπὸ δὲ τοῦ 1896 ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ *J. B. Bury* μετὰ σπουδαίων προσθηκῶν ὡς πρὸς τὰ νέα πορίσματα τῆς ἐπιστήμης). Τὸ ἔργον τοῦ Γίββωνος ἀποτελεῖ μέγαν σταθμὸν διὰ τὸν πλοῦτον τῶν παρεχομένων γνώσεων, τὴν δύναμιν τῆς ἐκθέσεως, τὴν ἀκρίβειαν τῶν κρίσεων (Βοίκχιος, Χόπφ, Κρουμβάχερ). Δὲν εἴμεθα μακρὰν τῆς ἀληθείας ἂν εἴπωμεν ὅτι ὅλοι οἱ μετέπειτα βυζαντινολόγοι, καὶ οἱ παλαιότεροι (Finlay, Hertzberg κλπ.) καὶ οἱ νεώτεροι (Krumbacher, Schlumberger, Παπαρρηγόπουλος κλπ.), ἤντλησαν ἀφθόνως ἀπὸ τὸ κλασσικὸν τοῦτο βιβλίον. Ἀλλ' ὅπως ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου δεικνύει, ἡ βυζαντινὴ ἱστορία ἐξακολουθεῖ καὶ διὰ τὸν Γίββωνα νὰ εἶναι ἱστορία παρακμῆς, συνέχεια τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἡ δὲ παράδοξος ἀντιπάθεια συγγραφέως τόσον εὐρυμαθοῦς πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν τὸν κάμνει νὰ περιπίπτη εἰς τὸ ἀνεξήγητον θεμελιῶδες σφάλμα, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὡς ἡ κυριαρχοῦσα ἰδέα, τῆς ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ παρακμῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ κράτους. Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία προκαλεῖ μὲν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, ἀλλ' ὡς ἱστορία ρωμαϊκή, εἴτε καὶ καθ' ἑαυτὴν ἰδιαιτέρως, ὄχι ὅμως ὡς ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀλλ' ἤδη ἤρχιζεν ὁ μέγας καὶ ἱερὸς ἀγὼν τῶν Ἑλλήνων ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας αὐτῶν. Ὁ πολὺ πρὸ τῆς μεγάλης Ἐπαναστάσεως κυοφορούμενος φιλελληνισμὸς εἰς τὴν Εὐρώπην ἐξεδηλώθη ἤδη λαμπρότερον. Οἱ περιηγηταὶ τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας, ἐρχόμενοι εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ νὰ εὕρουν καλλιτεχνικὰ λείψανα τοῦ παρελθόντος, εὕρισκον καὶ λαὸν στενάζοντα ὑπὸ τὴν δουλείαν, ὑπερήφανον ὅμως διὰ τοὺς προγόνους. Ὁ ἐνθουσιασμὸς ὑπὲρ τῶν νέων Ἑλλήνων ηὐξήθη ἰδίως εἰς τὴν Γερμανίαν, ἐξεδηλώθη κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν γερμανικὴν ποίησιν, κατόπιν μετεδόθη κατὰ μικρὸν εἰς τὴν γερμανικὴν φιλολογίαν, ἐν τοῖς πανεπιστημίοις, ὅπου αἱ ἕδραι τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν κατέστησαν κέντρα φιλελληνικῶν διδαγμάτων. Τὰ ὀνόματα τοῦ Βύρωνος, τοῦ Σανταρόζα, τοῦ Φαβιέρου κατέστησαν προσφιλῆ καὶ εἰς τοὺς λαοὺς τὴν Ἐπανάστασιν, τὰ κατορθώματα τῶν ἡρώων αὐτῆς καὶ αἱ ἡρωϊκαὶ συμφοραὶ ἠλέκτρισαν τοὺς λογίους καὶ τοὺς καλλιτεχνας. Ἡ ζωηρότης καὶ ἡ θερμότης τοῦ αἰσθήματος τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν συνέδεε, χωρὶς δισταγμόν, τοὺς ἀγωνιζομένους Ἕλληνας πρὸς τοὺς ἀρχαίους προγόνους καὶ ἡ ποιητικὴ μοῦσα τῶν ξένων ποιητῶν ἔψαλλε τὴν δόξαν τῶν νέων Μαραθωνομάχων καὶ Σαλαμινομάχων. Ἄλλως τε αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἀγωνιζόμενοι Ἕλληνες διεκήρυττον εἰς τὸν κόσμον ὅτι ἐλάμβανον τὰ ὅπλα ὡς ἀπόγονοι τοῦ ἐνδόξου ἔθνους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Εἰς τὴν πρὸς τοὺς Ἕλληνας προκήρυξίν του ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης ἔλεγε μεταξὺ ἄλλων: «*Ἂς πολεμήσωμεν εἰς τοὺς τάφους τῶν πατέρων μας, οἱ ὁποῖοι, διὰ νὰ μᾶς ἀφήσουν ἐλευθέρους, ἐπολέμησαν καὶ ἀπέθανον εἰς τὸν Μαραθῶνα καὶ τὰς Θερμοπύλας*».

Κατὰ τὸν χρόνον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ὁ μέγας Γάλλος ἐρευνητὴς Κάρολος Buchon δημοσιεύει τὴν Συλλογὴν τῶν Γαλλικῶν Χρονικῶν (1824—1828), εἰς τὰ ὁποῖα περιλαμβάνει τὸ ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μωρέως ἐν γαλλικῇ μεταφράσει (1825). Ἤκμαζε τότε εἰς τὴν Γαλλίαν ἡ ρωμαντικὴ ποιητικὴ καὶ ἱστορικὴ σχολή, ἡ ὁποία ἐρρίφθη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἀγνώστου ἕως τότε καὶ ἑλκυστικοῦ μεσαίωνος. Ὁ Κάρολος Buchon, διὰ τῶν μελετῶν αὐτοῦ περὶ τῆς φραγκοκρατουμένης Ἑλλάδος, ἀνενέωσε τὴν ἀπὸ πολλοῦ διακοπεῖσαν παράδοσιν τοῦ Δουκαγγίου καὶ τῶν ἄλλων Γάλλων βυζαντινολόγων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Εἰς τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἐστηρίχθη ὁ Φαλλμεράγερ, διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν τυχοδιωκτικὴν θεωρίαν αὐτοῦ περὶ ἐξαφανίσεως τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων διὰ τῶν σλαυϊκῶν ἐπιδρομῶν (Geschichte der Halbinsel Morea waehund des Mittelalters, 1830). Ἡ μετὰ προφανοῦς ἐμπαθείας ἐπίθεσις αὕτη ἐναντίον τοῦ ἑλληνικοῦ γένους δὲν ἔβλαψε τὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην οὔτε τὴν ἑλληνικὴν ἱστοριογραφίαν. Διότι διήγειρε τόσον σφοδρὰν ἐπιστημονικὴν πολεμικὴν καὶ παρήγαγε τόσον πλουσίαν βιβλιογραφίαν, ὥστε δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἔκτοτε ἡ προσοχὴ τῶν ἱστορικῶν, μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ ἐκ τοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων ἐνθουσιασμοῦ, ἐστράφη πρὸς τὴν ὅλην ἑλληνικὴν ἱστορίαν.

Η συνολικὴ ἱστορικὴ ἔρευνα. Πρῶτος τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν ἀντελήφθη συνολικῶς ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς J. Zinkeisen εἰς τὸ ἀξιομνημόνευτον ἔργον αὐτοῦ Geschichte Griechenlands von Anfang geschichtlicher Kunde bis auf unsere Tage 1832. Ὁ ἐπιφανὴς οὗτος ἐρευνητὴς δὲν ἐπρόφθασε νὰ φέρῃ εἰς πέρας ὁλόκληρον τὸ ἔργον αὐτοῦ. Εἰς τὸν α' ὅμως τόμον περιλαμβάνει «*τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς μέσους αἰῶνας μέχρι τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ρογήρου, δουκὸς τῆς Σικελίας, ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος*» (ἕως τὴν ἄνοδον εἰς τὸν θρόνον τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, 1081).

Ἂν καὶ ἀτελὲς ὅμως τὸ ἔργον, φθάνει ἕως τὰ τέλη τοῦ ΙΒ' αἰῶνος καὶ οὕτω συνδέει διὰ πρώτην φορὰν τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους πρὸς τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς βυζαντινοὺς πρὸς τοὺς ἑλληνιστικούς. Τοῦτο ὑπῆρξε τὸ πρῶτον καὶ δύσκολον βῆμα. Ὁ Τσιγκάϊζεν εἶχεν ἤδη ἐλέγξει σφοδρῶς τὰς πλάνας τοῦ Φαλλμεράγερ, καὶ κατόπιν ἐπεχείρησε τὴν συγγραφὴν συνεχοῦς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, θέλων νὰ δώσῃ δι' αὐτῆς ὁριστικὴν λύσιν εἰς τὰ ἐκ τῶν θεωριῶν τοῦ Φαλλμεράγερ προκύψαντα ζητήματα. Ὡς πυρῆνα καὶ θεμελιώδη ἰδέαν τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἔθηκεν ὁ Τσιγκάϊζεν τὴν ἰδέαν τῆς ἑνότητος τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου εἰς πάσας τὰς φάσεις τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ ἀναπτύξεως. Κατὰ πρῶτον νῦν ἡ βυζαντινὴ ἱστορία ἐθεωρήθη ὑπὸ τὸν ἀληθῆ χαρακτῆρα αὐτῆς, ὄχι ὡς παρακμὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἀλλ' ὡς ἀρχὴ νέου ἱστορικοῦ βίου, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐπέρχεται «*ἡ βαθμιαία λῆξις τοῦ ἀρχαίου βίου καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ νέου*». Τοιουτοτρόπως ἡ βυζαντινὴ περίοδος, ἡ ὁποία παριστάνετο ὡς ἐποχὴ ὀνείδους διὰ τὸν Ἑλληνισμόν, ἔλαβε τὴν προσήκουσαν θέσιν εἰς τὴν ὅλην ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ βίου. Ὁ συνεχίσας καὶ συμπληρώσας τὸ ἔργον τοῦ Τσιγκάϊζεν Ἄγγλος ἐρευνητὴς *Γ. Φίνλαιϋ* ἐδημοσίευσε τῷ 1844 τὸ ἔργον «*Ἡ Ἑλλὰς ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Ρωμαίων*» (Greece under the Romans), τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 146 π. Χ. ἕως 717 μ. Χ. Τῷ 1854 ἦλθεν εἰς φῶς τὸ δεύτερον σπουδαῖον αὐτοῦ ἔργον «*Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς καὶ Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοῦ 716 ἕως τὸ 1453*» (History of the Byzantine and Greek Empire from 716 to 1453). Δυο ἄλλα ἀξιομνημόνευτα ἔργα σχετικὰ μὲ τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν ἱστορίαν συνεπλήρωσαν ἀργότερα τὴν πρώτην ἀληθῶς συνεχῆ καὶ ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν περὶ τῆς ὅλης ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Μετὰ τὸν Φίνλαιϋ εὑρίσκομεν πρῶτον καὶ εἰδικώτερον ἐγκύψαντα εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς συνεχείας τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας τὸν *Σπ. Ζαμπέλιον* εἰς τὸ βιβλίον του «*Βυζαντιναὶ μελέται. Περὶ πηγῶν νεοελληνικῆς ἐθνότητος ἀπὸ Η' ἄχρι Ι' ἑκατονταετηρίδος μ. Χ.*», 1857. Τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι ἀδίκως σήμερον λησμονημένον, ὁ δὲ συγγραφεὺς αὐτοῦ εἶναι ὁ πρῶτος διαπρύσιος κῆρυξ τοῦ μεγάλου ἔργου, τὸ ὁποῖον ἐπετέλεσεν ὁ μεσαιωνικὸς Ἑλληνισμός, συνεχίζων τὸ ἔργον τοῦ ἀρχαίου. Παρὰ τὸ ληκυθῶδες ὕφος τοῦ Ζαμπελίου καὶ μερικὰς ἀπηρχαιωμένας ἀντιλήψεις περὶ τῆς ἱστορίας, ὡς ἐξελισσομένης «*κατὰ λόγον ἱστοριονομικὸν καὶ πρόνοιαν*», ὁ σημερινὸς ἐμβριθὴς καὶ ἀμερόληπτος ἀναγνώστης εὑρίσκει εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ τόσην ἀληθινὴν ἐκτίμησιν ἱστορικῶν γεγονότων, τόσας πρωτοτύπους ἰδέας καὶ κρίσεις, ὥστε θαυμάζει ἀληθῶς τὸν συγγραφέα, ὁ ὁποῖος προεῖδεν ἱστορικὰς ἀληθείας, ἀποδειχθείσας πολὺν χρόνον μετ' αὐτόν. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι πολλαὶ θεωρίαι καὶ ἀπόψεις, ἐμφανισθεῖσαι εἰς νεώτερα ἱστορικὰ ἔργα ὡς πρωτότυποι, εἶχον ἤδη λεχθῆ ὑπὸ τοῦ Ζαμπελίου. Καὶ αὐτὸς ὁ Παπαρρηγόπουλος, ἂν καὶ δὲν μνημονεύει, εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ἐχρησιμοποίησε τὸν Ζαμπέλιον. Καὶ εἰς μεταγενεστέρους ἀκόμη σπουδαιοτάτους ἱστορικούς, ὅπως εἰς τὸν ἐπιφανῆ Γάλλον *Ἀλφρέδον Rambaud* (ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸ πρῶτον ἔργον αὐτοῦ τῷ 1870, De byzantino hippodromo) εὑρίσκομεν, ἴσως ἐκ συγκυρίας ἀληθοῦς ἱστορικοῦ πνεύματος, ἀληθείας, τὰς ὁποίας εἶχεν ἤδη εἴπει ὁ Ζαμπέλιος.

Ολίγα ἔτη κατόπιν ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1860 καὶ 1872, τὸ κλασσικὸν ἔργον τοῦ *Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου*, «*Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*». Εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ ἐπωφελήθη ἀναμφισβητήτως ὁ Παπαρρηγόπουλος, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὤφειλεν, ἀπὸ τὰς προηγουμένας ἐργασίας, προῆλθε δὲ εἰς τὴν μεγάλην αὐτοῦ συγγραφὴν ἀπὸ τὴν ἀξίαν εὐγνωμοσύνης ἔφεσιν νὰ δώσῃ εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην καθόλου τὴν ἀπόδειξιν τοῦ συνεχοῦς καὶ ἀδιαλείπτου ἱστορικοῦ βίου τῆς αἰωνίας Ἑλλάδος. Ὁ Τσιγκάϊζεν, ὁ Φίνλαιϋ, ὁ Ζαμπέλιος εἶχον δείξει εἰς αὐτὸν τὸν δρόμον, ἐπρόκειτο ἤδη ν' ἀνεγερθῇ πλῆρες καὶ συνολικὸν τὸ μνημεῖον τῆς ὅλης ἑλληνικῆς ἱστορίας. Καὶ εἰς τοῦτο ἐπέτυχε τελείως ὁ ἡμέτερος ἱστορικός, παρασχὼν ὄχι μόνον εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἐθνικὸν ἀληθῶς ἀνάγνωσμα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν διεθνῆ ἐπιστήμην τὴν τρανωτάτην διὰ συνεχοῦς ἐξιστορήσεως ἀπόδειξιν τῆς συνεχείας τοῦ ἱστορικοῦ ἡμῶν βίου.

Συγχρόνως σχεδὸν ἐδημοσιεύετο ὑπὸ τῶν Γάλλων *Brunet de Presle* καὶ *Blanchet* τὸ βιβλίον Grèce depuis la conquête romaine jusqu'à nos jours, 1869 (εἰς τὸ Univers Pittoresque). Ὀλίγον πρότερον εἶχε δημοσιευθῆ τὸ μέγα ἔργον τοῦ περιφήμου Γερμανοῦ ἐρευνητοῦ *Καρόλου Χόπφ*, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf umere Zeit (εἰς τὴν ἀπέραντον Ἐγκυκλοπαίδειαν τῶν *Ersch* καὶ *Gruber*, τόμοι 85 καὶ 86. Τὸ ἔργον του Χόπφ εἶναι συνέχεια τοῦ ἐν τῇ αὐτῇ ἐγκυκλοπαιδείᾳ δημοσιευθέντος ἔργου τοῦ *Hertzberg*, Geschichte Griechenlands von der Urzeit bis zum Beginn des Mittelalters, ἕως τὴν ἀναχώρησιν τῶν Γότθων ἐκ τῆς Ἑλλάδος (397), ὅτε ἀληθῶς λήγει ὁ ἀρχαῖος βίος. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διὰ τὴν ἱστοριογραφίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ὑπάρχει τεθαμμένη εἰς τὴν ἀχανῆ ἐκείνην ἐγκυκλοπαιδείαν ἡ σπουδαιοτάτη συνεχὴς ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων ἕως τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Οὕτως ἡ ἄγνωστος ἐγκυκλοπαιδεία τῶν Ersch καὶ Gruber παρέσχε μεγάλην ὑπηρεσίαν εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ εἰς τὴν Ελλάδα, διότι εἰς ταύτην κατὰ πρῶτον ἴσως ἐδημοσιεύθη πλήρης ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, καὶ δὴ ἀξιολογώτατα ἔργα περὶ τῆς μετακλασσικῆς, τῆς βυζαντινῆς καὶ νεωτέρας Ἑλλάδος. Στηριζόμενος εἰς τὸν Χὸπφ ἔγραψεν ὁ Hertzberg ἀργότερα βιβλίον «*Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι σήμερον*», 1876 ἑξ. (κατὰ μετάφρασιν τοῦ *Π. Καρολίδου* καὶ μετὰ ἰδίων σημειωσεων εἰς τὴν βιβλιοθήκην Μαρασλῆ). Ἐνταῦθα πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἔρευνα τοῦ Καρόλου Χὸπφ περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος εἶναι τόσον ἐμβριθὴς καὶ θεμελιώδης, ὥστε ἐχρησίμευσεν αὕτη ὡς πηγὴ ὅλων τῶν μετέπειτα σχετικῶν ἐργασιῶν (Χέρτσβεργ, Λάμπρου, Μίλλερ κλπ.).

Αὕτη ὑπῆρξεν ἡ ἀληθὴς καὶ ἀπηκριβωμένη ἱστορία τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἡ ὁποία μετὰ πολλοὺς δισταγμοὺς καὶ κόπους ἔφθασεν εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς πλήρους καὶ συνεχοῦς ἱστορικῆς ἐξελίξεως αὐτοῦ.

Ἡ διεθνὴς ἱστορικὴ ἐπιστήμη ἔχει ἤδη κατανοήσει τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν ὡς ἀποτελοῦσαν ἀδιάσπαστον σύνολον ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως σήμερον. Καὶ αἱ κατὰ μέρος γενόμεναι ἤδη ἐργασίαι περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας δὲν ἔχουν ἄλλην σημασίαν ἢ μόνον τὴν σημασίαν τῆς εἰδικεύσεως, ἡ ὁποία εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπικρατῇ εἰς τὰς σημερινὰς ἐρεύνας.

Τὸ μέγα ἔργον τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ ἀληθὴς ἱστορικὸς δὲν δύναται παρὰ νὰ μείνῃ ἐνεὸς ἐκ θαυμασμοῦ ἐνώπιον τῶν δύο μεγάλων γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἐκπηδῶσιν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Τὸ πρῶτον εἶναι ἡ ἀδιάσπαστος ἑνότης αὐτῆς καὶ

Digitized by Google

κατὰ συνέπειαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τὸ δεύτερον εἶναι ἡ θαυμασία δύναμις τοῦ λαοῦ τούτου πρὸς ἐπέκτασιν καὶ πρὸς ἀναγέννησιν, μετὰ τὰς μεγάλας συμφοράς. Ὁ Brunet de Presle λέγει εἰς τὸν πρόλογον τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης ἱστορίας: «Ἔθνος συγκροτηθὲν κατὰ τοὺς φυσικοὺς κανόνας κοινῆς καταγωγῆς, ἠθῶν, γλώσσης, στερρότατα συνεχόμενον μὲ τὰς ἀναμνήσεις ἐνδόξου παρελθόντος, εἶναι πεπροικισμένον μὲ ζωτικότητα, ἡ ὁποία προβάλλει ἀντίστασιν εἰς τὰς βιαιοτέρας καταστροφάς. Τοιουτοτρόπως ἡ Ἑλλὰς ὑπέστη τρεῖς κατακτήσεις, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἐφαίνετο ὅτι ἔπρεπε νὰ τὴν ἐξαφανίσῃ διὰ παντός. Καὶ ὅμως πάντοτε ἐπεφάνη πάλιν ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς σκηνῆς, ἂν ὄχι μὲ τὴν αὐτὴν λάμψιν, ἀλλὰ τοὐλάχιστον πάντοτε ἀξία προσοχῆς, ἕνεκα γνωρισμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ἐπιτετραμμένον νὰ παραγνωρίζωμεν». Καὶ ἐξακολουθεῖ ὁ Brunet de Presle ν' ἀναπτύσσῃ τὴν γνώμην αὐτοῦ καὶ νὰ ἐπιδεικνύῃ τὰς ἀλληλοδιαδόχους ἀναγεννήσεις τῆς Ἑλλάδος. Τῷ 146 π. Χ. ὅλαι αἱ δημοκρατίαι τῆς Ἑλλάδος, αἱ ὁποῖαι εἶχον παίξει τόσον ἔνδοξον ρόλον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, συνεχωνεύθησαν εἰς τὸ ρωμαϊκὸν κράτος, ὡς ἁπλαῖ ἐπαρχίαι αὐτοῦ. Τὸ πνευματικὸν ὅμως κράτος τῆς Ἑλλάδος, ἐνισχυθὲν διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐπέφερε τὴν πρώτην ἀναγέννησιν αὐτοῦ. Ἑλληνικὴ πόλις, τὸ παρὰ τὸν Βόσπορον Βυζάντιον, ἔλαβε τὸν τίτλον τῆς Νέας Ρώμης καὶ ἔγινε πρωτεύουσα Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας. Μετὰ πολλοὺς αἰῶνας ἡ Ἑλλὰς ὑπέστη ἄλλην κατάκτησιν, τὴν κατάκτησιν τοῦ 1204, ὑπὸ τῶν λαῶν τῆς Δύσεως. Ἀναφαίνεται πάλιν εἰς τὴν ἱστορικὴν σκηνήν, ἀλλὰ δι' ὀλίγον χρόνον: μετὰ δύο αἰῶνας οἱ Τοῦρκοι καθυποτάσσουν αὐτὴν ὁλοχερῶς. «Ἡ τρίτη αὕτη κατάκτησις, λέγει ὁ ἐπιφανὴς Γάλλος, δὲν ὁμοιάζει μὲ τὰς προηγουμένας. Δὲν εἶναι ὁμοία μὲ τὴν στερεάν, ἀλλ' εὔρυθμον ρωμαϊκὴν κατάκτησιν. Δὲν εἶναι ἡ κατάκτησις τῶν Φράγκων, τῶν ὁποίων ἡ πολεμικὴ ὁρμὴ μετριάζεται διὰ τῆς θρησκείας καὶ τῶν νόμων τῆς τιμῆς. Εἶναι κατάκτησις τῶν Τούρκων, ἤτοι τῆς βαρβαρότητος, ἡνωμένης μὲ τὸν φανατισμόν. Δὲν πρόκειται πλέον περὶ ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων, περὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῶν, ἀλλὰ κινδυνεύει ὁλόκληρος ἡ φυλὴ νὰ ἐξαφανισθῇ... Ἀπὸ τὴν καταστροφὴν ταύτην εἴδομεν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος νὰ σῴζεται πάλιν δι' ἀπέλπιδος ἀγῶνος ..».

Ἡ ἐποχὴ τῆς δουλείας Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν μακροτάτην διάρκειαν τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων διακόπτεται καὶ ἀναμειγνύεται μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν Ρωμαίων, τῶν Φράγκων, τῶν Ὀθωμανῶν. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς ἐποχὰς ταύτας ἐξακολουθεῖ ὁ βίος, τὰ ἤθη, ὁ πολιτισμὸς ἐν γένει, στοιχεῖα δηλαδὴ ἰσχυρά, τὰ ὁποῖα συνεχίζουν τὴν σταδιοδρομίαν τοῦ λαοῦ. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην σημαντικωτάτη εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας. Διότι κατὰ τὴν περίοδον τῆς δουλείας ἐνισχύει τὴν φυλὴν ἡμῶν ἰσχυρότατον στοιχεῖον, ἡ θρησκεία, ἡ ὁποία ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην δύναμιν, ἡνωμένη στενότατα μὲ τὸν πολιτισμόν, συντελεῖ εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος. Ὁ Μωάμεθ ὁ Πορθητὴς κατέστρεψε μὲν τὰ χριστιανικὰ κράτη τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, ἀλλὰ δὲν ἐξηφάνισε καὶ τοὺς χριστιανικοὺς λαούς, οἱ ὁποῖοι ἐξηκολούθησαν νὰ ζοῦν τὸν ἱστορικὸν βίον αὐτῶν. Συνέβη ὅμως κατὰ τοὺς ζοφεροὺς ἐκείνους χρόνους τοῦτο τὸ θαυμάσιον γεγονός, ὅτι ὁ λαός, ὁ ἄλλοτε κυρίαρχος πολιτικῶς καὶ ἰδίως ἐκπολιτιστικῶς τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, ἐξηκολούθησε νὰ καλλιεργῇ τὸν παλαιὸν πολιτισμόν. Διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνωτέρου πολιτισμοῦ καὶ διὰ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ ὀρθοδόξου κέντρου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἐπεβλήθη εἰς τοὺς ἄλλους χριστιανικοὺς λαούς. Ἰδοὺ τί λέγει διακεκριμένος σύγχρονος ἱστορικός, ὁ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Βελιγραδίου Jovan Cvijic (εἰς τὸ βιβλίον του «La péninsule Balkanique», 1918, σ. 102 ἑξ.): «Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως ὁ ὑλικὸς πολιτισμὸς καὶ αἱ ἠθικαὶ ἰδέαι, αἱ ὁποῖαι εἶχον διασπαρῆ ἀπὸ τὸ Βυζάντιον, ἐξηκολούθησαν νὰ διαδίδωνται εἰς τὴν χερσόνησον. Τὰ ἀρχαῖα σύνορα, τὰ ὁποῖα παρεκώλυον τὴν διείσδυσιν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, εἶχον πέσει, καὶ τὰ μέσα τῆς διαδόσεως εἶχον παραμείνει πάντοτε ἐνεργά, ἴσως τώρα περισσότερον ἐνεργά. Ἡ βυζαντινή, εἴτε ἑλληνικὴ Ἐκκλησία εἶχε κατακτήσει, ὅπως καὶ τὸ τουρκικὸν κράτος, ὁλόκληρον τὴν χερσόνησον μὲ τὸ πολυάριθμον ἱερατεῖον, μὲ τὰς πολυαρίθμους κοινότητας, αἱ ὁποῖαι ἐγίνοντο κάθε ἡμέραν πολυαριθμότεραι. Οἱ Ἕλληνες ἔγιναν οἱ πρῶτοι ἔμποροι τῆς χερσονήσου, καὶ δὴ εἰς τὰς κεντρικὰς περιφερείας. Εἰς τὰς πόλεις, καὶ κατὰ μῆκος τῶν μεγάλων ὁδῶν, ἐγκαθιδρύθησαν ὡς τεχνῖται, ὡς μικρέμποροι, ὡς ξενοδόχοι, ὡς μεταπράται· ἀκόμη ἕως τοὺς τελευταίους χρόνους εἰς τὴν Σερβίαν ὁ μεταπράτης ἐλέγετο «Γραικός», ἔστω καὶ ἂν δὲν ἦτο ἑλληνικῆς καταγωγῆς».

Ἐξόχως εὐεργετικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις, τὴν ὁποίαν ἐξήσκησαν οἱ Ἕλληνες ἡγεμόνες τῶν παραδουναβίων χωρῶν καὶ οἱ ἄλλοι ἐκεῖ συρρεύσαντες Φαναριῶται. Ἄλλοτε οἱ ἐθνικίζοντες Ρουμᾶνοι ἐθεώρουν ὡς καθῆκον αὐτῶν ν' ἀρνῶνται τὴν ἐπίδρασιν ταύτην, σήμερον ὅμως καὶ οἱ φανατικώτεροι ἐθνικισταὶ τονίζουν τὸ εὐεργέτημα, τὸ ὁποῖον ἔλαβε παρὰ τῶν Ἑλλήνων ἡ χώρα αὐτῶν, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας εἶχε μεταβληθῆ εἰς μίαν μεγάλην Ἑλλάδα. Ὁ ἐπιφανὴς Ρουμᾶνος ἱστορικὸς Γιώργκα λέγει: «Οὐδέποτε ἐξυφάνθη σχέδιον ἐξελληνισμοῦ ἢ συνωμοσία κατὰ τῆς ἡμετέρας ἐθνικότητος ἐκ μέρους τοῦ Φαναρίου». Ἔτι σαφέστερος εἶναι ὁ Erbiceanu, ὁ ὁποῖος τονίζει: «Ὀφείλομεν ν' ἀναγνωρίσωμεν ὅτι τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα ἐπροξένησαν εἰς ἡμᾶς ἀσυγκρίτως μεγαλυτέραν ὠφέλειαν παρὰ βλάβην. Ἀφ' ὅτου ἤρχισεν ἡ ἐπίδρασις τῆς ἑλληνικῆς παιδείας παρὰ τοῖς Ρουμάνοις ἤρχισε ν' ἀναπτύσσεται καὶ λογοτεχνικῶς ζωηρότερον ἡ ἐθνικὴ ἡμῶν γλῶσσα». Τὰ ἴδια ὁμολογοῦν λόγιοι Βούλγαροι καὶ Σέρβοι. Ἐν γένει δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι, ὅπως καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ὁμοίως καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας, οἱ βαλκανικοὶ λεγόμενοι λαοὶ διήνυσαν τὸ στάδιον αὐτῶν τῆς μορφώσεως ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν καὶ διὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, πρὶν κατορθώσουν νὰ δημιουργήσουν τὴν ἐθνικὴν αὐτῶν λογοτεχνικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν φιλολογίαν. Ἔχει λοιπὸν δίκαιον ὁ Παπαρρηγόπουλος, ὅταν λέγῃ: «Αἱ περιπέτειαι τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ δὲν παραβάλλονται βεβαίως πρὸς τὰ μεγαλουργήματα τοῦ πρώτου, τοῦ μακεδονικοῦ καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ· δὲν ἐπέδρασαν, ὅπως οὗτοι, ἕκαστος κατ' ἴδιόν τινα τρόπον εἰς τὴν τύχην τοῦ κόσμου· ἀπέβησαν ὅμως γόνιμοι ἔργων, τὰ ὁποῖα περιεποίησαν ἐξαίρετον τιμὴν εἰς τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα».

Ὁ ἱερὸς ἀγὼν τοῦ 1821. Κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1821 ἐξερράγη ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις. Διὰ τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ βίου καὶ τῆς παιδείας κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, οἱ Ἕλληνες ἐγνώριζον τὰ μεγάλα ἔργα τῶν προγόνων, καὶ τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν μεσαιωνικῶν. Ἡ συνένωσις τῆς ἀρχαίας μὲ τὴν χριστιανικὴν Ἑλλάδα συνεχίζεται καὶ κατὰ τὸν Ἀγῶνα—τεκμήρια αἱ προκηρύξεις τῶν κατὰ τόπους ἀρχῶν καὶ αἱ σφραγῖδες αὐτῶν: ἐκτὸς τοῦ φοίνικος, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε σύνηθες σύμβολον τοπικῶν ἀρχῶν καὶ ὁπλαρχηγῶν—ἡ σφραγὶς τῆς κοινότητος τῶν Ἀθηναίων (ἡ Ἀθηνᾶ πάνοπλος καὶ γλαῦξ), τῆς Πελοποννησιακῆς Γερουσίας (ἀετὸς μονοκέφαλος καὶ ὑπὲρ αὐτὸν σταυρὸς μὲ τὴν βυζαντινὴν ρῆσιν IC—XC—NIKA). Οἱ γενναῖοι θαλασσινοὶ θέτουν τὸν στόλον των ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν ὀνομάτων: Ἀριστείδης, Θεμιστοκλῆς, Λεωνίδας, Ἐπαμεινώνδας. Αἱ εἰς τὴν Ἐπίδαυρον καὶ τὸ Ἄστρος συνελθοῦσαι τῷ 1822 καὶ 1823 πρῶται ἐθνικαὶ συνελεύσεις ἐδοξολόγησαν «τοὺς ἀειμνήστους Χριστιανοὺς ἡμῶν αὐτοκράτορας τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Ἡ ἱστορικὴ σημασία τῶν συμβόλων καὶ τῶν ρήσεων τούτων αὐξάνεται κατὰ τοῦτο, ὅτι δὲν προέρχονται ταῦτα ἀπὸ μίαν καθωρισμένην κατεύθυνσιν, διδομένην ἀπὸ ἕνα ἀρχηγὸν ἢ ἀπὸ μίαν κοινὴν κυβέρνησιν, ἀλλ' εἶναι αὐθόρμητα προϊόντα ὁμάδων πολεμιστῶν, καὶ οὕτω γίνονται ἡ πιστοτέρα ἀπήχησις τῆς κοινῆς τοῦ λαοῦ γνώμης καὶ ἐλπίδος. Αἱ πολύτιμοι παραδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, αἱ συνοψισθεῖσαι συγκινητικώτατα εἰς τοὺς θρύλους περὶ τῆς τελευταίας λειτουργίας εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν καὶ τοῦ Μαρμαρωμένου βασιλιᾶ, εἶχον γλυκάνει μὲ ὄνειρα ἐλπίδων τὸν ζόφον τῆς μακρᾶς δουλείας. Ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, μεγάλη λάμψις σοφίας εἶχε καταυγάσει τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος καὶ εἶχε προπαρασκευάσει τὴν μεγάλην ἐπανάστασιν. Ἐγνώριζον ὅλοι οἱ Ἕλληνες, μεγάλοι καὶ μικροί, διὰ τῶν βιβλίων τῶν λογίων καὶ διὰ τῶν σχολείων, ὅτι ἦσαν ἀπόγονοι τῆς ἐνδόξου ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἡ ὁποία εἶχεν εὐεργετήσει τὴν ἀνθρωπότητα διὰ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆς. Ἡ πίστις αὕτη ἡ πίστις πρὸς τὴν θρησκείαν, συνηνωμέναι μὲ τὸν πόθον βίου ἐλευθέρου, πόθον, ὁ ὁποῖος ἐκπηδᾷ «ὡς χείμαρρος ἀφρισμένος» (Mendelsohn Bartholdy) ἀπὸ τὰ κλέφτικα τραγούδια, εἶναι αἱ πηγαὶ τοῦ ἡρωϊσμοῦ καὶ τῶν ἡρωϊκῶν καταστροφῶν, τοῦ νέου ἑλληνικοῦ θαύματος, τὸ ὁποῖον ἐπετέλεσαν οἱ Ἕλληνες τοῦ 1821. Δὲν ἐξηγέρθη τότε τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν καὶ τὴν ἐμψύχωσιν ἑνὸς ἀνδρός, ὅπως συμβαίνει εἰς ὅλας τὰς ἐπαναστάσεις τῶν λαῶν, ἀλλ' ἐπαρουσίασεν εἰς τὸν κόσμον τοῦτο τὸ μοναδικὸν θέαμα λαοῦ, ὁ ὁποῖος σύσσωμος ταυτοχρόνως ἐξεγείρεται. Οὐδεὶς κοινὸς ἀρχηγὸς διεγείρει τὰ πλήθη καὶ οὐδεὶς ἐμψυχώνει καὶ οὐδεὶς καθοδηγεῖ εἰς κοινὴν ἐνέργειαν. Ἀπὸ οὐδὲν κέντρον ἀναμένονται παροτρύνσεις, ὁδηγίαι, ἐπιτήδεια, ὑλικὸν πολέμου. Τὰ καριοφίλια ἐπῆραν μόνα φωτιάν, οὐδεὶς ἔδωσε τὴν διαταγήν. Τὸ ἀπίστευτον εἶναι ὅτι τὸ ἴδιον σχεδὸν ἐξηκολούθησε καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ Ἀγῶνος. Κακῶς συγκεκροτημένοι, ἀτελῶς ὡπλισμένοι, πενιχρῶς ἐνδεδυμένοι, ἐβάδιζον οἱ ἄνδρες, καὶ γυναῖκες συχνὰ μετ' αὐτῶν, ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ.

Τὸ μέγα ἔργον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως δὲν ὑπῆρξε μόνον αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἄξιον τοῦ θαυμασμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος, ὡς ἱστορικὸν ἔργον, ἀλλ' ἔσχε καὶ μεγάλα ἀποτελέσματα, διότι κατ' ἀκολουθίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἔπνευσε καὶ εἰς τοὺς ἄλλους χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς χερσονήσου πνοὴ τῆς ἐλευθερίας. Καὶ ὁ ἑλληνικὸς λοιπὸν ἀγὼν ὑπῆρξε γεγονὸς καθολικωτέρας σημασίας, διότι δὲν ἐπανέφερε μόνον εἰς ἀνεξάρτητον πολιτικὸν βίον τὸ παλαιὸν ἔθνος τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ συνετέλεσεν, ἔστω καὶ ἐμμέσως, εἰς τὴν βαθμιαίαν ἀπελευθέρωσιν καὶ τῶν ἄλλων ὀρθοδόξων λαῶν τῆς χερσονήσου.

Περὶ τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον ἐπετέλεσεν ἡ σύγχρονος Ἑλλὰς κατὰ τὸν ἐλεύθερον βίον αὐτῆς, δὲν ἐπιτρέπεται ἀκόμη ἡ ἱστορικὴ ἐκτίμησις. Ὄχι μόνον διότι, ὡς λέγει καὶ ὁ Παπαρρηγόπουλος, δὲν συνεπλήρωσεν ἀκόμη τὸ ἔργον αὐτῆς, ἀλλὰ πρὸ παντὸς διὰ τοῦτο, ὅτι δὲν ἐπιτρέπονται κρίσεις ἀφ' ὑψηλοῦ δι' ἔργα ἢ δι' ἄνδρας, οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν ἀκόμη εἰς γενεὰς πολὺ πλησίον εἰς ἡμᾶς εὑρισκομένας. Εἶναι ἀνάγκη, πρὸς δημιουργίαν ὅλως ἀμερολήπτου κρίσεως, νὰ ὑπάρχῃ ἱκανὸν προοπτικὸν διάστημα χρόνου. Ἐν τούτοις ὀφείλομεν νὰ ἐξάρωμεν ὅτι ἡ Ἑλλὰς σήμερον εἶναι ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τῆς Ἐπαναστάσεως περισσότερον διάφορος παρ' ὅσον ὁ ἱστορικὸς θ' ἀνέμενεν ἀπὸ ἱστορικὸν βίον ἑνὸς μόνον αἰῶνος. Ἀναμφισβητήτως αἱ πρόοδοι αὐτῆς εἶναι θαυμάσιαι, παρ' ὅλην τὴν δυσθυμίαν, μὲ τὴν ὁποίαν ἔβλεπε πρὸ ἐτῶν τὸ ἔργον τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος ὁ Παπαρρηγόπουλος (τῷ 1887 εἰς τὸν πρόλογον τοῦ Ε' τόμου καὶ τὸν ἐπίλογον). Ἀληθὲς εἶναι τὸ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενον ὅτι «τὸ ἔθνος ἀνεδείχθη ἐν τοῖς χρόνοις τῆς δουλείας ὑπέρτερον ἢ ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ ἐφεξῆς, διότι ἐπὶ τῶν χρόνων τῆς δουλείας ἐδημιουργήθησαν αἱ πολεμικαί, αἱ ἀστικαὶ καὶ αἱ διανοητικαὶ δυνάμεις, δι' ὧν διεξήχθη ὁπωσδήποτε ἡ ἐπανάστασις, ἐνῷ ἀφ' ἧς ἐγενόμεθα ἐλεύθεροι δὲν διεπλάσαμεν ἔτι νέας δυνάμεις ἐπιτηδείας νὰ συμπληρώσωσι καὶ νὰ ἀσφαλίσωσι τὸ ἔργον τῶν πατέρων ἡμῶν».

Γενικὸς χαρακτηρισμός. Καὶ εἰς τὰς ἐλλείψεις, τὰς ὁποίας παρουσιάζει ὁ ἱστορικὸς βίος τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος, ἐμφανίζονται ἐλαττώματα συμφυῆ πρὸς τὸν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἑλληνικὸν χαρακτῆρα. Ἔχει πολλάκις λεχθῆ ὡς δόγμα ὅτι, ἂν αἱ ἀρεταὶ ἡμῶν δὲν δεικνύουσιν ὅτι εἴμεθα ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τοῦτο ἐξάγεται ἀναντιρρήτως ἀπὸ τὰ ἐλαττώματά μας. Ὁ Παπαρρηγόπουλος, παραλληλίζων τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Ρωμαίους (εἰς τὸν πρόλογον τοῦ Α' τόμου, 1885) καὶ διὰ μακρῶν ἑρμηνεύων «τὸ ναυάγιον τῆς πολιτικῆς τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἑνότητος» ἀπολοφύρεται διὰ τὴν ἔμφυτον εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἀνικανότητα πρὸς πολιτικὴν διοργάνωσιν. «Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, λέγει, εἰς ὃ ἡ φύσις ἐπεδαψίλευσεν ὅλας τὰς εὐφυΐας καὶ τὰς χάριτας τοῦ κόσμου τούτου, δὲν ἠθέλησε ποτὲ νὰ κυβερνηθῇ καὶ διὰ τοῦτο δὲν παρέμεινε πολὺ ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς σκηνῆς». Ἴσως θὰ ἦτο προτιμότερον νὰ ἀποφευχθῇ ἡ ἐπανάληψις τοὐλάχιστον τοιούτων κρίσεων. Πρῶτον, διότι ἡ ἀρχαία Ἑλλάς, ἡ ὁποία μὲ τὰς πολυαρίθμους αὐτῆς ἐλευθέρας πολιτείας ἦτο οἱονεὶ ἡ Εὐρώπη τῆς ἀρχαιότητος, ἴσως ὀφείλει εἰς τὴν ποικιλίαν τῶν μικρῶν ἐκείνων πολιτειῶν τὴν τελείαν συγκρότησιν τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῆς. Τὸ σπουδαιότερον εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔδειξαν εἰς δύο μεγάλας διὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἐποχὰς ὅτι δύνανται νὰ κυβερνηθοῦν καὶ σοφῶς καὶ μακροχρονίως, ὡς εἶναι αἱ θαυμασταὶ διακυβερνήσεις τῶν Πτολεμαίων, τῶν Σελευκιδῶν καὶ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Τὸ οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸν τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους εἶναι ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ ἐργασία τῶν Ἑλλήνων πρὸς διάδοσιν αὐτοῦ. Τὸ θαυμάσιον λόγιον τοῦ Ἀθηναίου ρήτορος Ἰσοκράτους, ὅτι ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν «τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν τεκμήριον εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τῆς κοινῆς φύσεως μετασχόντας», εἶναι ὁ τελειότατος καὶ διὰ τοὺς αἰῶνας πάντας ἀληθὴς χαρακτηρισμὸς τῶν Ἑλλήνων. Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἀείποτε ἡ ἑλληνικὴ φυλή. Καὶ ἀπὸ τὰς ἐνδόξους νίκας καὶ ἀπὸ τὰς πολυδακρύτους καταστροφὰς εὑρίσκει τρόπον νὰ ἐπωφελῆται, ἀντλεῖ δύναμιν καὶ ἀνακύπτει. Τὸν μέγαν ἱστορικὸν κλῆρον αὐτῆς ἐπετέλεσεν ἡ Ἑλλὰς καὶ νικῶσα καὶ ἡττωμένη. Αἱ νῖκαι τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος ἐξηκόντισαν αὐτὴν ἕως τὰ Ἱμαλάϊα ὄρη· αἱ ἧτται ὑπὸ τῶν Ρωμαίων τὴν ἔφεραν, ὄπισθεν τῶν ρωμαϊκῶν λεγεώνων, ἕως τὴν Γαλατίαν καὶ τὴν Ἱσπανίαν.

Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Τῆς βαθείας καὶ ἐμμόνου ἐπιδράσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τοὺς ξένους λαοὺς ὁ πλέον ἔκδηλος φορεὺς εἶναι τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων διεπλάσθη ἐπὶ τὸ κομψότερον ἡ παλαιὰ ἀγροῖκος γλῶσσα τοῦ Λατίου, ἡ μελέτη τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων ἐβοήθησε κατὰ τὴν μεγάλην ἀναγέννησιν ν' ἀναπτυχθοῦν λογοτεχνικῶς αἱ ἐθνικαὶ γλῶσσαι τῶν λαῶν τῆς Δύσεως, ἡ ἑλληνικὴ παιδεία κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐδημιούργησε τὰς λογοτεχνίας τῶν σλαυϊκῶν λαῶν, τὸ ἴδιον δὲ φαινόμενον ἐπανελήφθη καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας. Ὁ Πα-

Digitized by Google

λος Καρολίδης, ἐλέγχων τὸν Παπαρρηγόπουλον, ὁ ὁποῖος καταδικάζει τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον, διότι δὲν ἐφρόντισε νὰ ἐξελληνίσῃ τοὺς ὑπ' αὐτὸ λαούς, λέγει τὸ ἑξῆς ἀξιομνημόνευτον: «Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα δὲν ἀσκοῦσι προσηλυτιστικὴν καὶ φυλετικὴν ἐπὶ τοὺς λαοὺς ἀφομοίωσιν. Τοὐναντίον δὲ διὰ τῆς ὑψηλῆς πνευματικῆς μορφωτικῆς δυνάμεως καὶ ἐπιδράσεως αὐτῶν ἀναπτύσσουσι παρὰ τοῖς παιδευομένοις λαοῖς τὴν συνείδησιν τὴν ἐθνικὴν καὶ τὸ αἴσθημα τὸ ἐθνικόν, διότι κύριον ἔργον τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων εἶναι τὸ καθιστᾶν τὸν διδασκόμενον αὐτὰ ἄνθρωπον, νὰ ἐμπνεύσῃ δηλαδὴ αὐτῷ συνείδησιν ἀνθρωπίνης ἀξίας, μεθ' ἧς εἶναι συνδεδεμένη καὶ ἡ συνείδησις ἡ ἐθνική». Ἤδη ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ αἰῶνος εἶχεν εἴπει ὅτι τὰ ἑλληνικὰ γράμματα δίδουν «πτέρωσιν ψυχῆς». Ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία εἶναι ἐξόχως διδακτική. Δὲν εἶναι μόνον ἡ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα δημιουργία τῶν πολιτευμάτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ὡς καὶ ἡ μετὰ τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα διάδοσις αὐτῶν εἰς τὸν κόσμον, τὸ μέγα δίδαγμα, τὸ ὁποῖον παρέχει ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία, ἀλλὰ καὶ αὗται αἱ πολυποίκιλοι τύχαι αὐτῆς, αἱ ἀνυψώσεις καὶ καταπτώσεις, ὁ ἡρωϊσμός, αἱ θυσίαι, ἡ ἑκάστοτε ἀνάκυψις μεθ' ἑκάστην καταστροφήν, τὰ μεγάλα παραδείγματα καὶ ἔργα τῶν ἱστορικῶν προσώπων, ἀκόμη καὶ αὗται αἱ ἀτυχίαι καὶ αἱ σκοτειναὶ σελίδες αὐτῆς, αἱ ὁποῖαι δίδουν ζωηρότερον φῶς εἰς τὰς λαμπρὰς πράξεις. Ἐν πάσῃ ἱστορικῇ συνειδήσει δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι οὐδενὸς ἄλλου λαοῦ ἡ ἱστορία παρουσιάζει τὸ ἔκπαγλον μεγαλεῖον συνεχοῦς καὶ ἀδιακόπου ἱστορικῆς δράσεως τεσσάρων χιλιάδων ἐτῶν, ἱστορικῆς, ἐντόνου καὶ μεγαλουργοῦ δράσεως καὶ εἰς τὰς ἐποχὰς ἀκμῆς καὶ εἰς τὰς ἐποχὰς καταπτώσεως.

Αἱ διαιρέσεις τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Προκειμένου νῦν περὶ τῶν διαιρέσεων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἀνάγκη νὰ προτάξωμεν γενικὴν παρατήρησιν ὡς πρὸς τὰς χρονολογίας, ὅτι ὅλαι αἱ δι' ὡρισμένων ἐτῶν διαιρέσεις τῆς ἱστορίας πρέπει νὰ θεωροῦνται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὡς συμβατικαί. Ἡ ἱστορία εἶναι σειρὰ ἀλληλοδιαδόχων γεγονότων, τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται εἰς στενὴν ἐξάρτησιν ἀπ' ἀλλήλων, δὲν κάμνει σταθμούς, ἀλλ' εὑρίσκεται εἰς διαρκῆ συνέχειαν. Εἶναι λοιπὸν ὑπερβολικὰ σχολαστικὴ ἡ ἐπιζήτησις ὡρισμένων χρονολογιῶν, ὅπως ἔχουν αἱ σχολικαὶ ἱστορίαι. Συμφώνως πρὸς τὰς ἀντιλήψεις ταύτας αἱ διαιρέσεις τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας δύνανται νὰ εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) *Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία*, ἀπὸ τῶν ἀμνημονεύτων χρόνων μέχρι τῆς ἱδρύσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (∝ — 325 μ. Χ.). 2) *Μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ ἱστορία*, ἀπὸ τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ὁριστικῆς καταστροφῆς (325 —1453 μ. Χ.). 3) *Νεωτέρα ἑλληνικὴ ἱστορία*, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας μέχρι σήμερον. Ἡ ἀρχαία ἱστορία κατ' ἄλλους σταματᾷ τῷ 395 μ. Χ., δηλαδὴ εἰς τὴν ὁριστικὴν κατὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Α´ διαίρεσιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, κατ' ἄλλους δὲ τῷ 476 μ. Χ., ὅτε ἐξεθρονίσθη ὑπὸ τῶν βαρβάρων ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ τῆς Δύσεως Ρωμύλος Αὐγουστύλος. Ἡ τελευταία αὕτη διαίρεσις πρέπει νὰ λείψῃ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν. Τὸ γεγονὸς ἐκεῖνο, ὡς λέγει καὶ ὁ Gelzer, «ἦτο, κρινόμενον ἀπὸ γενικῆς ἱστορικῆς ἀπόψεως, τόσον σπουδαῖον, ὅσον περίπου καὶ ἡ κατὰ τὸ 1892 παραίτησις ἀπὸ τοῦ θρόνου τοῦ βασιλέως τῆς Σερβίας Μιλάνου». Ἄλλως τε ἡ χρονολογία αὕτη οὐδόλως ἐνδιαφέρει τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν. Μεγαλυτέραν σημασίαν ἔχει ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἀρχαία ἱστορία πρέπει νὰ λήξῃ τῷ 395 ἢ τῷ 397 μ. Χ., ὅτε οἱ Γότθοι τοῦ Ἀλαρίχου ἐξεκένωσαν τὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος, διότι τότε ἀληθῶς διὰ τῶν καταστροφῶν αὐτῶν ἐπέρχεται ἡ λῆξις τοῦ ἀρχαίου βίου (τὸ ἔτος τοῦτο ἔχει ὡς ὅριον ὁ Heltzberg ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ ἱστορίᾳ παρὰ Ersch καὶ Gruber, καὶ ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτὸ συνεχίζει αὐτὴν ὁ Καρολος Χόπφ). Ἄλλοι παρατείνουν τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν ἕως τὸ ἔτος 527 μ. Χ., ὅτε ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ὁ Ἰουστινιανός. Ἡ ἀληθὴς ὅμως ἱστορικὴ χρονολογία, ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἀνάγκην δικαιολογίας, εἶναι τὸ 325 μ. Χ., τὸ ἔτος τῆς κτίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἱδρύσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (οὕτως ἀντιλαμβάνονται τὸ ζήτημα οἱ νεώτεροι ἐρευνηταί, ὁ Krumbacher, ὁ Diehl κλ.). Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία πρέπει νὰ ἐκτίθεται ἐν τῇ ὁλότητι αὐτῆς, ἀπὸ τοῦ 325—1453 μ. Χ. ἔστω, καὶ ἂν οἱ πρῶτοι αἰῶνες, ἡ προϊουστινιάνειος ἐποχή, εἶναι αἰῶνες προπαρασκευαστικοὶ τῆς δημιουργίας αὐτῆς. Σύμφωνον, κατὰ ταῦτα, πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ´ αἰῶνος μ. Χ. ἐπέρχεται ἡ λῆξις τοῦ ἀρχαίου βίου καὶ τῆς ἀρχαιότητος. Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην μεγάλην ἐποχὴν ἔχομεν βεβαίως ἄλλας ὑποδιαιρέσεις, ὧν σπουδαιοτάτη εἶναι τὸ τέλος τῶν κλασσικῶν χρόνων καὶ ἡ ἀρχὴ τῶν ἑλληνιστικῶν. Ὅριον τῶν χρόνων τούτων πρέπει νὰ θέσωμεν τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου, τῷ 323 π. Χ. Οὕτως ἡ ἀρχαία ἐποχὴ διαιρεῖται εἰς δύο μεγάλας περιόδους, εἰς τοὺς ἀρχαϊκοὺς καὶ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους ἕως τὸ 323 π. Χ. καὶ ἔκτοτε εἰς τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ τοὺς λεγομένους συνήθως ἑλληνορρωμαϊκοὺς μέχρι τῆς ἱδρύσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, τῷ 325 μ. Χ.

Οἱ παλαιότεροι ἱστορικοὶ θεωροῦν ὅτι οἱ ἑλληνορρωμαϊκοὶ χρόνοι ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ 146 π. Χ., ὅτε διὰ τῆς καταστροφῆς τῆς Κορίνθου ἐπῆλθεν ἡ καθυπόταξις τῶν ἐλευθέρων ἑλληνικῶν πολιτειῶν. Συμφωνοτέρα ὅμως πρὸς τὰ πράγματα εἶναι ἡ ἔναρξις τῆς ρωμαιοκρατίας τῷ 30 π. Χ., ὅτε διὰ τῆς ὑποταγῆς τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου τῆς Αἰγύπτου καθυπετάγη ὁλόκληρος ὁ ἑλληνικὸς κόσμος εἰς τοὺς Ρωμαίους. Ἡ ἐπακολουθοῦσα ἐποχὴ τῆς ρωμαιοκρατίας, ἡ ὁποία συνήθως λέγεται αὐτοκρατορικὴ ἐποχή, διότι ὅλος ὁ πεπολιτισμένος κόσμος ἔχει συμπεριληφθῆ εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν, εἶναι κατ' οὐσίαν καὶ αὐτὴ ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Ἡ λογοτεχνία, ἡ τέχνη, ὁ βίος, ὅλος ὁ πολιτισμὸς ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν τοὺς χαρακτῆρας τοῦ ἑλληνιστικοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ. Οὗτος εἶναι ὁ παγκόσμιος πολιτισμός, τὸν ὁποῖον παραλαμβάνει τὸ Βυζάντιον ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς πολιτειακῆς ρωμαϊκῆς ὀργανώσεως καὶ μὲ τὴν ὑψηλὴν ἐμψύχωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οἱ ἑλληνιστικοὶ μάλιστα χαρακτῆρες τοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ διαρκοῦν καὶ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, καὶ ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι κλείει ὁριστικῶς ὅτε τὰ μεγάλα ἑλληνιστικὰ κέντρα, ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἡ Ἀντιόχεια, ἔπεσαν εἰς τὰς χεῖρας τῶν Ἀράβων, περὶ τὸ μέσον τοῦ Ζ´ αἰῶνος μ. Χ. Ἀλλ' ὁπωσδήποτε, διὰ νὰ μὴ ἀπομακρυνθῶμεν πολὺ ἀπὸ τὴν συνήθειαν, ὀνομάζομεν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν τὴν περιλαμβανομένην εἰς τοὺς τρεῖς τελευταίους π. Χ. καὶ τοὺς τρεῖς πρώτους μ. Χ. αἰῶνας (323 π. Χ.—325 μ. Χ.). Δι' ἄλλα χρονολογικὰ ὅρια δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἰδιαίτερος λόγος. Ὅπως ἡ ἀρχαία ἱστορία, ὁμοίως καὶ ἡ βυζαντινὴ καὶ ἡ νεωτέρα ἔχουν τὰς ἰδιαιτέρας αὐτῶν διαιρέσεις. Οἱ χρόνοι, καθ' οὓς ἐμφανίζεται ὁ νεώτερος Ἑλληνισμός, εἶναι οἱ τῶν πρώτων Παλαιολόγων. Κατὰ τὸν ΙΓ´ αἰῶνα μ. Χ ἐμφανίζονται εἰς τὴν λογοτεχνίαν, τὴν τέχνην, τὸν βίον, τὰς ἰδέας, οἱ χαρακτῆρες, οἱ ὁποῖοι δεικνύουν ὅτι εἰσερχόμεθα εἰς νέαν φάσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀντελήφθη ὅτι ἀπὸ τότε ἀρχίζουν νὰ δημιουργοῦνται αἱ κοινοτικαί, διανοητικαὶ καὶ πολιτικαὶ δυνάμεις, διὰ τῶν ὁποίων ἡ Ἐπανάστασις κατώρθωσε νὰ θριαμβεύσῃ. Ἡ ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας παρέλαβε τὸν βυζαντινὸν πολιτισμόν, ὅπως διεμορφώθη οὗτος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, καὶ τὸ ἔθνος μὲ τὸν πολιτισμὸν τοῦτον ἔζησε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας καὶ τοῦτον διέδωκεν εἰς τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου. Ἀρκεῖ νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἡ Μεγάλη Ἰδέα δὲν ἐγεννήθη μετὰ τὴν ὁριστικὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλ' εἶναι δημιούργημα τῶν χρόνων, κατὰ τοὺς ὁποίους τὰ ἑλληνικὰ κράτη τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Νικαίας ἐπεχείρουν ν' ἀναλάβουν τὴν πατρικὴν κληρονομίαν, ν' ἀνακτήσουν τὰς ἀπολεσθείσας χώρας ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀσίᾳ καὶ νὰ ἐπανιδρύσουν τὴν ἑλληνικὴν χριστιανικὴν αὐτοκρατορίαν. ΑΔ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι ἤδη ἀπὸ τῆς Ε´ χιλιετηρίδος π. Χ. ἀπετέλεσαν κοιτίδα ἀξιολογωτάτου πολιτισμοῦ, οὗτινος σπουδαιότερα κέντρα ὑπῆρξαν ἡ Κρήτη, ἡ Κύπρος, αἱ Κυκλάδες, ἡ Θεσσαλία κτλ. Εἰς τὸν λαὸν τὸν δημιουργήσαντα τὸν πολιτισμὸν τοῦτον δίδεται συμβατικῶς ὑπὸ τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς ἱστορίας τὸ ὄνομα *Προέλληνες*. Ὡς χρονικὴ δὲ ἀφετηρία τῆς προϊστορίας τῶν Ἑλλήνων τίθεται τὸ ἔτος 2000 π. Χ., ὅτε σημειοῦται τεραστία κίνησις λαῶν ἐν τῷ παλαιῷ κόσμῳ καὶ ἐμφανίζονται οἱ Ἄριοι (Ἰνδοευρωπαῖοι). Ἡ ἀρχικὴ κοιτὶς τῆς φυλῆς ταύτης ἀγνοεῖται. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι οἱ λαοὶ οἵτινες ἐξεπήδησαν ἐξ αὐτῆς ὡρμῶντο ἐκ χώρας ἐχούσης θερμοκρασίαν χαμηλὴν καὶ κλῖμα ὑγρόν, τοῦθ' ὅπερ προδίδει καὶ ὁ τύπος τῆς κατοικίας ὃν εἰσήγαγον πανταχοῦ (τύπος μὲ ἓν μόνον ἄνοιγμα διὰ νὰ μὴ εἰσδύῃ τὸ ψῦχος καὶ μὲ σαμαρωτὴν στέγην διὰ νὰ ἐκρέουν εὐκόλως τὰ ὕδατα). Σήμερον ἀποκλίνουν ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς ὅτι ἡ ἀρχικὴ πατρίς των εἶναι τὰ παράλια τῆς Βαλτικῆς, ἢ κατ' ἄλλους ἡ περιοχὴ τῆς Κασπίας θαλάσσης, εἰς τὸ μεταίχμιον τῆς Εὐρώπης καὶ Ἀσίας. Περὶ τὰ τέλη τῆς Γ´ χιλιετηρίδος ὁ συμπαγὴς πληθυσμὸς τῆς Ἀρίας φυλῆς ἤρχισε νὰ διασπᾶται. Τινὲς ἐκ τῶν σχηματισθεισῶν ὁμάδων—εἰς ταύτας ἴσως προσιδιάζει κυρίως ὁ χαρακτηρισμό: *Ἄριοι*—ἔφθασαν εἰς τὸ Τουρκεστὰν καὶ τὸ Ἰρὰν ὁπόθεν κατηυθύνθησαν πρὸς τὰς Ἰνδίας. Ἄλλαι ἐξεχύθησαν ἀνὰ τὴν πρόσθεν Ἀσίαν, ὅπως οἱ Μιτανναῖοι καὶ οἱ Χιττῖται, οἵτινες κατέλαβον τὴν Βαβυλωνίαν περὶ τὸ 1925 π. Χ. Ἄλλοι κατέλαβον τὰ πεδινὰ δάση τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, σημαντικὸν δὲ τμῆμα αὐτῶν κατέκλυσεν ἐκεῖθεν τὴν Ἑλληνικὴν χερσόνησον. Καθ' ἣν στιγμὴν οἱ Πρωτολατῖνοι, δυτικὴ πρωτοπορία, κατηυθύνοντο πρὸς τὴν βόρειον Ἰταλίαν, οἱ *Πρωτοέλληνες*, οἱ *Ἀχαιοὶ* ἀνατολικὴ πρωτοπορία), εἰσδύουν εἰς τὴν Θεσσαλικὴν πεδιάδα. Εἶχον περιπλανηθῆ ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον ἐν ἠπειρωτικαῖς χώραις, ὥστε ὅτε ἀφίκοντο εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶχον λησμονήσει τὴν ἰνδοευρωπαϊκὴν λέξιν, ἥτις ἐδήλου τὴν θάλασσαν καὶ πρὶν ἢ δανεισθῶσιν ἀπὸ τοὺς Προέλληνας ταύτην, τὴν ἀπεκάλουν ἅλα (=ἁλμυρὰν) ἢ πόντον (=ἀτραπόν, δίοδον). Φθάσαντες εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Πηνειοῦ ἀπώθησαν τοὺς αὐτόχθονας καὶ τοὺς Πελασγοὺς εἰς τὰ πέριξ ὀρεινὰ καὶ ἐγκατεστάθησαν ἐν τῇ κεντρικῇ περιοχῇ, ἥτις θὰ διατηρήσῃ τοῦ λοιποῦ τὸ ὄνομά των. Μέγα ὅμως μέρος τῶν ἀχαϊκῶν στιφῶν διέβησαν τὴν Ὄθρυν καὶ ἔφθασαν μέχρι Πελοποννήσου, ἀφήνοντες ὄπισθέν των ἐρείπια.

Μετὰ τὰς βιαιότητας τῆς ἀχαϊκῆς ἐπιδρομῆς, ἡ ἄφιξις τῆς ἰσχυρᾶς, νοήμονος καὶ ἀφομοιωτικῆς ταύτης φυλῆς ἀπετέλεσε διὰ τὸ μέγιστον μέρος τῆς χερσονήσου ἀπαρχὴν νέας περιόδου. Ἐντὸς τριῶν αἰώνων ἡ κατερειπωθεῖσα χώρα ἀνέλαβε· νέαι πόλεις ἱδρύθησαν, αἱ δὲ παλαιαὶ ἀνέκτησαν τὴν ἀκμήν των. Γενικῶς μετὰ τὴν ἄφιξιν τῶν Ἑλλήνων ἡ Ἑλλὰς μετεβλήθη ἄρδην.

Ἡ ἐπαφὴ τοῦ πολιτισμοῦ, ὃν ἐκόμισαν οἱ Ἀχαιοί, πρὸς τὸν πολιτισμὸν τῶν Προελλήνων ὑπῆρξε γόνιμος εἰς ἀποτελέσματα. Ἡ Κρήτη ἀνακτᾷ τὴν παλαιὰν ἀκμήν της καὶ καρποῦται τῆς ναυτικῆς ὑπεροχῆς της· ἐν Πελοποννήσῳ διαμορφοῦνται μικρὰ κράτη, ὅπως τὰ τῆς Τίρυνθος, τῶν Μυκηνῶν, τῶν Ἀμυκλῶν καὶ τῆς Πύλου, ἡ Κορινθία καθίσταται κέντρον ζωηροτάτου ἐμπορίου μεταξὺ Πελοποννήσου καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδος· ἡ Βοιωτία ἀναδεικνύει ἰσχυρὰς δυναστείας ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Καδμείας καὶ τῆς κοιλάδος τοῦ Ὀρχομενοῦ. Εἰς ὅλον ὅμως τοῦτον τὸν ὀργασμὸν τῆς ἀναδημιουργίας κυρίαν συμβολὴν προσφέρει ἡ Κρήτη μὲ τὸν προελληνικὸν πολιτισμόν της.

Ἐκ τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ προελληνικοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἀχαϊκοῦ προῆλθε περὶ τὸ 1700 π. Χ. νέος πολιτισμός, ὁ λεγόμενος μυκηναϊκός, διότι ἔσχε κυρίαν ἕδραν ἀναπτύξεως τὰς Μυκήνας. Ὁ πολιτισμὸς οὗτος, ἀκμάσας ἐπὶ πέντε περίπου αἰῶνας, κατεστράφη ὑπὸ τὰ πλήγματα τῆς τελευταίας ἑλληνικῆς ἐπιδρομῆς, τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ καλουμένης καθόδου τῶν Δωριέων. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην οἱ δημιουργοὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ (οἱ Μυκηναῖοι) διεξήγαγον αἱματηροὺς κατακτητικοὺς πολέμους. Ἐπεχείρησαν ὑπερποντίους ἐκστρατείας εἰς Κύπρον, Συρίαν, Μικρὰν Ἀσίαν, Σικελίαν, Αἴγυπτον, Παλαιστίνην καὶ ἀλλαχοῦ. Ἐκ τῶν ἐκστρατειῶν τούτων ἱστορικωτέρα ἀπέμεινεν ἡ εἰς Τροίαν γενομένη (Τρωϊκὸς πόλεμος), διότι τὸ πρῶτον γραπτὸν μνημεῖον τὸ περιγράφον τὰς πράξεις τῶν Πρωτοελλήνων κατὰ τὴν στρατείαν ταύτην καὶ ἑπομένως ἡ πρώτη ἱστορικὴ πηγὴ εἶναι τὰ ἀθάνατα ὁμηρικὰ ἔπη, ἡ Ἰλιὰς καὶ ἡ Ὀδύσσεια. Ἀλλ' αἱ ἀλλεπάλληλοι αὗται ἐκστρατεῖαι ἐξήντλησαν τὸν ἀχαϊκὸν κόσμον, ἠρήμωσαν τὰς πόλεις καὶ ἀποσυνέθεσαν τὰ βασίλεια. Ἐνῷ δὲ ὁ ἀχαϊκὸς κόσμος ἔβαινε πρὸς τὴν δύσιν του, ἐνεφανίσθησαν νέα ἰνδοευρωπαϊκὰ στίφη, ὁρμηθέντα ἐκ τῶν δασῶν τοῦ Βορρᾶ.

Κάθοδος τῶν Δωριέων. Οἱ Δωριεῖς προήρχοντο ἐκ τῆς αὐτῆς καὶ οἱ Ἀχαιοὶ ὁμοφυλίας καὶ ὡμίλουν διάλεκτον τῆς ἰδίας γλώσσης, εἰς ἣν ἀνῆκον καὶ αἱ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων διάλεκτοι. Ἀλλ' ἐπειδὴ εἶχον ζήσει ἐπὶ μακρότερον χρόνον εἰς περιοχὰς ἀποκεκλεισμένας καὶ ἀγρίας, διετήρησαν καλύτερον τὴν ἐθνικήν των καθαρότητα καὶ παρέμειναν σκληρότεροι. Ἡ δωρικὴ μετακίνησις ἀνάγεται ἴσως εἰς χρόνους τόσον μεμακρυσμένους, ὅσον καὶ ἡ ἀχαϊκή. Ὅτε οἱ Θρᾷκες, ἀφοῦ ἐπί τι διάστημα ἐξηπλώθησαν μέχρι τῶν μεσημβρινῶν ὁρίων τῆς Ἰλλυρίας, ἐξεβλήθησαν ἐκεῖθεν τῆς Πίνδου, διετήρησαν τὴν ἐπαφήν των μετὰ μιᾶς τῶν ὁμάδων αὐτῶν, ἥτις παρέμεινεν ἐν Ἠπείρῳ. Ἀπόγονοι τῆς ὁμάδος ταύτης ὑπῆρξαν οἱ Δωριεῖς. Οἱ Ἰλλυριοὶ ἀπωθήσαντες τὰ ἐν τῇ χώρᾳ των λείψανα τῶν Θρᾳκῶν προεκάλεσαν τὴν ἐν τῇ κεντρικῇ καὶ νοτίῳ δωρικὴν ἐξάπλωσιν. Οὗτοι διὰ τῆς Ἀττικῆς καὶ διὰ τῆς Αἰτωλίας (ἐξ ἧς διεπεραιώθησαν ἐπὶ σχεδιῶν εἰς τὴν ἀντιπέραν παραλίαν) εἰσώρμησαν εἰς τὴν Πελοπόννησον. Ἡ κατάκτησις ὅμως τῆς χερσονήσου συνετελέσθη λίαν βραδέως, τῆς μὲν διακλαδώσεως τῶν ὀρέων δυσχεραινούσης τὴν προχώρησιν, τῆς δ' ἀμύνης τῶν οἰκητόρων γενομένης διὰ μέσων ὅλως διαφόρων ἐκείνων, ἅτινα οἱ Δωριεῖς εἶχον συναντήσει εἰς προηγουμένας μεταναστάσεις. Οὔτε δηλαδὴ αὐτοὶ εἶχον οἰκήσει ποτὲ εἰς πόλεις ὠχυρωμένας, οὔτε εἶχον πεῖραν ἐπιθέσεως ἐναντίον τοιούτων τόπων. Καὶ ὅμως ἤρχοντο τώρα εἰς χώρας, ἐν αἷς πάντες οἱ δυνάσται κατεῖχον ἐντειχίστους ἀκροπόλεις. Ὑπὸ τοιαύτας δὲ συνθήκας μάχαι σποραδικαὶ οὐδαμῶς ἀπέβαινον κρίσιμοι, οἱ δ' ἐν ἀναπεπταμένοις πεδίοις νικήσαντες Δωριεῖς ἔμενον ἄπρακτοι πρὸ τῶν κυκλωπείων τειχῶν. Ἐν τέλει ἐνίκησεν ἡ καρτερία τῶν Δωριέων, ἐπειδή, μηκυνομένων τῶν πολιορκιῶν, οἱ Ἀχαιοὶ ἄνακτες ἐπὶ τῶν πολεμικῶν των δίφρων μετὰ τῆς μεγάλης ὑπολειπομένης

Digitized by Google

ὡς πρὸς τὴν πολεμικὴν πειθαρχίαν ἀκολουθίας αὐτῶν δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀντιστῶσιν εἰς τὴν ἔφοδον τῶν εὐσυντάκτων στοίχων τῶν δωρικῶν δοράτων, οἱ δ' ἔκγονοι τοῦ Ἀγαμέμνονος ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλίπωσιν ἀθρόοι τὰς πατρῴας ἀκροπόλεις. Πασῶν δὲ τῶν παραλίων χερσονήσων μία μόνη ἐσώθη ἀπὸ ἀνατροπῆς, ὁ κατὰ μῆκος τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου βόρειος αἰγιαλός. Καὶ ἀπέβησαν μὲν ἐνταῦθα οἱ Δωριεῖς, ἀλλὰ προεχώρησαν περαιτέρω πρὸς νότον, ὥστε οἱ αὐτόθι οἰκοῦντες Ἴωνες ἐξηκολούθησαν μένοντες ἐν ταῖς δώδεκα αὐτῶν πόλεσιν ἠθροισμένοι περὶ τὸν ἐν Ἑλίκῃ ναὸν τοῦ Ποσειδῶνος. Εἰς τὴν παραλίαν ταύτην χώραν εἰσώρμησαν οἱ ἀπὸ νότου ὑποχωροῦντες Ἀχαιοί, καταχτήσαντες πρῶτον μὲν τὰ ἀναπεπταμένα παραθαλάσσια πεδία, ἔπειτα δὲ τὰς ὀχυρὰς πόλεις, αἵτινες ἔπεσον ἀλλεπάλληλοι, τελευταίας ἁλούσης τῆς Ἑλίκης, ἐν ᾗ εἶχον συναθροισθῆ πρὸς ἀντίστασιν τὰ δοκιμώτατα τῶν Ἰώνων γένη. Ἡ χώρα τῶν Ἰώνων Αἰγιαλέων μετωνομάσθη ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τῶν Ἀχαιῶν, ἐκ δὲ τῶν Ἰώνων οἱ μὴ ἀνεχόμενοι τὴν εἰς τοὺς Ἀχαιοὺς καθυπόταξιν μετενάστευσαν εἰς τὴν φυλετικῶς συγγενῆ Ἀττικήν. Οἱ Δωριεῖς, καθυποτάξαντες τὰς περὶ τὸν Ἰσθμὸν χώρας, ἠκολούθησαν μὲν τοὺς Ἀχαιούς, ἀλλ' ἀφῆκαν αὐτοὺς ἡσύχους εἰς τὰς νέας των οἰκήσεις, καὶ ἐτράπησαν διὰ τοῦ Ἰσθμοῦ πρὸς βορρᾶν, ἔνθα ἔφθασαν εἰς τὰ σύνορα τῆς ἀττικῆς γῆς, ἅτε τῆς Μεγαρίδος συνανηκούσης εἰς τὴν Ἀττικήν. Ἀπειλητικὴ ἡδραιώθη ἡ πολεμικὴ δύναμις τῶν Δωριέων παρὰ τὸν Ἰσθμόν, τὸ ἱερὸν κέντρον τῶν κατ' ἀμφοτέρους τοὺς κόλπους ἐπεκτεινομένων Ἰώνων. Ἡ Μεγαρὶς κατελήφθη. Ἂν δὲ καὶ ἡ λοιπὴ Ἀττικὴ ἤθελε κυριευθῆ ὑπὸ τῶν Δωριέων, οὗτοι, συνενούμενοι μετὰ τῶν ἐν τῷ βορρᾷ ἀρχῆθεν οἰκούντων ὁμοφύλων, ἔμελλον νὰ καθυποτάξωσι καθ' ὁλοκληρίαν ἢ ἐξωθήσωσι τὴν ἰωνικὴν φυλήν, ἡ ὅλη δ' εὐρωπαϊκὴ Ἑλλὰς ἔμελλε νὰ ἀποβῇ χώρα δωρική. Ἀλλ' ἡ διακλάδωσις τοῦ Κιθαιρῶνος, ἡ χωρίζουσα τὰς πεδιάδας τῶν Μεγάρων καὶ τῆς Ἐλευσῖνος, καὶ τὸ ἡρωϊκὸν θάρρος τῶν Ἀθηναίων, τῶν φρουρούντων τὰ στενὰ τῆς χώρας, ἀντέταξαν ἀκαταμάχητον φραγμὸν εἰς τοὺς Δωριεῖς καὶ ἡ ἰωνικὴ Ἀττικὴ ἐσώθη.

Οὕτω λοιπὸν διερρυθμίσθησαν ἐν τοῖς κυρίοις ἐς ἀεὶ αἱ ἕδραι τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν. Ἀλλ' ἡ ἰσχυρὰ κίνησις τῶν λαῶν, ἡ ἀρξαμένη ἀπὸ τῶν ὀρέων τῆς Ἰλλυρίας καὶ ἀπολήξασα εἰς τὴν νότιον ἄκραν τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐκεῖθεν πάλιν πρὸς τὰ ὀπίσω ἐφορμήσασα, εἶχε πρὸς ἐντελῆ κατάπαυσιν ἀνάγκην χώρου εὐρυτέρου τοῦ ὑπὸ τῶν ὁρίων τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος παρεχομένου. Ὑπὸ τῆς βιαίας ὁρμῆς, μεθ' ἧς οἱ Θεσσαλοί, οἱ Βοιωτοί, οἱ Δωριεῖς καὶ οἱ Ἀχαιοὶ εἶχον ἀφαιρέσει ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτέρων οἰκητόρων τὰς οἰκείας χώρας καὶ κατακυριαρχήσει αὐτῶν, πλεῖστοι ὅσοι ἑλληνικοὶ οἶκοι καὶ πλεῖστα ὅσα φῦλα εἶχον ἐξωσθῆ τῶν οἰκήσεων αὐτῶν. Ἡ δὲ καταλαβοῦσα τοὺς λαοὺς μεταναστευτικὴ ἀνωμαλία ἐξηκολούθει ἐπενεργοῦσα παρ' αὐτοῖς, ἰδίως δὲ εἰς τὰ βασιλικὰ γένη, ἅτινα διὰ τῆς ἀνατροπῆς τῶν πατρίων εἶχον ἀποβάλει τὴν θέσιν αὐτῶν καὶ δὲν ἤθελον νὰ ὑποκύψωσιν εἰς τὴν νέαν τάξιν τῶν πραγμάτων. Οὕτω δ' ἕνεκα τῆς συντελέσεως τῆς ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον μεταναστάσεως ἡ κίνησις ἐτράπη πρὸς τὰ πλάγια, καὶ οἱ λιμένες τῆς ὅλης ἀνατολικῆς ἀκτῆς ἐπληρώθησαν πλοίων διαπεραιούντων πλήθη τολμηρῶν ναυτίλων πασῶν τῶν φυλῶν εἰς τὰς ἀντιπέραν παραλίας.

Αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ ἀποικίαι. Περὶ τῆς ἱδρύσεως τῶν πρώτων ἑλληνικῶν ἀποικιῶν δὲν ἔχομεν ἀσφαλεῖς πληροφορίας· διότι ἡ σχετικὴ ἐκ τῆς κυρίως Ἑλλάδος πρὸς ἀνατολὰς κίνησις ἐγένετο πρὸ τῆς ἱστορικῆς περιόδου, ὅσα δὲ περὶ αὐτῶν γνωρίζομεν προέρχονται ἀπὸ ἀντικρουομένας παραδόσεις καὶ θρύλους. Τὰ παλαιότερα ὁρμητήρια τῶν Ἑλλήνων πρὸς θαλασσοπλοΐας ἦσαν ἀναμφιβόλως, ὡς ἐκ τῆς φυσικῆς των θέσεως, οἱ εἰς τὰ ἀνατολικὰ παράλια, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον προστατευόμενοι, κόλποι τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Ἀργολικὸς κόλπος ἦτο, πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς Κορίνθου, εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν καὶ τῆς πρὸς δυσμὰς ἀποικιστικῆς κινήσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀπετέλει τὸ ναυτικὸν καὶ ἐμπορικὸν κέντρον τῆς Πελοποννήσου. Ἐν τῷ Σαρωνικῷ κόλπῳ ἔκειτο ἡ Καλαυρία, ἄλλο κέντρον ναυτικῶν καὶ ἐμπορικῶν συγκοινωνιῶν, ἐνῷ ἡ σημασία τοῦ Παγασιτικοῦ κόλπου διὰ τὴν ἀρχαίαν ναυτιλίαν καταφαίνεται ἐκ τοῦ θρύλου περὶ Ἀργοναυτικῆς ἐκστρατείας. Μεταξὺ τῶν κόλπων αὐτῶν καὶ τῶν βορειοτέρων μερῶν τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας θὰ εἶχον ἀναπτυχθῆ ἀσφαλῶς εἰς προϊστορικοὺς χρόνους θαλάσσιαι συγκοινωνίαι. Ὅτε λοιπὸν τὰ δωρικὰ φῦλα εἰσέβαλον διὰ τῆς Θεσσαλίας εἰς τὴν Ἑλλάδα, μέγα μέρος τοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ ἀπῆλθε πρὸς ἀναζήτησιν πέραν τῆς θαλάσσης νέας πατρίδος. Καὶ μικρὰ μὲν τμήματα διεσκορπίσθησαν πρὸς διαφόρους διευθύνσεις, ἡ κυρία ὅμως μᾶζα ἀπέπλευσε, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐκ τοῦ Παγασιτικοῦ κόλπου καὶ τοῦ Εὐρίπου πρὸς τὸ βόρειον μέρος τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὰς πρὸ αὐτῶν παρακειμένας νήσους. Ὁ Θουκυδίδης (Γ, 2) χαρακτηρίζει τοὺς Λεσβίους καὶ Τενεδίους ὡς συγγενεῖς τῶν Βοιωτῶν. Πρὸ παντὸς τὰ πολλὰ κοινὰ ὀνόματα τῆς λεσβιακῆς, βοιωτικῆς καὶ θεσσαλικῆς διαλέκτου ἀποδεικνύουν τὴν στενὴν συγγένειαν τῶν Αἰολέων πρὸς τὸν πληθυσμὸν τῆς Βοιωτίας καὶ Θεσσαλίας. Καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα τοῦ οἰκιστοῦ τῆς Λέσβου, ὅστις ὠνομάζετο *Γρᾶς*, ὑποδηλοῖ τὴν ἀπέναντι τῆς Ἐρετρίας παραλιακὴν περιοχήν, τὴν *Γραϊκήν*. Κατὰ τὴν παράδοσιν, ἡ ἵδρυσις τῶν ἀνατολικῶν ἀποικιῶν συνδέεται στενῶς μὲ τὴν εἰσβολὴν τῶν Δωριέων εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ ἡ μετανάστευσις τῶν Αἰολέων ἐγένετο εἰς δύο χωριστὰς ὁμάδας. Κατὰ ὑστερωτέραν δὲ παράδοσιν Ἀζᾶνες ἐξ Ἀρκαδίας, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ υἱοῦ τοῦ Ὀρέστου Πενθίλου, ἀπῆλθον εἰς τὴν Βοιωτίαν, ὅπου προσετέθησαν εἰς αὐτοὺς καὶ πολλοὶ Βοιωτοί, καὶ ἐκεῖθεν μετέβησαν εἰς τὴν Θράκην, ὁπόθεν διεπεραιώθησαν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἐνῷ ἡ ἄλλη ὁμὰς ἐξεκίνησε μὲν συγχρόνως μετὰ τῆς ὑπὸ τὸν Πενθίλον, ἔφθασεν ὅμως βραδύτερον εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ἔκτισε τὴν *Κύμην*. Ὁ Ἡρόδοτος διακρίνει μεταξὺ τῶν Αἰολέων τρεῖς ὁμάδας, τὰς παλαιὰς αἰολικὰς πόλεις, τοὺς Αἰολεῖς ἐπὶ τῆς νήσου καὶ τὰς περὶ τὸ ὄρος Ἴδην (Α, 149).

Περίπου τέσσαρας γενεὰς μετὰ τὴν μετανάστευσιν τῶν Αἰολέων εἰς τὴν Ἀσίαν ἐτοποθέτουν τὴν μετανάστευσιν τῶν Ἰώνων (Στρ. ΙΓ, 582). Ἡ ἰωνικὴ μετανάστευσις δὲν ἐγένετο διὰ μιᾶς, ἀλλὰ τμηματικῶς καὶ μᾶλλον ὁ ἀποικισμὸς τῶν νήσων καὶ τοῦ μεσαίου τμήματος τῆς νοτίου παραλίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας συνετελέσθη βαθμηδὸν ὑπὸ μεμονωμένων μεταναστευτικῶν ὁμάδων. Προήρχοντο δὲ οἱ ἄποικοι οὗτοι, τῶν ὁποίων ἀπόγονοι ἦσαν οἱ Ἴωνες τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἐκ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου (Ἡρόδ. Α, 146). Ἤδη ὅμως εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Σόλωνος ὑπῆρχε παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις ἀδιάσειστος ἡ πεποίθησις ὅτι αἱ Ἀθῆναι ἦσαν ἡ μητρόπολις τῶν ἀποικιῶν καὶ οὐδέποτε ἡ ὀρθότης τῆς φήμης ταύτης διημφεσβητήθη. Ἀλλ' ἐὰν ἡ παράδοσις αὕτη ἦτο εἰς ὅλην της τὴν ἔκτασιν ὀρθή, τότε αἱ Ἀθῆναι δὲν θὰ διεδραμάτιζον τόσον ἀσήμαντον μέρος εἰς τὸ ὑπὸ Ἰώνων ραψῳδῶν διαμορφωθὲν ὁμηρικὸν ἔπος. Ὥστε ὡς μόνη συμβιβαστικὴ λύσις ἀπομένει ὅτι τὰ παλαιὰ ἰωνικὰ στοιχεῖα εἰς τὰς ἀποικίας δὲν προήρχοντο μόνον ἐξ Ἀττικῆς. Οἱ Πελοποννήσιοι μετανάσται θὰ διέπλευσαν κατ' εὐθεῖαν τὴν θάλασσαν καὶ δὲν ἐλοξοδρόμησαν διὰ τῆς Ἀττικῆς. Προφανῶς δὲ ἡ παράδοσις περὶ μεταβάσεως τῶν Πελοποννησίων Ἰώνων εἰς τὴν Ἀττικὴν ἔχει τὰς ρίζας της εἰς τὰς προσπαθείας τῶν Ἀθηναίων νὰ ἐνισχύσουν τὴν θέσιν των ὡς μητροπόλεως τῶν Ἰώνων ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον. Στηρίζεται δὲ ἡ πεποίθησίς των αὕτη καὶ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα Ἴωνες εὑρίσκοντο μόνον εἰς τὴν Ἀττικήν· εἶναι δὲ τοῦτο παρεμφερὲς πρὸς τὸ τῶν Δωριέων τῆς Πελοποννήσου, οἱ ὁποῖοι ἐθεώρουν ὡς παλαιὰν αὐτῶν κοιτίδα τὴν Δωρίδα, ἐπειδὴ ἐκεῖ ἔμεινε τὸ ὄνομα Δωρίς. Τελευταῖον ἀπὸ τὰς δωρικὰς πόλεις τῆς Πελοποννήσου φέρονται ἐκπεμφθεῖσαι αἱ ἀποικίαι τῆς νοτιωτέρας ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου παραλίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῶν παρὰ ταύτην νήσων.

Οὕτως ἱδρύθησαν εἰς τὰ ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου πελάγους παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὰς παρὰ τὰ παράλια ταῦτα νήσους αἱ παλαιότεραι τρεῖς ὁμάδες τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν, αἵτινες ὀνομάζονται πρὸς βορρᾶν μὲν *αἰολικαὶ* ἀποικίαι, ἐν τῷ μέσῳ ***ἰωνικαὶ*** καὶ πρὸς νότον *δωρικαί*. Αἱ ἀρχαιότεραι αἰολικαὶ ἀποικίαι ἦσαν δώδεκα: ***Τῆμνος, Λάρισα, Νέον τεῖχος, Κύμη, Αἰγαία, Μυρίννα, Γρύνεια, Κίχλα, Νότιον, Αἰγιρόεσσα, Πιτάνη*** καὶ *Σμύρνη*. Αἱ ἕνδεκα πρῶται ἔκειντο πλησιέστατα πρὸς ἀλλήλας καὶ ἦσαν συμπεπυκνωμέναι περὶ τὸν Ἐλαϊτικὸν κόλπον, ἐνῷ ἡ δωδεκάτη, ἡ Σμύρνη, ἔκειτο πρὸς νότον τοῦ ὄρους Σιπύλου, εἰς πολλὴν ἀπὸ τῶν λοιπῶν ἀπόστασιν, διὸ καὶ ἐνωρίτατα ἀπεσπάσθη ἀπ' αὐτῶν καὶ προσεχώρησεν εἰς τὰς ἰωνικάς. Ἐκ δὲ τῶν παρακειμένων νήσων αἰολικαὶ ἦσαν ἡ *Λέσβος*, ἡ *Τένεδος* καὶ αἱ *Ἑκατόννησοι*. Καὶ ἐκ μὲν τῶν ἠπειρωτικῶν ἀποικιῶν ἀρχαιοτάτη καὶ ὀχυρωτάτη ἦτο ἡ Κύμη, ἐκ δὲ τῶν νησιωτικῶν σπουδαιοτάτη ἡ Λέσβος, ἡ ὁποία εἶχε κατ' ἀρχὰς ἓξ πόλεις: Μυτιλήνην, Μήθυμναν, Ἄντισσαν, Ἐρεσσόν, Πύρραν καὶ Ἀρίσβαν. Δώδεκα ἦσαν καὶ αἱ πρὸς νότον τῶν αἰολικῶν κείμεναι ἰωνικαὶ πόλεις: *Φώκαια, Κλαζομεναί, Χίος, Ἐρυθραί, Τέως, Λέβεδος, Κολοφῶν, Ἔφεσος, Σάμος, Πριήνη, Μυοῦς, Μίλητος*. Αἱ πόλεις αὗται συνεδέοντο πρὸς ἀλλήλας διὰ κοινοῦ ἱεροῦ, τὸ ὁποῖον ἔκειτο πρὸς βορρᾶν τῆς ἄκρας Μυκάλης, πλησίον τῆς Πριήνης, μεταξὺ Ἐφέσου καὶ Μιλήτου, καὶ ἦτο καθιερωμένον εἰς τὸν Ποσειδῶνα· ἀλλ' ὁ δεσμὸς οὗτος ἦτο θρησκευτικὸς μᾶλλον ἢ πολιτικός, ὥστε αἱ ἰωνικαὶ πόλεις ἤκμασαν διὰ τῆς ἰδίας ἑκάστη δραστηριότητος καὶ διὰ κοινῆς συμπράξεως. Μεγίστη δὲ καὶ ἀξιολογωτάτη πασῶν ἀνεδείχθη ἡ Μίλητος διὰ τὸ ἐμπόριον αὐτῆς, ὅπερ ἐγίνετο κυρίως εἰς τὸν Πόντον, εἰς τοῦ ὁποίου τὰ παράλια οἱ Μιλήσιοι ἔκτισαν πολλὰς ἀποικίας. Ἀλλὰ καὶ διὰ ξηρᾶς αἱ ἐμπορικαὶ τῆς Μιλήτου σχέσεις ἐξετείνοντο μέχρι τῶν ἐνδοτάτων τῆς Ἀσίας. Εἶχε δὲ ἡ πόλις αὕτη τέσσαρας λιμένας καὶ ἐξαίρετον δύναμιν καὶ διετήρησεν ἐπὶ ἱκανὸν χρόνον τὴν πρωτεύουσαν αὐτῆς θέσιν εἰς τὸ ἐμπόριον. Ἐνῷ δὲ τῶν Μιλησίων ἡ κατεύθυνσις ἦτο πρὸς βορρᾶν ἰδίως καὶ πρὸς ἀνατολάς, οἱ Φωκαεῖς ἐτρέποντο διὰ τῆς ναυτιλίας μᾶλλον πρὸς δυσμάς, εἰς τὴν Ἰταλίαν, τὴν Γαλλίαν, τὴν Ἱσπανίαν καὶ τὰς νήσους τῆς Μεσογείου, ὅπου θὰ τοὺς συναντήσωμεν βραδύτερον κτίζοντας νέας ἀποικίας. Νοτιώτερον, τέλος, τῶν ἰωνικῶν ἀποικιῶν ἔκειντο αἱ δωρικαί, ἀποτελοῦσαι κατ' ἀρχὰς ὁμοσπονδιακὴν ἑξάπολιν, περὶ τὸ κοινὸν ἱερὸν τοῦ Τριοπίου Ἀπόλλωνος, τὸ ὁποῖον ὑψοῦτο ἐπὶ τοῦ Τριοπίου ἢ Ἱεροῦ ἀκρωτηρίου, τοῦ ἀποτελοῦντος τὴν νοτιοδυτικωτάτην ἄκραν ὅλης τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Αἱ μετέχουσαι τοῦ ἱεροῦ πόλεις ἦσαν ἐπὶ μὲν τῆς στερεᾶς ἡ *Ἁλικαρνασσὸς* καὶ ἡ *Κνίδος*, ἐπὶ δὲ τῶν νήσων ἡ *Κῶς* καὶ αἱ τρεῖς τῆς *Ρόδου* πόλεις: *Λίνδος, Ἰάλισος* καὶ *Κάμειρος*, διότι ἡ πόλις Ρόδος ἐκτίσθη πολὺ βραδύτερον, τῷ 408 π. Χ. Ἀλλ' ἡ Ἁλικαρνασσὸς ἀπεκλείσθη ἔπειτα τοῦ κοινοῦ ἱεροῦ διά τινα πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα ἀσέβειαν ἑνὸς τῶν πολιτῶν αὐτῆς, καὶ οὕτως ἡ ὁμοσπονδία ἔμεινε πεντάπολις. Ὑπῆρχον δὲ περὶ τὴν πεντάπολιν καὶ ἄλλαι πολλαὶ δωρικαὶ πόλεις, καίτοι μὴ μετέχουσαι τοῦ κοινοῦ ἱεροῦ· ἐπὶ μὲν τῆς στερεᾶς ἡ *Μύνδος* καὶ ἡ *Φασηλίς*, ἐπὶ δὲ τῶν παρακειμένων νήσων ἡ *Ἀστυπάλαια*, ἡ *Κάλυμνος*, ἡ *Νίσυρος*, ἡ *Κάρπαθος*, ἡ *Σύμη*, ἡ *Τῆλος*, ἡ *Κάσος*, ἡ *Χαλκεία* καὶ ἄλλαι. Πᾶσαι αὗται αἱ ἀποικίαι, μάλιστα δὲ αἱ ἰωνικαὶ καὶ κατὰ δεύτερον λόγον αἱ αἰολικαί, διεκρίθησαν ὄχι μόνον εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν ναυτιλίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ποίησιν, τὸν πεζὸν λόγον, τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν τέχνην· εἰς ταῦτα δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον ἠσχολήθησαν καὶ ηὐδοκίμησαν ἐνωρίτερον τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἰδίως διότι ἦλθον ἐνωρίτερον εἰς συνάφειαν μετὰ τοῦ ἀρχαιοτέρου ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ κατὰ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἑλληνικαὶ ἀποικίαι κατώρθωσαν νὰ ἱδρυθοῦν καὶ νὰ ἀκμάσουν ἐν ἀνέσει ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον, διότι οἱ ἰθαγενεῖς κάτοικοι τῶν χωρῶν τούτων συνέκειντο ἐκ πολλῶν μικρῶν ἐθνορίων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀλληλομαχούντων. Μόλις ὅμως ἀνεφάνη ἐνταῦθα μεγαλύτερον καὶ ἰσχυρότερον κράτος, αἱ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι ἔμελλον νὰ κινδυνεύσουν τὸν ἔσχατον κίνδυνον, διότι δὲν ἦσαν συνδεδεμέναι διὰ στενοῦ πολιτικοῦ δεσμοῦ καὶ δὲν ἀπετέλουν συμπαγὲς κράτος.

Συγχρόνως μὲ τὴν ἵδρυσιν τῶν πρώτων ἀποικιῶν εἰς τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐγένετο ὑπὸ τῶν Δωριέων—καὶ παλαιότερον ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν—μετανάστευσις καὶ εἰς τὴν μεγάλην νῆσον Κρήτην, τὴν διαχωρίζουσαν πρὸς μεσημβρίαν τὸ Αἰγαῖον πέλαγος ἀπὸ τὴν Μεσόγειον θάλασσαν. Ὁ Ὅμηρος, ὁ ὁποῖος οὐδαμοῦ τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἀναφέρει Δωριεῖς, μνημονεύει αὐτούς, ὅταν ὁμιλῇ περὶ Κρήτης ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ, καὶ ἐκτὸς τούτων ἀναφέρει ὡς κατοικοῦντας ἐκεῖ Ἐτεόκρητας, Κύδωνας, Ἀχαιούς, Πελασγούς. Ὡς Δωριεὺς οἰκιστὴς τῆς Κρήτης ἀναφέρεται ὁ Ἀργεῖος Ἀλθαιμένης, ὁ ὁποῖος ἀνήκει εἰς τὴν δευτέραν γενεὰν μετὰ τὴν κάθοδον τῶν Δωριέων. Οὐχὶ μικρὰ δὲ ἦτο ἡ ὁμοιότης τῶν θεσμῶν τῆς Σπάρτης καὶ τῶν κρητικῶν. Οὕτως εἰς τὰς κρητικὰς πόλεις, τῶν ὁποίων ἐπιφανέστεραι καὶ μέγισται ἦσαν ἡ Κνωσός, ἡ Γόρτυς, ἡ Κυδωνία, τὰ τῶν πολιτῶν δικαιώματα εἶχεν ἡ κρατοῦσα φυλή, τὴν ὁποίαν ἀπετέλουν μόνον οἱ ἐκ γενετῆς εἰς αὐτὴν ἀνήκοντες. Καὶ ἐνταῦθα ὑπῆρχε τάξις ἀνθρώπων καλουμένων ὑπηκόων, τοὺς ὁποίους τινὲς ἐξομοιοῦσι πρὸς τοὺς περιοίκους τῆς Σπάρτης, ἂν καὶ ἄλλοι φρονοῦν ὅτι περίοικοι ἐν Κρήτῃ δὲν ὑπῆρχον καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα ὑπήκοοι περιελαμβάνοντο οἱ διάφοροι δοῦλοι. Πρὸς τούτοις εἰς τὰς πόλεις τῆς Κρήτης αἱ ἐκκλησίαι ἀπεφάσιζον διὰ βοῆς καὶ οὐχὶ διὰ ψήφου. Ὑπῆρχον δὲ καὶ γερουσίαι, ἀποτελούμεναι ἐκ 30 ἰσοβίων μελῶν, ὅπως ἐν Σπάρτῃ.

Ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ ποιητὴς τῆς Ὀδυσσείας (τ, 174) κάμνει λόγον περὶ τῆς ὡραίας καὶ καρποφόρου νήσου μὲ τὸν ἀναρίθμητον αὐτῆς πληθυσμὸν καὶ τὰς 90 πόλεις, ὑποδηλοῖ σαφῶς τὴν μεγάλην σημασίαν τῆς Κρήτης. Αἱ ἐνενήκοντα αὗται πόλεις δὲν ὑπῆρχον μόνον εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ ποιητοῦ· ἤδη δι' ἐπιγραφῶν καὶ νομισμάτων κατέστησαν γνωσταὶ πεντήκοντα περίπου κρητικαὶ πόλεις. Ἡ νῆσος ἀπώλεσε βαθμηδὸν τὴν ναυτικὴν καὶ ἐμπορικήν της σπουδαιότητα, ὅταν τὰ μέσα τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὴν Ἀνατολὴν περιῆλθον ὁλονὲν περισσότερον εἰς τὰς χεῖρας τῶν Ἰώνων καὶ ἐξ ἄλλου, συγχρόνως μὲ τὴν κατόπιν ναυτικὴν κατάκτησιν καὶ τὸν ἀποικισμὸν τῆς δύσεως, εἰς τὰ ὁποῖα οἱ Κρῆτες δὲν συμμετέσχον σημαντικῶς, τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος τοῦ πελοποννησιακοῦ ἐμπορίου μετετοπίσθη ἐκ τοῦ Ἀργολικοῦ κόλπου εἰς τὴν Κόρινθον. Ἡ τοιαύτη δὲ ἐμπορικὴ κατάπτωσις συνετέλεσεν ἀσφαλῶς, ὥστε ἡ Κρήτη, ἡ ὁποία τόσον εἶχε δοξασθῆ καὶ διακριθῆ ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ἐν τοῖς προϊστορικοῖς χρόνοις, νὰ μὴ διαδραματίσῃ σπουδαῖον πρόσωπον κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχήν.

Digitized by Google

Δωρικὰς ἀποικίας ἀπαντῶμεν καὶ πέραν τῆς Κρήτης, ἐν Κύπρῳ, ὅπου μάλιστα εὑρέθησαν ἴχνη καὶ παλαιοτέρων ἀποικιῶν προδωρικῶν, αἱ ὁποῖαι ἱδρύθησαν ὑπὸ Πελοποννησίων ἀναγκασθέντων νὰ ἐκπατρισθοῦν κατὰ τὴν κάθοδον τῶν Δωριέων. Περὶ τὸν ΙΑ′ αἰῶνα ἤρχισεν ἐν Κύπρῳ ὁ ἑλληνοφοινικικὸς πολιτισμὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου νὰ ἐκτοπίζῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὸν ἰθαγενῆ πολιτισμὸν τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Ἐνῷ δὲ ἀφ' ἑνὸς οἱ Φοίνικες ἐγκατεστάθησαν εἰς τὸ *Κίτιον*, ἑλληνικὸς πληθυσμὸς ἔλαβεν ὑπὸ τὴν κατοχήν του ἄλλα μέρη τῆς νήσου. Ἤδη ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει Ἕλληνας ἄνακτας τῆς Κύπρου καὶ τὴν λατρείαν τῆς Ἀφροδίτης ἐν *Πάφῳ*. Ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, ἰδίως ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἄμεσον συνέχειαν τῶν μυκηναϊκῶν, χρησιμεύουν πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τῆς γνώμης ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς Κύπρου ἦλθον ἐκ Πελοποννήσου περὶ τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Καὶ ἡ φιλολογικὴ δὲ παράδοσις χαρακτηρίζει μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κύπρου ὡς Ἀρκάδας. Ὡς οἰκιστὴς τῆς Πάφου ἐθεωρεῖτο ὁ Ἀγαπήνωρ, ὁ ὁποῖος εἰς τὸν κατάλογον τῶν νεῶν τῆς Ἰλιάδος ἀναφέρεται ὡς ἀρχηγὸς τῶν Ἀρκάδων (Β. 609). Οἱ Κινυράδαι, οἱ ἀποτελοῦντες τὸ ἡγεμονικὸν γένος τῆς Πάφου, ἦσαν ἐπίσης καὶ ἱερεῖς τῆς Παφίας Ἀφροδίτης. Καὶ ἡ *Σαλαμίς*, ἡ ὁποία ἐνωρὶς κατέστη ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων ἑλληνικῶν πόλεων τῆς νήσου, φαίνεται ὅτι ἐκτίσθη ὑπὸ Ἑλλήνων ἀποίκων, καθόσον λείπουν εἰς αὐτὴν ἀσφαλῆ ἴχνη φοινικικοῦ συνοικισμοῦ. Τὸ *Κούριον* ἐθεωρεῖτο ἀποικία Ἀργείων, ἡ δὲ *Λάπαθος* ὡς ἀποικία λακωνική. Τὴν δὲ κτίσιν τῶν *Σόλων* ἀπέδιδον εἰς τοὺς Ἀθηναίους.

Κ. ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ἡ διαμόρφωσις τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν. Οἱ Ἕλληνες, ὅπως οἱ Κέλται καὶ οἱ Γερμανοί, ἦσαν ἔθνος πολεμικόν. Ἡ Ἰλιὰς ἐκφράζει εἰς ρωμαλέους στίχους τὴν ὑπερηφάνειαν τοῦ πολεμιστοῦ καὶ τὴν χαρὰν τῆς μάχης. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν τὰ ἑλληνικὰ στίφη εἰσέδυσαν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν χερσόνησον εἶχον συντελεσθῆ εἰς τὸν ὁπλισμὸν καὶ τὴν πολεμικὴν τακτικὴν μεγάλαι μεταβολαί. Τὰ στάδια τῆς προόδου ταύτης τὰ διεφύλαξε τὸ ὁμηρικὸν ἔπος. Τὰ πρωτόγονα ποιήματα ἐξύμνουν τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ μεμονωμένου ἥρωος, ὁ ὁποῖος προεχώρει πεζῇ ἢ ὀχούμενος ἅρματος πρὸς συνάντησιν ἀνταξίου του ἐχθροῦ, μετὰ τοῦ ὁποίου ἐμονομάχει. Τοιουτοτρόπως ἐμάχετο ὁ Αἴας ὁ Τελαμώνιος, μία ἐκ τῶν ἀρχαϊκωτέρων μορφῶν τῆς «Ἰλιάδος». Ἀλλ' αἱ τελειοποιήσεις τῆς μεταλλουργίας ἔμελλον νὰ μεταμορφώσουν τὰς ὑποτυπώδεις ταύτας μεθόδους. Τὰ σιδηρᾶ ἐπιθετικὰ ὅπλα ἀπῄτουν ἀμυντικὸν ὁπλισμὸν στερεώτερον, πληρέστερον καὶ εὐκινητότερον. Ταυτοχρόνως ὁ ὁπλισμὸς οὗτος, ὁ ὁποῖος κατεσκευάζετο εἰς μεγάλας ποσότητας, δὲν ἀπετέλει πλέον προνόμιον μερικῶν μόνον εὐγενῶν πολεμιστῶν· ὅλοι οἱ πολῖται ἠδύναντο νὰ καταστῶσι κάτοχοι αὐτοῦ. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ ἐμφάνισις τῶν πειρατῶν καὶ τῶν μισθοφόρων τῆς Καρίας καὶ τῆς Ἰωνίας, οἱ ὁποῖοι περὶ τὰ μέσα τοῦ Ζ′ αἰῶνος π. Χ. ἐτρομοκράτησαν τοὺς πληθυσμοὺς τοῦ Δέλτα τοῦ Νείλου. Οἱ πλούσιοι ἐπεφύλαξαν δι' ἑαυτοὺς τὸ κἄπως δαπανηρὸν προνόμιον νὰ διατηροῦν ἵππον καὶ νὰ συγκροτοῦν ἱππικὸν μᾶλλον λαμπρὸν ἢ χρήσιμον. Τὸ πεζικὸν εἶχεν ἔκτοτε ἤδη ἀποβῆ ὁ κύριος συντελεστὴς τῶν νικῶν. Σταθερὰ πειθαρχία ἐξησφάλιζε τὴν συνοχὴν καὶ τὴν δύναμίν του. Οὕτω συγκεκροτημένοι στρατοὶ ἀπέβησαν κατ' ἀνάγκην ὄργανα κατακτήσεων· ἤδη ἀπὸ τοῦ Η′ αἰῶνος βλέπομεν πολλὰς πολιτείας νὰ εὐρύνουν τὴν περιοχήν των καὶ νὰ συγκροτοῦν πραγματικὰ κράτη. Τὸ χαρακτηριστικώτερον παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ Σπάρτη, τῆς ὁποίας ἡ στρατιωτικὴ ὀργάνωσις ἐνισχύετο ὑπὸ ὅλως ἰδιοτύπου κοινωνικῆς ὀργανώσεως. Ἡ Σπάρτη ἤρχισε κατακτῶσα τὰς μικρὰς πόλεις τῆς κοιλάδος τοῦ Εὐρώτα, αἱ ὁποῖαι κατῳκοῦντο, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὑπὸ πληθυσμοῦ ἑλληνικῆς μὲν φυλῆς, ἀλλ' ὄχι δωρικοῦ. Ἡττηθέντες οἱ κάτοικοι οὗτοι ἀπετέλεσαν ἰδιαιτέραν τάξιν, τοὺς *περιοίκους*, διακεκριμένην τῶν δουλοπαροίκων (*εἱλώτων*), ἀπολαύουσαν τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας καὶ ὑποχρεωμένην νὰ ἐκτελῇ στρατιωτικήν τινα ὑπηρεσίαν. Διὰ τοῦ οὕτως ἐνισχυθέντος στρατοῦ της ἡ Σπάρτη ἠδύνατο νὰ ἐπιδοθῇ εἰς μεγαλυτέρας ἐπιχειρήσεις. Εἰς τὴν ἄλλην πλευρὰν τοῦ Ταϋγέτου ἡ κοιλὰς τῆς Μεσσηνίας ἦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα μία ἀπὸ τὰς εὐφορωτέρας καὶ ὡραιοτέρας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος. Τὴν περιοχὴν ταύτην κατώρθωσε νὰ κατακτήσῃ ἡ Σπάρτη, κατόπιν πολέμου διεξαχθέντος κατὰ τὸ β′ ἥμισυ τοῦ Η′ π. Χ. αἰῶνος. Ἀλλὰ τὸ σπαρτιατικὸν κράτος δὲν διεκρίνετο διὰ τὴν διοικητικήν του ἱκανότητα. Πρὸ τῆς παρόδου αἰῶνος ἡ Μεσσηνία ἐπανεστάτησε, καὶ ἐχρειάσθη δεύτερος πόλεμος (ἡ διήγησις τοῦ ὁποίου ἔχει διακοσμηθῆ ὑπὸ τῆς λαϊκῆς παραδόσεως δι' ὡραίων ἀνεκδότων, τὰ ὁποῖα ἔχουν κεντρικὸν πρόσωπον τὸν ἡρωϊκὸν ὑπερασπιστὴν τῆς Μεσσήνης βασιλέα Ἀριστομένη) διὰ τὴν ἐκ νέου καθυπόταξιν τῆς χώρας ταύτης, ἡ ὁποία πάντοτε παρεῖχε πράγματα εἰς τοὺς κατακτητάς.

Αἱ Ἀθῆναι κατέκτησαν σιτοπαραγωγοὺς περιοχάς. Εἶχον ἐπεκτείνει ἐνωρὶς τὴν κυριαρχίαν των πέρα τῆς κοιλάδος, τῆς ὁποίας τὰ ὅρια ἠδύναντο ἄλλοτε νὰ βλέπωσιν ἐκ τοῦ ὕψους τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἡ ὁποία περιορίζεται ἐκ δυσμῶν ὑπὸ τοῦ ὄρους Αἰγάλεω, ἐκ βορρᾶ ὑπὸ τῶν ὀρεινῶν ὄγκων τοῦ Πάρνηθος καὶ τοῦ Πεντελικοῦ καὶ ἐξ ἀνατολῶν ὑπὸ τοῦ Ὑμηττοῦ· εἶχον καταλάβει τὴν ὀρεινὴν προεξοχὴν τῆς Ἀττικῆς, ὅπου ἐκοιμῶντο, ἄγνωστοι ἀκόμη, οἱ μεταλλευτικοὶ θησαυροὶ τοῦ Λαυρείου καὶ εἶχον θέσει χεῖρα ἐπὶ τῆς μικρᾶς ἀγροτικῆς ὁμοσπονδίας, τῆς ὁποίας τὸ κέντρον ἀπετέλει ὁ Μαραθών. Κατὰ τὸν Ζ′ ἀναμφιβόλως αἰῶνα προσήρτησαν τὴν Ἐλευσῖνα, ὅπου ὑπῆρχεν, ἴσως ἀπὸ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἱερὸν τῶν θεοτήτων τοῦ σίτου, τὸ ὁποῖον ἀπέβη βραδύτερον ἓν τῶν μεγαλυτέρων θρησκευτικῶν κέντρων τῆς Ἑλλάδος. Εἰς τὴν Σαλαμῖνα εἶχεν ἱδρυθῆ μικρὸν αὐτόνομον κράτος, τὸ ὁποῖον ἐτέλει ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν μεγάλων λιμένων τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου, τῆς Αἰγίνης καὶ τῶν Μεγάρων. Αἱ Ἀθῆναι, διὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν κατοχὴν τῆς Ἐλευσῖνος, κατέλαβον καὶ τὴν Σαλαμῖνα. Μέχρι τῆς στιγμῆς εἶχον φιλοδοξίας ἐπεκτάσεως μόνον κατὰ ξηράν. Τὸν δρόμον τῆς θαλάσσης θὰ τὸν διδαχθοῦν παρὰ τῶν Πεισιστρατιδῶν καὶ μέχρι τοῦ Ε′ αἰῶνος θὰ μένουν εὐχαριστημέναι ἔχουσαι ὡς λιμένα τὸν μετριώτατον ὅρμον τοῦ Φαλήρου.

Ἐν Βοιωτίᾳ, χώρᾳ ἀγροτικῇ κυρίως, οὐδεμία ἐκ τῶν μικρῶν πόλεων εἶχε κατορθώσει νὰ ἐξασφαλίσῃ ὑπεροχὴν ἐπὶ τῶν ἄλλων, μολονότι διῆλθον μακρὰ ἔτη ἀγόνων ἐρίδων. Ἐκ τῆς καταστάσεως ταύτης ἐγεννήθη, κατὰ τὸν Ζ′ ἀναμφιβόλως αἰῶνα, ἡ πρωτότυπος καὶ γόνιμος ἰδέα ὁμοσπονδίας θρησκευτικοῦ, πολιτικοῦ, στρατιωτικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ ταυτοχρόνως χαρακτῆρος. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ, ὅπου συνεκροτήθη ὁμοσπονδία ἀποκτήσασα μεγάλην ἰσχύν. Ἡ θεσσαλικὴ ἀριστοκρατία, συνεσωματωμένη κατ' ἀρχὰς εἰς τέσσαρας περιφερειακὰς ἑνώσεις, συνεκρότησε βραδύτερον ἑνιαῖον ὁμόσπονδον κράτος, ἔχον κοινὸν ἡγέτην καὶ τέσσαρας τοπικοὺς ἀρχηγούς, ἐκλεγομένους ὑπὸ τῶν εὐγενῶν. Ἡ ὁμοσπονδία αὕτη διέθετε σημαντικὴν στρατιωτικὴν δύναμιν, ἥτις ἐστηρίζετο κυρίως εἰς ἐξαίρετον ἱππικόν. Οὐδέν, λοιπόν, τὸ παράδοξον ὅτι ἠθέλησε νὰ ἀναμειχθῇ εἰς τὰ πράγματα τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ὑπέταξε τοὺς μικροὺς ὀρεινοὺς λαούς, τοὺς ἐγκατεστημένους περὶ τὴν θεσσαλικὴν πεδιάδα, ὡς καὶ ἐκείνους, οἵτινες περὶ τὸν Μαλιακὸν κόλπον εἶχον συγκροτήσει ἐπίσης ὁμάδα μὲ θρησκευτικὸν κέντρον τὸ ἱερὸν τῶν Δελφῶν. Παρενέβη εἰς τὴν σύγκρουσιν τῆς ὁμάδος ταύτης καὶ τῆς φωκικῆς πόλεως Κίρρας, ἥτις ἠθέλησε νὰ ἐκμεταλλευθῇ πρὸς ὄφελός της τὸ Δελφικὸν ἱερὸν (ἀρχαὶ τοῦ ΣΤ′ αἰῶνος), κατέστρεψε τὴν Κίρραν καὶ ἀφιέρωσε τὴν περιοχήν της εἰς τὸν Ἀπόλλωνα. Ὀλίγα ἔτη βραδύτερον, περὶ τὸ 570 π. Χ., ἡ Θεσσαλία διεδραμάτισε σπουδαῖον ἐπίσης μέρος κατὰ τὴν διάρκειαν πολέμου μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων λιμένων τῆς Εὐβοίας, τῆς Χαλκίδος καὶ τῆς Ἐρετρίας, διεκδικουσῶν τὸ πλούσιον Ληλάντιον πεδίον. Εἰς τὴν σύγκρουσιν ταύτην παρεσύρθησαν καὶ πολλαὶ ἄλλαι πόλεις τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἐκ λόγων φυλετικῆς συγγενείας ἢ ἐμπορικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ἡ ἐπέμβασις τοῦ θεσσαλικοῦ ἱππικοῦ ἔδωκε τὴν νίκην εἰς τὴν Χαλκίδα. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ ἱππικὸν τοῦτο δὲν ἐστηρίζετο ἐπὶ ἐπαρκοῦς πεζικοῦ, καὶ ὅτε αἱ λαμπραὶ θεσσαλικαὶ ἶλαι ἐπεχείρησαν νὰ εἰσδύσουν εἰς τὴν κεντρικὴν Ἑλλάδα, οἱ Θηβαῖοι ὁπλῖται παρὰ τὰς Θεσπιὰς κατέκοψαν αὐτὰς (540 π. Χ.). Κατόπιν τούτου αἱ θεσσαλικαὶ φιλοδοξίαι ἐξηνεμίσθησαν. Τοιοῦτο τέλος ἔσχεν ἡ πρώτη ἀπόπειρα πρὸς συνένωσιν ὅλης τῆς Ἑλλάδος εἰς ἑνιαίαν ὁμοσπονδίαν, ἡ γενομένη ὑπὸ μεγάλου ἑλληνικοῦ κράτους τοῦ βορρᾶ.

Ἐν τῇ οὕτω ταρασσομένῃ ὑπὸ πολέμων Ἑλλάδι αἱ οἰκονομικαὶ σχέσεις καὶ αἱ διάφοροι θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος ὀργανώσεις ἔμελλον ν' ἀποτελέσωσιν ἀντίδρασιν κατὰ τοῦ ἐπιθετικοῦ ἐθνικόφρονος πνεύματος καὶ τῶν τοπικιστικῶν ἀντιζηλιῶν. Πλὴν τῶν σχέσεων, αἵτινες ὑπῆρχον μεταξὺ μητροπόλεως καὶ ἀποικίας, συνήπτοντο καὶ ἰσχυραὶ ἐμπορικαὶ σχέσεις μεταξὺ τῶν διαφόρων πολιτειῶν, αἵτινες κατέληγον εἰς συνθήκας. Αἱ παλαιότεραι μεταξὺ ἑλληνικῶν πόλεων συνθῆκαι, περὶ τῶν ὁποίων κατέχομεν αὐθεντικὰ κείμενα, ἀνάγονται εἰς τὸν Ε′ αἰῶνα π. Χ., ἀλλ' εἶναι βέβαιον ὅτι ὑπῆρχον καὶ ἀκόμη ἀρχαιότεραι. Ἄλλως, οὐδεμία διεθνοῦς χαρακτῆρος συναλλαγὴ θὰ ἦτο δυνατή, ἂν οἱ ἔμποροι καὶ οἱ πρέσβεις δὲν ἀπελάμβανον ὡρισμένων ἐγγυήσεων ἐν τῷ ἐξωτερικῷ. Ἐκ τούτου ἐγεννήθη ὁ τόσον πρωτότυπος θεσμὸς τῶν προξένων, ὁ ἀποτελῶν ἀνάπτυξιν τῶν ἀρχῶν τῆς ἀτομικῆς ἢ οἰκογενειακῆς ξενίας. Ἑκάστη πόλις ὥριζεν ἐν ταῖς ἄλλαις πολίτην τινά, εἰς ὃν ἀνέθετε τὸ καθῆκον νὰ ὑπερασπίζῃ τοὺς ἰδικούς της πολίτας καὶ ὁ ὁποῖος διεδραμάτιζε τὸ αὐτὸ σχεδὸν πρόσωπον μὲ τοὺς σημερινοὺς ἐντοπίους προξένους. Ὁ θεσμὸς οὗτος ὑφίστατο ἀναμφιβόλως ἀπὸ τοῦ ΣΤ′ αἰῶνος, ἴσως δὲ καὶ ἀπὸ παλαιοτέρας ἐποχῆς.

Παραλλήλως ἐγεννήθη ἡ ἰδέα τῆς θεσπίσεως τοῦ θεσμοῦ τῆς διαιτησίας μεταξὺ γειτόνων ἢ ὁμοφύλων λαῶν. Οὕτω βλέπομεν νὰ συγκροτῶνται, παρὰ τὰς πολιτείας ἢ τὰς πολιτικὰς καὶ τὰς στρατιωτικὰς ὁμοσπονδίας, ἑνώσεις εἰρηνικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος, ἀποτελούμεναι ἀπὸ πόλεις, ὧν οἱ ἀντιπρόσωποι συνηθροίζοντο καθ' ὡρισμένην ἡμέραν ἐν κοινῷ ἱερῷ. Ὁ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος ἐν τῷ ἀκρωτηρίῳ τῆς Μυκάλης ἐχρησίμευεν ὡς κέντρον τῶν Ἰώνων τῆς ἀσιατικῆς ἀκτῆς· ἡ Δῆλος, τῶν Ἰώνων τῶν Κυκλάδων· ἡ Καλαυρία, διαφόρων πόλεων κειμένων εἰς τὰ πέριξ τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου. Πολὺ περισσότερον γνωστὴ εἶναι ἡ ἕνωσις (κοινὸν) τῶν ἀμφικτιόνων τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου, οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ὁποίων συνήρχοντο εἰς τὸ ἐν Ἀνθήλῃ ἱερὸν τῆς Δήμητρος. Ἡ ἕνωσις αὕτη, ἀποσκοποῦσα κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ νὰ καθιστάνῃ σεβαστὰς ὡρισμένας στοιχειώδεις ἀρχὰς τοῦ διεθνοῦς δικαίου (ὡς τὴν ἀπαγόρευσιν κατασκαφῆς ἐν περιπτώσει πολέμου πόλεως μετεχούσης τῆς ἀμφικτιονίας ἢ διακοπῆς τοῦ ὕδατός της), ηὔρυνε τοὺς σκοπούς της διὰ τῆς προσχωρήσεως νέων μελῶν, καὶ κυρίως ἀπὸ τοῦ Ζ′ αἰῶνος, ὁπότε κατέστησε κέντρον της καὶ τὸ ἱερὸν τῶν Δελφῶν, οὗτινος διετήρησε μὲν τὸν τοπικὸν κλῆρον, ἀλλ' ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν. Πολὺ ταχέως οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ Βοιωτοί, οἱ Δωριεῖς τῆς Πελοποννήσου ἐζήτησαν νὰ μετάσχωσι τῆς ἀμφικτιονίας, ἥτις εἶχεν ἀποκτήσει μέγα γόητρον. Τὸ συμβούλιον τῶν ἀμφικτιόνων, ἀπαρτιζόμενον ἐξ ἀντιπροσώπων τῶν μετεχουσῶν πόλεων, ἀπέβη διεθνὲς διαιτητικὸν δικαστήριον, οὗτινος οὐδεμία πολιτεία τῆς Ἑλλάδος ἠδυνήθη νὰ περιφρονήσῃ τὰς ἀποφάσεις ἢ νὰ ἀμφισβητήσῃ τὸ ἠθικὸν κῦρος. Πολιτεῖαί τινες ἐπέτυχον κατὰ καιροὺς νὰ χρησιμοποιήσουν πρὸς ὄφελός των τὴν ἐπιρροὴν τῆς Δελφικῆς Ἀμφικτιονίας.

Εἴς τινα ἱερὰ ἐκυοφοροῦντο ἰδέαι πολὺ εὐρύτεραι τῆς περιωρισμένης ὁμοσπονδίας. Αἱ ἑορταί, ἃς ἦγον ἐκεῖ οἱ χωρικοὶ τῶν πέριξ καὶ αἵτινες συνωδεύοντο ὑπὸ ἀγώνων δρόμου καὶ πάλης, προσείλκυον γείτονας κατ' ἀρχάς, κατόπιν δὲ θεατὰς καὶ ἐπισκέπτας ἐξ ἀπωτέρων περιοχῶν. Ἡ κλίσις πρὸς τὰς ἀσκήσεις τοῦ σώματος (πάλη, πυγμαχία, δισκοβολία κλπ.) συγκεντροῖ τοὺς Ἕλληνας πάντων τῶν μερῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἐν Δελφοῖς, ἐν τῷ ἰσθμῷ τῆς Κορίνθου, ἐν Νεμέᾳ. Ἡ Ὀλυμπία ἰδιαιτέρως, ἐν ᾗ ἤγετο ἀνὰ τετραετίαν ἑορτὴ ἐν πλήρει θέρει, ἀπέβη ἤδη ἀπὸ τοῦ Ζ′ αἰῶνος, ὑπὸ τὴν δεξιὰν διοίκησιν τῶν Ἠλείων, τόπος συναντήσεως ἀθλητῶν, δρομέων κλπ., οἱ ὁποῖοι ἤρχοντο ἐξ Ἑλλάδος, Μικρᾶς Ἀσίας, Σικελίας καὶ ἄλλων μερῶν, διὰ νὰ μετάσχουν τῶν ἀγώνων, διὰ τῶν ὁποίων ἐκαλλιεργεῖτο, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ τὸ πνεῦμα τῆς συναδελφώσεως.

Οὕτω διὰ τῶν ὀλυμπιακῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀγώνων (Ἰσθμίων, Πυθίων, Νεμέων) διετηρεῖτο αἴσθημα πανελληνίου ἀλληλεγγύης, τὴν ὁποίαν δὲν θὰ ἦτο ἱκανὴ νὰ διατηρήσῃ ἡ κοινότης τῆς φυλετικῆς καταγωγῆς καὶ τῆς γλώσσης. Ἀληθῶς εἰπεῖν ἤδη ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασιν ἐκφράζεται τὸ αἴσθημα τοῦτο, χωρὶς οὐδεμία τῶν ὡς ἄνω ἑορτῶν νὰ μνημονεύεται. Ὁ Ὅμηρος πλασματικῶς ὑποθέτει πάντα τὰ ἑλληνικὰ φῦλα συνηνωμένα διὰ στρατιωτικὴν ἐπιχείρησιν ὑπὸ ἕνα ἀρχηγόν, καὶ ἂν εἶναι δύσκολον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὰ αὐθαίρετα ὀνόματα, ἅτινα δίδει ὁ ποιητὴς εἰς τοὺς συνεκστρατεύσαντας (*Ἀργεῖοι, Δαναοί, Ἀχαιοί, Παναχαιοί*), ἀποτελοῦσιν ἀνάμνησιν Ἑλλάδος πράγματι ἡνωμένης κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, τοὐλάχιστον δηλοῦσιν ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἑνώσεως πάντων τῶν Ἑλλήνων ἦτο ἐξ ἐκείνων, τὰς ὁποίας τὸ κοινὸν ἠδύνατο καὶ νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ ἀποδεχθῇ. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Ζ′ ἤδη αἰῶνος ἐμφανίζονται λέξεις, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι πλέον ποιητικὰ δημιουργήματα ἀλλ' ὅροι κοινόχρηστοι, ἐνίοτε ἐπίσημοι, δι' ὧν ἐκφράζεται ἡ ἑνότης τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τὰ ὀνόματα *Ἑλλάς, Ἕλληνες*, τὰ ὁποῖα κατ' ἀρχὰς ἦσαν ὀνόματα μικρᾶς ὀρεινῆς περιοχῆς παρὰ τὸν Μαλιακὸν κόλπον καὶ τῶν κατοίκων της, ἐχρησιμοποιήθησαν ἴσως διὰ πρώτην φορὰν ἐν Δελφοῖς ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς ἀμφικτιονίας, ὅπως σημάνουν τὸ κοινὸν αὐτῶν, καὶ κατόπιν, ἐν ᾧ μέτρῳ ηὐρύνετο τοῦτο, πρὸς δήλωσιν ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος καὶ πάντων τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Ἡσίοδος καὶ ὁ Ἀρχίλοχος ὁμιλοῦσιν ἤδη περὶ Πανελλήνων καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΣΤ′ αἰῶνος ἐπιγραφὴ πληροφορεῖ ὅτι οἱ κριταὶ τῶν ὀλυμπιακῶν ἀγώνων ὠνομάζοντο *Ἑλλανοδῖκαι*. Οἱ ὅροι οὗτοι, γεννηθέντες εἰς τὰ μεγάλα ἱερά, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁμοσπονδιακῆς ὀργανώσεως καὶ τῆς ἀθλητικῆς συναδελφώσεως, διετηρήθησαν μέχρι σήμερον.

Ὁ δεύτερος ἀποικισμός. ***Αἱ δυτικαὶ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι.*** Οἱ Ἕλληνες ἤρχισαν ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τοῦ Η′ αἰῶνος π. Χ. νὰ ταξιδεύουν πρὸς τὰς δυτικὰς χώρας. Αἱ ἐπιχειρήσεις αὗται πρὸς ἵδρυσιν ἀποικιῶν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν ἀποτελοῦν συνέχειαν, πρὸς ἀντίθετον διεύ-

Digitized by Google

θυνσιν, τῆς κινήσεως, ἡ ὁποία εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὸν ἀποικισμὸν τῶν ἀνατολικῶν παραλίων τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Εἰς τὴν κίνησιν ταύτην συνετέλεσαν διάφοροι λόγοι, ὡς πολιτειακαὶ μεταβολαὶ καὶ αἱ ἐπακολουθήσασαι ταραχαί. Τὸ δρομολόγιον, τὸ ὁποῖον ἠκολούθησαν καὶ τὸ ὁποῖον δὲν μετέβαλον ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας, ἦτο κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς τῆς Ἀκαρνανίας καὶ Ἠπείρου μέχρι Κερκύρας, ὁπόθεν ἐγίνετο ὁ διάπλους τοῦ Ἀδριατικοῦ πελάγους πρὸς τὴν Ἰαπυγίαν ἄκραν (Cappo Rizzuto) καὶ ἐκεῖθεν παραπλέοντες τὴν ἀκτὴν ἔφθανον εἰς τὴν Σικελίαν.

Χαλκιδεῖς ἐξ Εὐβοίας, εἰς τοὺς ὁποίους προσετέθησαν καὶ πολλοὶ Νάξιοι, ἦσαν οἱ πρῶτοι Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Θεοκλέους, ὅπως παραδίδει ὁ Θουκυδίδης (ΣΤ', 3, 1), ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὴν Σικελίαν καὶ ᾤκισαν τῷ 735 τὴν πόλιν *Νάξον*, εἰς θέσιν λίαν κατάλληλον πρὸς ἀποικισμόν, ἀποχωριζομένην ἀπὸ τῆς Αἴτνης διὰ βαθείας κοιλάδος. Αἱ ἐκεῖθεν εἰς τὴν μητρόπολιν διοβιβασθεῖσαι εἰδήσεις θὰ ἦσαν λίαν εὐνοϊκαί, καθόσον τὸ ἑπόμενον ἔτος ἐξεκίνησεν ἐκ Κορίνθου—ἡ ὁποία συνεδέετο δι' ἐμπορικῆς φιλίας μετὰ τῆς Χαλκίδος καὶ εἶχε καταλάβει τώρα τὴν πρώτην θέσιν ἐν τῇ ἑλληνικῇ ναυτιλίᾳ—ἄλλη ἀποστολὴ διὰ τὴν Σικελίαν ὑπὸ τὸν Ἡρακλείδην Ἀρχίαν. Φαίνεται δ' ὅτι κατὰ τὴν μετάβασιν εἰς τὴν Σικελίαν ὁ Ἀρχίας κατέλαβε τὴν νῆσον Κέρκυραν. Πρὸς ἀπόβασιν καὶ ἐγκατάστασιν ἐν τῇ Σικελίᾳ, ὁ Ἀρχίας ἐξέλεξε τὴν μικρὰν νῆσον Ὀρτυγίαν εἰς τὴν εἴσοδον εὐρυχώρου κόλπου· ἐκδιώξας δὲ τοὺς κατοικοῦντας τὴν νῆσον Σικελοὺς ἔκτισε τῷ 734 τὰς *Συρακούσας*. Ἡ νησίς, μὲ τὴν περίφημον πηγὴν Ἀρέθουσαν, ἀπετέλεσε τὸν πυρῆνα τῆς κορινθιακῆς ἀποικίας, ἐκεῖ δὲ ἀνηγέρθη ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος, ἐκ τῶν παλαιοτέρων ἱερῶν τῆς πόλεως. Ὅτε δὲ κατόπιν ηὔξησεν ὁ πληθυσμός, ἱδρύθη ἐπὶ τῆς ἀπέναντι ξηρᾶς τὸ τμῆμα τῆς πόλεως τὸ λεγόμενον *Ἀχραδίνη*. Περὶ τῆς παλαιοτέρας πολιτικῆς ἱστορίας τῶν Συρακουσῶν στερούμεθα συγκεκριμένων πληροφοριῶν. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἀνέκαθεν ἐκυβερνᾶτο ὑπὸ ἀριστοκρατίας. Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΣΤ' αἰῶνος ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐκυριάρχουν οἱ γεωμόροι ἢ γαμόροι. Ἀπετέλεσαν δὲ αἱ Συρακοῦσαι ἰδιαιτέραν ἐπικράτειαν καὶ ἤκμασαν ἐπὶ μακρὸν χρόνον· καὶ ἀπέσεισαν μὲν κατὰ τὸ 466 τὴν τῷ 480 ἐγκαθιδρυθεῖσαν τυραννίδα τοῦ Γέλωνος, ἀλλὰ μετὰ 60 ἐτῶν δημοκρατικὸν βίον ἐπανῆλθον ὑπὸ τὴν δυναστείαν τοῦ τυράννου Διονυσίου. Μετὰ τὴν ἵδρυσιν τῶν πρώτων ἀποικιῶν νέα στίφη μεταναστῶν ἤρχοντο εἰς τὴν Σικελίαν. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Νάξου ηὔξησε τόσον πολύ, ὥστε ὁ Θεοκλῆς, ἓξ ἔτη μετὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς πόλεως (περὶ τὸ 729), ἐπὶ κεφαλῆς ἀποίκων μετέβη εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ ποταμοῦ Τηρίου (S. Leonardo), ἐξεδίωξε τοὺς ἰθαγενεῖς Σικελοὺς καὶ ἔκτισε τὴν πόλιν *Λεοντίνους*, παρὰ τὴν θάλασσαν. Μετ' οὐ πολὺ ἵδρυσε τὴν πόλιν *Κατάνην* εἰς τὰς εὐφόρους κλιτῦς τῆς Αἴτνης, παρὰ τὸν ποταμὸν Ἀμενανόν, ἡ ὁποία ἀνεπτύχθη εἰς ἐμπορικὸν κέντρον. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὴν Σικελίαν καὶ Μεγαρεῖς μετανάσται ὑπὸ τὸν Λάμιν, οἱ ὁποῖοι μετὰ πολλὰς περιπετείας καὶ μετατοπίσεις ἐγκατεστάθησαν ὁριστικῶς ὑπὸ τοῦ Σικελοῦ βασιλέως Ὕβλωνος παρὰ τὸν Μεγαρικὸν κόλπον καὶ ᾤκισαν τὴν πόλιν *Ὕβλαν*, ἡ ὁποία βραδύτερον ὠνομάσθη *Μέγαρα*.

Συγχρόνως μὲ τὴν ἵδρυσιν τῶν πρώτων ἀποικιῶν ἐν Σικελίᾳ ἤρχισαν οἱ Ἕλληνες νὰ ἐγκαθίστανται καὶ εἰς τὰ παράλια τῆς Κάτω Ἰταλίας. Ἡ *Κύμη* εἰς τὴν Καμπανίαν εἶναι ἀπὸ τὰς πρώτας ἑλληνικὰς ἀποικίας τῆς Δύσεως. Οἱ Χαλκιδεῖς καὶ οἱ Ἐρετριεῖς προεχώρησαν κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ Τυρρηνικὸν πέλαγος καὶ κατέλαβον τὴν νῆσον Πιθηκοῦσαν (Ischia), ἡ ὁποία ὡς ἐκ τῆς θέσεώς της παρὰ τὸν κόλπον τῆς Νεαπόλεως ἦτο λίαν κατάλληλος ὡς σταθμός, ἐνῷ συγχρόνως, ὡς ἐκ τοῦ εὐφόρου αὐτῆς ἐδάφους, προσείλκυε νέους ἀποίκους. Ἐκχυθέντες διὰ τῆς εἰσροῆς νέων μεταναστῶν ἐξ Εὐβοίας, καθὼς καὶ ἐκ τῆς βοιωτικῆς πλευρᾶς τοῦ Εὐρίπου, διεπεραιώθησαν οἱ Χαλκιδεῖς ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ Ἱπποκλέους καὶ τοῦ Μεγασθένους ἐκ τῶν Πιθηκουσῶν εἰς τὴν ἀπέναντι ξηρὰν καὶ ἔκτισαν ἐπὶ τῆς παραλίας πρὸς βορρᾶν τοῦ ἀκρωτηρίου Μεσηνοῦ εἰς τὴν χώραν τῶν Αὐσόνων τὴν πόλιν *Κύμην*. Ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου δὲ τῶν δύο παρακειμένων λόφων ἀνήγειραν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνέθηκαν ξόανον τοῦ θεοῦ. Ἡ Κύμη ἀνέπτυξεν ἐμπορικὰς σχέσεις ἰδίως μὲ τὰς σπουδαιοτέρας πόλεις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Καμπανίας.

Οἱ Αὐσώνιοι διεκόσμουν τοὺς τάφους των μὲ ἑλληνικὰ ἀγγεῖα καὶ μετάλλινα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα οἱ Κυμαῖοι κατεσκεύαζον λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν καὶ τὰς καλαισθητικὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἰθαγενῶν. Κατώρθωσαν δὲ νὰ διαδώσουν τὰ ἀγγεῖά των εἰς τὸ ἐσωτερικὸν μέχρι τοῦ Λατίου καὶ τῆς νοτίου Ἐτρουρίας. Ἀλλὰ κυριωτέρα πηγὴ τοῦ πλούτου τῆς Κύμης ὑπῆρξεν ἡ λίαν εὔφορος αὐτῆς περιοχή, ἐξ οὗ κατέστη αὕτη μία τῶν σπουδαιοτέρων ἀγορῶν σιτηρῶν, εἰς τὴν ὁποίαν συχνὰ κατέφευγεν ἡ Ρώμη. Καὶ ἐπὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἰταλικῶν φυλῶν ἤσκουν οἱ Χαλκιδεῖς τῆς Καμπανίας σημαντικὴν ἐπίδρασιν. Οἱ αὐτόχθονες Ἰταλοὶ παρ' αὐτῶν ἐδιδάχθησαν τὴν γραφήν. Τόσον τὸ λατινικὸν ὅσον καὶ τὸ ἐτρουσκο-ουμβριο-οσκικὸν ἀλφάβητον παρήχθησαν ἕκαστον καθ' ἑαυτὸ ἀμέσως ἐκ τοῦ χαλκιδικοῦ, καὶ δὴ καθ' ἣν ἐποχὴν τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐγράφετο ἀκόμη ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ (βλ. *A. Kirchoff*, Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets, 4η ἔκδ. 1887, σ. 120 ἑφ.). Μετὰ τῆς γραφῆς διεδόθησαν συγχρόνως καὶ ἑλληνικοὶ θρῦλοι καὶ μῦθοι εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἰδίως δὲ ἰσχύει τοῦτο διὰ τὸν περὶ τοῦ Αἰνείου θρῦλον. Πλησίον τῶν Χαλκιδέων ἀπεπειράθησαν νὰ ἐγκατασταθοῦν καὶ Ρόδιοι εἰς τὸν κόλπον τῆς Νεαπόλεως, ὅπου ἵδρυσαν τὴν *Παρθενόπην*, ἡ ὁποία καταστραφεῖσα ἐκ ζηλοτυπίας ὑπὸ τῶν Κυμαίων, ἀνῳκοδομήθη πάλιν ὑπ' αὐτῶν, κατόπιν χρησμοῦ, ὑπὸ τὸ ὄνομα *Νεόπολις*. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν αὕτη ἦτο ὑποτελὴς εἰς τὴν Κύμην, ἀπὸ τῶν μέσων ὅμως τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος ἀπετέλεσεν ἀνεξάρτητον κοινότητα.

Εἰς τὸ στενὸν τῆς Μεσσήνης, ὅπου σχηματίζεται εἷς τῶν ὡραιοτέρων καὶ ἀσφαλεστέρων λιμένων ὑπὸ δρεπανοειδοῦς γλώσσης γῆς, ἐξ οὗ καὶ τὸ μέρος ὠνομάσθη *Ζάγκλη* (*ζάγκλον* οἱ Σικελοὶ ἐκάλουν τὸ δρέπανον) ἐγκατεστάθησαν ἀρχικῶς πειραταὶ ἐκ Κύμης, εἰς τοὺς ὁποίους προσετέθησαν μετανάσται ἐκ Χαλκίδος καὶ ἄλλων πόλεων τῆς Εὐβοίας. Ἡ Ζάγκλη, ὡς ἐκ τῆς θέσεώς της, φυσικὸν ἦτο νὰ τραπῇ πρὸς τὴν ναυτιλίαν καὶ τὴν ἁλιείαν, εἶχεν ὅμως καὶ εὐφόρους παραλιακὰς ἐκτάσεις, εἰς τὰς ὁποίας ηὐδοκίμησε πολὺ ἡ καλλιέργεια τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς ἐλαίας, διὰ νὰ εἶναι δὲ ἀπολύτως κύριοι τῶν στενῶν, ἐθεώρησαν οἱ Ζαγκλαῖοι ἀναγκαῖον νὰ καταλάβουν καὶ τὴν ἀπέναντι ἀκτὴν τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου. Ἔπεισαν λοιπὸν τοὺς Χαλκιδεῖς νὰ στείλουν ἐκεῖ ἀποικίαν ὑπὸ τὸν Ἀντίμνηστον ὡς οἰκιστήν, ὅπου καὶ ἐκτίσθη τὸ *Ρήγιον*, τὸ ὁποῖον ἀπέκτησε μεγάλην καὶ εὔφορον περιοχήν.

Εἰς τὰς ἀρχαιοτέρας ἀποικίας τῆς Κάτω Ἰταλίας ἀνήκουν αἱ ἀχαϊκαὶ πόλεις *Σύβαρις* καὶ *Κρότων*. Ἐκ τούτων ἡ πρώτη, ἡ ἀσφαλῶς ἀρχαιοτέρα, ἐκτίσθη περὶ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ Η' αἰῶνος ὑπὸ Ἀχαιῶν, εἰς τοὺς ὁποίους προσετέθησαν καὶ Τροιζήνιοι ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν οἰκιστοῦ ἐξ Ἑλίκης. Ἡ πόλις ἔκειτο μεταξὺ δύο ποταμῶν, τοῦ Κράθιος καὶ τοῦ παραποτάμου αὐτοῦ Συβάρεως, εἰς ἑλώδη πεδιάδα, ἡ ὁποία εἶχεν ἀνθυγιεινὸν κλῖμα ἀλλ' εὐφορώτατον ἔδαφος. Ηὔρυναν δὲ οἱ Συβαρῖται τὴν περιοχήν των τόσον πολύ, ὥστε κατέληξαν νὰ κυριαρχοῦν ἐπὶ τεσσάρων φυλῶν καὶ εἰκοσιεπτὰ πόλεων. Ἡ περιφέρειά των ἐξετείνετο δυτικῶς μέχρι τοῦ Τυρρηνικοῦ πελάγους, εἰς τὰ παράλια τοῦ ὁποίου ἵδρυσαν τὰς ἀποικίας *Σκίδρον* καὶ *Λᾶον*. Εἰς δὲ τὴν εὔφορον πεδιάδα τοῦ ποταμοῦ Σιλάρου ἔκτισαν οἱ ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν ἐκ τῆς Συβάρεως ἐκδιωχθέντες Τροιζήνιοι τὴν πόλιν *Ποσειδωνίαν*, περὶ τῆς ἀκμῆς τῆς ὁποίας μαρτυροῦν τὰ ἐρείπια τοῦ μεγαλοπρεποῦς δωρικοῦ ναοῦ. Ἡ Σύβαρις ἀπέκτησε μεγάλην σημασίαν, ὡς διευκολύνουσα διὰ ξηρᾶς τὸ διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον τῶν Μιλησίων πρὸς τὸ Τυρρηνικὸν πέλαγος, ὅπου οἱ Συβαρῖται εἶχον λιμένα, διότι οἱ Μιλήσιοι δὲν ἠδύναντο νὰ διέρχωνται διὰ τοῦ πορθμοῦ τῆς Μεσσήνης, ἅτε κατεχομένου ὑπὸ τῶν ἐχθρικῶς πρὸς αὐτοὺς διακειμένων Χαλκιδέων.

Ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν Σύβαριν ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Ἀχαιῶν ὁ *Κρότων*, τοῦ ὁποίου οἰκιστὴς ἐγένετο ὁ ἐκ Ριπῶν τῆς Ἀχαΐας Μύσκελλος. Ἐξαιρέσει τοῦ Τάραντος, μόνος ὁ Κρότων ἐξ ὅλων τῶν πόλεων τῆς Κάτω Ἰταλίας εἶχε καλὸν ὅρμον καὶ χρήσιμον ἀγκυροβόλιον εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ ποταμοῦ Αἰσάρου. Εὐημερίαν ἐν τούτοις ἀπέκτησε διὰ τῆς γεωργίας καὶ κτηνοτροφίας καὶ ἐδοξάσθη ἀπὸ τοὺς ὀλυμπιονίκας καὶ τοὺς σπουδαίους αὐτοῦ ἰατρούς. Ἰδιαιτέρως ἐλατρεύετο ἡ Ἥρα Λακωνία, τῆς ὁποίας τὸ ἐπὶ τοῦ ἐκεῖ ἀκρωτηρίου ἱερὸν κατέστη θρησκευτικὸν κέντρον ὅλων τῶν Ἰταλιωτῶν. Ὅπως ἡ Σύβαρις, οὕτω καὶ ὁ Κρότων ἐπεξέτεινε τὴν ἐπικράτειάν του καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου μέχρι τοῦ Τυρρηνικοῦ πελάγους· καὶ εἰς μὲν τὰ μεσόγεια ἔκτισε τὴν *Πανδοσίαν*, εἰς δὲ τὰ παράλια τοῦ Τυρρηνικοῦ πελάγους τὴν *Τερίναν*. Ἐπὶ πλέον εἰς τὸν Σκυλλαῖον κόλπον κατέλαβον οἱ Κροτωνιᾶται τὸ *Σκύλλαιον*, ἐνῷ ἡ *Καυλωνία* ἱδρύθη ὡς ἀνεξάρτητος ἀχαϊκὴ ἀποικία τῇ συμμετοχῇ ἴσως καὶ τοῦ Κρότωνος. Μικρὸν μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ Κρότωνος Λοκροὶ ἐκ τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου ὁρμηθέντες ὑπὸ τὸν Εὐάνθην, ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὸ ἀκρωτήριον Ζεφύριον τῆς Κάτω Ἰταλίας. Μετὰ τρία ἔτη ἐγκατέλειψαν τὸν παρὰ τὸ ἀκρωτήριον συνοικισμὸν καὶ ἔκτισαν ὀλίγον ἀνατολικώτερον, ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ παρακειμένου ὄρους, τὴν πόλιν *Λοκρούς*, ἡ ὁποία οὐδέποτε ἠδυνήθη νὰ ἀναμετρηθῇ εἰς μέγεθος καὶ πλοῦτον πρὸς τὰς μεγάλας ἀχαϊκὰς πόλεις· ἦτο κατ' οὐσίαν γεωργικὴ ἀποικία. Πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ἔκτισαν οἱ Λοκροὶ τὰς πόλεις *Μέδμην* καὶ *Ἱππώνιον*.

Ἀπὸ τὰς παλαιοτέρας ἑλληνικὰς ἀποικίας ἐν τῇ Δύσει ἦτο ἀναμφιβόλως ὁ *Τάρας*. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οἱ Παρθένιοι, οἱ ὁποῖοι ἐν Ἰαπυγικῇ περιοχῇ ἔκτισαν τὴν ἑλληνικὴν ταύτην πόλιν, ἀνῆκον εἰς τὸν προδωρικὸν πληθυσμὸν τῆς Ἑλλάδος, προήρχοντο δ' ἴσως ἐκ τῆς βορείου Ἀρκαδίας ἢ ἐκ τῆς Λοκρίδος, ἐκ τοῦ Κρισσαίου κόλπου. Βραδύτερον ὁ Τάρας ἐγένετο δωρικὴ πόλις διὰ τῆς μεταναστεύσεως Δωριέων ἐκ Λακωνίας, πιθανὸν πρὸ τοῦ πρώτου Μεσσηνιακοῦ πολέμου. Ὁ Τάρας ἔκειτο ἐπὶ χαμηλῆς γλώσσης ξηρᾶς, ἡ ὁποία χωρίζει τὴν θάλασσαν ἀπὸ βαθὺν κόλπον παρέχοντα ἔξοχον λιμένα. Ἡ δὲ ἀκρόπολις ἔκειτο εἰς τὸ ὕψωμα, εἰς ὃ καταλήγει ἡ γλῶσσα ἐν τῇ εἰσόδῳ τοῦ λιμένος. Τὸ ἐμπόριον, ἡ ἁλιεία, ἡ γεωργία καὶ ἡ βιομηχανία κατέστησαν τὸν Τάραντα πλουσίαν πόλιν, τῆς ὁποίας ἡ τρυφηλότης καὶ ἡ χλιδὴ κατὰ τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα ἦσαν περιβόητοι. Ἰδιαίτερος κλάδος τῆς βιομηχανίας ἦτο ἡ βαφὴ τῶν μαλλίνων ὑφασμάτων διὰ τοῦ χυμοῦ τῆς πορφύρας, ἡ ὁποία εὑρίσκετο ἐν ἀφθονίᾳ εἰς τὴν ἐκεῖ θάλασσαν. Σημαντικὴ ἐπίσης ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς κεραμεικῆς, φαίνεται δ' ὅτι ὁ Τάρας ἐπρομήθευεν ἀγγεῖα εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἀπουλίαν. Βραδύτερον ἡ ἀκτὶς τοῦ ἐμπορίου του ἐπεξετάθη μέχρι τῶν ἐκβολῶν τοῦ Πάδου. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἁλιεία ὑπῆρξε τόσον προσοδοφόρος, ὥστε εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀριστοτέλους οἱ ἁλιεῖς ἀπετέλουν μέγα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλεως. Εἰς τὸ πολίτευμά των οἱ Ταραντῖνοι εἶχον πολλοὺς σπαρτιατικοὺς θεσμούς, μέχρι δὲ τοῦ τέλους τοῦ ΣΤ' αἰῶνος διετηρήθη ἡ βασιλεία, μολονότι τὸ πολίτευμα ἦτο ἀριστοκρατικόν. Ἡ ταχεῖα ἀνάπτυξις τοῦ Τάραντος ἀνησύχησε τοὺς Συβαρίτας, οἱ ὁποῖοι παρεκίνησαν τοὺς Ἀχαιοὺς νὰ στείλουν ἀποίκους, κτίσαντας πλησίον τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ Βραδάνου τὸ *Μεταπόντιον*. Ἕνεκα δὲ τοῦ εὐφόρου ἐδάφους τὸ Μεταπόντιον ἐγένετο εὔπορος γεωργικὴ ἀποικία, ὅπως δεικνύει ὁ στάχυς, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸν κύριον τύπον τῶν νομισμάτων του. Συγχρόνως μὲ τὴν ἵδρυσιν τοῦ Μεταποντίου Κολοφώνιοι, ἐκδιωχθέντες πιθανῶς ὑπὸ τῶν Λυδῶν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Γύγου, ἔκτισαν ἰωνικὴν ἀποικίαν παρὰ τὴν παλαιὰν πολίχνην *Σῖριν*, κειμένην ἐπὶ τοῦ ὁμωνύμου ποταμοῦ. Κοινὰ δὲ νομίσματα τῆς νέας ταύτης Σίριος μετὰ τοῦ *Πυξοῦντος* ἐκ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος δεικνύουν ὅτι ἐμπορικὴ ὁδὸς ἐκ τῆς Σίριος ἔφερεν εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ ἄνω ροῦ τοῦ ὁμωνύμου ποταμοῦ κειμένην πόλιν Πυξοῦντα, ἐξ οὗ καταφαίνεται ὅτι ἡ Σῖρις συνηγωνίζετο τὴν Σύβαριν εἰς τὸν διὰ ξηρᾶς ἐμπορικὸν σύνδεσμον τῶν δύο θαλασσῶν.

Διὰ τῆς κτίσεως τῆς Σίριος συνεπληρώθη ὁ κύκλος τῶν περὶ τὸν κόλπον τοῦ Τάραντος ἑλληνικῶν ἀποικιῶν. Ἐπίσης καὶ ἡ Ὠστία ἄκρα τῆς Ἰταλίας καὶ ἡ ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Σικελίας εἶχον καταληφθῇ ἀπὸ ἀποικίας. Ἡ δὲ νοτιοδυτικὴ παραλία τῆς νήσου εἶχε μὲν κακοὺς λιμένας καὶ δὲν ἦτο ἀκίνδυνος εἰς τοὺς παραπλέοντας αὐτὴν ναυτικούς, εὑρίσκετο ὅμως πλησιέστερον πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τὴν βόρειον ἀκτήν. Ἡ πρώτη ἀποικία ἐπὶ τῆς παραλίας ταύτης, ἡ *Γέλα*, ἐκτίσθη τῷ 690 ὑπὸ Ροδίων ἐκ Λίνδου, εἰς τοὺς ὁποίους εἶχον προστεθῇ μετανάσται ἐκ Τήλου καὶ Κρήτης. Ἡ πόλις ἔκειτο παρὰ τὸν ὁμώνυμον ποταμὸν ἐπὶ εὐφορωτάτης πεδιάδος. Χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς γεωργικῆς καλλιεργείας, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὴν κυρίαν ἀσχολίαν τῶν κατοίκων, εἶναι ὅτι ἡ Δημήτηρ καὶ ἡ Κόρη κατεῖχον πρωτεύουσαν θέσιν εἰς τὴν λατρείαν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς κτίσεως τῆς Γέλας αἱ Συρακοῦσαι, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἤδη γίνει πολυάνθρωπος πόλις, προεχώρησαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ ἔκτισαν ἐπί τινος ὄρους τὰς *Ἄκρας*, αἵτινες κατ' ἀρχὰς ἦσαν ἁπλοῦς σταθμός, διὰ τοῦ ὁποίου τὰ προϊόντα τοῦ ἐσωτερικοῦ μετεκομίζοντο εἰς τὰς Συρακούσας, τῷ δὲ 599 ἔκτισαν τὴν σημαντικωτέραν πόλιν *Καμάριναν*, εἰς τὴν ἀνατολικὴν εἴσοδον τοῦ κόλπου τῆς Γέλας, ἐπὶ λόφου παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ ποταμοῦ Ἱππάριος. Ἐνῷ οἱ Συρακούσιοι ἵδρυον ἀποικίας εἰς τὸ νοτιοανατολικὸν μέρος τῆς νήσου, οἱ Ζαγκλαῖοι ἐπεχείρουν τὸν ἀποικισμὸν τῆς βορείου ἀκτῆς. Περὶ τὸ 649 ἔκτισαν τὴν *Ἱμέραν* ἐπὶ ὀροπεδίου παρὰ τὸν ὁμώνυμον ποταμοῦ ἐντὸς κόλπου. Ἐπειδὴ δὲ εἰς τοὺς Χαλκιδεῖς Ζαγκλαίους προσετέθησαν καὶ ἐξόριστοι ἐκ Συρακουσῶν, ἡ φατρία τῶν λεγομένων Μυλετιδῶν, ἀνεπτύχθη ἐν τῇ Ἱμέρᾳ μεικτὴ γλῶσσα, τὸ χαλκιδοδωρικὸν ἰδίωμα. Διὰ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἱμέρας ἐγκαθιδρύθησαν οἱ Χαλκιδεῖς πλησίον τῶν κεντρικῶν ἐγκαταστάσεων τῶν Φοινίκων, ἐπὶ τῆς βορείας ἀκτῆς τῆς νήσου. Ὀλίγον βραδύτερον οἱ Δωριεῖς κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον προεχώρησαν εἰς τὴν νότιον παραλίαν, ὅπου ὁμὰς ἀποίκων ἐκ τῆς Ὕβλης-Μεγάρων ἵδρυσε τὸν *Σελινοῦντα*, μεταξὺ δύο φοινικικῶν συνοικισμῶν, παρὰ τὸν ὁμώνυμον ποταμὸν πλησίον τῆς θαλάσσης. Εἶχε δὲ ἡ πόλις δύο λιμένας καὶ εὔφορον πρὸς γεωργικὴν καλλιέργειαν ἔδαφος, ἐκ τῶν προϊόντων τοῦ ὁποίου προήρχετο ἡ εὐμάρεια τῆς πόλεως. Ἤδη κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τῆς κτίσεως τῆς πόλεως ἀνεγέρθησαν οἱ δύο δωρικοὶ ναοί, τῶν ὁποίων τὰ σῳζόμενα ἐρείπια καὶ αἱ με-

Digitized by Google

Ἡ Ἑλλὰς καὶ αἱ ἑλληνικαὶ ἐν τῇ Μεσογείῳ ἀποικίαι κατὰ τὸν ΣΤ' π. Χ. αἰῶνα.

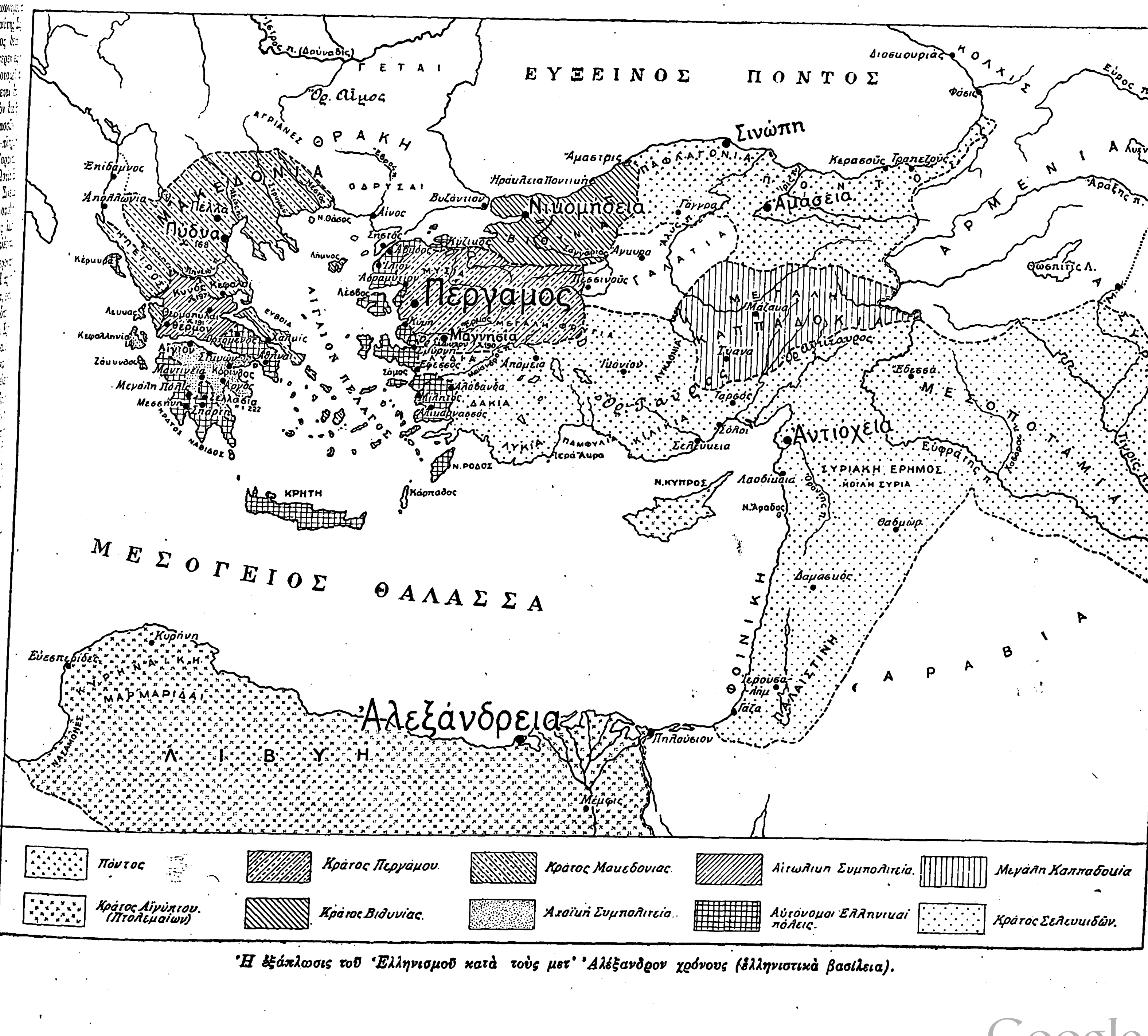

Ἡ ἐξάπλωσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς μετ' Ἀλέξανδρον χρόνους (ἑλληνιστικὰ βασίλεια).

Digitized by Google

τόπαι ἀποτελοῦν σπουδαῖα μνημεῖα τῆς ἀρχαίας τέχνης.

Μεταξὺ τοῦ Σελινοῦντος καὶ τῆς Γέλας ὑπῆρχεν ἀκόμη λωρὶς παραλιακὴ ἐλευθέρα πρὸς ἀποικισμόν. Μόλις ὅμως περὶ τὸ 580 ἐκτίσθη ἐκεῖ ὁ *Ἀκράγας* ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς Γέλας, ἐχόντων ἐπὶ κεφαλῆς τοὺς οἰκιστὰς Ἀριστόνουν καὶ Πυστίλον. Ἡ πόλις ἔκειτο ἐπὶ ὑψώματος εἰς ἀπόστασιν 18 σταδίων ἀπὸ τῆς θαλάσσης καὶ περιεβάλλετο ἐξ ἀνατολῶν καὶ νότου ὑπὸ τοῦ ὁμωνύμου ποταμοῦ. Ἐπὶ τῆς πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ πιθανῶς κειμένης ἀκροπόλεως ὑπῆρχον οἱ ναοὶ τοῦ Ρυδίου Διὸς Ἀταβυρίου καὶ τῆς Ἀθηνᾶς. Ὁ λιμὴν τοῦ Ἀκράγαντος, καίτοι οὐχὶ πολὺ καλός, ἐχρησίμευσε διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορίου. Δι' αὐτοῦ ἐγίνετο κυρίως ἐξαγωγὴ τῶν προϊόντων τῆς εὐφορωτάτης περιοχῆς, ἰδίως ἐλαίου καὶ οἴνων, εἰς τὴν Καρχηδόνα. Τὸ ἀφρικανικὸν δὲ αὐτὸ ἐμπόριον συνετέλεσεν, ὥστε ὁ Ἀκράγας νὰ ἀποκτήσῃ πολὺν πλοῦτον καὶ νὰ ἀνέλθῃ τόσον, ὥστε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε' αἰῶνος νὰ εἶναι ἡ μεγαλυτέρα πόλις τῆς Σικελίας μετὰ τὰς Συρακούσας καὶ νὰ θεωρῆται μία ἀπὸ τὰς ὡραιοτέρας πόλεις σύμπαντος τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ὁ Ἀκράγας παρέλαβε τοὺς πολιτικοὺς θεσμοὺς ἀπὸ τὴν μητρόπολιν αὐτοῦ Γέλαν. Οἱ πολῖται διῃροῦντο, ὅπως καὶ εἰς ἄλλας δωρικὰς ἀποικίας, εἰς τὰς τρεῖς δωρικὰς φυλάς. Ὡς δὲ αἱ μητροπόλεις, καὶ αἱ σικελικαὶ καὶ αἱ ἰταλικαὶ ἀποικίαι αὐτῶν εἶχον κατὰ τὸν Ζ' καὶ ΣΤ' αἰῶνα γενικῶς ὀλιγαρχικὰ πολιτεύματα. Εἰς ὡρισμένας πόλεις, ὅπως εἰς τὸν Τάραντα καὶ ἴσως εἰς τὰς Συρακούσας, ὑφίστατο ἀρχικῶς βασιλεία, ἡ ὁποία ὅμως εἰς τὴν τελευταίαν πόλιν περιῆλθεν ἐνωρὶς εἰς τὴν κυριότητα τῶν ἰθαγενῶν γαιοκτημόνων, τῶν *γαμόρων*. Γενικῶς δὲ ἡ τάξις τῶν εὐπατριδῶν εἰς ὅλας ἢ τοὐλάχιστον εἰς τὰς πλείστας τῶν πόλεων ἀπετελεῖτο ἀπὸ τοὺς μεγάλους γαιοκτήμονας. Οἱ ὑποτελεῖς ἰθαγενεῖς ἦσαν ἐν μέρει, ὅπως εἰς τὰς Συρακούσας, δουλοπάροικοι χωρικοί. Βαθμηδὸν αἱ πόλεις ἐπεξέτειναν τὴν περιοχήν των, μερικαὶ δὲ ἐξουσίαζον πολλοὺς τόπους, τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι διετέλουν εἰς σχέσιν περιοίκων καὶ κατέβαλλον φόρους εἰς τὴν κυρίαρχον κοινότητα. Αἱ περιοχαὶ ὅμως τῶν πόλεων, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐστεροῦντο φυσικῶν συνόρων, ἦσαν σχετικῶς μικραί. Οὕτως ἡ περιοχὴ τοῦ Ἀκράγαντος ἀπετελεῖτο ἀπὸ 4.300 τετραγωνικὰ χιλιόμετρα περίπου, ἡ τῶν Συρακουσῶν καὶ τῶν Λεοντίνων ἀπὸ 4.700 ὁμοῦ, ἡ Γέλα, ἡ Ἱμέρα καὶ ὁ Σελινοῦς εἶχον ἀνὰ 1.200 καὶ 1.700 περίπου ἑκάστη, ἡ δὲ Καμάρινα καὶ ἡ Ζάγκλη περὶ τὰ 800 ἑκάστη. Τὴν αὐτὴν δὲ ἔκτασιν περίπου εἶχον, ἐξαιρέσει τῆς Συβάρεως καὶ τοῦ Κρότωνος, καὶ αἱ περιοχαὶ τῶν ἐν τῇ Κάτω Ἰταλίᾳ ἑλληνικῶν πόλεων.

Παρὰ τὴν ἄρχουσαν τάξιν τῶν γαιοκτημόνων ἀνεπτύχθη, εἰς τὰς πόλεις ἰδίως ἐκείνας, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἀκμὴ τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως προσείλκυε πολλοὺς ξένους, ὁ δῆμος ἐκ τῶν ἐμπόρων, τῶν ἐπαγγελματιῶν, τῶν ναυτικῶν καὶ τῶν ἁλιέων. Ἡ λαϊκὴ αὐτὴ μᾶζα διεξεδίκει ἴσα δικαιώματα μὲ τοὺς γαιοκτήμονας καὶ ἐγένετο ὄργανον φιλοδόξων ἀνδρῶν εἰς τοὺς ἀγῶνας αὐτῶν πρὸς ἀνατροπὴν τῆς ὀλιγαρχίας. Ὡς ἀρχαιότερος δὲ τῶν τυράννων τῆς Σικελίας ἀναφέρεται ὁ Παναίτιος, ὁ ὁποῖος περὶ τὸ 609 κατέλαβε τὴν ἐξουσίαν εἰς τοὺς Λεοντίνους. Ἐν τῷ Ἀκράγαντι ἀνεδείχθη τύραννος ὁ Φάλαρις, δέκα ἔτη μετὰ τὴν κτίσιν τῆς πόλεως. Λέγεται ὅτι ὡς ἐπιστάτης κατὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς ὥπλισε τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἐργάτας καὶ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Θεσμοφορίων κατέλαβε τὴν ἐξουσίαν. Ἡ κυριαρχία του συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχήν, καθ' ἣν οἱ Καρχηδόνιοι ἐξήγειραν τὰς ἐν Σικελίᾳ φοινικικὰς ἀποικίας κατὰ τῶν ἑλληνικῶν καὶ εἰς τὸν Φάλαριν τότε ἀνετέθη ἡ ἀρχηγία τοῦ κατὰ τῶν Φοινίκων πολέμου. Περὶ τὸ 555 ἀνετράπη ὁ Φάλαρις, συνεπείᾳ στάσεως ἐχούσης ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Ἐμμενίδην Τηλέμαχον. Ἡ διοίκησις τῶν δημοσίων πραγμάτων περιῆλθεν εἰς χεῖρας τοῦ Ἀλκαμένους καὶ κατόπιν τοῦ Ἀλκάνδρου, ὑπὸ τὸν ὁποῖον ὁ Ἀκράγας ἀνῆλθεν εἰς μεγάλην ἀκμήν.

Ὡς ὁ Ἀκράγας καὶ οἱ Λεοντῖνοι, οὕτω καὶ ἄλλαι πόλεις, ὅπως ἡ Γέλα, συνεκλονίζοντο ἀπὸ πολιτικὰς ταραχάς. Εἰς τὰς Συρακούσας ἔλαβον χώραν περὶ τὸ 650 σφοδροὶ ἀγῶνες μεταξὺ τῶν φατριῶν, συνεπείᾳ τῶν ὁποίων οἱ Μυλωτίδαι ἐξηναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πόλιν. Ἐπίσης οἱ Λοκροὶ ὑπέφεραν ἀπὸ ἐσωτερικὰς ταραχάς. Διὰ χρησμοῦ τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπετάθησαν οὗτοι, ἀνετέθη ἡ σύνταξις νόμων εἰς τὸν Ζάλευκον, ὁ ὁποῖος κατὰ παλαιότερον θρῦλον ἦτο ποιμὴν ὄχι ἐλεύθερος, κατὰ ὑστερωτέραν ὅμως παράδοσιν ἀνὴρ εὐγενοῦς καταγωγῆς. Κατὰ τὸν Ἔφορον οἱ νόμοι τοῦ Ζαλεύκου ἦσαν οἱ πρῶτοι ἑλληνικοὶ νόμοι, οἱ ὁποῖοι ἀνεγράφησαν. Πρὸ παντὸς ὁ Ζάλευκος ἀφῄρεσε τὸ δικαίωμα τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς ποινῆς ἀπὸ τὸν ἑκάστοτε δικαστὴν καὶ καθώρισεν ἀμετατρέπτως διὰ τοῦ νόμου τὰς ποινὰς δι' ἕκαστον ἀδίκημα. Αἱ ποιναί, ἀνάλογοι πρὸς τὰς συνθήκας καὶ ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς, ἦσαν σκληραὶ καὶ ἴσχυε τὸ «ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ»· διὸ καὶ ἡ αὐστηρότης τῶν νόμων του κατέστη παροιμιώδης. Πιθανῶς εἰς αὐτὸν ἀνάγεται καὶ ὁ κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα καὶ ἀκόμη βραδύτερον ἰσχύων παρὰ τοῖς Λοκροῖς νόμος, καθ' ὃν ὅταν τις εἶχε περὶ τῆς ἑρμηνείας νόμου τινὸς διάφορον γνώμην ἀπὸ τὸν ἀνώτατον λειτουργὸν καὶ ἐπέμενεν εἰς τὴν ἄποψίν του, τότε ἀμφότεροι προσήγοντο φέροντες βρόχον περὶ τὸν τράχηλον πρὸ τοῦ συμβουλίου τῶν χιλίων, ὅπως ἀναπτύξουν τὴν γνώμην των, καὶ ὁ ἀποδοκιμαζόμενος ὑπὸ τῶν χιλίων ἐθανατοῦτο «ἐπισπασθέντος τοῦ βρόχου». Τὸ αὐτὸ δὲ συνέβαινε καὶ ὅταν τις ἐπρότεινε νέον νόμον ἢ τροποποίησιν παλαιοῦ. Ἡ νομοθεσία αὐτὴ τῶν Λοκρῶν ἐτιμᾶτο μεγάλως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ὀλίγον χρόνον μετὰ τὸν Ζάλευκον ἔδρασεν ὁ Χαρώνδας ἐν Κατάνῃ ὡς νομοθέτης, ἡ δὲ ὑπ' αὐτοῦ συνταχθεῖσα νομοθεσία ἐγένετο ἀποδεκτὴ καὶ ἀπὸ τὰς λοιπὰς χαλκιδικὰς πόλεις τῆς Σικελίας καὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας. Ἡ παράδοσις περὶ τῶν νόμων τοῦ Χαρώνδα δὲν εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀσφαλής. Κατ' αὐτήν, ὁ Χαρώνδας ἐξέλεξε τὰ καλύτερα στοιχεῖα ἀπὸ ὅλας τὰς ὑπαρχούσας νομοθεσίας, ἀλλὰ καὶ πολλὰ προσέθηκεν ἐξ ἰδίας ἐπινοήσεως. Κατὰ τοὺς νόμους τοῦ Χαρώνδα τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας ἐχαρακτηρίζοντο *ὁμοσίπυοι* (=ὁμοτράπεζοι), ἐξ αὐτοῦ δὲ ἐξήγαγον τὸ συμπέρασμα ὅτι εἰς τὴν οἰκογένειαν ἔδωκεν ἰδιαιτέραν προσοχήν, θεωρήσας αὐτὴν ὡς θεμέλιον τῆς πολιτείας. Ἀμφισβητήσιμος ὅμως θεωρεῖται ὁ ὑπὸ τοῦ Διοδώρου (ΙΒ, 12, 5) ἀναφερόμενος νόμος αὐτοῦ, κατὰ τὸν ὁποῖον ὅλα τὰ παιδιὰ πρέπει νὰ μανθάνουν ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν καὶ ὅτι ἡ δαπάνη τῆς διδασκαλίας θὰ ἐβάρυνε τὸ δημόσιον ταμεῖον. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πλάτωνος ὁ Χαρώνδας εἶχεν εἰς τὴν Σικελίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν οἵαν φήμην ὁ Σόλων ἐν Ἀθήναις. Ἐντὸς ἑνὸς καὶ ἡμίσεος αἰῶνος τὰ παράλια τῆς Κάτω Ἰταλίας *(Μεγάλη Ἑλλάς)* καὶ τῆς Σικελίας ἐπληρώθησαν ἀπὸ ἑλληνικὰς ἀποικίας, τῶν ὁποίων ἡ εὐημερία καὶ ὁ πληθυσμὸς ὁλονὲν ηὔξανεν. Οἱ Φοίνικες εἶχον ἱδρύσει ἐκεῖ ἐμπορικὰ πρακτορεῖα καὶ ναυτικοὺς σταθμούς, τοὺς ὁποίους, πρὸ τῆς ἰσχυρᾶς πιέσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ, ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλείψωσι καὶ μόνον εἰς τὴν δι' αὐτοὺς ἰδιαιτέρως σπουδαίαν βορειοδυτικὴν γωνίαν τῆς νήσου, ὅπου ἐπὶ τέλους ἐδέησε νὰ συγκεντρωθοῦν, ἀνεπτύχθησαν μεγαλύτεραι πόλεις. Οἱ Ἕλληνες ὅμως δὲν μετέβησαν ἐκεῖ μόνον χάριν ἐμπορίου. Τὸν πυρῆνα τῆς ἀποικίας ἀπετέλει ὁμὰς μεταναστῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνεζήτουν νέαν πατρίδα καὶ ἔκτιζον νέαν πόλιν, ἥτις διετήρει μὲν σχέσιν εὐλαβείας πρὸς τὴν μητρόπολιν, ἀνεπτύσσετο ὅμως ὡς ἀνεξάρτητος πολιτεία. Εἰς δὲ τὰς ἐκ τῶν ἰθαγενῶν ἀποσπωμένας καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον εὐφόρους περιοχὰς ἀνέπτυσσον οἱ Ἕλληνες ἐντατικὴν καλλιέργειαν. Ἡ γεωργία ἀπέφερε πλουσίας ἐσοδείας. Μέχρι τοῦ ΣΤ' αἰῶνος δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἐξαγωγὴν σιτηρῶν ἐκ τῶν πόλεων τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας εἰς τὴν πτωχὴν εἰς σιτηρὰ Ἑλλάδα, καὶ ἰδίως εἰς τὴν Ἀττικήν. Ἡ κτηνοτροφία, ἰδίως εἰς πρόβατα καὶ βοῦς, ἦτο τόσον σημαντική, ὥστε ἡ Σικελία, ἡ πατρὶς τῆς βουκολικῆς ποιήσεως, ἀποκαλεῖται ὑπὸ τοῦ Πινδάρου «πολύμαλος». Ὀνομάσται δὲ πόλεις διὰ τοὺς ἵππους των εἶναι ὁ Ἀκράγας, ἡ Γέλα καὶ ἡ Σύβαρις. Σημαντικὴ βιομηχανία ἀνεπτύχθη μόνον εἰς ὀλίγας πόλεις. Μετὰ ζήλου ἠσχολοῦντο εἰς τὴν κεραμεικὴν ἐν Συρακούσαις καὶ Τάραντι, εἰς δὲ τὴν πρώτην ἐξ αὐτῶν ἀνεπτύχθη βαθμηδὸν σημαντικὴ χαλκουργία καὶ εἰς τὴν δευτέραν βιομηχανία μαλλίνων ὑφασμάτων. Ἀλλ' ἡ μεγάλη εὐημερία τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν τῆς Σικελίας καὶ Κάτω Ἰταλίας ἐστηρίζετο κυρίως εἰς τὴν ἐξαγωγὴν τῶν γεωργικῶν αὐτῶν προϊόντων καὶ τροφίμων. Ἡ κυριωτέρα ἐμπορικὴ ὁδὸς κατὰ τοὺς παλαιοτέρους χρόνους ἦτο ἡ φέρουσα διὰ Κερκύρας εἰς τὴν Κρίσσαν καὶ τὴν Κόρινθον. Αἱ πόλεις τῆς Κάτω Ἰταλίας εἰς τὴν νομισματοκοπίαν των, ἡ ὁποία ἤρχισε κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, ἠκολούθησαν τὸν κορινθιακὸν στατῆρα, εὑρέθησαν δὲ ἐκεῖ κορινθιακὰ νομίσματα τῆς παλαιοτάτης περιόδου, ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι αἱ πόλεις αὗται, τοὐλάχιστον περὶ τὸ τέλος ἤδη τοῦ Ζ' αἰῶνος, διενήργουν ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον πρὸς τὴν Κόρινθον.

Ἐκτὸς δὲ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Κάτω Ἰταλίας, καὶ αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις τῆς Σικελίας ἀνέπτυξαν ἐμπορικὰς σχέσεις μὲ τοὺς Λατίνους, ἡ δ' ἐπικοινωνία αὕτη Σικελῶν καὶ Λατίνων ἦτο τόσον ζωηρά, ὥστε ἐπήνεγκεν ἀφομοίωσιν τοῦ νομισματικοῦ συστήματος, καθὼς καὶ τῶν συστημάτων μέτρων καὶ σταθμῶν. Καὶ πολλαὶ δὲ λέξεις ἐμπορικῆς φύσεως μετηνέχθησαν ἀπὸ τῆς λατινικῆς εἰς τὴν σικελοδωρικὴν διάλεκτον καὶ τανάπαλιν.

Καθ' ἣν ἐποχὴν οἱ Δωριεῖς κατελάμβανον καὶ τὸ δυτικὸν μέρος τῆς νοτιοδυτικῆς παραλίας τῆς Σικελίας, οἱ Φωκαεῖς ἀπετόλμησαν νὰ διαπλεύσουν τὴν Τυρρηνικὴν θάλασσαν καὶ νὰ φθάσουν εἰς τὰ ἰβηρικὰ ὕδατα. Περὶ τὸ 630 ὁ Σάμιος Κωλαῖος, παρασυρθεὶς πιθανῶς ἀπὸ ἐναντίους ἀνατολικοὺς ἀνέμους, ἦλθεν εἰς τὴν Ταρτησσόν, τὴν ὁποίαν κανεὶς Ἕλλην δὲν εἶχεν ἕως τότε ἐπισκεφθῆ. Ὁ Κωλαῖος ἐπώλησε τὰ ἐμπορεύματά του μὲ σημαντικὸν κέρδος καὶ κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν ἀνέθηκεν ἐκ τῶν κερδῶν κρατῆρα εἰς τὸ Ἡραῖον (Ἡρόδ. Δ' 152. Ἔκτοτε οἱ Ἕλληνες θαλασσοπόροι, καὶ ἰδίως οἱ Φωκαεῖς, ἤρχισαν νὰ διαπλέουν τὴν δυτικὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου. Οἱ Φωκαεῖς ἤνοιξαν τὸ Τυρρηνικὸν καὶ Ἰβηρικὸν πέλαγος εἰς τὴν ἑλληνικὴν ναυτιλίαν, ἔφθασαν δὲ μέχρι τοῦ ποταμοῦ Ταρτησσοῦ Γουαδαλκιβίρ), ὅπου συνῆψαν φιλίαν μετὰ τοῦ θρυλικοῦ βασιλέως τῶν Ταρτησσίων Ἀργανθωνίου. Περὶ τὸ 600 ἵδρυσαν οἱ Φωκαεῖς εἰς τὴν χώραν τῶν Σαλίων, καὶ εἰς ἀπόστασιν πέντε γεωγραφικῶν μιλίων περίπου ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ στομίου τοῦ ποταμοῦ Ροδανοῦ, ἐπὶ προεξεχούσης γλώσσης ξηρᾶς, τὴν *Μασσαλίαν*, ἡ ὁποία κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦτο ἀρχικῶς φοινικικὸς συνοικισμός. Ἡ Μασσαλία εἶχε θαυμάσιον λιμένα, διὰ δὲ τοῦ ποταμοῦ ἐξησφάλιζεν ἐμπορικὴν συγκοινωνίαν μετὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ πρὸς βορρᾶν. Τὸ παλαιότατον γνωστὸν πολίτευμα τῆς Μασσαλίας ἦτο αὐστηρὰ ὀλιγαρχία. Βαθμηδὸν ὅμως ἡ αὐστηρότης αὕτη ἐχαλαρώθη καὶ κατόπιν μακροχρονίων ταραχῶν αἱ εὔποροι οἰκογένειαι, αἱ ὁποῖαι ἀπεκλείοντο τῆς διοικήσεως τῶν κοινῶν, ἀπέκτησαν δικαίωμα ἀναπτύξεως. Ἡ κυβέρνησις εὑρίσκετο εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἑξακοσίων *τιμούχων*, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἰσόβιοι, ἀπεκλείοντο ὅμως ἐξ αὐτῶν οἱ ἄτεκνοι. Εἰς τὴν λατρείαν ἐξέχουσαν θέσιν εἶχεν ἡ Ἄρτεμις Ἐφεσία καὶ ὁ Δελφίνιος Ἀπόλλων.

Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἤρχισαν οἱ Μασσαλιῶται νὰ ἱδρύουν καὶ ἄλλας ἀποικίας. Τότε εἰς τὰ παράλια τοῦ Γαλατικοῦ κόλπου ἦσαν ἐγκατεστημένοι Λιγούριοι καὶ παρ' αὐτούς, ὀλίγον πρὸς δυσμὰς τοῦ Ροδανοῦ, Ἴβηρες. Εἰς ἐπίκαιρά τινα σημεῖα τῆς ἀκτῆς εἶχον οἱ Φοίνικες πρακτορεῖα. Κατόπιν πολλῶν ἀγώνων, κατ' ἀρχὰς ἐναντίον τῶν Λιγουρίων καὶ βραδύτερον ἐναντίον τῶν Καρχηδονίων, κατέλαβον οἱ Μασσαλιῶται τὸν ΣΤ' αἰῶνα ὁλόκληρον τὴν πρὸς τὴν Ἱσπανίαν ἀκτὴν διὰ σειρᾶς ἀποικιῶν, ἔχοντες ὡς συμμάχους ἐναντίον τῶν Φοινίκων καὶ Καρχηδονίων τὰ ἰθαγενῆ ἰβηρικὰ φῦλα. Ἡ δυτικωτέρα ἀποικία τῶν Μασσαλιωτῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων ἐν γένει ἦτο ἡ *Μαινάκη*, κειμένη ὀλίγον ἀνατολικώτερον τῆς φοινικικῆς ἀποικίας Μαλάκας. Νοτιώτερον τοῦ ἀκρωτηρίου de la Nao ἔκειτο ἡ μασσαλιωτικὴ ἀποικία *Ἀλωνίς*, ἀμέσως δὲ πρὸς βορρᾶν αὐτῆς τὸ *Ἡμεροσκοπεῖον*, ναυτικὸν παρατηρητήριον, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποίου ὑψοῦτο τὸ ἐκ μεγάλης ἀποστάσεως ὁρατὸν ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος. Εἰς τὸ βορειοανατολικώτερον σημεῖον τῆς Ἱσπανίας ἵδρυσαν οἱ Μασσαλιῶται ἐπὶ παρακτίου νησῖδος ὑπὸ τὰ Πυρηναῖα τὸν ἐμπορικὸν συνοικισμὸν *Ἐμπόριον*, ἐκ τοῦ ὁποίου βραδύτερον ἀνεπτύχθη ἐπὶ τῆς ἀπέναντι ξηρᾶς διπλῆ πόλις Μασσαλιωτῶν καὶ ἰθαγενῶν, αἱ *Ἐμπορίαι*. Κτίσμα τῶν Ἐμποριτῶν ἦτο ἡ *Ρόδη*, κειμένη ἐντὸς τοῦ παρὰ τὴν ἄκραν τῶν Πυρηναίων κόλπου. Ἐπὶ τῆς παρακτίας ὁδοῦ πρὸς τὴν ἄκραν τῶν Πυρηναίων ἵδρυσαν οἱ Μασσαλιῶται τὴν ἀποικίαν *Ἀγάθην* καὶ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ στομίου τοῦ Ροδανοῦ τὴν κατόπιν ὀνομασθεῖσαν *Ροδανουσίαν*. Καὶ πρὸς ἀνατολὰς δ' ἔκτισαν πολλὰς ἀποικίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν *Ὀλβίαν*, τὴν *Ἀντίπολιν* καὶ τὴν *Νίκαιαν*. Διὰ τῶν ἀποικιῶν τούτων ἐξησφάλισαν οἱ Μασσαλιῶται τὴν ἐμπορικὴν κυριαρχίαν εἰς ὁλόκληρον τὸν ποταμόκολπον τῆς Λυῶνος καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς Ἱσπανίας. Ἰδιαιτέρως σπουδαῖον ἦτο τὸ ἐμπόριον πρὸς τὸν Γασκωνικὸν κόλπον καὶ πρὸς βορρᾶν διὰ τοῦ Ροδανοῦ. Δι' ἵππων μετεφέρετο τότε ὁ ἀπαραίτητος σίδηρος τῆς Βρεττανίας εἰς τὴν Μασσαλίαν καὶ τὴν Ναρβῶνα. Ἐπίσης ἐπρομηθεύοντο οἱ Μασσαλιῶται διὰ τῆς διασχιζούσης τὸ ἐσωτερικὸν πρὸς βορρᾶν ὁδοῦ τὸ ἤλεκτρον ἐκ τῆς Βορείου καὶ Ἀνατολικῆς θαλάσσης. Τὴν δ' ἐπέκτασιν τῆς ἐπικρατείας τῶν Μασσαλιωτῶν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν συνάγομεν ἐκ τῶν νομισμάτων. Νομίσματα τῆς Μασσαλίας εὑρίσκονται ὄχι μόνον εἰς τὴν ἄνω κοιλάδα τοῦ Ροδανοῦ ἀλλὰ καὶ πέρα ταύτης μέχρι τῆς Λομβαρδίας. Εἰς τὴν ναρβωνικὴν καὶ τὴν λουγδουνικὴν Γαλατίαν, εἰς τὴν Ἑλβετίαν καὶ βραδύτερον εἰς τὴν Ἀκουιτανίαν τὰ κελτικὰ φῦλα ἔκοπτον νομίσματα κατὰ τὸ μασσαλιωτικὸν ὑπόδειγμα. Ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς Ἐτρούσκους ἐκυκλοφόρουν κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα, ἐκτὸς τῶν ἰθαγενῶν, χάλκινα καὶ ἀργυρᾶ νομίσματα τῆς Φωκαίας καὶ τῆς Μασσαλίας.

Ὁ περαιτέρω ἀποικισμὸς ἐν τῇ ἀνατολικῇ περιοχῇ τῆς Μεσογείου. Εἰς τὴν ἵδρυσιν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν ἐν τῇ ἀνατολικῇ περιοχῇ τῆς Μεσογείου, καὶ δὴ εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, πρωτοστατοῦν αἱ πόλεις τῆς Εὐβοίας, Χαλκὶς καὶ Ἐρέτρια. Τοὺς Χαλκιδεῖς δέ, ὅπως πρότερον εἰς τὴν Σικελίαν, ἠκολούθησαν καὶ πάλιν οἱ Κορίνθιοι, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴν διάστασιν πρὸς τὴν παλαιὰν αὐτῶν ἀποικίαν, τὴν Κέρκυραν, καὶ τὴν πρὸς τοὺς Κερκυραίους κατὰ τὸ 664 π. Χ. ναυμαχίαν, διέκοψαν τὴν ἐπικοινωνίαν πρὸς τὴν Δύσιν. Οἱ Κορίνθιοι ἐπρομηθεύοντο παρὰ τῶν Χαλκιδέων τὰς πρώτας ὕλας διὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀσκουμένην παντοειδῆ βιομηχανίαν. Χαλκιδεῖς δὲ καὶ Κορίνθιοι εἶχον ἐπικίνδυνον ἀντίπαλον τὴν Αἴγιναν, ἡ ὁποία, ὅπως φαίνεται ἐκ τῆς διαδόσεως τοῦ νο-

Digitized by Google

μισματικοῦ αὐτῆς κανόνος κατὰ τὸν Ζ' καὶ ΣΤ' αἰῶνα, θὰ ὑπῆρξεν ἡ πρώτη ἐμπορικὴ δύναμις τόσον εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ὅσον καὶ εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος. Αἱ ἐμπορικαὶ αὐτῆς σχέσεις ἐξετείνοντο καὶ μέχρι τοῦ Πόντου καὶ τῆς Αἰγύπτου.

Κατὰ τὸν Η' ἤδη αἰῶνα οἱ Χαλκιδεῖς καὶ οἱ Ἐρετριεῖς ἵδρυσαν πολυαρίθμους μικρὰς ἀποικίας ἐπὶ τῆς ἐκ τριῶν μικροτέρων χερσονήσων ἀποτελουμένης καὶ μεταξὺ τοῦ Θερμαϊκοῦ καὶ τοῦ Στρυμονικοῦ κόλπου κειμένης χερσονήσου τῆς Μακεδονίας. Ἡ χερσόνησος ὅμως αὕτη ὠνομάσθη Χαλκιδικὴ μόλις τῷ 432, ὅτε ἐγένετο ὁ συνοικισμὸς τῆς *Ὀλύνθου* πρωτοστατούντων τῶν Χαλκιδέων, διὰ τῆς κτίσεως τῆς ὁποίας ἐδημιουργήθη μεγαλύτερον κέντρον καὶ οἱ ἐκεῖ Ἕλληνες συμπεριελήφθησαν ὑπὸ τὸ κοινὸν ὄνομα «χαλκιδικὸν γένος» ἢ «οἱ ἐπὶ Θρᾴκης Χαλκιδεῖς». Αἱ ἐκεῖ ἀποικίαι ἦσαν κυρίως γεωργικαὶ πόλεις, διότι μόνον ἡ Σιθωνία, ἡ μεσαία ἐκ τῶν τριῶν μικροτέρων χερσονήσων, ἔχει μερικοὺς λιμένας, εἶναι ὅμως ὀλιγώτερον εὔφορος ἀπὸ τὴν Παλλήνην (Κασσάνδραν). Ἐπὶ τῆς Παλλήνης σπουδαιοτέρα πόλις ἦτο ἡ *Μένδη*, ἀποικία Ἐρετριέων. Ἡ *Σκιώνη* ἦτο ἀποικία Ἀχαιῶν ἐκ Παλλήνης, εἰς τοὺς ὁποίους προσετέθησαν μετανάσται ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Κορίνθου. Ἡ *Ἄφυτις* εἶχε μικρὰν πυκνῶς κατῳκημένην περιοχήν, ἡ ὁποία ἐκαλλιεργεῖτο ἐντατικῶς. Ἐπὶ τῆς βορείας ἀκτῆς τοῦ κόλπου τοῦ χωρίζοντος τὴν Παλλήνην ἀπὸ τὴν Σιθωνίαν ἔκειτο ἡ *Σερμύλη*. Πρωτεύουσα τῆς Σιθωνίας ἦτο ἡ χαλκιδικὴ ἀποικία *Τορώνη*. Ἐπὶ τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθω τῆς λεγομένης *Ἀκτῆς* ὑπῆρχον ἐλάχισται πεδιναὶ ἐκτάσεις κατάλληλοι πρὸς καλλιέργειαν. Ἱδρύθησαν δ' ἐκεῖ, ἐπὶ τοῦ πεδινοῦ ἰσθμοῦ, ὁ ὁποῖος ἑνώνει τὴν ἀκτὴν μετὰ τῆς ἠπείρου, κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ὑπὸ τῶν Ἐρετριέων πέντε μικραὶ πόλεις: ἡ *Θυσσός*, αἱ *Κλεωναί*, οἱ *Ἀκρόθωοι*, ἡ *Ὀλόφυξος* καὶ τὸ *Δῖον*, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς ἀπετελεῖτο κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ βαρβάρους, οἱ ὁποῖοι παρὰ τὴν μητρικήν των γλῶσσαν ὡμίλουν καὶ τὴν ἑλληνικήν. Κατὰ τὸν ἀποικισμὸν τῆς Χαλκιδικῆς χερσονήσου ἐπρωτοστάτησε, πλὴν τῆς Χαλκίδος, καὶ ἡ Ἐρέτρια. Ἡ τελευταία εἶχε στείλει συγχρόνως μὲ τὴν Χαλκίδα πλοῖα πρὸς τὴν τότε τὸ πρῶτον προσιτὴν κατοστάσαν Δύσιν καί, ὅπως λέγεται, ἀπεπειράθη νὰ καταλάβῃ τὴν Κέρκυραν. Τὸ ὅτι δὲ οἱ Ἐρετριεῖς δὲν ἵδρυσαν ἐκεῖ ἀποικίαν, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ὑπεροχὴν τῶν ἡνωμένων Χαλκιδέων καὶ Κορινθίων. Ἡ τότε σημασία τῆς Ἐρετρίας καταφαίνεται ἐξ ἐπιγραφῆς ἐπὶ ἀναμνηστικῆς στήλης ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀμαρυνθίας Ἀρτέμιδος, κατὰ τὴν ὁποίαν εἰς τινα ἐκστρατείαν ἔλαβον μέρος 3.000 ὁπλῖται, 600 ἱππεῖς καὶ 60 ἅρματα. Ἡ περιφέρεια τῆς Ἐρετρίας ἐξετείνετο πρὸς νότον μέχρι τῶν Στύρων καὶ κατὰ τινα ἀξιόπιστον παράδοσιν (*Στράβ.* I, 448) ἡ Ἐρέτρια εἶχεν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν της καὶ τὰς νήσους Ἄνδρον, Τῆνον καὶ Κέαν. Μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς κυριαρχίας τῶν Ἐρετριέων ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει (Ζ' αἰὼν π. Χ.), ἦλθεν ἡ Ἄνδρος εἰς τὴν πρώτην γραμμήν, ἱδρύουσα ἀνεξαρτήτους ἀποικίας. Ὁ ὅκληρος ἡ ἀνατολικὴ ἀκτὴ τῆς Χαλκιδικῆς, ἀπὸ τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθωνος μέχρι τοῦ Στρυμόνος, κατελήφθη ἀπὸ ἀποικίας τῶν Ἀνδρίων. Ἐπὶ τοῦ ἰσθμοῦ τοῦ Ἄθωνος ἐγκατέστησαν τὴν Σάνην, τῷ 655 ἔκτισαν τὴν *Ἄκανθον* καὶ τὴν *Στάγειρον (Στάγειρα)*, πρὸς τὸν Στρυμόνα δέ, εἰς τὴν ἀκτὴν τῆς χώρας τῶν Βισάλτων, συνῴκισθη ὑπ' αὐτῶν ἡ *Ἄργιλος*. Πέρα τοῦ Στρυμόνος ἐγκατεστάθησαν ὁριστικῶς οἱ Πάριοι, τῶν ὁποίων ἡ ἐλξις πρὸς τοὺς Ἀνδρίους ὠφείλετο εἰς ἀντιζηλίας ἐμπορικὰς καὶ ἀποικιστικάς. Πρὸ πάντων ἀπῴκισαν οἱ Πάριοι, πρὸ τῶν μέσων τοῦ Ζ' αἰῶνος, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Τελεσικλέους, τὴν νῆσον *Θάσον*. Οἱ Θάσιοι ὑπερνικήσαντες τὰς δυσχερείας, καθ' ὧν εἶχον νὰ ἀντιπαλαίσουν, ἀπέκτησαν ἐπὶ τῆς ἀπέναντι ξηρᾶς λωρίδα παραλίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑπῆρχον τὰ χρυσωρυχεῖα τῆς *Σκαπτησύλης*, τῶν ὁποίων αἱ πρόσοδοι εἰς τοὺς χρόνους τῶν περσικῶν πολέμων κατὰ μέσον ὅρον ἔφθανον εἰς ὀγδοήκοντα τάλαντα ἐτησίως. Πρὸς διεξαγωγὴν τοῦ ἐμπορίου μετὰ τῶν θρᾳκικῶν φύλων ἐγκατέστησαν ἐπὶ τῆς παραλίας τὴν *Γαληψόν*, τὴν *Οἰσύμην* καὶ ἄλλους ἐμπορικοὺς σταθμούς, οἱ ὁποῖοι ἀπέφερον σημαντικὰς προσόδους. Ὑπῆρχον δὲ ἐπὶ τῆς νήσου καὶ μεταλλεῖα, τὰ ὁποῖα εἶχον ἀνακαλύψει καὶ ἐκμεταλλευθῆ οἱ παλαιότεροι τῆς νήσου ἄποικοι, οἱ Φοίνικες, καὶ τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις δὲν εἶχον ἀκόμη ἐξαντληθῆ. Αἱ ἐτήσιαι πρόσοδοι τῆς Θάσου ἔφθανον κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Περσικῶν πολέμων εἰς 200 ἕως 300 τάλαντα. Ὀνομαστὸς ἦτο ὁ οἶνος τῆς Θάσου, ὁ ὁποῖος παρήγετο εἰς μεγάλην ποσότητα καὶ ἐξήγετο ἀφ' ἑνὸς μέχρι τῆς Σικελίας καὶ ἀφ' ἑτέρου μέχρι τοῦ Πόντου.

Εἰς τὴν παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Νέστου κοιλάδα ἐπεχείρησαν νὰ ἐγκατασταθοῦν οἱ Κλαζομένιοι, οἵτινες ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Τιμησίου ἔκτισαν τῷ 654 τὰ *Ἄβδηρα*. Ὁ ἀποικισμὸς ὅμως οὗτος δὲν κατωρθώθη καὶ παγιωθῆ, διότι οἱ ἄποικοι ἐξεδιώχθησαν ὑπὸ τῶν Θρᾳκῶν. Εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἕβρου ἐκτίσθη ὑπὸ Αἰολέων ἐκ Μυτιλήνης καὶ Κύμης ἡ *Αἶνος*, ἡ ὁποία διὰ τῆς γεωργίας καὶ τοῦ ἐμπορίου ἀνῆλθεν εἰς σημαντικὴν εὐημερίαν. Αἰολεῖς ἐγκατεστάθησαν καὶ εἰς τὴν ὑπὸ Θρᾳκῶν Δολόγκων κατοικουμένην (Θρᾳκικὴν) χερσόνησον. Λεσβίων ἀποικία ἦτο ἡ *Σηστός*, εἰς τὰ στενότερον σημεῖον τοῦ Ἑλλησπόντου, ὅπου συνήθως ἐγίνετο ἡ διάβασις τοῦ πορθμοῦ. Ἐπίσης ἡ *Μάδυτος* καὶ ἐπὶ τῆς ἄλλης πλευρᾶς τῆς χερσονήσου ἡ *Ἀλωπεκόννησος* ἐκτίσθησαν ὑπὸ Αἰολέων. Οἱ Μιλήσιοι ἔκτισαν τὰς *Λίμνας* καὶ ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν Κλαζομενίων τὴν *Καρδίαν*, εἰς τὸν ἔσω τερικὸν ὅρμον τοῦ Μέλανος κόλπου. Πᾶσαι αἱ ἀποικίαι αὗται ἦσαν μικραὶ γεωργικαὶ πόλεις, εἰς τὰς ὁποίας οἱ Δολόγκοι, οἱ ὁποῖοι ἔμειναν κάτοχοι τῆς ἐνδοχώρας, φαίνεται ὅτι ἀπετέλεσαν σημαντικὸν μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς χερσονήσου συνετελέσθη κατόπιν συνεπείᾳ τοῦ ἀττικοῦ ἀποικισμοῦ.

Μὲ τὴν ἀσιατικὴν πλευρὰν τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ τῆς Προποντίδος ἐγνωρίσθησαν πολὺ ἐνωρὶς οἱ Αἰολεῖς καὶ οἱ Ἴωνες. Ἴωνες, καὶ ἰδιαιτέρως Μιλήσιοι, θαλασσοπόροι παρέπλευσαν τὰς ἀκτὰς τοῦ Πόντου, μολονότι ἡ θάλασσα αὕτη, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ πελάγη τῆς πατρίδος των, ὤφειλε νὰ φαίνεται εἰς αὐτοὺς ἄξενος. Διότι ἡ συνεχὴς ὁμίχλη, οἱ ἐπικρατοῦντες βόρειοι ἄνεμοι, αἱ συχναὶ ἐπικίνδυνοι τρικυμίαι, ἡ ἔλλειψις καλῶν λιμένων, ἰδίως ἐπὶ τῆς νοτίου παραλίας, καὶ ἡ ἀπουσία νήσων καθίστων δύσκολον τὴν ναυτιλίαν, τὰ δὲ παράλια κατῳκοῦντο ὑπὸ βαρβαρικῶν φυλῶν. Ἤδη τῷ 757 ἐκτίσθησαν ἡ *Τραπεζοῦς* ὑπὸ τῆς ἀποικίας τῶν Μιλησίων Σινώπης καὶ ἡ *Κύζικος*. Ἀναφέρεται ὅμως ὡς χρονολογία κτίσεως τῆς Κυζίκου καὶ τὸ 676 Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι οἱ Μιλήσιοι ἤδη τὸν Η' αἰῶνα εἶχον ἱδρύσει ἐμπορικὰ πρακτορεῖα, εἰς κτίσιν ὅμως ἀποικιῶν δὲν προέβησαν ἀσφαλῶς πρὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος. Ἐν γένει δὲ πάσης ἀποπείρας ἀποικισμοῦ προηγήθη προφανῶς περίοδος τῆς ἐμπορικῆς διεισδύσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν περιωρίζοντο ἁπλῶς εἰς τὴν ἵδρυσιν μεμονωμένων πρακτορείων.

Ἡ παλαιοτέρα ἑλληνικὴ ἀποικία ἐπὶ τῆς ἀσιατικῆς ἀκτῆς τοῦ Ἑλλησπόντου, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι κατῳκεῖτο ἀπὸ τὰ συγγενῆ πρὸς τοὺς Φρύγας ἰθαγενῆ φῦλα τῶν Τρώων καὶ τῶν Βεβρύκων, πιθανῶς ὑπῆρξεν ἡ *Ἄβυδος*. Οἱ Μιλήσιοι ἐγκατεστάθησαν ἐκεῖ τῇ ἐγκρίσει τοῦ Λυδοῦ βασιλέως Γύγου, ὁ ὁποῖος τότε ἐκυρίαρχει ὁλοκλήρου τῆς Τρῳάδος. Κειμένη εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου συνήθως ἐγίνετο ἡ διάβασις τοῦ Ἑλλησπόντου, εἶχεν ἡ πόλις μεγάλην στρατηγικὴν σπουδαιότητα καὶ ἦτο σπουδαῖον ἐμπορικὸν κέντρον. Εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἄλλης παλαιοτέρας διαβάσεως τοῦ Ἑλλησπόντου, ὅπου ἦτο ἡ *Λάμψακος*, παλαιὸν ἐμπορικὸν πρακτορεῖον τῶν Φοινίκων, ἵδρυσαν οἱ Φωκαεῖς περὶ τὸ 654 ἑλληνικὴν ἀποικίαν. Κατὰ δὲ τὸν Ε' αἰῶνα ἐγένετο ἡ Λάμψακος ἡ σημαντικωτέρα πόλις τοῦ Ἑλλησπόντου. Μεταξὺ Λαμψάκου καὶ Ἀβύδου ἔκειτο ἡ πολίχνη *Ἀρίσβη*, φερομένη ὡς ἀποικία τῶν Μιλησίων ἢ Μυτιληναίων. Βαθμηδὸν ἐξηπλώθησαν οἱ Ἕλληνες καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Τρῳάδος, αἱ *Κολωναὶ* καὶ ἡ *Σκῆψις* ἐπὶ τῆς Ἴδης ἐδέχθησαν ἀποικίας ἐκ Μιλήτου, εἰς δὲ τὴν Κεβρήνην ἐγκατεστάθησαν Κυμαῖοι.

Ἡ νότιος ἀκτὴ τῆς Προποντίδος, ἀπὸ τῆς *Παισοῦ* μέχρι τῆς *Κίου*, ἦτο περιοχὴ ἀποικιῶν τῶν Μιλησίων. Εἰς τὴν ἵδρυσιν τοῦ *Παρίου* θὰ ἔλαβον περισσότερον μέρος οἱ Ἐρυθραῖοι παρὰ οἱ Μιλήσιοι. Ἡ σπουδαιοτέρα ὅμως ἀποικία τῶν Μιλησίων εἰς τὴν Προποντίδα ἦτο ἡ *Κύζικος*. Ἡ πόλις ἔκειτο ἐπὶ τῆς νοτίας παραλίας τῆς παρακτίας νήσου *Ἀρκτονήσου*, ἡ ὁποία σήμερον διὰ χαμηλῆς λωρίδος γῆς ἑνοῦται μετὰ τῆς ξηρᾶς, ἐνῷ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα συνεδέετο διὰ δύο γεφυρῶν. Ἕνεκα τῆς εὐνοϊκῆς αὐτῆς θέσεως ἐν τῷ μέσῳ τῆς νοτίας ἀκτῆς τῆς Προποντίδος καὶ τῶν δύο θαυμασίων αὐτῆς λιμένων ἀνεπτύχθη ἡ Κύζικος ἐνωρὶς εἰς πρώτης τάξεως ἐμπορικὸν κέντρον, κατὰ δὲ τοὺς μακεδονικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους ἐξίκετο εἰς τὴν ὑψίστην αὐτῆς ἀκμήν. Μικροτέραν σημασίαν εἶχεν ἡ ὑπὸ τῶν Μιλησίων ἐπὶ τῆς γειτνιαζούσης πλουσίας εἰς μάρμαρα νήσου *Προκοννήσου* ἱδρυθεῖσα ἀποικία. Ἡ σημαντικωτέρα ἑλληνικὴ πόλις ἐπὶ τῆς βορείου ἀκτῆς τῆς Προποντίδος ἦτο ἡ κατὰ τὸ 600 π. Χ. ὑπὸ τῶν Σαμίων ἱδρυθεῖσα ἀποικία *Πέρινθος*, τῆς ὁποίας ἡ θέσις ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἀποτόμως πρὸς τὴν θάλασσαν κατερχομένου ἀκρωτηρίου συνήνου τὸ πλεονέκτημα τοῦ καλοῦ λιμένος μετὰ τῆς φυσικῆς προστασίας ἐναντίον τῶν Θρᾳκῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ. Οἱ Σάμιοι τῆς Περίνθου παρηνώχλουν διὰ τοῦ συναγωνισμοῦ των εἰς τὸ θρᾳκικὸν ἐμπόριον τοὺς Μεγαρεῖς, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Ζ' αἰῶνος εἶχον ἐγκατασταθῆ ἐν Σηλυμβρίᾳ.

Τὰ Μέγαρα ἤρχισαν κατὰ τὸ τελευταῖον τρίτον τοῦ Η' αἰῶνος νὰ ἔρχωνται εἰς τὴν πρώτην γραμμήν. Ἡ περιοχὴ τῆς πόλεως ταύτης ἀπετελεῖτο, πλὴν τῆς πεδιάδος, ἀπὸ ἄγονον καὶ πετρῶδες ἔδαφος, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ πλεῖστον ἦτο κατάλληλον μόνον πρὸς κτηνοτροφίαν. Ἡ γεωργικὴ καλλιέργεια δὲν ἐπήρκει εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς πόλεως καὶ ὡς ἐκ τούτου μέγα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ κατέφευγε πρὸς βιοπορισμὸν εἰς τὴν ναυτιλίαν, τὸ ἐμπόριον, τὴν χειροτεχνίαν καὶ ἄλλα ἐπαγγέλματα. Σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἰδίως ἡ βιομηχανία χονδρῶν μαλλίνων ὑφασμάτων καὶ μεγάλων πηλίνων ἀγγείων. Συγχρόνως ὅμως ἤρχισαν οἱ Μεγαρεῖς νὰ ἱδρύουν ἀποικίας. Ὀλίγον μετὰ τὴν ἵδρυσιν τῶν πρώτων ἀποικιῶν ἐν Σικελίᾳ ἐπεχείρησαν νὰ ἐγκατασταθοῦν καὶ αὐτοὶ ἐκεῖ καὶ κατώρθωσαν, παρὰ τὴν ἔχθρότητα τῶν Χαλκιδέων, νὰ ἱδρύσουν ἀποικίαν, τὴν *Μέγαρα-Ὕβλαν*. Διὰ τοὺς Μεγαρεῖς ὅμως δὲν ἦτο ἡ Δύσις, ὅπου ἐκυριάρχουν οἱ Κορίνθιοι καὶ οἱ Χαλκιδεῖς, εὐνοϊκὸν ἔδαφος. Ἐστράφησαν λοιπὸν πρὸς ἀνατολάς, καὶ δὴ πρὸς τὸν Πόντον, τοῦ ὁποίου αἱ πλούσιαι εἰς παραγωγὴν σιτηρῶν παράλιαι περιοχαὶ παρεῖχον καταλληλότατον ἔδαφος πρὸς ἐμπορικὴν ἐκμετάλλευσιν. Ἤδη τῷ 712 ἔκτισαν τὴν *Ἀστακὸν* εἰς τὸν μυχὸν τοῦ μακροῦ κόλπου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ προέκτασιν τῆς Προποντίδος καὶ τοῦ ὁποίου ὡς συνέχεια δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ βαθεῖα κοιλάς, ἡ ὁποία φθάνει μέχρι τοῦ Σαγγαρίου. Αἱ σημαντικώτεραι ἐκ τῶν παλαιοτέρων ἀποικίαι τῶν Μεγαρέων ἐν Προποντίδι ἦσαν ἡ *Σηλυμβρία* καὶ ἡ *Καλχηδὼν (Χαλκηδών)*, τῶν ὁποίων ἡ ἵδρυσις ὑπῆρξε περίπου σύγχρονος μὲ τὴν κτίσιν τῆς μιλησίας ἀποικίας Κυζίκου. Κατὰ παλαιοτέραν δὲ ἀξιόπιστον παράδοσιν ἡ Ἀστακὸς ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Καλχηδονίων ὄχι πρὸ τοῦ 677 π.Χ. Ἤδη διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως τῆς Καλχηδόνος εἰς τὴν πρὸς τὸν Βόσπορον εἴσοδον οἱ Μεγαρεῖς εἶχον ὑποσκελίσει τοὺς Μιλησίους, μετὰ δεκαπέντε δ' ἔτη (περὶ τὸ 660 ἵδρυσαν τὸ Βυζάντιον καὶ κατέλαβον δι' αὐτοῦ τὴν πύλην τοῦ Πόντου. Ἡ τελευταία αὕτη πόλις δὲν εἶχε μόνον εἰς τὸν βαθέως εἰσχωροῦντα εἰς τὴν ξηρὰν Κεράτιον κόλπον θαυμάσιον λιμένα, ἀλλὰ καὶ ἐν σχέσει μὲ τὴν Χαλκηδόνα τὸ φυσικὸν πλεονέκτημα ὅτι τὸ θαλάσσιον ρεῦμα ἔφερε κατ' εὐθεῖαν εἰς αὐτὴν τὰ πλοῖα καὶ τὰ μεγάλα πλήθη τῶν θύννων. Ἡ κυριαρχία τοῦ ἐμπορίου πρὸς τὸν Πόντον καὶ ἡ ἐπιβολὴ φόρου εἰς αὐτό, ἡ ἐξαγωγὴ σιτηρῶν, καθὼς καὶ τεταριχευμένων ἰχθύων ὑπῆρξαν διὰ τοὺς κατοίκους τοῦ Βυζαντίου πηγαὶ μεγάλου πλούτου. Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Βυζαντίου κατῴκουν δουλοπάροικοι Βιθυνοί, τῶν ὁποίων ἡ θέσις παραβάλλεται πρὸς τὴν τῶν εἱλώτων.

Μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Μεγαρέων καὶ Μιλησίων εἰς τὴν Προποντίδα, διὰ τῆς ὁποίας οὗτοι ἤνοιξαν εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον τὰς παρακτίους χώρας τῆς βορειοανατολικῆς περιοχῆς τῆς Μεσογείου, οἱ Ἴωνες ἐτράπησαν πρὸς μεσημβρίαν καὶ δὴ πρὸς τὴν Αἴγυπτον, ὅπου μετέβησαν ὡς μισθοφόροι τοῦ Ψαμμητίχου, διὰ νὰ τὸν βοηθήσουν νὰ γίνῃ κύριος τῆς χώρας (660 π. Χ.), ἡ ὁποία εὑρίσκετο τότε ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν Ἀσσυρίων. Ὡς κύριον στήριγμα τῆς νέας δυναστείας παρέμειναν οἱ ξένοι μισθοφόροι (Λίβυες, Ἴωνες καὶ Κᾶρες), οἱ ὁποῖοι διὰ τῆς συρροῆς νέων στοιχείων ἐκ τῆς πατρίδος των διαρκῶς ἀνενεοῦντο καὶ ἐπολλαπλασιάζοντο. Αὐτοὶ ἀπετέλεσαν τὰς φρουρὰς τῶν ἰσχυρῶν φρουρίων, τὰ ὁποῖα ὁ βασιλεὺς ἵδρυσε πρὸς προστασίαν τῶν συνόρων. Εἰς τοὺς Ἴωνας καὶ Κᾶρας μισθοφόρους ἐδίδοντο γαῖαι εἰς τὸν παρὰ τὸ Πηλούσιον βραχίονα τοῦ Νείλου, μεταξὺ Πηλουσίου καὶ Βουβάστιος, καὶ τοὺς ἐγκαθίστων εἰς τὸ παρὰ τὴν Δάφνην στρατόπεδον. Ἐπίσης καὶ μεταξὺ τῶν μισθοφόρων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐγκατεστημένοι εἰς τὴν Ἐλεφαντίνην, τὸ παρὰ τὰ σύνορα τῆς Αἰθιοπίας φρούριον, ἐκτὸς τῶν Λιβύων καὶ Σύρων μισθοφόρων ἦσαν καὶ Ἴωνες καὶ Κᾶρες. Τοὺς Ἴωνας μισθοφόρους ἠκολούθησαν καὶ Ἴωνες ἔμποροι, οἵτινες ἐξηπλώθησαν βαθμηδὸν ἐπὶ πάσης τῆς Αἰγύπτου μέχρι τῶν ὀάσεων τῆς ἐρήμου. Εἰς δὲ τὰς ἐκβολὰς τοῦ βολβιτινικοῦ βραχίονος τοῦ Νείλου, ὅπου ἔκειτο ἡ πρωτεύουσα Σαΐς, ἐγκατεστάθησαν οἱ Μιλήσιοι καὶ ἵδρυσαν ὠχυρωμένον πρακτορεῖον. Συνέπεια τῆς ἐγκαταστάσεως Ἑλλήνων εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ τῆς ἐλευθέρας μετ' αὐτῆς ἐπικοινωνίας ἦτο νὰ γνωρισθοῦν οὗτοι διὰ πρώτην φορὰν μὲ τὴν ἀφρικανικὴν ἀκτὴν τῆς Βάρκης. Ὁ ἀποικισμὸς τῆς περιοχῆς ταύτης ἐγένετο ἀπὸ τοὺς Θηραίους. Φαίνεται ὅτι συνεπείᾳ διενέξεως μεταξὺ τῶν ἐν Θήρᾳ κατοικούντων Δωριέων καὶ Μινύων, οἱ τελευταῖοι ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Βάττου (Ἀριστοτέλους), υἱοῦ τοῦ Πολυμνήστου, ἠναγκάσθησαν νὰ ἐκπατρισθοῦν. Κρῆτες δὲ ναυτικοὶ ἐνδέχεται νὰ ἐχρησίμευσαν εἰς αὐτοὺς ὡς πλοηγοὶ κατὰ τὸ ταξίδιόν των πρὸς τὰ παράλια τῆς Βάρκης. Ὅπως συνέβη συχνὰ μὲ τοὺς ἀποίκους τῶν Ἑλλήνων, οἱ Θηραῖοι ἔλαβον κατ' ἀρχὰς κατοχὴν τῆς παρακτίας νήσου Πλατέας. Εἰς τὴν νῆσον αὐτὴν ἔμειναν δύο ἔτη, μεθ' ὃ μετῴκισαν εἰς τῆς ἀπέναντι ξηρᾶς, εἰς τόπον, ὁ ὁποῖος ἐλέγετο *Ἄζιρις*, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον γνωρίσει τὴν περιοχήν. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ δὲν ἐγκατεστάθησαν μονίμως. Μετὰ 7 ἔτη, περὶ τὸ 630, μετεκινήθησαν οἱ ἄποικοι δεκαπέντε μίλια πρὸς δυσμὰς καὶ ἔθεσαν ἐπὶ τοῦ ἐκεῖ ὀροπεδίου τὰ θεμέλια τῆς πόλεως *Κυρήνης*, πλησίον πηγῆς ἀφθόνως ἀναβλυζούσης ἐκ τοῦ βράχου. Μολονότι τὸ μέρος αὐτὸ ἀπέχει τρία χιλιόμετρα ἐκ τῆς θαλάσσης, ἡ ἐκλογή του ὑπῆρξε λίαν ἐπιτυχής. Ἐκ τοῦ ὀροπεδίου προβάλλουν δύο κορυφαί, αἱ ὁποῖαι ἀποτόμως κατέρχονται πρὸς βορρᾶν εἰς τὴν κοιλάδα. Μεταξὺ τῶν

Digitized by Google

κορυφῶν εὑρίσκεται φάραγξ, ἡ ὁποία εἶναι ἡ φυσικὴ ὁδὸς τῶν καραβανίων, τὰ ὁποῖα ἐρχόμενα ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ διηυθύνοντο εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐστάθμευον παρὰ τὴν πηγήν. Ἐκ τῆς θέσεως δὲ ταύτης ἠδύναντο νὰ δεσπόζουν εὐκολώτερον ἐπὶ τοῦ ὑψιπέδου παρὰ ἀπὸ τὸ εὔφορον ἀλλὰ στενὸν κράσπεδον τῆς παραλίας, ὅπου ἔκειτο ὁ λιμὴν τῆς Κυρήνης, ἡ *Ἀπολλωνία*.

Αἱ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων πολὺ ἐπαινούμεναι πλούσιαι ἐσοδεῖαι προϊόντων τῆς Κυρήνης ὠφείλοντο εἰς τὰς δυνατὰς βροχὰς τοῦ χειμῶνος. Παρῆγε δὲ τὸ ἔδαφος ἀρωματικὰ χόρτα, εἰς τὰ ὁποῖα ἔβοσκον μεγάλαι ἀγέλαι βοῶν καὶ προβάτων. Μεγάλην φήμην ἀπέκτησεν ἡ ἱπποφορβία τῶν Κυρηναίων καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ αὐτῶν δεξιότης νὰ ὁδηγοῦν ἵππους καὶ ἅρματα, εἰς τὴν ὁποίαν ὤφειλον πολλὰς νίκας των εἰς τοὺς πανελληνίους ἀγῶνας. Ἐκτὸς τοῦ σίτου, τοῦ οἴνου καὶ τοῦ ἐλαίου, ἰδιάζον προϊὸν τῆς χώρας ἦτο τὸ σίλφιον, ἄγριον φυτόν, τὸ ὁποῖον ἐφύετο εἰς τὴν μεταξὺ Ἀζίριδος καὶ Μεγάλης Συρτεως περιοχήν. Ὁ χυμὸς αὐτοῦ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς φάρμακον καὶ ἄρτυμα εἰς ὁλόκληρον τὸν ἑλληνικὸν κόσμον καὶ ἀπετέλει σπουδαῖον εἶδος ἐξαγωγῆς τῆς Κυρήνης. Πολλὰ ἐκέρδιζον οἱ Κυρηναῖοι καὶ ὡς μεσάζοντες εἰς τὴν ἐμπορικὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τοὺς κατοίκους τῆς Λιβύης, εἰς τοὺς ὁποίους μετέφερον οἴνους, ἔλαιον, σιτηρὰ καὶ τὰ προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας. Ἐκτὸς τούτου διετήρουν ἐμπορικὰς σχέσεις καὶ μετ᾽ ἄλλων χωρῶν, καὶ ἰδίως μετὰ τῆς Αἰγύπτου, Κρήτης καὶ Σάμου. Ἡ δὲ ἐξαγωγή των δὲν περιωρίζετο εἰς τὰ ἀνωτέρω προϊόντα, ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῶν ἦσαν καὶ ἀγγεῖα μετὰ ζωγραφιῶν. Εἰς τὰ προϊόντα δὲ αὐτὰ τῆς κεραμεικῆς, καθὼς καὶ εἰς τὰ μνημεῖα ἀρχιτεκτονικῆς (ναοὺς) καὶ τοὺς εἰς τοὺς βράχους λαξευτοὺς τάφους, καταφαίνεται κατὰ χαρακτηριστικὸν τρόπον ὁ ἰδιάζων ἑλληνολιβυκὸς πολιτισμὸς τῆς Κυρήνης, ὁ δεικνύων αἰγυπτιακὰς ἐπιδράσεις. Εἰς τὴν λατρείαν ἐξέχουσαν θέσιν κατέλαβεν ὁ Αἰγύπτιος θεὸς *Ἄμμων* καὶ ἡ *Ἶσις*, τιμωμένη ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὰς γυναῖκας τῶν Κυρηναίων, αἱ ὁποῖαι ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον λιβυκῆς προελεύσεως.

Κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (Δ. 159) ὁ Βάττος Α΄, τοῦ ὁποίου ἡ ἐξουσία ἀρχίζει πρὸ τοῦ 626, ἐβασίλευσε τεσσαράκοντα ἔτη, ὁ δὲ υἱὸς αὐτοῦ Ἀρκεσίλαος δεκαέξ. Νέα δὲ ἐποχὴ ἤρχισε διὰ τὴν Κυρήνην ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ τρίτου βασιλέως Βάττου Β΄ τοῦ Εὐδαίμονος. Οὗτος ἀπηύθυνε πρὸς τοὺς Ἕλληνας πρόσκλησιν, ὑπὸ τῶν Δελφῶν ὑποστηριχθεῖσαν, νὰ ἔλθουν εἰς τὴν Κυρήνην καὶ ὑπέσχετο εἰς ἕκαστον μετανάστην τὴν παροχὴν ἀγροκτήματος. Συνεπείᾳ τούτου προσῆλθον μεγάλαι ὁμάδες ἀποίκων ἐκ τῆς Πελοποννήσου, τῆς Κρήτης καὶ ἄλλων νήσων. Εἰς τὸν πληθυσμὸν τῆς Κυρήνης ἀπετέλεσεν ἔκτοτε τὸ θηραϊκὸν στοιχεῖον μικρὰν μειονότητα, ἡ δὲ κρητοπελοποννησιακὴ ἐπίδρασις κατέστη λίαν αἰσθητὴ εἰς τὴν γραφὴν καὶ τὴν γλῶσσαν, εἰς τοὺς θρύλους καὶ τὴν λατρείαν. Ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Βάττου Β΄, Ἀρκεσίλαος Β΄, περιῆλθεν εἰς ἔριδα μὲ τοὺς ἀδελφούς του, οἱ ὁποῖοι συνεπείᾳ τούτου ἐγκατέλειψαν τὴν Κυρήνην καὶ ἵδρυσαν τὴν *Βάρκην* εἰς ἀπόστασιν 24 χιλιομέτρων ἀπ᾽ αὐτῆς, ἐπὶ πεδιάδος περιβαλλομένης ὑπὸ ὀροσειρῶν. Ἡ Βάρκη εἶχε καὶ αὐτὴ λιμένα, ὁ ὁποῖος ἀπεῖχε 4 χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν πόλιν. Μολονότι ἡ Βάρκη εἶχεν ἰδίαν δυναστείαν, διετέλει ἐν τούτοις εἰς στενὸν σύνδεσμον μὲ τὴν μητρόπολιν αὐτῆς καὶ ἀνεπτύχθη ὑπὸ παρομοίας συνθήκας, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς αὐτὴν τὰ ἰθαγενῆ λιβυκὰ στοιχεῖα, καθὼς καὶ αἱ λιβυκαὶ ἐπιδράσεις ἦσαν περισσότερον ἰσχυραί. Τὸν χωρισμὸν τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας τῆς Κυρήνης ἐπηκολούθησε πόλεμος μεταξὺ τῶν Κυρηναίων καὶ τῶν ἰθαγενῶν, ὁ ὁποῖος κατέληξεν εἰς τὴν ἧτταν τῶν πρώτων. Συνεπείᾳ τούτου ἐκλονίσθη ἡ βασιλεία ἐν Κυρήνῃ καὶ ἐγένοντο προσπάθειαι πρὸς ἐγκαθίδρυσιν δημοκρατίας. Δὲν ἔλειψαν δέ, φαίνεται, καὶ διχόνοιαι μεταξὺ τῶν παλαιότερον ἐγκατεστημένων τάξεων τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ἐπηλύδων μεταναστῶν, οἱ ὁποῖοι διεξεδίκουν τὰ αὐτὰ δικαιώματα μὲ ἐκείνους. Ἐν τέλει ἀπετάθησαν οἱ Κυρηναῖοι εἰς τοὺς Δελφούς, διὰ νὰ ἐρωτήσουν τίνι τρόπῳ θὰ ἠδύναντο νὰ διοργανώσουν καλύτερον τὰ κατ᾽ αὐτούς. Καθ᾽ ὑπόδειξιν δὲ τῆς Πυθίας μετεκάλεσαν ἐκ Μαντινείας τῆς Ἀρκαδίας ὡς «καταρτιστῆρα» ἄνδρα δοκιμώτατον, τὸν Δημώνακα, ὁ ὁποῖος μετέτρεψεν ἄρδην τὸ πολίτευμα. Καὶ παρέμεινε μὲν κατὰ τύπους ἡ βασιλεία, ὅλα ὅμως τὰ δικαιώματα, τὰ ὁποῖα εἶχον πρότερον οἱ βασιλεῖς, ἐδόθησαν εἰς τὸν δῆμον.

Μὲ τὸ ἄνοιγμα τῆς Αἰγύπτου καὶ τὴν κτίσιν τῆς Κυρήνης κατεκτήθη καὶ ἡ βόρειος ἀκτὴ τῆς Ἀφρικῆς ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον καὶ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους οἱ Μεγαρεῖς κατέλαβον τὸν Βόσπορον καὶ αἱ ἀκταὶ τοῦ Πόντου ἤρχισαν νὰ καλύπτωνται μὲ μεγαρικὰς καὶ μιλησίας ἀποικίας. Εἰς τὰ παράλια τῆς Θράκης ἐδημιουργήθη σειρὰ ὁλόκληρος ἑλληνικῶν ἀποικιῶν. Αἱ ἀκταὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας κατέστησαν σχεδὸν καθ᾽ ὅλην αὐτῶν τὴν ἔκτασιν περιοχὴ ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ, οἱ δὲ Φωκαεῖς εἶχον τὸ θάρρος νὰ διαπλεύσουν τὸ Ἰβηρικὸν πέλαγος. Ἡ διασπορὰ ὅμως τοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν περιωρίσθη μόνον εἰς τὴν κτίσιν πόλεων. Πολυάριθμοι Ἕλληνες ἐγκαθίσταντο εἴτε ὡς ἔμποροι εἴτε ὡς παντὸς εἴδους ἐπαγγελματίαι εἰς μικροὺς συνοικισμοὺς ἢ ἐντελῶς μεμονωμένοι εἰς τὸ ἐξωτερικόν, οἵτινες, κατοικοῦντες ἐν τῷ μέσῳ ξένων πληθυσμῶν, συνετέλεσαν οὐκ ὀλίγον εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Κ. ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗΣ

Γενικὴ ἐπισκόπησις. Διὰ τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν ἅπαντες οἱ λαοὶ τῆς Μεσογείου μετέσχον, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, παιδεύσεως ἑλληνικῆς· ἡ δὲ στενὴ περιφέρεια ἡ περιλαμβάνουσα τὰς πατρίους οἰκήσεις τῶν ἑλληνικῶν λαῶν, τὸ Αἰγαῖον μετὰ τῶν νήσων αὐτοῦ καὶ παραλίων, μέρος μικρότατον τῆς εὐρείας Μεσογείου, ἀπέβη διὰ τῆς δραστηριότητος τῶν κατοίκων αὐτοῦ ἡ κοιτὶς πνευματικῆς κυριαρχίας, ἐπεκτεινομένης καθ᾽ ἁπάσας τὰς θαλάσσας τῆς Μεσογείου, ἀπὸ τῆς Ἀζοφικῆς μέχρι τῶν ὀχθῶν τοῦ Ροδανοῦ. Οἱ Ἕλληνες συνήνουν ἐν ἑαυτοῖς, εἴπερ τις καὶ ἄλλος λαός, ἀκόρεστον δίψαν ἀποδημίας εἰς χώρας ἀπωτάτας καὶ πιστὴν φιλοπατρίαν. Ὁπουδήποτε καὶ ἂν μετέβαινον, συναπεκόμιζον τὴν πατρίδα. Πῦρ ἀναπτόμενον ἐν τῷ πρυτανείῳ τῆς μητροπόλεως, ἀφιδρύματα τῶν πολιούχων θεῶν, ἱερεῖς καὶ μάντεις ἐκ τῶν ἀρχαίων οἴκων καταγόμενοι, συνώδευον τοὺς μεταναστεύοντας. Οἱ προστάται τῆς πατρίου πόλεως θεοὶ ἐκαλοῦντο εἰς συμμετοχὴν τοῦ νέου κτίσματος, ἐν ᾧ μετ᾽ ἰδιαζούσης στοργῆς ἥ τε ἀκρόπολις καὶ τὰ ἱερά, αἱ πλατεῖαι καὶ αἱ ῥῦμαι διεσκευάζοντο κατὰ μίμησιν τῶν ἐν τῇ γενετείρᾳ. Οὐχὶ τὸ ἔδαφος, ἐφ᾽ οὗ ἐκτίζετο πόλις τις, καὶ αἱ ἐπ᾽ αὐτοῦ οἰκοδομαὶ ἀπετέλουν κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν Ἑλλήνων τὴν πόλιν, ἀλλ᾽ οἱ πολῖται. Διὰ ταῦτα μετεβιβάζετο εἰς τὸ νέον κτίσμα καὶ τὸ ὄνομα τῆς μητροπόλεως ἢ τὸ ὄνομα κώμης τινὸς τῆς πατρίου χώρας, ἐξ ἧς κατήγετο ἄξιος λόγου ἀριθμὸς ἀποίκων, συμμετασχόντων τῆς κτίσεως τῆς νέας πόλεως. Καὶ μετέσχε μὲν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος τοῦ μεγάλου ἔργου τοῦ ἀποικισμοῦ δι᾽ ὅλων αὐτοῦ τῶν φυλῶν, ἀλλ᾽ ἰδίως ὅμως τὰς πλείστας ἀποικίας ἔκτισαν οἱ Ἴωνες, οἱ κατ᾽ ἐξοχὴν φιλαπόδημοι καὶ πλάνητες Ἕλληνες, ἀπὸ τῶν δύο αὐτῶν κέντρων, τῆς Χαλκίδος καὶ τῆς Μιλήτου. Ἐκεῖνοι ὑπῆρξαν οἱ ἀναπτύξαντες εἰς ἐντέλειαν θαυμασίαν καὶ δι᾽ ἐπιτυχιῶν ὑπερόχων διατρανώσαντες τὴν ἔμφυτον αὐτοῖς δεξιότητα τοῦ ἀντιμετωπίζειν πᾶσαν δυσχέρειαν καὶ μεταβάλλειν πᾶσαν γῆν εἰς πατρίδα. Ἐκεῖνοι ὑπῆρξαν οἱ καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς ἀποικίαις, ταῖς κτισθείσαις ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν ἀχαϊκῶν καὶ δωρικῶν οἴκων, ἀποτελέσαντες συνήθως τὸ μέγιστον μέρος τῶν ἀποικούντων. Ἐντεῦθεν δ᾽ ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀπαραγνώριστος ὁμοιότης τοῦ πολιτεύματος καὶ τῶν ἠθῶν ἔν τε ταῖς ἀχαϊκαῖς, ταῖς δωρικαῖς καὶ ταῖς ἰωνικαῖς ἀποικίαις. Πράγματι τὰ ὀνόματα ταῦτα δηλοῦσι μόνον τὴν καταγωγὴν τῶν τὴν ἀποικίαν ἰθυνόντων γενῶν, ὄχι δὲ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀποίκων. Ἡ δὲ συνένωσις διαφόρων φυλῶν πρὸς κτίσιν μιᾶς κοινῆς πόλεως συνετέλει, εἴπερ τι καὶ ἄλλο, εἰς τὴν εὐδοκίμησιν αὐτῆς. Ἡ ἱστορία τῆς Συβάρεως καὶ τοῦ Κρότωνος, τῶν Συρακουσῶν καὶ τοῦ Ἀκράγαντος μαρτυρεῖ ὁποία ἐπιτυχία ἦτο ὁ καρπὸς τῆς συνενώσεως ἀχαϊκῆς μεγαλοψυχίας μετὰ δωρικῆς δραστηριότητος καὶ τοῦ εὐκινήτου χαρακτῆρος πλήθους ἰωνικοῦ.

Ἡ κτίσις τῶν ἀποικιῶν ἔσωσε τὴν ὑπερπληθυνομένην Ἑλλάδα. Διότι ἕνεκα τῆς γονιμότητος, ἣν δεικνύει ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀπὸ τοῦ Η΄ μέχρι τοῦ ΣΤ΄ π. Χ. αἰῶνος, τὸ πλῆθος τῶν κατοίκων ἔμελλεν οἱονεὶ ν᾽ ἀποπνίξῃ τὰς πόλεις, ἢ ἔμελλον αὗται νὰ καταστραφῶσιν ὑπὸ ἐμφυλίων σπαραγμῶν. Ἀλλὰ διὰ τῆς εἰς τὰς ἀποικίας μεταβάσεως ἐδόθη διέξοδος εἰς τὴν περισσὴν δύναμιν, ἥτις οὕτως, ἀντὶ βλάβης, ἐπήνεγκε μεγάλην ὠφέλειαν, ἐπαυξήσασα καὶ ἐνισχύσασα καὶ αὐτὰς τὰς μητροπόλεις διὰ τῆς ἐπεκτάσεως τῶν ἐμπορικῶν αὐτῶν σχέσεων. Οὐχὶ δὲ σπανίως ἔγινε χρῆσις τῆς ἱδρύσεως ἀποικιῶν ὡς πολιτικοῦ θεραπευτικοῦ μέσου, καὶ διετάχθη ὑπὸ τοῦ δελφικοῦ μαντείου ἡ δι᾽ ἀποστολῆς εἰς ἀποικίαν ἀραίωσις τῶν κατοίκων. Ἡ δ᾽ ἐπέκτασις τῶν Ἑλλήνων ἀνὰ τὰς παραλίας τῆς Μεσογείου ὑπῆρξεν ἀγὼν κατὰ τῶν βαρβάρων, καὶ δὴ πρῶτον κατὰ τῶν Φοινίκων. Οἱ Ἕλληνες ἄποικοι ἐξώθησαν τοὺς Φοίνικας ὁσημέραι μᾶλλον πρὸς δυσμάς, ἐν δὲ τῇ δυτικῇ θαλάσσῃ ὁ ἀγὼν ἐξηκολούθησεν ἀδιάκοπος καὶ τέλος μετεβιβάσθη ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων εἰς τοὺς Ρωμαίους. Πρὸς τούτοις δὲ καὶ ἐν ταῖς ὑπὸ τῶν Φοινίκων ἐνωρὶς ἐγκαταλειφθείσαις θαλάσσαις, οἷον ἐν τῷ Πόντῳ, ἰδίως δ᾽ ἐν τῇ ἐγκαταστάσει κατὰ τὰς χώρας τῶν Ταύρων καὶ τῶν λαῶν τοῦ Καυκάσου, ἡ μόνιμος ἐγκαθίδρυσις δὲν ἐπετεύχθη ἄνευ ἀγῶνος. Ἀληθῶς πᾶσα ἐπιτυχὴς ἐγκατάστασις ἐξηγοράσθη δι᾽ αἵματος πολλοῦ. Μόνον δὲ τῇδε κἀκεῖσε διετηρήθη ἡ ἀνάμνησις περὶ τῆς παρυπλανήσεως ἀστάτων στιφῶν, ἅτινα, ὅταν δὲν ἠδύναντο ν᾽ ἀποκατασταθῶσί που μονίμως, ἐξεβαρβαροῦντο καὶ ἐτρέποντο εἰς τὸν πειρατικὸν βίον, ὡς οἱ Φωκαεῖς ἐν Κύρνῳ καὶ οἱ Σάμιοι οἱ καταλαβόντες τὴν Ὑδρέαν καὶ τὴν Κυδωνίαν. Ἀλλὰ γενικῶς μόνον διὰ τῆς εἰρήνης ἠδύναντο νὰ εὐδοκιμήσωσι λαοὶ ἐμπορικοί· διὰ ταῦτα δὲ οἱ Ἴωνες ἐπεζήτουν καὶ τὴν μετὰ τῶν βαρβάρων εἰρηνικὴν συμβίωσιν. Δὲν ἤρχοντο δίκην κατακτητῶν, οὐδ᾽ ἐπέμενον εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ αἵματος αὐτῶν ἀμιγοῦς, ἐλάμβανον δὲ γυναῖκας ἐκ τῶν χωρῶν ἐν αἷς ἐγκαθιδρύοντο, ἐκ τῆς Κελτικῆς καὶ τῆς Σκυθίας καὶ τῆς Λιβύης. Οἱ Μασσαλιῶται ἐδήλουν ὡς ἀρχὴν τῆς δυνάμεως αὐτῶν ἐν Γαλατίᾳ τὸ γαμήλιον συμπόσιον, ἐν ᾧ ἦσαν συνηγμένοι οἱ μνηστῆρες τῆς θυγατρὸς τοῦ βασιλέως, ἀναμένοντες τὴν στιγμήν, καθ᾽ ἣν αὕτη ἔμελλε νὰ προσφέρῃ ὡς δεῖγμα εὐνοίας εἰς τὸν παρ᾽ αὐτῆς ἐκλεγόμενον κύπελλον οἴνου. Ἀλλ᾽ ἐκείνη προσφέρει αὐτὸ εἰς τὸν Φωκαέα Εὔξενον, ὅστις παρίστατο εἰς τὸ συμπόσιον ὡς ξένος, καὶ λαμβάνει ὡς σύζυγος αὐτοῦ ὄνομα ἑλληνικόν. Οὕτως ἡ ἀπόκτησις χώρας ἀποικιακῆς παριστάνεται ὑπὸ τῆς παραδόσεως ὑπὸ τὸν τύπον συνοικεσίου μεταξὺ τοῦ μετανάστου καὶ τῆς θυγατρὸς τοῦ βασιλέως τῶν ἰθαγενῶν. Ἐν ἄλλαις δὲ διηγήσεσι παρουσιάζονται οἱ θεοὶ καὶ ἥρωες ὡς ἀντιπρόσωποι τῶν ὑπὸ τὴν προστασίαν αὐτῶν τεταγμένων ξένων. Οὕτως ὁ Ἡρακλῆς πορεύεται διὰ τῶν παραποντίων χωρῶν καὶ εὑρίσκει ἐν δάσει ὑλομανοῦντι γυναῖκα, τὰ μὲν ἄνω ἔχουσαν γυναικός, τὰ δὲ κάτω ὄφεως. Ἐκ δὲ τῆς μετ᾽ αὐτῆς μείξεως τοῦ Ἡρακλέους γεννᾶται ὁ Σκύθης, ἤτοι ὁ λαὸς τῶν Σκυθῶν. Ὁ λόγος οὗτος εἶναι πλαστός, καθόσον ἐπεκτείνεται εἰς ἅπαντα τὸν σκυθικὸν λαόν, ἀληθεύει δὲ μόνον περὶ τῶν Σκυθῶν τῶν γεννηθέντων ἐξ ἐπιγαμίας Ἑλλήνων καὶ ἰθαγενῶν. Κατὰ τοῦτον δὲ τὸν τρόπον ἐγεννήθη ἐν ἁπάσαις ταῖς βαρβαρικαῖς χώραις, ἐν αἷς ἐγκαθιδρύθησαν οἱ Ἕλληνες, γένος μιγάδων, λαὸς πολύτροπος καὶ πολυπράγμων, οὗ μεγίστη ἦτο ἡ σημασία διὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς ἐπικοινωνίας. Οἱ μιγάδες ἐκεῖνοι ἦσαν οἱ ἐκ γενετῆς μεσῖται, οἱ ἑρμηνεῖς καὶ πράκτορες τῶν ἑλληνικῶν ἐμπορικῶν οἴκων· καθ᾽ ὅσον δ᾽ ηὔξανεν ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν, διέδιδον τὰ ἑλληνικὰ ἤθη καὶ τὴν γλῶσσαν εἰς τὸν ἴδιον λαόν. Μισούμενοι δὲ καὶ κακούμενοι ὑπὸ τῶν ὁμοφύλων τῶν οἰκούντων ἐν τοῖς μεσογειοτέροις τῆς χώρας καὶ ἐμμενόντων εἰς τὰ πάτρια, περιήρχοντο ὑπὸ τοῦ ἰδίου αὐτῶν συμφέροντος εἰς τὴν ἀνάγκην κοινοπραγίας καὶ φιλίων σχέσεων μετὰ τῶν Ἑλλήνων. Οὕτως οἱ ἐν Ἰβηρίᾳ Ἐμπορῖται ἐζήτησαν τὴν προστασίαν τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες ἔκτοτε ἔκτισαν τὰ τείχη τῆς πόλεως ἐπὶ τοῦ ξένου ἐδάφους οὐ μόνον χάριν ἑαυτῶν, ἀλλὰ καὶ χάριν τῶν ἐξηλληνισμένων ἰθαγενῶν. Ἰδίως πρόθυμοι πρὸς ἀποδοχὴν ἑλληνικῆς παιδεύσεως ἀνεδείχθησαν οἱ παρὰ τὸν Ροδανὸν Κελτοί· αἱ ἐπιδράσεις δ᾽ αὗται ὑπῆρξαν διαρκεῖς καὶ ἐπίμονοι. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον προῆλθεν ἐν Αἰγύπτῳ ἡ δίγλωσσος τάξις τῶν ἑρμηνέων. Οὕτω δ᾽ ἀπετεύχθη καὶ παρὰ τὸ Λιβυκὸν πέλαγος γραικολιβυκὸς λαός, ἰδίως ἐν Βάρκῃ· καὶ λαοὶ δ᾽ οἰκοῦντες ἐν τῇ μεσογαίᾳ τῆς Ἀφρικῆς, οἷοι οἱ Καβάλες καὶ οἱ Ἀσβύται, ἀπεδέχθησαν ὁλοσχερῶς τὰ ἔθιμα τῶν Κυρηναίων. Οὕτω δὲ τέλος ἀνεφύη τὸ πολυάνθρωπον γένος τῶν Ἑλληνοσκυθῶν, οὗ εὐγενέστατον ἀντιπρόσωπον ἐξύμνουν οἱ ἀρχαῖοι τὸν Ἀνάχαρσιν, ὅστις ἐλέγετο θανὼν ἐν τῇ πατρίδι ὡς μάρτυς τῶν φιλελληνικῶν αὐτοῦ αἰσθημάτων. Ὡς εἰκός, ἡ ἐξελλήνισις τῶν βαρβαρικῶν χωρῶν ηὐδοκίμει μᾶλλον ἢ ἧττον, καθ᾽ ὅσον αἱ περιστάσεις ἦσαν εὐνοϊκαὶ ἢ δυσμενεῖς. Ὑπῆρξαν Ἕλληνες, οἵτινες, ἐξωσθέντες ἀπὸ τῶν παραθαλασσίων αὐτῶν ἐμπορίων, ἐξεδιώχθησαν εἰς τὴν μεσόγαιαν καί, ἐγκαθιδρυθέντες μεταξὺ βαρβάρων, ἐξεβαρβαρώθησαν καὶ αὐτοὶ σὺν τῷ χρόνῳ. Τοιούτους ἐγίνωσκεν ὁ Ἡρόδοτος τοὺς Γελωνοὺς τοὺς οἰκοῦντας ἐν τοῖς ἐνδοτέροις τῆς σημερινῆς Ρωσίας μεταξὺ τῶν Βουδίνων. Οὗτοι εἶχον μὲν ἐκτισμένην πόλιν ἔχουσαν ναοὺς ἑλληνικούς, ἀγάλματα θεῶν καὶ βωμούς, ἀλλὰ τὰ πάντα, ὡς καὶ αὐτὰ τῆς πόλεως τὰ τείχη, ἦσαν ξύλινα. Ἐτέλουν δ᾽ ἑλληνικὰς ἑορτὰς πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου, ἀλλ᾽ ἡ γλῶσσα αὐτῶν εἶχεν ἀποβῆ μεικτὴ ἐξ ἑλληνικῆς καὶ σκυθικῆς.

Ἡ εὐεργετικὴ μεταβολὴ εἰς τὴν νέαν περίοδον τὴν ἐπελθοῦσαν διὰ τῆς μεταξὺ τῶν βαρβάρων ἐγκατοικήσεως τῶν Ἰώνων, παριστάνεται συμβολικῶς διὰ γόνων ἡρώων, οἵτινες ἐν αἷς χώραις ἐμφανίζονται καταλύουσι τὰς βαρβαρικὰς θυσίας καὶ εἰσάγουσι πρᾳοτέρας λατρείας θεῶν, φιλανθρωπότερα ἔθιμα καὶ φαιδρότερον βίον. Οὕτως ἔρχονται ὁ Εὔθυμος εἰς τὴν Τέμεσαν, ὁ Ὀρέστης εἰς τοὺς Ταύρους, ὁ Εὔξενος εἰς τὴν Μασσαλίαν, οἱ Ἀντηνορίδαι εἰς τὴν Κυρήνην. Ἡ δ᾽ ἐπὶ τὰ βελτίω μετατροπὴ τοῦ ὅλου βίου φανερώτατα ἐξεδηλώθη μάλιστα ἐν τῇ βελτιώσει τῆς γῆς. Τὰ μὲν τέλματα ἐξεχερσώθησαν, αἱ δὲ γαῖαι κατεμετρήθησαν καὶ ἀνεδάσθησαν χάριν συστηματικῆς καλλιεργείας, αἱ ἐκβολαὶ τῶν ποταμῶν μετεσκευάσθησαν εἰς λιμένας, ὁδοὶ ἠνεφύχθησαν καὶ τὰ ὑψώματα ἰσοπεδωθέντα ἐχρησίμευσαν πρὸς κτίσιν ναῶν θεῶν καὶ κατοικιῶν τῶν ἀνθρώπων. Οὕτως ἐδόθη εὐκαιρία πρὸς ἐκμάθησιν καὶ ἐφαρμογὴν τῆς περὶ τὸ κτίζειν πόλεις τέχνης τῶν Ἑλλήνων. Ἡ Σαρδὼ ἦτο ἐρημία μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Ἰολάου, ὅστις μετὰ τῶν ἑταίρων μετέβαλε τὴν

Digitized by Google

ἄκαρπον χώραν εἰς γῆν εὐφορωτάτην. Τοιαῦτα δ' εὔκαρπα πεδία ὠνομάσθησαν ἰολάεια, ἡ δ' εὐφορία αὐτῶν ὑπῆρξεν ὁ λόγος ὁ προσελκύσας τοὺς Καρχηδονίους εις τὴν κατάκτησιν τῆς νήσου. Οὕτω διὰ χειρῶν τῶν Ἑλλήνων τὰ πάντα μετεβλήθησαν, τὰ πάντα ἀνενεώθησαν. Εἰς δὲ τὰς πόλεις οὐδέποτε ἐδίδοντο διαστάσεις μεγάλαι, καὶ ὁ περίβολος τῶν τειχῶν δὲν ὑπερέβαινε συνήθως τεσσαράκοντα ἢ πεντήκοντα στάδια. Ἂν δ' ὁ περίβολος ἐκεῖνος δὲν ἐπήρκει πλέον εἰς τὸ αὐξανόμενον πλῆθος τῶν ἐγκατοίκων, μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἀπεχωρίζετο δίκην σμήνους μελισσῶν ἀποχωροῦντος καὶ ἔκτιζε νέαν πόλιν. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἐπληρώθη ὁ κόλπος τῆς Νεαπόλεως ἑλληνικῶν κτισμάτων, κατὰ τοιοῦτον δὲ καὶ ἡ Κριμαία· ἕνεκα δὲ τῆς τοιαύτης τῶν κατοίκων κατανομῆς ἡ πνευματικὴ ἐπίδρασις τῶν Ἑλλήνων εἰσέδυε βαθύτερον εἰς τὴν χώραν.

Ἄλλως ἢ ἐν ταῖς πράγματι βαρβαρικαῖς χώραις εἶχον τὰ πράγματα ἐν ταῖς χώραις ἐκείναις, ὅσαι εἶχον ἤδη ἀποδεχθῆ Ἕλληνας καὶ πρὸ τῆς κτίσεως τῶν ἀποικιῶν. Φανερὸν δ' εἶναι πόσον εὐρεῖα εἶχεν ὑπάρξει ἡ κατὰ μικρὰς ὁμάδας διάδοσις τῶν Ἑλλήνων ἤδη ἐν τοῖς χρόνοις τῆς θαλασσοκρατίας τῶν Φοινίκων. Οἱ Φοίνικες ὑπῆρξαν οἱ εἰσηγηταὶ τῆς ἀναμείξεως ἐκείνης τῶν λαῶν, ἥτις καθιστάνει δυσεπίλυτον τὸ πρόβλημα τῆς ἐθνογραφίας τῶν παραλίων τῆς Μεσογείου. Ἐκεῖνοι ἤγαγον διὰ βιαίας μετοικήσεως ὑποτεταγμένα φῦλα ἀπὸ ἀκτῆς εἰς ἀκτήν, ἐκεῖνοι ὑπῆρξαν οἱ συμπαραλαβόντες ὡς συμπλωτῆρας αὐτῶν Κᾶρας καὶ κατοίκους τῆς πρωτογόνου Ἰωνίας, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν λεγομένων περὶ τοῦ Τυρίου Ἡρακλέους ὅτι ἤγαγεν εἰς τὰς χώρας τῆς Δύσεως φῦλα παντοῖα. Κατὰ ταῦτα δὲ οἱ κτίσται τῶν ἑλληνίδων πόλεων εὕρισκον καὶ ἐν ταῖς βαρβαρικαῖς χώραις ἐγκατοίκους ὁμοφύλους, εἰς οὓς ἠδύναντο νὰ προσκολληθῶσιν. Ἀλλ' ὅλως διάφορα ἦσαν τὰ πράγματα ἐν ταῖς χώραις, αἵτινες εἶχον ἀνέκαθεν πυρῆνα κατοίκων συγγενῶν πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ προσεδέχθησαν ἔτι παμπληθεῖς ἐποίκους ἐξ Ἑλλάδος, πρὶν ἢ κτισθῶσιν αἱ νέαι πόλεις, ὡς τοῦτο συνέβη ἐν τῇ Κάτω Ἰταλίᾳ καὶ τῇ Σικελίᾳ. Ἐνταῦθα οἱ πρὸς τοὺς Πελασγοὺς συγγενεῖς Σικελοὶ εἶχον προπαρασκευασθῆ δι' ἐποικήσεων ἐκ Κρήτης καὶ Μικρᾶς Ἀσίας πρὸς ὑποδοχὴν ἑλληνικῆς παιδεύσεως οὕτως, ὥστε διὰ τῶν κτισμάτων τῶν Ἰώνων, Ἀχαιῶν καὶ Δωριέων ἠδύνατο νὰ ἀποτελεσθῇ ἐθνότης ἑλληνική, ἥτις, καίπερ νέα καὶ ἔχουσα ἴδιον χαρακτῆρα, ἦτο κατὰ πάντα ἐνάμιλλος πρὸς τὴν ἐν ταῖς μητροπόλεσιν. Οἱ Σικελιῶται, ὡς ἐκαλοῦντο οἱ ἐξηλληνισμένοι κάτοικοι τῆς Σικελίας πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῶν ἰθαγενῶν Σικελῶν, ἐθεωροῦντο καὶ παρὰ τῶν Ἑλλήνων αὐτῶν πεπροικισμένοι ὑπὸ ἐξαιρέτου ὀξυνοίας· αἱ δὲ πόλεις τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος οὐ μόνον ἦσαν ἱκαναὶ νὰ συμβαδίζωσι παραλλήλως πρὸς τὰς μητροπόλεις, ἀλλὰ καὶ αὐτοτελῶς προοδεύουσαι ὑπερηκόντιζον αὐτὰς ἐν τῇ ἀναπτύξει παιδεύσεως ἑλληνικῆς. Ἐν ταῖς χώραις λοιπὸν ταύταις συνεπληρώθη διὰ τῶν ἀποικιῶν ἡ μετάβασις ἀπὸ τῶν πελασγικῶν εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους, καὶ ἐντεῦθεν ἐδημιουργήθη ἑλληνικὸς κόσμος ὁμοιογενής, περιλαμβάνων ἁπάσας τὰς παραλίας τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους οὕτως, ὥστε ἡ εὐρωπαϊκὴ Ἑλλὰς εὑρίσκετο πλέον ἐν μέσῳ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν.

Ἡ δὲ μέση αὕτη Ἑλλὰς εἶχε τὴν δόξαν ὅτι ἐκ τῆς ἀκτῆς αὐτῆς εἶχε προέλθει ἡ κτίσις ἁπασῶν τῶν ἀποικιῶν, ὅτι ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἠδύνατο νὰ ὀνομάσῃ τέκνα αὐτῆς ἅπαντα τὰ κτίσματα τῶν ἀντιπέραν παραλίων. Οὐδ' ἦτο κενὴ ἡ δόξα αὕτη, ἀλλ' ὑφίστατο σχέσις στενὴ καὶ ἀξία λόγου μεταξὺ μητροπόλεων καὶ ἀποικιῶν. Αἱ ἀποικίδες εἶχον τὴν ἀνάγκην νὰ τηρῶσιν ἀναλλοίωτον τὴν πίστιν εἰς τὰ ἔθιμα καὶ τὰς λατρείας τῆς πατρίδος. Ἐζήτουν νὰ προσελκύσωσιν ὡς ἱερεῖς καὶ ἡγέτας τῆς πολιτείας ἄνδρας ἐξ αὐτῶν ἐκείνων τῶν οἴκων, οἵτινες ἐν τῇ γενετείρᾳ εἶχον περιβληθῆ ταὐτὰ ἀξιώματα, ἐξηκολούθουν δὲ καὶ αὐταὶ νὰ μετέχωσι τῶν πατρίων ἑορτῶν διὰ θεωρῶν καὶ θυσιῶν. Πάντες οἱ πολῖται τῆς μητροπόλεως εἶχον δικαίωμα νὰ ἀξιῶσι δεξίωσιν τιμητικήν. Αἱ δ' ἀποικίαι ᾐσθάνοντο ἑαυτὰς οἱονεὶ ἐξηρτημένας καὶ ὑπὸ κηδεμονίαν εὑρισκομένας· διὸ ἐζήτουν τὰς συμβουλὰς καὶ τὴν ἐπικουρίαν τῆς μητροπόλεως, ὅπως διατάξωσι μονίμως τὰ καθ' ἑαυτάς. Οἱ δὲ δεσμοὶ ἐκεῖνοι τῆς υἱικῆς εὐσεβείας ἦσαν οὕτως ἰσχυροί, ὥστε αἱ πόλεις αἱ αὐξηθεῖσαι καὶ ἀπὸ μακροῦ ἀπαλλαχθεῖσαι πάσης κηδεμονίας πολλάκις μετὰ μακροὺς χρόνους ἀποξενώσεως ἔστρεφον καὶ πάλιν τὰ βλέμματα πρὸς τὰς μητροπόλεις, ὅπως διὰ τῆς βοηθείας αὐτῶν ἀποτινάξωσι τοὺς ἐξ ἐπελθούσης συγχύσεως τῆς δημοσίας τάξεως ἐσωτερικοὺς κινδύνους. Οὕτως ἐζήτησαν οἱ Συρακούσιοι τοιαύτην βοήθειαν παρὰ τῶν Κορινθίων· οὕτως αἱ ἰταλικαὶ πόλεις μετὰ τὴν ἐκ τῆς ἐμπρήσεως τῶν συνεδρίων τῶν πυθαγορείων ἐπελθοῦσαν ἀνωμαλίαν ἀπετάθησαν εἰς τὰς ἐν Ἀχαΐᾳ μητροπόλεις.

Ὅταν δὲ αἱ ἀποικίδες ἤθελον νὰ προβῶσιν εἰς τὴν κτίσιν νέας πόλεως, ἐθεώρουν τοῦτο ὡς ἐξακολούθησιν τοῦ ὑπὸ τῆς μητροπόλεως ἀρξαμένου ἔργου καὶ ἐζήτουν παρ' αὐτῆς τὸν οἰκιστὴν τῆς νέας ἀποικίας. Ἐθεωρεῖτο δὲ τοῦτο οὕτως ἀπαραίτητος ἀπαίτησις ἐπιβαλλομένη πρὸς κανονικὴν διάταξιν τῶν τῆς νέας ἀποικίας, ὥστε καὶ αὐτοὶ οἱ πρὸς τὴν μητρόπολιν Κόρινθον κακῶς διακείμενοι Κερκυραῖοι δὲν ἐτόλμησαν νὰ ἀντιστρατευθῶσιν εἰς τὸ ἔθιμον τοῦτο, ὅτε προέβησαν εἰς τὴν κτίσιν τῆς Ἐπιδάμνου. Πράγματι δὲ δὲν δύναταί τις νὰ φαντασθῇ δεσμὸν σωτηριωδέστερον, διά τε τὰς μητροπόλεις καὶ τὰς ἀποικίδας, τῆς συμπνοίας ἐκείνης καὶ συμπράξεως, ἧς ἕνεκεν αἱ μὲν μητροπόλεις προσεπορίζοντο νέαν ἀκμὴν καὶ ἐνίσχυσιν ἐκ τῶν νέων κτισμάτων, ταῦτα δὲ ἀντικαθίστανον τὴν ἔλλειψιν τοπικῆς παραδόσεως καὶ ἱστορίας διὰ πιστῆς ἀφοσιώσεως πρὸς τὰς γενετείρας. Περὶ πάντα δὲ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἱερὰ νόμιμα καὶ τὰς θρησκευτικὰς διατάξεις αἱ ἀποικίαι ἐνέμενον μετὰ μεγάλης πίστεως εἰς τὰ ἀρχαῖα. Ἐν αὐταῖς ἐσώθη ἐνίοτε μετ' ἰδιαζούσης ἐπιμονῆς ἡ παράδοσις τοῦ παρελθόντος, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἐν Κυζίκῳ ἡ πρώτη μορφὴ τοῦ ἑορτολογίου τῶν Ἰώνων καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἰωνικῶν φυλῶν τῶν καταλυθεισῶν ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τοῦ Κλεισθένους. Καὶ ταῦτα, ἐπειδὴ αὐτὸ τὸ πολίτευμα μετεβιβάζετο ἀπὸ τῆς μητροπόλεως εἰς τὴν ἀποικίαν. Ἀλλ' ὅμως ἐν τοῖς ἀστικοῖς πράγμασιν ἡ τὸ πρῶτον τηρουμένη σχέσις τῆς ἐξαρτήσεως τῆς ἀποικίας ἀπὸ τῆς μητροπόλεως δὲν διετηρεῖτο ἐπὶ μακρόν. Αἱ μὲν ἀποστάσεις ἦσαν πάρα πολὺ μεγάλαι, τὰ δὲ συμφέροντα πάρα πολὺ διάφορα. Ἄλλως δ' ἦσαν εἰθισμένοι ὑπὲρ τὸ δέον εἰς τὴν ἀντίληψιν πάσης ἑλληνικῆς πολιτείας ὡς αὐτάρκους. Συνήθως λοιπὸν ἦσαν καὶ αὐταὶ αἱ μητροπόλεις ηὐχαριστημέναι ἐν τῇ καρπώσει τῶν ἐμπορικῶν κερδῶν ἄνευ ἀξιώσεως κυριαρχίας. Ἀφ' ἑτέρου δὲ αἱ ἀποικίαι ὅσῳ ταχύτερον ἤκμαζον, τόσῳ μᾶλλον ἠξίουν τελείαν αὐτονομίαν. Ὑπὸ τοιούτους ὅρους δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπάρξωσι πόλεις ἀσκοῦσαι κυριαρχικὴν δύναμιν ἐπὶ ἀποικιῶν. Ἂν δ' ὑπῆρχέ τις πόλις ἐγείρουσα τοιαύτας ἀξιώσεις, οἵα ἰδίως ἡ Κόρινθος, ἥτις πρώτη πασῶν τῶν ἑλληνίδων πόλεων ἐναυπήγησε πολεμικὸν στόλον καὶ ἔστειλεν εἰς τὰς ἰδίας ἀποικίδας ἐπιτηρητὰς ἄρχοντας, κληθέντας *ἐπιδημιουργούς*, αἱ τοιαῦται ἀξιώσεις ἦγον εἰς πολέμους τῶν μητροπόλεων πρὸς τὰς ἀποικίας, οἵτινες, ὡς ὁ πολεμηθεὶς μεταξὺ Κορίνθου καὶ Κερκύρας, συνετέλουν εἰς αὐτὴν τὴν τελείαν διάρρηξιν τῶν ἀρχαίων δεσμῶν τῆς πρὸς τὰς μητροπόλεις εὐσεβείας τῶν ἀποικίδων. Καὶ πολλὰ δὲ ἄλλα αἴτια προσεπερχόμενα διέλυον τὰς ἀμοιβαίας τῶν πόλεων σχέσεις. Ὡς εἰκός, τὸν πληθυσμὸν τῶν νέων κτισμάτων οὐδαμοῦ ἀπετέλουν μόνον εἰς ἀεὶ οἱ πολῖται τῆς μητροπόλεως, οἱ συγκροτήσαντες τὸν πυρῆνα τῶν κατοίκων τῆς ἀποικίας. Ἤδη πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως εἰς τὸν πρὸς ὃν ὅρον συνανεμειγνύοντο ἄνδρες ποικιλωτάτην ἔχοντες τὴν καταγωγήν, ἐπειδὴ ἡ Χαλκὶς καὶ ἡ Μίλητος οὐδὲν ἄλλο ἦσαν ἢ οἱ λιμένες, ἐξ ὧν ὡφρμῶντο οἱ ἀποικοῦντες πρὸς ὡρισμένας διευθύνσεις. Πῶς ἄλλως θὰ ἠδύνατο ἑκατέρα τῶν πόλεων τούτων νὰ κτίσῃ 70 μέχρις 80 ἀποικιῶν ἐντὸς ὀλίγων γενεῶν; Τὸ αὐτὸ δὲ συνέβαινε καὶ εἰς τὴν Κόρινθον, τὰ Μέγαρα, τὴν Φώκαιαν. Αὗται αἱ ἀποικίαι, αἵτινες εἶχον περίσσειαν μὲν γαιῶν, ἀνεπάρκειαν δὲ πολιτῶν, δὲν ἦσαν, ὡς εἰκός, τόσον φειδωλαὶ περὶ τὴν παροχὴν τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, ὅσον αἱ μητροπόλεις· ὅσῳ δὲ ταχύτερον ἤκμαζον, τόσῳ μᾶλλον ἐξηλείφετο ὁ ἀρχαῖος χαρακτὴρ τῶν ἀποτελούντων την πόλιν.

Ἐν ταῖς ἀποικίαις ἡ ἱστορία ἤρχιζεν ἐκ νέου· αἱ περίοδοι, ἃς εἶχεν ἤδη διατρέξει ἡ μητρόπολις, ὄχι σπανίως ἀνεφαίνοντο ἐν τοῖς νεωτέροις κτίσμασι καὶ πάλιν. Οὕτω, περὶ τοὺς χρόνους τῶν περσικῶν πολέμων, ἀνεφάνη ἐν Παντικαπαίῳ ἡρωϊκὸν γένος φέρον ἀπὸ τοῦ γενάρχου τὸ ὄνομα τῶν Ἀρχαιανακτιδῶν. Οὗτοι ἵδρυσαν κληρονομικὴν δυναστείαν, ἥτις πρὸς μὲν τοὺς Ἕλληνας πολίτας τῆς ἀποικίας παρουσιάζετο ἐπὶ τὸ ἐπιφυλακτικώτερον ὑπὸ τὸν τύπον ἀξιώματος δημοκρατικοῦ, εἰς δὲ τοὺς βαρβάρους ἐπεβάλλετο περιβαλλομένη τὴν πλήρη ἐξουσίαν τῆς ἀρχαίας βασιλείας. Ἐλθόντες ἐκ τῆς ξένης, ὥς ποτε οἱ Πελοπίδαι εἰς τὴν Πελοπόννησον, εἶχον ἀποκτήσει ἐν τῇ σκυθικῇ ἐκείνῃ χώρᾳ δύναμιν διὰ τῆς παιδεύσεως αὐτῶν καὶ τοῦ πλούτου· ἐν Παντικαπαίῳ δ' ἐκτίσθησαν πρὸς τιμὴν τῆς δυναστείας ταύτης καὶ τῆς διαδεχθείσης αὐτήν, τῆς τῶν Σπαρτακιδῶν, κατ' αὐτὸν ἔτι τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα, ἐπιτάφια μνημεῖα ἀκριβῶς ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τοὺς ἐν τοῖς ἡρωϊκοῖς χρόνοις χωσθέντας τύμβους τῶν Μυκηνῶν. Ἀλλά, πλὴν τοιούτων ἐξαιρέσεων, κατὰ γενικὸν κανόνα αἱ ἀποικίαι ταχέως ἐξισώθησαν ὡς πρὸς τὰς τύχας καὶ τὸν πολιτισμὸν πρὸς τὰς μητροπόλεις καὶ ὑπερηκόντισαν αὐτάς, προβᾶσαι εἰς ἀνάπτυξιν ἀσυγκρίτῳ τῷ λόγῳ ταχυτέραν. Ἐν ταῖς ἀποικίαις ἔγινε πρωϊμωτέρα ἡ ἐγρήγορσις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἡ ἀγχίνοια ἐπεδείχθη πολυτροπωτέρα, ἡ ὅλη παίδευσις ἀνεπτύχθη ποικιλώτερον καὶ ὁ νοῦς ἐξώρμησεν ἐνωρίτερον τοῦ στενοῦ κύκλου τῶν καθημέραν ἀναγκῶν. Διὰ ταῦτα δ' ἐν ταῖς ἀποικίαις ἀνεβλάστησαν πρωϊαίτερον τὰ σπέρματα τῆς ἐρεύνης, καὶ ἐν αὐταῖς τὸ πρῶτον διεμορφώθησαν τὰ διάφορα εἴδη τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, εἰ καὶ ἐπεφυλάσσετο εἰς τὰς μητροπόλεις ἡ δι' ἐπιμόνου δραστηριότητος ἀνάδειξις καὶ τελείωσις τῶν παρὰ τῶν ἀποικιῶν παραληφθεισῶν ἀπαρχῶν τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀλλ' ἰδίως αἱ ἀποικίαι προηγήθησαν τῶν μητροπόλεων περὶ πάντα τ' ἀφορῶντα εἰς τὰ κατὰ τὴν διάταξιν τῆς πολιτείας καὶ τῆς κοινωνίας. Ἡ Μίλητος εἶχεν ἤδη διατρέξει πάντα τὰ στάδια τῆς πολιτειακῆς ἀναπτύξεως, καθ' ὃν χρόνον αἱ Ἀθῆναι ἐπάλαιον ἀκόμη ἀγωνιωδῶς, ὅπως ἐξέλθωσιν ἐκ τῶν σκολιῶν ὁδῶν τοῦ παρελθόντος. Ὅσῳ πλειότεροι ξένοι ἀνεμειγνύοντο εἰς τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως, τόσῳ ζωηροτέρα ἐγίνετο ἡ ἐκ τῆς ἀνακράσεως τῶν διαφόρων στοιχείων γεννωμένη ἅμιλλα καὶ σύγκρουσις. Οὕτω δὲ συνήγοντο ἐπὶ τὸ αὐτὸ πολλαὶ ἀφορμαὶ ταραχῆς, καὶ οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰ ἀρχαῖα γένη, τὰ εἰθισμένα εἰς τὸ ἄρχειν ἐν τῇ μητροπόλει, δὲν ἠδύναντο ἐν ταῖς ἀποικίαις νὰ ἐξασκήσωσι τὰ προνόμια αὐτῶν μετὰ τῆς αὐτῆς ἐπιτυχίας. Ἡ ἐν αὐταῖς ταχυτάτη αὔξησις τοῦ πλήθους, τῆς εὐημερίας καὶ τοῦ φρονήματος τῶν ποικίλων καὶ μιγάδων κατοίκων παρεκώλυε τὴν ἀνάδειξιν ἀνδρῶν προνομιούχων, αἱ διαφοραὶ τῶν τάξεων ἐξέλειπον καὶ ὁ βίος ἦτο γοργότερος καὶ εὐκινητότερος. Ὁ δ' ἐκ τῶν μητροπόλεων συναποκομισθεὶς εἰς τὰς ἀποικίας φόρτος ἀρχαίων παραδόσεων ἀπεβάλλετο ἄνευ μεγάλης δυσκολίας, ἂν αὗται δὲν εὑρίσκοντο συμβαδίζουσαι μετὰ νέων πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν· ἀντ' αὐτῶν δ' ἐπεδιώκετο δραστηριώτερον πᾶν ὅ,τι νέον καὶ ἐπίκαιρον.

Ἡ περὶ τὸ ἐπιχειρεῖν τόλμη, ἡ χαρὰ ἐπὶ τῇ ἐπιτυχίᾳ, ἡ παρόρμησις ἡ προκαλουμένη ὑπὸ τῶν νέων τύπων καὶ τοῦ νέου βίου, ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ἰδεῶν μεταξὺ ἀνθρώπων καταγωγῆς ὅλως διαφόρου, πάντα ταῦτα συνετέλουν εἰς τὸ νὰ παρέχωσιν εἰς τοὺς μεταναστεύσαντας πολίτας ἰδίαν τινὰ ἔξαρσιν, νὰ ἐπαυξάνωσι τὴν δραστηριότητα αὐτῶν καὶ νὰ περιβάλλωσι τὰ νέα κτίσματα δι' αἴγλης πολὺ ἀνωτέρας τῆς τῶν μητροπόλεων, ἐπισκιαζομένων ὑπὸ τῶν ἀποικίδων. Ὁμολογουμένως αἱ ἀποικίαι εἶχον κτισθῆ πᾶσαι ἐν χωρίοις ἐπιλέκτοις· διὸ καὶ τὰ προϊόντα αὐτῶν ἦσαν ἐξαίρετα. Ἐκ τούτου δὲ προῆλθε κατὰ μικρὸν ἡ ἐκτὸς τῆς κυρίας Ἑλλάδος εὕρεσις παντὸς ὅ,τι ἦτο ἐκπρεπές, τοῦ ἀρίστου σίτου καὶ τῶν ἀρίστων κτηνῶν, τῶν ἀρίστων ἰχθύων, τοῦ ἀρίστου τυροῦ. Πρὸς τούτοις δὲ ἡ εὐρύτης τοῦ χώρου, ὃν διέθετον οἱ ἄποικοι, παρεῖχεν εὐκαιρίαν εἰς τὴν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς κτίσιν τῶν πόλεων κατὰ σχέδιον κανονικὸν καὶ μετὰ διαστάσεων εὐρυτέρων. Ἐν ταῖς ἀποικίαις διεμορφοῦντο καλλιτεχνικῶς ἐκεῖνα, ὅσα ἐν ταῖς μητροπόλεσι κατεσκευάζοντο εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχε.

Εἰς τὰς ὡραίας ἐκείνας νέας πόλεις ἀνεπτύχθη βίος λαμπρότερος ἐκείνου, ὃν διῆγον αἱ μητροπόλεις. Οἱ ἄποικοι ἤθελον νὰ ἀπολαύσωσι τὸν ταχέως κτηθέντα πλοῦτον καὶ ἐχλεύαζον τὰς ἀρχαϊκὰς διατάξεις, δι' ὧν κατεδικάζετο εἰς μαρασμὸν ὁ βίος τῶν ἀρχαιοτρόπων ἀστῶν τῶν μητροπόλεων. Ὁ δὲ Συβαρίτης ὁ συνεστιασθείς ποτε μετὰ τῶν Σπαρτιατῶν ἐν τοῖς φιδιτίοις, λέγεται εἰπὼν ὅτι δὲν ἦσαν ἄξιοι τόσου μεγάλου θαυμασμοῦ ἐπὶ τῷ ἡρωϊσμῷ αὐτῶν καὶ τῇ περιφρονήσει τοῦ θανάτου οἱ Σπαρτιᾶται, διότι ἐφρόνει, ὅτι ἦτο προτιμότερος μυριάκις ὁ θάνατος διαίτης οὕτως εὐτελοῦς. Ἐν δὲ τῷ ἡμερολογίῳ τῶν Ταραντίνων ὑπῆρχον περισσότεραι ἡμέραι ἑορτῶν καὶ συμποσίων ἢ ἐργάσιμοι, καὶ περὶ τῶν Ἀκραγαντίνων ἐλέγετο ὅτι τὰς μὲν οἰκίας κατεσκεύαζον ὡσεὶ μέλλοντες νὰ ζήσωσι πάντα τὸν χρόνον, ἐτρύφων δ' ὡσεὶ μέλλοντες νὰ ἀποθάνωσιν αὔριον. Το δ' αἴσθημα τῆς καθυποτάξεως ὑπὸ τὰς μητροπόλεις μετετράπη εἰς τὸ ἐναντίον. Καὶ οἱ μὲν Συβαρῖται ἠθέλησαν διὰ τῶν ἀγώνων αὐτῶν νὰ ἀμαυρώσωσι τὴν Ὀλυμπίαν, ἡ δὲ ἀλαζονικὴ αὐτάρκεια τῶν πόλεων κατέπνιξε τὴν κοινὴν φιλοπατρίαν, καὶ ἐν ᾧ χρόνῳ αἱ μητροπόλεις ἐστενοχωροῦντο ὑπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Περσῶν, αἱ ἀποικίαι πᾶσαι ἔμειναν ἀμέτοχοι τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος. Ἕνεκα δὲ τῆς τοιαύτης διασπάσεως τῶν μητροπόλεων καὶ τῶν ἀποικίδων καὶ τῆς ἀπεράντου διασπορᾶς τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τοσοῦτον ἀπομεμακρυσμένων καὶ ποικίλων χωρῶν καὶ τῆς ἀπειραρίθμου αὐτῶν διαιρέσεως εἰς ἀπειραρίθμους πολιτείας, θὰ καθίστατο δυσχερὲς νὰ γίνῃ λόγος καθόλου περὶ ἑνιαίας ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἂν δὲν ἐλαμβάνοντο ὑπ' ὄψιν οἱ κοινοὶ δεσμοὶ οἱ ὁπωσδήποτε συνδέοντες τοὺς Ἕλληνας πρὸς ἀλλήλους. Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος εἶχε συνείδησιν πλήρη τῆς ἐθνικῆς αὐτοῦ ἑνότητος («τὸ ἑλληνικὸν ἐὸν ὅμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον καὶ θεῶν ἱδρύματά τε κοινὰ καὶ θυσίαι ἤθεά τε ὁμότροπα», *Ἡροδ.* Η, 144), τῆς κοινῆς δηλονότι καταγωγῆς, τῆς κοινῆς γλώσσης καὶ θρησκείας καὶ τῶν κοινῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Περὶ τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν πρῶτοι ἐπραγματεύθησαν οἱ: *De Bougainville* (1745), *Ch. G. Heyne* (1766), *Saint-Croix* (1779), *E. G. Hartmann* (1779), *D. H. Hegewish* (1808) κ. ἄ., συστηματικῶς ὅμως ἐμελέτησε τὰ κατ' αὐτὰς ὁ *Raoul-Rochette*, «Histoire critique de l'établissement des colonies grecques» (Paris 1815) — *Gottschick*, «Beiträge zur Geschichte und Bedeutung der helleni-

Digitized by Google

schen Colonien» (Puttbus 1856).— *Δάμπρος Σπ. Π.*, «De conditorum coloniarum graecarum indole praemisque et honoribus» (Leipzig 1873).—*Curtius E.*, «Die Griechen in der Diaspora» (ἐν «Ber. Akad Berlin» 1882, σ. 943 κ.ἑ.) καὶ «Die Griechen als Meister der Colonisation» (Berlin 1883). — *Caillemer*, «Colonia (ἐν Daremberg-Saglio, «Dictionnaire des antiquités grecques et romaines» Paris τ. I, 2/1887 σ. 1297—1302) — *Oehler*, «Ἀποικίαι» (ἐν Pauly-Wissowa «Realencyclopädie» Stuttgart Bd I, 2/1894 στ. 2823—2835). — *Wagner M.*, «Zur Geschichte der attischen Kleruchien» (Tübingen 1915). — *Bilabel F.*, «Die ionische Colonisation» (Leipzig 1920).—*Myres J. L.*, «The colonial expansion of Greece» («The Cambridge ancient history» vol. III/1925 σ. 631 - 686 καὶ σ. 755—756).—*Ure P. N.*, «The outer greek world in the sixth century» (αὐτόθι vol. IV/1926 σ. 83—123 καὶ 626—630).—*Busolt G.*, «Griechische Staatskunde»[3] (=I. Muller, «Handbuch der Altertumswissenschaft» Abt. IV. Tl. I, Bd I/1926 σ. 1264—1280).—*Fraccaro P.*, «La colonisazzione Greco-romana» (ἐν «Enciclopedia Italiana» Torino, τ. X/1931 σ. 831—836).

Ἐξαφάνισις τοῦ ἀριστοκρατικοῦ καθεστῶτος. ***Τυραννία καὶ δημοκρατία.*** Τὸ ὀλιγαρχικὸν καθεστώς, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἔζων αἱ ἑλληνικαὶ πολιτεῖαι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΣΤ′ αἰῶνος, ἐγέννησε ταχέως γενικὴν δυσαρέσκειαν. Οἱ παλαιοὶ εὐγενεῖς οἶκοι ἔβλεπον μετ' ἀνησυχίας ἀνθρώπους οὐτιδανῆς καταγωγῆς νὰ πραγματοποιοῦν διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας τεραστίας περιουσίας, αἱ ὁποῖαι ἐκίνουν τὴν ὄρεξιν πρὸς κατάληψιν καὶ δημοσίων ἀξιωμάτων. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀριστοκρατία αὕτη, ἥτις δὲν ἀνενεοῦτο, ἔφθινε συνεχῶς. Αἱ οἰκογένειαι τῶν εὐπατριδῶν ἐξηφανίζοντο βαθμηδόν. Ἤδη ἀπὸ τοῦ ΣΤ′ αἰῶνος ὁ ἀριθμὸς τῶν οἰκογενειῶν, τὰς ὁποίας βλέπομεν νὰ διαδραματίζωσιν ἐν τῇ πολιτικῇ ζωῇ τῶν Ἀθηνῶν σημαντικὸν πρόσωπον, ἔχει περιορισθῇ κατὰ πολύ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀριστοκρατία αὕτη ἦτο διῃρημένη, καὶ κατὰ τοὺς ἐσωτερικούς της ἀγῶνας τὸ ἀσθενέστερον κόμμα εὑρίσκετο εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ζητήσῃ τὴν ἐνίσχυσιν τῶν κατωτέρων τάξεων, αἱ ὁποῖαι ᾐσθάνοντο οὕτως αὐξανούσας τὰς δυνάμεις των. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον, χάρις εἰς τὰς νέας βιομηχανικὰς καὶ πολεμικὰς συνθήκας, καθίστατο δῆλον ὅτι ἡ νίκη θὰ ἦτο μὲ τὸ μερος ἐκείνων, οἵτινες ἐστρατολόγουν τὰς δυνάμεις αὐτῶν μεταξὺ τῶν μικρῶν ἰδιοκτητῶν, τῶν ἐργατῶν τῶν πόλεων καὶ τῶν ἀγροτῶν. Ἐν τούτοις τὸ λειτουργοῦν πολίτευμα δὲν ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν τὴν μεταβολὴν ταύτην τοῦ συσχετισμοῦ τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων. Οἱ ἄνθρωποι τῆς μέσης τάξεως, ἀποκεκλεισμένοι τοῦ ἀριστοκρατικοῦ συμβουλίου καὶ τῶν ἀνωτέρων ἀξιωμάτων, περιωρίζοντο εἰς τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ἀγορᾶς· ἐστερημένοι παντὸς οὐσιώδους πολιτικοῦ δικαιώματος, ἐξετίθεντο διαρκῶς εἰς τὸν κίνδυνον ν' ἀπολέσωσι καὶ τὰ ἀστικά των δικαιώματα καὶ εὑρίσκοντο ὑπὸ τὴν ἀπειλὴν τῆς δουλείας, εἰς τὴν ὁποίαν ἠδύνατο νὰ τοὺς ρίψῃ ὁ πρῶτος τυχὸν πιστωτὴς αὐτῶν.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ΣΤ′ αἰῶνος ἐξαφανίζονται εἰς μέγαν ἀριθμὸν ἑλληνικῶν πόλεων τὰ παλαιὰ πολιτεύματα, τὰ στηριζόμενα ἐπὶ τοῦ ἀριστοκρατικοῦ καθεστῶτος καὶ τῆς εὐγενείας, καὶ ἀντικαθίστανται ὑπὸ νομοθεσίας προσηρμοσμένης καλύτερον εἰς τὴν νέαν κατάστασιν πραγμάτων. Ἡ ἐξέλιξις αὕτη, ἥτις ἐπραγματοποιήθη κατόπιν ἐσωτερικῶν ἀγώνων, ὄχι ἀπολύτως ἐξηκριβωμένων ἱστορικῶς, ἔσχεν ὡς πρῶτον στάδιον πρωτότυπόν τινα μορφὴν διακυβερνήσεως: τὴν *τυραννίαν*. Ἡ λέξις αὕτη δὲν εἶχε κατ' ἀρχὰς ἔννοιαν καταπιεστικῆς καὶ αὐθαιρέτου κυριαρχίας, ἀλλ' ἐδήλου ἁπλῶς ἐξουσίαν ἀσκουμένην ὑφ' ἑνὸς μόνον ἀτόμου καὶ στηριζομένην ὄχι πλέον ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ θείου δικαίου καὶ τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος, ὅπως ἡ ἀρχαία μοναρχία, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ προσωπικοῦ γοήτρου, τῆς εὐνοίας τῶν μέσων τάξεων καὶ τῆς ἰσχυρᾶς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως. Οἱ τύραννοι τοῦ ΣΤ′ αἰῶνος, ἀκόμη καὶ ὅτε ἀνῆκον εἰς ἀριστοκρατικὰς οἰκογενείας, εἶναι κατ' ἀρχὴν ὑπερασπισταὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ λαοῦ. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν δημιουργοῦσιν ἢ διατηροῦσι δημοκρατικοὺς θεσμούς. Γενικῶς οἱ τύραννοι, ὅπως καὶ οἱ ἱδρυταὶ ἀποικιῶν τοῦ Ζ′ αἰῶνος, ἐκπροσωποῦσι τὸ πνεῦμα τῆς πρωτοβουλίας καὶ τῶν περιπετειῶν, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει τὴν νεότητα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Κατέχοντες οἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν τὴν τέχνην τῆς δημαγωγίας, φροντίζουσι νὰ προσδίδωσι λαμπρότητα εἰς τὴν διακυβέρνησίν των διὰ μεγαλοπρεπῶν κτισμάτων καὶ νὰ ἐξαγοράζωσι τὴν εὔνοιαν τοῦ λαοῦ διὰ σημαντικῶν παροχῶν. Ἡ τυραννία κατὰ τὰ πρῶτα βήματά της ἀπετέλεσε διὰ τὰς ἑλληνικὰς πόλεις περίοδον εὐμαρείας καὶ δόξης, ὁμοίαν τῆς ὁποίας πολλαὶ ἐξ αὐτῶν, ὅπως ἡ Σικυὼν καὶ ἡ Κόρινθος ἴσως, δὲν ἐπανεῖδον βραδύτερον. Δὲν πρέπει νὰ ἐκπληττώμεθα, ὅταν συναντῶμεν τὴν μορφὴν ταύτην τῆς διακυβερνήσεως εἰς χώρας, ἐν αἷς οἱ Ἕλληνες ἦσαν νεωτεροποιοί, ὡς εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν κατ' ἀρχάς, ὅπου ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΣΓ′ αἰῶνος ὁ Θρασύβουλος εἶναι τύραννος τῆς Μιλήτου καὶ ὁ Πυθαγόρας τῆς Ἐφέσου. Ἐν Μυτιλήνῃ, περὶ τὸ 550 π. Χ., βασιλεύει ὁ Πιττακός, ἀστὸς φιλόσοφος. Περὶ τὸ 530 ὁ Πολυκράτης καθιστᾷ τὴν Σάμον μεγάλην θαλασσίαν δύναμιν, ἡ ὁποία ἐπί τι διάστημα κατώρθωσε νὰ διατηρηθῇ μεταξὺ τῶν ἰσχυρῶν γειτόνων της, τῶν βασιλέων τῆς Περσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου. Εἰς τὴν ἄλλην πλευρὰν τῆς Μεσογείου ἡ τυραννία ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ ΣΤ′ αἰῶνος εἰς τὰς πλουσίας πόλεις τῆς Σικελίας, τοὺς Λεοντίνους, τὸν Ἀκράγαντα, καὶ βραδύτερον τὴν Κύμην καὶ τὴν Σύβαριν. Ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι τὸ αὐτὸ καθεστὼς ἐγκαθιδρύεται καὶ εἰς τοὺς λιμένας τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ὅπου ἰσχυρὸς πληθυσμὸς ἐμπόρων, ἐργατῶν καὶ ναυτικῶν, καθοδηγούμενος ὑπὸ ἀρχηγῶν εὐφυῶν καὶ πλουσίων, ἠδύνατο νὰ καταργήσῃ τοὺς παλαιοὺς εὐγενεῖς οἴκους. Ἐν Σικυῶνι ὁ Ὀρθαγόρας ἵδρυσε πραγματικὴν δυναστείαν, διαρκέσασαν ἕνα περίπου αἰῶνα, καὶ ὁ ἀνεψιός του Κλεισθένης, διαρρηγνύων τὰ παλαιὰ ἀριστοκρατικὰ πλαίσια, ἐδημιούργησε δημοκρατικὴν ὀργάνωσιν κατὰ φυλάς, τὴν ὁποίαν βραδύτερον παρέλαβον καὶ αἱ Ἀθῆναι. Ἐν Κορίνθῳ οἱ Βακχιάδαι, μεγάλοι ἔμποροι καὶ πρῶτοι ἄρχοντες τῆς πόλεως, ἀνετράπησαν ὑπὸ τοῦ Κυψέλου, ὃν διεδέχθη ὁ υἱός του Περίανδρος. Οὗτος κρίνεται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτως· καὶ ὑπ' ἄλλων μὲν θεωρεῖται ὡς αἱμοδιψὴς ἄρχων, ὑπ' ἄλλων δὲ ὡς φιλόσοφος, δικαιούμενος νὰ συγκαταλέγηται μεταξὺ τῶν ἑπτὰ σοφῶν τῆς Ἑλλάδος. Πάντως ἐπέτυχεν οὗτος τὴν ἐδαφικὴν καὶ κατὰ θάλασσαν ἐπέκτασιν τῆς Κορίνθου, κυρίως διὰ τῆς ὑποταγῆς τῆς Κερκύρας (παλαιᾶς χειραφετημένης ἀποικίας, κυρίας τοῦ ἐμπορίου τοῦ Ἰονίου πελάγους ἐκ τῶν ἠπειρωτικῶν καὶ ἰλλυρικῶν ἀκτῶν) καὶ διὰ τῆς κτίσεως τῆς Ποτιδαίας, ἥτις ἦτο κλεὶς τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τῶν δασῶν της, τῶν τόσῳ χρησίμων εἰς ναυτικὴν πόλιν.

Σπάρτη. Ἐν μέσῳ τῶν μεγάλων τούτων μεταβολῶν ἀρχίζει νὰ ἐπισύρῃ τὴν προσοχὴν ἡ Σπάρτη διὰ τῆς σταθερότητος τοῦ καθεστῶτος αὐτῆς. Ἡ πόλις αὕτη ἀποτελεῖ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Ἑλληνισμοῦ μοναδικὴν περίπτωσιν. Μέχρι τοῦδε εἶχε, κατὰ τὰ φαινόμενα τοὐλάχιστον, ὑποστῆ ἀνάπτυξιν πολιτικήν, οἰκονομικὴν καὶ καλλιτεχνικήν, παράλληλον πρὸς τὴν τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων. Ἀλλὰ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΣΓ′ πιθανῶς αἰῶνος ἀπεδέχθη παράδοξον τρόπον κοινωνικῆς ὀργανώσεως, ὡρισμένα χαρακτηριστικὰ τῆς ὁποίας θὰ διατηρηθῶσι μέχρι τέλους τοῦ ἀρχαίου βίου. Ἀληθῶς εἰπεῖν, εἶναι δύσκολον νὰ ἀναπαραστήσῃ τις σαφῶς τοὺς κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἱστορικῆς περιόδου ἰσχύοντας σπαρτιατικοὺς θεσμούς, πολλοὶ τῶν ὁποίων, ἀναφερόμενοι ὑπὸ μεταγενεστέρων συγγραφέων ὡς πανάρχαιοι, εἶναι κατὰ πολὺ νεώτεροι. Συγκεκριμένως ἡ παράδοσις ἀπέδωκεν εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Λυκούργου χαρακτῆρα κοινοκτημοσύνης μόλις ἀπὸ τοῦ Γ′ π. Χ. αἰῶνος, ὁπότε αἱ ἀπόπειραι τοῦ Ἄγιδος καὶ τοῦ Κλεομένους περὶ ἀγροτικῆς μεταρρυθμίσεως εἶχον ἀνάγκην ἀναγωγῆς εἰς ἔνδοξον παρελθόν. Βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ Σπάρτη διετήρησε μέχρι τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων κοινωνικὴν ὀργάνωσιν καθαρῶς ὀλιγαρχικήν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐχόντων πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα πολιτῶν ἦτο λίαν περιωρισμένος. Ἐπὶ μὲν τῶν Περσικῶν πολέμων ἀνήρχοντο μόλις εἰς 9.000, περι τὸ 394 π. Χ. κατήντησαν 2.000, κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐν Λεύκτροις μάχης 1.200—1.500, ἐπὶ Ἀριστοτέλους 1 000 καὶ τῷ 244 π. Χ. 700. Μόνον οὗτοι εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ κατέχουν κτήματα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς πολιτείας, διῃρημένου εἰς κλήρους ἴσους, κληρονομησίμους καὶ ἀναπαλλοτριώτους. Εἰς ἕκαστον ἐκ τῶν κλήρων τούτων ἦσαν ἐγκατεστημέναι πολλαὶ οἰκογένειαι δουλοπαροίκων (*εἱλώτων*), αἱ ὁποῖαι θεωρητικῶς ἀπετέλουν ὁμαδικὴν κτῆσιν τοῦ κράτους. Ἐν μέσῳ τῶν εἱλώτων καὶ τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν οἱ *περίοικοι* ἀπετέλουν ἰδιαιτέραν ταξιν ἀνθρώπων, ἀπολαμβανόντων προσωπικῆς ἐλευθερίας, δικαιουμένων νὰ κατέχουν καὶ νὰ ἐκμεταλλεύωνται κτήματα ἔξω τῆς περιοχῆς τῆς Σπάρτης, ἀλλὰ στερουμένων πολιτικῶν δικαιωμάτων. Αἱ τρεῖς αὗται τάξεις, κατὰ γενικὸν κανόνα, δὲν ἤρχοντο εἰς ἐπιμειξίαν πρὸς ἀλλήλας· μόνον εἰς ἐξαιρετικὰς περιστάσεις ἀπεφάσιζεν ἡ πολιτεία τὴν ἀπελευθέρωσιν ὡρισμένων εἱλώτων, χωρὶς νὰ μεταθέτῃ αὐτοὺς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐχόντων πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα πολιτῶν. Εἰς τὰ αὐστηρὰ ταῦτα πλαίσια ἀντιστοιχοῦν πολιτικοὶ θεσμοὶ ἐξ ἴσου σταθεροί. Ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἱστορίας μέχρι τέλους τοῦ Γ′ π. Χ. αἰῶνος ὑπάρχουν ἐπὶ κεφαλῆς τῆς πολιτείας ἐν Σπάρτῃ δύο βασιλεῖς ἀντὶ ἑνός, ἐξ ὧν ὁ εἷς ἀνήκει εἰς τὸν οἶκον τῶν Ἀγιδῶν καὶ ὁ ἄλλος εἰς τὸν οἶκον τῶν Εὐρυπωντιδῶν. Οἱ δύο οὗτοι βασιλεῖς, παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν πέντε ἐφόρων, εἶχον πάντοτε πραγματικὴν ἐξουσίαν ἐν καιρῷ εἰρήνης καὶ τὴν ἀρχιστρατηγίαν ἐν καιρῷ πολέμου. Τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν ἤσκει τὸ ἀριστοκρατικὸν συμβούλιον τῆς γερουσίας, ἀποτελούμενον ἐκ 30 ἰσοβίων μελῶν (ἐν οἷς καὶ οἱ δύο βασιλεῖς) καὶ ἡ ἐκκλησία τῶν ἐχόντων πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα πολιτῶν (*ἀπέλλα*), ἥτις ὅμως ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε′ αἰῶνος εἶχε μᾶλλον διακοσμητικὸν χαρακτῆρα. Οἱ παράδοξοι οὗτοι θεσμοί, καθ' οὓς ἐν κυβερνήσει ἀριστοκρατικῇ διετηροῦντο ταυτοχρόνως πραγματικὴ βασιλεία καὶ δημοκρατικαὶ μορφαὶ πολιτεύματος, ἔσχον σημαντικὰ ἐπακόλουθα διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Σπάρτης καὶ ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος. Ἀντιλαμβάνεταί τις ὅτι μεταξὺ τῶν ἐχόντων πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα πολιτῶν, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἦτο λίαν περιωρισμένος, ἐπεκράτει ζωηρὸν αἴσθημα ἀλληλεγγύης καὶ πειθαρχίας. Τὸ αἴσθημα τοῦτο συνετηρεῖτο δι' ἰδιαιτέρων ἐθίμων, ὅπως τὰ κοινὰ δεῖπνα, ἅτινα ἔν τε τῇ πόλει καὶ τῇ ὑπαίθρῳ συνήνουν τοὺς πολίτας, ἢ ἡ σκληρῶς ἀθλητικὴ ἀγωγή, τὴν ὁποίαν ἐλάμβανον τὰ τέκνα των. Τινὰ ἐκ τῶν ἐθίμων τούτων ἐπέζησαν τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Κατὰ τὸν Δ′ μ. Χ. αἰῶνα ἠδύνατό τις νὰ ἴδῃ νέους Σπαρτιάτας ὑφισταμένους μαστίγωσιν ἐνώπιον τοῦ βωμοῦ τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος. Πρὶν ἢ ἀποβῶσιν ἄτλοῖ τύποι τὰ ἔθιμα ταῦτα εἶχον καλλιεργήσει ἐπὶ αἰῶνας ὁλοκλήρους ὑψηλὰς στρατιωτικὰς ἀρετὰς καὶ ἐξασφαλίσει εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν τὸν θρίαμβον τοῦ σπαρτιατικοῦ πεζικοῦ, οὐχὶ ὅμως πάντοτε πρὸς ὄφελος τῆς Ἑλλάδος.

Ἀλλ' αἱ αὐταὶ αἰτίαι, αἵτινες ἐξησφάλιζον εἰς τὴν Σπάρτην δύναμιν καὶ γόητρον, ἐνόθευσαν τὴν δραστηριότητα αὐτῆς. Αἱ ὀλίγαι αὗται χιλιάδες τῶν Σπαρτιατῶν, αἱ ἀπομεμονωμέναι ἐν μέσῳ τοῦ πλήθους τῶν εἱλώτων καὶ τῶν περιοίκων, οὐδέποτε ᾐσθάνθησαν ἑαυτὰς ἐν ἀσφαλείᾳ. Συνωμοσίαι καὶ ἐπαναστάσεις ἔδειξαν ἐπανειλημμένως, καὶ πολλάκις μετὰ μεγάλης βιαιότητος, τὸ μῖσος πρὸς τὰς ἀνωτέρας τάξεις. Οὐδέποτε ἔχουσα ἐξησφαλισμένην τὴν ἐσωτερικήν της εἰρήνην ἡ Σπάρτη, ἠναγκάζετο νὰ ἀκολουθῇ ἐσωτερικὴν πολιτικὴν ἀμφιρρέπουσαν. Πρὸ τῶν μεγάλων κινδύνων, οἱ ὁποῖοι ἠπείλησαν τὸν Ἑλληνισμόν, ἐδείχθη σχεδὸν ἀσυγκίνητος. Ἔφθασε πολὺ ἀργὰ εἰς τὸν Μαραθῶνα, ὀλίγου δεῖν ἠμπόδιζε τὴν Σαλαμῖνα, δὲν μετέσχε τοῦ ἀγῶνος κατὰ τοῦ Φιλίππου τῆς Μακεδονίας καὶ δὲν προῃσθάνθη τὴν ρωμαϊκὴν ἀπειλήν. Τὸ περίπλοκον τῆς ἐκτελεστικῆς της ἐξουσίας τὴν παρέλυσεν ἐπανειλημμένως. Ἡ ἱστορία ἀναφέρει συγκρούσεις μεταξὺ τῶν δύο βασιλέων καὶ συγκρούσεις μεταξὺ τῶν βασιλέων καὶ τῶν ἐφόρων. Οἱ ἔφοροι, ἐκπρόσωποι τῆς καθαρᾶς σπαρτιατικῆς νοοτροπίας, ἐνώπιον βασιλέων μὲ εὐρύτερον νοῦν καὶ καλύτερον γινώσκοντες τὰ πράγματα, σχεδὸν πάντοτε ὑπερήσπισαν ἐν τῇ πολιτείᾳ μὲν τὴν ἀκεραιότητα τοῦ ἀριστοκρατικοῦ καθεστῶτος, ἐν τῷ ἐξωτερικῷ δὲ πολιτικὴν γαιοκτημόνων μὴ ὑπερβαίνουσαν τὰ ὅρια τῆς Πελοποννήσου. Τέλος ἡ Σπάρτη, διατηροῦσα τὸν θεσμὸν ἀγροτικῆς ἀριστοκρατίας καὶ ἐγκαταλείπουσα μετὰ περιφρονήσεως εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις τὴν ἄσκησιν τοῦ ἐμπορίου, τῆς βιομηχανίας καὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν ἀκόμη τῶν γαιῶν, κατεδικάζετο εἰς τὴν ὀκνηρίαν καὶ τὴν ἀποτελμάτωσιν. Οὕτω παρέμεινεν ἔξω τῶν μεγάλων οἰκονομικῶν καὶ πνευματικῶν ρευμάτων, τὰ ὁποῖα διέσχισαν καὶ ἐξωογόνησαν τὸν ἑλληνικὸν κόσμον. Καὶ εἶναι μέγα δυστύχημα ὅτι ἡ πόλις αὕτη, ἡ ὁποία περιεφρόνει τὴν ἐργασίαν ὑπὸ οἱανδήποτε μορφὴν καὶ ἠδιαφόρει διὰ τὰ γενικὰ συμφέροντα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, εἶχεν ἀπὸ τοῦ Ζ′ αἰῶνος μέχρι τῆς ἐν Λεύκτροις μάχης τὸ καλύτερον πεζικὸν τῆς Ἑλλάδος.

Ἀθῆναι. Ἡ Ἀττικὴ ἔμεινεν ἀπηλλαγμένη τῶν βιαίων μεταβολῶν, τὰς ὁποίας ἐπήνεγκεν ἡ μεγάλη τῶν φυλῶν μετανάστασις εἰς ἅπασαν τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Οἱ Ἀθηναῖοι μάλιστα ἐθεώρουν ἑαυτοὺς αὐτόχθονας («τὴν γὰρ χώραν ἀεὶ οἱ αὐτοὶ οἰκοῦντες διαδοχῇ τῶν ἐπιγιγνομένων», *Θουκυδ.* Β, 36). Ἐν τῇ χώρᾳ ἐγκατεστάθησαν εἰρηνικῶς ἀπὸ παλαιοτάτων χρονων εὐγενεῖς γόνοι διαφόρων γενῶν, οἵτινες φεύγοντες τοὺς ἐπιδρομεῖς εὗρον καταφύγιον εἰς τὴν Ἀττικὴν (Νηλεῖδαι, Παιονίδαι, Ἀλκμεωνίδαι). Ἤδη κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἀναφέρεται ὡς πρῶτος θεμελιωτὴς τῆς ἀθηναϊκῆς δυνάμεως ὁ ἥρως ἅμα καὶ μέγιστος τῆς χώρας βασιλεὺς Θησεύς, ὅστις τὰς 12 τότε αὐτονόμους κοινότητας τῆς Ἀττικῆς ἥνωσε πολιτικῶς εἰς μίαν ἀρχήν, κέντρον αὐτῆς καταστήσας τὰς Ἀθήνας καὶ πρὸς ἀνάμνησιν συστήσας τὴν δημοτελῆ ἑορτὴν τῶν συνοικίων. Ἡ πόλις ἦτο τότε περιωρισμένη ἐντὸς τῶν τεχῶν τῆς κατόπιν ἀκροπόλεως, εἰς ἣν ὁμοίως ἀνῆκε καὶ τὸ ὑπ' αὐτὴν ἀμέσως πρὸς νότον μάλιστα τετραμμένον τμῆμα, τὸ ὑπὸ τοῦ πελαργικοῦ τείχους περιλαμβανόμενον. Ἀπὸ τοῦ Θησέως ὅμως ὄχι μόνον ἡ πόλις αὕτη ηὔξησεν, ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτεία ἔλαβε χαρακτῆρα ὅλως διάφορον τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν, διότι δὲν ἦτο πλέον πόλις ἁπλῆ αὕτη, ἀλλ' ἐξετείνετο ἐπὶ χώρας ὁλοκλήρου, ἧς πάντες οἱ κάτοικοι εἶχον τὴν συνείδησιν ὅτι ἦσαν πολῖται κράτους ἀληθοῦς, οὔτε δὲ συμφέροντα ἄλλα εἶχον ἢ τὰ κοινά, διότι ὑποτεταγμένοι καὶ κατακτηταὶ δὲν ὑπῆρχον ἐν Ἀττικῇ, ὡς ἐν Θεσσαλίᾳ, ἐν τῇ Λακωνικῇ καὶ ἀλλαχοῦ. Ἡ Σπάρτη μόνη ἠδύνατο ὁμοίως νὰ συγκριθῇ πρὸς τὴν πολιτείαν ταύτην, ἀλλὰ τῆς Σπάρτης ἡ ἀρχὴ ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς κατακτητικῆς βίας καὶ τυραννίας, ἐνῷ οἱ κάτοικοι πασῶν τῶν ἀττικῶν πόλεων καὶ κωμῶν ἦσαν Ἀθηναῖοι πολῖται. Διὰ τοῦτο καὶ μόναι αἱ Ἀθῆναι ἠδυνήθησαν νὰ ἀνταγωνισθῶσι πρὸς τὴν Σπάρτην, διὰ τοῦτο ὅμως καὶ κατόπιν ὑπέκυψαν ἐν τῷ ἀνταγωνισμῷ τούτῳ, ὅταν τὰς ἀρχὰς τῆς ἐλευθερίας, ἐπὶ τῶν ὁποίων τὸ κράτος αὐτῶν ἐστηρίχθη, δὲν ἐφήρμοσαν ἀπέναντι τῶν συμμάχων αὐτῶν. Ἀρχαιοτάτη εἶναι καὶ ἡ διαίρεσις τῶν κατοίκων εἰς τρεῖς φυλάς: τοὺς *εὐπατρίδας*, ἤτοι

Digitized by Google

εὐγενεῖς, τοὺς *γεωμόρους*, ἤτοι γεωργούς, καὶ τοὺς *δημιουργούς*, ἤτοι βιομηχάνους καὶ τεχνίτας· πρὸς ταύτῃ ὅμως ὑφίστατο καὶ ἡ ἐθνικὴ ἰωνικὴ διαίρεσις εἰς τέσσαρας φυλάς: τοὺς *γελέοντας, ὅπλητας, αἰγικορεῖς καὶ ἐργαδεῖς*, ὧν ἑκάστη πάλιν ὑποδιῃρεῖτο εἰς τρεῖς φρατρίας ἐκ 30 γενῶν ἑκάστην.

Ἡ βασιλεία κατελύθη μετὰ τὸν ὑπὲρ πατρίδος θάνατον τοῦ Κόδρου, ὅτε οἱ Δωριεῖς, καταλαβόντες τὴν Μεγαρίδα, πρότερον εἰς τὴν Ἀττικὴν ἀνήκουσαν, ἐδοκίμασαν νὰ κατακτήσωσι καὶ ταύτην (1066). Οἱ διάδοχοι τοῦ Κόδρου (καὶ πρῶτος ὁ υἱὸς αὐτοῦ Μέδων) ἀντὶ βασιλέων ὠνομάζοντο νῦν ἄρχοντες, οἵτινες ἦσαν ὑπεύθυνοι εἰς τοὺς εὐπατρίδας. Τῷ 752 ἔπαυσαν νὰ εἶναι ἰσόβιοι, γενόμενοι ἁπλῶς δεκαετεῖς, τῷ 713 ἀπώλεσαν ὅλως τὸ προνόμιον τοῦτο οἱ Μεδοντίδαι καὶ τῷ 683 παρεδόθη ἡ ἀρχὴ εἰς 9 ἐνιαυσίους ἄρχοντας, ἐκ τῶν εὐπατριδῶν ἐκλεγομένους ὑπὸ τοῦ Ἀρείου Πάγου· ἐκ τῶν ἐννέα δὲ τούτων ἀρχόντων ὁ πρόεδρος τοῦ συμβουλίου τούτου καὶ ἀνώτατος ἐπόπτης τοῦ δικαίου ὠνομάζετο *ἐπώνυμος*, ὁ δεύτερος ἦτο ὁ ἀνώτατος ἱερεὺς τοῦ λαοῦ καὶ ἐλέγετο *βασιλεύς*, ὁ τρίτος διηύθυνε τὰ πολεμικὰ καὶ ἐλέγετο *πολέμαρχος*, οἱ ἓξ δὲ λοιποὶ ἐλέγοντο *θεσμοθέται* (οἱ κυρίως ἄρχοντες τοῦ λαοῦ). Ἀλλ' ἡ ὀλιγαρχικὴ τῶν εὐπατριδῶν κυβέρνησις, τὰ βάρη τῆς πολιτείας, οἱ μεγάλοι τόκοι καὶ ὁ σκληρὸς νόμος ὁ ἰσχύων περὶ τῶν ὀφειλετῶν ἐγέννησαν μέγα κοινωνικὸν ἅμα καὶ πολιτικὸν ζήτημα ἐν τῷ λαῷ τῆς Ἀττικῆς. Τὸ ἀναπτυχθὲν ἐν Ἑλλάδι τότε ἐμπόριον, ἡ διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ νομίσματος μεταβολὴ τῶν τέως ὅρων τῆς συναλλαγῆς καὶ ἡ συσσώρευσις κεφαλαίων εἰς χεῖρας ὀλίγων, πρὸς δὲ ἡ διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς συγκοινωνίας ἐπελθοῦσα διευκόλυνσις τῆς εἰσαγωγῆς ἐκ τῶν παρὰ τὸν Πόντον χωρῶν σίτου πολὺ εὐθηνοτέρου (διὰ τῶν Μεγαρέων ἐμπόρων), ἥτις καθίστα ἀδύνατον τὸν συναγωνισμὸν τῶν μικρῶν γεωργῶν, ἐπήνεγκον τὴν πενίαν τοῦ κατωτέρου γεωργικοῦ πληθυσμοῦ. Ἐξ ἑτέρου ἡ ὑπὸ τῶν εὐπατριδῶν γινομένη ἀπονομὴ τοῦ δικαίου (τὸ ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ δικαστήριον, τὸ ἐν Παλλαδίῳ, Δελφινίῳ, Φρεαττοῖ καὶ Πρυτανείῳ) οὐχὶ κατὰ γραπτὰς διατάξεις, ἀλλὰ κατὰ παλαιὰ αὐστηρὰ ἄλλως ἔθιμα, ἥτις ὑπέτασσε τὸν λαὸν ὁλωσδιόλου εἰς τὴν αὐθαιρεσίαν αὐτῶν, ηὔξανε τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τῆς δεσποζούσης ἀνωτάτης τάξεως καὶ τοῦ παντὸς πολιτικοῦ δικαιώματος ἐστερημένου λαοῦ. Ἀπόπειραι ὅμως πολιτικῆς τινος μεταρρυθμίσεως πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ δήμου ἢ δὲν ἔγιναν ἢ γενόμεναι ἀπέτυχον, διόρθωσίς τις δὲ μόνον ἐπεζητήθη διὰ τῆς καταγραφῆς τοῦ ποινικοῦ δικαίου, ἥτις ἀνετέθη εἰς τὸν Δράκοντα τῷ 621 π. Χ. Ἡ αὐστηρότης τοῦ ποινικοῦ δικαίου τώρα μόλις ἐφάνη, ὅτε οἱ νόμοι οὗτοι κατεγράφησαν. Ὄχι μόνον ὁ φόνος, ἀλλὰ καὶ πᾶσα κλοπὴ ἐτιμωρεῖτο μὲ θάνατον, διὸ βραδύτερον ἐλέχθη ὅτι τοῦ Δράκοντος οἱ νόμοι ἦσαν δι' αἵματος καὶ οὐχὶ διὰ μελάνης γεγραμμένοι. Ἡ δυσαρέσκεια λοιπὸν ηὔξανε μᾶλλον ἀντὶ νὰ μειωθῇ. Οἱ πένητες ἐδούλευον εἰς τοὺς πλουσίους καὶ αὐτοὶ καὶ τὰ τέκνα καὶ αἱ γυναῖκες, καὶ ἐκαλοῦντο *πελάται καὶ ἐκτήμοροι*, ὁ δὲ δῆμος ἐτύγχανεν ἀποκεκλεισμένος πάσης μετοχῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ.

Ἡ νομοθεσία τοῦ Σόλωνος. Ἡ λαμπρὰ ἀνάπτυξις τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα, ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν θεσμῶν αὐτῶν ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος, συνετέλεσεν ὥστε ἡ ἱστορία τῆς πολιτικῆς των ἐξελίξεως νὰ εἶναι πολὺ περισσότερον γνωστή. Διὰ πρώτην φορὰν ἐγένοντο μεταρρυθμίσεις ἐν Ἀθήναις ὑπὸ ἀνδρός, διὰ τοῦ ὁποίου εἰσερχόμεθα εἰς στερεὸν ἱστορικὸν ἔδαφος, τοῦ Σόλωνος τοῦ Ἐξηκεστίδου, μολονότι αἱ παραδοθεῖσαι ἡμῖν διηγήσεις περὶ τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεώς του συνοδεύονται ὑπὸ μυθιστορηματικῶν ἀνεκδότων. Εὐτυχῶς κατέχομεν ἀναμφισβήτητον πηγὴν πληροφοριῶν αὐτὰ ταῦτα τὰ ποιήματα τοῦ Σόλωνος, ἐν οἷς ἐν γλώσσῃ καθαρᾷ καὶ ἁπλῇ συγκεφαλαιοῖ τὴν σταδιοδρομίαν του καὶ τὸ πολιτικόν του ἔργον. Ἀνῆκεν εἰς οἰκογένειαν μετρίας περιουσίας· ἐκ τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπαγγέλματος, ὅπερ ὑπεχρεώθη νὰ ἀσκήσῃ κατὰ τὴν νεότητά του, ἀπέκτησεν ὀξεῖαν αἴσθησιν τῆς οἰκονομικῆς πραγματικότητος καὶ τὴν ἱκανότητα τῆς ἐπινοήσεως πρακτικῶν λύσεων· μολονότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οἱ ἐννέα ἄρχοντες ἐξελέγοντο ἀκόμη ὑπὸ τῆς ἀριστοκρατικῆς συνελεύσεως τοῦ Ἀρείου Πάγου, εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Σόλων ἐγένετο ἄρχων τῷ 594 π. Χ. ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς κοινῆς γνώμης, κατόπιν πολλῶν ἀγώνων μεταξὺ τῶν εὐπατριδῶν, οἱ ὁποῖοι ἤθελον νὰ διατηρήσουν τὴν ἀπηρχαιωμένην νομοθεσίαν μετὰ τῶν προνομίων αὐτῆς, καὶ τῆς μεγάλης μάζης τοῦ λαοῦ, ζητοῦντος γενικὴν ἀναθεώρησιν τῶν πολιτικῶν θεσμῶν καὶ διανομὴν τῶν γαιῶν. Ὁ Σόλων οὐδέποτε ἠθέλησε νὰ προβῇ εἰς τὸ ριζικὸν τοῦτο μέτρον, τὸ ὁποῖον ἄλλοι μεταρρυθμισταὶ θὰ δοκιμάσουν βραδύτερον ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' ἐφήρμοσεν, ἀναμφιβόλως εὐθὺς ἅμα τῇ ἀνόδῳ του εἰς τὴν ἀρχήν, ἕτερον μέτρον, ὅπερ ἔμελλε νὰ ἔχῃ ἐξ ἴσου σπουδαίας συνεπείας. Ἠρνήθη εἰς τοὺς πιστωτὰς τὸ δικαίωμα νὰ καθιστῶσι δοῦλον τὸν δυστροποῦντα ὀφειλέτην ἢ μέλος τῆς οἰκογενείας του. Διὰ τοῦ μέτρου τούτου ἐσώθησαν πολλοὶ πολῖται ἀνήκοντες εἰς τὰς μέσας ἢ πτωχὰς τάξεις, καὶ ἀπηλευθερώθησαν ἄλλοι, ἕνεκα τῆς ἀναδρομικῆς ἰσχύος του, πάντες δ' οὗτοι ἐπύκνωσαν τὰς τάξεις τῶν ὀπαδῶν τοῦ Σόλωνος καὶ ἀντιπάλων τῶν εὐπατριδῶν.

Μετὰ τῆς μεταρρυθμίσεως ταύτης ὁ Σόλων συνέδεσε καὶ ἄλλην, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ παράδοσις ἀπένειμεν ἐπαναστατικὸν χαρακτῆρα. Λέγεται ὅτι ἐθέσπισε τὴν ἀποκοπὴν τῶν χρεῶν (σεισάχθειαν). Ἀλλ' οἱ ὡραῖοι στίχοι, δι' ὧν ὁ Σόλων ἐπαίρεται ὅτι ἀπήλλαξε τὴν ἀττικὴν γῆν ἀπὸ τὰς ὑποθήκας, δι' ὧν ἦτο δεσμευμένη, ἀφήνουν νὰ μαντεύσωμεν ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ ἀγροτικῆς μεταρρυθμίσεως, ἥτις ἀνεκούφισε τοὺς ὑπὸ χρεῶν βεβαρημένους μικροὺς ἰδιοκτήτας. Ἡ ἀποκοπὴ αὕτη τῶν χρεῶν κατέστη εὐκολώτερον ἐφαρμόσιμος, ὅταν ὁ Σόλων μετέβαλε τὸ σύστημα τῶν σταθμῶν καὶ τῶν νομισμάτων τῶν Ἀθηναίων. Μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης αἱ Ἀθῆναι εἶχον υἱοθετήσει τὸ νόμισμα τῆς μεγαλυτέρας ἐμπορικῆς πόλεως τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου, τῆς Αἰγίνης (μία μνᾶ βάρους 430 γραμμαρίων ἀργύρου=ἑβδομήκοντα δραχμαί). Ὁ Σόλων διῄρεσε τὴν μνᾶν εἰς 100 δραχμάς, τοῦτο δὲ κατέστησεν ἀναγκαίαν τὴν ἀναχώνευσιν τῶν ὑπαρχόντων νομισμάτων καὶ ἐμείωσε τὴν ἀγοραστικὴν δύναμιν τοῦ νέου νομίσματος, πρὸς μέγα ὄφελος τῶν μικροϊδιοκτητῶν ἀγροτῶν, οἱ ὁποῖοι ἠδυνήθησαν νὰ πωλήσουν ἀκριβότερον τὰ προϊόντα τῶν ἀγρῶν των καί, πλουσιώτεροι εἰς ἀριθμὸν νομισματικῶν μονάδων, ἠδυνήθησαν νὰ ἀπαλλαγῶσιν εὐκολώτερον τῶν χρεῶν των. Παραλλήλως τὸ νέον τοῦτο σύστημα ἀφωμοίωνε τὴν ἀττικὴν δραχμὴν πρὸς τὴν εὐβοϊκήν, ἡ ὁποία ἐχρησιμοποιεῖτο ὄχι μόνον εἰς τοὺς λιμένας τῆς Εὐβοίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Κόρινθον καὶ εἰς τὴν Σικελίαν καὶ εἰς τὰς ἀποικίας τοῦ Εὐξείνου Πόντου, καὶ διηυκόλυνεν οὕτω τὰς συναλλαγὰς μεταξὺ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν μεγαλυτέρων τότε ἐμπορικῶν κέντρων. Τὸ ἐνδιαφέρον, ὅπερ εἶχεν ὁ Σόλων διὰ τοὺς ἐπιχειρηματίας, ἀποδεικνύεται καὶ ἐξ ἑνὸς ἄλλου νόμου, ὅστις ἀπηγόρευε μὲν τὴν ἐξαγωγὴν ἐκτὸς τῆς Ἀττικῆς τῶν εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης (τοῦ σίτου καὶ τῶν σύκων), ἐπέτρεπεν ὅμως τὴν ἐξαγωγὴν ἐλαίου καὶ προητοίμαζεν οὕτω τὴν βιομηχανικὴν ἀνάπτυξιν τῆς Ἀττικῆς καὶ τὴν ἀκμὴν τοῦ Πειραιῶς.

Τὰς οἰκονομικὰς καὶ χρηματικὰς ταύτας μεταρρυθμίσεις συνεπλήρωσεν ὁ Σόλων διὰ νέων μέτρων νομικοῦ καὶ πολιτειακοῦ χαρακτῆρος. Ἐθέσπισε τὴν ἐλευθερίαν τοῦ διαθέτειν, διακηρύξας ὅτι ἠδύνατο ἕκαστος νὰ διαθέτῃ κατὰ βούλησιν τὰ ἀγαθά του, ἂν δὲν εἶχε νόμιμα ἄρρενα τέκνα. Ἐπέβαλε τὴν δικαστικὴν λύσιν πασῶν τῶν ἀστικῶν διαφορῶν, αἵτινες ἐρρυθμίζοντο ἄλλοτε ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῶν ἐνδιαφερομένων οἰκογενειῶν, ὁρίσας ὡς ἁρμόδιον δικαστήριον τὴν Ἡλιαίαν, ἧς τὰ μέλη ἐκληροῦντο ἐκ πάντων τῶν πολιτῶν ἄνευ διακρίσεως περιουσίας καὶ κοινωνικῆς τάξεως. Πάντες οὗτοι οἱ νεωτερισμοί, οἱ ὁποῖοι ἐξησφάλιζον τὴν ὑπεροχὴν τοῦ κράτους ἐπὶ τῆς οἰκογενείας, ἐξησθένιζον ταυτοχρόνως τοὺς ἀριστοκρατικοὺς θεσμούς. Παρὰ τὸ παλαιὸν συμβούλιον τῶν εὐπατριδῶν—ὑπέρτατον δικαστήριον καὶ πολιτικὴ συνέλευσις ταυτοχρόνως, ὅπερ συνήρχετο ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ τοῦ ὁποίου ἡ δικαιοδοσία εἰς τὰ ποινικὰ ζητήματα εἶχεν ἤδη περιορισθῇ ἀφότου, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ζ' αἰῶνος, ἱδρύθη τὸ δικαστήριον τῶν ἐφετῶν—ἐθεσπίσθη τὸ δημοκρατικὸν δικαστήριον τῆς Ἡλιαίας. Ταυτοχρόνως περιωρίσθη καὶ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ συμβουλίου τῶν εὐπατριδῶν, καταργηθέντος τοῦ προνομίου τοῦ ἐκλέγειν τοὺς ἄρχοντας.

Οἱ «νόμοι τοῦ Σόλωνος» δὲν ἀνέτρεψαν τὴν ἀθηναϊκὴν πολιτείαν. Ἐβασίσθησαν ἐπὶ τῆς τότε ὡς ἀρίστης θεωρουμένης πολιτικῆς ἀρχῆς, ὅτι τὸ κάλλιστον πολίτευμα εἶναι ἡ συγκεκερασμένη ἀριστοκρατία. Οἱ πένητες καὶ ἄσημοι δὲν ἐπετρέπετο πλέον νὰ μένωσιν ὅλως ἔξω τῆς πολιτείας, ἀλλ' οὔτε καὶ ἡ παντελὴς ἰσότης ἐθεωρεῖτο πρέπουσα. Ἐπροτιμήθη λοιπὸν ἡ τιμοκρατία, ἥτις τὰ πολιτικὰ δικαώματα καὶ καθήκοντα ἐξήρτα ἐκ τοῦ καθαροῦ ποσοῦ τοῦ εἰσοδήματος. Μολονότι δὲ οἱ εὐγενεῖς, ἅτε οἱ μέγιστοι γαιοκτήμονες, πάλιν οἱ πρωτεύοντες ἦσαν ἐν τῇ πολιτείᾳ, τοὐλάχιστον ὅμως τὸ προνόμιον τῆς γεννήσεως ἀπέβαλε τὴν προτέραν αὐτοῦ ἀπόλυτον ἰσχὺν καὶ τὸ πολιτικὸν στάδιον ἔμεινεν ἀνοικτὸν εἰς πάντα, ὅστις θὰ κατέκτα ἀνωτέραν κοινωνικὴν θέσιν δι' αὐξήσεως τῆς περιουσίας του. Ὁ Σόλων διῄρεσε τοιουτοτρόπως τοὺς πολίτας εἰς τοὺς πεντακοσιομεδίμνους, οἵτινες εἶχον εἰσόδημα τοὐλάχιστον 500 μεδίμνων σίτου (κριθῆς), ἢ 500 μετρητῶν ἐλαίου καὶ οἴνου (1 μέδιμνος=περὶ τὰς 55 λίτρας, 1 μετρητὴς=περὶ τὰς 28 λίτρας· ἐπὶ Σόλωνος δὲ 1 μέδιμνος σίτου ἐστοίχιζε 1 δραχμήν, 1 πρόβατον 1 δραχ., 1 βοῦς 5 δραχ.), τοὺς ἱππεῖς ἢ τριακοσιομεδίμνους, τοὺς ζευγίτας, ἤτοι τοὺς κυρίως γεωργούς, καὶ τοὺς θῆτας, ἤτοι τοὺς ἐργατικούς. Τὰ δὲ πολιτικὰ δικαιώματα καὶ τὰ βάρη διένειμεν ἀναλόγως εἰς τὰς τάξεις ταύτας. Εἰς τὰ (ἄμισθα) πολιτικὰ ἀξιώματα ἐκλέξιμοι ἦσαν οἱ εἰς τὰς τρεῖς πρώτας τάξεις ἀνήκοντες, οἱ ἄρχοντες ὅμως ἐξελέγοντο μόνον ἐκ τῶν πεντακοσιομεδίμνων, οἱ δὲ θῆτες εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ μετέχωσι τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου καὶ νὰ δικάζωσιν. Ἀλλὰ καὶ τὰ βάρη τῆς πολιτείας ἔφερον μόνον αἱ τρεῖς πρῶται τάξεις, ἡ μὲν πρώτη τὰς λειτουργίας, ἤτοι χορηγίαν, τριηραρχίαν καὶ γυμνασιαρχίαν, καὶ τὰς ἐκτάκτους εἰσφοράς, διότι φόροι τακτικοὶ τότε δὲν ὑπῆρχον, καὶ αἱ τρεῖς δὲ ταύτας τὰς τελευταίας. Ὁμοίως εἰς τὴν (ἄμισθον) στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν ὑπεχρεοῦντο αἱ μὲν τρεῖς πρῶται ὡς ὁπλῖται, ὡς ἱππεῖς δὲ μόνον αἱ δύο πρῶται, ὡς ψιλοὶ δὲ καὶ κωπηλάται αἱ τῆς τετάρτης. Αἱ δύο δὲ ἄλλαι κοινωνικαὶ τάξεις, οἱ μέτοικοι καὶ οἱ δοῦλοι, ἦσαν ἐστερημέναι παντὸς δικαιώματος. Οἱ μέτοικοι ἐν τούτοις, οἱ ἐν Ἀθήναις δηλαδὴ κατοικοῦντες ξένοι ἔμποροι καὶ βιομήχανοι, εἰς οὓς ἡ ἀπόκτησις κτηματικῆς περιουσίας δὲν ἐπετρέπετο, ὑπεχρεοῦντο εἰς τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, ἐπλήρωνον δὲ καὶ τακτικὸν ἐτήσιον φόρον (τὸ μετοίκιον), ἀντημείβοντο ὅμως αἱ ὑπηρεσίαι αὐτῶν δι' ἀτελείας, ἰσοτελείας καὶ διὰ πολιτογραφήσεως (δημοποίητοι). Οἱ δὲ δοῦλοι ἀπελάμβανον τοὐλάχιστον τῆς προστασίας τῶν νόμων κατὰ πάσης κακοποιήσεως ἐκ μέρους ξένων ἢ τοῦ κυρίου των. Καθόλου εἰπεῖν, ἡ νομοθετικὴ δραστηριότης, τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξεν ὁ Σόλων, ηὐνόησεν ἐν μὲν τῇ ὑπαίθρῳ τὴν ἐνίσχυσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς μικρᾶς ἰδιοκτησίας, ἐν δὲ τῇ πόλει τὴν πρόοδον μέσης τινὸς τάξεως ἐπιχειρηματιῶν. Οἱ μικροϊδιοκτῆται ἀγρόται καὶ οἱ ἔμποροι τῶν πόλεων μετὰ τῶν βιομηχάνων ἀπήρτισαν νέαν τάξιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται τὸ μεγαλεῖον τῶν Ἀθηνῶν τοῦ Ε' καὶ Δ' αἰῶνος π. Χ. καὶ ἐκ τῆς ὁποίας προῆλθόν τινες ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων πολιτικῶν τῆς πόλεως, ἀπὸ τοῦ Θεμιστοκλέους μέχρι τοῦ Δημοσθένους.

Μετὰ τὴν ἐπιτέλεσιν τῆς νομοθετικῆς ταύτης ἐργασίας ὁ Σόλων ἀπεσύρθη τῆς δημοσίας ζωῆς. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης τὸν παρέλαβεν ὁ θρῦλος καὶ τὸν μετέβαλεν εἰς περιοδεύοντα σοφὸν καὶ συντάκτην πολιτευμάτων δι' ἄλλας ἑλληνικὰς πόλεις. Οὐδεὶς λόγος ὑπάρχει νὰ ἀναζητήσωμεν τὴν ἀποχώρησίν του ἐκ τῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀναχώρησίν του ἀκόμη ἐξ Ἀθηνῶν. Ἴσως προῃσθάνετο τὰς πρακτικὰς δυσκολίας, ἃς θὰ συνήντα ἡ ἐκτέλεσις τῶν νόμων του. Πράγματι δὲ τὰ ἐπακολουθήσαντα τριάκοντα ἔτη εἶναι πλήρη ἀγώνων, καθ' οὓς οἱ μὲν εὐπατρίδαι ἐπιχειροῦσι νὰ ὑπεραμυνθῶσι τῶν παλαιῶν προνομίων των, ἢ τοὐλάχιστον νὰ διατηρήσουν ὅσα εἶχεν ἀφήσει ἄθικτα ὁ Σόλων, οἱ δὲ ἡμερομίσθιοι ἐργάται τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν πόλεων, πληθυνόμενοι ὁσημέραι καὶ καθιστάμενοι ἀπειλητικώτεροι, ἐπιδιώκουσι συμμετοχὴν εἰς τὰ κοινά.

Ὁ Πεισίστρατος καὶ οἱ Πεισιστρατίδαι. Κατὰ τὸ 560 π. Χ. ὑπῆρχον ἐν Ἀθήναις τρία κόμματα: τὸ κόμμα τῶν εὐγενῶν, ἀποτελούμενον κυρίως ἐκ γαιοκτημόνων τοῦ ἀθηναϊκοῦ λεκανοπεδίου (*πεδιεῖς*), τὸ κόμμα τῶν μετριοπαθῶν (*παράλιοι*), ἀποτελούμενον ἐξ εὐπόρων ἀστῶν καὶ ἐμπόρων, ἐκ τῶν κατοικούντων εἰς τοὺς μικροὺς λιμένας τῆς μεσημβρινῆς παραλίας τῆς Ἀττικῆς, καὶ τὸ κόμμα τῶν δημοκρατικῶν (*διάκριοι*), συγκείμενον πρὸ πάντων ἐξ ἀγροτικῶν ἐργατῶν, χρησιμοποιουμένων εἰς τὰς κατὰ μῆκος τῆς βορειοανατολικῆς παραλίας τῆς Ἀττικῆς γαίας (Διακρία), καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων ἀμφιβόλου καταγωγῆς πολιτῶν, δυσηρεστημένων ἕνεκα διαφόρων λόγων. Ἑκάστου τῶν τριῶν τούτων κομμάτων ἡγεῖτο ἀνὰ εἷς ἀριστοκράτης· οἱ πεδιεῖς εἶχον ὡς ἀρχηγὸν τὸν Λυκοῦργον, οἱ παράλιοι τὸν Μεγακλῆ καὶ οἱ διάκριοι τὸν Πεισίστρατον· ὁ τελευταῖος καταγόμενος ἐκ Βραυρῶνος, τῆς μεγαλυτέρας πόλεως τῆς ἀνατολικῆς Ἀττικῆς, εἶχε προσελκύσει τὴν προσοχὴν τοῦ κοινοῦ καὶ εἶχε καταστῇ δημοφιλὴς διά τινος ἐκστρατείας του κατὰ τῶν Μεγάρων, παλαιᾶς ἀντιπάλου τῶν Ἀθηνῶν πόλεως, καὶ διὰ τῆς ἀνακτήσεως τῆς Σαλαμῖνος, τὴν ὁποίαν εἶχον κατακτήσει καὶ ἀπολέσει ἐπανειλημμένως αἱ Ἀθῆναι. Ὁ Πεισίστρατος συνεφιλιώθη πρὸς τοὺς Ἀλκμεωνίδας καὶ τὸ κόμμα των δι' ἐπιγαμίας. Ἀποκτήσας τὴν εὔνοιαν τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ἐπέτυχε, κατόπιν σκηνοθετηθείσης δολοφονικῆς ἀποπείρας ἐναντίον του, νὰ ψηφισθῇ ἡ σύστασις σωματοφυλακῆς διὰ τὴν ἀσφάλειάν του (561 π. Χ.), διὰ τῆς ὁποίας ἐγκαθιδρύθη ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, παλαιᾶς τῶν βασιλέων διαμονῆς. Οὕτως ἀπέκτησαν καὶ αἱ Ἀθῆναι τὸν τύραννόν των. Τὴν πάλην κατὰ τοῦ Πεισιστράτου διεξήγαγον τὰ ἀριστοκρατικὰ κόμματα καὶ οἱ Ἀλκμεωνίδαι, οἵτινες ἡνωμένοι ἐξέβαλον αὐτὸν τῆς ἐξουσίας τῷ 556 π. Χ. Περὶ τὸ 550 εὐπατρίδης τις, ὁ Κύλων, ὅστις ἐν Ὀλυμπίᾳ εἶχε λάβει τὸν στέφανον ἐν τῷ ἀγῶνι τοῦ δρόμου καὶ ἦτο γαμβρὸς τοῦ τυράννου τῶν Μεγάρων Θεαγένους, ἐπεχείρησε νὰ ἐπαναλάβῃ τὸ πραξικόπημα τοῦ Πεισιστράτου. Τὸν Κύλωνα ὑπεστήριξαν εἰς τὸ πραξικόπημα οἱ μισθοφόροι τοῦ πενθεροῦ του, καὶ τοῦτο κατέστησεν ἀμέσως μισητὴν εἰς τοὺς Ἀθηναίους τὴν ἀρχήν του. Ὁ Κύλων ἐπολιορκήθη ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἐπὶ ἄρχοντος τοῦ Ἀλκμεωνίδου Μεγακλέους, καὶ αὐτὸς μὲν κατώρθωσε νὰ διαφύγῃ τὸν στενὸν ἀποκλεισμόν, ἀλλ' οἱ μετ' αὐ-

Digitized by Google

του παρὰ τοὺς ὅρκους ἐθανατώθησαν, τινὲς μάλιστα ἐν αὐτῷ τῷ ἱερῷ τῶν Εὐμενίδων, ὅπου εἶχον καταφύγει. Οἱ Ἀθηναῖοι ὑπέπεσαν οὕτως εἰς θανάσιμον ἁμάρτημα (τὸ κυλώνειον ἄγος, οἱ ἐναγεῖς, οἱ ἀλιτήριοι), προὐκάλεσαν δὲ καὶ πόλεμον τῶν Μεγαρέων, κατὰ τὸν ὁποῖον ἀπώλεσαν τὴν νῆσον Σαλαμῖνα. Τὸ ἄγος τοῦτο διέθεσε δυσμενῶς τοὺς πολίτας ἐναντίον τοῦ Μεγακλέους, ὅστις, ἐν τῇ ἰδιότητί του ὡς ἄρχοντος, ἔφερε τὴν εὐθύνην τῆς σφαγῆς. Οἱ Ἀλκμεωνίδαι ἐξωρίσθησαν. Δὲν εὑρίσκετο δὲ οὔτε μεταξὺ τῶν ἀριστοκρατικῶν, οὔτε μεταξὺ τῶν μετριοπαθῶν στρατιωτικός τις ἱκανὸς νὰ ἐπανορθώσῃ τὴν ἀπώλειαν τῆς Σαλαμῖνος. Ὁ Πεισίστρατος, ὅστις εἶχε καταφύγει εἰς τὴν Εὔβοιαν καὶ παρηκολούθει ἐκ τοῦ συνεγγυς τὴν ἐξέλιξιν τῆς καταστάσεως, ἐθεώρησε κατάλληλον τὴν στιγμὴν ὅπως ἐπανέλθῃ εἰς τὰς Ἀθήνας. Διελθὼν τὸ στενὸν τοῦ Εὐρίπου, εὗρεν εἰς τὴν πιστὴν αὐτῷ Διακρίαν στρατὸν ἐξ ὀπαδῶν, διὰ τοῦ ὁποίου, ἐνισχυθέντος καὶ ἐξ Εὐβοίας καὶ Βοιωτίας, ἐπεβλήθη ἐπὶ τῶν Ἀθηνῶν (περὶ τὸ 550 π. Χ.).

Ἐγκατασταθεὶς ὁ Πεισίστρατος ἐκ νέου ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, ἐκυβέρνησε μὲ ἠπιότητα καὶ εὐθύτητα. Ὅπως πάντες οἱ σφετεριζόμενοι τὴν ἐξουσίαν μετὰ μακρὰν περίοδον ἐσωτερικῶν ἀγώνων, οὕτω καὶ ὁ Πεισίστρατος ἠκολούθησε κατακτητικὴν πολιτικήν, διὰ νὰ ἀποσπάσῃ τὴν προσοχὴν τοῦ λαοῦ. Καὶ ἐγένετο πράγματι ὁ θεμελιωτὴς τοῦ μεγαλείου τῶν Ἀθηνῶν. Διεῖδεν ὅτι τὸ μέλλον τῆς πόλεως ἐξηρτᾶτο ἐκ τῆς ναυτικῆς ἀναπτύξεως. Αἱ Ἀθῆναι, ἄλλως τε, εἶχον ἤδη ἀρχίσει νὰ ἐνδιαφέρωνται διὰ τὰ ναυτικὰ ζητήματα· διαμορφοῦται ἰδιαιτέρα τάξις ναυτικῶν καὶ ἐφοπλιστῶν· αἱ ναυκραρίαι (ὁμάδες πολιτῶν ὑποχρεούμεναι ἑκάστη εἰς τὴν κατασκευήν, ἐξάρτυσιν καὶ συντήρησιν πολεμικοῦ πλοίου) ἀρχίζουν νὰ ἀποκτοῦν πολιτικὴν σημασίαν, διαδραματίσασαι σπουδαῖον, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, μέρος εἰς τὴν καταστολὴν τοῦ πραξικοπήματος τοῦ Κύλωνος. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Πεισίστρατος πρῶτος ἐξησφάλισεν εἰς τὸ ἀθηναϊκὸν ναυτικὸν τὴν ἐλευθέραν ναυσιπλοΐαν τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου, καταλαβών, ὁριστικῶς πλέον, τὴν Σαλαμῖνα. Κατενόησε τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ εἰς σῖτον ἐφοδιασμὸς διὰ τὴν πόλιν, ἥτις ηὐρύνετο ἐν μέσῳ περιοχῆς μικρᾶς γονιμότητος καὶ τῆς ὁποίας διαρκῶς αὐξανόμενον ποσοστὸν τοῦ πληθυσμοῦ ἐστρέφετο πρὸς τὸ ἐμπόριον, τὴν βιομηχανίαν καὶ τὴν ναυτιλίαν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἠθέλησε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐλευθέραν ἐπικοινωνίαν μὲ τὰς σιτοπαραγωγοὺς περιοχὰς τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Ἐπὶ τῆς ἀσιατικῆς παραλίας ἀθηναϊκὴ φρουρὰ κατέλαβε τὸ Σίγειον· ἐπὶ τῆς ἀντιπέραν, ἐν Χερσονήσῳ, ἀπεστάλη ἀποικία ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Μιλτιάδου, ἀρκετὰ φιλοδόξου ἀριστοκράτου. Παραλλήλως οἱ Ἀθηναῖοι ἔστρεψαν τὰς βλέψεις των πρὸς τὰς Κυκλάδας, ἐκ τῶν ὁποίων τὴν σημαντικωτέραν, τὴν Νάξον, κατέλαβον καὶ ἔθεσαν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ τυράννου Λυγδάμιδος, φίλου τοῦ Πεισιστράτου. Ταυτοχρόνως περιήρχετο ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ Δῆλος, θρησκευτικὸν κέντρον τῶν Κυκλάδων.

Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ὁ Πεισίστρατος φαίνεται ὅτι ἐκυβέρνησε κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Σόλωνος, ἀποφυγὼν κάθε πολιτειακὸν νεωτερισμόν. Περιωρίσθη μόνον εἰς ἐκλογικήν τινα μεταρρύθμισιν, ἥτις, καταργήσασα τὴν διὰ κληρώσεως ἐκλογὴν τῶν ἀρχόντων, τῷ ἐξησφάλισε τὴν ἐκλογὴν ἀνδρῶν προσκειμένων εἰς αὐτόν. Κατοχυρώσας οὕτω τὴν θέσιν του ὁ Πεισίστρατος, ἠδυνήθη νὰ λάβῃ σειρὰν μέτρων διὰ τὴν σταθεροποίησιν τῆς ἐσωτερικῆς εἰρήνης καὶ διὰ τὴν αὔξησιν τῆς εὐδαιμονίας τῆς Ἀττικῆς. Εἶχε τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ καλυτέρα ἐξασφάλισις ἀπὸ πάσης ἐπαναστάσεως ἦτο ἡ ὕπαρξις ἀγροτικῆς τάξεως ηὐχαριστημένης ἐκ τῆς θέσεώς της. Πρὸς τοῦτο ἵδρυσεν εἶδός τι ταμείου ἀγροτικῆς πίστεως, ὅπερ παρεῖχεν εἰς τοὺς μικροϊδιοκτήτας τὰ ἀναγκαιοῦντα κεφάλαια διὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν γαιῶν των καὶ τὴν βελτίωσιν τῆς παραγωγῆς, καὶ ἐθέσπισε τὰ περιοδεύοντα δικαστήρια, διὰ νὰ ἀπαλλάξῃ τοὺς ἀγρότας ἀπὸ τὰ δαπανηρὰ ταξίδια εἰς τὴν πόλιν. Κατόπιν τῆς φροντίδος ταύτης ἐπέβαλε φόρον 5% ἐπὶ τοῦ εἰσοδήματος· τὸ δημόσιον ταμεῖον ἐπλουτίσθη ἐκ τοῦ προϊόντος τῶν ἀργυρωρυχείων τοῦ Παγγαίου, ἐν μέρει δὲ καὶ ἐκ τῶν μεταλλείων τοῦ Λαυρείου.

Ἀποθανόντος τοῦ Πεισιστράτου φαίνεται ὅτι δὲν ἐγεννήθη ζήτημα διαδοχῆς. Οἱ δύο πρεσβύτεροι υἱοί του, Ἵππαρχος καὶ Ἱππίας, ἦσαν ἐγκατεστημένοι ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ παραμείναντες ἐν αὐτῇ διενεμήθησαν τὴν ἐξουσίαν· καὶ ὁ μὲν Ἱππίας ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν καὶ τὴν πολιτικήν, ὁ δὲ Ἵππαρχος τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα καὶ τὸ φυσικόν των συμπλήρωμα, τὰς καλὰς τέχνας καὶ τὴν λογοτεχνίαν. Τὸ καθεστὼς τοῦτο διετηρήθη μέχρι τῆς συνωμοσίας τοῦ Ἁρμοδίου καὶ τοῦ Ἀριστογείτονος, ἡ ὁποία εἶναι ἄγνωστον ἀκόμη, ἂν εἶναι ἐκδήλωσις δημοκρατικοῦ πνεύματος ἢ ἁπλῆ πρᾶξις προσωπικῆς ἐκδικήσεως. Ὁπωσδήποτε ἡ ἀπόπειρα ἀπέτυχεν· ἕνεκα λάθους ἐφονεύθη ὁ ἀδελφὸς Ἵππαρχος, ἐνῷ ἐπέζησεν ὁ Ἱππίας, ὁ πραγματικὸς κύριος τῆς ἐξουσίας. Ὁ χαρακτὴρ τοῦ Ἱππίου κατέστη ἕνεκα τῶν γεγονότων τούτων βίαιος καὶ καχύποπτος. Πρὸς στιγμὴν ἐσκέφθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ νὰ ἐγκατασταθῇ ἐν τῷ φρουρίῳ τῆς Μουνιχίας, ὅποθεν θὰ ἠδύνατο εὐκολώτερον νὰ δραπετεύσῃ ἐν περιπτώσει ἐπαναστάσεως. Ἀλλὰ δὲν πρόεφθασε νὰ πραγματοποιήσῃ τὰ σχέδιά του. Οἱ Ἀλκμεωνίδαι, διατελοῦντες ἐξόριστοι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ κυλωνείου ἄγους, ἀντελήφθησαν ὅτι ἐπέστη ἡ στιγμὴ νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὰς Ἀθήνας. Πρώτη ἀπόπειρα, καθ' ἣν λόχος εὐγενῶν ἐξορίστων νέων ἐπεχείρησε νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ νὰ ἐγκατασταθῇ ἐν Λειψυδρίῳ, παρὰ τὰς κλιτῦς τοῦ Πάρνηθος, ἀπέτυχεν. Ἡ ἀποτυχία αὕτη ἔπεισε τοὺς Ἀλκμεωνίδας ὅτι ἔπρεπε νὰ ζητήσουν τὴν βοήθειαν ἄλλων πόλεων. Τὸ πρᾶγμα ἦτο ἀρκετὰ εὔκολον. Συγγενεύοντες μετὰ πολλῶν ἐπιφανῶν οἴκων τῆς Ἑλλάδος καὶ εὑρισκόμενοι μέχρι τῆς ἁλώσεως τῶν Σάρδεων εἰς στενὰς σχέσεις πρὸς τοὺς βασιλεῖς τῆς Λυδίας, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος ἦσαν οἱ πλουσιώτεροι ἄνθρωποι τῶν περὶ τὸ Αἰγαῖον χωρῶν, ὄντες δὲ καὶ οἱ ἴδιοι δραστήριοι χρηματισταί, εἶχον ἀποκτήσει πανελλήνιον φήμην, ἀφότου ἀνέλαβον τὴν ἰδίᾳ δαπάνῃ ἐπανίδρυσιν τοῦ ἱεροῦ τῶν Δελφῶν, κατασκαφέντος τῷ 548 π. Χ. ἐκ πυρκαϊᾶς. Διὰ τῆς εὐσεβοῦς ταύτης πράξεως ἐκέρδησαν καὶ τὴν φιλίαν τῆς Σπάρτης, εἰς τὴν ὁποίαν χρησμός τις εἶχε συστήσει νὰ παρακολουθῇ μετὰ προσοχῆς τὰ ἀθηναϊκὰ πράγματα.

Ἡ Σπάρτη εἶχεν ἀποβῆ ἀθορύβως τὸ σημαντικώτερον τῶν κρατῶν τῆς Ἑλλάδος. Πλὴν τῶν ἐδαφῶν, ἅτινα ἦσαν ἀπ' εὐθείας ὑποτεταγμένα εἰς αὐτήν, εἶχεν ἱδρύσει κοινόν, οὗτινος μετεῖχον ἀλληλοδιαδόχως αἱ πλεῖσται τῶν πελοποννησιακῶν πόλεων (Ἦλις, Κόρινθος, Σικυών). Μολονότι οἱ δεσμοὶ τοῦ κοινοῦ τούτου ἦσαν ἀρκετὰ χαλαροί, ἡ Σπάρτη, κάτοχος οὖσα τοῦ ἑνὸς τρίτου τῆς Πελοποννήσου καὶ τοῦ καλυτέρου πεζικοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἤσκει ἐπ' αὐτοῦ ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὴν ἐπίδρασιν ταύτην δὲν τὴν ἐχρησιμοποίει πρὸς ἐξυπηρέτησιν εὐρέων πολιτικῶν σκοπῶν, ἴσως διότι ἡ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἀκόμη διατάραξις τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας εἶχε περιορίσει τὸν ὁρίζοντα αὐτῆς. Ἐν τούτοις δὲν ἠδύνατο νὰ βλέπῃ μὲ εὐμενὲς ὄμμα τὴν ἐπέκτασιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν συμμαχίαν τῶν Πεισιστρατιδῶν μὲ τὴν παλαιὰν ἀντίπαλον τῆς Σπάρτης πόλιν, τὸ Ἄργος, καὶ μὲ τὴν Θεσσαλίαν, τῆς ὁποίας τὸ ἱππικὸν διετήρει ἀκόμη τὸ γόητρόν του. Ἴσως ἐφαντάσθη, λοιπόν, ὅτι ἐπαναφέρουσα τοὺς Ἀλκμεωνίδας θὰ ηὐνόει τὴν ἐν Ἀθήναις παλινόρθωσιν ὀλιγαρχικοῦ καθεστῶτος εὐμενοῦς πρὸς αὐτήν. Ἀπεφάσισεν ὅθεν νὰ ἐπεμβῇ ἐν Ἀττικῇ, ὅπου εἰσέδυσαν οἱ στρατιῶται αὐτῆς ὡς ὑπερασπισταὶ τῆς ἐλευθερίας. Μετὰ ἀποτυχίαν, καθ' ἣν τὸ σπαρτιατικὸν πεζικὸν ἡττήθη ὑπὸ τοῦ θεσσαλικοῦ ἱππικοῦ, νέα ἐκστρατεία ἐξηνάγκασε τὸν Ἱππίαν νὰ ἐγκλεισθῇ ἐν τῇ Ἀκροπόλει καὶ κατόπιν νὰ συνθηκολογήσῃ, νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Ἀττικὴν καὶ νὰ καταφύγῃ εἰς τὸ Σίγειον.

Ἡ μεταρρύθμισις τοῦ Κλεισθένους. Αἱ Ἀθῆναι ἦσαν ἐλεύθεραι. Ἀλλὰ τὸ κόμμα, ὅπερ εἶχε καταλάβει τὴν ἐξουσίαν, οὐδεμίαν διάθεσιν ᾐσθάνετο νὰ ἐπαναφέρῃ καθεστὼς χρεοκοπῆσαν πλέον. Ἄλλοι εἶναι οἱ λόγοι, δι' οὓς ἡ τυραννία διετηρήθη ἐν Ἰωνίᾳ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος καὶ ἐν Σικελίᾳ ἀκόμη περισσότερον. Ἐν τῇ ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι ἔτεινε νὰ ἐξαφανισθῇ ἐκ τῶν πόλεων, ἐν αἷς εἶχεν ἐπιβληθῆ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ΣΤ' αἰῶνος. Ἐν Κορίνθῳ ἰδίᾳ ὁ Ψαμμήτιχος, ἀνεψιὸς καὶ διάδοχος τοῦ τυράννου Περιάνδρου, δολοφονηθεὶς κατά τινα λαϊκὴν ἐξέγερσιν, ἀντικατεστάθη ὑπὸ μετριοπαθοῦς κυβερνήσεως. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἀπετέλει μάθημα, ἐξ οὗ ἐδιδάχθησαν καὶ οἱ Ἀλκμεωνίδαι, καὶ πρὸ πάντων ὁ Κλεισθένης, ὅστις κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἦτο ὁ ἐπιφανέστατος ἐκπρόσωπος τῆς οἰκογενείας ταύτης καὶ ὁ πλέον συμπαθὴς εἰς τὸν ἀθηναϊκὸν λαόν. Ἡ ζύμωσις, ἥτις ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐξώσεως τοῦ Ἱππίου συνετελεῖτο ἐν τῷ ἀριστοκρατικῷ κόμματι, παρέσχεν εἰς τὸν Κλεισθένην τὴν εὐκαιρίαν νὰ προτείνῃ εἰς τοὺς Ἀθηναίους σημαντικὰς πολιτειακὰς μεταρρυθμίσεις. Ὁ ἀνὴρ οὗτος ἀντικατέστησε τὰς τέσσαρας παλαιὰς ἰωνικὰς φυλὰς διὰ δέκα, τεχνητοῦ ὅλως χαρακτῆρος, αἵτινες δὲν ἀντεστοίχουν εἰς ἰδιαιτέρας περιοχάς, ἀλλὰ περιελάμβανον ἑκάστη τρεῖς τριττύας, δηλαδὴ τρία τμήματα γῆς, κείμενα τὸ ἓν ἐν τῇ πόλει ἢ τοῖς πλησιοχώροις, τὸ δεύτερον ἐν τῇ παραλίᾳ καὶ τὸ τρίτον ἐν τῷ ἐσωτερικῷ. Ἑκάστη τῶν τριττύων τούτων περιελάμβανεν ὡσαύτως ὡρισμένον ἀριθμὸν δήμων. Ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ πολιτείᾳ ἕκαστος τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν ἀνῆκεν εἰς τὸν δῆμον, ὅπου εἶχε τὴν κατοικίαν του, καὶ εἰς τὴν φυλήν, ἐκ τῆς ὁποίας ἐξηρτᾶτο ὁ δῆμος οὗτος. Ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΣΤ' αἰῶνος π. Χ. ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νὰ προσθέτωσι, κατὰ τὰς διοικητικὰς πράξεις, εἰς τὸ ὄνομα ἑκάστου πολίτου τὴν ἔνδειξιν τοῦ δήμου, ἐξ ἧς συνήγετο εὐκόλως ἡ φυλή. Διὰ τῆς νέας ταύτης ὀργανώσεως κατεδικάζετο εἰς ἐξαφάνισιν τὸ στενὸν τοπικὸν πνεῦμα, ὅπερ εἶχεν ὁδηγήσει τὸν Πεισίστρατον εἰς τὴν ἐξουσίαν καὶ εἶχεν ὑποβοηθήσει τὴν ἐπάνοδόν του. Ἀφ' ἑτέρου αἱ παλαιαὶ ὁμάδες, οἰκογένειαι, φρατρίαι, ἀριστοκρατικαὶ φυλαί, αἵτινες ἀπετέλουν συνωμοτικοὺς πυρῆνας καὶ ὑποστηρικτὰς ἀρχαϊκοῦ καὶ χρεοκοπήσαντος πλέον δικαίου, διεσκορπισμέναι νῦν ἐντὸς τῆς μάζης τῶν πολιτῶν, τὸν ἀριθμὸν τῶν ὁποίων ηὔξανεν ἡ εἰσδοχὴ ἐν τῇ πολιτείᾳ ξένων, ἀπελευθέρων καὶ δούλων ἀκόμη, εἶχον καταντήσει ἀβλαβεῖς καὶ ἀκίνδυνοι, διατηρήσασαι μόνον τὸν παλαιὸν θρησκευτικόν των χαρακτῆρα.

Αἱ δέκα φυλαὶ ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν τῆς συγκροτήσεως τῆς βουλῆς τῶν πεντακοσίων, λαμβανομένων ἀνὰ πεντήκοντα διὰ κλήρου ἐκ τοῦ συνόλου τῶν πολιτῶν ἑκάστης φυλῆς. Ἑκάστη τῶν πεντηκοντάδων τούτων ἦτο ἐπιφορτισμένη μὲ τὴν ταχεῖαν διεκπεραίωσιν τῶν τρεχουσῶν ὑποθέσεων ἐπὶ χρονικὸν διάστημα ἴσον πρὸς τὸ 1/10 τοῦ ἔτους. Δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιον ὅτι ὁ Κλεισθένης ἐνεπνεύσθη τὴν ἰδέαν τῆς συγκροτήσεως τοῦ σώματος τούτου ἐκ τῶν παλαιοτέρων θεσμῶν τῶν Ἀθηνῶν· τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ νέον σῶμα ἐμείωσε κατὰ πολὺ τὴν πολιτικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ἡ βουλὴ τῶν πεντακοσίων ἀπετέλει μετὰ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου σύστημα δύο βουλευτικῶν σωμάτων ἀνάλογον πρὸς τὸ τῆς ἐλευθέρας ρωμαϊκῆς πολιτείας. Ὁ κύριος προορισμὸς τῆς βουλῆς ἦτο ἡ προετοιμασία τῶν νόμων καὶ τῶν διαταγμάτων, ἅτινα ἐτίθεντο ὑπὸ τὴν ἔγκρισιν τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου. Πᾶσαι αὗται αἱ πολιτειακαὶ μορφαὶ δὲν ἦσαν ἀκόμη τόσον καθαρῶς δημοκρατικαί, ὅπως ἀπέβησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ε' αἰῶνος. Ὁ λαός, καίτοι κύριος τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ τῇ βουλῇ καὶ τῆς δικαστικῆς ἐν τῷ ἡλιαστικῷ δικαστηρίῳ, ἔμενε μακρὰν τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας. Τὰ μεγάλα πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ ἀξιώματα κατελαμβάνοντο κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΣΤ' αἰῶνος μόνον ὑπὸ τῶν δύο πρώτων τάξεων (πεντακοσιομεδίμνων καὶ τριακοσιομεδίμνων). Παρὰ ταῦτα, ἡ ἐντὸς ἑνὸς αἰῶνος ἐπιτελεσθεῖσα πρόοδος ἦτο μεγάλη, τὸ δὲ ἀριστοκρατικὸν κόμμα παρηκολούθει ἀνησύχως τὰς ἀλλεπαλλήλους μειώσεις, τὰς ὁποίας ὑφίστατο τὸ γόητρόν του καὶ ἡ αὐθεντία του, διὸ καὶ προητοιμάζετο διὰ τὴν ἀντίστασιν. Ἀνέλπιστον βοηθὸν εἰς τοῦτο εὗρεν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἑνὸς ἐκ τῶν δύο βασιλέων τῆς Σπάρτης, τοῦ Κλεομένους, ὅστις ἐπὶ κεφαλῆς μικροῦ στρατοῦ εἰσέβαλεν εἰς τὴν Ἀττικήν, ἐγκατεστάθη ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἀπῄτησε τὴν ἀπέλασιν τοῦ Κλεισθένους καὶ τῶν κυριωτέρων ὀπαδῶν του. Τόσον ἦτο τὸ γόητρον τοῦ σπαρτιατικοῦ πεζικοῦ, ὥστε οἱ Ἀθηναῖοι ὑπέκυψαν κατ' ἀρχάς· ἀλλ' ὅτε ἠπειλήθη κατάργησις τῆς νέας πολιτειακῆς τάξεως, καὶ πρὸ πάντων τῆς βουλῆς τῶν πεντακοσίων, ὁ λαὸς ἐξηγέρθη καὶ ἔκλεισεν ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως τὸν Κλεομένη, ὅστις ἐξηναγκάσθη ἐντὸς τριῶν ἡμερῶν εἰς συνθηκολόγησιν. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν ταύτην ἡ Σπάρτη ἀπεφάσισε νὰ ἐπιχειρήσῃ μεγάλην ἐκστρατείαν, ἧς μετέσχον τὰ μέλη τοῦ κοινοῦ τῶν Πελοποννησίων, οἱ Βοιωτοὶ καὶ οἱ Χαλκιδεῖς. Ἡ συγκέντρωσις τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων ἐγένετο ἐν τῇ πεδιάδι τῆς Ἐλευσῖνος. Ἀλλὰ κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην ἐξεδηλώθη διὰ πρώτην φορὰν ἡ ἀδυναμία τῶν ἑλληνικῶν ὁμοσπονδιῶν καὶ ἡ ἀστάθεια τῆς σπαρτιατικῆς πολιτικῆς· ἡ συμμαχία διελύθη πρὶν ἢ πολεμήσῃ. Οἱ Κορίνθιοι ἠρνήθησαν νὰ μετάσχωσι τῆς ἐκστρατείας ταύτης ἐναντίον δημοκρατικῆς κυβερνήσεως, οἱ δύο βασιλεῖς τῆς Σπάρτης διεφώνησαν πρὸς ἀλλήλους καὶ οἱ Βοιωτοὶ καὶ Χαλκιδεῖς φρονίμως ποιοῦντες ἀπεσύρθησαν εἰς τὰ ἴδια. Ἀλλ' ὁ ἀθηναϊκὸς στρατὸς δὲν ἐδίστασε νὰ συνάψῃ μάχην κατ' ἀρχὰς πρὸς τὸ ἰσχυρὸν ἱππικὸν τῆς Χαλκίδος καὶ κατόπιν πρὸς τὸ εὐσύντακτον πεζικὸν τοῦ βοιωτικοῦ κοινοῦ (506 π. Χ.). Αἱ νῖκαι αὗται ἀνησύχησαν τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Μεγάλη συνέλευσις τοῦ πελοποννησιακοῦ κοινοῦ, ἡ ὁποία συνεκλήθη ἐν Σπάρτῃ, ἀπεφάσισε, παρὰ τὴν παρουσίαν τοῦ ἐκπτώτου τυράννου Ἱππίου, νὰ ἀφήσῃ ἐν εἰρήνῃ τὴν νεαρὰν ἀθηναϊκὴν δημοκρατίαν, ἡ ὁποία ἀπεκάλυπτε διὰ τόσου λαμπροῦ τρόπου τὴν στρατιωτικήν της δύναμιν.

Ἡ Ἑλλὰς καὶ μεγάλα μεσογειακὰ ἔθνη κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΣΤ' αἰῶνος. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Η' καὶ Ζ' αἰῶνος ἱδρύθησαν εἰς τὰ ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου μεγάλα κράτη ἰσχυρῶς συγκεντρωτικά, διαθέτοντα τεραστίας στρατιωτικὰς καὶ ναυτικὰς δυνάμεις, ὡπλισμένας μὲ τελειοποιημένα πολεμικὰ μέσα. Οἱ ἀσσυριακοὶ στρατιῶται κατεῖχον ἤδη ἀπὸ τοῦ Η' αἰῶνος πολιορκητικοὺς καὶ ἀποτελεσματικὰς πολιορκητικὰς μηχανάς, τὰς ὁποίας θὰ κληρονομήσῃ μετ' ὀλίγον τὸ περσικὸν κράτος, ἐνῷ ἡ πολιορκητικὴ θὰ παραμείνῃ ὑποτυπώδης ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ Δ' αἰῶνος, οἱ δὲ Σύροι ναυτικοὶ κατεσκεύαζον κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχήν, διαταγῇ τῶν βασιλέων τῆς Νινευΐ, διήρεις τεθωρακισμένας. Τὰ ἰσχυρὰ ταῦτα κράτη ἀπετέλουν διὰ τοὺς Ἕλληνας μέγαν κίνδυνον

Digitized by Google

Ἤδη ἀπὸ τοῦ 710 οἱ κυρίαρχοι τῶν ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Κύπρου, κατὰ τὸ ἥμισυ ἔμποροι καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ πειραταί, ἐθεώρησαν συνετὸν νὰ ἐκδηλώσωσι τὸν σεβασμόν των διὰ δώρων πρὸς τὸν Σαργὼν τὸν Β΄ τῆς Ἀσσυρίας. Ὁ κίνδυνος κατέστη φανερώτερος κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ζ΄ αἰῶνος. Ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ οἱ Ἕλληνες κατεῖχον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μόνον τὰ παράλια· ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς χώρας, ἡ ὁποία μόνον μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον τὸν Μέγαν ἐξηλληνίσθη, εἶχεν ἱδρυθῆ κατὰ τὸν Η΄ αἰῶνα, ἐπὶ τῆς κοιλάδος τοῦ Ἕρμου, λυδικὸν βασίλειον, τὸ ὁποῖον ἡ δυναστεία τῶν Μερμναδῶν ἀνύψωσεν εἰς μεγάλην ἀκμήν. Ἡ γόνιμος αὕτη καὶ πλουσία εἰς χρυσὸν χώρα, τῆς ὁποίας τὰ ὁμηρικὰ ἤδη ἔπη ἐξυμνοῦσι τὴν βιομηχανίαν, εἶχεν ἀνάγκην διεξόδου πρὸς τὴν θάλασσαν. Μεταξὺ τῶν βασιλέων τῶν Σάρδεων καὶ τῶν τραπεζιτῶν καὶ ἐφοπλιστῶν τῶν ἰωνικῶν καὶ αἰολικῶν πόλεων εἶχον συναφθῆ ἐνωρὶς ἐμπορικαὶ σχέσεις. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ζ΄ αἰῶνος ὁ Γύγης, ὁ πρῶτος ἱστορικὸς βασιλεὺς τῆς Λυδίας, ἠκολούθησεν ἀπέναντι τῶν ἰωνικῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μεθοδικὴν πολιτικὴν συμμαχιῶν καὶ κατακτήσεων. Ἄλλως τε κοινὸς κίνδυνος συνήνου κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Λυδούς. Βάρβαροι ἐρχόμενοι ἐκ τῶν βορείων παραλίων τοῦ Εὐξείνου Πόντου, οἱ Κιμμέριοι, εἶχον εἰσβάλει εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ζ΄ αἰῶνος. Περὶ τὸ 650 εἰσώρμησαν εἰς τὴν Λυδίαν, κατέστρεψαν τὸν στρατὸν τοῦ Γύγου, φονευθέντος ἐν τῇ μάχῃ, κατέλαβον τὰς Σάρδεις, ἠπείλησαν τὰς ἑλληνικὰς πόλεις καὶ κατέστρεψαν τὴν Μαγνησίαν καὶ τὸν παρὰ τὴν Ἔφεσον ναὸν τῆς Ἀρτέμιδος. Ἡ ἐπιδρομὴ αὕτη προὐξένησε ζωηρὰν ἐντύπωσιν εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας· οἱ ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων ὁπλιτῶν κατὰ τοῦ ἱππικοῦ τῶν Κιμμερίων ἀπετέλεσαν ἐπὶ μακρὸν προσφιλὲς θέμα τῶν ποιητῶν καὶ τῶν καλλιτεχνῶν. Καταστραφέντος μετ' ὀλίγον τοῦ στόλου τῶν ἐπιδρομέων ὑπὸ τῶν Ἀσσυρίων, οἱ διάδοχοι τοῦ Γύγου, ὁ Ἄρδυς, ὁ Σαδυάττης, ὁ Ἀλυάττης, καὶ πρὸ πάντων ὁ Κροῖσος, ἠδυνήθησαν νὰ ἐπανιδρύσουν τὸ κράτος των καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν ὁριστικῶς τὴν κατοχὴν τῆς παραλίας τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Ἡ μία κατόπιν τῆς ἄλλης αἱ πόλεις τῆς Ἰωνίας καὶ τῆς Αἰολίδος περιῆλθον ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν των. Ἡ λυδικὴ κυριαρχία δὲν ἦτο καταπιεστική· αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις κατέβαλλον μόνον φόρον καὶ παρέμενον αὐτόνομοι, ὑπὸ τὴν διακυβέρνησιν τῶν ἀρχόντων ἢ τυράννων των. Οἱ Λυδοὶ βασιλεῖς εἶχον ἑλκυσθῆ ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ· συνδεθέντες δι' ἐπιγαμίας μετὰ τῶν μεγάλων ἑλληνικῶν οἴκων τῆς Ἰωνίας καὶ γενόμενοι πιστωταὶ τῶν τραπεζιτῶν τῆς Πριήνης καὶ τῆς Ἐφέσου, ἐδέχοντο εὐχαρίστως εἰς τὰς αὐλάς των τοὺς Ἕλληνας σοφοὺς καὶ καλλιτέχνας καὶ ἐδείκνυον μεγάλην εὐλάβειαν πρὸς τοὺς θεοὺς τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Οἱ ναοί, ὄχι μόνον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀλλὰ καὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἐδέχοντο τὰ ἀναθήματά των· κατὰ τὸν Β΄ ἀκόμη αἰῶνα ἐδείκνυον ἐν Δελφοῖς τὰ ἐξ ἀπέφθου χρυσοῦ ἀντικείμενα, ἅτινα εἶχον ἀποστείλει ὁ Γύγης καὶ ὁ Κροῖσος.

Ἀλλ' εἰς τὰ νῶτα τοῦ λυδικοῦ βασιλείου εἶχεν ἱδρυθῆ κατὰ τὸν Ζ΄ π. Χ. αἰῶνα, ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ὀροπεδίου τοῦ Ἰράν, φοβερὸν κράτος, ἡ στρατιωτικὴ δύναμις τοῦ ὁποίου ἐνέβαλεν εἰς ἀνησυχίαν ἀπὸ μακροῦ τοὺς βασιλεῖς τῶν Σάρδεων. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 550, ἡ ὁποία ἀντικατέστησεν ἐν τῷ κράτει τούτῳ τὴν μηδικὴν δυναστείαν διὰ περσικῆς, ἐφάνη εἰς τὸν Κροῖσον κατάλληλος εὐκαιρία πὸς ἐπέκτασιν τῆς κυριαρχίας του πέραν τοῦ Ἅλυος· ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐκστρατείαν ταύτην ἐνικήθη καὶ ᾐχμαλωτίσθη (564 π. Χ.). Αἱ Σάρδεις κατελήφθησαν καὶ πᾶσαι αἱ παράλιοι ἑλληνικαὶ πόλεις, πλὴν τῆς Μιλήτου, ἡ ὁποία εἶχε παραμείνει οὐδετέρα, περιῆλθον, κατόπιν ματαίας προσπαθείας πρὸς ἀντίστασιν, εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ Κύρου, βασιλέως τῶν Περσῶν. Ἡ περσικὴ κυριαρχία κατὰ τὰ πρῶτα πεντήκοντα τοὐλάχιστον ἔτη δὲν ἐπήνεγκε μεγάλας μεταβολὰς εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Ἀσίας. Ἡ διακυβέρνησις τῆς σατραπείας τῆς Λυδίας, εἰς ἣν ὑπήγοντο αἱ πόλεις αὗται, ἀνετέθη εἰς Λυδοὺς εὐγενεῖς, οἵτινες συνέχιζον τὴν φιλελευθέραν παράδοσιν τοῦ Κροίσου. Τὸ καθεστὼς τοῦτο ὄχι μόνον δὲν ἐκώλυσε τὴν πνευματικὴν καὶ τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τῶν πόλεων τῆς Ἰωνίας καὶ τῆς Αἰολίδος, ἀλλὰ καὶ προήγαγε τὴν εὐημερίαν των.

Ἡ κατάκτησις τῆς Λυδίας ἔθετεν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ βασιλέως τῆς Περσίας τοὺς στόλους τῶν ἑλληνικῶν λιμένων τῆς Ἀσίας. Ἡ μετ' ὀλίγον (538 π. Χ.) ἐπισυμβᾶσα κατάρρευσις τοῦ χαλδαϊκοῦ κράτους τὸν ἐνίσχυσε καὶ διὰ τοῦ φοινικικοῦ στόλου. Ἡ Περσία ἀπέβαινε μεγάλη θαλασσία δύναμις. Διὰ συνδεδυασμένης ἐκστρατείας κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν ὁ Καμβύσης, υἱὸς τοῦ Κύρου, ὑπέταξε τὴν Αἴγυπτον (515 π.Χ.). Ἡ χώρα αὕτη ἤδη ἀπὸ τοῦ Ζ΄ αἰῶνος ἦτο ἰσχυρῶς ἐξηλληνισμένη. Ἕλληνες μισθοφόροι τῶν φαραὼ εἰσέδυον εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Νείλου· ἐν τῷ Δέλτα αἱ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι ἦσαν πολυάριθμοι καὶ ὁ πλοῦτος τῆς Ναυκράτιδος μέγας. Καὶ ἐνταῦθα ἡ νέα κατάκτησις δὲν μετέβαλεν αἰσθητῶς τὴν τύχην τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. Ἡ κατάλυσις τοῦ αἰγυπτιακοῦ κράτους συνεπήγαγε καὶ τὴν ὑποταγὴν τῶν ἡγεμονίσκων τῆς Κύπρου, ἀντιπάλων τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς καταρρεύσεως τοῦ ἀσσυριακοῦ βασιλείου, καὶ τοῦ στόλου των εἰς τοὺς Ἀχαιμενίδας βασιλεῖς. Πολὺ βαρυτέρα ὑπὸ ἑλληνικὴν ἔποψιν καὶ σημαντικωτέρα ὑπῆρξεν ἡ ὑποδούλωσις τῶν ἑλληνικῶν νήσων τῆς ἀσιατικῆς παραλίας, καὶ πρὸ πάντων τῆς Σάμου, ὅπου ὁ εὐφυὴς τύραννος Πολυκράτης εἶχεν ἱδρύσει πραγματικὸν κράτος καὶ εἶχεν ἐπιχειρήσει νὰ διαδραματίσῃ πρωτεῦον πρόσωπον εἰς τὰς μεγάλας διεθνεῖς συγκρούσεις. Διατελέσας ἐπὶ μακρὸν σύμμαχος τοῦ βασιλέως τῆς Αἰγύπτου, ὑπεχρεώθη ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ ἀριστοκρατικοῦ κόμματος τῆς Σάμου νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸν φαραὼ καὶ νὰ συμβάλῃ ἀκόμη διὰ τοῦ σαμιακοῦ στόλου εἰς τὴν ἧτταν αὐτοῦ. Ἀλλ' ἡ προδοσία αὕτη δὲν τὸν ὠφέλησεν. Ὁ σατράπης τῆς Λυδίας τὸν ἐδολοφόνησε καὶ μετὰ μικρὰν περίοδον ἀνεξαρτησίας ἡ Σάμος περιῆλθεν ὑπὸ τὴν περσικὴν προστασίαν. Οὕτω τὸ κράτος τῶν Ἀχαιμενιδῶν ἐξετείνετο ἐκεῖθεν τῶν ὁρίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἀπέβαινε μέγας κίνδυνος οὐ μόνον διὰ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὰς τὰς πόλεις τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος.

Εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τῆς Μεσογείου ἠπειλεῖτο ἐξ ἴσου ὁ Ἑλληνισμός. Καὶ ἐκεῖ ἐπίσης οἱ Ἕλληνες ἦσαν διῃρημένοι ἀπέναντι ἰσχυρῶν ἐχθρῶν. Τὴν δραματικωτέραν ἐκδήλωσιν τῶν διαιρέσεων τούτων ἀποτελεῖ ἡ πτῶσις τῆς Συβάρεως, ἥτις ἡττηθεῖσα ὑπὸ τῆς γείτονός της Κρότωνος, κατεσκάφη ἀνηλεῶς, εἰς τρόπον ὥστε οὔτε ἡ τοποθεσία κἂν τῆς πλουσιωτάτης ταύτης πόλεως τῆς Ἰταλίας νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ μετὰ βεβαιότητος. Ἐνῷ αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις ἀλληλεσπαράσσοντο οὕτως, αἱ φοινικικαὶ ἀποικίαι τῆς Ἀφρικῆς, τῆς Σικελίας, τῆς Σαρδηνίας καὶ τοῦ ποταμοκόλπου τῆς Λυῶνος, συνηνωμέναι ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῆς Καρχηδόνος, ἀπήρτιζον ἰσχυρὸν κράτος, ὅπερ διέθετε τοὺς ἐπιτηδειοτέρους ναυτικοὺς καὶ τὸν καλύτερον ἐξωπλισμένον στόλον ὁλοκλήρου τῆς Δυτικῆς Μεσογείου. Ταυτοχρόνως ἐσχηματίζετο μεγάλη ἐτρουσκικὴ ὁμοσπονδία, ἡ ὁποία ἐξετείνετο ἀπὸ τῆς κοιλάδος τοῦ Πάδου μέχρι τῆς Καμπανίας. Οἱ ἰσχυροὶ στρατοί, τοὺς ὁποίους ἠδύνατο νὰ συγκροτήσῃ ἡ ἀριστοκρατικὴ αὕτη ὁμοσπονδία, ἕτοιμοι πάντοτε διὰ τὴν ἐπιδρομὴν καὶ τὴν λεηλασίαν, ἀπετέλουν διαρκῆ ἀπειλὴν διὰ τοὺς γείτονας. Οἱ ναυτικοί της ἐπειράτευον ὄχι μόνον εἰς τὰ παράλια τοῦ Τυρρηνικοῦ πελάγους, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀνατολὰς τοῦ στενοῦ τῆς Μεσσήνης. Οἱ Ἕλληνες ἐκεῖ ὅπου ἦσαν καλῶς ἐγκατεστημένοι ἠδύναντο νὰ προβάλλωσιν ἰσχυρὰν ἀντίστασιν. Οἱ ὁπλῖται αὐτῶν δὲν ὑπελείποντο τοῦ ἐτρουσκικοῦ πεζικοῦ, τὸ ὁποῖον ἦτο μὲν καλῶς ἐξωπλισμένον, ἀλλὰ δὲν διείπετο ὑπὸ πνεύματος κρατικοῦ. Τοῦτο κατέστη δῆλον κατὰ τὴν πείσμονα ἄμυναν τῆς Κύμης (524 π. Χ.). Ἀλλ' ἂν ὁ Ἑλληνισμὸς ἠδύνατο ἀκόμη οὐχὶ ἄνευ κόπου νὰ διατηρῆται, δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ ἐπεκτείνηται. Φοίνικες καὶ Ἐτροῦσκοι ἠμπόδιζον πᾶσαν νέαν ἐγκατάστασιν. Ἐν Κορσικῇ ἡ Ἀλαλία, ἀποικία τῆς Φωκαίας, ἱδρυθεῖσα περὶ τὸ 565, κατεστράφη ὑπὸ τῶν συνηνωμένων Καρχηδονίων καὶ Ἐτρούσκων, οἱ δὲ κάτοικοί της ἐθεώρησαν ἑαυτοὺς εὐτυχεῖς, διότι οἱ κάτοικοι τῆς Ποσειδωνίας ἐν Καμπανίᾳ ἐπέτρεψαν εἰς αὐτοὺς νὰ ἱδρύσωσιν ἐν τῇ περιοχῇ των τὴν πόλιν Ἐλέαν. Ἐν Σικελίᾳ Λακεδαιμόνιοι, ἐκδιωχθέντες ὑπὸ τῶν Καρχηδονίων ἐκ τῆς Τριπολίτιδος, ὅπου ἠθέλησαν νὰ ἐγκατασταθοῦν, κατέφυγον εἰς τὸ ὄρος Ἔρυξ καὶ κατεκόπησαν ἐκεῖ ὑπὸ τῶν Φοινίκων περὶ τὰ τέλη τοῦ ΣΤ΄ αἰῶνος. Αἱ θλιβεραὶ αὗται περιπέτειαι ἀπεδείκνυον ὅτι εἶχε παρέλθει πλέον ὁ χρόνος, καθ' ὃν ὁ Ἑλληνισμὸς ἐγκαθιδρύετο νικητὴς ἐπὶ τῆς παραλίας τῆς Ἰταλίας, τῆς Γαλατίας καὶ τῆς Ἱσπανίας. Ἀκόμη καὶ ἡ ἰσχυρὰ Μασσαλία ἠναγκάσθη νὰ συμβιβασθῇ μετὰ τῶν Καρχηδονίων καὶ νὰ περιορίσῃ τὴν ζώνην ἐπιρροῆς της εἰς τὸ Ἀρτεμίσιον ἀκρωτήριον.

Οὕτω περὶ τὸ 500 π. Χ. οἱ Ἕλληνες ἠπειλοῦντο, ἢ τοὐλάχιστον ἐκωλύοντο ἐν τῇ ἀναπτύξει αὐτῶν ἔν τε τῇ Ἀνατολικῇ καὶ τῇ Δυτικῇ Μεσογείῳ. Τὰ ἀποτελέσματα τριῶν αἰώνων ἐδαφικῆς ἐπεκτάσεως καὶ θαυμαστῆς ἠθικῆς, καλλιτεχνικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς προόδου, διέτρεχον κίνδυνον καὶ οἱ ἐχθροὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν ἐφαίνοντο ἱκανοὶ νὰ ἀφομοιώσουν, ἐν περιπτώσει νίκης, τὸ πνεῦμα αὐτοῦ, ὅπως ἔπραξαν πέντε αἰῶνας βραδύτερον οἱ Ρωμαῖοι. Τὸ λυδικὸν κράτος, τὸ τόσον ἐμποτισμένον ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, εἶχεν ἐκλίπει. Οἱ Ἐτροῦσκοι δὲν ἐδανείσθησαν παρὰ τῶν Ἑλλήνων εἰμὴ μόνον τὸν τρόπον τοῦ ἐνδύεσθαι καὶ ὡρισμένα διακοσμητικὰ πρότυπα. Οἱ Καρχηδόνιοι καὶ οἱ Πέρσαι εἶχον ἐκδηλωθῆ ἐχθροὶ μᾶλλον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἓν ἐκ τῶν δύο ἔμελλε νὰ συμβῇ: ἢ ἡ λεκάνη τῆς Μεσογείου θὰ διενέμετο μεταξὺ ἀριστοκρατῶν ἐμπόρων καὶ στρατιωτικῆς μοναρχίας, ἢ θὰ ἐθριάμβευεν ὁ Ἑλληνισμὸς διὰ τῶν ἀρχῶν τῆς τελειώσεως τοῦ ἀτόμου (καλοκἀγαθίας), τῆς τέχνης καὶ τῆς φιλοσοφίας, αἱ ὁποῖαι ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΣΤ΄ αἰῶνος ἀπετέλουν τὴν θαυμαστὴν πρωτοτυπίαν του.

ΑΓΩΝΕΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΠΕΡΣΩΝ. **Τὰ προηγηθέντα τῶν περσικῶν πολέμων.** ***Ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Ἀσία.*** Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος δὲν ἐστερεῖτο ἔκτοτε πολιτικῶν ἐρεισμάτων. Δύο αὐτοῦ πόλεις, ἡ Σπάρτη καὶ αἱ Ἀθῆναι, μάλιστα ἡ Σπάρτη, εἶχον ἤδη ἀποβῆ πολὺ τῶν λοιπῶν ἰσχυρότεραι καὶ εἶχον ἤδη συγκροτήσει κράτη ὁπωσοῦν λόγου ἄξια· περὶ ταῦτα δὲ συμπυκνούμεναι αἱ ἄλλαι τοῦ ἔθνους δυνάμεις, ἦσαν ἱκαναὶ ν' ἀποκρούσωσι πάντα ἐξωτερικὸν πόλεμον. Καὶ ἔμελλε μετ' ὀλίγον νὰ ἐκτεθῇ ἡ Ἑλλὰς εἰς φοβερὰν κατὰ τοῦτο δοκιμασίαν· διότι τὸ μέγα περσικὸν κράτος ἐπετέθη κατ' αὐτῆς ἐν ἀρχῇ τῆς πέμπτης ἑκατονταετηρίδος. Τὸ κράτος τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐν τῷ διαστήματι τῶν τελευταίων πεντήκοντα ἐνιαυτῶν εἶχε κυριαρχήσει, ὑπὸ τοὺς βασιλεῖς Κῦρον, Καμβύσην καὶ Δαρεῖον τὸν Ὑστάσπους, ἁπάσης τῆς δυτικομεσημβρινῆς Ἀσίας, ἀπὸ τοῦ Ἰνδοῦ μέχρι τῆς Μεσογείου θαλάσσης, καὶ πρὸς τούτοις τῆς Αἰγύπτου, διέφερε τοῦ ἑλληνικοῦ τοσοῦτον, ὥστε, ἐνῷ συνώρευον πρὸς ἄλληλα, ἐνόμιζέ τις ὅτι κεῖνται εἰς τοὺς δύο ἀντιθέτους τῆς γῆς πόλους. Ἐν Ἀσίᾳ μὲν ἅπασα ἡ κυβερνητικὴ ἐξουσία ἦτο συμπεπυκνωμένη εἰς χεῖραν ἀνδρὸς ἑνός, ἀλλὰ τὰ ἀπαρτίζοντα τὴν ἐπικράτειαν διάφορα φῦλα καὶ τμήματα δὲν συνεδέοντο πρὸς ἄλληλα δι' οὐδενὸς ἠθικοῦ δεσμοῦ. Ἐν Ἑλλάδι, ἐξ ἐναντίας, οὐδεμία μὲν ὑπῆρχε κυβερνητικὴ ἑνότης, ἀλλ' αἱ ἀπαρτίζουσαι αὐτὴν φυλαὶ καὶ πόλεις διὰ πλείστων ὅσων συνεδέοντο πρὸς ἀλλήλας ἠθικῶν δεσμῶν. Ἐν Ἀσίᾳ ἡ ἀνεξέλεγκτος τοῦ μονάρχου δεσποτεία παρήγαγε φυσικῷ τῷ λόγῳ τὴν τυφλὴν ὑπακοήν, ἡ τυφλὴ ὑπακοὴ τὴν ταπείνωσιν τοῦ ἀτομικοῦ αἰσθήματος, ἡ δὲ ταπείνωσις τοῦ ἀτομικοῦ αἰσθήματος φρονήματα εὐτελέστατα καὶ ἀγενέστατα· ἐν Ἑλλάδι, ἀντιθέτως, τὰ κοινοβουλευτικὰ πολιτεύματα παρήγαγον τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα, τὸ δ' ἐθνικὸν αἴσθημα τὴν φιλοπατρίαν, ἡ δὲ φιλοπατρία πάλιν τὰ ὑψηλότατα καὶ εὐγενέστατα τῶν φρονημάτων. Ἐντεῦθεν ὁ ἐπελθὼν ἀγὼν ὑπῆρξεν ἀγὼν ὄχι δύο ἐπικρατειῶν, ἀλλὰ δύο ἀντιθέτων κόσμων.

Ἡ περσικὴ κυριαρχία ἐν Ἰωνίᾳ. Τὸ περσικὸν κράτος, πλήρως ὠργανωμένον καὶ ὑπέρτερον ἁπάντων τῶν πρὸ αὐτοῦ κατά τε τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν δύναμιν, προέβαλεν ἤδη ἀντίπαλον τῶν Ἑλλήνων. Καὶ αἱ μὲν ἰωνικαὶ παράλιοι καὶ νησιωτικαὶ πόλεις, ὧν ἡ κτῆσις εἶχε συμπληρωθῆ ἐπ' ἐσχάτων διὰ τῆς προσαρτήσεως τῆς πλείστου λόγου ἀξίας Σάμου, ἀπετέλουν ἰδίαν σατραπείαν, ἐκτεινομένην ἀπὸ τῆς Λυκίας μέχρι τοῦ Ἑλλησπόντου. Δευτέρα δὲ σατραπεία περιελάμβανε τὰς ἀκτὰς τῆς Προποντίδος καὶ τοῦ Βοσπόρου, ἔχουσα ἕδραν τὸ Δασκύλειον. Ἡ Μυσία εἶχε πρωτεύουσαν τὰς Σάρδεις, καὶ ἡ Κιλικία μετὰ τῶν κατὰ τὴν παραθαλασσίαν ἑλληνικῶν πόλεων ὑπέκειτο εἰς τὸν σατράπην τῆς Ταρσοῦ. Αἱ δὲ διάφοροι πόλεις ἔμειναν μὲν αὐτόνομοι, ἀλλ' ἐπετηρεῖτο ὁ ἐν αὐταῖς πολιτικὸς βίος καὶ ἐλαμβάνετο φροντίς, ὅπως ἐν ταῖς ἀξίαις λόγου πόλεσι κατέχωσι τὴν ἀρχὴν ἄνδρες ἀνυψωθέντες μὲν ὡς ἀρχηγοὶ φατριῶν μεταξὺ τῶν ἰδίων συμπολιτῶν, ἔπειτα δὲ διατηρήσαντες τὴν δύναμιν αὐτῶν τῇ βοηθείᾳ τῶν Περσῶν καὶ διὰ τοῦτο γινώσκοντες καλῶς ὅτι ἡ κυριαρχία των ἔμελλε ταχέως νὰ λήξῃ, εὐθὺς ὡς οἱ ἡγούμενοι τῶν περσικῶν στρατιῶν ἤθελον ἄρει τὴν ὑποστήριξιν αὐτῶν. Τοιοῦτοι δὲ τύραννοι τυγχάνοντες τῆς προστασίας τοῦ μεγάλου βασιλέως ἦσαν ὁ Ἱστιαῖος ἐν Μιλήτῳ, ὁ Αἰάκης ἐν Σάμῳ, ὁ Στράττις ἐν Χίῳ, ὁ Λαοδάμας ἐν Φωκαίᾳ, ὁ Ἀρισταγόρας ἐν Κύμῃ καὶ ἄλλος ὁμώνυμος ἐν Κυζίκῳ, ὁ Δάφνις ἐν Ἀβύδῳ, ὁ Ἵπποκλος ἐν Λαμψάκῳ καὶ ἄλλοι πολλοί.

Ἡ σκυθικὴ ἐκστρατεία τοῦ Δαρείου. Ὁ βασιλεὺς τῆς Περσίας Δαρεῖος, ἐπιδιώκων τὴν ἐπέκτασιν τοῦ κράτους αὐτοῦ καὶ τὴν διάνοιξιν νέων ὁδῶν συγκοινωνίας καὶ ἐμπορίου, ἀφοῦ ὑπέταξε τοὺς ἐν Ἀσίᾳ Θρᾷκας, ἔστρεψε τὸ βλέμμα καὶ πρὸς τὴν Εὐρώπην, δελεασθεὶς ὑπὸ τῶν πληροφοριῶν περὶ τοῦ χρυσοῦ τῶν Σκυθῶν, τῶν λαῶν δηλονότι τῶν πέραν τοῦ κάτω Δουνάβεως καὶ τὰς βορείας τῆς Μαύρης θαλάσσης ἀκτὰς κατοικούντων, καὶ περὶ τῶν μεγάλων πλωτῶν ποταμῶν τῆς χώρας αὐτῶν. Τῆς ἐκστρατείας δὲ ταύτης, ἐπιχειρηθείσης τῷ 513 π. Χ., τὴν ἀρχηγίαν ἀνέλαβεν αὐτὸς ὁ Δαρεῖος. Εἰς τοὺς λιμένας τῆς Ἰωνίας ἀνεπτύχθη ἀπίστευτος δραστηριότης· ἐν αὐτῇ ὑπῆρχον οἱ πόροι, ἐξ ὧν καὶ μόνον ἠδύνατο νὰ ἀπεκδέχηται ὁ Δαρεῖος ἐπιτυχίαν τῆς ἐκστρατείας, ἐξ αὐτῆς δὲ κυρίως εἶχεν ἀφορμηθῆ ἡ πρὸς τὴν ἐπιχείρησιν ἐκείνην παρόρμησις. Διότι οἱ μὲν τύραννοι ἤλπιζον νὰ ἀξιωθῶσι τιμῶν καὶ ἀμοιβῶν διὰ τὰς παρασχεθησομένας ὑπηρεσίας, αἱ δὲ ἰωνικαὶ πόλεις ἦσαν τοσοῦτον συνδεδεμέναι πρὸς τὸν Πόντον, ὥστε ἄνευ τῆς ἀδιακόπου μετ' αὐτοῦ ἐπικοινωνίας δὲν ἠδύναντο νὰ ὑπάρχωσιν. Ἤλπιζον δὲ διὰ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Δαρείου ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ ἀπαλλαγῶσι τῶν εἰς τοὺς ἡγεμόνας τῶν Σκυθῶν.

Digitized by Google

καταβαλλομένων φόρων καὶ τοῦ διαρκοῦς φόβου τῶν ἐπιδρομῶν αὐτῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἐπεκτείνωσι τὰς ἐμπορικὰς αὐτῶν σχέσεις. Ἐντεῦθεν ἡ καθολικὴ συμμετοχὴ συμπάσης τῆς Ἰωνίας εἰς τὴν ἐκστρατείαν ἐκείνην, ἥτις ἔλαβε σχεδὸν ὄψιν ἐπιχειρήσεως ἐθνικῆς τῶν Ἰώνων. Συνεστράτευον δὲ μετὰ τοῦ Δαρείου, πλὴν τῶν ἄλλων Ἰώνων, καὶ οἱ τύραννοι τῆς Ἀβύδου, τῆς Λαμψάκου, τῆς Προκοννήσου, τῆς Κυζίκου, τοῦ Βυζαντίου, τῆς Χερσονήσου. Οἱ Ἴωνες δυνάσται ἀπετέλεσαν τὸ πολεμικὸν συμβούλιον τοῦ μεγάλου βασιλέως, πᾶσα δὲ ἡ ἐν Ἰωνίᾳ ἀναπτυχθεῖσα πρακτικὴ πεῖρα, καλλιτεχνία καὶ τεχνικὴ ἐμπειρία, ἄσκησις καὶ δεξιότης περὶ τὴν ναυτιλίαν ἐχρησίμευσε πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ μεγάλου βασιλέως. Ἀλλ' αἱ ἐμπορικαὶ ἐκεῖναι πόλεις, διὰ τῆς παρεχομένης εἰς τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν συνδρομῆς, ἐχορήγουν συγχρόνως καὶ τὰ μέσα τῆς καθυποτάξεως τῶν ἐν ταῖς ἀντιπέραν ἀκταῖς τοῦ Αἰγαίου ἑλληνίδων πόλεων καὶ συνετέλουν εἰς τὴν ὁσημέραι μείζονα περιστολὴν καὶ τὸν περιορισμὸν τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος. Ἀλλὰ περὶ τούτων ἐφαίνοντο ἀδιαφοροῦντες οἱ Ἕλληνες τῆς Ἰωνίας, μᾶλλον δ' ἔβλεπον εὐχαρίστως, καὶ ἰδίως οἱ Σάμιοι, οἵτινες εἶχον περιέλθει πρότερον εἰς ῥῆξιν πρὸς τὰς δωρικὰς ἀποικίας, ὅτι πρῶται πόλεις, καθ' ὧν ἔμελλε νὰ κατευθυνθῇ ἡ ἐκστρατεία, ἦσαν αἱ δύο ἀποικίαι τῶν Μεγαρέων, ἡ Χαλκηδὼν καὶ τὸ Βυζάντιον. Οὕτως αἱ πρῶται ἑλληνίδες πόλεις τῆς δυτικῆς ἠπείρου παρεδόθησαν εἰς τοὺς βαρβάρους ὑπὸ Ἑλλήνων, ὁ δὲ Μανδροκλῆς, ὁ ἀρχηγὸς τῶν Σαμίων μηχανικῶν, τὴν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ πηχθεῖσαν ἐπὶ τοῦ Βοσπόρου γέφυραν, δι' ἧς ὁ δεσπότης τῆς Ἀσίας ἐπέβαλλε τὰ πρῶτα δεσμὰ εἰς τὴν Εὐρώπην, δὲν ὤκνησε νὰ θεωρήσῃ μεγαλούργημα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ νὰ ἀναθέσῃ εἰς τὸ ἐθνικὸν ἱερὸν τῶν Σαμίων ζωγραφίαν παριστάνουσαν τὴν γέφυραν καὶ τὴν διάβασιν τοῦ στρατεύματος πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ ἐπὶ θρόνου καθημένου βασιλέως. Ὁ Δαρεῖος φθάσας εἰς τὸν Ἴστρον, αὐτὸς μὲν προεχώρησε πέραν τοῦ ποταμοῦ, ὅπως προβῇ εἰς ἐξερεύνησιν τῶν ἐκεῖ χωρῶν, εἰς δὲ τοὺς συνεκστρατεύοντας Ἕλληνας τυράννους, οὓς ἀφῆκεν ἐντεῦθεν τοῦ ποταμοῦ πρὸς φύλαξιν τῆς γεφύρας, ἔταξεν, ὅπως ἀναμείνωσι τὴν ἐπιστροφὴν αὐτοῦ ἐπὶ δύο τὸ πολὺ μῆνας. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Δαρεῖος, περιπλακεὶς εἰς σκληροὺς πρὸς τοὺς Σκύθας ἀγῶνας, δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιστρέψῃ, ὁ Ἀθηναῖος Μιλτιάδης, τύραννος τῶν Δολόγκων, μεθ' ὧν ἠναγκάσθη νὰ μετάσχῃ τῆς στρατείας, ὑπέβαλεν εἰς τοὺς Ἴωνας τυράννους τὴν πρότασιν νὰ διαλύσωσι τὴν γέφυραν καὶ οὕτω νὰ ἐπιφέρωσι τὸν ὄλεθρον τῆς στρατιᾶς τοῦ βασιλέως. Τὴν πρότασιν ὅμως ταύτην ἀντέκρουσεν ὁ τύραννος τῆς Μιλήτου Ἱστιαῖος, ὑποστηρίξας ὅτι ὁ ὄλεθρος τῆς βασιλικῆς δυνάμεως ἔμελλε νὰ εἶναι καὶ ὄλεθρος τῶν τυράννων. Οὕτω δ' ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη τοῦ Ἱστιαίου καὶ ὁ Δαρεῖος ἠδυνήθη νὰ ἐπιστρέψῃ μετὰ τῶν λειψάνων τῆς στρατιᾶς αὐτοῦ εἰς τὰ ἴδια. Ὁ Ἱστιαῖος ὡς ἀμοιβὴν ἔλαβε τὴν περὶ τὴν Μύρκινον παρὰ τὸν Στρυμόνα χώραν, ἐν ᾗ ὑπῆρχον χρυσωρυχεῖα καὶ ἀργυρεῖα, ἀνεξάντλητος πηγὴ ξυλείας καὶ ἀκτὴ πολυλίμενος, ὅπως ὑποβοηθήσωσι τὰ φιλόδοξα σχέδιά του, τῆς καταχτήσεως τῶν νοτίων πόλεων. Πρὸς τοῦτο ἠσχολεῖτο μετὰ σπουδῆς εἰς τὴν οἰκοδομὴν περιβόλου τειχῶν καὶ τὴν κτίσιν πόλεως μεγάλης, ἥτις ἔμελλε νὰ γίνῃ πρωτεύουσα τοῦ Θρακικοῦ πελάγους. Αἱ παρασκευαὶ ὅμως αὗται ἐκίνησαν τὰς ὑπονοίας τοῦ Δαρείου καὶ ὁ Ἱστιαῖος, μετακληθεὶς εἰς Σοῦσα, ἐκρατήθη ἐν τῇ αὐλῇ, ἐπὶ τῇ προφάσει ὅτι ὁ μέγας βασιλεὺς δὲν ἠδύνατο νὰ στερηθῇ τῆς παρουσίας αὐτοῦ.

Τὰ κατὰ τῆς Ἑλλάδος σχέδια τῶν Περσῶν. Ὁ Δαρεῖος κατὰ τὴν ἐπιστροφήν του εἰς Ἀσίαν εἶχε καταλίπει ἐν Εὐρώπῃ ἰσχυρὰν περσικὴν στρατιὰν ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Μεγάβαζον, ἐπὶ σκοπῷ νὰ συμπληρώσῃ τὴν κατάκτησιν τῆς Θράκης. Ἡ Πέρινθος παρὰ τὴν Προποντίδα ἀντέστη γενναίως, ἀλλ' ἐκυριεύθη ἐπὶ τέλους, κατόπιν δὲ πᾶσαι αἱ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι κατὰ τὰ παράλια τῆς Θράκης καὶ αἱ θρᾳκικαὶ φυλαὶ μέχρι τῶν ὀχθῶν τοῦ Στρυμόνος ἠναγκάσθησαν νὰ ἀναγνωρίσωσι τὴν κυριαρχίαν τῶν Περσῶν, δώσασαι γῆν καὶ ὕδωρ εἰς τοὺς Ἀσιάτας κατακτητάς. Ἀλλ' οὔτε εἰς τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ τούτου ἐστάθη ὁ Μεγάβαζος, ἀλλὰ διαβὰς αὐτὸν ἐνίκησε τοὺς Παίονας, τοὺς δὲ Μακεδόνας, ὑπὸ τὸν βασιλέα Ἀμύνταν, κατέστησε φόρου ὑποτελεῖς. Πλῆθος μέγα Παιόνων, κατὰ ῥητὴν τοῦ Δαρείου διαταγήν, μετεφέρθη εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ κατῳκίσθη ἐν τῇ Φρυγίᾳ. Βραδύτερον ἄλλος Πέρσης στρατηγὸς κατέλαβε καὶ τὰς νήσους Λῆμνον καὶ Ἴμβρον. Οἱ Πέρσαι εὑρίσκοντο πλέον εἰς τὰ πρόθυρα τῆς Ἑλλάδος. Ὅτε δέ, τῷ 506 π. Χ., ὁ Ἱππίας, ἀπελπίσας ν' ἀναλάβῃ τὴν ἐν Ἀθήναις ἀρχὴν διὰ τῶν Λακεδαιμονίων, ἐστράφη πρὸς τὸν Ἀρταφέρνην, σατράπην τῶν Σάρδεων καὶ ἀδελφὸν τοῦ Δαρείου, ὑπισχνούμενος εἰς αὐτὸν ἀντὶ τῆς αἰτουμένης βοηθείας τὴν ὑποταγὴν τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὸν μέγαν βασιλέα, τὰ σχέδια τῶν Περσῶν περὶ καταχτήσεως πάσης τῆς Ἑλλάδος διετυπώθησαν ὑπὸ τὸν ἐμφανέστατον τρόπον. Τοὺς πρέσβεις τῶν Ἀθηναίων, οἵτινες φοβούμενοι τοὺς Λακεδαιμονίους ἐζήτησαν τὴν βοήθειαν τῶν Περσῶν, ἀπέπεμψεν ὁ Ἀρταφέρνης, εἰπὼν ὅτι ἡ πατρίς των ἠδύνατο νὰ εὕρῃ ἀσφάλειαν, μόνον ἂν ἐδέχετο πάλιν τὸν Ἱππίαν. Τοῦτο ἰσοδυνάμει πρὸς κήρυξιν πολέμου, καὶ πιθανῶς ὁ Ἀρταφέρνης ἐσχεδίαζεν ἤδη τὴν κατὰ τῶν Ἀθηνῶν ἐκστρατείαν. Εὐτυχῶς ὅμως τοῦ σχεδίου τούτου τὴν ἐκτέλεσιν, προσωρινῶς τοὐλάχιστον, ἀνέβαλον παρεμπεσόντα τινὰ ἐν τῷ μεταξὺ γεγονότα.

Ἐκστρατεία κατὰ τῆς Νάξου. Οἱ Πέρσαι, γενόμενοι κύριοι τῆς τε Προποντίδος καὶ τοῦ πρὸς βορρᾶν αὐτῆς πορθμοῦ, ὡς καὶ τῶν κυριωτάτων τῶν βορείων νήσων, κατεῖχον τὰ σπουδαιότατα τῶν κατὰ τῆς Ἑλλάδος ὁρμητηρίων. Ἡ δὲ φιλοδοξία τῶν Περσῶν διοικητῶν καὶ ἡ πολιτεία τοῦ μεγάλου βασιλέως, ὅστις ἠτένιζε πρὸς τὴν Δύσιν ἀπεριστρόφως, ἠγγυῶντο ὅτι οἱ Πέρσαι δὲν ἔμελλον νὰ περιορισθῶσιν εἰς ἐκείνας μόνον τὰς κτήσεις. Εἰς τὴν περαιτέρω δ' αὐτῶν ἐπέκτασιν συνετέλεσεν ὁ παράδοξος συνδυασμὸς διαφόρων γεγονότων. Οἱ εὐπατρίδαι τῆς Νάξου, νήσου πλουσίας, μετὰ πληθυσμοῦ σημαντικοῦ, στόλου καὶ 8.000 ὁπλιτῶν, ἐκδιωχθέντες ὑπὸ τοῦ δήμου κατέφυγον εἰς Μίλητον, παρ' ἧς ἐζήτησαν προστασίαν. Ὁ φιλόδοξος τύραννος αὐτῆς Ἀρισταγόρας, γαμβρὸς ἐπὶ θυγατρὶ τοῦ Ἱστιαίου, ἐδέχθη εὐχαρίστως τὴν παράκλησιν τῶν Ναξίων φυγάδων καὶ παρέστησε πρὸς τὸν σατράπην τῶν Σάρδεων Ἀρταφέρνην τὸ ἐξαιρέτως πρόσφορον τῆς παρεχομένης εὐκαιρίας πρὸς κατάκτησιν καὶ τῶν περικειμένων νήσων, ἰδίως τῆς Πάρου καὶ τῆς Ἄνδρου, καὶ κατόπιν τῆς πλουσίας καὶ μεγάλης Εὐβοίας, ἧς ἡ ἐπίκαιρος θέσις ἐπέτρεπε τὴν καθυπόταξιν τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Ἀρταφέρνης, ἐχθρὸς τῶν Ἀθηνῶν, συνέστησε τὸ σχέδιον εἰς τὰ Σοῦσα καὶ ἀντὶ τῶν 100 πλοίων, ἅτινα ἐζήτησεν ὁ Ἀρισταγόρας, ὑπεσχέθη εἰς αὐτὸν τὰ διπλᾶ. Τὸ δ' ἔαρ τοῦ 499 π. Χ. ἐξέπλευσεν ὁ στόλος, ἐξ 100 πλοίων, τὰ ὁποῖα ὁ Πέρσης σατράπης τῇ συναινέσει τοῦ Δαρείου ηὔξησεν εἰς 200, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Πέρσου ναυάρχου Μεγαβάτου καὶ τοῦ Ἀρισταγόρου. Ἀλλὰ κατὰ τὸν πλοῦν ἐπῆλθεν ἔρις μεταξὺ τῶν δύο ἀρχηγῶν λόγῳ τοῦ ἀσαφοῦς τῆς διακρίσεως τῆς ἐξουσίας αὐτῶν, ὁ δὲ Μεγαβάτης, ὅπως ἐκδικηθῇ τὸν Ἀρισταγόραν, ἐγνώρισε κρυφίως εἰς τοὺς Ναξίους τὰ τεκταινόμενα κατ' αὐτῶν. Οἱ Νάξιοι, ἐπισκευάσαντες ἐν τάχει τὰ τείχη καὶ φράξαντες τὸν λιμένα, ἠνάγκασαν τὸν στόλον τῶν Ἰώνων καὶ τῶν Περσῶν νὰ ἐπιχειρήσῃ πολιορκίαν τῆς νήσου. Ἐξαντληθέντων ὅμως ἐν τῷ μεταξὺ τῶν ἐπιτηδείων αὐτοῦ, ἠναγκάσθη μετὰ τετράμηνον νὰ ἀπέλθῃ.

Ἀποστασία τῶν Ἰώνων. Ἡ ἐπὶ τῇ ἀποτυχίᾳ τῆς εἰς Νάξον ἐκστρατείας καταισχύνη ἔπεσε, καθ' ἃ προσετίθετο ὁ Μεγαβάτης, ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἀρισταγόρου. Ἤδη ἀπὸ τῆς σκυθικῆς ἐκστρατείας ἦτο φανερὰ ἡ σφοδρὰ ἀντιπάθεια τῶν Περσῶν ἐναντίον τῆς ἐπιδράσεως τῶν Ἑλλήνων, νῦν δὲ αἱ σχέσεις αὐτῶν ἦσαν λίαν τεταμέναι. Αἱ ἑλληνίδες πόλεις τῆς Ἰωνίας ἔφερον βαρέως τὸν διπλοῦν ζυγόν, τῆς τυραννίδος καὶ τῆς περσικῆς ἐπικυριαρχίας. Τὴν αὔξουσαν δὲ ταύτην δυσαρέσκειαν ὑπέτρεφεν ὁ Ἱστιαῖος, ὅστις ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐμίσει τὰ χρυσᾶ δεσμά, ἅτινα ἔφερεν ἐν Σούσοις. Διὸ παρώρμησε τὸν γαμβρόν του νὰ κινήσῃ ἀμελλητὶ εἰς ἀποστασίαν τὰς ἰωνικὰς πόλεις, ἄλλως δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκφύγῃ τῆς ἀπειλούσης αὐτὸν ταπεινώσεως. Ὁ Ἀρισταγόρας εἰσηγήθη εἰς τὸν δῆμον τῆς Μιλήτου τὰ σχέδιά του πρὸς ἀποστασίαν, ἅτινα καὶ ἐγένοντο δεκτά, παρὰ τὰς ἀντιθέτους συστάσεις τοῦ ἱστοριογράφου Ἑκαταίου. Τὰ γεγονότα ἐπῆλθον ῥαγδαῖα. Καὶ δή, πρὶν ἢ ἀκόμη διαλυθῇ ὁ ἐκ Νάξου ἐπιστρέψας στόλος, ἐστάλη εἰς αὐτὸν ἐκ Μιλήτου ὁ Ἰατραγόρας, ὅπως τῷ μεταδώσῃ τὴν ἀποστασίαν. Πράγματι δὲ κατωρθώθη ἡ διὰ μιᾶς ἀνύψωσις τοῦ ἐγχειρήματος τῆς πόλεως Μιλήτου εἰς ἀγῶνα ἐθνικόν· ἐπετεύχθη δὲ καὶ ἡ διὰ τολμήματος σύλληψις τῶν τυράννων πρὸ τῆς εἰς τὰς πατρίδας ἐπιστροφῆς αὐτῶν. Ἔπειτα δὲ ἀνεκηρύχθη ἡ ἐλευθερία συγχρόνως ἔν τε τῇ Μιλήτῳ καὶ ἀνὰ τὰς ὁμόρους πόλεις. Ἡ πυρκαϊὰ τῆς ἐπαναστάσεως μετεδόθη ταχέως ἀπὸ ἀγορᾶς εἰς ἀγοράν· μετ' οὐ πολὺ δὲ ἅπασαι αἱ πόλεις τῆς Ἰωνίας καὶ Αἰολίδος εὑρίσκοντο ἐν ἀποστασίᾳ κεκηρυγμένῃ καὶ νικηφόρῳ, ἐπειδὴ ἡ περσικὴ φατρία εἶχε παραλυθῆ ἁπανταχοῦ διὰ τῆς συλλήψεως τῶν ἀρχηγῶν αὐτῆς. Πρὸς νότον δ' ἐπεξετάθη ἡ ἐπανάστασις μέχρι τῆς Καρίας, τῆς Λυκίας καὶ τῆς Κύπρου. Ταῦτα πάντα συνέβησαν περὶ τὰ τέλη τοῦ θέρους τοῦ 499 π. Χ. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Ἀρισταγόρας ἐμερίμνα περὶ συμμάχων καὶ ἐπικούρων. Καὶ κατὰ πρῶτον μὲν μετέβη εἰς Σπάρτην, ὅπου ἔτυχε ψυχρᾶς ὑποδοχῆς καὶ συνήντησε πλήρη ἄρνησιν. Ἐκεῖθεν διηυθύνθη εἰς Ἀθήνας καὶ Ἐρέτριαν. Οἱ Ἀθηναῖοι εὑρίσκοντο ἤδη εἰς σχέσεις ἐχθρικὰς πρὸς τὴν Περσίαν, εἶχον δέ, ὡς ἐκ τῆς ἐπικοινωνίας των πρὸς τὴν Θρᾳκικὴν χερσόνησον, ἀκριβῆ γνῶσιν τῆς ὅλης τῶν πραγμάτων καταστάσεως καὶ διεγίγνωσκον τὸ ἀναπόφευκτον τοῦ πολέμου. Ἕνεκα δὲ τοῦ διαπνέοντος τοὺς πολίτας φρονήματος καὶ τῆς τόλμης αὐτῶν ἐπεκράτει ἡ γνώμη τῆς ἐπιθέσεως μᾶλλον ἢ ἡ τῆς ἀναβολῆς. Τότε δὲ ἀνεκλήθησαν ἐκ τῆς λήθης αἱ ἀρχαῖαι παραδόσεις περὶ τῆς εἰς τὴν Ἰωνίαν μεταναστάσεως καὶ ὁ Ἀρισταγόρας δὲν ἠμέλησε νὰ κολακεύσῃ τὴν ὑπερηφάνειαν τῶν πολιτῶν, παριστάνων τὰς Ἀθήνας ὡς τὴν μητέρα τῶν πλουσίων πόλεων τῆς Ἰωνίας καὶ τὴν ἑστίαν τῆς ἀστικῆς ἐλευθερίας, εἰς ἣν ἀπέβλεπον αἱ ὑπὸ τῶν βαρβάρων πιεζόμεναι ἀποικίαι. Προθύμως δὲ καὶ ἡ Ἐρέτρια ἐδέχθη τὴν παροχὴν βοηθείας. Διὰ ταῦτα ἐξηρτύθησαν ἀμελλητὶ ὑπὸ μὲν τῶν Ἀθηναίων 20 τριήρεις, ὑπὸ δὲ τῶν Ἐρετριέων 5, ὅπως ἀκολουθήσωσι τὸν Ἀρισταγόραν.

Πυρπόλησις τῶν Σάρδεων. Ἀλλὰ καὶ οἱ Πέρσαι δὲν εἶχον μείνει ἄπρακτοι. Κατὰ τὸν διάπλουν τὰ πλοῖα τῶν Ἐρετριέων ἠναγκάσθησαν νὰ ναυμαχήσωσι πρὸς τὸν φοινικικὸν στόλον, τὸν κληθέντα ἐναντίον τῆς ἀποστάσης Ἰωνίας, κατὰ γῆν δὲ ὁ περσικὸς στρατὸς εἶχε προχωρήσει ἐναντίον τῆς Μιλήτου, ὅπως ἐν τάχει καταβάλῃ αὐτὴν τὴν ἑστίαν τῆς ἀποστασίας. Οἱ ἀποστάται ἔκριναν ὅτι πρὸς λύσιν τῆς πολιορκίας τῆς πόλεως προκριτωτέρα ἦτο ἡ ἄμεσος ἐπίθεσις ἐναντίον τῶν Σάρδεων, δι' ἧς ἔμελλε νὰ δειχθῇ εἰς ἅπαντας τοὺς μετεωριζομένους φίλους τοῦ ἰωνικοῦ ἀγῶνος ὁπόσον σοβαραὶ ἦσαν αἱ ἀποφάσεις τῶν ἐπαναστατῶν. Εἰς τοῦτο δὲ τὸ διάβημα φαίνεται ὅτι παρώρμησαν ἰδίως οἱ Ἀθηναῖοι. Ὧν ὁ στόλος ἔφθασεν εἰς τὴν Ἔφεσον τελευτῶντος τοῦ θέρους. Οἱ Ἐφέσιοι ἔμειναν μὲν ἐν τῷ συνόλῳ οὐδέτεροι, εὑρέθησαν ὅμως ἄνδρες ἐξ Ἐφέσου πρόθυμοι νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς ὁδηγοί· οὕτω δ' οἱ στρατεύσαντες κατέβησαν ἀπὸ τοῦ Τμώλου ἀπροσδοκήτως, πρὶν ἢ ἐν Σάρδεσι γίνῃ σκέψις περὶ ἀμύνης. Ἡ ἅλωσις τῆς πόλεως 498 π. Χ.) ὑπῆρξε γεγονὸς κρίσιμον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ πολέμου, ἀλλ' ἡ ἐπελθοῦσα μεταβολὴ δὲν ἀπέβη πρὸς ἀγαθὸν τῶν Ἑλλήνων. Διότι ἡ ἀνωφελὴς πυρπόλησις τῶν Σάρδεων καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ ναοῦ τῆς Κυβέλης προεκάλεσαν μέγιστον παροξυσμὸν παρὰ τοῖς Λυδοῖς καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν ταχυτέραν συνένωσιν πολεμίων στρατιῶν. Ἐν τῇ ἀγορᾷ τῆς καιομένης πόλεως οἱ Ἴωνες ἀπεκρούσθησαν μετὰ τοσαύτης σφοδρότητος ὑπὸ τῶν Περσῶν καὶ τῶν Λυδῶν, ὥστε ἠναγκάσθησαν νὰ τραπῶσι πρὸς τὴν θάλασσαν ἀδόξως και ἄνευ κἂν λαφύρων. Κατὰ τὴν ὑποχώρησιν ὅμως προσεβλήθησαν ὑπὸ ἐχθρικῶν στρατευμάτων παρὰ τὴν Ἔφεσον καὶ ὑπέστησαν ἧτταν, μεθ' ἣν οἱ Ἀθηναῖοι ἐπέστρεψαν διὰ Μιλήτου εἰς Ἀθήνας. Ἡ ὅλη κατὰ τὸν πόλεμον συμμετοχή των μόνον ἐπακόλουθον ἔσχεν ὅτι ἐξηρέθισε τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν καὶ προεκάλεσε τὴν ὀργὴν αὐτοῦ. Οἱ Ἴωνες ἠναγκάσθησαν νὰ περιορισθῶσιν εἰς τὸν ἴδιον αὐτῶν στόλον, ἐπωφελούμενοι ὅμως τὴν αἴσθησιν, ἣν ἐνεποίησεν ἡ εἰς τὰς Σάρδεις στρατεία, ἧς τὸ οἰκτρὸν τέλος δὲν ἠδύνατο νὰ κατανοηθῇ ἀμέσως ἐν ταῖς ἀπώτερον κειμέναις χώραις, κατώρθωσαν νὰ προσελκύσωσιν εἰς τὸν κοινὸν ἀγῶνα ἅπαντας τοὺς ἐν τοῖς παραλίοις ἑλληνικοὺς λαοὺς ἀπὸ τοῦ Βοσπόρου μέχρι τοῦ Κυπρίου πελάγους.

Ἡ καθυπόταξις τῆς Ἰωνίας. Ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἀπέβησαν αἱ Σάρδεις γενικὸν στρατόπεδον τῶν Περσῶν. Ἐκεῖθεν ἐκπεμφθὲν περσικὸν στράτευμα εἰς τὸν Ἑλλήσποντον, ἐκυρίευσεν ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν τὴν Δάρδανον, τὴν Ἄβυδον καὶ τὴν Λάμψακον· συμφώνως πρὸς τὸ κέλευσμα τοῦ βασιλέως αἱ μὲν πόλεις κατεστράφησαν, οἱ πολῖται ἐξηνδραποδίσθησαν, τὰ πλοῖα αὐτῶν ἐξωλοθρεύθησαν, ἡ ὅλη δὲ ἀσιατικὴ παραλία τοῦ Ἑλλησπόντου ἐκαλύφθη ὑπὸ καπνιζόντων ἐρειπίων. Μετὰ δὲ τὴν καταστολὴν τῆς ἀποστασίας ἐν τοῖς βορείοις καὶ τοῖς νοτίοις τῆς χερσονήσου, μεγάλη στρατιά, ἐξορμήσασα ἐκ τῶν Σάρδεων, περιέκλεισε τὰς Κλαζομενὰς καὶ τὴν Κύμην· παρὰ τὸ πλῆθος ὅμως τοῦ περσικοῦ στρατοῦ, αἱ πολιορκίαι, παραταθεῖσαι ἐπὶ μῆνας, εἰς οὐδὲν ἀπέληξαν, καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῶν Περσῶν Ἀρταφέρνης ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ κατῃσχυμμένος εἰς τὰς Σάρδεις. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Ἱστιαῖος εἶχε πείσει τὸν Δαρεῖον ὅτι μόνος αὐτὸς ἦτο κατάλληλος νὰ κατασταστείλῃ τὴν ἀποστασίαν. Ἀφεθεὶς ἐλεύθερος μετέβη εἰς τὸν Ἀρταφέρνην, ὅστις εἰς τὰς προτάσεις τοῦ Ἱστιαίου πρὸς καταστολὴν τῆς ἀποστασίας εἶπεν εἰς αὐτὸν κατὰ πρόσωπον: «τοῦτο τὸ ὑπόδημα ἔρραψας μὲν σύ, ὑπεδήσατο δὲ Ἀρισταγόρας». Ὁ Ἱστιαῖος ἀντιληφθεὶς τὸ δύσκολον τῆς θέσεώς του, ἔφυγε λαθραίως εἰς Χίον, ὅπου καὶ πόροι καὶ μέγιστος ζῆλος ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος ἐκράτει, καὶ κατόπιν εἰς Μίλητον, ὅπως ἀναλάβῃ τὴν ἀρχηγίαν τῆς ἀποστασίας. Ἐν τῇ πόλει ὅμως ταύτῃ τὰ πάντα εἶχον μεταβληθῆ. Ὁ Ἀρισταγόρας εἶχε στερηθῆ τῆς διοικήσεως τῶν πραγμάτων, τῆς δὲ πόλεως προΐστατο ὁ Πυθαγόρας. Ὁ Ἱστιαῖος ἐπιχειρήσας νὰ εἰσέλθῃ εἰς Μίλητον, ἐξεδιώχθη βιαίως ἐξ αὐτῶν τῶν πυλῶν τῆς πόλεως. Ταυτοχρόνως αἱ ἐχθρικαὶ δυνάμεις ἤρχισαν νὰ περιβάλλουν αὐτήν, ἐφ' ᾧ ὁ ἐξ Αἰγύπτου

Digitized by Google

Κιλικίας καὶ Φοινίκης στόλος συνηθροίζετο περὶ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Μαιάνδρου, καραδοκῶν ἀνυπομόνως τὴν πτῶσιν τῆς μεγάλης ναυτικῆς πόλεως, ἐν ᾗ εἶχον σωρευθῆ ἀπὸ αἰώνων οἱ θησαυροὶ πασῶν τῶν χωρῶν τοῦ κόσμου. Ἐξ ἄλλου περὶ τὴν νῆσον Λάδην, ὑψουμένην ἐν τῷ εὐρεῖ κόλπῳ τῆς Μιλήτου, ἔναντι τῆς πόλεως, ηθροίζοντο τὰ ναυτικὰ πλήθη τὰ στρατολογηθέντα διὰ τὸν κρίσιμον ἀγῶνα ὑπὸ τοῦ ἐν τῷ Πανιωνίῳ ἑδρεύοντος συνεδρίου τῶν συμμάχων. Ἡ Μίλητος παρέσχεν 80 τριήρεις, αἵτινες ἐτάχθησαν κατὰ τὸ δεξιὸν κέρας, οἱ Χῖοι κατέλαβον τὸ μέσον μεθ' ἑκατὸν τριήρων, πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἐτάχθησαν οἱ Σάμιοι μετὰ 60 νηῶν· ἡ Λέσβος ἐχορήγησεν 70, ἡ Τέως 17, ἡ Πριήνη 12, αἱ Ἐρυθραὶ 8, ἡ Φώκαια καὶ ἡ Μυοῦς ἀνὰ 3. Καὶ ἦσαν μὲν ἅπαντες ἔμπειροι τῆς θαλάσσης, δεξιώτατοι πρὸς χωριστὰ τολμήματα, ἀλλ' ἄνευ ἀληθοῦς συνοχῆς, ἄνευ πειθαρχίας καὶ ἀσκήσεως· αἰσθητοτάτη δ' ἦτο μάλιστα ἡ ἀπουσία δραστηρίου ἀρχηγοῦ. Ἀλλ' ὅμως ἐν τῇ ἐσχάτῃ ὥρᾳ εὑρέθη ὁ προσήκων ἀνήρ, Διονύσιος ὁ Φωκαεύς. Οὗτος εἶχεν οὐ μόνον ὅλον τὸν ἄμετρον ἐκεῖνον ἡρωϊσμὸν καὶ τὸ θάρρος, δι' ὧν ἡ πάτριος αὐτοῦ πόλις διεκρίνετο ὑπὲρ ἁπάσας τὰς ὁμόρους, ἀλλὰ καὶ συνείδησιν τοῦ δέοντος γενέσθαι. Διό, ὅτε ὁ ἄλλως ἀλόγιστος ναυτικὸς ἐκεῖνος ὄχλος ἤρχισεν ἐπὶ τῇ προσεγγίσει τοῦ πλήθους τῶν πολεμίων πλοίων νὰ καταλαμβάνηται ὑπὸ ἀμηχανίας, ἐκεῖνος ὑπεσχέθη νὰ ἀναλάβῃ τὴν σωτηρίαν αὐτῶν, ἂν ἤθελον νὰ ὑπακούσωσιν εἰς αὐτόν. Εὗρε δ' αὐτοὺς προθύμους καὶ διέταξε καθημερινὰς ἀσκήσεις περὶ τὸ κωπηλατεῖν, τὸ ἐπιχειρεῖν ταχεῖς διέκπλους καὶ τὸ ἐπιτίθεσθαι ἐξαπίνης. Ἐπὶ ἑπτὰ ἡμέρας ἡ Λάδη ἦτο τὸ κέντρον μεγάλων ναυτικῶν γυμνασίων, ἀλλὰ τὴν ὀγδόην ἡμέραν οἱ ναῦται ἠρνήθησαν νὰ συνεχίσωσι τὰς ἀσκήσεις, αἵτινες τοὺς κατεπόνουν, καὶ ἐξηπλώθησαν καὶ πάλιν ἀργοὶ παρὰ τὴν παραλίαν. Τότε ἐλθόντες ἐκ τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοπέδου ἀπεσταλμένοι τῶν ἄλλοτε τυράννων, κατώρθωσαν διὰ διαφόρων ἐνεργειῶν νὰ ἐπενέγκωσι τὴν διάλυσιν τῆς τελευταίας δυνάμεως τῆς ἀντιστάσεως τῆς Ἰωνίας. Καὶ πρῶτοι μὲν ἀπεχώρησαν οἱ Σάμιοι καὶ ἐγκατέλιπον τὰς θέσεις αὐτῶν, πλὴν 11 πλοίων. Τὸ παράδειγμα δ' αὐτῶν ἠκολούθησαν οἱ Λέσβιοι καὶ αἱ πλεῖσται τῶν λοιπῶν πόλεων. Εἶχον δὲ ἤδη διαλυθῆ τὰ δύο τρίτα τοῦ στόλου, ὅτε τέλος ἤρχισεν ἡ μάχη. Ἀλλὰ τόσῳ ἡρωϊκώτερος ὑπῆρξεν ὁ ἀγὼν τῶν ἐμμεινάντων παρὰ τὴν Λάδην. Λαμπρότατα δὲ πάντων ἠγωνίσθησαν οἱ πολῖται τῆς Χίου, οἵτινες πολλὰ τῶν πολεμίων πλοίων ἐβύθισαν. Ἀλλὰ διασκεδασθέντος τοῦ στόλου εἰς τοὺς τέσσαρας ἀνέμους, οἱ Πέρσαι ἀνεδείχθησαν νικηταὶ καὶ ἡ Μίλητος ἀπέμεινεν ἀνυπεράσπιστος. Δὲν παρεδόθη ὅμως, ἐπειδὴ οἱ Μιλήσιοι ἐγίνωσκον ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ἔλεος διὰ τὴν πόλιν. Οἱ Πέρσαι περιέζωσαν αὐτὴν διὰ μεγίστων δυνάμεων ἀπό τε γῆς καὶ ἀπὸ θαλάσσης. Καὶ τὸν μὲν περίβολον τῶν τειχῶν ἠναγκάσθησαν νὰ καταρρίψωσι διὰ μηχανῶν πολιορκητικῶν, τὴν δὲ πόλιν νὰ κυριεύσωσιν ἐξ ἐφόδου. Τότε δὲ πλέον εἶχον οἱ Πέρσαι εὐκαιρίαν νὰ ἐκδικηθῶσι τελείως τοὺς Ἴωνας. Καὶ ἡ μὲν πόλις ἀπετεφρώθη πρὸς ἐκδίκησιν τῆς πυρπολήσεως τῶν Σάρδεων, οἱ μάχιμοι τῶν πολιτῶν ἐφονεύθησαν, οἱ δὲ λοιποὶ ἀπήχθησαν εἰς τὰ Σοῦσα. Τὸ ἐρημωθὲν ἔδαφος τῆς πόλεως ἔμεινεν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν καὶ τὴν ἄμεσον ἐπιτήρησιν τῶν Περσῶν, καὶ ἡ ὀρεινὴ χώρα παρεδόθη εἰς τοὺς Κᾶρας, ἀφ' ὧν οἱ πρόγονοι τῶν Μιλησίων εἶχον ἀφαιρέσει τὴν γῆν. Τὸ ἐν Διδύμοις ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος ἐπυρπολήθη, ἀφοῦ πρῶτον οἱ Πέρσαι ἐσύλησαν τοὺς ἐν αὐτῷ θησαυρούς, καθ' ἃ εἶχε προείπει ὁ Ἑκαταῖος, ὅστις μετὰ τὴν ἀπόφασιν τῆς ἀποστασίας παρώρμα τοὺς Μιλησίους νὰ χρησιμοποιήσωσιν αὐτοὺς διὰ τὸν ἀγῶνα. Οἱ Φοίνικες, ἐπισκευάσαντες τὰ πλοῖά των, διέπλευσαν ἐν θριάμβῳ τὴν παντὸς στόλου ἐστερημένην θάλασσαν τῆς Ἰωνίας, ἐξ ἧς εἶχον ἐξωσθῆ ἐπὶ αἰῶνας ὅλους.

Ἀλλ' ἡ τιμωρία δὲν περιωρίσθη εἰς μόνην τὴν Μίλητον. Ἡ Χίος, ἡ Λέσβος, ἡ Τένεδος ἐκακώθησαν καὶ ἠρημώθησαν ἀπανθρώπως. Οἱ εὐμορφότατοι τῶν παίδων ἀπεστάλησαν ἀγεληδὸν εἰς τὰ Σοῦσα, ὅπως προορισθῶσιν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν εὐνούχων, αἱ δὲ περικαλλέσταται τῶν παρθένων ἀπήχθησαν εἰς τὸν γυναικωνίτην τοῦ βασιλέως καὶ τῶν μεγιστάνων αὐτοῦ. Οὕτως ἡ Ἰωνία ὑπέπεσε καὶ πάλιν εἰς δουλείαν. Καθῃρέθησαν οἱ τύραννοι, ὧν ἡ φιλοδοξία καὶ ἡ προδοσία εἶχον προκαλέσει τοσαῦτα δεινά, αἱ δὲ διάφοροι πόλεις ἀφέθησαν αὐτόνομοι ἐν τῇ διοικήσει τῶν ἀστικῶν πραγμάτων. Κατὰ μικρὸν ἀνεκτίσθησαν αἱ ἐρημωθεῖσαι οἰκήσεις, πόλεις δέ τινες, ὡς ἡ Ἔφεσος, ἐξηκολούθησαν τυγχάνουσαι ἀταράχου εὐημερίας.

Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μαρδονίου. Ἡ περσικὴ αὐλὴ δὲν ἐθεώρησεν ἱκανοποιητικὴν τὴν διεξαγωγὴν τοῦ πολέμου ἐν Ἰωνίᾳ. Ὡς ἐκ τούτου ἀνεκλήθησαν ἅπαντες οἱ κατὰ τὰς παραθαλασσίους σατραπείας στρατηγοὶ καὶ ἀντικατεστάθη ὁ Ἀρταφέρνης διὰ τοῦ Μαρδονίου, ὅστις πρὸ μικροῦ εἶχε συζευχθῆ θυγατέρα τοῦ Δαρείου. Ὁ Μαρδόνιος δὲν ἤθελε τὴν διεξαγωγὴν τοῦ πολέμου εἰς μόνην τὴν Ἀσίαν, κατ' ἀντίθεσιν δὲ πρὸς τὸν μισελληνισμὸν τοῦ Ἀρταφέρνους, ἤθελε διὰ προσπελάσεως εἰς τὰ ἤθη καὶ τοὺς θεσμοὺς τῶν Ἑλλήνων νὰ προσελκύσῃ τοὺς ἑλληνικοὺς λαοὺς καὶ παράσχῃ εἰς αὐτοὺς ἐντὸς τοῦ περσικοῦ κράτους θέσιν ἀνταποκρινομένην πρὸς τὴν ἰδιοφυΐαν αὐτῶν. Διό, ὅτε τὸ ἔαρ τοῦ 493 π. Χ. ἐπέβη τοῦ μεγάλου στόλου ἐν Κιλικίᾳ καὶ παρέπλεε τὰς ἀκτὰς τῆς Ἰωνίας, κατέλυσε τοὺς τυράννους, εἰς οὓς ὁ Ἀρταφέρνης εἶχεν ἐπιτρέψει τὰς πόλεις, καὶ ἀπέδωκε τὴν διοίκησιν τῶν κοινῶν εἰς τὰς ἐκκλησίας τοῦ δήμου. Ὁ Μαρδόνιος, ὅστις ἤθελε νὰ ἐμφανίζηται ὡς φίλος καὶ προστάτης τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, παραλαβὼν τὴν πεζὴν στρατιὰν καὶ τὸν στόλον ἀνέβη εἰς τὸν Ἑλλήσποντον, ὅπως ἐπὶ τῆς ἤδη εἰς τοὺς Πέρσας γνωστῆς ὁδοῦ διὰ τῆς Θράκης καὶ Μακεδονίας εἰσορμήσῃ πρὸς δυσμάς. Καὶ αἱ μὲν ὑπὸ εἰρηνικῶν αἰσθημάτων κατεχόμεναι ἑλληνικαὶ πολιτεῖαι ἔμελλον νὰ προσαρτηθῶσιν εἰς τὸ μέγα περσικὸν κράτος, τηροῦσαι τοὺς πατρίους θεσμούς, οἱ δὲ ἀνθιστάμενοι ἔμελλον νὰ ὑπαχθῶσι διὰ τῆς βίας, πρὸ πάντων δὲ αἱ δύο πόλεις αἱ συμμετασχοῦσαι τῆς ἐναγοῦς πυρπολήσεως τῶν Σάρδεων, αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ Ἐρέτρια. Ἀλλ' ἔσωσε τότε τοὺς Ἕλληνας τῆς Δύσεως ὁ Ἄθως. Φθινοπωριναὶ θύελλαι καὶ χειμερινὰ ψύχη, ἐπελθόντα ἐν ἔτει 492 π. Χ. εἴπερ ποτὲ πρώϊμα καὶ βίαια, ἐπέθηκαν τέλος εἰς τὴν ἐν Θρᾴκῃ ἐκστρατείαν τοῦ Μαρδονίου. Ὁ στόλος διαταχθεὶς νὰ περιπλεύσῃ τὸν Ἄθων ὑπέστη ναυάγιον φοβερόν, καθ' ὃ κατεδύθησαν μὲν τριακόσια πλοῖα, αἱ δὲ ἀκταὶ τοῦ Στρυμονικοῦ κόλπου ἐκαλύφθησαν ὑπὸ ἀπείρων νεκρῶν Περσῶν. Ἐπειδὴ δὲ συγχρόνως καὶ ὁ πεζικὸς στρατὸς ὑφίστατο μεγάλα δεινὰ ὑπὸ τῶν ἐχθρικῶν προσβολῶν τῶν Θρᾳκῶν καὶ τῆς ἐπηρείας τῆς ἀτμοσφαίρας ἐν τῇ χειμερίῳ χώρᾳ, ὁ Μαρδόνιος δὲν ἐτόλμησε νὰ προβῇ περαιτέρω καὶ αἱ Ἀθῆναι ἐσώθησαν τό γε νῦν ἔχον.

Πέρσαι καὶ Ἕλληνες. Ἡ πυρπόλησις τῆς Μιλήτου ἦτο καὶ διὰ τὰς Ἀθήνας προμήνυμα ἀπειλητικόν· οὐχὶ ἀλόγως δὲ οἱ πολῖται ἐτιμώρησαν τὸν ποιητὴν Φρύνιχον, ὅτε ἓν ἔτος μετὰ τὴν ἐν Λάδῃ ναυμαχίαν ἐδίδαξε πρὸ αὐτῶν κατὰ τὰ Διονύσια τὴν «Μιλήτου ἅλωσιν». Διότι ἔτυπτε τοὺς Ἀθηναίους ἡ συνείδησις ὅτι δὲν ὑπῆρξαν παντελῶς ἀναίτιοι τοῦ ὀλέθρου τῆς ἀποικίας ἐκείνης, τῆς βασιλίσσης τῶν θαλασσῶν. Ἡ τύχη τῆς Μιλήτου ἠπείλει τώρα αὐτούς, καὶ εἶχον γίνει ἄμεσοι γείτονες τῶν Περσῶν. Οἱ δὲ Πέρσαι ἦσαν ὁ μόνος λαὸς τῆς Ἀνατολῆς ὁ κατακτήσας τὰς παραλίας καὶ καθυποτάξας τοὺς Ἕλληνας ἄνευ ἀπωλείας τῆς ἐθνικῆς αὐτοῦ ἰδιοφυΐας καὶ τοῦ μαχίμου χαρακτῆρος, τοῦθ' ὅπερ εἶχον πάθει οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ Λυδοί. Ἡ δὲ περαιτέρω ἀνάπτυξις τῆς ἐπικοινωνίας τῶν παρὰ τὴν Μεσόγειον λαῶν ἐξήρτητο τὸ ἑξῆς καθ' ὁλοκληρίαν ἀπὸ τῶν σχέσεων μεταξὺ Περσίας καὶ Ἑλλάδος. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν οἱ Πέρσαι εἶχον θεωρήσει τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ὡς ἕνα τῶν πολλῶν ἐκείνων λαῶν τῶν ὑπὸ τῆς τύχης προωρισμένων νὰ προσαρτηθῶσιν εἰς τὸ νέον παγκόσμιον κράτος. Ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ ἠναγκάσθησαν νὰ συνίδωσιν ὅτι πρὸς τοῦτο ἀπῃτεῖτο ἐργασία ὅλως νέα καὶ ἰδιόρρυθμος, ἧς αἱ δυσχέρειαι ἐπενήργησαν πάραυτα εἰς τὸ περσικὸν κράτος καὶ συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ κλονήσωσι τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς πολιτείας αὐτοῦ, ἐπειδὴ δὲν ἠδύναντο νὰ συμφωνήσωσι περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἔπρεπε νὰ ἐπιληφθῶσι τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Ἕλληνες ἦσαν τὸ πρῶτον ἔθνος, περὶ οὗ διεγίνωσκον ὅτι μόνον δι' ἑαυτοῦ ἠδύνατο νὰ νικηθῇ. Διὰ τοῦτο δὲ τινὲς μὲν ἤθελον, ὅπως πρὸς τοὺς ὑποτεταγμένους Ἕλληνας φέρωνται μετ' ἀνασκοπῆς, εὐλαβούμενοι τὸν ἰδιάζοντα αὐτῶν χαρακτῆρα καὶ τοὺς θεσμούς· ἄλλοι δέ, ἐμπνεόμενοι ὑπὸ τοῦ παλαιοῦ μίσους, ὅπερ ᾐσθάνοντο οἱ Πέρσαι πρὸς τοὺς Ἕλληνας, ἤθελον νὰ χρησιμεύσωσι καὶ οὗτοι, ὡς καὶ ἅπαντες οἱ λοιποὶ λαοί, μόνον ὡς ὑλικὸν πρὸς ἀνοικοδόμησιν τοῦ κράτους. Τὸ δὲ ἀρχαῖον ἐθνικὸν μῖσος ηὐξήθη ἔτι μᾶλλον διὰ τῆς ἀποστασίας τῶν Ἰώνων, καθ' ἃ ἀποδεικνύει ἡ οἰκτρὰ τύχη τῆς Μιλήτου, τῆς Χίου καὶ ἄλλων πόλεων. Προσεπῆλθε δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι ἡ παντελὴς ἔλλειψις ἑνιαίας δυνάμεως καὶ καρτερίας, ἡ ἐπιδειχθεῖσα ὑπὸ τῶν Ἰώνων τῆς Ἀσίας, ἐκραταίωσε τὴν γνώμην ὅτι ἦσαν ἀνίκανοι νὰ διοικήσωσιν αὐτοὶ ἑαυτοὺς ἔν τε πολέμῳ καὶ ἐν εἰρήνῃ. Κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ μέτρον ἐπίστευον, ὡς εἰκός, ὅτι ἔπρεπε νὰ κρίνωσι καὶ τοὺς πέραν τοῦ Αἰγαίου οἰκοῦντας ὁμοφύλους αὐτῶν. Εἰς τοῦτο δὲ συνεφώνουν πάντες ἐν Περσίᾳ, ὅτι δηλαδὴ ἔπρεπε διὰ παντὸς τρόπου νὰ φροντίσωσιν, ὅπως ὑποδουλώσωσι τὸν ἑλληνικὸν λαὸν καὶ καταστήσωσιν αὐτὸν ὑποτελῆ εἰς τοὺς Ἀχαιμενίδας. Οὕτω δὲ καὶ ὁ Δαρεῖος αὐτός, παρὰ τὸ εἰρηνικὸν τοῦ χαρακτῆρός του καὶ τὴν ἀπαραγνώριστον παρ' αὐτοῦ κατανόησιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, συμπαρεσύρθη εἰς τὸν κατὰ τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνα, ὅστις εἶχε τὸ ἑξῆς ἀποβῆ πολιτικὸν πρόγραμμα τῶν Ἀχαιμενιδῶν. Διεξήχθη δὲ ὁ ἀγὼν οὗτος ἐν διαφόροις χώραις. Καὶ ἀπὸ μὲν τῆς Αἰγύπτου ἐπολεμήθησαν οἱ ἐν Λιβύῃ Ἕλληνες, ἤρξαντο δὲ διαπραγματεύσεις καὶ πρὸς τοὺς Καρχηδονίους, ὅπως διὰ τοῦ στόλου αὐτῶν προσβληθῶσιν οἱ Ἕλληνες τῆς Σικελίας καὶ Κάτω Ἰταλίας. Ἀλλὰ πρῶτον καὶ πρὸ πάντων ἡ ὀργὴ τοῦ μεγάλου βασιλέως ἐστράφη κατὰ τῶν συμμετασχόντων τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἰώνων, οὐδ' ἀνέκραζε ματαίως πρὸς αὐτὸν καθ' ἑκάστην ἑστίασιν ὁ δοῦλος αὐτοῦ τρίς: «Δέσποτα, μέμνεο τῶν Ἀθηναίων». Ὁ κατὰ τῶν Ἀθηνῶν πόλεμος οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ συνέχεια τοῦ ἀρξαμένου ἐν Ἰωνίᾳ. Ἀλλ' ἐντεῦθεν τοῦ Αἰγαίου προσέλαβε χαρακτῆρα οὕτω διάφορον, ὥστε ὑπῆρξεν ἀρχὴ περιπλοκῶν ὅλως νέων καὶ ἀπέβη γεγονὸς κρισιμώτατον καὶ ἀφετηρία νέου βίου διά τε τὴν Περσίαν καὶ διὰ τὴν Ἑλλάδα, ὡς καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν πάντων τῶν παρὰ τὴν Μεσόγειον κρατῶν. Καὶ τὸ μὲν βασίλειον τῶν Ἀχαιμενιδῶν εὑρέθη ἐξ ἀνάγκης εἰς θέσιν νὰ μάθῃ ὅτι ὑπῆρχεν ἐλαχίστη ὁμὰς μικρῶν πολιτειῶν κεκτημένη δυνάμεις ἠθικάς, πρὸς ἃς δὲν ἠδύνατο νὰ ἀντιπαλαίσῃ δι' ὅλου αὐτοῦ τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν στρατιῶν. Ἐν τῷ ἀγῶνι δὲ τούτῳ ἀπέβαλε τὴν ἐφ' ἑαυτὸ πεποίθησιν καὶ ὑπέστη ἥττας, ἀφ' ὧν οὐδέποτε πλέον ἀνέλαβεν. Ὅλως δ' ἀντιθέτως ἐν Ἑλλάδι, διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν Ἀχαιμενιδῶν ἐπῆλθεν ἡ πρώτη τελεία ἀνάπτυξις τῆς ἐμφύτου δυνάμεως τοῦ λαοῦ, ἡ πλήρης ἀναζωπύρησις τῆς πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπης, ἡ πρώτη ἐξέγερσις τῆς συνειδήσεως τῆς διακρίσεως μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, τῆς πλησμονῆς ἰδίων ἐθνικῶν δυνάμεων, τῆς ἀξίας τῶν ἐλευθέρων πολιτικῶν θεσμῶν, τοῦ ὅλου πλούτου τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως. Ἀλλὰ συγχρόνως ηὐρύνθη τὸ βλέμμα πρὸς ἁπάσας τὰς διευθύνσεις, ἡ δύναμις τῶν Ἑλλήνων ἐπερρώσθη, ἀνεπτύχθη πολιτισμὸς πολυμερέστατος καὶ ηὐξήθη ἡ ἐφ' ἑαυτοὺς πεποίθησις τῶν Ἑλλήνων μέχρι τόλμης καὶ ἡρωϊσμοῦ, ἐξ οὗ ἐξεπήγασαν εὐγενέστατα τοῦ πνευματικοῦ βίου προϊόντα.

Οἱ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας πόλεμοι. Μετὰ τὸ παρὰ τὸν Ἄθων ναυάγιον, ἡ εὔνοια τοῦ βασιλέως ἐστράφη καὶ πάλιν πρὸς τοὺς ἄνδρας ἐκείνους, οἵτινες εἶχον ἀντιστῆ εἰς τοιοῦτον τρόπον πολέμου ὁρμητικοῦ καὶ εὐρύτατον ἔχοντος τὸν σκοπόν. Ἐπιδρώντων δὲ τῶν Πεισιστρατιδῶν, οἵτινες, περιστοιχιζόμενοι ὑπὸ τῶν ἀρχαίων αὐτῶν αὐλικῶν, ἐνήργουν ἀπαύστως ἐν Σάρδεσι καὶ ἐν Σούσοις, διωργανώθη νέον πολεμικὸν σχέδιον, οὗ σκοπὸς ἦτο τὸ πρῶτον μόνον ἡ μέση Ἑλλάς. Πρώτιστον πρόβλημα, ἔλεγον, εἶναι ἡ τιμωρία τῆς Ἐρετρίας καὶ τῶν Ἀθηνῶν, ἧς ἡ ἐκτέλεσις διευκολύνεται ὑπὸ παντοίων περιστάσεων. Ἡ μέση Ἑλλὰς διασπᾶται εἰς πολλὰς μικρὰς πόλεις, ἐν οἷ δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἀντιστάσεως τελεσφόρου. Τὰ πάντα εἶναι ἐν συγχύσει, αἱ κυριώταται τῶν πόλεων εἶναι πολέμιαι πρὸς ἀλλήλας, αἱ Ἀθῆναι πρὸς τὴν Σπάρτην, ἡ Αἴγινα καὶ αἱ Θῆβαι πρὸς τὰς Ἀθήνας· ἐπειδὴ δὲ αἱ πόλεις ἐφατρίαζον, ἠδύναντο νὰ προσδοκῶσιν ὅτι ἐν ἑκάστῃ αὐτῶν θὰ εὕρισκον ὀπαδούς. Πρὸς στρατείαν δὲ ἐναντίον τῶν Ἀθηνῶν εἶχον ἄριστον ὁδηγὸν τὸν Ἱππίαν. Ἐγκριθέντος δὲ τοῦ νέου πολεμικοῦ σχεδίου, δι' οὗ προεβλέπετο ἐκστρατεία διευθυνομένη κυρίως κατὰ μόνων τῶν Ἀθηνῶν, διετάχθησαν ἀμελλητὶ νέαι στρατολογίαι καὶ ἐτέθησαν εἰς ἐνέργειαν τὰ νεώρια καθ' ἅπασαν τὴν παραλίαν χώραν· ἰδίως δὲ διετάχθη ἡ κατασκευὴ πλοίων ἱππαγωγῶν, διότι οἱ Πέρσαι ἐγίγνωσκον παρὰ τοῦ Ἱππίου ποῦ ἐνέκειτο ἡ ἀδυναμία τῶν ἀττικῶν ὅπλων. Ταυτοχρόνως περσικὸς στόλος κατέλαβε τὴν Θάσον, οἱ δὲ Θάσιοι ἠναγκάσθησαν νὰ κρημνίσωσι τὰ τείχη τῆς πόλεως καὶ παραδώσωσι τὰ πλοῖα, ἅτινα ἤχθησαν εἰς Ἄβδηρα. Ἀπέβη δὲ ἡ πόλις αὕτη τὸ ὁρμητήριον τῆς περσικῆς δυνάμεως ἐν τοῖς βορείοις τοῦ Αἰγαίου. Ὡς ἐκ τῆς ἐπικαιροτάτης θέσεως τῶν Ἀβδήρων καὶ τῶν ὀχυρῶν τῶν παρὰ τὸν Ἑλλήσποντον πόλεων ἠσφαλίζετο μὲν ἄριστα ἡ κατοχὴ τῶν θρᾳκικῶν καὶ μακεδονικῶν χωρῶν, ἃς εἶχεν ἐκ νέου καθυποτάξει ὁ Μαρδόνιος, διεξήγετο δὲ ἡ κάρπωσις τῆς παρὰ τὸν ποταμὸν Νέστον πλουσίας μετάλλων χώρας καὶ ἐπετηροῦντο αἱ περικείμεναι παραλίαι, ἐν ᾧ χρόνῳ κατὰ τὰ νότια πέρατα τοῦ Αἰγαίου, παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Ταύρου, παρεσκευάζετο ἡ νέα ἐπίθεσις ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος.

Τῆς πολεμικῆς προσβολῆς προηγήθησαν μέτρα εἰρηνικά. Ἄνδρες κεκτημένοι τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ βασιλέως καὶ ἀκολουθούμενοι ὑπὸ ἑρμηνέων ἐστάλησαν εἰς τὰς ἑλληνίδας πόλεις μετὰ τῆς ἐντολῆς νὰ ἀπαιτήσωσι γῆν καὶ ὕδωρ, τὰ σημεῖα τῆς ὑποταγῆς. Εὗρον δὲ πανταχοῦ σχεδὸν ὑποδοχὴν παρὰ τοῖς νησιώταις, διότι αἱ μικραὶ πόλεις τοῦ Αἰγαίου οὐδεμίαν ἠδύναντο νὰ ἀντιτάξωσιν ἀντίστασιν· ἰδίως δὲ προσοχῆς ἠξίωσαν τὴν Αἴγιναν, ἧς τὴν σημασίαν ἐγίγνωσκον παρὰ τῶν Πεισιστρατιδῶν, ἐπειδὴ ἡ νῆσος αὕτη, κειμένη πλησιέστατα τῶν Ἀθηνῶν, ἠδύνατο νὰ προαγάγῃ ἐξαιρέτως τὰ σχέδια τῶν Περσῶν. Αἱ πόλεις τῆς μέσης Ἑλλάδος ἵσταντο τότε ἀντιμέτωποι ἀλλή-

λων, ὅτε ἦλθον εἰς τὴν Ἑλλάδα οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Δαρείου. Ἐντεῦθεν οὐδὲν ἄπορον, ὅτι ἡ διχοστασία τῶν πρὸς ἀλλήλας ἀντιμαχομένων πόλεων ὑπερίσχυσε τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων. Ἥ τε Αἴγινα καὶ αἱ Θῆβαι ἐζήτουν βοήθειαν κατὰ τῶν Ἀθηνῶν, αἵτινες συνέπραττον μετὰ τῶν Πλαταιῶν καὶ τῆς Κορίνθου. Ἐν δὲ τῇ ἐπικαίρῳ ἐκείνῃ ὥρᾳ παρουσιάζετο ἀπροσδοκήτως ὁ ἀσπονδότερος καὶ ἰσχυρότατος ἐχθρὸς τῶν Ἀθηναίων. Ὁ περσικὸς καὶ ὁ φοινικικὸς στόλος ἐκράτει τῆς θαλάσσης. Ἂν λοιπὸν οἱ Αἰγινῆται ἤθελον θεωρηθῇ ἐχθροί, τὰ πλοῖα αὐτῶν θὰ ἀπεκλείοντο ἀπὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τοῦ Πόντου, τῆς Τύρου, τῆς Αἰγύπτου. Αἱ σκέψεις αὗται ὑπερίσχυσαν καὶ οἱ Αἰγινῆται ἔδωκαν γῆν καὶ ὕδωρ εἰς τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν, καίπερ σέβοντες ἐν τῇ νήσῳ τὸν Πανελλήνιον Δία, καίπερ ἔχοντες ἐνδόξους ἀναμνήσεις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, καθ' οὓς ἥρωες ἐκ τοῦ γένους τοῦ Αἰακοῦ, ὁ Τελαμὼν καὶ ὁ Ἀχιλλεύς, εἶχον ἀναλάβει ὡς πρόμαχοι τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνα κατὰ τῶν βαρβάρων, ὃν εἶχον παραστήσει Αἰγιναῖοι καλλιτέχναι ἐν τοῖς ἀετώμασι τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς.

Σπάρτη καὶ Ἀθῆναι. Οἱ Ἀθηναῖοι, πληροφορηθέντες περὶ τῆς ἀποφάσεως τῶν Αἰγινητῶν, ἀπέστειλαν ἐν σπουδῇ πρέσβεις εἰς τὴν Σπάρτην, ὅπως ἀγγείλωσι μὲν τὰ γενόμενα, παρακινήσωσι δὲ τοὺς Σπαρτιάτας νὰ προβῶσιν εἰς τὴν προσήκουσαν μετὰ τῶν Ἀθηνῶν σύμπραξιν. Τὸ διάβημα δὲ τοῦτο τῶν Ἀθηναίων ἦτο σπουδαιότατον. Διότι ἀφ' οὗ χρόνου αἱ Ἀθῆναι εἶχον μὲν ἀποκρούσει νικηφόροι πᾶσαν ἀνάμειξιν τῆς Σπάρτης εἰς τὰ τῆς ἰδίας ἑαυτῶν πολιτείας, ἐν δὲ τῷ ἀγῶνι τῶν Ἰώνων εἶχον πολιτευθῆ κατὰ τρόπον ὅλως ἴδιον καὶ ἀνεξαρτήτως, ὑπῆρχον ἐν Ἑλλάδι δύο μεγάλαι δυνάμεις, ὧν ἡ ἀμοιβαία σχέσις ὑπὸ οὐδεμιᾶς συμφωνίας ἢ συνθηκολογίας ἐρρυθμίζετο. Ἀλλὰ τότε διέγνωσαν αἱ Ἀθῆναι τὴν ἀνάγκην νὰ προσεγγίσωσι πρὸς τὴν Σπάρτην καὶ διαπράξωσι συμμαχίαν ἱκανὴν νὰ προσλάβῃ σημασίαν ἐθνικήν. Διὸ αἱ Ἀθῆναι προέβησαν εἰς παραχωρήσεις χάριν τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ. Καὶ δὴ ἀπεδέχθησαν ἀνεπιφυλάκτως τὴν ἡγεμονίαν τῆς Σπάρτης ὅπως δὲ μὴ προβάλωσιν ὡς μόνον λόγον τῆς συμμαχίας καὶ τῆς ἐπικουρίας τὸν ἴδιον κίνδυνον, ὑπέμνησαν τοὺς παναρχαίους ἀδελφικοὺς δεσμοὺς τοὺς συνενοῦντας ἅπαντας τοὺς Ἕλληνας καὶ τὰς ἐξ αὐτῶν πηγαζούσας ὑποχρεώσεις. Διὸ αἱ Ἀθῆναι κατήγγειλαν τοὺς Αἰγινήτας ὡς προδότας τῆς πατρίδος καὶ ἠξίωσαν παρὰ τῶν Σπαρτιατῶν, ἐν ὀνόματι σύμπαντος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, νὰ τιμωρήσωσι παραυτα τοὺς ἀποστάτας, ὅπως προλάβωσι τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἀπὸ τῶν ἐθνικῶν τάξεων ἀποσκιρτήσεως. Ἦτο κατὰ ταῦτα ἡ πρεσβεία ἐκείνη ἡ ἔναρξις ἐθνικῆς συνεννοήσεως ἐναντίον τῶν Περσῶν καὶ πάντων τῶν μηδιζόντων Ἑλλήνων. Ἐν Σπάρτῃ καὶ ἐν Ἀθήναις οἱ κήρυκες τοῦ μεγάλου βασιλέως ἐφονεύθησαν, διότι, κατά τινα γνώμην, ἐφωράθησαν πειρώμενοι δεκασμὸν τῶν πολιτῶν. Τοιούτων δὲ οὐσῶν τῶν διαθέσεων, προθύμως εἰσήκουσαν οἱ Σπαρτιᾶται καὶ τῆς ἐναντίον τῶν Αἰγινητῶν καταγγελίας τῶν Ἀθηναίων. Καὶ ἀντέστησαν μὲν ἐρρωμένως οἱ μετριοπαθεῖς, ὧν ἡγεῖτο ὁ βασιλεὺς Δημάρατος, ὁ υἱὸς τοῦ Ἀρίστωνος, ἀλλ' ἐν τέλει ὑπερίσχυσεν ἡ φιλοπόλεμος μερίς, ἧς ἡγεῖτο ὁ ἕτερος τῶν βασιλέων Κλεομένης. Οὗτος, ἵνα ἐξουδετερώσῃ πᾶσαν ἀντίδρασιν εἰς τὸ παράτολμα σχέδιά του, συνεμάχησε μετὰ τοῦ Λεωτυχίδου, ἀσπονδοτάτου ἐχθροῦ τοῦ Δημαράτου· ἀμφότεροι δὲ συμπράττοντες κατώρθωσαν νὰ παραστήσωσιν ὡς ἀμφίβολα τὰ ἐπὶ τοῦ θρόνου δικαιώματα αὐτοῦ. Οἱ ἱερεῖς τῶν Δελφῶν ἐδεκάσθησαν διὰ τοῦ χρήματος τοῦ Κλεομένους καὶ ἡ Πυθία ἐκήρυξε τὸν Δημάρατον νόθον υἱὸν τοῦ Ἀρίστωνος. Στερηθεὶς τῆς ἀρχῆς, ἠναγκάσθη μετ' ὀλίγον νὰ φύγῃ εἰς Ἀσίαν, ἔνθα εὗρεν ἄσυλον ἐν τῷ ἐχθρικῷ στρατοπέδῳ (492—491 π. Χ.). Διεδέχθη δὲ αὐτὸν ὁ Λεωτυχίδης. Στρατεύσας δὲ μετ' αὐτοῦ ὁ Κλεομένης εἰς Αἴγιναν, συνέλαβεν ὡς ὁμήρους δέκα ἄνδρας ἐκ τῶν πλουσιωτάτων καὶ εὐγενεστάτων οἴκων, οὓς παρέδωκε πρὸς φύλαξιν εἰς τοὺς Ἀθηναίους.

Ὁ ἀπόπλους τῶν Περσῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ συνεπληρώθησαν αἱ παρασκευαὶ τῶν Περσῶν, αἵτινες διεξήχθησαν μετὰ μεγάλης δραστηριότητος διαρκοῦντος τοῦ ἔτους 491 π. Χ. Ἑξακόσιαι τριήρεις ἠθροίσθησαν κατὰ τὰ παράλια τῆς Κιλικίας καὶ τὰ μεγάλα μεταγωγικὰ πλοῖα ἦσαν ἕτοιμα νὰ εἰσδεχθῶσι τοὺς ἵππους καὶ τοὺς ἱππεῖς. Τὴν ἀρχιστρατηγίαν ἀνέλαβεν ὁ Ἀρταφέρνης, υἱὸς τοῦ σατράπου τῶν Σάρδεων, καὶ ὁ Δᾶτις, πρεσβύτερος καὶ ἐμπειρότερος τοῦ συστρατήγου του. Ἀφοῦ δ' ἔλαβον ἐν Σούσοις τὰς τελευταίας ἐντολὰς τοῦ μεγάλου βασιλέως, συνισταμένας εἰς τὴν τιμωρίαν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἐρετρίας, τῶν συμμετοχῆς αὐτῶν εἰς τὴν ἀποστασίαν τῶν Ἰώνων, τὴν καθυπόταξιν τῶν νησιωτικῶν πόλεων, ὅσαι δὲν εἶχον στείλει γῆν καὶ ὕδωρ, καὶ τὴν ἐν Ἀθήναις ἐγκατάστασιν τῶν Πεισιστρατιδῶν, ἀνήχθησαν εἰς τὸ πέλαγος τὸ ἔαρ τοῦ 490 π. Χ. Ὁ ὅλος ἀριθμὸς τοῦ στρατοῦ τοῦ ἐπιβιβασθέντος εἰς τὰ πλοῖα ἀνήρχετο, κατὰ τὴν μετριωτάτην τῶν μαρτυριῶν, εἰς ἑκατοντακισχιλίους πεζοὺς καὶ μυρίους ἱππεῖς· οἱ δ' ἐρέται καὶ ναῦται ἠδύναντο νὰ ὑπηρετῶσι καὶ ὡς ψιλοὶ στρατιῶται. Ὁ στόλος ἔπλευσεν ἀπὸ τοῦ κόλπου τῆς Ἰσσοῦ πρὸς δυσμάς, καὶ ἔπειτα, παραπλεύσας τὰς ἀκτὰς τῆς Καρίας, ἀνῆλθε πρὸς τὴν Ἰωνίαν· ὅτε δ' ἔφθασε μέχρι τῆς Σάμου, ἐστράφη καὶ ἱστιοδρόμησε πρὸς τὴν Νάξον, τὴν ἀφετηρίαν τῆς ἐκδικήσεως. Πράγματι οἱ τολμηροὶ νησιῶται εἶχον ἀπαξιώσει νὰ ὑποταχθῶσι καὶ ἐκφύγωσι τὰ δεινὰ τοῦ πολέμου. Ἡ πόλις ἐπυρπολήθη μετὰ πάντων αὐτῆς τῶν ἱερῶν καὶ πάντες οἱ μὴ καταφυγόντες εἰς τὰ ὄρη ἐξηνδραποδίσθησαν. Μετὰ δὲ τὴν ἐκ τῆς νήσου ἀποστολὴν εἰς τὰ Σοῦσα τοῦ πρώτου νικητηρίου ἀγγέλματος, ὁ στόλος ἔπλευσε περαιτέρω καὶ ἠγκυροβόλησεν ἐν Δήλῳ. Ἀλλ' εἰς τὴν νῆσον ταύτην δὲν ἐπεφάνησαν οἱ Πέρσαι ὡς πολέμιοι, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας ἐπέδειξαν μεγαλοπρεπῶς τὴν εὐλάβειαν αὐτῶν πρὸς τὸν ἐν αὐτῇ λατρευόμενον θεὸν διὰ λαμπρᾶς θυσίας. Ἅπαντες ἔπρεπε νὰ ἴδωσιν ὅτι δὲν ἐπήρχετο εἰς τὸν νοῦν τοῦ μεγάλου βασιλέως νὰ στερήσῃ τοὺς ἐθνικοὺς θεοὺς τῶν Ἑλλήνων τῆς εἰς αὐτοὺς προσηκούσης τιμῆς, αἱ δὲ ἀρχαῖαι ἑορταί, αἱ συνενοῦσαι τὰς ἀπέναντι ἀλλήλων κειμένας παραλίας, ἔδει νὰ ἀποκατασταθῶσι πάλιν μετὰ νέας αἴγλης. Οὕτως οἱ Πέρσαι ἐνεδείκνυον διὰ δύο ἐναργῶν παραδειγμάτων αὐστηρότητος ἅμα καὶ πραότητος τὸν εἴσπλουν αὐτῶν εἰς τὸ πέλαγος τῶν Κυκλάδων, ἐνῷ συγχρόνως παρελάμβανον ἀπὸ πασῶν τῶν γειτόνων νήσων πλοῖα, ἄνδρας, ὁμήρους καὶ τροφάς.

Ἅλωσις τῆς Ἐρετρίας. Ἐκ τῶν Κυκλάδων οἱ Πέρσαι κατηυθύνθησαν πρὸς τὴν δικόρυφον ὑψηλὴν Ὄχην τῆς Εὐβοίας. Ἀναπλεόντες δὲ ἐχυρίευσαν διὰ τῆς βίας τὴν Κάρυστον, κειμένην παρ' αὐτοῖς τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους· ταύτης ἡ κατάληψις ἦτο ἀναγκαία, ὅπως ὁ στόλος εἰσπλεύσῃ εἰς τὸν Εὔριπον καὶ δυνηθῇ νὰ πλησιάσῃ πρὸς τὸ κυριώτατον αὐτοῦ τέρμα, χωρὶς νὰ ἀφήσῃ κατὰ τὰ νῶτα ἐχθρούς. Ἡ Ἐρέτρια καὶ αἱ Ἀθῆναι εἶχον συνομολογήσει πρὸς ἀλλήλας συνθήκην συμμαχίας καὶ ἐπιμαχίας. Οἱ δ' Ἐρετριεῖς εἶχον παραδώσει τοὺς θησαυροὺς αὐτῶν πρὸς φύλαξιν εἰς τοὺς Ἀθηναίους, καὶ οἱ Ἀθηναῖοι πολῖται, οἱ οἰκοῦντες ἐν Χαλκίδι, συνέπραττον πρὸς τοὺς τῆς Ἐρετρίας. Ἀλλ' ὅτε ἡ δύναμις τῆς περσικῆς στρατιᾶς ἀνεπτύχθη ἐν τῇ παραλίᾳ πεδιάδι, πᾶσα ἀντίστασις ἐν ἀναπεπταμένῳ πεδίῳ ἐφάνη ἀδύνατος. Καὶ οἱ μὲν Ἀθηναῖοι σύμμαχοι ἀπεχώρησαν, οἱ δὲ πολῖται ὑπεχώρησαν ὄπισθεν τῶν ὀχυρῶν αὐτῶν τειχῶν. Ἐπὶ ἓξ ἡμέρας οἱ Πέρσαι ἐπεχείρουν ματαίας ἐφόδους καὶ πλῆθος πτωμάτων περιέβαλλε τὴν ἀνδρείαν πόλιν, ὅτε εὑρέθη εὐκολώτερος τρόπος πρὸς ἅλωσιν τῆς Ἐρετρίας. Εὗρον δηλαδὴ οἱ Πέρσαι φίλους μεταξὺ τῶν ἀριστοκρατικῶν πολιτῶν. Ἡ δὲ προδοσία ἀνέωξε τὰς πύλας· οὕτω δὲ καὶ ἡ δευτέρα πόλις, ἧς ἡ τιμωρία εἶχε παραγγελθῆ εἰς τοὺς ἀρχηγοὺς τοῦ στόλου, μετεβλήθη ἐν βραχεῖ χρόνῳ εἰς ἐρείπια καὶ οἱ πολῖται αὐτῆς ἐξηνδραποδίσθησαν.

Ἀπόβασις εἰς Μαραθῶνα. Οἱ Πέρσαι ὑπελάμβανον ἐξ ἴσου εὐχερῆ τὴν καταστροφὴν καὶ τῆς τρίτης πόλεως, τῶν Ἀθηνῶν, ἧς αἱ ἀκταὶ ἔκειντο ἐν μικρᾷ ἀποστάσει. Πρὸς τοῦτο ἐπεζήτουν τὸ πλησιέστερον ἀγκυροβόλιον, οὐδεμίαν δὲ διάθεσιν εἶχον νὰ περιπλεύσωσι μετὰ τῶν βαρὺν φόρτον φερόντων πλοίων αὐτῶν τὰς ἐπιμήκεις, εἰς μέγα μῆκος ἐκτεινομένας καὶ πλήρεις σκοπέλων ἀκτὰς τῆς ἀττικῆς χερσονήσου. Ἀντιπέραν δὲ τῆς Ἐρετρίας ὁ προσόρμισις ἦτο εὐχερὴς καὶ ἀκίνδυνος, ἰδίως διὰ τὴν ἀποβίβασιν ἱππικοῦ. Ἄλλως δ' ἐκεῖ ἔβλεπον πάλιν χλοεροὺς λειμῶνας, ἐν οἷς ἠδύναντο νὰ βοσκήσωσιν οἱ ἵπποι των. Ἐπίστευον ἐπὶ πλέον ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἔμελλον νὰ συγκρατηθῶσιν ὑπὸ φόβου καὶ περιορισθῶσιν εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν τῆς πόλεως. Πᾶς δὲ ἄλλος δισταγμὸς ἐξέλιπεν, ὅτε ἤκουσαν παρὰ τοῦ Ἱππίου ὅτι ἡ ἀντικειμένη εἰς τὴν Εὔβοιαν παραθαλασσία πεδιὰς ἦτο εἴπερ τις καὶ ἄλλη ἐν Ἀττικῇ ἀρίστη πρὸς χρῆσιν τοῦ ἱππικοῦ. Ἐκεῖθεν δ' ἠδύνατο μέν, καθ' ἃ ἔμαθον, νὰ προχωρήσῃ ἡ στρατιὰ κατὰ τῆς πόλεως δι' ἀνέτου ὁδοῦ, παραπορευομένη τὴν παραλίαν, ἦτο δ' εὐχερὴς ἡ πορεία διὰ μέσου τῆς χώρας τῶν Διακρίων, οἵτινες ἀπ' ἀρχαίων ἤδη χρόνων ἦσαν πιστοὶ εἰς τὸν οἶκον τοῦ Πεισιστράτου. Ἄλλως δ' ἐκεῖ ἔμελλον νὰ μὴ ἐπιλίπωσι τοὺς Πέρσας παντοῖαι ἐνισχύσεις καὶ ὑποστηρίξεις, ἐνῷ αὐτοί, καταλαμβάνοντες τὴν πεδιάδα ἐκείνην, ἔμελλον νὰ ἀποκόψωσιν εἰς τοὺς Ἀθηναίους τὴν ἐξ Εὐβοίας προσκομιδὴν ἐπιτηδείων. Αἱ σκέψεις αὗται ὑπῆρξαν πειστικαί. Οἱ Πέρσαι ἐγκατέλιπον τὰ καπνίζοντα ἐρείπια τῆς Ἐρετρίας καὶ κωπηλατοῦντες διὰ τῶν γαληνίων ὑδάτων τοῦ πορθμοῦ κατέπλευσαν ἐντὸς ὀλίγων ὡρῶν εἰς τὴν ἀντιπέραν ἀκτήν, ἐν ᾗ ἐξετείνετο πρὸ αὐτῶν ἡ εὐρεῖα, χλοερὰ πεδιὰς τοῦ Μαραθῶνος, ἥτις ὑπεδέχθη αὐτοὺς ἐν τῷ στρογγύλῳ αὐτῆς κόλπῳ.

Τὰ ἐν Ἀθήναις. Ἐκ τῶν Ἀθηναίων οὐδεὶς ἠνείχετο τὸν ξενικὸν ζυγόν, τὴν ἀναξιοπρεπῆ ὑποχώρησιν. Ἦσαν πάντες ἕτοιμοι πρὸς θυσίας καὶ μόχθους· πρὸς εὐτυχίαν δὲ τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἔλειπον πολῖται ἄριστοι, ἀξιούμενοι ἐν τῇ ὥρᾳ τῶν ἐπικειμένων κινδύνων τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ δήμου, οἷοι ἦσαν ὁ Ἀριστείδης, υἱὸς τοῦ Λυσιμάχου, καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς, υἱὸς τοῦ Νεοκλέους. Ὁ Ἀριστείδης διεκρίνετο ἐπὶ ζωηρᾷ συναισθήσει τῆς τάξεως καὶ τοῦ δικαίου καὶ ἐπὶ λεπτῇ εὐσυνειδησίᾳ· οἱ συμπολῖταί του ἐγίγνωσκον ὅτι οὐδὲν ἐπεθύμει χάριν ἑαυτοῦ, ἀλλὰ τὰ πάντα χάριν τῆς πατρίδος. Ὁ Θεμιστοκλῆς, φύσις παράφορος, ἐμπαθὴς καὶ αὐθαίρετος, ἦτο ἡ ψυχὴ τῆς φατρίας, ἧς σύνθημα ἦτο ὁ πρὸς τὴν Περσίαν πόλεμος, ἥτις εἶχε κατορθώσει τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Ἀρισταγόρου καὶ ἐθεώρει ἐπαίσχυντον τὴν ἐπελθοῦσαν ἐγκατάλειψιν τῆς Μιλήτου. Διεγίγνωσκεν ὅμως ὁ Θεμιστοκλῆς, σαφέστερον παντὸς ἄλλου, ὅτι αἱ Ἀθῆναι ἦσαν ἀκόμη ἀνίσχυροι ὅπως ἀναλάβωσι τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐπιβεβλημένης εἰς αὐτὰς ἀποστολῆς καὶ ὅτι πρὸ παντὸς ἡ πόλις ἐστερεῖτο δύο τινῶν, στόλου καὶ λιμένος. Ὁ Θεμιστοκλῆς κατώρθωσε νὰ πείσῃ τοὺς συμπολίτας του διὰ τὴν κτίσιν τοῦ ἐπινείου Πειραιῶς καὶ τὴν δημιουργίαν αὐτόθι μεγάλου λιμένος, μέλλοντος νὰ ἐξυπηρετήσῃ σημαντικῶς καὶ ὑπὸ πολεμικὴν καὶ ὑπὸ ἐμπορικὴν ἔποψιν τὰς Ἀθήνας. Γενόμενος δὲ τῷ 493 π.Χ. πρῶτος ἄρχων, ἠδυνήθη νὰ θέσῃ εἰς ἐφαρμογὴν τὰ σχέδιά του. Δι' αὐτοῦ δὲ καὶ τῆς φατρίας του ἀπέβησαν αἱ Ἀθῆναι τὸ γενικὸν στρατόπεδον τῆς ἐθνικῆς ἀντιστάσεως. Ὅσῳ δὲ μᾶλλον οἱ Πέρσαι προχωροῦντες ἐξετείνοντο πρὸς τὴν Εὐρώπην, τόσῳ πυκνότεροι προσήρχοντο ἐκ τῶν ἀπειλουμένων χωρῶν οἱ γενναιότατοι καὶ μάλιστα φιλελεύθεροι τῶν ἀνδρῶν εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ συνετέλουν εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῶν δυνάμεων τῆς πόλεως. Τούτων δὲ πάντων ἀξιολογώτατος ἦτο Μιλτιάδης ὁ υἱὸς τοῦ Κίμωνος, ὅστις μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Ἰωνίας εἶχεν ἀναγκασθῇ νὰ φύγῃ ἐκ τῆς Θρᾳκικῆς χερσονήσου. Εἶχε καταλίπει τὴν πάτριον πόλιν ἐν τοῖς χρόνοις τῶν τυράννων, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν εἶχε συμμετάσχει τῆς δράσεως τῶν ἐτῶν τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῆς ἀναπτύξεως, καθ' ἃ εἶχον αὐξηθῆ εἰς ἄνδρας ὁ Ἀριστείδης καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς· προβεβηκὼς δὲ ἤδη τὴν ἡλικίαν, ἐπέστρεψεν οἱονεὶ ξένος εἰς τὴν μεταβεβλημένην πόλιν. Δίκην ἡγεμόνος εἶχε καταπλεύσει ἐπὶ ἰδίων πολεμικῶν πλοίων, ἄγων ἰδίους πολεμιστὰς καὶ φέρων πλουσίους θησαυρούς, ὡς σύζυγος Θρᾴσσης βασιλόπαιδος. Καὶ ἠγωνίσθη μὲν νὰ προσαρμόσῃ τὰ καθ' ἑαυτὸν πρὸς τὸν νέον βίον καὶ ζήσῃ ὡς πολίτης μεταξὺ πολιτῶν, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐκφύγῃ τοὺς ἐχθρούς του· καταγγελθεὶς δ' ἕνεκα τῆς ἐν Θρᾴκῃ τυραννίδος, ἐκλήθη εἰς ἀπολογίαν ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου τοῦ δήμου. Ὁ Μιλτιάδης ἀπολογούμενος ἐξέθηκε τὰς ἐν τῇ Θρᾳκικῇ χερσονήσῳ ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν ὑπηρεσίας του. Τὰ ἔργα του, ἄλλως τε, ἦσαν μεγαλοφωνότατοι κήρυκες ὑπὲρ αὐτοῦ, ὁ δὲ δῆμος ᾐσθάνθη τὴν ἀξίαν τοῦ ἀνδρός. Οὐδὲ ἦτο δυνατόν, ἐν στιγμαῖς καθ' ἃς ἅπαντες ἐν Ἑλλάδι ἔτρεμον καὶ ἐπὶ μόνῳ τῷ ἀκούσματι τοῦ ὀνόματος τῶν Περσῶν, νὰ στερηθῶσιν ἀνδρός, ὅστις ἦτο στρατηγὸς δεδοκιμασμένος, ἐγίγνωσκεν ἄριστα τὸν περσικὸν στρατὸν καὶ τοῦ ὁποίου ὅλον τὸ παρελθὸν ἦτο ἐγγύησις ὅτι οὐδέποτε θὰ ἐσκέπτετο κἂν περὶ διαπραγματεύσεων εἴτε πρὸς τοὺς Πεισιστρατίδας εἴτε πρὸς τοὺς Πέρσας. Ὁ Μιλτιάδης ἠθωώθη, οἱ δ' ἐχθροὶ αὐτοῦ ἀπεσύρθησαν καὶ εἶδον κατῃσχυμμένοι τὸν δῆμον ἐκλέγοντα αὐτὸν μετὰ τοῦ Ἀριστείδου ἐν τοῖς δέκα στρατηγοῖς τοῦ τρίτου ἔτους τῆς 72ας ὀλυμπιάδος (490 π. Χ.).

Ἡ ἐν Μαραθῶνι μάχη. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐπέστειλαν μὲν εἰς Σπάρτην ἄγγελον τὸν ἡμεροδρόμον Φιδιππίδην, ἐξαιτούμενοι τὴν ταχεῖαν ἀποστολὴν βοηθείας, ἀλλὰ δὲν ἀνέμειναν τὴν ἀπάντησιν. Ὁ δῆμος ἐπὶ τῇ προτάσει τῶν στρατηγῶν ἐψήφισε τὴν ἐκ τῆς πόλεως ἐκκίνησιν τῶν μαχίμων πολιτῶν. Ἀλλ' ἡ πόλις δὲν ἠδύνατο νὰ μείνῃ ἔρημος ὑπερασπιστῶν ἐν ἡμέραις τοιαύταις. Διὸ μόνον ἐννεακισχίλιοι πάνοπλοι πολῖται ὑπῆρξαν οἱ ταχθέντες ὑπὸ τοὺς στρατηγούς· ἠκολουθοῦντο δὲ παρὰ τῶν δούλων των, οἵτινες ὑπηρέτουν ὡς ὑπασπισταί, ἀλλ' ἠδύναντο νὰ συμπολεμήσωσι καὶ ὡς ψιλοί. Ἄνευ προδιαγεγραμμένου σχεδίου ἔσπευσαν πρὸς τὸ ἀπειλούμενον μέρος τῆς χώρας· ἐν αὐτῷ δὲ τῷ στρατοπέδῳ ἔμελλε ν' ἀποφασισθῇ ἡ περαιτέρω ἐνέργεια συνῳδὰ πρὸς τὰς περιστάσεις. Ἀλλ' ἐκεῖ διεφώνησαν οἱ στρατηγοί. Καὶ ὁ μὲν Μιλτιάδης ἐξερχόμενος εἶχε κατὰ νοῦν νὰ ἀντεπεξέλθῃ πρὸς τοὺς πολεμίους, ἐπιτιθέμενος ἐναντίον αὐτῶν, κινδυνωδεστάτην δ' ἐθεώρει πᾶσαν ὑποχώρησιν πρὸς τὴν πόλιν. Τὸ στράτευμα ἐνεφορεῖτο φρονήματος ἀρίστου, οἱ δὲ ἄνδρες τῶν δέκα φυλῶν διεπνέοντο ὑπὸ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος. Ἀντιθέτως, ἐν τῷ ἄστει ὑπῆρχε φόβος μήπως τὰ δεινὰ ἐνδεχομένης πολιορκίας τῶν Ἀθηνῶν ἤθελον παράσχει, καθ' ἃ καὶ ἐν Ἐρετρίᾳ, εἰς προδοτικὴν φατρίαν τὴν εὐκαιρίαν ἐνισχύσεως. Διὰ τοὺς λόγους τούτους ὁ Μιλτιάδης συνηγόρει ὑπὲρ μάχης ἐν Μαραθῶνι. Καὶ τέσσαρες

Digitized by Google

μὲν τῶν στρατηγῶν ἐκηρύχθησαν ὑπὲρ τοῦ Μιλτιάδου, πέντε δὲ κατ' αὐτοῦ. Ἔλειπε δ' ἀκόμη ἡ κρίσιμος ψῆφος, ἡ τοῦ πολεμάρχου, ὅστις εἶχε τὸ τιμητικὸν προνόμιον νὰ ἡγῆται τοῦ δεξιοῦ κέρατος· πολέμαρχος δ' ἦτο Καλλίμαχος ὁ Ἀφιδναῖος, ἀνὴρ γενναῖος καὶ μεγάθυμος. Τέλος συνετάχθη καὶ ἐκείνου ἡ ψῆφος μετὰ τῶν ἀποδεχομένων τὴν συγκρότησιν μάχης, πάντες δὲ τότε διέγνωσαν τὸν Μιλτιάδην ὡς τὸν μόνον ἄνδρα τὸν δυνάμενον νὰ ἀντεπεξέλθῃ πρὸς τὰς περιστάσεις. Διό, κατὰ πρότασιν τοῦ Ἀριστείδου, οἱ συστράτηγοι παρεχώρησαν ὑπὲρ αὐτοῦ ὅπερ εἶχεν ἕκαστος δικαίωμα συμμετοχῆς τῆς ἀρχιστρατηγίας, ἥτις συνήθως περιήρχετο ἐκ περιτροπῆς εἰς ἄλλον καθ' ἑκάστην. Ἀπ' ἐκείνης δὲ τῆς ὥρας ὁ Μιλτιάδης, ὅστις ἦτο εἰθισμένος περὶ τὸ δεσπόζειν, εὑρίσκετο εἰς τὴν προσήκουσαν θέσιν καὶ ἡ στρατιὰ διῳκεῖτο ὑπὸ μιᾶς καὶ μόνης κραταιᾶς θελήσεως. Ἐπειδὴ δὲ ὀλίγας εἶχον προσδοκίας ἐπικουρίας ἔξωθεν, λίαν εὐφρόσυνος ὑπῆρξεν ἡ ἀπροσδόκητος ἄφιξις χιλίων Πλαταιέων, προσελθόντων ἑκουσίως ἐν τῇ ὥρᾳ τοῦ ἐσχάτου κινδύνου.

Ὅτε ὁ Μιλτιάδης ἐπεσκόπησε τὸ πεδίον, συνεῖδεν εὐκόλως ὅτι δὲν παρεῖχεν εἰς τοὺς Πέρσας τοὺς εὐνοϊκοὺς ἐκείνους ὅρους, οὓς ἐφαίνετο παρέχον ἐκ πρώτης ὄψεως. Καὶ εἶναι μὲν μεγάλη ἡ ἔκτασις τῆς πεδιάδος, ἐκτεινομένης παρὰ τὴν παραλίαν εἰς μῆκος δύο ὡρῶν καὶ ὑπερέκεινα ἄνευ διακοπῆς ἀπὸ νότου πρὸς τὰ βορειοανατολικά, χωριζομένης δὲ εἰς δύο μέρη ὑπὸ χειμάρρου καταρρέοντος ἀπὸ τοῦ Πεντελικοῦ ὄρους. παρ' ὅλην ὅμως τὴν ἔκτασιν ταύτην τὸ πεδίον, οὗ τὸ εὖρος εἶχεν ἑλκύσει τοὺς Πέρσας, μόνον κατὰ μέρος εἶχε στερεὸν τὸ ἔδαφος, ἐπειδὴ κατὰ τὰ ἄκρα αὐτοῦ. λιμναζόντων τῶν ὑδάτων, ἐκτείνονται μεγάλα ἕλη. ὧν ἡ χλοερὰ ἐπιφάνεια παραπλανᾷ τὸν ὀφθαλμόν. Ὁ Μιλτιάδης κατέλαβε τὰ ὑψώματα τοῦ Πεντελικοῦ ἄνωθεν τοῦ Ἡρακλείου, ἵνα ὑπερασπίσῃ τὴν ἄγουσαν πρὸς τὰς Ἀθήνας κυρίαν ὁδόν, οὕτω δὲ ἠδύνατο νὰ ἐπισκοπῇ τὴν ὅλην πεδιάδα κατὰ μῆκος καὶ νὰ ἐπιτηρῇ πᾶσαν κίνησιν τῶν πολεμίων. Ἐπί τινας ἡμέρας αἱ ἀντίπαλοι στρατιαὶ ἔμειναν ἥσυχοι ἀπέναντι ἀλλήλων. Καὶ οἱ μὲν Ἀθηναῖοι εἰθίσθησαν εἰς τὴν θέαν τῶν Περσῶν, τούτων δ' ἐνισχύθη ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἀθηναϊκὴ στρατιὰ ἐσκόπει μόνον τὴν ἄμυναν τῶν παραθαλασσίων στενῶν. Διὸ οἱ Πέρσαι ἐθεώρησαν ἑαυτοὺς ἀσφαλεῖς, κυριαρχοῦντας τῆς τε πεδιάδος καὶ τῆς παραλίας. Ἀλλὰ τὴν πρωΐαν τῆς δεκάτης ἑβδόμης Μεταγειτνιῶνος (12 Σεπτεμβρίου 490 π. Χ., ὅτε ἡ ἀρχιστρατηγία, συμφώνως πρὸς τὴν ἀνέκαθεν σειρὰν τῆς διαδοχῆς, περιῆλθεν εἰς τὸν Μιλτιάδην, διέταξεν οὗτος τὴν κατὰ τὰς δέκα φυλὰς παράταξιν τοῦ στρατοῦ. Καὶ τὴν μὲν πρώτην θέσιν, ἤτοι τὴν ἄκραν τοῦ δεξιοῦ κέρατος, ὅπερ ἵστατο παρὰ τὴν θάλασσαν, ἐπεῖχεν ἡ Αἰαντὶς φυλή. εἰς ἣν ἀνῆκεν ὁ Καλλίμαχος· ἔπειτα δ' ἐπηκολούθουν αἱ λοιπαὶ ἐννέα φυλαὶ κατὰ τάξιν ὁρισθεῖσαν διὰ κλήρου· κατὰ δὲ τὸ πέρας τοῦ ἀριστεροῦ κέρατος ἐτάχθησαν οἱ Πλαταιεῖς. Εἰς τὸ μέτωπον ἐδόθη τοιαύτη ἀνάπτυξις, ὥστε τὸ εὖρος αὐτοῦ ἦτο ἴσον πρὸς τὸ τῆς ἐχθρικῆς παρατάξεως, χάριν ἀποφυγῆς τοῦ κινδύνου τῆς ὑπὸ τῶν Περσῶν κυκλώσεως καὶ ὅπως ἡ ἀττικὴ στρατιὰ ἐπιδειχθῇ εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν Περσῶν ὅσον ἔνεστι μεγαλυτέρα. Ὁ Μιλτιάδης ἐνίσχυσε τὰ δύο κέρατα, ἀφ' ὧν κυρίως ἐξήρτα τὴν κρίσιν τοῦ ἀγῶνος, ἐνῷ τὸ μέσον πιθανῶς δὲν εἶχε βάθος παρατάξεως μεῖζον τριῶν ἀνδρῶν· οἱ δὲ δοῦλοι ἀνεπλήρουν πως τὰς ἐλλειπούσας στρατιωτικὰς δυνάμεις.

Ἐν πλήρει ἠρεμίᾳ προέβησαν τὰ στρατεύματα, ὑπερπηδῶντα τὰς τάφρους καὶ τοὺς χάρακας τοῦ στρατοπέδου αὐτῶν. Ἀλλ' ὡς ἐπλησίασαν πρὸς τὸν ἐχθρὸν εἰς ἀπόστασιν πεντακισχιλίων ποδῶν, ἤρξαντο τρέχοντες δρομαῖοι· βαθμηδὸν δὲ ὁ δρόμος ἐκεῖνος ἐπεταχύνθη εἰς ὁρμητικὴν ἐπίθεσιν τῆς μετὰ διατόρου ἀλαλαγμοῦ προχωρούσης στρατιᾶς. Οἱ Πέρσαι ἐνόμισαν ὅτι ἔχουσι πρὸ αὐτῶν μαινομένους, ὅτε εἶδον τοὺς ἄνδρας ἐξορμῶντας ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων καὶ καταφερομένους βιαίως ἐπὶ τὴν πεδιάδα, παρετάχθησαν δὲ ταχέως εἰς τάξιν μάχης· ἀλλὰ πρὶν ἢ προφθάσωσι νὰ κάμωσιν ἀρχὴν τελεσφόρου τοξείας, ἔφθασαν οἱ Ἀθηναῖοι καί, διακαιόμενοι ὑπὸ θάρρους, κατήρξαντο τοῦ ἐκ τοῦ συστάδην ἀγῶνος. Ἀνὴρ ἀντηγωνίζετο πρὸς ἄνδρα ἐν πυκνῇ συμπλοκῇ, καθ' ἣν ὁ ἀγὼν ἐκρίνετο ὑπὸ τοῦ ἀτομικοῦ θάρρους καὶ τῆς γυμναστικῆς δεξιότητος, ὑπὸ τῆς ὁρμῆς τῶν φερόντων τὰς πανοπλίας, ὑπὸ τῆς φορᾶς τῶν δοράτων καὶ τοῦ ξίφους. Οὕτω δὲ διὰ δεξιᾶς καὶ τολμηρᾶς ἐπιθέσεως ἐπετεύχθη ἡ λυσιτελὴς χρῆσις τῆς συμπάσης νικηφόρου δυνάμεως, ἣν ἐκέκτηντο οἱ Ἀθηναῖοι. Παρὰ ταῦτα τὸ κέντρον τῆς στρατιᾶς τῶν πολεμίων ἀντεῖχεν, ἐκεῖ δ' εὑρίσκοντο συνηνωμένοι οἱ λογάδες τοῦ ἐχθρικοῦ στρατεύματος. Ὁ ἀγὼν ἦτο αἱματηρότατος καὶ ὁ κίνδυνος μέγιστος, οἱ δὲ ἀβαθεῖς στοῖχοι τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν, μεθ' ὧν συνηγωνίζοντο ὁ Ἀριστείδης καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς, μετὰ τῆς οὐραγίας τῶν δούλων ἐξωθοῦντο ἀδιακόπως ὑπὸ τῆς καθυπερτέρας στρατιᾶς τῶν πολεμίων πρὸς τὰ μεσογειότερα τῆς πεδιάδος. Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ τὰ δύο κέρατα εἶχον καταβάλει τὸν ἐχθρόν. Μετὰ δὲ τὴν νικηφόρον πρὸς τὴν παραλίαν προέλασιν αὐτῶν, ὁ Μιλτιάδης, ὅστις εἶχε μείνει ἐντελῶς κύριος τῆς διοικήσεως τῶν κατὰ τὴν μάχην, διέταξε κατὰ τὴν προσήκουσαν ὥραν τὴν ἀπὸ τῆς διώξεως ἐπιστροφὴν τῶν διωκόντων τοὺς πολεμίους κεράτων καὶ τὴν παρ' αὐτῶν συνηνωμένην ἐπίθεσιν ἐκ τῶν νώτων τοῦ κέντρου τῶν Περσῶν. Τότε δὲ ἡ φυγὴ ἀπέβη μετ' ὀλίγον καθολική, ἐν δὲ τῇ φυγῇ ηὐξήθη ὁ ὄλεθρος τῶν Περσῶν, ἐπειδὴ ἐστεροῦντο, καθ' ἃ εἶχε προΐδει ὁ Μιλτιάδης, πάσης γραμμῆς ὑποχωρήσεως· οὕτω δὲ συνωστίσθησαν εἰς τὰ ἕλη, ὅπου ἐφονεύθησαν ἀθρόοι. Εὐτυχέστεροι ὑπῆρξαν οἱ φθάσαντες εἰς τὴν παραλίαν καὶ δυνηθέντες νὰ ἐπιβιβασθῶσιν εἰς τὰ πλοῖα διὰ τῶν ἀποβαθρῶν. Καὶ τὰ μὲν ἐν μακροτέρᾳ ἀποστάσει ὁρμοῦντα εἶχον ἤδη ἀποπλεύσει διαρκούσης τῆς συμπλοκῆς· ἀλλὰ καὶ τὰ ἐγγύτερον κείμενα πλοῖα μετὰ τοιαύτης ταχύτητος ἀνήχθησαν καὶ ἔτυχον παρὰ τῶν τοξοτῶν ἀμύνης οὕτω καρτερικῆς, ὥστε οἱ ἐφορμῶντες Ἕλληνες μόνον ἑπτὰ πλοῖα ἠδυνήθησαν νὰ συλλάβωσι παρὰ τὴν ἀκτήν. Ἐν τῇ μάχῃ ἔπεσον πρωταγωνιστοῦντες οἱ γενναιότατοι τῶν ἀνδρῶν· μεταξὺ δ' αὐτῶν ἦσαν ὁ Καλλίμαχος, ὅστις ἔτυχε τῆς ἀθανάτου δόξης ὅτι διὰ τῆς ψήφου αὐτοῦ εἶχε δοθῇ τὸ σύνθημα τῆς μάχης, καὶ ὁ Κυναίγειρος, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Αἰσχύλου, ὅστις καθ' ἣν στιγμὴν ἐπειρᾶτο ν' ἀναρριχηθῇ ἐπὶ τοῦ σκάφους πολεμίου πλοίου κατεδύθη εἰς τὴν θάλασσαν ἀποκοπείσης τῆς χειρὸς αὐτοῦ.

Αἱ ἀπώλειαι τῶν μὲν Περσῶν ἀνῆλθον εἰς 6.400, τῶν δὲ Ἀθηναίων εἰς 192.

Ἀπόπλους τῶν Περσῶν. Ὁ περσικὸς στόλος παρέπλευσε τὰ παράλια κατευθυνόμενος πρὸς τὸ Σούνιον. Λέγεται δ' ὅτι, συμφώνως πρὸς προτέραν συμφωνίαν, ὑψώθη ἐπὶ τοῦ Πεντελικοῦ ὄρους ἀσπὶς δι' ἧς ἐγνωρίζετο εἰς τοὺς Πέρσας ὅτι ἦτο πλέον καιρὸς νὰ τραπῶσιν ἐπὶ τὰς Ἀθήνας. Ἦτο δὲ τοῦτο σύνθημα τῶν μηδιζόντων ἐν Ἀθήναις, οἵτινες μετὰ τὴν ἐκ τῆς πόλεως ἔξοδον τῶν στρατηγῶν καὶ τῶν μαχίμων εἶχον μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν κινήσεως. Ἀλλὰ καὶ οἱ νικηταὶ τοῦ Μαραθῶνος δὲν ἔμειναν μὲ ἐσταυρωμένας τὰς χεῖρας. Καὶ ὁ μὲν Ἀριστείδης, οὗτινος ἡ χρηστότης ἦτο ἀναμφισβήτητος, ἀφέθη μετὰ τῆς φυλῆς του, ἥτις ἦτο ἡ μᾶλλον παθοῦσα ἐν τῷ ἀγῶνι, ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, ὅπως φυλάξῃ τὰ λάφυρα καὶ ἀναλάβῃ τὴν φροντίδα περὶ τῶν νεκρῶν. Ὁ δὲ λοιπὸς στρατὸς ἀπήχθη ἐκ Μαραθῶνος μετὰ βραχεῖαν ἀνάπαυλαν καὶ τὴν αὐτὴν ἑσπέραν τῆς μάχης εὑρίσκετο ἐστρατοπεδευμένος ἐγγὺς τῶν Ἀθηνῶν, κατὰ τὰ βορειοανατολικὰ τῆς πόλεως πλησίον τοῦ γυμνασίου Κυνοσάργους. Ὅτε δὲ οἱ Πέρσαι ἔφθασαν μετὰ ταχὺν πλοῦν εἰς τὸν Φαληρικὸν κόλπον, εἶδον ἅμα τῇ ἡμέρᾳ τοὺς ἥρωας τοῦ Μαραθῶνος παρατεταγμένους ἀπέναντι αὐτῶν καὶ ἑτοίμους πρὸς ἀγῶνα. Ἀλλ' οἱ Πέρσαι ἀπέστησαν πάσης ἀποπείρας πρὸς ἀπόβασιν· ὀφείλεται δὲ τοῦτο πιθανῶς εἰς τὴν στάσιν τοῦ Ἱππίου, ὅστις μετὰ τὴν μάχην τοῦ Μαραθῶνος ἀπέβαλε πᾶσαν ἐλπίδα ἀνιδρύσεως τῆς δυναστείας αὐτοῦ. Σὺν τῇ ἀπογνώσει δὲ τοῦ Ἱππίου ἔμενον οἱ στρατηγοὶ τοῦ Δαρείου ἄνευ περαιτέρω ὁδηγιῶν· ἐξ ἰδίας δὲ πρωτοβουλίας δὲν εἶχον θάρρος νὰ ἐνεργήσωσι, τόσῳ μᾶλλον, καθόσον ἡ φατρία, ἐφ' ἧς τὴν ὑποστήριξιν εἶχον στηριχθῆ, εἶχεν ἀποθαρρυνθῆ μετὰ τὴν μάχην τοῦ Μαραθῶνος. Ἀπεφάσισαν λοιπὸν νὰ ἐπιστρέψωσιν οἴκοι.

Ἡ διαγωγὴ τῆς Σπάρτης. Οἱ Σπαρτιᾶται, οἵτινες εἶχον ὑποσχεθῆ βοήθειαν ἅμα τῇ παρελεύσει τῆς πανσελήνου, καθ' ἣν ἅπαντες οἱ πολῖται ὤφειλον νὰ παρίστανται εἰς τὴν θυσίαν τοῦ Ἀπόλλωνος Καρνείου, ἔφθασαν εἰς τὰς Ἀθήνας τὴν ὑστεραίαν τῆς μάχης. Οὕτω δέ, ἀντὶ νὰ παραστῶσιν εἰς τὸ θέαμα πόλεως ἀπειλουμένης καὶ ἀγωνιώσης, εὗρον ἐνώπιον αὐτῶν πολίτας χαίροντας ἐπὶ τῇ νίκῃ καὶ ζωογονουμένους ὑπὸ εὐγνωμοσύνης πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ φρονήματος εὐγενοῦς. Οἱ Σπαρτιᾶται ἐξῆλθον εἰς τὸν Μαραθῶνα, ἐθαύμασαν κατὰ χώραν τὸ κατόρθωμα τῶν Ἀθηναίων καὶ ἐπέστρεψαν οἴκοι. Καὶ ὁ μὲν θαυμασμός, ὃν ἐξεδήλωσαν οἱ πολεμισταὶ τῆς Σπάρτης, ἴσως προήρχετο ἐξ ἀληθοῦς διαθέσεως καὶ ὑπῆρξεν εἰλικρινής· ἀλλ' ἡ πολιτεία τῆς Σπάρτης δὲν ἦτο τοιαύτη. Ἡ ἀρχαία ζηλοτυπία δὲν εἶχεν ἐξαλειφθῆ διὰ τῆς νέας συμμαχίας. Πράγματι, ἂν οἱ Σπαρτιᾶται ἤθελον ἀντιληφθῆ τοῦ κινδύνου τῆς ὁμοφύλου πόλεως ἐξ ἁγνῆς προαιρέσεως καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἐθνικῆς, δὲν ἤθελον ἐπωφεληθῆ τὴν ἑορτὴν τῶν Καρνείων ὡς πρόφασιν τῆς καθυστερήσεως αὐτῶν, καθ' ἃ καὶ ἐν ὥρᾳ ἐπιθέσεως ἐναντίον τῆς ἰδίας αὐτῶν χώρας δὲν ἤθελον ἀμελήσει νὰ ἀναλάβωσι κραταιότατα τὴν ἄμυναν χάριν οἱασδήποτε ἑορτῆς. Ἄλλως δὲ ἦλθον μόνον δισχίλιοι πολῖται, οὐδ' ἡγεῖτο αὐτῶν ὁ ἕτερος τῶν βασιλέων. Κατὰ ταῦτα ἐτιμωρήθησαν δεόντως ἐπὶ τῇ κακοπιστίᾳ αὐτῶν, μὴ προφθάσαντες νὰ συμμετάσχωσι τῆς τιμιωτάτης τῶν μαχῶν διὰ τὰ ἑλληνικὰ ὅπλα.

Ἐπινίκιοι ἑορταί. Ἅμα τῇ παρελεύσει τοῦ κινδύνου, οἱ Ἀθηναῖοι ἐφρόντισαν πρὸ παντὸς περὶ ἐκτελέσεως τῆς εὐχῆς αὐτῶν καὶ περὶ τιμῆς τῶν ἰδίων νεκρῶν. Τεταγμένοι κατὰ φυλὰς οἱ νεκροὶ ἐτάφησαν ἐν αὐτῷ τῷ χώρῳ, ἔνθα εἶχον πέσει ὑπὲρ πατρίδος. Ἐπὶ δὲ τῶν τάφων τῶν πεσόντων ἱδρύθησαν αἱ στῆλαι, ἐφ' ὧν ἐπεγράφησαν τὰ ὀνόματα αὐτῶν. Δεύτερον δὲ χῶμα γῆς ἐκάλυψε τοὺς ἐν πιστῇ συμμαχίᾳ πεσόντας Πλαταιεῖς καὶ τοὺς δούλους, τοὺς συναγωνισθέντας καὶ διὰ τῆς θυσίας τῆς ἰδίας ζωῆς ἀξιωθέντας τῆς τιμῆς συμπολιτῶν. Ὁ δὲ τόπος τῆς ταφῆς ἐθεωρεῖτο ἱερὸν τῆς χώρας, καὶ εἰς τοὺς πεσόντας καθιερώθη ἐτησία θυσία ὡς εἰς ἥρωας. Τῶν δὲ πλουσίων λαφύρων ἡ δεκάτη ἀνετέθη εἰς τοὺς ἐπικούρους θεούς, τὴν Ἀθηνᾶν, τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἄρτεμιν. Καὶ εἰς τοὺς Δελφοὺς δ' ἐστάλη ἀνάθημα καὶ εἰς τὸν θεὸν Πᾶνα, ὅστις εἶχεν ἐπιφανῆ εἰς τὸν ἄγγελον τῶν Ἀθηναίων, πορευόμενον εἰς τὴν Σπάρτην, ἀφιερώθη ἐξ εὐγνωμοσύνης, ἐπὶ τῇ ἐπιδειχθείσῃ εὐνοίᾳ, ἄντρον ἐπὶ τῶν κλιτύων τῆς Ἀκροπόλεως, ἅμα δὲ ἱδρύθη πρὸς τιμὴν αὐτοῦ ἐτησία ἑορτὴ μετὰ λαμπαδηδρομίας. Ἀλλ' ἡ μεγάλη ἐπινίκιος ἑορτὴ ἐπανηγυρίσθη 18 ἡμέρας μετὰ τὴν μάχην ἐν Ἄγραις παρὰ τὸν Ἰλισόν, ἐν ἡμέρᾳ ἀφιερωμένῃ εἰς τὴν λατρείαν τῆς Ἀρτέμιδος.

Θάνατος τοῦ Μιλτιάδου Ὁ Μιλτιάδης ἦτο πρὸς ὥραν πανίσχυρος. Παρὰ τῶν συμπολιτῶν του ἐζήτησε νὰ τεθῶσιν ἄνευ συζητήσεως ὑπὸ τὰς διαταγάς του πολεμικὰ πλοῖα καὶ χρηματικοὶ πόροι, ὅπως δυνηθῇ νὰ ἐπωφεληθῇ ἀμελλητὶ πρὸς νέας νίκας τὴν αἴσθησιν, ἣν εἶχεν ἐμποιήσει ἡ νίκη τοῦ Μαραθῶνος εἴς τε τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν. Ἰσχυρίζετο δέ, ὅτι πλουσιώτατα λάφυρα ἔμελλον νὰ περιέλθωσιν εἰς χεῖρας τῶν Ἀθηναίων. Καὶ ἀντέκειτο μὲν τοιαύτη μυστικὴ δρᾶσις πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀττικῆς πολιτείας, ἀλλ' εἶχον λάβει πρὸ μικροῦ πεῖραν τῶν σωτηρίων ἀποτελεσμάτων αὐτοκράτορος στρατηγίας καὶ εἶχον τυφλὴν ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν τύχην τοῦ Μιλτιάδου· διὰ τοῦτο δὲ καὶ παρέβλεψαν καὶ εἶδον μετὰ μεγάλης ὑπερηφανείας καὶ χρηστῶν ἐλπίδων τὸν ἐξ 70 πλοίων στόλον ἀναγόμενον ὑπὸ τὴν στρατηγίαν αὐτοῦ. Ἦτο δὲ αὕτη μὴ συνυπολογιζομένης τῆς παρατόλμου εἰς Σάρδεις στρατείας, ἡ πρώτη πολεμικὴ ἐπίθεσις τῆς Ἑλλάδος ἐναντίον τοῦ μεγάλου βασιλέως. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Μιλτιάδης ἤδη παρὰ τὴν γέφυραν τοῦ Ἴστρου εἶχε κηρύξει τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἰωνίας ὡς τὸν ἀναγκαῖον σκοπὸν εἰς ὃν ἔπρεπε νὰ τείνωσιν οἱ ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων, προσεδόκων νὰ ἀκούσωσι ταχέως περὶ λαμπρῶν νικῶν καὶ νὰ ἴδωσι τὸν στόλον ἐπιστρέφοντα κατάφορτον πλουσίων λαφύρων. Ἀλλ' ἀντὶ τούτων ἦλθε τὸ ἄγγελμα ὅτι ὁ στόλος ὥρμει ἄπρακτος πρὸ τῆς Πάρου. Ἤθελε δηλαδὴ ὁ Μιλτιάδης νὰ ἀργυρολογήσῃ τοὺς συμμάχους τοῦ μεγάλου βασιλέως. πρῶτοι δ' ἔμελλον νὰ τιμωρηθῶσιν οἱ πλούσιοι Πάριοι, ἅτε παρασχόντες εἰς τοὺς Πέρσας μίαν τριήρη καὶ ἀγωνισθέντες ἐναντίον τῶν Ἀθηνῶν· διὸ ἔπρεπε νὰ ὑποταχθῶσι καὶ πληρώσωσι μεγάλην πολεμικὴν ἀποζημίωσιν. Ἀλλ' οἱ Πάριοι, ἔχοντες πεποίθησιν ἐπὶ τὸ ὀχυρὸν αὐτῶν τεῖχος, ἐτόλμησαν ἀπροσδοκήτως νὰ ἀρνηθῶσιν ἀμφότερα ταῦτα. Ἐντεῦθεν δ' ὁ Μιλτιάδης περιέστη εἰς θέσιν δεινοτάτην, ἅτε μὴ παρεσκευασμένος μὲν πρὸς πολιορκίαν, μὴ δυνάμενος δ' ἀφ' ἑτέρου, ὅπως ἀποφασίσῃ νὰ ἀπέλθῃ ἄπρακτος. Οὕτως ἀπωλέσθη ματαίως χρόνος καὶ χρῆμα, διὰ δὲ τῶν ἀποβάσεων αὐτοῦ καὶ δῃώσεων τῆς νήσου οὐδὲν ἠδυνήθη νὰ κατορθώσῃ· διὸ ὁ μεγάλαυχος ἀνὴρ μετὰ εἴκοσι καὶ ἓξ ἡμέρας ἠναγκάσθη νὰ λύσῃ τὴν πολιορκίαν καὶ ἐπιστρέψῃ εἰς τὰς Ἀθήνας νοσῶν, ἄδοξος, φέρων τὰ πλοῖα κενὰ λαφύρων. Τότε δ' ἠγέρθη κατ' αὐτοῦ θύελλα δυσμενείας. Οἱ ἀρχαῖοι ἀντίπαλοι τοῦ Μιλτιάδου, ὧν ἡ ἔχθρα εἶχεν αὐξηθῆ ὑπὸ τῶν πρωτοφανῶν ἐπινικίων τιμῶν, ὧν εἶχεν ἀξιωθῆ ὁ ἀνήρ, συνησπίσθησαν ἐκ νέου. Ἐπρωτοστάτουν δὲ μετὰ τῶν ὀπαδῶν των οἱ Ἀλκμεωνίδαι, οἵτινες εὗρον τοὺς πολίτας εὐνούστατα διακειμένους πρὸς αὐτούς. Πράγματι, πᾶς ὁ πρότερος ὑπὲρ τοῦ νικητοῦ τοῦ Μαραθῶνος ἐνθουσιασμὸς εἶχε μεταβληθῆ εἰς τὸ ἐναντίον, ἐθεώρουν δ' αὐτὸν νῦν μόνον φίλαυτον καὶ βίαιον ἄνδρα, περιφρονοῦντα τοὺς νόμους τῆς πόλεως.

Ἡ ἡμέρα τῆς δίκης ἔφθασεν. Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Ἀλκμεωνιδῶν Ξάνθιππος κατήγγειλε τὸν Μιλτιάδην ἐπὶ ἐξαπατήσει τοῦ δήμου καὶ καταχρήσει τῆς δημοσίας ἐμπιστοσύνης. Αὐτὸς ὁ δῆμος παρίστατο ὡς δικαστὴς καὶ ὁ Μιλτιάδης ἤχθη πρὸ τῆς Ἡλιαίας. Κλινήρης ἐκομίσθη πρὸ τῶν δικαστῶν, ἀδυνατῶν αὐτὸς καὶ λέξιν νὰ προφέρῃ. Ἀλλ' οὔτε τὸ συγκινητικὸν θέαμα τοῦ νοσοῦντος ἥρωος, οὔτε ἡ ἀνάμνησις τῆς νίκης, δι' ἧς εἶχεν ἀναβιβάσει τοὺς Ἀθηναίους εἰς ὑπέροχον θέσιν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων, οὔτε οἱ λόγοι τῶν φίλων ἠδυνήθησαν νὰ κινήσωσιν εἰς εὔνοιαν τὸν δῆμον. Ὁ Μιλτιάδης ἐκρίθη ἔνοχος, διὰ δευτέρας δὲ ψήφου ἔμελλε νὰ ὁρισθῇ ἡ ποινή. Καὶ ἡ μὲν πρότασις τοῦ κατηγόρου ὥριζε ποινὴν τὸν θάνατον, ὁ δὲ Μιλτιάδης ἔμελλε νὰ φονευθῇ ὑπὸ τοῦ δημίου, ἂν ὁ βουλευτὴς ὁ ἔχων τὴν προεδρίαν δὲν ἤθελε κατορθώσει διὰ τῆς ἐπιδράσεως αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ψηφοφορίας νὰ ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τοῦ καταδί-

Digitized by Google

κου τὴν βαρυτάτην ἐκείνην τῶν ποινῶν. Ἀντὶ δὲ τοῦ θανάτου ὁ κατηγορούμενος κατεδικάσθη εἰς χρηματικὴν ζημίαν 50 ταλάντων. Ἀλλὰ τὰ ἐν Χερσονήσῳ κτήματα τοῦ Μιλτιάδου μετὰ μεγάλου μέρους τοῦ πλούτου αὐτοῦ εἶχον περιέλθει εἰς τοὺς Πέρσας. Διὸ ἦτο ἀδύνατον εἰς αὐτὸν νὰ ἀποτίσῃ τὴν ποινήν. Οὕτω δ' ἐθεωρήθη, κατὰ τὰς αὐστηρὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἀττικῶν νόμων, ὀφειλέτης τοῦ δημοσίου, ἐκηρύχθη ἄτιμος καὶ ἐπεβλήθη εἰς αὐτὸν ὡς ἐπιβαρυντικὴ ποινὴ ἡ εἱρκτή. Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ τραῦμα, ὅπερ εἶχε λάβει ἐν Πάρῳ, ἐσφακέλισε, καὶ οὕτως ἀπέθανε, καταβεβλημένος τό τε σῶμα καὶ τὴν ψυχήν, καὶ κατέλιπεν εἰς τὸν υἱὸν ὡς μόνην κληρονομίαν τεράστιον χρηματικὸν χρέος, οὗ ἡ ἀπότισις ἦτο τῶν οὐκ ἄνευ πρὸς ἀνάληψιν τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τοῦ οἴκου.

Ἀριστείδης καὶ Θεμιστοκλῆς. Ἐκλιπόντος τοῦ Μιλτιάδου, ὁ δυνατώτατος τῶν πολιτῶν ἦτο ὁ Ἀριστείδης, ἅτε μετὰ τὸν νικηφόρον στρατηγὸν ὑπὲρ πάντα ἄλλον συμμετασχὼν τῆς δόξης ἐπὶ τῇ νίκῃ τοῦ Μαραθῶνος. Τὸ δ' ἐπιὸν μετὰ τὴν μάχην ἔτος περιεβλήθη τὴν ἀρχὴν τοῦ πρώτου ἄρχοντος, ἧς ἠξιώθη εἰς ἔνδειξιν ὑπερόχου τιμῆς διὰ τῆς ὑποχωρήσεως ἁπάντων τῶν ὑποψηφίων. Πρᾶος καὶ σοβαρός, ἀδιατάρακτον ἔχων τὴν γνώμην καὶ τὴν ἀπάθειαν τῆς ψυχῆς, ἵστατο ἐν μέσῳ τοῦ εὐπαθοῦς πλήθους, ἀποβλέποντος εἰς αὐτὸν μετὰ πλήρους ἐμπιστοσύνης. Παρ' αὐτῷ δ' ἔσπευδεν ὁ Θεμιστοκλῆς, ὅστις δὲν εἶχεν ἀναδειχθῇ μεταξὺ τῶν πρωταγωνιστησάντων κατὰ τὰ προηγηθέντα γεγονότα. Τὸ τρόπαιον τοῦ Μιλτιάδου εἶχεν ἐπαυξήσει τὴν φιλοδοξίαν αὐτοῦ· ἤθελε δὲ νῦν νὰ συνεχίσῃ καὶ συμπληρώσῃ τὸ διακοπὲν ἐκείνου ἔργον. Ἐφρόνει ὅτι τὸ θέατρον, ἐφ' οὗ καὶ μόνον ἔμελλε νὰ κριθῇ προσηκόντως ὁ ἀγών, ἦτο ἡ θάλασσα, αἱ δὲ παρὰ τὴν Πάρον ἀτυχίαι εἶχον δείξει σαφῶς πόσον ἀνεπαρκεῖς ἦσαν αἱ κατὰ θάλασσαν δυνάμεις τῆς πόλεως. Διὸ εἰργάζετο ἀδιαλείπτως, ὅπως μᾶλλον καταβιβάσῃ τὴν πόλιν πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ αὐξήσῃ τὸν στόλον αὐτῆς. Ἐπὶ τῇ προτάσει δὲ αὐτοῦ ἐναυπηγοῦντο καθ' ἕκαστον ἔτος 20 πλοῖα. Ἀλλὰ πρὸς παρασκευὴν στόλου οἷον ἐθεώρει ἀναγκαῖον πρὸς ἐκτέλεσεν τῶν σχεδίων του δὲν ἤρκουν οἱ ὑπάρχοντες πόροι. Προέτεινε λοιπὸν τὴν ἐς ἀεὶ διὰ ψηφίσματος τοῦ δήμου κατάργησιν τῆς διανομῆς ὑπὸ τῶν πολιτῶν τῶν ἐκ μετάλλων τοῦ Λαυρείου προερχομένων χρημάτων.

Ἐξεῦρε δ' ἐπὶ πλέον τακτικοὺς καὶ εἰδικοὺς φόρους, καὶ μετ' ὀλίγον ἤρξατο διὰ μιᾶς πλείστων ὅσων τριήρων κατασκευή· πανταχόθεν συνέρρεον οἱ ξένοι τεχνῖται, καὶ τῶν ἐγχωρίων δὲ πολλοί, ἕνεκα τοῦ μεγαλυτέρου κέρδους, ἐγκατέλιπον τὰ συνήθη αὐτῶν ἔργα. Τὸ ἡμερομίσθιον ηὔξησεν, ὁ βίος ἀπέβη δαπανηρότερος, ἔγινε δ' αἰσθητὴ γενική τις ἀνησυχία, καὶ πολλοὶ συνετοὶ ἄνδρες ἐκίνουν περιφρόντιδες τὴν κεφαλήν, βλέποντες τὴν μεταβολὴν τὴν ἐπελθοῦσαν εἰς τὸν ὅλον βίον τῶν πολιτῶν. Οἱ τοιοῦτοι δὲ ἀπέβλεπον πρὸς τὸν Ἀριστείδην. Ὁ ἀνὴρ οὗτος ἐφοβεῖτο τὴν μονομερῆ τροπὴν ἐπὶ τὸν ναυτικὸν βίον, τὴν κατὰ θάλασσαν δύναμιν καὶ τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς ἐπὶ τὰ ἤθη τοῦ λαοῦ. Ἐφοβεῖτο ὅτι ἡ ἀνδρεία τῶν πανόπλων καὶ ἐχόντων ἔγγειον κτῆσιν πολιτῶν, ἥτις εἶχε δοκιμασθῇ λαμπρῶς ἐν Μαραθῶνι, ἔμελλε ν' ἀποβάλῃ τὴν τιμὴν αὐτῆς καὶ σημασίαν ὑπὸ τῆς δουλοπρεποῦς ἐργασίας τῶν ἐρετῶν. Ἀπ' αὐτῶν θὰ ἐξηρτᾶτο εἰς τὸ ἑξῆς ἡ σωτηρία τῆς πόλεως· ἕνεκα δὲ τῆς συρροῆς ξένων τυχοδιωκτῶν, ἔμελλεν ὁσημέραι μᾶλλον νὰ διαφθαρῇ καὶ μεταβληθῇ ὁ πυρὴν τῶν ἐντίμων καὶ λογάδων πολιτῶν. Ἂν αἱ Ἀθῆναι ἀπέβαινον ναυτικὴ δύναμις κατ' ἐξοχήν, ἔμελλον ν' ἀποβάλωσι πᾶν στερεὸν ἔδαφος καὶ νὰ παρασυρθῶσιν εἰς ἐπιχειρήσεις ἀσκόπους καὶ ἀμέτρους, αἵτινες δὲν θὰ συνεβάδιζον πρὸς σώφρονα οἰκονομικὴν διοίκησιν καὶ συνετὴν διεύθυνσιν τῶν τῆς πολιτείας. Οὕτως οἱ πολῖται, ἐν χρόνοις καθ' οὓς προσήγγιζεν ὁ ἀπειλητικώτατος τῶν κινδύνων, ἀπαιτῶν εἴπερ ποτὲ τελείαν σύμπνοιαν, ἐφέροντο μετέωροι μεταξὺ δύο ἀντιπάλων φατριῶν. Ἐπειδὴ δ' ἡ τοιαύτη κατάστασις ἀπέβαινεν ἀφόρητος, εἰσηγουμένων τῶν περὶ τὸν Θεμιστολέα, ἀπῄτησαν οἱ πολῖται τὴν διὰ τοῦ ὀστρακισμοῦ κρίσιν τῆς διαφορᾶς. Τὰ ἴκρια διὰ τὰς δέκα φυλὰς ἐστήθησαν ἐν τῇ ἀγορᾷ· μετὰ ζήλου δὲ μεγαλυτέρου τοῦ συνήθους συνέρρευσαν τὰ πλήθη ἐκ πάντων τῶν δήμων· κατὰ δὲ τὴν γενομένην ὀστρακοφορίαν ἔκριναν οἱ πολῖται, ὁδηγηθέντες ἀναντιρρήτως ὑπὸ αἰσθήματος δικαίου. Διέγνωσαν τὸν Θεμιστοκλέα ὡς τὸν πολιτικὸν ἐκεῖνον ἄνδρα, οὗ εἶχεν ἀνάγκην ἡ πόλις («τῶν τε παραχρῆμα δι' ἐλαχίστης βουλῆς κράτιστος γνώμην, καὶ τῶν μελλόντων ἐπὶ πλεῖστον τοῦ γενησομένου ἄριστος εἰκαστής» κατὰ τὸν Πλούταρχον), καὶ ᾐσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην νὰ περιβάλωσιν αὐτὸν διὰ πλήρους ἐμπιστοσύνης. Ἠξιώθη δ' ὁ Θεμιστοκλῆς τῆς νέας ταύτης ἐπιτυχίας δέκα ἔτη μετὰ τὴν παρ' αὐτοῦ κτίσιν τοῦ Πειραιῶς ὡς ἐπινείου, ὁ δὲ ἀντίπαλός του παρέδωκεν εἰς αὐτὸν τὴν ἐπὶ μακρὸν διαμφισβητηθεῖσαν διεύθυνσιν τῶν κοινῶν. Ὁ Ἀριστείδης ἔφυγεν ἐκ τῆς Ἀττικῆς πιθανῶς τῷ 483 π. Χ., οὕτω δὲ ὁ Θεμιστοκλῆς, μετὰ προσδοκίαν μακρὰν καὶ ἀόκνους ἀγῶνας, ἠδύνατο νὰ προβῇ ἀκωλύτως εἰς ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου του. Καὶ οἱ μὲν δυσμενῶς ἔχοντες ἀπεσύρθησαν, οἱ ἀντίπαλοι ἔμειναν ἐστερημένοι ἀρχηγοῦ καὶ τὸ μέγα πλῆθος τῶν πολιτῶν ὑπετάχθη ἐπὶ χρησταῖς προσδοκίαις εἰς τὴν ἡγεσίαν τοῦ δαιμονίου ἀνδρός. Ἅπαντες ᾐσθάνοντο νῦν ἐπερχομένην γοργῶς τὴν αὔξησιν τῆς πολιτείας. Αἱ τριήρεις καθειλκύοντο ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην ἑτοιμοπόλεμοι ἐκ τῶν νεωρίων. Πλούσιοι πολῖται ἡμιλλῶντο νὰ ναυπηγῶσι καὶ ἐξαρτύωσιν ἰδίαις δαπάναις πολεμικὰ πλοῖα χάριν τῆς πόλεως. Ἅπαντες οἱ νεανίαι ἠσκοῦντο περὶ τὴν κωπηλασίαν καὶ τὴν ἱστιοδρομίαν. Οὕτω δὲ διὰ τῆς ἀξίας θαυμασμοῦ δραστηριότητος, μεθ' ἧς προήγαγε τὸ ἔργον τοῦ βίου αὐτοῦ, εἶχε συντελεσθῇ τὸ πρῶτον καὶ σπουδαιότατον· εἶχε συμπηχθῇ στόλος διακοσίων τριήρων, ὅτε ἐξερράγη ἡ θύελλα τοῦ νέου πολέμου, οὗ τὸν ἀναπότρεπτον κίνδυνον εἶχε διΐδει ὁ Θεμιστοκλῆς ἤδη ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ Μαραθῶνος.

Αἱ νέαι παρασκευαὶ τῶν Περσῶν. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐναντίον τῶν Αθηνῶν ἐκστρατείας ὁ Δαρεῖος ἐπεδόθη εἰς νέας μεγάλας πολεμικὰς προετοιμασίας. Ἐκρίθη πρέπον νὰ στρατολογηθῶσι πᾶσαι αἱ δυνάμεις τοῦ βασιλείου, ὅπως διὰ τοῦ συνηνωμένου κατὰ γῆν στρατοῦ καὶ στόλου καθυποταχθῇ ἡ ὅλη Δύσις, ἀπὸ βορρᾶ μέχρι νότου. Αἱ ἐπίλεκτοι στρατιαὶ πάντων τῶν ὑποτεταγμένων λαῶν ἔμελλον νὰ συνενωθῶσιν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν παμπληθῆ μᾶζαν, καθιστῶσαν ἀδύνατον πᾶσαν ἀντίστασιν. Τρία δὲ ὅλα ἔτη διήρκεσαν αἱ παρασκευαί, καὶ ἀπὸ τῆς Ἰωνίας μέχρι τοῦ Ἰνδοῦ ἀντήχει τῶν ὅπλων ὁ κρότος. Ἤδη δ' ἐξεκίνουν τὰ πλήθη τῶν μαχίμων, ὅπως συνενωθῶσιν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ καί, πρὶν ἢ αἱ Ἀθῆναι ἄρξωνται ἀξίας λόγου ναυπηγίας τριήρων, ἐπέκειτο ἡ παρὰ τῆς στρατιᾶς τοῦ ἀσιατικοῦ βασιλείου διάβασις τοῦ Ἑλλησπόντου (487 π. Χ.). Ἀλλὰ πρὸς εὐτυχίαν τῶν Ἑλλήνων αἴφνης ἡ προσοχὴ τοῦ βασιλέως ἐστράφη πρὸς ὅλως διάφορον διεύθυνσιν. Καὶ δὴ ἔφθασεν ἐξαπίνης εἰς τὰ Σοῦσα τὸ ἄγγελμα ὅτι εἶχεν ἀποστατήσει ἡ Αἴγυπτος. Ὡς ἐκ τούτου ἐδέησε νὰ γίνῃ χρῆσις μέρους τῆς συγκεκροτημένης στρατιᾶς χάριν τοῦ πολέμου ἐκείνου. Ἀλλ' οὐχ ἧττον ἡ κατὰ τῆς Ἑλλάδος στρατεία δὲν ἔμελλε νὰ ἀνασταλῇ ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου. Ἀπ' ἐναντίας δὲ μετὰ πολλῷ μείζονος ζήλου ἀνέλαβον οἱ Πέρσαι τὴν διεξαγωγὴν ἀμφοτέρων τῶν πολέμων, καὶ ὁ Δαρεῖος ἔμελλε νὰ στρατεύσῃ αὐτός. Ἀλλ' ἐνῷ ἔμελλε νὰ ἐπιχειρηθῇ ἡ ἐκστρατεία, ἀπέθανεν ὁ βασιλεὺς ἐν ἡλικίᾳ 64 ἐτῶν. Ὁ Δαρεῖος εἶχεν ἐπεκτείνει τὰ ὅρια τοῦ κράτους του μέχρι τοῦ Ἰνδοῦ καὶ τοῦ Ἰαξάρτου· εἶχεν ἀγάγει τὰ ὅπλα αὐτοῦ ἐν μὲν τῷ βορρᾷ μέχρι τοῦ Καυκάσου, ἐν δὲ τῇ Λιβύῃ μέχρι τῶν Σύρτεων, πέραν δὲ τοῦ Ἑλλησπόντου μέχρι τοῦ Ἴστρου. Καὶ τὰ μὲν πλοῖα αὐτοῦ εἶχον ἐξερευνήσει τὰς ἀπωτάτας τῶν θαλασσῶν. Διέθετε δὲ τὸν πλοῦτον τριῶν ἠπείρων, τὴν ἀνδρείαν τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας, τὰς ναυτικὰς γνώσεις τῶν Φοινίκων, τὴν δεξιότητα καὶ ἀγχίνοιαν τῶν Βαβυλωνίων, τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν Ἰώνων. Ὁ εἰς τὸν περσικὸν θρόνον ἀνελθὼν υἱὸς τοῦ Δαρείου Ξέρξης ἦτο ἀνὴρ ἐξαιρέτου κάλλους, ἀνατεθραμμένος ἐν τῇ χλιδῇ τῶν ἀνακτόρων· δὲν ἦτο ὅμως διατεθειμένος νὰ ἀνεχθῇ μείωσιν τῆς ἀξιοπρεπείας τοῦ κράτους. Ἄλλως δ' ἐξώθει αὐτὸν ἡ μήτηρ του Ἄτοσσα, ἥτις ἐδέσποζεν ἐν τοῖς ἀνακτόροις, καὶ ἡ φιλοδοξία στρατηγῶν τινων, ἰδίως δὲ τοῦ Μαρδονίου, ὅστις δὲν εἶχεν ἀποστῇ τοῦ ὀνείρου τῶν νεανικῶν του χρόνων, τῆς ἱδρύσεως ὑπερποντίου περσικῆς σατραπείας ἐν Ἑλλάδι. Ἀλλὰ δὲν ἔλειπε καὶ ἰσχυρὰ ἀντίθετος φατρία, ἐνεργοῦσα φανερῶς καὶ μετὰ θάρρους. Προΐστατο δὲ αὐτῆς ὁ Ἀρτάβανος, ὁ ἀδελφὸς του Δαρείου, αὐτὸς ἐκεῖνος, ὅστις ἤδη εἶχεν ἐναντιωθῇ εἰς τὴν ἐπὶ τοὺς Σκύθας στρατείαν καὶ εἶχεν ἀποτρέψει ἀπ' αὐτῆς. Ἐκεῖνος ἦτο καὶ τώρα ἐν τῇ αὐλῇ ὁ ἀρχηγὸς τῶν σωφρόνων, οἵτινες οὐδὲν ἀγαθὸν προσεδόκων ἐκ τῆς ἐπὶ τοὺς Ἕλληνας ἐκστρατείας. Ὁ μέγας βασιλεὺς ἐταλαντεύετο ἐπὶ μακρὸν χρόνον, ἔχων μετέωρον τὴν γνώμην. Πολεμικαὶ διαταγαὶ ἐδίδοντο καὶ ἀνεκαλοῦντο, ἀλλὰ τέλος ὑπερίσχυσεν ἡ πολεμικὴ φατρία, ἡ φατρία τῶν φιλοδόξων, οἵτινες τὴν ἐν εἰρήνῃ ἀπραξίαν ἀπεκάλουν ἀφόρητον ὄνειδος καὶ κατώρθωσαν νὰ ἑλκύσωσι τὸν βασιλέα, φενακίζοντες αὐτὸν διὰ τῆς ἐπαγγελίας εὐκόλων καὶ λαμπρῶν ἐπιτυχιῶν. Προσετίθεντο δὲ προκλήσεις προερχόμεναι ἐξ αὐτῆς τῆς Ἑλλάδος, ἣν ἀντεπροσώπευον ἐν Σούσοις ἄνδρες ἐπιφανεῖς, οἱ ἀπόγονοι τοῦ Πεισιστράτου, ὁ ἔκπτωτος βασιλεὺς Δημάρατος καὶ πρέσβεις τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ Ἀλευαδῶν. Καὶ ἐξ ἄλλων δὲ πόλεων εἶχον καταφύγει Ἕλληνες ἐξόριστοι εἰς τὸ περσικὸν στρατόπεδον, ἐξ ὧν ἀναφέρεται ὁ Ἀθηναῖος Λικαῖος, τιμώμενος μεγάλως παρὰ τῶν Περσῶν, οἵτινες πάντοτε ἐγίνωσκον τὴν τέχνην νὰ προσλαμβάνωσιν Ἕλληνας στασιώτας ἐν τῷ ἀγῶνι καθ' Ἑλλήνων.

Οἱ Ἀλευάδαι ἦσαν πλούσιος οἶκος ἡγεμόνων, οἵτινες ἀνῆγον τὸ γένος εἰς τὸν Ἡρακλέα καὶ ἤδρευον παρὰ τὸν Πηνειόν. Ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν των ἡ Θεσσαλία εἶχε τύχει κοινῶν θεσμῶν, ἰδίως δὲ κοινοῦ στρατιωτικοῦ ὀργανισμοῦ. Τὴν ἀρχήν των εἶχον ἐπεκτείνει μέχρι Θερμοπυλῶν, διετήρουν δ' ἐν Λαρίσῃ μεγαλοπρεπῆ αὐλήν. Ἐπειδὴ ὅμως ἐξεδηλώθησαν καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ κινήσεις τοῦ δήμου καταπολεμοῦντος τὴν δύναμιν τῶν δυναστευόντων οἴκων, οἱ Ἀλευάδαι ἐπλησίασαν τοὺς Πέρσας. Ὁ υἱὸς τοῦ Ἀλεύα Θώραξ ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ἁπάντων τῶν Ἑλλήνων ὁ ἑκουσίως προσχωρήσας εἰς τὸν Ξέρξην, καὶ δὴ ἔπραξε τοῦτο αὐθαιρέτως ἐπ' ὀνόματι τοῦ θεσσαλικοῦ λαοῦ. Οὕτω δὲ ὁ Ξέρξης, πρὶν ἢ ἐπιχειρήσῃ ἓν κἂν βῆμα, ἔβλεπεν ὑποτασσομένην εἰς ἑαυτὸν τὴν μεγίστην τῶν χωρῶν τῆς Ἑλλάδος.

Μετὰ δὲ τὴν κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος τῆς ἀρχῆς τοῦ Ξέρξου νέαν καθυπόταξιν τῆς Αἰγύπτου, ἐπελήφθη ὁ βασιλεὺς σοβαρῶς τῶν κατὰ τὴν στρατείαν ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος· ἐπανελήφθησαν δὲ καὶ πάλιν αἱ παρὰ τοῦ Δαρείου ἐπιχειρηθεῖσαι παρασκευαὶ ἐν μείζονι μέτρῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν ὅλως νέῳ πνεύματι. Ἡ ἐπιχείρησις ἔμελλε νὰ μὴ ἀποβῇ συνήθης τις ἐκστρατεία, ἀλλὰ πορεία θριαμβευτική, ἐπίδειξις τῶν ἀνεξαντλήτων δυνάμεων τῆς Ἀσίας. Μάτην ἀπέτρεπον οἱ σωφρονέστεροι καὶ παρετήρουν ὅτι μέχρι τινὸς καὶ μόνον αὐξάνει σὺν τῷ πλήθει τῆς στρατιᾶς καὶ ἡ ἰσχὺς αὐτῆς. Ἀλλ' ὁ Ξέρξης ἐφιλοδόξει νὰ συγκροτήσῃ στρατιάν, οἵαν οὐδέποτε εἶχον ἴδει οἱ ἐπὶ τῆς γῆς. Ἄλλως δὲ τὰ σχέδια αὐτοῦ μετεωρίζοντο καὶ πολὺ ὑπερέκεινα τῆς Ἑλλάδος. Οἱ ἄγγελοι τοῦ βασιλέως ἐτράπησαν ἐκ τῶν Σούσων πρὸς πάσας τὰς διευθύνσεις, πρὸς τὸν Ἴστρον καὶ τὸν Ἰνδόν, πρὸς τὸν Ἰαξάρτην καὶ τὴν κοιλάδα τοῦ Ἄνω Νείλου, πρὸς τὰς ἀκτὰς τοῦ Αἰγαίου, τοῦ Πόντου, τοῦ Ἀραβικοῦ καὶ Περσικοῦ κόλπου, τοῦ Συριακοῦ καὶ Λιβυκοῦ πελάγους. Τὰ ὁπλοστάσια καὶ τὰ νεώρια ἤρχισαν δραστηρίως λειτουργοῦντα· κατεσκευάζοντο γέφυραι καὶ ὁδοί, καὶ ἀποκατεστάθησαν πάντα τὰ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ κράτους μέσα ἐπικοινωνίας· ἐν πάσῃ δὲ χώρᾳ τοῦ ἀπεράντου βασιλείου ἐνηργεῖτο στρατολογία. Αἱ παρασκευαὶ διήρκεσαν δύο ὅλα ἔτη· κατὰ δὲ τὸ τρίτον ἤρχισε μετανάστασις λαῶν, συρρεόντων ἀπὸ τῶν ἀνατολικῶν ὁρίων τῆς οἰκουμένης, φύλων παμπληθῶν καὶ συμφύρτων, διαφορωτάτας λαλούντων γλώσσας καὶ ποικιλώτατα ἠμφιεσμένων. Φέροντες ἐνδύματα ἐξ ἐρίων καὶ ἔχοντες ὀϊστοὺς καλαμίνους, ἦλθον οἱ οἰκοῦντες παρὰ τὸν Ἰνδὸν καὶ εἰσώρμησαν εἰς τὰς χώρας τῶν Ἰρανίων λαῶν. Ὅλον τὸ Ἰρὰν ἐν τῇ εὐρυτάτῃ σημασίᾳ τοῦ γεωγραφικοῦ τούτου ὅρου προσῆλθεν ὑπὸ τὰ ὅπλα. Ἤρχισε δ' ἡ κίνησις πρῶτον ἀπὸ τῶν κατὰ τὰ βορειοανατολικὰ χωρῶν, τῶν δι' ἐκτεταμένων ἐρήμων ἀποχωριζομένων ἀπωτάτων τοῦ βασιλείου μερῶν. Ἐκεῖ κατέβησαν ἀπὸ τῶν κλιτύων τοῦ Ἰνδικοῦ Καυκάσου οἱ Βάκτριοι καὶ ἡνώθησαν ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Ὤξου μετὰ τῶν Σακῶν, οἰκούντων πέραν τοῦ Ἰαξάρτου, εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν στρατιάν, ἧς ἡγεῖτο Ὑστάσπης, ὁ υἱὸς τοῦ Δαρείου καὶ τῆς Ἀτόσσης. Ἐκ δὲ τῶν κατωτέρων λεκανοπεδίων τοῦ Ὤξου καὶ τοῦ Ἰαξάρτου, ἀπὸ τῶν ὀχθῶν τῆς λίμνης τῆς καλουμένης νῦν τοῦ Ἀρὰλ ἦλθον οἱ Χοράσμιοι καὶ οἱ Σόγδοι, ἐν τῇ χώρᾳ τῶν ὁποίων ὁ Κῦρος εἶχε κτίσει τὸ ἀκρότατον φρούριον τοῦ βασιλείου. Ἔπειτα δὲ προῆλθον οἱ λαοὶ οἱ ἐγγύτερον ἀπὸ νότου καὶ ἀπὸ βορρᾶ οἰκοῦντες περὶ τὸ κέντρον τῆς προσθίας Ἀσίας, τὴν χώραν τῶν Μήδων· καὶ ἀπὸ μὲν τοῦ βορρᾶ ἦλθον οἱ ρωμαλέοι ὀρεινοὶ λαοὶ τῆς Κασπίας θαλάσσης, οἱ Ὑρκάνιοι καὶ οἱ γείτονες αὐτῶν Πάρθοι, ἀπὸ δὲ τοῦ νότου προσέρρευσαν οἱ λαοὶ οἱ οἰκοῦντες παρὰ τὰς ἐσχατιὰς τοῦ Ἰρὰν πρὸς τὴν Μεσοποταμίαν καὶ τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν. Ἦσαν δὲ οὗτοι νῦν εἴπερ ποτὲ φιλοπόλεμοι, ἅτε προϊστάμενοι τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας καὶ ἀποτελοῦντες τοὺς λογάδας τῆς ὑπερμεγέθους στρατιᾶς, οἱ Κίσσιοι καὶ οἱ Πέρσαι, οἵτινες εἶχον σκευὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν Μήδων, ἤτοι τόξα, ὀϊστοὺς καὶ βραχέα ἐγχειρίδια, ἐξηρτημένα παρὰ τὸν δεξιὸν μηρὸν ἐκ τῆς ζώνης, ἔφερον δὲ ἀσπίδας πλεκτὰς καὶ χιτῶνας χειριδωτούς. Διεκρίνοντο δὲ οἱ Πέρσαι τῶν ἄλλων στρατευομένων, ἅτε ὄντες οἱ κυρίαρχοι· καὶ ἔλαμπον μὲν ὑπὸ τοῦ χρυσοῦ, ἦγον δὲ μεθ' ἑαυτῶν ἁμάξας, γυναῖκας καὶ πολλοὺς θεράποντας, καὶ εἶχον ἰδίας σκευοφόρους. Ἐπίκαιρον δὲ κέντρον τῆς ὅλης παρασκευῆς ἦσαν τὰ Σοῦσα, κείμενα ἐν τῇ αὐτῇ ἀποστάσει ἀπό τε τοῦ Ἑλλησπόντου, τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἰνδοῦ καὶ τῆς βορειοτάτης τῶν καμπῶν τοῦ Ἰαξάρτου. Μετὰ δὲ τῶν Περσῶν ἡνώθησαν ἐξ Ἀνατολῶν ἐλθόντες οἱ λαοὶ οἱ ἀποτελοῦντες τὸν μέσον κρίκον μεταξὺ τῆς Λιβύης καὶ τῆς ἀνατολικῆς Ἀσίας, τὰ μελάγχροα φῦλα τῆς Γεδρωσίας, οἱ νησιῶται τῆς Περσικῆς θαλάσσης, οἱ Ἀσιᾶται Αἰθίοπες, φέροντες σκευὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν γειτόνων Ἰνδῶν· καὶ δὴ εἶχον προμετωπίδια ἵππων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ὧν αἱ χαῖται προεξεῖχον δίκην λοφιᾶς.

Τὰ δὲ ἡνωμένα φῦλα τοῦ Ἰράν, τοῦ Τουράν καὶ τῆς Ἰνδικῆς ἅμα τῇ καταβάσει ἀπὸ τῶν πλαγίων τοῦ Ζάγρου ὄρους εὗρον τὰς παραποταμίας χώρας τοῦ Τίγρητος καὶ τοῦ Εὐφράτου πανόπλους. Τούτων αἱ στρατιαὶ τῆς ἀρχαίας Νινευΐ ἀνεγνω-

Digitized by Google

ρίζοντο ἀπὸ τῶν περιτέχνων χαλκῶν κρανῶν καὶ τῶν διὰ σιδήρου τετυλωμένων ξυλίνων ροπάλων. Ἀπὸ δὲ τοῦ νότου ἦλθον εἰς τὴν Μεσοποταμίαν οἱ ἐπίκουροι λαοὶ τῆς Ἀραβίας, ἥτις, καίπερ μὴ οὖσα φόρου ὑποτελής, ἀπέστειλεν ἐκ τῶν ἐρήμων αὐτῆς πυκνὰ στίφη τοξοτῶν. Ἐκ δὲ τῆς φοινικοτρόφου Ἀφρικῆς ἦλθον οἱ Αἰθίοπες, φέροντες δορὰς παρδάλεων καὶ λεόντων καὶ κραδαίνοντες ἀκόντια φέροντα ἀντὶ λόγγης κέρας δορκάδος. Ἀπὸ δὲ τῆς ἀπωτάτης Δύσεως ἔφθασαν οἱ Λίβυες, ἔχοντες σκευὴν σκυτίνην καὶ κρατοῦντες ἀκόντια ἐπικεκαυμένα διὰ πυρὸς χάριν αὐξήσεως τῆς σκληρότητος αὐτῶν. Ἀπὸ δὲ τοῦ Εὐφράτου ἀνέβησαν τὰ πλήθη τῶν στρατιῶν πρὸς τὰ βορειοδυτικά, εἰς τὰ πετρώδη ὄρη τῆς Καππαδοκίας. Ἐκεῖ προσεπῆλθον ἐξ ἑνὸς μὲν οἱ λαοὶ τῆς Ἀρμενίας καὶ τὰ ἄγρια φῦλα τοῦ Καυκάσου, ἐξ ἑτέρου δὲ οἱ ποικιλοι λαοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὧν τινες, ὡς οἱ Παφλαγόνες, οἱ Καππαδόκαι, καὶ ἰδίως οἱ Φρύγες, ἔφερον ὁπλισμὸν ὅμοιον πρὸς τὸν τῆς ἀρμενικῆς στρατιᾶς, ἐνῷ οἱ ἄλλοι, πρὸ πάντων δὲ οἱ Λυδοί, ὡμοίαζον σχεδὸν πρὸς Ἕλληνας στρατιώτας.

Τὰ καππαδοκικὰ Κρίταλλα ἦσαν ἡ πόλις, ἐν ᾗ ἠθροίσθησαν ἅπασαι αἱ πολυπληθεῖς στρατιαί. Ἐκεῖ δ᾽ ἐπεφάνη αὐτὸς ὁ Ξέρξης, ὅπως μετὰ τῆς ἀκολουθίας αὐτοῦ καὶ τῶν ἐπιλέκτων στρατιωτῶν προηγηθῇ τῆς λοιπῆς στρατιᾶς, καὶ ἤγαγεν αὐτὴν διὰ τῆς Φρυγίας καὶ τῆς Λυδίας εἰς τὰς Σάρδεις, ἔνθα ἔφθασε τὸ φθινόπωρον τοῦ 481 π. Χ., μέλλων νὰ παραχειμάσῃ. Ἐκεῖ δ᾽ εὑρίσκετο κατὰ τὰ ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, καὶ ἐκεῖθεν ἔμελλε νὰ γνωσθῇ εἰς τοὺς ὑπερποντίους λαοὺς τὸ μέγεθος τῶν δυνάμεων αὐτοῦ· ἐκεῖθεν δ᾽ ἀπεστάλησαν οἱ κήρυκες οἱ ζητοῦντες γῆν καὶ ὕδωρ. Κατὰ τὸν Ἡρόδοτον ὁ ἠπειρωτικὸς στρατὸς τῶν Περσῶν ἀνήρχετο εἰς 1.700.000 ἀνδρῶν, μετὰ δὲ τῶν πληρωμάτων καὶ τῶν ἐν Εὐρώπῃ στρατολογηθέντων εἰς 2.641.610 καὶ μετὰ τῶν ἐν τοῖς σιταγωγοῖς πλοίοις καὶ τῆς ἄλλης θεραπείας εἰς 5.283.220. Πολὺ κατώτεροι εἶναι οἱ ἀριθμοί, οὓς παρέχουσιν ὁ Κτησίας καὶ ὁ Ἔφορος (800.000), ὁ Ἰσοκράτης (700.000), ὁ Κορνήλιος Νέπως (700.000 πεζῶν καὶ 400.000 ἱππέων)· ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων οἱ πλεῖστοι συμφωνοῦσι πρὸς τοὺς μετριωτέρους ἀριθμοὺς τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Εἰς τοὺς ἀνωτέρω ἀριθμοὺς πρέπει νὰ προστεθῶσι πλῆθος πολεμικῶν ἁρμάτων συρομένων ὑπὸ ἵππων ἢ ὑπὸ ἀγρίων ὄνων ἐκ τῆς Ἰνδικῆς, τέλος δὲ κάμηλοι μετ᾽ ἀναβατῶν. Ἀνάλογον δὲ πρὸς τὴν παρασκευὴν τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ ἦτο καὶ τῶν πλοίων τὸ πλῆθος. Τὸν πυρῆνα τοῦ στόλου ἀπετέλουν οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Σύροι, ἔπειτα δὲ οἱ Αἰγύπτιοι, οἱ Κύπριοι, οἱ παραθαλάσσιοι λαοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τῆς Κιλικίας μέχρι τῆς Αὐλίδος, οἱ παρὰ τὸν Πόντον οἰκοῦντες καὶ οἱ νησιῶται. Ἀπετελεῖτο δὲ ὁ ὅλος στόλος ἐκ 1.200 τριήρων καὶ μετὰ τῶν φορτηγίδων καὶ μικροτέρων πλοίων ἀνήρχετο τὸ ὅλον πλῆθος εἰς τετρακισχίλια περίπου σκάφη, ἅτινα συνηθροίσθησαν παρὰ τὴν Κύμην καὶ τὴν Φώκαιαν. Ἑκάστη τριήρης εἶχεν 150 ἐρέτας, πλὴν δὲ τοῦ ἰδίου πληρώματος, χάριν μειζονος ἀσφαλείας, ἐπέβαινον καὶ Πέρσαι ἐπιβάται.

Καθ᾽ ὃν δὲ χρόνον συνετελοῦντο ἐν τῇ ἀσιατικῇ ἠπείρῳ αἱ παρασκευαὶ αὗται καὶ πορεῖαι, ἐκτὸς αὐτῆς ἐλαμβάνετο φροντὶς περὶ τριῶν πραγμάτων μεγάλης σπουδαιότητος. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἦτο ἡ κατασκευὴ ἀποθηκῶν ἀναγκαιοτάτων εἰς τὸ στράτευμα, ὅπως ἐξασφαλισθῇ ἡ εἰς αὐτὸ καθ᾽ ὁδὸν παροχὴ ἐπαρκῶν ἐπιτηδείων. Πρὸ τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον διετάχθησαν παμπληθεῖς Φοίνικες καὶ Αἰγύπτιοι ναύκληροι, ὅπως μεταγάγωσιν εἰς τὴν Θρᾴκην μεγίστας προμηθείας σιτίων καὶ χόρτου, συλλεγέντων κατὰ πρόσταγμα τοῦ βασιλέως ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Νείλου καὶ ἐν Ἀσίᾳ. Καὶ ἡ μὲν μεγίστη ἀποθήκη ἱδρύθη κατὰ τὴν Λευκὴν ἀκτήν, παρὰ τὸν Ἑλλήσποντον, πλὴν δ᾽ αὐτῆς ὅμοιαι ἀποθῆκαι κατεσκευάσθησαν ἐν Τυροδίζῃ, παρὰ τὴν Προποντίδα, παρὰ τὸν Δορίσκον, πλησίον τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἕβρου, παρὰ τὴν Ἠιόνα, ἐγγὺς τῶν ἐκβολῶν τοῦ Στρυμόνος, καὶ ἐν Μακεδονίᾳ. Τὸ δεύτερον τῶν ληφθέντων μέτρων ἦτο ἡ γεφύρωσις τοῦ Ἑλλησπόντου, ὅπως διαβιβασθῇ ἡ στρατιὰ εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν ἤπειρον ἐν πλήρει ἀσφαλείᾳ. Ἡ γέφυρα ἐπήχθη πρὸς τὴν Προποντίδα, ἐκεῖ ἔνθα τὰ ὑψώματα τῆς Ἀβύδου ἀπεῖχον ἀπὸ τῆς θινὸς τῆς Σηστοῦ ἑπτὰ μόνον στάδια καὶ ἔνθα ἐξ ἑκατέρου μέρους ὑπάρχουσι κοιλάδες πρόσφοροι πρὸς διευκόλυνσιν τῆς πορείας τῆς στρατιᾶς. Κατεσκευάσθη δὲ ἡ ἐκ πλοίων γέφυρα διπλῆ, ὅπως αἱ στρατιαὶ διαβῶσι ταχύτερον. Συγχρόνως διωρύχθη ὁ ἰσθμὸς ὁ συνενῶν τὴν Χερσόνησον τοῦ Ἄθω πρὸς τὴν ἤπειρον, ὅπως προφυλαχθῇ ὁ στόλος ἀπὸ συμφορᾶς ὁμοίας πρὸς τὴν πλήξασαν τὸν Μαρδόνιον πρὸ δώδεκα ἐτῶν. Ὅτε δὲ ἀνηγγέλθη ἡ ἀποπεράτωσις τῶν τριῶν ἐκείνων μεγάλων ἔργων, ἔδωκεν ὁ μέγας βασιλεὺς τὴν διαταγὴν τῆς ἐκ τῶν Σάρδεων ἐκκινήσεως. Ἀλλὰ πρὸ τῆς ἐνάρξεως ταύτης ἔφθασεν ἄγγελμα δυσάρεστον· χειμὼν αἰφνιδίως ἐπιγενόμενος εἶχεν ἀναταράξει τὸν Ἑλλήσποντον καὶ καταστρέψει ἐντὸς ὀλίγων ὡρῶν τὰς μετὰ πολλῶν μόχθων συντελεσθείσας γεφύρας. Ἡ δὲ ἀγγελία αὕτη κατέστησεν ἔξαλλον ὑπ᾽ ὀργῆς τὸν βασιλέα· οὐδ᾽ ἤθελε κἂν νὰ φαντασθῇ ὅτι ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ τι ἐπὶ τῆς γῆς τὸ ἀντιτιθέμενον εἰς τὰ σχέδια αὐτοῦ· πᾶσαν δ᾽ ἀποτυχίαν ἐθεώρει ἔγκλημα ἄξιον φρικτῆς τιμωρίας. Διὸ τῶν μὲν ἐπιστατησάντων εἰς τὴν ζεῦξιν τῶν γεφυρῶν ἀπετμήθησαν αἱ κεφαλαί, καὶ αὐτὰ δὲ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως ἐδέησε νὰ τιμωρηθῶσι. Λέγεται, δηλαδή, ὅτι ὁ Ξέρξης διέταξε νὰ μαστιγώσωσι τὸν Ἑλλήσποντον καὶ καταδύσωσιν εἰς τὸ πέλαγος ἁλύσεις πρὸς ἔνδειξιν ὅτι καὶ ὁ Ἑλλήσποντος ἦτο δοῦλος τοῦ μεγάλου βασιλέως καὶ ὤφειλε καὶ αὐτὸς νὰ ὑπηρετῇ αὐτὸν ἀκουσίως. Ἔπειτα δὲ ἀνετέθη ἡ ἀνανέωσις τῶν γεφυρῶν εἰς ἄλλους ἀρχιτέκτονας. Διὰ μεγάλων ξυλίνων μηχανημάτων, στηθέντων κατ᾽ ἀμφοτέρας τὰς ἀκτάς, κατέτειναν τοὺς κάλως ἄνωθεν τῶν πλοίων, ἅτινα, στερεούμενα ὑπὸ ἀγκυρῶν περιμήκων, ἦσαν συντεθειμένα καὶ ἀπετέλουν διπλῆν γραμμήν. Καὶ ἡ μὲν ἑτέρα αὐτῶν ἔκειτο πρὸς τὴν Προποντίδα καὶ συνίστατο ἐκ πλοίων 360, ἡ δ᾽ ἑτέρα, ἡ πρὸς δυσμὰς κειμένη, ἐκ πλοίων 314. Ὕπερθεν δὲ τῶν πλοίων ἐτέθησαν ἴκρια σανίδων, ἅτινα μετεβλήθησαν οἱονεὶ εἰς λεωφόρον, ἐπιφορηθέντος χώματος, ὅπερ ἐστοιβάχθη. Τέλος δὲ ὠρθώθησαν ἀμφοτέρωθεν τῆς ὁδοῦ ξύλινοι φραγμοί, ἵνα μὴ φοβοῦνται τὰ ὑποζύγια καὶ οἱ ἵπποι ὑπερορῶντες τὴν θάλασσαν κατὰ τὴν διάβασιν. Εἶχον δὲ αἱ γέφυραι καὶ διέκπλουν οὕτως, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ δι᾽ αὐτῶν διάβασις μικροτέρων τοὐλάχιστον πλοίων. Ἦτο δὲ τοῦτο τόσῳ μᾶλλον ἀναγκαῖον, καθ᾽ ὅσον ὑπῆρχεν ἡ πρόθεσις νὰ διατηρηθῶσιν αἱ γέφυραι ἐν ἐνεργείᾳ ἐπὶ μακρόν.

Ἡ διάβασις εἰς τὴν Εὐρώπην. Πρὶν ἢ ὁ μέγας βασιλεὺς καταλίπῃ τὴν Ἀσίαν, ἐπῆλθον θεομηνίαι, διὰ τὰς ὁποίας παρ᾽ οὐδενὸς θνητοῦ ἠδύναντο νὰ ζητηθῶσιν εὐθῦναι. Κεραυνοὶ μὲν ἐπεισέπεσον ἀπὸ τῆς Ἴδης, ἐνῷ ἡ στρατιὰ διήρχετο διὰ τῆς τρωϊκῆς χώρας, τοῦ δὲ Σκαμάνδρου ἐπέλιπε τὸ ρεῖθρον, τοῦθ᾽ ὅπερ ἦτο ὑπόμνησις καὶ κακὸν προμήνυμα τῆς λειψυδρίας, ὑφ᾽ ἧς ἔμελλε νὰ ταλαιπωρηθῇ ὁ στρατὸς ἐν χώραις ἀνύδροις. Τέλος, ἔφθασαν εἰς τὸν Ἑλλήσποντον καὶ συγχρόνως εἶδον τὸν στόλον προσπλέοντα ἐκ τῆς Ἰωνίας καὶ καλύπτοντα διὰ τῶν ἱστίων αὐτοῦ τὸν πορθμόν. Καὶ πρῶτον μὲν ὁ Ξέρξης παρέστη ἐν Ἀβύδῳ ἀπὸ προεξέδρας λίθου λευκοῦ εἰς τὸ θέαμα ἁμίλλης καὶ πλαστῆς μάχης τῶν πλοίων. Ἔπειτα δ᾽ ἐξέπεμψεν οἴκοι τὸν θεῖόν του Ἀρτάβανον, ὃν κατέστησε διοικητὴν τοῦ οἴκου αὐτοῦ καὶ κυβερνήτην τοῦ βασιλείου, καὶ ἤρξατο ἡ πορεία, δι᾽ ἧς ἐν ἑπτὰ ἡμέραις διεβιβάσθησαν οἱ λαοὶ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν Εὐρώπην. Ὁ στόλος κατέπλευσε τὸν Ἑλλήσποντον, καὶ συνηντήθη μετὰ τῆς ἠπειρωτικῆς στρατιᾶς πάλιν παρὰ τὸν Δορίσκον ἐν τῇ εὐρείᾳ κοιλάδι τοῦ Ἕβρου, ἔνθα ἔκειτο τεῖχος μετὰ περσικῆς φρουρᾶς. Ἐκεῖ δ᾽ ἐν τοῖς συνόροις τῶν χωρῶν ὧν ἐκυριάρχει ἐπῆλθεν εἰς τὸν Ξέρξην ἡ ὄρεξις νὰ ἐπιδείξῃ ὅλην αὐτοῦ τὴν λαμπρότητα λαμβάνων καὶ αὐτὸς ἔννοιαν αὐτῆς. Καὶ τὰ μὲν πλοῖα ἀπεσύρθησαν εἰς τὴν γῆν, ἐπεχειρήθη δὲ ἀρίθμησις τῆς ὅλης στρατιᾶς. Ἔπειτα στρατός τε καὶ στόλος προεχώρησαν πλησίον ἀλλήλων μέχρι τοῦ ὄρους Ἄθω. Καὶ τὰ μὲν πλοῖα διεπεραιώθησαν βραδέως ἐρέσσοντα διὰ τοῦ πορθμοῦ, καὶ περιέπλευσαν ἔπειτα τὰς δύο ἄλλας χερσονησοειδεῖς γλώσσας τῆς Χαλκιδικῆς· ὁ δὲ πεζικὸς στρατὸς ἐπορεύθη κατ᾽ εὐθεῖαν διὰ τῶν ράχεων τῆς Χαλκιδικῆς πρὸς τὸ ἄκρον τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου. Ἐν τῇ γωνίᾳ δὲ αὐτῆς συνηντήθησαν τὰ δύο τμήματα τῆς στρατιᾶς. Ἤδη εἶχον διαβῆ τὸ κινδυνωδέστατον μέρος τῆς ὁδοῦ, χωρὶς νὰ ἐπέλθῃ ἐχθρικὴ ἐπιδρομὴ παρὰ τῶν ὀρεσιβίων λαῶν. Τὰς δὲ παμμεγίστας δαπάνας τῆς συντηρήσεως τῆς στρατιᾶς εἶχον ἑκουσίως ἀναλάβει αἱ παράλιοι πόλεις· ἐν τοῖς ὡρισμένοις τόποις, ἔνθα κατηυλίζοντο, εὕρισκον παρεσκευασμένα σιτία καὶ ἄλφιτα, σιτευτὰ κτήνη καὶ πτηνά, καταγώγια καὶ σκηνάς. Τέλος, ἡ μὲν ἠπειρωτικὴ στρατιὰ ἐνισχύθη διὰ τῆς προσελεύσεως τῶν Παιόνων καὶ τῶν Θρᾳκῶν, ὁ δὲ στόλος διὰ πλοίων τῶν παραλίων πόλεων τῆς Θρᾴκης. Ἡ ἀσιατικὴ δύναμις, καθ᾽ ὅσον προεχώρει, προσελάμβανεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῆς δυνάμεις ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅπως καθυποτάξῃ τὴν Ἑλλάδα. Καὶ πράγματι ἡ ἐκστρατεία αὕτη δὲν κατηυθύνετο κατὰ μόνων τῶν Ἀθηναίων, ὡς ἡ πρὸ δέκα ἐτῶν γενομένη, ἀλλὰ κατὰ πάντων τῶν φύλων καὶ κατὰ πασῶν τῶν πόλεων τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ ἐν Ἑλλάδι κατάστασις. Ἡ Ἑλλὰς ἦτο εἴπερ ποτὲ ἱκανὴ νὰ ἀντισταῇ εἰς ἐχθρικὴν ἐπίθεσιν. Οὐδέποτε μᾶλλον ἢ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε´ π. Χ. αἰῶνος ἡ μὲν χώρα ὑπῆρξε πολυανθρωποτέρα, ὁ δὲ λαὸς ἐντονώτερος, ἀνδρειότερος καὶ ὑγιέστερος. Ἡ ἔκτακτος καὶ δραστηρία κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας κτίσις ἀποικιῶν οὐδαμῶς εἶχεν ἐξασθενήσει τὰς μητροπόλεις, ἀλλ᾽ ἀπ᾽ ἐναντίας εἶχε προκαλέσει εὐημερίαν καὶ πλοῦτον. Πράγματι δι᾽ αὐτῶν εἶχεν αὐξηθῆ μεγάλως τὸ φρόνημα τοῦ ἔθνους καὶ ᾐσθάνετο ἑαυτὸ σωματικῶς τε καὶ διανοητικῶς ὑπέρτερον ἁπάντων τῶν ἄλλων λαῶν, οὐδαμοῦ δ᾽ εἶχεν εὕρει ἀντίπαλον ἰσότιμον. Καὶ πᾶσαι μὲν αἱ δυνάμεις καὶ αἱ δεξιότητες εὑρίσκοντο ἐν τελείᾳ ἀναπτύξει, τὸ δὲ θάρρος καὶ ἡ ἀγχίνοια εἶχον ἐξασκηθῆ διὰ τῆς ἐκτελέσεως ποικίλων νέων καὶ δυσχερῶν ἔργων. Ἡ δ᾽ ἐπικοινωνία μετὰ τῶν νεαρῶν ἀποικιῶν εἶχεν ἀνυψώσει ἁπανταχοῦ τὴν μέσην τάξιν καὶ ἀνοίξει εἰς τὴν ἐμπορίαν καὶ τὰς τέχνας μέγα πλῆθος νέων πόρων. Ἕνεκα τῆς καθολικῆς εὐημερίας οἱ μετοικήσαντες εἶχον ταχέως ἀναπληρωθῆ ὑπὸ νέων γενεῶν, πολυπληθῶν καὶ ρωμαλέων. Δὲν ἠδύναντο δὲ εἰς τὸ ἑξῆς αἱ μητροπόλεις νὰ ὑφίστανται ἄνευ τῶν ἀποικιῶν, ἐπειδὴ μόνον διὰ τῆς εἰσαγωγῆς σίτου ἐκ τῶν περὶ τὸν Πόντον χωρῶν, ἐκ τῆς Ἀφρικῆς, τῆς Σικελίας καὶ τῆς Ἰταλίας ἦτο δυνατὴ ἡ ἐν ταῖς πόλεσι καὶ τοῖς ἀγροῖς τῆς Ἑλλάδος ἐνοίκησις πληθυσμοῦ πυκνοτάτου. Ἡ δὲ μόνη χώρα, ἧς οἱ κάτοικοι εἶχον ἐλαττωθῆ, ἦτο ἡ Ἀργολίς. Διαρκοῦντος τοῦ πολέμου πρὸς τὴν Σπάρτην, ὁ Κλεισθένης εἶχεν ἀποβιβασθῆ εἰς τὴν Ἀργολίδα διὰ πλοίων αἰγινητικῶν καὶ σικυωνίων, εἶχεν ἐπιτεθῆ κατὰ τῶν Ἀργείων καὶ ἐξολοθρεύσει διὰ τοῦ πυρὸς τοὺς ἐξ αὐτῶν καταφυγόντας εἰς τὸ ἱερὸν ἄλσος τοῦ Ἄργους. Ἑξακόσιοι πολῖται λέγονται κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον θανόντες. Ἦτο ὁ φρικτότατος ὄλεθρος, ὃν εἶχέ ποτε ὑποστῆ πόλις τῆς ἐντεῦθεν Ἑλλάδος ἀπὸ χρόνων ἀμνημονεύτων. Ἐξαιρουμένης τῆς περιστάσεως ταύτης, ἁπανταχοῦ ἤκμαζον ἀβλαβεῖς αἵ τε χῶραι καὶ οἱ λαοί. Ἐν τῇ Λακωνικῇ ἠριθμοῦντο ὀκτακισχίλιοι Σπαρτιᾶται, ὧν ἕκαστος ἠδύνατο νὰ συμπαραλάβῃ μεθ᾽ ἑαυτοῦ ἑπτὰ εἵλωτας. Πλὴν δ᾽ αὐτῶν ὑπῆρχεν ἐν Λακεδαίμονι ρωμαλέα καὶ πολυάριθμος τάξις ἐλευθέρων περιοίκων, οὕτως ὥστε, χωρὶς νὰ γυμνωθῇ ἀμυντόρων ἡ χώρα, ἠδύναντο νὰ στρατεύσωσι πεντηκοντακισχίλιοι ἄνδρες. Ἡ Ἀρκαδία ἦτο χώρα ἐξαιρέτως πολυάριθμος, ἧς τὸν ὅλον ἀριθμὸν τῶν μαχίμων δυνάμεθα νὰ ὑπολογίσωμεν εἰς τριακοντακισχιλίους. Τῆς δὲ ὅλης Πελοποννήσου οἱ κάτοικοι ἀνήρχοντο πιθανῶς εἰς δύο ἑκατομμύρια περίπου. Αἱ Ἀθῆναι εἶχον τότε κατὰ τὴν ἀνύποπτον μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου τριακοντακισχιλίους πολίτας, ἠδύναντο δὲ μεμαρτυρημένως νὰ παρατάξωσι, πλὴν τῶν πληρωμάτων τοῦ στόλου καὶ τῶν ἱππέων, δεκατρεῖς χιλιάδας ὁπλιτῶν καὶ δεκαεξακισχιλίους ἄνδρας τῶν φρουρούντων τὴν χώραν, ἐκ τῶν ἐχόντων ἡλικίαν μεταξὺ δεκαοκτὼ καὶ εἴκοσιν ἐτῶν ἢ πρεσβυτέρων τῶν πεντήκοντα. Τὴν δύναμιν τῶν πόλεων τῆς Βοιωτίας μαρτυρεῖ ἡ γενναία ἀντίστασις, ἣν ἠδυνήθησαν νὰ ἀντιτάξωσι πρὸς τὰς Θήβας. Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν οἰκητόρων τῶν νήσων δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς μέτρον ἡ Νάξος καὶ τῶν μικροτέρων ἡ Κέως, νησὶς ἐπὶ ἐδάφους ὀρεινοῦ, ἐκτάσεως μόλις 110 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων, ἔχουσα τέσσαρας ὅλας πόλεις, ὧν ἑκάστη εἶχεν ἴδιον λιμένα, ἰδίους νόμους καὶ ἴδιον νόμισμα. Εἰς τοὺς χρόνους δ᾽ ἐκείνους τῆς ἀνθηροτάτης ἀκμῆς τοῦ πληθυσμοῦ ἐν Ἑλλάδι ἀνέρχονται τὰ ἐπιμελῆ ἐκεῖνα γεωργικὰ ἔργα καὶ αἱ κατασκευαί, ὧν τὰ ἴχνη κινοῦσι καὶ σήμερον ἀκόμη τὸν θαυμασμὸν τοῦ ὁδοιπόρου, βλέποντος μεθ᾽ ὁποίας μερίμνης ἐπωφελοῦντο καὶ τὸ μικρότατον μέρος γῆς, πῶς ὑπερενίκων πᾶσαν δυσχέρειαν περὶ τὴν κατοίκισιν καὶ τὴν ἐπικοινωνίαν, πῶς ἡ ὅλη χώρα ἦτο ἀνάπλεως ἀνθρώπων ζώντων καὶ ἐγκαταλιπόντων ἴχνη τῆς ἀπαύστου αὐτῶν ἐργασίας. Ἐπὶ βραχωδῶν χώρων, ἐφ᾽ ὧν σήμερον μόνον αἰγῶν ἀγέλαι εὑρίσκουσι χόρτον ἀνεπαρκῆ, συναντῶμεν τὰ λείψανα πόλεων εὐτειχίστων, αἵτινες εἶχον δεξαμενὰς καὶ ὑδραγωγεῖα, ἐνῷ τὰ περικείμενα ὑψώματα ἦσαν κατατετμημένα κλιμακηδὸν εἰς τεχνητὰ ἀναλήμματα μέχρι τῆς κορυφῆς, ὅπως παρασκευασθῇ κατάλληλος χῶρος πρὸς καλλιέργειαν σιτηρῶν καὶ ὀπωροφόρων δένδρων. Δὲν ἦσαν δὲ τὰ ἄστη τῶν Ἑλλήνων πόλεις μεγάλαι, ὡς αἱ πρωτεύουσαι καὶ τὰ ἐμπόρια τῆς Ἀνατολῆς. Ὡς ἐκ τούτου ἔμενον ἀπηλλαγμέναι πλείστων ὅσων κακῶν, ἅτινα ἐπιπολάζουσιν ἀναγκαίως εἰς πόλεις πολυανθρώπους. Δὲν ἐγεννῶντο ἐν αὐταῖς αἱ μεγάλαι ἐκεῖναι ἀντιθέσεις ἀπόρων καὶ πλουσίων, τρυφῆς καὶ ἐνδείας, ὧν ἑκάστη εἶναι κατ᾽ ἴδιον τρόπον αἰτία ἐξασθενώσεως τῶν ἐνοικούντων. Ἡ μὲν πενία δὲν ἐξικνεῖτο μέχρι πτωχείας καὶ ἐπαιτείας, τὸ δὲ πλῆθος δὲν ἦτο ὄχλος. Καὶ μεταξὺ δὲ τοῦ ἀστικοῦ βίου καὶ τοῦ κατ᾽ ἀγροὺς δὲν ὑφίστατο χάσμα καὶ ἀπόστασις τραχεῖα, ἐπειδὴ τὸ ἑλληνικὸν ἄστυ δὲν ἀπετέλει ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ὕπαιθρον χώραν. Τὸ δὲ σύνολον τῶν πολιτῶν ἀπετέλει κοινὸν εὐσύνοπτον, ἐν ᾧ πᾶσα παραλλαγὴ καὶ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῶν πατρίων ἠθῶν παρετηρεῖτο εὐκόλως καὶ εὐχερῶς ἐτιμωρεῖτο. Κοινοὶ δὲ νόμοι συνεκράτουν τοὺς πολίτας, ἀλλ᾽ οἱ νόμοι ἐκεῖνοι ἐθεωροῦντο ζωηρὰ ἐκδήλωσις τῆς κοινῆς θελήσεως ἁπάντων· διὰ τοῦτο δὲ ἡ εἰς αὐτοὺς ὑποταγὴ οὐδὲν εἶχε τὸ ἀνελεύθερον, πᾶς δὲ πολίτης ᾐσθάνετο ἑαυτὸν ὡς μέλος τοῦ ὅλου, ἡ δὲ δημοσία συμβίωσις ἐν τῇ κοινῇ ἐκείνῃ πολιτείᾳ ἦτο ἀηρ ζωογόνος, συντελῶν εἰς τὴν ἐπίδοσιν καὶ αὔξησιν τῶν πολιτῶν. Ἐν πάσαις ταῖς πόλεσιν ὑπῆρχον ἀκόμη γένη ἀρχαῖα μεστὰ δραστηριότητος καὶ

Digitized by Google

προσόντων, ἐν οἷς εἶχον ἐνσαρκωθῆ αἱ παραδόσεις τῶν προγόνων· περὶ δὲ τοὺς ἀρχαίους ἐκείνους οἴκους ηὔξανον ἄνδρες τῆς τάξεως τῶν χειρωνάκτων, ἕτοιμοι νὰ διεκδικήσωσι συμμετοχὴν εἰς τὴν διοίκησιν τῶν κοινῶν. Ἀλλὰ πλὴν τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν ὑφίσταντο καὶ δοῦλοι, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἐν πόλεσιν ἐμπορικαῖς καὶ βιομηχανικαῖς, οἷαι ἦσαν ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Αἴγινα, ἦτο πολὺ μέγας. Εἰς τὰς πόλεις ταύτας τὸ πλῆθος αὐτῶν ἦτο πιθανώτατα σχεδὸν δεκαπλάσιον τοῦ τῶν ἐλευθέρων. Καὶ ἐν Ἀττικῇ δὲ πρέπει νὰ ἀποδεχθῶμεν τέσσαρας τοὐλάχιστον δούλους ἀντιστοιχοῦντας πρὸς ἕνα ἐλεύθερον. Φυσικὸν ἦτο τοσοῦτον πλῆθος ἀνδραπόδων νὰ παράσχῃ μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τὸν ἐθνικὸν ἐχθρόν, ἰδίως ὅταν οἱ δοῦλοι εὕρισκον μεταξὺ τῶν πολεμίων στρατιῶν συμπολίτας αὐτῶν, ὡς τοῦτο συνέβαινεν εἰς τοὺς Φρύγας, τοὺς Σύρους καὶ ἄλλους δούλους Ἀσιάτας τὸ γένος. Ἀλλ' ὅμως ἐν τοῖς περσικοῖς πολέμοις δὲν εὑρίσκομεν παραδείγματα προδοσίας καὶ αὐτομολίας. Καὶ ταῦτα, διότι οἱ δοῦλοι ἦσαν συνδεδεμένοι στενότατα πρὸς τοὺς πολίτας, μεταξὺ δ' αὐτῶν καὶ τῶν οἰκογενειῶν ὑφίστατο σχέσις οἰκειότητος, ἣν ὑπέτρεφον ἡ θρησκεία καὶ τὰ ἤθη. Οἱ δοῦλοι ἀνῆκον εἰς φῦλα πολὺ ὑποδεέστερα τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς διανοητικῆς ἀναπτύξεως καὶ ἰδίως στερούμενα πάσης ὁρμῆς καὶ δεξιότητος πρὸς κοινὸν πολιτικὸν βίον. Διὰ ταῦτα δὲ τὴν ὑποδεεστέραν αὐτῶν μοῖραν δὲν ἐθεώρουν καταδούλωσιν, ἡ δ' ἐνάλληλος σχέσις πρὸς τοὺς κυρίους ἐθεωρεῖτο εἰς ἀμφοτέρους λυσιτελὴς καὶ φυσική. Ἄλλως δ' ἡ ἑλληνικὴ πόλις δὲν ἠδύνατο νὰ νοηθῇ ἄνευ τῆς τοιαύτης βάσεως. Οἱ δοῦλοι ἐπετέλουν πάσας τὰς ὑποδεεστέρας ἐργασίας, καλλιεργοῦντες μὲν τοὺς ἀγρούς, φροντίζοντες δὲ περὶ τῆς μαγειρικῆς καὶ ἐπιμελούμενοι τῶν κτηνῶν. Ἐδιακόνουν δὲ εἰς τοὺς κυρίους αὐτῶν ὡς χειροτέχναι καὶ ἐργάται καὶ διηυκόλυνον τὸν βίον αὐτῶν ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν, χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ γίνωνται οἱ πολῖται νωθροί, ἀνειμένοι καὶ τρυφηλοί.

Ἀπὸ τοιαύτης τινὸς βλαβερᾶς ἐπιδράσεως τῶν παρ' αὐτοῖς δούλων προεφύλαξε τοὺς Ἕλληνας ἡ ἔμφυτος αὐτῶν δραστηριότης, ἡ ἰσχὺς τῆς ἕξεως καὶ ὁ νόμος, ἐπειδὴ τὴν ῥᾳθυμίαν καὶ τὴν ἀεργίαν ἐτιμώρουν ὡς κακίαν αἱ εὐνομούμεναι τῶν πόλεων. Ἄλλως δ' οἱ πολῖται, ἕνεκα τῆς διαφορᾶς τῆς φύσεως καὶ τῆς παιδεύσεως, ἣν ἔβλεπον ὀφθαλμοφανῶς καθ' ἑκάστην, εἶχον τὴν συναίσθησιν ὅτι ἀπετέλουν λαὸν ἔκκριτον καὶ προωρισμένον εἰς τὸ ἄρχειν. Ἡ δὲ συνείδησις αὕτη συνετέλεσεν εἴπερ τι καὶ ἄλλο εἰς τὸ νὰ παράσχῃ εἰς αὐτοὺς καὶ ἐν τῷ ἀγῶνι πρὸς τοὺς ξένους φρόνημα καὶ θάρρος, ἐπειδὴ πάντες οἱ βάρβαροι ἐφαίνοντο φύσει καὶ ἐκ γενετῆς δοῦλοι. Ἀπὸ τοῦ χρόνου τῆς πρὸς τὴν θάλασσαν καταβάσεως τῶν Περσῶν ἐθεώρουν τὴν πέραν τοῦ Αἰγαίου ἤπειρον ὡς χώραν βαρβαρικήν, καὶ συνήθισαν νὰ ἐκλαμβάνωσι τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον ὡς τὴν ἀρχὴν διεθνοῦς πολέμου μεταξὺ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης, οὗ ἡ ἐξακολούθησις προωρίζετο καὶ ἐπεβάλλετο εἰς τὴν ζῶσαν γενεάν. Ἐφ' ᾧ ἤρχισαν ἀναζῶντα ἐν ἁπάσαις ταῖς καρδίαις τὰ ἐν Ἀθήναις συλλεχθέντα ὁμηρικὰ ποιήματα, καὶ ἡ συνείδησις τοῦ ὅλου θησαυροῦ τῆς ἐπιχωρίου παιδεύσεως, οἵαν οὐδεὶς ἄλλος λαὸς ἠδύνατο νὰ ἐπιδείξῃ, ἐπλήρωσε πάντας αὐξούσης ὑπερηφανείας. Συγχρόνως ἕνεκα τῶν δούλων ἐπεφυλάσσετο εἰς τοὺς ἐλευθέρους πολίτας τῆς Ἑλλάδος ἡ διατριβὴ περὶ ἔργα ὑψηλότερα καὶ ἐλευθεριώτερα οὕτως, ὥστε δὲν εὑρίσκετο εὐκόλως ἠναγκασμένος πολίτης τις νὰ παρέχῃ εἰς τὸν ἄλλον διακονίας ἀναξιοπρεπεῖς, ἠδύναντο δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ ἄποροι νὰ εὕρωσι σχολήν, ὅπως ἐπιδοθῶσι συμφώνως πρὸς τὴν ἔμφυτον αὐτῶν κλίσιν εἰς τὰ τοῦ δημοσίου βίου καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν παίδευσιν. Πράγματι δὲ θέσις ἀνεξάρτητος καὶ βίος εὔκολος καὶ ἄνετος ἐφαίνετο εἰς τοὺς ἀρχαίους ὅρος τις οὐκ ἄνευ πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς, ἥτις ἦτο ὅλως διάφορος τῆς ἀρετῆς ἐκείνης, ἣν ἠδύναντο νὰ προϋποθέσωσιν ἐνυπάρχουσαν καὶ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ δούλου καὶ τοῦ ἀποχειροβιώτου. Καὶ αὕτη ἡ διὰ τῆς γυμναστικῆς ἐξάσκησις τοῦ σώματος ἦτο προνόμιον τῶν ἐλευθέρων, οὐδ' ἐδικαιοῦντο οἱ δοῦλοι νὰ συμμετάσχωσιν αὐτῆς. Καὶ τοῦτο, διότι ἡ γυμναστικὴ προϋπέθετεν ἐπιφανῆ θέσιν ἐν τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ, εἴς τινας δὲ πόλεις ὑπῆρχε καὶ νόμος, καθ' ὃν δὲν ἠδύνατο νὰ ἐγγραφῇ εἰς τοὺς πολίτας ὁ μὴ διεξελθὼν κατὰ τὰ νενομισμένα ἁπάσας τὰς ἀσκήσεις ἐν ταῖς παλαίστραις. Ἡ δὲ μεθοδικὴ ἐξάσκησις εἶχεν ἀποβῆ οἱονεὶ δευτέρα φύσις τῶν νέων, διδασκομένων νὰ διπλασιάζωσιν ἐν ὥρᾳ ἀνάγκης τὴν φυσικήν των ῥώμην καὶ νὰ φοβῶνται εἴπερ τι καὶ ἄλλο νὰ γεννῶσιν ὑπονοίας ἐπὶ δειλίᾳ. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ εἰρήνη καὶ ἡ εὐημερία δὲν εἶχον δυνηθῆ νὰ προκαλέσωσιν ἀτονίαν καὶ ἔκλυσιν, ὡς ἐν Ἰωνίᾳ. Ἡ μὲν παλαίστρα εἶχεν ὑπάρξει ἡ προάσπισις πρὸς τὸν σοβαρὸν ἀγῶνα, εἰς δὲ τὰ ἱερὰ ἄλση τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῶν Δελφῶν ἐδιδάχθησαν οἱ Ἕλληνες νὰ ἀπολαύωσι τὴν ἡδονὴν τῆς διὰ μόχθων καὶ ἱδρώτων ἐξαγοραζομένης νίκης. Κατ' αὐτὴν δὲ τὴν ἑσπέραν τῆς νίκης ὁ νικητὴς ἐξυμνεῖτο δι' ᾀσμάτων.

Ἡ ἐθνικὴ ἑνότης τῶν Ἑλλήνων. Κυρίως εἰπεῖν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους δὲν ὑπῆρχε σύνδεσμος ἐθνικός, δυνάμενος νὰ ἐγγυηθῇ ὁπωσδήποτε διαρκῆ ἀντίστασιν πρὸς τὰς ἐπιθέσεις ἐχθρικῆς δυνάμεως. Ἀπὸ τῆς τελευταίας γενεᾶς εἶχεν ἐκπέσει ἡ δύναμις τῶν Δελφῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ δὲν εἶχεν ἀντικαταστήσει αὐτοὺς νέον τι κέντρον, ἀλλὰ καθ' ὅσον ἐξέλειπον οἱ κοινοὶ θεσμοὶ τῶν ἀρχαίων χρόνων, εἶχον αἱ πόλεις ἀναπτυχθῆ καθ' ἑαυτάς, προσλαμβάνουσαι ἀνεξαρτησίαν αὐξουσαν ὁσημέραι. Πᾶσα πολιτεία ἦτο τελείως χωριστὴ ἀπὸ τῶν ἄλλων, ἀποτελοῦσα οἱονεὶ οἰκογένειαν διαβιοῦσαν καθ' ἑαυτήν. Οἱ δὲ πολῖται τῆς γείτονος πόλεως ἦσαν ἀλλότριοι, ἦσαν ξένοι. Γάμοι μεταξὺ οἴκων ἀνηκόντων εἰς διαφόρους πόλεις ἦσαν ἄκυροι, ἂν αὗται δὲν εἶχον ὁμολογήσει ἰδίᾳ συνθήκας ἐπιγαμίας. Εἰς ταῦτα δὲ προσετίθεντο αἱ ἁπανταχοῦ ἐπισυμβαίνουσαι ῥήξεις τῶν γειτόνων πόλεων, ἔριδες περὶ συνόρων περὶ τῆς ἐκτάσεως ἱερῶν τεμενῶν, περὶ τῆς εἰσδοχῆς αὐτομολούντων δούλων. Σπανίως δ' οἱ οὕτω διαμαχόμενοι ἠσθάνοντο τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐπιζητήσωσι τὴν εἰρηνικὴν λύσιν τῆς διαφορᾶς διὰ διαιτησίας Ἀμφικτιονικὸν δικαστήριον, οὗ αἱ ἀποφάσεις νὰ τυγχάνωσι κοινῆς ἀποδοχῆς, οὐδαμοῦ ὑφίστατο. Ὁ Ἡρόδοτος, περιγράφων τὰς συσκέψεις τῶν Περσῶν μεγιστάνων, οὓς συνεκάλεσεν ὁ Ξέρξης πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ πολέμου, παριστάνει τὸν Μαρδόνιον ἐρωτῶντα πῶς ἦτο δυνατὸν ὁ βασιλεὺς τῶν Περσῶν νὰ φοβῆται ἔθνος, οὗ αἱ πόλεις ἀντὶ νὰ διαλύωσι τὰς διαφορὰς διὰ κηρύκων καὶ ἀγγέλων, ὡς προσήκει εἰς ὁμογλώσσους, σπεύδουσι μετὰ μωρᾶς ὁρμῆς εἰς τὰ ὅπλα καὶ λυμαίνονται ἀλλήλους. Αὗται δ' αἱ πολιτεῖαι ἀνῆκον εἰς δύο κατηγορίας. Ἦσαν μικραὶ πολιτικαὶ κοινωνίαι, ἀγροτικοὶ συνοικισμοί, ὧν ὁ βίος ἦτο ἤρεμος καὶ διήρχετο ἀπαρατήρητος, οἷοι ὁ τῶν ἀρκαδικῶν κωμῶν, ἑπόμενοι εἰς ἰσχυρόν τινα γείτονα καὶ μὴ ἀξιοῦντες νὰ μετέχωσιν ἰδίαν πολιτείαν· ἦσαν πολιτεῖαι μεγαλύτεραι, δραστηριώτεραι, μετέχουσαι τῶν καθ' ὅλου ἀνθρωπίνων πραγμάτων καὶ συγκρουόμεναι πρὸς ἀλλήλας ἕνεκα τῶν ἀξιώσεων αὐτῶν καὶ τῶν συμφερόντων. Τοιαύτη ἦτο ἰδίως ἡ ἀμοιβαία σχέσις τῶν δύο κυρίων πολιτειῶν, τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ διαγωγὴ τῆς Σπάρτης. Ἡ Σπάρτη διετήρει ἀκόμη τὴν πρωτεύουσαν θέσιν. Οἱ πολῖται αὐτῆς ἐθεωροῦντο οἱ πρῶτοι τῶν Ἑλλήνων λόγῳ κάλλους καὶ γενναιότητος, φυσικοὶ ἡγέται τῶν ἄλλων, ἀριστεῖς τῆς πολεμικῆς τέχνης, οἵτινες μετὰ δικαίας ὑπερηφανείας ἠδύναντο νὰ ἐκλαμβάνωσιν ἑαυτοὺς καθυπερτέρους τῶν Ἑλλήνων τῆς ἰωνικῆς φυλῆς. Καὶ ἡ μὲν ἀτυχὴς καὶ ἀναξιοπρεπὴς πολιτεία, ἣν εἶχε μετέλθει ἡ Σπάρτη κατὰ τὰ τελευταῖα εἴκοσιν ἔτη, εἶχεν ἥκιστα χαρακτῆρα τοιοῦτον, ὥστε νὰ ἐμπνεύσῃ τὰ αἰσθήματα τῆς ἐμπιστοσύνης καὶ τῆς τιμῆς, αἱ περιστάσεις ὅμως ἦσαν εὐμενεῖς εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἀξιώματος αὐτῆς. Πράγματι, ἕνεκα τοῦ φόβου ὃν εἶχε προκαλέσει παρὰ πᾶσι τοῖς Ἕλλησιν ἡ ἐπέκτασις τῆς περσικῆς δυνάμεως καὶ ἕνεκα τῆς αὐξανούσης συναισθήσεως καθολικῆς ἐλλείψεως ἀσφαλείας ἐν τῷ ἑλληνικῷ κόσμῳ, ἡ Πελοπόννησος, ὡς εἰκός, ἐθεωρεῖτο διὰ τὴν φυσικὴν τῆς ὀχυρότητα εἴπερ ἡ ἀκρόπολις τῆς Ἑλλάδος. Ἐξ ἄλλου τὸ πολίτευμα τῆς Σπάρτης καὶ ἡ πελοποννησιακὴ συμμαχία εἶχον ἀποδειχθῆ ὑπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων οἱ διαρκέστατοι πάντων τῶν πολιτικῶν θεσμῶν τῶν ἀναπτυχθέντων ἐν Ἑλλάδι. Καὶ ἐν αὐτῇ δὲ τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἠξιοῦτο τιμῆς ἡ Σπάρτη ὡς πολιτεία ἰσχυρὰ καὶ εὐνομουμένη· ὅτε δέ, μετὰ τὴν πτῶσιν τῶν Σάρδεων, ἀπέβαινεν ὁσημέραι κρισιμωτέρα ἡ θέσις τῶν μικρασιατικῶν πραγμάτων, εἶχον μεταναστεύσει πολλοὶ ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἰς Πελοπόννησον, ὅπως ἀποφύγωσι τὰ ἐπακόλουθα βιαίας ἀνατροπῆς. Ἀλλ' ὅμως ἡ Σπάρτη οὔτε τὸ θάρρος οὔτε τὴν δύναμιν εἶχε νὰ ἐπωφεληθῇ τὰς περιστάσεις καὶ παρουσιασθῇ ὡς πρωτεύουσα τῶν Ἑλλήνων, ἀναλαμβάνουσα τὴν διεύθυνσιν τῶν κοινῶν πραγμάτων, καθ' ὃν χρόνον ηὔξανεν ὁσημέραι τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἡ στενοχωρία καὶ ταλαιπωρία. Καὶ δὲν ἔλειπον μὲν φιλόδοξοι διαθέσεις, ἀφοῦ πρὸ τῆς ἐνισχύσεως τῆς περσικῆς δυνάμεως οἱ Σπαρτιᾶται ἤθελον νὰ βοηθήσωσι καὶ αὐτὸν τὸν βασιλέα τῶν Λυδῶν, ἀλλ' ἀργότερον δὲν εἶχον κἂν τὴν δύναμιν νὰ προστατεύσωσι τοὺς ἰδίους ὁμοφύλους, καὶ ἀπέκρουσαν δὶς τοὺς Ἴωνας, οἵτινες ἐζήτησαν τὴν ἐπικουρίαν αὐτῶν. Ἐν αὐτῇ δὲ τῇ Ἑλλάδι ἐνέμενον οἱ Σπαρτιᾶται στερρῶς καὶ μετὰ ἐπιμονῆς εἰς τὰς ἀξιώσεις αὐτῶν, ἀλλ' ἡ ἱκανότης καὶ ἡ θέλησίς των πρὸς συνένωσιν τῶν δυνάμεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἦτο μικρά. Καὶ ἀπετέλουν μὲν οἱ πολῖται τῆς Σπάρτης στρατιὰν ἀπαράμιλλον, ἀλλ' ἔλειπε τὸ ζωογονοῦν πνεῦμα καὶ ἡ συναίσθησις τῆς ἐπιδιώξεως ὑψηλῶν σκοπῶν. Ἐνῷ δὲ οἱ Πέρσαι προεχώρουν ὁσημέραι ἐγγύτερον, ἡ Σπάρτη κατὰ τρόπον τὰ μέγιστα ἀνελεύθερον ἐμερίμνα μόνον περὶ τῶν ἰδίων τοπικῶν συμφερόντων. Ἐξηκολούθει περιθάλπουσα πάσας διαιρέσεις τῶν λοιπῶν πόλεων ἐπαγγελλομένων εἰς αὐτὴν ὄφελος· καὶ ὅτε δὲ συνωμολόγησεν ἐπιμαχίαν μετὰ τῶν Ἀθηνῶν, ἀπέστειλεν ἐξεπίτηδες εἰς τὸν Μαραθῶνα βραδέως ἐπίκουρον στρατιάν. Καὶ ταῦτα, διότι ἡ Σπάρτη στερουμένη ἰδίων σκέψεων καὶ σχεδίων, εἰς ἓν καὶ μόνον προσεῖχεν ἰδιαζόντως, εἰς τὸ νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ τὴν αὔξησιν τῶν πρὸς τὰ πρόσω βαινουσῶν Ἀθηνῶν. Ἀλλ' αἱ Ἀθῆναι, διά τε τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῶν ἀναπτύξεως καὶ διὰ τῆς ἐξωτερικῆς δράσεως, εἶχον προαχθῆ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε δὲν ἠδύναντο νὰ ὑποχωρήσωσιν ἀπὸ τῆς περιωπῆς εἰς ἣν εἶχον ἀνέλθει. Ἡ πόλις ἐκείνη, ἀποβᾶσα μεγάλη δύναμις, ἢ ἔπρεπε νὰ προβῇ πρὸς τὰ πρόσω ἐν τιμῇ ἢ νὰ ὑποχωρήσῃ μετὰ καταισχύνης.

Τὸ δημοκρατικὸν πνεῦμα. Ἐχώριζε δὲ τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν εἰς δύο φατρίας σφοδρὸς ἀνταγωνισμός, ἐπεὶ δὴ ὑπῆρχον ἀκόμη ἐν ἁπάσαις ταῖς πόλεσιν ἱπποτικὰ γένη ἔχοντα πατροπαράδοτον πλοῦτον καὶ ἀρχαίαν δόξαν, ἅτινα ἐπίστευον ὅτι εἶχον πατρόθεν τὴν ἐντολὴν νὰ προΐστανται τοῦ δήμου καὶ ἡγῶνται τῶν πολιτῶν. Ἁπανταχοῦ δ' ἔνθα τὰ κοινὰ διηυθύνοντο ἀκόμη ὑπὸ τοιούτων εὐπατριδῶν, αἱ Ἀθῆναι ἐμισοῦντο ὡς ἡ ἑστία τῆς δημοκρατίας, ἣν ἐθεώρουν φθείρουσαν τοὺς ὑγιεῖς θεσμοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Οὐδ' ἠδύναντο νὰ συγχωρήσωσι τοὺς Ἀθηναίους ἐπὶ τῇ συμπράξει αὐτῶν μετὰ τῶν Ἰώνων, ἐξ ἧς εἶχον προέλθει πάντα τὰ κακά. Ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῶν τειχῶν μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πόλεως ἐκ τῶν μεγαλυτέρων ἵσταντο ἀντιμέτωποι ἀλλήλων αἱ φατρίαι, ὧν ἡ ἀντίθεσις παρουσιάζετο τόσῳ τραχυτέρα, ὅσῳ ζωηροτέρα ἦτο ἡ διαπνέουσα τοὺς χρόνους ἐκείνους κίνησις. Καὶ ἡ μὲν ἑτέρα τῶν φατριῶν συμμετεῖχε τῆς κινήσεως ἐκείνης μετ' ἐνθουσιασμοῦ, οἱ δὲ λοιποὶ ἀντετάσσοντο εἰς αὐτὴν μετὰ δυσπιστίας ἢ καὶ φανερᾶς ἀντιρρήσεως. Διὰ ταῦτα δέ, ὡς εἰκός, ἡ λαμπρὰ ἄνθησις τῶν νέων Ἀθηνῶν δὲν ἐκίνει τὸν φθόνον μόνον τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τῶν Θηβαίων, ἀλλὰ καὶ πάντων ἐκείνων, ὅσοι προσέβλεπον τὴν σωτηρίαν τῆς πολιτείας ἐν τῇ σώφρονι διοικήσει τῶν κοινῶν ὑπὸ μελῶν τῶν ἀρχαίων οἴκων. Οὗτοι δέ, εἴπερ τι καὶ ἄλλο, ἐμίσουν τὴν μεταβολὴν ἐκείνην τῶν πραγμάτων, δι' ἧς ἡ ἀρχὴ περιῆλθεν εἰς τὰ πλήθη, ἀναλαβόντα τὴν κρίσιν τῶν τυχῶν τῶν πόλεων ἐν πολυθορύβοις ἀγοραῖς καὶ ἐκκλησίαις. Ἐν τῷ νέῳ δ' ἐκείνῳ κόσμῳ, ὅστις ἀνέπτυσσε τὰς δυνάμεις αὐτοῦ μετὰ ταχύτητος καὶ δραστηριότητος ἀπιστεύτου, οὐδεὶς ἤθελε νὰ ἀκούσῃ πλέον περὶ τάξεων προνομιούχων, ἀλλὰ τὰ πάντα ἔπρεπε νὰ εἶναι βατὰ εἰς πάντας. Ἀλλ' ἐκ τῆς ἐλευθέρας ταύτης ἁμίλλης πασῶν τῶν δυνάμεων οἱ ἀρχαῖοι ἀστικοὶ οἶκοι ᾐσθάνοντο ὅτι διεκινδυνεύετο ὅλον αὐτῶν τὸ ἀξίωμα, ἡ δὲ πτῶσις αὐτῶν ἐθεωρεῖτο παρὰ τῶν θιασωτῶν τῶν ἀρχαίων χρόνων παρακμὴ τῆς καθεστώσης ἐν Ἑλλάδι τάξεως καὶ ἔκλυσις τῶν εὐγενῶν ἠθῶν. Ἡ δὲ στιγμιαία ἔξαρσις ἐφαίνετο εἰς αὐτοὺς ὥς τις μέθη παροδική.

Οἱ μηδίζοντες. Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, ὅτε ἀπειλητικὴ ἐπέκειτο ἡ ἔκρηξις τῶν περσικῶν πολέμων. Ἡ δ' αἰσία ἀποτροπὴ τοῦ ἐξ αὐτῶν κινδύνου ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ μόνον διὰ τῆς ἐπιδείξεως γενικοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ἤτοι διὰ μεγάλης ἐξεγέρσεως τοῦ λαοῦ. Πᾶσα λοιπὸν ἐπιτυχία ἔμελλεν, ὡς εἰκός, νὰ εἶναι καὶ νίκη τῆς φατρίας τοῦ δήμου, πρόοδος τῆς δημοκρατίας, καὶ τοῦτο ἦτο ὁ λόγος, δι' ὃν οἱ ἀρχαῖοι οἶκοι καὶ οἱ ὀπαδοὶ αὐτῶν οὐδεμίαν ᾐσθάνοντο συμπάθειαν πρὸς τοὺς ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνας. Εἰς ἐκείνους ἤδη αὐτὴ ἡ κυριαρχία τοῦ δήμου ἐν ταῖς πόλεσι τῆς Ἰωνίας εἶχεν ἐμπνεύσει αἴσθημα φρίκης· ὡς δὲ βεβαίως ᾐσθάνοντο ἐνδόμυχον εὐγνωμοσύνην πρὸς τοὺς Πέρσας ἐπὶ τῇ καταλύσει τῆς ἐν Ἰωνίᾳ καταστάσεως, ἣν ἐκεῖνοι ἐθεώρουν στασιαστικήν, οὕτως ἤθελον καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν χώρᾳ τὴν νίκην στέφουσαν τοὺς Πέρσας μᾶλλον ἢ τὸν δῆμον. Διὰ ταῦτα καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα οἱ ἀριστοκρατικοὶ ἐμήδιζον, καὶ ἢ διῴκουν πάντα τὰ τὰς πολιτείας ὑπὸ τοιοῦτο πνεῦμα, ὡς τοῦτο συνέβαινεν ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ ἐν Θήβαις, ἤ, ἔνθα δὲν ἦτο δυνατὸν τοιοῦτόν τι, προῆγον τὰ τῆς φατρίας αὐτῶν διὰ κρυφίων ἀντενεργειῶν, ὡς ἐν Ἐρετρίᾳ καὶ ἐν Ἀθήναις. Ἐζήτουν μάλιστα νὰ ἀποδείξωσι καὶ παντοίας σχέσεις συγγενείας μεταξὺ τῶν Περσῶν καὶ Ἑλλήνων, ὅπως περικαλύψωσι δι' εὐσχήμων λόγων τὴν κρυφίαν αὐτῶν συμπάθειαν πρὸς τὸν ἀγῶνα τοῦ ἐθνικοῦ ἐχθροῦ. Ἐν Ἄργει ἠρέσκοντο ἀποδεχόμενοι ὅτι ὁ Περσεὺς ἦτο ὁ κοινὸς γενάρχης τῶν Ἀχαιμενιδῶν καὶ τῶν Ἀργείων. Ἕλληνες δὲ λογογράφοι μυθολογοῦντες τὰ περὶ τῶν ἀρχαίων χρόνων, ἠσχολοῦντο νὰ ἀποδείξωσι διὰ τῆς παρεισαγωγῆς τοῦ Φρυγὸς Πέλοπος κυριαρχικὰ δικαιώματα τῶν Ἀχαιμενιδῶν ἐπὶ τοῦ λαχόντος εἰς τοὺς Πελοπίδας κλήρου, καὶ ὁμοίως διηγοῦντο εἰς τὸν Δᾶτιν, ὅτι ὡς ἀπόγονος τοῦ Μήδου, τοῦ υἱοῦ τῆς Μηδείας καὶ τοῦ Αἰγέως, ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ἀξιώσεις ἐπὶ τῆς Ἀττικῆς. Ἕνεκα δὲ τῶν τοιούτων σκέψεων καὶ αὐτὸ τὸ Δελφικὸν μαντεῖον ἥκιστα ἀντεπροσώπευε τὴν ἰδέαν τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος ἐναντίον τῶν Περσῶν. Πᾶσα δ' ἐγγὺς ἢ μακρὰν ἐμφαινομένη κίνησις ἑλληνικῆς φιλοπατρίας κατεστέλλετο παρὰ τῶν Δελφῶν. Οἱ Κνίδιοι, οἵτινες ἀνῆκον εἰς τὴν ἀμφικτιονίαν, ἧς κέντρον ἦτο τὸ ἐπὶ τοῦ ἀκρωτηρίου Τριο-

Digitized by Google

πίου ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, ἤθελον νὰ ἀποτειχίσωσιν ἢ διορύξωσι τὸν ἰσθμὸν αὐτῶν πρὸς ἄμυναν ἀπὸ τῶν Περσῶν. Ἀλλὰ τὸ χρηστήριον ἀπέτρεψεν αὐτούς, προβαλὸν τὴν ἀντίρρησιν ὅτι δὲν ἥρμοζεν εἰς τοὺς ἀνθρώπους νὰ μεταβάλωσιν αὐθαιρέτως τὴν ὑπὸ τῆς φύσεως τεταγμένην κατασκευὴν τοῦ ἐδάφους. Ὅτε δ' αἱ πόλεις τῆς Κρήτης συμφέβαλλον περὶ τοῦ πρακτέου, παρακινήθησαν ὑπὸ τῶν Δελφῶν νὰ μείνωσιν οὐδέτεραι ἐν τῷ διεθνεῖ ἀγῶνι. Ὁμοίως δ' ἔλαβον καὶ οἱ Ἀργεῖοι τὴν συμβουλὴν περὶ μόνων ἑαυτῶν νὰ φροντίζωσι, καὶ μένοντες ἥσυχοι καὶ ἀμέτοχοι πάσης συμπράξεως νὰ ἐπανορθώσωσι τὰ οἴκοι κακῶς ἔχοντα. Τῶν ἐπιφανῶν ἑλληνικῶν ἱερῶν τὸ ἀξίωμα ἦτο διεθνές. Εἶχον δὲ ταῦτα μέγιστον συμφέρον νὰ τιμῶνται καὶ λαμβάνωσι δῶρα οὐ μόνον παρὰ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ παρὰ τῶν πλουσίων βαρβάρων βασιλέων. Ἦτο λοιπὸν φυσικὸν νὰ εὔχωνται τὴν διατήρησιν τῆς εἰρήνης μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων παραλίων τοῦ Αἰγαίου· εἴπερ τι δὲ καὶ ἄλλο ἀντέκειτο εἰς τὰ συμφέροντα αὐτῶν ἡ ὀξυνομένη ἀντίθεσις μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων. Διὰ τοῦτο οὐδεμίαν ᾐσθάνοντο συμπάθειαν πρὸς τὴν ἐθνικὴν ἐξέγερσιν. Καὶ τὰ μὲν πλούσια καὶ ἰσχυρὰ ἱερατικὰ γένη τῆς Μιλήτου καὶ τῆς Ἐφέσου ἦσαν κεκηρυγμένα ἐναντίον τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος· τὸ δὲ Δελφικὸν μαντεῖον εἶχε καὶ τὸν πρόσθετον λόγον ὅτι ἔβλεπεν ἀποβαλλόμενα καὶ τὰ τελευταῖα λείψανα τῆς δυνάμεως αὐτοῦ διὰ τῆς ἐν ταῖς πόλεσι μείζονος ἐπικρατήσεως τῶν δήμων. Ἄλλως δ' ἡ δημοκρατία ἦτο τὸ ἀντίθετον τῆς πολιτικῆς καταστάσεως ἐκείνης, ἣν οἱ Δελφοὶ ἀνέκαθεν εἶχον κηρύξει συμφέρουσαν καὶ προσήκουσαν. Πρὸς τὰς διαθέσεις δὲ ταύτας τῶν Δελφῶν συνεφώνουν καὶ ἐκεῖνοι τῶν Ἑλλήνων, ὅσοι εἶχον στενὰς σχέσεις πρὸς τοὺς Δελφοὺς καὶ ἀντεπροσώπευον ἐν τῷ λαῷ τὰς δελφικὰς γνώμας. Ἀνὴρ οἷος ὁ Πίνδαρος, ὅστις, ἅτε αὐτὸς ὢν εὐπατρίδης, ἠγωνίζετο ὁλοψύχως νὰ ἀναπαριστάνῃ διὰ τῶν ᾀσμάτων αὐτοῦ τὴν δόξαν τῶν ἀρχαίων γενεῶν, καὶ ἐν ταῖς ἀπὸ πατρὸς εἰς υἱὸν κληρονομικῶς μεταδιδομέναις ἀρεταῖς διεγίγνωσκεν ἐγγύησιν περὶ τῆς διατηρήσεως τοῦ εὐγενοῦς καὶ τοῦ ὡραίου, καὶ ἀπέστεργε τήν τε κυριαρχίαν τοῦ δήμου καὶ τὴν τυραννίδα, δὲν ἠδυνήθη νὰ συμμετάσχῃ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῶν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγώνων. Οὕτω δὲν ὤκνησε νὰ ὑμνήσῃ βραχὺν χρόνον μετὰ τὴν μάχην τοῦ Μαραθῶνος Ἀθηναῖον Πυθιονίκην χωρὶς νὰ μνημονεύσῃ ἔστω καὶ διὰ μιᾶς λέξεως τὴν μεγάλην μάχην. Δὲν ἦσαν ὅμως διατεθειμένοι ἐναντίον τοῦ πολέμου μόνοι οἱ ἀριστοκρατικοί. Ὑπῆρχον πλὴν αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ ἄλλοι ἱκανοὶ οἱ συμβουλεύοντες τὴν καθυπόταξιν καὶ μηδίζοντες, ἰθαγενεῖς τε καὶ ξένοι, ἰδίως δ' ἐξ ἐκείνων, εἰς οὓς συνέφερεν ἡ μὴ διατάραξις τῆς ἀνέσεως καὶ τῶν ἀπολαύσεων τοῦ βίου καὶ τῆς ἐλευθέρας ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν δύο ἀντικειμένων παραλίων. Οὕτω τῶν τοιούτων ξένων ἰδίαν ἐπίδρασιν εἶχον αἱ ἑταῖραι, αἱ μετοικισάσαι ἐκ τῶν πόλεων τῆς Ἰωνίας, αἵτινες διὰ τῶν ἐρωτικῶν αὐτῶν θέλγητρων καὶ τῶν σχέσεων μετ' ἐπιφανῶν ἀνδρῶν ἀπέκτων δύναμιν καὶ εἶχον οὐχὶ σπανίως εὐκαιρίαν νὰ διαδίδωσιν αἰσθήματα εἰρηνικὰ ὑπὲρ τῶν Περσῶν. Εἰς ταύτας δ' ἀνῆκεν ἡ ὡραία Μιλησία Θαργηλία, ἥτις, περιελθοῦσα εἰς σχέσεις πρὸς δεκατέσσαρας ἐπαλλήλους ἐραστάς, ἐξήσκησε μεγίστην ἐπίδρασιν εἰς τὰ τῆς πολιτείας. Οὕτω κατώρθωσε νὰ σαγηνεύσῃ ἐν Θεσσαλίᾳ ἕνα τῶν ἰσχυροτάτων ἐπιχωρίων ἡγεμόνων, Ἀντίοχον τὸν συγγενῆ τῶν Ἀλευαδῶν, καὶ μετὰ τὸν θάνατον δ' αὐτοῦ διετήρησε δύναμιν βασιλικήν. Ὑπῆρξε δ' αὕτη ἡ γνωστοτάτη τῶν γυναικῶν ἐκείνων, τῶν ἐργαζομένων ὑπὲρ τῶν Περσῶν.

Τὸ συνέδριον τῶν Ἑλλήνων ἐν Κορίνθῳ. Τοιαῦται ἦσαν καθόλου αἱ διαθέσεις καὶ ἡ κατάστασις ἐν Ἑλλάδι. Ἂν δ' εἰς πάντα ταῦτα προσθέσωμεν τὴν δύναμιν τοῦ χρήματος, ἣν διέθετον οἱ Πέρσαι, ἂν ἀναλογισθῶμεν ὅτι ποικίλοι ἦσαν οἱ τρόποι τῆς ὑπ' αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων ὑποστηρίξεως τῶν Περσῶν, φανερῶς καὶ κρύφα, δι' ἑκουσίας προσχωρήσεως, δι' αὐτομόλων καὶ προδοτῶν, τότε ἐννοοῦμεν τοὺς λόγους, δι' οὓς ὁ Ξέρξης ἠδύνατο νὰ θεωρῇ παράφρονα τὸν ὑπ' αὐτοῦ φιλίως ξενιζόμενον Δημάρατον, ὅτε οὗτος προέλεγεν εἰς τοὺς Πέρσας ὅτι ὁ πόλεμος ἔμελλε νὰ ὑπάρξῃ σοβαρός. Πρὸ πάντων δὲ ἡ ἔκβασις ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Ἀθηνῶν. Εἰς τὰς δύο ἐκείνας πόλεις ὁ Ξέρξης δὲν εἶχεν ἀποστείλει κήρυκας. Μετὰ τὰ πρότερον ἤδη συμβάντα ἐθεωροῦντο πόλεις πολέμιαι, ὧν ἐπεβάλλετο ἡ τιμωρία. Ἦσαν λοιπὸν ἀμφότεραι ἠναγκασμέναι ὁμοίως νὰ συμπράξωσιν. Ἀλλ' ἡ φιλιωτέρα σχέσις, ἡ μεταξὺ αὐτῶν ἀρξαμένη πρὸ δεκαετίας, εἶχε πάλιν χαλαρωθῆ. Αἱ Ἀθῆναι, ἀγωνισθεῖσαι καὶ νικήσασαι μόναι, εἶχον περιορισθῆ εἰς ἑαυτὰς καὶ ἐπιζητήσει ἄνευ περαιτέρας συνεννοήσεως μετὰ τῆς Σπάρτης τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἰδίων δυνάμεων. Ἡ δὲ μεταβολὴ τῶν πολεμικῶν σχεδίων τῶν Περσῶν καὶ ἔπειτα τὰ ἐπακολουθήσαντα γεγονότα, ἡ ἀποστασία τῆς Αἰγύπτου, ὁ θάνατος τοῦ Δαρείου, οἱ δισταγμοὶ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ καὶ τέλος αἱ πολλὴν χρονοτριβὴν ἀπαιτήσασαι νέαι παρασκευαί, πάντα ταῦτα εἶχον βοηθήσει εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν σχεδίων τοῦ Θεμιστοκλέους. Αἱ δὲ Ἀθῆναι, ὑπ' οὐδενὸς ἀνησυχούμεναι καὶ ταραττόμεναι, εἶχον ἀποβῆ δύναμις πρωτεύουσα· κεκτημέναι δὲ διακοσίας καλῶς ἐξηρτυμένας τριήρεις καὶ πολεμικὸν λιμένα ἀσφαλῆ, ᾐσθάνοντο ἑαυτὰς προωρισμένας εἰς ἐπιδίωξιν γενναίας καὶ ἀνεξαρτήτου πολιτείας. Παρὰ ταῦτα αἱ Ἀθῆναι οὔτε ἠδύναντο οὔτε ἔπρεπε νὰ μείνωσι μόναι. Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ Θεμιστοκλῆς ἐπὶ ἔτη μακρὰ εἰργάσθη ὑπὲρ μόνων τῶν Ἀθηνῶν, ἀνέλαβε τώρα πλέον τὸ δυσχερὲς ἔργον νὰ περισυναγάγῃ τὰς ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν ὑπαρχούσας δυνάμεις ἀντιστάσεως καὶ νὰ συνενώσῃ πρὸς κοινὴν ἐνέργειαν τὰς πόλεις, ὅσαι εἶχον ἀπόφασιν νὰ ἀποκρούσωσι τοὺς πολεμίους. Ἀλλὰ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ σκοποῦ τούτου δὲν ἠδύνατο νὰ γίνῃ ἔναρξις πρὶν ἢ ὁ κίνδυνος προσεγγίσῃ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε καὶ οἱ μάλιστα μύωπες νὰ ἴδωσιν αὐτόν, ὁ δὲ κοινὸς φόβος νὰ καταπνίξῃ πᾶν ἄλλο αἴσθημα. Φυσικὸν δὲ κέντρον τῆς ἐθνικῆς φατρίας ἦτο ἡ Σπάρτη, ἡ πόλις ἡ ἔχουσα τὴν ἡγεμονίαν τῆς χερσονήσου, ἡ ἀκρόπολις τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλ' ἡ ἐν τῇ ἀπομεμακρυσμένῃ κοιλάδι τοῦ Εὐρώτα κειμένη πόλις δὲν ἦτο κατὰ τὰς προκειμένας περιστάσεις κατάλληλος πρὸς σύνοδον συμμαχικοῦ συνεδρίου. Τοιοῦτο συνέδριον, ὅπως μὴ καθυστερῇ πάντοτε τῶν γεγονότων, ἦτο ἀνάγκη νὰ ἔχῃ τὴν ἕδραν αὐτοῦ ἐν τῷ μέσῳ τῆς Ἑλλάδος καὶ παρὰ τὰς ἀκτάς. Τόπος δὲ κατάλληλος ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους ἐπικαίρως κείμενος ἦτο ὁ Ἰσθμὸς τῆς Κορίνθου, καθ' ὃν διεσταυροῦντο ἅπασαι αἱ κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν ὁδοὶ ἐντευκτήριον ἁπάντων τῶν Ἑλλήνων, μεστὸν παραδόσεων ἀρχαιοτάτων, καθιερωμένον ὑπὸ τῶν τάφων τῶν ἡρώων Σισύφου καὶ Νηλέως, ὡς καὶ ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τοῦ ἀδύτου τοῦ Παλαίμονος, οὗ πλησίον ὤμνυον οἱ Ἕλληνες τοὺς ἐπισημοτάτους τῶν ὅρκων. Διὰ δὲ τῆς μεταθέσεως ταύτης εἰς τὸν Ἰσθμὸν παρείχετο εἰς τὸ συνέδριον τῶν Ἑλλήνων μείζων ἐλευθερία ἐνεργείας καὶ ηὐρύνετο ὁ ὁρίζων αὐτοῦ. Ὑπῆρξε δὲ ἡμέρα πλείστου λόγου ἀξία ἡ ἡμέρα ἐκείνη, καθ' ἣν τὸ φθινόπωρον τοῦ 481 π. Χ. συνῆλθον ἐν τῷ Ἰσθμῷ οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἡμέρα ἐκείνη ἀπετέλει ἀπαρχὴν νέας συνενώσεως τῶν πόλεων ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Σπάρτης. Ἀλλ' ἡ Σπάρτη ἐξηλέγχετο ἐστερημένη καὶ νῦν, ὡς καὶ πρότερον, πρωτοβουλίας καὶ παρεσύρετο πρὸς τὰ πρόσω ἀντὶ νὰ πρωτοστατῇ. Αἱ δὲ καθ' αὑτὸ γόνιμοι καὶ παρορμητικαὶ ἰδέαι προήρχοντο ἐκ τῶν Ἀθηνῶν. Μεταξὺ δὲ τῶν Πελοποννησίων εἷς μόνον Ἀρκάς, ὁ Τεγεάτης Χείλεος, κατενόει τὴν σημασίαν τῶν περιστάσεων καὶ κατώρθωσε διὰ τῆς ἐπιβολῆς του νὰ ἐξασκήσῃ ἀξίαν λόγου ἐπίδρασιν ἐν Σπάρτῃ. Ὁ Θεμιστοκλῆς λοιπὸν καὶ ὁ Χείλεος ὑπῆρξαν οἱ κατ' ἐξοχὴν ἱδρυταὶ τῆς νέας συμμαχίας, ἐν ᾗ ἀνέζησαν αἱ ἰδέαι τῶν ἀρχαίων ἀμφικτιονιῶν. Ἀλλ' ἡ νέα αὕτη ἑλληνικὴ συμμαχία ἦτο ἀνεξάρτητος πάσης ἱερατικῆς ἐπιδράσεως, ἐλευθέρα συνένωσις ἁπασῶν τῶν πόλεων τῶν ἐχουσῶν τὴν ἀπόφασιν νὰ ὑπερασπίσωσι διὰ θυσίας χρήματος καὶ αἵματος τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς πατρίδος. Καὶ ἐν ταύτῃ δὲ τῇ περιστάσει ἐπεδείχθη ὁ Θεμιστοκλῆς πολιτευτὴς δυνάμενος νὰ συνενώσῃ ἐν τῷ προσήκοντι χρόνῳ δραστηριότητα σύντονον πρὸς ὑποχώρησιν συνετήν. Πράγματι δέ, ὅτε ἦλθε τὸ ζήτημα τῆς ἡγεμονίας τῆς συμμαχίας, παρώρμησεν ὁ Θεμιστοκλῆς τοὺς συμπολίτας νὰ παραιτήσωσι πρὸς ὥραν τὰς δικαίας αὐτῶν ἀξιώσεις. Δὲν ἦτο ὥρα πρὸς ἔριδας περὶ τύπων. Διὸ διετήρησεν ἡ Σπάρτη ἀμέριστον τὴν ἡγεμονίαν· ἀλλὰ κατ' ἀλήθειαν αἱ Ἀθῆναι ἐτάχθησαν παρὰ τὴν Σπάρτην· διὰ ταῦτα δὲ αἱ ἐκ τοῦ Ἰσθμοῦ ἐξαποστελεῖσαι πρεσβεῖαι ἀπετελοῦντο ἔκ τε Σπαρτιατῶν καὶ ἐξ Ἀθηναίων.

Πρώτη τῶν ἀποφάσεων τοῦ ἐν τῷ Ἰσθμῷ συνελθόντος συνεδρίου ὑπῆρξεν ὅτι οἱ ἀντιπρόσωποι ἐν ὀνόματι τῶν πόλεων αὐτῶν ὑπέσχοντο τὴν παῦσιν ἁπασῶν τῶν ἐμφυλίων ἐρίδων, ὅπως ἀντιταχθῶσιν ἐν πλήρει ὁμονοίᾳ πρὸς τοὺς ἐχθρούς. Σπουδαιότατον δ' ἐπακόλουθον τοῦ ὅρου τούτου ὑπῆρξεν ἡ συνδιαλλαγὴ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Αἰγίνης. Δεύτερον δ' ἀπεφασίσθη ἡ ἀποστολὴ πρέσβεων, οἵτινες εἶχον ἐντολὴν νὰ καλέσωσιν εἰς συμμετοχὴν τοῦ ἀγῶνος τὰς ἔτι ἀμφιρρεπούσας πόλεις καὶ τοὺς ἀπωτέρω οἰκοῦντας ὁμοφύλους. Διὰ τῆς ἀποφάσεως δὲ ταύτης ἤθελον νὰ διευκολύνωσι τὴν θέσιν τοῦ Ἄργους καὶ προσελκύσωσι τὴν ἐπικουρίαν τῆς Κρήτης καὶ τῆς Σικελίας. Τρίτη δ' ἀπόφασις ὑπῆρξε, τέλος, ἡ συνεννόησις περὶ τοῦ πολεμικοῦ σχεδίου Καὶ δὴ καθ' ὃν χρόνον ἐξετελοῦντο αἱ ἀποφάσεις τοῦ συνεδρίου, οἱ ἀντιπρόσωποι ἐξηκολούθησαν μένοντες ἐν τῷ Ἰσθμῷ ὡς μόνιμον πολεμικὸν συμβούλιον. Ἐνταῦθα ἦτο τὸ γενικὸν στρατηγεῖον τῶν τὴν κοινὴν ἄμυναν τῆς χώρας ἀναλαβόντων Ἑλλήνων· ἐνταῦθα δ' ἐνισχύετο καὶ ἐξήρετο ἐν κοινῷ ἐνθουσιασμῷ τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα, καὶ ὁ ἐπικείμενος κίνδυνος ἐπηύξανε τὸν ἔρωτα τῆς ἐλευθερίας καὶ τὸν ζῆλον πρὸς τὸν ἀγῶνα. Διὸ δὲν κατεπτόησαν τοὺς Ἕλληνας οὔτε οἱ οἴκαδε ἐπιστρέφοντες κήρυκες, οὓς ὁ Ξέρξης εἶχε διατάξει νὰ περιαγάγωσιν ἐν τῷ στρατοπέδῳ τῶν Σάρδεων, οὔτε ἡ ὀδυρομένη Πυθία, ἥτις, ἀντὶ νὰ ἐκκαίῃ τὸν ζῆλον, ἐνέπνεε μόνον ἀποθάρρυνσιν, οὐδ' ἡ ἀρνητικὴ ἀπάντησις τῶν Ἀργείων, δικαιολογούντων τὴν δειλίαν των οὐδετερότητα διὰ χρησμοῦ τῆς Πυθίας, ἀλλ' οὐδὲ οἱ πρέσβεις οἱ ἐπιστρέφοντες ἄπρακτοι ἐκ Κρήτης καὶ Σικελίας. Δὲν ἠρίθμουν οὔτε τοὺς ἐχθροὺς οὔτε τοὺς φίλους, ἀλλ' ἦσαν ἡνωμένοι ἐν τῇ συναισθήσει ὅτι δὲν ἠδύναντο νὰ πράξωσιν ἄλλως. Εἶχον δὲ πληρέστατα δίκαιον θεωροῦντες ἑαυτοὺς τοὺς λογάδας τῶν ἐν ταῖς μητροπόλεσιν Ἑλλήνων καὶ ἀποκαλούμενοι ἡ πατριωτικὴ φατρία, «οἱ τὰ ἀμείνω φρονοῦντες». Καὶ οἱ μὲν συμμαχήσαντες οὐδὲν ἄλλο ἔπραττον ἢ τὸ ἑαυτῶν καθῆκον, ἀλλ' οἱ ἄλλοι προεκάλουν τὴν μομφὴν ὅτι ἠμέλουν τοῦ καθήκοντος αὐτῶν. Τοῦτο ἔπρεπε νὰ ἐκφρασθῇ σαφῶς. Ἑκουσία προσχώρησις εἰς τοὺς Πέρσας, ὡς καὶ πᾶσα ὑπηρεσία, ἣν Ἕλλην τις παρεῖχεν εἰς αὐτοὺς λόγῳ ἢ ἔργῳ, ἦτο ἐσχάτη προδοσία. Πάντες οἱ ἀνελεύθερα φρονοῦντες ἀπεκλείσθησαν τῶν κοινῶν ἀγώνων· μόνον δὲ οἱ ἐμφορούμενοι φιλοπατρίας προβαίνοντες μέχρις ἐθελουσίας ἐδικαιοῦντο νὰ τύχωσι τῆς τιμῆς νὰ θεωρῶνται Ἕλληνες γνήσιοι. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἀνεγράφη εἰς τὰς ὑποχρεώσεις τῶν συμμάχων ῥητῶς καὶ ἡ καθορίζουσα τὴν ἐκδίκησιν τῶν ἐθνικῶν θεῶν κατὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν καὶ προδοτῶν, ἡ μετὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἀπόκρουσιν τῶν πολεμίων κοινὴ καταπολέμησις τῶν μηδισάντων καὶ ἡ ἐκ τῶν λαφύρων κατὰ τὸ ἀρχαῖον ἔθος τοῦ ἔθνους εἰς τὸν δελφικὸν θεὸν ἀνάθεσις τῆς δεκάτης. Ἡ δ' ἐκδήλωσις αὕτη βεβουλευμένης καὶ τολμηρᾶς πολιτείας ἦτο ἀξία πλείστου λόγου, ἅτε ἐνθαρρύνουσα τοὺς συμμάχους καὶ εὐρύνουσα τὸν ὁρίζοντα αὐτῶν καὶ πέρα τοῦ προκειμένου κινδύνου. Πράγματι οὕτως ἐνεπνέετο φόβος εἰς τὰς διστάζουσας πόλεις καὶ προεκαλεῖτο ἡ γόνιμος σκέψις ὅτι, ὡς ἐτιμωροῦντο οἱ ἑκουσίως ἀφιστάμενοι πάσης συμμετοχῆς, οὕτως ἔμελλον νὰ ἀπελευθερῶνται οἱ διὰ τῆς βίας δουλούμενοι ὑπὸ τῶν Περσῶν.

Οὕτω δ' ἐν χρόνοις δεινοτάτων κινδύνων, καθ' οὓς δὲν ἦτο γνωστὸν πῶς ἔμελλε νὰ κατορθωθῇ ἡ ἄμυνα τῶν πλησιεστάτων συνόρων, ἐγεννᾶτο ἡ ἰδέα πατρίδος μεγάλης καὶ εὐρυτέρας, ἥτις ἔμελλε νὰ ἀντιταχθῇ εἰς τοὺς βαρβάρους μετὰ νέας αἴγλης. Οὐδὲ καθυστέρησεν ἡ ἑλληνὶς μοῦσα, ὑποθάλπουσα καὶ αὐτὴ τὸν ἐνθουσιασμὸν τοῦ λαοῦ. Ἰδίως δὲ διέπρεψεν ἐν τούτῳ τῷ ἔργῳ Σιμωνίδης ὁ Κεῖος, ὁ ἰσχυρὸς τοῦ Θεμιστοκλέους φίλος. Οὗτος, καίπερ ὢν ἤδη ἑβδομηκοντούτης, ἀντελήφθη τῶν νέων μεγάλων χρόνων μετὰ θέρμης νεανικῆς· αὐτὸς δ' ἐκεῖνος, οὗ ἡ μοῦσα ὑπῆρξέ ποτε θεράπαινα τοῦ Ἱππάρχου καὶ ἔπειτα τῶν Σκοπαδῶν ἐν Θεσσαλίᾳ, ἀπέβη νῦν ὑμνῳδὸς τῶν ὑπὲρ ἐλευθερίας πολέμων καὶ ἐνέπνεεν εἰς τὸν λαὸν ἐνθουσιασμὸν πρὸς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδος. Ἠσθάνοντο ἕκαστοι τοὺς ἐπικειμένους κινδύνους καὶ διὰ ταῦτα ἦσαν θερμότεροι καὶ εὐπαθέστεροι περὶ τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἀξίας τῶν ἀγαθῶν, ὧν ἀπέλαυον ἐν Ἑλλάδι. Ἡ ἀρχαία ἀντίθεσις μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων παρουσιάσθη εἰς τὴν συνείδησιν τῶν Ἑλλήνων εἴπερ ποτὲ κραταιά. Πράγματι δὲ εἶναι ἀδύνατον νὰ φαντασθῶμεν στοιχεῖα ἑτερογενέστερα τῶν δυνάμεων, αἵτινες τότε παρεσκευάζοντο εἰς ἀγῶνα ἐναντίον ἀλλήλων. Καὶ ἐξ ἑνὸς μὲν βασιλεὺς ἀπεριόριστον ἔχων τὴν αὐθαιρεσίαν ἡγεῖται μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν μεγιστάνων τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῶν παμπληθῶν στρατιῶν τῆς Ἀσίας, ἑπομένων πιστῶς εἰς τὰ κελεύσματα αὐτοῦ καὶ δίκην ἀγελῶν διαβιβαζομένων διὰ μάστιγος πέραν τοῦ Ἑλλησπόντου. Ἐξ ἑτέρου δὲ παρίσταται πρὸ ἡμῶν μικρὰ ὁμὰς πόλεων ἐλευθέρων, συνενωθεισῶν κατ' αὐτὴν τὴν τελευταίαν ὥραν πρὸς ἄμυναν κοινήν. Ἀλλ' ὁ δεσμὸς ὁ συνενώσας αὐτὰς ὑπῆρξεν ἡ συναίσθησις ἠθικῆς ὑποχρεώσεως, ὅπως θυσιάσωσι τὴν ζωὴν αὐτῶν ὑπὲρ τῆς πατρίδος καὶ τῶν θεῶν αὐτῆς καὶ συγχρόνως ἡ συναίσθησις τῆς ἐθνικῆς ὑπερηφανείας, ἐπειδὴ ἀφόρητο ἦτο εἰς αὐτὰς ἡ σκέψις τῆς ὑποδουλώσεως ὑπὸ λαῶν, οὓς περιεφρόνουν ὡς λαοὺς δούλων.

Αἱ πρῶται ἐνέργειαι πρὸς ἄμυναν. Ἐν τοιαύτῃ καταστάσει πραγμάτων, τὸ κυριώτατον ἦτο πρὸ παντὸς ἄλλου ἡ διάταξις τῶν δυνάμεων τῶν συμμάχων Ἑλλήνων καὶ ἡ ἀπόφασις περὶ ἀμύνης τῆς χώρας. Ἦσαν δὲ αἱ ἐν τῷ Ἰσθμῷ διὰ τῶν ἀντιπροσώπων αὐτῶν παριστάμεναι πόλεις, πλὴν τῆς Σπάρτης, αἱ τῆς Ἀρκαδίας, ἡ Ἦλις, ἡ Κόρινθος, ἡ Σικυών, ἡ Ἐπίδαυρος, ὁ Φλιοῦς, ἡ Τροιζήν, αἱ Μυκῆναι, ἡ Τίρυνς καὶ ἡ Ἑρμιόνη, πρὸς δὲ τούτοις αἱ Ἀθῆναι, ἴσως δὲ καὶ τὰ Μέγαρα, αἱ Πλαταιαὶ καὶ αἱ Θεσπιαί. Καὶ ἡ Αἴγινα δὲ συμμετεῖχε νῦν τοῦ κοινοῦ ἀγῶνος. Πᾶσαι δὲ αἱ ἀπόπειραι πρὸς ἐπέκτασιν τῆς εἰς τὸν ἀγῶνα συμμετοχῆς εἶχον ναυαγήσει. Αἱ μὲν ἑξήκοντα τριήρεις ἃς εἶχον ὑποσχεθῆ νὰ στείλωσιν οἱ Κερκυραῖοι ἐξηκολούθουν καθυστεροῦσαι ἐν τῇ δυτικῇ θαλάσσῃ ἐπὶ προφάσεσιν οὐδαμιναῖς, οἱ δὲ τύραννοι τῆς Σικελίας, οἵτινες θὰ ἠδύναντο νὰ ἀγάγω-

Digitized by Google

σιν εἰς τοὺς συμμάχους τὴν μάλιστα ἀξίαν λόγου ἐπικουρίαν, παρεκωλύθησαν ὑπὸ ὑπερμέτρου ἀλαζονείας νὰ συμμετάσχωσι πολέμου, καθ' ὃν τὴν ἡγεμονίαν εἶχεν ἡ Σπάρτη· ἄλλως δ' ἐπεβάλλετο εἰς αὐτοὺς νὰ κρατῶσιν ἀδιασπάστους τὰς δυνάμεις αὐτῶν ἕνεκα τοῦ ἀπὸ τῶν Καρχηδονίων φόβου. Τῶν δὲ μητροπόλεων αὐτῶν εἶχον μείνει ἐκτὸς τῆς συμμαχίας τὸ Ἄργος καὶ αἱ Θῆβαι, τὸ μὲν Ἄργος καραδοκοῦν κρυφίως καὶ χαιρεκάκως τὴν ταπείνωσιν τῆς Σπάρτης, αἱ δὲ Θῆβαι ἐλλοχῶσαι τὴν πτῶσιν τῶν Ἀθηνῶν. Ἐν ἀμφοτέραις δὲ ταύταις ταῖς πόλεσιν αἱ πρὸς τὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα ἐχθρικαὶ κυβερνήσεις ἠγωνίζοντο μετὰ ζήλου νὰ καταστέλλωσι πᾶσαν ἀντίθετον ἐθνικὴν κίνησιν. Μάλιστα δ' ἦσαν διῃρημέναι αἱ γνῶμαι καὶ τὰ πράγματα τεταμένα ἐν Θεσσαλίᾳ. Οἱ Ἀλευάδαι ἐνήργουν ἐν αὐτῇ ὡς ἐξ ὀνόματος τῆς ὅλης χώρας, ἀλλ' ἦσαν ἥκιστα ἀληθῆ ὄργανα τοῦ θεσσαλικοῦ λαοῦ, ἀπ' ἐναντίας δὲ σκοπὸς αὐτῶν ἦτο ἡ διὰ τῆς βοηθείας τῶν Περσῶν κατάπνιξις τῆς δημοκρατικῆς κινήσεως, ἣν δὲν ἠδύναντο νὰ καταβάλωσι μόνοι. Διὰ ταῦτα οἱ ἐλευθερόφρονες τῶν Θεσσαλῶν εἶχον μέγιστον καὶ ἄμεσον συμφέρον ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος καὶ ἔστειλαν μὲν ἀντιπροσώπους εἰς τὸ ἐν Κορίνθῳ συνέδριον τῶν συμμάχων, ἐδήλωσαν δὲ τὴν εἰς τὴν συμμαχίαν προσχώρησιν αὐτῶν καὶ ἐζήτησαν ἐπικουρίαν πρὸς ἄμυναν τῶν συνόρων τῆς ἰδίας χώρας. Ἀδύνατος δ' ὑπῆρξεν ἡ ἀπόκρουσις τοῦ αἰτήματος τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων. Ἡ ὑπεράσπισις τοῦ πυλῶνος τῆς Ἑλλάδος ἦτο καθῆκον ἱερὸν καὶ ἀμφικτιονικόν. Ἄλλως δὲ τὸ στενὸν τῶν Τεμπῶν ἦτο, ὡς εἰκός, τὸ καταλληλότατον τῶν χωρίων, ἐν ᾧ ἠδύναντο νὰ ἀντιταχθῶσιν ἐπιτυχῶς πρὸς ἐχθρικὴν δύναμιν καθυπερτέραν. Ἀλλ' ἡ διάβασις στρατιᾶς διὰ τῆς Βοιωτίας δὲν ἦτο ἀκίνδυνος. Διότι τότε πρῶτον ἔγινε χρῆσις τοῦ ἀττικοῦ στόλου. Δεκακισχίλιοι ἄνδρες, ἤδη συνηθροισμένοι ἐν τῷ Ἰσθμῷ, ἐπεβιβάσθησαν εἰς τὰ πλοῖα ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Σπαρτιάτου στρατηγοῦ Εὐαινέτου καὶ τοῦ Θεμιστοκλέους, ἔπλευσαν διὰ τοῦ Εὐρίπου εἰς τὰ νότια τῆς Θεσσαλίας καί, συνενωθέντες ἐν αὐτῇ μετὰ τῶν Θεσσαλῶν ἐπικούρων, ἐπορεύθησαν καὶ ἐστρατοπέδευσαν ἐν τῇ κοιλάδι τῶν Τεμπῶν. Ἀλλ' ὁ φαιδρὸς ζῆλος, μεθ' οὗ κατέλαβε τὴν κοιλάδα ἡ γενναία στρατιά, καὶ ἡ προσδοκία ὅτι θὰ δυνηθῶσι νὰ ἐπεκτείνωσι πάλιν τὴν ἡνωμένην καὶ ἐλευθέραν Ἑλλάδα μέχρι τῶν κορυφῶν τοῦ Ὀλύμπου, δὲν διετηρήθησαν ἐπὶ μακρόν. Ἔμαθον μὲν ὅτι κατὰ τὸ θέρος ἦτο βατὴ ὑψηλοτέρα τις εἰσβολὴ διὰ τῶν ὀρέων, κρύφιον δὲ μήνυμα Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος ἐγνώρισεν εἰς τοὺς στρατηγοὺς ὅτι ἐν ἐκείνῃ τῇ παρόδῳ ἐγίνοντο ἤδη παρασκευαὶ πρὸς διέλασιν τῶν Περσῶν. Κατὰ ταῦτα ἡ κατάληψις τῶν Τεμπῶν ἦτο ἀνωφελής. Ἐπείσθησαν δὲ ὅτι καὶ θὰ ἦτο ἀνωφελὴς εἰς τοὺς Πέρσας ἡ νοτιώτερον τῶν Τεμπῶν ἀποβίβασις στρατοῦ, ὅστις θὰ κατελάμβανε τὰ νῶτα τῶν Ἑλλήνων. Τέλος δὲ καὶ αὐταὶ αἱ χῶραι αἱ ὄπισθεν αὐτῶν κείμεναι ἦσαν ἐν ὅλῳ λίαν ἐπισφαλεῖς. Ἤδη αἱ πόλεις τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος διεξῆγον διαπραγματεύσεις πρὸς τοὺς Πέρσας, ἐν δὲ τῇ Θεσσαλίᾳ ἐνισχύετο ὁσημέραι καὶ ἐθρασύνετο ἡ δυναστικὴ φατρία σὺν τῇ προσεγγίσει τῶν Περσῶν. Ὑπὸ τοιαύτας δὲ συνθήκας θὰ ἦτο αὐτόχρημα μωρὸν ἡ ἐν τοῖς ἀπωτάτοις ἐκείνοις συνόροις χάρις συμμάχων ἐπισφαλῶν θυσία τῆς ἐπιλέκτου ἐκείνης ἑλληνικῆς στρατιᾶς. Διὸ οἱ Ἕλληνες ἀπεχώρησαν εἰς τὸν Ἰσθμόν, ἐπιστρέψαντες διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ· ἅμα δὲ τῇ ἀποχωρήσει αὐτῶν ἐπῆλθεν ἀμελλητὶ ἡ φανερὰ ἀποστασία συμπάσης τῆς Θεσσαλίας. Ἔπειτα δ' ἔστειλαν καὶ οἱ ὀρεινοί, οἱ Περραιβοί, οἱ Δόλοπες, οἱ Αἰνιᾶνες καὶ οἱ Μάγνητες, ὡς καὶ οἱ Μαλιεῖς καὶ οἱ Φθιῶται Ἀχαιοί, καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ ἐντεῦθεν αὐτῶν οἰκοῦντες Λοκροί, γῆν καὶ ὕδωρ εἰς τὸν μέγαν βασιλέα, στρατοπεδεύοντα τότε ἀκόμη ἐν τῇ νοτίῳ Μακεδονίᾳ. Οὕτω περιωρίζοντο αἱ δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Εἰς τὴν πρώτην ἔξοδον εἶχεν ἐπακολουθήσει ταχεῖα ὑποχώρησις, τὸ δὲ θάρρος ἐπέλιπε καὶ αὐτοὺς τοὺς ἐμμένοντας πιστούς. Ἀλλ' οὐχ ἧττον ἀκαταπόνητος εἰργάζετο μετὰ διπλοῦ ζήλου ὁ Θεμιστοκλῆς ἔν τε Ἀθήναις καὶ ἐν τῷ Ἰσθμῷ, αὐτός τε διὰ τῶν ὁμοφρονούντων. Μεταξὺ δὲ τούτων ἦτο καὶ ὁ Δελφὸς Τιμων. Ὅτε οἱ ἀπέλπιδες χρησμοὶ τῆς Πυθίας ἐπηύξανον τὴν γενικὴν πάντων ἀποθάρρυνσιν, ὁ Τίμων ἐκράτησε τοὺς θεοπρόπους τῶν Ἀθηναίων, οἵτινες ἔμελλον νὰ ἐπιστρέψωσιν ἐν ἀπογνώσει εἰς τὰς Ἀθήνας, καὶ κατώρθωσε νὰ δοθῇ εἰς αὐτοὺς νέος χρησμός, ἐν ᾧ ὑπῆρχεν ἀκτὶς ἐλπίδος. Ὅτε δὲ οἱ θεοπρόποι ἐκόμισαν τὸν χρησμὸν τοῦτον εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐπωφελήθη αὐτὸν ὁ Θεμιστοκλῆς, ὅπως δείξῃ εἰς τοὺς συμπολίτας ὅτι καὶ οὗτοι οἱ θεοὶ ἐπεδοκίμαζον τὰ σχέδια αὐτοῦ, ἐπειδὴ τὸ ἀπόρθητον ξύλινον τεῖχος, περὶ οὗ ὡμίλει ὁ χρησμός, οὐδὲν ἄλλο ἐσήμαινεν ἢ τὸν στόλον αὐτῶν.

Τὰ στενὰ τῶν Θερμοπυλῶν. Ἐν τῷ συνεδρίῳ κατώρθωσεν ὁ Θεμιστοκλῆς νὰ ἐπιτύχῃ δευτέραν ἔξοδον ἐναντίον τῶν πολεμίων, ὅπως ἀναχαιτισθῇ ἡ εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς χώρας προέλασις αὐτῶν. Ἡ ἐκλογὴ τοῦ χώρου τῆς στρατοπεδείας δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι ἀμφίβολος, ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας μία μόνη ὁδὸς ἦγε πρὸς νότον κατὰ μῆκος τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου. Ἀλλ' αἱ ἀκταὶ αὐτοῦ πρὸς νότον τοῦ Σπερχειοῦ ἀποστενοῦνται μᾶλλον ὑπὸ τῶν παρωρειῶν τῆς Οἴτης, ἰδίως δ' ὑπὸ τῶν ὀρέων τῆς Τραχινίας καὶ ἔπειτα ὑπὸ τοῦ Καλλιδρόμου, οὕτως ὥστε τέλος μεταξὺ τοῦ ὄρους καὶ τῆς θαλάσσης μένει μόνον στενὴ ὁδός, ἀρκοῦσα μόνον εἰς διάβασιν μιᾶς ἁμάξης. Ἐκ δὲ τῶν προπόδων τοῦ Καλλιδρόμου ἐκρέουσι θερμαὶ πηγαὶ ἀφθόνου ὕδατος, αἵτινες ἐπεκάλυψαν τὸ πετρῶδες ἔδαφος διὰ θειώδους ἐπιπάγου. Αὗται δὲ εἶναι αἱ καλούμεναι Θερμαὶ Πύλαι τῆς Ἑλλάδος, οἱ Θερμοπύλαι, πράγματι δίκην στενῶν πυλῶν ἄγουσαι ἐκ τῆς χώρας τῶν Μαλιέων εἰς τὴν τῶν Λοκρῶν καὶ περαιτέρω εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς συνεχοῦς Ἑλλάδος. Τὰ στενὰ ἐκεῖνα δὲν ἠδύναντο νὰ ἀποφύγωσιν οἱ πολέμιοι, ἂν ἡ κατὰ γῆν στρατιὰ ἔμελλε νὰ μείνῃ ἐγγὺς τοῦ στόλου. Πλησιέστατα δὲ τοῦ στενοῦ ἔκειτο τὸ ἀμφικτιονικὸν ἱερὸν τῆς Δήμητρος, ἐν ᾧ οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν ἀμφικτιόνων προσέφερον δὶς τοῦ ἔτους πανηγυρικὰς θυσίας ἐπ' ὀνόματι τοῦ ὅλου λαοῦ. Εἶχον λοιπὸν καὶ θρησκευτικὴν ὑποχρέωσιν νὰ ὑπεραμυνθῶσι τοῦ ἱεροῦ ἐκείνου χώρου τῶν θρησκευτικῶν θυσιῶν. Ἄλλως δὲ τὸ χωρίον ἔκειτο ἐπικαιρότατα πρὸς ἄμυναν. Καὶ ἀριστερόθεν μὲν εἶχον ὡς ὑπέρεισμα τὰς ἀβάτους κλιτῦς, αἵτινες ἐκαλύπτοντο ὑπὸ πυκνῶν δασῶν δρυῶν καὶ ἐλατῶν, δεξιόθεν δὲ τὴν παραλίαν. Ἀλλὰ καὶ ἡ θάλασσα αὕτη δὲν εἶναί τις ἀναπεπταμένη, ἀλλὰ στενὸς πορθμὸς μεταξὺ τῆς ἠπείρου καὶ τῆς Εὐβοίας, οἱονεί τις πελαγία διῶρυξ ἄγουσα πρὸς τὰ κατὰ νότον πελάγη. Ἐκεῖ λοιπὸν ἠδύνατο ὁ ἑλληνικὸς στόλος τοῦτο μὲν νὰ κλείῃ τὸν εἴσπλουν εἰς τὸν περσικόν, τοῦτο δὲ συγχρόνως νὰ προστατεύῃ τὰ πλευρὰ τῆς ἠπειρωτικῆς στρατιᾶς καὶ παρακωλύῃ πᾶσαν ἀπόβασιν τῶν πολεμίων. Τέλος δ' αἱ Θερμοπύλαι ἦσαν ὠχυρωμέναι καὶ διὰ τειχῶν, ἅτινα εἶχον κτίσει οἱ Φωκεῖς διὰ τῆς παρακτίας πεδιάδος. Κατέχοντες δηλαδὴ οἱ Φωκεῖς τὸν Καλλίδρομον, ἦσαν εἰθισμένοι νὰ προφυλάττωσι τὰ στενὰ ἐκεῖνα ἀπὸ τῶν ἀσπόνδων αὐτῶν ἐχθρῶν, τῶν Θεσσαλῶν· ἀπὸ δὲ τῆς φανερᾶς αὐτῶν ἀποστασίας ἔγιναν ἔτι θερμότεροι ὑπέρμαχοι τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος. Τὸν ζῆλον δὲ τοῦτον δὲν ἔπρεπεν οἱ λοιποὶ Ἕλληνες νὰ ψυχράνωσι καὶ ἀφήσωσι νὰ παρέλθῃ ἀνωφελῶς. Ἂν δ' αἱ Θερμοπύλαι ἔμενον ἀνυπεράσπιστοι, πᾶσα ἡ χώρα πρὸς βορρᾶν τοῦ Ἰσθμοῦ ἔμελλε νὰ ἐκτεθῇ εἰς τοὺς πολεμίους.

Ἡ ἐν Θερμοπύλαις μάχη. Εἴπερ ποτὲ εἶχεν ἐπιστῇ τώρα ὁ κατάλληλος χρόνος, ὅπως ἀναλάβωσιν οἱ Σπαρτιᾶται μετὰ μεγίστης δραστηριότητος τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλ' ἦσαν καὶ νῦν νωθροὶ καὶ ῥάθυμοι. Καὶ ἔστειλαν μὲν εἰς τὰς Θερμοπύλας τὸν Λεωνίδαν, ὅστις εἶχε διαδεχθῆ τὸν Κλεομένη, ἀλλ' ἔδωκαν εἰς αὐτὸν μόνον 300 Σπαρτιάτας· τὸ δὲ μέγα πλῆθος τῆς στρατιᾶς ἔμεινεν οἴκοι. Ἐνῷ δὲ ἡ πατρῴα θρησκεία ὡς ὕψιστον τῶν καθηκόντων ἐπέβαλλε τὴν ἄμυναν τῆς πατρίδος καὶ τῶν ἱερῶν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ ἐθνικοῦ ἐχθροῦ, ὠχυροῦντο καὶ πάλιν ὄπισθεν θρησκευτικῶν δισταγμῶν καὶ ἐδήλουν ὅτι δὲν ἐπετρέπετο εἰς αὐτοὺς νὰ ἐξαποστείλωσιν ἐκτὸς τῆς χώρας τὴν στρατιὰν διαρκούσης τῆς ἑορτῆς τῶν Καρνείων. Οἱ δὲ Πελοποννήσιοι ἐπεδοκίμαζον τὴν ἀναβολὴν ταύτην, ἅτε κατὰ τὴν προσεχῆ πανσέληνον ἀρχομένης τῆς τελέσεως τῶν Ὀλυμπίων. Οὕτω λοιπὸν προσετέθησαν εἰς τοὺς Σπαρτιάτας μόνον χίλιοι ὁπλῖται ἐκ Τεγέας καὶ Μαντινείας, ἰσάριθμοι δὲ ἦλθον ἐκ τῆς λοιπῆς Ἀρκαδίας πλὴν τοῦ Ὀρχομενοῦ, ὁπόθεν ἔσπευσεν ἰδία ἐπικουρία 120 ἀνδρῶν. Συνετάχθησαν δὲ καὶ 400 μὲν ἄνδρες ἐκ Κορίνθου, διακόσιοι δὲ ἐκ Φλιοῦντος καὶ ὀγδοήκοντα ἐκ Μυκηνῶν. Προσεπῆλθον δὲ ἑπτακόσιοι Θεσπιεῖς καὶ τετρακόσιοι Θηβαῖοι. Τούτων οἱ Θηβαῖοι ἠκολούθησαν ὡς ὅμηροι ληφθέντες ἐκ μέρους τῶν Θηβῶν πρὸς ἀσφάλειαν ὅτι ἡ πόλις αὐτή, ἧς δὲν ἀπεκρύπτετο ἡ τάσις πρὸς ἀποστασίαν, δὲν ἔμελλε νὰ ἐπιχειρήσῃ τι ἐχθρικὸν κατὰ τὰ νῶτα τῆς στρατιᾶς. Ἡ πορεία τοῦ Λεωνίδου, ὁ χαρακτὴρ καὶ τὸ σθένος ἐνεποίησαν τὴν ἀρίστην αἴσθησιν. Οἱ μὲν Λοκροὶ ἔλαβον πάλιν θάρρος καὶ ἐμπιστοσύνην, οἱ δὲ Φωκεῖς παρέσχον ἐπικουρίας. Ἀνηγγέλθη δὲ ὅτι οἱ εἰς τὸς Θερμοπύλας ἐλαύνοντες ἦσαν μόνον ἡ πρωτοπορία τῆς πελοποννησιακῆς στρατιᾶς. Ἰδοὺ λοιπὸν ὅτι παρίστατο πράγματι βασιλεὺς τῆς Λακεδαίμονος προκινδυνεύων ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος πρὸς ἄμυναν τῆς ἱερᾶς φλιᾶς τῆς πατρίδος καὶ περικυκλούμενος ὑπὸ τῶν ἀριστέων τοῦ ἔθνους. Μετὰ μεγάλης δὲ περισκέψεως ἐμερίμνησεν ὁ Λεωνίδας περὶ πάντων. Καὶ κάτω μὲν ἐπεσκευάσθη τὸ τεῖχος, τῆς δὲ ὑψηλότερον κειμένης ὀρεινῆς στενωποῦ, τῆς ἀγούσης διὰ τῆς καλουμένης Ἀνοπαίας, διέταξε τὴν κατάληψιν ὑπὸ τῶν Φωκέων. Οὕτω δ' ἐπίστευσεν ὅτι ἠδύνατο νὰ φράξῃ τὴν δίοδον, καὶ ἀνέμενε μετὰ τελείας συνειδήσεως τῆς μεγάλης αὐτοῦ εὐθύνης ἐν πλήρει ἡσυχίᾳ τὴν ἄφιξιν τῶν Περσῶν, οἵτινες εἶχον διέλθει ἄνευ τινὸς ἀπευκταίου τὴν πλουσίαν ὑπὸ τοῦ Πηνειοῦ διαρρεομένην χώραν καὶ εἶχον ἤδη ἐκκινήσει ἀπὸ τῶν Παγασῶν, καταβαίνοντες διὰ τῆς παραλίας πρὸς νότον.

Ὁ Ξέρξης διαβὰς τὸν Σπερχειὸν προήλασε πρὸς τὸ στενὸν καὶ ἐστρατοπέδευσε παρὰ τὴν ἀρχαίαν Τραχῖνα, ἔνθα ὁ Ἀσωπὸς ἐκρέει ἐκ τῶν βράχων τῆς Τραχινίας, τῶν περιβαλλόντων μεγαλοπρεπῶς ἐν σχήματι ἡμικυκλίου τὰς νοτίας τοῦ κόλπου ἐσχατιάς. Τὰ δύο στρατόπεδα ἀπεῖχον ἀλλήλων μόνον μίαν ὥραν· μεταξὺ δ' αὐτῶν ἔρρεον αἱ θερμαὶ πηγαί. Ὁ Ξέρξης ἀπέστεργε ματαίαν χύσιν αἵματος καὶ ἀνέμενεν ὅπως οἱ Ἕλληνες ἀποχωρήσωσι καὶ ἐκ τῶν Θερμοπυλῶν, ὡς καὶ ἐκ τῶν Τεμπῶν. Ἀλλ' ἐκεῖνοι ὅμως ἔμενον καὶ ἐξήρχοντο μάλιστα ἐκ τῶν ὀχυρωμάτων, ἐνισχύοντες μὲν τὰ μέλη αὐτῶν διὰ γυμναστικῶν ἀσκήσεων, κοσμοῦντες δὲ τὴν μακρὰν κόμην ὡς πρὸς ἑορτήν. Τέλος δὲ τὴν πέμπτην ἡμέραν ὁ μέγας βασιλεὺς διέταξε μέρος τῆς στρατιᾶς νὰ προελάσῃ, ὅπως τιμωρήσῃ τοὺς ἄνδρας διὰ τὸ αὔθαδες αὐτῶν θράσος. Ἐπὶ δύο ἡμέρας ἐξηκολούθησεν ὁ ἀγὼν ἐν τῇ μικρᾷ παραλίᾳ πεδιάδι ἀπὸ πρωΐας μέχρις ἑσπέρας. Ὡς ἐναντίον πύλης φρουρίου ἀπεστέλλοντο νέοι πάντοτε Μῆδοι εἰς τὸν ἀγῶνα, τῶν πρώτων γραμμῶν ἐξωθουμένων πρὸς τὰ πρόσω ὑπὸ τῶν ἐπακολουθούντων στιφῶν, βαίνοντες πρὸς βέβαιον θάνατον. Τὰ στρατεύματα ἀπεκρούσθησαν ἐπανειλημμένως, καὶ ὁ Ξέρξης, ὅστις ἐθεᾶτο ἀπὸ ὑψηλῆς σκοπιᾶς, ἔβλεπε τὸ αἷμα τῶν ἀρίστων αὐτοῦ ἀνδρῶν χυνόμενον ποταμηδὸν διὰ τῆς ὁδοῦ· διὰ δὲ τῆς ἀποστολῆς νέων στιφῶν οὐδὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ. Ἦτο ἀπολύτως ἀναγκαῖον νὰ σκεφθῶσι περὶ παρακάμψεως τοῦ στενοῦ· πρὸς ἐπίτευξιν δὲ τοῦ σκοποῦ τούτου ἔπρεπε νὰ εὑρεθῇ ὁδηγὸς ἔχων ἐμπειρίαν τῶν τόπων. Ὁ Μαλιεὺς Ἐφιάλτης παρέσχε τὰς ὑπηρεσίας αὐτοῦ ὡς ὁδηγὸς διὰ τοῦ ὄρους τοῦ δεσπόζοντος τοῦ στενοῦ. Κατὰ δὲ τὴν ἑσπέραν ἀπόσπασμα Περσῶν ἀνέβη ἀπὸ τῆς χαράδρας τοῦ Ἀσωποῦ διὰ τῶν δρυμώνων· ὅτε δὲ ὑπέλαμπεν ἡ ἡμέρα, εἶχον φθάσει εἰς τὰ ὑψώματα τῆς Ἀνοπαίας. Ἡ ἠρεμία τοῦ ἀέρος ἐν τῇ ἑωθινῇ ὥρᾳ ἐβοήθησε τὴν πορείαν. Οἱ Φωκεῖς ὑπνωττον· μόνον δὲ ὁ θροῦς τῶν βημάτων τῶν προχωρούντων πολεμίων ἀφύπνισεν αὐτούς. Μὴ δυνάμενοι νὰ ἀναλάβωσι παραυτὰ ἀντίστασιν τελεσφόρον, ἀπεχώρησαν τῆς ὁδοῦ καὶ ἔφυγον εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ Καλλιδρόμου, νομίζοντες ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἐβάδιζε κατ' αὐτῶν. Ἀλλ' οἱ Πέρσαι οὐδ' ἐφαντάσθησαν νὰ ἐπιβραδύνωσι τὴν πορείαν χάριν καταπολεμήσεως τῶν Φωκέων, καὶ ἔσπευσαν πρὸς τὰ κάτω, ὅπως ἐπιπέσωσι κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν ἐκ τῶν ὄπισθεν. Οὗτοι ἔμαθον μετ' οὐ πολὺ τὰ συμβαίνοντα. Ἡ θέσις, ἣν κατεῖχον, εἶχεν ἀπολεσθῆ πλέον, καὶ δὴ ἕνεκα πταίσματος τῶν Φωκέων, οἵτινες εἶχον παραμελήσει τὴν εἰς αὐτοὺς ἀνατεθεῖσαν ὑπηρεσίαν τῆς φρουρᾶς. Καὶ εὑρίσκετο μὲν ὁ Ὑδάρνης ἀκόμη ἐπὶ τοῦ ὄρους, ἦτο δὲ δυνατὴ ἡ ὑποχώρησις τῶν φρουρούντων τὸ στενὸν τῶν Θερμοπυλῶν. Ἀλλ' ὁ Λεωνίδας οὐδαμῶς ἐδίστασε περὶ τοῦ πρακτέου, ἐπειδὴ δὲν εἶχεν ἄλλως ἀποσταλῆ ὡς στρατηγός, ὅπως διεξαγάγῃ πόλεμον κατὰ τὴν ἰδίαν κρίσιν συνῳδὰ πρὸς τὰς περιστάσεις, ἀλλ' ἁπλῶς ὅπως φυλάξῃ τὴν στενοπορίαν. Ὅσον λοιπὸν καὶ ἂν εἶχε δίκαιον νὰ δυσανασχετῇ ἐναντίον τῶν Σπαρτιατῶν, οἵτινες εἶχον ἀφήσει αὐτὸν ἐκτεθειμένον, τὸ νὰ μείνῃ ἐκεῖ ἦτο δι' αὐτὸν ἡ ἐκπλήρωσις καθήκοντος πολέμου. Πρὸς ἀποφυγὴν δὲ ματαίας χύσεως αἵματος, ἀπέλυσε τοὺς ἄνδρας τῶν λοιπῶν πόλεων. Ἔμειναν δὲ μόνοι οἱ Θεσπιεῖς καὶ οἱ Θηβαῖοι, ἐκεῖνοι μὲν ἐξ ἡρωϊσμοῦ ὁμοφώνως ἐκτιμηθέντος, ὅστις εἶναι τόσῳ μᾶλλον ἄξιος θαυμασμοῦ, καθ' ὅσον οὐδεμίαν εἶχον ἐξωτερικὴν ὑποχρέωσιν δεσμεύουσαν αὐτοὺς ἐκ καθήκοντος πρὸς τὸν τόπον ἐκεῖνον, οἱ δὲ Θηβαῖοι κρατηθέντες ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Λεωνίδου, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου. Ὁ Λεωνίδας ἐγίγνωσκεν ὅτι, ἂν οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι ἤθελον ἐπιζήσει κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην, ἔμελλον νὰ χρησιμεύσωσι μόνον εἰς ἐνίσχυσιν τῶν τάξεων τῶν Περσῶν. Ἅμα δὲ τῇ διαλύσει τῶν συμμάχων ἀπεκόπη ἡ ὑποχώρησις, καὶ ἐξ ἑκατέρου μέρους εἰσώρμησαν ἀπειλητικοὶ καὶ ἀπεροπληθεῖς οἱ Πέρσαι. Περὶ τὴν δεκάτην πρωϊνὴν ὥραν τὸ μικρὸν στῖφος τῶν Ἑλλήνων παρετάχθη, ὅπως ἀγωνισθῇ τὸν ἔσχατον ἀγῶνα. Καὶ πρῶτον μὲν ἤγαγεν αὐτοὺς ὁ Λεωνίδας εἰς τὸ μέσον τῶν ἐχθρῶν, ὅπως πωλήσωσι τὴν ζωὴν αὐτῶν ὅσον τὸ δυνατὸν ἀντὶ μεγίστου τιμήματος· ἔπειτα δέ, ὅτε ἀπέκαμον μαχόμενοι καὶ τὰ δόρατα αὐτῶν κατὰ μικρὸν κατεάγησαν, ἀπεσύρθησαν εἰς μικρὸν κολωνόν, ὑψούμενον ἀμέσως πρὸς νότον τῶν πηγῶν περὶ τοὺς τριάκοντα πόδας. Ἐκεῖ δ' ἔπεσον, ὁ εἷς μετὰ τὸν ἄλλον, κοινῇ ὡς ἀδελφοὶ ὑπὸ τὰ βέλη τῶν Μήδων. Ἡ ἐθελοθυσία αὐτῶν δὲν ἦτο ματαία, ἀλλ' ὑπῆρξεν εἰς μὲν τοὺς Ἕλληνας παράδειγμα, εἰς δὲ τοὺς Σπαρτιάτας παρόρμησις πρὸς ἐκδίκησιν, εἰς τοὺς Πέρσας ἐπίδειξις τῆς ἑλληνικῆς ἀνδρείας, ἧς ἀλησμόνητος ἀπέβη ἡ αἴσθησις. Ὁ τάφος αὐτῶν ὑπῆρξεν ἀθάνατον μνημεῖον ἡρωϊκῆς ἀρετῆς πολιτῶν ἐκτεθέντων εἰς βέβαιον θάνατον πρὸς τήρησιν τοῦ ὅρκου καὶ τοῦ καθήκοντος, χῶρος δόξης διὰ τὴν Σπάρτην, ἀλλὰ

Digitized by Google

συγχρόνως καυστικὴ ἐπιτίμησις τῶν ἡγουμένων τῆς πόλεως, οἵτινες ἐγίνωσκον μὲν νὰ ἀνατρέφωσι πολίτας, ἀλλ' ὄχι καὶ νὰ ἐπωφελῶνται τὴν ἐνέργειαν αὐτῶν πρὸς νίκην.

Αἱ παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον συγκρούσεις. Ἐν τούτοις εἶχον ἐπέλθει κατὰ θάλασσαν αἱ πρῶται συγκρούσεις τῶν Περσῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων. Ὁ περσικὸς στόλος, ἕνδεκα ἡμέρας μετὰ τὴν ἐκ τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου ἐκκίνησιν τοῦ Ξέρξου, εἶχεν ἐκπλεύσει πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἐπιχειρήσεων τῆς ἠπειρωτικῆς στρατιᾶς. Ἀλλ' ἡ προχώρησις τοῦ στόλου δὲν ἦτο ἐπίσης ἀκίνδυνος ὡς ἡ πορεία τῆς στρατιᾶς διὰ τῶν ὡραίων πεδίων τῆς Θεσσαλίας. Ἠναγκάσθη νὰ πλεύσῃ κατὰ μῆκος τῶν ἀποτόμων κλιτύων τοῦ Πηλίου, τῶν ἐκτεινομένων πρὸς τὰ βορειοανατολικά, καὶ πρὶν ἢ δυνηθῇ νὰ κάμψῃ εἰσπλέων εἰς τὸν μᾶλλον γαλήνιον πορθμὸν τῆς Εὐβοίας, ὑπέστη δεινὴν προσβολὴν τῶν ἑλλησποντίων θυελλῶν. Οἱ μικροὶ πετρώδεις ὅρμοι τῆς χερσονήσου Μαγνησίας δὲν ἠδύναντο νὰ παράσχωσιν ἀσφάλειαν εἰς οὕτω μέγα πλῆθος νηῶν. Μετὰ μεγάλην δὲ ἀπώλειαν πλοίων καὶ ἀνδρῶν περιέπλευσαν τέλος τὴν νοτίαν ἄκραν τῆς χερσονήσου καὶ ἔφθασαν τὴν τετάρτην ἡμέραν εἰς τὸν εἴσπλουν τοῦ Παγασιτικοῦ κόλπου, τὸν ὅρμον τῶν Ἀφετῶν, ἔνθεν ἔβλεπον ἀπέναντι αὐτῶν τὰ εὐρέα βόρεια παράλια τῆς Εὐβοίας, τὸ ἀπὸ ἱεροῦ τινος τῆς Ἀρτέμιδος καλούμενον Ἀρτεμίσιον, καὶ συγχρόνως τὰ πρῶτα πολεμικὰ πλοῖα τῶν Ἑλλήνων. Ἦσαν δὲ ταῦτα αἱ 271 τριήρεις, αἵτινες ὑπ' ἀρχηγὸν τὸν Σπαρτιάτην Εὐρυβιάδην ἐφύλασσον τὸ Ἀρτεμίσιον, τὴν προφυλακὴν ταύτην τὴν ἐνδοτέραν τῆς Ἑλλάδος, καὶ τὸν πορθμὸν τοῦ Εὐρίπου.

Πρὸς συντήρησιν δ' ἐπικοινωνίας μετὰ τῆς ἠπειρωτικῆς στρατιᾶς ὥρμουν παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον, ὡς καὶ παρὰ τὰς Θερμοπύλας, ἀνὰ μία φυλακίς. Ἐκ τούτων δὲ τῶν κατασκόπων νηῶν τῆς παρὰ τὰς Θερμοπύλας ἐτριηράρχει Ἀβρώνιχος ὁ ὀπαδὸς τοῦ Θεμιστοκλέους. Οἱ Ἕλληνες τριήραρχοι ἐφέροντο μετέωροι ὑπὸ ἐλεεινῶν δισταγμῶν, καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς ὑφίστατο ἀπείρους μόχθους, ὅπως συγκροτήσῃ τὸν ἐν Εὐρίπῳ στόλον. Καὶ ὅτε μὲν ἤρχετο εὐχάριστον ἄγγελμα ἀπὸ τῆς θεσσαλικῆς παραλίας, ὁ ἑλληνικὸς στόλος ἐπεχείρει παράτολμον ἔκπλουν, ἀλλ' ἔπειτα ἅπαντες κατεκρύπτοντο πάλιν εἰς τὰ ἐσώτερα τοῦ πορθμοῦ καὶ συνωθίζοντο ἐν φόβῳ πρὸς ὑποχώρησιν. Πρὸ παντὸς δ' ἠπειλεῖτο αὐτὴ ἡ Εὔβοια. Διὸ αἱ πόλεις τῆς νήσου ἐζήτησαν τὴν βοήθειαν τοῦ Θεμιστοκλέους, στείλασαι εἰς αὐτὸν τριάκοντα τάλαντα, δι' ἐπιτηδείας χρήσεως τῶν ὁποίων κατώρθωσεν ὁ Ἀθηναῖος στρατηγὸς νὰ πείσῃ τοὺς Σπαρτιάτας καὶ Κορινθίους, οἵτινες ἦσαν οἱ ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους ἐπειγόμενοι νὰ ἐπανέλθωσιν οἴκοι, ὅπως μείνωσιν. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐπωφελήθη τὴν αἴσθησιν, ἣν εἶχον ἐμποιήσει τὰ ἀγγέλματα περὶ τῆς ὑπὸ τῆς τρικυμίας βλάβης τῶν Περσῶν, ὅπως πείσῃ τὸν στόλον πρὸς ἔκπλουν. Ἔμεινε δὲ οὗτος ἀκλόνητος, ὅτε οἱ Πέρσαι παρετάχθησαν ἀπέναντι αὐτοῦ εἰς ἀπόστασιν 15 μόνον χιλιομέτρων. Τὸ δὲ θάρρος τῶν Ἑλλήνων τὸ ἐπιδειχθὲν κατὰ τὴν πρώτην ταύτην ἐμμονὴν εἰς τὰς οἰκείας θέσεις ἠμείφθη παραυτα· καὶ δὴ μοῖρα 15 πλοίων, ἐκβρασθέντων πρὸς νότον ὑπὸ τρικυμίας, συνελήφθη ὑπ' αὐτῶν ἀμαχητί. Οἱ δὲ πρῶτοι ἐκεῖνοι αἰχμάλωτοι ἀπήχθησαν εἰς τὸν Ἰσθμόν. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ περσικὸς στόλος εἶχεν ἐπανορθώσει τὰς ἐκ τῆς τρικυμίας ζημίας καὶ παρεσκευάζετο, συμφώνως πρὸς τὰς ἐντολὰς ἃς εἶχεν, ὅπως ἐκβιάσῃ τὸν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατεχόμενον θαλάσσιον πυλῶνα μεταξὺ Εὐβοίας καὶ τῆς ἠπείρου, τὸν πορθμὸν τοῦ Εὐρίπου, τὰς πελαγίας Θερμοπύλας τῆς Ἑλλάδος. Καὶ ἐκεῖ δ' ἐφρόντιζον οἱ Πέρσαι, ὅπως ἐπωφελούμενοι τὸν ὑπέρμετρον ἀριθμὸν τῶν πλοίων αὐτῶν, μεταχειρισθῶσι μέρος τοῦ στόλου πρὸς κύκλωσιν τῶν πολεμίων. Διὸ ἀπεσπάσθη μοῖρα 200 τριήρων, ὅπως περιπλεύσῃ ἔξωθεν τὴν Εὔβοιαν, καταλάβῃ τὸν πρὸς νότον ἔκπλουν τοῦ πορθμοῦ καὶ οὕτω περικλείσῃ τοὺς Ἕλληνας ἐν τῷ Εὐρίπῳ. Πρὸς ἀπόκρυψιν δὲ τοῦ σκοποῦ τούτου διετάχθησαν τὰ πλοῖα νὰ παρακάμψωσι τὴν Σκίαθον ἐκ μεγάλης ἀποστάσεως, ὡς εἰ ἤθελον νὰ πλεύσωσι πρὸς τὸν Ἑλλήσποντον. Ἀλλ' οἱ Ἕλληνες ἔμαθον τὰς κινήσεις ταύτας τῶν Περσῶν, καὶ ἐπειδὴ ἐπίστευον ὅτι εἶχον εὐκαιρίαν νὰ ἐπιχειρήσωσι τὸν ἀγῶνα πρὸς μοῖραν τοῦ πολεμίου στόλου, μικρὸν μόνον καθυστέραν, ἀπεφάσισαν νὰ ἀντεπεξέλθωσι τὴν προσεχῆ νύκτα κατὰ τῶν ἐχθρικῶν πλοίων, πλέοντες πρὸς τὴν Σκίαθον. Ἀλλ' ἐπειδὴ καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν οὐδεμία ἐπῆλθεν ἔφοδος τῶν πολεμίων, ἀναλαβόντες αἴφνης θάρρος ἅμα τῷ λυκόφωτι ἐπέπεσον κατὰ τοῦ μεγάλου πλήθους τοῦ στόλου. Οἱ δὲ Πέρσαι ἀνήχθησαν εἰς τὸ πέλαγος, ὅπως περικυκλώσωσι τὴν παράτολμον μοῖραν τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου· ἀλλὰ τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα κατώρθωσαν μετὰ τοιαύτης δεξιότητος τὸ μὲν πρῶτον νὰ συναγάγωσι κυκλικῶς τὰς πρύμνας εἰς τὸ μέσον, ἔπειτα δὲ νὰ ἐπιτεθῶσιν ἐξαπίνης, ὥστε συνέλαβον τριάκοντα βαρβαρικὰς τριήρεις. Καὶ Λυκομήδης μὲν ὁ Ἀθηναῖος ὑπῆρξεν ὁ συλλαβὼν τὸ πρῶτον περσικὸν πλοῖον, ἓν δὲ πλοῖον Λήμνιον ηὐτομόλησε πρὸς τοὺς συμμάχους. Μετ' ὀλίγον ἐπῆλθε νὺξ θυελλώδης καὶ ὑετώδης, ἐκ τῶν σπανίων ἐν τῇ ἐποχῇ ἐκείνῃ τοῦ ἔτους. Καὶ ὁ μὲν στόλος ὁ ἐν Ἀφεταῖς περιέπεσεν εἰς νέαν σύγχυσιν, τὰ δὲ διακόσια πλοῖα τὰ ἐκπλεύσαντα εἰς τὸ ἀναπεπταμένον πέλαγος κατεστράφησαν κατ' αὐτὴν ἐκείνην τὴν νύκτα τελείως, ὅτε ἤδη παρέπλεον τὴν Εὔβοιαν. Ἀπ' ἐναντίας δ' ὁ ἑλληνικὸς στόλος ἐνισχύθη διὰ 53 ἀθηναϊκῶν τριήρων. Διὸ τὴν ὑστεραίαν ἐπετέθησαν οἱ Ἕλληνες ἐκ νέου, καὶ δὴ πάλιν περὶ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, ἐπειδὴ δὲν ἤθελον νὰ ἐπιχειρήσωσιν αὐτόχρημα μάχην. Κατὰ δὲ τὴν ἐπίθεσιν ταύτην συνεκρούσθησαν πρὸς τὰ κιλικικὰ πλοῖα καὶ ἐπέστρεψαν μετὰ γενναῖον ἀγῶνα εἰς τὴν ἀκτὴν τοῦ Ἀρτεμισίου. Οἱ Πέρσαι κατενόησαν ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέψωσιν εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν ἐκ τρίτου προσβολήν. Διὸ ἐξώρμησαν περὶ τὴν μεσημβρίαν ἐν παρατάξει μηνοειδεῖ, ὅπως κυκλώσωσι τοὺς Ἕλληνας πρὸ τῆς παραλίας. Ἀλλ' ἡ παράταξις ἐκείνη δὲν ἦτο ἐπιτυχής, ἐπειδὴ κατὰ τὸ μέσον αἱ τριήρεις ἐστενοχωροῦντο περὶ τὰς κινήσεις, παρακωλύουσαι καὶ βλάπτουσαι ἀλλήλας. Ἀπ' ἐναντίας δ' οἱ Ἕλληνες, καὶ ἰδίως οἱ Ἀθηναῖοι, οἵτινες πάντοτε ἐπρωτοστάτουν ἐν τῷ ἀγῶνι, ἐπροξένησαν εἰς τοὺς πολεμίους μεγάλην βλάβην διὰ προσβολῶν ἐπιφερομένων μεθ' ὁρμῆς. Μόλις δὲ ἡ νὺξ ἔθηκε τέρμα εἰς τὴν τρίτην ταύτην συμπλοκήν, ἥτις ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ αὐτόχρημα ναυμαχία Οἱ Ἕλληνες εἶχον μὲν ἀντιστῇ γενναίως, ἀλλ' ὑπέστησαν μεγάλας ἀπωλείας. Δεκαεννέα ἀττικαὶ νῆες εἶχον τεθῇ ἐκτὸς μάχης, πέντε δὲ ἄλλαι ἀσυνέτως προχωρήσασαι εἶχον συλληφθῇ ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων. Ὑπὸ τοιούτους ὅρους ὁ ἀγὼν δὲν ἠδύνατο νὰ ἐξακολουθήσῃ, τοῦτο δὲ οὐδ' αὐτὸς ὁ Θεμιστοκλῆς ἐθεώρει συνετόν. Καὶ πράγματι ἐν τῷ ἀναπεπταμένῳ ἐκείνῳ πελάγει δὲν εἶχον οἱ Ἕλληνες ὑπὲρ αὐτῶν ἱκανὰς ἐλπίδας ἐπιτυχίας. Ἀλλ' αἱ τρεῖς ἡμέραι τῆς μάχης δὲν εἶχον ἀπολεσθῇ. Οἱ Ἕλληνες ἀπεκόμισαν διδάγματα ἀτιμήτου ἀξίας· εἶχον ὑπερνικήσει τὸν πρῶτον φόβον· εἶχον ἐκτελέσει ἐν ἀγῶνι σοβαρῷ καὶ μετὰ μεγίστης ἐπιτυχίας τὰς στρατηγικὰς ἐκείνας κινήσεις, πρὸς ἃς ἠσκοῦντο ἀπὸ ἐτῶν μετὰ πάσης ἐπιμελείας. Ταῦτα δὲ πάντα ἦσαν προεόρτια ἑλληνικῶν κατὰ θάλασσαν νικῶν.

Ἐνῷ δὲ οἱ στόλαρχοι συνεσκέπτοντο ἀκόμη περὶ τοῦ πρακτέου, ἔφθασε τὸ πένθιμον ἄγγελμα περὶ τῆς ἐν ταῖς ἀπέναντι Θερμοπύλαις συμφορᾶς. Τότε δ' ἔπαυσε πᾶς δισταγμός. Οὐδεμία ἀναβολὴ ἐπετρέπετο πλέον· ἦτο ἀνάγκη νὰ προστατευθῶσιν αἱ παραλίαι τῆς νοτιωτέρας Ἑλλάδος. Διὸ ἀπεχώρησαν τὰ πλοῖα, καταπλέοντα διὰ τοῦ Εὐρίπου, πρώτων μὲν τεταγμένων τῶν Κορινθίων, ὑστάτων δὲ τῶν Ἀθηναίων. Συμπαρέλαβον δὲ καὶ ὅσα τῶν ποιμνίων τῆς Εὐβοίας ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιβιβάσωσιν εἰς τὰ πλοῖα. Συνεξέπλευσαν δ' ἐπὶ τῶν πλοίων καὶ ὅσον τὸ δυνατὸν πλεῖστοι τῶν ἀτυχῶν κατοίκων τῆς νήσου, οἵτινες ἔβλεπον τὰς πατρίδας κινδυνευούσας τὸ ἑξῆς, παρὰ πάσας τὰς χρηματικὰς θυσίας ἃς εἶχον ὑποστῇ. Ὁ δὲ Θεμιστοκλῆς ἐνέτεμνε περὶ τὰς πηγὰς ποτίμων ὑδάτων, ὅσαι ἦσαν κατὰ τὴν παραλίαν, ἑλληνικὰς ἐπιγραφὰς ἐπὶ τῶν λίθων, δι' ὧν οἱ ἐπὶ τοῦ ἐπακολουθοῦντος περσικοῦ στόλου εὑρισκόμενοι Ἕλληνες παρωρμῶντο νὰ συμμετάσχωσι τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος καὶ ὑπεμιμνήσκοντο τὰς πρὸς τὰς μητροπόλεις ὑποχρεώσεις.

Ἡ ἐκκένωσις τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ θάνατος τοῦ Λεωνίδου εἶχεν ἐπακόλουθα πλείστου λόγου ἄξια. Πράγματι δι' αὐτοῦ εἶχε μὲν ἀποτύχει καὶ τὸ δευτέρον πολεμικὸν σχέδιον, ἦσαν δ' ἐκτεθειμένοι εἰς τοὺς ἐχθροὺς οἱ ἱερώτατοι τῶν χώρων τῆς Ἑλλάδος, αἱ Θερμοπύλαι καὶ οἱ Δελφοί. Οἱ ἀμφίρροποι, ὡς καὶ αἱ ἔτι πισταὶ εἰς τὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα μένουσαι πόλεις τῆς Δωρίδος, τῆς Φωκίδος, τῆς Λοκρίδος, τῆς Εὐβοίας εἶχον ἀπολεσθῇ, καὶ αἱ Θῆβαι ἔμελλον μετ' οὐ πολὺ ν' ἀποβῶσι τὸ στρατηγεῖον τῶν βαρβάρων. Ἡ Ἀττικὴ ἦτο ἀνυπεράσπιστος, καὶ οἱ Σπαρτιᾶται ἔβλεπον τὸ τέρμα τῆς ἥκιστα χρηστῆς αὐτῶν διαγωγῆς, ἀφοῦ κατὰ βάθος εἴπερ τι καὶ ἄλλο ἐπεθύμουν διακαῶς νὰ θεωρηθῇ τὸ ἑξῆς ἡ Πελοπόννησος τὸ μόνον λείψανον τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος. Εἰς δὲ τὸν Ξέρξην ὁ ἐν Θερμοπύλαις ἀγὼν οὐδεμίαν ἄλλην ἐνεποίησεν αἴσθησιν, πλὴν ἢ ὅτι μετ' αὐτόν, βαίνων ἤδη ἐγγύτατα πρὸς τὸ κύριον αὐτοῦ τέρμα, ἐπέσπευσε μετὰ μεγίστης ἀγανακτήσεως τὴν πρὸς τὰ πρόσω πορείαν τοῦ στρατοῦ. Αἱ δὲ ἀπώλειαι ἃς ὑπέστη ἀνεπληρώθησαν μετ' οὐ πολὺ πλέον ἢ ἐπαρκῶς διὰ τῶν προσρευσάντων Ἑλλήνων ἐπικούρων. Οἱ Θεσσαλοὶ ἔχαιρον δυνάμενοι νὰ ἐκδικηθῶσι τοὺς μισητοὺς Φωκεῖς, μετὰ τὴν ἐπιδειχθεῖσαν παρ' αὐτῶν εὐγενῆ ἀλαζονείαν, μὴ θελησάντων νὰ ἐξαγοράσωσι τὴν ὑπὲρ αὐτῶν παρὰ τοῖς Πέρσαις μεσιτείαν τῶν Θεσσαλῶν. Ὅτε δὲ ἡ στρατιὰ τῶν πολεμίων διὰ τῶν στενῶν τῆς Ὑαμπόλιδος καὶ τῆς Ἐλατείας εἰσήλασεν εἰς τὴν φωκικὴν χώραν, οἱ Φωκεῖς, παραλαβόντες τὴν περιουσίαν των καὶ φυγόντες, ἀνέβησαν εἰς τὰς βραχώδεις κορυφὰς καὶ τὰ ἄντρα τοῦ Παρνασσοῦ, ἐνῷ οἱ Πέρσαι ὁδηγοὺς ἔχοντες τοὺς Θεσσαλοὺς ἐδῄουν τὴν περὶ τὸν Κηφισὸν χώραν. Μοῖρα δὲ τῆς στρατιᾶς μετέβη εἰς Δελφούς· ἀλλὰ τὸ ἱερὸν οὔτε κατεστράφη, οὔτε ἐδῃώθη. Λόγος δὲ τῆς διασώσεως αὐτοῦ ὑπῆρξε, κατὰ τὴν διήγησιν τῶν ἱερέων, ἡ προστασία αὐτῶν τῶν θεῶν, οἵτινες ἐφόβησαν τοὺς ἐχθροὺς διὰ κεραυνῶν καὶ κατακρημνίσεως βράχων ἐκ τῶν κορυφῶν τοῦ Παρνασσοῦ. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι οἱ ἱερεῖς κατώρθωσαν νὰ σώσωσι τὸ ἱερὸν διὰ δεξιῶν διαπραγματεύσεων μετὰ τῶν Περσῶν. Αἱ μικραὶ βοιωτικαὶ πόλεις κατελήφθησαν κατ' ἐντολὴν τοῦ μεγάλου βασιλέως ὑπὸ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος. Τοὺς πάντας δὲ κατέλαβεν ἀγωνία καὶ φρίκη πρὸ τῶν Περσῶν, οἵτινες παρὰ τὰ σύνορα τῆς Ἀττικῆς συνηνώθησαν καὶ πάλιν εἰς παμπληθῆ ἑνιαίαν στρατιάν. Πρὸς τὴν κατάληψιν τῶν στενῶν τῶν ἀγόντων εἰς τὴν Ἀττικὴν δὲν ὑπῆρχε πλέον χρόνος· καὶ ἡ ἐπιχειρησις διὰ τῆς ὑπερασπίσεως τῆς Ἀκροπόλεως ἦτο σκέψις παιδική. Εἶχε λοιπὸν ἔλθει ἡ ὥρα πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου, εἰς ὃ ἐνέμενεν ὁ Θεμιστοκλῆς ἀπὸ δέκα ἐτῶν. Ὁ μὲν στόλος ἔπρεπε νὰ εἰσδεχθῇ τοὺς πολίτας, ἡ δὲ πόλις καὶ ἡ χώρα νὰ ἐγκαταλειφθῶσιν, ὅπως διασωθῇ ἡ πολιτεία. Ἀλλὰ πρὸς ἐπιτέλεσιν τῶν τοιούτων μέτρων ὑπῆρχεν ἀνάγκη ἀρχῆς περιβεβλημένης ἔκτακτον ἐξουσίαν, ἐπειδὴ δὲν ἠδύνατο νὰ γίνῃ νῦν σκέψις περὶ ἐκκλησιῶν καὶ ψηφισμάτων τοῦ δήμου. Τοιαύτη δ' ἔκτακτος ἐξουσία ἀνετέθη εἰς τὸν Ἄρειον Πάγον. Ἐκεῖνος διέταξε καὶ διηύθυνε τὴν ἐκκένωσιν τῆς χώρας, τὴν εἰς τὰ πλοῖα ἐπιβίβασιν καὶ τὸν σιτισμὸν τοῦ λαοῦ. Καὶ δή, ὅπως μηδεὶς τῶν ἐν ἡλικίᾳ κατοίκων πειραθῇ νὰ ζητήσῃ σωτηρίαν ἀλλαχοῦ, ἔδωκεν εἰς ἅπαντας τοὺς πενεστέρους τῶν πολιτῶν τοὺς ἐπιβαίνοντας τῶν τριήρων χρηματικὴν δωρεὰν ὀκτὼ δραχμῶν ἀρχαίων. Οἱ δὲ ἱερεῖς ἔπραξαν καὶ αὐτοὶ ὅ,τι ἠδυνήθησαν, ὅπως πείσωσι τὸν δῆμον ὅτι καὶ ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἐγκατέλειπον αὐτὸν οἱ θεοὶ αὐτοῦ. Ἐκ συνεννοήσεως δὲ μετὰ τοῦ Θεμιστοκλέους διεκήρυξαν ὅτι ὁ ἱερὸς ὄφις, ὁ φύλαξ τῆς Ἀκροπόλεως, εἶχεν ἀφανισθῇ ἐξ αὐτῆς, καὶ ὅτι αὐτὴ ἡ Ἀθηνᾶ μετὰ τοῦ Ἐριχθονίου, ὅστις ἦτο οἱονεὶ ἐνέχυρον τῆς θεϊκῆς αὐτῆς εὐλογίας, εἶχε μεταβιβασθῇ εἰς τὰ πλοῖα. Μετὰ θάρρους λοιπὸν ἠδύναντο νὰ ἀκολουθήσωσιν αὐτὴν οἱ πολῖται. Ἀλλὰ καὶ παρὰ πάντα ταῦτα ἦτο ἡμέρα θρήνων καὶ φρίκης ἐκείνη, καθ' ἣν οἱ Ἀθηναῖοι, φέροντες τὸ ἄχθος τῆς κινητῆς οὐσίας, ἐτράπησαν πρὸς τὸν αἰγιαλόν, ὅτε ἀπεχωρίσθησαν τῶν ἑστιῶν αὐτῶν καὶ τῶν κτημάτων, ἀγνοοῦντες ἂν ἔμελλον νὰ ἐπανίδωσι πάλιν τὴν πατρίδα. Καὶ πλεῖστοι μὲν ὅσοι μετέβησαν εἰς τὴν Σαλαμῖνα, ἥτις συνεδέετο μετὰ τῆς Ἀττικῆς διὰ περάματος, ἄλλοι δ' ἔπλευσαν εἰς τὴν Αἴγιναν καὶ ἄλλοι εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἰδίως εἰς τὴν Τροιζῆνα. Ἡ Σαλαμὶς ἦτο νῦν ἡ ἀκρόπολις τῆς Ἀττικῆς, καὶ αὕτη ἀπέβη ἡ ἕδρα τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ἐν αὐτῇ δ' ἐλήφθη καὶ ἡ ἀπόφασις, δι' ἧς ἐπετρέπετο ἡ κάθοδος πάντων τῶν ἐξορίστων, ἐπειδὴ οὐδεὶς Ἀθηναῖος ἐπετρέπετο νὰ παρακωλυθῇ ἀπὸ τῆς ἐν τῷ χρόνῳ ἐκείνῳ ἐπιδείξεως τῆς πίστεως αὐτοῦ πρὸς τὴν πατρίδα. Ἀνεφέρετο δὲ ἡ ἀπόφασις ἐκείνη κυρίως εἰς τὸν Ἀριστείδην. Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων ἐν εὐρυτέροις κύκλοις διετρανοῦτο εἴπερ ποτὲ ζωηρὸν αἴσθημα ἑνότητος καὶ συναδελφώσεως. Οὕτω οἱ Τροιζήνιοι ἐξένισαν παρ' ἑαυτοῖς τοὺς γέροντας καὶ τὰς γυναῖκας τῶν Ἀθηνῶν, παρέσχον εἰς ἅπαντας τοὺς ἀπόρους τροφὴν δημοσίᾳ δαπάνῃ, ἔδωκαν εἰς τοὺς παῖδας τὴν ἄδειαν νὰ λαμβάνωσιν ὀπώρας ἐκ τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν κήπων καὶ ἐμίσθωσαν διδασκάλους χάριν αὐτῶν.

Τὰ πολεμικὰ συμβούλια Περσῶν καὶ Ἑλλήνων. Ἡ θάλασσα τῆς Σαλαμῖνος ὑπῆρξε τὸ ὁρμητήριον, εἰς ὃ ἠθροίσθη τὸ πρῶτον ὁ στόλος ὁ παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον ἀντιταχθεὶς εἰς τοὺς πολεμίους μετὰ τὴν ἀποχώρησιν ἐκ τῆς Εὐβοίας. Ἐνταῦθα δ' ἔπλευσαν οἱ Ἀθηναῖοι, ὅπως προφυλάξωσι τὰ παράλια τῆς Ἀττικῆς, οἱ Αἰγινῆται, ὅπως εὑρίσκωνται πλησίον τῆς πατρίου νήσου, οἱ Πελοποννήσιοι, ὅπως ὑποστηρίξωσι τὴν ἄμυναν τῶν στενῶν τοῦ Ἰσθμοῦ. Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἀθροισθῇ νέος στόλος ἐν τῷ ὅρμῳ τῆς Τροιζῆνος. Ἀλλὰ καὶ οὗτος ἔσπευσε νὰ συνενωθῇ μετὰ τῶν ἐν Σαλαμῖνι. Οὕτω δὲ ὁ ὅλος στόλος συνεκροτήθη κατὰ τὸν Ἡρόδοτον ἐκ 378 τριήρων. Τὸν πυρῆνα τοῦ στόλου ἐκείνου ἀπετέλουν οἱ Ἀθηναῖοι, ὧν τὰ πλοῖα ἦσαν ἰσάριθμα πρὸς τὰ τῶν ἄλλων ἁπάντων· ἄνευ δ' αὐτῶν δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ συγκρότησις μάχης. Οἱ Πέρσαι εἶχον ἀκολουθήσει τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα διὰ τοῦ Εὐρίπου· ἅμα δὲ τῇ εἰς τὴν Ἀττικὴν εἰσελάσει τῆς ἠπειρωτικῆς στρατιᾶς, ἠγκυροβόλησε καὶ ὁ στόλος αὐτῶν κατὰ τὸν αἰγιαλὸν τοῦ Φαλήρου. Συνεκροτεῖτο δ' ὁ περσικὸς στόλος, καὶ μετὰ τὰς ἀπωλείας ἃς εἶχεν ὑποστῇ, ἐκ χιλίων καὶ πλέον πλοίων. Οὕτω δ' ἵσταντο τὸ δεύτερον ἤδη ἀντίπρῳροι οἱ δυο στόλοι, καὶ τὸ πᾶν ἐξηρτᾶτο πλέον ἀπὸ τῶν ἀποφάσεων, αἵτινες ἔμελλον νὰ ληφθῶσιν ἐν τοῖς δύο ἀρχηγείοις.

Παρὰ τὸν αἰγιαλὸν τοῦ φαληρικοῦ κόλπου συν-

Digitized by Google

εκάλεσεν ὁ Ξέρξης εἰς ἐπίσημον συνέδριον τοὺς περὶ αὐτόν. Προεξεῖχε δ' ὁ βασιλεὺς τῆς Σιδόνος, ἔπειτα ὁ τῆς Τύρου, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς κατ' αὐστηρὰν ἱεραρχικὴν τάξιν οἱ ἡγεμόνες τοῦ βασιλείου, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ στρατηγοὶ καὶ ταξίαρχοι τῶν νηῶν. Ὑπερήφανος δ' ἐπὶ τῇ δυνάμει αὐτοῦ, ἣν εἶχε συνενώσει νικηφόρον, ἐν αὐτῷ τῷ μέσῳ τῆς ἐχθρικῆς χώρας, καὶ ἀναμένων ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν τὴν πτῶσιν τῆς Ἀκροπόλεως, ὑπέβαλεν ὁ μέγας βασιλεὺς εἰς κοινὴν σύσκεψιν τὸ περαιτέρω πολεμικὸν σχέδιον, καὶ διέταξε τὸν Μαρδόνιον νὰ περιέλθῃ κύκλῳ καὶ συλλέξῃ τὰς ψήφους. Πάντες δ' ἐγίγνωσκον τοῦ βασιλέως τὴν ἀκλόνητον πεποίθησιν ἐπὶ τῇ νίκῃ, καὶ οὐδεὶς ἐτόλμα νὰ ἀποτρέψῃ αὐτὸν ἀπὸ τῆς ναυμαχίας. Μόνη δὲ ἡ Ἀρτεμισία, ἡ συνετὴ βασίλισσα τῆς Ἁλικαρνασσοῦ, ἐδήλωσε μετὰ παρρησίας ὅτι ἓν καὶ μόνον ὑπῆρχεν ἔλλογον πολεμικὸν σχέδιον, ἡ κατὰ γῆν προχώρησις πρὸς τὸν Ἰσθμόν, μεθ' ἣν ὁ ἐχθρικὸς στόλος ἔμελλε πάραυτα νὰ διαλυθῇ ἀμαχητὶ καὶ πᾶσα ἀντίστασις ἤθελεν ἐκλίπει διὰ μιᾶς. Ἡ δὲ γνώμη αὐτῆς ἦτο οὕτως ὀρθὴ καὶ πειστική, ὥστε δυσκόλως ἐξηγεῖται ἡ τύφλωσις τῶν Περσῶν, οἵτινες ἑκουσίως εἰσέπλευσαν μετὰ τοῦ δυσκινήτου αὐτῶν στόλου εἰς τὸν κινδυνωδέστατον τῶν ἐν τῷ Αἰγαίῳ πόρων. Ἀλλ' ὁ Ξέρξης δὲν ἐφαντάζετο κἂν ὅτι ἔμελλε νὰ πολεμήσῃ πρὸς τὸν στόλον τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' ὑπελόγιζεν ἁπλῶς νὰ ἐξολοθρεύσῃ αὐτόν· πρὸς ἀπόλαυσιν δὲ τοῦ θεάματος τοῦ ὀλέθρου διὰ τῶν ἰδίων του ὀφθαλμῶν ἐφαίνετο εἰς αὐτὸν καταλληλότατον τὸ στενόν, περίκλειστον καὶ εὐσύνοπτον θέατρον τῆς θαλάσσης τῆς Σαλαμῖνος.

Ἡ Σαλαμὶς εἶναι νῆσος πετρώδης καὶ ἔχουσα παραδόξους προεξοχὰς καὶ ἐντομὰς τῶν παραλίων. Καὶ τὸ μὲν νότιον μέρος τῆς νήσου προεξέχει εἰς τὴν θάλασσαν τῆς Αἰγίνης, τὸ δὲ βόρειον εἰσδύει οὕτω βαθέως μεταξὺ τῶν ἀττικῶν καὶ τῶν μεγαρικῶν παραλίων ὀρέων, ὥστε ὁ κόλπος τῆς Ἐλευσῖνος μεταβάλλεται οἱονεὶ εἰς κλειστὴν στομαλίμνην. Δύο δὲ στενοὶ πορθμοὶ ἄγουσιν εἰς τὸν κόλπον τοῦτον, ὁ μὲν κατὰ μῆκος τῆς μεγαρικῆς ἀκτῆς, ὁ δὲ ἀπὸ τοῦ Πειραιῶς, ἔνθα ὁ εἴσπλους δι' ἀκρωτηρίων, πετρωδῶν νησίδων καὶ χοιράδων ἀποστενοῦται εἰς ἑπτὰ περίπου στάδια. Ἀλλ' ἀσφαλέστατος εἶναι ὁ κλειστὸς ἐκεῖνος κόλπος, ἀποτελῶν ἀξιόλογον ὅρμον βαθέων ὑδάτων. Ἐν αὐτῷ δ' ἔκειντο τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα, ὁρμοῦντα παρὰ τὸν ἀβαθῆ αἰγιαλὸν τῆς Σαλαμῖνος, ἔνθα ἀπέναντι τῶν ἀττικῶν ὀρέων εἰσχωρεῖ εἰς τὴν νῆσον ὅρμος μηνοειδὴς κάτωθεν τῆς πόλεως Σαλαμῖνος, ἐκτισμένης ἐπὶ τοῦ ἰσθμοῦ τοῦ συνενοῦντος τὰ δύο ἡμίση τῆς νήσου. Ἐκεῖ δ' ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἀναγκαίως ἡ ἀπόφασις περὶ τοῦ τόπου καὶ τοῦ τρόπου τῆς ὑπερασπίσεως τῆς ὑπολειπομένης ἐλευθέρας Ἑλλάδος. Τὰ πάντα δ' ἐξηρτῶντο ἀπὸ δράσεως θαρραλέας καὶ ὁμοφώνου, καὶ ὅμως τὸ πολεμικὸν συμβούλιον τῶν συμμάχων διεφώνει καὶ ἀμφέρρεπεν εἴπερ ποτέ. Ὑπὲρ πάντας δὲ δυσχερεστάτη ἦτο ἡ θέσις τοῦ ἀρχιστρατήγου τῶν συμμάχων Εὐρυβιάδου. Οὗτος ἐστερεῖτο πάσης ὁδηγίας ἐκ Σπάρτης, πλὴν δὲ τούτου ἦτο καὶ αὐτὸς χαρακτῆρος ἀδυνάτου καὶ ἐστερεῖτο αὐτοβούλου ἀντιλήψεως τῆς θέσεως τῶν πραγμάτων. Παρ' αὐτῷ δὲ ἵσταντο ἐξ ἑνὸς μὲν ὁ Θεμιστοκλῆς, οὗ τὸ ἐπιβλητικὸν μεγαλεῖον προσώχθιζεν αὐτὸν καὶ ἐστενοχώρει ἡ ἐπιμονὴ καὶ σπουδή, ἐξ ἑτέρου δὲ Ἀδείμαντος ὁ Κορίνθιος. Ἤδη ἡ θέσις τῶν Κορινθίων ἔναντι τῶν Ἀθηνῶν εἶχε μεταβληθῆ τελείως. Πρὸ τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος εἶχον ὑπάρξει οἱ προθυμότατοι σύμμαχοι τῆς πόλεως, ἐπειδὴ ἐν αὐτῇ εὕρισκον ἀντισήκωμα κατὰ τῆς Σπάρτης, ἐγγύησιν περὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν δευτερευουσῶν πόλεων καὶ ἰσχυρὰν σύμπραξιν πρὸς ταπείνωσιν τῶν Αἰγινητῶν. Ἀλλ' ἀφότου αἱ Ἀθῆναι ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν, εἰσηγουμένου τοῦ Θεμιστοκλέους, εἶχον ἀναδειχθῆ ἡ πρώτη ναυτικὴ δύναμις, μετεβλήθησαν τὰ πάντα. Ἔκτοτε οἱ Κορίνθιοι ἐθεώρουν τὰς Ἀθήνας τὴν κινδυνωδεστάτην τῶν πόλεων καὶ τὸν Θεμιστοκλέα τὸν μισητότατον τῶν ἀνδρῶν. Διὰ ταῦτα δὲ καὶ ὁ Ἀδείμαντος ἦτο κεκηρυγμένος αὐτοῦ ἀντίπαλος, καίτοι κάλλιον πάντων τῶν λοιπῶν διεγίγνωσκε τὰ προσδοκώμενα μεγάλα ἀγαθὰ ἐκ συγκροτήσεως ναυμαχίας ἐν Σαλαμῖνι, καὶ ἀρχηγὸς τῆς φατρίας τῆς διατεθειμένης ὑπὲρ τῆς ἀποχωρήσεως. Συνετέλουν δ' ὑπὲρ τῶν σχεδίων αὐτοῦ ὁ φόβος τῶν Πελοποννησίων καὶ ἡ μυωπία καὶ μικροψυχία τῆς Σπάρτης. Ἤρκει μόνον νὰ ὑπομνησθῇ ἡ περίστασις ναυμαχίας ἀτυχοῦς· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἰσχυρίζοντο ὅτι ἤθελον ἀπολεσθῆ πάντες ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐλπίδος σωτηρίας καὶ θὰ εὑρίσκοντο ἠναγκασμένοι νὰ ἀναμένωσι θάνατον βέβαιον καὶ δεινόν, περικεκλεισμένοι πανταχόθεν ἐν τῷ ἀδιεξόδῳ στενῷ. Ἤδη, ἔλεγον, εἶχεν ἀθροισθῆ παρὰ τὸν Ἰσθμὸν ἡ ὅλη στρατιὰ τῶν Πελοποννησίων, ἐκκινήσασα ἐπὶ τῷ ἀγγέλματι τοῦ θανάτου τοῦ Λεωνίδου· ἐκεῖ δὲ ἠσχολεῖτο ἡμέρας καὶ νυκτὸς περὶ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ τείχους, ἐνῷ ἄλλη μοῖρα ἠσχολεῖτο περὶ τὴν σύγχωσιν τῶν Σκιρωνίδων πετρῶν. Ὁ Ἰσθμὸς λοιπὸν ἦτο ὁ πυλὼν τῆς κυρίας Ἑλλάδος. Διαρκούσης τῆς συσκέψεως ἔφθασε τὸ ἄγγελμα τῆς ἁλώσεως τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Καὶ πρῶτον μὲν οἱ Πέρσαι εἶχον προσβάλει αὐτὴν ἀπὸ τοῦ Ἀρείου Πάγου δι' ὀϊστῶν φερόντων πέριξ στυπεῖον, εἰς ὃ ἐτέθη πῦρ, ἔπειτα δ' εἶχον ἀναρριχηθῆ εἰς αὐτὴν ἀπὸ τοῦ βορείου μέρους διὰ κρυφίας ἀνόδου. Τὸ δὲ στῖφος τῶν ἀνδρείων, οἵτινες δὲν ἠθέλησαν νὰ παραδώσωσι τὰ πατρῷα ἱερά, κατεσφάγη παρὰ τοὺς βωμοὺς καὶ ἐν τοῖς ναοῖς, καὶ ἡ ὅλη Ἀκρόπολις ἐδῃώθη διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου. Ἡ ἐκ τῆς ἀναποφεύκτου ταύτης συμφορᾶς αἴσθησις ὑπῆρξε μεγάλη. Τινὲς τῶν τριηράρχων ἔσπευσαν νὰ ἐγκαταλίπωσι τὸ συνέδριον, ὅπως παρασκευασθῶσιν ἀμελλητὶ πρὸς τὸν ἀπόπλουν, οἱ δὲ ἀπομείναντες συνετάχθησαν πρὸς τὴν γνώμην τῆς Κορίνθου. Οὕτω δ' ἐπελθούσης τῆς νυκτὸς διελύθη τὸ συνέδριον, καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς ἐπέστρεψεν εἰς τὴν στρατηγίδα αὐτοῦ δύσθυμος καὶ κατάκοπος ὑπὸ τῶν ματαίων προσπαθειῶν, ἃς εἶχε καταβάλει. Τότε ἦλθε πρὸς αὐτὸν ὁ Μνησίφιλος, ὁ πατρικός του φίλος, πρεσβύτης, οὗ ἡ πολιτικὴ σύνεσις καὶ ἡ πεποίθησις περὶ τοῦ μεγάλου μέλλοντος τῶν Ἀθηνῶν εἶχον μορφωθῆ ἐξ ἀναστροφῆς μετὰ τοῦ Σόλωνος. Ὅτε δὲ ἠρώτησε περὶ τοῦ ἀποτελέσματος τοῦ πολεμικοῦ συμβουλίου καὶ ἤκουσεν ὅτι εἶχεν ἀποφασισθῆ ἡ ὑποχώρησις, εἶπεν εἰς τὸν Θεμιστοκλέα: «ἂν μετακινήσωσι τὰς νῆας ἀπὸ τῆς Σαλαμῖνος, τότε δὲν θὰ ὑπάρχῃ πατρὶς ὑπὲρ ἧς νὰ ναυμαχήσῃς». Ὁ Θεμιστοκλῆς ἀμελλητὶ εἰσεπήδησε πάλιν εἰς τὴν λέμβον καὶ διέταξε τοὺς ἐρέτας νὰ φέρωσιν αὐτὸν εἰς τὴν στρατηγίδα τῶν Σπαρτιατῶν. Ἐκεῖ κατέδειξεν εἰς τὸν Εὐρυβιάδην ὅτι διὰ τῆς ἀποχωρήσεως ἀπὸ τῆς Σαλαμῖνος ἀποβάλλουσι τὴν εὐκαιρίαν πάσης ναυμαχίας. Καὶ τοῦτο, διότι οἱ Αἰγινῆται καὶ Μεγαρεῖς ἔμελλον οὐχ ἧττον τῶν Ἀθηναίων νὰ μὴ συμμετάσχωσι μάχης συγκροτουμένης μακρὰν τῆς Σαλαμῖνος. Ἠδύνατο λοιπὸν ἐκεῖνος ὡς ἀρχιστράτηγος νὰ ἀναλάβῃ τὴν εὐθύνην τῆς ἀδόξου διαλύσεως τοῦ λαμπροῦ στόλου, ὃν εἶχεν ἐμπιστευθῆ εἰς αὐτὸν ἡ πατρίς; Ὁ Εὐρυβιάδης συγκαλεῖ ἐκ νέου εἰς σύσκεψιν τοὺς στρατηγούς, εἰς οὓς ὁ Θεμιστοκλῆς ὑποβάλλει τὴν γνώμην αὐτοῦ διὰ λέξεων προσηνῶν ἅμα καὶ ἐντόνων. Συμφωνοῦσι πρὸς τὰ λεχθέντα οἱ Μεγαρεῖς καὶ οἱ Αἰγινῆται. Ἀλλὰ μετὰ τραχύτητος αὐξανομένης ἀνθίσταται ὁ Ἀδείμαντος, ὅστις μετὰ χλευασμοῦ λέγει ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ λαλῇ, ἅτε μὴ ἔχων πατρίδα καὶ ὢν ἄπολις. Ἀπεστόμωσεν ὅμως ἀμέσως τὸν ὑβριστὴν ὁ Θεμιστοκλῆς, ὅστις διευθύνων τὰς διακοσίας τριήρεις εἶπεν: «Ἐδῶ εἶναι αἱ Ἀθῆναι, καὶ εἶναι καὶ ἄνευ πόλεως καὶ χώρας ἰσχυρότεραι ἢ πάντες ὑμεῖς οἱ λοιποί». Καὶ ἀποκαλύπτων ἔπειτα τὴν κακοβουλίαν τῆς Κορίνθου, τὴν ὕπουλον χαιρεκακίαν ἐπὶ τῇ καταστροφῇ πόλεως συμμάχου, στρέφεται πρὸς τὸν Εὐρυβιάδην: «Ἡμεῖς οἱ Ἀθηναῖοι, εἶπε τελευτῶν, δὲν ὑποχωροῦμεν εἰς τὸν Ἰσθμόν. Ἂν δὲν θέλετε νὰ ἀγωνισθῆτε, ἔχει καλῶς· ἡμεῖς ἀποπλέομεν μετὰ πάντων τῶν πλοίων, ὅπως ἱδρύσωμεν ἐν Ἰταλίᾳ νέας Ἀθήνας. Σεῖς δὲ φροντίσατε πῶς θὰ ὑπερασπισθῆτε τῆς ὑμετέρας χώρας ἄνευ ἡμῶν». Ἡ εὐθαρσὴς αὕτη καρτερία τοῦ Θεμιστοκλέους ἐπήνεγκε τὸ προσδοκώμενον ἀποτέλεσμα. Πράγματι ἂν ἀπεχώρουν οἱ Ἀθηναῖοι, πᾶσα ἀντίστασις καθίστατο ἀδύνατος. Οὕτω δὲ περὶ τὴν πρωΐαν ἐλήφθη ἡ νέα ἀπόφασις, καθ' ἣν ἔμελλον νὰ διατηρήσωσι τὰς θέσεις αὐτῶν. Ὅτε δὲ ὑπέφωσκεν ἡ ἡμέρα, εἶδον τὸν ἐχθρικὸν στόλον προσπλέοντα ἐκ Φαλήρου, ὅπως παραταχθῇ παρὰ τὸν Αἰγιαλὸν τῆς Ἐλευσῖνος, ἀντίπρωρος τῶν Ἑλλήνων. Συγχρόνως δὲ προήλασαν πρὸς τὴν παραλίαν τὰ πεζικὰ στρατεύματα τῶν Περσῶν, οἱ ἱππεῖς καὶ τὰ ἅρματα. Ὅπου καὶ ἂν ἔστρεφέ τις τὸ βλέμμα, ἔβλεπε τήν τε θάλασσαν καὶ τὴν ἤπειρον κατειλημμένας ὑπὸ ἐχθρῶν ἀπειροπληθῶν, περιστοιχιζόντων τὴν δράκα τῶν Ἑλλήνων. Μετ' οὐ πολὺ δὲ οὐδεμία ὑπῆρχε καταφυγή, οὐδεμία ὑποχώρησις πλὴν τῶν φαλακρῶν βράχων τῆς ὑπὸ προσφύγων ὀδυρομένων ὑπερεμπεπλησμένης νήσου.

Ὁ δόλος τοῦ Θεμιστοκλέους. Οἱ Ἕλληνες ἀπέβαλον τότε καὶ πάλιν τὸ θάρρος. Οἱ Πελοποννήσιοι ἐφαντάζοντο ὅτι οἱ πολέμιοι ἔβαινον ἤδη πρὸς τὸν Ἰσθμόν, ἔβλεπον ἀπειλουμένην τὴν ἐγκαταλελειμμένην πατρίδα καὶ ἑαυτοὺς θυσιαζομένους ἀνωφελῶς, καὶ μάλιστα χάριν τῶν ἤδη κατεστραμμένων Ἀθηναίων. Ἡ δὲ ἀπόγνωσις καὶ ἡ ἀποδειλίασις μετεβλήθησαν εἰς γογγυσμοὺς καὶ φανερὰν ἀντίστασιν, καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς εἶδε τέλος μίαν καὶ μόνην διέξοδον δυνατήν, τὸν καταναγκασμὸν τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἀντίστασιν ἐναντίον τῶν πολεμίων. Διὸ ἀπεφάσισε νὰ ἔλθῃ εἰς λόγους πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν. Ἐμήνυσεν εἰς αὐτὸν ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐσκόπουν νὰ ἀποδράσωσιν, ἀλλ' ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἀμελήσῃ τὴν παρουσιαζομένην ἐξαίρετον εὐκαιρίαν τῆς συλλήψεως τοῦ ὅλου στόλου, ἀλλὰ νὰ καταλάβῃ ἀμελλητὶ τοὺς ἑκατέρωθεν εἰς τὸν κόλπον εἴσπλους. Ὁ Ξέρξης ἀπεδέχθη προθύμως τὰ προτεινόμενα, διότι κύκλωσις καὶ ἀποκλεισμὸς ἦσαν διαρκῶς τὸ πρόγραμμα τῆς ἥκιστα ἐπινοητικῆς στρατηγικῆς αὐτοῦ. Καὶ δὴ ἅμα τῇ ἐπελεύσει τῆς νυκτὸς τὸ δυτικὸν κέρας προεξεβλήθη πρὸς τὴν Σαλαμῖνα, κατὰ δὲ τὸ ἀνατολικὸν μέρος ἀπεκλείσθη ἡ θάλασσα πρὸς τὴν Μουνιχίαν καὶ κατελήφθη ἡ Ψυττάλεια. Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα καθ' ὃν χρόνον ἐν τῷ συνεδρίῳ τῶν στρατηγῶν ἐξηκολούθουν αἱ συζητήσεις, ὡς εἰ ὑπῆρχεν ἀκόμη καιρὸς ἐκλογῆς μεταξὺ ἀγῶνος καὶ ὑποχωρήσεως, καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς μάτην ἐπέμενε νὰ πείσῃ τοὺς στρατηγούς, ὅπως παρασκευασθῶσι πρὸς μάχην. Τότε ἐκλήθη αἴφνης ἐκτὸς τοῦ συμβουλίου. Πρὸ αὐτοῦ ἵστατο ὁ Ἀριστείδης. Εἶχε σπεύσει ἐξ Αἰγίνης, ὅπως μὴ μείνῃ μακρὰν ἐν ὥραις καθ' ἃς ἐκινδύνευεν ἡ πατρίς, καὶ ἔτεινεν εἰς τὸν Θεμιστοκλέα τὴν δεξιάν, λέγων ὅτι μία καὶ μόνη ἐπετρέπετο τώρα εἰς αὐτοὺς ἅμιλλα, ὁπότερος θὰ ἠδύνατο νὰ ὠφελήσῃ μᾶλλον τὴν πατρίδα, καὶ ἀνήγγειλεν ἔπειτα ὅτι μετὰ μεγίστης δυσκολίας εἶχε κατορθώσει νὰ πλεύσῃ πρὸς τὸν στόλον, ἐπειδὴ πᾶσαι αἱ διέξοδοι ἦσαν κατειλημμέναι. Ἦλθε λοιπὸν χωρὶς νὰ μαντεύῃ τοῦτο, ὅπως βεβαιώσῃ τὸν ἀντίπαλον ἐν τῇ προσηκούσῃ ὥρᾳ περὶ τῆς ποθουμένης ἐπιτυχίας τοῦ δόλου αὐτοῦ. Πλήρης χαρᾶς ἄγει αὐτὸν ὁ Θεμιστοκλῆς εἰς τὸ συνέδριον τῶν στρατηγῶν, ὅπως ἐν αὐτῷ ἐκθέσῃ τὰ μαρτυρούμενα. Τήνιοι δὲ αὐτόμολοι προσεπελθόντες κατέστησαν παντελῶς πλέον ἀναμφίβολον τὸ ἄγγελμα περὶ τῆς τελείας κυκλώσεως ὑπὸ τῶν Περσῶν. Οὕτως ἠναγκάσθησαν νὰ συνείδωσιν ὅτι δὲν ὑπῆρχε πλέον αἵρεσις.

Ἡ ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχία. Αἱ ἔτι ὑπολειπόμεναι ὧραι τῆς νυκτὸς ἐχρησίμευσαν ἐν σπουδῇ εἰς τὴν παράταξιν τῶν πλοίων. Καὶ οἱ μὲν Ἀθηναῖοι ἐτάχθησαν κατὰ τὸ δυτικὸν κέρας ἀπέναντι τῶν Φοινίκων καὶ Κυπρίων, οἱ δὲ Πελοποννήσιοι κατὰ τὸ ἀνατολικόν, ἀντίπρωροι τῶν Ἰώνων· τὸ δὲ μέσον κατέλαβον τὰ πλοῖα τῆς Αἰγίνης καὶ τῆς Εὐβοίας, ἀντιταχθέντα κατὰ τῶν Κιλίκων καὶ Παμφύλων. Εἰς δὲ τὸν στόλον τῶν συμμάχων προσετέθη καὶ τὸ πλοῖον Φαΰλλου τοῦ Κροτωνιάτου, ὅπερ οὗτος εἶχεν ἐξαρτύσει ἰδίαις δαπάναις· πλὴν δ' αὐτοῦ δύο τριήρεις τῆς Τήνου καὶ τῆς Λήμνου, αὐτομολήσασαι ἐκ τῆς τάξεως τῶν πολεμίων. Ἡ δὲ θέσις τοῦ στόλου ἦτο ἐξαιρέτως ἐπίκαιρος, ἐπειδὴ αἱ προεξοχαὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Σαλαμῖνος καθίστανον ἀδύνατον τὴν ὑπὸ τῶν Περσῶν κύκλωσιν αὐτοῦ. Οὕτως ἀνέτειλεν ἡ ἡμέρα τῆς μάχης, ἡ εἰκοστὴ Σεπτεμβρίου (δεκάτη ἐνάτη Βοηδρομιῶνος) τοῦ 480 π. Χ. Ἦτο ἡμέρα ἱερὰ διὰ τὰς Ἀθήνας, ἐπειδὴ τὴν ἑσπέραν αὐτῆς ἤρχιζεν ἡ ἑορτὴ τοῦ Ἰάκχου, καθ' ἣν τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ ἤγετο εἰς τὴν Ἐλευσῖνα ἐν μεγάλῃ πομπῇ καὶ περιέλαμπον αἱ δᾷδες τὸν ἱερὸν κόλπον. Καθ' ἣν δὲ ὥραν ὁ Θεμιστοκλῆς ἐξέκαιε τὸν πρὸς τὸν ἀγῶνα ἐνθουσιασμὸν τῶν περὶ αὐτόν, διεπεραιώθη ἐξ Αἰγίνης τὸ πλοῖον τὸ φέρον τὰ ἱερὰ ἀγάλματα τῶν Αἰακιδῶν. Αἴσια προαγγέλματα ἐσελάγισαν αἱ φλόγες τῆς θυσίας. Ἡ ἐπιθυμία τῆς μάχης ηὐξήθη μέχρι μανίας, καὶ ὅτε οἱ Πέρσαι ἀντεμετώπισαν τοὺς ἀντιπάλους παρέστησαν παρὰ προσδοκίαν θεαταὶ στόλου ἑτοιμοπολέμου, καὶ ἤκουσαν τοὺς βράχους τῆς νήσου ἀντιλαλοῦντας τὸν ἦχον τῶν σαλπίγγων καὶ φαιδροὺς παιᾶνας. Ἀμφότερα τὰ στρατόπεδα ἦσαν παρεσκευασμένα πρὸς ἀγῶνα ἀπεγνωσμένον, ἐπειδὴ τῶν Ἑλλήνων μόνη ἐλπὶς ἦτο ἡ ἐξολόθρευσις τῶν πολεμίων. Ὄπισθεν δ' αὐτῶν ἵσταντο ἐπὶ τῶν ὑψωμάτων τῆς Σαλαμῖνος αἱ γυναῖκες αὐτῶν καὶ τὰ τέκνα, διατρέχοντα τὸν κίνδυνον φρικτοτάτης ὑποδουλώσεως, ἂν δὲν ἐπήρχετο νίκη τελεία. Ὄπισθεν τοῦ περσικοῦ στόλου εἶχε στηθῆ ἐπὶ τῶν προπόδων τοῦ ὄρους Αἰγάλεω ὁ ἀργυρόπους θρόνος τοῦ μεγάλου βασιλέως. Ἐπ' αὐτοῦ δ' ἐκάθητο ὁ Ξέρξης ἐν μέσῳ τῶν στρατιῶν αὐτοῦ περιστοιχιζόμενος ὑπὸ τῶν συμβούλων καὶ γραμματέων καὶ ἐπισκοπῶν ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰ ὕδατα, ἐν οἷς ἐν χώρῳ στενῷ συνωθοῦντο ἑκατοντάδες χιλιάδων πρὸς τὸν ἀγῶνα καὶ ἕτοιμος ὢν ν' ἀπονείμῃ ἀμελλητὶ πλουσίας ἀμοιβὰς ἢ νὰ ἐπιβάλῃ ποινὰς δεινοτάτας. Ἕκαστος δὲ τῶν τριηράρχων ἐνόμιζεν ὅτι ἐπισύρει ἐφ' ἑαυτοῦ τὰ βλέμματα τοῦ βασιλέως· ἐξεκαίετο δ' ἡ φιλοτιμία, ἰδίως τῶν Ἑλλήνων, ὧν ὀλίγοι μόνον ὑπελείποντο ἀπὸ σκοποῦ. Διὰ ταῦτα οἱ Πέρσαι ἀνέλαβον μετὰ μεγάλης ὁρμῆς τὴν πρώτην καθολικὴν ἔφοδον, οἱ δ' Ἕλληνες ὑπεχώρησαν πρὸς τὴν Σαλαμῖνα, ἀλλ' ἐν πλήρει τάξει, ἐξακολουθοῦντες νὰ μένωσιν ἀντίπρωροι πρὸς τὸν ἐχθρόν. Ἔπειτα προεχώρησαν καὶ πάλιν βραδέως, ἡγουμένων τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Αἰγινητῶν. Ὡς δ' ἐν ταῖς ὁμηρικαῖς μάχαις, ὁ ἀγὼν ἤρχισε διὰ προσβολῶν χωριστῶν ἐν εἴδει μονομαχίας. Τολμηροὶ τριήραρχοι μετὰ τόλμης ἐξώρμων πρὸς τὰ πρόσω καὶ συμπαρέσυρον τοὺς λοιποὺς εἰς τὴν συμπλοκήν. Οὕτως ἔγινε κατὰ μικρὸν ὁ ἀγὼν καθολικός, καθ' ὅσον δ' οὗτος προεχώρει, ἐγίνοντο καταφανέστερα τὰ πλεονεκτήματα τῶν Ἑλλήνων. Πράγματι οἱ μὲν βάρβαροι, οἵτινες πάσας αὐτῶν τὰς προσδοκίας ἐστήριζον εἰς τὸ μέγα πλῆθος, ἐμάχοντο ἄνευ σχεδίου καὶ τάξεως, οἱ δ' Ἕλληνες, πρὸ πάντων δ' οἱ Αἰγινῆται καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, συνεκρότουν μοίρας ὅλας νηῶν ἀγωνιζομένων. Τὰ μὲν πλοῖα τῶν βαρβάρων ἦσαν οἰκίαι πλέουσαι καὶ κατάμεστοι ἀνδρῶν, οἱ δ' Ἕλληνες μετεχειρίζοντο καὶ

Digitized by Google

αὐτὰ τὰ πλοῖα δίκην ὅπλου· τοιαύτη ἦτο ἡ ταχύτης καὶ ἡ δύναμις, μεθ' ἧς ἀντεπεξήρχοντο κατὰ τῶν πολεμίων. Τὸ θάρρος αὐτῶν ηὔξανε μετὰ πάσης προσβολῆς ἐπιφερούσης τὴν κατάδυσιν πολεμίου πλοίου, μετὰ παντὸς ἐπιτυχοῦς διέκπλου, δι' οὗ κατεθραύοντο αἱ κῶπαι τῶν ἀντιπάλων. Συνταραχθέντος δὲ τοῦ ἀέρος περὶ τὴν μεσημβρίαν καὶ κινουμένης τῆς θαλάσσης, ηὔξησεν ἡ ταραχὴ τῶν ἐχθρῶν. Τὰ βαρέα αὐτῶν πλοῖα, τεταγμένα εἰς τρεῖς στοίχους, δὲν ἠδύναντο νὰ κινηθῶσιν ἐλευθέρως· τὰ δὲ βλαπτόμενα δὲν ἠδύναντο νὰ ὑποχωρήσωσιν, ὅπως ἀφήσωσιν ἐλεύθερον τὸν διάπλουν εἰς τὰ λοιπά. Προσεπῆλθε δ' ἡ ζηλοτυπία καὶ ἡ πρὸς ἀλλήλους ρῆξις τῶν ἐκ διαφόρων ἐθνῶν ἀνδρῶν, τῶν ἀποτελούντων τὸν στόλον. Οἱ Φοίνικες κατήγγελλον τοὺς Ἴωνας ἐπὶ προδοσίᾳ, οἱ μὲν κατεβύθιζον τοὺς δέ, ὅπως σώσωσιν ἑαυτούς. Ὁ δὲ φόβος τῶν Ἀσιατῶν ἦτο πολὺ μείζων, ἐπειδὴ ἔβλεπον τὴν θάλασσαν ὡς βέβαιον τάφον, ἐνῷ οἱ Ἕλληνες ἐπωφελοῦντο τὴν δεξιότητα αὐτῶν περὶ τὸν ἐκ τοῦ συστάδην ἀγῶνα, τὸ πηδᾶν καὶ τὸ κολυμβᾶν τόσῳ μᾶλλον ὅσῳ μεγαλύτερος ἦτο ὁ συνωστισμός. Ἀριαβίγγης ὁ ναύαρχος, ὁ ἀδελφὸς τοῦ βασιλέως, καὶ ἄλλοι ἐπιφανεῖς τῶν Περσῶν ἔπεσον ἐν τῇ μάχῃ· ὁ στόλος διεσπάσθη καὶ τὰ πλοῖα ἤρχισαν, ὅπως ἐκφύγωσι τὸν ἐπαπειλοῦντα πάντας ὄλεθρον, νὰ ὑποχωρῶσι πρὸς τὸ Φάληρον. Καὶ εἶχον μὲν πρὸς τοῦτο οὔριον τὸν πνέοντα δυτικὸν ἄνεμον, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ὑποχώρησιν ἐπεφυλάσσετο εἰς αὐτοὺς νέα καταστροφή. Ἐνῷ οἱ Ἀθηναῖοι κατεδίωκον τοὺς φεύγοντας, μοῖρα αἰγινητικῶν πλοίων, περιπολοῦσα ἔξω τοῦ κόλπου, προσέβαλεν αὐτοὺς ἐκ τῶν ἔμπροσθεν καὶ ἐπήνεγκεν εἰς αὐτοὺς μεγάλας ζημίας. Οὕτω δ' ἐχόντων τῶν πραγμάτων, δὲν ὑπελείφθη εἰς τοὺς Πέρσας χρόνος ὅπως σώσωσιν ἐπὶ τῶν πλοίων τοὺς ἀποβιβασθέντας εἰς τὴν Ψυττάλειαν χάριν παρεμποδίσεως τοῦ κατ' ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ κόλπου ἔκπλου τῶν Ἑλλήνων. Τοῦτο δ' ὠφέλησε τὸν Ἀριστείδην, ὅπως λάβῃ καὶ αὐτὸς μέρος ἐνεργὸν εἰς τὴν μάχην. Ἤθροισε μετὰ τάχους ὁμάδα ἐνόπλων πολιτῶν, προσβλεπόντων τὴν ναυμαχίαν ἐκ τῆς Σαλαμῖνος, καὶ ἀπεβιβάσθη μετ' αὐτῶν ἐπὶ τῆς νησῖδος, ἧς οἱ χθαμαλοὶ θάμνοι οὐδ μίαν παρεῖχον σκέπην εἰς τοὺς ἐν συνωστισμῷ ἐπ' αὐτῆς εὑρισκομένους ἐχθρούς· οὕτω δ' ἅπαντες οἱ ἐπὶ τῆς Ψυτταλείας ἄνδρες, μοῖρα Περσῶν λογάδων, ἐσφάγησαν ὑπὸ τοῦ ξίφους τῶν Ἀθηναίων. Δύο δὲ ὥρας μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου ἀνέτειλεν ἡ σελήνη, ἧς τὸ φῶς ηὐκόλυνε τὴν τελευταίαν δίωξιν καὶ ἔδειξεν εἰς τοὺς Ἕλληνας τὸ ὑπὸ τῶν Περσῶν ἐκκενωθέν, κατάμεστον δὲ ναυαγίων καὶ νεκρῶν πεδίον τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας. Οἱ Ἀθηναῖοι εὐγνώμονες συνέδεσαν τὴν ἐπὶ τῇ ἀναμνήσει τῆς μάχης ἑορτὴν πρὸς τὴν ἑορτὴν τῆς σεληναίας θεᾶς, τῆς Μουνιχίας Ἀρτέμιδος.

Ἡ ἀποχώρησις τοῦ Ξέρξου. Ἡ νίκη τῶν Ἑλλήνων ἦτο μὲν λαμπρὰ καὶ ἀδιαφιλονίκητος, ἀλλὰ δὲν ἐπήνεγκεν ὁλοσχερῆ παῦσιν τῶν ἀγώνων. Ὁ ἐχθρικὸς στόλος δὲν εἶχε καταστραφῆ τελείως, ἐν τῷ συνόλῳ δὲ τὰ ἀπολεσθέντα πλοῖα δὲν ὑπερέβαινον τὸ πέμπτον τοῦ ὅλου, οὐδὲ ἦσαν μικρότεραι αἱ ἀπώλειαι τῶν Ἑλλήνων. Κατὰ ταῦτα ὁ σχετικὸς ἀριθμὸς τῶν ἑκατέρωθεν δυνάμεων δὲν εἶχε μεταβληθῆ οὐσιωδῶς, ὁ δὲ κατὰ γῆν ἐχθρικὸς στρατὸς ἦτο ἀβλαβής. Οἱ Ἕλληνες, ὡς εἰκός, ὤφειλον νὰ ἀναμένωσιν ἐπανάληψιν τοῦ ἀγῶνος. Ἀλλὰ κατ' εὐτυχίαν ὁ ἐχθρὸς δὲν ἦτο τοιοῦτος, ὥστε ἡ ἧττα ἣν εἶχεν ὑποστῆ νὰ παρορμᾷ αὐτὸν εἰς διπλασιασμὸν τοῦ ζήλου· ἀπ' ἐναντίας ἡ προσωπικὴ δειλία τοῦ μεγάλου βασιλέως καθίστανε τὴν νίκην αὐτῶν τελείαν. Ἡ ἀλαζονεία αὐτοῦ καὶ ὁ κομπασμός, ἡ συναίσθησις τῆς ἀσφαλείας αὐτοῦ, ἡ ἐπὶ ματαιόφρονος τυφλώσεως στηριζομένη, εἶχε συντριβῆ. Εἶχεν ἐκλίπει πᾶσα αὐτοῦ ἐμπιστοσύνη πρὸς τὰς ἰδίας στρατιάς. Ἐφοβεῖτο τὴν δειλίαν τῶν μὲν καὶ τὴν ἀπιστίαν τῶν δέ, καὶ ἐνῷ πρότερον εἶχεν ὀνειροπολήσει κυριαρχίαν ἄνευ ὁρίων, κατέλαβεν αὐτὸν αἴφνης φόβος περὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἀσφαλείας. Ἔτρεμε πρὸ τῆς σκέψεως μὴ περικυκλωθῇ ἐν ἐχθρικῇ χώρᾳ, καὶ ὁ φόβος περὶ τῆς διαλύσεως τῆς γεφύρας τοῦ Ἑλλησπόντου ἦτο τόσον ἰσχυρός, ὥστε ἀπεφάσισε τὴν ταχεῖαν ἐπιστροφήν. Μόνον δ' ἐπεθύμει, καθ' ὅσον ἦτο δυνατόν, νὰ διασώσῃ τὴν ἀξιοπρέπειαν αὐτοῦ ὡς βασιλέως. Εἰς τοῦτο ἐβοήθησεν αὐτὸν ὁ Μαρδόνιος, ὅστις τὸν συνεβούλευσε νὰ θεωρήσῃ τὴν τωρινὴν ἐκστρατείαν συντελεσθεῖσαν διὰ τῆς κατακτήσεως τῆς Ἀττικῆς, νὰ ἐπιστρέψῃ δὲ μετὰ τοῦ στόλου καὶ μέρους τῶν στρατευμάτων εἰς τὴν Ἀσίαν, ἀλλὰ νὰ ἀφήσῃ αὐτὸν μετὰ τῶν ἐπιλέκτων τῆς ἠπειρωτικῆς στρατιᾶς ἐν Ἑλλάδι, ὅπως συντελέσῃ τὴν καθυπόταξιν τῆς ἠπείρου. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἐφρόνει ὅτι ὁ μέγας βασιλεὺς ἐξέφευγε πάντα προσωπικὸν κίνδυνον. Ἀλλ' ὅπως μὴ φανῇ ἡ ἀποχώρησις τοῦ βασιλέως ἄμεσος ἀκολουθία τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας, ἀπεφασίσθη ἡ διατήρησις τῶν θέσεων τοῦ στρατοῦ κατὰ τὴν ἀττικὴν παραλίαν, καὶ ἡ ἐπίχωσις τοῦ πρὸς τὴν Σαλαμῖνα στενοῦ, ὡς εἰ ἤθελον νὰ καταλάβωσι τὴν νῆσον διὰ πάσης θυσίας. Ἐν τῷ μεταξὺ παρεσκευάσθησαν τὰ πάντα πρὸς ἀναχώρησιν, καὶ ὁ στόλος ἔλαβε διαταγὴν νὰ ἀναχθῇ πρὸς τὸν Ἑλλήσποντον.

Οἱ Ἕλληνες ἐδίωξαν τὸν ἐχθρικὸν στόλον μέχρις Ἄνδρου, ἔνθα ἔγινε νέον πολεμικὸν συμβούλιον. Καὶ ὁ μὲν Θεμιστοκλῆς ἤθελε νὰ πλεύσωσι πάραυτα πρὸς τὸν Ἑλλήσποντον, ὅπως προσβάλωσι τὸν στόλον κατὰ τὴν ἀποχώρησιν καὶ καταστρέψωσι τὰς ἐκ πλοίων γεφύρας. Ἦτο δὲ κυρίως εἰπεῖν αὐτὸ ἐκεῖνο τὸ σχέδιον τὸ προταθὲν ἄλλοτε παρὰ τοῦ Μιλτιάδου παρὰ τὴν γέφυραν τοῦ Ἴστρου καὶ συνιστάμενον εἰς τὴν διὰ παρακωλύσεως τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ μεγάλου βασιλέως ἐξολόθρευσιν αὐτοῦ καὶ συμπάσης τῆς στρατιᾶς ἐν τῇ ἐχθρικῇ χώρᾳ καὶ τὴν ἄμεσον ἔναρξιν τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἰωνίας, ἥτις δὲν παρεῖχε πλέον δυσκολίας. Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ναυτίλοι διεκαίοντο ὑπὸ τοῦ πόθου νὰ ἐκδικηθῶσιν οὕτω λαμπρῶς τὸν Ξέρξην· διὸ ἔσπευδον ἀνυπόμονοι νὰ πλεύσωσι πρὸς τὸν Ἑλλήσποντον. Ἀλλ' οἱ ἄλλοι στρατηγοὶ καὶ τώρα οὐδεμίαν εἶχον διάθεσιν νὰ ἀκολουθήσωσι τὸν Θεμιστοκλέα εἰς τὰ τολμηρά του σχέδια. Ὁ Ἀθηναῖος στρατηγὸς ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ, ἀλλὰ καὶ ἠγωνίσθη πάσῃ δυνάμει νὰ καθησυχάσῃ τοὺς συμπολίτας του, οἵτινες ἤθελον νὰ προχωρήσωσι καὶ μόνοι, πείθων αὐτοὺς ὅτι τό γε νῦν ἔχον ἔπρεπε νὰ ἀρκεσθῶσιν εἰς τὴν θείαν δίκην τὴν πλήξασαν τὴν ἀνόσιον τόλμην τῶν βαρβάρων, τὸ δ' ἔαρ ἔμελλον νὰ πλεύσωσι πρὸς τὸν Ἑλλήσποντον καὶ τὴν Ἰωνίαν. Ἐπὶ τοῦ παρόντος περιωρίσθησαν εἰς τὴν δῄωσιν τῶν νήσων ὅσαι εἶχον μηδίσει. Ὑπὸ δὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἐν τῷ Ἰσθμῷ ληφθεισῶν ἀποφάσεων, ὑπεδείκνυεν ἤδη σαφῶς ὁ Θεμιστοκλῆς ὅτι ὁ στόλος τῶν Ἀθηνῶν δὲν εἶχε δημιουργηθῆ ὑπ' αὐτοῦ μόνον πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν πολεμίων, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἐξασφάλισιν ἡγεμονίας τῆς πόλεως. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ἐχθρικὸς στρατὸς ἐχωρίσθη ἐν Θεσσαλίᾳ. Καὶ ὁ μὲν Μαρδόνιος, εἰς ὃν ὡς ὕπαρχον τοῦ Ξέρξου παρεδόθη ἡ βασιλικὴ σκηνὴ καὶ σύμπασα αὐτῆς ἡ συσκευή, ἐκράτησε παρ' ἑαυτῷ τοὺς δεκακισχιλίους ἀθανάτους, τοὺς λογάδας τῶν Ἰρανίων στρατιωτῶν καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν σωμάτων τοὺς δοκιμωτάτους πολεμιστάς. Μετὰ δὲ τῆς λοιπῆς στρατιᾶς ἀπεχώρησεν ὁ Ξέρξης, σπεύδων μετ' αὐξανούσης σπουδῆς πρὸς τὴν γέφυραν. Ὁ Ἀρτάβαζος μετὰ 50 000 ἀνδρῶν συνώδευσεν αὐτὸν μέχρι τοῦ Ἑλλησπόντου. Ἀλλ' ὁσημέραι συνεσωρεύοντο τὰ δεινά. Καὶ ἐπῆλθε μὲν πρόωρος κακοκαιρία μετὰ χιόνων καὶ ψύχους, τῶν δὲ θρᾳκικῶν ποταμῶν διελύθη τὸ ἀπαιηλὸν στρῶμα τοῦ πάγου, οἱ δὲ λαοὶ τῶν χωρῶν, δι' ὧν διήρχοντο οἱ φεύγοντες, ἐδεικνύοντο ὕποπτοι ἕνεκα τῆς μεταβολῆς τῶν πραγμάτων, ἐν ᾗ διεγίγνωσκον τὴν ἐπελθοῦσαν ἀποτυχίαν τῶν Περσῶν. Καὶ ἐπιτήδεια μὲν δὲν εὑρίσκοντο πάντοτε πρόχειρα, τὰ δ' ἀναγκαιότατα τῶν πρὸς διάσωσιν τῆς στρατιᾶς μέτρων εἶχον παραλειφθῆ καὶ λιμὸς καὶ νόσοι ἐθέριζον τοὺς ἄνδρας καὶ τὰ κτήνη. Οὕτω ὁ Ξέρξης μόνον οἰκτρὰ λείψανα στρατιᾶς διαλελυμένης διεβίβασε διὰ τοῦ Ἑλλησπόντου, οὗ τὰς γεφύρας εἶχε διασπάσει ἡ τρικυμία, καὶ πέραν δὲ τοῦ πορθμοῦ ἀπέθανον ἔτι πολλοὶ κατ' ἀκολουθίαν τῶν ταλαιπωριῶν, ἃς εἶχον ὑποστῆ.

Τὰ ἐπινίκια. Ἡ ἀποχώρησις τοῦ Ξέρξου παρέσχεν εἰς τοὺς Ἕλληνας τὸ δικαίωμα νὰ ἑορτάσωσι τὰ ἐπινίκια. Αἱ πρῶται συλληφθεῖσαι τριήρεις ἀνετέθησαν εἰς τὰ ἱερὰ ἐν τῷ Ἰσθμῷ, τῷ Σουνίῳ καὶ τῇ Σαλαμῖνι· κοινὰ δ' ἀναθήματα ἀφιερώθησαν εἰς τοὺς σωτῆρας θεοὺς ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ Δελφοῖς, καὶ διενεμήθησαν τὰ λάφυρα. Ὁποῖα δὲ τὰ κρατοῦντα αἰσθήματα καὶ αἱ διαθέσεις μαρτυρεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ στρατηγικὸν ἆθλον εἰς οὐδένα ἀπενεμήθη, εἰ καὶ οὐδέποτε ἠδύνατο μᾶλλον ἀναμφισβητήτως νὰ κριθῇ τίς εἶχεν ὑπάρξει ἀξιώτατος πάντων. Ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ δευτερεῖα, ἐν οἷς ἡ ψῆφος ἁπάντων τῶν στρατηγῶν ὁμοφώνως συνέπεσεν ὑπὲρ τοῦ Θεμιστοκλέους, δὲν ἠθέλησαν νὰ ἀπονείμωσιν εἰς αὐτόν. Καὶ τὸ ἀριστεῖον δὲ ἐπὶ τῇ ἐν τῇ μάχῃ ἐπιδειχθείσῃ ἀνδρείᾳ ἐδόθη εἰς τοὺς Αἰγινήτας καὶ μόνον μετ' αὐτοὺς εἰς δύο Ἀθηναίους. Τὴν δεινὴν ταύτην δυσμένειαν τὴν κρατοῦσαν κατὰ τοῦ Θεμιστοκλέους ὑπέθαλπον οἱ Δελφοί. Ὁποῖαι δὲ ἦσαν πράγματι αἱ διαθέσεις τοῦ μαντείου, διαγινώσκεται ἐκ τῶν συμβάντων κατὰ τὴν ἀφιέρωσιν τῶν ἀναθημάτων. Καὶ δὴ παρὰ μὲν τῶν Αἰγινητῶν ἀπῃτήθη ἀξιόλογον ἀνάθημα, ὅπως δι' αὐτοῦ χαρακτηρισθῶσιν ὡς οἱ κυρίως νικήσαντες ἐν Σαλαμῖνι. Ἐνῷ δὲ τοῦτο, ἱστὸς πλοίου χαλκοῦς μετὰ τριῶν χρυσῶν ἀστέρων, ἐξετέθη ἐν τῷ προνάῳ τοῦ ἱεροῦ πλησίον τοῦ κρατῆρος τοῦ Κροίσου, τὰ ἀναθήματα ἅτινα ἠθέλησε νὰ ἀφιερώσῃ ὁ Θεμιστοκλῆς ἐκ τῶν εἰς αὐτὸν ἀνηκόντων λαφύρων ἀπεκρούσθησαν σκαιῶς. Ἀπεναντίας ἄφθονοι ἦσαν αἱ τιμαί, ὧν ἠξιώθη ἐν Σπάρτῃ. Καὶ ἐστεφανώθη μὲν δημοσίᾳ μετὰ καὶ τοῦ Εὐρυβιάδου, ἐδωρήθη δ' εἰς αὐτὸν πολυτελὴς ἅμαξα, καὶ οἱ τριακόσιοι ἱππεῖς τῆς Σπάρτης ἠκολούθησαν αὐτὸν ἐπισήμως μέχρι τῶν συνόρων τῆς χώρας. Τοιούτων δὲ τιμῶν οὐδέποτε εἶχε τύχει ξένος. Ἐν τούτοις δὲν ἐνεποίησαν ἀγαθὴν αἴσθησιν εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Τοὐλάχιστον ἀμέσως μετὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν ἔγινε καὶ πάλιν αἰσθητὴ ἡ ἐπικράτησις τῆς δυνάμεως τοῦ Ἀριστείδου. Ἐξελέχθη δὲ οὗτος τὸ ἔαρ ἀρχιστράτηγος τῆς ἠπειρωτικῆς στρατιᾶς τῶν Ἀθηναίων μετ' ἐκτάκτων προνομίων, τῆς ἀρχηγίας τοῦ στόλου ἀνατεθείσης εἰς τὸν Ξάνθιππον.

Ἡ φιλοπατρία τῶν Ἀθηναίων. Ὁ Μαρδόνιος ἐπωφελήθη τὸν χρόνον τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ διαχειμάσεως, ὅπως ἔλθῃ εἰς λόγους πρὸς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις καὶ τὰ ἱερά. Ἀλλὰ πρὸ πάντων ἀπησχόλησαν αὐτὸν αἱ πρὸς τὰς Ἀθήνας διαπραγματεύσεις. Κατ' αὐτὰς δ' ἐχρησίμευσεν εἰς αὐτὸν ὡς μεσίτης ἐπιτηδειότατος ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Ἀλέξανδρος, ὢν μὲν ὑποτελὴς τοῦ μεγάλου βασιλέως καὶ συνδεόμενος δι' ἐπιγαμίας πρὸς τοὺς πρώτους οἴκους τῶν παρὰ Πέρσαις εὐπατριδῶν, συγχρόνως δ' ὢν Ἡρακλείδης ἑλληνικοῦ αἵματος καὶ ἐκ νεότητος ἐπιρρεπὴς εἰς τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν, ἀνεγνωρισμένος δ' Ἕλλην ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ δεδοκιμασμένος φίλος τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος, ἀνὴρ ὅστις εἶχεν ἤδη παράσχει τοσαύτας ὑπηρεσίας εἰς τοὺς Ἀθηναίους, ὥστε εἶχον ἀνακηρύξει αὐτὸν εὐεργέτην καὶ ξένον τῆς πόλεως αὐτῶν. Δι' αὐτοῦ λοιπὸν ὁ Μαρδόνιος ἐξεδήλωσε πρὸς τοὺς Ἀθηναίους τὰς διαλλακτικάς του προθέσεις. Πάντα τὰ γενόμενα ἔμελλον νὰ λησμονηθῶσι. Οὐ μόνον δὲν ἤθελε τὸν ὄλεθρον τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ ἐπεθύμει νὰ ἀνακτίσῃ τὴν πόλιν καὶ τὰ ἱερὰ αὐτῶν καὶ νὰ εὐρύνῃ τὴν χώραν των. Ἤρκει πρὸς τοῦτο νὰ ἀποστῶσι τῆς ἑλληνικῆς συμμαχίας καὶ προσχωρήσωσι πρὸς αὐτόν, χωρὶς ταῦτα ποιοῦντες νὰ στερηθῶσι τῆς ἀνεξαρτησίας των. Ἐπεδίωκεν οὕτως ὁ Μαρδόνιος νὰ καταλάβῃ τὴν Πελοπόννησον βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ ἀττικοῦ στόλου. Τὸ σχέδιον ἦτο δεξιῶς κατεστρωμένον καὶ τὸ δέλεαρ οὐ μικρὸν διὰ τοὺς Ἀθηναίους. Ἀρκεῖ νὰ ὑπολογίσῃ τις ὅτι πρὸ μικροῦ ἤδη εἶχον ἐπιστρέψει οἴκοι ἐκ τῶν νήσων καὶ τοῦ περίπλου αὐτῶν, ὅτι ἠγωνίζοντο νὰ διατάξωσι πάλιν τὰ καθ' ἑαυτούς, στερούμενοι μὲν οἰκιῶν, οὐδεμίαν δ' ἔχοντες συγκομιδὴν ἐν τῇ δεδῃωμένῃ χώρᾳ, καὶ ὅμως παρὰ τὰς ποικίλας αὐτῶν ταλαιπωρίας ὑπεβλέποντο παρὰ τῶν Σπαρτιατῶν μετὰ μίσους καὶ δυσμενείας. Ἐν δὲ τῇ Σπάρτῃ ᾐσθάνθησαν ὅλην τὴν σημασίαν τῆς κρισίμου ἐκείνης ὥρας. Διὸ ἔσπευσαν ν' ἀποστείλωσι πρέσβεις εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐπαγγελλομένους πρὸς τὸν ἐπικείμενον πόλεμον πιστοτάτην βοήθειαν καὶ συμμαχίαν καὶ πᾶσαν δυνατὴν ἀνακούφισιν τῶν δεινῶν τοῦ πολέμου. Ἐν ἀγωνίᾳ δὲ καὶ ἀνησυχίᾳ ἀνέμενον τὴν ἀπόφασιν τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων, ἐξ ἧς ἐξηρτᾶτο ἡ τύχη τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ πρότασιν τοῦ Ἀριστείδου ἐδόθη εἰς τοὺς ἀπεσταλμένους ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν, ὡς καὶ εἰς τοὺς ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου ὑποστηριζομένους πρέσβεις τῶν Περσῶν, ἡ ἀπάντησις ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι δὲν διενοοῦντο νὰ πωλήσωσι τὴν ἐλευθερίαν αὐτῶν ἀντὶ πάντων τῶν θησαυρῶν τῆς γῆς. Εἶπον ὅτι ἦσαν οἱ ἐχθροὶ τῶν Περσῶν τῶν κατασκαψάντων τὰ ἱερὰ αὐτῶν καὶ θὰ ἔμενον ἐχθροί, ἐφ' ὅσον ὁ ἥλιος πορεύεται τὴν αὐτὴν ὁδόν. Συγχρόνως δὲ διέταξαν τοὺς ἱερεῖς τῆς πόλεως νὰ κηρύξωσι τὰς βαρυτάτας τῶν ἀρῶν κατὰ παντὸς πολίτου, ὅστις ἤθελε φανῆ ἄπιστος πρὸς τὴν ἑλληνικὴν συμμαχίαν. Οἱ Σπαρτιᾶται, μόλις ἀπηλλάγησαν τοῦ φόβου διὰ τῆς μεγαθύμου διαγωγῆς τῶν Ἀθηναίων, ἐπανῆλθον πάλιν εἰς τὴν προτέραν τακτικήν, ἀποβάντες σύμμαχοι ῥᾴθυμοι καὶ φίλαυτοι, οὐδὲ φροντίζοντες πλέον περὶ ἐκπληρώσεως τῶν ἐπαγγελιῶν αὐτῶν. Διό, ὅτε οἱ πρέσβεις τῶν Ἀθηναίων ἔσπευσαν εἰς τὴν Σπάρτην, ὅπως ἀγγείλωσι τὴν ἐκ Θεσσαλίας ἐκκίνησιν τοῦ Μαρδονίου καὶ παρορμήσωσι πρὸς ταχεῖαν ἐκπλήρωσιν τῶν συμμαχικῶν καθηκόντων, ἐκρατοῦντο ἄπρακτοι ὑπὸ τῶν ἀρχόντων ὑπὸ διαφόρους προφάσεις ἐπὶ ἑβδομάδας ὅλας. Οὐδεὶς δ' ἠδύνατο ν' ἀμφιβάλλῃ ὅτι οἱ Σπαρτιᾶται δὲν εἶχον τὴν θέλησιν νὰ σώσωσι τὰς Ἀθήνας ἀπὸ νέας ταπεινώσεως. Τέλος δὲ διέταξαν κρυφίως τὴν ἐν νυκτὶ ἔξοδον στρατιᾶς, καὶ τοῦτο ὅπως τὴν ὑστεραίαν, ὅτε παρέστησαν οἱ Ἀθηναῖοι ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν Πλαταιέων καὶ Μεγαρέων ἀπειλοῦντες τὴν διακοπὴν πάσης περαιτέρω διαπραγματεύσεως, δυνηθῶσι νὰ εἴπωσι πρὸς αὐτοὺς μετὰ εἰρωνείας: «Διατὶ ὀργίζεσθε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον; ἡ σπαρτιατικὴ στρατιὰ εὑρίσκεται ἤδη καθ' ὁδόν, πορευομένη πρὸς τὸν Ἰσθμόν». Ἀλλὰ τὸ σκοπούμενον εἶχεν ἐπιτύχει τελείως. Ὅτε ὁ Μαρδόνιος συνενωθεὶς μετὰ τῆς στρατιᾶς τοῦ Ἀρταβάζου προεχώρησε πρὸς νότον, οἱ Ἀθηναῖοι, ἕνεκα τῆς καθυστερήσεως πάσης παρὰ τῶν συμμάχων βοηθείας, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ὑπερασπίσωσι τὰ σύνορα τῆς Ἀττικῆς. Μετὰ ἐννεάμηνον δὲ ἀφότου εἶχον ἐπανέλθει ἐκ τῆς Σαλαμῖνος, ἠναγκάσθησαν νὰ ἐκκενώσουν αὐτὴν καὶ πάλιν καὶ ὑποστῶσιν ἐκ νέου πάντα τὰ δεινὰ τῆς μετοικεσίας, ἐνῷ οἱ Σπαρτιᾶται ἑώρταζαν οἴκοι μετὰ πάσης ἡσυχίας τὰ Ὑακίνθια. Μεσοῦντος δὲ τοῦ Ἰουλίου, ὁ Μαρδόνιος ἀνήγγειλεν εἰς τὰς Σάρδεις τὴν δευτέραν ἅλωσιν τῶν Ἀθηνῶν. Ἀλλ' ἐφείσθη τῆς χώρας, ἐλπίζων ἀκόμη εἰς μεταβολὴν τῆς

Digitized by Google

γνώμης τῶν Ἀθηναίων καὶ πεποιθὼς ὅτι ἡ προδοτικὴ διαγωγὴ τῆς Σπάρτης ἔμελλεν ἀναγκαίως νὰ ἐπιδράσῃ κατὰ τρόπον εὐνοϊκόν. Διὸ ἔστειλεν ἐξ Ἀθηνῶν καὶ πάλιν ἀπεσταλμένον εἰς τὴν Σαλαμῖνα, τὸν Ἑλλησπόντιον Μουριχίδην. Ἔφερε δ' οὗτος προτάσεις οὕτως εὐπροσδέκτους, ὥστε αὐτὸς ὁ Λυκίδης, Ἀθηναῖος ἀρεοπαγίτης, ἐκηρύχθη ὑπὲρ τῆς ἀποδοχῆς αὐτῶν καὶ ἀπῄτησε νὰ προταθῇ τοιοῦτο ψήφισμα εἰς τὸν δῆμον. Ἀλλὰ μόλις ἡ γνώμη αὕτη ἐγνώσθη εἰς τὸ ἔξω τῆς βουλῆς ἀναμένον πλῆθος, ὁ δῆμος περιεστοίχισε τὸν ἀτυχῆ καὶ ἐλιθοβόλησεν αὐτὸν μέχρι θανάτου· ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ γυναῖκες εἰσήλασαν εἰς τὸν οἶκον τοῦ Λυκίδου καὶ κατέλευσαν τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ τὰ τέκνα. Οὕτω φανατικὸν ἦτο τὸ φιλόπατρι φρόνημα τὸ συντηρούμενον ἐν τῷ ἀνεστίῳ δήμῳ· πᾶσα δὲ σκέψις περὶ διαπραγματεύσεων ἐθεωρεῖτο θρασεῖα προδοσία τῆς πατρίδος.

Ἡ ἐν Πλαταιαῖς μάχη. Ὅτε ὁ Μαρδόνιος εἶδε ματαιουμένην πᾶσαν ἐλπίδα διαλλαγῆς, ἐδῄωσεν ἀνηλεῶς τὴν Ἀττικήν. Ἀφοῦ δὲ τὸ ἱππικὸν ἐπέδραμε τὴν Μεγαρίδα, ἀπεχώρησε διὰ τοῦ Κιθαιρῶνος εἰς τὴν Βοιωτίαν, ὅπως συγκροτήσῃ τὴν κρίσιμον μάχην ἐν χώρᾳ καταλλήλῳ δι' αὐτὸ καὶ φιλικήν. Ἐν τῇ μεστῇ λειμώνων κοιλάδι τοῦ Ἀσωποῦ, παρὰ τὰ σύνορα τῶν Πλαταιῶν, ἐπήχθη κατὰ διαταγὴν αὐτοῦ τετράγωνον στρατόπεδον ὀχυρώτατα τετειχισμένον, ἔχον ὄπισθεν τὰς Θήβας, ἔνθα ἦσαν συνεσωρευμένα τὰ πλεῖστα τῶν ἐπιτηδείων. Ἐξαιρουμένων δὲ τῶν Φωκέων, οἵτινες διετήρουν τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῶν ἐπὶ τοῦ Παρνασσοῦ καὶ ἐπεχείρουν τολμηρὰς ἐπιδρομὰς εἰς τὰς κάτω πεδιάδας, ἡ ὅλη μέση Ἑλλὰς ἦτο ὑποτεταγμένη εἰς αὐτόν. Οἱ Θηβαῖοι μάλιστα ἐθεώρουν μεγάλην τιμὴν τὴν ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ ἐγκαθίδρυσιν τοῦ στρατηγείου τῆς περσικῆς στρατιᾶς. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Πελοποννήσιοι εἶχον ἑνωθῇ μετὰ τῶν Ἀθηναίων. Κοινὸς δ' ἁπάντων ἀρχηγὸς ἦτο ὁ Παυσανίας, στρατηγῶν ὡς ἐπίτροπος τοῦ ἀνηλίκου Πλειστάρχου, τοῦ υἱοῦ τοῦ Λεωνίδου. Ἦτο δὲ ὁ Παυσανίας ἀνὴρ μεγαλόγνωμος καὶ φρονηματίας, ἀγχίνους καὶ δεξιός. Ἡγεῖτο δὲ πεντακισχιλίων Σπαρτιατῶν, ὧν ἕκαστος ἠκολουθεῖτο ὑπὸ ἑπτὰ εἱλώτων, καὶ πεντακισχιλίων Λακεδαιμονίων, ὁμοίως πανόπλων. Πλὴν δὲ τούτων εἶχον ἔλθει ἐκ Πελοποννήσου 1.500 Τεγεᾶται, 5.000 Κορίνθιοι μετὰ 300 Ποτιδαιατῶν, 600 Ὀρχομένιοι, 3.000 Σικυώνιοι, 800 Ἐπιδαύριοι, 1.000 Τροιζήνιοι, 200 Λεπρεᾶται, 400 Ἀχαιοὶ ἐκ Μυκηνῶν καὶ Τίρυνθος, 1.000 Φλιάσιοι, 300 Ἑρμιονεῖς, 1.000 Εὐβοεῖς, 1.500 ἐκ τῶν δυτικῶν νήσων καὶ παραλίων, Ἀμβρακιῶται, Λευκάδιοι, Ἀνακτόριοι, Κεφαλλῆνες, 500 Αἰγινῆται, 3.000 Μεγαρεῖς, 600 Πλαταιεῖς καὶ 8.000 Ἀθηναῖοι. Οὕτως ἡ ὅλη στρατιὰ συνεκροτεῖτο ἐκ 38.700 ὁπλιτῶν καὶ 69.500 ψιλῶν, εἰς οὓς προσῆλθον καὶ 1.800 ψιλοὶ ἐκ Θεσπιῶν. Ἦτο στρατιὰ λαμπρά, οἵαν οὐδέποτε ἄλλοτε παρέταξεν ἡ Ἑλλάς, ἀλλὰ στερουμένη ἱππέων, ἐπειδὴ ἅπαντες οἱ ἱπποτροφοῦντες λαοὶ ἐτάσσοντο μετὰ τῶν Περσῶν. Διὰ τοῦτο ἡ στρατιὰ δὲν ἠδύνατο νὰ διακινδυνεύσῃ καταβαίνουσα εἰς τὰ πεδία, καὶ κατέλαβε τὰς κλιτῦς τῆς σειρᾶς τῶν ὀρέων τῆς ἑνούσης τὸν Κιθαιρῶνα καὶ τὴν Πάρνηθα, ἀπὸ τῶν Ὑσιῶν μέχρι τῶν Ἐρυθρῶν, ἀπέναντι τοῦ περσικοῦ στρατοπέδου, καὶ ἀνέμενεν ἐκεῖ τὴν προσβολὴν τῶν πολεμίων.

Ὁ Μαρδόνιος δὲν ἠμέλησε νὰ ἐπιδείξῃ τὴν ἰσχὺν τῆς στρατιᾶς αὐτοῦ ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ αἴγλῃ. Διέταξεν ὅλον τὸ ἱππικὸν ὑπὸ τὸν ἀρχηγὸν αὐτοῦ Μασίστιον νὰ διαβῇ τὸν Ἀσωπόν, ὅπως ἐπιτεθῇ κατὰ τῶν συμμάχων τῶν κατεχόντων τοὺς πρόποδας τῶν ὀρέων. Ἰδίως δὲ προσεβλήθησαν οἱ Μεγαρεῖς, οἵτινες ἀντέσχον μὲν θαρραλέοι, ἀλλ' ἀνήγγειλαν εἰς τὸν ἀρχιστράτηγον ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀντικατασταθῶσιν, ὅπως μὴ ἐξολοθρευθῶσιν. Ὁ Παυσανίας ἠρώτησε τίνες ἤθελον νὰ διαδεχθῶσι τοὺς Μεγαρεῖς ἐν τῇ ἐπικινδύνῳ θέσει. Πάντων δὲ σιωπώντων, μόνοι οἱ Ἀθηναῖοι εὑρέθησαν πρόθυμοι νὰ ἀναλάβωσιν ἐθελουσίως τὸν ἀγῶνα. Ὁ δὲ Ὀλυμπιόδωρος ἤγαγεν εἰς τὸν κινδυνεύοντα χῶρον τριακοσίους λογάδας Ἀθηναίους, προσλαβὼν στῖφος τοξοτῶν. Ἡ τύχη ηὐνόησε τοὺς ἀνδρείους. Πράγματι, ὅτε αἱ ὑπεροπτικαὶ ἶλαι τῶν ἱππέων ἐπήλασαν μετὰ χλευασμοῦ, ὑπεδέχθησαν αὐτοὺς τοξεύματα οὕτω δεξιά, ὥστε ὁ χρυσοφάλαρος ἵππος τοῦ Μασιστίου ἀνετινάχθη, ἀποσεισάμενος τὸν ἀναβάτην. Μετὰ μάχην δὲ ὀξεῖαν οἱ Ἕλληνες ἔγιναν κύριοι τοῦ νεκροῦ τοῦ Πέρσου ἱππάρχου. Οἱ ἐχθροί, καταληφθέντες ὑπὸ τρόμου, ἔφυγον ἐν μεγίστῃ ἀταξίᾳ, οἱ δ' Ἕλληνες, ὧν τὸ θάρρος ἐξήρθη οὐ μικρὸν ὑπὸ τῆς ἐπιτυχίας ταύτης. διαβάντες διὰ τῶν Ὑσιῶν προεχώρησαν πρὸς δυσμὰς εἰς τὴν Πλαταιικήν, πρὸς τὴν Γαργαφίαν πηγήν, ὅπου εἶχον ἀφθονώτερον ὕδωρ. Ἐκεῖ ἐστρατοπεδευμένοι εἶχον τὰ νῶτα ἐξησφαλισμένα ὑπὸ τῶν ὀχυρῶν Πλαταιῶν, καὶ πρὸ αὐτῶν εὐρὺ πεδίον, ἐν ᾧ ἔταξαν τὸ μέτωπον πρὸς ἀνατολὰς ἀπὸ τῆς Γαργαφίας πηγῆς, ἔνθα ἵστατο ὁ Παυσανίας μετὰ τοῦ δεξιοῦ κέρατος, μέχρι τῶν κοίλων τῆς πεδιάδος τοῦ Ἀσωποῦ, ἐν ᾗ ἐστρατοπέδευον οἱ Ἀθηναῖοι. Καὶ τοῦ μὲν δεξιοῦ κέρατος ἀντιμέτωποι ἦσαν οἱ Πέρσαι, τοῦ δ' ἀριστεροῦ οἱ Ἕλληνες ἐπίκουροι τῶν Περσῶν· τὸ δὲ μέσον, ἐν ᾧ ἦσαν παρατεταγμένοι οἱ Πελοποννήσιοι καὶ οἱ Εὐβοεῖς, εἶχεν ἀπέναντι τοὺς Μήδους, Βακτρίους καὶ Ἰνδούς. Ἐπὶ δέκα ἡμέρας ἵσταντο οὕτως ἀντιμέτωποι αἱ στρατιαί. Οἱ Πέρσαι κατέβαλλον ἐπανειλημμένας προσπαθείας, ὅπως κινήσωσιν εἰς αὐτομολίαν διάφορα τμήματα τῶν συμμάχων. Πρὸς ἔναρξιν δὲ μάχης ἔλειπε τὸ ἀναγκαῖον θάρρος, καὶ ὁ Μαρδόνιος αὐτὸς ἐξήταζεν ἀνησύχως πᾶσαν πρωΐαν τὴν γνώμην τῶν Ἑλλήνων μάντεων τῶν εὑρισκομένων ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ του. Ἀλλὰ τὰ πράγματα ἔσπευδον. Ἡ μὲν στρατιὰ τῶν Ἑλλήνων ἐνισχύετο καθ' ἑκάστην, οἱ δὲ Πέρσαι ἤρχισαν νὰ στερῶνται ἐπιτηδείων, καὶ ὁ Μαρδόνιος, καταληφθεὶς ὑπὸ μεγάλης ἀνυπομονησίας, ἀπεφάσισε, παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ Ἀρταβάζου, νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν κρίσιμον ἔφοδον διαβαίνων τὸν Ἀσωπόν. Ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδὼν ἐγνώρισε τὴν προτεραίαν νύκτα εἰς τοὺς Ἀθηναίους τὴν ἐπικειμένην προσβολήν. Τὸ ἄγγελμα ὅμως τοῦτο προεκάλεσεν ἐν τῷ ἑλληνικῷ στρατοπέδῳ μεγίστην ἀνησυχίαν. Οἱ μὲν Σπαρτιᾶται ἀπῄτησαν, ὅπως οἱ Ἀθηναῖοι καταλάβωσι τὸ δεξιὸν κέρας, ἐπειδὴ ἤδη εἶχον ἀντιμετρηθῇ πρότερον πρὸς τοὺς Πέρσας· οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ὑπεχώρησαν εἰς τὸ αἴτημα τοῦτο ἄνευ ἀντιρρήσεως. Ἀλλ' ὅτε οἱ πολέμιοι ἐπεχείρησαν ὁμοίαν μετακίνησιν τῶν κεράτων, τὰ στρατεύματα ἀνέλαβον πάλιν τὰς προτέρας τάξεις. Οἱ Πέρσαι, ἐνθαρρυνθέντες ἐκ τῶν δειγμάτων τούτων τοῦ φόβου καὶ τῆς ἀμηχανίας, ἀνέλαβον τὴν ἐπίθεσιν μετὰ μείζονος πεποιθήσεως, ἐπήνεγκον εἰς τὴν ὅλην παράταξιν τῶν Ἑλλήνων μεγάλας ζημίας, κατέχωσαν δὲ καὶ τὴν Γαργαφίαν. Διὸ ὁ Παυσανίας, θεωρήσας ἀδύνατον τὴν τήρησιν τῆς θέσεώς του, ἔδωκε διαταγήν, ὅπως ἐπερχομένης τῆς νυκτὸς τὸ στράτευμα πορευθῇ δυτικώτερον καὶ μεταστρατοπεδεύσῃ μεταξὺ τῶν μικρῶν ῥυάκων, οἵτινες συνενούμενοι κάτωθεν τῶν Πλαταιῶν ἀποτελοῦσι τὸν Ἀσωπόν, ἐν χώρῳ ἔνθα τὸ μὲν ὕδωρ ἦτο ἄφθονον, τὸ δὲ ὀλισθηρὸν τοῦ ἐδάφους καθίστανε δυνατὴν τὴν ἄμυναν ἀπὸ τῶν ἱππέων. Ἀλλ' ἡ διαταγὴ ἐκείνη δὲν ἐξετελέσθη, ἔτυχε δὲ ζωηροτάτης ἀντιστάσεως καὶ παρ' αὐτῶν τῶν Σπαρτιατῶν. Καὶ ὁ μὲν Ἀμομφάρετος ἔμεινε μετὰ τοῦ λόχου τῶν Πιτανατῶν ἐγγὺς τῆς Γαργαφίας, τὰ δὲ στρατεύματα τοῦ κέντρου, ἀντὶ τακτικῆς ὑποχωρήσεως πρὸς τὸν ὑποδειχθέντα χῶρον, ἔφυγον πρὸς τὰ ὀπίσω εἰς διπλῆν ἀπόστασιν, καὶ ἐξῆλθον οὕτως ὅλως ἐκ τῆς παρατάξεως τῆς μάχης. Ἀλλ' οἱ Ἀθηναῖοι ἔμειναν ἥσυχοι ἐν τῇ θέσει αὐτῶν, ἀναμένοντες τὴν παῦσιν τῆς καθολικῆς συγχύσεως.

Οὐδέποτε ἡμέρα μάχης ἀνέτειλεν ὑπὸ συνθήκας δυσμενεστέρας. Αἱ τρεῖς μοῖραι τῆς στρατιᾶς ἐστεροῦντο ἀλληλουχίας καὶ ἦσαν κατὰ μέγα μέρος ἀπεσχισμέναι ἀλλήλων. Μόλις δὲ περὶ τὴν πρωΐαν κατώρθωσεν ὁ Παυσανίας νὰ συνενώσῃ πάλιν τὸ δεξιὸν κέρας ἐπὶ τὸ αὐτό. Εὑρίσκετο δὲ τοῦτο ἔτι ἐν πορείᾳ, ὅτε ἐπῆλθε μεθ' ὁρμῆς ἡ προσβολὴ τῶν Περσῶν. Πράγματι τοῦτο ὑπῆρξε τοὐλάχιστον εὐτυχὴς συγκυρία, ἐπακολουθήσασα εἰς ὅλην ἐκείνην τὴν ἀνησυχίαν καὶ τὸ ἀμφίρροπον τῶν συμμάχων, ὅτι οἱ Πέρσαι, ὅτε παρετήρησαν τὴν πρωΐαν τὴν ὑποχώρησιν, ἐξέλαβον αὐτὴν αὐτόχρημα ὡς φυγήν, καὶ ἐνόμισαν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀναλάβωσι ταχέως τὴν δίωξιν, ὅπως οἱ Ἕλληνες μὴ ἐκφύγωσι διὰ τῶν ὀρέων. Διὰ τοῦτο ἐπηκολούθησεν ἄτακτος ἐπίθεσις, ἧς δὲν συμμετέσχεν ἡ ἐχθρικὴ στρατιὰ πλήρης. Ὅλη δὲ ἡ ὁρμὴ τῆς ἐπιθέσεως ἐστράφη κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν, οἵτινες, ἕνεκα τῆς ὑποχωρήσεως τοῦ κέντρου τῆς ὅλης ἑλληνικῆς στρατιᾶς, μόνον παρὰ τῶν Ἀθηναίων ἠδύναντο νὰ ἀναμένωσιν ἐπικουρίαν. Ἀλλ' οἱ Ἀθηναῖοι, καίπερ ὄντες πρόθυμοι νὰ σπεύσωσιν, ὅπως ἑνωθῶσι μετὰ τῶν Σπαρτιατῶν, προσεβλήθησαν ἐκ τοῦ Ἀσωποῦ παρὰ τῶν Βοιωτῶν καὶ τῶν ἄλλων μηδισάντων Ἑλλήνων καὶ περιεπλέχθησαν εἰς ἀγῶνα δεινόν. Ἐλέγοντο δὲ ἀνερχόμενοι οἱ προσβαλόντες αὐτοὺς εἰς περίπου πεντηκοντακισχιλίους ἄνδρας. Διὰ τοῦτο οἱ Σπαρτιᾶται καὶ οἱ Τεγεᾶται ἠναγκάσθησαν νὰ ἀντιστῶσιν εἰς τοὺς πολεμίους μόνοι. Καὶ ἐπί τινα μὲν χρόνον ἐτήρησαν θέσιν ἀμύνης, καὶ κατεκαλύπτοντο ὑπὸ τῶν τοξευμάτων τῶν Περσῶν, οἵτινες, ἀποτελέσαντες διὰ τῶν πλεκτῶν των ἀσπίδων περὶ ἑαυτοὺς φράκτην, ἐτόξευον ὕπερθεν αὐτῶν. Οὕτω δ' ἔπεσον πολλοὶ ἀνδρεῖοι, πρὶν ἢ ἀρχίσῃ μάχη ἐκ τοῦ συστάδην. Τέλος ἀπέβησαν τὰ σφάγια χρηστά. Πλήρεις ἀγαλλιάσεως ἤκουσαν οἱ μαχηταὶ τὴν διαταγὴν νὰ προχωρήσωσι, φέροντες προτεταμένα τὰ δόρατα. Ὁ φράκτης τῶν ἀσπίδων κατέπεσε καὶ οἱ Πέρσαι ὥρμησαν κατὰ τῶν δοράτων. Ἀνὴρ πρὸς ἄνδρα ἠγωνίσθησαν ἐν πυκνῇ συρράξει, καὶ ῥύακες αἵματος περιερράντισαν τὸν περὶ τὸ ἱερὸν τῆς Δήμητρος χῶρον. Τέλος ὁ μακρὸν διαρκέσας ἀγὼν ἐκρίθη ὑπὸ τοῦ βαρέος ὁπλισμοῦ καὶ τῆς ἡσύχου τόλμης τῶν Σπαρτιατῶν, οἱ δὲ Πέρσαι ὑπεχώρησαν. Ὅτε δ' ἔπεσεν αὐτὸς ὁ Μαρδόνιος, βληθεὶς τὴν κεφαλὴν διὰ λίθου ὑπὸ τοῦ Ἀειμνήστου, ἡ σύγχυσις ἀπέβη γενική. Ἐν φυγῇ ἀτάκτῳ ἔσπευδον οἱ πολέμιοι, καταβαίνοντες πρὸς τὸν Ἀσωπὸν διὰ τῶν ὀλισθηρῶν κλιτύων, ὅπως φθάσωσιν εἰς τὴν πύλην τοῦ ξυλίνου τείχους ὡς τάχιστα. Ὅτε οἱ Σπαρτιᾶται ἔφθασαν εἰς τὸ περσικὸν στρατόπεδον, οἱ Ἀθηναῖοι ἐξηκολούθουν μαχόμενοι δεινῶς. Οἱ Βοιωτοί, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν Θηβαίων ἀριστοκρατικῶν, ὧν διεκινδύνευεν ἐνταῦθα ὅλον τὸ μέλλον, ἀντηγωνίζοντο πρὸς τοὺς Ἀθηναίους μετὰ θάρρους ἀπεγνωσμένου, καὶ ὁ ἀγὼν εἶχεν ὅλην τὴν μανίαν σφοδροτάτης φατριαστικῆς διαμάχης. Τέλος κατώρθωσεν ὁ Ἀριστείδης νὰ ἐμπέσῃ εἰς τὰς τάξεις τῶν πολεμίων, πρὸ δὲ τῶν πυλῶν τοῦ ξυλίνου τείχους συνηντήθησαν αἱ δύο γενναῖαι μοῖραι τῆς στρατιᾶς, ὧν ἑκατέρα εἶχε νικήσει ἐν ἰδίᾳ μάχῃ. Ἡ δειλία τοῦ κέντρου δὲν ἔμεινεν ἀτιμώρητος· οἱ Μεγαρεῖς καὶ οἱ Φλιάσιοι, οἵτινες μόλις μετὰ τὸ ἄγγελμα τῆς νίκης ἀνεφάνησαν καὶ πάλιν, προσεβλήθησαν ὑπὸ τῶν Θηβαίων ἱππέων καὶ ὑπέστησαν μεγάλας ζημίας. Ἅμα δὲ τῇ συνενώσει τῶν Ἀθηναίων μετὰ τῶν Σπαρτιατῶν, οἵτινες ἵσταντο ἐν ἀμηχανίᾳ πρὸ τῶν χαρακωμάτων τοῦ στρατοπέδου, οἱ πολιορκηταὶ ἐπέβησαν τοῦ τείχους, αἱ πύλαι ἠνεῴχθησαν καὶ αἱματηρὰ ἧττα τῶν ἐντὸς αὐτοῦ συνωστιζομένων Περσῶν ἐτερμάτισε τὴν μάχην (τέλη Σεπτεμβρίου 479 π. Χ.).

Ἐν τῇ μάχῃ ἐκείνῃ οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ Σπαρτιᾶται εἶχον πρωταγωνιστήσει λαμπρῶς καὶ διεξεδίκουν ὑπὲρ ἑαυτῶν τὰ ἀριστεῖα, οὕτω δ' ἠπειλήθη πρὸς στιγμὴν ῥῆξις ὀλεθριωτάτη, ἣν προέλαβεν ὁ Ἀριστείδης, πείσας τοὺς φιλοδόξους συστρατήγους του νὰ προσχωρήσωσιν εἰς τὴν πρότασιν τοῦ Κορινθίου Κλεοκρίτου, ὅπως τὸ ἀριστεῖον δοθῇ εἰς τοὺς Πλαταιεῖς, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐγένετο. Ἐν κοινῇ δὲ συμπνοίᾳ κατόπιν συνεκομίσθησαν τὰ πλούσια λάφυρα καὶ ἐχωρίσθησαν εἰς μερίδας ἀνηκούσας τοῦτο μὲν εἰς τοὺς θεούς, τοῦτο δ' εἰς τοὺς στρατηγούς, τοῦτο δ' εἰς τοὺς στρατιώτας. Καὶ τότε τὸ πρῶτον ἐπεδείχθη πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν Ἑλλήνων ὅλη ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς τρυφηλῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Ξέρξης εἶχε καταλίπει εἰς τὸν ὕπαρχον αὐτοῦ τὴν πομπώδη κατασκευὴν αὐλῆς βασιλικῆς. Γυναικωνίτης παλλακίδων καὶ εὐνούχων, βασιλικὸν μαγειρεῖον, ἱπποστάσιον, πολύτιμοι σκηναὶ καὶ σκεύη, δοῦλοι καὶ δοῦλαι περιῆλθον εἰς τοὺς νικητάς. Εἶχε δὲ δίκαιον ὁ Παυσανίας νὰ γελάσῃ ἐπὶ τῇ ἀφροσύνῃ τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες, καίπερ δυνάμενοι νὰ ἀπολαύσωσι τοιαύτης λαμπρᾶς διαίτης, ὅμως ἐστράτευσαν, ὅπως προσβάλωσιν ἐπὶ τῶν ὀρεινῶν αὐτῶν κρησφυγέτων τοὺς πενιχρῶς ἀποζῶντας Ἕλληνας. Ἔπειτα ἐπηκολούθησεν ἡ πανηγυρικὴ ταφὴ τῶν πεσόντων καὶ ὁ καθαρμὸς τῆς χώρας, κομισθέντος ἐκ τῆς κοινῆς ἑστίας τῶν Δελφῶν νέου, καθαροῦ πυρός. Συγχρόνως ἐψηφίσθη ὅπως τὸ ἔδαφος τῶν Πλαταιῶν, ὡς τὸ θέατρον τῆς ἐνδόξου νίκης, κηρυχθῇ χῶρος ἱερὸς καὶ ἀπαραβίαστος, οὗ ἡ μὲν καταπολέμησις ἔμελλε νὰ θεωρῆται δημοσία καταπάτησις τῆς κοινῆς εἰρήνης, ἡ δ' ἄμυνα ἐπεβάλλετο ὡς ἱερὸν καθῆκον ἁπάντων τῶν Ἑλλήνων. Ἐκ τῆς ἀποφάσεως ταύτης οἱ Ἀθηναῖοι προσεπορίζοντο νέαν ἐγγύησιν περὶ τῆς ἀσφαλείας τῶν συνόρων τῆς Ἀττικῆς. Αἱ Πλαταιαὶ διετήρησαν τελείαν ἀνεξαρτησίαν, ἡ δὲ πόλις ἀνεκτίσθη καὶ πρὸ τῆς πύλης αὐτῆς ἱδρύθη πανελλήνιον ἱερὸν Διὸς τοῦ Ἐλευθερίου· ἐπὶ δὲ τοῦ βωμοῦ αὐτοῦ ἔμελλε νὰ τελῆται ἐτησίως ἡ εὐχαριστήριος καὶ ἐπινίκιος ἑορτή, καθ' ἕκαστον δὲ τέταρτον ἔτος μετ' ἀγώνων καὶ ἄθλων. Εἰς τοὺς Πλαταιεῖς ἐδόθη τὸ τιμητικὸν προνόμιον νὰ ἐπιμελῶνται τῶν τάφων τῶν πεσόντων καὶ τελῶσι τὴν ἐπιμνημόσυνον αὐτῶν ἑορτὴν ἐτησίως διὰ θυσιῶν καὶ ἐναγισμῶν. Τέλος δ' ἐψηφίσθη, ὅπως δύναμις συμμαχικὴ δεκακισχιλίων πεζῶν, χιλίων ἱππέων καὶ ἑκατὸν τριήρων εὑρίσκηται πάντοτε ἑτοίμη πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς πατρίδος. Πάντα ταῦτα ἐψηφίσθησαν ὑπὸ τῶν συνηθροισμένων στρατιωτικῶν σωμάτων ὡς ὑπὸ ἐθνικῆς τινος συνελεύσεως τῶν Ἑλλήνων, ἐπ' ὀνόματι τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὁ δὲ ἀνὴρ ὁ κατορθώσας τὴν τοιαύτην ἕνωσιν, ἅτε ἀπολαύων τῆς ἐμπιστοσύνης ἁπάντων, ὑπῆρξεν ὁ Ἀριστείδης. Τελευταία πρᾶξις τῆς ἠθροισμένης στρατιᾶς ὑπῆρξε κοινὴ ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Θηβῶν, ὅπως τιμωρηθῶσιν οἱ ἰσχυρογνώμονες σύμμαχοι τοῦ ἐθνικοῦ ἐχθροῦ. Ἕνδεκα ἡμέρας μετὰ τὴν μάχην ἐνεφανίσθη ὁ Παυσανίας πρὸ τῆς πόλεως καὶ ἀπῄτησε τὴν ἔκδοσιν τῶν στασιάρχων, τῶν ὑπευθύνων ἐπὶ τῇ πολιτείᾳ τῶν Θηβαίων. Ἀλλὰ μόνον μετὰ πολιορκίαν εἴκοσιν ἡμερῶν ἐπετεύχθη διὰ τῆς βίας ἡ ἔκδοσις αὐτῶν, οἵτινες κατὰ διαταγὴν τοῦ Παυσανίου ἐφονεύθησαν ὡς προδόται.

Ἡ νίκη τῶν Πλαταιῶν ἦτο ἡ πρώτη κρίσιμος νίκη τοῦ ὅλου πολέμου, ἐπειδὴ ἐν μὲν τῷ Μαραθῶνι καὶ τῇ Σαλαμῖνι εἶχε συντριβῇ μόνον τὸ θάρρος τῶν ἐχθρῶν, ἐν δὲ ταῖς Πλαταιαῖς εἶχεν ἐξολοθρευθῇ καὶ αὐτὴ ἡ στρατιὰ αὐτῶν μετὰ τῆς τῶν συμμάχων των. Διὰ τοῦτο ἡ ἡμέρα τῆς μάχης τῶν Πλαταιῶν εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἡμέρα τῆς σωτηρίας τῆς Ἑλλάδος. Ὑπῆρξε δὲ ἡ νίκη τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Περσῶν συγχρόνως καὶ νίκη τῶν ἐλευθέρων πόλεων κατὰ τῆς δεσποτείας. Ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ ἀρετή, οἷαι μόνον ἐν ἑλληνικαῖς πόλεσι δημοκρατουμέναις ἠδύναντο νὰ ἀναπτυχθῶσιν, εἶχον διατρανωθῇ ἐν τοῖς πεδίοις τῶν μαχῶν. Διὰ δὲ τῆς

Digitized by Google

ὀλιγαρχίας, αἵτινες δὲν συμμετέσχον τῆς ἐθνικῆς κινήσεως, ἡ νίκη τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρξεν ἧττα καὶ βαθεῖα ταπείνωσις. Ἀλλὰ καὶ ἡ Σπάρτη δὲν εἶχεν ἐπιδείξει οἵαν διαγωγὴν ἀνέμενε πᾶς τις παρὰ τῆς στρατιωτικωτάτης τῶν πολιτειῶν τῆς Ἑλλάδος. Εἶχε πάντοτε καθυστερήσει, εἶχεν ἐπιδειχθῆ κακόπιστος, φίλαυτος, ἀφιλόπατρις, ἀντιταχθεῖσα καὶ εἰς αὐτὰ τὰ γενναιότερα φρονήματα τῶν Πελοποννησίων αὐτῆς συμμάχων. Καὶ οἱ μὲν Σπαρτιᾶται δὲν ὤκνησαν νὰ θυσιάσωσι τὸν ἴδιον βασιλέα χάριν τῆς μυωπαζούσης καὶ ἥκιστα χρηστῆς αὐτῶν πολιτείας, ἧς ὁ ὁρίζων ἐξικνεῖτο μόνον μέχρι τοῦ Ἰσθμοῦ. Τὸ δὲ παρακινῆσαν αὐτοὺς νὰ ἐξέλθωσι πέραν τῶν στενῶν τοῦ Ἰσθμοῦ δὲν ὑπῆρξεν ἁγνὴ φιλοπατρία, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον ὁ πάντοτε ὑφιστάμενος παρ' αὐτοῖς φόβος προσχωρήσεως τῶν Ἀθηναίων εἰς τοὺς Πέρσας. Παρὰ δὲ τοῖς Ἀθηναίοις, οἵτινες εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἦσαν οἱ μόνοι ἀποβλέψαντες ἀμεταπτώτως πρὸς μέγαν σκοπόν, τὸ δημοκρατικὸν πολίτευμα εἶχεν ἐπιδειχθῆ πληρέστατα ὡς δύναμις ἄγουσα εἰς τὴν νίκην. Διὰ τοῦτο δὲ τὸ κράτος τοῦ δήμου ἐνισχύθη ἐν αὐταῖς ταῖς Ἀθήναις, ἡ δὲ κατὰ τῶν Περσῶν νίκη ὑπῆρξε συγχρόνως καὶ νίκη τῆς δημοκρατίας κατὰ τῆς ἀριστοκρατίας, νίκη τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τῆς Σπάρτης. Καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ ἐκ γνώμης ἀντίπαλοι τῆς κυριαρχίας τοῦ δήμου ἠναγκάσθησαν νὰ αἰνέσωσι τὸ μεγαλεῖον τῶν δημοκρατικῶν Ἀθηνῶν. Καὶ αὐτὸς ὁ Πίνδαρος δὲν ἠδυνήθη νὰ πράξῃ ἄλλως, καὶ ἠναγκάσθη νὰ ὁμολογήσῃ ἐντίμως τὴν ἀλήθειαν, ἠναγκάσθη νὰ καλέσῃ τὰς Ἀθήνας «ἔρεισμα τῆς Ἑλλάδος» καὶ ὑμνῶν τοὺς παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον ἀγῶνας νὰ εἴπῃ ὅτι αὐτόθι «παῖδες Ἀθηναίων ἐβάλοντο φαεινὰν κρηπῖδ' ἐλευθερίας». Διὰ τῆς ἥττης τῶν Περσῶν ἐσώθη ἡ Ἑλλὰς καὶ ἅπασα ἡ παίδευσις αὐτῆς. Διότι οἱ Πέρσαι δὲν θὰ ἤθελον ἀρκεσθῆ εἰς ἁπλῆν ἀναγνώρισιν τῆς ἐπικυριαρχίας αὐτῶν, καθ' ἃ ἀποδεικνύει ἡ καταστροφὴ τῶν ἱερῶν· καὶ ἂν δ' ἐξηκολούθουν ὑφιστάμεναι ἑλληνικαὶ πόλεις, ἔμελλον νὰ δεσπόσωσιν αὐτῶν μηδίζοντες τύραννοι καὶ νὰ καταπνίξωσι πᾶσαν ἐλευθερίαν τοῦ πνευματικοῦ βίου. Ἀλλ' ἄνευ τῆς ἐλευθερίας ταύτης δὲν δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν ἑλληνικὴν πολιτείαν, ἑλληνικὴν θρησκείαν, ἑλληνικὴν τέχνην καὶ ἐπιστήμην, ἄρα οὐδ' Ἑλληνισμόν. Κατὰ ταῦτα αἱ ἐκστρατεῖαι τῶν Περσῶν ἐπήνεγκον ἀποτέλεσμα ἀντίθετον τοῦ σκοπουμένου. Εἴπερ ποτὲ μεγαλόφρονες, ᾐσθάνθησαν οἱ Ἕλληνες τὴν μεταξὺ ἑαυτῶν καὶ τῶν βαρβάρων διαφοράν. Ἐξηγέρθη δὲ καὶ πάλιν ἡ ἰδέα κοινῆς πατρίδος, καὶ ἡ Ἑλλάς, ἀντὶ νὰ ὑποστῇ τιμωρίαν καὶ ταπείνωσιν, οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἰσχυροτέρα, ὁμοφρονεστέρα καὶ ἀσφαλεστέρα περὶ τῆς νίκης ἢ ἐν τῷ πεδίῳ τῆς μάχης τῶν Πλαταιῶν.

Στρατεία ἐπὶ τὰς Κυκλάδας. Ὁ Θεμιστοκλῆς ἀμέσως μετὰ τὴν φυγὴν τοῦ Ξέρξου ἔπλευσε μετὰ τῶν ἀττικῶν πλοίων εἰς τὸ Αἰγαῖον, ἵνα τιμωρήσῃ τὰς παραλίους πόλεις, ὅσαι μηδίσασαι εἶχον παράσχει βοήθειαν εἰς τοὺς Πέρσας. Ἀπῄτησε δὲ παρὰ τῶν νησιωτῶν χρηματικὰς ζημίας, λέγων ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον περὶ ἑαυτοὺς δύο μεγάλας θεάς, τὴν Πειθὼ καὶ τὴν Ἀνάγκην, ὁ δὲ μὴ πειθόμενος εἰς τὴν ἑτέραν αὐτῶν ὤφειλε νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὴν ἄλλην. Ἡ Ἄνδρος, τολμήσασα νὰ ἀντιστῇ ἐπολιορκήθη, ἐνῷ ἡ Πάρος, ἡ Κάρυστος καὶ ἄλλαι νησιωτικαὶ πόλεις ἐπλήρωσαν τὰ ἀπαιτηθέντα χρήματα, ὅπως ἐκφύγωσι τὴν τύχην τῶν Ἀνδρίων. Ὁ Θεμιστοκλῆς, εὐτυχέστερος τοῦ Μιλτιάδου, ἐπέστρεψεν εἰς τὰς Ἀθήνας φέρων πλούσιον φόρτον χρημάτων.

Ἡ ἐν Μυκάλῃ νίκη. Ἀρχομένου τοῦ ἔαρος τοῦ 478, καθ' ὃν χρόνον ὁ Μαρδόνιος εὑρίσκετο ἀκόμη ἐν Θεσσαλίᾳ, συνήχθη ἐν Αἰγίνῃ στόλος 110 τριήρων ὑπὸ τὸν Λεωτυχίδην καὶ τὸν Ξάνθιππον. Μόλις δ' εἶχον συναθροισθῆ, καὶ ἦλθον ἐκ τῆς ἀντιπέραν ἀκτῆς ἄγγελοι, ἀγγέλλοντες ὅτι ὁ περσικὸς στόλος, συγκροτούμενος ἐκ 300 πλοίων, ὥρμει ἐν Σάμῳ, ὅπως ἐπιτηρῇ τὴν Ἰωνίαν, καὶ ὅτι πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἠθροίζετο πεζικὴ στρατιὰ παρὰ τὴν Μυκάλην, αὐτὸς δὲ ὁ Ξέρξης διέμενεν εἰς τὰς Σάρδεις, ἀναμένων τὴν ἔκβασιν τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἀγῶνος. Προσετίθετο δὲ ὅτι ἤρκει ἡ ἐμφάνισις τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου ἐν τῷ πελάγει τῆς Ἰωνίας, ὅπως αἱ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ πόλεις προσχωρήσωσι φανερῶς εἰς τοὺς Ἕλληνας. Ὁ στόλος ἔπλευσε μέχρι τῆς Δήλου, ὅπου ἐξ αὐτῆς τῆς Σάμου, τοῦ στρατηγείου τῶν πολεμίων, παρέστησαν ἀπεσταλμένοι ἐκλιπαροῦντες τοὺς στρατηγοὺς νὰ ἀπελευθερώσωσι τὴν νῆσόν των ἀπὸ τῆς κυριαρχίας τῶν βαρβάρων καὶ τοῦ παρ' αὐτῶν κατασταθέντος τυράννου. Ἡ Σάμος ἔγινε δεκτὴ εἰς τὴν ἑλληνικὴν συμμαχίαν κατενώπιον τοῦ περσικοῦ στόλου, ὅστις ἐνταῦθα εὑρίσκετο καὶ πάλιν ἀντίπρωρος τῶν Ἑλλήνων.

Οἱ Πέρσαι οὐδεμίαν ἀπετόλμησαν νὰ ἀντιτάξωσιν ἀντίστασιν, ἀλλά, καίπερ ἔχοντες στόλον τριπλάσιον τοῦ ἑλληνικοῦ, ἀπεσύρθησαν εἰς τὸ ἀκρωτήριον Μυκάλην, ὅπως προφυλάσσωνται ὑπὸ τῆς ἠπειρωτικῆς στρατιᾶς, τὰ δὲ πλοῖα ἀνειλκύσθησαν εἰς τὴν γῆν καὶ περιεστοιχίσθησαν ὑπὸ ὀχυρῶν χαρακωμάτων. Κατάπληκτοι δὲ εἶδον μετ' ὀλίγον τοὺς Ἕλληνας προσορμιζομένους, τὰς στρατιὰς ἀποβιβαζομένας καὶ προχωρούσας πρὸς τὸ ὀχυρὸν στρατόπεδον, ἐν ᾧ ἦσαν προφυλαγμένα τὰ πλοῖα, ἐν περιφρονήσει τῆς βροχῆς τῶν τοξευμάτων. Οἱ Ἀθηναῖοι μετὰ τῶν Κορινθίων, Σικυωνίων καὶ Τροιζηνίων ἀπώθησαν πρῶτοι τοὺς Πέρσας καὶ εἰσώρμησαν εἰς τὸ στρατόπεδον. Τὴν ἧτταν τῶν Περσῶν ἐπετάχυνεν ἡ ἀποστασία τῶν Ἑλλήνων ἐπικούρων, ἰδίως δὲ τῶν Μιλησίων, οἵτινες ἀντὶ νὰ προστατεύσωσι τὴν εἰς τὰ ὄρη ὑποχώρησιν αὐτῶν παρεπλάνησαν αὐτοὺς σκοπίμως. Οἱ δύο στρατηγοί, ὁ Τιγράνης καὶ ὁ Μαρδόνιος, ἐφονεύθησαν ἐν τῇ μάχῃ, οἱ δ' ὑπολειφθέντες ἐκ τῆς στρατιᾶς ἐσώθησαν οἰκτρῶς ἔχοντες εἰς τὰς Σάρδεις. Τὴν τολμηρὰν καὶ λαμπρὰν ταύτην παρὰ τὴν Μυκάλην νίκην ἤραντο οἱ Ἕλληνες τὴν ἑσπέραν τῆς αὐτῆς ἐκείνης ἡμέρας, καθ' ἣν οἱ ἀδελφοὶ αὐτῶν ἠγωνίσθησαν ἐν Πλαταιαῖς· ἐλέγετο δ' ὅτι διεδόθη κατὰ θαυμαστὸν τρόπον ἐν τῇ στρατιᾷ τῶν ἐν Μυκάλῃ ἀγωνιζομένων φήμη περὶ τῆς συγχρόνου ἐν ταῖς Πλαταιαῖς νίκης, θαρρύνασα αὐτοὺς ἐν τῇ ὁρμῇ τῆς μάχης.

Ἅλωσις τῆς Σηστοῦ. Οἱ Ἀθηναῖοι, ἀφήσαντες τοὺς Πελοποννησίους νὰ ἀποπλεύσωσιν οἴκαδε, ἡνώθησαν μετὰ τῶν πλοίων τῶν Ἰώνων καὶ τῶν Ἑλλησποντίων, ὅπως ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ξανθίππου ἐπιχειρήσωσι τὴν κατάληψιν τῆς Σηστοῦ, ἥτις ἦτο ὀχυρὸν παρὰ τὸν Ἑλλήσποντον φρούριον καὶ δὲν ἐπετρέπετο νὰ κατέχεται ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν. Μετὰ πολύμηνον πολιορκίαν οἱ Πέρσαι ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλίπωσι τὴν πόλιν. Ἡ ἐπιτυχία τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρξε λαμπρά· ἡ Χερσόνησος ἀπηλευθερώθη καὶ πλούσια λάφυρα περιῆλθον εἰς χεῖρας τῶν νικητῶν. Τὸ δὲ κυριώτατον ἦτο, ὅτι τὸν ἀγῶνα εἶχον διεξαγάγει οἱ Ἀθηναῖοι μόνοι, οἵτινες μετὰ τῶν Ἰώνων εἶχον ἀποτελέσει ἑνιαίαν ναυτικὴν δύναμιν.

Ἧττα τῶν Καρχηδονίων ἐν Σικελίᾳ. Ἤδη τῷ 480 καί, ὡς ἐπιστεύετο μάλιστα κατόπιν, κατὰ τὴν αὐτὴν τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας ἡμέραν ἐνίκων κατὰ κράτος καὶ οἱ Σικελιῶται Ἕλληνες τοὺς ἐκ δυσμῶν κατὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπιτεθέντας Καρχηδονίους καὶ ἔσῳζον τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ διὰ τῆς παρὰ τὴν Ἱμέραν μεγάλης νίκης. Τὰ δυτικὰ τῆς Σικελίας ἦσαν εἰς χεῖρας ἢ ἀρχαίων φοινικικῶν ἀποικιῶν ἢ τῶν Καρχηδονίων. Ὅτε δὲ ὁ Ξέρξης παρεσκεύαζε τὴν μεγάλην ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος ἐπιδρομήν, κατὰ πρόσκλησιν τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ Φοινίκων ἔπραττον τὸ αὐτὸ καὶ οἱ ἄποικοι τούτων Καρχηδόνιοι. Ὁ στρατὸς αὐτῶν, ἀνερχόμενος εἰς 300.000 καὶ ἀποτελούμενος ἐκ μισθοφόρων στρατολογηθέντων ἐκ τῶν βαρβάρων τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀφρικῆς, μετὰ στόλου 200 πολεμικῶν πλοίων καὶ 300 φορτηγίδων προσέβαλεν ἐκ τῆς φοινικικῆς ἀποικίας Πανόρμου τὴν ἐγγὺς κειμένην Ἱμέραν. Ἐκεῖ ὅμως ἀντετάχθη κατ' αὐτῶν μετὰ 50.000 πεζῶν καὶ πεντακισχιλίων ἱππέων, κληθεὶς εἰς βοήθειαν, ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν Γέλων, τοῦ ὁποίου τὸ κράτος ἐξετείνετο τότε ἐπὶ παντὸς τοῦ νοτιοανατολικοῦ τμήματος τῆς μεγάλης νήσου. Ὁ καρχηδονικὸς στρατὸς ὑπέστη πανωλεθρίαν, ὁ εἰς τὴν ξηρὰν ἀνελκυσμένος στόλος ἐνεπρήσθη, ὀλίγοι μόνον τῶν Καρχηδονίων διεσώθησαν εἰς τὴν σικελικὴν ἐπαρχίαν αὐτῶν, μόλις δὲ ἓν πλοιάριον ἠδυνήθη νὰ σωθῇ, ἵνα φέρῃ τὴν ἀγγελίαν τῆς ἥττης εἰς τὴν Καρχηδόνα. Ἡ λεία καὶ ἐνταῦθα ἦτο πλουσιωτάτη καὶ ὁ Γέλων ἔστησεν ἐξ αὐτῆς ἐν Δελφοῖς χρυσοῦν τρίπουν. Ἔκτοτε ἐπὶ μακρὸν ἡ Σικελία ἔμεινεν ἀπηλλαγμένη πάσης ἐνοχλήσεως ἐκ μέρους τῶν Καρχηδονίων. Οἱ Συρακούσιοι ἀνεκήρυξαν βασιλέα των τὸν ἔξοχον αὐτῶν τύραννον στρατηγὸν Γέλωνα. Μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ (478) ἡ βασιλικὴ ἀρχὴ παρεδόθη εἰς τὸν διάδοχόν του Ἱέρωνα.

Τὰ μετὰ τὴν συντριβὴν τῶν Περσῶν γεγονότα. ***Ἡ ἀνάκτισις τῶν Ἀθηνῶν***. Μετὰ τὴν ἐν Πλαταιαῖς μάχην ἐπανελθόντες οἱ Ἀθηναῖοι εἰς τὴν πατρίδα αὐτῶν ἐκ Σαλαμῖνος, Τροιζῆνος καὶ Αἰγίνης, διῆλθον τὸν χειμῶνα ἐκ τῶν ἐνόντων, ὅτε δ' ἦλθε τὸ ἔαρ (478 π. Χ.) ἐπελήφθησαν τῆς ἀνοικοδομήσεως. Ὅπως δὲ δυνηθῶσι νὰ παράσχωσιν ἄσυλον εἰς τοὺς ἀγρότας ἐντὸς τῆς πόλεως ἐν περιπτώσει νέας πολιορκίας, προεξέτειναν τὸ τεῖχος πρὸς βορρᾶν εἰς τὴν πεδιάδα, πρὸς δὲ τὰ νοτιοδυτικὰ ἐκτίσθησαν τὰ τείχη ἐπὶ τῶν πετρωδῶν ῥάχεων τῶν ἐκτεινομένων κατὰ ταύτην τὴν διεύθυνσιν καὶ ἀπ' ἀρχαίων χρόνων πυκνῶς οἰκουμένων. Μετὰ μεγάλης δ' ὀξυνοίας καὶ δραστηριότητος προέβλεψεν ὁ Θεμιστοκλῆς, ὅπως μὴ ληφθῇ μόνον φροντὶς περὶ τῶν πρὸς ὥραν ἀναγκῶν, ἀλλ' ἀνεγερθῶσιν ἐκ τῶν ἐρειπίων Ἀθῆναι κατὰ πολὺ μεγαλύτεραι καὶ ὀχυρώτεραι. Ἀλλ' οὐδὲ τοῦτο ἐδέχοντο οἱ ἀντίπαλοι τῶν Ἀθηναίων, τὸ νὰ ὀχυρώσωσι τὴν πόλιν των κατὰ τὴν ἰδίαν κρίσιν. Αἱ μεγάλαι αὐτῶν ἐπιχειρήσεις ἐξήγειραν καὶ πάλιν τὸν ἀρχαῖον φθόνον καὶ τὴν κακεντρεχῆ δυσμένειαν. Ἰδίως δ' ἀντέπραττον αἱ γείτονες ναυτικαὶ πόλεις, αἵτινες εἶχον ὑπερευδοκιμηθῆ ὑπὸ τῶν Ἀθηνῶν ἐν χρόνῳ βραχυτάτῳ, καὶ διὰ τοῦτο ἔβλεπον μετ' ἀγωνίας τὴν δύναμιν τῶν Ἀθηναίων ἐγκαθιδρυομένην κατά τε τὰ βόρεια καὶ τὰ ἀνατολικὰ τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Αἱ πόλεις τῆς Πελοποννήσου, καὶ ὑπὲρ πάσας ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Αἴγινα, ἔσπευσαν νὰ ἐπιστήσωσι τὴν προσοχὴν τῆς Σπάρτης ἐπὶ τὰ τελούμενα. Πράγματι δ' ἀπεφασίσθη ἡ διὰ πάσης θυσίας παρακώλυσις τῆς τειχίσεως τῶν Ἀθηνῶν. Ὡς πρόφασις δὲ ἐχρησίμευσε τὸ γεγονὸς ὅτι, ὡς εἶχεν ἀποδειχθῆ ὑπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων, ἡ μέση Ἑλλὰς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ διασωθῇ, πᾶν δὲ ἰσχυρὸν χωρίον πρὸς βορρᾶν τοῦ Ἰσθμοῦ, ἐν περιπτώσει νέων πολεμικῶν κινδύνων, εἰς οὐδὲν ἄλλο ἔμελλε νὰ χρησιμεύσῃ ἢ εἰς ἐπικίνδυνον ὁρμητήριον τῆς ἐχθρικῆς δυνάμεως, ὡς τοῦτο εἶχε συμβῆ ἐν Θήβαις. Ἐζήτησαν δὲ νὰ ἀξιωθῇ παρὰ τῶν Ἀθηναίων νὰ συμμετάσχωσι τῆς καθαιρέσεως ἁπάντων τῶν τειχῶν τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος. Εἰς δὲ τὴν Σπάρτην, προκαλέσασαν τοῦτο, ἐδόθη ἡ ἐντολὴ νὰ ἀξιώσῃ μετὰ πάσης δραστηριότητος τὴν παῦσιν τῆς τειχοδομίας τῶν Ἀθηνῶν. Οἱ ἐχθροὶ τῶν Ἀθηναίων εἶχον ἐκλέξει τὸν κατάλληλον καιρόν. Αἱ Ἀθῆναι δὲν ἠδύναντο νὰ ἀντιστῶσιν, ἂν ἤθελεν εἰσορμήσει εἰς τὴν Ἀττικὴν πελοποννησιακὴ στρατιὰ πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφασισθέντων. Ἡ πόλις μόνον διὰ τοῦ δόλου ἠδύνατο νὰ σωθῇ, Διό, ὅτε οἱ Σπαρτιᾶται παρέστησαν εἰς Ἀθήνας ἐπιβάλλοντες δεσποτικῶς τὰς ἀξιώσεις αὐτῶν, διέταξεν ὁ Θεμιστοκλῆς τὴν ἄμεσον παῦσιν τῶν ἔργων καὶ ὑπεσχέθη, ὑποκρινόμενος ὑποχώρησιν, ὅτι θὰ ἤρχετο εἰς τὴν Σπάρτην, ὅπως διαπραγματευθῇ αὐτὸς περὶ τοῦ γενησομένου. Φθάσας δ' εἰς τὴν Σπάρτην ἀφῆκε νὰ παρέρχωνται αἱ ἡμέραι, προφασιζόμενος ὅτι ἀνέμενε τοὺς συμπρέσβεις, ἐνῷ ἐν Ἀθήναις, συμφώνως πρὸς τὰς δοθείσας παρ' αὐτοῦ ὁδηγίας, πάντες οἱ δυνάμενοι νὰ ἐργασθῶσιν ὁπωσδήποτε, ἀστοὶ καὶ ἀγρόται, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, παῖδες καὶ δοῦλοι, ἔκτιζον ἀδιαλείπτως, ὑψοῦντες τὸν περίβολον τῶν τειχῶν καὶ μεταχειριζόμενοι πρὸς τοῦτο πάντας τοὺς εἰργασμένους λίθους. Καὶ αὐταὶ δ' αἱ λίθινοι ἐπιτάφιοι στῆλαι ἀνεκτίσθησαν ἄνευ ἀνασκοπῆς εἰς τὰ θεμέλια. Ὅτε δὲ τὸ τεῖχος ἔφθασεν εἰς τοιοῦτον ὕψος, ὥστε ἐν ἀνάγκῃ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ὑπεράσπισις αὐτοῦ, ἀνεχώρησαν οἱ συμπρέσβεις τοῦ Θεμιστοκλέους εἰς τὴν Σπάρτην. Ἀλλὰ καὶ τότε ἐξηκολούθει ὁ Θεμιστοκλῆς μετὰ θράσους ἀρνούμενος πάντα τὰ λεγόμενα περὶ κτίσεως τοῦ τείχους, καὶ μετὰ πολλὰς περὶ τοῦ προκειμένου ἀμφισβητήσεις καὶ ἀντιθέτους ἀγγελίας προεκάλεσε τοὺς Σπαρτιάτας νὰ πέμψωσιν εἰς τὰς Ἀθήνας ἀξιοπίστους ἄνδρας, οἵτινες νὰ πεισθῶσι περὶ τῆς θέσεως τῶν πραγμάτων οὐχὶ ἐκ τῶν λεγομένων ὑπὸ ὁδοιπόρων, ἀλλ' ἐπισήμως. Ἐδήλωσε δὲ ὅτι αὐτὸς εἶναι πρόθυμος νὰ μείνῃ ἐν Σπάρτῃ μετὰ τῶν συμπρέσβεων, οἱονεὶ πρὸς ἐγγύησιν τῆς ἀληθείας τῶν ὑπ' αὐτοῦ λεγομένων. Τοῦτο καὶ συνέβη. Ἀλλ' οἱ πρέσβεις τῶν Σπαρτιατῶν, φθάσαντες εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐκρατήθησαν κατὰ τὰ προσυμπεφωνημένα, ὅπως χρησιμεύσωσι πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ Θεμιστοκλέους. Καὶ τοῦτο, διότι ὁ Θεμιστοκλῆς, εὐθὺς ὡς ἔλαβε γνῶσιν τῆς ἐκτελέσεως καὶ ἐπιτυχίας τῶν σχεδίων αὐτοῦ, ἀπέβαλε τὸ προσωπεῖον καὶ ἐδήλωσεν ἀπροκαλύπτως ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἐν ὥραις μεγίστων κινδύνων καὶ ὑπὸ πάντων ἐγκαταλελειμμένοι εἶχον θυσιάσει δὶς τὴν ἰδίαν πόλιν καὶ τοὺς ἀγρούς· καὶ νῦν δ' ἐτείχισαν αὐτοβούλως τὴν πόλιν αὐτῶν, τοῦτο δὲ θὰ εἶναι ἰδίᾳ εἰς τοὺς πολίτας καὶ εἰς τὴν σύμπασαν Ἑλλάδα ὠφελιμώτατον, ἐπειδὴ ἡ ἑλληνικὴ συμμαχία ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ἰσοπάλου παρασκευῆς ἁπάντων τῶν συγκροτούντων αὐτήν. Οἱ ἐχθροὶ τῶν Ἀθηνῶν εἶδον ματαιωθέντα τὰ σχέδιά των καὶ ἠναγκάσθησαν νὰ δεχθῶσι καὶ ἄκοντες τὰ τετελεσμένα. Προσεποιήθησαν δὲ ὅτι ἤθελον μόνον νὰ δώσωσιν ἀγαθὴν συμβουλήν, καὶ οὕτως οἱ ἑκατέρωθεν πρέσβεις ἐπανῆλθον εἰς τὰ ἴδια.

Δύο ἔτη μετὰ τὴν ἐν Πλαταιαῖς μάχην εἶχε τειχισθῆ τό τε ἄστυ καὶ τὸ ἐπίνειον. Ἡ ὑπὸ τοῦ πολέμου διακοπεῖσα τείχισις τοῦ Πειραιῶς εἶχε συνεχισθῆ καὶ πάλιν. Τὰ λατομεῖα τῆς Πειραϊκῆς χερσονήσου παρέσχον ἀφθόνους λίθους· ἐνῷ δὲ ὁ περίβολος τῶν τειχῶν τοῦ ἄστεως ἔφερε προφανῆ τὰ ἴχνη τῆς σπουδῆς, μεθ' ἧς ἐκτίσθη, τὰ τείχη τοῦ λιμένος ᾠκοδομήθησαν μετὰ μεγαλυτέρας ἐπιμελείας καὶ δι' ἀφειδῶν δαπανῶν. Τὰ τείχη ταῦτα, ἔχοντα ἀνάπτυξιν ἕνδεκα χιλιομέτρων καὶ ὑπερέκεινα, περιέβαλλον τὴν ὅλην χερσόνησον, ἀκολουθοῦντα τὰς εἰς τὴν θάλασσαν προεκβαλλούσας βραχώδεις αὐτῆς χηλὰς καὶ περιβάλλοντα τοὺς τρεῖς λιμένας. Παρὰ δὲ τὸ στόμιον τοῦ λιμένος ὑψοῦντο ἀνὰ δύο πύργοι ἀπέναντι ἀλλήλων, καὶ δὴ οὕτως ἐγγὺς ἀλλήλων, ὥστε ἠδύναντο νὰ συνδέωνται δι' ἁλύσεων πρὸς ἀλλήλους, καὶ ἀπετέλουν τοὺς θαλασσίους πυλῶνας τοῦ Πειραιῶς. Εἶχον δὲ τὰ τείχη πάχος 16 περίπου ποδῶν καὶ ἦσαν ἐκτισμένα δι' ὀρθογωνίων λίθων ἁπανταχοῦ ἄνευ συνδετικῆς ὕλης· τὸ δὲ ὕψος αὐτῶν ἀνῆλθεν εἰς 30 πόδας ἐπὶ τοῦ Θεμιστοκλέους, ὅστις, λέγεται, ἐμελέτα νὰ ὑψώσῃ αὐτὸ εἰς τὸ διπλοῦν. Τὸ ὀχυρωματικὸν τοῦτο ἔργον, ὅπερ περιέκλειε τὰς πολυτιμοτάτας τῶν Ἀθηνῶν κτήσεις, τὰς τριήρεις τῆς πόλεως, τὰ νεώρια, τοὺς νεωσοίκους καὶ τὰς σκευοθήκας, ἐδέησε νὰ κτισθῇ μετὰ πάσης τῆς δυνατῆς

Digitized by Google

εντελείας καὶ νὰ καθιστάνῃ δυνατὴν τὴν διὰ μικρᾶς φρουρᾶς ἐξασφάλισιν τοῦ Πειραιῶς ἀπὸ πάσης ἐπιθέσεως τῶν ζηλοτύπων γειτόνων ναυτικῶν πόλεων. Ἡ δημιουργία τοῦ Πειραιῶς ἦτο τὸ καύχημα τοῦ Θεμιστοκλέους, τὸ δεύτερον πρὸς τῷ στόλῳ ἔργον τὸ χαρακτηρίζον τὰς Ἀθήνας ὡς μεγάλην πόλιν. Διὸ ὁ Θεμιστοκλῆς ἔπραξε τὰ πάντα, ὅπως προαγάγῃ τὴν νέαν πόλιν καὶ πληρώσῃ χρησίμων κατοίκων τοὺς κενοὺς αὐτῆς χώρους. Ἐπὶ δὲ τῇ προτάσει αὐτοῦ διηυκολύνθη ἡ εἰς τὴν πόλιν πρόσοδος ξένων τεχνιτῶν, μηχανικῶν καὶ καλλιτεχνῶν. Οὕτως ἐν χρόνῳ ἀπιστεύτως βραχεῖ εἶχε μεταβληθῆ τὸ ὅλον ἀξίωμα τῶν Ἀθηνῶν. Πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν εἶχον ἐρημωθῆ τὰ πάντα καὶ αὐται αἱ Ἀθῆναι εἶχον ἐξαλειφθῆ ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Νῦν δὲ οἱονεὶ διὰ μαγείας εἶχον ἀναστῆ δύο μεγάλαι πόλεις, ἀπέχουσαι ἀλλήλων μόλις μίαν καὶ ἡμίσειαν ὥραν. Ηὐξήθη ὁ ἀριθμὸς τῶν οἰκείων ἀρχόντων καὶ κατεστάθησαν ἀστυνόμοι καὶ ἀγορανόμοι χάριν τοῦ Πειραιῶς, ἐγκαθιδρύθησαν δ' ἐν αὐτῷ καὶ ἴδιοι μετρονόμοι καὶ σιτοφύλακες. Ἔπειτα ἀπῃτήθη καὶ ἡ ἐγκατάστασις ἰδίων ἀρχόντων διὰ τὴν ναυτιλίαν, καὶ μάλιστα εἰδικῶν ἐποπτῶν τοῦ ἐμπορικοῦ λιμένος, τοῦ καλουμένου Ἐμπορίου.

Στρατεία τῶν συμμάχων εἰς Κύπρον. Τὰ πράγματα σὺν τῷ χρόνῳ εἶχον ἀποκατασταθῆ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ κοινὴ ἐκτέλεσις τῶν ἐν Πλαταιαῖς ἀποφασισθέντων καὶ ἡ ἐξακολούθησις τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ἑλληνίδων πόλεων. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον οἱ μὲν Πελοποννήσιοι παρέσχον 20 τριήρεις, οἱ δὲ Ἀθηναῖοι 30 ὑπὸ στρατηγοὺς τὸν Ἀριστείδην καὶ τὸν Κίμωνα. Ἐκ δὲ τῆς Ἰωνίας προσῆλθον καὶ ἄλλα πλοῖα πολλά, οὕτως ὥστε ὁ ὅλος στόλος ἀπετελέσθη ἐξ ἑκατὸν περίπου πλοίων, κατὰ τὰ ὁρισθέντα ἐν Πλαταιαῖς. Τοῦ ὅλου συμμαχικοῦ στόλου ἡγεῖτο ὁ Παυσανίας, καὶ ὁ ἀπόπλους αὐτοῦ ἔγινε πιθανῶς τὸ ἔαρ τοῦ 476 π. Χ., ἐνῷ περὶ τὸν αὐτὸν χρόνον ὁ ἕτερος βασιλεὺς τῆς Σπάρτης, ὁ Λεωτυχίδης, ἐξηκολούθει στρατεύων ἐν Θεσσαλίᾳ, ὅπως θραύσῃ τὴν δύναμιν τῶν Ἀλευαδῶν, οἵτινες μέχρις ἐπ ἐσχάτων εἶχον συμπράξει μετὰ τοῦ ἐθνικοῦ ἐχθροῦ. Κατὰ τὴν ἐκστρατείαν ἐκείνην οἱ Ἕλληνες δὲν ἐφοβοῦντο τὴν συνάντησιν στόλου διαμφισβητοῦντος εἰς αὐτοὺς τὴν θαλασσοκρατίαν, ἀλλ' εἶχον τὸ πλεονέκτημα ὅτι ἠδύναντο νὰ ἐκλέξωσιν αὐτοὶ τὰ πεδία τῆς μάχης· αἱ δὲ ταχεῖαι κινήσεις τοῦ στόλου μαρτυροῦσιν ὅτι οἱ ἀρχηγοὶ αὐτοῦ, καὶ ἰδίως ὁ ἀρχιστράτηγος, οὐδεμίαν στρατείαν, ἐξ ἧς προσεδοκᾶτο ὄφελος, ἐθεώρουν ὑπὲρ τὸ δέον τολμηράν, οὐδὲ ὤκνουν πρὸς τὰς ἀποστάσεις. Μὴ ἀρκούμενοι εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Αἰγαίου, ἤθελον νὰ προλάβωσι καὶ τὴν ἐπάνοδον τῶν βαρβάρων καὶ φράξωσιν εἰς αὐτοὺς ἐς ἀεὶ τάς τε ἠπειρωτικὰς καὶ τὰς κατὰ θάλασσαν ὁδούς, δι' ὧν εἶχον ἐπιδράμει εἰς Εὐρώπην. Διὸ ἔστρεψαν τὴν προσοχὴν συγχρόνως ἐν μὲν τῷ βορρᾷ πρὸς τὸν Βόσπορον, ἐν δὲ τοῖς νοτίοις πρὸς τὴν Κύπρον. Ἂν οἱ Ἕλληνες ἤθελον κατορθώσει νὰ ἐμπεδωθῶσιν ἐπ' αὐτῆς, οὐ μόνον ἔμελλον ν' ἀποκτήσωσι πολύτιμα ἐφόδια πρὸς προαγωγὴν τῆς ἰδίας ἑαυτῶν ναυτιλίας καὶ τοῦ ἐμπορίου, ἀλλ' ἤθελον διακόψει καὶ τὴν κατὰ θάλασσαν ἐπικοινωνίαν μεταξὺ Περσίας καὶ Αἰγύπτου· ἠδύνατο δὲ νὰ παρακωλυθῇ ἐκ τῆς νήσου πᾶσα νέα παρασκευὴ τῶν Περσῶν ἐν ταῖς παραλίαις τῆς Συρίας καὶ τῆς Φοινίκης. Παρὰ τὰς ἰσχυρὰς φρουράς, ἃς εἶχον οἱ Πέρσαι εἰς τὰς πόλεις τῆς νήσου, οἱ σύμμαχοι κατώρθωσαν ν' ἀποσπάσωσιν ἀπ' αὐτῶν ἐντὸς ὀλίγων μηνῶν τὸ μέγιστον μέρος τῆς νήσου

Ἡ προδοσία τοῦ Παυσανίου. Ἐνῷ ἡ προσοχὴ τῶν Περσῶν ἦτο ἀκόμη ἐστραμμένη πρὸς τὸ Κυπριακὸν πέλαγος, οἱ σύμμαχοι ἀπεφάσισαν νὰ πλεύσωσι πρὸς τὸν Πόντον, ὅπως προσβάλωσι τὰς ἐν ταῖς παραλίαις αὐτοῦ ἀξίας λόγου περσικὰς κτήσεις. Καὶ εἶχε μὲν διὰ τῆς ἁλώσεως τῆς Σηστοῦ φραχθῆ ὁ διὰ τοῦ Ἑλλησπόντου διάπλους τῶν Περσῶν· ἀλλ' ἐν τῷ βορείῳ πορθμῷ κατεῖχον ἀκόμη τὸ Βυζάντιον καὶ τὸν ἀπαράμιλλον αὐτοῦ πολεμικὸν λιμένα. Ἦτο δὲ τὸ Βυζάντιον ὀχυρώτερον τῆς Σηστοῦ, καὶ οἱ Πέρσαι ἐθεώρουν τὴν κατοχὴν αὐτοῦ οὕτως ἀσφαλῆ, ὥστε οὐ μόνον εἶχον μεταφέρει εἰς τὴν πόλιν μέγα πλῆθος θησαυρῶν, ἀλλ' εἶχον ἀναδείξει αὐτὴν καὶ γενικὸν ἀρχηγεῖον τῶν στρατιῶν των καὶ διαμονὴν πολλῶν ἐπιφανῶν Περσῶν. Οἱ Ἕλληνες εὗρον τὴν φρουρὰν ἀπαράσκευον καθ' ὁλοκληρίαν· πρὶν ἢ δὲ οἱ Πέρσαι δυνηθῶσι νὰ σώσωσι τοὺς θησαυροὺς καὶ πρὶν ἢ φύγωσιν οἱ συγγενεῖς τοῦ μεγάλου βασιλέως, οἱ πολιορκηταὶ ἐπέβησαν τῶν τειχῶν καὶ ἀνάριθμητα λάφυρα περιῆλθον εἰς τοὺς νικητάς. Ἀλλὰ τοιαύτη εὐτυχία ὑπερέβαινε πᾶσαν προσδοκίαν, καὶ ὁ Παυσανίας δὲν εἶχε τὴν ἀπαιτουμένην δύναμιν, ὅπως βαστάσῃ αὐτὴν ἐμφρόνως. Ἦτο ἀνὴρ κατεχόμενος ὑπὸ φιλοδοξίας ἀμέτρου, ἐλατήριον δὲ πάσης αὐτοῦ πράξεως ἦτο ἡ αὐταρχικὴ διάθεσις, ὑφ' ἧς ἐκυριαρχεῖτο. Τὸ θέαμα τῆς λαμπρότητος τοῦ βίου Ἀσιατῶν ἡγεμόνων εἶχεν ὑποδαυλίσει τὰς ἀκαθάρτους ἐπιθυμίας τῆς καρδίας του. Δὲν ἤθελε νὰ εἶναι κύριος ἐν μόνῃ τῇ Σπάρτῃ, ἀλλὰ καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα· ὅσῳ δὲ μᾶλλον ἐπείθετο ὅτι τὸ καθεστὼς ἐν Ἑλλάδι πολιτικὸν σύστημα δὲν ἠδύνατο νὰ διαρκέσῃ, τόσῳ ὀλιγώτερον ἐθεώρει ἔργον ἀνόσιον τὴν συνεννόησιν μετὰ τοῦ ἐθνικοῦ ἐχθροῦ χάριν ἐπιτεύξεως τῶν ἐγωϊστικῶν αὐτοῦ σκοπῶν. Πρὸς ὡρίμανσιν δὲ τοιούτων σχεδίων τὸ Βυζάντιον ἦτο πόλις ἐπικαιροτάτη. Περιέβαλε λοιπὸν διὰ τῆς ἐμπιστοσύνης του Ἐρετριέα τινὰ καλούμενον Γόγγυλον, ἐπέτρεψεν αὐτῷ τὴν διοίκησιν τῆς πόλεως καὶ παρέδωκεν εἰς αὐτὸν τοὺς ἐπιφανεῖς αἰχμαλώτους, δοὺς τὴν κρυφίαν ἐντολήν, ὅπως ἀφήσῃ αὐτοὺς ν' ἀποδράσωσιν ἀβλαβεῖς. Μετὰ δὲ τὴν ἐκτέλεσιν πάντων τούτων ἔγραψεν εἰς τὸν Ξέρξην ἐπιστολήν, ἐν ᾗ ἔλεγεν ὅτι ὁ μέγιστος πόθος του ἦτο νὰ καταστῇ εὐάρεστος εἰς αὐτὸν καὶ συντελέσῃ εἰς τὸ νὰ ποιήσῃ εἰς αὐτὸν ὑποχείριον τὴν Ἑλλάδα. Ὁ μέγας βασιλεὺς ἀπεδέχθη μετὰ μεγίστης εὐγνωμοσύνης τὴν διάσωσιν τῶν συγγενῶν καὶ ἀνέλαβε μετὰ ζήλου τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν σχεδίων τοῦ Παυσανίου. Πρὸς διεξαγωγὴν δὲ τῶν περαιτέρω διαπραγματεύσεων κατεστάθη σατράπης ἐν Μυσίᾳ ὁ Ἀρτάβαζος, ὅστις ματαίως εἶχεν ἀποτρέψει ἐν Πλαταιαῖς ἀπὸ τῆς συγκροτήσεως μάχης, φρονῶν ὅτι ὤφειλον νὰ πολεμήσωσι τοὺς Ἕλληνας διὰ τῶν Ἑλλήνων, ἤτοι διὰ διαπραγματεύσεων καὶ δεκασμοῦ.

Τὰ ἑλληνικὰ πράγματα ἔμελλον νὰ λάβωσιν ἀναμφιβόλως τὴν χειρίστην τροπήν, ἂν ὁ Παυσανίας προέβαινεν εἰς ἐκτέλεσιν τῶν σχεδίων του μετὰ μείζονος εὐλαβείας καὶ καρτερίας. Ἀλλ' ὅτε οὗτος ἔλαβε τὰς ἐπιστολὰς τὰς φερούσας τὴν βασιλικὴν σφραγῖδα καὶ εἶδεν ἐπικοινωνοῦντα μεθ' ἑαυτοῦ ὡς ἴσον πρὸς ἴσον τὸν κραταιότατον τῶν δεσποτῶν τῆς γῆς, ἐξέστη πάσης φρονήσεως. Ἐφαντάζετο ἤδη ἑαυτὸν γαμβρὸν τοῦ μεγάλου βασιλέως καὶ ὕπαρχον αὐτοῦ ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς σατραπείαις. Ἐπεδείκνυε δὲ τὰς προθέσεις του μετὰ κουφονοίας ἐνόχου, ἐμιμεῖτο περὶ τὴν ἐσθῆτα καὶ ἐν τοῖς συμποσίοις τὴν μεγαλοπρέπειαν τῶν Περσῶν, ἠκολουθεῖτο κατὰ τὰς εἰς Θρᾴκην ἐκδρομὰς ὑπὸ Αἰγυπτίων καὶ Μήδων δορυφόρων, ἐφέρετο πρὸς τοὺς ἰδίους στρατιώτας μετ' ἀλαζονείας δεσπότου. Ἐπακόλουθον δὲ τῶν τρόπων του ἐκείνων ὑπῆρξεν ἡ ἐν τῷ στρατοπέδῳ γέννησις δυσαρεσκείας, ἥτις ηὐξήθη εἰς δυσμένειαν βιαιοτάτην, πρὸ πάντων παρὰ τοῖς Ἴωσι καὶ τοῖς Ἀθηναίοις, οἵτινες εἶχον ζωηρότατον τὸ αἴσθημα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἰσότητος. Οἱ Ἴωνες δὲν ἔτρεφον ἀνέκαθεν συμπάθειαν πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας, ἐθεώρουν δὲ φυσικοὺς των ἀρχηγοὺς τοὺς Ἀθηναίους. Παρ' αὐτῶν δ' ἐζήτησαν προστασίαν ἐναντίον τοῦ νέου τυράννου. Οἱ Ἀθηναῖοι συνετῶς φερόμενοι ἀνέλαβον τὴν προστασίαν αὐτῶν, ὅπως μὴ λόγῳ τοῦ εὐμεταβόλου χαρακτῆρος των ἀποστῶσιν ἀπὸ τοῦ κοινοῦ ἀγῶνος. Οὕτω δὲ προεκλήθη ῥῆξις ἐν τῷ ἑλληνικῷ στρατοπέδῳ, ἀπεχωρίσθησαν δὲ δύο στόλοι, ὁ μὲν ἰωνικὸς καὶ ἀττικός, ὁ δὲ σπαρτιατικὸς καὶ πελοποννησιακός, καὶ ὁ Παυσανίας μόνον κατ' ὄνομα ἦτο πλέον ἀρχιστράτηγος. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἀπρεπὴς καὶ δεσποτικὴ διαγωγὴ αὐτοῦ διεβοήθη ἐν Σπάρτῃ καὶ οἱ ἔφοροι ἐκάλεσαν αὐτὸν εἰς ἀπολογίαν· ἐπειδὴ δὲ δὲν εἶχεν ἀκόμη τὰ μέσα πρὸς φανερὰν ἀντίστασιν, ἠναγκάσθη νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὸ κέλευσμα. Ἀλλὰ μετ' αὐτοῦ συναπέπλευσε καὶ ὁ στόλος τῶν Πελοποννησίων.

Οἱ ἔφοροι ἔρριψαν τὸν Παυσανίαν εἰς τὴν εἱρκτήν, ἐπειδὴ ὅμως κατὰ τὴν διαδικασίαν οὐδὲν σαφὲς τεκμήριον τῆς ἐνοχῆς του ἠδύνατο νὰ παρουσιασθῇ, ἔμεινεν ἐλεύθερος. Οἱ Σπαρτιᾶται οὐδὲν ἐνήργησαν κατ' αὐτοῦ καὶ ὅτε ἀκόμη κατεμηνύθη ὡς ἐρεθίζων τοὺς εἵλωτας εἰς ἐπανάστασιν, διότι ἄνευ ἀναμφισβητήτων τεκμηρίων δὲν συνήθιζον νὰ ἐπισπεύδωσι τὰς ἐνεργείας των κατ' ἀνδρὸς Σπαρτιάτου. Ὅτε ὅμως ὁ μέλλων νὰ κομίσῃ τὰς τελευταίας πρὸς τὸν μέγαν βασιλέα ἐπιστολὰς ἔμπιστος αὐτοῦ παρουσίασεν αὐτὰς εἰς τοὺς ἐφόρους, τὸ τέλος αὐτοῦ ἀπεφασίσθη. Ὁ θάνατός του ἦτο οἰκτρός, οἱ δὲ Σπαρτιᾶται κατ' ἀρχὰς ἐσκέφθησαν νὰ τὸν ῥίψωσιν εἰς τὸν Καιάδαν, ὅπου κατεκρήμνιζον τοὺς κακούργους.

Ἐξορία τοῦ Θεμιστοκλέους. Εἰς τὸν ὄλεθρόν του συμπαρέσυρεν ὁ Παυσανίας καὶ τὸν μέγαν Θεμιστοκλέα. Οἱ Σπαρτιᾶται, οἵτινες ἄλλοτε, μετὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι νίκην, ἐτίμησαν ἐξόχως τὸν ἄνδρα, ἐμίσουν αὐτὸν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς διπλωματικῆς ἐκείνης πλεκτάνης, ἣν κατ' αὐτῶν ἔστησεν ὁ Θεμιστοκλῆς τῷ 478, δολιότητα κατὰ δολιότητος ἀντιτάσσων. Τώρα δὲ ἤθελον νὰ καταστήσωσι καὶ τοῦτον κοινωνὸν τοῦ ὀνείδους, εἰς τὸ ὁποῖον περιέπεσαν αὐτοὶ διὰ τοῦ αἰσχροῦ τοῦ Παυσανίου τέλους. Ὁ Θεμιστοκλῆς μετὰ τὸ 478 σπανίως ἐμφανίζεται ὡς ἐνεργὸν πολιτικὸν πρόσωπον ἐν Ἀθήναις. Ὁ μεγαλοφυὴς ἀνὴρ δὲν κατώρθωσε, φαίνεται, να κερδίσῃ νέας δάφνας ἐν τῷ πολιτικῷ σταδίῳ καὶ ἐν τῇ κομματικῇ πάλῃ ὑπέκυψεν εἰς τοὺς ἀντιπάλους αὐτοῦ. Ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ ἐπιρροὴ ἐστηρίζετο εἰς τὴν προσωπικήν του ἱκανότητα, ἀλλ' οὐχὶ εἰς τὴν δύναμιν τοῦ κόμματος. Καθὼς δὲ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν του πολιτικὴν ἐβάδισε πολλάκις λοξὰς ὁδούς, καὶ ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ὁμοίως δὲν προετίμα πάντοτε τὸν εὐθὺν δρόμον. Κατηγορήθη ὡς χρηματιζόμενος καὶ ἡ πολιτικὴ δὲ αὐτοῦ πρὸς τὸν Ξέρξην ἐξήγειρε βεβαίως παρὰ πολλοῖς ὑπονοίας. Τὸ ἀγέρωχον τοῦ χαρακτῆρός του δυσηρέστει, καὶ ὡς μέγας πολιτικὸς ἀνὴρ βαδίζων τὰς ὁδοὺς αὐτοῦ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἔχῃ πολλὰς συμπαθείας. Τῷ 461 πιθανῶς ὠστρακίσθη καὶ χρόνον τινὰ διέτριβεν ἐν Ἄργει, ἐπισκεπτόμενος καὶ ἄλλας τῆς Πελοποννήσου πόλεις—αἱ πολιτικαὶ σχέσεις τοῦ Θεμιστοκλέους ἔφθανον μέχρι τῶν ἐν Σικελίᾳ πόλεων· τὰς δύο θυγατέρας αὐτοῦ ὠνόμασεν Ἰταλίαν καὶ Σύβαριν—, ὅτε οἱ πρέσβεις τῶν Σπαρτιατῶν κατήγγειλαν αὐτὸν εἰς τὰς Ἀθήνας ὡς συνένοχον τοῦ Παυσανίου καὶ ἀπῄτησαν τὴν τιμωρίαν του. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐκάλεσαν αὐτὸν εἰς ἀπολογίαν, πέμψαντες εἰς ἀναζήτησίν του πρέσβεις, ἀλλ' ὁ Θεμιστοκλῆς κατέφυγεν εἰς Κέρκυραν, ἐκεῖθεν πρὸς τὸν Ἄδμητον τὸν βασιλέα τῆς Μολοσσίδος καὶ ἐντεῦθεν πάλιν εἰς τὴν Πύδναν, πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Μακεδονίας Ἀλέξανδρον, ὅστις κατευώδωσεν αὐτὸν διὰ θαλάσσης εἰς τὴν Ἀσίαν. Τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἀνδρὸς ἐξησφάλιζεν εἰς αὐτὸν τὴν φιλίαν καὶ αὐτῶν τῶν προσωπικῶν του ἐχθρῶν. Τὸ πλοῖον ὅμως, ὅπερ μετέφερεν αὐτὸν εἰς τὴν Ἀσίαν, προσωρμίσθη εἰς τὴν Νάξον, ἣν ἐπολιόρκει ἀθηναϊκὸς στόλος (460). Ὁ Θεμιστοκλῆς ἐφανέρωσεν εἰς τὸν πλοίαρχον τίς ἦτο καὶ οὗτος ἔσωσεν αὐτὸν τοῦ κινδύνου τῆς ἀναγνωρίσεως. Ἀπὸ τῆς Ἐφέσου ἔφθασεν εἰς τὰ Σοῦσα, ὅπου ὁ Πέρσης δεσπότης Ἀρταξέρξης ὁ Μακρόχειρ ἐδέχθη αὐτὸν μετὰ τῆς φιλοφροσύνης καὶ τῆς γενναιότητος ἐκείνης, μεθ' ἧς εἰς πρόσφυγας Ἕλληνας οἱ μονάρχαι ἐκεῖνοι πάντοτε προσηνέχθησαν. Τῷ ἐχάρισε τρεῖς πόλεις: Λάμψακον, Μυοῦντα καὶ Μαγνησίαν (ἐκ τῆς τελευταίας εἶχεν εἰσόδημα 50 ταλάντων) καὶ ἐνταῦθα ἀπέθανεν ὁ Θεμιστοκλῆς τῷ 448.

Η ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ. ***Ἡ νέα συμμαχία.*** Μετὰ τὸν ἀπόπλουν τοῦ Παυσανίου, αἱ Ἀθῆναι ἀνέλαβον τὴν ἡγεμονίαν τοῦ ἀπομείναντος στόλου (476 π. Χ.). Παρὰ τὰς μεγίστας δυσχερείας, ἃς συνήντα ἡ σύμπηξις τῆς νέας συμμαχίας διὰ τῆς ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τῶν Ἀθηνῶν συνενώσεως τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, ὁ Ἀριστείδης κατώρθωσε νὰ στερεώσῃ ταύτην. Ἡ ἱερὰ νῆσος Δῆλος ἀπέβη τώρα τὸ κέντρον τῆς νέας συμμαχίας, ἧς οἱ ἀντιπρόσωποι συνήρχοντο ἐνταῦθα περὶ τὸν χρόνον καθ' ὃν ἐτελεῖτο ἡ ἀρχαία συμμαχικὴ ἑορτή, ἤτοι πιθανῶς περὶ τὰς ἀρχὰς Μαΐου. Ἡ ἀπὸ τῶν Περσῶν ἄμυνα καὶ ἡ διηνεκὴς ἐξασφάλισις τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν ὑπῆρξεν ὁ παρὰ πάντων ἀποδεκτὸς γενόμενος σκοπός, καὶ ἡ ἐκτέλεσις ἀπῄτει στόλον ἔχοντα διοίκησιν ἑνιαίαν. Ὁ Ἀριστείδης ἔπεισε τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν πόλεων, ὅτι ἦτο ἀναγκαιότατος ὁ καθορισμὸς τακτῶν φόρων, ἐπειδὴ ἄνευ ταμείου καὶ σταθεροῦ προϋπολογισμοῦ δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ συντήρησις ἑτοιμοπολέμου στόλου. Αἱ συμμαχίδες ἀπεδέχθησαν μετὰ πολλῆς προθυμίας τὴν καταβολὴν τακτῶν φόρων, καθότι καὶ χάριν προστασίας τοῦ ἐμπορίου ἐναντίον τῶν πειρατῶν ὡμολογεῖτο παρὰ πάντων ἡ ἀνάγκη στόλου μονίμου. Φόρους κατέβαλλον αἱ πόλεις ὅσαι ἢ δὲν εἶχον ἴδια πολεμικὰ πλοῖα ἢ δὲν ἤθελον νὰ ἔχωσι. Προωρίζοντο δὲ οἱ φόροι τούτων πρὸς συντήρησιν ἀριθμοῦ πλοίων ἀναλόγου πρὸς τὸ ὅλον πλῆθος τῶν κατοίκων αὐτῶν. Ἀλλ' αἱ μεγαλύτεραι πόλεις δὲν παρεῖχον χρηματικὰς εἰσφοράς, ἀλλ' ὑπεχρεοῦντο νὰ παρέχωσιν ἄνδρας καὶ πλοῖα κατὰ τὰ δι' ἑκάστην αὐτῶν ταχθέντα παρὰ τοῦ Ἀριστείδου, ὅστις ἐπετέλεσε τὸ δυσχερὲς αὐτοῦ ἔργον πρὸς κοινὴν εὐχαρίστησιν ἁπάντων. Τὸ ταμεῖον τῶν συμμάχων κατέκειτο ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Δηλίου Ἀπόλλωνος, καὶ ἡ διοίκησις αὐτοῦ ἦτο ἀνατεθειμένη εἰς τοὺς ἑλληνοταμίας. Καὶ τὸ μὲν ὄνομα τοῦτο ἐμφαίνει τὸν ἀμφικτιονικὸν χαρακτῆρα τῆς συμμαχίας, ἥτις ἐσκόπει νὰ εἶναι ἐθνικὴ δύναμις τῶν Ἑλλήνων· εἰς δὲ τοὺς Ἀθηναίους ἐδόθη τὸ ἄξιον λόγου δικαίωμα τῆς ἐκ τῶν τάξεων αὐτῶν ἐκλογῆς τῶν ἑλληνοταμιῶν. Ἐν τῷ συνόλῳ ἐκράτησεν ἡ ἀρχή, καθ' ἣν ἅπασαι αἱ πόλεις διετήρουν τὴν ἑαυτῶν ἀνεξαρτησίαν, οἵαν εἶχον πρότερον, καὶ ἔστελλον ἴδιον ἀντιπρόσωπον εἰς τὰς ἐν τακτῷ χρόνῳ ἐπαναλαμβανομένας συνόδους, ἔνθα συνεκροτεῖτο κοινὸν συνέδριον τῶν συμμάχων, εἰς ὃ ἐναπέκειτο ἡ σύσκεψις περὶ πολέμου, δαπανῶν καὶ λοιπῶν κοινῶν ὑποθέσεων. Ἕδρα δὲ τοῦ συνεδρίου ἦτο τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, ἐν ᾧ ἠθροίζοντο κατὰ τὸ ἔαρ οἱ συμπανηγυρισταὶ τῆς κοινῆς ἑορτῆς. Ἀλλ' αἱ σύνοδοι τῶν ἀπεσταλμένων ἦσαν, ἕνεκα τῆς ἐκτάσεως, ἣν ἔλαβεν ἡ συμμαχία, οὕτω πολυπληθεῖς, ἅμα δ' ἐν αὐταῖς τὰ συμφέροντα οὕτω ποικίλα καὶ αἱ γνῶμαι οὕτω διῃρημέναι, ὥστε ἦσαν ὅλως ἀκατάλληλοι πρὸς ὁμόφωνον δρᾶσιν. Πρὸς δὲ τούτοις ἀπ' ἀρχαιοτάτων ἤδη χρόνων ἐπεκράτουν μεταξὺ τῶν νήσων καὶ τῶν παλαιῶν πόλεων πολλαὶ ζηλοτυπίαι καὶ διχόνοιαι, ἕνεκα τῆς διαφορᾶς τῶν ἐν αὐταῖς οἰκούντων φύλων καὶ τῶν ἀντιθέτων αὐτῶν ἐμπορικῶν συμφερόντων. Διὰ πάντα ταῦτα πολὺ δραστηριώτερον ὑπῆρξε τὸ ἔργον τῶν Ἀθηνῶν καὶ πολὺ σημαντικωτέρα ἡ ῥοπὴ αὐτῶν. Αἱ Ἀθῆναι, ὑπερτεροῦσαι ἅπαντας τοὺς συμμάχους κατά τε τὴν δύναμιν καὶ τὴν πολιτικὴν περίσκεψιν, εἶχον

Digitized by Google

τὴν ἡγεμονίαν τῆς συμμαχίας, ἐκάλουν τοὺς συμμάχους εἰς συνόδους, καθ' ἃς εἶχον τὴν προεδρίαν, συνέλεγον τοὺς φόρους, διῴκουν τὸ ταμεῖον, ἐφρόντιζον περὶ τῶν κοινῶν συμφερόντων, διώριζον τοὺς στρατηγοὺς καὶ καθώριζον ἐν κεφαλαίῳ ἁπάσας τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις. Τὴν δὲ δύναμιν τῶν Αθηναίων ἐπηύξησαν ἄνευ ἐνεργείας αὐτῶν πρὸς τοῦτο αὐτοὶ οἱ σύμμαχοι ἀχθεσθέντες τοὺς μόχθους τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, ὅτε εἶδον γενόμενον ἐκποδὼν τὸν ἄμεσον κίνδυνον καὶ ἀποκαταστ..θεῖσαν πάλιν τὴν ἀσφάλειαν τῶν θαλασσῶν Διὸ ἀπέβη ὁσημέραι μείζων ὁ ἀριθμὸς τῶν πόλεων, ὅσαι προέκρινον νὰ ἀπαλλάσσωνται τῶν ὑποχρεώσεων αὐτῶν διὰ παροχῆς χρημάτων καὶ διατρίβωσιν ἐν ἡσυχίᾳ καὶ ἀνέσει περὶ τὸ ἐμπόριον, τὴν γεωργίαν καὶ τὴν ἁλιείαν.

Ἡ στρατηγία τοῦ Κίμωνος. Καθ' ὃν χρόνον ἐψηφίζοντο ἐν Δήλῳ αἱ ἄξιαι λόγου ἐκεῖναι διαταξεις, ἵσταντο πρὸς βορρᾶν τοῦ Αἰγαίου ἀντιμέτωποι ἀλλήλων αἱ δυνάμεις τῶν Περσῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων. Εἰς τὸν Κίμωνα, τὸν υἱὸν τοῦ Μιλτιάδου, οὗ τὴν στρατηγικὴν ἀρετὴν καὶ φιλοπατρίαν εἶχε συστήσει εἰς τοὺς Ἀθηναίους θερμότατα ὁ Ἀριστείδης, ἔλαχεν ὁ κλῆρος νὰ διεξαγάγῃ πόλεμον πρὸς τοὺς Πέρσας καὶ τὰ ἄγρια θρακικὰ φῦλα κατὰ τὰ παράλια τῆς Θράκης καὶ περὶ τὰς νήσους Νῦν δὲ προέκειτο νὰ ἀνοιχθῇ εἰς τὴν ἀρτιπαγῆ ναυτικὴν δύναμιν ἡ πρὸς τὸν Πόντον θαλασσία ὁδὸς καὶ νὰ προστεθῶσιν εἰς τὴν συμμαχίαν αἱ πόλεις αἱ δεσπόζουσαι τῶν βορείων τοῦ Αἰγαίου. Διὰ ταῦτα ἐπολιορκήθη καὶ κατελήφθη (470 π. Χ.) ἐν τοῖς πρώτοις τὸ Βυζάντιον, ἐν ᾧ εἶχεν ἐμφωλεύσει καὶ πάλιν ὁ Παυσανίας καὶ ἐφέρετο λίαν ὑπόπτως. Ἔπειτα δ' ἔπλευσαν εἰς τὸν Ἑλλήσποντον, ἐν ᾧ διετηροῦντο ἀκόμη ἐπιμόνως οἱ Πέρσαι, ὅπως κρατῶσιν ἐλευθέραν τὴν πρὸς τὴν Εὐρώπην διάβασιν. Διὰ τοῦτο εἶχον καταστήσει τοὺς γενναιοτάτους τῶν στρατηγῶν αὐτῶν ὡς ὑπάρχους ἐν ταῖς παραλίαις πόλεσι καὶ προεκάλεσαν τὰ θρακικὰ φῦλα νὰ παράσχωσιν εἰς αὐτοὺς ἐπικουρίαν. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν περιεφρόνησαν τὸν μικρὸν στόλον, ἀλλὰ μετ' ὀλίγον εἶδον μετὰ φρίκης ὅτι οὗτος ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Κίμωνος ἔβαινε πρὸς τὰ πρόσω μετὰ μεγίστης δραστηριότητος ἐπὶ τῇ βάσει καλῶς ἐσκεμμένου σχεδίου. Μετ' οὐ πολὺ δὲ εἶδον ἀποκεκομμένην τὴν γραμμὴν τῆς ὑποχωρήσεως καὶ πάντα τὰ ἄξια λόγου χωρία προσβαλλόμενα, καὶ ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσιν ἁπανταχοῦ. Τέλος ὁ ἀγὼν μετετέθη εἰς τὴν Ἠιόνα, τὴν κραταιοτάτην καὶ ἰδιαζόντως ὀχυρὰν πόλιν παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Στρυμόνος. Ὁ Κίμων, ἔχων τελείαν συνείδησιν τῆς δυσχερείας τοῦ ἔργου αὐτοῦ, εἶχεν ἔλθει εἰς σχέσεις πρὸς τὴν Θεσσαλίαν, ἐν ᾗ ἐκινεῖτο καὶ πάλιν ἐλευθέρως ἡ ἐθνικὴ φατρία· ὑποστηριχθεὶς δ' ὑπὸ τῆς Φαρσάλου δι' ἀποστολῆς χρημάτων καὶ στρατιωτῶν, κατώρθωσε νὰ πολιορκήσῃ τὴν Ἠιόνα, ἣν κατέλαβε τῷ 470—469 π. Χ. Διὰ τῆς ἐκστρατείας ταύτης προσετέθη εἰς τὴν συμμαχίαν νέα περιοχὴ παραλίων χωρῶν, περιλαμβάνουσα πλείστας ὅσας παραθαλασσίας θρακικὰς πόλεις, ἐν αἷς τὴν Ἄκανθον, τὴν Ὄλυνθον, τὰ Στάγειρα, ἴσως δὲ καὶ τὴν Ποτίδαιαν. Τὰ δὲ λάφυρα τῆς θρακικῆς ἐκστρατείας διενεμήθησαν ἐν Χίῳ, καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἐκέρδησαν πλεῖστα ὅσα ἐκ τῶν λύτρων ὅσα ἐπλήρωσαν οἱ ἐπιφανεῖς τῶν Περσῶν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν αἰχμαλώτων συγγενῶν. Εὐθὺς μετὰ τὴν πρὸς τὸν Στρυμόνα ἐκστρατείαν ἐπεχειρήθη ἡ τιμωρία τῶν Σκυρίων. Τοῦ ἔργου δὲ τούτου ἐπελήφθη ὁ Κίμων μετὰ ἰδιαζούσης προθυμίας, ἐπειδὴ εἴπερ τι καὶ ἄλλο συνῇδε πρὸς τὰς διαθέσεις αὐτοῦ ἡ ἐν τοῖς παραλίοις ἐκείνοις ἀντιπροσωπεία τῶν πανελληνίων συμφερόντων καὶ ἡ ἀνάδειξις τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀποκαταστάσεως τῆς τάξεως ἐν τῷ ἑλληνικῷ πελάγει. Συγχρόνως δ' ἐπέδειξε μὲν τὴν εὐγνωμοσύνην αὐτοῦ πρὸς τοὺς Θεσσαλοὺς συμμάχους, ἀποκαθιστάνων ἀσφαλῆ τὰ παράλια αὐτῶν, παρέσχε δ' εἰς τοὺς Ἀθηναίους ἀξίαν λόγου ἐπέκτασιν τῆς δυνάμεως αὐτῶν. Ἡ νῆσος ἔγινε χώρα ἀττικὴ καὶ Ἀθηναῖοι πολῖται κατῳκίσθησαν ἐπὶ τῶν γαιῶν, ἐφ' ὧν διῆγον τὸν ληστρικὸν αὐτῶν βίον οἱ Δόλοπες. Τέλος δὲ τὸ πολεμικὸν ἐκεῖνο κατόρθωμα τοῦ Κίμωνος καθηγιάσθη διὰ τῆς ἀνευρέσεως τοῦ τάφου τοῦ Θησέως, οὗ ἡ θέσις ἀπεκρύπτετο ὑπὸ τῶν Σκυρίων.

Ἡ καθυπόταξις τῆς Νάξου. Ἐφ' ἱκανὰ ἔτη ἐξηκολούθησαν ὄντα τὰ πράγματα εὐνοϊκά, ἐφ' ὅσον διήρκει ὁ κοινὸς κίνδυνος· καὶ παρὰ μὲν τοῖς συμμάχοις ἐπεκράτει εὔνοια καὶ ἐμπιστοσύνη, παρὰ δὲ τοῖς Ἀθηναίοις ἐπιείκεια καὶ σύνεσις. Ἀλλ' οὐχ ἧττον κατεφάνησαν λίαν ἐνωρὶς καὶ τὰ ἐπισφαλῆ τῆς συμμαχίας. Ἐνέκειτο δὲ ἡ ἀδυναμία αὐτῆς εἰς τὴν ἀστάθειαν τοῦ χαρακτῆρος τῶν Ἰώνων. Αἱ Ἀθῆναι ἀναγκαίως ἐφρόντιζον μετὰ μεγάλης αὐστηρότητος περὶ τῆς τηρήσεως τῶν καθηκόντων τῶν συμμάχων. Ἀλλ' ἐπειδὴ πάντα τὰ ἐκ τῆς συμμαχίας ὀφέλη ἀπεκόμιζον οἱ Ἀθηναῖοι καὶ διὰ τοῦ συμμαχικοῦ στόλου ἐκυρίευσαν νήσους καὶ παραλίας, ἐκινήθη ἡ ὀργὴ καὶ δυσπιστία τῶν συμμάχων, οἵτινες διέβλεπον ὅτι ὑπεβιβάζοντο εἰς ὄργανα τῆς αὐξούσης δυνάμεως τῶν Ἀθηνῶν. Διό, πρὶν ἢ διαρρεύσωσι τὰ πρῶτα δέκα ἔτη ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀττικῆς ἡγεμονίας, ἐδέησε νὰ γίνῃ χρῆσις τοῦ στόλου πρὸς ἐπαναφορὰν ἀφισταμένων συμμαχίδων πόλεων εἰς τὸ καθῆκον ἢ πρὸς τὴν διὰ τῆς βίας ὑπαγωγὴν εἰς τὴν συμμαχίαν ἄλλων πόλεων, αἵτινες ἐπέμενον μὴ προσχωροῦσαι εἰς αὐτήν, καίπερ κείμεναι ἐν τῇ κατὰ θάλασσαν ἀρχῇ τῶν Ἀθηναίων. Τὸ πρῶτον δὲ παράδειγμα ἀποστασίας ἀπὸ τῆς πρωτευούσης πόλεως, τῆς ἐχούσης τὴν ἡγεμονίαν, ἔδωκεν ἡ ἰσχυρὰ Νάξος, ἧς ἡ ἀντίστασις κατεβλήθη μόνον μετὰ μακρὰν πολιορκίαν (467 π. Χ.). Μετὰ κρυφίας χαρᾶς ἔβλεπον ἐξ ἑνὸς μὲν οἱ Πέρσαι, ἐξ ἑτέρου δὲ οἱ Σπαρτιᾶται τὰς δυνάμεις τῆς νέας συμμαχίας ἀποτριβομένας δι' ἐμφυλίων ἀγώνων. Ἀλλ' ὅμως τὸ ἄμεσον ἐπακόλουθον τῶν ἀγώνων τούτων οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ νέα ἐπαύξησις τῆς δυνάμεως τῶν Ἀθηνῶν. Καὶ δὴ τότε πρῶτον διεγράφη πόλις συμμαχὶς ἐκ τῶν τάξεων τῶν ἀνεξαρτήτων νησιωτικῶν πολιτειῶν, καὶ οἱ σύμμαχοι αὐτοὶ ἀνεγνώρισαν ὅτι οἱ Νάξιοι, ἕνεκα τῆς ἀποστασίας ἀπὸ τῆς καθεστώσης συμμαχίας, εἶχον ἀποβάλει τὰ δικαιώματα αὐτῶν. Ἀντὶ δὲ συμμετόχων τῆς συμμαχίας ὑπεβιβάσθησαν εἰς ὑπηκόους αὐτῆς, καὶ ὡς τοιοῦτοι ὑπεβλήθησαν εἰς βαρύτερον φόρον καὶ αὐστηροτέραν ἐπιτήρησιν παρὰ τῆς πόλεως τῆς ἐχούσης τὴν ἡγεμονίαν. Οὕτω δ' αἱ Ἀθῆναι ἀπέκτησαν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πελάγους τῶν Κυκλάδων θέσιν κραταιοτέραν καὶ συνεκράτουν τὴν συμμαχίαν διὰ τῆς πτοήσεως καὶ τοῦ φόβου.

Ἡ ἐπ' Εὐρυμέδοντι μάχη. Ὁ ἑλληνικὸς στόλος μετὰ τὴν ταπείνωσιν τῆς Νάξου ἦτο πάλιν ἐλεύθερος. Ἀπεφασίσθη δὲ τώρα νὰ τεθῇ πέρας εἰς τὴν ἐξακολουθοῦσαν ἐν Ἰωνίᾳ ἀνώμαλον κατάστασιν καὶ ἀποσπασθῇ ἀπὸ τῶν Περσῶν ἡ πρὸς κυριαρχίαν ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει ἀναγκαιοτάτη Καρία. Ὁ Κίμων διεπεραιώθη μετὰ 200 νηῶν εἰς τὴν Ἀσίαν, χωρῶν πρὸς συνάντησιν τοῦ ἐχθροῦ, ὃν εὗρεν ἐν τῷ Παμφυλίῳ πελάγει. Ὁ περσικὸς στόλος, καίπερ ὢν πολυπληθέστερος, ἤθελε νὰ ἐκφύγῃ τὸν ἀγῶνα, καὶ ἀπεχώρησεν εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Εὐρυμέδοντος. Ἀλλ' ὁ Κίμων κατέφθασεν αὐτὸν καὶ ἠνάγκασε τοὺς πολεμίους νὰ ναυμαχήσωσιν. Ὁ ἐχθρικὸς στόλος πιεσθεὶς καὶ στενοχωρηθεὶς ἡττήθη, τὰ δὲ πληρώματα, ἅτινα ἔφυγον εἰς τὴν παραλίαν καὶ συνηνώθησαν μετὰ τῆς ἠπειρωτικῆς στρατιᾶς, προσεβλήθησαν ἀμελλητὶ καὶ ἐνικήθησαν μετ' ἀντίστασιν βιαίαν, τὸ δὲ πλούσιον στρατόπεδον περιέπεσεν εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Πρὶν ἢ δὲ ὁ προσπλέων πρὸς βοήθειαν φοινικικὸς στόλος λάβῃ γνῶσιν τῆς ἥττης, προσεβλήθη καὶ αὐτὸς ἐν ἀναπεπταμένῳ πελάγει καὶ διεσκορπίσθη.

Καθυπόταξις τῶν Θασίων. Ἐνῷ οἱ Ἀθηναῖοι ἐπεδίωκον τὴν κατὰ τὰς θρακικὰς παραλίας ἐπέκτασιν, ἀντέστη πρὸς αὐτοὺς μία τῶν κυριωτάτων συμμαχίδων νήσων, ἡ Θάσος, ἥτις δὲν ἤθελεν ἀκόμη ν' ἀποβάλῃ τὰς ἀξιώσεις περὶ ἰδίας θαλασσοκρατίας. Ἀμέσως μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Ἠϊόνος στρατιὰ Ἀθηναίων ἀνέβη τὸν Στρυμόνα, ὅπως ἐγκατασταθῇ μίαν ὥραν ἄνω τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ παρὰ τὰς Ἐννέα Ὁδούς. Ἀλλ' ἡ στρατεία ἀπέτυχεν οἰκτρῶς, ὀλίγων μόνον περισωθέντων. Μετὰ τρία περίπου ἔτη οἱ Ἀθηναῖοι ἐπεχείρησαν νέαν ἐκστρατείαν μετὰ πολὺ μεγαλυτέρας στρατιᾶς, ὅπως διὰ τῆς βίας ἐπιτύχωσι τὴν προχώρησιν εἰς τὴν μεσόγαιαν. Δεκακισχίλιοι μάχιμοι ἄποικοι, πολῖται τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν συμμαχίδων, ἠθροίσθησαν ἐν Ἠϊόνι, κατέλαβον τὰς Ἐννέα Ὁδοὺς καὶ εἰσώρμησαν ἔπειτα, στρατηγοῦντος τοῦ Λεάγρου, περαιτέρω πρὸς βορρᾶν εἰς τὴν χώραν τῶν Ἠδωνῶν, ὅπως ἐγκαθιδρυθῶσι μονίμως πλησίον τῶν μεταλλείων. Ἀλλὰ τὰ θρακικὰ φῦλα συνηνώθησαν ἐναντίον τῶν ξένων ἐπιδρομέων, ἐπέπεσον κατὰ τῆς στρατιᾶς καὶ ἐπήνεγκον εἰς αὐτὴν ἧτταν τοιαύτην, ὥστε ἐναυάγησεν ἐπὶ τοῦ παρόντος πᾶσα ἀπόπειρα τῶν Ἀθηναίων πρὸς ἐγκατάστασιν ἐν τοῖς ἐνδοτέροις τῆς περὶ τὸν Στρυμόνα χώρας. Τὰς περιστάσεις ταύτας ἐπίστευσαν οἱ Θάσιοι ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐπωφεληθῶσιν, ὅπως συντηρήσωσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν τοὺς πλουσίους πόρους τῆς ἀντικειμένης ἠπείρου, ἰδίως δὲ τὰ χρυσωρυχεῖα τοῦ Παγγαίου· ἂν δὲ ἀπέβαλλον αὐτά, πᾶσα ἐλπὶς τῶν νησιωτῶν περὶ ἰδίας θαλασσοκρατίας ἔμελλε νὰ ἐκλίπῃ διὰ παντός. Διὸ συνεμάχησαν πρὸς τοὺς Θρᾷκας καὶ τοὺς Μακεδόνας, καὶ ἔπειτα, ὅτε τὰ παράπονά των οὐδεμιᾶς ἠξιώθησαν ἀκροάσεως ἐν Ἀθήναις, ἐκήρυξαν φανερὰν ἀποστασίαν ἀπὸ τῆς συμμαχίας (464 π. Χ.). Οἱ Ἀθηναῖοι ἠναγκάσθησαν νὰ ἀναλάβωσι δεινὸν ἀγῶνα πρὸς ταπείνωσιν τῆς ἀλαζόνος νήσου, ἥτις εἶχεν ἐπὶ μακρὸν παρασκευασθῆ ἐν ἡσυχίᾳ. Οἱ Θάσιοι ἀντελήφθησαν ταχέως ὅτι παρὰ τὴν κρυφίαν ὑποστήριξιν τῆς Μακεδονίας δὲν ἠδύναντο νὰ ἀντιστῶσιν ἐπὶ μακρὸν εἰς τὸν στόλον τοῦ Κίμωνος. Διὸ ἐζήτησαν διὰ πρέσβεων βοήθειαν παρὰ τῆς Σπάρτης. Ἡ μετὰ τῆς Θάσου συμμαχία ἦτο λίαν ἐπαγωγός, ἅτε τῶν Θασίων κατεχόντων ἀκόμη τὰ χρυσωρυχεῖα αὐτῶν. Τὸ δὲ μέγεθος τοῦ ἐρεθισμοῦ τῶν Σπαρτιατῶν ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων μαρτυρεῖ αὐτὴ ἡ προθυμία, μεθ' ἧς προκληθέντες παρὰ τῶν πρέσβεων τῶν Θασίων ὑπεσχέθησαν οὐ μόνον τὴν ἐπέμβασιν αὐτῶν καὶ τὴν ὑποστήριξιν, ἀλλὰ καὶ ἄμεσον ἐπίθεσιν ἐναντίον τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως δι' αὐτῆς ἐκβιάσωσι τοὺς Ἀθηναίους νὰ λύσωσι τὴν πολιορκίαν τῆς νήσου. Ἀλλὰ πρὶν ἢ δυνηθῶσι νὰ ἐπιχειρήσωσι τὴν ἐκστρατείαν, ἐπῆλθε φοβερὰ θεομηνία, διακόψασα πάσας τὰς παρασκευάς, καὶ σεισμὸς δεινότατος· χάσματα ἠνεῴχθησαν, βράχοι κατεκρημνίσθησαν ἀπὸ τῶν ἀπορρώγων κορυφῶν τοῦ Ταϋγέτου, οἰκίαι καὶ ναοὶ κατέπεσον. Δὲν ὑπῆρχε πλέον Σπάρτη καὶ μόνον ὀλίγαι οἰκίαι ἔμενον ὀρθαί. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος περὶ βοηθείας τῶν Θασίων. Ἠδυνήθησαν δὲ οὗτοι ν' ἀντιστῶσι μετ' ἐπιμονῆς καὶ καρτερίας μέχρι τοῦ τρίτου ἔτους, ἀλλ' ἔπειτα ἐξηντλήθησαν οἱ πόροι αὐτῶν. Ἡ πόλις ἠναγκάσθη νὰ παραδώσῃ πάντα αὐτῆς τὰ πλοῖα, νὰ κρημνίσῃ τὰ τείχη, νὰ πληρώσῃ τὰς δαπάνας τοῦ πολέμου, νὰ ἐγκαταλίπῃ τήν τε ἤπειρον καὶ τὰ πλούσια ἐκ τῶν μεταλλείων ἔσοδα καὶ νὰ ἀναλάβῃ τὴν ὑποχρέωσιν τακτοῦ φόρου.

Ἡ ἔκτασις τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους Ἤδη τὸ κράτος τῶν Ἀθηναίων ἐξετείνετο ἐπὶ πασῶν σχεδὸν τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, τῶν κατὰ τὰ βόρεια παράλια ἑλληνικῶν πόλεων, ὁμοίως τῶν κατὰ τὸν Ἑλλήσποντον καὶ τὸν Βόσπορον καὶ τῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μέχρι τῶν ὁρίων τῆς Παμφυλίας. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ βασίλειον τῆς Μακεδονίας καὶ εἰς τὰ ἐντὸς τῆς Θράκης ἐξετείνετο ἡ ἐπιρροή των (μόνον κατὰ τὴν κτίσιν τῶν Ἐννέα Ὁδῶν ἀπέτυχον ὑποστάντες καταστροφὴν ἐν Δραβήσκῳ τῷ 459 π. Χ.), τοὺς Θεσσαλοὺς εἶχον φίλους, ἂν καὶ ἡ πίστις αὐτῶν ἦτο ἥκιστα ἀσφαλής, καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν Ἰσθμὸν ἐξέτεινον τὴν ἀρχήν των διὰ τῆς εἰς τὴν συμμαχίαν αὐτῶν προσχωρήσεως τῶν Μεγαρέων (457). Κατέχοντες δὲ νῦν τοὺς δύο λιμένας τῶν Μεγάρων, τὴν Νίσαιαν ἐν τῷ Σαρωνικῷ κόλπῳ καὶ τὰς Πηγὰς ἐν τῷ Κορινθιακῷ, ἦσαν κύριοι ἀμφοτέρων τῶν θαλασσῶν, διὸ μετ' ὀλίγον ἐπεχείρησαν ἐν αὐτῇ τῇ Πελοποννήσῳ νὰ καταλάβωσι τὴν Σικυωνίαν χώραν καὶ τὴν Ἀχαΐαν, ἃς καὶ ἐπί τινα χρόνον κατέσχον, ὁμοίως δὲ καὶ τὴν ἀπέναντι Ναύπακτον. Καὶ εἰς τὰ ἀνατολικὰ δὲ παράλια τῆς Πελοποννήσου ἐγκαθιδρύθησαν καὶ τὴν Αἴγιναν μετὰ ἐπίμονον ἀγῶνα (458—457) ἐπὶ τέλους κατέλαβον, ἀφῄρεσαν τὸν στόλον αὐτῆς καὶ κατέστησαν φόρου ὑποτελῆ. Ἀλλὰ καὶ πέρα τῶν ὁρίων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ θαλασσῶν παρουσιάσθη ἀφορμὴ εἰς τοὺς Ἀθηναίους νὰ ἐπιχειρήσωσι τὴν ἐκτέλεσιν μεγάλων σχεδίων Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ξέρξου ἡ Αἴγυπτος ἐπανεστάτησε κατὰ τῶν Περσῶν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, οἵτινες ὑψώθησαν νῦν εἰς περιωπὴν μεγάλης δυνάμεως ἐν Ἀνατολῇ, προσεκλήθησαν εἰς βοήθειαν. Τῷ 459 200 τριήρεις αὐτῶν κατέπλευσαν ἐκ Κύπρου εἰς τὴν Αἴγυπτον (κατόπιν προσῆλθον καὶ ἄλλαι 50), ἀνέπλευσαν τὸν Νεῖλον καὶ κατέλαβον τὴν Μέμφιν, πλὴν τῆς ἀκροπόλεως αὐτῆς. Ὁ πόλεμος ὅμως ἐνταῦθα ἐμηκύνθη ἐπὶ 6 ἔτη καὶ ἐπὶ τέλους ἔλαβεν ὀλέθριον διὰ τοὺς Ἀθηναίους τέλος. Ἀλλὰ καὶ ἡ δεινὴ αὕτη περιπέτεια (καταστροφὴ παντὸς σχεδὸν τοῦ στόλου καὶ τοῦ στρατοῦ αὐτῶν) δὲν κατέβαλε τοὺς Ἀθηναίους, πολὺ δὲ μᾶλλον ἀνεδείχθησαν κατ' αὐτήν, ὅτε τὰ ἐν Ἑλλάδι πράγματα ἠνάγκασαν αὐτοὺς νὰ ἀντιμετωπίσωσι νέους κινδύνους.

Τὸ ἀξίωμα τοῦ Κίμωνος ἐν Ἀθήναις. Ὁ Κίμων περιεβάλλετο νῦν ὑπὸ λαμπρᾶς αἴγλης δόξης, οἵας οὐδεὶς τῶν πρὸ αὐτοῦ στρατηγῶν εἶχεν ἀξιωθῆ, ὢν ἀπὸ τοῦ 470 π. Χ. σχεδὸν ἀδιακόπως ὁ στρατηγὸς στόλου νικηφόρου καὶ αὐξάνων τὴν συμμαχικὴν δύναμιν. Ἦτο συνάμα καὶ τὸ εἴδωλον τοῦ δήμου, λόγῳ τῆς φιλοπάτριδος αὐτοῦ αὐταπαρνήσεως καὶ τῆς μὴ διαφθορᾶς ὑπὸ τῆς εὐτυχίας. Εὐπαρρησίαστος καὶ εἰλικρινὴς τὸν χαρακτῆρα, πλήρης εὐθύτητος μισούσης πάντα δόλον, συνήνου ἐν παντὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν τε ἀρχαίων χρόνων καὶ τῶν νέων. Οἱ ἀγροὶ αὐτοῦ, οἱ κῆποι, ἡ τράπεζα, τὰ πάντα ἦσαν ἀνοικτὰ εἴς τε τοὺς ὁδοιπόρους καὶ τοὺς γείτονας. Εἰς αὐτὸν ἐχρεώστουν οἱ πολῖται τὸ μέγα εὐεργέτημα τῆς περὶ τὸν ἀγοραῖον Κεραμεικὸν κτίσεως στοῶν καὶ τῆς διὰ πλατάνων φυτεύσεως αὐτοῦ. Καὶ ἐν μὲν τῷ ἔξω Κεραμεικῷ ἱδρύθησαν οἱ τάφοι τῶν ἐν τῷ πολέμῳ πεσόντων πολιτῶν, οἵτινες τεταγμένοι κατὰ μάχας ἀπετέλουν μεγαλοπρεπὲς μνημεῖον ἀττικῆς δόξης. Ὅμορος δὲ τῷ Κεραμεικῷ ἦτο ἡ Ἀκαδήμεια, ἧς τοὺς σκιεροὺς περιπάτους εἶχε φυτεύσει ὁ Κίμων. Ἐν μέσῳ δὲ λαμπρῶν ἑορτῶν τοῦ δήμου εἶχεν ἀνακομίσει εἰς τὴν πόλιν τὰ ὀστᾶ τοῦ Θησέως καὶ οὕτως οἱονεὶ ἀποδώσει εἰς τὸν δῆμον τῶν Ἀθηνῶν τὸν ἥρωα, ὃν οὗτος ἐθεώρει τὸν ἱδρυτὴν τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ. Καὶ προσεχώρησε μὲν ὁ Κίμων ἄνευ προκαταλήψεως εἰς τὸ νέον πολιτικὸν πρόγραμμα τοῦ Περικλέους καὶ συνετέλεσεν οὐσιωδῶς εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν πολεμικῶν σχεδίων τοῦ Θεμιστοκλέους καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθείσης θαλασσοκρατίας, ἀλλ' ἥκιστα συνεμερίζετο τὴν ὅλην ἀντίληψιν τοῦ Θεμι-

Digitized by Google

στοκλέους περὶ τοῦ προορισμοῦ τῶν Ἀθηνῶν. Ἤθελε νὰ διατηρήσῃ ἐν τοῖς νέοις χρόνοις ὅ,τι ἀγαθὸν εἶχον οἱ ἀρχαῖοι, τὴν σύνεσιν καὶ τὸ μέτρον, τὴν πειθαρχίαν καὶ τὰ χρηστὰ ἤθη. Ἐμμένων δὲ πιστὸς εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ παρελθόντος, προέβαλλεν εἰς τοὺς καινοσπούδους συμπολίτας ὡς παράδειγμα μιμήσεως ἄξιον τὴν Σπάρτην· ἐθεώρει δὲ τὴν μετὰ τῆς πόλεως ταύτης φιλίαν σωτήριον ἀντισήκωμα κατὰ τῆς τάσεως τῶν Ἀθηναίων; σπευδόντων πρὸς ἐπιχειρήσεις ἀπερισκέπτους. Διὰ τοῦτο ἀπέκρουεν ἐρρωμένως πᾶν πολιτικὸν πρόγραμμα ἀποβλέπον εἰς τὴν αὔξησιν τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ ζημίᾳ τῶν λοιπῶν συμμάχων καὶ διὰ ταπεινώσεως τῆς Σπάρτης. Ἀλλ' αἱ ἰδέαι τοῦ Θεμιστοκλέους ἐξηκολούθουν ζῶσαι καὶ ἀνεφαίνοντο μετὰ νέας δυνάμεως ἐν νεωτέρᾳ γενεᾷ ἐχομένῃ τῆς γνώμης ὅτι ἡ πολιτεία τοῦ Θεμιστοκλέους ἦτο ἡ μόνη ὀρθὴ συμφώνως πρὸς τὰς περιστάσεις. Ὁ θέλων νὰ λαμβάνῃ πάντοτε ὑπ' ὄψιν τὴν Σπάρτην; δὲν ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ εἰλικρινὴς φίλος τοῦ μεγαλείου τῶν Ἀθηνῶν, καθόσον οἱ Ἀθηναῖοι ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἦτο δυνατὸν νὰ ἔχωσι πεποίθησιν ἐπὶ τὴν χρηστότητα καὶ πιστὴν συμμαχίαν καὶ φιλίαν τῆς Σπάρτης. Ἡγεῖτο δὲ τῆς κατὰ τοῦ Κίμωνος δρώσης φατρίας ὁ Ἐφιάλτης, ἀνὴρ δραστήριος καὶ ἀκεραίου χαρακτῆρος, γνήσιος δημοκρατικός, ἔχων πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ ἀγαθὸν τῆς πολιτείας, ἄξιος νὰ δρᾷ καὶ ἐν πολέμῳ ὡς στρατηγός. Ἀλλ' ἡ φατρία αὕτη ἀνῆλθεν εἰς περιωπήν, ὅτε προσῆλθεν εἰς αὐτὴν Περικλῆς ὁ υἱὸς τοῦ Ξανθίππου καὶ διὰ τοῦ ὄγκου τοῦ ὑπερόχου αὐτοῦ πνεύματος ἐπεβλήθη μετ' οὐ πολὺ εἰς τοὺς ἄλλους ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἠνάγκασεν αὐτοὺς νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὴν ἡγεσίαν του.

Ὁ ἀγὼν τῶν ἐν Ἀθήναις φατριῶν. Ὁ Περικλῆς εἶχε μορφώσει δι' ἰδίας πείρας τὴν γνώμην αὐτοῦ περὶ τοῦ προορισμοῦ τῶν Ἀθηνῶν. Ἠσθάνετο ὅτι ἡ σύγχρονος γενεὰ δὲν εἶχε μόνην ἐντολὴν νὰ νικᾷ ἐν ταῖς μάχαις, ἀλλὰ καὶ νὰ συγκομίσῃ μονίμους καρποὺς τῆς νίκης καὶ παράσχῃ εἰς τὰς Ἀθήνας τὴν θέσιν τὴν προσήκουσαν εἰς αὐτὰς μετὰ τοιαῦτα κατορθώματα καὶ τοσαύτας θυσίας. Ὅσον ὡραῖον καὶ ἂν ἦτο τὸ σύνθημα τοῦ Κίμωνος, τὸ ἐπαγγελλόμενον εἰρήνην μὲν πρὸς τοὺς ὁμοφύλους, πόλεμον δὲ πρὸς τοὺς βαρβάρους, ἀλλ' ὅμως τοιοῦτο πρόγραμμα ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπαρκέσῃ, ὅπως ἀναδείξῃ τελεσφόρον καὶ μεγάλην τὴν πολιτείαν τῶν ἐν Ἀθήναις. Διὸ ὁ Περικλῆς ἀνέλαβε τὰ σχέδια τοῦ Θεμιστοκλέους. Διεγίγνωσκεν ὅτι αἱ Ἀθῆναι, ὡς εἶχον ἀποβῆ πόλις ἀνεξάρτητος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Σπάρτην, οὕτως ἔπρεπε νὰ ἀνέλθωσι καὶ εἰς τὸ ἄκρον ἄωτον τοῦ μεγαλείου αὐτῶν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Σπάρτην Κατὰ ταῦτα αἱ ἰδέαι αὐτοῦ περὶ τοῦ μέλλοντος τῶν Ἀθηνῶν ἠδύναντο νὰ πραγματωθῶσι μόνον ἂν κατελύετο ἡ δύναμις τοῦ Κίμωνος, καὶ διὰ τοῦτο ὁ Περικλῆς προσεχώρησεν εἰς τὴν φατρίαν, τὴν ἐπιδιώκουσαν τὸν σκοπὸν τοῦτον. Αὐτὸς δὲ ἦτο λίαν ἐφεκτικὸς καὶ οὐδεμίαν ἐδείκνυε περὶ τὸ δημαγωγεῖν σπουδήν· ἄλλως δ' ὀλίγοι τῶν συστασιωτῶν αὐτοῦ εἶχον ἔννοιαν περὶ τοῦ μέλλοντος, ὅπερ ἐπεφύλασσεν εἰς τὰς Ἀθήνας. Τὸ μέσον, οὗ ἐποιήσαντο χρῆσιν πρὸς ἀπόκτησιν δυνάμεως ἐν τῷ δήμῳ, ὑπῆρξε λίαν τελεσφόρον. Ἐπωφελήθησαν δηλαδὴ τὸν πρὸς τὰς ἑορτὰς ἔρωτα τοῦ πλήθους καὶ τὴν πρὸς τὴν εὐεστὼ κλίσιν καὶ ὑπέβαλον πρότασιν, καθ' ἣν ἐκ τῶν περισσευμάτων τῶν δημοσίων ἐσόδων ἔμελλε νὰ παρέχηται εἰς τοὺς πενεστέρους τῶν πολιτῶν τὸ χρῆμα, ὅπερ ἔπρεπε νὰ πληρώσωσι κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ νεωστὶ κτισθέντος θεάτρου. Οὕτως εἰσήχθη ἡ κατὰ τὰς ἑορτὰς τοῦ Διονύσου διανομὴ τῶν δύο ὀβολῶν, ἡ καλουμένη διωβολία. Δοθέντος δὲ τοῦ παραδείγματος, ἐγίνετο ἔπειτα διανομὴ χρημάτων καὶ κατ' ἄλλας ἑορτάς, ὅπως μηδεὶς κωλύηται κατ' αὐτὰς ὑπὸ πενίας νὰ διέρχηται εὐφρόσυνον ἡμέραν, ἀπολαμβάνων γεύματος πλουσιωτέρου. Κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον οἱ ἄποροι δὲν ἔμελλον νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τῆς ἐλευθεριότητος πλουσίων πολιτῶν, οἵτινες, καθ' ἃ ὁ Κίμων, κατώρθωνον νὰ προσελκύωσι φίλους καὶ ὀπαδοὺς διὰ τῆς εἰς πάντας προσιτῆς αὐτῶν τραπέζης. Ἀφοῦ δὲ ἡ μεταρρυθμιστικὴ φατρία ἐστερεώθη διὰ τοιούτων μέσων, εὗρε μετ' οὐ πολὺ εὐκαιρίαν πρὸς φανερὰς ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Κίμωνος, ὑποβαλοῦσα εἰς αὐστηρὸν ἔλεγχον τὴν στρατηγικὴν αὐτοῦ δεξιότητα, προκειμένου περὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ πεπραγμένων ἐν τῷ πρὸς τοὺς Θασίους πολέμῳ. Εἶχε λάβει διαταγὴν νὰ χωρήσῃ κατὰ τῆς Μακεδονίας καὶ καταλάβῃ χάριν τῶν Ἀθηνῶν παράλια μακεδονικά, καὶ μάλιστα τὰ μεταλλεῖα ἅτινα ἐξεμετάλλευεν ὁ βασιλεὺς Ἀλέξανδρος, ὅστις, μὴ θέλων νὰ γίνωσι γείτονες αὐτοῦ οἱ Ἀθηναῖοι, εἶχεν ἐπιδείξει εὔνοιαν πρὸς τοὺς Θασίους. Τοῦ δὲ Κίμωνος ἀμελήσαντος παρὰ τὴν θέλησιν τοῦ δήμου νὰ τιμωρήσῃ ἐπὶ τούτῳ τὸν Ἀλέξανδρον, ἡ ἀμέλεια αὕτη ἐξηγεῖτο, κατὰ τὸν ἰσχυρισμὸν τῶν ἀντιπάλων του, μόνον ἕνεκα δεκασμοῦ διὰ βασιλικῶν δώρων. Οἱ πολῖται παρεσκευάσθησαν ἱκανῶς πρὸς τὴν δίκην, καὶ ὁ Περικλῆς διωρίσθη δημόσιος κατήγορος, ὅπως εἰσαγγείλῃ τὸν Κίμωνα πρὸ τῆς Ἡλιαίας ἐπὶ προδοσίᾳ. Ἀλλ' ὁ Κίμων ἀπολογηθεὶς ἀπέδειξε τὴν ἀθωότητα αὐτοῦ. Ἔκτοτε ὁ ἀγὼν τῶν φατριῶν, αἵτινες εἶχον ἀντιμετρηθῆ φανερῶς πρὸς ἀλλήλας, ἤρξατο μετὰ μείζονος ὀξύτητος.

Ρῆξις πρὸς τὴν Σπάρτην καὶ συμμαχία μετὰ τῶν Ἀργείων. Ἐνῷ ἀντηγωνίζοντο ἐξοντωτικῶς αἱ φατρίαι ἐν Ἀθήναις, ἐπῆλθε φοβερὸς σεισμὸς ἐν τῇ Λακωνικῇ (20.000 ἐτάφησαν ὑπὸ τὰ ἐρείπια) καὶ ἡ εἰς αὐτὸν ἐπακολουθήσασα ἀποστασία τῶν Μεσσηνίων. Ἡ Σπάρτη, μὴ δυναμένη νὰ δαμάσῃ τοὺς ἐν Ἰθώμῃ ἐγκατασταθέντας στασιαστάς, ἔστειλε πρέσβεις εἰς τὰς Ἀθήνας (461 π Χ.), ὅπως ἀξιώσῃ βοήθειαν. Οἱ Αθηναῖοι ἀπεδέχθησαν τὰς γνώμας τοῦ Κίμωνος, παρὰ τὴν λυσσώδη ἀντίδρασιν τῶν ἀντιπάλων του, ὅπως κρατήσωσι πάσης χαιρεκακίας καὶ μὴ ὑπολογίζοντες ἴδια κέρδη ἐκτελέσωσι κατὰ καθῆκον τὰς νομίμως ὑφισταμένας συμμαχικάς των ὑποχρεώσεις. Τετρακισχίλιοι πολῖται, τὸ τρίτον τῶν ἐν ἡλικίᾳ στρατευσίμων πολιτῶν, ἐστράτευσαν ὑπὸ τὸν Κιμωνα καὶ διαβάντες τὸν Ἰσθμὸν ἔσπευσαν εἰς τὴν Σπάρτην, ὅπως βοηθήσωσιν εἰς ἅλωσιν τῆς Ἰθώμης. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ πολιορκία τοῦ φρουρίου παρετείνετο, οἱ Σπαρτιᾶται ἐφοβήθησαν μήπως οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ Μεσσήνιοι συνεννοηθῶσι, καὶ οὕτως ἐκ πάντων τῶν συμμάχων ἀπέπεμψαν τὸν ἀθηναϊκὸν στρατὸν διὰ τῆς οὐδενὸς λόγου ἀξίας προφάσεως ὅτι δὲν εἶχον πλέον ἀνάγκην τῆς βοηθείας αὐτοῦ. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἤρκεσεν, ὅπως ἐπικρατήσῃ πάραυτα ἐν Ἀθήναις ἡ μεταρρυθμιστικὴ φατρία. Συγχρόνως δ' ἀπεφασίσθη ἡ διάλυσις τῶν συνθηκῶν πρὸς τοὺς ἀγνώμονας Σπαρτιάτας καὶ ἡ σύναψις φιλιωτέρων σχέσεων πρὸς τοὺς κρυφίους ἐχθροὺς τῆς Σπάρτης, καὶ πρὸ πάντων πρὸς τοὺς Ἀργείους. Τὸ Ἄργος διὰ τῆς ἀποδοχῆς πολυπληθῶν Ἰώνων καὶ Ἀχαιῶν κατοίκων εἶχεν ἀποβάλει ὁσημέραι μᾶλλον τὸν χαρακτῆρα δωρικῆς πόλεως, εἶχεν εἰσαγάγει ἐλεύθερον πολίτευμα καὶ ἦτο ὡς ἐκ τούτου προθυμότερον καὶ μᾶλλον παρεσκευασμένον πρὸς φιλικὰς μετὰ τῶν Ἀθηναίων σχέσεις. Οὕτω, τελευτῶντος τοῦ 461 π. Χ., συνωμολογήθη ἡ μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Ἄργους συμμαχία, ἡ πρώτη χωριστὴ συμμαχία ἡ διαρρήξασα τὴν πολιτικὴν ἑνότητα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Μεταβολαὶ ἐν τῷ πολιτεύματι τῶν Ἀθηνῶν. Ἐνῷ ἐξωτερικῶς ἐπεξετείνοντο αἱ Ἀθῆναι, ἡ πολιτεία ἐσωτερικῶς ὑφίστατο μεταβολάς τινας, ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐπὶ τὸ δημοκρατικώτερον ἀναπτυσσομένη. Τὸ δημοκρατικὸν κόμμα ἀπέκτησεν ἐν Ἀθήναις πολὺ μείζονα ἰσχύν, ἰδίως ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς ἡγεμονίας ἐπὶ τοῦ Ἀριστείδου. Ἐν τούτοις τὸ σπουδαιότατον ὄργανον τῆς ἀριστοκρατικῆς μερίδος, ὁ Ἄρειος Πάγος, ἐξηκολούθησε δέκα ἑπτὰ ὅλα ἔτη μετὰ τὰ περσικὰ νὰ διευθύνῃ τὴν πολιτικὴν τῶν Ἀθηνῶν διὰ τὰς ἐκδουλεύσεις αὐτοῦ κατὰ τὸν πρὸς τοὺς βαρβάρους πόλεμον. Ἀλλ' ἤδη ἐπὶ Θεμιστοκλέους, συνεργοῦντος ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις αὐτοῦ τοῦ προστάτου τοῦ δήμου Ἐφιάλτου τοῦ Σοφωνίδου, ἤρχισαν αἱ ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ σώματος τῶν Ἀρεοπαγιτῶν, πολλοὶ αὐτῶν ἐθανατώθησαν καὶ ἡ δύναμις τοῦ συμβουλίου περιωρίσθη σφόδρα τῷ 462 περίπου. Οἱ σύγχρονοι δὲ ἀδιάλειπτοι πόλεμοι ἠλάττωσαν ἀκριβῶς τῶν σπουδαιοτέρων πολιτῶν, ἔκ τε τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν τοῦ δήμου, τὸν ἀριθμόν, ἐνῷ ἐξ ἑτέρου ἡ ἔλλειψις ἀρχηγοῦ στουδαίου τῶν ἀριστοκρατικῶν (ὁ Κίμων «προσῆλθεν ὀψὲ πρὸς τὴν πόλιν») συνετέλεσεν ὄχι ὀλίγον εἰς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ δήμου, ὥστε μετ' ὀλίγα ἔτη ἀφῃρέθη ἀπὸ τῶν πεντακοσιομεδίμνων καὶ ἱππέων τὸ ἀποκλειστικὸν δικαίωμα τῆς ἐξ αὐτῶν ἐκλογῆς τῶν 9 ἀρχόντων, ἐπεκταθὲν καὶ εἰς τοὺς ζευγίτας, τῷ 457 π. Χ. Τὴν μεγίστην δύναμιν ἐν τῇ πολιτείᾳ εἶχε πλέον ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου καὶ ἡ Ἡλιαία.

Ἐξοστρακισμὸς τοῦ Κίμωνος. Ἡ τάσις αὕτη πρὸς τὴν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον δημοκρατικωτέραν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος βεβαίως δὲν ἐπεδοκιμάζετο ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν γνωρίμων καὶ εὐπόρων Κίμωνος. Ἀλλ' ἡ ἐπιρροὴ αὐτοῦ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν ἀπέναντι τῶν προστατῶν τοῦ δήμου, τοῦ Ἐφιάλτου καὶ τοῦ πρὸ τοῦ 451 ἤδη ἀρχίσαντος νὰ ἰσχύῃ ἐν τῇ πολιτείᾳ υἱοῦ τοῦ Ξανθίππου Περικλέους, δὲν ἦτο ἀπόλυτος. Μόνον ἐν τῇ ἐξωτερικῇ πολιτικῇ ἡ ἐπιρροὴ αὐτοῦ ἦτο ἀκόμη τοσοῦτον μεγάλη, ὥστε κατὰ πρότασιν αὐτοῦ οἱ Ἀθηναῖοι ἐψήφισαν τὴν εἰς τοὺς πολιορκοῦντας τὴν Ἰθώμην Σπαρτιάτας ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν αὐτοῦ πεμφθεῖσαν βοήθειαν. Ἀλλὰ καὶ ἡ στρατεία αὕτη ἔβλαψε τὴν δημοτικότητά του, καὶ τῷ 455 πιθανῶς ὠστρακίσθη

Οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ σύμμαχοι. Αἱ Ἀθῆναι ὑπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων ἠναγκάσθησαν νὰ φέρωνται πρὸς τοὺς συμμάχους μετ' αὐθαιρεσίας μείζονος ὁσημέραι. Καὶ ἡ μὲν διεύθυνσις τῆς συμμαχίας ὑπῆρχεν ἐν Ἀθήναις, οἱ δὲ Ἀθηναῖοι συνεννοοῦντο περὶ πάντων τῶν σπουδαιοτέρων πραγμάτων μετὰ τῶν συμμάχων τῶν οἰκούντων τὰς ἰσχυροτάτας τῶν νήσων, εἰς δὲ τοὺς λοιποὺς ἀνεκοινοῦντο ἁπλῶς αἱ ληφθεῖσαι ἀποφάσεις, καὶ οὕτως ἡ ἡγεμονία τῶν Ἀθηνῶν μετεβλήθη κατὰ μικρὸν εἰς κυριαρχίαν. Ἀφοῦ λοιπὸν τοιαύτη ἦτο ἡ θέσις τῶν πραγμάτων, ἔπρεπεν αἱ Ἀθῆναι νὰ εἶναι καὶ τὸ κέντρον τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνδεθέντων συμμάχων τῶν νήσων καὶ τῶν παραθαλασσίων, ἔπρεπε καὶ ἡ διοίκησις αὐτῶν καὶ τὸ συμμαχικὸν ταμεῖον νὰ μετατεθῶσιν εἰς Ἀθήνας. Ἀλλὰ δὲν ἐτόλμων νὰ θίξωσι θησαυρὸν ἀποκείμενον ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἐπὶ πλέον διὰ τῆς μεταφορᾶς τοῦ ταμείου ἤθελεν ἐκλίπει καὶ ἡ τελευταία ἐπίφασις ἰσοτιμίας τῶν συμμάχων, ἡ δὲ εἰσφορὰ αὐτῶν εἰς τὸ συμμαχικὸν ταμεῖον ἔμελλε νὰ θεωρηθῇ φόρος ἀποτινόμενος εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Διὸ ἐλήφθη φροντίς, ὅπως ἡ πρότασις προέλθῃ παρ' αὐτῶν τῶν συμμάχων. Ὡς δικαιολογία δὲ προεβάλλετο ὅτι ἡ Δῆλος ἔκειτο ἐν τῷ μέσῳ τῆς θαλάσσης ἄνευ ἀμύνης ἔκ τε ἀνατολῶν καὶ δυσμῶν. Ἡ πρότασις ἐγένετο ὑπὸ τῆς Σάμου καὶ ἡ μεταφορὰ συνετελέσθη μετὰ τὸ 460 π. Χ. Τὸ ὑπάρχον ἐν τῷ ταμείῳ χρῆμα, ἀνερχόμενον εἰς 1.800 τάλαντα, μετηνέχθη ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Δηλίου Ἀπόλλωνος καὶ κατετέθη εἰς τὸν ἐν τῇ Ἀκροπόλει ναὸν τῆς πολιούχου. Ἐκεῖ δὲ συνέρρεον ἔκτοτε αἱ ἐτήσιαι εἰσφοραὶ τῶν συμμάχων.

Ὁ Κορινθιακὸς πόλεμος (458—457 π. Χ). Αἱ Ἀθῆναι, αἵτινες ἐπὶ μακρὸν ἤδη χρόνον εἶχον ὑπάρξει τὸ κέντρον τῆς συμμαχίας, ἦσαν νῦν ἡ ἀνακεκηρυγμένη πρωτεύουσα τοῦ Αἰγαίου. Ἀλλ' ἡ παρακώλυσις τῆς αὐξήσεως αὐτῶν ἦτο ὅρος τῆς ἰδίας ὑπάρξεως τῶν ἐχθρῶν των· οὕτω δ' οἱ ἀποτελοῦντες τὴν διασπασθεῖσαν συμμαχίαν, ἤρχισαν συγκροτοῦντες νέον σύνδεσμον φιλοπολέμων. Οἱ Κορίνθιοι συνεμάχησαν κρυφίως μετὰ τῆς Αἰγίνης καὶ τῆς Ἐπιδαύρου, καὶ ἐζήτησαν νὰ ἐπεκτείνωσιν ἐπὶ ζημίᾳ τῶν Μεγάρων τὴν χώραν αὐτῶν πέραν τοῦ Ἰσθμοῦ. Οἱ Μεγαρεῖς πιεζόμενοι ἔρρηξαν τὴν πρὸς τὴν Σπάρτην συμμαχίαν καὶ προσῆλθον εἰς τὰς σπονδὰς Ἀθηναίων καὶ Ἀργείων. Ἡ προσχώρησις αὕτη ἦτο σπουδαιοτάτη ἕνεκα τῆς ἐπικαιροτάτης θέσεως τῶν Μεγάρων ὡς πρὸς τὰς πολεμικὰς ἐκστρατείας. Οἱ Ἀθηναῖοι ἔκτισαν ἀμελλητὶ δύο σκέλη ἑνοῦντα τὰ Μέγαρα πρὸς τὸ ἐπίνειον αὐτῶν, τὴν Νίσαιαν, κειμένην εἰς ἀπόστασιν ὀκτὼ σταδίων, καὶ καθιστάνοντα ἀμφότερα τὰ χωρία ἀπόρθητα ἀπὸ τῶν Πελοποννησίων (459 π. Χ.). Ἀλλ' ἡ ἐπέκτασις αὕτη τῶν Ἀθηνῶν ὤθησε τὴν Κόρινθον, τὴν Ἐπίδαυρον καὶ τὴν Αἴγιναν νὰ παρασκευασθῶσιν εἰς πόλεμον κατ' αὐτῶν. Ὁ Ἀθηναῖος στρατηγὸς Μυρωνίδης ἀπεβιβάσθη μετ' ἀττικῆς στρατιᾶς παρὰ τὰ ὅρια τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τοῦ Ἄργους, ὅπου συγκρουσθεὶς πρὸς ἐχθρικὴν στρατιάν, ἀποτελουμένην ἐκ Κορινθίων καὶ Ἀργείων, ἡττήθη. Μετά τινας μῆνας συνεκρούσθησαν οἱ ἀντίπαλοι στόλοι παρὰ τὴν νῆσον Κεκρυφάλειαν μεταξὺ Αἰγίνης καὶ τῆς ἀκτῆς τῆς Ἐπιδαύρου. Ἐνίκησαν δὲ οἱ Ἀθηναῖοι καὶ ὁ ἀγὼν συνεκεντρώθη μετὰ τὴν νίκην ἐκείνην περὶ τὴν Αἴγιναν, πρὸ τῆς ὁποίας συνεκροτήθη δευτέρα μεγάλη ναυμαχία. Ἑβδομήκοντα ἐχθρικὰ πλοῖα περιῆλθον εἰς τοὺς Ἀθηναίους, οἵτινες κατόπιν περιεκύκλωσαν τὴν Αἴγιναν διὰ τοῦ νικηφόρου στόλου των. Οἱ Κορίνθιοι εἰσήλασαν τότε εἰς τὴν Μεγαρίδα, θέλοντες νὰ ἀναγκάσωσι τοὺς Ἀθηναίους, ὅπως ἀποχωρήσωσιν ἐξ Αἰγίνης. Ἀλλ' ὁ Μυρωνίδης, παραλαβὼν τοὺς πρεσβυτάτους, τοὺς ἤδη παρελθόντας τὴν ἡλικίαν τοῦ στρατεύεσθαι, καὶ τοὺς νεωτάτους, τοὺς μὴ ἔχοντας αὐτὴν ἀκόμη, ἐξώρμησεν ἐναντίον τῶν Κορινθίων. Καὶ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ μάχῃ ἔμεινε κύριος τοῦ πεδίου· ὅτε δὲ οἱ πολέμιοι ἐπέστρεψαν τὸ δεύτερον, ἡττήθησαν ὑποστάντες μεγίστας ἀπωλείας.

Ἡ ἐν Τανάγρᾳ μάχη (457 π. Χ.). Ἐν Βοιωτίᾳ ἐπῆλθον μετ' ὀλίγον αἱ παραδοξόταται τῶν περιπλοκῶν. Εἰς τὰς Θήβας κατεῖχε τὴν ἀρχὴν φατρία ἀγωνιζομένη διὰ παντὸς τρόπου νὰ ἑνώσῃ τὴν Βοιωτίαν ὑπὸ τὴν θηβαϊκὴν ἡγεμονίαν. Ἡ φατρία αὕτη εἶχεν ἀρχὰς δημοκρατικὰς καὶ ἐπεδίωκεν αὐξάνουσα τὰς Θήβας νὰ καταστήσῃ αὐτὰς τὴν πρωτεύουσαν πόλιν τῆς χώρας, ὅπως μεθ' ἡνωμένων δυνάμεων ἀντεπεξέλθῃ εἰς τὰς ἐν τῇ συνεχεῖ Ἑλλάδι προόδους τῆς ἀττικῆς ἡγεμονίας. Καὶ ἡ μὲν δημοκρατικὴ αὕτη φατρία συνετάσσετο μετὰ τῆς Σπάρτης, ἡ δ' ἀντίθετος αὐτῆς, ἧς τὸν πυρῆνα ἀπετέλουν οἱ ἀρχαῖοι οἶκοι τῶν βοιωτικῶν πόλεων, ἐστηρίζετο εἰς τὰς Ἀθήνας. Οἱ Θηβαῖοι ὑπὸ τὴν προστασίαν σπαρτιατικοῦ στρατοῦ, ἐστρατοπεδευμένου παρὰ τὴν Τανάγραν, ἔκτισαν τὸν περίβολον τῶν νέων αὐτῶν τειχῶν, ὅπως αὐξήσωσι τὴν πόλιν των καὶ ὀρθώσωσιν αὐτὴν ὁρμητήριον κατὰ τῶν Ἀθηνῶν. Τὰ πράγματα ἀπέβησαν οὕτω λίαν ἀπειλητικὰ διὰ τοὺς Ἀθηναίους· διὸ ἐξεστράτευσεν ἡ ὅλη στρατιὰ τῶν πολιτῶν, ἥτις μετὰ τῶν Ἀργείων καὶ τῶν ἄλλων συμμάχων ἀπετελέσθη ἐκ 14.000 ἀνδρῶν μετὰ σώματος Θεσσαλῶν ἱππέων. Ἐν δὲ τῇ κοιλάδι τοῦ Ἀσωποῦ κάτωθεν τῆς Τανάγρας ἀντιπαρετάχθησαν πρὸς ἀλλήλας αἱ ἀντίπαλοι στρατιαὶ καὶ συνεκροτήθη μάχη κρατερὰ καὶ αἱματηρά, ἐν ᾗ τὸ πρῶτον ἀντεμετρήθησαν πρὸς ἀλλήλας ἐκ τοῦ συστάδην, ἐπὶ ἀναπεπταμένου πεδίου, αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ Σπάρτη. Ἐπὶ μακρὸν ἡ μάχη ὑπῆρξεν ἀμφίρροπος· ἀλλ' αἴφνης, ἐξακολουθοῦντος τοῦ ἀγῶνος,

Digitized by Google

ηὐτομόλησαν οἱ Θεσσαλοὶ ἱππεῖς, καὶ οὕτω διὰ τῆς προδοσίας ταύτης ἐκρίθη ἡ μάχη ὑπὲρ τῶν Σπαρτιατῶν, εἰ καὶ ὑπῆρχον φιλοπόλιδες Ἀθηναῖοι οὐδέποτε θελήσαντες νὰ τάξωσιν αὐτὴν εἰς τὰς ἥττας τῆς πόλεως. Οἱ Σπαρτιᾶται συνομολογήσαντες σπονδὰς τετραμήνους ἐπανῆλθον οἴκαδε, ἀφοῦ ἐδῄωσαν τὴν Μεγαρικήν. Ὑπελόγιζον δ' ὅτι οἱ Θηβαῖοι ἐν τῷ μεταξὺ ἔμελλον νὰ ἔχωσιν ἀρκετὴν ἰσχύν, ὅπως ἀναλάβωσι τὴν ἄμυναν ἀπὸ τῶν γειτόνων· ἡ Τάναγρα ἔμελλε νὰ ἀποτελέσῃ ὁρμητήριον διὰ περαιτέρω πολεμικὰς ἐνεργείας ἐναντίον τῶν Ἀθηνῶν. Ἀλλ' οἱ Ἀθηναῖοι, ἑξήκοντα καὶ δύο μόλις ἡμέρας μετὰ τὴν μάχην, διαβάντες τὴν Πάρνηθα ὑπὸ τὸν Μυρωνίδην, ἐνίκησαν παρὰ τὰ Οἰνόφυτα τὴν στρατιὰν τῶν Θηβαίων τὴν προωρισμένην διὰ τὴν ἄμυναν τοῦ Ἀσωποῦ. Ἡ νίκη αὕτη ἀνέτρεψε διὰ μιᾶς τὰ σχέδια τῶν Θηβῶν. Τὰ τείχη τῆς Τανάγρας κατηδαφίσθησαν, αἱ Θῆβαι ἀπεμονώθησαν τελείως, ἀντὶ δὲ αἱ βοιωτικαὶ πόλεις νὰ συνενωθῶσι μετὰ τῶν Θηβῶν ἐναντίον τῶν Ἀθηνῶν, προσεχώρησαν εἰς συμμαχίαν μετὰ τῶν Ἀθηναίων ἐναντίον τῶν Θηβῶν. Οὕτω, μετὰ παροδικὴν ταπείνωσιν, αἱ Ἀθῆναι ἦσαν ἰσχυρότεραι ἢ πρότερον, ἐπεκτείνασαι τὴν ἡγεμονίαν αὐτῶν μέχρι Θερμοπυλῶν.

Ἡ ἅλωσις τῆς Αἰγίνης. Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε περιέλθει εἰς τὰ ἔσχατα καὶ ἡ ἀντίστασις τῶν Αἰγινητῶν. Ἐννέα μῆνας εἶχον ἀντιταχθῆ εἰς τὸν ἀττικὸν στόλον τὸν ὁρμοῦντα πρὸ τῆς πόλεως ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Λεωκράτην. Μάτην εἶχον ἀπευθυνθῆ πρὸς τὴν Σπάρτην, ἣν εἶχον βοηθήσει πιστότατα· μάτην εἶχον ἐπιζητήσει βοήθειαν παρὰ τῶν Πελοποννησίων συμμάχων. Ἠναγκάσθησαν ὅθεν νὰ ὑποκύψωσι καὶ νὰ καθαιρέσωσι τὰ τείχη τῆς πόλεως, νὰ παραδώσωσι τὰς τριήρεις καὶ νὰ ἀναλάβωσι τὴν ὑποχρέωσιν πληρωμῆς φόρου (456 π. Χ.).

Ἡ δύναμις τῶν Ἀθηνῶν. Συγχρόνως ἀπεπερατώθη ἡ τειχοδομία τῶν σκελῶν μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς. Ἡ περὶ τὴν Ἀττικὴν θάλασσα ἦτο τέλος ἀπηλλαγμένη παντὸς ἐχθροῦ. Εἰς δὲ τὰς εὐρείας νησιωτικὰς καὶ παραλίας χώρας, ὧν ἐδέσποζεν ἡ πόλις δίκην ἰδίων αὐτῆς κτήσεων, εἶχε προσεπέλθει συμμαχία ἠπειρωτική, ἥτις ἄνευ διακοπῆς ἐξετείνετο ἀπὸ τοῦ Ἄργους καὶ τῶν Μεγάρων μέχρι τῶν Θερμοπυλῶν. Ἡ πελοποννησιακὴ συμμαχία εἶχε κλονηθῆ ἐκ βάθρων, τὸ πρῶτον δὲ νῦν εἶδεν ἡ Σπάρτη ἀπειλουμένην τὴν ἀσφάλειαν τῆς ἰδίας της χώρας. Ἀττικαὶ τριήρεις, ὧν ἐστρατήγει ὁ Τολμίδης, ἐπεφάνησαν κατὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Λακωνικῆς καὶ ὅ,τι εἶχεν εὐχηθῆ πρὸ ἐτῶν ὁ Θεμιστοκλῆς, χάριν τῆς θαλασσοκρατίας τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου, ἐξετελέσθη νῦν, ὅτε ἐπυρπολήθησαν τὰ ἐν Γυθείῳ νεώρια τῶν Σπαρτιατῶν.

Ἡ κάθοδος τοῦ Κίμωνος. Ἀπὸ τῆς ἐν Τανάγρᾳ μάχης ἡ ὁρμὴ τῶν φατριῶν εἶχε κοπάσει, τὸ δὲ μέγα πλῆθος τῶν πολιτῶν κατείχετο ὑπὸ μιᾶς καὶ μόνης εὐχῆς, τῆς καθόδου τοῦ Κίμωνος, τοῦ ἐξορίστου ἥρωος. Αὐτὸς δ' ὁ Περικλῆς ἐπεθύμει τὴν κάθοδον τοῦ Κίμωνος πρὸς τὸ ἴδιον ἑαυτοῦ συμφέρον, διότι ἂν κατώρθωνε νὰ συνδιαλλαγῇ μετ' αὐτοῦ ἤθελεν ἀποβῆ ἀσφαλεστέρα ἡ δύναμίς του. Τὰ σχέδια τοῦ Περικλέους διηυκόλυνεν ἡ ἕνεκα τῶν προδοτικῶν σκευωριῶν τῶν προηγηθεισῶν τῆς ἐν Τανάγρᾳ μάχης διάσπασις τῆς συντηρητικῆς φατρίας. Ὁ Κίμων καὶ οἱ ἐγγύτερον εἰς αὐτὸν προσκείμενοι ἐβδελύσσοντο τὴν ἐμπάθειαν τῶν φατριαστῶν ἐκείνων, ὅσοι δὲν ὤκνουν νὰ λησμονῶσι τὸ πρὸς τὴν πατρίδα καθῆκον ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ ἔρχωνται εἰς συνεννοήσεις πρὸς τοὺς ἐχθροὺς τῆς πόλεως. Θέλων δὲ νὰ δείξῃ καταφανῶς ὅτι οὐδὲν εἶχε τὸ κοινὸν πρὸς τοιούτους ἄνδρας, εἶχε προσέλθει εἰς τὸ ἀθηναϊκὸν στρατόπεδον παρὰ τὴν Τάναγραν καὶ ζητήσει τὴν ἄδειαν νὰ ἐπιτραπῇ εἰς αὐτόν, καίπερ ὄντα ἐξόριστον, νὰ ταχθῇ εἰς τὰς τάξεις τῶν συμπολιτῶν. Καὶ δὲν ἐπετράπη μὲν εἰς αὐτὸν τοῦτο, ἀλλ' οἱ ἑταῖροι αὐτοῦ, ὄντες ἑκατόν, εἶχον ἑκουσίως ἐπιζητήσει τὸν θάνατον μαχόμενοι πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας ἐκ τοῦ συστάδην, ὅπως μαρτυρήσωσι τὴν ἁγνότητα τοῦ φρονήματος αὐτῶν. Διὰ τῆς ἐθελοθυσίας δὲ ταύτης τῶν ἑταίρων τοῦ Κίμωνος εἶχον συμπλησιάσει πρὸς ἀλλήλας αἱ φατρίαι, καὶ αὐτὸς ὁ Περικλῆς εἰσήγαγεν εἰς τὸν δῆμον τὴν πρότασιν περὶ ἀνακλήσεως τοῦ Κίμωνος, ὅστις εἶχεν ἤδη ζήσει ἐξόριστος πέντε σχεδὸν ἔτη. Ἀλλ' ὁ Κίμων τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ἀπεσύρθη πλέον, ἐγκαταλιπὼν τὸ στάδιον τοῦτο ἐλεύθερον εἰς τὸν Περικλέα, καὶ περιωρίσθη μόνον εἰς τὰ ἐξωτερικὰ πράγματα. Τῷ 450 ἢ 449 ἐπέτυχε νὰ συνομολογηθῇ εἰρήνη μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Σπάρτης («αἱ πενταέτεις σπονδαί»), ἀφοῦ πολεμικαί τινες ἐπιχειρήσεις τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὸν Κορινθιακὸν κόλπον, τοῦ Περικλέους στρατηγοῦντος, ἀπέτυχον. Ὁ περσικὸς πόλεμος ἀναρριπίζεται πάλιν καὶ ὁ Κίμων ἀποπλέει τῷ 448 μετὰ 200 τριήρων πρὸς τελικὴν κατάκτησιν τῆς Κύπρου, ὅπου μετὰ τὴν ἀπόκρουσιν τοῦ κατ' αὐτοῦ ἀντεκπλεύσαντος ἐχθρικοῦ στόλου ἤρξατο πολιορκῶν τὸ Κίτιον. Ἐντεῦθεν ἐπέμφθησαν 60 νῆες εἰς Αἴγυπτον πάλιν κατὰ πρόσκλησιν τοῦ ἐν τοῖς ἕλεσι βασιλέως Ἀμυρταίου. Ὁ Κίμων κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Κιτίου ἀσθενήσας βαρέως καὶ προαισθανόμενος τὸ τέλος αὐτοῦ διέταξε νὰ ἀποκρύψωσι τὸν θάνατόν του, ὅπως μὴ ἐπέλθῃ διατάραξις τῆς στρατείας. Συμφώνως πρὸς τὰ διαταχθέντα οἱ Ἀθηναῖοι ἔλυσαν τὴν πολιορκίαν, ἀντεπεξῆλθον κατὰ τοῦ στόλου τῶν Φοινίκων καὶ Κιλίκων, ὃν ἐνίκησαν ὕπερθεν τῆς πόλεως Σαλαμῖνος, τέλος δ' ἐκράτησαν καὶ τῆς ἠπειρωτικῆς στρατιᾶς τῶν πολεμίων πεζομαχήσαντες. Μετά τινα χρόνον οἱ Ἀθηναῖοι, λόγῳ ἐπελθούσης σιτοδείας, ἠναγκάσθησαν νὰ ἀνακαλέσωσιν ἐκ Κύπρου τὸν στόλον.

Ἡ μεγάλη ἐποχὴ τῶν κατὰ τῶν Περσῶν ἐνδόξων πολέμων τελευτᾷ πλέον. Ἡ νέα γενεὰ δὲν ἔχει τὸ αὐτὸ ἰδανικὸν τῶν Μαραθωνομάχων καὶ Σαλαμινομάχων. «Μετὰ δὲ τὴν τελευτὴν τοῦ Κίμωνος, πρὸς μὲν τοὺς βαρβάρους οὐδὲν ἔτι λαμπρὸν ὑπ' οὐδενὸς ἐπράχθη στρατηγοῦ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ τραπέντες ὑπὸ δημαγωγῶν καὶ πολεμοποιῶν ἐπ' ἀλλήλους, οὐδενὸς τὰς χεῖρας ἐν μέσῳ διασχόντος, συνερράγησαν εἰς τὸν πόλεμον, ἀναπνοὴ μὲν τοῖς βασιλέως πράγμασι γενόμενοι, φθόρον δ' ἀμύθητον τῆς ἑλληνικῆς δυνάμεως ἀπεργασάμενοι» (*Πλούταρχος*). Κατὰ τὰ 40 περίπου ἔτη, ἅτινα διέρρευσαν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Κίμωνος μέχρι τοῦ 410, οἱ Πέρσαι οὔτε τὰς ἑλληνίδας πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἠνώχλησαν οὔτε τοὺς στόλους αὐτῶν ἐτόλμησαν νὰ πέμψωσιν εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος.

Ὁ αἰὼν τοῦ Περικλέους. ***Αἱ Ἀθῆναι μέχρι τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.*** Ὁ θάνατος τοῦ Κίμωνος δὲν ἐπήνεγκε μόνον μεγάλην μεταβολὴν εἰς τὴν πρὸς τὸ περσικὸν κράτος πολιτικὴν τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ μετέβαλεν οὐσιωδῶς καὶ τὰς μεταξὺ τῶν δύο ἑλληνικῶν δυνάμεων, τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους καὶ τῆς πελοποννησιακῆς συμμαχίας, τέως ὑφισταμένας σχέσεις. Ἤδη πρὸ πολλοῦ εἶχον τραχυνθῆ αὗται ἱκανῶς ἕνεκα τῆς μεγίστης δραστηριότητος, ἣν οἱ Ἀθηναῖοι ἀνέπτυξαν πρὸς αὔξησιν τῆς ἐπιρροῆς αὐτῶν καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ ἐντὸς αὐτοῦ ἔτι τοῦ κύκλου τῶν ἰδιαιτέρων συμφερόντων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ σπαρτιατικῆς ἡγεμονίας. Ἀλλ' ἡ προσωπικότης τοῦ Κίμωνος ἐκώλυεν ἔτι πᾶσαν βιαίαν ῥῆξιν μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἡ τελευταία συνομολογηθεῖσα πενταετὴς ἀνακωχὴ ἀπεμάκρυνε μὲν προσωρινῶς τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ πάσης ἀναμείξεως αὐτῶν εἰς τὰ ἑλληνικὰ πράγματα, ἔτρεψε δ' αὐτοὺς αὖθις πρὸς τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον. Μετὰ τὸν θάνατον ὅμως τοῦ μεγάλου ὑπερμάχου τῆς πρὸς τὴν πελοποννησιακὴν συμμαχίαν φιλίας πολιτικῆς τῶν Ἀθηνῶν, οὐδεὶς πλέον πολιτικὸς ὑπῆρχεν ἐν αὐταῖς, πρὸς ὃν ἡ Σπάρτη ἠδύνατο νὰ διατηρῇ ὁποίας σχέσεις εἶχε πρὸς τὸν ἀνεγνωρισμένον φιλολάκωνα Κίμωνα. Ὁ Περικλῆς, εἰς ὃν περιῆλθε νῦν ἀποκλειστικῶς ἡ διεύθυνσις τῆς τε ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῶν Ἀθηνῶν, ἦτο ξένος πρὸς τὴν Σπάρτην καί, τὸ χειρότερον, κεκηρυγμένος ἐχθρὸς αὐτῆς. Ἐξ ἑτέρου ἀφορμὴ δὲν ἔλειψεν εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κίμωνος ν' ἀποδείξωσιν οἱ Ἀθηναῖοι πόσον ὀλίγον ἦσαν διατεθειμένοι νὰ σεβασθῶσι τὰ συμφέροντα τῆς ἀντιπάλου δυνάμεως. Ἡ ῥῆξις λοιπόν, ἡ πρὸ πολλοῦ ἐπαπειλουμένη, ἐφαίνετο νῦν ἀναπόδραστος, αὐτοὶ δὲ οἱ Ἀθηναῖοι τὸ μὲν διὰ τῆς προκλητικῆς, τὸ δὲ διὰ τῆς χαλαρᾶς πολιτικῆς των συνετέλεσαν νὰ ἐπέλθῃ αὕτη ἐντὸς βραχυτάτου χρόνου.

Ἡ ἐν Κορωνείᾳ μάχη. Ἐν τῇ βορείῳ Ἑλλάδι, ἕνεκα τῆς βιαίας καὶ ταχείας ἐπεκτάσεως τῆς ἀττικῆς δυνάμεως, εἶχε προέλθει θέσις πραγμάτων οὐδὲν ἔχουσα τὸ σταθερόν. Ἐν ἁπάσῃ τῇ Βοιωτίᾳ ἐκράτει μεγίστη σύγχυσις, ἐν Λοκρίδι δὲ καὶ Εὐβοίᾳ ηὔξανεν ἡ ἀντιπολίτευσις ἐναντίον τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηνῶν. Μετὰ τὴν παρὰ τὰ Οἰνόφυτα νίκην, οἱ ἀντίπαλοι τῶν Θηβῶν ἀπεδέχθησαν μὲν λίαν εὐαρέστως τὴν βοήθειαν τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλ' ἡ ἐπακολουθήσασα συμμαχία ὑπῆρξεν ἀφόρητος εἰς αὐτούς. Ἡ αὔξουσα δυσφορία ἐπήνεγκε γενικὴν ἐξέγερσιν ἐναντίον τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως αἱ βοιωτικαὶ πόλεις ἀπαλλαγῶσι τῆς ἐπιβεβλημένης συμμαχίας· στῖφος δ' ἐθελοντῶν κατέλαβε τὴν Χαιρώνειαν καὶ τὸν Ὀρχομενόν. Οἱ Ἀθηναῖοι ἔστειλαν παραυτὰ στρατιὰν ὑπὸ τὸν Τολμίδην, ἀλλά, παραπλανώμενοι ὑπὸ τῶν συνεχῶν ἐπιτυχιῶν, δὲν κατέβαλαν ἐν τῇ ἐκστρατείᾳ ταύτῃ τὴν δέουσαν προσοχήν, παρὰ τὰς νουθεσίας τοῦ Περικλέους. Ὁ Τολμίδης εἶχε μόνον χιλίους ὁπλίτας Ἀθηναίους πλὴν τῶν συμμάχων, ὧν ἡ πίστις ἦτο μετέωρος. Πρὸς τούτοις παρεγνώρισε τὸ ἐπικίνδυνον τῆς θέσεως καὶ δὲν ἔλαβε τὰς ἀναγκαίας προφυλάξεις. Διὸ κατώρθωσε μὲν τὴν ἀνάκτησιν τῆς Χαιρωνείας, ἀλλὰ δὲν εἶχε τὰ μέσα πρὸς ἐκπολιόρκησιν τῆς ὑψηλῆς ἀκροπόλεως τοῦ Ὀρχομενοῦ καὶ ἠναγκάσθη νὰ ἀφήσῃ ὄπισθεν αὐτοῦ ἀνικήτους πολεμίους. Ὅτε δ' ἔπειτα, παραπορευόμενος τὴν νοτίαν ὄχθην τῆς βοιωτικῆς λίμνης, ἐπέστρεφεν εἰς Ἀθήνας ἀμέριμνος, ὡς εἰ εὑρίσκετο ἐν χώρᾳ φιλικῇ, οἱ πολέμιοι ἐπετέθησαν κατ' αὐτοῦ μεταξὺ Ἁλιάρτου καὶ Κορωνείας. Μετὰ κρατερὸν ἀγῶνα οἱ Ἀθηναῖοι ὑπέστησαν πλήρη ἧτταν (447 π. Χ.), καθ' ἣν ἔπεσε καὶ αὐτὸς ὁ Τολμίδης μετὰ πολλῶν νεανιῶν τῶν εὐγενεστάτων οἴκων· πλεῖστοι δ' ὅσοι ὑπῆρξαν οἱ ζωγρηθέντες. Ἡ ἧττα αὕτη καὶ μόνη ἤρκεσε νὰ καταλύσῃ τὴν ἐν Βοιωτίᾳ δύναμιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἠναγκάσθησαν νὰ ὁμολογήσωσιν εἰρήνην χάριν λυτρώσεως τῶν αἰχμαλώτων.

Ὁ Περικλῆς σωτὴρ τῶν Ἀθηνῶν (446 π. Χ.). Τὸ παράδειγμα τῆς Βοιωτίας ἐμιμήθησαν αἱ πόλεις τῆς Εὐβοίας. Ὁ Περικλῆς διαβὰς μετὰ μεγίστης σπουδῆς εἰς τὴν Εὔβοιαν, χάριν καταστολῆς τῆς ἀποστασίας, ἐπληροφορήθη ὅτι ἐν Μεγάροις, τῇ ὑποκινήσει τῶν Κορινθίων, συμπραττόντων μετὰ τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τῆς Σικυῶνος, εἶχε γίνει ἐπίθεσις ἐναντίον τῆς ἀθηναϊκῆς φρουρᾶς καὶ ὅτι αὕτη εἶχε φονευθῆ. Πάντων δὲ τούτων τῶν συμβάντων ἡ σημασία ηὔξανε μεγάλως ἕνεκα τῆς συγχρόνου λήξεως τῶν μετὰ τῆς Σπάρτης πενταετῶν σπονδῶν. Οἱ Σπαρτιᾶται, οἵτινες καὶ πρότερον διὰ παντὸς τρόπου ὑπέθαλπον τὰς ἐναντίον τῶν Ἀθηνῶν ἐκρηγνυμένας ἀποστασίας, παρεσκευάζοντο νῦν ἀπροκαλύπτως, ὅπως ἀνακαλέσωσι τὰς διὰ τῆς τελευταίας συνθήκης γενομένας παραχωρήσεις. Πρὸς τοῦτο διέταξαν τὸν βασιλέα Πλειστοάνακτα νὰ εἰσορμήσῃ μετὰ ἰσχυρᾶς στρατιᾶς εἰς τὴν Ἀττικήν, ἧς τὰ ὅρια ἦσαν ἐκτεθειμένα ἕνεκα τῆς ἀποστασίας τῶν Μεγάρων. Συγχρόνως δέ, ὑπὸ κοινοῦ αἰσθήματος ἑνούμεναι, ἐξηγέρθησαν ἁπανταχοῦ αἱ ὀλιγαρχικαὶ φατρίαι, ἵνα καταλύσωσι τὴν δύναμιν τῶν Ἀθηναίων. Οὕτως αἱ Ἀθῆναι περιεστοιχίζοντο ἁπανταχόθεν ὑπὸ στάσεως καὶ πολέμου. Ὁ Περικλῆς διέγνωσεν ἀμέσως τὸν μόνον τρόπον σωτηρίας, ὃν θέσας μετὰ ταχύτητος εἰς ἐνέργειαν ἔσωσε τὴν πατρίδα. Ἠδυνήθη δηλαδὴ διὰ συνετῶν διαπραγματεύσεων νὰ ἐπωφεληθῇ τὴν ἀπειρίαν τοῦ Πλειστοάνακτος καὶ τὴν φιλοχρηματίαν τοῦ Κλεανδρίδου, ὃν οἱ ἔφοροι εἶχον τάξει ὡς σύμβουλον εἰς τὸν νεαρὸν βασιλέα, καὶ κατώρθωσε τὴν ἀποχώρησιν τῆς πελοποννησιακῆς στρατιᾶς καὶ τὴν πέραν τοῦ Ἰσθμοῦ διάλυσιν αὐτῆς. Παρελθόντος δὲ τοῦ κυριωτάτου τῶν κινδύνων, ἐπέστρεψεν ὁ Περικλῆς ἐν σπουδῇ εἰς τὴν Εὔβοιαν μετὰ 50 πλοίων καὶ πεντακισχιλίων ὁπλιτῶν, διότι ἀπὸ τῆς διατηρήσεως τῆς νήσου ταύτης ἐξηρτᾶτο ἡ εὐημερία τῶν Ἀθηνῶν. Καὶ ἐκεῖ δὲ προέβη, τοῦτο μὲν διὰ διαπραγματεύσεων, τοῦτο δὲ διὰ τῆς βίας, εἰς ἐπιτυχίας ταχυτάτας· ἀλλὰ καὶ ἡ νῆσος κατεκτήθη πληρέστερον ἢ πρότερον καὶ ἐδεσμεύθη ἀσφαλέστερον πρὸς τὰς Ἀθήνας διὰ τῆς ἁλώσεως τῆς πόλεως Ἱστιαίας, ἧς οἱ κάτοικοι εἶχον ἀποκτείνει τοὺς ἄνδρας ἀθηναϊκῆς νηὸς συλληφθείσης παρ' αὐτῶν. Ἐξοικισθέντων δὲ τῶν κατοίκων τῆς Ἱστιαίας δισχίλιοι Ἀθηναῖοι μετ' ἄλλων Εὐβοέων κατῳκίσθησαν ἐν τῇ ἐρημωθείσῃ πόλει, ἥτις ἔλαβεν ἔκτοτε τὸ ὄνομα Ὠρεός. Καὶ ἐν Ἐρετρίᾳ δὲ κατῳκίσθησαν Ἀθηναῖοι πολῖται.

Αἱ τριακονταετεῖς σπονδαί. Διὰ τοῦ θάρρους καὶ τῆς δραστηριότητος τοῦ Περικλέους ὑπερενικήθησαν αἱ δυσχέρειαι καὶ ἐπετεύχθησαν τὰ ἀναγκαιότατα πρὸς σωτηρίαν τῆς πόλεως· ἀλλ' ὁ κίνδυνος δὲν εἶχεν ἀκόμη παρέλθει. Πράγματι ἐν Σπάρτῃ ἡ διαγωγὴ τοῦ Πλειστοάνακτος καὶ τοῦ Κλεανδρίδου εἶχε κινήσει μεγίστην ἀγανάκτησιν, καὶ ἤθελον νὰ ἐπανορθώσωσι τὰ ἐπονειδίστως ἀμεληθέντα, ὅπως μὴ ἐπιτρέψωσιν εἰς τὰς Ἀθήνας νὰ ἀνακύψωσι πάλιν. Ἀπ' ἐναντίας δ' ἐν Ἀθήναις ἐπεκράτει ἡ γνώμη ὅτι ἡ πόλις εἶχεν ἀνάγκην ἡσυχίας καὶ αὕτη ἔπρεπε νὰ ἐξαγορασθῇ διὰ βαρειῶν θυσιῶν. Ὁ Περικλῆς ἀντεπροσώπευεν ἐρρωμένως τὴν γνώμην ταύτην, καὶ οὐδὲν μέσον παρέλειψεν, ὅπως προκαλέσῃ καὶ παρὰ τοῖς δυνατωτάτοις τῶν πολιτῶν τῆς Σπάρτης διαθέσεις εὐμενεῖς ὑπὲρ τῆς εἰρήνης. Διὰ δὲ τῶν προσπαθειῶν του κατώρθωσε νὰ συνομολογηθῶσι νέαι σπονδαί, ἃς διέπραξαν ἐν Σπάρτῃ δέκα πρέσβεις αὐτοκράτορες, ἐν οἷς ὁ Ἀνδοκίδης καὶ ὁ Καλλίας. Ὡς δὲ κατὰ τὰς τελευταίας τετραμήνους σπονδάς, ἔγινε δεκτὴ ἀμφοτέρωθεν ἡ διατήρησις τῶν κεκτημένων. Ἀλλ' ὅμως αἱ σημεριναὶ κτήσεις τῶν Ἀθηναίων ἦσαν πολὺ διάφοροι ἐκείνων, ὧν τὴν παρὰ τῆς Σπάρτης ἀναγνώρισιν εἶχεν ἐπιτύχει ὁ Κίμων. Ἐκ μὲν τῆς Βοιωτίας ἔμενον μόνον αἱ Πλαταιαί· πάντα δὲ τὰ ἐν Πελοποννήσῳ κεκτημένα ἀπεδόθησαν, ἐν οἷς μάλιστα ἡ Τροιζήν, ἔνθα οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον φρουρὰν χάριν διευκολύνσεως τῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ Ἄργους καὶ ἐπιτηρήσεως τῆς Ἐπιδαύρου. Πρὸς τούτοις δ' ἐδέησεν, ὅπως ἀπολυθῶσι πάλιν ἐκ τῆς συμμαχίας αἱ πόλεις τῆς Ἀχαΐας καὶ πλὴν αὐτῶν τὰ Μέγαρα, τοῦθ' ὅπερ ἦτο μεγίστη θυσία διὰ τοὺς Ἀθηναίους. Κατὰ ταῦτα, αἱ παράλιαι πόλεις τῆς Πελοποννήσου, ἡ Κόρινθος, ἡ Ἐπίδαυρος, ἡ Σικυών, ὑπῆρξαν αἱ ἀμεσώτατα καὶ μέγιστα ὠφελούμεναι ἐκ τῆς συνθήκης. Ὤμοσαν δὲ ἀμφοτέρωθεν σπονδὰς τριακονταετεῖς (445 π. Χ.)· καθ' ἅπαντα τὸν χρόνον τοῦτον ἔμελλον πᾶσαι αἱ παρουσιαζόμεναι ἔριδες νὰ λύωνται διὰ κοινῆς διαλλαγῆς. Αἱ δύο συμμαχίαι ἀνεγνώρισαν ἀλλήλας ἐκ νέου ὡς ἀποτελούσας δύο ὁμάδας πολιτειῶν, ἑκατέρα δ' αὐτῶν συνεκρότει ὅλον τι

Digitized by Google

καθ' ἑαυτό, κράτος ἀνεξάρτητον. Οὐδετέρα αὐτῶν ἐδικαιοῦτο ν' αὐξηθῇ ἐπὶ ζημίᾳ τῆς ἄλλης· ἐντὸς δὲ τῆς ἰδίας συμμαχίας ἡ ἔχουσα τὴν ἡγεμονίαν πόλις εἶχε τὸ ἀδιαφιλονίκητον δικαίωμα τοῦ τιμωρεῖν πᾶσαν ἀποστασίαν. Οὕτως αἱ Ἀθῆναι ἔβλεπον τὴν ἐν τῷ Αἰγαίῳ κυριαρχίαν αὐτῶν γενομένην τελείως ἀποδεκτήν, καὶ τοῦτο ἐπέβαλλεν εἰς τὴν Σπάρτην τὴν ὑποχρέωσιν νὰ μὴ δέχηται παράπονα συμμάχων τῶν Ἀθηναίων.

Ἡ πολιτικὴ τοῦ Περικλέους. Ὡς ὁ Θεμιστοκλῆς τὸν πόλεμον τὸν πρὸς τοὺς Πέρσας, οὕτως ἔβλεπεν ὁ Περικλῆς ἐπικείμενον ἀναποφεύκτως τὸν ἀγῶνα πρὸς τὴν Σπάρτην. Διὸ ἐσκέπτετο, ὅτι ὁ ἔτι παρεχόμενος χρόνος εἰρήνης ἔπρεπε νὰ διατεθῇ, ὅπως αἱ Ἀθῆναι παρασκευασθῶσι πρὸς τὸν ἐπικείμενον ἀγῶνα, καὶ δὴ διὰ τῆς περισυλλογῆς καὶ τῆς διατάξεως τῶν δυνάμεων αὐτῶν. Ἐξωτερικῆς δ' ἐπεκτάσεως ἐφρόνει ὅτι δὲν εἶχεν ἀνάγκην ἡ πόλις, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ κινδυνώδης ἦτο τοιαύτη αὔξησις, καθ' ἃ εἶχε διδάξει σαφῶς ἡ ἱστορία τῶν τελευταίων δέκα πέντε ἐτῶν, ἐπειδὴ πᾶσα συμφορὰ ἦτο τὸ ἐπακόλουθον ἐσπευσμένων ἐπιχειρήσεων, ὧν τὴν ἔκβασιν εἶχε προείπει ὁ Περικλῆς, ἀποτρέπων ἀπ' αὐτῶν τοὺς πολίτας. Δυνάμεως οἵα ἡ τῶν Ἀθηνῶν ἠπειλεῖτο αὐτὴ ἡ ὕπαρξις ὑπὸ παντὸς ἀτυχήματος αἴροντος τὸν φόβον τῶν καραδοκούντων συμμάχων. Ἡγεμονία κατὰ γῆν ἦτο ὅλως ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν θαλασσοκρατίαν τῶν Ἀθηνῶν, ἐπειδὴ διαρκὴς καθυπόταξις τῆς Βοιωτίας καὶ τῆς Λοκρίδος θὰ ἦτο κατορθωτὴ μόνον διὰ καταλήψεως στρατιωτικῆς. Ἀλλὰ τοιαύτη μόνιμος κατοχὴ ἤθελε διασπάσει τελείως τὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἤθελε περιπλέξει τὴν πόλιν εἰς διαμάχας ἀπαύστους. Ἡ ἀνωφελὴς διακινδύνευσις τῆς ζωῆς καὶ ἑνὸς μόνου τῶν πολιτῶν ἐφαίνετο εἰς τὸν Περικλέα τὸ μέγιστον τῶν ἀδικημάτων, καὶ λέγεται ὅτι ἀναλαμβάνων τὴν χλαμύδα ἔλεγε πρὸς ἑαυτὸν νουθετῶν: «Πρόσεχε, Περίκλεις, ἐλευθέρων μέλλεις ἄρχειν, καὶ Ἑλλήνων καὶ Ἀθηναίων». Αἱ Ἀθῆναι δὲν ἔπρεπε, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Περικλέους, νὰ εἶναι ἐν ἀδιαλείπτῳ ταραχῇ, μεταπίπτουσαι ἀπὸ στρατείας εἰς στρατείαν. Διὰ τοῦτο εἶχεν ἀντεπεξέλθει πρὸς τὴν περὶ τὸν Κίμωνα ἑταιρείαν, ἥτις εἶχε πρόγραμμα, καθ' ὃ οἱ πολῖται ὤφειλον νὰ εἶναι πάντοτε ἔνοπλοι ἐναντίον τῆς Περσίας. Ἔτι δ' ὀλιγώτερον ἐπεδοκίμαζε τὴν γνώμην νεωτέρας φατρίας, ἥτις ἀνεφάνη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ, φατρίας διανοουμένης σχέδια ἐκστρατείας εἰς τὴν Ἰταλίαν, τὴν Σικελίαν καὶ τὴν Ἀφρικήν. Ἀπ' ἐναντίας ὁ Περικλῆς ἦτο κεκηρυγμένος ἀντίπαλος παντὸς περιττοῦ πολέμου καὶ καθώριζεν ὡς πρῶτον κανόνα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτείας τῶν Ἀθηνῶν τὸν περιορισμὸν τῶν ὁρμῶν τῶν πολιτῶν. Αἱ Ἀθῆναι ὤφειλον νὰ ἀνέχωνται μετ' ἀπαθείας πᾶσαν κατακραυγὴν καὶ πάντα δυσμενῆ ὑπαινιγμόν, ἀποσκοποῦσαι εἰς τὴν σταθερὰν καὶ ἥσυχον ἐπιδίωξιν τῶν ἰδίων συμφερόντων καὶ οὐδὲν μὲν παραχωροῦσαι πρωτεῖον εἰς τὴν Σπάρτην, οὐδ' ἐγκαταλείπουσαί τινα τῶν ἰδίων κτήσεων, ἀλλ' αὐταὶ οὐδένα προκαλοῦσαι ἐχθρόν. Ὅταν δὲ τέλος ἔλθῃ ἡ ὥρα τῆς κρίσεως, καθῆκον τῶν Ἀθηνῶν εἶναι νὰ εὑρίσκωνται ἑτοιμοπόλεμοι καὶ ἀκαταμάχητοι, ἔχουσαι ἀντὶ μὲν ἀσπίδος τὰ τείχη, ἀντὶ δὲ ξίφους τὸν στόλον. Καὶ ὁ μὲν περίβολος τῶν τειχῶν δὲν ἦτο ἀκόμη συντετελεσμένος, ὅτε ὁ Περικλῆς ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν τῆς πολιτείας. Ἐκ τῶν σκελῶν εἶχε μὲν κτισθῆ τὸ βόρειον, ὅπερ εἶχε σκοπὸν τὴν πρὸς τὸ μέρος τῆς Ἐλευσῖνος ἐξασφάλισιν τῆς μεταξὺ τῆς πόλεως καὶ τῶν λιμένων ἐπικοινωνίας, ἔπειτα δὲ καὶ τὸ φαληρικὸν τεῖχος, ἀλλ' ἔμενε μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ περιβόλου τοῦ Πειραιῶς χάσμα, ἀκτὴ ἐκτεθειμένη. Ἐκεῖ δὲ ἠδύναντο νὰ προσορμισθῶσιν οἱ Πελοποννήσιοι, νὰ ἀποβιβάσωσι στρατιάς, νὰ προχωρήσωσι μεταξὺ τῶν σκελῶν καὶ οὕτω ν' ἀποκόψωσι τὴν πρὸς τοὺς λιμένας συγκοινωνίαν τῶν Ἀθηνῶν. Διὸ τὸ σύστημα τῶν ὀχυρωμάτων ἐδεῖτο πρὸς τελείαν συμπλήρωσιν τρίτου σκέλους, ὅπερ βαῖνον παραλλήλως πρὸς τὸ βόρειον νὰ συναπεργάζηται μετ' αὐτοῦ τελείως ἀσφαλῆ τὴν ἐπικοινωνίαν μεταξὺ τοῦ ἄστεως καὶ τοῦ ἐπινείου. Ἀλλ' ὁ δῆμος ὀλίγην ἐδείκνυε διάθεσιν νὰ χορηγήσῃ πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο τὸ ἀναγκαῖον χρῆμα. Ὁ δὲ Περικλῆς ἠναγκάσθη πολλάκις νὰ θέσῃ εἰς ἐνέργειαν ὅλην τῆς εὐγλωττίας αὐτοῦ τὴν δύναμιν, ὅπως πείσῃ τοὺς πολίτας περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς τειχοδομίας. Τέλος τὸ τεῖχος ἐπερατώθη ὀλίγα ἔτη μετὰ τὰς τριακονταετεῖς σπονδάς. Ἀπετελεῖτο ἐκ περιβόλου ἔχοντος εὖρος 550 ποδῶν καὶ μῆκος 7 1/2 περίπου χιλιομέτρων καὶ ἄγοντος πρὸς τὴν πειραϊκὴν πύλην. Μετὰ δὲ τὴν ἀποπεράτωσιν αὐτοῦ αἱ Ἀθῆναι ἦσαν οὕτως ἰσχυραί, ὅσον εἶχεν ἐπιθυμήσει ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁμοιάζουσαι πρὸς πόλιν νησιωτικήν, οὖσαι παντελῶς ἄβατοι εἰς χερσαίας πελοποννησιακὰς στρατιάς, εὑρισκόμεναι εἰς ἀδιάρρηκτον ἐπικοινωνίαν πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ δυνάμεναι οὕτω νὰ διαθέσωσιν ὑπὲρ τοῦ στόλου ἁπάσας αὐτῶν τὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις, πλὴν τῶν ἀναγκαίων φυλακῶν. Αἱ Ἀθῆναι καὶ ὁ Πειραιεὺς ἀπέβησαν οὕτω δύο πόλεις ἡνωμέναι εἰς μίαν, ἀλλ' ἑκατέρα αὐτῶν εἶχεν ἴδιον χαρακτῆρα, ἅτε ἀντιτιθέμεναι πρὸς ἀλλήλας σαφῶς ὡς ἄστυ καὶ ἐπίνειον, ὡς ἀρχαία καὶ νέα πόλις. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ ἐδάφους τῶν Ἀθηνῶν διετηροῦντο ἐν τοῖς ἀρχαίοις οἴκοις πάντοτε αἱ παραδόσεις τῶν ἀρχαίων γενεῶν, ἐν δὲ τῷ Πειραιεῖ ᾤκει πλῆθος σύμμεικτον ἀποζῶν ἐκ τῆς ἐμπορίας, τῶν δημιουργικῶν τεχνῶν καὶ τῆς ναυτιλίας καὶ μικρὰν ἔχον συνάφειαν πρὸς τὴν ἀρχαιοτέραν ἱστορίαν τῆς χώρας.

Ὁ Περικλῆς ἀντετάσσετο μὲν ἐρρωμένως εἰς τὴν πλεονεκτικὴν διάθεσιν ἐπεκτάσεως τῆς ἡγεμονίας, εἴχετο ὅμως τὰ μέγιστα τῆς συντηρήσεως τῶν ἤδη κεκτημένων. Αἱ Ἀθῆναι καὶ αἱ νῆσοι ἔπρεπε, κατὰ τὴν γνώμην του, ν' ἀποτελῶσι μίαν καὶ μόνην πολιτείαν. Ἠξίου ὑπὲρ τῶν Ἀθηνῶν οἱονεὶ ἐδαφικὴν κυριαρχίαν τοῦ Αἰγαίου καὶ ἀπηγόρευε τὸν διάπλουν αὐτοῦ ὑπὸ ξένων τριήρων, καθ' ὃν τρόπον δὲν ἐπετρέπετο εἰς ξένας στρατιὰς ἡ διάβασις διὰ τῆς ἀττικῆς χώρας. Διὰ τοῦτο τὸ πέλαγος ἐπετηρεῖτο πάντοτε μετ' αὐστηρότητος ἄκρας. Ἁπανταχοῦ ὑπῆρχον ἐπικαίρως κείμενοι σταθμοί. Ἐντὸς τεσσάρων ἡμερῶν ἠδύνατο στόλος ἀθηναϊκὸς νὰ φθάσῃ ἀπὸ τοῦ Πειραιῶς εἰς τὰ ὕδατα τῆς Ρόδου, ἐντὸς δ' ἐπίσης βραχέος χρόνου εἰς τὸν Πόντον. Στόλος ἑξήκοντα τριήρων περιεπόλει κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ ἔτους ἀνὰ τὸ Αἰγαῖον καὶ ἐφρούρει ἐν αὐτῷ· ἐχρησίμευε δὲ συγχρόνως χάριν γυμνασίων, τοῦθ' ὅπερ διὰ τῆς κανονικῆς ἐναλλαγῆς τῶν τε τριήρων καὶ τῶν πληρωμάτων συνετέλει εἰς τὸ νὰ παρασκευάζῃ πρὸς πόλεμον ἁπάσας τὰς ναυτικὰς δυνάμεις τῶν Ἀθηναίων. Κατὰ τοῦτον δὲ τὸν τρόπον αἱ Ἀθῆναι ἀπέβησαν πλειότερον καὶ αὐτῆς τῆς Σπάρτης πολεμικὴ δύναμις πάντοτε συντεταγμένη καὶ ἑτοιμοπόλεμος. Καὶ ἐν χρόνῳ δ' εἰρήνης δὲν ἐσχόλαζον, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας αἱ σπονδαὶ διετίθεντο μετὰ μεγίστου ζήλου εἰς τὴν ἐπιθεώρησιν τοῦ ὅλου ὑλικοῦ τοῦ πολέμου, τὴν ἐπισκευὴν τῶν τριήρων καὶ τὴν ναυπήγησιν νέων. Περὶ αὐτὴν δὲ τὴν ναυπηγίαν ἐγίνοντο ὁσημέραι νέαι ἐφευρέσεις. Ἐνῷ αὐτῶν τῶν ἐν Σαλαμῖνι ἀγωνισθεισῶν τριήρων ἦσαν ἀκόμη πολλαὶ ἄφρακτοι, ὁ δὲ Θεμιστοκλῆς πάσῃ δυνάμει ἐμερίμνησε περὶ ναυπηγήσεως πολεμικῶν πλοίων ὑψηλῶν καὶ εὐκινήτων, αἱ τριήρεις ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Κίμωνος κατεσκευάζοντο τελειότεραι, πλατύτεραι καὶ εὐρυχωρότεραι, ὅπως περιλαμβάνωσι πλείονας ὁπλίτας· συνήνωσε δὲ ὁ Κίμων τὰ κεχωρισμένα μέρη τοῦ καταστρώματος διὰ παρόδων διευκολυνουσῶν τὴν κίνησιν τῶν στρατιωτῶν. Ὁ δὲ Περικλῆς ἐπενόησε πρὸς σύλληψιν τῶν ἐχθρικῶν πλοίων τὴν λεγομένην σιδηρᾶν χεῖρα. Τὴν εὐθύνην τοῦ στόλου καὶ τῶν νεωρίων εἶχεν ἡ βουλὴ τῶν πεντακοσίων, ἡ δὲ τῆς ἀρχῆς ἐκχωροῦσα βουλὴ δὲν ἠξιοῦτο τιμητικοῦ στεφάνου, ἂν ἠδύνατο νὰ κατηγορηθῇ ἐπὶ παραμελήσει τῆς σπουδαιοτάτης ταύτης ἐντολῆς τῆς πολιτείας. Οἱ πολεμικοὶ λιμένες τῶν Ἀθηνῶν εἶχον χωρητικότητα τετρακοσίων τριήρων· τόσος δὲ ἦτο ὁ κανονικὸς ἀριθμὸς τῶν τριήρων, αἵτινες εὑρίσκοντο ἐξηρτυμέναι ἐν τοῖς νεωρίοις καὶ ἦσαν πάντοτε ἕτοιμοι νὰ ἐξαγάγωσιν εἰς τὴν θάλασσαν 60 000 ἀνδρῶν. Οἱ πολῖται, οἵτινες ὡς τριήραρχοι εἶχον τὸ καθῆκον καὶ ἠγῶνται ἕκαστος τῆς ἰδίας τριήρους καὶ διατηρῶσιν αὐτὴν ἐν καλῇ καταστάσει, ἦσαν ὡρισμένοι ἐκ τῶν προτέρων. Ἡ πρὸς ἔκπλουν παρασκευὴ τοῦ στόλου ἐτελεῖτο ταχέως καὶ οἱ πρῶτοι καθελκύσαντες τὰς τριήρεις ἠξιοῦντο ἀμοιβῆς. Τὰ πληρώματα περιελάμβανον πολλοὺς μετοίκους, ἀπελευθέρους καὶ δούλους, ἡ δὲ κωπηλασία, ἤτοι τὸ κυριώτατον ἐλατήριον τῆς νίκης τοῦ στόλου, ἀνετίθετο κατὰ μέγιστον μέρος εἰς ῥωμαλέους δούλους. Ἀλλὰ τὸ πλεῖστον τῶν ἀνδρῶν ἀπετέλουν ἐλεύθεροι Ἀθηναῖοι, αὕτη δὲ ἡ ναυτικὴ στρατιά, καίπερ σύμμεικτός τις καὶ ἑτερογενής, δὲν ἔπαυε διατηροῦσα τὸν χαρακτῆρα στρατιᾶς Ἀθηναίων πολιτῶν.

Ὡς πρὸς τὴν μεταχείρισιν τῶν συμμάχων, ὁ Περικλῆς, ἀγόμενος ὑπὸ συνέσεως καὶ δικαιοσύνης, ἀντεστρατεύετο εἰς πᾶσαν ὑπέρμετρον ἐπιβάρυνσιν αὐτῶν καὶ πᾶν μέτρον δυνάμενον νὰ ἐξερεθίσῃ αὐτούς. Τοῦτο μαρτυρεῖ σαφέστατα αὐτὴ ἡ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐπελθοῦσα ταχυτάτη αὔξησις τῶν φόρων. Ἄλλως δ' ἡ σχέσις τῶν Ἀθηνῶν πρὸς τοὺς συμμάχους ἦτο μὲν τὸ κυριώτατον στήριγμα τῆς δυνάμεως τῆς πόλεως, ἀλλὰ συγχρόνως σχέσις λεπτὴ καὶ δυσχερής, ἀπαιτοῦσα μεγίστην σύνεσιν καὶ πρόνοιαν. Ὁ ἀληθὴς ἡγούμενος τοῦ δήμου, καθ' ἃ ἐφρόνει ὁ Περικλῆς, ὤφειλεν ἐν τούτῳ νὰ ἐπιδείξῃ ὀξύνοιαν μεγαλυτέραν καὶ εὐλάβειαν ἐπιφυλακτικωτέραν τοῦ ὅλου δήμου, ἀντιτασσόμενος εἰς τὰς ὑπερφιάλους αὐτοῦ κατακτητικὰς ὁρμὰς καὶ μεριμνῶν, ὅπως μὴ μένωσιν ἀτιμώρητοι ἀδικίαι τῶν εἰς τὰς συμμαχίδας στελλομένων ἀρχόντων τῶν Ἀθηναίων. Δικαιοσύνη εὐλαβέστατα ἔχουσα πρὸς πᾶν δικαίωμα καὶ δυναμένη νὰ ἀξιώσῃ στοργὴν καὶ ἐμπιστοσύνην. τοιοῦτος ἔπρεπε νὰ εἶναι κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ ὁ χαρακτὴρ τῆς ἀττικῆς ἡγεμονίας. Ἐξ ἑτέρου δ' εἴχετο ὁ Περικλῆς ἐμμονώτατα τῆς γνώμης, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἐμβάλλῃ τοὺς Ἀθηναίους εἰς πράγματα ἢ κατὰ τὸ φαινόμενον ἀνεξαρτησία τῶν μικρῶν πόλεων τῆς συμμαχίας. Ὑπῆρχε κατ' αὐτὸν δικαίωμα τοῦ ἰσχυροτέρου πληρέστατα δικαιολογούμενον ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ, καθ' ἃ εἶχεν ἤδη ἀναγνωρίσει ὁ Ἀριστείδης, ὅτι τὰ δημόσια πράγματα δὲν πρέπει νὰ διατάσσωνται κατὰ τὸ μέτρον τῶν ἰδιωτικῶν. Ἄλλως αἱ Ἀθῆναι δὲν εἶχον ὑποτάξει τὰς νήσους, ἀλλ' οἱ νησιῶται Ἕλληνες εἶχον ἀναθέσει εἰς τοὺς Ἀθηναίους τὴν ἡγεμονίαν, ἀναγκασθέντας ὑπὸ τῶν πραγμάτων νὰ δεχθῶσι τὴν προστασίαν αὐτῶν καὶ ἀναλάβωσι τὴν προσενεχθεῖσαν ἀρχηγίαν. Ἀλλ' ἀφ' οὗ χρόνου εἶχον τὴν ἡγεμονίαν, ὤφειλον νὰ συγκρατῶσι μετὰ πάσης δραστηριότητος τὰς τὸ πρῶτον ἤδη διὰ συμμαχίας ἑνωθείσας πόλεις, ἂν μὴ ἔμελλε νὰ καταστῇ ἐπισφαλὴς ἡ ὅλη αὐτῶν δύναμις. Διότι αἱ Ἀθῆναι περιεστοιχίζοντο ἁπανταχόθεν ὑπὸ ἐχθρῶν ἐνεδρευόντων, πᾶσα δ' ἀποστασία συμμάχων ἔμελλε νὰ ἀγάγῃ εἰς ἄμεσον αὔξησιν τῆς ἐχθρικῆς δυνάμεως, ἐπειδὴ αἱ μικραὶ πόλεις ἦσαν ἀνίκανοι ν' ἀποτελέσωσιν ἓν ὅλον καθ' ἑαυτὰς καὶ ἐπιδιώξωσιν ἴδιον πολιτικὸν πρόγραμμα. Διὸ ἠπιότης καὶ ἐπιείκεια θὰ ἦτο προδοσία τῆς πατρίδος, χωρὶς νὰ ἐπέλθῃ δι' αὐτῆς ἀγαθόν τι ὑπὲρ τῶν νησιωτῶν αὐτῶν. Καὶ ἐν αὐτῇ δὲ τῇ πελοποννησιακῇ συμμαχίᾳ ἡ ἀνεξαρτησία τῶν συμμάχων, παρὰ πᾶσαν καύχησιν τῶν Σπαρτιατῶν, ἦτο λέξις κενή· καὶ ἦτο μὲν ἐν αὐτῇ μείζων πως ἡ ἀνεξαρτησία, ἀλλ' ὁ λόγος αὐτῆς ἐνέκειτο μᾶλλον εἰς ἀδυναμίαν τῆς Σπάρτης ἢ εἰς ἀγαθὴν αὐτῆς θέλησιν. Περὶ τοῦτο αἱ Ἀθῆναι ἐπολιτεύοντο τοὐλάχιστον εἰλικρινῶς καὶ τιμίως· καὶ δὴ αὐτὸς ὁ Περικλῆς ὑπῆρξεν ὁ ἀδιστάκτως καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐπιφυλάξεως καθιερώσας τὴν ἀρχήν, καθ' ἣν αἱ Ἀθῆναι οὐδεμίαν εἶχον ὑποχρέωσιν νὰ ὑπέχωσιν εὐθύνας πρὸς τοὺς συμμάχους. Τὸ χρῆμα ἀνήκει εἰς τὸν δεχόμενον αὐτό, καὶ μόνος ὁ δεχόμενος ἔχει τὴν ὑποχρέωσιν νὰ παρέχῃ τὰ διὰ τῶν συνθηκῶν ὁμολογηθέντα. Ἂν δὲ πρὸς τοῦτο ἔχῃ πλεόνασμα ἢ ἔλλειμμα, τοῦτο δὲν ἐνδιαφέρει τὸν πληρώνοντα. Οὕτως αἱ μὲν εἰσφοραὶ μετεβλήθησαν πράγματι εἰς φόρους, οἱ σύμμαχοι εἰς ὑπηκόους, αἱ δὲ νῆσοι καὶ παραλίαι εἰς ἐπαρχίας· περαιτέρα δ' ἀνάπτυξις τοῦ συστήματος τούτου ὑπῆρξεν ἡ καὶ εἰς αὐτὰ τὰ ἐσωτερικὰ πράγματα τῶν πόλεων ἀνάμειξις τῶν Ἀθηναίων καὶ ἡ ἀφαίρεσις τῆς αὐτονομίας αὐτῶν. Καὶ ἐξηκολούθησαν μὲν ἔχουσαι κατὰ παραχώρησιν τῶν Ἀθηναίων ἰδίους ἄρχοντας, ἀλλ' ἐκέκτηντο τὸ δικαίωμα μόνον τῆς κατωτέρας δικαιοδοσίας· τὰ δὲ πολιτεύματα τῶν συμμαχίδων διερρυθμίσθησαν συμφώνως πρὸς τὰ συμφέροντα τῶν Ἀθηνῶν, ἤτοι εἰσήχθη ἡ δημοκρατία, καὶ ὁ ὅλος βίος τῶν πόλεων ἐπετηρεῖτο διηνεκῶς δι' ἰδίων ἐπισκόπων, στελλομένων ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων. Οὕτω δὲ κατέληξαν εἰς τὸ σύστημα ἐκεῖνο, ὅπερ ὁ Θεμιστοκλῆς εἶχεν ἐξ ἀρχῆς διαγνώσει ὡς ἀναπόφευκτον καὶ ἀναγκαῖον καὶ ἤθελε νὰ ἐφαρμόσῃ ἄνευ ἐπιφυλάξεως.

Ἐν τούτοις ἡ σχέσις τῶν Ἀθηνῶν πρὸς τοὺς παραθαλασσίους συμμάχους ἦτο λίαν διάφορος κατὰ τὴν θέσιν τῶν πόλεων, τὸ μέγεθος καὶ τὸ πλῆθος τῶν οἰκητόρων. Κατεβάλλετο μεγίστη φροντίς, ὅπως καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν ἀκτῶν, ἐν αἷς ὑπῆρχον ἑλληνίδες πόλεις, ἀναγνωρίζωνται αἱ Ἀθῆναι ὡς ἡ πρώτη δύναμις τῆς Ἑλλάδος. Διὰ τοῦτο ἤδη ὁ Ἀριστείδης εἶχε συνδέσει σχέσεις πρὸς τὰς παρὰ τὸν Εὔξεινον Πόντον πόλεις καὶ ὁ Περικλῆς εἰσέπλευσεν εἰς αὐτὸν μετὰ στόλου μεγάλου καὶ κεκοσμημένου λαμπρῶς, ὅπως ἐπιδείξῃ εἰς τοὺς παρ' αὐτὸν οἰκοῦντας Ἕλληνας τε καὶ βαρβάρους τὴν δύναμιν τῆς πόλεως. Ἐν τῷ συνόλῳ ὅμως ὁ Πόντος ἔκειτο ἐκτὸς τῆς καθ' αὐτὸ σφαίρας τῆς δυνάμεως τῶν Ἀθηνῶν, ὡς καὶ ἡ Μακεδονία, ἡ Καρία καὶ ἡ Λυδία. Ἐντὸς δὲ τοῦ Αἰγαίου νῆσοι οἰκούμεναι ὑπὸ Δωριέων, ὡς ἡ Μῆλος, ἡ Θήρα, ἡ Ἀνάφη, οὐδέποτε συμμετέσχον τῆς συμμαχίας. Τῶν δὲ συμμαχίδων, αἵτινες συνήθως ἐκαλοῦντο ἁπλῶς αἱ πόλεις, εἶχον συνδεθῆ στενότατα πρὸς τὰς Ἀθήνας ὡς τὴν φυσικὴν αὐτῶν μητρόπολιν αἱ μικρότεραι τῶν νήσων. Αἱ πλεῖσται αὐτῶν εἶχον ἑκουσίως ἀποστῆ τῆς διατηρήσεως ἰδίου στόλου, ἡ δὲ ἀφόπλισις αὕτη εἶχε καθορίσει τὴν πολιτικὴν αὐτῶν θέσιν. Καὶ δὲν εἶχον μὲν κατὰ τύπους ἀποβάλει τὴν αὐτονομίαν, ἀλλὰ κατ' οὐσίαν ἓν καὶ μόνον ὑπελείφθη εἰς αὐτάς, τὸ ὑπείκειν πειθηνίως εἰς τὰ κελεύσματα τῶν Ἀθηναίων. Ἀλλοία ἦτο ἡ θέσις τῶν μεγαλυτέρων νήσων, ὅσαι εἶχον ἴδιον στόλον Καὶ ὑπεχρεοῦντο μὲν καὶ αὗται ὑπὸ τῶν συνθηκῶν νὰ παρέχωσι τὸ ἐπιβάλλον μέρος στρατιωτικῶν δυνάμεων, ἀλλ' οἱ Ἀθηναῖοι ἐφείδοντο τῶν αὐταρχικῶν αὐτῶν δικαιωμάτων, καὶ διετήρησαν μὲν τὸ πολίτευμα αὐτῶν, ἐπετράπη δ' εἰς αὐτάς, τοὐλάχιστον κατὰ τύπους, καὶ ποιά τις συμμετοχὴ εἰς τὰς κυριωτάτας τῶν ἀποφάσεων. Εἶχον δ' αἱ πόλεις αὗται καὶ ἰδίους ὑποτελεῖς καὶ διεξῆγον πρὸς τοὺς γείτονας πολέμους, εἰς οὓς τότε μόνον ἀνεμειγνύοντο οἱ Ἀθηναῖοι, ὅτε ἤθελον κληθῆ εἰς βοήθειαν ὑπὸ τοῦ ἑτέρου τῶν ἀντιμαχομένων. Γνωστότατον δὲ τοιοῦτο παράδειγμα εἶναι ὁ πόλεμος μεταξὺ Σάμου καὶ Μιλήτου.

Ἡ καθυπόταξις τῶν Σαμίων. Ἡ Σάμος ἦτο μετὰ τὴν καθυπόταξιν τῆς Θάσου καὶ τῆς Αἰγίνης ἡ ἐξ ὅλων τῶν νήσων μάλιστ' ἀξιοῦσα αὐτονομίαν. Ἄλλως δ' ἡ Σάμος εἶχεν ὑπάρξει ἐπί τινα χρόνον ἡ

Digitized by Google

πρώτη κατὰ θάλασσαν δύναμις ἐν τῷ Αἰγαίῳ· ἐξ ἐκείνου δὲ τοῦ χρόνου εἶχε καλῶς γεγυμνασμένον στόλον, ἐξαίρετον πολεμικὸν λιμένα καὶ ἰδίας ἀποικίας. Οἱ πολῖται αὐτῆς εἶχον ὑπάρξει οἱ ἐκ πάντων τῶν Ἰώνων μάλιστα συντελέσαντες εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ἐν Ἀσίᾳ νήσων καὶ παραλίων, καὶ διὰ ταῦτα οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον μεταχειρισθῆ αὐτοὺς μετὰ ἰδίας εὐλαβείας. Ἐν τῇ νήσῳ ἐκείνῃ εἶχεν ἀναπτυχθῆ ὑπερόχως ὁ ἰωνικὸς πολιτισμός, ἐν αὐτῇ διετηρεῖτο ἡ ζωηροτάτη ἀνάμνησις προτέρου μεγαλείου καὶ ἱστορίας αὐθυποστάτου. Ἀλλὰ τὴν ἀρχὴν τῆς πόλεως εἶχεν ὀλιγαρχία ἐπιζητοῦσα τὴν καταστολὴν πάσης ἀναμείξεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν ἀνάδειξιν τελείως ἀληθοῦς τῆς αὐτονομίας τῆς νήσου. Οἱ Σάμιοι διημφεσβήτουν πρὸς τοὺς Μιλησίους τὴν κτῆσιν τῆς Πριήνης, κειμένης ἀπέναντι τῆς νήσου. Λόγῳ τοῦ γεγονότος τούτου ἐξερράγη μεταξὺ τῶν δύο ἀντιπάλων ὁ πόλεμος (440 π. Χ.), οἱ δὲ Μιλήσιοι, μὴ δυνάμενοι νὰ κρατήσωσι τὴν Πριήνην, ἐζήτησαν τὴν βοήθειαν τῶν Ἀθηναίων, τῆς αἰτήσεως αὐτῶν ὑποστηριζομένης ἐν Ἀθήναις καὶ ὑπὸ τῆς δημοκρατικῆς φατρίας τῶν Σαμίων. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀπῄτησαν, ὅπως οἱ Σάμιοι λάβωσι καὶ δώσωσι δίκας ἐν Ἀθήναις, ἐπειδὴ ὅμως ἡ ὀλιγαρχικὴ κυβέρνησις τῆς Σάμου ἠρνήθη νὰ ὑπακούσῃ, ὁ Περικλῆς, ἡγούμενος στόλου τεσσαράκοντα νηῶν, ἔπλευσεν ἀμελλητὶ εἰς τὴν Σάμον, καὶ μὴ τυχὼν ἀντιστάσεως ἀξίας λόγου κατέλυσεν ἐν τῇ νήσῳ τὴν ὀλιγαρχίαν καὶ κατέστησε δημοκρατίαν δι' Ἀθηναίων ἐπιτρόπων. Συγχρόνως δ' ἐζήτησε νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν νέαν κατάστασιν τῶν πραγμάτων διὰ τῆς ἀπαγωγῆς 50 ἀνδρῶν καὶ ἰσαρίθμων παίδων ἐκ τῶν πρώτων οἴκων τῆς νήσου ὡς ὁμήρων, ἀποσταλέντων πρὸς φύλαξιν εἰς τοὺς ἐν Λήμνῳ ἐγκαθιδρυμένους Ἀθηναίους. Ἀλλ' οἱ ἀρχηγοὶ τῆς ὀλιγαρχικῆς φατρίας, φυγόντες ἐκ Σάμου, συνεμάχησαν μετὰ τῶν Βυζαντίων καὶ κατώρθωσαν νὰ ἀπελευθερώσωσι τοὺς ὁμήρους καὶ ἐπιτεθῶσι νύκτωρ κατὰ τῆς ἀττικῆς φρουρᾶς, κατόπιν δ' ἐκήρυξαν φανερὰν ἀποστασίαν ἀπὸ τῶν Ἀθηνῶν. Ἐν τῇ νήσῳ ἡγεῖτο τῆς ἀντιστάσεως ὁ Μέλισσος, ἀνὴρ διακρινόμενος ἐν τῇ στρατηγίᾳ ἐπὶ συνέσει καὶ δραστηριότητι. Ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν αὐτοῦ οἱ ὀλιγαρχικοὶ ἐπέδειξαν τοιαύτην τόλμην, ὥστε μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς αὐτονομίας ἀνέλαβον πάλιν ἀμελλητὶ τὸν πόλεμον ἐν τῇ ἠπείρῳ, θέλοντες ἀναμφιβόλως νὰ ἐγκατασταθῶσιν ἐν αὐτῇ ἰσχυρῶς. Ὁ Περικλῆς ἐνεφανίσθη μεθ' ἑξήκοντα νηῶν πρὸ τῆς Σάμου (440 π. Χ.), ἐκ τῶν ὁποίων ἔστειλε 16 εἰς τὸ Καρικὸν πέλαγος, ὅπως ἐπιτηρῇ τὰς κινήσεις τοῦ φοινικικοῦ στόλου, ὅστις ἔμελλε νὰ ἀναχθῇ τὸ ἔαρ, καὶ εἰς τὴν Χίον καὶ Λ σβον, ὅπως συναγείρωσι τὰς νῆας τῶν συμμάχων. Αὐτὸς δὲ μετὰ τῶν λοιπῶν τριήρων ἐκράτησε τοῦ ἐκ τῆς ἠπείρου προσπλέοντος στόλου τῶν Σαμίων, ἀποτελουμένου ἐξ 70 νηῶν καὶ ἐνισχυθεὶς διὰ νέων βοηθειῶν ἐπολιόρκησε τὴν πόλιν Σάμον ἀπὸ γῆς τε καὶ θαλάσσης. Τότε αἴφνης ἠγγέλθη ἡ προσέγγισις τῶν Φοινίκων, ὁ δὲ Περικλῆς ἔσπευσε νὰ ἀντιμετρηθῇ πρὸς αὐτούς, παραλαβὼν πάντα τὰ πλοῖα τὰ μὴ ἀπαραιτήτως ἀναγκαῖα εἰς τὴν πολιορκίαν. Ἀλλ' οἱ πολιορκούμενοι ἐπωφελήθησαν τὴν ἀπουσίαν αὐτοῦ, ἔλυσαν τὴν πολιορκίαν, ἡγουμένου τοῦ Μελίσσου, καὶ ἐκράτησαν τῆς θαλάσσης ἐπὶ 14 περίπου ἡμέρας, ὥστε ἠδυνήθησαν νὰ πορισθῶσιν ὅπλα καὶ ἐπιτήδεια καὶ ἡ ὁδὸς ἦτο ἐλευθέρα πρὸς ἄφιξιν οἱασδήποτε βοηθείας. Ἀλλ' οἱ Πελοποννήσιοι δὲν ἦλθον, ἐπειδὴ ἐν τῇ ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν συγκληθείσῃ συνόδῳ τῶν συμμάχων οἱ Κορίνθιοι, οἵτινες ἦσαν οἱ εἰσηγηταὶ τοῦ ἀποικιακοῦ δικαίου παρ' Ἕλλησιν, ὑπεστήριξαν, ἐναντιούμενοι πρὸς τὴν Σπάρτην, τὴν ἀρχὴν ὅτι ἑκάστη μητρόπολις ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ διατάσσῃ τὰ κατὰ τοὺς ἰδίους συμμάχους καὶ τιμωρῇ αὐτούς. Οὕτως ἡ Σάμος ἔμεινε μόνη· οἱ Φοίνικες ἀπεκρούσθησαν, καὶ ὅτε ὁ Περικλῆς κατέπλευσε πάλιν εἰς τὴν Σάμον ἐκ τοῦ νοτίου πελάγους, ἐνίκησε τὸν Μέλισσον καὶ ἐπανέλαβε τὸν διὰ τῶν νηῶν ἀποκλεισμόν. Τὸ θέρος ἦλθον νέοι στρατηγοὶ ἐξ Ἀθηνῶν, ἐν οἷς ὁ Ἅγνων καὶ ὁ Φορμίων, μετὰ 90 νεωστὶ ἐξαρτυθεισῶν τριήρων, παρετάθη δ' ἐκτάκτως ἡ στρατηγία τοῦ Περικλέους, ὅστις, ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τῶν πολιορκητικῶν μηχανῶν τῶν κατασκευασθεισῶν ὑπὸ τοῦ ἐντεχνοτάτου μηχανικοῦ του Ἀρτέμωνος, κατώρθωσε την κατὰ τὸν ἔνατον μῆνα μετὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πολέμου καθυπόταξιν τῶν Σαμίων (439 π. Χ.). Αἱ τριήρεις αὐτῶν παρεδόθησαν, καθῃρέθησαν τὰ τείχη, παρεδόθησαν ὅμηροι, κατεβλήθη πολεμικὴ ἀποζημίωσις, μετεβλήθη τὸ πολίτευμα κατὰ τὰ δοκοῦντα εἰς τοὺς Ἀθηναίους καὶ ἐγένετο παραίτησις ἀπὸ πάσης αὐτονομίας. Διὰ τὸν Σαμιακὸν πόλεμον ἐδαπανήθησαν ὑπὲρ τὰ 1.270 τάλαντα.

Ἡ οἰκονομικὴ ἀκμὴ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κράτους. Ἡ μόνη πόλις ἡ δυναμένη νὰ ἀποδειχθῇ ἐπικίνδυνος εἰς τὰς Ἀθήνας εἶχε ταπεινωθῆ τελείως, τὸ δ' ἀξίωμα τοῦ Περικλέους εἶχε τὰ μέγιστα ἐνισχυθῆ διὰ τῆς βραχείας ἐκείνης ἀλλ' ἐνδόξου ἐκστρατείας. Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ χρόνον ἠναγκάσθη νὰ προσχωρήσῃ καὶ πάλιν εἰς τὴν συμμαχίαν τὸ Βυζάντιον. Ἔκτοτε μόνον ἡ Λέσβος καὶ ἡ Χίος ἔμειναν αἱ μόναι ἀνεξάρτητοι συμμαχικαὶ πόλεις. Πᾶσαι δὲ αἱ λοιπαὶ ἦσαν ὁμοίως ὑποτελεῖς εἰς τοὺς Ἀθηναίους, εἰ καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὰς ἀσιατικὰς πόλεις μεθ' ὁμοίας αὐστηρότητος ἡ ἀπὸ τῶν Ἀθηνῶν ἐξάρτησις καὶ ἰδίως ἡ ὑποχρέωσις τοῦ δικάζεσθαι ἐν Ἀθήναις. Ἀλλὰ πρὸς τούτοις ὑπῆρχον καὶ πολλαὶ ἄλλαι διαφοραὶ ἐν τῇ θέσει τῶν συμμάχων. Ἡ δὲ ποικιλία τῶν νομίμων σχέσεων τῶν Ἀθηναίων πρὸς τοὺς διαφόρους συμμάχους συνετέλεσεν οὐσιωδῶς εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηνῶν. Διὰ τῆς ποικιλίας ἐκείνης ἠλαττοῦτο ὁ κίνδυνος κοινῆς ἀποστασίας τῶν συμμάχων, οἵτινες ἄλλως καὶ οἰκοῦντες πόλεις ἀπεχούσας ἀλλήλων καὶ σποράδας καὶ χωριζόμενοι ὑπὸ γειτονικῆς ἀντιζηλίας δὲν ἠδύναντο νὰ κατορθώσωσι κοινὴν ἀποστασίαν ἀπὸ τῶν Ἀθηνῶν. Ἓν δὲ καὶ μόνον αἴσθημα ἦτο ἁπανταχοῦ τὸ αὐτό, ὁ φόβος τοῦ πάντοτε πλησίον εὑρισκομένου στόλου. Ὅτε δὲ ἡ πορεία τῶν πραγμάτων ὑπερέβη πᾶσαν τῶν Ἀθηναίων προσδοκίαν, παρέστη ἀνάγκη ἐγκαταστάσεως νέων φορολογικῶν διοικήσεων. Κατέστη δὲ τότε ὁ ἑλλησπόντιος φόρος, εἰς ὃν συμπεριελήφθησαν αἱ ἑκατέρωθεν ἀκταὶ τοῦ Ἑλλησπόντου, αἱ πόλεις τῆς Προποντίδος καὶ τοῦ Βοσπόρου καὶ μέρους τῆς Αἰολίδος μετὰ τῆς Τενέδου· ὁ θρᾴκιος φόρος περιελάμβανε τὰς πόλεις τῆς Θρᾴκης καὶ τῆς Μακεδονίας μετὰ τῆς Σαμοθρᾴκης καὶ τῶν Βορείων Σποράδων· αἱ δὲ παράλιαι πόλεις τῆς Ἰωνίας ἀπετέλεσαν τὸν ἰωνικὸν φόρον καὶ αἱ τῶν παραλίων τῆς Καρίας καὶ Λυκίας μετὰ τῆς Ῥόδου καὶ τῶν παρακειμένων νήσων τὸν καρικόν. Οὕτω διὰ τῆς συνέσεως καὶ δραστηριότητος τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων αἱ φυσικῶς εἰς ἀλλήλας ἀνήκουσαι παραθαλάσσιαι χῶραι, αἵτινες ὑπῆρξαν ἡ βάσις τῆς ὅλης ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων, ἡνώθησαν πρὸς ἀλλήλας καὶ πολιτικῶς. Ἔκτασις παραλίων ἔχουσα μῆκος 9.000 περίπου χιλιομέτρων καὶ οἰκουμένη ὑπὸ δήμων ὁμοφύλων μὲν πρὸς ἀλλήλους, ἀλλ' ἀπῳκισμένων καὶ διεσπαρμένων, δυσχερῶς δὲ δυναμένων νὰ συνενωθῶσιν, ἀπετέλεσε τότε τὸ πρῶτον ἓν ὅλον καὶ συνηνώθη διὰ κοινῶν διοικητικῶν καὶ στρατιωτικῶν διατάξεων εἰς μίαν ἀρχὴν συγκρατουμένην ὑπὸ πειθαρχίας αὐστηρᾶς. Τὸ Αἰγαῖον ἀπέβη θάλασσα ἀνήκουσα εἰς τοὺς Ἀθηναίους ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἡ ἐμφάνισις στόλου λακωνικοῦ πρὸς βορρᾶν τῆς Πελοποννήσου ἐθεωρεῖτο παραβίασις ξένης χώρας.

Τετρακόσια ἑξήκοντα τάλαντα ἀποτελοῦσι τὸ πρῶτον τακτὸν ποσὸν τὸ μαρτυρούμενον ὡς ἐτήσιον φόρον τῶν συμμάχων. Ἡ δὲ τάξις αὕτη τῶν φόρων ἐπῆλθε συγχρόνως πρὸς τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἑλληνοταμιῶν τῶν εἰσπραττόντων τὸ χρῆμα. Εἶχον δὲ ταχθῆ οἱ φόροι ἀπὸ τοῦ Ἀριστείδου ἀνάλογοι πρὸς τοὺς πόρους ἑκάστης πόλεως. Ἀλλὰ καθ' ἕκαστον ἔτος ἐγίνετο ἀναθεώρησις τῶν καταλόγων· πρὸς τοῦτο ἐξελέγοντο ἴδιοι ἄρχοντες, καλούμενοι τάκται, ἀνὰ δύο δι' ἕκαστον τῶν φορολογικῶν διαμερισμάτων, ἄνδρες τυγχάνοντες τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων. Ἀλλ' ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις δὲν ἦτο τὸ μόνον μέτρον τοῦ καθορισμοῦ τῶν φόρων. Οὕτω τῶν πόλεων τῶν παρὰ τὸν Ἑλλήσποντον κειμένων ἐγγὺς ἀλλήλων ἐπλήρωνον ἡ μὲν Ἄβυδος 4 τάλαντα, ἡ δὲ Λάμψακος 12, ἡ Πέρινθος 10, ἡ Σηλυμβρία 5, ἡ Χαλκηδὼν 9, τὸ Βυζάντιον 15, ἡ δὲ Ῥόδος ἄνευ τῶν ἠπειρωττκῶν αὐτῆς κτήσεων 18 καὶ ἡ Λίνδος μόνη ἀργότερον 15. Ἔνθα δὲ ὑπῆρχον ἴδιοι πόροι, εὑρίσκομεν καὶ ἔκτακτον τάξιν φόρων. Οὕτως ἡ Πάρος ἐπλήρωνε 16 τάλαντα, ἀργότερον δὲ 30, ἡ Θάσος ὡσαύτως 30. Ἡ Αἴγινα κατέβαλλε μὲν 30 τάλαντα, ταῦτα ὅμως πρέπει νὰ θεωρηθῶσι μᾶλλον ὡς ζημία ἐπιβληθεῖσα εἰς αὐτὴν πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ ἐξαντληθῶσι καὶ τὰ τελευταῖα λείψανα τοῦ ἀρχαίου πλούτου τῆς νήσου. Ἐπιεικὴς παρουσιάζεται ἡ τάξις τῶν φόρων εἰς τὰς περὶ τὸν Καρικὸν κόλπον πόλεις, εἰς ἃς μέγιστος τῶν φόρων εἶναι ὁ ἐπιβληθεὶς εἰς τὴν νῆσον Κῶν ἐκ 5 ταλάντων. Ταῦτα δὲ συμβαίνουσιν ἐν Ἰωνίᾳ καὶ Αὐλίδι. Ἡ Μίλητος εἰσφέρει μετὰ τῆς Λέρου, τῆς Τειχιούσσης καὶ ἄλλων πόλεων 10 τάλαντα, ἡ Κολοφῶν καὶ ἡ Φώκαια ἀνὰ τρία, ἡ Ἔφεσος 7 ½ καὶ ἐνίοτε μόνον 6. Ἐν τῷ νησιωτικῷ φόρῳ βλέπομεν τὴν τάξιν τῶν ἀνωτάτων σχετικῶς ποσῶν, διότι προέκειτο περὶ χωρῶν περιλαμβανομένων εἰς τὴν ἄμεσον περιοχὴν τῆς ἀττικῆς ἀρχῆς. Ἡ Νάξος ἐπλήρωνεν 6 τάλαντα καὶ τετρακισχιλίας δραχμάς, ἡ Ἄνδρος 12 καὶ ἀργότερον 15, ἡ Κύθνος 3, αἱ εὐβοϊκαὶ πόλεις 33. Τὸν δὲ ὅλον ἀριθμὸν τῶν ὑποφόρων πόλεων λέγει ὁ Ἀριστοφάνης ἀνερχόμενον εἰς χιλίας. Ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Περικλέους τὸ σύνολον τῶν φόρων ἀνῆλθεν εἰς 600 τάλαντα. Αἱ Ἀθῆναι ὑπῆρξαν ἡ πρώτη τῶν ἑλληνίδων πόλεων, ἐν ᾗ συνεδέθη ἡ δραστηριότης πολιτῶν ἐλευθέρων πρὸς τὴν δύναμιν τοῦ χρήματος, ἡ δὲ τιμὴ τῆς μέχρις ἐσχάτων τελειώσεως τοῦ εὐεργετήματος τούτου, οὗ εἰσηγητὴς ὑπῆρξεν ὁ Θεμιστοκλῆς, ἀνήκει εἰς τὸν Περικλέα. Ἐκεῖνος ὑπῆρξεν ὁ διαγνοὺς τὴν ἐν τῷ δημοσίῳ πλούτῳ ἐγκειμένην ἰσχὺν τῶν Ἀθηνῶν, ἰδίως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Σπάρτην. Οἱ Σπαρτιᾶται ἕνεκεν ἐλλείψεως κοινῶν πόρων, παρὰ τὴν ἀρετὴν τῶν πολιτῶν καὶ παρὰ τὸ μέγεθος τῆς στρατιᾶς τῶν Πελοποννησίων συμμάχων, ἔβλεπον παραλυομένας τὰς κινήσεις αὐτῶν· ἐν ὥραις δὲ κρισίμοις, καθ' ἃς εἶχον ἀνάγκην χρήματος, ἐξηρτῶντο ἀπὸ τῆς ἀγαθῆς θελήσεως τῶν συμμάχων, ἢ ἀπὸ τῶν ἱερέων τῶν Δελφῶν καὶ τῆς Ὀλυμπίας, ἅτε δυναμένων νὰ παράσχωσι προκαταβολάς. Οὗτος δὲ ἦτο ὁ λόγος, δι' ὃν ἡ Σπάρτη ἑκάστοτε μόνον μεμονωμένας ἐκστρατείας ἠδύνατο νὰ ἐπιχειρῇ καὶ μόνον παροδικοὺς σκοποὺς νὰ ἐπιδιώκῃ.

Ἐσωτερικὴ διοίκησις τῶν Ἀθηνῶν. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, καθ' οὓς ὑπὸ τὴν ἀπόλυτον τοῦ Περικλέους ἐπιρροὴν ἐκανονίζοντο τὰ σπουδαιότατα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κίμωνος ἀναφυέντα ζητήματα τῆς ἐξωτερικῆς τῶν Ἀθηνῶν πολιτικῆς, ἐλάμβανε τὴν πλήρη αὐτοῦ ἀνάπτυξιν καὶ τὸ ὅλον σύστημα τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας κατὰ πάσας τὰς σχέσεις αὐτῆς πρός τε τὴν ἐσωτερικὴν κυβέρνησιν τῆς πόλεως καὶ πρὸς τὴν διοίκησιν τοῦ μεγάλου αὐτῆς κράτους. Ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία ἦτο τελείως διαμεμορφωμένη δημοκρατία. Ἤδη ὁ Ἀριστείδης εἶχε καταλύσει τὰ προνόμια τῶν δύο ἀνωτέρων τάξεων, ἀφότου δὲ ὁ Ἄρειος Πάγος διὰ τοῦ Ἐφιάλτου εἶχεν ἀπολέσει τὴν προτέραν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς πολιτείας ἐπιρροήν, δὲν ὑπῆρχον ἄλλαι ἀρχαὶ ἐν Ἀθήναις ἢ αἱ κατ' ἐνιαυτὸν ἐκλεγόμεναι. Κατὰ τὸν νόμον, ὃν ὁ Περικλῆς εἰσήγαγε τῷ 451 / 50, εἷς μόνος περιορισμὸς ἐν τῇ ἐνασκήσει τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων ἐτέθη, ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ μετέχῃ τῆς πόλεως «ὃς ἂν μὴ ἐξ ἀμφοῖν ἀστοῖν ᾖ γεγονός». Τοῦτο δὲ ἐφαίνετο ἀναγκαῖον ἐν τῇ πόλει, εἰς ἣν ἕνεκα τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν ἐκ τῆς ξένης μετοικούντων ἠδύνατο νὰ ἐπέλθῃ ἐπικίνδυνος εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῶν ἠθῶν τῆς φυλῆς ἀνάμειξις ξενικοῦ αἵματος μετὰ τοῦ γνησίου ἀττικοῦ. Ἀλλὰ μὲ συμπεπληρωμένον τὸ 17ον ἔτος κατεγράφετο ὁ τέλειος Ἀθηναῖος εἰς τὸν οἰκεῖον δῆμον καὶ ἐθεωρεῖτο πολίτης. Κυρίως ὅμως μόνον μετὰ διετῆ ὑπηρεσίαν στρατιωτικὴν ἐντὸς τῆς Ἀττικῆς, ἀπὸ τοῦ 20οῦ ἔτους, ἀνελάμβανε τὴν πλήρη ἐνάσκησιν τῶν δικαιωμάτων αὐτοῦ ἐν τῷ δήμῳ, ἐν τῇ φυλῇ, ἥτις ἀπὸ τοῦ Κλεισθένους εἶχεν ἁπλῶς χαρακτῆρα θρησκευτικὸν (χορηγίαι κατὰ τὰς ἑορτάς), καὶ ἐν τῇ πόλει. Ἐν ταύτῃ ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου συνήρχετο τακτικῶς μὲν καθ' ἑκάστην πρυτανείαν, ἤτοι ἅπαξ κατὰ 36 ἡμέρας, ἐκτάκτως δὲ ὁσάκις ἦτο ἀνάγκη. Προτάσεις εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἠδύνατο πᾶς πολίτης νὰ κάμῃ, ἀλλὰ ταύτας παρουσίαζεν εἰς τὸν δῆμον πάντοτε ἡ βουλή, χωρὶς ὅμως νὰ ἐκφράζῃ γνώμην ἰδίαν περὶ αὐτῶν, διότι ὑπεύθυνος δι' αὐτὰς ἐπὶ ἓν ἔτος ἦτο μόνος ὁ προτείνων («γραφὴ παρανόμων» κρινομένη ὑπὸ τῶν ἡλιαστῶν). Ἡ προσωπικὴ αὕτη εὐθύνη ἦτο σπουδαιότατος τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας θεσμός, ὅστις πολλὰ φαινόμενα τοῦ ἐν Ἀθήναις πολιτικοῦ βίου ἐξηγεῖ, ὡς τὴν καταδίκην τοῦ Μιλτιάδου και τὰς συχνὰς ἐπὶ προδοσίᾳ καταγγελίας τῶν δημαγωγῶν. Τῆς Ἡλιαίας δέ, ἤτοι τῶν ὁρκωτῶν δικαστηρίων, ἦσαν μέλη πάντες οἱ ἄμεμπτοι Ἀθηναῖοι πολῖται, οἱ ὑπὲρ τὰ 30 ἔτη γεγονότες, δικάζοντες κατὰ τμήματα ἀπὸ 200 μέχρι 2.000 ἀνδρῶν περὶ πασῶν τῶν ὑποθέσεων, πλὴν περί τινων μόνον εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Ἀρείου Πάγου ἀναγομένων. Ἡ Ἡλιαία ἦτο ἀνεύθυνον καὶ ἀνώτατον ἅμα δικαστήριον καθαρὰ δεσποτεία τοῦ δήμου). Ἐδίκαζεν ἐπὶ 300 ἡμέρας τοῦ ἔτους, ὥστε ἕκαστος τῶν πολιτῶν εἶχεν ἀρκετὴν ἐνασχόλησιν κατὰ τὸ τρίτον τοῦ χρόνου τούτου, καθόσον καὶ πολλαὶ δίκαι τῶν συμμάχων ὑπὸ τῆς Ἡλιαίας ἐκρίνοντο. Ἡ βουλὴ τέλος τῶν πεντακοσίων ἦτο ἡ κυρίως κυβέρνησις τῆς πόλεως (οἱ 50 ἐκ διαδοχῆς πρυτάνεις καθ' ἡμέραν παρόντες καὶ σιτούμενοι ἐν τῷ πρυτανείῳ). Ἡλιασταὶ δὲ καὶ βουλευταὶ καὶ ἄρχοντες καὶ ἐν γένει πᾶσαι αἱ ἀρχαί, αἵτινες δὲν ἀπῄτουν πολιτικὴν καὶ στρατιωτικὴν πεῖραν ἢ γνῶσίν τινα τεχνικήν, δὲν ἐκληροῦντο.

Οἱ ἐννέα ἄρχοντες εἶχον τιμητικὴν μᾶλλον ὑπηρεσίαν παρὰ πραγματικὴν πολιτικὴν ἐπιρροήν. Τοὐναντίον σπουδαιοτάτη ἦτο ἡ ἀρχὴ τῶν 10 στρατηγῶν, ἐξ ὧν εἷς διὰ τὰς πολεμικὰς τοῦ κράτους περιστάσεις κατ' ἀνάγκην ἔλαβε μεγαλύτερον τῶν ἄλλων ἀξίωμα, ὡς ὁ Μιλτιάδης, ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Κίμων. Διηύθυνον δὲ οἱ στρατηγοὶ τὰ πολεμικὰ ἔργα καὶ συνάμα τὴν διπλωματικὴν καὶ πολιτικὴν ἐργασίαν πᾶσαν, πέμποντες μυστικὰς ἀποστολὰς ἢ οἱ ἴδιοι ἐνεργοῦντες αὐτοπροσώπως τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην εἰς τὰς ἄλλας πολιτείας. Πρὸς τὰς τοιαύτας δὲ ἐνεργείας εἶχον καὶ διαθέσιμα χρηματικὰ ποσά· ὁ Περικλῆς ἐπὶ παραδείγματι διέθετο πρὸς τοῦτο 10 τάλαντα κατ' ἔτος, χωρὶς νὰ δίδῃ λογαριασμὸν δι' αὐτά. Ἐπειδὴ ὅμως τὰς ἀποφάσεις περὶ τῶν προτάσεων τῶν στρατηγῶν ἐλάμβανε πάντοτε ὁ δῆμος, ὁ τὸ ἀνώτερον μεταξὺ αὐτῶν ἔχων ἀξίωμα ἔπρεπε κατ' ἀνάγκην νὰ εἶναι καὶ ῥήτωρ ἀγαθός. Διὰ τοῦτο δὲ οὗτος ἀπέβαινε καὶ τὸ σπουδαιότατον ἐν τῇ διευθύνσει τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς πρόσωπον. Ὁ Περικλῆς, ὅστις ἐξελέγετο στρατηγὸς κατ' ἐπανάληψιν ἐπὶ δεκαπέντε ἔτη, ὑπῆρξε διὰ παντὸς τοῦ χρόνου τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ καὶ ὁ ἀληθὴς ἀρχηγὸς

Digitized by Google

τῆς πολιτείας («στρατηγὸν εἵλοντο καὶ πάντα τὰ πράγματα ἐπέτρεψαν», *Θουκυδ.*). Οἱ στρατηγοὶ δὲ μόνοι καὶ οἱ ταμίαι δὲν ἐλάμβανον μισθὸν παρὰ τοῦ δημοσίου, ἐνῷ πᾶσαι αἱ λοιπαὶ τοῦ δήμου ὑπηρεσίαι ἐπληρώνοντο ἀπὸ τῶν φόρων τῶν συμμάχων καὶ τῶν τελωνειακῶν τελῶν ἢ τῶν εἰσοδημάτων ἐκ δημοσίων κτημάτων καὶ μεταλλείων, διότι τακτικοὺς φόρους δὲν ἐπλήρωνον ἐν τῇ πόλει εἰ μὴ μόνον οἱ μέτοικοι. Οὕτω δὲ συνέβαινεν ἀπὸ τοῦ Ἀριστείδου ἤδη νὰ τρέφωνται ὑπὸ τῆς πολιτείας πλείονες ἢ δισμύριοι ἄνδρες, δικασταὶ μὲν ἑξακισχίλιοι (ἕκαστος ἐλάμβανε 2 ὀβολοὺς καθ' ἡμέραν), τοξόται δὲ 1.600, καὶ πρὸς τούτοις ἱππεῖς 1.200, βουλευταὶ δὲ 500 (μίαν δραχμὴν καθ' ἡμέραν), φρουροὶ νεωρίων 500, καὶ πρὸς τούτοις φρουροὶ 50, ἀρχαὶ δ' ἔνδημοι μὲν εἰς 700 ἄνδρας, ὑπερόριοι δὲ εἰς 700· πρὸς τούτοις κατὰ τὸν πόλεμον ὁπλῖται μὲν 2.500, νῆες δὲ φρουρίδες 20, ἄλλαι δὲ νῆες αἱ τοὺς φόρους ἄγουσαι, ἔτι δὲ οἱ ἐν τῷ πρυτανείῳ σιτούμενοι καὶ ὀρφανοὶ καὶ δεσμωτῶν φύλακες. Ἐπὶ Περικλέους εἰσήχθη καὶ τὸ θεωρικὸν (2 ὀβολοὶ) καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἴσως (1 ὀβολός), ὁμοίως δὲ καὶ σῖτος διενέμετο εἰς τοὺς πολίτας, ὁσάκις φίλοι ἡγεμόνες ἔπεμπον αὐτοῖς δωρεὰν ἢ ἡ πόλις ἀγοράζουσα αὐτὸν ἐπώλει εὐθηνότερον εἰς τοὺς δεομένους. Ἀντὶ τούτων ὅμως οἱ εὔποροι πολῖται ἦσαν ὑποχρεωμένοι εἰς τὰς μεγάλας ἐκτάκτους εἰσφορὰς καὶ τὰς λειτουργίας, ὡς τριηραρχίας, χορηγίας, θεωρίας, ἑστιάσεις.

Ἡ συμμαχία τῶν Ἀθηναίων περιελάμβανε πληθυσμὸν ὄχι ὀλιγώτερον τῶν δύο ἑκατομμυρίων· ἡ Ἀττικὴ εἶχε πληθυσμὸν 235.000 περίπου (ἐξ ὧν 20—35 χιλιάδες πολῖται ἐλεύθεροι), ἡ Χίος 130.000 (30.000 ἐλεύθεροι), ἡ Χαλκιδικὴ 100.000, ἡ Εὔβοια, αἱ Σποράδες καὶ Κυκλάδες 200.000 καὶ οὕτω καθεξῆς. Αἱ ἰδιόρρυθμοι ἀποικίαι, ἃς οἱ Ἀθηναῖοι ἵδρυον εἰς διάφορα μέρη τοῦ κράτους των (ἐν Σύρῳ, Λήμνῳ, Ἴμβρῳ, ἐν Χερσονήσῳ, ἐν τῷ Πόντῳ, ἐν Ἄνδρῳ, Νάξῳ), αἱ λεγόμεναι *κληρουχίαι*, ὅμοιαι πρὸς τὰς ρωμαϊκὰς ἀποικίας, ἦσαν μέσον πρὸς ἀποκατάστασιν μὲν πτωχῶν πολιτῶν Ἀθηναίων, περιφρούρησιν δὲ καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς πόλεως («καὶ τοῦτ' ἔπραττεν ὁ Περικλῆς ἀποκουφίζων μὲν ἀργοῦ καὶ διὰ σχολὴν πολυπράγμονος ὄχλου τὴν πόλιν, ἐπανορθούμενος δὲ τὰς ἀπορίας τοῦ δήμου, φόβον δὲ καὶ φρουρὰν τοῦ μὴ νεωτερίζειν τι παρακατοικίζειν τοῖς συμμάχοις», *Πλούτ.*). Οἱ κληροῦχοι δὲν ἀπέβαλλον τὰ δικαιώματα αὐτῶν ὡς πολιτῶν Ἀθηναίων, συνεκρότουν δὲ ἢ πόλεις ὁλοκλήρους ὡς ἐπέκτασιν αὐτῆς τῆς πόλεως Ἀθηνῶν ἢ κατελάμβανον μεγάλα κτήματα, τὰ ὁποῖα ἠναγκάζοντο οἱ ὑποτελεῖς νὰ παραχωρήσωσι. Δεκαπεντακισχίλιοι πένητες πολῖται Ἀθηναῖοι ἔγιναν τοιουτοτρόπως ἐντὸς ἡμίσεος περίπου αἰῶνος κτηματίαι εἰς ξένας χώρας.

Αἱ ἐξωτερικαὶ σχέσεις τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ πολιτικὴ τῶν Ἀθηνῶν ἐπιρροὴ ἐξετείνετο καὶ πέραν τῶν ὁρίων τοῦ μεγάλου αὐτῶν κράτους, διπλωματικὰς δὲ σχέσεις διετήρει ὁ Περικλῆς πρός τε τὰς ἑλληνικὰς πολιτείας, ὅσαι κατ' ἀρχὴν τοὐλάχιστον δὲν διέκειντο ἐχθρικῶς πρὸς τὰς Ἀθήνας, καὶ πρὸς βαρβαρικὰ κράτη. Μετὰ τῶν Θεσσαλῶν συνεδέοντο οἱ Ἀθηναῖοι διὰ φιλίας ἀνέκαθεν, ὅσον καὶ ἂν αὕτη πολλάκις καθίστατο ἀμφίβολος, τοῦτο μὲν ἕνεκα τῆς διαφορᾶς τῶν πολιτευμάτων ἀμφοτέρων, τοῦτο δὲ ἕνεκα τῆς φιλίας τῶν Ἀθηναίων πρὸς τοὺς Φωκεῖς, τῶν ὁποίων ἔκπαλαι ἐχθροὶ ἦσαν οἱ Θεσσαλοί. Μετὰ τῆς Μακεδονίας στεναὶ ἦσαν αἱ σχέσεις τῶν Ἀθηναίων ἐπὶ Ἀλεξάνδρου Α' (498—454), ὅστις ἦτο ξένος αὐτῶν, καὶ ὅτε δὲ ἀπέβησαν αὗται ἐχθρικαὶ διὰ τὴν τάσιν τῶν Μακεδόνων βασιλέων πρὸς ἐπέκτασιν τοῦ κράτους ἐπὶ τῶν παραλίων, ὅπου ἦρχον οἱ Ἀθηναῖοι, ἡ διπλωματία αὐτῶν εἶχεν ἐνταῦθα πολλὴν ἀπασχόλησιν. Σπουδαῖα συμφέροντα ἔφερον τοὺς Ἀθηναίους εἰς ποικίλας σχέσεις καὶ πρὸς τὸ μέγα τῶν Θρᾳκῶν ἔθνος (συγγενὲς πρὸς τοὺς Ἕλληνας), μία τῶν φυλῶν τοῦ ὁποίου, οἱ Ὀδρύσαι, εἶχε σχηματίσει ἰσχυρὸν κράτος, ἐκτεινόμενον ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Δουνάβεως μέχρι τῆς Σαλμυδησσοῦ παρὰ τὸν Εὔξεινον καὶ τῆς Ροδόπης ἀπέναντι τῆς Θάσου. Καὶ πρὸς τὰς ἐν τῷ Πόντῳ πόλεις ἤδη ὁ Ἀριστείδης τῷ 479 ἐπέδειξε τοὐλάχιστον τὴν δύναμιν τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ὁ Περικλῆς δὲ ἔπλευσεν εἰς αὐτὸν μετὰ στόλου μεγάλου καὶ λαμπρῶς κεκοσμημένου εἰς βοήθειαν τῶν Σινωπέων, ὅπου καὶ 600 Ἀθηναίους κληρούχους κατέλιπε. Σπουδαιότεραι ὅμως ἦσαν αἱ σχέσεις αὐτῶν πρὸς τὰς πόλεις τῶν βορείων τοῦ Πόντου ἀκτῶν, ὅπου ἦσαν αἱ μεγάλαι ἀγοραὶ τοῦ σίτου. Ἡ σημαντικωτάτη αὐτῶν ἦτο τὸ Παντικάπαιον, τῆς ὁποίας οἱ ἀνώτατοι ἄρχοντες ἦρχον ὡς βασιλεῖς μεγάλου τμήματος τῆς σκυθικῆς χώρας. Ἐντεῦθεν οἱ Ἀθηναῖοι ἐλάμβανον τοὺς Σκύθας αὐτῶν τοξότας, εἶχον δὲ καὶ ἴδιον λιμένα ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ, τὸ Νυμφαῖον, δι' οὗ ἐξῆγον μὲν πλὴν τοῦ σίτου καὶ ἰχθῦς, δέρματα, δούλους, εἰσῆγον δὲ οἶνον, ἔλαιον, ἀγγεῖα καὶ ἄλλα προϊόντα τῆς βιομηχανίας των. Πολλοὶ Ἀθηναῖοι διέτριβον ἐκεῖ καὶ συγγενικαὶ σχέσεις πρὸς Σκύθας συνήφθησαν (οὕτως ἡ μάμμη τοῦ Δημοσθένους ἦτο θυγάτηρ Σκυθίδος). Ἀπὸ τῆς Κύπρου μόνον καὶ Αἰγύπτου παντελῶς ἀπέσχεν ὁ Περικλῆς, ἵνα μὴ δεινώσῃ τὰς πρὸς τοὺς Πέρσας σχέσεις. Ἀλλὰ πόσον πολύτιμος ἐθεωρεῖτο τῶν Ἀθηναίων ἡ φιλία καὶ ἐκεῖ, μαρτυρεῖ ἡ δωρεὰ τῶν 40.000 μεδίμνων σίτου, ἣν ὁ βασιλεὺς τῶν Λιβύων Ψαμμήτιχος ἔκαμεν εἰς τοὺς Ἀθηναίους τῷ 445 / 4 π. Χ. Πρὸς τὴν Δύσιν ὡσαύτως διετέλουν εἰς σχέσεις αἱ Ἀθῆναι, καθόσον μάλιστα τὸ ἐμπόριον πρὸς τὰς ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ πόλεις ἦτο σπουδαῖον. Οἱ Ἀθηναῖοι εἰσῆγον ἐκεῖ ἀγγεῖα καὶ ἐξῆγον σῖτον καὶ προϊόντα τῆς ἐτρουσκικῆς μεταλλουργίας. Διὰ τῆς ἱδρύσεως δὲ τῆς ἀποικίας Θούριοι (413 π. Χ.) ἐν τῇ χώρᾳ τῆς πρώην καταστραφείσης τῶν Συβαριτῶν πόλεως ἀπέκτησαν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ πολιτικὴν ἐπιρροήν. Τὴν νέαν πόλιν, εἰς ἣν συνέρρευσαν καὶ ἄλλοι Ἕλληνες καὶ οἱ διεσπαρμένοι Συβαρῖται, ἐρρυμοτόμησεν ὁ Μιλήσιος ἀρχιτέκτων Ἱππόδαμος· μεταξὺ δὲ τῶν ἐκεῖσε μεταβάντων ἀποίκων ἦσαν καὶ ὁ Πρωταγόρας, ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς. Εἰς τὴν Ἐτρουρίαν ἔφερε τοὺς Ἀθηναίους τὸ ἐμπόριον (ἐξαγωγὴ ἀττικῶν ἀγγείων). Καὶ πρὸς τὴν Καρχηδόνα δέ, ἥτις ἐδέσποζε τῆς δυτικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου, εἶχον συνάψει πιθανῶς αἱ Ἀθῆναι ἀμέσους σχέσεις.

Τὸ πανελλήνιον πρόγραμμα τοῦ Περικλέους. Αἱ Ἀθῆναι, ἡ πρωτεύουσα τῆς ἐφαμίλλου πρὸς τὸ περσικὸν κράτος μεγάλης ἑλληνικῆς δυνάμεως, ἀπέβησαν διὰ τοῦ Περικλέους καὶ τὸ κέντρον πολυπλόκων πολιτικῶν ἐνεργειῶν, αἵτινες περιελάμβανον σύμπαντα τὸν ἑλληνικὸν καὶ βαρβαρικὸν κόσμον εἰς τὸν κύκλον αὐτῶν ἀπὸ τῶν βορείων τοῦ Πόντου ἀκτῶν μέχρι τοῦ Τυρρηνικοῦ καὶ Σικελικοῦ πελάγους. Ἄνευ τοῦ πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ τῶν νεωτέρων χρόνων, τῶν καταλλήλων διπλωματικῶν ὀργάνων καὶ τῶν μέσων, τὰ ὁποῖα σήμερον διατίθενται ὑπὸ τῶν μεγάλων κρατῶν πρὸς τοιούτους σκοπούς, κατώρθωσεν ὁ μέγας τῶν Ἀθηνῶν πολιτικὸς ἀνήρ, «δυνάμει πολλῶν βασιλέων καὶ τυράννων ὑπέρτερος» κατὰ τὸν Πλούταρχον, νὰ κρατῇ τὰ νήματα τῆς πολιτικῆς ταύτης εἰς χεῖράς του καὶ νὰ διευθύνῃ ἀσφαλῶς τῆς πατρίδος αὐτοῦ καὶ τῆς Ἑλλάδος ὅλης τὰς τύχας. Τῆς πολιτικῆς ταύτης τὸ οἰκοδόμημα ἵνα ἐπιστεγάσῃ ὁ Περικλῆς ἀπεπειράθη ἓν ἔτι. Ἔγραψε ψήφισμα, δι' οὗ προσεκάλει πάντας τοὺς Ἕλληνας, τοὺς ὁπουδήποτε κατοικοῦντας τῆς Εὐρώπης ἢ τῆς Ἀσίας, καὶ μικρὰν πόλιν καὶ μεγάλην, νὰ πέμψωσιν εἰς Ἀθήνας τοὺς ἀντιπροσώπους αὐτῶν πρὸς συγκρότησιν πανελληνίου συνεδρίου, ὅπερ θὰ συνεσκέπτετο περὶ τῶν ἑλληνικῶν ἱερῶν ἃ κατέπρησαν οἱ βάρβαροι, καὶ τῶν θυσιῶν, ἃς ὤφειλον ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, εὐξάμενοι τοῖς θεοῖς ὅτε πρὸς τοὺς βαρβάρους ἐμάχοντο, καὶ τῆς θαλάσσης, ὅπως πλέωσι πάντες ἀδεῶς καὶ τὴν εἰρήνην ἄγωσιν. Εἴκοσι δὲ Ἀθηναῖοι πρέσβεις ἐνετάλησαν νὰ φέρωσι τὴν πρόσκλησιν ταύτην πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ νὰ πείσωσι τοὺς Πανέλληνας νὰ μεταβῶσιν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ νὰ μετάσχωσι τῶν θαυμαστῶν τούτων ἐπὶ εἰρήνῃ καὶ κοινοπραγίᾳ τῆς Ἑλλάδος βουλευμάτων. Ἀλλὰ τὸ μέγα ἄγγελμα οὐδεὶς τῶν Ἑλλήνων ἀπεδέχθη· εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοιούτων ἰδανικῶν ἔθετεν ἀνυπέρβλητα προσκόμματα ἡ ἀκατανίκητος ἀντιπάθεια τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν πρὸς ἀλλήλας, ἡ ἀντίθεσις τῶν συμφερόντων τῶν δύο μεγάλων τῆς Ἑλλάδος πολιτειῶν καὶ οὐχὶ ὀλιγώτερον αὐτὴ ἡ ἐπὶ τῶν συμμάχων ἀρχὴ τῶν Ἀθηνῶν, ἥτις οὐδαμῶς ἠδύνατο νὰ συντείνῃ πρὸς ἀπόκτησιν τῶν συμπαθειῶν καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ.—**Αἰτίαι καὶ ἀφορμαί.**—***Ἡ ἀντίθεσις Ἀθηνῶν—Σπάρτης.*** Ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν δύο ἡγεμονίδων τῆς Ἑλλάδος πολιτειῶν πρὸ πολλοῦ δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ συγκαλυφθῇ. Τὰ ποικίλα συμφέροντα τοῦ θαλασσίου αὐτῶν κράτους ἔφερον τοὺς Ἀθηναίους πολλάκις εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὴν πελοποννησιακὴν συμμαχίαν καὶ ἡ αὔξουσα αὐτῶν δύναμις, ἥτις πανταχόθεν ἐπέκειτο εἰς ἐκείνην ἀπειλητική, ἐνέβαλλε τοὺς Σπαρτιάτας εἰς φόβον περὶ διατηρήσεως τῆς ἀκεραιότητος τοῦ ἰδίου αὐτῶν κράτους. Ἐξ οὐδετέρας ἄλλωστε τῶν δύο δυνάμεων ἐδεικνύετο τάσις πρὸς συμβιβαστικὴν πολιτικὴν καὶ αἱ μεγάλαι φυλετικαὶ καὶ πολιτειακαὶ μεταξὺ αὐτῶν διαφοραὶ καθίσταντο ὀξύτεραι διὰ τῆς ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀποξενούσης ἐκείνας πολιτικῆς. Οἱ μετριοπαθεῖς ἄνδρες, ὡς ὁ βασιλεὺς Ἀρχίδαμος ἐν Σπάρτῃ, δὲν ἠκούοντο, καὶ ὁ Περικλῆς, ὅστις τὸν πόλεμον μεταξὺ τῶν δύο δυνάμεων ἐθεώρει ἀναπόφευκτον, τὸ πᾶν ἔπραττε μόνον, ἵνα παρασκευάσῃ πρὸς αὐτὸν τὴν πατρίδα του αὐταρκεστάτην. Τοιουτοτρόπως αἱ τῷ 445 π. Χ. συνομολογηθεῖσαι τριακονταετεῖς σπονδαὶ μεταξὺ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σπάρτης ἐπήνεγκον πρὸς ὥραν μόνον τὴν κατάπαυσιν τῶν ἀγώνων μεταξὺ Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων. Ἡ συμφωνηθεῖσα εἰρήνη οὐδὲν ἄλλο ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἢ ἀνακωχή, εἰς μὲν τοὺς Ἀθηναίους παρέχουσα τὸν ἀναγκαῖον χρόνον, ὅπως παγιώσωσι τὴν δύναμιν αὐτῶν καὶ ἀναδείξωσι τὴν πόλιν ὡραίαν καὶ μεγάλην, εἰς δὲ τοὺς Πελοποννησίους διδοῦσα ἀφορμὴν καὶ εὐκαιρίαν νὰ ὀξύνωσι καὶ συγκεντρώσωσι τὸ κατὰ τῶν Ἀθηναίων μῖσος αὐτῶν, ὅπερ ἔμελλεν ἡμέραν τινὰ νὰ ἐκραγῇ βαρύτερον καὶ ἀπειλητικώτερον. Αὗται αὗται αἱ σπονδαὶ ἐδείκνυον τὸ βαθὺ χάσμα, τὸ ὁποῖον ἐχώριζε τὴν Ἑλλάδα. Ἐν μὲν τῇ σπαρτιατικῇ ἡγεμονίᾳ, εἰς ἣν ἀνῆκεν ὅλη ἡ Πελοπόννησος, πλὴν τῆς Ἀχαΐας καὶ τοῦ Ἄργους, ἐπεκράτει τὸ δωρικὸν στοιχεῖον, ἐν δὲ τῇ ἀθηναϊκῇ ἀρχῇ τὸ ἰωνικόν. Εἰς τὰς πόλεις αἵτινες συνεμάχουν μετὰ τῶν Σπαρτιατῶν ἐπεκράτει τὸ ἀριστοκρατικὸν πολίτευμα, οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἐπροστάτευον καὶ εἰσῆγον τὴν δημοκρατίαν. Οὕτως ἐν τῇ εὐημερίᾳ τῶν ἐτῶν τῆς εἰρήνης, ἅτινα οἱ Ἀθηναῖοι ἐχρεώστουν εἰς τὸν Περικλέα, ἐνέκειτο συγχρόνως τὸ σπέρμα πολέμου ἀναποφεύκτου. Αἱ μὲν πόλεις τῶν συμμάχων ἦσαν ἀπαραμύθητοι ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ τῆς ἀνεξαρτησίας, οἱ δὲ Μεγαρεῖς καὶ οἱ Βοιωτοὶ ἤχθοντο ἐπὶ τῇ αἴγλῃ τῶν Ἀθηνῶν, ὁμοίως δὲ καὶ οἱ Πελοποννήσιοι καὶ ἰδίως οἱ Σπαρτιᾶται. Ἀλλ' ἐκ τῶν ἐχθρῶν τῶν Ἀθηνῶν ἀνεξάρτητον καὶ δραστηρίαν πολιτείαν μετήρχοντο μόνον οἱ Κορίνθιοι, ἐπειδὴ ὅ,τι ἐν Σπάρτῃ ἦτο ζήτημα τιμῆς, ἐν Κορίνθῳ ἦτο ζήτημα ὑπάρξεως. Ἡ Κόρινθο , οὖσα πόλις ἐμπορική, δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ὑπόστασιν ἄνευ στόλου καὶ ἀποικιῶν. Ἐφθόνει δὲ πᾶσαν πόλιν διαμφισβητοῦσαν πρὸς αὐτὴν τὴν θαλασσοκρατίαν καὶ ἄγουσαν εἰς κίνδυνον τὴν ὑπερπόντιον αὐτῆς ἐπικοινωνίαν. Πρὸς ταπείνωσιν δὲ τῆς Αἰγίνης εἶχόν ποτε οἱ Κορίνθιοι ὑποστηρίξει τοὺς Ἀθηναίους· πολὺ δὲ μεγάλη ὑπῆρξεν ἐντεῦθεν ἡ ὀργὴ αὐτῶν, ὅτε εἶδον ὅτι ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος, οὗ εἶχον περιφρονήσει τὰς μικρὰς ἀπαρχάς, ηὐξήθη οὕτω τεραστίως, ὥστε νὰ ἐπισκιάσῃ τελείως τὸν κορινθιακόν. Μάτην εἶχον πειραθῆ κατὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους νὰ παρακωλύσωσι τὴν νικηφόρον δρᾶσιν τῶν Ἀθηνῶν, μάτην εἶχον διαμαρτυρηθῆ κατὰ τῆς τειχίσεως αὐτῶν. Ἀπὸ δὲ τῆς ἱδρύσεως τῆς ἀττικῆς συμμαχίας, οὐ μόνον ἔβλεπον ἑαυτοὺς ἀποστερουμένους ἁπάντων τῶν ὠφελημάτων τῶν ἑλληνικῶν κατὰ θάλασσαν νικῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπέβαλον αὐτὰς τὰς ἀποικίας των, ἰδίως δὲ τὴν Ποτίδαιαν, προστεθείσας εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Ἡ δύναμις τῆς Κορίνθου ἐν τῷ Αἰγαίῳ εἶχεν ἐξουθενωθῆ, τὸ ἐν Ἀσίᾳ ἐμπόριον αὐτῆς εἶχε καταστραφῆ τελείως. Ὅτε δὲ τέλος οἱ Μεγαρεῖς καὶ οἱ Ἀχαιοὶ ἠνέῳξαν εἰς τοὺς Ἀθηναίους τοὺς λιμένας αὐτῶν, καὶ ἡ Ναύπακτος διὰ τῶν Μεσσηνίων μετεβλήθη εἰς πολεμικὸν ὁρμητήριον τῶν Ἀθηναίων, τότε πλέον οἱ Κορίνθιοι οὐδ' ἐν αὐτῷ τῷ πελάγει των ἦσαν κύριοι.

Ὑπὸ τοιαύτας περιστάσεις αἱ τριακονταετεῖς σπονδαὶ δὲν ἠδύναντο νὰ ἐξασφαλίσωσι διαρκῆ εἰρήνην ἐν τῷ ἑλληνικῷ κόσμῳ. Ὁ δὲ ὅρος, καθ' ὃν αἱ πόλεις ὅσαι εἰς οὐδετέραν τῶν συμμαχιῶν ἦσαν ἤδη τεταγμέναι ἀφήνοντο ἐλεύθεραι νὰ προσέλθωσιν εἰς ὁποτέραν αὐτῶν ἤθελον, ἐδείκνυε σαφῶς ὅτι ἀμφότεραι αἱ συμμαχίαι, διατυποῦσαι τὰς βάσεις τῶν σπονδῶν, διελογίζοντο ἤδη περὶ τῶν τρόπων τῆς αὐξήσεως τῆς δυνάμεως αὐτῶν διὰ τὴν περίπτωσιν πολέμου, ὃν ἐθεώρουν ἀναπόφευκτον. Εἶναι δὲ ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι ἡ προσέλευσις τοιαύτης τινὸς οὐδετέρας πόλεως εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν συμμαχίαν ὑπῆρξεν ἡ πρώτη ἀφορμή, ἐξ ἧς ἐπῆλθεν ἡ ἄφευκτος ρῆξις.

Τὰ Κερκυραϊκά. Ἡ Κέρκυρα, κτίσμα οὖσα τῶν Κορινθίων, ἐνωρὶς εἶχεν ἀποσπασθῆ ἀπὸ τῆς μητροπόλεως. Οἱ Κερκυραῖοι δὲν ἦσαν πολὺ ἀγαπητοὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν. Ἕνεκα τῆς ταχέως κτηθείσης εὐημερίας των εἶχον γίνει ὑπεροπτικοὶ καὶ κατείχοντο ὑπὸ ἐπάρσεως ἐπὶ τῷ πλούτῳ· καὶ ἦσαν μὲν ὠμοὶ καὶ ἄξενοι, ὅτε ξένα πλοῖα ἐζήτουν ἄσυλον παρ' αὐτοῖς, αὐτοὶ δὲ κατέπλεον σπανίως εἰς ξένους λιμένας. Ἐπιδιώκοντες τὰ ἐμπορικά των συμφέροντα μετ' ἐγωϊσμοῦ, ἐφύλαττον χαχυπόπτως τὰς θαλάσσας ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων κατῴκουν, ὀλιγωροῦντες παντὸς ἐθνικοῦ συμφέροντος, καὶ ἐθεώρουν ἔνοπλον οὐδετερότητα τὴν κερδαλεωτάτην πολιτείαν χάριν τῆς πρὸς τὸ ἴδιον συμφέρον καρπώσεως τῆς ἐπικαίρου θέσεως τῆς νήσου μεταξὺ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ἰλλυρίας καὶ τῆς Σικελίας. Διό, εὐθὺς ὡς ἡ Κόρινθος ἐπέδειξε σαφέστερον τὸν σκοπὸν τῆς ἐνισχύσεως τῆς θαλασσοκρατίας αὐτῆς καὶ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς ἐπὶ τῶν ἀποικιῶν κυριαρχίας, ἦτο ἀναπόφευκτος ἡ σύγκρουσις. Νέαν δὲ ἀφορμὴν ρήξεως παρεῖχεν ἡ σύγχυσις ἐν πολλαῖς τῶν κοινῇ ὑπὸ τῶν δύο πόλεων οἰκισθεισῶν παραλίων ἀποικιῶν, ἐν αἷς οἱ μεικτοὶ κάτοικοι εἶχον ἔλθει εἰς παντοίας διαμάχας. Οὕτως εἶχεν ἐπέλθει ἔρις περὶ τῶν δικαιωμάτων, ἅτινα ἀμφότεραι αἱ πόλεις διεξεδίκουν ὡς μητροπόλεις τῆς Λευκάδος, τὴν δὲ ἀμφισβήτησιν ταύτην εἶχε λύσει ἐκλεχθεὶς διαιτητὴς ὁ Θεμιστοκλῆς ὑπὲρ τῶν Κερκυραίων. Ἀλλὰ δὲν ἠδύναντο νὰ λείψωσι καὶ σοβαρώτεραι περιπλοκαί, αἵτινες ἐπῆλθον ταχύτερον ἢ ὅσον ἀνεμένοντο. Οἱ Κερκυραῖοι χάριν τοῦ μετὰ τῶν ἐνδοτέρων τῆς Ἰλλυρίας ἐμπορίου αὐτῶν εἶχον κτίσει ἐν ταῖς ἰλλυρικαῖς ἀκταῖς, οὐχὶ ἄνευ τῆς συμπράξεως τῶν Κορινθίων, τὴν Ἐπίδαμνον, ἡ τὴν θέσιν κατέχει τὸ σημερινὸν Δυρράχιον. Ἡ Ἐπίδαμνος προώδευσε ταχέως καὶ ἔγινε πόλις πολυάνθρωπος καὶ πλουσία. Ἀλλ' οἱ μετὰ τοῦ προσοικοῦντος ἰλλυρικοῦ

Digitized by Google

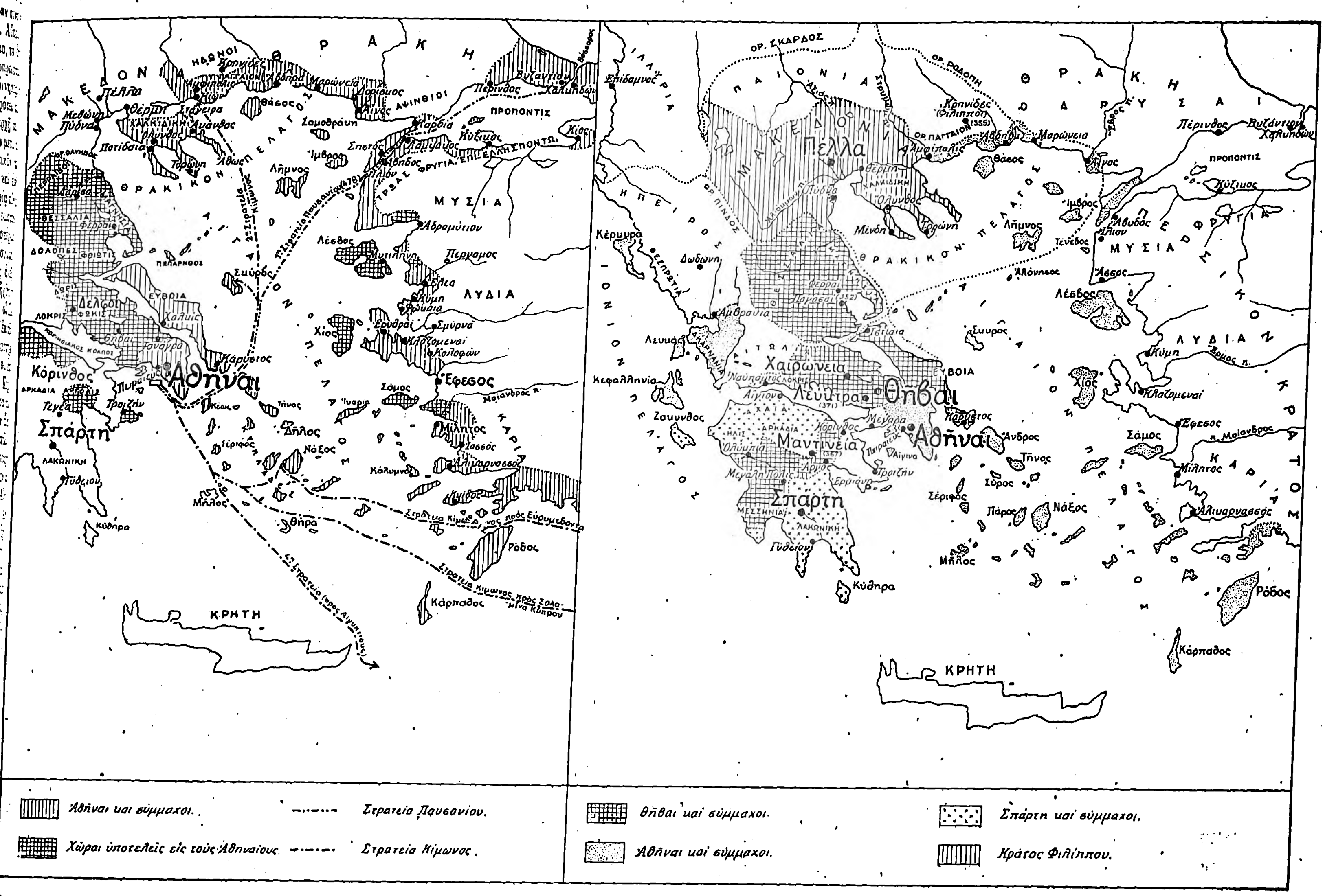

1) Περίοδος της ηγεμονίας των Αθηνών και οι κατά των Περσών επιθετικοί πόλεμοι (478—450 π. Χ.). 2) Περίοδος της ηγεμονίας των Θηβών (378—338 π. Χ.).

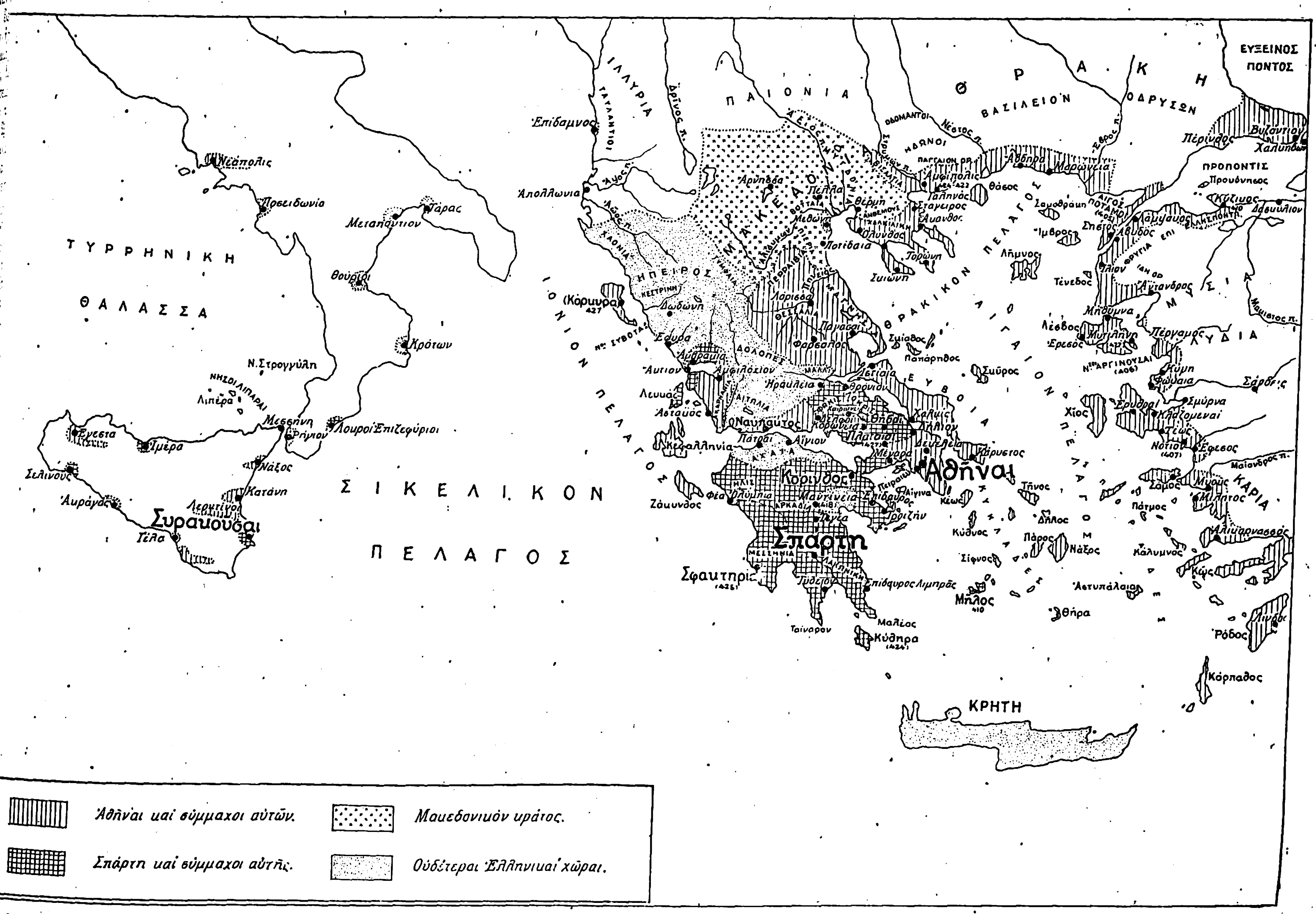

Η Ελλάς κατά τον Πελοποννησιακόν πόλεμον (431—404 π. Χ.) και κατά την επακολουθήσασαν περίοδον της ηγεμονίας της Σπάρτης (404—373 π. Χ.).

Digitized by Google

ἔθνους τῶν Ταλαντίων ἀγῶνες καὶ ἡ πάλη τῶν ἀριστοκρατικῶν πρὸς τὸν δῆμον συνεκλόνησαν δεινῶς τὴν εὐτυχίαν τῆς Ἐπιδάμνου. Τέλος δὲ τῷ 438 π. Χ., ἐπελθούσης στάσεως ἐμφυλίου, ὁ δῆμος τῆς πόλεως ἐξεδίωξε τοὺς δυνατούς, οἵτινες κατέφυγον πρὸς τοὺς Ἰλλυριούς, μεθ' ὧν ἐληΐζοντο κατά τε γῆν καὶ θάλασσαν τοὺς κατέχοντας τὴν πόλιν δημοκρατικούς. Οἱ τελευταῖοι πιεζόμενοι ἔστειλαν πρέσβεις εἰς τὴν Κέρκυραν, ὡς οὖσαν μητρόπολιν αὐτῶν, παρακαλοῦντες τοὺς Κερκυραίους νὰ συνδιαλλάξωσιν αὐτοὺς πρὸς τοὺς φυγάδας συμπολίτας καὶ νὰ βοηθήσωσιν εἰς τὸν κατὰ τῶν βαρβάρων ἀγῶνα. Ἀλλ' εἰς μάτην οἱ Ἐπιδάμνιοι ἐκάθισαν ἱκέται ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἥρας. Οἱ Κερκυραῖοι δὲν εἰσήκουσαν τῆς δεήσεως αὐτῶν, οὐδ' ἐδέχθησαν τὴν ἱκετείαν. Τότε οἱ Ἐπιδάμνιοι, ἀποπεμφθέντες ἄπρακτοι ἐκ Κερκύρας, ἐζήτησαν τὴν βοήθειαν τῆς Κορίνθου ὡς μητροπόλεως τῆς Κερκύρας, τῆς ὁποίας ἦσαν ἄποικοι. Οἱ δὲ Κορίνθιοι, θεωροῦντες τὴν περίστασιν κατάλληλον πρὸς ἐπαύξησιν τῶν ἐν τῷ Ἰονίῳ πελάγει ἐμπορικῶν σχέσεων καὶ τῆς δυνάμεως αὐτῶν καὶ πρὸς ταπείνωσιν τῆς Κερκύρας, ἔπεμψαν εἰς τοὺς ἐν τῇ πόλει Ἐπιδαμνίους ἐπίκουρον φρουρὰν καὶ ἐθελοντὰς ἐποίκους. Τὸ διάβημα τοῦτο τῶν Κορινθίων ὑπῆρξε τὸ σύνθημα σφοδροῦ πολέμου μεταξὺ Κορίνθου καὶ Κερκύρας. Οἱ Κερκυραῖοι, συμμαχήσαντες μετὰ τῶν ἐξορίστων Ἐπιδαμνίων καὶ τῶν Ἰλλυριῶν καὶ στείλαντες 40 ναῦς, ἐκ τῶν 180 ἃς διέθετον, ἐπολιόρκησαν τὴν Ἐπίδαμνον. Οἱ δὲ Κορίνθιοι, εὑρόντες καὶ συμμάχους, ἔπλευσαν μετὰ 75 νηῶν, ὅπως λύσωσι τὴν πολιορκίαν. Ἀλλὰ παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου ἀνεχαιτίσθησαν ὑπὸ 80 κερκυραϊκῶν πλοίων καὶ ναυμαχήσαντες ἐνικήθησαν. Αὐθημερὸν δὲ ἡ Ἐπίδαμνος, ἀναγκασθεῖσα νὰ συνθηκολογήσῃ πρὸς τοὺς πολιορκητάς, ἔπεσεν εἰς χεῖρας τῶν Κερκυραίων (435 π. Χ.).

Οἱ Κορίνθιοι ἐπεδόθησαν εὐθὺς ἀμέσως εἰς ἐντατικὰς πολεμικὰς παρασκευάς, ἐκ τῶν ὁποίων φοβηθέντες οἱ Κερκυραῖοι ἐστράφησαν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους· οὗτοι τῇ προτάσει τοῦ Περικλέους, ὅπως μὴ φανῶσι προστατεύοντες ἐχθροὺς τῶν Κορινθίων καὶ μὴ θεωρηθῶσι διαλύοντες τὰς ὑφισταμένας σπονδάς, συνῆψαν μετὰ τῶν Κερκυραίων ἐπιμαχίαν, ὑποχρεοῦσαν τὰς συμβαλλομένας πόλεις εἰς ἄμυναν ἀλλήλων κατὰ κοινῶν ἐχθρῶν (433 π.Χ.). Ἄμεσος δὲ συνέπεια τῆς συνθήκης ταύτης ὑπῆρξεν ἡ εἰς Κέρκυραν ἀποστολὴ ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων 10 νηῶν. Ἡ Κόρινθος κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ προσεχοῦς ἔτους (432 π. Χ.) ἠδυνήθη νὰ ἐξαποστείλῃ ἐκ τῶν λιμένων αὐτῆς ἰσχυρὸν στόλον ἐξ 150 τριήρων. Οἱ Κερκυραῖοι πληροφορηθέντες ὅτι ὁ ἐχθρὸς προσέπλεε πρὸς τὴν νῆσον αὐτῶν καὶ πληρώσαντες 110 ναῦς, ἐστρατοπέδευσαν ἐν μιᾷ τῶν νησίδων τῶν καλουμένων Σύβοτα. Τρομερὰ ὑπῆρξε ἡ σύγκρουσις τῶν δύο ἐχθρικῶν στόλων. Οἱ Κερκυραῖοι ἐπολέμησαν γενναίως καὶ μέχρι τινὸς ὑπερεῖχον, ἀλλ' ἐπὶ τέλους ἡττήθησαν ὑπὸ τῶν Κορινθίων, μολονότι ἐβοήθησαν αὐτοὺς ἐν τέλει τοῦ ἀγῶνος αἱ ἀθηναϊκαὶ τριήρεις· ἑβδομήκοντα κερκυραϊκαὶ τριήρεις κατεστράφησαν καὶ ἡ θάλασσα ἐπληρώθη νεκρῶν. Ἡ ναυμαχία ἦτο ἡ μεγίστη τῶν μέχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου γενομένων μεταξὺ Ἑλλήνων. Οἱ Κορίνθιοι καταδιώξαντες τοὺς Κερκυραίους εἰς τὴν νῆσον, ἐτράπησαν πρὸς τὰ ναυάγια καὶ τοὺς νεκρούς των. Παρεσκευάζοντο δὲ νὰ ἐπιπλεύσωσι καὶ πάλιν κατὰ τῶν Κερκυραίων, ὅτε αἴφνης ὑπεχώρησαν καὶ διελύθησαν, συνεπείᾳ τῆς ἐμφανίσεως 20 νέων ἀθηναϊκῶν τριήρων. Αἱ τριακονταετεῖς σπονδαὶ ἠδύναντο πλέον νὰ θεωρηθῶσιν ὡς διαλελυμέναι, ἀφοῦ πλοῖα ἀθηναϊκὰ εἶχον ἔλθει εἰς μάχην πρὸς τοὺς Κορινθίους καὶ τοὺς συμμάχους αὐτῶν. Ἀλλὰ καὶ νέαι διαφοραὶ κατέστησαν ὀξυτέραν τὴν θέσιν τῶν πραγμάτων.

Τὰ Ποτιδαιατικά. Ἡ Ποτίδαια, ἡ σπουδαιοτάτη τῶν πόλεων τῆς Χαλκιδικῆς, εἶχεν ἤδη πρὸ τεσσαρακονταετίας προσχωρήσει εἰς τὴν ἀττικὴν συμμαχίαν, ἀλλὰ δὲν εἶχε διαρρήξει πάντα δεσμὸν πρὸς τὴν μητρόπολιν αὐτῆς, τὴν Κόρινθον, ἥτις ἐξηκολούθει στέλλουσα κατ' ἔτος εἰς τὴν ἀποικίαν αὐτῆς Κορινθίους ἄρχοντας, καλουμένους ἐπιδημιουργούς. Οἱ Ἀθηναῖοι φοβηθέντες ἀποστασίαν τῆς Ποτιδαίας διέταξαν τοὺς Ποτιδαιάτας νὰ ἐκδιώξωσι τοὺς Κορινθίους ἐπιδημιουργούς, νὰ κρημνίσωσι τὰ τείχη τῆς πόλεως καὶ νὰ στείλωσιν εἰς τὰς Ἀθήνας ὁμήρους. Ἀλλ' οἱ Ποτιδαιᾶται ἐκήρυξαν τὴν ἀπὸ τῶν Ἀθηνῶν ἀποστασίαν. Μετ' ὀλίγον δὲ οἱ Κορίνθιοι ἔστειλαν πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς Ποτιδαίας δισχιλίους στρατιώτας ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Ἀριστέα· ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως εἶχον στείλει καὶ οἱ Ἀθηναῖοι 40 νέας τριήρεις καὶ στρατὸν ἐκ δισχιλίων ὁπλιτῶν. Ἐν τῇ συγκροτηθείσῃ κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 432 π. Χ. μάχῃ οἱ Κορίνθιοι ἐπολέμησαν γενναίως, ἀλλ' ἡ νίκη ἀπέβη ὑπὲρ τῶν Ἀθηναίων, εἰ καὶ οὗτοι ἀπώλεσαν 150 ἄνδρας, ἐν οἷς καὶ ὁ στρατηγὸς Καλλίας. Ἀλλ' ἡ νίκη τῶν Ἀθηναίων δὲν ἐπήνεγκε τὴν ἀποχώρησιν τῶν Κορινθίων καὶ τὴν ἄμεσον παράδοσιν τῆς Ποτιδαίας.

Ἡ κήρυξις τοῦ πολέμου. Δὶς ἤδη ἐν χρόνῳ βραχυτάτῳ, χωρὶς νὰ κηρυχθῇ ἡ διάλυσις τῶν τριακονταετῶν σπονδῶν, ἡ Κόρινθος καὶ αἱ Ἀθῆναι εἶχον περιέλθει εἰς ῥῆξιν παρὰ τὴν Κέρκυραν καὶ ἐν τῇ Χαλκιδικῇ. Οἱ Κορίνθιοι στείλαντες πρεσβείαν εἰς Σπάρτην, ἰσχυρίζοντο ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον λύσει τὰς σπονδὰς καὶ ὅτι ἀδικοῦσι τὴν Πελοπόννησον· ἐζήτουν ὡς ἐκ τούτου παρὰ τῶν Λακεδαιμονίων νὰ σπεύσωσιν εἰς βοήθειαν τῶν Ποτιδαιατῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀπειλουμένων ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων, εἰσβάλλοντες εἰς τὴν Ἀττικήν. Τὸν ῥήτορα τῶν Κορινθίων διεδέχθη εἷς τῶν Ἀθηναίων πρέσβεων, οἵτινες ἔτυχον παρόντες ἐν Σπάρτῃ χάριν ἄλλης τινὸς ὑποθέσεως. Οἱ Ἀθηναῖοι ὑπέμνησαν εἰς τοὺς Σπαρτιάτας τοὺς ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀγῶνας τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τῶν Περσῶν, τὰ δικαιώματα, ἅτινα εἶχεν ἡ πόλις ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας τῶν συμμάχων, τὴν ἐπιεικῆ καὶ μετρίαν χρῆσιν τῆς ἀρχῆς καί, ἐπιδείξαντες τὴν ἄδηλον τύχην τῶν πολέμων, συνεβούλευσαν αὐτοὺς νὰ μὴ προβῶσιν εἰς ἀπόφασιν ἐσπευσμένην, νὰ μὴ λύσωσιν ἐν βίᾳ τὰς σπονδάς, μηδὲ νὰ παραβῶσι τοὺς ὅρκους, ἀλλὰ νὰ ἐξομαλύνωσι τὰς διαφορὰς διὰ δίκης κατὰ τὰς συνθήκας. Μετὰ τὴν ἀκρόασιν τῶν λόγων τῶν συμμάχων καὶ τῶν Ἀθηναίων, οἱ Σπαρτιᾶται, ἀπομακρύναντες πάντας τοὺς ξένους, ἤρχισαν διασκεπτόμενοι κατ' ἰδίαν. Ἡ γνώμη τῶν πλείστων ἦτο ὑπὲρ τῆς ἀμέσου κηρύξεως τοῦ πολέμου. Εἰς μάτην ὁ γηραιὸς βασιλεὺς Ἀρχίδαμος, ἀνὴρ συνετὸς καὶ σώφρων, παραστήσας τὸ ἀπαράσκευον τῶν Πελοποννησίων καὶ τὸ ἄνισον τῶν δυνάμεων τῆς πελοποννησιακῆς συμμαχίας πρὸς τὴν δύναμιν τῶν Ἀθηναίων, συνεβούλευσε νὰ ἔλθωσιν εἰς διαπραγματεύσεις πρὸς αὐτοὺς περὶ τῆς Ποτιδαίας καὶ τῶν ἄλλων ἀδικιῶν, ἃ προέβαλλον οἱ σύμμαχοι. Τὸν Ἀρχίδαμον ἀντέκρουσεν ὁ Σθενελαΐδας παρορμήσας τοὺς Λακεδαιμονίους νὰ ψηφίσωσιν ἀμέσως τὸν πόλεμον ἐπαξίως τῆς Σπάρτης, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἔπραξαν οὗτοι, οὐχὶ βεβαίως πειθόμενοι εἰς τοὺς λόγους τῶν συμμάχων, ἀλλ' ἐκ φόβου καὶ ζηλοτυπίας πρὸς τὴν μεγαλυτέραν ἀκόμη αὔξησιν τῶν Ἀθηναίων. Ἡ ἀπόφασις ἐλήφθη κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 432 π. Χ., τὸν δὲ Δεκέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους συνελθόντες ἐν Σπάρτῃ ἅπαντες οἱ σύμμαχοι εἰς συνέδριον ἐψήφισαν καὶ οὗτοι κατὰ πόλεις τὸν πόλεμον. Ἐπειδὴ δ' ἦσαν ἀπαράσκευοι, ἐπεδόθησαν μὲν δραστηρίως εἰς τὰς ἀναγκαίας παρασκευάς, ὅπως δὲ κερδηθῇ χρόνος καὶ εὑρεθῶσιν εὔλογοι προφάσεις τοῦ πολέμου ἐτράπησαν εἰς διαπραγματεύσεις πρὸς τοὺς Ἀθηναίους. Οἱ Λακεδαιμόνιοι στείλαντες εἰς τὰς Ἀθήνας τρεῖς πρεσβείας, ἐζήτησαν διὰ τρόπου ἀγερώχου πράγματα ἀδύνατα. Καὶ ἡ μὲν πρώτη πρεσβεία ἀπῄτησε τὴν ἔξωσιν τῶν ὑπὸ τοῦ Κυλωνείου ἄγους βεβαρημένων, ἤτοι τοῦ Περικλέους, καθότι οὗτος ἐκ τῆς μητρὸς αὐτοῦ ἦτο ἀπόγονος τοῦ Μεγακλέους ἐκείνου, ὅστις ἦτο ἔνοχος τῆς ἀσεβείας πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν, εἰς τῆς ὁποίας τὸν ναόν, τὸν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, εἶχον καταφύγει οἱ ὑπ' αὐτοῦ φονευθέντες ἐν αὐτῷ ὀπαδοὶ τοῦ Κύλωνος. Οἱ Ἀθηναῖοι, εἰς τὴν παράδοξον ταύτην ἀπαίτησιν, ἥτις ἐσκόπει νὰ στερήσῃ αὐτοὺς τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς πόλεως, ἀντέταξαν τὴν ἀξίωσιν νὰ ἐκδιώξωσιν οἱ Λακεδαιμόνιοι τὸ ἀπὸ τοῦ Ταινάρου ἄγος, ἐννοοῦντες τοὺς ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν ἐν τῷ κατὰ τὸ Ταίναρον ἱερῷ τοῦ Ποσειδῶνος φονευθέντας εἵλωτας. Ἀκόμη δ' ἐξευτελιστικώτεραι ὑπῆρξαν αἱ ἀξιώσεις τῆς δευτέρας σπαρτιατικῆς πρεσβείας, ἥτις ἀπῄτησε παρὰ τῶν Ἀθηναίων ὡς ὅρον τῆς εἰρήνης νὰ ἐγκαταλίπωσι τὴν Ποτίδαιαν καὶ νὰ ἀφήσωσιν αὐτόνομον τὴν Αἴγιναν, μάλιστα δὲ πάντων καὶ κυριώτατα νὰ καθαιρέσωσι τὸ περὶ Μεγαρέων ψήφισμα. Ὅτε δὲ καὶ ταῦτα ἀπεκρούσθησαν, θρασύτερον οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀπῄτησαν διὰ τρίτης πρεσβείας ν' ἀφήσωσιν οἱ Ἀθηναῖοι αὐτονόμους τοὺς Ἕλληνας, ἐν ἄλλοις λόγοις νὰ διαλύσωσι τὴν ἀθηναϊκὴν συμμαχίαν. Ἐν τῇ συνελθούσῃ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων, ἄλλοι μὲν ὑπεστήριξαν τὴν εἰρήνην, ἄλλοι δὲ τὸν πόλεμον. Ἀλλ' ὁ Περικλῆς ὁμιλήσας μετὰ σθένους ἔπεισε τοὺς Ἀθηναίους νὰ ταχθῶσιν ὑπὲρ τοῦ πολέμου. Ἡ πόλις ἦτο ἄριστα τετειχισμένη καὶ δι' ἀξιολόγων τειχῶν συνδεδεμένη πρὸς τὸ Φάληρον καὶ τὸν Πειραιᾶ. Ἡ κατὰ ξηρὰν δύναμις τῶν ἐλευθέρων Ἀθηναίων ἀνήρχετο εἰς 31.800 ἄνδρας. Τριακόσιαι τριήρεις ἀθηναϊκαὶ ἦσαν εἰς κατάστασιν νὰ πλεύσωσι, χρειαζόμεναι πλήρωμα 45.000 ἀνδρῶν, ἡ ναυτικὴ δ' αὕτη δύναμις ἠδύνατο νὰ αὐξηθῇ δι' ἑκατὸν τοὐλάχιστον νηῶν τῶν Χίων, Λεσβίων καὶ Κερκυραίων, ἐλευθέρων συμμάχων τῶν Ἀθηναίων. Ἐν τῷ δημοσίῳ ταμείῳ ὑπῆρχον ἑξακισχίλια τάλαντα, καὶ ἐπὶ πλέον ἡ πόλις εἶχεν ἐτήσιον εἰσόδημα 1.000 ταλάντων, ἐν ἐσχάτῃ δὲ ἀνάγκῃ ἠδύνατο νὰ γίνῃ χρῆσις τῶν ἐν τοῖς ναοῖς θησαυρῶν καὶ τοῦ χρυσίου τῆς Παρθένου, ὅπερ εἶχεν ἀξίαν 40 ταλάντων χρυσοῦ. Πλὴν τούτων καὶ τοῦ πολλοῦ πλήθους τῶν ὑποτελῶν πόλεων, οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον καὶ πολλοὺς ἐλευθέρους συμμάχους καὶ φίλους, τοὺς Πλαταιεῖς καὶ Ὠρωπίους, τοὺς ἐν Ναυπάκτῳ ἐγκαθιδρυμένους Μεσσηνίους, τοὺς Ἀκαρνᾶνας, τοὺς Κερκυραίους καὶ Ζακυνθίους, τοὺς Λεσβίους καὶ Χίους, τέλος δὲ τοὺς Θεσσαλούς. Εἰς τὴν συμμαχίαν ἐξ ἄλλου τῶν Λακεδαιμονίων ἐτάσσοντο πάντες οἱ Πελοποννήσιοι πλὴν τῶν Ἀχαιῶν, οἵτινες δὲν εἶχον ἀκόμη προσέλθει ἐκτὸς τῶν κατοίκων τῆς Πελλήνης, καὶ τῶν Ἀργείων, οἵτινες καθ' ὅλον τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον δὲν συνεπολέμησαν μετὰ τῶν Λακεδαιμονίων. Ἔξω δὲ τῆς Πελοποννήσου σύμμαχοι αὐτῶν ἦσαν οἱ Μεγαρεῖς, οἱ Φωκεῖς, οἱ Λοκροί, οἱ Βοιωτοὶ πλὴν τῶν Πλαταιέων, οἱ Ἀμβρακιῶται, οἱ Λευκάδιοι καὶ οἱ Ἀνακτόριοι. Ἐξ ἁπάντων τῶν συμμάχων ἠδύναντο νὰ συναχθῶσι περὶ τὰς 60 χιλιάδας ἀνδρῶν, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν δούλων. Ἀλλὰ μέγας στρατὸς Πελοποννησίων ἦτο δύσκολον νὰ κινηθῇ καὶ δυσκολώτερον νὰ συντηρηθῇ ἐπὶ πολὺ διὰ τὸ ἄμισθον τῶν ὁπλιτῶν, εἰσβάλλων δὲ εἰς τὴν Ἀττικὴν δὲν ἠδύνατο νὰ διατραφῇ ἐπὶ μακρὸν χρόνον. Ἀφ' ἑτέρου αἱ Ἀθῆναι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ πολιορκηθῶσιν ἀποτελεσματικῶς, ἐφ' ὅσον κατώρθουν νὰ προμηθεύωνται τὰ δέοντα διὰ θαλάσσης. Ἐπὶ πλέον ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρῃ πολλὴν βλάβην εἰς τοὺς Πελοποννησίους, οἵτινες δὲν ἠδύναντο ν' ἀποκτήσωσιν εὐκόλως ἀξιόμαχον ναυτικόν, οὐδὲ εἶχον πόρους ὅπως διατηρήσωσι στόλον, ἂν ἔστελλον εἰς αὐτοὺς κατὰ τῶν Ἀθηναίων τὰς τριήρεις αὐτῶν αἱ δωρικαὶ πόλεις τῆς Σικελίας καὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας, ὡς ἤλπιζε καὶ ἐνήργει ἡ Σπάρτη.

Ἐπὶ τοιούτων ὑπολογισμῶν στηριζόμενος ὁ Περικλῆς, ἦτο ὑπέρμαχος τοῦ πολέμου. Συμφώνως δὲ πρὸς τὰς προτάσεις αὐτοῦ οἱ Ἀθηναῖοι ἀπεκρίθησαν εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους, ὅτι εἰς οὐδεμίαν παραχώρησιν θὰ προβῶσιν, ἀλλ' ὅτι εἶναι πρόθυμοι νὰ λύσωσι τὰς διαφορὰς διὰ δίκης κατὰ τὰς συνθήκας ὡς ἰσότιμοι καὶ ὅμοιοι πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας.

Ἡ ἔναρξις τῶν ἐχθροπραξιῶν. Τὴν κήρυξιν τοῦ πολέμου ἐπέσπευσεν ἡ συνεπείᾳ τῇ αἰφνιδίας ἀποπείρας τῶν Θηβαίων, ὅπως καταλάβωσι τὰς Πλαταιάς, παρασχεθεῖσα βοήθεια εἰς αὐτὰς ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων, δι' ἧς ἐπῆλθεν ἐπισήμως πλέον λύσις τῶν σπονδῶν. Τελευτῶντος τοῦ Μαΐου τοῦ ἔτους 431 π. Χ. ἑξήκοντα χιλιάδες Πελοποννησίων καὶ Βοιωτῶν εὑρίσκοντο ἐν τῷ Ἰσθμῷ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ βασιλέως τῆς Σπάρτης Ἀρχιδάμου. Ἐν Ἀθήναις ὁ Περικλῆς, ὡς στρατηγὸς τῆς πόλεως, ἀνέλαβε διὰ στιβαρᾶς χειρὸς τὴν ἄμυναν αὐτῆς. Πρὸς τοῦτο συνεβούλευσε τοὺς ἐν τοῖς ἀγροῖς οἰκοῦντας νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν πόλιν πρὸς φύλαξιν αὐτῆς καὶ ἀσφάλειαν ἑαυτῶν, εἰσκομίζοντες τὰς οἰκογενείας των καὶ πᾶσαν τὴν κινητὴν περιουσίαν. Οὗτοι πεισθέντες εἰς τοὺς λόγους τοῦ Περικλέους ἐγκατεστάθησαν ἐν τῇ πόλει. Ὁ στρατὸς τῶν Πελοποννησίων προχωρήσας ἐν τῷ μεταξὺ ἐδῄωσε τὴν Ἀττικὴν καὶ μετά τινας ἑβδομάδας ἀπῆλθε διὰ τῆς Βοιωτίας εἰς Πελοπόννησον, ὅπου διελύθη κατὰ πόλεις. Οἱ Ἀθηναῖοι, χάρις εἰς τὴν σταθερότητα τοῦ Περικλέους, ἐτήρησαν κατὰ γῆν ἐντελῶς ἀμυντικὴν θέσιν. Κατὰ θάλασσαν ὅμως προέβησαν εἰς ἐνεργείας τινὰς ἐναντίον τῆς Μεθώνης, ἣν ὑπερήσπισεν ἀποτελεσματικῶς ὁ Σπαρτιάτης στρατηγὸς Βρασίδας, τῶν παραλίων τῆς Ἤλιδος, ἅτινα ἐδῄωσαν, καὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀκαρνανίας, ὅπου ἐκυρίευσαν τὸ Σόλλιον καὶ τὴν Ἀστακόν· ὡσαύτως ἀθηναϊκαὶ νῆες πλεύσασαι εἰς Κεφαλληνίαν ἐπέτυχον τὴν ἄνευ μάχης προσέλευσιν τῶν τεσσάρων πόλεων τῆς νήσου εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν συμμαχίαν. Κατὰ τὸ αὐτὸ θέρος ἐξεδίωξαν οἱ Ἀθηναῖοι ἅπαντας τοὺς Αἰγινήτας σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις ἐκ τῆς Αἰγίνης, εἰς ἣν ἔπεμψαν κληρούχους Ἀθηναίους, περὶ δὲ τὸ φθινόπωρον, ἐκστρατεύσαντες ὑπὸ τὴν στρατηγίαν τοῦ Περικλέους εἰς Μεγαρίδα, ἐδῄωσαν τὴν χώραν. Μεγάλην ἐπίσης σημασίαν εἶχε διὰ τοὺς Ἀθηναίους ἡ συναφθεῖσα συμμαχία μετὰ τοῦ βασιλέως τῶν Μακεδόνων Περδίκκα καὶ τοῦ βασιλέως τῶν Ὀδρυσῶν Θρᾳκῶν Σιτάλκου.

Ὁ λοιμὸς καὶ ὁ θάνατος τοῦ Περικλέους. Τὸ ἔαρ τοῦ 430 π. Χ. οἱ Πελοποννήσιοι, ἡγουμένου τοῦ βασιλέως Ἀρχιδάμου, εἰσέβαλον καὶ πάλιν εἰς τὴν Ἀττικήν. Μετ' ὀλίγον παρουσιάσθησαν τὰ πρῶτα κρούσματα φοβερᾶς νόσου, εἴδους ἐξανθηματικοῦ πυρετοῦ, ἥτις διὰ τοῦ Πειραιῶς, ὅπου τὸ πρῶτον παρετηρήθη, μετεδόθη ταχέως ἐν Ἀθήναις ἕνεκα τῆς μεγάλης συμπυκνώσεως τῶν κατοίκων. Ἐπὶ τρία ἔτη ἡ νόσος αὕτη ἐπροξένησε μεγίστην φθοράν, ἐρημώσασα κυριολεκτικῶς τὴν πόλιν. Ὁ ἐχθρὸς ἐκ φόβου πρὸς τὸν λοιμόν, μετὰ τεσσαρακονθήμερον διαμονὴν ἐν τῇ Ἀττικῇ, ἣν ἐδῄωσεν οἰκτρῶς, ἀνεχώρησεν ἐξ αὐτῆς. Οἱ Ἀθηναῖοι βεβαρημένοι ὑπὸ τῶν δεινῶν ἔστειλαν εἰς Σπάρτην πρέσβεις πρὸς συνθηκολόγησιν, οἵτινες ἐπέστρεψαν ἄπρακτοι. Ἐξ ἄλλου εἰς τὸ σῶμα τῶν Ἀθηναίων τὸ πεμφθὲν κατὰ τῆς Ποτιδαίας ἐξερράγη ἡ φθοροποιὸς νόσος καὶ ἐκ τῶν 4.000 ὁπλιτῶν ἀνήρπασε 1.500 ἐντὸς 40 ἡμερῶν. Ἡ ὀργὴ τοῦ πλήθους ἐστράφη κατὰ τοῦ Περικλέους, ὅστις μετ' ὀλίγον ἐστερήθη τῆς στρατηγίας. Ἀπεχώρησε λοιπὸν εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον. Ἀλλὰ καὶ ἰδιωτεύοντος ἔπληξε τὴν

Digitized by Google

καρδίαν αὐτοῦ νέα συμφορά. Ὁ λοιμὸς εἶχε δεινῶς δεκατίσει τοὺς ἐγγύτατα περὶ αὐτὸν κειμένους. Τῶν δύο υἱῶν, οὓς εἶχε γεννήσει ἡ σύζυγος αὐτοῦ, ἀπέθανεν ὁ πρεσβύτερος· πλὴν δ' αὐτοῦ ἀπέβαλεν ἀδελφὴν προσφιλῆ καὶ πολλοὺς ἄνδρας χρησιμωτάτους πρὸς τὴν πολιτείαν αὐτοῦ καὶ ἀφωσιωμένους εἰς αὐτὸν μετὰ πίστεως. Καὶ κατέλαβε μὲν αἴσθημα ἀπομονώσεως θλιβερὸν τὸν δεινῶς δοκιμασθέντα πρεσβύτην, ἀλλ' ἐξηκολούθησε νὰ μένῃ ἀκλόνητος καὶ κύριος ἑαυτοῦ, ἤρεμος καὶ μεστὸς ἀπαθείας, οἱ δὲ ἐχθροί του οὐδὲ στιγμὴν ἀδυναμίας ἠδυνήθησαν νὰ διαγνώσωσιν ἐν αὐτῷ. Ἀλλ' αἴφνης ὁ λοιμὸς ἀνήρπασε καὶ τὸν νεώτερον τῶν υἱῶν, εἰς ὃν ὁ πατὴρ εἶχε δώσει ὄνομα ἥρωος, ἐνδεικτικὸν τῆς θαλασσοκρατίας τῶν Ἀθηνῶν, καλέσας Πάραλον. Ὅτε δὲ ὁ Περικλῆς περιέβαλε τοὺς κροτάφους τοῦ νεκροῦ διὰ τοῦ ἐπιταφίου στεφάνου, τότε ἐρράγη ἡ πατρικὴ αὐτοῦ καρδία καὶ τὸ πρῶτον τότε εἶδον οἱ Ἀθηναῖοι τὸν μέγαν ἄνδρα δαμαζόμενον ὑπὸ τοῦ βάρους τοῦ ἄλγους καὶ ῥηγνύμενον εἰς γόους ἐπὶ τῇ συμφορᾷ τοῦ οἴκου. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ ἀντίπαλοι αὐτοῦ εἶχον πειραθῆ νὰ διοικήσωσι τὰ τῆς πολιτείας, ἀλλὰ τὰ πράγματα δὲν εὐωδοῦντο· ἐνήργουν ἄνευ σχεδίου, ἀβούλως καὶ ἄνευ δραστηριότητος. Ὅσῳ συχνότερον ἐνεφανίζοντο πρὸ τοῦ δήμου, τόσῳ καταφανεστέρα ἐγίνετο ἡ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ Περικλέους ὑφισταμένη διαφορά, ἐπειδὴ οἱ πολῖται εἶχον συνηθίσει νὰ κυβερνῶνται ὑπὸ βουλήσεως ἰσχυρᾶς. Οὕτω δὲ συνέβη, ὥστε ἡ ἐναντίον τοῦ Περικλέους μεμψιμοιρία νὰ μεταβληθῇ εἰς πόθον τοῦ ἀνδρός. Καὶ ἐπί τινα μὲν χρόνον ἀπέφευγε καὶ ἐδυσωπεῖτο τὴν ἐκ τοῦ οἴκου ἔξοδον καὶ πρὸς τὸν δῆμον προσέλευσιν. Ἀλλ' ὁσημέραι ἐπιτακτικωτέρα ἀπέβαινεν ἡ φωνὴ τῶν καλούντων αὐτὸν πολιτῶν. Τυχὼν δὲ πληρεστάτης καὶ ἐντιμοτάτης ἀποκαταστάσεως εἰς τὰ πολιτικά του δικαιώματα, ἠξιώθη ἐκ νέου τῆς αὐτοκράτορος στρατηγίας. Δὲν ἠδύνατο ὅμως νὰ στρατηγήσῃ ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν. Ἄλλοι στρατηγοὶ ἠγωνίζοντο ὑπὲρ τῆς πόλεως ἐν τῇ Χαλκιδικῇ χερσονήσῳ, ἐν Ἀκαρνανίᾳ, ἐν τῷ Κορινθιακῷ κόλπῳ. Ἀλλὰ καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς Ἀθήναις δὲν διῴκει τὰ κοινὰ καθ' ὃν καὶ ἄλλοτε τρόπον. Ἐχρειάζετο τελεία ὑγίεια τοῦ τε σώματος καὶ τῆς ψυχῆς· ἀλλ' ἡ δύναμις αὐτοῦ ἦτο σεσαλευμένη, τὰ δὲ νεῦρα προσβεβλημένα. Ἐξηκολούθει ἔτι μαινόμενος ὁ λοιμὸς ἐν Ἀθήναις, ὅστις, ἀφοῦ πρῶτον ἠρήμωσε τὸν οἶκον αὐτοῦ καὶ τοὺς περὶ αὐτόν, κατέλαβε καὶ αὐτόν. Καὶ αὐτὴ ἡ ὑψηλὴ δύναμις τῆς θελήσεως εἶχε καταπέσει, καὶ θέλων νὰ δείξῃ εἰς τοὺς φίλους ὁποίαν μεταβολὴν εἶχεν ὑποστῆ ὁ μέγας ἀνήρ, ἐπεδείκνυεν εἰς αὐτοὺς τὸ περίαπτον τὸ ὑπὸ γυναικῶν δεισιδαιμόνων περιαρτηθὲν εἰς τὸν τράχηλόν του ὡς ἀλεξιτήριον. Ἐνῷ δὲ κατέκειτο ἐν τῇ κλίνῃ, οἱ βέλτιστοι τῶν πολιτῶν, οἵτινες περιεκάθηντο, διεπυνθάνοντο ἀπαραμύθητοι ἀλλήλους τί ἔμελλον ν' ἀπογίνωσιν αἱ Ἀθῆναι ἄνευ τοῦ Περικλέους. Ἐνῷ δ' ἐθεώρουν αὐτὸν μὴ ἔχοντα πλέον τὰς αἰσθήσεις καὶ οἱονεὶ πρὸς ἀνάμνησιν αὐτοῦ ἀνεμετροῦντο τὰς λαμπρὰς τοῦ ἀνδρὸς πράξεις, ὁ Περικλῆς ἠγέρθη καὶ πάλιν καὶ ἠρώτησε μετ' ἀπορίας διὰ τίνα λόγον ἀποσιωπῶσι τὸ ἄριστον τῶν ὑπ' αὐτοῦ πεπραγμένων, ὅτι δηλαδὴ οὐδείς ποτε τῶν Ἀθηναίων ἐξ αἰτίας του περιεβλήθη μέλαν ἱμάτιον. Δύο ἔτη καὶ ἓξ μῆνας εἶχε διαρκέσει ὁ πόλεμος, ὅτε ἀπέθανεν ὁ Περικλῆς.

Αἱ Ἀθῆναι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Περικλέους. Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου οὐδεμία ἐπῆλθε συμφορὰ βαρυτέρα καὶ μὲ μεγαλύτερα ἐπακόλουθα, οἷος ὁ ἐν τῇ Ἀττικῇ λοιμὸς καὶ ὁ ἐξ αὐτοῦ ἐπελθὼν θάνατος τοῦ Περικλέους. Ἡ πόλις εἶχεν ἐξαντληθῆ ὑπὸ τῶν πολλῶν θανάτων. Ἐκ τῶν ὑποχρέων εἰς στράτευσιν εἶχον ἀποθάνει ὑπὸ τοῦ λοιμοῦ 4.400 ὁπλῖται καὶ 300 ἱππεῖς. Πολλοὶ οἶκοι, ἐν οἷς εἶχον ἀκόμη διατηρηθῆ αἱ παραδόσεις καὶ τὰ ἤθη τῶν ἀρχαίων χρόνων, εἶχον ἐκλίπει, καὶ ἡ ζῶσα συνέχεια, ἡ συνδέουσα τὸ παρὸν πρὸς τὰς ἡμέρας τοῦ Ἀριστείδου καὶ τοῦ Κίμωνος, εἶχε διασπασθῆ. Ἡ αὐξανομένη νέα γενεὰ ἦτο πάντη διάφορος τῆς προηγουμένης· ἔλειπεν ἐξ αὐτῆς τὸ μεγάθυμον καὶ ἡ ἀκράδαντος πίστις εἰς τὸ μέλλον τῆς πόλεως. Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Θεμιστοκλέους, τοῦ Ἀριστείδου, τοῦ Θουκυδίδου τοῦ Μελησίου, τὰ τέκνα τοῦ Περικλέους ἦσαν θλιβερὰ παραδείγματα τῆς ἐκπτώσεως τῶν ἠθῶν· ὁμοίως οἱ υἱοὶ τοῦ μεγάλου γλύπτου Πολυκλείτου, οἵτινες μετενάστευσαν εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἡ ὑπὸ τῶν πατέρων διὰ μακροῦ ἀθροισθεῖσα καὶ συνετῶς συντηρηθεῖσα περιουσία διεσπαθᾶτο εἰς ἡδονάς, καὶ οἱ εὐγενέστατοι τῶν οἴκων τῆς πόλεως ἐξέπιπτον εἰς παρακμὴν καὶ ἀτιμίαν. Εἰς πάντα δὲ ταῦτα προσεπῆλθεν ἡ ἕνεκα τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν ὑπὸ τοῦ λοιμοῦ θανάτων ἐπελθοῦσα χαλάρωσις τῆς πρότερον περὶ τὴν τήρησιν τοῦ ἀττικοῦ νόμου περὶ τῶν γνησίων πολιτῶν κρατούσης αὐστηρότητος. Αὐτὸς ἄλλως τε ὁ Περικλῆς εἶχε δώσει ἀφορμὴν πρὸς τὴν τοιαύτην χαλάρωσιν, ἀπαιτήσας τὴν ἀποδοχὴν ψηφίσματος λύοντος τὸν ἴδιον αὐτοῦ νόμον, καθ' ὃν μόνα τὰ ἐκ νομίμων γάμων μεταξὺ Ἀθηναίου καὶ Ἀθηναίας τέκνα ἐθεωροῦντο γνήσια. Ἀκολούθως εἰσώρμησε πλῆθος ξένων στοιχείων εἰς τοὺς πολίτας καὶ αἱ οἰκογενειακαὶ σχέσεις διεσπάσθησαν ἔτι μᾶλλον διὰ τῆς ἀποδοχῆς πολλῶν νόθων τέκνων. Πρὸς τούτους δ' οἱ πολῖται, ἕνεκα τῶν δεινῶν τοῦ πολέμου καὶ τοῦ λοιμοῦ, εἶχον ἀποβάλει τὴν ἕξιν τῶν γυμναστικῶν ἀσκήσεων. Καὶ τὰ μὲν δημόσια γυμνάσια, τὰ πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ ἄστεως κείμενα, ἔμενον ἔρημα, ἐν δὲ τῇ ἀγορᾷ συνωστίζετο ἀπὸ πρωΐας μέχρι ἑσπέρας πυκνότερον πλῆθος ἀδολέσχων. Πολλοὶ τῶν κατοίκων τῆς Ἀττικῆς, οὓς ὁ πόλεμος εἶχεν ἀποσπάσει ἀπὸ τῶν ἔργων αὐτῶν, εἶχον ἐθισθῆ εἰς βίον ἀστικὸν ἀργὸν καὶ κοῦφον. Ἡ εὐεργετικὴ ἰσορροπία μεταξὺ ἀγροτικοῦ καὶ ἀστικοῦ βίου ἔπαυσε, πολλοὶ δὲ τῶν ἀγροτῶν δὲν ἐπέστρεψαν πλέον εἰς τὸ ἄροτρον, ἀλλ' ἔμειναν ἐν τῷ ἄστει. Οὕτω δ' ἀπετελέσθη ἐν Ἀθήναις πλῆθος μεμψίμοιρον καὶ πολυπραγμονοῦν, ὄχλος οἷον δὲν εἶχον γνωρίσει αἱ ἀρχαιότεραι Ἀθῆναι. Ἐντὸς βραχέος χρόνου ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων μετεβλήθη εἰς ἀσύστατον πλῆθος κυριευόμενον ὑπὸ διαθέσεων ἀσαφῶν, πλῆθος κυμαινόμενον ἀστάτως μεταξὺ ἐπάρσεως καὶ ἀτολμίας, μεταξὺ ἀπιστίας καὶ νευρικῆς δεισιδαιμονίας. Ἀκατασχέτως διεδίδετο ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῆς πατρῴας θρησκείας, ἡ ὄρεξις τῆς ἀμφιβολίας καὶ τοῦ χλευασμοῦ καὶ ἡ καταφρόνησις τῶν θεῶν. Ἡ ἠθικὴ αὕτη μεταβολὴ τοῦ ἀττικοῦ δήμου εἶχε μὲν παρασκευασθῆ ἤδη ζῶντος τοῦ Περικλέους, ἀλλ' ὅμως ἐκεῖνος εἶχε μείνει μέχρι τῶν ἡμερῶν τῆς τελευταίας αὐτοῦ νόσου τὸ κέντρον τῆς πολιτείας. Νῦν ὅμως, ἐπειδὴ οὐδεὶς εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ ἡγῆται τοῦ πλήθους, καθ' ὃν τρόπον ὁ Περικλῆς, ἀνεπτύχθη ἄλλος τρόπος τοῦ πολιτεύεσθαι. Ὁ Περικλῆς ἦτο ἀνώτερος τοῦ πλήθους. Ἐκυρίαρχει ἐξεγείρων τὴν ὁρμὴν τῶν πολιτῶν πρὸς τὸ εὐγενὲς καὶ τὴν δραστηριότητα. Κατώρθωνε δὲ νὰ καθιστάνῃ τούτους ὑπερτέρους πάντων διὰ τῆς σοβαρότητος μεθ' ἧς ἐφέρετο πρὸς αὐτοὺς καὶ διὰ τῶν ἠθικῶν ἀξιώσεων, ἃς ἐπέβαλλεν εἰς αὐτούς. Ἠσχύνοντο νὰ ἐπιδείξωσι πρὸ αὐτοῦ φανερῶς τὰς ἀδυναμίας αὐτῶν καὶ τὰς ταπεινὰς ὀρέξεις. Ἀλλ' οἱ διάδοχοι αὐτοῦ ἠναγκάσθησαν νὰ καταφύγωσιν εἰς ἄλλους τρόπους· ὅπως γίνωσι δυνατοί, μετεχειρίσθησαν ὄχι τὰς ἀρετάς, ἀλλὰ τὰς ἀδυναμίας τοῦ δήμου, καὶ ἔγιναν ἀρεστοὶ λέγοντες τὰ εὐχάριστα καὶ προσπαθοῦντες νὰ θεραπεύσωσι τὰς πονηρὰς αὐτοῦ κλίσεις. Οὕτω δὲ οἱ δημαγωγοί, ἀντὶ ἡγετῶν καὶ συμβούλων τοῦ δήμου, ἀπέβησαν οἱ θεράποντες αὐτοῦ καὶ κόλακες. Ἐπειδὴ δ' ἐν τοιούτῳ τρόπῳ δημαγωγίας οὐκ ὀλίγοι ὑπῆρχον οἱ δυνάμενοι νὰ ἁμιλληθῶσι πρὸς ἀλλήλους, ὁ εἷς παρηγκώνιζε τὸν ἄλλον, ἐπήρχετο δὲ ταχεῖα ἐναλλαγὴ δυνατῶν ἀνδρῶν, καὶ οὕτω κατέστη ἀδύνατος ἡ καθ' ὡρισμένας ἀρχὰς ἀκόλουθος διοίκησις τῶν δημοσίων. Ἐν τοῖς κύκλοις τῶν σωφρόνων Ἀθηναίων ηὐξάνετο ὁσημέραι ἡ ἀποφυγὴ τῶν δημοσίων ἀξιωμάτων. Ἐντεῦθεν δ' ἐπῆλθεν ἡ ἀπὸ τῆς πολιτείας ἀπόστασις τῶν ἀρίστων ἀνδρῶν καὶ ἀφέθη ὁσημέραι μᾶλλον ἐλεύθερον τὸ στάδιον εἰς τοὺς νέους δημαγωγούς. Ἀλλ' οἱ νέοι οὗτοι ἡγέται τοῦ δήμου δὲν ἠδύναντο νὰ χρησιμεύσωσιν ὁμοίως πρὸς πᾶσαν ὑπηρεσίαν. Καὶ ἦσαν μὲν κύριοι τοῦ βήματος, χειριζόμενοι τὸν λόγον μετὰ δεξιότητος καὶ ἐπιτυχίας, ἀλλὰ πρὸς τὸ στρατηγεῖν συνήθως οὔτε ἐπιτηδειότητα, οὔτε ὄρεξιν εἶχον. Πρὸς τοῦτο ἦτο ἀνάγκη ἄλλης παρασκευῆς καὶ ἄλλων ἰδιοτήτων, καὶ διὰ τοῦτο τῶν στρατιωτικῶν ἀρχῶν ἔμειναν ἐν πολλοῖς κύριοι οἱ ἄνδρες οἱ ἀνήκοντες εἰς γένη ἀριστοκρατικά, οἷοι ὁ Νικίας, ὁ Εὐρυμέδων, ὁ Λάχης, ὁ Ἱπποκράτης καὶ ἄλλοι. Εἰς τοῦτο λοιπὸν ἐνέκειτο μία τῶν σπουδαιοτάτων μεταβολῶν τῶν ἐπελθουσῶν περὶ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ὅτι δηλαδὴ ἡ στρατηγία ἐχωρίσθη ἀπὸ τῆς δημαγωγίας. Πρότερον οὐδὲ δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν πολιτευτὴν μὴ διακρινόμενον συγχρόνως καὶ ἐν τοῖς πεδίοις τῶν μαχῶν· ὁ δὲ Περικλῆς ἦτο τὸ λαμπρὸν πρότυπον ἡγέτου δαιμονίου ἔν τε βουλαῖς ἅμα καὶ ἐν ἔργοις, διὰ τοῦ λόγου καὶ διὰ τοῦ ξίφους, ἐπὶ τοῦ στόλου ἅμα καὶ ἐπὶ τῆς Πνυκός. Ἀλλὰ τώρα ἐπετρέπετο καὶ εἰς τοὺς οὐδεμιᾶς ἀξιωθέντας ἐν πολέμῳ τιμῆς καὶ οὐδέποτε διακιδυνεύσαντας νὰ δημηγορῶσι περὶ διεξαγωγῆς πολέμου καὶ νὰ ὑποβάλλωσιν εἰς ἰδίας ἑαυτῶν κρίσεις καὶ καλῶσιν εἰς εὐθύνας τοὺς ἄνδρας ἐκείνους, οἵτινες ὑφίσταντο ἐκτὸς τῆς πόλεως δεινὰ καὶ κινδύνους. Πρὸς δὲ τούτοις οἱ στρατηγοὶ ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ μεριμνῶσι περὶ αὐστηρᾶς πειθαρχίας, καὶ τούτου ἕνεκα καθίσταντο μισητοὶ εἰς δῆμον πειρώμενον καθημερινῶς ν' ἀποσείσῃ τοὺς χαλινοὺς τῆς πειθαρχίας.

Μυτιλήνη καὶ Πλαταιαί. Τῷ 428 π. Χ. ὁ Ἀρχίδαμος εἰσέβαλε τὸ τρίτον εἰς τὴν Ἀττικήν. Ἐνῷ δὲ οἱ Πελοποννήσιοι ἐδῄουν τὴν χώραν καὶ ὁ λοιμὸς ἐξηκολούθει ἄπαυστος, ἦλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ εἴδησις τῆς ἐπικειμένης ἀποστασίας τῆς Μυτιλήνης, ἥτις ἐτάραξε μεγάλως τοὺς Ἀθηναίους. Μὴ δυνηθέντες διὰ πρέσβεως νὰ καθησυχάσωσι τοὺς Μυτιληναίους, ἔπεμψαν στόλον ἐκ 40 τριήρων ὑπὸ τὸν Κλεϊππίδην, ὅπως καταπνίξωσι τὴν ἀποστασίαν διὰ τῆς βίας. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀνέπτυξαν ἐν τῷ μεταξὺ καταπληκτικὴν δραστηριότητα καὶ καρτερίαν. Ἐνῷ ναυτικὴ μοῖρα ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Ἀσώπιον ἐστέλλετο εἰς τὰ παράλια τῆς Λακωνικῆς, ἀφ' ἑτέρου ἐξησφάλιζον τὰ ἴδια ἑαυτῶν παράλια μέχρι τῆς Εὐβοίας καὶ διὰ στόλου ἐξ 100 τριήρων, σταλέντος εἰς τὸν Ἰσθμόν, διεσκόρπιζον τὸν συναθροιζόμενον πελοποννησιακὸν στρατὸν καὶ ἐματαίωνον τὰ σχέδια τῶν Λακεδαιμονίων, συγχρόνως δ' ἔπεμπον εἰς Λέσβον νέας ἐπικουρίας ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Πάχητα. Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον 250 ἀθηναϊκαὶ τριήρεις διέσχιζον τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας. Μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Πάχητος εἰς Λέσβον, οἱ ἐν Μυτιλήνῃ, λόγῳ ἐσωτερικῶν διχονοιῶν, ἠναγκάσθησαν νὰ παραδοθῶσιν εἰς τοὺς Ἀθηναίους, ἀνοίξαντες τὰς πύλας τῆς πόλεως ὑπὸ τὸν ὅρον, ὅτι οὐδεὶς τῶν Μυτιληναίων θὰ δεσμευθῇ, ἀνδραποδισθῇ ἢ φονευθῇ πρὶν ἐπιστρέψωσιν ἐξ Ἀθηνῶν οἱ σταλησόμενοι πρέσβεις. Ὁ Πάχης, ὑποτάξας ὅλην τὴν Λέσβον καὶ ἀποπέμψας εἰς Ἀθήνας τὸ πλεῖστον μέρος τῆς στρατιᾶς μετὰ χιλίων ἐκ τῶν Μυτιληναίων, ἀνέμενεν ἐν Μυτιλήνῃ τὰς ἐξ Ἀθηνῶν ὁδηγίας. Ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων, θέλων νὰ προλάβῃ ὁμοίας πρὸς τὴν ἀποστασίαν τῆς Λέσβου ἐπαναστατικὰς ἀποπείρας καὶ ὑποκινούμενος ὑπὸ ἀκράτων δημαγωγῶν, μάλιστα δὲ τοῦ Κλέωνος, ἐψήφισε τὸν θάνατον ἁπάντων τῶν ἐν ἡλικίᾳ Μυτιληναίων, οὐ μόνον τῶν ἐν Ἀθήναις, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐν Μυτιλήνῃ, καὶ τὸν ἀνδραποδισμὸν τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παίδων. Ἀλλὰ τὴν ἑπομένην, τῇ προτάσει τοῦ Διοδότου, ἀναθεωρήσαντες τὴν σκληρὰν ἀπόφασιν, ἀπεφάσισαν μόνον τὸν θάνατον τῶν ἐν Ἀθήναις ἀποσταλέντων χιλίων Μυτιληναίων, τῶν αἰτιωτάτων τῆς ἀποστασίας, τὴν καθαίρεσιν τῶν τειχῶν τῆς Μυτιλήνης καὶ τὴν παράδοσιν τῶν νηῶν.

Τὸ τρίτον ἔτος τοῦ πολέμου (429 π. Χ.), ὅτε ὁ λοιμὸς ἐμαίνετο ἐν Ἀθήναις, οἱ Πελοποννήσιοι ὑπὸ τὸν Ἀρχίδαμον πορευθέντες κατὰ τῶν Πλαταιῶν ἐπολιόρκησαν αὐτὰς μετὰ τῶν Θηβαίων. Μετὰ ἡρωϊκωτάτην ἄμυναν οἱ Πλαταιεῖς ἠναγκάσθησαν νὰ παραδοθῶσιν ἐπὶ τῇ ῥητῇ ὑποσχέσει τῶν Πελοποννησίων, ὅτι οὐδεὶς αὐτῶν θὰ τιμωρηθῇ ἄνευ δίκης. Ἀλλ' ὅτε μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἔφθασαν ἐκ τῆς Λακεδαίμονος πέντε ἄνδρες δικασταί, ἡ διαδικασία ὑπῆρξε λίαν σύντομος. Ἕκαστος δηλαδὴ τῶν παραδοθέντων ἠρωτᾶτο ἂν κατὰ τὸν καθεστῶτα πόλεμον εἶχε πράξει τι ἀγαθὸν εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους καὶ τοὺς συμμάχους. Ἀπαρνουμένους δὲ ἢ σιωπῶντας ἐφόνευσαν πάντας, διακοσίους περίπου Πλαταιεῖς καὶ 25 Ἀθηναίους μετ' αὐτῶν πολιορκουμένους. Ἡ πόλις ἐκρημνίσθη ἐκ θεμελίων, τὴν δὲ θέσιν αὐτῆς, ὅπου πρὸ ἡμίσεος αἰῶνος ἡ ἡνωμένη Ἑλλὰς ἐψήφιζε νὰ τελῶνται τὰ Ἐλευθέρια ἐπὶ τῇ ἀπὸ τῶν βαρβάρων ἀπαλλαγῇ, ἐδείκνυε ξενὼν κτισθεὶς χάριν τῶν ὁδοιπόρων πλησίον τοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας.

Πύλος καὶ Σφακτηρία. Οἱ Πελοποννήσιοι εἶχον εἰσβάλει εἰς τὴν Ἀττικὴν τὸ πέμπτον ἤδη ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ πολέμου ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν Ἄγιδος τοῦ Β', διαδεχθέντος τῷ 427 π. Χ. τὸν πατέρα Ἀρχίδαμον. Πληροφορηθέντες ὅμως τὴν κατάληψιν τῆς Πύλου ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ τῶν Ἀθηναίων Δημοσθένους, ἅμα δὲ πιεζόμενοι καὶ ὑπὸ ἐλλείψεως τροφῶν καὶ ἐκτάκτου ἐν ἔαρι κακοκαιρίας, ἔσπευσαν, μετὰ δεκαπενθήμερον παραμονήν, ν' ἀποχωρήσωσι τῆς Ἀττικῆς. Ἀπέναντι τῆς Πύλου κεῖται ἐπιμήκης ἡ νῆσος Σφακτηρία, ἣν κατέλαβον 420 Σπαρτιᾶται μετὰ τῶν περὶ αὐτοὺς εἱλώτων· συγχρόνως δὲ εἰσπλεύσαντος τοῦ στόλου αὐτῶν εἰς τὸν λιμένα, ἐκλείσθησαν οἱ εἴσπλοι διὰ νηῶν, ὥστε ὁ Δημοσθένης μετὰ τῶν ὑπ' αὐτόν, οἵτινες ἦσαν οἱ ἐπιβάται πέντε ἀθηναϊκῶν τριήρων καὶ 40 Μεσσήνιοι ὁπλῖται, ἔμεινεν ἀποκεκλεισμένος ἀπό τε γῆς καὶ θαλάσσης. Οἱ Πελοποννήσιοι, μετὰ διήμερον ἀγῶνα, ὅπως ἀποβιβασθῶσιν εἰς τὴν Πύλον, ἀνέστειλαν τὰς ἐφόδους, παρασκευαζόμενοι εἰς τακτικὴν διὰ πολιορκητικῶν μηχανῶν πολιορκίαν. Ἐν τῷ μεταξὺ κατέφθασεν ἐκ Ζακύνθου ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος, ὅστις ἐνίκησεν ἐν ναυμαχίᾳ τοὺς πολεμίους. Ἡ Σφακτηρία περιεζώσθη ὑπὸ τοῦ στόλου καὶ οἱ ἐν αὐτῇ Λακεδαιμόνιοι μετεβλήθησαν ἀπὸ πολιορκητῶν εἰς πολιορκουμένους. Ἡ ἀτυχία αὕτη ἠνάγκασε τοὺς Λακεδαιμονίους νὰ συνομολογήσωσιν ἀνακωχὴν μέχρι τῆς ἐξ Ἀθηνῶν ἐπιστροφῆς πρέσβεων στελλομένων πρὸς συνθηκολογίαν, καὶ νὰ παραδώσωσιν εἰς τοὺς Ἀθηναίους πάσας τὰς πολεμικὰς αὐτῶν ναῦς. Τεταπεινωμένοι καὶ ἔμφοβοι παρέστησαν ἐνώπιον τῶν Ἀθηναίων οἱ πρέσβεις τῆς Σπάρτης, προσφέροντες τὴν εἰρήνην καὶ τὴν συμμαχίαν τῶν Σπαρτιατῶν. Ἡ περίστασις ἦτο λαμπρὰ διὰ τοὺς Ἀθηναίους, ὅπως τύχωσιν ἐντίμου εἰρήνης, ἥτις ἔμελλε νὰ εἶναι εἰς μὲν τὴν πόλιν ἐπικερδής, εἰς δὲ τὴν Ἑλλάδα σωτήριος. Ἀλλ' ὁ δημαγωγὸς Κλέων ἔπεισε τοὺς συμπολίτας ν' ἀπαιτήσωσι πρῶτον τὴν παράδοσιν τῶν ἐν Σφακτηρίᾳ μετὰ τῶν ὅπλων αὐτῶν καὶ τὴν παρὰ τῶν Λακεδαιμονίων ἀπόδοσιν τῶν τόπων, οὓς οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον παραιτήσει κατὰ τὰς τριακονταε-

Digitized by Google

τεῖς σπονδάς, ἤτοι τῶν δύο ἐπινείων τῶν Μεγάρων, τῆς Νισαίας καὶ τῶν Πηγῶν, τῆς Τροιζῆνος καὶ τῆς Ἀχαΐας. Ἀποτέλεσμα δὲ τῆς ἐπιμονῆς ταύτης τοῦ Κλέωνος ὑπῆρξεν ἡ παῦσις τῶν διαπραγματεύσεων καὶ ἡ ἀναχώρησις τῶν πρεσβευτῶν. Οἱ περὶ τὴν Πύλον Ἀθηναῖοι, ἐγκαλοῦντες παραβάσεις τινὰς τῶν σπονδῶν, δὲν ἀπέδιδον τὰς ναῦς εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους, οἵτινες ἤρξαντο καὶ πάλιν τῶν ἐχθροπραξιῶν. Ἀλλ' εἰς μάτην οἱ Ἀθηναῖοι ἀνέμενον ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν τὴν ἐξ ἀσιτίας παράδοσιν τῶν ἐν Σφακτηρίᾳ Σπαρτιατῶν. Ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ ἐν Πύλῳ ἤρχισαν νὰ δυσανασχετῶσιν ἕνεκα τῶν ποικίλων ταλαιπωριῶν, ἃς ὑφίσταντο, μάλιστα δ' ἕνεκα τῆς ἀπορίας σίτου καὶ ὕδατος, μετὰ φόβου δὲ ἀνελογίζοντο τὴν προσεχῆ ἔλευσιν τοῦ χειμῶνος. Οἱ Ἀθηναῖοι μανθάνοντες τὰ γινόμενα ἐν Πύλῳ, ἤρχισαν μεταμελόμενοι ἐπὶ τῇ ἀπορρίψει τῶν σπονδῶν καὶ ἀγανακτοῦντες κατὰ τοῦ Κλέωνος. Ἀλλ' οὗτος ἔστρεψε τὴν αἰτίαν κατὰ τῶν στρατηγῶν, λέγων ὅτι ἦτο εὔκολον διὰ καταλλήλου παρασκευῆς πλεύσαντες νὰ συλλάβωσι τοὺς ἐν τῇ νήσῳ, καὶ προσέθηκεν ὅτι αὐτὸς τοῦτο ἤθελε ποιήσει, ἂν εἶχε τὴν ἀρχήν. Τῇ προτάσει τοῦ Νικίου ὁ Κλέων ἀναλαβὼν τὴν ἀρχηγίαν ἐξέπλευσεν ἄγων μεθ' ἑαυτοῦ ὀλίγας μόνον ἑκατοντάδας ἐπικούρων καὶ ὑποσχεθεὶς ἐντὸς 20 ἡμερῶν ἢ νὰ φέρῃ τοὺς Λακεδαινονίους ζῶντας ἢ νὰ φονεύσῃ αὐτοὺς ἐκεῖ. Ὅτε ἔφθασεν ὁ Κλέων εἰς τὸ πεδίον τοῦ ἀγῶνος, πυρκαϊά, ἀποτεφρώσασα ἐκ τύχης τὰς λόχμας, ὑφ' ὧν ἦτο κατάφυτος ἡ Σφακτηρία, καὶ ἀποψιλώσασα τὴν νῆσον, εἶχε καταστήσει τὴν ἀπόβασιν πολὺ εὐχερεστέραν. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀποβιβασθέντες αἴφνης κατέλαβον τὸ πρῶτον διὰ τῶν ψιλῶν στρατιωτῶν τὰ ὑψηλότερα μέρη τῆς νήσου. Οἱ δὲ Σπαρτιᾶται, κυκλωθέντες ἁπανταχόθεν ὑπὸ τῶν πολυαριθμοτέρων ἐχθρῶν, ἐπολέμησαν μὲν γενναίως καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν, ἀλλ' ἐπὶ τέλους παρεδόθησαν μετὰ τῶν ὅπλων αὐτῶν εἰς τοὺς νικητάς. Ἐντὸς τῆς προθεσμίας, ἣν εἶχε τάξει εἰς ἑαυτὸν ὁ Κλέων, ἤχθησαν εἰς Ἀθήνας οἱ παραδοθέντες 292 Λακεδαιμόνιοι, ὧν 120 ἦσαν Σπαρτιᾶται ἐκ τῶν πρώτων τῆς πόλεως γενῶν. Οἱ ὑπόλοιποι εἶχον φονευθῇ ἐν τῇ μάχῃ, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῶν πολιορκουμένων Ἐπιτάδας. Κατὰ τὸ ἑπόμενον θέρος (424 π. Χ.) ὁ Νικίας, στρατηγῶν νέου στόλου, ἐστράτευσε κατὰ τῶν Κυθήρων, ἅτινα ὑπέταξε. Κατόπιν οἱ Ἀθηναῖοι πλεύσαντες εἰς Θυρέαν τῆς Κυνουρίας κατέκαυσαν τὴν πόλιν. Αἱ ἐπιτυχίαι αὗται κατέστησαν ἀκράτητον τὴν ἐν Ἀθήναις φατρίαν τῶν φιλοπολέμων, ἐξ ὧν ὁ Κλέων ἐθεωρεῖτο ὁ ἥρως τῆς ἡμέρας.

Οἱ ἐν Βοιωτίᾳ καὶ Θρᾴκῃ ἀγῶνες. Μετὰ τὰς ἐν Πελοποννήσῳ ἐπιτυχίας οἱ Ἀθηναῖοι ἐστράφησαν ἐναντίον τῶν Μεγαρέων καὶ τῶν Βοιωτῶν, συμμάχων τῶν Πελοποννησίων. Ἀποτυχόντες εἰς τὴν κατάληψιν τῶν Μεγάρων, ἀπεφάσισαν νὰ ἐπιπέσωσι τὸν χειμῶνα τοῦ αὐτοῦ ἔτους 424 π. Χ. κατὰ τῆς Βοιωτίας. Οἱ Βοιωτοὶ συνεκέντρωσαν ἁπάσας τὰς δυνάμεις αὐτῶν κατὰ τῶν περὶ τὸ Δήλιον ἐστρατοπεδευμένων Ἀθηναίων ὑπὸ τὸν Ἱπποκράτην, ὅστις εἶχεν εἰσελάσει παραλαβὼν περὶ τοὺς εἰκοσακισχιλίους πολίτας καὶ μετοίκους. Γενομένης δὲ μάχης οἱ Βοιωτοί, ὑπὸ τὸν βοιωτάρχην Παγώνδαν, ἐνίκησαν τοὺς Ἀθηναίους, ἐξ ὧν χίλιοι μετὰ τοῦ γενναίου στρατηγοῦ των ἔπεσον ἐν τῇ μάχῃ. Τὴν συμφορὰν ταύτην ἐπέτεινε μετ' ὀλίγον νέον βαρύτατον πλῆγμα κατὰ τῶν Ἀθηνῶν, ἡ ὑπὸ τοῦ Σπαρτιάτου στρατηγοῦ Βρασίδου κατάληψις τῆς ἐν τῇ Χαλκιδικῇ Ἀμφιπόλεως, ἣν δὲν ἠδυνήθη νὰ ὑπερασπίσῃ ὁ μετὰ ἀνεπαρκοῦς φρουρᾶς φυλάττων αὐτὴν Ἀθηναῖος στρατηγὸς Εὐκλῆς. Ἕτερος στρατηγός, ὁ Θουκυδίδης, ὁ κατόπιν ἔνδοξος ἱστορικός, σπεύσας ἐκ τῆς Θάσου μετὰ ἑπτὰ τριήρων, δὲν προέφθασε νὰ σώσῃ τὴν Ἀμφίπολιν, προέλαβε δὲ μόνον νὰ σώσῃ τὴν παράλιον Ἠιόνα. Ὁ ἀθηναϊκὸς λαός, παροξυνόμενος ὑπὸ τοῦ Κλέωνος, δὲν ὤκνησε νὰ ζητήσῃ ἐνόχους συμφορᾶς, ἥτις ὑπῆρξε κατὰ μέγα μέρος πταῖσμα αὐτοῦ τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων. Ὡς τοιούτους δὲ κατεδίκασε τὸν Εὐκλέα καὶ τὸν Θουκυδίδην εἰς ἐξορίαν. Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Ἀμφιπόλεως αἱ ἐν τῇ Χαλκιδικῇ πόλεις προσεχώρουν εἰς τὸν Βρασίδαν ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην καὶ ἐδέχοντο αὐτὸν ὡς ἐλευθερωτὴν τῆς Ἑλλάδος ἢ ἀνθιστάμεναι ἠναγκάζοντο νὰ ὑποταχθῶσιν. Οἱ Ἀθηναῖοι, φοβούμενοι μεγαλυτέραν ἀποστασίαν, συνωμολόγησαν τὸ ἔαρ τοῦ 423 π. Χ. ἐνιαύσιον ἀνακωχὴν δι' ἑαυτοὺς καὶ τοὺς συμμάχους. Ἓν ἔτος μετὰ τὴν ἀνακωχὴν ὁ δῆμος ἀπεφάσισε τὴν ἀποστολὴν νέου στόλου, καὶ ἡ ἐκστρατεία ἀνετέθη εἰς τὸν Κλέωνα, ὅστις ἀνεχώρησε παραλαβὼν ὁπλίτας Ἀθηναίους 1.200 καὶ πλείονας συμμάχους. Ὅτε τὸ φθινόπωρον τοῦ 422 π. Χ. ἔφθασε πρὸ τῆς Ἀμφιπόλεως, ἣν ἐνόμιζεν ὅτι θὰ κυριεύσῃ ἀμαχητί, οἱ ἐν αὐτῇ Λακεδαιμόνιοι, ἐξελθόντες μετ' ἀνηκούστου θάρρους κατὰ τοῦ ἀθηναϊκοῦ στρατοῦ καὶ πολεμήσαντες ἡρωϊκῶς, ἐνίκησαν καὶ ἔτρεψαν τοὺς Ἀθηναίους εἰς φυγὴν μέχρι τῆς Ἠιόνος. Καὶ ὁ μὲν Κλέων ἐφονεύθη εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τῆς φυγῆς τῶν Ἀθηναίων, ὁ δὲ γενναῖος Βρασίδας ἐτραυματίσθη θανασίμως.

Ἡ Νικίειος εἰρήνη. Ἀρχομένου τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 421 π. Χ. συνωμολογήθη εἰρήνη μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σπάρτης, ὁρισθείσης πεντηκονταετοῦς τῆς διαρκείας αὐτῆς. Ἐπειδὴ δ' ἐκθύμως εἰργάσθη ὑπὲρ αὐτῆς ὁ Νικίας, ὀνομάζεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ Νικίειος. Δὲν ἔμειναν ὅμως εὐχαριστημένοι ἐξ αὐτῆς πάντες οἱ σύμμαχοι, ταχέως δὲ παρουσιάσθησαν πολλαὶ δυσκολίαι καὶ πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ὅρων τῆς εἰρήνης. Οἱ Σπαρτιᾶται δὲν ἐβίαζον τοὺς Ἀμφιπολίτας νὰ παραδώσωσιν εἰς τοὺς Ἀθηναίους τὴν πόλιν αὐτῶν, οὐδὲ ἐξηνάγκαζον τοὺς Βοιωτοὺς ν' ἀποδώσωσι τὸ φρούριον Πάνακτον, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ταῦτα βλέποντες δὲν ἀπέδιδον τὴν Πύλον. Οὕτως ἡ εἰρήνη ἀπέβαινε μερική, πολλαχοῦ δὲ εἰκονική, ὡς ἐν τοῖς ἐπὶ Θρᾴκης, ὅπου ὁ πόλεμος ἐξηκολούθει. Ἀλλ' ἐπὶ τέλους ἡ ἀπειλητικὴ στάσις τῶν συμμάχων καὶ ἡ ἐν γένει ἐπισφαλὴς θέσις τῆς Σπάρτης, ἧς οἱ Πελοποννήσιοι κατεῖδον ἐν τῇ συνομολογήσει τῆς συνθήκης τὸ ἐγωϊστικὸν πνεῦμα, ἠνάγκασε τοὺς Σπαρτιάτας ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ συνομολογήσωσιν ἰδίαν συμμαχίαν μετὰ τῶν Ἀθηναίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἐπισπεύσωσι τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἐκκρεμῶν ὅρων τῆς συνθήκης. Ἀλλὰ κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος (420 π. Χ.) οἱ Ἀθηναῖοι, συνομολογήσαντες, τῇ εἰσηγήσει τοῦ Ἀλκιβιάδου, μετὰ τῶν Ἀργείων, ἀνταγωνιστῶν τῆς Σπάρτης, συνθήκην συμμαχίας καὶ ἐπιμαχίας ἐπὶ ἑκατὸν ἔτη, παρέβησαν τὴν Νικίειον εἰρήνην, καθ' ὃν τρόπον εἶχον παραβῇ αὐτὴν πρὸ ὀλίγου οἱ Σπαρτιᾶται διὰ τῶν πρὸς τοὺς Βοιωτοὺς χωριστῶν σπονδῶν.

Μετ' οὐ πολὺ οἱ Σπαρτιᾶται ἐξῆλθον πανδημεὶ κατὰ τῶν Ἀργείων καὶ τῶν συμμάχων αὐτῶν, οἵτινες, πεισθέντες ὑπὸ τοῦ Ἀλκιβιάδου καὶ βοηθούμενοι ὑπὸ 1.000 Ἀθηναίων ὁπλιτῶν καὶ 300 ἱππέων, ὧν ἐστρατήγουν ὁ Λάχης καὶ ὁ Νικόστρατος, εἶχον στρατεύσει κατὰ τοῦ ἀρκαδικοῦ Ὀρχομενοῦ. Τὰ δύο ἐχθρικὰ στρατόπεδα συνηντήθησαν παρὰ τὴν Μαντίνειαν τὸν Αὔγουστον τοῦ 418 π. Χ., ἡ δὲ συγκροτηθεῖσα αὐτόθι μεγάλη καὶ δεινὴ μάχη ἀπέληξεν εἰς ἐπιφανῆ νίκην τῶν Λακεδαιμονίων, φονευθέντων τῶν δύο Ἀθηναίων στρατηγῶν μετὰ 1.100 ἀνδρῶν. Ἡ αἴγλη τῆς λαμπρᾶς ταύτης νίκης ἀπέπλυνεν ἀπὸ τοῦ προσώπου τῶν Λακεδαιμονίων τὸ ὄνειδος τῆς ἐν Σφακτηρίᾳ ἥττης καὶ ἐπανήγαγε τὸ παλαιὸν γόητρον τῆς Σπάρτης. Οἱ Ἀργεῖοι καὶ μετ' αὐτοὺς οἱ Μαντινεῖς ἀπεσπάσθησαν πάλιν ἀπὸ τῆς ἀθηναϊκῆς συμμαχίας καὶ προσῆλθον εἰς τὴν Σπάρτην, οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἠναγκάσθησαν νὰ ἀναχωρήσωσιν ἐκ τῆς Πελοποννήσου. Τῷ 417 π. Χ. ὁ λαὸς τοῦ Ἄργους, στασιάσας κατὰ τῶν ὀλιγαρχικῶν, οἵτινες στηριζόμενοι εἰς τὴν προστασίαν τῆς Σπάρτης εἶχον καταλύσει δι' αἱματηρᾶς ἐπαναστάσεως τὸ δημοκρατικὸν πολίτευμα, ἐπανέφερε καὶ πάλιν τὴν δημοκρατίαν καὶ ἀνενέωσε τὴν μετὰ τῶν Ἀθηναίων συμμαχίαν. Οἱ Σπαρτιᾶται, εἰσελάσαντες εἰς τὴν Ἀργολίδα, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ κυριεύσωσι τὸ Ἄργος, ὁ δὲ Ἀλκιβιάδης, ὅστις εἶχε πλεύσει μετὰ στόλου ἀθηναϊκοῦ, ἀπήγαγεν εἰς τὰς ἐγγὺς νήσους 300 Ἀργείους ἐκ τῶν ὑπόπτων, ὅπως ἐξασφαλίσῃ ἐν τῷ μέλλοντι τὴν ἡσυχίαν τῆς πόλεως καὶ τὴν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους φιλίαν τῶν Ἀργείων. Κατὰ τὴν πρὸς τὸ Ἄργος πορείαν αὐτῶν οἱ Σπαρτιᾶται ἀπέκτειναν ἅπαντας τοὺς ἐλευθέρους κατοίκους τῶν Ὑσιῶν. Τὴν ὠμότητα ὅμως ταύτην τῶν Σπαρτιατῶν ὑπερηκόντισαν οἱ Ἀθηναῖοι. Οὗτοι τῷ 426 π. Χ. εἶχον ἀποπειραθῇ νὰ ἐκβιάσωσι τοὺς Μηλίους, ὅπως προσέλθωσιν εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν συμμαχίαν, μετὰ δὲ τὴν ἐν Μαντινείᾳ ἧτταν ἠναγκάσθησαν νὰ ἐπιδιώξωσι τὴν ὑποταγὴν τῆς Μήλου, καθ' ἧς ἐξεπέμφθη ἰσχυρὸς στόλος μετὰ τρισχιλίων ἀνδρῶν. Οἱ Μήλιοι μετὰ μακρὰν συζήτησιν πρὸς τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ ἀθηναϊκοῦ στρατοπέδου ἐδήλωσαν μετὰ παρρησίας τὴν ἐμμονὴν αὐτῶν εἰς τὴν οὐδετερότητα καὶ ἀντέστησαν εἰς τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν Ἀθηναίων, κηρυττόντων ὡς λόγον τῆς καθυποτάξεως τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου. Μετὰ πολύμηνον πολιορκίαν οἱ Μήλιοι, πιεσθέντες ὑπὸ τῆς πείνης, παρεδόθησαν εἰς τοὺς Ἀθηναίους τὸν χειμῶνα τοῦ 416 π. Χ., ἐπὶ τῷ ὅρῳ νὰ ἀποφασίσωσι περὶ αὐτῶν ὅ,τι θελήσωσιν οἱ νικηταί. Ἀλλ' οὗτοι οὐδὲν ἔδειξαν ἔλεος πρὸς τοὺς ἡττημένους, ὡς οὐδὲ οἱ Σπαρτιᾶται πρὸς τοὺς Πλαταιεῖς. Πάντες οἱ συλληφθέντες ἐν ἡλικίᾳ ἄνδρες ἐφονεύθησαν, αἱ δὲ γυναῖκες καὶ οἱ παῖδες ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλοι.

Ἠθικὰ ἐπακόλουθα τοῦ πολέμου. Μετὰ φοβερᾶς ταχύτητος ἐπηύξανεν ἡ ἐξαγρίωσις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Πᾶσαι τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως αἱ κακίαι, αἱ μέχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου συγκρατούμεναι καὶ δεσμευόμεναι ὑπὸ τῆς θρησκείας, τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς συνέσεως, ἐξέσπασαν τότε ἀκράτητοι καὶ ἀδυσώπητοι. Καὶ δή, ἐπειδὴ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἦσαν ἄγνωστοι καθολικοὶ νόμοι φιλανθρωπίας, ἡ ἠθικὴ αὐτῶν διαγωγὴ ἐθεμελιοῦτο κυρίως ἐπὶ τῶν πρὸς τὴν πόλιν καὶ τοὺς πολίτας ὑποχρεώσεων. Τὸ αἴσθημα ἀδελφικῶν σχέσεων συνήνωνε πάντας τοὺς ἔχοντας κοινὴν γλῶσσαν, κοινὰ ἤθη καὶ κοινὴν λατρείαν, καὶ ὁ Ἕλλην εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ προσδοκᾷ ἀγαθὰ παρὰ παντὸς ὁμοεθνοῦς. Ἀλλὰ λυομένου τοῦ δεσμοῦ τούτου, ὃν εἶχε πειραθῆ νὰ συνδέσῃ ἐκ νέου ὁ Φειδίας ἐν Ὀλυμπίᾳ, ἡ ὅλη ἠθικότης τοῦ ἔθνους ὑπενομεύθη καὶ ἀπωλέσθη πᾶσα συνοχή. Ἡ δ' ἔχθρα ἡ προκαλέσασα τὸν ἀγῶνα εἶχε φοβερῶς ἐπαυξηθῆ κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτοῦ. Ἡ εὐσεβὴς δυσωπία τῆς χύσεως αἵματος ἑλληνικοῦ εἶχεν οἱονεὶ ἐκλίπει, καὶ ἄνευ προσδοκίας κέρδους ἢ ὠφελείας οἱ αἰχμάλωτοι ἔπιπτον θύματα ἀνηλεοῦς μνησικακίας. Τὸ μῖσος ηὔξανεν ὁσημέραι καὶ ἡ μεγάλη διάσπασις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐπανελαμβάνετο καὶ ἐντὸς τῶν τειχῶν μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πόλεως. Καὶ εἶχον μὲν ἀρχομένου τοῦ πολέμου ἄριστα τὰ κατὰ τοὺς Σπαρτιάτας, ἀλλ' εἶχον ὅμως ἥκιστα κατορθώσει νὰ ἑλκύσωσι τελείως τὴν συμπάθειαν τῶν Ἑλλήνων· ἀπ' ἐναντίας δ' ἐν ἑκάστῃ πόλει ἐχούσῃ πολιτικὴν κίνησιν παρουσιάζετο ὁσημέραι ὀξυτέρα ἡ ἀντίθεσις τῶν λακωνιζόντων καὶ τῶν ἀττικιζόντων, ἡ δ' ἐναντιότης αὕτη δὲν περιωρίζετο εἰς τὰ πολιτικὰ φρονήματα, ἀλλὰ συνεδέοντο πρὸς αὐτὴν πάντα τὰ λοιπὰ μίση καὶ αἱ ἀντιζηλίαι καὶ αἱ ἀντιπάθειαι αἱ ὑφιστάμεναι ἐν ἑκάστῃ πόλει. Εἰς τὴν ἀντίθεσιν ἐκείνην συνεισήλαυνον πάντα τὰ ἐγωϊστικὰ πάθη, πᾶσαι αἱ δυσαρέσκειαι, αἱ ἐκπηγάζουσαι ἐκ τῆς διασπάσεως τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων. Οἱ ἐπιφανεῖς καὶ οἱ ἀγενεῖς, οἱ πένητες καὶ οἱ πλούσιοι ἵσταντο ἀντιμέτωποι ἀλλήλων, ἡ δὲ ῥῆξις εἰσεχώρει ὁσημέραι βαθύτερον εἰς τὴν πόλιν καὶ τὸν οἶκον, αἱ δ' ἐκ τῶν οὕτω διαφόρων, ἀορίστων καὶ ἀσαφῶν αἰτίων συνενούμεναι φατρίαι ἀντιπαρετάσσοντο πρὸς ἀλλήλας μετ' ἔχθρας τοιαύτης, ὥστε τὸ φατριαστικὸν συμφέρον ὑπερίσχυε τελείως τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ φιλοπατρία τῶν πολιτῶν κατεστράφη· ἐπειδὴ δὲ αἱ ἀρεταὶ τῶν Ἑλλήνων ῥίζαν εἶχον τὸν ἐν τῇ πολιτείᾳ κοινὸν βίον, ἠλλοιώθη τὰ μέγιστα ὁ χαρακτὴρ τοῦ ὅλου ἔθνους· τόσῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον τὸ οἰκογενειακὸν αἴσθημα καὶ ἡ θρησκεία δὲν εἶχον τὴν δύναμιν νὰ παρακωλύσωσι τὴν διάλυσιν τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου. Τὰ πάθη ἔγιναν ἀχαλίνωτα καὶ τὸ κριτήριον τῆς ἠθικῆς μετ' ὀλίγον ἠλλοιώθη τὸ παράπαν. Αἱ ἀρεταὶ τῶν Ἑλλήνων ἤρχισαν περιφρονούμεναι καὶ ὁ πρότερον θαυμαζόμενος διεσύρετο νῦν. Πνεῦμα φιλειρηνικὸν καὶ σύνεσις ἐξελαμβάνοντο ἀδυναμία καὶ βλακία, ἡ μέλλησις ἐθεωρεῖτο δειλία καὶ νωθεία, ἡ πρόνοια ἐγωϊσμός, ἡ εὐσυνειδησία εὐήθεια, ἀπ' ἐναντίας δὲ τὸ ἀνεπιφύλακτον μῖσος ἐνεκωμιάζετο ὡς θάρρος καὶ ἀνδρεία. Οἱ ἄνθρωποι ἐκρίνοντο ἐκ τῶν ἐπιτυχιῶν αὐτῶν. Διὰ τοῦτο δὲ παρασπονδία καὶ δόλος ἐπεδοκιμάζοντο ἐν ᾗ περιπτώσει ἦγον εἰς ὠφέλειαν τῶν φατριαστικῶν συμφερόντων· εἰς δὲ τὴν φιλοδοξίαν ἐπέτρεπον τὴν χρῆσιν παντὸς μέτρου, καὶ ἡ συμμετοχὴ εἰς τὴν αὐτὴν πολιτικὴν ἑταιρείαν ἐθεωρεῖτο δεσμὸς ἰσχυρότερος πολυετοῦς φιλίας, εὐγνωμοσύνης καὶ συγγενείας. Προέκειτο περὶ νόσου, ἥτις εἶχε καταλάβει τὸν βίον τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ διεδίδετο δίκην ἐπιδημίας ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν, καὶ οἱ φιλοσοφοῦντες τῶν συγχρόνων παρηκολούθουν μετὰ φρικιάσεως τὴν μεταβολὴν τὴν ἐπερχομένην εἰς τὰς τύχας τοῦ ἔθνους των.

Ἐκστρατεία εἰς Σικελίαν. Αἱ ἐν Σικελίᾳ ἑλληνικαὶ πόλεις ἦσαν διῃρημέναι εἰς δύο ὁμάδας. Καὶ ἐξ ἑνὸς μὲν ἐτάσσοντο αἱ δωρικαὶ ἀποικίαι, αἱ Συράκουσαι, ἡ Γέλα, ὁ Ἀκράγας, ὁ Σελινοῦς, ἡ Ἱμέρα καὶ ἡ Μεσσήνη, ἐξ ἑτέρου δὲ συνεμάχουν αἱ πόλεις αἱ ὑπὸ Ἰώνων ἀποικισθεῖσαι, ἤτοι ἡ Νάξος, ἡ Κατάνη καὶ οἱ Λεοντῖνοι μετὰ τῆς δωρικῆς Καμαρίνας. Ἐκ τῶν δύο τούτων συμμαχιῶν ἡ δευτέρα ἦτο ἀσθενεστέρα, παραβαλλομένη πρὸς τὴν τῶν δωρικῶν πόλεων, ἃς ἐνίσχυεν ἡ μεγάλη δύναμις τῶν Συρακουσῶν. Τὴν δύναμιν δὲ ταύτην τῶν Συρακουσῶν ᾐσθάνθησαν μάλιστα οἱ Λεοντῖνοι, ἐλθόντες εἰς πόλεμον πρὸς τοὺς Συρακουσίους. Πιεζόμενοι δὲ ἀπό τε γῆς καὶ θαλάσσης, ἔστειλαν οἱ Λεοντῖνοι πρέσβεις εἰς τοὺς Ἀθηναίους ζητοῦντες τὴν βοήθειαν αὐτῶν ὡς ὁμοφύλων (427 π. Χ.). Οἱ Ἀθηναῖοι πεισθέντες ἐξέπεμψαν στόλον 20 τριήρων ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Λάχην, ὅστις ἐπεχείρησε διαφόρους ἐπιτυχεῖς ἀποβάσεις ἐν Σικελίᾳ καὶ αὐτὴν δὲ τὴν Μεσσήνην ὑποτάξας ἠνάγκασε νὰ προσέλθῃ εἰς τὴν συμμαχίαν τῶν ἰωνικῶν πόλεων (426 π. Χ.). Τὸ δ' ἐπιὸν ἔτος ἐστάλησαν 40 ἀκόμη νῆες ὑπὸ τὸν Εὐρυμέδοντα καὶ τὸν Σοφοκλῆ. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ στόλου τούτου εἰς τὴν Σικελίαν, ὅπου ἡ Μεσσήνη εἶχεν ἤδη καὶ πάλιν περιπέσει εἰς τοὺς Συρακουσίους, οἱ Ἀθηναῖοι διὰ τὸ ἀνεπαρκὲς τῶν δυνάμεων αὐτῶν δὲν κατώρθωσαν νὰ πράξωσί τι γενναῖον. Μετ' οὐ πολὺ δὲ ἠναγκάσθησαν ν' ἀπέλθωσιν ἄπρακτοι ἐκ τῆς νήσου, ὅτε οἱ Σικελιῶται, βλέποντες τὰ δεινά, εἰς ἃ ἐνέβαλλεν αὐτοὺς ὁ ἐμφύλιος ἀγών, καὶ τὸν ἐκ τῶν Ἀθηναίων κοινὸν κίνδυνον, συνῆλθον εἰς Γέλαν καὶ πεισθέντες εἰς τοὺς συνετοὺς λόγους τοῦ Συρακουσίου Ἑρμοκράτους, ἀνδρὸς φιλοπάτριδος καὶ ἐπιχρηστοῦ, παρορμῶντος αὐτοὺς εἰς ὁμόνοιαν, ἐπαύσαν τὰς ἔριδας καὶ ἐψήφισαν τὴν συνδιαλλαγὴν

Digitized by Google

(424 π. Χ.). Οἱ Ἀθηναῖοι ἀποτυχόντες τῶν μεγάλων ἐλπίδων, ἃς συνέδεον πρὸς τὴν σικελικὴν ἐκστρατείαν, ἐτιμώρησαν τοὺς ἐπιστρέψαντας στρατηγούς, ἀλλὰ δὲν παρῃτήθησαν τῶν ὀνείρων αὐτῶν.

Αἱ ἐπὶ τῆς Σικελίας βλέψεις τῶν Ἀθηνῶν. Μετὰ βραχὺν χρόνον συνδιαλλαγῆς τῶν σικελικῶν πόλεων δεινὸς ἐξερράγη πόλεμος μεταξὺ τοῦ ἀκμάζοντος καὶ πλουσίου Σελινοῦντος, βοηθουμένου ὑπὸ τῶν Συρακουσίων, καὶ τῆς Ἐγέστας. Οἱ Ἐγεσταῖοι διὰ πρεσβείας ἐπεκαλέσθησαν τὴν συνδρομὴν τῶν Ἀθηναίων, οἵτινες εὕρισκον καὶ πάλιν εὔλογον ἀφορμὴν ἀναμείξεως εἰς τὰ σικελικὰ πράγματα. Ἐπεδίωκον δὲ οἱ Ἀθηναῖοι διὰ τῆς κατακτήσεως τῆς Σικελίας νὰ ἀποκόψωσι πᾶσαν ἐκεῖθεν ὑποστήριξιν τῶν Σπαρτιατῶν καὶ δυνηθῶσι ν' ἀπομονώσωσι τοὺς Πελοποννησίους. Συγχρόνως δ' ἤλπιζον νὰ ἀνοίξωσι πηγὴν νέων πλουσιωτάτων πόρων διὰ τὰς Ἀθήνας· τὸ εὔφορον ἔδαφος τῆς Σικελίας ἠδύνατο νὰ ἀποβῇ, ἕνεκα τοῦ σίτου αὐτῆς, τῶν ἵππων καὶ ἄλλων προϊόντων, κτῆσις ἀτίμητος διὰ τὴν Ἀττικήν. Ἐπειδὴ δὲ τά τε ἀγαθὰ τῆς νήσου ἅπαντα καὶ ἡ εὐκολία τῆς ἐπιτυχίας ἐξεικονίζοντο παρὰ τῶν πρέσβεων εἰς τὸν δῆμον διὰ πομπωδῶν λόγων, ἐπειδὴ οἱ Ἐγεσταῖοι ἐπηγγέλλοντο μέγιστα χρηματικὰ ποσὰ καὶ κατὰ ταῦτα αἱ μέγισται κατακτήσεις ἐφαίνοντο δυνάμεναι νὰ ἐπιτευχθῶσι διὰ ξένου χρήματος, διὰ τούτους τοὺς λόγους τὸ εὔπιστον πλῆθος, εἰς ὃ μόνον τὰ εὐχερῆ καὶ εὐάρεστα τῆς στρατείας προεβάλλοντο, ἐσαγηνεύθη ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε οὐδὲν ἄλλο ἔβλεπεν ἐνώπιόν του πλὴν τῶν χιμαιρικῶν ἐκείνων εἰκόνων. Ἐν τοῖς γυμνασίοις καὶ ταῖς στοαῖς τῆς ἀγορᾶς, ἐν ἅπασι τοῖς καπηλείοις καὶ τοῖς ἐργαστηρίοις περὶ οὐδενὸς ἄλλου ἐγίνετο λόγος. Ἔβλεπέ τις σχεδιαζομένην ἐπὶ τῆς ἄμμου τὴν τρίγωνον νῆσον καὶ περὶ τὸ διάγραμμα ἐκεῖνο πυκνοὺς ὁμίλους συζητοῦντας τὰ κατ' αὐτὴν μετὰ ζήλου. Προεβάλλοντο εἰς τὸ μέσον χρησμοὶ τοῦ Δωδωναίου μαντείου, καθ' οὓς ἐλέγετο ἐπιδοκιμαζομένη ἡ ἐκστρατεία. Τὸ ὄνομα Σικελία κατεκήλει τὰ ὦτα τῶν Ἀθηναίων καὶ μετὰ τὴν κατὰ φαντασίαν συμπερίληψιν τῆς Αἴτνης εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν ἀρχὴν ἐχώρουν ἔτι περαιτέρω. Δημαγωγοὶ παράφοροι ἤδη ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Περικλέους παρώρμων εἰς στρατείαν ἐπὶ τὴν Καρχηδόνα. Ἡ Λιβύη καὶ ἡ Ἰταλία ὑπελαμβάνοντο νῦν ὡς αἱ ἐγγύταται καὶ ἀσφαλέσταται τῶν κατακτηθησομένων χωρῶν· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὑπῆρχον οἱ ὀνειροπολοῦντες ἀττικὴν ἀρχὴν ἐκτεινομένην ἀπὸ τοῦ πελάγους τῆς Λυκίας καὶ τῶν ἀκτῶν τοῦ Πόντου μέχρι τῶν Ἡρακλείων στηλῶν. Ἀλλὰ δὲν ἔλειπον καὶ οἱ ἀποτρέποντες καὶ νουθετοῦντες, οἱ ὀπαδοὶ τῆς φιλειρηνικῆς φατρίας, ἥτις ἐτάσσετο περὶ τὸν Νικίαν.

Χαρακτὴρ καὶ πρόγραμμα τοῦ Ἀλκιβιάδου. Ἤδη ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν εἶχεν ἀπασχολήσει τοὺς Ἀθηναίους ζωηρότατα ὁ νεαρὸς Ἀλκιβιάδης, ἅτε συνενῶν ἐν ἑαυτῷ ὅ,τι ἠδύνατο νὰ σαγηνεύσῃ τὴν προσοχὴν τοῦ κοινοῦ. Ἦτο υἱὸς τοῦ ἥρωος τῶν ὑπὲρ ἐλευθερίας πολέμων Κλεινίου, ὅστις εἶχεν ἀξιωθῆ ἐν Ἀρτεμισίῳ τοῦ ἄθλου τῆς ἀνδρείας ἐπὶ ἰδίας τριήρους, καὶ συγγενὴς τοῦ Περικλέους. Κατὰ τοὺς χρόνους δὲ τούτους εὑρίσκετο ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἀνδρικῆς ἡλικίας. Ἡ ἰσχύς του δὲν ἐστηρίζετο, ὡς ἡ τοῦ Νικίου, εἰς τὴν ὑπὸ μέρους τῶν πολιτῶν ἀνάδειξιν αὐτοῦ ὡς ἀρχηγοῦ, ἀλλ' ἀπέρρεεν, ὡς ἡ τοῦ Περικλέους, ἐκ πλήθους προσόντων, δι' ὧν ἐφαίνετο ἐκ φύσεως προωρισμένος εἰς τὸ ἄρχειν. Μετὰ θαυμασμοῦ ἐκρεμάννυντο πάντες ἀπὸ τῆς ὄψεως αὐτοῦ, καὶ προσεδόκων νέους χρόνους εὐπραγίας, νέας προσόδους, νέους ἀναδασμούς, πλούτη καὶ θησαυροὺς ἐκ τῆς Σικελίας καὶ τῆς Λιβύης. Νῦν τὸ πρῶτον, ἐφαντάζοντο, ἔμελλον νὰ ἐπιδείξωσιν αἱ Ἀθῆναι τὸ ἀληθὲς αὐτῶν κράτος καὶ ἀναπτύξωσι πάσας αὐτῶν τὰς δυνάμεις. Οὐδεὶς τῶν Ἀθηναίων εἶχεν ἀξιωθῆ μέχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου τοιαύτης μανικῆς εὐνοίας τοῦ δήμου. Πρὸς τούτοις εἶχεν ὁ Ἀλκιβιάδης καὶ τακτοὺς ὀπαδούς, νεανίας τολμηροὺς καὶ δραστηρίους, ὧν τινες ἦσαν ἀφωσιωμένοι εἰς αὐτόν, ἕνεκεν εἰλικρινοῦς ἐκτιμήσεως τῶν ἐξαιρέτων χαρισμάτων του, καὶ ἄνδρας φιλοπάτριδας προσδοκῶντας παρ' αὐτοῦ μεγάλα καὶ θέλοντας νὰ ὑποστηρίζωσι τὴν μεγαλοπραγίαν αὐτοῦ. Ἀλλ' οἱ πλεῖστοι τῶν περὶ αὐτὸν ἦσαν συνδεδεμένοι μετ' αὐτοῦ διὰ κοινῆς ἀσωτίας καὶ ἀκολασίας, σπαταλήσαντες τὴν πατρικὴν κληρονομίαν καὶ ζῶντες ἐκ τῆς ἐλευθεριότητος τοῦ Ἀλκιβιάδου. Ἦσαν λοιπὸν ἐξηρτημένοι ἀπ' αὐτοῦ, ἐθεράπευον τὰ πλήθη, διετήρουν τὴν συγκίνησιν αὐτῶν, ὑπέτρεφον τὰς ἀμέτρους αὐτῶν περὶ τοῦ πολέμου προσδοκίας καὶ ἐνέβαλλον φόβον εἰς τὴν ἀντίθετον φατρίαν. Ἦσαν δὲ τὸ πλεῖστον νεανίαι ἐξ εὐγενῶν οἴκων, χαίροντες ὅτι προΐστατο τέλος καὶ πάλιν τῶν κοινῶν δημαγωγὸς ἐκ τῶν τάξεων αὐτῶν. Ἀλλ' αὐτὴ ἐκείνη ἡ γοητεία, ἡ ἀπορρέουσα ἐξ αὐτῶν τῶν προσωπικῶν ἰδιοτήτων τοῦ Ἀλκιβιάδου, ἀπετέλει καὶ τὴν ἀδυναμίαν αὐτοῦ. Πρὸς ἀσφαλῆ διοίκησιν τῶν ἄλλων ἐστερεῖτο τῆς ἠθικῆς ἐκείνης ἀξιοπρεπείας, ἥτις μόνη δύναται νὰ προκαλέσῃ ἀληθινὴν ἐκτίμησιν καὶ εὔνοιαν μόνιμον. Εἶχέ τι τὸ ἀβέβαιον ἐν ἑαυτῷ καὶ χαρακτῆρα μεστὸν ἀντιθέσεων, ἐν ᾧ ἀντεπάλαιον πρὸς ἀλλήλας ἀκανονίστως κλίσεις ἀγαθαὶ καὶ κακαί· διὰ ταῦτα δέ, καίπερ ὢν ὀξυνούστατος, εἶχεν ἀσάφειαν καὶ σύγχυσιν ἰδεῶν. Ὅσῳ οἰκειότερος ἐγίνετό τις πρὸς αὐτὸν καὶ διηκρίβωνε τὴν φύσιν αὐτοῦ, τόσῳ ὀλιγώτερον ἠδύνατο νὰ ἐμπιστευθῇ εἰς αὐτόν, ἐπειδὴ ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἔτασσεν ἑαυτὸν καὶ τὸ ἴδιον ὄφελος. Αἱ μὲν Ἀθῆναι ἦσαν ἄξιαι λόγου δι' αὐτὸν ὡς θέατρον τῆς μεγαλοπραγίας του, ἡ δὲ δόξα τῆς πατρίδος ἦτο μόνον ὑπόβαθρον τῆς ἰδίας δόξης, καὶ οἱ ἑταῖροι αὐτοῦ ᾐσθάνοντο ὅτι ἔμελλε νὰ κρατήσῃ αὐτοὺς μόνον ἐφ' ὅσον ὑπηρέτουν τὴν φιλοδοξίαν του. Διὰ τοῦτο ἦτο ἀκατάλληλος ὅπως διατηρήσῃ τὴν ἡγεσίαν φατρίας ἐπὶ μακρόν. Δὲν εἶχε μάθει νὰ δεσπόζῃ τῆς ἐν αὐτῷ ἐνοικούσης τυραννικῆς φύσεως, ἡ δὲ ἀνδρεία του ἦτο συνηνωμένη πρὸς μαλθακότητα καὶ τρυφὴν ἁρμόζουσαν μᾶλλον εἰς Πέρσην σατράπην ἢ εἰς πολίτην Ἀθηναῖον. Καὶ τὸν μὲν δῆμον ὅλον ἐκολάκευε δίκην δημαγωγοῦ, πρὸς δὲ τοὺς πολίτας ἑκάστους ἐφέρετο μετὰ ἰταμότητος καὶ ὑπεροψίας.

Τὸ πολιτικὸν πρόγραμμα τὸ ἐπιδιωκόμενον ὑπὸ τοῦ Ἀλκιβιάδου ἦτο τοιοῦτον, ὥστε ἀναγκαίως ἔμελλε νὰ προκαλέσῃ πολλὰς ἀντιρρήσεις. Καὶ δὲν ἤθελε μόνον τὴν κατάλυσιν τῆς μετὰ μόχθου πολλοῦ ἐπιτευχθείσης εἰρήνης, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναρρίπισιν πολέμου πολὺ εὐρυτέραν ἔχοντος τὴν ἔκτασιν καὶ διεξαγομένου διὰ τρόπων ὅλως διαφόρων τῶν προταθέντων ὑπὸ τῶν βιαιοτάτων πρὸ αὐτοῦ δημαγωγῶν. Ὡς δ' εἰς ὅλα του τὰ σχέδια δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν μόνον τὰς Ἀθήνας, ἀλλὰ σύμπασαν τὴν Ἑλλάδα, οὕτως ἤθελε νὰ εἶναι καὶ πανίσχυρος ἡγέτης οὐ μόνον ἐπὶ τῆς Πνυκὸς τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ ἐν Ἄργει, ἐν Ἤλιδι, ἐν Μαντινείᾳ. Τὴν δὲ ἀπαλλαγὴν τῶν δήμων ἀπὸ παντὸς δεσμοῦ τῶν ἀριστοκρατικῶν ἐμελέτα νὰ καταστήσῃ πρόγραμμα καθολικῆς ἐν Ἑλλάδι πολιτικῆς ἐνεργείας, ἧς τὰ νήματα ἔμελλε νὰ κρατῇ αὐτός. Ἤθελε νὰ εἶναι ὁ ἀρχηγὸς ἁπασῶν τῶν ἐν Ἑλλάδι δημοκρατικῶν φατριῶν καὶ νὰ συνενώσῃ ταύτας εἰς συμμαχίαν, εἰς ἣν κατ' ἀνάγκην ἔμελλον νὰ ὑποκύψουν ἡ Σπάρτη καὶ ἅπασαι αἱ ἀριστοκρατικαὶ πόλεις. Καὶ αὐτὴ λοιπὸν ἡ πρὸς τὰ ἔξω πολιτεία ἔγινε τώρα καθαρῶς δημοκρατική, καὶ πᾶν ἄλλο μέλημα ἐτίθετο δεύτερον. Ἀντὶ πολέμου πόλεων ἀντιμαχομένων πρὸς ἀλλήλας, διεξήγετο πόλεμος φατριῶν, ὅστις ἕνεκα τούτου ἐπεξετείνετο ὁσημέραι καὶ ἐγίνετο ἐμπαθέστερος, μᾶλλον ἀχάλινος καὶ μᾶλλον ἀδιάλλακτος. Ἐπεδιώκετο ἡ ἐν Ἑλλάδι ἔναρξις νέων χρόνων, ἐν οἷς θὰ καθίστατο ἀδύνατος ἡ περαιτέρω ὕπαρξις πολιτείας οἵα ἡ Σπάρτη· ἑστία δὲ τῆς τοιαύτης καθολικῆς στάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἔμελλον νὰ γίνωσιν αἱ Ἀθῆναι.

Ἡ ἀπόφασις περὶ τοῦ Σικελικοῦ πολέμου. Ταραχώδεις ὑπῆρξαν αἱ περὶ τοῦ αἰτήματος τῶν Ἐγεσταίων συζητήσεις ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου. Καὶ οἱ μὲν πολέμιοι τῆς εἰς τὴν Σικελίαν ἐκστρατείας ἤθελον τὴν ἐξ ὑπαρχῆς ἀπόρριψιν τῶν προτάσεων, ἐπειδὴ προέβλεπον ὅτι ἀργότερον θὰ ἔμενον ἄνευ ὑποστηρίξεως· ἰδίως δὲ παρῄνουν τὸν δῆμον νὰ μὴ ἀπατηθῇ ὑπὸ τῶν χιμαιρικῶν ὑποσχέσεων τῶν κατοίκων τῆς ἀπώτατα κειμένης νήσου. Τοιαῦτα ἔλεγον οἱ θεωροῦντες τὴν ἐν τοῖς ἐξωτερικοῖς πράγμασιν ἐμμονὴν εἰς τὸ πολιτικὸν πρόγραμμα τοῦ Περικλέους ὡς τὸν πρῶτον ὅρον τῆς εὐημερίας τῆς πολιτείας. Εἴπερ τι δὲ καὶ ἄλλος εἴχετο ἐνθέρμως τῆς τοιαύτης πεποιθήσεως ὁ Νικίας, ὅστις οὐδαμῶς ἀμφέβαλλεν ὅτι ἐκ τῆς σικελικῆς ἐκστρατείας ἔμελλε νὰ ἐκραγῇ πόλεμος καθολικός. Ἀπ' ἐναντίας ἡ φατρία τοῦ Ἀλκιβιάδου ὑπεστήριζε ζωηρότατα τοὺς Ἐγεσταίους. Τέλος δὲ ἡ πλειοψηφία τοῦ δήμου ἀπεφάσισεν, ὅπως τὸ πρῶτον ἀποσταλῶσι πρέσβεις, μέλλοντες νὰ πεισθῶσιν ἰδίοις ὄμμασι περὶ τῶν πόρων τῆς ξένης πόλεως. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἀπόφασις, εἰς ἣν φαίνεται ὅτι παρεκίνησαν τοὺς Ἀθηναίους αὐτοὶ οἱ Ἐγεσταῖοι, ἦτο ἤδη νίκη τῆς φιλοπολέμου φατρίας. Πράγματι δὲ δὲν ἦτο δύσκολον ν' ἀπατήσωσι τοὺς Ἀθηναίους ἐν Ἐγέστῃ πολὺ τελειότερον ἢ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου. Ἐπέδειξαν εἰς αὐτούς ἐν Ἐγέστῃ τὰ μνημεῖα τῆς πόλεως ὡς τεκμήρια τῆς εὐημερίας αὐτῆς· ἀνεβίβασαν αὐτοὺς εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης ἐπὶ τοῦ ὄρους Ἔρικος καὶ ἐξέθηκαν πρὸ αὐτῶν τὸ μέγα πλῆθος ἀργυρῶν φιαλῶν, οἰνοχοῶν, θυμιατηρίων καὶ ἄλλων σκευῶν· ἐκάλεσαν αὐτοὺς ἐν τῇ πόλει εἰς πολυτελῆ συμπόσια, ἐν οἷς, καίπερ ἐν διαφόροις οἴκοις τελουμένοις, παρετίθεντο πάντοτε τὰ αὐτὰ ἐπιτραπέζια σκεύη, δεδανεισμένα ἐν μέρει ἐκ γειτόνων ἑλληνίδων καὶ φοινικικῶν πόλεων. Οὕτω δὲ οἱ ἀπεσταλμένοι τῶν Ἀθηνῶν, περιστοιχιζόμενοι ὑπὸ στωμύλων καὶ πονηρῶν Σικελιωτῶν, οὐδαμῶς ἠδυνήθησαν νὰ λάβωσιν ἀληθῆ ἔννοιαν τῶν οἰκονομικῶν τῆς πόλεως καὶ τοῦ χρήματος τοῦ ἐναποκειμένου ἐν τῷ δημοσίῳ αὐτῆς ταμείῳ. Τυφλωθέντες δὲ ὑπὸ τῆς ψευδοῦς ἐπιδείξεως καθολικοῦ πλούτου, ἐπέστρεψαν εἰς Ἀθήνας τὸ ἔαρ τοῦ 415 π. Χ. Ὅτε δὲ μάλιστα ἐξεφορτώθησαν ἐν Πειραιεῖ ἑξήκοντα τάλαντα μετρητῶν χρημάτων, συναποσταλέντων ὑπὸ τῶν Ἐγεσταίων χάριν μισθοῦ τοῦ πρώτου μηνὸς διὰ τὰ πληρώματα ἑξήκοντα τριήρων, ἡ ἀποστολὴ αὕτη, χαιρετισθεῖσα μετ' ἀγαλλιάσεως δίκην πρώτης τινὸς ἀποτίσεως σικελικῶν φόρων, καὶ ἡ ἔκθεσις τῶν ἐπιστρεψάντων πρέσβεων ἐνεποίησαν αἴσθησιν τοιαύτην, ὥστε, καθ' ἃ εἶχε προΐδει ὁ Ἀλκιβιάδης, ἡ φιλοπόλεμος φατρία ὑπερενίκησεν ἀκόπως. Ἡ ἐκστρατεία ἐψηφίσθη, οἱ στρατηγοὶ ἐξελέχθησαν, καὶ δὴ αὐτοκράτορες, λαβόντες τὴν ἐντολὴν πρῶτον μὲν νὰ προστατεύσωσι τοὺς Ἐγεσταίους καὶ καταγάγωσι τοὺς Λεοντίνους, ἔπειτα δὲ περὶ τῶν καθόλου ἐν Σικελίᾳ πραγμάτων νὰ πράξωσι τὰ συμφερώτατα εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Ἡ δοθεῖσα εἰς τοὺς στρατηγοὺς ἐντολὴ ἀνταπεκρίνετο πληρέστατα εἰς τὰ σχέδια τοῦ Ἀλκιβιάδου· δὲν ἠδυνήθη ὅμως νὰ κατορθώσῃ τὴν εἰς αὐτὸν μόνον ἀνάθεσιν τῆς στρατηγίας, καὶ τοῦτο διότι δὲν ἔχαιρε πρὸς τοιοῦτον σκοπὸν τελείαν τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ δήμου, τὸ δὲ πολὺ τῶν πολιτῶν κατωρθώθη νὰ ἐπιδοκιμάσῃ τὴν ἐκστρατείαν μόνον ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἐκλογῆς τοῦ Νικίου ὡς συστρατήγου τοῦ Ἀλκιβιάδου, ὡς τρίτου δὲ στρατηγοῦ τοῦ Λαμάχου, γενναίου στρατιώτου καὶ μαχητοῦ πεπειραμένου. Ὁ Νικίας ἠναγκάζετο νὰ ἀγάγῃ τοὺς Ἀθηναίους εἰς ἐκστρατείαν, ἣν ἐθεώρει τὴν ἀφρονεστάτην καὶ ὀλεθριωτάτην τῶν ποτὲ ψηφισθεισῶν ὑπὸ τοῦ δήμου, καὶ ταῦτα συμπράττων μετ' ἀνδρὸς ὅστις ἠγάπα μὲν νὰ ῥιψοκινδυνεύῃ τὰ πάντα, ἦτο δὲ πρὸς τοῖς ἄλλοις ὁ ἐμπαθέστατος τῶν ἀντιπάλων αὐτοῦ. Ὁ Νικίας, ἔμπλεως ἀγανακτήσεως ἐπὶ τῇ κουφονοίᾳ, μεθ' ἧς ἐψηφίσθη τοιαύτη στρατεία, πρὶν ἢ ὁ δῆμος ἀναμετρήσῃ σαφῶς τὰς δυσχερείας καὶ σκεφθῇ περὶ τῶν μέσων τῆς ἐκτελέσεως αὐτῆς, δὲν ὤκνησεν, εἰ καὶ τοῦτο ἦτο παράνομον, ἐν τῇ προσεχεῖ ἐκκλησίᾳ τῇ συνελθούσῃ μετὰ πέντε ἡμέρας χάριν τοῦ καθορισμοῦ τῶν καθ' ἕκαστον περὶ τοῦ τρόπου τῆς παρασκευῆς, νὰ ἐπιμένῃ, ὅπως ψηφισθῇ καὶ πάλιν τὸ ὅλον ζήτημα περὶ τοῦ πολέμου. Δὲν ἐκλονήθη δὲ οὔτε ὑπὸ τῆς ἀνυπομονησίας τοῦ ἀπροθύμου πλήθους, οὔτε ὑπὸ τοῦ παροξυσμοῦ τῆς φατρίας τῶν φιλοπολέμων καὶ τῶν ἀντιδραστικῶν προπαρασκευῶν τοῦ Ἀλκιβιάδου, ὅστις εἶχε κατανείμει τοὺς ἑταίρους ἀνὰ τὴν ἐκκλησίαν χάριν καταπτοήσεως καὶ συγχύσεως τῶν ἀντιπάλων. Ὡμίλησε δὲ θαρραλέως καὶ βιαίως, καὶ κατώρθωσε ν' ἀκουσθῇ ἡ φωνὴ τῆς συνέσεως καὶ τῆς λογικῆς πρὶν ἢ ἐκτελεσθῇ τὸ μοιραῖον σχέδιον.

Ὁ λόγος τοῦ Νικίου. Πρῶτον ὁ Νικίας ἀπέκρουσε τὴν μομφὴν περὶ ἰδίου ἑαυτοῦ φόβου. Ἔπειτα δὲ παρέστησε τὰ κατὰ τὴν πολιτείαν, εἰπὼν ὅτι ἡ μὲν ἐπιτευχθεῖσα εἰρήνη οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ βραχεῖα ἀνάπαυλα ἀορίστου διαρκείας, οἱ δὲ ἀρχαῖοι πολέμιοι ἐκαραδόκουν τὴν πρώτην τυχοῦσαν εὐκαιρίαν πρὸς διάλυσιν αὐτῆς ἢ δὲν εἶχον κἂν καταθέσει τὰ ὅπλα. Καὶ ἡμεῖς, ἐξηκολούθησε λέγων, οὐδὲ στιγμὴν ἀσφαλείας ἔχοντες ἐν τῷ ἰδίῳ ἡμῶν οἴκῳ, μὴ ἀνακτήσαντες τὴν ἡγεμονίαν ἐν τῇ ἰδίᾳ ἡμῶν ἀρχῇ, ἐπιλαμβανόμεθα μεθ' ὁρμῆς πολέμου νέου, ἀόριστον ἔχοντος τὴν ἔκβασιν, ὑπερβαίνοντος πᾶν πρότερον μέτρον, πολέμου οὐδένα ἔχοντος λογικὸν σκοπόν. Καὶ πράγματι, καὶ ἂν τὸ ἔργον ἡμῶν στεφθῇ ὑπὸ πληρεστάτης ἐπιτυχίας, εἶναι ἀδύνατος ἡ διατήρησις τῆς ἀρχῆς ἡμῶν ἐν χώρᾳ οἵα ἡ Σικελία. Ἀπ' ἐναντίας δὲ ἡ μικροτάτη ἀτυχία ἐμβάλλει ἡμᾶς εἰς τοὺς μεγίστους τῶν κινδύνων καὶ διπλασιάζει τοὺς ἡμετέρους ἐχθρούς, ἐνῷ οὐδὲ πρὸς τοὺς νῦν παρόντας εἴμεθα ἰσόπαλοι. Καὶ διὰ τί ἀναλαμβάνομεν τὸν ἀγῶνα τοῦτον, καθ' ὃν ῥιψοκινδυνεύομεν πᾶν ὅ,τι ἔχομεν; Ἐκ φόβου τῶν Συρακουσίων; Ἀλλ' ὁ κίνδυνος ὃν ἠδυνάμεθα νὰ διατρέξωμεν ἕνεκεν αὐτῶν εἶναι κενὸς καὶ ἀνύπαρκτος. Ἀλλὰ μήπως ἐξ ὑποχρεώσεως πρὸς τοὺς Ἐγεσταίους; Οἱ Ἐγεσταῖοι εἶναι τελείως ξένοι πρὸς ἡμᾶς καὶ δὲν δύνανται νὰ ἔχωσι τὴν ἀξίωσιν, ὅπως ἡμεῖς ἀγάγωμεν εἰς κίνδυνον τὸν λαὸν ἡμῶν καὶ τὴν χώραν ἕνεκα τῶν ὁμόρων αὐτῶν ἀγώνων. Ἢ μέλλομεν τυχὸν νὰ ἐπιχειρήσωμεν τὸν ὅλον πόλεμον, ὅπως προαγάγωμεν τὴν φιλοδοξίαν ἐνίων νεανιῶν, οἵτινες, ὄντες ἄωροι καὶ ἄπειροι, ἐπιθυμοῦσι νὰ λαμπρυνθῶσι διὰ στρατηγικῶν ἀξιωμάτων καὶ στρατηγικῆς δόξης καὶ ἐλπίζουσιν ἐπὶ ταύτῃ τῇ εὐκαιρίᾳ νὰ διευθετήσωσι τὰ κατεστραμμένα αὐτῶν οἰκονομικά; Μία καὶ μόνη ὑπάρχει λογικὴ ἀρχὴ περὶ τῆς ἀποδοχῆς νέων συμμάχων προσερχομένων ἐκ τῆς ξένης, ἡ ἀρχὴ τῆς συνάψεως σχέσεων μόνον μετ' ἐκείνων, ὅσοι δυνανται νὰ παράσχωσι βοήθειαν ὁμοίαν πρὸς ἐκείνην, ἣν ἀξιοῦσιν. Ἔχομεν ἀληθῶς πάντα λόγον νὰ εὑρισκώμεθα ἐν αὐτῇ τῇ Ἑλλάδι ἐν ἀμύνῃ ἀπὸ τῆς πόλεως, ἥτις ἔχει συμμάχους τοὺς ὀλιγαρχικοὺς ἐν τῷ ἰδίῳ ἡμῶν στρατοπέδῳ. Διὰ τοῦτο προσδοκῶ παρὰ τῶν πρεσβυτέρων καὶ μᾶλλον πεπειραμένων ὅτι δὲν θὰ παρεμποδίσῃ αὐτοὺς ψευδὴς αἰσχύνη ἢ ἐκφόβησις νὰ ἀποδεχθῶσι συνετὴν συμβουλήν. Παρὰ δὲ τοῦ προεδρεύοντος τῆς ἐκκλησιας πρυτάνεως ἀναμένω ὅτι θὰ θεωρήσῃ προσῆκον, προκειμένου περὶ τῆς σωτηρίας τῆς πόλεως, νὰ παρίδῃ πάντα δισταγμὸν περὶ τῶν τύπων καὶ ἀνα-

Digitized by Google

ψηφίση σήμερον τὸ ὅλον ζήτημα περὶ ἀποστολῆς στόλου εἰς τὴν Σικελίαν.

Ἡ ἀπάντησις τοῦ Ἀλκιβιάδου. Ὁ ἡγέτης τῆς φιλοπολέμου φατρίας Ἀλκιβιάδης, λαβὼν τελευταῖος τὸν λόγον, πρῶτον μὲν ἀπέκρουσε τὰς ἐναντίον του ἐπιθέσεις, εἰς ἃς τὴν ἡμέραν ἐκείνην εἶχε προβῆ ὁ Νικίας, παρὰ τὴν συνήθειάν του, μετὰ μεγίστης πικρίας. Ἂν δαπανᾷ, εἶπε, πολλὰ χρήματα καὶ ἀγαπᾷ τὴν πολυτέλειαν, ἀμφότερα ταῦτα φέρουσι τιμὴν καὶ ὠφέλειαν εἰς τὴν πόλιν. Κατὰ πόσον δ' εἶναι ἄπειρος τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἀπέδειξεν ἐν Πελοποννήσῳ, ἔνθα κατεφάνη πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἄνευ δαπάνης καὶ κινδύνου ταπείνωσις καὶ ἐξασθένησις πολεμίων οἷοι οἱ Σπαρτιᾶται. Τὰ πράγματα ὁμιλοῦσιν ὑπὲρ αὐτοῦ, ἐπειδὴ οἱ Ἀθηναῖοι οὐ μόνον ἐν αὐτῇ τῇ δωρικῇ χερσονήσῳ ἀπέκτησαν ἤδη πιστοὺς φίλους, ἀλλὰ καὶ ἠκολούθουν ἤδη πελοποννησιακαὶ στρατιαὶ τοὺς Ἀθηναίους στρατεύοντας, καὶ δὴ χάριν ἑαυτοῦ. Τὰς δὲ δυσχερείας τοῦ νέου πολέμου ὑπερβάλλει ὁ Νικίας πρὸς τὸ συμφέρον αὐτοῦ. Αἱ σικελικαὶ πόλεις ἔχουσιν ὄχλους συμμείκτους, καὶ διὰ τοῦτο εἶναι πάντοτε πρόθυμοι πρὸς μεταβολὰς καὶ ἐπιδοχὴν ξένων. Οἱ Σικελιῶται δὲν ἔχουσι πατρίδα οἰκείαν καθ' ὃν τρόπον οἱ ἐντεῦθεν Ἕλληνες, πρὸς δὲ τούτοις στασιάζουσι πρὸς ἀλλήλους καὶ ὁ ὁπλισμός των εἶναι ἐλλιπής. Ἄλλως δ' εἶναι ἀνάξιον τῶν Ἀθηναίων τὸ παρέχειν πάντοτε βοήθειαν εἰς ξένας πόλεις μετ' ἀκριβῆ ὑπολογισμὸν καὶ τὸ φροντίζειν μόνον τῆς ἰδίας ἀσφαλείας. Αἱ Ἀθῆναι ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς μεγίστης αὐτῶν δόξης ἠγωνίσθησαν ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἔχουσαι ἅμα ἐχθροὺς τοὺς Πελοποννησίους. Στόλος δ' οἷος ὁ ἀττικὸς ἀρκεῖ πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς πατρίδος καὶ πρὸς ἐπίτευξιν ἅμα νέων νικῶν. Εἰς ταῦτα δὲ πάντα προστίθεται πρὸς ἐμμονὴν εἰς τὴν γενομένην ἀπόφασιν ἡ δοθεῖσα ἤδη ὑπόσχεσις. Διὰ ταύτης δὲν ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους, ὡς ὁ Νικίας, ἀλλὰ πρὸς νέους ὁμοῦ καὶ γέροντας, ἐλπίζων ὅτι, κατὰ τὸ ἔθος τῶν πατέρων, ἡ ὁρμὴ τῆς νεότητος μετὰ τῆς συνέσεως τοῦ γήρατος θὰ συμπράξωσι πρὸς δοξασμὸν τῆς πόλεως.

Ὁ λόγος τοῦ Ἀλκιβιάδου ὑπῆρξε δεξιώτατος, λαμπρός, καὶ ἡ δύναμις αὐτοῦ συμπαρέσυρε τὰ πλήθη. Κατ' ἀκολουθίαν δὲ τὸ φρόνημα τοῦ δήμου ἀπέβη πολεμικώτερον καὶ τολμηρότερον ἢ ἐν τῇ πρώτῃ ἐκκλησίᾳ. Ὅτε δὲ οἱ Λεοντῖνοι καὶ αἱ Ἐγεσταῖοι ἐπανέλαβον τὰς ἐπιμόνους περὶ βοηθείας αἰτήσεις, οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ γίνῃ πλέον λόγος περὶ ἐπιτυχίας τῆς φιλειρηνικῆς φατρίας. Ἀλλ' ὁ Νικίας δὲν ἐγκατέλιπεν ἀκόμη πᾶσαν ἐλπίδα. Ἐπειράθη δὲ τώρα πλέον νὰ τύχῃ τοῦ ποθουμένου διὰ τῆς εἰς τὸν δῆμον παραστάσεως τῶν μεγίστων δαπανῶν τοῦ πολέμου, αἵτινες ἔμελλον νὰ βαρύνωσιν ἅπασαι τοὺς Ἀθηναίους, ἐπειδὴ αἱ ἐπαγγελίαι τῶν Σικελιωτῶν συμμάχων ἦσαν κατ' αὐτὸν ἀναξιόπιστοι ἢ κεναὶ μεγαληγορίαι. Τὰ ἑξήκοντα τάλαντα θὰ δαπανηθῶσιν ἐντὸς ὀλίγων ἑβδομάδων· τίς δ' ἐγγυᾶται εἰς τοὺς Ἀθηναίους ὅτι οἱ Ἐγεσταῖοι ἔμελλον νὰ δώσωσιν ὅλους αὐτῶν τοὺς θησαυροὺς καὶ τὰ σκεύη τῶν ναῶν πρὸς συντήρησιν ξένων στρατιῶν. Αἱ παρατηρήσεις αὗται τοῦ Νικίου οὐδόλως ἐπέδρασαν ἐπὶ τὰ πλήθη, ἅτινα οὐδεμίαν ἔμελλον νὰ ὑποστῶσι θυσίαν. Διὰ τοῦτο ὁ δημαγωγὸς Δημόστρατος παρεκάλεσε τὸν Νικίαν νὰ ὁρίσῃ ἄνευ περιστροφῶν τὸ μέγεθος τῆς ἀναγκαίας παρασκευῆς εἰς τὸν πόλεμον. Οὗτος δὲ ἀπήτησεν ἑκατὸν τριήρεις, ἀνάλογον ἀριθμὸν φορτηγίδων, πεντακισχιλίους ὁπλίτας, μέγα πλῆθος ψιλῶν καὶ πρὸς τούτοις ἄλλας μεγάλας παρασκευάς. Ἀλλὰ καὶ αἱ μεγάλαι αὗται ἀξιώσεις τοῦ Νικίου δὲν ἐτάραξαν τοὺς Ἀθηναίους· ὁ δὲ δῆμος ἐνέκρινεν ἀμελλητὶ τὰ ζητούμενα ἐν πυρετώδει συγκινήσει καὶ ἔδωκε πρὸς τούτοις εἰς τοὺς στρατηγοὺς ἀπεριόριστον ἐξουσίαν. Οὕτως αἱ ἀντιρρήσεις τοῦ Νικίου ἔσχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κατὰ πολὺ δαπανηροτέραν παρασκευὴν καὶ τὴν δυσανάλογον χάριν τοῦ πολέμου ἀπορρόφησιν πασῶν τῶν δυνάμεων τῆς πόλεως. Τοῦτο δὲ κατέστησε μὲν πολὺ ὑπεροπτικωτέρας καὶ μᾶλλον ἀμέτρους τὰς προσδοκίας τῶν Ἀθηναίων, ἀλλ' οὐδαμοῦ ἐπηύξησε κατ' ἀνάλογον τρόπον τὴν ἀσφαλῆ ἐπιτυχίαν τῆς ἐκστρατείας. Καὶ δή, ὅσῳ μεγαλυτέρα ἦτο ἡ παρασκευὴ τοῦ στόλου καὶ τῆς στρατιᾶς, τόσῳ δυσχερεστέρα ἔμελλεν, ὡς εἰκός, νὰ ἀποβῇ ἡ συντήρησις αὐτῶν ἐν χώρᾳ ξένῃ καὶ τόσῳ εὐλογωτέρα ἀπεδεικνύετο ἡ δυσπιστία τῶν οὐδετέρων πόλεων, αἵτινες ἐν τῷ μεγέθει τῶν τοιούτων παρασκευῶν διεγίγνωσκον φανερῶς τὴν πρόθεσιν μεγάλου καταχτητικοῦ πολέμου. Ἀλλ' οὐδεὶς ἐσκέπτετο ἐν τοιαύταις ὥραις περὶ τῶν τοιούτων, πᾶσα δ' ἀντίρρησις ἐξέλιπε καὶ τὸ ἔργον προέβαινε μετὰ δραστηριότητος μεγίστης. Τὸ ἄστυ καὶ οἱ λιμένες μετεβλήθησαν εἰς ἓν στρατόπεδον καὶ οἱ πολῖται ἔσπευδον καὶ ἐγγράφωσιν εἰς τοὺς καταλόγους τῶν στρατευομένων, παρεσκευάσθησαν δ' αἱ προσήκουσαι πρὸς τοὺς συμμάχους διαταγαί. Ὁ Ἀλκιβιάδης εὑρίσκετο εἰς τὸ κατακόρυφον τῆς δόξης του. Καὶ κατωρθώθη μὲν ἡ παρακώλυσις τῆς εἰς αὐτὸν καὶ μόνον ἀναθέσεως τῆς ἀρχιστρατηγίας, ἀλλ' ἐθεωρεῖτο οὐχ ἧττον ἡ ψυχὴ τῆς ἐκστρατείας, ἀπὸ δὲ τῆς πολυπραγμοσύνης αὐτοῦ καὶ μόνης ἐκαραδόκουν τὴν ἐπιτυχίαν.

Ὁ ἀπόπλους τοῦ στόλου. Ἀρχομένου τοῦ Ἰουλίου τοῦ 415 π. Χ. ἐξέπλεεν ἐκ Πειραιῶς ὁ λαμπρότατος τῶν στόλων ὅσους ἐξέπεμψεν ἡ πόλις. Καὶ εἶχον μὲν ἴδει πρότερον οἱ Ἀθηναῖοι μεγαλυτέρους στόλους ἀθροιζομένους ἐν Πειραιεῖ, ἀλλ' οὐδεὶς αὐτῶν εἶχεν ὑπάρξει οὕτω λαμπρός. Τοιαύτην παρασκευὴν οὐδεμία μέχρις ἐκείνης τῆς ὥρας ἑλληνικὴ πόλις εἶχε συναθροίσει. Ἀληθῶς ἥ τε πολιτεία καὶ οἱ πολῖται εἶχον συντελέσει εἰς τοῦτο δι' ἐκτάκτων προσπαθειῶν. Οἱ πλούσιοι, οἱ συναποπλέοντες ὡς τριήραρχοι, κατείχοντο ὑπὸ ἁμίλλης ζωηροτάτης. Ἕκαστος ἤθελε νὰ παράσχῃ τοὺς μάλιστα μὲν ἠσκημένους τῶν ἐρετῶν, τὰς εὐπρεπεστάτας δὲ τῶν ἐξαρτύσεων καὶ τὰ τελειότατα τῶν σκευῶν τῶν τριήρων. Συγκινητικὸν ἦτο τὸ θέαμα, καθότι μετὰ τῶν μελλόντων νὰ ἐκπλεύσωσι κατῆλθεν εἰς τὸν λιμένα οὕτως εἰπεῖν ἡ πόλις ὅλη, οἱ μὲν ξένοι καὶ ὁ ἄλλος ὄχλος, ὅπως παραστῶσι θεαταὶ τοῦ ἐκτάκτου ἐκείνου ἔκπλου, οἱ δ' ἐπιχώριοι προπέμποντες ἕκαστος τοὺς συγγενεῖς αὐτοῦ καὶ οἰκείους. Ἡ ἀκτὴ τοῦ Πειραιῶς ἐπληρώθη λαοῦ, ὅστις διεπνέετο ὑπὸ χρηστῶν ἐλπίδων ἐπὶ ταῖς ἀναμενομέναις κατακτήσεσιν. Ἀλλ' αἱ ἐλπίδες αὗται διεκόπτοντο ὑπὸ τῶν ὀλοφυρμῶν τῶν προπεμπόντων, ἀναλογιζομένων ὅτι ἴσως δὲν θὰ ἐπανίδωσι πλέον τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους, τοὺς ἀναχωροῦντας δι' οὕτω μακρὸν πλοῦν καὶ οὕτως ἐπικίνδυνον ἐκστρατείαν. Τότε πρῶτον, καθ' ἃς στιγμὰς ἔμελλον νὰ χωρισθῶσιν ἀλλήλων ἐν μέσῳ ἐπικειμένων κινδύνων, ἀνελογίζοντο τὰ δεινά, τὰ ὁποῖα δὲν ἀνεμέτρουν ὅτε ἐψήφιζον τὸν πλοῦν. Ὅτε δ' ἐπεβιβάσθησαν ἐπὶ τῶν νηῶν τὰ πληρώματα, ἀντήχησεν ἡ σάλπιγξ καὶ ἐπῆλθε σιγὴ ἐπιβλητική. Ὁ κῆρυξ ἐξεφώνησε τὴν συνήθη εὐχὴν καὶ ἀπὸ πάντων τῶν πλοίων ἠκούοντο ἐπαναλαμβανόμεναι ὁμοφώνως αἱ λέξεις αὐτοῦ, συνεπεύχετο δὲ καὶ τὸ παρὰ τὴν ἀκτὴν συνωστιζόμενον πυκνὸν πλῆθος. Ἐν μακρῷ στίχῳ ἐξέπλευσαν τοῦ λιμένος κατὰ μίαν αἱ τριήρεις, ἐν δὲ τῷ ἀναπεπταμένῳ πελάγει παρετάχθησαν κατὰ κέρας, καὶ διὰ φαιδρᾶς ἁμίλλης τῶν νηῶν πρὸς τὴν Αἴγιναν ἔγινεν ἔναρξις τῆς ἐκστρατείας. Ὁ στόλος ἀπετελεῖτο ἀπὸ 137 ἐν ὅλῳ νῆας καὶ μίαν ἱππαγωγόν, ἐξ ὧν 100 μὲν ἦσαν ἀθηναϊκαί, τὰς δὲ λοιπὰς εἶχον παράσχει οἱ Χῖοι, οἱ Ῥόδιοι καὶ ἄλλοι σύμμαχοι ἀναμένοντες ἐν Κερκύρᾳ. Συνέπλεον δὲ 130 ὁλκάδες καὶ πλοῖα φέροντα τὰς ἀναγκαίας τροφὰς καὶ τοὺς σιτοποιοὺς καὶ τὰ πρὸς τειχισμὸν ἀναγκαῖα ἐργαλεῖα μετὰ τῶν καταλλήλων τεχνιτῶν· συνηκολούθει δὲ πληθὺς ἄλλη πλοίων ἰδιωτικῶν ἕνεκα ἐμπορίας. Τὸ στράτευμα ἀπετελεῖτο ἐξ 6.500 περίπου στρατιωτῶν, μετὰ τῶν ναυτῶν δὲ καὶ τῶν ὑπηρετῶν ὁ ὅλος ἀριθμὸς τῶν ἀνδρῶν ἀνήρχετο εἰς 36.000. Ὁ στόλος ἔπλευσε πρὸς τὴν Κέρκυραν, ὅπου ἀνέμενον οἱ σύμμαχοι, καὶ ἐκεῖθεν διαιρεθεὶς εἰς τρία μέρη διηυθύνθη πρὸς τὴν Ἰταλίαν πλέων εἰς Σικελίαν.

Αἱ πρῶται δυσχέρειαι. Αἱ πόλεις τῶν Ἰταλιωτῶν ἐδέχθησαν ἀπρόθυμοι ν' ἀνοίξωσι τὰς πύλας αὐτῶν εἰς τοὺς Ἀθηναίους, τὰ δὲ πρῶτα ἐκ Σικελίας ἀγγέλματα ἦσαν δυσμενῆ διὰ τὸν ἐπικείμενον ἀγῶνα. Αἱ ἐπαγγελίαι τῶν Ἐγεσταίων εἶχον ἐξελεγχθῆ ψευδεῖς, καθὼς εἶχε προείπει ὁ Νικίας, ἐλθούσης τῆς ὥρας νὰ ἐκπληρωθῶσι τὰς ὑποσχέσεις των. Διὰ ταῦτα ἔπρεπε κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ νὰ περιορισθῶσιν εἰς τὸ νὰ ἐξαναγκάσωσι τοὺς Σελινουντίους εἰς εἰρήνην καὶ ὑπὲρ τῶν Λεοντίνων δὲ νὰ ἐπιχειρήσωσί τι ἀγαθὸν καὶ ἔπειτα νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς Ἀθήνας. Ἀλλ' αἱ προτάσεις του ἔτυχον ζωηροτάτης ἀντιρρήσεως ἐκ μέρους τῶν συστρατήγων. Ἀλλὰ καὶ οὗτοι πάλιν δὲν ἦσαν σύμφωνοι πρὸς ἀλλήλους. Ὁ μὲν Λάμαχος ἀπῄτει ταχεῖαν ἐπίθεσιν ἐναντίον τῶν Συρακουσῶν, φρονῶν ὅτι ἐν τῇ πόλει εὑρίσκοντο ἀκόμη τὰ πάντα ἐν μεγίστῃ συγχύσει, ἐπειδὴ οἱ Συρακούσιοι μέχρις ἐπ' ἐσχάτων δὲν εἶχον πιστεύσει ὅτι πράγματι ἐπλησίαζε στόλος ἀθηναϊκός. Πᾶσα ἀναβολὴ ἔμελλε, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Λαμάχου, νὰ καταστήσῃ μᾶλλον ἀμφίβολον τὴν ἐπιτυχίαν, ἐπειδὴ ὅσῳ μακρότερον ἀνέμενον, τόσῳ καλύτερον παρεσκευασμένην ἔμελλον νὰ εὕρωσι τὴν πόλιν καὶ τόσῳ μᾶλλον ἡνωμένην τὴν ὅλην νῆσον. Ὁ Ἀλκιβιάδης κατενόει μὲν ὅτι τὸ σχέδιον τοῦτο ἦτο τὸ ἄριστον πάντων, ἀλλ' ἐπιτυχία ταχεῖα καὶ ἄμεσος δὲν ἦτο ὁ κυριώτατος αὐτοῦ σκοπός. Ἤθελε νὰ ἐγκαθιδρυθῇ ἐν τῇ νήσῳ· ἤθελε πορεία τοῦ πολέμου τοιαύτην, ὥστε νὰ δυνηθῇ αὐτὸς νὰ πρωταγωνιστήσῃ· ἤθελε πρὸ πάντων νὰ ἐπιβάλῃ τὸ πρῶτον καὶ ἐν Σικελίᾳ ἑαυτόν, ὅπως ἰσχύσας ἀποκτήσῃ ἐν τῇ νήσῳ ὀπαδούς. Διὰ τοῦτο ἐπωφελήθη τὴν διστακτικότητα τοῦ Νικίου, ὅπως ἐπιβάλῃ σχέδιον ὀλιγώτερον παράτολμον. Προέτεινε δηλαδή, ὅπως διὰ συνετῶν διαπραγματεύσεων πείσωσι τὰς πόλεις νὰ προσχωρήσωσιν εἰς τοὺς Ἀθηναίους, καταστήσωσι προσιτοὺς εἰς αὐτοὺς τοὺς πλουσίους πόρους τῆς νήσου, προσελκύσωσι πρὸς ἑαυτοὺς τοὺς δυσηρεστημένους στασιάρχους, αὐτομόλους καὶ δούλους, οὕτω δ' ἐπιπέσωσι κατὰ τῶν Συρακουσίων, ἀποτελοῦντες οἱονεὶ σικελικήν τινα δύναμιν, ἵνα ὑποτάξωσι τὰς Συρακούσας, ἐστερημένας πάντων τῶν συμμάχων. Ὁ Ἀλκιβιάδης μετὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς γνώμης του εὑρίσκετο κύριος τῶν πραγμάτων. Ἤγαγε μέρος τοῦ στόλου εἰς τὰ ἀνατολικὰ παράλια τῆς νήσου, ἔγινεν ἄνευ δυσχερείας κύριος τῆς Νάξου, ἐφόβησε διὰ τολμηρῶν ἐπιδρομῶν τοὺς Συρακουσίους ἐν τῷ ἰδίῳ αὐτῶν λιμένι, κατέλαβε τὴν Κατάνην καὶ ἐξησφάλισεν οὕτως ὑπὲρ τῶν Ἀθηναίων ἐν τῇ νήσῳ ἐπίκαιρον ὁρμητήριον καὶ λιμένα, ἐξ οὗ ἠδύναντο νὰ ἐνοχλῶσι τοὺς Συρακουσίους καὶ νὰ καταλάβωσι τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τῆς νήσου. Κατὰ ταῦτα, μετὰ τὴν παραμέλησιν τῆς ἐπιτηδειοτάτης εὐκαιρίας πρὸς ἀπροσδόκητον ἐπίθεσιν, ἤρχισεν ἡ ἐκτέλεσις πολεμικοῦ σχεδίου, οὗ ἡ ἐπιτυχία ἐξηρτᾶτο μόνον ἐκ τῆς δραστηρίας ἐνεργείας αὐτοῦ τοῦ Ἀλκιβιάδου· οὐδεμία δ' ὑπῆρχεν ἀμφιβολία ὅτι οἵ τε ἀλλοπρόσαλλοι Σικελιῶται καὶ οἱ ἰθαγενεῖς Σικελοὶ ἔμελλον νὰ προσχωρήσωσι, πειθόμενοι διὰ δεξιῶν διαπραγματεύσεων.

Ἀνάκλησις τοῦ Ἀλκιβιάδου. Ἐν μέσῳ τῶν ἐπιχειρήσεων κατέπλευσεν εἰς Κατάνην τῆς Σικελίας ἡ ἱερὰ ἀττικὴ ναῦς, ἡ «Σαλαμινία», φέρουσα τὴν διαταγὴν τῆς ἀνακλήσεως τοῦ Ἀλκιβιάδου καί τινων τῶν μετ' αὐτοῦ στρατιωτῶν. Ἤδη ὀλίγον χρόνον πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ στόλου ἐκ Πειραιῶς, ἐνῷ τὰ πάντα ἦσαν ἕτοιμα πρὸς τὸν ἔκπλουν, ἡμέραν τινὰ τοῦ Μαΐου τοῦ 415 π. Χ. οἱ Ἀθηναῖοι, ἐγερθέντες ἐκ τοῦ ὕπνου, εἶδον περικεκομμένους τὸ πρόσωπον τοὺς πλείστους τῶν τετραγώνων λιθίνων Ἑρμῶν, οἵτινες, ἱδρυμένοι καὶ ἐν ἰδίοις προθύροις καὶ ἐν ἱεροῖς, ἦσαν οὐ μόνον κόσμημα τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ δεῖγμα τῆς εὐσεβείας τῶν πολιτῶν, τυγχάνοντες πολλῆς λατρείας. Ὁ ἀθηναϊκὸς λαὸς ἐθορυβήθη διὰ τὸ νυκτερινὸν τοῦτο συμβάν, τὸ ὁποῖον ἐθεωρήθη ὡς προμεμελετημένον ἀσέβημα καὶ ὡς κακὸς οἰωνὸς διὰ τὴν ἐπικειμένην ἐκστρατείαν. Μεταξὺ τῶν μηνυθέντων ἀνεμείχθη καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλκιβιάδου, ὅστις ἀπῄτησε νὰ κριθῇ ἀμέσως. Ἀλλ' εἰς τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ δὲν συνέφερε νὰ γίνῃ ἡ δίκη πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ στόλου. Ἐγνώριζον τὰς ὑπὲρ τοῦ ὑποδίκου συμπαθείας τοῦ φιλοπολέμου πλήθους τῶν ναυτῶν καὶ τῶν στρατιωτῶν, οἵτινες ἐθεώρουν τὸν Ἀλκιβιάδην ὡς ψυχὴν τῆς ἐκστρατείας, ἔβλεπον τοὺς συμμαχοῦντας Ἀργείους καὶ Μαντινεῖς ἑτοίμους ν' ἀπέλθωσιν, ἂν ἤθελέ τι πάθει ὁ ἀνήρ, χάριν τοῦ ὁποίου συνεστρατεύοντο. Οὕτω καὶ οἱ διστάζοντες ἐχθροὶ καὶ οἱ σπεύδοντες φίλοι ἐψήφιζον, ἄκοντος τοῦ Ἀλκιβιάδου, τὴν ἀναβολὴν τῆς δίκης, καὶ ὁ μηνυθεὶς ἀπέπλεεν ἄκριτος εἰς Σικελίαν. Ἀλλὰ τὸ μυστήριον, δι' οὗ περιεκαλύπτετο ἀκόμη τὸ ἀσέβημα τῶν ἑρμοκοπιδῶν, ἔδιδεν ἀφορμὴν εἰς ἀνακρίσεις καὶ μηνύσεις, συκοφαντίας καὶ ψευδομαρτυρίας, συλλήψεις καὶ δεσμεύσεις, δημεύσεις καὶ φόνους, ὧν θύματα ἔπιπτον ἀναμεὶξ χρηστοὶ καὶ κακοί, ἔνοχοι καὶ ἀθῷοι. Καὶ τὸ μὲν μυστήριον οὐδαμῶς διεφωτίζετο, ἀλλ' οἱ ἐχθροὶ τοῦ Ἀλκιβιάδου ἀνερρίπιζον τὰς κατ' αὐτοῦ ὑποψίας τοῦ πλήθους· συγχρόνως δὲ παριστάνετο ὁ Ἀλκιβιάδης ὡς ὑποδαυλίζων ἐκ Σικελίας τοὺς ἐχθροὺς τῆς δημοκρατίας. Ταῦτα πάντα συνετέλεσαν, ὥστε νὰ θεωρηθῇ ἔνοχος τῆς περικοπῆς τῶν Ἑρμῶν καὶ συνωμότης κατὰ τῆς δημοκρατίας. Ἀνακληθεὶς εἰς Ἀθήνας ὅπως ἀπολογηθῇ, ἐδραπέτευσε καθ' ὁδὸν μετὰ τῶν συντρόφων του καὶ μετέβη εἰς Πελοπόννησον. Οἱ Ἀθηναῖοι τότε κατεδίκασαν αὐτὸν ἐρήμην εἰς θάνατον, ἐδήμευσαν τὴν περιουσίαν του καὶ διέταξαν τοὺς ἱερεῖς καὶ τὰς ἱερείας νὰ καταρασθῶσιν αὐτοῦ.

Ἡ ἐν Σικελίᾳ καταστροφή. Ἡ ἀνάκλησις τοῦ Ἀλκιβιάδου ὑπῆρξε τραῦμα βαρὺ διὰ τὸν ἐν Σικελίᾳ ἀθηναϊκὸν στρατόν, διότι ἦτο ὁ μόνος ὅστις ἠδύνατο νὰ ἐμψυχώνῃ τοὺς στρατευομένους καὶ νὰ διευθύνῃ ἐπιτυχῶς τὴν δυσχερῆ ἐπιχείρησιν. Μετὰ πολύμηνον ἀπραξίαν ὁ Νικίας προσβαλὼν τὰς Συρακούσας καὶ μὴ δυνηθεὶς νὰ καταλάβῃ τὴν πόλιν, ἀπέπλευσεν εἰς Κατάνην καὶ τὴν σικελικὴν Νάξον, ὅπως διαχειμάσῃ. Τὸ θέρος τοῦ 414 π. Χ. ὁ Νικίας καὶ ὁ Λάμαχος, λαβόντες ἐξ Ἀθηνῶν τὴν ἀναμενομένην ἐπικουρίαν ἱππικοῦ καὶ 300 τάλαντα, ἔπλευσαν κατὰ τῶν Συρακουσῶν. Αἱ πρῶται ἐπιχειρήσεις τοῦ ἀθηναϊκοῦ στρατοῦ, καθ' ἃς ἐφονεύθη ὁ γενναῖος Λάμαχος, ἀποσκοποῦσαι εἰς τὴν δι' ἐπιτειχισμοῦ ἀποκοπὴν πάσης διὰ ξηρᾶς ἐπικοινωνίας τῶν Συρακουσῶν, ἐστέφθησαν ὑπὸ ἐπιτυχίας. Εἰσπλεύσαντος δ' ἐν τῷ μεταξὺ καὶ τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου εἰς τὸν μέγαν λιμένα, οἱ Συρακούσιοι ἤρχισαν ἀποθαρρυνόμενοι καὶ σκεπτόμενοι περὶ παραδόσεως, καθόσον μάλιστα οἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν κύριοι καὶ αὐτῶν τῶν ἀγωγῶν, οἵτινες δι' ὑπονόμων καὶ σωλήνων ἔφερον τὸ ὕδωρ εἰς τὴν πόλιν. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ὁ Ἀλκιβιάδης διαπεραιωθεὶς ἐξ Ἰταλίας εἰς Πελοπόννησον καὶ μαθὼν ὅτι κατεδικάσθη ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἐρήμην εἰς θάνατον, ἀπεφάσισε νὰ δείξῃ εἰς τοὺς συμπολίτας του ὅτι ἔχει τὴν δύναμιν νὰ τιμωρήσῃ σκληρῶς τὴν ἀστασίαν τοῦ δήμου, καὶ δὲν ὤκνησε νὰ πορευθῇ εἰς Σπάρτην, εἰς τὸ μέσον τῶν ἐχθρῶν τῆς ἰδίας πατρίδος. Ἡ φιλία του ἰθεωρήθη ἀπόκτημα ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων καὶ ἡ

Digitized by Google

γνώμη του ὑπῆρξε περιζήτητος. Πεισθέντες δὲ εἰς τὰς προτάσεις αὐτοῦ, κηρύξαντος ἀναγκαῖον τὸν κατὰ τῶν Ἀθηναίων πόλεμον ἔν τε τῇ Ἀττικῇ διὰ τῆς καταλήψεως τῆς Δεκελείας καὶ ἐν Σικελίᾳ δι' ἀποστολῆς ἐπικουρίας εἰς τοὺς Συρακουσίους, διέταξαν τὸν Γύλιππον, τὸν δεξιώτατον τῶν στρατηγῶν τῆς Σπάρτης μετὰ τὸν Βρασίδαν, νὰ παρασκευασθῇ, ὅπως ἀπέλθῃ εἰς Σικελίαν. Ὁ Γύλιππος πλεύσας εἰς Ἰταλίαν μετὰ τεσσάρων μόνον νηῶν καὶ 700 ἀνδρῶν, ἔφθασε μετὰ πολλὰς περιπετείας εἰς Ἱμέραν καὶ αὐξήσας ταχέως τὸ μικρὸν αὐτοῦ στράτευμα διὰ δισχιλίων καὶ πλέον ἐπικούρων, κατώρθωσε νὰ εἰσέλθῃ εἰς Συρακούσας καθ' ὃν χρόνον οἱ Ἀθηναῖοι ἀνέμενον τὴν παράδοσιν τῆς πόλεως. Διὰ δραστηρίας ἐνεργείας ἠδυνήθη νὰ περιαγάγῃ τοὺς Ἀθηναίους εἰς θέσιν μᾶλλον πολιορκουμένων, ὥστε ὁ Νικίας, βλέπων τὴν ὁσημέραι αὐξάνουσαν ἀδυναμίαν τοῦ στρατοῦ του καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τῶν πολεμίων, ἔγραψε, κατὰ φθινόπωρον τοῦ 414 π. Χ. εἰς τοὺς Ἀθηναίους, παριστάνων διὰ μελανῶν χρωμάτων τὴν κακὴν θέσιν τῶν στρατευμάτων καὶ τοῦ στόλου, ζητῶν ἢ τὴν παῦσιν τοῦ πολέμου ἢ τὴν ἀποστολὴν γενναίας ἐπικουρίας καὶ καταθέτων τὴν ἀρχήν, λόγῳ νόσου. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέστειλαν τὸν στρατηγὸν Εὐρυμέδοντα μετὰ 10 νηῶν καὶ χρημάτων καὶ βραδύτερον τὸν Δημοσθένη μετὰ λαμπροῦ στόλου ἐξ 73 νηῶν, οὗ ἐπέβαινον 5.000 ὁπλῖται καὶ 3.000 περίπου τοξόται, ἀκοντισταὶ καὶ σφενδονῆται. Ὁ Δημοσθένης μετ' ἀκριβῆ ἐξέτασιν τῶν πραγμάτων προέτεινε δραστηρίαν ἐνέργειαν, ὅπως ἐπιδιωχθῇ ταχέως ἡ ἅλωσις τῶν Συρακουσῶν, ἢ ἄλλως μὴ καταταλαιπωρῆται ἀσκόπως ἡ ἀθηναϊκὴ στρατιά. Ὑπερνικήσας δὲ τοὺς δισταγμοὺς τοῦ Νικίου, ἐπεχείρησε τὸ ἔργον μετὰ τόλμης κατά τινα νύκτα σεληναίαν. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν οἱ Ἀθηναῖοι ἐνίκων, ἀλλ' ἡ πολλὴ τόλμη των, προχωρούντων ἤδη ἐν ἀταξίᾳ κατὰ τὴν ἐπίθεσιν, ἀπέβη δι' αὐτοὺς εἰς κακόν. Πρῶτοι τῶν συμμάχων τῶν Συρακουσίων οἱ Βοιωτοί, ἀντιστάντες καὶ προσβαλόντες αὐτούς, ἔτρεψαν εἰς φυγήν. Γενικὴ τότε ἐπεκράτησε ταραχὴ καὶ σύγχυσις. Ὑπὸ τὸ ἀμφίβολον φῶς τῆς σελήνης οἱ φίλοι δὲν ἐγνώριζον τοὺς φίλους, οὐδ' οἱ συμπολῖται τοὺς συμπολίτας. Ἡ ἧττα τῶν Ἀθηναίων ὑπῆρξε δεινή. Περὶ τοὺς δισχιλίους ἐφονεύθησαν, τῶν δὲ περισωθέντων οἱ πλεῖστοι ἔφυγον ἄνευ ὅπλων εἰς τὸ στρατόπεδον, ὅπου ὁ Νικίας ἀνέμενε τὴν ἔκβασιν τῆς μάχης. Μετὰ τὴν πανωλεθρίαν ταύτην ὁ Δημοσθένης, ὅστις ἦτο ἀνὴρ τῶν γενναίων μέτρων καὶ τῶν ἀμέσων ἀποφάσεων, προέτεινε τὴν λύσιν τῆς πολιορκίας καὶ τὴν ἐκ Σικελίας ἀναχώρησιν, ἐφ' ὅσον ἀκόμη τὸ πέλαγος ἦτο ἀνοικτόν. Ἀλλ' ὁ Νικίας ἀντέστη, μόλις δὲ μετὰ ἑβδομάδας, ὅτε οἱ μὲν Συρακούσιοι, ἔλαβον νέας ἐπικουρίας, ἡ δ' ἐπιδημία τῶν ἑλωδῶν πυρετῶν ἐπίεζε τοὺς Ἀθηναίους, ἠναγκάσθη νὰ συναινέσῃ εἰς τὴν ἀναχώρησιν. Ἀλλ' ἔκλειψις τῆς σελήνης συμβᾶσα κατὰ τὴν ὁρισθεῖσαν διὰ τὸν ἀπόπλουν νύκτα (15 Αὐγούστου 413) μετέτρεψε τὴν ἀπόφασιν τοῦ δεισιδαίμονος στρατηγοῦ, ὅστις ἐπεδόθη εἰς θυσίας. Μετὰ τριήμερον οἱ Συρακούσιοι ἐπιπεσόντες κατὰ τῶν Ἀθηναίων, ἐνίκησαν ἐν ναυμαχίᾳ, συνέλαβον 18 τριήρεις καὶ ἐφόνευσαν τοὺς ἐν αὐταῖς ἄνδρας, ἐν οἷς καὶ ὁ στρατηγὸς Εὐρυμέδων. Συγχρόνως δ' ἔκλεισαν διὰ πλοίων τὸ εἰσπλουν τοῦ λιμένος. Οἱ Ἀθηναῖοι, θέλοντες νὰ διασπάσωσι τὸν ἀποκλεισμόν, παρεσκεύασαν ἅπαντα αὐτῶν τὸν στόλον, ἀριθμούμενον εἰς 110 περίπου πλοῖα καὶ ἐπιβιβάσαντες τὴν στρατιὰν ἔσπευσαν πρὸς τὴν ἔξοδον τοῦ λιμένος. Μετὰ λυσσώδη ἀγῶνα, καθ' ὃν αἱ ἑκατέρωθεν ζημίαι ὑπῆρξαν μεγάλαι καὶ πολλοὶ οἱ νεκροί, οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέλπιδες καὶ συντετριμμένοι ἐπέστρεψαν εἰς τὰ ἐνδότερα τοῦ λιμένος. Οἱ στρατηγοί, βλέποντες ὅτι παρ' ὅλην τὴν ζημίαν τῶν Ἀθηναίων ἔμενον ἀκόμη ἑξήκοντα νῆες, ἐνῷ οἱ ἀντίπαλοι εἶχον ὀλιγωτέρας τῶν πεντήκοντα, δὲν ὤκνησαν νὰ διατάξωσι νέαν καὶ τελευταίαν ἀπόπειραν ἐξόδου τοῦ στόλου διὰ τὴν ἐπιοῦσαν. Ἀλλ' οἱ ναῦται, καταπεπληγμένοι ὑπὸ τῆς ἥττης καὶ στερούμενοι θάρρους, ἀντέστησαν, μὴ θέλοντες νὰ ἐπιβῶσι τῶν νηῶν.

Μία λοιπὸν καὶ μόνη ὑπελείπετο ὁδὸς σωτηρίας, ἡ κατὰ ξηρὰν ἀναχώρησις, καὶ ταύτην τὴν ἀπόφασιν ἔλαβον σύμπαντες οἱ Ἀθηναῖοι. Ἀλλ' ἐξαπατηθέντες ὑπὸ τεχνάσματος τοῦ Συρακουσίου στρατηγοῦ Ἑρμοκράτους μόλις τὴν τρίτην ἡμέραν μετὰ τὴν ναυμαχίαν ἐξεκίνησαν. Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Συρακούσιοι προφθάσαντες εἶχον καταλάβει τὰς διαβάσεις. Ἀλγεινὸν ἦτο τὸ θέαμα τῶν ἀναχωρούντων, θλιβεραὶ δὲ αἱ οἰμωγαὶ τῶν ἐγκαταλειπομένων εἰς τὴν ἰδίαν τύχην ἢ τὴν ὠμότητα τοῦ ἐχθροῦ τραυματιῶν ἢ ἀσθενῶν, ἐκλιπαρούντων νὰ συμπαραληφθῶσι. Τὸ στράτευμα ἀνεχώρησεν ἐν κατηφείᾳ καὶ ἀθυμίᾳ, διαιρεθὲν εἰς δύο μοίρας, ὧν τῆς μιᾶς ἡγεῖτο ὁ Νικίας, τῆς δ' ἑπομένης ὁ Δημοσθένης. Οἱ Συρακούσιοι ἐπιπεσόντες κατὰ τούτου, τὸν ἠνάγκασαν νὰ παραδοθῇ μετὰ ἑξακισχιλίων ἀνδρῶν, ὑπὸ τὸν ὅρον οὐδεὶς νὰ φονευθῇ, μηδὲ νὰ δεσμευθῇ, μηδὲ νὰ στερηθῇ τῆς ἀπολύτως ἀναγκαίας τροφῆς. Ὁ Δημοσθένης, μὴ ἀνεχόμενος τὴν καταισχύνην, ἀνείλκυσε τὸ ξίφος ὅπως φονευθῇ, ἀλλὰ κρατηθεὶς ταχέως ὑπὸ τῶν πολεμίων συνελήφθη ζῶν. Μετ' ὀλίγον οἱ Συρακούσιοι κατέφθασαν καὶ τὸν στρατὸν τοῦ Νικίου παρὰ τὸν ποταμὸν Ἀσσίναρον, εἰς τὴν κοίτην τοῦ ὁποίου εἶχε κατέλθει, ὅπως κορέσῃ τὴν φλέγουσαν αὐτὸν δίψαν. Τὰ τοξεύματα τῶν Συρακουσίων καὶ τῶν συμμάχων, καταλαβόντων τὴν ἀντίπεραν ὄχθην, ἵπτανται πυκνὰ κατὰ τοῦ ἐν τῇ κοίτῃ τοῦ ποταμοῦ διψαλέου πλήθους. Ὁ ποταμὸς βάπτεται ὑπὸ τοῦ αἵματος τῶν Ἀθηναίων, ἀλλ' οἱ ἐπιζῶντες συνωθοῦνται ἀκόμη καὶ διαγωνίζονται, ὅπως πίωσι τὸ βορβορῶδες καὶ ᾑματωμένον ὕδωρ. Οἱ φεύγοντες συλλαμβάνονται ὑπὸ τῶν ἱππέων τῶν Συρακουσίων, οἱ μένοντες φονεύονται ἀγεληδὸν ὑπὸ τῶν εἰς τὸν ποταμὸν ἐπικαταβάντων Πελοποννησίων. Τότε ὁ Νικίας, βλέπων ὅτι οὐδεμία πλέον ὑπῆρχεν ἐλπὶς σωτηρίας, παρεδόθη, οὐδὲν ζητήσας ὑπὲρ ἑαυτοῦ, ἀλλ' ἐπικαλεσθεὶς μόνον τὸ ἔλεος τοῦ Γυλίππου, ὅπως παύσῃ ὁ φόνος τῶν στρατιωτῶν (30 Αὐγούστου 413 π. Χ.).

Ἐκ τῶν 40 χιλιάδων περίπου ἀνδρῶν, ὅσοι ἐτράπησαν ἐπὶ τὴν ἄπελπιν πορείαν, ἄλλοι μὲν ἐφονεύθησαν, τινὲς δὲ κατώρθωσαν νὰ ἐκφύγωσιν εἰς τὴν Κατάνην ἢ ἀλλαχοῦ τῆς Σικελίας, ἄλλοι ἰδίᾳ συλληφθέντες ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλοι, οἱ δὲ λοιποὶ ἤχθησαν ἐν θριάμβῳ εἰς Συρακούσας. Καὶ ὁ μὲν Νικίας καὶ ὁ Δημοσθένης κατεδικάσθησαν ὑπὸ τῶν Συρακουσίων εἰς θάνατον, παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην τοῦ Γυλίππου, οἱ δὲ ἄλλοι αἰχμάλωτοι κατεβιβάσθησαν εἰς τὰ λατομεῖα τῆς πόλεως, ὅπου ἠναγκάσθησαν νὰ ἐργάζωνται δίκην καταδίκων ἐν μυρίαις στερήσεσιν. Ἑβδομήκοντα ὅλας ἡμέρας ἐταλαιπωροῦντο οὕτως ἐν ταῖς λιθοτομίαις τῶν Συρακουσῶν ὡς ἐν εἱρκτῇ οἱ ἀπόκληροι τῆς τύχης. Ἀλλ' ἐπὶ τέλους καὶ αὐτοὶ οἱ Συρακούσιοι, ἐλεήσαντες τὴν συμφορὰν τῶν ἑπτακισχιλίων ἐκείνων αἰχμαλώτων, ἐθεώρησαν ἐλάφρυνσιν τῆς δυστυχίας αὐτῶν νὰ πωλήσωσι τοὺς πλείστους ὡς δούλους. Ἐστιγμένοι μὲ εἰκόνα ἵππου ἐπὶ τοῦ μετώπου, περιήρχοντο τὴν νῆσον, μνήμονες τῆς πατρίδος, ἐν θέσει ἀνδραπόδων ἐκεῖνοι οὓς ἀπέστειλεν ἡ ἀγέρωχος πόλις τῶν Ἀθηνῶν ὡς κατακτητὰς τῆς Σικελίας. Ἐνεθυμοῦντο τὴν πατρίδα καὶ τοὺς οἰκείους, τὰς λαμπρὰς οἰκοδομὰς καὶ τὰ ἀθάνατα ποιήματα τῶν πατρίων ποιητῶν. Πολλοὺς δ' ἐξ αὐτῶν ἔσωσεν ἡ ἀπομνημόνευσις τῶν περιπαθῶν στίχων τοῦ συμπολίτου τραγῳδοποιοῦ Εὐριπίδου.

Ἀνασκόπησις τῶν κατὰ τὴν σικελικὴν ἐκστρατείαν. Ἡ σικελικὴ ἐκστρατεία ἔληξε διὰ γεγονότων ἐπαλλήλων, ἅτινα καὶ σήμερον ἀκόμη δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναπολήσωμεν ἄνευ φρίκης. Ἦσαν δὲ γεγονότα ἐπισκιάζοντα ἅπαντα τὰ προγενέστερα, εἴτε ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς κρισίμου αὐτῶν σημασίας, εἴτε ἕνεκα τῶν ἐκπληκτικῶν περιπετειῶν τῆς τύχης, εἴτε καὶ ἕνεκεν ἁπλῶς τῶν πόλεων, αἵτινες συμμετέσχον αὐτῶν. Αἱ περὶ συνόρων μεταξὺ Ἐγέστης καὶ Σελινοῦντος ἔριδες εἶχον ἀγάγει εἰς πόλεμον διεθνῆ, οὗτινος εἶχον συμμετάσχει οὐ μόνον αἱ δύο συμμαχίαι τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ πᾶσαι αἱ πόλεις τῆς Σικελίας καὶ τὰ ἰταλικὰ φῦλα, οἱ Μεσσάπιοι, οἱ Ἰάπυγες καὶ οἱ Τυρρηνοί. Ὁ δὲ ἀρχαῖος ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σπάρτης εἶχεν αὐξηθῇ εἰς πόλεμον τῶν περὶ τὴν Μεσόγειον ἐθνῶν, καὶ συγχρόνως τὰ πάθη τῶν φατριῶν εἶχον προσλάβει τοιαύτην μανίαν, ὥστε δὲν ἐπεδιώκετο πλέον ἡ ἐπίτευξις ἐνίων νικῶν καὶ ὠφελημάτων, ἀλλ' αὐτὴ ἡ ἐξολόθρευσις τοῦ ἀντιπάλου. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἔκβασιν τοῦ πολέμου ἡ Ἑλλὰς οὐδὲν εἶχεν ἴδει ὅμοιον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἐμφυλίων αὐτῆς ἀγώνων. Πράγματι ἀπὸ τῶν περσικῶν πολέμων δὲν εἶχε συμβῇ ὅ,τι τώρα, ὁ μὲν ἕτερος τῶν ἀντιπολεμούντων νὰ ἡττηθῇ τελείως, ὁ δ' ἄλλος νὰ νικήσῃ καθ' ὁλοκληρίαν. Ἡ δὲ μακρὰ ἀλληλουχία τῶν πταισμάτων καὶ τῶν ἀτυχιῶν, ὧν ἕνεκεν οἱ Ἀθηναῖοι, παρὰ τὴν ἐπίμονον αὐτῶν καρτερίαν καὶ τὴν ἀξιοθαύμαστον ἀνδρείαν, ὑπέστησαν ὄλεθρον παντελῆ, ἄρχεται σὺν τῇ ἐνάρξει τῆς εἰς Σικελίαν ἐκστρατείας. Καὶ παρασκευάζουσι μὲν ἠπειρωτικὴν ναυτικὴν δύναμιν, οἵαν δὲν εἶχεν ἴδει μέχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου ἡ Ἑλλάς, ἀλλὰ καθ' ὃν χρόνον ἐπιδιώκουσι τὴν κατάκτησιν τῶν ἀποικιῶν ἐν τῇ Δύσει χωρῶν, λυμαίνεται τὸν ἴδιον ἑαυτῶν οἶκον φατρία προδοτική, διακινδυνεύουσα ἀνοσίως τὴν σωτηρίαν τῆς πολιτείας. Καὶ ἐπιχειροῦσι μὲν τόλμημα ἔχον ἀνάγκην ἀρχηγοῦ ἀπεριορίστου εὐτολμίας καὶ δεξιότητος καὶ ἀναγκάζουσι τὸν μόνον ἔχοντα τὰς προσηκούσας ἰδιότητας νὰ γίνῃ ἐχθρὸς τῆς πόλεως καὶ πολέμιος τοῦ ἰδίου του ἔργου· ἐμπιστεύονται δὲ τὴν ἐξακολούθησιν τοῦ πολέμου εἰς στρατηγὸν ἀσθενῆ, περιδεᾶ καὶ ἐπαχθῶς φέροντα τὸ ἀνατεθειμένον εἰς αὐτὸν ἔργον, καὶ ἀναλαμβάνουσι νὰ ἀντιμετωπίσωσιν ἐχθρὸν ἐπικινδυνώτερον ἁπάντων τῶν προηγουμένων, ὅστις ἐνεφορεῖτο μὲν ἀμερίστου τοῦ μίσους τῶν Δωριέων ἐναντίον τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ συγχρόνως εἶχε πλησμονὴν πόρων καὶ πνευματικὴν εὐκινησίαν ἐν οὐδεμιᾷ ἄλλῃ δωρικῇ πόλει ἀπαντωμένην. Ὑπὲρ πάσας τὰς ἐχθρικὰς πόλεις αἱ Συράκουσαι εἶχον πολίτας ἔχοντας τὴν μεγίστην ὁμοιότητα πρὸς τοὺς Ἀθηναίους καὶ διὰ τοῦτο μόνον διὰ τῆς λαμπροτάτης ἀναπτύξεως τῆς ἀττικῆς δραστηριότητος δυναμένους νὰ ἐκνικηθῶσιν. Ἀπ' ἐναντίας δὲ νῦν ἅπασαι ἐκεῖναι αἱ ἀρεταί, δι' ὧν συνήθως ἐνίκων οἱ στρατηγοὶ τῶν Ἀθηνῶν, εὑρίσκονται παρὰ τοῖς πολεμίοις καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, ὧν ἡ ἰσχὺς συνίστατο εἰς παράτολμον ἐπιθετικὸν πόλεμον, καταναγκάζονται εἰς ναρκωτικὸν καὶ ὁσημέραι ἀπελπιστικώτερον ἀμυντικὸν ἀγῶνα, καταναλίσκοντα κατὰ μικρὸν πάντα τὰ ἐρείσματα τῆς ἐπιτυχίας. Καὶ ἀφοῦ δὲ τέλος ἐματαιώθησαν αἱ περὶ τῆς νίκης ἐλπίδες καὶ ἀναγκαίως πᾶσα ἡ προσοχὴ ἔπρεπε νὰ στραφῇ εἰς τὴν σωτηρίαν, πάλιν ἐμφανίζεται ὁ Νικίας ματαιώνων διὰ τῆς ἰσχυρογνωμοσύνης αὐτοῦ τὰ μόνα συνετὰ σχέδια τοῦ Δημοσθένους. Ἔκτοτε δ' ἦτο ὁ δειλὸς στρατηγός, ὁ μὴ θέλων νὰ ὑποχωρήσῃ. Ἀλλ' ἡ ἔκβασις τοῦ πολέμου δὲν ἐξηρτήθη μόνον ἀπὸ ἐνίων ἀνδρῶν καὶ ἐνίων ἀτυχημάτων, σύμπαντες δ' οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέτισαν δίκην τῆς ἀφροσύνης καὶ ἀβελτερίας. Ἐτιμωρήθησαν δὲ διὰ τὴν διάστροφον πολιτικὴν διαγωγήν, ἣν εἶχον μετέλθει, διὰ τὴν ἔλλειψιν θάρρους καὶ τὴν ἀβουλίαν, ἣν εἶχον ἐπιδείξει μετεωριζόμενοι μὲν ὑπὸ τῶν ἐπαγωγῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ τολμηροτάτου τῶν κατακτητικῶν προγραμμάτων καὶ ὅμως μὴ θαρροῦντες νὰ προβῶσιν εἰς τὰ διαβήματα ἐκεῖνα, δι' ὧν θὰ ἠδύναντο νὰ ἐξασφαλίσωσι τὴν ἐπιτυχίαν αὐτοῦ. Καὶ ἐπείθοντο μὲν εἰς τὸν Ἀλκιβιάδην, ἀλλὰ δὲν ἠξίουν αὐτὸν ἐμπιστοσύνης· ἀφίσταντο τῆς προτέρας πολιτικῆς ἐνεργείας, ἀλλὰ δὲν ἤθελον νὰ καταλύσωσι καὶ τοὺς ἄνδρας τοὺς ἀντιπροσωπεύοντας αὐτήν. Οὕτως ἐζήτουν νὰ συνενώσωσι τὰ ἀδιάλλακτα, καὶ ὁ δῆμος ἤθελε μετ' αὐθαιρεσίας δεσπότου νὰ ἀναγκάσῃ τοὺς στρατηγούς, ὅπως καὶ ἀνθιστάμενοι ἐκτελέσωσι τὰς διαταγὰς αὐτοῦ. Κατὰ ταῦτα ἡ πρώτη ἀφετηρία τῆς ἀλληλουχίας ταύτης τῶν ἀτυχιῶν ἐνέκειτο εἰς τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν ἀρχῶν τοῦ Περικλέους. Ὁ ἀνὴρ οὗτος εἶχεν ἐξασφαλίσει ὑπὲρ τῆς πατρίδος δύναμιν ἀπροσμάχητον καὶ ἐγγυηθῆ εἰς αὐτὴν τὴν μόνιμον αὐτῆς ἰσχύν, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι ἤθελε περιορισθῇ εἰς τὴν συντήρησιν τῆς ἀρχῆς αὐτῆς καὶ δὲν ἤθελε διακινδυνεύσει τὴν εὐδαιμονίαν τῆς πολιτείας διὰ τολμημάτων περιττῶν καὶ ἐπιθέσεων ῥιψοκινδύνων. Ἀλλὰ τώρα ἔπραξε πᾶν τὸ ἐναντίον. Ἐπεχείρησάν τι, ὅπερ ὁπωσδήποτε ἔμελλε νὰ ἀποβῇ κατ' ἀνάγκην ὀλέθριον εἰς τὴν πολιτείαν. Καὶ πράγματι, ἂν μὲν ἐπετύγχανεν ἡ ἐκστρατεία, τὸ κέρδος ἔμελλον νὰ καρπωθῶσιν οἱ ὑποθρέψαντες τοὺς ἀσαφεῖς ὑπὲρ μεγαλοπραγμοσύνης πόθους τῶν Ἀθηναίων χάριν τῆς διὰ τούτου τοῦ τρόπου ἀνυψώσεως ἑαυτῶν ἄνω τοῦ νόμου καὶ ἄνω τοῦ καθεστῶτος. Ἐκπολιορκῶν τὰς Συρακούσας, καθυποτάσσων τὴν Σικελίαν καὶ γινόμενος κύριος τῶν θησαυρῶν αὐτῆς, ἡγούμενος δὲ στρατιᾶς, ἣν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξαρτήσῃ ἀφ' ἑαυτοῦ διὰ πλουσίων λαφύρων, ὁ Ἀλκιβιάδης θὰ κατέλυε προφανῶς τὴν δημοκρατίαν καὶ θὰ ἀφῄρει τὴν δύναμιν καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ δήμου, μὴ ὄντος ἱκανοῦ νὰ δεσπόζῃ ἀρχῆς μεσογείου. Ἀπ' ἐναντίας δέ, ἐν περιπτώσει ἐκβάσεως ἀτυχοῦς, δὲν ἀπετύγχανε μία καὶ μόνη ἐκστρατεία, ἀλλὰ διεσαλεύοντο αὐτὰ τὰ θεμέλια τοῦ συνθήματος τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας. Ἡ δὲ συμφορὰ τῶν Ἀθηναίων ὄχι μόνον δὲν ἐξήγειρεν ὑπὲρ αὐτῶν συμπαθείας, ἀλλὰ καὶ ἔσχεν ὡς ἐπακόλουθον τὴν σύμπηξιν ἁπάντων τῶν πολεμίων τῆς πόλεως, τῶν τε ἀρχαίων καὶ τῶν νέων, τῶν φανερῶν ἐχθρῶν καὶ τῶν μέχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου συγκρατουμένων, ἀπέναντι δὲ τῆς φοβερᾶς ἐκείνης συστάσεως αἱ Ἀθῆναι ἵσταντο συντετριμμέναι καὶ ὅλως ἀπομεμονωμέναι. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς σικελιωτικὰς πόλεις ἡ ἔκβασις τῆς ἐκστρατείας δὲν ἐπήνεγκεν ἀγαθά. Ἡ ἀρχαία διχόνοια ἐξερράγη καὶ πάλιν. Οἱ Ἐγεσταῖοι, μετὰ τὸν ὄλεθρον τῆς ἀθηναϊκῆς δυνάμεως, ἔμειναν ἐκτεθειμένοι, ἄνευ ὑπερασπίσεως, εἰς τοὺς ἀλαζόνας αὐτῶν πολεμίους· διὸ ἐκάλεσαν εἰς τὴν χώραν τοὺς Καρχηδονίους. Τῷ δὲ 409 π. Χ. ἀπεβιβάσθη εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Σικελίας Ἀννίβας ὁ ἔγγονος τοῦ Ἀμίλκα, ὅπως ἐκδικήσῃ τὴν παρὰ τὴν Ἱμέραν ἧτταν. Μετ' οὐ πολὺ δὲ πολλαὶ τῶν λαμπροτάτων ἑλληνίδων πόλεων, ὁ Σελινοῦς, ἡ Ἱμέρα καὶ ὁ Ἀκράγας, ἦσαν σωρὸς ἐρειπίων.

Ὁ Δεκελεικὸς πόλεμος.—*Ὁ ἀγὼν ἐν Ἰωνίᾳ.* Ὅτε ἔφθασαν εἰς Ἀθήνας αἱ πρῶται εἰδήσεις περὶ τῆς πανωλεθρίας, τὸ μὲν κατ' ἀρχὰς δὲν ἤθελον οἱ Ἀθηναῖοι νὰ πιστεύσωσι τὰ θλιβερὰ ἀγγέλματα περὶ τῆς παντελοῦς καταστροφῆς, ἔπειτα δὲ κατέλαβεν αὐτοὺς δεινὴ θλῖψις. Τριήρεις δὲν εἶχον πλέον ἱκανὰς ἐν τοῖς νεωσοίκοις, τὸ ταμεῖον ἦτο κενόν, τὸ πένθος εἶχε συντρίψει πάντα οἶκον, τὰ πνεύματα ἦσαν καταβεβλημένα, πάντες συνείχοντο ὑπὸ καταπλήξεως καὶ φόβου. Ἄλλως τε, διαρκούσης τῆς σικελικῆς ἐκστρατείας, στρατιὰ σπαρτιατική, ὑπὸ τὸν βασιλέα Ἆγιν, τὸν υἱὸν τοῦ Ἀρχιδάμου, εἶχε καταλάβει τὴν Δεκέλειαν, ἀπέχουσαν τὴν πόλεως τρεῖς ὥρας καὶ ἴσον διάστημα χρόνου ἀπὸ τῶν συνόρων τῆς Βοιωτίας. Δι' αὐτῆς διήρχοντο αἱ ὁδοὶ αἱ διὰ τῆς ὀρεινῆς Διακρίας ἄγουσαι εἰς τὴν Εὔβοιαν· καὶ ἡ μὲν ἑτέρα αὐτῶν διέρχεται παρ' αὐτὴν τὴν Δεκέλειαν, ἡ δὲ ἄλλη ὀλίγον ἀνατολικώτερον, διὰ τῶν Ἀφιδνῶν. Ἀμφο-

Digitized by Google

τέρων δὲ τούτων τῶν ὁδῶν ἐδέσποζε τὸ χωρίον τὸ καταληφθὲν ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν, οἵτινες ὠχύρωσαν ἐπὶ ἀποκρήμνου κορυφῆς ἄνωθεν τῆς Δεκελείας. Οἱ δ' Ἀθηναῖοι οὐδ' ἀπεπειράθησαν κἂν νὰ ἐξώσωσιν αὐτούς. Ἡ δ' ἐπιτυχία αὕτη τῶν Σπαρτιατῶν ὑπῆρξεν οὕτως ἀξιόλογος, ὥστε ἤδη ἐν ἀρχαίοις χρόνοις τὸ ὅλον τελευταῖον μέρος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἐκαλεῖτο ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῆς Δεκελείας πόλεμος Δεκελεικός. Ἐκ τῆς διαρκοῦς δὲ ταύτης ἐγκαταστάσεως τῶν Λακεδαιμονίων ἐν Ἀττικῇ ἐπῆλθεν εἰς τοὺς Ἀθηναίους πολλαπλῆ ζημία. Οὐ μόνον ἡ καλλιέργεια ἔπαυσεν ἐξ ἀνάγκης καθ' ἅπασαν τὴν χώραν, ἀλλὰ καὶ ἅπαντα τὰ πρόβατα καὶ τὰ ὑποζύγια εἶχον ἀπολεσθῆ· ἐνῷ δὲ πρότερον ὁ ἐξ Εὐβοίας ἐπισιτισμὸς ἐγίνετο ταχύτερον διὰ τοῦ Ὠρωποῦ καὶ τῆς Δεκελείας, μετὰ τὴν κατάληψιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων ἀπέβη δυσκολώτερος καὶ δαπανηρότερος, γινόμενος ἀπὸ θαλάσσης. Συγχρόνως οἱ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ Πέρσαι σατράπαι, ὁ τῆς Λυδίας καὶ Ἰωνίας Τισσαφέρνης καὶ ὁ τοῦ Ἑλλησπόντου Φαρνάβαζος, οἵτινες ἐζήτουν νὰ κατακτήσουν τὰς παραλίους ἑλληνικὰς πόλεις, ὑπέσχοντο νὰ παράσχωσιν εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους χρήματα πρὸς κατασκευὴν καὶ συντήρησιν στόλου, τοῦθ' ὅπερ οἱ τελευταῖοι ἀπεδέχθησαν. Καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης εὑρέθη νῦν πάλιν ἐπὶ τόπου, ἵνα ἐπιφέρῃ τὴν ποθητὴν ἐν Σπάρτῃ συνεννόησιν πρὸς τοὺς Πέρσας. Ἤδη δὲ διετάχθησαν οἱ σύμμαχοι ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων νὰ ναυπηγήσωσιν ἑκατὸν νῆας καὶ μετὰ δραστηριότητος παρεσκευάζοντο αἱ πόλεις, ὅπως, ἅμα τῷ ἔαρι, γίνῃ ἐπίθεσις κατὰ τῶν Ἀθηναίων ἐν Ἰωνίᾳ καὶ οὕτω μετενεχθῇ ὁ πόλεμος εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολήν.

Μολονότι βραχὺς χρόνος εἶχε παρέλθει ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τῶν ἐκ τῆς Σικελίας θλιβερῶν μηνυμάτων καὶ ἀπὸ τῆς ἐπ' αὐτοῖς συντριβῆς καὶ καταπλήξεως ἁπάντων τῶν πολιτῶν, οἱ Ἀθηναῖοι εἰργάζοντο μετὰ πάσης τῆς δυνατῆς δραστηριότητος, ὅπως ὑποστῶσι τοὺς ἐπικειμένους νέους ἀγῶνας, ὡς εἰ μηδὲν εἶχε συμβῆ. Ἀλλ' αἱ ὑπὸ τῶν περιστάσεων ἐπιβαλλόμεναι εἰς τοὺς Ἀθηναίους, ἄρχοντάς τε καὶ ἀρχομένους, ὑποχρεώσεις ἦσαν μεγάλαι. Τὸ δημόσιον ταμεῖον ἐστερεῖτο χρημάτων. Ὑπῆρχον μόνον τὰ χίλια ἐκεῖνα τάλαντα, τὰ ὁποῖα, ζῶντος ἀκόμη τοῦ Περικλέους, εἶχε ψηφισθῆ νὰ κρατηθῶσι διὰ τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως ἐν ἐνδεχομένῃ ἐπιδρομῇ ἐχθρικοῦ στόλου κατ' αὐτῶν τῶν Ἀθηνῶν. Ἐπειδὴ δὲ οἱ σύμμαχοι δὲν ἦσαν πρόθυμοι νὰ τελῶσι τοὺς φόρους, βίᾳ δὲ κατ' αὐτῶν δὲν ἦτο δυνατή, οἱ Ἀθηναῖοι ἐπενόησαν ἄλλον τρόπον ἀργυρολογίας, ἐπιβαλόντες τὴν εἰκοστήν, ἤτοι εἰσαγωγικὸν καὶ ἐξαγωγικὸν τέλος πέντε ἐπὶ τοῖς ἑκατὸν ἀνὰ πάντας τοὺς λιμένας τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας. Οὕτω τὸ δημόσιον ταμεῖον τῶν Ἀθηνῶν ἤρχισε καὶ πάλιν πληρούμενον καὶ ἐπαρκοῦν εἰς τὰς πολλὰς τῆς πόλεως ἀνάγκας, χωρὶς νὰ θιχθῶσιν ἀκόμη τὰ διὰ τὴν ἐσχάτην ὥραν ἐπιφυλασσόμενα χίλια τάλαντα. Αἱ βεβλαμμέναι τριήρεις ἐπεσκευάζοντο καὶ νέαι ἐναυπηγοῦντο. Οὕτως ἀμφότεροι οἱ ἀντίπαλοι ἡτοιμάζοντο πάλιν εἰς πόλεμον.

Τῷ 412 π. Χ. ὁ Ἀλκιβιάδης, πλεύσας μετὰ πέντε πελοποννησιακῶν νηῶν εἰς Ἰωνίαν, ἐπέτυχε τὴν ἀποστασίαν τῆς Χίου, οὕτω δὲ ἐδόθη τὸ παράδειγμα τῆς ἀποστασίας καὶ εἰς τὰς Ἐρυθράς, τὴν Τέων, τὰς Κλαζομενάς, τὴν Μίλητον καὶ τὴν Λέβεδον. Ταχέως δ' ἀπώλεσαν οἱ Ἀθηναῖοι, διὰ τῶν μηχανορραφιῶν τοῦ Ἀλκιβιάδου, καὶ αὐτὴν τὴν Μίλητον, παραδοθεῖσαν εἰς τὸν Τισσαφέρνην, τὴν Ῥόδον, τὴν Μυτιλήνην καὶ τὴν Μήθυμναν. Μεταξὺ δὲ Τισσαφέρνους καὶ Σπαρτιατῶν ἐπετεύχθη νῦν συμφωνία, δι' ἧς αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ αἱ παρακείμεναι νῆσοι ἀνεγνωρίζοντο ὡς ἀνήκουσαι εἰς τοὺς Πέρσας. Ὁ σπαρτιατικὸς στόλος ἔμελλε νὰ διατηρῆται νῦν διὰ περσικῶν χρημάτων. Οἱ Ἀθηναῖοι, ψηφίσαντες τὴν χρῆσιν τῶν ἐν παρακαταθήκῃ χιλίων ταλάντων, ἔστειλαν ἀλληλοδιαδόχως διαφόρους στολίσκους εἰς τὰ ὕδατα τῆς Ἰωνίας, δι' ὧν ἀνέκτησαν τὰς Κλαζομενὰς καὶ τὴν Μυτιλήνην, προσέβαλον τὴν Χίον, ἤθελον δὲ κυριεύσει καὶ αὐτὴν τὴν Μίλητον, καίπερ κατεχομένην ὑπὸ τῶν Περσῶν, ἂν μὴ ἔφθανε κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 412 π. Χ., νέος στόλος ὑπὸ τὸν Συρακούσιον Ἑρμοκράτην. Οἱ Σπαρτιᾶται ἐξ ἑτέρου ἐλάμβανον διαρκῶς χρήματα παρὰ τῶν Περσῶν καὶ ἐν δευτέρᾳ μετὰ τοῦ Τισσαφέρνους συνθήκῃ ἐπέτυχον παρ' αὐτῶν εὐνοϊκωτέρους ὅρους. Οἱ Ἀθηναῖοι, πεισθέντες εἰς τὰς συμβουλὰς τοῦ συνετοῦ στρατηγοῦ Φρυνίχου, ἔκριναν ὀρθὸν ν' ἀποσυρθῶσιν ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰς Σάμον, ἥτις μόνη ἔμεινε πιστὴ εἰς αὐτούς.

Ἀρχὴ καὶ κατάλυσις τῶν τετρακοσίων. Αἱ ἐν Ἰωνίᾳ ἐπιτυχίαι τῶν Λακεδαιμονίων ἦσαν κατόρθωμα τοῦ Ἀλκιβιάδου πολὺ μᾶλλον ἢ τῆς Σπάρτης. Ὁ Ἀθηναῖος φυγάς, ἄγων καὶ φέρων τοὺς βασιλεῖς, πείθων καὶ μεταπείθων τοὺς ἐφόρους, καθιστάμενος ἀγαπητὸς εἰς τὰ πλήθη, διευθύνων τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τῆς Σπάρτης, ἐκράτει κατ' οὐσίαν τὰ ἡνία τοῦ κράτους τῶν Λακεδαιμονίων. Τὰ πράγματα ὅμως λαμβάνουσιν αὖθις ἐναντίαν τροπὴν διὰ τοῦ Ἀλκιβιάδου, ὅστις, φοβούμενος νῦν τὰς ἐπιβουλὰς τῶν Λακεδαιμονίων (ὁ Ἆγις εἶχε δώσει ῥητὴν διαταγὴν νὰ θανατωθῇ ὁ προσωπικὸς αὐτοῦ ἐχθρὸς καὶ ἄπιστος Ἀθηναῖος) ἐγκαταλείπει τὸ πελοποννησιακὸν στρατόπεδον καὶ καταφεύγει πρὸς τὸν Τισσαφέρνην. Παρ' αὐτῷ προσπαθεῖ νὰ μεταβάλῃ τὴν πρὸς τοὺς Ἕλληνας πολιτικὴν τῶν Περσῶν καὶ πείθει πράγματι τὸν Πέρσην σατράπην νὰ ἐλαττώσῃ τὸν πρὸς τοὺς ναύτας τοῦ πελοποννησιακοῦ στόλου διδόμενον μισθὸν ἀπὸ μιᾶς δραχμῆς εἰς τρεῖς ὀβολούς, καὶ ἄλλως δὲ νὰ παύσῃ ὑποστηρίζων ἐνθύμως τοὺς ἐχθροὺς τῶν Ἀθηνῶν. Διὰ τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ τούτων ἤλπιζεν ὁ Ἀλκιβιάδης νῦν νὰ ἐπιτύχῃ τὴν εἰς Ἀθήνας ἐπάνοδόν του. Πρὸς ἐπιτυχίαν ὅμως τοῦ σχεδίου ἦτο ἀνάγκη καὶ ἡ δημοκρατία ἐν Ἀθήναις νὰ καταλυθῇ καὶ νὰ ἐμφανισθῇ αὐτὸς τότε εἰς τὴν πατρίδα του ὄχι μόνον ὡς ἰσχυρὸς ἐπίκουρος κατὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς σωτὴρ τῆς πατρίου πολιτείας. Καὶ τὰ σχέδια ταῦτα ἐπέτυχον πάντα. Ὁ Ἀλκιβιάδης συνεννοήθη πρῶτον πρὸς τὸ ἐν Σάμῳ στρατόπεδον τῶν Ἀθηναίων, ὅπου οἱ τριήραρχοι καὶ οἱ ὀλιγαρχικοὶ ἐσκέπτοντο ἤδη περὶ καταλύσεως τῆς ἐν Ἀθήναις δημοκρατίας. Ὁ στρατιωτικὸς δὲ ὄχλος, ἀκούων ὅτι ὁ μέγας βασιλεὺς θὰ ἐγίνετο φίλος τῶν Ἀθηναίων, ἂν ἡ δημοκρατία κατελύετο καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης ἐπανήρχετο, τοὐλάχιστον δὲν ἀντενήργει εἰς τὰ τεκταινόμενα. Ἐκ Σάμου ἔπειτα ἀπεστάλησαν εἰς Ἀθήνας ὁ Πείσανδρος καὶ ἄλλοι, οἵτινες, ἐπισείοντες τὸ φόβητρον τῆς νῦν δυνάμεως τῶν Πελοποννησίων καὶ ἅμα προσάγοντες τὰς ἐλπίδας περὶ τῆς παρὰ τῶν Περσῶν παρεχομένης βοηθείας, πείθουσι τὸν δῆμον νὰ ἀναθέσῃ εἰς τὸν Πείσανδρον (411 π. Χ.) πᾶσαν περὶ τοῦ ζητήματος διαπραγμάτευσιν μετὰ τοῦ Ἀλκιβιάδου καὶ Τισσαφέρνους. Ἐνῷ δὲ ὁ πονηρὸς σατράπης «ἐπανισῶν τοὺς Ἕλληνας πρὸς ἀλλήλους» συνάπτει αὖθις σπονδὰς πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους καὶ δίδει εἰς αὐτοὺς μισθὸν ναυτικὸν ἀντὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἀρχῆς τοῦ βασιλέως ἐπὶ πάσης τῆς ἀσιατικῆς χώρας, οἱ Ἀθηναῖοι χάνουσι τὸν Ὠρωπὸν καταληφθέντα διὰ προδοσίας ὑπὸ τῶν Βοιωτῶν, οὕτω δὲ κινδυνεύει ν' ἀπολεσθῇ καὶ ἡ Εὔβοια, ἣν μέχρι τοῦδε ἐπετήρουν οἱ Ἀθηναῖοι ἐκ τοῦ Ὠρωποῦ. Συγχρόνως καὶ ἡ Ἄβυδος ἐν τῷ Ἑλλησπόντῳ καὶ ἡ Λάμψακος ἀπέστησαν πρὸς τὸν Σπαρτιάτην στρατηγὸν Δερκυλίδαν καὶ τὸν Φαρνάβαζον. Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον κατελύθη καὶ ἡ δημοκρατία ἐν Ἀθήναις. Συμφώνως πρὸς τὰς ὁδηγίας τοῦ Πεισάνδρου, αἱ μυστικαὶ ἐνταῦθα «ἑταιρεῖαι» τῶν ὀλιγαρχικῶν ἔφερον τὸ ἔργον εἰς πέρας ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ῥήτορος Ἀντιφῶντος καὶ τοῦ πανούργου Θηραμένους, ἀφοῦ ἐξέβαλον ἐκ τοῦ μέσου διὰ δολοφονίας τὸν δημαγωγὸν Ἀνδροκλέα (ἕνα τῶν πρώτων ἐχθρῶν τοῦ Ἀλκιβιάδου) καὶ ἄλλους τινάς. Καταλύσαντες οὕτω τὰς δημοκρατικὰς ἀρχάς, ἐξέλεξαν πέντε ἄνδρας, κληθέντας προέδρους, εἰς οὓς ἀνετέθη ἡ ἐκλογὴ ἑτέρων, συμποσουμένων μετὰ τῶν προέδρων εἰς ἑκατόν, ὧν ἕκαστος ἔμελλε νὰ προσεκλέξῃ τρεῖς. Κατηρτίσθη οὕτω βουλὴ ἐκ 400 ἀνδρῶν, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν συνεργῶν καὶ φίλων τῶν ἀνατροπέων. Εἰς τὴν βουλὴν δὲ ταύτην ἐδόθη τὸ δικαίωμα νὰ συγκαλῇ ὁπόταν θέλῃ τὴν ἐκκλησίαν, ἀποτελουμένην εἰς τὸ ἑξῆς ὑπὸ πεντακισχιλίων πολιτῶν ἐκ τῶν εὐπορωτάτων, ἥτις ὅμως οὐδέποτε συνεκλήθη. Οἱ τετρακόσιοι, ἀναλαβόντες τὴν ἀρχήν, ἐκυβέρνων μετ' αὐστηρότητος τὴν πόλιν. Τινὲς τῶν πολιτῶν, οἵτινες ἐφαίνοντο ἐπικίνδυνοι, ἐφονεύθησαν, ἄλλοι ἐδεσμεύθησαν καὶ ἄλλοι ἐξωρίσθησαν ἐκ τῆς χώρας. Μία τῶν πρώτων ἀποφάσεων τῶν ἀναμενομένων εὐλόγως παρὰ τῶν νέων κυρίων τῆς πόλεως ἦτο ἡ ἀνάκλησις τῶν φυγάδων· ἀλλ' ἐπειδὴ μεταξὺ τούτων περιελαμβάνετο καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης, οὗ τὴν ἐπιστροφὴν δὲν ἐπεθύμουν οἱ συνωμόται, ἀφοῦ καὶ ἄνευ αὐτοῦ ἐπέτυχον τοῦ σκοπουμένου, οὐδεὶς τῶν ἐξορίστων ἀνεκλήθη. Ἡ βουλὴ αὕτη τῶν τετρακοσίων ἤρχισε συνάμα καὶ διαπραγματεύσεις περὶ εἰρήνης μετὰ τοῦ ἐν Δεκελείᾳ Ἄγιδος· ἀλλ' οὗτος, σκεπτόμενος νὰ κατακτήσῃ τὰς Ἀθήνας, ἐδείχθη ψυχρὸς εἰς τὰς προτάσεις ταύτας. Οἱ ἐν Ἀθήναις ἔπεμψαν διὰ τοῦτο πρέσβεις εἰς Σπάρτην, συνάμα δὲ καὶ εἰς Σάμον, ἵνα ἑλκύσωσι πρὸς ἑαυτοὺς ὄχλος ἐκεῖ. Ἀλλ' ὁ ἀθηναϊκὸς στρατός, ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν νῦν τοῦ τριηράρχου Θρασυβούλου καὶ τοῦ ἐν τῇ «Παράλῳ» ὑπηρετοῦντος ὁπλίτου Θρασύλου, ἐσκέπτετο ἄλλως. Ὁ οὐχὶ εὔπορος «ναυτικὸς ὄχλος» οὐδὲν συμφέρον εἶχε νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἐν Ἀθήναις ὀλιγαρχίαν. Ἑνωθεὶς δὲ μετὰ τῶν Σαμίων δημοκρατικῶν κατέβαλε τοὺς συνωμότας ὀλιγαρχικοὺς τῆς Σάμου. Οἱ δύο γενναῖοι πρόμαχοι τῶν πατρίων ἐλευθεριῶν, ὁ Θρασύβουλος καὶ ὁ Θράσυλος, ἐπέβαλον μεγίστους ὅρκους εἰς πάντας τοὺς στρατιώτας, ὅτι θὰ τηρήσωσι πίστιν εἰς τὸ δημοκρατικὸν πολίτευμα καὶ θὰ ἐξακολουθήσωσιν ἀγογγύστως τὸν πρὸς τοὺς Πελοποννησίους πόλεμον μένοντες ἀδιάλλακτοι ἐχθροὶ τῶν τετρακοσίων. Οἱ στρατιῶται, παύσαντες τοὺς στρατηγούς, ἐξέλεξαν ἄλλους ἐννέα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸν Θρασύβουλον καὶ τὸν Θράσυλον. Ἀλλ' ἐνῷ οἱ τετρακόσιοι ἐκραταιοῦντο ἐν Ἀθήναις διὰ τοῦ φόβου καὶ τῆς βίας καὶ ἐνήργουν πρὸς συνδιαλλαγὴν μετὰ τῆς Σπάρτης, ἡ θέσις τῶν ἐν Σάμῳ φιλοπατρίδων ἦτο ἀληθῶς δεινή. Μένοντες μὲν ἐν τῇ Ἰωνίᾳ, ἔβλεπον ἑαυτοὺς περιστοιχιζομένους ὑπὸ πολεμίων δυσκαταγωνίστων καὶ ἐπέφερον ἐπιζήμιον ἀναβολὴν εἰς τὴν κατάλυσιν τῶν ἐν τῇ πατρίδι τυράννων. Φεύγοντες δ' ἐκεῖσε, ἔνθα ἐκάλει αὐτοὺς ὁ ὑπὲρ τοῦ πατρίου πολιτεύματος ἐπίσημος ὅρκος, παρέδιδον τὴν φίλην Σάμον καὶ ὅλην τὴν Ἰωνίαν ἕρμαιον εἰς τοὺς ἐχθρούς. Ἡ φιλοπατρία τοῦ Θρασυβούλου δὲν ἤρκει εἰς ἐπίλυσιν τοῦ δυσχεροῦς τούτου διλήμματος. Ἐχρειάζετο ἀνὴρ πολυτροπώτερος, τολμηρότερος, μεγαλεπηβολώτερος, ὅστις ν' ἀποθαρρύνῃ μὲν τοὺς τετρακοσίους, νὰ ἐξευμενίσῃ δὲ τοὺς Πέρσας πρὸς τοὺς Ἀθηναίους καὶ νὰ χαλαρώσῃ τὴν ἐπὶ τῆς φιλίας μάλιστα τοῦ Τισσαφέρνους ἑδραζομένην δύναμιν τῶν Πελοποννησίων. Ὁ Θρασύβουλος παρέσχε μεγάλην ὑπηρεσίαν εἰς τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα, ἀναγνωρίσας ὅτι ὁ τοιοῦτος ἀνὴρ ἦτο ὁ Ἀλκιβιάδης, πείσας περὶ τῆς ἀνακλήσεως αὐτοῦ τὸν στόλον καὶ τείνας εἰς αὐτὸν τὴν χεῖρα χάριν τῆς σωτηρίας τῶν Ἀθηνῶν.

Ὁ Ἀλκιβιάδης, ἀνακληθεὶς ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας τῶν ἐν Σάμῳ ἅμα τῇ εἰς τὸ στρατόπεδον ἐκ τῆς αὐλῆς τοῦ Τισσαφέρνους ἐπιστροφῇ κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 411 π. Χ., ἐνέπλησε θάρρους τοὺς Ἀθηναίους. Ἐκλεχθεὶς δὲ στρατηγὸς μετὰ τῶν ἤδη πρότερον ὑπαρχόντων καὶ ἀναλαβὼν τὴν ἀνατεθεῖσαν εἰς αὐτὸν ἔκτακτον ἐξουσίαν, συνεκράτησε μετὰ συνέσεως ἐκτάκτου τοὺς στρατιώτας, θέλοντας νὰ πλεύσωσιν ἀμελλητὶ εἰς τὰς Ἀθήνας πρὸς κατάλυσιν τῆς ὀλιγαρχίας, κατώρθωσε νὰ ψυχράνῃ τὰς σχέσεις τοῦ Τισσαφέρνους πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας, νὰ σπείρῃ τὴν διχόνοιαν εἰς τὸν ἐχθρικὸν στόλον καὶ νὰ φέρῃ αὐτὸν εἰς ἀποσύνθεσιν. Πρὸς δὲ τοὺς ἐν Ἀθήναις ὀλιγαρχικοὺς ἐμήνυσεν ὅτι ἐγκρίνει μὲν τὰ οἰκονομικὰ αὐτῶν μέτρα, ἀλλὰ προτείνει νὰ ἐπαναφέρωσι τὴν παλαιὰν βουλὴν τῶν πεντακοσίων, νὰ δώσωσι πραγματικὴν ὕπαρξιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν πεντακισχιλίων καὶ νὰ ἐμμείνωσιν εἰς τὸν πόλεμον. Ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ ἡττηθέντων τῶν Ἀθηναίων ἔξωθεν τοῦ λιμένος τῆς Ἐρετρίας καὶ ἀποστάσης τῆς Εὐβοίας, συνῆλθεν ἀρχομένου τοῦ Ἰουνίου ἐν τῇ Πνυκὶ ἐκκλησία, ἥτις ἀνατρέψασα τοὺς τετρακοσίους παρέδωκε τὴν ἀρχὴν εἰς τοὺς πεντακισχιλίους, ὅσοι ἐξ ἰδίας δαπάνης ἠδύναντο ὡς ὁπλῖται νὰ ὑπηρετήσωσιν, ὥστε τὰ πολιτικὰ δικαιώματα περιωρίσθησαν νῦν εἰς τὰς τρεῖς ἀνωτέρας τάξεις τῆς νομοθεσίας τοῦ Σόλωνος. Πᾶσα ἀρχὴ νῦν κατέστη ἄμισθος καὶ ἐξελέγησαν νομοθέται πρὸς ἐπεξεργασίαν τῶν καθ' ἕκαστα διατάξεων. Τὸ νέον πολίτευμα ἦτο μετρία τις δημοκρατία, ἐφελκύσασα τὸν ἀμέριστον ἔπαινον τοῦ Θουκυδίδου, ὡς τὸ ἄριστον τῶν ἐπ' αὐτοῦ πολιτευμάτων τῶν Ἀθηνῶν.

Τὰ ἐν Ἑλλησπόντῳ Μία τῶν πρώτων ἀποφάσεων, αἵτινες ἐλήφθησαν κατὰ τὴν κατάλυσιν τῶν τετρακοσίων, ἦτο ἡ ἀπόδοσις τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων εἰς τὸν Ἀλκιβιάδην καὶ ἡ κάθοδος αὐτοῦ εἰς τὴν πατρίδα. Ἀλλὰ τὰ πράγματα ἀπῄτουν ἀκόμη τὴν παρουσίαν αὐτοῦ ἐν ταῖς ἀνατολικαῖς θαλάσσαις. Ὁ Λακεδαιμόνιος ναύαρχος Μίνδαρος ἔπλευσε τὸν Ἰούλιον τοῦ 411 π. Χ. εἰς τὸν Ἑλλήσποντον, ὅπου ἡ συμμαχία τοῦ σατράπου Φαρναβάζου ὑπέσχετο σοβαρὰν βοήθειαν ἐναντίον τῶν ἐκεῖ ὑπηκόων τῶν Ἀθηναίων. Ἤδη ἡ Ἄβυδος, ἡ Λάμψακος, τὸ Βυζάντιον εἶχον ἀποστῆ ἀπ' αὐτῶν. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, βλέποντες τὸν πόλεμον μεταφερόμενον εἰς τὸν Ἑλλήσποντον, ἔσπευσαν ν' ἀκολουθήσωσι τοὺς Λακεδαιμονίους. Περὶ τὰ τέλη Ἰουλίου ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος, ὑπὸ τὸν Θρασύβουλον καὶ τὸν Θράσυλον, ἐνίκησε παρὰ τὴν Ἄβυδον τὸν ἡνωμένον στόλον τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν Συρακουσίων· μετ' ὀλίγον δέ, φθάσαντος καὶ τοῦ Ἀλκιβιάδου μετὰ 18 νηῶν, οἱ Ἀθηναῖοι ἐνίκησαν καὶ ἐν δευτέρᾳ ναυμαχίᾳ τοὺς Πελοποννησίους καὶ ἀποβάντας εἰς τὴν γῆν κατετρόπωσαν αὐτούς, παρὰ τὴν γενναίαν τοῦ Φαρναβάζου βοήθειαν. Ὁ Τισσαφέρνης νῦν σπεύδει πρὸς τὸν Ἑλλήσποντον, διότι αἱ ἐπιτυχίαι αὗται τῶν ἀθηναϊκῶν ὅπλων ἀνησύχουν αὐτόν, καὶ συλλαμβάνει τὸν Ἀλκιβιάδην· οὗτος ὅμως διαφεύγει ἐκ Σάρδεων. Κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 410 π. Χ. ὁ Ἀλκιβιάδης, ὁδηγῶν στόλον 86 πλοίων, κατετρόπωσε τούς τε Πελοποννησίους κατὰ θάλασσαν καὶ τοὺς Πέρσας ὑπὸ τὸν Φαρνάβαζον κατὰ ξηρὰν παρὰ τὴν Κύζικον. Ὅσα πλοῖα δὲν κατεστράφησαν, ἔπεσαν εἰς χεῖρας τῶν νικητῶν, μόνοι δὲ οἱ Συρακούσιοι ἐνεπύρησαν τὰ ἑαυτῶν πλοῖα. Μεταξὺ τῶν φονευθέντων ἦτο καὶ ὁ ναύαρχος τῶν Λακεδαιμονίων Μίνδαρος. Τὸ θλιβερὸν μήνυμα ἠγγέλθη εἰς τὴν Σπάρτην διὰ τῆς ἑξῆς λακωνικωτάτης ἐπιστολῆς Ἱπποκράτους, τοῦ γραμματέως τοῦ Μινδάρου: «Ἀπωλέσθη ὁ στόλος. Ὁ Μίνδαρος ἀπέθανε. Πεινῶσιν οἱ ἄνδρες. Ἀποροῦμεν τί πρέπει νὰ πράξωμεν». Τὴν ὑστεραίαν τῆς μεγάλης ταύτης νίκης οἱ Ἀθηναῖοι κατέλαβον τὴν Κύζικον.

Digitized by Google

'Απανταχοῦ δὲ ἀπὸ τοῦ Πόντου μέχρι τῆς 'Ιωνίας οἱ 'Αθηναῖοι ἀνεδεικνύοντο νικηταί. 'Ο 'Αλκιβιάδης ἐξασφαλίζει νῦν τὴν ἀρχὴν τῶν 'Αθηναίων ἐν τῇ Χερσονήσῳ, κυριεύει τὴν Χαλκηδόνα, συνομολογεῖ ἀνακωχὴν πρὸς τὸν Φαρνάβαζον καὶ μετὰ μακρὰν πολιορκίαν κυριεύει καὶ τὸ Βυζάντιον (409 π. Χ.), ὅπερ ὑπερήσπιζεν ὁ Σπαρτιάτης Κλέαρχος. 'Εντὸς διετίας ὅλος ὁ 'Ελλήσποντος, ἡ Προποντὶς καὶ ὁ Βόσπορος, πλὴν τῆς 'Αβύδου, κατείχοντο πάλιν ὑπὸ τῶν 'Αθηναίων, ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος ἦτο κατάφορτος λαφύρων καὶ αὐτὸς ἤδη ὁ Φαρνάβαζος ἐπτοημένος ἐγκατέλιπε τὴν φιλίαν τῶν Λακεδαιμονίων.

Κάθοδος τοῦ 'Αλκιβιάδου. 'Η ἰδέα τῆς καθόδου τοῦ 'Αλκιβιάδου, τοῦ κατατροπώσαντος Σπαρτιάτας ὁμοῦ καὶ Συρακουσίους καὶ Πέρσας, εἶχεν ὡριμάσει καὶ ἦτο ποθητὴ εἰς τοὺς μετανοήσαντας συμπολίτας. Πράγματι δὲ περὶ τὰ τέλη Μαΐου τοῦ 408 π. Χ. εἰσέπλευσε μεγαλοπρεπῶς εἰς τὸν λιμένα τοῦ Πειραιῶς μετὰ τῶν ἀττικῶν τριήρων, κεκοσμημένων κύκλῳ δι' ἀσπίδων καὶ λαφύρων καὶ στεφάνων, ἀκολουθούμενος ὑπὸ ἑκατοστύος ὅλης αἰχμαλώτων τριήρων καὶ ἔτι πλείονα κομίζων ἀκροστόλια τῶν ἡττημένων ἐχθρικῶν πλοίων. 'Η πόλις ὅλη εἶχε κατέλθει εἰς Πειραιᾶ, ἵνα δεξιωθῇ τὸν νικηφόρον στρατηγόν. 'Ο 'Αλκιβιάδης ἀνελθὼν ἐν μέσῳ τοῦ γενικοῦ ἐνθουσιασμοῦ εἰς 'Αθήνας, ὡμίλησεν ἐν τῇ Πνυκὶ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν, ἀπολογηθεὶς μὲν ὅτι δὲν εἶχεν ἀσεβήσει, πολλὰ δὲ διαλεχθεὶς περὶ τοῦ πολέμου καὶ ἐνθαρρύνας τοὺς 'Αθηναίους. Οἱ συμπολῖται οὐ μόνον οὐδὲν ἀντεῖπον, ἀλλ' ἐστεφάνωσαν αὐτὸν διὰ στεφάνων χρυσῶν, ἀνεκήρυξαν στρατηγὸν αὐτοκράτορα κατά τε γῆν καὶ θάλασσαν καὶ ἐψήφισαν τὴν εἰς αὐτὸν ἀπόδοσιν τῆς δημευθείσης περιουσίας καὶ τὴν ἄρσιν τῶν κατ' αὐτοῦ ἀρῶν. Πρώτην φορὰν νῦν, μετὰ μακρὸν χρόνον, οἱ 'Αθηναῖοι ἠδύναντο διὰ ξηρᾶς νὰ μεταβῶσιν εἰς 'Ελευσῖνα κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν μυστηρίων ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ στρατοῦ, τὸν ὁποῖον ἐξήγαγεν ὁ 'Αλκιβιάδης τῆς πόλεως.

'Αλλ' ἐν Περσίᾳ ἐλάμβανον νῦν τὰ πράγματα δυσμενῆ διὰ τοὺς 'Αθηναίους τροπήν. 'Εκ Σούσων ἐδόθησαν διαταγαὶ νὰ ὑποστηριχθῶσιν οἱ Σπαρτιᾶται καὶ τούτων ἐκτελεστὴς ἦτο αὐτὸς ὁ νεώτερος υἱὸς Δαρείου Β' τοῦ Νόθου Κῦρος, ὅστις ἀπεστάλη «κάρανος τῶν εἰς Καστωλὸν ἀθροιζομένων», ἤτοι τῆς Λυδίας, Φρυγίας καὶ Καππαδοκίας. Τοῦ 'Αλκιβιάδου τὰ τεχνάσματα ἐλάμβανον πλέον τέλος. 'Ο Κῦρος σκοπὸν εἶχε διὰ παντὸς τρόπου νὰ ἐργασθῇ ὑπὲρ τῶν Σπαρτιατῶν, εὗρηκε δὲ νῦν καὶ ἄνδρα Σπαρτιάτην, ὅστις ἐγνώριζε νὰ πολιτευθῇ ἐπιτηδείως πρὸς αὐτόν. Οὗτος ἦτο ὁ Λύσανδρος, ὅστις ἐξεπέμφθη ναύαρχος ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν.

Καθαίρεσις τοῦ 'Αλκιβιάδου. Μετ' ὀλίγον χρόνον ὁ 'Αλκιβιάδης ἀπέπλεε πάλιν ἐξ 'Αθηνῶν, ἡγούμενος στόλου ἐξ 100 νηῶν καὶ φέρων μεθ' ἑαυτοῦ ὁπλίτας μὲν 1.500, ἱππεῖς δὲ 150. 'Εν 'Ιωνίᾳ εὗρεν ἀξιόμαχον καὶ ἄριστα συντεταγμένον πελοποννησιακὸν στόλον, οὗτινος ἡγεῖτο ὁ Λακεδαιμόνιος Λύσανδρος, ἀνὴρ ἀκαταπονήτου ἐνεργείας, ἀόκνου ἐπιμονῆς καὶ θαυμαστῆς εὐφυΐας. Κατορθώσας νὰ συναπαρτίσῃ στόλον ἐξ 70 τριήρων, εἶχε καταπλεύσει εἰς Ἔφεσον, ἣν ἐξέλεξεν ὡς σταθμὸν αὐτοῦ. 'Ο 'Αλκιβιάδης ἀπεφάσισε νὰ πλεύσῃ εἰς Σάμον εἰς τὰς πόλεις τῆς ἀσιατικῆς παραλίας, τὸ μὲν ὅπως καταστείλῃ τοὺς ἐκ τῆς ἀποστασίας τῶν ὑπηκόων κινδύνους, τὸ δὲ ὅπως ἀργυρολογήσῃ. 'Αφῆκε δ' ἀντικαταστάτην τὸν 'Αντίοχον, προστάξας αὐτὸν νὰ μὴ ἀντεπεξέλθῃ κατὰ τῶν ἐν 'Εφέσῳ πολεμίων, μηδ' ἂν προκληθῇ. 'Αλλ' ὁ 'Αντίοχος δὲν ὑπήκουσεν εἰς τὴν δοθεῖσαν διαταγήν, ἡ δ' ἐσπευσμένη παρ' αὐτοῦ πρόκλησις τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου ἔγινεν ἀφορμὴ τῆς παρὰ τὸ Νότιον πλησίον τῆς 'Εφέσου ναυμαχίας, ἥτις ὑπῆρξεν ἀτυχὴς διὰ τοὺς 'Αθηναίους, ἀπολέσαντας 15 τριήρεις μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῶν, ὅστις ἐπνίγη. 'Η εἴδησις τῆς ἥττης ταύτης φθάσασα εἰς τὰς 'Αθήνας ἐξήγειρε τὰ πλήθη κατὰ τοῦ 'Αλκιβιάδου, κατηγορουμένου ἐπὶ ἀμελείᾳ καὶ ἀκρατείᾳ ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ. Οἱ 'Αθηναῖοι, καθαιρέσαντες ἀπὸ τῆς στρατηγίας τὸν 'Αλκιβιάδην, ἔστειλαν εἰς Σάμον τελευτῶντος τοῦ 407 π. Χ. δέκα νέους στρατηγούς, ἐν οἷς ὁ Θράσυλος, Περικλῆς ὁ ἐκ τῆς 'Ασπασίας υἱὸς τοῦ Περικλέους καὶ Κόνων. 'Ο 'Αλκιβιάδης μετέβη τότε εἰς τὰ ἐν Χερσονήσῳ κτήματά του, τὰ πράγματα ὅμως τῶν 'Αθηναίων ἐτράπησαν ἔκτοτε ἀνεπιστρεπτὶ πρὸς τὸ κακόν.

'Η ἐν 'Αργινούσαις ναυμαχία. Οἱ διάδοχοι τοῦ 'Αλκιβιάδου εὗρον ἐν 'Ιωνίᾳ ἀντὶ τοῦ Λυσάνδρου τὸν Καλλικρατίδαν, ὅστις ἐξεπέμφθη ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν ναύαρχος τῷ 406. 'Ο Καλλικρατίδας ἦτο ἀνὴρ γνησίου ἑλληνικοῦ φρονήματος, ὅστις δὲν ἠνείχετο τοὺς Πέρσας, καὶ ἀναγκασθεὶς ποτε νὰ περιμείνῃ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Κύρου δύο ἡμέρας, ἵνα λάβῃ παρ' αὐτοῦ τὴν ζητουμένην περὶ τοῦ παρεχομένου μισθοῦ ἀπάντησιν, ἀπῆλθε πλήρης ὀργῆς, εἰπὼν ὅτι ἀθλιώτατοι εἶναι οἱ Ἕλληνες κολακεύοντες τοὺς Πέρσας ἕνεκα χρημάτων καὶ ὑποσχεθεὶς ὅτι ἐπιστρέφων εἰς Σπάρτην τὸ πᾶν θὰ ἔπραττεν, ἵνα συνδιαλλάξῃ τὰς δύο μεγάλας πόλεις τῆς 'Ελλάδος. 'Ο νέος Λακεδαιμόνιος ναύαρχος, συγκροτήσας ἀξιόμαχον στόλον ἐξ 170 πλοίων, ἔπλευσεν εἰς τὴν Λέσβον καὶ ἐκυρίευσε τὴν Μήθυμναν· ἔπειτα δέ, διώξας τὸν ἀθηναϊκὸν στόλον, φεύγοντα πρὸς τὴν Σάμον, ἐνέκλεισεν ἐν τῷ λιμένι τῆς Μυτιλήνης τὸν Κόνωνα μετὰ 40 νηῶν, ἀφοῦ πρότερον ἐν τῇ γενομένῃ ναυμαχίᾳ ἀπωλέσθησαν 30 τριήρεις τῶν 'Αθηναίων. Ὅτε δ' ἔπειτα ἄλλος τις τῶν δέκα στρατηγῶν, ὁ Διομέδων, ἔσπευσεν εἰς βοήθειαν τοῦ πολιορκουμένου Κόνωνος μετὰ 12 νηῶν, ὁ Καλλικρατίδας, ἐπιπλεύσας κατ' αὐτοῦ, συνέλαβε 10 τῶν νηῶν. Τὸ πάθημα τοῦ στόλου ἀνήγγειλεν εἰς τὰς 'Αθήνας τριήρης σταλεῖσα κρυφίως ὑπὸ τοῦ Κόνωνος. Τὸ ταμεῖον τῆς 'Αθήνας ἐξεκενώθη. Τὰ μετάλλινα σκεύη τῶν θεῶν ἐκόπησαν εἰς νόμισμα. Αἱ ὑπάρχουσαι νῆες ἐξήχθησαν ἐκ τῶν νεωρίων. 'Η πόλις, ὅπως παράσχῃ τὰ πληρώματα, ἠνέῳξε τοὺς κόλπους αὐτῆς εἰς τοὺς μετοίκους, ἀναγραφομένους εἰς τὰ μητρῷα τῶν πολιτῶν, καὶ εἰς τοὺς δούλους, ἀνακηρυσσομένους ἐλευθέρους. 'Εντὸς 30 ἡμερῶν ἐξέπλεεν ἐκ τοῦ Πειραιῶς στόλος 110 νηῶν, ὅστις ἐν τῷ μεταξύ, πλέων κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, ηὐξήθη δι' ἄλλων συμμαχικῶν εἰς 155. Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 406 π. Χ. οἱ δύο στόλοι εὑρέθησαν ἀντιμέτωποι παρὰ τὰς 'Αργινούσας. 'Ο Καλλικρατίδας πρὸς φύλαξιν τοῦ Κόνωνος εἶχεν ἀφήσει 50 νῆας. Γενομένης ναυμαχίας ἐφονεύθη ἐκ τῶν πρώτων ὁ Καλλικρατίδας, εὐθὺς δ' ἀμέσως οἱ Πελοποννήσιοι καὶ οἱ σύμμαχοι αὐτῶν ἐτράπησαν εἰς ἄτακτον φυγήν. 'Η θάλασσα ἐπληρώθη νεκρῶν καὶ ναυαγίων. 'Εκ τῶν 120 πελοποννησιακῶν πλοίων 80 συνελήφθησαν ἢ ἐβυθίσθησαν. 'Αλλ' οἱ νικηφόροι στρατηγοί, οἱ σωσάντες τὴν πατρίδα, εὗρον ἐν 'Αθήναις τὸν θάνατον. Κατηγορηθέντες ὑπ' αὐτοῦ τοῦ συστρατήγου των Θεραμένους, ὅτι δὲν ἐφρόντισαν νὰ σώσωσι τοὺς ναυαγοὺς μετὰ τὴν ναυμαχίαν, ὅπερ ἕνεκα τῆς ἐνσκηψάσης τρικυμίας κατέστη ἀδύνατον, κατεδικάσθησαν ὑπὸ τοῦ εὐερεθίστου καὶ τὰς μηχανορραφίας τῶν ὀλιγαρχικῶν τρέμοντος λαοῦ πάντες ὁμοῦ εἰς θάνατον, πλὴν τοῦ Κόνωνος, ὅστις δὲν συνεπολέμησε, πρὶν δοθῇ εἰς ἕνα ἕκαστον καιρὸς ν' ἀπολογηθῇ, ὡς ὁ νόμος ἀπῄτει. 'Εκ τῶν πρυτάνεων εἷς μόνος, ὁ φιλόσοφος Σωκράτης, ἀντέστη κατὰ τῆς παρανομίας. 'Ο προτείνας τὸ ψήφισμα τοῦτο Καλλίξενος, περιφρονηθεὶς κατόπιν ὑπὸ πάντων, ὅτε οἱ 'Αθηναῖοι συνεῖδον τὴν κακήν των πρᾶξιν, ἀπέθανεν αὐτόχειρ. 'Αλλ' οἱ ἓξ παρόντες στρατηγοὶ Περικλῆς, Διομέδων, 'Ερασινίδης, Θράσυλος, Λυσίας, 'Αριστοκράτης, παρεδόθησαν εἰς τοὺς ἕνδεκα καὶ ἔπιον τὸ κώνειον.

'Η ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς πανωλεθρία τῶν 'Αθηναίων. Οἱ Λακεδαιμόνιοι κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην ἐπρότειναν εἰς τοὺς 'Αθηναίους εἰρήνην, «ἐφ' οἷς ἔχουσιν ἑκάτεροι», θὰ ἀπεχώρουν δὲ καὶ ἐκ Δεκελείας. 'Αλλ' ὁ δῆμος, ἐξαπατηθεὶς αὖθις ὑπὸ τοῦ δημαγωγοῦ Κλεοφῶντος, ὅστις «μεθύων καὶ θώρακα ἐνδεδυκὼς ἔφασκεν οὐκ ἐπιτρέψειν, ἐὰν μὴ πάσας ἀφῶσιν οἱ Λακεδαιμόνιοι τὰς πόλεις», ἀπέκρουσε τὰς προτάσεις ταύτας. 'Αλλ' οἱ διάδοχοι τῶν καταδικασθέντων στρατηγῶν δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπωφεληθῶσιν ἐκ τῆς ἐν 'Αργινούσαις συμφορᾶς τῶν Λακεδαιμονίων. Ἓν ἔτος μετὰ ταῦτα (405) οἱ Σπαρτιᾶται ἔπεμψαν αὖθις τὸν Λύσανδρον εἰς τὸν 'Ελλήσποντον, ὄχι ὡς ναύαρχον, διότι ὁ νόμος δὲν ἐπέτρεπε δὶς ὁ αὐτὸς νὰ λάβῃ τὸ ἀξίωμα τοῦτο, ἀλλ' ὡς ἐπιστολέα (βοηθὸν τοῦ ναυάρχου). Ἅμα τῇ εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Λακεδαιμονίων μεταβάσει αὐτοῦ, ὁ Λύσανδρος κατώρθωσε, γενναίως ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τοῦ Κύρου, νὰ συγκροτήσῃ πάλιν ἀξιόμαχον στόλον καὶ νὰ ἐμπνεύσῃ εἰς πάντας θάρρος. Κατόπιν δὲ πλεύσας εἰς Λάμψακον, ἐκυρίευσεν αὐτήν. Οἱ 'Αθηναῖοι κατὰ πόδας ἀκολουθοῦντες, ἔπλευσαν εἰς Αἰγὸς ποταμούς, ἀκτὴν ἀναπεπταμένην, ἀλίμενον καὶ ἀκατοίκητον, ὡς ἐκ τοῦ ὁποίου οἱ 'Αθηναῖοι ἠναγκάζοντο νὰ πορίζωνται τὰ τρόφιμα μακρόθεν. 'Ο Λύσανδρος, ἀποφεύγων τὴν σύγκρουσιν καὶ ἐμπνέων οὕτω θάρρος εἰς τοὺς ἀντιπάλους, παρέλυεν ἅμα τὴν πειθαρχίαν αὐτῶν. Πράγματι τὴν πέμπτην ἡμέραν, ἀναμείνας νὰ ἐκβῶσιν οἱ 'Αθηναῖοι εἰς τὴν γῆν καὶ νὰ διασκεδασθῶσι κατὰ τὴν χερσόνησον πρὸς σιτισμόν, ὡς ἐποίουν καθ' ἑκάστην, ἐπέπλευσε κατὰ τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου (κατ' Αὔγουστον τοῦ 405). Ἄνευ ἀντιστάσεως ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος, συγκείμενος ἐξ 180 πλοίων, κατελήφθη ὑπὸ τῶν Πελοποννησίων. Μόνον ὁ Κόνων μετὰ ὀκτὼ πλήρων νηῶν ἠδυνήθη νὰ φύγῃ, διεσώθη δὲ καὶ ἡ «Πάραλος», ἥτις ἔφερεν εἰς Πειραιᾶ τὴν ἀγγελίαν τοῦ ὀλέθρου. Τρισχίλιοι αἰχμάλωτοι μετὰ τῶν στρατηγῶν, πλὴν ἑνός, τοῦ 'Αδειμάντου, ὅστις, ὡς φαίνεται, ἦτο ὁ προδότης, κατεδικάσθησαν εἰς θάνατον καὶ ἐσφάγησαν ὑπὸ τοῦ Λυσάνδρου. Οἱ 'Αθηναῖοι πληροφορηθέντες τὴν καταστροφήν, ἀπεφάσισαν νὰ ἐπιχώσωσι τοὺς λιμένας πλὴν ἑνός, νὰ ἐπιδιορθώσωσι τὰ τείχη καὶ νὰ τοποθετήσωσιν ἐπ' αὐτῶν φύλακας καὶ καθόλου νὰ παρασκευάσωσι τὴν πόλιν ὡς εἰς πολιορκίαν.

'Η ἅλωσις τῶν 'Αθηνῶν. 'Ο Λύσανδρος τοὺς ἐν ταῖς κυριευομέναις πόλεσιν 'Αθηναίους κληρούχους καὶ ἄλλους ἀπέπεμπεν εἰς 'Αθήνας, προετοιμάζων τὴν ἅλωσιν τῆς πόλεως διὰ τῆς συγκεντρώσεως πολλοῦ πλήθους καὶ τῆς ἐντεῦθεν προκληθησομένης σιτοδείας, μετὰ τὴν κατάληψιν μάλιστα τοῦ 'Ελλησπόντου, δι' οὗ διήρχοντο τὰ ἐκ Πόντου σιτοφόρα πλοῖα. Πράγματι ὀλίγους μῆνας ἀπὸ τῆς ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς μάχης αἱ 'Αθῆναι περιεβάλλοντο ἀπό τε γῆς καὶ θαλάσσης ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν. Καὶ ὁ μὲν βασιλεὺς Ἆγις, ὅστις ἐπὶ ἐννέα ἤδη ἔτη κατεῖχε τὴν Δεκέλειαν, προχωρήσας περιεκύκλωσε τὴν πόλιν ἀπὸ βορρᾶ καὶ ἀνατολῶν, ὁ δ' Εὐρυσθενίδης Παυσανίας, ἡγούμενος μεγάλης στρατιᾶς Πελοποννησίων, ἐστρατοπέδευσεν ἐν τῇ 'Ακαδημείᾳ, πολιορκῶν τὴν πόλιν ἀπὸ δυσμῶν. Τέλος δὲ ὁ Λύσανδρος κατέπλευσεν ἐνώπιον τοῦ Πειραιῶς μετὰ 200 νηῶν. 'Η θέσις τῶν 'Αθηναίων ἦτο οἰκτρά. Οἱ ἐκ τοῦ λιμοῦ θάνατοι ἐπολλαπλασιάζοντο καθημερινῶς, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῦτο ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐδέχοντο τὸν κατακρημνισμὸν τῶν τειχῶν, ὃν προέβαλλον οἱ Λακεδαιμόνιοι ὡς πρώτιστον ὅρον πρὸς σύναψιν εἰρήνης. Τέλος, μετὰ πολλοὺς μῆνας ἡρωϊκῆς ἐγκαρτερήσεως, ἀπέστειλαν τὸν Θηραμένην μετὰ ἐννέα ἄλλων εἰς Σπάρτην ὡς πρεσβευτὰς αὐτοκράτορας, ἤτοι ἔδωκαν εἰς αὐτοὺς πλήρη ἐξουσίαν νὰ διαπραγματευθῶσι τὰ τῆς εἰρήνης. Οἱ Κορίνθιοι, οἱ Θηβαῖοι καὶ οἱ ἄλλοι σύμμαχοι προέτειναν τὸν ἀνδραποδισμὸν τῶν 'Αθηναίων καὶ τὴν ἐντελῆ καταστροφὴν τῶν 'Αθηνῶν. 'Αλλ' ἀντέστησαν οἱ Λακεδαιμόνιοι, φοβούμενοι τὴν θαλασσοκρατίαν τῶν Κορινθίων καὶ τὴν κατὰ γῆν ὑπεροχὴν τῶν Θηβῶν, μὲ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι δὲν θὰ στέρξωσι νὰ ἀνδραποδίσωσι πόλιν παρασχοῦσαν μεγάλας εὐεργεσίας ἐν τοῖς χρόνοις τῶν μεγίστων κινδύνων, εἰς οὓς περιέστη ἡ 'Ελλάς. 'Αλλὰ καὶ οἱ ἀνακοινωθέντες εἰς τοὺς 'Αθηναίους ὅροι ἦσαν βαρύτατοι. 'Η Σπάρτη ἀπῄτει παρ' αὐτῶν τὴν καθαίρεσιν τῶν μακρῶν τειχῶν καὶ τῶν τοῦ Πειραιῶς, τὴν παραίτησιν ἀπὸ πάσης κτήσεως ἐκτὸς τῆς 'Αττικῆς, τὴν ἀνάκλησιν τῶν φυγάδων, τὴν παράδοσιν τῶν νηῶν, πλὴν ὀλίγων, καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς σπαρτιατικῆς ἡγεμονίας κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν. Οἱ 'Αθηναῖοι ἐδέχθησαν πάντας τοὺς ὅρους, ὁ Λύσανδρος εἰσέπλευσεν εἰς τὸν Πειραιᾶ τὴν 16 Μουνιχιῶνος (κατ' 'Απρίλιον τοῦ 404) καὶ μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἐπέστρεφον εἰς τὴν πόλιν οἱ φυγάδες καὶ παρελάμβανεν ὁ νικητὴς τὰς τριήρεις πλὴν 12, ἐκ τῶν 400 ἃς εἶχεν ἡ πόλις πρὸ 27 ἐτῶν, ἀρχομένου τοῦ πολέμου, καὶ ἐκρημνίζοντο τὰ νεώρια καὶ κατεσκάπτοντο ἐν μέσῳ τῶν ἤχων τῶν αὐλητρίδων, παρόντων τῶν συμμάχων, ἐστεφανωμένων καὶ παιζόντων, τὰ τείχη. Καὶ ἐπανηγύριζον οἱ Πελοποννήσιοι «νομίζοντες ἐκείνην τὴν ἡμέραν τῇ 'Ελλάδι ἄρχειν τῆς ἐλευθερίας».

Εὐθὺς κατόπιν ἔπλευσεν ὁ Λύσανδρος καὶ εἰς Σάμον, τὴν πιστὴν μέχρι τέλους εἰς τοὺς 'Αθηναίους μείνασαν, καὶ καταλύσας τὴν δημοκρατίαν ἀποκατέστησε καὶ ἐνταῦθα, ὡς ἀλλαχοῦ ἤδη, τὴν ὀλιγαρχίαν. Ἔπειτα ἐπανῆλθεν ἐν θριάμβῳ εἰς τὴν Σπάρτην φέρων καὶ 470 τάλαντα, περισσεύματα ἐκ τοῦ περσικοῦ χρυσοῦ. 'Εν Δελφοῖς ἔστησε τὸν ἀνδριάντα ἑαυτοῦ καὶ τοὺς τῶν ἄλλων Πελοποννησίων συστρατήγων καὶ ὑπὸ τῶν ἄλλων δὲ 'Ελλήνων ἐτιμήθη δι' ὕμνων, ἀνδριάντων καὶ βωμῶν ἔτι καὶ θυσιῶν. Οἱ Σάμιοι μετωνόμασαν πρὸς τιμὴν αὐτοῦ καὶ τὴν ἀρχαίαν ἑορτὴν τῆς Ἥρας «Λυσάνδρεια». Οὕτως ὁ Λύσανδρος ἠξιώθη καὶ θείων τιμῶν. 'Αλλ' ἡ μόνη ἐθνικὴ δύναμις καὶ τὸ ἰσχυρὸν προπύργιον τῆς 'Ελλάδος κατὰ τῶν βαρβάρων κατελύθη ὑπ' αὐτοῦ διὰ περσικοῦ χρυσίου. Καὶ δικαίως ὁ Εὐριπίδης ἔγραψε περὶ τῶν Σπαρτιατῶν

Ὦ πᾶσιν ἀνθρώποισιν ἔχθιστοι βροτῶν
Σπάρτης ἔνοικοι, δόλια βουλευτήρια,
ψευδῶν ἄνακτες, μηχανορράφοι κακῶν·
ἑλικτὰ κοὐδὲν ὑγιές, ἀλλὰ πᾶν πέριξ
φρονοῦντες ἀδίκως εὐτυχεῖτ' ἀν' 'Ελλάδα.

Γενικὴ ἀνασκόπησις. Τὸ πέρας τοῦ Δεκελεικοῦ πολέμου ὑπῆρξε μὲν ἐπονείδιστον, ἀλλ' ὅμως παρέχει λαμπροτέραν μαρτυρίαν τῆς δυνάμεως καὶ δραστηριότητος τῆς πόλεως τῶν 'Αθηνῶν ἢ ἡ ὀκταετὴς ἀντίστασις, ἣν κατώρθωσε νὰ ἀντιτάξῃ καὶ μετ' αὐτὴν τὴν ἐν Σικελίᾳ συμφοράν. 'Η 'Ελλάς, ἡ Σικελία καὶ ἡ Περσία συνεμάχησαν κατὰ τῆς ἐξηντλημένης πόλεως, καὶ ὅμως δὲν κατωρθώθη διὰ τῆς βίας ἡ καταπάλαισις αὐτῆς. 'Ο μὲν στόλος της ἦτο νικηφόρος εὐθὺς ὡς εἶχε τὸν κατάλληλον στρατηγόν, οἱ δὲ λογάδες τοῦ δήμου ἦσαν γενναῖοι καὶ φίλοι τῆς ἐλευθερίας, πρόθυμοι πρὸς ἐθελοθυσίας καὶ εὐσταθεῖς. 'Αλλ' ὁ ὅλος πόλεμος ὑπῆρξεν ἀγὼν ἀπογνώσεως, ἐπειδὴ οἱ 'Αθηναῖοι ἐστεροῦντο στηρίγματος στερεοῦ, ἅτε μαχόμενοι ὑπὲρ συντηρήσεως τῆς ἀρχῆς των, ἥτις συνεδέετο πρὸς πλῆθος κτήσεων ἐν τῇ ξένῃ, ὧν ἡ συνεχὴς ἀνακατάκτησις ὑπερηκόντιζε τὰς δυνάμεις αὐτῶν. 'Η ὅλη δύναμις τῶν 'Αθηνῶν ἐνέκειτο εἰς τὸν στόλον, ἀλλ' οὗτος ἠναγκάζετο νὰ συντηρῇ καὶ τρέφῃ αὐτὸς ἑαυτόν. 'Ο προσπορισμὸς μισθοῦ καὶ ἐπιτηδείων ὤφειλε νὰ εἶναι πάντοτε τὸ κυριώτατον μέλημα τῶν στρατηγῶν. Διὰ τοῦτο

Digitized by Google

δὲ δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιδιωχθῇ ἑνιαῖον σχέδιον πολέμου καὶ ὁ ἀγὼν ἀπέβη ἀτάσθαλος πειρατικὸς πόλεμος, οὗ ἕνεκα τὸ μεταξὺ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν προτέρων συμμάχων χάσμα ἀπέβη βαθύτερον ὁσημέραι. Τὸ χρῆμα εἶναι τὸ κυριώτατον ζήτημα τοῦ Δεκελεικοῦ πολέμου· ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ Σπάρτη δὲν ἔχει ἴδιον ταμεῖον, ἡ ἔκβασις ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ χρήματος τοῦ μεγάλου βασιλέως. Καὶ κατωρθοῦτο μὲν ἑκάστοτε ἡ ἀποκατάστασις τῆς κατὰ θάλασσαν ὑπεροπλίας, ἀλλ' ὄχι καὶ ἡ τῆς θαλασσοκρατίας, ἥτις ἦτο ἀδύνατος ἄνευ ἰδίου ταμείου. Εντεῦθεν δὲ προήρχοντο οἱ ἄσκοποι ἐκεῖνοι ἀγῶνες καὶ παρὰ τὰς λαμπροτάτας τῶν νικῶν ἡ κατάστασις ἐκείνη ἀμηχάνου ἀβεβαιότητος, ἀφ' ἧς ὥρας αἱ Ἀθῆναι ἕνεκα τῆς ἐν Σικελίᾳ καταστροφῆς ἀνένηψαν ἐκ τῆς μέθης, εἰς ἣν ἐνέβαλλεν αὐτοὺς ἡ συνείδησις δυνάμεως ἀπεριορίστου. Ἀλλὰ καὶ εἰς πενίαν περιπεσοῦσαι καὶ στερηθεῖσαι τῶν πόρων των αἱ Ἀθῆναι δὲν ἡττήθησαν ὑπὸ τῶν ἔξωθεν πολεμίων. Αἱ Ἀθῆναι ἔπεσον ἐξ ἑαυτῶν. Ἐσωτερικὸς ἀνταγωνισμὸς τῶν φατριῶν εἶχε κλονήσει τὴν πολιτείαν ἤδη πρὸ τῆς σικελικῆς ἐκστρατείας. Ὑπὸ φατριαστικῶν μὲν σκευωριῶν περιέστη ὁ Ἀλκιβιάδης εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ δείξῃ εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν εἰς τὴν Ἰωνίαν καὶ πρὸς τὸν θησαυρὸν τοῦ βασιλέως, ὑπὸ φατριαστικῶν δὲ σκευωριῶν παρεδόθη ὁ τελευταῖος στόλος καὶ τέλος ἡ πόλις αὐτὴ εἰς τοὺς πολεμίους. Ἡ δὲ νίκη, ἡ ἐπαγαγοῦσα τὸ πέρας τοῦ πολέμου, ὑπῆρξε γέννημα προδοσίας.

Ἡ ἀθηναϊκὴ ἱστορία δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη τῶν κηλίδων τῆς προδοσίας, οὐδὲ κατ' αὐτοὺς τοὺς χρόνους τῶν περσικῶν πολέμων. Ἤδη μετὰ τὴν φανερὰν πρὸς τὴν Σπάρτην ῥῆξιν εἶχε συμπαγῇ φατρία λακωνιζόντων, οἵτινες εἰργάζοντο πρὸς ταπείνωσιν τῆς πατρίου πόλεως. Ἀλλὰ κινδυνώδεις διὰ τὴν πολιτείαν ἤρχισαν ἀποβαίνουσαι αὗται αἱ σκευωρίαι, μόνον ὅτε εἰσήλασαν εἰς τὰς Ἀθήνας τὰ διδάγματα τῶν σοφιστῶν, ἐπειδὴ ἡ σοφιστικὴ διδασκαλία ὑπῆρξε κυρίως ἡ συντελέσασα πρὸς ἐξέγερσιν τῶν δυνάμεων τῆς καταστροφῆς. Ἐκείνη ὑπῆρξεν ἡ λύσασα τοὺς δεσμοὺς τοὺς συνενοῦντας τὰς καρδίας τῶν πολιτῶν εἰς μίαν θέλησιν κοινήν· ἐκείνη ὑπῆρξεν ἡ διδάξασα τοὺς νέους τῆς πόλεως νὰ ἐπιβάλλωσι τὴν αὐτογνώμονα αὐτῶν βούλησιν μετὰ θράσους καὶ ἀλαζονείας, ἀντιτασσόμενοι πρὸς πᾶσαν παράδοσιν τοῦ παρελθόντος καὶ περιφρονοῦντες τὰς ἀρετὰς τῶν πατέρων. Ἐκείνη ὑπῆρξεν ἡ ἐρημώσασα τὰς παλαίστρας, ἐν αἷς ποτε ηὐξάνετο ἐν πειθαρχίᾳ κοινῇ γενεὰ ὑγιής. Ἐκείνη ὑπῆρξεν ἡ κατασκάψασα τὴν πίστιν πρὸς τοὺς θεούς, τὸν σεβασμὸν πρὸς τοὺς νόμους, τὴν ἀφοσίωσιν πρὸς τὴν γενέτειραν καὶ τὸν οἶκον, τὸν φόβον πρὸς τὸ ἄδικον καὶ τὴν ἀπιστίαν. Ὑπῆρχεν ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν Ἀθηνῶν πρότερον πλησμονὴ τῶν εὐγενεστάτων χαρισμάτων, ἀλλ' αἱ ἀγαθαὶ δυνάμεις μετέπεσον εἰς τὸ ἐναντίον, καὶ οἱ εὐφυέστατοι τῶν ἀνδρῶν ἀπέβησαν οἱ δεινότατοι ἐχθροὶ τῆς πολιτείας· ἡ παίδευσις μετεβλήθη εἰς δηλητήριον διαβιβρῶσκον τὴν πόλιν μέχρι μυελοῦ ὀστέων, οἱ ἀντίπαλοι τῆς δημοκρατίας οἱ θέλοντες νὰ θεραπεύσωσι τὴν νοσοῦσαν πόλιν καὶ ἐπιδιώκοντες νὰ ἱδρύσωσι νέαν ἀριστοκρατίαν θεμελιουμένην ἐπὶ τῆς εὐημερίας καὶ τῆς παιδεύσεως, δὲν ἦσαν πράγματι οἱ ἄριστοι, ἀλλὰ χείρονες, μᾶλλον φίλαυτοι καὶ μᾶλλον ἀσυνείδητοι τῶν δημαγωγῶν. Ἐν μέσῳ αἱματηρᾶς διχονοίας ἠμαυρώθησαν αἱ δυνάμεις αἱ συνέχουσαι τὴν πολιτείαν, τὸ φιλόδημον καὶ ἡ φιλοπατρία. Οἱ δὲ στασιῶται τῶν διαφόρων φατριῶν δὲν ἔτεινον πλέον εἰς ἀλλήλους τὴν χεῖρα χάριν τῆς σωτηρίας τῆς πόλεως, ὡς ὁ Ἀριστείδης καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς πρὸ τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας, ἀλλὰ προέδιδον χάριν τῶν στασιαστικῶν των συμφερόντων τὴν στρατιὰν καὶ τὸν στόλον, τὸ ἄστυ καὶ τοὺς λιμένας, καὶ παρίσταντο ἀτάραχοι εἰς τὴν καταστροφὴν τῶν Ἀθηνῶν, ἤρκει μόνον νὰ ἐκδικηθῶσι τοὺς προσωπικοὺς ἐχθρούς των.

Διὰ τῆς ἁλώσεως τῶν Ἀθηνῶν ἀπεδόθη καὶ πάλιν εἰς τὴν Σπάρτην τὸ ἀξίωμα μόνης μεγάλης πόλεως ἐν Ἑλλάδι. Ἀλλ' ὡς ἡ Σπάρτη εἶχεν ἥκιστα ἐκνικήσει τὰς Ἀθήνας διὰ τῆς ἰδίας της δυνάμεως, οὕτως ἥκιστα ἠδύνατο καὶ νὰ διεκδικήσῃ τὴν τιμὴν τῆς νίκης καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς κέρδη. Καὶ εἶχε μὲν πάντως ἀκόμη ἄνδρας, οἷος ὁ Καλλικρατίδας, προτιμῶντας ἕνεκα γνησίων ἑλληνικῶν φρονημάτων εἰρήνην μετὰ τῶν Ἀθηνῶν μᾶλλον ἢ συμμαχίαν μετὰ τῆς Περσίας, ἀλλ' ὅμως τὰς ἐπιτυχίας της ἐχρεώστει εἰς τρόπους, ὧν ἡ χρῆσις συνεπήγαγεν εἰς αὐτὴν καταισχύνην καὶ κινδύνους. Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἦσαν ἀνίκανοι νὰ συντηρήσωσι τὴν ἀρχὴν τὴν περιελθοῦσαν εἰς αὐτοὺς διὰ τῆς πτώσεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ εἶχον περιστῇ εἰς φανερὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἴδιον ἑαυτῶν πολίτευμα· ὁ δὲ νικητὴς τῶν Αἰγὸς ποταμῶν αὐτὸς ἦτο ὁ δεινότατος ἐχθρὸς τοῦ λυκουργείου πολιτείας. Οὕτως αἱ δύο πόλεις, αἱ ἐκπροσωποῦσαι τὴν δύναμιν τῶν δύο κυρίων φυλῶν τοῦ ἔθνους, ἐξῆλθον ἐκ τοῦ πολέμου ἀμφότεραι ἐστερημέναι τῶν ἀρίστων αὐτῶν ἀγαθῶν, ἀμφότεραι διεφθαρμέναι καὶ ἐξησθενημέναι. Μετὰ φοβερᾶς δὲ ταχύτητος ἐπῆλθεν ἡ τιμωρία, ἣν οἱ Ἕλληνες ἐπέσυραν κατὰ τῆς κεφαλῆς των διὰ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου.

Ὅλως διάφορος εἶναι ἡ ἱστορία τῶν δύο πόλεων μέχρι τοῦ χρόνου, εἰς ὃν ἐφθάσαμεν ἤδη. Ἀπὸ τοῦ Σόλωνος ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία εἶναι κυρίως ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν. Ἀπὸ τῆς πόλεως ταύτης ἐξώρμησε πᾶν ὅ,τι παρέχει εἰς αὐτὴν κίνησιν καὶ ἀξίαν· ἡ δὲ Σπάρτη καὶ αἱ ἄλλαι πόλεις δὲν μετέχουσιν ἰδίας θελήσεως, οὐδ' ἐπιδιώκουσι σκοποὺς ἀναφερομένους εἰς τὸ ὅλον ἔθνος. Εἰς τὰς πόλεις ταύτας δὲν εὑρίσκομεν ἄλλας δυνάμεις, πλὴν τῶν τῆς ἀρνήσεως καὶ τῆς ἀντιρρήσεως, ἄλλα ἐλατήρια πλὴν τοῦ μέσου καὶ τῆς δυσμενοῦς ζηλοτυπίας. Μόνοι οἱ Ἀθηναῖοι ἠγωνίσθησαν νὰ ἀντικαταστήσωσι τὰς ἀπηρχαιωμένας ἀμφικτιονικὰς διατάξεις διὰ νέας συνενώσεως τῶν δυνάμεων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἐκεῖνοι ὑπῆρξαν οἱ διὰ τῆς θυσίας τῆς περιουσίας των καὶ τοῦ αἵματος ἀγωνισθέντες ὑπὲρ ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος, καὶ τὸ δικαίωμα αὐτῶν ὅπως ἀναλάβωσι τὴν ἡγεμονίαν, οὗ κῆρυξ ὑπῆρξεν ὁ Ἡρόδοτος, ὡμολογήθη ἑκουσίως ὑπὸ τῶν ὑπερποντίων πόλεων. Τότε δὲ πρῶτον κατεστάθη δύναμις ἑλληνική, ἐξαναγκάσασα εἰς ὑποχώρησιν τοὺς πτοηθέντας βαρβάρους. Παρ' αὐτῇ δὲ ἠδυνήθη νὰ συντηρηθῇ ἡ ἠπειρωτικὴ δύναμις τῶν Πελοποννησίων καὶ τὸ πρῶτον σύνθημα τοῦ πολιτικοῦ προγράμματος τοῦ Κίμωνος, «πόλεμος πρὸς τοὺς Πέρσας, εἰρήνη δὲ μετὰ τῶν Ἑλλήνων», ἠδύνατο νὰ πραγματωθῇ. Ἀλλ' ἡ Σπάρτη κατέστησεν ἀμήχανον τὴν ἐκτέλεσιν αὐτοῦ, ἡ Σπάρτη διέλυσε τὰς συνθήκας, καὶ τότε ἠναγκάσθησαν οἱ Ἀθηναῖοι νὰ ἐγκαταλίπωσι πᾶσαν φροντίδα περὶ τῆς Σπάρτης παρακωλύουσαν τὴν ἰδίαν πρόοδον, νὰ ἐπιδιώξωσιν ἐλευθέρως τὸν προορισμὸν αὐτῶν καὶ καταστήσωσι τὴν πόλιν κέντρον τῆς ἑλληνικῆς δυνάμεως καὶ παιδεύσεως. Τὸ δὲ πρόγραμμα τοῦ Περικλέους ἦτο ἡ μόνη ὁδός, δι' ἧς ὑπῆρξε δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ περαιτέρω ἐπιτυχὴς ἀνάπτυξις τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων. Καὶ κατωρθώθησαν μὲν δι' αὐτοῦ μεγάλα καὶ ἀλησμόνητα ἐντὸς βραχέος χρόνου ἐτῶν εἰρηνικῶν, ἀλλ' ἡ δρᾶσις αὐτοῦ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν διαρκῆ εὐημερίαν τῶν Ἀθηνῶν. Σὺν τῇ αἴγλῃ τῆς πόλεως ηὔξησε καὶ ἡ ἔχθρα τῶν πολεμίων αὐτῆς, καὶ ὁ πόλεμος ἀπέβη ἀναπόφευκτος, ἡ δὲ τελείωσις τῆς δημοκρατίας προεκάλεσεν ἐν αὐτῷ τῷ δήμῳ ἀντιθέσεις καὶ ἀντιπράξεις ἐναντίον τοῦ καθεστῶτος, αἵτινες ὑπενόμευσαν τὴν δύναμιν τῆς πολιτείας· ὁ λοιμὸς ἐκλόνησεν αὐτὴν παντελῶς, οὐ μόνον παραλύσας τὴν δραστηριότητα τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ συντελέσας κυριώτατα εἰς τὴν διαφθορὰν τοῦ δήμου. Ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία καθ' ἑαυτὴν ἔμεινε κατασκεύασμα τεχνητόν, στερούμενον τῆς προσηκούσης στερεότητος καὶ τῆς εἰς πᾶσαν μεγάλην δύναμιν ἀναποφεύκτου τελείας αὐταρκείας. Ἡ Ἀττικὴ ἀπέβη μικροῦ μόνον λόγου ἄξιον μέρος τῆς εὐρείας τῶν Ἀθηναίων ἀρχῆς, οὐδὲ δι' αὐτὰς δὲ τὰς κυριωτάτας ἀνάγκας τῶν οἰκητόρων τοῦ ἄστεως ἦτο τελείως ἐπαρκής. Ἐντεῦθεν ἡ ἐξάρτησις ἀπὸ τοῦ ἔξωθεν εἰσαγομένου σίτου, ἡ ἀνήσυχος καὶ πλεονεκτικὴ ἐπιδίωξις νέων πόρων καὶ αἱ ἀτυχεῖς ἐκστρατεῖαι εἰς Σικελίαν καὶ ἀλλαχοῦ. Ἡ δὲ μόνην τὴν θάλασσαν τροπὴ ἀπέστησε τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ τῆς περὶ τὴν γεωργίαν ἀσχολίας καὶ κατέστησεν αὐτοὺς ἀνικάνους πρὸς ἄμυναν τοῦ ἰδίου ἐδάφους. Οὕτω δὲ ἠγωνίζοντο μέν, καταβάλλοντες τὰς τελευταίας των δυνάμεις, χάριν τῶν ἐν Ἑλλησπόντῳ καὶ παρὰ τὸν Βόσπορον πόλεων, καθ' ὃν χρόνον τὸ ὀρεινὸν φρούριον, ὅπερ οἱ ἀστοὶ εἶχον πρὸ αὐτῶν τῶν ὀφθαλμῶν, ἐγκατελείπετο ἐπὶ ἐννέα ἔτη εἰς τὴν κατοχὴν τῶν πολεμίων, χωρὶς νὰ τολμήσωσιν ἔφοδον κατ' αὐτοῦ.

Ἀλλ' ὅσον βραχὺ καὶ ἂν ὑπῆρξε τὸ μεγαλεῖον ἐκεῖνο, ἔσχεν ὅμως ἀξίαν ἰσοφαρίζουσαν πρὸς τὴν ἱστορίαν ἑκατονταετηρίδων ὅλων. Ἐν τῷ βραχεῖ ἐκείνῳ αἰῶνι ἀπεκαλύφθη τὸ πρῶτον ὅλη ἡ πλησμονὴ τῆς δυνάμεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, καὶ οὐδεμία ἄλλη περίοδος τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας δύναται ὡς πρὸς τὴν δραστηριότητα τοῦ πνεύματος νὰ παραβληθῇ πρὸς τοὺς χρόνους ἐκείνους, καθ' οὓς αἱ Ἀθῆναι ἐμεγαλούργησαν ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τῶν περσικῶν πολέμων μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων. Καὶ οὐδέποτε μὲν ἀνέκτησαν πάλιν αἱ Ἀθῆναι τὸ μεγαλεῖον τοῦ αἰῶνος τοῦ Περικλέους, ἀλλὰ τοῦτο ἔμεινεν ἐς ἀεὶ θησαυρὸς τοῦ ἔθνους, οὐ μόνον ὡς ἀνάμνησις ἔνδοξος, ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τῆς δραστηρίας καὶ εὐεργετικῆς ἐπιδράσεως, ἣν ἐξήσκησεν ἐπὶ τὰς μεταγενεστέρας γενεάς, αἵτινες ἠδυνήθησαν νὰ ἀνορθῶνται ἀπαύστως διὰ τῶν λειψάνων τοῦ μεγαλείου ἐκείνου. Διὰ τοῦτο δὲ αἱ τεταπεινωμέναι Ἀθῆναι ἀπέβησαν ἐν τῷ κατόπιν χρόνῳ καὶ πάλιν ἡ κυριωτάτη κονίστρα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Αἱ Ἀθῆναι μετὰ τὴν καταστροφήν.—***Ἡ τυραννία τῶν τριάκοντα.*** Οἱ ἐν Ἀθήναις ὀλιγαρχικοί, μὴ ἀρκούμενοι εἰς τὴν παράδοσιν τῶν Ἀθηνῶν εἰς τοὺς Σπαρτιάτας, εἰργάζοντο πρὸς ἀνατροπὴν καὶ τῆς δημοκρατίας, ὡς συνέβη εἰς πολλὰς πόλεις τῆς πρῴην τῶν Ἀθηναίων συμμαχίας, ἐν αἷς ὁ Λύσανδρος εἶχεν ἐγκαταστήσει ὀλιγαρχικὰ πολιτεύματα (δεκαρχίας καὶ ἁρμοστὰς Σπαρτιάτας). Πρὸς τοῦτο προὐτάθη εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου ν' ἀνατεθῇ ἡ πολιτεία εἰς 30 ἄνδρας. Ὑπὸ τὰς ἀπειλὰς τοῦ Θηραμένους καὶ τοῦ παρισταμένου Λυσάνδρου ἐψηφίσθησαν τὰ ὑπὸ τῶν ὀλιγαρχικῶν παρεσκευασμένα καὶ ἐχειροτονήθησαν οἱ τριάκοντα, ἐκ τῆς φιλολακωνικῆς φατρίας, πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ συντάξωσι τὸ νέον πολίτευμα κατὰ τοὺς πατρίους νόμους. Ἀλλ' οἱ παρ' αὐτῶν ἀναμενόμενοι νόμοι δὲν παρουσιάζοντο, ἔπραττον δὲ τὰ πάντα, ὅπως συγκεντρώσωσι τὴν ἐξουσίαν καὶ ἀποπνίξωσι πᾶσαν ἀντίστασιν, προβαίνοντες εἰς πράξεις ὁσημέραι βιαιοτέρας, αἵτινες ἐπέσυρον ἐπ' αὐτοὺς δικαίως τὴν ἐπωνυμίαν τῶν τυράννων. Τό τε ἀξίωμα τοῦ βουλευτοῦ καὶ αἱ ἄλλαι ἀρχαὶ τῆς πόλεως περιῆλθον εἰς τοὺς φίλους αὐτῶν καὶ ὀπαδούς. Τὰ δικαστήρια καὶ ὁ Ἄρειος Πάγος ἤργουν Οὕτω δέ ἀφοῦ ἐγένοντο κύριοι τῆς πόλεως, πᾶσαν μὲν ἄλλην σκέψιν περὶ τῆς πολιτείας ἀφῆκαν κατὰ μέρος, ἐγκαταστήσαντες δὲ 500 βουλευτὰς καὶ τὰς ἄλλας ἀρχὰς καὶ ἐκλέξαντες 10 ἄρχοντας διὰ τὸν Πειραιᾶ, καὶ ἕνδεκα φύλακας τοῦ δεσμωτηρίου καὶ 300 μαστιγοφόρους ὑπηρέτας, κατεῖχον τὴν πόλιν δι' ἑαυτῶν.

Ὑπὸ δὲ τὸ πρόσχημα τῆς προσκλήσεως βοηθῶν εἰς τὸ ἔργον τῆς καταδιώξεως τῶν πονηρῶν καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς πολιτείας ἐνήργησαν τὴν ἐκ Σπάρτης ἀποστολὴν φρουρᾶς. Ἐστάλη λοιπὸν ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων ἁρμοστὴς ὁ Καλλίβιος μετὰ 700 φρουρῶν, οἵτινες ἐγκατεστάθησαν ἐν τῇ Ἀκροπόλει. Τότε ἐξεδηλώθησαν τὰ ἀληθῆ σχέδια τῶν τριάκοντα καὶ ὁ πραγματικὸς σκοπὸς τῆς ἐλεύσεως τῶν ἐκ Σπάρτης μεταπεμφθέντων. Ἀντὶ τῶν πονηρῶν κατεδιώκοντο οἱ ἐχθροὶ τῶν τυράννων, οἱ φιλόνομοι καὶ φιλοπάτριδες πολῖται. Αἱ συλλήψεις καὶ οἱ φόνοι ἦσαν τὸ πρόγραμμα τῆς ἡμέρας. Ὁ Καλλίβιος δὲ καὶ οἱ συνεργοί του ἦσαν οἱ δορυφόροι καὶ συνεργοὶ τῶν τριάκοντα. Ἀναιδεῖς ψευδοκατήγοροι ἐνεφανίζοντο ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν συκοφαντοῦντες ἐγκριτοτάτους πολίτας, οἵτινες ἐφονεύοντο δημευομένης ἅμα τῆς περιουσίας αὐτῶν. Ἡ καταγγελία ἦτο εὐχερής, καὶ ἀκόμη εὐχερεστέρα ἡ ὑπὸ τῆς φιλικῆς βουλῆς καταδίκη. Ἐντὸς 8 μηνῶν ἐφονεύθησαν ἄκριτοι 1.500 πολῖται, χιλιάδες δὲ φυγάδων Ἀθηναίων ἠθροίζοντο εἰς τὰς ὁμόρους πόλεις. Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον διὰ συνεργείας τοῦ Κριτίου, ἑνὸς τῶν τριάκοντα, καὶ τοῦ Λυσάνδρου, ἐθανατώθη καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης, ὅστις εἶχε καταφύγει πρὸς τὸν Φαρνάβαζον Ἡ τρομοκρατία ὅμως τῶν τριάκοντα ἔφθασεν εἰς τὸ ὕψιστον αὐτῆς σημεῖον, ὅτε ὁ μεταξὺ αὐτῶν διακρινόμενος Κριτίας ἠνάγκασε καὶ τὸν συνάρχοντα αὐτοῦ Θηραμένην νὰ πίῃ τὸ κώνειον. Οἱ τριάκοντα, ἀφαιρέσαντες τότε τὰ ὅπλα πάντων τῶν πολιτῶν, πλὴν τῶν τρισχιλίων ἐκλεκτῶν αὐτῶν, εἰς οὓς καὶ μόνους διενοοῦντο δῆθεν νὰ δώσωσι πολιτικὰ δικαιώματα, ἐπέδιδον πρὸς πᾶσαν ὠμότητα καὶ πονηρίαν, ἐνθυμίζουσαν πολλαχῶς τὴν ῥοβεσπιέρρειον τρομοκρατίαν ἐν Γαλλίᾳ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1789.

Ἡ κατάλυσις τῶν τριάκοντα. Οἱ ἐξ Ἀθηνῶν φεύγοντες τὴν τυραννίδα, παρὰ τὸν διωγμὸν ὃν ὑφίσταντο ἔξω τῆς πατρίδος ἐκ μέρους τῆς Σπάρτης, εὕρισκον ἄσυλα ἀσφαλῆ ἰδίως ἐν Θήβαις, παρὰ τοῖς ἐπιφανεστέροις τῶν ἐξορίστων, τὸν πλούσιον βυρσοδέψην Ἄνυτον καὶ τὸν γενναῖον Θρασύβουλον, τὸν πεπειραμένον στρατηγὸν τῶν χρόνων τῆς δημοκρατίας. Ἐν Θήβαις ἀπεφασίσθη ἡ πρὸς τὰς Ἀθήνας χάριν καταλύσεως τῶν τριάκοντα πορεία. Ἑβδομήκοντα τῶν φυγάδων ὑπὸ τὸν Ἄνυτον καὶ τὸν Θρασύβουλον κατέλαβον τὸν χειμῶνα τοῦ 404 π. Χ. τὴν Φυλήν, ὀχυρὸν φρούριον ἐπὶ τῆς Πάρνηθος. Οἱ τριάκοντα ἔσπευσαν κατ' αὐτῶν μετὰ τῶν τρισχιλίων, ἀλλ' ἠναγκάσθησαν, ἕνεκα τῆς πεσούσης χιόνος, ν' ἀπέλθωσιν ἄπρακτοι. Ἐπειδὴ δὲ οἱ ἐκ τῆς Φυλῆς προσέβαλον καὶ τὸ 15 στάδια ἀπέχον στρατόπεδον τῶν Λακώνων καὶ ἱππέων καὶ ἐθανάτωσαν πολλούς, οἱ τριάκοντα ὠχυρώθησαν εἰς τὸ φρούριον τῆς Ἐλευσῖνος, ὁπόθεν ἀπαγαγόντες 300 Ἐλευσινίους εἰς Ἀθήνας ἐθανάτωσαν αὐτούς. Ἀλλὰ καὶ οἱ περὶ τὸν Θρασύβουλον ἐλευθερωταὶ ἀνῆλθον ταχέως εἰς 700, μετ' ὀλίγας δὲ ἡμέρας κατῆλθον εἰς Πειραιᾶ, ὅπου εἶχον συσσωρευθῆ πολλοὶ τῶν ἐκ τοῦ ἄστεως φευγόντων τὰς διώξεις τῶν τυράννων, καὶ ὠχυρώθησαν ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς Μουνιχίας. Οἱ τριάκοντα μετὰ τῆς λακωνικῆς φρουρᾶς καὶ τῶν περὶ αὐτοὺς ἐπελθόντες κατὰ τῶν ἐλευθερωτῶν ἡττήθησαν, φονευθέντων καὶ δύο ἐκ τῶν τυράννων, τοῦ Ἱππομάχου καὶ τοῦ Κριτίου, τοῦ ὠμοτάτου καὶ βδελυρωτάτου ἀρχηγοῦ αὐτῶν. Συγκινητικὴ καὶ πατριωτικὴ ὁμιλία τοῦ κήρυκος τῶν μυστῶν Κλεοκρίτου, ὁποία εἰς τοὺς πικροὺς τούτους χρόνους ἀπὸ πολλοῦ δὲν εἶχεν ἀκουσθῆ ἀπὸ στόματος Ἕλληνος, κατεσίγασε τὰ ζέοντα πάθη καὶ οἱ ἐκ τοῦ ἄστεως ἐπανῆλθον εἰς τὰς Ἀθήνας. Αὐτοὶ οἱ ὀλιγαρχικοὶ κατέλυσαν πλέον ἐνταῦθα τὴν ἀρχὴν τῶν τριάκοντα καὶ παρέδωσαν τὴν κυβέρνησιν εἰς 10 ἄνδρας, ἐκλέξαντες ἕνα ἐξ ἑκάστης φυλῆς. Ἐν τῷ μεταξὺ ἔσπευσαν καὶ οἱ Σπαρτιᾶται εἰς βοήθειαν

Digitized by Google

μετὰ τοῦ Λυσάνδρου ὡς ἁρμοστοῦ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Λίβυος ὡς ναυάρχου μετὰ 40 πλοίων. Ἀλλ' ὁ βασιλεὺς Παυσανίας, ὅστις δὲν ἤθελε νὰ ἴδη ἰσχυρότερον τὸν Λύσανδρον, ἦλθεν εἰς συνεννόησιν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους. καθόσον μάλιστα καὶ αὐτοὶ οἱ Θηβαῖοι καὶ οἱ Κορίνθιοι ἠρνήθησαν νῦν νὰ εἰσβάλωσιν εἰς τὴν Ἀττικήν. Ἀπεσταλμένοι ἐκ Σπάρτης συνήνεσαν τότε νὰ μὴ ἐπανέλθωσιν εἰς Ἀθήνας οἱ τριάκοντα, οἱ ἕνδεκα ἐκτελεσταὶ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης καὶ οἱ ἐν Πειραιεῖ ἄρξαντες δέκα. Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 403 π. Χ. οἱ ἐν Πειραιεῖ ἄνδρες τοῦ Θρασυβούλου ἀνῆλθον εἰς τὸ ἄστυ. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ εἰς τὴν Ἐλευσῖνα καταφυγόντες τριάκοντα ἡτοιμάζοντο νὰ ἐξακολουθήσωσι τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, ὁ Θρασύβουλος ἐστράτευσε κατ' αὐτῶν καὶ ἐθανάτωσε τοὺς ἀρχηγούς.

Ἐπάνοδος εἰς τοὺς δημοκρατικοὺς θεσμούς. Ἡ κατίσχυσις των ἐν Πειραιεῖ ἐσήμαινε καὶ κατίσχυσιν τῆς δημοκρατίας. Ἐπανῆλθε λοιπὸν αὐτὴ οἵα ἦτο πρὸ τῆς ἀνατροπῆς καὶ ἀποκατέστησαν πάλιν ἡ βουλὴ καὶ οἱ ἄρχοντες καὶ τὰ δικαστήρια, ἐκλεγέντος πρώτου ἄρχοντος τοῦ Εὐκλείδου. Ἐψηφίσθη νὰ πολιτεύωνται μὲν οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὰ πάτρια, ἔχοντες τοὺς νόμους τοῦ Σόλωνος καὶ τὰ ὑπ' ἐκείνου κανονισθέντα μέτρα καὶ σταθμά, νὰ διατηρηθῶσι δὲ καὶ τῶν θεσμῶν τοῦ Δράκοντος ὅσοι δὲν εἶχον καταργηθῆ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ σολωνείου πολιτεύματος. Εἰς συμβούλιον ἐκ 500 νομοθετῶν ἀνετέθη ἡ σύνταξις τῶν νέων νόμων, ἡ δὲ ἐπίβλεψις τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἐξ αὐτῶν ψηφιζομένων ὑπὸ τῆς βουλῆς ἀνετέθη ὑπὸ τοῦ δήμου εἰς τὸν Ἄρειον Πάγον. Συνάμα ἀπεδόθησαν εἰς τοὺς πολίτας αἱ διαρπαγεῖσαι περιουσίαι αὐτῶν.

Η ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ. — **Ἡ νέα ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων.** Τὸν Λύσανδρον, ὡς εἴδομεν, ἐτίμησαν αἱ ἑλληνίδες πόλεις ὡς ἐλευθερωτήν· ἐκοσμήθη διὰ στεφάνων, ἐψάλησαν παιᾶνες χάριν αὐτοῦ, ἐστήθησαν ἀνδριάντες καὶ ἀνηγέρθησαν βωμοί, εἰς οὓς ἔθυσαν οἱ Ἕλληνες θυσίας ὡς εἰς θεόν. Ἀλλὰ πρὶν ἢ παρέλθῃ πολὺς χρόνος, οἱ Ἕλληνες ἐπείσθησαν ὅτι ἡ ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Σπάρτης νέα ἐλευθερία, ἣν ἐπανηγύριζον τιμῶντες τὸν Λύσανδρον, ἦτο πολὺ βαρυτέρα τῆς ἀθηναϊκῆς ἀρχῆς. Τῆς τυραννικῆς δὲ ταύτης πολιτικῆς τὴν ὁδὸν ἔδειξεν εἰς τὴν πατρίδα του ὁ Λύσανδρος. Καὶ ὁ ἴδιος δὲ ἐπέτρεπεν εἰς ἄλλους ἢ ἐνήργει ἀποτροπαίας πράξεις. Ἐν Μιλήτῳ διὰ νὰ συλλάβῃ τοὺς προϊσταμένους τοῦ δήμου ὤμοσεν ὅτι οὐδόλως θὰ βλάψῃ αὐτούς· ὅτε δ' οὗτοι κρυπτόμενοι πρότερον ἐθάρρησαν ἕνεκα τούτου νὰ ἐξέλθωσιν εἰς τὸ φανερόν, παρέδωκε πάντας, ἀνερχομένους εἰς 800, εἰς τοὺς ὀλιγαρχικούς, ἵνα τοὺς σφάξωσιν. Ἀναρίθμητος δὲ ἦτο καὶ εἰς τὰς ἄλλας πόλεις ὁ φόνος τῶν δημοκρατικῶν, διότι ὄχι μόνον αὐτὸς κατ' ἰδίας αἰτίας ἐφόνευεν, ἀλλὰ καὶ ἐχαρίζετο εἰς τὰς πολλὰς ἔχθρας καὶ πλεονεξίας τῶν ἑκασταχόθι φίλων καὶ συνήργει μετ' αὐτῶν τὰ τοιαῦτα.

Ἡ Σπάρτη ἐδεικνύετο ὅλως ἀνίκανος νὰ διοικῇ τὸ νέον εὐρύτερον κράτος ἐν τῷ πνεύματι τῆς κατὰ τόπους αὐτονομίας, ἣν εἶχον σεβασθῆ οἱ Ἀθηναῖοι. Δὲν εἶχεν ὀκνήσει νὰ παραδώσῃ εἰς τὴν Περσίαν μέγα μέρος τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπως τύχῃ τῆς ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων βοηθείας τῶν σατραπῶν τοῦ μεγάλου βασιλέως. Ἡ ἐν Ἀθήναις τυραννία τῶν τριάκοντα μικρὰν μόνον ἰδέαν δύναται νὰ παράσχῃ τῆς ὑπὸ τὰς δεκαρχίας καὶ τοὺς Λακεδαιμονίους ἁρμοστὰς ἐν ταῖς ἄλλαις πόλεσι τῆς Ἑλλάδος σπαρτιατικῆς τυραννίας, ἧς μετὰ τὴν ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς πανωλεθρίαν τῶν Ἀθηναίων ἔλαβον πεῖραν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τῆς Εὐβοίας μέχρι τῶν θρακικῶν παραλίων καὶ ἀπὸ τῆς Μιλήτου μέχρι τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ δέκα ὅλα ἔτη καὶ ἐνιαχοῦ ἐπὶ τρεῖς σχεδὸν δεκαετηρίδας. Ὑπὸ τὴν τυραννικὴν διοίκησιν τῶν ἁρμοστῶν οὔτε ἡ ζωή, οὔτε ἡ περιουσία, οὔτε ἡ τιμὴ τῶν πολιτῶν ἠδύναντο νὰ θεωρηθῶσιν ἀσφαλεῖς, ἀλλὰ τὰ πάντα ἦσαν ἐκτεθειμένα εἰς τὴν ἀκόρεστον αὐτῶν ἀσέλγειαν ἢ τὴν ὠμότητα ἢ τὴν φιλοχρηματίαν. Ἡ ἀλαζονεία τῆς Σπάρτης καὶ ἡ ἀδιαφορία αὐτῆς πρὸς τὰ παράπονα τῶν συμμάχων ἢ ἡ σιωπηρὰ παρ' αὐτῆς ἐπιδοκιμασία τῆς δυναστικῆς διαγωγῆς τῶν παρεκτρεπομένων ὀργάνων της ἔγιναν ἀφορμὴ τῆς ἐντὸς βραχέος χρόνου διαταράξεως τῶν πρὸς τοὺς συμμάχους σχέσεων τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τῆς μεταμελείας ἐπὶ τῇ συμπράξει εἰς τὴν κατάλυσιν τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας. Οἱ Σπαρτιᾶται δὲν ἠνείχοντο τὴν ἐκτὸς τῆς ἑαυτῶν ἡγεμονίας ὕπαρξιν ἰδίων συμμαχιῶν. Καὶ ὅμως ἡ Σπάρτη, ἥτις τότε προΐστατο τῆς Ἑλλάδος, ἠδύνατο διὰ πολιτείας γενναίας νὰ δώσῃ νέαν ῥοπὴν εἰς τὰ ἑλληνικὰ πράγματα καὶ νὰ ἀνυψώσῃ τὸν Ἑλληνισμὸν διὰ τῆς καταπολεμήσεως τῆς Περσίας. Ἀλλ' οἱ Λακεδαιμόνιοι, οἵτινες καὶ ἐσωτερικῶς ἐσπαράσσοντο, δὲν εἶχον τὸ ἀπαιτούμενον φρόνημα, οὐδ' ἔχαιρον τὴν κοινὴν ἀγάπην τῶν Ἑλλήνων, ὅπως συναγερθῇ ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν αὐτῶν σύσσωμος ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἀνδρωθῇ καὶ μεγαλουργήσῃ. Τοῦτο δὲ κατεφάνη, ὅτε δοθείσης ἀφορμῆς παρέστη ἡ ὥρα τῆς δράσεως.

Ἡ ἀνάβασις τῶν μυρίων. Ὁ Κῦρος δὲν εἶχε προσφέρει μάτην τὴν πρόθυμον αὐτοῦ πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας βοήθειαν. Εὐθὺς μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου ἐζήτησε τὴν βοήθειαν αὐτῶν, ἵνα ῥίψῃ ἀπὸ τοῦ θρόνου τὸν ἀδελφόν του Ἀρταξέρξην τὸν Μνήμονα (404—359) καὶ βασιλεύσῃ αὐτὸς ἀντ' ἐκείνου. Ἐν Ἑλλάδι ὑπῆρχον τότε πολλοί, οἵτινες, ἕνεκα τῶν ἐσωτερικῶν ἀνατροπῶν, ἔμειναν ἄνευ πατρίδος καὶ ἐνασχολήσεως καὶ ἐκ τούτων συνήθροισεν ὁ Κῦρος περὶ ἑαυτὸν 13.000 ὁπλίτας ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἐξορίστου Σπαρτιάτου Κλεάρχου, ὅστις ὑπῆρξε ναύαρχος τῶν Σπαρτιατῶν καὶ ἁρμοστής, ἐζήτησε δὲ νὰ γίνῃ καὶ τύραννος ἐν Βυζαντίῳ. Ἀλλ' ὁ Κῦρος ἐζήτει ἐπίσημον παρὰ τῆς Σπάρτης βοήθειαν, ἥτις τοσαύτην εὐγνωμοσύνην ὤφειλεν εἰς αὐτόν, καὶ μολονότι ταύτην δὲν ἔλαβεν, ἐνισχύθη ὅμως δι' ἑπτακοσίων ὁπλιτῶν ὑπὸ τὸν Χειρίσοφον. Ἑκατὸν χιλιάδες βαρβάρων ὑπὸ τὸν Ἀρριαῖον καὶ 13.000 Ἑλλήνων ἀπετέλεσαν οὕτω τὸν στρατὸν τοῦ Κύρου, ὅστις τὴν ἄνοιξιν τοῦ 401, ὑπὸ τὸ πρόσχημα ἄλλης ἐκστρατείας, ἀνέβη κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ του. Παρὰ τὰ Κούναξα ὅμως, εἰς τὴν μεταξὺ Εὐφράτου καὶ Τίγρητος πεδιάδα, ἂν καὶ οἱ Ἕλληνες ἐνίκησαν τοὺς Πέρσας, ἀνερχομένους εἰς 400.000, ἢ κατ' ἄλλους εἰς 900.000, ὁ Κῦρος ἐφονεύθη καὶ ἡ ἐκστρατεία ἀπέτυχεν. Ἀπολέσαντες ἔπειτα οἱ Ἕλληνες διὰ τῆς δολιότητος τοῦ Τισσαφέρνους τοὺς στρατηγοὺς των, ἀπίστως ὑπὸ τῶν Περσῶν σφαγέντας, ἐνεθαρρύνθησαν ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἀπελπισίᾳ των ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου Ξενοφῶντος καὶ διὰ μεγάλων ταλαιπωριῶν καὶ κινδύνων, δι' ὀρέων καὶ ὅλως ἀγνώστων εἰς αὐτοὺς τόπων τὸν χειμῶνα πορευόμενοι ἐπὶ ὀκτὼ μῆνας καὶ ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν πανταχοῦ ἀπειλούμενοι, ἐσώθησαν κατὰ Φεβρουάριον ἢ Μάρτιον τοῦ 400 εἰς Τραπεζοῦντα. Ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην πρᾶξιν τὸ κατόρθωμα τοῦτο μιᾶς δρακὸς Ἑλλήνων ἀνδρείων δεικνύει τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἔθνους ὑπὸ τὴν καλλίστην αὐτοῦ ὄψιν. Πιστοὶ εἰς τὴν ἐθνικότητα καὶ τὴν θρησκείαν των, ἔμειναν ἡνωμένοι καὶ εὐπειθεῖς καὶ ὑπ' αὐτοὺς τοὺς ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰδίων ἐκλεχθέντας στρατηγούς. Ὁ ἀρχηγὸς εἶναι Σπαρτιάτης, ἀλλ' Ἀθηναῖος ἀνὴρ συγκρατεῖ αὐτοὺς διὰ τῶν γνησίως ἑλληνικῶν μέσων, διὰ τοῦ ἰδίου παραδείγματος ἐν τῇ καταφρονήσει τῶν κινδύνων καὶ διὰ τοῦ ἐνθουσιάζοντος λόγου. Καὶ ὅμως οἱ τὸ στράτευμα ἐκεῖνο ἀποτελοῦντες ἄνδρες δὲν ἦσαν βεβαίως τὸ ἄνθος τοῦ ἔθνους. Μετὰ πολλὰς δυσκολίας 9.000 Ἕλληνες κατήντησαν ἀπὸ τῆς Τραπεζοῦντος εἰς τὸ Βυζάντιον. Τὰ πράγματα ὅμως ἐν Ἑλλάδι εἶχον λάβει ἐν τῷ μεταξὺ τοιαύτην μεταβολήν, ὥστε οἱ Κύρειοι εὗρον ἀμέσως πάλιν ἐνασχόλησιν εἰς τὸν κατὰ τῶν Περσῶν πόλεμον.

Ὁ πόλεμος Σπάρτης καὶ Περσίας. Διὰ τὰς πρὸς τὸν Ἀρταξέρξην ὑπηρεσίας ὁ Τισσαφέρνης ἐτιμήθη μὲ τὴν σατραπείαν τῆς μεγάλης Φρυγίας καὶ Ἰωνίας καὶ ὁ μισελληνικώτατος βάρβαρος παρευθὺς ἀνέλαβε νῦν νὰ προσαρτήσῃ εἰς τὸ περσικὸν κράτος πάσας τὰς παραλίους ἑλληνικὰς πόλεις, αἵτινες ὁπωσδήποτε εἶχον μετάσχει τῆς ἀποστασίας τοῦ Κύρου καὶ εἶχον παύσει παρέχουσαι φόρον εἰς αὐτόν. Ἀλλ' αἱ ἰωνικαὶ πόλεις αὗται ἐκάλεσαν εἰς βοήθειαν καὶ τὴν Σπάρτην, ὡς προστάτιδα νῦν πάσης τῆς Ἑλλάδος, εἰς ἣν παρείχετο ἀφορμὴ νὰ πρωτοστατήσῃ ἐν τοῖς Ἕλλησι μεγαλουργοῦσα. Ἀλλ' ἡ Σπάρτη ἀνέλαβε χλιαρῶς καὶ ἄνευ σθένους τὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς Περσίας καὶ ὑπὲρ ἐλευθερίας τῶν ἑλληνίδων πόλεων, ἃς αὐτὴ ἐκείνη εἶχε πρότερον παραδώσει διὰ συνθηκῶν εἰς τὸν Πέρσην. Οἱ Σπαρτιᾶται ἀπέστειλαν εἰς τὴν Ἀσίαν ἁρμοστὴν τὸν Θίμβρωνα ἐπὶ κεφαλῆς 5.000 ἀνδρῶν, ὧν οἱ 4.000 ἦσαν ἐκ τῆς λοιπῆς Πελοποννήσου, καὶ 300 Ἀθηναίων ἱππέων. Ἡ στρατιὰ τοῦ Θίμβρωνος ηὐξήθη καὶ δι' ἄλλων ἀνδρῶν προσδραμόντων ἐκ τῶν ἐν τῇ ἠπείρῳ ἑλληνίδων πόλεων καὶ 8.000 ἐκ τῶν Κυρείων. Ὁ Θίμβρων παρὰ τὸ ἀξιόμαχον τοῦ στρατοῦ του οὐδὲν ἐπιτελέσας, ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ Δερκυλλίδα, ὅστις κατώρθωσεν ἐντὸς ὀκτὼ ἡμερῶν νὰ καθυποτάξῃ ἐννέα πόλεις τῆς Αἰολίδος, κατόπιν δέ, ἐξασφαλίσας καὶ τὰς ἐν τῇ Θρακικῇ χερσονήσῳ ἑλληνικὰς πόλεις, συνωμολόγησε μετὰ τοῦ Τισσαφέρνους ἀνακωχὴν (397 π. Χ.).

Ἐσωτερικαὶ ταραχαὶ ἐν Σπάρτῃ. Οἱ Σπαρτιᾶται δὲν ἐπωφελήθησαν τὰς περιστάσεις ταύτας, ἵνα ἐπιτύχωσι καὶ τὴν εἰρήνην, δι' ἧς θὰ ἀνεγνωρίζετο ἡ ἀνεξαρτησία τῶν ἑλληνίδων πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τῷ 398 καὶ 397 ἐνεπλάκησαν εἰς πόλεμον πρὸς τοὺς Ἠλείους. Τῷ δὲ 397 ἀποθανόντος τοῦ βασιλέως Ἄγιδος, ἠγέρθη ἔρις περὶ τῆς διαδοχῆς καὶ ἀντὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Λεωτυχίδου διεδέχθη τὴν βασιλείαν διὰ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Λυσάνδρου ὁ χωλὸς ἀδελφὸς τοῦ Ἄγιδος καὶ υἱὸς τοῦ Ἀρχιδάμου Ἀγησίλαος εἰς ἡλικίαν 44 ἐτῶν. Μόλις ὅμως ἔγινε βασιλεὺς ὁ Ἀγησίλαος, καὶ δεινὸς ἐσωτερικὸς κίνδυνος ἐπεκρεμάσθη εἰς τὴν Σπάρτην. Ἐνταῦθα δὲν ἦτο μόνον ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ περιοίκων, εἱλώτων, νεοδαμώδων (ἀπελευθερωθέντων εἱλώτων) καὶ Σπαρτιατῶν μεγάλη, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν τελευταίων τούτων ἠνοίγετο νῦν μέγα χάσμα, ἐπειδὴ ὁ μὲν ἀριθμὸς τῶν ὁμοίων εἶχεν ἐλαττωθῆ ἕνεκα τοῦ πολέμου, σφοδρῶς δὲ αὐξηθῆ ὁ τῶν ὑπομειόνων, δηλαδὴ ἐκείνων, οἵτινες, ἂν καὶ γνήσιοι Σπαρτιᾶται, δὲν εἶχον ὅμως ταὐτὰ ὡς οἱ ὅμοιοι δικαιώματα, ἅτε μὴ εὐποροῦντες ἱκανῶς, ἵνα συνεισφέρωσι τὰ ἀπαιτούμενα πρὸς τὰ συσσίτια. Ἐκ τῶν ὑπομειόνων τις, Κινάδων ὀνόματι, ἐμελέτησεν ἐπανάστασιν, ἥτις ἀνακαλυφθεῖσα ἐθεωρήθη τόσον ἐπίφοβος, ὥστε οἱ Σπαρτιᾶται δὲν ἐτόλμησαν νὰ συλλάβωσι τὸν Κινάδωνα ἐντὸς τῆς πόλεως, ἀλλ' ἔξω αὐτῆς, πέμψαντες αὐτὸν εἰς μυστικὴν δῆθεν ἀποστολήν. Μὲ τὸν θάνατον ὅμως αὐτοῦ τε καὶ τῶν συνωμοτῶν τὸ κακὸν προελήφθη ἐν τῇ γενέσει του.

Ὁ Ἀγησίλαος ἐν Ἀσίᾳ. Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 396 ἐπανελήφθη καὶ ὁ πρὸς τοὺς Πέρσας πόλεμος. Οἱ Σπαρτιᾶται, πληροφορηθέντες ὅτι ὁ Ἀρταξέρξης παρεσκεύαζεν ἐν Φοινίκῃ στόλον ἐκ 300 τριήρων, οὗτινος τὴν ἀρχηγίαν ἀνέθηκεν εἰς τὸν Κόνωνα, ἀπέστειλαν εἰς Ἀσίαν τὸν βασιλέα Ἀγησίλαον, κατὰ προτροπὴν τοῦ Λυσάνδρου, ἐλπίζοντος νὰ ἀνακτήσῃ τὴν προτέραν του ἐπιρροήν, ἐπὶ κεφαλῆς ὀκτακισχιλίων ἀνδρῶν, συνοδευόμενον ὑπὸ 30 μόνον Σπαρτιατῶν ὡς συμβούλων, ἐν οἷς καὶ ὁ Λύσανδρος. Καὶ αἱ μὲν ἐλπίδες τοῦ Λυσάνδρου νὰ μεταχειρισθῇ κατὰ τὴν ἐπιχείρησιν ταύτην τὸν Ἀγησίλαον ὡς ὄργανόν του ἀπεδείχθησαν φροῦδαι. Ὁ ἀνδρεῖος, ἁπλοῦς τὸ ἦθος καὶ χρηστὸς Σπαρτιάτης βασιλεὺς ταχέως ἀπηλλάγη τοῦ ὀχληροῦ Λυσάνδρου. Ἀλλ' ἡ ἐκστρατεία, ἥτις ἤρχισε πανηγυρικῶς διὰ τοῦ ἀπὸ τῆς Αὐλίδος ἔκπλου, δὲν ἐπήνεγκε σπουδαῖα ἀποτελέσματα. Ὁ Ἀγησίλαος ἠθέλησε νὰ δώσῃ εἰς αὐτὴν πανελλήνιον χαρακτῆρα, ἀλλὰ δὲν ἐφάνησαν ἅπαντες οἱ Ἕλληνες πρόθυμοι πρὸς τοῦτο· οὕτω διὰ διαφόρων προφάσεων δὲν μετέσχον αὐτῆς οἱ Ἀργεῖοι, οἱ Κορίνθιοι, οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ Θηβαῖοι. Ἀποβιβασθεὶς εἰς Ἔφεσον ὁ Ἀγησίλαος, συνῆψε τρίμηνον ἀνακωχὴν μετὰ τοῦ Τισσαφέρνους, ὅπως ἐρωτηθῇ ἐν τῷ μεταξὺ ὁ μέγας βασιλεὺς περὶ τῆς αὐτονομίας τῶν ἑλληνίδων πόλεων, ἣν ἐζήτει ὁ Σπαρτιάτης βασιλεύς. Παρασπονδήσαντος ὅμως τοῦ Τισσαφέρνους, ὁ Ἀγησίλαος ἀπεφάσισε τὸν πόλεμον. Εἰσελάσας ἀπροσδοκήτως εἰς Φρυγίαν, ἐκυρίευσε πόλεις πολλὰς καὶ ἀπεκόμισεν ἄφθονα λάφυρα, κατόπιν δ' ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἔφεσον, ὅπως καταρτίσῃ ἱππικόν, οὗτινος ἡ ἔλλειψις ἦτο ἐπαισθητή. Τὴν πόλιν ταύτην μετέβαλεν ὁ Ἀγησίλαος, κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 396 πρὸς τὸ 395 π. Χ., εἰς ἐργαστήριον πολέμου. Ἀφοῦ δὲ παρεσκεύασεν ἐπαρκῶς τὰ τῆς ἐκστρατείας, προεχώρησε πρὸς τὰς Σάρδεις, δῃῶν τὴν χώραν εἰς ἀπόστασιν τριῶν ἡμερῶν. Τὴν δὲ τετάρτην ἡμέραν ἔφθασαν οἱ ἱππεῖς τῶν πολεμίων. Ὁ Ἀγησίλαος ἐπιτεθεὶς κατ' αὐτῶν παρὰ τὸν Πακτωλὸν ποταμὸν ἐνίκησε κατὰ κράτος καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐκυρίευσε καὶ τὸ στρατόπεδον τῶν πολεμίων μετὰ πολλῶν λαφύρων, ἀνερχομένων εἰς 70 καὶ πλέον τάλαντα. Συνομολογήσας κατόπιν ἑξάμηνον ἀνακωχὴν μετὰ τοῦ διαδόχου τοῦ Τισσαφέρνους Τιθραύστου καὶ λαβὼν 30 τάλαντα πρὸς διατροφὴν τοῦ στρατοῦ, ἐπορεύθη κατὰ τῆς Φρυγίας, ἐν ᾗ ἐσατράπευεν ὁ Φαρνάβαζος. Φθάσας δ' ἐκεῖ κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 395 π. Χ., τὴν μὲν χώραν ἔκαιε καὶ ἐπόρθει, τὰς δὲ πόλεις προσελάμβανεν ἄλλας μὲν διὰ τῆς βίας, ἄλλας δ' ἑκουσίως. Ὑποσχεθέντος δὲ τοῦ Φαρναβάζου ἀνεπιφυλάκτως τὴν φιλίαν καὶ συμμαχίαν του, ὁ Ἀγησίλαος ἀνεχώρησεν ἐκ τῆς Φρυγίας, πολλὰ προσδοκῶν ἐκ τῆς διασπάσεως τῶν δεσμῶν τῶν συνεχόντων τὴν Μικρὰν Ἀσίαν μετὰ τῆς περσικῆς μοναρχίας. Ἀλλ' ἐνῷ ἡτοιμάζετο κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 394 π. Χ. νὰ προχωρήσῃ ἐκ Τροίας εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Ἀσίας, οἱ Σπαρτιᾶται, ἀλλαχόθεν πιεζόμενοι, ἀνεκάλεσαν αὐτόν. Καταλιπὼν δ' ἐν Ἀσίᾳ πρὸς διάσωσιν τῶν ἑλληνίδων πόλεων Λακεδαιμόνιον ἁρμοστὴν καὶ τοὺς ὑπολοίπους τῶν στρατιωτῶν του, ἀνερχομένους εἰς 4.000, κατήρτισε στράτευμα ἐξ ἐθελοντῶν, μεθ' ὧν διαπεράσας εἰς τὴν Εὐρώπην ἐπέστρεψεν εἰς τὰ ἴδια.

Ἡ κατάστασις τῶν ἐν Ἑλλάδι πολιτειῶν.—Δυσαρέσκεια κατὰ τῆς Σπάρτης. Ὅσῳ μᾶλλον ἡ δυσαρέσκεια τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν ηὔξανε κατὰ τῆς δεσποτικῆς πολιτικῆς τῆς Σπάρτης ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, τόσῳ μᾶλλον καὶ ἡ δύναμις τῶν ἀντιπάλων αὐτῆς ἐκραταιοῦτο καὶ ἐστρέφετο ἐναντίον της. Αἱ Ἀθῆναι, παρὰ τὰς βαρείας συμφορὰς των, δὲν ἦσαν τόσον ἀσθενεῖς ὅσον ἤθελεν ὑποθέσει τις. Ἡ δύναμις αὐτῶν ἐνέκειτο εἰς τὸ μέγα ἐμπόριον, τὸ ὁποῖον καὶ πρότερον συνεκέντρουτο εἰς αὐτὰς καὶ νῦν ἐλάμβανε νέαν ζωήν. Αἱ ἐκ τοῦ πολέμου πληγαὶ τοιουτοτρόπως κατὰ μικρὸν ἐπουλοῦντο, ἡ ἐσωτερικὴ δὲ πολιτικὴ κατάστασις τόσῳ ἀσφαλεστέρα καθίστατο, καθ' ὅσον ἡ ὀλιγαρχικὴ φατρία διὰ τῆς καταχρήσεως τῆς δυνάμεώς της αὐτὴ ἑαυτὴν ἐξεμηδένισεν. Ὀλιγαρχικαὶ ἑταιρεῖαι δὲν ὑφίστανται πλέον εἰς τὴν πόλιν καὶ ὁ φόβος ἀπὸ τῶν ὀλιγαρχικῶν, ὅστις κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ἀπὸ τοῦ Κίμωνος μέχρι τοῦ Κριτίου κατεῖχε διηνεκῶς τοὺς Ἀθηναίους, ἐξέλιπε παντελῶς κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα. Ἡ δημο-

Digitized by Google

κρατία ἐδείχθη ἐξόχως μετριοπαθής, οἱ ἐπανελθόντες δὲ φυγάδες, ἀντὶ νὰ ζητήσωσιν ἀποζημίωσιν διὰ τὰς δημευθείσας περιουσίας, προετίμησαν ν' ἀπολέσωσιν αὐτάς, ἵνα μὴ διαταραχθῇ ἡ εἰρήνη τῆς πατρίδος. Τὸ παράδειγμα δὲ τῆς γενναιοφροσύνης ταύτης παρέσχεν αὐτὸς ὁ Θρασύβουλος καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ. Καὶ ἡ νομοθεσία ἀνεθεωρήθη ὑπὸ τῆς ἀρχῆς τῶν νομοθετῶν, οἵτινες προσέλαβον εἰδήμονας βοηθούς. Πάντα ταῦτα ἐτελέσθησαν κατὰ τὸ ἔτος τῆς ἀρχοντίας τοῦ Εὐκλείδου 403 / 402. Καὶ οἱ πρώην δὲ μισθοὶ τῶν πολιτῶν, τὸ θεωρικόν, τὸ δικαστικόν, τὸ ἐκκλησιαστικόν, εἰσήχθησαν πάλιν, ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν βελτίωσιν τῶν οἰκονομικῶν τῆς πόλεως, ἀφοῦ καὶ αὐτὰ τὰ χρέη τῶν τριάκοντα, ἀνερχόμενα εἰς 100 τάλαντα, ἐπληρώθησαν ὑπ' αὐτῆς καὶ τὰ νεώρια πάλιν ἀποκατεστάθησαν. Ἐκ τοῦ μεγάλου ἐμφυλίου πολέμου τὴν μικροτάτην ὠφέλειαν ἀπέλαυσε μόνον ἡ Κόρινθος. Ὅ,τι ἐπεθύμουν οἱ Κορίνθιοι, νὰ ἄρχωσι μὲν ἐν Κερκύρᾳ, νὰ ἔχωσι δὲ ἐν Συρακούσαις ὑπέροχον θέσιν, τοῦτο ἀκριβῶς ἀπώλεσαν διὰ τοῦ πολέμου καὶ τῶν Σπαρτιατῶν. Ἡ μὲν Κέρκυρα παρέμεινεν ἀνεξάρτητος, ἐν δὲ ταῖς Συρακούσαις ὑπεστήριξαν οἱ Σπαρτιᾶται τὸν ὑπὸ τῶν Κορινθίων πολεμούμενον τύραννον Διονύσιον. Διὰ ταῦτα ταχέως ἀπεμακρύνθη ἡ Κόρινθος ἀπὸ τῶν Σπαρτιατῶν καὶ συνετάχθη ἐπὶ θυσίᾳ τῆς ἀνεξαρτησίας της πρὸς τοὺς ἐχθροὺς ἐκείνων, μόνον ἵνα βλάψῃ τὴν Σπάρτην ἔτι μᾶλλον. Τὸ Ἄργος ἐξηκολούθει νὰ φυλάττῃ τὴν ὑπέροχον θέσιν του μεταξὺ τῶν δευτερευουσῶν πολιτειῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλ' αἱ Θῆβαι ἀνυψοῦνται νῦν εἰς πολλὴν δύναμιν καὶ οἱ πρώην θερμοὶ τῶν Σπαρτιατῶν σύμμαχοι, οἵτινες πιθανῶς περιέμενον νὰ ὑποστηριχθῶσιν ὑπ' αὐτῶν πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἐν Βοιωτίᾳ ἀρχῆς των, ψευσθέντες εἰς τὰς ἐλπίδας των, ἀντεπεξέρχονται νῦν ἐπιμόνως κατ' αὐτῶν. Περιφρονοῦσι τοὺς μεγίστους ἄνδρας τῆς Σπάρτης, τὸν Λύσανδρον, προσκαλοῦντα αὐτοὺς νὰ ἐκστρατεύσωσι κατὰ τῶν Ἀθηνῶν, καὶ τὸν Ἀγησίλαον, τοῦ ὁποίου τὴν θυσίαν θρασύτατα διετάραξαν ἐν Αὐλίδι.

Νέοι ἐμφύλιοι ἀγῶνες. Οἱ Σπαρτιᾶται, τὰ ἴδια συμφέροντα ἀπροκαλύπτως ἐπιδιώκοντες, καθίσταντο ὁσημέραι μισητότεροι. Οἱ πλεῖστοι δὲ τῶν συμμάχων των ἀνέμενον εὐκαιρίαν πρόσφορον, ὅπως ἀντεπεξέλθωσι κατ' αὐτῶν. Μικρά τις ὤθησις ἐχρειάζετο νῦν, ἵνα κινήσῃ τὰς δύο πρὸ πάντων δυσηρεστημένας κατὰ τῆς Σπάρτης δυνάμεις, τὰς Θήβας καὶ τὴν Κόρινθον, εἰς πόλεμον κατ' αὐτῆς. Τὴν κατὰ τῆς Σπάρτης ἀντιπάθειαν ὑπέθαλπε καὶ ὁ Τιθραύστης, ὅστις ἀπέστειλε πρὸς τοῦτο εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν Ῥόδιον Τιμοκράτην μετὰ 50 ταλάντων, διὰ νὰ διαμοιρασθῶσιν εἰς τοὺς πρωτεύοντας ἄνδρας τῶν Θηβῶν, τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ Ἄργους. Ὁ Τιμοκράτης δ' ἐξεπλήρωσε καλῶς τὴν ἀποστολήν του καὶ ἡ ἐχθροπάθεια ἐναντίον τῶν Σπαρτιατῶν δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐκδηλωθῇ.

Ὁ Κορινθιακὸς πόλεμος. Οἱ Φωκεῖς ἡττηθέντες ὑπὸ τῶν Λοκρῶν, βοηθουμένων ὑπὸ τῶν Θηβαίων, οἵτινες εἰσέβαλον εἰς τὴν Φωκίδα, ἐζήτησαν τὴν ἐπικουρίαν τῶν Σπαρτιατῶν, οἵτινες, θέλοντες νὰ ταπεινώσωσι τοὺς Θηβαίους, ἀπέστειλαν πρὸς βοήθειαν τῶν Φωκέων τὸν Λύσανδρον (395). Εἰσβαλὼν οὗτος διὰ τῆς Φωκίδος εἰς τὴν Βοιωτίαν, προσέβαλε τὴν Ἁλίαρτον καὶ μετὰ κρατερὰν μάχην ἐφονεύθη, πρὶν ἢ φθάσῃ ὁ βασιλεὺς Παυσανίας μετὰ τοῦ λοιποῦ πελοποννησιακοῦ στρατοῦ. Ὅτε δὲ καὶ ὁ Παυσανίας ἔφθασεν, οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον σπεύσει εἰς βοήθειαν τῶν Θηβαίων καὶ οἱ Σπαρτιᾶται μὲ τὰς ἀνεπαρκεῖς των δυνάμεις ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσι. Τὸν Παυσανίαν κατεδίκασαν διὰ τοῦτο οἱ Σπαρτιᾶται εἰς θάνατον, ἀλλὰ προέφθασεν οὗτος να διαφύγῃ εἰς Τεγέαν, περὶ τοῦ Λυσάνδρου δὲ ἐκ καταλειφθέντων ἐγγράφων ἐπείσθησαν ὅτι ἐμελέτα μεγάλας ἀνατροπὰς ἐν Σπάρτῃ. Ἡ ἧττα αὕτη συνήνωσεν εἰς συμμαχίαν τὰς Θήβας, τὰς Ἀθήνας, τὴν Κόρινθον καὶ τὸ Ἄργος, ἥτις ὁσημέραι ἐλάμβανε μεγαλυτέρας διαστάσεις, προσελθόντων τῶν Εὐβοέων καὶ Λευκαδίων, τῶν Λοκρῶν καὶ Ἀκαρνάνων, μετὰ δὲ ταῦτα τῶν Θεσσαλῶν καὶ τῶν περὶ τὴν Οἴτην κατοικούντων. Τὸ προσεχὲς ἔαρ τοῦ 394 π. Χ. συνῆλθον οἱ σύμμαχοι ἐν Κορίνθῳ. Τιμόλαος ὁ Κορίνθιος συνεβούλευσε νὰ ἐπιπέσωσι κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν ἐν αὐτῇ τῇ Σπάρτῃ. Ἀλλὰ πρὶν οἱ σύμμαχοι συμφωνήσωσι περὶ τοῦ ἀναγκαίου ἀριθμοῦ τῶν στρατιωτῶν, οἱ Λακεδαιμόνιοι δραστηρίως ἐπελθόντες ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἀριστοδήμου, μετὰ τῶν Τεγεατῶν καὶ Μαντινέων, κατέλαβον τὴν Σικυωνίαν. Ὁ στρατὸς αὐτῶν ἀνήρχετο εἰς 15.000, ἐνῷ τῶν ἐν σπουδῇ ἀντεπεξελθόντων συμμάχων ὑπερέβαινε τὰς 25.000. Παρὰ τὸν ποταμὸν Νεμέαν, τὸν χωρίζοντα τὴν Σικυῶνα ἀπὸ τῆς Κορινθίας, συνεκρούσθησαν αἱ στρατιαί, καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι, νικήσαντες τοὺς συμμάχους, ἠνάγκασαν αὐτοὺς νὰ παραιτήσωσι τὴν ἰδέαν τῆς εἰς τὴν Λακωνίαν εἰσβολῆς. Ἀλλὰ περὶ τὸν αὐτὸν χρόνον, καθ' ὃν οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐνίκων παρὰ τὴν Νεμέαν, ὁ στόλος των ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ Πεισάνδρου, γαμβροῦ τοῦ Ἀγησιλάου, ἡττᾶτο ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ (Αὔγουστος τοῦ 394), παρὰ τὴν Κνίδον, ὑπὸ τοῦ Κόνωνος, ἄγοντος περσικὸν στόλον ἐξ 180 τριήρων. Διὰ τῆς ἥττης ταύτης οὐ μόνον τὸ ἥμισυ σχεδὸν τοῦ στόλου τῶν Λακεδαιμονίων ἀπωλέσθη, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ κατὰ θάλασσαν ἡγεμονία αὐτῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Σπαρτιᾶται εἶχον προσκαλέσει τὸν Ἀγησίλαον ἐξ Ἀσίας. Οὗτος ἐπιστρέψας ἐντὸς 30 ἡμερῶν ἀπὸ τοῦ Ἑλλησπόντου διὰ ξηρᾶς εὑρίσκετο παρὰ τὴν Βοιωτίαν, ὅτε ἔλαβε τὴν ἀγγελίαν τῆς ἥττης τοῦ σπαρτιατικοῦ στόλου. Καὶ ἐνίκησε μὲν ὁ Ἀγησίλαος κατὰ ξηρὰν αὖθις τοὺς κατὰ τῆς Σπάρτης συμμαχοῦντας ἐν τῇ φοβερᾷ παρὰ τὴν Κορώνειαν μάχῃ, ἐν τούτοις ἠναγκάσθη νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν Σπάρτην διὰ θαλάσσης, μὴ δυνάμενος νὰ ἐκβιάσῃ τὴν διὰ τοῦ Ἰσθμοῦ δίοδον. Τελευτῶντος δὲ τοῦ 394 π. Χ., ὅλον σχεδὸν τὸ Αἰγαῖον, πλὴν τῆς Σηστοῦ καὶ τῆς Ἀβύδου, ὅπου συνεκράτει ἀκόμη τὴν τιμὴν τῆς Σπάρτης ὁ Δερκυλίδας, εἶχεν ἀποτινάξει τὴν σπαρτιατικὴν ἀρχὴν καὶ ἐκδιώξει τοὺς Λακεδαιμονίους ἁρμοστάς· ὁ Κόνων ἀνεκηρύσσετο ἁπανταχοῦ ἐλευθερωτής. Τῷ 393 π. Χ. ὁ Κόνων καὶ ὁ Φαρνάβαζος πλεύσαντες εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὑπέταξαν ἄνευ ἀντιστάσεως τὰς Κυκλάδας, ἐδῄωσαν τὰ παράλια τῆς Λακωνικῆς καὶ κατέλαβον τὰ Κύθηρα. Ἔπειτα κατέπλευσαν εἰς τὸν Ἰσθμόν, ὅπου ἔδωκαν χρήματα εἰς τοὺς συμμάχους καὶ παρεκίνησαν αὐτοὺς νὰ ἐξακολουθήσωσι τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Σπάρτης. Ὁ Φαρνάβαζος ἐπιστρέψας μετ' ὀλίγον εἰς τὴν Ἀσίαν, ἀφῆκεν εἰς τὸν Κόνωνα 80 τριήρεις καὶ χρήματα. Οὗτος ἦλθεν εἰς τὸν Πειραιᾶ 12 ἔτη μετὰ τὴν ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς πανωλεθρίαν ὡς ναύαρχος στόλου περσικοῦ, ἐντολὴν ἔχων ν' ἀναστήσῃ διὰ χρημάτων περσικῶν τὰ τείχη τῆς πατρίου πόλεως. Τὰ τείχη τῶν Ἀθηνῶν ἀνορθωθέντα διὰ τὸ πλεῖστον αὐτῶν ὑπέμνησαν εἰς τοὺς Ἀθηναίους τοὺς εὐδαίμονας χρόνους τοῦ μεγαλείου τῆς πόλεως καὶ ἔπεισαν αὐτοὺς ὅτι δὲν ἦτο παντελῶς ἀδύνατον ν' ἀποκτήσῃ τὴν παλαιὰν ἡγεμονίαν. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐπανέκτησαν ἤδη τὰς ἀρχαίας κληρουχίας ἐν Λήμνῳ, Ἴμβρῳ καὶ Σκύρῳ.

Ὁ πόλεμος ἐξηκολούθησεν ἔκτοτε περὶ τὴν Κόρινθον μεταξὺ τῶν Λακεδαιμονίων καὶ τῶν συμμάχων ἀπὸ τοῦ 392 μέχρι τοῦ 387, τῶν μὲν συμμάχων ὄντων ἐν Κορινθίᾳ, τῶν δὲ Λακεδαιμονίων ἀφορμωμένων ἐκ Σικυωνίας. Οἱ Σπαρτιᾶται καταλαβόντες τὸ ἐπίνειον τῆς Κορίνθου Λέχαιον, ἐβάδισαν πρὸς τὴν Βοιωτίαν διὰ τῆς ὀρεινῆς χερσονήσου, ἥτις σήμερον καλεῖται Περαχώρα, ἐν ᾗ ἄλλως οἱ Κορίνθιοι ἔφερον καὶ τὰ ποίμνια αὐτῶν. Ταύτης τὸ κυριώτατον χωρίον, τὸ Πείραιον, κατέλαβεν ὁ Ἀγησίλαος τῷ 390 π. Χ., ἔπειτα δὲ προχωρήσας εἰς τὴν χερσόνησον, καὶ λείαν συνήγαγε πολλὴν καὶ αἰχμαλώτους συνέλαβεν, ὧν τινες ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλοι. Οἱ Βοιωτοὶ κατεταράχθησαν, βλέποντες τὴν ἐγγύτατα τῆς χώρας αὐτῶν πορείαν τοῦ Ἀγησιλάου, καί, στείλαντες πρέσβεις, ἠρώτων ἐπὶ τίσιν ὅροις ἠδύναντο νὰ τύχωσι τῆς εἰρήνης. Ὁ πόλεμος οὕτως ἐφαίνετο προσεγγίζων εἰς τὸ τέρμα του, ὅτε γεγονὸς ἀνέλπιστον μετέβαλε τὴν τύχην αὐτοῦ. Συνήθειαν εἶχον οἱ κάτοικοι τῶν ἐν Λακωνικῇ Ἀμυκλῶν νὰ πορεύωνται εἰς τὴν ἐν Σπάρτῃ κατὰ τὸν μῆνα Ἰούλιον τελουμένην ἑορτὴν τῶν Ὑακινθίων. Ἐπειδὴ δ' ἐπλησίαζεν ἡ ἑορτή, ὁ ἐν Λεχαίῳ στρατοπεδευόμενος Ἀγησίλαος ἔδωκε τὴν ἄδειαν εἰς τοὺς ἐν τῷ στρατῷ Ἀμυκλαίους ν' ἀπέλθωσι. Χάριν δ' ἀσφαλείας ἔταξεν ἑξακοσίους ὁπλίτας καὶ μίαν μοῖραν ἱππέων, ὅπως προπέμψωσι τοὺς πανηγυριστὰς μέχρις ἀσφαλοῦς χώρου. Κατὰ τούτων λοιπὸν ἐπιτεθεὶς ὁ Ἀθηναῖος στρατηγὸς Ἰφικράτης μετὰ πελταστῶν, ἐνίκησεν αὐτοὺς καὶ κατέκοψε σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν, πλὴν ὀλίγων σωθέντων εἰς τὸ Λέχαιον.

Ἡ Ἀνταλκίδειος εἰρήνη. Ἡ Ἑλλὰς ὅλη ἐξηντλεῖτο εἰς ἐπωδύνους ἐμφυλίους ἀγῶνας καὶ ἐσπαράσσετο διὰ τῶν ἰδίων αὐτῆς χειρῶν. Τὰ δ' ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ἀτυχήματα τῶν Σπαρτιατῶν ἐπέδρασαν εἰς τὴν μεταβολὴν τῆς πρὸς τοὺς Πέρσας πολιτικῆς αὐτῶν Τῷ 392 ἀπεστάλη ἐκ Σπάρτης ὁ Ἀνταλκίδας πρὸς τὸν νέον ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ κάρανον Τιρίβαζον, ἔχων ὁδηγίας νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἐπὶ πασῶν τῶν ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κυριαρχίαν τῶν Περσῶν, ἀντὶ τούτου δὲ ν' ἀπαιτήσῃ τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἐν Ἑλλάδι πόλεων. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀπέβλεπεν εἰς τοὺς ἐναντίον τῆς Σπάρτης συμμάχους, διότι θὰ ἠναγκάζοντο τοιουτοτρόπως οἵ τε Θηβαῖοι νὰ ἀφήσωσι τὰς ἐν Βοιωτίᾳ πόλεις αὐτονόμους καὶ οἱ Ἀθηναῖοι νὰ διαλύσωσι τὴν μόλις συγκρατουμένην νέαν συμμαχίαν των, καὶ οἱ Κορίνθιοι ὁμοίως νὰ διαλύσωσι τὸν πρὸς τοὺς Ἀργείους στενὸν σύνδεσμον. Ὁ Τιρίβαζος ἔδωκε τότε χρήματα εἰς τὸν Ἀνταλκίδαν, ἐφυλάκισε δὲ καὶ τὸν Κόνωνα, ὅστις κατόπιν ἀπέθανεν ἐν Κύπρῳ. Ὁ πόλεμος ἐν τούτοις ἐξηκολούθει ἀκόμη. Οἱ Ἀθηναῖοι ἔπεμψαν καὶ πρὸς τὸν Εὐαγόραν τῆς Κύπρου βοήθειαν πολεμοῦντα κατὰ τῶν Περσῶν, ἂν καὶ διέλυον οὕτω τὴν μετὰ τούτων συμμαχίαν, καὶ τὸν Θρασύβουλον τῷ 389 μετὰ 40 πλοίων πρὸς τὸν Ἑλλήσποντον. Ὁ Θρασύβουλος προσέλαβε τότε εἰς τὴν συμμαχίαν τῶν Ἀθηναίων τὴν Θάσον, Σαμοθρᾴκην, Χερσόνησον, Τένεδον, τὸ Βυζάντιον, τὴν Χαλκηδόνα καὶ τὴν Λέσβον ἔτι καὶ τὰς Κλαζομενάς, ἀλλὰ πλεύσας καὶ εἰς Παμφυλίαν πρὸς ἀργυρολογίαν ἔπεσεν ἐνταῦθα. Κατόπιν ἔπεμψαν οἱ Ἀθηναῖοι εἰς τὸν Ἑλλήσποντον τὸν Ἰφικράτην, ὅστις διεξάγει ἐπιτυχεῖς ἀγῶνας, ἐνῷ καὶ ἄλλος ἱκανὸς Ἀθηναῖος στρατηγός, ὁ Χαβρίας, ἀρχίζει συγχρόνως τὸ στάδιόν του. Ὁ Χαβρίας ἐβοήθησε τὸν Εὐαγόραν εἰς κατάκτησιν τῆς Κύπρου (388), καὶ κατόπιν ἀνέλαβε τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ μισθοφορικοῦ στρατοῦ τοῦ ἀποστατήσαντος βασιλέως Νεκτανεβῶ τοῦ Α'. Οἱ Σπαρτιᾶται ἐξ ἑτέρου ἐπέτυχον νὰ εἰσδύσωσιν εἰς αὐτὸν τὸν λιμένα τοῦ Πειραιῶς καὶ νὰ ἁρπάσωσι πλοῖα καὶ ὅπλα, νὰ κατισχύσωσι δὲ καὶ ἐν Ἑλλησπόντῳ βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν Περσῶν. Ἀλλὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου ἐπήνεγκε πάλιν ἡ μετὰ τῶν Περσῶν συνεννόησις. Τῷ 386 ἐπέστρεψεν ἐκ Σούσων ὁ Ἀνταλκίδας κομίζων τοὺς περὶ εἰρήνης ὅρους τοῦ μεγάλου βασιλέως, ἔχοντας οὕτως: «Ἀρταξέρξης βασιλεὺς νομίζει δίκαιον τὰς μὲν ἐν τῇ Ἀσίᾳ πόλεις ἑαυτοῦ εἶναι καὶ τὴν νήσων Κλαζομενὰς καὶ τὴν Κύπρον, τὰς δὲ ἄλλας ἑλληνίδας πόλεις καὶ μικρὰς καὶ μεγάλας αὐτονόμους ἀφεῖναι, πλὴν Λήμνου καὶ Ἴμβρου καὶ Σκύρου. Ταύτας δὲ ὥσπερ τὸ ἀρχαῖον εἶναι Ἀθηναίων. Ὁπότεροι δὲ ταύτην μὴ δέχονται, τούτοις ἐγὼ πολεμήσω μετὰ τῶν ταὐτὰ βουλομένων καὶ πεζῇ καὶ κατὰ θάλασσαν καὶ ναυσὶ καὶ χρήμασι». Πρὸς ἐπικύρωσιν τῆς συνθήκης συνῆλθεν ἐν Σπάρτῃ συνέδριον τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἑλληνίδων πόλεων. Οἱ Ἕλληνες δὲν ἦσαν πάντες σύμφωνοι εἰς ἀποδοχὴν τοιαύτης εἰρήνης, ἀλλ' ὅτε ὁ Ἀγησίλαος, ἀναλαμβάνων τὸ ἔργον ἐκτελεστοῦ τῶν ἀποφάσεων τοῦ Ἀρταξέρξου, ἠπείλησε διὰ πολέμου τὰς Θήβας, τὴν Κόρινθον καὶ τὸ Ἄργος, ὑπέκυψαν αἱ πόλεις, καὶ ἡ Ἑλλὰς ἀπεδέχθη τὴν εἰρήνην οἵαν κατέπεμψεν ὁ μέγας βασιλεύς. Ἡ συμμαχία τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Κορίνθου διελύετο, οἱ Θηβαῖοι ἠναγκάζοντο νὰ ἀφήσωσι τὰς πόλεις τῆς Βοιωτίας αὐτονόμους, οἱ Ἀθηναῖοι ἀποδεχόμενοι τὸν ἀφορῶντα εἰς αὐτοὺς ὅρον τῆς συνθήκης οἱονεὶ κατήργουν ἐπισήμως πᾶσαν περὶ τῆς παλαιᾶς αὐτῶν ἡγεμονίας ἀξίωσιν. Ἐνῷ δὲ ἡ Ἑλλὰς πᾶσα ἐξησθένει καὶ ταπεινοφρονοῦσα ὑπέκυπτεν εἰς τὰς θελήσεις τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν, οἱ Λακεδαιμόνιοι, οἱ μεσῖται καὶ καρπωταὶ τῆς ἐπονειδίστου εἰρήνης, μόνους τοὺς ἄλλους ἠνάγκαζον εἰς ἐκτέλεσιν τῶν διαταγῶν τοῦ Ἀρταξέρξου, αὐτοὶ δὲ οὐδ' ἐσκέφθησαν ν' ἀφήσωσιν αὐτονόμους τοὺς Μεσσηνίους. Ἔργον αἰσχρὸν καὶ ἀνόσιον ὠνόμασεν ὁ Πλάτων τὴν εἰρήνην, δι' ἧς οἱ Ἕλληνες ἐδέσμευσαν τὴν Ἑλλάδα, ἀποπλύναντες πᾶσαν ἀνάμνησιν τῶν λαμπρῶν κατὰ τῆς Περσίας τροπαίων. Μόνη ἡ Σπάρτη μηδίζουσα καὶ πρωτεύουσα διετήρει ἀκόμη τὴν ἡγεμονίαν, ἣν ἔμελλε νὰ ἀπολέσῃ μετ' ὀλίγα ἔτη ἐν Λεύκτροις· ἀλλὰ τὴν δόξαν ἀπώλεσε καὶ ἡ Σπάρτη ἀφ' ἧς ἔγινεν ὁ εἰσηγητὴς καὶ πρωτουργὸς τῆς αἰσχρᾶς συνθήκης.

Ὁ ἐν Ἑλλάδι δεσποτισμὸς τῶν Σπαρτιατῶν. Ὁ περὶ τῆς αὐτονομίας τῶν ἑλληνίδων πόλεων ὅρος τῆς Ἀνταλκιδείου εἰρήνης ἦτο μέγιστον ὠφέλημα τῶν Λακεδαιμονίων. Διαλυομένης πάσης ἄλλης συμμαχίας, πλὴν τῆς σπαρτιατικῆς, ἡ πολυθρύλητος αὐτονομία ἦτο ὅπλον εἰς χεῖρας τῆς Σπάρτης ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς διάλυσιν πάσης ἐπικινδύνου ἢ δυσαρέστου εἰς αὐτὴν συμμαχίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τιμωρίαν ἢ ταπείνωσιν τῶν ἐχθρῶν αὐτῆς. Οἱ Σπαρτιᾶται, ἔχοντες νῦν τὴν ὑποστήριξιν τοῦ περσικοῦ χρυσοῦ καὶ τῆς περσικῆς πολιτικῆς, ἧς καθίσταντο πλέον πράκτορες ἐπονείδιστοι, κύριοι δὲ καὶ τοῦ Ἰσθμοῦ, ὅπου πρότερον τοσαύτη δύναμις ἀντετάχθη κατ' αὐτῶν, ἐπεχείρησαν νὰ ἐπιβληθῶσι μετὰ πάσης τυραννικῆς βίας ἐπὶ ἐκείνων, ὅσοι κατὰ τὸν πόλεμον ἐφάνησαν εὐμενέστεροι πρὸς τοὺς πολεμίους ἢ πρὸς αὐτούς. Τῷ 385 καταλαβόντες τὴν Μαντίνειαν, τὸ μὲν τεῖχος αὐτῆς ἐκρήμνισαν, ἀντὶ δὲ τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος εἰσήγαγον τὸ ἀριστοκρατικόν. Τῷ 384 κατέλαβον τὸν Φλιοῦντα κατόπιν μακρᾶς πολιορκίας καὶ ἐτιμώρησαν σκληρῶς τοὺς δημοκρατικούς. Τῷ δὲ 383 ἐδόθη εἰς τὴν Σπάρτην ἀφορμὴ νὰ ἀναμειχθῇ εἰς πολὺ ἀπωτέρας ἐπιχειρήσεις. Ἐξ Ἀκάνθου καὶ ἐξ Ἀπολλωνίας τῆς Χαλκιδικῆς ἦλθον πρέσβεις, οἵτινες ἐφίστων τὴν προσοχὴν τῶν Σπαρτιατῶν εἰς τὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ἡ Ὄλυνθος, ἡ μεγίστη τῶν ἐπὶ Θρᾴκης πόλις, συνεκρότει κατὰ μικρὸν εἰς τὰ βόρεια τῆς Ἑλλάδος διὰ πολιτικῆς σχεδὸν παντελῶς νέας εἰς τὴν Ἑλλάδα. Οἱ Ὀλύνθιοι ἀπετέλεσαν ἀληθῆ συμπολιτείαν ἐκ τῶν πέριξ πόλεων, προσλαβόντες τοὺς πολίτας αὐτῶν ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς δικαιώμασιν εἰς τὴν ἑαυτῶν πολιτείαν, διὰ τῆς οὕτω δὲ αὐξηθείσης αὐτῶν δυνάμεως ἐπεχείρουν νῦν νὰ ἐλευθερώσωσι καὶ τὰς πόλεις τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τοῦ βασιλέως Ἀμύντου καὶ αὐτὴν τὴν Πέλλαν. Τὴν δύναμιν λοιπὸν ταύτην παρίστων εἰς τὴν Σπάρτην οἱ Ἀκάνθιοι πρέσβεις ὡς ἐπι-

Digitized by Google

κίνδυνον εἰς τὰ συμφέροντα αὐτῆς διὰ τὰ μεγάλα μέσα τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ ἐκείνη, τὰς προσόδους, τὸν στόλον, τὸν στρατόν, τοὺς συμμάχους καὶ διὰ τὴν φιλίαν τῶν Θηβαίων καὶ Ἀθηναίων, διὸ οἱ Σπαρτιᾶται πέμψαντες στρατὸν ἐξηκολούθησαν καὶ κατὰ τοῦτο καὶ κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος 384 τὸν πόλεμον ἐν τῇ Χαλκιδικῇ, ἕως οὗ διὰ τοῦ Ἀγησιλάου κατώρθωσαν τὴν μὲν συμπολιτείαν τῶν Ὀλυνθίων νὰ διαλύσωσιν, αὐτὴν δὲ τὴν Ὄλυνθον νὰ ἀναγκάσωσι νὰ προστεθῇ εἰς τοὺς συμμάχους τῆς Σπάρτης (379).

Αἰφνιδία κατάληψις τῶν Θηβῶν. Ἡ ἐπὶ τὴν Ὄλυνθον ἐκστρατεία εἶχε καὶ ἄλλα ἐν Ἑλλάδι ἐπακόλουθα. Τὸν πρῶτον ἐκεῖσε ἐκπεμφθέντα Σπαρτιάτην στρατηγὸν Εὐδαμίδαν ἔμελλε τὸ θέρος τοῦ 383 νὰ ἀκολουθήσῃ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Φοιβίδας· οὗτος διερχόμενος διὰ τῆς Βοιωτίας καὶ στρατοπεδεύσας ἔξω τῶν Θηβῶν ἐνήργησεν ἐν πλήρει εἰρήνῃ κατόπιν συνεννοήσεως πρὸς τοὺς προδίδοντας τὴν πόλιν, πραξικόπημα, ὅπερ προσέτριψεν εἰς τὴν Σπάρτην μέγα ὄνειδος καὶ ἐπήνεγκεν εἰς αὐτὴν τὰς βαρυτάτας συμφοράς. Ἐν Θήβαις ἐπάλαιον δύο κόμματα πρὸς ἄλληλα, τὸ μὲν ἔχον ἀρχηγὸν τὸν πολέμαρχον Ἰσμηνίαν, τὸ δὲ τὸν συνάρχοντα αὐτοῦ Λεοντιάδην. Ὁ δεύτερος οὗτος εἰσήγαγε τὸν Φοιβίδαν εἰς τὴν πόλιν καί, ἐνῷ ἡ μὲν βουλὴ ἐκάθητο ἐν τῇ ἐν ἀγορᾷ στοᾷ, αἱ δὲ γυναῖκες τῶν Θηβαίων ἑώρταζον τὰ Θεσμοφόρια ἐν τῇ Καδμείᾳ, πλείστη δὲ ἐρημία ἦτο εἰς τὰς ὁδοὺς ἕνεκα τοῦ καύσωνος, ἐγκαθίδρυσεν αὐτὸν εἰς τὴν ἀκρόπολιν. Κατεχομένης δὲ τῆς Καδμείας, συνελήφθη ὁ Ἰσμηνίας, ἀρχηγὸς τῶν δημοκρατικῶν, ἐνῷ οἱ περὶ αὐτόν, τριακόσιοι περίπου ὄντες, προέλαβον νὰ φύγωσιν εἰς τὰς Ἀθήνας. Οἱ Σπαρτιᾶται κατεδίκασαν ἔπειτα τὸν Φοιβίδαν εἰς πρόστιμον διὰ τὴν παράνομον πρᾶξιν, δὲν ἀπέδωκαν ὅμως τὴν Καδμείαν, ἐθανάτωσαν δὲ καὶ τὸν Ἰσμηνίαν, ὡς δεχθέντα παρὰ τῶν βαρβάρων χρήματα! Ἡ πολιτικὴ ἀδικία ἐκαλύπτετο τοιουτοτρόπως ὑπὸ τὸ ἔνδυμα τῆς πολιτικῆς ἀναιδείας.

Ἡ διαγωγὴ τῆς Σπάρτης. Τῷ 380 π. Χ. οἱ Σπαρτιᾶται, κατόπιν τριετοῦς ἀγῶνος, ἠνάγκασαν τὴν ἐν τῇ Χαλκιδικῇ πόλιν Ὄλυνθον, γενναιότατα ἀντιστᾶσαν καὶ ἐπανειλημμένως νικήσασαν αὐτούς, νὰ προσέλθῃ εἰς τὴν συμμαχίαν τῶν Λακεδαιμονίων. Ἡ Σπάρτη, κρατοῦσα ἐν χερσὶ τὸ κείμενον τῆς εἰρήνης τοῦ Ἀνταλκίδου καὶ ἐμφανιζομένη ὡς ἐκτελεστὴς αὐτῆς ἐνώπιον τῶν Ἑλλήνων, ἐθριάμβευεν ἁπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Διαλύουσα τὰς ὑφισταμένας συμμαχίας, προστατεύουσα τὰ ὀλιγαρχικὰ πολιτεύματα, θραύουσα πᾶσαν ἐχθρικὴν ἀντίστασιν, ἐνόμιζεν ὅτι ἵδρυεν ἀσφαλῆ τὴν ὑπεροχὴν αὐτῆς. Ἀλλ' οἰκοδομοῦσα τὸ νέον αὐτῆς κράτος ἐπὶ μόνης τῆς ἐκ τῶν ὅπλων ἰσχύος καὶ τῆς ὑλικῆς βίας, ἔκτιζεν ἐπὶ ἄμμου. Ἡ κατάπνιξις τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ ἐπιφέρῃ ἀντίδρασιν. Οἱ δ' ἐκδικηταὶ ἀνεφάνησαν ὑπὸ τὰ τείχη αὐτῆς ἐκείνης τῆς Καδμείας, ἣν κατεκράτουν οἱ Σπαρτιᾶται, καταπατοῦντες ἀσυστόλως τὰ δικαιώματα τῆς αὐτονομίας, καὶ ἐκήρυσσον ἑαυτοὺς εἰσηγητὰς καὶ προστάτας ἐν αὐτῇ τῇ γῇ, ἣν εἶχε βρέξει τὸ αἷμα τοῦ Ἰσμηνίου.

Τὸ πρῶτον κατὰ τῆς Σπάρτης πλῆγμα.—***Ἡ ἀπελευθέρωσις τῶν Θηβῶν.*** Οἱ μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Καδμείας ὑπὸ τοῦ Φοιβίδα φυγόντες εἰς Ἀθήνας Θηβαῖοι ἔτυχον περιθάλψεως φιλικῆς καὶ θερμῆς, οἵα ἡ παρασχεθεῖσα εἰς τοὺς Ἀθηναίους ἐν Θήβαις ἐπὶ τῶν τριάκοντα πρὸ εἰκοσαετίας. Μετ' ἀγανακτήσεως δὲ ἀπέκρουσαν οἱ Ἀθηναῖοι τὰς περὶ ἐκδιώξεως τῶν φυγάδων ἐκ τῆς πόλεως ἀπαιτήσεις τῆς Σπάρτης. Ἐν τοσούτῳ δ' αἱ Θῆβαι ὑπέκειντο εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν ἀριστοκρατικῶν πολεμάρχων, οἵτινες, ὑποστηριζόμενοι καὶ δορυφορούμενοι ὑπὸ τῆς ἐν Καδμείᾳ σπαρτιατικῆς φρουρᾶς ἐκ 1.500 ἀνδρῶν, εἶχον κατασταθῆ λόγῳ μὲν πολέμαρχοι, ἔργῳ δὲ τύραννοι. Μεταξὺ τῶν ἐν Ἀθήναις Θηβαίων φυγάδων ὑπῆρχεν ἀνὴρ νεαρώτατος τὴν ἡλικίαν, ἀλλ' ἀνήκων εἰς γένος τῶν Θηβῶν εὐδόκιμον καὶ ἤδη διακεκριμένος, Πελοπίδας, ὁ υἱὸς τοῦ Ἱππόκλου. Ὁ Πελοπίδας ἤδη κατὰ τὸν ἐναντίον τῶν Μαντινέων πόλεμον τῶν Λακεδαιμονίων, μεθ' οὗ συνεμάχουν τότε οἱ Θηβαῖοι, εἶχε φανῆ γενναῖος πολεμιστὴς καί, ἑπτὰ λαβὼν τραύματα, ἔκειτο μετὰ τῶν πεσόντων, ἕως οὗ διέσωσεν αὐτὸν ἡ ἀδελφικὴ μέριμνα τοῦ Ἐπαμεινώνδου. Καίπερ ἐκ πλουσίου καταγόμενος γένους καὶ τὸν πατρικὸν πλοῦτον ἔπειτα διὰ γάμου ἐπαυξήσας, δὲν ἐκαυχᾶτο ἐπὶ τῷ γένει καὶ τῷ πλούτῳ, ἀλλὰ τὴν μὲν δίαιταν εἶχεν ἁπλῆν καὶ μετρίαν, τὰ χρήματα δαπανῶν ἐλευθερίως ὑπὲρ τῶν φίλων καὶ τοῦ κοινοῦ, τὸ δὲ φρόνημα ἀλύγιστον καὶ τὴν ψυχὴν γενναίαν. Οἱ πολέμαρχοι, στείλαντες κρύφα ἄνδρας εἰς Ἀθήνας, ἐφόνευσαν ἕνα τῶν ἐπιφανῶν καὶ μάλιστα ἐπιφόβων ἐκ τῶν φυγάδων, τὸν φίλον καὶ ἑταῖρον τοῦ θανόντος Ἰσμηνίου Ἀνδροκλείδην, τῶν δὲ ἄλλων ἀπέτυχον. Ὁ Πελοπίδας ἀναλαβών, μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Ἀνδροκλείδου, τὴν ἀρχηγίαν τῶν φυγάδων, προσήνεγκε μεγίστας ὑπηρεσίας πρὸς τὴν πατρίδα του. Παρορμῶν δ' ἕνα ἕκαστον τῶν φυγάδων ἰδίᾳ, καὶ τοὺς πάντας ὁμοῦ, ἐδίδασκεν αὐτοὺς τὰς πρὸς τὴν πατρίδα ὑποχρεώσεις καὶ ὑπεμίμνησκε τὴν τόλμην καὶ τὴν ἀρετὴν τοῦ Θρασυβούλου, ὅστις ἐν ἀναλόγῳ θέσει εὑρεθεὶς καὶ ἐκ Βοιωτίας ἀφορμώμενος ἐπανέκτησε τὰς Ἀθήνας, καταλύσας τὴν τυραννίδα. Οἱ φυγάδες ἀπεφάσισαν τὴν ἐκ συνεννοήσεως μετὰ τῶν ἐν Θήβαις ὁμοφρόνων ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος των καὶ ἔστειλαν ἐκεῖ κρυφίως ἀπεσταλμένον, ὅπως ἀγγείλωσι τὴν ἀπόφασίν των εἰς τοὺς ἐν τῇ πόλει φίλους. Εἶχεν ἤδη παρέλθει τετραετία ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 383 π. Χ. καταλήψεως τῆς Καδμείας ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν. Οἱ Θηβαῖοι, ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ τρόμου, ἐφαίνοντο οἱονεὶ στέργοντες τὴν τυραννίδα καὶ τὴν ξένην κατοχήν. Τοῦτο τοὐλάχιστον ἐπίστευον οἱ πολέμαρχοι καὶ διὰ τοῦτο πᾶσαν τὴν προσοχὴν αὐτῶν εἶχον ἐστραμμένην εἰς μόνους τοὺς ἐν Ἀθήναις φυγάδας.

Ἐν Θήβαις ἐξηκολούθουν νὰ μένωσι πιστοὶ εἰς τὴν Σπάρτην μόνον οἱ ἀριστοκρατικοί, καὶ οὗτοι ἐκ συμφέροντος, μεταξὺ δὲ τῶν ἄλλων πολιτῶν ἤρχισεν ἀναπτυσσόμενον ἐν τῇ χώρᾳ νέον πνεῦμα. Ἐφαίνοντο ἤδη αἱ ἀγαθαὶ ἐπενέργειαι τῆς πυθαγορείου καὶ σωκρατικῆς φιλοσοφίας, ἥτις ἀπὸ ὀλίγων ἐτῶν εἶχεν εὕρει παρὰ τοῖς Αἰολεῦσι τῆς Βοιωτίας ἄσυλον καὶ ἑστίαν. Ἤδη πρὸ μιᾶς γενεᾶς, καθ' οὓς χρόνους ἐδίδασκεν ἐν Ἀθήναις ὁ Σωκράτης, εἶχεν ἔλθει εἰς τὰς Θήβας Φιλόλαος ὁ Κροτωνιάτης, πυθαγόρειος φιλόσοφος. Μαθηταὶ δὲ τούτου καὶ τοῦ Σωκράτους ἦσαν οἱ τὴν βοιωτικὴν νεότητα περὶ τὰ διδάγματα τῆς σωκρατικῆς φιλοσοφίας διαπαιδαγωγήσαντες, ὁ Σιμμίας καὶ ὁ Κέβης. Τέλος δ' ἐκ Τάραντος ἐλθὼν εἰς τὰς Θήβας ὁ πυθαγόρειος Λῦσις ὑπῆρξεν ὁ πάντων τῶν ἐν Βοιωτίᾳ διδαξάντων φιλοσόφων εὐτυχέστατος, καθότι ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Πολύμνιδος παρεκάθητο εἰς τοὺς πόδας αὐτοῦ ὁ ἀνήρ, ὅστις εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἦτο προωρισμένος νὰ συνδέσῃ τὸ ὄνομα αὐτοῦ πρὸς τὸ μεγαλεῖον τῶν Θηβῶν, τοῦ Πολύμνιδος ὁ μέγας υἱὸς Ἐπαμεινώνδας. Τῶν φιλοσόφων οἱ μαθηταί, ὁ Ἐπαμεινώνδας καὶ οἱ ἑταῖροι αὐτοῦ καὶ τοῦ Πελοπίδου, καίπερ μὴ ἐξεγείροντες τὰς ὑπονοίας τῶν πολεμάρχων διὰ τὴν περὶ τὴν φιλοσοφίαν σπουδὴν καὶ τὴν ἐν τῷ βίῳ μετριότητα ἦσαν οὐχ ἧττον τῶν ἐν Ἀθήναις φυγάδων ἐχθροὶ τῆς τυραννίδος. Μεταξὺ τῶν ἐν Θήβαις συνωμοτῶν ἦσαν καὶ ὁ Χάρων καὶ ὁ Φιλλίδας, ἐξ ὧν ὁ δεύτερος ἦτο γραμματεὺς τῶν πολεμάρχων. Ἀφοῦ δὲ καταλλήλως παρεσκευάσθησαν ἀμφοτέρωθεν τὰ δέοντα, τακτήν τινα ἡμέραν τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 379 π. Χ. ἐξεκίνησαν ἐξ Ἀθηνῶν περὶ τοὺς 100 ἐκ τῶν συνωμοτῶν. Ἅμα ἔφθασαν εἰς τὰ ὅρια τῆς Βοιωτίας, δώδεκα ἐξ αὐτῶν, ἐνδεδυμένοι ὡς κυνηγοί, προεχώρησαν πρὸς τὰς Θήβας· μεταξὺ τούτων ἦσαν ὁ Πελοπίδα., ὁ Μέλων, ὁ Δαμοκλείδας καὶ ὁ Θεόπομπος, ἄνδρες ἀνήκοντες εἰς τοὺς πρώτους τῶν θηβαϊκῶν οἴκων. Ἀνυπόπτως δὲ φθάσαντες εἰς τὰς Θήβας, μετέβησαν διὰ τῶν ἕνεκα τοῦ βαρέος χειμῶνος σχεδὸν ἐρήμων ὁδῶν εἰς τὸν οἶκον τοῦ Χάρωνος. Διανυκτερεύσαντες δὲ παρ' αὐτῷ, ηὐξήθησαν τὴν ἐπομένην μέχρι 50 διὰ τῆς προσελεύσεως καὶ ἄλλων ἐν Θήβαις συνωμοτῶν. Τὴν ἑσπέραν τῆς δευτέρας ἡμέρας ὁ Φιλλίδας, κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν συνεννόησιν, εἶχε κεκλημένους τοὺς πολεμάρχους εἰς συμπόσιον, ὅπερ ἔμελλε νὰ φαιδρύνῃ ἡ παρουσία περικαλλῶν γυναίων. Ἡ μέθη εἶχε σχεδὸν καταλάβει τοὺς εἰς τὸ συμπόσιον παρόντας τῶν πολεμάρχων, τὸν Ἀρχίαν καὶ τὸν Φίλιππον, ὅτε προσελθὼν γραμματοφόρος ἐξ Ἀθηνῶν ἐνεχείρισεν εἰς τὸν Ἀρχίαν ἐπιστολήν, ἀναγγέλλουσαν τὰ πάντα ἐν ἀκριβείᾳ, ἧς συνέστησε τὴν ἄμεσον ἀνάγνωσιν. Ἀλλ' ὁ Ἀρχίας μειδιάσας καὶ κρύψας τὴν ἐπιστολὴν ὑπὸ τὸ προσκεφάλαιον, ἐφ' οὗ ἦτο ἀνακεκλιμένος κατὰ τὸ συμπόσιον, ἀπήντησεν «εἰς αὔριον τὰ σπουδαῖα». Μετ' ὀλίγον ὁ Φιλλίδας εἰσάγει τὰς μετὰ πόθου ἀναμενομένας γυναῖκας, ἃς ὑπεκρίνοντο γυναικείας ἐσθῆτας φέροντες συνωμόται Μέλων, Χάρων καὶ ἄλλοι. Ἐνῷ δ' οὗτοι ἐφόνευον τὸν Ἀρχίαν, τὸν Φίλιππον καὶ τοὺς περὶ αὐτοὺς ἐν τῷ συμποσίῳ, ὁ Πελοπίδας καὶ ὁ Κηφισόδωρος μετ' ἄλλων ἐφόνευσαν τὸν Λεοντιάδην καὶ τὸν Ὕπατον, οἵτινες δὲν εἶχον μετάσχει τοῦ συμποσίου. Κατόπιν οἱ ἐλευθερωταὶ ἀπηλευθέρωσαν τοὺς ἐγκαθείρκτους ὁμόφρονας, ὥπλισαν αὐτοὺς καὶ κατέλαβον μετ' αὐτῶν τὸν πρὸ τῆς Καδμείας χαμηλότερον λόφον Ἀμφεῖον. Τὴν πρωΐαν συνηνώθησαν πάντες οἱ πολῖται καὶ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Πελοπίδου, τοῦ Μέλωνος καὶ τοῦ Χάρωνος, ἐκλεγέντων βοιωταρχῶν, παρόντων ἤδη καὶ τῶν πρὸς βοήθειαν σπευσάντων Ἀθηναίων, ἠνάγκασαν τὴν ἐπὶ τῆς Καδμείας σπαρτιατικὴν φρουρὰν νὰ παραδοθῇ, ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ ἐξέλθῃ τῆς πόλεως ἐν ἀσφαλείᾳ μετὰ τῶν ὅπλων καὶ τῶν ὀλιγαρχικῶν. Σφαγαὶ ἐν τούτοις τῶν ἐναντίων ὑπὸ τῶν νικηφόρων Θηβαίων δὲν ἔλειψαν ἐν τῇ πόλει.

Ὁ Βοιωτικὸς πόλεμος. Οἱ Σπαρτιᾶται ἔσπευσαν ἀμέσως νὰ πέμψωσι στρατιὰν εἰς τὴν Βοιωτίαν ὑπὸ τὸν βασιλέα Κλεόμβροτον ἐντὸς τοῦ χειμῶνος, ἀλλ' οὗτος, χωρὶς νὰ δυνηθῇ νὰ βλάψῃ τοὺς Θηβαίους, ἐπανῆλθεν εἰς Πελοπόννησον. Ἡ ἔφοδος ὅμως αὕτη τῶν Λακεδαιμονίων ἐφόβισε τοὺς Ἀθηναίους καὶ πρὸς ἱκανοποίησιν ἐκείνων ἀπέκτειναν ἕνα τῶν δύο στρατηγῶν, οἵτινες ἐβοήθησαν τοὺς Θηβαίους ἐπαναστάτας. Ἀλλ' ἡ αἰφνιδία εἰσβολὴ τοῦ ἐν Θεσπιαῖς ἁρμοστοῦ τῶν Σπαρτιατῶν Σφοδρίου εἰς τὴν Ἀττικήν, ἐπὶ σκοπῷ νὰ καταλάβῃ τὸν ἀπύλωτον Πειραιᾶ, ἔτρεψε πάλιν τοὺς Ἀθηναίους πρὸς τὴν φιλίαν τῶν Θηβαίων καὶ ἠνάγκασε νὰ λάβωσι δραστήρια μέτρα πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν Ἀθηνῶν, ἔπεμψαν δὲ καὶ τὸν Χαβρίαν μετὰ τῶν πελταστῶν πρὸς βοήθειαν τῶν Θηβαίων (379). Τὸ θέρος τοῦ 378 αὐτὸς ὁ Ἀγησίλαος, ἡγούμενος πολυαρίθμου στρατιᾶς πεζῶν καὶ ἱππέων, ἐστράτευσεν ἐναντίον τῶν Θηβῶν. Ἀλλὰ συναντήσας ἰσχυρὰν ἀντίστασιν δὲν ἠδυνήθη νὰ προχωρήσῃ πέρα τῶν Θεσπιῶν καὶ ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὰ ἴδια. Κατὰ τὴν ἐκστρατείαν ταύτην μεγάλην βοήθειαν παρέσχεν εἰς τοὺς Θηβαίους ὁ ἀνδρεῖος καὶ δεξιὸς στρατηγὸς τῶν Ἀθηναίων Χαβρίας ἐπὶ κεφαλῆς πεντακισχιλίων πεζῶν καὶ 200 ἱππέων. Οἱ Θηβαῖοι ἀναθαρρήσαντες προσέβαλον τὰς Θεσπιάς, ἐφόνευσαν τὸν ἁρμοστὴν αὐτῶν Φοιβίδαν καὶ προέβαινον κραταιοῦντες τὴν ἐν Βοιωτίᾳ δύναμιν αὐτῶν. Ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν δημοκρατικῶν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος μετεδόθη νῦν ἀπὸ τῶν Θηβῶν εἰς πάσας τὰς βοιωτικὰς πόλεις. Οἱ Σπαρτιᾶται ἠναγκάσθησαν νὰ ἐκστρατεύσωσι καὶ πάλιν κατὰ τῆς Βοιωτίας. Τὸ ἔαρ τοῦ 377 ἐνεφανίσθη ὁ Ἀγησίλαος αὖθις εἰς τὴν Βοιωτίαν καὶ ἐστενοχώρησε τοὺς Θηβαίους, ἀλλ ἀσθενήσας ἐπανῆλθεν εἰς Σπάρτην, καὶ τῷ 376 ἀπεστάλη κατ' αὐτῶν ἐκ νέου ὁ Κλεόμβροτος. Ἀλλ' οὗτος νῦν οὐδὲ νὰ διέλθῃ κἂν τὰ ὅρια τῆς Βοιωτίας ἠδυνήθη, τὸ δ' ἑπόμενον ἔτος (375) ὁ Πελοπίδας ἐδόξασε τὰ θηβαϊκὰ ὅπλα διὰ τῆς λαμπρᾶς νίκης, ἣν κατήγαγε μετὰ τοῦ ἱεροῦ λόχου κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν παρὰ τὰς Τεγύρας. Τοιουτοτρόπως πᾶσαι αἱ ἀπόπειραι τῶν Σπαρτιατῶν ἐχρησίμευσαν μόνον ἵνα ἀναζωπυρήσωσι τὸ φρόνημα τῶν Θηβαίων καὶ δώσωσι καιρὸν εἰς τοὺς μεγαλοπράγμονας τῆς ἐλευθερωθείσης πόλεως ἄνδρας νὰ στερεώσωσι μὲν τὴν δύναμιν αὐτῆς ἐντὸς τῆς Βοιωτίας, νὰ παρασκευάσωσι δὲ καλῶς τὰ πάντα διὰ τὴν κρίσιμον στιγμήν, ἥτις δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ ἐπέλθῃ, μόλις ἤθελον ἀναλάβει οἱ Σπαρτιᾶται ἀπὸ τοῦ στενοχωροῦντος αὐτοὺς πανταχόθεν πολέμου. Διότι κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἐπίεζεν αὐτοὺς οὐχὶ ὀλιγώτερον ὁ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ἢ ὁ ἐν Βοιωτίᾳ πόλεμος.

Η ΝΕΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΗΓΕΜΟΝΙΑ.—**Ἀνασύστασις τῆς ἀθηναϊκῆς συμμαχίας.** Ἡ ἐπιτυχία τοῦ μεγάλου ἐπιχειρήματος τῶν ἐν Θήβαις φιλοπατρίδων ἀνδρῶν καὶ ἡ ταπείνωσις τῆς Σπάρτης ἐνεθάρρυνον καὶ τοὺς Ἀθηναίους ν' ἀναλάβωσι τὴν πολιτικήν, ἣν εἶχον ἐγκαινίσει πρό τινων ἐτῶν διὰ τοῦ Κόνωνος καὶ τοῦ Θρασυβούλου. Ἡ τότε συγκροτηθεῖσα νέα ἀθηναϊκὴ συμμαχία ὑπέστη σπουδαίαν βλάβην διὰ τῆς ὑποχωρήσεως εἰς τὴν εἰρήνην τοῦ βασιλέως, ἀλλὰ καὶ μετ' αὐτὴν δὲν ἀπώλεσαν οἱ Ἀθηναῖοι τοὐλάχιστον τὸ δικαίωμα νὰ προσλαμβάνωσιν ἐκ τῶν μὴ ἐν Ἀσίᾳ ἑλληνικῶν πόλεων συμμάχους. Ὅτε δὲ ἐπῆλθεν ὁ μετὰ τῶν Θηβῶν πόλεμος τῆς Σπάρτης, ἡ συνένωσις τῶν Ἑλλήνων πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς ἐλευθερίας αὐτῶν κατὰ τῆς δεσποτείας τῶν Σπαρτιατῶν ἔταξε τὰς Ἀθήνας ἐπὶ κεφαλῆς τῆς νέας ταύτης συμμαχίας. Καὶ πράγματι σκοπὸς αὐτῆς ἀνεκηρύχθη καὶ νῦν ἡ προστασία τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ἐν Εὐρώπῃ Ἑλλήνων κατὰ τῆς Σπάρτης, διότι κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ βασιλέως εἰρήνη ἐφύλαττε πάντοτε τὴν πλήρη αὐτῆς ἰσχύν.

Οἱ συμμαχικοὶ σκοποί. Οἱ Ἀθηναῖοι, ἔχοντες καὶ ἄλλας ἀφορμάς, ἐθεώρησαν ἐπιβεβλημένον νὰ λύσωσι τὰς σπονδὰς καὶ νὰ κηρύξωσι τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Σπάρτης. Πρὸς τοῦτο ἤρχισαν παρασκευαζόμενοι δραστηριώτατα πρὸς δημιουργίαν στόλου ἐκ 200 τριήρων καὶ στρατοῦ ἐξ εἰκοσακισχιλίων πεζῶν καὶ 500 ἱππέων. Πρὸς ἐξοικονόμησιν τῶν ἀπαιτουμένων χρημάτων ἐγένετο νέα διαρρύθμισις τῶν οἰκονομικῶν τῆς χώρας. Κατὰ πρῶτον ἐθεωρήθη ἀναπόφευκτος ἡ παρὰ τῶν Ἀθηναίων εἴσπραξις ἀμέσου φόρου ἐπὶ τῆς περιουσίας, ἥτις ὠνομάζετο *εἰσφορά*. Καταργηθείσης δὲ τῆς σολωνείου εἰς τάξεις διαιρέσεως τῶν πολιτῶν, ἔγινε νέα ἐκτίμησις τῆς περιουσίας ἁπάντων τῶν Ἀθηναίων, οὐδ' αὐτῶν τῶν μετοίκων ἐξαιρουμένων. Ἐκ δὲ τῆς περιουσίας ἑκάστου ὡρίσθη τακτὸν μέρος, ὅπερ ἐθεωρεῖτο ὡς *τίμημα*, ἤτοι ὡς τὸ φορολογικὸν κεφάλαιον τοῦ πολίτου. Τὸ τίμημα ἦτο διὰ μὲν τὰς μεγαλυτέρας περιουσίας τὸ ἓν πέμπτον αὐτῶν, διὰ δὲ τὰς μικροτέρας κατ' ἀναλογίαν. Τῆς εἰσφορᾶς ἀπηλλάσσοντο οἱ ἔχοντες περιουσίαν κατωτέραν ἐν συνόλῳ τῶν 25 μνῶν. Πρὸς κανονικωτέραν δὲ εἴσπραξιν τῶν εἰσφορῶν διηρέθησαν οἱ Ἀθηναῖοι εἰς 20 συμμορίας, ὧν ἑκάστης τὸ τίμημα ἦτο περίπου τὸ αὐτό. Ἡ οἰκονομικὴ αὕτη διάταξις παρέσχεν εἰς τοὺς Ἀθηναίους τὰ μέσα τῆς στρατιωτικῆς καὶ ναυτικῆς αὐτῶν συντάξεως, ἣν καθίστανεν εὐκολωτέραν καὶ ἀποτελεσματικωτέραν ἡ ἐν τῇ πόλει ὕπαρξις ἀνδρῶν, οἷοι ὁ Χαβρίας, ὁ ἄξιος τοῦ Κόνωνος υἱὸς Τιμόθεος, τὸ καύχημα τῆς πόλεως, καὶ ὁ Καλλί-

Digitized by Google

στρατὸς ὁ Ἀφιδναῖος. Αἱ δὲ ἀναμνήσεις τῆς ἡγεμονίας τῶν Λακεδαιμονίων ἦσαν οὕτω πικραὶ διὰ τοὺς Ἕλληνας καὶ αἱ πιέσεις αὐτῶν μετὰ τὴν Ἀνταλκίδειον εἰρήνην οὕτω μεγάλαι καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα, ὥστε, ὅτε οἱ Ἀθηναῖοι ἐζήτησαν συμμάχους ἐν τῷ παρασκευαζομένῳ κατὰ τῆς Σπάρτης ἀγῶνι, εὗρον προθύμους πρὸς τὸ ἔργον ἀρωγούς. Πρόγραμμα τῶν Ἀθηναίων ὑπῆρξε νὰ καταναγκασθῶσιν οἱ Λακεδαιμόνιοι ν' ἀφήσωσι τοὺς Ἕλληνας ἐλευθέρους καὶ αὐτονόμους, ἄγοντας ἡσυχίαν καὶ ἔχοντας ἀσφαλῆ τὴν ἑαυτῶν γῆν. Ὑπὸ τοιούτους ὅρους δὲν ὑπῆρξε δύσκολον νὰ περιέλθωσιν ἀμέσως εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν συμμαχίαν ἡ Χίος, ἡ Τένεδος, ἡ Μυτιλήνη, ἡ Μήθυμνα, ἡ Ρόδος, τὸ Βυζάντιον, ἡ Πέρινθος καί τινες τῶν Κυκλάδων, κατόπιν δὲ καὶ πλεῖσται ἄλλαι τῶν ἑλληνικῶν νήσων καὶ παραλίων πόλεων. Διὰ τῆς προσχωρήσεως δὲ καὶ τῶν Θηβαίων ἀπέβαλεν ἡ νέα συμμαχία τὸν κατ' ἐξοχὴν ναυτικὸν χαρακτῆρα, ὃν εἶχεν ἡ παλαιὰ τῶν Ἀθηναίων ἡγεμονία. Κοινὸν συνέδριον τῶν συμμάχων, συνελθὸν ἐν Ἀθήναις, ἐκανόνισε τοὺς ὅρους τῆς συμμαχίας, οὓς ἔπειτα οἱ Ἀθηναῖοι δι' ἰδίου ψηφίσματος ἐπεξέτειναν τῷ 377 π. Χ. καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην πόλιν ἐν τῷ μέλλοντι προσελευσομένην. Ἐπισήμως ὀνομάζεται ἡ συμμαχία αὕτη «Ἀθηναῖοι καὶ οἱ σύμμαχοι», συνέδριον δὲ ἀντιπροσώπων πάντων τῶν συμμάχων ἑδρεῦον ἐν Ἀθήναις διοικεῖ νῦν αὐτήν, περὶ τῶν ἀποφάσεων δ' αὐτοῦ ἔκρινε κατόπιν ἡ ἐκκλησία τοῦ ἀθηναϊκοῦ δήμου. Ἑκάστη τῶν προσερχομένων εἰς τὴν συμμαχίαν πόλεων διετήρει τὴν ἐλευθερίαν καὶ αὐτονομίαν αὐτῆς, πολιτευομένη καθ' ὃ πολίτευμα ἤθελε καὶ οὔτε φρουρὰν ἀθηναϊκὴν εἰσδεχομένη, οὔτε ἄρχοντα ὑποδεχομένη, οὔτε φόρους φέρουσα κατὰ τὰς ψηφισθείσας συνθήκας. Ἀλλὰ τῶν φόρων κατηργήθη πράγματι μόνον τὸ ὄνομα, ἅτε ἐξεγεῖρον μισητὰς ἀναμνήσεις παρὰ τοῖς συμμάχοις, δὲν ἔλειψαν δὲ αἱ ἀναγκαῖαι πρὸς καταρτισμὸν καὶ συντήρησιν τοῦ ναυτικοῦ χρηματικαὶ δόσεις, αἵτινες ὠνομάσθησαν συντάξεις. Ἡ ἡγεμονία τῆς συμμαχίας ἀνετέθη εἰς τοὺς Ἀθηναίους, οἵτινες καὶ ἀντεπροσώπευον αὐτὴν εἰς τὰς ἐξωτερικὰς σχέσεις. Αἱ Ἀθῆναι ὡρίσθησαν ὡς ἕδρα τοῦ διαρκοῦς συνεδρίου τῶν συμμάχων. Ἐντὸς δὲ ὀλίγων ἐτῶν ἡ νέα συμμαχία ἠρίθμει περὶ τὰς 70 πόλεις. Ὁ σκοπὸς τῆς οὕτω συγκροτηθείσης νέας τῶν Ἀθηναίων συμμαχίας καθίστα αὐτὴν οὐσιωδῶς διάφορον καὶ τῆς παλαιᾶς μετὰ τὰ περσικὰ ἱδρυθείσης καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Κόνωνος αὖθις καὶ Θρασυβούλου λαμπρῶς ἀνακαινισθείσης. Διότι μόλις ἤθελεν ἐκλίπει ὁ ἀπὸ τῆς Σπάρτης φόβος, οὐδὲν πλέον θὰ ὑπῆρχεν, ὅπερ θὰ συνεκράτει τὸν σύνδεσμον τοῦτον τὸν Ἑλλήνων. Τοῦτο δὲ καὶ πραγματικῶς ἐπῆλθε μετ' οὐ πολύ. Ἀλλ' ἐν τῷ παρόντι ἡ δύναμις τῆς ἀθηναϊκῆς συμμαχίας ἔστησεν ἀνυπέρβλητον πρόσκομμα κατὰ τῆς προόδου τῶν σπαρτιατικῶν ὅπλων καὶ τοὺς Θηβαίους ὑπεστήριξεν εἰς τὸν κατὰ τῆς Σπάρτης ἀγῶνα, μέχρις οὗ ἐνισχυθέντες· οὗτοι ἐπαρκῶς, ἀνέλαβον νὰ διαπεράνωσιν αὐτὸν ἐπὶ τέλους μόνοι.

Οἱ Ἀθηναῖοι κυρίαρχοι τῆς θαλάσσης. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ σύμμαχοι τῶν Σπαρτιατῶν ἤρχισαν παραπονούμενοι διὰ τὸ μονομερὲς τοῦ κατὰ γῆν πολέμου, τοῦ ὁποίου αἰτία ἦτο ἡ δραστηρία σύμπραξις τῶν Ἀθηναίων μετὰ τῶν Θηβαίων, διὸ συνελθόντες ἐν Σπάρτῃ ἐπρότειναν ἐνεργητικωτέραν διεξαγωγὴν αὐτοῦ κατὰ τῶν Ἀθηναίων ἰδίως κατὰ θάλασσαν. Παρεσκευάσθη λοιπὸν στόλος ἰσχυρός, διὰ τοῦ ὁποίου ὄχι μόνον οἱ Ἀθηναῖοι θὰ ἐφοβίζοντο, ἀλλὰ καὶ ἡ μεταβίβασις πελοποννησιακοῦ στρατοῦ εἰς τὴν Βοιωτίαν θὰ καθίστατο δυνατή. Ἐν βραχεῖ χρόνῳ ὁ ναύαρχος τῶν Λακεδαιμονίων Πόλλις, ἡγούμενος στόλου 60 τριήρων, ἔπλευσεν εἰς τὰς Κυκλάδας, περιπολῶν δὲ μικροῦ δεῖν συνελάμβανε τὰς εἰς τὸν Πειραιᾶ ἐκ τοῦ Πόντου μεταγούσας σῖτον νῆας, αἵτινες κατέφυγον εἰς τὴν Γεραιστὸν τῆς Εὐβοίας. Οἱ Ἀθηναῖοι, ἀπειλούμενοι ὑπὸ σιτοδείας, ἐξέπεμψαν 80 τριήρεις ὑπὸ τὸν Χαβρίαν, ὅστις οὐ μόνον τὰ σιταγωγὰ πλοῖα ἠλευθέρωσεν, ἀλλὰ καὶ ἐνίκησε κατὰ κράτος, τελευτῶντος τοῦ Αὐγούστου τοῦ 376 π. Χ., τὸν πελοποννησιακὸν στόλον παρὰ τὴν Νάξον. Τεσσαράκοντα καὶ ὀκτὼ τριήρεις τῶν πολεμίων ἔπεσον αἰχμάλωτοι εἰς τὰς χεῖρας τῶν Ἀθηναίων· ἐπιστρέφων δὲ εἰς Πειραιᾶ ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ ὁ Χαβρίας τρισχιλίους αἰχμαλώτους καὶ λάφυρα 110 ταλάντων. Ἡ νίκη αὕτη ἔδωκε θάρρος εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Μετ' ὀλίγον ὁ μὲν Χαβρίας, ἀποσταλεὶς μετὰ στόλου εἰς τὰ ὕδατα τῆς Θρᾴκης πρὸς βοήθειαν τῶν Ἀβδηριτῶν, πιεζομένων ὑπὸ τῶν βαρβάρων Τριβαλλῶν, οὐ μόνον ἐνίκησε τούτους, ἀλλὰ καὶ ἐπέτυχε τὴν προσέλευσιν εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν συμμαχίαν πολλῶν θρᾳκικῶν πόλεων καὶ νήσων· ὁ δὲ υἱὸς τοῦ Κόνωνος Τιμόθεος, εἷς τῶν ἱκανωτάτων στρατηγῶν τῆς πόλεως, παραλαβὼν τὸ ἔαρ τοῦ 375 π. Χ. 50 τριήρεις, ἐδῄωσε τὰ παράλια τῆς Λακωνικῆς, κατόπιν δὲ πλεύσας εἰς τὸ Ἰόνιον πέλαγος προσείλκυσε τοὺς Παλεῖς τῆς Κεφαλληνίας καὶ τοὺς Κερκυραίους εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν ἡγεμονίαν. Οἱ βασιλεῖς τῶν Ἠπειρωτῶν καὶ οἱ Ἀκαρνᾶνες προσεχώρησαν ὡσαύτως εἰς τὸν Ἀθηναῖον στρατηγόν.

Τὰ ἐν Θεσσαλίᾳ. Οἱ Σπαρτιᾶται τοσοῦτον κατετρίβοντο ὑπὸ τῶν πολέμων τούτων, ὥστε, ὅτε κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον προσεκλήθησαν ὑπὸ τοῦ Φαρσαλίου Πολυδάμαντος νὰ ἐπεμβῶσιν εἰς τὰ πράγματα τῆς Θεσσαλίας, ἵνα ταπεινώσωσι τὸν εἰς μεγάλην δύναμιν ἐκεῖ ἀρθέντα τύραννον τῶν Φερῶν Ἰάσονα, ἠναγκάσθησαν ν' ἀναγνωρίσωσιν ὅτι ἡ δύναμίς των δὲν ἐξήρκει πλέον πρὸς τοιαύτας ἐπιχειρήσεις. Τοιουτοτρόπως εἰς τὰ βόρεια τῆς Ἑλλάδος ἐμορφώθη νῦν μεγάλη στρατιωτικὴ δύναμις, ἥτις ἦτο περιφανὲς σημεῖον τῆς μεταβολῆς τῶν καιρῶν ἐν αὐτῇ. Ὁ Ἰάσων, ὡς μονάρχης ἐν Θεσσαλίᾳ, κατήρτισε τὴν δύναμιν ταύτην κατὰ τρόπον πρωτοφανῆ ἐν Ἑλλάδι. Ὀκτακισχίλιοι ἱππεῖς, δισμύριοι ὁπλῖται καὶ ἀναρίθμητον πελταστῶν πλῆθος, πάντες εὔρωστοι τὰ σώματα, σωμασκοῦντες καὶ ἄλλως φιλόπονοι, ὑπήκουσαν εἰς τὰ νεύματα δραστηρίου καὶ φιλοδόξου ἡγεμόνος, ὅστις ἄρχων χώρας ἠπειρωτικῆς μεγάλης καὶ πάντων εὐπορούσης ἐγνώριζεν ὅτι ἐπὶ στερεωτέρας καὶ πλατυτέρας βάσεως ἐστήριζε τὴν δύναμιν αὐτοῦ ἢ ἐκεῖνοι, οἵτινες ἀπέβλεπον εἰς νησύδρια καὶ οὔτε τὸν σῖτον ἱκανὸν παρ' ἑαυτοῖς εἶχον, ἂν μὴ ἠγόραζον αὐτὸν παρ' ἄλλων Ὁ Ἰάσων ἐφρόνει ἤδη ὅτι εὐκολώτατον θὰ ἦτο δι' αὐτὸν νὰ ὑποτάξῃ καὶ τὸ κράτος τῶν Περσῶν, τὸ ὁποῖον ὑπὸ τῆς μικρᾶς μετὰ τοῦ Κύρου ἀναβάσεως δυνάμεως καὶ μετὰ ταῦτα τῆς τοῦ Ἀγησιλάου διέτρεξε σχεδὸν τὸν ἔσχατον κίνδυνον. Καὶ ὁ μὲν ταῦτα διανοηθεὶς ταγὸς τῶν Θεσσαλῶν, ἀποθανὼν μετ' οὐ πολύ, ἀφῆκε τὰ σχέδια αὐτοῦ ἀνεκτέλεστα. Ἀλλὰ τὸ μεγαλεπήβολον ἔργον του ἀνέλαβεν ὀλίγον βραδύτερον ἄλλος ἡγεμὼν τοῦ βορρᾶ νὰ φέρῃ εἰς πέρας. Ἐν τῷ μεταξὺ ἠδύνατο ἡ Ἑλλὰς ν' ἀγωνίζηται ἀκόμη πρὸς ἑαυτήν, ἕως οὗ συμπληρώσῃ τὸ ἔργον τῆς καταστροφῆς τῶν ἰδίων της δυνάμεων.

Εἰρήνη Ἀθηνῶν καὶ Σπάρτης. Ἡ ἀπασχόλησις τῶν Σπαρτιατῶν διὰ τῶν κατὰ θάλασσαν εὐτυχῶν ἐπιχειρήσεων τῶν Ἀθηνῶν ὠφέλησε πλεῖστον ὅσον τοὺς Θηβαίους. Ἐν Βοιωτίᾳ ἔλαβον καιρὸν μετὰ τὸ ἐν Ταγύραις κατόρθωμά των κατὰ τὸ 375 νὰ ὑποτάξωσι πάσας τὰς πόλεις, νὰ προβῶσι δὲ ἤδη καὶ εἰς ἐπιθετικὸν πόλεμον ἔξω τῶν ὁρίων τῆς χώρας, εἰσβάλλοντες εἰς τὴν Φωκίδα. Οἱ Λακεδαιμόνιοι διεβίβασαν τότε κατὰ θάλασσαν εἰς βοήθειαν τῶν Φωκέων στρατόν. Καὶ οἱ Ἀθηναῖοι δὲ βλέποντες νῦν, ὅτι διὰ τῶν πολέμων συνέτεινον μόνον εἰς αὔξησιν τῆς δυνάμεως τῶν Θηβαίων, ἐνῷ οἱ ἴδιοι ὑφίσταντο πάντα τὰ βάρη τοῦ ναυτικοῦ πολέμου καὶ πολλὰς ἄλλας ζημίας, ἔπεμψαν εἰς τὴν Λακεδαίμονα πρέσβεις καὶ συνωμολόγησαν εἰρήνην (374 π. Χ.), ἣν ἄλλως τε οἱ Σπαρτιᾶται, αἰσθητὰς ὑποστάντες ἥττας, ἦσαν πρόθυμοι ἤδη νὰ διαπραγματευθῶσι πρὸς τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς συμμάχους. Ἡ εἰρήνη συνήφθη ἐν Σπάρτῃ ἐπὶ τῷ ὅρῳ τῆς ἑκατέρωθεν ἀπομακρύνσεως πάσης φρουρᾶς ἐκ ξένης χώρας. Οἱ Θηβαῖοι, οἵτινες ὠφελοῦντο ἐκ τῆς παρατάσεως τοῦ πολέμου καὶ ὧν ἡ δύναμις εἶχε μεγάλως αὐξηθῆ ἐν τῷ μεταξύ, καίπερ ἄκοντες, μετέσχον τῶν σπονδῶν (374 π.Χ.). Οἱ Ἀθηναῖοι, χαίροντες ἐπὶ τῇ εἰρήνῃ, ὥρισαν νὰ τελῶσιν ἐπ' αὐτῇ ἐπέτειον θυσίαν. Καὶ ὅμως ἡ εἰρήνη αὕτη δὲν διήρκεσεν ἐπὶ μακρόν. Οἱ Κερκυραῖοι μετά τινα χρόνον ἐζήτησαν τὴν βοήθειαν τῶν Ἀθηναίων κατὰ τοῦ πολιορκοῦντος τὴν νῆσον αὐτῶν σπαρτιατικοῦ στόλου. Πρὶν ἢ φθάσῃ ὅμως εἰς Κέρκυραν ὁ τὸ ἔαρ τοῦ 372 π. Χ. ἀποσταλεὶς μετὰ στόλου Ἰφικράτης, οἱ Κερκυραῖοι εἶχον ἤδη νικήσει διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων τὸν σπαρτιατικὸν στόλον. Ὁ Ἰφικράτης, ἑνώσας τὰς ἀθηναϊκὰς τριήρεις μετὰ τῶν κερκυραϊκῶν, ἐδῄου τὰς ἀκτὰς τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τῆς Πελοποννήσου. Ἀλλὰ τοιοῦτος πόλεμος, βαρύνων μὲν μεγάλως τοὺς Ἀθηναίους, ὠφελῶν δὲ μόνους τοὺς Θηβαίους, ὧν πάλιν ἡ αὔξουσα δύναμις ἐν Βοιωτίᾳ, ὅπου σύμμαχοι τῶν Ἀθηναίων ἔπασχον ὑπ' αὐτῶν, οἵ τε Πλαταιεῖς, ὧν τὴν πόλιν ἀνάστατον ἐποίησαν οἱ Θηβαῖοι τὸν χειμῶνα τοῦ 373/372, καὶ οἱ Θεσπιεῖς, τοὺς ὁποίους εἰς κώμας διῴκισαν, δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι ἀνεκτὸς ἐπὶ πολύ· διὸ ἐνήργησαν οἱ Ἀθηναῖοι ἐν Σπάρτῃ πρὸς συνομολόγησιν εἰρήνης μεταξὺ πάντων τῶν διαμαχομένων. Οὐχ ἧττον δ' ἐπεθύμουν τὴν εἰρήνην οἱ Σπαρτιᾶται καὶ οἱ ἄλλοι Πελοποννήσιοι. Τὸν Ἰούνιον τοῦ 371 π. Χ. συνῆλθον εἰς Σπάρτην οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Ἑλλήνων. Βάσις τῆς εἰρήνης ἐλήφθη ἡ αὐτονομία τῶν πόλεων· πράγματι δὲ οἱ Σπαρτιᾶται ἐδέχθησαν νὰ ἐκβάλωσι μὲν τοὺς ἁρμοστὰς ἐκ τῶν πόλεων, νὰ διαλύσωσι δὲ τά τε ναυτικὰ καὶ πεζικὰ στρατόπεδα. Ἀλλ' ὅτε, μετὰ τὰς γενομένας συζητήσεις, ἔμελλε νὰ ὑπογραφῇ ἡ εἰρήνη, οἱ Θηβαῖοι, τοὺς ὁποίους ἀντεπροσώπευεν ἐν τῷ συνεδρίῳ τῆς Σπάρτης εἷς ἐκ τῶν πρωτευόντων πολιτικῶν καὶ στρατηγικῶν ἀνδρῶν αὐτῶν, ὁ Ἐπαμεινώνδας, δὲν ἐδέχθησαν νὰ ὑπογράψωσι τὴν συνθήκην ταύτην ἄλλως ἢ ὡς Βοιωτοί, διὰ νὰ μὴ παραιτηθῶσι τῆς ἀξιώσεως τοῦ νὰ ἄρχωσιν ἐν Βοιωτίᾳ, ὡς οἱ Ἀθηναῖοι ἐν τῇ Ἀττικῇ καὶ οἱ Σπαρτιᾶται ἐν τῇ Λακωνικῇ Διότι εἰς τοῦτο ἀπέβλεπον πᾶσαι αὐτῶν αἱ προσπάθειαι, νὰ μεταβάλωσι τὴν Βοιωτίαν εἰς μίαν πολιτείαν, «ἀφανίζοντες» τὰς περιοικίδας πόλεις, καταργοῦντες δηλαδὴ τὰς ἰδιαιτέρας αὐτῶν κυβερνήσεις καὶ ἀναγκάζοντες πάντας νὰ μετέχωσι τῆς ἰδίας αὐτῶν πολιτείας. Ἀλλ' ὅτε καὶ εἰς τοὺς παρὰ τῶν Σπαρτιατῶν μετὰ τὸ συνέδριον ἀποσταλέντας εἰς Θήβας πρέσβεις ἀπήντησαν οἱ Θηβαῖοι: «ὡς οὔτ' αὐτοὶ πολυπραγμονοῦσί τι τῶν κατὰ τὴν Λακωνικήν, οὔτ' ἐκείνους ἅπτεσθαι προσήκειν τῆς Βοιωτίας», οἱ Σπαρτιᾶται διέταξαν τὸν ἐν Φωκίδι διατρίβοντα μετὰ τοῦ στρατοῦ Κλεόμβροτον νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὴν Βοιωτίαν, ἵνα ἀναγκάσῃ αὐτοὺς εἰς ἐκτέλεσιν τῆς ὑπὸ πάντων τῶν Ἑλλήνων γενομένης δεκτῆς εἰρήνης.

Η ΘΗΒΑΪΚΗ ΗΓΕΜΟΝΙΑ.—Θῆβαι καὶ Σπάρτη.— *Ἡ ἐν Λεύκτροις μάχη.* Ὁ Ἐπαμεινώνδας καὶ ὁ Πελοπίδας ἀδελφικῶς συνεργαζόμενοι, εἶχον ὡς πρόγραμμα τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν ἑνότητα τῆς Βοιωτίας. Ἐνεφύσησαν νέον πνεῦμα εἰς τὸν στρατὸν τῶν Θηβῶν διὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἱεροῦ λόχου, οὗ βάσις ὑπῆρξαν οἱ φιλοπάτριδες νεανίαι, οὓς εἶχον παρασκευάσει ἐν τῷ κρυπτῷ διὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἐλευθερίας ὁ Ἐπαμεινώνδας καὶ ὁ Γοργίδας. Οἱ τριακόσιοι τοῦ ἱεροῦ λόχου τῶν Θηβαίων δὲν ἦσαν μόνον δύναμις ἐκλεκτή, ἀλλὰ καὶ σχολεῖον διὰ τοῦ προτύπου αὐτοῦ παραδείγματος θερμαῖνον καὶ διαπαιδαγωγοῦν τὰς τάξεις πάσας τῶν μαχίμων Θηβαίων.

Ὀλίγαι μόνον ἡμέραι εἶχον παρέλθει ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς τῆς συνθήκης, ἧς ἀπέσχον οἱ Θηβαῖοι, ὅτε ὁ ἕτερος τῶν βασιλέων τῶν Λακεδαιμονίων Κλεόμβροτος, ὅστις εὑρίσκετο ἤδη ἐν Φωκίδι, ἔλαβεν ἐκ Σπάρτης τὴν διαταγὴν νὰ εἰσελάσῃ εἰς τὴν Βοιωτίαν, ἂν οἱ Θηβαῖοι δὲν ἀφήσωσι τὰς πόλεις αὐτονόμους. Ὁ Κλεόμβροτος, ἡγούμενος στρατιᾶς δεκακισχιλίων ὁπλιτῶν καὶ χιλίων ἱππέων, προχωρήσας ἐκ Φωκίδος εἰσῆλθεν εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Λεύκτρων. Οἱ τρεῖς ἐκ τῶν ἑπτὰ βοιωταρχῶν τῆς ὁμοσπονδίας, λόγῳ τῆς μεγάλης ὑπεροχῆς τοῦ ἐχθροῦ, ἦσαν τῆς γνώμης νὰ μὴ ἐπιτεθῶσι κατ' αὐτοῦ, ἀλλὰ νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς Θήβας. Ἀλλὰ τὸ φιλόπατρι καὶ πάσης προλήψεως ἀπηλλαγμένον πνεῦμα τοῦ Ἐπαμεινώνδου, ἀνδρὸς ἐξόχου κατὰ πᾶσαν τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς, καὶ τὸ θάρρος τοῦ Πελοπίδου κατίσχυσαν τῶν ἀντιφρονούντων καὶ ἡ μάχη ἀπεφασίσθη. Ὁ ἐπικείμενος ἀγὼν ἦτο πλέον ἐθνικὴ πάλη τῶν Βοιωτῶν πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους, οὐδ' ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς μερικὴ σύγκρουσις τῶν Θηβαίων πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας. Τοιοῦτον χαρακτῆρα ἀγῶνος ὑπὲρ πάσης τῆς Βοιωτίας ἔδωκεν ὁ Ἐπαμεινώνδας, παρακινήσας πρὸ αὐτοῦ νὰ ἀποχωρήσωσι πάντες ὅσοι δὲν ἤθελον προθύμως νὰ συμμετάσχωσι τοῦ κοινοῦ ἔργου. Ἀποχωρησάντων δὲ τῶν Θεσπιέων, πρὸς οὓς μάλιστα εἶχεν ὑπόπτως ὁ Ἐπαμεινώνδας, οἱ λοιποὶ ἑξακισχίλιοι Βοιωτοὶ μαχηταὶ διεπνέοντο ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἰδεῶν καὶ ἦσαν πλέον ἕτοιμοι ν' ἀγωνισθῶσι κοινὸν μέχρι θανάτου ἀγῶνα ὑπὸ τὴν νοήμονα καὶ φιλόπατριν ἀρχηγίαν ἀνδρῶν οἷοι ὁ Ἐπαμεινώνδας καὶ ὁ Πελοπίδας ἐναντίον τῶν ἰσχυρῶν ἐπιδρομέων. Ἀλλ' ὁ Κλεόμβροτος ἦτο ἥκιστα πρόθυμος εἰς μάχην, διότι ἀνέμενε νέας ἐκ Σπάρτης βοηθείας, αἵτινες εἶχον ἐκπεμφθῆ ὑπὸ τὸν υἱὸν τοῦ Ἀγησιλάου Ἀρχίδαμον. Ἀναγκαζόμενος ὅμως ὑπὸ τῶν περὶ αὐτόν, παρέταξε τὰ στρατεύματα. Καὶ αὐτὸς μὲν ὁ βασιλεὺς μετὰ τῶν Λακεδαιμονίων ἐτάχθη εἰς τὸ δεξιὸν κέρας, ἐν δὲ τῷ ἀριστερῷ κέρατι παρετάχθησαν οἱ σύμμαχοι τῶν Σπαρτιατῶν. Κατὰ ταῦτα τὸ ἰσχυρότατον μέρος τοῦ ἐχθροῦ ἦτο τὸ δεξιὸν κέρας. Τοῦτο λοιπὸν θεωρήσας εὐλόγως ὁ Ἐπαμεινώνδας ὡς τὸ ἐπικαιρότατον σημεῖον, εἰς αὐτὸ ἔστρεψε κυρίως τὴν προσοχήν του. Κατὰ τὰ μέχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου ἐθιζόμενα παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ἤθελεν ἀρκέσει ν' ἀντιταχθῇ εἰς τὸ δεξιὸν κέρας τῶν πολεμίων τὸ ἄριστον μέρος τοῦ στρατοῦ τῶν Βοιωτῶν ἐν ὁμοίᾳ παρατάξει. Ἀλλ' ἀντὶ τούτου ὁ Ἐπαμεινώνδας ἐφήρμοσε νεωτερισμὸν καταδεικνύοντα τὴν πολεμικὴν αὐτοῦ δεινότητα καὶ συντελέσαντα μεγάλως εἰς τὴν νίκην. Ἐνῷ τὸ μέτωπον τῶν Λακεδαιμονίων εἶχε βάθος 12 μόνον ἀνδρῶν, κατὰ τοὺς κανόνας τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως, ὁ Ἐπαμεινώνδας ἀντέταξεν εἰς τὸ δεξιὸν αὐτῶν κέρας φάλαγγα τεταγμένην κατὰ στήλας ἐχούσας βάθος 50 ἀνδρῶν. Τὸ δὲ εἰς τὸ ἀριστερὸν κέρας τοῦ στρατοῦ τοῦ Κλεομβρότου ἀντιτεταγμένον δεξιὸν κέρας τῆς βοιωτικῆς στρατιᾶς παρέταξεν ὁ Ἐπαμεινώνδας εἰς γραμμὴν οὕτως, ὥστε ἡ ὅλη παράταξις τῶν Βοιωτῶν ἐσχημάτιζε φάλαγγα λοξήν, ἧς ἰσχυρότατον μέρος διά τε τὸ πυκνὸν βάθος καὶ διὰ τὸ ἐπίλεκτον τῶν μαχομένων ἦτο τὸ ἀριστερὸν κέρας, οὗ τὴν οὐρὰν ἀπετέλει ὁ ἱερὸς λόχος. Ἡ μάχη ἤρχισε δι' ἐπιθέσεως τοῦ βοιωτικοῦ ἱππικοῦ, ὅπερ εὐχερῶς ἠδυνήθη ν' ἀποκρούσῃ τὸ κακῶς παρεσκευασμένον ἐχθρικόν. Τότε προεχώρησεν ἡ πυκνὴ φάλαγξ τοῦ ἀριστεροῦ τῶν Βοιωτῶν κέρατος μὲ βῆμα ταχὺ κατὰ τοῦ δεξιοῦ τῶν Λακεδαιμονίων. Κατά τινα στιγμὴν ἠπειλήθη κύκλωσις τῆς φάλαγγος τοῦ Ἐπαμεινώνδου, ἀλλ' ὁ Πελοπίδας προσεκδραμὼν μετὰ τῶν 300 τοῦ ἱεροῦ λόχου ἔσωσε τὴν κατάστασιν.

Digitized by Google

Ὁ ἀγὼν ἐπὶ πολὺ ἦτο ἰσόρροπος, ἕως οὗ ὁ Ἐπαμεινώνδας κατώρθωσε διὰ τῆς λοξῆς φάλαγγος νὰ προσβάλῃ καὶ διασπάσῃ τὴν δεξιὰν τῶν Σπαρτιατῶν πτέρυγα, καὶ τοιουτοτρόπως νὰ συνταράξῃ πᾶσαν τὴν ἐχθρικὴν δύναμιν. Τραυματισθέντος δὲ θανασίμως τοῦ Κλεομβρότου, ἡ μάχη ἀπέληξεν εἰς γενικὴν φυγὴν ἐν ἀταξίᾳ τοῦ δεξιοῦ κέρατος τῶν Λακεδαιμονίων, τοῦτο δὲ παρηκολούθησε τὸ ἀριστερὸν κέρας, καίπερ μεῖναν ἀβλαβές. Πλὴν τοῦ Κλεομβρότου καὶ τῶν περὶ αὐτὸν ἀρίστων ἐφονεύθησαν ὑπερχίλιοι ἐκ τῶν Λακεδαιμονίων καὶ τετρακόσιοι ἐκ τῶν ἑπτακοσίων Σπαρτιατῶν, ἐπὶ πλέον δὲ τὸ μὲν ἱππικὸν εἶχε διαλυθῆ, οἱ δὲ σύμμαχοι εἶχον τραπῆ εἰς φυγὴν ἄνευ βλάβης καὶ σχεδὸν ἄνευ ἀγῶνος. Ὁ Ἐπαμεινώνδας, κρατήσας τὰς ἀσπίδας των, ἐν τέλει παρέδωκεν εἰς τοὺς Σπαρτιάτας τοὺς νεκροὺς πρὸς ταφήν. Διὰ τῆς τακτικῆς ἣν ἐφήρμοσε καὶ διὰ τῆς ὅλης αὐτοῦ πολεμικῆς ἀρετῆς, ὁ Ἐπαμεινώνδας ἀπέδειξε τὰ μεγάλα ἐκεῖνα στρατηγικὰ προσόντα, δι' ὧν ἀνεδείχθη ὁ μέγιστος τῶν στρατηγῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ εἷς τῶν μεγίστων στρατηγῶν τοῦ κόσμου.

Τὰ ἐπακόλουθα τῆς ἥττης τῶν Σπαρτιατῶν. Ἡ εἴδησις τῆς ἐν Λεύκτροις ἥττης (Ἰούλιος τοῦ 371 π. Χ.) ἔφθασεν εἰς Σπάρτην τελουμένης τῆς ἑορτῆς τῶν γυμνοποδιῶν, καθ' ἣν παῖδες, νεανίαι καὶ ἄνδρες ἐπεδείκνυον τὴν γυμναστικὴν καὶ ὀρχηστικὴν δεξιότητα καὶ τέχνην. Οἱ ἔφοροι δὲν διέκοψαν τὴν ἑορτήν, ἀλλ' ἔστειλαν κατ' οἶκον εἴδησιν πρὸς τοὺς οἰκείους περὶ τῶν φονευθέντων, παραγγείλαντες εἰς τὰς γυναῖκας νὰ μὴ ἐκπέμψωσι κραυγάς, ἀλλὰ νὰ φέρωσι τὸ πένθος ἐν σιγῇ. Τὴν δ' ἐπομένην ἡ Σπάρτη παρουσίαζε θέαμα μέγα καὶ ἀξιοπρεπές. Ἐκεῖνοι μὲν τῶν ὁποίων οἱ συγγενεῖς εἶχον ἀποθάνει ἐν τῇ μάχῃ παρέστησαν ἀναστρεφόμενοι μετὰ τῶν πολιτῶν ἐν τῷ φανερῷ, λιπαροὶ καὶ φαιδροί, τῶν δὲ οἰκείων τῶν ἐπιζησάντων ὀλίγοι περιήρχοντο ἐν τῇ πόλει, καὶ οὗτοι σκυθρωποὶ καὶ τεταπεινωμένοι. Παρὰ ταῦτα τὸ ἠθικὸν ἀποτέλεσμα τῆς ἥττης τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τῆς νίκης τῶν Θηβαίων ἦτο μεγαλύτερον καὶ τῆς πραγματικῆς σημασίας τῆς μάχης. Οἱ Σπαρτιᾶται δὲν διεσκορπίσθησαν μετ' αὐτήν, ἀλλ' ὑπεχώρησαν ἐν τάξει εἰς τὸ στρατόπεδον αὐτῶν, τὸ ὁποῖον οἱ Θηβαῖοι δὲν ἐτόλμησαν νὰ προσβάλωσιν, ἐντὸς ὀλίγου δὲ μὲ δεύτερον στρατὸν τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τῶν συμμάχων ἐξῆλθε τῆς Πελοποννήσου ὁ υἱὸς τοῦ Ἀγησιλάου Ἀρχίδαμος. Ὁμοίως καὶ μετὰ ταῦτα οἱ Σπαρτιᾶται κατὰ τὴν ὑπεράσπισιν τῆς χώρας των ἀπέδειξαν ὅτι οὐδὲν ἀπώλεσαν ἐκ τῆς ἀηττήτου αὐτῶν ῥώμης. Ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἡ πρώτη αὕτη ἧττα πολυαριθμοτέρου σπαρτιατικοῦ στρατοῦ ἐν ἀνοικτῷ πεδίῳ ὑπὸ ὁπλιτικῆς φάλαγγος ἐνεποίησε μεγίστην ἐντύπωσιν εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἐκλόνησε δὲ καὶ αὐτῶν τὴν καταπληκτικῶς ὁλονὲν ἐλαττουμένων Σπαρτιατῶν τὴν εἰς τὰς οἰκείας δυνάμεις πεποίθησιν. Ἐξ ἑτέρου ἀνίστατο νῦν πλήρης ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ τοῦ δικαίου τοῦ ἀγῶνος καὶ πεποιθήσεως εἰς τὸν μέγαν αὐτοῦ στρατηγὸν τῶν μεγάλων Θηβῶν ὁ λαός, πρὸς τοῦ ὁποίου τὴν ἀνδρείαν καὶ πειθαρχίαν ἀποβλέπει νῦν μετὰ θαυμασμοῦ ἡ Ἑλλάς. Ἡ πολιτικὴ τῶν Θηβῶν περιλαμβάνει νῦν πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα, οἱ δύο αὐτῆς μεγάλοι ἄνδρες, ὁ Πελοπίδας καὶ ὁ Ἐπαμεινώνδας, περιάγουσι τὰ νικηφόρα αὐτῶν ὅπλα ἀπὸ τῆς Μακεδονίας μέχρι τῆς Λακωνικῆς καὶ ἐπί τινα χρόνον αἱ Θῆβαι διαμφισβητοῦσι πρὸς τὴν καιρίως πληγεῖσαν Σπάρτην καὶ τὰς μόλις ἀναλαβούσας Ἀθήνας τὸ κράτος ἐπὶ πάσης τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἐν Λεύκτροις νίκη ἐνίσχυσε πρῶτον τὴν ἐπιρροὴν τῶν Θηβαίων ἐν τῇ μέσῃ Ἑλλάδι. Τοὺς Ἀθηναίους, οἵτινες ἔβλεπον μετὰ δικαίου φόβου τὴν μεγάλην ταύτην αὔξησιν τῶν Θηβῶν, δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ ἔχωσι φίλους ἑαυτῶν οἱ Θηβαῖοι. Πρὸς βορρᾶν ὅμως ὁ θάνατος τοῦ βασιλέως τῶν Θεσσαλῶν Ἰάσονος καὶ ἡ μετὰ ταῦτα μεταβολὴ τῆς δυναστείας τῶν διαδόχων αὐτοῦ εἰς ἀληθῆ τυραννίδα ἀπήλλαξεν αὐτοὺς ἰσχυροῦ καὶ ἐπικινδύνου ἀντιπάλου, ὅστις ἤδη τὴν μεγάλην διὰ τῆς ἐν Λεύκτροις μάχης ἐπελθοῦσαν μεταβολὴν εἰργάζετο νὰ ὠφεληθῇ ὑπὲρ ἑαυτοῦ διπλωματικῶς καὶ στρατηγικῶς.

Οἱ Θηβαῖοι ἐν Πελοποννήσῳ. Ἡ ἧττα τῶν Σπαρτιατῶν δὲν ἦτο μόνον τραῦμα δεινὸν διὰ τὴν πατρίδα αὐτῶν, ἀλλ' ἔσχε σπουδαιοτάτην ἐπίδρασιν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους Ἕλληνας, καθότι ἔδωκε τὸ σύνθημα γενικῆς σχεδὸν ἐξεγέρσεως ἐναντίον τῶν τὸ πρότερον ἀξίωμα ἀποβαλόντων Λακεδαιμονίων. Οἱ Ἀθηναῖοι, βλέποντες τὴν Σπάρτην ἀνίσχυρον καὶ τὰς Θήβας ἐπιφόβως ἐνισχυομένας, ἐθεώρησαν τὸν καιρὸν κατάλληλον, ὅπως παραστῶσιν αὐτοὶ εἰς τὸ μέσον ὡς ἐκτελεσταὶ τῆς ἀνταλκιδείου εἰρήνης καὶ ὑπερασπισταὶ τῆς αὐτονομίας τῶν πόλεων καὶ συγκεντρώσωσιν οὕτω περὶ ἑαυτοὺς τὰς ἑλληνίδας πόλεις. Ἡ γενομένη ὅμως ἐν Ἀθήναις σύγκλησις συνεδρίου πάντων τῶν συμμάχων, πλὴν τῶν Ἠλείων, διὰ τὴν μεταξὺ αὐτῶν ἐμπέδωσιν τῆς εἰρήνης πρὸς κοινὴν ὠφέλειαν ἀπό τε τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τῶν Θηβαίων, οὐδὲν πραγματικὸν ἀποτέλεσμα ἐπήνεγκε. Ταυτοχρόνως ἡ Πελοπόννησος σχεδὸν ὅλη συνεκλονίζετο ὑπὸ στάσεων ἐναντίον τῶν ὀλιγαρχικῶν καὶ τῶν φιλολακώνων· ἡ δ' ἐπικράτησις τῶν δημοκρατικῶν ἐν πάσαις ταῖς πελοποννησιακαῖς πόλεσι, ταῖς πιεζομέναις ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν, ἐσήμαινε τὴν ὁσημέραι αὐξάνουσαν ἀδυναμίαν τῆς Σπάρτης, καὶ οἱ Θηβαῖοι προσεκλήθησαν νὰ ταπεινώσωσι καὶ ἐνταῦθα τὴν ὀφρὺν αὐτῆς. Ἀλλ' ἡ ἀντισπαρτιατικὴ αὕτη κίνησις οὐδαμοῦ ἦτο ζωηροτέρα καὶ ἐπιβλητικωτέρα ἢ ἐν Ἀρκαδίᾳ, ἥτις ἦτο διεσπασμένη εἰς ἀνισχύρους κώμας ἢ μικρὰς πολιτείας. Ὁ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐπιδιωχθεὶς διὰ πολέμου ὑπὸ τῶν Λακεδαιμονίων διοικισμὸς τῆς συνῳκισμένης Μαντινείας ἦτο διὰ τοὺς Ἀρκάδας πρόσφατος ἀπόδειξις ὅτι διὰ τὴν Σπάρτην ἡ εἰς ἀσθενεῖς κώμας διαίρεσις τῶν Ἀρκάδων ἦτο ἐχέγγυον ἀσφαλέστατον τῆς ἀδυναμίας τῆς Ἀρκαδίας. Τὸ ἔργον λοιπὸν τῆς ἀνορθώσεως τῆς Ἀρκαδίας ὤφειλε ν' ἀρχίσῃ διὰ τοῦ νέου συνοικισμοῦ τῆς Μαντινείας. Καὶ ἀληθῶς ἡ ἀνοικοδόμησις καὶ ὁ τειχισμὸς τῆς Μαντινείας, ἐπιτευχθεὶς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Σπάρτην καὶ παρ' ὅλην τὴν ἀντίδρασιν τοῦ Ἀγησιλάου, ὑπῆρξεν οὐ μόνον πρᾶξις ἀντεκδικήσεως, ἀλλὰ καὶ γενναῖον πρὸς τὰ πρόσω βῆμα τοῦ λαοῦ τῆς Ἀρκαδίας. Ἀλλ' ὁ συνοικισμὸς τῆς Μαντινείας ὑπῆρξε μόνον τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς ἀνόρθωσιν τῆς χώρας. Ὡς δὲ οἱ Μαντινεῖς ἀπὸ τῶν κωμῶν, εἰς ἃς εἶχε διαλύσει αὐτοὺς ἡ Σπάρτη, συνῳκίσθησαν πάλιν εἰς μίαν πόλιν, οὕτως ἐσκέφθησαν οἱ Ἀρκάδες νὰ ἱδρύσωσι νέαν πόλιν, ἥτις ἔμελλε ν' ἀποβῇ τὸ κέντρον ἑνιαίας ἀρκαδικῆς πολιτείας. Πράγματι δέ, ἐν τῇ εὐφορωτάτῃ πεδιάδι τῆς μεσημβρινῆς Ἀρκαδίας, ἔνθα διασταυροῦνται αἱ λεωφόροι αἱ συνδέουσαι τὴν Ἀρκαδίαν, τὴν Μεσσηνίαν καὶ τὴν Λακωνικήν, ὅσον τὸ δυνατὸν πλησιέστατα τῆς Σπάρτης ἐν ταχύτητι ἐκπληκτικῇ ἱδρύθη τὸ νέον τοῦτο κέντρον τῶν Ἀρκάδων, ἡ Μεγάλη πόλις. Οἱ κάτοικοι τεσσαράκοντα πολισμάτων τῆς Ἀρκαδίας ἐπείσθησαν διὰ τὴν πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους ἔχθραν νὰ ἐγκαταλίπωσι τὰς ἑαυτῶν πατρίδας, οἰκίζοντες τὴν νέαν μητρόπολιν τῶν Ἀρκάδων. Ὁ Ἐπαμεινώνδας οὐ μόνον παρώτρυνε τοὺς Ἀρκάδας πρὸς ἵδρυσιν τοῦ συνοικισμοῦ, ἀλλ' ἀπέστειλεν εἰς τὴν Ἀρκαδίαν καὶ 1.000 λογάδας Θηβαίους ὡς βοηθοὺς ἐν ᾗ περιπτώσει οἱ Λακεδαιμόνιοι ἤθελον πειραθῆ νὰ κωλύσωσι τὸν οἰκισμόν. Ἀλλ' ἡ ἵδρυσις τῆς νέας πολιτείας προσέκρουεν εἰς τὰ συμφέροντα ἀρκαδικῶν τινων πόλεων, μάλιστα ἐκείνων, ὧν τὸ ὀλιγαρχικὸν πολίτευμα εὕρισκε προστασίαν παρὰ τοῖς Σπαρτιάταις. Ἕνεκα σφαγῆς τῶν ἐν Τεγέᾳ ὀλιγαρχικῶν, ὁ Ἀγησίλαος, διαταχθεὶς ὑπὸ τῶν ἐφόρων, εἰσήλασεν εἰς τὴν Ἀρκαδίαν 370 π. Χ.) καὶ ἀφοῦ ἐδῄωσε τὴν χώραν ἀπῆλθεν οἴκαδε. Οἱ Ἀρκάδες ἐζήτησαν βοήθειαν παρὰ τῶν Θηβαίων, μετ' ὀλίγον δέ, τὸν χειμῶνα τοῦ 370/369, βοιωτικὸς στρατὸς ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἐπαμεινώνδου καὶ τοῦ Πελοπίδου εἰσελάσας εἰς Πελοπόννησον, ἔφθασεν εἰς τὴν Ἀρκαδίαν. Προσελθόντων δὲ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ εἰς τοὺς Θηβαίους Ἀρκάδων, Ἀργείων καὶ Ἠλείων, ἡ ὅλη στρατιὰ τῶν βοιωταρχῶν ἀνῆλθεν εἰς 70.000 ἄνδρας. Διαιρεθεῖσα δὲ εἰς τέσσαρας μοίρας, εἰσήλασεν εἰς τὴν Λακωνικὴν ἐκ διαφόρων ὀρεινῶν διόδων. Εἰς μάτην ὁ ἀνδρεῖος Σπαρτιάτης Ἰσχόλαος ὑπερησπίσθη κατὰ τῶν Ἀρκάδων τὰ στενὰ τῆς μεταξὺ Ἀρκαδίας καὶ Λακωνικῆς κειμένης ὀρεινῆς Σκιρίτιδος, οὐ μακρὰν τοῦ σημερινοῦ Λεονταρίου. Ἡ φρουρὰ τῶν Λακεδαιμονίων ἔπεσε γενναίως μέχρι τοῦ τελευταίου ἀνδρός, χωρὶς νὰ δυνηθῇ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν διάβασιν τῶν πολεμίων, οἵτινες προελάσαντες ἡνώθησαν μετὰ τοῦ λοιποῦ στρατοῦ ἐν Σελλασίᾳ. Προχωρήσαντες δὲ κατόπιν ἔφθασαν ἀπέναντι τῆς Σπάρτης, καίοντες καὶ πορθοῦντες τὰς ἐντεῦθεν τοῦ Εὐρώτα οἰκίας αὐτῆς καὶ ὑπὸ μόνης τῆς γεφύρας τοῦ ποταμοῦ χωριζόμενοι πλέον ἀπὸ τῆς πόλεως. Σύγχυσις καὶ ταραχὴ κατέλαβε τοὺς Σπαρτιάτας ἰδόντας τὸν ἐχθρὸν ἀπέναντι αὐτῆς τῆς ἀγορᾶς των. Ὁ κίνδυνος ἦτο μέγας, οἱ δὲ ὑπερασπισταὶ τῆς πόλεως ὀλίγοι καὶ τεθορυβημένοι, ἐνῷ ἡ Σπάρτη ἠπειλεῖτο οὐ μόνον ὑπὸ τῶν ἀπέναντι αὐτῆς πολεμίων, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἐντὸς αὐτῆς προδοτῶν.

Ἐκ τῆς δεινῆς ταύτης ἀμηχανίας ἔσωσε τὴν Σπάρτην ὁ Ἀγησίλαος, ἄριστα μὲν συντάξας τὰς ὑπαρχούσας δυνάμεις καὶ ἐν βίᾳ καλέσας τοὺς ἀκόμη μένοντας πιστοὺς τῶν συμμάχων, διὰ δὲ τῆς ὑποσχέσεως περὶ ἀπελευθερώσεως αὐξήσας τὰς τάξεις τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς Σπάρτης δι' ἑξακισχιλίων εἱλώτων. Ὁ Ἐπαμεινώνδας, ἰδὼν τοὺς πολεμίους ἄριστα παρατεταγμένους παρὰ τὸ ἱερὸν τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς, δὲν ἐτόλμησε τὴν διὰ τῆς γεφύρας διάβασιν, ἀλλὰ προχωρήσας πρὸς νότον διέβη τὸν Εὐρώταν, θέλων οὕτω νὰ ἐπιπέσῃ κατὰ τῆς Σπάρτης ἐκ τῶν ὄπισθεν. Ἀλλ' ὁ Ἀγησίλαος, ἐπιδεξίως καταλαβὼν τὰ πρόσφορα σημεῖα, ἠνάγκασεν αὐτὸν ν' ἀπόσχῃ τοῦ ἐγχειρήματος. Οἱ Θηβαῖοι ὅμως προχωρήσαντες πρὸς τὸ Ἕλος καὶ τὸ Γύθειον, ἐπόρθησαν τὰς ἀτειχίστους πόλεις καὶ ἔκαυσαν αὐτὰ τὰ νεώρια τῶν Λακεδαιμονίων. Ὁ Ἐπαμεινώνδας, ἀναχωρήσας κατόπιν ἐκ τῆς Λακωνικῆς, δὲν ἐπέστρεψεν ἀμέσως εἰς τὰς Θήβας, ἀλλ' ἐβάδισεν εἰς τὴν γείτονα Μεσσηνίαν, εἰς ἣν ἀπέδωκε τὴν ἐλευθερίαν μετὰ αἰώνων δουλείαν· ἀνοικοδομήσας δὲ τὴν Μεσσήνην παρὰ τὴν παλαιὰν ἀκρόπολιν Ἰθώμην, εἰς ἣν συνέρρευσαν οἱ ἀλλαχοῦ ζῶντες Μεσσήνιοι, συνέτριψε διὰ παντὸς ἐνταῦθα τὴν δύναμιν τῆς Σπάρτης. Ἀλλ' ἐνῷ οἱ Θηβαῖοι εὑρίσκοντο ἀκόμη ἐν Πελοποννήσῳ, οἱ Σπαρτιᾶται, συνιδόντες τὰς ἐκ τῆς ἐκστρατείας αὐτῶν προσγενομένας εἰς αὐτοὺς ζημίας, ἔστειλαν εἰς τὰς Ἀθήνας πρεσβείαν ζητοῦντες βοήθειαν. Οἱ βοιωτάρχαι, ἐπιστρέφοντες εἰς τὰς Θήβας, εὗρον τὸν Ἰσθμὸν κατεχόμενον ὑπὸ τοῦ Ἰφικράτους. Ἀλλ' ὁ στρατηγὸς τῶν Ἀθηναίων ἐφαίνετο μὴ ἔχων διάθεσιν νὰ ἔλθῃ εἰς σύγκρουσιν πρὸς τοὺς νικητὰς τῶν Λεύκτρων. Ἡ διὰ Κεγχρεῶν, παρὰ τὸ σημερινὸν Καλαμάκιον, ἄγουσα παραλία ὁδὸς εἶχε μείνει ἐλευθέρα καὶ οἱ Θηβαῖοι ἠδυνήθησαν νὰ διέλθωσιν ἀβλαβεῖς. Τὸ ἔαρ τοῦ 369 π. Χ. οἱ βοιωτάρχαι ἐπανῆλθον εἰς Θήβας. Ὀλίγον πρότερον εἶχε συνομολογηθῆ μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ Σπαρτιατῶν εἰρήνη, ἐπὶ τῷ ὅρῳ ἑκάτεροι νὰ ἄρχωσι τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων κατὰ πενθήμερον, τῷ δὲ 368 καὶ ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν Διονύσιος ἔπεμψεν ἐπικουρίας εἰς τοὺς Σπαρτιάτας. Ἡ δευτέρα τοῦ Ἐπαμεινώνδου εἰσβολὴ εἰς τὴν Πελοπόννησον, τὸ θέρος τοῦ 369, δὲν ἔσχεν ἀποτελέσματα σπουδαῖα, ἤρχισαν δὲ ἤδη καὶ οἱ Πελοποννήσιοι σύμμαχοι τῶν Θηβαίων, ἰδίως οἱ Ἀρκάδες ἐν τῇ συνειδήσει τῆς δυνάμεως αὐτῶν, νὰ ἐπιδιώκωσιν ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῶν Θηβῶν πολιτικήν.

Τὰ μέχρι τῆς ἐν Μαντινείᾳ μάχης γεγονότα. Οἱ Πέρσαι ἄρχονται πάλιν ἀναμειγνυόμενοι εἰς τὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος καὶ ζητοῦντες νὰ ἐπιβάλωσι τὴν εἰρήνην εἰς τοὺς Ἕλληνας διὰ τοῦ ἐν Δελφοῖς συγκληθέντος συνεδρίου, ὅπου ἀντιπρόσωπος τοῦ σατράπου Ἀριοβαρζάνους ἐνεφανίσθη ὁ ἐξ Ἀβύδου Φιλίστιος κομίζων πολλὰ χρήματα. Τοὺς Πέρσας ὅμως εἵλκυσαν μετ' ὀλίγον εἰς ἑαυτοὺς οἱ Θηβαῖοι, πέμψαντες τὸν Πελοπίδαν εἰς τὰ Σοῦσα τῷ 367, ἐνῷ συγχρόνως καὶ οἱ Ἀθηναῖοι καὶ ἄλλοι Ἕλληνες ἔπεμπον πρὸς τὸν Πέρσην μονάρχην τοὺς πρέσβεις αὐτῶν. Ἀλλὰ τοῦτο ἔφθειρεν ἔτι μᾶλλον τὰ πράγματα τῶν Θηβαίων. Οἱ Ἕλληνες, συγκληθέντες ἐν Θήβαις τῷ 367 εἰς συνέδριον, ἀπέκρουσαν τὴν ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἐπιτασσομένην εἰρήνην (τροποποίησιν τῆς Ἀνταλκιδείου διὰ τῆς προσταγῆς νὰ μείνῃ μὲν ἐλευθέρα ἡ Μεσσήνη, νὰ ἀνελκύσωσι δὲ οἱ Ἀθηναῖοι τὰ πολεμικὰ αὐτῶν πλοῖα). Τρίτη δ' ἐκστρατεία τοῦ Ἐπαμεινώνδου εἰς Πελοπόννησον, γενομένη τῷ 366, ὅπου νῦν πέμπονται ἁρμοσταὶ ἐκ Θηβῶν καὶ αἱ πόλεις πιέζονται, παρώργισεν ἔτι μᾶλλον τοὺς Πελοποννησίους κατὰ τῶν δεσποτικῶς πλέον ἐπιβαλλομένων Θηβαίων. Ἀντιθέτως, ἡ ἐπιρροὴ τῶν Θηβαίων ἐνισχύθη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους σπουδαίως ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Μακεδονίᾳ. Εἰς τὴν Θεσσαλίαν προσεκλήθησαν οἱ Θηβαῖοι ὑπὸ τῶν πόλεων, αἵτινες ἐτυραννοῦντο ὑπὸ τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Ἰάσονος Ἀλεξάνδρου, ταγοῦ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὸ 369—358, καὶ ὁ Πελοπίδας μετέβη ἐπανειλημμένως μετὰ τοῦ στρατοῦ εἰς τὴν χώραν, ἐξέβαλεν αὐτῆς τοὺς Μακεδόνας, τελοῦντας ὑπὸ τὸν Ἀλέξανδρον τὸν Ἀμύντου, οἵτινες προσκληθέντες ὁμοίως ὑπὸ τῶν τυραννουμένων Θεσσαλῶν ἐπεδίωξαν μόνον τὸ ἴδιον συμφέρον, περιώρισε τὸν ταγὸν Ἀλέξανδρον εἰς τὰς Φερὰς καὶ διῄρεσε τὸ κοινὸν τῶν Θεσσαλῶν εἰς 4 τετράδας, τὴν Πελασγιώτιδα, Φθιώτιδα, Θεσσαλιώτιδα, Ἑστιαιώτιδα, τάξας ἐφ' ἑκάστῃ ἕνα πολέμαρχον καὶ ἕνα ἄρχοντα. Καὶ τῷ 368 μετεκλήθη ὁ Πελοπίδας εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ ἐκεῖθεν πάλιν εἰς τὴν Μακεδονίαν, ὅπου ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε δολοφονηθῆ ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου. Ἀλλ' ἐν τρίτῃ ἀποστολῇ συνελήφθη ἐν Θεσσαλίᾳ ὑπὸ τοῦ τυράννου Ἀλεξάνδρου (367) καὶ μόλις ὑπὸ τοῦ ἐκστρατεύσαντος Ἐπαμεινώνδου ἐσώθη. Ἐπαναλαβὼν δὲ ὁ ἴδιος τὴν ἐκστρατείαν εἰς Θεσσαλίαν τῷ 364, ἔπεσεν ἐν τῇ μάχῃ. Οἱ Θηβαῖοι ἐν τῷ μεταξὺ συνεπλήρουν τὸ ἔργον τοῦ καταρτισμοῦ ἑνιαίου κράτους ἐν Βοιωτίᾳ, συγχωνεύοντες τὰς λοιπὰς πολιτείας τῆς χώρας μετὰ τῆς ἑαυτῶν, ἂν καὶ ἡ τοιαύτη μεταβολὴ ἐνταῦθα ἀδύνατον ἦτο νὰ καταστῇ μόνιμος καὶ διαρκὴς ἕνεκα τῆς βαθείας ἀποστροφῆς τῶν βοιωτίδων πόλεων πρὸς τὰς ἀρχούσας Θήβας καὶ τῶν ἀκατανικήτων αὐτονόμων αὐτῶν τάσεων. Ὁ Ἐπαμεινώνδας, ὅστις ἐσκέπτετο, καθὼς ἔλεγε, νὰ μετακομίσῃ εἰς τὴν Καδμείαν τὰ προπύλαια τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, νὰ καταστήσῃ δηλαδὴ τὰς Θήβας τὸ μέγα πολιτικὸν καὶ πνευματικὸν τῆς Ἑλλάδος κέντρον, ἔπεισε τοὺς Θηβαίους νὰ γίνωσι καὶ ναυτικοί, καὶ ὁ ἴδιος παραλαβὼν τὸν στόλον τῷ 364 ἐπέδειξε τῆς ἐξαισίως μεγαλυνομένης πατρίδος του τὴν δύναμιν μέχρι Βυζαντίου.

Ἡ ἐν Μαντινείᾳ μάχη. Τὰ ἐν Πελοποννήσῳ ὅμως πράγματα ἐλάμβανον δυσμενῆ διὰ τοὺς Θηβαίους τροπήν. Πολλοὶ τῶν Ἀρκάδων ἀποτινάξαντες τὴν θηβαϊκὴν ἡγεμονίαν, εἶχον εἰσαγάγει πάλιν τὸ ὀλιγαρχικὸν πολίτευμα, τῷ δὲ 364 προέβησαν εἰς τὴν κατάληψιν τῆς Ὀλυμπίας. Ἡ ἀριστοκρατικὴ φατρία αὐτῶν προσκολλᾶται εἰς τοὺς

Digitized by Google

Σπαρτιάτας, καὶ συμμαχία ἀντιθηβαϊκή, βοηθούντων καὶ τῶν Ἀθηναίων, σχηματίζεται ἐν τῇ Πελοποννήσῳ. Κέντρον τῶν ἐχθρῶν τούτων τῶν Θηβῶν ἦτο ἡ Μαντίνεια, ἐνῷ περὶ τοὺς Τεγεάτας, διατηροῦντας τὴν δημοκρατίαν καὶ τὴν πρὸς τοὺς Θηβαίους φιλίαν, ἐτάσσοντο οἱ λοιποὶ τῶν Ἀρκάδων. Οὕτως ἡ Ἀρκαδία ἔμελλε νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πεδίον, ἐν ᾧ θὰ ἐκρίνετο ὁ μέγας περὶ ἡγεμονίας ἀγὼν τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Θηβῶν. Διὰ τοῦτο δὲ μετὰ τῆς Μαντινείας μὲν ἐτάχθησαν ἡ Σπάρτη καὶ αἱ Ἀθῆναι, μετὰ τῆς Τεγέας δὲ αἱ Θῆβαι, ἡ Μεσσηνία καὶ τὸ Ἄργος. Ὁ Ἐπαμεινώνδας, εἰσβαλὼν τῷ 362 εἰς Πελοπόννησον διὰ τετάρτην φοράν, συνεκέντρωσε περὶ τὴν Τεγέαν τριακοντακισχιλίους ὁπλίτας καὶ τρισχιλίους ἱππεῖς. Ἀλλ' ἀντὶ νὰ ἐπιπέσῃ κατὰ τῶν ἐν Μαντινείᾳ συνασπισθέντων ἐχθρῶν ὑπὸ τὸν γηραιὸν Ἀγησίλαον, ὁ τολμηρὸς Θηβαῖος ἐβάδισεν ἀνελπίστως ἐναντίον αὐτῆς τῆς Σπάρτης ἥτις εἶχε μείνει κενὴ ὑπερασπιστῶν. Ἀλλ' ὅτε ὁ Ἐπαμεινώνδας ἔφθασε πρὸ τῆς Σπάρτης, εὗρε τὴν πόλιν παρεσκευασμένην εἰς ἀντίστασιν, κατόπιν εἰδοποιήσεως ὑπὸ προδότου ἐκ τοῦ στρατοπέδου του. Οἱ ἐν τῇ πόλει παρόντες Σπαρτιᾶται ἐπετέλεσαν ἀληθῆ θαύματα ἀνδρείας. Ἐν τοῖς πρώτοις ἠγωνίζετο ὑπερηφάνως αὐτὸς ὁ υἱὸς τοῦ Ἀγησιλάου Ἀρχίδαμος, τρέχων ὅπου ὑπῆρχε κίνδυνος καὶ μετ' ὀλίγων ἀντεπεξερχόμενος γενναίως πρὸς τοὺς ἐχθρούς. Καὶ αὐτοὶ οἱ παῖδες, αἱ γυναῖκες καὶ οἱ γέροντες ἐβοήθουν τοὺς ἀγωνιζομένους, ἀκοντίζοντες ἀπὸ τῶν στεγῶν καὶ τῶν οἰκιῶν λίθους καὶ σκεύη κατὰ τῶν ἐπιδρομέων. Ὁ Ἐπαμεινώνδας, ἀποτυχὼν εἰς τὴν ἐπιχείρησιν καὶ πληροφορηθεὶς ὅτι ὅλος ὁ ἐν Μαντινείᾳ ἐχθρικὸς στρατὸς ἐβάδιζε κατ' αὐτοῦ, ἀπεχώρησεν ἐκ τῆς Λακωνικῆς ἀπαρατήρητος διὰ νυκτὸς καὶ ἐπανήγαγε τὸν στρατὸν ἀβλαβῆ εἰς τὴν Ἀρκαδίαν. Ἅμα δὲ τῇ εἰς Τεγέαν ἀφίξει ἀπέστειλε τοὺς ἱππεῖς εἰς Μαντίνειαν, ἐλπίζων ὅτι ἡ τοῦ συμμαχικοῦ στρατοῦ ἠρημωμένη πόλις εὐκόλως ἤθελε κυριευθῆ. Ἀλλὰ παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν εἶχον ἤδη φθάσει εἰς Μαντίνειαν καὶ εὑρίσκοντο ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ἑξακισχίλιοι Ἀθηναῖοι ὑπὸ τὸν Ἀγησίλαον Οἱ ἱππεῖς τῶν Ἀθηναίων, καίπερ κατάκοποι ὄντες ἐκ τῆς πορείας καὶ νήστεις, ἐξέδραμον προθύμως ὑπὸ τὸν ἵππαρχον αὐτῶν Κηφισόδωρον, ἀγωνισθέντες δὲ μετὰ σθένους ἐναντίον τοῦ πολυαριθμοτέρου ἱππικοῦ τῶν Θηβαίων καὶ τῶν συμμάχων αὐτῶν Θεσσαλῶν, ἀπέκρουσαν τοὺς πολεμίους καὶ ἔσωσαν τὴν Μαντίνειαν. Ἐν τῷ μεταξὺ ἐπέστρεψαν ἐκ τῆς Λακωνικῆς οἱ Λακεδαιμόνιοι μετὰ τῶν συμμάχων. Ὁ Ἐπαμεινώνδας, ὑπερτερῶν τῶν ἀντιπάλων κατὰ 11.000 ἄνδρων καὶ ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ προλάβῃ τὴν ἄφιξιν εἰς αὐτοὺς νέων ἐπικουριῶν, ἀπεφάσισε νὰ συνάψῃ μάχην. Πρῶτοι ἐπετέθησαν οἱ Θηβαῖοι καὶ οἱ Θεσσαλοὶ ἱππεῖς ἐναντίον τοῦ ἱππικοῦ τῶν ἐχθρῶν, ὅπερ, καίπερ γενναίως ἀγωνισθέν, ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ. Ἀλλ' ἡ ἀπόκρουσις αὕτη δὲν ἔκρινε τὴν μάχην. Ἐπηκολούθησε φοβερὰ πεζομαχία, εἰς ἣν ἔλαβον μέρος τοσοῦτοι τὸν ἀριθμὸν Ἕλληνες, ὅσοι οὐδέποτε ἄλλοτε εἶχον πολεμήσει κατ' ἀλλήλων. Στρατὸς νῦν καὶ στρατηγὸς τῶν Θηβαίων ἐπέδειξαν τὰς μεγάλας ἐκείνας ἀρετὰς τῆς ἀνδρείας, πειθαρχίας, στραιιωτικῆς ῥώμης καὶ στρατηγικῆς μεγαλοφυΐας, δι' ὧν καὶ τὴν μέχρι τοῦδε δύναμιν ἀπέκτησαν οἱ Θηβαῖοι καὶ τὴν δόξαν αὐτῶν ἀθάνατον κατέλιπον εἰς τὸν κόσμον. Μετὰ τῆς συνήθους αὐτῷ τακτικῆς ὁ Ἐπαμεινώνδας, ἧς ἐπιδεξιωτάτην χρῆσιν ἔκαμεν ἐνταῦθα, προσάγων «τὸ στράτευμα ἀντίπρῳρον ὥσπερ τριήρη, νομίζων, ὅποι ἐμβαλὼν διακόψειε, διαφθερεῖν ὅλον τὸ τῶν ἐναντίων στράτευμα», συνέτριψε τὴν φάλαγγα τῶν στρατιωτῶν καὶ ἔτρεψεν εἰς φυγὴν ὅλην αὐτῶν τὴν δύναμιν. Ἀλλ' ὁ τολμηρῶς καὶ ἡρωϊκῶς εἰς τὴν ὁρμὴν τῆς μάχης ἐκτιθέμενος Ἐπαμεινώνδας, ὅστις ἐκ τῶν πολλῶν καὶ πυκνῶν βελῶν τῶν κατ' αὐτοῦ φερομένων, ἄλλα μὲν ἀπέκρουε, ἄλλα δ' ἐξέκλινε, τινὰ δ' ἐξέβαλλεν ἐκ τοῦ σώματος, ἔλαβε τέλος πληγὴν καιρίαν εἰς τὸν θώρακα. Ἐκ τῆς ὁρμῆς τῆς ἐπιθέσεως τοῦ τραυματίσαντος τὸ μὲν ξύλινον δόρυ ἐκλάσθη, ὁ δὲ σίδηρος ἔμεινεν ἐμπεπηγμένος ἐν τῷ σώματι. Ὁ Ἐπαμεινώνδας πεσὼν παραχρῆμα ἐξήχθη ἀκόμη ζῶν ἐκ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, ἀλλ' ὁ τραυματισμὸς αὐτοῦ ἐχαλάρωσε τὴν ὁρμὴν τοῦ θηβαϊκοῦ στρατοπέδου. Μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ εἶχον φονευθῆ οἱ κράτιστοι μετ' αὐτὸν ἄνδρες τῶν Θηβῶν, διό, ὡς ἐπληροφορήθη τοῦτο, συνεβούλευσε τοὺς Θηβαίους νὰ κλείσωσι τὴν εἰρήνην μετὰ τοῦ ἐχθροῦ. Ἀκούσας δὲ ὁ Ἐπαμεινώνδας παρὰ τῶν συγκληθέντων ἰατρῶν ὅτι, ἂν ἐξαιρεθῇ ἐκ τοῦ θώρακος τὸ δόρυ, θὰ ἐπέλθῃ ἀμέσως ὁ θάνατος, ἐπέδειξεν ἀξιοθαύμαστον εὐψυχίαν, ἐπιθέσασαν τὴν κορωνίδα εἰς τὸν γενναῖον αὐτοῦ βίον. Καὶ πρώτη μὲν σκέψις του ὑπῆρξε νὰ καλέσῃ τὸν ὑπασπιστήν του καὶ ἐρωτήσῃ ἂν εἶχε διασώσει τὴν ἀσπίδα του. Ὅτε δὲ εἶδεν ἐνώπιον αὐτοῦ φερομένην ταύτην, ἠρώτησε δεύτερον ὑπὲρ τίνος εἶχε κλίνει ἡ νίκη. Μαθὼν δὲ ὅτι εἶχον νικήσει οἱ Βοιωτοί, εἶπε μεγαλοψύχως «νῦν εἶναι ὥρα ν' ἀποθάνω» καὶ προσέταξε νὰ ἐκσπάσωσι τὸ δόρυ. Οἱ παρόντες τῶν φίλων τοῦ μελλοθανάτου ἀνεβόησαν, καί τις αὐτῶν εἶπε δακρύων ὅτι εἶναι θλιβερὸν ν' ἀποθνήσκῃ ἄτεκνος ὁ Ἐπαμεινώνδας. «Ἀληθὲς μὲν εἶναι —ἀπήντησεν ὁ θνήσκων βοιωτάρχης—, ἀλλὰ καταλείπω δύο θυγατέρας, τὴν ἐν Λεύκτροις νίκην καὶ τὴν ἐν Μαντινείᾳ».

Τελευτήσαντος τοῦ Ἐπαμεινώνδου οἱ Θηβαῖοι ἀπώλεσαν τὴν ἡγεμονίαν, ἧς ἐγεύσαντο μόνον, κατὰ τὸν προσφυᾶ χαρακτηρισμὸν τοῦ Στράβωνος.

Τὰ ἐπακόλουθα τῆς συγκρούσεως. Σχεδὸν ἅπασα ἡ Ἑλλὰς εἶχε συνέλθει εἰς τὸν ἀποφασιστικὸν περὶ τὴν Μαντίνειαν ἀγῶνα, ἀλλ' οὔτε οἱ κρατήσαντες ἐν αὐτῷ ἦρξαν ὡς περιεμένετο οὔτε οἱ κρατηθέντες ἔγιναν ὑπήκοοι. Ἡ μάχη ἔμεινε σχεδὸν ἄκριτος, ἀμφότεροι δὲ οἱ ἀντιπολεμήσαντες θεωρήσαντες ἑαυτοὺς νικητὰς ἔστησαν τρόπαια. Κυρίως ὅμως ἦσαν καὶ νικημένοι καὶ νικηταὶ «νενικηκέναι δὲ φάσκοντες ἑκάτεροι οὔτε χώρᾳ οὔτε πόλει οὔτ' ἀρχῇ οὐδέτεροι οὐδὲν πλέον ἔχοντες ἐφάνησαν ἢ πρὶν τὴν μάχην γενέσθαι· ἀκρισία δὲ καὶ ταραχὴ ἔτι πλείων μετὰ τὴν μάχην ἐγένετο ἢ πρόσθεν ἐν τῇ Ἑλλάδι. Τούτων δὲ πραχθέντων τοὐναντίον ἐγένετο οὗ ἐνόμισαν πάντες ἄνθρωποι ἔσεσθαι» (*Ξενοφῶν*). Τῆς Σπάρτης ἡ δύναμις εἶναι πλέον συντετριμμένη, ἡ θηβαϊκὴ συμμαχία καὶ ἡγεμονία παρέρχονται, ὡς ὑποχωρεῖ καὶ ἡ πανελλήνιος τοῦ Ἐπαμεινώνδου πολιτική—ἣν ἄλλως ἐκηλίδωσεν ἡ μετὰ τῶν Περσῶν ἐπονείδιστος σύμπραξις καὶ δουλικὴ εἰς αὐτοὺς ὑποταγὴ τῶν Θηβαίων—εἰς τὰ στενὰ ὅρια τῆς ἰδιοτελοῦς τῆς πόλεως μικροπολιτικῆς, μόνον δὲ αἱ Ἀθῆναι φυλάττουσιν ἀκόμη διαπρεπεστέραν ἐν Ἑλλάδι θέσιν καὶ ὑπὸ τῶν ἰδανικῶν τοῦ παλαιοῦ αὐτῶν μεγαλείου τρέφονται ἀκόμη ἐπὶ χρόνον τινά. Ἀλλ' αἱ δυνάμεις τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἐξηντλημέναι πλέον καὶ ἀνεπαρκεῖς πρὸς οἱονδήποτε μέγα ἔργον.

Η ΕΛΛΑΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΕΝ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑ ΜΑΧΗΣ.—**Τὸ κράτος καὶ ἡ πολιτεία τῶν Ἀθηνῶν.** Οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ἡγεμονίας τῶν Θηβαίων, ἰδίως μετὰ τὴν συμμαχίαν τούτων πρὸς τοὺς Πέρσας, τῷ 367, εἶχον ν' ἀντιπαλαίσωσι πρὸς ἀνταγωνιστάς, οἵτινες πολλαχῶς ἔβλαψαν αὐτούς. Οἱ Θηβαῖοι πρῶτον τῷ 367 ἥρπασαν παρ' αὐτῶν τὸν Ὠρωπὸν καὶ διὰ τὴν ἀπώλειαν ταύτην ὑπεβλήθησαν εἰς δίκην ὁ ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Καδμείας πολιτικὸς τῶν Ἀθηνῶν Καλλίστρατος, ὅστις συνετέλεσεν εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς νέας ἀθηναϊκῆς συμμαχίας, καὶ ὁ στρατηγὸς Χαβρίας. Πρὸς βορρᾶν ὁ βασιλεὺς τῶν Ὀδρυσῶν Θρακῶν Κότυς κατέλαβε τὴν Θρακικὴν χερσόνησον, οἱ Βυζάντιοι δέ, Χαλκηδόνιοι καὶ Κυζικηνοὶ ἐκώλυσαν τὴν ἐκ τοῦ Πόντου εἰσαγωγὴν τοῦ σίτου εἰς Ἀθήνας. Καὶ μετὰ τοῦ Περδίκκα τῆς Μακεδονίας συνωμολόγησαν ἐπιβλαβῆ συνθήκην, τῷ δὲ 361 ἀπεσπάσθη τῆς συμμαχίας αὐτῶν ἡ Κέρκυρα. Ἀλλὰ θρασύτατα πρὸ πάντων ἐπετέθη κατ' αὐτῶν ὁ τύραννος τῶν Φερῶν Ἀλέξανδρος, ὅστις καταρτίσας ἀξιόλογον στόλον ἐλῄστευε τὰ πλοῖα κατὰ τὸ Αἰγαῖον πέλαγος καὶ καταλαβὼν τὴν νῆσον Πεπάρηθον ἐνίκησε τὰ ὑπὸ τοῦ Λεωσθένους διοικούμενα ἀθηναϊκὰ πλοῖα. Αὐτὸν τὸν Πειραιᾶ ἐτόλμησε νὰ προσβάλῃ ὁ στόλος τοῦ τυράννου καὶ νὰ ἁρπάσῃ λείαν ἀπὸ τοῦ ἐν λιμένι Δείγματος. Ὁ στρατηγὸς Λεωσθένης, καταδικασθεὶς διὰ τοῦτο εἰς θάνατον, ἔφυγεν ἐξ Ἀθηνῶν, ὁμοίως δὲ καὶ ὁ Καλλίστρατος, ὅστις ἐπανελθὼν κατόπιν ἐθανατώθη. Τοῦτον διεδέχθη ἔπειτα ὁ Ἀριστοφῶν. Ἀλλὰ πόσον δύσκολος εἶχε καταστῇ ἡ θέσις τῶν πολιτικῶν καὶ στρατηγῶν τότε ἐν Ἀθήναις, μαρτυροῦσιν αἱ ἀλλεπάλληλοι εἰς θάνατον καταδίκαι αὐτῶν. Ὁ Ἀριστοφῶν ἑβδομηκονταπεντάκις εἰσήχθη εἰς δίκην, ἂν καὶ πάντοτε ἠθωώθη. Ὀλίγον κατόπιν οἱ Ἀθηναῖοι ἔπαθον καὶ ἄλλας σπουδαίας ἀπωλείας, ἐκ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Φιλίππου καὶ τῆς ἀποστασίας τῶν συμμάχων. Αἱ πρὸς τὴν Μακεδονίαν δὲ καὶ τὸν Φίλιππον σχέσεις εἶναι αἱ ὁρίζουσαι ἀπὸ τοῦδε τὴν πορείαν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων. Ἐν πλήρει ἀντιθέσει τῶν συμφερόντων καὶ τῶν σκοπῶν συγκρούονται αἱ δύο παντελῶς διάφοροι ἀλλήλων δυνάμεις, καὶ ἡ μεγάλη δημοκρατουμένη πολιτεία τῆς Ἑλλάδος ὑποχωρεῖ ὁλοσχερῶς εἰς τὴν ἰσχυρὰν μοναρχίαν τοῦ βορρᾶ.

Τὸ πολίτευμα τῶν Ἀθηνῶν ἦτο καὶ νῦν τὸ αὐτὸ ὡς ἐπὶ Περικλέους, μὲ τὰ αὐτὰ τῆς βουλῆς, τῶν ἡλιαστῶν καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου δικαιώματα, πλὴν μόνον ὅτι τὴν προεδρίαν τῆς ἐκκλησίας ἔλαβεν ὁ ἐπιστάτης, κληρούμενος ἐκ τῶν προέδρων, οἵτινες ὁμοίως ἐκληροῦντο ἐκ τῶν φυλῶν πλὴν τῆς πρυτανευούσης. Τοιουτοτρόπως περιωρίσθησαν ἔτι μᾶλλον τὰ δικαιώματα τῆς βουλῆς. Ἡ ἐκκλησία ὅμως αὕτη οὐδαμοῦ εἶχεν ὀχλοκρατικὸν χαρακτῆρα, εἰς τοὺς διαπρεπεστέρους δὲ ἀρχηγοὺς αὐτοῦ πάντοτε ἐπείθετο ὁ λαός, οὔτε ἀδικίας πλέον ἔπραξε τοιαύτας, ὁποία ἦτο ἡ δίκη τῶν ἐν Ἀργινούσαις πολεμησάντων στρατηγῶν. Τὸ κακὸν τοῦ πολιτεύματος τούτου ἦτο μόνον ὅτι κυβέρνησις σταθερὰ καὶ διαρκὴς δὲν ὑπῆρχε, διότι κυβέρνησις ἦτο αὐτὸς ὁ λαός, ὅστις ὑπ' οὐδενὸς ἠδύνατο νὰ ἐμποδισθῇ νὰ λάβῃ οἱασδήποτε ἀποφάσεις ἤθελεν, ἐνῷ συγχρόνως πάσας τὰς λεπτομερείας τῆς διοικήσεως ἐξήρτα ἀνεξαιρέτως ἀφ' ἑαυτοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐκτέλεσις αὐτῶν ἐξηρτᾶτο ἐκ τῶν μέσων, τὰ ὁποῖα πάλιν ὁ λαὸς ἔπρεπε ῥητῶς νὰ ὑποδείξῃ, ὅταν ταῦτα ἢ ἔλειπον ὅλως ἢ δὲν ἐξήρκουν, αἱ ἀποφάσεις ἔμενον κενὰ ψηφίσματα. Διὰ τοῦτο ἡ πολιτικὴ μηχανὴ πολλάκις ἐσταμάτα εἰς αὐτὰς τὰς κρισίμους στιγμάς, καθόσον μάλιστα οἱ μεγάλοι στρατηγοὶ Χαβρίας, Τιμόθεος Ἰφικράτης, οἵτινες διεξῆγον τοὺς πολέμους, δὲν ἦσαν πλέον ὡς κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα καὶ οἱ ἐν Ἀθήναις τὴν πολιτικὴν διευθύνοντες, διότι ὁ δῆμος ἐδυσπίστει πρὸς αὐτούς, ὥστε νὰ ὑπάρχῃ ἑνότης κατὰ τὰς ληπτέας ἀποφάσεις καὶ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν. Ἀλλὰ καὶ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους δὲν ἦσαν εἰς ἀνθηρὰν κατάστασιν Αἱ συντάξεις τῶν συμμάχων ἦσαν κατώτεραι τῶν προτέρων φόρων, αἱ δὲ δαπάναι μεγαλύτεραι, διότι ὁ πόλεμος ἦτο διαρκής. Ἕνεκα τούτου διωργανώθησαν τῷ 378/377 αἱ συμμορίαι, δηλαδὴ σωματεῖα πρὸς καταβολὴν τῶν εἰσφορῶν διὰ τὰς ἑκάστοτε ἀνάγκας (οἱ ἔχοντες περιουσίαν κατωτέραν τῶν 25 μνῶν δὲν ἐπλήρωνον εἰσφοράς). εἰς συμμορίας δὲ κατόπιν ἀνετέθη καὶ ἡ τριηραρχία, ἐπειδὴ δὲν εὑρίσκοντο πλέον πλούσιοι δυνάμενοι εἷς ἕκαστος νὰ τριηραρχήσωσιν. Ὁπωσδήποτε διὰ τῆς κατοχῆς τῶν νήσων Λήμνου, Ἴμβρου, Σκύρου, τοῦ Ἑλλησπόντου, τῶν μετὰ τοῦ Πόντου σχέσεων, τῆς συμμαχίας μετὰ τῆς Πύδνας καὶ Μεθώνης ἐν Μακεδονίᾳ, ἡ δύναμις τῶν Ἀθηνῶν ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἔτι ὡς μία τῶν μεγίστων τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ ἐν Ἑλλάδι κυριαρχία τῶν Μακεδόνων.— *Ἀγῶνες τοῦ Φιλίππου.* Ἡ μετὰ τὰ περσικὰ ἀνάπτυξις τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηναίων ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς θαλάσσαις ἔφερεν αὐτοὺς εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Θρᾴκης καὶ τῆς Μακεδονίας καὶ προεκάλεσεν ἤδη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀνταγωνισμὸν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν Μακεδόνων. Ἀλλ' ὁ υἱὸς καὶ εἷς τῶν πρώτων διαδόχων τοῦ Ἀλεξάνδρου Περδίκκας ὁ Β' (455-413), μετὰ τὴν κατανίκησιν τῶν διεκδικούντων τὸν θρόνον τριῶν ἀδελφῶν του, κατώρθωσεν ἐπιδεξίως νὰ ὠφελήσῃ τὴν Μακεδονίαν, ὁτὲ μὲν παρουσιαζόμενος ὡς φίλος τῶν Ἀθηναίων, ὁτὲ δὲ συμμαχῶν μετ' αὐτῶν. Πολὺ δὲ μᾶλλον προώδευσεν ἡ Μακεδονία ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Περδίκκα καὶ νόθου αὐτοῦ υἱοῦ Ἀρχελάου (413-399 π. Χ.). Ἐπ' αὐτοῦ ἕδρα τῆς μακεδονικῆς βασιλείας ἐγένεν ἀντὶ τῆς Ἐδέσσης ἡ Πέλλα, κειμένη ἐν τῇ πεδιάδι Ἠμαθίᾳ παρὰ τὴν λίμνην τῆς Γιανιτσᾶς, οὕτω δ' ἐπλησίασεν ὁ Ἀρχέλαος περισσότερον πρὸς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, ὅστις ἐπλήρου τὸ πνεῦμά του καὶ ἔθελγε τὴν ψυχήν του. Ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ δὲ πολιτισμοῦ ἐμπνεόμενος ὁ Ἀρχέλαος διὰ παντὸς τρόπου εἰργάσθη, ὅπως εἰσαγάγῃ εἰς τὴν Μακεδονίαν τὰ ἀγαθὰ αὐτοῦ, κατὰ δὲ τὴν γνώμην τοῦ Θουκυδίδου ἔπραξεν ὑπὲρ τῆς χώρας του περισσότερα ἢ σύμπαντες οἱ πρὸ αὐτοῦ ὀκτὼ βασιλεῖς τῆς χώρας. Ὁ ἐκ τῶν μετέπειτα βασιλέων τῆς Μακεδονίας Περδίκκας ὁ Γ', πεσὼν τῷ 369 ἐν τῇ πρὸς τοὺς εἰσβαλόντας Ἰλλυριοὺς μάχῃ μετὰ 4.060 Μακεδόνων, κατέλιπε τὸν θρόνον εἰς ἄνηβον παῖδα. Ἡ Μακεδονία τότε ἦτο λεία διαφόρων ἐπιδρομέων, τῶν Ἰλλυριῶν, τῶν Λυγκηστῶν, τῶν Παιόνων, ἁπανταχόθεν δὲ παρουσιάζοντο ἀπαιτηταὶ τοῦ θρόνου, διασαλεύοντες αὐτὴν τὴν ὕπαρξιν τῆς χώρας. Πάντων ὅμως τούτων ἰσχυρότερος ἀνεδείχθη ὁ νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ Περδίκκα Φίλιππος, ὅστις κατὰ τὸν θάνατον ἐκείνου ἦγε τὸ 23ον ἔτος τῆς ἡλικίας του καὶ ἦρχε μέρους τῆς Μακεδονίας ὡς ὑποτελὴς ἡγεμών.

Ὁ Φίλιππος εἶχεν ἀνατραφῆ ἐν Θήβαις, ὅπου μειράκιον ἀκόμη ἤχθη ὑπὸ τοῦ Πελοπίδα τῷ 368 ὡς ὅμηρος ἐκ τῆς αὐλῆς τῆς Πέλλας. Οὕτως εὑρέθη ἐν μέσῳ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῶν Θηβῶν κατὰ τοὺς λαμπροὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῆς πόλεως. Τὸ διορατικὸν τοῦ βασιλόπαιδος βλέμμα εἶδε καὶ ἐμελέτησεν ἐκ τοῦ πλησίον τὰς στρατιωτικὰς ἀναμορφώσεις, δι' ὧν ἀνέδειξαν τὰς Θήβας ἐν πολέμῳ μεγάλας ὁ Ἐπαμεινώνδας καὶ ὁ Πελοπίδας. Εὑρεθεὶς δὲ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ του ἐν τῇ ἀρχῇ ὡς νόμιμος κάτοχος μέρους τῆς Μακεδονίας καὶ ἔχων ἤδη ἀνὰ χεῖρας ἕτοιμον δύναμιν οἰκείαν, ἀνέλαβε τὸν θρόνον ὡς ἐπίτροπος τοῦ ἀνηλίκου υἱοῦ τοῦ Περδίκκα Ἀμύντου (359 π. Χ.). Ἀπαλλαγεὶς ταχέως τῶν ἀπαιτητῶν τοῦ θρόνου, ἐστράφη κατὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν τῆς χώρας. Κατανικήσας τοὺς Παίονας, οἵτινες ἠναγκάσθησαν νὰ πειθαρχῶσιν εἰς τοὺς Μακεδόνας, ἐστράφη κατὰ τῶν Ἰλλυριῶν, ἄγων δεκακισχιλίους περίπου πεζοὺς καὶ ἑξακοσίους ἱππεῖς. Ἰσάριθμοι περίπου ἦσαν αἱ δυνάμεις, ἃς ἀντέταξεν ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰλλυριῶν Βάρδιλις. Μετὰ κρατερὰν μάχην, καθ' ἣν οἱ φονευθέντες Ἰλλυριοὶ ὑπερέβησαν τοὺς ἑπτακισχιλίους, ἠνάγκασαν οἱ Μακεδόνες τοὺς ἡττημένους ν' ἀποχωρήσωσιν ἐκ πασῶν τῶν μακεδονικῶν πόλεων. Ἡ νίκη αὕτη τῶν Μακεδόνων ὠφείλετο εἰς τὴν ἔξοχον τοῦ Φιλίππου στρατηγικὴν ἱκανότητα καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ γενομένην ὀργάνωσιν τοῦ μακεδονικοῦ στρατοῦ. Δημιούργημα τοῦ Φιλίππου ἰδίως εἶναι ἡ περίφημος μακεδονικὴ φά-

Digitized by Google

λαγξ μὲ τὰ μακρὰ τῶν ἀνδρῶν αὐτῆς δόρατα, τὰς σαρίσσας, τὴν πυκνὴν παράταξιν καὶ τὴν ἀκαταγώνιστον δύναμιν ἐν τῇ προσβολῇ (τὸ βάθος τῆς φάλαγγος ἦτο 16 μέχρι 32 ποδῶν, τὸ μῆκος τῶν σαρισσῶν 16 ποδῶν, ὧν οἱ 12 προεῖχον πρὸ τῶν σωμάτων ἑκάστου τῶν πρωτοστατῶν). Οὕτως ἐν διαστήματι χρόνου σχετικῶς βραχυτάτου ὁ Φίλιππος ἠδυνήθη ἀπὸ μερικοῦ ἡγεμόνος μικροῦ τμήματος τῆς Μακεδονίας νὰ γίνῃ ἰσχυρὸς καὶ ἀκαταγώνιστος βασιλεὺς τῆς ὅλης χώρας, τοὺς μὲν ἀντιπάλους καταβαλών, τοὺς δὲ περιοικοῦντας βαρβάρους ἐκνικήσας καὶ ἀπαλλάξας τὴν μακεδονικὴν γῆν παντὸς ἐχθροῦ ἀπὸ τῆς Χαλκιδικῆς μέχρι τῆς Λυχνίτιδος λίμνης. Ἠδύνατο νῦν νὰ προβῇ εἰς ἐκτέλεσιν τῶν μεγάλων του σχεδίων ἀσφαλῶς, καθότι οὐδεὶς ἐτόλμα νὰ διαφιλονικήσῃ τὸν θρόνον, ἥκιστα δὲ πάντων ὁ Ἀμύντας, ὃν ἀνδρωθέντα ἐνύμφευσεν ὁ Φίλιππος μετὰ τῆς θυγατρός του Κινάνης καὶ οὕτω κατέστησε καθ' ὅλα πειθήνιον εἰς τὰ νεύματά του. Καὶ πρῶτον μὲν παρεσκεύασε τὰς δυνάμεις του, ἵνα καταλάβῃ τὴν Ἀμφίπολιν, κατέχουσαν θέσιν σπουδαιοτάτην παρὰ τὸν Στρυμόνα ἕνεκα τοῦ λιμένος αὐτῆς καὶ τῆς ἀφθονίας τῶν ξύλων καὶ μετάλλων, δι' οὓς λόγους ἀπὸ πολλῶν ἤδη δεκαετηρίδων εἶχεν ὑπάρξει τὸ μῆλον τῆς ἔριδος μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ Θρακῶν. Οἱ Ἀμφιπολῖται, βλέποντες τὸν ἐκ τοῦ Φιλίππου κίνδυνον, ἔστειλαν πρέσβεις εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ προέτεινον ν' ἀνοίξωσι τὰς πύλας καὶ νὰ παραδώσωσι τὴν πόλιν εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Ἀλλὰ καὶ τοῦ Φιλίππου πρέσβεις, συγχρόνως παραστάντες, ὑπέσχοντο ὅτι ὁ Φίλιππος καταλαμβάνων τὴν Ἀμφίπολιν θέλει παραδώσει αὐτὴν εἰς τοὺς Ἀθηναίους, λαμβάνων εἰς ἀντάλλαγμα τὴν Πύδναν Οἱ Ἀθηναῖοι προετίμησαν τὸ δεύτερον, οὕτω δὲ περιεπλέχθησαν εἰς τὴν διπλωματικὴν πλεκτάνην τοῦ Φιλίππου, ἐν τῇ ὁποίᾳ αὐτοὶ ἀπεδείχθησαν οἱ ἀπατηθέντες. Ἐπίσης οἱ Ὀλύνθιοι, λαβόντες τὸν Ἀνθεμοῦντα παρὰ τοῦ Φιλίππου, ὑποσχεθέντος νὰ παραδώσῃ εἰς αὐτοὺς καὶ τὴν Ποτίδαιαν, ἥτις ἀνῆκεν εἰς τοὺς Ἀθηναίους, ἐπείσθησαν νὰ μείνωσιν οὐδέτεροι ἐν τῷ κατὰ τῆς Ἀμφιπόλεως ἀγῶνι τοῦ βασιλέως Οὕτως ἡ Ἀμφίπολις, μείνασα ἀβοήθητος παρά τε τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Ὀλυνθίων, ἔπεσεν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Φιλίππου. Καὶ τὴν μὲν Ποτίδαιαν κυριεύσας καὶ ἐκβαλὼν ἐξ αὐτῆς τὴν ἀθηναϊκὴν φρουρὰν παρέδωκεν εἰς τοὺς Ὀλυνθίους, θέλων νὰ εὐχαριστήσῃ μὲν τούτους. νὰ φέρῃ δ' αὐτοὺς ἅμα εἰς σύγκρουσιν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους. Εἰς δὲ τοὺς τελευταίους οὐ μόνον δὲν παρέδωκε τὴν Ἀμφίπολιν, ἀλλ' ἀπ' ἐναντίας εἰσβαλὼν εἰς τὴν Πύδναν διὰ προδοσίας, κατέλαβε καὶ ταύτην, κρατήσας, παρὰ τὰ συμπεφωνημένα, ἀμφοτέρας τὰ πόλεις (357 π. Χ.). Οἱ Ἀθηναῖοι, ἀγανακτοῦντες νῦν διὰ τὴν οἰκτράν των ἀποτυχίαν, ἐκήρυξαν τὸν πόλεμον κατὰ τοῦ Φιλίππου. Τὸ ἑπόμενον ἔτος (356 π. Χ.) ὁ Φίλιππος κατέλαβε τὰς πέραν τοῦ Στρυμόνος Κρηνῖδας καὶ ηὔξησεν αὐτὰς μετονομάσας Φιλίππους, οἵτινες ἔγιναν τὸ μέγα κέντρον πάσης τῆς ἀνὰ τὸ Πάγγαιον μεταλλείας, ἥτις ἐπὶ τοσοῦτον ἀνεπτύχθη, ὥστε τὸ ἐτήσιον ἐκ τῶν μεταλλείων εἰσόδημα τοῦ Φιλίππου ἀνῆλθεν εἰς χίλια τάλαντα. Ἐναυπήγησε δὲ καὶ στόλον καταδρομικόν, δι' οὗ ἔβλαπτε τοὺς Ἀθηναίους ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει.

Ὁ συμμαχικὸς πόλεμος. Τὰ δεινὰ τραύματα, ἅτινα κατήνεγκεν ὁ Φίλιππος κατὰ τῆς ἀθηναϊκῆς ἀρχῆς, καὶ ὁ ἐπακολουθήσας πόλεμος ἔδωκαν τὴν κατάλληλον εὐκαιρίαν εἰς δυσηρεστημένους συμμάχους τῶν Ἀθηνῶν, ὑποκινουμένους καὶ ὑπὸ τοῦ δυνάστου τῆς Καρίας Μαυσώλλου, ἑδρεύοντος ἐν τῇ Ἁλικαρνασσῷ, νὰ διαλύσωσι τὴν μετ' αὐτῶν συμμαχίαν, ἥτις σχηματισθεῖσα πρότερον διὰ τὸν ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν καὶ Περσῶν φόβον, ἐχρησίμευε νῦν ἁπλῶς εἰς τοὺς σκοποὺς τῆς ἀθηναϊκῆς μόνον πολιτικῆς. Οἱ ἰσχυροὶ καὶ πλούσιοι καταστάντες Βυζάντιοι, Χῖοι, Ρόδιοι καὶ Κῷοι ἀποστατοῦσι καὶ ἄρχεται ὁ φθοροποιὸς διὰ τὰς Ἀθήνας συμμαχικὸς πόλεμος (357--355/354). Ὁ Χαβρίας πίπτει εἴς τινα προσβολὴν κατὰ τῆς Χίου, ὁ Ἰφικράτης, ὁ υἱὸς αὐτοῦ Μενεσθεὺς καὶ ὁ Τιμόθεος ἀνακαλοῦνται εἰς Ἀθήνας, ἵνα δώσωσι λόγον διὰ τὰς ἀποτυχίας, ὁ Χάρης, μὴ λαμβάνων χρήματα ἐξ Ἀθηνῶν, δέχεται ὑπηρεσίαν παρὰ τῷ ἐπαναστατήσαντι σατράπῃ τῆς Περσίας Ἀρταβάζῳ, οἱ Πέρσαι ἀπειλοῦσι διὰ τοῦτο τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοιουτοτρόπως οὗτοι οἰκονομικῶς πλέον ἐξηντλημένοι ἀναγκάζονται νὰ ἀναγνωρίσωσι τὴν ἀνεξαρτησίαν τῶν ἀποστατησάντων συμμάχων. Οἱ μεγάλοι τῶν Ἀθηνῶν στρατηγοὶ Ἰφικράτης καὶ Τιμόθεος μετ' ὀλίγον ἀπέθανον καὶ ὁ Ἀριστοφῶν ἐγκαταλείπει τὴν διεύθυνσιν τῆς πολιτικῆς εἰς τὸν διάδοχον αὐτοῦ Εὔβουλον, τὰ δ' ἐκ τῶν φόρων τῶν συμμάχων εἰσοδήματα ἐλαττοῦνται εἰς 45 μόνον τάλαντα.

Ἀνάμειξις τοῦ Φιλίππου εἰς τὰ ἑλληνικὰ πράγματα. Ἐκ τοῦ μακροῦ συμμαχικοῦ πολέμου ὁ Φίλιππος ὠφελήθη θαυμασίως. Πρὸ τοῦ τέλους δ' αὐτοῦ, κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ Ἀθηναῖοι οὔτε νὰ ἐνεργήσωσί τι κατὰ τοῦ Φιλίππου ἠδύναντο, ἀλλ' οὔτε καὶ τὸν πρὸς αὐτὸν πόλεμον κατέπαυον, νέος ἐμφύλιος σπαραγμὸς τῶν Ἑλλήνων παρέσχεν εὐκαιρίαν εἰς ἐπέκτασιν τῆς μακεδονικῆς δυνάμεως ἐντὸς αὐτῆς τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ Ἱερὸς πόλεμος Ὁ Φίλιππος ἐπεκτείνας τὰ ὅρια τῆς Μακεδονίας μέχρι τοῦ Νέστου καὶ αὐξήσας τοὺς πόρους τοῦ κράτους του, ἐκαραδόκει πᾶσαν εὐκαιρίαν ἀναμείξεως εἰς τὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος. Μία δὲ τῶν πρώτων τούτων καταλλήλων εὐκαιριῶν διὰ τὸν Φίλιππον ἦτο ὁ κληθεὶς *Ἱερὸς πόλεμος.* Ἀφορμὴν εἰς αὐτὸν ἔδωκε τὸ γεγονὸς τῆς ὑπὸ τῶν Φωκέων καλλιεργείας μεγάλου μέρους τῆς ἱερᾶς περὶ τὴν Κίρραν χώρας, ἀνηκούσης εἰς τοὺς Δελφούς Τὸ ἀμφικτιονικὸν συνέδριον, λαβὸν γνῶσιν τῆς ἱεροσύλου ταύτης πράξεως, κατεδίκασε τοὺς Φωκεῖς εἰς πληρωμὴν μεγάλου χρηματικοῦ ποσοῦ· μὴ ἐκτελοῦντες δ' οὗτοι τὴν ἀπόφασιν τοῦ συνεδρίου, ἠπειλήθησαν ὅτι ἡ χώρα των θὰ καθιερωθῇ εἰς τὸν θεὸν μένουσα ἀκαλλιέργητος. Οἱ Φωκεῖς ἀντὶ τῆς ὑποταγῆς ἀπεφάσισαν τὸν πόλεμον, ἡ δ' ἀντίστασις αὐτῶν ἐστράφη εὐθὺς κατ' αὐτῶν τῶν Δελφῶν, οἵτινες διὰ τῆς ἐνώπιον τοῦ ἀμφικτιονικοῦ συνεδρίου καταγγελίας εἶχον ἐπισύρει τὴν καταδίκην καὶ ἠπείλουν τὸν ὄλεθρον τῶν Φωκέων. Εἰσηγητὴς δὲ καὶ ἀρχηγὸς τῆς ἀντιστάσεως ἦτο Φιλόμηλος ὁ υἱὸς τοῦ Θεοτίμου, ἔχων συνεργὸν καὶ παραστάτην Ὀνόμαρχον τὸν υἱὸν τοῦ Εὐθυκράτους. Ὁ Φιλόμηλος ἀθροίσας πλῆθος μισθοφόρων, ἔσπευσεν εἰς Δελφούς, ὅπου τοὺς μὲν ἐναντιωθέντας ἐφόνευσε, τοὺς δὲ ἄλλους καθησύχασεν. Οἱ γείτονες Λοκροὶ σπεύσαντες εἰς βοήθειαν τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ, ἡττήθησαν ὑπὸ τῶν Φωκέων. Ὁ Φιλόμηλος διεκήρυξε μὲν διὰ πρέσβεων πρὸς τοὺς Ἕλληνας ὅτι μόνος σκοπὸς τῆς ἐν Δελφοῖς διαμονῆς του ἦτο ἡ στήριξις τῶν δικαιωμάτων τῶν Φωκέων περὶ προστασίας τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ ἀκύρωσις τῶν ἀποφάσεων τῶν ἀμφικτιόνων, ἀλλ' οὐχ ἧττον κατανοῶν ὅτι αἱ πράξεις του ἔμελλον νὰ προκαλέσωσι τὴν ἀγανάκτησιν καὶ ἀντίστασιν τῶν Ἑλλήνων, παρεσκευάζετο πρὸς πόλεμον, αὐξήσας μὲν εἰς πεντακισχιλίους τοὺς περὶ αὐτὸν μισθοφόρους διὰ χορηγήσεως μεγαλυτέρων μισθῶν, κτίσας δὲ τεῖχος περὶ τὸ ἐν Δελφοῖς ἱερόν, ὅπερ κατέστησεν οὕτω κέντρον τῆς ἰδίας του ἐνεργείας. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν λαῶν τῶν συγκροτούντων τὸ ἀμφικτιονικὸν συνέδριον, συνελθόντες ἐν Θερμοπύλαις τὸ φθινόπωρον τοῦ 355 π. Χ., ἐψήφισαν τὸν πρὸς τοὺς Φωκεῖς πόλεμον, καὶ ἡ Ἑλλὰς διαιρεθεῖσα εἰς δύο στρατόπεδα, τὸ ὑπὲρ τῶν Φωκέων καὶ τὸ κατ' αὐτῶν, ἐπληρώθη διαστάσεως καὶ ταραχῆς. Ἡ πρὸς ἀλλήλους σκληρότης τῶν ἀντιμαχομένων ἦτο μεγάλη. Οἱ κατὰ τῶν Φωκέων πολεμοῦντες ἠξίουν νὰ μένωσιν ἄταφοι οἱ νεκροὶ τῶν ἐχθρῶν ὡς ἱεροσύλων· οἱ ζωγρούμενοι ἐπλήσσοντο δι' ἀκοντίων, ἕως οὗ ἀποθάνωσι. Τοιαύτη ὠμότης ἐπηύξανε τὴν ἀγριότητα τοῦ πολέμου τούτου, ὅστις ἐξήντλησεν ἐπὶ δέκα ἔτη τὰς ὑλικὰς καὶ ἠθικὰς δυνάμεις τῆς Ἑλλάδος.

Ἀνήκουστος δὲ καὶ πρωτοφανὴς ἐν τῷ ἑλληνικῷ κόσμῳ ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τῶν Φωκέων σύλησις τῶν θησαυρῶν τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ εἶχον συναθροισθῆ διὰ τῶν αἰώνων πολύτιμα ἀφιερώματα οὐ μόνον τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ εὐλαβῶν βαρβάρων. Εἶχε μὲν ὑποσχεθῆ ὁ Φιλόμηλος ἐπισήμως εἰς τοὺς Ἕλληνας ὅτι δὲν θέλει θίξει τὴν περιουσίαν τοῦ ἱεροῦ, ἀλλ αἱ ἀνάγκαι τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ, ὅστις ὑπερέβη κατ' ὀλίγον τοὺς δεκακισχιλίους, ἠνάγκασαν αὐτὸν νὰ ἐπιβάλῃ χεῖρα εἰς τὰ ἀναθήματα πιθανῶς ὑπὸ τύπον δανείου. Διαρκοῦντος δὲ τοῦ πολέμου οἱ Φωκεῖς δὲν ὤκνησαν νὰ προβῶσιν εἰς ἀληθῆ λεηλασίαν τῶν θησαυρῶν. Τὰ ὡραιότατα τῶν ἀναθημάτων ἐσκορπίζοντο, ὁ δὲ χρυσὸς καὶ ὁ ἄργυρος ἐκόπτοντο εἰς νομίσματα πρὸς πληρωμὴν τοῦ μισθοῦ τῶν στρατιωτῶν, ἡ δὲ κλοπὴ ἔλαβε τοιαύτας διαστάσεις, ὥστε ἐλέγετο ὅτι ἡ ὅλη ἀξία τῶν ἐκ τοῦ ἱεροῦ ἐξαχθέντων ἀναθημάτων ὑπερέβη τὰ δεκακισχίλια τάλαντα. Ὁ Φιλόμηλος κατ' ἀρχὰς ἐνίκα, ἀλλὰ προσβληθεὶς ὑπὸ τῶν Θηβαίων παρὰ τὴν Τιθορέαν, κειμένην κατὰ τοὺς βορειοανατολικοὺς πρόποδας τοῦ Παρνασοῦ, ἡττήθη Καὶ οἱ μὲν Φωκεῖς ἔφυγον διὰ τόπων δυσβάτων, αὐτὸς δὲ πλήρης τραυμάτων, ἵνα μὴ συλληφθῇ ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν, ηὐτοκτόνησε ριφθεὶς ἐκ τῶν βράχων. Τὸν Φιλόμηλον διεδέχθη ὁ Ὀνόμαρχος, ὅστις ἐξηκολούθησε τὸν πόλεμον μετ' ἐπιτυχίας. Ἀπὸ τῆς Ἀμφίσσης μέχρι τῶν Θερμοπυλῶν τὸ ὄνομά του κατέστη ἐπίφοβον.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Φίλιππος προσεκλήθη ὑπὸ τοῦ θεσσαλικοῦ λαοῦ καὶ τῶν Ἀλευαδῶν εἰς βοήθειαν ἐναντίον τῶν τυράννων τῶν Φερῶν, τοῦθ' ὅπερ μετὰ προθυμίας ἀπεδέχθη. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπερίσχυεν ὁ Φίλιππος, νικήσας τὸν ἀδελφὸν τοῦ Ὀνομάρχου Φάϋλλον. Ἀλλ' ὅτε διέβη εἰς τὴν Θεσσαλίαν αὐτὸς ὁ Ὀνόμαρχος ἐπὶ κεφαλῆς ὅλης τῆς δυνάμεως τῶν Φωκέων, ὁ Φίλιππος ἡττήθη εἰς δύο μάχας καὶ ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Μακεδονίαν μετὰ τῶν λειψάνων τοῦ στρατοῦ του, ἐνῷ ὁ νικητὴς ἐστράτευεν εἰς τὴν Βοιωτίαν, ἐνίκα τοὺς Βοιωτούς, ἐκυρίευε τὴν Κορώνειαν καὶ προσελάμβανε τὸν Ὀρχομενόν. Ἀλλ' ἐν τοσούτῳ ὁ Φίλιππος, ὀλίγους μῆνας μετὰ τὰς πρώτας του ἀποτυχίας, εὑρίσκετο πάλιν τὴν ἄνοιξιν τοῦ 352 π. Χ. ἐν Θεσσαλίᾳ, ἡγούμενος στρατιᾶς ἐξ εἰκοσακισχιλίων πεζῶν καὶ τριῶν χιλιάδων ἱππέων. Συναντηθεὶς δὲ μετὰ τοῦ Ὀνομάρχου, ἄγοντος εἰκοσακισχιλίους πεζοὺς καὶ πεντακοσίους ἱππεῖς, κατὰ τὰ νότια τῆς Θεσσαλίας οὐ μακρὰν τῆς παραλίας, ἐνίκησε τοὺς Φωκεῖς μετὰ μακρὰν καὶ αἱματηρὰν μάχην, καθ' ἣν ἐκ τῶν περὶ τὸν Ὀνόμαρχον ἑξακισχίλιοι μὲν ἔπεσον, τρισχίλιοι δὲ ᾐχμαλωτίσθησαν· οἱ δὲ λοιποὶ μόλις ἐσώθησαν ρίπτοντες τὰς πανοπλίας καὶ κολυμβῶντες πρὸς τὰς τριήρεις τοῦ Ἀθηναίου στρατηγοῦ Χάρητος, ὅστις ἐτύγχανε παραπλέων καὶ ἐφάνη πρόθυμος βοηθὸς τῶν Φωκέων, οἵτινες εἶχον δεκάσει αὐτὸν διὰ χρημάτων. Μεταξὺ τῶν νεκρῶν ἦτο καὶ ὁ Ὀνόμαρχος, ὅστις ἐκρεμάσθη διαταγῇ τοῦ Φιλίππου, οἱ δὲ αἰχμάλωτοι κατεποντίσθησαν ὡς ἱερόσυλοι. Ἡ νίκη αὕτη ἐξησφάλισε διὰ τὸν Φίλιππον τὴν κατοχὴν τῆς Θεσσαλίας, ἧς παρουσιάσθη ὡς ἐλευθερωτὴς καὶ σωτήρ, ἐνῷ προέβαινε τεχνικώτατα εἰς αὐτὴν τὴν κατάκτησιν τῆς χώρας. Καταλαβὼν δὲ μετὰ καταπλησσούσης ταχύτητος τὰς Παγασὰς μετὰ τοῦ λαμπροῦ αὐτων λιμένος καὶ τὴν Μαγνησίαν, κατέστη κύριος τῆς ὅλης Θεσσαλίας. Θεωρήσας δὲ κατάλληλον τὴν περίστασιν πρὸς ὁλοκλήρωσιν τοῦ σχεδίου του, κατέβη διὰ Θεσσαλίας καὶ προεχώρησε μέχρι τῶν Θερμοπυλῶν. Ἀλλ' ἐκεῖ ὁ μακεδονικὸς στρατὸς εὗρε τὸ στενὸν κατεχόμενον ὑπὸ πεντακισχιλίων πεζῶν καὶ τετρακοσίων ἱππέων, οἵτινες εἶχον σπεύσει ἐξ Ἀθηνῶν ὑπὸ τὸν Ναυσικλέα. Μετ' ὀλίγον προσῆλθον εἰς βοήθειαν τῶν Ἀθηναίων χίλιοι Σπαρτιᾶται, δισχίλιοι Ἀχαιοί, ὡς καὶ Φωκεῖς ὑπὸ τὸν Φάϋλλον, ὁ δὲ Φίλιππος ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ ἄπρακτος εἰς τὴν Μακεδονίαν.

Ἡ ἐν Ἀθήναις κατάστασις. Οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον ἀπολέσει ἤδη τὴν κατὰ θάλασσαν ἀρχὴν λόγῳ τῆς ἀποστασίας τοῦ πλείστου μέρους τῶν συμμάχων αὐτῶν, οὕτω δέ, σὺν τῇ ἐκπτώσει πάσης δυνάμεως τῆς πόλεως, ἠλαττώθησαν καὶ αἱ εἰσπράξεις αὐτῆς ἀπὸ τῶν συμμαχικῶν φόρων εἰς 45 μόνον τάλαντα. Ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων ἤγετο καὶ ἐφέρετο ὑπὸ τοῦ Εὐβούλου, ὅστις ἐπεδίωκε διὰ παντὸς τρόπου τὴν εἰρήνην καὶ τὴν εὐμάρειαν τοῦ ἰδιώτου. Ἡ πολιτεία εἶχεν ἀκόμη τὸν παλαιὸν τύπον, ἀλλ' ἡ οὐσία ἔλειπεν. Ὁ δῆμος ἐξηκολούθει νομοθετῶν, ἀλλ' ἡ νομοθετικὴ αὐτοῦ ἐργασία ἐγίνετο ἄνευ τηρήσεως τῶν κεκανονισμένων, εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχεν· ἡ πληθὺς τῶν ψηφιζομένων νόμων, ὧν οἱ μὲν ἀνήρουν τοὺς δέ, ἐπέφερε σύγχυσιν· τέλος οἱ νόμοι εἰς οὐδὲν ἐχρησίμευον, διότι καὶ εὐκολώτατα κατεπατοῦντο ἀτιμωρητί. Οἱ πλουσιώτατοι, οἵτινες ὤφειλον νὰ ὑποστῶσι τὰ μέγιστα βάρη τῶν δημοσίων δαπανῶν, κατώρθωνον νὰ ὑπεκφεύγωσιν αὐτά, ἐπιβαρυνομένων δυσαναλόγως τῶν ὀλιγώτερον πλουσίων. Ἐνῷ δὲ ἡ πολιτεία ἔφθινεν, ἐνῷ ἡ δύναμις καὶ ἡ ἀκμὴ τῆς πόλεως ἐμαραίνοντο, ηὔξανον αἱ τρυφαὶ καὶ αἱ ἀναπαύσεις τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Οἱ ἰδιωτικοὶ οἶκοι ἀνηγείροντο μεγαλοπρεπεῖς, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς καλοὺς ἐκείνους χρόνους, καθ' οὓς οὗτοι μὲν ἦσαν πενιχροί, μεγάλα δὲ τὰ δημόσια οἰκοδομήματα· αἱ ἑορταὶ καὶ αἱ πανηγύρεις κατ' οὐδὲν ἠλαττοῦντο τῆς παλαιᾶς μεγαλοπρεπείας. Οὕτως οὐδὲν γενναῖον ὕψωνε κατὰ τὰς μικρὰς ἐκείνας ἡμέρας τοὺς Ἀθηναίους, ζῶντας βίον περιωρισμένον καὶ ταπεινόν. Ἐν μέσῳ τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἠθικοῦ τούτου ληθάργου τῶν Ἀθηναίων παρουσιάζεται ἀνὴρ ἄξιος ἄλλων καλυτέρων χρόνων, ὁ ἐκ τοῦ δήμου Παιανίας Δημοσθένης, υἱὸς τοῦ πλουσιωτάτου βιομηχάνου Δημοσθένους, γεννηθεὶς τῷ 383 π. Χ. Ρήτωρ δεινότατος, πατριώτης μέγας, εἰς ἓν καὶ μόνον ἀπέβλεπε παντοτε, εἰς τὸ συμφέρον τῶν Ἀθηνῶν, ἐπανειλημμένως δὲ παρέσχε δείγματα λαμπρὰ τῆς ἀφοσιώσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν πόλιν καὶ τῆς μεγάλης πολιτικῆς συνέσεως, ὑφ' ἧς περιεκοσμεῖτο. Ἀλλ' ἰδίως ἠκούσθη ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου σθεναρὰ ἡ φωνὴ τοῦ Δημοσθένους, ὅστις εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἠδύνατο νὰ διακρίνῃ σαφῶς τοὺς ἐπαπειλοῦντας τὴν πόλιν κινδύνους, ὅτε ὁ Φίλιππος, καίπερ ὑποχωρήσας ἐκ τῶν Θερμοπυλῶν, εἶχεν ὅμως προβῆ μέχρι τῆς Προποντίδος, ὑποτάξας μὲν τὴν θρακικὴν παραλίαν, συμμαχήσας δὲ μετὰ τῶν Βυζαντίων. Βραχεῖα ἀσθένεια τοῦ Φιλίππου, προκαλέσασα τὴν φήμην ὅτι ὁ ἐπίφοβος τῶν Μακεδόνων βασιλεὺς ἀπέθανεν, εἶχε βυθίσει καὶ πάλιν εἰς λήθαργον τοὺς μόλις ἀνανήψαντας Ἀθηναίους. Ἀλλ' ὁ κίνδυνος ἦτο μέγας, καὶ ὁ Δημοσθένης ἀνῆλθεν ἐπὶ τὸ βῆμα πλήρης μένους, ὅπως ἐκφωνήσῃ τὸν πρῶτον αὐτοῦ φιλιππικὸν (351 π. Χ.), δι' οὗ ἐστιγμάτιζε μὲν τὴν ἀμέλειαν τῶν Ἀθηναίων καὶ τὴν ὀλιγωρίαν, ἐζήτει δὲ νὰ παύσῃ τὴν ἀθυμίαν αὐτῶν καὶ τὴν ἀπελπισίαν, καὶ ἀνελάμβανε νὰ ἐμπνεύσῃ θάρρος καὶ πεποίθησιν ἐπὶ τὰς ἰδίας ἑαυτῶν δυνάμεις καὶ νὰ διδάξῃ τὰ μέσα τῆς σωτηρίας. Ὁ λόγος τοῦ Δημοσθένους ἀντήχησεν ἐπωφελῶς εἰς τὰς καρδίας τῶν Ἀθηναίων. Ἀθηναϊκὸς στολίσκος ὑπὸ τὸν Χάρητα ἔπλεε μετ' ὀλίγον εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Θράκης, καὶ ὁ Φίλιππος ἠναγκά-

Digitized by Google

ζετο νὰ ἀναβάλῃ εἰς εὐκαιρίαν καταλληλοτέραν τὰ κατὰ τῆς Ὀλύνθου σχέδιά του.

Ἡ ἧττα τῆς Ὀλύνθου. Τὸ συμφέρον τοῦ Φιλίππου οὐδαμῶς συνεβιβάζετο πρὸς τὴν ἐγγύτατα αὐτοῦ τοῦ μακεδονικοῦ κράτους ὕπαρξιν ἀνεξαρτήτου δυνάμεως, ἥτις ἠδύνατο νὰ καταστῇ ἐπίφοβος. Ἀληθῶς, ἡ Ὄλυνθος δὲν ἦτο μόνον πόλις ἐν ἀρίστῃ κειμένη θέσει καὶ μεγάλους ἔχουσα πόρους, ἀλλὰ μετὰ τῶν ἐν Χαλκιδικῇ συμμάχων της καὶ ὑποτελῶν συνεκρότει ὁλόκληρον κράτος. Τριάκοντα καὶ δύο πόλεις ὑπεῖκον εἰς τὰ νεύματα αὐτῆς καὶ ἠδύνατο νὰ παρατάξῃ στρατιὰν ἐκ δεκακισχιλίων ὁπλιτῶν καὶ χιλίων ἱππέων. Τοιαύτη γείτων ἦτο ἐπικίνδυνος διὰ τὸν Φίλιππον, πολὺ μᾶλλον ἂν συνηνοῦτο μετὰ τῶν Ἀθηναίων. Ἀθῆναι καὶ Ὄλυνθος ἦσαν αἱ κραταιόταται δυνάμεις τοῦ συγχρόνου ἑλληνικοῦ κόσμου· ὁ δὲ ἀποβλέπων εἰς τὴν ἐκνίκησιν τῶν Ἀθηναίων ἔπρεπε πρῶτον νὰ ἐκνικήσῃ τοὺς Ὀλυνθίους. Ὁ Φίλιππος εὗρεν ὡς πρόφασιν διὰ νὰ στραφῇ κατὰ τῆς Ὀλύνθου τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ὀλύνθιοι ἠρνήθησαν ν' ἀποδώσωσι τὸν εἰς τὴν πόλιν αὐτῶν καταφυγόντα ἀδελφὸν τοῦ Φιλίππου Ἀριδαῖον. Οἱ Ὀλύνθιοι, βλέποντες ἐπικείμενον τὸν κίνδυνον, ἔστειλαν εἰς τὰς Ἀθήνας πρέσβεις, ζητοῦντες συμμαχίαν καὶ ταχεῖαν βοήθειαν. Ἀνῆλθε τότε ἐπὶ τὸ βῆμα ὁ Δημοσθένης καὶ ἐξεφώνησε τρεῖς λόγους, οἵτινες ἀποτελοῦσι μνημεῖον ἐπιφανὲς τοῦ πατριωτισμοῦ, τῆς πολιτικῆς συνέσεως καὶ τῆς παρρησίας τοῦ μεγάλου Ἀθηναίου. Οἱ τρεῖς οὗτοι περιώνυμοι λόγοι εἶναι οἱ κληθέντες *Ὀλυνθιακοί*, εἰ καὶ ἡ Ὄλυνθος καὶ ὁ κίνδυνος αὐτῆς χρησιμεύουσι μόνον ὡς ἀφορμὴ εἰς τὸν ῥήτορα, ὅπως πλήξῃ τὴν πολιτείαν τοῦ Εὐβούλου καὶ τῶν κολακευόντων τὸν δῆμον, ἐνῷ ὁ παρὰ τοῦ Φιλίππου κίνδυνος ἦτο ἐπὶ θύραις. Οἱ Ἀθηναῖοι, συνομολογήσαντες μετὰ τοῦ Φιλίππου συνθήκην, ἔστειλαν εἰς βοήθειαν αὐτῶν τὸν Χάρητα μετὰ 30 τριήρων καὶ δισχιλίων μισθοφόρων. Ἀλλὰ μετ' οὐ πολύ, ἀνακληθέντος τοῦ Χάρητος, ἐστάλη εἰς τὴν Ὄλυνθον ὁ Χαρίδημος, ἀνὴρ ἐξ Ὠρωποῦ τῆς Εὐβοίας, βίαιος μὲν τὸν χαρακτῆρα, ἐλαφρὰν δ' ἔχων τὴν συνείδησιν, ὅστις ἀπὸ μακροῦ ἤδη ὑπηρέτει τοὺς Ἀθηναίους ὡς ἀρχηγὸς ξενικῶν στρατευμάτων. Ὁ Χαρίδημος, παραλαβὼν 18 τριήρεις μετὰ τετρακισχιλίων πελταστῶν καὶ 150 ἱππέων, μετέβη εἰς τὴν Πελλήνην καὶ τὴν Βοττιαίαν καὶ ἐπόρθει μετὰ τῶν Ὀλυνθίων τὴν χώραν τοῦ βασιλέως τῶν Μακεδόνων. Ἀλλ' ἐν τούτοις ὁ Φίλιππος προεχώρει ἐν τῷ κατὰ τῶν Ὀλυνθίων πολέμῳ. Αἱ σύμμαχοι τῶν Ὀλυνθίων πόλεις τῆς Χαλκιδικῆς ἔπιπτον ἡ μὲν μετὰ τὴν δέ, παραδιδόμεναι εἰς τὸν Φίλιππον διὰ προδοσίας. Ἤδη αὐτοὶ οἱ Ὀλύνθιοι, δύο ὑποστάντες μάχας, ἀπεπειρῶντο νὰ ἔλθωσιν εἰς διαπραγματεύσεις πρὸς τὸν βασιλέα. Ἀλλ' ἐκεῖνος ἀπήντα ὅτι ἢ ἐκεῖνοι ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλείψωσι τὴν Ὄλυνθον ἢ αὐτὸς τὴν Μακεδονίαν. Μετ' ὀλίγον ὁ Φίλιππος ἔστησε τὴν στρατιάν του πρὸ τῆς ἰσχυρογνώμονος πόλεως. Ἀλλ' ἡ Ὄλυνθος δὲν παρεδίδετο. Νέα δὲ πρεσβεία σταλεῖσα εἰς Ἀθήνας ἐζήτει τὴν ἀποστολὴν καὶ ἄλλης βοηθείας, οὐχὶ ἐκ μισθοφόρων, ἀλλὰ πολιτῶν Ἀθηναίων. Πράγματι οἱ Ἀθηναῖοι, παροτρυνόμενοι ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους παρασκευάζουσι καὶ ἐκπέμπουσι 17 τριήρεις, 2.000 ὁπλίτας καὶ 300 ἱππεῖς ὑπὸ τὸν Χάρητα. Ἀλλ' ἦτο πλέον ἀργά. Ἡ Ὄλυνθος εἶχε πέσει διὰ προδοσίας δύο αὐτῆς πολιτῶν, τοῦ Εὐθυκράτους καὶ τοῦ Λασθένους (348 π. Χ.). Ἡ πτῶσις τῆς πόλεως ὑπῆρξε τὸ σύνθημα τῆς καταστροφῆς τῆς ἀκμαίας πόλεως καὶ τῶν ἄλλων αὐτῆς ἐν τῇ Χαλκιδικῇ συμμαχίδων. Ἐνῷ δὲ οἱ κάτοικοι τῆς Ὀλύνθου, ἄνδρες, γυναῖκες καὶ παῖδες, ἐσύροντο ὡς ἀνδράποδα ἀνὰ τὰς βαρβαρικὰς καὶ ἑλληνικὰς ἀγοράς, ὁ βασιλεὺς ἐπανηγύριζε τὴν νίκην, τελῶν ἐν Δίῳ ἑορτάς, εἰς ἃς συνέρρεον θεαταὶ καὶ τεχνῖται ἐξ ἁπάσης τῆς Ἑλλάδος. Ἐπὶ δὲ τῆς γῆς, ὅπου ἄλλοτε ἤνθουν πλούσιαι πόλεις, ἔσυρον δοῦλοι τὸ ἄροτρον πρὸς ὄφελος τοῦ βασιλέως τῶν Μακεδόνων, ἢ χάριν ἐκείνων, εἰς οὓς ὁ Φίλιππος εἶχε δωρήσει τὴν δοριάλωτον χώραν.

Ἡ εἰρήνη τοῦ Φιλοκράτους. Ἀπὸ τῶν ἀκτῶν τῆς Θεσσαλίας μέχρι τοῦ Ἑλλησπόντου ὁ Φίλιππος ἦρχεν ἤδη ἄνευ ἀντιστάσεως. Οἱ Ἀθηναῖοι συνεῖδον ὅτι οἱ κίνδυνοι ηὔξανον ὁσημέραι διὰ τὴν πόλιν καὶ ὅτι εἶχε δίκαιον ὁ Δημοσθένης, ὅτε ἐκάλει αὐτοὺς ἐγκαίρως εἰς δρᾶσιν. Αὐτὸς ὁ Εὔβουλος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἠναγκάσθησαν νὰ προτείνωσιν εἰς τὸν δῆμον τὸ παλαιὸν σχέδιον τῆς μετὰ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοῦ Φιλίππου συνεννοήσεως καὶ συμμαχίας, ὅπερ ὁ Δημοσθένης ἔτρεφεν ἤδη ἀπὸ πολλοῦ. Τότε δὲ πρῶτον παρουσιάζεται εἰς τὴν πολιτικὴν κονίστραν καὶ λαμβάνει τιμητικὴν παρὰ τῶν Ἀθηναίων ἐντολὴν ὁ φίλος τοῦ Εὐβούλου Αἰσχίνης, ὅστις εἰς ἡλικίαν 43 ἐτῶν ἀποστέλλεται εἰς Πελοπόννησον, ἵνα ἐνεργήσῃ ὑπὲρ συμμαχίας τῶν Ἀρκάδων μετὰ τῶν Ἀθηναίων κατὰ τοῦ βασιλέως τῶν Μακεδόνων. Ἀλλ' οἱ τὰ κοινὰ τῶν Ἀρκάδων διευθύνοντες δὲν ἐλησμόνουν τὴν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἀπόρριψιν τῆς πρό τινων ἐτῶν ζητηθείσης παρὰ τῶν Μεγαλοπολιτῶν βοηθείας, ὁ δὲ Φίλιππος εἶχεν ἤδη ἐν Ἀρκαδίᾳ, ὡς ἁπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, φίλους καὶ συνηγόρους. Αἱ διαπραγματεύσεις ἀπέτυχον καὶ ἔσχον ὡς ἀποτέλεσμα ἐν Ἀθήναις πολιτικὴν τροπὴν ἐπὶ τὸ εἰρηνικώτερον. Τὰς διαθέσεις δὲ ταύτας τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ ὑπέθαλπον τὰ παρὰ διαφόρων πολιτῶν καὶ παρ' αἰχμαλώτων, ἄνευ λύτρων ἀπολυθέντων ὑπὸ τοῦ Φιλίππου, διαδιδόμενα περὶ ἀγαθῆς τοῦ βασιλέως πρὸς τοὺς Ἀθηναίους γνώμης. Οὕτως, ἄνευ ἀντιρρήσεων ἔγινεν ἀσπαστὴ κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 346 π. Χ. ἡ πρότασις τοῦ Φιλοκράτους, ἀνδρὸς ὅστις ἀπὸ καιροῦ ἤδη εἶχε δελεασθῇ ὑπὸ τῆς μακεδονικῆς αὐλῆς, περὶ ἀποστολῆς πρεσβείας εἰς Πέλλαν, σκοπούσης νὰ παρασκευάσῃ τὰ πράγματα πρὸς συνομολόγησιν εἰρήνης καὶ συμμαχίας μετὰ τοῦ Φιλίππου. Ἡ πρεσβεία ἀπετελεῖτο ἐκ δέκα ἀνδρῶν ἀνηκόντων εἰς ἁπάσας τὰς φατρίας. Ἐν αὐτοῖς εὑρίσκομεν τὸν εἰσηγητὴν τοῦ ψηφίσματος Φιλοκράτην, τὸν Αἰσχίνην καὶ αὐτὸν τὸν Δημοσθένην. Οἱ πρέσβεις ἔτυχον ἐν Πέλλῃ λαμπρᾶς δεξιώσεως παρὰ τοῦ Φιλίππου, ὅστις ἠκροάσθη τῶν λόγων αὐτῶν κατὰ σειρὰν ἡλικίας, πρώτου ὁμιλήσαντος τοῦ Κτησιφῶντος καὶ τελευταίου τοῦ Δημοσθένους, ὃν κατέλαβέ τις δειλία καὶ ταραχὴ λαλοῦντα κατ' ὄψιν τοῦ ἀνδρὸς ἐκείνου, καθ' οὗ δεινότατον ἀγῶνα διεξῆγεν ἐνώπιον τῶν Ἀθηναίων. Θαρραλεώτατος δὲ καὶ δεινότατος ἁπάντων τῶν ὁμιλησάντων ὑπῆρξεν, ὡς φαίνεται, ὁ Αἰσχίνης, ζητήσας παρὰ τοῦ Φιλίππου τὴν εἰς τοὺς Ἀθηναίους ἀπόδοσιν τῆς Ἀμφιπόλεως. Ὁ δὲ βασιλεὺς ἀπαντῶν εἶπε πολλὰ ἀγαθὰ περὶ τῆς πόλεως καὶ πολλὴν ἐπέδειξε προθυμίαν συμφιλιώσεως πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ἀλλ' οὐδὲν ὡρισμένον διετύπωσεν εἰς τοὺς ἀπεσταλμένους, οἵτινες οὐχ ἧττον ἐπέστρεψαν εἰς τὰς Ἀθήνας μεμαγευμένοι ἐκ τῶν ὑποσχέσεων καὶ τῶν τρόπων τοῦ Φιλίππου. Οἱ δὲ ὑπὲρ τοὺς ἄλλους ἐκθειάζοντες τὸν βασιλέα ἦσαν οἱ Κτησιφῶν, ὁ Φιλοκράτης καὶ ὁ Αἰσχύνης, οἵτινες καὶ δὲν ἐξέφυγον διὰ τοῦτο ἔπειτα τὴν κατηγορίαν ὅτι ὁ Φίλιππος εἶχε δεκάσει αὐτοὺς διὰ χρημάτων. Μετὰ βραχὺ ἔφθανον εἰς Ἀθήνας, στελλόμενοι ὑπὸ τοῦ Φιλίππου, δύο τῶν ἐπιφανεστάτων ἀνδρῶν τοῦ μακεδονικοῦ κράτους καὶ στενοὶ τοῦ βασιλέως φίλοι, ὁ Παρμενίων καὶ ὁ Ἀντίπατρος μετὰ καὶ τοῦ Εὐρυλόχου. Οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Φιλίππου προέτειναν κατ' ἐντολήν του εἰρήνην, ἧς βάσις ἦτο ὁ ὅρος τῆς παρ' ἑκατέρου τῶν συμβαλλομένων τηρήσεως τῶν ὑπαρχουσῶν ὑποχρεώσεων. Τοιαῦται συνθῆκαι συνέφερον εἰς τὸν Φίλιππον, ἀλλ' ἦσαν μᾶλλον ἐπιζήμιοι εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Ἡ Θεσσαλία μετὰ τοῦ λιμένος τῶν Παγασῶν, ἡ Πύδνα καὶ ἡ Μακεδονικὴ Μεθώνη, ἡ Ποτίδαια καὶ ὅλη ἡ Χαλκιδικὴ ἔμενον εἰς τὸν βασιλέα, οὐδὲ ἠδύνατο νὰ γίνῃ πλέον λόγος περὶ Ἀμφιπόλεως. Διὰ ταῦτα δὲν ἔλειψαν ζωηραὶ συζητήσεις ἐν Ἀθήναις, ἀλλ' οὐχ ἧττον ἡ εἰρήνη ἔγινε δεκτὴ μεταξὺ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν συμμάχων αὐτῶν ἐξ ἑνὸς καὶ τοῦ Φιλίππου καὶ τῶν συμμάχων του ἐξ ἑτέρου κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 347 π. Χ.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Φίλιππος ἔσπευσε νὰ μεταβῇ εἰς Θρᾴκην, ὅπως τὸ μὲν προσελκύσῃ τὸν φιλαθήναιον ἡγεμόνα Κερσοβλέπτην, τὸ δὲ ὑποτάξῃ τὰς πόλεις, ἐν αἷς εὑρίσκοντο φρουραὶ ἀθηναϊκαί. Ἔπραττε δὲ ταῦτα ἐν σπουδῇ, θέλων νὰ εὑρεθῇ κάτοχος ὅσον τὸ δυνατὸν πλείστων ἀθηναϊκῶν κτήσεων κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς κυρώσεως τῆς εἰρήνης, ἥτις ἀνέγραφε τὴν διατήρησιν τῶν ὑφ' ἑκατέρου κεκτημένων. Ἀληθῶς οἱ πρέσβεις τοῦ Φιλίππου μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἀποδοχὴν τῆς εἰρήνης δὲν ὑπέγραψαν αὐτὴν ἀμέσως ἐν Ἀθήναις, διότι ἐστεροῦντο τοιαύτης ἐντολῆς, ἀλλ' ἐχρειάσθη νὰ σταλῶσι καὶ πάλιν πρέσβεις τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὸν Φίλιππον, ὅπως ὑπογραφῇ παρ' αὐτῷ τελικῶς ἡ συνθήκη. Πρέσβεις δὲ ὡρίσθησαν οἱ αὐτοὶ καὶ πρότερον, λαβόντες διαταγὴν ν' ἀναχωρήσωσι ταχέως. Ἀλλ' ἐνῷ τὸ συμφέρον τῆς πόλεως ἀπῄτει τὴν ὅσον ἔνεστι ταχεῖαν μετὰ τοῦ Φιλίππου συνάντησιν, καὶ ὀρθῶς ὁ Δημοσθένης συνεβούλευε τὴν δι' Εὐβοίας σύντομον μετάβασιν εἰς τὴν Θρᾴκην, ἡ πρεσβεία, πειθομένη εἰς τοὺς λόγους τοῦ Φιλοκράτους καὶ τοῦ Αἰσχίνου, ἐπορεύθη μακρὰν ὁδὸν εἰς τὴν Πέλλαν διὰ Θεσσαλίας καὶ ἀνέμενεν ἐκεῖ τὸν Φίλιππον. Ἀλλ' ὁ βασιλεὺς ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πρωτεύουσάν του μόνον μετὰ τὴν προσχώρησιν τοῦ Κερσοβλέπτου καὶ τὴν καθυπόταξιν ὀχυρῶν παραλίων κτήσεων τῶν Ἀθηναίων ἐν Θρᾴκῃ. Τέλος μετ' ἀποδημίαν τριῶν μηνῶν ἐπέστρεφον οἱ πρέσβεις εἰς τὰς Ἀθήνας, φέροντες ἐπικεκυρωμένην τὴν ἀναξίαν τῆς πόλεως συνθήκην, ἥτις εἶχεν ὑπογραφῇ μετὰ μυρίους τῶν πρέσβεων ἐξευτελισμοὺς ὑπὸ τοῦ Φιλίππου ἔν τινι πανδοχείῳ τῶν Φερῶν. Ὁ Δημοσθένης ἔμεινεν ἀνίσχυρος ἀπέναντι τῶν δωροδόκων συναδέλφων του, βλέπων δὲ παραβαινομένας ὑπ' αὐτῶν τὰς διαταγὰς τῆς πόλεως, ἠθέλησε νὰ προαπέλθῃ ἐκ Πέλλας. Ἀλλὰ κληθεὶς ὑπὸ τοῦ Φιλίππου ἠναγκάσθη ν' ἀκολουθήσῃ αὐτὸν μετὰ τῶν συμπρέσβεων εἰς Θεσσαλίαν.

Τὸ τέλος τοῦ Φωκικοῦ πολέμου. Ἐπιστρέψας ὁ Δημοσθένης εἰς Ἀθήνας, παρέστη ἐνώπιον τοῦ δήμου καὶ κατηγόρησε δεινῶς τοὺς πρέσβεις, δεικνύων εἰς ὁποίαν θέσιν ἔφερον τὴν πόλιν καὶ παραινῶν τοὺς Ἀθηναίους ὑπὲρ ἀμύνης τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῶν Φωκέων. Ἀλλ' ἀναστὰς ὁ Αἰσχίνης, ἀντὶ ν' ἀπολογηθῇ, ἐξέθεσε τὰ πράγματα ὑπὸ ἔποψιν ἐντελῶς διάφορον, παρέστησε τὸν Φίλιππον εὐνούστατον εἰς τοὺς Ἀθηναίους, οὕτω δὲ κατώρθωσε νὰ ἑλκύσῃ τὰ πλήθη, ἅτινα μετὰ χλευασμοῦ ἐφέροντο πρὸς τὸν Δημοσθένην προλέγοντα νέα δεινά. Πράγματι ὁ Φίλιππος, ἔχων συνεπίκουρον τὸ θεσσαλικὸν ἱππικὸν καὶ τοὺς Θηβαίους, ἐστράφη κατὰ τῶν Φωκέων. Φθάσας ὅμως εἰς Θερμοπύλας εὗρε τὸ στενὸν κατεχόμενον ὑπὸ ὀκτακισχιλίων Φωκέων ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Φαλαίκου, υἱοῦ τοῦ Ὀνομάρχου. Ἀλλ' ἡ εἴδησις ὅτι ἐξ Ἀθηνῶν οὐδεμία ἔμελλε νὰ ἔλθῃ βοήθεια ἐπετάχυνε τὴν ἐπιτυχίαν τῶν μετὰ τοῦ Φαλαίκου διαπραγματεύσεων τοῦ Φιλίππου. Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Φωκέων συνθηκολογήσας μετὰ τοῦ βασιλέως παρέδωκεν αὐτῷ τὰς Θερμοπύλας καὶ τὸν ἄφησε νὰ εἰσελάσῃ εἰς τὴν Φωκίδα (346 π. Χ.). Ὁ Φάλαικος ἀπῆλθεν ἐλεύθερος μετὰ τῶν μισθοφόρων του εἰς Πελοπόννησον. Μετὰ τὴν ἀπόλεμον ταύτην παράδοσιν τῶν Φωκέων, ὁ Φίλιππος συνεκάλεσεν ἐν Δελφοῖς τὸ ἀμφικτιονικὸν συνέδριον, ὅπερ ἔλαβεν ἀποφάσεις κατὰ τῶν ἱεροσύλων ἐμπαθεῖς καὶ σκληράς. Αἱ δύο ψῆφοι τῶν Φωκέων ἐν τῷ συνεδρίῳ ἐδόθησαν ἐφεξῆς εἰς τὸν Φίλιππον καὶ τοὺς διαδόχους του. Αἱ εἴκοσι καὶ δύο πόλεις τῆς χώρας ἀπεφασίσθη νὰ κατασκαφῶσι πλὴν τῆς ἱερᾶς Ἄβας, ἐν ᾗ ὑπῆρχε μαντεῖον τοῦ Ἀπόλλωνος. Οἱ κάτοικοι τῶν κρημνισθεισῶν πόλεων μετῳκίσθησαν εἰς κώμας ἐχούσας ὀλιγωτέρας τῶν πεντήκοντα οἰκιῶν. Οἱ ἵπποι τῶν Φωκέων ἐπωλήθησαν, τὰ δὲ ὅπλα αὐτῶν καὶ τῶν μισθοφόρων καὶ ἐπετροκοπήθησαν καὶ τὰ λείψανα αὐτῶν παρεδόθησαν εἰς τὸ πῦρ, οὐδ' ἐπετράπη εἰς αὐτοὺς ἡ κτῆσις ὅπλου καὶ ἵππων μέχρις οὗ ἀποδώσωσιν εἰς τὸν θεὸν τὰ σεσυλημένα χρήματα, ἐφ' ᾧ ὑπεχρεώθησαν νὰ πληρώνωσι πεντήκοντα τάλαντα κατ' ἔτος. Τέλος δὲ οἱ φυγόντες ἐκ τῶν Φωκέων καὶ τῶν ἄλλων τῶν μετασχόντων τῆς ἱεροσυλίας ἐκηρύχθησαν ἐναγεῖς καὶ ἐπετράπη νὰ ἐκδιώκωνται ὅπου καὶ ἂν εὑρίσκοντο. Ὁ Φίλιππος, ὅστις εἰς εἰς τὰ ὄμματα τῶν Ἑλλήνων παρουσιάζετο νῦν ὡς ὁ προστάτης τῶν ἑλληνικῶν ἱερῶν καὶ ὁ τιμωρὸς τῶν ἐναγῶν καὶ ἱεροσύλων, εὐκόλως κατώρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ εἰς ἑαυτὸν πᾶσαν τὴν ἐκ τοῦ δελφικοῦ ἱεροῦ ἀπορρέουσαν δύναμιν. Εἰς αὐτὸν ἐδόθη τὸ δικαίωμα τῆς προμαντείας, ὅπερ εἶχον ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Περικλέους οἱ Ἀθηναῖοι. Εἰς αὐτὸν ἀνετέθη μετὰ τῶν Βοιωτῶν καὶ τῶν Θεσσαλῶν ἡ προεδρία τῶν Πυθίων. Οἱ Ἀθηναῖοι, ἅμα τῇ ἀφίξει τῆς πρώτης ἀγγελίας περὶ τῆς εἰς Φωκίδα εἰσελάσεως τοῦ Φιλίππου, κατελήφθησαν ὑπὸ τρόμου, θεωροῦντες τὴν ἐνέργειαν τοῦ βασιλέως ὡς ἧτταν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν μετατροπὴν τῶν δελφικῶν πραγμάτων ὡς βεβήλωσιν παλαιῶν τῆς Ἑλλάδος νομίμων. Τὴν δυσφορίαν των δὲ ταύτην ἐξεδήλωσαν διὰ τῆς ἀπουσίας ἐκ τῆς ἑορτῆς τῶν Πυθίων, ἣν ἐπανηγύρισεν ὁ Φίλιππος τῷ 346 π. Χ. μετὰ λαμπρότητος ἐκτάκτου. Μετ' ὀλίγον πρεσβεία τοῦ Φιλίππου, ἀφικομένη εἰς Ἀθήνας, ἐζήτησε νὰ ἐξακριβώσῃ τὰς διαθέσεις τῶν Ἀθηναίων ὡς πρὸς τὴν ἰσχὺν τῆς πρὸ ὀλίγων μηνῶν συνομολογηθείσης εἰρήνης. Ἐν μέσῳ γενικῆς συγχύσεως τοῦ δήμου, καθ' ἣν ἄλλοι μὲν συνίστων ὑποχώρησιν, ἄλλοι δὲ ἀντίστασιν, ἀνῆλθε τὸ βῆμα ὁ Δημοσθένης, ὅστις παρέστησεν εἰς τοὺς πολίτας τὴν ἀληθῆ θέσιν τῶν Ἀθηνῶν στερουμένων φίλων καὶ συμμάχων. Ἡ εἰρηνικὴ φωνὴ τοῦ φιλοπάτριδος ἀνδρὸς ἔπεισε τὰ πλήθη, καὶ μετ' ὀλίγον ὁ Φίλιππος ἐπέστρεφεν εἰς Πέλλαν ἀφήνων φρουρὰν ἐν Θερμοπύλαις.

Οἱ φιλιππίζοντες καὶ οἱ πατριῶται. Ὁ Φίλιππος ἐπιτυχὼν νὰ ἐκτιμηθῇ ὡς εὐσεβὴς καὶ σωτήρ, ἐπεδίωξε τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου του διὰ τῆς διπλωματίας μᾶλλον ἢ διὰ τοῦ πολέμου, διὰ τῆς διαιρέσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς ἐπικαίρου ἐπεμβάσεως. Αἱ Ἀθῆναι μετὰ τὴν εἰρήνην ἀνέλαβον ταχέως, ἐβελτίωσαν σημαντικῶς τὰ οἰκονομικά των καὶ ἀπέκτησαν ἐντὸς ὀλίγου 300 τριήρεις. Ἐν τοσούτῳ δὲν ἔπαυον ἐν τῇ πόλει αἱ ἐνέργειαι τοῦ Φιλίππου, ἔνθα οὗτος εἶχεν ἀποκτήσει φίλους ἐνεργοῦντας ὑπὲρ αὐτοῦ. Οἱ κυριώτατοι ἀρχηγοὶ τῆς μακεδονικῆς ταύτης φατρίας ἦσαν ὁ Αἰσχίνης καὶ ὁ Φιλοκράτης, οἵτινες δὲν ἦσαν ἁπλῶς φίλοι τῆς εἰρήνης, ὡς ὁ Εὔβουλος, ὁ Φωκίων, ὁ Ἰσοκράτης, ἀλλ' ὤνια ὄργανα τοῦ Φιλίππου. Κατ' αὐτῶν ἀντεπεξήρχετο μετὰ δυσμύτητος ὁ Διμοσθένης, ἔχων παρὰ τὸ πλευρόν του ἄνδρας ἰσχυροὺς ἐν λόγοις καὶ ἔργοις, οἷοι ἦσαν ὁ Λυκοῦργος καὶ ὁ Ὑπερείδης. Ἐκ τῶν προδοτῶν ὁ Ἀντιφῶν, ὅστις ἐμελέτα νὰ ἐμπρήσῃ τὰ νεώρια τοῦ Πειραιῶς χαριζόμενος εἰς τὸν Φίλιππον, συλληφθεὶς ἐδικάσθη καὶ ἐφονεύθη (344 π. Χ.)· τὸν δὲ Φιλοκράτην, καταγγελθέντα ὑπὸ τοῦ Ὑπερείδου ἐνώπιον τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, δὲν ἠδυνήθη νὰ σώσῃ οὐδ' αὐτὸς ὁ Αἰσχίνης. Ὁ εἰσηγητὴς τῆς μετὰ τοῦ Φιλίππου εἰρήνης, εὑρεθεὶς ἔνοχος, κατεδικάσθη εἰς θάνατον,

Digitized by Google

ἀλλ' ἤδη εὑρίσκετο μακρὰν τῆς πόλεως ἐν ἑκουσίᾳ ἐξορίᾳ, φυγὼν πρὸ τῆς δίκης (343 π. Χ.). Τέλος δὲ ὁ κατ' αὐτοῦ τοῦ Αἰσχίνου δικαστικὸς ἀγὼν διήρκεσεν ἐπὶ τρία ὅλα ἔτη. Ὁ Δημοσθένης κατώρθωσε μετὰ δεινοὺς ἀγῶνας νὰ καταβάλῃ τὸν ἀντίπαλόν του, ὅστις μόλις κατώρθωσε νὰ διαφύγῃ τὴν καταδίκην διὰ 30 ψήφων (343 π. Χ.). Οὕτως ἐνισχυομένη ἡ μερὶς τῶν πατριωτῶν, εἰργάζετο καὶ ἐξωτερικῶς πρὸς ματαίωσιν τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Φιλίππου ἐν Θρᾴκῃ καὶ Θεσσαλίᾳ καὶ τῶν ἐπεμβάσεων αὐτοῦ ἐν Πελοποννήσῳ πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ Ἄργους, τῆς Ἀρκαδίας καὶ τῆς Μεσσήνης ἐναντίον τῆς Σπάρτης. Ὁ Δημοσθένης ἀντεπεξέρχεται κατὰ τοῦ Φιλίππου, μετ' ὀλίγον δὲ πρέσβεις αὐτοῦ ἐλθόντες εἰς Ἀθήνας, ᾐτιῶντο ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι διέβαλλον αὐτὸν πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἀδίκως. Ὁ Δημοσθένης τότε ἀπήντησε διὰ τοῦ δευτέρου Φιλιππικοῦ, ἐν ᾧ ἀπεδείκνυε τὴν παράβασιν τῶν ὑποσχέσεων τοῦ Φιλίππου καὶ ἐκήρυττεν ὅτι ὁ Φίλιππος καὶ μετὰ τὴν εἰρήνην δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι ἐχθρὸς τῶν Ἑλλήνων, μάλιστα δὲ τῶν Ἀθηναίων. Ἡ ἀντιμακεδονικὴ μερὶς φανερὰ πλέον ἐνεργεῖ κατὰ τοῦ Φιλίππου ἐν Ἀθήναις παρὰ τὴν πρὸς αὐτὸν συνομολογηθεῖσαν εἰρήνην καὶ συμμαχίαν. Ἀλλ' ὁ Φίλιππος καὶ ἐν Ἠπείρῳ ἐγκαθιδρύει τὴν μακεδονικὴν ἐπιρροήν, ἀναβιβάσας ἐπὶ τοῦ θρόνου τὸν ἀδελφὸν τῆς γυναικὸς αὐτοῦ Ὀλυμπιάδος Ἀλέξανδρον, ἀπειλεῖ ἐντεῦθεν τὴν Αἰτωλίαν, συμμαχεῖ μετὰ τῶν Αἰτωλῶν καὶ ἐγκαθιστᾷ ἐν Θεσσαλίᾳ τετράρχας.

Ὁ Θρακικὸς πόλεμος. Ἡ Θρακικὴ χερσόνησος ἦτο διὰ τοὺς Ἀθηναίους σταθμὸς περιμάχητος διὰ τὸ μετὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Θρᾴκης ἐμπόριον καὶ προμαχὼν τῆς Προποντίδος καὶ τοῦ Ἑλλησπόντου, ὅθεν διήρχοντο τὰ σιταγωγὰ πλοῖα τῶν Ἀθηναίων. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν Φίλιππον εἶχε σπουδαιοτάτην σημασίαν. Διὰ τοῦτο τῷ 342, ἐγκαταλιπὼν ἐν Μακεδονίᾳ ἀντιβασιλέα τὸν δεκαπενταετῆ υἱόν του Ἀλέξανδρον, ἐκίνησε πόλεμον κατὰ τῆς Θρᾴκης, διαρκέσαντα τρία ὅλα ἔτη, καθ' ὃν ὁ στρατός του ὑπέστη τὰ πάνδεινα. Κατώρθωσεν ὅμως νὰ ἐγκαθιδρυθῇ ἐν τῇ μεσογαίᾳ καὶ νὰ ἱδρύσῃ ἐν αὐτῇ ἀποικίας, ἐν αἷς ἡ ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ βασιλέως κληθεῖσα Φιλιππούπολις παρὰ τὸν ποταμὸν Ἕβρον. Ἡ κατάκτησις ὅμως αὕτη διὰ νὰ εἶναι ἀσφαλὴς ἔπρεπε νὰ συμπληρωθῇ διὰ τῶν κατὰ τὸν Πόντον καὶ τὴν Προποντίδα παραλίων. Οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν θρᾳκικῶν των κτήσεων εἶχον στείλει εἰς τὸν Ἑλλήσποντον μετὰ νέων κληρούχων τὸν Διοπείθην, ἡγούμενον στρατοῦ καὶ στόλου. Ὁ Διοπείθης ἔλαβε τὴν διαταγὴν νὰ ὑποστηρίξῃ παντὶ σθένει τὰ συμφέροντα τῶν Ἀθηνῶν, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἔπραξεν. Ὁ Φίλιππος, διατρίβων τότε ἐν τῇ βορείᾳ Θρᾴκῃ, ἐζήτησε λόγον παρὰ τῶν Ἀθηναίων διὰ τὴν παράβασιν τῶν συνθηκῶν. Ὅτε δέ, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 341 π. Χ., ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου συνῆλθε διὰ νὰ συζητήσῃ τὴν ἀπάντησιν εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Φιλίππου, ἡ μακεδονικὴ φατρία ἐμηχανᾶτο τὰ πάντα, ὅπως ἡ πόλις χαρισθῇ εἰς τὸν βασιλέα. Ἀλλ' ὁ Δημοσθένης διὰ δύο λόγων του, τοῦ περὶ τῶν ἐν Χερσονήσῳ καὶ τοῦ τρίτου φιλιππικοῦ, κατασυνέτριψε τὰς πλεκτάνας τῶν φιλιππιζόντων καὶ ἐπλήρωσε φρονήματος τοὺς Ἀθηναίους. Πρόθυμοι δὲ ἀρωγοὶ προσῆλθον καὶ πολλοὶ τῶν συμμάχων, οἵτινες πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀπεκήρυξαν τὴν ἀθηναϊκὴν ἡγεμονίαν. Ὁ Δημοσθένης πλεύσας εἰς τὸν Βόσπορον ἔπεισε τοὺς Βυζαντίους νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τοὺς κόλπους τῶν Ἀθηνῶν. Οἱ Χαλκιδεῖς μετὰ τῶν ἄλλων Εὐβοέων, οἱ Ἀκαρνᾶνες καὶ οἱ Λευκάδιοι, οἱ Κορίνθιοι καὶ οἱ Ἀχαιοὶ καὶ οἱ Μεγαρεῖς, οἱ Ἀμβρακιῶται καὶ οἱ Κερκυραῖοι προσέρχονται εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι, βλέποντες συνερχομένους εἰς τὴν πόλιν τὴν ἄνοιξιν τοῦ 340 π. Χ. τοὺς νέους συμμάχους, ὅπως ὁμολογήσωσι τὰς περὶ συμμαχίας συνθήκας, ἐδικαιοῦντο νὰ νομίσωσιν ὅτι ἀνεγεννᾶτο ἡ παλαιὰ ἡγεμονία, καὶ δικαίως ἐστεφάνωνον κατὰ τὰ Διονύσια ἐν τῷ θεάτρῳ διὰ χρυσοῦ στεφάνου τὸν Δημοσθένην, ὡς λέγοντα καὶ πράττοντα ὅ,τι ὂν δύναται ἀγαθὸν ὑπέρ τε τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων. Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Φίλιππος προχωρήσας εἰς τὴν Προποντίδα καὶ τὸν Βόσπορον, ἐνεφανίσθη ἐνώπιον τῆς Περίνθου, ἥτις οὐδαμῶς ἦτο διατεθειμένη ν' ἀφήσῃ τὰς πύλας αὐτῆς ἀνοικτὰς εἰς τὸν βασιλέα. Τριακονταχισχίλιοι ἄνδρες περιέζωσαν τὴν πόλιν, τρομεραὶ πολιορκητικαὶ μηχαναὶ ἐστήθησαν ἀπέναντι τῶν τειχῶν καὶ τὸ ἔδαφος ὑπωρύσσετο δι' ὑπονόμων, ἐνῷ ὁ στόλος τοῦ βασιλέως, ὅστις εἶχεν ἀναπτυχθῆ κατ' ὀλίγον ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῶν Παγασῶν, ἔκλειε τὰς ἐκ τῆς θαλάσσης προσόδους. Ἀλλ' οἱ Περίνθιοι, βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν Βυζαντίων, οἵτινες ἔστελλον εἰς τοὺς πολιορκουμένους ἐπικουρίας ἀνδρῶν, ὅπλων καὶ μηχανῶν, ἀνθίσταντο ἐπιτυχῶς εἰς τὴν φοβερὰν πολιορκίαν. Ἐπίκαιρος δ' ἀποστολὴ μισθοφόρων, χρημάτων, ὅπλων καὶ σίτου, πεμφθεῖσα εἰς τὴν Πέρινθον παρὰ τῶν ἐν τῇ ἀπέναντι Ἀσίᾳ σατραπῶν τοῦ μεγάλου βασιλέως, παρέσχεν εἰς τὴν πόλιν τὴν δύναμιν νέας ἀντιστάσεως, καθ' ὃν χρόνον καταπεπονημένη εἶχεν ἀρχίσει νὰ στερῆται τῶν ἐπιτηδείων. Ἀλλὰ τὰ τείχη τῆς πόλεως δὲν ἠδυνήθησαν ν' ἀντιστῶσι μέχρι τέλους εἰς τὰς ἰσχυρὰς μηχανὰς τοῦ Φιλίππου καὶ εἰς τὸ μένος τῶν πολιορκητῶν. Ἀλλ' ὅτε ὁ βασιλεὺς ἔγινε κύριος μετὰ πολλῶν πόνων καὶ κινδύνων καὶ τοῦ δευτέρου τείχους, ὅπερ εἶχον κτίσει οἱ πολιορκούμενοι, ἠναγκάσθη ν' ἀντιμετωπίσῃ νέους ἀγῶνας, διότι οἱ Περίνθιοι, ἑνώσαντες διὰ τοίχων τὰς κατωτέρας οἰκίας τῆς θεατροειδῶς ἐπὶ λόφου ἐκτισμένης πόλεώς των, εἶχον καταστήσει αὐτὴν δυσάλωτον. Μετὰ ὑπερανθρώπους ἀγῶνας πολλῶν μηνῶν ὁ Φίλιππος ἀφῆκεν ἐν Περίνθῳ τὸν στρατηγὸν Ἀντίπατρον καί, παραλαβὼν τὸ μέγιστον μέρος τοῦ στρατοῦ, ἐτράπη εἰς τὸ Βυζάντιον (340 π. Χ.). Ἡ διὰ τῶν ἀττικῶν ἐν Χερσονήσῳ κτήσεων διάβασις τοῦ Φιλίππου καὶ ἡ κατὰ τὸν Ἑλλήσποντον σύλληψις ἀθηναϊκῶν πλοίων ὑπὸ τῶν Μακεδόνων ἔλυσαν πλέον καὶ κατὰ τύπους τὴν εἰρήνην τοῦ Φιλοκράτους, ἥτις ἐπὶ ἑπτὰ ἤδη ἔτη οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ ἀμοιβαῖος ἐμπαιγμὸς τῶν συμβεβλημένων. Ὁ Φίλιππος, διὰ τῆς πολυμηχάνου ἐκείνης διπλωματικῆς τέχνης, ἣν εἶχε πάντοτε πρόχειρον, παρέστησε πάλιν ἑαυτὸν εἰς τοὺς Ἀθηναίους ὡς ἀδικούμενον καὶ προέβαλε νέας ἀπαιτήσεις. Ἀλλ' ἡ ἀπάντησις τῶν Ἀθηναίων εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Φιλίππου ὑπῆρξεν ἀποφασιστική. Διὰ ψηφίσματος τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου ἀνετράπησαν αἱ στῆλαι, ἐφ' ὧν ἦσαν ἐγγεγραμμέναι αἱ μετὰ τοῦ βασιλέως συνθῆκαι. Οὕτως ἡ εἰρήνη δὲν ὑφίστατο πλέον. Ὁ Χάρης διετάχθη νὰ πλεύσῃ μετὰ 40 πλοίων εἰς τὸν Ἑλλήσποντον, ἐνῷ συγχρόνως ἐστέλλετο ἐκ Ῥόδου, Κῶ καὶ Χίου βοήθεια εἰς τοὺς πολιορκουμένους Βυζαντίους. Ὁ Χάρης ἠδυνήθη νὰ ἐλευθερώσῃ τὸ Βυζάντιον ἀπὸ θαλάσσης, ἐκδιώξας εἰς τὸν Πόντον τὸν μακεδονικὸν στόλον, ἐνῷ ἐν τῇ πόλει ὁ γενναῖος στρατηγὸς τῶν Βυζαντίων καὶ φίλος τοῦ Πλάτωνος Λέων ἐνέπνεε θάρρος καὶ φρόνημα εἰς τοὺς πολίτας, γενναίως ἀμυνομένους ἐναντίον τοῦ στενῶς πολιορκοῦντος τὸ Βυζάντιον στρατοῦ τοῦ Φιλίππου. Ὅτε δὲ οἱ Βυζάντιοι, δυσπίστως ἔχοντες πρὸς τὸν Χάρητα ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Συμμαχικοῦ πολέμου, ὤκνουν νὰ δεχθῶσι τὸν συμμαχικὸν στόλον, οἱ Ἀθηναῖοι προθύμως ἔστειλαν κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 339 π. Χ. νέας ἐπικουρίας ὑπὸ τὸν Φωκίωνα καὶ τὸν Κηφισοφῶντα. Ὁ δὲ χρηστὸς Φωκίων ἔγινεν ἀσμένως δεκτὸς ὑπὸ τῶν Βυζαντίων, οἵτινες γενναίως μετ' αὐτοῦ συναγωνιζόμενοι ἠδυνήθησαν νὰ ματαιώσωσι τὰς ἐπιμόνους καὶ καρτερικὰς προσπαθείας τοῦ Φιλίππου, ὅστις ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλίπῃ καὶ τοῦ Βυζαντίου τὴν πολιορκίαν. Ἐπιτηδείως δὲ κατορθώσας τὸν εὐτυχῆ διάπλουν τοῦ ἐν τῷ Πόντῳ εὑρισκομένου στόλου διὰ τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ τὴν εἰς τὴν Μακεδονίαν διάσωσιν αὐτοῦ, πρὶν ἢ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Πέλλαν ἐστράφη κατὰ τῆς Σκυθίας, θέλων τὸ μὲν νὰ παράσχῃ εἰς τὰ κατάπονα αὐτοῦ στρατεύματα ἀμοιβὴν πλουσίων λαφύρων, τὸ δὲ νὰ ἐκφοβήσῃ τοὺς βορείους βαρβάρους, ὅπως μὴ θαρρήσωσι καὶ ἐπιπέσωσι κατὰ τῆς Θρᾴκης, ἣν διὰ μακροῦ πολέμου εἶχε προσαρτήσει εἰς τὸ βασίλειόν του. Προχωρήσας δὲ μέχρι τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Δοβρουτσᾶς, ἐπέστρεφε κατάφορτος ὑπὸ λαφύρων διὰ τῆς χώρας τῶν Τριβαλλῶν· ἀλλὰ προσβληθεὶς ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων, ἀπώλεσε μὲν τὴν λείαν, ἐπανέφερε δ' ὅμως σῶον τὸν στρατὸν εἰς τὴν Μακεδονίαν διὰ τῶν στενῶν τοῦ Αἵμου, αὐτὸς βαρέως τετραυματισμένος τὸ σκέλος.

Ὁ νέος Ἱερὸς πόλεμος. Αἱ ἐν Ἑλλησπόντῳ ἀποτυχίαι ἀπεμάκρυναν τὸν Φίλιππον ἀπὸ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν ἐν Ἑλλάδι σχεδίων του. Αἱ σωθεῖσαι πόλεις διέπεμπον τιμητικὰ ψηφίσματα εἰς τοὺς Ἀθηναίους καὶ χρυσοῦς στεφάνους ὡς δεῖγμα εὐνοίας καὶ εὐγνωμοσύνης. Ἀλλ' οἱ Ἀθηναῖοι ἐνόουν ὅτι ὁ βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων δὲν ἐσκόπει νὰ παραιτηθῇ τοῦ προγράμματος αὐτοῦ ἕνεκα τῶν τελευταίων κολάφων, οὓς εἶχε λάβει ἡ πολιτική του παρὰ τῶν Ἑλλήνων, εἰς τοὺς ὁποίους ἐνέχεε νέον αἷμα ἡ ἀρρενωπὴ στάσις τῶν Ἀθηναίων. Ἀληθῶς αἱ Ἀθῆναι μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς εἰρήνης τοῦ Φιλοκράτους οὐ μόνον ἐφρόντισαν νὰ καταστήσωσι τὴν πόλιν των κέντρον νέας ἑλληνικῆς συμμαχίας, ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικῶς προέβησαν εἰς μεταρρυθμίσεις οἰκονομικάς, ἃς πρὸ δεκατεσσάρων ἤδη ἐτῶν εἶχε καταδείξει ὡς ἀναγκαίας ὁ Δημοσθένης, δι' ὧν ἠδυνήθησαν νὰ προβῶσιν εἰς ταχείας καὶ ἀξιολόγους ναυτικὰς παρασκευάς. Οἱ πολῖται συνάμα παρῃτήθησαν τῶν ἐπὶ μακρὰ ἔτη εἰς ἑορτὰς καὶ πανηγύρεις δαπανωμένων χρημάτων καὶ ἐθυσίασαν ταῦτα εἰς τὸν βωμὸν τῆς πατρίδος.

Μετ' ὀλίγον αἱ ἀθηναϊκαὶ τριήρεις κατώρθωσαν ν' ἀποκλείσωσι τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας, παρέχουσαι μεγάλην εἰς τὴν συγκοινωνίαν καὶ τὸ ἐμπόριον αὐτῆς ζημίαν, καθότι οὔτε ἐξήγετο οὐδὲν τῶν προϊόντων τῆς χώρας, οὔτε εἰσήγοντο εἰς αὐτὴν τὰ χρειώδη. Ἀκούοντες δὲ οἱ Ἀθηναῖοι ὅτι ὁ Φίλιππος ἠγωνίζετο ἀπώτατα τῆς Ἑλλάδος κατὰ Σκυθῶν καὶ Τριβαλλῶν, δὲν ἐφαντάζοντο ὅτι ἐξηκολούθουν ἐν Ἑλλάδι λεληθότως αἱ σκευωρίαι αὐτοῦ. Πράγματι δέ, οἱ φίλοι αὐτοῦ εἰργάζοντο ἀνενδότως καὶ παρεσκεύαζον εἰς αὐτὸν ἀφορμὴν πρὸς κάθοδον εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τῆς ἀναρριπίσεως νέου ἀμφικτιονικοῦ πολέμου. Οὕτως εἰς τὸ κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 339 π. Χ. συνελθὸν ἐν Δελφοῖς συνέδριον των ἀμφικτιόνων οἱ Ἀμφισσεῖς εἰσήγαγον πρότασιν νὰ ἐπιβληθῇ πρόστιμον 50 ταλάντων εἰς τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων, ὡς ἀναθεσάντων εἰς τὸν ἐν Δελφοῖς ναὸν χρυσᾶς ἀσπίδας μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς «Ἀπὸ Μήδων καὶ Θηβαίων, ὅτε ἐμάχοντο ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων». Ὁ Αἰσχίνης, ἀντιπρόσωπος τῶν Ἀθηναίων, λαβὼν τὸν λόγον ἀντεπεξῆλθε δριμύς, καὶ στραφεὶς πρὸς τὸ κάτωθεν τῶν Δελφῶν κείμενον Κρισαῖον πεδίον, ἔδειξεν αὐτὸ εἰς τοὺς ἀμφικτίονας κεκαλλιεργημένον ὑπὸ τῶν Ἀμφισσέων καὶ ἐκάλεσεν αὐτοὺς νὰ ἴδωσιν ἰδίοις ὀφθαλμοῖς τετειχισμένον τὸν λιμένα, ἐν ᾧ εἰσέπραττον χρήματα καὶ τέλη παρὰ τῶν εἰσπλεόντων προσκυνητῶν. Τοιοῦτος δ' ὑπῆρξεν ὁ ἐρεθισμὸς τῶν ἀμφικτιόνων ἐκ τοῦ λόγου τοῦ Αἰσχίνου, ὥστε τὴν πρωΐαν τῆς ὑστεραίας οἱ κάτοικοι τῶν Δελφῶν, ὑπ' αὐτῶν συνοδευόμενοι, κατέβησαν εἰς τὸ πεδίον, φέροντες σκέπαρνα καὶ δικέλλας, καὶ κατέσκαψαν μὲν τὸν λιμένα, ἐνέπρησαν δὲ τὰς οἰκίας. Οἱ Ἀμφισσεῖς, ὧν ἡ πόλις ἀπεῖχε τῶν Δελφῶν περὶ τὰς δύο ὥρας, σπεύσαντες ἐπέπεσον κατὰ τῶν οἴκαδε ἐπιστρεφόντων ἐκτελεστῶν τῶν παλαιῶν ἀμφικτιονικῶν ἀποφάσεων τοῦ ἔτους 590 π.Χ., καθ' ἃς τὸ Κρισαῖον πεδίον ἔπρεπε νὰ μένῃ ἀκαλλιέργητον διὰ παντός, ἅτε ἀφιερωθὲν εἰς τοὺς θεούς, καὶ ἐδίωξαν αὐτοὺς μέχρι τῶν Δελφῶν. Οὕτω διὰ τῆς προπετοῦς ἐνεργείας τοῦ Αἰσχίνου, ἥτις βεβαίως ἦτο σκόπιμος καὶ προεσχεδιασμένη, ἡ Ἑλλὰς εὑρίσκετο καὶ πάλιν ἐνώπιον νέου Ἱεροῦ πολέμου, χάριν τοῦ ὁποίου ἐκτάκτως συνεκλήθησαν οἱ ἀμφικτίονες εἰς τὰς Θερμοπύλας. Ὁ Δημοσθένης, ἐννοήσας τὰ σκευωρούμενα, σθεναρῶς ἀντέκρουσε τὸν Αἰσχίνην, ἀγωνιζόμενον νὰ πείσῃ τοὺς Ἀθηναίους νὰ στείλωσιν εἰς τὴν σύνοδον ταύτην ἀντιπροσώπους. Ἀλλὰ μολονότι οἱ Ἀθηναῖοι καὶ μετ' αὐτῶν οἱ Θηβαῖοι ἀπέσχον αὐτῆς, τὸ ἀμφικτιονικὸν συνέδριον, συνελθὸν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Θεσσαλοῦ Κοττύφου, ἐπέβαλεν εἰς τοὺς Ἀμφισσεῖς βαρὺ πρόστιμον· ἐπειδὴ ὅμως οὗτοι δὲν κατέβαλον αὐτό, ὁ Κόττυφος, ἐκλεχθεὶς ὑπὸ τῶν ἀμφικτιόνων ἀρχηγὸς τοῦ Ἱεροῦ πολέμου, ἐξεστράτευσε κατ' αὐτῶν ἄνευ ἀποτελέσματος. Τὸ φθινόπωρον τοῦ 399 π. Χ. οἱ ἀμφικτίονες συνελθόντες καὶ πάλιν ἐξέλεξαν τὸν Φίλιππον στρατηγὸν καὶ ἀνέθεσαν εἰς αὐτὸν τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφάσεων τοῦ συνεδρίου. Ὁ Φίλιππος, εὑρὼν ἀφορμὴν ἀναμείξεως εἰς τὰ τῆς Ἑλλάδος, καὶ μάλιστα δι' ἐκστρατείας φερούσης τὸν τύπον πολέμου ἱεροῦ, εἰσήλασεν ἄνευ ἀναβολῆς διὰ τῶν Θερμοπυλῶν κατ' αὐτὸν τὸν χειμῶνα, ἄγων στρατιὰν 30.000 πεζῶν καὶ 2.000 ἱππέων. Καταλαβὼν δὲ διὰ δόλου τὰ ὑπὸ τῶν μισθοφόρων τοῦ Χάρητος καὶ Προξένου κατεχόμενα δύσβατα στενά, τὰ κείμενα μεταξὺ τοῦ Παρνασσοῦ καὶ τοῦ Κόρακος, καὶ νικήσας ἔπειτα τὸν ἑλληνικὸν στρατόν, ἐκυρίευσε τὴν Ἄμφισσαν, ἥτις κατεσκάφη, τῶν μὲν κατοίκων ἐκδιωχθέντων, τῆς δὲ χώρας ἀποδοθείσης εἰς τὸ δελφικὸν ἱερόν. Προχωρήσας δ' ἔπειτα μέχρι Ναυπάκτου ἐκυρίευσε καὶ ταύτην, κατεχομένην ὑπὸ φρουρᾶς Ἀχαιῶν, οὓς κατέσφαξε μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῶν, καὶ παρέδωκεν αὐτὴν εἰς τοὺς Αἰτωλούς. Ὡς κεραυνὸς ἔπληξε τὰς Ἀθήνας ἡ εἴδησις ὅτι ὁ Φίλιππος, μετὰ τὸ πέρας τοῦ ἐν Λοκρίδι πολέμου, ὑπερβὰς τὰ ὄρη εἰσῆλθε διὰ τῆς Δωρίδος εἰς τὴν Φωκίδα καὶ κατέλαβε τὴν Ἐλάτειαν, στρατοπεδεύσας ἐν αὐτῇ καὶ γενόμενος οὕτω κύριος τῆς κοιλάδος τοῦ Κηφισοῦ καὶ τῆς συμβολῆς τῶν ὁδῶν, αἵτινες ἦγον εἰς τὴν Λοκρίδα καὶ τὴν Βοιωτίαν. Οἱ Ἀθηναῖοι τῇ προτάσει τοῦ Δημοσθένους συνῆψαν συμμαχίαν καὶ ἐπιμαχίαν μετὰ τῶν Θηβαίων, δι' ἧς ἀνεγνωρίζετο ἡ ἐν Βοιωτίᾳ θηβαϊκὴ ἡγεμονία. Ἡ κατὰ θάλασσαν ἡγεμονία θὰ ἦτο κοινὴ ἡ δὲ κατὰ γῆν ἔμελλε νὰ ἀνήκῃ εἰς τοὺς Θηβαίους. Τῶν δὲ πολεμικῶν δαπανῶν οἱ μὲν Ἀθηναῖοι ἀνέλαβον τὰ δύο μέρη, οἱ δὲ Θηβαῖοι τὸ ἓν τρίτον. Τοῦ δὲ ὅλου ἀγῶνος ψυχὴ ἦτο ὁ Δημοσθένης, εἰς ὃν ὑπήκουον οὐ μόνον οἱ στρατηγοὶ τῶν Ἀθηναίων, ἀλλὰ καὶ οἱ βοιωτάρχαι, ὑπὸ τοῦ ὁποίου διῳκεῖτο ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀθηναίων οὐχ ἧττον ἢ ἡ τῶν Θηβαίων. Τοιουτοτρόπως ὁ Φίλιππος εἶχεν ἀπέναντί του ἡνωμένους τοὺς Ἀθηναίους καὶ Θηβαίους. Καὶ ἄλλοι δ' Ἕλληνες ἔπεμψαν μικρὰν βοήθειαν. Ἀλλ' αἱ σπουδαιόταται ἑλληνικαὶ φυλαί, οἱ Σπαρτιᾶται, οἱ Μεσσήνιοι, οἱ Ἠλεῖοι, οἱ Ἀρκάδες, οἱ Ἀργεῖοι, ἔμειναν ἀδιάφοροι εἰς τὸν ἀγῶνα.

Η ΕΛΛΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥ 338 π. Χ.—146 π. Χ. — **Ὁ Δ' αἰὼν π. Χ.** Ὁ Δ' αἰὼν π. Χ. ἔχει διὰ τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ τὸν ἄλλον κόσμον μεγίστην σημασίαν, ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ Δ' μ. Χ. αἰῶνος. Οὗτος φέρει τὴν νίκην καὶ ὀργάνωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ δι' αὐτοῦ τὸν μεσαίωνα, ἐκεῖνος ἐξαπλώνει τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν, μὲ τὸν ὁποῖον ἀργότερα ἡ Ῥώμη κυβερνᾷ τὴν Οἰκουμένην. Μέγα εἶναι τὸ πνευματικὸν

Digitized by Google

ἔργον τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα π. Χ. Εἶχον μὲν ἀποθάνει κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ αἰῶνος ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Δημόκριτος, οἱ μεγαλύτεροι τῶν ἕως τότε φιλοσόφων, ἀλλὰ κατὰ τὸν Δ' ἔζησαν ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, κατ' αὐτὸν ἐγεννήθησαν ὁ Ζήνων καὶ τόσοι ἄλλοι φιλόσοφοι. Μόλις ὁ ΙΘ' αἰὼν δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸν Δ' π. Χ. ὡς πρὸς τὸ πλῆθος καὶ τὴν ἀξίαν τῶν φιλοσόφων. Ἀλλ' ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶναι μόνον φιλόσοφος, εἶναι καὶ ὁ γόνιμος ἀρχηγὸς τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία θὰ ἀκμάσῃ τὸν Γ' αἰῶνα εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ ἀλλαχοῦ. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη εἶναι μέγας συντελεστὴς προόδου τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἑπομένως ἡ γένεσις αὐτῆς κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα δίδει εἰς αὐτὸν ἰδιαιτέραν ἀξίαν.

Ποιητὰς μεγάλους, πλὴν τοῦ κωμικοῦ Μενάνδρου, δὲν ἐγέννησε πλέον ἡ παλαιὰ Ἑλλάς. Ἐγέννησεν ὅμως μεγάλους καλλιτέχνας, τὸν Λύσιππον, τὸν Σκόπαν καὶ τόσους ἄλλους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τόσην ἐπίδρασιν καὶ εἰς τὴν μετ' Ἀλέξανδρον ἐποχήν. Ἂν ἡ τέχνη ἡ ἑλληνικὴ ἤσκησεν ἐπίδρασιν ὄχι μόνον εἰς τὴν Ῥώμην, ἀλλὰ καὶ μέχρι τῶν Ἰνδιῶν, τοῦτο ὀφείλεται βεβαίως καὶ εἰς τοὺς καλλιτέχνας τοῦ Ε' αἰῶνος π. Χ., ἀλλὰ πρὸ πάντων εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ Δ' αἰῶνος, ἡ ὁποία ἔδωκε γονιμότητα εἰς τὴν τέχνην, ἱκανὴν πλέον νὰ ἀντιληφθῇ τὰς συνθήκας καὶ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐγέννησεν ἡ κατάκτησις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἡ τέχνη αὐτὴ γνωρίζει νὰ συμβολίσῃ διὰ τῆς γιγαντομαχίας τῆς Περγάμου τὴν νίκην τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν βαρβάρων, νὰ κάμνῃ τὴν προσωπογραφίαν τῶν ἡγεμόνων (ὁ Λύσιππος ἔκαμε τὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου) ἢ ἄλλων προσωπικοτήτων, νὰ εἰκονίζῃ πραγματολογικῶς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν ζωήν, νὰ ἐξελληνίζῃ καλλιτεχνικῶς ξένους θεοὺς (τὸν Σάραπιν, τὴν Ἶσιν) κλπ.

Ὁ Δ' αἰὼν ἔδωκε καὶ μεγάλους ῥήτορας ἢ διδασκάλους τῆς ῥητορικῆς, δύο δ' ἐξ αὐτῶν, ὁ Δημοσθένης καὶ ὁ Ἰσοκράτης, ἀντιπροσωπεύουν κόσμους διαφόρους συγκρουομένους καὶ ἔχουν δι' αὐτὸ ἐξαιρετικὴν σημασίαν. Ὁ Δημοσθένης ἀγωνίζεται κατὰ θαυμάσιον ἀληθῶς τρόπον ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς τοπικῆς, βλέπει τὸν κόσμον μόνον ὡς Ἀθηναῖος, ἀλλὰ κατορθώνει μὲ τὴν φλογεράν του ῥητορικὴν νὰ συγκεντρώσῃ τὴν Ἑλλάδα κατὰ τοῦ Φιλίππου. Ὁ Ἰσοκράτης ἔχει πανελλήνια αἰσθήματα, θέλει νὰ εἰρηνεύσῃ τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ τὴν συνενώσῃ κατὰ τῶν Περσῶν, θέλει νὰ λύσῃ τὸ δημογραφικὸν πρόβλημα διὰ τῆς ἱδρύσεως ἀποικιῶν εἰς Μικρὰν Ἀσίαν. Δὲν εἶναι δηλαδὴ ἁπλοῦς διδάσκαλος τῆς ῥητορικῆς ὁ Ἰσοκράτης, ἀλλὰ βαθὺς μελετητὴς τῶν ἑλληνικῶν προβλημάτων καὶ ὁδηγὸς τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν. Δὲν εἶναι λοιπὸν τυχαῖον ὅτι οἱ δύο οὗτοι διαφόρων ἀντιλήψεων ἄνδρες, ἀλλ' ἀμφότεροι μεγάλοι Ἕλληνες σοφοί, ἀναγινώσκονται καὶ σήμερον μετ' ὠφελείας ἀπὸ ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα. Ἀπὸ πνευματικῆς λοιπὸν καὶ καλλιτεχνικῆς ἀπόψεως ὁ Δ' αἰὼν π. Χ. εἶναι γονιμώτατος, ἔδωκε τὰ σπέρματα τῆς ἔπειτα ἐξελίξεως.

Ἂς ἐξετάσωμεν τώρα δι' ὀλίγων καὶ τὴν πολιτικὴν κατάστασιν, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἐξ ἴσου εὐχάριστος. Ἡ ἑλληνικὴ δημοκρατία, μὲ τὰς διαφόρους παραλλαγάς της, δὲν ἠδυνήθη νὰ δώσῃ μόνιμον μορφὴν πολιτεύματος εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ δημιουργηθεῖσα παράδοσις (ἕνεκα τῆς γεωγραφικῆς διασπάσεως τῆς Ἑλλάδος) αὐτονόμων μικρῶν πολιτειῶν ἐμποδίζει τὴν συνένωσιν αὐτῶν, προκαλεῖ ἐμφυλίους ἀγῶνας, οἱ ὁποῖοι διακόπτουν πολλάκις καὶ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Ἔξω τῆς κυρίως Ἑλλάδος, εἰς τὴν Σικελίαν, τὴν Θεσσαλίαν, τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Ἤπειρον ὑπάρχουν πολιτεύματα, τὰ ὁποῖα συγκεντρώνουν τὴν πολιτικὴν ἀρχὴν εἰς τὰς χεῖρας ἑνὸς βασιλέως ἢ τυράννου ἢ ταγοῦ (Διονυσίου, Ἰάσονος κλπ.). Πολλοὶ Ἕλληνες σοφοί, ὅπως ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἰσοκράτης, ἀποβλέπουν πρὸς τὰ πολιτεύματα ἐκεῖνα ὡς καταλληλότερα νὰ ἑνώσουν περισσοτέρους Ἕλληνας καὶ ἐφαρμόσουν ὡρισμένα πολιτικὰ προγράμματα, ἐθνικὰ ἢ κοινωνικά.

Ἀλλ' ἐνῷ ἡ ἐσωτερικὴ κατάστασις εἶναι ἀνώμαλος καὶ δὲν ἱκανοποιεῖ τοὺς ζητοῦντας τὴν βελτίωσιν τῆς καταστάσεως καὶ ἐξωτερικῶς ἡ Ἑλλὰς εὑρίσκεται πρὸ κινδύνων, τοὺς ὁποίους δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἴδουν οἱ ἐκπροσωποῦντες τὴν πολιτικὴν τῶν μικρῶν αὐτονόμων πολιτειῶν τῆς Ἑλλάδος. Αὐτὸς ὁ φιλότατρις Δημοσθένης ἐζήτει τὴν βοήθειαν τῶν Περσῶν κατὰ τῶν Μακεδόνων, ἐν ᾧ χρόνῳ ὁ βασιλεὺς Δαρεῖος ὁ Κωδωμανὸς ἐφιλοδόξει ὡς ἄλλος Ξέρξης νὰ ὑποτάξῃ τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Δύσεως ἠγωνίζετο ἀγῶνα σκληρὸν κατὰ τῶν Καρχηδονίων, μόλις δ' ἱκανὸς ἀρχηγός, ὁ Ἀγαθοκλῆς, ἠδυνήθη νὰ ἐμποδίσῃ τὴν κατάκτησιν τῆς Σικελίας ὑπ' αὐτῶν. Πλὴν τούτων καὶ οἱ Ἰλλυριοὶ εἶχον γίνει ἐπικίνδυνοι καὶ ἑπομένως τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τῆς Μακεδονίας καὶ ἀπὸ τῆς θαλάσσης δι' ὠργανωμένης ὑπὸ τοῦ κράτους πειρατείας. Εἰς τόσον δυσκόλους στιγμὰς τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπῆρξε δῶρημα τῆς τύχης ὅτι ἐνεφανίσθη ἰσχυρὸς ἀνήρ, ὅστις ἠδυνήθη νὰ ἑνώσῃ μέγα μέρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὸ ἀντιτάξῃ κατὰ τῶν βαρβάρων. Τοὺς Ἕλληνας τῆς Ἰταλίας καὶ ἄλλων μακρινῶν ἀποικιῶν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συμπεριλάβῃ εἰς τὸ ἑνιαῖον κράτος, τὸ ὁποῖον στερεώνει ὁ νέος ἰσχυρὸς ἀνήρ, ὁ Φίλιππος. Χωρὶς τὸν Φίλιππον καὶ ἔπειτα τὸν Ἀλέξανδρον ἡ θέσις τῆς Ἑλλάδος θὰ ἦτο πολὺ δύσκολος κατὰ τὸ τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος. Καὶ οἱ δύο, λοιπόν, οὗτοι μεγαλοφυεῖς ἄνδρες διὰ τῆς ἑνώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ δίδουν ἰδιαιτέραν σφραγῖδα εἰς τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα.

Φίλιππος. Οἱ τραχεῖς ἀγῶνες, τοὺς ὁποίους διεξάγουν οἱ Μακεδόνες κατὰ τῶν Ἰλλυριῶν καὶ Παιόνων, δὲν ἐπιτρέπουν εἰς αὐτοὺς νὰ ἔχουν φιλελεύθερα δημοκρατικὰ πολιτεύματα. Ἐκεῖ χρειάζονται στρατιωτικοὶ μᾶλλον ἀρχηγοί, ἱκανοὶ νὰ ἀποκρούουν τὰς ἐπιθέσεις τῶν βαρβάρων. Ἐκεῖ κατέστη εὐκολωτέρα ἡ ἕνωσις τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ βασιλεῖς καὶ στρατηγοὺς συγχρόνως καὶ ἐκεῖθεν ἦτο εὔκολον νὰ προέλθῃ ὁ ἀνὴρ ὁ κατάλληλος νὰ ἑνώσῃ τὸν Ἑλληνισμὸν κατὰ τῶν βαρβάρων, ὅπως ἐζήτει αὐτὸν ὁ Ἰσοκράτης. Τοιοῦτος ἀνεδείχθη ὁ Φίλιππος, ὁ υἱὸς τοῦ Ἀμύντα, ὅστις τῷ 359 γίνεται βασιλεὺς εἰς ἡλικίαν εἰκοσιτριῶν μόλις ἐτῶν, μετὰ τὸν φόνον τοῦ Περδίκκα Γ' εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Ἰλλυριῶν. Ἡ τύχη δηλαδὴ ἔφερεν εἰς κρίσιμον στιγμὴν τῆς Μακεδονίας τὸν Φίλιππον, τοῦ ὁποίου ἡ φυσικὴ καὶ πνευματικὴ ὑπεροχὴ ἔμελλε νὰ σώσῃ τοὺς Μακεδόνας ἀπὸ τὴν ὑποδούλωσιν εἰς τοὺς Ἰλλυριοὺς καὶ νὰ ἑνώσῃ τοὺς Ἕλληνας. Ὁ Φίλιππος ὠργάνωσε πρώτης τάξεως στρατόν, μὲ πειθαρχίαν καὶ ἄσκησιν καὶ μέσα τεχνικά, πολιορκητικὰ καὶ ἄλλα. Ἐνίσχυσεν αὐτὸν μὲ τὸ ἱππικὸν καὶ μακρότερα δόρατα καὶ κατέστη εἰς αὐτὸν ἀγαπητὸς ἀρχηγός, ὡς στρατηγὸς ἱκανός, τοῦ ὁποίου αἱ κινήσεις ἔδιδον πάντοτε τὴν νίκην εἰς τοὺς στρατιώτας.

Εἰς τοιοῦτον ἀρχηγὸν εὔκολον ἦτο καὶ τὴν ἑνότητα τῶν Μακεδόνων νὰ ἐπιτύχῃ καὶ στερεώσῃ καὶ τοὺς ἀπὸ βορρᾶ ἐχθροὺς Ἰλλυριούς, Παίονας καὶ Θρᾷκας νὰ νικήσῃ καὶ καταστήσῃ ἀκινδύνους. Εἰς τὰς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις του ἐφαρμόζει τὰ πορίσματα τῆς στρατιωτικῆς ἐπιστήμης, ὅπως εἶχον διαμορφώσει αὐτὴν ὁ Ἰφικράτης καὶ ὁ Ἐπαμεινώνδας, καὶ συμπληρώνει αὐτὴν μὲ τὴν ἁρμονικὴν χρησιμοποίησιν τῶν στρατιωτικῶν σωμάτων, ἱππικοῦ, πεζικοῦ κλπ. Εἶναι ταχὺς καὶ ὁρμητικὸς εἰς τὰς κινήσεις του, ὅπως εἶναι ὀξὺς καὶ εὔστροφος διπλωμάτης καὶ συγχρόνως προνοητικὸς πολιτικός. Εἰς τὰς καταληφθείσας ὑπ' αὐτοῦ θρᾳκικὰς χώρας κτίζει ἑλληνικὰς ἀποικίας, τοὺς Φιλίππους, τὴν Φιλιππούπολιν κλπ., διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ καὶ ὀργανώσῃ τὴν κατοχήν.

Αἱ ἔριδες τῶν Ἑλλήνων ἔφεραν τὸν Φίλιππον εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τοῦ ἔδωκαν μάλιστα μετὰ τὴν νίκην αὐτοῦ κατὰ τῶν Φωκέων δύο ψήφους εἰς τὰ ἀμφικτιονικὰ συνέδρια. Ἡ ἔξοδος τοῦ μακεδονικοῦ κράτους εἰς τὴν θάλασσαν ἔφερε τὸν Φίλιππον εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὰς Ἀθήνας, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀποικίας εἰς τὰ θρᾳκικὰ παράλια καὶ ἐνδιεφέροντο δι' αὐτάς. Ἡ νίκη ἦτο πάντοτε μὲ τὸ μέρος τοῦ Φιλίππου, ὅστις κατέστρεψε τὰς πόλεις Ποτίδαιαν καὶ Ὄλυνθον, διὰ νὰ ἔχῃ ὁριστικὰ καὶ κρίσιμα ἀποτελέσματα εἰς τὴν πολιτικήν του.

Εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ πολιτικὴ τοῦ Φιλίππου κρίνεται διαφόρως. Ὁ Δημοσθένης τὴν καταπολεμεῖ, ἄλλοι ὅμως πολιτικώτεροι ἄνδρες κρίνουν τὸν Φίλιππον ἄλλως καὶ ζητοῦν συνεννόησιν μετ' αὐτοῦ. Τοιοῦτοι εἶναι ὁ Φιλοκράτης, ὁ Εὔβουλος, ὁ Φωκίων, ὁ Αἰσχίνης, ὁ γηραιὸς καὶ σοφὸς Ἰσοκράτης. Οὗτος συνέταξε τῷ 356 π. Χ. τὸν περίφημον λόγον του «Φίλιππον», διὰ τοῦ ὁποίου καλεῖ τὸν βασιλέα τῶν Μακεδόνων νὰ ἑνώσῃ τοὺς Ἕλληνας καὶ νὰ τοὺς ὁδηγήσῃ κατὰ τῶν Περσῶν: «μέλλω σοι συμβουλεύειν, λέγει ὁ Ἰσοκράτης, προστῆναι τῆς τε τῶν Ἑλλήνων ὁμονοίας καὶ τῆς ἐπὶ τοὺς βαρβάρους στρατείας» (Φίλ. π. κεφ. στ'). Διὰ τοῦ λόγου του ὁ Ἰσοκράτης ὠφέλησεν ἠθικῶς τὸν Φίλιππον καὶ τὸν κατέστησεν ἀνεκτὸν εἰς πολλοὺς Ἕλληνας, οἱ ὁποῖοι κατεδημαγωγοῦντο ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους, ἐνόμιζον τὸν Φίλιππον βάρβαρον καὶ τὸν ἐμίσουν. Ὁ Ἰσοκράτης τοὐναντίον θεωρεῖ τὸν Φίλιππον «ἄνδρα Ἕλληνα» (Φίλιπ. κεφ. νθ') καὶ τὸν συμβουλεύει «ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα πατρίδα νομίζειν» (ἔνθ. ἀν. κεφ. νδ'). Εἶναι ἀδύνατον ὁ Φίλιππος νὰ μὴ ὑπέστη τὴν ὑποβολὴν τοῦ λόγου τοῦ Ἰσοκράτους καὶ νὰ μὴ ἐμελέτησε νὰ ἐφαρμόσῃ τὰ πανελλήνια σχέδια τοῦ γηραιοῦ σοφοῦ.

Χαιρώνεια. Ὅπως ὁ τρίτος λεγόμενος Ἱερὸς πόλεμος (356—346 π. Χ.) ἔγινεν αἰτία νὰ ἀναμιχθῇ εἰς τὰ πράγματα τῆς κυρίως Ἑλλάδος ὁ Φίλιππος, οὕτω ὁ τέταρτος Ἱερὸς πόλεμος ἔφερε τὸν Φίλιππον νικητὴν εἰς τὴν Χαιρώνειαν. Ἡ κάθοδος τοῦ Φιλίππου μέχρις Ἐλατείας εἰς τὰ βοιωτικὰ σύνορα ἐπροκάλεσε κατάπληξιν πρὸ πάντων εἰς τὰς Ἀθήνας, ὁ δὲ Δημοσθένης κατώρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ 35.000 συμμάχους, ἐν οἷς καὶ τοὺς Θηβαίους, οἱ ὁποῖοι ἐστρατοπέδευσαν εἰς τοὺς προβούνους τοῦ Παρνασσοῦ, διὰ νὰ πολεμήσουν ἀσφαλέστερον. Μετὰ πολλὰς δυσκολίας ὁ Φίλιππος κατώρθωσε νὰ καταλάβῃ τὴν Ἄμφισσαν καὶ νὰ ἐκπληρώσῃ τρόπον τινὰ τὸν σκοπὸν τῆς προσκλήσεώς του ὑπὸ τῶν ἀμφικτιόνων εἰς τὴν Ἑλλάδα, νὰ προστατεύσῃ δηλαδὴ τὰ συμφέροντα τοῦ ἱεροῦ τῶν Δελφῶν κατὰ τῶν Λοκρῶν, οἱ ὁποῖοι ἐσφετερίσθησαν καὶ ἐκαλλιέργουν τὸ Κρισαῖον πεδίον. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Ἀμφίσσης οἱ συμμαχοῦντες Ἕλληνες, φοβηθέντες κύκλωσιν, ἔφυγαν ἀπὸ τοὺς προβούνους καὶ ἦλθαν εἰς τὴν Χαιρώνειαν τῆς Βοιωτίας. Ἐκεῖ ἦτο εὔκολον εἰς τὸν Φίλιππον νὰ ἀναπτύξῃ τὰ στρατηγικά του προτερήματα καὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ καὶ τὸ ἱππικόν. Δι' αὐτὸ καὶ εὐκόλως ἐνίκησε τοὺς συμμάχους τῷ 338. Εἰς τὴν μάχην ἔλαβε μέρος καὶ ὁ δεκαοκταετὴς Ἀλέξανδρος, ὅστις διηύθυνεν ὁρμητικώτατα τὸ μακεδονικὸν ἱππικόν. Εἰς μνήμην τῶν πεσόντων Θηβαίων ἱδρύθη ἐν Χαιρωνείᾳ ὁ σῳζόμενος μέχρι σήμερον μαρμάρινος λέων.

Πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, τοὺς ὀργανώσαντας τὴν συμμαχικὴν ἐκστρατείαν, προσηνέχθη ἐπιεικῶς ὁ Φίλιππος, τῇ μεσιτείᾳ τοῦ χρηστοῦ Φωκίωνος, δι' αὐτὸ καὶ ἱδρύθη ἄγαλμα τοῦ Φιλίππου εἰς τὴν πόλιν, ὅπου ἠκούσθησαν οἱ φλογεροὶ λόγοι τοῦ Δημοσθένους κατ' αὐτοῦ. Αἱ Ἀθῆναι ἔμειναν καὶ μετὰ τὴν ἧττάν των τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ ἐλεύθεραι καὶ αὐτόνομοι. Μόνον τὴν Θρᾳκικὴν χερσόνησον ἀφῄρεσεν ἀπὸ τὰς Ἀθήνας ὁ Φίλιππος, διότι ἤθελε νὰ ἔχῃ τὴν κυριαρχίαν τῶν Στενῶν, τὰ ὁποῖα καὶ τότε εἶχον σημασίαν διὰ τὸ ἐμπόριον, ὄχι βεβαίως τὴν σημερινὴν παγκόσμιον.

Πρὸς τὰς λοιπὰς ἑλληνικὰς πόλεις ἐδείχθη αὐστηρότερος ὁ Φίλιππος μετὰ τὴν νίκην του καὶ τὴν βιαίαν ἕνωσιν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν του. Διέλυσε, φυσικά, τὰς διαφόρους ἐν Ἑλλάδι συμμαχίας, ἐγκατέστησε δὲ μακεδονικὰς φρουρὰς εἰς τὴν Καδμείαν, τὴν Κόρινθον καὶ ἀλλαχοῦ. Θέλων νὰ ἐφαρμόσῃ τὰς ὑποδείξεις τοῦ Ἰσοκράτους, ἐκάλεσεν εἰς τὴν Κόρινθον κοινὸν συνέδριον τῶν Ἑλλήνων, ἐκεῖ δ' ἀπεφασίσθη εἰρήνη μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ συμμαχία καὶ ἀνεγνωρίσθη ὁ Φίλιππος στρατηγὸς αὐτοκράτωρ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Περσῶν. Μόνον ἡ Σπάρτη ἔμεινεν ἀμέτοχος τοῦ συνεδρίου καὶ ἀπομονωμένη, χωρὶς ὅμως ὁ Φίλιππος νὰ ἐνοχληθῇ διὰ τοῦτο.

Μετὰ τὸ συνέδριον τῆς Κορίνθου ὁ Φίλιππος σπεύδει νὰ ἐκτελέσῃ τὰς ἀποφάσεις αὐτοῦ, αἱ ὁποῖαι ἦσαν πόθος τόσων Ἑλλήνων ἀπὸ τοῦ 480 καὶ ἑξῆς καὶ ἔδιδον πάντοτε διέξοδον εἰς τὴν λύσιν διαφόρων ἐσωτερικῶν ζητημάτων κατὰ διαφόρους καιρούς. Μετὰ 160 περίπου ἔτη μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Περσῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ζητεῖται ἐκ νέου ἡ τιμωρία αὐτῶν, ἡ ὁποία εἶναι προωρισμένη νὰ ἀνοίξῃ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐγκατάστασιν. Πρὶν ἐκκινήσῃ ὁ ἴδιος ὁ Φίλιππος, διεξήγαγε συνεννοήσεις μὲ Ἕλληνας τῆς παρὰ τὸν Ἑλλήσποντον Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἔστειλε τὸν ἱκανώτατον στρατηγὸν Παρμενίωνα νὰ καταλάβῃ τὴν ἀσιατικὴν ὄχθην τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ ἐξασφαλίσῃ τὴν διάβασιν τοῦ στρατοῦ εἰς Ἀσίαν. Ὥστε καὶ διὰ τοιοῦτον τὸν λόγον εἶχεν ἀφαιρέσει ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους τὴν Θρᾳκικὴν χερσόνησον τῷ 338. Ἀλλ' ἡ τύχη, ἡ ὁποία ἔστειλε τὸν Φίλιππον εἰς κρίσιμον στιγμὴν τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἐσταμάτησε τὴν εὔνοιάν της πρὸς αὐτόν. Τῷ 336 ἐδολοφονήθη οὗτος διὰ προσωπικοὺς λόγους ὑπὸ νεαροῦ Μακεδόνος, καθ' ὃν χρόνον ἐτέλει τοὺς γάμους τῆς κόρης του Κλεοπάτρας μετὰ τοῦ βασιλέως τῶν Ἠπειρωτῶν Ἀλεξάνδρου, ἀδελφοῦ τῆς συζύγου του Ὀλυμπιάδος. Δὲν ἀποκλείεται νὰ συνετέλεσεν εἰς τὴν δολοφονίαν καὶ ἡ ἐμπαθὴς Ὀλυμπιάς, ἥτις εἶχε παραγκωνισθῆ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Φιλίππου ὑπ' ἄλλης γυναικός, Κλεοπάτρας καὶ αὐτῆς ὀνομαζομένης.

Ἀλέξανδρος. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἐγεννήθη τῷ 356 ἐκ ζωηροτάτης μητρός, τῆς Ὀλυμπιάδος. Ὁ Φίλιππος εἶναι ἄξιος πάσης τιμῆς καὶ διότι ἐξέλεξε τὸν κατάλληλον διδάσκαλον τοῦ μεγαλοφυοῦς καὶ ἡρωϊκοῦ υἱοῦ του, τὸν μέγαν ἐπίσης Μακεδόνα Ἀριστοτέλη, ὅστις ἐνέπνευσεν εἰς τὸν ἔφηβον Ἀλέξανδρον τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν ἀρχαίαν ποίησιν καὶ τὴν ἐπιστήμην. Ὡς ἔφηβος ἔλαβε μέρος ὁ Ἀλέξανδρος εἰς τὰς μάχας τοῦ Φιλίππου καὶ ὡς δεκαοκταετὴς νεανίας διηύθυνε νικηφόρως τὸ μακεδονικὸν ἱππικὸν εἰς τὴν μάχην τῆς Χαιρωνείας. Ἀπὸ τοὺς γονεῖς του ἐκληρονόμησε φύσιν ὀξυτάτην, ἡ ὁποία φαίνεται εἰς ὅλας τὰς πράξεις του.

Ὅταν ἐδολοφονήθη ὁ Φίλιππος, ὁ Ἀλέξανδρος ἔσπευσε νὰ καταλάβῃ τὴν ἀρχὴν ὑπὸ τὰς ἐπευφημίας τοῦ στρατοῦ. Οἱ φονεῖς τοῦ Φιλίππου ἐτιμωρήθησαν ἀμέσως, οἱ ἀνταπαιτηταὶ τοῦ θρόνου κατεδιώχθησαν. Εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ πρὸ πάντων εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ εἴδησις τοῦ θανάτου τοῦ Φιλίππου ἐπροκάλεσε χαράν, ὁ δὲ Δημοσθένης ἐνεφανίσθη πρὸ τοῦ λαοῦ φορῶν στέφανον καὶ χαίρων, παρὰ τὸ πένθος τὸ ὁποῖον εἶχε τότε διὰ τὸν θάνατον τῆς θυγατρός του. Μόνον ὁ Φωκίων συνίστα φρόνησιν καὶ ἐδίδασκεν ὅτι δὲν εἶναι εὐπρεπὲς νὰ χαίρουν διὰ θάνατον, ὅστις δὲν θὰ μεταβάλῃ τὴν πολιτικὴν κατάστασιν. Ὁ Δημοσθένης ὅμως δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συμφωνήσῃ μὲ τὸν Φωκίωνα καὶ ἤρχισεν ἀμέσως τὰς ἐνερ-

Digitized by Google

γείας του ὑπὲρ ἱδρύσεως ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας εἰς τὴν Ἑλλάδα. Μόλις ἐγνώσθησαν εἰς τὴν Μακεδονίαν αἱ ἐπαναστατικαὶ διαθέσεις τῶν Ἑλλήνων, πρὸ πάντων τῶν Ἀθηναίων, ὁ Ἀλέξανδρος ἔσπευσε μὲ ἀπίστευτον ταχύτητα νὰ κατέλθῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου μόνη ἡ ἐμφάνισίς του παρέλυσεν ὅλας τὰς ἐπαναστατικὰς ἐνεργείας. Εἰς τὴν Κόρινθον συνῆλθον ἀντιπρόσωποι τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, οἱ σύνεδροι, καὶ ἀνενέωσαν τὴν «κοινὴν εἰρήνην καὶ συμμαχίαν» Ἑλλήνων καὶ Ἀλεξάνδρου καὶ ἀνεγνώρισαν αὐτόν, ὅπως προηγουμένως τὸν πατέρα του Φίλιππον, στρατηγὸν αὐτοκράτορα εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Περσῶν. Καὶ εἰς τὰς νέας του λοιπὸν ἐνεργείας ἀπέτυχεν ὁ Δημοσθένης.

Πρὶν ἀναλάβῃ τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Περσῶν ὁ Ἀλέξανδρος, ἤθελε νὰ στερεώσῃ τὴν θέσιν του εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἵμου, νὰ τρομοκρατήσῃ τοὺς βορείους γείτονας τῆς Ἑλλάδος καὶ νὰ ἐμποδίσῃ οἱανδήποτε κίνησιν αὐτῶν κατὰ τῶν Μακεδόνων. Ἀνέλαβε λοιπὸν τὴν περίφημον ἐκστρατείαν του πρὸς τὸν Δούναβιν, τὴν ὁποίαν διεξήγαγε τάχιστα, ἀλλὰ καὶ μὲ φρόνησιν καὶ ἀποτελεσματικότητα. Εἶναι μάλιστα ἄξιον προσοχῆς ὅτι τὴν ἐκστρατείαν ταύτην διεξήγαγε μόνος του, χωρὶς τὴν βοήθειαν τοῦ ἐμπείρου στρατηγοῦ Παρμενίωνος. Διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Νέστου ἀνέβη ἐντὸς δέκα ἡμερῶν εἰς τὴν Ροδόπην καὶ τὸν Αἷμον, ὅπου εὗρεν ἀντίστασιν τῶν Τριβαλλῶν, ἀλλὰ τὴν κατέβαλε μὲ πολλὴν δεξιότητα. Οἱ Τριβαλλοὶ εἶχον στείλει τὰ γυναικόπαιδά των εἰς νῆσον τοῦ Δουνάβεως, διὰ νὰ ἀντισταθοῦν χωρὶς πολλὰς ζημίας εἰς τὸν Ἀλέξανδρον. Οὗτος τοὺς κατεδίωξε μέχρι τοῦ Δουνάβεως. Δὲν ἐχρειάζετο νὰ περάσῃ εἰς τὴν νῆσον, ὅπου ἦσαν τὰ γυναικόπαιδα, ἐπέρασεν ὅμως ἀντικρὺ εἰς τὴν σημερινὴν Ρουμανίαν, διὰ νὰ τρομοκρατήσῃ τοὺς τότε κατοίκους της, τοὺς Γέτας. Ἡ διάβασις αὐτὴ μὲ 4.000 πεζοὺς καὶ 15.000 ἱππεῖς εἶναι ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα τολμήματα τοῦ Ἀλεξάνδρου.

Ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ἐπέστρεψε διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ, ἀλλὰ δυτικώτερον διὰ τῆς χώρας τῶν Παιόνων καὶ Ἀγριάνων (σημερινῆς νοτίου Σερβίας) καὶ ἐτερμάτισε τὴν περίφημον αὐτὴν ἐκστρατείαν νικήσας καὶ τοὺς Ἰλλυριοὺς ὑπὸ τὸν Κλεῖτον εἰς τὰ σημερινὰ ἑλληνοαλβανικὰ σύνορα. Ἡ νίκη αὕτη, μετὰ τὰς νίκας τοῦ Φιλίππου κατὰ τῶν Ἰλλυριῶν, ἐξησφάλισε τὸ κράτος τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τοῦ ἰλλυρικοῦ κινδύνου, ὥστε ἥσυχος νὰ μεταβῇ ἔπειτα εἰς Ἀσίαν.

Ἡ μέχρι Δουνάβεως στρατιωτικὴ πορεία τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ αἱ μάχαι πρὸς τοὺς Ἰλλυριοὺς ἐπροκάλεσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν φήμην ὅτι οὗτος ἐφονεύθη, καὶ ἀμέσως ὁ Δημοσθένης ἤρχισε νὰ ὀργανώνῃ μὲ περσικὰ χρήματα ἀντιμακεδονικὴν κίνησιν. Ὁ Ἀλέξανδρος ὅμως μετὰ τὴν νίκην τῶν Ἰλλυριῶν σπεύδει καὶ καταβαίνει ἐντὸς δεκατεσσάρων ἡμερῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἐξεπολιόρκησε δι' ἐφόδου τὰς Θήβας, τὰς συμμάχους τῶν Ἀθηναίων· τὸ νέον σφάλμα τοῦ Δημοσθένους ἔγινεν αἰτία νὰ καταστραφοῦν αἱ Θῆβαι ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου, πλὴν τῶν ἱερῶν καὶ τῆς οἰκίας τοῦ Πινδάρου. Οἱ πολῖται ἠνδραποδίσθησαν καὶ ἡ χώρα διενεμήθη εἰς τὰς γειτονικὰς πόλεις· πρὸς τὰς Ἀθήνας προσηνέχθη ἐπιεικῶς καὶ ὁ Ἀλέξανδρος τῇ μεσιτείᾳ τοῦ Φωκίωνος, δὲν ἐπέμεινε δὲ οὔτε εἰς τὴν παράδοσιν τοῦ Δημοσθένους, τὴν ὁποίαν ἐζήτησε κατ' ἀρχάς. Ἡ καταστροφὴ τῶν Θηβῶν ἐνέπνευσε φόβον καὶ κατέστειλε κάθε ἐπαναστατικὸν κίνημα ἐν Ἑλλάδι.

Ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς Ἀσίαν. Μετὰ τὴν τιμωρίαν τῶν Ἑλλήνων ὁ Ἀλέξανδρος ἀποφασίζει νὰ ἐκτελέσῃ τὸ παλαιὸν σχέδιον τῆς τιμωρίας τῶν Περσῶν. Εἰς τὴν Μακεδονίαν ἀφήνει ἀντιπρόσωπον τὸν στρατηγὸν Ἀντίπατρον μὲ 13.000 περίπου στρατόν. Τόσον ὀλίγην σημασίαν ἔδιδεν εἰς ἐνδεχομένην ἀντίστασιν τῶν Ἑλλήνων. Μαζί του ἐπῆρεν ὁ Ἀλέξανδρος 30 000 πεζούς, Μακεδόνας κατὰ τὸ πλεῖστον, ἀλλὰ καὶ Θρᾷκας καὶ ὀλιγωτέρους Ἕλληνας καὶ 5.000 ἱππεῖς κατὰ τὸ πλεῖστον Θεσσαλούς. Ὁ ὀλίγος αὐτὸς στρατὸς ἀπετελεῖτο ἀπὸ διάφορα σώματα, ὅπως ταῦτα εἶχον διαμορφωθῆ ἀπὸ τοῦ Φιλίππου, ἤτοι ἀπὸ βαρεῖς ὁπλίτας, τοὺς πεζεταίρους, ἐλαφροὺς πελταστάς, τοὺς ὑπασπιστάς, ἱππεῖς ἐλαφρούς, τοὺς σαρισσοφόρους, καὶ ἱππεῖς μὲ βαρύτερον ὁπλισμόν, τοὺς ἑταίρους, εἶχε δὲ καὶ πλήρη ἐφόδια, μηχανὰς πολιορκητικάς, τοξοβόλους, πετροβόλους κλπ. Ἡ ὀργάνωσις καὶ καθόλου ἡ ποιότης καὶ πειθαρχία τοῦ στρατοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου καθίστα αὐτὸν μοναδικὸν καὶ ἐμπνέοντα τὴν πεποίθησιν ἐπὶ τὴν νίκην.

Συγχρόνως σχεδὸν μὲ τὸν Ἀλέξανδρον ἀνῆλθεν εἰς τὸν περσικὸν θρόνον Δαρεῖος ὁ Κωδωμανός, ὅστις ἐχρησιμοποίησεν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ εἰς τὸ περσικὸν ναυτικὸν δύο περιφήμους στρατηγούς, τοὺς Ροδίους ἀδελφοὺς Μέμνονα καὶ Μέντορα, οἱ ὁποῖοι δὲν ἠκούοντο πάντοτε ὑπὸ τῶν Περσῶν, ἄλλως θὰ ἀπέβαινον πολὺ ἐπικίνδυνοι εἰς τὴν Ἑλλάδα. Οἱ Πέρσαι διέθετον ποσοτικῶς ἀνώτερον στρατόν, ὄχι τόσον πάντως ὅσον ἀναφέρουν οἱ ἱστοριογράφοι, διότι οἱ Πέρσαι δὲν εὕρισκον εὔκολα εἰς κυκλοφορίαν τοὺς κρυμμένους θησαυρούς των. Κατὰ θάλασσαν εἶχον στόλον ἀνώτερον ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν, συγκείμενον ἐκ 400 πλοίων φοινικικῶν καὶ κυπριακῶν, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν μάλιστα ἱκανοῦ στρατηγοῦ, τοῦ Μέμνονος· τὴν ἀξίαν τοῦ στόλου τούτου ἐξεμηδένισεν ὄχι ὁ ἑλληνομακεδονικὸς στόλος ἐξ 160 πλοίων, ἀλλ' ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Ἀλεξάνδρου.

Μάχη παρὰ τὸν Γρανικὸν ποταμόν. Τῷ 334 ἐπέρασεν ὁ Ἀλέξανδρος εἰς τὴν Ἄβυδον, ὅπου τὸν ἀνέμενεν ὁ προαποσταλεὶς ἤδη ὑπὸ τοῦ Φιλίππου στρατηγὸς Παρμενίων. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐπεσκέφθη τὸ Ἴλιον κατὰ χαρακτηριστικὸν τρόπον, θέλων νὰ ἀπονείμῃ φόρον εὐλαβείας εἰς τοὺς τόπους, εἰς τοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ἡ ὁμηρικὴ ποίησις. Εὐτυχῶς οἱ Πέρσαι σατράπαι δὲν ἤκουσαν τὴν γνώμην τοῦ στρατηγοῦ Μέμνονος, ὅστις ἤθελε νὰ παρασύρῃ τὸν στρατὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας διὰ νὰ τὸν κουράσῃ καὶ τὸν νικήσῃ εὐκολώτερον. Οὕτω ἔγινε ταχέως μάχη παρὰ τὸν Γρανικὸν ποταμόν, ἑκατέρωθεν τῶν ὀχθῶν τοῦ ὁποίου παρετάχθησαν οἱ ἀντίπαλοι. Μετὰ τῶν Περσῶν ἐμάχοντο καὶ πολυάριθμοι Ἕλληνες μισθοφόροι. Κατὰ τὴν μάχην αὐτὴν ὁ Ἀλέξανδρος ἔδειξε πάλιν τὴν χαρακτηριστικὴν ὁρμητικότητά του καὶ παρὰ τὰς συμβουλὰς τοῦ Παρμενίωνος διῆλθε μὲ τὸ ἱππικόν του τὸν ποταμόν, κινδυνεύσας νὰ φονευθῇ, καὶ κατέκοψε μέγα μέρος τῶν ἀντικρὺ Περσῶν ἱππέων καὶ Ἑλλήνων μισθοφόρων. Ἡ κατάπληξις τῶν Περσῶν ηὐκόλυνε τὴν νίκην τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὅστις ἐθεώρησε χρήσιμον νὰ στείλῃ τριακοσίας ἀσπίδας περσικὰς εἰς τὰς Ἀθήνας μὲ τὴν ἐπιγραφήν: «Ἀλέξανδρος ὁ Φιλίππου καὶ οἱ Ἕλληνες πλὴν Λακεδαιμονίων ἀπὸ τῶν βαρβάρων τῶν τὴν Ἀσίαν κατοικούντων». Ἡ τοιαύτη ἀναγγελία τῆς νίκης δὲν ὑπεμίμνησκε μόνον τὴν ἐντολὴν τρόπον τινὰ τὴν δοθεῖσαν ὑπὸ τῶν Πανελλήνων εἰς τὸν Ἀλέξανδρον, ἀλλὰ καὶ ἦτο κατάλληλος νὰ σταματήσῃ ἐνδεχομένας ἐπαναστατικὰς τάσεις τῶν Ἑλλήνων.

Μετὰ τὴν νίκην τοῦ Γρανικοῦ ὁ Ἀλέξανδρος ἠθέλησε νὰ καταλάβῃ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ νὰ ἀχρηστεύσῃ τὸν περσικὸν στόλον, ὅστις ἠδύνατο, κατὰ τὸ σχέδιον τοῦ Μέμνονος, νὰ μεταφέρῃ τὸν πόλεμον εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ ἀναγκάσῃ τὸν Ἀλέξανδρον εἰς ὑποχώρησιν. Εὐτυχῶς αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις ἐδέχοντο προθύμως καὶ εὐχαρίστως τὸν Ἀλέξανδρον, ὅστις τὰς ἄφηνεν ἐλευθέρας καὶ αὐτονόμους καὶ ἐξησφάλιζεν οὕτω τὴν ὑποστήριξίν των. Ἡ νίκη τοῦ Γρανικοῦ ἔδωκεν εἰς τὸν Ἀλέξανδρον ὅλην σχεδὸν τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, διότι εἰς τὸ ἑξῆς μόνον εἰς τὴν Μίλητον καὶ πρὸ πάντων εἰς τὴν Ἁλικαρνασσὸν εὗρεν ἀντίστασιν, ὅπου παρέσχε τὴν ἀπὸ θαλάσσης ὑποστήριξίν του ὁ περσικὸς στόλος τοῦ Μέμνονος. Ὁ ἀπὸ θαλάσσης κίνδυνος θὰ ἐκλείψῃ διὰ τὸν Ἀλέξανδρον μόνον τῷ 333 π. Χ., ὅτε ἀπέθανεν ὁ μόνος ἐπικίνδυνος ἀντίπαλος τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ Μέμνων. Τότε θὰ ἐκκαθαρίσουν τὸ Αἰγαῖον ἀπὸ τὸν περσικὸν στόλον οἱ ναύαρχοι τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἡγήλοχος καὶ Ἀμφοτερός. Ὁ Ἀλέξανδρος, ἥσυχος μετὰ τὴν νίκην τῆς Ἁλικαρνασσοῦ, προχωρεῖ ἄνευ ἀντιστάσεως εἰς τὴν Παμφυλίαν καὶ ἐκεῖθεν διὰ τῆς Πισιδίας ἀνέρχεται εἰς τὸ Γόρδιον τῆς Φρυγίας, ὅπου εἶχε φθάσει δι' ἄλλης ὁδοῦ καὶ ὁ Παρμενίων. Εἰς τὴν ἱερὰν πόλιν τῶν Φρυγῶν ἔκοψε διὰ τοῦ ξίφους του τὸν αὐτόθι φυλαττόμενον Γόρδιον δεσμόν, περὶ τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε χρησμὸς ὅτι ὅστις λύσῃ αὐτὸν θὰ γίνῃ κύριος τῆς Ἀσίας. Ἀπὸ τοῦ Γορδίου ἐχώρησεν εἰς Καππαδοκίαν, ἐκεῖθεν ὑπερέβη τὸν Ταῦρον ἀνενόχλητος καὶ ἔφθασεν εἰς Κιλικίαν, ὅπου ἐλούσθη ἱδρωμένος εἰς τὸν ψυχρὸν ποταμὸν Κύδνον καὶ παρ' ὀλίγον νὰ ἀποθάνῃ.

Ἡ ἐν Ἰσσῷ μάχη καὶ ἡ κατάκτησις τῆς Συρίας καὶ Αἰγύπτου. Ὁ Δαρεῖος ἐσκέφθη ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐνισχύσῃ τὸν στρατόν του διὰ τῆς παρουσίας του καὶ δι' αὐτὸ συνήθροισε πολὺν στρατὸν βαρβάρων καὶ μισθοφόρων Ἑλλήνων καὶ ἦλθεν εἰς τὴν μικρὰν πεδιάδα τῆς Ἰσσοῦ, παρὰ τὸν ποταμὸν Πίναρον πρὸ τοῦ ὄρους Ἀμανοῦ (333). Ὅταν ἔφθασεν ὁ Ἀλέξανδρος εἰς τὴν ἄλλην ὄχθην τοῦ Πινάρου, ἀπεφάσισε πάλιν νὰ περάσῃ τὸν ποταμόν, ὅπως ἔκαμε καὶ εἰς τὸν Γρανικὸν ποταμόν. Εἰς τὴν ὁρμὴν τοῦ ἱππικοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου περισσότερον ἀντέστησαν οἱ Ἕλληνες μισθοφόροι, ἐνῷ οἱ βάρβαροι ἐτράπησαν εὐκόλως εἰς φυγήν. Καὶ οἱ Ἕλληνες ὅμως ἤρχισαν νὰ φεύγουν, ὅταν εἶδον τὸν Δαρεῖον καὶ δίδῃ τὸ παράδειγμα τῆς φυγῆς, χωρὶς νὰ προφθάσῃ νὰ πάρῃ μαζί του τὴν οἰκογένειάν του (μητέρα καὶ σύζυγον), πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ Ἀλέξανδρος ἐφέρθη μὲ μεγάλην γενναιοφροσύνην καὶ εὐλάβειαν. Ἄπειρα ἦσαν καὶ τὰ λάφυρα, τὰ ὁποῖα περιῆλθον εἰς χεῖρας τοῦ Ἀλεξάνδρου.

Μετὰ τὴν νίκην τῆς Ἰσσοῦ ὁ Ἀλέξανδρος δὲν κατεδίωξε τὸν ἀκίνδυνον πλέον Δαρεῖον, ἀλλὰ κατῆλθε νοτιώτερον, διὰ νὰ καταλάβῃ ἀσφαλῶς τὰ παράλια καὶ τὰς βάσεις τοῦ περσικοῦ στόλου. Ἑπτὰ μῆνας ἐπολιόρκει τὴν ὠχυρωμένην ἐπὶ νήσου Τύρον, ὅπου φαίνεται σαφῶς ἡ ἐπιμονή του εἰς τὸ στρατηγικὸν σχέδιόν του. Ἡ ἅλωσις τῆς Τύρου κατέστη δυνατὴ ἀπὸ θαλάσσης, ἀφοῦ προσεχώρησαν εἰς τὸν Ἀλέξανδρον ὁ κυπριακὸς καὶ ὁ φοινικικὸς στόλος. Οἱ Τύριοι ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλοι. Ἡ λοιπὴ Φοινίκη καὶ ἡ Παλαιστίνη κατελήφθησαν σχεδὸν ἀμαχητί. Μόνον τὴν Γάζαν ἐπολιόρκησεν ἐπὶ δύο μῆνας ὁ Ἀλέξανδρος.

Ἀμαχητὶ κατέλαβεν ὁ Ἀλέξανδρος καὶ τὴν Αἴγυπτον, τῆς ὁποίας ἡ περσικὴ φρουρὰ ἔσπευσε νὰ συνθηκολογήσῃ, οἱ δὲ κάτοικοι (Αἰγύπτιοι) μὲ τοὺς ἱερεῖς των ἐπὶ κεφαλῆς ἐδέχθησαν μετὰ χαρᾶς τὸν Ἀλέξανδρον ὡς ἐλευθερωτὴν ἀπὸ τοῦ περσικοῦ ζυγοῦ. Οἱ Αἰγύπτιοι ἔμειναν καὶ ἔπειτα εὐχαριστημένοι μὲ τὸν Ἀλέξανδρον, διότι οὗτος, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς Πέρσας, ἐτέλεσε θυσίας πρὸς τοὺς θεοὺς τοῦ τόπου, εἰς τὴν Μέμφιν τῆς Αἰγύπτου. Ἐκεῖ ὅμως ἐτέλεσε καὶ μουσικοὺς καὶ γυμνικοὺς ἀγῶνας, οἱ ὁποῖοι διὰ τοὺς ἰθαγενεῖς τῆς χώρας ἦσαν κάτι πρωτοφανὲς καὶ παράδοξον, ἀλλ' ἐδείκνυον ἀκριβῶς τὴν πρόθεσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου νὰ διαδώσῃ ἑλληνικὸν πολιτισμόν. Ὑπὲρ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς διαδόσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἔμελλε νὰ συντελέσῃ πρὸ πάντων ἡ ἵδρυσις ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου τῆς πόλεως Ἀλεξανδρείας παρὰ τὸ στόμιον τοῦ Νείλου, τὸ λεγόμενον Κάνωπον.

Ἐκ τῆς Ἀλεξανδρείας μετέβη εἰς τὴν Λιβυκὴν ὄασιν εἰς προσκύνησιν τοῦ μαντείου τοῦ Διὸς Ἄμμωνος, ὑπὸ τῶν ἱερέων τοῦ ὁποίου ὠνομάσθη καὶ ἐχαιρετίσθη ὡς υἱὸς τοῦ Διός. Διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως αὐτῆς ὁ Ἀλέξανδρος ἠθέλησε πιθανῶς νὰ ἐπηρεάσῃ καὶ τοὺς Ἕλληνας καὶ νὰ τοὺς παρασκευάσῃ διὰ τὴν κοσμοκρατορικὴν πολιτικήν του. Ἀξία προσοχῆς εἶναι καὶ ἡ φιλελευθέρα ὀργάνωσις τῆς Αἰγύπτου· τὴν στρατιωτικὴν καὶ οἰκονομικὴν ὀργάνωσιν ἐνεπιστεύθη εἰς Ἕλληνας, ἀλλὰ τὴν πολιτικὴν διοίκησιν, ἐπὶ τῇ βάσει καὶ τῶν πατρίων ἐθίμων, ἀφῆκεν εἰς τοὺς ἰθαγενεῖς.

Ἡ ἐν Γαυγαμήλοις μάχη καὶ ἡ κατάλυσις τοῦ Περσικοῦ κράτους. Ὁ Δαρεῖος δὲν ἐσκέφθη νὰ ἐνοχλήσῃ τὸν Ἀλέξανδρον κατὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Αἰγύπτου, ἀλλά, γνωρίζων ὅτι θὰ προχωρήσῃ οὗτος πρὸς τὴν Περσίαν, συνεκέντρωσεν ἀπειράριθμον στρατὸν (ἑνὸς ἑκατομμυρίου κατὰ τὰς σχετικὰς εἰδήσεις) εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Γαυγαμήλων, οὐ πολὺ μακρὰν τῆς Νινευΐ. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐξ Αἰγύπτου ἔφθασεν εἰς τὸν Εὐφράτην, διέβη αὐτὸν ἀνενόχλητος, ὅπως καὶ τὸν Τίγρητα, καὶ ἦλθεν εἰς Γαυγάμηλα. Τὸ πλῆθος τοῦ ἐχθροῦ εἶχε πτοήσει τὸν Παρμενίωνα, ἀλλ' ὄχι τὸν Ἀλέξανδρον, ὅστις διὰ τῆς ἀκαθέκτου ὁρμῆς καὶ τοῦ πεζικοῦ του ἐνίκησε τὰ περσικὰ μαζώματα. Πρῶτος πάλιν ὁ Δαρεῖος ἔδωκε τὸ παράδειγμα τῆς φυγῆς, ὁ δὲ Ἀλέξανδρος τὸν καταδιώκει μόνον μέχρις Ἀρβήλων καὶ ἔπειτα ἀσχολεῖται μὲ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ ἀπεράντου κράτους, τοῦ ὁποίου θεωρεῖ ἑαυτὸν ἀσφαλῆ κύριον. Ὁ Ἀλέξανδρος ἀποδίδει καὶ τὴν νίκην τῶν Γαυγαμήλων εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ περατώνει τοὺς ἀρχαίους ἑλληνοπερσικοὺς πολέμους, διὰ τῆς ἀντεκδικήσεως καὶ ἐπικρατήσεως τῶν Ἑλλήνων.

Ἀπὸ τὰ Γαυγάμηλα ἐπροχώρησε πρὸς τὴν Βαβυλῶνα, ὅπου ἔγινε δεκτὸς ὑπὸ τοῦ καταπλήκτου κλήρου καὶ λαοῦ καὶ διώρισε Πέρσην ὡς πολιτικὸν διοικητήν, ἐνῷ τὴν στρατιωτικὴν διοίκησιν ἔδιδεν εἰς Μακεδόνας. Ἔπειτα ἐπροχώρησεν εἰς τὰς περσικὰς πρωτευούσας, τὰ Σοῦσα, τὴν Περσέπολιν—τὴν ὁποίαν ἔκαυσεν, ὡς ἔκαυσαν ἄλλοτε οἱ Πέρσαι τὴν Ἀκρόπολιν—τοὺς Πασαργάδας καὶ τὰ Ἐκβάτανα. Εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς πόλεις εὗρεν ἀπείρους κεκρυμμένους θησαυροὺς τῶν Περσῶν βασιλέων καὶ τοὺς ἔφερεν εἰς κυκλοφορίαν. Ἡ οἰκονομικὴ σημασία τοῦ μέτρου τούτου εἶναι ἀνυπολόγιστος. Ἡ κυκλοφορία τόσου χρήματος εἰς χεῖρας μάλιστα τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων ηὐκόλυνε τὴν ἀνάπτυξιν τεραστίου ἐμπορίου εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ καθόλου τὴν οἰκονομικὴν ζωήν. Τὰ εὑρεθέντα χρήματα ἐβοήθησαν τὸν Ἀλέξανδρον καὶ ἀμείψῃ γενναίως παλαιμάχους στρατιώτας Μακεδόνας καὶ ἄλλους Ἕλληνας, οἱ ὁποῖοι ἤθελον νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ οἱ ὁποῖοι ἀπέβησαν κήρυκες μεγαλόφωνοι τῶν κατορθωμάτων τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ πλούτου τῆς Ἀνατολῆς καὶ συνετέλεσαν οὕτω εἰς τὴν μετανάστευσιν τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν Ἀσίαν.

Ἐπανάστασις εἰς τὴν Ἑλλάδα. Εἰς τὴν Ἑλλάδα οἱ Σπαρτιᾶται, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχον ἀναγνωρίσει τὸν Ἀλέξανδρον ὡς ἀρχηγὸν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Περσῶν, ἀνέλαβον ὑπὸ τὸν βασιλέα Ἆγιν, ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 333, νὰ ὀργανώσουν ἀντιμακεδονικὴν ἐπανάστασιν, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι νικωμένου τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Ἀσίαν θὰ ἀναλάβουν πάλιν πρωτεύουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν. Ὁ θάνατος τοῦ Μέμνονος (333) καὶ αἱ συνεχεῖς νῖκαι τοῦ Ἀλεξάνδρου δὲν ἔδιδον πολὺ θάρρος εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ μετὰ δυσκολίας προσεχώρουν οὗτοι εἰς τὴν σπαρτιατικὴν πρωτοβουλίαν. Ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ἐλογάριασε πολὺ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ἄγιδος, ἀλλ' ἔστειλεν ἐν τούτοις ἐξ Αἰγύπτου στόλον καὶ τὸν στρατηγὸν Ἀντίπατρον εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅστις τέλος ἐνίκησε τοὺς Σπαρτιάτας τῷ 331 εἰς τὴν Μεγαλόπολιν καὶ διέλυσε τὴν ἀντιμακεδονικὴν ὀργάνωσιν. Οἱ Σπαρτιᾶται λαμβάνουν εἰς τὸ ἑξῆς μέρος εἰς τὸ κοινὸν τῶν Ἑλλήνων, τὸ ἑδρεῦον εἰς τὴν Κόρινθον.

Digitized by Google

Ὁ Ἀλέξανδρος προχωρεῖ μέχρι τῶν Ἰνδιῶν. Μετὰ τὴν νίκην του καὶ τὴν κατάληψιν τῆς Περσίας ὁ Ἀλέξανδρος παύει πλέον νὰ εἶναι ὁ ἐκδικητὴς καὶ γίνεται ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀσίας, ὅστις ζητεῖ νὰ προσεγγίσῃ τοὺς ὑπηκόους του καὶ μεταχειρίζεται πρὸς τοῦτο ὄχι πλέον ἑλλαδικήν, ἀλλὰ εὐρυτέραν πολιτικήν. Ἀφοῦ μάλιστα ἐφονεύθη ὁ Δαρεῖος, καθὼς καὶ ὁ φονεὺς ἐκείνου καὶ ἀπαιτητὴς τοῦ θρόνου του Βῆσσος, ὁ Ἀλέξανδρος εἶναι τρόπον τινὰ διάδοχος καὶ τῶν Ἀχαιμενιδῶν. Ἡ νέα ἑλληνοπερσικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐκδηλώνεται καὶ εἰς τοὺς διαφόρους γάμους Ἑλλήνων στρατηγῶν μετὰ Περσίδων, τοὺς ὁποίους προκαλεῖ οὗτος, εἰς τὸν διορισμὸν πολλῶν Περσῶν εἰς πολιτικὰς θέσεις, εἰς τὴν ἀσιατικὴν ἐμφάνισιν καὶ μέχρι γονάτων προσκύνησιν, τὴν ὁποίαν εἰσάγει δι᾿ ἑαυτόν. Ἡ πολιτικὴ αὕτη προκαλεῖ τὴν ἀντίδρασιν πολλῶν Ἑλλήνων καὶ συνετέλεσε, μαζὶ μὲ τὸν ὁρμητικὸν καὶ ὀξὺν χαρακτῆρα τοῦ Ἀλεξάνδρου, εἰς τὴν παραγκώνισιν καὶ θανάτωσιν διαπρεπῶν στρατηγῶν καὶ ἄλλων φίλων του, τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἱππικοῦ Φιλώτα, τοῦ Κλείτου, τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους ἱστοριογράφου Καλλισθένους, κλπ. Ὡς βασιλεὺς τῆς Ἀσίας δὲν ἀρκεῖται εἰς τὴν κατάληψιν τῆς Περσίας, ἀλλὰ διεξάγει ἔτι δυσκολωτέρους ἀγῶνας, διὰ νὰ προχωρήσῃ ἀνατολικώτερον. Τριετεῖς ἀγῶνες (330—327 π. Χ.) ἐχρειάσθησαν, διὰ νὰ καταλάβῃ τὴν Ὑρκανίαν καὶ Παρθυηνήν, τὸ σημερινὸν Ἀφγανιστάν, τὴν Βακτριανὴν (Τουρκεστάν), τὴν Σογδιανὴν (Βουχάραν). Κατὰ τὰς δυσκόλους αὐτὰς ἐκστρατείας ἔκαμε τὴν ὑπέρβασιν τοῦ Παροπαμίσου ἢ Ἰνδικοῦ Καυκάσου (Ἰνδοκούχ), τὴν ζεῦξιν καὶ διάβασιν τοῦ ὁρμητικοῦ Ὤξου (Ἀμοὺρ) καὶ τοῦ Ἰαξάρτου (Σύρ), ἠγωνίσθη δεξιώτατα πρὸς τὰ ἱππομαχοῦντα ἔθνη τῶν τουρανικῶν στεππῶν, ἔδειξεν ἐκ νέου τὴν στρατιωτικήν του μεγαλοφυΐαν. Ἡ ὀργάνωσις τῶν νέων χωρῶν μὲ κέντρα τὰς νέας πόλεις, ποὺ ἵδρυσε, τὴν Ἀλεξάνδρειαν Ἀρίων (Χεράτ), τὴν Ἀλεξάνδρειαν Μαργιανὴν (Μέρβ), τὴν Ἀλεξάνδρειαν Ἀραχωτῶν (Κανδαχάρ), τὴν Ἀλεξάνδρειαν τῆς Σογδιανῆς (Χοτζένδ) καὶ τόσας ἄλλας, ἀπέβη ὠφελιμωτάτη διὰ τὴν διάδοσιν πολιτισμοῦ καὶ τοῦτο ὑπῆρξεν ἀπὸ τὰς μεγαλυτέρας ὑπηρεσίας τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τὴν Ἀσίαν. Πόσον δὲ διορατικὸς ὑπῆρξεν ὁ Ἀλέξανδρος κατὰ τὴν ἵδρυσιν τῶν πόλεων, δεικνύει τὸ γεγονὸς ὅτι πολλαὶ τούτων διετηρήθησαν μέχρι σήμερον.

Μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Ἰρὰν καὶ τοῦ Τουρὰν ἢ Τουρκεστάν, ὁ Ἀλέξανδρος ἔχει τὴν περιέργειαν μᾶλλον ἢ τὴν ἀνάγκην νὰ καταβῇ καὶ εἰς τὰς Ἰνδίας. Ἡ κατάβασις ἔγινε διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Καβοὺλ πρὸς τὴν Πενταποταμίαν χώραν τοῦ Ἰνδοῦ. Θερμὸν καὶ βροχερὸν κλῖμα καὶ ἄλλαι δυσκολίαι στρατιωτικαὶ καὶ πολιτικαὶ ἔμελλον νὰ καταστήσουν δυσκολωτάτην τὴν ἐκστρατείαν τῶν Ἰνδιῶν διὰ τοὺς Ἕλληνας. Διὰ νὰ πολεμήσῃ τὸν ἰσχυρὸν Ἰνδὸν ἡγεμόνα Πῶρον ἐχρειάσθη νὰ συμμαχήσῃ πρὸς ἄλλους Ἰνδοὺς ἡγεμόνας. Μόνον ἡ μεγαλοφυΐα ἡ στρατιωτικὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἠδυνήθη νὰ ἀντεπεξέλθῃ πρὸς τὰς νέας στρατιωτικὰς συνθήκας, πρὸς τὸ πλῆθος τῶν ἐλεφάντων τοῦ γενναίου Πώρου. Ἔτσι ὑπερενίκησε καὶ εἰς τὰς Ἰνδίας ὅλας τὰς δυσκολίας καὶ ἐνίκησε καὶ τὸν Πῶρον. Μετὰ τὴν νίκην θέλει νὰ προχωρήσῃ ἀνατολικώτερον πρὸς τὴν Γάγγην, ἀλλ᾿ ὁ στρατός του εἶχε κουρασθῆ καὶ ζητεῖ νὰ ἐπιστρέψῃ. Πράγματι καὶ ὁ Ἀλέξανδρος, ἀφοῦ ἐγνώρισε καὶ τὴν μυθικὴν χώραν τῶν Ἰνδιῶν, ἀπεφάσισε νὰ ἐπιστρέψῃ καὶ κατέβη πρὸς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ. Καὶ ἡ κατάβασις αὐτὴ ἦτο δύσκολος, διότι ἐχρειάσθη νὰ κάμῃ πολλὰς μάχας πρὸς τοὺς ἐπιτιθεμένους Ἰνδούς. Κατὰ τὴν πολιορκίαν μάλιστα τοῦ τείχους τῶν Μαλλῶν παρ᾿ ὀλίγον νὰ φονευθῇ καὶ ὁ Ἀλέξανδρος.

Εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἰνδοῦ ἐστάθμευσεν ὁ Ἀλέξανδρος καὶ κατεσκεύασε στόλον, τὸν ὁποῖον ἔθεσεν ὑπὸ τὸν Κρῆτα ναύαρχον Νέαρχον, διὰ νὰ περιπλεύσῃ τὴν χώραν μέχρι τοῦ Περσικοῦ κόλπου καὶ μελετήσῃ βεβαίως τὴν ἵδρυσιν λιμένων καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορίου. Ὁ Νέαρχος περιέγραψε τὸν παράπλουν του, ὅστις δὲν ἐσώθη μέχρι σήμερον, ἀλλ᾿ ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ μεταγενεστέρων τοῦ Νεάρχου γεωγράφων καὶ ἱστορικῶν.

Ἀφοῦ ἐνεπιστεύθη τὸν στόλον εἰς τὸν Νέαρχον, ὁ Ἀλέξανδρος ὡδήγησε τὸν στρατὸν του διὰ τῆς ἀνύδρου Γεδρωσίας (Βελουτχιστὰν) εἰς τὴν Περσίαν. Ἡ πορεία αὐτὴ ἐταλαιπώρησε καὶ ἐθανάτωσε μέγα μέρος τοῦ στρατοῦ του. Τῷ 324 ἔφθασεν εἰς τὰ Σοῦσα, ὅπου ἀνεσκόπησε τὰ μέχρι τοῦδε γενόμενα καὶ καθώρισεν ὁριστικῶς τὴν πολιτικὴν τῆς προσεγγίσεως τῶν Περσῶν καὶ Ἑλλήνων. Ἐτέλεσε πολλοὺς γάμους, ὅπως εἴπομεν, Ἑλλήνων καὶ Περσίδων καὶ ἠμείψε γενναίως τοὺς συμπολεμιστάς του. Χαρακτηριστικὸν τῆς νέας πολιτικῆς κατευθύνσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου εἶναι ὅτι ἐζήτησε καὶ ἀπὸ τὰς ἑλληνικὰς πόλεις νὰ τιμηθῇ ὡς θεός. Εἰς τὴν πρόσκλησιν ταύτην ἔδωκαν οἱ Σπαρτιᾶται τὴν περίφημον ἀπάντησιν: «συγχωροῦμεν Ἀλεξάνδρῳ, ἐὰν θέλῃ θεὸς καλεῖσθαι».

Τῷ 323 ἔφθασεν ὁ Ἀλέξανδρος εἰς τὴν Βαβυλῶνα, τὴν ὁποίαν ἐσκέπτετο νὰ καταστήσῃ πρωτεύουσαν τοῦ μεγάλου κράτους του. Ἐνταῦθα ὅμως ἀπέθανεν ἐντὸς δώδεκα ἡμερῶν ἐκ πυρετοῦ ἰσχυροῦ, ἑλειογενοῦς ἴσως. Οὕτως ἔμειναν ἀνεκτέλεστα τὰ διάφορα τεχνικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα ἐσχεδίαζε διὰ τὸ κράτος, τὰ ἡμιτελῆ νεώρια τῆς Βαβυλῶνος, καθὼς καὶ νέαι στρατιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις, ὡς ὁ περίπλους καὶ ἡ ὑποταγὴ τῆς Ἀραβίας καὶ ἡ ἐκστρατεία εἰς τὴν Δύσιν. Ὅτι θὰ ἐξεστράτευεν εἰς τὴν Ἰταλίαν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἀσφαλῶς ἐκ τῆς ἀκρατήτου ὁρμῆς πρὸς δρᾶσιν, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὸν Ἀλέξανδρον. Τοιαύτη φύσις δὲν ἠδύνατο νὰ ἀδρανῇ. Ὁ νεκρὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐκομίσθη δύο ἔτη μετὰ τὸν θάνατόν του (321) καὶ ἐτάφη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ.

Τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλεξάνδρου ἔμεινε θρυλικὸν ὄχι μόνον εἰς τοὺς εὐρωπαϊκούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἀσιατικοὺς λαοὺς μέχρι σήμερον, ἡ δ᾿ ἐκπολιτιστικὴ ἐπίδρασις τοῦ σκορπισθέντος διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον Ἑλληνισμοῦ ὑπῆρξεν ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα αὐτοῦ κατορθώματα. Μόνον ὅτι ἡ διασπορὰ αὐτὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔφερε τὴν ὀλιγανθρωπίαν καὶ παρακμὴν εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν Ἑλλάδα.

Ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ Ἀλεξάνδρου ἠμπόδισε μεγαλεπήβολα ἴσως μέτρα ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης ἢ καὶ πολιτικά. Καὶ πάλιν ὅμως ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλους εἰργάσθη διὰ τῶν μαθητῶν ἐκείνου καὶ ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης. Βοτανικαὶ συλλογαὶ ἔγιναν, ὡς καὶ καταμετρήσεις καὶ ἄλλαι ἔρευναι γεωγραφικαί. Πρὸ παντὸς τεραστία ὑπῆρξεν ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις τῆς Ἀνατολῆς διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν περσικῶν θησαυρῶν, δι᾿ ἱδρύσεως τόσων νέων πόλεων, διὰ κατασκευῆς ὁδῶν καὶ γεφυρῶν.

Οἱ διάδοχοι τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Εἶναι εὐνόητον ὅτι δύσκολον ἦτο νὰ εὑρεθῇ διάδοχος ἄξιος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Τώρα ὅμως μετέπεσεν ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ἀπὸ τῆς ἀπολύτου ἀρχῆς εἰς τὴν ἀναρχίαν καὶ τοὺς ἐμφυλίους ἀγῶνας τῶν στρατηγῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου. Πρὶν ἀκόμη ταφῇ ὁ Ἀλέξανδρος, ἤρχισαν αἱ διαφωνίαι. Οἱ ἀνώτατοι στρατηγοὶ ἐξέλεξαν ὡς διάδοχον τὸν εὐήθη ἑτεροθαλῆ ἀδελφὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀρριδαῖον καὶ ὥρισαν ἐπίτροπον τοῦ βασιλόπαιδος τοῦ μέλλοντος νὰ γεννηθῇ ἐκ τῆς Ἀσιανῆς συζύγου τοῦ Ἀλεξάνδρου Ρωξάνης. Συγχρόνως ὡρίσθη συμβούλιον τοῦ ἀνικάνου βασιλέως ἐκ τῶν στρατηγῶν Ἀντιπάτρου, Ἀντιγόνου καὶ Κασσάνδρου, υἱοῦ τοῦ Ἀντιπάτρου. Ἄλλοι στρατηγοὶ ὡρίσθησαν ὡς διοικηταὶ μεγάλων ἐπαρχιῶν, ὁ Πτολεμαῖος τῆς Αἰγύπτου, ὁ Λυσίμαχος τῆς Θράκης, ὁ Σέλευκος τῆς Βαβυλῶνος καὶ ἄλλοι ἄλλων. Ὁ Εὐμένης, διορισθεὶς στρατηγὸς τῆς Καππαδοκίας, ἐχρειάσθη τῇ βοηθείᾳ τοῦ Περδίκκα νὰ κατακτήσῃ τὴν χώραν, τὴν ὁποίαν ὑπερήσπισε μὲ πεῖσμα ὁ ἰθαγενὴς ἡγεμὼν Ἀριαράθης. Ὥστε πολὺ ἐνωρὶς προσετέθη εἰς τὰς ἑλληνικὰς κτήσεις καὶ ἡ Καππαδοκία (μετὰ τοῦ Πόντου), ἡ ὁποία μέλλει εἰς τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους νὰ ὑπηρετήσῃ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα διὰ μεγάλων σοφῶν. Μεταξὺ τῶν στρατηγῶν τούτων τῶν συνηθισμένων εἰς τὰς μάχας θὰ ἀρχίσουν φοβεροὶ ἀγῶνες, οἱ ὁποῖοι θὰ διαρκέσουν περίπου ἐπὶ τεσσαράκοντα ἔτη. Πρὶν ὅμως ὁμιλήσωμεν περὶ αὐτῶν, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ἐν Ἑλλάδι κατάστασιν.

Λαμιακὸς πόλεμος. Δημοσθένης. Ὁ θάνατος τοῦ Ἀλεξάνδρου ἔκαμεν ἐντύπωσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐπροκάλεσε κίνησιν πρὸς πλήρη ἀνεξαρτησίαν καὶ πρὸς ἡγεμονικὰς τάσεις. Ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τὴν παραχωρηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου αὐτονομίαν καὶ ὑπὸ τὴν σώφρονα διοίκησιν τοῦ ῥήτορος Λυκούργου ἀνέλαβε δυνάμεις καὶ κατεσκεύασε καὶ στόλον ἀξιόλογον. Ἐκεῖ ἐδίδασκεν ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἐξεφώνει τοὺς λόγους του (ὄχι πλέον ἀντιμακεδονικούς, ἀλλὰ τὸν περὶ στεφάνου π.χ.) ὁ Δημοσθένης. Πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου εἶχε φθάσει εἰς τὰς Ἀθήνας ὁ θησαυροφύλαξ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἅρπαλος, ὅστις εἶχε κλέψει καὶ φέρει μεγάλα ποσὰ χρημάτων. Τὰ χρήματα ταῦτα καὶ ὁ θάνατος τοῦ Ἀλεξάνδρου ἔφερον τὴν ἐπαναστατικὴν κίνησιν. Οἱ Ἀθηναῖοι συνεννοοῦνται ταχέως μὲ Πελοποννησίους καὶ Στερεοελλαδίτας (πλὴν τῶν Θηβαίων) καὶ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ στρατηγοῦ Λεωσθένους ἐκκινοῦν κατὰ τῶν Μακεδόνων. Ὁ Λεωσθένης ἐνίκησε τὸν Ἀντίπατρον παρὰ τὴν Λαμίαν, ἐκ τῆς ὁποίας ὁ πόλεμος οὗτος ἐκλήθη Λαμιακός. Νέαι ὅμως ἐνισχύσεις τοῦ Ἀντιπάτρου ἐβοήθησαν αὐτὸν νὰ νικήσῃ τελειωτικῶς τὸν Λεωσθένη ἐν Κραννῶνι τῆς Θεσσαλίας (322). Ἡ ἧττα τῶν Ἀθηναίων σημαίνει καὶ ὁριστικὴν κατάλυσιν τῆς δυνάμεώς του. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐτιμωρήθησαν αὐτὴν τὴν φορὰν ὑπὸ τῶν Μακεδόνων καὶ ὑπεχρεώθησαν νὰ πληρώσουν πολεμικὴν ἀποζημίωσιν καὶ νὰ δεχθοῦν μακεδονικὴν φρουρὰν εἰς Ἀθήνας καὶ Πειραιᾶ. Ἔχασαν ἑπομένως τὴν αὐτονομίαν των. Ὁ Δημοσθένης ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ καὶ νὰ πίῃ τὸ κώνειον (322) εἰς Καλαύρειαν (Πόρον), διὰ νὰ μὴ παραδοθῇ εἰς τοὺς Μακεδόνας. Κατὰ σύμπτωσιν κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἀπέθανε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης εἰς Χαλκίδα, ὅπου εἶχεν ἐξορισθῆ ὑπὸ τοῦ ἀντιμακεδονικοῦ κόμματος. Καὶ ὁ Δημοσθένης καὶ ὁ Ἀριστοτέλης εἶχον γεννηθῆ τὸ αὐτὸ ἔτος, καθ᾿ ὃ καὶ ὁ Φίλιππος (384/383).

Πόλεμοι καὶ συνασπισμοὶ τῶν διαδόχων. Μεταξὺ τῶν διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπικρατήσῃ ὁμόνοια, διότι πολλοὶ τῶν διοικητῶν ἤθελον νὰ κάμουν ἴδια κράτη. Δι᾿ αὐτὸ πολὺ ἐνωρὶς ἔγινε συνεννόησις μεταξὺ τοῦ Ἀντιγόνου, τοῦ Πτολεμαίου καὶ τοῦ Λυσιμάχου, εἰς τὴν ὁποίαν ἔλαβε μέρος καὶ ὁ Κάσσανδρος, υἱὸς τοῦ Ἀντιπάτρου, ἀποθανόντος τῷ 319 π. Χ. καὶ ὁρίσαντος ἐπίτροπον τῆς βασιλείας τὸν Πολυσπέρχοντα ἀντὶ τοῦ υἱοῦ του. Ὁ πιστὸς εἰς τὴν βασιλείαν Εὐμένης ὑπῆρξεν ἐχθρικὸς πρὸς τὴν συνεννόησιν τῶν ἀνωτέρω στρατηγῶν, καὶ δι᾿ αὐτὸ διεξήχθη δεινὸς ἀγὼν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Ἀντιγόνου. Τῷ 316 π. Χ. ἐφονεύθη ὁ Εὐμένης, ὁ δὲ Ἀντίγονος ἔγινε κύριος ὅλης τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὴν Ἑλλάδα κατέλαβε κατὰ μέγα μέρος ὁ σύμμαχος τοῦ Ἀντιγόνου Κάσσανδρος, ὅστις διώρισεν εἰς τὰς Ἀθήνας διοικητὴν τὸν ὀνομαστὸν ῥήτορα καὶ φιλόσοφον Δημήτριον τὸν Φαληρέα, ἐπὶ τῆς δεκαετοῦς διοικήσεως τοῦ ὁποίου (317—307) αἱ Ἀθῆναι εὐημέρησαν οἰκονομικῶς, χωρὶς νὰ ἔχουν φυσικὰ πολιτικὴν σημασίαν. Ὁ Κάσσανδρος φιλοδοξεῖ, ὅπως καὶ ὁ Ἀντίγονος, νὰ γίνῃ μονάρχης καὶ φροντίζει νὰ φονεύσῃ τὴν Ὀλυμπιάδα, εὑρίσκει δὲ ἀφορμὴν τὴν ἀνάμειξιν ταύτης εἰς τὸν φόνον τοῦ Ἀρριδαίου, χάριν τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ υἱοῦ τῆς Ρωξάνης. Ὁ Κάσσανδρος διὰ νὰ στερεώσῃ τὴν θέσιν του ἔλαβεν ὡς σύζυγον τὴν ἀδελφὴν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου Θεσσαλονίκην, ἐκ τοῦ ζεύγους δὲ τούτου ἔχουν τὸ ὄνομα ἡ πόλις Θεσσαλονίκη καὶ ἡ ἐπὶ τῆς Χαλκιδικῆς Κασσάνδρεια (σήμερον Κασσάνδρα).

Ἡ μεγάλη δύναμις τοῦ Ἀντιγόνου ἐπροκάλεσε τοὺς φόβους καὶ νέον συνασπισμὸν τῶν στρατηγῶν Πτολεμαίου, Σελεύκου, Λυσιμάχου καὶ Κασσάνδρου (315—301). Δεινοὶ ἀγῶνες ἔγιναν πάλιν εἰς ἀπεράντους ἐκτάσεις τῆς Ἀσίας. Ὁ Ἀντίγονος ἐφαίνετο νικητής, ἀλλὰ τῷ 312 π. Χ. ἐνικήθη ὁ υἱός του Δημήτριος ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου παρὰ τὴν Γάζαν τῆς Ἀραβίας καὶ ἡ ἧττα αὐτὴ ὡδήγησεν εἰς προσωρινὴν εἰρήνην. Ὁ φόνος της Ρωξάνης καὶ τοῦ υἱοῦ της Ἀλεξάνδρου ὑπὸ τοῦ Κασσάνδρου καὶ τῆς Κλεοπάτρας, τῆς ἀδελφῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὑπὸ τοῦ Ἀντιγόνου, ηὐκόλυνε τὰς ἀμέτρους φιλοδοξίας τῶν στρατηγῶν (οἱ ὁποῖοι δύνανται τώρα, μετὰ τὴν τόσον ἀσεβῆ καὶ βάρβαρον ἐξαφάνισιν τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἀλεξάνδρου, νὰ γίνουν καὶ βασιλεῖς), ἀλλὰ ἐδυσκόλευσε τὴν εἰρηνικὴν μεταξὺ αὐτῶν συνεννόησιν. Νέοι ἀγῶνες ἐξερράγησαν, κατὰ τοὺς ὁποίους ζητοῦν καὶ ὁ Κάσσανδρος καὶ ὁ Πτολεμαῖος καὶ ὁ Ἀντίγονος νὰ πάρουν ἕκαστος μαζί του καὶ τοὺς Ἕλληνας. Ὁ υἱὸς τοῦ Ἀντιγόνου Δημήτριος ἐξεδίωξεν ἐξ Ἀθηνῶν τὸν τόσον ὠφέλιμον εἰς αὐτὰς Δημήτριον Φαληρέα καὶ ἐπανέφερε τὴν παλαιὰν μορφὴν τῆς δημοκρατίας. Τὸ ὄνομα τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς αὐτονομίας ἐπροκάλεσε τὸν ἐνθουσιασμὸν τῶν Ἀθηναίων, οἱ ὁποῖοι ὠνόμασαν τὸν Ἀντίγονον καὶ τὸν Δημήτριον «θεοὺς σωτῆρας», ἵδρυσαν πρὸς τιμὴν αὐτῶν ἑορτάς, ἔδωκαν τὰ ὀνόματά των εἰς δύο φυλάς, τὴν Ἀντιγονίδα καὶ τὴν Δημητριάδα, καὶ ἔστησαν τοὺς ἀνδριάντας των παρὰ τοὺς τοῦ Ἀριστογείτονος καὶ τοῦ Ἁρμοδίου.

Πρὸ πάντων ἡ ἀντίθεσις Ἀντιγόνου καὶ Πτολεμαίου προκαλεῖ νέας μάχας. Ὁ υἱὸς τοῦ Ἀντιγόνου Δημήτριος ἐνίκησε τὸν στόλον τοῦ Πτολεμαίου παρὰ τὴν Κύπρον καὶ κατέλαβεν αὐτήν, ἀφοῦ μὲ νέους πολεμικοὺς πύργους, τὰς ἑλεπόλεις (ἰδικῆς του ἐφευρέσεως), ἐκυρίευσε τὴν ὀχυρὰν Σαλαμῖνα (306). Ἡ νίκη τῆς Σαλαμῖνος ἔδωκεν εἰς μὲν τὸν Δημήτριον φήμην μεγάλην, εἰς δὲ τὸν Ἀντίγονον τὸ στέμμα τοῦ βασιλέως. Ἐννοεῖται ὅτι ἔσπευσαν ἀμέσως νὰ γίνουν βασιλεῖς, μετὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀντιγόνου, καὶ ὁ Πτολεμαῖος καὶ ὁ Σέλευκος καὶ ὁ Λυσίμαχος καὶ ὁ Κάσσανδρος καὶ ἄλλοι μικρότεροι στρατηγοί. Ἡ φήμη περὶ τῆς πολιορκητικῆς ἱκανότητος τοῦ Δημητρίου δὲν ἐπεβεβαιώθη κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Ρόδου, ὅπου οὗτος ματαίως ἐπὶ ἓν ἔτος (305) ἠγωνίσθη νὰ καταλάβῃ αὐτήν. Καὶ ὠνομάσθη μὲν πολιορκητὴς ὁ Δημήτριος εἰς τὴν Ρόδον, ἀλλ᾿ ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πολιορκίαν καὶ νὰ ἀρκεσθῇ εἰς συμμαχίαν τῶν Ροδίων πρὸς τὸν Ἀντίγονον.

Μάχη τῆς Ἰψοῦ. Μετὰ τὴν Ρόδον ὁ Δημήτριος ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ κατέλαβε μέγα μέρος αὐτῆς. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐπροκάλεσε στενώτερον συνασπισμὸν κατὰ τοῦ Ἀντιγόνου τῶν ἀντιπάλων του Κασσάνδρου, Λυσιμάχου, Πτολεμαίου καὶ Σελεύκου. Ἡ μεγάλη σύγκρουσις ἔγινεν εἰς τὴν Ἰψὸν τῆς Φρυγίας μὲ τὰ μεγαλύτερα ἕως τότε πολεμικὰ μέσα. Ἑκατὸν εἴκοσι ἅρματα εἶχεν ὁ Ἀντίγονος, πεντακοσίους ὅμως ἐλέφαντας εἶχε φέρει ὁ Σέλευκος ἐξ Ἰνδιῶν, δι᾿ ὧν ἐνίκησαν οἱ σύμμαχοι. Ὁ Ἀντίγονος ἐφονεύθη κατὰ τὴν μάχην εἰς ἡλικίαν 81 ἐτῶν, ὁ δὲ Δημήτριος μόλις ἐπρόφθασε νὰ φύγῃ. Βραδύτερον συνελήφθη ὑπὸ τοῦ Σελεύκου

Digitized by Google

καὶ ἐκρατήθη δεσμώτης μέχρι τοῦ 283, ὅτε ἀπέθανε. Μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ κράτους τοῦ Ἀντιγόνου, τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατελήφθη ὑπὸ τοῦ Λυσιμάχου, ὅστις ἄλλως ἐξέτεινε τὸ κράτος του μέχρι Δουνάβεως, καὶ ἕτερον μέγα κράτος ἐσχηματίσθη, τὸ τοῦ Σελεύκου, τὸ ὁποῖον ἔφθανε μέχρι τῶν Ἰνδιῶν, περιέλαβε δὲ καὶ μέρος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Τὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀντιγόνου. Μετὰ τὸν Ἀντίγονον ἐγκατελείφθη πλέον καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἑνώσεως τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ποτὲ κράτους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἐν τῷ μεταξὺ ἀπέθνησκον βαθμηδὸν καὶ οἱ συνεργάται οἱ ἔχοντες τὰς μεγαλυτέρας ἀξιώσεις. Τῷ 297 ἀπέθανε καὶ ὁ Κάσσανδρος, ὀλίγον δ' ἔπειτα εἷς υἱός του ἐφόνευσε τὴν μητέρα του καὶ ἀδελφὴν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου Θεσσαλονίκην. Καὶ ὁ φονεὺς καὶ οἱ λοιποί του ἀδελφοὶ ἐξεδιώχθησαν ἢ ἐφονεύθησαν καὶ ὁ θρόνος τῆς Μακεδονίας περιῆλθε μετὰ ἐσωτερικὰς ἀνωμαλίας εἰς τὸν Δημήτριον Πολιορκητὴν (294— 87 π. Χ.) καὶ ἔπειτα εἰς τὸν υἱὸν τούτου Ἀντίγονον τὸν Γονατᾶν (278).

Μεγάλην ἔκτασιν εἶχε λάβει τὸ κράτος τοῦ Λυσιμάχου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀντιγόνου. Μετὰ ἀγῶνας πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Θρακῶν Σεύθην καὶ πρὸς τὰς παραλίους ἑλληνικὰς πόλεις τῆς Μυσίας (σημερινῆς Βουλγαρίας), Κάλλατιν, Ὀδησσὸν (σημερινὴν Βάρναν) κλπ., ἐξέτεινεν ὁ Λυσίμαχος τὸ κράτος του μέχρι τοῦ Δουνάβεως. Ἀνήκει δηλαδὴ οὗτος εἰς τοὺς ὀλίγους Ἕλληνας ἡγεμόνας, οἱ ὁποῖοι ὑπερέβησαν νικηταὶ τὸν Αἷμον. Ἀλλ' ὁ Λυσίμαχος συνεκρούσθη καὶ πρὸς τὸν Σέλευκον εἰς τὸ Κύρου πεδίον τῆς Φρυγίας, ὅπου καὶ ἐφονεύθη (281). Τὰς μικρασιατικὰς κτήσεις τοῦ Λυσιμάχου κατέλαβεν ὁ Σέλευκος, τὰς δὲ ἐν Εὐρώπῃ ὁ Πτολεμαῖος Κεραυνός, ὁ υἱὸς τοῦ Πτολεμαίου Α' τῆς Αἰγύπτου, ὅστις χάριν τοῦ νεωτέρου του ἀδελφοῦ (Πτολεμαίου Β') εἶχε παραιτηθῆ τοῦ αἰγυπτιακοῦ καὶ ἀνεζήτησεν ἄλλον θρόνον. Ὁ Πτολεμαῖος Κεραυνὸς ἐφόνευσε δολίως καὶ τὸν Σέλευκον (281 π. Χ.) καὶ τὰ παιδία τοῦ Λυσιμάχου καὶ ἐνυμφεύθη τὴν γυναῖκά του.

Τοιουτοτρόπως περὶ τὸ 280 εἶχον ἐκλείψει οἱ κυριώτεροι συνεργάται τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἀφοῦ ἐξήντλησαν διὰ τῶν πολέμων καὶ τῆς ἐντατικῆς στρατολογίας τοὺς πληθυσμοὺς ὄχι μόνον τῆς Ἀσίας, ἀλλὰ καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος, παρασκευάζοντες οὕτω τὴν ἔπειτα ἐπικράτησιν τῶν Ρωμαίων. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἀνεπτύχθη ἡ μοναρχικὴ ἀπολυταρχικὴ ἀντίληψις, ὄχι μόνον διότι δὲν ἦτο εὔκολον νὰ δοθῇ εἰς τοὺς θεοκρατουμένους πρότερον ἀσιατικοὺς λαοὺς δημοκρατικὸν πολίτευμα, ἀλλὰ καὶ διότι καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ἑλλάδα ἡ ἀντίθεσις καὶ τὸ μῖσος δημοκρατικῶν καὶ ὀλιγαρχικῶν εἶχε προκαλέσει εἰς πολλοὺς Ἕλληνας τὴν ἀντίδρασιν. Ὁ Γ' αἰὼν εἶναι χαρακτηριστικὸς διὰ τὴν ἐπικράτησιν ὄχι μόνον τῶν ἀπολυταρχικῶν μοναρχικῶν ἀντιλήψεων, ἀλλὰ καὶ τῆς τυραννίδος, τοὐλάχιστον εἰς τοὺς Ἕλληνας τῆς Δύσεως. Εἰς τὴν Ἀσίαν ἡ μοναρχικὴ ἀντίληψις συγχέεται καὶ πρὸς τὴν θεοκρατίαν, ἐφ' ὅσον οἱ Πτολεμαῖοι πρὸ πάντων ὀνομάζονται θεοὶ ἢ καὶ λατρεύονται καὶ ὡς θεοί. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ἀκόμη ὅτι κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα ὁ Εὐήμερος ἔδωκε τὴν περίφημόν του θεωρίαν τῆς θεότητος, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἀρχαῖοι θεοὶ ἦσαν καὶ αὐτοὶ μεγάλοι ἄνθρωποι ἐπὶ τῆς γῆς. Καὶ οἱ σημερινοὶ λοιπὸν βασιλεῖς ἠδύναντο νὰ γίνουν θεοί. Οἱ βασιλεῖς ὅμως τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος δὲν ἐτόλμησαν ποτὲ οὔτε νὰ ὀνομασθοῦν κἂν θεοί, ἤσκουν δὲ ὄχι ἀπόλυτον ἀλλὰ συγκερασμένην μοναρχίαν.

Ἡ ἀγρία στρατοκρατία τῶν χρόνων 323—280 π. Χ., ἡ ὁποία ἐνθυμίζει κάποτε, μὲ τοὺς συγγενικοὺς μάλιστα φόνους, καὶ μεταγενεστέρους σουλτανικοὺς χρόνους, δὲν ἠμπόδισε τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ διοίκησις βέβαια μεγάλων χωρῶν κατοικουμένων ὑπὸ διαφόρων λαῶν ἐπέβαλε τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ διοικητικοῦ δικαίου καὶ τῆς λοιπῆς νομοθεσίας, ἡ ὁποία ἔπειτα ἐπέδρασε καὶ εἰς τὴν Ρώμην. Ὅσον περισσότερον γνωρίζομεν τὴν διοίκησιν καὶ τὴν νομοθεσίαν τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, μάλιστα τῆς Αἰγύπτου, τόσον καλύτερον βλέπομεν τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ὑπέστη ἡ Ρώμη εἰς τὴν διοίκησιν, τὰ οἰκονομικά, τὸ δίκαιον. Ἀλλ' αἱ ἀνάγκαι τῶν νέων ἑλληνικῶν κρατῶν (ἢ ἑλληνιστικῶν, ὅπως λέγονται συνηθέστερον) ἐπέβαλον καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης. Ἡ ἵδρυσις πόλεων, ἡ κατασκευὴ λιμένων (τῆς Ἀλεξανδρείας π. χ.), ἡ κτίσις ἀνακτόρων, ναῶν, στοῶν κλπ., ἀνέπτυξαν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὴν μηχανικήν. Ἡ ζωγραφικὴ καὶ ἡ γλυπτικὴ ἔπρεπε νὰ γίνῃ μᾶλλον πραγματολογική, διότι ἐχρειάζετο νὰ κάμῃ προσωπογραφίας ἡγεμόνων, στρατηγῶν κλπ., νὰ εἰκονίσῃ καὶ ξένους ἀκόμη ἐθνολογικοὺς τύπους, ὅπως συνέβη εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν.

Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ δικαίου καὶ τῆς τέχνης ἴσως δύναται νὰ θεωρηθῇ μοιραία μετὰ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ ὁποία ἐδημιούργησε τόσας νέας ἀνάγκας. Ἰδιαιτέρως ὅμως τιμητικὴ εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἐπιστημῶν πρὸ πάντων εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὅπου οἱ Πτολεμαῖοι ἵδρυσαν τὸ Μουσεῖον, ἕνα συνδυασμὸν πανεπιστημίου καὶ ἀκαδημίας, ὅστις ἐκαλλιέργησε μὲ τόσον ἔνδοξα ἀποτελέσματα τὴν φιλολογίαν, τὰ μαθηματικά, τὴν ἰατρικὴν καὶ τόσους ἄλλους ἐπιστημονικοὺς κλάδους. Ἔτσι δύνανται νὰ θεωρηθοῦν οἱ ἑλληνιστικοὶ χρόνοι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐποχὴ τῆς ἐπιστήμης διὰ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ πνευματικὸν ἔργον τῶν Πτολεμαίων θὰ μιμηθοῦν, ὡς θὰ ἴδωμεν, οἱ Ἀτταλίδαι εἰς τὴν Πέργαμον, ὅτι ὅμως οἱ λοιποὶ διάδοχοι ἢ ἐπίγονοι. Ἴσως πρέπει νὰ παρατηρηθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ποίησις δὲν ἔχει μεγάλους ἀντιπροσώπους εἰς τοὺς Ἕλληνας τῆς Ἀσίας. Οἱ μεγάλοι ποιηταὶ εἶναι κυρίως δύο, ὁ Μένανδρος, ὁ ποιητὴς τῆς κοινωνικῆς κωμῳδίας, ἐξ Ἀθηνῶν, καὶ ὁ Θεόκριτος, ὁ ποιητὴς τῆς ἐρωτικῆς ἢ εἰδυλλιακῆς ποιήσεως, ἐκ Σικελίας. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν κοσμοπολιτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων ἀνεπτύχθη ἡ στωϊκὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸν Ζήνωνα, ὅστις ἐγεννήθη μὲν εἰς τὸ Κίτιον τῆς Κύπρου, ἀλλ' ἐδιδάχθη καὶ ἐδίδαξεν εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἡ στωϊκὴ φιλοσοφία μὲ τὰ κηρύγματα τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἰσότητος τῶν ἀνθρώπων προσέφερε μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἀνθρωπότητα καὶ παρεσκεύασε τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Οἱ Ἕλληνες τῆς Δύσεως. Οἱ Ἕλληνες τῆς Δύσεως ἀποτελοῦν τμῆμα ἰδιαίτερον μὲ ἰδικήν του ἱστορίαν. Διεξάγουν ἀγῶνας μεταξύ των (παρεσύρθησαν καὶ εἰς τοὺς ἐμφυλίους ἀγῶνας τῆς κυρίως Ἑλλάδος κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον ἢ πρὸς τοὺς ξένους γείτονάς των, τοὺς Καρχηδονίους εἰς τὴν Σικελίαν, τοὺς Λευκανούς, Βρουττίους, Μεσσαπίους εἰς τὴν Ἰταλίαν. Μὲ τοὺς ξένους συνεμάχουν καὶ Ἕλληνες τύραννοι, διὰ νὰ ἐπιβάλουν ἀσφαλέστερον τὴν τυραννίαν των. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἑνωθῇ ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας. Τὸ μεγαλύτερον ἑλληνικὸν κράτος ἵδρυσεν ἐκεῖ ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν (405—367) Διονύσιος ὁ Α', ὅστις καὶ στόλον ἐκ μεγάλων πλοίων (τῶν πρώτων πεντήρων) κατήρτισε καὶ ἀποικίας ἑλληνικὰς εἰς τὴν Ἀγκῶνα, τὴν νῆσον Ἴσσαν (Lissa), τὴν παρὰ τὸν Πάδον Ἀδρίαν ἵδρυσε. Ἄλλο μέγα κράτος ἵδρυσεν ὁ τύραννος ἐπίσης τῶν Συρακουσῶν (318—289 π. Χ.) Ἀγαθοκλῆς, ὅστις ἐστηρίχθη εἰς τὸν λαὸν διὰ νὰ ἐξοντώσῃ τὴν ἀριστοκρατίαν. Ὁ Ἀγαθοκλῆς ὁμοιάζει πρὸς τὸν Δημήτριον τὸν Πολιορκητήν, ἀλλ' εἶναι ἀσυνειδητότερος ἐκείνου. Πολεμεῖ πρὸς τοὺς Καρχηδονίους εἰς τὴν Σικελίαν, ἀλλὰ μεταφέρει τολμηρότατα τὸν πόλεμον καὶ εἰς τὴν Ἀφρικήν, ὅπου συμμαχεῖ μὲ τοὺς ἰθαγενεῖς Λίβυς, καταλαμβάνει τὴν περὶ τὴν Καρχηδόνα χώραν καὶ ἐπιτυγχάνει εὐνοϊκὴν συνθήκην. Τῷ 304 ἀνακηρύσσεται καὶ αὐτὸς βασιλεύς, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν Διαδόχων. Ἔπειτα ἐξεστράτευσεν εἰς τὴν Ιταλίαν, ὅπου ἐπολέμησεν ἄλλοτε κατὰ τῶν Βρουττίων ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἄλλοτε κατὰ τῆς ἑλληνικῆς πόλεως Τάραντος. Τῷ 289 ἐδηλητηριάσθη, ἐνῷ ἡτοίμαζε νέαν ἐκστρατείαν κατὰ τῆς Ἀφρικῆς. Ἀπὸ τὸν ὠμὸν τύραννον Ἀγαθοκλῆ δὲν ἠδύνατο νὰ προέλθῃ μόνιμον ἀγαθὸν ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Μετὰ τὸν θάνατόν του τὸ κράτος του διελύθη καὶ τώρα οἱ Ἕλληνες τῆς Δύσεως ἐξακολουθοῦν τοὺς ἐμφυλίους ἀγῶνας κατὰ μικροτέρας περιφερείας. Οὔτε τὸ κράτος τοῦ Διονυσίου Α' οὔτε τὸ τοῦ Ἀγαθοκλέους εἶναι δυνατὸν πλέον νὰ ἐπανιδρυθῇ. Εἰς τοὺς κατ' ἀλλήλων πολέμους χρησιμοποιοῦν οἱ Ἕλληνες Ιταλοὺς μισθοφόρους, τοὺς ἔπειτα Μαμερτίνους καλουμένους, οἱ ὁποῖοι ἐγνώρισαν τὰς ἀδυναμίας τῶν Ἑλλήνων καὶ συνετέλεσαν οὕτω πολὺ εἰς τὴν ὑποδούλωσιν αὐτῶν εἰς τοὺς Ρωμαίους.

Ὁ Πύρρος ἐκστρατεύει εἰς τὴν Ἰταλίαν. Οἱ ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἰταλίας πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τοὺς ἰθαγενεῖς Βρουττίους καὶ Λευκανοὺς ἠμπόδισαν αὐτοὺς νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὰς δυσχερείας τῆς Ρώμης κατὰ τοὺς σαμνιτικοὺς πολέμους. Μετὰ τὴν ὁριστικὴν ὑποταγὴν τῶν γενναίων Σαμνιτῶν (περὶ τὸ 290 π. Χ.), οἱ Ρωμαῖοι γίνονται ἐπικίνδυνοι εἰς τοὺς Ἕλληνας. Πρὸ πολλοῦ (326 π. Χ.) εἶχε καταληφθῆ ἡ ἑλληνικὴ Νεάπολις ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀγαθοκλέους ζητοῦν ἀφορμὰς νὰ ἐπεμβαίνουν εἰς τὰ πράγματα τῶν νοτιωτέρων ἑλληνικῶν πόλεων καὶ νὰ βοηθοῦν τοὺς ὀλιγαρχικοὺς κατὰ τῶν δημοκρατικῶν. Ἡ ἀποστολὴ στόλου εἰς τὸν δημοκρατικὸν Τάραντα προεκλήθη ἴσως ὑπὸ τῶν ὀλιγαρχικῶν Ταραντίνων, ἡ δ' ὑβριστικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀρχῶν τοῦ Τάραντος πρὸς τοὺς Ρωμαίους πρέσβεις προεκάλεσε τὸν πόλεμον τῶν Ρωμαίων. Ὁ Τάρας εὑρέθη εἰς δύσκολον θέσιν· δὲν ἠδύνατο νὰ ἐμπιστευθῇ εἰς τὴν βοήθειαν τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἰταλίας καὶ ἐζήτησε τὴν ἐπέμβασιν τοῦ Πύρρου, τοῦ βασιλέως τῶν Μολοσσῶν τῆς Ἠπείρου.

Ὁ Πύρρος (307—272 π. Χ.) ἦτο συγγενὴς τῆς Ὀλυμπιάδος, τῆς μητρὸς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἀνεμίχθη εἰς τὰ μακεδονικὰ πράγματα καὶ ὠνειρεύετο νὰ ἱδρύσῃ μακεδονικὸν κράτος, τοῦ ὁποίου ἐθεώρει ἑαυτὸν κληρονόμον. Ἀνήσυχος ὅμως καὶ ἀψίκορος ὅπως ἦτο, ἔσπευσεν εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὅταν ἐκλήθη ὑπὸ τῶν Ταραντίνων (οἱ ὁποῖοι καὶ πρότερον εἶχον καλέσει εἰς βοήθειαν τὸν βασιλέα Ἀλέξανδρον τὸν Μολοσσόν, τὸν θεῖον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ ἀδελφὸν τῆς Ὀλυμπιάδος). Ἀφοῦ ἐγύμνασε μὲ δυσκολίαν καὶ τοὺς Ταραντίνους, ἐνίκησε τοὺς Ρωμαίους εἰς δύο μάχας (280—279), ἀλλὰ μὲ πολλὰς ἀπωλείας ἰδικάς του. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἂν ἐπέμενεν ὁ Πύρρος θὰ ἐνίκα τοὺς Ρωμαίους· ἀφοῦ ἐγνώρισεν αὐτοὺς καλῶς εἰς τὰς πρώτας του νίκας. Ἀλλ' ὁ Πύρρος δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἐπιμείνῃ· κυμαίνεται μεταξὺ τῶν ὀνείρων του, θέλει νὰ ἐπανέλθῃ κατὰ τῆς Μακεδονίας καὶ τέλος ἀφήνει τοὺς Ταραντίνους καὶ πηγαίνει εἰς τὴν Σικελίαν νὰ πολεμήσῃ τοὺς Καρχηδονίους. Σχεδιάζει τώρα μέγα κράτος δυτικόν, ὅπως ἦτο τοῦ Ἀγαθοκλέους καὶ μεγαλύτερον ἀκόμη. Εἰς τὴν Σικελίαν νικᾷ τοὺς Καρχηδονίους, τοὺς ὁποίους καταδιώκει μέχρι τοῦ ἀκρωτηρίου Λιλυβαίου. Πρὸς στιγμὴν σχεδιάζει νὰ μεταφέρῃ τὸν πόλεμον εἰς τὴν Ἀφρικήν, ὅπως ὁ Ἀγαθοκλῆς, ἀλλ' ἔπειτα μεταβάλλει γνώμην καὶ ἐγκαταλείπει τὴν Σικελίαν, χωρὶς νὰ καταλάβῃ τὸ Λιλύβαιον. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῇ ὅτι εἰς τὴν μεταβολὴν τῆς πολιτικῆς τοῦ Πύρρου συνετέλεσε καὶ ἡ ἀντίδρασις τῶν Ἑλλήνων (καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ εἰς τὴν Σικελίαν), ἡ ὁποία ἐπηρέαζε τὸν εὐμετάβλητον χαρακτῆρά του. Τῷ 275 ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὅπου ἠναγκάσθη νὰ πολεμήσῃ εἰς τὸ Βενεβέντον πρὸς τοὺς Ρωμαίους. Εἰς τὴν μάχην αὐτὴν ἐνικήθη καὶ τῷ 274 ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἤπειρον. Τῷ 272 ἐφονεύθη εἰς τὸ Ἄργος, καθ' ὃ ἔτος καὶ ὁ Τάρας κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ρωμαίων. Εἰς τὸ ἑξῆς ἡ Μεγάλη Ἑλλὰς καταλαμβάνεται βαθμηδόν, ἀλλὰ χωρὶς πολλὴν δυσκολίαν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων

Εἰς τὴν Σικελίαν κατωρθώθη ἀκόμη ἡ ἵδρυσις ἰσχυροῦ κράτους τῶν Συρακουσῶν ὑπὸ τοῦ τυράννου Ἱέρωνος τοῦ Β' (269—214 π. Χ.), ὅστις ἀπέφυγε μὲ πολλὴν δεξιότητα τὸν ρωμαϊκὸν κίνδυνον. Κατὰ τὴν μακρὰν διοίκησιν τοῦ Ἱέρωνος ἤκμασαν καὶ ὁ μέγας μαθηματικὸς Ἀρχιμήδης καὶ ὁ ποιητὴς Θεόκριτος. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἱέρωνος ἦλθε καὶ ἡ σειρὰ τῆς ὑποδουλώσεως τῶν Συρακουσῶν, μιᾶς τῶν μεγαλυτέρων ἑλληνικῶν πόλεων. Τῷ 212 π. Χ. κατελήφθη ἡ πόλις ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, ἐφονεύθη δ' ὑπὸ Ρωμαίου στρατιώτου, παρὰ τὰς διαταγὰς τοῦ στρατηγοῦ Μαρκέλλου, καὶ ὁ Ἀρχιμήδης. Εἰς τὸ ἑξῆς δὲν δύναται πλέον νὰ γίνεται λόγος περὶ Μεγάλης Ἑλλάδος.

Δυτικώτερα τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος εἰς τὴν Γαλλίαν, σπουδαιοτάτη ἑλληνικὴ ἀποικία, ἡ Μασσαλία, ἐπετέλεσε μέγα ἐκπολιτιστικὸν ἔργον. Ἡ Μασσαλία δὲν ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν Ἑλληνισμὸν τῆς Ἰταλίας, ἀλλὰ διευθύνει τὸν Ἑλληνισμὸν τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἱσπανίας. Τὸ κράτος της εἶναι ἀποικιακόν. Ἐξεμεταλλεύθη διὰ τοῦ ἐμπορίου τὴν μεγάλην ἐνδοχώραν, ἵδρυσε πλῆθος ἀποικιῶν εἰς τὴν Γαλλίαν (Ἀγάθη, σήμερον Agde, Ἀντίπολις=Antibes, Νίκαια=Nices κλπ.) και τὴν Ἱσπανίαν, τῶν ὁποίων ἦτο ἡ σεβαστὴ μητρόπολις, καὶ διέδιδε τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν, ὅστις πρὸς τοῖς ἄλλοις μετέβαλε πολλοὺς νομάδας τῆς βορείου Γαλλίας εἰς μονίμους κατοίκους, δυναμένους νὰ ἀποζοῦν ἐκ τῆς γεωργίας, τῆς ὁποίας τὰ προϊόντα ἐχρησιμοποίει ἡ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριον τῆς Μασσαλίας καὶ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν ἀποικιῶν.

Οἱ χρόνοι τῶν ἐπιγόνων. Σελευκίδαι. Ὁ ἐκ τῶν διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου Σέλευκος Α', ὁ ἐπικληθεὶς Νικάτωρ, εἶχε δημιουργήσει τὸ μεγαλύτερον κράτος (μετὰ τὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου), τὸ ὁποῖον ἔφθανεν ἀπὸ τῶν ἀκτῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μέχρι τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ καὶ ἀπὸ τῆς Συρίας μέχρι τοῦ ὄρους Παμίρ. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ κράτους τούτου ἦτο ἐθνολογικῶς ποικίλος καὶ δι' αὐτὸ ὁ Σέλευκος ἠκολούθησε μὲν τὴν πολιτικὴν τῆς προσεγγίσεως τῶν λαῶν, ἀλλ' ἔκτισε καὶ πλῆθος ἑλληνικῶν πόλεων, περὶ τὰς ἑβδομήκοντα πέντε, ὅπου παρεχωρήθη προνομιακή, οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ θέσις εἰς τὸν ἑλληνικὸν πληθυσμόν, διὰ νὰ ἀποτελέσῃ στήριγμα τοῦ μεγάλου ἀνατολικοῦ κράτους. Τῶν πόλεων τούτων πολλαὶ εἶναι γνωσταὶ ἢ καὶ μεγάλαι μέχρι σήμερον (Ἀντιόχεια, Σελεύκεια κλπ.), καὶ δεικνύουν τὴν μεγάλην σημασίαν τοῦ Σελεύκου ὡς ἱδρυτοῦ πόλεων. Τῷ 281 ἐφονεύθη ὁ Σέλευκος ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου Κεραυνοῦ, διάδοχος του δ' ἔγινεν ὁ Ἀντίοχος Α', ὁ ἐπικληθεὶς Σωτὴρ (281—261 π. Χ.). Ὁ Ἀντίοχος συνεκρούσθη μὲ τὸν υἱὸν τοῦ Πτολεμαίου Α', Πτολεμαῖον Β' Φιλάδελφον, ὅστις κατέλαβε τὴν νότιον Συρίαν, ἥτις πάντοτε εἰς τὴν ἱστορίαν συνεδέετο πολὺ μὲ τὴν Αἴγυπτον. Ἐπὶ τοῦ Ἀντιόχου Α' ἐστερέωσεν ὁ ἰθαγενὴς ἡγεμὼν τῆς Βιθυνίας Νικομήδης τὴν ἀρχήν του καὶ ἔκτισε τὴν πόλιν Νικομήδειαν κατὰ ἑλληνικὸν τρόπον. Ὁ ἴδιος ὁ Νικομήδης ἔφερεν ἐκ τῆς Θράκης μισθοφόρους Γαλάτας καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐξάπλωσιν αὐτῶν καὶ ἐγκατάστασιν εἰς τὴν ἐπαρχίαν τὴν κληθεῖσαν ἔκτοτε Γαλατίαν. Ἐπὶ τοῦ Ἀντιόχου ἱδρύθη καὶ τὸ κράτος τῆς Περγάμου ὑπὸ τοῦ Φιλεταίρου, τοῦ ὁποίου ὁ υἱὸς Εὐμένης, πολεμῶν κατὰ τοῦ Σελευκίδου βασιλέως, ἐφόνευσεν αὐτὸν τῷ 261 π. Χ.

Digitized by Google

Τὸν Ἀντίοχον Α΄ διεδέχθη ὁ Ἀντίοχος Β΄, ὁ ἐπικληθεὶς Θεὸς (261—247), ὅστις δὲν ἠδυνήθη νὰ διατηρήσῃ τὰ σύνορα τοῦ μεγάλου κράτους του. Οἱ πόλεμοί του κατὰ τῶν Πτολεμαίων ὑπῆρξαν ἀτυχεῖς, οὐδ' ἠμπόδισαν τὴν ἐπέκτασιν αὐτῶν εἰς τὴν Συρίαν. Εἰς τὰ ἀνατολικὰ σύνορα ἐπανεστάτησεν ὁ διοικητὴς τῆς Βακτριανῆς Διόδοτος (250 π. Χ.) καὶ ἵδρυσεν ἀνεξάρτητον ἑλληνικὸν κράτος. Ἀλλὰ καὶ οἱ Πάρθοι ἱδρύουν, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἀρσάκη, τὸ κράτος τῶν Ἀρσακιδῶν (248—247 π. Χ.), οἱ ὁποῖοι περιποιοῦνται τοὺς Ἕλληνας καὶ θέλουν νὰ λέγωνται «φιλέλληνες», ἀλλὰ κατ' οὐσίαν ἐργάζονται κατὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἐπὶ τοῦ Ἀντιόχου λοιπὸν Β΄ ἔγινεν ἡ μοιραία οὕτως εἰπεῖν ἀπόσπασις τῶν ἀνατολικωτέρων ἐπαρχιῶν τοῦ κράτους τῶν Σελευκιδῶν.

Ἐπὶ τοῦ Σελεύκου, Β΄, τοῦ Καλλινίκου λεγομένου (247—226 π. Χ.) διαδόχου τοῦ Ἀντιόχου Β΄, ἐχάθη καὶ ἡ Μικρὰ Ἀσία, τὴν ὁποίαν κατέλαβεν ὁ βασιλεὺς τῆς Περγάμου Ἄτταλος Α΄ (243—197 π. Χ.) βοηθούμενος ὑπὸ τῶν ἰθαγενῶν ἡγεμόνων τῆς Βιθυνίας καὶ τῆς Καππαδοκίας. Μετὰ τὸν Σέλευκον Γ΄, διάδοχον τοῦ Σελεύκου Β΄, κατέλαβε τὸν θρόνον Ἀντίοχος Γ΄ ὁ Μέγας (223—187 π. Χ.), ὁ πολεμικώτερος καὶ στρατηγικώτερος τῶν Σελευκιδῶν. Ὁ Ἀντίοχος διὰ τολμηροτάτων ἐκστρατειῶν κατέλαβεν ἐκ νέου τὴν ἀπολεσθεῖσαν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ νότιον Συρίαν, εἰσέβαλεν εἰς τὴν Περσίαν καὶ ἠνάγκασε τοὺς Πάρθους νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν κυριαρχίαν του. Ἐκ τῆς Περσίας ἐπροχώρησεν εἰς τὴν Βακτριανὴν καὶ ἐνίκησε τὸν Ἕλληνα βασιλέα Εὐθύδημον, τὸν ὁποῖον ὅμως ἔπειτα ἀνεγνώρισε διὰ συνθήκης συμμαχίας καὶ ἐπιμαχίας (206), διὰ νὰ μὴ τὸν ἀναγκάσῃ νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειαν τῶν νομάδων τῆς Ἀσίας. Ἀπὸ τὴν Βακτριανὴν κατέβη ὑπὲρ τὸν Ἰνδικὸν Καύκασον εἰς τὰς Ἰνδίας καὶ συνῆψε συμφωνίας μὲ Ἰνδοὺς ἡγεμόνας, ἔπειτα δ' ἐπέστρεψε διὰ τῆς Ἀραχωσίας (Ἀφγανιστὰν) εἰς τὴν Σελεύκειαν. Ἡ τόλμη δηλαδὴ καὶ αἱ ἐπιτυχίαι τοῦ Ἀντιόχου (ὅστις δι' αὐτὰς ὠνομάσθη καὶ Μέγας) ὑπενθυμίζουν ἐν μέρει τὰς πορείας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ Πτολεμαῖοι καὶ οἱ Περγαμηνοὶ ἡγεμόνες βαρέως ἔφερον τὰς ἐπιτυχίας του καὶ ἤρχισαν νὰ συνεννοοῦνται μὲ τοὺς Ρωμαίους, οἱ ὁποῖοι ἐν τέλει θὰ νικήσουν τὸν Ἀντίοχον. Ἂν ὁ Ἀντίοχος ἀντὶ στρατιωτικῶν περιπετειῶν εἶχε πανελλήνια πολιτικὰ αἰσθήματα, θὰ ἠδύνατο νὰ ἑνώσῃ τὸν Ἑλληνισμὸν μὲ τὸν τύπον τῆς συμμαχίας ποὺ ἔκαμε μὲ τὸν Εὐθύδημον. Θὰ τὸν ἐπροφύλασσεν οὕτω καὶ ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴν ὑποδούλωσιν.

Μακεδονία. Γαλάται. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λυσιμάχου (281 π. Χ.), ὅστις ἀπὸ τοῦ 287 π. Χ., ἀπὸ τῆς φυγῆς δηλαδὴ τοῦ Δημητρίου Πολιορκητοῦ, εἶχε καταλάβει καὶ τὴν Μακεδονίαν, κατώρθωσε νὰ γίνῃ κύριος Πτολεμαῖος ὁ Κεραυνός, υἱὸς τοῦ Πτολεμαίου Α΄ τῆς Αἰγύπτου, ὅστις χάριν τοῦ νεωτέρου ἀδελφοῦ του Πτολεμαίου Β΄ εἶχεν ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον. Ὁ Κεραυνὸς εἶχεν ἐλπίδας νὰ ἐκτείνῃ τὸ κράτος του εἰς τὴν Θράκην καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἀλλ' αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Γαλατῶν ἐσταμάτησαν τὰ σχέδιά του.

Ἀπὸ τοῦ Δ΄ π. Χ. αἰῶνος εἶχεν ἀρχίσει κίνησις τοῦ πολεμικοῦ ἔθνους τῶν Γαλατῶν ἢ Κελτῶν πρὸς ἀνατολάς. Μία φυλὴ γαλατική, ἡ τῶν Σκορδίσκων, ἐγκατεστάθη εἰς τὴν ἄνω Μοισίαν, ἵδρυσε τὴν πόλιν Σιγγηδόνα (τὸ σημερινὸν Βελιγράδι) καὶ ἀνεμίχθη βαθμηδὸν μετὰ τῶν ἰθαγενῶν Ἰλλυριῶν. Τὴν πρόοδον τῶν Γαλατῶν νοτιώτερον ἠμπόδισαν ἰσχυροὶ ἡγεμόνες, ὅπως ὁ Ἀντίπατρος, ὁ Κάσσανδρος, ὁ Λυσίμαχος. Μετὰ τὸν θάνατον ὅμως τοῦ τελευταίου οἱ Γαλάται ἀπὸ βορρᾶ εἰσβάλλουν εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ συγκρούονται πρὸς τὸν Πτολεμαῖον Κεραυνόν, ὅστις εἰς τὸν πόλεμον τοῦτον ἐφονεύθη (279 π. Χ.). Οἱ νικηταὶ Γαλάται ἐστράφησαν ἐν μέρει πρὸς τὴν Θράκην, ἐν μέρει δὲ εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Βρέννου. Εὐτυχῶς οἱ Στερεοελλαδῖται (Φωκεῖς, Λοκροὶ καὶ πρὸ πάντων Αἰτωλοὶ) ἠνώθησαν καὶ ἔσπευσαν κατὰ τῶν Γαλατῶν, τοὺς ὁποίους ἐνίκησαν παρὰ τοὺς Δελφοὺς (278) καὶ ἐξεδίωξαν ἐξ Ἑλλάδος. Τοὺς Γαλάτας τῆς Θράκης ἐνίκησε παρὰ τὴν Λυσιμάχειαν ὁ Ἀντίγονος Γονατᾶς, ὁ υἱὸς τοῦ Δημητρίου Πολιορκητοῦ, ὅστις, φιλοδοξῶν νὰ κυβερνήσῃ τὰς χώρας, ποὺ ἐκυβέρνησεν ἄλλοτε ὁ πατήρ του, ἔσπευσε νὰ βοηθήσῃ αὐτάς. Πράγματι ἡ νίκη τοῦ Ἀντιγόνου ἐβοήθησεν αὐτὸν νὰ γίνῃ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας. Αἱ νῖκαι κατὰ τῶν Γαλατῶν ἐνίσχυσαν τὸ ἑλληνικὸν ἐθνικὸν αἴσθημα. Οἱ Γαλάται ἐν τούτοις κατώρθωσαν νὰ ἱδρύσουν κράτος ἑκατέρωθεν τοῦ Αἵμου, εἰς τὰς ὑπωρείας τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται ἡ πρωτεύουσά των Τύλις. Μετὰ δυσκολίας κατώρθωσαν οἱ Θρᾶκες νὰ διαλύσουν, περὶ τὸ τέλος τοῦ Γ΄ αἰῶνος, τὸ γαλατικὸν κράτος τοῦ Αἵμου. Ἄλλοι Γαλάται εἶχον κληθῆ ὑπὸ τοῦ ἰθαγενοῦς ἡγεμόνος τῆς Βιθυνίας Νικομήδους καὶ ἐγνώρισαν τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ὅπου ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν ἀπ' αὐτῶν κληθεῖσαν Γαλατίαν. Οὗτοι διεξήγαγον ἀγῶνας πρὸς τοὺς Σελευκίδας καὶ ἔπειτα πρὸς τοὺς Ἀτταλίδας, μὲ τὸν καιρὸν δὲ ἀνεμίχθησαν μετὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ ὠνομάσθησαν Ἑλληνογαλάται ἢ Γαλλογραῖκοι.

Ἀντιγονίδαι. Ὁ νικητὴς τῶν Γαλατῶν Ἀντίγονος ὁ Γονατᾶς (278—239) ἀνεγνωρίσθη προθύμως βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας καὶ μέρους τῆς Ἑλλάδος, τῶν χωρῶν δηλαδὴ τῶν ὁποίων ἦρχεν ἄλλοτε ὁ πατήρ του Δημήτριος ὁ Πολιορκητής. Ὁ Ἀντίγονος εἶχεν εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας του νὰ ἀντικρούσῃ τὰς ἐπιθέσεις τοῦ ἐξ Ἰταλίας ἐπανελθόντος Πύρρου, βασιλέως τῶν Ἠπειρωτῶν. Κατ' ἀρχὰς ἡττήθη ὑπὸ τοῦ Πύρρου, ἀλλ' ἔπειτα ἀνέλαβε δυνάμεις καὶ ἠκολούθησε τὸν κατελθόντα εἰς τὴν Ἑλλάδα Πύρρον. Εἰς τὸ Ἄργος συνεκρούσθησαν οἱ δύο στρατοὶ καὶ τότε ἐφονεύθη ὁ Πύρρος (272 π. Χ.). Ὁ Ἀντίγονος ἐστερέωσε τὴν ἀρχήν του ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' ἐπροκάλεσε τὴν ἀντίδρασιν τῶν Ἑλλήνων καὶ συνασπισμὸν ἐναντίον του τοῦ Πτολεμαίου Β΄ τῆς Αἰγύπτου, τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Ἀθηνῶν, ὅστις ἀπέληξεν εἰς τὸν λεγόμενον Χρεμωνίδειον πόλεμον (266—262), ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντος τῶν Ἀθηνῶν τοῦ συντάξαντος τὴν συμφωνίαν. Ὁ Ἀντίγονος ἐνίκησε τοὺς Ἀθηναίους καὶ Σπαρτιάτας πρὶν ἔλθῃ βοήθεια ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖον καὶ ἐγκατέστησε πάλιν, ὡς ἄλλοτε ὁ Κάσσανδρος, μακεδονικὴν φρουρὰν ἐν Ἀθήναις.

Ἡ ἀντίδρασις κατὰ τῶν Μακεδόνων ἐξεδηλώθη καὶ εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ κοινοῦ τῶν Αἰτωλῶν καὶ τῶν Ἀχαιῶν, ἡ ὁποία ἔγινεν ἐπὶ τοῦ Ἀντιγόνου καὶ περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος κατωτέρω. Περὶ τοῦ Ἀντιγόνου πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι ἦτο φίλος τοῦ στωϊκοῦ φιλοσόφου Ζήνωνος καὶ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπροστάτευεν εἰς τὴν Μακεδονίαν.

Ὁ υἱὸς τοῦ Ἀντιγόνου Δημήτριος Β΄ (239—229 π. Χ.) διεξήγαγεν ἀγῶνας κατὰ τῶν Αἰτωλῶν καὶ Ἀχαιῶν καὶ κατέλαβε πάλιν τὴν Βοιωτίαν. Ἕνεκα τῶν ἀγώνων του κατὰ τῶν Αἰτωλῶν ἠναγκάσθη νὰ διατηρήσῃ φιλικὰς σχέσεις πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῶν παρὰ τὴν Σκόδραν Ἰλλυριῶν Ἄγρωνα, ὅστις διὰ τοῦ πειρατικοῦ στόλου του ἠνώχλει τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Ἑλλάδος. Ἐνῷ δηλαδὴ μέχρι τοῦδε οἱ Μακεδόνες, ὅπως καὶ οἱ Ἠπειρῶται, προστατεύουν τὴν Ἑλλάδα ἀγωνιζόμενοι κατὰ τῶν Ἰλλυριῶν, ὁ Δημήτριος ἀκολουθεῖ πολιτικὴν προσεγγίσεως πρὸς αὐτούς, ἡ ὁποία μόνον ἀργότερα, ὅταν ἐπενέβησαν οἱ Ρωμαῖοι εἰς τὰ πράγματα τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἦτο δικαιολογημένη. Ἡ φιλικὴ πολιτικὴ πρὸς τοὺς δυτικοὺς Ἰλλυριοὺς (τῆς Σκόδρας) δὲν ἐπροφύλαξε τὸν Δημήτριον ἀπὸ ἀγῶνας πρὸς τοὺς Ἰλλυριοὺς τῆς Δαρδανίας, πρὸς τοὺς ὁποίους πολεμῶν ἐφονεύθη (229 π. Χ.). Τοῦ ἀνηλίκου Φιλίππου Ε΄, υἱοῦ τοῦ Δημητρίου Β΄, ἐπίτροπος βασιλεὺς ἔγινεν ὁ συγγενής του Ἀντίγονος ὁ Δώσων (229—220 π. Χ.), ὅστις καὶ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀρχῆς ἐνίκησε τοὺς Ἰλλυριοὺς τῆς Δαρδανίας καὶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ βίου του. Ἐκτὸς τούτου οἱ Ἀχαιοὶ ἠναγκάσθησαν εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ βασιλέως τῆς Σπάρτης Κλεομένους νὰ ζητήσουν τὴν βοήθειαν τοῦ Ἀντιγόνου, ὅστις κατῆλθεν εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ ἐνίκησε τοὺς Σπαρτιάτας εἰς τὴν Σελλασίαν (221 π. Χ.). Ὁ Κλεομένης μόλις ἐσώθη καὶ ἔφυγεν εἰς Αἴγυπτον. Ἡ νίκη τῆς Σελλασίας ἐστερέωσε πάλιν τὴν φήμην καὶ τὴν θέσιν τῶν Μακεδόνων εἰς τὴν Ἑλλάδα, οἱ ὁποῖοι διευθύνουν τὸ κοινὸν τῶν Στερεοελλαδιτῶν, Ἀκαρνάνων, Φωκέων, Βοιωτῶν, Θεσσαλῶν καὶ Ἠπειρωτῶν ἀκόμη.

Τῷ 220 ἀπέθανεν ὁ Ἀντίγονος Δώσων, ἀνέλαβε δὲ τὴν ἀρχὴν ὁ ἐνηλικιωθεὶς Φίλιππος Ε΄, ὁ ὁποῖος ἠναγκάσθη νὰ πολεμήσῃ κατὰ τῶν Αἰτωλῶν, τῶν παλαιῶν ἐχθρῶν τῶν Μακεδόνων, μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ἀποτελούντων τὸ κοινὸν συμμάχων. Ὁ συμμαχικὸς οὗτος πόλεμος διήρκεσε τρία ἔτη (220—217 π. Χ.) καὶ ἔληξε διὰ τῆς εἰρήνης τῆς Ναυπάκτου, ἡ ὁποία ἀνεγνώρισε τὸ τότε ἐδαφικὸν καθεστὼς τῶν ἀντιπάλων. Πολὺ ταχέως θὰ προκαλέσῃ ἡ πολιτικὴ τοῦ Φιλίππου τὴν ἐπέμβασιν τῆς Ρώμης εἰς τὰ ἑλληνικὰ πράγματα.

Πτολεμαῖοι. Ὁ Πτολεμαῖος Α΄ ἐξέλεξε νὰ διοικήσῃ ἐπαρχίαν μὲ ἐθνολογικὴν ὁμοιογένειαν καὶ διὰ τοῦτο ἠδυνήθη νὰ διοικήσῃ εὐκολώτερον. Μακροὶ ἦσαν οἱ λεγόμενοι συριακοὶ πόλεμοι, οἱ πόλεμοι δηλαδὴ περὶ τῆς κατοχῆς τῆς Συρίας, μεταξὺ Πτολεμαίων καὶ Σελευκιδῶν, τὰ δὲ σύνορα μετεβάλλοντο συχνότατα. Περισσότερον χρόνον ἔμεινεν ἡ Παλαιστίνη ὑπὸ τοὺς Πτολεμαίους. Πρὸς δυσμὰς τῆς Αἰγύπτου κατέλαβον τὴν Κυρηναϊκὴν οἱ Πτολεμαῖοι καὶ ἐξεμεταλλεύθησαν μονοπωλιακῶς τὸ ἀρωματικὸν καὶ φαρμακευτικὸν φυτὸν σίλφιον. Οἱ Πτολεμαῖοι κατεσκεύασαν σπουδαιότατον ναυτικὸν μὲ τὰ μεγαλύτερα πλοῖα τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ δι' αὐτὸ κατέλαβον καὶ ἀνακατέλαβον πολλάκις παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Κύπρου καὶ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ὅπου ἤδρευε συνήθως μεγάλη μοῖρα αἰγυπτιακοῦ στόλου ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ναυάρχου τοῦ προεδρεύοντος τοῦ κοινοῦ τῶν νησιωτῶν μὲ ἕδραν τὴν Δῆλον. Ἐπίσης ἀνεμίχθησαν οἱ Πτολεμαῖοι εἰς τὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος καὶ ἠδύναντο νὰ πράττουν τοῦτο εὐκολώτερα διότι διέθετον πολλὰ χρήματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἐβοήθουν τοὺς συμμάχους των καὶ κατεπολέμουν τοὺς ἀντιπάλους των.

Μεγάλη εἶναι ἡ ὑπηρεσία τῶν Πτολεμαίων πρὸ πάντων τοῦ πρώτου (323—285) καὶ τοῦ δευτέρου (284—246) εἰς τὰ γράμματα καὶ τὴν ἐπιστήμην. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὑπῆρξε πολύτιμος σύμβουλος τοῦ πρώτου Πτολεμαίου καὶ ὁ περίφημος σοφὸς καὶ πολιτικὸς Δημήτριος ὁ Φαληρεύς. Οἱ Πτολεμαῖοι δὲν ἵδρυσαν πολλὰς ἑλληνικὰς πόλεις εἰς τὴν Αἴγυπτον, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς περιφήμους κτίστας πόλεων Σελευκίδας. Πλὴν τῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς πόλεως Ναυκράτιδος καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, κυρίως εἰπεῖν μόνον τὴν Πτολεμαΐδα ἵδρυσεν ὁ Πτολεμαῖος Β΄. Αἱ λοιπαὶ λεγόμεναι πόλεις, Κροκοδειλόπολις κλπ., εἶναι κέντρα ἱερὰ ἢ σταθμοὶ στρατιωτικοί. Εἰς τὰς τρεῖς ἑλληνικὰς πόλεις τῆς Αἰγύπτου οἱ Ἕλληνες ἔχουν προνομιακὴν θέσιν, κυβερνῶνται δημοκρατικῶς, οἱ δὲ βασιλεῖς ἐπιβλέπουν ἁπλῶς τὴν αὐτονομίαν αὐτῶν. Προνομιακὴν αὐτονομίαν ἐπῆραν ἀπὸ τοὺς Πτολεμαίους καὶ οἱ Ἰουδαῖοι καὶ δι' αὐτὸ πολλοὶ ἦλθαν καὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ ἔμαθαν τὰ ἑλληνικά. Οἱ Πτολεμαῖοι ἐξετίμων τὴν οἰκονομολογικὴν ἱκανότητα τῶν Ἰουδαίων καὶ ἐχρησιμοποίησαν αὐτοὺς πολλαχῶς. Προνόμια εἶχον καὶ οἱ ὀλίγοι Ἕλληνες οἱ ἐγκατεστημένοι εἰς τὰ μεγαλύτερα διοικητικὰ κέντρα, τὰς μητροπόλεις τῶν περιφερειῶν, ἐν μέρει δὲ καὶ Αἰγύπτιοι μὲ ἑλληνικὴν μόρφωσιν καὶ ἐξηλληνισμένοι. Εἰς τὴν ὕπαιθρον ὑπῆρχον Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι ὡς στρατιῶται ἠμείφθησαν μὲ κτήματα καὶ ἔγιναν κληροῦχοι. Οἱ διεσπαρμένοι οὗτοι Ἕλληνες ἀνεμιγνύοντο μὲ Αἰγυπτίους καὶ ἐγίνοντο μιξέλληνες, βαθμηδὸν δὲ ἔχαναν τελείως τὸν ἑλληνισμόν των.

Οἱ ἰθαγενεῖς Αἰγύπτιοι ἐργάζονται τὰ κτήματα τῶν Πτολεμαίων ἢ τῶν αἰγυπτιακῶν ναῶν χωρὶς πολιτικὰ δικαιώματα. Διοικοῦνται ἀπολυταρχικῶς ὑπὸ τῶν Πτολεμαίων, οἱ ὁποῖοι λατρεύονται ὑπ' αὐτῶν καὶ ὡς θεοί. Οἱ ἀνώτεροι διοικητικοὶ ὑπάλληλοι ἐλέγοντο στρατηγοὶ ἢ ἐπιστράτηγοι, οἱ δὲ οἰκονομικοὶ νομάρχαι, τοπάρχαι ἢ κωμάρχαι. Οἱ οἰκονομικοὶ ὑπάλληλοι εἶναι πολλοί, διότι πλὴν τῶν φόρων ἔχουν τὰ μονοπώλια καὶ ἄλλας ἐπιχειρήσεις οἱ Πτολεμαῖοι, οἱ ὁποῖοι ἀνέπτυξαν διὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἰουδαίων μεγάλως τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν τῆς Αἰγύπτου καὶ τὸ ἐμπόριον αὐτῆς, ὄχι μόνον πρὸς τὴν Μεσόγειον, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν. Ὑδραυλικὰ ἔργα, ἀποξηράνσεις γαιῶν (παρὰ τὸ σημερινὸν Φαγιοὺμ) ηὔξησαν τὴν καλλιεργήσιμον γῆν τῆς Αἰγύπτου, ἡ ὁποία οὐδέποτε ἄλλοτε εἰς τὴν ἀρχαιότητα εἶχε τόσον πλοῦτον. Δυστυχῶς οἱ περισσότεροι Πτολεμαῖοι (πλὴν τοῦ πρώτου) ὑπῆρξαν ἐλεεινοὶ ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν καὶ ἡ διαφθορά των ἔβλαψε καὶ τὴν διοίκησιν τῆς χώρας καὶ τὴν θέσιν τῶν Ἑλλήνων εἰς αὐτήν, διότι τοὺς κατέστησε μισητοὺς εἰς τοὺς ἐντοπίους. Μόνον ἡ πνευματικὴ καὶ οἰκονομολογικὴ ὑπεροχὴ (ὄχι ἡ διοίκησις) ἐκράτησε, μὲ δυσκολίαν ὅμως, τὸν Ἑλληνισμὸν εἰς τὴν Αἴγυπτον.

Ἀτταλίδαι. Ὁ Φιλέταιρος ἵδρυσε τὸ κράτος τῆς Περγάμου (283—263), τὸ ὁποῖον ἐστερέωσε καὶ ἐξέτεινεν ὁ υἱός του Εὐμένης Α΄ (263—241) νικήσας τὸν Ἀντίοχον Α΄. Ὁ υἱὸς τοῦ Εὐμένους Ἄτταλος Α΄ (241—197 π. Χ.) ἐνίκησε καὶ τοὺς Γαλάτας, οἱ ὁποῖοι εἶχον ὠφεληθῆ ἐκ τῶν πολέμων μεταξὺ Σελευκιδῶν καὶ Πτολεμαίων καὶ ἐνισχυθῆ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ἡ νίκη τοῦ Ἀττάλου ἐστερέωσε τὴν φήμην του καὶ τὸ ἑλληνικὸν αἴσθημα, ὁ δὲ υἱός του Εὐμένης Β΄ (197—159) ἵδρυσε τὸν περίφημον βωμὸν τοῦ Διὸς μὲ τὴν παράστασιν τοῦ ἀγῶνος τῶν θεῶν κατὰ τῶν γιγάντων, τὴν γιγαντομαχίαν δηλαδή, ἡ ὁποία ἐσυμβόλιζε τὴν νίκην τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν βαρβάρων. Ὁ Εὐμένης ἐνίκησε καὶ αὐτὸς τὸν ἰθαγενῆ ἡγεμόνα τῆς Βιθυνίας Προυσίαν. Οἱ Ἀτταλίδαι διετήρησαν τὴν δύναμίν των συμμαχοῦντες πότε μὲ τοὺς Πτολεμαίους κατὰ τῶν ἐχθρῶν των Σελευκιδῶν, πότε μὲ τοὺς Ρωμαίους κατὰ τοῦ Φιλίππου Ε΄ καὶ τοῦ Ἀντιόχου Γ΄. Ἡ πολιτικὴ εὔνοια τῆς Ρώμης πρὸς τοὺς πιστοὺς εἰς αὐτὴν Ἀτταλίδας ἑρμηνεύει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τελευταῖος Ἄτταλος ὁ Γ΄ ἐκληροδότησε (133) τὸ κράτος του εἰς τοὺς Ρωμαίους, οἱ ὁποῖοι ἵδρυσαν ἐξ αὐτοῦ τὴν ἐπαρχίαν τῆς Ἀσίας.

Οἱ Ἀτταλίδαι μετὰ τοὺς Πτολεμαίους, καὶ κατὰ τὸ παράδειγμα ἐκείνων, ἐπροστάτευσαν τὰ γράμματα καὶ τὰς τέχνας. Πλὴν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καὶ γλυπτικῶν ἔργων, μὲ τὰ ὁποῖα ἐκόσμησαν τὴν Πέργαμον, ἵδρυσαν βιβλιοθήκην, ὅπου εἰργάσθησαν λόγιοι ὀνομαστοί, ὅπως ὁ Κράτης ὁ Μαλλώτης καὶ Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς Πτολεμαίους καὶ κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν Σελευκιδῶν ἔκτισαν πολλὰς πόλεις (Ἀττάλειαν π. Χ.) καὶ στρατιωτικὰς ἀποικίας. Εἰς τὰς πόλεις παρεῖχον πλείονα ἢ ὀλιγώτερα προνόμια, ἀναλόγως τῶν περιστάσεων, τοὺς δὲ κατοίκους τῆς ὑπαίθρου, τοὺς γεωργοὺς (τοὺς λαούς, ὅπως ἐλέγοντο καὶ ἐδῶ καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον), ἐχρησιμοποίουν εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀπεράντων κτημάτων, τὰ ὁποῖα κατέλαβον, σχεδὸν ὡς δουλοπαροίκους. Διὰ τῶν πόλεων, ποὺ ἵδρυσαν αἱ Ἀττα-

Digitized by Google

λίδαι, διέδωκαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ συνετέλεσαν εἰς τὸν ἐξελληνισμὸν αὐτῆς.

Τὸ κράτος τῆς Βακτριανῆς. Ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε καταλάβει τὴν Βακτριανὴν καὶ Σογδιανὴν παρὰ τοὺς ποταμοὺς Ἰαξάρτην καὶ Ὦξον καὶ εἶχε κτίσει μερικὰς πόλεις, ἐκ τῶν ὁποίων σῴζονται καὶ μέχρι σήμερον, ὅπως ἡ Ἀλεξάνδρεια τῆς Σογδιανῆς Χοτζένδ). Εἰς τὰς πόλεις αὐτὰς ἐγκατεστάθησαν Ἕλληνες στρατιῶται, οἱ ὁποῖοι ἦσαν τρόπον τινὰ τὰ στηρίγματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τοὺς ἀκραίους αὐτοὺς σταθμούς. Ἡ Βακτριανὴ περιῆλθεν εἰς τὸ κράτος τοῦ Σελεύκου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀπεσπάσθη τῷ 250 π. Χ. ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Διοδότου, ὅστις ἀνεκηρύχθη βασιλεύς. Ἡ δυναστεία τοῦ Διοδότου ἀνετράπη ὑπὸ τοῦ ἐκ Μαγνησίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας Εὐθυδήμου, μετὰ τοῦ ὁποίου ἐν τέλει ἔκαμε συμμαχίαν ὁ ἐκστρατεύσας μέχρι τῆς Βακτριανῆς Ἀντίοχος Γ' ὁ Μέγας. Τὸ ἑλληνικὸν κράτος τῆς Βακτριανῆς ἦτο ἀναγκαῖον διὰ νὰ ἀποκρούῃ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Ἀσιατῶν νομάδων καὶ τὴν ἀνάγκην αὐτὴν ἀνεγνώρισεν ὁ Ἀντίοχος.

Ὁ υἱὸς τοῦ Εὐθυδήμου Δημήτριος ὑπερέβη τὸν Ἰνδικὸν Καύκασον, κατῆλθεν εἰς τὰς Ἰνδίας καὶ ἔγινε κύριος τῆς χώρας, τὴν ὁποίαν ἄλλοτε εἶχε καταλάβει ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος. Ἡ πρωτεύουσα τῆς καταληφθείσης ἰνδικῆς περιφερείας ὠνομάσθη Εὐθυδήμεια, ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ πατρὸς τοῦ Δημητρίου. Ἀκολούθως κατελήφθη καὶ ἡ Ἀραχωσία (Ἀφγανιστάν), ὅπου ἱδρύθη καὶ πόλις Δημητριάς, ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ καταλαβόντος τὴν χώραν. Οὕτω περὶ τὸ 200 π. Χ. εἶχε δημιουργηθῆ ἰσχυρὸν ἀνατολικὸν ἑλληνικὸν κράτος, τὸ ὁποῖον περιελάμβανε τὸ νότιον σημερινὸν Τουρκεστάν, τὸ Ἀφγανιστὰν καὶ τὴν περιφέρειαν τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ.

Τὸ κράτος ὅμως τοῦτο δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ζήσῃ ἐπὶ μακρόν. Ἐσωτερικοὶ ἀγῶνες περὶ τοῦ θρόνου καὶ ἐπιδρομαὶ τῶν νομάδων τῆς Ἀσίας καὶ τῶν Πάρθων τῆς Περσίας ἐξήντλησαν πολὺ ταχέως τὸ ἀνομοιογενὲς ἑλληνοβαρβαρικὸν συγκρότημα. Περὶ τὸ 130 π. Χ. τὸ βόρειον τμῆμα τοῦ κράτους, ἡ Βακτριανὴ καὶ ἡ Σογδιανή, κατελήφθη ἀπὸ νομάδας τῆς Ἀσίας, τοὺς Τοχάρους, συγγενεῖς ἴσως πρὸς τοὺς σημερινοὺς Θιβετανούς. Περισσότερον χρόνον ἐκρατήθησαν οἱ Ἕλληνες νοτίως τοῦ Ἰνδοκούχου, ὅπου ὅμως ἐπίσης περὶ τὸ 30 π.Χ. διελύθη τὸ κράτος τοῦ τελευταίου Ἑλληνο. βασιλέως Ἑρμαίου πάλιν διὰ τῶν νομάδων. Ὁ ὀνομαστότερος βασιλεὺς τοῦ ἑλληνοϊνδικοῦ κράτους ἦτο ὁ ἀναφερόμενος καὶ εἰς ἰνδικὰς πηγὰς Μένανδρος, ὅστις προσῆλθε καὶ εἰς τὸν βουδδισμὸν διὰ νὰ καταστῇ δημοτικὸς εἰς τοὺς ὑπηκόους του. Εἰς τὴν Ἰνδικὴν εἶχε καὶ ἐπίδρασιν ἡ ἑλληνικὴ τέχνη εἰς τὴν θρησκευτικὴν τέχνην τοῦ βουδδισμοῦ. Καὶ τὰ ὡραιότατα νομίσματα τῶν Ἑλλήνων βασιλέων τῆς Βακτριανῆς καὶ τῶν Ἰνδιῶν (ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐμάθαμεν καὶ τὰ περισσότερα ὀνόματα τῶν βασιλέων αὐτῶν) δεικνύουν ὅτι οὗτοι εἶχον καλέσει ἱκανοὺς Ἕλληνας τεχνίτας εἰς τὴν μακρινὴν Ἀνατολήν, οἱ ὁποῖοι ἤσκησαν πράγματι μεγάλην ἐπίδρασιν.

Ὁ πολιτισμὸς ἐπὶ τῶν Διαδόχων καὶ τῶν Ἐπιγόνων. Διὰ τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ ἱστορικοῦ Droysen ἤρχισε νὰ μελετᾶται καλύτερον ἡ ἐποχὴ τῶν Διαδόχων καὶ Ἐπιγόνων, ἔκτοτε δὲ νέαι πηγαὶ ἐκ παπύρων, ἐπιγραφῶν, ἔργων τέχνης κλπ. μᾶς βοηθοῦν νὰ ἐκτιμήσωμεν τὴν μεγάλην ἔκτασιν καὶ ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Οὐδενὸς ἄλλου κατακτητοῦ τὸ ἔργον εἶχε μονιμώτερα ἀποτελέσματα, ὄχι τόσον ὑπὸ ἔποψιν πολιτικήν, ἀλλὰ πολιτιστικήν. Ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως τὸ ἐμπόριον, τὸ ὁποῖον πρὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου περιωρίζετο κυρίως εἰς τὴν Μεσόγειον, ἔγινε τώρα παγκόσμιον. Οἱ Σελευκίδαι μεταφέρουν ἐκ τῶν Ἰνδιῶν ἀρώματα, πολυτίμους λίθους, βάμβακα καὶ ἀργότερα μεταξωτά· ὁμοίως καὶ οἱ Πτολεμαῖοι, οἱ ὁποῖοι φέρουν εἰς τὴν Μεσόγειον καὶ τὰ ἐμπορεύματα τῆς Ἀραβίας. Οἱ τελευταῖοι ἀνταγωνίζονται πρὸς τοὺς Σελευκίδας καὶ εἰς τὰ ἰνδικὰ ἐμπορεύματα μετὰ τὸ 100 π. Χ., ὅταν ὁ περίφημος θαλασσοπόρος Ἵππαλος ἀνεκάλυψε τοὺς περιοδικοὺς ἀνέμους τοῦ Ἰνδικοῦ ὠκεανοῦ καὶ ηὐκόλυνεν ἑπομένως εἰς αὐτὸν τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον. Ὁμοίως οἱ Πτολεμαῖοι ἐξάγουν σῖτον ἐξ Αἰγύπτου, ὑφάσματα, πάπυρον κλπ., αὐτοὶ δ' ἐπίσης ἐμπορεύονται τὴν ξυλείαν καὶ τὸν χαλκὸν τῆς Κύπρου. Σημειωτέον ὅτι οἱ Σελευκίδαι καὶ οἱ Πτολεμαῖοι ἔπαιρναν τὰ ἰνδικὰ καὶ ἀραβικὰ ἐμπορεύματα δι' ἀνταλλαγῆς καὶ τὰ ἐπώλουν ἔπειτα ἀντὶ χρήματος εἰς τὴν Μεσόγειον, ἑπομένως εἶχον μεγάλα κέρδη (ὅπως οἱ νεώτεροι ἔμποροι οἱ ἀνταλλάσσοντες εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἀφρικῆς τὸ ἐλεφαντοστοῦν, δέρματα κλπ. μὲ εὐρωπαϊκά τινα μικροβιομηχανήματα). Οἱ Σελευκίδαι, ἀλλὰ πρὸ πάντων οἱ Πτολεμαῖοι, ἔστελλον τὰ ἐμπορεύματα των μέχρι τῆς Δύσεως, τὸ μέγα δὲ τοῦτο ἐμπόριον ηὐκόλυνε πολὺ καὶ ἡ κοπὴ ἀργυροῦ δηναρίου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων κατὰ τὸν Γ' π. Χ. αἰῶνα. Μόνον τὸ ἐμπόριον τοῦ σίτου τοῦ Εὐξείνου πόντου περιωρίσθη, διότι ὁ σῖτος τῆς Αἰγύπτου εἶναι τώρα εὐθηνότερος.

Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις τῆς Αἰγύπτου διὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν εὐνοηθέντων ὑπ' αὐτῶν Ἰουδαίων. Ἔγιναν ἀποξηράνσεις καὶ ἐχρησιμοποιήθη νέον ἔδαφος δι' ἐγκατάστασιν στρατιωτῶν ὑπὸ τῶν Πτολεμαίων. Ἀνεπτύχθησαν ὑπ' αὐτῶν τὰ τραπεζιτικά, βιομηχανικά, ἐμπορικὰ μονοπώλια. Τὸ ἐμπορικὸν ναυτικὸν ἔλαβε μεγίστην ἔκτασιν, ὅσην δὲν εἶχεν ἄλλοτε οὐδ' ἡ Μίλητος, οὐδ' ἡ Μασσαλία. Ἐννοεῖται ὅτι, παρὰ τὴν τεραστίαν αὐτὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τῆς Αἰγύπτου, ὁ ἰθαγενὴς πληθυσμὸς ὑποφέρει, μισεῖ τοὺς Ἕλληνας καὶ εἶναι καὶ τοῦτο λόγος, δι' ὃν ἡ μονιμωτέρα ἐγκατάστασις τῶν Ἑλλήνων δὲν θὰ καταστῇ δυνατὴ εἰς τὴν Αἴγυπτον. Τὸ ἐμπόριον τῶν Σελευκιδῶν ἔχει μεγάλην ἔκτασιν κατὰ ξηρὰν (ἀπὸ τῆς Βακτριανῆς καὶ τῶν Ἰνδιῶν μέχρι τῆς Μεσογείου), τοῦτο δ' ἑρμηνεύει καὶ τὸ πλῆθος τῶν πόλεων ποὺ ἵδρυσαν οἱ Σελευκίδαι ὄχι μόνον εἰς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Μεσοποταμίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Βακτριανήν.

Ἀλλὰ δὲν ἔγινε μόνον τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον παγκόσμιον. Ἔγινε καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα κοινή. Εἰς τὸ πλῆθος τῶν νέων πόλεων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου, τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὴν Ἀντιόχειαν, τὴν Πέργαμον κλπ., κατέφυγον Ἕλληνες ἐκ διαφόρων μερῶν τῆς Ἑλλάδος, οἱ ὁποῖοι δὲν ἠδύναντο νὰ ὁμιλοῦν τὰς διαλέκτους των, ἀλλὰ τὴν γνωστοτέραν διὰ τῶν μεγάλων συγγραφέων ἀττικὴν διάλεκτον. Οὕτω, λοιπόν, οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς τῶν Ἀθηνῶν, Πλάτων, Ἰσοκράτης, Δημοσθένης κλπ., ἐπέβαλον εἰς ὅλους τοὺς Ἕλληνας τὴν γλῶσσαν τῶν Ἀθηνῶν διὰ τοῦ ἔργου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων του. Ἡ ἀττικὴ διάλεκτος, ἀφοῦ ἔχασεν ἐλάχιστα ἰδιαίτερα στοιχεῖά της (τὸ διπλοῦν ττ, τὴν ἀττικὴν δευτέραν κλίσιν κττ.), ἔγινε κοινὴ ὅλων τῶν Ἑλλήνων καὶ παρηγκώνισε μὲ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων καὶ τὰς ἄλλας διαλέκτους καὶ ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα. Πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι τὸ πλῆθος τῶν νέων πόλεων, ποὺ ἵδρυσαν οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἡ μεγάλη ἐπικοινωνία, τὴν ὁποίαν ἐπροκάλει τὸ μέγα ἐμπόριον αὐτῶν, ηὐκόλυνε τὴν ἐπικράτησιν τῆς κοινῆς. Εἰς αὐτὴν πλέον γράφουν οἱ ἀμέτρητοι Ἕλληνες λόγιοι τῆς Ἀνατολῆς (πλὴν ὀλίγων ποιητῶν, τοῦ Θεοκρίτου π. χ., οἱ ὁποῖοι εἰς τὴν ποίησιν μεταχειρίζονται διαλέκτους) καὶ πρὸ Χριστοῦ καὶ μετ' αὐτόν. Εἰς αὐτὴν γράφουν καὶ οἱ ξένοι, εἰς αὐτὴν θὰ μεταφράσουν οἱ Ἰουδαῖοι τὴν Παλαιὰν Διαθήκην (τὴν λεγομένην μετάφρασιν τῶν Ἑβδομήκοντα), εἰς αὐτὴν θὰ γραφῇ τὸ Εὐαγγέλιον.

Ἡ παρέκκλισις ὅμως ἀπὸ τῆς γνησίας ἀττικῆς διαλέκτου καὶ πρὸ πάντων τὸ ἐξεζητημένον καὶ πομπῶδες ὕφος μερικῶν συγγραφέων προκαλοῦν τὴν ἀντίδρασιν τῶν ἀττικιζόντων, τῶν θελόντων δηλαδὴ τὴν πλήρη ἐπιβολὴν τῆς ἀττικῆς διαλέκτου. Ἡ κίνησις αὐτή, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα ἀττικισμός, ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ Α' π. Χ. αἰῶνος καὶ ἔγινεν αἰτία νὰ περιφρονηθοῦν καὶ χαθοῦν πολλὰ καὶ καλὰ ἱστορικὰ ἔργα καὶ ἄλλα πεζογραφήματα τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ὁ αὐτὸς ἀττικισμὸς ἠμπόδιζε καὶ τὴν χρῆσιν τῆς ἐξελισσομένης εἰς τὴν καθημερινὴν ὁμιλίαν ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἠνάγκαζε τοὺς γράφοντας κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ ἔπειτα ἀκόμη νὰ μιμοῦνται τοὺς γραμματικοὺς τύπους τῶν Ἀθηναίων συγγραφέων τοῦ Ε' καὶ Δ' αἰῶνος π. Χ. Δὲν διεμόρφωσαν, λοιπόν, οἱ ἀττικοὶ συγγραφεῖς μόνον τὴν κοινὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἐπὶ τῶν Διαδόχων, ἀλλ' ἐπέδρασαν ἐπὶ χιλιετηρίδας εἰς τὴν γραπτὴν γλῶσσαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Ἡ κοινὴ ἑλληνικὴ μετεδίδετο εὐκολώτερον τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων εἰς ξένους, Αἰγυπτίους, Ἰουδαίους κλπ., οἱ ὁποῖοι ἤθελον νὰ μορφωθοῦν. Πράγματι εἰς τὰς πόλεις τῆς Συρίας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἴσως δὲ καὶ τῆς Μηδίας ἀκόμη, ἐπεκράτει ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὴν ὁποίαν ἐμάνθανον καὶ πολλοὶ ἰθαγενεῖς, οἱ θέλοντες νὰ ἐξελληνισθοῦν, νὰ μορφωθοῦν κατὰ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν (οὗτοι ἐπήγαινον καὶ εἰς τὰ ἑλληνικα γυμνάσια καὶ τὰ θέατρα, τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Ἀνατολήν). Εἰς τὴν ὕπαιθρον χώραν οἱ ἰθαγενεῖς ὡμίλουν τὴν γλῶσσάν των, εἰς τὴν Αἴγυπτον τὴν αἰγυπτιακήν, εἰς τὴν Συρίαν τὴν ἀραμαϊκήν, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μικρασιατικὰς διαλέκτους, εἰς τὴν ἔρημον τῆς Συρίας τὴν ἀραβικήν. Μόνον εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν θὰ ἐξελληνισθῇ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἡ ὕπαιθρος χώρα, ἐνῷ εἰς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα βαθμηδὸν ὑποχωρεῖ εἰς τὴν ἀραμαϊκήν, αἰγυπτιακὴν καὶ ἀραβικήν, ἕως ὅτου τὸν Ζ' αἰῶνα, διὰ τῆς κατακτήσεως τῶν Ἀράβων, θὰ ἐπιβληθῇ ἡ ἀραβικὴ εἰς τὴν Συρίαν καὶ Αἴγυπτον.

Πολὺ μεγαλυτέρα εἶναι ἡ ἐπίδρασις τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Ὅπως εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, ἡ τέχνη τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων ἔχει νέα προβλήματα πρὸς λύσιν, καὶ εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὴν γλυπτικὴν καὶ τὴν ζωγραφικήν, καὶ δεικνύει ὅλην τὴν πρὸς τοῦτο ἱκανότητα προσαρμογῆς. Εἰς τὴν Συρίαν ἀνέπτυξε τὰς καμπύλας γραμμὰς τῶν τόξων καὶ θόλων, τὰς ὁποίας ἐφαρμόζει ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Ρώμη εἰς μεγάλα οἰκοδομήματα, ἀνάκτορα, θέρμας, ἀμφιθέατρα κτλ. Ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος π. Χ. συνηθίζεται τὸ κορινθιακὸν κιονόκρανον, τὸ ὁποῖον μὲ διαφόρους τροποποιήσεις ἐφηρμόσθη καὶ εἰς τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους. Ἡ γλυπτικὴ καὶ ἡ ζωγραφικὴ εἰς τὴν Αἴγυπτον, καὶ ἔπειτα εἰς τὴν Ἰταλίαν, τελειοποιοῦν τὴν προσωπογραφίαν καὶ μεταχειρίζονται καὶ τὸ τοπίον διὰ πρώτην φοράν. Πλὴν τῆς Ἀλεξανδρείας, μεγάλα κέντρα ἑλληνιστικῆς τέχνης ἦσαν ἡ Πέργαμος καὶ ἡ Ρόδος καὶ τέλος ἡ Ρώμη, ὅπου κατέφυγε μέγα πλῆθος τεχνιτῶν καὶ ὅπου ἀνεπτύχθη καὶ ἡ μίμησις τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης.

Ἀλλ' ἡ ἑλληνιστικὴ τέχνη δὲν ὑπῆρξε γονιμωτάτη μόνον εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ κόσμου· εἶχεν ἐπίδρασιν καὶ εἰς τὴν μακρινὴν Ἀνατολήν. Ἀπὸ τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος ἐπήγαιναν Ἕλληνες τεχνῖται εἰς τὰς Ἰνδίας, ὅπου ἐπέδρασαν εἰς τὴν θρησκευτικὴν τέχνην τοῦ βουδδισμοῦ. Ἡ ἐπίδρασις τῶν Ἑλλήνων τεχνιτῶν ἐξηκολούθησε καὶ ἔπειτα, ἔφθασε δὲ διὰ τοῦ βουδδισμοῦ καὶ τοῦ ἐμπορίου μέχρι τῆς Κίνας.

Ἀλλ' ἐνῷ ὁ Ἑλληνισμὸς διὰ τοῦ ἐμπορίου, τῆς τέχνης, τῆς πνευματικῆς ὑπεροχῆς εἶχε τόσην εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον, ἐν τέλει ὑπέστη διὰ τῶν θρησκειῶν τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ὑπεδουλώθη θρησκευτικῶς εἰς αὐτήν. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔδωσαν εἰς τοὺς Ρωμαίους πολλοὺς θεούς, ἀλλὰ καὶ ἐδέχθησαν πολλοὺς ἀπὸ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν (τὸν Σαβάζιον, τὴν Κυβέλην κλπ.), τὴν Αἴγυπτον (τὸν Σάραπιν, τὴν Ἶσιν), τὴν Συρίαν (τὸν Ἄδωνιν, τὴν Ἀφροδίτην). Μόνον κατὰ τῆς περσικῆς θρησκείας ᾐσθάνοντο ἀντίδρασιν οἱ Ἕλληνες, ἕνεκα τῆς παλαιᾶς ἀντιθέσεως ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Δαρείου καὶ τοῦ Ξέρξου. Εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὅμως ἐπῆλθε προσέγγισις Ἑλλήνων καὶ Περσῶν καὶ τοῦτο φαίνεται πρὸ πάντων εἰς τὴν Κομμαγηνήν, ὅπου καὶ ὁ Μίθρας ἐλατρεύετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὁμοῦ μὲ ἑλληνικοὺς θεούς. Εἰς τὴν Ἀνατολήν, λοιπόν, οἱ Ἕλληνες ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν ὅλων τῶν θρησκειῶν καὶ πρὸς τούτοις ἠναγκάσθησαν νὰ ἀποθεώσουν καὶ μερικοὺς ἐκ τῶν διαδόχων, πρὸ πάντων τοὺς Πτολεμαίους εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἀργότερα δὲ τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορας. Εἰς τὴν ἐπίδρασιν αὐτὴν συνετέλεσαν πολὺ αἱ γυναῖκες, αἱ ὁποῖαι συχνὰ ἦσαν ἰθαγενεῖς καὶ διὰ τῶν μικτῶν γάμων ἔφερον εἰς τοὺς Ἕλληνας τὰ ἔθιμα καὶ τὰς θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις τῆς Ἀνατολῆς. Οὕτω βαθμηδὸν οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀνατολῆς ἤλλαξαν, ἔγιναν θρησκευτικώτεροι, καὶ δι' αὐτὸ ἔπειτα θὰ δεχθοῦν τόσον εὔκολα καὶ θὰ διαδώσουν τὸν Χριστιανισμόν.

Ἀλλ' ἐνταῦθα πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν καὶ τὴν θρησκευτικὴν σύγκρουσιν Ἑλλήνων καὶ Ἑβραίων, ἡ ὁποία εἶχε καὶ πολιτικὰ ἀποτελέσματα. Ὁ βασιλεὺς τοῦ κράτους τῶν Σελευκιδῶν Ἀντίοχος Δ' ὁ Ἐπιφανὴς (176—164), θερμὸς ὀπαδὸς τοῦ πατρίου Ἑλληνισμοῦ, ἐφορολόγησε τοὺς Ἑβραίους καὶ τοὺς ναούς των, ἠθέλησε δὲ νὰ ἐμποδίσῃ ἰουδαϊκὰ θέσμια, ὅπως π. χ. τὴν περιτομήν, νὰ ἐπιβάλῃ τὴν λατρείαν τοῦ Διὸς εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σολομῶντος καὶ νὰ ἱδρύσῃ τμῆμα πόλεως ἑλληνικὸν ἐντὸς τῶν Ἱεροσολύμων. Τὰ θρησκευτικὰ καὶ οἰκονομικὰ μέτρα τοῦ Ἀντιόχου ἐπροκάλεσαν τὴν ἀπεγνωσμένην ἀντίστασιν τῶν ἱερέων καὶ τῶν συντηρητικῶν Ἑβραίων καὶ τὰ πράγματα ἔφθασαν εἰς αἱματηρὰς συρράξεις ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τῶν Μακκαβαίων. Ἐμπνεόμενοι ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς πατρίου μονοθεϊστικῆς θρησκείας, ἡ ὁποία πάντοτε εἶχε τόσην δύναμιν εἰς τοὺς Ἑβραίους, ἀντέστησαν εἰς τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἀπετίναξαν τὴν κυριαρχίαν τῶν Σελευκιδῶν καὶ ἵδρυσαν διὰ τοῦ ἀρχιερέως Ἰωάννου Ὑρκανοῦ ἀνεξάρτητον ἑβραϊκὸν κράτος. Ὁ διάδοχος τοῦ Ὑρκανοῦ Ἀριστόβουλος (105 π. Χ.) ἔλαβε καὶ τὸν τίτλον τοῦ βασιλέως. Ἡ ἐπανίδρυσις τοῦ ἑβραϊκοῦ βασιλείου, μετὰ τόσων αἰώνων ὑποταγήν, δεικνύει τὴν ἀδεξίαν πολιτικὴν τοῦ Ἀντιόχου Ἐπιφανοῦς καὶ τὴν παρακμὴν τοῦ κράτους τῶν Σελευκιδῶν.

Ἑλληνικαὶ συμπολιτεῖαι. Ἀπὸ τοῦ Φιλίππου Β' τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἐπεκράτησεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν τὸ μοναρχικὸν πολίτευμα, τὸ ὁποῖον μάλιστα ὡδήγησε καὶ εἰς ἀποθέωσίν τινα τῶν μοναρχῶν. Τὸ πολίτευμα τοῦτο ἐπικρατεῖ καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἡ ὁποία προσπαθεῖ νὰ περιλάβῃ ὑπ' αὐτὸ καὶ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Αὐτόθι ὅμως δὲν ἐξέλιπεν ἡ παλαιὰ ἀντίδρασις κατὰ τῶν Μακεδόνων, οὔτε ἐλησμονήθη ἡ τάσις πρὸς τὴν αὐτονομίαν καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῶν πόλεων. Δι' αὐτὸ ἔχομεν εἰς τὴν Ἑλλάδα νέαν πολιτειακὴν ἐξέλιξιν κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα. Ἐνῷ οἱ Μακεδόνες ὑποστηρίζουν τυράννους καὶ ὀλιγαρχικὰ πολιτεύματα, βαθμηδὸν δημιουργοῦνται αἱ τελειότεραι μορφαὶ τοῦ ἑλληνικοῦ «κοινοῦ», ἡ Αἰτωλικὴ καὶ Ἀχαϊκὴ συμπολιτεία.

Οἱ Αἰτωλοὶ αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκην νὰ ὀρ-

Digitized by Google

γανώσουν τὴν συμπολιτείαν των διὰ νὰ μὴ ὑποταχθοῦν εἰς τοὺς Μακεδόνας. Ὁ πόλεμος τῶν Αἰτωλῶν κατὰ τῶν Γαλατῶν ἔδωκεν εἰς αὐτοὺς αἴγλην καὶ ηὐκόλυνε τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ «κοινοῦ τῶν Αἰτωλῶν», εἰς τὸ ὁποῖον προσῆλθον αἱ κωμοπόλεις τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος, ἀργότερον καί τινες πόλεις τῆς Πελοποννήσου καί τινες νῆσοι. Αἱ συμμετέχουσαι πόλεις ἢ κωμοπόλεις διετήρουν τὴν αὐτονομίαν καὶ τὴν ἰσοπολιτείαν ἀπέναντι τῶν Αἰτωλῶν, συνειργάζοντο δ' ἀπέναντι τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, Μακεδόνων ἢ Ἀχαιῶν. Ὁ ἀνώτατος ἄρχων ἐλέγετο στρατηγὸς καὶ ἐκυβέρνα τὸ κοινὸν μετὰ τῶν ἀποκλήτων, τῶν ἀντιπροσώπων τῶν μελῶν τῆς συμπολιτείας. Εἰς τὸ Θέρμον τῆς Αἰτωλίας συνήρχοντο κατ' ἔτος οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς συμπολιτείας καὶ ἐξήταζον τὰ ζητήματα αὐτῆς.

Ἡ Αἰτωλικὴ συμπολιτεία ὑπῆρξε δημοκρατία χωρικῶν, ἡ ὁποία δὲν ἀνέδειξεν ἀνωτέρους πολιτικούς, οὔτε ἐνεπνεύσθη ἀπὸ πανελλήνια αἰσθήματα. Ἔκαμε πολέμους διὰ νὰ αὐξήσῃ τὰ μέλη τοῦ κοινοῦ τῶν Αἰτωλῶν, μετεχειρίσθη τὰς ἐπιδρομὰς ὡς πολιτικὸν μέσον, ἐδυσκολεύθη περισσότερον νὰ συνεννοηθῇ μὲ τοὺς Ἕλληνας παρὰ μὲ τοὺς Ρωμαίους. Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Αἰτωλῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐπροκάλεσαν τὴν συνεννόησιν τῶν Ἀχαιῶν καὶ Μακεδόνων καὶ τὸν κοινὸν ἀγῶνα κατ' αὐτῶν. Τῷ 217 π. Χ. κατωρθώθη νὰ γίνῃ εἰρήνη εἰς τὸ συνέδριον τῆς Ναυπάκτου, διότι ὁ Φίλιππος Ε' τῆς Μακεδονίας μετὰ τὰς νίκας τοῦ Ἀννίβα εἰς τὴν Ἰταλίαν συνέλαβε τὸ σχέδιον νὰ στραφῇ κατὰ τῶν Ρωμαίων. Ἀργότερον οἱ Αἰτωλοὶ ἐβοήθησαν τοὺς Ρωμαίους κατὰ τῶν Μακεδόνων, ὅταν δ' ἀντελήφθησαν τὸν ρωμαϊκὸν κίνδυνον, ἦτο πλέον ἀργά. Ἡ Αἰτωλικὴ συμπολιτεία δὲν ἠδυνήθη νὰ βοηθήσῃ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς Ρώμης καὶ δὲν προσέφερεν ὅ,τι ἠδύνατο εἰς τὴν συνένωσιν τῆς Ἑλλάδος.

Ἀνωτέρα καὶ ἐθνικωτέρα ὑπῆρξεν ἡ Ἀχαϊκὴ συμπολιτεία. Αὕτη ἀπετελεῖτο κατ' ἀρχὰς ἀπὸ μικρὰς πόλεις τῆς βορείου Πελοποννήσου, αἱ ὁποῖαι εἶχον κέντρον των τὸν ναὸν τοῦ Ὁμαρίου Διός, παρὰ τὸ Αἴγιον. Ἰδιαιτέραν δύναμιν ἔλαβεν ἡ συμπολιτεία αὕτη, τὸ «κοινὸν τῶν Ἀχαιῶν», ἀπὸ τοῦ 251 π. Χ., ὅτε ὁ Σικυώνιος Ἄρατος ἠλευθέρωσε τὴν πατρίδα του ἀπὸ τὴν τυραννίαν καὶ ἥνωσεν αὐτὴν μὲ τοὺς Ἀχαιούς. Ἔκτοτε διὰ τοῦ Ἀράτου (251) καὶ ἔπειτα τοῦ μεγάλου Ἕλληνος Φιλοποίμενος ηὐξήθη ἡ Ἀχαϊκὴ συμπολιτεία καὶ περιέλαβε τὸ πλεῖστον μέρος τῆς Πελοποννήσου. Ὁ ἀνώτατος ἄρχων ἐλέγετο, ὅπως καὶ εἰς τὴν Αἰτωλικὴν συμπολιτείαν, στρατηγὸς καὶ προήδρευε τῶν δέκα δαμιουργῶν, τῶν ὑπουργῶν τρόπον τινά. Ἀντιπρόσωποι τῶν πόλεων τῶν μετεχουσῶν τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν συνήρχοντο παρὰ τὸ Αἴγιον καὶ ἐκανόνιζον πρὸ πάντων τὰ ἐξωτερικὰ ζητήματα, ἀπεφάσιζον περὶ πολέμου κλπ. Ἑκάστη πόλις διετήρει τὴν αὐτονομίαν της, ὡς πρὸς τὰς ἄλλας δὲ ἰσοπολιτείαν.

Ἡ Ἀχαϊκὴ συμπολιτεία κατεπολέμησε τοὺς τυράννους τῆς Πελοποννήσου, τοὺς προστατευομένους ὑπὸ τῶν Μακεδόνων, εἶχε δηλαδὴ καὶ αὐτὴ ἀντιμακεδονικὴν πολιτικήν. Ὅταν ὅμως ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Κλεομένης κατέστη ἀπειλητικὸς διὰ τὸ κοινὸν τῶν Ἀχαιῶν, ὁ Ἄρατος ἐζήτησε τὴν βοήθειαν τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Ἀντιγόνου τοῦ Δώσωνος, ὅστις κατῆλθεν εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ ἐνίκησε τοὺς Σπαρτιάτας εἰς τὴν Σελλασίαν (221 π. Χ.). Καὶ ἀργότερον οἱ Ἀχαιοὶ συνειργάσθησαν μετὰ τοῦ Φιλίππου Ε' κατὰ τῶν Αἰτωλῶν.

Τὸ κοινὸν τῶν Ἀχαιῶν, ὅπως καὶ τὸ κοινὸν τῶν Αἰτωλῶν, ὑπῆρξε μεγάλη πρόοδος εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν πολιτευμάτων, ἀλλὰ δὲν κατώρθωσε νὰ φέρῃ τὴν συνένωσιν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία ἐν τέλει θὰ διαλύσῃ καὶ τὸ κοινὸν τῶν Ἀχαιῶν.

Σπάρτη. Ἡ παλαιὰ λυκούργειος νομοθεσία βαθμηδὸν ἔπαυσε νὰ ἰσχύῃ καὶ κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα π. Χ. παρατηροῦμεν ὅτι εἰς τὴν Σπάρτην ὑπάρχει μεγάλη ἀνισότης περιουσιῶν, ὅτι τὰ κτήματα συνεκεντρώθησαν εἰς ὀλίγας πλουσίας οἰκογενείας, ἐνῷ οἱ λοιποὶ Σπαρτιᾶται ἦσαν πάμπτωχοι καὶ δὲν ἠδύναντο νὰ λαμβάνουν μέρος εἰς τὸ συσσίτιον. Ὁ βασιλεὺς Ἆγις ὁ Γ' καὶ πολλοὶ συγγενεῖς καὶ φίλοι θέλουν νὰ ἐπαναφέρουν ὅλην τὴν ἰσχὺν τῆς λυκουργείου νομοθεσίας καὶ πρὸς τοῦτο πρέπει νὰ κάμουν χρεῶν ἀποκοπὴν καὶ γῆς ἀναδασμόν. Μόνον οὕτω θὰ ἐπανέλθῃ ἐξίσωσις περιουσιῶν καὶ πολιτικῶν καθηκόντων καὶ δικαιωμάτων. Ἐννοεῖται ὅτι κατὰ τῶν μεταρρυθμιστικῶν σχεδίων ἐδημιουργήθη μεγάλη ἀντίδρασις εἰς τὴν πλουτοκρατικὴν γερουσίαν πρὸ πάντων. Ἐν τούτοις τὸ μεταρρυθμιστικὸν κόμμα κατώρθωσε νὰ ἐνθουσιάσῃ πολὺν κόσμον ὑπὲρ τοῦ προγράμματός του, νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν ἕτερον τῶν βασιλέων, τὸν Λεωνίδαν, διὰ τοῦ μεταρρυθμιστοῦ γαμβροῦ του Κλεομβρότου καὶ νὰ ἐκλέξῃ ἐφόρους φίλους τῶν νέων ἰδεῶν. Παρὰ ταῦτα δὲν κατωρθώθη ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ προγράμματος. Διεγράφησαν μὲν τὰ χρέη καὶ ἀπεφυλακίσθησαν οἱ χρεῶσται, ἀλλ' ὁ ἀναδασμὸς τῆς γῆς δὲν ἔγινε. Φαίνεται ὅτι ὁ Ἆγις ἐπροχώρει μὲ δισταγμοὺς ἢ πολλὴν προσοχὴν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν σχεδίων του, ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ἀνεπτύχθη τόση ἀντίδρασις ἐκ μέρους τῶν πλουσίων, ὥστε ὁ Ἆγις καὶ ὁ Κλεόμβροτος ἠναγκάσθησαν νὰ ζητήσουν ἄσυλον διὰ νὰ σωθοῦν. Ἀλλὰ τὸ μῖσος τῶν ἀντιπάλων ἦτο ἀδιάλλακτον καὶ ὁ Ἆγις ἐσύρθη ἀπὸ τὸ ἄσυλον καὶ μετὰ σύντομον διαδικασίαν ἐστραγγαλίσθη. Καὶ αὐτὴ ἡ μήτηρ καὶ μάμμη τοῦ Ἄγιδος παρεδόθησαν εἰς τὸν δήμιον, ἐνῷ ἡ χήρα του Ἀγιᾶτις ἠναγκάσθη νὰ νυμφευθῇ τὸν υἱὸν τοῦ Λεωνίδα Κλεομένη (241).

Ὁ Κλεομένης ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον τῷ 235 καὶ ἠσπάσθη ταχέως τὰς ἰδέας τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ κόμματος. Ἴσως εἰς τοῦτο νὰ συνετέλεσε καὶ ἡ Ἀγιᾶτις. Ὁ Κλεομένης ὅμως ἐδιδάχθη ἐκ τῆς ἀποτυχίας τοῦ Ἄγιδος καί, πρὶν ἀρχίσῃ τὰς μεταρρυθμίσεις, θέλει νὰ στερεώσῃ τὴν θέσιν του. Ἀνέλαβε λοιπὸν πρῶτον ἐξωτερικοὺς πολέμους κατὰ τῶν Ἀχαιῶν, τοὺς ὁποίους ἐνίκησε τῷ 226 π. Χ. Μόνον μετὰ τὴν νίκην του καὶ τῇ βοηθείᾳ τοῦ στρατοῦ προχωρεῖ εἰς τὰς μεταρρυθμίσεις, καὶ δὴ βιαιότατα. Κατέκοψε τοὺς ἐφόρους, ἐξώρισεν ὀγδοήκοντα ὀλιγαρχικοὺς (τοὺς περισσοτέρους δηλαδὴ πλουσίους τῆς Σπάρτης), ἀντικατέστησε τὴν γερουσίαν διὰ τοῦ συμβουλίου τῶν πατρονόμων καὶ συνεκέντρωσε τὴν πολιτικὴν δύναμιν εἰς χεῖράς του. Μετὰ τὴν ἐξάλειψιν τῶν χρεῶν ἔκαμε τὸν ἀναδασμὸν τῆς σπαρτιατικῆς γῆς καὶ ἀνεβίβασε διὰ περιοίκων τὸν ἀριθμὸν πολιτῶν καὶ ὁπλιτῶν τῆς Σπάρτης εἰς 4.000 ἄνδρας. Ὁ στρατὸς οὗτος ὡπλίσθη μὲν μὲ σαρίσσας κατὰ μακεδονικὸν τρόπον, ἀλλ' ἐγυμνάζετο καθημερινῶς καὶ ἔτρωγεν εἰς συσσίτια, κατὰ τὴν παλαιὰν λυκούργειον παράδοσιν.

Ἡ σπαρτιατικὴ μοναρχία τοῦ μεταρρυθμιστοῦ Κλεομένους ἐπροκάλεσε τὰς συμπαθείας τῶν πτωχοτέρων τάξεων τῆς Πελοποννήσου, ὅπου ὑπῆρχε πιέζουσα πλουτοκρατικὴ τάξις, καὶ τὸ γεγονὸς τοῦτο ἔφερεν ἀνωμαλίας εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν. Εἰς πολλὰς πόλεις ἐπικρατοῦν οἱ φίλοι τῆς μεταρρυθμίσεως καὶ ζητοῦν τὴν προσχώρησιν εἰς τὸ κράτος τοῦ Κλεομένους, ὅστις, ἀφοῦ ἐνίκησε τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ παρὰ τὴν Δύμην (224), θέλει νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Πελοποννήσου. Οὕτω βαθμηδὸν χωρίζεται ἡ Πελοπόννησος εἰς δύο πολιτικὰ προγράμματα, τὸ μεταρρυθμιστικὸν τοῦ Κλεομένους καὶ τὸ συντηρητικὸν τοῦ Ἀράτου, ὅστις ἐν τέλει ἀναγκάζεται νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειαν τῶν μισητῶν εἰς αὐτὸν Μακεδόνων, διὰ νὰ ἀντεπεξέλθῃ κατὰ τοῦ Κλεομένους, τὸν ὁποῖον ἐβοήθουν χρηματικῶς καὶ οἱ Πτολεμαῖοι τῆς Αἰγύπτου. Ὁ βασιλεύων εἰς τὴν Μακεδονίαν Ἀντίγονος ὁ Δώσων ὁμοῦ μὲ τὸν στρατηγὸν τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας Φιλοποίμενα κατώρθωσαν νὰ νικήσουν τὸν Κλεομένη, ὅστις μόλις ἐσώθη καὶ ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ εἰς Αἴγυπτον. Ἐκεῖ εἶχε κακὸν τέλος (219 π. Χ.).

Οὕτως ἐναυάγησεν ἡ τελευταία ἀπόπειρα ἀναστηλώσεως τῶν λυκουργείων θεσμῶν. Εἰς τὴν Σπάρτην κυβερνᾷ πάλιν ἡ πλουτοκρατικὴ ὀλιγαρχία, ἀπὸ τὴν ὁποίαν τίποτε καλὸν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προέλθῃ.

Ἡ Ρώμη ὑποτάσσει τὴν Ἑλλάδα. Ρώμη καὶ Ἰλλυριοί. Κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα οἱ διάφοροι Ἰλλυριοὶ ἡγεμόνες (Ἄγρων καὶ ἄλλοι) ἀνέπτυξαν πειρατικὸν στόλον, μὲ τὸν ὁποῖον ἐτρομοκράτησαν τὸ ἐμπόριον τῆς Ἀδριατικῆς θαλάσσης καὶ ἔκαμναν ἐπιδρομὰς εἰς τὴν Ἤπειρον, Αἰτωλίαν καὶ αὐτὴν τὴν Πελοπόννησον. Διῃρημένοι ὅπως ἦσαν οἱ Ἕλληνες, δὲν ἠδύναντο εὐκόλως νὰ ἀποκρούσουν τοὺς Ἰλλυριοὺς καὶ εὐχαρίστως εἶδον τὴν ἐπέμβασιν τῶν Ρωμαίων, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἰλλυρικὴν πειρατείαν εἰς βάρος καὶ τῶν ρωμαϊκῶν συμφερόντων. Τῷ 228 οἱ ὕπατοι Φούλβιος καὶ Ποστούμιος ἐξεστράτευσαν κατὰ τῆς διαδόχου τοῦ Ἄγρωνος βασιλίσσης Τεύτας μὲ 200 πλοῖα καὶ 20 000 στρατοῦ, ἐνίκησαν τοὺς Ἰλλυριοὺς κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν καὶ κατέλαβον καὶ μέρος τῆς ἰλλυρικῆς παραλίας. Ἡ Τεῦτα νικηθεῖσα ἠναγκάσθη, κατὰ τὴν συνθήκην τῆς εἰρήνης, νὰ δεχθῇ ὅρον, καθ' ὃν δὲν ἔπρεπεν ἰλλυρικὰ πλοῖα νὰ πλέουν νοτίως τοῦ λιμένος τοῦ σημερινοῦ ἀλβανικοῦ Σκουτάρεως. Ὁ ὅρος αὐτὸς εἶχε σκοπὸν νὰ ἐμποδίσῃ τὰς ἰλλυρικὰς πειρατικὰς ἐπιδρομάς, καὶ δι' αὐτὸ ηὐχαρίστησεν ὑπερβολικὰ τοὺς Ἕλληνας. Ἡ Κέρκυρα, ἡ Ἐπίδαμνος καὶ ἄλλαι περιφέρειαι ἐζήτησαν τὴν ρωμαϊκὴν συμμαχίαν, ἡ δὲ Κόρινθος ἐκάλεσε τὴν Ρώμην νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὰ Ἴσθμια τοῦ 226. Οὕτω βλέπομεν ὅτι ἡ πρώτη ἐπέμβασις τῆς Ρώμης εἰς τὰ πράγματα τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου ὑπῆρξε τόσον ἐπίκαιρος καὶ ὠφέλιμος εἰς τοὺς Ἕλληνας, ὥστε ἔμειναν οὗτοι εὐχαριστημένοι, οὐδ' ἠδύναντο τότε νὰ προβλέψουν τὸν ρωμαϊκὸν κίνδυνον.

Φίλιππος Ε' καὶ Ρώμη. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Δώσωνος (220) ἀνέλαβε τὴν βασιλείαν εἰς τὴν Μακεδονίαν ὁ νεαρὸς υἱὸς τοῦ Δημητρίου Β' Φίλιππος Ε'. Οὗτος ἦτο τολμηρὸς καὶ μὲ πολλὴν ζωτικότητα νέος, ἀλλ' ἀπερίσκεπτος πολιτικός, ὁ ὁποῖος ἀναλαμβάνει προχείρως ἐπιχειρήσεις στρατιωτικὰς χωρὶς ἀκριβεῖς ὑπολογισμούς. Εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι οἱ Αἰτωλοὶ μετὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Φιλίππου ἤρχισαν τὰς ἐπιδρομάς των εἰς τὴν δυτικὴν Πελοπόννησον καὶ ἐπροκάλεσαν τὸν συμμαχικὸν πόλεμον Φιλίππου καὶ Ἀχαιῶν (220—217), ὅστις ἀπέληξεν εἰς τὸ συνέδριον καὶ τὴν εἰρήνην τῆς Ναυπάκτου. Ὁ ἀνήσυχος Φίλιππος θέλει τὴν εἰρήνην, διότι σκοπεύει νὰ ἀναμιχθῇ εἰς τὴν Δύσιν, ἐνῷ ὁ φρόνιμος Ἀγέλαος ὁ Ναυπάκτιος ματαίως συνίστα προσοχὴν καὶ ὑπεδείκνυε τὸν ἀπὸ τῆς Ἰταλίας κίνδυνον. Αἱ νῖκαι τοῦ Ἀννίβα εἰς τὴν Ἰταλίαν (217 μάχη τῆς Τρασιμένης, 216 μάχη τῶν Καννῶν) ἔκαμαν τὸν Φίλιππον νὰ δεχθῇ τὰς προτάσεις του περὶ συμμαχίας. Ὁ Φίλιππος ἐδέχθη νὰ στείλῃ στρατὸν εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἔμελλε δὲ νὰ κρατήσῃ δι' ἑαυτὸν ὅ,τι εἶχον καταλάβει οἱ Ρωμαῖοι εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἵμου κατὰ τὸν πόλεμον πρὸς τοὺς Ἰλλυριούς. Ἕως ὅτου ἑτοιμάσῃ ὁ Φίλιππος τὸν στρατόν του διὰ τὴν Ἰταλίαν, ἤρχισαν νὰ μεταβάλλωνται ἐκεῖ τὰ πράγματα, οἱ δὲ Ρωμαῖοι ἔκαμαν συμμαχίαν μετὰ τῶν Αἰτωλῶν καὶ Σπαρτιατῶν, ἐνῷ διὰ στόλου ἠνώχλουν τὰ ἐχθρικὰ παράλια τῆς Ἑλλάδος. Οὕτως ἤρχισεν ὁ πρῶτος μακεδονικὸς πόλεμος, καθ' ὃν ὁ Φίλιππος ἠναγκάσθη νὰ πολεμήσῃ πρὸς τοὺς Αἰτωλοὺς μὲ συμμάχους τοὺς Ἀχαιούς. Οἱ Ρωμαῖοι, λοιπόν, κατώρθωσαν νὰ ἐμποδίσουν τὴν συνένωσιν τῶν Ἑλλήνων καὶ νὰ ὀξύνουν μάλιστα τὰς μεταξύ των ἀντιθέσεις. Τῷ 205 π. Χ. ἔγινεν εἰς τὴν Φοινίκην τῆς Ἠπείρου εἰρήνη μεταξὺ Ρωμαίων καὶ Φιλίππου, ὅστις σχεδιάζει τώρα ἄλλας περιπετείας.

Ἡ ἀνάρρησις εἰς τὸν θρόνον τῆς Αἰγύπτου τοῦ νεαροῦ Πτολεμαίου τοῦ Ἐπιφανοῦς ἐκέντησε τὴν βουλιμίαν τοῦ Φιλίππου Ε' καὶ Ἀντιόχου Γ', οἱ ὁποῖοι συνεφώνησαν νὰ μοιρασθοῦν τὰς κτήσεις τῶν Πτολεμαίων. Τοιουτοτρόπως ἀρχίζει ὁ λεγόμενος δεύτερος μακεδονικὸς πόλεμος (200—197 π. Χ.), καθ' ὃν οἱ Ἕλληνες διῃρέθησαν εἰς δύο ὁμάδας καὶ ἐπροκάλεσαν πάλιν καὶ τὴν ἐπέμβασιν τῆς Ρώμης. Ὁ Φίλιππος ἐξεστράτευσεν εἰς Μικρὰν Ἀσίαν καὶ κατέλαβε πόλεις, αἱ ὁποῖαι ἦσαν φίλαι τῶν Πτολεμαίων ἢ τῶν Ρωμαίων. Ἡ Ρώμη ὅμως εἶχε δύο ἰσχυροὺς φίλους εἰς τὴν Ἀνατολήν, τοὺς βασιλεῖς τῆς Περγάμου καὶ τὴν αὐτόνομον πολιτείαν τῆς Ρόδου, ἡ ὁποία ἐνδιεφέρετο πρὸ παντὸς διὰ τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῶν θαλασσῶν. Πέργαμος, Ρόδος καὶ ἄλλαι πόλεις ἐζήτησαν τὴν κατὰ τοῦ Φιλίππου ἐπέμβασιν τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία εὐκαιρίαν ἐζήτει νὰ ταπεινώσῃ τὸν Φίλιππον διὰ τὴν παλαιάν του συμφωνίαν πρὸς τὸν Ἀννίβαν καὶ τὰς νέας του ἐπιδρομὰς κατὰ τῶν φίλων της. Δι' αὐτὸ ἔστειλε στόλον καὶ στρατὸν εἰς τὴν Ἤπειρον, κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Γάλβα, ἔπειτα δὲ τοῦ φιλέλληνος Κοΐντου Φλαμινίνου. Μὲ τοὺς Ρωμαίους συνειργάζοντο καὶ οἱ παλαιοὶ ἐχθροὶ τῶν Μακεδόνων, οἱ Αἰτωλοί. Μετὰ πολλὰς ἀμφιβόλους συγκρούσεις ἐνίκησαν οἱ Ρωμαῖοι μετὰ τῶν Αἰτωλῶν τὸν Φίλιππον εἰς τὰς Κυνὸς Κεφαλάς, μεταξὺ Λαρίσης καὶ Φαρσάλων εἰς τὴν Θεσσαλίαν (197). Ὁ Φίλιππος ἠναγκάσθη νὰ ἐκκενώσῃ ὅσας πόλεις εἶχε καταλάβει προσφάτως, νὰ πληρώσῃ ἀποζημίωσιν χιλίων ταλάντων, νὰ περιορίσῃ τὸν στρατόν του εἰς 5.000 καὶ νὰ μὴ ἐκστρατεύῃ ἔξω τῶν συνόρων τῆς παλαιᾶς Μακεδονίας. Ἐννοεῖται ὅτι ὁ Φίλιππος ἐζήτησε νὰ καταστρατηγήσῃ μυστικὰ τὴν συμφωνίαν. Ἐξοικονόμησε πολλὰ χρήματα ἐκ τῶν μεταλλείων τοῦ Παγγαίου καὶ ἐγύμνασεν ὑπὸ διάφορα προσχήματα στρατὸν καὶ ἔκαμε στρατιωτικὰς συνεννοήσεις μὲ τοὺς Σκορδίσκους καὶ ἄλλους βαρβάρους τοῦ βορρᾶ. Ὅταν ἀπέθανεν (179) ὁ Φίλιππος, ἐκληροδότησεν εἰς τὸν υἱόν του, μαζὶ μὲ τὸ μῖσος πρὸς τοὺς Ρωμαίους, καλὰ οἰκονομικὰ καὶ καλὸν στρατόν. Μετὰ τὴν νίκην του ὁ Φλαμινῖνος ἦλθεν εἰς τὴν Κόρινθον καὶ ἀνήγγειλεν εἰς τοὺς Ἕλληνας, κατὰ τοὺς ἀγῶνας τῶν Ἰσθμίων, ὅτι ἡ Ρώμη ἐνίκησε τὸν Φίλιππον διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν αὐτονομίαν καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Ἡ πολιτικὴ αὕτη δήλωσις τοῦ Φλαμινίνου, ἡ ὁποία ἐδείκνυε βαθεῖαν γνῶσιν τῆς ψυχολογίας τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ἀνιδιοτέλειαν τρόπον τινὰ τῶν Ρωμαίων, ηὐχαρίστησε μεγάλως τοὺς Ἕλληνας, οἱ ὁποῖοι ἐμίσουν τοὺς Μακεδόνας καὶ ἐξ αἰτίας τῆς ἀκαταλογίστου σχεδὸν ἐμφανίσεως τοῦ Φιλίππου.

Ὁ υἱὸς τοῦ Φιλίππου Περσεὺς ἦτο πολιτικώτερος τοῦ πατρός του, ἀλλὰ φιλάργυρος καὶ κακὸς στρατιώτης. Ἐπὶ πολὺ διεξῆγε συνεννοήσεις καὶ κατώρθωσε καὶ μὲ τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ μὲ αὐτὴν τὴν Ρόδον νὰ συνεννοηθῇ. Μόνον ἡ Πέργαμος ἐπρόδιδε τὰ σχέδια τοῦ Περσέως εἰς τὴν Ρώμην, ἡ ὁποία ἔστειλεν (171 π. Χ.) τὸν γηραιὸν καὶ πολύπειρον στρατηγὸν Αἰμίλιον Παῦλον εἰς τὴν Θεσσαλίαν νὰ παρακολουθῇ τὴν κατάστασιν. Ὁ Περσεὺς συνεμάχησε καὶ μὲ τὸν Γένθιον, βασιλέα τῶν Ἰλλυριῶν, ἀλλὰ διέθεσεν ὀλίγα χρήματα διὰ νὰ αὐξήσῃ τοὺς μισθοφόρους Ἰλλυριοὺς καὶ ἄλλους στρατιώτας. Διὰ τοῦτο ὁ Αἰμίλιος Παῦλος κατώρθωσε τῷ 168 νὰ νικήσῃ τὸν Περσέα εἰς τὴν

Digitized by Google

Π δναν τῆς νοτίου Μακεδονίας καὶ νὰ γίνῃ κύριος μ ίστης λείας καὶ τῶν θησαυρῶν τοῦ Περσέως. Ἡ Ρώμη τώρα θεωρεῖ ἑαυτὴν ἀρκετὰ ἰσχυράν, ὥστε νὰ δείξῃ πλέον τὰ ἀληθινὰ αἰσθήματά της ἀπέναντι τῶν Ἑλλήνων. Κατέλυσε τὸ βασίλειον τῆς Μακεδονίας (ὅπως καὶ τῶν Ἰλλυριῶν), τὴν ὁποίαν διήρεσεν εἰς τέσσαρας ἐπαρχίας, ἀσχέτους πρὸς ἀλλήλας. Ἑκάστη ἐπαρχία εἶχεν ἰδίαν κυβέρνησιν καὶ ἐπλήρωνε φόρον κατ' εὐθεῖαν εἰς τὴν Ρώμην. Ἡ κατακερμάτισις αὐτὴ εἶχε σκοπὸν τὴν οἰκονομικὴν ἐξάντλησιν τῆς Μακεδονίας, ἥτις εἰς τὸ ἑξῆς κατέστη πολιτικῶς ἀκίνδυνος. Οὔτε τὸ ἐμπόριον, οὔτε ἡ ἐπιγαμία ἐπετρέπετο μεταξὺ τῶν τεσσάρων μακεδονικῶν ἐπαρχιῶν. Ἀλλὰ καὶ τοὺς φίλους τῶν Μακεδόνων ἐτιμώρησαν οἱ Ρωμαῖοι. Διὰ νὰ ἐξασθενήσουν τὴν Ρόδον, ἵδρυσαν ἐλεύθερον λιμένα εἰς τὴν Δῆλον, ἡ ὁποία θὰ γίνῃ τώρα κέντρον ἐμπορικόν. Ἀπὸ τὴν Ρόδον ἀφῃρέθησαν καὶ αἱ ἀκταὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὅσας εἶχεν αὕτη ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν της. Οἱ Ἀχαιοὶ ἠναγκάσθησαν νὰ δώσουν χιλίους ὁμήρους εἰς τὴν Ρώμην (μεταξὺ τούτων ἦτο καὶ ὁ ἱστορικὸς Πολύβιος), διὰ νὰ εἶναι αὕτη βεβαία ὅτι δὲν θὰ ἐπιχειρήσουν τίποτε κατ' αὐτῆς. Τὴν φοβερωτέραν τιμωρίαν ὑπέστησαν οἱ Ἠπειρῶται οἱ φίλα φρονήσαντες πρὸς τοὺ Μακεδόνας. 150.000 ἐκ τούτων ἐπωλήθησαν ὑπὸ τοῦ Π. Αἰμιλίου ὡς δοῦλοι. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἡ Ἑλλὰς βαίνει πρὸς τὴν ὑποταγήν. Ἀπόπειρα κακὴ ἐπαναστάσεως εἰς τὴν Μακεδονίαν ἔφερεν ἐκεῖ τὸν στρατηγὸν Καικίλιον Μέτελλον, ὁ ὁποῖος κατήργησε τὰς τέσσαρας αὐτονόμους ἐπαρχίας της καὶ κατέστησεν αὐτὴν ρωμαϊκὴν ἐπαρχίαν (148 π. Χ.) ὁμοῦ μὲ τὴν Ἤπειρον καὶ τὴν Θεσσαλίαν. Ἔκτοτε τὸ ὄνομα Μακεδονία περιλαμβάνει καὶ τὴν Ἤπειρον, ὅπως τὸ ὄνομα Θεσσαλία καὶ τὴν Μακεδονίαν.

Ρώμη καὶ Ἀντίοχος Γ'. Ἀνωτέρω εἴδομεν ὅτι ὁ Ἀντίοχος Γ' (223—187 π. Χ.), ὁ βασιλεὺς τοῦ κράτους τῶν Σελευκιδῶν, ἐξέτεινε τὸ κράτος του πάλιν μέχρι τῆς Βακτριανῆς καὶ τῶν Ἰνδιῶν καὶ δι' αὐτὸ ἐπωνομάσθη καὶ Μέγας. Καὶ ἐνικήθη μὲν τῷ 217 π. Χ. ὁ Ἀντίοχος εἰς τὴν Ραφίαν παρὰ τὴν Γάζαν ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου Δ' Φιλοπάτορος καὶ ἀπώλεσε τὴν νότιον Συρίαν, ἀλλὰ μετ' ὀλίγα ἔτη 200—199 π. Χ.) ἐνίκησε τὸν Πτολεμαῖον Ε' Ἐπιφανῆ καὶ κατέλαβε πάλιν ὅλην τὴν Συρίαν. Εἰς τὸν Ἐπιφανῆ ἔδωκε σύζυγον τὴν κόρην του Κλεοπάτραν. Ὁ Ἀντίοχος εἶχε σύμμαχον εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Πτολεμαίων τὸν βασιλέα τῆς Μακεδονίας Φίλιππον Ε' καὶ οἱ δύο δὲ σύμμαχοι ἐξέτειναν τὰς κτήσεις των ἐπὶ ζημίᾳ τῶν αἰγυπτιακῶν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ὁ Ἀντίοχος μάλιστα κατέλαβε τὴν Λυσιμάχειαν τῆς Θράκης καὶ κατέστησεν αὐτὴν κέντρον στρατιωτικόν. Ἡ συμμαχία καὶ αἱ κατακτήσεις τῶν δύο μοναρχῶν ἠνάγκασαν τὴν Ρόδον καὶ τὴν Πέργαμον νὰ ζητήσουν τὴν βοήθειαν τῆς Ρώμης ἡ ὁποία ἔστειλε στρατὸν κατὰ τοῦ Φιλίππου Ε'. Ὁ Ἀντίοχος Γ' ἐγκατέλειψε τὸν σύμμαχόν του καὶ ἔσπευσε μάλιστα νὰ καταλάβῃ τὰς προσφάτους κτήσεις του εἰς τὴν Ἀσίαν. Τόση ἔλλειψις πολιτικότητος ἐχαρακτήριζε τοὺς στρατοκράτας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

Εἴδομεν ὅτι οἱ Ρωμαῖοι μὲ τὴν βοήθειαν τῶν Αἰτωλῶν ἐνίκησαν τὸν Φίλιππον Ε' εἰς τὰς Κυνὸς Κεφαλὰς τῆς Θεσσαλίας τῷ 197 π. Χ. Οἱ Αἰτωλοὶ ὅμως δὲν ἐκέρδισαν μεγάλα πράγματα ἀπὸ τὴν συμμαχίαν μὲ τοὺς Ρωμαίους καὶ δι' αὐτὸ σχεδιάζουν νέαν συμμαχίαν μὲ τὸν Ἀντίοχον Γ' καὶ νέας περιπετείας. Ἐπὶ τῇ προσκλήσει τῶν Αἰτωλῶν ὁ Ἀντίοχος Γ' ἔκαμε τὸ λάθος νὰ περάσῃ εἰς τὴν Εὐρώπην μὲ ὀλίγον μόνον στρατόν, διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν φίλων τῶν Ρωμαίων. Τῷ 191 π. Χ. κατῆλθον οἱ Ρωμαῖοι ἀπὸ τῆς Ἰλλυρίας διὰ Θεσσαλίας καὶ ἐνίκησαν τὸν Ἀντίοχον παρὰ τὰς Θερμοπύλας. Συνεμάχουν τώρα με τοὺς Ρωμαίους, πλὴν τῇ Ρόδου καὶ Περγάμου, καὶ οἱ Ἀχαιοὶ καὶ αὐτὸς ὁ ἀνόητος Φίλιππος Ε'. Ὁ Ἀντίοχος Γ' μόλις ἐσώθη διὰ τῆς φυγῆς εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν μὲ ὀλίγον στρατόν. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 191 οἱ Ρωμαῖοι μὲ τοὺς Ροδίους καὶ Περγαμηνούς, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ναυάρχου Πολυξενίδη, ἐνίκησαν δὶς τὸν στόλον τοῦ Ἀντιόχου εἰς τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὸ κρίσιμον ὅμως κτύπημα ἔδωκαν οἱ Ρωμαῖοι εἰς τὸν Ἀντίοχον τῷ 190 π. Χ. εἰς τὴν Μαγνησίαν ὑπὸ Σιπύλῳ. Ἡ ἧττα τοῦ Ἀντιόχου εἰς τὰς Θερμοπύλας τὸν ἔκαμε νὰ ἐκκενώσῃ τὴν Λυσιμάχειαν, οὕτω δ' ηὐκόλυνε τὴν διάβασιν τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ, ὅστις ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Κορνηλίου Σκιπίωνος ἤρχετο ἐκ Μακεδονίας καὶ Θράκης εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν.

Ὁ Ἀντίοχος διὰ τῆς ἥττης τῆς Μαγνησίας ἔχασε τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἡ ὁποία ἐδόθη ὑπὸ τῆς Ρώμης εἰς τοὺς φίλους της Περγαμηνούς. Εἰς τὴν Ρόδον ἐδόθη μόνον ἡ Λυκία καὶ ἡ Καρία. Τῷ 187 ἐδολοφονήθη ὁ Ἀντίοχος. Οὕτω ἡ διαίρεσις τῶν Ἑλλήνων ηὐκόλυνε τὴν ἐπικράτησιν τῶν Ρωμαίων. Ὁ Ἀντίοχος Γ', πλὴν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἔχασε διὰ τῆς ἥττης τῆς Μαγνησίας τὸν στόλον του καὶ τοὺς ἐλέφαντάς του καὶ ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ πληρώσῃ μεγάλην ἀποζημίωσιν, ἡ ὁποία ἐβάρυνε καὶ τοὺς διαδόχους του καὶ ἐδυσκόλευε τὴν κυβέρνησιν. Αἱ ἐπεμβάσεις τῶν Περγαμηνῶν καὶ τῶν Ρωμαίων ἦσαν συχναί. Ἐκ τῶν τελευταίων Σελευκιδῶν οἱ κυριώτατοι εἶναι Ἀντίοχος Δ' ὁ Ἐπιφανὴς (175—164) καὶ Ἀντίοχος Ζ' ὁ Σιδήτης (138—129). Ἐν τούτοις καὶ οἱ δύο εἶχον ἀποτύχει εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις των. Ἡ σύγκρουσις τοῦ Ἀντιόχου Ἐπιφανοῦς πρὸς τοὺς Ἰουδαίους ἔγινεν αἰτία νὰ ἱδρυθῇ ἐλεύθερον ἰουδαϊκὸν κράτος, ὁ δὲ Ἀντίοχος Σιδήτης ἔπεσεν εἰς ἀγῶνα κατὰ τῶν Πάρθων, οἱ ὁποῖοι εἰς τὸ ἑξῆς καταλαμβάνουν τὰς χώρας ἀνατολικῶς τοῦ Εὐφράτου. Οἱ λοιποὶ ἀπόγονοι τῶν Σελευκιδῶν ἦσαν ἀνάξιοι λόγου. Οἱ Ἀρμένιοι εἶχον στερεώσει τὸ κράτος των εἰς βάρος τῶν Σελευκιδῶν, ἕως οὗ ὁ Πομπήϊος τῷ 64 π. Χ. κατέστησε ρωμαϊκὴν ἐπαρχίαν τὰ τελευταῖα λείψανα τοῦ παλαιοῦ μεγάλου κράτους τῶν Σελευκιδῶν.

Ἅλωσις τῆς Κορίνθου 146 π. Χ. Ἀφ' ὅτου ἡ Ρώμη ἤρχισε νὰ ἀναμιγνύεται εἰς τὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος, ἐδημιουργήθη βαθμηδὸν κόμμα ρωμαϊκόν, τὸ ὁποῖον ἀπετέλουν οἱ ὀλιγαρχικοὶ καὶ πλούσιοι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς δημοκρατικούς, οἱ ὁποῖοι ἦσαν τρόπον τινὰ οἱ ἐθνικισταί. Τὸ φιλικὸν πρὸς τοὺς Ρωμαίους κόμμα ἐζήτει εὐκαιρίαν νὰ προκαλῇ τὴν ρωμαϊκὴν ἐπέμβασιν καὶ ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν ἀσφάλειαν ἐφαίνετο σκληρὸν πρὸς τοὺς ἀντιπάλους. Αὐτὸ ἔγινεν αἰτία ἐξοριῶν, φυλακίσεων, δημεύσεων περιουσιῶν τῶν δημοκρατικῶν, σφαγῶν κλπ. Δι' αὐτὸ ἡ Ρώμη, ἡ προστατεύουσα τοὺς ὀλιγαρχικούς, μετὰ τὰς νίκας μάλιστα τοῦ Π. Αἰμιλίου καὶ Κ. Μετέλλου, ἔγινε πολὺ μισητὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐχρειάζετο μόνον νὰ εὑρεθῇ ἀρχηγός, διὰ νὰ τὸν ἀκολουθήσουν κατὰ τῶν ὀλιγαρχικῶν καὶ τῶν Ρωμαίων οἱ δημοκρατικοί.

Τὸ μῖσος κατὰ τῶν Ρωμαίων ὑπέθαλψαν καὶ ηὔξησαν οἱ ἐπιζήσαντες ἐκ τῶν 1.000 ὁμήρων καὶ ἐπιστρέψαντες ἐξ Ἰταλίας 300 περίπου Ἕλληνες. Ἡ μόνη ἑλληνικὴ πολιτεία, ἡ ὁποία διατηρεῖ ἀκόμη δύναμίν τινα, εἶναι ἡ Ἀχαϊκή, ἡ ὁποία ὅμως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φιλοποίμενος (183 π. Χ.), δὲν εἶχεν ἀξιολόγους πολιτικοὺς ἄνδρας. Οἱ τελευταῖοι ἀρχηγοὶ τῆς ἀχαϊκῆς συμπολιτείας Δίαιος καὶ Κριτόλαος ἔχουν πολὺ μῖσος πρὸς τοὺς Ρωμαίους, ἀλλ' ὄχι καὶ πολιτικὴν περίνοιαν. Ἀντὶ νὰ διαλύουν τὰς πρὸς τοὺς Ἕλληνας διαφορὰς καὶ προλαμβάνουν τὴν ρωμαϊκὴν ἐπέμβασιν, ἐξακολουθοῦν τοὺς ἐμφυλίους ἀγῶνας· οὕτω ὁ Κριτόλαος ἀνέλαβεν ἀγῶνα κατὰ τῆς Σπάρτης καὶ τῆς παρὰ τὴν Οἴτην Ἡρακλείας, ἥτις ἀπέστη τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν. Κατὰ τοῦ Κριτολάου κατῆλθε ταχέως ὁ Ρωμαῖος στρατηγὸς Μέτελλος, ὁ καταστήσα τὴν Μακεδονίαν ρωμαϊκὴν ἐπαρχίαν, καὶ ἐνίκησε πάλιν παρὰ τὴν Σκάρφειαν τῆς Λοκρίδος τοὺς Ἕλληνας, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχον δυνηθῆ νὰ κρατηθοῦν εἰς τὰς Θερμοπύλας. Καὶ αὐτὸς ὁ Κριτόλαος ἐφονεύθη.

Ὁ διαδεχθεὶς τὸν Κριτόλαον στρατηγὸς τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν Δίαιος δὲν ἠδυνήθη νὰ διοικήσῃ εἰρηνικῶς καὶ ἐκάλεσεν ὅλους τοὺς δυναμένους νὰ φέρουν ὅπλα καὶ αὐτοὺς τοὺς δούλους, περὶ τοὺς 12.000, κατὰ τῶν Ρωμαίων. Ἀντὶ τοῦ Μετέλλου ἦλθε νὰ συνδέσῃ τὸ ὄνομά του μὲ τὴν ὑποδούλωσιν τῆς Ἑλλάδος ὁ ὕπατος Μούμμιος, ὅστις ἐνίκησεν εὐκόλως τοὺς τελευταίους ὑπερασπιστὰς τῆς ἐλευθερίας παρὰ τὸν Ἰσθμὸν τῆς Κορίνθου (146 π. Χ.). Ὁ Δίαιος δι' αὐτοκτονίας ἀπέφυγε τὴν αἰχμαλωσίαν.

Ἡ νίκη τοῦ Μουμμίου ἐπέβαλε τὴν διάλυσιν καὶ τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας. Ἡ Ἑλλὰς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν διοίκησιν τῆς Μακεδονίας, ἕως οὗ γίνῃ καὶ αὐτή, ἐπὶ Αὐγούστου, ἰδία ρωμαϊκὴ ἐπαρχία ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀχαΐα. Ἡ κυριωτέρα τότε πόλις τῆς Ἑλλάδος, ἡ Κόρινθος, κατεστράφη κατ' ἀπαίτησιν τῆς ρωμαϊκῆς κεφαλαιοκρατίας, διὰ νὰ μὴ ἀνταγωνίζεται τὸ ρωμαϊκὸν ἐμπόριον. Εἰς τὴν Κόρινθον καὶ εἰς ἄλλας πόλεις ἔγιναν μεγάλαι σφαγαὶ ἀνδρῶν, ἡ χώρα ἐδημεύθη (ἔγινεν ager publicus), τὰ τείχη πολλῶν πόλεων κατεστράφησαν. Τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν ἑκάστης πόλεως (τὰ κοινὰ διελύθησαν) ἐνεπιστεύθη ἡ Ρώμη εἰς τοὺς ὀλιγαρχικοὺς ἢ τιμοκρατικούς, οἱ ὁποῖοι μὲ κάθε τρόπον ἐξεδικήθησαν τοὺς ἀντιπάλους των δημοκρατικοὺς (διὰ σφαγῶν, σφετερισμοῦ περιουσιῶν κλπ.), ὥστε πλὴν τῆς δουλείας ὠξύνθησαν καὶ αἱ κοινωνικαὶ ἀντιθέσεις καὶ οἱ πλούσιοι Ἕλληνες ἐμισοῦντο ἐξ ἴσου μὲ τοὺς Ρωμαίους ὑπὸ τῶν πτωχῶν καὶ δημοκρατικῶν. Τοῦτο θὰ φανῇ ἀργότερα, κατὰ τὴν σφαγὴν τῶν Ρωμαίων καὶ πλουσίων, ἡ ὁποία θὰ γίνῃ μόλις εὑρεθῇ ἱκανὸς ἀρχηγὸς κατὰ τῶν Ρωμαίων, ὁ Μιθριδάτης.

Τὸ στρατοκρατικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐπεκράτει εἰς τοὺς περισσοτέρους διαδόχους καὶ ἐπιγόνους, ἐξήντλησε τὰ τόσα ἑλληνιστικὰ κράτη, ἠλάττωσε τὸν πληθυσμὸν τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος, ἐπέφερεν ἀτελευτήτους ἐμφυλίους πολέμους, οἱ ὁποῖοι προκάλεσαν τὴν ἐπέμβασιν τῆς Ρώμης εἰς τὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Δὲν εὑρέθη κανεὶς πολιτικὸς νὰ ἑνώσῃ τοὺς Ἕλληνας κατὰ τῶν Ρωμαίων ἢ νὰ ἐμποδίσῃ τοὐλάχιστον τὴν συμμαχίαν τῶν Ἑλλήνων μετὰ τῶν Ρωμαίων κατ' ἄλλων Ἑλλήνων. Καὶ κατὰ τοῦ Φιλίππου Ε' καὶ κατὰ τοῦ Ἀντιόχου Γ' καὶ κατὰ τοῦ Περσέως καὶ κατὰ τῶν Ἀχαιῶν εὑρέθησαν πάντοτε οἱ πρόθυμοι Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι ἐβοήθησαν τοὺς Ρωμαίους κατὰ τῶν ὁμοεθνῶν των. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἐννοοῦνται αἱ πρόοδοι τῶν Ρωμαίων, τοὺς ὁποίους δὲν ἦσαν ἱκανοὶ νὰ σταματήσουν ὁ Κριτόλαος καὶ ὁ Δίαιος εἰς τὴν Κόρινθον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Τὰ νεώτατα ἔργα περὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου εἶναι: *U. Wilcken*, «Alexander des Grosse» (1931). — *G. Radet*, «Alexandre le Grand» (1931).— Ὁ ἱστορικός, ὅστις ἐξήτασε πρῶτος ἐπιστημονικώτερον τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, εἶναι ὁ *J. Droysen*, τοῦ ὁποίου τὴν «Ἱστορίαν τοῦ ἑλληνισμοῦ» («Geschichte des Hellenismus» 1836—1843 μετέφρασαν οἱ *Ι. Πανταζίδης* καὶ *Ι. Δέλλιος* ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἱστορία τοῦ μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ» εἰς τρεῖς τόμους 1897—1903). — Περὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μ. Ἑλλάδος βλ. *E. Ciaceri*: Storia della Magna Grecia, τ. 3 (1932).

E. Cavaignac, «Histoire de l'antiquité» (τ. 3, Paris 1914). —*Bouché-Leclercq*, «Histoire des Seleucides» (τ. 1—2, Paris 1913—1914).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Histoire des Lagides» (τ. 1—4, Paris 1903—1907).— *P. Jouguet*, «L'impérialisme macédonien et l'hellénisation de l'Orient» (Paris 1926).— *E. Bevan*, «A History of Egypt under the Ptolemaic dynasty» (1927).— *M. Holleaux*, «Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au III siècle et avant J. Christ 273—205» (Paris 1921).— *G. Colin*, «Rome et la Grèce de 200 à 146 avant J. Christ» (Paris 1905).— *V. Chapot*, «Le monde romain» (Paris 1927).

Ὁ *K. Beloch* πραγματεύεται τὴν μάχην τῆς Χαιρωνείας καὶ τὰ ἔπειτα εἰς τὴν «Griechische Geschichte» τ. 3, 2 (1923), σελ. 299 καὶ περὶ τῶν Διαδόχων τ. 4, 1 (1925), σελ. 10 κ.ἑξ. καὶ συμπληρωματικῶς τ. 4, 2 (1927). Περὶ τῶν μακεδονικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος πραγματεύονται οἱ τόμ. 6, 7 καὶ 8 (1927, 1928 καὶ 1930) τῆς παγκοσμίου ἱστορίας «The Cambridge ancient History», ὅπου σημειώνεται καὶ ὅλη ἡ νεωτάτη βιβλιογραφία. Σημειοῦμεν κατὰ σειρὰν ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἱστορίας τὰ τμήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀνωτέρω ἱστορικὴν περίοδον. Τ. 6, σελ. 352: Alexander ὑπὸ *W. Tarn*, σελ. 461: The heritage of Alexander ὑπὸ *W. Tarn*. Τ. 7, σ. 75: The New hellenistic kingdoms ὑπὸ *W. Tarn*, σελ. 109: Ptolemaic Egypt ὑπὸ *M. Rostovtzeff*. σελ. 155: Syria and the East ὑπὸ *M. Rostovtzeff*, σ. 197: Macedonia and Greece ὑπὸ *W. Tarn*, σ. 617: Agathocles ὑπὸ *M. Cary*, σελ. 638: Pyrrus ὑπὸ *T. Frank*, σελ. 699: The Struggle of Egypt against Syria and Macedonia ὑπὸ *W. Tarn*, σ. 732: The greek leagues and Macedonia ὑπὸ *W. Tarn*. σελ. 822: The Romans in Illyria ὑπὸ *M. Holleaux*. Τ. 8, σελ. 116: Rome and Macedon ὑπὸ *M. Holleaux*, σελ. 199: Rome and Antiochus ὑπὸ *M. Holleaux*, σ. 241: The fall of the Macedonian monarchy ὑπὸ *Benecke*, σ. 279: Rome and the hellenistic States ὑπὸ *Benecke*, σ. 495: Syria and the Jews ὑπὸ *E. Bevan*, σ. 561: The bosporan kingdom ὑπὸ *M. Rostovtzeff*, σελ. 590: Pergamum ὑπὸ *M. Rostovtzeff*, σελ. 619: Rhodes, Delos and hellenistic commerce ὑπὸ *M. Rostovtzeff*. — Ἡ νεωτάτη ἑλληνικὴ ἱστορία εἶναι ἡ τοῦ *H. Berve*: Griechische Geschichte, τ. 1—2 (1933). Αὐτόθι τ. 2 σελ. 159 περὶ Ἀλεξάνδρου κ. ἑξ.

Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ

ΗΕΛΛΑΣ ΥΠΟ ΤΟΥΣ ΡΩΜΑΙΟΥΣ. ***Ἀπὸ Μομμίου μέχρις Αὐγούστου.*** Ἡ ἐλευθερία, τὴν ὁποίαν ὁ Φλαμινῖνος τοσοῦτον πανηγυρικῶς, πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν, εἶχεν ἀνακηρύξει ἐν Κορίνθῳ, ἀπέληξεν εἰς πλήρη ὑποδούλωσιν τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν Ρώμην. Οἱ Ρωμαῖοι, ἀφοῦ διὰ τῆς τοιαύτης ἐλευθερίας ἐχώρισαν τότε τοὺς Ἕλληνας τῆς κυρίας Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ βασιλέως Φιλίππου, ἵνα εὐχερέστερον καταβάλωσιν αὐτόν, ἔπειτα, διὰ νέων πρεσβειῶν καὶ νέων ἐλευθερίας ἐπαγγελιῶν, ἐχώρισαν τὰς ἑλληνικὰς πολιτείας ἀπ' ἀλλήλων, καὶ ἰδίως παρέλυσαν τὴν Ἀχαϊκὴν συμπολιτείαν, ἵνα εὐκολώτερον ὑπαγάγωσιν ὑφ' ἑαυτοὺς καὶ τοῦτο τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους τὸ μέρος. Πάντως τὴν ἐπιτηδείαν ταύτην ρωμαϊκὴν πολιτικὴν ὑπεβοήθησεν ἡ ὑλικὴ καὶ ἠθικὴ ἔκλυσις, εἰς ἣν εἶχε περιέλθει τότε ἡ Ἑλλάς. Ὁ Πολύβιος, αὐτόπτης τῶν πραγμάτων ἱστορικός, παρέχει θλιβερὰν εἰκόνα τῆς ὀλιγανθρωπίας καὶ ἐρημίας τῆς τότε Ἑλλάδος, κύριον τοῦ κακοῦ τούτου αἴτιον θεωρῶν τὴν ἀλαζονείαν καὶ φιλαργυρίαν καὶ ραθυμίαν τῶν ἀνθρώπων. Τοιαύτη δέ, ἐπιφέρει, ἐπεκράτησε κατὰ τὰς πόλεις ἐν ταῖς παραμοναῖς τῆς ἁλώσεως τῆς Κορίνθου ἀκρισία, ταραχή, δυσθυμία, ὥστε πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων παρεφρόνησαν, πολλοὶ ἐγένοντο αὐτόχειρες, ἅπαντες δὲ κατήντησαν νὰ ὑπολαμβάνωσιν ὡς εὐεργέτημα τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν, ἔχοντες διὰ στόματος τὴν παροιμίαν «εἰ μὴ ταχέως ἀπωλώμεθα, οὐκ ἂν ἐσώθημεν». Τὰ τοιαῦτα δὲ δὲν συνέβαινον μόνον ἐν Πελοποννήσῳ. Τὰ κοινὰ τῶν Βοιωτῶν πράγματα περιέστησαν εἰς τοιαύτην καχεξίαν, ὥστε ἐπὶ 25 σχεδὸν ἔτη τὸ δίκαιον δὲν διεξήχθη παρ' αὐτούς, οὔτε περὶ τῶν ἰδιωτικῶν συμβολαίων οὔτε περὶ τῶν κοινῶν ἐγκλημάτων, καὶ τὰ μὲν δημόσια χρήματα κατεδαπανῶντο εἰς μισθοδοσίας τοῦ πλήθους, αἱ δὲ ἰδιωτικαὶ περιουσίαι δὲν κατελείποντο πλέον οὔτε εἰς τοὺς συγγενεῖς, οὔτε εἰς τοὺς ἀμέσους ἀπογόνους, ἀλλὰ κατησωτεύοντο εἰς εὐωχίας καὶ μέθας. Οἱ Αἰτωλοὶ πάλιν ἐξηκολούθουν διάγοντες τὸν βίον ἀπὸ λῃστείας· καὶ ἐν ὅσῳ μὲν ἠδύναντο νὰ λεηλατῶσι τοὺς ἄλλους Ἕλληνας, ἐκ τούτων ἐπορίζοντο τὰ πρὸς τὸ ζῆν, θεωροῦντες πᾶσαν γῆν πολεμίαν. Μετὰ δὲ τὴν ρωμαϊκὴν ἐπέμβασιν, ἐπειδὴ δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ πορθῶσι τὴν Ἑλλάδα, κατήντησαν εἰς δεινοὺς ἐμφυλίους πολέμους καὶ φοβερὰς κατ' ἀλλήλων σφαγάς, ὥστε ἀπεθηριώθησαν τὰς ψυχὰς καὶ μηδὲ ὑπετάσσοντο πλέον εἰς τοὺς προεστῶτας αὐτῶν καὶ ἄρχοντας. Παραπλήσια δὲ τούτοις συνέβαινον καὶ κατὰ τὴν Ἤπειρον. Φυσικὸν ἦτο ὅτι τοιαύτη ἐλευθερία δὲν ἠδύνατο νὰ διαρκέσῃ ἐπὶ πολὺ καὶ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι δὲν εἶχον ἀνάγκην ὑπερβολικῆς τέχνης, ἵνα καταλύσωσιν αὐτήν.

Ἐνῷ δὲ ὁ Ἑλληνισμὸς κατέτριβεν, ἐντεῦθεν

Digitized by Google

τοῦ Αἰγαίου πελάγους, τὰς ἐξησθενωμένας αὐτοῦ δυνάμεις εἰς ἀσκόπους ἐμφυλίους πολέμους, καὶ ἐπὶ τέλους ὑποκύψας εἰς τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν περιέπιπτεν εἰς παντελῆ σχεδὸν πολιτικὴν καὶ ἠθικὴν νέκρωσιν, ἐκεῖθεν τοῦ Αἰγαίου, ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἐξηκολούθει ἀγωνιζόμενος τὸν καλὸν ἀγῶνα τῆς διαδόσεως καὶ ἐνισχύσεως αὐτοῦ. Οἱ ἄρχοντες αὐτοῦ δὲν ἦσαν βεβαίως οὐδὲ ἐκεῖ χρηστότεροι τῶν ἐνταῦθα ἀρχόντων· καὶ ἡ ἐξωτερικὴ αὐτῶν πολιτικὴ δὲν ἦτο ἐπιτηδειοτέρα καὶ εὐτυχεστέρα. Ἀλλ' ὁ περὶ αὐτοὺς Ἑλληνισμὸς ἔσωζεν ἰκμάδα τινὰ ζωῆς καὶ ἐνεργείας καὶ ἐπέμενεν ἀναμορφῶν τὰς ἰθαγενεῖς φυλάς. Ὁ Ἑλληνισμὸς οὗτος δὲν ἐπεκράτησεν ἐν τούτοις ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἄνευ πολλῆς ἐπιχωρίου ἀντιδράσεως, ἥτις, μηδέποτε παύσασα, ἀπέβη ἰδίως ἀξιοσημείωτος περὶ τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἡ ἐνταῦθα Ἑλλὰς ὑπέκυπτεν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν, ἤτοι περὶ τὰ μέσα τῆς Β' π. Χ. ἑκατονταετηρίδος. Πρὸ καιροῦ τὰ ἰνδικὰ καὶ παρθικὰ φῦλα εἶχον ἀποσπασθῆ ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς βασιλείας ὑπὸ ἰδίους ἡγεμόνας καὶ ὑπὸ ἴδια θρησκεύματα καὶ ἰδιώματα. Βραδύτερον διελύθησαν οἱ δεσμοὶ τῆς κυριαρχίας καὶ ὑποτελείας, δι' ὧν συνήπτοντο μετὰ τοῦ Σελευκιδικοῦ κράτους χῶραι πλησιέστεραι ὑπὸ ἰδίους διατελέσασαι δυνάστας, οἷον ἡ Ἀρμενία καὶ ἡ Καππαδοκία. Ἀλλ' ἤδη καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Αἰγύπτῳ συνέβαινεν ἀντίδρασις κατὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ διὰ διαρκῶν ἐπιχωρίων στάσεων, διὰ τῆς ἀναβιώσεως τοῦ ἀρχαίου αἰγυπτιακοῦ θρησκεύματος καὶ διὰ τῆς παραδόξου ἐν τῇ αὐλῇ τε καὶ ἐν τῷ στρατῷ ἐπικρατήσεως τῶν Ἰουδαίων, τοὺς ὁποίους ἀνέκαθεν περιεποιήθησαν πολὺ οἱ Πτολεμαῖοι, εἴτε διὰ τὸ βιομηχανικὸν καὶ ἐμπορικὸν αὐτῶν πνεῦμα, εἴτε ἐπ' ἐλπίδι τοῦ νὰ ἐπιτύχωσι δι' αὐτῶν τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἀξιώσεων, ἃς δὲν ἔπαυσαν ἔχοντες ἐπὶ τῆς Φοινίκης καὶ τῆς Παλαιστίνης.

Ἡ ρωμαϊκὴ διοίκησις. Ὁ Ρωμαῖος ὕπατος Μόμμιος ἐφήρμοσε καὶ πρὸς τὰς ἄλλας ἑλληνικὰς πόλεις, ὅσαι εἶχον συμμετάσχει τοῦ ἀγῶνος, αὐστηρότητα κατ' ὀλίγον μόνον διαφέρουσαν τῆς ἐπιδειχθείσης ἐναντίον τῆς Κορίνθου. Τὰ τείχη των κατεσκάφησαν, ἀφῃρέθησαν τῶν πολιτῶν τὰ ὅπλα, πολλοὶ τῶν ἐπιφανῶν ἀρχηγῶν τῆς φιλοπολέμου φατρίας ἐσφάγησαν καὶ τὰ ὑπάρχοντα αὐτῶν ἐδημεύθησαν, καὶ πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλοι. Τέλος δὲ ὑπεχρεώθησαν οἱ Ἀχαιοὶ νὰ πληρώσωσι 200 τάλαντα ὡς ἀποζημίωσιν εἰς τοὺς φίλους τῶν Ρωμαίων Λακεδαιμονίους. Οὐχ ἧττον αὐστηρὰ ὑπῆρξεν ἡ τιμωρία τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ὅσοι εἶχον ἐπιδείξει ἐχθρικὰς πρὸς τοὺς Ρωμαίους διαθέσεις. Τὰ τείχη τῆς Χαλκίδος καὶ τῶν Θηβῶν ἐκρημνίσθησαν, Χαλκιδεῖς ἱππεῖς ἐφονεύθησαν καὶ οἱ Βοιωτοὶ διετάχθησαν νὰ πληρώσωσιν ἑκατὸν τάλαντα εἰς τοὺς Εὐβοεῖς καὶ τοὺς πρὸς τῇ Οἴτῃ Ἡρακλεώτας, οὓς εἶχον λαφυραγωγήσει βραχὺν χρόνον πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ μεταξὺ Ρωμαίων καὶ Ἀχαιῶν πολέμου. Πρὶν ἢ ὁ Μόμμιος ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν καί, πιθανῶς, εὐθὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κορίνθου δέκα ἀντιπρόσωποι τῆς ρωμαϊκῆς συγκλήτου ἔφθασαν εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἐντολὴν ἔχοντες νὰ συνεννοηθῶσι μετὰ τοῦ Μομμίου περὶ τῶν πρακτέων. Ἡ ἐρημωθεῖσα Κόρινθος καὶ ἡ περιοχὴ αὐτῆς, πλὴν ὀλιγίστων μερῶν, ἐκηρύχθησαν ἀγρὸς ρωμαϊκός, ἀνήκων εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πολιτείαν, ἥτις ἐθεωρεῖτο ἔκτοτε κυρία τῆς γῆς, διοικοῦσα ταύτην κατ' εὐθεῖαν καὶ ἐκποιοῦσα ἢ ἐκμισθοῦσα κατὰ τοὺς κειμένους ρωμαϊκοὺς νόμους. Καὶ ἐν Εὐβοίᾳ δὲ καὶ Βοιωτίᾳ ἔλαβε τοιαύτην κατ' εὐθεῖαν κατοχὴν τῆς γῆς ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία. Τινὲς τῶν πόλεων, ἐν αἷς ἐξέχουσιν ἡ μέχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου πιστοτάτη τῶν συμμάχων, αἱ Ἀθῆναι, ἠξιώθησαν ἰδίων προνομίων. Ἀλλ' ἐν τῷ συνόλῳ φαίνεται ἀναντίρρητον, ὅτι ἡ Ἑλλὰς ὑπεβλήθη ἀμέσως μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κορίνθου εἰς τὰς ὑποχρεώσεις ἐκείνας, αἵτινες συμπαρομαρτοῦσιν εἰς τὴν καθυπόταξιν ὑπὸ ξένης δυνάμεως. Τῶν ὑποχρεώσεων δὲ τούτων κυριωτάτη ἦτο ἡ πληρωμὴ φόρου ἐτησίου, ὅστις ἐκανονίσθη ἰδίᾳ δι' ἑκάστην πόλιν. Τοῦ φόρου τούτου ἦσαν ἀπηλλαγμένοι οἱ Ἀθηναῖοι, ὧν ἡ πόλις ἦτο αὐτόνομος καὶ σύμμαχος τῶν Ρωμαίων ἐπὶ ὅροις ἴσοις καὶ ὁμοίοις, καὶ ὀλίγαι τινὲς ἄλλαι πόλεις, ὅσαι ἐκηρύχθησαν αὐτόνομοι καὶ ἀτελεῖς. Ἀλλὰ καὶ αὗται αἱ μὴ πληρώνουσαι τακτικὸν φόρον δὲν ἦσαν ἐλεύθεραι ἐκτάκτων χορηγιῶν, οὐδ' ἀπηλλαγμέναι τῶν πιέσεων καὶ καταχρήσεων τῶν μέγα δυναμένων ἐκ τῶν Ρωμαίων. Μολονότι δὲ δὲν προσέβαλον πανταχοῦ καιρίως τὸ πολίτευμα τῶν ἑλληνίδων πόλεων, ὅμως μετερρύθμισαν αὐτὸ οἱ Ρωμαῖοι κατὰ τὸ ἴδιον ἑαυτῶν συμφέρον. Ἡ κυρία δ' αὐτῶν ἐνέργεια ὑπῆρξεν ἡ μετατροπὴ τῶν πολιτευμάτων ἀπὸ δημοκρατικῶν εἰς τιμοκρατικά, ἐν οἷς εἰς τὴν ἀρχὴν ἀνήρχοντο καὶ τῆς πολιτείας μετεῖχον μόνοι οἱ εὔποροι, ἀποκλειομένων τῶν ἀκτημόνων. Ἡ ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους αὐτονομία τῶν ἑλληνίδων πόλεων ἦτο σκιά τις μόνον ἐλευθερίας, ὁ δὲ βίος τῶν Ἑλλήνων ἦτο εἰς τὸ ἑξῆς βίος δούλων, ὅσον ἐλαφρὸς καὶ ἂν ἦτο ὁ κλοιὸς ὁ εἰς αὐτοὺς ἐπιβληθείς. Ἡ Ἑλλὰς ἔγινε ρωμαϊκὴ ἐπαρχία, λαβοῦσα τὸ ὄνομα Ἀχαΐα, ἀπὸ τῆς χώρας, ἥτις προΐστατο τῶν Ἑλλήνων, ὅτε συνετελέσθη ἡ ὑποδούλωσις.

Ἡ σχετικὴ ἐπιείκεια, μεθ' ἧς οἱ δέκα ἀπόστολοι τῆς ρωμαϊκῆς συγκλήτου κατὰ τὴν ἑξάμηνον αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι διατριβὴν διωργάνωσαν τὰ τῆς κατακτήσεως, δὲν προήρχετο μόνον ἐξ ἀγαθῆς αὐτῶν προαιρέσεως καὶ ἐκ τῆς συνέσεως τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας, ἀλλ' ὠφείλετο καὶ εἰς τὸν ἐν Ρώμῃ ἐπανελθόντα ἱστορικὸν Πολύβιον, τὸν υἱὸν τοῦ Λυκόρτα. Ὁ φιλόπατρις ἀνὴρ συνώψισε τὴν δρᾶσίν του εἰς ὀλίγας γενναίας γραμμάς, γράψας ὅτι καθῆκον παντὸς γνησίου Ἕλληνος ἦτο νὰ βοηθῇ τοὺς Ἕλληνας κατὰ πάντα τρόπον, τοῦτο μὲν ἀποτρέπων, τοῦτο δὲ διὰ παρακλήσεων ἐξευμενίζων τὴν ὀργὴν τῶν νικητῶν. Τὸ καθῆκον δὲ τοῦτο ἐξεπλήρωσεν ἀληθινῶς ἐπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων, ἤτοι κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς ἀγωνίας καὶ τοῦ κινδύνου. Τὸν γενικὸν δὲ θαυμασμὸν ἐξήγειρεν ὁ ἀνήρ, ὅτε, πωλουμένων τῶν κτημάτων τοῦ Διαίου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, ἐδόθη διαταγὴ εἰς τὸν ταμίαν, τὸν ἐντεταλμένον τὴν πώλησιν τῶν κτημάτων, νὰ δώσῃ δωρεὰν εἰς τὸν Πολύβιον ὅ τι ἂν θελήσῃ. Ἀλλ' ὁ ἐνάρετος ἀνὴρ οὐ μόνον αὐτὸς ἀπέκρουσεν ὑπερηφάνως τὴν προσφοράν, ἀλλὰ καὶ τοὺς φίλους του παρεκίνησε μηδενὸς τῶν ἐν δημοπρασίᾳ ὑπὸ τοῦ ταμίου πωλουμένων κτημάτων νὰ γίνωσιν ἀγορασταί. Τοιαύτην ἔχων φύσιν ἀδέκαστον, ἐδικαιοῦτο νὰ γράψῃ ἐν τῇ ἱστορίᾳ του τοὺς πικροὺς ἐκείνους περὶ τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων λόγους, ὅτι παρ' αὐτοῖς οἱ διαχειριζόμενοι τὰ κοινά, καὶ περὶ ἑνὸς μόνου ταλάντου ἐμπεπιστευμένου εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τῆς πολιτείας ἂν πρόκειται, καὶ εἰς δέκα βιβλία ἂν ἐγγραφῇ τὸ παραδοθὲν χρῆμα καὶ ὑπὸ δέκα σφραγίδων ἂν ἀσφαλίζηται καὶ ὑπὸ μαρτύρων διπλασίων, πάλιν δὲν δύνανται νὰ φανῶσι πιστοί, καὶ ταῦτα κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς Ρωμαίους, παρ' οἷς οἵ τε ἄλλοι ἄρχοντες καὶ οἱ πρέσβεις, πολὺ χρημάτων πλῆθος διαχειριζόμενοι, τηροῦσι τὸ καθῆκον ὑπὸ μόνης συγκρατούμενοι τῆς κατὰ τὸν ὅρκον πίστεως. Ἀναχωροῦντες ἐξ Ἑλλάδος οἱ δέκα ἀνέθεσαν εἰς τὸν Πολύβιον τὴν ἐντολὴν νὰ περιοδεύσῃ ἀνὰ τὰς πόλεις, διευκρινῶν μὲν πᾶσαν τῶν πολιτῶν ἀμφιβολίαν, συνεθίζων δὲ κατ' ὀλίγον αὐτοὺς εἰς τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν καὶ τοὺς νέους νόμους. Οἱ ἀνδριάντες, ὧν αἱ ἑλληνίδες πόλεις ἠξίωσαν τὸν υἱὸν τοῦ Λυκόρτα, εἶναι τρανοὶ ἀποδείξεις τῆς τιμῆς τῆς ἀποδοθείσης ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὸν χρηστὸν ἄνδρα, ὅστις, μὴ δυνηθεὶς νὰ σώσῃ τὴν πατρίδα παραπαίουσαν, ἠγωνίσθη παντὶ σθένει νὰ καταστήσῃ ἀνεκτότερον τὸν βίον αὐτῆς ἐν τῇ δουλείᾳ.

Ἡ Ἑλλὰς μέχρι τῶν μιθραδατικῶν χρόνων. Ἡ Ἑλλὰς κατ' οὐσίαν δὲν ἔχει πολιτικὴν ἱστορίαν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους. Ἡ Σπάρτη εὐνοηθεῖσα ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, ἀπολαύουσα τῆς χορηγηθείσης εἰς αὐτὴν ἀτελείας, συνεχίζει ἄνευ ἐξωτερικῶν περιπλοκῶν τὸν ἀστικόν της βίον, διατηροῦσα, πλὴν τῆς καταργηθείσης βασιλείας, τὰς ἄλλας μεγάλας ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος. Ἧττον εὐλαβεῖς ἐφάνησαν οἱ Ρωμαῖοι πρὸς τὸ πολίτευμα τῆς ἄλλης φίλης καὶ συμμάχου πόλεως, τῶν Ἀθηνῶν, ἧς τὸ δημοκρατικὸν πολίτευμα μετερρυθμίσθη ἐπὶ τὸ τιμοκρατικώτερον. Ἄλλως δὲ ἡ πόλις, καίπερ στερουμένη πολιτικῆς σημασίας, ἤκμαζεν ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους διὰ τῶν σχολῶν αὐτῆς καὶ τῆς αὐξήσεως τοῦ ἐμπορίου, ἣν συνεπέφερεν ἡ ἀκμὴ τῆς Δήλου, ἥτις ἦτο νῦν κληρουχία τῶν Ἀθηναίων. Ἡ Δῆλος, κηρυχθεῖσα ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, μετὰ τὴν ἧτταν τοῦ Περσέως, ἐλεύθερος λιμὴν πρὸς ἀντίδρασιν κατὰ τοῦ ἐμπορίου τῆς Ρόδου, εἶχεν ἀνέλθει εἰς μεγάλην ἐμπορικὴν ἀκμήν, μάλιστα μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Καρχηδόνος καὶ τῆς Κορίνθου, καταστᾶσα ἰδίως κέντρον τῆς ἤδη διεξαγομένης μεγάλης δουλεμπορίας. Ἐν Δήλῳ ἐν μιᾷ καὶ μόνῃ ἡμέρᾳ ἠδύναντο ν' ἀποβιβασθῶσι καὶ ἐκπεμφθῶσι πωλούμεναι μυριάδες ὅλαι δούλων. Ἀλλ' ἡ αὔξησις τῶν δούλων, ὧν μεγάλην εἶχεν ἀνάγκην ἡ ἰταλικὴ βιομηχανία, ἰδίως δὲ ἡ καλλιέργεια ἀπεράντων ἐκτάσεων γῆς ὑπὸ κερδοσκόπων ἐμφυτευτῶν καὶ ἡ ἀσκουμένη κατ' αὐτῶν μεγάλη πίεσις, δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐπιφέρῃ καὶ ἀντίδρασιν, καὶ οἱ πιεζόμενοι δοῦλοι ὕψωσαν τὴν κεφαλὴν κατὰ τῶν καταπιεζόντων αὐτούς. Μετ' ἄλλας τινὰς ὀλιγοχρονίους καὶ μικρὰς ἀποστασίας οἰκετῶν πρώτη χώρα, ἐν ᾗ ἐξερράγη τοιαύτη κοινωνικὴ ἐπανάστασις ἐν μεγάλῳ βαθμῷ, ὑπῆρξεν ἡ Σικελία. Μυριάδες ὅλαι δούλων ἐπανεστάτησαν, καὶ ἡ Ρώμη ἠναγκάσθη νὰ διεξαγάγῃ πρὸς καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως πόλεμον μακρὸν καὶ κινδυνώδη (134—132 π. Χ.), ἀπολήξαντα εἰς ἀπάνθρωπον καταστροφὴν τῶν ἀποστατῶν. Ἀλλὰ τὸ παράδειγμα τῶν ἐν Σικελίᾳ δούλων, ὧν ἀρχηγοὶ ἦσαν Ἕλληνες ἐκ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀσίας, ὁ Εὔνους, ὁ Ἀχαιός, ὁ Κλέων, ἐπέδρασε καὶ ἐπὶ τὴν ἐντεῦθεν Ἑλλάδα. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους βλέπομεν ἀποστασίαν τῶν δούλων ἐν Δήλῳ καὶ ἀλλαχοῦ· πολὺ δὲ σπουδαιοτέρα εἶναι ἡ ἐπανάστασις τῶν δούλων τῆς Ἀττικῆς, ἡ ἐκραγεῖσα τῷ 133 π. Χ. Ἡ ἀποστασία αὕτη, ἥτις ἐξερράγη ἐν Λαυρεωτικῇ ὑπὸ τῶν μεταλλωρύχων, δὲν ἦτο ἀξιοκαταφρόνητος. Οἱ ἀποστάται, φονεύσαντες τοὺς ἐπὶ τῶν μετάλλων φύλακας, κατέλαβον τὴν ἀκρόπολιν τοῦ Σουνίου καὶ ἐκεῖθεν ὁρμώμενοι ἐπόρθουν ἐπὶ πολὺν χρόνον τὴν Ἀττικήν, ἕως οὗ διὰ τοῦ στρατηγοῦ Ἡρακλείτου κατωρθώθη ἡ καταστολὴ τῆς ἀποστασίας. Γενικῶς ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εὑρίσκετο ἐν διασαλεύσει. Μετὰ τῆς πολιτικῆς ἐκπτώσεως εἶχεν ἐπέλθει καὶ ἡ ἠθικὴ ἀλλοίωσις· καὶ αὐτὴ δὲ ἡ θρησκευτικὴ πίστις εἶχε σαλευθῆ. Ἤδη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Πολυβίου ἡ ἔκλυσις τῶν ἠθῶν ἦτο τοιαύτη, ὥστε ἡ παρατηρουμένη ἀποφυγὴ τοῦ γάμου ἐτάρασσε τοὺς μετὰ φιλοσόφου βλέμματος παρακολουθοῦντας τὴν πορείαν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Κατὰ ρητὴν τοῦ Πολυβίου ὁμολογίαν κατέλαβε τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν ἀπαιδία καὶ συλλήβδην ὀλιγανθρωπία. Πρὶν δὲ παρέλθῃ χρόνος πολύς, ἀνεφάνησαν τὰ ἐπακόλουθα τῆς τοιαύτης τεκνοφυγίας. Ἡ ἔλλειψις χειρῶν ἐπήνεγκε τὴν ἀφορίαν τῆς γῆς καὶ ἡ ἐπελθοῦσα ὀλιγανθρωπία προεκάλεσε τὴν κατ' ὀλίγον ἐρήμωσιν τῆς Ἑλλάδος.

Τὸ βασίλειον τοῦ Μιθραδάτου. Βραχὺν χρόνον μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κορίνθου ὑπὸ τοῦ Μομμίου ἡ ὁσημέραι ἐπιτεινομένη ἀνάμειξις τῶν Ρωμαίων εἰς τὰ πράγματα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐπήνεγκε τὴν αὔξησιν τῆς ἐν αὐτῇ ἐπιρροῆς αὐτῶν. Ἡ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἐκ τοῦ καταλυθέντος περγαμηνοῦ βασιλείου ἐγκαθιδρυθεῖσα ἐπαρχία Ἀσία περιελάμβανε τὴν Μυσίαν, τὴν Αἰολίδα, τὴν Λυδίαν μετὰ τῶν κατὰ τὰ παράλια αὐτῆς ἐκτεινομένων ἑλληνικῶν ἀποικιῶν καὶ τὴν Καρίαν μετὰ τῶν δωρικῶν πόλεων πλὴν τῆς Περαίας, ἥτις ἐξηκολούθει ἀνήκουσα εἰς τὴν ἐλευθέραν Ρόδον. Ἡ Θρακικὴ χερσόνησος προσηρτήθη εἰς τὴν Μακεδονίαν. Τέλος δὲ ἡ μεγάλη Φρυγία παρεδόθη εἰς τὸν βασιλέα τοῦ Πόντου Μιθραδάτην τὸν Ε', ὅστις, ἅτε ἤδη κεκηρυγμένος φίλος καὶ σύμμαχος τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ, εἶχεν ἀποστείλει εἰς τοὺς Ρωμαίους ἐπικουρον στρατιάν, κατὰ τὸν πόλεμον ἐναντίον τοῦ Ἀριστονίκου. Τὸ βασίλειον τοῦ Πόντου ηὐρύνετο οὕτω διὰ νέων κτήσεων, ὧν ἡ προσάρτησις εἶχεν ἰδιάζουσαν σημασίαν διὰ τὸ ποντικὸν κράτος, ὅπερ ἤδη ἀπὸ τῶν ἡμερῶν Φαρνάκου τοῦ Α' διὰ τῆς μεταθέσεως τῆς πρωτευούσης εἰς τὴν Σινώπην (83 π. Χ.) εἶχε τραπῆ ὅλως νέαν ὁδόν. Μετὰ τὴν δολοφονίαν Μιθραδάτου τοῦ Ε' (120 π. Χ.), ὅστις εἶχε καταστήσει τὸ κράτος ἀκμαῖον καὶ ἰσχυρόν, ἡ ἀρχὴ ἐκληροδοτήθη εἰς τὸν μόλις ἐνδεκαετῆ υἱὸν αὐτοῦ Μιθραδάτην ΣΤ', τὸν ἐπικαλούμενον Εὐπάτορα, ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν τῆς βασιλομήτορος. Ἀνδρωθεὶς ὁ Μιθραδάτης ᾐσθάνθη ὁποίαν ἰσχὺν ἠδύνατο ν' ἀποκτήσῃ καὶ εἰς ὁποίαν περιωπὴν ν' ἀνυψώσῃ τὸ βασίλειον τοῦ Πόντου, καθιστάνων αὐτὸ κέντρον τῆς ἐν Ἀσίᾳ ἀντιδράσεως κατὰ τῶν Ρωμαίων. Ἡ κατὰ τὰ ἔτη τῆς ἀνηλικιότητος αὐτοῦ παρὰ τῆς Ρώμης ἐκ τοῦ ποντικοῦ βασιλείου ἀφαίρεσις τῆς Μεγάλης Φρυγίας, ἥτις ὀλίγα ἔτη πρότερον εἶχε παραχωρηθῆ εἰς τὸν πατέρα του, ἀντὶ ν' ἀναχαιτίσῃ τὴν ἀκοίμητον αὐτοῦ φιλοδοξίαν, παρώξυνεν αὐτὸν μετὰ νέας ὁρμῆς εἰς μῖσος ἀκράτητον ἐναντίον τῶν Ρωμαίων. Ἡ ἐπέκτασις τοῦ βασιλείου, ὡς μέσον καταπολεμήσεως τῆς Ρώμης, ἡ καταπολέμησις τῆς Ρώμης, ὡς μέσον πρὸς ἀπόκτησιν δυνάμεως καὶ δόξης, ἦτο τὸ πρόγραμμα αὐτοῦ. Εἶχε δὲ ὁ Εὐπάτωρ ὑπὲρ πάντα ἄλλον τὰ προσόντα, διὰ νὰ ἀναλάβῃ τοιοῦτον ἀγῶνα. Τὸ γιγάντειον αὐτοῦ σῶμα, ὅπερ εἶχεν ἐθισθῆ εἰς παντοίας κακώσεις καὶ εἰς αὐτοῦ τοῦ δηλητηρίου τὴν ἀβλαβῆ πόσιν, ὑπηρέτει ἄριστα τὸν δοξομανῆ ἄνδρα, ὅστις οὐδὲν μέτρον καὶ ὅριον ἐγνώριζεν, οὐδένα ᾐσθάνετο ἔλεον, πρὸ οὐδενὸς ὑπεχώρει. Ὢν στρατιώτης ἀκαταπόνητος μᾶλλον ἢ ἔξοχος στρατηγός, ὥρμα ἐπὶ ἥμισυν ὅλον αἰῶνα εἰς τοὺς πολέμους ὡς εἰς παιδιάν, καὶ πρὸς οὐδὲν ἀνελογίζετο τὰ τραύματα, ἅτινα ἐλάμβανε τὸ σῶμά του. Τὸν Μιθραδάτην ἐφαίνετο βοηθοῦσα εἰς ἐκτέλεσιν τοῦ προγράμματός του αὐτὴ ἡ θέσις τοῦ ποντικοῦ βασιλείου. Περιβαλλόμενον πανταχόθεν ὑπὸ διαφόρων ἀνεξαρτήτων μικρῶν κρατῶν, δὲν ἤρχετο εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν πρὸς τὴν ἐν Ἀσίᾳ ρωμαϊκὴν ἐπαρχίαν· οὕτως ὁ Μιθραδάτης ἠδυνήθη νὰ ἐπωφεληθῇ ἐκ τῶν κρατῶν τούτων, διὰ τῆς διπλωματικῆς ὁδοῦ ἢ διὰ πολέμων εὐρύνων καὶ ἐνισχύων τὸ βασίλειόν του, ὥστε νὰ καταστήσῃ αὐτὸ κραταιὸν ἐν μέλλοντι πολέμῳ πρὸς τὴν Ρώμην. Τὸ βασίλειον τοῦ Πόντου ηὐρύνθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς μεγάλως πρὸς ἀνατολὰς διὰ τῆς εἰς τὸν Μιθραδάτην προσχωρήσεως τοῦ βασιλέως τῆς Μικρᾶς Ἀρμενίας, δι' ἧς τὸ κράτος τοῦ Εὐπάτορος ἔφθασεν ἐξ ἑνὸς μὲν μέχρι τῆς Τραπεζοῦντος, ἐξ ἑτέρου δὲ μέχρι τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Εὐφράτου. Τὰ ἀνατολικὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου προσηρτήθησαν διὰ τῆς κατακτήσεως τῆς χώρας τῶν Κόλχων. Διὰ δὲ τῆς συμμαχίας μετὰ τοῦ βασιλέως τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας Τιγράνου, νυμφευθέντος τὴν θυγατέρα τοῦ Μιθραδάτου Κλεοπάτραν, ἐξησφάλισεν ὁ βασιλεὺς τοῦ Πόντου τὰ νῶτα

Digitized by Google

καὶ ἀπέκτησεν ἰσχυρὰν φίλην καὶ σύμμαχον. Ἡ συμμαχία αὕτη καὶ ἡ μέχρι τινὸς μετὰ τοῦ βασιλέως τῆς Βιθυνίας Νικομήδους Β' σύμπραξις διηυκόλυνον εἰς τὸν Μιθραδάτην τὴν ἐπέκτασιν τοῦ κράτους εἰς τὴν Παφλαγονίαν καὶ τὴν Καππαδοκίαν. Ἀλλὰ τὸ μέγιστον τῶν κατορθωμάτων αὐτοῦ εἶναι ἡ προηγηθεῖσα τῆς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐπεκτάσεως κατάκτησις τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου καὶ τῶν περὶ τὴν Μαιῶτιν οἰκούντων λαῶν. Τὸν Μιθραδάτην ἐκάλεσεν εἰς βοήθειαν τῶν πιεζομένων Ἑλλήνων τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν πλανήτων βαρβάρων, οἵτινες ἐνέμοντο τὰς σκυθικὰς χώρας, ὁ βασιλεὺς τοῦ Βοσπόρου Παιρισάδης, ὅστις καὶ ἔστερξε χάριν τῆς βοηθείας τὴν θέσιν ὑποτελοῦς ἡγεμόνος. Οἱ στόλοι τοῦ Μιθραδάτου διέπλευσαν τὸν Εὔξεινον, κατευθυνόμενοι ἀπὸ τῆς Σινώπης εἰς τὴν Μαιῶτιν, καὶ οἱ Ἕλληνες αὐτοῦ στρατηγοὶ κατετρόπωσαν τοὺς βαρβάρους τῶν χέρσων. Οἱ πόροι τοῦ Μιθραδάτου ηὐξάνοντο ἐπαισθητῶς διὰ τῆς ἐκ τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου ἀποστολῆς ἐτησίου φόρου ἐκ 200 ταλάντων ἀργυρίου καὶ ἐκ δεκαοκτὼ μυριάδων μεδίμνων σίτου. Ἀλλ' ἡ μεγάλη αὕτη ἐπέκτασις τοῦ ποντικοῦ βασιλείου παρεῖχεν εὐλόγους ἀφορμὰς ἀνησυχίας εἰς τὴν Ρώμην, ἥτις, ἀποφασίσασα νὰ ἀντιδράσῃ εἰς τὴν τοιαύτην αὔξησιν τῶν ἐν Ἀσίᾳ ἐχθρῶν, εὗρεν ὡς ἀφορμὴν τὴν ἀνώμαλον κατάστασιν τῶν ἐν Καππαδοκίᾳ καὶ Παφλαγονίᾳ πραγμάτων καὶ τὴν προστασίαν τῶν ὑπὸ τοῦ Μιθραδάτου καταλυθέντων Σκυθῶν ἡγεμόνων. Ὁ Μιθραδάτης καὶ ὁ Νικομήδης προσετάχθησαν νὰ ἐκκενώσωσι τὰς δύο ταύτας ἐπαρχίας, ἐπειδὴ δὲ ὁ Μιθραδάτης πρὸς διάσωσιν τῆς Καππαδοκίας ἐζήτησεν ἐπίκουρον στρατιὰν παρὰ τοῦ Τιγράνου, ὁ Ρωμαῖος διοικητὴς τῆς Κιλικίας Λεύκιος Κορνήλιος Σύλλας προεχώρησε κατὰ τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἐδίωξεν ἐκ τῆς Καππαδοκίας τὸν ἐπίτροπον τοῦ Εὐπάτορος καὶ τὴν ἐξ Ἀρμενίας σύμμαχον στρατιάν. Τῶν δὲ κατοίκων τῆς Καππαδοκίας ζητησάντων βασιλέα, οἱ Ρωμαῖοι ἐγκαθίδρυσαν ὡς ἄρχοντα τῆς χώρας ἕνα ἐκ τῶν ἐπιφανῶν ἐγχωρίων, τὸν Ἀριοβαρζάνην (92 π. Χ.). Ἡ ἐν Παφλαγονίᾳ καὶ Καππαδοκίᾳ ἐπιρροὴ τοῦ Μιθραδάτου εἶχε καταπέσει, καὶ αὐτῶν δὲ τῶν Σκυθῶν ἡγεμόνων εἶχεν ἀναγκασθῇ ὁ Εὐπάτωρ νὰ ὑποσχεθῇ τὴν ἐκ νέου ἐγκατάστασιν. Ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐκ τῆς Ἀσίας ἀναχώρησιν τοῦ Σύλλα τὰ πράγματα μετέβαλον ὄψιν. Περὶ μὲν ὑποχωρήσεως τοῦ Μιθραδάτου ἐκ τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου οὐδὲ λόγος ἐγίνετο πλέον, Πρὸς δὲ τὰς ἀντιδράσεις αὐτοῦ καὶ τοῦ ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις του ἐνεργοῦντος Τιγράνου, οὔτε ὁ νέος βασιλεὺς τῆς Βιθυνίας Νικομήδης Γ', οὔτε ὁ Ἀριοβαρζάνης, οὔτε οἱ ἐγχώριοι ἡγεμόνες τῆς Καππαδοκίας ἠδύναντο νὰ ἀντεπεξέλθωσιν ἐπιτυχῶς. Ἡ Ρώμη ἔπεμψεν εἰς Ἀσίαν πρεσβευτὴν τὸν Μάνιον Ἀκίλιον, ὅπως ἐξομαλύνῃ τὰ πράγματα, ἀλλ' οὗτος, ἀντὶ ν' ἀποδειχθῇ εἰρηνοποιός, ἐξώθησε τὸν Μιθραδάτην εἰς πόλεμον. Κατόπιν πολυμήνων δραστηρίων παρασκευῶν καὶ συνεννοήσεων μετὰ βαρβάρων καὶ Ἑλλήνων, ὁ κραταιὸς τοῦ Πόντου βασιλεὺς εἶχε τὸ ἔαρ τοῦ 88 π. Χ. ἑτοίμην μεγάλην στρατιὰν ἐκ 250.000 πεζῶν καὶ 40.000 ἱππέων, ἐνῷ συγχρόνως στόλος ἐκ 400 πλοίων ἦτο ἕτοιμος νὰ σπεύσῃ ὅπου παρίστατο ἀνάγκη. Ἐναντίον τῶν μεγάλων τούτων δυνάμεων, αἵτινες ἐστεροῦντο μὲν ἑνιαίου στρατιωτικοῦ ὀργανισμοῦ, διῳκοῦντο ὅμως ὑπὸ πεπειραμένων Ἑλλήνων στρατηγῶν, τοῦ Ἀρχελάου καὶ τοῦ Νεοπτολέμου, ἡ Ρώμη, παλαίουσα ἐν αὐτῇ τῇ Ἰταλίᾳ πρὸς τοὺς Ἰταλοὺς ἐπαναστάτας, δὲν ἠδύνατο νὰ ἀντιτάξῃ ἀξιόμαχον στρατιάν. Αἱ μόναι ἐν Ἀσίᾳ δυνάμεις τῶν Ρωμαίων περιωρίζοντο εἰς τοὺς ὀλίγους ἄνδρας τοὺς τεταγμένους ὑπὸ τὸν ἀνθύπατον τῆς ἐπαρχίας Ἀσίας καὶ εἰς τὴν σύμμαχον στρατιὰν τοῦ βασιλέως τῆς Βιθυνίας Νικομήδους. Λαμπρὰ νίκη τοῦ Νεοπτολέμου καὶ τοῦ Ἀρχελάου κατὰ τοῦ Νικομήδους ἐνέσπειρε τὸν πανικὸν εἰς τοὺς πολεμίους τοῦ Μιθραδάτου. Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ ἐνικήθησαν ἢ ἐσώθησαν διὰ τῆς φυγῆς. Μετ' ὀλίγον ὁ κατέχων τὸν Βόσπορον ἐχθρικὸς στόλος κατεστρέφετο, καὶ αὐτὸ τὸ Πέργαμον, ἡ πρωτεύουσα τῆς ρωμαϊκῆς Ἀσίας, κατελαμβάνετο ὑπὸ τοῦ νικητοῦ. Ἐκ τῆς Ἐφέσου ὁ Μιθραδάτης ἐξέπεμψε διαταγήν, καθ' ἣν τὴν αὐτὴν ἡμέραν πάντες οἱ ἐν ταῖς εἰς αὐτὸν ἀνηκούσαις χώραις διαμένοντες Ρωμαῖοι καὶ Ἰταλοί, ἀνερχόμενοι εἰς 80.000 ψυχάς, ἐφονεύθησαν σὺν γυναιξὶ καὶ τέκνοις. Χαίροντες ἐδέχθησαν οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀσίας τὰς παραχωρήσεις τοῦ ἐλευθερωτοῦ, ὅστις ἐδώρησεν ἐπὶ πενταετίαν πάντα φόρον καὶ πᾶσαν ὀφειλήν.

Ἡ τυραννία τοῦ Ἀριστίωνος. Ἐν Ἀθήναις ἐνεφανίσθη τότε ἐπικίνδυνος δημοκόπος, ὁ Ἀριστίων, ὅστις ἀνήγγειλεν εἰς τὰ κεχηνότα πλήθη τὰς νίκας τοῦ Εὐπάτορος, περιέγραψε τὰς συμφορὰς τῶν ἡττημένων Ρωμαίων καὶ παρώρμησεν αὐτὰ νὰ μὴ παρίδωσι κεκλεισμένα τὰ ἱερά, ἄφωνα τὰ δικαστήρια, ἀφῃρημένην ἀπὸ τὸν δῆμον τὴν Πνύκα, κεκλεισμένον τὸ σεμνὸν ἀνάκτορον τῶν Ἐλευσινίων θεῶν, ἄφωνα τὰ σχολεῖα τῶν φιλοσόφων. Ἡ πόλις δὲν ἐδίστασε νὰ ριφθῇ ἀκράτητος εἰς τοὺς κόλπους τοῦ θρασέος δημαγωγοῦ, ὅστις ἀναισχύντως ἠπάτα τοὺς συμπολίτας. ἀναφέρων μεταξὺ τῶν ἰσχυρῶν τῶν ὑποσχεθέντων εἰς τὸν Μιθραδάτην τὴν ἐναντίον τῆς Ρώμης συμμαχίαν καὶ τὴν Καρχηδόνα, ἥτις τότε ἦτο παντελῶς ἔρημος καὶ κατεστραμμένη. Ἀποτέλεσμα τῆς τοιαύτης πρὸς τὸν ὄχλον δημαγωγίας τοῦ Ἀριστίωνος ὑπῆρξεν ἡ ἐκλογὴ αὐτοῦ ὡς στρατηγοῦ ἐπὶ τὰ ὅπλα. Ὁ οὕτως ἐπονομαζόμενος στρατηγὸς εἶχεν ἐξουσίαν μεγάλην, περιλαμβάνουσαν καὶ τὴν ἐποπτείαν τῶν δημοσίων δούλων καὶ τὴν ἀνωτάτην ἐφορείαν τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, αἵτινες εἶχον ἀρχίσει ν' ἀποκτῶσι μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν πόλιν. Τοιαύτη τέλος ἦτο ἡ σπουδαιότης τοῦ ἀξιώματος, ὥστε τὸ ὄνομα τοῦ στρατηγοῦ ἐπὶ τῶν ὅπλων ἀνεγράφετο ἤδη πρὸς δήλωσιν τοῦ ἀθηναϊκοῦ ἔτους μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος ἢ καὶ ἄνευ αὐτοῦ. Εἰς τοιαύτην ἀρχὴν ἀναβιβασθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀθηναϊκοῦ ὄχλου ὁ Ἀριστίων, ταχέως ἠδυνήθη νὰ ἀναδειχθῇ τύραννος τῶν Ἀθηνῶν, ὑποστηριζόμενος καὶ ὑπὸ τῶν δορυφόρων τοῦ Μιθραδάτου. Καὶ ἀπεκηρύχθη μὲν ἡ ρωμαϊκὴ κυριαρχία, ἀποκατεστάθησαν δὲ τὰ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων περιορισθέντα δικαιώματα τοῦ λαοῦ. Οἱ πολῖται οἱ φρονοῦντες τὰ τῶν Ρωμαίων, φεύγοντες τὸ διπλοῦν κακόν, τὴν ἐν τῇ πόλει δημαγωγίαν καὶ τὸν ἐπικείμενον πρὸς τὴν Ρώμην πόλεμον, ἐζήτουν σωτηρίαν ἐν τῇ φυγῇ. Ἀλλ' οἱ ἱππεῖς τοῦ Ἀριστίωνος κατέφθανον τοὺς φεύγοντας, καὶ ἄλλους μὲν ἐφόνευον, ἄλλους δ' ἐπανῆγον εἰς τὴν πόλιν δεδεμένους. Αἱ πύλαι τῆς πόλεως ἐκλείσθησαν καὶ ἀπηγορεύθη ἥ τε εἴσοδος καὶ ἡ ἔξοδος. Ἡ τυραννὶς μετεβλήθη εἰς τρομοκρατίαν, αἱ δὲ συλλήψεις καὶ αἱ περὶ προδοσίας δίκαι, αἱ βάσανοι καὶ αἱ στρεβλώσεις, αἱ ἐξορίαι καὶ οἱ φόνοι ἦσαν τὰ καθημερινὰ μέσα, δι' ὧν ὁ Ἀριστίων ἐνισχύετο καὶ ἐπλουτίζετο, πληρῶν ὁλόκληρα φρέατα διὰ τῶν ἁρπαζομένων θησαυρῶν. Ταῦτα δὲ πάντα ἐνήργει ὁ Ἀριστίων ἐπ' ὀνόματι τῆς νέας ἐλευθερίας, ἣν ἐκήρυξεν εἰς τοὺς Ἀθηναίους.

Ὁ Μιθραδατικὸς πόλεμος ἐν Ἑλλάδι. Ὁ Μιθραδάτης ἐσκόπει ἤδη νὰ μεταφέρῃ τὸν κατὰ τῆς Ρώμης πόλεμον ἀπὸ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ δὲ ἀποστασία τῶν Ἀθηνῶν ἦτο συντελεστικὴ πρὸς τοῦτο. Τελευτῶντος τοῦ 88 π. Χ. εἰς μὲν τὴν Μακεδονίαν εἰσήλασεν ὁ νεώτατος τῶν υἱῶν τοῦ Μιθραδάτου Ἀρκαθίας, ἐπὶ δὲ τὴν Ἑλλάδα ἐστάλησαν διὰ θαλάσσης οἱ στρατηγοὶ Ἀρχέλαος καὶ Μητροφάνης. Τὰ ποντικὰ στρατεύματα κατέλαβον εὐχερῶς τὰς Κυκλάδας, ἐδῄωσαν τὴν Δῆλον καὶ κατέστρεψαν τὴν πόλιν ἐν μέσῳ ἀπανθρώπου σφαγῆς δισμυρίων Ρωμαίων καὶ Ἰταλῶν, διατριβόντων ἐπὶ τῆς νήσου. Ἔπειτα οἱ στρατηγοὶ τοῦ Μιθραδάτου, βαίνοντες ἀπὸ ἐπιτυχίας εἰς ἐπιτυχίαν, ὑπέταξαν τὰς ἠπειρωτικὰς χώρας τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῆς Θεσσαλίας. Ἐναντίον τῶν μιθραδατικῶν στρατιῶν ἐστράτευσε τότε (87 π. Χ.) εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁ Σύλλας ἐπὶ κεφαλῆς 30 000 ἀνδρῶν, ἄνευ πολεμικοῦ στόλου, ἐφοδίων καὶ χρημάτων. Ἡ χώρα ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον εὑρίσκετο ἐν ἀποστασίᾳ καὶ ἐτύγχανεν ὑπερασπίσεως παρὰ τῆς πολυαρίθμου στρατιᾶς τοῦ Μιθραδάτου. Ἐν τούτοις, ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Ρωμαίου στρατηγοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ ἐπανάστασις εἶχεν ἐκλίπει, πλὴν τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πειραιῶς. Ἡ πορεία τοῦ Σύλλα ὑπῆρξε πανηγυρικὴ μέχρι τῆς Βοιωτίας. Μόνον ὁ Ἀρχέλαος μετὰ τοῦ Ἀριστίωνος ἐτόλμησαν νὰ ἐξέλθωσιν ἐναντίον τοῦ Σύλλα, ἀλλὰ κατενίκησεν ἀμφοτέρους, καὶ τὸν μὲν Ἀριστίωνα καὶ τοὺς Ἀθηναίους κατεδίωξεν εἰς τὸ ἄστυ, τὸν δὲ Ἀρχέλαον μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν Ἀσιατῶν εἰς τὸν Πειραιᾶ.

Ἡ πολιορκία τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πειραιῶς. Ὁ Σύλλας στερούμενος στόλου ἐπῆλθε κατὰ τῶν δύο πόλεων διὰ ξηρᾶς καὶ ἐπεδόθη εἰς τὴν πολιορκίαν αὐτῶν. Τὴν ἀναγκαίαν ξυλείαν παρέσχον εἰς τοὺς πολιορκητὰς τὰ ἱερὰ ἄλση τῶν Ἀθηνῶν ἀνηλεῶς τεμνόμενα. Τότε ἀπεψιλώθη τῶν παλαιῶν της πλατάνων ἡ Ἀκαδήμεια, τὸ δενδροφορώτατον τῶν ἀθηναϊκῶν προαστίων, τότε περιεκάρη καὶ τὸ Λύκειον. Τὰ δ' ἀναγκαῖα χρήματα ἐπορίζετο ὁ Σύλλας διὰ λῃστεύσεως τῶν μεγάλων ἱερῶν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τύπον δανείου. Μετὰ πολύμηνον πολιορκίαν ὁ Σύλλας εἶχε κατορθώσει νὰ δυσχεράνῃ τὴν συγκοινωνίαν τοῦ ἄστεος μετὰ τοῦ Πειραιῶς καὶ νὰ περιαγάγῃ κατ' ὀλίγον τὰς Ἀθήνας εἰς σιτοδείαν. Τέλος, μαθὼν ἐκ τύχης, ὅτι μέρος τῶν τειχῶν, κείμενον μεταξὺ τοῦ Διπύλου καὶ τῆς πειραϊκῆς πύλης, δὲν ἐφυλάσσετο, διέταξε νυκτερινὴν ἔφοδον, δι' ἧς κατελήφθη ἄνευ ἀγῶνος ἡ πόλις. Οἱ ὁπλῖται τοῦ Σύλλα εἰσελάσαντες περὶ τὸ μεσονύκτιον τῆς 1ης Μαρτίου 86 π. Χ. εἰς τὰς Ἀθήνας, ἔσφαξαν ἀνηλεῶς τοὺς ἀόπλους, περιτρόμους καὶ ὑπὸ τῆς πείνης ἐξηντλημένους ἀστούς. Αἱ στενωποὶ τῆς πόλεως ἐπληρώθησαν νεκρῶν, καὶ τὸ αἷμα ἔρρευσεν ἀπὸ τῶν περὶ τὴν ἀγορὰν τόπων μέχρι τοῦ Κεραμεικοῦ καὶ ἐξεχύθη διὰ τῶν πυλῶν μέχρι τοῦ ἐκτὸς τοῦ Διπύλου προαστίου. Οὔτε γυναῖκες, οὔτε παῖδες ἐτύγχανον ἐλέου ἐν ταῖς ὥραις τῆς φοβερᾶς ἐκείνης καταστροφῆς. Πολλοὶ δὲ ἦσαν οἱ αὐτοκτονοῦντες, ὅπως μὴ πέσωσιν εἰς χεῖρας τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ Ἀριστίων διασωθεὶς μετ' ὀλίγων ἀνδρῶν εἰς τὴν ὀχυρὰν Ἀκρόπολιν, ἐνέπρησε τὸ κατὰ τοὺς νοτιοανατολικοὺς πρόποδας αὐτῆς κείμενον μεγαλοπρεπὲς ᾠδεῖον, ὅπως μὴ ὁ Σύλλας μεταχειρισθῇ τὰς ἐξ αὐτοῦ ἑτοίμους μεγάλας δοκοὺς εἰς πῆξιν πολιορκητικῶν μηχανῶν. Μετὰ δίμηνον ὅμως πολιορκίαν ἠναγκάσθη ὁ τύραννος νὰ παραδοθῇ. Ὁ Σύλλας εὐθὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν τῶν Ἀθηνῶν ἐστράφη μετ' ἀκατασχέτου ὁρμῆς ἐναντίον τοῦ Πειραιῶς καὶ ἠνάγκασε τὸν Ἀρχέλαον νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ πλεῖστον τῆς πόλεως καὶ νὰ περιορισθῇ εἰς τὸ ὀχυρώτατον μέρος, τὴν Μουνιχίαν, ὁπόθεν μετ' ὀλίγον ἐπεβίβασεν εἰς τὰ πλοῖα τὸν στρατόν του καὶ ἔπλευσε διὰ τοῦ Εὐρίπου εἰς τὴν Βοιωτίαν, ὅπως συνενωθῇ εἰς τὰς Θερμοπύλας μετὰ τῆς στρατιᾶς τοῦ Ταξίλου. Καταλαβὼν ὁ Σύλλας τὸν Πειραιᾶ, ἐνέπρησε τὴν περικαλλῆ καὶ ὀχυρὰν πόλιν· τὰ τείχη κατεκρημνίσθησαν καὶ τὸ πῦρ κατέστρεψε τοὺς νεωσοίκους καὶ τὴν περίφημον Σκευοθήκην.

Τὸ τέλος τοῦ μιθραδατικοῦ πολέμου. Ὁ Σύλλας ἐγκαταλίπων τὴν Ἀττικήν, ἔσπευσεν εἰς Βοιωτίαν. Αἱ δύο ἀντίπαλοι στρατιαὶ συνηντήθησαν περὶ τὴν Χαιρώνειαν τελευτῶντος τοῦ 86 π. Χ., ἀφοῦ πρότερον διὰ τῆς δεξιᾶς ὁδηγίας τοῦ φίλου τῶν Ρωμαίων Φωκέως Κάφιος κατώρθωσεν ὁ εἰς τὸν Σύλλαν ἐκ Θεσσαλίας ἄγων τὸ ὑπόλοιπον τῆς αὐτόθι ρωμαϊκῆς στρατιᾶς Ὁρτήσιος νὰ ἑνωθῇ μετ' αὐτοῦ. Οὕτω δ' ὁ ρωμαϊκὸς στρατὸς ἀνῆλθεν εἰς 40.000. Ὁ ἀγὼν ὑπῆρξεν ἐπίμονος, ἀλλ' ἐν τέλει οἱ Ρωμαῖοι, μεθ' ὧν συνέπραττον καὶ Χαιρωνεῖς, ἐνίκησαν νίκην μεγάλην. Ὁ Ἀρχέλαος, ἐκ τῶν 120 000 ἀνδρῶν, οὓς διῴκει, μόλις δεκακισχιλίους ἠδυνήθη νὰ περισώσῃ εἰς τὴν Χαλκίδα, ὅπου ἔφυγε, διωχθεὶς ὑπὸ τοῦ Σύλλα μονον μέχρι τοῦ Εὐρίπου διὰ τὴν στέρησιν πλοίων. Ἐπελθόντος τοῦ ἔαρος τοῦ 85 π. Χ. νέα στρατιὰ ἐστάλη ὑπὸ τοῦ Μιθραδάτου εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀνερχομένη εἰς ὀγδοήκοντα χιλιάδας ἀνδρῶν, ὑπὸ τὸν Δορύλαον, ὅστις, ἑνωθεὶς ἐν Χαλκίδι μετὰ τοῦ Ἀρχελάου, εἰσήλασεν εἰς τὴν Βοιωτίαν καὶ κατέλαβε τὴν εὐρεῖαν πεδιάδα τοῦ Ὀρχομενοῦ. Τὸ ἱππικὸν τῶν Ἀσιατῶν ἐπιπεσὸν ἠδυνήθη νὰ τρέψῃ τοὺς Ρωμαίους εἰς φυγήν, ἀλλ' ὁ Σύλλας, ἀποπηδήσας τοῦ ἵππου, ὥρμησεν εἰς τὰς τάξεις τῶν φευγόντων στρατιωτῶν καὶ κατώρθωσεν οὐ μόνον νὰ συγκρατήσῃ αὐτοὺς ἀλλὰ καὶ νὰ κερδίσῃ τὴν μάχην. Την δὲ ὑστεραίαν συνεπληρώθη ἡ νίκη, κυριευθέντος κατὰ κράτος τοῦ στρατοπέδου τῶν πολεμίων. Τὸ μέγιστον μέρος τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ κατεστράφη φονευθὲν ἢ ἐμπεσὸν εἰς τὴν Κωπαΐδα, ὀλίγοι δὲ μόνον τῶν Ἀσιατῶν ἐσώθησαν ὑπὸ τὸν Ἀρχέλαον, καταφυγόντα καὶ πάλιν εἰς τὴν Χαλκίδα. Ὁ Σύλλας, διατάξας μετὰ τὰς ἐν Ἀττικῇ καὶ Βοιωτίᾳ νίκας, τὰ κατὰ τὴν Μακεδονίαν καὶ Θρᾴκην μετὰ δεξιότητος καὶ δραστηριότητος, διέβη τέλος τὴν Ἀσιαν. Ἡ θέσις τοῦ Μιθραδάτου ἦτο δυσχερής, διότι παραλλήλως πρὸς τὰς ἐν Ἑλλάδι ἀποτυχίας τῶν στρατηγῶν του εἶχον προβῇ καὶ αἱ ἴδιαι αὐτοῦ ἀτυχίαι ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ. Ἀποκαλυφθέντος πρὸς τοὺς Ἕλληνας τῆς χώρας τοῦ ἀληθοῦς αὐτοῦ τυραννικοῦ χαρακτῆρος, ἐκδηλωθείσης τῆς ἀχαλιναγωγήτου αὐτοῦ ὠμότητος, αἱ νέαι τοῦ τυράννου παραχωρήσεις καὶ δημαγωγικαὶ ἐπαγγελίαι δὲν ἴσχυσαν νὰ ἑλκύσωσι πρὸς αὐτὸν καὶ πάλιν τοὺς ἀπογοητευθέντας, καὶ ἀναφανδὸν μετέπιπτον αἱ πόλεις πρὸς τοὺς Ρωμαίους. Ἀφ' ἑτέρου μεγάλας ἐπήνεγκε ζημίας εἰς τὸν Μιθραδάτην ἡ δραστηριότης τοῦ Ρωμαίου στρατηγοῦ Φιμβρίου, ὅστις δεξίως πολεμῶν ἠνάγκασε τὸν βασιλέα τῆς Ἀσίας καὶ αὐτὴν τὴν ἕδραν του, τὸ Πέργαμον, νὰ ἐγκαταλίπῃ καὶ νὰ σωθῇ εἰς Μυτιλήνην. Ὁ Μιθραδάτης ἠναγκάσθη νὰ συνομολογήσῃ μετὰ τοῦ Σύλλα ἐν Δαρδάνῳ τῆς Τροίας εἰρήνην, ἀποδεχθεὶς τοὺς βαρεῖς ὅρους τοῦ νικητοῦ. Τὸ ἔαρ τοῦ 83 π. Χ. ὁ Σύλλας ἐπεσκέφθη καὶ πάλιν τὴν Ἑλλάδα. Ἡ μετὰ τοῦ συμπολίτου αὐτοῦ Τίτου Πομπωνίου, τοῦ ἐπιλεγομένου Ἀττικοῦ, σχέσις του προεφύλαξε τὰς Ἀθήνας ἀπὸ νέων δῃώσεων, καὶ μικραὶ μόνον ὑπῆρξαν αἱ ζημίαι, ἃς ὑπέστη ἡ πόλις ἕνεκα τῆς νέας ταύτης ἐπισκέψεως τοῦ νικητοῦ. Τὸ δὲ κυριώτατον τῶν νέων του λαφύρων ὑπῆρξεν ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀπελλικῶντος, ἥτις περιεῖχε πλῆθος ἀξιολόγων χειρογράφων, ἐν οἷς καὶ ἡ πληρεστάτη τῶν σῳζομένων συλλογῶν τῶν βιβλίων τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ Θεοφράστου, ἅτινα μέχρις ἐκείνου τοῦ χρόνου ἦσαν ἀνεπαρκῶς γνωστὰ εἰς τοὺς πολλούς.

Ἡ πτῶσις τοῦ Μιθραδάτου. Φοβεραὶ ἦσαν ἀμφοτέρωθεν τοῦ Αἰγαίου αἱ καταστροφαί, καθ' οὓς χρόνους ὁ Μιθραδάτης καὶ ἡ Ρώμη ἐπάλαιον ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ὁ Ἀρχέλαος καὶ ὁ Σύλλας ἐπολέμουν ἐν Ἑλλάδι. Αἱ ἐρημώσεις, αἱ σφαγαί, αἱ δῃώσεις τῶν ὀλίγων ἐκείνων ἐτῶν ὑπῆρξαν τοιαῦται καὶ τοσαῦται, ὥστε ἡ ὄψις τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καθόλου ἦτο δεινῶς ἠλλοιωμένη μετὰ τὸ πέρας τοῦ ὀλεθρίου ἐκείνου πολέμου. Ὁ πληθυσμὸς εἶχε μεγάλως ἐλαττωθῆ ἐκ τῶν μαχῶν καὶ τῶν σφαγῶν. Πολλαὶ πόλεις εἶχον καταστραφῆ, πολλὰ ἱερὰ ταμεῖα εἶχον κενωθῆ, πολλὰ λαμπρὰ

Digitized by Google

οἰκοδομήματα εἶχον κατασκαφῆ, πολλὰ κειμήλια τῆς τέχνης εἶχον διαρπαγῆ. Μετ' ὀλίγον ἐπέπεσε κατὰ τοῦ Μιθραδάτου τῷ 83 π. Χ. ὁ πρεσβευτὴς τοῦ Σύλλα Λεύκιος Μουρήνας, αἱ δὲ περὶ τὸν Ἅλυν χῶραι ἔγιναν κατ' αὐτὸ καὶ τὸ ἑπόμενον ἔτος τὸ θέατρον τοῦ λεγομένου δευτέρου μιθραδατικοῦ πολέμου. Ἀλλὰ πολὺ μακρότερος καὶ φοβερώτερος ὑπῆρξεν ὁ τρίτος μιθραδατικὸς πόλεμος (74—63 π. Χ.), οὗ κατήρξατο μετὰ μεγάλας παρασκευὰς αὐτὸς ὁ Μιθραδάτης. Μολονότι φοβεραὶ ὑπῆρξαν αἱ ζημίαι αὐτοῦ καὶ μέγας ὁ κίνδυνος ὃν διέτρεξε, τῷ μὲν 73 π. Χ. ἰδόντος καταστρεφόμενον τὸν μέγαν ἐκ τετρακοσίων πλοίων στόλον αὐτοῦ, τῷ δὲ 70 π. Χ. ἀποβαλόντος καὶ αὐτὴν τὴν Σινώπην, ἐν τούτοις ὁ ἀγὼν ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι ἀμφίρροπος, καὶ ὁ Μιθραδάτης ἠδυνήθη νὰ ἀνακτήσῃ τὸ βασίλειόν του. Ἀλλὰ τῷ 66 π. Χ. ἀνατεθείσης ὑπὸ τῆς Ρώμης εἰς τὸν Γναῖον Πομπήϊον τῆς στρατηγίας τοῦ ἀνατολικοῦ πολέμου, ὁ κατὰ τοῦ Μιθραδάτου ἀγὼν εἰσῆλθεν εἰς τὴν ὁριστικὴν αὐτοῦ φάσιν. Πρὶν παρέλθῃ πολὺς χρόνος, μετὰ δραστηρίας πολεμικὰς καὶ διπλωματικὰς παρασκευὰς εἰσῆλθεν ὁ Πομπήϊος εἰς τὸν Πόντον, καὶ διώκων τὸν Μιθραδάτην εἰς χώρας δυσβάτους ἐστενοχώρησεν αὐτὸν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἐπὶ τέλους ἐνίκησεν αὐτὸν τῷ 66 π. Χ. ἐν τῇ κατὰ τὴν νοτίαν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ Λύκου συγκροτηθείσῃ μάχῃ, κατὰ τὴν θέσιν ἐν ᾗ ἔπειτα ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ νικητοῦ ἡ Νικόπολις, πρὸς ἀνάμνησιν τῆς μεγάλης αὐτοῦ νίκης. Ἡ στρατιὰ τοῦ Μιθραδάτου κατεστράφη, καὶ ὁ γηραιὸς βασιλεὺς μόλις ἐσώθη μετὰ δύο ἱππέων καὶ πιστῆς τινος παλλακίδος φεύγων πρὸς τὴν Ἀρμενίαν. Ἀλλ' ἡ εἰς τοὺς Ρωμαίους προσχώρησις τοῦ βασιλέως τῆς Ἀρμενίας Τιγράνου ἠνάγκασε τὸν Μιθραδάτην νὰ διαβῇ τὸν Φᾶσιν καὶ νὰ καταφύγῃ εἰς τὰς προσηρτημένας εἰς τὸ βασίλειόν του πόλεις τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου, ὅπου ἐν μέσῳ νέων κατὰ τῆς Ρώμης παρασκευῶν, ἐγκαταλειφθεὶς ὑπὸ τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στασιάσαντος λαοῦ, οὗ ἡγεῖτο αὐτὸς ὁ υἱός του Φαρνάκης, ἠναγκάσθη νὰ αὐτοκτονήσῃ (63 π. Χ.).

Ὁ ἄστοργος τοῦ θανόντος υἱὸς Φαρνάκης ὁ Β', ὅστις οὐδ' αὐτὸν τὸν νεκρὸν τοῦ πατρὸς ᾐδέσθη νὰ στείλῃ εἰς τὸν Πομπήϊον, ἔλαβεν μὲν ἀμοιβὴν τῆς πρὸς τοὺς Ρωμαίους πίστεώς του τὸ βοσπορικὸν βασίλειον, ἠγωνίσθη δ' ἔπειτα ν' ἀνακτήσῃ καὶ πάλιν τὰς χώρας, αἵτινες ἀνῆκόν ποτε εἰς τοὺς προγόνους αὐτοῦ. Ἀλλὰ σπεύσας ὁ Καῖσαρ (47 π. Χ.) ἐνίκησεν αὐτόν, τὸ δὲ θαυμάσιον ἀποτέλεσμα τῆς γοργῆς αὐτοῦ ἐκστρατείας ἀνήγγειλε διὰ τῶν λέξεων: ἦλθον, εἶδον, ἐνίκησα. Τὸ ὄνομα τοῦ Πόντου ὡς ἀνεξαρτήτου βασιλείου διετήρησεν ἐπί τινα χρόνον τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ παλαιοῦ μεγάλου κράτους τῶν Μιθραδατιδῶν, ἐν ᾧ ὁ Ρωμαῖος Μᾶρκος Ἀντώνιος ἐγκατέστησε τῷ 39 π. Χ. ἴδιον ἡγεμόνα, τὸν Πολέμωνα. Ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν ἔγγονος Πολέμων ὁ Β' κατέθηκεν ἐθελουσίως ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Νέρωνος τὴν ἀρχὴν (63 μ. Χ.), ὁ δὲ πολεμωνιακὸς Πόντος ἀπετέλεσεν ἔκτοτε ρωμαϊκὴν ἐπαρχίαν μετὰ τῆς Γαλατίας.

Ἡ Ἑλλὰς μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου. Κατὰ τὸν ἐν Ρώμῃ ἐμφύλιον ἀγῶνα μεταξὺ Καίσαρος καὶ Πομπηΐου αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι ἀπέβησαν πεδίον τοῦ αἱματηροῦ αὐτῶν ἀνταγωνισμοῦ. Κέντρον τῶν Πομπηϊανῶν κατέστη ἡ Μακεδονία καὶ ἕδρα τῆς ἐνεργείας τοῦ Πομπηΐου καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ ἐκ Ρώμης φυγόντων συγκλητικῶν, ἀριθμουμένων περίπου εἰς διακοσίους, ἡ Θεσσαλονίκη, ὅπου ἐστήθη καὶ τὸ στρατόπεδον αὐτῶν, ὅπερ ἔπειτα μετετέθη εἰς Βέρροιαν. Περιελάμβανε δὲ ἡ στρατιὰ τοῦ Πομπηΐου καὶ Ἠπειρώτας, Αἰτωλούς, Θρᾶκας καὶ Ἕλληνας σφενδονήτας καὶ τοξότας. Ἐκτὸς δὲ τῶν πεζικῶν δυνάμεων, δι' ὧν συνεπληροῦντο ἕνδεκα λεγεῶνες, εἶχεν ὁ Πομπήϊος ἑπτακισχιλίους ἱππεῖς καὶ μέγαν στόλον ἐκ 500 πλοίων, ὧν μόνον τὸ ἓν πέμπτον ἦσαν ρωμαϊκά, τὰ δὲ λοιπὰ εἶχον παράσχει αἱ ναυτικαὶ δυνάμεις τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐκ δὲ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἰδίως ἡ Ρόδος, ἡ Κέρκυρα καὶ αἱ Ἀθῆναι. Τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα τῆς εἰς τὴν Ἤπειρον ἀποβάσεως τοῦ Καίσαρος ὑπῆρξαν εὐνοϊκὰ δι' αὐτόν. Αἱ πόλεις Ὠρικὸς καὶ Ἀπολλωνία ἔδωσαν τὸ παράδειγμα τῆς εἰς αὐτὸν μεταστάσεως τῶν Ἠπειρωτῶν. Ἀλλ ὅτε τὸ πλεῖστον τῆς στρατιᾶς τῶν Πομπηϊανῶν κατώρθωσε νὰ συγκεντρωθῇ περὶ τὸ Δυρράχιον, γενομένης μάχης ἡττήθη ὁ Καῖσαρ (48 π. Χ.). Ἡ ἧττα αὕτη ἠνάγκασε τὸν Καίσαρα νὰ σπεύσῃ εἰς τὴν Θεσσαλίαν, ὅπου ἤδη ἀπεσταλμένοι αὐτοῦ μετ' ἀποσπασμάτων τῆς στρατιᾶς ὑπεκίνουν τοὺς Θεσσαλοὺς εἰς ἀποστασίαν ἀπὸ τοῦ Πομπηΐου καὶ παρεσκεύαζον τὴν παρακώλυσιν τῆς συνενώσεως αὐτοῦ μετὰ νέων δυνάμεων ἐρχομένων ἐκ Συρίας.

Μετ' ὀλίγον, τὸν Ἰούνιον τοῦ 48 π. Χ., αἱ δύο ἀντίπαλοι δυνάμεις συνηντῶντο εἰς τὰ νότια τῆς Θεσσαλίας ἐν τῇ πεδιάδι τῆς Φαρσάλου. Ὁ Πομπήϊος εἶχε περὶ ἑαυτὸν 47.0 0 πεζῶν καὶ 7.000 ἱππέων, ἐνῷ τοῦ Καίσαρος ἡ στρατιὰ μόλις ἀνήρχετο εἰς 22.000. Τῶν Πομπηϊανῶν δεκαπεντακισχίλιοι μὲν ἐφονεύθησαν ἢ ἐτραυματίσθησαν, περὶ τοὺς εἰκοσακισχιλίους δὲ παρεδόθησαν, οἱ δὲ λοιποὶ διεσκορπίσθησαν εἰς τὰ θεσσαλικὰ ὄρη. Ὁ Πομπήϊος ἔσπευσε νὰ φύγῃ διὰ τῆς κοιλάδος τῶν Τεμπῶν καὶ ἔφθασεν εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Πηνειοῦ, ὅπου ἐπεβιβάσθη ἐπὶ φορτηγίδος ἐκεῖ ὁρμούσης, ἵνα πλεύσῃ εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολήν. Εἰς τὸν Καίσαρα ἦτο νῦν ἀνοικτὸς ὁ δρόμος πρὸς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις καὶ ὅλην τὴν Ἀνατολήν. Ἤδη πρὸ τῆς ἐν Φαρσάλῳ μάχης ὁ Καισαριανὸς Καληνὸς εἶχε παραλάβει τοὺς Δελφούς, τὰς Θήβας, τὸν Ὀρχομενὸν καὶ κατεῖχε τὸν Πειραιᾶ. Ἀγγελθείσης δὲ τῆς νίκης τοῦ Καίσαρος παρεδόθησαν αἱ πολιορκούμεναι Ἀθῆναι. Ἐνῷ δὲ τοὺς Ἀθηναίους καὶ πάλιν ἔσωζεν ἡ δόξα τῶν προγόνων, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Καίσαρος, σκληρὰν τύχην εἶχον τὰ Μέγαρα, ἅτινα μόνα ἀντέστησαν ἀκόμη ἐπί τινα χρόνον εἰς τοὺς Καισαριανούς, ἀλλ' ἐπὶ τέλους ἐκυριεύθησαν ἐξ ἐφόδου ὑπὸ τοῦ Καληνοῦ. Ὁ φόνος καὶ ὁ ἐξανδραποδισμὸς τῶν Μεγαρέων παρέλυσε πᾶσαν ἀντίστασιν τῆς Πελοποννήσου, ἥτις παρεδόθη εἰς τοὺς περὶ τὸν Καληνόν, ἐνῷ ἀφ ἑτέρου οἱ Καισαριανοὶ παρελάμβανον τὸ Δυρράχιον καὶ ἔπειτα τὴν Κέρκυραν. Ὁ Καῖσαρ προσηνέχθη ἐπιεικῶς πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Ἀλλ' ἡ χώρα εἶχεν ὑποστῆ ζημίας κατὰ τὴν διετίαν τοῦ πολέμου. Ὀ ἔτη τινὰ μετὰ τὴν νίκην τοῦ Καίσαρος ἐλθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς τοποτηρητὴς αὐτοῦ Σέρβιος Σουλπίκιος ἔγραφεν εἰς τὸν Κικέρωνα, ὅτι ὁ πλέων διὰ τοῦ Σαρωνικοῦ ἔβλεπε κατὰ τὰ παράλια τῆς Ἀττικῆς καὶ ἐπὶ τῆς Αἰγίνης, κατὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Μεγαρίδος καὶ τῆς Κορινθίας, μόνον πόλεις κατεστραμμένας καὶ ἀγροὺς ἐξηρημωμένους. Ὁ δὲ περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐν Ἀθήναις σπουδάζων Ρωμαῖος ποιητὴς Ὁράτιος ἀπεκάλει αὐτὰς τὰς Ἀθήνας κενάς. Ἡ τοιαύτη κατάστασις τῶν ἑλληνίδων πόλεων ἦτο ἀποτέλεσμα τοῦ πολέμου. Διὰ τοῦτο ἀμέσως μετὰ τὴν παῦσιν αὐτοῦ ὁ Καῖσαρ ἠθέλησε νὰ ἐπουλώσῃ κατὰ τὸ ἐνὸν τὰς πληγὰς τῆς Ἑλλάδος, οἰκίζων καὶ πάλιν τὴν Κόρινθον (44 π. Χ.) καὶ σκεφθεὶς νὰ παράσχῃ εἰς αὐτὴν νέαν ζωὴν διὰ τῆς διατρήσεως τοῦ Ἰσθμοῦ, ἥτις ἔμεινεν ἀνεκτέλεστος. Ὡς κάτοικοι δὲ τῆς νέας Κορίνθου ὡρίσθησαν ἀπελεύθεροι καὶ ἄλλοι ἄνδρες ἐκ τοῦ θητικοῦ ὄχλου, ἀφ' ὧν ὁ Καῖσαρ ἤθελε νὰ ἀπαλλάξῃ τὴν Ρώμην. Ἀλλ' ἡ ποιότης τῶν νέων τῆς Κορίνθου κατοίκων παρεῖχεν ἀφορμὴν δικαίων παραπόνων, καὶ ἡ ἑλληνικὴ μοῦσα τῶν ἐπιγραμματοποιῶν ἐθρήνησε τὴν ἐλεεινὴν τύχην τῆς Κορίνθου, παραδοθείσης εἰς τοιούτους παλιμπράτους, καὶ ηὐχήθη νὰ ἔμενεν αὕτη μᾶλλον καταπεποντισμένη ὡς ἡ ἀχαϊκὴ Αἴγειρα καὶ ἐρημοτέρα τῆς λιβυκῆς Ψάμμου.

Ὁ Καῖσαρ κύριος τῆς Αἰγύπτου. Ὁ Καῖσαρ κατεδίωξε τὸν Πομπήϊον εἰς Αἴγυπτον, ὅπου κατέφυγε μετὰ τὴν ἐν Φαρσάλῳ ἧτταν. Ὅτε ὅμως ὁ νικητὴς τῶν Φαρσάλων ἔφθασεν εἰς τὸν λιμένα τῆς Ἀλεξανδρείας, ὁ μέγας αὐτοῦ ἀντίπαλος ἦτο ἤδη νεκρός, φονευθεὶς τῇ 28 Σεπτεμβρίου τοῦ 48 π. Χ. ἐν Πηλουσίῳ κατὰ διαταγὴν τῶν κηδεμόνων τοῦ ἀνηλίκου βασιλέως τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαίου ΙΒ'. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πτολεμαίου ΙΑ' τοῦ Αὐλητοῦ ὁ θρόνος περιῆλθεν εἰς τὴν δεκαεξαέτιν θυγατέρα Κλεοπάτραν καὶ τὸν δεκαετῆ υἱὸν Πτολεμαῖον τὸν Διόνυσον. Ὁ ἀδελφὸς καὶ ἡ ἀδελφὴ ἔμελλον κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ πατρὸς νὰ συμβασιλεύσωσιν ὡς σύζυγοι. Ἀλλ' ὁ κορυφαῖος τῶν συμβούλων τοῦ ἀνηλίκου βασιλέως Ποθεινὸς ἔπεισε τὸν Πτολεμαῖον νὰ ἐκδιώξῃ ἐκ τοῦ βασιλείου τὴν Κλεοπάτραν, ἥτις ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς Συρίαν. Ἐνταῦθα ὅμως αὕτη παρεσκεύαζε τὴν κάθοδόν της, καθ' ἣν δὲ ἡμέραν ἔφθασεν ὁ Καῖσαρ εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὁ Πτολεμαῖος μετὰ τοῦ Ποθεινοῦ, ἄγοντες ἅπασαν τὴν αἰγυπτιακὴν στρατιάν, ἦσαν ἐστρατοπεδευμένοι παρὰ τὸ Πηλούσιον, ὅπως ὑπερασπίσωσιν ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῆς Κλεοπάτρας τὰ ἀνατολικὰ σύνορα τοῦ βασιλείου. Ὁ Καῖσαρ εἶχεν ἐν συνόλῳ 3.200 πεζοὺς καὶ 800 ἱππεῖς. Παρὰ τὴν ἀνεπάρκειαν ταύτην τῶν στρατιωτικῶν του δυνάμεων ὑπεχρέωσεν ὡς ὕπατος τῆς κυριάρχου Ρώμης εἰς συνδιαλλαγὴν τοὺς διχονοοῦντας ἀδελφοὺς καὶ ἠδυνήθη νὰ ἐπιβάλῃ εἰς ἀπότισιν χρέους τοῦ Αὐλητοῦ πρὸς τοὺς Ρωμαίους τὴν πληρωμὴν δέκα ἑκατομμυρίων ἀρχαίων δραχμῶν. Ἀλλ' ἡ ἐπέμβασις αὕτη τοῦ Καίσαρος ἐξήγειρε τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ πλήθους, ἐρεθιζομένου καὶ ὑπὸ τοῦ Ποθεινοῦ, ὅστις διέταξε κρυφίως τὸν ἐν Πηλουσίῳ ἀκόμη διαμένοντα βασιλικὸν στρατὸν νὰ σπεύσῃ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Ὁ Καῖσαρ εὑρίσκετο οὕτως ἐν χώρᾳ ἐχθρικῇ, κινδυνεύων ἐκ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν ἐγχωρίων. Καὶ τῆς μὲν Κλεοπάτρας αἱ διαθέσεις ἦσαν εὐνοϊκαὶ πρὸς τὸν Καίσαρα, δεσμευθέντα ὑπὸ τῶν θελγήτρων αὐτῆς, τὸν δὲ Πτολεμαῖον εἶχε συλλάβει οὗτος καὶ ἐκράτει μεθ' ἑαυτοῦ ἐν τοῖς βασιλείοις, ἅτινα κατέλαβε μετὰ καὶ τοῦ θεάτρου τῆς πόλεως, μεταβάλλων τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς Ἀλεξανδρείας εἰς ὀχυρωμένον στρατόπεδόν του ἐν μέσῳ τῶν περιστοιχιζόντων αὐτὸν ἐχθρῶν. Ἀλλ' οἱ ἐπαναστάται, καίπερ ἐστερημένοι τῶν βασιλέων, καίπερ ἐκλιπόντος τοῦ Ποθεινοῦ, ὅστις ἐφονεύθη κατὰ προσταγὴν τοῦ Καίσαρος, ἅμα μαθόντες τὴν ἐκ Πηλουσίου προχώρησιν τῆς στρατιᾶς, δὲν ἔμειναν ἄνευ ἀρχηγίας, ἣν ἀνέλαβεν ἡ νεωτέρα τῆ. Κλεοπάτρας ἀδελφὴ Ἀρσινόη, ἐξασκοῦσα ταύτην διὰ τοῦ δραστηρίου εὐνούχου Γανυμήδους. Ὁ ἀγὼν μεταξὺ τοῦ ἐγκεκλεισμένου Καίσαρος καὶ τῶν τὴν πόλιν κατεχόντων Ἀλεξανδρινῶν διήρκεσεν ἐπὶ πέντε ὅλους μῆνας. Καθημεριναὶ σχεδὸν ἐπήρχοντο συγκρούσεις ἐν ταῖς ὁδοῖς τῆς Ἀλεξανδρείας, τοῦ μὲν Καίσαρος ἀγωνιζομένου νὰ εὕρῃ διέξοδον πρὸς τὴν Μαρεῶτιν λίμνην, ὅπου ἠδύνατο νὰ εὕρῃ ὕδωρ καὶ χόρτον διὰ τοὺς ἱππεῖς, τῶν δὲ πολιορκητῶν προσπαθούντων νὰ εἰσβιβάσωσι θαλάσσιον ὕδωρ ἀντὶ ποτίμου εἰς τοὺς ἀγωγούς, ἐξ ὧν ὑδρεύετο ὁ στρατὸς τοῦ Καίσαρος. Ἀλλὰ τοῦ μὲν ὕδατος δὲν ἐστερήθη ὁ Καῖσαρ, κατορθώσας νὰ ὀρύξῃ φρέατα, τροφὰς δ' ἐλάμβανε διὰ θαλάσσης, ἐπιτυχὼν εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ ἀγῶνος διὰ τῆς πυρπολήσεως τοῦ ἐν τῷ λιμένι αἰγυπτιακοῦ στόλου νὰ γίνῃ κύριος τῆς θαλάσσης. Εἰς νέον δὲ στάδιον εἰσῆλθεν ὁ ἀγών, ὅτε ὁ Γανυμήδης κατώρθωσε νὰ ἀπαρτίσῃ ἐκ τῶν κατὰ τὰ στόματα τοῦ Νείλου εὑρισκομένων αἰγυπτιακῶν πλοίων νέον στόλον, δι οὗ οἱ Αἰγύπτιοι ἀπεπειράθησαν νὰ κωλύσωσι τὴν διὰ θαλάσσης συγκοινωνίαν τοῦ Καίσαρος πρὸς τὴν νησῖδα Φάρον. Ἡ κατοχὴ τῆς νήσου ταύτης καὶ ὁ τειχισμὸς τοῦ εἰς αὐτὴν ἄγοντος χώματος ὑπὸ τῶν Καισαριανῶν ἔγιναν αἰτία λυσσώδους πάλης καθ' ἣν μεγάλαι ὑπῆρξαν αἱ ἀπώλειαι τῶν Ρωμαίων. Ἀλλ' οὐχ ἧττον ὁ Καῖσαρ ἠδυνήθη καὶ πάλιν νὰ καταλάβῃ τὴν νῆσον.

Εἰς τοιαύτην ἀμφίρροπον θέσιν εὑρίσκοντο τὰ πράγματα, ὅτε ὁ Καῖσαρ ἐπείσθη νὰ ἐλευθερώσῃ τὸν Πτολεμαῖον, βεβαιοῦντα ὅτι ἔμελλε νὰ ἐργασθῇ, πάσῃ δυνάμει, ὅπως κατευνασθῇ ἡ ἐπανάστασις, τοῦθ' ὅπερ ὑπέσχοντο καὶ αὐτοὶ οἱ Ἀλεξανδρινοί. Ἀλλ' ὁ Πτολεμαῖος, μόλις ἐλευθερωθείς, ἀντὶ νὰ τηρήσῃ τὴν δοθεῖσαν ὑπόσχεσιν, ἀνέλαβε τὴν ἀρχηγίαν τῆς ἀποστασίας. Ἐν τούτοις δ' ἔφθανε τὸν Μάρτιον τοῦ 47 π. Χ. εἰς τὸν Καίσαρα, λαβόντα καὶ ἐν τῷ μεταξὺ ἐπικουρίαν, νέα μεγάλη στρατιὰ ἐκ Συρίας, ἧς ἡγεῖτο ὁ Μιθραδάτης, γενναῖος Περγαμηνὸς ἐκ βασιλικοῦ γένους. Ὁ ἐπικουρικὸς στρατὸς τοῦ Μιθραδάτου ἐλθὼν διὰ ξηρᾶς κατέλαβε τὸ Πηλούσιον καὶ προεχώρει πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὑπερνικήσας τὰς καθ' ὁδὸν ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Αἰγύπτου παρεμβληθείσας δυσχερείας. Ἀλλὰ παρὰ τὸ Δέλτα, ὅπου εἶχε πορευθῆ αὐτὸς ὁ Πτολεμαῖος πρὸς παρεμπόδισιν τῆς προχωρήσεως τοῦ Μιθραδάτου, ἡ αἰγυπτιακὴ στρατιὰ εὗρεν ἀντιμέτωπον αὐτὸν τὸν Καίσαρα, κατορθώσαντα νὰ ἑνωθῇ μετὰ τοῦ Μιθραδάτου. Οἱ Καισαριανοὶ προσέβαλον τοὺς περὶ τὸν βασιλέα, καίπερ κατέχοντας θέσιν εὐνοϊκωτέραν, καὶ ἐνίκησαν αὐτοὺς κατὰ κράτος. Τὸ ἐχθρικὸν στρατόπεδον ἐκυριεύθη, τῶν δ' Αἰγυπτίων τινὲς μὲν ἐφονεύθησαν, τινὲς δ' ἐπνίγησαν, ἀγωνιζόμενοι νὰ πλεύσωσιν ἐπὶ λέμβων πρὸς τὸν κατὰ τὸν Νεῖλον αἰγυπτιακὸν στόλον. Ἐκ τῶν καταδυθέντων εἰς τὰ ὕδατα τοῦ ποταμοῦ ἦτο καὶ αὐτὸς ὁ μόλις δεκατετραετὴς βασιλεύς. Ὁ Καῖσαρ, ἀφοῦ ἐγκατέστησεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τακτικὴν ρωμαϊκὴν φρουρὰν καὶ ἀνέθηκε τὴν διοίκησιν τῆς Αἰγύπτου ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν ἐπικυριαρχίαν εἰς τὴν Κλεοπάτραν καὶ τὸν νεώτερον αὐτῆς ἀδελφὸν Πτολεμαῖον, ἀνεχώρησεν ἐκ τῆς Αἰγύπτου.

Οἱ ἀγῶνες μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καίσαρος. Μετὰ τὴν ἐν Ρώμῃ δολοφονίαν τοῦ Καίσαρος (15 Μαρτίου τοῦ 44 π. Χ.) ὁ πανοῦργος Μᾶρκος Ἀντώνιος ἐπεδίωξε νὰ ἀποξενώσῃ τὸν Βροῦτον τῆς Μακεδονίας καὶ τὸν Κάσσιον τῆς Συρίας, ἐπαρχιῶν, ἃς ἤδη ὁ Καῖσαρ βραχὺν χρόνον πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ εἶχεν ἐπιδικάσει εἰς αὐτούς, ἔπειτα δὲ καὶ ἡ ρωμαϊκὴ σύγκλητος ὥρισεν ὑπὲρ αὐτῶν. Ὁ Βροῦτος μεταβὰς εἰς Ἀθήνας ἐξήγειρε τὸν ὑπὲρ τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας ἐνθουσιασμὸν τῶν ἐκεῖ σπουδαζόντων Ρωμαίων, ἐν οἷς ἦσαν ὁ υἱὸς τοῦ Κικέρωνος καὶ ὁ Ὁράτιος. Ὑπὲρ αὐτοῦ δ' ἐτάχθησαν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι καὶ ἡ μέχρι τῆς Θεσσαλίας Ἑλλάς. Ἕδρα τοῦ Βρούτου ἔγιναν αἱ Ἀθῆναι, ὅπου ἱδρύοντο μὲν ἀνδριάντες αὐτοῦ καὶ τοῦ Κασσίου, παρὰ τοὺς τοῦ Ἁρμοδίου καὶ τοῦ Ἀριστογείτονος, ἐφιλοσόφει δ' ὁ οὕτω τιμώμενος μετὰ τοῦ ἀκαδημεικοῦ Θεομνήστου καὶ τοῦ περιπατητικοῦ Κρατίππου. Ἐντὸς βραχέος δὲ χρόνου ἐθριάμβευον ὅ τε Βροῦτος καὶ ὁ Κάσσιος κατὰ τὴν Ἀνατολήν. Ἡ ρωμαϊκὴ σύγκλητος, κηρύξασα κατ' αὐτῶν τὸν πόλεμον, ἀνέθεσε τὴν διεξαγωγὴν αὐτοῦ εἰς τὸν Μᾶρκον Ἀντώνιον καὶ τὸν Ὀκταβιανόν. Παρὰ τοὺς Φιλίππους τῆς Μακεδονίας συνεκρούσθησαν αἱ ἀντίπαλοι στρατιαί, ἑκατέρας ἀνερχομένης εἰς ἑκατὸν περίπου χιλιάδας ἀνδρῶν, καὶ μόνον τὸ ἱππικὸν τοῦ Ἀντωνίου καὶ τοῦ Ὀκταβιανοῦ ἦτο κατὰ ἑπτὰ χιλιάδας ὀλιγαριθμότερον τοῦ τῶν πολεμίων. Κατ' ἀρχὰς ἡ πτέρυξ τοῦ Βρούτου ἐνίκησε τὴν τοῦ Ὀκταβιανοῦ καὶ ἐφόνευσε πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ δύο χιλιάδας Λακεδαιμονίων συμπολεμούντων μετ' αὐτοῦ, ἀλλ' ἐκ τῆς ἄλλης πτέρυγος ὁ Ἀντώνιος ὑπερίσχυσε τοῦ Κασσίου καὶ εἰσήλασεν εἰς τὸ στρατόπεδον αὐτοῦ. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν (φθινόπωρον τοῦ 42 π. Χ.) συνεκρο-

Digitized by Google

τήθη δευτέρα μάχη ἐν Φιλίπποις μεταξὺ Βρούτου καὶ τῆς στρατιᾶς τοῦ Ἀντωνίου καὶ τοῦ Ὀκταβιανοῦ, καθ' ἣν ὁ πρῶτος ἡττήθη κατὰ κράτος. Ὁ Ἀντώνιος μετὰ τὴν ἐν Φιλίπποις διπλῆν νίκην ἐπεσκέφθη πρῶτον τὰς Ἀθήνας, ἐν αἷς εἶχε διατρίψει τῷ 58 π. Χ. ὡς σπουδαστής. Ἐπέδειξε δὲ πρὸς τὴν πόλιν ἀγάπην καὶ φιλοφροσύνην θαυμαστοῦ. Ἐκ τῶν δωρεῶν αὐτοῦ ἀξιομνημόνευτος εἶναι ἡ παραχώρησις εἰς αὐτὴν τῶν νήσων Αἰγίνης, Κέω, Σκιάθου μετὰ τῶν πλησίον αὐτῆς νησίδων Ἴκου καὶ Πεπαρήθου. Ἀφοῦ δ' ἐπεσκέφθη καὶ τὰ μετὰ τὴν μάχην τῶν Φαρσάλων καταστραφέντα Μέγαρα, ὅπου ὑπεσχέθη εἰς τοὺς κατοίκους μικράς τινας δωρεάς, διέβη εἰς τὴν Ἀσίαν. Μεγάλαι ὑπῆρξαν αἱ τιμαί, ὧν ἔτυχεν ὁ Ἀντώνιος, ἀποβιβασθεὶς εἰς τὴν Ἔφεσον. Ἡ ὑποδοχὴ αὐτοῦ ὑπῆρξε πανηγυρική. Καὶ ἡγεῖτο μὲν θίασος γυναικῶν διεσκευασμένων εἰς Βάκχας καὶ ἄνδρες καὶ παῖδες μεταμεμορφωμένοι εἰς Σατύρους καὶ Πᾶνας, ἦτο δὲ ἡ πόλις σύμπασα πλήρης κισσοῦ καὶ θύρσων καὶ ἐγχόρδων ὀργάνων καὶ συρίγγων καὶ αὐλῶν, καὶ ὁ Ἀντώνιος ἐχαιρετίζετο ὡς Διόνυσος χαριδότης καὶ μειλίχιος. Καὶ ἀληθῶς τοιοῦτος ἀνεφάνη πρὸς τοὺς ὑπὸ τοῦ Κασσίου πιεσθέντας Ροδίους, οἵτινες ἔσπευσαν νὰ προσχωρήσωσιν εἰς αὐτόν, καὶ ἐχάρισεν εἰς αὐτοὺς τὴν Ἄνδρον, τὴν Τῆνον, τὴν Νάξον καὶ τὴν ἐν Καρίᾳ Μύνδον. Ἡ ἄλλη ὅμως Ἀσία εἶχεν ἀφορμὰς δυσαρεσκείας κατ' αὐτοῦ. Ὁ Ἀντώνιος ἀπῄτησε παρὰ τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας φόρον δεκαετίας ὅλης ἐντὸς ἑνὸς μόνου ἔτους, οἱ δ' οὕτω σκληρῶς φορολογούμενοι ἐθεώρησαν εὐτυχίαν των, ὅτε ἔπεισαν αὐτὸν νὰ συγκαταβῇ εἰς τὴν πληρωμὴν φόρου ἐννεαετοῦς ἐντὸς διετίας. Ἐντὸς ἑνὸς μόνου ἔτους ὁ Ἀντώνιος εἰσέπραξε διακοσίας χιλιάδας ταλάντων, ἤτοι δέκα περίπου δισεκατομμύρια προπολεμικῶν χρυσῶν δραχμῶν. Ἡ ἑλληνικὴ Ἀσία παρ' ὅλας τὰς προγενεστέρας δῃώσεις καὶ ἀργυρολογίας οὐδέποτε εἶχεν ἐξαντληθῆ περισσότερον.

Ἀντώνιος καὶ Κλεοπάτρα. Ὁ Ἀντώνιος ἐκάλεσεν εἰς Ταρσὸν τῆς Κιλικίας τὴν βασίλισσαν τῆς Αἰγύπτου Κλεοπάτραν, ὅπως δικαιολογήσῃ τὸν ὄκνον αὐτῆς πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ἐκδικητῶν τοῦ φόνου τοῦ μεγάλου Ρωμαίου ἐραστοῦ της, τοῦ Καίσαρος. Καὶ αἱ μὲν δικαιολογίαι, ἃς ἠδύνατο νὰ ὑποβάλῃ εἰς τὸν ἰσχυρὸν τοῦ Καίσαρος φίλον δὲν ἦσαν ἄξιαι λόγου, ἀλλὰ μεγάλη ἦτο ἡ πεποίθησις ἐπὶ τὰ ἴδια αὐτῆς θέλγητρα, καὶ διὰ τοῦτο θαρροῦσα ἐξέπλευσεν ἡ Κλεοπάτρα ἐξ Αἰγύπτου εἰς συνάντησιν τοῦ Ἀντωνίου τὸ θέρος τοῦ 41 π. Χ. Ὅτε δ' ἐπλησίαζε πρὸς τὴν Ταρσόν, ἀνέπλευσε τὸν ποταμὸν Κύδνον, εἰς οὗ τὴν ὄχθην ἦτο ἐκτισμένη ἡ πόλις, ἐπὶ πορθμείου ἔχοντος τὴν μὲν πρύμναν χρυσῆν, τὰ δὲ ἱστία ἁλουργῆ. Ἐνῷ δὲ τὸ πλοιάριον προεχώρει, κινούμενον διὰ κωπῶν ἀργυρῶν πρὸς αὐλὸν συνηρμοσμένον μετὰ συρίγγων καὶ κιθαρῶν, τὰς μὲν ὄχθας ἐπλήρουν ὀσμαὶ θαυμασταί, ἀναπεμπόμεναι ἀπὸ τῶν καιομένων θυμιαμάτων, τῶν δὲ θεατῶν τὴν προσοχὴν εἵλκυεν ἡ ἐπὶ τοῦ πορθμείου βασιλίς, κατακειμένη ὑπὸ σκιάδα χρυσόπαστον καὶ κεκοσμημένη γραφικῶς ὡς Ἀφροδίτη, ἣν ἐδρόσιζον διὰ ῥιπιδίων ἐξ ἑκατέρου μέρους παῖδες παριστῶντες Ἔρωτας. Τὴν δὲ ὅλην συνοδείαν συνεπλήρουν αἱ ὡραιόταται τῶν θεραπαινίδων αὐτῆς, ἔχουσαι στολὰς Νηρηίδων καὶ Χαρίτων. Ἡ Κλεοπάτρα κατέπληξε τὸν Ἀντώνιον διὰ τῶν πολυτελῶν αὐτῆς δείπνων, ἐμάγευσεν αὐτὸν διὰ τοῦ κάλλους καὶ ἐσαγήνευσε διὰ τῆς χάριτος τοῦ πνεύματος καὶ τῆς εὐστροφίας τοῦ λόγου καὶ τῆς πολυγλώσσου εὐκολίας, μεθ' ἧς διελέγετο ἐξ ἴσου εὐχερῶς πρὸς Αἰθίοπας καὶ Ἑβραίους, Ἄραβας καὶ Σύρους, Μήδους καὶ Πάρθους. Ὁ Ἀντώνιος ἦτο μετ' ὀλίγον δοῦλος τῆς Κλεοπάτρας καὶ ἠκολούθησεν εἰς Αἴγυπτον, ἐγκαταλείψας καὶ τὴν σύζυγον Φουλβίαν καὶ τὴν πολιτικήν του δρᾶσιν. Τὸν χειμῶνα τοῦ 39 π. Χ. ὁ Ἀντώνιος διῆλθεν ἐν Ἀθήναις μετὰ τῆς δευτέρας συζύγου του Ὀκταβίας, ἀδελφῆς τοῦ Ὀκταβιανοῦ, ἐν μέσῳ τῆς πρὸς αὐτὸν κολακείας τῶν Ἀθηναίων, οἵτινες ἔφθασαν μέχρι τῆς εὐτελείας νὰ μνηστεύσωσιν αὐτὸν μετὰ τῆς Πολιάδος. Ὁ πονηρὸς Ρωμαῖος δὲν ἀπέκρουσε τὴν τιμητικὴν μνηστείαν, ἀλλ' ἐζήτησε παρὰ τῶν Ἀθηναίων καὶ ἀνάλογον γαμήλιον δωρεὰν χιλίων ταλάντων, ἥτις δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν κατεβλήθη. Τὸ ἔαρ τοῦ 38 π. Χ ἀνεχώρησεν εἰς τὴν Ἀσίαν, ὅπου μετ' ὀλίγον ἡττήθη εἰς τὸν κατὰ τῶν Πάρθων πόλεμον. Ταχέως ὅμως ἐλησμόνησε τὴν ἧτταν του δεσμευθεὶς καὶ πάλιν ὑπὸ τῶν θελγήτρων τῆς Κλεοπάτρας. Εἰς μάτην ἡ ἀγαθὴ Ὀκταβία, θερμῶς ἀγαπῶσα τὸν ἄνδρα καὶ ἀγωνιζομένη νὰ ἀποκαταστήσῃ τὰς ὁσημέραι δεινουμένας σχέσεις μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ. ἐκάλεσεν αὐτὸν εἰς Ἀθήνας, ὅπου εἶχε μεταβῆ ἐξ Ἰταλίας, ἔστειλε χρήματα, ὑπεσχέθη ἐπικουρίας. Κατάπληκτος δὲ ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς ἐπληροφορεῖτο ὅτι ὁ Ἀντώνιος ἀνεγνώρισεν ἐπισήμως τὰ κατὰ τὴν πρώτην του διατριβὴν ἐν Αἰγύπτῳ ἐκ τῆς Κλεοπάτρας γεννηθέντα δίδυμα τέκνα του, ὅτι προσηγόρευεν αὐτὰ Ἀλέξανδρον καὶ Κλεοπάτραν καὶ ἐπωνόμαζεν Ἥλιον καὶ Σελήνην, ὅτι οὐχ ἧττον αὐτῶν ἠγάπα τὸν ἕτερον υἱόν του Πτολεμαῖον καὶ τὸν ἐκ τοῦ Καίσαρος υἱὸν τῆς Κλεοπάτρας Καισαρίωνα, ὅτι εἰς τὴν πολυθέλγητρον αὐτῶν μητέρα τὸ μὲν πρῶτον ἐδώρει πόλεις καὶ χώρας, ἔπειτα δὲ διένειμεν εἰς αὐτὴν καὶ τὰ τέκνα της τὰς ἐν Ἀνατολῇ ῥωμαϊκὰς ἐπαρχίας. Ἔτι δὲ περισσότερον ἠρεθίζοντο ὁ Ὀκταβιανὸς καὶ οἱ Ρωμαῖοι, ὅτε ὁ Ἀντώνιος ἐτόλμησε νὰ ἐπιστείλῃ καὶ εἰς τὴν Ρώμην, ζητῶν τὴν ἐπικύρωσιν τῶν γενομένων. Ἀδιαφορῶν περὶ τῆς ἐγκαταλελειμένης πιστῆς συζύγου, ἀφ' ἧς καὶ κατὰ τύπους ἤδη ἐχωρίσθη, περὶ τῆς ὀξυνομένης πρὸς αὐτὸν ἔχθρας τοῦ Ὀκταβιανοῦ καὶ τοῦ ἐπαπειλουμένου πολέμου, παρέστη ὁ Ἀντώνιος καὶ πάλιν εἰς τὰς Ἀθήνας μετὰ τῆς Κλεοπάτρας, ἔνθα τὰ πρὸς τὸν δῆμον δῶρα τῆς βασιλίσσης καὶ ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Ἀντωνίου διέλυσαν τὴν ἀδιαφορίαν τῶν πολιτῶν. Πρεσβεία τῶν Ἀθηναίων, ἧς μετέσχεν αὐτὸς ὁ Ἀντώνιος ὡς πολίτης Ἀθηναῖος, ἐκόμισεν εἰς τὸν οἶκον τῆς Κλεοπάτρας, τὸ ψήφισμα τῆς πόλεως.

Ἡ ἐν Ἀκτίῳ ναυμαχία. Μετ' ὀλίγον ὁ Ὀκταβιανός, συνάρχων τοῦ Ἀντωνίου, ἐκήρυξε τὸν πόλεμον κατὰ τῆς βασιλίσσης τῆς Αἰγύπτου, ὁ δὲ Ἀντώνιος ἀπήντησεν εἰς τὸ κήρυγμα τοῦτο ἐξ Ἀθηνῶν, ζητῶν τὸν χωρισμόν του ἀπὸ τῆς Ὀκταβίας καὶ διατάσσων τὴν ἔξωσιν τῆς ἐναρέτου συζύγου ἀπὸ τοῦ ἐν Ρώμῃ οἴκου του. Αἱ πολεμικαὶ παρασκευαὶ τοῦ Ἀντωνίου ὑπῆρξαν ταχεῖαι. Ἐκ τῶν Ἑλλήνων μόνον οἱ Μαντινεῖς καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι δὲν ἐτάχθησαν μετ' αὐτοῦ, ἀλλὰ προσεχώρησαν εἰς τὸν Ὀκταβιανόν. Οὕτως ὁ μὲν στόλος τοῦ Ἀντωνίου ἠρίθμει 800 πλοῖα, ὧν 500 πολεμικά, ὁ δὲ στρατὸς ἀνήρχετο εἰς 100.000 πεζῶν καὶ 12.000 ἱππεῖς, πλὴν δὲ τούτων πολλαὶ ἦσαν αἱ ἐπικουρίαι τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἃς διηύθυνον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οἱ ἴδιοι αὐτῶν ἡγεμόνες. Χάριν εὐκολωτέρας εὑρέσεως τῶν ἐπιτηδείων ὁ Ἀντώνιος ἐκ Πατρῶν, ὅπου παρεχείμαζε τὸν χειμῶνα τοῦ 32 πρὸς τὸ 31 π. Χ., διέπεμψε τοὺς στρατιώτας κατ' ἀποσπάσματα εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ Ἰονίου πελάγους. Χαριζόμενος δὲ εἰς τὴν Κλεοπάτραν ὁ Ἀντώνιος ἤθελε νὰ ὑπερισχύσῃ τοῦ ἐχθροῦ διὰ τοῦ ναυτικοῦ, ἀλλ' ἐστερεῖτο πληρωμάτων. Καὶ διὰ τοῦτο ἡ Ἑλλὰς ἠναγκάζετο νὰ παρέχῃ πρὸς πλήρωσιν τῶν νηῶν ἐφήβους καὶ θεριστάς, ὀνηλάτας καὶ πεζοπόρους. Ὁ στόλος τοῦ Ἀντωνίου ἔπασχεν ἐπὶ πλέον ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐξ ἀσθενειῶν καὶ αὐτομολήσεως τῶν πληρωμάτων, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐξ ἐλλείψεως ἀσκήσεων. Κατά τινας δὲ διηγήσεις τὸ ἓν τρίτον τῶν πληρωμάτων ἀπωλέσθη ἐξ ἀσιτίας. Ὁ Ὀκταβιανὸς ἐπωφελούμενος τὴν στενοχωρίαν ταύτην τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου, ἕνεκα τῆς ὁποίας ἡ θάλασσα ἔμενεν ἀφύλακτος, διέπλευσε τὸ Ἰόνιον, κατέλαβε τὴν ἀφρούρητον Κέρκυραν καὶ ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν ἀπέναντι ἀκτὴν τῆς Ἠπείρου, παρὰ τοὺς πρόποδας τῶν Ἀκροκεραυνίων. Ὁ στόλος του, ὅστις μόλις ἠρίθμει τὸ ἥμισυ τῶν πλοίων τοῦ Ἀντωνίου, ἀλλ' εἶχε πολὺ μεγαλυτέραν εὐκινησίαν καὶ ἠσκημένα πληρώματα, ἔπλευσε πρὸς νότον, ἐνῷ ὁ στρατός του, ὅστις ἀνήρχετο εἰς 80.000 ἐμπειροπολέμων πεζῶν, ἐκίνησε διὰ ξηρᾶς κατερχόμενος πρὸς τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον. Τὴν 2 Σεπτεμβρίου τοῦ 31 π. Χ., ἀφοῦ προηγήθησαν προδοτικαὶ αὐτομολήσεις ἐπιφανῶν τοῦ Ἀντωνίου συμμάχων, ὀφειλόμεναι εἰς τὸν ἀγέρωχον τρόπον τῆς Κλεοπάτρας, συνεκρούσθησαν οἱ δύο στόλοι παρὰ τὴν ἐκ τῶν παραλίων τῆς Ἀκαρνανίας προέχουσαν ἄκραν Ἄκτιον, εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Κατὰ τὴν κρίσιμον φάσιν τοῦ ἀγῶνος ἡ Κλεοπάτρα, ἐπωφελουμένη ἐκ σχηματισθέντος κενοῦ, ἔδωκε τὸ σύνθημα τοῦ ἀπόπλου μετὰ πάντων τῶν πλοίων της ἑξήκοντα τὸν ἀριθμόν. Ὁ δὲ Ἀντώνιος, ὡς εἶδε την ναυαρχίδα τῆς Κλεοπάτρας ἀποπλέουσαν, ἐπιλαθόμενος τῶν πάντων καὶ προδοὺς τοὺς ὑπὲρ αὐτοῦ μαχομένους καὶ θνήσκοντας, ἠκολούθησε τὴν φεύγουσαν, ἐνῷ περὶ τὸ Ἄκτιον συνεκρούοντο ἀκόμη οἱ στόλοι. Καὶ ἡ μὲν Κλεοπάτρα καὶ ὁ Ἀντώνιος ἐπανέκαμψαν εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὁ δὲ Ὀκταβιανὸς ἀπέβη κύριος τοῦ στόλου. Μετὰ ἑπτὰ ἡμέρας παρεδόθη καὶ ὁ πεζικὸς στρατὸς ἀφοῦ μάτην ἤλπισε τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Ἀντωνίου. Ὁ Ὀκταβιανὸς ἐν τῷ τόπῳ τῆς ἠπειρωτικῆς ἀκτῆς, ὅπου εἶχε στήσει τὸ στρατόπεδον αὐτοῦ, εἰς μιᾶς ὥρας ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς σημερινῆς Πρεβέζης, συνῴκισεν, ἐκ τῶν πλησιοχώρων καὶ ἄλλοθεν λαβὼν τοὺς κατοίκους, πόλιν εἰς ἀνάμνησιν τῆς μεγάλης νίκης, κληθεῖσαν Νικόπολιν.

Ὁ Ἀντώνιος ἐγκαταλειφθεὶς ὑπὸ τῆς Κλεοπάτρας ηὐτοκτόνησεν, ἐνῷ μετ' ὀλίγας ἡμέρας (τὴν 1 Αὐγούστου τοῦ 30 π. Χ.) ὁ Ὀκταβιανὸς εἰσήλαυνεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Ἡ Κλεοπάτρα μὴ θέλουσα νὰ κοσμήσῃ τὸν ἐν Ρώμῃ θρίαμβον τοῦ νικητοῦ, ἔθηκε τέρμα εἰς τὸν πολυκύμαντον βίον αὐτῆς, παρασχοῦσα τὸν βραχίονα γυμνὸν εἰς τὸ δῆγμα ἀσπίδος φαρμακερᾶς. Ἡ Αἴγυπτος μετὰ ταῦτα ἔγινεν ἐπαρχία ρωμαϊκή.

Ἀπὸ Αὐγούστου μέχρις Ἀδριανοῦ. Ἡ εἰκών, ἣν παριστάνει ἡ Ἑλλὰς τὴν ὑστεραίαν τῆς ἐν Ἀκτίῳ μάχης, εἶναι θλιβερά. Ἡ ἔκπτωσις τῆς Ἠπείρου εἶχεν αὐξήσει ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Αἰμιλίου Παύλου. Καὶ αὐτὸ τὸ πανάρχαιον ἱερὸν τῆς Δωδώνης ἔκειτο ἠρημωμένον. Ἡ Αἰτωλία καὶ ἡ Ἀκαρνανία, ὡς καὶ πολλαὶ τῶν ἄλλων ὀρεινῶν χωρῶν, ἦσαν κατάκοποι ὑπὸ τῶν συνεχῶν πολέμων, πόλεις δὲ αὐτῶν ἄλλοτε ὀνομασταί, ὡς ἡ Πλευρὼν καὶ ἡ Καλυδών, ἔκειντο τεταπεινωμέναι. Ἐκ τῆς Θεσσαλίας μόνη ἡ Λάρισα διέσῳζεν ἀκόμη ἀκμήν τινα μικράν. Αἱ πόλεις τῆς Δωρίδος εἶχον ἐντελῶς ἐκλίπει. Ἐκ τῶν λοκρικῶν πόλεων ὑφίσταντο μόνον ἡ Ἄμφισσα καὶ ὁ Ὀποῦς, εἰς δὲ τὴν Φωκίδα, ἧς ἐσῴζοντο ἱκανὰ πολίσματα, παρεῖχεν ἀκόμη ζωὴν τὸ ἱερὸν τῶν Δελφῶν. Μεγάλη δὲ ἦτο ἡ παρακμὴ τῆς Βοιωτίας, ἐν ᾗ μόνη ἡ Τάναγρα καὶ αἱ Θεσπιαὶ διετηροῦντο ὁπωσδήποτε, συγκρινόμεναι πρὸς τὰς ἄλλας ἐκπεσούσας βοιωτικὰς πόλεις, οὐδ' αὐτῶν τῶν Θηβῶν ἐξαιρουμένων, αἵτινες ἦσαν σχεδὸν ἔρημοι. Οὐδ' ἦτο μικροτέρα ἡ ἔκπτωσις τῆς Μεγαρίδος καὶ αὐτῆς τῆς Ἀττικῆς, ἐξαιρουμένων τῶν Ἀθηνῶν· ὁ Πειραιεὺς εἶχε καταντήσει μικρὸς συνοικισμός. Ἐν Πελοποννήσῳ πολλαὶ μὲν πόλεις τῆς Ἀρκαδίας εἶχον ἀφανισθῆ, καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Μεγαλόπολις εἶχε περιέλθει εἰς τοιαύτην παρακμήν, ὥστε παροιμιωδῶς ἐλέγετο περὶ αὐτῆς, ὅτι «ἐρημία μεγάλη ἐστὶν ἡ Μεγάλη πόλις». Οὐδ' ἦτο μικροτέρα ἡ ἐρημία τῆς ἄλλης ὑπὸ τῶν Ρωμαίων εὐνοουμένης Λακωνικῆς, ἐν ᾗ ἐκ τῶν ἑκατὸν παλαιῶν πόλεων ἑβδομήκοντα ἦσαν ἐξηρημωμέναι. Καὶ τῶν νήσων δὲ τοῦ Αἰγαίου πελάγους αἱ πλεῖσται εἶχον παρακμάσει μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε οἱ κάτοικοι τῆς παρὰ τὴν Ἄνδρον κειμένης νησῖδος Γυάρου, μὴ δυνάμενοι νὰ καταβάλωσι τὸν ἐπιβεβλημένον εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχῆς ἐτήσιον φόρον δραχμῶν 150, ἐζήτησαν φορολογικὴν ἀνακούφισιν. Ἡ καλλιέργεια δι' ἔλλειψιν χειρῶν εἶχεν ἀποβῆ πολὺ ἀραιοτέρα, μεγάλαι δ' ἐκτάσεις γῆς ἐν Θεσσαλίᾳ, ἐν Αἰτωλίᾳ καὶ Ἀκαρνανίᾳ, ἐν Ἀρκαδίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ εἶχον μεταβληθῆ εἰς νομὰς βοσκημάτων. Ἡ Κόρινθος ἀνακτισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Καίσαρος, ἀπέβη πόλις αὐτόχρημα ρωμαϊκή, κατοικία Ρωμαίων ἐπωφελουμένων ἐκ τῆς λαμπρᾶς παρὰ τὸν Ἰσθμὸν θέσεως καὶ πλουτιζομένων ἐκ τῆς γῆς καὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Κορινθίας. Ἔτι δὲ μᾶλλον ὑψώθη ἡ Κόρινθος διὰ τῆς εἰς αὐτὴν ἐπὶ Αὐγούστου ἀναθέσεως τῆς προεδρίας τῶν Ἰσθμίων καὶ τῆς ἐν αὐτῇ ἐγκαταστάσεως καὶ συνήθους διαμονῆς τοῦ Ρωμαίου ἀνθυπάτου, δι' ἧς ἔγινεν ἕδρα τῆς ὅλης ρωμαϊκῆς Ἑλλάδος. Τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου ἵδρυμα ἐν Ἀχαΐᾳ εἶναι ἡ ρωμαϊκὴ ἀποικία τῶν Πατρῶν. Πρὸς αὔξησιν τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς ὁ Αὔγουστος ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐγκατέστησε παλαιοὺς στρατιώτας δύο ρωμαϊκῶν λεγεώνων, ἀφ' ἑτέρου δὲ συνῴκισε κατοίκους ἐκ τῶν περιοικίδων. Τὰ δὲ προνόμια τὰ χορηγηθέντα εἰς τὰς Πάτρας, αἱ δωρηθεῖσαι εἰς τὴν πόλιν γαῖαι, ἡ ἐξαίρετος αὐτῆς θέσις ὡς πρὸς τὸν εἰς τὴν Ἰταλίαν πλοῦν, ἡ συσσώρευσις Ρωμαίων ἐμπόρων καὶ ἡ ἐν τῇ πόλει ἀναπτυχθεῖσα βιομηχανία κατέστησαν τὰς Πάτρας ἐντὸς βραχέος χρόνου τὴν πολυπληθεστάτην καὶ ἀνθηροτάτην πόλιν τῆς Πελοποννήσου. Ἑλληνικώτερον χαρακτῆρα τῶν Πατρῶν καὶ τῆς Κορίνθου εἶχεν ἡ Νικόπολις, δι' ἧς ἐδόθη νέα ζωὴ εἰς τὴν Ἤπειρον· ἀλλ' ὁ τρόπος καθ' ὃν συνῳκίσθη ἡ νέα πόλις οὐκ ὀλίγον συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐρήμωσιν τῶν γειτονικῶν χωρῶν καὶ πόλεων τῆς ἠπειρωτικῆς Ἀμβρακίας, τοῦ Ἀμφιλοχικοῦ Ἄργους, τῆς Λευκάδος, τοῦ Ἀνακτορίου, τῆς Καλυδῶνος.

Ἐξαιρετικῆς εὐνοίας ἀπὸ μέρους τοῦ Αὐγούστου ἔτυχεν ἡ Σπάρτη, ἧς οἱ κάτοικοι ἐβοήθησαν αὐτὸν ἐν τῷ κατὰ τοῦ Ἀντωνίου ἀγῶνι. Ἐπισκεφθεὶς τὴν πόλιν τῷ 21 π. Χ., ἐτίμησε τοὺς Σπαρτιάτας διὰ τῆς παρουσίας αὐτοῦ εἰς τὰ ἀκόμη διατηρούμενα συσσίτια, διετήρησε τὴν ἐλευθερίαν, ἧς ἀπήλαυεν ἡ πόλις, καὶ ἐπηύξησε τὴν περιοχὴν αὐτῆς, προσθεὶς τὴν Καρδαμύλην καὶ ἐκ τῶν μεσσηνιακῶν πόλεων τὰς Φαρὰς καὶ τὴν Θουρίαν. Πρὸς τὰς Ἀθήνας ὁ Αὔγουστος δὲν εἶχε λόγους εὐγνωμοσύνης, διότι οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον ταχθῆ μετὰ τοῦ Ἀντωνίου. Καὶ διετήρησε μὲν ἡ ἀπὸ τῶν προτέρων χρόνων χορηγηθεῖσα εἰς τοὺς Ἀθηναίους αὐτονομία, ἀλλ' ὁ Αὔγουστος ἀφήρεσεν ἀπ' αὐτῶν τὴν Ἐρέτριαν καὶ τὴν Αἴγιναν. Ἀλλὰ μεγάλην ἐνεποίησεν εἰς τοὺς Ἀθηναίους αἴσθησιν ἡ ἄλλη διάταξις τοῦ Αὐγούστου, καθ' ἣν ἀπηγορεύθη εἰς τὸ ἑξῆς ἡ ἀντὶ ἀργυρίου ἐγγραφὴ εἰς τοὺς πολίτας τῶν Ἀθηνῶν, τοῦθ' ὅπερ εἶχε καταστῆ ἓν τῶν ἀξίων λόγου εἰσοδημάτων τῆς πόλεως. Οὐχ ἧττον αἱ ἐπιζήμιοι αὗται μειώσεις τῆς ἰσχύος καὶ τῶν δικαιωμάτων τῶν Ἀθηναίων δὲν ἠλάττωνον τὴν γοητείαν, ἣν ἐξήσκει ἡ πόλις διὰ τῶν ἀναμνήσεων τοῦ παρελθόντος καὶ τῆς πνευματικῆς ἀκτινοβολίας της. Ἤδη οἱ βασιλεῖς τῆς Καππαδοκίας Ἀριοβαρζάνης Β' ὁ Φιλοπάτωρ (59—51 π. Χ.) καὶ Ἀριοβαρζάνης Γ' ὁ Εὐσεβὴς (51—42 π. Χ.) εἶχον ἀνοικοδομήσει τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀριστίωνος καταστραφὲν ᾨδεῖον. Περὶ τοὺς αὐτοὺς δὲ χρόνους πιθανῶς Σύρος φιλέλλην, ὁ ἐκ Κύρρου Ἀνδρόνικος, ᾠκοδόμησε τὸ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου ὀκτάγωνον πυργοειδὲς κτήριον, ὅπερ ἔσω μὲν ἐνέκλειεν ὑδραυλικὸν ὡρολόγιον ἔξωθεν δ' ἐκόσμειτο ὑπὸ ἀναγλύφων παριστανόντων τοὺς ἀνέμους. Ὁ Ἀγρίππας ᾠκοδόμησεν ἐν τῷ Κεραμεικῷ νέον θέα-

Digitized by Google

τρον, προορισθὲν εἰς ἀπαγγελίας φιλολογικῶν ἔργων καὶ ἀπ' αὐτοῦ ἐπονομασθὲν Ἀγρίππειον.

Ἐν Βοιωτίᾳ ἡ Τάναγρα, αἱ Θεσπιαί, ἀργότερον δὲ καὶ αἱ Πλαταιαί, ἐν Φωκίδι οἱ Δελφοὶ αἱ Ἄβαι καὶ ἡ Ἐλάτεια, πρὸς δὲ ἡ λοκρικὴ Ἄμφισσα ἀπέλαυον ὡσαύτως τοπικῆς αὐτονομίας, ἐδόθη ἡ ἄδεια τῆς ἱδρύσεως κοινοῦ εἰς τοὺς Θεσσαλούς, οἵτινες καὶ ἰδίους στρατηγοὺς εἶχον, ἱδρύθη δὲ καὶ ἄλλο τοιοῦτο κοινὸν γενικώτερον, τὸ τῶν Πανελλήνων ἢ Ἀχαιῶν, ὅπερ ἕδραν μὲν εἶχε τὸ Ἄργος, ἐξέλεγε δὲ ἰσόβιον ἀρχιερέα καὶ ἑλλαδάρχην τῶν Ἀχαιῶν. Ἀλλὰ τὰ δικαιώματα τῶν τοιούτων κοινῶν ἦσαν μικρά, περιωρισμένα δ' ἦσαν ὡσαύτως καὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου μεταρρυθμισθέντος συνεδρίου τῶν Ἀμφικτιόνων, ὅπερ κατὰ μὲν τοὺς τελευταίους χρόνους εἶχε μεγάλως ἐκπέσει, νῦν δὲ ηὐρύνθη διὰ τῆς συμμετοχῆς εἰς αὐτὸ περισσοτέρων ἑλληνικῶν πόλεων, αἵτινες εἶχον ἐν συνόλῳ τριάκοντα ἐν αὐτῷ ψήφους. Δὲν ἔλειπον ὅμως αἱ πιέσεις τῶν ἀπεσταλμένων τῆς ρωμαϊκῆς συγκλήτου, αἵτινες τοσοῦτον ἐστενοχώρουν τοὺς Ἕλληνας, ὥστε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ Αὐγούστου ἐστασίασαν καὶ αὐτοὶ οἱ ἄλλως αὐτόνομοι Ἀθηναῖοι. Ἐκ τῶν πιέσεων δὲ τούτων ἐξηγεῖται καὶ ἡ αἴτησις, ἣν ὑπέβαλον οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀχαΐας καὶ Μακεδονίας εἰς τὸν Τιβέριον (15 μ. Χ.), ὅστις διεδέχθη ἐπὶ τοῦ θρόνου τὸν Αὔγουστον, ἐξαιτούμενοι τὴν βελτίωσιν τῆς θέσεως αὐτῶν καὶ τὴν ἐλάφρυνσιν τῶν βαρῶν, ἅτινα ὑφίσταντο. Ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Τιβερίου ἡ διοίκησις τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἦτο ἀνεκτή· συνέβη μάλιστα νὰ τιμωρηθῶσι Ρωμαῖοι ἄρχοντες πιέζοντες τοὺς Ἕλληνας ὑπηκόους. Ὑπῆρξε δὲ καὶ φιλάνθρωπος ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος πρὸς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις, διὰ γενναίων χρηματικῶν χορηγιῶν καὶ δωρεᾶς τῶν πρὸς τὸ δημόσιον ταμεῖον φόρων, κατὰ τοὺς φοβεροὺς σεισμούς, οἵτινες ἐδόνησαν τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα. Ἀνθοῦσαι πόλεις κατεστράφησαν ἐξ ὁλοκλήρου καὶ πλῆθος ἀνθρώπων ἐτάφη ὑπὸ τὰ ἐρείπια καὶ ἐβυθίσθη εἰς τὰ ἀνοιγόμενα χάσματα τῆς γῆς. Ἰδίως δὲ καταστρεπτικὸς ὑπῆρξεν ὁ σεισμὸς τοῦ 17 μ. Χ. διὰ τὰς Σάρδεις, τὴν Μαγνησίαν τὴν ὑπὸ τῷ Σιπύλῳ, τὴν Ἔφεσον καὶ τὴν αἰολικὴν Κύμην, ὁ τοῦ 23 διὰ τὸ Αἴγιον καὶ τὴν ἐν Φρυγίᾳ Κίβυραν καὶ ὁ τοῦ 29 διὰ τὴν Ἔφεσον, καταστραφεῖσαν τὸ δεύτερον.

Πιέσεις καὶ κακοδιοίκησιν ἐδοκίμασαν οἱ Ἕλληνες ἐπὶ τοῦ Καλιγόλα. Ἀπῄτησε παρ' αὐτῶν θεϊκὴν λατρείαν καὶ ἐπέβαλε νὰ ἱδρύσωσιν εἰς αὐτὸν ναοὺς ὡς εἰς θεόν. Μετεκλήθησαν ἐκ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἰωνίας εἰς τὴν Ρώμην παῖδες ἐκ τῶν εὐγενεστάτων οἴκων, ὅπως ᾄδωσιν ὕμνους εἰς αὐτὸν πεποιημένους. Διετάχθη ἡ εἰς τὴν Ρώμην μεταφορὰ παμπληθῶν ἑλληνικῶν ἀγαλμάτων, καὶ ἐν παντελεῖ ἀδιαφορίᾳ πρὸς τὰ ἱερώτατα τῶν συναισθημάτων τῶν Ἑλλήνων ὡρίζετο ὅπως ἡ κεφαλὴ τοῦ νέου θεοῦ ἀντικαταστήσῃ ἐπὶ τῶν ἀριστουργημάτων τῆς ἑλληνικῆς τέχνης τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἔρωτος, τοῦ Πραξιτέλους καὶ τοῦ Διὸς τοῦ Φειδίου. Καὶ ὁ μὲν Ἔρως ἡρπάγη πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐκ Θεσπιῶν, τὴν δὲ ἀπαγωγὴν τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ χρυσελεφαντίνου Διὸς ἠμπόδισε μόνη ἡ κεραυνοβόλησις τοῦ πρὸς ἀποκόμισιν αὐτοῦ ναυπηγηθέντος πλοίου καὶ ἄλλα ἐπιφανέντα ἐκ θεῶν σημεῖα. Ἀλλ' ὁ διάδοχος τοῦ Καλιγόλα Κλαύδιος ἀπέπεμψε μὲν εἰς τὰς πατρίδας τοὺς εἰς Ρώμην μετακληθέντας παῖδας, ἀπέδωκε δὲ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰ ἁρπαγέντα ἀγάλματα. Ἡ Ἑλλὰς ὅμως ἐδέχθη τοὺς ἐπιστραφέντας παῖδας καὶ τὰς ἀποδοθείσας εἰκόνας τῶν θεῶν μετὰ τῆς αὐτῆς ἀδιαφορίας, μεθ' ἧς εἶδε τὴν εἰς Ρώμην ἀπαγωγήν των. Πνεῦμά τι νάρκης καὶ ἠθικῆς ἐκπτώσεως φαίνεται διακατέχον τὴν χώραν, ἀφοῦ δουλικῶς τιμᾷ καὶ γεραίρει τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορας καὶ τοὺς περὶ αὐτούς, εἴτε ἀγαθοὶ ἦσαν, εἴτε κακοί, εἴτε ὠφέλουν τὴν Ἑλλάδα, εἴτε ἔβλαπτον αὐτήν. Ἐκτὸς δὲ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐν μέρει τῆς Σπάρτης, ἑλληνικαὶ πόλεις, ἐν αἷς παρετηρεῖτο κίνησίς τις, ἦσαν ἡ Κόρινθος, αἱ Πάτραι, ἡ Νικόπολις, ἡ Ἔφεσος, ἡ Μυτιλήνη καὶ ἡ Ρόδος. Τὴν μονοτονίαν τοῦ ἑλληνικοῦ βίου διέκοπτε μόνον ἡ ἐξακολουθοῦσα φοίτησις ἐπιφανῶν Ρωμαίων καὶ ἄλλων ξένων εἰς τὰ μεγάλα κέντρα καὶ τὰς ἕνεκα τῶν φυσικῶν αὐτῶν καλλονῶν, τῶν μνημείων τοῦ παρελθόντος ἢ τῶν σχολῶν αὐτῶν, διασήμους πόλεις.

Ὁ Νέρων ἐν Ἑλλάδι. Ληστρικὴ καὶ βάρβαρος ὑπῆρξεν ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Νέρωνος πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Δύο ἀπεσταλμένοι αὐτοῦ ἐγύμνωσαν τὰ ἑλληνικὰ ἱερὰ τῶν ἐν αὐτοῖς ἀνακειμένων ἀναθημάτων καὶ αὐτῶν τῶν ἀγαλμάτων τῶν θεῶν. Τούτων δέ τινα μὲν ἐκ τῶν ἀπὸ μετάλλου κατεσκευασμένων ἀνελύθησαν πρὸς ἐκκοπὴν νομίσματος, τινὰ δ' ἐκόσμησαν τὴν Ρώμην καὶ τὸν χρυσοῦν τοῦ Νέρωνος οἶκον. Ἐκ μόνων τῶν Δελφῶν ἠρπάγησαν περὶ τὰ 500 χαλκᾶ ἀγάλματα. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Ὀλυμπία ἐστερήθη λαμπρῶν κοσμημάτων καὶ αἱ Θεσπιαὶ ἀπέβαλον τὸν Ἔρωτα τοῦ Πραξιτέλους. Ἀλλ' οὐχ ἧττον βαρὺς ὑπῆρξεν ὁ φόρος, ὃν ἐπλήρωσεν ἡ Ἑλλὰς εἰς τὸν Νέρωνα ὡς ἀθλητὴν τῶν πατρίων αὐτῆς ἀγώνων. Τὸ φθινόπωρον τοῦ 66 ὁ Νέρων ἀφίκετο εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀκολουθούμενος ὑπὸ πολλῶν εὐνοουμένων καὶ μελῶν τῆς ὑψηλῆς κοινωνίας τῆς Ρώμης, ὑπὸ πλήθους πραιτωριανῶν στρατιωτῶν καὶ ὑπὸ ἰδιαιτέρου σώματος πεντακισχιλίων ἀνδρῶν, ἔργον ἐχόντων νὰ ποιῶσι πρῶτοι ἀρχὴν τῶν ἐπαίνων καὶ τῶν ἐπευφημιῶν ὑπὲρ αὐτοῦ κατὰ τοὺς ἀγῶνας, ἐξαναγκάζοντες καὶ τοὺς ἄλλους ἀκροατὰς καὶ θεατὰς πρὸς τοῦτο. Σκοπὸς τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Νέρωνος ἦτο, ὅπως εὐχαριστήσῃ μὲν τὰς ἑλληνικὰς πόλεις, αἵτινες κατ' ἐπανάληψιν εἶχον προσκαλέσει αὐτόν, τύχῃ δὲ τῆς προσηκούσης ἐκτιμήσεως τῶν φυσικῶν του δώρων, παρὰ τῶν ἀνδρῶν οὓς εἶχε κηρύξει ἐν Ρώμῃ ὡς τοὺς μόνους ἔχοντας οὓς προσφυὲς ν' ἀντιληφθῇ τῆς μουσικῆς καὶ ἀξίους νὰ κρίνωσι τὴν καλλιτεχνικήν του ἀρετήν. Τῆς περιοδείας τοῦ ὠμοτάτου τούτου τυράννου, τοῦ ρέποντος πρὸς τὴν ἀσέλγειαν καὶ τὸ αἷμα, ἔναρξις ἐγίνεν ἐκ Κερκύρας, ὅπου πρῶτον ἠκούσθη τὸ ᾆσμά του παρὰ τὸν βωμὸν τοῦ Κασσίου Διός. Ἔπειτα δὲ περιῆλθεν ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα. Δύο δὲ μόναι πόλεις ἀπηλλάγησαν τῆς αἰσχύνης νὰ ἐκπορνεύσωσι χάριν αὐτοῦ τοὺς ἀγῶνας αὐτῶν, αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ Σπάρτη. Καὶ τὴν μὲν πόλιν τοῦ Λυκούργου δὲν ἐπεσκέφθη, εὑρίσκων τοὺς νόμους αὐτῆς ἐναντίους εἰς τὴν προαίρεσίν του, εἰς δὲ τὰς Ἀθήνας δὲν ἐτόλμησε νὰ πατήσῃ τὸν πόδα, φοβούμενος ὡς μητροκτόνος τὴν νέμεσιν τῶν Ἐρινύων, αἵτινες εἶχον καταδιώξει ποτὲ τὸν φονέα τῆς μητρὸς Κλυταιμήστρας Ὀρέστην καὶ ἀπὸ παλαιοῦ ἐλατρεύοντο ἐν τῇ πόλει ὡς Εὐμενίδες. Πᾶσαι αἱ ἄλλαι πόλεις τῆς Ἑλλάδος ἀνέῳξαν εἰς αὐτὸν τὰς πύλας των καὶ τὰς ἀγοράς των, τὰ στάδιά των καὶ τοὺς ἱπποδρόμους, τὰ θέατρά των καὶ τὰ γυμνάσια, καὶ μετέθεσαν χάριν αὐτοῦ τὸν χρόνον τοῦ πανηγυρισμοῦ τῶν πατρίων ἑορτῶν, καὶ συνέχισαν τὴν ἀρχαίαν τάξιν, καθ' ἣν ἐτελοῦντο οἱ πανελλήνιοι ἀγῶνες. Εἰς 1808 ἀνῆλθον οἱ στέφανοι, οὓς ἀπεκόμισεν ὁ Νέρων ἐκ τῶν νικῶν του. Ἐθαύμαζεν ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς κόσμος τοὺς περιοδονίκας, ἤτοι τοὺς ἀξιωθέντας τῆς νίκης καὶ κατὰ τοὺς τέσσαρας πανελληνίους ἀγῶνας. Ἀλλ' ὁ Νέρων ἦτο πλέον τι ἢ περιοδονίκης, διότι δὲν ἔλαβε τὸν στέφανον τοῦ νικητοῦ ἐν μόνοις τοῖς Ὀλυμπίοις, τοῖς Πυθίοις, τοῖς Ἰσθμίοις καὶ τοῖς Νεμέοις, ἀλλ' ἐξῆλθε καλλίνικος ἐξ ἁπασῶν τῶν πόλεων καὶ ἐκ πάντων τῶν ἀγώνων καὶ ἀπὸ παντοίων ἀγωνισμάτων ὡς τραγῳδὸς καὶ κιθαρῳδός, ὡς ἀθλητὴς καὶ ἁρματοδρόμος, ὡς ἀοιδὸς καὶ κῆρυξ, ὡς μυθικὸς ἥρως ἀπὸ τοῦ τραγικοῦ λογείου καὶ ὡς γυνὴ τίκτουσα ἐπὶ σκηνῆς. Οὐδεὶς ἀγωνοδίκης ἐτόλμα νὰ ἀρνηθῇ τὸν στέφανον εἰς τὸν αὐτοκράτορα, ὅσον καὶ ἂν ἔβλεπεν αὐτὸν ταπεινούμενον, ὑποκρινόμενον τὴν πλήρη τήρησιν τῶν καθεστώτων κατὰ τοὺς ἀγῶνας νομίμων, τρέμοντα δῆθεν τοὺς ἐπιβλέποντας μαστιγοφόρους, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ἱκέτευεν, ἐδέκαζεν, ἠπείλει. Ὁ διάσημος τραγῳδὸς Ἠπειρώτης φαντασθεὶς ὅτι ἠδύνατο νὰ ἀνταγωνισθῇ πρὸς αὐτὸν σοβαρῶς ἐν τοῖς Ἰσθμίοις, ἐξήγειρεν ἐπὶ τοσοῦτον τὴν ὀργήν του, ὥστε οἱ συνυποκριταὶ τοῦ αἱμοδιψοῦς τυράννου ἔτνιξαν τὸν ἀντίπαλον ἐπ' αὐτῆς τῆς σκηνῆς. Ἀλλ' οἱ Ἕλληνες, ἀνεχόμενοι τὴν γελοιοποίησιν τῶν πατρίων ἀγώνων καὶ συντελοῦντες εἰς αὐτήν, δὲν ἦσαν θεαταὶ μόνον τῆς ἀποθεώσεως τοῦ ψευδαθλητοῦ καὶ ψευδοκαλλιτέχνου, ἀλλὰ παρέστησαν καὶ μάρτυρες τῶν ὀργίων αὐτοῦ. Ἡ Ἑλλὰς ἐξηντλήθη, παρέχουσα ἀφθόνως τὰ μέσα τῆς συντηρήσεως τῆς μεγάλης τοῦ Νέρωνος ἀκολουθίας, ὑπέστη τὰς πιέσεις καὶ τὰς ὠμότητας αὐτοῦ, διαρπάζοντος τὰ ἱερά, καταδιώκοντος ἐκ πλεονεξίας τοὺς εὐδαιμονεστάτους τῶν οἴκων τῆς χώρας, φονεύοντος τοὺς πλουσιωτάτους, δημεύοντος τὰς περιουσίας αὐτῶν καὶ στέλλοντος εἰς τὴν ἐξορίαν τὰ τέκνα των, καταλύοντος τὸ ἐν Δελφοῖς μαντεῖον ἐξ ἀγανακτήσεως πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα, προειπόντα εἰς αὐτὸν λυπηρά τινα, καὶ σφάζοντος καὶ βυθίζοντος ἀνθρώπους εἰς τὸ στόμιον, ἐξ οὗ ἤρχοντο τὰ ἱερὰ ἀέρια, τέλος δ' ἐπιδεικνύοντος ἀσέλγειαν κτηνώδη, ἀνωτέραν πάσης περιγραφῆς.

Κατὰ διαταγὴν τοῦ Νέρωνος συνῆλθον ἐν Κορίνθῳ τῇ 28 Νοεμβρίου τοῦ 67 π. Χ. Ἕλληνες ἐκ πασῶν τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Ὁ Νέρων ἀναβὰς εἰς τὸ βῆμα εἶπε μὲ τὴν βραγχνὴν φωνήν του ἑλληνιστὶ τὰ ἑξῆς πρὸς τοὺς συγκεντρωθέντας: «Ἀπροσδόκητον ὑμῖν, ὦ ἄνδρες Ἕλληνες, δωρεάν, εἰ καὶ μηδὲν παρὰ τῆς ἐμῆς μεγαλοφροσύνης ἀνέλπιστον, χαρίζομαι, τοσαύτην ὅσην οὐκ ἐχωρήσατε αἰτεῖσθαι. Πάντες οἱ τὴν Ἀχαΐαν καὶ τὴν ἕως νῦν Πελοπόννησον κατοικοῦντες Ἕλληνες λάβετε ἐλευθερίαν ἀνεισφορίαν, ἣν οὐδ' ἐν τοῖς εὐτυχεστάτοις ὑμῶν πάντες χρόνοις ἔσχετε· ἢ γὰρ ἀλλοτρίοις ἢ ἀλλήλοις ἐδουλεύσατε». Τὸ ἀληθῶς ἀνέλπιστον δώρημα συνώδευσεν ὁ Νέρων μὲ τὴν εὐχὴν ὅτι θὰ ἤθελε νὰ παράσχῃ αὐτὸ ἀκόμη ἀκμαζούσης τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐξέφρασε τὴν λύπην του ὅτι ἐστερήθη ταύτης τῆς εὐτυχίας. Ὡμολόγησε δὲ ὅτι τὴν εὐεργεσίαν παρέχει ὄχι δι' ἔλεον ἀλλὰ δι' εὔνοιαν, καὶ ηὐχαρίστησε τοὺς ἑλληνικοὺς θεούς, ὅτι ἐπέδειξαν εἰς αὐτὸν πάντοτε πρόνοιαν ἀγαθήν, ὥστε νὰ δυνηθῇ νὰ παράσχῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν μεγάλην ἐκείνην εὐεργεσίαν. Ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης οἱ Ἕλληνες ἦσαν κατὰ τύπους ἐλεύθεροι, ἀσύδοτοι καὶ ἰσόνομοι πρὸς τοὺς Ρωμαίους, καὶ τὴν ἐλευθερίαν ταύτην διετήρησαν ἐπὶ πέντε ἔτη. Διότι τῷ 74 μ. Χ. ὁ αὐτοκράτωρ Βεσπασιανὸς ἀφῄρεσεν ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἡ Ἑλλὰς ἔγινε καὶ πάλιν ὑποτελής. Παρὰ πολλῶν Ἑλλήνων ὁ Νέρων ἐλατρεύθη ὡς Ζεὺς Ἐλευθέριος καὶ πολλαὶ τῶν ἑλληνίδων πόλεων ἵδρυσαν ἀγάλματα αὐτοῦ καὶ βωμούς. Πρὶν δὲ ἀναχωρήσῃ ἐξ Ἑλλάδος ὁ Νέρων, διέταξεν ἔναρξιν διορύξεως τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου, δι' ἣν διετέθη πλῆθος Ἑλλήνων ἐργατῶν καὶ ἑξακισχίλιοι Ἰουδαῖοι, σταλέντες ὑπὸ τοῦ Βεσπασιανοῦ. Αἱ ἐργασίαι ὅμως διεκόπησαν μετ' ὀλίγας ἡμέρας, εὐθὺς ὡς ἀπῆλθεν ὁ Νέρων εἰς Ἰταλίαν.

Ἐκ τῶν μετέπειτα αὐτοκρατόρων εὔνοιαν πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἐπέδειξαν ὁ Νέρβας, εἰς ὃν οἱ Ἕλληνες ἀνίδρυσαν ἀνδριάντας καὶ πρὸς τιμήν του εἰσήγαγον ἰδίους ἐπωνύμους ἀγῶνας, μετὰ δὲ τὸν θάνατον ἐτίμησαν καὶ ὡς θεόν, καὶ ὁ Τραϊανός.

Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡ παρακμὴ τῆς Ἑλλάδος εἶχεν ἐπιταθῆ. Εἰς τὰς πόλεις, ὅπου συνωστίζοντο τὰ πλήθη, ἐπεκράτει πολλὴ καὶ ποικίλη ἀνθικότης. Ἡ εἰς χεῖρας ὀλίγων πλουσίων συγκέντρωσις μεγάλων γαιῶν εἶχεν ἐπιφέρει πολλὴν πτωχείαν καὶ ἐν μέρει τὴν ἐρήμωσιν τῶν ἀγρῶν, μεταβληθέντων πολλαχοῦ εἰς νομάς. Ἡ ἐν ταῖς πόλεσιν ἐμπορικὴ κίνησις ἦτο περιωρισμένη. Μόνον φυσικὰ προϊόντα τῆς Ἑλλάδος ἐξήγοντο, ἐν οἷς καὶ μάρμαρα πολλά. Πνεῦμα σπατάλης ἐπεκράτει πανταχοῦ, ἐνῷ ἐξ ἄλλου οἱ τραπεζῖται καὶ οἱ τοκογλύφοι ἀπεμύζων πάντα πόρον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὁ πληθυσμὸς τῆς χώρας ἔφθασεν εἰς τοιαύτην ἔκπτωσιν, ὥστε κατὰ τὸν Α' μ. Χ αἰῶνα σύμπασα ἡ Ἑλλὰς δὲν ἠδύνατο νὰ παράσχῃ πλείονας τρισχιλίων ὁπλιτῶν.

Ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ Ἀδριανοῦ μέχρι τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Εὐεργετικώτατος πρὸς τὰς ἑλληνικὰς χώρας ὑπῆρξεν ὁ διάδοχος τοῦ Τραϊανοῦ Ἀδριανός, ἀνελθὼν εἰς τὸν θρόνον τῷ 117 μ. Χ. Αἱ πλεῖσται τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἐτιμήθησαν διὰ τῆς παρουσίας του καὶ ἔλαβον παρ' αὐτοῦ ἐκτάκτους δωρεὰς ἢ παροχὴν σίτου, ἀτέλειαν ἢ τὸ προνόμιον τῆς νεωκορίας ἢ ἐκοσμήθησαν διὰ νέων ναῶν καὶ ἄλλων δημοσίων κτηρίων ἢ εἶδον τὴν ἀστικὴν αὐτῶν ζωὴν καὶ κίνησιν αὐξανομένην διὰ τῆς συστάσεως νέων ἀγώνων. Οἱ εὐεργετηθέντες Ἕλληνες τῆς Ἀσίας ἐπωνόμασαν αὐτὸν εὐεργέτην καὶ κτίστην καὶ σωτῆρα τοῦ κόσμου καὶ Ὀλύμπιον καὶ διὰ τοῦ ὀνόματός του ἐκόσμησαν ἱερά, ἀγῶνας ἢ καὶ αὐτὰς τὰς πόλεις. Ἐπισκεφθεὶς τὴν Δωδώνην, ἠξιώθη τοῦ ἐπωνύμου Δωδωναῖος. Εἰς πολλὰς πόλεις ἀνῳκοδόμησε παλαιοὺς ναούς, ἢ ἔκτισε νέους, ἢ ἀφιέρωσεν ἀναθήματα· ὡσαύτως ἐδαπάνησε μεγάλα ποσὰ ὑπὲρ δημοσίων ἔργων κοινῆς ὠφελείας καὶ κατηνάλωσεν ὑπὲρ αὐτῆς τῆς χώρας τοὺς φόρους, οὓς παρεῖχεν ἡ Ἀχαΐα εἰς τὸ ρωμαϊκὸν ταμεῖον. Τὰ μέγιστα καὶ κυριώτατα τῶν ὑπ' αὐτοῦ γενομένων ἔργων εἶναι ἡ κατασκευὴ ἁμαξιτοῦ ὁδοῦ κατὰ τὰς Σκιρωνίδας πέτρας, συνδεούσης τὴν βορείαν Ἑλλάδα πρὸς τὴν Πελοπόννησον, ἔργον ὅπερ δὲν ἐπεχειρήθη πρότερον ὑπ' αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων, ἕνεκα τῶν πρὸς ἀλλήλους πολέμων, προτιμώντων τὴν δυσχέρειαν τῆς συγκοινωνίας μᾶλλον ἢ τὴν διευκόλυνσιν αὐτῆς, τὸ ἀπὸ Στυμφάλου εἰς Κόρινθον ὑδραγωγεῖον, ἀπαιτῆσαν μεγάλα τεχνικὰ ἔργα, καὶ τὰ ἐν Κορίνθῳ κατασκευασθέντα λουτρά. Ἐξαιρέτως δ' εὐηργέτησεν ὁ Ἀδριανὸς τὰς Ἀθήνας, ἃς ὡς αὐτοκράτωρ ἐπεσκέφθη τρίς, πιθανῶς τῷ 125, τῷ 129 καὶ τῷ 132. Ἐκτὸς τοῦ περιβόλου τῆς παλαιᾶς πόλεως, τῆς τοῦ Θησέως, ἔκτισε πολλὰ κτήρια, δι' ὧν ἀπετελέσθη προάστιον παρεκτεινόμενον μέχρι τοῦ Ἰλισσοῦ. Ἐντὸς δὲ τῆς πόλεως τοῦ Θησέως ἔκτισε μεγαλοπρεπῆ οἰκοδομήματα, ὁποία ἡ φερώνυμος αὐτοῦ στοά, ὁ ναὸς τῆς Ἥρας, ἕτερος τοῦ Πανελληνίου Διὸς καὶ ἱερὸν κοινὸν εἰς πάντας τοὺς θεούς. Πολυτελεστάτη ἦτο ἡ στοὰ ἐκ λίθου φρυγίου, ἔχουσα 100 κίονας ἐκ τοῦ αὐτοῦ λίθου, μεθ' ἧς ἦτο συνδεδεμένη βιβλιοθήκη μεγαλοπρεπής, κεκοσμημένη δι' ἀγαλμάτων καὶ γραφῶν καὶ ἔχουσα τὸν ὄροφον ἐξ ἀλαβάστρου λίθου καὶ ἐπίχρυσον. Ἀλλὰ τὸ κυριώτατον κόσμημα τῆς Ἀδριανείου πόλεως ὑπῆρξεν ὁ μέγας ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ὃν ἤγαγεν ὁ Ἀδριανὸς εἰς πέρας 650 ἔτη μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς οἰκοδομήσεως ὑπὸ τοῦ Πεισιστράτου. Διὰ δωρεᾶς χρημάτων καὶ ἐτησίας παροχῆς σίτου ἐπεκούρησεν εἰς τὴν πενίαν τῶν πολιτῶν καὶ ηὔξησε τὰ εἰσοδήματα τῆς πόλεως, χαρίσας εἰς τοὺς Ἀθηναίους τὴν Κεφαλληνίαν. Μεγίστην δ' εὐεργεσίαν παρέσχεν εἰς τὴν πόλιν διὰ τῆς κατασκευῆς μακροτάτου ὑπογείου ὑδραγωγείου, δι' οὗ ἐφέροντο εἰς αὐτὴν ἄφθονα ὕδατα ἀπὸ τῶν κλιτύων τῆς Πάρνηθος καὶ τοῦ Πεντελικοῦ. Θέλων νὰ καταστήσῃ τὰς Ἀθήνας κέντρον πανελλήνιον, ἵδρυσε νέον ἐθνικὸν ἀγῶνα, τὰ Πανελλήνια, συνδεθέντα μὲν πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Πανελληνίου Διός, προωρισμένα δὲ ὡς τὸ λαμπρότατον κόσμημα τῆ-

Digitized by Google

νελληνίου συνόδου συνερχομένης ἐν Ἀθήναις, εἰς ἣν ἔστελλον ἐπὶ ἱκανὰ ἔτη τοὺς ἀντιπροσώπους αὐτῶν, καλουμένους Πανέλληνας, αἱ ἑλληνίδες πόλεις. Συνέστη δὲ καὶ κοινὸν ταμεῖον τῶν Πανελλήνων, διοικούμενον ὑπὸ ἑλληνοταμιῶν. Ἡ δὲ ὅλη διεύθυνσις τοῦ τε ἀγῶνος τῶν Πανελληνίων καὶ τοῦ συνεδρίου ἦτο ἀνατεθειμένη εἰς τὸν πρῶτον ἢ ἄρχοντα τῶν Πανελλήνων, ὅστις ἐκαλεῖτο καὶ ἑλλαδάρχης. Διὰ πάντα ταῦτα αἱ Ἀθῆναι ἐτίμησαν τὸν Ἀδριανὸν ὑπερβαλλόντως καὶ μετὰ πολλῆς κολακείας.

Ὁ διάδοχος τοῦ Ἀδριανοῦ Ἀντωνῖνος ὁ Εὐσεβὴς εὐηργέτησεν ὡσαύτως πολλὰς ἑλληνικὰς πόλεις καὶ κατήργησε τὴν διάταξιν τοῦ κληρονομικοῦ δικαίου, καθ' ἣν τὰ τέκνα Ἑλλήνων ὅσοι ἦσαν πολῖται Ρωμαῖοι, ἂν δὲν εἶχον καὶ αὐτὰ συμμετάσχει τῆς Ρωμαίων πολιτείας, ἀπεκληροῦντο ἀπὸ τῆς πατρικῆς περιουσίας, περιερχομένης εἰς μὴ συγγενεῖς τοῦ διαθέτου πολίτας Ρωμαίους ἢ εἰς τὸ βασιλικὸν ταμεῖον. Ὁ μετέπειτα αὐτοκράτωρ Μᾶρκος Αὐρήλιος, ἐπισκεφθεὶς τῷ 176 τὰς Ἀθήνας, διερρύθμισε τὰς ἐν τῇ πόλει σχολάς, αἵτινες ἀπ' αὐτοῦ ἀνέρχονται εἰς νέαν ἀκμήν. Περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους οἱ Κοστοβῶκοι, λαὸς δακικός, ἐπῆλθον λῃστρικῶς ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος. Ἔσωσεν ὅμως τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ μεγαλυτέρων δεινῶν ἡ ἀνδρεία τοῦ ἐξ Ἐλατείας ἀθλητοῦ καὶ ὀλυμπιονίκου Μνησιβούλου, ὅστις ἐπεξελθὼν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ ἐκ τῆς πόλεως μετὰ λόχου τολμηρῶν ἀνδρῶν, ἔπεσε μὲν ἐν τῇ μάχῃ, ἀλλ' ἐνίκησε τοὺς βαρβάρους, πολλοὺς αὐτῶν καταφονεύσας.

Μεγαλοδωρότατος ἐδείχθη πρὸς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις ὁ Ἡρώδης ὁ Ἀττικός, διατελέσας ἐπ' Ἀδριανοῦ ἀγορανόμος καὶ ἄρχων ἐπώνυμος τῶν Ἀθηνῶν και πρῶτος ἑλλαδάρχης. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῇ Τρῳάδι ἔκτισε κατὰ προσταγὴν τοῦ Ἀδριανοῦ πολυδάπανον ὑδραγωγεῖον, πρὸς κατασκευὴν τοῦ ὁποίου ἐδαπάνησε καὶ ἐξ ἰδίων τέσσαρα ἑκατομμύρια ἀρχαίων δραχμῶν. Ἐν Κορίνθῳ ᾠκοδόμησεν ᾠδεῖον καὶ ἐπλήρωσεν ἀγαλμάτων τὸ ἱερὸν τοῦ Ἰσθμίου Ποσειδῶνος, ἐν Ὀλυμπίᾳ ὑδραγωγεῖον, ἐν Δελφοῖς στάδιον, ἐν Θερμοπύλαις λεκάνας χάριν τῶν λουομένων ἐν τοῖς ἰαματικοῖς λουτροῖς, ἐν Ἀθήναις τὸ Παναθηναϊκὸν στάδιον καὶ τὸ Ὠδεῖον.

Αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Γότθων. Αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Γ' μ. Χ. αἰῶνος ὑπέστησαν ἐπανειλημμένας ἐπιδρομὰς καὶ δῃώσεις ὑπὸ τῶν Γότθων, λαοῦ γερμανικοῦ. Φοβερὰ ἰδίως ὑπῆρξεν ἡ ὁρμὴ μεθ' ἧς ἐπῆλθον τῷ 253 ἐναντίον τῆς Θεσσαλονίκης, σωθείσης μετὰ μακρὰν πολιορκίαν χάρις εἰς τὸ ὀχυρὸν τῶν τειχῶν, τὴν καρτερίαν τῶν κατοίκων καὶ τὴν γενναιότητα τοῦ ὑπερασπιστοῦ αὐτῆς Οὐάλεντος. Ἐπὶ ἄρχοντος τῶν Ρωμαίων Οὐαλεριανοῦ εἶχε κορυφωθῆ ὁ ἐκ τῶν Γότθων κίνδυνος, καὶ οἱ ἀπὸ πολλῶν δεκαετηρίδων παντελῶς ἄπειροι πολέμων Ἕλληνες ἀνέμενον ἀνήσυχοι τὴν διὰ τῶν Θερμοπυλῶν κατάβασιν τοῦ φοβεροῦ χειμάρρου. Τὰ τείχη τῶν Ἀθηνῶν, σχεδὸν παντελῶς κατεστραμμένα ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Σύλλα, ἐπεσκευάζοντο ἐν σπουδῇ, οἱ Πελοποννήσιοι ἐτείχιζον τὸν Ἰσθμόν, αἱ Θερμοπύλαι, ἡ κλεὶς τῆς Ἑλλάδος, ἐξησφαλίζοντο. Ἀλλ' οἱ Ρωμαῖοι στρατηγοὶ Κλαύδιος καὶ Αὐρηλιανὸς ἀνεχαίτισαν τοὺς βαρβάρους ἐν Ἰλλυρίᾳ καὶ Θρᾴκῃ. Ἀλλ' ἡ ἀπαλλαγὴ τῆς Ἑλλάδος ἀπ' αὐτῶν ἦτο προσωρινή. Οἱ Γότθοι, καίτοι ἀποκοπείσης εἰς αὐτοὺς τῆς καθόδου εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τῆς Θρᾴκης καὶ τῆς Μακεδονίας, δὲν ἀπέστησαν τοῦ σκοποῦ των. Κατέχοντες ἤδη τὰ βόρεια παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου, συνήθισαν κατ' ὀλίγον εἰς τὴν θέαν τῆς πρὸς αὐτῶν ἐκτεινομένης θαλάσσης. Συμπαραλαβόντες δὲ δι' ἀπειλῶν Ἕλληνας ναύτας, ἤρχισαν νὰ διαπλέωσι μετὰ τόλμης ἀκαταγωνίστου τὸν εἰς αὐτοὺς τέως ἄγνωστον πόντον. Κατὰ πρῶτον κατέλαβον τὴν Πιτυοῦντα, κατὰ τὰ ἀνατολικὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου, καὶ κατόπιν ἐκυρίευσαν τὴν πλουσίαν Τραπεζοῦντα, εἰς ἣν εἶχον ζητήσει ἄσυλον πολλοὶ τῶν περιοίκων μετὰ τῶν θησαυρῶν των. Οἱ Γότθοι ἐπέστρεψαν εἰς τὴν Ταυρικὴν χερσόνησον κατάφορτοι ἐκ λαφύρων καὶ σύροντες πλῆθος ἀνδραπόδων καὶ πλοίων αἰχμαλώτων. Τῷ 259 ἐπεχείρησαν νέαν θαλασσίαν ἐκστρατείαν. Ἡ φρουρὰ τῆς Καλχηδόνος ἐγκατέλιπε τὴν πόλιν εἰς τοὺς Γότθους, οἵτινες τραπέντες ἔπειτα εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Βιθυνίας κατέλαβον τὴν Νικομήδειαν, τὴν Νίκαιαν, τὴν Προῦσαν, τὴν Ἀπάμειαν, τὴν Κίον. Τῷ 262 ἐδῄωσαν τὴν Θρᾴκην καὶ τὴν Μακεδονίαν καὶ προεχώρησαν μέχρις αὐτῆς τῆς Ἀχαΐας, ἀλλ' ἀποκρουσθέντες ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Μαρκιανοῦ ἠναγκάσθησαν νὰ ἀποχωρήσωσι. Κατὰ δὲ τὸ ἑπόμενον ἔτος, διαπλεύσαντες καὶ πάλιν τὸν Εὔξεινον Πόντον, ἐλεηλάτησαν ἀφειδῶς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, καταστρέψαντες σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὸν ἐν Ἐφέσῳ περιώνυμον ναὸν τῆς Ἀρτέμιδος.

Φοβερωτάτη ὅμως ἐπιδρομὴ τῶν Γότθων ὑπῆρξεν ἡ τοῦ ἔτους 267. Τῆς ἐκστρατείας ταύτης, ἧς κύριος σκοπὸς ἦσαν αἱ χῶραι τῆς ἐντεῦθεν Ἑλλάδος, συμμετέσχον Γότθοι ἐκ τῶν ἀνατολικῶν καὶ τὸ ἄγριον γοτθικὸν φῦλον τῶν Ἐρούλων ὑπὸ τὸν ἡγεμόνα Ναυλοβάτην. Ἐκπλεύσαντες ἐκ τῆς Μαιώτιδος ἐπὶ 500 πλοίων ἅτινα ἄλλως δὲν ἠδύναντο νὰ φέρωσι πλείονας τῶν εἰκοσιπεντακισχιλίων ἀνδρῶν τὸ πολύ, εἰσήλασαν πρῶτον εἰς τὸ δέλτα τοῦ Δουνάβεως καὶ διὰ τοῦ ποταμοῦ εἰς τὰ ἐνδότερα τῶν παριστρίων χωρῶν, εἶτα δ' ἐτράπησαν πρὸς τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν ἀπέναντι αὐτοῦ κειμένην Χρυσόπολιν. Καὶ ἡττήθησαν μὲν ἐνταῦθα ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν στρατηγῶν Κλεοδάμου καὶ Ἀθηναίου καὶ ὑπὸ τοῦ Ρωμαίου ναυάρχου Βινεριανοῦ, καὶ ἠναγκάσθησαν κατ' ἀρχὰς νὰ ἀναχωρήσωσι πρὸς τὸν Πόντον· ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ ἐπῆλθον δεινότεροι καὶ ἀπειλητικώτεροι. Καταλαβόντες τὴν Κύζικον, ἐδῄωσαν τὴν ἀσιατικὴν παραλίαν, ἐκυρίευσαν τὴν Λῆμνον καὶ τὴν Σκῦρον καὶ ἐτράπησαν ἐπὶ τὰς ἀνατολικὰς ἀκτὰς τῆς Ἀχαΐας. Ἐν ἐκπληκτικῇ ταχύτητι ἐκυρίευσαν τὴν Κόρινθον, τὸ Ἄργος, τὴν Σπάρτην, διασπείροντες καθ' ἅπασαν τὴν Πελοπόννησον τρόμον και αἷμα. Τὸ αὐτὸ δ' ἔτος, καθ' ὃ ἐδῃώθησαν αἱ πόλεις τῆς Πελοποννήσου (267), κατελήφθησαν ὑπὸ τῶν Ἐρούλων δι' ἐνέδρας καὶ αἱ Ἀθῆναι. Ἔντρομοι οἱ πλεῖστοι τῶν κατοίκων ἔφυγον εἰς τὰ ὀρεινότερα τῆς Ἀττικῆς, καὶ μετ' αὐτῶν ὁ Πόπλιος Δέξιππος, διακεκριμένος πολίτης, ῥήτωρ καὶ ἱστορικός, ὃν ἡ πόλις εἶχεν ἀναδείξει πανηγυριάρχην καὶ ἀγωνοθέτην τῶν μεγάλων Παναθηναίων καὶ ἄρχοντα βασιλέα καὶ ἐπώνυμον. Ὁ Δέξιππος κατώρθωσε νὰ συναθροίσῃ παρὰ τὴν Κηφισιὰν ἐκ τῶν φυγάδων Ἀθηναίων δισχιλίους ἄνδρας. Συγχρόνως εἶχε δοθῆ εἰς τὸν ρωμαϊκὸν στόλον διαταγὴ νὰ πλεύσῃ ἐκ τοῦ Βοσπόρου εἰς τὴν Ἀχαΐαν ὑπὸ τὸν Κλεόδαμον. Ἐνῷ δὲ ἡ προσοχὴ τῶν Γότθων, τῶν κατεχόντων τὰς Ἀθήνας καὶ τὸν Πειραιᾶ, ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὸν ἐκ Βυζαντίου ἐκπλεύσαντα καὶ ἀναμενόμενον ἐπίφοβον στόλον, ὁ Δέξιππος, ἐνθαρρύνας τοὺς περὶ αὐτόν, ὥρμησε πρὸς τὰς Ἀθήνας, ἐνίκησε τοὺς Ἐρούλους καὶ ἠλευθέρωσε τὴν πόλιν ἐκ τῆς γοτθικῆς ἐπιδρομῆς. Τῷ 267 ἐκενώθη ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ τῶν ἐπιδρομέων, καὶ αἱ διάφοροι τῶν Γότθων μοῖραι ἐπανῆλθον εἰς τὴν Ταυρικὴν χερσόνησον. Ἀλλ' αἱ ζημίαι, ἃς οἱ Γότθοι, ἐπιστρέφοντες εἰς τὰς ἑστίας αὐτῶν, ὑπέστησαν καθ' ὁδόν, δὲν ἀνεχαίτισαν αὐτοὺς ἀπὸ νέας φοβερωτέρας εἰς τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον ἐπιδρομῆς. Δισχίλια ἦσαν τὰ σκάφη αὐτῶν καὶ μέγα τὸ πλῆθος τῶν εἰς αὐτὰ ἐπιβάντων κατὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Σκυθίας, ἀνερχόμενον κατὰ τὰς δηλώσεις τῶν ἀρχαίων εἰς 320 χιλιάδας. Ἡ Μυσία καὶ ἡ Θρᾴκη, ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Θεσσαλία, ἡ ἠπειρωτικὴ Ἑλλὰς καὶ ἡ Πελοπόννησος, ἡ βιθυνικὴ παραλία καὶ αἱ Κυκλάδες, ἡ Ρόδος, ἡ Κρήτη, ἡ Κύπρος ὑπῆρξαν τὸ θέατρον τῆς ἐν ἔτει 269 τολμηρᾶς προσβολῆς τῶν εἰς μοίρας ἀποσχισθέντων ἐπιδρομέων. Ἀλλ' αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις συνετισθεῖσαι ἐκ τῶν παθημάτων δὲν ἦσαν ὅλως ἀπαράσκευοι, δραστηριώτατα δ' ἐπελήφθησαν τοῦ κατὰ τῶν Γότθων ἀγῶνος οἱ στρατηγοὶ Αὐρηλιανὸς καὶ Πρόβος. Μετ' ὀλίγον ἀφίκετο εἰς Μυσίαν ὁ ἐμπειροπόλεμος αὐτοκράτωρ Κλαύδιος, ὅστις συναντήσας τοὺς Γότθους παρὰ τὴν Ναϊσσὸν (Νίσσαν) τῆς Σερβίας κατέστρεψεν αὐτούς, ἀπολέσαντας ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης ὑπὲρ τοὺς πεντηκοντακισχιλίους (269).

Κατάλυσις τοῦ βασιλείου τῆς Παλμύρας. Ἐκ τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων εἰς μεγάλην ἀκμὴν ἀνῆλθε κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ Γ' μ. Χ. αἰῶνος τὸ βασίλειον τῆς Παλμύρας, πόλεως κειμένης ἐν θαλερᾷ ὀάσει τῆς συριακῆς ἐρήμου κατὰ τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν ἀπὸ τῆς Δαμασκοῦ εἰς τὸν Εὐφράτην, ἐν θέσει ἀξιολογωτάτῃ μεταξὺ τοῦ Περσικοῦ κόλπου καὶ τῆς Μεσογείου. Ἡ πόλις αὕτη παρεῖχεν ἐξαίρετον σταθμὸν εἰς τὰ καραβάνια, δι' ὧν μετεφέροντο χάριν τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης τὰ πλούσια προϊόντα τῆς Ἰνδικῆς. Τὴν Παλμύραν κατηύγασεν ἐπὶ τῶν Σελευκιδῶν τὸ φῶς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τὰ δὲ περικαλλῆ κτήρια ἑλληνικοῦ ρυθμοῦ, ἅτινα ἐκόσμησαν αὐτήν, τῇ προσέδιδον ὄψιν λαμπρᾶς ἀθηναϊκῆς ἀποικίας, μολονότι ἐν αὐτῇ κατῴκουν Σύροι καὶ Ἄραβες, Πάρθοι καὶ Ἀρμένιοι, Ἰουδαῖοι, Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι. Ὅτε δὲ περὶ τὸ 267 ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ἡ Ζηνοβία, σύζυγος τοῦ δολοφονηθέντος βασιλέως Ὀδαινάθου, ἡ Παλμύρα εὑρίσκετο εἰς μεγάλην ἐμπορικὴν ἀκμήν. Τὸ ἰδεῶδες τῆς Ζηνοβίας ἦτο ἡ βασίλισσα Κλεοπάτρα, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἰσχυρίζετο ὅτι κατήγετο, καὶ διηνεκὲς μελέτημα αὐτῆς ἡ ἱστορία τῶν Πτολεμαίων. Ἦτο κάτοχος τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, εἰς ἣν ἐμύησεν αὐτὴν ὁ σοφώτατος Λογγῖνος, εἶχεν ἀνδρικὸν χαρακτῆρα, ἦτο ἀκαταπόνητος ἐν παντὶ ἔργῳ καὶ ἀτρόμητος εἰς τοὺς κινδύνους. Εἶχεν ἔξοχον καλλονήν, ἣν καθίστανε γοητευτικὴν μὲν ἡ ὑπὸ τοῦ θερμοῦ τῆς Ἀνατολῆς ἡλίου ἐπικεκαυμένη ὄψις καὶ τῶν ζωηρῶν ὀφθαλμῶν τὸ πῦρ καὶ τῶν ὀδόντων ἡ μαργαριτώδης λευκότης, ἐπιβλητικὴν δὲ ἡ περιφρουροῦσα τὸ κάλλος σεμνότης. Φέρουσα κράνος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ περιβάλλουσα τὸ σῶμα διὰ στρατιωτικῆς χλαμύδος, πλὴν τοῦ βραχίονος, ὅστις ἔμενε γυμνός, οἰνοποτοῦσα ὡς ἀνὴρ ἐν τοῖς συμποσίοις καὶ τοῖς στρατοπέδοις, ἀκούραστος καὶ κατ' αὐτὰς τὰς μακροτάτας πορείας, ἦτο ὁ ἄριστος στρατηγὸς τοῦ στρατοῦ της. Καὶ διὰ μὲν τοῦ κύρους αὐτῆς καὶ τοῦ τρόμου, ὃν ἐνέπνεε τὸ ὄνομά της εἰς τοὺς περιοίκους, Σαρακηνοί, Ἄραβες καὶ Ἀρμένιοι ἔπτυσσον πρὸ αὐτῆς καὶ δὲν ἐτόλμων νὰ κινηθῶσι, καὶ οἱ Πέρσαι ἔμενον πειθήνιοι εἰς τὰ νεύματά της, διὰ δὲ τῶν στρατηγῶν Ζαβδᾶ καὶ Τιμαγένους ὑπέταξε τὴν Αἴγυπτον. Τέλος δέ, τραπεῖσα ἐπὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἐπεξέτεινε τὸ κράτος της μέχρι τῆς Βιθυνίας. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἐπέκτασις τοῦ κράτους τῶν Παλμυρηνῶν, αἱ στρατιωτικαὶ δυνάμεις τῆς Ζηνοβίας, ὁ πλοῦτος τοῦ νεαροῦ βασιλείου καὶ τὸ μέγα πλῆθος πολυτίμων λίθων, χρυσοῦ, ἀργύρου, μετάξης, ἵππων καὶ καμήλων, ὅπερ ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ ὑπὲρ τῶν φιλοδόξων σχεδίων της ἡ βασίλισσα τῆς Ἀνατολῆς, κατέστησαν περίφροντιν τὸν αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων Αὐρηλιανόν. Ἀπεφάσισε λοιπὸν νὰ ἀναχαιτίσῃ τὴν πρόοδον ταύτην τῆς Ζηνοβίας, ἀντεπεξερχόμενος κατ' αὐτῆς. Κυριεύσας δὲ τὴν Ἄγκυραν, κατεχομένην ὑπὸ τῶν Γαλατῶν, καταλαβὼν ἐν Καππαδοκίᾳ τὰ Τύανα καὶ εὑρὼν ἀφρουρήτους τὰς παρόδους τοῦ Ταύρου, εἰσήλασεν εἰς τὴν Κιλικίαν· ἐκεῖθεν διαβὰς τὰς Συρίας πύλας, ἐνίκησεν ἐν κρατερᾷ μάχῃ (τῷ 271) τὸν στρατηγὸν τῶν Παλμυρηνῶν Ζαβδᾶν. Ἡ ἧττα αὕτη ἠνάγκασε τὴν Ζηνοβίαν νὰ ἐκκενώσῃ τὴν Ἀντιόχειαν καὶ μετὰ τοῦ ὑπὸ τὸν Ζαβδᾶν περισωθέντος στρατοῦ νὰ τραπῇ πρὸς τὴν Ἔμεσαν. Πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ταύτης παρέταξεν ἡ ἀρρενωπὴ βασίλισσα ἐναντίον τοῦ Αὐρηλιανοῦ 70.000 ἀνδρῶν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκεῖ συγκροτηθεῖσα μακρὰ καὶ ἐφ' ἱκανὸν ἀμφίρροπος μάχη ἀπέληξεν ὑπὲρ τῶν Ρωμαίων. Ἡττημένη ἡ Ζηνοβία ὑπεχώρησεν εἰς τὴν Παλμύραν, ἐλπίζουσα ὅτι ὁ ρωμαϊκὸς στρατὸς δὲν ἤθελεν ὑπερνικήσει τὰς ταλαιπωρίας καὶ τοὺς κινδύνους τῆς ἐρήμου ἢ τὰς λῃστρικὰς ἐπιδρομὰς τῶν Ἀράβων νομάδων. Ἀλλ' ὁ Αὐρηλιανὸς ἔφθασε μετὰ τῆς στρατιᾶς του σῷος μέχρι τῶν τειχῶν τῆς πόλεως.

Ἡ Παλμύρα δὲν ἦτο μόνον πόλις πλουσία, ἀλλὰ καὶ ὀχυρωτάτη, ἡ δὲ ἄμυνα αὐτῆς ἦτο ἄριστα διωργανωμένη. Βαθεῖα τάφρος περιέβαλλε τὰ τείχη καὶ ἐπὶ ἑκάστου μέρους αὐτῶν ὑπῆρχον τρεῖς ἢ τέσσαρες πετροβόλοι, δὲν ἔλειπον δὲ καὶ καταστρεπτικώταται μηχαναὶ ἐκτοξεύουσαι ὕλας ἀναφλεκτικάς. Μετὰ πρότασιν τοῦ Αὐρηλιανοῦ περὶ παραδόσεως, εἰς ἣν ἡ Ζηνοβία ἀπήντησε δι' ἐπιστολῆς ἀγερώχου καὶ περιφρονητικῆς, ἤρχισεν ἡ πολιορκία. Οἱ Παλμυρηνοὶ ἀνθίσταντο καρτερικώτατα, θαυμαστὴ δὲ ἦτο καὶ ἡ ἐν μέσῳ πολλῶν στερήσεων ἐπιμονὴ τῶν Ρωμαίων καὶ ἡ προσωπικὴ ἀνδρεία τοῦ Αὐρηλιανοῦ. Ἀλλὰ τέλος τὰ τρόφιμα ἐπέλιπον τοὺς πολιορκουμένους, ἡ δὲ Ζηνοβία, μὴ θέλουσα νὰ παραδώσῃ ἀκόμη τὴν πόλιν, διαλαθοῦσα τοὺς πολιορκητάς, ἔφυγεν ἐπὶ καμήλου δρομάδος πρὸς τὸν Εὐφράτην, σπεύδουσα πρὸς τὴν Περσίαν, ὅπως φέρῃ ἐκεῖθεν ἐπικουρίας. Ἀλλὰ μόλις ἔφθασεν εἰς τὸν ποταμόν, ἱππεῖς σταλέντες ὑπὸ τοῦ Αὐρηλιανοῦ συνέλαβον αὐτὴν καὶ ὡδήγησαν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα.

Ὁ Αὐρηλιανὸς ὑπῆρξεν ἐπιεικὴς πρὸς τοὺς Παλμυρηνούς, δωρήσας εἰς αὐτοὺς τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἐλευθερίαν, ἀλλὰ κατασχὼν τοὺς βασιλικοὺς καὶ τοὺς δημοσίους θησαυρούς. Ἐν Ἐμέσῃ κατέστησε συμβούλιον πρὸς ἐκδίκασιν τῆς Ζηνοβίας καὶ τῶν περὶ αὐτήν. Ἐνώπιον δὲ τοῦ δικαστηρίου τούτου λέγεται ὅτι ἡ βασίλισσα ἐπέρριψε δειλῶς τὴν εὐθύνην τοῦ πολέμου εἰς τοὺς συμβούλους αὐτῆς. Ὁ Αὐρηλιανὸς εὗρεν οὕτω λαμπρὰν διέξοδον, ὅπως φανῇ μὲν μεγαλόψυχος πρὸς τὴν ἀντίπαλον γυναῖκα, πράγματι δὲ διὰ νὰ κοσμήσῃ αὕτη τὸν ἐν Ρώμῃ θρίαμβόν του, ἐξοντώσῃ δὲ πάντας τοὺς ἄνδρας τοὺς συντελέσαντας εἰς τὴν αὔξησιν τῆς δυνάμεως τοῦ βασιλείου τῆς Παλμύρας. Οἱ σύμβουλοι τῆς Ζηνοβίας ἐτιμωρήθησαν σκληρῶς διὰ θανάτου καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ Λογγῖνος.

Ὁ Αὐρηλιανός, ἐπιστρέφων εἰς Ρώμην, εἶχε μόλις φθάσει εἰς τὴν Θρᾴκην, ὅτε ἀνηγγέλθη εἰς αὐτὸν ὅτι οἱ Παλμυρηνοὶ εἶχον ἀποστῆ, ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ φρουρὰ τῆς πόλεως εἶχε σφαγῆ καὶ ὅτι εἶχεν ἀνακηρυχθῆ αὐτοκράτωρ συγγενής τις τῆς Ζηνοβίας, ὀνομαζόμενος Ἀντίοχος ἤ, κατ' ἄλλους, Ἀχιλλεύς. Ὁ Αὐρηλιανὸς διὰ δραστηρίας ἐνεργείας κατέπνιξε τὴν ἐπανάστασιν. Οἱ κάτοικοι διεπεράσθησαν ἐν στόματι μαχαίρας. Οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἐφείσθησαν οὔτε παίδων, οὔτε μητέρων, οὔτε γερόντων. Ἡ Παλμύρα ἐδῃώθη οἰκτρῶς καὶ τὰ ὑπάρχοντα τῶν σφαγέντων αὐτῆς πολιτῶν ἐδημεύθησαν, ἀλλὰ τὰ λαμπρὰ κτήρια τῆς πόλεως δὲν κατεστράφησαν.

Διοκλητιανός. Ἀνελθὼν τῷ 284 μ. Χ. εἰς τὸν θρόνον ὁ Διοκλητιανὸς (τέως ἀξιωματικὸς τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ καὶ υἱὸς ἁπλοῦ ἀπελευθέρου), ἀπεῖδε κατὰ πρῶτον εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ γοήτρου τῆς βασιλείας, ἥτις εἶχε περιστῆ εἰς μεγάλην ἀδυναμίαν. Κατὰ τὴν γνώμην του, ἡ μοναρχία διὰ νὰ γίνῃ σεβαστὴ ἔπρεπε ν' ἀποστῇ τῆς ἐλευθερίου ἐκείνης καὶ δημοκρατικῆς ἀναμίξεως μετὰ τοῦ ὄχλου καὶ νὰ καταστῇ ἀπροσπέλαστος, νὰ περιβληθῇ διὰ μυστηριώδους τινὸς αἴγλης, ὥστε νὰ ἐμπνέῃ σεβασμὸν ἅμα καὶ φόβον. Πρὸς τοῦτο ὁ

Digitized by Google

Διοκλητιανὸς εἰσήγαγεν εἰς τὸ ρωμαϊκὸν ἀνάκτορον τὴν πολυσύνθετον βασίλειον τάξιν καὶ τὸ τυπικὸν τῶν ἀνατολικῶν αὐλῶν· περιέβαλε τὸν θρόνον διὰ μυστηρίου καὶ λαμπρότητος καὶ ἥπλωσε περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ μονάρχου μεγαλοπρέπειαν καὶ χλιδήν. Οὕτω ἐδημιούργησε νέαν ἀπόλυτον μοναρχίαν, ἣν παρουσίαζεν εἰς τὸ ἔκθαμβον ὄμμα τῶν ὑπηκόων ὡς ἀπόρροιαν δυνάμεώς τινος θεόθεν ἐπιφοιτώσης καὶ ἣν ἐφαντάζετο ἑνιαίαν καὶ ἰσχυράν. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως τὰ καθήκοντα τοῦ βασιλέως ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν καθίσταντο βαρύτερα, διότι ὁ ρωμαϊκὸς κόσμος ἔβαινεν εἰς διάλυσιν καὶ τὸ κράτος ἠπειλεῖτο πανταχόθεν. Εἷς μόνος ἄνθρωπος, ὁσονδήποτε ἰσχυρός, δὲν ἠδύνατο ν' ἀντεπεξέλθῃ εἰς τὸ βαρὺ τοῦτο καθῆκον.

Διαίρεσις τοῦ κράτους. Διὰ τοῦτο ὁ Διοκλητιανὸς ἤχθη εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ παραλάβῃ καὶ συνάρχοντα, τὸν *Μαξιμιανόν*, τὸν ὁποῖον ἀνηγόρευσε τῷ μὲν 285 καίσαρα, τῷ δὲ 286 αὔγουστον, καὶ νὰ διανεμηθῇ μετ' αὐτοῦ τὸ κράτος. Καὶ αὐτὸς μὲν ἐκράτησε τὴν Ἀνατολήν, εἰς δὲ τὸν Μαξιμιανὸν παρέδωκε τὴν Δύσιν. Διὰ τῆς τοιαύτης κατανομῆς καθίστατο πολὺ εὐκολώτερον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἦτο ἀδύνατον ἄρχοντος ἑνὸς μόνου διὰ τὸ ἀπέραντον κράτος, ἤτοι ἡ ἄμυνα ἀπὸ τῶν βαρβάρων. Ὁ ἀνήρ, τὸν ὁποῖον ἐξέλεξεν ὁ Διοκλητιανὸς ὡς συναρωγὸν ἐν τῷ δεινῷ ἐκείνῳ ἀγῶνι, εἶχεν ἤδη ἀποδείξει ἐμπράκτως ὅτι ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ εἰς αὐτὸν ὡς πολύτιμος συναγωνιστής, διότι ἦτο πεπροικισμένος μὲ στρατιωτικὸν ἦθος καὶ πολεμικὴν ἀρετήν. Ἡ διανομὴ τοῦ κράτους ἐνῷ ἐνίσχυεν αὐτὸ μεγάλως, δὲν περιέκοπτε τὴν δύναμιν τοῦ Διοκλητιανοῦ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ μοναρχία ἐγένετο δικέφαλος, ὅτι ὁ συνάρχων ἔμελλε νὰ ἔχῃ δικαιώματα ἴσα, ἀλλ' ἐδιχάζετο μόνον τὸ κράτος χάριν αὐτῆς τῆς ὑπάρξεώς του, δὲν ἐδιχάζετο δὲ καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ ἰσχύς. Ἑκάτερος τῶν δύο αὐτοκρατόρων ἔμελλε νὰ ἔχῃ τὴν ἀρχὴν ὁλόκληρον, ἡ δὲ ἑνότης τῆς βασιλείας δὲν ἔμελλε νὰ διασπασθῇ, ἐκπροσωπουμένη ὑπὸ ἑνιαίου νομίσματος ὁλοκλήρου τῆς αὐτοκρατορίας, ὑπὸ κοινῇ ἐκδιδομένων καὶ φερόντων ἀμφοτέρων τὰς ὑπογραφὰς ἐδίκτων, ὑπὸ ἑνιαίας νομοθεσίας.

Ἀλλὰ σὺν τῷ διχασμῷ τοῦ κράτους ἐπήρχετο καὶ ὁ διπλασιασμὸς τῆς πρωτευούσης, διότι παρίστατο ἀνάγκη νὰ σχηματισθῶσι δύο κέντρα ἀνεργίας, δύο ὁρμητήρια ἀμύνης. Τὰ κέντρα ταῦτα ὑπῆρξαν ἀμφότερα νέα, τὰ Μεδιόλανα ἐν τῇ ἄνω Ἰταλίᾳ παρὰ τοὺς πρόποδας τῶν Ἄλπεων, ὡς ἕδρα τοῦ Μαξιμιανοῦ, κατάλληλος πρὸς ἐπιτήρησιν τῶν πηγῶν τοῦ Δουνάβεως καὶ τοῦ Ρήνου, ὁπόθεν κατήρχοντο τὰ ὁρμητικὰ ρεύματα τῶν Γερμανῶν, καὶ ἡ Νικομήδεια, παρὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Προποντίδος, μεσάζουσα μεταξὺ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Δουνάβεως καὶ τοῦ ρεύματος τοῦ Εὐφράτου καὶ ἐξ ἴσου σχεδὸν ἀπέχουσα ἀπὸ τῶν Γότθων, τῶν Περσῶν καὶ τῶν Σαρματῶν. Ἡ Ρώμη κατεδικάζετο εἰς ἀφάνειαν.

Διοικητικαὶ μεταρρυθμίσεις. Ἐπὶ ὁλόκληρον ἑξαετίαν οἱ δύο συνάρχοντες ἀπηλλαγμένοι ἐξωτερικῶν περιπλοκῶν, ἠδυνήθησαν νὰ στρέψωσι τὴν προσοχήν των εἰς μεγάλας διοικητικὰς μεταρρυθμίσεις, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἀναγκαῖαι πρὸς παγίωσιν τῶν πραγμάτων, καὶ εἰς νομοθετικὰ μέτρα συμπληροῦντα τὸ ὅλον ἔργον τῆς ἀναδιοργανώσεως. Τὸ κυριώτερον τῶν νέων τούτων μέτρων ὑπῆρξεν ἡ ἀπόφασις νέας διαιρέσεως τοῦ κράτους. Τὰ μέχρι τοῦδε ὑφιστάμενα δύο κέντρα ἀπεφασίσθη νὰ γίνωσι τέσσαρα καὶ οἱ δύο ἄρχοντες νὰ διπλασιασθῶσι. Νέα προπύργια τοῦ κράτους ὡρίσθησαν τὸ παννονικὸν Σίρμιον (παρὰ τὴν νῦν Μιτροβίτσαν) καὶ ἡ Αὐγούστα Τριβηρῶν (αἱ Trèves) τῆς σημερινῆς Γαλλίας. Οἱ νέοι συνάρχοντες ἔμελλον μὲν νὰ τελῶσιν ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίβλεψιν τῶν δύο αὐτοκρατόρων ἀνακηρυσσόμενοι καίσαρες καὶ ὄχι αὔγουστοι, ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα ἦσαν προωρισμένοι νὰ συμμετάσχωσι πράγματι τῆς ἀρχῆς. Ληφθείσης τῆς ἀποφάσεως ταύτης, ἀνεκήρυξαν τὴν 1 Μαρτίου 293, ὁ μὲν Διοκλητιανὸς ἐν Νικομηδείᾳ τὸν *Γαλέριον* καίσαρα, ὁ δὲ Μαξιμιανὸς ἐν Μεδιολάνοις τὸν Φλάβιον Οὐαλέριον *Κωνστάντιον* τὸν Χλωρόν. Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν νέαν διαίρεσιν τοῦ κράτους ὁ Διοκλητιανὸς ἐκράτησε δι' ἑαυτὸν τὴν Ἀσίαν, τὴν Αἴγυπτον, τὴν Λιβύην καὶ τὰς νήσους τῆς Θράκης, ἔδωκε δὲ εἰς τὸν καίσαρά του Γαλέριον τὰς παριστρίους χώρας καὶ τὴν χερσόνησον τοῦ Αἵμου μετὰ τῆς Κρήτης. Ὁ Μαξιμιανός, κρατήσας τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν ἐν Ἀφρικῇ Μαυριτανίαν, παρεχώρησεν εἰς τὸν Κωνστάντιον τὴν Γαλατίαν μετὰ τῆς Βρεττανίας καὶ τὴν Ἱσπανίαν. Παραλλήλως ἐκρίθη ἀναγκαῖον νὰ γίνωσι μᾶλλον εὐδιοίκητοι αἱ ἐπαρχίαι τοῦ κράτους διὰ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ αὐτῶν καὶ τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἐκτάσεως ἑκάστης. Ηὐξήθη λοιπὸν ἐπὶ τοῦ παρόντος ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν εἰς 96, περιληφθείσας εἰς 12 διοικήσεις, αἱ ὁποῖαι ἐτάχθησαν ὑπὸ εἰδικοὺς προέδρους ἢ κριτάς, πλὴν τῆς Ἀχαΐας, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Καρχηδονίας, αἵτινες ἐξηκολούθησαν νὰ διοικῶνται ὑπὸ ἀνθυπάτων ἕνεκα τοῦ παλαιοῦ αὐτῶν κλέους.

Ἡ σμίκρυνσις αὕτη τῶν ὁρίων τῶν ἐπαρχιῶν, ἡ κατάργησις τῆς διαιρέσεως αὐτῶν εἰς συγκλητικὰς καὶ καισαρικάς, ἡ ἀνάθεσις πασῶν εἰς τὴν βασιλείαν δι' αὐστηρᾶς ἱεραρχίας, ἀρχομένης μὲν ἀπὸ τῶν προέδρων, κορυφουμένης δὲ εἰς τοὺς αὐτοκράτορας, ὁ πλήρης χωρισμὸς τῆς διοικητικῆς ἐξουσίας καὶ τῶν στρατιωτικῶν ἀξιωμάτων καὶ οἱ νόμοι οἱ θεσπισθέντες ὑπὸ τῆς βασιλείας, μετὰ τὴν ἐξουθένωσιν πλέον τῆς συγκλήτου, ὑπῆρξαν μέτρα πολλαχῶς βελτιώσαντα τὴν διοίκησιν καὶ ὠφελήσαντα τὰς ἐπαρχίας. Τὴν βελτίωσιν ταύτην τῶν κατὰ τὴν διοίκησιν ᾐσθάνθη πάντως καὶ ἡ Ἑλλάς, ὡς μαρτυρεῖ τὸ παράδειγμα τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου βλέπομεν προφανῆ τὴν αὐτοκρατορικὴν μέριμναν περὶ περιορισμοῦ τῶν καταχρήσεων τῶν βασιλικῶν εἰσπρακτόρων.

Καὶ ὄχι μόνον ἡ διοίκησις ἔβαινε καλῶς ὑπὸ τὴν τετραρχίαν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀσφάλεια τοῦ κράτους ἀποκατεστάθη, τῶν μὲν βαρβάρων περιορισθέντων καὶ πάλιν, τῶν δὲ στάσεων, ὅσαι ἐξερράγησαν ἐν τῷ μεταξύ, κατασταλεισῶν. Οὕτω, ἐνῷ ὁ Μαξιμιανὸς ἐξωλόθρευε τοὺς Μαυριτανοὺς ἐν Ἀφρικῇ, ὁ Κωνστάντιος ἐχαλιναγώγει τὴν Βρεττανίαν, ὁ Γαλέριος ἐνίκα παρὰ τὸν Δούναβιν τοὺς Ἰάζυγας καὶ παρὰ τὸν Εὐφράτην τοὺς Πέρσας, καὶ ὁ Διοκλητιανὸς ἐβοήθει τὸν Γαλέριον, ἔπνιγε δὲ εἰς τὸ αἷμα τὴν ἐν Αἰγύπτῳ ἀποστασίαν τοῦ σφετεριστοῦ τοῦ θρόνου Ἀχιλλέως καὶ ἐκυρίευε τὴν Ἀλεξάνδρειαν.

Διωγμοὶ τῶν Χριστιανῶν. Μετ' ὀλίγον ὅμως ὁ Διοκλητιανός, παρὰ τὴν μεγάλην του ὀξυδέρκειαν, διέπραξε βαρύτατον πολιτικὸν σφάλμα. Παρασυρόμενος ὑπὸ τοῦ Γαλερίου καὶ τοῦ Μαξιμιανοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐπίστευον ὅτι ἡ ἐν τῷ μεταξὺ ριζωθεῖσα καὶ ἐξαπλωθεῖσα ἐφ' ὅλης τῆς ἀχανοῦς αὐτοκρατορίας χριστιανικὴ θρησκεία ἔτεινεν εἰς ἀνατροπὴν τῆς πολιτείας καὶ ἐθεώρουν τοὺς ὀπαδοὺς αὐτῆς ὡς ἐχθροὺς τοῦ καθεστῶτος, ἀπεφάσισε νὰ προβῇ εἰς διωγμὸν αὐτῆς χάριν τῆς σωτηρίας τοῦ κράτους, ὡς ἐνόμιζεν. Ὁ διωγμός, κατὰ τὰ ὁρισθέντα τὸ πρῶτον, δὲν ἔμελλε νὰ φέρῃ προσωπικὸν χαρακτῆρα, δὲν ἔμελλε νὰ πλήξῃ τοὺς Χριστιανούς, ἀλλὰ τὸν Χριστιανισμόν. Διὰ τοῦτο διετάχθη κατ' ἀρχὰς καὶ διενηργήθη τὸ κλείσιμον τῶν ἐκκλησιῶν τῶν πιστῶν. Ἀλλ' εἰς τὸ πρῶτον τοῦτο μέτρον δὲν ἤργησε νὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ προσωπικὴ καταδίωξις τῶν Χριστιανῶν καὶ ἔπειτα ἡ καθαίρεσις τῶν ἀρχηγῶν τῆς Ἐκκλησίας. Εἰς μάτην εἶχε ψηφισθῇ τὸ πρῶτον ἡ ἀποφυγὴ τῆς χύσεως αἵματος, χωρὶς νὰ ἐμποδισθῇ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν σκληροτάτων βασάνων. Ὁ διωγμὸς διήρκεσε δύο ὁλόκληρα ἔτη (303—305), καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ ἦσαν ἐνίσχυσις μᾶλλον ἢ ἐξασθένησις τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ χαλάρωσις μᾶλλον ἢ ἐνδυνάμωσις τῆς πολιτείας, ὑπὲρ τῆς ὁποίας εἶχεν ἐπιχειρηθῆ ὁ ἐσωτερικὸς ἐκεῖνος ἐν τῷ κράτει ἀγών.

Παραίτησις τοῦ Διοκλητιανοῦ. Τὴν 1 Μαΐου τοῦ 305 ὁ Διοκλητιανὸς κατέθεσε τὴν ἀρχὴν αἰφνιδίως, ἴσως διὰ λόγους ὑγείας, ἐπέβαλε δὲ καὶ εἰς τὸν Μαξιμιανὸν νὰ παραιτηθῇ αὐθημερόν. Περὶ τῆς διαδοχῆς δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία. Οἱ ἐν τῇ τετραρχίᾳ καίσαρες ἀντικατέστησαν τοὺς αὐγούστους, ὁ μὲν Γαλέριος ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὁ δὲ Κωνστάντιος ἐν τῇ Δύσει. Ὡς ἀντικατασταται τῶν δύο εἰς αὐγούστους προαχθέντων καισάρων ἐνεδεικνύοντο ὁ υἱὸς τοῦ Χλωροῦ *Κωνσταντῖνος* καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Μαξιμιανοῦ καὶ γαμβρὸς τοῦ Γαλερίου ἐπὶ θυγατρὶ *Μαξέντιος*. Ὁ Γαλέριος ὅμως, μὴ ἀρκούμενος εἰς τὴν πορφύραν, ἣν περιεβλήθη, ἤθελε καὶ ὡς καίσαρας πλάσματα πειθήνια καὶ ἐγκατέστησεν ἀντὶ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Μαξεντίου τὸν *Σεβῆρον*, στρατιώτην ἀφανῆ καὶ σκαιόν, καὶ τὸν ἀνεψιὸν ἑαυτοῦ *Μαξιμῖνον*. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη παραγκώνισις τῶν δικαιουμένων νὰ μετάσχωσι τῆς νέας τετραρχίας ὑπῆρξεν ἀρχὴ ὠδίνων, αἵτινες ἤσκησαν τεραστίαν ροπὴν ἐπὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ κατάπαυσις αὐτῶν διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Κωνσταντίνου ἐγέννησε τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν.

Πολυαρχία. Ὅταν ὁ Διοκλητιανὸς καὶ ὁ Μαξιμιλιανὸς προσέλαβον ὡς καίσαρας τὸν Γαλέριον καὶ τὸν Κωνστάντιον, ἠθέλησαν νὰ καταστήσωσιν ἑδραιοτέραν τὴν πρὸς ἑαυτοὺς πίστιν αὐτῶν καὶ τὴν ἕνωσιν τῆς τετραρχίας στενοτέραν, συνδεόμενοι πρὸς τοὺς καίσαρας καὶ διὰ κηδεστίας. Ἐπὶ τούτῳ δὲ ὁ μὲν Γαλέριος ἔλαβε σύζυγον τὴν θυγατέρα τοῦ Διοκλητιανοῦ Οὐαλερίαν, ὁ δὲ Κωνστάντιος τὴν τοῦ Μαξιμιανοῦ Θεοδώραν. Ἀλλ' ἀμφότεροι, ὅπως συνάψωσι τοὺς ἐπισήμους τούτους γάμους ἠναγκάσθησαν νὰ διαζευχθῶσιν ἀπὸ τῶν συζύγων ἃς ἤδη εἶχον. Ὁ Κωνστάντιος, καθ' ὃν χρόνον γινόμενος καῖσαρ ἔδιδε τὴν χεῖρα αὐτοῦ εἰς τὴν θυγατέρα τοῦ Μαξιμιανοῦ, ἔσχεν ἤδη ἀπὸ τῆς προτέρας συζύγου του Ἑλένης (θυγατρὸς πανδοχέως τινὸς τῆς Δρεπάνης τῆς Βιθυνίας) υἱόν, τὸν *Κωνσταντῖνον*, γεννηθέντα τῷ 274 ἐν Ναϊσσῷ τῆς Μυσίας. Οὗτος εἶχε παρακολουθήσει τὰς ἐκστρατείας τοῦ πατρός του, κατόπιν δὲ διέτριβεν ἐν τῇ αὐλῇ τῆς Νικομηδείας ἢ συνώδευε τὸν Διοκλητιανόν, παρὰ τοῦ ὁποίου εἶχε προαχθῇ εἰς χιλίαρχον πρώτης τάξεως. Ἡ παραγκώνισις του ὑπὸ τοῦ Γαλερίου τὸν ἠγανάκτησε σφόδρα, διὰ τοῦτο δὲ ἀπεφάσισε νὰ φύγῃ ἐκ Νικομηδείας καὶ νὰ μεταβῇ πρὸς τὸν πατέρα του Κωνστάντιον.

Κατόπιν πολλῶν δυσκολιῶν καὶ διὰ δόλου (διότι ὁ Γαλέριος τὸν ἐκράτει ἐν τιμητικῇ αἰχμαλωσίᾳ ἐν Νικομηδείᾳ) κατώρθωσε νὰ διαφύγῃ καὶ νὰ συναντήσῃ τὸν πατέρα του κατὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Γαλατίας. Ἐκεῖθεν πατὴρ καὶ υἱὸς μετέβησαν εἰς Σκωτίαν, ὅπου μετὰ ἓν ἔτος ἀπέθανεν ὁ Κωνστάντιος. Ὁ στρατὸς τότε, ὅστις εἶχεν ἐκτιμήσει τὴν ἀνδρείαν καὶ τὰς ἀρετὰς τοῦ Κωνσταντίνου, τὸν ἀνεκήρυξεν αὔγουστον ἀντὶ τοῦ πατρός του. Ἔκπληξις καὶ ὀργὴ κατέλαβε τὸν Γαλέριον, ὅταν ἔμαθεν ἐξ ἐπιστολῆς αὐτοῦ τοῦ Κωνσταντίνου τὴν εἰς τὸν θρόνον τῆς Δύσεως βιαίαν αὐτοῦ ἄνοδον, ἥτις ἀνέτρεπε πάντα τὰ σχέδιά του. Ἀλλὰ τὰ πρῶτα ἐκεῖνα συναισθήματα ὑπεχώρησαν εἰς σκέψεις μετριοπαθεστέρας καὶ ὁ Γαλέριος, ὡριμώτερον σκεφθείς, ἀνεγνώρισε τὸν Κωνσταντῖνον δεύτερον καίσαρα, κηρύξας ἀντ' αὐτοῦ αὔγουστον τῆς Δύσεως τὸν Σεβῆρον καὶ παραχωρήσας τὴν θέσιν τοῦ πρώτου καίσαρος, ἣν ἕως τότε κατεῖχεν ἐκεῖνος, εἰς τὸν Μαξιμῖνον. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐδέχθη τὸν ἐπελθόντα συμβιβασμόν, ἀναβάλλων δι' εὐθετώτερον χρόνον τὸν ἀγῶνα διὰ τὴν ἀνύψωσίν του.

Ἀλλὰ τότε οἱ πολῖται τῆς Ρώμης, βλέποντες ὅτι ἡ κοσμοκράτειρα πόλις παρημελεῖτο ἐντελῶς ὑπὸ τῶν νέων αὐτοκρατόρων, ἐκήρυξαν αὐτοκράτορα αὔγουστον τὸν ἐν Ρώμῃ εὑρισκόμενον *Μαξέντιον*, υἱὸν τοῦ παραιτηθέντος αὐγούστου Μαξιμιανοῦ, οὗτος δὲ παρέλαβεν ὡς συνάρχοντα αὐτοῦ τὸν *Μαξιμιανόν*, ἀναλαμβάνοντα πάλιν τὴν πρὸ μικροῦ ἐγκαταλειφθεῖσαν αὐτοκρατορικὴν ἀρχήν. Οὕτως ὁ ἀριθμὸς τῶν αὐτοκρατόρων ηὐξήθη εἰς ἕξ. Ὁ Αὔγουστος *Σεβῆρος*, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνῆκεν ἡ ἀρχὴ τῆς Ἰταλίας, ἐπερχόμενος κατὰ τοῦ Μαξεντίου ὡς σφετεριστοῦ τῆς ἀρχῆς, ἐγκατελείφθη ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν του, οἱ ὁποῖοι ἐστασίασαν ἐναντίον του καὶ ἐπολιορκήθη ἐν Ραβέννῃ ὑπὸ τοῦ Μαξιμιλιανοῦ· καὶ παρεδόθη μὲν εἰς τοῦτον ἐπὶ ὑποσχέσει διασώσεως τῆς ζωῆς αὐτοῦ, ἀλλὰ κατόπιν ἐφονεύθη κατὰ διαταγὴν τοῦ Μαξιμιλιανοῦ. Τότε ἦλθεν εἰς Ἰταλίαν ὁ ἴδιος ὁ Γαλέριος διὰ νὰ τιμωρήσῃ τοὺς σφετεριστὰς αὐτοκράτορας, ἀλλὰ ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ ἄπρακτος εἰς τὴν Ἀνατολήν, διότι οἱ στρατιῶται αὐτοῦ, δυσηρεστημένοι διὰ τὴν μεγάλην αὐστηρότητά του, ηὐτομόλουν πρὸς τὸν Μαξιμιλιανόν. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Μαξιμιλιανὸς μετέβη εἰς τὴν Γαλατίαν, ὅπου εὑρίσκετο ὁ Κωνσταντῖνος, ἵνα συμμαχήσῃ μετ' αὐτοῦ ἐναντίον τοῦ Γαλερίου. Ἵνα ἐπιτύχῃ τὴν συμμαχίαν ταύτην, ἔδωκε τὴν θυγατέρα αὐτοῦ Φαῦσταν εἰς γάμον πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον καὶ τὴν προσωνυμίαν τοῦ αὐγούστου. Ἀλλ' ὁ Κωνσταντῖνος παρ' ὅλα ταῦτα δὲν ἐθεώρησε φρόνιμον νὰ περιπλακῇ εἰς πόλεμον πρὸς τὸν Γαλέριον. Ὁ Μαξιμιλιανός, ἀποτυχὼν οὕτως ἐν ταῖς πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον περὶ συμμαχίας ἐνεργείαις, ἦλθεν εἰς ρῆξιν καὶ πρὸς τὸν υἱόν του ἀκόμη Μαξέντιον, ὅστις ἤθελε νὰ ἄρχῃ μόνος. Ἀποτυχούσης καὶ νέας πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον προτάσεως ἀπεφάσισε νὰ συμμαχήσῃ μετὰ τοῦ Γαλερίου. Ἀλλ' ὅταν ὁ Μαξιμιλιανὸς ἀφίκετο πλησίον τοῦ Γαλερίου, εὗρε παρ' αὐτῷ ἐν Παννονίᾳ καὶ τὸν αὐτοκράτορα Διοκλητιανόν, ὅστις εἶχε παραιτηθῇ τῆς ἐξουσίας, ἐνώπιον δὲ τῶν τριῶν αὐτοκρατόρων Γαλερίου, Μαξιμιανοῦ καὶ τοῦ πρώην αὐτοκράτορος Διοκλητιανοῦ ἀνηγορεύθη αὔγουστος νῦν, ἐνεργείᾳ τοῦ Γαλερίου, ὁ παλαιὸς τούτου φίλος καὶ συναγωνιστὴς *Λικίνιος* (307). Ὁ Μαξιμιανός, ὅστις ἀπετύγχανεν οὕτω καὶ ἐν τοῖς πρὸς τὸν Γαλέριον διαβήμασιν αὐτοῦ περὶ συμμαχίας, ἀπηύδησε καὶ παρῃτήθη τῆς ἀρχῆς διὰ δευτέραν φοράν, μετέβη δὲ ὡς ἰδιώτης εἰς τὴν Γαλατίαν πρὸς τὸν γαμβρὸν αὐτοῦ Κωνσταντῖνον, ὅστις ἀνέθηκεν αὐτῷ στρατιωτικὰς καὶ πολιτικὰς ὑπηρεσίας. Μετ' ὀλίγον ὅμως ἠθέλησε νὰ ἐποφεληθῇ τὴν παρὰ τῷ Κωνσταντίνῳ θέσιν αὐτοῦ, ἵνα ἐκβάλῃ αὐτὸν τῆς ἀρχῆς. Καταβληθεὶς ταχέως καὶ αἰχμαλωτισθεὶς (308), ἐφονεύθη μετὰ διετίαν ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου, τὸν ὁποῖον ἀπεπειράθη νὰ δολοφονήσῃ.

Οὕτω ἐκ τῶν ἓξ αὐτοκρατόρων, οἵτινες μετὰ τὴν πτῶσιν καὶ τὸν θάνατον τοῦ Σεβήρου εἶχον μείνει πέντε, εἶτα δὲ μετὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Λικινίου ἐγένοντο πάλιν ἕξ, ἐξέλιπεν εἷς. Ἀλλ ἐν τῷ μεταξὺ καὶ ἄλλος σφετεριστὴς αὐτοκράτωρ εἶχεν ἀνακηρυχθῇ ἐν Ἀφρικῇ, ὁ *Ἀλέξανδρος* (308). Καὶ οὗτος ὅμως ἀφοῦ ἦρξεν ἐπὶ τρία ἔτη ἐνικήθη καὶ ἐφονεύθη (311) ἓν ἔτος μετὰ τὸν φόνον τοῦ Μαξιμιανοῦ ὑπὸ τοῦ ἐναντίον του πεμφθέντος σταυροῦ τοῦ Μαξεντίου. Κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου χρόνον ἀπέθανεν ἕνεκα τοῦ ἀκολάστου αὐτοῦ βίου καὶ ὁ αὔγουστος Γαλέριος. Οὕτω κατὰ τὸ 312 ὁ ἀριθμὸς τῶν αὐτοκρατόρων περιωρίσθη πάλιν εἰς τέσσαρας, ἐξ ὧν οἱ τρεῖς (Κωνσταντῖνος, Μαξέντιος, Λικίνιος) ἦσαν αὔγουστοι, εἷς δὲ μόνον (ὁ Μαξιμῖνος) καῖσαρ. Ἀλλὰ μετὰ τῆς ἐπανόδου τῆς τετράδος τῶν αὐτοκρατόρων δὲν ἦτο πλέον δυνατὸν νὰ ἐπανέλθῃ καὶ εἰρήνη ὁμοία πρὸς τὴν μεταξὺ τῶν πρώτων τεσσάρων αὐτοκρατόρων, τοῦ Διοκλητιανοῦ, τοῦ Μαξιμιανοῦ, τοῦ Γαλερίου καὶ τοῦ Κωνσταντίου ἐπικρατήσασαν. Αἱ ἔριδες καὶ οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι ἐξηκολούθησαν.

Ὁ Μαξέντιος μετὰ τὴν εὐχερῆ κατὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου τῆς Ἀφρικῆς νίκην αὐτοῦ ἐνόμισεν ὅτι

Digitized by Google

Ἡ ἀκμὴ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ (ΣΤ΄ αἰὼν μ. Χ.).

Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία τὸν Ι΄ αἰῶνα μ. Χ.

Digitized by Google

ἠδύνατο νὰ καταστῇ κύριος ὁλοκλήρου τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, τοὐλάχιστον τῆς Δύσεως, καταβάλλων καὶ τὸν Κωνσταντῖνον, εἶτα δὲ καὶ τοὺς ἄλλους ἔτι μένοντας αὐτοκράτορας. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως εἶχεν ἐπιτύχει διὰ τῶν μυσαρῶν πράξεών του νὰ καταστῇ μισητὸς εἰς τοὺς Ρωμαίους. Πρὸ τῆς πλεονεξίας αὐτοῦ οὐδεμία περιουσία ἦτο ἀσφαλής, πρὸ δὲ τῆς ἀσελγείας του οὐδεμιᾶς γυναικὸς ἡ τιμὴ ἦτο σεβαστή. Ἀπεξενωμένος τῶν συμπαθειῶν τοῦ λαοῦ, μόνον στήριγμα εἶχε τὸν στρατιωτικὸν ὄχλον, οὗ τὴν εὔνοιαν διετήρει δι' ἀφειδῶν παροχῶν καὶ ἀκολάστου ἐλευθεριότητος. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ζῶντες οἱ Ρωμαῖοι ἔστρεψαν τὴν προσοχήν των πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον, ὃν ἐθεώρησαν προτιμότερον τοῦ Μαξεντίου παρὰ τὰ ὄχι ὀλίγα ἐλαττώματά του, καὶ ἔστειλαν πρὸς αὐτὸν πρέσβεις.

Ὁ *Κωνσταντῖνος* ἀπεδέχθη τὴν πρεσβείαν καὶ ἀπεφάσισε νὰ εἰσβάλῃ εἰς Ἰταλίαν, ἵνα προλάβῃ τὸν Μαξέντιον, ὅστις παρεσκευάζετο στρατιωτικῶς. Εἰς τὴν ἀπόφασιν ταύτην τὸν ἐνεθάρρυνε καὶ ἡ συμμαχία τοῦ Λικινίου, ὅστις ἐφοβήθη ἐκ τῶν προετοιμασιῶν τοῦ Μαξεντίου. Ὁ Μαξέντιος, πλὴν τῶν πραιτωριανῶν καὶ τῶν ἐξ Ἰταλίας καὶ Σικελίας πολυαρίθμων ἐπικούρων, εἶχεν ὑπὸ τὰς τάξεις του πλῆθος Μαυριτανῶν καὶ Καρχηδονίων. Αἱ διηγήσεις ἀναβιβάζουσι τοὺς μὲν πεζοὺς αὐτοῦ εἰς 170.000, τοὺς δὲ ἱππεῖς εἰς 18.000. Ἀλλ' ὁσοσδήποτε καὶ ἂν ἦτο ὁ ἀριθμὸς τῆς στρατιᾶς τοῦ Μαξεντίου, ἀναμφισβήτητον εἶναι ὅτι αἱ δυνάμεις μεθ' ὧν ἐπῆλθε κατ' αὐτοῦ ὁ ἀντίπαλός του μόλις ἀνήρχοντο εἰς τὸ ἥμισυ, ἂν μὴ καὶ εἰς τὸ τέταρτον, ὅταν ὑπολογίσωμεν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος εἶχεν ἀνάγκην ν' ἀφήσῃ μέγα μέρος τοῦ στρατοῦ ἐν Γαλατίᾳ, ἐν Βρεττανίᾳ, παρὰ τὸν Ρῆνον, διὰ νὰ ἔχῃ ἀσφαλῆ τὰ νῶτα. Ὁπωσδήποτε ὁ Κωνσταντῖνος διέβη ταχέως τὰς Ἄλπεις καὶ εἰσῆθεν εἰς τὴν Β. Ἰταλίαν. Πρὶν ἢ ὁ Μαξέντιος προφθάσῃ νὰ μάθῃ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ ἐκ τῶν ὀχθῶν τοῦ Ρήνου, ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε φθάσει μέχρι Μεδιολάνων. Νικήσας κατόπιν παρὰ τὴν Βριξίαν ἐχθρικὸν ἱππικὸν ἀντεπεξελθὸν κατ' αὐτοῦ, ἐνεφανίσθη πρὸ τῆς ὀχυρᾶς Οὐηρῶνος, τὴν ὁποίαν καθιστανε δυσάλωτον ὁ ἐκ τριῶν μερῶν περιρρέων αὐτὴν ποταμὸς Ἄθεσις καὶ ἡ γενναία ὑπεράσπισις τοῦ στρατηγοῦ Πομπηϊανοῦ. Ἀλλ' ἡ ἧττα καὶ ὁ φόνος τοῦ ὑπερασπιστοῦ τῆς πόλεως ἤνοιξε τὰς πύλας τῆς πόλεως εἰς τὸν Κωνσταντῖνον, ὅστις ἐντὸς ὀλίγου ἐγένετο κύριος ὁλοκλήρου τῆς κοιλάδος τοῦ Πάδου. Μετὰ τὰς νίκας ταύτας ἦτο πλέον ἀνοικτὴ ἡ ἄγουσα πρὸς τὴν Ρώμην, ἐν ᾗ ἔμενε κεκλεισμένος ὁ Μαξέντιος. Ἀλλ' οὗτος ἀντὶ νὰ μείνῃ ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς Ρώμης, ἥτις ἦτο ὀχυρωτάτη καὶ θὰ παρεῖχε πράγματα εἰς τὸν πολιορκητήν, διέβη τὸν Τίβεριν διὰ τῆς Μουλβίας γεφύρας καὶ ἄλλης τινὸς γεφύρας ἐκ πλοίων καὶ παρέστη ἀντιμέτωπος τοῦ ἤδη πλησιάσαντος Κωνσταντίνου πέραν μὲν τοῦ ποταμοῦ ἀλλὰ ἐν μικρᾷ ἀπ' αὐτοῦ ἀποστάσει. Τὴν 28 Ὀκτωβρίου τοῦ 312 συνεκρούσθησαν πρὸς ἀλλήλας αἱ ἀντίπαλοι στρατιαί. Ἀλλ' ἡ μάχη δὲν ὑπῆρξε μακρά. Εἰς τὴν πρώτην ὁρμητικὴν ἐπίθεσιν τοῦ ἱππικοῦ τοῦ Κωνσταντίνου δὲν ἀντέσχον οἱ περὶ τὸν Μαξέντιον. Οἱ ἐκ Ρώμης συνεκστρατεύσαντες Ἰταλοὶ διεσπάσθησαν καὶ ἐτράπησαν εἰς φυγήν, καὶ μόνον οἱ πραιτωριανοί, οὐδεμίαν ἔχοντες ἐλπίδα οἴκτου παρὰ τοῦ Κωνσταντίνου, ἐπολέμησαν γενναίως καὶ ἔπεσαν ἐν τῷ πεδίῳ τῆς μάχης. Τρομερὰ ὑπῆρξεν ἡ σύγχυσις ἐν τῇ πρὸς τὴν Ρώμην φυγῇ. Ὅλος ὁ ἡττημένος καὶ καταδιωκόμενος στρατὸς ἔσπευδε νὰ διέλθῃ διὰ τῶν δύο γεφυρῶν. Καὶ ἡ μὲν ἐκ πλοίων ἐζευγμένη συνετρίβη ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ἐπ' αὐτῆς συνωστιζομένων, ἡ δὲ Μουλβία, στενὴ οὖσα, ἐνεφράχθη ὑπὸ τοῦ συμφυρμοῦ τῶν φευγόντων. Κατὰ τὴν φυγὴν ταύτην ἐφονεύθη καὶ ὁ Μαξέντιος. Τὴν ἐπομένην ὁ Κωνσταντῖνος εἰσῆλθε θριαμβευτικῶς εἰς Ρώμην. Διὰ τῆς ἥττης τοῦ Μαξεντίου ὁ Κωνσταντῖνος ἐγένετο κύριος τῆς Ἰταλίας καὶ ὁλοκλήρου τῆς Δύσεως.

Ἡ νίκη τοῦ Κωνσταντίνου προῆλθε πρὸ πάντων ἐκ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, μεθ' οὗ ἐμάχοντο οἱ ἐν τῷ στρατῷ αὐτοῦ πολυπληθεῖς Χριστιανοί, οἵτινες νῦν πρῶτον κατὰ τὴν ἐκστρατείαν ταύτην ἔβλεπον προπορευομένην τοῦ στρατοῦ τὴν σημαίαν (λάβαρον) τὴν φέρουσαν τὴν εἰκόνα τοῦ σταυροῦ. Ὁ Κωνσταντῖνος, πολιτικώτατα σκεπτόμενος, ἀντελήφθη ὅτι τὸ μέλλον τοῦ κράτους εὑρίσκετο εἰς χεῖρας τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου, τὸ ὁποῖον καὶ πολυπληθὲς ἦτο καὶ ἠθικὴν ἔξαρσιν εἶχε καὶ διὰ τοῦτο ἐφρόντισε νὰ τὸ προσεταιρισθῇ, χωρὶς ὅμως νὰ δώσῃ καὶ θρησκευτικὸν χαρακτῆρα εἰς τὸν ἀγῶνα του ἐναντίον τοῦ Μαξεντίου.

Ἐκ Ρώμης μετέβη μετ' ὀλίγον ὁ Κωνσταντῖνος εἰς Μεδιόλανα, ὅπου ἦλθεν εἰς συνάντησίν του ὁ αὔγουστος τῆς Ἀνατολῆς Λικίνιος. Ἐνταῦθα ὁ Κωνσταντῖνος συνῆψε συγγένειαν πρὸς τὸν Λικίνιον, δοὺς αὐτῷ εἰς γάμον τὴν ἀδελφὴν αὐτοῦ Κωνσταντίαν. Συνεφώνησαν δὲ τότε οἱ δύο αὐτοκράτορες, ἵνα ἀμφότεροι εἰς τὰ κράτη αὐτῶν παράσχωσι τελείαν θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν εἰς τοὺς ὀπαδοὺς ἀμφοτέρων τῶν θρησκειῶν καὶ κατὰ τὴν συμφωνίαν ταύτην ἐξεδόθη τὸ διάταγμα (edictum) τῶν Μεδιολάνων, τῷ 313, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνῃρεῖτο τὸ διάταγμα τῆς Νικομηδείας (303), ὅπερ ἀπηγόρευε τὴν εἰς τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας προαγωγὴν τῶν Χριστιανῶν καὶ τὴν δημοσίᾳ ὑπὸ τούτων τέλεσιν τῆς λατρείας αὐτῶν καὶ ἔκλειε τὰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας. Ἐκ Μεδιολάνων ὁ Κωνσταντῖνος ἐπέστρεψεν ἐπὶ μικρὸν εἰς τὴν Γαλατίαν, ἵνα ἐκδιώξῃ ἐκεῖθεν γερμανικά τινα ἔθνη εἰσβαλόντα εἰς αὐτήν.

Πρὶν ὅμως ἐπανέλθῃ ἐκ τῆς Γαλατίας εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐπῆλθον ἐν Ἀνατολῇ γεγονότα, τὰ ὁποῖα μετεβίβασαν πᾶσαν τὴν ἀρχὴν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Λικινίου. Ὁ καῖσαρ *Μαξιμῖνος*, ὁ εἷς ἐκ τῶν τριῶν ὑπολειφθέντων αὐτοκρατόρων, ἐπῆλθε κατὰ τὴν ἐν τῇ Δύσει ἀπουσίαν τοῦ Λικινίου ἐναντίον τοῦ κράτους τοῦ ἀπὸ τῆς Συρίας, ἵνα ἀφαιρέσῃ ἀπ' αὐτοῦ τὰς χώρας, ὧν ἦρχε καὶ καταστῇ αὐτὸς μόνος κύριος τῆς Ἀνατολῆς. Εἶχεν ἤδη καταλάβει τὰς πόλεις Βυζάντιον καὶ Ἡράκλειαν, τὴν παρὰ τὴν Προποντίδα, ὅταν ὁ Λικίνιος ἐνίκησεν αὐτὸν ὁλοσχερῶς ἐν μάχῃ τινὶ παρὰ τὴν Ἀδριανούπολιν (313). Ὁ Μαξιμῖνος ἐτράπη εἰς φυγὴν καὶ ἔφθασε μέχρι Καππαδοκίας. Διωκόμενος κατὰ πόδας ὑπὸ τοῦ νικητοῦ καὶ ἀναγκασθεὶς νὰ καταλίπῃ καὶ αὐτὰ τὰ στενὰ τοῦ Ταύρου, ὅπου ὀχυρωθεὶς εἶχεν εὕρει καταφύγιον, ὑπεχώρησεν εἰς τὴν Ταρσόν. Ἐκεῖ μετ' ἀποτυχοῦσαν ἀπόπειραν αὐτοκτονίας διὰ φαρμάκου ἀπέθανεν ὑπὸ δεινῆς νόσου ἐν μέσῳ φρικτῶν ἀλγηδόνων.

Ὁ Κωνσταντῖνος μονοκράτωρ. Διὰ τῆς ἥττης καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Μαξιμίνου περιωρίζοντο εἰς δύο καὶ μόνους οἱ κύριοι τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Ἀλλ' ὁ *Κωνσταντῖνος* καὶ ὁ *Λικίνιος* οὔτε χαρακτῆρα ὅμοιον εἶχον, οὔτε συμφέροντα κοινά. Ὁ Κωνσταντῖνος ἔτεινεν εἰς τὴν μοναρχίαν, ἐνῷ ὁ Λικίνιος ἠγωνίζετο ὑπὲρ τῆς τετραρχίας κατὰ τὰς διοκλητιανείους ἀρχάς. Ὁ Κωνσταντῖνος χάριν συγκεντρώσεως τῆς ἀρχῆς ἤθελε ν' ἀναγνωρίσῃ καίσαρα τὸν ἐπὶ τῇ δευτέρᾳ ἀδελφῇ του Ἀναστασίᾳ γαμβρόν του *Βασσιανόν*. Ἀλλ' ὁ ἀδελφὸς τούτου *Σενεκίων*, συγγενὴς ὢν τοῦ Λικινίου, ἐξανέστησε τὸν Βασσιανὸν κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου. Τότε ὁ Κωνσταντῖνος ἐφόνευσε τὸν Βασσιανὸν καὶ ἀπῄτησε παρὰ τοῦ Λικινίου τὴν παράδοσιν τοῦ Σενεκίωνος. Ὅτε οὗτος ἠρνήθη νὰ ἐκτελέσῃ τὰ κελεύσματα τοῦ γυναικαδέλφου, ὁ Κωνσταντῖνος ὥρμησεν ἐναντίον του, τὸν συνήντησε τὴν 8 Ὀκτωβρίου 314 ἐν Παννονίᾳ καὶ μετὰ κρατερὰν μάχην τὸν ἠνάγκασεν εἰς ὑποχώρησιν, τὸν κατεδίωξε καὶ τὸν προσέβαλεν ἐκ νέου παρὰ τὴν Ἀδριανούπολιν. Μολονότι ἡ δευτέρα αὕτη μάχη ὑπῆρξεν ἄκριτος, ὁ Λικίνιος ἐζήτησε νὰ συνομολογήσῃ εἰρήνην. Διὰ ταύτης, γενομένης δεκτῆς ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου, ἔλαβεν οὗτος τὴν Παννονίαν, τὴν Δαλματίαν, τὴν Δακίαν, τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀρχὴ τοῦ Λικινίου περιωρίζετο οὕτω μόνον εἰς τὰς ἀσιατικὰς χώρας καὶ ἐν Εὐρώπῃ εἰς τὴν Θράκην καὶ τὴν κάτω Μυσίαν.

Ἀλλὰ καὶ ἡ εἰρήνη αὕτη, καίτοι διήρκεσεν ἐννέα ὁλόκληρα ἔτη, ἐφαίνετο ὡς ἀνακωχὴ μᾶλλον. Ὁ Λικίνιος παρὰ τὰ ἐν Μεδιολάνοις συμπεφωνημένα κατεδίωκεν ἐν τῷ κράτει αὐτοῦ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, προτιμῶν ἐν παντὶ τοὺς ἐθνικούς, ἴσως ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον, ὅστις, καίτοι δὲν ἐδίωκε τοὺς ἐθνικούς, δεικνύων ἀνοχὴν πρὸς ἀμφοτέρας τὰς θρησκείας, ἤντλει ἐν τούτοις τὴν δύναμίν του ἐκ τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου. Ὄπισθεν τῆς διαφόρου ταύτης συμπεριφορᾶς τῶν δύο αὐτοκρατόρων ἐκρύπτετο ἔντονος ἀνταγωνισμὸς διὰ τὴν μοναρχίαν. Ἡ ῥῆξις ἐπέκειτο ἀναποφεύκτως. Ἐπιδρομή τις τῶν Γότθων, οἵτινες, διαβάντες τὸν Ἴστρον, εἰσέβαλον εἰς τὰς χώρας τοῦ Λικινίου, παρέσχεν εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τῶν ἐπιδρομέων καὶ νὰ εἰσέλθῃ ἀπροσκλήτως εἰς τὴν Θράκην. Ἡ αὐτόβουλος αὕτη ἐπέμβασις τοῦ Κωνσταντίνου ἐν ταῖς χώραις τοῦ Λικινίου ἠρέθισε τὸν αὔγουστον τῆς Ἀνατολῆς καὶ προεκάλεσε τὴν ἄλλως ἀναπόφευκτον ῥῆξιν (323).

Ὁ *Λικίνιος* καλέσας πάντας τοὺς ναυτικοὺς λαοὺς τοῦ κράτους του νὰ στείλωσι πλοῖα εἰς τὸν Ἑλλήσποντον, ἅτινα ἔταξεν ὑπὸ τὸν ναύαρχον Ἄβαντον, διέβη εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ συνήθροισε τὰς κατὰ ξηρὰν δυνάμεις παρὰ τὴν Ἀδριανούπολιν. Ἀφ' ἑτέρου ὁ *Κωνσταντῖνος* ἀναθέσας εἰς τὸν ἐκ τῆς παλλακῆς αὐτοῦ Μινερβίνας υἱόν του *Κρίσπον* τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἐν Πειραιεῖ συναχθέντος στόλου, ἀποτελουμένου κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ πλοίων τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ἐστρατοπέδευσε μετὰ τοῦ στρατοῦ του ἐν Θράκῃ κατὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ Ἕβρου. Αἱ ἑκατέρωθεν δυνάμεις ἦσαν πολυάριθμοι. Καὶ ὁ μὲν στόλος τοῦ Λικινίου ἀπετελεῖτο ἐκ 350 τριήρων, ὁ δὲ πεζικὸς στρατὸς ἀνήρχετο εἰς 150.000 ἀνδρῶν καὶ 15 000 ἱππέων. Τοῦ Κωνσταντίνου ὁ στόλος ἠρίθμει 200 τριήρεις, ὁ δὲ στρατὸς συνέκειτο ἐξ 120.000 ἀνδρῶν καὶ 10 000 ἱππέων μετὰ τῶν ναυτῶν. Τὴν 3 Ἰουλίου τοῦ 323 συνεπλάκησαν αἱ δύο ἀντίπαλοι στρατιαί. Ὁ Κωνσταντῖνος διὰ δόλου ἐπέτυχε νὰ πλήξῃ ἐκ τῶν νώτων τὴν στρατιὰν τοῦ Λικινίου, ἐξ ἧς ἐφονεύθησαν 34.000. Ὁ ἡττημένος Αὔγουστος τῆς Ἀνατολῆς, ἐγκαταλιπὼν τὸ στρατόπεδον καὶ τὸ πεδίον τῆς μάχης εἰς τὸν νικητήν, ἐτράπη εἰς φυγὴν μεθ' ὅσων ἠδυνήθη νὰ συμπαραλάβῃ στρατιωτῶν καὶ ἔσπευσαν εἰς τὸ Βυζάντιον. Ὁ Κωνσταντῖνος, ἀκολουθήσας τὸν φυγάδα κατὰ πόδας, ἔστειλε συγχρόνως εἰς τὸν Κρίσπον τὴν διαταγὴν νὰ πλεύσῃ μετὰ τοῦ στόλου ἐκ Πειραιῶς εἰς τὸν Ἑλλήσποντον, τὸν ὁποῖον κατεῖχον τὰ πλοῖα τοῦ Λικινίου. Ἡ ἅλωσις τοῦ Βυζαντίου δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ, ἐφ' ὅσον ὁ στόλος ἐκεῖνος ὑπὸ τὸν Ἄβαντον ἐξησφάλιζε τὴν εἰς τὸ Βυζάντιον σιτοπομπήν. Ἀλλ' ὅτε ὁ Κρίσπος σπεύσας ἐνίκησε διὰ ναυμαχίας παρὰ τὴν Καλλίπολιν τὸν ἐχθρικὸν στόλον, βοηθούσης καὶ τῆς θυέλλης, τὸ Βυζάντιον ἐπολιορκήθη στενῶς ὑπὸ ξηρᾶς τε καὶ θαλάσσης καὶ ἡ πτῶσις αὐτοῦ ἐπέκειτο ἤδη. Τότε ὁ Λικίνιος ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλίπῃ τὸ Βυζάντιον καὶ διεπεραιώθη εἰς τὴν Καλχηδόνα, ἐλπίζων εἰς ἀνανέωσιν τῶν δυνάμεών του ἐν Ἀσίᾳ. Ἀλλ' ὁ Κωνσταντῖνος ἔλυσε τὴν πολιορκίαν τοῦ Βυζαντίου, διεπεραιώθη καὶ αὐτὸς εἰς τὴν ἀσιατικὴν παραλίαν καὶ ἐξηνάγκασε τὸν Λικίνιον εἰς μάχην παρὰ τὴν Χρυσούπολιν. Συμπλακέντων τῶν ἀντιπάλων τῇ 18 Σεπτεμβρίου 323, τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ ἧττα τοῦ Λικινίου, ὥστε κατὰ τὰ λεγόμενα ἐκ τῶν 130.000, ἃς ἦγε μεθ' ἑαυτοῦ, μόλις αἱ 30 000 διεσώθησαν. Ὁ Λικίνιος ἔφυγεν εἰς Νικομήδειαν, ἐκεῖ δὲ παρεδόθη εἰς τὸν Κωνσταντῖνον, ὅστις, μεσιτείᾳ τῆς ἀδελφῆς του καὶ συζύγου τοῦ Λικινίου, ἀνέλαβε δι' ὅρκου νὰ φεισθῇ τῆς ζωῆς του. Ἀλλὰ πρὶν συμπληρωθῇ ἔτος ἀπὸ τῆς ἡμέρας ταύτης ὁ Κωνσταντῖνος παρασπονδῶν τὸν ἐφόνευσε (324) καὶ ἐγένετο οὕτω μόνος κύριος τοῦ κράτους.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ. **Α΄. Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ.** ***Ἀφετηρία τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας.*** Κατὰ τὴν ὀρθοτέραν γνώμην ἡ βυζαντινὴ ἱστορία, ἤτοι ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους κατὰ τοὺς μέσους χρόνους μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἡμέρας καθ' ἣν ὁ Κωνσταντῖνος, ἀπομείνας μονοκράτωρ, ἵδρυσεν εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαίου Βυζαντίου τὴν πόλιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἔδωκε τὸ ὄνομά του. Βεβαίως ὁ τοιοῦτος χρονολογικὸς προσδιορισμὸς τῆς ἀρχῆς τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας εἶναι σχηματικὸς καὶ οὐχὶ ἀπηλλαγμένος μειονεκτημάτων. Ἀλλὰ πολὺ περισσότερον ἀτυχεῖς εἶναι αἱ ἄλλαι γνῶμαι ἐπὶ τοῦ προβλήματος τούτου, αἱ ὁποῖαι μεταθέτουν τὴν ἀρχὴν εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τοῦ Κωνσταντίνου, ἄγουσαι εἰς ἀπότομον λύσιν τῆς ἱστορικῆς συνεχείας. Διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν ἐπικρατήσασαν εἰς τὰ ἱστορικὰ ἐγχειρίδια συνήθειαν νὰ προσδιορίζηται ὡς τέλος τῆς ἀρχαίας ἱστορίας καὶ ἀρχὴ τῆς μεσαιωνικῆς ὡς καὶ τῆς βυζαντινῆς τὸ ἔτος 395, ἔτος τοῦ ὁριστικοῦ ὡς νομίζεται χωρισμοῦ ὑπὸ Θεοδοσίου τοῦ Α΄ ἢ τὸ ἔτος 476, ἔτος τῆς πτώσεως τοῦ ἐν τῇ Δύσει ρωμαϊκοῦ κράτους. Αἱ χρονολογίαι αὗται πολὺ μικρὰν σημασίαν ἔχουν ὡς μεγάλοι σταθμοὶ εἰς τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν. Ἀκόμη περισσότερον ἀπορριπτέα εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Φίνλαιϋ, ὅστις ἀρχίζει τὴν βυζαντινὴν του ἱστορίαν ἀπὸ τοῦ 717.

Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία ἐξωτερικῶς καὶ ὑπὸ ἔποψιν γενικὴν εἶναι μέχρι τοῦ Ε΄ αἰῶνος συνέχεια τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, ἐν ᾗ περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς εἰς τὸ ρωμαϊκὸν κράτος καθυποτάξεως τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἰδίως τῆς κυρίως Ἑλλάδος (146 π. Χ.). Ἡ ἱστορία αὕτη ὑπὸ πραγματικὴν ἔποψιν δύναται νὰ ὀνομασθῇ: μεσαιωνικὴ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, διότι οὐσιαστικῶς, ἀπὸ του τέλους μάλιστα τοῦ Ε΄ μ. Χ. αἰῶνος εἶναι ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους. Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἀρχομένη ἀπὸ τῆς μοναρχίας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου (323) ἤ, ὡς λέγεται συνήθως, ἀπὸ τῆς κτήσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (330) κατέρχεται μέχρι τῶν χρόνων τῆς ἐντελοῦς καταλύσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους (1453) ἤτοι περιλαμβάνει ὑπερχιλιετῆ χρονικὴν περίοδον, διαιρουμένην εἰς δύο κυρίως ἐλάσσονας περιόδους: τὴν ἀπὸ τῆς κτήσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τοῦ τέλους τοῦ Ε΄ αἰῶνος, ἣν δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν ρωμαϊκὴν ἢ ἑλληνορρωμαϊκὴν καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Ε΄ αἰῶνος μέχρι τοῦ 1453, ἣν δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν περίοδον ἀκραιφνῶς ἑλληνικήν. Καὶ ἡ μὲν πρώτη περίοδος περιλαμβάνει τὰ ἱστορικὰ ἐκεῖνα γεγονότα, δι' ὧν τὸ Ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, χωριζόμενον κατὰ μικρὸν ἐντελῶς ἀπὸ τοῦ Δυτικοῦ, καθίσταται αὐτοτελὲς ἑλληνικὸν κράτος, ἡ δὲ δευτέρα περίοδος περιλαμβάνει αὐτὴν ταύτην τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐξελληνισθέντος βυζαντινοῦ κράτους, τὴν ἐκτεινομένην ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Ε΄ αἰῶνος μέχρι τῆς κατὰ τὸ 1453 ἐπελθούσης πτώσεως τοῦ κράτους τούτου.

Κωνσταντῖνος Α΄ ὁ Μέγας (324—337). *Μετάθεσις τῆς πρωτευούσης.* Ὁ Κωνσταντῖνος, γενόμενος μόνος κύριος τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἐξετέλεσε τὸ πρὸ πολλοῦ ὑπὸ τῶν πραγμάτων καὶ

Digitized by Google

τῶν περιστάσεων παρασκευασθὲν καὶ ἀναγκαῖον κατασταθὲν ἔργον τῆς μεταθέσεως τοῦ κέντρου τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἀπὸ τῆς Δύσεως εἰς τὴν Ἀνατολήν. Εἰς τὴν διάγνωσιν τῆς ἀνάγκης τῆς τοιαύτης μεταθέσεως εἶχεν ἤδη προηγηθῆ ὁ Διοκλητιανός, ὅστις εἶχε στήσει τὴν ἕδραν αὐτοῦ ἐν Νικομηδείᾳ διὰ στρατιωτικοὺς καὶ πολιτικοὺς λόγους. Εἰς τὴν ἀπόφασιν τοῦ Κωνσταντίνου συνετέλεσαν νῦν πλὴν τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν λόγων καὶ λόγοι ἠθικοί. Ἐν Ἀνατολῇ εὑρίσκοντο οἱ περισσότεροι ὀπαδοὶ τῆς νέας θρησκείας, πρὸς τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀρχίσει νὰ δεικνύῃ ζωηρὰν συμπάθειαν. Μετὰ τὸ διάταγμα τῶν Μεδιολάνων (313), δι' οὗ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἀπέλαυεν ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει τελείας ἰσότητος δικαιωμάτων πρὸς τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν, ὁ Κωνσταντῖνος ἐξέδωκεν ἀπὸ τοῦ 315 μέχρι τοῦ 323 νέους νόμους, δι' ὧν ὁ Χριστιανισμὸς καθίστατο κατὰ μικρὸν θρησκεία τοῦ κράτους, ἀπολαύουσα νῦν μεγαλυτέρων τιμῶν καὶ προνομίων ἢ ἡ παλαιὰ θρησκεία. Τέλος δέ, ἀφοῦ τῷ 323 ἐγένετο μονοκράτωρ, ἐξέδωκε νόμους μαρτυροῦντας ἀνεπιφύλακτον συμπάθειαν καὶ πίστιν ἀκόμη πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Ἐν τοῖς νόμοις τούτοις ὁ Κωνσταντῖνος ὁμολογεῖ διὰ θερμῶν ἐκφράσεων τὴν πίστιν αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν τῶν Χριστιανῶν, πρὸς τον ὁποῖον ἐκφράζει καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην του λέγων: «ταῖς σαῖς γὰρ ὑφηγήσεσιν ἐνεστησάμην σωτηριώδη πράγματα καὶ διήνυσα· τὴν σὴν σφραγῖδα πανταχοῦ προβαλλόμενος καλλινίκου ἡγησάμην στρατοῦ».

Ἡ τοιαύτη λοιπὸν πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἀφοσίωσις καὶ πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Ἀνατολῆς ἰδιαιτέρα ἀγάπη τοῦ Κωνσταντίνου ὑπῆρξεν ἐν μέρει αἰτία, ἵνα οὗτος μεταβιβάσῃ τὴν ἕδραν τοῦ κράτους εἰς τὴν Ἀνατολήν. Διότι ὑπῆρχον μὲν καὶ ἐν Ρώμῃ Χριστιανοί, ἀλλ ἡ πόλις αὕτη ἦτο συνδεδεμένη ἔτι στενώτατα τυπικῶς μετὰ τῶν ἀρχαίων πολιτειακῶν αὐτῆς θεσμῶν, οἵτινες πάλιν ἦσαν συνδεδεμένοι μετὰ τῶν θεσμῶν τῆς ἀρχαίας ρωμαϊκῆς θρησκείας. Τοὐναντίον ἡ ἑλληνικὴ Ἀνατολή, παρὰ τοὺς διωγμοὺς τοὺς ὁποίους εἶχον ὑποστῆ οἱ ἐνταῦθα Χριστιανοί, ἦτο ἰσχυρῶς χριστιανική. Ταῦτα πάντα ἔπεισαν τὸν Κωνσταντῖνον ἵνα κτίσῃ ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ νέαν μόνιμον πρωτεύουσαν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, πρὸς τοῦτο δὲ ἐξέλεξε τὴν περὶ τὸν Θρακικὸν Βόσπορον καὶ τὸν Κεράτιον κόλπον κειμένην ἀρχαίαν ἑλληνικὴν πόλιν Βυζάντιον (329). Τῆς πόλεως ταύτης εὐρύνας ὁ Κωνσταντῖνος τὴν περιφέρειαν καὶ τὰ τείχη καὶ περιλαβὼν ἐντὸς αὐτῆς πέντε λόφους (εἰς τοὺς ὁποίους προσετέθησαν ἔπειτα ἄλλοι δύο καὶ ἐντεῦθεν ἡ νέα πόλις ἐκτισμένη ἐπὶ 7 λόφων, ὡς ἡ Ρώμη, ἐκλήθη Ἑπτάλοφος) κατέστησεν αὐτὴν ὅλως νέαν καὶ μεγάλην πόλιν καὶ ἐτέλεσε μεγαλοπρεπῶς τὰ ἐγκαίνια αὐτῆς τῇ 11 Μαΐου τοῦ 330. Οἱ κάτοικοι τῆς νέας ταύτης πόλεως (μετονομασθείσης βραδύτερον Κωνσταντινουπόλεως καὶ Νέας Ρώμης, ὡς νέας πρωτευούσης τοῦ κράτους), εἰς τὴν ὁποίαν εἶχον ἀνεγερθῆ ταχύτατα οἶκοι, μέγαρα, ναοί, λαμπρὰ ἀνάκτορα, μεγαλοπρεπὴς ἱππόδρομος κλπ., ἦσαν Ρωμαῖοι συγκλητικοὶ μεταναστεύσαντες ἐκ Ρώμης διὰ τῆς πειθοῦς ἢ διὰ τῆς βίας, καὶ Ἕλληνες ἐξ Ἀνατολῆς πολυάριθμοι. Θέλων νὰ κοσμήσῃ τὴν οὕτως ἱδρυθεῖσαν πόλιν ὁ Κωνσταντῖνος διὰ καλλιτεχνημάτων, τὰ ὁποῖα δὲν αὐτοσχεδιάζονται, ἐξωράϊσε τὰς πλατείας, τοὺς ναοὺς καὶ τὰς ἄλλας οἰκοδομὰς δι' ἀγαλμάτων ἀρχαίων ληφθέντων ἐκ τῶν παλαιῶν κέντρων τῆς τέχνης. Παρὰ ταῦτα, ἡ νέα πόλις δύναται νὰ θεωρηθῇ εὐθὺς ἐν τῇ ἱδρύσει της ὡς πρωτεύουσα χριστιανική, διότι τὰ σύμβολα τῆς νέας θρησκείας παρουσιάζοντο πανταχοῦ ἔν τε ταῖς πλατείαις καὶ τοῖς μεγάροις. Λαμπραὶ δ' ὑπῆρξαν καὶ αἱ ἐκκλησίαι αἱ κτισθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου, ὅστις δὲν ἐφρόντισε μόνον περὶ τῆς οἰκοδομῆς αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς διακοσμήσεως καὶ τῶν σκευῶν οὐδ' αὐτῶν τῶν ἱερῶν βιβλίων ἀμελήσας. Τὸ πρὸς τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν μέγα ἐνδιαφέρον αὐτοῦ εἶχεν ἐπιδείξει ὁ Κωνσταντῖνος καὶ κατὰ τὴν αἵρεσιν τοῦ Ἀρείου, ὁπότε ἔλαβε τὴν πρωτοβουλίαν συγκλήσεως οἰκουμενικῆς συνόδου τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν ἄλλων ἀνωτέρων κληρικῶν ὁλοκλήρου τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους (325), ὅπως λύσῃ τὸ ζήτημα.

Ἀναδιοργάνωσις τοῦ κράτους. Κατὰ τὴν περίοδον τῆς μονοκρατορίας τοῦ Κωνσταντίνου τὸ κράτος ἔμεινε διῃρημένον εἰς τέσσαρας μεγάλας ὑπαρχίας ἀντιστοιχούσας πρὸς τὰ τμήματα, εἰς ἃ εἶχε διαιρεθῆ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι τὴν ἀνωτάτην ἐν ἑκάστῃ αὐτῶν ἀρχὴν ἀντὶ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν καισάρων τῆς τετραρχίας εἶχεν ὁ ὑπὸ τοῦ μονάρχου διοριζόμενος ὕπαρχος. Αἱ τέσσαρες αὗται ὑπαρχίαι, ἡ τῆς Ἀνατολῆς, ἡ τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἡ τῆς Ἰταλίας καὶ ἡ τῆς Γαλλίας, ὑποδιῃρέθησαν εἰς δεκατέσσαρας διοικήσεις καὶ ἑκατὸν εἴκοσιν ἐπαρχίας. Ἰδίους ἐπάρχους εἶχον ἡ Ρώμη καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις. Ἀλλ' οἱ ἔπαρχοι ἐν τῷ διοικητικῷ συστήματι τῷ εἰσαχθέντι ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου δὲν συνήνωνον τὸ σύνολον τῶν ἐξουσιῶν, ὡς οἱ ἀνθύπατοι ἐν ἀρχαιοτέροις χρόνοις, ἀλλ' ἀπεναντίας ἐχωρίσθη ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἀπὸ τῆς στρατιωτικῆς καὶ διεκρίθη ἐν τῇ πολιτικῇ ἀρχῇ ἡ διοίκησις μετὰ τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τῶν οἰκονομικῶν. Οὐδὲ περιωρίσθη ὁ Κωνσταντῖνος εἰς τὴν διάκρισιν ταύτην τῶν ἐξουσιῶν ἀλλὰ καὶ καθώρισεν ἀκριβῶς τὴν σχέσιν τῶν ὑπάρχων πρὸς τὰς ὑποδεεστέρας ἀρχὰς καὶ ἐδημιούργησεν ὑπαλληλικήν τινα ἀριστοκρατίαν συστηματικῶς διωργανωμένην καὶ διακρινομένην δι' ἰδίων βαθμῶν καὶ τίτλων, καθ' ἱεραρχικὴν τάξιν βαινόντων, κορυφουμένην δὲ εἰς τοὺς περὶ τὸν αὐτοκράτορα ἀνωτάτους ἄρχοντας„ οἵτινες περιεστοίχιζον αὐτὸν δίκην ὑπουργικοῦ τινος συμβουλίου.

Ἰδιαιτέραν προσοχὴν κατέβαλεν ὁ Κωνσταντῖνος εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῶν στρατιωτικῶν καὶ τῶν οἰκονομικῶν. Κατήργησε τὸ σῶμα τῶν πραιτωριανῶν, ἠλάττωσε τὴν δύναμιν τῶν λεγεώνων, κατακερματίσας αὐτοὺς εἰς διάφορα τμήματα, ἀπεχώρισε τὴν ἀρχιστρατηγίαν τῶν πεζικῶν ἀπὸ τῆς τῶν ἱππικῶν δυνάμεων, ἐγκατέμειξεν εἰς τὰς στρατιὰς πλῆθος βαρβάρων κλπ. Διὰ τῆς τοιαύτης ἀναδιοργανώσεως τοῦ στρατοῦ ἐξησφάλισε μὲν τὴν βασιλείαν, ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐξησθένισε τὸ κράτος, διότι ὁ στρατὸς ἦτο μᾶλλον μισθοφορικός. Αἱ περὶ τὰ οἰκονομικὰ μεταρρυθμίσεις τοῦ Κωνσταντίνου συνοψίζονται κυρίως εἰς τὸν κανονισμὸν τῶν φόρων, ἐν μέρει δὲ καὶ τὴν ἐπαύξησιν αὐτῶν ὡς καὶ εἰς τὴν διευθέτησιν τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως ἀνὰ τὰς ἐπαρχίας.

Ἡ βασιλεία τοῦ Κωνσταντίνου ὡς μονάρχου τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ὑπῆρξεν εἰρηνική. Διότι ἀπὸ βορρᾶ μὲν βαρβαρικαὶ ἐπιδρομαὶ δὲν ἐγένοντο· πρὸς ἀνατολὰς δὲ οἱ Πέρσαι διῆγον διαρκῶς ἐν εἰρήνῃ, ἀφ' ὅτου ὁ Γαλέριος, νικήσας τὸν βασιλέα αὐτῶν Ναρσῆν τῷ 267, ἐπέβαλεν αὐτοῖς εἰρήνην, δι' ἧς παρεχωρήθησαν εἰς τὸ ρωμαϊκὸν κράτος ἡ Μεσοποταμία καὶ πέντε ἐπαρχίαι πέραν τοῦ Τίγρητος ποταμοῦ, ἀνεγνωρίσθη δὲ ὑπὸ τῶν Περσῶν καὶ ἡ ἐπὶ τῆς Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας ρωμαϊκὴ κυριαρχία. Οὕτως ὁ Κωνσταντῖνος ἔθηκεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ τὰ θεμέλια χριστιανικοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ πολιτικὸς καὶ στρατιωτικὸς ὀργανισμὸς τοῦ κράτους τούτου ἦτο ἀκόμη ρωμαϊκός, συνδεόμενος μετὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ ὅλου κράτους καὶ ἐν Ἀνατολῇ· καὶ αὐτὴ ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ κράτους ἦτο καὶ ἐν Ἀνατολῇ ἡ λατινικὴ καὶ ἐπισήμως τὸ κράτος ἐκαλεῖτο καὶ ἐν Ἀνατολῇ ρωμαϊκὸν καὶ οἱ πολῖται Ρωμαῖοι. Ἀλλ' ἡ γλῶσσα ἡ λαλουμένη ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ἡ γλῶσσα τῆς Ἐκκλησίας, τῆς παιδεύσεως καὶ τῆς λογοτεχνίας, ἦτο ἑλληνική. Αὐτὴ ἡ πρωτεύουσα ἦτο πόλις κατ' οὐσίαν ἑλληνική, ὑπὸ Ἑλλήνων τὸ πλεῖστον κατοικουμένη. Ἐν τούτοις τὸ σύνολον κράτος τοῦ Κωνσταντίνου δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἑλληνικόν, ἀλλὰ θεμέλιον στερεὸν ἑλληνικοῦ κράτους ἐν τῷ μέλλοντι εὐθὺς ὡς ἤθελε χωρισθῇ πολιτικῶς, ὡς ἐγένετο μετ' οὐ πολύ, ἡ Ἀνατολὴ ἀπὸ τῆς Δύσεως.

Ὁ Κωνσταντῖνος, ὅστις ἀληθῶς ἐνεκαινίασε νέαν περίοδον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου, καὶ ἰδίως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἀπέθανε τῷ 337 ἐν Νικομηδείᾳ, ὁπόθεν ἀχθεὶς ὁ νεκρὸς αὐτοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐκηδεύθη μεγαλοπρεπῶς καὶ ἐτάφη ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Κωνσταντίνου κτισθέντι μεγάλῳ ναῷ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Ἡ ἱστορία ἐχαρακτήρισε τὸν υἱὸν τοῦ Κωνσταντίου τοῦ Χλωροῦ Μέγαν, ἡ δὲ Ἐκκλησία τὸν ἀνεκήρυξεν ἅγιον.

Διανομὴ τοῦ κράτους ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου. Ὁ Κωνσταντῖνος εἶχεν ἐκ τῆς Φαύστας τρεῖς υἱούς: τὸν *Κωνσταντῖνον*, τὸν *Κωνστάντιον* καὶ τὸν *Κώνσταντα*, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐδείκνυον ὅτι ἔμελλον νὰ φανῶσιν ἀντάξιοι τοῦ πατρός των, καὶ δύο ἀνεψιοὺς ἐκ τοῦ ἀδελφοῦ του Δαλματίου: τὸν ἐπίσης *Δαλμάτιον* καὶ τὸν *Ἀννιβαλιανόν*. ἀντελαμβάνετο δὲ ὅτι οὐδεὶς τῶν υἱῶν του ἠδύνατο μόνος νὰ συγκρατήσῃ τὸ κράτος. Ἡ φορὰ τῶν πραγμάτων ἔπειθεν αὐτὸν ὅτι ἔπρεπε διὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ χειρὸς νὰ διαμελίσῃ τὴν ἑνότητα τοῦ κράτους, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐπιτύχει κατόπιν μακρῶν ἀγώνων. Διὰ τοῦτο πρὸ τοῦ θανάτου του, τῷ 335, κατένειμε τὸ κράτος εἰς πέντε μέρη, ὧν προέστησε τοὺς τρεῖς υἱοὺς καὶ τοὺς δύο ἀνεψιούς του. Καὶ εἰς μὲν τὸν πρεσβύτερον τῶν υἱῶν, τὸν ὁμώνυμον ἑαυτῷ Κωνσταντῖνον, ἔδωκε τὰς χώρας ὧν ποτε εἶχεν ἄρξει Κωνστάντιος ὁ Χλωρός, ἤτοι τὴν Γαλατίαν, τὴν Ἱσπανίαν καὶ τὴν Βρεττανίαν, εἰς δὲ τὸν δευτερότοκον Κωνστάντιον τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ κράτους, ἤτοι τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, τὴν Συρίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον, εἰς τὸν Κώνσταντα τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Ἀφρικήν, εἰς τὸν Δαλμάτιον τὴν Θράκην, τὴν Μακεδονίαν, τὴν Ἰλλυρίαν καὶ τὴν Ἀχαΐαν καὶ τέλος εἰς τὸν Ἀννιβαλιανὸν τὴν Ἀρμενίαν, τὸν Πόντον καὶ τὴν Καππαδοκίαν.

Ἐμφύλιοι πόλεμοι τῶν διαδόχων. Κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους μῆνας τοὺς παρελθόντας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντίνου μόλις διεφαίνοντο τὰ παρασκευαζόμενα καὶ τεκταινόμενα ὑπὸ τῶν τριῶν αὐτοῦ υἱῶν, βαρέως φερόντων τὴν διανομὴν τῆς ἀρχῆς μετὰ τῶν ἐξαδέλφων αὐτῶν. Ἰδίως ἦτο δυσηρεστημένος ὁ δευτερότοκος Κωνστάντιος, ὃν κυρίως ἐζημίωνεν ὡς βασιλέα τῆς Ἀνατολῆς ἡ ὑπὸ τοῦ πατρὸς Κωνσταντίνου παραχώρησις μερῶν τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους εἰς τὸν Δαλμάτιον καὶ Ἀννιβαλιανόν. Τὸν Σεπτέμβριον λοιπὸν τοῦ 337 ὠργάνωσε τρομερὰν σφαγήν, διὰ τῆς ὁποίας ἐξήλειψεν ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς πάντας τοὺς ἐπιζῶντας ἀπογόνους τοῦ Κωνσταντίου τοῦ Χλωροῦ καὶ τῆς Θεοδώρας, ἐν οἷς καὶ ὁ Δαλμάτιος καὶ ὁ Ἀννιβαλιανός. Δύο μόνον ἐσώθησαν ἐκ τῆς σφαγῆς: ὁ Γάλλος καὶ ὁ Ἰουλιανός, ἀνήλικοι υἱοὶ τοῦ Ἰουλίου Κωνσταντίου, ἀδελφοῦ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου. Κατόπιν οἱ τρεῖς υἱοὶ τοῦ Κωνσταντίνου διενεμήθησαν πρὸς ἀλλήλους τὸ κράτος. Καὶ ὁ μὲν Κωνσταντῖνος ἔλαβε τὴν Γαλατίαν καὶ Ἱσπανίαν, ὁ Κωνστάντιος τὴν Ἀνατολὴν μετὰ τῆς Θράκης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ Κώνστας τὴν Ἀφρικὴν καὶ τὴν Ἰταλίαν μετὰ τῆς Μακεδονίας καὶ Ἀχαΐας.

Ἀλλὰ καὶ ἡ νέα αὕτη τριαρχία δὲν διήρκεσε πολύ. Δύο καὶ ἥμισυ ἔτη μετὰ τοὺς συγγενικοὺς φόνους ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Β', θέλων ν' ἀφαιρέσῃ τὴν Ἰταλίαν ἀπὸ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Κώνσταντος καὶ ἐπελθὼν κατ' αὐτοῦ εἰς Ἰταλίαν, ἐφονεύθη ἔν τινι παρὰ τὴν Ἀκυληΐαν μάχῃ· ἀλλὰ καὶ ὁ Κώνστας ἐφονεύθη μετὰ δέκα ἔτη, τῷ 350, ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἐν Γαλατίᾳ στασιασάντων σωματοφυλάκων αὐτοῦ καὶ σφετεριστοῦ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχῆς γενομένου Φράγκου τὸ γένος Μαγνεντίου. Ἀλλ' ἐπελθόντος μετ' ὀλίγον τοῦ Κωνσταντίου κατὰ τοῦ Μαγνεντίου (351), ἡττήθη καὶ οὗτος καὶ φυγὼν εἰς Γαλατίαν ηὐτοκτόνησε (353). Τότε πᾶσαι αἱ χῶραι τῆς Δύσεως ὑπετάγησαν εἰς τὸν *Κωνστάντιον*, ὅστις ἔμενε νῦν μόνος αὐτοκράτωρ ὁλοκλήρου τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἑδρεύων ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Κωνστάντιος Α' (353—361) Τοῦ Κωνσταντίου τοῦ Α' ἡ βασιλεία ἐταράσσετο συνεχῶς ὑπὸ θρησκευτικῶν ἐρίδων μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων Χριστιανῶν τῶν ὀπαδῶν τοῦ συμβόλου τῆς Α' Οἰκουμενικῆς συνόδου, ὧν ἐκπρόσωπος ἦτο ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιος, καὶ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Ἀρείου, ὧν προστάτης ἦτο αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ Κωνστάντιος. Πλὴν τῶν ἐσωτερικῶν τούτων ταραχῶν ἐπῆλθε καὶ ὁ πρὸς τοὺς Πέρσας πόλεμος. Οἱ Πέρσαι, οἵτινες μετὰ τὰς ἥττας, ἃς ἔπαθον ὑπὸ τοῦ Γαλερίου, καὶ μετὰ τὴν ἐπονείδιστον εἰρήνην τοῦ 297 ἡσύχαζον ἐπὶ πεντήκοντα περίπου ἔτη, νῦν ἤρχισαν νὰ διαταράσσουν ἐκ νέου τὴν εἰρήνην τοῦ κράτους κατὰ τὰ μεθόρια. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ὑπεχρέωσε τὸν Κωνστάντιον, συγχρόνως ἐπειγόμενον νὰ ἐκστρατεύσῃ ἐναντίον τοῦ Μαγνεντίου, ὅπως ἀναθέσῃ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ κατὰ τῶν Περσῶν πολέμου εἰς τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ *Γάλλον*, ὃν ἀνηγόρευσε καὶ καίσαρα. Ὁ Γάλλος δὲν διέπραξε μεγάλα ἔργα ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἀλλὰ καὶ οὗτοι δὲν ἤραντο σπουδαίας ἐπιτυχίας ἐναντίον τῶν Ρωμαίων. Μετ' ὀλίγον δέ, διαβληθεὶς ὁ Γάλλος πρὸς τὸν Κωνστάντιον ὡς μελετῶν ν' ἀναρρηθῇ αὔγουστος, ἐφονεύθη κατὰ διαταγὴν τοῦ Κωνσταντίου τῷ 354. Τὸ αὐτὸ ἔμελλε νὰ πάθῃ καὶ ὁ νεώτερος ἀδελφός του *Ἰουλιανός*, ἂν δὲν τὸν ἐπροστάτευεν ἡ αὐτοκράτειρα Εὐσεβία.

Διὰ τῆς προστασίας αὐτῆς σωθεὶς ὁ Ἰουλιανός, ὁ μόνος ἔτι ζῶν ἀνεψιὸς τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, ἐπί τινα μὲν χρόνον ἐσπούδασεν ἐν Ἀθήναις, εἶτα δ' ἐστάλη, νεαρὸς ἔτι τὴν ἡλικίαν, ὡς καῖσαρ εἰς τὴν Γαλατίαν, ἔνθα ἔδειξε, παρὰ τὴν νεανικήν του ἡλικίαν, πολλὰ δείγματα στρατιωτικῆς καὶ στρατηγικῆς ἀρετῆς ἐν τοῖς ἐναντίον τῶν γερμανικῶν λαῶν, τῶν Φράγκων καὶ τῶν Ἀλαμάνων, πολέμοις, κατανικήσας τούτους ὁλοσχερῶς παρὰ τὸ Στρασβοῦργον τῷ 359.

Τότε ἀκριβῶς ὁ Κωνστάντιος, θέλων νὰ ἐκστρατεύσῃ ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἐζήτησε παρὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ τὴν εἰς αὐτὸν ἀποστολὴν μέρους τοῦ ἐν Γαλατίᾳ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ. Τὸ στρατόπεδον τοῦ Ἰουλιανοῦ ἦτο ἱδρυμένον ἐν Λουτηκίᾳ τῆς Γαλατίας (ἐν τοῖς νῦν Παρισίοις), ὅτε ἀφίκετο ἡ διαταγὴ τοῦ Κωνσταντίου. Ὅταν ὁ Ἰουλιανὸς ἀνεκοίνωσε ταύτην εἰς τὸν στρατόν, οὗτος, μὴ θέλων νὰ καταλίπῃ τὸν Ἰουλιανόν, στασιάσας κατὰ τοῦ Κωνσταντίου, ἀνεκήρυξεν αὔγουστον τὸν Ἰουλιανόν. Ὁ Ἰουλιανὸς ἀνεκοίνωσε τὰ γενόμενα εἰς τὸν Κωνστάντιον καὶ προέτεινεν αὐτῷ συμβιβασμόν. Ἀλλ' ὁ Κωνστάντιος, ὅστις ἐξεστράτευε τότε ἐναντίον τῶν Περσῶν, μαθὼν τὰ γενόμενα καὶ οὐδένα στέργων συμβιβασμόν, διέκοψε τὴν κατὰ τῶν Περσῶν πολεμικὴν ἐνέργειαν, ἵνα ἐπέλθῃ κατὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὅστις καὶ αὐτὸς ἐπήρχετο κατὰ τοῦ Κωνσταντίου. Ἀλλ' ἐνῷ οὕτω μέγας ἠπειλεῖτο ἐμφύλιος πόλεμος ἐν τῷ κράτει, ὁ Κωνστάντιος ἀφικόμενος ἤδη εἰς Κιλικίαν τῆς Μ. Ἀσίας ἀπέθανε τῇ 30 Ὀκτωβρίου 361. Ἐπειδὴ οὐδεὶς πλὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ ὑπελείπετο ἐν τῇ ζωῇ κληρονόμος ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, ἀπεσοβήθη ὁ ἐμφύλιος πόλεμος καὶ ὁλόκληρον τὸ κράτος ἀνεγνώρισε τὴν ἀρχὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ.

Ἰουλιανὸς (361—363). Ὁ Ἰουλιανὸς ὡς ἡρωϊκὸς στρατιώτης καὶ στρατηγὸς καὶ ὡς πεπαιδευμένος βασιλεύς, μὴ στερούμενος καὶ εὐγενείας ἤθους, εἶχε πολλὰ προσόντα, ἵνα καταστῇ ἀγαθὸς ἡγεμών. Γεννηθεὶς τῷ 331, ἦτο ἑξαετὴς ὅταν, ἀποθανόντος τοῦ θείου αὐτοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Με-

Digitized by Google

γάλου, ἐπῆλθεν ἡ φοβερὰ σφαγὴ τῶν ἀρρένων συγγενῶν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐσώθησαν μόνον αὐτὸς καὶ ὁ ἀδελφός του Γάλλος. Ἡ πρώτη παίδευσις τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐγένετο ὑπ' ἀνδρὸς ἐμφυτεύσαντος αὐτῷ τὴν πρὸς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ἀγάπην. Ἀλλ' ὅταν συνεπλήρωσε τὸ δέκατον τρίτον ἔτος τῆς ἡλικίας, ἐκλείσθη μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Γάλλου εἰς μοναστήριον, ἵνα λάβωσιν ἀμφότεροι μοναχικὴν ἀνατροφήν. Ἀλλ' ἐνῷ ὁ μικρόνους Γάλλος ἐγένετο δεισιδαίμων καὶ φανατικὸς Χριστιανός, ὁ εὐφυὴς Ἰουλιανός, οὐδὲν διδασκόμενος ἄξιον λόγου ἐν τῷ περιωρισμένῳ μοναχικῷ βίῳ, ᾐσθάνθη ἀποστροφὴν πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ ἀνεμιμνήσκετο ἡδέως τῶν διδαγμάτων τῆς πρώτης παιδεύσεως αὐτοῦ. Ἐνεθυμεῖτο ἄλλωστε ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶχε προβάλει κανὲν ἠθικὸν κώλυμα εἰς τὸν σφαγέα τῆς οἰκογενείας του Κωνστάντιον. Μετὰ ὀκταετῆ τοιοῦτον μοναχικὸν βίον ἠδυνήθη πάλιν νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, διὰ τῆς προστασίας τῆς αὐτοκρατείρας Εὐσεβίας ἀπαλλαγεὶς τοῦ κατ' αὐτοῦ ὡσαύτως ἐπιβουλευομένου κινδύνου τοῦ θανάτου, μετέβη εἰς Ἀθήνας τῷ 354, ἵνα ἐν τῇ αὐτόθι περιφήμῳ τότε ῥητορικῇ καὶ φιλοσοφικῇ σχολῇ ἐξακολουθήσῃ τὰς σπουδὰς αὐτοῦ. Ἐν Ἀθήναις ὁ Ἰουλιανός, ἐλθὼν εἰς στενὰς σχέσεις πρὸς πολλοὺς ἐθνικοὺς ῥήτορας, σοφιστὰς καὶ φιλοσόφους καὶ ἐμπνευσθεὶς νέαν ἀγάπην πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα, ἐξεδήλου φανερῶς πλέον τὴν πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν ἀποστροφὴν αὐτοῦ. Ὁ Ἰουλιανὸς ἔβλεπεν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ μόνον τὸν βίᾳ ἐπιβληθέντα αὐτῷ μοναχικὸν περιορισμόν, ἐνῷ ἐν τῇ ἐθνικῇ θρησκείᾳ τὸ κάλλος τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως καὶ τέχνης.

Ἡ θρησκευτικὴ ἀπόπειρα τοῦ Ἰουλιανοῦ. Ἦτο τριακοντούτης ἤδη ὁ Ἰουλιανός, ὅτε διὰ τῆς συνδρομῆς τῶν περιστάσεων κατέστη μόνος κύριος τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἑδρεύων ἐν Κωνσταντινουπόλει. Τὸ πρῶτον μέλημά του ὑπῆρξεν ἡ ἀνασύστασις καὶ ἀνασύνθεσις τῆς ἀρχαίας θρησκείας, τὴν ὁποίαν ἐθεώρει ἀνωτέραν τῆς Χριστιανικῆς. Ἡ θρησκευτικὴ προσπάθεια τοῦ Ἰουλιανοῦ δὲν συνίσταται εἰς ἁπλῆν παλινόρθωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ πανθέου, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον εἰς ἀνάστασιν τῶν ἐθνικῶν ἀρχῶν τῶν εἰς τὰ εἴδωλα πιστευόντων. Ὁ τρόφιμος τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας, ὁ τραφεὶς διὰ τῆς μελέτης τοῦ Πλωτίνου καὶ τοῦ Ἰαμβλίχου καὶ ἐντρυφήσας εἰς τὰ θεοσοφικὰ ὄνειρα τῆς Ἀνατολῆς, παρέχει μὲν εἰς τοὺς ἀρχαίους θεοὺς ἀμείωτον πίστιν καὶ λατρείαν, ἀλλ' ἀναλύων αὐτοὺς καὶ ἐπικρίνων αἰσθάνεται τὰ τρωτὰ τῆς ἀρχαίας πίστεως καὶ ἠθικῆς. Ἀλλὰ καὶ ὁ νέος κόσμος δὲν τὸν εὐχαριστεῖ. Ἐν τῇ συναισθηματικῇ ταύτῃ καταστάσει εὑρισκόμενος, ἐπιχειρεῖ νὰ δημιουργήσῃ νέον θρησκευτικὸν καὶ ἠθικὸν κόσμον, μετέχοντα ἀμφοτέρων, ἀλλ' ἀφιστάμενον πολὺ μᾶλλον τοῦ χριστιανικοῦ ἢ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀπορρέοντα ἐκ τοῦ Ἡλίου. Περὶ τὸν δοτῆρα τοῦτον τοῦ φωτὸς καὶ πρωτουργὸν πάσης κινήσεως δημιουργεῖ ὁ Ἰουλιανὸς ἴδιον κοσμογονικὸν σύστημα καὶ ἐπὶ τῆς λατρείας τῶν θεῶν αὐτοῦ, οἵτινες οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἐκφάνσεις ἀφηρημένων ἐννοιῶν καὶ φυσικῶν δυνάμεων, ἐποικοδομεῖ τὰς βάσεις ἰδίας ἠθικῆς, ἥτις εἶναι ἀπόρροια τῶν νεοπλατωνικῶν δογμάτων.

Ὁ Ἰουλιανὸς ὑπῆρξε κατ' ἀρχὰς πρᾶος πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς καὶ ἀνεξίθρησκος πρὸς πάσας τὰς αἱρέσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἅμα τῇ ἀναβάσει του εἰς τὸν θρόνον οἱ διὰ θρησκευτικὰς αἰτίας ἐξωρισμένοι ἀνεκλήθησαν. Ἐσταλησαν πανταχοῦ διαταγαὶ νὰ παύσωσιν αἱ ἐπὶ Κωνσταντίου διώξεις, νὰ προτιμῶνται ὅμως οἱ πιστεύοντες εἰς τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν. Παραλλήλως οἱ κεκλεισμένοι ναοὶ τῶν ἀρχαίων θεῶν ἠνοίγοντο πανταχοῦ. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ἡ προτέρα του ἀνοχὴ ἀπέναντι τῶν Χριστιανῶν ἤρχισε νὰ μεταβάλληται εἰς πεῖσμα. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς δὲν ἐνήργησεν αἱματηρὸν διωγμὸν κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Τοὺς κατεδίωξεν ὅμως ἠθικῶς καὶ ἀπηγόρευσεν αὐτοῖς, πρὸς τοῖς ἄλλοις, νὰ σπουδάζωσιν ἐν τοῖς σχολείοις τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Εἰς οὐδὲν ὅμως ἴσχυσαν οὔτε τὰ μέτρα του, οὔτε ἡ προσωπική του ἀρετή, ὅπως ἀνακόψουν τὸν ροῦν τῆς ἱστορίας. Ἡ ἀρχαία θρησκεία εἶχεν ἀποθάνει καὶ ὁ Ἰουλιανὸς ἀπέμεινε ρωμαντικὸς ὀνειροπόλος της.

Πόλεμοι τοῦ Ἰουλιανοῦ. Παραλαμβάνων τὸν θρόνον ὁ Ἰουλιανός, εὗρισκε τὴν διοίκησιν ἐν ἀθλίᾳ καταστάσει. Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Κωνσταντίνου, πολὺ δὲ μᾶλλον ἐπὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ, οἱ φόροι εἶχον διπλασιασθῆ χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ εἶναι πλήρης χρημάτων ὁ δημόσιος θησαυρός. Οἱ βάρβαροι ἐξηγοράζοντο διὰ νὰ ἀφήνουν τὸ κράτος ἥσυχον, ὁ λαὸς ἐξηπατᾶτο διὰ μεγαλοπρεπῶν καὶ πολυδαπάνων θεαμάτων καὶ ἡ αὐλὴ ἐσπατάλα ἀφειδῶς. Πρῶτον ἔργον τοῦ Ἰουλιανοῦ ὑπῆρξεν ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ συρφετοῦ τῶν παρασίτων καὶ ἡ ἀποπομπὴ τῶν εὐνούχων. Τὴν προτέραν ἀκολασίαν τῆς αὐλῆς διεδέχθη ἁπλότης τροφῆς καὶ ἐνδυμασίας, περιορισμὸς τῶν διὰ θεάματα δαπανῶν. Ἐπηκολούθησεν ἀναδιοργάνωσις τοῦ τρόπου τῆς εἰσπράξεως τῶν φόρων καὶ αἰσθητὴ ἐλάττωσις αὐτῶν πρὸς ὄφελος τοῦ λαοῦ. Ἐξωτερικῶς ὁ μόνος ἐπικίνδυνος ἐχθρὸς ἦσαν οἱ Πέρσαι. Ὁ Κωνστάντιος ἀρκούμενος εἰς προχείρους τινὰς πάντοτε ἐπιτυχίας, εἶχε δυνηθῆ νὰ ἀπαλλαγῇ ὁριστικῶς τῆς ἀπειλῆς τοῦ βασιλέως αὐτῶν Σαπώρη. Ἀλλ' ὁ νικητὴς τῶν Γερμανῶν δὲν ἠνείχετο τὴν τοιαύτην ἀντίστασιν τῶν Περσῶν καὶ ἀπεφάσισε νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὴν ἀγερωχίαν τοῦ Σαπώρη διὰ τολμηροῦ ἐπιθετικοῦ πολέμου καὶ κατακτήσεως αὐτῆς τῆς Περσίας. Μετὰ τοιαύτης δὲ δραστηριότητος ἐπελήφθη τοῦ σχεδίου τούτου, ὥστε μετὰ τὴν ἔναρξιν τῶν παρασκευῶν ἐκκινήσας ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν Ἰούνιον τοῦ 362, διέδραμε ταχέως τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ἔφθασεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὸν Ἰούλιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Τὴν ἐκστρατείαν διεξήγαγεν ἐν ἀρχῇ ὁ Ἰουλιανὸς μετὰ πολλῆς ὁρμῆς καὶ ἀνδρείας, λαβὼν ἐπιθετικὴν στάσιν καὶ εἰσβαλὼν τολμηρῶς εἰς τὰς χώρας τῆς Περσίας ἀλλ' ὕστερον παραπλανηθεὶς εἰς ἐρήμους χώρας, ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ, παρακολουθούμενος ἐκ τοῦ συστάδην ὑπὸ μεγάλου στρατοῦ τῶν ἐχθρῶν. Κατὰ τὴν ὑποχώρησιν ταύτην τρωθεὶς ἔν τινι μικρᾷ ἀψιμαχίᾳ ἀπέθανεν ἐκ τῆς πληγῆς, κατὰ Ἰούλιον τοῦ 363 ἄγων τὸ 32ον ἔτος τῆς ἡλικίας. Ὁ Ἰουλιανὸς κατέλιπεν εὔφημον μνήμην καὶ ὡς ἑλληνιστὴς καὶ γλαφυρὸς συγγραφεὺς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, γράψας ἱκανὰς πραγματείας καὶ ἐπιστολάς, ὧν οὐκ ὀλίγαι σῴζονται μέχρι σήμερον.

Ἰοβιανὸς (363—364) Ἀποθανόντος τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἐπειδὴ οὐδεὶς πλέον ὑπῆρχε φυσικὸς κληρονόμος τῆς ἀρχῆς ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, ὁ στρατὸς ἀνηγόρευσεν ὡς αὐτοκράτορα ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης τὸν ἀνώτερον ἀξιωματικὸν *Ἰοβιανόν*, ὅστις ἦτο Χριστιανὸς καὶ μάλιστα ὀρθόδοξος. Οὗτος ἐθεώρησεν ἀναγκαῖον νὰ συνομολογήσῃ ἀμέσως εἰρήνην πρὸς τοὺς Πέρσας καὶ μάλιστα ἐπὶ ὅροις οὐχὶ ἐντίμοις διὰ τὸ ρωμαϊκὸν κράτος, ἀφοῦ δι' αὐτῆς ἀπεδίδοντο εἰς τοὺς Πέρσας πᾶσαι αἱ διὰ τῶν νικῶν τοῦ Γαλερίου προσαρτηθεῖσαι εἰς τὸ κράτος πέραν τοῦ Τίγρητος πέντε ἐπαρχίαι καὶ ἡ περίφημος ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ τούτου κειμένη πόλις Νίσιβις, ἡ ἐπὶ αἰῶνας διατελοῦσα μῆλον ἔριδος μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν. Πρὸς τούτοις ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος ἀνεκάλεσεν εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνάρρησιν αὐτοῦ τὰ ὑπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν ἐκδοθέντα διατάγματα καὶ ἀπέδωκεν εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν τὴν προτέραν ἐν τῷ κράτει θέσιν καὶ δύναμιν. Ἀλλ' ὁ Ἰοβιανός, πρὶν ἢ ἐπιστρέψῃ ἔτι εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐτελεύτησε καθ' ὁδὸν ἐκ νόσου ἐν Βιθυνίᾳ (364), ὀκτὼ μῆνας μετὰ τὴν ἀνάρρησίν του. Ὁ στρατὸς τότε ἀνηγόρευσεν αὐτοκράτορα τὸν ἐπίσης ὀρθόδοξον Χριστιανὸν στρατηγὸν *Οὐαλεντινιανόν*.

Οὐαλεντινιανὸς (364—375) καὶ Οὐάλης (364—378). Ὁ Οὐαλεντινιανὸς ὑπείκων εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ στρατοῦ ἅμα τῇ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀφίξει του, ἔστειλεν ὡς συνάρχοντα τὸν ἀδελφόν του *Οὐάλεντα*. Καὶ ὁ μὲν Οὐαλεντινιανὸς ἐκράτησε δι' ἑαυτὸν τὰς λατινογλώσσους χώρας τῆς Δύσεως καὶ ὥρισεν ὡς πρωτεύουσάν του τὰ Μεδιόλανα, ὁ δὲ Οὐάλης τὰς ἑλληνοφώνους ἐπαρχίας τῆς Ἀνατολῆς, ἐχούσας πρωτεύουσαν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ διχασμὸς οὗτος τῆς ἀρχῆς ἐπιφέρει ἔκτοτε τὸν χωρισμὸν τοῦ κράτους τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τοῦ τῆς Δύσεως, ἅτινα ἐπὶ βραχὺ μόνον ἡνώθησαν, ἐπὶ Θεοδοσίου, ὅπως χωρισθέντα ἔπειτα καὶ πάλιν ζήσωσιν ἑκάτερον ἴδιον βίον. Ὁ Οὐαλεντινιανὸς ἐπολέμησεν ἐπιτυχῶς ἐν τῇ Δύσει ἐναντίον τῶν διαφόρων γερμανικῶν φυλῶν, αἵτινες ἐποιοῦντο ἐπιδρομὰς κατὰ τοῦ κράτους, καὶ ἰδίως ἐναντίον τῶν Ἀλαμαννῶν, οἱ ὁποῖοι εἰσέβαλλον εἰς τὴν ἀνατολικὴν Γαλατίαν.

Ὁ *Οὐάλης*, ἄρχων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἦτο μὲν Χριστιανός, οὐχὶ ὅμως καὶ ὀρθόδοξος ὡς ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, ἀλλ' ἡμιαρειανός, καὶ ὡς τοιοῦτος κατεδίωκε τοὺς ὀπαδοὺς τῆς ὀρθοδοξίας καθ' ὅλον τὸ κράτος, θέλων νὰ ἐπιβάλῃ πανταχοῦ τοῦ κράτους τὸ δόγμα τῶν ἡμιαρειανῶν. Ἐνῷ δὲ θρησκευτικαὶ ἔριδες ἐτάρασσον τὴν ἐσωτερικὴν εἰρήνην τῆς Ἀνατολῆς, οἱ Πέρσαι ἐγένοντο πάλιν ἀπειλητικοὶ εἰς τὰ μεθόρια, ὑπὸ τὸν ἔτι ζῶντα καὶ βασιλεύοντα Σαπώρην Β'. Κατὰ τούτου ἐκστρατεύσας ὁ Οὐάλης κατώρθωσε νὰ τὸν ὑποχρεώσῃ, ὅπως συνομολογήσῃ εἰρήνην πρὸς τὸ κράτος.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως νέοι κίνδυνοι ἐνέσκηψαν ἐκ βορρᾶ κατὰ τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους. Οἱ Γότθοι, λαὸς γερμανικῆς καταγωγῆς, οἵτινες κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ' αἰῶνος μ. Χ. εἶχον ἱδρύσει δύο βαρβαρικὰ κράτη ἐκτεινόμενα ἀπὸ τῆς Βαλτικῆς θαλάσσης μέχρι τοῦ Εὐξείνου πόντου, τὸ τῶν Ὀστρογότθων (Ἀνατολικῶν Γότθων) καὶ τὸ τῶν Βησιγότθων (Δυτικῶν Γότθων), εἶχον προσέλθει εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Γ' αἰῶνος καὶ ἠπείλουν τώρα τὸ κράτος τοῦ Οὐάλεντος. Ὁ Οὐάλης ἐν ἀρχῇ τῆς βασιλείας αὐτοῦ ἐπολέμησεν ἐπὶ τρία ἔτη ἐναντίον τῶν Βησιγότθων, διότι οὗτοι εἶχον ὑποστηρίξει διὰ 30.000 ὁπλιτῶν σφετεριστήν τινα ἀντίπαλον τοῦ αὐτοκράτορος, καὶ ὑπεχρέωσε τὸν βασιλέα αὐτῶν Ἀθανάριχον, ὅστις ἦτο Χριστιανός, νὰ μὴ ἐπιτρέπῃ εἰς τοὺς Γότθους αὐτοῦ νὰ διαβαίνωσι τὸν Δούναβιν. Συγχρόνως κατώρθωσε νὰ δεχθῶσιν οἱ Βησιγότθοι τὸ δόγμα τῶν ἀρειανῶν. Ἕνεκα τούτου καὶ ἄλλοι τινὲς γερμανικοὶ λαοὶ (Γεπίδαι, Βανδῆλοι, Λογγοβάρδοι), δεχθέντες παρὰ τῶν Γότθων τὸν Χριστιανισμόν, ἐπρέσβευον τὸ δόγμα τῶν ἀρειανῶν.

Μετανάστευσις τῶν ἐθνῶν. Καθ' ὃν χρόνον ὅμως ὁ Οὐάλης ἕνεκα τοῦ κατὰ τῶν Περσῶν πολέμου εὑρίσκετο ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας, ἦλθον πρέσβεις τῶν Βησιγότθων τοῦ Ἀθαναρίχου (376) ζητοῦντες παρὰ τοῦ Οὐάλεντος, ἵνα ἐπιτρέψῃ αὐτοῖς νὰ διαβῶσι τὸν Δούναβιν καὶ ἐγκαθιστάμενοι ἐντεῦθεν τοῦ ποταμοῦ τούτου ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ κράτους, ὡς ὑπήκοοι τοῦ αὐτοκράτορος, νὰ ἀμύνωνται ἐναντίον τῶν βαρβάρων, ὑπὲρ τῆς ἀσφαλείας τοῦ κράτους. Ἡ αἰτία τοῦ τοιούτου παρὰ τῷ Οὐάλεντι διαβήματος τῶν Βησιγότθων ἦτο ἡ ἐξ ἀνατολῶν ἀκάθεκτος ἐπιδρομὴ νέου πολεμικωτάτου λαοῦ, μογγολικῆς καταγωγῆς, τῶν Οὔννων. Οὗτοι, ἀπωθήσαντες τοὺς Ἀλανούς, εἰσῆλθον εἰς τὴν χώραν τῶν Ὀστρογότθων, ἐφόνευσαν τὸν βασιλέα των Ἑρμάνριχον, ὑπέταξαν αὐτοὺς παρ' ὅλην τὴν ἀντίστασίν των καὶ προήλασαν πρὸς τὰ πρόσω, καταλαμβάνοντες πάσας τὰς μέχρι τοῦ Δουνάβεως χώρας καὶ ἀπειλοῦντες ἀμέσως τοὺς Βησιγότθους. Ὁ Οὐάλης ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς Βησιγότθους νὰ οἰκήσουν ἐν τῇ μεταξὺ τοῦ Δουνάβεως καὶ τοῦ Αἵμου Κάτω Μοισίᾳ, ἀλλ' ἐπὶ τῷ ὅρῳ νὰ παραδώσωσι τὰ ὅπλα αὐτῶν εἰς τὰς αὐτοκρατορικὰς ἀρχὰς καὶ παράσχωσιν ὡς ὁμήρους μέρος τῶν παίδων αὐτῶν, οἵτινες ἐστάλησαν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν.

Ἐπιδρομὴ τῶν Γότθων. Μετ' ὀλίγον ὅμως οἱ Βησιγότθοι ἐξηγέρθησαν ἕνεκα τῆς ἀσυστόλου ἐκμεταλλεύσεως, ἣν ὑφίσταντο ἐκ μέρους τῶν αὐτοκρατορικῶν ὑπαλλήλων, πωλούντων αὐτοῖς ἐπὶ βαρυτάταις τιμαῖς τὰ πρὸς τὸ ζῆν καὶ ἐνισχυθέντες ὑπὸ νέων γοτθικῶν στιφῶν, ἐλθόντων ἐκ τῶν πέραν τοῦ Δουνάβεως, μεθ' ὧν ἡνώθησαν καὶ Ἀλανοὶ καὶ Οὖννοι, ὑπερέβησαν τὸν Αἷμον καὶ ἐξεχύθησαν εἰς τὴν Θρᾴκην. Ὁ Οὐάλης ἐπῆλθε μετὰ στρατοῦ κατ' αὐτῶν, ἀλλ' ἐν τῇ μάχῃ ἣν συνῆψε πρὸς αὐτοὺς πλησίον τῆς Ἀδριανουπόλεως (9 Αὐγούστου 378) ἡττήθη κατὰ κράτος, ἀπολέσας τὰ δύο τρίτα τοῦ στρατοῦ του. Πληγωθεὶς δὲ καὶ ὁ ἴδιος καὶ ἀχθεὶς εἰς ἀχυρῶνά τινα ἐκάη ἐντὸς αὐτοῦ ὑπὸ τῶν πυρπολησάντων αὐτὸν βαρβάρων, ἀγνοούντων τὴν ἐνταῦθα παρουσίαν τοῦ αὐτοκράτορος.

Ὁλόκληρος τώρα ἡ ὕπαιθρος χώρα μέχρι Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου εὑρίσκετο εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἐπιδρομέων, ὧν τὴν ὁρμὴν ἀνέκοπτον μόνον τὰ τείχη καὶ τὰ ὀχυρώματα τῶν πόλεων. Τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπειληθεῖσαν ὑπερήσπισε τότε ἐπιτυχῶς ἡ χήρα αὐτοκράτειρα Δομνίκα διὰ μισθοφόρων Σαρακηνῶν, οὓς προσεκάλεσεν ἐξ Ἀσίας.

Ἐν τῷ μεταξὺ τὸν ἐν τῇ Δύσει δύο ἔτη πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Οὐάλεντος ἀποθανόντα αὐτοκράτορα Οὐαλεντινιανὸν εἶχε διαδεχθῆ ὁ υἱὸς αὐτοῦ *Γρατιανός*, μόλις δεκαεξαετής. Ὁ Γρατιανὸς ἦτο ὅπως καὶ ὁ πατήρ του ὀρθόδοξος, δὲν ἔδειξεν ὅμως πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους Χριστιανοὺς καὶ τοὺς ἐθνικοὺς τὴν μετριοπάθειαν καὶ ἀνοχὴν τοῦ πατρός, καταδιώξας αὐτούς. Ὁ Γρατιανὸς κατέλιπε τὴν διοίκησιν τῆς Ἰταλίας εἰς τὸν ἑτεροθαλῆ ἀδελφὸν αὐτοῦ Οὐαλεντινιανόν, αὐτὸς δὲ περιωρίσθη εἰς τὴν διοίκησιν τῶν κυρίως δυτικῶν χωρῶν, ὑπερασπίζων αὐτὰς ἐναντίον τῶν ἀπὸ Γερμανίας βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν. Ὅταν οἱ Βησιγότθοι ἐξεστράτευσαν ἐναντίον τοῦ θείου του Οὐάλεντος καὶ εἰσέβαλον εἰς τὴν Θρᾴκην, ὁ Γρατιανὸς παρεσκευάσθη εὐθὺς ἵνα ἔλθῃ εἰς βοήθειαν αὐτοῦ, ἀλλ' ἐκωλύθη ἐπὶ μικρὸν ἕνεκα πολέμου τινος πρὸς τοὺς Ἀλαμαννούς, οὓς ἐνίκησεν. Ὁ Γρατιανὸς ἐλθὼν εἰς τὸ θέατρον τοῦ ἀνατολικοῦ πολέμου, μετὰ τὴν πανωλεθρίαν τοῦ Οὐάλεντος, εὗρε τὸ κράτος ἐν διαλύσει. Καὶ ἡ μὲν Ἀδριανούπολις καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις ἐσώθησαν ἀπὸ τῶν ἐπιδρομέων. Ἀλλ' ὁ βαρβαρικὸς χείμαρρος, ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς Θρᾴκης, κατέκλυσε τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θεσσαλίαν, μόνον πρὸ τῶν ὠχυρωμένων πόλεων ἀναχαιτιζόμενος, λεηλατῶν δὲ καὶ φθείρων ἅπασαν τὴν ὕπαιθρον χώραν. Ἡ λοιπὴ εὐρωπαϊκὴ Ἑλλὰς μέχρι τῆς Πελοποννήσου καὶ αὐτῆς τῆς Κρήτης, μολονότι διασωθεῖσα ἀπὸ τῆς γοτθικῆς ἐπιδρομῆς, εὑρίσκετο εἰς οὐχὶ καλυτέραν θέσιν ἕνεκα δεινοῦ σεισμοῦ, συμβάντος τῷ 375 καὶ πληρώσαντος ἐρειπίων τὰς ἑλληνικὰς χώρας πλὴν τῆς Ἀττικῆς. Πρὸ τῆς τοιαύτης καταστάσεως ὁ Γρατιανός, μὴ δυνάμενος νὰ διοικήσῃ μόνος ὁλόκληρον τὸ κράτος, ἀνεκήρυξεν αὐτοκράτορα τῆς Ἀνατολῆς τὸν πρῴην δοῦκα τῆς Μοισίας *Θεοδόσιον*.

Β'. Θεοδόσιος ὁ Μέγας καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ. ***Θεοδόσιος Α' ὁ Μέγας (379—395).*** Ὁ Θεοδόσιος ἦγε τότε ἡλικίαν τριάκοντα τριῶν ἐτῶν, εἶχεν ἐπιδείξει δὲ προηγουμένως μεγάλην ἱκανότητα πολεμῶν ἐν Ἱσπανίᾳ καὶ ἐν Μοισίᾳ κατὰ

Digitized by Google

τῶν Σαρματῶν. Σπεύσας νῦν ἐκ Σιρμίου τῆς Παννονίας, ὅπου ἀνηγορεύθη ἐπισήμως αὔγουστος ἐστράφη πρὸς τοὺς Γότθους. Οὗτοι μετὰ τὴν παρὰ τὴν Ἀδριανούπολιν νίκην των κατεῖχον ἁπάσας τὰς ἀπὸ τῆς Σκυθίας μέχρι τῆς Θράκης χώρας. Μόνον δὲ τὴν Μακεδονίαν εἶχον ἐκκενώσει, ἀναγκασθέντες ὑπὸ δεινοῦ λοιμοῦ, ἐπελθόντος τὸ φθινόπωρον τοῦ 378. Τὴν Θεσσαλονίκην λοιπόν, μένουσαν ἐλευθέραν, ἀπεφάσισεν ὁ Θεοδόσιος νὰ καταστήσῃ πρῶτον κέντρον ἐνεργείας. Παραλλήλως πρὸς τὰς στρατιωτικὰς προετοιμασίας ἐχρησιμοποίησε καὶ τὴν διπλωματικὴν ὁδόν, ἐπωφελούμενος τῆς διασπάσεως τῶν Γότθων μετὰ τὴν νίκην τῆς Ἀδριανουπόλεως. Ὅταν ἐπεχειρήθη ὁ πόλεμος, τὸ θέρος τοῦ 379, αὐτὸς μὲν ἔδραμεν ἐκ Θεσσαλονίκης εἰς τὰ βόρεια τῆς Μακεδονίας, τὴν δ' ἐν Θράκῃ ἐπίθεσιν κατὰ τῶν βαρβάρων ἀνέθηκεν εἰς ἕνα τῶν πρὸς αὐτὸν προσχωρησάντων Γότθων, τὸν Μοδάρην. Οὗτος διὰ τῆς συνέσεως καὶ δεξιότητος αὐτοῦ ἐπήνεγκε μεγίστην φθορὰν εἰς τοὺς ὁμοφύλους του καὶ συνέτριψε τὸ ἠθικόν των. Τὸν ὄλεθρον τούτων τῶν Γότθων συνεπλήρωσεν ὁ Θεοδόσιος διὰ νέων νικῶν. Οἱ Γότθοι τότε ἠναγκάσθησαν νὰ συνάψωσι πρὸς τὸν Θεοδόσιον συνθήκας συμμαχίας καὶ νὰ παραδώσωσιν ὁμήρους.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 380 ἐπέστρεψεν εἰς Θεσσαλονίκην, ὁπόθεν ἔμελλε νὰ μεταβῇ διὰ πρώτην φορὰν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἀλλ' ἀσθενήσας ἐπικινδύνως ἠναγκάσθη ν' ἀναβάλῃ τὸ ταξίδιόν του. Οἱ Γότθοι τότε, ἐπωφελούμενοι τῆς ἀσθενείας τοῦ αὐτοκράτορος, ἐξώρμησαν ἐκ νέου ἀπὸ τῶν παριστρίων χωρῶν πρὸς νότον καὶ εἰσήλασαν εἰς τὴν Ἤπειρον, τὴν Μακεδονίαν, τὴν Θεσσαλίαν, τὴν Ἀχαΐαν. Ἐν τοιαύτῃ κρισίμῳ θέσει εὑρισκόμενος ὁ Θεοδόσιος, ἐζήτησε βοήθειαν παρὰ τοῦ Γρατιανοῦ, ὅστις, καίτοι ταλαιπωρούμενος ὑπὸ τῶν Βανδήλων, τοῦ ἀπέστειλε δύο γενναίους Φράγκους στρατηλάτας, οἱ ὁποῖοι ἀπώθησαν τοὺς ἐπιδρομεῖς πρὸς τὴν Θράκην. Οἱ Γότθοι, ἀπολέσαντες ἐν τῷ μεταξὺ καὶ τοὺς ἡγεμόνας των, ἠναγκάσθησαν νὰ συνάψωσιν ἐκ νέου εἰρήνην. Διὰ τῆς εἰρήνης ταύτης ὁ Θεοδόσιος ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς Γότθους νὰ κατοικήσωσι πάλιν ἐν Μοισίᾳ ὡς ὑπήκοοι τοῦ κράτους μετά τινος περιωρισμένης αὐτονομίας, ὑποχρεούμενοι νὰ συγκροτήσωσι στρατὸν 40.000 ἀνδρῶν ὑπηρετούντων ὑπὸ ἰδίους ἀρχηγοὺς ἐν τῷ στρατῷ τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ στρατὸς οὗτος, καλούμενος τιμητικῶς στρατὸς συμμαχικός, στρατὸς τῶν «φοιδεράτων» (foederati), ἦτο μὲν χρήσιμος ὑπὸ ἔποψιν καθαρῶς στρατιωτικήν, ἀλλ' ἐν τούτῳ ἦτο ἐπικίνδυνος ἕνεκα τῶν πρὸς ἀποστασίαν ῥοπῶν αὐτοῦ, ὡς ἀπέδειξαν τοῦτο τὰ μετ' ὀλίγον συμβάντα. Μετ' ὀλίγον ὁ Θεοδόσιος ἀπηλλάγη καὶ νέου κινδύνου, τοῦ ἐκ τῶν Σαρματῶν καὶ Γροθίγγων, χάρις εἰς τὴν εὐφυΐαν καὶ τὴν γενναιότητα τοῦ στρατηγοῦ αὐτοῦ Προμώτου.

Ὁ Θεοδόσιος ἀφοῦ εἰρήνευσε τὴν Ανατολὴν ἐξωτερικῶς, ἐζήτησε νὰ δώσῃ εἰς αὐτὴν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἡσυχίαν δι' ἰσχυρᾶς καὶ συνετῆς κυβερνήσεως. Κατεδίωξεν, ἀλλ' οὐχὶ αἱματηρῶς, τὴν ἐθνικὴν λατρείαν, ἀπαγορεύσας ἐπισήμως διὰ νόμου τὴν τέλεσιν αὐτῆς καὶ διαλύσας τοὺς συλλόγους τῶν ἐθνικῶν ἱερέων καὶ διατάξας νὰ κλεισθῶσιν οἱ ναοὶ καὶ νὰ δημευθῶσιν αἱ περιουσίαι αὐτῶν, ἐφρόντισε νὰ καταπαύσῃ τὰς ἐσωτερικὰς ἐν τῇ χριστιανικῇ Ἐκκλησίᾳ ἔριδας, αἵτινες προήρχοντο ἀπὸ τῶν ἀρειανῶν, τῶν ἡμιαρειανῶν καὶ τῶν πνευματομάχων, συνεκάλεσε κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου Β΄ οἰκουμενικὴν σύνοδον ἐν Κωνσταντινουπόλει (381) καὶ ἐθέσπισε πολλὰς διατατάξεις ἀναφερομένας εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας.

Παρὰ ταῦτα ἡ φιλόφρων διάθεσις τοῦ Θεοδοσίου πρὸς τοὺς Γότθους καὶ αἱ ἕνεκα τῶν βαρέων φόρων καὶ τῶν πολυδαπάνων ἑορτῶν πιέσεις ἔγιναν, βραχὺν ἤδη χρόνον μετὰ τὸ τέλος τοῦ γοτθικοῦ πολέμου, αἰτία μεγάλων ταραχῶν. Τοιαῦται ταραχαὶ συνέβησαν ἐν Τόμει, ἐν Βηρυτῷ, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, κυρίως ὅμως ἐν Ἀντιοχείᾳ καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ. Κατὰ τὰ τέλη Φεβρουαρίου τοῦ 387 ἀνεκοινώθη εἰς τοὺς κατοίκους τῆς πολυανθρώπου Ἀντιοχείας ἐπιβολὴ ἐκτάκτου φόρου χάριν μελετωμένων πανηγυρισμῶν. Ἡ εἴδησις αὕτη ἐπροκάλεσε μεγάλην ταραχὴν τοῦ λαοῦ, ὅστις ἐξεχύθη εἰς τοὺς δρόμους, ἔθραυσε καὶ κατερρύπανε τοὺς ἀνδριάντας τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἐπυρπόλησε τοὺς οἴκους τῶν συνηγορησάντων ὑπὲρ τῆς βασιλείας. Καταπνιγείσης ὅμως μετ' ὀλίγον τῆς στάσεως ταύτης ὑπὸ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ, ὁ Θεοδόσιος ἐθεώρησεν ὑπεύθυνον ὁλόκληρον τὴν πόλιν καὶ τὴν ἐτιμώρησε σκληρῶς, στερήσας αὐτὴν πάντων τῶν θεαμάτων, τῶν ἀστικῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν προνομίων. Μετὰ δύο ἔτη (390) ἐξερράγη ἡ πολὺ σημαντικωτέρα στάσις τῆς Θεσσαλονίκης, προελθοῦσα ἐκ διαφορᾶς μεταξὺ τῶν πολιτῶν καὶ τῆς ἐκ Γότθων φρουρᾶς. Ὁ λαὸς τῆς Θεσσαλονίκης ἐξεγερθεὶς κατὰ τοῦ Γότθου φρουράρχου Βοθερίχου, ἐφόνευσεν αὐτὸν καὶ ἄλλους τῶν ἐν τῇ πόλει ἐπισήμων. Ὁ Θεοδόσιος ἐξεδικήθη σκληρῶς. Ὅταν μετ' ὀλίγον ὁ λαὸς τῆς Θεσσαλονίκης συνέρρευσεν ἀνύποπτος εἰς τὸν ἱππόδρομον, περιεκυκλώθη αἰφνιδιαστικῶς ὑπὸ στρατοῦ καὶ κατεσφάγη ἀπανθρώπως. Ἑπτακισχίλια, κατά τινας δὲ δεκαπεντακισχίλια, ὑπῆρξαν τὰ θύματα τῆς φονικῆς ἐκείνης ἡμέρας.

Τὰ ἐν τῇ Δύσει. Ἐνῷ ταῦτα συνέβαινον ἐν τῷ ἀνατολικῷ τμήματι τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους, ἐν τῷ δυτικῷ τμήματι ὁ νεαρὸς ἀλλὰ γενναῖος αὐτοκράτωρ *Γρατιανὸς* ἕνεκα τῆς μεγάλης αὐτοῦ πρὸς τὸν στρατὸν αὐστηρότητος, διήγειρε δυσαρεσκείας, ἃς ἐπωφεληθεὶς γενναῖός τις ἐξ Ἰβηρίας ἀξιωματικὸς *Μάξιμος*, ἐπανεστάτησεν ἐν Βρεττανίᾳ κατὰ τοῦ Γρατιανοῦ ἀναγορευθεὶς αὐτὸς ὑπὸ τοῦ στρατοῦ αὐτοκράτωρ. Ὁ Μάξιμος εὐθὺς μετὰ τὴν ἀποστασίαν καὶ τὴν ἀνάρρησιν αὐτοῦ ἐπῆλθεν ἐναντίον τοῦ ἐν Γαλατίᾳ εὑρισκομένου Γρατιανοῦ, ὅστις ἐγκαταλειφθεὶς ὑπὸ τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ ἐφονεύθη φεύγων παρὰ τὸ Λούγδουνον τῆς Γαλατίας (383). Ὁ Θεοδόσιος ἀνεγνώρισεν ἐν ἀρχῇ ἐξ ἀνάγκης, τὸν Μάξιμον ὡς αὐτοκράτορα τῶν δυτικῶν χωρῶν (Βρεττανίας, Γαλατίας καὶ Ἰβηρίας), ὑποχρεώσας αὐτὸν νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἐπὶ τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς ἀρχὴν τοῦ νεωτέρου ἀδελφοῦ τοῦ Γρατιανοῦ *Οὐαλεντινιανοῦ τοῦ Β΄*. Ἀλλ' ὅτε οὗτος, ἐπελθὼν καὶ κατὰ τῆς Ἰταλίας καὶ τρέψας εἰς φυγὴν τὸν Οὐαλεντινιανὸν Β΄, κατέστη κύριος ὁλοκλήρου τῆς Δύσεως, ὁ Θεοδόσιος προσέδραμεν εἰς τὰ ὅπλα καὶ ἐπελθὼν κατὰ τοῦ σφετεριστοῦ ἐνίκησεν αὐτὸν ἐν Παννονίᾳ. Ὁ Μάξιμος φεύγων ἐφονεύθη ἐν τῇ ἰταλικῇ πόλει Ἀκυληΐᾳ (388). Ὁ Θεοδόσιος γενναιοφρόνως νῦν ἔδωκεν εἰς τὸν Οὐαλεντινιανὸν Β΄ πᾶσαν τὴν ἀρχὴν τῆς Δύσεως. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἐφονεύθη ὁ Οὐαλεντινιανὸς Β΄ ὑπὸ τοῦ ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ στρατιωτικῇ ὑπηρεσίᾳ εὑρισκομένου Φράγκου *Ἀρβογάστου*, ὅστις, ἀναγορεύσας αὐτοκράτορα τὸν Ῥωμαῖον γραμματέα αὐτοῦ *Εὐγένιον*, ἤθελεν αὐτὸς πράγματι νὰ ἄρχῃ ἀντὶ τοῦ νέου αὐτοκράτορος (392). Ἀλλ' ὁ Θεοδόσιος, ἐπελθὼν νῦν κατὰ τῶν νέων σφετεριστῶν, ἐνίκησεν αὐτοὺς ταχέως. Καὶ ὁ μὲν Εὐγένιος ἐφονεύθη ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ νικητοῦ, ὁ δὲ Ἀρβόγαστος ηὐτοχειριάσθη (394). Οὕτω ὁ Θεοδόσιος ἥνωσεν ὁλόκληρον τὸ κράτος ὑπὸ τὰ σκῆπτρα αὐτοῦ. Ἀλλὰ μικρὸν μόνον ἐπέζησε τῆς ἐπιτυχίας ταύτης, ἀποθανὼν μετὰ ἓν ἔτος (395) καὶ καταλιπὼν τὴν ἀρχὴν εἰς τοὺς δύο υἱοὺς αὐτοῦ: τον *Ἀρκαδιον*, ὃν κατέστησεν αὐτοκράτορα τῆς Ἀνατολῆς, καὶ τὸν *Ὀνώριον*, ὃν κατέστησεν αὐτοκράτορα τῆς Δύσεως. Ἀπὸ τοῦ ἔτους τούτου, ἐπειδὴ οὐδέποτε πλέον ἢ ἐν παρόδῳ μόνον ἡνώθησαν τὰ δύο τμήματα τοῦ κράτους ὑπὸ μίαν ἀρχὴν καὶ κυβέρνησιν, χρονολογεῖται ὑπό τινων ἡ ἀρχὴ τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ κρατους τῆς Ἀνατολῆς, ἤτοι τοῦ βυζαντινοῦ.

Ἀρκαδιος (395—408). Ἐπὶ τοῦ *Ἀρκαδίου* (τὸ κράτος τοῦ ὁποίου περιελάμβανε τὸ Ἰλλυρικόν, ἤτοι τὴν Δακίαν καὶ Μακεδονίαν καὶ τὴν Ἀνατολήν, ἤτοι Ἀσίαν, Πόντον, Ἀνατολήν, Θράκην καὶ Αἴγυπτον), ἕνεκα τῆς ἀπειρίας του καὶ τῆς ἀνικανότητος καὶ φαυλότητος τῶν συμβούλων αὐτοῦ, ἐπῆλθον πολλαὶ συμφοραὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν κράτος.

Αἱ ἐπιδρομαὶ τοῦ Ἀλαρίχου. Ἅμα τῇ ἀνόδῳ του εἰς τὸν θρόνον ἐπανεστάτησαν οἱ Γότθοι καὶ καταστήσαντες ἀρχηγὸν αὐτῶν τὸν γενναῖον *Ἀλάριχον* εἰσήλασαν εἰς τὰς ἐντεῦθεν τοῦ Αἵμου ἐπαρχίας τοῦ κράτους (396). Καὶ ἀφοῦ ἐν Θράκῃ προήλασαν μέχρι τῶν τειχῶν αὐτῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐστράφησαν εἶτα πρὸς νότον, ἁρπάζοντες καὶ λεηλατοῦντες πᾶσαν τὴν χώραν, καὶ προὐχώρησαν μέχρι τῆς Πελοποννήσου. Αἱ Θερμοπύλαι κατελήφθησαν ἀνυπεράσπιστοι ἕνεκα προδοσίας. Προχωροῦντες πρὸς νότον οἱ Γότθοι τοῦ Ἀλαρίχου, συνήντησαν ἀντίστασιν ἐκ μέρους τῶν Θηβαίων καὶ ἐπειδὴ δὲν ἐπεθύμουν νὰ χρονοτριβοῦν, ἄφησαν τὰς Θήβας, εἰσήλασαν εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ κατέλαβον τὸν Πειραιᾶ, τὸν ὁποῖον ἐλεηλάτησαν. Τὰς Ἀθήνας ἔσωσεν ἡ καλὴ κατάστασις τῶν τειχῶν, τὰ ὁποῖα εἶχον ἀνοικοδομηθῆ ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Οὐαλεριανοῦ, οὐδὲν δὲ εἶχον πάθει κατὰ τὸν σεισμὸν τοῦ 375. Κατόπιν οἱ Γότθοι, κατὰ τὴν εἰς Πελοπόννησον προέλασιν αὐτῶν, κατέλαβον τὴν Ἐλευσῖνα, κατέστρεψαν τὸν ἐκεῖ ναὸν τῆς Δήμητρος καὶ τὰ ἄλλα μνημεῖα τέχνης, ἐφόνευσαν τὸν τελευταῖον ἱεροφάντην τῶν ἐλευσινίων μυστηρίων, ἐπροχώρησαν εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ κατέλαβον ἀμαχητὶ τὴν Κόρινθον, τὸ Ἄργος, τὴν Σπάρτην κλπ., τὰς ὁποίας ἐλεηλάτησαν. Ἡ κάθοδος αὕτη τῶν Γότθων ὑπῆρξε καταστρεπτικὴ διὰ τὴν ἑλληνικὴν τέχνην, διότι οἱ ἐπιδρομεῖς ἦσαν φανατικοὶ Χριστιανοὶ ἀρειανοὶ καὶ ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς μισαλλοδόξους ἱερεῖς κατέστρεφον μετὰ μανίας τὰ μνημεῖα της ἀρχαίας τέχνης, νομίζοντες ὅτι ἐπετέλουν θρησκευτικὸν καθῆκον καὶ θεάρεστον ἔργον.

Ἀπέναντι τῆς φοβερᾶς ταύτης βαρβαρικῆς ἐπιδρομῆς οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει σύμβουλοι τοῦ Ἀρκαδίου, ἐρίζοντες καὶ ἀλληλομισούμενοι, ἔμενον μᾶλλον ἀδιάφοροι. Ὁ στρατὸς τοῦ κράτους συνέκειτο τότε κυρίως ἐκ μισθοφόρων Γερμανῶν, ἐν οἷς τὸ κυριώτερον μέρος ἀπετέλουν πάλιν οἱ Γότθοι. Οὗτοι ἀπετέλουν καὶ τὸν συμμαχικόν, λεγόμενον, στρατὸν καὶ ἐστασίαζον πρὸς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει κυβερνῶντας, καθ' ὃν χρόνον ὁ Ἀλάριχος διέτρεχε λεηλατῶν τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας τοῦ κράτους. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους καὶ οἱ Οὖννοι εἰσέβαλον εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, εἰσερχόμενοι ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης διὰ τῶν στενῶν τοῦ Καυκάσου. Οἱ Γότθοι, ἀποσταλέντες πρὸς ἄμυναν τῆς Μ. Ἀσίας ἐναντίον τῶν Οὕννων, ἐστασίασαν καὶ οὗτοι. Ἐν τοιαύτῃ οἰκτρᾷ καταστάσει εὑρισκομένων τῶν πραγμάτων ἐνεφανίσθη ὡς σωτὴρ τοῦ κράτους ὁ *Στελίχων*, συνετός, γενναῖος καὶ χρηστὸς Βανδῆλος σύμβουλος τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Δύσεως Ὁνωρίου. Εὐθὺς ὡς ἦλθεν οὗτος εἰς Πελοπόννησον μετὰ στόλου καὶ στρατοῦ, ἐπετέθη κατὰ τῶν ἐν Ἀρκαδίᾳ εὑρισκομένων Γότθων καὶ περὶ τὸ ὄρος Φολόη τοὺς ἐνίκησεν. Ἡ νίκη ἐκείνη τοῦ Στελίχωνος ἀπήλλαξε μὲν τὴν Ἑλλάδα τῆς γοτθικῆς ἐπιδρομῆς, ἀλλὰ δὲν κατέβαλε καθ' ὁλοκληρίαν τὸν Ἀλάριχον, ὅστις παραμείνας ἀκαταδίωκτος διέφυγε καὶ διαπεραιωθεὶς ἐκ τῆς Πελοποννήσου μετὰ πάσης τῆς λείας εἰσήλασεν εἰς τὴν Αἰτωλίαν, ἐκεῖθεν δὲ διέβη εἰς τὴν Ἤπειρον.

Οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει σύμβουλοι τοῦ Ἀρκαδίου, παραδόξως φερόμενοι καὶ φθονοῦντες ἴσως τὴν δόξαν τοῦ Στελίχωνος, διώρισαν αἴφνης τὸν Ἀλάριχον διοικητὴν καὶ ἀρχιστράτηγον τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἤτοι πασῶν τῶν ἐν Εὐρώπῃ ἑλληνικῶν χωρῶν, πλὴν τῆς Θράκης καὶ τῆς Κάτω Μοισίας. Ἔχων οὕτως ὁ Ἀλάριχος τὴν ἕδραν αὐτοῦ κατὰ τὸ μεταίχμιον τῶν δύο κρατῶν, δὲν ἔπαυσε μὲν καρπούμενος παντοδαπὰ κέρδη ἐκ τῶν εἰς τὴν διοίκησιν αὐτοῦ ὑποκειμένων ἑλληνικῶν χωρῶν, μετεχειρίζετο δὲ τὴν Ιλλυρίαν ὡς ἀφετηρίαν φοβερῶν κατὰ τῆς Ἰταλίας ἐπιθέσεων, αἵτινες, ἐντονώτεραι γενόμεναι μετὰ τὴν ἐν ἔτει 408 θανάτωσιν τοῦ Στελίχωνος ὑπὸ τοῦ Ὁνωρίου, ἀπέληξαν εἰς τὴν ἅλωσιν καὶ διαρπαγὴν αὐτῆς τῆς Ῥώμης τῇ 24 Αὐγούστου 410. Ὀλίγους μῆνας μετὰ τὸ κατόρθωμα τοῦτο ἀπέθανεν ὁ Ἀλάριχος αἰφνιδίως ἐν Βρεττίᾳ.

Ρουφῖνος, Γαϊνᾶς, Εὐτρόπιος, Τριβίγιαδος. Ἡ εὐδοκίμησις τοῦ Ἀλαρίχου κατὰ τὴν ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐπιδρομήν του ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἀδυναμίας καὶ ἀβουλίας τοῦ αὐτοκράτορος Ἀρκαδίου, ἐκ τῆς ἐλλείψεως σοβαροῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ ἐκ τῆς ἰσχύος, ἣν εἶχεν ἀποκτήσει παρὰ τῇ αὐλῇ ὁ φιλόδοξος καὶ ῥαδιοῦργος *Ρουφῖνος*, Γαλάτης ἐκρωμαϊσθείς, ὅστις ἐν τῇ ἀμέτρῳ αὐτοῦ φιλοδοξίᾳ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐπρόδωσε τὸ ἀνατολικὸν κράτος συνεννοηθεὶς μετὰ τοῦ Ἀλαρίχου καὶ βοηθήσας αὐτὸν διὰ τῆς παθητικῆς στάσεώς του. Ὁ Ρουφῖνος τόσην ἰσχὺν εἶχεν ἀποκτήσει παρὰ τῷ Ἀρκαδίῳ, ὥστε ἔμελλε νὰ γίνῃ πενθερὸς αὐτοῦ, ἂν μὴ ἐπενέβαινεν ὁ πανοῦργος ἀρχιθαλαμηπόλος τοῦ Αρκαδιου Εὐτρόπιος, ὅστις ἐν προσωρινῇ ἀπουσίᾳ τοῦ Ρουφίνου ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἔστεψε τὸν αὐτοκράτορα μετὰ τῆς ὡραίας Εὐδοξίας, θυγατρὸς Φράγκου ἀξιωματούχου (395). Ὀλίγους μῆνας κατόπιν ἐπέστρεψαν ἐξ Ἰταλίας οἱ στρατιῶται, τοὺς ὁποίους εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Θεοδόσιος ἐναντίον τοῦ σφετεριστοῦ Εὐγενίου ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν τὸν Γότθον *Γαϊνᾶν*, ὅστις μόλις ἀφικόμενος εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐφόνευσε τὸν Ρουφῖνον. Ὁ θάνατος τοῦ Ρουφίνου μετεβίβασε τὴν πραγματικὴν ἐξουσίαν εἰς τὸν Γαϊνᾶν καὶ εἰς τὸν φαῦλον καὶ τυραννικὸν *Εὐτρόπιον*. Ἀλλὰ καὶ οὗτος περιελθὼν εἰς ἔριδα πρὸς τὸν Γαϊνᾶν, κατεδιώχθη ὑπ' αὐτοῦ καὶ κατέφυγεν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας ὡς εἰς ἄσυλον. Τεθεὶς τότε ὡς ἱκέτης ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, καθῃρέθη μὲν ἀπὸ παντὸς ἀξιώματος καὶ ἀπέβαλε πᾶσαν τὴν περιουσίαν, ἀνόμως κτηθεῖσαν, ἀλλὰ δὲν ἐθανατώθη, ἐπιτραπέντος αὐτῷ ν' ἀπέλθῃ ἐξόριστος εἰς Κύπρον. Ἅμα τῇ ἐξόδῳ του ὅμως ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἔμεινεν ἀπροστάτευτος καὶ ἐφονεύθη διαταγῇ τοῦ Γαϊνᾶ ἐν Χαλκηδόνι τῷ 399. Ἀπομείνας μόνος ὁ Γαϊνᾶς, συνέπραττε φανερῶς μετὰ τοῦ *Τριβιγιάδου* διοικητοῦ τῶν ἐκ Γερμανῶν αὐτοκρατορικῶν στρατιῶν τῆς Φρυγίας, ὅστις ἀπὸ τοῦ ἔαρος τοῦ 399 εἶχεν ὑψώσει τὴν σημαίαν τῆς ἀνταρσίας, νῦν δὲ μετὰ τοῦ Γαϊνᾶ ἐδῄου τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ ἠπείλει αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ Ἀρκάδιος, μὴ δυνάμενος νὰ πράξῃ ἄλλο τι, ὑπέκυψεν εἰς τοὺς ἀτιμωτικοὺς ὅρους τοῦ Γαϊνᾶ καὶ ἐπέτρεψε τὴν εἴσοδον αὐτοῦ καὶ τοῦ Τριβιγιάδου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοὺς Γότθων, ἀνερχομένων εἰς 30 000. Ἡ τοιαύτη συρροὴ Γότθων ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐγέννησε μεγάλην δυσφορίαν παρὰ τῷ λαῷ, ὅστις ἐπιτεθεὶς μετ' ὀλίγον ἐναντίον των ἐξ ἀσημάντου ἀφορμῆς, πολλοὺς ἐξ αὐτῶν ἔσφαξε, τοὺς δ' ἄλλους ἐξεδίωξε μετὰ τοῦ Γαϊνᾶ (400). Κατόπιν τῶν γεγονότων τούτων ὁ Γαϊνᾶς ἐτράπη πρὸς τὴν Θράκην, ἐπεχείρησεν ἀνεπιτυχῶς νὰ διαπεραιωθῇ εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ τέλος ἐφονεύθη πολεμῶν κατὰ τῶν Οὕννων πέραν τοῦ Ἴστρου.

Ἡ αὐτοκράτειρα Εὐδοξία. Μετὰ τὸν φόνον καὶ μοῦ Γαϊνᾶ ὡς σύμβουλος τοῦ Ἀρκαδίου ἐν ὀνόματι αὐτοῦ ἦρχεν ἡ ἀγέρωχος βασίλισσα *Εὐ-*

Digitized by Google

δοξία, προκαλέσασα διὰ τῆς τυραννίας καὶ τῆς ἀκολασίας αὐτῆς τὴν ἔντονον ἐπίθεσιν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ὁ ἱεράρχης οὗτος ἀντεπεξῆλθεν οὐ μόνον κατὰ τῆς κοσμικῆς ἀνηθικότητος, ἡ ὁποία ἐξεπορεύετο ἀπὸ τοῦ παλατίου καὶ κατέπληξεν ὁλόκληρον τὴν κοινωνίαν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῆς ἀνηθικότητος τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπεδίδοντο εἰς ἀκατονόμαστα ὄργια. Ἀλλ' ὁ ἀγὼν τοῦ Χρυσοστόμου ἦτο ἄνισος. Ἡ Εὐδοξία, ἡ ἀμέσως προσβαλλομένη ἐκ τῶν ἐπιθέσεων τοῦ ἱεράρχου, συνεννοηθεῖσα μετ' ἄλλων κληρικῶν φθονούντων τὸν Ἰωάννην καὶ ἀνησυχούντων ἐκ τῶν ἐπιθέσεών του, ἐνήργησε τὴν ἀπὸ τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου ἀπομάκρυνσιν καὶ τὴν ἐξορίαν τοῦ ἀνδρός. Ὁ λαὸς σφόδρα ταραχθεὶς ἐπὶ τούτῳ, ἐπέτυχε τὴν ταχεῖαν ἀνάκλησιν τοῦ μεγάλου ἱεράρχου. Ἀλλὰ νέαι ἐπιβουλαὶ νέαν ἐπήνεγκον τοῦ ἀνδρὸς ἐξορίαν εἰς τὰς ἐσχατιὰς τῆς Μ. Ἀσίας, ἔνθα οὗτος μετὰ πολλὰς κακουχίας ἀπέθανεν. Ὁ Ἀρκάδιος, κατ' ὄνομα μόνον βασιλεύων ἐν μέσῳ τῶν θυελλωδῶν τούτων χρόνων, ἐτελεύτησε τῷ 408, μετὰ 13 ἐτῶν βασιλείαν, καταλιπὼν τὸν θρόνον εἰς τὸν υἱὸν αὐτοῦ *Θεοδόσιον Β'*.

Θεοδόσιος ὁ Β' (408—450). Ὁ Θεοδόσιος ὁ Β' ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ἄγων τὸ ὄγδοον ἔτος τῆς ἡλικίας (408). Μέχρι τοῦ 414 διῴκει τὰ τῆς πολιτείας ὁ ἔπαρχος Ἀνθέμιος, πολιτικὸς ἀνὴρ λίαν συνετός, τιμηθεὶς διὰ τῶν ἀνωτάτων τίτλων τοῦ ὑπάτου καὶ πατρικίου. Μετὰ ταῦτα τὰς ἡνίας τοῦ κράτους ἔλαβεν εἰς χεῖρας ἐν συνεννοήσει πρὸς τὴν σύγκλητον ἡ ἀδελφὴ τοῦ αὐτοκράτορος *Πουλχερία*, γυνὴ πεπροικισμένη μὲ πολιτικὸν νοῦν. Ἡ Πουλχερία, ἥτις εἶναι ἡ πρώτη γυνὴ ἡ διευθύνουσα ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει ἐπισήμως τὴν ὑπερτάτην ἀρχήν, συνέζευξε τὸν ἀδελφόν της τῷ 421 πρὸς τὴν πεπαιδευμένην θυγατέρα τοῦ φιλοσόφου Λεοντίου *Ἀθηναΐδα*, ἥτις γενομένη Χριστιανὴ μετωνομάσθη *Εὐδοκία*. Ἡ Εὐδοκία, ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ εὐνούχου Χρυσαφίου, ἀπέκτησε μεγάλην ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξε μέχρι τέλους εὐτυχής, διότι ἐγκατελείφθη ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου, περιπεσοῦσα εἰς τὴν δυσμένειαν τῆς παντοδυνάμου παρὰ τῷ Θεοδοσίῳ Πουλχερίας. Μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Εὐδοκίας ἐπὶ τοῦ πνεύματος τοῦ αὐτοκράτορος κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς βασιλείας ἴσχυσεν ὁ Χρυσάφιος.

Ἐνῷ τὸ δυτικὸν κράτος κατέρρεε, Γότθοι δὲ καὶ Σουῆβοι καὶ Βάνδαλοι ἐγκαθίσταντο εἰς τὴν Γαλλίαν, Ἱσπανίαν καὶ Ἀφρικὴν καὶ ὁ κατ' ὄνομα μόνον αὐτοκράτωρ τῆς Δύσεως περιωρίζετο ἀκριβῶς εἰπεῖν εἰς τὴν Ἰταλίαν, τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα διήρχετο αἰσίως τοὺς κρισίμους τούτους χρόνους καὶ σχετικῶς ἐν ἡσυχίᾳ. Αἱ διὰ τοῦ Καυκάσου γινόμεναι ἐν Μ. Ἀσίᾳ ἐπιδρομαὶ τῶν Οὔννων καὶ αἱ λῃστρικαὶ ἐπιδρομαὶ τῶν Ἰσαύρων κατέπαυσαν. Πόλεμός τις ἐναντίον τῆς Περσίας, κηρυχθεὶς τῷ 420, διὰ τὸν τότε ὑπὸ τοῦ Ἰσδεγέρδου Α' γενόμενον ἐν Περσίᾳ κατὰ τῶν Χριστιανῶν διωγμόν, ἐπερατώθη νικηφόρως τῷ 423. Ἔπειτα τὸ κράτος ἐμεγαλύνθη ἐν Ἀσίᾳ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἔκτασιν διὰ τῆς εἰρηνικῶς τελεσθείσης μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ περσικοῦ κράτους διανομῆς τῆς Ἀρμενίας.

Ἐπιδρομαὶ τῶν Οὔννων. Ἀττίλας. Κίνδυνον πραγματικὸν ἠπείλησε κατὰ τοῦ κράτους ἐν τοῖς χρόνοις τούτοις ἡ μεγάλη δύναμις τῶν Οὔννων. Ὁ Ἀνθέμιος εἶχεν ἀποκρούσει τῷ 412 τοὺς εἰσβαλόντας τούτους βαρβάρους, στολίσκος δὲ ἐν τῷ Δουνάβει ἐπετήρει τὴν διάβασιν τῶν ὁρίων. Ἀλλὰ τὰ πράγματα ἐγειροτέρευσαν, ὅτε ἐνεφανίσθη ὁ κραταιὸς τῶν Οὔννων ἡγεμὼν καὶ στρατηλάτης *Ἀττίλας*, ὅστις ἔστησε τὸ στρατόπεδόν του ἐν Παννονίᾳ. Οὗτος περὶ τὸ δεύτερον τέταρτον τοῦ Ε' αἰῶνος εἶχεν ἱδρύσει κράτος ἐκτεινόμενον πρὸς ἀνατολὰς μέχρι τῶν ὁρίων τῆς Ἀσίας, πρὸς δυσμὰς δὲ μέχρι τοῦ Ρήνου καὶ τοῦ Ἀδρίου ὑποτάξας οὕτω ἐν Εὐρώπῃ πάντας τοὺς σλαυϊκοὺς λαοὺς καὶ τοὺς πλείστους καὶ ἀξιολογωτέρους τῶν γερμανικῶν. Τὸ κράτος τοῦτο τοῦ Ἀττίλα, ἐκταθὲν καὶ μέχρι τοῦ κάτω Δουνάβεως, ἐπίεζε δίκην ἐφιάλτου τὸ ἀνατολικὸν ρωμαϊκὸν κράτος, ὅπερ ἀπὸ τοῦ 434 εἶχεν ἐξαναγκασθῆ νὰ πληρώνῃ τοῖς Οὔννοις ἐτήσιον φόρον ἐκ 350 λιτρῶν χρυσοῦ. Νῦν ἐπὶ Ἀττίλα ἑβδομήκοντα πόλεις τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους, μεταξὺ τοῦ Δουνάβεως, τοῦ Εὐξείνου καὶ τοῦ Ἀδρίου, κατεστράφησαν ἐντελῶς· τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα ἡττήθησαν κατὰ κράτος εἰς τρεῖς μεγάλας μάχας καὶ πᾶσα ἡ Ἑλληνικὴ χερσόνησος περιέστη νῦν εἰς τὴν διάκρισιν τῶν βαρβάρων. Ὁ Θεοδόσιος πρὸ τοιαύτης καταστάσεως εὑρεθεὶς ἠναγκάσθη νὰ συνομολογήσῃ ταπεινωτικὴν εἰρήνην τῷ 441, δι' ἧς ἐφ' ἅπαξ μὲν ἐπλήρωσεν εἰς τὸν Ἀττίλαν ὡς πολεμικὴν ἀποζημίωσιν ἐξ 6 000 λιτρῶν χρυσοῦ, ἀνέλαβε δὲ νὰ πληρώνῃ ἐτήσιον φόρον ἐξ 700 λιτρῶν. Νέαι ἔριδες πρὸς τοὺς Οὔννους τῷ 447 συνεβιβάσθησαν, ἐκπεμφθέντος πρεσβευτοῦ τοῦ Μαξιμίνου, ὅστις παρέλαβε μεθ' ἑαυτοῦ ὡς γραμματέα τὸν ρήτορα Πρίσκον, καταλιπόντα ἡμῖν λίαν ἐλκυστικὴν περιγραφὴν τῶν Οὔννων.

Εἰρηνικὰ ἔργα Θεοδοσίου τοῦ Β'. Κατὰ τὴν μακρὰν περίοδον τῆς βασιλείας Θεοδοσίου τοῦ Β' ἐπετελέσθησαν καὶ μεγάλης σημασίας ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἔργα. Κατεδαφίσθησαν τὰ χερσαῖα τείχη τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ἐκτίσθη ἄλλος περίβολος εὐρύτερος, περιλαμβάνων τὰς νέας οἰκοδομάς, δι' οὗ ὠχυρώθη μὲν καὶ τὸ νεωστὶ κατῳκημένον μέρος, ηὐρύνθη δὲ μεγάλως ἡ περιοχὴ τῆς πόλεως (Θεοδοσιανὸν τεῖχος). Ἔπειτα ἱδρύθη πανεπιστήμιον ἐν Κωνσταντινουπόλει (425) μὲ 31 καθηγητάς, ὧν τρεῖς μὲν ἔμελλον νὰ διδάσκωσι τὴν ρωμαϊκὴν ρητορείαν, δέκα δὲ γραμματικοὶ τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, πέντε σοφισταὶ τὴν ἑλληνικὴν ρητορικήν, δέκα γραμματικοὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, εἷς τὴν φιλοσοφίαν καὶ δύο τὴν νομικὴν ἐπιστήμην. Πρὸς τούτοις ἐπὶ Θεοδοσίου Β' ἐγένετο μεγάλη συλλογὴ τῶν μέχρις αὐτοῦ ἐκδοθέντων νόμων καὶ ἐξεδόθη ὁ Θεοδοσιανὸς λεγόμενος κῶδιξ, ὅστις, καίτοι ἐπισκιασθεὶς ὑπὸ τῆς πληρεστέρας ἐργασίας τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, διατηρεῖ καὶ σήμερον ἀκόμη τὴν ἀξίαν του, ὡς σπουδαιοτάτη ἱστορικὴ πηγὴ διὰ τὰ 150 ἔτη τὰ διαρρεύσαντα ἀπὸ τοῦ Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Θεοδοσίου. Τέλος, ἐπὶ Θεοδοσίου, πρωτοβουλίᾳ τῆς Πουλχερίας συνεκλήθη ἐν Ἐφέσῳ ἡ Γ' Οἰκουμενικὴ σύνοδος (430), ἥτις κατεδίκασε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Νεστορίου.

Μαρκιανὸς (450—457). Ὁ Θεοδόσιος Β' ἀπέθανε τὸν Ἰούνιον τοῦ 450 καταλείπων τὸ κράτος εἰς πολὺ ἐπισφαλῆ θέσιν, ἕνεκα τοῦ ἐκ τῶν Οὔννων κινδύνου. Θνήσκων ἀπεφάσισε νὰ μὴ στερήσῃ τὴν *Πουλχερίαν* τῆς ἀρχῆς, ἣν πράγματι αὕτη ἐκέκτητο ἀπὸ τριάκοντα καὶ ἓξ ἤδη ἐτῶν. Ὅπως δὲ δοθῇ ἔννομος τύπος εἰς τὴν βασιλείαν αὐτῆς, ἀπεφασίσθη δύο ἡμέρας πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Θεοδοσίου νὰ δοθῇ εἰς τὴν Πουλχερίαν συμπάρεδρος ἀνὴρ προκεχωρημένης ἡλικίας καὶ ἀποδεδειγμένης συνέσεως. Τὰ προσόντα ταῦτα κατεῖχεν ὁ Θρᾷξ στρατηγὸς καὶ συγκλητικὸς *Μαρκιανός*, ἑξηκονταετὴς τὴν ἡλικίαν, διακριθεὶς εἰς τοὺς ἐναντίον τῶν Βανδάλων πολέμους. Ἅμα τῇ ἀνόδῳ εἰς τὸν θρόνον τοῦ Μαρκιανοῦ (450), ἐφονεύθη ὁ εὐνοῦχος *Χρυσάφιος*, ὅστις ἦγε καὶ ἔφερε τὰ πράγματα τοῦ κράτους κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ Θεοδοσίου. Ἐπὶ τῆς συναρχίας τοῦ Μαρκιανοῦ καὶ τῆς Πουλχερίας τὸ ἀνατολικὸν κράτος ἀπηλλάγη τῆς φοβερᾶς πιέσεως τοῦ Ἀττίλα, διότι ὁ Μαρκιανὸς ἐτήρησε πρὸς τὸν Ἀττίλαν γλῶσσαν πολὺ διάφορον τῆς τοῦ Θεοδοσίου Β', εἰπὼν εἰς τοὺς πρέσβεις αὐτοῦ τοὺς ἀπαιτοῦντας τὴν ἀπόδοσιν τῶν καθυστερουμένων φόρων ὅτι, ἂν μὲν ἡσυχάζῃ ὁ Ἀττίλας, θὰ λάβῃ δῶρα, περὶ δὲ φόρων οὐδεὶς λόγος, ἂν δ' ἀπειλῇ πόλεμον, θ' ἀντεπεξέλθῃ κατ' αὐτοῦ ἡ βυζαντινὴ βασιλεία ἔνοπλος μετὰ δυνάμεως μὴ ὑπολειπομένης τῆς τῶν Οὔννων. Ἡ ἀξιοπρεπὴς αὕτη ἀπόκρισις τοῦ Μαρκιανοῦ ἦτο ἰσοδύναμος πρὸς κήρυξιν πολέμου, καθ' ὃν ἤδη χρόνον καὶ ἡ αὐλὴ τῆς Δύσεως ἀπέρριπτεν ἄλλας τοῦ Ἀττίλα θρασείας ἀξιώσεις. Ὁ ἡγεμὼν τῶν Οὔννων, κοινὴν τρέφων νῦν ἔχθραν πρὸς ἀμφότερα τὰ τμήματα τοῦ πάλαι ρωμαϊκοῦ κράτους, ἀμφεταλαντεύετο πρὸς ποῖον ἐκ τῶν δύο νὰ στραφῇ πρῶτον. Θεωρῶν εὐκολωτέραν τὴν κατάκτησιν τῆς Ἀνατολῆς, ἀπεφάσισε νὰ ἐπιστέψῃ διὰ ταύτης τὴν μεγάλην αὐτοῦ ἐπίθεσιν κατὰ τῆς εὐφόρου Γαλατίας. Ἀλλ' ὁ Μαρκιανὸς δὲν εἶχε τὴν ἀτυχίαν νὰ ἴδῃ τὸ εἰς αὐτὸν ἐμπεπιστευμένον κράτος δῃούμενον ἐπ' αὐτοῦ καὶ πάλιν ὑπὸ τῶν Οὔννων. Ὁ Ἀττίλας ἡττήθη, τῷ 451, ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ τῶν Ρωμαίων Ἀετίου ἐν τῇ γαλλικῇ Αὐγούστῃ τῶν Τρικασίων (Troyes), ὅπου ὑπέστη φοβερὰν πανωλεθρίαν, ἠναγκάσθη νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἐξ ἧς ἀποσυρθεὶς μετὰ ἐνδόξους ἀγῶνας ἀπέθανε τῷ 453. Μὲ τὸν θάνατόν του διελύθη καὶ τὸ μέγα κράτος του.

Τὸ ἑπόμενον ἔτος ἀπέθανεν ἡ Πουλχερία. Ὁ Μαρκιανὸς ἐπέζησε τρία ἔτη, καθ' ἃ ἐκυβέρνησε τὸ κράτος μόνος. Ἔργον τῆς συμβασιλείας τῆς Πουλχερίας καὶ τοῦ Μαρκιανοῦ εἶναι καὶ ἡ τῷ 451 συγκροτηθεῖσα ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικὴ σύνοδος ἡ καταδικάσασα τὴν αἵρεσιν τῶν εὐτυχιανῶν ἢ μονοφυσιτῶν. Ὁ Μαρκιανὸς ἐφρόντισε καὶ διὰ τὴν καλὴν κρατικὴν ὀργάνωσιν, ὡς μαρτυροῦν οἱ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθέντες νόμοι, δι' ὧν ἀνεχαιτίσθη ἡ ἐπὶ χρήμασιν ἐξώνησις τῶν δημοσίων ἀξιωμάτων, περιεστάλη ἡ σπουδαρχία, ἀνεστηλώθη τὸ κῦρος τῆς δικαιοσύνης διὰ καταπολεμήσεως τῶν περὶ τὴν ἀπονομὴν αὐτῆς εἰσηγμένων καταχρήσεων καὶ ἀνεκουφίσθησαν αἱ πενόμεναι ἐπαρχίαι διὰ τῆς ἀφέσεως καθυστερουμένων φόρων ὁλοκλήρου δεκαετίας.

Λέων Α' ὁ Θρᾷξ (457—474). Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μαρκιανοῦ, ὅστις ἕνεκα τοῦ μετὰ τῆς Πουλχερίας γάμου ἀνῆκει εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Α' ἱδρυθέντα βασιλικὸν οἶκον, οὐδεὶς ἐκ τοῦ οἴκου τούτου ὑπελείπετο φυσικὸς κληρονόμος τοῦ θρόνου, πλὴν τοῦ ἐπὶ θυγατρὶ γαμβροῦ τοῦ Μαρκιανοῦ *Προκοπίου Ἀνθεμίου*. Ἀλλ' ὁ Ἀνθέμιος δὲν κατώρθωσε νὰ καταλάβῃ τὸν θρόνον. Ἐδόθη τότε οὗτος ὑπό τινος μεγάλην ἰσχὺν ἔχοντος ἐν Κωνσταντινουπόλει Γότθου ἢ Ἀλανοῦ βαρβάρου, τοῦ πατρικίου *Ἄσπαρ*, εἰς τὸν πρώην ἐπιμελητὴν τοῦ οἴκου αὐτοῦ, νῦν δὲ χιλίαρχον *Λέοντα* τὸν Θρᾷκα. Ὁ Ἄσπαρ ἤλπιζε πιστὴν παρὰ τοῦ Λέοντος ὑπακοήν. Ἀλλ' οὗτος, ἀφοῦ ἐπί τινα ἔτη ὑπέμεινεν ἐξ ἀνάγκης τὴν πολιτικὴν καὶ ἠθικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἄσπαρ, ἦλθεν ἐπὶ τέλους εἰς ρῆξιν πρὸς τὸν προστάτην τοῦτον, μὴ θέλων νὰ ἐξαρτᾶται διὰ παντὸς ἀπ' αὐτοῦ. καὶ ἐν τῇ ρήξει ταύτῃ κατώρθωσε νὰ ἐξολοθρεύσῃ τόν τε Ἄσπαρ καὶ τὸν οἶκον αὐτοῦ καὶ νὰ στερεώσῃ ἑαυτὸν ἐν τῇ ἀρχῇ. Τὸ ἔργον τοῦτο κατώρθωσεν ὁ Λέων διά τινος σπουδαίας ἐν τῷ στρατιωτικῷ ὀργανισμῷ τοῦ κράτους ἐπενεχθείσης ὑπ' αὐτοῦ μεταρρυθμίσεως. Ὁ στρατὸς τοῦ κράτους συνέκειτο ἔτι κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ κυριώτατον αὐτοῦ μέρος ἐκ βαρβάρων μισθοφόρων. Ἐπειδὴ δὲ ἐπὶ τοιούτου βαρβαρικοῦ στρατοῦ ἐστηρίζετο καὶ ἡ δύναμις τοῦ Ἄσπαρ, ὁ Λέων ἐπεχείρησε νὰ σχηματίσῃ στρατὸν ἐξ ἐγχωρίων κατοίκων τοῦ κράτους. Ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες πολῖται τοῦ κράτους δὲν ἦσαν εἰθισμένοι εἰς τοιαύτην ὑπηρεσίαν, τὸν ἐγχώριον τοῦτον στρατὸν συνεκρότησεν ἀπὸ τοῦ ἐν Μ. Ἀσίᾳ ὀρεινοῦ λῃστρικοῦ λαοῦ τῶν Ἰσαύρων. Οὕτω ἐγένετο ἡ ἀρχὴ τῆς συγκροτήσεως ἐγχωρίων ταγμάτων, ἥτις, γενικευθεῖσα κατὰ μικρὸν ἐν ὅλῳ τῷ κράτει, ἐδημιούργησε κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας ἰσχυρὸν ἐθνικὸν στρατόν. Διὰ τοῦ τάγματος τῶν Ἰσαύρων κατέλυσεν ὁ Λέων τὴν δύναμιν τοῦ Ἄσπαρ καὶ ἐξωλόθρευσεν αὐτὸν καὶ τὰ τέκνα του (471).

Τέσσαρα ἔτη προηγουμένως ὁ Λέων εἶχεν ἐπιχειρήσει ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ ἐν τῇ Δύσει ὑπ' αὐτοῦ ἐγκατασταθέντος αὐτοκράτορος *Ἀνθεμίου* ἐκστρατείαν κατὰ τοῦ ἐν Ἀφρικῇ πειρατικοῦ κράτους τῶν Βανδάλων, ὅπερ ἐπλήρου τρόμου καὶ καταστροφῶν τὰς περὶ τὴν Μεσόγειον ἑλληνικὰς καὶ ἰταλικὰς χώρας. Χίλια ἑκατὸν πλοῖα μετὰ 100 000 μαχητῶν ἐστάλησαν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐναντίον τῆς Ἀφρικῆς. Ἀλλ' ἡ μεγάλη αὕτη ὑπερπόντιος ἐκστρατεία ἀπέτυχεν οἰκτρῶς ἕνεκα τῆς ἀνικανότητος τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στόλου Βασιλίσκου (ἀδελφοῦ τῆς συζύγου τοῦ Λέοντος βασιλίσσης Βηρίνης) καὶ τῆς τόλμης καὶ πανουργίας τοῦ Γεζερίχου καὶ τῶν Βανδάλων αὐτοῦ. Οὗτοι κατασκευάσαντες ὁλόκληρον στόλον πυρφόρων πλοίων, βοηθούμενοι δὲ καὶ ὑπὸ τῆς φορᾶς τοῦ ἀνέμου, κατώρθωσαν νὰ καταστρέψωσιν αὔτανδρα τὰ πλεῖστα τῶν βυζαντινῶν πλοίων. Ὀλίγα μόνον λείψανα τοῦ ὑπερηφάνου στόλου διασωθέντα κατώρθωσαν νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν, φέροντα καὶ τὸν Βασιλίσκον, ὅστις ἐν τῇ συναισθήσει τῆς ἐνοχῆς αὐτοῦ κατέφυγεν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὡς εἰς ἄσυλον, εἶτα δὲ ἐσώθη διὰ τῆς προστασίας τῆς Βηρίνης. Τῆς ἀτυχοῦς ταύτης στρατείας μετέσχε καὶ ὁ Ἄσπαρ, ὅστις ἐθεωρήθη προδοτικῶς ἐνεργήσας ἐν αὐτῇ καὶ διὰ τοῦτο ἐπέσπευσε καὶ τὸν ἐκ μέρους τοῦ Λέοντος κατ' αὐτοῦ παρασκευαζόμενον ὄλεθρον.

Λέων Β' (473—474) καὶ Ζήνων (474—491). Τὸν Λέοντα ἀποθανόντα τῷ 474 διεδέχθη ὁ ἤδη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ βασιλέως μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἀναγορευθεὶς συμβασιλεὺς ἔγγονος *Λέων ὁ Β'*, υἱὸς τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ Ἀριάδνης, ἣν εἶχε δώσει εἰς γάμον πρὸς τὸν Ἴσαυρον καὶ ἀρχηγὸν τοῦ ἐξ Ἰσαύρων συγκροτηθέντος στρατοῦ Ζήνωνα. Ὁ Λέων Β', παῖς ἔτι ὢν καθ' ὃν χρόνον ἐτελεύτησεν ὁ Λέων Α', ἐπέθηκεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ πατρὸς αὐτοῦ *Ζήνωνος* τὸ βασιλικὸν στέμμα καὶ κατέστησεν αὐτὸν συμβασιλέα. Ἀποθανόντος δὲ τοῦ Λέοντος Β' δέκα μῆνας μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ πάππου του, μόνος κύριος τοῦ κράτους ἔμεινεν ὁ Ζήνων. Ἡ βασιλεία τοῦ Ζήνωνος ὑπῆρξε πλήρης ἐσωτερικῶν ταραχῶν. Ἡ φιλόδοξος πενθερὰ αὐτοῦ *Βηρίνη*, βλέπουσα ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ μεταχειρίζηται ὡς ὄργανον τὸν βασιλέα, ὑπεκίνησε στάσιν κατ' αὐτοῦ τοῦ ἐν Ἡρακλείᾳ τῆς Θρᾴκης εὑρισκομένου ἀδελφοῦ της *Βασιλίσκου*, ὅστις ἐπέτυχε νὰ ἐκδιώξῃ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τὸν Ζήνωνα (476). Κατόπιν τούτου ὁ Βασιλίσκος ἐκράτησεν ἐπὶ 20 μῆνας τὸν θρόνον, κατὰ τὸ διάστημα δὲ τοῦτο ἐπεδόθη εἰς σφαγὰς τῶν συμπατριωτῶν τοῦ Ζήνωνος Ἰσαύρων καὶ περιεπλάκη εἰς θρησκευτικὰ ζητήματα, ἐκδοὺς ἐγκύκλιον κατὰ τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνόδου. Αἱ πράξεις του αὗται δυσηρέστησαν τὸν λαὸν καὶ ηὐνόησαν τὸν Ζήνωνα, ὅστις βοηθούμενος ὑπὸ τῶν Ἰσαύρων ἐπανῆλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἀνέτρεψε τὸν Βασιλίσκον. Μετὰ τὴν στάσιν τοῦ Βασιλίσκου καὶ ἄλλαι στάσεις ἐπηκολούθησαν, τὰς ὁποίας ὅμως ὁ Ζήνων κατώρθωσε νὰ καταπνίξῃ.

Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ζήνωνος συνέβησαν καὶ τρία ἄλλα σπουδαῖα γεγονότα: ἡ κατάλυσις τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ὑπὸ τοῦ βαρβάρου Ὀδοάκρου (476), ἡ ἐνεργείᾳ τοῦ Ζήνωνος μετάβασις εἰς Ἰταλίαν τῶν Ὀστρογότθων, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἀπειλήσει τὴν ἀνατολικὴν αὐτοκρατορίαν καὶ ἵδρυσαν νῦν ἐν τῇ Δύσει ὀστρογοτθικὸν κράτος καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ «Ἑνωτικοῦ». Ἡ αἵρεσις τῶν μονοφυσιτῶν, ἡ ὁποία εἶχε καταδικασθῆ ὑπὸ τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνόδου τῷ 451, ἦτο ἀκόμη τόσον ἰσχυρὰ ἐν πολλαῖς χώραις τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους, ὥστε ὁ Ζήνων ἐνόμισεν ὅτι ἔπρεπεν αὐτὸς νὰ ἐπαναφέρῃ τὴν θρησκευτικὴν εἰρήνην, ἥτις

Digitized by Google

εἶχε διαταραχθῇ σφόδρα, λύων διὰ βασιλικοῦ διατάγματος θρησκευτικὰ καὶ δογματικὰ ζητήματα, καὶ ἐξέδωκεν ἐπὶ τούτῳ τῷ 482 τὸ λεγόμενον «Ἑνωτικόν», διάταξιν δηλαδὴ μέλλουσαν νὰ ἑνώσῃ τὰς διϊσταμένας μερίδας. Μολονότι πράττων τοῦτο ὁ Ζήνων εἶχε συμφώνους τοὺς πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀλεξανδρείας, κατεδικάσθη ἐν τούτοις ὑπὸ τῆς μεγαλυτέρας μερίδος τῶν ὀρθοδόξων καὶ ὑπὸ τοῦ πάπα Ρώμης Φήλικος τοῦ Β΄, ὅστις ἀφώρισε τὸν πατριάρχην Ἀκάκιον διότι ἐπέτρεψεν εἰς τὴν κοσμικὴν ἀρχὴν ν' ἀναμιχθῇ εἰς δογματικὰ ζητήματα. Κατόπιν τούτου καὶ ὁ Ἀκάκιος ἐξήλειψε τὸ ὄνομα τοῦ Φήλικος ἐκ τῶν διπτύχων τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως ἐπῆλθεν ἡ πρώτη διάστασις μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, διαρκέσασα τριάκοντα πέντε ἔτη.

Ἀναστάσιος Α΄ (491—518). Τὸν Ζήνωνα, ἀποθανόντα τῇ 9 Ἀπριλίου 491, διεδέχθη ἐπὶ τοῦ θρόνου ὁ ἐκ Δυρραχίου σιλεντιάριος *Ἀναστάσιος ὁ Δίκορος*, λαβὼν σύζυγον τὴν χήραν τοῦ Ζήνωνος Ἀριάδνην. Ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τοῦ Ζήνωνος, ἡ κυβέρνησις τοῦ Ἀναστασίου ὑπῆρξεν ἀδιατάρακτος. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐν ἀρχῇ ἐκινήθησαν οἱ Ἴσαυροι. Τὸν τραχὺν καὶ φίλεριν τοῦτον λαὸν τῆς ὀρεινῆς Μ. Ἀσίας εἶχεν ἀνυψώσει ἐν τῇ πρωτευούσῃ ὁ ὁμόφυλος αὐτοῦ Ζήνων εἰς θέσιν πραιτωριανοῦ σχεδόν. Οἱ συγγενεῖς καὶ ὀπαδοὶ τοῦ Ζήνωνος περιεβλήθησαν τὰ σπουδαιότατα στρατιωτικὰ ἀξιώματα. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐζήτησε κατ' ἀρχὰς ν' ἀπομακρύνῃ αὐτοὺς ἐκ τῆς πρωτευούσης, χωρὶς νὰ στερήσῃ τῶν ἀξιωμάτων καὶ τιμῶν. Ἀλλ' ὁ φιλοτάραχος ὄχλος, ἐρεθιζόμενος ὑπὸ τῶν ἀρχηγῶν, ἤρχισε τὸν ἐμφύλιον πόλεμον. Καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ὅμως ἀνέλαβε τότε τὴν ἐνεργητικότητά του, ἀποστερήσας τοὺς Ἰσαύρους τῶν διανομῶν τοῦ σίτου καὶ δι' αἱματοχυσίας ἐκβαλὼν αὐτοὺς τῆς πρωτευούσης. Ἀλλ' ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ζήνωνος Λογγῖνος, ὅστις ἐπεβουλεύετο τὴν βασιλικὴν ἀρχήν, ἐτάχθη ἀρχηγὸς τῶν ἀνταρτῶν. Ὁ πόλεμος ἐξηκολούθησεν ἐπὶ ἑξαετίαν ἐν τῇ μεσημβρινῇ Μ. Ἀσίᾳ. Τὴν ἐπανάστασιν, ἥτις ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐλάμβανεν ἐθνικὸν χαρακτῆρα, διηύθυνον ἀρχηγοὶ ἀπολαύοντες δημοτικότητος. Τέλος ὅμως ὁ Ἀναστάσιος ἀπηλλάγη τῆς ἰσαυρικῆς ἀπειλῆς.

Πόλεμοι τοῦ Ἀναστασίου. Οἱ νέοι βάρβαροι, οἵτινες ἐπὶ τοῦ Ἀναστασίου ἤρξαντο φοβερῶν ἐπιδρομῶν εἰς τὸ κράτος, ἦσαν οἱ Βούλγαροι, λαὸς τουρκικῆς ἢ οὐννικῆς καταγωγῆς, ὅστις περὶ τὰ μέσα τοῦ Ε΄ αἰῶνος προχωρήσας ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἢ ἀπὸ τῆς ἔνδον Ἀσίας εἰς τὰς παρὰ τὴν Τύραν (Δνείστερον) χώρας, ἐπεχείρει ἐκεῖθεν ἐπὶ τοῦ Ζήνωνος ἔτι (487) ἐπιδρομὰς εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς ἐπαρχίας τοῦ κράτους. Ἐπὶ Ἀναστασίου τοσοῦτον κατέστησαν φοβεραὶ αἱ ἐπιδρομαὶ αὗται, ἐκταθεῖσαι μέχρι τῶν προθύρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὥστε ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος, ἵνα προφυλάξῃ τὴν πρωτεύουσαν ἀπὸ τῆς ἀμέσου προσβολῆς νέων βαρβάρων, ἔκτισε τὸ μέγα λεγόμενον τεῖχος, ἤτοι τεῖχος ἐκτεινόμενον περὶ τὴν χερσόνησον ἐφ' ἧς κεῖται ἡ Κωνσταντινούπολις, ἀπὸ τῆς παρὰ τὴν Προποντίδα πόλεως Σηλυμβρίας μέχρι τῆς παρὰ τὸν Εὔξεινον κειμένης πόλεως Δέρκων.

Ὁ σπουδαιότερος πάντων τῶν ἐπὶ Ἀναστασίου πολέμων ἦτο ὁ κατὰ τῶν Περσῶν. Αἰτία τούτου ὑπῆρξε τὸ ὅτι ἀμφότερα τὰ κράτη παρέβησαν τὰς παλαιὰς συνθήκας· ἀλλ' ἀφορμὴν εὔλογον ἔδωκεν ἡ Ρώμη, προσλαβοῦσα ὑπὸ τὴν προστασίαν της τοὺς Χριστιανοὺς ἡγεμόνας τῆς περσικῆς Ἀρμενίας. Κηρυχθέντος τοῦ πολέμου κατὰ τὸ θέρος τοῦ 502, οἱ Πέρσαι κατέλαβον τὴν Θεοδοσιούπολιν (Ἐρζερούμ), πρωτεύουσαν τῆς βυζαντινῆς Ἀρμενίας. Ἀρχομένου τοῦ 503 ἔπεσε διὰ προδοσίας καὶ ἡ Ἄμιδα, τὸ σπουδαιότατον φρούριον τῶν κατὰ τὴν Μεσοποταμίαν ὁρίων τοῦ κράτους. Τέλος, ἀφοῦ ἐξηντλήθησαν πλέον ἀμφότεροι οἱ διαμαχόμενοι, ὑπεγράφη τῷ 506 ἡ εἰρήνη ἐπὶ τῷ ὅρῳ νὰ μείνωσι τὰ πράγματα ὅπως εἶχον. Τὰς εἰς τὸ περσικὸν κράτος εἰσβολὰς τῶν βορείων λαῶν ἐπωφελήθη πολὺ ἐπιτηδείως ὁ Ἀναστάσιος, ἵνα διὰ συνθήκης ἐπιτύχῃ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ σπουδαίου φρουρίου Δάρας (Ἀναστασιούπολις).

Μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἀναστασίου. Ἐσωτερικῶς ἡ κυβέρνησις τοῦ Ἀναστασίου ἐπεδίωξε σημαντικὰς μεταρρυθμίσεις. Κατήργησε τὸν πάσας τὰς τάξεις καταθλίβοντα φόρον τοῦ χρυσαργύρου, προσεπάθησε νὰ καταπολεμήσῃ τὴν πώλησιν τῶν ἀξιωμάτων, ἀπηγόρευσε τὰς διασκεδάσεις τῶν ἀπόκρεων, ὡς ἀποτελούσας εἰδωλολατρικὴν ἐπιβίωσιν, καὶ κατήργησε τοὺς πολὺ λαοφιλεῖς ἀγῶνας τῶν μονομάχων κατὰ θηρίων ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ. Τὴν βασιλείαν τοῦ Ἀναστασίου ἐτάραξαν δεινῶς θρησκευτικαὶ ἔριδες μεταξὺ ὀρθοδόξων καὶ μονοφυσιτῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει οἱ ὀρθόδοξοι ἦσαν ἰσχυρότεροι, ὁ δὲ βασιλεὺς ἐθεωρεῖτο εὐμενῶς διακείμενος πρὸς τοὺς μονοφυσίτας, αἱ θρησκευτικαὶ διαφοραὶ προὐκάλεσαν αἱματηρὰς συγκρούσεις μὲ πολυάριθμα θύματα (512, 513). Ἐν μέσῳ τῆς ταραχώδους ταύτης καταστάσεως ἀπέθανε καὶ ὁ Ἀναστάσιος τῷ 518.

Ἰουστῖνος Α΄ (518—527). Ἀποθανόντος τοῦ Ἀναστασίου, ὁ στρατός, οὐδαμῶς προσέχων εἰς τοὺς συγγενεῖς αὐτοῦ, οἵτινες ἦσαν καὶ φυσικοὶ κληρονόμοι του, ἀνηγόρευσαν αὐτοκράτορα γηραιόν τινα ἀξιωματικόν, γενναῖον καὶ χρηστόν, ἀλλ' ὅλως ἀμαθῆ καὶ ἀπαίδευτον καὶ δὴ καὶ ἀναλφάβητον, τὸν *Ἰουστῖνον Α΄*, τὸν λεγόμενον μὲν Θρᾷκα ἀλλὰ καταγόμενον ἐξ Ἰλλυρίας. Ἡ βασιλεία τοῦ Ἰουστίνου εἶναι ἐνδεὴς ἐξωτερικῶν γεγονότων, χρησιμεύσασα ὡς μεσοβασιλεία τρόπον τινὰ καὶ παρασκευὴ τῆς μακρᾶς καὶ πολυπράγμονος βασιλείας τοῦ ἀνεψιοῦ του Ἰουστινιανοῦ. Μόνον ἕνεκα τῶν ὑποτελῶν τοῦ Καυκάσου ἡγεμόνων συνέβησαν ἀσήμαντοί τινες καὶ ταχέως συμβιβασθεῖσαι ῥήξεις πρὸς τὴν Περσίαν. Τὸ σπουδαιότερον γεγονὸς τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστίνου εἶναι ἡ ἀποκατάστασις τῆς θρησκευτικῆς ἑνώσεως πρὸς τὴν Ρώμην τῷ 519, κατόπιν συντόνου διώξεως τῶν μονοφυσιτῶν. Ὁ Ἰουστῖνος ἀπέθανε τῷ 527, καταλιπὼν τὸν θρόνον εἰς τὸν περίφημον ἀνεψιόν του *Ἰουστινιανόν*.

Γ΄. Ὁ αἰὼν τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ. ***Ἰουστινιανὸς Α΄ ὁ Μέγας.*** Ἡ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ, διαρκέσασα ἐπὶ 38 ἔτη, εἶναι μία τῶν σπουδαιοτέρων καὶ λαμπροτέρων περιόδων τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἦτο ἀνὴρ μεγαλεπήβολος, φιλόδοξος καὶ πεπαιδευμένος, εἶχε δὲ εἰς τὸ ἔπακρον ἀνεπτυγμένην τὴν ἱκανότητα νὰ ἐξευρίσκῃ δι' ἑκάστην ὑπόθεσιν τὸν καταλληλότερον ἄνθρωπον. Οὐχὶ μικροτέρας ἀξίας ἦτο καὶ ἡ σύζυγός του *Θεοδώρα*, παρὰ τὴν ταπεινὴν καταγωγήν της (ἦτο, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὀρχηστρὶς ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ πρὸ τῆς ἀνόδου της εἰς τὸν θρόνον). Τὴν βασιλείαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐλάμπρυναν καὶ πολλοὶ μεγάλοι πολιτικοί, στρατιωτικοί, νομομαθεῖς καὶ καλλιτέχναι. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπεδίωξε μετὰ πείσματος ν' ἀνακτήσῃ τὸ εἰς τοὺς Γερμανοὺς περιελθὸν δυτικὸν ρωμαϊκὸν κράτος καὶ ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν παλαιὰν μονοκρατορίαν, ἡ δὲ προσπάθειά του αὕτη, ἥτις διήρκεσε καθ' ὅλην τὴν ζωήν του, ἐστέφθη τέλος ὑπὸ ἐπιτυχίας, ἀλλὰ ἐξήντλησε τὸ κράτος, λόγῳ τῶν μεγάλων δαπανῶν εἰς αἷμα καὶ εἰς χρῆμα, τὰς ὁποίας ἀπῄτησεν. Οἱ πόλεμοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ, διεξαχθέντες κατὰ μέγα μέρος δι' ἀλλοεθνῶν μισθοφόρων, ὑπῆρξαν δαπανηρότατοι. Τὸ ἐπὶ Ἀναστασίου πλῆρες χρημάτων θησαυροφυλάκιον τοῦ κράτους εἶχεν ἤδη κενωθῆ ἐπὶ Ἰουστίνου, ὥστε, ὅταν ἀνῆλθεν ὁ Ἰουστινιανός, παρέστη ἀμέσως ἀνάγκη πιέσεως τῶν ὑπηκόων καὶ μεγάλης φορολογικῆς ἐπιβαρύνσεως. Τὸ ἄχαρι τοῦτο ἔργον ὠργάνωσε μὲ μεγάλην σκληρότητα ὁ ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν ὑπουργὸς Ἰωάννης ὁ Καππαδόκης, τὸν ὁποῖον ὁ Ἰουστινιανὸς διετήρησε καθ' ὅλον τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς βασιλείας του.

Στάσις τοῦ Νίκα. Ἐσωτερικῶς ὁ Ἰουστινιανὸς ἀνέπτυξε μεγίστην δραστηριότητα κατὰ πρῶτον ἐναντίον τῶν φατριῶν τοῦ Ἱπποδρόμου, αἵτινες εἶχον καταντήσει πανίσχυροι. Ἡ αὐλὴ καὶ οἱ λειτουργοὶ τοῦ κράτους ὤφειλον νὰ εἶναι ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἐκ τῶν δύο φατριῶν, αἵτινες ἐκαλοῦντο δῆμοι καὶ ὠνομάζοντο ἐκ τοῦ χρώματος τῆς στολῆς τῶν πρὸς ἀλλήλους ἀγωνιζομένων ἁρματηλατῶν, πράσινοι καὶ βενέτοι. Ἐπὶ Ἀναστασίου ἐδέσποζον οἱ πράσινοι, ἐπὶ δὲ Ἰουστινιανοῦ οἱ βενέτοι. Ἐν ἀρχῇ τοῦ 532 ἡ κυβέρνησις προσεπάθησε νὰ ἐπέμβῃ κατὰ τῶν δήμων, διὰ ν' ἀπαλλαγῇ τῆς κηδεμονίας των. Ἀλλ' οὕτως ἐπροκάλεσε τὴν φοβερὰν καὶ ὀνομαστὴν στάσιν τοῦ Νίκα. Οἱ στασιασταὶ ἔθηκαν πῦρ εἰς τὴν πόλιν καὶ κατέστρεψαν πλεῖστα δημόσια κτήρια. Μάταιαι ἀπέβησαν αἱ παραχωρήσεις τοῦ αὐτοκράτορος, ἡ ἀποπομπὴ τῶν μισητῶν λειτουργῶν τοῦ κράτους καὶ ἡ προσωπικὴ ταπείνωσις τοῦ ἰδίου ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ. Τὴν 19 Ἰανουαρίου οἱ στασιασταὶ ἀνηγόρευσαν αὐτοκράτορα τὸν ἀνεψιὸν τοῦ πρῴην αὐτοκράτορος Ἀναστασίου Ὑπάτιον. Ὁ αὐτοκράτωρ ἔχασε πρὸς στιγμὴν τὴν ψυχραιμίαν καὶ θὰ ἐδραπέτευεν, ἂν μὴ ἐπενέβαινεν ἡ Θεοδώρα, ἥτις τὸν ἐνεψύχωσε. Τῇ βοηθείᾳ τῶν στρατηγῶν Βελισσαρίου καὶ Μούνδου ὁ Ἰουστινιανός, ἀφοῦ κατεπράϋνε τοὺς βενέτους δι' ὑποσχέσεων, ἔπνιξεν εἰς τὸ αἷμα τὴν στάσιν. Τοῦ λοιποῦ ἔπαυσε πλέον νὰ ἔχῃ οἱανδήποτε γνώμην ὁ λαός· τὸ κράτος κατέστη πλήρως ἀπολυταρχικὸν καὶ δεσποτικόν.

Κατακτητικοὶ πόλεμοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἀπὸ τοῦ ἑπομένου ἔτους ἤρχισαν αἱ κατακτητικαὶ ἐπιχειρήσεις. Μὲ ἐξησφαλισμένα τὰ νῶτα ὁ Ἰουστινιανὸς (εἶχε κλείσει εἰρήνην πρὸς τοὺς Πέρσας, οἵτινες τῷ 528 εἰσέβαλον ἐξ ἀνατολῶν), ἐστράφη πρὸς δυσμὰς κατὰ τῶν Βανδάλων. Τὸ ἀφρικανικὸν κράτος τῶν Γερμανῶν τούτων πειρατῶν εἶχεν ἐκπέσει πρὸ πολλοῦ τῆς δυνάμεώς του, διὰ λόγους ἐσωτερικῆς διαφοροποιήσεως καὶ ἐρίδων καὶ ἐξωτερικῶν πολέμων κατὰ τῶν Μαυριτανῶν. Τὸν Ἰούνιον τοῦ 533 ἀπέπλευσεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὁ στόλος μὲ 10 000 πεζοὺς καὶ 5.000 ἱππεῖς, ὑπὸ στρατηγὸν τὸν Βελισσάριον. Ἀποβιβασθεὶς οὗτος εἰς Ἀφρικήν, εἵλκυσε τὰς συμπαθείας τῶν ἐντοπίων, ἐνίκησε τὸν ὑπὸ τὸν Γελίμερον πολυαριθμότερον βανδαλικὸν στρατὸν ἐπανειλημμένως καὶ ἐντὸς τετραμήνου προσήρτισε τὴν Ἀφρικὴν εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος.

Σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ κράτους τῶν Βανδάλων ἤρχισαν αἱ ἐναντίον τῶν Ὀστρογότθων ἐπιχειρήσεις. Ἡ εἰκοσαετὴς σχεδὸν διάρκεια τῶν ἐπιχειρήσεων τούτων ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ πόλεμος ἤρχισε καὶ κατὰ μέγα μέρος διεξήχθη δι' ἀνεπαρκεστάτων μέσων. Ὁ στρατηγὸς Βελισσάριος κατ' ἀρχὰς ηὐδοκίμησε μεγάλως, καταλαβὼν μετὰ μικρῶν δυνάμεων μέγα μέρος τῆς Ἰταλίας καὶ αὐτὴν τὴν Ρώμην. Κατόπιν ὅμως οἱ Ὀστρογότθοι ἀντέταξαν μακρὰν καὶ γενναίαν ἀντίστασιν ὑπὸ τοὺς ἀνδρείους βασιλεῖς των Οὐΐτιγιν, Τωτίλαν καὶ Τεΐαν, τοὺς ὁποίους ἐξέλεξαν ἀλληλοδιαδόχως. Διαρκοῦντος τοῦ κατὰ τῶν Ὀστρογότθων πολέμου τούτου, οἱ Πέρσαι, διαλύσαντες τὴν εἰρήνην, εἰσέβαλον εἰς τὴν Μεσοποταμίαν τῷ 540, καθ' ὑποκίνησιν τῶν Ὀστρογότθων. Ἕνεκα τούτου ὁ Βελισσάριος ἀνεκλήθη ἀπὸ τῆς Ἰταλίας, ἵνα σταλῇ κατὰ τῶν Περσῶν, καὶ ἐντεῦθεν ἐχαλαρώθη ὁ ἐν Ἰταλίᾳ πόλεμος, οἱ δὲ Ὀστρογότθοι κατέστησαν ἐπιθετικώτεροι. Καὶ ὅταν ὁ Βελισσάριος νικήσας τοὺς Πέρσας καὶ ἀπωθήσας αὐτοὺς πέραν τοῦ Τίγρητος ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἰταλίαν, δὲν κατώρθωσε νὰ ὑποτάξῃ τοὺς Ὀστρογότθους ἕνεκα κυρίως τῆς ἀνεπαρκείας τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων ἃς διέθετε, καὶ ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν. Τότε ἐστάλη μετὰ νέων δυνάμεων εἰς Ἰταλίαν ὁ στρατηγὸς Ναρσῆς, ὅστις μετὰ πολλὰς μάχας, καθ' ἃς οἱ Ὀστρογότθοι ἠγωνίσθησαν ἡρωϊκῶς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας των, κατώρθωσε νὰ καταλύσῃ ὁριστικῶς τὸ κράτος των (555) καὶ νὰ ὑπαγάγῃ ὁλόκληρον τὴν Ἰταλίαν εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος. Ἡ μεγάλη αὕτη χώρα ἀπετέλεσε νῦν ἰδίαν μεγάλην διοικητικὴν περιφέρειαν (ἐξαρχίαν), κυβερνωμένην ὑπὸ τοῦ Ναρσῆ, ὡς ἐπιτρόπου (ἐξάρχου) τοῦ αὐτοκράτορος.

Ὁ νέος περσικὸς πόλεμος, ὅστις ἐξερράγη τῷ 549, διαρκοῦντος τοῦ ὀστρογοτθικοῦ ἐν Ἰταλίᾳ πολέμου, ἐξηκολούθησε καὶ μετὰ τὰς νίκας τοῦ Βελισσαρίου ἐπὶ πολλὰ ἔτη, μετατεθεὶς ἀπὸ τῶν περὶ τὸν Τίγρητα καὶ τὸν Εὐφράτην χωρῶν τῆς Μεσοποταμίας εἰς τὴν Κολχίδα (περὶ τὸν Καύκασον καὶ τὰς ἀκτὰς τοῦ Εὐξείνου), ἣν οἱ Πέρσαι ἤθελον νὰ ἀφαιρέσωσιν ἀπὸ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἐν τῇ νέᾳ ταύτῃ φάσει διήρκεσεν ὁ πόλεμος ἐπὶ ἑπτὰ ἔτη (549—556) καὶ ἔληξε δι' εἰρήνης, καθ' ἣν ἡ μὲν Κολχὶς ἔμεινεν ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, εἰς δὲ τοὺς Πέρσας ὑπεχρεώθη τὸ κράτος χρηματικήν τινα χορηγίαν, διότι ἀνέλαβον νὰ φρουρῶσι τὰς περὶ τὴν Κασπίαν διόδους τοῦ Καυκάσου, ἵνα κωλύωσι τὴν δι' αὐτῶν διάβασιν τῶν πέραν τοῦ Καυκάσου βαρβάρων. Πλὴν τῶν μεγάλων τούτων πολέμων ὁ Ἰουστινιανὸς διεξήγαγε καὶ ἄλλους μικροτέρους ἐναντίον τῶν Βουλγάρων, τῶν Ἄντων, τῶν Ἀβάρων κλπ.

Ἐσωτερικὰ ἔργα τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἡ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀποτελεῖ σπουδαῖον σταθμὸν ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ βυζαντινοῦ κράτους οὐ μόνον διὰ τὰ ἐξωτερικὰ αὐτῆς κατορθώματα, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς μεγάλους ἐν τῷ ἐσωτερικῷ εἰσαχθέντας νεωτερισμούς. Εἰς τὴν πρώτην σειρὰν αὐτῶν ἔχομεν τὰ νέα κτίσματα. Οὐδεμία ἴσως ἄλλη περίοδος τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας παρουσιάζει κατὰ τοῦτο τοσαύτην δραστηριότητα, ὅσην ἡ βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἐκτίσθησαν νέαι πόλεις, αἱ δὲ παλαιαὶ ἐκοσμήθησαν διὰ λουτρῶν, δεξαμενῶν καὶ κτηρίων· ἐζεύχθησαν γέφυραι· περιεζώσθησαν συστηματικῶς τὰ ὅρια τοῦ κράτους διὰ φρουρίων· ἐκτίσθησαν περίφημοι ναοὶ (ἐν οἷς καὶ ἡ Ἁγία Σοφία τῆς Κωνσταντινουπόλεως) καὶ μοναστήρια. Παρὰ ταῦτα ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ δὲν ἦτο εὐτυχής. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους συνέβησαν ἔκτακτοι καταστροφαί. Τῷ 542 ἐνέσκηψε σοβαρὰ πανώλης, ἥτις διήρκεσεν ἐπὶ τέσσαρα ἔτη. Πολυάριθμοι σεισμοὶ κατέστρεψαν τὰς καλυτέρας πόλεις, ἰδίως δὲ τὴν Ἀντιόχειαν. Ὁ λαὸς οὐδέποτε ἄλλοτε ἐφορολογήθη τόσον ἐντατικῶς.

Μεγάλην σημασίαν ἔχει διὰ τὴν ἱστορίαν ἡ φροντὶς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅπως δώσῃ ὁριστικὴν διατύπωσιν εἰς τὸ δίκαιον. Ἀνέλαβε νὰ συμπεριλάβῃ εἰς ἓν βιβλίον πάσας τὰς πηγὰς τοῦ δικαίου. Τὴν σπουδαίαν ταύτην ἐργασίαν, διὰ τῆς ὁποίας περιεκόπη τὸ παλαιωθὲν δίκαιον, ἐγκατελήφθησαν αἱ διχογνωμίαι τῶν συγγραφέων καὶ ὑπεβλήθησαν εἰς νέαν διαρρύθμισιν πολλαὶ ἐξηγήσεις, ἀνέλαβεν ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Τριβωνιανοῦ. Τῷ 529 ἐδημοσιεύθη ὁ ἰουστινιάνιος «Κῶδιξ», ὅστις εἶναι ἡ συναγωγὴ πασῶν τῶν γενικὸν κῦρος ἐχουσῶν διατάξεων, τῷ δὲ 533 οἱ «Πανδέκται», ἤτοι ἡ ἐκ τῶν νομικῶν συγγραμμάτων καταρτισθεῖσα νομολογία. Πρὸς τούτοις κατηρτίσθησαν αἱ «Εἰσηγήσεις», αἵτινες εἶναι τὸ πρὸς διδακτικὸν σκοπὸν νομικὸν ἐγχειρίδιον καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἰσχὺς ἤρχιζε συγχρόνως μετὰ τῶν «Πανδεκτῶν» τὴν 30 Δεκεμβρίου 533. Ἡ ἑξαετὴς ἐργασία τῆς ἐπιτροπῆς κατέδειξεν ἱκανὰς ἐλλείψεις τοῦ πρώτου δημοσιεύματος, ἤτοι τοῦ «Κώδικος».

Digitized by Google

Διὰ τοῦτο ἐδημοσιεύθη τῷ 534 ὁ «Ἐπαναληπτικὸς Κῶδ ξ». Χάριν μελλουσῶν διατάξεων ἐλήφθη πρόνοια διὰ τῶν ἰδιαιτέρων παραρτημάτων, ἤτοι τῶν «Νεαρῶν». Ἀφότου εἰσήχθη ἡ νέα αὕτη νομολογία, μόνον αὕτη ἐπετρέπετο εἰς τὰ δικαστήρια καὶ κατὰ ταύτην μόνην ἐγίνετο ἡ διδασκαλία εἰς τὰς ἀνεγνωρισμένας νομικὰς τοῦ κράτους σχολὰς ἐν Κωνσταντινουπόλει, Ρώμῃ καὶ Βηρυτῷ.

Ὁ Ἰουστινιανὸς ἀνεμίχθη ἐπίσης ζωηρῶς καὶ εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, ἐπιδείξας μάλιστα ὑπὲρ τὸ δέον χριστιανικὸν ζῆλον. Τῷ 553 συνεκάλεσεν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν πέμπτην οἰκουμενικὴν σύνοδον, ὅπως λύσῃ τὰς ἐκ τῆς αἱρέσεως τῶν μονοφυσιτῶν προελθούσας θρησκευτικὰς ἔριδας. Ἐφήρμοσεν ἐπίσης βίαιον προσηλυτισμὸν εἰς διαφόρους περιοχὰς τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἐποφθαλμιῶν τὴν περιουσίαν τῆς ἐν Ἀθήναις πλατωνικῆς ἀκαδημίας ἐδήμευσε ταύτην ἀπὸ τοῦ 529 ἤδη καὶ ἀπηγόρευσε τὴν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τούτῳ διδασκαλίαν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Παρὰ τὴν ἐξωτερικὴν λαμπρότητα τῆς βασιλείας του καὶ τὸ μεγαλεπήβολον τῶν σκοπῶν του ἀποθνήσκων ὁ Ἰουστινιανός, τῷ 565, κατέλιπε τὸ κράτος ὅλως ἐξησθενημένον.

Ἰουστῖνος Β' (565—578). Τὸν Ἰουστινιανὸν ἀποθανόντα ἄπαιδα διεδέχθη ὁ ἐκ τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ *Ἰουστῖνος ὁ Β'*, ὅστις δὲν εἶχε βεβαίως τὰς ἱκανότητας τοῦ μεγάλου προκατόχου του. Ἐπὶ τῆς βασιλείας του ἀπώλεσε τὸ κράτος μέρος τῆς Ἰταλίας, διότι οἱ Λογγοβάρδοι, γερμανικὸν ἔθνος, εἰς ὃ ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχεν ἐπιτρέψει νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς τὰς περὶ τὸν Λούναβιν χώρας, ἐπέδραμε τῷ 568 εἰς τὴν Ἄνω Ἰταλίαν καὶ ἵδρυσεν ἰδιαίτερον κράτος ἐν αὐτῇ πλήρως ἀνεξάρτητον ἀπὸ τοῦ βυζαντινοῦ. Ἕνεκα τοῦ γεγονότος τούτου ὁ Ἰουστῖνος Β' ἐταράχθη τὰς φρένας τοσοῦτον, ὥστε ἐδέησε τῷ 574 νὰ προσλάβῃ συνάρχοντα (ἀναγορεύσας αὐτὸν καίσαρα) τὸν στρατηγὸν Τιβέριον, ὅστις ἔκτοτε καὶ πραγματικῶς ἐκυβέρνα τὸ κράτος, βραδύτερον δὲ καὶ διεδέχθη τὸν Ἰουστῖνον ἀποθανόντα (578—582).

Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστίνου Β' τὸ κράτος περιῆλθεν ἐκ νέου εἰς πολέμους πρὸς τοὺς Πέρσας, τῶν ὁποίων ἐβασίλευε Χοσρόης ὁ Α'. Οὗτος, διὰ νὰ ἐπεκτείνῃ τὸ κράτος του, εἰσέβαλεν εἰς τὴν νότιον ἢ Εὐδαίμονα Ἀραβίαν, ἥτις ἦτο ὑποτεταγμένη εἰς τὸ ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους τελοῦν χριστιανικὸν κράτος τῆς Αἰθιοπίας ἢ Ἀβησσυνίας. Κατόπιν ματαίων διαμαρτυριῶν ὁ Ἰουστῖνος ἠναγκάσθη νὰ περιπλακῇ εἰς πόλεμον πρὸς τοὺς Πέρσας, βοηθούμενος ὑπὸ τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἱδρύσει εἰς τὴν Ἀσίαν φοβερὸν κράτος καὶ εἶχον συμμαχήσει πρὸς τὸ βυζαντινὸν κράτος. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ πολέμου ὁ Χοσρόης ἤρατο σπουδαίας ἐπιτυχίας ἐναντίον τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ καὶ ἐκυρίευσεν ἱκανὰ ἑλληνικὰ φρούρια ἐν Μεσοποταμίᾳ, ἀναγκάσας τὸν Ἰουστῖνον νὰ ἐξαγοράσῃ διὰ χρημάτων ἐνιαύσιον ἀνακωχὴν (574). Ὅταν ἔληξεν ἡ ἀνακωχή, ὁ πόλεμος ἐπανελήφθη μετὰ μεγαλυτέρας δραστηριότητος ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, κυβερνωμένου πλέον οὐσιαστικῶς ὑπὸ τοῦ Τιβερίου. Ὁ αὐτοκρατορικὸς στρατὸς νικήσας ἐν μεγάλῃ μάχῃ τοὺς Πέρσας ἐν Μελιτηνῇ παρὰ τὸν Εὐφράτην, κατέλαβε τὴν Περσαρμενίαν (τὸ εἰς τὴν Περσίαν ἀνῆκον μέρος τῆς Ἀρμενίας) εἶτα δὲ προὐχώρησεν ἔνθεν μὲν πρὸς τὰς ὄχθας τῆς Κασπίας, ἔνθεν δὲ πρὸς τὴν Κτησιφῶντα, πρωτεύουσαν τοῦ περσικοῦ κράτους, καθ' ὃν χρόνον οἱ σύμμαχοι Τοῦρκοι εἰσέβαλλον εἰς τὰς ἀνατολικὰς χώρας τῆς Περσίας.

Τιβέριος (578—582) καὶ Μαυρίκιος (582—602). Τῷ 578 ἀπέθανεν ὁ Ἰουστῖνος ὁ Β', ἀνῆλθε δὲ εἰς τὸν θρόνον μόνος αὐτοκράτωρ ὁ *Τιβέριος*, ὅστις, ἀφοῦ ἐματαίωσε ῥαδιουργίας τῆς χήρας τοῦ Ἰουστίνου *Σοφίας*, ζητούσης ν' ἀναβιβάσῃ εἰς τὸν θρόνον τὸν ἀνεψιὸν Ἰουστινιανόν, ἐσυνέχισε τὸν πρὸς τοὺς Πέρσας πόλεμον (βασιλεὺς τῶν ὁποίων ἀπὸ τοῦ 579 ἦτο ὁ Ὁρμίσδας Δ') μὲ στρατηγοὺς τὸν Ἰουστινιανόν, ὃν συνεχώρησε καὶ τὸν Μαυρίκιον. Κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην φάσιν τοῦ πολέμου, οἱ Πέρσαι ὑπέστησαν μεγάλας ζημίας ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν συμμάχων των Τούρκων, μέχρις οὗ τῷ 590 ἐπανεστάτησαν κατὰ τοῦ Ὁρμίσδα μὲ ἀρχηγὸν τὸν Βαράμην (Μπαράμ, Βαχράμ), ὃν ἀνηγόρευσαν βασιλέα, οὐδαμῶς προσέχοντες εἰς τὰ δικαιώματα τοῦ υἱοῦ τοῦ Ὁρμίσδα Χοσρόου.

Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἀποθάνει ὁ Τιβέριος Β' (582) καὶ εἶχεν ἀνέλθει εἰς τὸν θρόνον ὁ στρατηγὸς καὶ ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρὸς αὐτοῦ *Μαυρίκιος*. Οὗτος ἐπενέβη ὑπὲρ τοῦ καταφυγόντος εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος υἱοῦ τοῦ Ὁρμίσδα Χοσρόου καὶ τῷ 591, κατόπιν νέας ἐκστρατείας, τὸν ἐπανέφερεν ἐπὶ τοῦ θρόνου τῶν πατέρων του. Ὁ Χοσρόης Β' κατόπιν τῆς εὐτυχοῦς δι' αὐτὸν τροπῆς τῶν πραγμάτων συνωμολόγησε τῷ 592 ὁριστικὴν εἰρήνην πρὸς τὸν Μαυρίκιον, δι' ἧς πρὸς ἐκδήλωσιν εὐγνωμοσύνης παρεχώρει εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος σπουδαίαν ἔκτασιν γῆς καὶ ἀνελάμβανε τὴν προστασίαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐν τῷ περσικῷ κράτει.

Ἐξελληνισμὸς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους συντελεῖται σπουδαιοτάτη μεταβολὴ ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει. Ἤδη ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἐκλίπῃ ἡ κατὰ φαντασίαν μόνον ὑπάρχουσα ἰδέα, ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ κράτους δῆθεν εἶναι ἡ λατινική· ἀπὸ τοῦδε ὅμως ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐκτοπίζεται αὕτη ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς. Ὁ Μαυρίκιος ἐκλήθη ὑπὸ τῶν χρονογράφων πρῶτος Ἕλλην αὐτοκράτωρ, εἴτε διότι πρῶτος αὐτὸς κατήγετο ἀπὸ χώρας ἑλληνικῆς, ἀπὸ τῆς Μ. Ἀσίας, ἥτις ἦτο τότε καθ' ὁλοκληρίαν ἐξηλληνισμένη, εἴτε διότι τὸ κράτος ἐπ' αὐτοῦ κατέστη ὁριστικῶς ἑλληνικόν. Καὶ ὑπῆρχον μὲν ἔτι ἐν αὐτῷ ἔθνη μὴ ἑλληνικά, ὡς οἱ τὸ πλεῖστον τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς οἰκοῦντες, καὶ ἐν Ἀσίᾳ οἱ Ἀρμένιοι, οἱ Κόλχοι καὶ οἱ ἰδιαιτέρως Σύροι καλούμενοι, ἀλλὰ τοῦτο οὐδαμῶς ἐμείωνε τὸν ἑλληνικόν του χαρακτῆρα.

Ἐπιδρομὴ τῶν Σλαύων εἰς Πελοπόννησον. Ἐνῷ τὸ βυζαντινὸν κράτος ἐξησφαλίζετο ἐν Ἀσίᾳ διὰ τῆς πρὸς τοὺς Πέρσας συνθήκης, ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς χώραις ἠπειλεῖτο ὁλονὲν συχνότερον ὑπὸ ἐπιδρομῶν τῶν Σλαύων καὶ τῶν Ἀβάρων. Οἱ Ἄβαροι, ὑποτάξαντες τοὺς Βουλγάρους τῆς νοτιοδυτικῆς Ρωσίας καὶ τοὺς Γεπίδας, λαὸν γερμανικῆς καταγωγῆς, οἵτινες ᾤκουν τὴν Μολδαυΐαν καὶ Βλαχίαν, καθὼς καὶ ἄλλους σλαυϊκῆς καταγωγῆς λαούς, ἐπεξέτειναν τὸ κράτος αὐτῶν μέχρι τῆς νῦν Οὐγγαρίας, καταλαβόντες οὕτω πάσας τὰς πέραν τοῦ Δουνάβεως χώρας καὶ ἐλθόντες εἰς ἄμεσον συνάφειαν πρὸς τὸ βυζαντινὸν κράτος, κατὰ τοῦ ὁποίου ἐποιοῦντο ἀλλεπαλλήλους ἐπιδρομάς. Ἐν μιᾷ τῶν ἐπιδρομῶν τούτων, τῷ 589, οἱ Ἄβαροι καὶ οἱ Σλαῦοι φαίνεται ὅτι προὐχώρησαν μέχρι Πελοποννήσου. Ἀλλ' ἡ ἐπιδρομὴ αὕτη ἦτο ὅλως παροδική, οὐδ' ἠδύναντο οἱ ἐπιδρομεῖς νὰ διατηρηθῶσιν ἐν ταῖς κυρίως ἑλληνικαῖς χώραις, ἀφοῦ ἡ γραμμὴ τοῦ Δουνάβεως καθ' ὅλην τὴν βασιλείαν τοῦ Μαυρικίου καὶ μετ' αὐτὴν κατείχετο ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Μεταγενέστεραί τινες ὅμως παραδόσεις παρέστησαν ἐπὶ τὸ ὑπερβολικώτερον τὰ περὶ τῆς εἰς Πελοπόννησον σλαυϊκῆς ἐπιδρομῆς τοῦ 589. Ἐντεῦθεν λαβὼν ἀφορμὴν ὁ Γερμανὸς ἱστοριογράφος τοῦ ΙΘ αἰῶνος Ἰ. Φαλλμεράϋερ ἰσχυρίσθη (1830—1835) ὅτι οἱ ἐπιδρομεῖς κατέλαβον τὸ πλεῖστον τῆς Πελοποννήσου, ἵδρυσαν αὐτόθι κράτος διαρκέσαν μέχρι τοῦ 807 καὶ κατόπιν ἐκχριστιανισθέντες καὶ ἐκμαθόντες τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἐγένοντο Ἕλληνες. Ἀλλ' οἱ ἰσχυρισμοὶ οὗτοι, ἐξ ὧν συνήγετο τὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ μάλιστα τῆς Πελοποννήσου εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπόγονοι Σλαύων καὶ Ἀβάρων καὶ ὅτι ἐξηφανίσθησαν οἱ ἀρχαῖοι κάτοικοι τῆς χώρας, ἀπεδείχθησαν πρὸ πολλοῦ φαντασιώδεις καὶ οὐδένα πλέον ἔχουσι σήμερον ὀπαδὸν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ.

Πόλεμος κατὰ τῶν Ἀβάρων. Ἀπὸ τοῦ 591 ὁ Μαυρίκιος εἰρηνεύσας πρὸς τοὺς Πέρσας, ἠδυνήθη νὰ διαθέσῃ ἰσχυρὸν στρατὸν ἐναντίον τῶν Ἀβάρων, οἱ ὁποῖοι πρὸς στιγμὴν ἐπολιόρκησαν τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ἠπείλησαν αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τῷ 593 εἰσέβαλε πέραν τοῦ Δουνάβεως ὁ ἱκανὸς Βυζαντινὸς στρατηγὸς Πρίσκος καὶ τῷ 601 κατήγαγε μεγάλας νίκας κατὰ τῶν Ἀβάρων καὶ Σλαύων τὸ πρῶτον παρὰ τὸ Βεμενάκιον καὶ ἔπειτα παρὰ τὸν Θεῖσον ποταμὸν ἐν τῇ ποτὲ χώρᾳ τῶν Γεπιδῶν. Καὶ κατὰ τὸ ἀκόλουθον ἔτος ἡ νίκη ἔστεψε τὰ βυζαντινὰ ὅπλα· ἀλλ' ὁ στρατός, ἕνεκα τῆς ἀκαίρου φειδωλίας τοῦ αὐτοκράτορος, ἐστασίασεν, ὅτε διετάχθη νὰ διαχειμάσῃ τῷ 602 πέραν τοῦ Δουνάβεως. Χαρακτηριστικὸν τῆς στρατιωτικῆς ταύτης ἀνταρσίας εἶναι ὅτι κατώτερος ἀξιωματικός, ὁ ἑκατόνταρχος *Φωκᾶς*, ἐτάχθη ἀρχηγός της. Οὗτος ἐπῆλθε κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ βοηθούμενος ὑπὸ μιᾶς ἐκ τῶν ἱπποδρομιακῶν φατριῶν ἐξεδίωξε τὸν Μαυρίκιον, ὅστις συλληφθεὶς ἐν Χαλκηδόνι ἐφονεύθη μεθ' ὅλης τῆς οἰκογενείας του. Τὸν Νοέμβριον τοῦ 602 ὁ Φωκᾶς ἐστέφθη αὐτοκράτωρ. Ἀλλ' οὐδέποτε ἐκυβέρνησε τὴν Κωνσταντινούπολιν σκαιότερος καὶ ἀνικανώτερος αὐτοκράτωρ.

Φωκᾶς (602—610). Ἡ βασιλεία τοῦ Φωκᾶ ἐπλήρωσε συμφορῶν τὸ κράτος. Ὁ Χοσρόης ὁ Β' ἐπωφελήθη τὴν εὐκαιρίαν, ἵνα ὡς ἐκδικητὴς δῆθεν τοῦ συμμάχου του καὶ συγγενοῦς του Μαυρικίου ἀρχίσῃ πάλιν τὰς ἐχθροπραξίας. Ὁ Ναρσῆς, ὁ ἱκανώτατος τῶν ἐν Ἀνατολῇ στρατηγῶν, ὅστις εἶχε καταστῇ ὁ τρόμος τῶν Περσῶν, ἐπανεστάτησεν ἐν Ἐδέσσῃ καὶ προσεπάθησε νὰ συνεννοηθῇ μετὰ τοῦ Χοσρόου. Ὁ Φωκᾶ, ἵνα διευθύνῃ πάσας τὰς δυνάμεις του πρὸς τὴν Ἀνατολήν, εἰρήνευσε πρὸς τοὺς Ἀβάρους, αὐξήσας τὸν πρὸς αὐτοὺς πληρωνόμενον φόρον. Ὁ Ναρσῆς ἐμπιστευθεὶς εἰς τὸν λόγον τοῦ ἀνεψιοῦ του αὐτοκράτορος καὶ στρατηγοῦ Δομεντιόλου, παρεδόθη, ἀλλ' ὁ Φωκᾶς, παρὰ τὰ συμφωνηθέντα, τὸν ἐθανάτωσεν. Οἱ Πέρσαι ἐνίκησαν ἐπανειλημμένως. Τῷ 606 ἐκυρίευσαν τὸ σπουδαῖον μεθόριον φρούριον Δάρας καὶ ἐπλημμύρησαν τὴν Συρίαν καὶ τὴν Μεσοποταμίαν διὰ τοῦ ἱππικοῦ των. Τῷ 608 εἰσήλασαν διὰ τῆς Μ. Ἀσίας μέχρι τῆς Χαλκηδόνος. Ἐν τῇ πρωτευούσῃ οἱ λειτουργοὶ τοῦ κράτους καὶ οἱ ἄρχοντες ἦσαν ἐχθρικώτατα διατεθειμένοι κατὰ τοῦ Φωκᾶ. Μόνον διὰ φόνων καὶ τρομοκρατίας διετηρεῖτο οὗτος ἐν τῇ ἀρχῇ. Τότε ὁ ἱκανώτατος στρατηγὸς Πρίσκος, ὅστις ἦτο γαμβρὸς τοῦ Φωκᾶ καὶ ἀρχηγὸς τῆς σωματοφυλακῆς, ἦλθεν εἰς συνεννοήσεις πρὸς τὸν ἔξαρχον τῆς Ἀφρικῆς Ἡράκλειον καὶ τὸν ἀδελφόν του Γρηγόριον, οἵτινες παρεσκευάζοντο ἤδη ἀπό τινος χρόνου. Καὶ ὁ μὲν υἱὸς τοῦ Γρηγορίου Νικήτας ἐξεστράτευσε διὰ ξηρᾶς εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ μετὰ δεινὸν ἀγῶνα κατέλαβε τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὁ δὲ υἱὸς τοῦ Ἡρακλείου, *Ἡράκλειος* ἐπίσης, ἄγων τὸν στόλον τῆς Ἀφρικῆς ἔπλευσε κατ' εὐθεῖαν πρὸς τὸ Βυζάντιον, ὅπου καὶ ἔφθασεν ἄνευ ἀντιστάσεως τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 610. Ὁ λαὸς ἅμα τῇ ἀφίξει τοῦ Ἡρακλείου ἐξηγέρθη κατὰ τοῦ Φωκᾶ καὶ συλλαβὼν αὐτόν, τὸν ὡδήγησεν εἰς τὸ πλοῖον τοῦ Ἡρακλείου, ἔνθα ἐφονεύθη μετὰ τοῦ Δομεντιόλου καὶ ἄλλων. Τὴν 5 Ὀκτωβρίου ὁ Ἡράκλειος ἀνηγορεύθη ἐπισήμως βασιλεύς.

Ἡ δυναστεία τοῦ Ἡρακλείου καὶ ὁ κατὰ τοῦ ἰσλαμισμοῦ ἀγών. ***Ἡράκλειος (610-641).*** Ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου ἄρχεται νέα ἐποχὴ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Μετ' οὐ πολὺ ἀρχίζει τώρα ἡ ἕνα καὶ ἥμισυν αἰῶνα διαρκέσασα περίοδος τῆς βαρβαρότητος. Ὁ φοβερὸς περὶ ὑπάρξεως ἀγὼν κατὰ τῆς Ἀνατολῆς, ὃν ἠγωνίσθη τὸ κράτος καθ' ἅπασαν τὴν περίοδον ταύτην, ἐπέβαλλε σιγὴν εἴς τε τοὺς νόμους καὶ εἰς τὰς μούσας. Διὰ τοῦ Ἡρακλείου ἐγκαταλείπομεν πλέον τὴν ἀρχαιότητα καὶ εἰσερχόμεθα εἰς τὸ κατώφλιον τοῦ μεσαίωνος.

Οἱ πόλεμοι πρὸς τοὺς Πέρσας. Ὁ Ἡράκλειος ἦτο μεγαλοφυὴς στρατηγὸς καὶ ἄξιος ὀργανωτὴς καὶ πολιτικός, ἀλλὰ παρέλαβε τὸ κράτος ἐν ἀπελπιστικῇ καταστάσει. Ἐν Ἀσίᾳ οἱ Πέρσαι, κυριεύσαντες ἤδη πᾶσαν τὴν Ἀσσυρίαν, Μεσοποταμίαν, Ἀρμενίαν καὶ τὴν Βόρειον Συρίαν, παρεσκευάζοντο νὰ καταλάβωσι τὴν Παλαιστίνην καὶ τὴν Αἴγυπτον, νὰ εἰσβάλωσι δὲ καὶ εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, φέροντες πανταχοῦ τὸ πῦρ, τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν τῶν κατοίκων. Ἐν Εὐρώπῃ οἱ Ἄβαροι μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοὺς σλαυϊκῶν φύλων ἐποιοῦντο δεινὰς ἐπιδρομὰς εἰς τὰς ἐντεῦθεν τοῦ Δουνάβεως χώρας, ἀπειλοῦντες καὶ αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Καὶ ἐν Ἰταλίᾳ δὲ μεγάλας ἐποιοῦντο προόδους οἱ Λογγοβάρδοι, ἐκτεινόμενοι ἀπὸ τῆς ὁλοσχερῶς κατακτηθείσης ἤδη ὑπ' αὐτῶν Ἄνω Ἰταλίας, εἰς τὴν μέσην καὶ κάτω Ἰταλίαν. Τῷ 611 οἱ Πέρσαι, διαβάντες τὸν Εὐφράτην, ἐνίκησαν εἰς μεγάλην μάχην τὸν βυζαντινὸν στρατόν, ὅστις ἦτο ἀποσυντεθειμένος, καὶ κατέλαβον τὴν μεγάλην πρωτεύουσαν τῆς Συρίας Ἀντιόχειαν, τὴν Ἀπάμειαν, τὴν Ἔμεσσαν καὶ τὴν ἐν Καππαδοκίᾳ Καισάρειαν. Αἱ ἐπανειλημμέναι περὶ εἰρήνης διαπραγματεύσεις ἐναυάγησαν, διότι ὁ Χοσρόης ἤλπιζε νὰ κατακτήσῃ ὁλόκληρον τὸ βυζαντινὸν κράτος. Τὰ συμβάντα τῶν ἀκολούθων ἐτῶν ἐφαίνοντο ὡς νὰ ἔδιδον δίκαιον εἰς αὐτόν. Τῷ 613 ἐκυρίευσεν ὁ Πέρσης στρατηγὸς Σαραβαρᾶς τὴν Δαμασκόν, τῷ δὲ 614 διέβη τὸν Ἰορδάνην καὶ κατέλαβε τὴν Ἱερουσαλήμ. Ἡ ἱερὰ πόλις ἀπετεφρώθη καὶ οἱ κάτοικοί της ἐσφάγησαν ἢ μετωκίσθησαν εἰς Περσίαν. Ὁ πατριάρχης Ζαχαρίας μετὰ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἀπήχθη εἰς Κτησιφῶντα. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐξήγειρε τοὺς πάντας. Τὴν ἀπώλειαν τοῦ παλλαδίου τῆς πίστεως ᾐσθάνθη ἅπας ὁ Χριστιανικὸς κόσμος. Ἐκ Παλαιστίνης ἄλλοι μὲν Πέρσαι εἰσέβαλον εἰς τὴν Αἴγυπτον (616) προχωρήσαντες μέχρι τῆς Ἀβησσυνίας πρὸς νότον καὶ μέχρι τῆς Κυρηναϊκῆς πρὸς δυσμὰς καὶ λεηλατήσαντες τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἄλλοι δέ, ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Σαΐνην, διήλασαν τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ἔφθασαν μέχρι τῆς Χαλκηδόνος καὶ Χρυσουπόλεως, ἀπέναντι τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ δὲν εἶχον μὲν οἱ Πέρσαι στόλον, ἵνα διαπεραιωθῶσι τὸν Βόσπορον καὶ προσβάλωσι τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλά, καταλαμβανομένων ἤδη πασῶν σχεδὸν τῶν ἀσιατικῶν χωρῶν τοῦ κράτους ὑπὸ τῶν βαρβάρων, τὸ κράτος ἐξετίθετο ἤδη καὶ ἐν Εὐρώπῃ εἰς μέγαν κίνδυνον ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Ἀβάρων, αἵτινες ἐξετείνοντο νῦν μέχρι τῶν προθύρων τῆς πρωτευούσης.

Ὁ Βυζαντινὸς στρατηγὸς Φιλιππικὸς δι' ἀντιπερισπασμοῦ ἐν Ἀρμενίᾳ ἐξηνάγκασε τὸν Πέρσην στρατηγὸν Σαΐνην εἰς ὑποχώρησιν, ἀλλὰ τῷ 619 ἐκυρίευσαν οἱ Πέρσαι τὴν Ἄγκυραν καὶ ἐγίναν οὕτω κύριοι τῶν ὁδῶν, δι' ὧν ἡ πρωτεύουσα συνεκοινώνει πρὸς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Ἀσίαν. Τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Ἡράκλειος, ἀφοῦ ματαίως ἐζήτησε νὰ συνομολογήσῃ ἔντιμον εἰρήνην πρὸς τὸν Χοσρόην, συνῆψε φιλίαν καὶ συνθήκην οὐδετερότητος πρὸς τὸν δολιον χαγᾶνον τῶν Ἀβάρων, διὰ νὰ ἔχῃ ἐξησφαλισμένα τὰ νῶτά του, καὶ ἀφοῦ παρεσκευάσθη συντόνως, καταλιπὼν ἐν τῇ πρωτευούσῃ ἀντιβασιλέα τὸν ἀνήλικον υἱόν του καὶ συμβασιλέα Κωνσταντῖνον ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν τοῦ πατριάρχου

Digitized by Google

Σεργίου καὶ τοῦ πατρικίου Βώνου, ἐξεστράτευσε τὴν ἄνοιξιν τοῦ 622 κατὰ τῶν Περσῶν. Αἱ ἐκστρατεῖαι τοῦ αὐτοκράτορος κατὰ τῶν Περσῶν εἶχον τὸν χαρακτῆρα ἀληθοῦς θρησκευτικοῦ πολέμου, διότι διηυθύνοντο κατὰ τοῦ πορθητοῦ τῆς ἁγίας πόλεως καὶ τοῦ λῃστοῦ τοῦ τιμίου Σταυροῦ. Ὁ Ἡράκλειος, μὴ δυνάμενος νὰ πολεμήσῃ κατὰ μέτωπον ἐναντίον τῶν ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ Περσῶν, ἀπεβιβάσθη διὰ στόλου εἰς τὰ παράλια τῆς Κιλικίας καὶ προσέβαλεν ἀπὸ νότου τὴν ἀνεπτυγμένην περσικὴν παράταξιν. Διὰ πολλῶν μικρῶν πολέμων διῆλθεν ἅπασαν τὴν Μικρὰν Ἀσίαν κατὰ πλάτος καὶ ἐξηνάγκασε τοὺς Πέρσας νὰ ἐκκενώσουν τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, δι' ἧς καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πρωτεύουσαν (623) ἐλευθέρως.

Πολὺ σημαντικωτέρα ὑπῆρξεν ἡ δευτέρα ἐκστρατεία ἡ κατὰ τὸ 624 ἀρξαμένη. Ὁ αὐτοκράτωρ προέβη νικηφόρως διὰ τῆς Ἀρμενίας μέχρι τῆς Μηδίας, ὅπου ἐνίκησεν αὐτὸν τὸν Πέρσην βασιλέα καὶ κατέστρεψε τὸν πολυύμνητον τῶν πυρολατρῶν ναὸν τοῦ Γανδζάκ. Ἀλλ' ἀποπειραθεὶς νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν κυρίως Περσίαν διὰ τῶν μηδικῶν πυλῶν, ἠναγκάσθη νὰ ὀπισθοχωρήσῃ, διότι ἤδη ἤρχοντο κατ' αὐτοῦ οἱ Πέρσαι στρατηγοὶ Σιρουβαρὰς καὶ Σαΐνης μετὰ νεοσυλλέκτου στρατοῦ. Ἐστράφη λοιπὸν πρὸς τὰς βορείους χώρας, ὅπου εὗρε συμμάχους τοὺς Ἴβηρας, Λαζοὺς καὶ Ἀβασγούς, ὧν ἐξησφάλισε διὰ χρημάτων τὴν πολύτιμον συμπράξιν. Τῷ 625 ἐνήργησαν κατ' αὐτοῦ τρεῖς περσικοὶ στρατοὶ νεωστὶ συγκεκροτημένοι. Ὁ Ἡράκλειος εὑρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ὑποχωρήσῃ πρὸς βορρᾶν εἰς τὴν χώραν τῶν Οὔννων, ἵνα μὴ κυκλωθῇ, ὁπόθεν πάλιν εἰσήλασεν εἰς τὴν περσικὴν Ἀρμενίαν καὶ ἀρχομένου τοῦ χειμῶνος κατήγαγε περιφανῆ νίκην κατὰ τοῦ Σαρβαρᾶ ἐν Σαλβανῷ, ἣν ὅμως δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐκμεταλλευθῇ. Ἀντὶ τούτου ἀπεσύρθη μετὰ τοῦ ἐξηντλημένου στρατοῦ του διὰ τοῦ Ταύρου καὶ τῆς Συρίας εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν χωρὶς νὰ ἐμποδισθῇ ὑπὸ τῶν Περσῶν.

Τὸ θέρος τοῦ 626 εὑρίσκομεν τὸν αὐτοκράτορα κατὰ τὴν τρίτην του ἐκστρατείαν ἐν τῇ χώρᾳ τῶν Λαζῶν. Ἐπέτυχε δὲ νὰ καταστήσῃ σύμμαχόν του τὸν ἰσχυρὸν ἡγεμόνα τῶν Χαζάρων, ὅστις ἦρχεν εἰς τὰς ρωσικὰς στέππας τῶν Κιργιζίων.

Ἀλλ' ἡ ἀπὸ κοινοῦ ἐπιχειρηθεῖσα πολιορκία τῆς Τιφλίδος ἀπέβη ματαία. Κατὰ τὸ ἑπόμενον μόλις ἔτος, μετὰ πορείας ἐπιμόχθους, συνεκροτήθη τέλος τὸν χειμῶνα τοῦ 627 ἡ μεγάλη ἀποφασιστικὴ μάχη παρὰ τὴν Νινευή, ἔνθα κατασυνετρίβη ὁ περσικὸς στρατός. Εὐθὺς μετὰ ταῦτα ἐλεηλατήθησαν καὶ κατεστράφησαν πολλὰ βασιλικὰ ἀνάκτορα, ἐν οἷς τὸ ἐν Δασταγέρδῃ, ἔνθα ἤδρευεν ὁ Χοσρόης, πολλοὶ δὲ Χριστιανοὶ ἀπελυτρώθησαν. Ἡ κατὰ τῆς Κτησιφῶντος ἐπίθεσις ἀπεδείχθη ἀδύνατος, διότι οἱ Πέρσαι εἶχον διαλύσει πάσας τὰς γεφύρας τοῦ Ναρβᾶν, ταχθέντες ἐπὶ τὴν ἀντιπέραν ὄχθην. Ὁ Ἡράκλειος ἀνέλαβε τότε τὴν ἐπικίνδυνον ὀπισθοχώρησιν διὰ τῶν ὀρεινῶν τόπων τῆς Μηδίας. Ἀφοῦ ἔφθασεν ἀβλαβὴς εἰς τὰ ὅρια τοῦ κράτους, διῆλθε διὰ μέσου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἐπανέκαμψεν εἰς τὴν πρωτεύουσαν. Ἤδη καθ' ὁδὸν ἔμαθεν ὅτι, ἐκραγείσης ἐπαναστάσεως ἐν Περσίᾳ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Σιρόου, υἱοῦ τοῦ Χοσρόου Β', συνελήφθη οὗτος καὶ ἐσφάγη μετὰ 18 υἱῶν του 628). Ὁ νέος βασιλεὺς ἐζήτησεν εἰρήνην καὶ ἔλαβεν ἀνακωχὴν ἐπὶ ἐπιεικεστάτοις ὅροις. Ὁ περσικὸς στρατὸς ἐξεκένωσε τὰς βυζαντινὰς ἐπαρχίας. Τῷ 629 ἀπεχώρησε τελευταῖος καὶ ὁ Σαρβαρᾶς ἐξ Αἰγύπτου. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἐστάλη καὶ ὁ τίμιος Σταυρὸς εἰς Ἱερουσαλὴμ καὶ ἀνυψώθη μετὰ πάσης λαμπρότητος τὴν 14 Σεπτεμβρίου.

Αἱ ἐν τῇ Δύσει ἀπώλειαι. Ἐνῷ ὅμως πᾶσα ἡ δύναμις τοῦ κράτους εἶχε συγκεντρωθῆ πρὸς ἀνατολάς, ἐν τῇ Δύσει ἐπῆλθον ὁριστικαὶ ἀπώλειαι. Τῷ 616 ὑπέκυψαν αἱ ἐν Ἱσπανίᾳ παράλιοι πόλεις εἰς τοὺς Βησιγότθους, οἱ ὁποῖοι μετ' ὀλίγον ἐξέβαλον ὁριστικῶς τοὺς Βυζαντινοὺς ἐκ τῶν ἐν τῇ Πυρηναϊκῇ χερσονήσῳ κτήσεών των. Ὡσαύτως ἐγκατελείφθη ἐπὶ Ἡρακλείου καὶ ἡ ἀμυντικὴ γραμμὴ τοῦ Δουνάβεως, τὴν ὁποίαν μετὰ κόπου εἶχε κρατήσει ὁ Μαυρίκιος. Ἡ μεταξὺ Δουνάβεως καὶ Αἵμου χώρα πρὸ πολλοῦ εἶχε καταληφθῆ ὑπὸ Σλαύων ἐποίκων. Πολὺ φοβερώτερος ἦτο ὁ ἐκ τῶν Ἀβάρων κίνδυνος. Τῷ 623 εἰσήλασαν οὗτοι μέχρι τῶν περιχώρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μόλις δὲ καὶ μετὰ βίας ἡ κυβέρνησις ἐξηγόρασε τὴν εἰρήνην, αὐξήσασα μεγάλως τὸν εἰς αὐτοὺς φόρον. Συγχρόνως εἰσέβαλον πολυάριθμοι Σλαῦοι εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς ἐπαρχίας. Μὲ τὰ ἐλαφρὰ των πλοιάρια ἔπλευσαν τῷ 623 μέχρι τῆς Κρήτης. Ἔτι φοβερωτέρα ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπίθεσις τὴν 29 Ἰουλίου 626. Ἄβαροι παρασπονδοῦντες καὶ Σλαῦοι περιέζωσαν αὐτὴν ἐκ τῆς ξηρᾶς καὶ ἐκ τῆς θαλάσσης, ἐνῷ συγχρόνως ὁ Πέρσης στρατηγὸς Σαρβαρᾶς ἵστατο μὲ τὸν στρατόν του ἐπὶ τῆς ἀσιατικῆς ἀκτῆς παρὰ τὴν Χαλκηδόνα. Ἀλλ' ἡ ἡρωϊκὴ φρουρὰ ἀπέκρουσε πάσας τὰς προσβολάς. Τὸν Αὔγουστον ἠναγκάσθησαν ν' ἀποχωρήσωσι Σλαῦοι καὶ Ἄβαροι.

Ὁ Ἡράκλειος, ἀφοῦ διηυθέτησε τὰ πράγματα τῆς Ἀνατολῆς, συνῆψε τῷ 635 συμμαχίαν πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Κουβράτ, οἱ ὁποῖοι ἤρχισαν ἐνοικιζόμενοι κατὰ πυκνὰ πλήθη εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἵμου, ἵνα μεταχειρισθῇ αὐτοὺς κατὰ τῶν Ἀβάρων καὶ τῶν Σλαύων. Ὁ Κουβράτ ἐξετέλεσεν ὁπωσδήποτε τὸ χρέος του καὶ ὁ εὐγνώμων αὐτοκράτωρ ἐτίμησεν αὐτὸν ὀνομάσας πατρίκιον. Οἱ Ἄβαροι περιωρίσθησαν εἰς τὰς ἐν Παννονίᾳ ἕδρας των.

Ἐμφάνισις τῶν Ἀράβων. Νῦν ὅμως ἐνεφανίσθη ἐν τῇ ἱστορικῇ σκηνῇ νέος λαός, οἱ Ἄραβες, μὲ νέαν θρησκείαν, τὸν Ἰσλαμισμόν, οἱ ὁποῖοι, εὑρόντες ἐξηντλημένους ἐκ τοῦ μακροῦ πολέμου ἀμφοτέρους τοὺς φυσικούς των ἀντιπάλους, τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς Πέρσας, κατώρθωσαν ἐντὸς ὀλίγου χρόνου νὰ ἱδρύσωσιν ὁρμώμενοι ἐκ νότου νέον παγκόσμιον θρησκευτικοπολιτικὸν κράτος, διὰ τῆς ὁλοσχεροῦς ὑποταγῆς τοῦ περσικοῦ κράτους καὶ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τοῦ βυζαντινοῦ. Αἱ πρῶται ἐπιδρομαὶ τῶν Ἀράβων, αἵτινες δὲν ἔσχον καὶ σπουδαῖόν τι ἀποτέλεσμα, ἠκούσθησαν μετ' ἀδιαφορίας ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ὅταν ὅμως κατελήφθη ὑπ' αὐτῶν καὶ ἡ ὀχυρὰ πρωτεύουσα τῆς βυζαντινῆς ἐπαρχίας Ἀραβίας Βόστρα, τῷ 634, ἐνεφανίσθη αὐτὸς ὁ Ἡράκλειος ἐν Ἀντιοχείᾳ. Οἱ στρατηγοί του ὅμως ἡττήθησαν ἐν τῷ πολέμῳ. Τῷ 635 ἔπεσεν ἡ Δαμασκός. Αἱ λοιπαὶ σπουδαιόταται πόλεις τῆς Συρίας ἐσυνθηκολόγησαν καὶ τῷ 636 διὰ τῆς μεγάλης παρὰ τὸν Ἱερομύακα ποταμὸν μάχης ἐκρίθη ἡ τύχη τῆς Συρίας. Ἡ Ἱερουσαλήμ, ἡ ὁποία μόλις νῦν ἀνηγείρετο ἐκ τῆς τέφρας της, παρεδόθη τῷ 637 διὰ συνθήκης εἰς τὸν Ὀμὰρ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Σωφρονίου μετὰ διετῆ πολιορκίαν. Κατακτηθείσης καὶ τῆς Μεσοποταμίας καὶ Ἐδέσσης, πᾶσα ἡ Ἀνατολὴ περιῆλθεν ὑπὸ τὸ κράτος τῶν Ἀράβων. Στρατηγοῦντος τοῦ Ἀμροῦ ἐγκατεστάθησαν οἱ Ἄραβες καὶ ἐν Αἰγύπτῳ, νικήσαντες παρὰ τὴν Λυκόπολιν καὶ τὴν Ἡλιούπολιν τοὺς Βυζαντινούς. Τῷ 641 ἀπέθανεν ὁ Ἡράκλειος, καθ' ἣν στιγμὴν ὁλόκληρος ἡ Αἴγυπτος, πλὴν τῆς Ἀλεξανδρείας, ἦτο ὑποτεταγμένη εἰς τοὺς Ἄραβας.

Κωνσταντῖνος Γ', Ἡρακλεωνᾶς (641), Κώνστας Β' (642—668). Τὸν Ἡράκλειον διεδέχθη ὁ υἱὸς αὐτοῦ *Κωνσταντῖνος Γ'*, ὅστις εἶχεν ἐπὶ μακρὸν συμβασιλεύσει μετὰ τοῦ πατρός, καὶ ὁ *Ἡρακλεωνᾶς*, ἐπίσης υἱὸς τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἑτεροθαλὴς ἀδελφὸς τοῦ Κωνσταντίνου. Ἀλλ' ὁ μὲν Κωνσταντῖνος, ὅστις ἦτο ὁ κύριος βασιλεύων, φιλάσθενος ὢν ἀπὸ πολλοῦ, ἀπέθανε τὸν Μάϊον τοῦ 641, ὁ δὲ Ἡρακλεωνᾶς ἐξεθρονίσθη. Ἀνελθόντος εἰς τὸν θρόνον τῷ 642 τοῦ υἱοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Γ' Κώνσταντος, Ὁ *Κώνστας Β'* (642—668), ἀναλαβὼν τὰς ἡνίας τοῦ κράτους, ἀνεδείχθη ἡγεμὼν ἄκαμπτος καὶ ἀνεξάρτητος, ἀντάξιος ἐντελῶς τῆς σοβαρᾶς ἀποστολῆς του. Τὴν 29 Σεπτεμβρίου τοῦ 643 ὁ Ἀμροῦ εἰσῆλθε νικηφόρος εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὁλοκληρώσας οὕτω τὴν κατάκτησιν τῆς Αἰγύπτου.

Ὁ Κώνστας κατέβαλεν ὑπερανθρώπους προσπαθείας, ἵνα ἀναστείλῃ τὴν ἀραβικὴν ἐπιδρομήν, ἡ ὁποία ὁλονὲν καθίστατο ἀπειλητικωτέρα. Τῷ 648 ὁ δραστήριος διοικητὴς τῆς Συρίας Μωαβίας, ὀργανώσας ἀραβικὸν στόλον, ἐπετέθη κατὰ τῆς Κύπρου καὶ ἐκυρίευσε τὴν πρωτεύουσαν αὐτῆς Κωνσταντίαν. Τὸ ἑπόμενον ἔτος κατεστράφη ἡ Ἄραδος. Τῷ 654 ἐλεηλατήθη ἡ Ῥόδος καὶ ἀπωλέσθη ἡ Ἀρμενία διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἕνεκα προδοσίας τῶν ἐγχωρίων ἡγεμόνων. Ἰσχυρότατος ἀραβικὸς στόλος, ἐκπεμφθεὶς κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνίκησε τὸν βυζαντινὸν εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Λυκίας τῷ 655. Ἀλλ' ὁ θάνατος τοῦ χαλίφου Οθμὰν (656) καὶ αἱ ἀκολουθήσασαι ἐσωτερικαὶ διενέξεις ἠνάγκασαν τὸν Μωαβίαν ὄχι μόνον νὰ συνάψῃ εἰρήνην (659), ἀλλὰ καὶ φόρον εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς νὰ πληρώσῃ. Τῷ 663 ἐπανήρχισαν αἱ ἐχθροπραξίαι, καθ' ἕκαστον δὲ ἔτος οἱ Ἄραβες ἐπετίθεντο κατὰ τῆς Μ. Ἀσίας. Τῷ 668 εἰσήλασαν μέχρι Χαλκηδόνος, καταλαβόντες τὸ Ἀμόριον καὶ πάλιν ἀπολέσαντες αὐτό. Ἀλλ' οὐδὲν διαρκὲς ἀποτέλεσμα ἐπέτυχον. Τὸ κράτος, ἐνισχῦσαν τὰς στρατιωτικάς του δυνάμεις, οὐδεμίαν σημαντικὴν βλάβην ὑπέστη.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Κώνστας ἔστρεψε τὴν προσοχήν του πρὸς τὴν Δύσιν, ἐπιθυμῶν ἴσως νὰ καταστήσῃ κέντρον τοῦ κράτους του τὴν Ῥώμην, ἀφοῦ ἀπαλλάξῃ τὰς δυτικὰς χώρας ἀπὸ τῶν Λογγοβάρδων καὶ τῶν Ἀράβων. Τῷ 662 ἐπιβαίνων ἰσχυροῦ στόλου μετέβη δι' Ἀθηνῶν εἰς τὸν Τάραντα. Ἀλλὰ δὲν ἐπέτυχε γενναῖόν τι. Διατρίψας ἐπί τι διάστημα ἐν Ῥώμῃ, ἔστησε κατόπιν τὴν ἕδραν του ἐν Συρακούσαις, ἐπιτηρῶν αὐτόθεν τὴν Ἀφρικήν. Καὶ κατώρθωσε μὲν νὰ ἀνακτήσῃ ἐνταῦθα τὴν Καρχηδόνα καὶ ἄλλα τινὰ παράλια φρούρια, ἀλλ' ἐκ τῶν δύο ἐκπεμφθέντων βυζαντινῶν στόλων ὁ μὲν ἐνικήθη ὑπὸ τῶν Ἀράβων, ὁ δὲ κατεστράφη ὑπὸ τρικυμίας. Ἐξυφανθείσης μετ' ὀλίγον συνωμοσίας ἐναντίον του ἐν τῷ στρατῷ, ἐδολοφονήθη. Οἱ συνωμόται ἀνεκήρυξαν ἐν Σικελίᾳ αὐτοκράτορα ὡραῖόν τινα Ἀρμένιον, ὀνομαζόμενον *Μιζίζιον*.

Κωνσταντῖνος Δ' (668—685). Τὸν Κώνσταντα Β' διεδέξατο ὁ υἱός του *Κωνσταντῖνος Δ'* ὁ ἐπικαλούμενος Πωγωνάτος. Ὁ Κωνσταντῖνος εὑρίσκετο ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅτε ἐφονεύθη ὁ πατήρ του. Ἀναρρηθεὶς δὲ αὐτοκράτωρ ἐπὶ τῷ ἀκούσματι τοῦ φόνου, μετέβη μετὰ στόλου εἰς τὴν Σικελίαν καὶ τιμωρήσας τοὺς δολοφόνους τοῦ πατρός, φονεύσας δὲ καὶ τὸν Μιζίζιον, ἐπανῆλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἀφοῦ κατέβαλε καὶ ἐνταῦθα ἄλλην στάσιν, γενομένην ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ, ἐστερέωσε τὴν ἀρχήν του.

Πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τοῦ Μωαβία. Βασιλεύοντος τοῦ Κωνσταντίνου Δ', ὁ διοικητὴς τῆς Δαμασκοῦ *Μωαβίας*, ὅστις εἶχε σφετερισθῆ τὴν ἀρχὴν τῆς χαλιφείας, ἔπεμψε μέγαν στόλον ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ταυτοχρόνως δὲ καὶ στρατὸν κατὰ ξηρὰν εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, σκοπῶν διὰ τῆς ἐκπορθήσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ καταλύσῃ ὁλόκληρον τὸ βυζαντινὸν κράτος. Ἐπὶ ἑπτὰ ἔτη (671—679) ἡ Κωνσταντινούπολις ἐπολιορκήθη ὑπὸ τῶν Ἀράβων κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν. Κατὰ τὴν πολιορκίαν ταύτην, ἡ ὁποία ἀπέληξε μὲ καταστροφὴν τοῦ ἀραβικοῦ στόλου, ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τὸ ὑγρὸν πῦρ. Οἱ Ἄραβες ὑπεβλήθησαν εἰς ταπεινωτικοὺς ὅρους εἰρήνης, ὑποχρεωθέντες νὰ πληρώνουν κατ' ἔτος τρισχιλίας λίτρας χρυσοῦ καὶ ν' ἀποδίδουν κατ' ἔτος ἐπίσης 8.000 Χριστιανῶν αἰχμαλώτων, ἐκ τῶν πολλῶν τοὺς ὁποίους εἶχον συγκεντρώσει οἱ Ἄραβες.

Ἐμφάνισις τῶν Βουλγάρων. Ἐνῷ τοιαῦτα συνέβαινον ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ κράτους, ἡ Θεσσαλονίκη ἠπειλεῖτο σχεδὸν κατ' ἔτος ἀπὸ τοῦ 675 μέχρι τοῦ 681 ὑπὸ τῶν ἐγκατεστημένων ἐν Μακεδονίᾳ σλαυϊκῶν φύλων. Φοβερὰ ἰδίως ἦτο ἡ ἐν ἔτει 675 ἐπίθεσις, ὁπότε ἐπολιορκήθη ἡ πόλις κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν. Τῷ 677 ἐνεφανίσθησαν πρὸ τῶν τειχῶν της καὶ οἱ Ἄβαροι. Ἀλλ' ἡ διχόνοια καὶ διαίρεσις τῶν Σλαύων καὶ ἡ ἡρωϊκὴ ἀντίστασις τῶν κατοίκων ἔσωσε τὴν πόλιν. Πολὺ σημαντικώτερον γεγονὸς ἦτο ἡ ἐπὶ βυζαντινοῦ ἐδάφους ἐμφάνισις τῶν *Βουλγάρων*. Παλαιότατα τὸ φιννοουγγρικὸν τοῦτο ἔθνος κατῴκει ἀνατολικῶς τοῦ σαρματικοῦ βαθυπέδου. Ἀλλὰ πρὸ πολλοῦ εἶχον ἀποχωρισθῆ πολυάριθμοι ὁρδαί, αἵτινες μετεστάθμευσαν δυτικώτερον. Μία ἐξ αὐτῶν κατῴκει ἐν τῇ μεταξὺ Δνειστέρου, Δουνάβεως καὶ Εὐξείνου πόντου γωνίᾳ. Ὑπὸ τὸν δραστήριον ἡγεμόνα αὐτῶν Ἀσπαροὺχ ἐξέτεινον τὰς ἐπιδρομάς των μέχρι τῆς Μοισίας. Ὁ Κωνσταντῖνος, ἐννοῶν τὸν κίνδυνον, ἀντεπεξῆλθεν ἐρρωμένως, ἐκστρατεύσας τῷ 679 μετὰ στρατοῦ καὶ στόλου εἰς τὸν κάτω Δούναβιν. Ἡ στρατεία ὅπως αὕτη ἀπέβη ἀτυχὴς ἕνεκα αἰφνιδίας ἀσθενείας τοῦ αὐτοκράτορος. Οἱ Ἕλληνες ἠναγκάσθησαν οὕτω ν' ἀποχωρήσωσιν ἐξ ὅλης τῆς μεταξὺ Δουνάβεως καὶ Αἵμου χώρας καὶ ἐνταῦθα ἵδρυσεν τὸ κράτος του ὁ Ἀσπαρούχ, οὗ κέντρον ἀπέβη ἡ Βάρνα καὶ κατόπιν ἡ Πρεσλαύα καὶ ἡ Σιλίστρια.

Ἰουστινιανὸς Β', Λεόντιος, Τιβέριος Γ'. Τὸν Κωνσταντῖνον Δ' ἀποθανόντα τῷ 685 διεδέχθη ὁ υἱός του *Ἰουστινιανὸς Β'* (685—695 καὶ 705—711), ὅστις ὑπῆρξε καθ' ὅλην τὴν βασιλείαν αὐτοῦ ἀνὴρ πολύτροπος, ἅμα δὲ καὶ χαχεντρεχὴς καὶ φαῦλος. Διὰ μηδαμινοὺς λόγους διέρρηξε τὴν πρὸς τοὺς Ἄραβας ἐπωφελῆ εἰρήνην καὶ περιῆλθεν εἰς πόλεμον πρὸς τὸν ἰσχυρὸν χαλίφην Ἀβδ-άλ-μαλέκ. Ἐν τῷ πολέμῳ τούτῳ ἡττήθη αἰσχρῶς, ἀπολέσας πάντα τὰ πλεονεκτήματα τῆς ἕως τότε ὑφισταμένης συνθήκης εἰρήνης καὶ ἐκθέσας τὸ κράτος εἰς νέον κίνδυνον. Ἀλλ' ἐκ τούτου προεφύλαξεν αὐτὸ ἡ μεγάλη στρατηγικὴ ἱκανότης τοῦ Λεοντίου, ὅστις πολλὰς μετὰ ταῦτα ἤρατο νίκας ἐναντίον τῶν Ἀράβων. Ὁ Ἰουστινιανὸς Β' ἕνεκα τῆς φαυλότητος τῆς καθόλου κυβερνήσεως αὐτοῦ προὐκάλεσε καθ' ἑαυτοῦ στάσιν καὶ καθαιρεθεὶς ἀπὸ τοῦ θρόνου καὶ τὴν ῥῖνα τμηθεὶς (ἐξ οὗ ἐκλήθη ῥινότμητος) ἐξωρίσθη εἰς Χερσῶνα. Εἰς τὸν θρόνον ἀνῆλθεν ὁ στρατηγὸς *Λεόντιος* (695), ἀλλὰ καὶ οὗτος ἐγένετο μετ' ὀλίγον θῦμα νέας στρατιωτικῆς ἀνταρσίας καὶ καθῃρέθη, ἔλαβε δὲ τὸν θρόνον ὁ *Ἀψίμαρος* ἢ *Τιβέριος Γ'*. Ἐπὶ τούτου πολλὰς νίκας κατὰ τῶν Ἀράβων ἤρατο ὁ ἀδελφός του στρατηγὸς Ἡράκλειος. Ἀλλ' ἐναντίον τοῦ Τιβερίου Γ' ἐπῆλθεν ὁ ἔκπτωτος βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς Β'. Οὗτος φυγὼν ἀπὸ Χερσῶνος μετέβη εἰς τὸν χαγάνον τῶν ἐν Κριμαίᾳ Χαζάρων, οἵτινες νῦν εἶχον προσέλθει εἰς τὸν Χριστιανισμόν, καὶ ἐνυμφεύθη τὴν ἀδελφὴν τοῦ χαγάνου Θεοδώραν. Φυγὼν δ' ἔπειτα καὶ ἐντεῦθεν εἰς τὴν Βουλγαρίαν καὶ καταστήσας σύμμαχον τὸν χάνον τῶν Βουλγάρων Τέρβελιν, ἐπῆλθε μετ' αὐτοῦ ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως (705), ἣν καὶ κατέλαβε διὰ δόλου. Οὕτω ὁ *Ἰουστινιανός*, γενόμενος τὸ δεύτερον αὐτοκράτωρ, ἐβασίλευσεν ἄλλα ἓξ ἔτη (705—711) μετὰ μείζονος τυραννικῆς φαυλότητος, ἀσχολούμενος εἰς τὴν τιμωρίαν τῶν συντελεσάντων εἰς τὴν καθαίρεσίν του. Ὅταν ὅμως ἔστειλε στόλον ὁλόκληρον κατὰ τῆς Χερσῶνος, διὰ νὰ τιμωρήσῃ τοὺς κατοίκους της, ἐπειδὴ δὲν ἐπεποιήθησαν προσηκόντως κατὰ τὴν ἐξορίαν του, ὁ στόλος συνενωθεὶς μετὰ τῶν κατοίκων ἐπανεστάτησεν, ἀνηγό-

Digitized by Google

ρευσε βασιλέα εὐπατρίδην τινα Φιλιππικὸν καλούμενον καὶ ἐπανῆλθε μετ' αὐτοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ὁ Ἰουστινιανὸς Β' ἐγκαταλειφθεὶς ὑπὸ πάντων συνελήφθη ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στόλου καὶ ἐφονεύθη. Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' κατελήφθησαν ἐν Ἀφρικῇ ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἡ Καρχηδὼν καὶ πᾶσαι αἱ μέχρι τοῦ Ἀτλαντικοῦ ἐκτεινόμεναι κτήσεις τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.

Φιλιππικός, Ἀναστάσιος Β', Θεοδόσιος Γ'. Ὁ *Φιλιππικὸς* (711—713) ἀπεδείχθη παντελῶς ἀνίκανος. Ἐπ' αὐτοῦ οἱ Βούλγαροι, ἐκδικούμενοι δῆθεν τὸν Ἰουστινιανόν, ἐρήμωσαν τὴν χώραν, διελάσαντες μέχρι τῶν πυλῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τῷ 712 ἡλώθη ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἡ Ἀμάσεια καὶ ἡ Μίσθεια, τῷ δὲ 713 ἡ Ἀντιόχεια τῆς Πισιδίας. Μετὰ διετῆ βασιλείαν καθῃρέθη εἰρηνικῶς ὁ Φιλιππικὸς ὑπὸ τῶν ἀνωτάτων πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν τοῦ κράτους καὶ ἀνηγορεύθη αὐτοκράτωρ ὁ τέως πρωτοασηκρῆτις ἤτοι βασιλικὸς ἀρχιγραμματεὺς *Ἀναστάσιος ὁ Β'* (713—715). Ἐπ' αὐτοῦ οἱ Ἄραβες, οἵτινες οὐδέποτε ἀπὸ τοῦ ἄφρονος πολέμου, ὃν ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχεν ἐπιχειρήσει κατ' αὐτῶν, συνωμολόγησαν εἰρήνην πρὸς τὸ κράτος, ἐποιήσαντο μεγάλας ἐπιδρομὰς εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ παρεσκευάζοντο νὰ ἐπέλθωσι καὶ ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Ἀναστάσιος Β', παρασκευαζόμενος ἐκ τῶν ἐνόντων εἰς ἄμυναν τῆς πρωτευούσης, ἔπεμψε συγχρόνως καὶ στόλον εἰς τὰ παράλια τῆς Φοινίκης, ἵνα, εἰ δυνατόν, ἐπιπέσῃ ἀπροσδοκήτως εἰς τὸν κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρασκευαζόμενον στόλον καὶ κατακαύσῃ αὐτόν. Ἀλλ' ὁ στόλος οὗτος ἐστασίασε κατὰ τὸν πλοῦν καὶ ἐφόνευσε τὸν ὑπὸ τοῦ βασιλέως ταχθέντα ἀρχηγόν. Ἵνα δὲ ἀποφύγῃ τὴν διὰ τὴν πρᾶξιν ταύτην τιμωρίαν ἐστασίασε καὶ κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἐπανερχόμενος εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅτε ἀφίκετο εἰς Ἀδραμύττιον, ὑπεχρέωσέ τινα ἐκεῖ εἰσπράκτορα τῶν δημοσίων φόρων, *Θεοδόσιον* καλούμενον, νὰ λάβῃ τὸ αὐτοκρατορικὸν ἀξίωμα. Ὅταν ἦλθεν ὁ στόλος εἰς τὴν πρωτεύουσαν ὁ Ἀναστάσιος προέταξεν ἀντίστασιν, ἀλλ' ἠναγκάσθη τέλος νὰ δραπετεύσῃ. Ἡ ἀρχὴ τοῦ Θεοδοσίου Γ' ὀλίγους μόνον μῆνας διήρκεσε, διότι ὁ ἀρχιστράτηγος τῶν ἐν Μ. Ἀσίᾳ πολεμουσῶν κατὰ τῶν Ἀράβων βυζαντινῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων *Λέων ὁ Ἴσαυρος* ἐπῆλθε κατ' αὐτοῦ (717) καὶ τὸν ἐξηνάγκασεν εἰς παραίτησιν.

Δ'. Ἀναγέννησις τῶν Ἰσαύρων. Εἰκονομαχία. ***Λέων Γ' ὁ Ἴσαυρος.*** Ἡ ἐπὶ τοῦ θρόνου ἀνάβασις τοῦ Ἰσαύρου *Λέοντος* (717—741) ἀποτελεῖ σπουδαιότατον σταθμὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ εἶναι γεγονὸς κοσμοϊστορικῆς σημασίας. Εἰς τὸ πρῶτον ἔτος τῆς βασιλείας του πίπτει ἡ ἀξιομνημόνευτος πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ἀράβων. Ὁ ἀραβικὸς στρατὸς καταλαβὼν τὴν Πέργαμον καὶ διαχειμάσας ἐν τῇ Μ. Ἀσίᾳ, διέβη τῷ 717 παρὰ τὴν Ἄβυδον τὸν Ἑλλήσποντον καὶ ἐστρατοπέδευσε πρὸ τῆς βασιλευούσης. Μετ' ὀλίγον κατέπλευσε καὶ ὁ ἀραβικὸς στόλος. Τὴν ἄμυναν τῆς Κωνσταντινουπόλεως διηύθυνεν ὁ Λέων αὐτοπροσώπως. Τὸ ὑγρὸν πῦρ κατέκαυσε τὸν ἀραβικὸν στόλον, μολονότι δὲ οἱ Μουσουλμᾶνοι ὑπέμειναν καρτερικῶς τὰς κακουχίας δριμυτάτου χειμῶνος καὶ διέτριψαν ὁλόκληρον ἔτος πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἠναγκάσθησαν ἐπὶ τέλους, κατ' Αὔγουστον τοῦ 718, νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς Συρίαν, ἀφοῦ ὑπέστησαν μεγίστας ἀπωλείας. Διὰ τῆς ἀμύνης ταύτης ὁ Λέων ὁ Ἴσαυρος ἔσωσεν ὄχι μόνον τὸ βυζαντινὸν κράτος, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρον τὸν κόσμον ἀπὸ τὸν ἀραβικὸν κίνδυνον. Πολλάκις ἔτι ἐπὶ Λέοντος ἐπανελήφθησαν αἱ εἰσβολαὶ τῶν Μουσουλμάνων εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, ἀλλὰ δὲν ἦσαν πλέον ἐπίφοβοι εἰς τὸ κράτος. Τῷ 740 μάλιστα οἱ Βυζαντινοὶ ἐνίκησαν τοὺς Ἄραβας παρὰ τὸ Ἀκροϊνὸν νίκην μεγάλην καὶ ἀποφασιστικήν.

Τὸ μεταρρυθμιστικὸν ἔργον τοῦ Λέοντος. Ἐξασφαλισθεὶς ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ὁ Λέων, ἐπεδόθη εἰς τὴν ἀναγέννησιν τοῦ κράτους. Ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ συμβασιλεύοντος υἱοῦ του Κωνσταντίνου ἐδημοσίευσε τὴν «Ἐκλογὴν τῶν νόμων», ἐγχειρίδιον τοῦ ἰσχύοντος δικαίου, ὅπως τοῦτο ἀνεπτύχθη κατὰ τὸν μεσαίωνα ὑπὸ τὰς χριστιανικὰς ἐπιδράσεις, καὶ τὸν «Γεωργικὸν νόμον», ὅστις κανονίζει τὰς σχέσεις τῶν μισθωτῶν πρὸς τοὺς ἰδιοκτήτας καὶ τὰς ἐλευθέρας τῶν γαιοκτημόνων χωρικῶν κοινότητας. Ἐπίσης εἰργάσθη διὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ στρατοῦ, ἐπέτυχεν ἰσορροπίαν τοῦ προϋπολογισμοῦ δι' ἐπιβολῆς νέας φορολογίας καὶ ἔδωκε τελειωτικὴν μορφὴν εἰς τὴν κατὰ θέματα διαίρεσιν τοῦ κράτους, ἥτις εἶχε θεσπισθῆ ἐπὶ Ἡρακλείου. Ἀλλ' ἐκεῖνο διὰ τὸ ὁποῖον ἔμεινε περίφημος ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὁ Λέων εἶναι ἡ κατάργησις τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων, ἡ ὁποία εἶχε καταντήσει πραγματικὴ εἰδωλολατρεία. Τῷ 726, ἔχων ὁμοφρονοῦντας καὶ τινας ἀνωτέρους κληρικούς, διέταξε νὰ ἱδρύωνται ἐν ταῖς ἐκκλησίαις αἱ εἰκόνες ὑψηλότερον, ἵνα μὴ δύναται ὁ λαὸς νὰ ἀσπάζηται αὐτάς. Ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ διάταγμα εὗρεν ἀντίστασιν παρὰ τῷ πολλῷ λαῷ, ὑποκινουμένῳ ὑπὸ τῶν μοναχῶν, οἵτινες ὡς κύριον βιοποριστικὸν ἐπάγγελμα εἶχον τὴν κατασκευὴν εἰκόνων, ὁ αὐτοκράτωρ ἐξέδωκε νέον διάταγμα, διατάσσον τὴν ὁλοσχερῆ ἀφαίρεσιν τῶν εἰκόνων ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν. Τοῦτο ἐξήγειρεν ἐν τῷ κράτει καὶ ἰδίως ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς ἐπαρχίαις μεγάλας ταραχάς. Οἱ πάπαι Γρηγόριος Β' καὶ ὁ διάδοχός του Γρηγόριος Γ' ἀφώρισαν τὸν Λέοντα καὶ ὑπεκίνησαν τὸν λαὸν τῆς μέσης Ἰταλίας εἰς ἐπανάστασιν κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ Λέων Γ' ἀπέστειλε στρατὸν καὶ στόλον πρὸς τιμωρίαν τοῦ πάπα καὶ τῶν ἀποστατῶν, ἀλλ' ὁ στόλος κατεποντίσθη ὑπὸ τρικυμιῶν καὶ ἡ μέση Ἰταλία ἀπωλέσθη διὰ τὸ βυζαντινὸν κράτος. Κατόπιν οἱ πάπαι ἐξήγειραν εἰς ἐπανάστασιν καὶ τοὺς κατοίκους τῶν κυρίως ἑλληνικῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης (Ἑλλαδικούς), οἱ ὁποῖοι ὑπήγοντο εἰς αὐτοὺς ἐκκλησιαστικῶς. Οἱ κάτοικοι τῶν χωρῶν τούτων καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ἐπαναστατήσαντες κατὰ τοῦ εἰκονομάχου βασιλέως, ἀνηγόρευσαν νέον αὐτοκράτορα, καλούμενον *Κοσμᾶν*, καὶ ἐπῆλθον μετὰ στόλου ἐναντίον τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει βασιλέως, καθ' ὃν ἀκριβῶς χρόνον οἱ Ἄραβες εἰσέβαλλον καὶ πάλιν εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν (727). Ἀλλ' ὁ στόλος τῶν ἐπαναστατῶν κατεστράφη πρὸ τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τοῦ βασιλικοῦ στόλου. Ὁ Κοσμᾶς καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ ἐθανατώθησαν καὶ ἡ ἐπανάστασις τῶν Ἑλλαδικῶν κατεστάλη ἐντελῶς. Ὁ Λέων τιμωρῶν τὸν πάπαν ἀφῄρεσεν ἀπὸ τῆς δικαιοδοσίας αὐτοῦ πάσας τὰς ἐκκλησίας τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου καὶ τὰς τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ Σικελίας καὶ ὑπήγαγεν αὐτὰς ὑπὸ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Κωνσταντῖνος Ε'. Ὅτε ὁ Λέων ἀπέθανεν (741) καὶ παρέδωκε τὴν ἀρχὴν εἰς τὸν ἀξιολογώτατον υἱόν του *Κωνσταντῖνον τὸν Ε'* (741—775), ὁ ἀγὼν μεταξὺ εἰκονομάχων καὶ εἰκονολατρῶν δὲν εἶχε λήξει ἀκόμη. Ὁ γαμβρὸς τοῦ αὐτοκράτορος, ὁ Ἀρμένιος Ἀρτάβασδος, ἐξεμεταλλεύθη τὴν ἀγανάκτησιν τῶν εἰκονολατρῶν καὶ τὴν εὐνοϊκὴν πρὸς αὐτὸν διάθεσιν τῶν πολυαρίθμων ἐν τῷ στρατῷ Ἀρμενίων, ἵνα στασιάσῃ κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος. Ἡ πρωτεύουσα καὶ ὁ πατριάρχης ἐκηρύχθησαν ὑπὲρ αὐτοῦ. Μόλις δὲ μετὰ διετῆ ἀγῶνα κατώρθωσεν ὁ Κωνσταντῖνος νὰ καταλάβῃ ἐκ νέου τὴν πρωτεύουσαν καὶ νὰ συντρίψῃ τὴν δύναμιν τοῦ ἀντιπάλου του. Ἀσφαλὴς νῦν ἐπὶ τοῦ θρόνου ὁ Κωνσταντῖνος, διηύθυνε λίαν ἐπιτυχῶς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τοῦ κράτους. Κατὰ τῶν Ἀράβων ἠγωνίσθη ἐπιτυχέστατα. Ὁ μέγας αὐτῶν στόλος, ὅστις ἔπλεεν ἐπὶ τὴν κατάκτησιν τῆς Κύπρου, κατεστράφη τῷ 746 ὁλοσχερῶς. Ἀνεκτήθησαν ἡ Γερμανίκεια, ἡ Μελιτηνὴ καὶ αὐτὴ ἡ ἐν Ἀρμενίᾳ Θεοδοσιούπολις (752). Αἱ ἐσωτερικαὶ τοῦ χαλιφάτου ἀνωμαλίαι, αἱ ἐπελθοῦσαι ἕνεκα τῆς πτώσεως τῶν Ὀμμεϊαδῶν καὶ τῆς ἀνυψώσεως τῶν Ἀββασιδῶν, ὠφέλησαν τοὺς Βυζαντινούς. Δραστηρίως διεξήγαγεν ὁ Κωνσταντῖνος καὶ τὸν κατὰ Βουλγάρων ἀγῶνα. Ὀκτάκις ἐξεστράτευσε κατ' αὐτῶν, βαρεῖαι δὲ ἧτται δὲν τὸν ἀπεθάρρυναν καὶ ἡ ἐν ἔτει 763 λαμπρὰ νίκη ἐπροκάλεσε σειρὰν δυναστικῶν ἐπαναστάσεων ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ ἐξασθένησιν τοῦ κράτους. Μόλις κατὰ τὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου οἱ Βούλγαροι ἀπέβησαν πάλιν ἐπικίνδυνοι.

Ἐν τῷ ζητήματι τῶν εἰκόνων ὁ Κωνσταντῖνος, ἵνα δώσῃ λύσιν σύμφωνον μὲν εἰ δυνατὸν πρὸς τὰ φρονήματα αὐτοῦ τε καὶ τοῦ πατρός του, ἀλλὰ καὶ κανονικὴν καὶ νόμιμον, συνεκάλεσεν οἰκουμενικὴν σύνοδον ἐν Ἱερείᾳ, ἥτις κατεδίκασε τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων ὡς εἰδωλολατρείαν (754). Ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ τῆς συνόδου αἱ ἀποφάσεις κατεπολεμήθησαν σφοδρῶς ὑπὸ τῶν εἰκονολατρῶν μοναχῶν, ὁ Κωνσταντῖνος προέβη εἰς συστηματικὸν διωγμὸν ἐναντίον των, δημεύσας τὰς μοναστηριακὰς περιουσίας καὶ ἐξαναγκάσας πλείστους ν' ἀποβάλωσι τὸ σχῆμα. Οἱ μοναχοὶ τὸν ἐξεδικήθησαν μετὰ θάνατον (775), δυσφημήσαντες τὴν μνήμην του διὰ συκοφαντικῶν λήρων καὶ ὀνομάσαντες αὐτὸν Κοπρώνυμον.

Λέων ὁ Δ', Κωνσταντῖνος ΣΤ', Εἰρήνη. Ὁ υἱὸς τοῦ Κωνσταντίνου Ε' *Λέων ὁ Δ'* (775—780) ἠκολούθησε κατὰ τὴν βραχεῖαν βασιλείαν του μετὰ μετριοπαθείας τὰς ἀρχὰς τῆς μέχρι τοῦδε ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς. Οἱ ἀκατάπαυστοι μεθοριακοὶ κατὰ τῶν Ἀράβων πόλεμοι ἔλαβον εὐνοϊκὴν τροπὴν ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων διὰ τῆς παρὰ τὴν Γερμανίκειαν νίκης τῷ 778. Ἀποθανὼν ὁ Λέων ὁ Δ' κατέλιπεν υἱὸν καὶ διάδοχον τὸν *Κωνσταντῖνον ΣΤ'* (τὸν ἐπιλεγόμενον Πορφυρογέννητον), ὃν ἀνήλικον ὄντα ἐπετρόπευσεν ἡ μήτηρ του *Εἰρήνη*, γυνὴ εὐφυὴς καὶ μέχρις ἐγκληματικότητος φίλαρχος, βοηθουμένη ἑκάστοτε ὑπὸ πολλῶν εὐνοουμένων, ὧν σπουδαιότερος ὑπῆρξεν ὁ πατρίκιος Σταυράκιος. Ὁ πόλεμος πρὸς τοὺς Ἄραβας ἐξηκολούθει μὲ θέατρον τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ μὲ ἐπικινδύνους συνεπείας. Τῷ 783 ἡ αὐτοκράτειρα ἠναγκάσθη νὰ ἐξαγοράσῃ τριετῆ ἀνακωχὴν ἐπὶ ἐτησίᾳ πληρωμῇ 70.000 χρυσῶν. Εὐτυχέστερον ἠγωνίσθη ὁ Σταυράκιος ἐν τῇ χερσονήσῳ τοῦ Αἵμου, ὑποχρεώσας τοὺς ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Ἑλλάδι Σλαύους ἀρχηγοὺς νὰ πληρώνωσι φόρον.

Τῷ 787 ἡ *Εἰρήνη*, προσκειμένη εἰς τὸ κόμμα τῶν εἰκονολατρῶν, συνεκάλεσεν οἰκουμενικὴν σύνοδον, ἡ ὁποία ἀφώρισε τὴν σύνοδον τῆς Ἱερείας (754 καὶ ἀνεκήρυξεν ὡς καθῆκον τῶν πιστῶν τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων καὶ τῶν λειψάνων. Ὅταν ἐνηλικιώθη ὁ Κωνσταντῖνος ΣΤ', ἡ Εἰρήνη δὲν ἠθέλησε νὰ τῷ παραχωρήσῃ τὴν ἀρχήν. Ἀλλ' ὁ στρατὸς στασιάσας κατέστησε μονοκράτορα τὸν Κωνσταντῖνον τῷ 790. Οὗτος ὅμως μετὰ δύο ἔτη ὑπέπεσεν εἰς τὸ λάθος νὰ προσλάβῃ καὶ συμβασίλισσαν τὴν ἀσυνείδητον μητέρα του, ἥτις διὰ διαφόρων ῥαδιουργιῶν κατώρθωσε ν' ἀπομονώσῃ καὶ καταστήσῃ μισητὸν τὸν υἱόν της καὶ τέλος συλλαβοῦσα αὐτὸν τὸν ἐτύφλωσε (797). Ἡ φρικτὴ αὕτη πρᾶξίς της καὶ ἡ καταστρεπτικὴ διὰ τὸ κράτος ἀκολασία τῶν εὐνοουμένων τῆς ἐκφύλου βασιλίσσης εὐνούχων Σταυρακίου καὶ Ἀετίου, ἐπροκάλεσε συνωμοσίαν τῶν μεγιστάνων τοῦ κράτους, οἵτινες ἐξεθρόνισαν τὴν Εἰρήνην τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 802 καὶ ἀνεβίβασαν ἐπὶ τοῦ θρόνου τὸν λογοθέτην *Νικηφόρον*.

Νικηφόρος Α'. Ὁ *Νικηφόρος Α'* (802—811) ἦτο μὲν ἀνὴρ δραστήριος, ἀλλ' ἕνεκα τῆς μεγάλης αὐτοῦ αὐστηρότητος περὶ τὴν διαρρύθμισιν τῶν οἰκονομικῶν ἐξήγειρε τὴν κατ' αὐτοῦ κατακραυγὴν τοῦ κλήρου, ἅτε φορολογήσας καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ μοναστηριακὰ κτήματα, τὰ ὁποῖα ἕως τότε ἔμενον ἀφορολόγητα. Ἐκτὸς τούτου ὁ Νικηφόρος ὑπῆρξε καὶ ἀτυχὴς ἐν ταῖς ἐν Ἀσίᾳ καὶ Εὐρώπῃ πολεμικαῖς ἐπιχειρήσεσιν αὐτοῦ. Τὸ μόνον εὐτυχὲς γεγονὸς τῆς βασιλείας του ὑπῆρξεν ἡ ἐκκαθάρισις τῆς Πελοποννήσου ἐκ τοῦ ἐκεῖ σλαυϊκοῦ στοιχείου, τὸ ὁποῖον ἐπαναστατῆσαν τῷ 807 ἐπετέθη κατὰ τῶν Πατρῶν καὶ ἐπολιόρκησε στενῶς τὴν λίαν ἀνθηρὰν τότε ταύτην πόλιν τῆς Πελοποννήσου. Οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως ποιησάμενοι ἔξοδον κατετρόπωσαν τοὺς πολιορκητὰς καὶ τοσοῦτον ὄλεθρον ἐπήνεγκον αὐτοῖς, ὥστε ἐπῆλθεν ἔκτοτε ἡ ὁριστικὴ ἐν Πελοποννήσῳ καταστροφὴ τῶν Σλαύων. Ὀλίγιστα λείψανα αὐτῶν διετηρήθησαν ἔτι ἔν τισιν ὀρειναῖς χώραις καὶ ἰδίως περὶ τὸν Ταΰγετον, ἀπορροφηθέντα καὶ ταῦτα βραδύτερον ὑπὸ τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀφοῦ προσῆλθον εἰς τὸν χριστιανισμόν.

Ἐν Ἀσίᾳ ὁ Νικηφόρος, θελήσας ν' ἀπαλλαγῇ τοῦ ἐπονειδίστου φόρου πρὸς τοὺς Ἄραβας, εἰς ὃν εἶχεν ὑποβληθῆ τὸ κράτος ἐπὶ τῆς Εἰρήνης, περιεπλάκη εἰς πόλεμον πρὸς τὸν χαλίφην Ἀροὺν-ἀλ-Ρασίντ, ἔπαθεν ἥττας δεινὰς καὶ ὑπεβλήθη (808) εἰς νέους ἔτι ταπεινωτικωτέρους ὅρους εἰρήνης. Ἀλλ' ὁ κατ' εὐτυχῆ σύμπτωσιν μετ' ὀλίγον ἐπελθὼν θάνατος τοῦ Ἀροὺν (809) καὶ οἱ ἐπακολουθήσαντες τῷ θανάτῳ αὐτοῦ ἐμφύλιοι μεταξὺ τῶν υἱῶν πόλεμοι ἀπήλλαξαν τὸ ἑλληνικὸν κράτος τῆς ἐκπληρώσεως τῶν ταπεινωτικῶν ὅρων τῆς εἰρήνης. Ἀτυχέστερος ἔτι ὑπῆρξε καὶ ὁ κατὰ τῶν Βουλγάρων ἐν Εὐρώπῃ πόλεμος, ὃν ἐπεχείρησεν ὁ Νικηφόρος τῷ 810, βλέπων ἐπικινδύνως αὐξάνουσαν τὴν δύναμιν τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους ὑπὸ τὸν ἡγεμόνα Κροῦμμον. Κατὰ τούτου ἐπολέμησεν ἐπιτυχῶς ἐν ἀρχῇ ὁ Νικηφόρος, ἀλλ' ὑπερβὰς τὸν Αἶμον καὶ περικυκλωθεὶς δι' ἐνέδρας ἐφονεύθη τῷ 811. Ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Θρᾴκη περιέπεσαν εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ νικητοῦ.

Σταυράκιος, Μιχαὴλ Α', Λέων Ε', Μιχαὴλ Β'. Ὁ υἱὸς τοῦ Νικηφόρου *Σταυράκιος*, βαρέως τραυματισθείς, ἐσώθη ἐκ τῆς μάχης, ἀλλὰ καταφυγὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἠναγκάσθη μετὰ δίμηνον βασιλείαν νὰ παραδώσῃ τὴν ἀρχὴν εἰς τὸν ἐξ ἀδελφῆς γαμβρόν του *Μιχαὴλ Α' Ραγκαβέ*. Ἀλλ' οὗτος ἔδειξε τοσαύτην ἀδράνειαν, ὥστε οἱ Βούλγαροι μετὰ νέαν περὶ τὴν Ἀδριανούπολιν νίκην ἐπολιόρκησαν τὴν πόλιν ταύτην, ἐπήρχοντο δὲ συγχρόνως καὶ κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πρὸ τῆς τοιαύτης καταστάσεως ὁ Μιχαὴλ ὑπεχρεώθη νὰ εἰσέλθῃ εἰς μοναστήριον, τὸν δὲ θρόνον ἔλαβεν ὁ στρατηγὸς *Λέων Ε' ὁ Ἀρμένιος* (813—820). Οὗτος ποιησάμενος ἔξοδον ἐκ τῆς πολιορκουμένης ἤδη Κωνσταντινουπόλεως (814), ἐπέφερε μεγάλην φθορὰν εἰς τὸν βουλγαρικὸν στρατὸν παρὰ τὴν Μεσημβρίαν. Ὁ Κροῦμμος πληγωθεὶς κατὰ τὴν μάχην ταύτην ἀπέθανε μετ' ὀλίγον ἐκ τῶν τραυμάτων, ὁ δὲ διάδοχός του Ὀμορτὰγ συνωμολόγησε τριακονταετῆ συνθήκην πρὸς τοὺς Βυζαντινούς. Ὁ Λέων ἀνεκίνησεν ἐκ νέου τὸ ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα, κηρυχθεὶς κατὰ τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων ἐξεθρόνισε τὸν πατριάρχην Νικηφόρον, συνεκάλεσε σύνοδον, ἥτις ἐκύρωσε τὰς εἰκονομαχικὰς ἀποφάσεις τοῦ 754 καὶ ἀφώρισε τοὺς εἰκονολάτρας καὶ ἐπροκάλεσε μεγάλην ταραχὴν ἐν τῷ κράτει. Ταύτης ἐπωφελήθη ὁ φιλόδοξος στρατηγὸς Μιχαήλ, ὅστις ὀργανώσας συνωμοσίαν ἐπέτυχε τὴν δολοφονίαν τοῦ Λέοντος (820) καὶ τὴν ἰδικήν του ἀνάρρησιν εἰς τὸν θρόνον.

Ὁ *Μιχαὴλ Β'* ὁ ἐπικαλούμενος *Τραυλὸς* (820—829), ἀνελθὼν εἰς τὸν θρόνον ἐκήρυξε τοῖς ὑπηκόοις ἐλευθερίαν συνειδήσεως ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων. Ἐπὶ τῆς βασιλείας του ἐξερράγη μέγας ἐμφύλιος πόλεμος ἐν

Digitized by Google

τῷ κράτει ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ στρατηγοῦ Θωμᾶ, παλαιοῦ συμμαχητοῦ τοῦ Λέοντος καὶ τοῦ Μιχαήλ. Οὗτος, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λέοντος Ε', θέλων νὰ καταλάβῃ τὴν ἀρχήν, ἐστασίασε κατὰ τοῦ Μιχαὴλ καὶ ἀπελθὼν εἰς τὸ κράτος τῶν Ἀββασιδῶν Ἀράβων ἔλαβε παρ' αὐτῶν βοηθείας, στεφθεὶς δὲ βασιλεὺς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, ὅστις ἐτέλει ὑπὸ τοὺς Ἄραβας, καὶ προσεταιρισθεὶς πολλὰς ἐπαρχίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἐξεστράτευσεν ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ στόλου καὶ στρατοῦ. Ἀλλ' ὁ Μιχαὴλ κατέστρεψε τὸν στόλον καὶ συλλαβὼν τὸν Θωμᾶν ἐφόνευσεν αὐτὸν διὰ φρικτῶν βασάνων. Διαρκοῦντος τοῦ πολέμου τούτου οἱ Ἄραβες τῆς Ἀφρικῆς ἐπετέθησαν κατὰ τῆς Σικελίας καὶ κατέλαβον μέρος αὐτῆς. Ἀφ' ἑτέρου πειρατικὸς στόλος Σαρακηνῶν, ἤτοι Ἀράβων ἐξ Ἱσπανίας, κατέλαβε τὴν νῆσον Κρήτην καὶ ἵδρυσεν ἐν αὐτῇ ἀνεξάρτητον πειρατικὸν κράτος, τὸ ὁποῖον διετηρήθη ἐπὶ 140 περίπου ἔτη καὶ ἐπροξένησε μεγάλας καταστροφὰς ἐν τῷ Αἰγαίῳ.

Θεόφιλος, Μιχαὴλ Γ'. Ὁ Μιχαὴλ ἀποθνήσκων (829) κατέλιπε τὸ κράτος εἰς τὸν υἱόν του *Θεόφιλον* (829—842). Οὗτος ὑπῆρξε χαρακτὴρ κακότροπος καὶ μᾶλλον ἀνάξιος. Ἐνῷ ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς βασιλείας αὐτοῦ συνῆψε φιλικωτάτας σχέσεις πρὸς τὸν Ἄραβα χαλίφην Μαμούν, πέμψας μεγαλοπρεπῆ πρεσβείαν εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Βαγδάτης, καὶ ἐγένοντο διαπραγματεύσεις πρὸς συνομολόγησιν ἐπισήμου καὶ διαρκοῦς εἰρήνης, ὅταν ἀπέθανεν ὁ Μαμοὺν (834) καὶ τὸν διεδέχθη ὁ Ἀλμουτασσὲμ διεκόπησαν αἱ φιλικαὶ σχέσεις καὶ ἐπῆλθε πόλεμος μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν. Κατ' ἀρχὰς ὁ Θεόφιλος ἐσημείωσεν ἐπιτυχίας τινάς, προελάσας νικητὴς μέχρι τῆς Σωζοπέτρας, γενεθλίου πόλεως τοῦ χαλίφου, καὶ καταστρέψας αὐτὴν ἐξ ὁλοκλήρου, παρὰ τὰς παρακλήσεις τοῦ χαλίφου νὰ φεισθῇ τῆς πατρίδος του. Ἀλλ' ἡ διαγωγὴ αὕτη τοῦ Θεοφίλου ἐξῆψε τὸν θρησκευτικὸν φανατισμὸν τῶν Μωαμεθανῶν καὶ ἐπροκάλεσε νέον μέγαν θρησκευτικὸν πόλεμον. Τρεῖς μέγισται μωαμεθανικαὶ στρατιαὶ εἰσέβαλον εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν. Ἡ ὑπὸ τὸν χαλίφην κυρία στρατιὰ ἐπῆλθε κατὰ τοῦ Ἀμορίου, φρυγικῆς πόλεως, ἐν ᾗ εἶχε γεννηθῇ ὁ πατὴρ τοῦ Θεοφίλου Μιχαὴλ Β', καὶ μετὰ γενναίαν ἀντίστασιν τῶν κατοίκων κατέλαβε τοῦτο. Τὸ Ἀμόριον ὑπέστη φοβερὰν καταστροφὴν καὶ ἐκ τῶν κατοίκων του πλεῖστοι ἐσφάγησαν, 30.000 δὲ ᾐχμαλωτίσθησαν (836). Θὰ ἦσαν δὲ πολὺ μεγαλύτεραι αἱ καταστροφαὶ τῆς Μ. Ἀσίας, ἂν ἐσωτερικοὶ περισπασμοὶ τοῦ ἀραβικοῦ κράτους δὲν ἠμπόδιζον τὸν Ἀλμουτασσὲμ νὰ συνεχίσῃ μετὰ τῆς αὐτῆς ὁρμῆς τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Αἱ ἐχθροπραξίαι ἐξηκολούθησαν μέχρι τοῦ 840 ἄνευ μεγάλων καταστροφῶν.

Εἰς τὸ θρησκευτικὸν ζήτημα ὁ Θεόφιλος ἐφάνη ἀμείλικτος πολέμιος τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων, θεωρῶν ταύτην ὡς εἰδωλολατρείαν, διὰ τοῦτο δὲ κατεδίωξεν ἀπηνῶς τοὺς ὑπὲρ τῶν εἰκόνων ἀμυνομένους μοναχούς. Παρὰ τὴν κακοτροπίαν τοῦ ἤθους του, ὁ Θεόφιλος ὑπῆρξεν εὐπαίδευτος καὶ φιλότεχνος. Εἶχε τύχει λαμπρᾶς παιδεύσεως ὑπὸ ἕνα ἐκ τῶν ἀρίστων λογίων τῆς ἐποχῆς, τὸν εἶτα πατριάρχην Ἰωάννην τὸν Γραμματικόν. Ἐκόσμησε τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ λαμπρῶν πολυτελῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων. Ἀπὸ τῆς βασιλείας του ἄρχεται νέα περίοδος σπουδῆς καὶ καλλιεργείας τῶν γραμμάτων ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐξακολουθήσασα ἀδιάλειπτος κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας καὶ ἀναδείξασα περιωνύμους ἄνδρας ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν γραμμάτων. Ἐπὶ Θεοφίλου ἔζη ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ περιώνυμος μαθηματικὸς καὶ φιλόσοφος Λέων καὶ ἐπαιδεύθη ὁ μέγας Φώτιος. Ὁ Θεόφιλος, μολονότι ἐδαπάνησε πλεῖστα χρήματα ὑπὲρ τῆς τέχνης, κατώρθωσε νὰ καταλίπῃ τὸ δημόσιον ταμεῖον πλουσιώτατον εἰς τοὺς διαδόχους του.

Ὁ διαδεχθεὶς τὸν πατέρα του Θεόφιλον *Μιχαὴλ Γ'* (842—867) ἦτο ἀκόμη ἀνήλικος καὶ διὰ τοῦτο κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας αὐτοῦ διετέλει ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν τῆς μητρὸς αὐτοῦ *Θεοδώρας*, ἐχούσης συμβούλους τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς *Βάρδαν* καὶ ἄλλους ἐπιφανεῖς ἄνδρας. Τὸ πρῶτον ἔργον τῆς κυβερνήσεως τῆς Θεοδώρας ἦτο ἡ ἀναστήλωσις τῶν εἰκόνων (ὁριστικὴ πλέον), ἥτις ἔγινεν εἰρηνικῶς, συμφώνως πρὸς τὰς περὶ προσκυνήσεως διατάξεις τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς συνόδου τοῦ 787. Ὅταν ἐνηλικιώθη ὁ Μιχαὴλ Γ', ἔδειξε φύσιν φαύλην καὶ μοχθηράν. Ἦτο ἡδυπαθής, ἄσωτος, ἔκφυλος, οὐδαμῶς φροντίζων περὶ τῶν συμφερόντων τοῦ κράτους καὶ περιστοιχιζόμενος ὑπὸ φαυλοτάτων ἀνθρώπων ἐν τῷ ἰδιωτικῷ βίῳ. Ὅλην τὴν διακυβέρνησιν τοῦ κράτους κατέλιπεν εἰς τὸν Βάρδαν, ὅστις, ἔχων τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ καίσαρος, ἦτο ὁ πραγματικὸς ὑπέρτατος ἄρχων.

Ὁ Βάρδας ἦτο ἰσχυρά, ἀλλ' ἄνευ ἠθικῶν ἐνδοιασμῶν προσωπικότης. Ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως αὐτοῦ τὰ τοῦ κράτους εἶχον ἐξωτερικῶς κάκιστα. Ἡ Σικελία κατεκτήθη νῦν ὁλοσχερῶς ὑπὸ τῶν Μωαμεθανῶν τῆς Ἀφρικῆς, οἱ ὁποῖοι ἠπείλουν ἐντεῦθεν τὴν κάτω Ἰταλίαν, ἀνήκουσαν ἀκόμη ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος. Πειρατικὸς ἀραβικὸς στόλος, ἔχων ὡς ὁρμητήριον τὴν ἀπὸ τριακονταετίας πλέον εὑρισκομένην εἰς χεῖρας τῶν Ἀράβων Κρήτην, ἐλεηλάτει τὰς παραλίους ἑλληνικὰς πόλεις τοῦ Αἰγαίου καὶ τὰς ἐν αὐτῷ νήσους. Συνεχίζοντο ἐπίσης αἱ εἰς Μ. Ἀσίαν ἐπιδρομαὶ τῶν Ἀράβων, παρὰ τὴν ἀδυναμίαν εἰς ἣν εἶχε περιέλθει τὸ κράτος τῶν Ἀββασιδῶν χαλιφῶν μετὰ τὸν Ἀλμουτασσέμ.

Ἐπὶ τοῦ Μιχαὴλ Γ' ἐνεφανίσθησαν τῷ 865 ἔμπροσθεν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ νέοι ἀπὸ βορρᾶ ἐχθροί, οἱ καλούμενοι Ρὼς ἢ Ρῶσοι, οἱ ὁποῖοι ἔκτοτε ἐπεχείρησαν πολλὰς ἐπιδρομὰς ἐναντίον τῆς πρωτευούσης. Ἀλλὰ καὶ οἱ Σέρβοι, οἱ ἐγκατασταθέντες ὑπὸ τοῦ Ἡρακλείου ἐν ταῖς Ἰλλυρικαῖς χώραις τοῦ κράτους, καὶ οἱ Δαλμᾶται ἔπαυσαν πλέον κατὰ τοὺς χρόνους τούτους νὰ ὑπακούουν εἰς τὸ κράτος. Ἐν μέσῳ τῆς ἀθλίας ταύτης ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς καταστάσεως ἐδημιουργήθη καὶ νέον ζήτημα, ἐκκλησιαστικὸν τοῦτο, τὸ ὁποῖον διετάραξε τὴν ἐσωτερικὴν εἰρήνην καὶ παρεσκεύασε τὸν ὁριστικὸν χωρισμὸν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν.

Ὁ Φώτιος καὶ ἡ ἔρις πρὸς τὴν δυτικὴν Ἐκκλησίαν. Ὁ Βάρδας, μὴ ἀνεχόμενος τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως *Ἰγνάτιον*, ὅστις τὸν εἶχεν ἀποστερήσει τῆς μεταλήψεως τῶν ἀχράντων μυστηρίων διὰ τὰς ἀθεμίτους σχέσεις του πρὸς τὴν νύμφην του, τὸν ἀπεμάκρυνε καὶ τὸν ἀντικατέστησε διὰ τοῦ σοφωτάτου *Φωτίου*, ὅστις, μὴ ὢν κληρικός, προήχθη εὐθὺς ἀπὸ λαϊκοῦ εἰς τὸ ὑπέρτατον ἀξίωμα τῆς ἱερωσύνης καὶ εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον, διελθὼν ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν πάσας τὰς βαθμῖδας τῆς χειροτονίας. Ἀλλ' ὁ Ἰγνάτιος ἐν τῷ μεταξὺ οὔτε παρῃτεῖτο τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου οὔτε καθῃρεῖτο ὑπὸ κανονικῆς συνόδου ἀρχιερέων. Ὁ Βάρδας, μὴ διαθέτων ἄλλο μέσον διὰ τὴν ἐπιβολὴν τῶν ἀπόψεών του, ἐξώρισε βιαίως τὸν νόμιμον πατριάρχην εἰς ἐρημόν τινα νησῖδα τῆς Προποντίδος. Τὸ μέτρον ὅμως τοῦτο ἐγέννησε μεγάλην δυσφορίαν παρὰ τῷ λαῷ, πολλοὶ δὲ ὑπῆρχον ἐν Κωνσταντινουπόλει κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, οἱ ὁποῖοι ἀπεκήρυττον τὸν Φώτιον καὶ ὡς νόμιμον πατριάρχην ἀνεγνώριζον τὸν ἐξόριστον Ἰγνάτιον. Οὗτοι ἐπεκαλέσθησαν τὴν ἐπέμβασιν τοῦ τότε πάπα Ρώμης Νικολάου Α', ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀποκτήσει μεγάλην ἰσχὺν καὶ μέγα γόητρον. Ὁ πάπας ἐν ἀρχῇ μὲν ἀπεδοκίμασε σφοδρῶς τὰ κατὰ τοῦ Ἰγνατίου γενόμενα ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀλλ' εἶτα, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ τότε νεωστὶ προσελθοῦσα εἰς τὸν Χριστιανισμὸν Βουλγαρία θὰ ἀφήνετο ὑπὸ τοῦ Φωτίου νὰ ὑποταχθῇ διοικητικῶς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης, συνῄνεσεν εἰς τὴν σύγκλησιν Οἰκουμενικῆς συνόδου πρὸς λύσιν τῆς ἔριδος. Ἡ σύνοδος αὕτη συνῆλθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 861 καὶ συναινούντων καὶ τῶν ἐν αὐτῇ παρισταμένων ἀπεσταλμένων (ληγάτων) τοῦ πάπα καθῄρεσε τὸν Ἰγνάτιον καὶ ἐπεκύρωσε τὴν ἐκλογὴν τοῦ Φωτίου. Ὅταν ὅμως ὁ πάπας εἶδε διαψευδομένας τὰς περὶ Βουλγαρίας ἐλπίδας του, συγκαλέσας ἰδίαν τοπικὴν σύνοδον ἐν Ρώμῃ κατεδίκασε καὶ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει σύνοδον καὶ τοὺς ἀπεσταλμένους του ὡς ὑπερβάντας τὰ ὅρια τῆς δοθείσης αὐτοῖς ἐντολῆς, ἀφώρισε δὲ καὶ τὸν Φώτιον. Ἀλλὰ καὶ ὁ Φώτιος μετ' ὀλίγον (τῷ 867) ἀπέστειλεν ἐγκύκλιον πρὸς ὅλας τὰς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, ἐν ᾗ ἐμέμφετο δεινῶς τὴν πολιτείαν καὶ τὰς πράξεις τοῦ πάπα Ρώμης, καταγγέλλων πρὸς τοῖς ἄλλοις τὴν δυτικὴν Ἐκκλησίαν ἐπὶ αἱρέσει, διότι παρεδέχετο ὅτι τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐκπορεύεται «καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ» (filioque. Οἰκουμενικὴ σύνοδος συνελθοῦσα κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος κατεδίκασε καὶ ἀνεθεμάτισε τὸν πάπαν. Ἡ κοσμοϊστορικὴ σημασία τῆς ἐγκυκλίου καὶ τῆς συνόδου ταύτης δὲν ἔγκειται εἰς τὰς θεολογικὰς ἀντεγκλήσεις, ἀλλ' εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι διεκήρυττε τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς Ρώμης.

Ἐνῷ συνέβαινον ταῦτα ἀνήρχετο νέα μορφὴ ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει: ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδών, τέως ἱπποκόμος τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Γ'. Οὗτος ἀνυψωθεὶς εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ καίσαρος μετὰ τὸν φόνον τοῦ Βάρδα, ἐφόνευσε μετ' ὀλίγον τὸν Μιχαήλ, ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον καὶ ἐγένετο ἱδρυτὴς νέας δυναστείας, τῆς *μακεδονικῆς* καλουμένης.

Ε'. Ἡ ἐποχὴ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας (867—1081). Ἡ ἐποχὴ τῶν αὐτοκρατόρων τῆς μακεδονικῆς δυναστείας περιλαμβάνει δύο περιόδους, τὴν πρώτην ἀπὸ τοῦ 867 μέχρι τοῦ 1025, περίοδον ἀκμῆς καὶ λαμπρότητος, τὴν δευτέραν ἀπὸ τοῦ 1025 μέχρι τοῦ 1081, περίοδον ταραχῶν καὶ καταπτώσεως τοῦ κράτους.

Οἱ αὐτοκράτορες. Τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῆς μακεδονικῆς δυναστείας ἀπησχόλησε πολλοὺς ἐρευνητάς. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ὁ ἱδρυτὴς τῆς δυναστείας Βασίλειος Α' ὁ Μακεδὼν κατήγετο ἔκ τινος χωρίου παρὰ τὴν Ἀδριανούπολιν, καὶ ἐπειδὴ τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῆς Θράκης ὑπήγετο εἰς τὴν διοικητικὴν περιφέρειαν τῆς Μακεδονίας, καλούμενον θέμα Μακεδονικόν, διὰ τοῦτο ἡ δυναστεία ἀπεκλήθη μακεδονική. Ὁ Βασίλειος ἦλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἄγνωστος καὶ ἄσημος, διὰ νὰ ζητήσῃ τύχην. Ἐπειδὴ ἦτο ρωμαλέος καὶ δεξιὸς ἱπποκόμος, προσείλκυσε τὴν εὔνοιαν τῶν αὐλικῶν, καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Γ' τὸν ἐκάλεσεν εἰς τὴν αὐλὴν αὐτοῦ. Εἰς ὀλίγον χρόνον μὲ τὰ σωματικά χαρίσματά του κατέστη ὁ εὐνοούμενος τοῦ Μιχαὴλ Γ', ὁ ὁποῖος ἀνεκήρυξεν αὐτὸν συμβασιλέα. Ὅτε ὅμως παρετήρησεν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἤρχισε νὰ τὸν ὑποπτεύεται, διέταξε τοὺς ἀνθρώπους του νὰ δολοφονήσουν τὸν εὐεργέτην αὐτοῦ καὶ κατόπιν ἐκήρυξεν ἑαυτὸν αὐτοκράτορα (867—886). Τὸν Βασίλειον Α' διεδέχθησαν οἱ υἱοί του Λέων ΣΤ' ὁ Σοφὸς (886—912) καὶ ὁ Ἀλέξανδρος (886—912). Κατόπιν ἀρχίζει ἡ μακρὰ βασιλεία τοῦ υἱοῦ τοῦ Λέοντος, τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογεννήτου (912—959), κατὰ τὴν ὁποίαν οὗτος ἔμεινεν ἀμέτοχος τῶν ὑποθέσεων τοῦ κράτους, καταγινόμενος εἰς ποικίλας συγγραφάς. Ἀφῆκε τὴν διοίκησιν εἰς χεῖρας τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ, τοῦ ἱκανοῦ καὶ δραστηρίου ναυάρχου Ρωμανοῦ τοῦ Λεκαπηνοῦ (919—944). Οἱ υἱοὶ τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ ἠνάγκασαν τὸν πατέρα των νὰ παραιτηθῇ τοῦ θρόνου καὶ ν' ἀποσυρθῇ εἰς μοναστήριον (τῷ 914) καὶ ἀνεκήρυξαν ἑαυτοὺς αὐτοκράτορας. Τὸ ἑπόμενον ἔτος ἐξεθρονίσθησαν ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, ὁ ὁποῖος ἐβασίλευσε μόνος (945—959). Ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ρωμανὸς Β' ἐβασίλευσε μόνον τέσσαρα ἔτη 959—963). Ἡ σύζυγός του Θεοφανώ, μετὰ τὸν θάνατόν του, ἔλαβε σύζυγον τὸν Νικηφόρον Φωκᾶν, ὁ ὁποῖος ἀνεκηρύχθη αὐτοκράτωρ (963—969). Τὸν θρόνον κατόπιν κατέλαβεν ὁ Ἰωάννης Τσιμισκῆς (969—976), ὁ ὁποῖος ἔλαβε σύζυγον τὴν κόρην τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου Θεοδώραν καὶ οὕτω συνεδέθη μὲ τὸν μακεδονικὸν οἶκον. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Τσιμισκῆ ἀνῆλθον εἰς τὸν θρόνον οἱ δύο υἱοὶ τοῦ Ρωμανοῦ Β', ὁ Βασίλειος Β', ὁ περίφημος Βουλγαροκτόνος (976—1025) καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Η' (976—1028). Μὲ τὸν θάνατον τοῦ Βασιλείου Β' ἀρχίζει ἡ περίοδος τῆς παρακμῆς. Αὐτοκράτωρ ἀνακηρύσσεται ὁ Ρωμανὸς Ἀργυρός, ὁ ὁποῖος ἐνυμφεύθη τὴν κόρην τοῦ Κωνσταντίνου Ζωὴν (1028—1034). Ἡ Ζωὴ μετὰ τὸν θάνατόν του ἐνυμφεύθη τὸν Μιχαὴλ τὸν Παφλαγόνα, ὁ ὁποῖος ἔγινεν αὐτοκράτωρ μὲ τὸ ὄνομα Μιχαὴλ Δ' (1034—1041). Τοῦτον διεδέχθη ὁ ἀνεψιός του Μιχαὴλ Ε' ὁ Καλαφάτης (1041—1042), καὶ τοῦτον ὁ τρίτος σύζυγος τῆς Ζωῆς Κωνσταντῖνος Θ' ὁ Μονομάχος (1042—1054). Τέλος μόνη βασίλισσα ἔμεινεν ἡ Θεοδώρα, ἡ ὁποία ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου της ἔλαβε σύζυγον τὸν Μιχαὴλ τὸν Στρατιωτικὸν (1054—1056). Ἡ Θεοδώρα ὑπῆρξεν ἡ τελευταία ἀπόγονος τῆς ἐνδόξου μακεδονικῆς δυναστείας. Μετὰ τὸν θάνατον αὐτῆς τὸ κράτος περιέπεσεν εἰς περίοδον ἐσωτερικῶν ταραχῶν, ἕως ὅτου ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ἄλλη ἔνδοξος δυναστεία, ἡ δυναστεία τῶν Κομνηνῶν (1056—1081).

Οἱ μεγάλοι βασιλεῖς. Ἀπὸ τοῦ 867 μέχρι τοῦ 1025 ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία διῆλθεν ἐποχὴν ἑκατὸν πεντήκοντα ἐτῶν ἀπαραμίλλου δυνάμεως καὶ λαμπρότητος. Εἶχε τὴν τύχην νὰ καθίσουν ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτῆς ἄνδρες, ὁποῖοι ὁ Βασίλειος Α', ὁ ἱδρυτὴς τῆς δυναστείας, ὁ Ρωμανὸς ὁ Λεκαπηνός, ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς, ὁ Ἰωάννης Τσιμισκῆς, ὁ Βασίλειος Β', ὁ ὁποῖος ἐβασίλευσεν ἐπὶ ἥμισυν αἰῶνα. Δὲν ἀνῆκον ὅλοι εἰς τὸν μακεδονικὸν οἶκον, συνεδέοντο ὅμως μετ' αὐτοῦ διὰ κηδεστίας, οὕτως ὥστε νὰ μὴ παραγκωνίζεται ἡ νόμιμος δυναστεία. Ἡ ἀρχὴ τῆς εὐσταθείας τοῦ θρόνου διὰ τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς εἶχεν ἀρχίσει νὰ γίνηται σεβαστή. Οἱ ξένοι τοῦ οἴκου ἐκάθηντο ἐπὶ τοῦ θρόνου ὡς συμβασιλεῖς καὶ κατ' οὐσίαν ὡς κυρίαρχοι, ὅταν ἦσαν σπουδαῖοι ἄνδρες.

Οἱ μεγάλοι βασιλεῖς τῆς δυναστείας ἦσαν ἄνδρες δραστήριοι καὶ σκληροί, εἶχον θέλησιν ἀκατάβλητον καὶ ἀνδρείαν ἀκαταμάχητον. Διῆλθον τὸ μέγιστον μέρος τοῦ βίου των εἰς τὸ στρατόπεδον καὶ εἰς τοὺς πολέμους, συμμεριζόμενοι μὲ τοὺς στρατιώτας των τοὺς κόπους καὶ τὴν σκληρότητα τοῦ βίου τῶν ἐκστρατειῶν. Ἦσαν ἐπίσης καὶ δεξιοὶ κυβερνῆται, τοὺς ὁποίους οὐδεμία ἀντίστασις ἠδύνατο νὰ κάμψῃ προκειμένου περὶ τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς δυνάμεως τῆς αὐτοκρατορίας. Δὲν εἶχον εὐνοουμένους, διότι ἦσαν αὐταρχικοί· ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ μία ἰσχυρὰ προσωπικότης, ὁ παρακοιμώμενος Βασίλειος ὁ Πετεινός, νόθος υἱὸς τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ, ὁ ὁποῖος εἰς διάστημα πέντε βασιλειῶν καὶ ἐπὶ τεσσαράκοντα ἔτη (944—988) ὑπῆρξεν ἡ ψυχὴ τῆς κυβερνήσεως. Διὰ τῆς ἀδαμάστου δραστηριότητος καὶ ἀνδρείας αὐτῶν κατώρθωσαν νὰ ἐξυψώσουν τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν εἰς τὴν μεγίστην δύναμιν τοῦ τότε κόσμου, ἰσχυρὰν ὑπέρμαχον τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας.

Αἱ σχέσεις τοῦ Βυζαντίου μὲ τοὺς Ἄραβας. Ἡ σπουδαιοτέρα μέριμνα τοῦ Βασιλείου Α' ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν ὑπῆρξεν ὁ ἀγὼν ἐναντίον τῶν Ἀράβων. Αἱ ἐξωτερικαὶ περιστάσεις ἦσαν κατάλληλοι πρὸς τοῦτο, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ κράτος εἶχεν εἰρήνην μὲ τοὺς Ρώσους, Βουλγά-

Digitized by Google

ρους καὶ Σέρβους καὶ τοὺς ἄλλους βαρβάρους τοῦ Βορρᾶ, ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ Ἄραβες εὑρίσκοντο εἰς φοβερὰς ἐσωτερικὰς διχονοίας. Αἱ στρατιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις ἤρχισαν μετ' ἐπιτυχίας κατὰ τὸ 870 εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Οἱ βυζαντινοὶ καὶ ἀραβικοὶ στρατοὶ συνηντήθησαν εἰς πολλὰς πεισματώδεις μάχας. Κατόπιν ὁ ἀγὼν ἔλαβε τὴν μορφὴν ἐτησίων συγκρούσεων, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶχον μεγάλην σημασίαν. Τὰ βυζαντινὰ σύνορα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ηὐρύνθησαν πρὸς Ἀνατολάς. Μεγαλυτέραν σημασίαν εἶχον αἱ σχέσεις τοῦ Βασιλείου μὲ τοὺς Ἄραβας τῆς Δύσεως. Οἱ Ἄραβες κατεῖχον τότε τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς Σικελίας καὶ μερικὰ σημεῖα τῆς νοτίου Ἰταλίας. Τῷ 878 κατέλαβον οἱ Ἄραβες τὰς Συρακούσας, ἀλλ' οἱ Ἕλληνες πρὸς ἀντιστάθμισμα ἐνισχύθησαν εἰς τὴν μεσημβρινὴν Ἰταλίαν. Σπουδαιότερος ἦτο ὁ κίνδυνος, ὁ ὁποῖος προήρχετο ἀπὸ τοὺς Ἄραβας πειρατὰς τῆς θαλάσσης. Ἀπὸ τοῦ 826, ὅτε οἱ Ἄραβες εἶχον κατακτήσει τὴν Κρήτην, κατήντησαν ἡ μάστιξ τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν. Ἡ πρωτεύουσα τῆς μεγαλονήσου, ἡ ὁποία ἐλέγετο Χάνδαξ, ἦτο τὸ ὁρμητήριον τῆς μουσουλμανικῆς πειρατείας, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν Ταρσὸν τῆς Κιλικίας καὶ ἀπὸ τὴν Τρίπολιν τῆς Συρίας, οἱ Σαρακηνοὶ πειραταὶ ἠρήμωνον τὰς νήσους καὶ τὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Φοβερὰς καταστροφὰς ἐπέφερον αἱ αἰφνίδιοι ἐπιδρομαὶ τῶν «ἀθέων Σαρακηνῶν ἢ Ἀγαρηνῶν», ὅπως ἐλέγοντο. Ὁ ναύαρχος τοῦ Βασιλείου Α' Ὠρύφας κατώρθωσε καὶ ἔθηκε τέρμα εἰς τὴν πειρατείαν τῶν Σαρακηνῶν καὶ ἀπήλλαξε τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας ἀπὸ τὸν τρόμον αὐτῶν.

Τὸ εἰς τὴν Κρήτην ὅμως ἱδρυθὲν πειρατικὸν βασίλειον ἦτο τόσον ἰσχυρόν, ὥστε ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐξηκολούθησε νὰ ἐνσπείρῃ τὸν τρόμον εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος. Ὁ πειρατικὸς στόλος αὐτῶν ἐτόλμησε μάλιστα τῷ 904 νὰ ἐπιτεθῇ ἐναντίον τῆς μεγάλης πόλεως Θεσσαλονίκης. Οἱ πειραταὶ ἐκυρίευσαν, κατέστρεψαν τὴν πόλιν καὶ ἀπήγαγον 22.000 κατοίκους εἰς αἰχμαλωσίαν. Πολλαὶ ἐκστρατεῖαι πρὸς καταστροφὴν τῆς φωλεᾶς ταύτης τῶν πειρατῶν ἀπέτυχον, μόνος δὲ ὁ ἐπιφανὴς στρατηγὸς τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρος Φωκᾶς κατώρθωσε μετὰ πολιορκίαν πολλῶν μηνῶν νὰ κυριεύσῃ τὸν Χάνδακα καὶ νὰ καταστρέψῃ τὸ ἐπικίνδυνον ἐκεῖνο πειρατικὸν βασίλειον, τὸ ὁποῖον εἶχε διαρκέσει 135 ἔτη. Ἡ ἀνακτηθεῖσα νῆσος ἐξεχριστιανίσθη καὶ πάλιν καὶ ἐνισχύθη διὰ τῆς ἀποικίσεως εἰς αὐτὴν ἐπιφανῶν βυζαντινῶν οἰκογενειῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Ἐξ ἄλλου, οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον ἤδη ἀπολέσει διὰ παντὸς τὴν Σικελίαν (902).

Ἡ ἀναρχία τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα ηὐκόλυνε τὰς ἐπιτυχίας τῶν Βυζαντινῶν ἐναντίον τῶν Ἀράβων εἰς τὰ ἀνατολικὰ σύνορα, πρὸ παντὸς ὅταν ἡ αὐτοκρατορία ἔμεινεν ἀπερίσπαστος ἀπὸ τὸν βουλγαρικὸν κίνδυνον (927). Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν διέπρεψεν εἰς τοὺς πολέμους ἐναντίον τῶν Ἀράβων τῆς Ἀσίας ὁ ἐπιφανὴς στρατηγὸς Ἰωάννης Κουρκούας, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀρχηγὸς τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων ἐπὶ 22 ἔτη (920—942). Ὁ Κουρκούας κατήγαγε πολυαρίθμους νίκας εἰς τὴν ἀραβικὴν Ἀρμενίαν καὶ ἐκυρίευσε πλείστας πόλεις τῆς ἄνω Μεσοποταμίας. Μεγάλην φήμην ἀπέκτησεν ἰδίως μὲ τὴν ἅλωσιν τῆς Μελιτηνῆς (933), πρὸ παντὸς μὲ τὴν ἅλωσιν τῆς πόλεως Ἐδέσσης (944), ἀπὸ τὴν ὁποίαν παρέλαβε τὴν θαυματουργὸν εἰκόνα τοῦ Σωτῆρος, τὸ Ἅγιον Μανδήλιον, τὸ ὁποῖον μετεκομίσθη ἐν μεγάλῃ ἐπισημότητι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τόσον μεγάλη ἦτο ἡ φήμη τοῦ Κουρκούα, ὥστε ἐπωνομάσθη δεύτερος Τραϊανὸς ἢ Βελισσάριος καὶ ἐλέγετο ὅτι εἶχε κατακτήσει «χιλίας σχεδὸν πόλεις». Τὰ βυζαντινὰ σύνορα εἶχον μετατοπισθῆ ἀπὸ τὸν Ἅλυν ποταμὸν εἰς τὸν Εὐφράτην καὶ εἰς τὸν Τίγρητα καὶ ἐδημιουργήθησαν νέαι βυζαντιναὶ ἐπαρχίαι (θέμα τῆς Μεσοποταμίας, τῆς Σελευκείας κλπ.), μαρτυροῦσαι τὴν μεγάλην σημασίαν τῶν βυζαντινῶν κατακτήσεων. Ἡ Ἀρμενία καὶ ἡ Ἰβηρία ἀπετίναξαν τὸν μουσουλμανικὸν ζυγὸν καὶ ἔγιναν ἐξαρτήματα τοῦ Βυζαντίου. Αἱ μεγάλαι αὗται ἐπιτυχίαι τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν Ἀνατολὴν συνέβησαν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου. Αἱ ἐκστρατεῖαι ἐκεῖναι τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων ἐναντίον τῶν Μουσουλμάνων ὁμοιάζουν μὲ ἀληθεῖς σταυροφορικὰς ἐκστρατείας. Ἀπὸ τότε «ἀρχίζει διὰ τὴν Ἀνατολήν, ὅπως καὶ διὰ τὴν Δύσιν, διὰ τοὺς Ἕλληνας, ὅπως καὶ διὰ τοὺς Γάλλους ἡ ἐποχὴ τῶν Σταυροφοριῶν» (*Ἀλ. Ραμπώ*).

Ὁ Φωκᾶς, ὁ Τσιμισκῆς, ὁ Βασίλειος Β'. Μετὰ τὴν βραχεῖαν βασιλείαν τοῦ Ρωμανοῦ Β' (959—963) ἀνέρχονται εἰς τὸν θρόνον οἱ τρεῖς ἥρωες βασιλεῖς, ὁ Φωκᾶς, ὁ Τσιμισκῆς, ὁ Βασίλειος Β', οἱ ὁποῖοι ἔστησαν ὑπέρλαμπρα τρόπαια κατὰ τῶν βαρβάρων καὶ ἐδόξασαν τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν. Μὲ θαυμασμὸν ἀναγράφουν οἱ παλαιοὶ ἱστορικοὶ τὰ κατορθώματά των. Ἀκούραστοι τρέχουν ἀπὸ τὴν Εὐρώπην εἰς τὴν Ἀσίαν, παντοῦ ὅπου κινδυνεύουν τὰ σύνορα τοῦ κράτους. Ἡ ἀκαταδάμαστος ἀνδρεία καὶ ἡ ἀκάματος ὁρμή των ἐμβάλλουν τὸν τρόμον εἰς τοὺς ἐχθρούς. Μάχονται πρῶτοι ἐμπρὸς εἰς τὰς φάλαγγας καὶ προκαλοῦν τὴν κατάπληξιν τῶν ἐχθρῶν, τὸν ἐνθουσιασμὸν τῶν στρατιωτῶν τοῦ σταυροῦ. Μὲ τοὺς ἡρωϊκοὺς ἄθλους των ἐπέβαλον τὸν σεβασμὸν εἰς ὅλους τοὺς λαούς, ἐκίνησαν τὸν θαυμασμὸν τοῦ κόσμου, ἀφῆκαν ἀθάνατον μνήμην εἰς τὰς μεταγενεστέρας γενεάς. Τὸ ἔργον τῶν τριῶν τούτων μεγάλων αὐτοκρατόρων ἀποτελεῖ λαμπροτάτας σελίδας τῆς γενικῆς στρατιωτικῆς ἱστορίας καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἱστορίας τοῦ κράτους εἰς τὸν μακρότατον ἀγῶνα αὐτοῦ ἐναντίον τοῦ Ἰσλάμ. Κατὰ τὰ ἓξ ἔτη τῆς βασιλείας αὐτοῦ (963—969), ὁ *Νικηφόρος Φωκᾶς* συνεκέντρωσεν ὅλην τὴν προσοχὴν αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀνατολήν. «Τότε, λέγει εἷς παλαιὸς χρονογράφος, ἐφάνη ὁ Φωκᾶς ὡς ἀστραπή, καὶ ἔδραμεν εἰς τοὺς ἐχθροὺς τῶν Ρωμαίων, καὶ κατέκοπτε καὶ ἐξωλόθρευε καὶ κατέλυε μυριάδας τῶν ἀλλοφύλων καὶ ἐπλάτυνε τὴν ἐξουσίαν τῶν Ρωμαίων. Ἐτρόμαξαν οἱ Ἄραβες, ἔφριξαν οἱ Ἀρμένιοι, ἐδειλίασαν οἱ Σαρακηνοί, καὶ πάλιν ἔπαιρναν οἱ Ρωμαῖοι τοὺς τόπους αὐτῶν καὶ τὰς χώρας καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Φωκᾶ ἦτο φοβερὸν εἰς ὅλους» (Γεώργιος ὁ Ἁμαρτωλός). Ὁ Φωκᾶς κατέλαβε τὴν Κιλικίαν, τὴν μεγάλην νῆσον Κύπρον, ἔπειτα εἰσεχώρησεν εἰς τὴν Συρίαν καὶ κατέλαβε τὴν Ἀντιόχειαν (969). Ὀλίγον χρόνον μετὰ ταῦτα τὰ βυζαντινὰ στρατεύματα κατέλαβον πόλιν συριακὴν ἀκόμη σπουδαιοτέραν, αὐτὴν τὴν πρωτεύουσαν τῶν χαλιφῶν Χαμδανιδῶν, τὸ Χαλέπιον. Ἡ συναφθεῖσα συνθήκη μὲ τοὺς Ἄραβας ἦτο ἐξαιρετικῶς ταπεινωτικὴ δι' αὐτοὺς καὶ ἐξαιρέτως τιμητικὴ διὰ τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν.

Αἱ ἐκστρατεῖαι τοῦ διαδόχου τοῦ Φωκᾶ, τοῦ *Ἰωάννου Τσιμισκῆ* (969—976), εἰς τὴν Ἀσίαν ὑπῆρξαν καὶ αὗται λαμπρόταται: «Ἦτο δὲ οὗτος καρτερόκαρδος, ἐστράτευσε κατὰ τῶν Ἀράβων καὶ κατὰ παντὸς ἐχθροῦ τῶν Ρωμαίων. Καὶ ἐφοβήθησαν τὰ ἔθνη ἀπὸ τὴν ὁρμὴν τοῦ Τσιμισκῆ φόβον μέγαν, καὶ ἐπλάτυνε τὴν γῆν τῶν Ρωμαίων, καὶ ἔφριξαν οἱ Σαρακηνοὶ καὶ ἐγεμίσθη ἡ γῆ ἀπὸ τὰ φοσσᾶτα τῶν Ρωμαίων» (Γεώργιος Ἁμαρτωλός). Ὁ Τσιμισκῆς κατέλαβε τὴν Δαμασκόν, διηυθύνθη πρὸς νότον καὶ ἐπροχώρησεν εἰς τὴν Παλαιστίνην, ἔφθασε μάλιστα πλησίον τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀλλ' ὁ στρατὸς ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ ἐκεῖθεν τὰς κτήσεις τῆς Συρίας, διότι ἡ Ἀντιόχεια ὑπῆρξεν ἡ κυρία βάσις ἐπιχειρήσεων τῶν βυζαντινῶν δυνάμεων εἰς τὴν Ἀνατολὴν κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ι' αἰῶνος. Ὁ Βασίλειος Β' (976—1025), ἕνεκα τῆς ἀπασχολήσεως αὐτοῦ μὲ τὸν μέγαν βουλγαρικὸν πόλεμον, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀφιερώσῃ ὅλην τὴν προσοχήν του εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἐν τούτοις, καὶ καθ' ὃν χρόνον ἐμαίνετο ἐν Εὐρώπῃ ὁ βουλγαρικὸς πόλεμος, ἐπετέλεσεν ὁ Βασίλειος Β' σπουδαῖα ἔργα καὶ ἐν Ἀσίᾳ, στρατιωτικῶς καὶ πολιτικῶς. Εἰς τὴν Συρίαν ἐστερέωσε τὰς κατακτήσεις τῶν προκατόχων αὐτοῦ καὶ ἐκανόνισε τὰ κατὰ τὴν Ἀρμενίαν ὡς κυρίαρχος. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ τὸ κράτος δὲν εἶχεν ἐπεκτείνει τόσον μακρὰν τὸ ἀξίωμά του εἰς τὴν Ἀνατολήν.

Ἡ ἀναρχία, ἡ ὁποία ἐπηκολούθησε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βασιλείου Β', ἔδωκε καιρὸν εἰς τοὺς Ἄραβας ν' ἀναλάβωσι. Τότε ἀνεφάνη εἷς νεαρὸς ἐπιφανὴς στρατηγός, ὁ *Γεώργιος Μανιάκης*, ὁ ὁποῖος ἐνίσχυσε καὶ πάλιν τὸ κράτος καὶ κατέλαβε τὴν Ἔδεσσαν (1032), ἀνακτήσας, μετὰ τὸ Ἅγιον Μανδήλιον, τὴν ἀπόκρυφον ἐπιστολὴν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Ἐδέσσης Ἄβγαρ. Μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς πόλεως ταύτης ὁ βασιλεὺς Ρωμανὸς Γ' ὁ Ἀργυρὸς (1028—1034) προέτεινεν εἰς τοὺς Μουσουλμάνους τὴν σύναψιν συνθήκης, τῆς ὁποίας οἱ δύο πρῶτοι ὅροι ἔχουσιν ἰδιάζουσαν σημασίαν διὰ τὸν χριστιανικὸν Ἑλληνισμόν. Ὁ πρῶτος ὅρος, τὸν ὁποῖον ἀπῄτει ὁ Χριστιανὸς βασιλεύς, ἦτο ὅτι οἱ Χριστιανοὶ εἶχον τὸ δικαίωμα ν' ἀνακαινίσουν ὅλας τὰς κατασκαφείσας ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων ἐκκλησίας. Ἡ ἐκκλησία τοῦ Παναγίου Τάφου θ' ἀνεκαινίζετο δι' ἐξόδων τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου. Ὁ δεύτερος ὅρος ἦτο ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ διετήρει τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέγῃ αὐτὸς τὸν πατριάρχην τῆς Ἱερουσαλήμ. Αἱ διαπραγματεύσεις παρετάθησαν ἐπὶ πολύ, ἀλλ' ὁ χαλίφης, ὡς φαίνεται, δὲν ἀπέκρουσε τὰς δύο μνημονευθείσας σπουδαιοτάτας ἀπαιτήσεις τῶν Χριστιανῶν. Ἡ ὁριστικὴ συνθήκη ὑπεγράφη τῷ 1036, καὶ ὀλίγα ἔτη ἀργότερον εἷς Πέρσης περιηγητὴς ἀναφέρει ὅτι ἐπεσκέφθη τὴν ἀνακαινισθεῖσαν δι' ἐξόδων τοῦ αὐτοκράτορος ἐκκλησίαν τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ ἐθαύμασε τὴν μεγαλοπρέπειαν αὐτῆς.

Μεγάλας ἐπίσης ἐπιτυχίας εἶχεν ἡ βυζαντινὴ διοίκησις τῆς Νοτίου Ἰταλίας, ἀλλὰ παρὰ τὰς λαμπρὰς νίκας τοῦ Γεωργίου Μανιάκη δὲν κατέστη δυνατὸν ν' ἀνακτηθῇ ἡ διὰ παντὸς ἀπολεσθεῖσα Σικελία.

Ὁ μέγας ἀγὼν ἐναντίον τῶν Βουλγάρων. Σπουδαιότερον γεγονὸς τῆς ἐξωτερικῆς ἱστορίας ἐπὶ τῶν Μακεδόνων βασιλέων καὶ ἀπὸ τοὺς ἀραβικοὺς πολέμους εἶναι ὁ πρὸς τοὺς Βουλγάρους ἀγών. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ τσάρου αὐτῶν Συμεὼν ἡ Βουλγαρία κατέστη ὁ μᾶλλον ἐπίφοβος ἐχθρὸς τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ βασιλεῖς τῆς μακεδονικῆς δυναστείας κατώρθωσαν διὰ περιλάμπρων νικῶν νὰ δαμάσουν τὴν ἐπίφοβον ἐκείνην δύναμιν, καὶ μάλιστα νὰ προσαρτήσουν εἰς τὸ κράτος τὴν Βουλγαρίαν ὡς ἁπλῆν βυζαντινὴν ἐπαρχίαν.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ι' αἰῶνος τὸ βουλγαρικὸν κράτος ἐξετείνετο ἀπὸ τὸν Δούναβιν ἕως τὸν Αἷμον καὶ πρὸς τὴν Δύσιν ἔφθανεν εἰς τὰς ὀρεινὰς περιοχὰς τῆς Πίνδου. Ἐσωτερικῶς ἡ Βουλγαρία ἀπετέλει ἤδη ὁμογενὲς κράτος, διότι εἶχε συντελεσθῆ ἡ συγχώνευσις τοῦ παλαιοῦ βουλγαρικοῦ, τοῦ τουρκικοῦ, μὲ τὸ σλαυϊκὸν στοιχεῖον, ὁ δὲ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Βουλγάρων καὶ ἡ ἐξημέρωσις αὐτῶν διὰ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἔδιδον εἰς αὐτοὺς θρησκευτικὴν καὶ κοινωνικὴν ἑνότητα. Ἡ δύναμις λοιπὸν τῶν Βουλγάρων ἡγεμόνων εἶχε στερεωθῆ καὶ συνέλαβον οὗτοι τὸ παράτολμον σχέδιον νὰ ἐπιζητήσουν τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ἰλλυρικῆς χερσονήσου. Μετὰ τὴν προσέλκυσιν αὐτῶν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν, ὁ βασιλεὺς Βόρις ἔστειλε τὸν υἱὸν αὐτοῦ Συμεὼν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὁ ὁποῖος ἀνετράφη εἰς τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν. Πρῶτος αὐτὸς ἐκ τῶν Βουλγάρων βασιλέων ἐπεδίωξε νὰ θέσῃ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ διάδημα τῶν Ἑλλήνων Χριστιανῶν αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπηκολούθησε μακρότατος καὶ πεισματωδέστατος φυλετικὸς ἀγὼν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Βουλγάρων.

Ὁ ἀγὼν ἤρχισεν ἐπὶ Λέοντος ΣΤ' διὰ λόγους οἰκονομικούς, διὰ τελωνειακοὺς δασμούς, πολὺ φοβεροὺς εἰς τὸ βουλγαρικὸν ἐμπόριον. Ἡ Βουλγαρία εἶχε τότε βασιλέα τὸν περίφημον Συμεών, ὁ ὁποῖος, ἀνατραφεὶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἔτρεφε μεγάλα σχέδια, τὰ ὁποῖα ἔβαλεν εἰς ἐνέργειαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Οἱ Βυζαντινοὶ ἦσαν τότε ἀπησχολημένοι εἰς τὸν ἀραβικὸν πόλεμον. Μὴ δυνάμενοι ν' ἀντιτάξουν ἐπαρκῆ ἀντίστασιν εἰς τὸν Συμεών, ἐκάλεσαν εἰς βοήθειαν τοὺς ἀγρίους Μαγυάρους, οἱ ὁποῖοι πρώτην φορὰν τώρα ἐμφανίζονται εἰς τὴν ἱστορίαν.

Τὸ γεγονὸς ἐκεῖνο ὑπῆρξε σπουδαιότατον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Εὐρώπης. Πρώτην φοράν, τὰ τέλη τοῦ Θ' αἰῶνος, εἷς νέος λαός, οἱ Οὖγγροι, Μαγύαροι ὡς ὠνόμαζον ἑαυτούς, ἀνεμειγνύετο εἰς τὰς διεθνεῖς σχέσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν. Κατ' ἀρχὰς ὁ Συμεὼν ἡττήθη ὑπὸ τῶν Μαγυάρων ἐπανειλημμένως καὶ ἠναγκάσθη νὰ μείνῃ ἥσυχος ἐπί τινα χρόνον. Ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λέοντος ΣΤ' ἐπανέλαβε πάλιν τὴν ἐπίθεσιν. Ὁ βουλγαρικὸς στρατὸς εἶχε πολλὰς ἐπιτυχίας. Τῷ 917 κατέστρεψε τὸν αὐτοκρατορικὸν στρατὸν παρὰ τὴν Ἀγχίαλον τῆς Θράκης. Μετ' ὀλίγα ἔτη οἱ στρατοὶ τοῦ Συμεὼν προήλαυνον εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας, μέρος δ' αὐτῶν ἔφθασε πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ κατάληψις πολλῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἔδωκε τὸ δικαίωμα εἰς τὸν Συμεὼν ν' ἀποκαλέσῃ ἑαυτὸν «τσάρον τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Ἑλλήνων». Τῷ 924 ἔγινε συνέντευξις μεταξὺ τοῦ Συμεὼν καὶ τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ ὑπὸ τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Συμεὼν ὑπέστη, ὅπως ἄλλοτε ὁ Ἀττίλας, τὴν γοητείαν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐπιβολῆς καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὑπεχώρησεν, ἐγκαταλείψας προσκαίρως τὰ μεγάλα ὄνειρα αὐτοῦ. Ἡ ἀναχαίτισις τῆς βουλγαρικῆς ὁρμῆς ἔμπροσθεν τῆς μεγάλης χριστιανικῆς πρωτευούσης ἐδείκνυεν ὅτι ἡ Βουλγαρία δὲν εἶχεν ἀκόμη τὴν ἐθνικὴν δύναμιν πρὸς ἐπίτευξιν τόσων μεγάλων σχεδίων, καὶ ὁ μετ' ὀλίγον ἐπελθὼν θάνατος τοῦ Συμεὼν (927) ἦτο ἡ ἀρχὴ τῆς παρακμῆς τοῦ πρώτου βουλγαρικοῦ κράτους. Ἡ «μεγάλη Βουλγαρία» τοῦ Συμεὼν περιέπεσεν εἰς ἐσωτερικὰς ταραχάς, αἱ ὁποῖαι ἐπέσπευσαν τὴν κατάπτωσιν. Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς καὶ ὁ Ἰωάννης Τσιμισκῆς ἐξηκολούθησαν τὸν πόλεμον ἐναντίον τῶν Βουλγάρων.

Ἡ μεγάλη σύγκρουσις μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Βουλγάρων ἀρχίζει εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἄνοδον εἰς τὸν θρόνον τοῦ Βασιλείου Β'. Οἱ Βούλγαροι ἐπωφελήθησαν ἀπὸ τὰς περιπλοκὰς τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλείου Β' καὶ ἐπανεστάτησαν ἐναντίον τῆς κυριαρχίας τῶν Βυζαντινῶν. Ἀρχηγὸς αὐτῶν ἦτο ὁ βασιλεὺς Σαμουήλ, εἷς ἀπὸ τοὺς ἐπιφανεστάτους Βουλγάρους ἡγεμόνας καὶ ἀπὸ τοὺς μεγίστους πολεμιστὰς τοῦ μεσαίωνος. Ἐπὶ μακρὰν περίοδον ὁ ἀγὼν μεταξὺ τοῦ Σαμουὴλ καὶ τοῦ Βασιλείου Β' ἀπέβη εἰς ὄφελος τοῦ Βουλγάρου βασιλέως. Εἰς διάστημα δέκα ἐτῶν (977—986) ὁ Σαμουὴλ ἀπηλευθέρωσε τὴν παραδουνάβιον Βουλγαρίαν, κατέλαβε τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θεσσαλίαν, ἔφθασεν ἕως τὸν Ἰσθμόν. Πρὸς καταστολὴν τῆς φοβερᾶς ἐκείνης βουλγαρικῆς δυνάμεως ἐχρειάσθησαν εἰς τὸν Βασίλειον Β' τεσσαράκοντα ἐτῶν πόλεμοι, σχεδὸν ἀδιάκοποι, σκληροὶ καὶ τόσον ἄγριοι, ὥστε ὁ Βασίλειος Β' ν' ἀποκληθῇ *Βουλγαροκτόνος*. Κατὰ τὸ ἔτος 1014 ὁ Σαμουὴλ περιεκυκλώθη μὲ στρατὸν 15.000 ἀνδρῶν ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β' εἰς τὴν θέσιν Κλειδίον. Ἐκεῖ εἶναι τὰ στενὰ τῆς Κρέσνας, εἰς τὰ ὁποῖα ἐδοξάσθη πάλιν μετὰ αἰῶνας ὁ ἑλληνικὸς στρατός. Μόλις ὁ Σαμουὴλ κατώρθωσε νὰ

Digitized by Google

διασωθῇ ἔφιππος· ὅλος ὁ στρατὸς συνελήφθη αἰχμάλωτος. Λέγεται ὅτι ὁ Βασίλειος Β΄ διὰ νὰ καταπτοήσῃ τοὺς Βουλγάρους ἐτύφλωσε 14.000 αἰχμαλώτους, ἀφήσας ὡς ὁδηγὸν μόνον ἕνα μονόφθαλμον ἐπὶ ἑκατὸν ἄλλων τυφλῶν. Ὅταν τὸ πλῆθος τῶν δυστυχῶν ἐκείνων ἀνθρώπων ἔφθασεν εἰς τὴν Βουλγαρίαν, ὁ Σαμουὴλ ὑπέστη τόσον ἰσχυρὸν κλονισμόν, ὥστε μετ' ὀλίγα ἔτη ἀπέθανε. Μετὰ τὸν θάνατόν του ἡ Βουλγαρία δὲν ἠδύνατο πλέον ν' ἀντισταθῇ εἰς τοὺς Ἕλληνας. Τῷ 1018 τὸ πρῶτον βουλγαρικὸν κράτος ἔπαυσε νὰ ὑφίσταται καὶ μετεβλήθη εἰς ἁπλῆν βυζαντινὴν ἐπαρχίαν, τὴν ὁποίαν ἐκυβέρνα αὐτοκρατορικὸς διοικητὴς ἀποστελλόμενος ἐκ Κωνσταντινουπόλεως.

Ὁ Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος ἠθέλησε νὰ συνδυάσῃ εἰς τὸν θρίαμβόν του καὶ δυο μεγάλας πρωτευουσας τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ ἀνέλαβε θριαμβευτικὴν πορειαν εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου ἀνέπεμψεν εὐχαριστήρια διὰ τὴν νίκην εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας τῆς Ἀθηνιωτίσσης, εἰς τὸν Παρθενῶνα. Ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Παλλάδος, διὰ τοῦ στόλου αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος τὸν ἀνέμενεν εἰς τὸν Πειραιᾶ, μετέβη εἰς τὴν πόλιν τῆς Παναγίας, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ ἐτέλεσε λαμπρότατον θρίαμβον (1019), ἔχων τὴν δικαίαν ὑπερηφάνειαν ὅτι ἔδωκεν εἰς τὸ κράτος δύναμιν, τὴν ὁποίαν ἀπὸ αἰώνων δὲν εἶχεν.

Τὸ Βυζάντιον καὶ ἡ Ρωσία. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μακεδονικῆς δυναστείας ζωηρόταται σχέσεις, ἐχθρικαὶ καὶ φιλικαί, ἀνεπτύχθησαν μεταξὺ τῶν Ρώσων καὶ τῶν Ἑλλήνων. Ὁ ἡγεμὼν τῆς Ρωσίας Ὀλὲγ ἐπολιόρκησε τὴν Κωνσταντινούπολιν μὲ πολυάριθμον στόλον τῷ 907, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος ΣΤ΄. Μὲ τὸν Ὀλὲγ συνήφθη, ὡς φαίνεται, ἡ πρώτη ἐμπορικὴ συνθήκη μεταξὺ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν Ρώσων. Κατόπιν, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Λεκαπηνοῦ, ἡ πρωτεύουσα προσεβλήθη δύο φορὰς ὑπὸ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ὀλέγ, τοῦ Ἰγὼρ (τῷ 941 καὶ τῷ 944). Μετὰ τὰς ἐκστρατείας ἐκείνας, τῷ 945, συνήφθη δευτέρα συνθήκη, τῆς ὁποίας οἱ ὅροι ὑπῆρξαν πολὺ ὠφέλιμοι διὰ τοὺς Ἕλληνας. Ἔκτοτε ἤρχισαν φιλικαὶ σχέσεις, αἱ ὁποῖαι ἐξεδηλώθησαν συγκεκριμένως κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τῆς μεγάλης ἀρχοντίσσης τῶν Ρώσων Ὄλγας (Ἔλγας) εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ ἐπίσκεψις αὐτη ἔγινε τῷ 957, ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, καὶ ὁ αὐτοκρατορικὸς συγγραφεὺς ἐκθέτει εἰς τὸ περισπούδαστον βιβλίον του «Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως» τὴν ἐπίσημον καὶ ἐγκάρδιον ὑποδοχήν, ἡ ὁποία ἔγινεν εἰς τὴν Ρωσίδα ἡγεμονόπαιδα εἰς τὸ βυζαντινὸν παλάτιον.

Ἐξ ἀφορμῆς ὅμως τοῦ βουλγαρικοῦ πολέμου συνεπλάκησαν πάλιν αἱ βυζαντιναὶ δυνάμεις μὲ τοὺς Ρώσους. Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς εἶχε καλέσει εἰς βοήθειαν κατὰ τῶν Βουλγάρων τοὺς Ρώσους. Ὁ ἡγεμὼν αὐτῶν Σβιατοσλαῦος, καταλαβὼν τὴν Βουλγαρίαν, δὲν ἠθέλησε νὰ ἐγκαταλείψῃ αὐτὴν (968). Τὰ ρωσικὰ στρατεύματα ἤρχισαν νὰ προχωροῦν εἰς τὸ βυζαντινὸν ἔδαφος, καὶ τότε ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης ὁ Τσιμισκῆς, βλέπων ὅτι ἐκινδύνευσε τὸ κράτος αὐτοῦ, ἠναγκάσθη νὰ ἐκστρατεύσῃ ἐναντίον αὐτῶν. Ὁ Τσιμισκῆς διέβη τὰ Βαλκάνια, κατέλαβε τὴν Πρεσθλάβαν, ἐπολιόρκησε τὸν Σβιατοσλαῦον εἰς τὸ Δορύστολον (Σιλιστρίαν) καὶ μετὰ μακρὸν ἡρωϊκὸν ἀγῶνα τὸν ἠνάγκασε νὰ ὑποταχθῇ καὶ νὰ ἐκκενώσῃ τὴν χώραν. Τότε ἡ Βουλγαρία προσηρτήθη εἰς τὸ κράτος (τοὐλάχιστον ἡ Ἀνατολικὴ) καὶ ὁ θριαμβεύων Ἑλληνισμὸς ἐξέτεινε τὰ σύνορά του ἕως τὸν Δούναβιν. Ἐπὶ Βασιλείου Β΄ ἐπανελήφθησαν αἱ φιλικαὶ σχέσεις μὲ τοὺς Ρώσους, καὶ εἰς ἀντάλλαγμα βοηθείας Ρώσων μισθοφόρων ὁ ἡγεμὼν τῆς Ρωσίας Βλαδίμιρος ἐζήτησε τὴν χεῖρα Βυζαντινῆς ἡγεμονίδος. Ὁ Βλαδίμιρος, νυμφευθεὶς τὴν Βυζαντινὴν βασιλόπαιδα Ἄνναν, ἀδελφὴν τοῦ αὐτοκράτορος, ἐβαπτίσθη εἰς τὴν Χερσῶνα καὶ ἐπέβαλε τὸ βάπτισμα εἰς τὸν λαὸν αὐτοῦ (989). Ἔκτοτε ἡ ἐκχριστιανισθεῖσα Ρωσία ἤρχισε νὰ ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Μετὰ τὸν Βλαδίμιρον ὁ υἱός του Γιαρόσλαβος (1015—1054) ἔκαμε πρωτεύουσάν του τὸ Κίεβον, ἡ ὁποία ἔγινε τότε σχεδὸν βυζαντινὴ πόλις, καὶ ἐξηκολούθησε τὸ ἔργον τοῦ πατρός του. Ἔκτοτε αἱ φιλικαὶ σχέσεις μεταξὺ τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐξηκολούθησαν ἐπὶ μακρόν, ἀλλ' αἱ μεγάλαι ἐθνογραφικαὶ μεταβολαί, αἱ ὁποῖαι παρήχθησαν εἰς τὰς στέππας τῆς μεσημβρινῆς Ρωσίας κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος ἐκ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ τῶν Κουμάνων (Πολόφσκοι τοὺς ὀνομάζουν οἱ Σλαῦοι χρονογράφοι), κατέστησαν ἀδύνατον τὸ ἑξῆς τὴν ἄμεσον ἐπικοινωνίαν μεταξὺ τῆς Ρωσίας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Οἱ Μαγύαροι καὶ οἱ Πετσενέγοι. Εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι κατὰ τὰ τέλη τοῦ Θ΄ αἰῶνος ἐνεφανίσθη εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Εὐρώπην εἷς νέος τουρκικὸς λαός, οἱ Μαγύαροι (Οὔγγροι, Τοῦρκοι, ὅπως τοὺς ὀνομάζουν οἱ Βυζαντινοί). Οἱ Μαγύαροι κατ' ἀρχὰς ἐφάνησαν χρήσιμοι εἰς τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν, ὡς σύμμαχοι αὐτῆς κατὰ τῶν Βουλγάρων. Ἀλλ' ὅταν ἡ πολιτικὴ δύναμις τῆς Βουλγαρίας ἐξησθένησεν, οἱ Μαγύαροι ἡνώθησαν μὲ ἄλλον τουρκικὸν λαόν, τοὺς Πετσενέγους, καὶ εἰσήλασαν μετ' αὐτῶν εἰς τὴν Θράκην ἐπανειλημμένως κατὰ τὰ μέσα καὶ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ Ι΄ αἰῶνος.

Οἱ Πετσενέγοι (Πατσιναχῖται εἰς τὰς ἑλληνικὰς πηγάς) ἤσκησαν κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα μεγάλην ἐπίδρασιν εις τὰς τύχας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Καὶ οὗτοι εἶχον ἐγκατασταθῇ κατὰ τὸν Θ΄ αἰῶνα εἰς τὸ ἔδαφος τῆς σημερινῆς Βλαχίας, πρὸς βορρᾶν τοῦ Κάτω Δουνάβεως. Οι Πετσενέγοι ὠθοῦντο διαρκῶς πρὸς δυσμὰς καὶ νότον ὑπὸ ἄλλων βαρβάρων λαῶν, οἱ ὁποῖοι ἦσαν καὶ αὐτοὶ Τοῦρκοι καὶ ἐλέγοντο Οὖζοι καὶ Κουμᾶνοι ἢ Πολόφσκοι. Οἱ Πετσενέγοι κατὰ τὸν Ι΄ αἰῶνα ἔπαιξαν σπουδαῖον ρόλον, πολιτικὸν καὶ οἰκονομικόν, εἰς τὰς ὑποθέσεις τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἐφ' ὅσον αἱ σχέσεις αὐτῶν μὲ τὸ κράτος ἦσαν φιλικαί, οὔτε οἱ Ρῶσοι, οὔτε οἱ Μαγύαροι, οὔτε οἱ Βούλγαροι ἠδύναντο νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸ βυζαντινὸν ἔδαφος. Ἐχρησίμευον δὲ προσέτι ὡς ἑνωτικὸς δεσμὸς τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων τοῦ Βυζαντίου μὲ τὴν Ρωσίαν, τὴν Χαζαρίαν καὶ ἄλλας γειτονικὰς χώρας. Οἱ Χαζάροι οὗτοι ἦσαν συγγενεῖ τῶν Πετσενέγων, κατῴκουν πρὸς ἀνατολὰς αὐτῶν, εἶχον ἐκχριστιανισθῆ καὶ ἐκπολιτισθῆ, ἐνῷ οἱ Πετσενέγοι εἶχον μείνει βάρβαροι. Ἕνεκα τῆς σπουδαιότητος τῶν Πετσενέγων ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος ἀφιερώνει εἰς αὐτοὺς πολλὰς σελίδας εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ «Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν» (De administrando imperio) καὶ συμβουλεύει τὸν υἱόν του νὰ διατηρῇ μὲ πᾶσαν προσπάθειαν φιλικὰς σχέσεις μετ' αὐτῶν.

Κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα, ὅτε ἡ Βουλγαρία κατεκτήθη ὑπὸ τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ Πετσενέγοι, οἱ ὁποῖοι ἐχωρίζοντο ἀπὸ τὸ κράτος διὰ τοῦ βουλγαρικοῦ βασιλείου, ἔγιναν ἄμεσοι γείτονες, καὶ τότε ἤλλαξαν αἱ περιστάσεις. Οἱ νέοι ἐκεῖνοι γείτονες ἦσαν τόσον πολυάριθμοι καὶ ἰσχυροί, ὥστε τὸ κράτος δὲν ἠδύνατο ν' ἀντιτάξῃ ἐναντίον αὐτῶν ἱκανὴν ἀντίστασιν. Ἠναγκάζοντο δὲ οἱ Πετσενέγοι νὰ στρέφωνται πρὸς νότον, διότι ἐπιέζοντο ἀπὸ τὴν προέλασιν τῶν Κουμάνων (τῶν Πολόφσκων), ὅπως ἄλλοτε οἱ Γότθοι ἀπὸ τὴν ἐπέλασιν τῶν Οὔννων. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος (1042—1055) ἔδωκεν εἰς τοὺς Πετσενέγους χώρας εἰς τὴν Βουλγαρίαν, διὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν εἰς αὐτάς, μὲ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ὑπερασπίζωνται τὰ σύνορα τοῦ κράτους ἐναντίον τῶν ἄλλων Πετσενέγων, οἱ ὁποῖοι εἶχον μείνει πρὸς βορρᾶν τοῦ Δουνάβεως, καὶ τῶν Ρώσων. Οἱ Πετσενέγοι ὅμως ἠναγκάζοντο νὰ προχωροῦν διαρκῶς πρὸς νότον καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος ἠναγκάσθη νὰ ἐπιτεθῇ πολλάκις ἐναντίον αὐτῶν καὶ ἐπανειλημμένως τοὺς ἐνίκησε, τέλος δὲ ἠναγκάσθη νὰ συνάψῃ εἰρήνην μετ' αὐτῶν.

Αἱ σχέσεις τοῦ κράτους μὲ τὴν Ἰταλίαν καὶ μὲ τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην Καθ' ὃν χρόνον οἱ βασιλεῖς τοῦ μακεδονικοῦ οἴκου ἐξέτεινον τὰ σύνορα τοῦ κράτους πρὸς ἀνατολάς, ἐπανελάμβανον εἰς τὴν Δύσιν τὰ φιλόδοξα σχέδια τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς, διότι οὐδέποτε οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον ἐγκαταλείψει τὰ δικαιώματά των ἐπὶ τῆς Ἰταλίας. Ὁ Βασίλειος Α΄ ὁ Μακεδὼν ἐπεχείρησε τὴν πραγματοποίησιν τῶν βυζαντινῶν σχεδίων, δὲν ἠδυνήθη ὅμως ν' ἀνακτήσῃ τὴν Σικελίαν, τὴν ὁποίαν εἶχον καταλάβει οἱ Ἄραβες, ἀλλ' ἀποκατέστησε τὴν τάξιν εἰς τὴν Ἀδριατικὴν καὶ κατέστησε τοὺς Κροάτας ὑποτελεῖς. Κατὰ τὰ τέλη τῆς βασιλείας αὐτοῦ κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἡ Βάρις, ἔπειτα ὁ Τάρας, ἡ Καλαβρία καὶ οὕτως ηὐξήθη ἡ βυζαντινὴ ἐπέκτασις εἰς τὴν Ἰταλίαν. Οἱ Λομβαρδοὶ ἡγεμόνες ἐδέχθησαν τὴν βυζαντινὴν προστασίαν, καὶ αὐτὸς ὁ πάπας ἐδείχθη ὑποχωρητικὸς εἰς τὸν Βασίλειον Α΄, παραβλέπων τὸ πρόσφατον σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν, διότι ὁ κίνδυνος ἐκ μέρους τῶν Ἀράβων ἠδύνατο νὰ ἐπεκταθῇ εἰς τὴν Ἰταλίαν, καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ρώμην. Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος τοῦ ΣΤ΄ αἱ βυζαντιναὶ κτήσεις τῆς Ἰταλίας διηρέθησαν εἰς δύο θέματα, τὸ θέμα τῆς Καλαβρίας καὶ τὸ θέμα τῆς Λογγοβαρδίας. Καθ' ὅσον αὐξάνεται ἡ βυζαντινὴ ἐπίδρασις εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν, παρατηρεῖται, ἀπὸ τὸν Ι΄ αἰῶνα, ἀξιοσημείωτος αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑλληνικῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων, ἐκ τῶν ὁποίων πολλὰ ἔγιναν ἑστίαι πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς κινήσεως.

Κατὰ τὸν ἴδιον αἰῶνα ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ ἡ Ἰταλία ὑπῆρξαν μάρτυρες τῆς ἐμφανίσεως ἑνὸς νέου ἰσχυροῦ μονάρχου, τοῦ Ὄθωνος Α΄, ὁ ὁποῖος ἔλαβε τὸ αὐτοκρατορικὸν στέμμα εἰς τὴν Ρώμην ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ πάπα Ἰωάννου τοῦ ΙΒ΄ τῷ 962. Ὁ Ὄθων εἶναι γνωστὸς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς «Ἁγίας γερμανικῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας». Ἀφοῦ ἀνεκηρύχθη αὐτοκράτωρ, ἐπεχείρησε νὰ γίνῃ κύριος ὁλοκλήρου τῆς Ἰταλίας, καὶ κατ' ἀκολουθίαν προσέκρουσεν εἰς τὰ βυζαντινὰ συμφέροντα. Διαπραγματεύσεις ἤρχισαν μεταξὺ τοῦ Ὄθωνος καὶ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, αἱ ὁποῖαι διεκόπησαν καὶ ἐπανελήφθησαν κατόπιν. Ὁ Γερμανὸς αὐτοκράτωρ ἔστειλεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὡς πρέσβυν τὸν ἐπίσκοπον Κρεμώνης Λουϊτπράνδον, ὁ ὁποῖος ἄλλοτε εἶχε διαμείνει εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὡς πρέσβυς ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Ὁ Λουϊτπράνδος ὑπέστη μεγάλας ταπεινώσεις κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην πρέσβευσιν καὶ ἔγραψεν ἀργότερον δυσμενεστάτην ἀφήγησιν τῆς δευτέρας διαμονῆς του εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπὸ τὴν διήγησιν τοῦ Λουϊτπράνδου δεικνύεται ὅτι ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις, ἀκολουθοῦσα τὴν πατροπαράδοτον πολιτικήν, ἠρνήθη ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν τίτλον τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὸν κυρίαρχον τῆς Δύσεως. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Τσιμισκῆς ἠκολούθησεν ἀντίθετον πολιτικήν· ἔκαμεν εἰρήνην μὲ τὸν Γερμανὸν αὐτοκράτορα καὶ ἐνίσχυσε τοὺς δεσμοὺς μετ' αὐτοῦ διὰ γάμου μεταξὺ τοῦ υἱοῦ καὶ διαδόχου τοῦ Ὄθωνος, Ὄθωνος Β΄, μὲ τὴν Βυζαντινὴν ἡγεμονίδα Θεοφανώ. Αἱ ἀραβικαὶ ἐπιδρομαὶ εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν, ἐναντίον τῶν ὁποίων ὁ Βασίλειος Β΄ δὲν ἠδυνήθη ν' ἀντισταθῇ ἕνεκα τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν περιπλοκῶν, μὲ τὰς ὁποίας ἐπάλαιε, ἠνάγκασαν τὸν νέον αὐτοκράτορα τῆς Δύσεως Ὄθωνα Β΄ ν' ἀναλάβῃ ἐκστρατείαν ἀτυχῆ ἐναντίον τῶν Ἀράβων. Ὁ υἱὸς τῆς Ἑλληνίδος βασιλόπαιδος Θεοφανοῦς Ὄθων Γ΄ (983—1002), σύγχρονος τοῦ Βασιλείου Β΄, ἀνετράφη μὲ βαθὺν σεβασμὸν διὰ τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν καὶ τὸν βυζαντινὸν πολιτισμόν. Ἀλλ' ὁ ἐνθουσιώδης οὗτος αὐτοκράτωρ ἀπέθανε νεαρώτατος καὶ οὕτω διεκόπησαν τὰ παράβολα σχέδιά του ἐπανιδρύσεως τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ κράτους μὲ πρωτεύουσαν τὴν ἀρχαίαν Ρώμην. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ θανάτου τοῦ Βασιλείου Β΄ ἡ βυζαντινὴ κυριαρχία ἦτο ἰσχυροτάτη εἰς τὴν Ἰταλίαν. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ Θ΄ αἰῶνος ἔγινε διοικητικὴ μεταρρύθμισις εἰς τὴν βυζαντινὴν Ἰταλίαν καὶ οἱ στρατηγοὶ τῶν ἰταλικῶν θεμάτων ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ τοῦ *κατεπάνω* (ἐντεῦθεν τὸ μετέπειτα ὄνομα καπετάνιος), ὁ ὁποῖος εἶχεν ἕδραν τὴν Βάριν. Ἡ βυζαντινὴ ἐπίδρασις εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν ἐξετείνετο ἕως τὴν Ρώμην. Ὑπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴν διοίκησιν ἡ νότιος Ἰταλία, ἰδίως διὰ τῶν ἑλληνικῶν μοναστηρίων καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου, ἐξηλληνίσθη καὶ κατέστη μία νέα Μεγάλη Ἑλλάς. Εἰς τὴν Καλαβρίαν ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐξεδηλώθη μὲ μεγάλην δύναμιν. «Ἡ Καλαβρία τοῦ Ι΄ αἰῶνος, λέγει ὁ Λενορμάν, εἶναι ἐντελῶς ἑλληνικὴ κατὰ τὴν ψυχήν, ὅπως καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν καὶ κατὰ τὰ ἔθιμα». Ἀπὸ τὰς ἀρχὰς ὅμως τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος αἱ νότιαι χῶραι τῆς Ἰταλίας ἐκτίθενται εἰς νέον κίνδυνον, τὸν κίνδυνον τῶν Νορμανδῶν τυχοδιωκτῶν, οἱ ὁποῖοι ἤρχισαν νὰ ἔρχωνται πολυάριθμοι εἰς τὴν Ἰταλίαν. Ὡς μισθοφόροι ἐγχωρίων ἡγεμόνων ἐπιτίθενται κατὰ τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλ' ὑφίστανται μεγάλην ἧτταν ἐπὶ Βασιλείου Β΄ παρὰ τὰς Κάννας (1019). Ἡ νίκη αὕτη τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Νορμανδῶν ἐνίσχυσε τόσον σπουδαίως τὴν θέσιν τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὴν νότιον Ἰταλίαν, ὥστε ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Δ΄ ὁ Παφλαγὼν ἠδυνήθη νὰ παρασκευάσῃ ἐκστρατείαν πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Σικελίας ἀπὸ τῶν Ἀράβων. Ἀρχηγὸς τῆς ἐκστρατείας ἦτο ὁ ἥρως Γεώργιος Μανιάκης, ὁ ὁποῖος εἶχε δοξασθῆ εἰς τὴν Ἀσίαν πολεμῶν ἐναντίον τῶν Ἀράβων. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι εἰς τὸν στρατόν του εὑρίσκετο ὁ Σκανδιναυὸς ἥρως Χαράλδος Χαρδράδας καὶ ἡ Δρουζίνα (ἑταιρεία, ἤτοι συντροφία πολεμιστῶν Βαραγγορρώσων). Ὁ βυζαντινὸς στρατὸς ἔκαμε μεγάλα κατορθώματα, ἀλλ' ἡ Σικελία δὲν ἀνεκτήθη, ἴσως διότι ἀνεκλήθη αἰφνιδίως ὁ Γεώργιος Μανιάκης, θεωρηθεὶς ὡς ὕποπτος ἐπαναστάσεως. Ἔκτοτε αἱ πρόοδοι τῶν Νορμανδῶν εἰς τὴν βυζαντινὴν Ἰταλίαν ἐπροχώρησαν βραδέως μέν, ἀλλ' ἀσφαλῶς. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος οἱ Νορμανδοὶ γίνονται ἐπιθετικοί, διότι ἐνεφανίσθη μεταξὺ αὐτῶν εἷς ἀρχηγὸς δραστήριος καὶ γενναῖος, ὁ Ρυβέρτος Γυσκάρδος, τοῦ ὁποίου ἡ δρᾶσις ἐκτυλίσσεται κατὰ τὴν μεταγενεστέραν περίοδον.

Οἱ ὑποτελεῖς λαοὶ τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία τοῦ Ι΄ αἰῶνος ἐξετείνετο ἀπὸ τὸν Δούναβιν ἕως τὴν Συρίαν, ἀπὸ τὰ παράλια τῆς Ἰταλίας ἕως τὰ ὀροπέδια τῆς Ἀρμενίας. Διὰ δεξιωτάτης διπλωματίας εἶχε κατορθώσει, ὥστε ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς νὰ ἐκτείνεται πολὺ πέραν τῶν συνόρων. Περὶ τὴν αὐτοκρατορίαν ἐσχηματίζετο ζώνη ὑποτελῶν κρατῶν, τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευον καὶ διὰ τὴν ἄμυναν τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ ἰδίως διὰ τὴν διάδοσιν τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκπολιτιστικῆς ἐπιδράσεως τοῦ Βυζαντίου. Εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν αἱ δημοκρατίαι τῆς Νεαπόλεως, τῆς Γαέτης, τῆς Ἀμάλφης, οἱ Λομβαρδοὶ ἡγεμόνες τοῦ Σαλέρνου, τῆς Καπούης, τοῦ Βενεβέντου, ὑφίσταντο τὴν ἐπιρροὴν τοῦ Βυζαντίου καὶ ἀνεγνώριζον τὴν ἑλληνικὴν προστασίαν. Ἡ Ἑνετία ἦτο ὡς μία ἑλληνικὴ πόλις, πιστὴ ὑποτελής, συνδυάσασα τὰς τύχας αὐτῆς μετὰ τῆς αὐτοκρατορίας ἕως τὴν ἐποχὴν τῶν σταυροφοριῶν. Εἰς τὴν ἀπέναντι ἀκτὴν τῆς Ἀδριατικῆς ἐξετείνετο ἡ Δαλματία, εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικὸν ἦσαν οἱ Κροᾶται καὶ οἱ Σέρβοι, χρήσιμοι ὡς σύμμαχοι τοῦ κράτους καὶ ὑποτελεῖς εἰς αὐτό. Εἰς τὰ βόρεια παράλια τοῦ Εὐξείνου πόντου ἤκμαζε τὸ θέμα τῆς Χερσῶνος. Ἡ εὐδαίμων

Digitized by Google

καὶ πλουσία αὕτη πόλις ἦτο μᾶλλον ὑποτελής, σπουδαιοτάτη δὲ διὰ τὸ κράτος ἕνεκα τῆς θέσεως αὐτῆς ἐν μέσῳ τοῦ βαρβαρικοῦ κόσμου καὶ ἕνεκα τῶν ποικίλων ἐμπορικῶν σχέσεων μὲ τοὺς μακρινοὺς ἐκείνους λαούς. Ἐπίσης καὶ εἰς τὴν Ἀσίαν ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία εἶχεν ὑποτελεῖς λαούς, τοὺς ἡγεμόνας τῶν λαῶν τοῦ Καυκάσου, πρὸς νότον δὲ διαφόρους Ἄραβας ἐμίρας. Ἀλλ' οἱ σπουδαιότεροι ὑποτελεῖς τῆς Ἀνατολῆς ἦσαν οἱ βασιλεῖς καὶ ἡγεμόνες τῆς Ἀρμενίας, οἱ ὁποῖοι παρεῖχον εἰς τὸ κράτος κατὰ μυριάδας ἀνδρείους στρατιώτας καὶ ἱκανωτάτους στρατηγούς.

Ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῶν βασιλέων τῆς μακεδονικῆς δυναστείας. Τὸ μέγα γεγονὸς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου τοῦ κράτους, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, ὑπῆρξεν ἡ ὁριστικὴ διαίρεσις τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας εἰς δύο ὁμίλους πιστῶν, τοὺς Ὀρθοδόξους, ἤτοι Ἀνατολικούς, καὶ τοὺς Καθολικούς, ἤτοι Δυτικούς. Τὸ ὁριστικὸν σχίσμα ἔγινε κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, μετὰ μακρὰς ἔριδας, αἱ ὁποῖαι εἶχον διαρκέσει δύο αἰῶνας.

Ὁ Βασίλειος Α' ἠκολούθησε πολιτικὴν συμφιλιώσεως μὲ τὸν πάπαν, ἐξεθρόνισε τὸν πατριάρχην Φώτιον καὶ ἐπανέφερε τὸν Ἰγνάτιον, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐκθρονισθῆ ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Γ'. Διαφορετικὴ ὑπῆρξεν ἡ στάσις αὐτοῦ ὡς πρὸς τὸ βουλγαρικὸν ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα, διότι ἀπεμάκρυνεν ὁριστικῶς τὸν λατινικὸν κλῆρον ἀπὸ τὴν Βουλγαρίαν καὶ ἀπέστειλεν Ἕλληνας κληρικούς. Ὁ Βούλγαρος βασιλεὺς Βόρις συνετέλεσε τὴν ὁριστικὴν ἕνωσιν μὲ τὴν ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ γεγονὸς τοῦτο ἔσχε κολοσσιαίαν ἐπίδρασιν εἰς τὰς τύχας τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ.

Ὡς πρὸς τὴν Δύσιν καὶ τὴν Ρώμην, ἤλλαξαν πάλιν μετά τινα ἔτη τὰ πράγματα, διότι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰγνατίου ἀποκατέστησεν ὁ Βασίλειος τὸν Φώτιον εἰς τὴν πατριαρχικὴν ἕδραν. Μεγάλη σύνοδος συνεκλήθη εἰς Κωνσταντινούπολιν τῷ 879, ἡ ὁποία ἀνεγνώρισε τὸν Φώτιον ὡς τὸν «ἅγιον πατριάρχην» καὶ ἐδήλωσεν ὅτι καὶ ὁ πάπας εἶναι πατριάρχης, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι, καὶ δὲν ἔχει οὐδεμίαν ἐπιβολὴν ἐπὶ τῆς παγκοσμίου Ἐκκλησίας.

Ἡ βασιλεία τοῦ Βασιλείου Α' ἐξυψώθη μὲ τὴν προσπάθειαν τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν εἰδωλολατρῶν ἢ τῶν ἑτεροδόξων. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὸ κράτος ἐπροσπάθησε νὰ ἐκχριστιανίσῃ τοὺς Ρώσους. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Α' ἐξεχριστιανίσθησαν αἱ πλεῖσται σλαυϊκαὶ φυλαὶ τῆς Πελοποννήσου καὶ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος ἐξηνάγκασε τοὺς Ἑβραίους τῆς αὐτοκρατορίας ν' ἀποδεχθοῦν τὸν Χριστιανισμόν.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ι' αἰῶνος νέα πάλιν ἔρις ἀνεφύη μεταξὺ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Ρώμης ἐξ ἀφορμῆς τοῦ περιφήμου ζητήματος τῆς τετραγαμίας. Ὁ πατριάρχης Νικόλαος ὁ Μυστικός, ἀνὴρ δίκαιος καὶ αὐστηρός, ἐπέβαλεν ἐπιτίμιον εἰς τὸν βασιλέα καὶ εἰς τὴν ἐκ παρανόμου γάμου τετάρτην σύζυγον αὐτοῦ. Ὁ γάμος οὗτος διήγειρε μεγάλην ταραχὴν εἰς τὸ κράτος, ἐπέφερε δὲ καὶ διάστασιν μὲ τὸν πάπαν, ὁ ὁποῖος εἶχε δώσει τὴν συγκατάθεσίν του διὰ τὸν γάμον τοῦ Λέοντος. Τέλος συνεκλήθη σύνοδος (921), ἡ ὁποία, χάριν τῆς εἰρήνης τῆς Ἐκκλησίας, ἐξέδωκεν ἁπλῶς ἀπαγορευτικὴν κατὰ τῆς τετραγαμίας ἀπόφασιν. Ἡ βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ εἶναι ἐνδιαφέρουσα διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, διότι ὁ θεοσεβὴς οὗτος αὐτοκράτωρ ἔδωκεν ἀφορμὴν πρὸς συγκρότησιν τῆς περιφήμου μοναχικῆς πολιτείας τοῦ Ἄθωνος. Παρὰ τὴν ζωηροτάτην ἀτομικὴν κλίσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν μοναχικὸν βίον, ὁ Φωκᾶς ἀπηγόρευσε τὴν ἵδρυσιν νέων μοναστηρίων καὶ τὰς δωρεὰς εἰς μητροπολίτας καὶ ἐπισκόπους.

Τὸ πρόβλημα τοῦ χωρισμοῦ τῶν Ἐκκλησιῶν, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀρχίσει ἀπὸ τὸν Θ' αἰῶνα, ἐλύθη διὰ τοῦ ὁριστικοῦ σχίσματος τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος. Αἱ ἀφορμαὶ τοῦ ὁριστικοῦ σχίσματος ἦσαν κυρίως δογματικαί, ἀλλ' ἀναμφισβητήτως συνετέλεσαν εἰς αὐτὸ καὶ αἱ μεταβολαί, αἱ ὁποῖαι ἐπῆλθον εἰς τὴν Ἰταλίαν κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ ποντιφικὸς θρόνος κατείχετο ὑπὸ τοῦ Λέοντος τοῦ Θ', ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε μόνον ἐκκλησιαστικάς, ἀλλὰ καὶ πολιτικὰς φιλοδοξίας καὶ ἤθελε ν' ἀναμιγνύεται εἰς τὰ πράγματα τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰδίως νὰ προσελκύσῃ τὰς ἐκκλησίας τῆς Καλαβρίας καὶ τῆς Ἀπουλίας. Κατ' ἀκολουθίαν τῶν ἐρίδων τούτων ἐπῆλθε τὸ ὁριστικὸν σχίσμα ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ Κηρουλαρίου, τῷ 1054.

Ἡ διοίκησις καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς αὐτοκρατορίας. Κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα, ἤτοι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἦτο πραγματικῶς παγκόσμιον κράτος, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπίδρασις ἐξετείνετο ἐπὶ ὅλης τῆς οἰκουμένης, δηλαδὴ ἐπὶ ὅλου τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου. Ἡ ἐσωτερικὴ ὀργάνωσις αὐτοῦ, ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἐξησφάλιζε στερεῶς τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐπιβολὴν αὐτοῦ.

Ὁ Ἕλλην βασιλεὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦτο δεσπότης καὶ αὐτοκράτωρ. Εἰς τὰς ἐπισήμους τελετὰς τῆς αὐλῆς καὶ εἰς τὰς αὐστηροτάτας ἐθιμοτυπίας, τὰς ὁποίας μᾶς ἐκθέτει ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος εἰς τὸ περίεργον βιβλίον του «Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως», ὁ αὐτοκράτωρ ἐμφανίζεται ὡς ὂν ὑπερφυσικόν. Ὁ βασιλεὺς ἐκυβέρνα τὸ κράτος διὰ διοικήσεως, ἡ ὁποία ἦτο σοφώτατα διωργανωμένη καὶ ἰσχυρῶς συγκεντρωτική. Ἡ διοίκησις τῶν ἐπαρχιῶν ἐστηρίζετο κυρίως εἰς τὸ σύστημα τῶν θεμάτων (κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα ὑπῆρχον 30 θέματα), ὅλη δὲ ἡ δύναμις ἦτο συγκεντρωμένη εἰς τὰς χεῖρας τοῦ διοικητοῦ τοῦ θέματος, ὁ ὁποῖος ἐλέγετο στρατηγὸς καὶ διωρίζετο ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος. Ἡ σπουδαιοτέρα προσπάθεια τῆς κυβερνήσεως τοῦ Βυζαντίου ἦτο νὰ ἐπιβάλῃ τὴν ἑνότητα εἰς τὸ κοσμοπολιτικὸν κράτος, τὸ ὁποῖον ἀπετελεῖτο ἀπὸ πολλὰς φυλάς. Κατώρθωνε δὲ τοῦτο διὰ τῆς ἐπιβολῆς ὡς γλώσσης ἐθνικῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, διὰ τῆς ἐπιβολῆς ὡς θρησκείας ἐθνικῆς τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ἐν γένει διὰ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ αὐτοκράτορες τῆς μακεδονικῆς δυναστείας ἐνίσχυσαν τὴν ἑνότητα ταύτην διὰ τοῦ μεγάλου νομοθετικοῦ αὐτῶν ἔργου, ἐπιχειρήσαντες ν' ἀνακαινίσουν τὸ παλαιὸν ἰουστινιάνειον δίκαιον καὶ νὰ τὸ προσαρμόσουν πρὸς τὰς νέας ἀνάγκας τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Ἡ ἰσχυρὰ στρατιωτικὴ διοργάνωσις καὶ οἰκονομικὴ ἄνθησις συνέβαλλον εἰς τὴν ἑνότητα καὶ τὴν δύναμιν τοῦ κράτους. Μεγάλη δύναμις τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἦτο καὶ ἡ ἐξαισία ἄνθησις τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, ἡ ὁποία ἔδιδεν ὑπέροχον αἴγλην εἰς τὴν βασιλείαν τῶν μεγάλων ἐκείνων αὐτοκρατόρων. Κέντρον ἰσχυρὸν καὶ ἀπαράμιλλον τῆς θαυμασίας ταύτης ἀνθήσεως ἦτο ἡ Κωνσταντινούπολις, ἡ ὁποία εἶχεν ἀναδειχθῆ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ πρωτεύουσα ὅλης τῆς οἰκουμένης.

Ἡ παρακμὴ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ μεγάλου αὐτοκράτορος Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου, τὸ κράτος εἰσῆλθεν εἰς περίοδον ταραχῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀνέβησαν ἐπὶ τοῦ θρόνου ἀλληλοδιαδόχως καὶ δι' ὀλίγον διάστημα πολλοὶ καὶ ἄσημοι αὐτοκράτορες. Ἡ αὐτοκράτειρα Ζωὴ κατώρθωσε ν' ἀνυψώσῃ εἰς τὸν θρόνον καὶ τοὺς τρεῖς συζύγους αὐτῆς. Μετὰ τὸν θάνατον τῆς νεωτέρας ἀδελφῆς αὐτῆς, τῆς αὐτοκρατείρας Θεοδώρας, ἡ μακεδονικὴ δυναστεία ἔπαυσεν ὑφισταμένη. Ἐναντίον τοῦ Μιχαὴλ Στρατιωτικοῦ, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἐκλέξει ὡς διάδοχον αὐτῆς ἡ Θεοδώρα, ἐξηγέρθη ὁ στρατὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἀνεκήρυξε βασιλέα τὸν στρατηγὸν Ἰσαάκιον Κομνηνόν, καταγόμενον ἐκ μεγάλου οἴκου γαιοκτημόνων. Ἡ νίκη αὕτη τῆς στρατιωτικῆς μερίδος ὑπῆρξε βραχεῖα, διότι ἡ βασιλεία τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ διήρκεσε μόνον δύο ἔτη (1057—1059). Διάδοχος αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ Κωνσταντῖνος Ι' Δούκας (1059—1067), ὁ ὁποῖος ἔστρεψεν ὅλην τὴν προσοχήν του εἰς τὰς ὑποθέσεις τῆς ἀστικῆς διοικήσεως, παρημέλησε δὲ τὸν στρατὸν καὶ τὰ στρατιωτικὰ ζητήματα. Ἐν τούτοις αἱ ἀπειλητικαὶ πρόοδοι τῶν Σελτζουκῶν καὶ τῶν Οὔζων πρὸς βορρᾶν καὶ τῶν Τούρκων Σελτζουκιδῶν πρὸς ἀνατολὰς δὲν ἐδικαιολόγουν τὴν ἀντιστρατιωτικὴν ταύτην κυβέρνησιν τοῦ Κωνσταντίνου. Διὰ τοῦτο ἐγεννήθη ἀντίδρασις ἐναντίον του. Ὅταν ἀπέθανε (1067) ὁ θρόνος περιῆλθε δι' ὀλίγον χρόνον εἰς τὴν γυναῖκά του, τὴν λογίαν Εὐδοκίαν Μακρεμβολίτισσαν. Τὸ στρατιωτικὸν κόμμα τὴν ἠνάγκασε νὰ συζευχθῇ μὲ ἕνα διακεκριμένον στρατηγόν, ὁ ὁποῖος ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ὑπὸ τὸ ὄνομα Ρωμανὸς Δ' Διογένης (1067—1071). Ἡ βασιλεία τοῦ στρατιώτου τούτου αὐτοκράτορος, ὁ ὁποῖος ἐπάλαισε γενναίως ἐναντίον τῶν Τούρκων, εἶχε τραγικὸν τέλος. Νικηθεὶς ὑπ' αὐτῶν εἰς τὴν μοιραίαν μάχην τοῦ Μαντζικὲρτ (1071), συνελήφθη αἰχμάλωτος. Ἡ ἀναγγελία τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ Ρωμανοῦ Διογένους ἐπροκάλεσε κατάπληξιν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ μετά τινας δισταγμοὺς ἀνηγορεύθη αὐτοκράτωρ ὁ υἱὸς τῆς Μακρεμβολιτίσσης καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Ι' Δούκα Μιχαὴλ Ζ' Δούκας Παραπινάκης. Ἡ Εὐδοκία Μακρεμβολίτισσα ἔγινε μοναχή, καὶ ὅταν ὁ Ρωμανὸς Διογένης ἀφέθη ἐλεύθερος ὑπὸ τοῦ σουλτάνου, εὗρε τὸν θρόνον κατειλημμένον, ἐτυφλώθη σκληρῶς καὶ ἀπέθανεν οἰκτρὸν θάνατον μετ' ὀλίγον. Ὁ Μιχαὴλ Ζ' Παραπινάκης (1071—1078) ἠγάπα τὰ γράμματα καὶ ἔγραφε στίχους, δὲν εἶχεν ὅμως καμμίαν κλίσιν πρὸς στρατιωτικὴν δρᾶσιν. Ἐπὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ ἐπανῆλθεν ἡ ἰσχὺς τῆς γραφειοκρατίας εἰς στιγμὰς κρισίμους, κατὰ τὰς ὁποίας αἱ συνεχεῖς ἐπιτυχίαι τῶν Τούρκων εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τῶν Πετσενέγων πρὸς βορρᾶν ἀπῄτουν τὴν παρουσίαν γενναίου αὐτοκράτορος ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ. Ὁ στρατὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀνεκήρυξεν αὐτοκράτορα τὸν Νικηφόρον Βοτανειάτην, ὁ ὁποῖος ἠνάγκασε τὸν Παραπινάκην ν' ἀποσυρθῇ εἰς μοναστήριον. Ὁ Νικηφόρος Βοτανειάτης (1078—1081), ἕνεκα τῆς προκεχωρημένης ἡλικίας του, δὲν ἠδυνήθη ν' ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς περιστάσεις. Τῷ 1081 κατέλαβε τὸν θρόνον εἷς νεαρὸς καὶ ἱκανὸς στρατηγός, ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός, ἀνεψιὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰσαακίου Κομνηνοῦ καὶ συγγενὴς τοῦ οἴκου τῶν Δουκάδων. Καὶ οὕτως ἐβασίλευσε μία νέα ἔνδοξος δυναστεία εἰς τὸ Βυζάντιον ἐπὶ ἕνα αἰῶνα, ἡ ὁποία ἔδωκεν εἰς αὐτὸ καὶ πάλιν ἡμέρας δόξης καὶ δυνάμεως. Οἱ καιροὶ ὅμως ἦσαν δεινοί, διότι νέοι μεγάλοι ἐχθροὶ ἐνεφανίσθησαν εἰς τὸν ἱστορικὸν ὁρίζοντα, οἱ Τοῦρκοι Σελτζουκίδαι πρὸς ἀνατολὰς καὶ οἱ Νορμανδοὶ πρὸς δυσμάς.

Οἱ Τοῦρκοι Σελτζουκίδαι καὶ οἱ Νορμανδοί. Ἡ ἐμφάνισις τῶν δύο τούτων ἐχθρῶν, περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ὑπῆρξεν ἡ μεγάλη αἰτία τῆς καταρρεύσεως τοῦ Βυζαντίου. Οἱ Σελτζουκίδαι, οἱ ὁποῖοι ἔλαβον τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸν αὐτῶν Σελτζούκ, ἦλθον κατὰ τὸ 1000 περίπου ἀπὸ τὸ Τουρκεστὰν εἰς τὰς χώρας τῆς Βουχάρας, ὅπου προσῆλθον εἰς τὸν Μουσουλμανισμόν. Κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα τὸ ἀραβικὸν χαλιφᾶτον εἶχε χάσει τὴν ἑνότητα αὐτοῦ. Ὄχι μόνον ἡ Ἱσπανία, ἡ Ἀφρικὴ καὶ ἡ Αἴγυπτος διῆγον ἀπὸ καιροῦ ἀνεξάρτητον ἱστορικὸν βίον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἡ Συρία, ἡ Μεσοποταμία καὶ ἡ Περσία εἶχον πολλοὺς ἀνεξαρτήτους δυνάστας. Ἀφοῦ οἱ Σελτζουκίδαι κατέκτησαν τὴν Περσίαν, εἰσεχώρησαν εἰς τὴν Μεσοποταμίαν καὶ εἰσῆλθον εἰς τὴν Βαγδάτην, καὶ οὕτω τὸ χαλιφᾶτον τῆς Βαγδάτης περιέπεσεν εἰς τὴν προστασίαν τῶν Σελτζουκιδῶν. Ἔπειτα κατέκτησαν ὅλην τὴν Δυτικὴν Ἀσίαν ἀπὸ τὸ Ἀφγανιστὰν ἕως τὴν βυζαντινὴν Μικρὰν Ἀσίαν, καὶ οὕτως ἦλθον εἰς ἐπαφὴν μὲ τοὺς Βυζαντινούς. Οἱ Σελτζουκίδαι δὲν ἤργησαν νὰ ἐπιτεθοῦν ἐναντίον τῆς αὐτοκρατορίας καὶ αἱ πρόοδοι αὐτῶν ὑπῆρξαν ραγδαῖαι. Ὁ δεύτερος ἐκ τῶν Σελτζουκιδῶν σουλτάνων, ὁ γενναῖος Ἀλπ-Ἀρσλάν, κατέλαβε τὴν Ἀρμενίαν, μέρος τῆς Συρίας, τὴν Κιλικίαν καὶ τὴν Καππαδοκίαν. Μεγάλαι καταστροφαὶ ἔγιναν τότε ὑπὸ τῶν Σελτζουκιδῶν εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Κατὰ τὰς δεινὰς ἐκείνας περιστάσεις τὸ στρατιωτικὸν κόμμα ἐπέβαλεν ὡς σύζυγον εἰς τὴν Εὐδοκίαν Μακρεμβολίτισσαν τὸν Ρωμανὸν Διογένην. Ὁ ἀνδρεῖος οὗτος βασιλεὺς ἔκαμε πολλὰς ἐκστρατείας ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ ἐνίκησεν αὐτοὺς κατὰ τὰς πρώτας μάχας. Ἀλλ' ἡ τελευταία ἐκστρατεία αὐτοῦ ἀπέληξεν εἰς τὴν μοιραίαν καταστροφὴν τοῦ Μαντζικὲρτ (1071) εἰς τὴν Ἀρμενίαν. Κατὰ τὴν μάχην ταύτην συνελήφθη αἰχμάλωτος ὑπὸ τοῦ σουλτάνου ὁ Ρωμανὸς Διογένης, καὶ ἔκτοτε ὁ βαρβαρικὸς λαὸς τῶν Τούρκων ἔστησε στερεῶς τὰς σκηνὰς αὐτοῦ εἰς τὴν ἄλλοτε ἀνθηρὰν βυζαντινὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Μετὰ τὸ 1071 δὲν ὑπῆρξε πλέον βυζαντινὸς στρατὸς εἰς Μικρὰν Ἀσίαν ἱκανὸς ν' ἀντισταθῇ εἰς τοὺς Τούρκους. Μετὰ τὴν μάχην τοῦ Μαντζικὲρτ οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον τὴν κεντρικὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἔφθασαν εἰς τὴν Νίκαιαν καὶ ἕως τὴν Χρυσόπολιν (τὸ Σκούταρι), ἀπέναντι τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀργότερα ἵδρυσαν τὸ σουλτανᾶτον τοῦ Ρούμ (Ρωμαίων), τὸ ὁποῖον εἶχε πρωτεύουσαν τὸ Ἰκόνιον καὶ διὰ τοῦτο τὸ κράτος τῶν Σελτζουκιδῶν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ὀνομάζεται συχνὰ καὶ σουλτανᾶτον τοῦ Ἰκονίου.

Μέγας ἐπίσης κίνδυνος, ὡς γνωρίζομεν, ἦσαν διὰ τὸ κράτος ἀπὸ τοῦ βορρᾶ οἱ Πετσενέγοι ἀπὸ τὰ τέλη τῆς μακεδονικῆς περιόδου. Οἱ ἄγριοι οὗτοι νομάδες, τουρκικῆς φυλῆς, συνοδευόμενοι καὶ ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς αὐτῶν Οὔζους, κατήρχοντο συνεχῶς ἀπὸ τὰς πέραν τοῦ Δουνάβεως χώρας, διήρχοντο τὸν μέγαν ποταμὸν καὶ κατελάμβανον τὰς χώρας ἕως τὸν Αἷμον. Ἐπροχώρησαν καὶ νοτιώτερον, ἐδῄωσαν τὰς θρακικὰς ἐπαρχίας, ἔφθασαν μάλιστα ἕως τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ δεξιότης τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας κατώρθωσε νὰ σώσῃ τὸ κράτος, ἀλλ' ὁ τουρκικὸς οὗτος κίνδυνος ἀπὸ τὸν βορρᾶν ἐξηκολούθησε νὰ ὑφίσταται ἐπὶ πολύ, ἀπεσοβήθη δὲ ὁριστικῶς μόνον ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν.

Ἀκόμη μεγαλύτερος καὶ διαρκέστερος ὑπῆρξεν ὁ κίνδυνος, ὁ ὁποῖος ἤρχετο ἐκ δυσμῶν ἐκ μέρους τῶν Νορμανδῶν. Οἱ γενναῖοι οὗτοι τυχοδιῶκται πολεμισταὶ ἐνεφανίσθησαν εἰς τὴν Ἰταλίαν κατὰ τὰ τέλη τῆς μακεδονικῆς περιόδου (περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος), ἐπωφελούμενοι δὲ ἀπὸ τὰς ἐσωτερικὰς περιπλοκὰς τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἔχοντες τὴν βοήθειαν τοῦ πάπα, ἤρχισαν νὰ προχωροῦν εἰς τὰς βυζαντινὰς κτήσεις τῆς νοτίου Ἰταλίας. Αἱ δυνάμεις τῆς αὐτοκρατορίας ἦσαν ἀπησχολημέναι εἰς τὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Σελτζουκιδῶν καὶ τῶν Πετσενέγων, εἶχον δὲ οἱ Νορμανδοὶ ἀρχηγὸν μεγάλης δυνάμεως, τὸν Ροβέρτον Γυσκάρδον, ὁ ὁποῖος, ὡς λέγει διάσημος ἱστορικὸς (ὁ Νόουμαν), ἀπὸ ἀρχηγὸς ληστῶν, ἀνυψώθη εἰς τὴν θέσιν ἱδρυτοῦ κράτους. Ὁ Ροβέρτος Γυσκάρδος εἶχε κύριον σκοπὸν τὴν κατάκτησιν τῆς νοτίου βυζαντινῆς Ἰταλίας. Ἀφοῦ κατέλαβε διαφόρους πόλεις, ἐπολιόρκησε τὴν Βάριν, ἡ ὁποία ἦτο τὸ σπουδαιότατον στρατιωτικὸν καὶ πολιτικὸν κέντρον τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας εἰς τὴν νότιον Ἰταλίαν. Μετὰ πολιορκίαν τριῶν ἐτῶν ἡ Βάρις ἔπεσεν εἰς χεῖρας τῶν Νορμανδῶν καὶ ἡ πτῶσις αὐτῆς ἐσήμανε τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας εἰς τὴν Ἰταλίαν. Ἀλλὰ καὶ οἱ Νορμανδοὶ κατακτηταὶ τῆς νοτίου Ἰταλίας ὑπέστησαν τὴν γοητείαν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὸ

Digitized by Google

ὑπ' αὐτῶν ἱδρυθὲν κράτος διεμορφώθη κατὰ μίμησιν αὐτῆς. Ὁ Ροβέρτος Γυσκάρδος ἐθεώρησεν ἑαυτὸν ὡς νόμιμον διάδοχον τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἤρχισε νὰ ὀνειρεύεται τὸ αὐτοκρατορικὸν διάδημα.

Τὸ ἔτος 1071 ὑπῆρξε καταστρεπτικὸν διὰ τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἔγινεν ἡ μάχη τοῦ Μαντζικὲρτ καὶ ἔχασεν ἡ αὐτοκρατορία τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος οἱ Νορμανδοὶ κατέλαβον τὴν Βᾶριν καὶ ἔθηκαν τέρμα εἰς τὴν βυζαντινὴν κυριαρχίαν τῆς νοτίου Ἰταλίας. Κατὰ τὴν περίοδον λοιπὸν μεταξὺ τοῦ τέλους τῆς μακεδονικῆς δυναστείας καὶ τῆς ἀναρρήσεως εἰς τὸν θρόνον τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1056—1081) τὸ κράτος ἐμειώθη καθ' ὅλα τὰ σύνορα αὐτοῦ, ἐξ ἄλλου δὲ συνεχεῖς ὑπῆρξαν αἱ ἐμφύλιοι ταραχαί. Βαρυτάτη λοιπὸν ἦτο ἡ κληρονομία, τὴν ὁποίαν παρέλαβον οἱ Κομνηνοί. Παρ' ὅλας ὅμως τὰς δυσχερεῖς περιστάσεις οἱ μεγάλοι οὗτοι βασιλεῖς διετήρησαν ἐντίμως τὴν κληρονομίαν ταύτην ἐπὶ ἕνα ὁλόκληρον αἰῶνα.

ΣΤ'. Ὁ αἰὼν τῶν Κομνηνῶν. Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ σταυροφόροι (1081—1204). Οἱ Κομνηνοὶ κατήγοντο ἀπὸ ἓν χωρίον τῆς Ἀδριανουπόλεως, ἔγιναν δὲ κατόπιν μεγάλοι γαιοκτήμονες εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Κατώρθωσαν ν' ἀνασηκώσουν τὸ κλονισθὲν μοναρχικὸν ἀξίωμα, ν' ἀναστηλώσουν τὸ κράτος, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐξαντληθῆ ἐκ τῆς ἀναρχίας 30 ἐτῶν, καὶ νὰ δώσουν εἰς αὐτὸ ἕνα ἀκόμη αἰῶνα δυνάμεως καὶ λαμπρότητος. Οἱ καιροὶ ἦσαν δεινοὶ καὶ ἰδίως φοβερὰ ἦσαν τὰ ἀπειλητικὰ σύννεφα, τὰ ὁποῖα ἤρχοντο ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν. Οἱ Τοῦρκοι εὑρίσκοντο εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν· εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἵμου οἱ σλαυϊκοὶ λαοὶ συνεκροτοῦντο εἰς ἀνεξάρτητα σλαυϊκὰ κράτη. Ἰδίως ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὴν Δύσιν ἐπέκειτο ἀπειλητικώτατος. Ἤρχιζον οἱ χρόνοι τῶν σταυροφοριῶν, αἱ φιλοδοξίαι τῶν ἡγεμόνων τῆς Δύσεως καὶ ἡ ἐμπορικὴ ἀπληστία τῆς Ἑνετίας καὶ τῶν ἄλλων ἐμπορικῶν δημοκρατιῶν τῆς Ἰταλίας.

Ὁ ἱδρυτὴς τῆς δυναστείας *Ἀλέξιος Κομνηνὸς* (1081—1118) ἦτο μέγας στρατηγὸς καὶ δεξιώτατος κυβερνήτης καὶ διπλωμάτης. Κατώρθωσε, παρὰ τὴν θύελλαν τῆς Α' σταυροφορίας, νὰ συγκρατήσῃ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ κράτους καὶ ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν τάξιν εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Ὑπέροχος ἐπίσης κυβερνήτης ὑπῆρξεν ὁ υἱὸς αὐτοῦ *Ἰωάννης Β'* (1118—1143), ὁ ὁποῖος διὰ τὸν ὑψηλὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ ὠνομάσθη ὑπὸ τῶν συγχρόνων του Καλοϊωάννης. Ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς Νικήτας Χωνιάτης λέγει ὅτι ὑπῆρξεν ἡ κορωνὶς τῶν βασιλέων τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν. Καὶ ὁ νεώτερος ἱστορικὸς Γίββων, ὁ ὁποῖος εἶναι τόσον αὐστηρὸς εἰς τὰς κρίσεις αὐτοῦ προκειμένου περὶ τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων, παραβάλλει τὸν Ἰωάννην Β' πρὸς τὸν Μᾶρκον Αὐρήλιον. Ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Ἰωάννου, ὁ *Μανουὴλ Α'*, ὑπῆρξε γοητευτικὸς καὶ λαμπρὸς ἡγεμών. Ἦτο καὶ ἀληθὴς Βυζαντινὸς βασιλεύς, ἄριστα πεπαιδευμένος καὶ συγχρόνως γενναῖος ἱππότης κατὰ τὸν τύπον τοῦ τελείου ἱππότου τῆς Δύσεως. Ἠγάπα τὰ ἔθιμα καὶ τὴν ἀνδρείαν τῶν Φράγκων ἱπποτῶν, δὲν ἐγκατέλειψεν ὅμως τὰ μεγάλα σχέδια παγκοσμίου κυριαρχίας τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων. Τέλος ὁ *Ἀνδρόνικος Α'*, ὁ τελευταῖος τῶν Κομνηνῶν (1183—1185), ὁ ὁποῖος διεδέχθη τὸν Ἀλέξιον Β' ἀνήλικον (1180—1183), ὑπῆρξεν εἷς ἀπὸ τοὺς περιεργοτέρους τύπους τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων. Ἦτο εὐφυής, δραστήριος καὶ γενναῖος, ἀλλὰ μὲ τὰ μεγάλα αὐτὰ χαρίσματα συνήνωνε μεγάλας κακίας· εἶχεν ἔλλειψιν ἠθικοῦ αἰσθήματος καὶ μεγάλην σκληρότητα. Θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ ὁ σωτὴρ τοῦ κράτους, ἐπέσπευσεν ὅμως διὰ τοῦ κακοῦ χαρακτῆρος τὴν πτῶσιν αὐτοῦ. Εἰς διάστημα ὀλιγώτερον τῶν 20 ἐτῶν ἡ Κωνσταντινούπολις ἐκυριεύθη ὑπὸ τῶν Λατίνων (1204), καὶ τὸ κράτος, τὸ ὁποῖον εἶχον ἀναστηλώσει οἱ Κομνηνοί, κατέπεσεν εἰς ἐρείπια.

Ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς καὶ ἡ Α' σταυροφορία. Κατὰ τὴν ἄνοδον εἰς τὸν θρόνον τοῦ Ἀλεξίου Α', λέγει ἡ λογία κόρη αὐτοῦ, ἡ Ἄννα Κομνηνή, ἡ ὁποία ἔγραψε τὴν ἱστορίαν τοῦ πατρός της, τὸ κράτος εὑρίσκετο εἰς τὴν ἀγωνίαν τοῦ θανάτου. Ὁ Ροβέρτος Γυσκάρδος, ἀφοῦ κατέκτησε τὴν βυζαντινὴν νότιον Ἰταλίαν, ἐπετέθη κατὰ τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν Ἤπειρον μὲ τὸν υἱὸν του Βοημοῦνδον (1081). Κατὰ τὸν διάσημον νεώτερον ἱστορικὸν Κάρολον Χόπφ, ἡ ἐκστρατεία αὕτη τῶν Νορμανδῶν ὑπῆρξεν «ὁ πρόλογος τῶν Σταυροφοριῶν καὶ ἡ προπαρασκευὴ τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας ἐν Ἑλλάδι». Ὁ ἄμεσος σκοπὸς τοῦ Γυσκάρδου ἦτο νὰ κυριεύσῃ τὸ Δυρράχιον, κλεῖδα τῆς αὐτοκρατορίας πρὸς δυσμάς. Οἱ Νορμανδοὶ κατέλαβον τὰς νήσους Κέρκυραν καὶ Κεφαλληνίαν καὶ ἐπολιόρκησαν τὸ Δυρράχιον ἀπὸ ξηρᾶς καὶ ἀπὸ θαλάσσης. Παρὰ τὴν βοήθειαν τῆς Ἑνετίας, ὁ αὐτοκρατορικὸς στρατὸς ἡττήθη παρὰ τὸ Δυρράχιον καὶ οἱ Νορμανδοὶ κατέλαβον τὴν πόλιν. Ὁ υἱὸς τοῦ Γυσκάρδου Βοημοῦνδος εἰσῆλθεν εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς χερσονήσου, εἰς τὴν Μακεδονίαν, Θεσσαλίαν, ἔφθασεν ἕως τὴν Λάρισαν, ἀλλ' ἐκεῖ ἀπεδεκατίσθη ἀπὸ λοιμὸν καὶ τὰς ἐπιθέσεις τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἠναγκάσθη εἰς ἀποχώρησιν. Ὁ πατὴρ τοῦ Βοημούνδου Ροβέρτος Γυσκάρδος εἶχεν ἀναγκασθῆ νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν ἕνεκα ἐξεγέρσεως ἐναντίον αὐτοῦ. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ροβέρτου Γυσκάρδου οἱ Ἕλληνες ἀνέκτησαν τὸ Δυρράχιον, καὶ οὕτως ἔπαυσε προσωρινῶς τοὐλάχιστον ὁ κίνδυνος ἐκ μέρους τῶν Νορμανδῶν. Ἀλλ' ὁ Ροβέρτος Γυσκάρδος εἶχεν ἤδη ἱδρύσει νορμανδικὸν ἰταλικὸν βασίλειον καὶ ὅταν κατόπιν ἱδρύθη ἐπισήμως τὸ νορμανδικὸν βασίλειον τῶν Δύο Σικελιῶν, ἤρχισαν καὶ πάλιν αἱ φιλοδοξίαι τῶν Νορμανδῶν ἡγεμόνων καὶ ὁ κίνδυνος τῆς αὐτοκρατορίας ἐκ μέρους αὐτῶν.

Ἡ Ἑνετία, ἡ ὁποία εἶχε βοηθήσει τὸ κράτος εἰς τὸν νορμανδικὸν πόλεμον, ἔλαβε μεγάλα προνόμια διὰ τὸ ἐμπόριόν της εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἀνατολήν, καὶ μάλιστα εἰς αὐτὴν τὴν πρωτεύουσαν κατώρθωσε νὰ λάβῃ ὁλόκληρον συνοικίαν, ἡ ὁποία ἦτο ὡς ἰδιαιτέρα πόλις (Σκάλα).

Ὁ ἀγὼν ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ τῶν Πετσενέγων. Ὁ ἐκ τῶν Τούρκων κίνδυνος εἰς τὴν ἀνατολὴν καὶ εἰς τὸν βορρᾶν, δηλαδὴ ἐκ μέρους τῶν Σελτζουκιδῶν καὶ τῶν Πετσενέγων, ὑπῆρξεν ἀκόμη φοβερώτερος ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ. Οἱ Πετσενέγοι εὗρον συμμάχους ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κράτους τοὺς Παυλιανίτας, οἱ ὁποῖοι εἶχον μετοικισθῆ κατὰ τὸν Η' αἰῶνα ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν εἰς τὴν Θρᾴκην. Οἱ Παυλιανῖται οὗτοι ἦσαν γενναῖοι πολεμισταὶ καὶ ἡ βυζαντινὴ διοίκησις ἐνόμισεν ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχῃ δι' αὐτῶν ἀσφαλὲς προπύργιον ἐναντίον τῶν βαρβάρων τοῦ βορρᾶ. Κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα ἡ αἵρεσις αὕτη διεδόθη εἰς τὴν Βουλγαρίαν διὰ τοῦ ἱερέως Βογομίλου, ἐκ τοῦ ὁποίου καὶ ἀπεκλήθησαν οἱ ὀπαδοὶ αὐτῆς Βογόμιλοι. Ἦσαν ὅμως οὗτοι τόσον φανατικοί, ὥστε ἐχρησίμευσαν ὡς πυρὴν τῆς ἐθνικῆς ἀντιστάσεως τῶν Σλαύων ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου. Καὶ οὕτως, ἀντὶ νὰ ὑπερασπισθοῦν τὸ Βυζάντιον, οἱ Βογόμιλοι ἐκάλεσαν τοὺς Πετσενέγους ἐναντίον τῆς αὐτοκρατορίας. Μὲ τοὺς Πετσενέγους συνηνώθησαν καὶ οἱ Κουμᾶνοι (Πολόφσκοι). Ὁ ἀγὼν ἐναντίον τῶν Πετσενέγων ὑπῆρξε πολὺ δύσκολος, ἐπροχώρησαν δὲ οὗτοι ἕως τὰ τείχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ θέσις τοῦ κράτους ἔγινε κρισιμωτάτη, διότι συγχρόνως περίπου ἡ πρωτεύουσα προσεβλήθη ὑπὸ τοῦ Τούρκου πειρατοῦ Τζάχα, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἐκυρίευσε τὴν Σμύρνην καὶ μερικὰς ἄλλας πόλεις (1090), συνέλαβε τὸ παράτολμον σχέδιον ν' ἀνέλθῃ ἐπὶ τοῦ θρόνου τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων. Ὁ κίνδυνος μάλιστα κατέστη τόσῳ μᾶλλον φοβερός, καθ' ὅσον ὁ Τζάχας ἦλθεν εἰς συνεννόησιν ὄχι μόνον μὲ τοὺς Σελτζουκίδας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς Πετσενέγους, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ὁμόφυλοι. Ὁ Ἀλέξιος Α', κατὰ τοὺς κανόνας τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας, ἡ ὁποία ἐπροσπάθει ν' ἀντιτάσσῃ τοὺς βαρβάρους ἐναντίον ἀλλήλων, ἐζήτησε τὴν βοήθειαν τῶν Κουμάνων καὶ οὗτοι ἐπελθόντες ἐναντίον τῶν Πετσενέγων ἐξωλόθρευσαν αὐτοὺς (1091). Τὸ κράτος τῶν Σελτζουκιδῶν περιέπεσεν εἰς ταραχάς, καὶ οὕτως οἱ Ἕλληνες κατώρθωσαν νὰ βάλουν πόδα εἰς τὴν Βιθυνίαν καὶ νὰ συνάψουν εἰρήνην μὲ τοὺς Σελτζουκίδας. Ἐκτὸς τῶν λαῶν, τοὺς ὁποίους ἐμνημονεύσαμεν, δύο ἄλλοι λαοὶ ἐνεφανίσθησαν εἰς τὴν ἱστορικὴν σκηνὴν πρὸ τῆς Α' σταυροφορίας, οἱ Σέρβοι καὶ οἱ Μαγυάροι (Οὖγγροι). Κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἡ Σερβία ἔγινεν ἀνεξάρτητος καὶ ὁ Σέρβος ἡγεμὼν ὠνομάσθη κράλης (βασιλεύς). Τοῦτο ὑπῆρξε τὸ πρῶτον σερβικὸν βασίλειον, τὸ ὁποῖον εἶχε πρωτεύουσαν τὴν Σκόδραν. Ἐχθροπραξίαι ἤρχισαν μεταξὺ τοῦ Ἀλεξίου Α' καὶ τῶν Σέρβων, ὀλίγον ὅμως πρὸ τῆς σταυροφορίας συνήφθη εἰρήνη μετ' αὐτῶν. Οἱ Οὖγγροι κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἤρχισαν νὰ ἐπεκτείνωνται πρὸς νότον, δηλαδὴ πρὸς τὴν Δαλματίαν. Ἐν τούτοις κατὰ τὸ 1095 ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός, ἀπαλλαγεὶς ἀπὸ τοὺς παντοίους κινδύνους, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἀπειλήσει τὸ κράτος, παρεσκεύαζε μέγαν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Σελτζουκιδῶν. Ἀλλὰ κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην ὁ αὐτοκράτωρ ἔμαθεν ὅτι τὰ πρῶτα ἀποσπάσματα τῶν σταυροφόρων ἐπλησίαζον εἰς τὰ σύνορα τοῦ κράτους. Ἡ πρώτη σταυροφορία ἤρχιζε, τὰ σχέδια τοῦ Ἀλεξίου ἤλλαξαν καὶ ἠναγκάσθη νὰ εἰσέλθῃ καὶ αὐτὸ τὸ κράτος εἰς νέας ὁδοὺς καταστρεπτικὰς διὰ τὸ Βυζάντιον.

Τὸ Βυζάντιον καὶ ἡ Α' σταυροφορία. Ἡ ἐποχὴ τῶν σταυροφοριῶν εἶναι μία ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, ἰδίως διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἱστορίαν καὶ ἐν γένει τὸν πολιτισμόν, εἶναι δὲ σπουδαιοτάτη καὶ διὰ τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν, διότι ὤθησεν αὐτὴν ταχύτερον εἰς τὴν καταστροφήν. Ὅταν οἱ στρατοὶ τῆς Α' σταυροφορίας ἐνεφανίσθησαν πρὸ τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1096), ὁ Ἀλέξιος Κομνηνὸς ἀνησύχησεν εἰς μέγαν βαθμὸν βλέπων τοὺς πολυαρίθμους ἐκείνους στρατούς, οἱ ὁποῖοι διήρχοντο διὰ τῶν χωρῶν τοῦ κράτους αὐτοῦ καὶ τῶν ὁποίων μάλιστα εἷς ἐκ τῶν ἀρχηγῶν ἦτο παλαιὸς ἐχθρὸς αὐτοῦ, ὁ Νορμανδὸς Βοημοῦνδος. Ἐν τούτοις παρὰ τὰς βιαιότητας καὶ τὴν αὐθάδειαν τῶν σταυροφόρων, ὁ Ἀλέξιος Α' ἐπροσπάθησε νὰ ἔλθῃ εἰς συνεννόησιν μετ' αὐτῶν, νὰ συνδέσῃ αὐτοὺς δι' ὅρκου ὑποτελείας καὶ νὰ τοὺς μεταχειρισθῇ εἰς τὸ ν' ἀνακτήσῃ τὴν Ἀσίαν χάριν τοῦ κράτους. Ὑπῆρξε λαμπροτάτη ἡ ἡμέρα τοῦ 1097, κατὰ τὴν ὁποίαν ἰσχυρότατοι ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης προσῆλθον εἰς τὸ παλάτιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως διὰ νὰ ὁμόσουν εἰς τὸν Ἕλληνα αὐτοκράτορα τὸν ὅρκον τῆς ὑποτελείας. Ὁ σπουδαιότερος ἀρχηγὸς τῶν σταυροφόρων, ὁ Γοδοφρεῖδος δὲ Βουγιών, ὁ μετέπειτα βασιλεὺς τῆς Ἱερουσαλήμ, καὶ οἱ ἄλλοι ἐπιφανεῖς ἀρχηγοὶ παρέστησαν ἐνώπιον τοῦ Ἀλεξίου, ὁ ὁποῖος ἔμενεν ἀκίνητος ἐπὶ τοῦ θρόνου, ἔκλιναν γόνυ καὶ ἐπροσκύνησαν, ἠσπάσθησαν πρῶτον τὸν πόδα, ἔπειτα τὰ γόνατα καὶ τὸ στόμα τοῦ βασιλέως. Ὁ αὐτοκράτωρ ὑπεσχέθη ἐνόρκως νὰ παράσχῃ βοήθειαν εἰς τοὺς σταυροφόρους, νὰ δώσῃ τροφὰς εἰς αὐτοὺς καὶ νὰ μὴ ἀνεχθῇ ἀδικίαν πρὸς οὐδένα ἐξ αὐτῶν. Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν σταυροφόρων ὑπεσχέθησαν ν' ἀποδώσουν εἰς τὸν αὐτοκράτορα τὰ κάστρα καὶ τὰς χώρας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὡς πρὸς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Παλαιστίνην, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀπολεσθῆ πρὸ πολλοῦ, ὁ αὐτοκράτωρ ἐζήτησεν ἁπλῶς τὴν ἐπικυριαρχίαν αὐτῶν. Ὁ Ἀλέξιος Α' προσηνέχθη πρὸς τοὺς σταυροφόρους ὡς ἀληθὴς Ἕλλην, ἀλλὰ καὶ ὡς Χριστιανὸς βασιλεύς, διότι ἔδωκε μὲν εἰς αὐτοὺς ὅσην βοήθειαν ἠδύνατο, ἀλλ' ἐφρόντισε καὶ διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ κράτους αὐτοῦ. Οἱ σταυροφόροι ἐπέρασαν εἰς τὴν Ἀσίαν, κατέλαβον τὴν Νίκαιαν (1097) καί, συμφώνως πρὸς τὰς ὑποσχέσεις των, παρέδωκαν αὐτὴν εἰς τὸν αὐτοκράτορα. Ἡ ἐπακολουθήσασα νίκη τῶν σταυροφόρων εἰς τὸ Δορύλαιον ἠνάγκασε τοὺς Τούρκους νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Δυτικὴν Ἀσίαν, καὶ οὕτως οἱ Ἕλληνες κατώρθωσαν ν' ἀνακτήσουν τὴν ἐξουσίαν αὐτῶν εἰς τὴν παραλίαν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Εἶναι γνωσταὶ αἱ καταστροφαί, τὰς ὁποίας ἔπαθον οἱ σταυροφόροι ἕως ὅτου καταλάβουν τὴν ἱερὰν πόλιν καὶ ἱδρύσουν τὸ χριστιανικὸν βασίλειον τῆς Ἱερουσαλὴμ (1099). Ὅταν ὁ αὐτοκράτωρ εἶδεν ὅτι οἱ σταυροφόροι ἵδρυον λατινικὰς ἡγεμονίας, καὶ πρὸ παντὸς ὅτι ὁ Βοημοῦνδος κατέλαβε τὴν Ἀντιόχειαν (1098), ἡ ὁποία ἀνῆκεν εἰς αὐτόν, ἐξεδήλωσε τὴν δυσαρέσκειάν του, χωρὶς ὅμως νὰ παύσῃ βοηθῶν τοὺς σταυροφόρους. Τοιουτοτρόπως ἐπῆλθε ρῆξις μεταξὺ τοῦ Ἀλεξίου Α' καὶ τοῦ Βοημούνδου, ὁ ὁποῖος μετέβη εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἐκεῖθεν ἤρχισε τὰς ἐχθροπραξίας ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου. Ἀπέτυχεν ὅμως εἰς τὴν ἐκστρατείαν του νὰ καταλάβῃ τὸ Δυρράχιον, ὅπως εἶχε προσπαθήσει καὶ ἄλλοτε, ὑπέστη μεγάλην ἧτταν ἀπὸ τὰ αὐτοκρατορικὰ στρατεύματα καὶ ἠναγκάσθη νὰ συνάψῃ ταπεινωτικὴν εἰρήνην, διὰ τῆς ὁποίας ἐδήλου ὑποταγὴν ὡς ὑποτελὴς εἰς τὸν Ἀλέξιον καὶ εἰς τὸν υἱόν του Ἰωάννην τὸν Β'. Οἱ σταυροφόροι διέπραξαν πολλὰς ἀδικίας πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ἐν τούτοις εἰς τὴν Δύσιν διεδόθη ἡ ἐχθρότης ἐναντίον τῶν Βυζαντινῶν, ἡ ἀντιπάθεια τῶν δύο κόσμων ηὔξησε καὶ ἤνοιγεν ἤδη βάραθρον μεταξὺ αὐτῶν.

Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰωάννου Β'. Ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Ἀλεξίου Ἰωάννης Β' (1118—1143) ὑπῆρξεν ὑπόδειγμα αὐτοκράτορος στρατιώτου, διότι διῆλθε τὸν βίον του εἰς τὰ στρατόπεδα καὶ εἰς τοὺς πολέμους. Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν ἐξηκολούθησε τὸ ἔργον τοῦ πατρός του, ὁ ὁποῖος εἶχεν θέσει τὰς βάσεις αὐτῆς ὡς πρὸς τὰ σπουδαιότατα σημεῖα τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ ἀσιατικῆς πολιτικῆς. Ἐπροσπάθησε ν' ἀνακτήσῃ τὰς ἀπολεσθείσας ἐπαρχίας τοῦ κράτους καὶ ὠνειρεύθη ν' ἀναστηλώσῃ τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν εἰς τὴν παλαιὰν λαμπρότητα αὐτῆς. Τὸ σπουδαιότερον γεγονὸς ὡς πρὸς τὰ εὐρωπαϊκὰ πράγματα ὑπῆρξεν ἡ ὁλοσχερὴς καταστροφὴ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Β' τοῦ ἀγρίου λαοῦ τῶν Πετσενέγων (1122), τόσον μεγάλη καταστροφή, ὥστε ἔκτοτε δὲν ἐμφανίζεται πλέον εἰς τὴν σκηνὴν τῆς ἱστορίας τὸ ὄνομα τοῦ ληστρικοῦ τούτου λαοῦ. Κατὰ τὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννου ὁ Ρογῆρος Β' συνήνωσε τὴν κυριαρχίαν τῆς Σικελίας καὶ τῆς νοτίου Ἰταλίας (1130) καὶ ἵδρυσεν οὕτω τὸ βασίλειον τῶν Δύο Σικελιῶν. Εἰς τὴν πρωτεύουσάν του, εἰς τὸ Παλέρμον τῆς Σικελίας (τὸν ἀρχαῖον Πάνορμον) διεμόρφωσε τὴν αὐλὴν αὐτοῦ κατὰ μίμησιν τοῦ βυζαντινοῦ παλατίου, θεωρῶν ἑαυτὸν ὡς διάδοχον τῶν βασιλέων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἵδρυσις τοῦ βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν, διὰ τῆς ὁποίας ὁ Ρογῆρος Β' καθίστατο εἷς ἐκ τῶν ἰσχυροτέρων ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης, ἦτο πλῆγμα διὰ τὸ Βυζάντιον. Διότι ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ θεωρῇ ὅτι εἰς αὐτὸν ἀνήκει ἡ νότιος Ἰταλία καὶ ὅτι ἡ κατοχὴ τῶν Νορμανδῶν ἦτο προσωρινή, ἡ δὲ ἀναστήλωσις τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας εἰς τὴν Ἰταλίαν ἦτο προσφιλὲς ὄνειρον τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ ΙΒ' αἰῶνος. Ἡ ἀνύψωσις τοῦ Ρογήρου Β' εἰς βασιλέα ἀνησύχησε καὶ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας, διὰ τοῦτο ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Β' καὶ ὁ Λοθάριος, ἔπειτα ὁ Κορράδος Γ', συνῆψαν συνθή-

Digitized by Google

κην, ἡ ὁποία ἀργότερα ἔγινεν ἀληθὴς συμμαχία μεταξὺ τῶν δύο αὐτοκρατοριῶν.

Ἡ μεγαλυτέρα ὅμως προσοχὴ τοῦ Ἰωάννου Β΄ ἐστράφη εἰς τὴν Ἀνατολήν, καὶ σχεδὸν καθ' ἕκαστον ἔτος ἐπεχείρει ἐκστρατείας εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρξαν πάντοτε ἐπιτυχεῖς. Οὕτω, κατὰ τὸ 1140, κατώρθωσε νὰ ἐπανακτήσῃ τὸ κράτος χώρας πρὸ πολλοῦ ἀπολεσθείσας. Τότε ἔστρεψε τὴν προσοχήν του εἰς τὴν Μικρὰν Ἀρμενίαν, ἡ ὁποία εἶχεν ἱδρυθῆ τὸ τέλος τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος εἰς τὴν Κιλικίαν ὑπὸ Ἀρμενίων προσφύγων, καὶ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν. Ὁ Ἰωάννης κατώρθωσε νὰ κατακτήσῃ τὴν Κιλικίαν καὶ νὰ στείλῃ τὸν ἡγεμόνα τῆς Μικρᾶς Ἀρμενίας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἔπειτα ἐπροχώρησε πρὸς νότον, ἐπολιόρκησε τὴν Ἀντιόχειαν καὶ συγκατετέθη εἰς τὴν εἰρήνην, μόνον ὅταν ὁ Φράγκος ἡγεμὼν τῆς Ἀντιοχείας ἐδήλωσεν ὅτι ἀναγνωρίζει τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ κράτους. Ὁ αὐτοκράτωρ συνέλαβε καὶ μεγαλύτερα σχέδια· ἐσχεδίασε ν' ἀναστηλώσῃ τὴν βυζαντινὴν κυριαρχίαν εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Εὐφράτου, ἀλλὰ πληγωθεὶς διὰ βέλους δηλητηριώδους εἰς ἐκστρατείαν τινὰ ἐναντίον τῶν Τούρκων ἀπέθανεν, ἀφοῦ ὥρισε διάδοχον ἐπὶ τῆς ἐπιθανατίου κλίνης τὸν νεώτερον υἱόν του Μανουήλ.

Ὁ Μανουὴλ Α΄ καὶ ἡ Β΄ σταυροφορία. Ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος τοῦ Ἰωάννου Μανουὴλ Α΄ Κομνηνὸς (1143—1180), κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν πατέρα του, ἐστράφη περισσότερον πρὸς τὰς ὑποθέσεις τῆς Δύσεως. Διὰ τοῦτο τὰ βυζαντινὰ σύνορα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἦσαν διαρκῶς ἐκτεθειμένα εἰς τὰ καταστρεπτικὰς ἐπιδρομὰς τῶν Μουσουλμάνων. Τὸ σπουδαιότερον γεγονὸς τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς τοῦ Μανουὴλ ὑπῆρξεν ἡ συμμαχία αὐτοῦ μετὰ τῆς Γερμανίας. Ὁ Μανουὴλ ἤλπισεν, ὅτι διὰ τῆς συμμαχίας ταύτης θ' ἀπηλλάττετο ἀπὸ τὸν κίνδυνον τοῦ Ρογήρου Β΄, καὶ πραγματικῶς, ἐκ φόβου πρὸς τοὺς Γερμανούς, δὲν ἠδύνατο πλέον οὗτος ν' ἀνοίξῃ ἐχθροπραξίας κατὰ τοῦ Βυζαντίου. Ἀπρόοπτον ὅμως γεγονὸς κατέστρεψε τὰ σχέδια τοῦ Μανουήλ, διότι ἐπήρχοντο ἤδη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν οἱ στρατοὶ τῆς Β΄ σταυροφορίας. Οἱ σταυροφόροι ἔλαβον τὴν ὁδὸν τῆς ξηρᾶς, συνεκεντρώθησαν περὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν (1147) ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας Κορράδου Γ΄ καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου Ζ΄. Ὁ Μανουὴλ Α΄ κατώρθωσε νὰ διαπεραιώσῃ τοὺς Γερμανοὺς σταυροφόρους εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Γάλλων. Οἱ Γερμανοὶ κατεστράφησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ὀλίγα λείψανα αὐτῶν ἐσώθησαν εἰς τὴν Νίκαιαν. Μὲ τοὺς Γάλλους εἶχεν ὁ αὐτοκράτωρ περισσοτέρας δυσκολίας, ἦλθε μάλιστα στιγμή, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐσκέφθησαν οὗτοι νὰ πολιορκήσουν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τέλος ὁ Λουδοβῖκος Ζ΄ διέβη εἰς τὴν Ἀσίαν, ἔδωκε μάλιστα ὅρκον ὑποτελείας εἰς τὸν Ἕλληνα αὐτοκράτορα. Ἡ ὁλοσχερὴς καταστροφὴ τῶν σταυροφόρων ἀπεδόθη ὑπὸ τῶν Φράγκων εἰς τὴν ἀπιστίαν τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἡ Δύσις ἐσκέφθη νὰ κάμῃ σταυροφορίαν ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου (1150).

Ὁ βασιλεὺς τῆς Σικελίας Ρογῆρος Β΄ ἐπωφελήθη ἀπὸ τὰς περιπλοκάς, εἰς τὰς ὁποίας εἶχε ριφθῆ ὁ Μανουὴλ ἕνεκα τῆς Β΄ σταυροφορίας. Χωρὶς νὰ σκεφθῇ τὰ συμφέροντα τῆς χριστιανωσύνης, ἐπεχείρησεν ἐκστρατείαν ἐναντίον αὐτῆς τῆς αὐτοκρατορίας. Κατέλαβεν αἰφνιδίως τὴν Κέρκυραν, ἐδῄωσε καὶ ἄλλας ἑλληνικὰς νήσους, ἔπειτα ἀπέστειλε τοὺς στρατούς του εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου οἱ Νορμανδοὶ ἐκυρίευσαν τὰς Θήβας καὶ τὴν Κόρινθον (1147) καὶ αὐτὰς τὰς Ἀθήνας. Αἱ δύο πρῶται πόλεις ἦσαν θαυμασταὶ κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν διὰ τὰ πλούτη καὶ τὴν βιομηχανίαν. Ἡ λαφυραγωγία τῶν Νορμανδῶν ἠρήμωσε καθ' ὁλοκληρίαν τὰς ἀνθηρὰς ἐκείνας πόλεις. Δὲν ἠρκέσθησαν εἰς τὴν λαφυραγωγίαν, ἀλλὰ παρέλαβον μεθ' ἑαυτῶν πολυαρίθμους αἰχμαλώτους, ἰδίως τεχνίτας καὶ γυναῖκας ἠσκημένας εἰς τὴν μεταξουργίαν. Ἔκτοτε ἡ πρωτεύουσα τῶν Νορμανδῶν βασιλέων, τὸ Παλέρμον τῆς Σικελίας, ἔγινε σπουδαῖον κέντρον τῆς πολυτίμου βιομηχανίας τῶν μεταξωτῶν, ἐκεῖθεν δὲ ἀργότερον διεδόθη αὐτὴ καὶ εἰς τὴν ἄλλην Εὐρώπην. Τοιουτοτρόπως τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα τῶν σταυροφόρων ἤρχισε νὰ ἐξαφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὴν Β΄ σταυροφορίαν, νὰ ἐκδηλώνωνται τὰ πολιτικὰ ἐλατήρια καὶ ἡ σκέψις εἰς τὰ ἴδια συμφέροντα τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης.

Μετὰ τὴν θύελλαν τῆς Β΄ σταυροφορίας ὁ Μανουὴλ παρεσκευάσθη εἰς τὸν ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ βασιλέως τῆς Σικελίας Ρογήρου Β΄. Συνῆψεν εὐκόλως συμμαχίαν μετὰ τῆς Ἑνετίας, τὴν ὁποίαν ἐφόβιζον αἱ ἐπιτυχίαι τῶν Νορμανδῶν. Τὰ σχέδια τοῦ Μανουὴλ δὲν περιωρίζοντο μόνον εἰς τὸ νὰ ἐκδιώξῃ τὸν ἐχθρόν του ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ἐδάφη. Ὁ Μανουὴλ ἐσκόπευε νὰ φέρῃ κατόπιν τὸν πόλεμον εἰς αὐτὴν τὴν Ἰταλίαν καὶ ν' ἀναστηλώσῃ τὴν παλαιὰν βυζαντινὴν κυριαρχίαν. Μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ ἑνετικοῦ στόλου κατώρθωσε ν' ἀνακτήσῃ τὴν Κέρκυραν, δὲν ἠδυνήθη ὅμως νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐπειδή, κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος, συνέστη ἰσχυρὸς συνασπισμὸς δυνάμεων ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου, ἀποτελούμενος ἀπὸ τὸν Ρογῆρον ἐπὶ κεφαλῆς, τὸν πάπαν, τὴν Οὐγγαρίαν, τὴν Σερβίαν καὶ αὐτὴν τὴν Γαλλίαν. Μόνος σύμμαχος τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο ἡ Γερμανία, ἀλλ' ὁ θάνατος τοῦ Κορράδου Γ΄ (1152) διέλυσε τὴν συμμαχίαν ταύτην. Μετά τινας ἐπιτυχίας τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ εἰς τὴν Ἰταλίαν (ἀνάκτησις τῆς Βάρεως καὶ ἄλλων πόλεων), ὁ διαδεχθεὶς τὸν Ρογῆρον Β΄ βασιλεὺς τῆς Σικελίας Γουλιέλμος Α΄ ἔτρεψεν εἰς φυγὴν τὸν στρατὸν τοῦ Μανουὴλ καὶ κατέστρεψε τὴν πρωτεύουσαν τῆς Ἀπουλίας Βᾶριν. Οὕτω κατεστράφησαν τὰ σχέδια τοῦ Μανουὴλ πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Ἰταλίας. Ἤδη ὁ νέος αὐτοκράτωρ τῆς Γερμανίας Φρειδερῖκος Α΄ ὁ Βαρβαρόσσας διέκοψεν ὁριστικῶς τὴν συμμαχίαν μετὰ τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἐπεχείρησε νὰ προσαρτήσῃ τὴν Ἰταλίαν εἰς τὸ κράτος αὐτοῦ. Ὁ Βαρβαρόσσας, διὰ ν' ἀπασχολήσῃ ἀλλοῦ τοὺς βυζαντινοὺς στρατούς, ἦλθεν εἰς σχέσεις μὲ τὸν σουλτᾶνον τοῦ Ἰκονίου Κιλὶτς-Ἀρσλάν. Συγχρόνως ἐξερράγη ἐπανάστασις εἰς τὴν μικρὰν Ἀρμενίαν, τὴν ὁποίαν ἐβοήθησεν ὁ ἡγεμὼν τῆς Ἀντιοχείας Ρενάλδος δὲ Σατιγιών. Ὁ Μανουὴλ ἔτρεξεν αὐτοπροσώπως εἰς τὴν Κιλικίαν καὶ ἀμέσως ἀνέκτησεν αὐτήν, ὁ δὲ Ρενάλδος ἠναγκάσθη νὰ δηλώσῃ ὑποταγὴν εἰς τὸν αὐτοκράτορα. Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1159 ὁ Μανουὴλ εἰσῆλθε θριαμβευτικῶς εἰς τὴν Ἀντιόχειαν. Ἀργότερα ὅμως ἤρχισαν καὶ πάλιν αἱ ἐχθροπραξίαι μὲ τοὺς Τούρκους καὶ ὁ βυζαντινὸς στρατὸς ἔπαθε μεγάλην ἧτταν ὑπ' αὐτῶν εἰς τὸ κάστρον τῆς Φρυγίας Μυριοκέφαλον (1176). Ἡ καταστροφὴ αὐτὴ τοῦ Μυριοκεφάλου ἐπροξένησε τόσην θλῖψιν εἰς τὸν Μανουήλ, ὥστε, λέγει Λατῖνος χρονογράφος, ὁ αὐτοκράτωρ «δὲν ἠσθάνθη πλέον οὐδεμίαν χαρὰν μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ» (Γουλιέλμος ὁ Τύρου). Τὰ μεγάλα σχέδια τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ πρὸς ἀναστήλωσιν τοῦ παλαιοῦ παγκοσμίου κράτους ἐξησθένησαν τὰς δυνάμεις τοῦ Βυζαντίου. Αἱ ἐπιτυχίαι τοῦ Μανουὴλ εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὡς καὶ εἰς τὴν Οὐγγαρίαν, ἦσαν παροδικαί, καὶ ἡ ἀπασχόλησις αὐτοῦ μὲ τὴν Δύσιν ἠμπόδισαν αὐτὸν νὰ στρέψῃ τὴν προσοχήν του εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἡ παλαιοτέρα ἧττα τοῦ Μαντζικέρτ (1071) καὶ ἡ μετὰ ἕνα αἰῶνα καταστροφὴ αὐτὴ τοῦ Μυριοκεφάλου (1176) ὑπῆρξαν ὁ τάφος τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Οἱ βυζαντινοὶ στρατοὶ μετὰ τὴν μάχην τοῦ Μυριοκεφάλου δὲν ἠδυνήθησαν πλέον νὰ ἐκδιώξουν τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν.

Οἱ δύο τελευταῖοι Κομνηνοί, Ἀλέξιος Β΄ καὶ Ἀνδρόνικος Α΄. Τὸν Μανουὴλ διεδέχθη ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἀλέξιος Β΄ (1180—1183), ὁ ὁποῖος, ὡς ἀνήλικος, ἦτο ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν τῆς μητρός του Μαρίας τῆς ἐξ Ἀντιοχείας. Ἡ ἐπιτροπεία τῆς Μαρίας, ἡ ὁποία ἦτο Φράγκισσα καὶ ηὐνόει τοὺς Λατίνους, ἐπροκάλεσε πολλὰς δυσαρεσκείας, τῶν ὁποίων ἐπωφελήθη ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Ἰωάννου Β΄ καὶ ἐξάδελφος τοῦ Μανουὴλ Α΄ Ἀνδρόνικος Κομνηνός, καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου κατώρθωσε νὰ γίνῃ ἀπόλυτος κύριος τοῦ κράτους (1183—1185). Ἡ βασιλεία τοῦ τελευταίου τούτου ἐκ τῶν Κομνηνῶν διήγειρε μεγάλας ἐλπίδας. Πραγματικῶς καὶ ὁ Ἀνδρόνικος ἐφάνη κατ' ἀρχὰς ὡς ἐλευθερωτής, διότι ἀπήλλαξε τὸ Βυζάντιον ἀπὸ τὰς λατινικὰς ἐπιδράσεις καὶ ἐνεκαινίασεν ἐθνικὴν πολιτικήν. Συγχρόνως ἠγωνίσθη, διὰ νὰ ἐξασθενήσῃ τὴν δύναμιν τῶν ἀνωτάτων ἀρχόντων καὶ τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων, νὰ μετέλθῃ λαϊκὴν πολιτικήν. Εὐνόητον εἶναι ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος δὲν κατώρθωσε νὰ βελτιώσῃ κοινωνικὴν τάξιν, ἡ ὁποία εἶχε παλαιὰν ἱστορικὴν παράδοσιν. Οἱ διωγμοί, τοὺς ὁποίους ἐπεχείρησεν ἐναντίον τῆς ἀριστοκρατίας τῶν γαιοκτημόνων, ἐπέφεραν τὴν ἀντίδρασιν· ὁ Ἀνδρόνικος ἔγινε καχύποπτος καὶ ἡ διοίκησις αὐτοῦ ἔκτοτε ὑπῆρξε τυραννική. Ὁ εὐμετάβολος λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπεστράφη ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικον, κατηγορῶν αὐτὸν ὅτι δὲν ἐκράτησε τὰς ὑποσχέσεις του. Τὴν δύσκολον ἐσωτερικὴν κατάστασιν ἐχειροτέρευσαν αἱ ἀποτυχίαι τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Γερμανίας Φρειδερῖκος προσήγγισε μὲ τοὺς Νορμανδοὺς τῆς Σικελίας καὶ αἱ δύο δυνάμεις ἀπὸ συμφώνου ἐσχεδίασαν τὴν κατάκτησιν τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου. Ὁ βασιλεὺς τῆς Σικελίας Γουλιέλμος Β΄ παρεσκεύασε μεγάλην ἐκστρατείαν ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου, διὰ νὰ καταλάβῃ τὸν ἑλληνικὸν θρόνον. Ἡ ἐκστρατεία αὐτὴ κατέληξεν εἰς τὴν καταστροφὴν τῆς μεγάλης πόλεως Θεσσαλονίκης (1185), τὴν ὁποίαν περιέγραψεν ὁ μητροπολίτης τῆς πόλεως Εὐστάθιος. Ὁ λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπανεστάτησε καὶ ἀνεβίβασεν εἰς τὸν θρόνον τὸν Ἰσαάκιον Ἄγγελον, καταγόμενον ἐξ οἴκου συγγενικοῦ μὲ τοὺς Κομνηνούς.

Ὁ Ἰσαάκιος Β΄ (1185—1195) οὐδεμίαν εἶχεν ἀρετὴν πολιτικοῦ ἀνδρός. Αἱ μεγάλαι δαπάναι τῆς αὐλῆς ἀπῄτουν χρήματα πολλά, τὰ ὁποῖα ἐξευρίσκοντο διὰ φορολογικῶν πιέσεων. Αἱ ἐξωτερικαὶ περιπλοκαὶ ἐδημιούργησαν μεγάλην δυσαρέσκειαν καὶ ὀργὴν εἰς τὸν λαόν. Ἐξυφάνθη συνωμοσία ἐναντίον τοῦ Ἰσαακίου, διευθυνομένη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀλεξίου, ἡ ὁποία, μὲ τὴν βοήθειαν τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τοῦ στρατοῦ, ἀνέτρεψε τὸν αὐτοκράτορα (1195). Ὁ Ἰσαάκιος ἐτυφλώθη καὶ ἐφυλακίσθη, αὐτοκράτωρ δὲ ἔγινεν ὁ ἀδελφός του Ἀλέξιος Γ΄ Ἄγγελος (1195—1203). Καὶ οὗτος ὅμως κατὰ τὸν χαρακτῆρα δὲν ἦτο πολὺ διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν ἀδελφόν του. Ἐξεγέρσεις τοῦ λαοῦ ἔγιναν εἰς τὴν πρωτεύουσαν, αἱ ἐξωτερικαὶ περιστάσεις ἐξηκολούθουν νὰ γίνωνται ὁσημέραι περισσότερον ἀπειλητικαί. Εἰς τὸ μεταξὺ ὁ υἱὸς τοῦ ἐκπτώτου αὐτοκράτορος, ὁ νεαρὸς Ἀλέξιος, κατώρθωσε νὰ δραπετεύσῃ καὶ νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἐζήτησε τὴν βοήθειαν τοῦ πάπα καὶ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας. Οὕτως ἡ τετάρτη σταυροφορία ἀντὶ νὰ κατευθυνθῇ εἰς τοὺς Ἁγίους τόπους ἔλαβε τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχθροί. Ἡ κατάστασις τοῦ κράτους κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἐπαναστάσεως, ἡ ὁποία ἀνέτρεψε τὸν Ἀνδρόνικον Α΄, ἦτο πολὺ σκοτεινή. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἡ διοίκησις εἶχε πολὺ ἐξασθενήσει ἕνεκα τῶν ἐπαναστάσεων καὶ τῶν συνεχῶν σχεδὸν ἐξεγέρσεων. Εἶχον ἀρχίσει ἤδη εἰς τὰς ἐπαρχίας ν' ἀναφαίνωνται ἀνεξάρτητοι τοπάρχαι. Ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνὸς εἶχεν ἀνακηρύξει ἑαυτὸν ἀνεξάρτητον εἰς τὴν Κύπρον (1184), ὁ Γαβρᾶς εἰς τὴν Τραπεζοῦντα, καὶ ἀλλαχοῦ ἐνεφανίζοντο μεγάλοι οἶκοι γαιοκτημόνων, οἱ Βρανᾶδες, οἱ Σγουροί, οἱ Κατακουζηνοὶ καὶ λοιποί. Ὁ ἐξωτερικὸς κίνδυνος ἦτο ἀκόμη μεγαλύτερος. Ἡ ἐχθρότης τῶν λαῶν τῆς Δύσεως εἶχε κορυφωθῆ, οἱ Ἑνετοὶ ἐμαίνοντο διὰ τὴν σφαγὴν τῶν ὁμοφύλων αὐτῶν κατὰ τὰς ταραχὰς τοῦ 1182. Εἰς τὴν Σερβίαν ὁ Στέφανος Νεμάνια ἵδρυε μέγα κράτος. Οἱ Βούλγαροι, ἑνωθέντες μὲ τοὺς Βλάχους, ἵδρυσαν τὸ δεύτερον βουλγαρικὸν κράτος, τὸ βλαχοβουλγαρικόν, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν ἀδελφῶν Πέτρου καὶ Ἰωάννου Ἀσάν. Πρωτεύουσα τοῦ νέου βουλγαρικοῦ κράτους ἔγινε τὸ Τίρνοβον, ἱδρύθη δὲ καὶ ἀνεξάρτητος βουλγαρικὴ Ἐκκλησία. Συγχρόνως περίπου ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Γερμανίας Φρειδερῖκος Βαρβαρόσσας διήρχετο τῷ 1189 τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον, διευθυνόμενος πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὡς ἀρχηγὸς τῆς Γ΄ σταυροφορίας. Ὁ Βαρβαρόσσας, ἀφοῦ ἐσκέφθη ἐπί τινα στιγμὴν νὰ καταλάβῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν, διῆλθε τέλος εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν διάβασιν τοῦ Βαρβαρόσσα εἰς τὴν Ἀσίαν, ὁ βυζαντινὸς στρατὸς ὑπέστη μεγάλην ἧτταν ὑπὸ τῶν Βουλγάρων. Τὸ δεύτερον βουλγαρικὸν κράτος ὑπὸ τὴν βασιλείαν μάλιστα τοῦ διαδόχου τῶν ἱδρυτῶν, τοῦ Καλοϊωάννου, ὁ ὁποῖος ὠνομάσθη Ρωμαιοκτόνος, κατέστη (1196) ὁ μεγαλύτερος ἐχθρὸς τῶν Ἑλλήνων. Ὁ κίνδυνος τοῦ Βυζαντίου ἔγινεν ἀκόμη μεγαλύτερος ἐπὶ τοῦ υἱοῦ καὶ διαδόχου τοῦ Βαρβαρόσσα Ἑρρίκου ΣΤ΄. Οὗτος συνδεθεὶς διὰ κηδεστίας μὲ τὸν Νορμανδικὸν οἶκον, ἐκληρονόμησε καὶ τὰς φιλοδοξίας τῶν Νορμανδῶν βασιλέων, σχεδιάζων τὴν κατάκτησιν τῆς Ἀνατολῆς. Ὡς ἀπαρχὴν μάλιστα τῶν σχεδίων του ἀπῄτησεν ἀπὸ τὸν Ἰσαάκιον Ἄγγελον τὴν παραχώρησιν ὅλων τῶν χωρῶν ἀπὸ τὸ Δυρράχιον ἕως τὴν Θεσσαλονίκην, τὰς ὁποίας εἶχον κατακτήσει οἱ Νορμανδοί. Εἰς τὰς ἐχθρότητας ταύτας συνηνώνετο καὶ ἡ ἐχθρότης τῆς Ἑνετίας. Ἡ δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἦτο ἠρεθισμένη διὰ τὰς σφαγὰς τοῦ 1182, διὰ νὰ καθησυχάσῃ δ' αὐτὴν ὁ Ἰσαάκιος ἠναγκάσθη νὰ παραχωρήσῃ εἰς αὐτὴν καὶ ἄλλα προνόμια. Ὁ Ἀλέξιος Γ΄ διὰ νὰ φέρῃ ἀντιπερισπασμὸν εἰς τοὺς Ἑνετούς, παρεχώρησεν ὅμοια προνόμια εἰς τοὺς Γενουάτας καὶ τοὺς Πισάτας.

Τὸ Βυζάντιον καὶ ἡ Δ΄ σταυροφορία. Ὁ κύριος μοχλὸς τῆς Δ΄ σταυροφορίας ὑπῆρξεν ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ΄, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν φιλοδοξίαν ν' ἀναστηλώσῃ τὸ ποντιφικὸν ἀξίωμα καὶ ν' ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν τοῦ χριστιανικοῦ ἀγῶνος ἐναντίον τοῦ Ἰσλάμ. Ποντιφικαὶ ἐπιστολαὶ ἀπεστάλησαν εἰς ὅλους τοὺς Χριστιανοὺς ἡγεμόνας, ποντιφικοὶ ἀπόστολοι διέτρεχον τὴν Εὐρώπην παρέχοντες εἰς τοὺς σταυροφόρους ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Ἄλλος ἰσχυρὸς παράγων τῆς ἐκστρατείας ἦσαν οἱ Ἑνετοί, ἰδίως ἀφ' ὅτου ἔγινε δόγης αὐτῶν ὁ γηραιὸς Ἑρρῖκος Δάνδολος (1193), ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ ἦτο 80 ἐτῶν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἀνόδου αὐτοῦ εἰς τὸ δογικὸν ἀξίωμα, ἐν τούτοις ἐδείκνυε θαυμαστὴν δραστηριότητα νεαροῦ ἀνδρός, πεπροικισμένος μὲ ἰσχυρὰν ψυχὴν διπλωμάτου ἅμα καὶ ἐμπόρου. Ὁ Δάνδολος συνέλαβε τὸ σχέδιον νὰ κατακτήσῃ τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν, διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ ὁριστικῶς εἰς τὴν Ἑνετίαν τὸ ἐμπόριον τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ πρωταγωνισταὶ λοιπὸν τῆς Δ΄ σταυροφορίας ὑπῆρξαν ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ΄, ἀντιπρόσωπος τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τῆς ἐκστρατείας, καὶ ὁ δόγης Ἑρρῖκος Δάνδολος, ἀντιπρόσωπος τῶν κοσμικῶν τάσεων, τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων. Δευτερεῖον πρόσωπον ὑπῆρξεν ὁ ἐξόριστος Βυζαντινὸς βασιλόπαις Ἀλέξιος, τὸν ὁποῖον ὁ Ἀλέξιος Γ΄ σφετεριστὴς τοῦ θρόνου θεῖός του εἶχε ρίψει εἰς τὰς φυλακὰς μὲ τὸν ἐκθρονισθέντα αὐτοκράτορα Ἰσαάκιον Ἄγγελον. Ὁ νεαρὸς βασιλόπαις κατώρθωσε νὰ διαφύγῃ τῷ 1202 εἰς τὴν Δύσιν, διὰ νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειαν αὐτῆς ἐναντίον τοῦ σφετεριστοῦ. Οἱ Ἑνετοὶ εὗρον κατάλλη-

Digitized by Google

λον πρόφασιν διὰ ν' ἀναμειχθῶσιν εἰς τὰ βυζαντινὰ πράγματα καὶ οὕτως ἡ ἐκστρατεία, ἡ ὁποία διηυθύνετο εἰς τοὺς ἁγίους τόπους, παρεξέκλινεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Εἰς τὴν Δ' σταυροφορίαν οὐδεὶς ἐκ τῶν μεγάλων ἡγεμόνων τῆς Δύσεως ἔλαβε μέρος, οὔτε ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Φίλιππος Αὔγουστος, οὔτε ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀγγλίας Ἰωάννης ὁ Ἀτρόμητος, οὔτε ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Γερμανίας Φίλιππος ὁ Σουαβικός. Μόνος ὁ βασιλεὺς τῆς Οὐγγαρίας ἔλαβε τὸν σταυρόν, οἱ σπουδαιότατοι δὲ ἀρχηγοὶ ἦσαν οἱ ἐπιφανέστεροι ἱππόται τῆς Δύσεως καὶ πρὸ παντὸς τῆς Βορείου Γαλλίας. Ὁ στρατὸς τῶν σταυροφόρων περιελάμβανε Γάλλους, Φλαμανδούς, Ἄγγλους, Γερμανούς, Ἑνετοὺς καὶ Σικελούς. Ἀρχηγὸς τῆς ἐκστρατείας ἐξελέγη ὁ Βονιφάτιος ὁ Μομφερρατικός, Λομβαρδὸς ἡγεμών.

Ἡ πολιορκία καὶ ἡ ἅλωσις τοῦ 1204. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1203 ὁ στόλος τῶν σταυροφόρων ἐνεφανίσθη ἐνώπιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Κατὰ τὸν μῆνα Ἰούλιον οἱ σταυροφόροι ἐκυρίευσαν τὴν πόλιν, καὶ ὁ Ἀλέξιος Γ' ἔφυγεν ἐκ τῆς πρωτευούσης, παραλαβὼν μεθ' ἑαυτοῦ τὸ δημόσιον ταμεῖον καὶ τὰ αὐτοκρατορικὰ κειμήλια. Ὁ ἐκθρονισθεὶς αὐτοκράτωρ Ἰσαάκιος μετὰ τοῦ υἱοῦ του Ἀλεξίου Δ' ἀνεβιβάσθησαν καὶ πάλιν εἰς τὸν θρόνον. Οἱ σταυροφόροι, καὶ πρῶτος ὁ Δάνδολος, ἐζήτησαν ἀμέσως τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ὑποσχέσεων τοῦ νεαροῦ Ἀλεξίου, δηλαδὴ τὴν πληρωμὴν μεγάλου χρηματικοῦ ποσοῦ. Ὁ Ἀλέξιος Δ' μὴ δυνάμενος νὰ ἐκπληρώσῃ τὰς ὑποσχέσεις, ἐζήτησεν ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους παράτασιν τῆς προθεσμίας καὶ τὴν στρατοπέδευσιν αὐτῶν ἔξω τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οὕτω ἐπῆλθεν ἔντασις τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν Λατίνων καὶ τῶν Βυζαντινῶν. Εἰς δὲ τὴν πόλιν ἐγένετο ἐθνικὴ ἐξέγερσις, ἡ ὁποία ἔφερεν εἰς τὸν θρόνον τὸν Ἀλέξιον Ε' Δούκαν Μούρτζουφλον, συγγενῆ μὲ τὸν οἶκον τῶν Ἀγγέλων. Οἱ αὐτοκράτορες Ἰσαάκιος καὶ Ἀλέξιος Δ' ἐσφάγησαν κατὰ τὰς ταραχὰς ταύτας. Τότε οἱ σταυροφόροι ἀπεφάσισαν νὰ κυριεύσουν τὴν πόλιν δι' ἴδιον λογαριασμόν. Τὸν Μάρτιον τοῦ ἰδίου ἔτους 1204 συνήφθη μεταξὺ τῆς Ἑνετίας καὶ τῶν ἱπποτῶν ἡ συνθήκη τῆς διανομῆς τῆς μελλούσης νὰ κατακτηθῇ βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Κατόπιν οἱ σταυροφόροι ἤρχισαν τὴν ἔφοδον καὶ ἀπὸ ξηρᾶς καὶ ἀπὸ θαλάσσης, καὶ τέλος, παρὰ τὴν ἀπελπιστικὴν καὶ γενναίαν ἀντίστασιν, κατέλαβον τὴν πόλιν τὴν 13 Ἀπριλίου 1204. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Ε' Μούρτζουφλος, διὰ νὰ μὴ πέσῃ εἰς χεῖρας τῶν Λατίνων, ἔφυγε καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις περιέπεσεν εἰς χεῖρας τῶν σταυροφόρων.

Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς πόλεως οἱ Λατῖνοι ἐλαφυραγώγησαν καὶ ἐδῄωσαν αὐτὴν μὲ ἀνήκουστον ἀπληστίαν καὶ σκληρότητα. Τρεῖς πυρκαϊαὶ εἶχον ἤδη καταστρέψει μέγα μέρος τῆς πόλεως. Εἰς ὀλίγας ὥρας μετὰ τὴν ἅλωσιν ἐξηφανίσθησαν θησαυροί, οἱ ὁποῖοι ἐπὶ αἰῶνας ἐφυλάσσοντο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Οὔτε αἱ ἐκκλησίαι, οὔτε τὰ ἱερὰ σκεύη, οὔτε αἱ ἰδιωτικαὶ κατοικίαι, οὔτε τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης διέφυγον τὴν καταστροφήν. Δὲν ἔλαβον δὲ μέρος εἰς τὴν λαφυραγωγίαν μόνον οἱ ἱππόται τῆς Δύσεως, ἀλλὰ καὶ οἱ Λατῖνοι μοναχοὶ καὶ ἀββᾶδες. Αἱ βιβλιοθῆκαι κατεστράφησαν, τὰ χειρόγραφα ἐξηφανίσθησαν, ἡ Ἁγία Σοφία ἐλαφυραγωγήθη χωρὶς στενοχωρίαν. «Οὐδέποτε, λέγει ὁ σύγχρονος Γάλλος χρονογράφος Βιλλαρδουῖνος, οὐδέποτε ἀφ' ὅτου ἐδημιουργήθη ὁ κόσμος συνελέγησαν τόσα πολλὰ λάφυρα εἰς μίαν πόλιν». Ἕλληνες, Λατῖνοι, Ρῶσοι χρονογράφοι περιέγραφαν τὰ καταστροφὰς καὶ λεηλασίας, ὀδύρεται δὲ δι' αὐτὰς μὲ θερμὸν αἴσθημα πατριωτισμοῦ ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς καὶ αὐτόπτης τῶν γεγονότων Νικήτας Χωνιάτης, περιγράφων τὰ κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς μεγάλης χριστιανικῆς πρωτευούσης.

Ζ'. Ἡ φραγκοκρατία. Ἐξαιρετικῶς γόνιμος ὡς χώρα ἱστορικὴ εἶναι ἡ Ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ κατὰ τὴν ἱστορικὴν περίοδον, ἡ ὁποία διέρρευσεν ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων μέχρι τῆς ὁριστικῆς καὶ ὁλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τῶν Τούρκων (1204—1461). Ἡ σημαντικωτάτη ἱστορικὴ αὕτη περίοδος περιλαμβάνει τὴν ἐποχὴν τῆς φραγκοκρατίας καὶ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων.

Ἡ φραγκοκρατία εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἄρχίζει ἀμέσως μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (13 Ἀπριλίου 1204), ὅτε οἱ Φράγκοι ἵδρυσαν τὴν λατινικὴν αὐτοκρατορίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ πλῆθος ποικιλωνύμων φραγκικῶν κρατιδίων εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Ἡ πρώτη περίοδος αὐτῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Φράγκοι ἀγωνίζονται κατὰ τῶν Ἑλλήνων, κλείει τῷ 1461, ὅτε κατεκτήθη ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ τὸ τελευταῖον ἑλληνικὸν κράτος, ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος. Συνεχίζεται ὅμως ἡ φραγκοκρατία εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν εἴς τινας νήσους καὶ παραλίους πόλεις, τὰς ὁποίας ἐξηκολούθησαν νὰ κατέχουν οἱ Ἑνετοί. Ἡ δευτέρα αὕτη περίοδος τῆς φραγκοκρατίας τερματίζεται τῷ 1770, ὅτε περιῆλθεν εἰς τοὺς Τούρκους καὶ ἡ Κρήτη. Δὲν ἔμεινεν ἔξω τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας παρὰ μόνον ἡ Ἑπτάνησος. Ἴσως μάλιστα θὰ ἠδύνατο ἡ φραγκοκρατία νὰ παραταθῇ καὶ ἕως τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ ΙΗ' αἰῶνος (1715), ὅτε ἀρχίζει κρίσιμος περίοδος τῆς ἱστορίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ διὰ τὴν τότε γενομένην τελευταίαν καὶ ὁριστικὴν ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν κατάκτησιν τῆς Κρήτης, τῆς Πελοποννήσου, τῆς Στερεᾶς καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην περίοδον οἱ μόνοι ἀντιπρόσωποι τῆς λατινοκρατίας ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις εἶναι οἱ Ἑνετοί, διὰ τοῦτο δὲ ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ὀνομάζηται αὕτη *ἑνετοκρατία.*

Οἱ μεγάλοι σταθμοὶ τῆς φραγκοκρατίας. Ἄξιον ἰδίως σημειώσεως εἶναι ὅτι ἡ πρώτη ἑλληνικὴ χώρα ἡ καταληφθεῖσα ὑπὸ Φράγκων εἶναι ἡ νῆσος Κύπρος, τὴν ὁποίαν κατέλαβε τῷ 1191 ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀγγλίας Ριχάρδος Β'. Ἡ Κύπρος, ἡ παναρχαία αὕτη κοιτὶς τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, διατελεῖ ἔκτοτε διαρκῶς ἕως σήμερον ὑπὸ ξένην κυριαρχίαν. Ὁ Ριχάρδος ἐπώλησε τὴν νῆσον εἰς τοὺς ἱππότας Ναΐτας καὶ οὗτοι μετέδωκαν αὐτὴν τῷ 1192 εἰς τὸν πρῶτον βασιλέα τῆς Ἱερουσαλὴμ Γίδον Λουζινιάν. Οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον τὴν νῆσον τῷ 1570, ἐπὶ τοῦ σουλτάνου Σελὴμ Β'.

Οἱ σπουδαῖοι σταθμοὶ τῆς κυρίως λεγομένης φραγκοκρατίας εἶναι αἱ ἀρχαὶ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ὅτε συντελεῖται ἡ κατάκτησις τῆς χώρας (la conqueste, 1204—1214) καὶ ἡ διοργάνωσις τῆς κατακτήσεως. Ἐπακολουθεῖ ἡ ἀκμὴ τῆς φραγκοκρατίας, περίοδος κατ' ἐξοχὴν γαλλική, ἡ ὁποία διαρκεῖ γενικῶς καθ' ὅλον τὸν ΙΓ' αἰῶνα. Ἀπὸ τοῦ 1262 ἀρχίζει ἡ ἑλληνικὴ ἀναγέννησις διὰ τῆς Λακωνίας, ἀπὸ δὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ὅτε ἐμφανίζονται οἱ Ἀνδεγαυοὶ μὲ τὰ φιλόδοξα σχέδιά των, τερματίζονται οἱ ἡρωϊκοὶ χρόνοι, ἂς εἴπωμεν, τῆς κατακτήσεως. Ἡ παλαιοτέρα ἐποχὴ τῆς φραγκοκρατίας εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν Γάλλων, ἡ ἐποχὴ τῆς «Νέας Γαλλίας», ὅπως ἀπεκλήθη τότε ἡ ἑλληνικὴ Ἀνατολή. Κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα τὰ γαλλικὰ ὀνόματα ἀντικαθίστανται μὲ τὰ ἰταλικὰ τῶν Ἀτζαγιώλη, τῶν Τόκκων, τῶν Ὀρσίνη, καὶ ἡ «χώρα τῆς κατακτήσεως» γίνεται χώρα τραπεζιτῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν γίνονται ἡγεμόνες μὲ τὸ ξίφος, ἀλλὰ μὲ τὰ χρήματα αὐτῶν. Συγχρόνως ἐνσκήπτουν εἰς τὴν Ἑλλάδα αἱ ἱσπανικαὶ ἑταιρεῖαι τῶν μισθοφόρων, οἱ Καταλανοί, οἱ ὁποῖοι ἱδρύουν τὸ δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν (1371), καὶ οἱ Ναβαρραῖοι, οἱ ὁποῖοι καταλαμβάνουν χώρας εἰς τὴν Πελοπόννησον (1381). Εἰς τὸ μεταξὺ κατακλύζουν τὰς ἑλληνικὰς χώρας οἱ Ἰταλοὶ τραπεζῖται καὶ ἔμποροι. Οἱ Φλωρεντινοὶ τραπεζῖται Ἀτζαγιῶλαι ἱδρύουν ἰταλικὸν δουκᾶτον εἰς τὰς Ἀθήνας (1388) καὶ ἡ πολιτικὴ σύγχυσις κορυφοῦται εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἀρχίζει ἡ ἀνάκτησις τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ συγχρόνως προχωρεῖ ἡ ὁρμητικὴ κατάκτησις τῶν Τούρκων εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Τῷ 1470 ἐξεδιώχθησαν οἱ Ἑνετοὶ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐκ τῆς Εὐβοίας καὶ ἔκτοτε συντρίβεται ἡ ἰσχὺς τῆς δημοκρατίας, ἡ ὁποία, μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, εἶχε μείνει ἡ τελευταία ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ ἀντίπαλος τῶν Τούρκων καὶ προστάτις τῶν Χριστιανῶν. Διὰ τοῦτο ἱστορικοί τινες κλείουν κατὰ τὸ ἔτος 1470 τὴν πρώτην περίοδον τῆς φραγκοκρατίας ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις.

Γενικὸς χαρακτηρισμός. Κατὰ τὴν πρώτην, τὴν κατ' ἐξοχὴν ἐποχὴν τῆς φραγκοκρατίας, κατὰ τὴν ὁποίαν διατηροῦνται ἀκόμη μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ κράτη (1204—1461), αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι τῆς Ἀνατολῆς, καὶ ἰδίως τῆς Εὐρώπης, ἔζων ἐξαιρετικῶς ἔντονον ἱστορικὸν βίον. Διότι εἰς τὸ ἔδαφος τῆς ἄλλοτε μεγάλης Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας εγκατεστάθησαν ποικιλώνυμοι λαοὶ ἀπὸ τὴν Δύσιν, ἵδρυσαν φεουδαλικὰ κράτη, μεγάλα καὶ μικρά, μίαν αὐτοκρατορίαν, ἓν βασίλειον, ἓν πριγκιπᾶτον, ἓν δουκᾶτον, πολλὰς κομητείας, βαρωνείας καὶ ποικίλας ἄλλας αὐθεντείας. Ἐκεῖνο δέ, τὸ ὁποῖον ἑλκύει ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν τοῦ ἱστορικοῦ, εἶναι ἡ προσπάθεια τῶν Φράγκων ἡγεμόνων πρὸς μεταφύτευσιν εἰς τὰς κλασσικὰς χώρας τοῦ φραγκογερμανικοῦ φεουδαλικοῦ συστήματος τῆς Δύσεως. Μερικὰ ἀπὸ τὰ φεουδαλικὰ ταῦτα κράτη ἀνέπτυξαν ἄξιον λόγου ἱστορικὸν βίον καὶ προέβησαν μάλιστα εἰς διοργάνωσιν δημοσίαν καὶ ἀστικήν, ἡ ὁποία δὲν ὑπῆρξεν εὐκαταφρόνητος. Οἱ Φράγκοι κατακτηταὶ ἀφῆκαν εἰς τὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος ὄχι μόνον τὰ ἐρείπια φραγκικὰ κάστρα, τὰ ὁποῖα στεφανώνουν τὰς κορυφὰς τῶν ἑλληνικῶν ὀρέων, ἀλλὰ καὶ πολλὰς ἀναμνήσεις λογοτεχνικάς, ὀλίγας δὲ καὶ καλλιτεχνικάς. Ἀλλὰ πλὴν τῶν φραγκικῶν καὶ ἑλληνικὰ κράτη ἱδρύθησαν, τὰ ὁποῖα ἔσχον σπουδαῖον ἱστορικὸν βίον, ἐπανιδρύθη δὲ καὶ ἐπίσημος Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ὑπὸ τὴν δυναστείαν τῶν Παλαιολόγων, τῶν τελευταίων Χριστιανῶν βασιλέων τοῦ μεσαίωνος.

Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Λατῖνοι. Ἡ Δ' σταυροφορία εἶχε διὰ παντὸς καταστρέψει τὴν λαμπρότητα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ κατακτηταὶ ὅμως δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐγκαθιδρυθῶσι μονίμως εἰς τὰς κατακτηθείσας χώρας καὶ νὰ σχηματίσουν μέγα καὶ μόνιμον κράτος, ὅπως συνέβη εἰς τὴν Μεγάλην Βρεττανίαν, κατακτηθεῖσαν ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν. Διότι οἱ νικηταὶ δὲν εἶχον κατακτήσει ἀπολίτιστον καὶ ἀνοργάνωτον λαόν, ἀλλ' ἔθνος παλαιόν, τὸ ὁποῖον ἦτο ὑπερήφανον διὰ τὸ παρελθόν του, διὰ τὴν γλῶσσαν, τὴν θρησκείαν, τοὺς θεσμούς, τὴν τέχνην καὶ τὴν φιλολογίαν του. Ἐξ ἄλλου, αὐτοὶ οἱ νικηταὶ δὲν ἦσαν ἐντελῶς βάρβαροι, ὥστε νὰ δεχθῶσι τὸν πολιτισμὸν τῶν κατακτηθέντων. Εἶχον καὶ αὐτοὶ τὸν ἴδιόν των πολιτισμόν, τὰς παραδόσεις, τὴν γλῶσσάν των, τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν τέχνην των, ἰδίως δὲ τὴν τελείως ὠργανωμένην θρησκείαν των. Τοιουτοτρόπως ἤρχοντο εἰς σύγκρουσιν δύο διάφοροι πολιτισμοί, δύο διάφοροι κοινωνίαι, καὶ πρὸ παντὸς δύο Ἐκκλησίαι, αἱ ὁποῖαι μάλιστα πρὸ αἰώνων ἦσαν ἐχθρικαί. Αἱ δύο λοιπὸν φυλαὶ ὄχι μόνον δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀφομοιωθῶσιν, ἀλλ' ἡ παλαιὰ ἀντιπάθεια, ἡ ὁποία εἶχε γεννηθῆ ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ πρώτου σχίσματος, ἐπὶ Φωτίου (867), καὶ ἔπειτα τοῦ ὁριστικοῦ σχίσματος ἐπὶ τοῦ Κηρουλαρίου (1054), ἐνισχύθη μεγάλως ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς Α' σταυροφορίας (1097). Ὄχι μόνον δὲν ἠλαττώθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τῆς συμβιώσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Λατίνων, ἀλλ' ηὐξήθη ἀκόμη περισσότερον καὶ ἤκμασεν ἐπὶ αἰῶνας πολλούς, ὥστε ἀκόμη καὶ σήμερον νὰ διατηροῦνται ἀναμνήσεις τῆς παλαιᾶς ἀντιπαθείας.

Ἡ ἀδυναμία τῶν Λατίνων. Ἡ σπουδαιοτάτη ἀδυναμία τῶν κατακτητῶν ἦτο τὸ εὐάριθμον αὐτῶν ἐν μέσῳ πολυαρίθμων ἐγχωρίων λαῶν. Δὲν ἦσαν δὲ οἱ κατακτηταὶ εἷς μόνον λαός, ἀλλὰ προήρχοντο ἀπὸ πολλοὺς λαούς. Οἱ σταυροφόροι τῆς Δ' σταυροφορίας ἀπετέλουν στρατοὺς ἐντελῶς χωριστούς. Οἱ Ἑνετοὶ ἦσαν ὑπὸ τὸν δόγην αὐτῶν, οἱ Φλαμανδοὶ καὶ οἱ ἄλλοι Βέλγοι ὑπὸ τὸν κόμητα Βαλδουῖνον, οἱ Ἰταλοὶ καὶ οἱ Γερμανοὶ ὑπὸ τὸν μαρκήσιον Μομφερρᾶτον, οἱ Γάλλοι ὑπὸ τὸν Βιλαρδουῖνον κλπ. Ἡ πάλη μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν κατέστη ἐντονωτέρα καὶ αἱ προσπάθειαι τῆς ἑνώσεως αὐτῶν καταλήγουν εἰς τὸ νὰ δημιουργήσουν τρίτην ἐκκλησιατικὴν κατηγορίαν, τοὺς Ἕλληνας οὐνίτας (ὀρθοδόξους ἀναγνωρίζοντας ὡς ἀρχηγὸν τὸν πάπαν) καὶ προκαλοῦν μεγάλας ἐμφυλίους ταραχὰς εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ κοινωνίας. Εἰς τὴν μεγάλην ἐθνογραφικὴν ποικιλίαν, τὴν ὁποίαν παρουσιάζεν ἡ χερσόνησος τοῦ Αἵμου (Ἕλληνες, Σλαῦοι, Ρουμᾶνοι, Ἀλβανοί, Βλάχοι), οἱ Φράγκοι κατακτηταὶ εἰσάγουν καὶ τὸ λατινικὸν ἐθνολογικὸν στοιχεῖον. Κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα εἶχον ἐμφανισθῆ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν χερσόνησον οἱ Βλάχοι, ἀργότερα, κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, διασπείρονται εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας οἱ Σκιπιτάροι, ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἰλλυριῶν, οἱ συνήθως λεγόμενοι Ἀλβανοί.

Ἡ διανομὴ τοῦ κράτους. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἅλωσιν οἱ σταυροφόροι συνῆλθον διὰ νὰ διανείμουν τὴν πλουσιωτάτην λείαν αὐτῶν, δηλαδὴ τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν, συμφώνως πρὸς τὴν συνθήκην τὴν ὁποίαν εἶχον ὑπογράψει οἱ Ἑνετοὶ καὶ οἱ σταυροφόροι ἤδη πρὸ τῆς ἁλώσεως. Οἱ συμμετέχοντες εἰς τὴν διανομὴν ἀπετέλουν δύο ὁμίλους· εἰς τὸν ἕνα ἦσαν μόνοι οἱ Ἑνετοί, οἱ ὁποῖοι ἔδωκαν τὴν μεγαλυτέραν βοήθειαν εἰς τὴν ἅλωσιν, εἰς τὸν ἄλλον ὅμιλον ἦσαν οἱ Βέλγοι, οἱ Λομβαρδοὶ καὶ οἱ Γάλλοι. Ἡ πρώτη συμφωνία ὑπῆρξεν ὅτι ἀπὸ τὸν ἕνα ὅμιλον θὰ ἐξελέγετο ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἀπὸ τὸν ἄλλον ὁ πατριάρχης. Ὁ δόγης τῶν Ἑνετῶν Δάνδολος ἠρνήθη τὴν πορφύραν, διότι ἡ Ἑνετικὴ δημοκρατία δὲν ἤθελε ν' ἀναλάβῃ τὸ βάρος τῆς διατηρήσεως ἑνὸς τόσον μεγάλου κράτους. Καὶ οὕτως ἐξελέγη αὐτοκράτωρ ὁ κόμης τῆς Φλάνδρας Βαλδουῖνος, ὁ ὁποῖος ἐστέφθη εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν ὑπὸ ἀντιπροσώπων τοῦ πάπα. Κατὰ τὴν βυζαντινὴν συνήθειαν ἐνέδυσαν αὐτὸν μὲ τὰ ἐνδύματα Ἕλληνος βασιλέως καὶ τοῦ ἐφόρεσαν τὰ ἐρυθρὰ πέδιλα καὶ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ ἐμβλήματα. Ἐντὸς τῆς λατινικῆς ταύτης αὐτοκρατορίας ἐδημιουργήθη τὸ βασίλειον τῆς Θεσσαλονίκης καὶ βασιλεὺς αὐτοῦ ἐξελέγη ὁ Βονιφάτιος ὁ Μομφερρατικός. Πατριάρχης ἐξελέγη εἷς Ἑνετός, ὁ Θωμᾶς Μοροζίνης. Ἡ διανομὴ αὐτὴ ἀπετέλεσεν ἐπίσημον ἔγγραφον, τὸ ὁποῖον ὠνομάσθη «διανομὴ τοῦ κράτους» (Partitio Imperii). Ἡ ψυχὴ τῆς νέας τάξεως τῶν πραγμάτων ἦτο ὁ πονηρὸς καὶ διπλωματικώτατος Ἑρρῖκος Δάνδολος, ὁ ὁποῖος δὲν ἐπρόσεξε παρὰ μόνον τὸ συμφέρον τῆς Ἑνετίας καὶ πρωτίστως τὸ ἐμπορικὸν συμφέρον. Διὰ τοῦτο ἀντὶ ἰσχυρᾶς φραγκικῆς αὐτοκρατορίας ἱδρύθη ἕνα ἀσθενέστατον κράτος, τὸ ὁποῖον ὁ ἱστορικὸς βίος ὑπῆρξε μία σκιά.

Ἡ συνθήκη αὕτη τῆς διανομῆς ἐπανειλημμένως ἀνεθεωρήθη. Ὁ Βαλδουῖνος κατεῖχε τὴν πρωτεύουσαν, τὴν Ἀδριανούπολιν καὶ μέρος τῆς Θράκης, ἐτίσης τὰς νήσους Σαμοθράκην, Λέσβον, Σάμον, Χίον. Ἔλαβε δὲ καὶ χώρας εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ὅλαι αἱ ἄλλαι χῶραι τοῦ κράτους διενεμήθησαν ὡς φέουδα, ἤτοι ὡς ἰδιαίτερα κράτη ὑπαγόμενα εἰς τὴν ὑπερτάτην ἀρχὴν τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορος, ὡς κράτη ὑποτελῆ (Vassaux) εἰς τὸν

Digitized by Google

ἐπικυρίαρχον (suzerain). Ἕκαστον πάλιν ἐκ τούτων ὑπήγετο ὄχι ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλ' εἰς τὸ ἀμέσως ἐπικυρίαρχον κράτος, κατὰ τὸ φεουδαλικὸν πολιτειακὸν σύστημα τῆς Δύσεως. Ἡ ἐπικράτεια ὅλη ἔλαβε τὸ ὑπερήφανον ὄνομα: αὐτοκρατορία τῆς Ρωμανίας, τὸ παλαιὸν ἔνδοξον ὄνομα τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας. Συνήθως λέγεται τὸ φραγκικὸν ἐκεῖνο ἐν τῇ Ἀνατολῇ κράτος: λατινικὴ αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ ἰσχυρὸς ἡγεμὼν Βονιφάτιος ὁ Μομφερρατικὸς κατεῖχε τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὴν Μακεδονίαν, ἐπώλησε δὲ τὴν Κρήτην εἰς τοὺς Ἑνετούς. Τὴν μερίδα τοῦ λέοντος ἔλαβεν ἡ Ἑνετία, ἡ ὁποία κατεῖχε μέγα μέρος τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὰ πλεῖστα παράλια καὶ νήσους τῆς Ἑλλάδος. Ἐκτὸς τῆς Κρήτης, ἡ Ἑνετία κατέλαβε τὴν Εὔβοιαν, τὰς Κυκλάδας, μερικὰς ἀπὸ τὰς Σποράδας, εἰς δὲ τὰς ἀκτὰς τοῦ Μορέως τὴν Κορώνην καὶ τὴν Μεθώνην, μέρος τῆς Ἀλβανίας, τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τῆς Αἰτωλίας, ἴσως καὶ τὴν Ἑπτάνησον. Τοιουτοτρόπως ὁ δόγης Δάνδολος, ὁ ὁποῖος εἶχε λάβει τὸν τίτλον δεσπότης, ἠδύνατο νὰ λέγῃ ὅτι ἦτο «αὐθέντης τοῦ ἑνὸς τετάρτου καὶ ἡμίσεος τοῦ βυζαντινοῦ κράτους». Οἱ ἄλλοι μικροὶ ἡγεμόνες τῶν σταυροφόρων ἔλαβον μικροτέρας κτήσεις ἐντὸς τῶν μεγάλων κτήσεων, αἱ ὁποῖαι ἐμνημονεύθησαν. Ἕκαστος ἐξ αὐτῶν ὤφειλε μόνος, διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων, νὰ καταλάβῃ τὴν χώραν, ἡ ὁποία εἶχε δοθῆ εἰς αὐτὸν ὡς φέουδον. Πρὸς εὐκολίαν διένειμε πάλιν οὗτος τὴν λαχοῦσαν χώραν εἰς μικρότερα φέουδα μεταξὺ τῶν συμπολεμιστῶν αὐτοῦ. Δυνάμεθα οὕτω νὰ ἐννοήσωμεν τὴν κατάτμησιν, τὴν ὁποίαν ὑπέστη, καὶ τὴν ποικιλωτάτην μορφήν, τὴν ὁποίαν ἔλαβε τότε ἡ ἄλλοτε συνεχὴς καὶ ἀδιάσπαστος χώρα τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Τὰ ἑλληνικὰ κράτη. Ἀλλὰ καὶ εἰς μεγάλας χώρας τοῦ κράτους ἱδρύθησαν ἰσχυρὰ ἑλληνικὰ κράτη, εἰς ἄλλας δὲ χώρας πάλιν ἀνεδείχθησαν καὶ Ἕλληνες τοπάρχαι, οὕτω δὲ ἱδρύθησαν καὶ ἑλληνικὰ φέουδα. Εἰς τὴν Νίκαιαν τῆς Βιθυνίας ἱδρύθη ἑλληνικὸν κράτος ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Λασκάρεως, εἰς τὴν Τραπεζοῦντα ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ἀπογόνου τῶν μεγάλων Κομνηνῶν. Εἰς τὴν Ἤπειρον ἱδρύθη δεσποτᾶτον, ἤτοι ἡγεμονία, ὑπὸ Μιχαὴλ τοῦ Ἀγγέλου ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων.

Εἰς αὐτὴν τὴν Θράκην, ἡ ὁποία ἀνῆκεν εἰς τὴν λατινικὴν αὐτοκρατορίαν, εἶχε καταλάβει χώρας ὁ Ἕλλην Βρανᾶς καὶ ὁ Μούρτζουφλος πρὶν συλληφθῇ ὑπὸ τῶν σταυροφόρων. Ἄλλοι Ἕλληνες τοπάρχαι ἦσαν ὁ Θεόδωρος Μαγκαφᾶς, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἔλαβε τὸν τίτλον αὐτοκράτωρ εἰς τὴν Φιλαδέλφειαν, ὁ Λέων Γαβαλᾶς εἰς τὴν Ρόδον καὶ ὁ Μανουὴλ Μαυροζούμης εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Μαιάνδρου. Ὁ ἰσχυρότερος καὶ γνωστότερος τοπάρχης ἦτο ὁ Λέων ὁ Σγουρός, ὁ ὁποῖος εἶχε καταλάβει τὰς ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι χώρας, ἀπὸ τὰς Θήβας ἕως τὸ Ναύπλιον. Διὰ νὰ συμπληρώσωμεν τὴν πολυσύνθετον ταύτην εἰκόνα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐπὶ φραγκοκρατίας, πρέπει νὰ προσθέσωμεν ὅτι πρὸς βορρᾶν ἤκμαζε τὸ βλαχοβουλγαρικὸν κράτος ὑπὸ τὸν Ἰωαννίτσην καὶ ὅτι εἰς τὴν Θεσσαλίαν ἱδρύετο ἡγεμονία, λεγομένη τῆς Μεγάλης Βλαχίας. Εἰς ὅλας λοιπὸν τὰς χώρας τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τὰ νέα λατινικὰ κράτη εἶχον ν' ἀγωνισθοῦν ἐναντίον ἐγχωρίων κρατῶν, ὁ ἀγὼν δὲ αὐτὸς καθίστατο ἀκόμη περισσότερον περίπλοκος ἕνεκα τῶν διενέξεων, ἀκόμη καὶ τῶν πολέμων, τοὺς ὁποίους τὰ κράτη καὶ κρατίδια ταῦτα εἶχον ἀναμεταξὺ αὐτῶν.

Ἡ λατινικὴ αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. *Ὁ αὐτοκράτωρ Βαλδουῖνος καὶ ὁ βασιλεὺς Βονιφάτιος.* Ἡ λατινικὴ αὐτοκρατορία, εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ἱδρύσεώς της, ἐδείχθη κράτος ἀσθενέστατον ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς. Ἕνεκα τοῦ φεουδαλικοῦ ὀργανισμοῦ ἡ πραγματικὴ ἐξουσία τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορος περιωρίζετο εἰς μόνην τὴν Θράκην, ἐδόθησαν δὲ εἰς αὐτὴν καὶ αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀλλ' ἔπρεπεν αὗται νὰ κατακτηθῶσιν ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν βασίλειον τῆς Νικαίας. Αἱ ἐπίλοιποι ἑλληνικαὶ χῶραι ἐδόθησαν ὡς φέουδα εἰς ἐπιφανεῖς ἀρχηγοὺς τῆς σταυροφορίας, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ παρέχωσιν εἰς αὐτὸν παρὰ μόνον στρατιωτικὴν συνδρομήν. Ἡ ἀδυναμία τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας ἐπετείνετο ἀπὸ τὰς δυσχερεῖς ἐξωτερικὰς περιστάσεις. Διότι περιεστοιχίζετο ὑπὸ ἰσχυρῶν ἐχθρικῶν στρατῶν, ἀπὸ βορρᾶ μὲν ὑπὸ τοῦ βλαχοβουλγαρικοῦ κράτους, ἀπὸ δυσμῶν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου καὶ ἀπὸ ἀνατολῶν ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας. Ἐκτὸς τούτων οἱ ὑπήκοοι τοῦ λατινικοῦ κράτους, οἱ ὁποῖοι ἦσαν Ἕλληνες, ἐμίσουν τοὺς Φράγκους ἡγεμόνας καὶ ὄχι μόνον οὐδεμίαν παρεῖχον βοήθειαν εἰς αὐτούς, ἠθικὴν ἢ ὑλικήν, ἀλλὰ καὶ εἰς πᾶσαν εὐκαιρίαν ἐξηγείροντο ἐναντίον αὐτῶν.

Ταχέως ὅμως ἤρχισαν καὶ ἐμφύλιοι ἀγῶνες μεταξὺ τῶν Φράγκων ἡγεμόνων. Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐξερράγη ἔρις μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος Βαλδουίνου καὶ τοῦ βασιλέως Βονιφατίου. Διότι ὁ αὐτοκράτωρ εἶχε τὴν ἀξίωσιν νὰ εἰσέλθῃ θριαμβευτικῶς εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, διὰ νὰ λάβῃ ὅρκον ὑποτελείας παρὰ τοῦ βασιλέως Βονιφατίου. Ἀλλ' ὁ Βονιφάτιος ἠρνεῖτο ὅτι ὤφειλεν ὑποτέλειαν εἰς τὸν αὐτοκράτορα διὰ τὴν Θεσσαλονίκην. Εἶχε μάλιστα τὴν ἀξίωσιν ὅτι ὅλα τὰ φεουδαλικὰ κράτη, τὰ ὁποῖα θὰ ἱδρύοντο εἰς τὰς νοτίας χώρας τῆς Ἑλλάδος, ὤφειλον εἰς αὐτὸν ὑποτέλειαν καὶ ὅτι αὐτὸς εἶχε τὴν ἐπικυριαρχίαν ἐπ' αὐτῶν. Ἐξερράγη λοιπὸν πόλεμος μεταξὺ τῶν Βέλγων τοῦ Βαλδουίνου καὶ τῶν Λομβαρδῶν τοῦ Μομφερρατικοῦ. Ὁ Βαλδουῖνος ἐβάδισε κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ κατέλαβεν αὐτήν, ὁ δὲ μαρκήσιος βασιλεὺς ἐβάδισε ἐναντίον τῆς Ἀδριανουπόλεως. Τέλος διὰ τῆς παρεμβάσεως τοῦ Δανδόλου καὶ ἄλλων ἐπιφανῶν ἱπποτῶν ἡ ἔρις κατέπαυσεν, ὁ Βαλδουῖνος ἐπεβεβαίωσε τὴν κυριαρχίαν τοῦ Βονιφατίου εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ οὗτος ἐδέχθη νὰ ὁμόσῃ εἰς αὐτὸν τὸν ὅρκον ὑποτελείας. Μετὰ τὴν συμφιλίωσιν συνεφώνησαν οἱ δύο κυρίαρχοι νὰ ἐξακολουθήσουν τὴν κατάκτησιν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Καὶ ὁ μὲν μαρκήσιος Βονιφάτιος ἐξεστράτευσε πρὸς νότον ἐναντίον τῶν χωρῶν τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος, ὁ δὲ Λατῖνος αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τῆς Ἀσίας. Εἰς τὴν Ἀνατολὴν οἱ Φράγκοι εἶχον πολλὰς ἐπιτυχίας, ἐνίκησαν δὲ τοὺς συμμαχήσαντας Ἕλληνας αὐτοκράτορας τῆς Νικαίας καὶ τῆς Φιλαδελφείας. Ἀλλ' αἰφνιδίως ἀνεκλήθησαν εἰς τὴν Εὐρώπην ἕνεκα τραγικῶν εἰδήσεων.

Ὁ ἀγὼν ἐναντίον τοῦ βλαχοβουλγαρικοῦ κράτους. Ὁ τσάρος Ἰωαννίτσης, ὁ ὁποῖος εἶχε γίνει ὁ τρόμος τῶν Ἑλλήνων, εἶχεν ἐπιτεθῆ ἐναντίον τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς καταλύσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων. Ὅτε ἐγνώσθη ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Ἰωαννίτσης ἐπανέκαμψεν εἰς τὰ ἴδια μὲ τὸν στρατόν του καὶ ἀνέμενεν. Καὶ ἤδη ὁ τσάρος τῶν Βλαχοβουλγάρων εἰσέβαλε πάλιν εἰς τὴν Θράκην, ἔχων τώρα συμμάχους τοὺς Ἕλληνας, οἱ ὁποῖοι εἶχον κάμει κέντρον τῆς ἐξεγέρσεως αὐτῶν τὴν Ἀδριανούπολιν. Οἱ Ἕλληνες ἀπεστρέφοντο μέχρι τοιούτου σημείου τοὺς Φράγκους, ὥστε ὑπεσχέθησαν εἰς τὸν Ἰωαννίτσην ν' ἀναγνωρίσουν αὐτὸν βασιλέα τῶν Ρωμαίων (Ἑλλήνων) καὶ τῶν Βουλγάρων. Ὁ Βαλδουῖνος ἔτρεξε ν' ἀπελευθερώσῃ τὴν Ἀδριανούπολιν μὲ τοὺς ἀρίστους ἐκ τῶν πολεμιστῶν του, χωρὶς νὰ περιμείνῃ βοήθειαν οὔτε τοῦ Βονιφατίου οὔτε τῶν Φράγκων, οἱ ὁποῖοι ἐπολέμουν εἰς τὴν Ἀσίαν ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Λατῖνος αὐτοκράτωρ συνηντήθη μὲ τὸν στρατὸν τοῦ Ἰωαννίτση, ἀποτελούμενον ἀπὸ Βλάχους, Βουλγάρους, Ἕλληνας καὶ Κουμάνους, πλησίον τῆς Ἀδριανουπόλεως (1205), ἠγωνίσθη γενναιότατα, ἀλλ' ὁ στρατὸς αὐτοῦ συνετρίβη καὶ καταστροφὴ ἐπῆλθε τελεία. Ἐπιφανεῖς ἀρχηγοὶ ἐφονεύθησαν καὶ μόνοι ὁ Δάνδολος καὶ ὁ Βιλλαρδουῖνος ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων διεσώθησαν. Ὁ αὐτοκράτωρ Βαλδουῖνος συνελήφθη αἰχμάλωτος καὶ ἀπέθανεν εἰς τὴν φυλακήν. Ὁ Ἰωαννίτσης διέπραξε τότε εἰς τὴν Θράκην φοβερωτάτας σφαγάς, λεηλασίας καὶ ἐξανδραποδισμούς. Αἱ καταστροφαὶ αὐτοῦ ὑπῆρξαν τρομακτικαὶ καὶ συστηματικαί, διότι εἶχε τὴν φιλοδοξίαν, ὅπως ὁ Βασίλειος Β' ἐπωνομάσθη βουλγαροκτόνος, νὰ ὀνομασθῇ αὐτὸς ρωμαιοκτόνος.

Ἡ βασιλεία Ἑρρίκου τοῦ Φλαμανδικοῦ. Τὸν Βαλδουῖνον διεδέχθη ὡς ἐπίτροπος ἐν ἀρχῇ καὶ κατόπιν ὡς αὐτοκράτωρ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Ἑρρῖκος ὁ Φλαμανδικὸς (1205—1214). Ὁ Ἑρρῖκος εἶχε μεγαλυτέραν πολιτικὴν φρόνησιν ἀπὸ τὸν ἀδελφόν του καὶ ἔδειξε μεγάλην εὐμένειαν εἰς τοὺς Ἕλληνας. Ὁ ἱστορικὸς Ἀκροπολίτης λέγει ὅτι προσηνέχθη πρὸς τοὺς Ρωμαίους ὡς νὰ ἦσαν ἰδικός του λαὸς («ὡς οἰκεῖον περιεῖπε λαόν»), ἐδέχθη αὐτοὺς εἰς τὰ αὐλικὰ ἀξιώματα, εἰς τὴν διοίκησιν, εἰς τὸν στρατόν.

Αἱ φοβεραὶ καταστροφαί, τὰς ὁποίας ἐπέφερεν εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας ὁ τσάρος τῶν Βουλγάρων Ἰωαννίτσης, ἠνάγκασε τοὺς Ἕλληνας νὰ στραφοῦν πρὸς τὸ μέρος τῶν Φράγκων. Ὁ τσάρος εἶχεν ἐξολοθρεύσει τὰς πόλεις Σέρρας, Φιλιππούπολιν, Ἀρκαδιούπολιν, Ραιδεστόν, Ἡράκλειον καὶ ἄλλας πολλάς. Οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀδριανουπόλεως καὶ τοῦ Διδυμοτείχου ἐτρόμαξαν καὶ ἐδήλωσαν ὑποταγὴν εἰς τὸν Λατῖνον αὐτοκράτορα, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι θὰ παρεχώρει ὡς φέουδον τὰς πόλεις των εἰς τὸν Ἕλληνα τοπάρχην Βρανᾶν, τὸ ὁποῖον καὶ ἔγινε πραγματικῶς (1206). Ὁ Ἰωαννίτσης τότε ἐξαπέλυσε τὰ βλαχικά, σλαυικὰ καὶ ρουμανικὰ στίφη αὐτοῦ ἐναντίον τῆς Θράκης καὶ τῆς Θεσσαλίας. Ἡ Θεσσαλονίκη ἐπολιορκήθη ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἐσώθη διὰ τῆς ἰσχυρᾶς ἀμύνης τοῦ βασιλέως αὐτῆς Βονιφατίου καὶ τῶν κατοίκων αὐτῆς. Κατόπιν ἐκ συμφώνου ὁ Ἑρρῖκος μὲ τὸν Βονιφάτιον ἐξεστράτευσαν ἐναντίον τῶν Βουλγάρων εἰς τὴν Ροδόπην καὶ ὁ μαρκήσιος βασιλεὺς ἐφονεύθη γενναίως πολεμῶν ἐναντίον αὐτῶν. Ὁ Ἰωαννίτσης ἐπολιόρκησε δευτέραν φορὰν τὴν Θεσσαλονίκην (1207) καὶ ἐδολοφονήθη ὑπὸ τὰ τείχη τῆς πόλεως ὑπό τινος Κουμάνου πολεμιστοῦ. Οἱ εὐσεβεῖς κάτοικοι τῆς πόλεως ἔπλασαν τὴν παράδοσιν ὅτι ἐφονεύθη ὑπὸ τοῦ ἁγίου Δημητρίου προστάτου τῆς πόλεως. Ὁ θάνατος τοῦ Ἰωαννίτση ἐπέφερε καὶ τὴν διάλυσιν τοῦ φοβεροῦ κράτους αὐτοῦ. Ὁ ἀνεψιὸς καὶ διάδοχός του Βορίλος διετήρησε τὸ Τύρνοβον μὲ τὸν τίτλον τσάρος καὶ ἐπροσπάθησε νὰ συνεχίσῃ τὸν πόλεμον, ἀλλ' ἔπαθε μεγάλην ἧτταν ὑπὸ τῶν Φράγκων (1208).

Διάλυσις τοῦ βασιλείου τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ φραγκικὸν κράτος τῆς Θεσσαλονίκης περιέπεσεν εἰς παρακμὴν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βονιφατίου, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ἀσθενοῦς υἱοῦ αὐτοῦ καὶ διαδόχου Δημητρίου (1207—1222). Ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἑρρῖκος ἦλθεν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην διὰ νὰ λάβῃ τὸν ὅρκον ὑποτελείας τοῦ νεαροῦ βασιλέως. Ἔλαβε δὲ συγχρόνως καὶ τὴν ὑποτέλειαν τῶν Φράγκων φεουδαρχῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἱδρύσει κράτη εἰς τὰς νοτίας ἑλληνικὰς χώρας. Ὑποστηριζόμενος ὑπ' αὐτῶν ὁ Ἑρρῖκος συνεκάλεσε μεγάλην συνέλευσιν τῶν βαρώνων καὶ ἱπποτῶν εἰς τὴν κοιλάδα τῆς Ραβενίκας (Val de Ravenika), πλησίον τῆς Λαμίας (ἡ ὁποία ὠνομάσθη τότε Ζητούνι). Εἰς τὴν μεγάλην ταύτην ἱπποτικὴν συνέλευσιν ἐκανονίσθησαν διάφορα ζητήματα ἀφορῶντα τὴν λατινικὴν αὐτοκρατορίαν καὶ τὰ ὑποτελῆ εἰς αὐτὴν φραγκικὰ κράτη. Ὁ αὐτοκράτωρ ἔδωκεν εἰς τὸν Ἑνετὸν Μᾶρκον Σανοῦδον τὸ δουκᾶτον τοῦ Ἀρχιπελάγους ἢ Δωδεκανήσου καὶ ὠνόμασε τὸν ἱδρύσαντα λατινικὴν ἡγεμονίαν εἰς τὴν Πελοπόννησον Γοδοφρεῖδον Α' Βιλλαρδουῖνον, πρωτοστράτορα τῆς Ρωμανίας. Ὁ βασιλεὺς τῆς Θεσσαλονίκης ἀνεγνώρισε τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ αὐτοκράτορος, ὁ ὁποῖος ἐξ ἄλλου κατώρθωσε νὰ κάμῃ εἰρήνην μὲ τὸν Ἕλληνα αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας Λάσκαριν καὶ νὰ κρατήσῃ ὀλίγας χώρας εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Σπουδαία ἀπόφασις τῆς ἐν Ραβενίκᾳ συνόδου ἦτο ὁ κανονισμὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων.

Ἀλλὰ τὸ φραγκικὸν βασίλειον τῆς Θεσσαλονίκης εἶχε καταντήσει τόσον πολὺ ἀσθενές, ὥστε ἤρχισε νὰ διαλύεται. Ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου ἐπωφελούμενος τὴν ἀδυναμίαν αὐτοῦ, ἐπεξέτεινε τὸ κράτος του εἰς τὴν Μακεδονίαν. Αἱ μεγάλαι καὶ μικραὶ φραγκικαὶ ἡγεμονίαι τῆς νοτίας Ἑλλάδος ἀπεσπάσθησαν ἀπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ βασιλείου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἀνεγνώρισαν τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Λατίνου αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος ἦτο πολὺ μακρὰν καὶ οὕτω ἦσαν σχεδὸν ἀνεξάρτητοι. Ἄλλαι χῶραι τοῦ βασιλείου τῆς Θεσσαλονίκης κατελήφθησαν ὑπὸ τῆς ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἑρρῖκος διῆλθε τὸν βίον αὐτοῦ ἐν μέσῳ ἀκαταπαύστων σχεδὸν πολέμων. Ἐν Ἀσίᾳ μὲν ἐπάλαιε πρὸς τὸ ἑλληνικὸν κράτος τῆς Νικαίας, ἐν Εὐρώπῃ δὲ πρὸς τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Ἕλληνας δεσπότας τῆς Ἠπείρου, διηνεκῶς δὲ ἠγωνίζετο πρὸς στερέωσιν τῆς κυριαρχίας αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ βασιλείου τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν φραγκικῶν ἡγεμονιῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἐτελεύτησε τῷ 1116 εἰς μίαν ἐκστρατείαν του ἐναντίον τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Θεοδώρου. Οἱ μὲν πόλεμοι ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν καὶ οἱ πολιτικοὶ ἀγῶνες αὐτοῦ πρὸς τοὺς Φράγκους ὑποτελεῖς δὲν ἀπέβησαν τελεσφόροι, ἀλλ' ὁ Ἑρρῖκος ἀφῆκε μνήμην ἀγαθοῦ βασιλέως, διότι ὑπῆρξε καὶ εἰς τοὺς πολέμους γενναῖος καὶ ἀγαθὸς πρὸς τοὺς ὑπηκόους αὐτοῦ, ἰδιαιτέρως δὲ πρᾶος καὶ εὐμενὴς πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῆς βασιλείας αὐτοῦ, καὶ ἰδίως ἡ ἐκκλησιαστική, ἔχει μεγάλην σπουδαιότητα. Ὁ ἐκλεγεὶς Ἑνετὸς πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως περιῆλθεν εἰς ἔριδας καὶ μὲ τὸν Λατῖνον αὐτοκράτορα καὶ μὲ τὸ μέγιστον μέρος τῶν Λατίνων Γάλλων ἢ Ἰταλῶν. Ὅτε ἀπέθανεν ὁ Μοροζίνης (1211), ἐξελέγησαν δύο πατριάρχαι, εἷς Γάλλος καὶ εἷς Ἑνετός, ἔπειτα δὲ εἷς πατριάρχης Τοσκανὸς καὶ ἄλλος πατριάρχης Ἑνετός. Τὴν ἀταξίαν καὶ σύγχυσιν αὐτὴν ἐπέτεινε καὶ ὁ ληγᾶτος (ἀπεσταλμένος) τοῦ πάπα, Πελάγιος, ὁ ὁποῖος ἐπεχείρησε νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν διὰ τῆς βίας. Ἔκλεισε τὰς ὀρθοδόξους ἐκκλησίας, ἐφυλάκισεν ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς ὀρθοδόξους. Οἱ Ἕλληνες ἀπέστειλαν εἰς τὸν αὐτοκράτορα πρεσβείαν ἐπισήμων ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι ἐδήλωσαν εἰς αὐτὸν ὅτι ἐπροτίμων νὰ μεταναστεύσουν εἰς τὴν Ἀσίαν, ἂν δὲν ἠμπόδιζε τὰς καταδιώξεις. Ὁ Ἑρρῖκος ἤνοιξε καὶ πάλιν τὰς ἑλληνικὰς ἐκκλησίας καὶ ἀπηλευθέρωσε τοὺς αἰχμαλώτους.

Ἐξηκολούθησεν ὅμως ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία νὰ σφετερίζεται τὰ κτήματα τῶν ὀρθοδόξων μοναστηρίων καὶ ν' ἀπαιτῇ φόρον ἐπὶ τῶν γαιῶν, ἑλληνικῶν καὶ φραγκικῶν. Πολυάριθμος λατινικὸς κλῆρος ἐνέσκηψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὁ ὁποῖος ἐτρέφετο ἀπὸ τὰ πλούσια εἰσοδήματα τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων. Ἀλλ' ἡ πτωχὴ ὀρθόδοξος ἱεραρχία εἶχε τὸν ὀρθόδοξον λαὸν μὲ τὸ μέρος της, ἐπαρηγορεῖτο ὑπὸ τὸν σκληρὸν ζυγὸν μὲ τὴν ἐλπίδα εἰς προσεχῆ ἀναγέννησιν. Τόσον ἀσύστολοι ἦσαν αἱ καταπιέσεις τοῦ λατινικοῦ κλήρου, ὥστε ἐξηγέρθησαν ὄχι μόνον οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ Λατῖνοι. Εἰς τὴν Θεσ-

Digitized by Google

σαλονίκην καὶ εἰς τὸν Μορέαν ἡ αὐτοκρατορικὴ καὶ ἡ πριγκιπικὴ ἐξουσία ἀπηγόρευσαν εἰς τοὺς ὑπηκόους των νὰ πληρώνουν τοὺς φόρους. Οἱ ἱερεῖς τῶν λατινικῶν ἐκκλησιῶν ἔζων εἰς βάρος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ καὶ διὰ τοῦτο οἱ λαϊκοὶ αὐθένται ἐκ πολιτικῆς σκοπιμότητος ὑπερησπίζοντο τοὺς ὀρθοδόξους ὑπηκόους αὐτῶν. Εἰς τὴν συνέλευσιν τῆς Ραβενίκας ἔλαβον μέτρα διὰ νὰ περιορίσουν τὰς καταπιέσεις καὶ τοὺς σφετερισμοὺς τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἑρρῖκος ἐπροστάτευσε τὴν θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν ὄχι μόνον τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν ἄμεσοι ὑποτελεῖς αὐτοῦ.

Πέτρος Κουρτεναίης καὶ Ροβέρτος Ναμούρ. Ὁ Βαλδουῖνος καὶ ὁ Ἑρρῖκος εἶχον ἀδελφὴν ὀνομαζομένην Ἰολάνδην καὶ ὑπανδρευμένην μὲ τὸν Πέτρον Κουρτεναίην, τὸν ὁποῖον ἐξέλεξαν ὡς διάδοχον τοῦ Ἑρρίκου οἱ εὐγενεῖς τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Κουρτεναίης συνήθροισε στρατὸν καὶ διηυθύνθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ τοῦ Δυρραχίου καὶ τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ. Καθ' ὁδὸν ὅμως προσεβλήθη ὑπὸ τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Θεοδώρου, ὁ στρατός του κατεστράφη, αὐτὸς δὲ ᾐχμαλωτίσθη καὶ ἀπέθανεν ἐν τῇ αἰχμαλωσίᾳ. Τότε οἱ Φράγκοι εὐγενεῖς ἐξέλεξαν αὐτοκράτορα τὸν πρεσβύτατον ἀδελφὸν τοῦ Πέτρου Φίλιππον Ναμούρ, ἀλλ' οὗτος δὲν ἠθέλησε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Γαλλίαν. Κατόπιν ἐξελέγη αὐτοκράτωρ ὁ νεώτατος ἀδελφὸς Ροβέρτος. Ὁ θάνατος τοῦ Πέτρου Κουρτεναίη (λέγει ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς Ἀκροπολίτης) «μέγα Ρωμαίοις ἐγεγόνει βοήθημα», διότι ἔκτοτε ἡ λατινικὴ αὐτοκρατορία καὶ τὸ βασίλειον τῆς Θεσσαλονίκης εἶχον κυριάρχους γυναῖκας, τὴν αὐτοκράτειραν Ἰολάνδην, ἔπειτα τὴν χήραν τοῦ Βονιφατίου Μαργαρίταν. Ἡ βασιλεία τοῦ Ροβέρτου Ναμοὺρ (1221—1227) διῆλθεν ἐν μέσῳ μεγάλων δυσχερειῶν, ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν, καὶ σημειώνει τὴν παρακμὴν τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας. Ὅλοι οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Δ' σταυροφορίας, ὁ Βαλδουῖνος, ὁ Ἑρρῖκος ὁ Φλαμανδικός, ὁ Βονιφάτιος ὁ Μομφερρατικός, ὁ Δάνδολος, ὁ Βιλλαρδουῖνος, εἶχον ἀποθάνει. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Φράγκων πολεμιστῶν διαρκῶς ἠλαττώνετο ἕνεκα τῶν πολέμων, πολλοὶ δ' ἐξ αὐτῶν ἐπέστρεφον εἰς τὴν Δύσιν καὶ νέαι ἐνισχύσεις δὲν ἤρχοντο.

Ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου Θεόδωρος κατέλαβεν ὁλόκληρον τὴν Μακεδονίαν καὶ αὐτὴν τὴν πρωτεύουσαν αὐτῆς Θεσσαλονίκην (1223) καὶ τοιουτοτρόπως ἔθηκε τέρμα εἰς τὸ λομβαρδικὸν βασίλειον τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας Ἰωάννης Βατάτσης ἐνίκησεν ὁλοσχερῶς τοὺς Γάλλους καὶ κατέκτησε σχεδὸν ὁλόκληρον τὴν Θρᾴκην. Ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου εἶχε στεφθῇ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν αὐτοκράτωρ, καὶ οὕτω οἱ Ἕλληνες εἶχον ἤδη τρεῖς αὐτοκράτορας, τῆς Τραπεζοῦντος, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Νικαίας. Οἱ στρατοὶ τῶν δύο Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἑκατέρωθεν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐβάδισαν ἐναντίον τῆς Ἀδριανουπόλεως, ἡ ὁποία κατ' ἀρχὰς παρεδόθη εἰς τοὺς Ἕλληνας τῆς Νικαίας καὶ ἔπειτα εἰς τοὺς Ἕλληνας τῆς Ἠπείρου. Ὁ Λατῖνος βασιλεὺς Ροβέρτος ἦτο ἠναγκασμένος νὰ μένῃ ἁπλοῦς θεατὴς τῶν γεγονότων τούτων. Δὲν ἐλάμβανεν οὐδεμίαν στρατιωτικὴν ἢ χρηματικὴν ἐνίσχυσιν ἀπὸ τὰ φραγκικὰ κράτη τῆς Ἑλλάδος ἢ τὰς ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει ἐνετικὰς κτήσεις. Καὶ τὸ κράτος αὐτοῦ κατήντησε νὰ περιορίζεται εἰς μόνην τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς πολὺ μικρὸν μέρος τῆς Θρᾴκης. Ἠναγκάσθη ν' ἀναχωρήσῃ εἰς τὴν Δύσιν διὰ νὰ ζητήσῃ βοήθειαν καὶ ἀπέθανε κατὰ τὸ ταξίδιον (1228).

Νέος ἀγὼν κατὰ τῶν Βουλγάρων. Διάδοχος τοῦ Ροβέρτου ἐξελέγη ὁ νεώτατος υἱὸς τοῦ Πέτρου Κουρτεναίη, ὁ ἑνδεκαετὴς Βαλδουῖνος Β', ὁ ὁποῖος εἶχε γεννηθῆ ἐν Κωνσταντινουπόλει. Κηδεμὼν καὶ ἐπίτροπος τοῦ ἀνηλίκου αὐτοκράτορος ὡρίσθη ὁ γενναῖος κόμης τῆς Βριέννης Ἰωάννης. Κατὰ τὴν κυβέρνησιν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Βριεννίου τὸ παλαιὸν βλαχοβουλγαρικὸν κράτος εἶχεν ἀνασυγκροτηθῆ ὑπὸ τοῦ τσάρου Ἀσὰν τοῦ Β' (1218). Ὁ Ἀσὰν ἦτο ἡγεμὼν ἐπιεικὴς καὶ πολιτισμένος, ἔγινε δὲ ἀγαπητὸς εἰς τοὺς Βλάχους, εἰς τοὺς Βουλγάρους καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας. ἀκόμη. Ὁ Ἰωάννης Βριέννιος λοιπὸν εἶχε νὰ παλαίσῃ ἐναντίον τριῶν ἐχθρῶν αὐτοκρατόρων, ἐναντίον τοῦ Ἀσὰν τοῦ Β', τοῦ Βατάτση τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Θεοδώρου τῆς Ἠπείρου καὶ Θεσσαλονίκης. Ἡ Κωνσταντινούπολις ἐπολιορκήθη ὑπὸ τῶν συμμάχων, ἀλλ' ἐσώθη διὰ τῆς ἡρωϊκῆς ἀμύνης τοῦ Ἰωάννου Βριεννίου.

Ὁ Βαλδουῖνος Β'. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βριεννίου (1237, ἀνέλαβε τὴν βασιλείαν ὁ Βαλδουῖνος Β'. Ἡ μακρὰ βασιλεία αὐτοῦ (1228—1261) ὑπῆρξε μία παρατεταμένη ἀγωνία τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Βαλδουῖνος Β' περιῆλθεν εἰς μεγίστην ἀμηχανίαν, ἡ ὁποία προήρχετο ἀπὸ μεγάλην οἰκονομικὴν ἔνδειαν καὶ ἀπὸ παντελῆ στρατιωτικὴν ἀδυναμίαν. Τὰ δύο μεγάλα ἑλληνικὰ κράτη ἠπείλουν καὶ αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὸ ζήτημα ἦτο ποῖος ἑλληνικὸς στρατὸς θὰ κατελάμβανεν αὐτήν, ὁ στρατὸς τῆς Νικαίας ἢ ὁ στρατὸς τῆς Ἠπείρου. Τόσον μεγάλη ἦτο ἡ οἰκονομικὴ ἔνδεια, ὥστε ὁ Βαλδουῖνος ἠναγκάζετο νὰ πωλῇ τὰ ἀξιώματα τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ κράτους, νὰ πωλῇ ἀκόμη καὶ τὰ ἅγια λείψανα, νὰ ὑποθηκεύῃ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα καὶ νὰ ζῇ ἀπὸ τὰς ἐλεημοσύνας, τὰς ὁποίας ἔδιδεν εἰς αὐτὸν ἡ βασίλισσα τῆς Γαλλίας, ἡ σύζυγος τοῦ Λουδοβίκου τοῦ Θ'. Ἠναγκάσθη νὰ κόψῃ νομίσματα ἀπὸ τὸν μόλυβδον, ὁ ὁποῖος ἐχρησίμευεν ὡς στέγη τῶν οἰκιῶν καὶ τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ νὰ κατεστρέφῃ τὰ παλάτια τῶν παλατίων διὰ νὰ ἔχῃ ξύλα πρὸς θέρμανσιν. Διὰ νὰ προμηθευθῇ μάλιστα χρήματα, ἔβαλεν ὡς ἐνέχυρον τὸν υἱόν του εἰς ἕνα τραπεζιτικὸν οἶκον. Τὸ περισσότερον μέρος τῆς βασιλείας του διῆλθε ταξιδεύων εἰς τὴν Εὐρώπην διὰ νὰ ζητῇ βοήθειαν ἀπὸ τὴν Ἐνετίαν, τὴν Ρώμην, τὴν Γαλλίαν, τὴν Ἀγγλίαν. Ὅτε ἐπέστρεψεν εἰς τὸ κράτος αὐτοῦ, εὑρέθη εἰς ἐσχάτην πενίαν. Ἡ λατινικὴ αὐτοκρατορία ἔπαυσε πλέον νὰ θεωρῆται παράγων εἰς τὴν πολιτικήν, καὶ ὅτε ἀνεκτήθη ἡ Κωνσταντινούπολις ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Νικαίας, τὸ γεγονὸς τοῦτο ἦτο προσδοκώμενον καὶ δὲν ἔκαμεν οὐδεμίαν ἐντύπωσιν εἰς τὴν Εὐρώπην.

Τὰ μικρὰ φραγκικὰ κράτη τῆς νοτίου Ἑλλάδος. Τὰ φραγκικὰ κράτη καὶ αἱ πολυποίκιλοι ἡγεμονίαι, αἱ ὁποῖαι ἱδρύθησαν ὑπὸ τῶν σταυροφόρων πρὸς νότον τῶν Θερμοπυλῶν, εἶχον μεγαλυτέραν ζωτικότητα καὶ ἱστορικὸν βίον σπουδαιότερον ἀπὸ τὴν λατινικὴν αὐτοκρατορίαν καὶ τὸ βασίλειον τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ σπουδαιότερον ἦτο τὸ δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν, ἀκόμη δὲ σημαντικώτερον τὸ πριγκιπᾶτον τοῦ Μορέως, τὸ ὁποῖον μάλιστα ἐθεωρεῖτο ἐπικυρίαρχον κράτος τῶν ἄλλων φραγκικῶν ἡγεμονιῶν. Τὰ κράτη ταῦτα ὀνομαστικῶς ὑπήγοντο κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὸ βασίλειον τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ ὁποίου ὁ βασιλεὺς τὰ εἶχε παραχωρήσει ὡς φέουδα εἰς τοὺς συμπολεμιστάς του, τοὺς ἐπισημοτέρους ἐκ τῶν ἱπποτῶν. Ἔπειτα οἱ φεουδάρχαι αὐτῶν ἐζήτησαν καὶ ὑπήχθησαν εἰς τὴν λατινικὴν αὐτοκρατορίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διότι ἐπροτίμων τὴν μακρινὴν καὶ ὅλως σκιώδη ἐπικυριαρχίαν ἐκείνην.

Ὁ βασιλεὺς τῆς Θεσσαλονίκης Βονιφάτιος, ἀφοῦ ἐκανόνισε τὰς διαφορὰς αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐξεκίνησε πρὸς νότον μετὰ στρατοῦ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1204 διὰ νὰ ἐγκαταστήσῃ τοὺς νέους φεουδάρχας, ἐκείνους εἰς τοὺς ὁποίους προώριζε φέουδα, εἰς τὰς ἰδίας κτήσεις αὐτῶν. Ὁ Βονιφάτιος εἶχε στρατὸν ἀποτελούμενον ἀπὸ ποικίλα στίφη σταυροφόρων, οἱ ὁποῖοι κατήγοντο ἀπὸ παντοίας πατρίδας (Λομβαρδοί, Φλαμανδοί, Γάλλοι, Γερμανοί, Ἰταλοί). Ἠκολούθουν δ' αὐτὸν ἄνδρεῖοι πολεμισταὶ καὶ εὐπατρίδαι ἐπιφανεῖς ἱππόται, πλὴν ἄλλων ὁ Γουλιέλμος Σαμπλίττης ἐκ τῆς Βουργουνδίας, ὁ Ὄθων Δελαρὸς ἐπίσης Γουργούνδιος, οἱ Φλαμανδοὶ Ἰάκωβος καὶ Νικόλαος Σαιντομέρ, ὁ Γερμανὸς Βερθόλδος Κατσενελλενβόγεν, ὁ μαρκήσιος Γουίδων Παλλαβιτσίνη, Ἰταλὸς ἀπὸ τὰ περίχωρα τῆς Πάρμας, ὁ Γάλλος Θωμᾶς Στρομογκοὺρ καὶ ὁ ἐκ Βερώνης Ραβανὸς Δελλακάρτσερη. Πρὸς ἐξύμνησιν τῶν ἄθλων αὐτοῦ ὁ βασιλεὺς τῆς Θεσσαλονίκης εἶχε μεθ' ἑαυτοῦ καὶ ἕνα τροβαδοῦρον ἀπὸ τὴν Προβηγκίαν.

Ὁ Λέων ὁ Σγουρός. Εἰς τὴν Ἑλλάδα μεγίστην δύναμιν εἶχεν ἀποκτήσει τότε ὁ ἐπιχώριος τοπάρχης Λέων Σγουρός, ὁ ὁποῖος ἤλπιζεν ὅτι θὰ ἠδύνατο ν' ἀντιτάξῃ τελεσφόρον ἀντίδρασιν ἐναντίον τῶν ἐπιδρομέων. Ὁ Σγουρὸς ἦτο κυρίαρχος τοῦ Ναυπλίου, τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Κορίνθου. Διὰ νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν δύναμίν του, ἐπετέθη ἐναντίον τῶν Ἀθηνῶν, τὰς ὁποίας ὑπερησπίσθη σθεναρῶς ὁ μητροπολίτης Μιχαὴλ Ἀκομινάτος, ἀδελφὸς τοῦ ἱστορικοῦ Νικήτα Ἀκομινάτου. Ὁ Σγουρός, ἀναγκασθεὶς νὰ ὑποχωρήσῃ ἐκ τῶν Ἀθηνῶν, κατέλαβε τὰς Θήβας, αἱ ὁποῖαι παρεδόθησαν εἰς αὐτόν, καὶ κατόπιν ἐξηκολούθησεν ἀκωλύτως τὴν πορείαν του πρὸς τὴν Λάρισαν. Ἐκεῖ συνήντησε τὸν φυγάδα αὐτοκράτορα Ἀλέξιον Γ' Ἄγγελον, ὁ ὁποῖος ἔδωκεν εἰς αὐτὸν σύζυγον τὴν θυγατέρα αὐτοῦ Εὐδοκίαν. Καὶ οὕτως ὁ Λέων Σγουρός, κύριος μεγάλου μέρους τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος καὶ συγγενὴς αὐτοκρατορικοῦ οἴκου, ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ ὑπέρμαχος τῆς βυζαντινῆς ἀνεξαρτησίας.

Ἡ κάθοδος τοῦ Βονιφατίου. Μετ' ὀλίγον ὁ βασιλεὺς τῆς Θεσσαλονίκης διῆλθε διὰ τῶν Τεμπῶν καὶ εἰσήλασεν εἰς τὴν Θεσσαλίαν. Ὁ Λέων Σγουρὸς ὑπεχώρησεν εἰς τὰς Θερμοπύλας, εἰς τὸ στενὸν ἐκεῖνο, εἰς τὸ ὁποῖον τοσάκις εἶχον τρέξει οἱ Ἕλληνες, διὰ νὰ ὑπερασπισθοῦν τὴν ἐλευθερίαν των ἐναντίον τῶν ἀπὸ βορρᾶ ἐρχομένων ἐπιδρομέων. Ὁ Βονιφάτιος κατέλαβε τὴν Λάρισαν καὶ ἔδωκεν αὐτὴν εἰς τὸν Λομβαρδὸν εὐπατρίδην Γουλιέλμον τὸν ἐπικληθέντα Λαρισαῖον ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ φεούδου αὐτοῦ. Εἰς τὸ θεσσαλικὸν τοῦτο φέουδον προσηρτήθη καὶ ἡ ἀξιόλογος πόλις Ἁλμυρός. Τὸ Βελεστῖνον, αἱ ἀρχαῖαι Φεραί, ἐδόθησαν εἰς τὸν Γερμανὸν κόμιτα Βερθόλδον Κατσενελλενβόγεν.

Μετὰ ταῦτα ὁ φραγκικὸς στρατός, διὰ τῶν Φαρσάλων καὶ τοῦ Δομοκοῦ, κατῆλθεν εἰς τὴν Λαμίαν καὶ ἐκεῖθεν ἐπροχώρησε πρὸς τὰς Θερμοπύλας. Ἀλλ' ὁ Λέων ὁ Σγουρὸς ἐπὶ τῇ θέᾳ τῶν σιδηροφράκτων Φράγκων ἱπποτῶν ἐτράπη εἰς φυγήν, διῆλθε τὸν Ἰσθμὸν καὶ ἔσπευσε νὰ ὀχυρωθῇ εἰς τὸν Ἀκροκόρινθον. Ὁ Βονιφάτιος, διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὰ στενὰ τῶν Θερμοπυλῶν, ἵδρυσε τὴν μαρκιωνίαν τῆς Βοδονίτζης, τὴν ὁποίαν ἀνέθηκεν εἰς τὸν Ἰταλὸν εὐπατρίδην Γουΐδωνα Παλλαβιτσίνη. Κατερχόμενος πρὸς νότον, ἐγκατέστησε καὶ ἄλλον ἀμυντικὸν σταθμὸν εἰς τὴν ἔνδοξον μετέπειτα Γραβιάν, τὴν ὁποίαν παρεχώρησεν ὡς τιμάριον εἰς τοὺς δύο ἀδελφοὺς Ἰάκωβον καὶ Νικόλαον Σαντομέρ. Παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Παρνασσοῦ ἵδρυσεν εἰς τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας Ἀμφίσσης τὴν βαρωνίαν τῶν Σαλώνων (Ἀμφίσσης).

Ἀφοῦ ἐγκατέστησεν ὁ Βονιφάτιος τοὺς νέους τούτους κυριάρχους εἰς καίρια μέρη τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ἐπροχώρησε πρὸς νότον ἀκολουθῶν τὴν σημερινὴν ἁμαξιτὸν ὁδόν. Ὁ λαὸς τῆς Βοιωτίας ὑπετάχθη ἀμέσως· αἱ Θῆβαι ἤνοιξαν τὰς πύλας αὐτῶν καὶ ἔπειτα αἱ Ἀθῆναι. Εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ἐγκατεστάθη φραγκικὴ φρουρά· τὸ πλούσιον θησαυροφυλάκιον τῆς μητροπόλεως ἐλαφυραγωγήθη, τὰ ἱερὰ σκεύη τῶν ἐκκλησιῶν ἀνηρπάγησαν καὶ τὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα μὲ τόσον πόθον εἶχε συλλέξει ὁ μητροπολίτης Ἀκομινάτος, διεσκορπίσθησαν. Ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας (ὁ Παρθενὼν) καθιερώθη εἰς τὴν λατινικὴν λατρείαν. Μὴ δυνάμενος ὁ μητροπολίτης ν' ἀνεχθῇ τὸ ἀξιοθρήνητον τοῦτο θέαμα, ἐγκατέλειψε τὴν πόλιν του καὶ ἐγκατεστάθη εἰς τὴν νῆσον Κέαν, ὅπου καὶ ἀπέθανε. Τὰς Θήβας καὶ τὰς Ἀθήνας μὲ τὰ Μέγαρα, μὲ τὰς περιοχάς των, παρεχώρησεν ὁ βασιλεὺς τῆς Θεσσαλονίκης εἰς τὸν πιστὸν συναγωνιστὴν αὐτοῦ Ὄθωνα Δελαρός, καὶ οὕτως ἱδρύθη τὸ γαλλικὸν δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ κατάκτησις τῆς χώρας ἕως τὸν Ἰσθμὸν καὶ ἡ διανομὴ τῶν φεούδων ὑπῆρξεν εὔκολος. Οἱ κάτοικοι τῶν νοτίων χωρῶν τῆς Ἑλλάδος δὲν εἶχον σοβαρὰς αἰτίας μίσους ἐναντίον τῶν σταυροφόρων. Τοὐναντίον τοὺς ἐπίεζεν αὐτοὺς ἡ τυραννία τοῦ Σγουροῦ. Ἄλλως τε οἱ κατακτηταὶ ἤρχοντο ὡς ἐπιεικεῖς κυρίαρχοι, διότι ἐκήρυττον ὅτι θὰ ἐξησφάλιζον εἰς τοὺς κατοίκους τὰς ἰδιοκτησίας αὐτῶν, τὰς τοπικὰς ἐλευθερίας, τοὺς νόμους καὶ τὴν ἐλευθέραν ἐξάσκησιν τῆς λατρείας των. Διὰ τοῦτο αἱ Θῆβαι, αἱ Ἀθῆναι, ἡ Χαλκὶς ἤνοιξαν εἰς αὐτοὺς χωρὶς δυσκολίαν τὰς θύρας. Κατόπιν οἱ Φράγκοι ἐπετέθησαν ἐναντίον τοῦ Σγουροῦ. Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἐτράπη εἰς φυγὴν παρὰ τὸν Ἰσθμὸν καὶ ἡ φραγκικὴ στρατιὰ διῃρέθη εἰς δύο μέρη, τὸ ἓν ἐστράφη ἐναντίον τοῦ Ναυπλίου ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Βονιφατίου, τὸ δὲ ἄλλο μέρος, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Δελαρός, ἐναντίον τῆς Κορίνθου. Καὶ ἡ μὲν πόλις τῆς Κορίνθου ἐκυριεύθη εὐκόλως. Ἀλλ' ὁ Ἀκροκόρινθος, τὸν ὁποῖον ὑπερασπίζετο ὁ ἴδιος ὁ Σγουρός, ἀντέταξε κραταρὰν ἀντίστασιν. Ὁ Σγουρὸς μάλιστα ἐπεχείρησε νυκτερινὰς ἐξόδους, κατὰ τὰς ὁποίας ἐφόνευσε πολλοὺς Φράγκους. Δὲν κατώρθωσεν ὅμως παρ' ὅλην τὴν γενναιότητα αὐτοῦ νὰ προλάβῃ τὴν κατάκτησιν τῆς Πελοποννήσου. Διότι, καθ' ὃν χρόνον μὲ γενναιότητα ὑπερησπίζετο τὰς κτήσεις αὐτοῦ, ἄλλη ἐπιδρομὴ ἐπήρχετο ἀπὸ τὰ νότια μέρη, ἀπὸ ὅπου οὐδεὶς ἀνέμενεν αὐτήν. Καθ' ὃν ὅμως χρόνον συνετελεῖτο ἡ κατάκτησις τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν, ὁ Βονιφάτιος ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πολιορκίαν τοῦ Ναυπλίου καὶ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, διὰ νὰ ὑπερασπισθῇ αὐτὴν ἐναντίον τοῦ τσάρου τῶν Βουλγάρων.

Αἱ μικραὶ φεουδαλικαὶ ἡγεμονίαι. Τοιουτοτρόπως μεταξὺ Θερμοπυλῶν καὶ τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου ἱδρύθησαν τέσσαρες μεγάλαι ἡγεμονίαι, ἡ Βοδονίτσα, τὰ Σάλωνα, ἡ Εὔβοια καὶ αἱ Ἀθῆναι μετὰ τῶν Θηβῶν. Ἱδρύθησαν δὲ καὶ ἄλλα μικρότερα φεουδαλικὰ κράτη, ὅπως ἡ ἡγεμονία τῆς Λαρίσης καὶ τοῦ Ἁλμυροῦ, τῆς ὁποίας ἡγεμὼν ἦτο ὁ Λομβαρδὸς Γουλιέλμος, ἡ ἡγεμονία τοῦ Βελεστίνου, ἤτοι τῶν Φερῶν τῆς Θεσσαλίας, τῆς ὁποίας ἄρχων ἦτο ὁ Βερθόλδος Κατσενελλενβόγεν, καὶ ἄλλαι τινές.

Ἡ μαρκιωνία τῆς Βοδονίτζης. Ἐκ τῶν μεγαλυτέρων φεουδαρχιῶν ἡ μαρκιωνία τῆς Βοδονίτζης, περιελάμβανε τὸ δυτικὸν μέρος τῆς Λοκρίδος καὶ εἶχεν ἕδραν τὸ ὁμώνυμον ἰσχυρὸν κάστρον, τὸ ὁποῖον ἔκειτο παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Μενδενίτσα, δύο ὥρας νοτιοανατολικῶς τῶν Θερμοπυλῶν, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν Φωκίδα. Τὸ κάστρον σῴζεται καὶ σήμερον καὶ εἶναι κομψότατον. Ἡ Βοδονίτζα παρεχωρήθη ὡς φέουδον ὑπὸ τοῦ Βονιφατίου τοῦ Μομφερρατικοῦ εἰς τὸν Ἰταλὸν ἱππότην Γουΐδωνα Παλλαβιτσίνη, ὁ ὁποῖος ἐπεκλήθη ὑποκοριστικῶς ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων Μαρκιζόπουλος. Ἡ τελευταία μαρκησία τῆς Βοδονίτζης ἦτο ἡ Γουλιέλμα Παλλαβιτσίνη, ἡ ὁποία ἔλαβεν εἰς δεύτερον γάμον τὸν ἐπιφανῆ Ἐνετὸν Νικόλαον Ζώρζην. Οὗτος, ἐλθὼν εἰς τὴν Βοδονίτζαν, ἀνέλαβε τὴν ἐξουσίαν εἰς τὰς στιβαρὰς χεῖράς του καὶ ἔγινεν ἀπὸ τοῦ 1235 ἀρχηγὸς νέας δυναστείας εἰς τὴν μαρκιωνίαν ταύτην, τῆς δυναστείας τῶν Ζώρζη. Ὁ τελευταῖος μαρκίων ἀπὸ τὸν οἶκον τῶν Ζώρζη

Digitized by Google

ἦτο ὁ Νικόλαος Β΄ Ζόρζης, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τὸ περίφημον κάστρον ἔπεσεν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων (1414) καὶ οὕτω κατελύθη ἡ μαρκιωνία τῆς Βοδονίτζης.

Ἡ κομιτεία τῶν Σαλώνων. Εἰς τὸν ἐπιφανῆ ἱππότην Θωμᾶν Στρομογκοὺρ ἐδόθη ἡ κομιτεία τῶν Σαλώνων, ὅπως ὠνομάσθη ἡ Ἄμφισσα ἀπὸ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Εἰς τὸ χρονικὸν τοῦ Γαλαξειδίου λέγεται ὅτι «ἕνας ἀπὸ τὴν Σκλονίκην Φράγκος βασιλέας ἐπῆρε καὶ τὰ Σάλωνα... καὶ ἀπὸ τότες λέγεται Σάλωνα, λεγάμενη ἀλλέως πρωτήτερα». Ὁ αὐθέντης τῶν Σαλώνων, ὅπως τὸν ὀνομάζει τὸ χρονικὸν τοῦ Μορέως, Θωμᾶς Α΄ Στρομογκοὺρ ἐξέτεινε τὸ κράτος αὐτοῦ ἕως τὸ Γαλαξείδιον καὶ ἔκαμε πολὺ ἰσχυρὰν τὴν κομιτείαν. Ἀργότερον, ὅτε ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Ἄγγελος ἐπεξέτεινε τὰς κτήσεις αὐτοῦ πρὸς νότον, ἦλθεν εἰς σύγκρουσιν μὲ τὸν κόμιτα τῶν Σαλώνων Θωμᾶν, ἐνίκησεν αὐτὸν εἰς μίαν μάχην παρὰ τὰ Σάλωνα, εἰς τὴν ὁποίαν ἐφονεύθη καὶ αὐτὸς ὁ ἐπιφανὴς Γάλλος ἄρχων.

Οἱ κόμιτες τῶν Σαλώνων ἦσαν ὑποτελεῖς εἰς τὸν πρίγκιπα τῆς Ἀχαΐας, ὅπως καὶ ὁ μαρκίων τῆς Βοδονίτζης ἀκόμη καὶ ὁ μέγας κῦρις τῶν Ἀθηνῶν. Διὰ τοῦτο ὁ μέγας κῦρις Γουΐδων Α΄, ὁ αὐθέντης τῶν Σαλώνων, καὶ ὁ μαρκίων τῆς Βοδονίτζης προσεπάθησαν νὰ γίνουν ἀνεξάρτητοι, ἀλλ' ὁ πρίγκιψ Γουλιέλμος Βιλλαρδουῖνος ἐπολέμησε καὶ ἐνίκησεν αὐτούς. Ἔκτοτε ἡ κομιτεία τῶν Σαλώνων ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι φέουδον τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἀχαΐας ἕως τὸ 1310. Μετὰ τὴν μάχην τῆς Πελαγονίας (1259), κατὰ τὴν ὁποίαν ἡττήθη ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου καὶ οἱ σύμμαχοι Φράγκοι ἡγεμόνες, ἤρχισε νὰ καταπίπτῃ ἐν γένει ἡ δύναμις τῶν ἐν Ἑλλάδι φραγκικῶν ἡγεμονιῶν, ἰδιαιτέρως δὲ ἡ κομιτεία τῶν Σαλώνων ἔχασε τὴν δύναμιν αὐτῆς, διότι ὁ νικητὴς τῆς ἐν Πελαγονίᾳ μάχης Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος ἔδωκεν εἰς τὸν υἱὸν τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου, τὸν νόθον Ἰωάννην, τὴν κυριαρχίαν τῶν Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης), ἐπεξέτεινε δὲ οὗτος τὸ κράτος αὐτοῦ μέχρι τοῦ Γαλαξειδίου. Ὁ τελευταῖος ἐκ τῶν Στρομογκοὺρ ἦτο ὁ Θωμᾶς ὁ Γ΄, ἀνὴρ μεγάλης συνέσεως, ἐπὶ τοῦ ὁποίου οἱ τυχοδιῶκται πολεμισταὶ Καταλανοὶ κατέλαβον τὸ γαλλικὸν δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν. Ἔκτοτε τὸ φραγκικὸν κράτος τῶν Σαλώνων ἔγινε καταλανικὸν φέουδον, ἐκυριάρχησαν δὲ εἰς τὰ Σάλωνα καὶ τὸ Λιδωρίκιον κυρίαρχοι ἐκ τοῦ ἀραγωνικοῦ οἴκου τοῦ βασιλέως τῆς Σικελίας Φρειδερίκου Β΄. Ὁ τελευταῖος ἐκ τούτων Λουδοβῖκος ἀπέθανε τῷ 1332 καὶ ἀφῆκε τὴν κομιτείαν τῶν Σαλώνων εἰς τὴν σύζυγόν του Ἑλένην Καντακουζηνήν, ἀνεψιὰν τοῦ αὐτοκράτορος Ματθαίου καὶ θυγατέρα τοῦ δεσπότου Ἰωάννου. Ὅτε τῷ 1393 ὁ σουλτᾶνος Βαγιαζὶτ ἐπῆλθε κατὰ τῆς βορείου Ἑλλάδος, οἱ Φράγκοι φεουδάρχαι ἔσπευδον νὰ παραδίδουν εἰς αὐτὸν ἐκ φόβου τὰ κάστρα των. Τότε ἔγινε διὰ προδοσίας καὶ ἡ παράδοσις τῶν Σαλώνων. Τὸ ἐπεισόδιον τῆς παραδόσεως μνημονεύει καὶ ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ἀναφέρει δὲ αὐτὸ παρηλλαγμένον καὶ τὸ χρονικὸν τοῦ Γαλαξειδίου. Ἀπὸ τοῦ 1394 Τοῦρκος διοικητὴς ἐγκατεστάθη εἰς τὰ Σάλωνα, τὴν παλαιὰν ἱστορικὴν πόλιν Ἄμφισσαν. Ὁ δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ Θεόδωρος Παλαιολόγος ἐπῆλθεν ἐναντίον τῶν Τούρκων, ἐνίκησεν αὐτοὺς καὶ ἀπηλευθέρωσε τὰ Σάλωνα, τὸ Γαλαξεῖδι καὶ ἄλλας μικροτέρας πόλεις. Ἀλλ' εἰς τὴν γειτονικὴν Θεσσαλίαν ἐκυριάρχει ἤδη ὁ Ἐβρενὸς πασᾶς, καὶ διὰ τοῦτο ὁ δεσπότης Θεόδωρος ἠναγκάσθη τῷ 1404 νὰ πωλήσῃ τὰ Σάλωνα, τὸ Λιδωρίκι, τὸ Γαλαξεῖδι, την Βιτρινίτσαν καὶ τὴν βαρωνίαν τῆς Λαμίας (Ζητουνίου) εἰς τοὺς Ἰωαννίτας ἱππότας τῆς Ρόδου. Οἱ κάτοικοι ὅμως ἐξηγέρθησαν ἐναντίον τῶν ἱπποτῶν, ὅτε οὗτοι ἐνεφανίσθησαν διὰ νὰ παραλάβουν τὰς χώρας. Μετ' ὀλίγον (1410) ἐπανῆλθον πάλιν οἱ Τοῦρκοι εἰς τὰ Σάλωνα. Κατὰ τὸ 1435 ὁ τελευταῖος δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος συνεκέντρωσε στρατὸν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν χωρῶν τούτων ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ δὲν ἐπροχώρησε πέραν τοῦ Ἰσθμοῦ, διότι ὁ δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν Νέριος Β΄ συνεμάχησε μὲ τοὺς Τούρκους, οἱ ὁποῖοι ἐπήρχοντο ἤδη κατὰ τῆς Πελοποννήσου.

Τὰ σπουδαιότερα φραγκικὰ κράτη, ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἔσχον καὶ βίον ἱστορικὸν ἀξιόλογον ὁπωσδήποτε καὶ ἐπίδρασίν τινα εἰς τὸν βίον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὰ τέλη τοῦ μεσαίωνος, ἦσαν τὰ δύο γαλλικὰ κατ' ἀρχὰς κράτη, τὸ δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸ ἀκόμη σπουδαιότερον πριγκιπᾶτον τῆς Πελοποννήσου.

Τὸ φραγκικὸν δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν. Γάλλος αὐθέντης ἐκ τῆς Ἄνω Βουργουνδίας, ὁ Ὄθων Δελαρὸς (de la Roche), εἶχε διακριθῆ κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῷ 1204. Εἰς τοῦτον ὁ Βονιφάτιος ἔδωκε τὸ μέγα φέουδον τῆς Βοιωτίας, τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Μεγαρίδος, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε τὸ δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ἕδρα τοῦ δουκάτου ἦσαν ἄλλοτε αἱ Ἀθῆναι καὶ ἄλλοτε αἱ Θῆβαι. Τὸ ἱδρυθὲν φραγκικὸν κράτος **ἦτο δουκᾶτον.** Ὁ Ὄθων ὀνομάζεται εἰς τὰ ἔγγραφα κύριος τῶν Ἀθηνῶν, Dominus Athenarum, Sire d'Athènes, οἱ δ' Ἕλληνες τοῦ μεσαίωνος τὸν ἔλεγον μέγαν κῦριν (ἐξ οὗ καὶ μεγαλοκυρᾶτον ἐλέγετο τὸ κράτος).

Τὸ φραγκικὸν δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἔμεινε πάντοτε ὑπὸ Γάλλους δυνάστας. Ἡ ἱστορία αὐτοῦ διαιρεῖται εἰς τρεῖς περιόδους, αἱ ὁποῖαι διακρίνονται ἀλλήλων καὶ κατὰ τὴν ἐθνικότητα τῶν δυναστειῶν. Κατὰ τὴν πρώτην περίοδον δυναστεύουν Γάλλοι αὐθένται, κατὰ τὴν δευτέραν Καταλανοὶ καὶ κατὰ τὴν τρίτην Ἰταλοί. Τὸ δουκᾶτον λοιπὸν ὑπῆρξε διαδοχικῶς γαλλικὸν (1204—1311), ἱσπανικὸν (1311—1385), τέλος ἰταλικὸν (1385—1456).

Ἡ ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν τῆς ἐποχῆς τῆς φραγκοκρατίας παρέχει μεγάλας καὶ αὐτόχρημα ρωμαντικὰς ἐκπλήξεις. Βουργούνδιος εὐπατρίδης ἱδρύει γαλλικὴν δυναστείαν εἰς τὴν πόλιν ταύτην τῶν σοφῶν καὶ τῶν καλλιτεχνῶν, ἔπειτα πολεμικὸν στῖφος ἀνδρείων Ἱσπανῶν τυχοδιωκτῶν πολεμιστῶν ἱδρύει ἱσπανικὸν δουκᾶτον ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς Ἀκροπόλεως, καὶ τέλος Φλωρεντῖνος τραπεζίτης, δεινὸς οἰκονομολόγος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, παραλαμβάνει τὴν κλεῖδα τῆς Ἀκροπόλεως παρὰ γενναίου Ἱσπανοῦ στρατιώτου.

Ὁ Ὄθων Δελαρός. Ὁ Βουργούνδιος εὐπατρίδης, μόλις ἔγινε κύριος τῶν Ἀθηνῶν, ἐγκατεστάθη, ὡς φαίνεται, εἰς τὴν Ἀκρόπολιν. Ἴσως πρωτεύουσα αὐτοῦ ἦσαν αἱ Θῆβαι, ἡ σημαντικωτάτη πόλις τοῦ κράτους αὐτοῦ. Καὶ ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν, τὸ κάστρον Sethines, ὡς ὠνομάσθη, καὶ ἡ Καδμεία τῶν Θηβῶν εἶχον ἑκατέρα ἴδιον φρούραρχον, ὡς καὶ ἰδιαίτερον Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον.

Ἡ ἐν Ἀθήναις αὐλὴ τοῦ Ὄθωνος Δελαρὸς ἦτο ὀλιγώτερον λαμπρὰ ἀπὸ τὴν αὐλὴν τοῦ πρίγκιπος τοῦ Μορέως. Διότι ἐπίσημοι εὐγενεῖς δὲν περιεστοίχισαν τὸν Ὄθωνα, δυνάμενοι νὰ λάβουν βαρωνίας. Ἐνῷ εἰς τὸ πριγκιπᾶτον τοῦ Μορέως ὑπῆρχον πλεῖστοι ἐπιφανεῖς ἱππόται καὶ διὰ τοῦτο τὸ πριγκιπᾶτον διῃρέθη εἰς πολλὰς βαρωνίας. Ὁ Δελαρὸς δὲν εἶχε πλησίον αὐτοῦ παρὰ μόνον ἕνα ἐξέχοντα εὐπατρίδην, τὸν ἀρχηγὸν τοῦ μεγάλου οἴκου τῶν Σαὶντ-Ὀμέρ. Ἀλλ' ὁ οἶκος τοῦ Δελαρὸς ἔγινεν ἀρκετὰ πολυπληθής, διότι ὁ ἴδιος ἐνυμφεύθη, ὀλίγον μετὰ τὴν ἄφιξιν αὐτοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὴν ἐκ τῆς Βουργουνδίας εὐγενῆ Ἰσαβέλλαν, ἦλθον δ' εὐγενεῖς καὶ ἀπὸ διαφόρους ἄλλους βουργουνδικοὺς οἴκους. Τινὲς ἐκ τούτων ἔλαβον, ὡς φαίνεται, καὶ ἰδίας κτήσεις εἰς τὸ δουκᾶτον. Εἷς ἐκ τῶν ἀνεψιῶν του, ὁ Γουΐδων, ἔγινε διοικητὴς τῶν Θηβῶν. Ὁπωσδήποτε ἔγινε καὶ ἐνταῦθα φεουδαρχική τις μεταρρύθμισις. Οἱ κατακτηταὶ ἐθεωρήθησαν ὡς οἱ κυρίαρχοι τῆς χώρας, φέουδά τινα διενεμήθησαν εἰς τοὺς ἱππότας, ἐπίσης καὶ εἴς τινας ἐπιχωρίους. Οἱ ἀστοί, οἱ μετερχόμενοι τὰς τέχνας, ἐθεωρήθησαν ἐλεύθεροι, ἰδίως οἱ ἐπιχώριοι ἄρχοντες. Ὁ πτωχὸς ὅμως λαὸς ἀπέβη διὰ τῆς κατακτήσεως δουλοπάροικος, ἐπίμορτος καλλιεργητὴς τῶν φεουδαλικῶν κτημάτων. Ὅλοι ὑπήγοντο εἰς τοὺς φεουδαλικοὺς νόμους καὶ τὰ φραγκικὰ δικαστήρια. Ἡ γαλλικὴ ἔγινεν εὐθὺς ἀμέσως ἡ ἐπίσημος γλῶσσα. Φυσικὰ ὅμως καὶ οἱ ἄρχοντες ἐξεμάνθανον τὴν ἑλληνικήν, καὶ οἱ Ἕλληνες ἐξηκολούθησαν νὰ ὁμιλοῦν τὴν γλῶσσαν τῶν προγόνων των. Ἐν τούτοις ἡ φεουδαλικὴ διοργάνωσις τοῦ δουκάτου δὲν ἔφθασεν εἰς τὴν τελειότητα καὶ τὴν λαμπρότητα τῆς φεουδαλικῆς διοργανώσεως τοῦ πριγκιπάτου τοῦ Μορέως.

Τὸ γαλλικὸν δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν ἦτο ἀρκετὰ μέγα. Περιελάμβανε τὴν Ἀττικήν, τὴν Βοιωτίαν, τὴν Μεγαρίδα, τὰς ὀχυρὰς πόλεις Ἄργος καὶ Ναύπλιον καὶ μέρος τῆς ἀρχαίας Λοκρίδος.

Ἡ διοίκησις τοῦ Ὄθωνος ὑπῆρξεν ἐπιεικής. Μόνον τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ἔφερον κάποιαν σύγχυσιν, μικροτέραν ὅμως παρὰ εἰς ἄλλας χώρας τῆς Ἑλλάδος. Καὶ αἱ Ἀθῆναι καὶ αἱ Θῆβαι ἦσαν ἕδραι Λατίνων ἀρχιεπισκόπων. Εἰς τὴν κατοικίαν τοῦ Ἀκομινάτου, παρὰ τὴν μεγαλοπρεπῆ ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τῆς Ἀθηνιωτίσσης (εἰς τὸν Παρθενῶνα), ἐγκατεστάθη ὡς ἀρχιεπίσκοπος ὁ Γάλλος Βεράρδος, καὶ ἡ ἀθηναϊκὴ λατινικὴ Ἐκκλησία ἔλαβε διοίκησιν σύμφωνον μὲ τὸ καταστατικὸν τῆς Ἐκκλησίας τῶν Παρισίων. Εἰς τὸν θρόνον τῶν Ἀθηνῶν ὑπήγοντο κατ' ἀρχὰς ἕνδεκα ἐπισκοπαί. Μεταξὺ τῶν κτήσεων τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν ἀναφέρονται καὶ αἱ ἑξῆς γνωστότεραι: ἡ μονὴ τῆς Καισαριανῆς Sancti Siriani), τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου (τοῦ Κυνηγοῦ), τῶν Ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ τῶν Ἀναργύρων. Ὡρίσθη δὲ νὰ εἶναι ἡ Ἐκκλησία ἀπηλλαγμένη φόρων καὶ νὰ ἔχῃ καὶ ἄλλα προνόμια. Ἀλλ' ὁ Ὄθων Δελαρός, ὅπως καὶ ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ Γουΐδων ἀργότερα, περιώρισαν τὰ προνόμια τοῦ λατινικοῦ κλήρου καὶ μάλιστα ἔβαλαν χεῖρα καὶ εἰς τὰς προσόδους αὐτοῦ. Ὁ ὀρθόδοξος κλῆρος ὑφίστατο πολλὰς πιέσεις καὶ οἱ «παπᾶδες», ὅπως ἐλέγοντο οἱ Ἕλληνες ἱερεῖς, διήρχοντο τότε ἐποχὴν δυστυχίας.

Τὰ ἱεροπολεμικὰ τάγματα. Σπουδαιότερον γεγονὸς εἶναι ἡ ἐγκατάστασις εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἱεροπολεμικῶν ταγμάτων καὶ μοναχῶν ἐκ τῆς Δύσεως. **Ἡ σπουδαιοτέρα μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ** παρὰ τὴν Λεβάδειαν ἐδόθη εἰς ἡγούμενον καὶ ἱερεῖς ἐκ τοῦ Παναγίου Τάφου. Οἱ Ἰωαννῖται ἱππόται εἶχον κτήσεις πλησίον τῶν Θηβῶν καὶ εἰς τὴν Θεσσαλίαν, οἱ δὲ Ναΐται παρὰ τὰς Θήβας καὶ εἰς τὴν Λαμίαν. Ἀργότερον ἐγκατεστάθησαν εἰς Ἑλλάδα οἱ Φρεμενούριοι (Μινωρῖται, Frères Mineurs), οἱ Φραγκισκανοὶ καὶ ἄλλοι. Ὁ Ὄθων Δελαρὸς ἔδωκε τὴν ὡραίαν μονὴν τοῦ Δαφνίου παρὰ τὰς Ἀθήνας εἰς τοὺς Βουργουνδίους μοναχοὺς Κιστερκίους. Εἰς τὸ Δαφνίον, τὸ ὁποῖον οἱ Φράγκοι ὠνόμασαν Dalphino ἢ Dalphinet, ἐτάφη ὁ τελευταῖος ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Δελαρὸς δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Ὄθων Δελαρὸς διετέλεσεν ἡγεμὼν τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη. Περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου αὐτοῦ ᾐσθάνθη νοσταλγίαν καὶ ἠθέλησε νὰ διέλθῃ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς τὴν πατρίδα του, τὴν ὁποίαν οὐδέποτε εἶχε λησμονήσει. Τῷ 1225 ἀνεχώρησεν εἰς τὴν Βουργουνδίαν μετὰ τῆς συζύγου του καὶ τῶν δύο υἱῶν του, ἀφῆκε δὲ διάδοχον εἰς τὰς ἐν Ἑλλάδι κτήσεις αὐτοῦ τὸν ἀνεψιόν του Γουΐδωνα.

Ἡ ἡγεμονία τοῦ Γουΐδωνος Α΄. Κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον αἱ Θῆβαι, ἡ Λεβάδεια, ἡ Χαλκὶς εὑρίσκοντο εἰς πολὺ μεγαλυτέραν ἀκμὴν ἀπὸ τὰς Ἀθήνας, αἱ ὁποῖαι σπανίως ἀναφέρονται. Διὰ τοῦτο ὁ διάδοχος τοῦ Ὄθωνος Γουΐδων ὁ Α΄ εἶχεν ἕδραν τὰς Θήβας, τῶν ὁποίων τὸ ἥμισυ περιῆλθε διὰ τοῦ γάμου ἀνεψιᾶς τοῦ Ὄθωνος εἰς τὸν Βελὰν Σαιντομέρ. Τὸ ὄνομα τοῦ περιφήμου τούτου φλαμανδικοῦ οἴκου διεσώθη ἕως σήμερον εἰς τὸν σῳζόμενον ἐν Θήβαις πύργον Σανταμέρη καὶ εἰς τὸ ὁμώνυμον χωρίον τῆς Πελοποννήσου. Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ὡς πρωτεύουσα δύο σπουδαίων φεουδαρχικῶν οἴκων αἱ Θῆβαι ἀνῆλθον εἰς μεγάλην εὔκλειαν. Εἰς τὴν πόλιν ταύτην ἤκμαζεν ἀκόμη ἡ περίφημος βιομηχανία τῆς μετάξης, κατῴκουν δὲ αὐτὴν καὶ ἔμποροι Ἰουδαῖοι καὶ Γενουαῖοι. Ἡ ἡγεμονία τοῦ Γουΐδωνος ὑπῆρξεν εἰρηνικὴ καὶ λίαν ἐπιεικὴς διὰ τοὺς Ἕλληνας.

Ἡ φιλοδοξία ὅμως τοῦ πρίγκιπος Γουλιέλμου Βιλλαρδουΐνου, τοῦ ὁποίου τὸ πριγκιπᾶτον εἶχε φθάσει εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς δυνάμεώς του, προεκάλεσε μέγαν πόλεμον μεταξὺ τῶν Φράγκων φεουδαρχῶν. Ὁ θεῖος τοῦ Γουΐδωνος Ὄθων Δελαρὸς εἶχε βοηθήσει τὸν Γοδοφρεῖδον Βιλλαρδουῖνον εἰς τὰς κατακτήσεις του καὶ εἰς ἀνταπόδοσιν εἶχε λάβει ὡς φέουδον τὸ Ἄργος καὶ τὸ Ναύπλιον. Ὡς πρὸς τὰ δύο λοιπὸν ταῦτα φέουδα ὁ Γουΐδων ἦτο ὑποτελὴς τοῦ πρίγκιπος τῆς Ἀχαΐας. Ὁ πρίγκιψ τοῦ Μορέως Γουλιέλμος εἶχε περιπλακῆ εἰς πόλεμον ἐναντίον τῶν βαρώνων τῆς Εὐβοίας καὶ τῶν συμμάχων αὐτῶν Ἑνετῶν. Εἶχε δὲ τὴν ἀξίωσιν ὅτι ἡ Ἀττικὴ καὶ ἡ Βοιωτία, ἡ μαρκιωνία τῆς Βοδονίτζης καὶ αἱ τρεῖς βαρωνίαι τῆς Εὐβοίας ἦσαν ὑποτελεῖς εἰς αὐτόν, καὶ οὕτως ὁ Γουλιέλμος Βιλλαρδουῖνος θὰ ἦτο ἀνώτατος ἐπικυρίαρχος ὅλων τῶν ἐν Ἑλλάδι φραγκικῶν πολιτειῶν. Ἀλλ' ὁ Γουΐδων Α΄ ἠρνήθη νὰ βοηθήσῃ τὸν δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν, ἐπηκολούθησε δὲ πόλεμος μεταξὺ τοῦ δουκὸς καὶ τοῦ πρίγκιπος. Ἑκάτερος τῶν δύο μεγάλων ἡγεμόνων εἶχε σπουδαίους συμμάχους, τοὺς ἄλλους κυριάρχους τῆς Ἑλλάδος· ὁ Γουΐδων τοὺς αὐθέντας τῶν Σαλώνων, τῆς Εὐβοίας, τοὺς Ἑνετοὺς καὶ αὐτὸν τὸν βαρῶνον τῆς Καρυταίνης ἐν Πελοποννήσῳ, ὁ δὲ Γουλιέλμος τοὺς Γενουαίους καὶ τὸν αὐθέντην τῆς Καρύστου. Ἀφοῦ τῷ 1258 ὁ πρίγκιψ τῆς Πελοποννήσου ἐπεθεώρησε τὸν στρατόν του εἰς τὸ Νύκλι, πλησίον τῆς ἀρχαίας Τεγέας, διέβη τὸν Ἰσθμὸν καὶ συνήντησε τὸν στρατὸν τοῦ Γουΐδωνος εἰς τὸ στενὸν τοῦ ὄρους Καρύδη, τὸ ὁποῖον ἔκειτο τρεῖς ὥρας πρὸς βορρᾶν τῶν Μεγάρων. Ἐκεῖ συνεκροτήθη μεγάλη μάχη μεταξὺ τῶν φραγκικῶν δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος. Ὁ μέγας κῦρις τῶν Ἀθηνῶν κατετροπώθη καὶ ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ μετὰ τῶν συμμάχων του εἰς τὰς Θήβας, ὅπου παρηκολούθησεν αὐτὸν ὁ πρίγκιψ τοῦ Μορέως. Ὁ Γουΐδων ἠναγκάσθη νὰ ὑποσχεθῇ ὅτι θὰ παρουσιασθῇ ἐνώπιον τῆς κούρτης, δηλαδὴ τῆς δικαστικῆς συνελεύσεως τῶν βαρώνων τῆς Ἀχαΐας. Ἡ κούρτη συνῆλθεν εἰς τὸ Νύκλι, ἀλλ' οἱ βαρῶνοι τοῦ Μορέως ἠρνήθησαν νὰ καταδικάσωσι τὸν Γουΐδωνα, διότι δὲν ἦσαν ὁμότιμοι καὶ ἐπομένως δὲν ἠδύναντο νὰ γίνουν δικασταὶ αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ὑπεστήριξαν ὅτι πρέπει νὰ ὑποβληθῇ ἡ ὑπόθεσις εἰς τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας Λουδοβῖκον Θ΄, τὸν ἱπποτικώτατον μονάρχην, ὁ ὁποῖος ἦτο ὁ φυσικὸς προστάτης τῶν Γάλλων βαρώνων τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ βασιλεὺς ἀπεφάνθη ὅτι ὁ Γουΐδων ὤφειλεν ὑποτέλειαν εἰς τὸν πρίγκιπα τοῦ Μορέως μόνον διὰ τὸ Ἄργος καὶ τὸ Ναύπλιον, τότε δὲ λέγεται ὅτι ἀπένειμεν εἰς αὐτὸν τὸν τίτλον δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν, τίτλον ὁ ὁποῖος ἔγινε περιώνυμος εἰς τὴν λογοτεχνίαν καὶ τὴν ἱστορίαν.

Εἰς τὸ μεταξὺ συνέβησαν μεγάλα γεγονότα: ἡ ἧττα τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου καὶ τοῦ συμμάχου αὐτοῦ πρίγκιπος τοῦ Μορέως ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου εἰς τὴν ἐν Πελαγονίᾳ μάχην (1259), ἡ αἰχμαλωσία τοῦ Γουλιέλμου καὶ τῶν βαρώνων τοῦ Μορέως καὶ ἡ κατ' ἀκολουθίαν τῆς **αἰχμαλωσίας ἀπόδοσις** εἰς τὸν αὐτοκράτορα κά-

Digitized by Google

στρων τῆς Λακωνίας, συγχρόνως ἡ ἐπανίδρυσις τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου. Καὶ οὕτω κατὰ τὸν θάνατον Γουΐδωνος εἶχε μὲν κολοβωθῆ ἡ δύναμις τοῦ πριγκιπάτου τῆς Πελοποννήσου, εἶχεν ὅμως κατορθώσει ὁ Γουΐδων νὰ παραδώσῃ εἰς τὸν υἱόν του Ἰωάννην ἐξουσίαν μεγαλυτέραν ἀπὸ τὰς ἄλλας φραγκικὰς ἐν Ἑλλάδι, ὡς καὶ τὸν ἐπίζηλον τίτλον τοῦ δουκός.

Ἰωάννης Δελαρὸς (1264—1275). Ὁ διάδοχος τοῦ Γουΐδωνος παρέλαβε παρὰ τοῦ πατρός του ὄχι μόνον τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ δουκός, ἀλλὰ καὶ μεγάλην ἐξουσίαν, μεγαλυτέραν πάσης ἄλλης τῶν ἐν Ἑλλάδι φραγκικῶν ἡγεμονιῶν. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Β' (1271), τὸ ἰσχυρὸν ἠπειρωτικὸν δεσποτᾶτον ἤρχισε νὰ διαλύεται. Ὁ πρεσβύτερος υἱὸς αὐτοῦ Νικηφόρος Α' παρέλαβε τὴν παλαιὰν Ἤπειρον, τὴν Ἀκαρνανίαν καὶ Αἰτωλίαν, ὁ δὲ νόθος υἱὸς τοῦ Μιχαὴλ Ἰωάννης ἐγκαθιδρύθη εἰς τὰς μεσαιωνικὰς Νέας Πάτρας (τὴν νῦν Ὑπάτην). Οἱ Φράγκοι ἐκ παρανοήσεως τοῦ οἰκογενειακοῦ αὐτοῦ ὀνόματος Δούκας τὸν ὠνόμαζον δοῦκα τῶν Νέων Πατρῶν, ὁ δὲ αὐτοκράτωρ ἀπένειμεν εἰς αὐτὸν τὴν προσωνυμίαν τοῦ σεβαστοκράτορος. Ἀλλὰ μετ' ὀλίγον αἱ σχέσεις τοῦ αὐτοκράτορος μὲ τὸν σεβαστοκράτορα διεκόπησαν. Ὁ αὐτοκράτωρ ἔστειλε στρατὸν ἐναντίον του καὶ ὁ Ἰωάννης ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ πρὸς βοήθειαν εἰς τὰς Θήβας, τὴν πρωτεύουσαν τοῦ ὁμωνύμου δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Ἰωάννου. Πλησίον τῶν Νέων Πατρῶν συνεκρούσθη ὁ δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴν στρατιὰν καὶ ἐνίκησεν αὐτὴν κατὰ κράτος καὶ ἀντὶ τῆς βοηθείας ἔδωκεν εἰς τὸν νεώτερον ἀδελφὸν τοῦ δουκὸς Γουλιέλμον ὡς σύζυγον τὴν κόρην αὐτοῦ Ἑλένην. Εἰς τὸν Γουλιέλμον Δελαρὸς ἐδόθησαν, ὡς προίξ, ἡ Λαμία, τὸ Γαρδίκι, ἡ Γραβιὰ καὶ τὸ Σιδηρόκαστρον, καὶ οὕτω ἡ δύναμις τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν ἐπεξετάθη μέχρι τῆς Θεσσαλίας. Ἀργότερον ὅμως ὁ δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν ἐνικήθη εἰς τὴν μάχην τοῦ Ὠρεοῦ καὶ συνελήφθη αἰχμάλωτος. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐφάνη γενναῖος καὶ ἀπέλυσεν ἀντὶ ὀλίγων λύτρων τὸν δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν, διότι ἐφοβεῖτο τὴν συμμαχίαν αὐτοῦ μὲ τὸν βασιλέα τῆς Νεαπόλεως καὶ Σικελίας Κάρολον τὸν Ἀνδεγαυϊκόν, ὁ ὁποῖος παρεσκεύαζεν ἐκστρατείαν ἐναντίον τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ Γουλιέλμος καὶ ὁ Γουΐδων Β'. Τὸν Ἰωάννην διεδέχθη ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Γουλιέλμος Δελαρός, ὁ ὁποῖος ἐξελέγη βάϊλος τῆς Ἀχαΐας, ἤτοι ἐπίτροπος τοποτηρητὴς τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως Καρόλου Β', ἐπικυριάρχου τοῦ πριγκιπάτου τῆς Πελοποννήσου, διότι ὁ δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν ἦτο ὁ πρωτεύων ἀνὴρ τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι Φράγκων ἡγεμόνων.

Τὸν Γουλιέλμον Δελαρὸς διεδέχθη (1278) ὁ υἱὸς αὐτοῦ Γουΐδων Β'. Ἐπειδὴ δὲ οὗτος ἦτο ἀνήλικος, ἀνέλαβε τὴν κηδεμονίαν ἡ Ἑλληνὶς μήτηρ αὐτοῦ Ἑλένη, θυγάτηρ τοῦ δουκὸς τῶν Νέων Πατρῶν Ἰωάννου. Καὶ οὕτω μετὰ ξενοκρατίαν 80 ἐτῶν Ἑλληνὶς δούκισσα ἐκυβέρνα τὰς Ἀθήνας. Εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ Μορέως διεδέχθη τὸν Γουλιέλμον ὁ ἐξ ἡμισείας δυνάστης τῶν Θηβῶν Νικόλαος Β' Σαιντομέρ. Ὁ Σαιντομὲρ ἔκτισεν εἰς τὴν Καδμείαν τῶν Θηβῶν λαμπρότατον κάστρον, τοῦ ὁποίου σῴζεται ἕως σήμερον εἷς ἐκ τῶν πύργων. Τὸ κάστρον τοῦτο εἶχε μεγάλας αἰθούσας καὶ οἱ τοῖχοι αὐτοῦ ἐκοσμοῦντο διὰ τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπεικόνιζον τὴν κατάκτησιν τῆς Παλαιστίνης ὑπὸ τῶν Φράγκων.

Κατὰ τὴν ἐνηλικίωσιν τοῦ Γουΐδωνος Β' ἐτελέσθη ἑορτὴ τῷ 1294 ἐν Θήβαις. Ὁ Γουΐδων Β' εἶχε κατασιήσει γνωστὸν εἰς τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν καὶ εἰς τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου ὅτι ὁστισδήποτε ἤθελε προσέλθει εἰς τὴν ἑορτὴν ἔμελλε νὰ λάβῃ παρ' αὐτοῦ δῶρα καὶ φιλοφρονήματα, «ἐπειδὴ ἦτο εἷς ἐκ τῶν εὐγενεστάτων ἀνδρῶν εἰς ὅλην τὴν Ρωμανίαν, ἂν καὶ δὲν ἦτο βασιλεύς». Ἐτελέσθη λειτουργία εἰς τὴν μητροπολιτικὴν ἐκκλησίαν ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θηβῶν ἐν μέσῳ τῶν λαμπροτάτων ἱπποτῶν τῆς φραγκικῆς Ρωμανίας. Καὶ τότε ὁ Γουΐδων ἐκάλεσε νεαρὸν ἱππότην ἐξ Εὐβοίας, τὸν Βονιφάτιον τὸν Βερωναῖον, διὰ νὰ περιβάλῃ αὐτὸν τὰ σήματα τῆς ἱππωσύνης καὶ ἐχάρισεν εἰς αὐτὸν πολλὰ κάστρα καὶ κτήματα. Εἰς τὸν Γουΐδωνα εἶχε δοθῆ, τῷ 1296, καὶ ἡ ἐπιτροπεία τοῦ ἑλληνικοῦ δουκάτου τῶν Νέων Πατρῶν διὰ διαθήκης τοῦ διαδόχου τοῦ Ἰωάννου Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος ἠθέλησε τοιουτοτρόπως νὰ ὑπερασπισθῇ τὴν Θεσσαλίαν ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐναντίον τῆς φιλοδόξου δεσποίνης τῆς Ἠπείρου Ἄννης. Οἱ φόβοι τοῦ ἀποθανόντος Κωνσταντίνου ἀπεδείχθησαν ταχέως δεδικαιολογημένοι διότι ἡ δέσποινα Ἄννα κατέλαβε τὸ κάστρον Φανάριον τῆς Θεσσαλίας. Καὶ τότε ὁ Γουΐδων ἐκάλεσεν εἰς βοήθειαν τοὺς ὑποτελεῖς καὶ φίλους αὐτοῦ καὶ ἐξεστράτευσε μὲ λαμπρὰν στρατιὰν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ Φαναρίου.

Τόσον μεγάλη ἦτο ἡ δύναμις καὶ ἡ ἐπιβολὴ τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν, ὥστε ὁ ἐπικυρίαρχος Φίλιππος ἡγεμὼν τοῦ Τάραντος διώρισε βάϊλον αὐτοῦ (ἐπίτροπον) ἐν Ἀχαΐᾳ τὸν δοῦκα τὸν Ἀθηνῶν Γουΐδωνα Β'. Ὁ δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν ἦτο ὁ ἀξιολογώτατος πάντων τῶν συγχρόνων ἐν Ἑλλάδι Φράγκων φεουδαρχῶν. Ἄλλως τε εἶχε λάβει σύζυγον τὴν πρεσβυτέραν κόρην τῆς Ἰσαβέλλης Βιλλαρδουΐνου, καὶ οὕτω συνεδέετο μὲ τὸν πριγκιπικὸν οἶκον τῶν Βιλλαρδουΐνων. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἰδίως (περὶ τὸ 1300) τὸ δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν εἶχε φθάσει εἰς μεγάλην ἀκμήν. Λέγεται ὅτι ὁ Γουΐδων ὁ Β' ἠδύνατο νὰ παρασκευάσῃ στρατὸν 900 Φράγκων ἱππέων, 6.000 Ἑλλήνων ἱππέων ἢ Βλάχων καὶ 30.000 πεζῶν. Ὁ Γουΐδων Β' ἀπέθανε τῷ 1303 καὶ ἐτάφη εἰς τὸ μαυσωλεῖον τῶν προγόνων του, εἰς τὴν περιώνυμον μονὴν τῶν Κιστερκίων τοῦ Δαφνίου.

Ἡ παρακμὴ καὶ πτῶσις τοῦ δουκάτου. Ὁ Γουΐδων Β' ἀποθνῄσκων δὲν ἀφῆκε τέκνα καὶ διεδέχθη αὐτὸν ὁ ἀνεψιός του Βάλθερος Βριέννιος. Ὁ νέος δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν ἦτο ἀνὴρ γενναῖος, γνήσιος γόνος τοῦ ἐπιφανοῦς οἴκου τῶν Βριεννίων.

Κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον, κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, μεγάλως ἐπέδρασεν εἰς τὰς τύχας τῆς Ἑλλάδος ὁ ἀνταγωνισμὸς περὶ τῆς ὡραίας Σικελίας τῶν δύο βασιλικῶν ἀντιπάλων οἴκων, τοῦ Ἀνδεγαυϊκοῦ καὶ τοῦ Ἀραγωνικοῦ. Διὰ τῆς ἀποκατασταθείσης εἰρήνης τῷ 1302 ἐν Σικελίᾳ ἔμειναν χωρὶς ἐργασίαν οἱ Καταλανοὶ μισθοφόροι πολεμισταί. Ὁ αὐτοκράτωρ τῶν Ἑλλήνων Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος, τὸν ὁποῖον ἐστενοχώρουν πολὺ κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον οἱ Τοῦρκοι, ἐκάλεσε τοὺς Καταλανοὺς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ταχέως ὅμως οὗτοι ἀπὸ σύμμαχοι μετεβλήθησαν εἰς φοβεροὺς ἐπιδρομεῖς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Οἱ Καταλανοὶ εἰσήλασαν εἰς τὴν Θεσσαλίαν, τὴν ὁποίαν ὁ σεβαστοκράτωρ τῶν Νέων Πατρῶν Ἰωάννης ὁ Β' δὲν ἠδυνήθη νὰ ὑπερασπισθῇ. Ἐπειδὴ ὁ Βάλθερος Βριέννιος ἐφοβεῖτο τοὺς Ἕλληνας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοὺς Ἕλληνας τῆς Ἠπείρου, ἔσχε τὴν κακὴν ἰδέαν νὰ καλέσῃ αὐτοὺς βοηθοὺς ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν του καὶ προσέλαβεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν του τοὺς σκληροτραχήλους ἐκείνους πολεμιστὰς ὡς μισθοφόρους ἀντὶ ἁδρᾶς ἀντιμισθίας. Οἱ Καταλανοὶ πολεμισταὶ ἐκυρίευσαν χάριν τοῦ μισθωτοῦ αὐτῶν 30 καὶ περισσότερα κάστρα, ἐπέφεραν φοβερὰν καταστροφὴν εἰς τὴν Θεσσαλίαν, καὶ διὰ τοῦτο οἱ Ἕλληνες ἠναγκάσθησαν νὰ συνάψουν εἰρήνην μετὰ τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν. Ἀφοῦ μετεχειρίσθη τοὺς Καταλανοὺς μισθοφόρους πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν σκοπῶν του, ὁ δοὺξ ἐπεχείρησε νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν μάστιγα αὐτὴν καὶ ἐκάλεσεν αὐτοὺς ν' ἀπέλθουν ἐκ Θεσσαλίας. Ἐκεῖνοι ὅμως ἠρνήθησαν νὰ ὑπακούσουν εἰς τὰς διαταγὰς αὐτοῦ καὶ ὁ Βάλθερος ἤρχισε μεγάλας πολεμικὰς προετοιμασίας, διὰ νὰ ἀποδιώξῃ αὐτοὺς διὰ τῆς βίας. Ὅλοι οἱ μεγάλοι φεουδάρχαι τῆς Ἑλλάδος ἔστειλαν βοηθείας εἰς τὸν δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀπετελέσθη στρατὸς ἀξιόμαχος καὶ λαμπρότατος ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ στρατὸς τῶν Καταλανῶν συνίστατο ἐκ 3 500 ἱππέων καὶ ἐκ 4.000 πεζῶν πολεμιστῶν, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ὅλοι ἀνδρειότατοι στρατιῶται καὶ σκληροὶ λῃσταί, ὁ δὲ στρατὸς τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν συνίστατο ἀπὸ 6 000 ἱππεῖς καὶ 8.000 πεζούς. Ἡ πεισματώδης μάχη συνεκροτήθη (1311) παρὰ τὸν ἀρχαῖον Ὀρχομενὸν καὶ παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Βοιωτικοῦ Κηφισοῦ. Οἱ Καταλανοὶ εἶχον διαρρυθμίσει καταλλήλως πρὸ αὐτῶν τὰ ἕλη τῆς Κωπαΐδος καὶ οἱ ἀνδρεῖοι ἱππόται τοῦ Βαλθέρου ἐρρίφθησαν μὲ ὁρμήν, ἐνεπλάκησαν εἰς τὰ ἕλη καὶ ἔπαθον ὁλοσχερῆ καταστροφήν. Τὸ ἄνθος τῆς γαλλικῆς ἱπποσύνης κατεστράφη εἰς τὴν μοιραίαν ἐκείνην μάχην. Οἱ νικηταὶ κατέλαβον τὸ δουκᾶτον, ἐνυμφεύθησαν διὰ τῆς βίας τὰς χήρας καὶ τὰς θυγατέρας τῶν ἡττημένων, διενεμήθησαν τὰ φέουδα καὶ ἐγκαθίδρυσαν ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς Ἀκροπόλεως ἱσπανικὸν δουκᾶτον.

Τὸ καταλανικὸν δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν. Οἱ Καταλανοὶ εὑρεθέντες ἀπροσδοκήτως κύριοι σπουδαίας, ἀλλὰ ξένης χώρας καὶ περιστοιχιζόμενοι ὑπὸ ἐχθρῶν, ἐσκέφθησαν ὅτι χάριν διατηρήσεως τῶν κτήσεων αὐτῶν ὤφειλον να ζητήσουν τὴν προστασίαν ἰσχυροῦ τινος μονάρχου, καὶ ὡς τοιοῦτον ἐξέλεξαν τὸν βασιλέα τῆς Σικελίας Φρειδερίκον Β', τὸν ὁποῖον εἶχον ὑπηρετήσει καὶ πρότερον. Ὁ βασιλεὺς τῆς Σικελίας ἐδέχθη ν' ἀποστείλῃ εἰς αὐτοὺς τὸν υἱόν του Μαμφρέδον, ἀλλ' ἐπειδὴ οὗτος ἦτο ἀκόμη νέος, ἀπέστειλεν ὡς διοικητὴν αὐτῶν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Μαμφρέδου τὸν γενναῖον ἱππότην Βερεγγάριον Ἐστανιόλ. Οἱ δύο πρωτεύοντες ἄρχοντες εἰς τὰς καταλανικὰς Ἀθήνας ἦτο ὁ γενικὸς ἐπίτροπος (βικάριος) τοῦ δουκὸς καὶ ὁ πρωτοστράτωρ, ἀμφότεροι διοριζόμενοι ὑπὸ τοῦ δουκός. Καὶ ὁ μὲν γενικὸς ἐπίτροπος εἶχε τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, ὁ δὲ πρωτοστράτωρ ἦτο ὁ στρατιωτικὸς ἄρχων τῆς πολιτείας. Μεγάλην δύναμιν ἀπέκτησεν ὁ πρωτοστράτωρ Ρογῆρος δὲ Λώριας (de Lluria), διότι οὗτος, ὅπως κατόπιν καὶ οἱ μετ' αὐτόν, συνήνωσε καὶ τὰς δύο ἀνωτάτας ἐξουσίας. Ἑκάστη πόλις καὶ περιοχὴ τοῦ καταλανικοῦ δουκάτου εἶχεν ἴδιον ἐπιτόπιον ἄρχοντα, ὁ ὁποῖος ἐλέγετο βικάριος, καστελλᾶνος ἢ καπετᾶνος. Εἰς τὴν καταλανικὴν πολιτείαν τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἔλειπε καὶ τὸ ἀντιπροσωπευτικὸν σύστημα, διότι αἱ σπουδαιότεραι πόλεις καὶ κῶμαι εἶχον ἀντιπροσώπους τοὺς λεγομένους συνδίκους, εἶχον δὲ καὶ ἰδιαιτέρας δημοτικὰς ἀρχάς. Ἡ φεουδαλικὴ συνήθεια τῆς παραχωρήσεως πόλεως εἰς ἐπιφανεῖς εὐγενεῖς, ἀλλ' ἰδιώτας, δὲν ἦτο ἀρεστὴ εἰς τοὺς Καταλανούς. Δικαστικὸς κῶδιξ αὐτῶν ἦσαν τὰ «Συνήθεια τῆς Βαρκελῶνος» καὶ ἐπίσημος γλῶσσα ἡ καταλανική. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διάταξις ἔμεινε σχεδὸν ἡ ἰδία, ὅπως καὶ ἐπὶ τῶν Γάλλων κατακτητῶν. Τὸ καταλανικὸν δουκᾶτον περιελάμβανε τρεῖς ἀρχιεπισκοπάς, τῶν Ἀθηνῶν, τῶν Θηβῶν καὶ τῶν Νέων Πατρῶν, αἱ σπουδαιότεραι δ' ἐπισκοπαὶ ἦσαν τῆς Λαμίας, τῶν Σαλώνων, τῆς Βοδονίτζης καὶ τῶν Μεγάρων. Πρὸς τοὺς ὑπηκόους αὐτῶν Ἕλληνας ἐφέροντο οἱ Καταλανοὶ κατακτηταὶ ὡς αὐθένται, ὡς ἄλλως τε καὶ οἱ Γάλλοι. Ἀργότερα ὅμως ἐγίνοντο καὶ ἐπιγαμίαι μεταξὺ τῶν κατακτητῶν καὶ τῶν ἡττημένων, Ἕλληνες δέ, οἱ ὁποῖοι παρέσχον ὑπηρεσίας εἰς τοὺς Καταλανούς, ἔλαβον καὶ πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα.

Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀρχῆς αὐτῶν οἱ Καταλανοὶ διετήρησαν τὴν δύναμίν των δι' ἐκστρατειῶν κατὰ πάσας τὰς διευθύνσεις ἐναντίον τῶν αὐτοκρατορικῶν φρουρίων εἰς τὴν Θεσσαλίαν, ἐναντίον τῶν Ἀγγέλων, οἱ ὁποῖοι ἐδυνάστευον εἰς τὰς Νέας Πάτρας καὶ εἰς τὴν Ἄρταν καὶ ἐναντίον τῆς Εὐβοίας. Ἐξηκολούθησαν ὅμως νὰ ἔχουν τὴν παλαιὰν σκληρότητα καὶ ἐπέφεραν μεγάλας καταστροφὰς καὶ φόνους εἰς τὰς χώρας, δι' ὧν διήρχοντο. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἐστανιὸλ ἄξιος λόγου διοικητὴς ὑπῆρξεν ὁ υἱὸς τοῦ βασιλέως τῆς Σικελίας Φρειδερίκου δὸν Ἀλφόνσος Φαδρῖγος, ἀνὴρ δραστηριώτατος καὶ γενναιότατος. Ὁ Φαδρῖγος ἠθέλησε νὰ κατακτήσῃ καὶ τὴν Εὔβοιαν, ἀλλ' ἡ ἐκστρατεία αὐτοῦ ἐναντίον τῆς Χαλκίδος διήγειρε τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ πάπα, ὁ ὁποῖος ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ὠνόμασε τοὺς Καταλανοὺς «καθάρματα τῆς ἀνθρωπότητος». Ὁ βασιλεὺς Φρειδερῖκος ἠναγκάσθη νὰ διατάξῃ τὸν παράτολμον υἱόν του ὅπως ἀποσυρθῇ.

Ὁ Φαδρῖγος, ἀφοῦ εἰρήνευσε μετὰ τῆς Ἑνετίας, εὗρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ἐξουσίαν του καὶ εἰς μέγα μέρος τῆς Βορείου Ἑλλάδος. Ἐπωφελούμενος τὴν ἀδυναμίαν τοῦ τελευταίου τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ Ἀγγέλων, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Β', κατέλαβε τὰς Νέας Πάτρας καὶ τὸ κάλλιστον μέρος τῶν χωρῶν, τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν ἄλλοτε εἰς τοὺς σεβαστοκράτορας τῶν Νέων Πατρῶν. Οὕτως ἐκυρίευσεν ἀλληλοδιαδόχως τὸ Λιδωρίκι, τὸ Σιδηρόκαστρον, τὸ Γαρδίκι, τὴν Λαμίαν, τὸν Δομοκὸν καὶ τὰ Φάρσαλα. Ἔκτοτε οἱ Σικελοὶ δοῦκες τῶν Ἀθηνῶν ἔλαβον τὴν προσωνυμίαν γενικοῦ ἐπιτρόπου τῶν δουκάτων Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν, τὴν ὁποίαν ἐπὶ μακρὸν χρόνον καὶ μετὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ καταλανικοῦ δουκάτου ἐξηκολούθησαν νὰ ἔχουν οἱ βασιλεῖς τῆς Ἀραγωνίας. Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν (τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος) ἐμφανίζονται οἱ νέοι ἔποικοι Ἀλβανοί, οἱ ὁποῖοι ἀντικατέστησαν μετά τινα χρόνον τοὺς Βλάχους, ἀφ' ὧν εἶχεν ὀνομασθῆ τότε ἡ Θεσσαλία Μεγαλοβλαχία. Ἡ Θεσσαλία ἔγινε κατὰ τὸ μέγιστον μέρος καταλανική, καὶ αὐτὰ τὰ Σάλωνα ἦσαν τιμάριον τοῦ παλαιοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἑταιρείας Ρογήρου Δεφλώρ. Οἱ Ἱσπανοὶ τυχοδιῶκται ἐπιδρομεῖς ἦσαν κύριοι τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, πλὴν τῆς μαρκιωνίας τῆς Βοδονίτζης καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου.

Παρακμὴ τῶν Καταλανῶν. Περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἤρχισεν ἡ παρακμὴ τῆς δυνάμεως τῶν Καταλανῶν ἐν Ἑλλάδι. Ὁ πενταετὴς ἐμφύλιος πόλεμος μεταξὺ τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ καὶ τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου καὶ ἡ σταδιοδρομία τοῦ μεγάλου τσάρου τῶν Σέρβων Στεφάνου Δουσὰν εἶχον ἐπιφέρει μεγάλην ἐπίδρασιν εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι εἶχον εὔνοιαν πρὸς τὸν Καντακουζηνόν. Ἀπὸ τὴν Θεσσαλίαν εἶχεν ὁ Καντακουζηνὸς παρακλήσεις, ὅπως ἀναλάβῃ τὴν διοίκησιν τῶν βορείων χωρῶν, καὶ διώρισεν ἰσόβιον διοικητὴν τῆς Θεσσαλίας τὸν ἀνεψιόν του Ἰωάννην Ἄγγελον, ὁ ὁποῖος ἦτο γενναῖος πολεμιστὴς καὶ συνετὸς πολιτικός. Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ βορειοδυτικὴ Ἑλλὰς εἶχον περιέλθει εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Σέρβων, καθ' ὃν χρόνον τοὐναντίον παρουσιάζεται ἑλληνικὴ ἀναγέννησις εἰς τὸν Μορέαν. Ὁ γενικὸς ἐπίτροπος τοῦ καταλανικοῦ δουκάτου Ρογῆρος δὲ Λώρια, συγγενὴς καὶ ὁμώνυμος τοῦ μεγάλου Ἀραγωνίου ναυάρχου, ὁ ὁποῖος εἶχε λεηλατήσει τὸν Μορέαν πρὸ 70 ἐτῶν, στενοχωρηθεὶς ἕνεκα ἐρίδων πρὸς τοὺς ἐν Εὐβοίᾳ Ἑνετούς, ἐκάλεσεν εἰς βοήθειαν τοὺς Τούρκους. Ὁ σουλτᾶνος Μουρὰτ Α' εἶχε μεταφέρει τὴν τουρκικὴν πρωτεύουσαν ἀπὸ τὴν Προῦσαν εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν καὶ ἔρριπτεν ἤδη ἄπληστα βλέμματα ἐπὶ τῆς νοτίου Ἑλλάδος. Μετὰ προθυμίας λοιπὸν ἀνταπεκρίθησαν οἱ Τοῦρκοι εἰς τὴν πρόσκλησιν τῶν Καταλανῶν καὶ τῷ 1363 κατέλαβον τὰς Θήβας, τὴν πρωτεύουσαν τοῦ καταλανικοῦ δουκάτου. Ἀλλὰ τότε συνηνώθησαν οἱ

Digitized by Google

βαρῶνοι τοῦ Μορέως, οἱ Ἑνετοὶ τῆς Εὐβοίας καὶ ὁ δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ Ἐμμανουὴλ Καντακουζηνὸς ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἤρχισαν ἤδη καὶ μεταξὺ τῶν Καταλανῶν μεγιστάνων φατριαστικαὶ ἔριδες, αἱ ὁποῖαι παρέλυσαν τὴν κεντρικὴν ἐξουσίαν καὶ ἐπροκάλεσαν εἰς ὅλους τὸ αἴσθημα τῆς ἐλλείψεως ἀσφαλείας. Μετὰ διαφόρους διαχυμάνσεις ὁ βασιλεὺς Φρειδερῖκος διώρισε καὶ πάλιν τὸν Λώρια τῷ 1367 γενικὸν ἐπίτροπον. Ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ δὲ Λώρια (1370) ἐξερράγησαν καὶ πάλιν αἱ ἐμφύλιοι ἔριδες τῶν Καταλανῶν. Ἐξ ἄλλου οἱ Καταλανοί, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἤδη ἐγκατεστημένοι εἰς Ἀθήνας ἐπὶ δύο γενεάς, ἤθελον νὰ εἶναι ὅσον τὸ δυνατὸν ὀλιγώτερον ἐξηρτημένοι ἀπὸ τὴν μητρόπολιν καὶ νὰ λαμβάνουν τὰ μέγιστα ἐκ τῶν ἀξιωμάτων οἱ ἄποικοι.

Οἱ Ἀτζαγιῶλαι. Εἰς τὸ μεταξὺ εἶχεν ἐμφανισθῆ νέα δύναμις εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ δύναμις Ἰταλῶν τραπεζιτῶν, ἀντιπροσωπευομένη ἰδίως ὑπὸ τοῦ ἱκανωτάτου ἐκ Φλωρεντίας τραπεζίτου Νικολάου Ἀτζαγιώλη. Οὗτος εἶχε κατορθώσει καὶ διὰ χρημάτων καὶ διὰ τῆς διπλωματικῆς του ἱκανότητος ν' ἀποκτήσῃ πολλὰς κτήσεις εἰς τὸν Μορέαν, τῷ δὲ 1358 ἔλαβε παρὰ τοῦ ἡγεμόνος Ροβέρτου τὴν πόλιν τῆς Κορίνθου μὲ τὸν Ἀκροκόρινθον. Ἀργότερον ὁ ἀνεψιὸς καὶ θετὸς υἱὸς τοῦ Νικολάου Νέριος Ἀτζαγιώλης, ὁ ὁποῖος εἶχε κληρονομήσει τὴν Κόρινθον, ἔλαβε πρόφασίν τινα καὶ ἐκυρίευσε τὰ Μέγαρα, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἐπίκαιρος θέσις εἰς τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν πρὸς τὰς Ἀθήνας. Ἡ ἄλλοτε περιώνυμος καταλανικὴ ἑταιρεία εἶχε περιέλθει εἰς τόσον μεγάλην ἀδυναμίαν, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ ὑπερασπισθῇ τὸ ἴδιον ἔδαφος αὐτῆς. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φρειδερίκου Γ' αἱ καταλανικαὶ φατρίαι ἦσαν ἡ σικελικὴ καὶ ἡ ἀραγωνική. Ἐνεφανίσθησαν δὲ τότε καὶ οἱ Ναβαρραῖοι, Ἱσπανοὶ πολεμισταί, οἱ ὁποῖοι εἶχον ὑπηρετήσει τὸν βασιλέα τῆς Ναβάρρας Κάρολον Β' εἰς τὸν πόλεμον αὐτοῦ ἐναντίον τοῦ Καρόλου Ε', βασιλέως τῆς Γαλλίας. Οἱ πεπειραμένοι οὗτοι πολεμισταί, βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν ἡγετῶν τῆς σικελικῆς φατρίας, κατώρθωσαν νὰ καταλάβουν τὴν Λεβάδειαν καὶ τὰς Θήβας, ἀλλὰ τὰ Σάλωνα, ἡ Λαμία, τὸ Σιδηρόκαστρον καὶ ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν ἀντέταξαν γενναίαν ἀντίστασιν εἰς τὸν ἐχθρόν.

Οὕτως οἱ Καταλανοὶ τῆς Ἀττικῆς ἀπηλλάγησαν πρὸς καιρὸν ἀπὸ τὰ δεινὰ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Ναβαρραίων. Ἀλλ' ὁ Νέριος Ἀτζαγιώλης ἀπὸ πολλοῦ ἤδη χρόνου ἐκαραδόκει ἀπὸ τὸν Ἀκροκόρινθον τὴν κατάλληλον στιγμὴν νὰ διαλύσῃ τὴν ἀδύνατον πλέον ἀρχὴν τῶν Καταλανῶν. Καὶ ἀφοῦ παρεσκεύασε τὸ ἔδαφος, συνάψας φιλικὰς σχέσεις μὲ πολλοὺς γείτονας, Ἕλληνας καὶ Λατίνους, ὥρμησεν εἰς τὰ Σάλωνα καὶ εἰς ἄλλας χώρας τοῦ καταλανικοῦ δουκάτου. Τέλος ὁ Νέριος τῷ 1388 κατέλαβε καὶ τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ οὕτως ἡ μεγάλη ἑταιρεία τῶν Καταλανῶν ἐξέλιπεν ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν καὶ ἀπὸ ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον οἱ βασιλεῖς τῆς Ἀραγωνίας καὶ Σικελίας ἐξηκολούθουν νὰ προσονομάζουν ἑαυτοὺς «δούκας τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν Νέων Πατρῶν» καὶ ἕως τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἡ προσηγορία αὕτη ἐκόσμει τὸ ἱσπανικὸν στέμμα.

Τὸ ἰταλικὸν δουκᾶτον. Ὁ νέος Ἰταλὸς δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν Νέριος Ἀτζαγιώλης, ὁ ὁποῖος ἦτο ἱδρυτὴς τῆς τρίτης καὶ τελευταίας ἐν Ἀθήναις φραγκικῆς δυναστείας, εὑρίσκετο εἰς θέσιν πολὺ δυσκολωτέραν ἢ οἱ πρόκατοχοι αὐτοῦ. Διότι οἱ Τοῦρκοι ἐστρατοπέδευον παρὰ τὰ μακεδονικὰ σύνορα καὶ ἡ ἀρχὴ αὐτοῦ δὲν ἦτο ἀκόμη στερεωμένη. Κατεῖχε μὲν τὰς τρεῖς εὐημερούσας πόλεις τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος, τὰς Ἀθήνας, τὰς Θήβας καὶ τὴν Κόρινθον, ἀλλ' ἡ ἐξουσία αὐτοῦ πρὸς τὰ βόρεια σύνορα τοῦ δουκάτου ἦτο ἀκόμη ἀκροσφαλής.

Ἡ διοίκησις τοῦ Νερίου Ἀτζαγιώλη ὑπῆρξε φιλειρηνική. Ἐπέτρεψεν εἰς τὸν Ἕλληνα μητροπολίτην νὰ ἑδρεύῃ εἰς τὰς Ἀθήνας. Καὶ δὲν ἀνέκτησε μὲν ὁ μητροπολίτης τὸν Παρθενῶνα, ὁ ὁποῖος ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι ἡ καθολικὴ μητρόπολις τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ διέμενεν εἰς τὴν κάτω πόλιν. Ἔγινεν ὅμως ὁ πολιτικὸς προστάτης τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς ἑλληνικῆς φατρίας, καὶ διὰ τοῦτο ἡ παλινόρθωσις τῆς ἑλληνικῆς μητροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρξε γεγονὸς μεγάλης σημασίας διὰ τὸν Ἑλληνισμόν. Κινούμενος ἐκ πολιτικοῦ προγράμματος ὁ ἔμπορος ἡγεμὼν Νέριος, ηὐνόησεν ὄχι μόνον τὸν ὀρθόδοξον κλῆρον ἀλλὰ καὶ τοὺς λαϊκούς. Τότε ἡ ἑλληνικὴ ἔγινεν ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τῆς διοικήσεως τῶν Ἀθηνῶν.

Ἐκτὸς τοῦ κινδύνου τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ὁπωσδήποτε ἦσαν ἀκόμη μακράν, ὁ Νέριος εἶχε καὶ ἄλλον σοβαρὸν ἐχθρόν, τοὺς πλησίον αὐτοῦ Ναβαρραίους, τῶν ὁποίων μάλιστα ἀρχηγὸς ἦτο κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ὁ ἀνδρεῖος Σουπερανός. Προσπαθῶν ὁ Νέριος νὰ συμπεριλάβῃ εἰς τὰς κτήσεις αὐτοῦ τὰ κάστρα τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Ναυπλίας, ἔπεσεν εἰς παγίδα τῶν Ναβαρραίων καὶ συνελήφθη αἰχμάλωτος.

Ἡ Ἀκρόπολις ἦτο ἡ ἕδρα τοῦ Νερίου, ὁ ὁποῖος ἐκάλει ἑαυτὸν «κύριον τῆς Κορίνθου, τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν καὶ Νέων Πατρῶν». Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι ἐπλησίαζον ὁλονὲν καὶ τῷ 1393 ὁ Βαγιαζὴτ Α' ἀπεφάσισε νὰ προσαρτήσῃ μέγα μέρος τῆς βορείου Ἑλλάδος. Τὸ ἑπόμενον ἔτος ἐγκαθιδρύετο Τοῦρκος διοικητὴς εἰς τὰ Σάλωνα, ἀλλ' ὁ σουλτᾶνος δὲν ἐπροχώρησε νοτιώτερον. Ἐπέστρεψεν εἰς τὰ ἴδια, ἀφοῦ ἔδωκε τὴν Θεσσαλίαν ὡς τιμάριον, δηλαδὴ κληρονομικὴν κτῆσιν, εἰς τὸν Ἐβρενὸν πασᾶν. Καὶ οὕτως, ἐπὶ τοῦ παρόντος, ὁ Νέριος διέφυγε τὸν κίνδυνον, συναινέσας νὰ πληρώνῃ φόρον εἰς τὸν σουλτᾶνον. Δὲν ἔζησεν ὅμως μακρὸν χρόνον. Ἀπέθανε κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος 1394, συντάξας ἀξιοσημείωτον διαθήκην. Κατὰ τὴν διαθήκην ταύτην ἔκαμε μεγάλας δωρεὰς εἰς τὴν ἐν Παρθενῶνι ἐκκλησίαν Παναγίας τῆς Ἀθηνιωτίσσης (Santa Maria di Athene). Τὰς ἐν Ἄργει κτήσεις αὐτοῦ ἀφιέρωσεν εἰς τὴν ἀνέγερσιν πτωχοκομείου ἐν Ναυπλίῳ. Εἰς τὴν κόρην αὐτοῦ, τὴν δούκισσαν τῆς Λευκάδος, ἀφῆκε τὰ Μέγαρα καὶ τὰ Βασιλικᾶτα (Σικυῶνα), εἰς δὲ τὸν νόθον υἱόν του Ἀντώνιον, υἱὸν τῆς Ἑλληνίδος Μαρίας Ρέντη, ἐκληροδότησε τὰς Θήβας καὶ τὴν Λεβάδειαν. Ἡ περιεργοτέρα διάταξις τῆς διαθήκης ταύτης εἶναι ἡ διάταξις, ὅτι ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἐγίνετο κτῆσις τῆς καθολικῆς μητροπόλεως, ἡ ὁποία ἐξετράχυνε τοὺς ἰθαγενεῖς ἐναντίον τῶν ξένων. Ὁ Ἕλλην μητροπολίτης, φρονῶν ὅτι ἡ κυριαρχία μουσουλμάνου πασᾶ θὰ ἦτο προτιμοτέρα παρὰ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου, ἐκάλεσε τὸν Τοῦρκον στρατηλάτην Τιμουρτὰς νὰ καταλάβῃ τὰς Ἀθήνας. Ἀλλ' ἡ Ἀκρόπολις ἀντέσχε σθεναρῶς καὶ ὁ φρούραρχος αὐτῆς ἔστειλεν ἄγγελον εἰς τὸν Ἑνετὸν βαΐλον τῆς Χαλκίδος, ἐπικαλούμενος τὴν βοήθειαν αὐτοῦ καὶ ὑποσχόμενος νὰ παραδώσῃ τὰς Ἀθήνας εἰς τὴν ἐνετικὴν πολιτείαν.

Αἱ Ἀθῆναι καὶ ὁ Ἀντώνιος Ἀτζαγιώλης. Μετὰ ὥριμον σκέψιν ἡ Ἑνετία κατέλαβε τὴν Ἀκρόπολιν τῷ 1395. Ὁ νέος διοικητής, ὁ Ἑνετός, ὠνομάσθη ποτεστᾶτος καὶ καπετᾶνος, δύο δὲ ἀξιωματικοὶ καστελλᾶνοι διωρίσθησαν φρούραρχοι τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀλλὰ τὸ δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν ἦτο ἐκτεθειμένον εἰς τὰς ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων. Τὸ βορειοδυτικὸν προπύργιον αὐτοῦ, τὰ Σάλωνα, εἶχε πέσει, μόνη δὲ ἐλευθέρα ἦτο ἡ χριστιανικὴ μικροπολιτεία τῆς Βορείου Ἑλλάδος Βοδονίτζα, ἀλλ' ὁ μαρκίων αὐτῆς ἐπλήρωνε φόρον. Ὅλαι αἱ ἄλλαι χῶραι εἶχον περιέλθει εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν Τούρκων. Πρὸς νότον μέχρι καὶ τῶν Θηβῶν, πρὸς δυσμὰς μέχρι καὶ τῆς Ναυπάκτου. Εἰς τὸ μεταξύ, τῷ 1397, οἱ Τοῦρκοι ἔκαμαν τὴν μεγάλην ἐπιδρομήν των εἰς τὴν Πελοπόννησον, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐλεηλάτησαν τὴν Ἀττικήν, ἴσως δὲ κατέλαβον καὶ προσωρινῶς τὰς Ἀθήνας. Τῷ 1404 ὁ νόθος υἱὸς τοῦ Νερίου Ἀντώνιος Ἀτζαγιώλης ἔγινε κύριος τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλ' ὑπεχρεώθη νὰ γίνῃ ὑποτελὴς τῆς Ἑνετίας, κρατῶν τὴν χώραν, τὸ κάστρον καὶ τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ Ἀντωνίου Ἀτζαγιώλη ὑπῆρξε δυστυχής, διότι οἱ Τοῦρκοι ἐγίνοντο ὁσημέραι ἀπειλητικώτεροι. Ὁ Μωάμεθ ὁ Α' ἐκυρίευσε τὴν Βοδονίτζαν, καὶ οὕτως ἡ ἱστορικὴ αὕτη μαρκιωνία, ἡ ὁποία εἶχε διαρκέσει δύο αἰῶνας καὶ πλέον, ἐξηλείφθη ἀπὸ τὴν ἱστορίαν. Ὁλόκληρος ἡ ἠπειρωτικὴ Ἑλλὰς ἀπὸ τὸν Ὄλυμπον ἕως τὴν Βοιωτίαν ἔγινεν τουρκική, καθ' ἕκαστον δ' ἔτος οἱ Τοῦρκοι κατέβαινον εἰς τὴν Εὔβοιαν καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν λεηλατοῦντες αὐτάς.

Ἐν τούτοις, παρ' ὅλας τὰς δυστυχεῖς αὐτὰς περιστάσεις, ὁ Ἀντώνιος Ἀτζαγιώλης ἐκυβέρνησε μὲ σύνεσιν καὶ δεξιότητα τὸ δουκᾶτον αὐτοῦ. Αἱ σχέσεις αὐτοῦ μετὰ τῶν Ἑνετῶν τῆς Εὐβοίας καὶ μετὰ τῶν ἰθαγενῶν Ἑλλήνων ἦσαν φιλικαί. Ὁ Ἀντώνιος, ὁ ὁποῖος ἦτο Ἕλλην ἐκ μητρός, ἐνυμφεύθη καὶ αὐτὸς δὶς μὲ Ἑλληνίδας. Ἡ δευτέρα σύζυγός του ὑπῆρξεν ἡ Μαρία Μελισσηνή, ἀπόγονος τοῦ μεγάλου μεσσηνιακοῦ οἴκου, ἡ ὁποία ἔφερεν εἰς αὐτὸν ὡς προῖκα τὸ Ἄστρος, τὸ Λεωνίδιον καὶ ἄλλα τινὰ χωρία τῆς Τσακωνιᾶς.

Οἱ τελευταῖοι Ἀτζαγιῶλαι. Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἀντωνίου ἐπεσκέπτοντο τὰς Ἀθήνας ξένοι καὶ συγγενεῖς αὐτοῦ. Ὁ Ἀντώνιος καὶ οἱ Φλωρεντινοὶ αὐτοῦ συγγενεῖς διῆγον εὔθυμον βίον εἰς τὸ δουκικὸν παλάτιόν των, τὸ ὁποῖον εὑρίσκετο εἰς τὴν Ἀκρόπολιν. Κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀρχῆς τῶν Γάλλων δουκῶν καὶ τῶν Καταλανῶν ἡ συνήθης πρωτεύουσα τοῦ δουκάτου ἦσαν αἱ Θῆβαι. Ἀλλ' οἱ Ἀτζαγιῶλαι ἔκαμαν πρωτεύουσάν των τὰς Ἀθήνας καὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν. Μετέτρεψαν τὰ περίφημα Προπύλαια εἰς μέγαρον, διαιρέσαντες αὐτὰ διὰ μεσοτοιχίας εἰς διαμερίσματα καὶ προσθέσαντες δεύτερον ὄροφον. Εἰς τοὺς Φλωρεντινοὺς δοῦκας ἀποδίδεται συνήθως ἡ ἀνέγερσις τοῦ ὑψηλοῦ τετραγώνου πύργου, ὁ ὁποῖος ἦτο ἐκτισμένος διὰ μεγάλων μαρμάρων ἐκ τῶν ἀρχαίων κτιρίων τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ὁ ὁποῖος κατηδαφίσθη τῷ 1874, διὰ νὰ δοθῇ εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ἡ ἀρχαία μορφὴ αὐτῆς.

Μετὰ μακρὰν ἀρχὴν τριάκοντα δύο ἐτῶν ἀπέθανεν ὁ Ἀντώνιος, καὶ ἔγινε δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν ὁ νεαρὸς Νέριος, πρεσβύτερος υἱὸς τοῦ Φράγκου Ἀτζαγιώλη, ἐξαδέλφου τοῦ Ἀντωνίου. Ἡ ἑλληνικὴ ἐν Ἀθήναις φατρία ἔκαμεν ἀπόπειραν διὰ τοῦ προύχοντος τῶν Ἀθηνῶν Χαλκοκονδύλη, πατρὸς τοῦ ἱστορικοῦ Λαονίκου Χαλκοκονδύλη, ἵνα καταλάβῃ τὴν Ἀκρόπολιν καὶ ἀνακηρύξῃ κυρίαρχον τὴν δούκισσαν Μαρίαν Μελισσηνήν. Καὶ ὁ δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἐπροσεπάθησε νὰ παραλάβῃ τὸ δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν, παρέχων εἰς τὴν Μαρίαν Μελισσηνὴν γαίας εἰς τὴν Λακωνίαν, πλησίον τῶν προγονικῶν κτήσεων αὐτῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόπειρα αὕτη ἀπέτυχεν. Οὕτως ἔγινε δοὺξ ὁ Νέριος, λαβὼν σύζυγον τὴν χήραν δούκισσαν. Ὁ δὲ Τουραχάν, ὁ ὁποῖος εἶχε τὸ στρατηγεῖόν του εἰς τὰς Θήβας, ἠνέχθη τὸν Φλωρεντινὸν δοῦκα νὰ διατηρήσῃ τὸ σκιῶδες δουκᾶτον αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον ἐπλήρωνε τακτικῶς τὸν φόρον, διότι τοιοῦτον ἦτο τὸ πρόγραμμα τῶν Τούρκων, νὰ ἐπικρατοῦν διὰ τῆς διαιρέσεως τῶν Χριστιανῶν.

Ἡ τελευταία δούκισσα τῶν Ἀθηνῶν. Μετὰ τὸν θάνατον τῆς πρώτης συζύγου αὐτοῦ Μαρίας Μελισσηνῆς, ὁ Νέριος Β' ἔλαβε σύζυγον μίαν ἐκ τῶν θυγατέρων τοῦ αὐθέντου τῆς Καρύστου Νικολάου Ζώρζη. Μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, ἐπειδὴ ὁ γεννηθεὶς ἐκ τῆς δευτέρας συζύγου Φραγκῖσκος ἦτο ἀνήλικος, ἔλαβε τὴν ἀρχὴν ἡ μήτηρ του, ἡ ὡραία ἐνετικὴ δούκισσα Κιάρα. Μετ' ὀλίγον χρόνον ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας χάριν ἐμπορικῶν ὑποθέσεων νεαρός τις Ἑνετὸς εὐπατρίδης, ὀνομαζόμενος Βαρθολομαῖος Κονταρίνης. Ἡ δούκισσα κατελήφθη ὑπὸ ἔρωτος πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν παρεκίνησε νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν χώραν καὶ τὴν χεῖρα αὐτῆς. Ὁ Κονταρίνης, ὅστις ἦτο νυμφευμένος εἰς τὴν Ἑνετίαν, κινούμενος καὶ οὗτος ἐκ σφοδροῦ ἔρωτος, ἀπῆλθεν εἰς τὴν πατρίδα, ἐδηλητηρίασε τὴν σύζυγόν του καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὰς Ἀθήνας διὰ ν' ἀποκτήσῃ τὴν χώραν καὶ τὴν ὡραίαν δούκισσαν. Οἱ Ἀθηναῖοι ταχέως ἐβαρύνθησαν τὴν ἐνετικὴν κυριαρχίαν καὶ παρεπονέθησαν εἰς τὸν Μωάμεθ Β', ὁ ὁποῖος, ὅταν ἤκουσε τὴν τραγικὴν διήγησιν, διέταξε τὴν κατάλυσιν τῆς Κιάρας καὶ τοῦ συζύγου της καὶ ἔδωκε τὴν ἀρχὴν τοῦ δουκάτου εἰς τὸν νεαρὸν Φράγκον Ἀτζαγιώλην, ἀνεψιὸν τοῦ Νερίου Β'. Ὁ νέος δοὺξ Φράγκος Ἀτζαγιώλης ἔρριψε τὴν θείαν του Κιάραν εἰς εἱρκτὴν καὶ κατόπιν τὴν ἐδολοφόνησεν. Ὅτε ὁ Μωάμεθ ἔμαθε τὸ νέον τοῦτο ἔγκλημα, ἀπεφάσισε νὰ καταλύσῃ τὰ λείψανα τῆς ἐν Ἀθήναις φραγκικῆς κυριαρχίας καὶ διέταξε τὸν διοικητὴν τῆς Θεσσαλίας Ὀμάρ, υἱὸν τοῦ Τουραχάν, νὰ ἐκστρατεύσῃ ἐναντίον τῶν Ἀθηνῶν. Καὶ ἡ μὲν πόλις ἐκυριεύθη ταχέως, ἀλλ' ἡ Ἀκρόπολις ἀντέταξεν ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἰσχυρὰν ἄμυναν. Εἰς μάτην ὅμως ἐστάλησαν πανταχοῦ παρακλήσεις πρὸς βοήθειαν· οὔτε οἱ Ἑνετοί, οὔτε ὁ πάπας, οὔτε ἄλλος τις ἐκ τῶν Φράγκων ἡγεμόνων ἔδειξε προθυμίαν πρὸς βοήθειαν. Ὁ τελευταῖος δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν Φράγκος βλέπων ἑαυτὸν ἀπομεμονωμένον, παρέδωκε τὴν Ἀκρόπολιν εἰς τοὺς Τούρκους μὲ τὴν ὑπόσχεσιν ὅτι θὰ ἐλάμβανε παρὰ τοῦ σουλτάνου τὴν Βοιωτίαν καὶ τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν (1458). Ὀλίγον κατόπιν ὁ Μωάμεθ Β', ἀφοῦ ἐτιμώρησε τοὺς δεσπότας τῆς Πελοποννήσου, ἔφθασεν εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐπεσκέφθη τοὺς ὀνομαστοὺς τόπους αὐτῆς, ἐθαύμασε τὰ μνημεῖα καὶ πρὸ παντὸς τὴν Ἀκρόπολιν καὶ ἀνέκραξε: «Πόσην χάριτα ὀφείλομεν εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Τουραχὰν Ὀμάρ!» Ὁ Μωάμεθ προσηνέχθη φιλανθρώπως πρὸς τοὺς Ἀθηναίους καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτοὺς διάφορα προνόμια. Ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἔλαβε πάλιν τὴν προεξάρχουσαν θέσιν αὐτῆς, ἀλλ' ὁ Παρθενὼν μετά τινα χρόνον μετετράπη εἰς τζαμίον.

Τὸ πριγκιπᾶτον τοῦ Μορέως. Ὀλίγον πρὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Γοδοφρεῖδος Βιλλαρδουῖνος, ἀνεψιὸς τοῦ ὁμωνύμου πρωτοστράτορος τῆς Καμπανίας, εἶχεν ἀποδημήσει ὡς σταυροφόρος εἰς τοὺς Ἁγίους τόπους. Ἐκεῖ εὑρισκόμενος ἤκουσε τὰ μεγάλα κατορθώματα τῶν σταυροφόρων τῆς Δ' σταυροφορίας καὶ ἀπεφάσισε νὰ σπεύσῃ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἀλλὰ τὸ πλοῖον αὐτοῦ παρεσύρθη ὑπὸ τῶν ἀνέμων καὶ ἠναγκάσθη νὰ προσορμισθῇ εἰς τὴν Μεθώνην. Κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1204, ὅτε διεχείμαζεν εἰς τὴν πόλιν ταύτην, ἔλαβε παρὰ ἐπιχωρίου ἄρχοντος τὴν πρόσκλησιν νὰ συμπράξῃ μετ' αὐτοῦ εἴς τινα ἐπίθεσιν ἐναντίον τῶν κτημάτων τῶν Ἑλλήνων γειτόνων αὐτοῦ. Ἡ κοινὴ αὕτη ἐπιχείρησις ἐστέφθη ὑπὸ ἐπιτυχίας. Ἀλλ' ὁ Ἕλλην ἄρχων ἀπέθανε καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ διέρρηξε τὴν συμμαχίαν πρὸς τὸν ξένον Φράγκον. Κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ἔμαθεν ὁ Βιλλαρδουῖνος ὅτι ὁ Βονιφάτιος ἐπολιόρκει τὸ Ναύπλιον καὶ ἔσπευσεν ἀμέσως ὅπως παράσχῃ βοήθειαν εἰς αὐτόν, διατρέξας τὴν χώραν εἰς ἓξ ἡμέρας. Εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Ναυπλίου εὗρεν ὁ Βιλλαρδουῖνος ἀρχαῖον φίλον καὶ συμπατριώτην, τὸν Γουλιέλμον Σαμπλίττην, ὁ ὁποῖος εἶχε διακριθῆ εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἶχε λάβει ὡς φέουδον τὴν Πελοπόννησον. Οἱ δύο ἄνδρες συνεννοήθησαν νὰ κατακτήσουν ἀπὸ κοινοῦ τὸν Μορέαν, καὶ ὁ βασιλεὺς Βονιφάτιος, ὁ ὁποῖος εὑρίσκετο ἀκόμη εἰς τὸ Ναύπλιον, συνήνεσεν εἰς τὴν κοινὴν ταύτην ἐκστρατείαν.

Ἡ κατάκτησις ἤρχισε μὲ τὴν βοήθειαν τῶν Ἑ-

Digitized by Google

νετῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπεθύμουν καὶ αὐτοὶ νὰ λάβουν λιμένας τῆς Πελοποννήσου. Μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ ἐνετικοῦ ναυτικοῦ ἐκυριεύθησαν αἱ Πάτραι, ἡ Ἀνδραβίδα, τὸ Κατάκωλον, ἡ Ἀρκαδιὰ (οὕτως ἐλέγετο τότε ἡ σημερινὴ Κυπαρισσία), ἡ Κορώνη, ἡ Καλαμάτα. Πολλοὶ φιλοπάτριδες Πελοποννήσιοι προσεπάθησαν ν' ἀντισταθῶσι καὶ συνέλεξαν στρατιὰν τεσσάρων χιλιάδων, συγκειμένην ἰδίως ἀπὸ Ἕλληνας τῆς Λακωνίας καὶ ἀπὸ τοὺς σλαυομιγεῖς κατοίκους τοῦ Ταϋγέτου. Ἡ σύγκρουσις ἔγινεν εἰς τὸν Ἐλαιῶνα τῶν Κουντούρων, εἰς τὰ βορειοανατολικὰ σύνορα τῆς Μεσσηνίας. Οἱ Γάλλοι ἀνεδείχθησαν νικηταὶ καὶ ἐπροχώρησαν εἰς τὰς κατακτήσεις των. Αἱ πόλεις καὶ τὰ κάστρα περιήρχοντο τὸ ἓν μετὰ τὸ ἄλλο εἰς τὰς χεῖρας τῶν Φράγκων. Εἰς τὸ ὀχυρὸν κάστρον τοῦ Ἀρακλόβου εἰς τὴν Ἀρκαδίαν ἀντέταξεν ἰσχυρὰν ἄμυναν ὁ γενναῖος μαχητὴς Δοξαπατρῆς. Πολλαὶ πόλεις καὶ χῶραι τῆς Πελοποννήσου ἔμενον ἀκόμη ἐλεύθεραι, ὁ πάπας ὅμως Ἰννοκέντιος ὁ Γ' ἐκάλει ἤδη τὸν Σαμπλίττην ἡγεμόνα ὅλης τῆς Ἀχαΐας.

Ἡ συνθηκολόγησις μὲ τοὺς Ἕλληνας. Οἱ κατακτηταὶ ἔδειξαν μεγάλην εὐλάβειαν πρὸς τοὺς κατακτηθέντας καὶ κατώρθωσαν νὰ πείσουν αὐτοὺς ὅτι ἦλθον διὰ νὰ μείνουν καὶ νὰ ζήσουν ἡσύχως μετ' αὐτῶν. Εἰς τὴν Ἀνδραβίδαν, τὴν πρωτεύουσαν τῆς Ἤλιδος, οἱ ἄρχοντες καὶ ὁ λαὸς ἐξῆλθον εἰς προϋπάντησιν τῶν ἐπερχομένων Φράγκων μὲ τοὺς ἱερεῖς φέροντας τὸν σταυρὸν καὶ τὰς ἁγίας εἰκόνας. Οἱ Γάλλοι κατακτηταὶ ἄφηναν εἰς τὰς πόλεις τὰ προνόμια καὶ τὰς ἐλευθερίας των καὶ εἰς τοὺς ἐγχωρίους ἐν μέρει τὰ κτήματά των, αὐτοὶ δὲ κατελάμβανον τὰ αὐτοκρατορικὰ καὶ τὰ μοναστηριακὰ κτήματα. Ἐν τούτοις ὁ Λέων ὁ Σγουρὸς κατεῖχεν ἀκόμη τὴν Κόρινθον, τὸ Ναύπλιον καὶ τὸ Ἄργος· δὲν εἶχον κυριευθῆ ἀκόμη ἡ Βελίγοστη, τὸ Νύκλι (εἰς τὴν Τεγέαν) καὶ ἡ Λακεδαιμονία. Εἰς τὴν Λακωνίαν εἶχε τὰς κτήσεις αὐτοῦ ὁ Ἰωάννης Χαμάρετος· ἡ Μονεμβασία, οἱ Τσάκωνες, αἱ σλαβογενεῖς φυλαὶ τοῦ Ταϋγέτου ἦσαν ἐλεύθεροι. Ἡ Μεθώνη καὶ ἡ Κορώνη κατελήφθησαν ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν (τῷ 1206) καὶ αἱ δύο αὗται πόλεις ἔγιναν ἀποθήκη καὶ σταθμὸς τῶν ἐνετικῶν πλοίων, τὰ ὁποῖα ἔπλεον πρὸς τὴν Ἀνατολὴν χάριν ἐμπορίου.

Εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὰς πρώτας κατακτήσεις ὁ Σαμπλίττης καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Βιλλαρδουῖνος προέβησαν εἰς τὴν διοργάνωσιν τῆς κατακτήσεως καὶ τὴν ἵδρυσιν τοῦ φραγκικοῦ αὐτῶν κράτους, τὸ ὁποῖον ὠνομάσθη πριγκιπᾶτον τῆς Ἀχαΐας ἢ τοῦ Μορέως. Ἡ Πελοπόννησος ἐθεωρήθη ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν χώρα τῆς κατακτήσεως «pays de conqueste», καὶ χάριν αὐτῆς ἐγράφη ἀργότερον τὸ «Βιβλίον τῆς κατακτήσεως» (Le livre de la conqueste), ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθεν ἡ περίφημος μακρὰ ἑλληνικὴ ἔμμετρος χρονογραφία «Τὰ χρονικὰ τοῦ Μορέως». Εἰς τὰ χρονικὰ ταῦτα ἐξυμνοῦνται τὰ πολεμικὰ ἔργα τῶν Γάλλων κατακτητῶν, ἡ σώφρων διοίκησις αὐτῶν καὶ ἐκτίθεται ἡ ὅλη πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ διοργάνωσις τοῦ πριγκιπάτου. Διὰ τοῦτο τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι ἓν ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα καὶ σπουδαιότερα ἱστορικοφιλολογικὰ μνημεῖα, ἐπιχύνει ζωηρότατον φῶς εἰς τὴν τότε ἱδρυθεῖσαν βυζαντινοφεουδαλικὴν κοινωνίαν τοῦ Μορέως καὶ ζωντανεύει τὴν ἱστορικὴν εἰκόνα διὰ πολλῶν ἑλκυστικωτάτων καὶ ρωμαντικωτάτων ἐπεισοδίων τοῦ φεουδαλικοῦ βίου. (Πρβλ. Ἀ. *Ἀδαμαντίου*, ἐν τῷ ΣΤ' τόμῳ (1906), τοῦ «Δελτίου τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας»: «Τὰ χρονικὰ τοῦ Μορέως, συμβολαὶ εἰς τὴν φραγκοβυζαντινὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν».)

Ἡ εὔκλεια τοῦ πριγκιπάτου. Οἱ μετριοπαθεῖς ἡγεμόνες τῆς κατακτήσεως, οἱ Βιλλαρδουῖνοι, οἱ ὁποῖοι προσηνέχθησαν σωφρόνως καὶ ἐπιεικῶς πρὸς τοὺς ἐγχωρίους καὶ ἐσεβάσθησαν τὰ «συνήθια» τοῦ τόπου, ἀπέδειξαν τὸ πριγκιπᾶτον ζηλευτὸν παράδειγμα εἰρηνικῆς κατακτήσεως καὶ ἀνέδειξαν αὐτὸ εἰς μεγάλην ἀκμὴν καὶ δύναμιν. Αἱ ἀνθοῦσαι πόλεις τοῦ γαλλικοῦ πριγκιπάτου ἦσαν ἡ Ἀνδραβίδα, τὸ Νύκλι, ἡ Λακεδαιμονία, ἡ Καλαμάτα. Ἤκμαζον δὲ τότε εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ αἱ εἰς τοὺς Ἕλληνας ἢ Ἐνετοὺς ἀνήκουσαι πόλεις, Κόρινθος, Ναύπλιον, Μονεμβασια, Κορώνη, Μεθώνη καὶ ἄλλαι. Ἡ πρωτεύουσα τοῦ πρίγκιπος ἦτο ἡ Ἀνδραβιδα. Ἐνίοτε ἡ αὐλὴ αὐτοῦ μετεφέρετο εἰς τὴν ὡραίαν Λακεδαιμονίαν, κειμένην ἐν μέσῳ εὐφόρου χώρας. Οἱ Φράγκοι κατακτηταὶ ἔκτισαν πλεῖστα κάστρα εἰς τὴν χώραν, τὰ ὁποῖα καὶ σήμερον στεφανώνουν τὰς κορυφὰς τῶν εὐγράμμων ἑλληνικῶν ὀρέων, ἐπετέλεσαν δὲ καὶ εἰρηνικὰ ἔργα, ἔκτισαν ἐκκλησίας, μονάς, νοσοκομεῖα. Ἡ χώρα ἤνθει οἰκονομικως καὶ διεξῆγεν ἀκμαιον ἐμπόριον. Ἐμπορικαὶ πανηγύρεις ἐγίνοντο εἰς τὸν τόπον, ὅπως ἡ πανήγυρις τῶν Βερβαίνων, ἐτιμᾶτο δὲ πολὺ ἡ μέταξα τῆς μεγάλης Ἀραχώβης. Ἡ αὐλὴ τοῦ πρίγκιπος τοῦ Μορέως ἐθεωρεῖτο λαμπροτάτη, ἄριστον σχολεῖον ἱπποσύνης, καὶ οἱ μεγιστᾶνες τῶν φραγκικῶν κρατῶν ἔστελλον εἰς αὐτὸ τοὺς υἱούς των, διὰ νὰ διδαχθῶσι τὴν πολεμικὴν τέχνην καὶ τὴν ἱπποτικὴν ἁβρότητα. Ἐλέγετο ὅτι εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ πρίγκιπος ὡμιλεῖτο τόσον κομψῶς ἡ γαλλικὴ γλῶσσα ὅσον καὶ εἰς τοὺς Παρισίους. Ὁ πρίγκιψ Γουλιέλμος, ὁ τρίτος πρίγκιψ τοῦ Μορέως, συνείθιζε εἰς τὴν αὐλὴν αὐτοῦ 80 ἱππότας μὲ χρυσοῦς πιρονιστῆρας, ἠκολουθεῖτο πάντοτε ἀπὸ 700—1000 ἐφίππους πολεμιστὰς καὶ ἔζη μὲ τόσην μεγαλοπρέπειαν, ὥστε ἡ αὐλὴ αὐτοῦ ἐφαίνετο ἀνωτέρα ἀπὸ τὴν αὐλὴν ἑνὸς μεγάλου ἡγεμόνος.

Ἡ διοργάνωσις τοῦ πριγκιπάτου. Τὸ ὑπὸ τῶν Βιλλαρδουΐνων ἐγκαθιδρυθὲν πολιτικὸν σύστημα εἰς τὸν Μορέαν ὑπῆρξε τελειοτάτη προσπάθεια φεουδαλικῆς διοργανώσεως. Τὸ πριγκιπᾶτον εἶχεν αὐστηρὰν ἱεραρχίαν, εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ὁποίας ἦτο ὁ πρίγκιψ, ὑπ' αὐτὸν δὲ ἤρχοντο οἱ βαρῶνοι, οἱ ἱππόται καὶ οἱ κατώτεροι ἀξιωματικοί. Ὁ πρίγκιψ ἦτο μὲν ὁ πρῶτος μεταξὺ τῶν μεγάλων βαρώνων, ἀλλ' ἰσότιμος πρὸς αὐτούς. Οἱ ἀνήκοντες εἰς αὐθέντην τινὰ ἐτέλουν εἰς ὑποτέλειαν πρὸς αὐτόν, ὁ ἀνώτερος δὲ ἑκάστου ὑποτελὴς αὐθέντης ἐθεωρεῖτο ὡς ἐπικυρίαρχος αὐτοῦ. Ἕκαστος τῶν ὑποτελῶν ὤφειλεν εἰς τὸν ἐπικυρίαρχον στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν ἀνάλογον πρὸς τὸν πλοῦτον καὶ τὸ μέγεθος τοῦ φεούδου αὐτοῦ.

Μετὰ τῶν πρώτων κατακτητῶν ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν κατακτηθεῖσαν χώραν ἔμποροι μετὰ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν, ἐκάλεσαν δὲ καὶ οἱ ἱππόται τὰς γυναῖκας ἐκ τῆς πατρίδος των. Οἱ ἔμποροι ἀπετέλεσαν τὴν ἀστικὴν τάξιν (τοὺς βουργησίους), τὴν δὲ κατωτέραν τάξιν οἱ ἀγρόται καὶ ὁ ὄχλος τῆς πόλεως. Ὁ κύριος στρατιωτικὸς ἄρχων ἦτο ὁ καστελλᾶνος, ὁ δὲ πολιτικὸς ὁ καγκελλάριος (πρωτοβεστιάριος). Ὁ πρίγκιψ εἶχε περὶ ἑαυτὸν μόνιμον συμβούλιον, τοῦ ὁποίου ὤφειλε νὰ ζητῇ πάντοτε τὴν συμβουλήν. Διὰ τὰς σπουδαίας πράξεις συνεκροτεῖτο συνέδριον τῶν εὐγενῶν τοῦ πριγκιπάτου, τὸ ὁποῖον συνήρχετο εἰς τὸ Νύκλι, παρὰ τὴν σημερινὴν Τεγέαν, εἰς τὸ κέντρον τῆς Πελοποννήσου. Οἱ βουργήσιοι εἶχον καὶ αὐτοὶ κούρτην, συνήρχετο δὲ ἡ κούρτη τῶν βουργησίων εἰς τὴν Γλαρέντσαν.

Ἐκτὸς τῆς πολιτικῆς ταύτης ἱεραρχίας ἐγκατεστάθη καὶ ἐκκλησιαστικὴ λατινική, ἡ ὁποία εἶχε καὶ αὐτὴ στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν. Ἀπετελεῖτο δ' αὕτη ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον τῶν Πατρῶν, ἀπὸ ἓξ ἐπισκόπους (τῶν Ὠλένης, Μεθώνης, Κορώνης, Βελιγοστῆς, Ἀμυκλῶν ἤτοι Νυκλίου καὶ Λακεδαίμονος), ἀπὸ τοὺς ἡγουμένους τῶν μοναστηρίων καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν τριῶν ἱεροπολεμικῶν ταγμάτων τῶν Ἰωαννιτῶν, τῶν Ναΐτῶν καὶ τῶν Τευτόνων, οἱ ὁποῖοι ὤφειλον εἰς τὸν πρίγκιπα ὡς ὑποτελεῖς καὶ οὗτοι στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν.

Εἰς τὴν ἀριστοκρατικὴν ταύτην ὀλιγαρχίαν, εἰς τὴν ὁποίαν περίβλεπτοι ἦσαν οἱ καταγόμενοι ἀπὸ τοὺς πρώτους κατακτητάς, ἀπὸ τοὺς βαρώνους τῆς κατακτήσεως, εἰσῆλθον καί τινες ἰθαγενεῖς εὐπατρίδαι, οἱ ὁποῖοι ἐκράτησαν τὰς πατροπαραδότους κτήσεις αὐτῶν καὶ ἀπετέλεσαν μέρος τῆς φεουδαρχικῆς ὀργανώσεως (ἄρχοντες κεφαλάδες, Ἕλληνες βαρῶνοι). Καὶ ὅσοι ἐγχώριοι κάτοικοι καθυπετάχθησαν εἰς τοὺς κατακτητὰς διετήρησαν τὰ προνόμια καὶ τὰς ἐλευθερίας αὐτῶν. Κατὰ τὴν συνθηκολόγησιν, τὴν ὁποίαν ἔκαμαν μὲ τοὺς κατακτητάς, ἐζήτησαν ἰδίως μὲ μεγάλην ἐπιμονὴν νὰ διατηρήσουν ἀδιατάρακτον το ὀρθόδοξον δόγμα αὐτῶν. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν κατακτηθεῖσαν χώραν δὲν ἴσχυε μόνον ἡ φεουδαλικὴ νομοθεσία κατὰ τὰς «ἀσσίζας» τῆς Ρωμανίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ρωμαϊκοβυζαντινὴ νομοθεσία, καὶ αἱ ἐκκλησιαστικαὶ νομοθεσίαι, ἡ λατινικὴ καὶ ἡ ὀρθόδοξος, ἀκόμη καὶ τὰ ἐγχώρια ἔθιμα. Πάντα ταῦτα συναπήρτιζον τὰ λεγόμενα «συνήθια τοῦ τόπου τοῦ Μορέως».

Αἱ δώδεκα μεγάλαι βαρωνίαι. Εὐθὺς μετὰ τὰς πρώτας κατακτήσεις κατηρτίσθη ἐπιτροπή, συνισταμένη ἐκ δύο ἱπποτῶν, δύο Λατίνων ἐπισκόπων καὶ τεσσάρων Ἑλλήνων ἀρχόντων, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Βιλλαρδουΐνου, διὰ νὰ κατανείμῃ τὴν κατακτηθεῖσαν χώραν εἰς φέουδα, ἀναλόγως τῆς σπουδαιότητος τῶν ἀρχηγῶν. Ὁ Σαμπλίττης παρεχώρησεν εἰς τὸν Βιλλαρδουῖνον τὴν Καλαμάταν καὶ τὴν Ἀρκαδιὰν (Κυπαρισσίαν). Ἀλλὰ καθ' ὃν χρόνον ἠσχολεῖτο εἰς τὸ νὰ θέσῃ τὰ θεμέλια τοῦ φραγκικοῦ κράτους, ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Γαλλίαν. Ὁ Βιλλαρδουῖνος ἀνέλαβεν τὴν διοίκησιν προσωρινῶς ὡς βάϊλος. Ἡ πρώτη πρᾶξις τοῦ Βιλλαρδουΐνου ὑπῆρξε νὰ συγκαλέσῃ συνέλευσιν τῶν εὐγενῶν εἰς τὴν Ἀνδραβίδαν καὶ νὰ ὑποβάλῃ εἰς αὐτὴν τὸ «ρητζίστρο», δηλαδὴ τὴν ἔκθεσιν τῆς ἐπιτροπῆς. Συμφώνως πρὸς τὸν κτηματικὸν τοῦτον χάρτην ἱδρύθησαν δώδεκα βαρωνίαι, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἐνθυμίζει τοὺς δώδεκα ὁμοτίμους (παλαδίνους) τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου. Οἱ κάτοχοι τῶν δώδεκα βαρωνιῶν ἦσαν οἱ μεγάλοι βαρῶνοι, οἱ βαρῶνοι τῆς κατακτήσεως, ἴσοι ἢ σύντροφοι τοῦ πρίγκιπος, ἔχοντες δικαίωμα ὑπάτης δικαιοσύνης εἰς τὰς χώρας αὐτῶν, δικαίωμα πολέμου καὶ δικαίωμα νὰ κτίζουν κάστρα πρὸς φύλαξιν τῆς λαχούσης αὐτοῖς βαρωνίας. Αἱ δώδεκα αὗται μεγάλαι βαρωνίαι κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς κατακτήσεως ἦσαν αἱ βαρωνίαι: 1) τῶν *Πατρῶν*, ἡ ὁποία ἐπροστάτευε τὴν παραλίαν κατὰ πάσης ἀποβάσεως ἐκ τῆς ἀντίκρυ ἠπειρωτικῆς ἀκτῆς· 2) τῆς *Χαλανδρίτσης*, ἡ ὁποία ἐξησφάλιζε τὴν συγκοινωνίαν τῶν Πατρῶν μὲ τὸ ἐσωτερικόν· 3) τῆς *Βοστίτσης* (Αἰγίου), ἡ ὁποία ἐπροστάτευε τὸν Κορινθιακὸν κόλπον· 4) τῶν *Καλαβρύτων*· 5) τῆς *Ἀκοβας*, πλησίον τῆς σημερινῆς Δημητσάνας, ἡ ὁποία ἐπέβλεπε τοὺς ἐγχωρίους τῆς Ἀρκαδίας· 6) τῆς *Καρύταινας*, ἡ ὁποία ἐδέσποζε τῆς φάραγγος τοῦ Ἀλφειοῦ· 7) τοῦ *Νυκλίου*, πλησίον τῆς Τεγέας, ἡ ὁποία ἐφύλαττε τὴν διάβασιν ἀπὸ τῆς Ἀρκαδίας εἰς τὴν Λακωνίαν· 8) τῆς *Βελίγοστης*, πλησίον τῆς Μεγαλοπόλεως, ἡ ὁποία ἐπετήρει τὴν ὁδὸν ἀπὸ τῆς Λακωνίας εἰς τὴν Μεσσηνίαν· 9) τοῦ *Γερακίου*, ἡ ὁποία ἐκράτει εἰς ὑποταγὴν τοὺς Τσάκωνας καὶ τὴν πεδιάδα τῆς Λακωνικῆς· 10) τῆς *Γριτσαίνης*, ἡ ὁποία ἐδέσποζε τῆς ὀρεινῆς χώρας περὶ τὴν Καλαμάταν· 11) τοῦ *Πασσαβᾶ*, πλησίον τοῦ Γυθείου, διὰ τοὺς Μανιάτας· 12) τῆς *Καλαμάτας*, ἡ ὁποία ὑπερησπίζετο τὴν πλουσίαν κοιλάδα τοῦ Παμίσου.

Ἡ Καλαμάτα, ὡς καὶ ἡ Ἀρκαδιά, εἶχον παραχωρηθῆ ἀπὸ τὸν Σαμπλίττην εἰς τὸν Βιλλαρδουῖνον διὰ τὰς ὑπηρεσίας αὐτοῦ. Οἱ ἄλλοι σπουδαιότεροι βαρῶνοι ἦσαν ὁ Ἰωάννης δὲ Νεγί, ὁ ὁποῖος διωρίσθη καὶ κληρονομικὸς πρωτοστράτωρ τῆς Ἀχαΐας, ὁ βαρῶνος τῆς Καρυταίνης Οὗγος δὲ Βριγιέρ, ὁ βαρῶνος τοῦ Γερακίου Γουΐδων δὲ Νιβελέ. Φαίνεται ὅτι ὅλοι οἱ βαρῶνοι ἦσαν Γάλλοι. Ἀργότερα, μετὰ ἕνα αἰῶνα περίπου εὑρίσκομεν ὅτι ὁμότιμοι ἦσαν: οἱ δοῦκες τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Νάξου, οἱ τριτημόριοι τῆς Εὐβοίας, ὁ μαρκίων τῆς Βοδονίτζης, ὁ κόμις τῆς Κεφαλληνίας καὶ 5 βαρῶνοι τοῦ Μορέως (Καρυταίνης, Πατρῶν, Ἀκοβας, Καλαβρύτων, Πασσαβᾶ).

Οἱ Γοδοφρεΐδοι Βιλλαρδουῖνοι. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Γουλιέλμου Σαμπλίττου ὁ ἐξάδελφος αὐτοῦ Ροβέρτος ἦλθεν εἰς τὸν Μορέαν ἐκ τῆς Γαλλίας, διὰ νὰ ἀξιώσῃ τὴν διαδοχὴν αὐτοῦ. Ὁ Βιλλαρδουῖνος κατώρθωσε νὰ ἐμποδίσῃ αὐτὸν εἰς τὸ ταξίδιόν του, ὥστε νὰ παρέλθῃ ὁ χρόνος ἑνὸς ἔτους καὶ μιᾶς ἡμέρας, κατὰ τὸν ὁποῖον ὤφειλε νὰ ἐμφανισθῇ, ὅπως προβάλῃ τὰς ἀξιώσεις αὐτοῦ. Οἱ βαρῶνοι τῆς Ἀχαΐας, συνελθόντες εἰς κούρτην εἰς τὴν Λακεδαιμονίαν, ἔκριναν ὅτι ἡ προθεσμία εἶχε παρέλθει, καὶ οὕτως ὁ Βιλλαρδουῖνος ἔμεινε κυρίαρχος τῆς ἡγεμονίας. Οἱ βαρῶνοι τῆς κατακτήσεως ἐπροιίμησαν ὡς ἡγεμόνα αὐτῶν τὸν Βιλλαρδουῖνον, ὁ ὁποῖος ἦτο ἔμπειρος πολιτικὸς καὶ τολμηρὸς πολεμιστής. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες ἄρχοντες συνεπάθουν αὐτόν, διότι ἐφέρετο ἐπιεικῶς πρὸς τοὺς ἐγχωρίους.

Ὁ Γοδεφρεῖδος Βιλλαρδουῖνος ἀνεδείχθη πραγματικῶς ἱκανὸς καὶ δραστήριος ἡγεμών. Ἐξηκολούθησε τὴν κατάκτησιν καὶ ἐκυρίευσε τὴν Κόρινθον καὶ τὸν Ἀκροκόρινθον, τὸ Ναύπλιον καὶ τὸ Ἄργος. Εἰς τὰς κατακτήσεις ταύτας ἐβοήθησεν αὐτὸν ὁ δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν Ὄθων δὲ Λαρὼς καὶ διὰ τοῦτο ἔλαβεν οὗτος εἰς ἀντάλλαγμα τὸ Ἄργος καὶ τὸ Ναύπλιον ὡς φέουδα τῆς ἡγεμονίας τῆς Ἀχαΐας. Τὸν Γοδοφρεῖδον Α' ἀποθανόντα διεδέχθη ὁ υἱὸς αὐτοῦ Γοδοφρεῖδος Β', τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχὴ ὑπῆρξεν εὐτυχὴς καὶ ἡ αὐλὴ ἐγκωμιάζεται ὡς λαμπροτάτη. Ἡ μόνη, ἀλλὰ σπουδαιοτάτη περιπλοκὴ κατὰ τὴν ἡγεμονίαν αὐτοῦ, ἦτο ἡ ἔρις μὲ τὴν Ἐκκλησίαν. Ὁ λατινικὸς κλῆρος, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐγκατασταθῆ εἰς τὸν Μορέαν καὶ ἐκαρποῦτο μέγα μέρος τῆς κατακτηθείσης χώρας, ἠρνήθη νὰ βοηθήσῃ τὸν ἡγεμόνα, διὰ νὰ κατακτήσῃ τὴν ὀχυρὰν Μονεμβασίαν. Ὁ Γοδοφρεῖδος ἐδήμευσε τὰ τιμάρια αὐτῶν καὶ μὲ τὰ συλλεγέντα χρήματα ἔκτισεν εἰς τὰ δυτικὰ τῆς Ἤλιδος, παρὰ τὴν Γλαρέντζαν, τὸ μέγα κάστρον Χλουμοῦτσι. Τέλος συνήφθη (τῷ 1223) ὁμολογία μεταξὺ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἡγεμόνος, κατὰ τὴν ὁποίαν περιωρίζοντο μὲν αἱ κτήσεις τοῦ λατινικοῦ κλήρου, ὤφειλεν ὅμως ὁ ἡγεμὼν νὰ διάγῃ εἰρηνικῶς πρὸς τὸν κλῆρον.

Ὅτε ἠπειλεῖτο ἡ λατινικὴ αὐτοκρατορία ἐκ τῶν ἐπιθέσεων τοῦ Ἕλληνος αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας (τῷ 1236), ὁ Γοδοφρεῖδος ἔστειλε γενναίαν χρηματικὴν βοήθειαν εἰς τὸν αὐτοκράτορα αὐτῆς Βαλδουῖνον Β', ἔσπευσε δὲ καὶ ὁ ἴδιος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετ' ἀξιολόγου δυνάμεως καὶ ἓξ πλοίων. Πρὸς ἀνταμοιβὴν τῶν ὑπηρεσιῶν τούτων, ὁ Βαλδουῖνος ἐχορήγησεν εἰς αὐτὸν τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ δουκάτου τοῦ Αἰγαίου, τῆς Εὐβοίας, καὶ τῆς Βοδονίτσης. Ἀργότερα, ὅτε διεδόθη ὅτι ἀπέθανεν ὁ Λατῖνος αὐτοκράτωρ, ὁ Γοδοφρεῖδος ἔσπευσε πάλιν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μὲ πλοῖα καὶ ἀκολουθίαν, διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴν βασιλείαν.

Ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας τοῦ Γοδοφρείδου Βιλλαρδουΐνου ἡ γαλλικὴ ἡγεμονία τῆς Πελοποννήσου ἔφθασεν εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς δυνάμεως αὐτῆς. Ὁ Βιλλαρδουῖνος ἐθεωρεῖτο δικαίως ὡς ὁ ἰσχυρότατος τῶν συγχρόνων Φράγκων ἡγεμόνων, ὁ πρωτεύων ἀνὴρ εἰς τὴν Νέαν Γαλλίαν, ὅπως ἐλέγοντο τότε αἱ γαλλικαὶ ἡγεμονίαι τῆς Ἀνατολῆς. Τόσον μεγάλη ἦτο ἡ δόξα τοῦ πριγκιπάτου, ὥστε ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ καὶ ὁ κόμις τῆς Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου ἔγιναν ἑκουσίως ὑποτελεῖς αὐτοῦ. Ὁ κόμις οὗτος, οἱ τρεῖς κυρίαρχοι τῆς Εὐβοίας καὶ ὁ δοὺξ τοῦ Αἰγαίου ἐτάχθησαν εἰς τοὺς ὁμοτίμους τοῦ πριγκιπάτου.

Γουλιέλμος ὁ Βιλλαρδουῖνος. Διάδοχος τοῦ Γοδοφρείδου Β' ὑπῆρξεν ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Γουλιέλμος (1246), ὁ ὁποῖος ἐγεννήθη εἰς τὸ κάστρον τῆς Καλαμάτας, ὡμίλει τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἦτο ἀγαπητὸς εἰς τοὺς Ἕλληνας. Ὁ Γουλιέλμος ὑπῆρξεν ὁ λαμπρότατος καὶ ἰσχυρότατος πρίγκιψ τῆς Ἀχαΐας. Κατὰ τὴν μακρὰν ἀρχὴν αὐτοῦ (τριάκοντα καὶ πλέον ἐτῶν) ὑπῆρξεν ὁ σπουδαιότατος ἀνὴρ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν, ἔχων μόνον ἄξιον ἀντίπαλον τὸν ἐπανιδρύσαντα τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν Μιχαὴλ Παλαιολόγον. Ἀνεμείχθη εἰς τὰ πράγματα σχεδὸν ὅλων τῶν ἐν Ἑλλάδι ἡγεμονιῶν, εἰς τὴν Εὔβοιαν, εἰς τὴν Ἀττικήν, εἰς τὴν Ἤπειρον. Ἀλλ' ἡ ἡγεμονία αὐτοῦ, ἕνεκα τοῦ φιλοπολέμου χαρακτῆρός του, ὑπῆρξε σχεδὸν ἀδιάκοπος σειρὰ πολέμων. Ἐπ' αὐτῆς κατεκτήθη ἐπ' ὀλίγον ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ χερσόνησος τοῦ Μορέως, ἀλλὰ καὶ ἐπ' αὐτῆς ἤρχισεν ἡ παρακμὴ τοῦ γαλλικοῦ πριγκιπάτου καὶ ἡ ἀνάκτησις τῆς χώρας ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων.

Πρώτη ἐπιχείρησις τοῦ Γουλιέλμου ὑπῆρξεν ἡ καθυπόταξις τῆς Μονεμβασίας, ἡ ὁποία παρεδόθη κατόπιν γενναίας ἀντιστάσεως τριῶν ἐτῶν καὶ κατόπιν συνθηκολογήσεως ὅτι ὁ κατακτητὴς θὰ ἐσέβετο τὰς ἐλευθερίας τῆς πόλεως. Τὴν παράδοσιν τῆς Μονεμβασίας ἐπηκολούθησεν ἡ καθυπόταξις τῆς χώρας περὶ τὰ Βάτικα ὡς καὶ τῆς χώρας τῶν Τσακώνων. Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ὑποδουλώσεως τῆς Λακωνικῆς ὁ Γουλιέλμος ἔκτισε τρία κάστρα, τῆς Μάνης, τοῦ Λεύκτρου, καί, εἰς ὀλίγην ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Σπάρτης, τὸ κάστρον τοῦ Μυζηθρᾶ ἢ Μυστρᾶ, τὸ ὁποῖον ἔδωκε τὸ ὄνομα εἰς τὴν μέλλουσαν περιλάλητον μεσαιωνικὴν πόλιν. Καὶ οὕτως ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ χερσόνησος ἦτο ὑποτεταγμένη εἰς τὸν Γουλιέλμον, πλὴν τῶν δύο παραλίων ἐνετικῶν πόλεων, τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης.

Τὸ γαλλικὸν πριγκιπᾶτον τοῦ Μορέως ἔφθασε τότε εἰς τὸν κολοφῶνα τῆς δυνάμεως αὐτοῦ. Ὁ πρίγκιψ εἶχε συνήθως τὴν αὐλὴν αὐτοῦ εἰς τὴν Λακεδαιμονίαν καὶ οὐδέποτε ἀπὸ τὰς ἡμέρας τῆς ἀρχαίας Σπάρτης εἶχον ἐμφανισθῆ παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Εὐρώτα τόσον λαμπροὶ πολεμισταί. Τότε ἔλαβεν ὁ Γουλιέλμος παρὰ τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου Θ' τὸ δικαίωμα νὰ κόπτῃ νομίσματα. Τὸ νομισματοκοπεῖον τῆς Ἀχαΐας ἱδρύθη εἰς τὸ κάστρον Χλουμοῦτσι, τὸ ὁποῖον Ἰταλοὶ ὠνόμασαν Kastel Tornese, διότι ἔκοπτε τὰ νομίσματα, τὰ λεγόμενα τορνέσια.

Ἡ φιλοδοξία ὅμως τοῦ Γουλιέλμου ἔγινεν αἰτία τῆς παρακμῆς τοῦ πριγκιπάτου. Ὁ πρίγκιψ εἶχε λάβει σύζυγον τὴν Καριντάναν Δαλλεκάρτσερη, ἡ ὁποία ἦτο κατὰ δικαίωμα κυρία τοῦ ἑνὸς τρίτου τῆς Εὐβοίας. Μετὰ τὸν θάνατον αὐτῆς (1275) ὁ Γουλιέλμος ἠξίωσεν, ὡς κληρονόμος τῆς συζύγου, τὴν εὐβοϊκὴν αὐτῆς βαρωνίαν. Ἀλλ' οἱ ἄλλοι δύο τριτημόριοι τῆς Εὐβοίας δὲν ἐδέχθησαν τοῦτο καὶ οὕτω περιῆλθεν εἰς πόλεμον μὲ τοὺς Ἐνετοὺς τῆς Εὐβοίας. Κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον, τοῦ ὁποίου μετέσχον ὅλαι αἱ φεουδαλικαὶ πολιτεῖαι τῆς Ἑλλάδος, ὁ Γουλιέλμος ἐξεστράτευσεν ἐναντίον τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Γουΐδωνος Α', ὁ ὁποῖος ἐνικήθη πρὸς βορρᾶν τῶν Μεγάρων. Ἄλλην νίκην κατήγαγεν ἐναντίον τῶν Ἐνετῶν, καὶ ὁ δόγης τῆς Ἐνετίας εὗρε φρόνιμον νὰ δώσῃ ἐντολὴν εἰς τὸν βάϊλον τῆς Χαλκίδος νὰ συνάψῃ εἰρήνην μετὰ τοῦ νικητοῦ.

Ἡ πτῶσις τοῦ Γουλιέλμου. Ταχέως μετεστράφη ἡ τύχη, καὶ εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ὁ δεύτερος γάμος τοῦ Γουλιέλμου μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Β' Ἄννης. Ὁ γάμος οὗτος περιέπλεξε τὸν πρίγκιπα τοῦ Μορέως εἰς τὰς πολιτικὰς περιπετείας τοῦ ἠπειρωτικοῦ κράτους. Τὰ δύο μεγάλα ἑλληνικὰ κράτη, τὸ κράτος τῆς Νικαίας καὶ τὸ κράτος τῆς Ἠπείρου, εἶχον περιέλθει εἰς πόλεμον. Ὁ ἐπίτροπος τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας εἰς τὴν Νίκαιαν Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος ἐξεστράτευσεν ἐναντίον τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Β'. Ὁ πρίγκιψ Γουλιέλμος ἔσπευσεν εἰς βοήθειαν τοῦ πενθεροῦ ἐπὶ κεφαλῆς στρατοῦ λαμπροτάτου, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχον λάβει μέρος οἱ σπουδαιότατοι βαρῶνοι τῆς φραγκοκρατουμένης Ἑλλάδος. Οἱ δύο ἀντίπαλοι στρατοὶ συνηντήθησαν (τῷ 1259) εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Πελαγονίας (παρὰ τὴν σημερινὴν Καστορίαν τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας). Εἰς τὴν μάχην ταύτην συνελήφθησαν αἰχμάλωτοι οἱ ἐπιφανέστατοι βαρῶνοι, καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ πρίγκιψ τοῦ Μορέως. Ἡ μάχη τῆς Πελαγονίας ἔσχε μικρὰν μὲν σημασίαν διὰ τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου, ὑπῆρξεν ὅμως θανάσιμον πλῆγμα διὰ τὴν γαλλικὴν ἡγεμονίαν τῆς Πελοποννήσου. Οἱ συλληφθέντες Φράγκοι βαρῶνοι τοῦ Μορέως ἔμειναν δέσμιοι τρία ὁλόκληρα ἔτη. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ νικητὴς αὐτῶν Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος εἰσήρχετο θριαμβευτικῶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐπανίδρυε τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν (1261). Ὁ Γουλιέλμος, διὰ νὰ ἀπελευθερωθῇ, ἠναγκάσθη νὰ παραδώσῃ εἰς τὸν βασιλέα τρία κάστρα τῆς Λακωνίας, τὰ κάστρα τῆς Μονεμβασίας, τῆς Μάνης καὶ τοῦ Μυστρᾶ. Ὁ Ἕλλην αὐτοκράτωρ ἔθεσε τὸν πόδα του εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ κατέστησε τὸν Μυστρᾶν ὁρμητήριον πρὸς ἀνάκτησιν τῆς χερσονήσου ἀπὸ τῶν Φράγκων.

Μόλις ἀπεφυλακίσθη ὁ Γουλιέλμος, ἦλθεν εἰς τὰς Θήβας, ὅπου συνηθροίσθησαν ὁ δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ τριτημόριοι τῆς Εὐβοίας. Ἐκεῖ συνωμολογήθη εἰρήνη μεταξὺ τοῦ πρίγκιπος καὶ τῶν Ἐνετῶν, διότι ἅπαντες οἱ Φράγκοι ἡγεμόνες κατελήφθησαν ὑπὸ τρόμου διὰ τὴν ἐπανίδρυσιν τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας. Ὅτε ἐπέστρεψεν ὁ Γουλιέλμος εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἤρχισεν ἀμέσως τὸν πόλεμον ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἤδη καταλάβει τὸν Μυστρᾶν. Κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον ἔμειναν νικηταὶ εἰς δύο μάχας οἱ Γάλλοι καὶ ἡ ἑλληνικὴ κατοχὴ περιωρίσθη πρὸς τὸ παρὸν εἰς τὸν Μυστρᾶν, εἰς τὸν Ταΰγετον καὶ εἰς τὰ ὀρεινὰ μέρη τῆς Ἀρκαδίας (τὰ Σκορτά).

Ἐν τῷ μεταξὺ ἐνεφανίσθη εἰς τὴν ἱστορίαν ὁ Κάρολος ὁ Ἀνδηγαυός, ὁ ὁποῖος ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ πάπα εἰς τὸν θρόνον τῶν Δύο Σικελιῶν. Ὁ τότε διατρίβων ἐν Ἰταλίᾳ ἔκπτωτος Λατῖνος αὐτοκράτωρ τῆς Ρωμανίας Βαλδουῖνος Β' συνωμολόγησε συνθήκην μὲ τὸν βασιλέα τῶν Δύο Σικελιῶν Κάρολον τὸν Ἀνδηγαυὸν (1267), διὰ τῆς ὁποίας παρεχώρει εἰς αὐτὸν τὴν ἐπικυριαρχίαν ἐπὶ τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας. Ὁ Γουλιέλμος Βιλλαρδουῖνος ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν Κάρολον ἐπικυρίαρχον αὐτοῦ.

Ἀρχὴ τῆς παρακμῆς. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Γουλιέλμου (1278), ὁ ὁποῖος δὲν ἀφῆκεν ἄρρενα ἀπόγονον παρὰ μόνον δύο θυγατέρας, τὴν Ἰσαβέλλαν καὶ τὴν Μαργαρίταν, ἡ γαλλικὴ ἡγεμονία ἤρχισε ταχέως νὰ παρακμάζῃ. Ἡ ἐπικυριαρχία τῆς ἡγεμονίας ἀνῆκεν εἰς τοὺς Ἀνδηγαυοὺς βασιλεῖς τῆς Νεαπόλεως, οἱ ὁποῖοι ἐκυβέρνων τὸν τόπον δι' ἀντιπροσώπων. Οἱ βάϊλοι, τοὺς ὁποίους ἀπέστελλον, ἦσαν ξένοι πρὸς τὸν τόπον καὶ πολὺ ὀλίγον ἀγαπητοί. Ἐξ ἄλλου εἶχεν ἤδη ἀρχίσει νὰ ἐξαλείφεται τὸ γένος τῶν κατακτητῶν. Δύο μόνον γενεαὶ εἶχον παρέλθει ἀφ' ὅτου εἶχον πατήσει τὸν πόδα οἱ Γάλλοι εἰς τὴν Πελοπόννησον, καὶ ἤδη πολλοὶ ἐκ τῶν παλαιῶν ἐκείνων οἴκων εἶχον ἐξαλειφθῆ. Ἀπὸ τὰς δώδεκα ἀρχαίας βαρωνίας μόνον δύο, τῆς Βοστίτσης καὶ τῆς Χαλανδρίτσης, διετηρήθησαν εἰς τοὺς οἴκους τῶν παλαιῶν βαρώνων. Εἰς ὅλην δὲ γενικῶς τὴν φραγκοκρατουμένην Ἑλλάδα ἐφαίνετο ὅτι ὁ θάνατος τοῦ μεγαλυτέρου Φράγκου ἡγεμόνος, τοῦ Γουλιέλμου, ἦτο τὸ σημεῖον τῆς παρακμῆς τῆς φραγκοκρατίας.

Μέγα κακὸν ἐπῆλθε τότε εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ἡ πειρατεία. Εἰς ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀναφέρονται πειραταὶ διαφόρων ἐθνῶν, πρὸ πάντος Γενουήσιοι, ἀλλὰ καὶ Ἐνετοί, Λομβαρδοί, Καταλανοί, Ἱσπανοί, ἀκόμη καὶ Ἕλληνες. Καὶ αὐτοὶ οἱ Λομβαρδοὶ βαρῶνοι τῆς Εὐβοίας ἐπεχείρουν πειρατείας εἰς τὰ ἑλληνικὰ παράλια καὶ ἰδίως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Καὶ οἱ βαρῶνοι τῶν νήσων ἐμιμοῦντο τὸ παράδειγμα τῶν Δαλλεκάρτσερη τῆς Εὐβοίας, λαφυραγωγοῦντες τοὺς Ἕλληνας καὶ οἱουσδήποτε ἄλλους συνήντων. Ἀπὸ τὰς πειρατείας ταύτας συναπεκόμιζον οἱ πειραταὶ σπουδαῖα κέρδη, ἀλλ' ὅσον καὶ ἂν ἦσαν ταῦτα μεγάλα, ἦσαν πολὺ μικρὰ ἀπέναντι τῆς ζημίας, τὴν ὁποίαν ἐπροξένουν. Μεγάλως, φυσικά, ἔβλαπτεν ἡ πειρατεία τὸ ἰδιωτικὸν ἐμπόριον, τὸ ὁποῖον διεξήγετο ἐν μέσῳ μεγάλων κινδύνων. Εἰς τὰ κακὰ τῆς πειρατείας προσετίθεντο καὶ τὰ κακὰ τῆς κατὰ ξηρὰν λῃστείας. Ἡ ἀσφάλεια, ἡ ὁποία ὑπῆρχεν εἰς τὸν Μορέαν ἐπὶ τοῦ Γουλιέλμου Βιλλαρδουΐνου, εἶχεν ἐκλείψει, καὶ ὁ συνεχὴς πόλεμος μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Φράγκων, μετὰ τὴν παραχώρησιν τῶν τριῶν κάστρων, ηὔνόει καὶ τὴν πειρατείαν καὶ τὴν λῃστείαν.

Διὰ τοῦ θανάτου τοῦ πρίγκιπος τοῦ Μορέως Γουλιέλμου Βιλλαρδουΐνου ὁ ἀνδηγαυϊκὸς οἶκος ἔλαβε μεγάλην δύναμιν εἰς τὰ ἑλληνικὰ πράγματα. Ὁ φιλόδοξος βασιλεὺς τῆς Νεαπόλεως καὶ τῆς Σικελίας Κάρολος Α' ὁ Ἀνδηγαυὸς ἦτο ἐπικυρίαρχος ὄχι μόνον τῆς Ἀχαΐας, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ κόμητος τῆς Κεφαλληνίας Ριχάρδου Ὀρσίνη. Προσέτι ἐκυβέρνα τὴν Κέρκυραν δι' ἀντιπροσώπου αὐτοῦ καὶ τέλος εἶχεν ἀξιώσεις ἐπὶ τῆς Ἠπείρου. Τοιουτοτρόπως ὁ φιλόδοξος ἐκεῖνος βασιλεὺς εἶχεν ἀποκτήσει ὁρμητήρια σχεδὸν εἰς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ ἐσχεδίαζεν ἀπὸ πολὺν χρόνον τὴν ἐπίθεσιν ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν κατάκτησιν τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς.

Οἱ βάϊλοι τῆς Ἀχαΐας. Ὁ βασιλεὺς τῆς Νεαπόλεως Κάρολος Α' ἔστειλεν ὡς πρῶτον βάϊλον αὐτοῦ τὸν στρατοπεδάρχην τῆς Σικελίας Γαλερανὸν d'Ivry, ὁ ὁποῖος ἐζήτησεν ἀπὸ τοὺς βαρώνους τοῦ Μορέως πίστιν εἰς τὸν βασιλέα, ἀνέλαβε δὲ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ διατηρήσῃ εὐλαβῶς τὰ συνήθια τοῦ τόπου. Ἀλλ' ὁ Γαλερανὸς δὲν ἐκράτησε τὴν ὑποχρέωσιν αὐτοῦ· οἱ βαρῶνοι παρεπονέθησαν καὶ διὰ τοῦτο ὁ βασιλεὺς τῆς Νεαπόλεως ἠναγκάσθη νὰ ἐκλέγῃ εἰς τὸ μέλλον τὸν γενικὸν ἐπίτροπον αὐτοῦ ἀπὸ τὰς τάξεις τῶν βαρώνων τῆς Ἀχαΐας. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καρόλου Α' (1285) διωρίσθη βάϊλος τῶν Ἀνδηγαυῶν ὁ ἐπιφανέστερος τῶν ἐν Ἑλλάδι Φράγκων ἡγεμόνων, ὁ δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν Γουλιέλμος, τοῦ ὁποίου ἡ βραχεῖα ἐπιτροπεία μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ (1287) ὑπῆρξεν εὐεργετικὴ διὰ τὸν Μορέαν. Μετὰ τὸν δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν ἔγινε βάϊλος ὁ βαρῶνος τῆς Βοστίτσης Γουΐδων de Charpigny, ὁ ὁποῖος ἦτο τότε ἀρχηγὸς τοῦ μόνου διατηρουμένου βαρωνικοῦ οἴκου τῶν χρόνων τῆς κατακτήσεως. Ἀλλ' οἱ βαρῶνοι τοῦ Μορέως ἐθεώρησαν ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο τῆς δι' ἀντιπροσώπων διοικήσεως ἦτο ὀλέθριον, διότι συνεχὴς ἦτο ὁ πόλεμος ἐναντίον τῶν αὐτοκρατορικῶν στρατηγῶν τοῦ Μυστρᾶ καὶ ἡ χώρα εἶχεν ἀνάγκην διὰ νὰ σωθῇ νὰ εἶναι παρὼν πραγματικὸς ἡγεμὼν αὐτῆς.

Ἡ πριγκίπισσα Ἰσαβέλλα Βιλλαρδουΐνη. Ὁ βασιλεὺς τῆς Σικελίας Κάρολος Β' ὁ Ἀνδηγαυὸς ἔδωκε τὴν κόρην τοῦ Γουλιέλμου Ἰσαβέλλαν ὡς σύζυγον (1289) εἰς νεαρὸν εὐπατρίδην ἐκ Φλάνδρας, τὸν Φλωρέντιον d'Avesne, ἀδελφὸν τοῦ κόμητος τῆς Ἀννονίας (Hainaut). Ἔκτοτε ἡ προσωνυμία ἡγεμόνος τῆς Ἀχαΐας δίδεται εἰς τὴν Ἰσαβέλλαν καὶ εἰς τὸν Φλωρέντιον. Οἱ νέοι πρίγκιπες ἔσπευσαν νὰ συνάψουν ἀνακωχὴν μὲ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς στρατηγοὺς τῆς Πελοποννήσου, τὴν ὁποίαν προθύμως ὑπέγραψεν ὁ αὐτοκράτωρ Ἀνδρόνικος Β' Παλαιολόγος. Ἐπὶ ἑπτὰ ὁλόκληρα ἔτη ὁ Μορέας ἀπέλαυσε μεγάλης ἡσυχίας, καὶ καθὼς λέγουν τὰ «Χρονικὰ τοῦ Μορέως» ἡ χώρα ἀπέβη καρποφόρος καὶ οἱ ἄνθρωποι, Ἕλληνες καὶ Φράγκοι, ἐπλούτισαν. Ἀλλὰ εἰς τὸ μεταξὺ τῆς εἰρήνης ταύτης ἔγινε μεγάλη πειρατικὴ ἐπιδρομὴ εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας ὑπὸ τοῦ περιφήμου ναυάρχου τοῦ βασιλέως τῆς Ἀραγωνίας Ἰακώβου Ρογήρου Δελώρ (de Lluria). Ὁ Ρογῆρος ἔπλευσεν εἰς Μονεμβασίαν, ἡ ὁποία ἤκμαζε τότε, καὶ ἔλαβεν ἐξ αὐτῆς ἄφθονον λείαν.

Μετὰ τὰ ἑπτὰ ἔτη τῆς εἰρήνης ἤρχισαν πάλιν αἱ διενέξεις μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Φράγκων εἰς τὸν Μορέαν. Οἱ Ἕλληνες κατέλαβον τὸ κάστρον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς τὴν Ἀρκαδίαν, τὸ ὁποῖον εἶχε σπουδαιοτάτην στρατηγικὴν θέσιν, διότι ἔκειτο ἀπέναντι τῶν Σκορτῶν. Μετ' ὀλίγον χρόνον ἀπέθανεν ὁ Φλωρέντιος (1297), ἀνὴρ χρηστὸς καὶ φίλος τῆς εἰρήνης. Ἡ σύζυγος αὐτοῦ Ἰσαβέλλα Βιλλαρδουΐνη ἐξηκολούθησε νὰ κυβερνᾷ ὡς πριγκίπισσα τῆς Ἀχαΐας. Ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ ἀπεσύρθη εἰς τὸ προσφιλὲς εἰς αὐτὴν Νησίον (l'Isle), εἰς τὰ θελκτικὰ περίχωρα τοῦ πατρογονικοῦ της κάστρου τῶν Καλαμῶν. Τὴν διοίκησιν τῆς χώρας ἀνέθηκεν εἰς τὸν κόμητα τῆς Κεφαλληνίας Ριχάρδον Ὀρσίνην, ὁ ὁποῖος μετά τινα χρόνον ἐνυμφεύθη τὴν χήραν ἀδελφὴν τῆς Ἰσαβέλλης Μαργαρίταν. Οἱ βαρῶνοι ὅμως τοῦ Μορέως ἐπεθύμουν πολιτικὸν γάμον τῆς πριγκιπίσσης αὐτῶν Ἰσαβέλλης χάριν τῆς ἀμύνης τοῦ πριγκιπάτου. Ἔγινε μάλιστα τότε λόγος περὶ γάμου μεταξὺ τῆς χήρας πριγκιπίσσης καὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β'. Σημειωτέον ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Ἀνδρόνικος εἶχε προτείνει ἑαυτὸν σύζυγον τῆς Ἰσαβέλλης, πρὸ τριάκοντα σχεδὸν ἐτῶν. Καὶ αἱ δύο αὗται ἐπιγαμίαι μὲ τοὺς Ἕλληνας αὐτοκράτορας ἐναυάγησαν. Κατὰ τὴν προκειμένην ἐποχὴν οἱ βαρῶνοι ἐπρότειναν κηδεστίαν μετὰ τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Γουΐδωνος Β', εἰς τὸν ὁποῖον ἐδόθη ὡς σύζυγος ἡ μικρὰ κόρη τῆς Ἰσαβέλλας Ματθίλδη.

Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ Ἰσαβέλλα δὲν ἔμεινεν ἐπὶ μακρὸν χήρα. Ἔλαβε σύζυγον τὸν κόμητα τῆς Σαβαυδίας Φίλιππον, εἰς τὸν ὁποῖον ἐδόθη παρὰ τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως ἡ ἡγεμονία τῆς Ἀχαΐας. Ἡ διοίκησις τοῦ φραγκικοῦ Μορέως ὑπὸ τοῦ Φιλίππου ὑπῆρξε πολὺ πιεστική, διότι ἡ ἔμφυτος αὐτοῦ φιλοχρηματία τὸν ἔκαμε νὰ περισυλλέγῃ διὰ παντὸς τρόπου χρήματα. Αἱ πιέσεις αὐτοῦ ἦσαν τόσον μεγάλαι, ὥστε ἐπροκάλεσαν ἐπανάστασιν. Ὅτε ἐζήτησε νὰ ἐξαναγκάσῃ τοὺς κατοίκους τῶν Σκορτῶν τῆς Ἀρκαδίας εἰς ἔκτακτον φόρον, οἱ Ἀρκάδες ἄρχοντες ἔστειλαν ἀντιπροσώπους εἰς τὸν Μυστρᾶν καὶ παρέδωκαν τὴν χώραν εἰς τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλ' οἱ Φράγκοι ἠνάγκασαν καὶ πάλιν τοὺς Σκορτινοὺς νὰ ὑποταχθῶσιν εἰς αὐτούς. Ὁ βασιλεὺς τῆς Νεαπόλεως, ὁ ὁποῖος δὲν ἦτο εὐχαριστημένος, ἀφῄρεσε τὴν ἡγεμονίαν ἀπὸ τὸν Φίλιππον καὶ τὴν Ἰσαβέλλαν, ὑποσχεθεὶς νὰ δώσῃ εἰς αὐτοὺς ἐτησίαν χορηγίαν καὶ κτήματα εἰς τὴν Ἰταλίαν, παρὰ τὰς ὄχθας τῆς λίμνης Φουκίνης.

Ἡ τελευταία Βιλλαρδουΐνη. Ὁ Κάρολος Β' ἔδωκε τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ἀχαΐας εἰς τὸν εὐνοούμενον υἱόν του Φίλιππον, τὸν ἡγεμόνα τοῦ Τάραντος. Οὗτος ἦλθε δι' ὀλίγον χρόνον εἰς τὸν Μορέαν, ἐδέχθη τὴν προσκύνησιν τῶν βαρώνων καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Νεάπολιν. Βάϊλον διώρισε τὸν δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν Γουΐδωνα Β', τὸν σπουδαιότατον πάντων τῶν συγχρόνων Φράγκων φεουδαρχῶν ἐν Ἑλλάδι, ὁ ὁποῖος εἶχε λάβει σύζυγον τὴν θυγατέρα τῆς Ἰσαβέλλας Ματθίλδην, ἀντιπροσωπεύουσαν εἰς τοὺς κατοίκους τοῦ Μορέως τὸν παλαιὸν ἡγεμονικὸν οἶκον τῶν Βιλλαρδουΐνων.

Μετὰ τὴν πανωλεθρίαν τῶν Γάλλων παρὰ τὸν Κηφισὸν ὑπὸ τῶν Καταλανῶν ἡ ἡγεμονία τῆς Ἀχαΐας περιῆλθεν εἰς ἄλλον ἡγεμονικὸν οἶκον. Ἡ νεαρὰ χήρα τοῦ Γάλλου δουκὸς Γουΐδωνος Β', ὁ ὁποῖος εἶχε φονευθῆ εἰς τὴν φονικὴν ταύτην

Digitized by Google

Τὰ ἑλληνικὰ κράτη διαρκούσης τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων κατοχῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

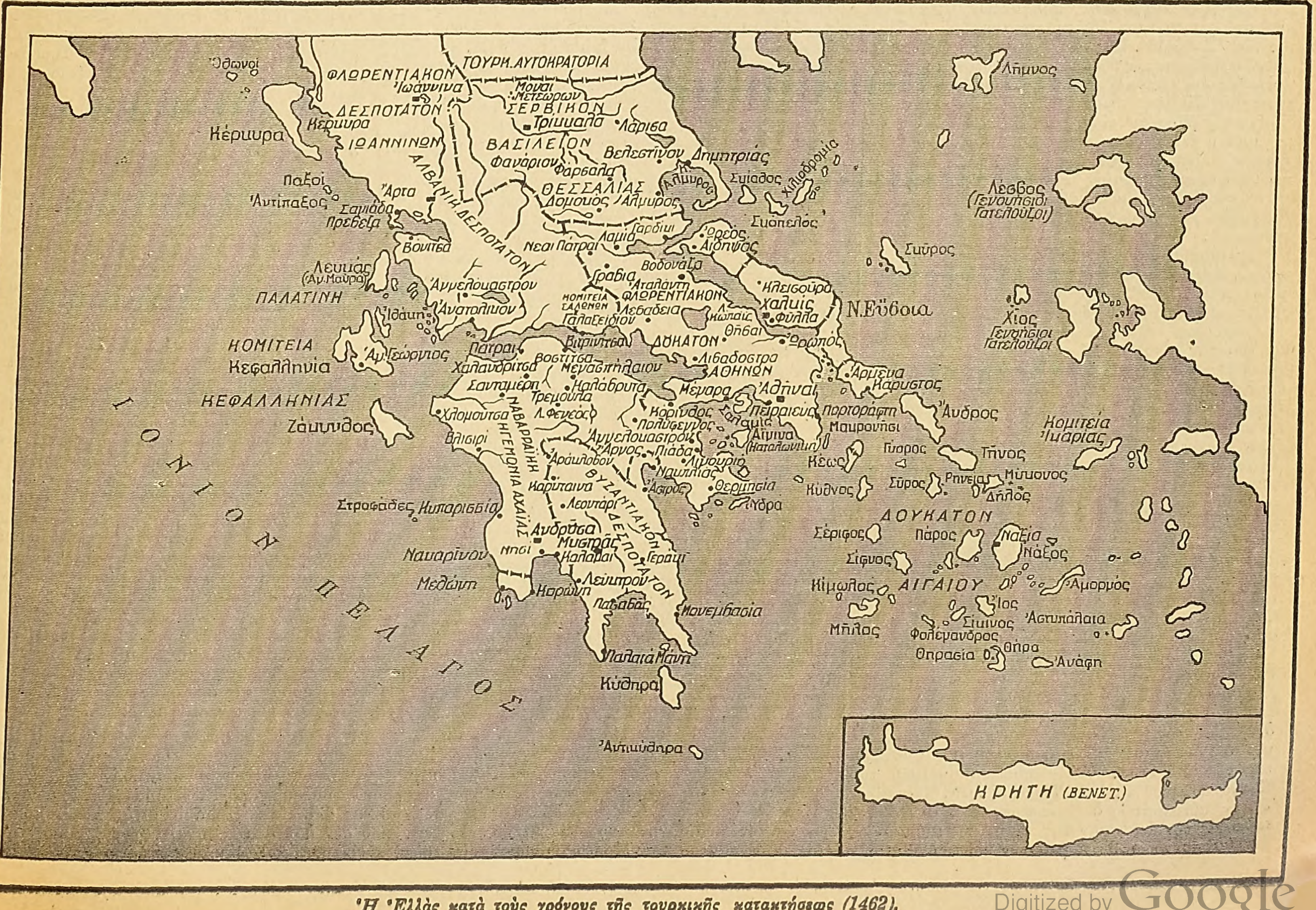

Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως (1462).

Digitized by Google

μάχην, ἡ κόρη τῆς Ἰσαβέλλας Βιλλαρδουΐνης Ματθίλδη, συνεζεύχθη μὲ τὸν Λουδοβῖκον Βουργουνδικόν, καὶ οὕτω τὸ πριγκιπᾶτον τοῦ Μορέως περιῆλθεν εἰς τὸν βουργουνδικὸν οἶκον (1313). Ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν ἄφιξιν εἰς τὴν Πελοπόννησον τῶν νέων ἡγεμόνων, ἀπέθανεν ὁ Λουδοβῖκος ὁ Βουργουνδικὸς καὶ ἔμεινεν ἡ Ματθίλδη, τὸ δεύτερον ἤδη χήρα νεαρωτάτη, μόλις εἴκοσι τριῶν ἐτῶν, μόνη διὰ νὰ κυβερνήσῃ χώραν ἀνάστατον ἀπὸ συγκρουομένας ἀπαιτήσεις. Ὁ βασιλεὺς τῆς Νεαπόλεως Ροβέρτος ἐμνήστευσεν αὐτὴν διὰ τῆς βίας μὲ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Ἰωάννην, κόμιτα τῆς ἐν Ἀπουλίᾳ Γραβίνης, ἀδελφὸν καὶ τοῦ Φιλίππου τοῦ Τάραντος. Ὁ Ροβέρτος ἔρριψε τὴν Ματθίλδην δεσμίαν εἰς τὴν εἱρκτήν, ἐπειδὴ ἡ ἀτίθασος Βιλλαρδουΐνη, ἡ ὁποία εἶχε κληρονομήσει τὸν ὁρμητικὸν χαρακτῆρα τῶν Βιλλαρδουΐνων, ἠρνεῖτο ν' ἀναγνωρίσῃ ὡς σύζυγόν της τὸν Ἰωάννην Γραβίνην. Ἡ τελευταία ἀπόγονος τῶν παλαιῶν πριγκίπων τῆς Ἀχαΐας ἀπέθανεν ἐγκάθειρκτος, καὶ οὕτως ἐξέλιπεν ὁ περιφανὴς οἶκος τῶν Βιλλαρδουΐνων τοῦ Μορέως (1331). Ἐν τούτοις ὁ Ἰωάννης, ὁ κόμις τῆς ἐν Ἀπουλίᾳ Γραβίνης, ἐκυβέρνα τὸ πριγκιπᾶτον διὰ βαΐλων. Ὁ κόμις τῆς Γραβίνης ἦλθεν εἰς τὸν Μορέαν (τῷ 1324), ἐδέχθη τὴν προσκύνησιν τῶν βαρώνων ἐν Γλαρέντζῃ, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ στερεώσῃ τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ. Ἡ εἰς τὸν Μορέαν βραχεῖα διαμονὴ τοῦ Ἰωάννου τῆς Γραβίνης εἶναι ἀξία σημειώσεως δι' ἕνα μόνον λόγον, ὅτι τότε ἐγκαθίσταται ἐν Ἑλλάδι ὁ φλωρεντινὸς τραπεζιτικὸς οἶκος τῶν Ἀτζαγιώλη, ὅστις ἦτο προωρισμένος νὰ ἐγκαθιδρύσῃ τὴν τρίτην φραγκικὴν δυναστείαν εἰς τὰς Ἀθήνας. Ὁ κόμις τῆς Γραβίνης ἐδανείσθη ἀπὸ τοὺς Ἀτζαγιώλη μεγάλα ποσὰ χάριν τῶν δαπανῶν αὐτοῦ ἐν Μορέᾳ καὶ εἰς ἀντάλλαγμα ἔλαβεν ἐν Πελοποννήσῳ ὁ φλωρεντινὸς οἶκος τιμάρια. Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ὅμως ἀρχὴ δὲν παρεῖχε, φαίνεται, μεγάλας ἀπολαύσεις εἰς τοὺς ξένους κυριάρχους κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους. Καὶ ὁ κόμις τῆς Γραβίνης ἐβαρύνθη τὴν ἑλληνικὴν αὐτοῦ ἡγεμονίαν καὶ μετὰ παραμονὴν δύο μόνον ἐτῶν ἐπανέκαμψεν εἰς τὰ ἴδια (1326). Ἡ ἡγεμονία τῆς Ἀχαΐας παρεχωρήθη ὑπὸ τοῦ κόμιτος εἰς τὴν Αἰκατερίνην τὴν Βαλεσιακήν, τὴν ἐπὶ ψιλῷ ὀνόματι αὐτοκράτειραν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, χάριν τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Ροβέρτου. Ἡ Αἰκατερίνη ἦλθεν εἰς τὸν Μορέαν (1338) καὶ διέμενεν εἰς τὰς Πάτρας. Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἦλθεν εἰς τὸν Μορέαν καὶ ὁ Νικόλαος Ἀτζαγιώλης, ὅπου συνειργάσθη μὲ τὴν Αἰκατερίνην, συνδεθεὶς ἴσως καὶ δι' ἔρωτος μετ' αὐτῆς. Τότε οἱ Ἀτζαγιῶλαι ηὔξησαν τὰς κτήσεις αὐτῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον. Ἀργότερα κατώρθωσαν ν' ἀποκτήσουν τὴν Κόρινθον, ἀκόμη καὶ τὰ Μέγαρα, πλησιάζοντες οὕτω εἰς τὰς Ἀθήνας.

Παρακμὴ τοῦ πριγκιπάτου. Αὔξησις τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλ' ἤδη ἔχει διαμορφωθῆ εἰς τὴν Πελοπόννησον νέα κατάστασις πραγμάτων. Ἀπὸ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἀρχίζει ἡ αὔξησις τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν χερσόνησον, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ὡς κέντρον τῆς δυνάμεως αὐτῶν τὸν Μυστρᾶν, πρωτεύουσαν νέου ἑλληνικοῦ κράτους, τοῦ δεσποτάτου τῆς Πελοποννήσου. Ἡ κατάστασις εἰς τὸν φραγκικὸν Μορέαν εἶναι αὐτόχρημα ἀναρχική· οἱ βάϊλοι διαδέχονται ραγδαίως ἀλλήλους. Ἡ ἡγεμονία εἶναι ἕρμαιον τῶν ραδιουργιῶν τοῦ ἀραγωνικοῦ οἴκου, ἕρμαιον τῶν φιλοδοξιῶν διαφόρων ἄλλων ἡγεμονικῶν οἴκων καὶ ἀντικείμενον ἀγοραπωλησίας εἴτε διὰ κηδεστιῶν, εἴτε καὶ διὰ χρημάτων.

Ἡ ἀναρχία καὶ ἡ διάσπασις τοῦ φραγκικοῦ πριγκιπάτου εἶχε φθάσει εἰς ἀξιοθρήνητον σημεῖον, παρεῖχε δὲ ζωηροτάτην ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἡνωμένην βυζαντινὴν χώραν τῆς Λακωνίας ὑπὸ τὴν διοίκησιν τῶν στρατηγῶν καὶ ἔπειτα τῶν δεσποτῶν τοῦ Μυστρᾶ. Ἡ φραγκικὴ Πελοπόννησος ἦτο ὑποτεταγμένη εἰς ξένον ἡγεμόνα, ὁ ὁποῖος διέμενε μακράν, ἐκυβέρνα δὲ δι' ἀντιπροσώπων τὴν ἡγεμονίαν του. Οἱ βαρῶνοι ἦσαν πάντοτε δυσχαλίνωτοι καὶ πρόθυμοι εἰς ἐξεγέρσεις· αἱ Πάτραι ἦσαν ἱερατικὴ κτῆσις καὶ ἐκυβερνῶντο ὑπὸ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου. Διάφοροι δὲ ἡγεμονικοὶ καὶ ἄλλοι οἶκοι διεπληκτίζοντο πρὸς ἀπόκτησιν ἢ σφετερισμὸν τῆς ἡγεμονίας. Ἡ ἀναρχικὴ κατάστασις ἔχει φθάσει εἰς τοιοῦτον σημεῖον, ὥστε οἱ βαρῶνοι τοῦ Μορέως προῆλθον εἰς παράδοξον καὶ ἀπονενοημένον διάβημα. Προσέφερον τὴν ἡγεμονίαν τῆς Πελοποννήσου εἰς τὸν τότε στρατηγὸν τοῦ Ἕλληνος αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Γ', τὸν Ἰωάννην Καντακουζηνόν, τὸν μετέπειτα καὶ αὐτὸν αὐτοκράτορα (1341). Ἀλλὰ τὸ μεγαλοπρεπὲς σχέδιον, νὰ ἑνωθῇ ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἕως τὸ Ταίναρον, δὲν ἐπραγματοποιήθη, διότι ἀκριβῶς κατὰ τὸν χρόνον ἐκεῖνον εἶχεν ἤδη ἀρχίσει τὸ ἔνδοξον στάδιόν του ὁ Σέρβος τσάρος Στέφανος Δουσάν, ἔμελλε δὲ μετ' ὀλίγον νὰ διαταραχθῇ ἡ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία ὑπὸ τῶν ἐμφυλίων πολέμων μεταξὺ τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τῶν Παλαιολόγων. Ὅτε ὅμως ἔγινεν αὐτοκράτωρ ὁ Καντακουζηνός, συνετέλεσε πολὺ εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας ἐν Πελοποννήσῳ, διότι ἔστειλεν εἰς τὸν Μυστρᾶν ὡς δεσπότην τὸν υἱόν του Μανουὴλ Καντακουζηνὸν (1348—1380), ἡ μακρὰ ἀρχὴ τοῦ ὁποίου ἀνέδειξε τὴν νέαν βυζαντινὴν πόλιν τοῦ Μυστρᾶ καὶ ἐστερέωσε τὸ νέον ἑλληνικὸν κράτος.

Οἱ τελευταῖοι Φράγκοι κυρίαρχοι τοῦ Μορέως. Μετὰ τὸν θάνατον τῆς Αἰκατερίνης τῆς Βαλεσιακῆς (1346) ἡγεμὼν ἔγινεν ὁ ἡγεμὼν τοῦ Τάραντος Ροβέρτος, ὁ ὁποῖος ὅμως οὐδέποτε ἐπεσκέφθη τὴν Ἀχαΐαν. Εἶχε λάβει σύζυγον τὴν Μαρίαν τὴν Βουρβωνικήν, χήραν τοῦ βασιλέως τῆς Κύπρου Οὔγωνος Δ' Λουσινιανοῦ, ἡ ὁποία κατεῖχε δεκαὲξ κάστρα εἰς τὸν Μορέαν. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ροβέρτου ὁ υἱὸς αὐτῆς, Οὔγων καὶ οὗτος Λουσινιανός, ἤγειρεν ἀξιώσεις ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας (1364). Ἀλλ' ἡ ἀπόπειρα αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν ἐβοήθησε καὶ ἡ μήτηρ του Μαρία ἡ Βουρβωνική, ἀπέτυχε. Κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον οἱ βαρῶνοι τοῦ Μορέως ἀνεγνώρισαν ὡς ἡγεμόνα τὸν υἱὸν τοῦ Ροβέρτου Φίλιππον, ὁ ὁποῖος ἔλαβε καὶ τὸν κενὸν τίτλον τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὡς Φίλιππος Γ'. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ οὗτος ἀπέθανεν ἄτεκνος (1373), ἡ προσηγορία τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ ἡγεμονία τῆς Ἀχαΐας ὤφειλον νὰ περιέλθωσιν εἰς τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ Ἰάκωβον de Baux, υἱὸν τῆς ἀδελφῆς του, ἐξ ἐπιφανοῦς προβηγκιανῆς οἰκογενείας, ἡ ὁποία εἶχεν ἀκολουθήσει εἰς Νεάπολιν τὸν Κάρολον Α' τὸν Ἀνδηγαυόν. Ἀλλ' ἡ βασίλισσα τῆς Νεαπόλεως Ἰωάννα Α', ἡ ὁποία, πλὴν πολλῶν ἄλλων συζύγων, εἶχε συζευχθῆ καὶ μὲ τὸν υἱὸν τοῦ βασιλέως τῆς Μαϊορικῆς Ἰακώβου Β', ἐθεώρει ἑαυτὴν ὡς ἄμεσον ἀπόγονον τῶν Βιλλαρδουΐνων. Ἡ δευτερότοκος θυγάτηρ τοῦ Γουλιέλμου Μαργαρίτα, ἡ λεγομένη κυρὰ τῆς Ἄκοβας, εἶχεν ὑπανδρεύσει τὴν θυγατέρα αὐτῆς Ἰσαβέλλαν μὲ τὸν βασιλόπαιδα τῆς Μαϊορικῆς Φερδινάνδον, υἱὸς δὲ αὐτῆς ἦτο ὁ μέλλων τελευταῖος βασιλεὺς τῆς Μαϊορικῆς Ἰάκωβος Β'. Ἡ βασίλισσα λοιπὸν τῆς Νεαπόλεως ἤγειρεν ἀξιώσεις ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας τῆς Ἀχαΐας, καὶ οἱ βαρῶνοι τοῦ Μορέως ἔστειλαν πρέσβεις εἰς αὐτὴν καὶ τῆς προσέφερον τὸ ἡγεμονικὸν ἀξίωμα. Ἡ Ἰωάννα Α' ἀπέστειλεν εἰς τὸν Μορέαν βάϊλον διὰ να κυβερνήσῃ ἐν ὀνόματι αὐτῆς, ἀργότερα ὅμως ἐβαρύνθη καὶ αὐτὴ τὴν ἡγεμονίαν καὶ ἐνεχυρίασεν αὐτὴν (τῷ 1377) εἰς τοὺς Στιταλιώτας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Ἱερουσαλήμ.

Οἱ Στιταλιῶται δὲν ἦσαν ξένοι εἰς τὸν Μορέαν, διότι εἶχον ἐν αὐτῷ ἀνέκαθεν τιμάρια, ὅπως καὶ οἱ ἱππόται τοῦ Τευτονικοῦ τάγματος. Κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον μάγιστρος αὐτῶν ἦτο ὁ Ἰωάννης Φερνάνδος Ἐρεδίας, εὐγενὴς καὶ ριψοκίνδυνος Ἱσπανός. Οἱ βαρῶνοι τῆς Ἀχαΐας ἐδέχθησαν μὲ μεγάλην προθυμίαν τὸν νέον κυρίαρχον, ὁ ὁποῖος ἦτο γενναῖος καὶ ἄξιος στρατιώτης νὰ ὑπερασπισθῇ τὴν χώραν εἰς τὰς δυσκόλους ἐκείνας περιστάσεις. Ἀλλ' ὁ νόμιμος κληρονόμος τοῦ πριγκιπάτου, ὁ Ἰάκωβος de Baux, ἐσκέφθη ὅτι ἦλθεν ἡ ὥρα νὰ κατακτήσῃ τὴν ἀρχήν. Ὡς βοηθοὺς ἐκάλεσε τοὺς Ναβαρραίους, τῶν ὁποίων ἀρχηγὸς ἦτο ὁ ἀνδρεῖος Πέτρος τοῦ Ἁγίου Σουπερανοῦ. Οἱ Ναβαρραῖοι κατὰ τὸ 1385 ἀπέβησαν ἐντελῶς ἀνεξάρτητοι καὶ ἔμειναν πραγματικοὶ κύριοι τῆς Ἀχαΐας, καταλαβόντες πολλὰς πόλεις καὶ χωρία. Τὰ κύρια ὁρμητήρια αὐτῶν ἔγιναν τὸ Ναβαρῖνον καὶ ἡ ἀξία λόγου πόλις Ἀνδρούσα. Τοιουτοτρόπως κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἡ τυχοδιωκτικὴ ἐκείνη ἑταιρεία ἐκ Ναβάρρας εἶχεν ἐγκατασταθῇ ὡς ἀνεγνωρισμένη δύναμις εἰς τὴν Πελοπόννησον, παραλλήλως μὲ τοὺς Ἕλληνας τοῦ Μυστρᾶ καὶ τὰς δύο παλαιὰς ἀποικίας τῆς Ἐνετίας, τὴν Μεθώνην καὶ τὴν Κορώνην. Ὁ Ἐρεδίας, ἀφοῦ ἔκαμε πολλὰς ἀποπείρας ν' ἀνακτήσῃ τὸ πριγκιπᾶτον χάριν τῶν Ἰωαννιτῶν ἱπποτῶν, ἀπεσύρθη εἰς Ἀβινιὼν τῆς Γαλλίας, ὅπου διῆλθε τὸ ὑπόλοιπον μέρος τοῦ βίου. Τότε κατὰ διαταγὴν αὐτοῦ συνεγράφη τὸ ἀραγωνικὸν χρονικὸν τοῦ Μορέως, τὸ ὁποῖον περιέχει ἀξιολόγους εἰδήσεις περὶ τῆς τελευταίας περιόδου τῆς φραγκοκρατίας. Πολλοὶ ἄλλοι ἀπαιτηταὶ ἐνεφανίσθησαν τότε διὰ ν' ἀποκτήσουν τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ἀχαΐας, ὁ Ἀμαδαῖος ὁ Σαβαυδικός, ὁ Λουδοβῖκος ὁ Βουρβωνικός, αὐτὸς ὁ πάπας, ὁ ὁποῖος διώρισε τὸν ἀρχιεπίσκοπον Πατρῶν γενικὸν ἐπίτροπον τῆς ἡγεμονίας.

Κατὰ τὸ τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος εἶχον ἐπέλθει εἰς τὴν Πελοπόννησον μεγάλαι μεταβολαί, ἀφ' ὅτου εἶχεν ἐγκαθιδρυθῆ τὸ φεουδαρχικὸν σύστημα πρὸ δύο περίπου αἰώνων. Αἱ μόναι σῳζόμεναι ἀπὸ τὰς παλαιὰς βαρωνίας ἦσαν ἡ Ἀρκαδιά, ἡ Χαλανδρίτζα καὶ αἱ Πάτραι· ὅλαι οἱ ἄλλαι εἶχον περιέλθει εἰς νέους φεουδάρχας αὐτῶν. Καὶ ἡ μὲν Ἀρκαδιὰ καὶ ἡ Χαλανδρίτζα ἀνῆκον καὶ αἱ δύο εἰς τὸν Γενουαῖον Ζαχαρίαν Ἀσάνην, ὁ ὁποῖος ἦτο καὶ μέγας κοντόσταβλος τῆς ἡγεμονίας, αἱ δὲ Πάτραι ἦσαν φέουδον τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ὁ ὁποῖος ὡς μόνον ἐπικυρίαρχον ἀνεγνώριζε τὸν πάπαν. Ὁ γενικὸς ἐπίτροπος τῶν Ναβαρραίων Σουπερανὸς κατεῖχε τὴν Βοστίτσαν, τὸ Ποντικόκαστρον (παρὰ τὸ Κατάκωλον), τὴν ἐν Μεσσηνίᾳ Ἀνδρούσαν, πρωτεύουσαν τῆς περιοχῆς τῶν Καλαμῶν, καὶ πολλὰ ἄλλα κάστρα. Ὁ Ἀσάνης Ζαχαρίας ἐθεώρει ἑαυτὸν κυρίαρχον τοῦ φραγκικοῦ Μορέως. Πολλὰ δὲ κάστρα τοῦ Μορέως ἀνῆκον εἰς τοὺς Ναβαρραίους, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ σπουδαιότερον ἦτο τὸ ὀχυρὸν Ναυαρῖνον. Ἡ Ἐνετία ἀπέκτησε καὶ τὰ δύο περιπόθητα κάστρα, τὸ Ναύπλιον καὶ τὸ Ἄργος, ὁ Νέριος Ἀτζαγιώλης τὴν Κόρινθον καὶ τὴν περιοχὴν αὐτῆς. Διὰ νὰ συμπληρωθῇ ἡ πολυσύνθετος καὶ ἀσταθὴς εἰκών, τὴν ὁποίαν παρουσίαζεν ὁ Μορέας περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, πρέπει νὰ προσθέσωμεν τὴν ἐγκατάστασιν εἰς αὐτὸν φιλοπολέμων ἀλβανικῶν στιφῶν καὶ τὴν ὑπὸ τουρκικῶν ὀρδῶν καὶ στρατιῶν συστηματικὴν ἀπὸ τοῦ 1387 κατὰ περιόδους καταστροφὴν τῆς Πελοποννήσου.

Ἡ κατάλυσις τοῦ πριγκιπάτου. Ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἀρχίζει ἡ κατάλυσις τῆς ἀρχῆς τῶν Φράγκων ἐν Μορέᾳ. Ὁ δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος κατώρθωσε νὰ λάβῃ τὴν Κόρινθον με τὸν ἰσχυρὸν Ἀκροκόρινθον. Ἔπειτα κατέλαβε καὶ τὸ Ἑξαμίλιον καὶ οὕτω μετὰ πάροδον δύο περίπου αἰώνων ὁ Ἰσθμὸς περιέπεσε πάλιν εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων (1395). Ἀργότερα (τῷ 1408) οἱ Ἐνετοὶ κατώρθωσαν νὰ λάβουν παρὰ τοῦ Λατίνου ἐπισκόπου ἀντὶ τιμήματος τὰς Πάτρας, εἶχον δὲ καταλάβει πρὸ μικροῦ καὶ τὴν Ναύπακτον καὶ οὕτω κατεῖχον τὰς δύο κλεῖδας τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου.

Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε συμβῆ ἡ μεγίστη ἧττα καὶ ἡ αἰχμαλωσία τοῦ σουλτάνου Βαγιαζὶτ Α' ὑπὸ τοῦ φοβεροῦ Μογγόλου κατακτητοῦ Ταμερλάνου (1402), καὶ ἡ Πελοπόννησος ἀνέπνευσεν ἀπὸ τὸν φόβον τῶν Τούρκων. Ἀπὸ τοῦ 1415 ἀρχίζει συστηματικὴ ἐργασία τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἀνάκτησιν τῆς χερσονήσου. Ὁρμητήριον εἶναι ἡ πρωτεύουσα τοῦ δεσποτάτου τῆς Πελοποννήσου Μυστρᾶς. Κατ' ἐκεῖνο τὸ ἔτος ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε μὲ συμπάθειαν τὰς προόδους τοῦ νεαροῦ ἑλληνικοῦ κράτους τοῦ Μορέως, ἐπεχείρησεν ἀξιομνημόνευτον ἐπίσκεψιν τῆς Πελοποννήσου. Μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ αὐτοκράτορος ἡ Πελοπόννησος διῆλθε μερικὰ ἔτη σχετικῆς ἡσυχίας. Φράγκος ἡγεμὼν τῆς Ἀχαΐας ἦτο τότε ὁ φιλόδοξος βαρῶνος Κυπαρισσίας Κεντυρίων Ζαχαρίας, ἀνεψιὸς τοῦ ἀποθανόντος ἤδη Σουπερανοῦ (1402). Ὁ Κεντυρίων ὑπῆρξεν ὁ τελευταῖος ἡγεμὼν τῆς ἐξησθενημένης φραγκικῆς πολιτείας τοῦ Μορέως, ἡ ὁποία ἤδη ραγδαίως καταπίπτει.

Οἱ Ἕλληνες τῆς Πελοποννήσου ἐπεκτείνουν διαρκῶς τὴν ἐξουσίαν αὐτῶν. Ἡ κατάστασις τῆς Πελοποννήσου ἦτο ἀκόμη καλὴ κατὰ τὸ 1422, ὡς γνωρίζομεν ἀπὸ ἔκθεσιν, τὴν ὁποίαν ἔστειλεν εἰς τὴν ἐνετικὴν πολιτείαν κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ὁ ὑπ' αὐτῆς ἐπὶ τούτῳ ἀποσταλεὶς ἐπίτροπος. Κατὰ τὴν ἔκθεσιν ταύτην ὁ Μορέας εἶχεν ἑκατὸν πεντήκοντα καὶ περισσότερα κάστρα, εἶχε δὲ κύρια προϊόντα μέταξαν, μέλι, σῖτον, σταφυλάς. Παρὰ πάσας λοιπὸν τὰς ἐπελθούσας καταστροφάς, τοὺς συνεχεῖς ἐμφυλίους πολέμους καὶ τὸν ἐπελθόντα μέγαν σεισμόν, ἡ Πελοπόννησος εὑρίσκετο εἰς ἀρκετὴν εὐημερίαν. Ἀλλὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος ἔγινε καὶ ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Τούρκου στρατηγοῦ Τουραχὰν (1423), ὁ ὁποῖος ἐπέφερε μεγάλας καταστροφὰς εἰς τὴν χώραν. Ὁ αὐτοκράτωρ ἠναγκάσθη νὰ ἐξαγοράσῃ τὴν εἰρήνην, ὑποσχεθεὶς ὅτι ἡ Πελοπόννησος ἔμελλε νὰ πληρώνῃ ἐτήσιον φόρον.

Ἡ ὁλοσχερὴς ἀνάκτησις τοῦ ὑπολειφθέντος φραγκικοῦ Μορέως ἐπετεύχθη, ὅτε ἐνεφανίσθη εἰς τὴν χερσόνησον ὁ ἐπαγωγὸς καὶ δραστήριος ἡγεμὼν Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ὁ τελευταῖος μετέπειτα Χριστιανὸς αὐτοκράτωρ. Καὶ πρῶτον μὲν ἀνεκτήθη ἡ Γλαρέντζα, ἡ ὁποία ἀνῆκεν εἰς τὸν Κάρολον Τόκον. Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἔστησε τὴν ἕδραν αὐτοῦ εἰς τὸ κάστρον Χλουμοῦτσι, τὸ ὁποῖον εἶχε κτισθῆ πρὸ δύο αἰώνων ὑπὸ τοῦ Γοδοφρείδου Β' Βιλλαρδουΐνου. Ἔπειτα κατελήφθησαν αἱ Πάτραι. Πλὴν τῆς Γλαρέντζης καὶ τῶν Πατρῶν, ἔλαβεν ὁ Κωνσταντῖνος παρὰ τοῦ ἀδελφοῦ του δεσπότου Θεοδώρου Β' καὶ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Βοστίτσης καὶ ἄλλας κτήσεις εἰς τὰ νότια τῆς Πελοποννήσου. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ τελευταίου ἡγεμόνος τῆς Ἀχαΐας, τοῦ Κεντυρίωνος, οἱ δεσπόται τῆς Πελοποννήσου κατέλαβον τὴν Χαλανδρίτζαν καὶ προσήρτησαν εἰς τὸ δεσποτᾶτον τὰ ἀρχαῖα φέουδα τῶν Τευτόνων ἱπποτῶν. Οὕτω τῷ 1432, μετὰ πάροδον διακοσίων εἴκοσι καὶ ἑπτὰ ἐτῶν, ὅλη ἡ Πελοπόννησος ἔγινεν ἑλληνική, πλὴν τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης, τοῦ Ναυπλίου καὶ τοῦ Ἄργους, ὅπου ἐκυμάτιζεν ἀκόμη ἡ σημαία τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Καὶ οὕτω, μετὰ βραχεῖαν λάμψιν ὀλίγον πλέον τοῦ ἡμίσεος αἰῶνος καὶ μετὰ πολυκύμαντον ἀσθενικὸν βίον ἑνὸς ἀκόμη καὶ ἡμίσεος αἰῶνος, εὗρεν ἀνάξιον καὶ οἰκτρὸν τέλος τὸ φραγκικὸν κράτος τῆς Πελοποννήσου, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐμφανισθῆ εἰς τὴν ἱστορίαν μὲ μεγάλας ἀξιώσεις.

Τὰ ἐνετικὰ κράτη καὶ τὰ ἄλλα ἰταλικά. Εἰς τὰς κτήσεις, τὰς ὁποίας οἱ Ἐνετοὶ ἐπέτυχον εἰς τὴν Ἑλλάδα, δὲν περιωρίσθησαν νὰ ἐγκαταστήσουν φρουράς, ἀλλ' ἐπεχείρησαν νὰ ἱδρύσουν ἀληθινὰς ἀποικίας. Ἡ δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Μάρκου δὲν ἠδύνατο ν' ἀναλάβῃ εἰς βάρος της τὴν κατάκτησιν καὶ τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ «τετάρτου

Digitized by Google

καὶ ἡμίσεος» τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας, τὸ ὁποῖον εἶχε λάχει εἰς αὐτήν. Ἐκράτησε δι' ἑαυτὴν τὴν Κρήτην, ἡ ὁποία ἦτο ναυτικὸς σταθμὸς πρώτης τάξεως, ἀλλ' εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε νὰ δαμάσῃ τὴν ἀντίστασιν τῶν ἰθαγενῶν, ἐκράτησε τὰς ἐν τῷ Μορέᾳ κτήσεις αὐτῆς καὶ ἐπίσης μερικὰς Ἰονίους νήσους. Τὴν ἄλλην μερίδα α τῆς διέθεσεν ὅπως καὶ οἱ μεγάλοι Φράγκοι καταχτηταί. Τὴν διένειμεν ὡς φέουδα εἰς τοὺς πλουσιωτέρους εὐγενεῖς καὶ εἰς τοὺς τολμηροτέρους τυχοδιώκτας. Οἱ Λομβαρδοὶ αὐθένται Δαλλεκάρτσερη ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Εὔβοιαν· ὁ Μᾶρκος Σανοῦδος κατέλαβε τὴν Νάξον καὶ ἔλαβε τὸν τίτλον δοὺξ τοῦ Ἀρχιπελάγους, διένειμε δὲ τὰς νήσους εἰς μικροτέρους φεουδάρχας. Οἱ Ναβιγαγιόζη ἔγιναν δυνάσται τῆς Λέσβου, οἱ Ὀρσίνη κατέλαβον τὴν Κεφαλληνίαν καὶ τὴν Ζάκυνθον. Σημειωτέον ὅτι ἡ Ἑνετία κατεῖχε συνοικίαν ὠχυρωμένην εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς ἄλλας ἑλληνικὰς πόλεις (σκάλας). Ἄξιον ἰδιαιτέρας σημειώσεως εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ πλεῖσται τῶν δυναστειῶν τούτων διήρκεσαν περισσότερον ἀπὸ τὴν λατινικὴν αὐτοκρατορίαν, καὶ μάλιστα καὶ ἀπὸ τὴν ἐπανιδρυθεῖσαν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν.

Οἱ τριτημόριοι τῆς Εὐβοίας. Ὁ Βονιφάτιος εἶχε διαιρέσει τὴν Εὔβοιαν εἰς τρία μεγάλα τιμάρια καὶ εἶχε παραχωρήσει αὐτὰ εἰς τρεῖς Λομβαρδοὺς εὐπατρίδας ἐκ Βερώνης. Ἔλαβον δὲ οἱ τρεῖς δυνάσται τὴν προσωνυμίαν τριτημόριοι τῆς Εὐβοίας (Terzieri, Terciers). Ὁ ἐκ Βερώνης Ραβανὸς Δαλλεκάρτσερη, ὁ ὁποῖος εἶχε μείνει μόνος κύριος τῆς Εὐβοίας, ἀνεγνώρισε τῷ 1209 τὴν ἐπικυριαρχίαν τῆς ἑνετικῆς πολιτείας, ἡ ὁποία διώρισεν Ἑνετὸν βάϊλον διὰ νὰ κυβερνᾷ τὰς ἐν Εὐβοίᾳ ἑνετικὰς ἀποικίας. Ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν χρόνον ἕως τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν ἡ Ἑνετία κατορθώνει καὶ ἐπεκτείνει ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὴν κυριαρχίαν αὐτῆς εἰς ὅλην τὴν Εὔβοιαν. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ραβανοῦ διήρεσεν ὁ βάϊλος τὴν νῆσον εἰς ἑκτημόρια καὶ ἔδωκεν αὐτὰ εἰς τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ραβανοῦ, ἀλλὰ διὰ τοῦ συστήματος τούτου ὁ Ἑνετὸς βάϊλος ἔγινεν ὁ πραγματικὸς κυρίαρχος τῆς νήσου. Πρωτεύουσα τῆς Εὐβοίας ἦτο ἡ Χαλκίς. Οἱ Λομβαρδοὶ ἑκτημόριοι καὶ οἱ Ἕλληνες ἄρχοντες ὤμοσαν πίστιν εἰς αὐτὸν ὡς τὸν ἀντιπρόσωπον τῆς ἑνετικῆς πολιτείας. Εἰς τὴν πόλιν μετῴκησε μέγας ἀριθμὸς Ἑνετῶν ἐποίκων καὶ πολλοὶ εὐπατρίδαι ἐκ Βερώνης, συγγενεῖς τῶν φεουδαρχῶν. Εἰς πλεῖστα μέρη τῆς νήσου ἐκτίσθησαν κάστρα, σῴζονται δὲ ἕως σήμερον τὰ ἐπιβλητικὰ ἐρείπια των, ὑπομιμνήσκοντα τὴν ἐν τῇ νήσῳ λομβαρδικὴν κυριαρχίαν. Οἱ Λομβαρδοὶ βαρῶνοι διήρχοντο τὸν καιρόν των εἰς πειρατείας κατὰ τῶν ἑλληνικῶν νήσων καὶ κατὰ τὰ διαλείμματα τῆς πειρατείας εἰς διασκεδάσεις καὶ χοροὺς εἰς τὰ μέγαρα τῆς πρωτευούσης των.

Πόλεμος μεταξὺ τῆς Εὐβοίας καὶ τοῦ Μορέως. Ἡ δευτέρα σύζυγος τοῦ μεγάλου πρίγκιπος τοῦ Μορέως Γουλιέλμου Βιλλαρδουΐνου Καριντάνα ἦτο ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Δαλλεκάρτσερη καὶ δικαιωματικῶς κυρία τοῦ ἑνὸς βορείου τρίτου τῆς Εὐβοίας. Μετὰ τὸν θάνατόν της (1255) ὁ Γουλιέλμος ἠξίωσεν ὡς κληρονόμος τὴν βαρωνίαν τῆς συζύγου του, καὶ μάλιστα ἔκοψε νομίσματα μὲ τὸ χάραγμα III, τὸ ὁποῖον ἐσήμαινε tertiarius, ἤτοι τριτημόριος τῆς Εὐβοίας. Ὁ πρίγκιψ τοῦ Μορέως ἦτο ἐπικυρίαρχος τῆς νήσου ἀλλ' οὔτε οἱ ἄλλοι Λομβαρδοὶ τριτημόριοι, οὔτε ὁ Ἑνετὸς βάϊλος ἐπεθύμουν νὰ ἔχουν αὐτὸν ὡς πραγματικὸν κυρίαρχον. Διὰ τοῦτο οἱ δύο ἄλλοι τριτημόριοι συνεμάχησαν μὲ τὸν βάϊλον ἐναντίον τοῦ πρίγκιπος. Τοιουτοτρόπως προεκλήθη σφοδρὸς πόλεμος μεταξὺ τῶν φεουδαρχῶν τῆς Εὐβοίας καὶ τοῦ Γουλιέλμου Βιλλαρδουΐνου, διότι ἔλαβον μέρος εἰς αὐτὸν καὶ ὁ δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἄλλοι Γάλλοι φεουδάρχαι ἐναντίον τοῦ ἡγεμόνος τῆς Ἀχαΐας. Ὅλαι αἱ φραγκικαὶ πολιτεῖαι τῆς βορείου Ἑλλάδος ἐφοβοῦντο μήπως ὁ Γουλιέλμος γίνῃ ἀνώτατος ἐπικυρίαρχος αὐτῶν.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Γουλιέλμος εὗρε συμμάχους, πρὸ παντὸς τοὺς Γενουησίους, οἱ ὁποῖοι ἦσαν πρόθυμοι πάντοτε νὰ βλάψουν τὴν μεγάλην ἐν τῷ ἐμπορίῳ ἀντίπαλον αὐτῶν Ἑνετίαν. Ὁ Γουλιέλμος ἀνέπτυξε μεγάλην δραστηριότητα, καὶ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπολιόρκησε τοὺς Ἑνετοὺς εἰς τὴν Κορώνην, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπετέθη ἐναντίον τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ μάχη μεταξὺ τῶν φραγκικῶν δυνάμεων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Μορέως συνεκροτήθη εἰς τὸ στενὸν τοῦ ὄρους Καρύδι, τὸ ὁποῖον ἔκειτο τρεῖς ὥρας πρὸς βορρᾶν τῶν Μεγάρων, εἰς τὴν ὁδὸν πρὸς τὰς Θήβας. Ὁ μέγας κῦρις τῶν Ἀθηνῶν κατετροπώθη καὶ ἠναγκάσθη ν' ἀναγνωρίσῃ τὴν ὑποτέλειαν αὐτοῦ πρὸς τὸν Γουλιέλμον. Ὁ πρίγκιψ ἐνίκησε καὶ εἰς τὴν βόρειον Ἤπειρον τοὺς Ἑνετούς, καὶ τότε ἡ ἑνετικὴ πολιτεία ἔδωκεν ἐντολὴν εἰς τὸν βάϊλον νὰ συνάψῃ εἰρήνην μὲ τὸν νικητήν.

Αἱ τρεῖς ἑνετικαὶ ἀποικίαι. Κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἐπεχείρει τὴν ἀνάκτησιν τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Φράγκους, εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα εἶχον ὑπολειφθῆ τρεῖς ἑνετικαὶ ἀποικίαι, ἡ Χαλκὶς καὶ αἱ δύο μεσσηνιακαὶ πόλεις, ἡ Μεθώνη καὶ ἡ Κορώνη. Ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος συνωμολόγησε συνθήκην μετὰ τῶν Ἑνετῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκεῖνος μὲν ὑπεχρεώθη νὰ ἐπικυρώσῃ τὰς κτήσεις αὐτῶν εἰς τὴν Κορώνην, Μεθώνην, Κρήτην καὶ Εὔβοιαν, οἱ δὲ Ἑνετοὶ ὑπεσχέθησαν νὰ μὴ βοηθήσουν τοὺς Λομβαρδοὺς εἰς τὴν Εὔβοιαν, ἐν ᾗ περιπτώσει ὁ αὐτοκράτωρ θὰ ἐπεχείρει ν' ἀνακτήσῃ τὴν νῆσον. Διὰ τῆς συνθήκης ταύτης ἡ Ἑνετία ἐπέτυχε νὰ παραμερισθοῦν οἱ Γενουαῖοι καὶ ν' ἀναχθῇ τὸ ἑνετικὸν ἐμπόριον εἰς τὰς θαλάσσας τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας.

Καὶ αἱ τρεῖς ἑνετικαὶ ἀποικίαι ἐν Ἑλλάδι εἶχον πολὺ μεγάλην σημασίαν διὰ τὸ ἐμπόριον τῆς Ἑνετίας. Εἰς τὴν Χαλκίδα εἶχον δαπανήσει οἱ Ἑνετοὶ πολλὰ χρήματα χάριν τῆς πόλεως καὶ ἡ ἐκεῖ ἑνετικὴ ἀποικία ἦτο πλουσιωτάτη. Μεγάλην δ' ἐπίσης σημασίαν ἀπέδιδεν ἡ Ἑνετία εἰς τὴν κατοχὴν τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης. Ὅσοι μετέβαινον εἰς τὴν Ἀνατολὴν χάριν ἐμπορίου, διήρχοντο διὰ τῆς Κορώνης καὶ τῆς Μεθώνης, διεξῆγον δὲ αἱ δύο αὐταὶ πόλεις ἐμπόριον ζωηρότατον, ἰδίως οἴνου καὶ ἐλαίου.

Κατὰ τὴν μεγάλην πειρατικὴν ἐπιδρομὴν ἐναντίον τῆς Πελοποννήσου τοῦ Ρογήρου δὲ Λώρια, ὁ Ἱσπανὸς ναύαρχος δὲν εἶχε πειράξει τὰς δύο ἑνετικὰς ἀποικίας, διότι οἱ Ἑνετοὶ εἶχον εἰρήνην μὲ τὸν Ἀραγωνικὸν οἶκον. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΙΓ' αἰῶνος ἡ ἑνετικὴ πολιτεία εἶχεν ἐγκατεστημένον ναύσταθμον εἰς τὴν Κορώνην καὶ εἶχεν ἀνοικοδομήσει τὰ τείχη αὐτῆς. Μεγάλη δὲ ἦτο ἡ εὐημερία τῶν δύο τούτων ἀποικιῶν. Οἱ Ἑνετοὶ εἶχον σταθερὸν πρόγραμμα νὰ διατηροῦν ἀγαθὰς σχέσεις μὲ τοὺς γείτονάς των Ἕλληνας καὶ τοὺς Φράγκους.

Οἱ Ἑνετοὶ ἐν Εὐβοίᾳ. Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ εἶχε κατορθώσει, χρησιμοποιήσας ἕνα τολμηρὸν τυχοδιώκτην ὀνομαζόμενον Λικάριον, νὰ κυριεύσῃ σχεδὸν ὁλόκληρον τὴν Εὔβοιαν. Ἀλλ' ἀμέσως ἔπειτα οἱ Φράγκοι ἤρχισαν νὰ ἐργάζωνται διὰ νὰ καταλάβουν καὶ πάλιν αὐτήν, καὶ πρὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΓ' αἰῶνος αἱ αὐτοκρατορικαὶ φρουραὶ εἶχον ἐκδιωχθῆ ἀπὸ τὴν νῆσον. Τὴν μεγαλυτέραν δύναμιν εἰς τὴν Εὔβοιαν ἀπέκτησεν ὁ βαρῶνος τῆς Καρύστου Βονιφάτιος ὁ ἐκ Βερώνης. Ἀλλ' ἡ κυριωτάτη δύναμις εἰς τὴν Εὔβοιαν ἦσαν οἱ Ἑνετοί. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος οἱ Ἑνετοὶ ὠχύρωσαν τὴν Χαλκίδα δι' ἰσχυρῶν τειχῶν καὶ πυλῶν, καὶ ἀπὸ τότε ἡ Χαλκὶς ἔλαβε τὴν γραφικὴν ὄψιν μὲ τὰ τείχη καὶ τὰς πύλας, τὴν ὁποίαν εἶχε μέχρι πρὸ ὀλίγου. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ Εὔβοια εἶχε τὴν δευτέραν θέσιν μετὰ τὴν Κρήτην διὰ τὴν Ἑνετίαν.

Ὅτε οἱ Καταλανοὶ κατέστρεψαν τὴν δύναμιν τῶν Γάλλων καὶ κατέλαβον τὰς Ἀθήνας, ἐπεχείρουν συχνὰς ἐπιδρομὰς καὶ ἐναντίον τῆς Εὐβοίας. Εἰς τὴν μεγάλην μάχην τῆς Κωπαΐδος, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε καταστραφῆ τὸ ἄνθος τῆς γαλλικῆς ἱπποσύνης, καὶ ἡ φραγκικὴ ἀριστοκρατία τῆς Εὐβοίας εἶχεν ὑποστῆ μεγάλας ἀπωλείας. Εἶχον πέσει δύο φεουδάρχαι τῆς Εὐβοίας, ὁ Γεώργιος Γκίζης καὶ ὁ Ἀλβέρτος Παλλαβιτσίνης. Ὁ διάδοχος τοῦ Παλλαβιτσίνη Ἀνδρέας Κορνάρος ἔσπευσε νὰ συνομολογήσῃ εἰρήνην μὲ τοὺς Καταλανούς, τὸ ἴδιον δὲ ἔκαμε καὶ ὁ Ἑνετὸς βάϊλος. Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ὁ τολμηρὸς υἱὸς τοῦ βασιλέως τῆς Σικελίας Φρειδερίκου, ὁ Φαδρῖγος, ἐπεχείρησε τὴν κατάκτησιν τῆς νήσου. Ἐπειδὴ ὅμως αἱ ἐπιτυχίαι τῶν Καταλανῶν καὶ αἱ ὠμότητες αὐτῶν εἶχον γεννήσει μεγάλην ἀντιπάθειαν ἐναντίον αὐτῶν, διὰ τοῦτο ὁ βασιλεὺς τῆς Σικελίας ἠναγκάσθη νὰ διατάξῃ τὸν Φαδρῖγον ν' ἀφήσῃ ἥσυχον τὴν Εὔβοιαν καὶ ὁ Φαδρῖγος ἀπεσύρθη ἀπὸ τὴν νῆσον κρατήσας μόνον τὰ δύο ἀξιόλογα κάστρα αὐτῆς Κάρυστον καὶ Λάρμενα, τὰ ὁποῖα εἶχε καταλάβει μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βονιφατίου ἐκ Βερώνης, ὡς ἀποτελοῦντα μέρος τῆς προικὸς τῆς συζύγου του Μαρούλλας. Μεταξὺ τοῦ βασιλέως Φρειδερίκου καὶ τῶν τριτημορίων συνήφθη συνθήκη (1319). Ἡ Ἑνετία ἐπωφελήθη ἐκ τοῦ πολέμου τούτου διὰ νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν δύναμιν αὐτῆς εἰς τὴν νῆσον, καὶ εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ καταλάβῃ πόλεις καὶ φρούρια τῶν τριτημορίων ὡς ἀντάλλαγμα τῶν μεριμνῶν καὶ τῶν δαπανῶν αὐτῆς.

Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἐξερράγη πόλεμος μεταξὺ τῆς Ἑνετίας καὶ τῆς Γενούης, ἕνεκα ἐμπορικῶν συμφερόντων. Κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον οἱ Ἑνετοὶ κατώρθωσαν ν' αὐξήσουν τὴν δύναμιν αὐτῶν ἐπὶ τῆς Εὐβοίας. Οἱ τριτημόριοι εἶχον περιορισθῆ εἰς δύο, ἕνα ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Γκύζη καὶ ἕνα ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Δαλλεκάρτσερη, ἀλλὰ καὶ οὗτοι ἀνεγνώριζον τὴν δύναμιν τῆς ἑνετικῆς πολιτείας. Τὰ δύο σπουδαιότερα κάστρα τῆς Εὐβοίας, τὰ Λάρμενα καὶ ἡ Κάρυστος, περιῆλθον εἰς τὴν Ἑνετίαν.

Οἱ Ναβαρραῖοι καὶ οἱ Ἑνετοὶ ἐν Πελοποννήσῳ. Καθ' ὃν χρόνον οἱ Καταλανοὶ ηὔξανον τὴν δύναμίν των εἰς τὸ δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν, οἱ ἀντίπαλοι αὐτῶν καὶ μιμηταί, οἱ Ναβαρραῖοι, κατέλαβον (1381) χώρας τῆς Πελοποννήσου καὶ μετ' ὀλίγον ἀπέβησαν ἐντελῶς ἀνεξάρτητοι καὶ πραγματικοὶ κύριοι τῆς Ἀχαΐας. Κατὰ τὸν ἴδιον περίπου χρόνον, κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ Ναβαρραῖοι ἴσχυον εἰς τὴν Ἀχαΐαν, καὶ ἡ Ἑνετία εἶχε γίνει κυρίαρχος τῆς Εὐβοίας (1390), διότι ἀπέθανον οἱ δύο τελευταῖοι τριτημόριοι, ὁ Νικόλαος Γ' Δαλλεκάρτσερη καὶ ὁ Γεώργιος Γκύζης. Οἱ Ἕλληνες εὐχαρίστως ἐδέχθησαν τὴν ἑνετικὴν κυριαρχίαν, διότι οἱ Ἑνετοὶ ἀφῆκαν ἐλεύθερον τὸν ὀρθόδοξον κλῆρον.

Καθ' ὃν χρόνον ὁ Νέριος Ἀτζαγιώλης (1388) κατέλαβε τὴν Ἀκρόπολιν, ἡ κυρίαρχος τοῦ Ἄργους Μαρία ἡ Ἀγγιανὴ ἐστερήθη τοῦ Ἑνετοῦ συζύγου αὐτῆς Πέτρου Κορνάρου καὶ ἐπώλησε τὰς κτήσεις εἰς τὴν Ἑνετίαν καὶ τοιουτοτρόπως ἡ Ἑνετία ἀπέκτησε τὸ Ἄργος καὶ τὸ Ναύπλιον, τὸ ὁποῖον ἐξηκολούθησε νὰ κατέχῃ ἐπὶ 150 καὶ πλέον ἔτη. Τὸ Ναύπλιον καὶ τὸ Ἄργος κατελήφθησαν τῷ 1394 ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, ἔγιναν δὲ ταῦτα διοικήσεις καπετάνων, ὡς ἡ Μεθώνη καὶ ἡ Κορώνη. Κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος ὁ φρούραρχος τῆς Ἀκροπόλεως, φοβούμενος τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Τούρκων, παρέδωκεν εἰς τοὺς Ἑνετοὺς τῆς Χαλκίδος τὴν Ἀκρόπολιν, ἐγκατέστησε δὲ ἡ ἑνετικὴ πολιτεία εἰς τὴν νέαν κτῆσιν αὐτῆς καπετᾶνον. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι ἡ κυριαρχία τῆς Ἑνετίας ἐπὶ τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἦτο εὔκολος, ἕνεκα τοῦ φόβου τῶν Τούρκων καὶ τῆς ἀντιστάσεως τῶν Ἑλλήνων. Καὶ ἄλλος δ' ἐχθρὸς ἐκαιροσκόπει, ὁ υἱὸς τοῦ Νερίου Ἀντώνιος Ἀτζαγιώλης, ὁ ὁποῖος δὲν ἠρκεῖτο εἰς τὰς Θήβας καὶ εἰς τὴν Λεβάδειαν, τὰς ὁποίας εἶχε καταλάβει. Εἰς τὸ τέλος ὁ Ἀντώνιος Ἀτζαγιώλης ἐξεδίωξε τοὺς Ἑνετοὺς καὶ ἐκυρίευσε τὴν Ἀκρόπολιν (1402).

Ἡ Ἑνετία προσεπάθησε διὰ παντὸς τρόπου νὰ ἐπανακτήσῃ τὰς Ἀθήνας, ἰδίως διὰ τῆς βοηθείας τῶν Τούρκων, ἀλλὰ δὲν τὸ κατώρθωσε. Τέλος ὁ σφετεριστὴς Ἀντώνιος Ἀτζαγιώλης ἐπείσθη (1405) νὰ κρατήσῃ τὰς Ἀθήνας ὡς ὑποτελὴς τῆς Ἑνετίας. Ἡ Ἑνετία ὅμως παρηγορήθη διὰ τὴν ἀπώλειαν τῶν Ἀθηνῶν, διότι κατώρθωσε ν' ἀποκτήσῃ δύο νέας ἀποικίας ἐν Ἑλλάδι, τὴν Ναύπακτον καὶ τὰς Πάτρας. Τὰ τείχη τῶν δύο τούτων πόλεων ἐπεσκευάσθησαν τότε ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος αἱ ἑνετικαὶ ἀποικίαι τῆς Ἑλλάδος ἀπέκτησαν μεγάλην σπουδαιότητα. Ἡ ἑνετικὴ κυβέρνησις στέλλει ἐξ Ἑνετίας ἐπιτρόπους αὐτῆς διὰ νὰ ἐξετάσῃ τὴν κατάστασιν καὶ συχνότατα ἀποστέλλει ἔγγραφα, εἰς τὰ ὁποῖα ἰδίως γίνεται λόγος πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ κινδύνου ἀπὸ τῶν Τούρκων. Ἀλλ' ἤδη ἤρχιζεν ἡ ραγδαία πρόοδος τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ ἔκαμνον τὰς φοβερὰς ἐπιδρομὰς αὐτῶν εἰς Πελοπόννησον.

Αἱ ἑνετικαὶ ἀποικίαι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Ἡ Ἑνετία εἶχεν ἀποβῆ ἐντελῶς κυρία τῆς Εὐβοίας, τῆς ὁποίας πολλὰ μέρη εἶχον παραχωρηθῆ ἀπὸ τὴν Ἑνετίαν εἰς διαφόρους μικροὺς δυνάστας. Ἅπαντες οὗτοι ἦσαν δημιουργήματα τῆς Ἑνετίας καὶ πραγματικὸς κυρίαρχος τῆς νήσου ἦτο ὁ Ἑνετὸς βάϊλος. Παρ' ὅλας τὰς προσπαθείας τῆς Ἑνετίας διὰ νὰ δώσῃ ζωὴν εἰς τὴν Χαλκίδα καὶ εἰς τὴν Εὔβοιαν, αὗται εἶχον ἀρχίσει ἤδη νὰ ἐμφανίζουν δείγματα παρακμῆς. Ἡ ἑνετικὴ κυβέρνησις ἔγραφε διαρκῶς εἰς τὸν βάϊλον νὰ φροντίζῃ περὶ τῆς νήσου, διότι «ἀπὸ τῆς κτήσεως αὐτῆς ἐξηρτᾶτο ἡ συντήρησις τῆς θαλασσοκρατορίας». Κατὰ τοὺς χρόνους κατὰ τοὺς ὁποίους ἡπλώνετο εἰς ὅλην τὴν χερσόνησον ἡ τουρκικὴ κυριαρχία, διετηροῦντο ἀκόμη λαμπηδόνες πολιτισμοῦ εἰς τὰς μικρὰς ἑνετικὰς ἀποικίας, αἱ ὁποῖαι ἦσαν διεσκορπισμέναι. Ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἡ ἑνετικὴ κυριαρχία παρέλαβε τὰς δύο Κυκλάδας Τῆνον καὶ Μύκονον, ὡς καὶ τὴν Αἴγιναν καὶ τὰς βορείους Σποράδας, τὴν Σκῦρον, Σκίαθον καὶ Σκόπελον.

Αἱ ἑνετικαὶ ἀποικίαι μετὰ τὴν κατάκτησιν τῶν Τούρκων. Μετὰ τὴν καταστροφὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν καὶ μετὰ τὴν προηγουμένην καταστροφὴν τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, αἱ μόναι φραγκικαὶ κτήσεις, αἱ ὁποῖαι ὑπελείποντο εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἦσαν ἡ Μονεμβασία, ἀνήκουσα εἰς τὸν πάπαν, ἡ Βόνιτσα παρὰ τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον καὶ αἱ διεσπαρμέναι ἑνετικαὶ ἀποικίαι.

Προφανῶς ἐπέκειτο πόλεμος μεταξὺ τῆς ἑνετικῆς πολιτείας καὶ τοῦ σουλτάνου, ἤρχιζον δὲ οἱ Ἑνετοὶ νὰ παρασκευάζωνται διὰ τὸν πόλεμον τοῦτον ἐπισκευάζοντες τὰ κάστρα τῶν ἀποικιῶν αὐτῶν.

Τὸ δουκᾶτον τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Αἱ ἑλληνικαὶ νῆσοι εἶχον δοθῆ κατὰ τὴν συνθήκην τῆς διανομῆς τοῦ κράτους εἰς τὴν Ἑνετίαν. Ἀλλ' ἡ δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Μάρκου δὲν ἤθελε ν' ἀναλάβῃ αὐτὴ τὰς μεγάλας δαπάνας τῆς καταχτήσεως καὶ τῆς συντηρήσεως τῶν πολυαρίθμων ἐκείνων νήσων. Διὰ τοῦτο ἀπεφάσισε νὰ ἐπιτρέψῃ τὸ ἔργον τοῦτο εἰς ἰδιώτας, διὰ νὰ ἱδρύσουν οὗτοι ἑνετικὰς ἀποικίας εἰς τὸ Αἰγαῖον. Κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον διέμενεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ Μᾶρκος Σανοῦδος, ἀνεψιὸς τοῦ Δανδόλου, τολμηρὸς μαχητὴς καὶ δεξιὸς διπλωμάτης, καὶ εἰς τοῦτον

Digitized by Google

ἀνέθηκεν ἡ Ἑνετία τὴν κατάκτησιν τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Ὁ Σανοῦδος συνέλεξε περὶ ἑαυτὸν στῖφος τυχοδιωκτῶν, κατήρτισε μικρὸν στόλον καὶ ἐξέπλευσε διὰ νὰ δημιουργήσῃ δι' ἑαυτὸν δουκᾶτον εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους. Ταχέως καθυπέταξε δεκαεπτὰ νήσους, τέλος καὶ τὴν σπουδαιοτέραν ἐξ αὐτῶν, την Νάξον. Περὶ τὸ 1207 ὁ Σανοῦδος καὶ οἱ σύντροφοι αὐτοῦ εἶχον ἱδρύσει εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας φραγκικὸν δουκᾶτον, τὸ ὁποῖον διήρκεσε σχεδὸν τέσσαρας αἰῶνας. Πολλαὶ ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ἐδόθησαν ὑπὸ τοῦ Σανούδου εἰς συντρόφους αὐτοῦ. Ὁ Μαρῖνος Δάνδολος ἔλαβε τὴν Ἄνδρον, ὁ Λεονάρδος Φώσκολος τὴν Ἀνάφην, ὁ Ἰάκωβος Βαρότσης τὴν Θήραν, ἡ ὁποία ὠνομάσθη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους Σαντορήνη (Santa Irene), οἱ Κουϊρίνι τὴν Ἀστυπάλαιαν. Οἱ ἀδελφοὶ Γκύζαι ἔγιναν κύριοι τῆς Τήνου καὶ Μυκόνου, ἐπεξέτειναν μάλιστα τὰς κατακτήσεις των εἰς τὰς βορείους Σποράδας, τὴν Σκῦρον, τὴν Σκόπελον καὶ τὴν Σκίαθον. Ἡ Λῆμνος ἐδόθη εἰς τοὺς Ναβιγαγιόζη καὶ τὰ Κύθηρα εἰς τὸν οἶκον τῶν Βενιέρη.

Ἡ φραγκικὴ πολιτεία, ἡ ὁποία ἱδρύθη κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὑπὸ ὀλίγων πολεμιστῶν τυχοδιωκτῶν εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, διήρκεσεν ἕνα αἰῶνα καὶ πλέον μετὰ τὰς φραγκικὰς πολιτείας τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἐξηκολούθησε δὲ νὰ ὑφίσταται εἰς μερικὰς νήσους ἀκόμη καὶ ἕως τὸν ΙΗ' αἰῶνα.

Ὁ Μᾶρκος Σανοῦδος ἔστησε τὴν ἕδραν αὐτοῦ εἰς τὴν Νάξον, ἔκτισε τὴν σημερινὴν πόλιν, εἰς δὲ τὸν λόφον ἄνω τῆς θαλάσσης ἀνήγειρε κάστρον καὶ τὴν καθολικὴν μητρόπολιν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχει καὶ σήμερον τὸ οἰκόσημον αὐτοῦ. Τὸ ἱδρυθὲν δουκᾶτον ὠνομάσθη κατ' ἀρχὰς Δωδεκάνησος, κατὰ τὸ ἀρχαῖον βυζαντινὸν ὄνομα, κατόπιν δουκᾶτον τῆς Νάξου ἢ τοῦ Ἀρχιπελάγους, ὅπως κατὰ παραφθορὰν ὠνομάσθη τὸ Αἰγαῖον πέλαγος. Ὁ Σανοῦδος ἦτο φιλόδοξος καὶ παράτολμος, προσεπάθησε δὲ νὰ κυριεύσῃ τὴν Κρήτην, ἀφαιρῶν αὐτὴν ἀπὸ τὸν δοῦκα Τιέπολον, καὶ νὰ γίνῃ βασιλεὺς τῆς Κρήτης. Ἔπειτα προσεπάθησε νὰ κάμῃ κατακτήσεις εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, τὴν ὁποίαν κατεῖχεν ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις τῆς Νικαίας, καὶ ἐκυρίευσε μάλιστα τὴν Σμύρνην. Ἀπέτυχεν ὅμως καὶ εἰς τὰς δύο ἐκστρατείας αὐτοῦ. Ὁ Σανοῦδος ἐκυβέρνησε μὲ σύνεσιν καὶ μὲ ἐπιείκειαν, ἔδειξεν ἀνεξιθρησκείαν πρὸς τοὺς Ἕλληνας, οἱ ὁποῖοι διὰ τοῦτο ἠνέχθησαν χωρὶς διαμαρτυρίαν τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ. Εἰς τὴν Νάξον ἱδρύθη λατινικὴ ἐπισκοπή, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπήγοντο τέσσαρες ἐπισκοπαί, αἱ τῆς Μήλου, τῆς Θήρας, τῆς Τήνου καὶ τῆς Σύρου. Ἕως σήμερον ἀκόμη ὑπάρχουν πολυάριθμοι καθολικοὶ εἰς τὰς νήσους ἐκείνας καὶ εἰς τὴν Νάξον ἀρχιεπίσκοπος τῶν καθολικῶν.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σανούδου (1227) ἔγινε δοὺξ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἄγγελος Σανοῦδος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου παρεχωρήθη εἰς τὸν πρίγκιπα τοῦ Μορέως ἡ ἐπικυριαρχία ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου. Ὅτε ἀπέθανεν ὁ δεύτερος δοὺξ τοῦ Αἰγαίου πελάγους (1262), ἡ φραγκικὴ κυριαρχία ἐφαίνετο ὅτι εἶχε στερεωθῆ εἰς τὰς νήσους. Ὅλαι αἱ νῆσοι εἶχο κάστρα ἢ τοὐλάχιστον πύργους. Τόσον πολὺ δὲ εἶχον ἐξασκηθῆ οἱ Ἑνετοὶ φεουδάρχαι τῶν νήσων εἰς τὴν πολιτικήν, ὥστε πολλάκις ἐξ αὐτῶν ἐξέλεγεν ἡ ἑνετικὴ δημοκρατία τοὺς βαΐλους τῆς Χαλκίδος καὶ τοὺς καπετάνους τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης.

Κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ τρίτου δουκὸς Μάρκου Β' Σανούδου ἡ ἑνετικὴ κυριαρχία εἰς τὰς Κυκλάδας ὑπέστη σοβαρὸν κλονισμόν. Οἱ Ἕλληνες κατεῖχον τότε τὴν ΝΑ. Πελοπόννησον, καὶ ὁ ἐξ Εὐβοίας Ἰταλὸς ἱππότης Λικάριος, ὁ ὁποῖος εἶχε προσηλυτισθῆ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Ἕλληνος αὐτοκράτορος, κατέκτησε τὰς βορείους Σποράδας καὶ τὴν Λῆμνον. Ἔκτοτε ἡ Λῆμνος, ὅπως καὶ αἱ βόρειοι Σποράδες, κατείχοντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων. Καὶ ἀπὸ ἄλλας δὲ νήσους ἐξεδιώχθησαν οἱ Ἑνετοὶ φεουδάρχαι, καὶ δύο μόνον ἐκ τῶν παλαιῶν δυναστειῶν, οἱ Σανοῦδοι καὶ οἱ Γκύζαι, ἐξηκολούθησαν νὰ εἶναι κύριοι καθ' ὅλον τὸ Αἰγαῖον πέλαγος.

Μεγάλη πληγὴ κατ' ἐκείνην ἰδίως τὴν ἐποχὴν διὰ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους ὑπῆρξεν ἡ πειρατεία. Πειραταὶ παντοίων ἐθνῶν, ἰδίως Γενουαῖοι, Γασμοῦλοι καὶ Τοῦρκοι, ἐλυμαίνοντο τὸ ὡραῖον τοῦτο πέλαγος. Τὰ συνήθη καταφύγια τῶν πειρατῶν ἦσαν ἡ Σκόπελος καὶ ἡ Κέως, οἱ λιμένες τῆς Θήρας καὶ τῆς Ἴου. Καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ Λατῖνοι φεουδάρχαι ἐξήσκουν τὴν πειρατείαν, ὡς ὁ Ἱερεμίας Γκύζης, ὁ ὁποῖος εἶχε καταλάβει τὴν Ἄνδρον, καὶ ὁ δυνάστης τῆς Ἀνάφης Ἰωάννης de lo Cavo. Εὐκόλως δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν τὴν τρομερὰν ἐρήμωσιν, τὴν ὁποίαν οἱ πειραταὶ ἐπέφερον εἰς τὰς μικροτέρας καὶ ἀνυπερασπίστους νήσους. Ἐνίοτε αἱ ἐπιδρομαὶ αὗται εἶχον ἀποτέλεσμα ἐμφυλίους πολέμους μεταξὺ τῶν Ἑνετῶν φεουδαρχῶν, ὅπως συνέβη τῷ 1286 ἐξ αἰτίας ἑνὸς ὄνου. Οἱ πειραταὶ εἶχον ἀπαγάγει ἐξαίρετον ὄνον, ὁ ὁποῖος ἀνῆκεν εἰς ἕνα ἐκ τῶν Γκύζη, καὶ ἐπώλησαν αὐτὸν εἰς τὸν Γουλιέλμον Σανοῦδον, υἱὸν τοῦ Μάρκου Β' καὶ κύριον τῆς Σύρου. Ὁ Γκύζης ἐξεστράτευσεν ἐναντίον τῆς Σύρου καὶ ἐπολιόρκησε τὸ κάστρον. Ὁ δοὺξ τῆς Νάξου ἐξεστράτευσεν ἐναντίον τῆς Σύρου, βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ ναυάρχου τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως Καρόλου Β' τοῦ Ἀνδηγαυοῦ, ὅστις ἦτο ὁ ἐπικυρίαρχος τῶν Σανούδων. Τέλος τὸ σπουδαῖον τοῦτο ζήτημα ὑπεβλήθη πρὸς ἐκδίκασιν εἰς τὴν Ἑνετίαν, ἡ ὁποία συνδιήλλαξε τοὺς δύο μεγάλους δυναστικοὺς οἴκους τοῦ Αἰγαίου.

Νέα συμφορὰ ἔπληξε τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου τῷ 1292, ὅτε ὁ περίφημος Ἀραγώνιος ναύαρχος Ρογῆρος Δὲ Λώρια ἔκαμεν ἐκστρατείας εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας ἐναντίον τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Ρογῆρος ἐπέφερε μεγάλας καταστροφὰς εἰς τὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου καὶ εἰς τὰς νήσους Ἄνδρον, Τῆνον, Μύκονον καὶ Κύθνον.

Τὸ δουκᾶτον τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα. Αἱ φεουδαλικαὶ ἔριδες μεταξὺ τῶν δυναστῶν τοῦ Αἰγαίου πελάγους δὲν ἔπαυσαν καὶ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα. Ἕνεκα τῆς ἀνισχύρου διοικήσεως τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου, κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, οἱ Λατῖνοι κατώρθωσαν νὰ κυριεύσουν καὶ ἄλλας νήσους. Οὕτως ἕνα αἰῶνα μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάλυσιν τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας δύο νέοι φραγκικοὶ οἶκοι ἐγκατεστάθησαν εἰς τὸ Αἰγαῖον, οἱ Δακορώνια ἐκ τῆς Ἱσπανίας, οἵτινες κατέλαβον τὴν Σίφνον, καὶ οἱ Γοζαδῖνοι, οἵτινες ἐδυνάστευσαν εἰς τὴν Ἀνάφην.

Τὸν Γουλιέλμον Σανοῦδον διεδέχθη τῷ 1323 ὁ υἱὸς αὐτοῦ Νικόλαος, ὁ ὁποῖος ἦτο δραστηριώτατος ἀνὴρ καὶ ἐστερέωσε τὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ εἰς τὸ Αἰγαῖον. Ἐπετέθη ἐναντίον τῶν Βαρότση τῆς Θήρας καὶ τῆς Θηρασίας καὶ προσήρτησε τὰς δύο ταύτας νήσους εἰς τὸ δουκᾶτον αὐτοῦ. Ἀπέκτησε δὲ καὶ τὴν νῆσον Ἴον. Οὕτω τὸ δουκᾶτον τοῦ Αἰγαίου ἦτο σπουδαιότερον κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἢ πρότερον, εἶχε δὲ καὶ ἰδιαίτερα νομίσματα. Ὁ δοὺξ κατεῖχεν ὡς ἀμέσους κτήσεις τὰς μεγίστας ἐκ τῶν νήσων, τὴν Νάξον, τὴν Ἄνδρον, τὴν Πάρον, τὴν Μῆλον, τὴν Θήραν, τὴν Σῦρον καὶ τὴν Ἴον. Ἀλλ' οἱ παλαιοὶ ἀντίζηλοι τῶν Σανούδων, οἱ Γκύζαι, κατεῖχον ἀκόμη τὴν Τῆνον καὶ τὴν Μύκονον, ἔχοντες ἐπικυρίαρχον τὴν Ἑνετίαν. Μικροτέρας νήσους κατεῖχον δευτερεύοντες δυνάσται, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ σπουδαιότεροι ἦσαν οἱ Δακορώνια τῆς Σίφνου καὶ οἱ Γοζαδῖνοι τῆς Ἀνάφης.

Ἐν τούτοις ἐπήρχοντο καιροὶ δύσκολοι διὰ τὸ δουκᾶτον ἕνεκα τῆς ραγδαίας προόδου τῶν Τούρκων, διότι μόνον τῶν Τούρκων τῶν σουλτάνων, ἀλλὰ καὶ τῶν Τούρκων πειρατῶν, οἱ ὁποῖοι μὲ ὁλοκλήρους στόλους ἐπετίθεντο κατὰ τῶν νήσων καὶ ἀπῆγον πολλὰς χιλιάδας αἰχμαλώτων. Εἰς μάτην ὁ Ἑνετὸς ἱστορικὸς Μαρῖνος Σανοῦδος, συγγενὴς τοῦ δουκὸς Νικολάου, ἐξώρκιζεν αὐτὸν καὶ συνδιαλλαγῇ μὲ τοὺς Γκύζας ἐναντίον τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ τῶν Χριστιανῶν. Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐρίδων μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν κατεφάνη τῷ 1341, ὅτε ὁ ἐμίρης τοῦ Ἀϊδινίου (Κυδωνιῶν) Ὀμὰρ βέης ἔκαμεν ἐπιδρομὴν εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου μετὰ μεγάλου στόλου καὶ ἠνάγκασεν αὐτὰς νὰ πληρώνωσιν ἐτήσιον φόρον.

Ἄλλαι συμφοραὶ ἐνέσκηψαν εἰς τὰς νήσους ὀλίγον πρὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΔ' αἰῶνος: νέα πειρατικὴ ἐπιδρομὴ τῶν Τούρκων καὶ πανώλης, ἡ ὁποία ἐπεξετάθη εἰς τὸ Αἰγαῖον ἀπὸ τὴν Εὐρώπην. Περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος διεξήχθη εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὁ μέγας πόλεμος μεταξὺ Ἑνετῶν καὶ Γενουαίων. Ὁ στόλος τῶν Γενουαίων κατέλαβε τὴν πόλιν Νάξον, ὁ δοὺξ δὲ συνελήφθη αἰχμάλωτος καὶ ἀπήχθη εἰς τὴν Γένουαν (1354). Οἱ Γενουαῖοι κατέλαβον καὶ ἄλλας νήσους, ἀλλὰ διὰ τῆς εἰρήνης τοῦ 1385 ὁ δοὺξ ἀφέθη ἐλεύθερος καὶ αἱ καταληφθεῖσαι νῆσοι ἀπεδόθησαν εἰς αὐτόν.

Ὁ διαδεχθεὶς τὸν δοῦκα Νικόλαον Σανοῦδον ἀδελφός του Ἰωάννης Α' ἀποθανὼν (1361), ἀφῆκε μίαν μόνον θυγατέρα, τὴν Φλωρεντίαν, ἡ ὁποία ἔγινε δούκισσα τοῦ Αἰγαίου καὶ εἶχε συζευχθῆ μετ' ἀνδρὸς ἐκ τοῦ μεγάλου οἴκου τῶν Δελλακάρτσερη τῆς Εὐβοίας. Ἡ νεαρὰ χήρα ἦτο περιζήτητος νύμφη καὶ διεξήχθη μέγας διπλωματικὸς ἀγὼν περὶ τοῦ δευτέρου αὐτῆς γάμου. Εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον ἐνίκησεν ἡ Ἑνετία, ἐξαναγκάσασα τὴν ὡραίαν Φλωρεντίαν νὰ λάβῃ σύζυγον τὸν ἐξάδελφόν της Νικόλαον Σανοῦδον.

Ὁ ἐκ τοῦ πρώτου συζύγου τῆς Φλωρεντίας υἱὸς Νικόλαος Δαλλεκάρτσερη ὑπῆρξεν ὁ χειρότερος δυνάστης ἐν τῷ Αἰγαίῳ. Ὡς ἐκ τῆς καταγωγῆς του ἦτο καὶ μέγας βαρῶνος τῆς Εὐβοίας καὶ διέτριβε τὸν περισσότερον χρόνον εἰς τὴν νῆσον ταύτην, παραμελῶν τὰ συμφέροντα τοῦ δουκάτου. Διὰ τῶν πιέσεων αὐτοῦ ἐξήγειρε μεγάλας ἀντιπαθείας μεταξὺ τῶν ὑπηκόων του, καὶ οὕτω Ἰταλός τις τυχοδιώκτης, ὀνομαζόμενος Φραγκῖσκος Κρίσπος, συγγενὴς τῶν Σανούδων, κατώρθωσε νὰ δολοφονήσῃ αὐτὸν εἰς τὴν Νάξον καὶ νὰ σφετερισθῇ τὸ δουκᾶτον. Οὕτω, ἀπὸ τοῦ 1383 ἱδρύθη νέα δυναστεία εἰς τὸ Αἰγαῖον, ἡ ὁποία διήρκεσε σχεδὸν 200 ἔτη. Ἔκτοτε ἐξέλιπον οἱ Σανοῦδοι ἐκ τῆς Νάξου, ἀλλ' οἱ νόθοι ἀπόγονοι τῶν Δαλλεκάρτσερη ἐξηκολούθησαν ὑπάρχοντες ἐν αὐτῷ ἕως τὸν ΙΖ' αἰῶνα. Διὰ τοῦ τοιούτου σφετερισμοῦ ἡ Ἑνετία ἀπέκτα μεγαλυτέραν δύναμιν εἰς τὸ Αἰγαῖον. Ὁ σφετεριστὴς ἐκέρδισεν ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὸν βάϊλον τῆς Εὐβοίας, διότι ἔδωκεν εἰς τὸν υἱὸν τοῦ βαΐλου Πέτρον Ζένον τὴν Ἄνδρον καὶ τὴν Σῦρον καὶ ὡς σύζυγον μίαν ἐκ τῶν ἰδίων αὐτοῦ θυγατέρων. Ὅτε τῷ 1390 ἐξέλιπεν ὁ οἶκος τῶν Γκύζη, περιῆλθον καὶ αἱ νῆσοι Τῆνος καὶ Μύκονος εἰς τὴν Δημοκρατίαν. Καὶ ἐξηκολούθησαν μὲν ὑφιστάμενοι καὶ ἕως σήμερον ἀκόμη Γκύζαι ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' οὐδέποτε πλέον ἔλαβον ἐξουσίαν τινὰ εἰς τὰς νήσους τῶν προγόνων των. Τοιουτοτρόπως ἡ Ἑνετία ἀπέβη ἡ ἰσχυροτέρα δύναμις εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας, διότι ὁ Φραγκῖσκος Κρίσπος δὲν ἤγειρεν ἀξιώσεις εἰς τὴν Εὔβοιαν καὶ οὕτως ἡ μεγάλη νῆσος περιῆλθεν ὁλόκληρος εἰς τοὺς Ἑνετούς.

Τὸ δουκᾶτον τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἔγιναν συχναὶ ἐπιδρομαὶ τῶν Τούρκων εἰς τὰς Κυκλάδας καὶ χιλιάδες κατοίκων ἀπήγοντο ἑκάστοτε αἰχμάλωτοι. Κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον περιηγήθη τὰς νήσους ὁ Φλωρεντινὸς ἱερεὺς Βουονδελμόντης, ὁ ὁποῖος ἀφῆκεν εἰς ἡμᾶς μίαν ἀπὸ τὰς σπουδαιοτέρας περιγραφὰς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐπὶ τῆς φραγκοκρατίας. Ὁ Βουονδελμόντης περιγράφει τὸν βίον ἐν τῷ Αἰγαίῳ διὰ πολὺ σκοτεινῶν χρωμάτων. Εἰς τὴν Νάξον καὶ τὴν Σίφνον, λέγει, ὑπῆρχε τόσον μεγάλη λειψανδρία, ὥστε πολλαὶ γυναῖκες δὲν ἠδύναντο νὰ εὕρουν συζύγους. Εἰς τὴν Σέριφον οὐδὲν ἄλλο εὗρε πλὴν δυστυχίας. Οἱ κάτοικοι τῶν νήσων κατείχοντο ἡμέραν καὶ νύκτα ἀπὸ διαρκῆ φόβον μήπως περιπέσουν εἰς τοὺς ἀπίστους. Ἡ Σῦρος, ἡ ὁποία ἦτο προωρισμένη νὰ καταστῇ εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους ἡ σπουδαιοτέρα ὅλων τῶν νήσων, ἦτο ἀναξία λόγου. Εἰς τὴν ἰδίαν κατάστασιν εὑρίσκετο καὶ ἡ Πάρος, ἡ δὲ Ἀντίπαρος καὶ ἡ Σίκινος ἦσαν ἐγκαταλελειμμέναι εἰς ἀετοὺς καὶ εἰς ἀγρίους ὄνους. Εἰς σχετικῶς ἀνθηρὰν κατάστασιν εὑρίσκετο μόνον ἡ Ἄνδρος, ἡ δὲ Πάτμος οὐδέποτε ἠνωχλήθη ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων, ἕνεκα τῆς περιωνύμου μονῆς αὐτῆς. Τινὲς ἐκ τῶν δυναστῶν προσεπάθησαν νὰ δώσουν ζωὴν εἰς τὰς νήσους δι' ἐποικισμοῦ, κατ' ἐκεῖνον δὲ τὸν χρόνον, ὡς φαίνεται, ἦλθον Ἀλβανοὶ ἐκ τῆς Εὐβοίας εἰς τὴν Ἄνδρον, ἡ ὁποία εἶναι ἡ μόνη νῆσος ἡ διατηροῦσα ἕως σήμερον Ἀλβανούς.

Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος οἱ σπουδαιότεροι φεουδαρχικοὶ οἶκοι εἰς τὸ Αἰγαῖον εἶναι, ἐκτὸς τῶν Κρίσπων, οἱ Σομαρῖπαι, οἱ ὁποῖοι εἶχον καταλάβει τὴν Ἄνδρον. Ὁ ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρὸς τοῦ πρώτου Σομαρίπα Λορεδανὸς ἔλαβε παρ' αὐτοῦ τὴν Ἀντίπαρον. Κατὰ τὸ ἔτος τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔγινε δοὺξ ὁ Γουλιέλμος Β' Κρίσπος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου συνέβη τῷ 1457 τρομερὰ ἔκρηξις τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας. Ἀλλ' αἱ πολιτικαὶ καταστροφαὶ τῶν χρόνων ἐκείνων ἦσαν σπουδαιότεραι ἀπὸ τὰς φυσικάς. Ὁ γηραιὸς δοὺξ τῆς Νάξου εἶδε τὴν πτῶσιν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἔπειτα τοῦ βυζαντινοῦ δεσποτάτου τῆς Πελοποννήσου καὶ τοῦ φλωρεντινοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν, τέλος τὴν ἅλωσιν τῆς Λέσβου καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς δυναστείας τῶν Γατελούζων, οἱ ὁποῖοι εἶχον κυριαρχήσει εἰς τὴν νῆσον ἐπὶ ἕνα αἰῶνα καὶ πλέον.

Κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην ἐποχὴν τοῦ δουκάτου, ὅτε οἱ Τοῦρκοι ἦσαν κύριοι τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου, αἱ νῆσοι διῆλθον ἱστορικὸν βίον ἀφανῆ καὶ δυστυχῆ. Ἰδίως ὁ μακρὸς πόλεμος μεταξὺ τῶν Ἑνετῶν καὶ τῶν Τούρκων, ὁ ὁποῖος διήρκεσε δεκαὲξ ὁλόκληρα ἔτη (1463—1479), περιήγαγε τὰς νήσους εἰς μεγάλην δυστυχίαν. Μόνον μετὰ τὴν συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης τοῦ 1479 ἀνέπνευσαν ὀλίγον. Ὅτε ἀπέθανεν ὁ δοὺξ Ἰωάννης Γ', εὗρεν εὐκαιρίαν ἡ Ἑνετία νὰ καταλάβῃ καὶ νὰ διοικήσῃ ἀπ' εὐθείας τὸ δουκᾶτον. Διώρισεν Ἑνετὸν διοικητὴν τῆς Νάξου καὶ ἔστειλεν ὑπαλλήλους αὐτῆς διὰ νὰ διοικήσωσι τὰς ἄλλας νήσους. Ἡ ἑνετικὴ διοίκησις ὑπῆρξε βραχεῖα, ἀλλ' εὐεργετικὴ εἰς τὰς νήσους. Ἀλλ' ἡ Ἑνετία ἀπέδωκε τὸ δουκᾶτον εἰς τὸν Φραγκῖσκον Κρίσπον (1500) καὶ περιέπεσαν πάλιν αἱ νῆσοι εἰς τὴν δυστυχίαν, τοσούτῳ μᾶλλον, καθόσον εἶχεν ἀρχίσει πάλιν ὁ πόλεμος μεταξὺ Ἑνετῶν καὶ Τούρκων.

Ἡ κατάπτωσις τοῦ δουκάτου. Ἡ ἱστορία τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου πελάγους κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα εἶναι ἱστορία καταστροφῶν αὐτῶν ἐκ μέρους τῶν πειρατῶν καὶ ἀδιαλείπτων διενέξεων διὰ τὴν διαδοχὴν τῆς δυναστείας, διὰ τὰς ὁποίας πάντοτε ἐξητεῖτο ἡ ἀπόφασις τῆς ἑνετικῆς δημοκρατίας. Ἡ κατάστασις ἐπεδεινώθη ἀκόμη περισσότερον, ὅτε οἱ Τοῦρκοι ἐκυρίευσαν τὴν Ρόδον (1523). Τέλος ἡ ἐπὶ μακρὸν ἀπειλουμένη θύελλα ἐξερράγη ἐναντίον τῶν νήσων, ὅτε τῷ 1536 ἡ Γαλλία καὶ ὁ σουλτᾶνος συνωμολόγησαν ἀνοσίαν συνθήκην πρὸς ἐκδίωξιν τῆς Ἑνετίας ἐκ τῆς Ἀνατολῆς. Τὸ ἑπόμενον ἔτος ἐξερράγη ὁ πόλεμος, ὁ ὁποῖος ἔμελλε νὰ στερήσῃ τὴν ἑνετικὴν δημοκρατίαν ἀπὸ τὰς ἐν Πελοποννήσῳ κτήσεις αὐτῆς. Μέγας τουρκικὸς στόλος

Digitized by Google

ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ τρομεροῦ πειρατοῦ Χαϊρεδδὶν Βαρβαρόσσα ἐνεφανίσθη εἰς τὸ Αἰγαῖον. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῶν Κυθήρων καὶ τῆς Αἰγίνης, ὁ ἐρυθροπώγων ναύαρχος τῶν Τούρκων ἔπλευσεν εἰς τὰς Κυκλάδας, ὅπου κατέστρεψε μίαν μετὰ τὴν ἄλλην τὰς μικρὰς δυναστείας. Ἀντίστασιν προσεπάθησε ν' ἀντιτάξῃ εἰς τὴν Πάρον ὁ κυρίαρχος αὐτῆς Βερνάρδος Σαγρέδος, ἀλλ' εἰς τὸ τέλος ἠναγκάσθη καὶ οὗτος νὰ παραδοθῇ. Οἱ Πάριοι, ἀνερχόμενοι εἰς ἑξακισχιλίους περίπου, ἔλαβον τὴν ἰδίαν τύχην μὲ τοὺς κατοίκους τῶν ἄλλων νήσων· οἱ γέροντες ἐσφάγησαν, οἱ νεανίαι ἀπήχθησαν ὡς ἐρέται, τὰ παιδία κατετάχθησαν εἰς τοὺς γενιτσάρους καὶ αἱ γυναῖκες διετάχθησαν νὰ χορεύσωσι παρὰ τὸν αἰγιαλόν, διὰ νὰ ἐκλέξουν οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ ναυάρχου τὰς ὡραιοτέρας ἐξ αὐτῶν. Ἀπὸ τὴν Πάρον ὁ τουρκικὸς στόλος ἔπλευσεν εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῶν Κυκλάδων, τὴν Νάξον. Ὁ δοὺξ τῆς Νάξου Ἰωάννης Δ' ἠναγκάσθη νὰ παραδοθῇ, ἐκράτησε δὲ τὴν νῆσον ὑποσχεθεὶς νὰ πληρώνῃ ἐτήσιον φόρον. Κατόπιν ὁ Βαρβαρόσσας ἐξηκολούθησε τὰς κατακτήσεις του, ἐκυρίευσε τὴν Μύκονον καὶ τὴν Τῆνον, τὴν Κέων καὶ τὴν Ἄνδρον. Αἱ δύο αὗται νῆσοι παρεχωρήθησαν τὸ ἑπόμενον ἔτος, ἡ μὲν Κέως εἰς τὸν δοῦκα, ἡ δὲ Ἄνδρος εἰς τὸν Κρουσῖνον Σομαρίπαν. Ἐπίσης παρεδόθησαν εἰς τοὺς Τούρκους ἡ Σκῦρος καὶ ἡ Σκιάθος.

Ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν ἑνὸς ἐκ τῶν ἀρχόντων τῆς ἑνετικῆς πολιτείας, ὁ ὁποῖος ἐστάλη ὑπ' αὐτῆς τῷ 1563 εἰς τὸ Αἰγαῖον, μανθάνομεν πολὺ ἐνδιαφερούσας εἰδήσεις περὶ τῆς καταστάσεως αὐτῶν. Ἡ πλουσιωτέρα καὶ πολυανθρωποτέρα νῆσος ἦτο ἡ Τῆνος, τῆς ὁποίας ἐξαίρεται ὁ πολιτισμός. Αἱ νῆσοι Κέα, Σίφνος καὶ Ἄνδρος ἔχουσι τοὺς ἰδιαιτέρους αὐτῶν δυνάστας (τοὺς Σομαρίπας καὶ τοὺς Γοζαδίνους), ἀλλ' εἶναι καὶ οὗτοι φόρου ὑποτελεῖς εἰς τὸν σουλτᾶνον. Αἱ ἄλλαι δεκαὲξ νῆσοι ὑπάγονται εἰς τὸν δοῦκα, ἀλλὰ μόνον πέντε ἔχουσι κατοίκους, ἡ Νάξος, ἡ Θήρα, ἡ Μῆλος, ἡ Σῦρος καὶ ἡ Πάρος. Ὁ δοὺξ τῆς Νάξου (ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Κρίσπων) εἶναι ὑπὸ ἔποψιν ἀξιώματος ὁ πρῶτος δοὺξ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, ἀλλὰ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν τίτλον αὐτοῦ εἶναι δοὺξ κατ' ὄνομα μόνον, διότι ἡ διοίκησις ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν θέλησιν τοῦ σουλτάνου. Καθ' ἕκαστον ἔτος ἐπισκέπτονται τὴν νῆσον οἱ πλοίαρχοι τοῦ τουρκικοῦ στόλου καὶ οἱ ὑπήκοοι τοῦ δουκὸς ὑποβάλλουσιν εἰς αὐτοὺς τὰ παράπονά των. Ὁ δοὺξ ἐνδύεται καὶ διαιτᾶται ἀθλίως, διότι τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν εἰσοδημάτων αὐτοῦ δαπανᾶται εἰς τὸν φόρον πρὸς τὸν σουλτᾶνον. Ἐναντίον τοῦ διαδόχου τοῦ δουκὸς Ἰακώβου Δ' ἐξηγέρθησαν οἱ Ἕλληνες κάτοικοι τῆς Νάξου καὶ παρεκάλεσαν τὸν σουλτᾶνον νὰ στείλῃ εἰς τὴν νῆσον ἄνδρα κατάλληλον ὡς διοικητήν. Τὸ παράδειγμα τῶν Ναξίων ἠκολούθησαν καὶ οἱ Ἄνδριοι. Ταχέως ὅμως μετενόησαν, διότι ὁ Σουλτᾶνος Σελὶμ Γ' ἔδωκε τὴν ἀρχὴν τῶν Κυκλάδων εἰς εὐνοούμενον αὐτοῦ τυχοδιώκτην Ἰουδαῖον, ὀνομαζόμενον Ἰωσὴφ Νάζην. Ὁ Ἰουδαῖος οὗτος ἔμπορος οὐδέποτε ἐπεσκέφθη τὸ νησιωτικὸν δουκᾶτον αὐτοῦ, διαμένων δὲ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἥρπαζεν ὅσα ἠδύνατο περισσότερα χρήματα. Ἡ ἐν Ναυπάκτῳ νίκη τῶν Ἑνετῶν κατὰ τῶν Τούρκων (1571) εἶχε δώσει ἐλπίδας εἰς τὸν δοῦκα Ἰωάννην Δ'. Ἀλλ' οἱ Ἑνετοὶ εἶχον ὁριστικῶς πλέον ἀπολέσει τὸ Αἰγαῖον πέλαγος. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουδαίου δουκὸς (1579) ἀπεφασίσθη ἡ προσάρτησις τῶν νήσων εἰς τὴν Τουρκικὴν αὐτοκρατορίαν, ἀπέκτησαν δὲ αὗται ἐξαιρετικὰς ἐλευθερίας.

Τὸ ἑνετικὸν δουκᾶτον τοῦ Αἰγαίου πελάγους ἔζησε 359 ἔτη. Ἐπὶ 40 σχεδὸν ἀκόμη ἔτη ἐξηκολούθησε νὰ ὑφίσταται μία μικρὰ πολιτεία εἰς τὴν Σίφνον ὑπὸ δυνάστας τοὺς Γοζαδίνους, ἕως ὅτου συνεχωνεύθη καὶ αὕτη τῷ 1617 εἰς τὴν Ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν. Ἡ Τῆνος ἔμεινεν ἐλευθέρα ἕως τὸ 1715, ἀπέλαυε δὲ καὶ μετὰ ταῦτα πολλῶν προνομιῶν. Οἱ φιλόξενοι κάτοικοι τῆς νήσου ἐδέχοντο μετ' ἀγασστῆς φιλοφροσύνης τοὺς φυγάδας τῶν ἄλλων νήσων. Ἡ λατινοκρατία εἰς τὰς νήσους, καὶ δὴ εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, ἀφῆκεν ἴχνη βαθύτερα παρὰ εἰς πᾶσαν ἄλλην ἑλληνικὴν χώραν. Δὲν περιεσώθησαν μόνον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῶν νήσων κάστρα καὶ πύργοι καὶ οἰκόσημα, ἀλλὰ καὶ τὰ ὀνόματα πολλῶν παλαιῶν δυναστῶν τοῦ Αἰγαίου πελάγους διατηροῦνται ἀκόμη. Γκύζαι, Κρίσποι, Σομαρίπαι, Γοζαδῖνοι καὶ πολλαὶ ἄλλαι ἀκόμη οἰκογένειαι διατηροῦσι ζωντανὴν ἕως σήμερον τὴν ἀνάμνησιν τῆς μικρᾶς ἐκείνης ἑνετοελληνικῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία εἶχε φθάσει εἰς ἀξιόλογον κοινωνικὴν ἀνάπτυξιν.

Αἱ Ἰόνιοι νῆσοι. Πολλαὶ ἀπὸ τὰς Ἰονίους νήσους εἶχον ἀποχωρισθῆ ἤδη ἀπὸ τῆς αὐτοκρατορίας καὶ πρὸ τῆς ἁλώσεως ὑπὸ τῶν Λατίνων. Ἡ Κεφαλληνία, ἡ Ζάκυνθος καὶ ἡ Ἰθάκη εἶχον καταληφθῆ ἀπὸ τὸν ναύαρχον τῶν Νορμανδῶν Μαργαριτώνη. Τὴν Κέρκυραν εἶχε καταλάβει ὁ Γενουήνσιος πειρατὴς Βετρᾶνος. Ἐπὶ τῆς Δ' σταυροφορίας κατείχοντο ὑπὸ τοῦ κόμιτος Ματθαίου, ἐκ τοῦ μεγάλου ρωμαϊκοῦ οἴκου τῶν Ὀρσίνη, ὅστις εἶχε νυμφευθῆ τὴν θυγατέρα τοῦ Νορμανδοῦ ναυάρχου. Διὰ τῆς πράξεως τῆς διανομῆς ἡ Κέρκυρα, ἡ Κεφαλληνία, ἡ Ζάκυνθος καὶ ἡ Λευκὰς περιῆλθον εἰς τοὺς Ἑνετούς. Στόλος τῆς Ἑνετίας κατέλαβε, τῷ 1206, τὴν Κέρκυραν ἐν ὀνόματι τῆς ἑνετικῆς πολιτείας μετὰ σθεναρὰν ἀντίστασιν τῶν κατοίκων. Τὸ δικόρυφον φρούριον, ἐξ οὗ προῆλθε τὸ μεσαιωνικὸν ὄνομα Κορυφὼ (τὸ ὁποῖον παρεφθάρη εἰς τὸ Corfu τῶν Ἰταλῶν), ὠχυρώθη καὶ διωρίσθη Ἑνετὸς βάϊλος τῆς νήσου. Τὸ ἑπόμενον ἔτος ὅμως ἡ Ἑνετία, χάριν εὐκολίας, ὅπως ἔκαμε καὶ διὰ τὰς Κυκλάδας, παρεχώρησε τὴν Κέρκυραν μὲ τὰ περὶ αὐτὴν νησίδια εἰς δέκα Ἑνετοὺς εὐπατρίδας, χάριν αὐτῶν καὶ τῶν κληρονόμων αὐτῶν ἐπὶ πληρωμῇ φόρου καὶ ἐπὶ τῷ ὅρῳ ὅτι ὤφειλον νὰ συντηροῦν καλῶς τὰ ὀχυρώματα αὐτῆς. Ἐπεφύλαξε δὲ ἡ ἑνετικὴ πολιτεία ἐμπορικὰ προνόμια διὰ τοὺς ἐν τῇ νήσῳ ἀποίκους καὶ ἐφρόντισε νὰ διατηρηθῶσι τὰ προνόμια τῶν Ἑλλήνων καὶ αἱ ἐλευθερίαι τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας (1207). Μετ' ὀλίγον (τῷ 1209), ὁ κατέχων τὴν Κεφαλληνίαν καὶ τὴν Ζάκυνθον κόμις Ματθαῖος Ὀρσίνης ἀνεγνώρισε τὴν ἑνετικὴν ἐπικυριαρχίαν. Ἡ Ἑνετία ἀφῆκε τον Ὀρσίνην αὐθέντην τῶν δύο εἰρημένων νήσων. Ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Α' Ἄγγελος εἶχε ἀναγνωρίσει, τῷ 1210, τὴν ἐπικυριαρχίαν τῆς Ἑνετίας ἐπὶ τῶν παραλίων κτήσεων αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ Δυρραχίου ἕως τὴν Ναύπακτον. Οὕτως ἡ Ἑνετία ἔγινεν ἐπικυρίαρχος τῶν ἐν Ἠπείρῳ καὶ Αἰτωλίᾳ χωρῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον παραχωρηθῆ εἰς αὐτὴν διὰ τῆς συνθήκης τῆς διανομῆς. Μετ' ὀλίγον ὅμως ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου κατέλαβε τὴν Κέρκυραν, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι ἐδέχθησαν μὲ χαρὰν ἡγεμόνα ὁμόφυλον καὶ ὁμόθρησκον. Ἡ ἐπιχώριος μάλιστα παράδοσις ἀποδίδει εἰς αὐτὸν τὴν κτίσιν τοῦ Ἀγγελοκάστρου, τοῦ ὁποίου τὰ ἐρείπια σῴζονται ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς τὰ δυτικὰ παράλια τῆς νήσου, παρὰ τὴν μονὴν τῆς Παλαιοκαστρίτσης.

Ὅτε ἀνεφάνη εἰς τὴν ἱστορικὴν σκηνὴν ὁ Κάρολος ὁ Ἀνδηγαυός, ἡ Κέρκυρα περιῆλθεν εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ τῷ 1267 καὶ ἔμεινεν ὑπὸ τοὺς Ἀνδηγαυοὺς ἐπὶ ἕνα αἰῶνα καὶ περισσότερον. Ἔγινε δὲ ὁ Κάρολος καὶ ἐπικυρίαρχος τοῦ παλατίνου κόμιτος τῆς Κεφαλληνίας Ριχάρδου Ὀρσίνη. Εἰς τὴν κομιτείαν τοῦ Ὀρσίνη προσετέθη κατὰ τὸ 1300 καὶ ἡ Λευκάς, ἡ ὁποία τότε ὠνομάζετο Ἁγία Μαύρα, ἴσως ἐξ ἐπιχωρίου λατρείας τῆς ὁσιομάρτυρος Ἁγίας Μαύρας. Ὁ υἱός τοῦ Ματθαίου κόμις Ριχάρδος Ὀρσίνης κατεῖχε τὰς τρεῖς κεντρικὰς Ἰονίους νήσους, τὴν Κεφαλληνίαν, τὴν Ζάκυνθον καὶ τὴν Ἰθάκην, καὶ ἦτο ὑποτελὴς εἰς τὸν πρίγκιπα τῆς Ἀχαΐας καὶ διὰ τούτου εἰς τὸν βασιλέα τῆς Νεαπόλεως Κάρολον τὸν Ἀνδηγαυόν. Εἷς ἐκ τῶν Ὀρσίνη, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου εἶχε δώσει σύζυγον τὴν κόρην του, ὁ Νικόλαος Ὀρσίνης, ἔγινε δεσπότης τῆς Ἠπείρου, ὁ υἱός του δὲ Ἰωάννης Β' (1323) εἶναι ὁ παράδοξος ἐκεῖνος φεουδάρχης, ὁ ὁποῖος ἠσπάσθη τὸ ὀρθόδοξον δόγμα καὶ ἀνέκτισε τὴν Παρηγορίτισσαν τῆς Ἄρτης.

Ὀλίγον μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ὁ ἡγεμὼν τοῦ Τάραντος Ροβέρτος, ἐπικυρίαρχος τῆς Ἀχαΐας, παρεχώρησε (τῷ 1357) εἰς τὸν Λεονάρδον Τόκκον, γόνον ἐπιφανοῦς οἴκου ἐν τῇ αὐλῇ τῆς Νεαπόλεως, τὴν κομιτείαν τῆς Κεφαλληνίας, εἰς τὴν ὁποίαν περιελαμβάνετο ἡ Ζάκυνθος καὶ ἡ Ἰθάκη, περιελήφθη δὲ καὶ ἡ Ἁγία Μαύρα (ἡ Λευκὰς) καὶ ἡ ὀχυρὰ Βόνιτσα. Οὕτως ὁ Λεονάρδος Τόκκος συνήνωσε τὰς ἀρχαίας κτήσεις τοῦ οἴκου τῶν Ὀρσίνη, αὐτὸς δὲ καὶ οἱ κληρονόμοι αὐτου συνεκράτησαν τὰς κτήσεις αὐτῶν ἐπὶ ἕνα αἰῶνα καὶ πλέον, ἔχοντες τὴν ἐπωνυμίαν «δοὺξ Λευκάδος, κόμις Κεφαλληνίας καὶ αὐθέντης τῆς Βονίτσης». Οἱ ἐπικυρίαρχοι Ἀνδηγαυοὶ ἦσαν ηὐχαριστημένοι ὅτι εἰς τόσον δυσκόλους περιστάσεις αἱ Ἰόνιοι νῆσοι περιῆλθον εἰς ἄνδρας ἰσχυρούς, ὁποῖοι ἀνεδείχθησαν οἱ Τόκκοι.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἡ ἐξουσία τῶν δυναστῶν τῆς Κεφαλληνίας Τόκκων ἐπεξετάθη εἰς τὸν Μορέαν προσκαίρως καὶ εἰς τὴν Ἤπειρον μονιμώτερον. Ὁ δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν Νέριος Ἀτζαγιώλης εἶχε νυμφεύσει τὴν ἀγαπητὴν κόρην του Φραγκίσκαν μὲ τὸν κόμιτα τῆς Κεφαλληνίας Κάρολον Α' Τόκκον, ὁ ὁποῖος, ἐνισχυθεὶς καὶ διὰ τῆς κηδεστίας ταυτης, ἔγινεν εἷς ἀπὸ τοὺς ἰσχυροτέρους Φράγκους δυνάστας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ σύζυγος αὐτοῦ, ἡ φιλόδοξος καὶ συνετὴ Φραγκίσκα, εἶχεν ἑλληνοπρεπεῖς παραδόσεις καὶ ὑπέγραφεν ὑπὸ τὰ γράμματα αὐτῆς ἑλληνιστὶ «βασίλισσα τῶν Ρωμαίων». Κατὰ τὴν ἀρχὴν αὐτῆς καὶ τοῦ συζύγου της εὐημέρησαν τότε ἡ Λευκὰς καὶ ἡ Κεφαλληνία. Εἰς τὸ κάστρον τῆς Ἁγίας Μαύρας καὶ εἰς τὸ κάστρον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς τὴν Κεφαλληνίαν διῆγον οἱ δύο ξένοι, ἀλλ' ἐξελληνισθέντες δυνάσται, βίον ἄνετον καὶ εὐχάριστον, μετὰ λαμπρότητος φιλοξενοῦντες τοὺς ἐκεῖθεν διερχομένους ἐπιφανεῖς ξένους.

Μετ' ὀλίγον ἡ κυριαρχία τοῦ Καρόλου Α' Τόκκου καὶ τῆς συζύγου αὐτοῦ ἐπεξετάθη εἰς τὴν γειτονικὴν Ἤπειρον, ὅπου διεδέχθησαν τὸν θεῖον των Ἠσαῦ Βουονδελμόντην, δεσπότην τῶν Ἰωαννίνων. Εὐνοούμενοι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας κατοίκους, κατώρθωσαν τῷ 1417 νὰ καταλάβουν μέγα μέρος τῆς Ἠπείρου. Ὁ Κάρολος Α' ἐκάλεσεν ἑαυτὸν «δεσπότην τῶν Ρωμαίων» καὶ εἶχε κτήσεις, ἐκτὸς τῶν νήσων, τὴν νότιον Ἤπειρον, τὴν Αἰτωλίαν καὶ τὴν Ἀκαρνανίαν, ἑδρεύων πότε εἰς τὴν Ἄρταν καὶ πότε εἰς τὰ Ἰωάννινα.

Ὅτε οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον τῷ 1449 τὴν Ἄρταν καὶ προσήρτησαν τὰς ἠπειρωτικὰς κτήσεις τῶν Τόκκων, ἡ Ἑνετία ἐφοβήθη τὴν ἀπώλειαν τῶν κεντρικῶν Ἰονίων νήσων. Διὰ τοῦτο ἔκαμε προτάσεις εἰς τὸν Λεονάρδον Γ' τὸν Τόκκον, ὅπως παραχωρήσῃ εἰς αὐτὴν τὰς νήσους, καὶ μετὰ πολλὰς διαπραγματεύσεις ἐδόθη εἰς τὴν Ἑνετίαν τὸ δικαίωμα τῆς προστασίας ἐπὶ τῶν νήσων. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἰδίως μετὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ πριγκιπάτου τοῦ Μορέως, αἱ μόναι χριστιανικαὶ κτήσεις ἐν τῇ ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι ἦσαν αἱ ἑνετικαὶ ἀποικίαι καὶ ἡ νησιωτικὴ ἀρχὴ τῶν Τόκκων εἰς τὴν παλατίνην κομιτείαν τῆς Κεφαλληνίας. Εἰς τὴν πρώτην λοιπὸν ἀφορμὴν ἐξερράγη ὁ μακρὸς καὶ αἱματηρὸς πόλεμος μεταξὺ Ἑνετίας καὶ Μωάμεθ Β', ὁ ὁποῖος διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ 1463 μέχρι τοῦ 1479, ἐπεξετάθη εἰς ὅλα τὰ παράλια καὶ τὰς νήσους τῆς Ἀνατολῆς καὶ περιέπλεξεν ὅλους τοὺς σπουδαίους Χριστιανοὺς καὶ Μουσουλμάνους ἡγεμόνας.

Κατὰ τὴν εἰρήνην τοῦ 1479 ἡ Ἑνετία μὲ τὸν συνήθη ἐγωϊσμὸν αὐτῆς ἐθυσίασεν ἕνα ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἀνεξαρτήτους Φράγκους δυνάστας τῆς Ἑλλάδος, τὸν τελευταῖον Τόκκον τῶν Ἰονίων νήσων. Ὁ Λεονάρδος Δ' Τόκκος εἶχε διατηρήσει ἀκόμη τὰς νήσους Κεφαλληνίαν, Ζάκυνθον, Λευκάδα, Ἰθάκην καὶ ἐπὶ τῆς Ἠπείρου τὴν Βόνιτσαν. Κατὰ τὰ 16 ἔτη τοῦ πολέμου αἱ νῆσοι αὐτῶν ἦσαν τὸ ἄσυλον πολλῶν χιλιάδων Ἑλλήνων ἐκ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Αἱ Ἰόνιοι νῆσοι ἤκμαζον κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον· ἡ Ζάκυνθος καὶ ἡ Κεφαλληνία ἦσαν εὐφορώταται καὶ πολυάνθρωποι· ἡ διοίκησις ἦτο κάλλιστα ὠργανωμένη. Ἡ Ἑνετία παρέλειψεν, ἴσως ἀπὸ δυσμένειαν, νὰ συμπεριλάβῃ τὸν Λεονάρδον Τόκκον εἰς τὴν συνθήκην μετὰ τῶν Τούρκων, ἐπωφελούμενος δὲ ὁ Μωάμεθ Β' τῆς παραλείψεως ταύτης, διέταξε τὸν στόλον αὐτοῦ νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τῶν νήσων. Ὁ Λεονάρδος, βλέπων ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀναμένῃ παρ' οὐδενὸς βοήθειαν, συνήθροισε τὰ κειμήλια καὶ τὸν πλοῦτον αὐτοῦ καὶ κατέφυγεν ἐκ τῆς Λευκάδος εἰς τὴν Κεφαλληνίαν, ἐκεῖθεν δέ, μὴ δυνηθεὶς νὰ ἐμπνεύσῃ θάρρος εἰς τὴν φρουράν, ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς κτήσεις αὐτοῦ καὶ νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν Νεάπολιν τῆς Ἰταλίας. Ὁ Τοῦρκος ναύαρχος κατέλαβε, τὴν μίαν μετὰ τὴν ἄλλην, τὰς κεντρικὰς Ἰονίους νήσους, μετὰ τὴν εὔκολον κατάληψιν τῆς Βονίτσης, τὴν Λευκάδα, Κεφαλληνίαν καὶ Ἰθάκην, κατέκοψε τοὺς ἄρχοντας τοῦ δουκός, ἐπυρπόλησε τὸ κάστρον τῆς Κεφαλληνίας καὶ τέλος κατέλαβε καὶ ἐδῄωσε διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου τὴν ὡραίαν Ζάκυνθον. Οὕτω, τῷ 1479, μετὰ διάρκειαν τριῶν σχεδὸν αἰώνων, ἡ παλατίνη κομιτεία τῆς Κεφαλληνίας ἐξηφανίσθη καὶ αἱ εὐημεροῦσαι Ἰόνιοι νῆσοι περιέπεσαν, εὐτυχῶς δι' ὀλίγον χρόνον, εἰς τοὺς Τούρκους.

Ἡ Κρήτη. Κατὰ τὴν συνθήκην τῆς διανομῆς ἡ Κρήτη ἐδόθη εἰς τὸν βασιλέα τῆς Θεσσαλονίκης Βονιφάτιον, ἀλλ' οὗτος τὴν ἐπώλησεν ἀμέσως ἀντὶ εὐτελοῦς τιμήματος εἰς τὴν Ἑνετίαν. Δὲν ὑπῆρξε πολὺ εὔκολος ἡ κατάκτησις τῆς νήσου ὑπὸ τῆς δημοκρατίας, πρῶτον διότι οἱ Γενουαῖοι εἶχον ἐγκαταστήσει πρωτύτερα ἀποικίαν εἰς αὐτήν, ἔπειτα καὶ διὰ τὴν ἀντίστασιν τῶν ἐγχωρίων. Μετά τινας ἀγῶνας ἡ Ἑνετία κατώρθωσε νὰ ἐκδιώξῃ τοὺς Γενουαίους καὶ νὰ ἐγκαταστήσῃ εἰς τὴν νῆσον, ὡς πρῶτον διοικητήν, ὡς δοῦκα, τὸν Ἰάκωβον Τιέπολον, τὸν μετέπειτα δόγην. Ἀργότερα οἱ Ἑνετοὶ (κατὰ τὸ 1212) ἐπεχείρησαν τὸν συστηματικὸν ἀποικισμὸν καὶ τὴν διοργάνωσιν τῆς διοικήσεως τῆς νήσου.

Ἡ κυριαρχία ὅμως τῆς Ἑνετίας ἐπὶ τῆς Κρήτης ὑπῆρξε πολὺ δύσκολος καὶ οὐδέποτε ἔγινε πλήρης, παρ' ὅλας τὰς προσπαθείας, τὰς ὁποίας κατέβαλεν ἡ δημοκρατία, διότι ἡ μεγαλόνησος, μετὰ τῶν ἄλλων κτήσεων αὐτῆς περὶ τὸ Αἰγαῖον πέλαγος, ἦτο ἡ κλεὶς τῆς ἐμπορικῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν Αἴγυπτον. Ἡ Κρήτη ἀντέταξε κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους τὴν μᾶλλον ἐπίμονον καὶ πεισματώδη ἀντίστασιν ἐναντίον τῆς ξενικῆς κυριαρχίας. Κατὰ δεκάδας ἀριθμοῦνται αἱ ἀδιάκοποι σχεδὸν ἐπαναστάσεις, τὰς ὁποίας ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς κατακτήσεως ἕως τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος διεξήγαγον ἐναντίον τῶν Ἑνετῶν ἐπιφανεῖς ἄρχοντες τῆς Κρήτης. οἱ Ἁγιοστεφανῖται πρῶτοι, ἔπειτα κατὰ σειρὰν οἱ Μελισσηνοί οἱ Δρακοντόπουλοι, οἱ Χορτατζαι, οἱ Καλλέργαι, διὰ νὰ μὴ μνημονεύσωμεν παρὰ μόνον τοὺς σπουδαιοτέρους. Μακρὰ ἐπανάστασις ἦτο ἡ τοῦ 1271 ὑπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Γεώργιον καὶ Θεόδωρον Χορτάτζη ἡ ὁποία διήρκεσεν ἕως τὸ 1277 καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν ἡττήθησαν ἀλληλοδιαδόχως τρεῖς δοῦκες τῆς νήσου. Μόλις κατεστάλη ἡ ἐπανάστασις αὕτη, ἐξερράγη ἄλλη, πέμπτη κατὰ σειράν,

Digitized by Google

ὑπὸ ἀρχηγὸν τὸν ἐπιφανῆ Ἀλέξιον Καλλέργην, διήρκεσε δὲ ἡ ἐπανάστασις αὕτη 16 ὁλόκληρα ἔτη (1283—1299). Φοβερὰ ἦτο ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1341 ὑπὸ τὸν Λέοντα Καλλέργην, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Ἑνετοὶ ἠναγκάσθησαν νὰ περιορισθοῦν εἰς τὰς πόλεις. Μέγα κίνημα ἀνεξαρτησίας ἐξερράγη καὶ τῷ 1365 ὑπὸ ἀρχηγοὺς πάλιν τοὺς Καλλέργας, Ἰωάννην, Ἀλέξιον καὶ Γεώργιον, οἱ ὁποῖοι ἀνεκήρυξαν κύριον τῆς νήσου τὸν αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Κατ' ἀρχὰς οἱ Καλλέργαι ἐπέφερον μεγάλας βλάβας εἰς τοὺς Ἑνετούς, ἐπὶ τέλους ὅμως ἡ ἐπανάστασις κατεστάλη καὶ ὅλοι οἱ ἀρχηγοὶ αὐτῆς ἐκαρατομήθησαν.

Εἰς τὰς συνεχεῖς ἐπαναστάσεις παρεκίνει τοὺς Κρῆτας ἡ ἔφεσις τῆς ἐλευθερίας. Οἱ Ἑνετοί, καταλαβόντες τὴν μεγαλόνησον, διένειμαν αὐτὴν εἰς φέουδα, τὰ ὁποῖα παρεχώρησαν εἰς εὐγενεῖς οἰκογενείας τῆς Ἑνετίας. Εἶναι δὲ ἄξιον σημειώσεως ὅτι, ἐνῷ εἰς τὰς μικρὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους καὶ εἰς τὰς Ἰονίους νήσους σῴζονται ἀκόμη ἕως σήμερον ἀπόγονοι παλαιῶν ἑνετικῶν οἴκων, εἰς τὴν Κρήτην οὐδεμία, ὡς φαίνεται, διετηρήθη ἐκ τῶν οἰκογενειῶν ἐκείνων, ὅπως καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα οὐδεμία διετηρήθη γαλλικὴ ἢ λομβαρδικὴ ἢ γερμανικὴ οἰκογένεια.

Ἡ Ἑνετία ἠναγκάσθη, εὐθὺς ἀπὸ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης, νὰ δώσῃ προνόμια εἰς τοὺς ἐπιφανεῖς ἑλληνικοὺς οἴκους, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν νῆσον ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ καὶ ἐσῴζοντο ἀκόμη τότε ἐπὶ τῆς ἐνετοκρατίας. Πολλοὶ ἐκ τῶν Ἑλλήνων τούτων ἀρχόντων ἐτιμήθησαν ὡς καὶ οἱ Ἑνετοὶ καὶ ἔλαβον φέουδα, ἄλλων δ' ἐπεκυρώθησαν τὰ παλαιὰ προνόμια. Μεθ' ἑκάστην ἐπανάστασιν τῶν Κρητῶν ἐξετείνοντο εἰς περισσοτέρους τὰ προνόμια, ἐπεκυρώνοντο δὲ ἰδίως αἱ ἐλευθερίαι τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἐν γένει ἡ ἑνετικὴ κυβέρνησις ἐπεριποιεῖτο ποικιλοτρόπως τοὺς ἰθαγενεῖς μέχρι σημείου, ὥστε νὰ παραπονοῦνται οἱ Ἑνετοὶ ἔποικοι ὅτι κατήντησαν νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τοὺς ὑπηκόους των.

Ἡ πρώτη πόλις τῆς Κρήτης ἐπὶ ἐνετοκρατίας ἦτο ἡ Κανδία, κατὰ δὲ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἐποχῆς ταύτης (περὶ τὸ 1250) ἀνῳκοδομήθη καὶ ἡ πόλις τῶν Χανίων. Παρ' ὅλας τὰς ἐπαναστάσεις, ἡ διοίκησις τῆς Ἑνετίας ὑπῆρξε τόσον συνετὴ καὶ ἔμπειρος, ὥστε ἡ μεγαλόνησος ἦτο πλουσιωτάτη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Ἀλλ' ἡ εὐημερία τῆς νήσου ἐξηφανίσθη, ὅτε οἱ Τοῦρκοι ἐκυρίευσαν τὰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ ἤρχισαν τὰς ἐπιδρομὰς αὐτῶν πρὸς κατάκτησιν καὶ τῆς Κρήτης. Ἕνεκα τῶν συνεχῶν ἐπαναστάσεων ἀνεπτύχθη δεινῶς ἡ λῃστεία εἰς τὴν χώραν. Οἱ τουρκικοὶ στόλοι παρεμόνευον διὰ νὰ ἐπιπέσουν ἐναντίον τῶν παραλίων πόλεων, συνέβησαν δὲ κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα ἰδίως πολλοὶ σεισμοὶ καὶ λοιμώδεις νόσοι. Οὕτως ἡ Κρήτη, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Α' αἰῶνα μ. Χ. εἶχεν 700.000 κατοίκους, κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος εἶχε μόνον περὶ τὰς 200.000. Κατὰ τὰ τελευταῖα λοιπὸν ἔτη τῆς ἐνετοκρατίας ἡ Κρήτη εὑρίσκετο εἰς ἀθλίαν κατάστασιν, εἶχε δὲ χειροτερεύσει καὶ ἡ διοίκησις τῶν Ἑνετῶν καὶ οἱ Κρῆτες δὲν διέκειντο πλέον εὐμενῶς πρὸς αὐτούς, μὴ γνωρίζοντες ποία ξενικὴ κυριαρχία, ἡ ἑνετικὴ ἢ ἡ ὀσμανική, θὰ ἦτο προτιμοτέρα. Τοιαύτη ἦτο ἡ κατάστασις τῆς Κρήτης, ὅτε ἐξερράγη ὁ μακρὸς ἀγὼν μεταξὺ τῶν Τούρκων καὶ τῶν Ἑνετῶν τῷ 1644, περὶ τῆς κυριαρχίας τῆς νήσου, κατὰ τὴν ὁποίαν τῷ 1669 ἔπεσεν ὁ Χάνδαξ, τὸ ἰσχυρὸν φρούριον καὶ ἡ πρωτεύουσα τῆς νήσου, καὶ ἐθριάμβευσεν ὁριστικῶς ἡ ἡμισέληνος.

Αἱ γενοατικαὶ καὶ ἄλλαι κτήσεις. Οἱ Γενουαῖοι, ὅπως καὶ οἱ Ἑνετοί, εἶχον ἤδη ὁλόκληρον ὠχυρωμένην συνοικίαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὡς καὶ εἰς ἄλλας ἑλληνικὰς πόλεις (σκάλας). Ἡ σπουδαιοτέρα ὠχυρωμένη θέσις αὐτῶν ἦτο πρὸς Β. τοῦ Κερατίου κόλπου ὁ Γαλατᾶς ἢ τὸ Πέραν. Ἦσαν ἀληθεῖς σφῆνες εἰς τὴν καρδίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Οἱ Γενουαῖοι εἶχον ἰδίως σφετερισθῆ τὸ ἐμπόριον τοῦ Εὐξείνου πόντου καὶ εἶχον ἀφαιρέσει ἀπὸ ἐγχωρίους δυνάστας καὶ ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορας τῆς Τραπεζοῦντος τοὺς κυριωτέρους λιμένας τῆς Κριμαίας καὶ τὴν νότιον παραλίαν τῆς μετέπειτα Ρωσίας. Τὰ σπουδαιότερα ἐμπορεῖα αὐτῶν ἦσαν ἡ Κάφφα (Θεοδοσία), ἡ Βαλακλάβα, ἡ Τάνα (Ἀζὼφ) εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Τανάϊδος (Ντών).

Εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἀφῄρεσαν ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν κράτος τὰς νήσους Χίον καὶ Λέσβον καὶ ἐπὶ τῆς Ἠπείρου τὴν ἀρχαίαν Φώκαιαν, παρὰ τὴν ὁποίαν ἔκτισαν τὴν Νέαν Φώκαιαν (Focea Nuova ἢ Foglia). Ἐνταῦθα ἡ δημοκρατία τῆς Γενούης εἶχεν ἀληθεῖς δυναστείας, τοὺς Γατταλούζη εἰς τὴν Λέσβον, τοὺς Ζαχαρίας εἰς τὴν Χίον. Εἰς τὴν νῆσον ταύτην ἀργότερα ἱδρύθη μεγάλη ἐμπορικὴ ἑταιρεία, ἡ περίφημος Μαόνη. Ἐνταῦθα ἐδυνάστευσαν καὶ οἱ Ἰουστινιάναι. Κλάδος τῶν Γατταλούζη ἐδυνάστευσε καὶ εἰς τὴν Αἶνον τῆς Θράκης. Οἱ Γενουαῖοι κατέλαβον καὶ τὴν Φαμαγοῦσταν τῆς Κύπρου, τὴν ὁποίαν ἐκράτησαν σχεδὸν ἕνα αἰῶνα (1373—1464).

Εἰς τὴν Κύπρον καὶ τὴν Ρόδον ἐγκατεστάθησαν κυρίαρχοι ἀπὸ τὴν Παλαιστίνην. Εἰς τὴν Κύπρον ἡ δυναστεία τῶν Λουζινιάν, εἰς τὴν Ρόδον οἱ Ὀσπιταλῖται ἱππόται, οἱ ὁποῖοι ὀνομάζονται καὶ Ἰωαννῖται ἱππόται, ἱππόται τῆς Ρόδου (ἔπειτα τῆς Μάλτας). Αἱ τελευταῖαι αὗται δυναστεῖαι συνδέονται μᾶλλον μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς λατινοκρατίας τῆς Παλαιστίνης.

Η'. Ἀπὸ τῆς κατακτήσεως τῶν Λατίνων ἕως τὸ 1461. ***Ἡ ἀντίστασις τῶν Ἑλλήνων.*** Ἡ τετάρτη σταυροφορία, ἡ ὁποία ἔληξε διὰ τῆς ἁλώσεως καὶ τῆς δῃώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἶχε καταστρέψει διὰ παντὸς τὴν λαμπρότητα τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων. Τρεῖς πυρκαϊαὶ (δύο κατὰ τὰς δύο πολιορκίας καὶ μία μεταξὺ τῶν δύο πολιορκιῶν) εἶχον καταφάγει μεγάλας συνοικίας τῆς πόλεως. Οἱ κάτοικοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχον ἴδει τρομακτικὰς καταστροφάς, λεηλασίας καὶ ἱεροσυλίας. Αἱ οἰκίαι των εἶχον λεηλατηθῆ, αἱ γυναῖκές των εἶχον ἀτιμασθῆ, τὰ ἱερὰ αὐτῶν εἶχον κατασπιλωθῆ, αἱ ἱεραὶ τελεταὶ αὐτῶν εἶχον διακωμῳδηθῆ, αἱ ἐκκλησίαι των εἶχον ἐρημωθῆ ἀπὸ τὰ ἱερὰ σκεύη καὶ τὰ ἅγια λείψανα, ἡ πόλις εἶχε γυμνωθῆ ἀπὸ τὰ καλλιτεχνήματα, τὰ ὁποῖα ἐστόλιζον αὐτήν. Ἀλλ' ἀκριβῶς τὸ μέγεθος τῆς συμφορᾶς, ἡ τελεία καταστροφὴ τῆς παλαιᾶς εὐημερίας, ἐπέφερε τὴν ἀφύπνισιν τῶν ἡττημένων. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κατοίκους, ἄρχοντες τοῦ Βυζαντίου, κατέφυγον εἰς ὀρεινὰς χώρας τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἦλθον εἰς συνάφειαν μὲ τὸν ἐλεύθερον λαὸν ὁ ὁποῖος δὲν εἶχεν ἀκόμη διαφθαρῆ, καὶ ἡ ἀνάμειξις αὕτη ἔδωκεν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς μεγαλυτέραν συνοχήν. Μετὰ τὴν συμφορὰν ἀναγεννᾶται μία νέα Ἑλλάς, ἡ ὁποία ζῇ εἰς τὰ στρατόπεδα μεταξὺ ὀρεινῶν φυλῶν, ζῇ τὸν ἐλεύθερον ἀέρα τῶν βουνῶν, καὶ εἶναι πλήρης ζωῆς καὶ ὁρμῆς διὰ νέους ἀγῶνας πρὸς ἀνόρθωσιν. Ὁ ἱστορικὸς τῆς ἐποχῆς ταύτης εὑρίσκεται ἐνώπιον ἑνὸς εὐφροσύνου ἱστορικοῦ θεάματος, τὸ ὁποῖον συνίσταται εἰς τὸ μέγα γεγονός, ὅτι λαός, περιελθὼν εἰς τὴν ἐσχάτην ἐξουθένωσιν, ἀναγεννᾶται ἐν μέσῳ καταστροφῶν καὶ ἀναλαμβάνει πάλιν τὰς παλαιὰς ἀρετάς, καθ' ὃν χρόνον ἀντιστρόφως οἱ νικηταὶ σταυροφόροι χάνουν τὰς δυνάμεις αὐτῶν.

Τὰ λείψανα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τῷ 1204. Κατὰ τὴν τελευταίαν ἔφοδον τῶν Λατίνων ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Ἀλέξιος Ε' Μούρτζουφλος, παρὰ τὴν ἡρωϊκὴν ἀντίστασιν αὐτοῦ, ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ διὰ νὰ μὴ πέσῃ, ὡς εἶπε, «τροφὴ εἰς τὴν γνάθον τῶν Λατίνων». Μερικοὶ πατριῶται συνῆλθον εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ὅπου ὁ κλῆρος ἐξέλεξεν αὐτοκράτορα τὸν γενναῖον Θεόδωρον Λάσκαριν. Ἀλλὰ καὶ οὗτος ἀναγκάζεται ἐν μέσῳ τῶν φλογῶν τῆς πυρπολουμένης πόλεως νὰ φύγῃ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ὁ Μούρτζουφλος εἶχε καταφύγει εἰς τὴν Θράκην, ὅπου ἐπροσπάθησε νὰ διοργανώσῃ ἀντίστασιν, ἀλλ' οἱ σταυροφόροι συνέλαβον αὐτὸν μετὰ τὴν ἅλωσιν καὶ τὸν ἐφόνευσαν. Εὐτυχέστερος ὑπῆρξεν ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις, ὁ ὁποῖος κατέφυγεν εἰς τὴν Βιθυνίαν μὲ πολλοὺς ἄλλους ἄρχοντας, ἤρχισε δραστηριώτατα νὰ συγκροτῇ δυνάμεις διὰ νὰ σώσῃ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ κατώρθωσε ταχέως νὰ ἱδρύσῃ ἰσχυρὸν κράτος, τὸ ὁποῖον ἐπέπρωτο νὰ γίνῃ ὁ ἐκδικητὴς τοῦ Βυζαντίου. Κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον, τῷ 1204, ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος Κομνηνός, συγγενὴς τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων, κατέλαβε τὸ θέμα τῆς Νικοπόλεως καὶ ἵδρυσε κράτος ἐντελῶς ἀνεξάρτητον, τὸ ὁποῖον ἐξετείνετο ἀπὸ τὴν Ναύπακτον ἕως τὸ Δυρράχιον. Εἷς ἐκ τῶν ἀπογόνων τοῦ οἴκου τῶν Κομνηνῶν, ὀνομαζόμενος Ἀλέξιος, ἔχων συνεργάτην τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Δαυΐδ, κατώρθωσε νὰ καταλάβῃ τῷ 1204 τὴν Τραπεζοῦντα καὶ νὰ ἱδρύσῃ τρίτον ἰσχυρὸν ἑλληνικὸν κράτος.

Ἕλληνες τοπάρχαι. Συγχρόνως πολλοὶ Ἕλληνες ἄρχοντες ἀνεκήρυξαν ἑαυτοὺς ἀνεξαρτήτους εἰς διάφορα μέρη τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Ἤδη, καὶ πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Λατίνων εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας, εἶχον ἀρχίσει Ἕλληνες ἄρχοντες, οἱ ὁποῖοι ἦσαν μεγάλοι γαιοκτήμονες, νὰ γίνωνται τοπάρχαι, δηλαδὴ ἄρχοντες σχεδὸν ἀνεξάρτητοι, ἄλλοι μάλιστα νὰ ἱδρύουν μικρὰς ἡγεμονίας. Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων, τὸ φεουδαλικὸν τοῦτο σύστημα εἰσήχθη εὐρύτερον καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων. Εἰς αὐτὴν τὴν Θράκην, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὸ κέντρον τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας, ὁ Βρανᾶς ἵδρυσεν ἰδικήν του τοπαρχίαν εἰς τὴν πόλιν Ἄπρον. Ἐκεῖ εἶχε καταφύγει, εἰς τὸ Τζούρολον, καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Μούρτζουφλος, ἕως ὅτου συνελήφθη ὑπὸ τῶν σταυροφόρων.

Εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, εἰς τὴν Φιλαδέλφειαν, ἀνεκήρυξεν ἑαυτὸν αὐτοκράτορα ὁ Θεόδωρος Μαγκαφᾶς, ὁ δὲ Λέων Γαβαλᾶς εἶχεν ἤδη καταλάβει τὴν Ρόδον. Εἰς τὴν Πελοπόννησον ἦσαν σχεδὸν ἀνεξάρτητοι ἄρχοντες οἱ Κανταkουζηνοὶ καὶ ὁ Λέων ὁ Χαμάρετος εἰς τὴν Λακωνίαν, οἱ Μελισσηνοὶ εἰς τὴν Μεσσηνίαν. Ἰσχυρότερος πάντων τῶν τοπαρχῶν ἀνεδείχθη ὁ Λέων ὁ Σγουρός, ὁ ὁποῖος ἦτο διοικητὴς τοῦ Ναυπλίου. Ὁ Σγουρὸς προσεπάθησε νὰ ἱδρύσῃ ἡγεμονίαν εἰς τὴν κεντρικὴν Ἑλλάδα. Πρὶν μάλιστα κυριεύσουν οἱ Φράγκοι τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὁ Σγουρὸς κατέλαβε τὸ Ἄργος καὶ τὴν Κόρινθον, ἔπειτα ἐπολιόρκησε τὰς Ἀθήνας καὶ τὰς Θήβας, ἐπροχώρησε μάλιστα ἕως τὴν Θεσσαλίαν.

Ἡ ἀναρχία εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολήν. Ἂν προσθέσωμεν εἰς τὰ ἑλληνικὰ ταῦτα κράτη καὶ κρατίδια τὰς πολυαριθμοτέρας καὶ ποικίλας φραγκικὰς πολιτείας, αἱ ὁποῖαι ἱδρύθησαν μετὰ τὸ 1204 εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας, θὰ λάβωμεν ἰδέαν τῆς κατατμήσεως καὶ τῆς ἀναρχίας. Διὰ νὰ εἶναι πληρεστέρα ἡ εἰκὼν αὕτη τῆς πολυαρχίας, πρέπει νὰ προστεθῶσι καὶ τὰ δύο ξένα γειτονικὰ κράτη, τὰ ὁποῖα ἤκμαζον κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον εἰς παλαιὰς χώρας τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὰ ὁποῖα ἐπέδρασαν μεγάλως εἰς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. Εἰς τὰ βόρεια τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου εἶχεν ἱδρυθῆ τὸ δεύτερον βουλγαρικὸν κράτος, τὸ βλαχοβουλγαρικόν, τὸ ὁποῖον ὑπὸ τοὺς βασιλεῖς αὐτοῦ Ἰωαννίτσην καὶ Ἀσὰν τὸν Β', ὅπως καὶ τὸ σουλτανᾶτον τοῦ Ροὺμ ἢ τοῦ Ἰκονίου εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἔλαβον ἐνεργότατον μέρος εἰς τὴν τόσον περίπλοκον ἱστορίαν, ἡ ὁποία ἐξετυλίχθη μετὰ τὸ 1204 ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ ΙΓ' αἰὼν εἶναι πλήρης ἀπὸ τοὺς συνεχεῖς ἀγῶνας μεταξὺ τῶν πολυαρίθμων κρατῶν, τὰ ὁποῖα συνεδυάζοντο πρὸς ἄλληλα μὲ τοὺς πλέον παραδόξους καὶ ἀντιθέτους συνδυασμούς. Ἄλλοτε οἱ Ἕλληνες πολεμοῦν ἐναντίον τῶν ἐπιδρομέων Φράγκων, ἐναντίον τῶν Βουλγάρων, τῶν Τούρκων. Ἄλλοτε οἱ Φράγκοι πολεμοῦν ἐναντίον τῶν Βουλγάρων καὶ οἱ Ἕλληνες ἐναντίον ἀλλήλων. Συμμαχίαι καὶ συνθῆκαι πολυάριθμοι συνάπτονται μεταξὺ τῶν διαφόρων κρατῶν, αἱ ὁποῖαι πολὺ ὀλίγον διαρκοῦν καὶ σχίζονται ἐνίοτε τὴν ἐπαύριον τῆς συνομολογήσεως αὐτῶν.

Τὸ σπουδαιότατον γεγονὸς εἶναι ὅτι οἱ νέοι ἐκ τῆς Δύσεως κατακτηταί, οἱ ὁποῖοι ἵδρυσαν τὰ φραγκικὰ κράτη, ὡς καὶ αἱ ἑνετικαὶ ἐμπορικαὶ ἀποικίαι, δὲν κατώρθωσαν νὰ δημιουργήσουν μόνιμον ὀργανισμὸν εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ὄχι μόνον δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιφέρουν νέαν τάξιν πραγμάτων, ἀλλ' οὔτε καὶ νὰ διατηρήσουν κληρονομίαν, τὴν ὁποίαν εἶχον ἁρπάσει κατ' ἀκολουθίαν τῆς τετάρτης σταυροφορίας. Ὅλα τὰ δυτικὰ ἐκεῖνα κράτη τῆς Ἀνατολῆς δὲν ἐπετέλεσαν ἔργον δημιουργικόν, ἀλλὰ καταστρεπτικόν, διὰ τοῦτο καὶ αὐτὰ τὰ ἴδια κατεστράφησαν. Ἡ Ἀνατολὴ ἔμεινεν εἰς τὴν Ἀνατολήν.

Τὸ σημαντικώτατον ζήτημα μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ 1204 ὑπῆρξε τὸ ζήτημα ποῖον ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἐκεῖνα κράτη θὰ κατώρθωνε νὰ γίνῃ τὸ πολιτικόν, οἰκονομικόν, θρησκευτικόν, πνευματικὸν καὶ ἐθνικὸν κέντρον, περὶ τὸ ὁποῖον θὰ ἀνεπτύσσετο ἡ ἰδέα τῆς ἑνώσεως καὶ τῆς τάξεως. Τοιοῦτον κέντρον, ἐν μέρει τοὐλάχιστον, ἀνεδείχθη μόνον τὸ ἑλληνικὸν κράτος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὸ ἱδρυθὲν ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Λασκάρεως, τὸ γνωστὸν μὲ τὸ ὄνομα αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας.

Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος. Τὸ μακρινὸν ἐκεῖνο ἑλληνικὸν κράτος τῆς Τραπεζοῦντος, ἐκτεινόμενον εἰς τὴν μεσημβρινὴν παραλίαν τοῦ Εὐξείνου πόντου, περιελάμβανε τὴν χώραν ἀπὸ τὸν ποταμὸν Ἅλυν ἕως τὸν Καύκασον, τὴν χώραν δηλαδή, ἡ ὁποία ἦτο τὸ ἀρχαῖον βασίλειον τοῦ Πόντου καὶ τῆς Παφλαγονίας. Ἡ χώρα αὕτη ἦτο ἐντελῶς ἀπομεμονωμένη ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν διὰ τοῦ σουλτανάτου τοῦ Ἰκονίου καὶ ἐπανειλημμένως οἱ διοικηταὶ αὐτῆς, ὅπως ὁ Θεόδωρος Γαβρᾶς, ὁ Γρηγόριος Ταρωνίτης, σχεδὸν εἶχον γίνει ἀνεξάρτητοι. Εἰς τὴν χώραν ταύτην ἔτρεξαν, ὅτε ἐξερράγη ὁ πόλεμος τῆς Δ' σταυροφορίας, δύο ἔγγονοι τοῦ Ἀνδρονίκου Α' Κομνηνοῦ, ὁ Ἀλέξιος καὶ ὁ Δαυΐδ Κομνηνός, οἱ ὁποῖοι εἶχον διασωθῆ ὑπὸ πιστῶν φίλων κατὰ τὴν σφαγὴν τοῦ οἴκου τῶν Κομνηνῶν, τῷ 1185. Κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ἤκμαζε τὸ πλούσιον καὶ ἰσχυρὸν χριστιανικὸν κράτος τῆς Ἰβηρίας καὶ Γεωργίας, ὅπου ἐβασίλευε (1184—1212) ἡ ἐκ μητρὸς θεία τῶν δύο ἡγεμονοπαίδων, ἡ περίφημος διὰ τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν γενναιοψυχίαν Θαμάρ. Ἡ θεία τῶν δύο νεαρῶν Κομνηνῶν ἐβοήθησε τοὺς ἀνεψιούς της νὰ ἱδρύσουν ἰδιαίτερον κράτος εἰς τὸ ἀνατολικώτατον μέρος τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Ἄλλως τε οἱ Κομνηνοὶ εὑρίσκοντο εἰς ἰδικόν των τόπον, διότι εἶχον ἀπὸ ἐκεῖ τὴν καταγωγὴν αὐτῶν, διὰ τοῦτο δὲ ἔγιναν εὐμενῶς δεκτοὶ ἀπὸ τοὺς κατοίκους. Ὁ Ἀλέξιος ἀνεκηρύχθη ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν του αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων, κατέλαβε τὴν Τραπεζοῦντα τῷ 1204, τὴν ὁποίαν ἔκαμε πρωτεύουσάν του, καὶ ὡς νόμιμος διάδοχος τῶν μεγάλων παλαιῶν αὐτοκρατόρων Κομνηνῶν ἔλαβεν, εἰς ἡλικίαν 22 ἐτῶν, τὸ ὄνομα Μέγας Κομνηνός. Οἱ αὐτοκράτορες τῆς Τραπεζοῦντος ἐτιτλοφοροῦντο... ἐπήγητσαν τὸ πομπῶδες ὄνομα Μεγάλοι Κομνηνοί.

Οἱ πρῶτοι ἀγῶνες τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν. Οἱ δύο ἀδελφοὶ ἤρχισαν ἀμέσως κατακτήσεις πρὸς ἐπέκτασιν τοῦ κράτους αὐτῶν. Πανταχοῦ ἐγίνοντο

Digitized by Google

δεκτοὶ μετὰ συμπαθείας ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἤλπιζον ὅτι τοιουτοτρόπως, μὲ τὴν νέαν κατάστασιν τῶν πραγμάτων, θὰ εὕρισκον μεγαλυτέραν προστασίαν ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ ἐναντίον τῶν Λατίνων. Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε διαλυθῆ ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ ἱδρύοντο τὰ φραγκικὰ καὶ τὰ ἄλλα ἑλληνικὰ κράτη, εἰς δὲ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν εἶχεν ἱδρυθῆ ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου Λασκάρεως. Ἐπειδὴ δὲ ὁ τολμηρὸς ἀδελφὸς τοῦ Ἀλεξίου, ὁ Δαυΐδ, ἐπροχώρει πολὺ πρὸς δυσμάς, καθυποτάσσων τὰς χώρας, εἰσήλασε μάλιστα εἰς τὴν Βιθυνίαν, ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις συνεμάχησε μὲ τοὺς Σελτζουκίδας, διὰ νὰ συγκρατήσουν τοὺς δύο γενναίους ἀδελφούς. Ὁ σουλτᾶνος ἐνίκησε τὸν Ἀλέξιον παρὰ τὴν Ἀμισὸν καὶ ὁ Θεόδωρος τὸν Δαυΐδ παρὰ τὸν ποταμὸν Σαγγάριον. Ὁ δραστήριος Λάσκαρις ἀφῄρεσε (1212) ἀπὸ τὸν Δαυΐδ τὰς κατακτηθείσας ὑπ' αὐτοῦ πρὸς δυσμὰς χώρας καὶ περιώρισεν αὐτὸν εἰς τὴν ἡγεμονίαν τῆς Σινώπης, ἕως τὸν Ἅλυν ποταμόν. Περισσότερον ἐπικίνδυνοι δι' αὐτὸν ἦσαν αἱ ἐπιθέσεις τῶν Σελτζούκων, οἱ ὁποῖοι ἐπροχώρησαν ἕως τὴν θάλασσαν καὶ κατέλαβον (τῷ 1214) ἐξ ἐφόδου τὴν πρωτεύουσαν τοῦ Δαυΐδ, Σινώπην. Κατὰ τὴν μάχην ταύτην καὶ ὁ Δαυΐδ εὗρε τὸν θάνατον ἡρωϊκῶς μαχόμενος. Εὐτυχέστερος ἀπὸ τὸν ἀδελφόν του ὑπῆρξεν ὁ Ἀλέξιος εἰς τὴν Τραπεζοῦντα, διότι εἶχε προφθάσει νὰ συγκροτήσῃ ἀξιόλογον στρατὸν ἀπὸ Ἴβηρας καὶ ἄλλους ἐγχωρίους, τὸν ὁποῖον μετεχειρίσθη δεξιῶς ἐναντίον τῶν τουρκικῶν ἐπιδρομῶν.

Τὸ νέον βασίλειον, τὸ ὁποῖον εἶχε φθάσει διὰ τῶν νικῶν τοῦ Δαυΐδ ἕως τὴν Ἡράκλειαν καὶ ἀκόμη δυτικώτερον αὐτῆς, περιωρίσθη ἤδη εἰς τὸν παλαιὸν Πολεμονιακὸν Πόντον ἀπὸ τὸν Ἅλυν περίπου ποταμὸν ἕως τὸν ποταμὸν Φᾶσιν, παρὰ τὴν Ἰβηρίαν. Ἐπειδὴ δὲ εἶχε καλὸν στόλον, κατέλαβε καὶ τὰ νότια παράλια τῆς Κριμαίας καὶ περιέλαβε τὴν πλουσίαν ἐκείνην χώραν, ἡ ὁποία ἀπετέλει ἄλλοτε τὸ σπουδαῖον βυζαντινὸν θέμα τῆς Χερσῶνος.

Ἡ σημασία τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἱδρυθεῖσα αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος διήρκεσε δύο καὶ ἥμισυ αἰῶνας (1204—1461). Ὑπὸ ἔποψιν πολιτικὴν ἡ ἱστορία αὐτῆς δὲν συνδέεται στενῶς μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐπὶ φραγκοκρατίας. Ὁ ἱστορικὸς βίος αὐτῆς συνεδέθη μᾶλλον μὲ τὴν ἀσιατικὴν Ἀνατολήν, διότι τὸ ἀπομεμονωμένον ἐκεῖνο ἑλληνικὸν κράτος περιεπλάκη εἰς διαρκεῖς πολέμους μὲ τοὺς ἡγεμόνας τῆς Ἰβηρίας, μὲ τοὺς ἐμίρας τῆς Ἀρμενίας καὶ μὲ τοὺς Τουρκομάνους ἀρχηγούς. Ὑπὸ ἔποψιν ὅμως ἐκπολιτιστικὴν τὸ ἔργον τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζοῦντος ὑπῆρξε διὰ πολλοὺς αἰῶνας εὐεργετικόν, ὄχι μόνον διὰ τὸν Ἑλληνισμόν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν πολιτισμὸν γενικῶς. Διότι ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος ἀπετέλεσε κατὰ τὸ μακρὸν τοῦτο διάστημα ἰσχυρὸν πρόμαχῶνα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, κατὰ τῆς ἀσιατικῆς βαρβαρότητος. Ἡ διατήρησις ἀνθοῦντος ἑλληνισμοῦ μέχρις ἐσχάτων εἰς τὰς μακρινὰς ἐκείνας χώρας εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἑλληνικῆς διοικήσεως εἰς τὸν Πόντον καὶ τῶν ἀγώνων τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ Τραπεζοῦς ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὰς μεγάλας πόλεις τοῦ κόσμου καὶ ἡ πρώτη πόλις τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ Τραπεζοῦς ἦτο πλουσία καὶ πολυάνθρωπος, εἶχεν ὡραίας οἰκοδομάς, παλάτια, ἐκκλησίας, μοναστήρια. Ὀνομαστὰ ἦσαν τὰ ἐξαίσια περίχωρα τῆς πόλεως, τὰ ὁποῖα περιεβάλλοντο ἀπὸ δάση καὶ ἄλση, ὅπου οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ καὶ οἱ ἄρχοντες εἶχον κτίσει θαυμασίας ἐπαύλεις καὶ παλάτια καὶ ἐτέρποντο μὲ διασκεδάσεις καὶ μὲ κυνηγέσια.

Ἡ Τραπεζοῦς εἶχεν ὡραῖον λιμένα καὶ ἦτο κατ' ἀνάγκην ὁ διάμεσος σταθμὸς τοῦ ἐμπορίου μεταξὺ τῶν χωρῶν τοῦ Εὐφράτου καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Διὰ τῆς θαλάσσης συνεδέετο μὲ τὰ παράλια, τὰ ὁποῖα βρέχει ὁ Εὔξεινος Πόντος καὶ ἡ Μεσόγειος θάλασσα, διὰ ξηρᾶς δέ, καὶ διὰ μεγάλων ἐμπορικῶν ὁδῶν συνεδέετο μὲ τὸν Καύκασον, τὴν Μεσοποταμίαν, τὰς Ἰνδίας καὶ ἀκόμη τὴν Ἄπω Ἀνατολήν. Τὰ φυσικὰ καὶ βιομηχανικὰ προϊόντα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ τῆς Ἀνατολῆς εἶχον διαμετακομιστικὸν λιμένα τὴν Τραπεζοῦντα. Οἱ Ἑνετοὶ καὶ οἱ Γενουαῖοι ἐγκατεστάθησαν δι' ἐμπορικῶν συνθηκῶν κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα εἰς τὴν Τραπεζοῦντα, ἵδρυσαν μεγάλας ἐμπορικὰς ἀποθήκας καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ ἐμπορίου. Εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς Τραπεζοῦντος συνωστίζοντο ἔμποροι Ἕλληνες, Ἰταλοί, Ἄραβες, Πέρσαι, Τοῦρκοι, Κιρκάσιοι, Ἴβηρες καὶ ἡ πόλις εἶχεν ὄψιν διεθνοῦς πόλεως. Τὸν πλοῦτον καὶ τὴν σημασίαν αὐτῆς διετήρησεν ἡ Τραπεζοῦς ἕως τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς πτώσεως, ὅπως βλέπομεν εἰς τὸ ἐγκώμιον αὐτῆς, ὑπὸ τοῦ περιφήμου καρδιναλίου Βησσαρίωνος, ὁ ὁποῖος θαυμάζει τὸ σύμμεικτον πλῆθος, μόλις δυνάμενον νὰ χωρέσῃ εἰς τὴν πόλιν, καὶ ὀνομάζει αὐτὴν «κοινὸν ἐργαστήριον ἢ ἐμπόριον τῆς οἰκουμένης ἁπάσης».

Οἱ αὐτοκράτορες. Ἡ βασιλεία τοῦ ἱδρυτοῦ Ἀλεξίου Α', ὁ ὁποῖος ἦτο ἐξαίρετος κυβερνήτης καὶ ἀνὴρ ἀληθῶς ἡγεμονικός, ἀνύψωσε τὴν αὐτοκρατορίαν εἰς τὴν ὑψίστην ἀκμὴν καὶ λαμπρότητα. Μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ (1222) ἤρχισεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ παρακμή. Ἡ σπουδαιοτέρα αἰτία τῆς ἀδυναμίας προήρχετο ἀπὸ τὰς ἔριδας τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν κομμάτων, τῶν ὁποίων τὰ σπουδαιότερα ἦσαν τὰ ἀριστοκρατικὰ κόμματα τῶν Σχολαρίων καὶ τῶν Μεσοχαλδίων, ὅπως καὶ ἀπὸ τὰς ἔριδας τῶν παλαιῶν μεγάλων γαιοκτημόνων τῆς χώρας.

Τὸν Ἀλέξιον Α' διεδέχθη ὁ Ἀνδρόνικος Α' Γίδος, ὁ ὁποῖος ἐβασίλευσεν ἕως τὸ 1235 καὶ ἐπολέμησε γενναίως ἐναντίον τῶν Σελτζούκων. Ἀξιοθαύμαστος ἰδίως ὑπῆρξεν ἡ ἄμυνα τῆς Τραπεζοῦντος τῷ 1224, τὴν ὁποίαν ἐπολιόρκησεν ἰσχυρότατος στρατὸς τοῦ σουλτάνου τοῦ Ἰκονίου. Τὸν Ἀνδρόνικον Α', διεδέχθησαν ὁ Ἰωάννης Α' καὶ ὁ γενναῖος Μανουὴλ Α', ὁ ὁποῖος, ἕνεκα τοῦ κινδύνου τῶν Μογγόλων, συνεμάχησε μὲ τοὺς σουλτάνους τοῦ Ρούμ. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Β' συνῆψε μὲ τοὺς Παλαιολόγους εἰρήνην, ἀφῆκε τὸν τίτλον αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ τίτλος μόνον τοῦ κυριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἔλαβε τὸν τίτλον «αὐτοκράτωρ τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Ἰβηρίας καὶ τῶν ὑπερποντίων χωρῶν».

Εἷς ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων αὐτοκρατόρων ὑπῆρξεν ὁ Ἀλέξιος Β' (1297—1330). Μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐβασίλευσεν ὡς ἐπίτροπος τοῦ ἀνηλίκου υἱοῦ Μανουὴλ ὁ θεῖός του Βασίλειος καὶ ἔπειτα, ἀπὸ τὸ 1340, ἡ χήρα αὐτοῦ, ἡ ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως βασιλόπαις Εἰρήνη ἡ Παλαιολογῖνα. Πολλοὶ ὅμως εὐγενεῖς ἐπανεστάτησαν ἐναντίον αὐτῆς καὶ τότε συνέβησαν ταραχαὶ καὶ μάχαι εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς Τραπεζοῦντος, κατὰ τὰς ὁποίας κατεστράφη ἡ μεγάλη μονὴ τοῦ προστάτου τῆς πόλεως Ἁγίου Εὐγενίου. Οἱ Τοῦρκοι τοῦ Διαρβεκὶρ ἐπροχώρησαν ἕως τὰ περίχωρα τῆς πόλεως καὶ ἔκαυσαν τὰ προάστεια καὶ τὰς μεγάλας ἀποθήκας τῶν ξένων ἐμπόρων. Κατὰ τὰς ἑπομένας βασιλείας ἡ αὐτοκρατορία ἐταράχθη ἀπὸ τὰς ἀπαιτήσεις καὶ τὰς ἀντιζηλίας τῶν ξένων ἐμπόρων καὶ ἀπὸ ἐμφυλίους διαμάχας τοῦ βασιλικοῦ οἴκου. Καλὸς βασιλεὺς ὑπῆρξεν ὁ Ἀλέξιος Γ', τὸν ὁποῖον ἀνεβίβασεν εἰς τὸν θρόνον ἐπανάστασις τῶν Σχολαρίων (τῷ 1390) καὶ ὁ ὁποῖος ἐκόσμησε τὴν πόλιν μὲ ἐκκλησίας καὶ μοναστήρια. Ὁ υἱός του Μανουὴλ Γ' ἠναγκάσθη νὰ δηλώσῃ ὑποτέλειαν εἰς τὸν φοβερὸν Μογγόλον κατακτητὴν Ταμερλᾶνον, ἐβασίλευσεν ὅμως μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἕως τὸ 1417 σχεδὸν ἀνεξάρτητος.

Ἔκτοτε ἡ ἱστορία τῆς Τραπεζοῦντος διέρχεται τελευταίαν οἰκτρὰν περίοδον κινδύνων ἐκ μέρους τῶν Ὀθωμανῶν καὶ ἐσωτερικῆς καταπτώσεως. Ἡ ἱστορία τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν εἶναι σειρὰ ταπεινῶν καὶ σκιερῶν πράξεων, ἡ ὁποία δεικνύει τὸν πλήρη ἐκφυλισμὸν τοῦ ἄλλοτε μεγάλου αὐτοκρατορικοῦ οἴκου. Ὁ πατροκτόνος αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Δ' ἠναγκάσθη μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ πληρώνῃ φόρον εἰς τὸν σουλτᾶνον Μωάμεθ Β'. Εἶχεν ὅμως τὴν ἱκανότητα νὰ συμμαχήσῃ μὲ τοὺς Τουρκομάνους τοῦ Λευκοῦ Κριοῦ καὶ ἔδωκεν εἰς τὸν μέγαν χάνην αὐτῶν Οὐζοὺν Χασὰν τὴν κόρην του Κατερίναν. Μετὰ τὸν θάνατόν του ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ὁ ἀδελφός του Δαυΐδ, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀνισχύρου χαρακτῆρος καὶ ἐπροσπάθησε νὰ σώσῃ τὸ κράτος του συνάπτων διαφόρους συμμαχίας μὲ τοὺς γείτονας ἡγεμόνας. Ἀλλ' ὅτε ὁ σπουδαιότερος σύμμαχος αὐτοῦ, ὁ μέγας χάνης τῶν Τουρκομάνων Οὐζοὺν Χασάν, συνῆψεν εἰρήνην μὲ τοὺς Τούρκους, τότε τουρκικὸς στόλος ἐπολιόρκησε τὴν Τραπεζοῦντα. Ὁ αὐτοκράτωρ ἠναγκάσθη νὰ συνθηκολογήσῃ καὶ ἐξωρίσθη εἰς χωρίον παρὰ τὰς Σέρρας. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ σουλτᾶνος εἶχεν ὑποψίας, ὅτι εὑρίσκετο εἰς συνεννόησιν μὲ τὴν ἀνεψιάν του, τὴν σύζυγον τοῦ Οὐζοὺν Χασάν, ἠθέλησε νὰ ἐξαναγκάσῃ τὸν Δαυΐδ νὰ προσέλθῃ εἰς τὸ Ἰσλάμ. Ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ τῆς Τραπεζοῦντος ἐδείχθη ὑπερήφανος καὶ ὁ σουλτάνος διέταξε νὰ φονευθῇ μὲ τοὺς ἀνεψιοὺς καὶ τοὺς ἑπτὰ υἱοὺς αὐτοῦ. Ἀληθινὴ τραγῳδία ὑπῆρξεν ἡ θανάτωσις τῶν τελευταίων Μεγάλων Κομνηνῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν καὶ ὁ Δαυΐδ, πρὸ παντὸς ἡ αὐτοκράτειρα Ἑλένη, ἔδειξαν ἀξιοθαύμαστον καρτερίαν καὶ ὑπερηφάνειαν ἀνταξίαν τοῦ γένους. Ἡ Τραπεζοῦς περιελήφθη εἰς τὸ τουρκικὸν κράτος, οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ πλούσιοι κάτοικοι αὐτῆς μετηνέχθησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὰ κτήματά των ἐδόθησαν ὡς τιμάρια εἰς Τούρκους στρατιωτικούς.

Τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου. Σπουδαιότερον διὰ τὰς τύχας τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἦτο τὸ κράτος, τὸ ὁποῖον ἵδρυσεν εἰς τὰ δυτικὰ μέρη τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος Κομνηνός, νόθος βλαστὸς ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Ἀγγέλων, σύζυγος μιᾶς Μελισσηνῆς (1204). Ὁ Μιχαὴλ κατέλαβε τὸ θέμα τῆς Νικοπόλεως, ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν μὲ ἰσχυρὰν χεῖρα καὶ ἵδρυσε πρὸς μεγάλην κατάπληξιν τῶν Λατίνων ἴδιον κράτος, τὸ ὁποῖον εἶχε πρωτεύουσαν τὴν Ἄρταν καὶ ἐξετείνετο ἀπὸ τὴν Ναύπακτον ἕως τὸ Δυρράχιον. Ἦτο ὀλιγώτερον ὑπερήφανος ἀπὸ τοὺς Μεγάλους Κομνηνοὺς τῆς Τραπεζοῦντος, οἱ ὁποῖοι ἔλαβον τὸν τίτλον αὐτοκράτορος, καὶ ὠνόμασεν ἑαυτὸν δεσπότην, ἤτοι ἀνώτατον ἄρχοντα. Τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθὲν κράτος ὠνομάσθη δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου, εἶναι δὲ γνωστὸν εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ ὡς δεσποτᾶτον τῆς Ἑλλάδος, διότι κατεῖχε τὸ μέγιστον μέρος τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος.

Ἡ προσπάθεια αὕτη τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους εἰς τὰ δυτικὰ μέρη τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου ἦτο πολὺ ἐπιτυχής, διότι ὁ Μιχαὴλ εἶχεν ὑπηκόους τοὺς ὀρεινοὺς καὶ ρωμαλέους χωρικοὺς τῆς Αἰτωλίας, τῆς Ἀκαρνανίας, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας, τοὺς Ἀλβανοὺς τῶν βορείων χωρῶν, μέρος τῶν Βλάχων καὶ τῶν Βουλγάρων. Διὰ μεγάλης πολιτικῆς συνέσεως καὶ διοικητικῆς ἱκανότητος, κατώρθωσεν ὁ ἱδρυτὴς νὰ ὑποβάλῃ ὑπὸ ἑνιαίαν διοίκησιν τὰς ἀνυποτάκτους ὀρεινὰς ἐκείνας φυλάς, ἐκάλεσεν εἰς τὰ ὅπλα τοὺς ὀρεινοὺς καὶ κατήρτισεν ἄξιον λόγου στρατὸν ἐξ ἐγχωρίων στρατιωτῶν καὶ ξένων μισθοφόρων. Εἰς τὸν στρατὸν τοῦτον κατετάχθησαν οἱ ὀρεινοὶ φύλαρχοι, μισθοδοτούμενοι δὲ καὶ οὗτοι ἔγιναν ὁ πυρὴν περιφήμων μισθοφορικῶν ἀρχηγῶν, οἱ ὁποῖοι ἐλέγοντο στρατιῶται καὶ οἱ ὁποῖοι τόσον πολὺ ἔμελλον νὰ διακριθοῦν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Ἀπὸ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον ἔπνευσεν εἰς τὴν Ἤπειρον τὸ ἀρειμάνιον ἁρματολικὸν πνεῦμα.

Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διοργάνωσιν ὁ ἱδρυτὴς τοῦ δεσποτάτου διετήρησε τοὺς τύπους τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως, ἐκανόνισε καλῶς τὰ οἰκονομικά, ἐξησφάλισε τὰς ἐλευθερίας τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ κατώρθωσε νὰ λάβῃ ἐξ αὐτῶν χρήματα, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποίησεν εἰς τὸν στρατὸν καὶ εἰς τὴν διοίκησιν. Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ ὑπῆρξαν μεγάλα καὶ μόνιμα. Τὸ ἄμεσον ἀποτέλεσμα ἦτο ὅτι ἠμπόδισε τοὺς Ἑνετοὺς νὰ ἐγκατασταθῶσιν εἰς τὸ μέρος τῆς Ἀδριατικῆς παραλίας, τὸ ὁποῖον ἐδίδετο εἰς αὐτοὺς διὰ τῆς διανομῆς. Τὸ ἀπώτερον ἀλλὰ καὶ σπουδαιότατον ἀποτέλεσμα ἦτο ὅτι ἀπὸ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἡ Ἤπειρος ἔλαβε τὸν συνεκτικὸν ἐκεῖνον ἐθνικὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ φιλοπόλεμον πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἀνέδειξεν αὐτὴν εἰς τὸ μέλλον ἓν ἀπὸ τὰ ἰσχυρότατα προπύργια τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ ἀκμὴ τοῦ δεσποτάτου. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἱδρυτοῦ (1214), ὁ ὁποῖος ἐπῆλθε διὰ δολοφονίας αὐτοῦ, ἔλαβε τὴν ἀρχὴν ὁ ἀδελφός του Θεόδωρος. Ὁ φιλοπόλεμος καὶ γενναῖος οὗτος ἡγεμὼν εἶχε καταφύγει κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Νικαίας καὶ εἶχε δώσει ὅρκον πίστεως εἰς τὸν Λάσκαριν. Ἀλλ' ὁ Θεόδωρος ἦτο ἀνὴρ μεγάλης ἀτομικότητος καὶ ἤθελε νὰ ἐργασθῇ διὰ τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἰδικοῦ του κράτους. Ὁ Θεόδωρος κατέστρεψε τὸν στρατὸν τοῦ Πέτρου Κουρτεναί, ὁ ὁποῖος ἤρχετο ἐξ Εὐρώπης διὰ νὰ λάβῃ τὸν θρόνον τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἔπειτα ἐπροχώρησε πρὸς Α., ἀνακτῶν τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Κατέκτησε τὴν Ἀδριανούπολιν, ὁλόκληρον τὴν Θράκην ἕως τὸν Εὔξεινον Πόντον, τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Μακεδονίαν ἕως τὴν Θεσσαλονίκην, μαχόμενος ἐναντίον παντοίων ἐχθρῶν, Λατίνων, Βουλγάρων, Σέρβων καὶ Ἀλβανῶν. Τέλος εἰσῆλθε νικηφόρως τῷ 1223 εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, κατέλυσε τὸ λομβαρδικὸν βασίλειον καὶ ἵδρυσε νέαν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν.

Ἡ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ἀνάκτησις αὕτη τῆς μεγάλης πόλεως ὑπῆρξε μέγιστον πολιτικὸν καὶ στρατιωτικὸν κατόρθωμα. Ἦτο ὁ προάγγελος τῆς ἀνακτήσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ὁριστικῆς ἔπειτα καταλύσεως τῆς φραγκοκρατίας. Μέγα ἑλληνικὸν κράτος ἱδρύεται ἤδη, μὲ πρωτεύουσαν τὴν δευτέραν πόλιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἐνομίσθη τότε ὅτι ἐκ τῆς Θεσσαλονίκης ἤθελεν ἐπανιδρυθῆ ἡ μεσαιωνικὴ ἡμῶν βασιλεία. Οἱ λόγιοι καὶ οἱ ἔνθερμοι πατριῶται, οἱ «ἑλληνίζοντες» ηὔχοντο νὰ περιβληθῇ ὁ Θεόδωρος τὸ αὐτοκρατορικὸν στέμμα, καὶ ὁ Κύριος ν' ἀξιώσῃ αὐτὸν νὰ πατήσῃ τὴν γῆν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ νὰ ἐπανιδρύσῃ τὴν αὐτοκρατορίαν τῶν προγόνων αὐτοῦ.

Καὶ ἀληθῶς περιβάλλεται ὁ Θεόδωρος τὸ βασιλικὸν διάδημα, ἐνδύεται τὴν περιβολὴν τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων καὶ χρίεται αὐτοκράτωρ ὑπὸ τοῦ διασήμου ἀρχιεπισκόπου τῆς Βουλγαρίας Δημητρίου τοῦ Χωματιανοῦ. Ἐπονομάζει δ' ἑαυτὸν ἐπισήμως «ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸν βασιλέα καὶ αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων». Καὶ τότε ἡ Θεσσαλονίκη γίνεται ἀληθὴς πρωτεύουσα βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ αὐτοκράτωρ ὀργανώνει τὴν αὐλὴν αὐτοῦ συμφώνως μὲ τὰ ἔθιμα τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διορίζει, ὡς οἱ παλαιοὶ αὐτοκράτορες, μεγιστᾶνας καὶ ἄρχοντας, δεσπότας, σεβαστοκράτορας, μεγάλους δομεστίκους, ἐπανιδρύει τὴν βουλὴν τῶν συγκλητικῶν καὶ ἀνασυνιστᾷ τὴν παλαιὰν βασιλικὴν τάξιν μὲ ὅλην αὐτῆς τὴν ἐπιβολὴν καὶ μεγαλοπρέπειαν. Ὁ Θεόδωρος διὰ συνεχῶν ἀγώνων ἐπεκτείνει,

Digitized by Google

ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης ὁρμώμενος, τὸ κράτος αὐτοῦ ἀπὸ τῆς Ἀδριατικῆς μέχρι τοῦ Αἰγαίου, ἀπὸ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου μέχρι καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Περιέρχεται ὅμως εἰς ἀσύνετον πόλεμον μὲ τὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Ἰωάννην Ἀσάν, ὅστις τῷ 1230 νικᾷ τὸν ἕως τότε ἥττητον Θεόδωρον εἰς τὴν μάχην τῆς Κλοκονίτσας παρὰ τὸν Μαρίτσαν ποταμὸν καὶ συλλαμβάνει αὐτὸν αἰχμάλωτον. Ταχέως οἱ Βούλγαροι ἐπεκτείνουν τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, καταλαμβάνουν ὅλην τὴν Μακεδονίαν καὶ περιορίζουν τοὺς αὐτοκράτορας τῆς Θεσσαλονίκης εἰς μόνην σχεδὸν τὴν πρωτεύουσάν των. Ἱδρύεται δὲ καὶ εἰς τὰ δυτικὰ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος νέον δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου, ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ αὐτοκρατορίας. Ἐξ ἄλλου, τὸ ἑλληνικὸν βασίλειον τῆς Νικαίας ἀπὸ πολλοῦ θεωρεῖ ἑαυτὸ ὡς τὸν νόμιμον κληρονόμον τοῦ Βυζαντίου, καὶ περιέρχεται εἰς ἔριδας πρὸς τὸ βασίλειον τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ βασιλεὺς τῆς Νικαίας Βατάτζης γίνεται κύριος τῆς Θεσσαλονίκης τῷ 1246 καὶ τὰς κτήσεις τοῦ βασιλείου τούτου προσαρτᾷ εἰς τὸ ἰδικόν του κράτος, ἀναγκάσας τοὺς παλαιοὺς αὐτοκράτορας νὰ γίνουν ἁπλῶς δεσπόται καὶ νὰ ἄρχουν τῆς χώρας ἀναγνωρίζοντες τὰ πρωτεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τῆς Νικαίας. Καὶ ὅταν μετά τινα ἔτη, τῷ 1261, κατώρθωσαν οἱ αὐτοκράτορες τῆς Νικαίας ν' ἀνακτήσουν τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ νὰ ἐπανιδρύσουν τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν, ἡ Θεσσαλονίκη γίνεται περισσότερον ἀπὸ δευτέρα πρωτεύουσα αὐτῆς, γίνεται πρωτεύουσα ἰδίας, σχεδὸν ἀνεξαρτήτου ἡγεμονίας, τοῦ δεσποτάτου τῆς Θεσσαλονίκης.

Παρακμὴ τοῦ δεσποτάτου. Αἱ μεγάλαι φιλοδοξίαι τοῦ Θεοδώρου ἔγιναν αἰτία τῆς καταστροφῆς αὐτοῦ καὶ τῆς παρακμῆς τοῦ ἰσχυροῦ ἠπειρωτικοῦ κράτους. Ὁ τσάρος Ἀσὰν Β΄, ὁ ὁποῖος εἶχε συλλάβει αἰχμάλωτον τὸν Θεόδωρον, ἐτύφλωσεν ἔπειτα αὐτόν, διότι κατηγορήθη ὅτι ἐξηκολούθει τὰς μηχανορραφίας του καὶ ἐξύφαινε συνωμοσίαν ἐναντίον τῆς ζωῆς τοῦ τσάρου. Ἐν τούτοις ὁ Θεόδωρος κατώρθωσε νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐλευθερίαν του, ἀφοῦ ἔδωκε σύζυγον εἰς τὸν Ἀσὰν Β΄ μίαν ἀπὸ τὰς θυγατέρας του, καὶ ἐνεφανίσθη εἰς τὴν Ἤπειρον, ὅπου ἐπολέμησεν ἐναντίον τοῦ ἀδελφοῦ καὶ διαδόχου αὐτοῦ Μανουήλ.

Ἀπὸ τὰς ἐμφυλίους ἐκείνας διχονοίας τῶν Ἠπειρωτῶν δεσποτῶν ἐπωφελήθη ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας καὶ κατέλαβε τὴν Θεσσαλονίκην. Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοδώρου Ἰωάννης, τὸν ὁποῖον ὁ πατήρ του εἶχε κάμει συμμέτοχον τῆς ἀρχῆς, διετηρήθη ἀκόμη εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ἐπί τινα χρόνον ὡς δεσπότης, ὑποκείμενος εἰς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας. Ὁ γηραιὸς πατήρ του Θεόδωρος, ἂν καὶ ἦτο τυφλός, κατώρθωσε νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐξουσίαν εἰς τὰ βόρεια τῆς Μακεδονίας, ἔχων κέντρον τὰ Βοδενὰ καὶ τὸ Ὄστροβον.

Ὁ τρίτος κατὰ σειρὰν νόμιμος δεσπότης τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Β΄ ἦτο ἀνὴρ μεγάλης ἀξίας. Ἐπεξέτεινε τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ εἰς τὰ βόρεια τῆς Ἠπείρου καὶ εἰς τὰ δυτικὰ τῆς Μακεδονίας, κατέλαβε δὲ καὶ μέρος τῆς Θεσσαλίας. Ὁ Μιχαὴλ Β΄ εἶχε τὴν σύνεσιν νὰ συμφιλιωθῇ μὲ τὸν Βατάτζην ὡς δεσπότης πρὸς αὐτοκράτορα, καὶ τὸ ἠπειρωτικὸν κράτος ἤθελε προαχθῇ καὶ εὐημερήσει, ἂν δὲν παρέσυρε τὸν Μιχαὴλ Β΄ ὁ γηραιὸς πατὴρ αὐτοῦ καὶ ἀκούραστος εἰς σκευωρίας Θεόδωρος. Διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ πατρός του ὁ Μιχαὴλ ἐκήρυξε (1253) ἀποστασίαν ἀπὸ τὸν Βατάτζην, ὁ ὁποῖος εἰσήλασεν εἰς τὴν Μακεδονίαν (τῷ 1254) καὶ ἠνάγκασε τὸν Μιχαὴλ νὰ παραχωρήσῃ εἰς αὐτὸν πολλὰς χώρας. Ὁ γηραιὸς Θεόδωρος ἐνεκλείσθη εἰς μοναστήριον μέχρι τοῦ τέλους τοῦ βίου του. Ἀλλ' ὁ Μιχαὴλ ἦτο καὶ αὐτὸς παράτολμος, ὅπως ὅλοι τῆς γενεᾶς αὐτοῦ, καὶ ἔτρεφε πάντοτε ὄνειρα ν' ἀνακτήσῃ τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν. Διὰ νὰ κατορθώσῃ τὰ μεγάλα σχέδιά του, ἔδωκεν εἰς γάμον τὰς δύο θυγατέρας αὐτοῦ εἰς ἰσχυροὺς ἡγεμόνας, τὴν Ἄνναν εἰς τὸν πρίγκιπα τοῦ Μορέως Γουλιέλμον Βιλλαρδουῖνον, καὶ τὴν Ἑλένην εἰς τὸν βασιλέα τῶν Δύο Σικελιῶν Μαμφρέδον. Πρὶν παρέλθῃ πολὺς χρόνος, περιῆλθεν εἰς πόλεμον πάλιν μὲ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας Μιχαὴλ Παλαιολόγον καὶ ἔπαθε δεινὴν ἧτταν εἰς τὴν Πελαγονίαν τῆς βορειοδυτικῆς Μακεδονίας (1259). Μετ' ὀλίγον χρόνον, τῷ 1261, ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος εἰσήρχετο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐπανίδρυε τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν. Αἱ φιλοδοξίαι τοῦ Ἠπειρωτικοῦ δεσποτάτου εἶχον θραυσθῆ ὁριστικῶς. Ἀλλ' ὁ ἀκαταπόνητος δεσπότης Μιχαὴλ Β΄ δὲν ἀπηλπίσθη. Κατέλαβε τὴν Ἄρταν, ἔπειτα τὰ Ἰωάννινα καὶ κατώρθωσε ν' ἀνακτήσῃ μέγα μέρος τοῦ παλαιοῦ δεσποτάτου, τὸ ὁποῖον ὅμως ἤδη ἦτο περιωρισμένον ἰδίως εἰς τὴν νότιον Ἤπειρον, εἰς τὴν Αἰτωλίαν καὶ τὴν Ἀκαρνανίαν. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μιχαὴλ Β΄ (1271) τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου διαλύεται. Ἤδη ἐμφανίζεται νέος ἰσχυρὸς παράγων εἰς τὰ πράγματα τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, οἱ Ἀνδηγαυοὶ τῶν Δύο Σικελιῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάμειξις δίδει πάλιν νέαν φάσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν.

Ἡ κατακερμάτισις τοῦ ἠπειρωτικοῦ δεσποτάτου

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μιχαὴλ τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου διῃρέθη εἰς δύο τμήματα. Ὁ πρεσβύτερος υἱὸς αὐτοῦ Νικηφόρος Α΄ ἔλαβεν ὡς δεσπότης τὴν Ἤπειρον, τὴν Αἰτωλίαν, τὴν Ἀκαρνανίαν τὴν Ἰθάκην καὶ μέρος τῆς Κεφαλληνίας. Ὁ νόθος υἱὸς τοῦ Μιχαὴλ Ἰωάννης Α΄ διετήρησε τὴν Θεσσαλίαν ὡς δοὺξ τῶν Νέων Πατρῶν. Ἀλλὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ Κάρολος ὁ Ἀνδηγαυός, ὡς βασιλεὺς τῶν Δύο Σικελιῶν, ἤγειρεν ἀξιώσεις ἐπὶ τοῦ δεσποτάτου καὶ ὁ Νικηφόρος ἔδωκε τὴν θυγατέρα αὐτοῦ Θάμαρ εἰς τὸν νεώτερον υἱὸν τοῦ Καρόλου Β΄ τὸν Φίλιππον τὸν Ταραντῖνον καὶ ὡς προῖκα τέσσαρα ἰσχυρὰ φρούρια τοῦ δεσποτάτου, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ σπουδαιότερα ἦσαν ἡ Ναύπακτος καὶ ἡ Βόνιτσα.

Τὸν Νικηφόρον Α΄ διεδέχθη ὁ ἀνήλικος αὐτοῦ υἱὸς Θωμᾶς, ἐκυβέρνα δὲ τὸ δεσποτᾶτον ὡς ἐπίτροπος τοῦ υἱοῦ της ἡ ἱκανωτάτη μήτηρ αὐτοῦ Ἄννα Παλαιολογῖνα. Διὰ νὰ σώσῃ τὴν ἡγεμονίαν αὐτῆς ἡ δέσποινα Ἄννα, ἠναγκάσθη νὰ δεχθῇ τὴν ἐπικυριαρχίαν ἐπὶ τῶν χωρῶν αὐτῆς τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὡς ἐκ τούτου δὲ προεκλήθη πόλεμος μεταξὺ τῶν Ἀνδηγαυῶν τῆς Σικελίας καὶ τῆς δεσποίνης. Μετὰ τὸν θάνατον ὅμως τῆς Ἄννης καὶ τὴν δολοφονίαν τοῦ δεσπότου Θωμᾶ (1318), ἡ Ἤπειρος περιέπεσεν εἰς ἀναρχίαν. Ὁ Θωμᾶς ἦτο ὁ τελευταῖος γόνος τῆς ἑλληνικῆς δυναστείας τῶν Ἀγγελοκομνηνῶν.

Οἱ δεσπόται Ὀρσίνη. Κατόπιν τὸ δεσποτᾶτον περιῆλθεν εἰς τοὺς κόμιτας τῆς Κεφαλληνίας Ὀρσίνη διὰ δολοφονίας ὑπὸ τοῦ Νικολάου Ὀρσίνη τοῦ θείου αὐτοῦ Θωμᾶ. Ὁ δολοφόνος ἀνεψιὸς ἐνυμφεύθη τὴν σύζυγον τοῦ Θωμᾶ Ἄνναν Παλαιολογῖναν, ἡ ὁποία ἦτο ἐγγόνη τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β΄. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον οἱ Ὀρσίνη ἐσφετερίσθησαν τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου. Τὸν δολοφόνον ἐδολοφόνησεν ἀργότερα (τῷ 1323) ὁ ἀδελφός του Ἰωάννης Β΄, ὁ ὁποῖος ἔλαβε τὸν τίτλον δεσπότου ὄχι ὡς ἀνεξάρτητος κυρίαρχος, ἀλλὰ ὡς «δοῦλος τοῦ αὐτοκράτορος» τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Ἰωάννης οὗτος Ὀρσίνης ὑπῆρξε περιεργότατος τύπος εὐφυεστάτου Φράγκου τυχοδιώκτου τῶν χρόνων ἐκείνων. Ὡς συγγενὴς ἐκ κηδεστίας τῶν δεσποτῶν Ἀγγέλων, ἔλαβε τὰ τρία μεγάλα ὀνόματα Ἄγγελος Κομνηνὸς Δούκας. Ἀνεκαίνισε τὸν σῳζόμενον ἐν Ἄρτῃ ναὸν τῆς Παρηγορητίσσης καὶ ἐπροστάτευσε τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Κατὰ τὸ 1333 τὰ πράγματα εἶχον ὡς ἑξῆς εἰς τὴν ἰσχυρὰν ἄλλοτε βυζαντινὴν Ἤπειρον. Ὁ Ἰωάννης Β΄ Ὀρσίνης ἐθεωρεῖτο ὡς δεσπότης τῆς Ἠπείρου, οἱ Βυζαντινοὶ κατεῖχον ἐπικαίρους θέσεις, καὶ δὴ τὸν Αὐλῶνα καὶ τὰ Βαλάγρετα. Ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου ὁ αὐτοκράτωρ Ἀνδρόνικος Γ΄ ἐξεστράτευσεν εἰς τὴν Ἤπειρον, ἀνέκτησεν αὐτὴν καὶ τὴν προσήρτησεν εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν, διορίσας στρατηγὸν τὸν Θεόδωρον Συναδηνόν. Ἀλλ' ἤδη ηὔξανεν ἡ δύναμις τῶν Σέρβων καὶ ὁ μέγας τσάρος αὐτῶν Στέφανος Δουσὰν ἐκυρίευσεν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν, ὅλην τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα, ἐγκαταστήσας ὡς δεσπότην τῶν χωρῶν τούτων τὸν ἀδελφόν του Συμεὼν Οὐρὼς καὶ ἰδιαίτερον διοικητὴν τῆς Ἠπείρου τὸν Σέρβον ἄρχοντα Πρελιοῦβον. Ὁ τολμηρὸς δεσπότης Νικηφόρος Β΄ ἔσπευσεν ἀπὸ τὴν Θρᾴκην, ὅπου εἶχε καταφύγει, καὶ κατέλαβε τὴν νότιον Ἤπειρον, ἀλλ' ἡττήθη ὑπὸ τοῦ Καρόλου Τόπια καὶ τῶν Ἀλβανῶν αὐτοῦ καὶ ἐφονεύθη (1358). Οὕτω κατεστράφη ὁριστικῶς τὸ ἔνδοξον δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου μετὰ ἱστορικὸν βίον ἑνὸς καὶ ἡμίσεος αἰῶνος, καὶ αἱ χῶραι αἱ ὁποῖαι ἦσαν ὑποτεταγμέναι ἄλλοτε εἰς τοὺς Ἕλληνας Ἀγγέλους ἔπεσαν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος εἰς χεῖρας τῶν Σέρβων καὶ τῶν Ἀλβανῶν.

Κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος ἡ Ἤπειρος εἶναι κατακερματισμένη εἰς τρία τεμάχια. Πρὸς βορρᾶν κυριαρχοῦν οἱ Βουονδελμόνται ἐκ τῆς Φλωρεντίας· πρὸς νότον οἱ Τόκκοι, οἱ ὁποῖοι κατήγοντο ἐκ τοῦ Βενεβέντου· πρὸς δυσμὰς οἱ δοῦκες τοῦ Δυρραχίου ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Ἀνδηγαυῶν καὶ ἔπειτα τῶν Βάλλα ἐκ Προβηγκίας. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι μάλιστα διετηρήθησαν εἰς τὴν Μιρδιτίαν τῆς Ἀλβανίας καὶ μετὰ τὰς τουρκικὰς κατακτήσεις. Οἱ Ἀλβανοὶ φύλαρχοι ἐκ τῶν οἴκων τῶν Μπούα Σπάτα καὶ τῶν Λιώσα, τῶν ὁποίων εὑρίσκομεν ἀκόμη καὶ σήμερον τὰ ὀνόματα εἰς τὴν Ἀττικήν, ἦσαν κυρίαρχοι εἰς τὰς νοτίους χώρας.

Ἡ κατάκτησις τῶν Τούρκων. Ἀλλ' ἤδη κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος ἐμφανίζονται οἱ μέλλοντες κυρίαρχοι τῆς Ἑλληνοϊλλυρικῆς χερσονήσου, οἱ Τοῦρκοι. Ὁ ἐκ τῶν Τούρκων φόβος ἠνάγκασε τὴν Ἑνετίαν νὰ βάλῃ εἰς ἐνέργειαν τὸ παλαιὸν σχέδιον νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ἐξουσίαν αὐτῆς εἰς τὴν δυτικὴν παραλίαν τοῦ Ἀδρίου. Οὕτως ἡ Ἑνετία κατέλαβε τῷ 1391 τὸ Δυρράχιον καὶ ἔκαμεν ὑποτελεῖς τοὺς Ἀλβανοὺς φυλάρχους. Νέος ἀπαιτητὴς ἔπειτα ἐνεφανίσθη, ὁ δοὺξ τῆς Λευκάδος Κάρολος Α΄ Τόκκος, ὁ ὁποῖος κατέλαβε τὸ Αἰτωλικόν, τὸ Ἀγγελόκαστρον εἰς τὴν Αἰτωλίαν καὶ τὸν Ἀστακὸν εἰς τὴν Ἀκαρνανίαν. Ἀργότερον, παρασκευασθεὶς ὁ Κάρολος Τόκκος καὶ βοηθούμενος ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ἐπετέθη ὁρμητικῶς ἐναντίον τῶν Ἀλβανῶν καὶ κατώρθωσεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ ἐκδιώξῃ ἀπὸ πολλὰς περιοχὰς τῆς Ἠπείρου τὰ νομαδικὰ ἀλβανικὰ στίφη. Ἔχων ὡς ἀσφαλῆ βάσιν τὴν Ἄρταν καὶ τὰ Ἰωάννινα, ὁ Κάρολος Τόκκος ἐκυβέρνησεν ἐπὶ ἕνδεκα ἔτη (1418—1429), συνετῶς τὸ δεσποτᾶτον, ὡς ἡγεμὼν τῆς Κεφαλληνίας, τῆς Ζακύνθου καὶ τῶν Ἰωαννίνων. Εἶχεν ὡς πολύτιμον ἀρωγὸν τὴν ὡραίαν σύζυγον του, τὴν περικάλλητον Φλωρεντινὴν Φραγκίσκαν, κόρην τοῦ δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Νερίου Α΄ Ἀτζαγιώλη. Οἱ Ἰταλοὶ οὗτοι δεσπόται ἦσαν κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον οἱ ἰσχυρότατοι Φράγκοι ἡγεμόνες τῆς Ἀνατολῆς, καὶ ὁ μὲν Τόκκος ὑπεγράφετο «δεσπότης τῶν Ρωμαίων», ἡ δὲ σύζυγός του «βασίλισσα τῶν Ρωμαίων». Τὸν Κάρολον Α΄ διεδέχθη ὁ ἀνεψιός του Κάρολος Β΄ Τόκκος (1429—1448). Οἱ νόθοι υἱοὶ τοῦ Καρόλου Α΄, κινούμενοι ἐκ ζηλοτυπίας, ἐκάλεσαν εἰς βοήθειαν τὸν σουλτᾶνον Μουρὰτ Β΄, ὁ ὁποῖος ἔδωκεν ἐντολὴν εἰς τὸν στρατηγόν του Σινὰν νὰ εἰσελάσῃ εἰς τὴν Ἤπειρον. Καὶ οὕτως, ἀφοῦ κατέλαβον οἱ Τοῦρκοι τὴν Θεσσαλονίκην τῷ 1430, ὥρμησαν καὶ ἐκυρίευσαν τὰ Ἰωάννινα. Ὁ Κάρολος Β΄ διετήρησεν ἀρκετὸν χρόνον ἀκόμη τὴν δεσποτείαν τῆς Ἄρτης, μόνον δὲ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον καὶ τὴν ἠπειρωτικὴν ταύτην πρωτεύουσαν (1449). Δὲν ἦσαν χριστιανικὰ πλέον παρὰ μόνον τὰ παράλια ἑνετικὰ κάστρα. Οὕτω τὰ ἑλληνικὰ ἠπειρωτικὰ κράτη τοῦ μεσαίωνος ἐξηφανίσθησαν ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν σκηνὴν περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος.

Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας. Τὸ σπουδαιότατον ἑλληνικὸν κράτος, τὸ ὁποῖον ἐγεννήθη ἀπὸ τὰ συντρίμματα τῆς παλαιᾶς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὑπῆρξεν ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀνεπτύχθη ἡ ἰδέα τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ἑνώσεως. Εἶχε φανῆ ὅτι τὸ δυτικὸν ἑλληνικὸν κράτος, τὸ ἠπειρωτικόν, θ' ἀνελάμβανε τὸ ἔργον τοῦτο, ἀλλ' οἱ δεσπόται τῆς Ἠπείρου ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσουν εἰς τὴν ὁρμὴν τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους. Ὁ Θεόδωρος Α΄ Ἄγγελος εἶχε κατακτήσει τὴν Ἀδριανούπολιν, τὴν Θεσσαλονίκην, εἶχε φθάσει ἕως τὸ Αἰγαῖον πέλαγος καὶ ἕως τὸν Εὔξεινον πόντον, ἐφαίνετο λοιπὸν ὅτι ἦτο πλησιέστερον εἰς τὸν σκοπὸν αὐτόν. Ἀλλ' ἡ ἧττα αὐτοῦ παρὰ τὸν ποταμὸν Μαρίτσαν ἔδωκεν ἄλλην διεύθυνσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀνατολῆς.

Τὸ τρίτον μέγα ἑλληνικὸν κράτος τῆς Τραπεζοῦντος δὲν ἐξήσκησε σπουδαίαν ἐπίδρασιν εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἑνώσεως τῶν Ἑλλήνων, διότι ἦτο ἀπομεμακρυσμένον ἀπὸ τὴν πολυτάραχον ἱστορικὴν σκηνήν, ἡ ὁποία διεδραματίζετο ραγδαία εἰς τὴν Ἑλληνικὴν χερσόνησον κατὰ τὸν ΙΓ΄ καὶ ΙΔ΄ αἰῶνα.

Ὁ Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις (1204—1222). Ἱδρυτὴς τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας ὑπῆρξεν ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις, ὁ ὁποῖος ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν Βιθυνίαν, καθ' ἣν στιγμὴν ἐκαίετο ἡ Κωνσταντινούπολις ἀπὸ τὴν πυρπόλησιν τῶν Λατίνων. Ἦτο συγγενὴς καὶ τῶν δύο αὐτοκρατορικῶν οἴκων, τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Ἀγγέλων, αὐτὸς δὲ φαίνεται ὅτι ἐξελέγη αὐτοκράτωρ ὑπὸ τοῦ κλήρου τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴν φυγὴν τοῦ Μουρτζούφλου. Τὸν Λάσκαριν ἠκολούθησαν πλεῖστοι στρατιωτικοὶ καὶ πολιτικοὶ ἄρχοντες τοῦ Βυζαντίου, ὁ ἀνώτατος κλῆρος τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ πολλοὶ ἄλλοι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἤθελον νὰ ὑποταχθῶσιν εἰς τὸν ξένον ζυγόν. Τοιουτοτρόπως ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις ἐφάνη τότε εἰς τοὺς Ἕλληνας ὡς ὁ μόνος ἀπελευθερωτὴς τῆς «Ρωμανίας».

Τὸν Λάσκαριν διεδέχθη ὁ γαμβρός του Ἰωάννης Γ΄ Βατάτζης (1222—1254), ὁ ἱκανώτερος καὶ δραστηριώτερος τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Νικαίας. Κατόπιν ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ὁ υἱὸς τοῦ Βατάτζη Θεόδωρος Β΄ (1254—1258), ἔπειτα ὁ ἀνήλικος ἔγγονός του Ἰωάννης Δ΄ (1258—1261). Ὁ τελευταῖος οὗτος ἐξεθρονίσθη ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, ὁ ὁποῖος ἔγινεν ὁ ἀναστηλωτὴς τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (1261).

Οἱ πρῶτοι ἀγῶνες τοῦ νέου κράτους. Ὁ ἱδρυτὴς τῆς νέας ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας, λαμπρυνόμενος μὲ τὴν αἴγλην τοῦ νομίμου αὐτοκράτορος τῶν Ρωμαίων, κατώρθωσε νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν Νίκαιαν καὶ νὰ κατακτήσῃ μερικὰς πόλεις τῆς Βιθυνίας. Εἶχε καταρτίσει στρατὸν ἀρκετὰ ἰσχυρόν, συνιστάμενον ἀπὸ ἐγχωρίους Ἕλληνας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἀπὸ περιπλανώμενα στίφη σταυροφόρων. Μετ' ὀλίγον ὁ «αὐτοκράτωρ τῆς Φιλαδελφείας» Μαγκαφᾶς, ὁ κυρίαρχος τῆς Ρόδου Γαβαλᾶς καὶ ἄλλοι ἀνταπαιτηταὶ ὑπετάχθησαν εἰς τὸν Λάσκαριν. Τοιουτοτρόπως, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἀλλὰ μὲ μεγάλους κόπους καὶ ἀγῶνας, ἐπεξέτεινεν ὁ δραστήριος ἡγεμὼν τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ.

Τὸ νέον κράτος συνήντησε πολὺ μεγάλας δυσκολίας εὐθὺς ἀμέσως κατὰ τὴν ἵδρυσίν του, διότι πρὸς δυσμὰς μὲν εἶχε τὴν λατινικὴν αὐτοκρατορίαν, εἰς τὴν ὁποίαν, συμφώνως μὲ τὴν διανομὴν

Digitized by Google

τοῦ κράτους, ἀνῆκον αἱ χῶραι τῆς Ἀσίας, πρὸς ἀνατολὰς δὲ τὸ σελτζουκικὸν κράτος τοῦ Ἰκονίου καὶ τὴν ἱδρυθεῖσαν αὐτοκρατορίαν τῆς Τραπεζοῦντος. Ὁ Λάσκαρις ἠναγκάσθη ν' ἀρχίσῃ τοὺς ἀγῶνας αὐτοῦ συγχρόνως πρὸς ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμάς. Τὸ φθινόπωρον τοῦ 1204 ἐπετέθησαν ἐναντίον αὐτοῦ οἱ Λατῖνοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸν ἐνίκησαν, κατέλαβον πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ μεταξὺ ἄλλων τὴν Νικομήδειαν. Ἐφαίνετο ὅτι ὅλαι αἱ προσπάθειαι τῶν Ἑλλήνων διὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἀπετύγχανον, ὅτε αἰφνιδίως συνέβη ἡ καταστροφὴ τῶν Γάλλων ὑπὸ τῶν Βουλγάρων εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν καὶ ἡ αἰχμαλωσία, ἔπειτα δὲ ὁ θάνατος τοῦ βασιλέως Βαλδουίνου (1205). Τὸ μέγα τοῦτο γεγονός, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀρχίζει ἡ κατάπτωσις τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔδωκεν ἀνάπαυλαν εἰς τὸν Θεόδωρον Λάσκαριν. Σοβαρὰς ὅμως περιπλοκὰς εἶχε καὶ μὲ τὸν γενναῖον Δαυῒδ Κομνηνόν, ὁ ὁποῖος ἐπροχώρει πρὸς τὴν Βιθυνίαν, διὰ νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν συγχρόνως ἱδρυομένην αὐτοκρατορίαν τῆς Τραπεζοῦντος. Ὁ Θεόδωρος κατώρθωσε νὰ περιορίσῃ τας φιλοδοξίας τῶν δύο Κομνηνῶν. Τοιουτοτρόπως ὁ Λάσκαρις ἐστερεώθη εἰς τὴν Βιθυνίαν καὶ ἡ πρωτεύουσά του Νίκαια ἔγινε τὸ κέντρον τῆς ἑλληνικῆς ἀριστοκρατίας καὶ τοῦ ἀνωτέρου κλήρου. Καὶ τότε, τῷ 1208, ἐξελέγη ἐπισήμως αὐτοκράτωρ καὶ ἐστέφθη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Μιχαήλ. Διὰ νὰ εἶναι ἥσυχο, συνῆψεν εἰρήνην μετὰ τῶν Γάλλων, κατὰ δὲ τὸ 1211 ἐνίκησε τοὺς Σελτζούκους, οἱ ὁποῖοι ἠναγκάσθησαν νὰ παραδώσουν εἰς τοὺς Ἕλληνας μέγα μέρος τῆς ἀσιατικῆς παραλίας.

Ἡ νίκη αὕτη τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Μουσουλμάνων εἶχε μεγάλην ἠθικὴν σημασίαν· διότι ἔδωκε πάλιν ζωὴν εἰς τὰς παλαιὰς βυζαντινὰς παραδόσεις καὶ ἐνέπλησε χαρᾶς ὄχι μόνον τοὺς Ἕλληνας τῆς Ἀσίας, ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἕλληνας τῆς Εὐρώπης, οἱ ὁποῖοι ἔβλεπον πλέον εἰς τὴν Νίκαιαν τὸ κέντρον τῆς μελλούσης ἐθνικῆς ἑνώσεως καὶ ἀναγεννήσεως. Ὁ πατριάρχης τῆς Νικαίας ἐλέγετο «πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως». Τὸ γεγονὸς τῆς στέψεως Ἕλληνος αὐτοκράτορος παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔχει μεγίστην σημασίαν, διότι ἔκτοτε ἡ Νίκαια ὑπῆρξε τὸ πολιτικὸν καὶ θρησκευτικὸν κέντρον τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἔκτοτε ἡ Νίκαια ἔγινε μεγάλη καὶ ὀνομαστὴ πόλις καὶ διεκοσμήθη μὲ μεγαλοπρεπῆ παλάτια, ὡραίας ἐκκλησίας καὶ πολυάριθμα μοναστήρια. Ἀπὸ τότε, ἤδη ἀμέσως μετὰ τὴν νίκην ἐναντίον τῶν Σελτζούκων, ὁ Θεόδωρος Λάσκαρις συνέλαβεν ὡρισμένον σκοπόν, νὰ ἐπιτεθῇ ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ν' ἀνακτήσῃ τὴν μεγάλην ἀπολεσθεῖσαν πρωτεύουσαν. Ἀλλ' ἡ πρώτη αὕτη ἀπόπειρα πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπέτυχε, διότι ὁ αὐτοκράτωρ Ἐρρῖκος ἐνίκησε τὸν Λάσκαριν καὶ ἐπροχώρησεν εἰς τὴν Ἀσίαν. Ὁ θάνατος ὅμως τοῦ Ἐρρίκου, ὁ ὁποῖος ἦτο ἱκανὸς καὶ ἀνδρεῖος ἡγεμών, ἀπηλευθέρωσε τὸ ἑλληνικὸν κράτος τῆς Νικαίας ἀπὸ ἕνα ἐπικίνδυνον ἀντίπαλον. Ὅτε ἀπέθανεν ὁ γενναῖος καὶ διπλωματικώτατος ἱδρυτὴς τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας (τῷ 1222), ἀφῆκεν εἰς τὸν διάδοχόν του ὁλόκληρον τὴν δυτικὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ εἶχεν ἱδρύσει ἑστίαν Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ εἶχε θέσει τὰς βάσεις μεγάλου ἔργου διὰ τοὺς διαδόχους αὐτοῦ.

Ἰωάννης Γ' Βατάτζης. Διάδοχος τοῦ ἱδρυτοῦ ὑπῆρξεν ὁ ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρός του Ἰωάννης Δούκας Βατάτζης (1222—1254), ὁ ἐπιφανέστατος στρατηγὸς καὶ ἱκανώτατος κυβερνήτης τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Νικαίας. Οἱ καιροὶ ἤδη ἦσαν περισσότερον εὐνοϊκοί, διότι τὸ λατινικὸν καὶ τὸ βουλγαρικὸν κράτος εὑρίσκοντο εἰς παρακμήν. Ὁ Βατάτζης ἤρχισε πάλιν τὸν πόλεμον ἐναντίον τῶν Γάλλων, ἐνίκησεν αὐτοὺς κατὰ κράτος (1223) καὶ ἐπεξέτεινε τὰς κτήσεις αὐτοῦ πρὸς ὅλας τὰς διευθύνσεις. Ἀφοῦ ἐξεδίωξεν ἐντελῶς τοὺς Φράγκους ἀπὸ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἐκυρίευσε, πλὴν ἄλλων τόπων, τὰς μεγάλας νήσους Σάμον, Χίον καὶ Λέσβον, ἔπειτα διέβη τὸν Ἑλλήσποντον καὶ κατέλαβε σχεδὸν ὁλόκληρον τὴν Θράκην, καὶ οὕτως ἀφῄρεσεν ἀπὸ τοὺς Γάλλους καὶ τὰς τελευταίας κτήσεις αὐτῶν. Προσεπάθησε μάλιστα νὰ καταλάβῃ τὴν πρωτεύουσαν, ἀλλ' ἀπέτυχε, διότι ἔσπευσεν εἰς βοήθειάν της ὁ Γοδοφρεῖδος Βιλλαρδουΐνος ἐκ τοῦ Μορέως καὶ ὅλοι οἱ Λατῖνοι βαρῶνοι· ἀκόμη καὶ οἱ ἀντίζηλοι Ἐνετοὶ καὶ Γενουάτοι συνηνώθησαν πρὸς ὑπεράσπισιν αὐτῆς (1236).

Τοιουτοτρόπως ἡ Κωνσταντινούπολις ἐσώθη αὐτὴν τὴν φοράν, ἀλλ' ἡ κατάπτωσις τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας καθίστατο καθ' ἡμέραν οἰκτροτέρα. Ὁ δυστυχὴς αὐτοκράτωρ Βαλδουῖνος Β', φέρων μεθ' ἑαυτοῦ τὰ ἅγια λείψανα τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, περιήρχετο τὴν Δύσιν ζητῶν βοήθειαν ἀπὸ τοὺς μονάρχας αὐτῆς. Μὲ τὰ τελευταῖα χρήματά του κατώρθωσε νὰ συγκροτήσῃ στρατὸν καὶ ν' ἀνακτήσῃ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας τὴν σπουδαίαν θέσιν Τζούλουρον (1240), παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ Βατάτζης κατώρθωσε νὰ συνάψῃ συμμαχίαν μὲ τὸν αὐτοκράτορα Φρειδερῖκον Β', ὁ ὁποῖος εἶχε συνενώσει ὑπὸ τὸ σκῆπτρόν του τὴν Γερμανίαν καὶ τὸ βασίλειον τῆς Σικελίας. Ἀλλὰ κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον, ὀλίγον πρὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, μέγιστος κίνδυνος ἠπείλησε τὴν Εὐρώπην καὶ ὅλα τὰ χριστιανικὰ κράτη ἀπὸ τὴν Ἀνατολήν, ὁ κίνδυνος ἀπὸ τῶν Μογγόλων, οἱ ὁποῖοι, ἀφοῦ κατέλαβον τὴν μουσουλμανικὴν Ἀνατολήν, ἐκυρίευσαν τὴν Ἀρμενίαν, τὴν Ἰβηρίαν, κατεκερμάτισαν τὴν Ρωσίαν καὶ εἰσώρμησαν εἰς τὴν Οὐγγαρίαν. Ὁ Μέγας Κομνηνὸς τῆς Τραπεζοῦντος συνεμάχησε μὲ τὸν σουλτᾶνον τοῦ Ρούμ, ἐπίσης καὶ ὁ Βατάτζης (1244). Κατόπιν ὅμως οἱ Μογγόλοι ἐστράφησαν πρὸς ἄλλας στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις, ἀνέστειλαν δὲ διά τινα χρόνον τὰς προόδους πρὸς τὴν Δύσιν, καὶ οὕτως ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας ἠδυνήθη νὰ ἐπαναλάβῃ τὰ σχέδιά του εἰς τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον.

Κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον κατέπεσε καὶ ἡ δύναμις τοῦ δευτέρου βουλγαρικοῦ κράτους, ἰδίως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ μεγάλου τσάρου Ἰωάννου Ἀσὰν Β' (1218—1241). Ὁ μέγας οὗτος καὶ γενναιόφρων τσάρος, τὸν ὁποῖον ἐξετίμων καὶ οἱ Ἕλληνες, ἔπαιξε σπουδαιότατον ρόλον εἰς τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν, διότι ἀντιπροσώπευε τὴν ἰδέαν μεγάλου βουλγαρικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον θὰ εἶχε πρωτεύουσαν τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ θὰ ἦτο ὁ διάδοχος τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Τοιαῦτα σχέδια, φυσικά, ἦσαν ἀντίθετα εἰς τὰ συμφέροντα καὶ τοὺς πόθους τῶν δύο μεγάλων ἑλληνικῶν κρατῶν, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Νικαίας, καὶ ἐκ τούτου προῆλθον μεγάλοι ἀγῶνες μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων. Οὔτε ὁ Συμεὼν κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα, οὔτε καὶ ὁ Ἀσὰν Καλοϊωάννης κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα κατώρθωσαν τὸν μεγάλον σκοπόν. Ἡ τελευταία ἀπόπειρα, ἡ ὁποία ἐπεχειρήθη ὑπὸ τῶν Σλάβων, καὶ δὴ τῶν Σέρβων κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, ἀπέτυχε καὶ αὐτή.

Ἐπωφελούμενος ὁ Βατάτζης ἀπὸ τὴν ἀδυναμίαν τῆς Βουλγαρίας, διῆλθε τὸν Ἑλλήσποντον καὶ κατέλαβε τὰς Σέρρας, τὸ Μελένικον, τὴν Στενήμαχον, κατέκτησε τὴν βόρειον Μακεδονίαν καὶ τὴν Θράκην. Τέλος διηυθύνθη εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ κατέλαβεν αὐτὴν τῷ 1246. Τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου ἔπεσεν ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν αὐτοῦ. Κατὰ τὸ τέλος τῆς βασιλείας του (1254 αἱ χῶραι τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας ἐξετείνοντο ἀπὸ τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου πόντου ἕως τὴν Ἀδριατικήν. Δὲν ἔλειπε παρὰ μόνον ἡ Κωνσταντινούπολις, διὰ νὰ ἐπανιδρυθῇ τὸ παλαιὸν κράτος τῶν Ρωμαίων.

Ὁ Βατάτζης, ἥρως ἐν πολέμῳ, ὑπῆρξεν ἀκαταπόνητος καὶ εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐσωτερικῆς ἀνυψώσεως. Ἐπροστάτευσε τὴν γεωργίαν, ἐκανόνισε τὰ οἰκονομικὰ καὶ ἐνεψύχωσε τὸ ἐμπόριον. Τὸ ὄνομα τοῦ Βατάτζη ἔγινεν ὀνομαστὸν καὶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Τὸ ἔργον τῆς ἐπανιδρύσεως τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας κατὰ μέγα μέρος ὀφείλεται εἰς τὸν Βατάτζην. Θὰ εἶχε κατορθώσει τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἂν δὲν προσέκοπτεν εἰς τὴν ἀντίζηλιαν τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου καὶ δὲν περιήρχετο εἰς ἐμφύλιον πόλεμον μὲ τὸν δεσπότην Θεόδωρον Β'.

Ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου Θεόδωρος Β' Δούκας Ἄγγελος ἐπεξέτεινε τὴν κυριαρχίαν του ἐναντίον τῶν Φράγκων καὶ τῶν Βουλγάρων καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ μέλλων ἀπελευθερωτὴς τῆς πατρίδος. Καὶ ὅταν τῷ 1222 κατέλαβε τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ἐστέφθη εἰς αὐτὴν «αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων», ἐνομίσθη ὅτι αὐτὸς θὰ κατελάμβανε τὴν Κωνσταντινούπολιν. Κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον ὁ Ἰωάννης Βατάτζης τῆς Νικαίας κατέκτα τὴν Θράκην καὶ ἐπροχώρει πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Καὶ οἱ δύο Ἕλληνες αὐτοκράτορες, καὶ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Ἀνατολῆς καὶ ὁ τῆς Δύσεως, ἦσαν κατὰ τὸ 1224 ἐξ ἴσου νικηταὶ τῆς καταρρεούσης λατινικῆς αὐτοκρατορίας, καὶ δὲν ἔμενε πλέον παρὰ μόνον νὰ γνωσθῇ ποῖος ἑλληνικὸς στρατὸς θὰ εἰσήρχετο πρῶτος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὁ στρατὸς τῆς Νικαίας ἢ ὁ στρατὸς τῆς Ἠπείρου. Ὁ Φράγκος αὐτοκράτωρ Ροβέρτος καὶ οἱ βαρῶνοι αὐτοῦ εἶχον ὑποστῇ μεγάλην ἧτταν ὑπὸ μὲν τοῦ Θεοδώρου παρὰ τὰς Σέρρας, ὑπὸ δὲ τοῦ Βατάτζη εἰς τὸ Ποιμάνεον. Ἀλλὰ δύο τόσον ἰσχυραὶ ἀτομικότητες, ὅπως ὁ Θεόδωρος καὶ ὁ Ἰωάννης Γ', δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποταχθοῦν ὁ εἷς εἰς τὸν ἄλλον. Ἡ συνεννόησις δὲν ὑπῆρξε δυνατὴ καὶ ἡ ἀμοιβαία ἀντίζηλια αὐτῶν ἔδωκε παράτασιν πολλῶν ἐτῶν ἀκόμη εἰς τὴν ἐκπνέουσαν λατινικὴν αὐτοκρατορίαν. Ἡ ἧττα τὴν ὁποίαν ὑπέστη ὁ Θεόδωρος τῆς Ἠπείρου ἀπὸ τὸν τσάρον τῶν Βουλγάρων Ἀσὰν εἰς τὴν Κλοκονίτσαν (1230) ἀνέκοψεν ὁριστικῶς τὰς μεγάλας ἐλπίδας, τὰς ὁποίας εἶχε παράσχει τὸ ἠπειρωτικὸν κράτος καὶ ἔδωκεν ἄλλην τροπὴν εἰν τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ μάχη αὕτη τῆς Κλοκονίτσης ἐσημείωσε σπουδαιότατον σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα. Ἔκτοτε ἡ Ἤπειρος περιπίπτει εἰς ἀναρχίαν καὶ δὲν ὑπολογίζεται. Ὁ ἀγὼν διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν περιορίζεται πλέον μεταξὺ δύο ἀντιζήλων, τοῦ Ἕλληνος Βατάτζη καὶ τοῦ Ἀσὰν Βουλγάρου.

Οἱ τελευταῖοι αὐτοκράτορες τῆς Νικαίας. Ὁ διάδοχος τοῦ Βατάτζη Θεόδωρος Β' Λάσκαρις (1254—1258) ἠκολούθησε τὴν ἰδίαν συνετὴν πολιτικὴν τοῦ πατρός του εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν καὶ παρὰ τὸ βραχυχρόνιον τῆς βασιλείας καὶ τὴν ἀσθενικότητα αὐτοῦ ἐπέδειξε πολλὴν στρατηγικότητα καὶ ἀνέπτυξε μεγάλην πολιτικὴν δραστηριότητα. Οἱ Βούλγαροι εἶχον καταλάβει καὶ πάλιν τὰ κάστρα τῆς Ἄνω Μακεδονίας. Ὁ Θεόδωρος Β' ἐκστρατεύσας ἐναντίον αὐτῶν κατώρθωσε νὰ ἐπανακτήσῃ τὰ ἀπολεσθέντα ἐδάφη (1256).

Τὸν Θεόδωρον Β' ἀποθανόντα προώρως πολὺ νέον διεδέχθη ὁ ἀνήλικος υἱὸς αὐτοῦ Ἰωάννης Δ' Λάσκαρις (1258—1261). Ἡ ἀνηλικιότης αὐτοῦ ἐπέφερε πολλὰς δυσχερείας, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐπωφελήθη ὁ πανοῦργος καὶ φιλόδοξος Μιχαὴλ Παλαιολόγος, διὰ νὰ καταλάβῃ τὴν ἀρχήν. Ὁ Βατάτζης, ὅπως καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Θεόδωρος Β' Λάσκαρις ἀνεγνώριζον τὴν μεγάλην στρατηγικὴν ἱκανότητα τοῦ ἀνδρὸς καὶ εἶχον δώσει εἰς αὐτὸν ἀνωτάτας θέσεις. Οἱ καιροὶ ἦσαν δύσκολοι καὶ ἀπῄτουν ἰσχυρὰν κυβέρνησιν, καὶ οὕτω κατώρθωσεν ὁ Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος νὰ στεφθῇ τῷ 1259 αὐτοκράτωρ ὡς συμβασιλεὺς τοῦ νομίμου διαδόχου.

Ἀμέσως μετὰ τὴν στέψιν τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου ἐφάνη πόσον ἦτο ἀναγκαῖος ἰσχυρὸς βραχίων διὰ τὸν Ἑλληνισμόν. Ὁ δεσπότης τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Β' κατώρθωσε νὰ συνδέσῃ ἐναντίον τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας ἰσχυρὰν συμμαχίαν, εἰς τὴν ὁποίαν μετεῖχον ὁ βασιλεὺς τῆς Σικελίας Μαμφρέδος καὶ ὁ πρίγκιψ τῆς Ἀχαΐας Γουλιέλμος Βιλλαρδουΐνος. Εἰς τὴν μάχην τῆς Πελαγονίας (ἢ τῆς Καστορίας) εἰς τὴν Ἄνω Μακεδονίαν οἱ σύμμαχοι ἐνικήθησαν κατὰ κράτος (1259) καὶ ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος κατέλαβε χώρας εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα καὶ ἔθεσε τὸν πόδα εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὅπου ἔκαμε κέντρον τῆς δράσεως πρὸς ἀνάκτησιν τῆς χερσονήσου τὸν Μυστρᾶν παρὰ τὴν Σπάρτην. Ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ ὁριστικῶς ἐπιτυχίαν εἰς τὰ σχέδιά του, συνῆψε συνθήκην μὲ τοὺς Γενουάτας. Μετὰ τὴν Δ' σταυροφορίαν ἡ Ἐνετία εἶχε λάβει ἐξαιρετικὴν θέσιν ὑπὸ ἐμπορικὴν ἔποψιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολήν, ἡ δὲ Γένουα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποφέρῃ τὴν κατάστασιν ταύτην καὶ εὑρίσκετο εἰς διαρκῆ σύγκρουσιν μὲ τὴν Ἐνετίαν. Διὰ συνθήκης ἐδόθησαν πλεῖστα προνόμια καὶ ἐμπορικαὶ εὐκολίαι εἰς τοὺς Γενουάτας, ἐξησφάλισε δὲ ὁ Ἕλλην αὐτοκράτωρ τὴν βοήθειαν τοῦ στόλου τῆς Γενούης.

Ἡ ἀνάκτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς τὸ μεταξὺ ἐπετεύχθη τὸ μέγα ὄνειρον τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀνεκτήθη ἡ Κωνσταντινούπολις. Ἡ ἀληθῶς ἐθνικὴ πολιτικὴ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου καὶ τὰ μεγάλα στρατηγικὰ χαρίσματά του ἐστέφθησαν ὑπὸ ἐπιτυχίας. Διῆλθε τὸν Ἑλλήσποντον τῷ 1260 καὶ κατέκτησε καὶ τὰς τελευταίας θέσεις τῶν Λατίνων. Συγχρόνως ἐξηκολούθει νὰ ἐξασφαλίζῃ τὸ ἔργον του διὰ διπλωματικῶν ἐνεργειῶν. Μὲ τὴν Βουλγαρίαν συνῆψε φιλικὰς σχέσεις, εἰς δὲ τὴν Ἀσίαν, ὅπου ἠναγκάσθη νὰ μεταβῇ, διὰ τὸν κίνδυνον τῶν Μογγόλων, κατώρθωσε νὰ ἔλθῃ εἰς συνεννόησιν μὲ τοὺς νικητὰς καὶ νὰ στρέψῃ ἀλλοῦ τὴν μογγολικὴν θύελλαν. Ἦτο ἤδη ὥριμος ἡ ἀνάκτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ὁ στρατηγὸς τοῦ Μιχαὴλ Ἀλέξιος Στρατηγόπουλος διέβη τὸν Ἑλλήσποντον μὲ ὀκτακοσίους μόνον ἱππεῖς. Μόλις ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν ἀκτήν, πολλοὶ ἐθελονταὶ συνηνώθησαν περὶ αὐτόν. Πληροφορηθεὶς ὅτι ἡ ἐνετικὴ καὶ ἡ γαλλικὴ φρουρὰ τῆς πόλεως εἶχον ἐξέλθει μακρὰν εἰς τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου, διὰ νὰ καταλάβουν τὸ Δαφνούσιον, ἦλθεν εἰς συνεννόησιν μὲ τοὺς κατοίκους, καὶ τὴν 25 Ἰουλίου 1261 τὰ στρατεύματά του κατέλαβον τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ Βαλδουῖνος Β', ὅπως καὶ ὁ Λατῖνος πατριάρχης καὶ οἱ ἄλλοι σημαίνοντες Φράγκοι, κατέφυγον εἰς τὴν Εὔβοιαν καὶ ἔπειτα εἰς τὴν Εὐρώπην, ὁ δὲ φραγκικὸς στόλος, ὁ ὁποῖος ἐπανήρχετο ἀπὸ τὸ Δαφνούσιον, δὲν ἠθέλησε νὰ ριψοκινδυνεύσῃ ἀβεβαίαν μάχην, καὶ οὕτως οἱ Ἕλληνες ἔμειναν κύριοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως χωρὶς ἀπώλειαν αἵματος.

Καθ' ὃν χρόνον συνέβαινον τὰ σημαντικώτατα ταῦτα γεγονότα, ὁ Μιχαὴλ εὑρίσκετο εἰς Μικρὰν Ἀσίαν. Μόλις ἔλαβε τὴν μεγάλην εἴδησιν, διέβη εἰς τὴν Εὐρώπην, καὶ τὴν 15 Αὐγούστου 1261 εἰσήρχετο θριαμβευτικῶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐστέφθη εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν διὰ δευτέραν φορὰν αὐτοκράτωρ ὡς Μιχαὴλ Η'.

Θ'. Οἱ Παλαιολόγοι καὶ ἡ ὁριστικὴ πτῶσις. *Ἡ ἀδυναμία τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους.* Τὸ ἐπανιδρυθὲν βυζαντινὸν κράτος, δὲν ἦτο ἡ μεγάλη παλαιὰ αὐτοκρατορία, ἀλλὰ μία σκιὰ τοῦ ἄλλοτε μεγάλου βυζαντινοῦ κράτους. Ἡ ἀνάκτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔδωκε μὲν εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον ἕνα κέντρον πολιτικὸν μεγάλης σημασίας, ἐξησθένησεν ὅμως τὰς ἄλλας ἑλληνικὰς χώρας, διότι ὅλαι αἱ προσπάθειαι ἐστρέφοντο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ αἱ ἄλλαι χῶραι ἐστερήθησαν πάσης ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς δυνά-

Digitized by Google

μεως. Ἡ Μικρὰ Ἀσία εἶχε κατασταθῆ κέντρον ἠθικῆς δυνάμεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἕνεκα τῆς ὠργανωμένης πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς δυνάμεως τοῦ κράτους τῆς Νικαίας. Τώρα, μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μετεβλήθη εἰς ἐπαρχιακὸν ἐξάρτημα τοῦ κράτους, χωρὶς ἰσχυρὰν ἀμυντικὴν δύναμιν, ἐξάρτημα δυνάμενον εὐκόλως νὰ γίνῃ λεία τοῦ πρώτου ἐν Ἀσίᾳ ἰσχυροῦ ἐπιδρομέως. Ἀλλά, καὶ εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ Μακεδονία, ἡ Ἤπειρος, ὅλη ἡ δυτικὴ Ἑλλάς, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου, ἀπήρτιζον πρὸ τῆς ἀνακτήσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως κέντρα ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς δυνάμεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ· ἤδη, μετὰ τὴν ἀνάκτησιν, ὄχι μόνον δὲν ἦσαν πλέον ἐρείσματα τῆς κεντρικῆς ἀρχῆς, ἀλλὰ κατήντησαν πηγαὶ ἀδυναμίας, διότι ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἕλλην αὐτοκράτωρ προσεπάθει νὰ καθυποτάξῃ αὐτὰς εἰς τὸ κράτος χάριν τῆς ἑνότητος. Τοιαύτη κατάστασις ἐξησθένει τὰς ζωτικωτάτας δυνάμεις τοῦ ἐν Εὐρώπῃ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως εἶχεν ἐξασθενήσει καὶ τὰς δυνάμεις τοῦ ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ Ἑλληνισμοῦ. Ἄλλη σπουδαιοτάτη πηγὴ ἀδυναμίας ἦσαν αἱ φραγκικαὶ πολιτεῖαι, αἱ ἐγκατεστημέναι ἰδίως εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον. Τοιουτοτρόπως ὁ ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἑλληνισμὸς ἐγκατελείπετο εἰς τὴν τύχην του, ὁ δὲ ἐν Εὐρώπῃ ἐξησθένει ἕνεκα ἐμφυλίων συγκρούσεων. Διὰ τοῦτο τινὲς ἐκ τῶν ἐπιφανῶν Βυζαντινῶν ἐθεώρησαν ὡς δυστυχίαν τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Εἰς τόσον μέγαν βαθμὸν ἦτο κατακερματισμένη ἡ βυζαντινὴ Ἀνατολή, ὥστε εἰς τὸ ὅλον ἔδαφος τῆς ἄλλοτε μεγάλης ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας εἶχον ἐγκαθιδρυθῆ περὶ τὰς 20 κυριαρχίαι, χριστιανικαὶ ἢ μουσουλμανικαί, τὸ δὲ ἐπανιδρυθὲν κράτος τῶν Παλαιολόγων κατελάμβανεν ἴσως τὸ μικρότερον μέρος τοῦ ἄλλοτε εἰς τόσην μεγάλην ἔκτασιν καὶ εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐκτεταμένου ἐδάφους αὐτῆς. Μόνη ἡ ἀπαρίθμησις τῶν ποικίλων κρατῶν καὶ κρατιδίων τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ἠμπορεῖ νὰ δώσῃ ἰδέαν τῆς ἀτελειώτου κατακερματίσεως καὶ ἀναρχίας, ἥτις ἐπεκράτει εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Τὰ κράτη ταῦτα ἦσαν: ἡ ἐπανιδρυθεῖσα ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία, ἡ Βουλγαρία, ἡ Σερβία, ἡ Ἤπειρος, ἡ Μεγάλη Βλαχία εἰς τὴν Θεσσαλίαν, τὸ δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν, τὸ πριγκιπᾶτον τοῦ Μορέως εἰς τὴν νοτιωτέραν Ἑλλάδα, τὸ δουκᾶτον καὶ διάφοροι φεουδαρχικαὶ ἡγεμονίαι τοῦ Αἰγαίου πελάγους, αἱ ἑνετικαί, γενουατικαὶ κτήσεις, αἱ κομιτεῖαι τῶν Ἰονίων νήσων, ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος, τὸ βασίλειον τῆς Κύπρου, ἡ στρατιωτικὴ θεοκρατικὴ πολιτεία τῆς Ρόδου, τέλος τὰ διάφορα σελτζουκικά, γεωργιανὰ καὶ ἀρμενιακὰ κρατίδια. Ἐν μέσῳ τῆς κατατμήσεως καὶ ἀναρχίας ταύτης εὗρον εὐκαιρίαν τὰ ἀνέκαθεν ἐχθρικὰ πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸν διατελοῦντα σλαβικὰ στοιχεῖα νὰ ἐνισχυθοῦν. Δὲν ἦσαν μόνον οἱ γνωστοὶ παλαιοὶ ἐχθροί, οἱ Βούλγαροι, ἀλλ' ἠγέρθησαν ἤδη καὶ νέοι ἐχθροὶ τοῦ ἐπανιδρυθέντος ἑλληνικοῦ κράτους, οἱ Σέρβοι, ἀργότερα δ' ἐμφανίζονται ἀπὸ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἄλλοι νέοι ἐχθροί, οἱ Τοῦρκοι, οἱ ὁριστικοὶ καταστροφεῖς. Ἐναντίον ὅλων τούτων τῶν ἐχθρῶν εἶχον νὰ παλαίσουν οἱ νέοι αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου Παλαιολόγοι. Ὅλοι σχεδὸν οἱ Παλαιολόγοι ὑπῆρξαν ἡγεμόνες δραστήριοι καὶ ἐξετέλεσαν τὸ καθῆκόν των· τινές, ὡς ὁ Μιχαήλ, ὁ Μανουήλ, ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ἦσαν ὑπέροχοι ἡγεμόνες, ἀνδρεῖοι καὶ γενναιόφρονες. Ἂν ἔζων εἰς ἄλλους καιρούς, θὰ ἠδύναντο νὰ σώσουν καὶ μεγαλώσουν τὸ κράτος. Ἀλλ' ἡ δύναμις τῶν πραγμάτων ἦτο ἀνωτέρα ἀπὸ τὴν ἀνθρωπίνην δύναμιν. Πρέπει μάλιστα νὰ θεωρηθῇ ὡς μέγα γεγονὸς πῶς κατώρθωσεν ἡ τελευταία αὐτὴ δυναστεία τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων νὰ δώσῃ ζωὴν δύο σχεδὸν αἰώνων ἀκόμη εἰς τὸν μεσαιωνικὸν Ἑλληνισμόν.

Ἡ ἔκτασις τοῦ νέου κράτους. Ἡ ἐδαφικὴ ἔκτασις τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀνακτήσει ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, ἦτο πολὺ μικροτέρα ἀπὸ τὸ παλαιότερον κράτος τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Ἀγγέλων, χωρὶς νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς παλαιοτέρας ἐποχάς. Κατὰ τὸ ἔτος, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἀνέκτησε τὴν Κωνσταντινούπολιν, τῷ 1261, ἡ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία κατεῖχε τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, μέγα μέρος τῆς Θρᾴκης καὶ τῆς Μακεδονίας, πολλὰς νήσους τοῦ Βορείου Αἰγαίου Πελάγους καὶ μερικὰ κάστρα εἰς τὴν Πελοπόννησον. Τὸ δουκᾶτον τῆς Ἠπείρου ἦτο ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τῆς ἀνιδρυθείσης αὐτοκρατορίας. Ὁ πρῶτος ἐκ τῶν Παλαιολόγων, ὁ Μιχαὴλ Η', κατώρθωσε ν' ἀνακτήσῃ καὶ ἄλλα ἐδάφη καὶ νὰ παραδώσῃ ἰσχυρὸν τὸ κράτος εἰς τοὺς διαδόχους του. Ἀλλ' ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατόν του ἤρχισεν ἡ πρόοδος τῶν ἐχθρῶν καὶ τὸ κράτος διαρκῶς χάνει τὰ ἐδάφη αὐτοῦ. Τὰ σύνορά του διαρκῶς στενεύουν καὶ περιορίζονται περὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Στουδαῖον ὄφελος ἦτο ὅτι ὁ Βόσπορος καὶ ὁ Ἑλλήσποντος, αἱ δύο αὗται μεγάλαι ἐμπορικαὶ ἀρτηρίαι, αἱ ὁποῖαι εἶχον μεγίστην πολιτικὴν καὶ ἐμπορικὴν σημασίαν, ἀπετέλουν μέρος τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο τὸ ὄφελος ἐξουδετερώνετο σχεδὸν ἕνεκα τῆς ναυτικῆς ἀδυναμίας τῶν Ἑλλήνων, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐπωφελοῦντο οἱ ἰσχυροὶ στόλοι τῆς Ἑνετίας καὶ τῆς Γενούης.

Ὁ πρῶτος Παλαιολόγος Μιχαὴλ Η'. Ὁ ἱδρυτὴς τῆς τελευταίας δυναστείας τῶν Ἑλλήνων Χριστιανῶν βασιλέων, ἡ ὁποία διήρκεσε δύο σχεδὸν αἰῶνας (1261—1453), ὁ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος, ἦτο μέγας διπλωμάτης, μέγας στρατηγὸς καὶ δεξιώτατος κυβερνήτης. Ὑπῆρξεν ὁ τελευταῖος ἀληθῶς μέγας Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ, ἀλλὰ δὲν ἦτο δυνατὸν εἰς αὐτὸν νὰ δώσῃ καὶ πάλιν εἰς τὸ κράτος τὴν παλαιὰν δύναμιν καὶ λαμπρότητά του, διότι πᾶσα προσπάθεια συνετρίβετο ἀπὸ τὴν δύναμιν τῶν πραγμάτων. Τὸ νέον κράτος ἐκινδύνευε διαρκῶς εἰς τὸν βορρᾶν ἀπὸ τοὺς Σέρβους καὶ Βουλγάρους καὶ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Αἱ καταστροφαὶ καὶ ἡ ἐξολόθρευσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὸν βορρᾶν καὶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν εἶχον ἐλαττώσει εἰς μέγιστον βαθμὸν τὸν πληθυσμὸν τοῦ ἔθνους καὶ εἶχον ἐξασθενήσει αὐτό. Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους καὶ τὸ ἄλλοτε πλούσιον ἐμπόριόν του εἶχον καταστραφῆ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν καὶ τῶν ἄλλων πολυαρίθμων ἐκ τῆς Δύσεως προερχομένων ἐμπόρων, οἱ ὁποῖοι εἶχον σφετερισθῆ τὸ ἐμπόριον τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ τὸ κορύφωμα τῆς ἐξασθενήσεως ἦτο ὅτι δὲν καθίστατο πλέον κατορθωτὴ ἡ ἕνωσις ὅλων τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων καὶ κέντρων. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος ἐξηκολούθει νὰ ζῇ ἀνεξάρτητον βίον· τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου εἶχε ἀσθενῆ ἐξάρτησιν ἀπὸ τὸ βυζαντινὸν κράτος, καὶ αἱ ἄλλαι ἐπίσης ἑλληνικαὶ χῶραι δὲν εἶχον ἰσχυροὺς δεσμοὺς μὲ τὴν πρωτεύουσαν.

Ἡ Κωνσταντινούπολις ἦτο ἀκόμη κατεστραμμένη ἀπὸ τὰς λεηλασίας καὶ τὰς καταστροφὰς τοῦ 1204, ὅταν παρέλαβεν αὐτὴν ὁ Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος. Τὸ μέγα Παλάτιον, τὰ Παλάτια τῶν Βλαχερνῶν, αἱ ἐκκλησίαι καὶ τὰ ἄλλα μεγάλα καὶ λαμπρὰ οἰκοδομήματα ἦσαν εἰς κατάστασιν ἐρειπίων. Ὁ αὐτοκράτωρ ἔσπευσε ν' ἀνακαινίσῃ πολλὰ οἰκοδομήματα καὶ νὰ δώσῃ πάλιν εἰς τὴν πόλιν τὴν τελευταίαν λαμπρότητα αὐτῆς. Ἀλλ' ἡ Κωνσταντινούπολις εἶχε παύσει πλέον νὰ εἶναι τὸ μέγα πολιτικὸν κέντρον τῆς Εὐρώπης, καὶ ἐν γένει τὸ κράτος τῶν Παλαιολόγων εἶχε τὴν τοπικὴν σημασίαν ἑνὸς μεσαιωνικοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου. Ἐκπληκτικὸν ὅμως φαινόμενον εἶναι ὅτι τὸ κράτος τοῦτο, τόσον μικρὸν καὶ τόσον ἐξησθενημένον, ἐλαμπρύνθη ἀπὸ μίαν μεγάλην ἀναγέννησιν λογοτεχνικὴν καὶ καλλιτεχνικήν.

Ὁ Μιχαὴλ Η' καὶ ἡ Δύσις. Ὁ Μιχαὴλ ὁ Η', ὡς συνεχιστὴς τοῦ ἔργου τῶν παλαιῶν αὐτοκρατόρων, μόλις ἀνέκτησε τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔστρεψε καὶ αὐτὸς τὴν προσοχήν του, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἀνάκτησιν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῆς Δύσεως. Εὐθὺς ἀμέσως περιεπλάκη εἰς ἀγῶνα δεινὸν ἐναντίον τοῦ Καρόλου Α' τοῦ Ἀνδηγαυοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν ἔπαυσε, καθ' ὅλην τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ, μὲ ἄμετρον φιλοδοξίαν νὰ ζητῇ δι' ἑαυτὸν τὴν ἀνασύστασιν τῆς παλαιᾶς μεγάλης βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἠγωνίζετο διαρκῶς ἐναντίον τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων, ἐναντίον τῶν ἐν Πελοποννήσῳ Φράγκων καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ἀλλ' ὁ μέγας ἀγὼν ἦτο κυρίως ἐναντίον τοῦ Καρόλου τοῦ Ἀνδηγαυοῦ καὶ τῶν ἡνωμένων δυνάμεων τῆς Δύσεως.

Αἱ περιπλοκαὶ μὲ τοὺς Φράγκους ἤρχισαν ἀμέσως μετὰ τὴν ἄνοδον τοῦ Μιχαὴλ εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Εἰς τὴν Πελοπόννησον ἤρχισεν ὁ πόλεμος μεταξὺ τοῦ Γουλιέλμου Βιλλαρδουΐνου καὶ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Γενουαῖοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως προδοτικῶς προσεπάθησαν νὰ παραδώσουν πάλιν τὴν πόλιν εἰς τοὺς Λατίνους, τοῦτο δ' ἔφερε προσέγγισιν τοῦ Μιχαὴλ μὲ τοὺς Ἑνετούς. Καὶ οἱ Βούλγαροι ἐπροχώρησαν ἀπειλητικοὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἀλλ' ὁ Μιχαὴλ κατέλαβε πολλὰς σπουδαίας πόλεις καὶ δὴ τὴν Φιλιππούπολιν καὶ τὴν Στενήμαχον.

Ὁ σπουδαιότατος ὅμως κίνδυνος ἤρχετο ἀπὸ τὴν Δύσιν. Ὁ Κάρολος Ἀνδηγαυὸς εἶχε καταλύσει (1266) τὸ κράτος τοῦ Μαμφρέδου καὶ εἶχεν ἱδρύσει νέον ἰσχυρὸν γαλλικὸν βασίλειον εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν καὶ τὴν Σικελίαν, τὸ λεγόμενον βασίλειον τῶν Δύο Σικελιῶν. Μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὁ Λατῖνος αὐτοκράτωρ Βαλδουῖνος Β' κατέφυγεν εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ προσεπάθησε νὰ συγκροτήσῃ νέαν σταυροφορίαν. Ὁ πάπας Οὐρβανὸς ἐκήρυξε τὴν σταυροφορίαν καὶ μετεχειρίσθη ὡς ὄργανον τὸν Κάρολον Ἀνδηγαυόν, τὸν ὁποῖον εἶχε βοηθήσει νὰ ἱδρύσῃ τὸ βασίλειον τῶν δύο Σικελιῶν. Ἐσκόπει νὰ μεταχειρισθῇ τὸ βασίλειον τοῦτο πρὸς ἐπανίδρυσιν τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας εἰς τὴν Ἀνατολὴν δι' ἴδιον ὄφελος. Ἀλλ' ὁ Κάρολος ὁ Ἀνδηγαυός, μόλις ἵδρυσε τὸ βασίλειόν του, ἐδήλωσε τὰ φιλόδοξα σχέδια αὐτοῦ, καταλαβὼν τῷ 1267 τὴν Κέρκυραν καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μιχαὴλ Β' τῆς Ἠπείρου (1271) τὰς ἀκτὰς τῆς Ἰλλυρίας, τὸ ἑπόμενον δ' ἔτος τὸ Δυρράχιον. Ὁ Κάρολος κατώρθωσε νὰ ὑποκινήσῃ ἐναντίον τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος ὅλους τοὺς δυσηρεστημένους, ἀκόμη καὶ τοὺς Σέρβους καὶ τοὺς Βουλγάρους. Ἀλλ' ὅσον καὶ ἂν ἦτο δεξιὸς πολιτικός, ἀκόμη σπουδαιότερος πολιτικὸς ἦτο ὁ Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος. Διὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ σώσῃ τὸ κράτος του, ὁ Μιχαὴλ ὑπεσχέθη εἰς τὸν πάπαν τὴν ἕνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν. Ὁ πάπας Γρηγόριος Ι' ἐφοβεῖτο τὴν αὐξάνουσαν δύναμιν τοῦ Καρόλου καὶ ἐπεθύμει εἰλικρινῶς τὴν εἰρήνην καὶ τὴν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας, διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἐπετυγχάνετο ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἱερουσαλήμ. Ὁ αὐτοκράτωρ ἔστειλεν ἀπεσταλμένους εἰς τὴν Λυών, ὅπου συνεκροτήθη σύνοδος καὶ συνωμολογήθη ἡ ἕνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν (1274). Μεγάλη ἦτο ἡ ἀντίστασις τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐναντίον τῆς ἑνώσεως. Ὁ αὐτοκράτωρ ἠναγκάσθη νὰ ἐκθρονίσῃ ἀλληλοδιαδόχως τρεῖς πατριάρχας, ν' ἀγωνισθῇ ἐναντίον τῆς οἰκογενείας του καὶ ἐναντίον τῶν δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου, οἱ ὁποῖοι ἐνεφάνιζον ἑαυτοὺς ὡς προστάτας τῆς ὀρθοδοξίας. Ἀλλ' ὅτε ἀνῆλθεν εἰς τὸν παπικὸν θρόνον ὁ φίλος τοῦ Καρόλου Μαρτῖνος Δ', τὰ πράγματα ἤλλαξαν, καὶ τότε ὁ Κάρολος κατώρθωσε νὰ συνάψῃ συμμαχίαν μὲ τὴν Ἑνετίαν «πρὸς ἀνάκτησιν τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Ρωμανίας, ἡ ὁποία κατεκρατεῖτο ὑπὸ Παλαιολόγου». Ἡ συμμαχία τῶν δυνάμεων τῶν Ἀνδηγαυῶν καὶ τῆς Ἑνετίας ηὐρύνθη καὶ ἔγινεν ἰσχυροτάτη. Οἱ Φράγκοι τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, οἱ ἡγεμόνες τῆς Ἰταλίας, τῆς Γαλλίας, ὁ ἑνετικὸς στόλος, ὁ πάπας, οἱ Σέρβοι καὶ οἱ Βούλγαροι ἐστράφησαν ὅλοι ἐναντίον τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου. Ἐφαίνετο ὅτι τὸ βυζαντινὸν κράτος εὑρίσκετο εἰς τὰς παραμονὰς τῆς καταστροφῆς του. Ἤδη στρατὸς τῶν συμμάχων ἀποβιβασθεὶς εἰς τὴν Ἤπειρον ἐβάδιζε κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Μιχαὴλ κατώρθωσε μὲ μεγάλην στρατηγικότητα νὰ καταστρέψῃ τὸν φραγκικὸν στρατὸν καὶ νὰ συλλάβῃ αἰχμαλώτους ὅλους τοὺς ἀρχηγοὺς αὐτοῦ. Διὰ δὲ τῆς διπλωματίας του κατώρθωσε νὰ ὑποκινήσῃ τὰς δυσαρεσκείας τῶν Σικελῶν ἐναντίον τῆς γαλλικῆς κυριαρχίας καὶ νὰ βοηθήσῃ, ὥστε νὰ ἐκραγῇ ἐπανάστασις εἰς τὴν Σικελίαν ἐναντίον τῆς γαλλικῆς κυριαρχίας. Ἀποτέλεσμα τῆς μεγάλης ἐν Σικελίᾳ ἐξεγέρσεως ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τὸ Πάσχα τοῦ 1282 μεγάλη σφαγὴ τῶν Γάλλων ἐν Σικελίᾳ καὶ ἡ κατάληψις τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Ἀραγωνίας Πέτρου. Ἡ σφαγὴ τῶν Γάλλων ἐν Σικελίᾳ ἔγινε περίφημος εἰς τὴν ἱστορίαν μὲ τὸ ὄνομα σικελικὸς ἑσπερινὸς καὶ ἀνέτρεψε διὰ παντὸς τὴν δύναμιν τῶν Ἀνδηγαυῶν. Εἰς τὸν Κάρολον ἔμεινεν ἤδη μόνον τὸ βασίλειον τῆς Νεαπόλεως. Τὸ ἴδιον ἔτος (1282) ἀπέθανε καὶ ὁ μέγας ἀντίπαλός του Μιχαὴλ Παλαιολόγος, ὑπὸ τὰς ἀρὰς τῶν ὑπηκόων του ἕνεκα τῆς ἐπιμονῆς του εἰς τὴν ἕνωσιν. Μετ' ὀλίγον ἀπέθανε καὶ ὁ Κάρολος ὁ Ἀνδηγαυός.

Ἡ διαρκὴς ἀπασχόλησις τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου μὲ τὸν κίνδυνον ἐκ δυσμῶν τὸν εἶχεν ἀναγκάσει νὰ παραμελήσῃ τὸν κίνδυνον ἐξ Ἀνατολῶν, ὅθεν ἐπήρχοντο ὡς θύελλα ὁρμητικὴ οἱ νέοι ἐχθροί, οἱ Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι. Εὐτύχημα ἦτο διὰ τὸν Μιχαήλ, ὅτι κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα οἱ Τοῦρκοι διῆλθον ἐπικίνδυνον ἐποχὴν ἕνεκα τῶν μεγάλων στρατιωτικῶν ἐπιτυχιῶν τῶν Μογγόλων. Εἶναι γνωστόν, ὅτι σπουδαιότατος κίνδυνος ἠπείλησε τὴν Ἀνατολὴν τῷ 1250, ἐρχόμενος ἀπὸ τὰ βάθη τῆς Ἀσίας. Οἱ Μογγόλοι εἶχον καταστρέψει τὸ σελτζουκικὸν σουλτανᾶτον τοῦ Ἰκονίου, τοῦ ὁποίου τὰ δυτικὰ σύνορα ἔφθανον ἕως τὸ κράτος τῆς Νικαίας. Εἶχον κατακτήσει ὅλην τὴν Ἀνατολὴν ἀπὸ τὰς Ἰνδίας ἕως τὴν Μεσόγειον θάλασσαν. Ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, μὲ τὴν μεγάλην διπλωματικήν του διορατικότητα, προσεπάθησε νὰ μεταχειρισθῇ τοὺς Μογγόλους πρὸς ὄφελος τοῦ κράτους αὐτοῦ, διότι οὗτοι, ὡς εἰδωλολάτραι, ἦσαν ἐχθροὶ τῶν Μωαμεθανῶν. Ὁ αὐτοκράτωρ λοιπὸν δὲν εἶχε μεγάλους φόβους διὰ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, διότι τὸ σουλτανᾶτον τοῦ Ἰκονίου δὲν ἦτο παρὰ ἁπλοῦν ἐξάρτημα τῶν Μογγόλων.

Οἱ Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι. Τὸ σπουδαιότατον ἱστορικὸν γεγονός, τὸ ὁποῖον συνέβη εἰς τὴν Ἀνατολὴν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μιχαὴλ Η', ἦτο ἡ ἐγκατάστασις εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων καὶ ἡ δημιουργία τῆς δυνάμεως αὐτῶν, ἡ ὁποία ἐπέπρωτο εἰς διάστημα ὀλιγώτερον τῶν δύο αἰώνων νὰ ἐπιφέρῃ τὴν ὁριστικὴν καταστροφὴν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οἱ Μογγόλοι, μετατοπιζόμενοι πρὸς τὰ δυτικὰ τῆς Ἀσίας, ἀπώθησαν πρὸς δυσμὰς μίαν τουρκικὴν φυλήν, ἡ ὁποία ἔλαβεν ἀπὸ τοὺς Σελτζουκίδας τὴν ἄδειαν νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ νὰ βόσκῃ εἰς αὐτὴν τὰ ποίμνιά της. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ σελτζουκικοῦ κράτους ὑπὸ τῶν Μογγόλων κατεκερματίσθη τοῦτο εἰς πλεῖστα ἀνεξάρτητα κρατίδια (ἐμιρᾶτα). Ἐπίσης καὶ ἡ τουρκικὴ φυλή, ἡ ὁποία εἶχεν ἔλθει ἀπὸ τὴν Χοβαρεσμίαν (τὸ σημερινὸν Χωρασὰν) κατέστη καὶ αὐτὴ ἀνεξάρτητος. Τὰ γεγονότα ταῦτα συνέβησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ Η'. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' αἰῶνος ἔγινεν ἀρχηγὸς τῆς τουρκικῆς ἐκείνης φυλῆς ὁ Ὀσμὰν ἢ Ὀθμάν, ὁ ὁποῖος

Digitized by Google

ἵδρυσε τὴν ὀθωμανικὴν δυναστείαν καὶ ἔδωκε τὸ ὄνομά του εἰς τοὺς Τούρκους, τοὺς ὁποίους ἐκυβέρνα καὶ οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἤρχισαν νὰ καλοῦνται Ὀθωμανοί. Ἡ δυναστεία, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἱδρύσει ὁ Ὀθμάν, ἐξηκολούθησε νὰ κυβερνᾷ τὴν Τουρκίαν ἕως τὸ 1923.

Αἱ πρόοδοι τῶν Ὀθωμανῶν. Ὁ Ὀσμὰν μὲ πολλοὺς ὑπομονητικοὺς ἀγῶνας ἐπεξέτεινε τὴν μικρὰν αὐτοῦ τοπαρχίαν καὶ τὴν κατέστησε πυρῆνα στρατιωτικοῦ κράτους. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον συνεκρότησε μικρὸν στρατὸν ἀπὸ Τούρκους καὶ Ἕλληνας ἀκόμη ἀρνησιθρήσκους πολεμιστάς, διὰ μικρῶν δὲ ἀδιαλείπτων ληστρικῶν μαχῶν ἀφήρει ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας φρούρια καὶ πολίχνας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἐν Βιθυνίᾳ. Ἔκτοτε ὁ Ὀσμάν, ἐπωφελούμενος ἀπὸ τὰς περιπλοκάς, τὰς ὁποίας εἶχον οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ τὰ ἐν Εὐρώπῃ πράγματα, ἤρχισε νὰ ἐπιτίθεται ἐναντίον τῶν ὀλίγων χωρῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον μείνει εἰς τὸ ἑλληνικὸν κράτος εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Οἱ αὐτοκρατορικοὶ στρατοὶ μετὰ δυσκολίας κατώρθωναν νὰ ὑπερασπίζωνται τὰς τρεῖς σπουδαιοτέρας θέσεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὴν Προῦσαν, τὴν Νίκαιαν καὶ τὴν Νικομήδειαν. Τέλος ὁ Ὀσμάν, ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, κατέλαβεν τὴν μεγάλην πρωτεύουσαν τῆς Βιθυνίας Προῦσαν. Μόνον μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς ἰσχυρᾶς ταύτης θέσεως ἠννόησαν οἱ Ἕλληνες πόσον μέγας ἦτο ὁ κίνδυνος, ὁ ὁποῖος προήρχετο ἀπὸ τὸ νέον ἀλλόφυλον κράτος, τὸ δημιουργηθὲν ἀφανῶς καὶ λεληθότως ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἀνδρόνικος Β'. Οἱ Καταλανοί. Εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἔμενεν ἀκόμη εἷς γενναῖος Ἕλλην στρατηγός, ὁ Ἀλέξιος ὁ Φιλανθρωπινός. Μὴ δυνάμενος ὅμως οὗτος νὰ πληρώνῃ τακτικὰ τοὺς ἄνδρας αὐτοῦ, τοὺς ἄφηνε νὰ λαφυραγωγοῦν τὰς πόλεις, τὰς ὁποίας κατελάμβανον. Ὅπως μετὰ αἰῶνας ὁ Βαλλενστάϊν εἰς τὴν Γερμανίαν, κατὰ τὸν τριακονταετῆ πόλεμον, εἶχε καὶ ὁ Φιλανθρωπινὸς τὸν στρατόν, τοῦ ὁποίου ἦτο ἀρχηγός, δημιούργημα ἰδικόν του. Ἀλλ' εἰς τὸ τέλος, ἐπειδὴ ἀνεκηρύχθη αὐτοκράτωρ, συνελήφθη ὑπὸ τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀξιωματικῶν καὶ ἐτυφλώθη. Ἐν τούτοις ὁ στρατὸς οὗτος τοῦ Φιλανθρωπινοῦ ἦτο ὁ τελευταῖος ἐθνικὸς στρατὸς τοῦ Βυζαντίου. Οἱ αὐτοκράτορες ἔκτοτε ἠναγκάζοντο νὰ καταφεύγουν εἰς ξένους πολεμιστάς, οἱ ὁποῖοι, ἐπειδὴ δὲν ἐλάμβανον τακτικὸν μισθόν, δὲν ἦσαν πλέον μισθοφόροι, ἀλλ' ἀνεξάρτητοι σύμμαχοι. Ἐφέροντο ὡς κυρίαρχοι εἰς τὸ κράτος καὶ συνετέλεσαν καὶ αὐτοὶ εἰς τὴν καταστροφήν του. Ἀλλ' οὔτε καὶ ναυτικὸν ἰδικόν των εἶχον οἱ Ἕλληνες· ἦσαν εἰς τὴν διάκρισιν τοῦ ἐνετικοῦ καὶ γενουατικοῦ στόλου, οἱ ὁποῖοι ἐπετίθεντο κατὰ τοῦ κράτους καὶ ἠγωνίζοντο ἐναντίον ἀλλήλων εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' αἰῶνος ἡ ἀντιζηλία μεταξὺ τῶν Ἑνετῶν καὶ τῶν Γενουαίων εἶχε καταλήξει εἰς μέγαν πόλεμον. Οἱ Γενουαῖοι ἐθεωροῦντο ὡς σύμμαχοι τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ὁ στόλος αὐτῶν ὡς στόλος τοῦ κράτους. Οἱ Ἑνετοὶ ἀφοῦ διεσκόρπισαν τὸν γενουατικὸν στόλον, ἦλθον νὰ πολιορκήσουν τοὺς ἀντιπάλους των εἰς τὸ Πέραν καὶ τὸν Γαλατᾶν, πυρπολοῦντες, μαζὶ μὲ τὰς γενουατικάς, καὶ τὰς ἑλληνικὰς οἰκίας (1296). Ὁ Ἀνδρόνικος Β' κατώρθωσε τέλος νὰ συναφθῇ ἀνακωχή.

Ἡ ὁρμητικὴ προέλευσις τῶν Τούρκων εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἠνάγκασε τὸν Ἀνδρόνικον Β' νὰ ζητήσῃ στρατὸν ἐκ μισθοφόρων ἱκανὸν ν' ἀντισταθῇ ἐναντίον αὐτῶν. Κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν κατηρτίζοντο ὑπὸ γενναίων ἀρχηγῶν μισθοφορικὰ στίφη, τὰ ὁποῖα ἐλέγοντο ἑταιρεῖαι (συντροφίαι). Οἱ ξένοι οὗτοι πολεμισταὶ ἔθετον ἑαυτοὺς ἐπὶ πληρωμῇ εἰς τὴν διάθεσιν οἱουδήποτε, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρωνται οὐδόλως ὑπὲρ τίνος ἢ ἐναντίον τίνος ἐμάχοντο. Ὅτε, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, συνήφθη εἰρήνη μεταξὺ τοῦ Καρόλου Β' τοῦ Ἀνδηγαυοῦ, βασιλέως τῆς Νεαπόλεως, καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Ἀραγωνίας Φερδινάνδου, βασιλέως τῆς Σικελίας (τῷ 1302), οἱ Καταλανοὶ μισθοφόροι, οἱ Ἀμογάβαροι, ὅπως ἐλέγοντο (πολεμισταί), οἱ ὁποῖοι ἦσαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Πέτρου τοῦ Ἀραγωνικοῦ, ἔμειναν ἄνευ ἐργασίας. Ὁ ἀρχηγὸς αὐτῶν Ρογῆρος δὲ Φλώρ, ὁ ὁποῖος ὡμίλει ἀπταίστως τὴν ἑλληνικήν, μὲ τὴν συγκατάθεσιν τῶν συντρόφων του ἐπρότεινε νὰ προσφέρῃ τὰς ὑπηρεσίας του εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Β' διὰ τὸν ἀγῶνα τῶν Τούρκων εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ὁ γενναῖος οὗτος τυχοδιώκτης ἐπέτυχε σπουδαιοτάτους ὅρους ἐκ μέρους τοῦ αὐτοκράτορος, τὸν ὁποῖον ἠνάγκασε μετὰ θρασύτητος νὰ τοῦ δώσῃ σύζυγον μίαν ἀπὸ τὰς ἀνεψιάς του, τὸν τίτλον τοῦ μεγάλου δουκὸς (στρατηγοῦ καὶ ναυάρχου) καὶ χρῆμα πολὺ διὰ τὸν μισθὸν τῆς ἑταιρείας. Μετὰ τὴν συνομολόγησιν τῶν ὅρων τούτων ἡ ἱσπανικὴ ἑταιρεία ἐπεβιβάσθη εἰς πλοῖα καὶ διηυθύνθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, διὰ νὰ σώσῃ τὸ κράτος ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Ἡ ἐκστρατεία αὕτη τῶν Ἱσπανῶν πολεμιστῶν εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας εἶναι ἓν ἀπὸ τὰ περιεργότερα ἐπεισόδια τῆς πολυταράχου ταύτης ἱστορικῆς περιόδου. Ἂν ἦτο αὐτοκράτωρ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἷς Μανουὴλ Κομνηνὸς ἢ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, θὰ κατώρθωνε βεβαίως, διὰ τῆς δυνάμεως πολεμιστῶν τόσον γενναίων, ν' ἀπωθήσῃ τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ νὰ σώσῃ τὸ κράτος ἀπὸ τὸν κίνδυνον αὐτῶν. Ἀλλ' αἱ σχέσεις τῶν Καταλανῶν μὲ τὸν καχύποπτον Ἀνδρόνικον Β' ταχέως ἐξετραχύνθησαν καὶ ἡ καταλωνικὴ ἑταιρεία, ἀντὶ νὰ φέρῃ τὴν σωτηρίαν, κατήντησε νὰ γίνῃ μάστιξ διὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας.

Ὁ Ρογῆρος δὲ Φλὼρ ἔφθασε μὲ τοὺς πολεμιστάς του, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν σῶμα καλῶς ὠργανωμένον 10 χιλιάδων ἀνδρῶν, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Ἐν μεγάλῃ πομπῇ ἔγινεν ὁ γάμος τοῦ Ρογήρου μὲ τὴν ἀνεψιὰν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἡ ἑταιρεία διεπεραιώθη εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ὅπου οἱ Τοῦρκοι ἐπολιόρκουν τότε τὴν Φιλαδέλφειαν (πρὸς Α. τῆς Σμύρνης). Οἱ Ἱσπανοὶ συνηνώθησαν μὲ τμῆμα βυζαντινοῦ στρατοῦ καὶ ἡ ἱσπανοβυζαντινὴ αὕτη στρατιά, διοικουμένη ὑπὸ τοῦ Ρογήρου δὲ Φλώρ, ἀπηλευθέρωσε τὴν Φιλαδέλφειαν. Τὴν ἐπιτυχίαν ταύτην ἐπηκολούθησαν καὶ ἄλλαι ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ Καταλανοί, κινούμενοι ἀπὸ τὰ ληστρικὰ αὐτῶν ἔνστικτα, ἤρχισαν τὰς λαφυραγωγίας καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ἐφοβήθη μήπως ὁ Ρογῆρος ἱδρύσῃ ἰδίαν ἡγεμονίαν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, διὰ τοῦτο ἀνεκάλεσεν αὐτὸν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Καὶ τότε οὗτος, διαβὰς τὸν Ἑλλήσποντον, κατέλαβε μὲ τὸν στρατόν του τὴν χερσόνησον τῆς Καλλιπόλεως. Νέαι συνεννοήσεις μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τοῦ Ρογήρου εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπονομὴν εἰς τὸν Ἱσπανὸν τυχοδιώκτην τοῦ τίτλου καῖσαρ, τίτλου, ὁ ὁποῖος πρώτην φορὰν ἐδίδετο εἰς ξένον καὶ ἦτο ὁ ὑψηλότερος μετὰ τὸν αὐτοκρατορικόν.

Ὁ νέος καῖσαρ, πρὶν διευθυνθῇ καὶ πάλιν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἐπῆγεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου εὑρίσκετο ὁ μεγαλύτερος υἱὸς τοῦ Ἀνδρονίκου Μιχαὴλ Θ', τὸν ὁποῖον ὁ πατήρ του εἶχε κάμει συμβασιλέα. Κατὰ διαταγὴν τούτου ὁ Ρογῆρος καὶ οἱ σύντροφοί του ἐσφαγιάσθησαν καὶ τὴν σφαγὴν αὐτὴν ἠκολούθησαν καὶ αἱ σφαγαὶ Καταλανῶν πολεμιστῶν. Τότε οἱ Καταλανοὶ μισθοφόροι, οἱ ὁποῖοι ἦσαν συγκεντρωμένοι εἰς τὴν Καλλίπολιν, ἐξωργίσθησαν καί, ζητοῦντες ἐκδίκησιν, διηυθύνθησαν πρὸς τὰ δυτικὰ ἐρημώνοντες διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου τὰς χώρας, διὰ τῶν ὁποίων διήρχοντο. Ἡ Θρᾴκη, ἡ Μακεδονία ὑπέστησαν τρομακτικὰς καταστροφάς· ἀκόμη καὶ τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους δὲν διέφυγον τὴν δυστυχίαν. Οἱ Καταλανοὶ ἐπεχείρησαν μάλιστα νὰ καταλάβουν καὶ τὴν Θεσσαλονίκην, ἀλλ' ἀπέτυχον. Ἀφοῦ ἔμειναν ὀλίγον χρόνον εἰς τὴν Θεσσαλίαν, διηυθύνθησαν πρὸς νότον, κατέστρεψαν εἰς τὴν αἱματηρὰν μάχην τοῦ 1311 παρὰ τὴν Κωπαΐδα τοὺς Γάλλους ἱππότας καὶ ἵδρυσαν, ὡς γνωρίζομεν, ἱσπανικὸν δουκᾶτον ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς Ἀκροπόλεως. Τὴν καταλανικὴν ταύτην κυριαρχίαν ἐν Ἑλλάδι κατέστρεψε τῷ 1379 νέα ἑταιρεία μισθοφόρων, ἐλθοῦσα καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴν Ἱσπανίαν, ἡ ἑταιρεία τῶν Ναβαρραίων.

Καθ' ὃν χρόνον οἱ Καταλανοὶ κατέστρεφον τὰς ἑλληνικὰς χώρας, τὸ κράτος ἐταράσσετο ἀπὸ τοὺς ἐμφυλίους ἀγῶνας μεταξὺ τοῦ Ἀνδρονίκου Β' καὶ τοῦ ἐγγόνου αὐτοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Γ', ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν. Αἱ κυβερνήσεις τῶν δύο Ἀνδρονίκων, τοῦ γέροντος καὶ τοῦ νέου, ἐπολέμουν πρὸς ἀλλήλας, ἔχουσα ἑκατέρα ὡς σύμμαχον τοὺς Σέρβους ἢ τοὺς Βουλγάρους, οἱ ὁποῖοι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον εὕρισκον εὐκαιρίαν νὰ ἐργάζωνται δι' ἴδιον ὄφελος. Τέλος ὑπερίσχυσεν ὁ Ἀνδρόνικος Γ' τῷ 1328 καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Β' ἀπεσύρθη εἰς μοναστήριον, ὅπου καὶ ἀπέθανε μετά τινα ἔτη.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐμφυλίων τούτων πολέμων, οἱ Τοῦρκοι Ὀθωμανοὶ ἐν Ἀσίᾳ ἐπωφελήθησαν καὶ ἐξηκολούθησαν τὰς κατακτήσεις των κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Β' καὶ κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Ἀνδρονίκου Γ'. Ἀφοῦ κατέστησαν, ὡς ἐλέχθη, πρωτεύουσαν τοῦ κράτους αὐτῶν τὴν Προῦσαν, κατώρθωσαν ἐπὶ τῆς μοναρχίας τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' νὰ καταλάβωσιν ὁλόκληρον τὴν Βιθυνίαν καὶ ἔφθασαν ἕως τὰς ὄχθας τοῦ Βοσπόρου. Ὁ Ἀνδρόνικος Γ' ἐξεστράτευσεν εἰς τὴν Ἀσίαν τῷ 1330, διὰ ν' ἀναχαιτίσῃ τὰς προόδους τοῦ νέου βαρβαρικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἱδρυθῇ εἰς τὰ πρόθυρα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀλλ' εἰς τὴν μάχην τῆς Φιλοκρήνης ἔπαθε μεγάλην ἧτταν ὁ βυζαντινὸς στρατός, κατ' ἀκολουθίαν τῆς ὁποίας οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον τὰς περιφήμους ἱστορικὰς πόλεις Νίκαιαν καὶ Νικομήδειαν καὶ ἔπειτα ὁλόκληρον τὴν Βιθυνίαν ἕως τὸν Βόσπορον. Τῷ 1341, ὅτε ἀπέθανεν ὁ Ἀνδρόνικος Γ', οἱ Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι ἦσαν οἱ ἀληθεῖς κυρίαρχοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἦσαν ἕτοιμοι νὰ φέρουν τὸν πόλεμον εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ νὰ ἐπιχειρήσουν τὴν κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Οἱ Σέρβοι. Αἱ βυζαντιναὶ κτήσεις κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος περιελάμβανον μόνον τὴν Θρᾴκην καὶ τὴν νότιον Μακεδονίαν μὲ τὴν Θεσσαλονίκην. Αἱ δυτικαὶ καὶ νότιαι χῶραι τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Ἤπειρος, ἀνεγνώριζον μόνον ἐν μέρει τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐξουσίαν. Εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἔχοντες κέντρον τὴν Λακωνίαν, οἱ Ἕλληνες ἠγωνίζοντο διαρκῶς κατὰ τῶν Λατίνων πρὸς ἀνάκτησιν τῆς χερσονήσου. Αἱ βόρειοι χῶραι τῆς Ἰλλυρικῆς χερσονήσου κατείχοντο ὑπὸ τῶν Σέρβων καὶ τῶν Βουλγάρων, μεγάλαι δὲ καταστροφαὶ εἶχον ἐνσκήψει εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἐκ τῆς ἐκστρατείας τῶν Καταλανῶν καὶ ἐκ τῶν ἐμφυλίων πολέμων. Ἡ Μικρὰ Ἀσία κατείχετο ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ εἶχεν ὁριστικῶς ἀπολεσθῇ.

Καθ' ὃν χρόνον ὁ ἐκ τῶν Ὀθωμανῶν κίνδυνος ηὔξανεν εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἄλλος σπουδαιότατος κίνδυνος ἐνεφανίζετο εἰς τὴν ἑλληνοϊλλυρικὴν χερσόνησον ἐκ μέρους τῆς Σερβίας. Οἱ Σέρβοι καὶ οἱ συγγενεῖς αὐτῶν Κροάται εἶχον καταλάβει κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου τὰ βορειοδυτικὰ μέρη τῆς χερσονήσου. Οἱ Κροᾶται, οἱ ὁποῖοι κατῴκουν τὴν Δαλματίαν, προσήγγισαν πρὸς τὴν Δύσιν, οἱ δὲ Σέρβοι ἔμειναν πιστοὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν. Κατ' ἀντίθεσιν ὅμως πρὸς τοὺς Βουλγάρους ἐπὶ πολὺν χρόνον δὲν κατώρθωσαν νὰ ἑνωθοῦν καὶ νὰ διοργανώσουν κράτος, ἀλλ' ἦσαν διῃρημένοι κατὰ τοπαρχίας ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν φυλάρχων, οἱ ὁποῖοι ἐλέγοντο ζουπᾶνοι. Κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα, καθ' ὃν χρόνον οἱ Βούλγαροι ἵδρυον τὸ δεύτερον κράτος αὐτῶν ὑπὸ τὸν οἶκον τῶν Ἀσανιδῶν, ἤρχισαν καὶ οἱ Σέρβοι νὰ συνενώνωνται ὑπὸ τὸν οἶκον τῶν Νεμανιδῶν. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος Στέφανος Β' ὁ Νεμανίδης (1282—1321), ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β', κατέλαβε τὴν βόρειον Μακεδονίαν, καὶ κατέστησεν ἕδραν τοῦ κράτους αὐτοῦ τὰ Σκόπια. Ἔκτοτε τὸ βασίλειον τῆς Σερβίας ἔλαβε ραγδαίαν ἀνάπτυξιν καὶ ἔπαιξεν ἐπί τινα χρόνον πρωτεύοντα ρόλον εἰς τὴν ἑλληνικὴν χερσόνησον. Ὁ μέγας ἀρχηγὸς τῶν Σέρβων ὑπῆρξεν ὁ Στέφανος Δουσὰν (1331—1335), ὁ ὁποῖος ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' κατέλαβε τὴν Μακεδονίαν πλὴν τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ τὴν Ἀλβανίαν, μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἀνδρονίκου καὶ τὰς ἄλλας βορείους καὶ δυτικὰς χώρας τῆς χερσονήσου καὶ ἀνεκήρυξεν ἑαυτὸν εἰς τὰ Σκόπια «τσάρον τῶν Σέρβων καὶ τῶν Ἑλλήνων».

Οἱ Ἀλβανοί. Κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἐμφανίζεται εἰς τὴν ἱστορικὴν σκηνὴν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου νέον ἐθνολογικὸν στοιχεῖον, οἱ Ἀλβανοί, οἱ ὁποῖοι καὶ αὐτοὶ ἔπαιξαν σπουδαιότατον ρόλον, ἰδίως ἐν σχέσει μὲ τοὺς Ἕλληνας. Οἱ Ἀλβανοί, οἱ ὁποῖοι ἦσαν οἱ Ἰλλυριοὶ τῆς ἀρχαιότητος καὶ κατῴκουν τὴν ἀνατολικὴν παραλίαν τῆς Ἀδριατικῆς, εἶχον ὄνομα περιωρισμένον εἰς ὀλίγας φυλάς, ὀλίγον δὲ κατ' ὀλίγον ἐπεξέτειναν τὸ ὄνομά των κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα, ἀργότερα δὲ ὠνομάσθησαν καὶ Σκιπετάροι. Ἡ ἱστορία τῶν Ἀλβανῶν ἀποτελεῖ πάντοτε μέρος τῆς ἱστορίας ἑνὸς ἄλλου λαοῦ, διότι οὐδέποτε οὗτοι κατώρθωσαν νὰ ὀργανωθοῦν εἰς ἰδιαιτέραν πολιτικὴν ἑνότητα. Ἦσαν πάντοτε διῃρημένοι εἰς μικρὰς ἐγχωρίους ἡγεμονίας καὶ εἰς ἀνεξαρτήτους ὀρεινὰς φυλὰς ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν ἰδιαιτέρων φυλάρχων. Ἄλλοτε εἶναι ὑπήκοοι τοῦ Βυζαντίου, ἄλλοτε τῆς μεγάλης Βουλγαρίας τοῦ Συμεών. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν πρώτων Παλαιολόγων, οἱ Ἀλβανοὶ ὑπῆρξαν ὑπήκοοι διαδοχικῶς τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, τοῦ δευτέρου βουλγαρικοῦ κράτους, τοῦ Ἰωάννου Ἀσὰν Β', τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας, τοῦ Καρόλου τοῦ Ἀνδηγαυοῦ. Τέλος, τὸ 1330, ὁ Σέρβος Στέφανος Δουσὰν κατέλαβε τὸ μέγιστον μέρος τῆς Ἀλβανίας.

Ἀπὸ τοὺς χρόνους τούτους, κατ' ἀκολουθίαν τῆς πιέσεως τῶν Σέρβων, ἀρχίζει ἡ κάθοδος τῶν Ἀλβανῶν πρὸς νότον, κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν Θεσσαλίαν, ἔπειτα, κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος καὶ κατόπιν, εἰς τὴν Κεντρικὴν Ἑλλάδα, τὴν Πελοπόννησον καὶ πολλὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου Πελάγους. Εἶναι γνωστὸν εἰς πόσον μέγαν βαθμὸν ἔκτοτε ἕως τοὺς νεωτάτους χρόνους ἀνεμείχθησαν οἱ Ἀλβανοὶ εἰς τὰς τύχας τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Τοιουτοτρόπως τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς βασιλείας τῶν δύο Ἀνδρονίκων (1282—1341) εἶναι πολὺ θλιβερὰ διὰ τὸν Ἑλληνισμόν. Εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν οἱ Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι εἶναι κυρίαρχοι· εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἵμου ὁ Στέφανος Δουσὰν ἔχει καταγάγει σημαντικὰς ἐπιτυχίας. Οἱ μισθοφόροι Καταλανοὶ ἔχουν καταστρέψει τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ἡ Ἑνετία καὶ ἡ Γένουα, καίτοι ἀντίπαλοι, συντελοῦν καὶ αὐταὶ εἰς τὴν ἐξασθένησιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Ἰωάννης Ε' Παλαιολόγος (1341—1391). Ἀποθνήσκων ὁ Ἀνδρόνικος Γ' ἀφῆκε διάδοχον ἀνήλικον, τὸν Ἰωάννην Ε' καὶ ἐπίτροπον τὸν μέγαν δομέστικον καὶ φίλον αὐτοῦ Ἰωάννην Καντακουζηνόν. Ἀλλὰ τὴν ἐπιτροπείαν ταύτην ἤθελε νὰ ἔχῃ ἡ φιλόδοξος βασιλομήτωρ, ἡ χήρα τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' Ἄννα ἡ Σαβοϊκή, καταγομένη ἀπὸ τὸν δουκικὸν οἶκον τῆς Σαβοΐας. Ἐντεῦθεν προσεκλήθησαν νέαι ἐσωτερικαὶ ἔριδες καὶ ἐξερράγη

Digitized by Google

πάλιν εἰς τὸ κράτος ἐμφύλιος πόλεμος. Ὁ Καντακουζηνός, ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῶν Σέρβων Στεφάνου Δουσάν, ἀνεκήρυξεν ἑαυτὸν αὐτοκράτορα εἰς τὸ Διδυμότειχον μὲ τὸ ὄνομα Ἰωάννης ΣΤ'. Τοιουτοτρόπως δύο αὐτοκράτορες καὶ δύο κυβερνήσεις ἐκυβέρνων τὰ ἐλεεινὰ λείψανα τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον κατεκερματίζετο ὑπὸ Φράγκων, Τούρκων, Βουλγάρων καὶ Σέρβων. Τὸ δὲ χείριστον, αἱ δύο κυβερνήσεις ἐπολέμουν πρὸς ἀλλήλας καὶ συνεμάχουν μὲ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ κράτους πρὸς ἴδιον ἑαυτῶν ὄφελος. Οἱ φίλοι τοῦ Καντακουζηνοῦ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν κατώρθωσαν νὰ εἰσαγάγουν αὐτὸν εἰς τὴν πόλιν, ἡ Ἄννα ἡ Σαβοϊκὴ ἐδέχθη συμβιβασμὸν καὶ οὕτως ἐστέφθη ὁ Καντακουζηνὸς αὐτοκράτωρ (1347), ὡς συμβασιλεὺς τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου, ἦτο ὅμως αὐτὴ ὁ πραγματικὸς αὐτοκράτωρ (1347—1355). Κατὰ τὴν βασιλείαν ταύτην τοῦ Καντακουζηνοῦ οἱ Τοῦρκοι ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν Εὐρώπην.

Κατὰ τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' οἱ Τοῦρκοι εἶχον γίνει κύριοι ἐντελῶς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἔπειτα διέβησαν τὸν Βόσπορον, ἄγνωστον ἀκριβῶς πότε, καὶ ἤρχισαν νὰ προχωροῦν εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας τοῦ κράτους. Τὸ βέβαιον εἶναι, ὅτι κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον εἰς τὴν χερσόνησον τῆς Θράκης τὴν Καλλίπολιν, καὶ ἔπειτα ἐπεξετάθησαν εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἵμου, ἔχοντες ὡς στρατηγικὸν κέντρον καὶ ὡς ὁρμητήριον τὴν Καλλίπολιν διὰ τὰς μελλούσας προόδους αὐτῶν. Τότε ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς εἶδε τὸ μέγα κακόν, τὸ ὁποῖον εἶχε προξενήσει εἰς τὸ κράτος, κατελήφθη ὑπὸ μεγάλης ἀθυμίας, παρῃτήθη ἀπὸ τὸν θρόνον καὶ ἀπεσύρθη εἰς μοναστήριον.

Ἡ κατάπτωσις ἀπὸ Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου. Κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου, μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς σκηνῆς ἀποχώρησιν τοῦ Καντακουζηνοῦ (μετὰ τὸ 1355) μεγίστη σύγχυσις καὶ πολιτικὸν χάος ἐπεκράτησεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν. Τὸ κράτος, τὸ ὁποῖον εἶχε νὰ κυβερνήσῃ ὁ Ἰωάννης Ε', κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος (1355—1391) περιωρίζετο εἰς μίαν μόνον ἐπαρχίαν, τὴν Θράκην, ἡ ὁποία ἦτο καὶ αὐτὴ ἐντελῶς κατεστραμμένη, καὶ εἰς τινας νήσους. Εἰς αὐτὴν τὴν Θράκην καὶ μέρη τινὰ τῆς Μακεδονίας, σποραδικῶς δὲ καὶ εἰς ἄλλας γωνίας τῆς χερσονήσου εἶχον ἐγκατασταθῆ ἀνεξάρτητοι Ἕλληνες ἄρχοντες, εἰς δὲ τὴν Θράκην Βούλγαροι ἄρχοντες. Οἱ Σέρβοι κατεῖχον μέγα μέρος τῆς Μακεδονίας, τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἤπειρον· εἰς τὴν δυτικὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος ἐκυβέρνων οἱ Φράγκοι ἡγεμόνες. Ἐκ τοῦ ἄλλου μέρους ἠγείρετο ὁ ἰσχυρὸς κολοσσὸς τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων. Οὐδὲν ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ κράτη τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου ἐφαίνετο ὅτι εἶχε τὴν ζωτικότητα νὰ ὑπερισχύσῃ καὶ νὰ γίνῃ ἡ ἀντίπαλος δύναμις τῶν Τούρκων. Καὶ αὐτοὶ οἱ Σέρβοι, οἱ ὁποῖοι εἶχον φανῆ ἐπὶ μίαν στιγμήν, ἐπὶ τοῦ Στεφάνου Δουσάν, ὡς μέλλοντες ν' ἀντικαταστήσωσι τὸ ἑλληνικὸν διὰ μεγάλου ἑλληνοσερβικοῦ κράτους, ἤρχιζαν νὰ παρακμάζουν εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ μεγάλου τσάρου αὐτῶν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι οἱ Ἕλληνες κατεῖχον τρία σπουδαιότατα σημεῖα τῆς χερσονήσου, τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὴν Λακωνίαν, καὶ ὅτι ἦσαν τὸ ὑπερέχον πνευματικῶς στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον ἐστήριζε τὰς ἀξιώσεις αὐτοῦ ἐπὶ παλαιοτάτων ἐθνικῶν καὶ ἱστορικῶν δικαίων, ἀλλ' ἦσαν στρατιωτικῶς ἀσθενεῖς καὶ πολιτικῶς ἀσύντακτοι.

Ἐκτὸς πάντων τούτων τῶν κακῶν δὲν ἔπαυσαν αἱ ἔριδες καὶ αἱ δυστυχίαι ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰωάννου Ε'. Ὁ πρεσβύτερος υἱός του Ἀνδρόνικος ἐξηγέρθη ἐναντίον τοῦ πατρός, ἐξεθρόνισεν αὐτόν, μὲ τὴν βοήθειαν τῶν Γενουαίων, καὶ ἐστέφθη αὐτοκράτωρ μὲ τὸ ὄνομα Ἀνδρόνικος Δ' (1376—1379). Ἔπειτα ἀνῆλθε πάλιν εἰς τὸν θρόνον ὁ Ἰωάννης Ε'. Κατὰ τὸ τέλος τῆς βασιλείας του ἔλαβε συμβασιλέα τὸν υἱόν του Μανουήλ, καὶ τότε ἐξηγέρθη πάλιν ἐναντίον του ὁ υἱὸς τοῦ Ἀνδρονίκου Ἰωάννης καὶ κατέλαβε τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἐβασίλευσεν ἐπί τινας μῆνας (τῷ 1390 ὡς Ἰωάννης Ζ'). Τέλος ὁ Ἰωάννης Ε' ἐτερμάτισε τῷ 1391 τὴν μακροτάτην, ἀλλὰ πολὺ δυστυχῆ καὶ ἀνωφελῆ βασιλείαν του, ἀφήσας τὸν θρόνον εἰς τὸν δευτερότοκον υἱόν του Μανουὴλ Β' 1391—1425).

Τὸ ἑλληνικὸν κράτος καὶ ἡ Δύσις. Μόνη ἡ λατινικὴ Εὐρώπη θὰ ἠδύνατο νὰ σώσῃ τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν, κατὰ τὰς τρομερὰς ἐκείνας στιγμάς. Ἀλλὰ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα εὑρίσκετο καὶ αὐτὴ εἰς μεγάλας ταραχάς, αἱ ὁποῖαι προήρχοντο ἐκ τῶν ἀντιζηλιῶν τῶν διαφόρων ἡγεμόνων πρὸς ἀλλήλους καὶ ἐκ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τοῦ πάπα τῆς Ρώμης μὲ τὸν πάπαν τῆς Ἀβινιών. Ἔπειτα σπουδαιότατον κώλυμα ἦτο τὸ μέγα ζήτημα μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς Ἐκκλησίας, καὶ ὁσάκις ὁ πάπας ἐπρόκειτο νὰ ὁμιλήσῃ ἐν ὀνόματι τῆς Εὐρώπης καὶ νὰ ὑποσχεθῇ ἀβεβαίαν συνδρομήν, ἔθετεν ὡς ὅρον ἀπαράβατον τὴν ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τῶν πρωτείων αὐτοῦ.

Θὰ ἦτο πολὺ μακρὰ ἡ καταγραφὴ τῶν πολυαρίθμων σχεδίων διὰ νέας σταυροφορίας, τὰ ὁποῖα συνεζητοῦντο κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα εἰς τὰς αὐλὰς τῶν παπῶν καὶ τῶν βασιλέων ἰδίως τῆς Γαλλίας. Ἔγιναν δὲ πραγματικῶς μερικαὶ σταυροφορίαι, ἀλλὰ χωρὶς σχέδιον, καὶ αἱ περισσότεραι πρὸς ἐπιδίωξιν ὡρισμένων συμφερόντων, ὅπως τῆς Ἐνετίας, τῆς Γενούης, τοῦ Ἀνδηγαυϊκοῦ ἢ τοῦ Ἀραγωνικοῦ οἴκου. Τὸ χειρότερον δὲ ἦτο, ὅτι πολλαὶ ἀπὸ τὰς ἐκστρατείας ἐκείνας ἐστρέφοντο κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, διότι πάντοτε, ὡς πρῶτος ὅρος τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν Ἁγίων τόπων, ἐτίθετο ἡ κατάκτησις τοῦ Βυζαντίου.

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Τοῦρκοι ἐπροχώρησαν ῥαγδαίως. Ὁ διάδοχος τοῦ Οὐρχὰν Μουρὰτ Α', ὁρμώμενος ἀπὸ τὴν Καλλίπολιν, εἰσεχώρησεν εἰς τὴν βυζαντινὴν Θράκην, κατέλαβε φρούρια καὶ τέλος τὴν σπουδαιοτάτην Ἀδριανούπολιν, τὴν ὁποίαν κατέστησε πρωτεύουσαν τοῦ ἐν Εὐρώπῃ κράτους αὐτοῦ. Ἀφοῦ κατέλαβον οἱ Τοῦρκοι καὶ τὴν βόρειον Θράκην, κατῆλθον εἰς τὴν Μακεδονίαν. Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα ταχέως διεσκορπίζοντο ὑπὸ τῶν ἀκαθέκτων ὀθωμανικῶν ταγμάτων, τὸ δὲ φοβερὸν παιδομάζωμα ἐπύκνωνε διαρκῶς τὰς φάλαγγας τῶν μαχητῶν τοῦ Ἰσλὰμ δι' ἑλληνικοῦ αἵματος.

Εἰς τοιαύτην κατάστασιν πραγμάτων ἀνέλαβεν ὁ Ἰωάννης Ε' ταξίδιον εἰς τὴν Δύσιν. Μετέβη εἰς τὴν Ρώμην καὶ ἐν πάσῃ ἐπισημότητι ἔδωκεν εἰς τὸν πάπαν ὅρκον πίστεως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ ἁγίου Πέτρου, κηρύσσων οὕτω τὴν ἕνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν (1369). Ὡς ἀμοιβὴν αὐτοῦ οὐδὲν ἄλλο ἔλαβε παρὰ τοῦ πάπα, παρὰ μόνον συστατικὰς ἐπιστολὰς πρὸς διαφόρους Εὐρωπαίους ἡγεμόνας, τῶν ὁποίων ἐπεσκέφθη τὰς αὐλὰς καὶ παρὰ τῶν ὁποίων ἀπεκόμισε κενὰς ὑποσχέσεις. Τέλος, μετὰ πολλὰς περιπετείας καὶ πλήρη ἀποτυχίαν, ἐπανῆλθεν εἰς τὸ κράτος αὐτοῦ ἄπρακτος, καὶ τότε ἠναγκάσθη νὰ συνομολογήσῃ εἰρήνην πρὸς τὸν σουλτᾶνον Μουρὰτ Α' καὶ νὰ ὑποσχεθῇ εἰς αὐτὸν ἐτήσιον φόρον ὑποτελείας (1370).

Ὁρμητικαὶ πρόοδοι τῶν Ὀθωμανῶν. Ἀπὸ τοὺς χρόνους αὐτοὺς ἡ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἀναμειγνύεται στενότατα μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν Ὀθωμανῶν. Διότι τὸ ἑλληνικὸν κράτος περιωρίζετο κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον σχεδὸν μόνον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς τὴν νότιον Πελοπόννησον. Οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἤδη κάμει μεγάλας προόδους εἰς τὴν Εὐρώπην. Ὁ σουλτᾶνος Μουρὰτ Α' εἶχε κατακτήσει πολλὰς χώρας τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας, εἶχεν εἰσελάσει εἰς τὴν Ἀλβανίαν καὶ εἶχε καταλάβει τὴν περίφημον Κρόϊαν, μετ' ὀλίγον δὲ χρονικὸν διάστημα καὶ τὴν παρὰ τὰ ὅρια τῆς Βουλγαρίας ἑλληνικὴν πόλιν Σαρδικὴν ἢ Σόφιαν. Κατόπιν, ἕνεκα συνασπισμοῦ Τούρκων ἡγεμόνων ἐν Ἀσίᾳ ἐναντίον του, ἠναγκάσθη νὰ διαβῇ εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὅπου κατέκτησε καὶ ἄλλας χώρας εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Ἔκτοτε οἱ Ὀθωμανοὶ σουλτᾶνοι ἠναγκασμένοι νὰ μάχωνται διαρκῶς εἰς τὴν Εὐρώπην κατὰ τῶν Χριστιανῶν καὶ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν κατὰ τῶν Τούρκων ὁμοφύλων, ἐπέτων διηνεκῶς ἀπὸ τὴν μίαν ἤπειρον εἰς τὴν ἄλλην καὶ τὸ ὀθωμανικὸν κράτος ἦτο ἐπὶ ἕνα αἰῶνα ἀχανὲς στρατόπεδον. Τέλος ὁ Μουρὰτ ἐκυρίευσε (1376) καὶ τὴν Θεσσαλονίκην, μετὰ δύο δὲ ἔτη προσήρτησεν εἰς τὸ κράτος του ὁλόκληρον τὴν Βουλγαρίαν. Ἡ τοιαύτη πρόοδος τῶν Ὀθωμανῶν πρὸς τὸν Δούναβιν ἐνέβαλε τρόμον εἰς τοὺς παροικοῦντας χριστιανικοὺς λαούς, Σέρβους, Βουλγάρους, Πολωνούς, Οὕγγρους κλπ. Ὁ συνηνωμένος στρατὸς αὐτῶν ἡττήθη ὁλοσχερῶς εἰς τὴν περίφημον μάχην τοῦ Κοσσυφοπεδίου (1389), ἡ ὁποία ἐπέφερε τὴν ὑποδούλωσιν τῆς Σερβίας καὶ τῶν ἄλλων νοτιοσλαυϊκῶν λαῶν.

Ὁ διάδοχος τοῦ Μουράτ, Βαγιαζὶτ Α', ὁ ἐπικαλούμενος Κεραυνός, κατέκτησεν ὁλόκληρον τὸ βόρειον μέρος τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου, ἐπετέθη ἐναντίον τῆς Βλαχίας καὶ εἰσήλασεν εἰς τὴν Οὐγγαρίαν. Ἡ κραυγὴ τρόμου, τὴν ὁποίαν ἀνέπεμψε πρὸς τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς ἡ Οὐγγαρία, συνεκίνησε τὴν Εὐρώπην, ἡ ὁποία ἐφοβήθη, ὅτι θὰ ἦτο ἰδικός της ὄλεθρος ἡ καταστροφὴ τῶν ἐν Ἀνατολῇ Χριστιανῶν. Ἰσχυρὸς σταυροφορικὸς στρατὸς συνεκροτήθη, εἰς τὸν ὁποῖον ἔλαβον μέρος ἰδίως Γάλλοι καὶ Γερμανοὶ εὐγενεῖς, Φλαμανδοί, Ἄγγλοι, Πολωνοὶ καὶ ἄλλοι. Εἰς τὴν Νικόπολιν τῆς Βουλγαρίας, παρὰ τὸν Δούναβιν, συνεκροτήθη φοβερὰ μάχη (1396) κατὰ τὴν ὁποίαν συνετρίβη ὁ σταυροφορικὸς στρατός, συνιστάμενος ἐξ 100 χιλιάδων ἀνδρῶν, ὑπὸ ἰσαρίθμων σχεδὸν τουρκικῶν δυνάμεων. Ἡ χριστιανικὴ Εὐρώπη ἐπένθησε καὶ ἐτρόμαξε διὰ τὴν καταστροφήν, ὁ δὲ Βαγιαζὶτ ἀνήγγειλε μεγαλαυχῶν τὴν νίκην εἰς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ εἰς ὅλον τὸν μωαμεθανικὸν κόσμον. Κατόπιν ἐστράφη πάλιν ἀμέσως ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ συγχρόνως ἔστειλε στρατὸν νὰ καταστρέψῃ τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Οἱ καλύτεροι στρατηγοὶ αὐτοῦ, ἀφοῦ ἠρήμωσαν τὴν Θεσσαλίαν, εἰσήλασαν εἰς τὴν Πελοπόννησον, τὴν ὁποίαν καθυπέβαλον εἰς φοβερὰν δῄωσιν καὶ καταστροφήν.

Ὁ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος (1391—1425). Ὁ Μανουὴλ Β' ὑπῆρξεν ὁ μᾶλλον πεπαιδευμένος καὶ ὑψηλόφρων βασιλεὺς ἐκ τῶν Παλαιολόγων. Διὰ τοῦτο ᾐσθάνθη βαθύτερον τὸ ὄνειδος τῶν δυστυχῶν ἐκείνων χρόνων. Διὰ νὰ σώσῃ τὸν πατέρα καὶ τὸ κράτος του, ἠναγκάσθη νὰ παραδώσῃ ἑαυτὸν εἰς τὸν σουλτᾶνον καὶ ἐκρατεῖτο ὅμηρος ἐν Προύσῃ. Μόλις ἔμαθε τὸν θάνατον τοῦ πατρός του (1391), κατώρθωσε νὰ διαφύγῃ ἀπὸ τὴν αὐλὴν τοῦ σουλτάνου καὶ νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἐστέφθη αὐτοκράτωρ. Ὁ σουλτᾶνος, ὀργισθεὶς διὰ τοῦτο, ἀπέκλεισεν ἐπὶ ἔτη τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ στρατοῦ ἐπιτηρητικοῦ.

Ὁ Μανουὴλ Β' ἐνόησεν, ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ σωθῇ ἡ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ ἄνευ τῆς βοηθείας τῆς Δύσεως. Ἐζήτησε τὴν βοήθειαν τοῦ μεγάλου δουκὸς τῆς Ρωσίας, τοῦ πάπα, τῆς Ἐνετίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Ἀγγλίας, ἴσως καὶ τῆς Ἀραγωνίας. Δὲν ἔλαβε παρὰ μόνον ὀλίγην χρηματικὴν βοήθειαν, καὶ μόνον ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Κάρολος ΣΤ' ἐκράτησεν ἐν μέρει τὴν ὑπόσχεσίν του καὶ ἔστειλεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μικρὸν στόλον μὲ γενναῖον στρατὸν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Γάλλου εὐπατρίδου Βουσικώ. Ἡ ἐκστρατεία αὕτη τῶν Γάλλων ὠφέλησεν ἐπί τινα χρόνον τὴν Κωνσταντινούπολιν, διότι διεσκόρπισε τὰς περὶ αὐτὴν τουρκικὰς δυνάμεις, ἀλλ' αἱ μικραὶ αὗται ἐπιτυχίαι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ σώσουν τὴν χριστιανικὴν πρωτεύουσαν. Ὁ Βουσικὼ ἔπεισε τὸν Μανουὴλ ν' ἀναχωρήσουν εἰς τὴν Εὐρώπην, διὰ νὰ πείσουν αὐτὴν νὰ λάβῃ σπουδαιότερα μέτρα ἀνάλογα μὲ τὴν ἀπελπιστικὴν κατάστασιν. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἔτους 1399 ὁ Μανουήλ, ἀφοῦ ἄφησε βασιλέα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸν ἀνεψιόν του Ἰωάννην Ζ', ἀνεχώρησεν εἰς τὴν Ἐνετίαν, τὸ Μιλᾶνον, τὴν Γερμανίαν, τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν Ἀγγλίαν. Εἰς ὅλας τὰς αὐλὰς τῶν Χριστιανῶν ἡγεμόνων, ἰδίως εἰς τοὺς Παρισίους καὶ εἰς τὸ Λονδῖνον, ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ ἔγινε δεκτὸς μὲ πολὺ σεβασμὸν καὶ μὲ μεγάλας τιμάς, ἀλλ' οὐδεμίαν ἔλαβε πραγματικὴν βοήθειαν. Μετὰ τέσσαρα ἔτη μεγάλα γεγονότα καὶ μεταβολαὶ τῶν πραγμάτων εἰς τὴν Ἀνατολὴν τὸν ἀνεκάλεσαν ταχέως εἰς τὸ κράτος αὐτοῦ. Τὰ γεγονότα ταῦτα προεκλήθησαν ἀπὸ τὴν κεραυνοβόλον προέλασιν εἰς τὴν δυτικὴν Ἀσίαν φοβερῶν μογγολικῶν στρατιῶν ὑπὸ τὸν μέγαν κατακτητὴν Ταμερλᾶνον. Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1402 συνεκροτήθη μεταξὺ τῶν δύο μαστίγων τοῦ Θεοῦ, τοῦ Ταμερλάνου καὶ τοῦ Βαγιαζίτ, ἡ περίφημος μάχη τῆς Ἀγκύρας, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Μογγόλος κατακτητὴς συνέτριψε τὰς ὀθωμανικὰς δυνάμεις καὶ συνέλαβεν αἰχμάλωτον τὸν Βαγιαζίτ. Ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τὸ βυζαντινὸν κράτος εἶχε περιορισθῆ σχεδὸν μόνον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐφαίνετο δὲ ἐπικειμένη ἡ ὁριστικὴ πτῶσις αὐτοῦ, διότι ἡ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ ἀπὸ τὸν Ἀδρίαν ἕως τὸν Εὐφράτην εἶχε περιέλθει εἰς τὸ κράτος τοῦ Βαγιαζίτ. Ἡ σωτηρία δὲν ἦλθεν ἀπὸ τὴν Δύσιν, ἀλλ' ἀπὸ τὴν Ἀνατολήν. Ἡ δεινὴ θύελλα, ἡ ὁποία ἐνέσκηψεν ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν ἀπὸ τὸ ἀχανὲς ταταρομογγολικὸν κράτος τῆς Ἀσίας, ἔδωκε καιρὸν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ν' ἀναπνεύσῃ καὶ νὰ παρατείνῃ ἀκόμη τὸν θλιβερὸν αὐτῆς βίον ἐπὶ ἥμισυν αἰῶνα.

Ὁ Μανουὴλ ἐπιστρέψας ἐκ τῆς Εὐρώπης, ἐξηκολούθησε ν' ἀποτείνῃ ἐκκλήσεις εἰς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως πρὸς σωτηρίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὅλαι αἱ ἀγωνιώδεις προσπάθειαι τοῦ αὐτοκράτορος ὑπῆρξαν μάταιαι. Ἐνόησεν ὅτι ὤφειλε νὰ ἐλπίζῃ εἰς μόνον τὰς ἰδίας δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ τότε ἀφιερώθη μὲ μεγάλην στοργὴν εἰς τὴν προσπάθειαν πρὸς ἀναζωογόνησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Πελοπόννησον. Ἡ προσπάθεια αὕτη τῶν Παλαιολόγων εἶναι ἓν ἀπὸ τὰ μᾶλλον εὐφρόσυνα γεγονότα διὰ τὸν ἱστορικόν, ὁ ὁποῖος ἐπισκοπεῖ τὰς καταστροφὰς καὶ τὰς δυστυχίας τοῦ ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνος.

Τὸ δεσποτᾶτον τῆς Πελοποννήσου. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἰδίως ἑκατὸν ἔτη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει διοίκησις ἔδειξε μέγα ἐνδιαφέρον διὰ τὴν Πελοπόννησον, διότι ἐνόμισεν ὅτι ἡ Πελοπόννησος, μία ἐκ τῶν ἐνδόξων παλαιῶν κοιτίδων τῆς ἑλληνικῆς γῆς, κατοικουμένη ἀκόμη ἀπὸ γνησίους Ἕλληνας, θὰ ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς βάσις ἐπιχειρήσεων πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν Ὀθωμανῶν. Καθ' ὃν χρόνον ἡ βόρειος Ἑλλὰς εἶχε γίνει λεία τῶν Τούρκων, ἐπέκειτο δὲ ἡ καταστροφὴ καὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος, ἤρχισε νὰ δημιουργῆται εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐθνικὴ ἑλληνικὴ συνείδησις καὶ ἑστία ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ. Ἡ ἑστία αὕτη εἶχε κέντρον τὴν κατὰ τὸ 1300 κτισθεῖσαν εἰς τὰς ὑπωρείας τοῦ Ταϋγέτου, παρὰ τὴν Σπάρτην, νέαν πόλιν, τὸν Μυστρᾶν. Ὁ ἀναγεννώμενος ἑλληνικὸς πατριωτισμὸς ἐθερμαίνετο μὲ τὸ μεγαλεπήβολον, ἀλλ' ἀκατόρθωτον ἕνεκα τῶν περιστάσεων, ὄνειρον ν' ἀντισταθῇ εἰς τὴν δύναμιν τῶν Τούρκων καὶ ν' ἀναζωογονήσῃ τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν.

Μετὰ τὴν Δ' σταυροφορίαν ἡ Πελοπόννησος εἶχε περιέλθει εἰς τὴν φραγκικὴν κυριαρχίαν. Ὁ πρίγκιψ τῆς Πελοποννήσου Γουλιέλμος Βιλλαρδουΐ-

Digitized by Google

νος, συλληφθεὶς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος αἰχμάλωτος εἰς τὴν ἐν Πελαγονίᾳ μάχην (1259), εἶχεν ἀναγκασθῆ νὰ παραχωρήσῃ ὡς λύτρα εἰς τὸν νικητήν του Μιχαὴλ Παλαιολόγον τὰ κάστρα τῆς Μονεμβασίας, τῆς Μάνης, τοῦ Μυστρᾶ καὶ τοῦ Γερακίου. Ἔκτοτε οἱ Ἕλληνες ἐστερεώθησαν εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ ἔχοντες ὁρμητήριον τὴν Λακωνίαν, κατώρθωσαν νὰ ἐπεκτείνουν τὰς κτήσεις αὐτῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον εἰς βάρος τῶν Φράγκων καὶ ἐπὶ τέλους ἀπηλευθέρωσαν αὐτήν. Τοιουτοτρόπως τὸ βυζαντινὸν θέμα, δηλαδὴ ἡ βυζαντινὴ ἐπαρχία, ἡ ὁποία ἱδρύθη εἰς τὴν Λακωνίαν κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἀπέκτησε μεγάλην σπουδαιότητα, καὶ ἡ πρωτεύουσα αὐτῆς, ὁ Μυστρᾶς πλησίον τῆς ἀρχαίας Σπάρτης καὶ τῆς μεσαιωνικῆς Λακεδαιμονίας, ἔγινε κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος τὸ πολιτικὸν καὶ πνευματικὸν κέντρον τοῦ ἀναγεννωμένου Ἑλληνισμοῦ. Κατ' ἀρχὰς τὸ θέμα τοῦ Μορέως ἐκυβερνᾶτο (μετὰ τὴν ἀνάκτησιν, 1261) ἀπὸ ἕνα στρατηγὸν στελλόμενον ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως. Ἀργότερα ὁ αὐτοκράτωρ Καντακουζηνός, διὰ νὰ δώσῃ μεγαλυτέραν σημασίαν εἰς τὴν βυζαντινὴν Πελοπόννησον, ἀπέστειλεν εἰς αὐτὴν τὸν υἱόν του Μανουὴλ Καντακουζηνὸν μὲ τὸν τίτλον τοῦ δεσπότου. Οὕτως ἐδημιουργήθη τὸ δεσποτᾶτον τοῦ Μυστρᾶ ἢ τῆς Πελοποννήσου. Τὸν πρῶτον δεσπότην Μανουὴλ Καντακουζηνὸν διεδέχθη ὁ δεσπότης Θεόδωρος Α', υἱὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Ε' τοῦ Παλαιολόγου. Ὁ Θεόδωρος Α' ἐνίκησε τοὺς Φράγκους καὶ ἐξέτεινε τὰς κτήσεις τοῦ δεσποτάτου. Ἐπὶ τῆς δεσποτείας αὐτοῦ (1383—1407), τὰ δύο τρίτα τοῦ Μορέως περιῆλθον εἰς τὴν βυζαντινὴν κατοχήν. Ἠναγκάσθη ὅμως νὰ παραστῇ ἀνίσχυρος θεατὴς τῆς πρώτης τουρκικῆς ἐπιδρομῆς καὶ καταστροφῆς τοῦ Μορέως τῷ 1397 ἐπὶ Βαγιαζὶτ τοῦ Α'.

Ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Β' ὁ Παλαιολόγος ἔστρεψε μετὰ μεγάλης στοργῆς τὴν προσοχήν του εἰς τὸ νέον ἑλληνικὸν κράτος τῆς Πελοποννήσου. Ἦλθεν ὁ ἴδιος τῷ 1415 ἐπὶ τῆς δεσποτείας τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Θεοδώρου Β' καὶ ἠσχολήθη σοβαρῶς εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ δεσποτάτου. Κατὰ πρῶτον ἀνήγειρε τὸ παλαιὸν τεῖχος τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου, τὸ λεγόμενον, ἕνεκα τῆς ἐκτάσεώς του, Ἑξαμίλιον, διὰ νὰ ἐμποδίσῃ νέαν ἐπιδρομὴν τῶν Τούρκων. Ἔπειτα συνεκάλεσεν εἰς τὸν Μυστρᾶν τοὺς ἐγχωρίους ἀρχηγούς, τοὺς τοπάρχας, καὶ ἐξεφώνησεν εἰς αὐτοὺς ἀξιοσημείωτον λόγον πρὸς κατάπαυσιν τῶν ἐρίδων καὶ ἕνωσιν αὐτῶν. Τέλος ἠνάγκασε τοὺς ξένους δυνάστας τοῦ Μορέως, Γάλλους, Ἰταλούς, Καταλανούς, Ἀραγωνίους, Ναβαρραίους, νὰ δηλώσουν εἰς αὐτὸν ὑποτέλειαν.

Ἡ ἀφύπνισις τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως εἰς τὸν ἑλληνικὸν Μορέαν ἐκδηλοῦται διὰ ζωηροτάτης πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀναγεννήσεως, ἡ ὁποία ἔχει ἑστίαν τὴν αὐλὴν τῶν δεσποτῶν. Ὁ περίφημος Βυζαντινὸς φιλόσοφος καὶ ἀνθρωπιστὴς Γεώργιος Γεμιστὸς ἢ Πλήθων ἀπηύθυνε δύο ὑπομνήματα, ἓν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β' καὶ ἄλλο εἰς τὸν δεσπότην Θεόδωρον Β' περὶ ἀναδιοργανώσεως τῆς Πελοποννήσου. Εἰς τὰ ὑπομνήματα ταῦτα μὲ θαυμαστὴν διὰ τοὺς καιροὺς ἐκείνους τόλμην ὑποστηρίζει τὴν ἀνάγκην μεταρρυθμίσεων κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξυψώνουν αὐτὸν εἰς τὴν περιωπὴν ἑνὸς ἀπὸ τοὺς μεγάλους πρωτοπόρους μεταρρυθμιστὰς τῆς κοινωνίας. Κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς ὁριστικῆς καταστροφῆς ὁ Γεμιστὸς ἐξέθετε πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων προωρισμένων ν' ἀναγεννήσουν τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Γεμιστὸς διεβεβαίωνε τὸν Μανουὴλ Β', ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι ἀνήκουν εἰς τὴν παλαιὰν φυλὴν τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἀποδεικνύουν καὶ αἱ συνήθειαι αὐτῶν. Ἀργότερα ἄλλος ἐπιφανὴς Βυζαντινὸς λόγιος καὶ ἀνθρωπιστὴς ὁ Βησσαρίων, ὁ μετέπειτα περίφημος καρδινάλιος, ἀπευθυνόμενος εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Δραγάτσην, ὁ ὁποῖος ἦτο δεσπότης τοῦ Μυστρᾶ, λέγει εἰς αὐτόν, ὅτι, τιθέμενος ἐπὶ κεφαλῆς τῶν Πελοποννησίων, θὰ ἐκτελέσῃ λαμπροτάτας πράξεις, καί, ἀφοῦ ἀπελευθερώσῃ τὴν Εὐρώπην, θὰ διέλθῃ εἰς τὴν Ἀσίαν, διὰ νὰ ἀνακτήσῃ τὴν κληρονομίαν τῶν πατέρων του.

Ὁ Ἰωάννης Η' Παλαιολόγος. Μετὰ τὴν ἐν Ἀγκύρᾳ καταστροφὴν τῶν Τούρκων ἐπηκολούθησαν εἴκοσι περίπου ἔτη ἡσυχίας διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ Μανουὴλ Β' ἀνέκτησε μάλιστα ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὴν Θεσσαλονίκην (1403) καὶ ἔπαυσε τὴν πληρωμὴν φόρου εἰς τὴν Πύλην. Ὁ ἐπικρατήσας ἐκ τῶν υἱῶν τοῦ Βαγιαζὶτ Μωάμεθ Α' διῆγεν εἰρηνικῶς μετὰ τῶν Βυζαντινῶν. Ἀλλ' ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Μωάμεθ Α', ἐπὶ τοῦ Μουρὰτ Β', τὰ πράγματα ἤλλαξαν. Ὁ υἱὸς τοῦ Μανουὴλ Ἰωάννης, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀφήσει ὁ πατήρ του κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη νὰ διοικῇ τὸ κράτος, δὲν εἶχεν οὔτε τὴν πεῖραν, οὔτε τὴν εὐγένειαν τοῦ πατρός του, καὶ ὑπεστήριξεν ἕνα ἐκ τῶν ἀντιζήλων τοῦ Μουράτ, διὰ νὰ καταλάβῃ τὸν τουρκικὸν θρόνον. Ἡ προσπάθεια δὲν ἐπέτυχεν, ὁ Μουρὰτ ἐξωργίσθη καὶ ἐπολιόρκησε τὴν Κωνσταντινούπολιν τῷ 1422. Ἰσχυρὸς μωαμεθανικὸς στρατὸς 80 000 πολεμιστῶν, μὲ πολυαρίθμους πολιορκητικὰς μηχανὰς καὶ μὲ πυροβολικόν, τοῦ ὁποίου πρώτην φορὰν ἔκαμον χρῆσιν οἱ Μωαμεθανοὶ ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπολιόρκησε τὴν πόλιν, ἀλλ' ἡ ἀνδρεία ἄμυνα τῶν κατοίκων ἀπέκρουσε τοὺς ἐπιδρομεῖς. Οἱ Τοῦρκοι δὲν ἦσαν ἀκόμη ἱκανοί, διὰ νὰ κυριεύσουν τὴν μεγάλην πόλιν. Οἱ τουρκικοὶ στρατοί, μετὰ τὴν ἀποχώρησιν ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀφοῦ ἔκαμαν ματαίαν προσπάθειαν πρὸς κατάληψιν τῆς Θεσσαλονίκης, διηυθύνθησαν πρὸς νότον. Ὁ ἀρχηγὸς αὐτῶν Τυραχὰν διέβη τὸν Ἰσθμόν, κατέστρεψε τὸ ἀνοικοδομηθὲν ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ Β' Ἑξαμίλιον τῷ 1423, εἰσήλασεν εἰς τὸν Μορέαν καὶ ἠρήμωσεν αὐτόν.

Ὁ διαδεχθεὶς τὸν Μανουὴλ υἱὸς αὐτοῦ Ἰωάννης Η' Παλαιολόγος (1425—1448) δὲν εἶχε νὰ βασιλεύσῃ παρὰ μόνον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὰ περίχωρα αὐτῆς. Τὸ κράτος περιελάμβανεν, ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὴν Σηλυβρίαν ἐπὶ τῆς Προποντίδος, τὴν Ἀγχίαλον, τὴν Μεσημβρίαν ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου, τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ τὴν Θεσσαλονίκην, συνεχεῖς δὲ κτήσεις εἶχε μόνον εἰς τὴν Πελοπόννησον. Τὰ οἰκτρὰ ταῦτα λείψανα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους διεμοιράσθη ὁ Ἰωάννης Η' μὲ τοὺς ἀδελφούς του. Ὁ Θεόδωρος καὶ ὁ Θωμᾶς ἔλαβον τὸν Μυστρᾶν, ὁ δὲ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ὁ μετέπειτα τελευταῖος Χριστιανὸς αὐτοκράτωρ, τὴν Ἀγχίαλον καὶ τὴν Μεσημβρίαν.

Ἤδη ἦλθεν ἡ ὥρα ἡ μοιραία τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Μουρὰτ Β' ἐπῆλθεν ἐναντίον τῆς πόλεως τῷ 1430 καὶ ἐν μέσῳ σφαγῶν καὶ καταστροφῶν προσήρτησεν αὐτὴν εἰς τὸ ὀθωμανικὸν κράτος. Ἡ ἅλωσις τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐπροξένησε θλιβερωτάτην ἐντύπωσιν εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ ἡ καταστροφὴ αὐτῆς περιεγράφη εἰς χρονογραφίας καὶ ἐθρηνήθη εἰς δημοτικὰ ᾄσματα. Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐδήλωσαν ὑποταγὴν εἰς τὸν σουλτᾶνον καὶ διετήρησαν τὰ προνόμια αὐτῶν. Ἡ ἅλωσις τῆς δευτέρας πρωτευούσης τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐπροξένησε φόβον καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ εἰς τὴν Δύσιν, διότι πάντες ᾐσθάνοντο πλέον ὅτι ἐπέκειτο ὁμοία φοβερὰ τύχη καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Μόνον εἰς τὴν Πελοπόννησον ἦγον ἐπιτυχίας οἱ Ἕλληνες, ἦσαν δ' αὗται αὔξησις τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μυστρᾶ. Ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰωάννου Η' οἱ τολμηροὶ ἀδελφοὶ Παλαιολόγοι Θωμᾶς καὶ Κωνσταντῖνος, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ μεταξὺ εἶχε λάβει κτήσεις εἰς τὴν Πελοπόννησον, κατέστρεψαν καὶ τὰ τελευταῖα λείψανα τῆς φραγκοκρατίας εἰς τὴν χερσόνησον, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1428—1430, καὶ συνήνωσαν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν αὐτῶν ὁλόκληρον τὴν Πελοπόννησον, ἐκτὸς τῶν παραλίων θέσεων, τὰς ὁποίας ἐκράτουν οἱ Ἐνετοὶ εἰς τὰ νότια. Ἔκτοτε ἡ Πελοπόννησος ἕως τὴν κατάκτησιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων παρέμεινεν εἰς τὸν οἶκον τῶν Παλαιολόγων.

Ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδος. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καρόλου Τόκκου τῷ 1431, τοῦ ἡγεμόνος τῆς Κεφαλληνίας, τῆς Ζακύνθου καὶ τῶν Ιωαννίνων, ὁ Μουρὰτ Β' εὗρεν εὐκαιρίαν νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὴν Ἤπειρον καὶ νὰ κυριεύσῃ τὴν Ἄρταν καὶ τὰ Ἰωάννινα. Ἔπειτα κατέλαβε τὴν Ἀλβανίαν καὶ τέλος ἐστράφη κατὰ τῆς Οὐγγαρίας. Οἱ Οὔγγροι, οἱ Χριστιανοὶ οὗτοι Τοῦρκοι τῆς Εὐρώπης, γίνονται ἤδη οἱ πρόμαχοι τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐναντίον τῶν Μωαμεθανῶν Τούρκων. Καθ' ὃν χρόνον ὁ Μουρὰτ Β' εἶναι ἀπησχολημένος μὲ τοὺς πολέμους ἐναντίον τῆς Οὐγγαρίας, ὁ Ἕλλην αὐτοκράτωρ παρασκευάζει τὴν ἄμυναν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀνακαινίζει τὰ ἄλλοτε ἀκατάβλητα τείχη τοῦ Θεοδοσίου Β'. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀρκεῖ διὰ τὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν. Ὅπως καὶ οἱ προκάτοχοι αὐτοῦ, οὕτω καὶ ὁ Ἰωάννης Η' βλέπει ὅτι ἡ μόνη δυνατὴ βοήθεια θὰ ἦτο ἡ βοήθεια ἐκ μέρους τῆς Δύσεως, τὴν ὁποίαν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ μόνον διὰ τῆς μεσολαβήσεως τοῦ πάπα. Μὲ μέγαν ζῆλον ἐπροσπάθει κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ὁ πάπας Εὐγένιος Δ' νὰ συνεχίσῃ τὰς παλαιὰς ἀποπείρας πρὸς ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὸ διηνεκὲς τοῦτο ὄνειρον τῆς παπωσύνης. Ὁ αὐτοκράτωρ, συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ, τοῦ κατόπιν καρδιναλίου Βησσαρίωνος καὶ πολλῶν ἄλλων ἐπιφανῶν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, μετέβη τῷ 1437 εἰς τὴν Ἰταλίαν, διὰ νὰ παραστῇ εἰς σύνοδον πρὸς ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν. Μετὰ πολλὰς καὶ ἐπιπόνους συζητήσεις μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Λατίνων κληρικῶν ὑπεγράφη τέλος ἐν μεγάλῃ ἐπισημότητι τὴν 6ην Ἰουλίου 1439 ὁ «Ὅρος τῆς Ἑνώσεως» εἰς τὴν μητροπολιτικὴν Ἐκκλησίαν τῆς Φλωρεντίας. Ἀλλ' εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ λαὸς καὶ οἱ μοναχοὶ ἐξηγέρθησαν ἐναντίον τῆς ἑνώσεως, καὶ ἡ κατὰ τύπους ἁπλῶς τελεσθεῖσα ἕνωσις, ἀντὶ νὰ ἐπιφέρῃ τὴν ἕνωσιν τῆς ὅλης Ἐκκλησίας, ἐκινδύνευσε νὰ ἐπιφέρῃ σχίσμα καὶ εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία διηρέθη εἰς ἑνωτικοὺς καὶ ἀνθενωτικούς. Τοιουτοτρόπως δογματικαὶ ἔριδες καὶ ταραχαὶ ἐπίκραναν περισσότερον τὴν ἀγωνιῶσαν ψυχὴν τῶν τελευταίων Παλαιολόγων καὶ τὰς τελευταίας ἐπιθανατίους ἡμέρας τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ πάπας Εὐγένιος Δ' προσεπάθησε νὰ βοηθήσῃ τὸν κινδυνεύοντα Χριστιανισμὸν τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλ' ἡ προσπάθεια αὕτη οὐδεμίαν πραγματικὴν βοήθειαν ἔδωκεν εἰς τὸ Βυζάντιον.

Οἱ τελευταῖοι πρόμαχοι τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς. Τρεῖς ἥρωες διαλάμπουν κατὰ τὰς δυσκόλους ἐκείνας στιγμὰς ὡς ὑπέρμαχοι τῆς χριστιανωσύνης εἰς τὴν Ἀνατολήν: ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ἀδελφὸς τοῦ Ἰωάννου Η', δεσπότης τοῦ Μορέως καὶ μέλλων τελευταῖος αὐτοκράτωρ, ὁ Οὔγγρος ἡγεμὼν Ἰωάννης Οὐνυάδης, βοϊβόδας τῆς Τρανσυλβανίας, καὶ ὁ Ἑλληνοαλβανὸς ἀρχηγὸς Γεώργιος Καστριώτης ἢ Σκενδέρβεης (Ἀλέξανδρος βέης). Τοὺς ἡρωϊκοὺς ἀγῶνας ἀνοίγει ὁ ἥρως Ἰωάννης Οὐνυάδης, ὁ ὁποῖος καταστρέφει τῷ 1442 δύο ὀθωμανικοὺς στρατούς. Τὸ ἑπόμενον ἔτος ὁ Οὐνυάδης προχωρεῖ ἀπὸ τὴν Πέστην ἕως τὸν Αἶμον, ἐξακολουθῶν τὰς λαμπρὰς νίκας ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἀλλ' ὁ σταυροφορικὸς στρατός, ὁ σχηματισθεὶς διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ πάπα καὶ ἀποτελούμενος ἰδίως ἀπὸ Οὔγγρους, Πολωνοὺς καὶ Ρουμάνους, ὑπέστη φοβερὰν καταστροφὴν παρὰ τὴν Βάρναν τῷ 1444. Μετὰ τὴν νίκην ὁ σουλτᾶνος δὲν ἐπῆλθεν ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διότι ἀπησχόλησαν αὐτὸν ἐκστρατεῖαι ἐναντίον τοῦ ἥρωος Σκενδέρβεη. Τρεῖς μεγάλοι στρατοὶ τοῦ σουλτάνου κατεστράφησαν ὑπ' αὐτοῦ, καὶ παρ' ὀλίγον τότε νὰ καταβαραθρωθῇ ἡ δύναμις τῶν Τούρκων εἰς τὰς φάραγγας τῆς Ἀλβανίας.

Ὁ τρίτος ἥρως, ὁ Ἕλλην δεσπότης τοῦ Μορέως, ἐβάδισε μὲ τὸν στρατόν του διὰ τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου πρὸς τὴν κεντρικὴν Ἑλλάδα, τὴν ὁποίαν κατέκτων οἱ Τοῦρκοι. Ἀφοῦ κατέλαβε τὸ δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν, ἐξηκολούθησε νὰ προχωρῇ νικηφόρως, ἐλπίζων ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ συνενωθῇ μὲ τὸν Σκενδέρβεην. Τότε ὁ Μουρὰτ Β' αὐτοπροσώπως ἐξεστράτευσεν ἐναντίον τῆς Πελοποννήσου μὲ στρατὸν 60.000 ἀνδρῶν. Παρὰ τὴν δραστηρίαν ἀντίστασιν τοῦ Κωνσταντίνου ὅλαι αἱ πόλεις τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἔπεσαν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων. Οἱ δύο δεσπόται τῆς Πελοποννήσου Θωμᾶς καὶ Κωνσταντῖνος ὑπερησπίσθησαν ἀνδρείως τὸ Ἑξαμίλιον, ἀλλ' ὁ Μουρὰτ ἐξεβίασεν αὐτὸ καὶ τότε τὰ βαρβαρικὰ στίφη ἐπλημμύρισαν πάλιν τὴν Πελοπόννησον. Ὁ σουλτᾶνος ἐπέβαλεν φόρον εἰς τοὺς Παλαιολόγους (1447).

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου Η' (1448) οἱ ἐπιφανεῖς τοῦ κράτους, μὲ τὴν συγκατάθεσιν τοῦ σουλτάνου, ἐξέλεξαν αὐτοκράτορα τὸν νεώτερον ἀδελφὸν αὐτοῦ, καὶ τὴν 6ην Ἰανουαρίου 1449 ἐστέφθη αὐτοκράτωρ εἰς τὸν Μυστρᾶν ὁ ἕως τότε δεσπότης Κωνσταντῖνος. Αἱ ἑλληνικαὶ κτήσεις τῆς Πελοποννήσου ἐδόθησαν εἰς τοὺς ἀδελφοὺς τοῦ Κωνσταντίνου Θωμᾶν καὶ Δημήτριον. Δύο ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου Η' ἀπέθανε καὶ ὁ σουλτᾶνος.

Ἡ πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὰ ἐδάφη, τὰ ὁποῖα ἀνεγνώριζον τὴν ἐξουσίαν τοῦ τελευταίου Ἕλληνος αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου ΙΑ', ἔχουν ἤδη περιορισθῇ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἰς τινας ἀμέσους κτήσεις εἰς τὴν Θράκην καὶ εἰς τὸ μέγιστον μέρος τῆς Πελοποννήσου, ὅπου ἐκυβέρνων οἱ ἀδελφοὶ τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ ἰσχυρὸς ἐχθρὸς τοῦ αὐτοκράτορος ἦτο ὁ σουλτᾶνος Μωάμεθ Β'. Εἶχεν ἡλικίαν 21 ἐτῶν, ἦτο πεπαιδευμένος, εἶχε πολιτικὴν σύνεσιν, ἀλλὰ συνήνωνεν εἰς τὴν παράδοξον φύσιν του τρομακτικὴν σκληρότητα, δίψαν αἵματος καὶ μεγάλα ἐλαττώματα. Ἡ ἐπιθυμία νὰ κατακτήσῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν κατεῖχε τὸν σουλτᾶνον Μωάμεθ Β' ἡμέραν καὶ νύκτα. Ὁπουδήποτε καὶ ἂν εὑρίσκετο ἡ μόνη του σκέψις ἐστρέφετο εἰς τὰ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἠδύνατο νὰ κατακτήσῃ τὴν περιμάχητον πόλιν. Διήρχετο νύκτας ἀγρυπνίας, κατὰ τὰς ὁποίας ἐσχεδίαζεν ἐπὶ χάρτου τὸ σχέδιον τῆς πόλεως καὶ τὰς ὀχυρώσεις αὐτῆς καὶ ἐσημείωνε τὰ μέρη, τῶν ὁποίων ἡ προσβολὴ θὰ ἦτο εὐκολωτέρα. Ὁ ἀντίπαλος αὐτοῦ, πρόμαχος τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος, εἶχεν εὐγένειαν χαρακτῆρος, δραστηριότητα, τόλμην καὶ φλογερὸν πατριωτισμόν, ψυχὴν εὐσεβῆ καὶ ὑψηλήν.

Ὁ Κωνσταντῖνος εἰργάσθη δραστηρίως, διὰ ν' ἀντιτάξῃ ἐθνικὴν καὶ ἀξιοπρεπῆ ἀντίστασιν εἰς τὸν ἄνισον ἀγῶνα, ὁ ὁποῖος ἐπέκειτο. Ἐπεσκεύασε τὰ τείχη καὶ τὰ ὀχυρώματα, συνεκέντρωσεν εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἐπαρκῆ σῖτον, ἐνίσχυσεν ἐκ τῶν ἐνόντων τὸν μικρὸν αὐτοῦ στόλον καὶ δὲν ἔπαυσε νὰ καλῇ εἰς βοήθειαν τοὺς Εὐρωπαίους ἡγεμόνας καὶ τὸν πάπαν. Ἀντὶ πάσης ἄλλης στρατιωτικῆς βοηθείας ἐκ τῆς Δύσεως ὁ πάπας ἔστειλεν ἕνα Ρωμαῖον καρδινάλιον, ἑλληνικῆς καταγωγῆς, τὸν Ἰσίδωρον, ὁ ὁποῖος ἦτο πρότερον μητροπολίτης τῆς Μόσχας. Ὁ Ἰσίδωρος, διὰ νὰ πανηγυρίσῃ τὴν εἰρήνην τῶν Ἐκκλησιῶν, ἐτέλεσε λειτουργίαν τῆς «ἑνώσεως» εἰς τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν, εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν. Ἡ λειτουργία αὕτη ἐπροκάλεσε μεγίστην ταραχὴν καὶ ἀγανάκτησιν εἰς τὴν πρωτεύουσαν καὶ ἀπεξένωσε τὸν δυστυχῆ αὐτοκράτορα ἀπὸ τὰς συμπαθείας τοῦ λαοῦ καὶ τῶν μο-

Digitized by Google

ναχῶν. Εἷς ἐκ τῶν ἐπιφανῶν ἀρχόντων τοῦ Βυζαντίου, ὁ Λουκᾶς Νοταρᾶς, εἶπε τότε τοὺς περιφήμους τούτους λόγους: «προτιμότερον νὰ εἴδωμεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ φακιόλιον τῶν Τούρκων ἢ τὴν τιάραν τῶν Λατίνων». Πραγματικὴν βοήθειαν, ἀλλὰ πολὺ μικράν, εὗρεν ὁ αὐτοκράτωρ ἀπὸ τοὺς ξένους, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἀποικίας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀπὸ τοὺς Ἑνετούς, ἴσως καὶ ἀπὸ τοὺς Γενουαίους. Ἦλθε προσέτι βοηθὸς μὲ δύο πλοῖα καὶ 700 πολεμιστάς, περίφημος ἥρως τῆς θαλάσσης, ὁ Γενουαῖος Ἰωάννης Ιουστινιάνης. Ἡ εἴσοδος τοῦ Κερατίου κόλπου ἐκλείσθη δι' ἰσχυρᾶς ἁλύσεως. Ὅλαι αἱ πολεμικαὶ δυνάμεις τοῦ Κωνσταντίνου δὲν ὑπερέβαινον τοὺς 9.000 ἄνδρας, οἱ δὲ ὀθωμανικαί, αἱ ὁποῖαι περιελάμβανον, ὄχι μόνον Τούρκους ἀλλ' ἀντιπροσώπους καὶ ὅλων τῶν λαῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχον ὑποταγῆ εἰς τὸν σουλτᾶνον, ἀνήρχοντο κατὰ μέσον ὅρον εἰς 250 χιλιάδας. Μεγάλην βοήθειαν εἰς τοὺς πολιορκητὰς ἔδωκε τὸ πυροβολικόν, διότι ὁ Μωάμεθ Β' ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος κυρίαρχος εἰς τὴν ἱστορίαν, ὁ ὁποῖος μετεχειρίσθη τακτικὸν πυροβολικόν, ἀποτελούμενον ἀπὸ παμμέγιστα ὀρειχάλκινα κανόνια, τελειοποιημένα διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Τὰ κανόνια ταῦτα ἔρριπτον εἰς μεγάλην ἀπόστασιν παμμεγέθεις λιθίνας σφαίρας, αἱ ὁποῖαι ἐσῴζοντο ἀκόμη εἰς τὴν Σταμπούλ μέχρις ἐσχάτων. Τὸ πυροβολικὸν τοῦ Μωάμεθ, διὰ τῶν μεγάλων ρηγμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπέφερεν εἰς τὰ τείχη τοῦ Θεοδοσίου Β', παρέσχεν ἱκανὴν ἐνίσχυσιν εἰς τὴν πολιορκίαν.

Τὸ γεγονὸς τῆς πολιορκίας καὶ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρήγαγε βαθυτάτην ἐντύπωσιν εἰς τὸν κόσμον, τὴν ὁποίαν βλέπομεν εἰς τὰς πολυαρίθμους παλαιὰς χρονογραφίας, ἑλληνικάς, λατινικάς, σλαυϊκάς, τουρκικὰς καὶ εἰς τὰς συγκινητικὰς παραδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Αἱ περιγραφαί, τὰς ὁποίας εὑρίσκομεν εἰς τοὺς χρονογράφους τῶν τελευταίων στιγμῶν τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας, εὐκολύνουν ἡμᾶς εἰς τὸ ν' ἀναδημιουργήσωμεν, ἡμέραν μὲ τὴν ἡμέραν, καὶ ἐνίοτε ὥραν μὲ τὴν ὥραν, τὴν τελευταίαν πρᾶξιν τοῦ ὑπερόχου καὶ τραγικοῦ ἐκείνου δράματος.

Ὁ Μωάμεθ, πρὶν ἀρχίσῃ τὴν πολιορκίαν, προέβη μὲ σύνεσιν εἰς μέτρα πλήρους ἀπομονώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἔκτισεν ἰσχυρότατον φρούριον πρὸς βορρᾶν τῆς πόλεως, εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν ἀκτὴν τοῦ Βοσπόρου Ρουμελη Χισσάρ, ἀπέναντι τοῦ ἐπὶ Βαγιαζὶτ Α' κτισθέντος Ἀνατολοῦ-Χισσὰρ ἐπὶ τῆς ἀσιατικῆς ἀκτῆς, καὶ οὕτως ἐστέρησε τὴν Κωνσταντινούπολιν πάσης συγκοινωνίας μὲ τὸν Εὔξεινον Πόντον. Τὸ φθινόπωρον τοῦ 1452 ἀπέστειλε τὸν στρατηγὸν αὐτοῦ Τουραχὰν διὰ δευτέραν φορὰν εἰς τὴν Πελοπόννησον, τὴν ὁποίαν οὗτος ἠρήμωσε καὶ πάλιν, διὰ νὰ ἐμποδίσῃ κάθε βοήθειαν ἐκ μέρους τῶν δεσποτῶν. Τὰ μέτρα ταῦτα τοῦ σουλτάνου ἐπροξένησαν ἀπόγνωσιν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς κατοίκους, οἱ ὁποῖοι παρεσκευάσθησαν διὰ τὸν ὕστατον ἀγῶνα ζωῆς ἢ θανάτου. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐμήνυσεν εἰς τὸν σουλτᾶνον ὑπερηφάνως, ὅτι ἀνέθετε τὴν τύχην τῆς πόλεως εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ καὶ διέταξε νὰ κλεισθῶσιν αἱ πύλαι.

Ὁ Μωάμεθ Β' ἐνεφανίσθη ἔμπροσθεν τῆς πόλεως τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1453. Ὁ πεζικὸς στρατὸς τῶν Τούρκων, ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν αὐτοῦ τοῦ σουλτάνου, κατέλαβεν ὅλην τὴν γραμμὴν τῶν χερσαίων τειχῶν, ἀπὸ τὴν Προποντίδα ἕως τὸν Κεράτιον κόλπον, κατὰ τὴν γραμμὴν δὲ ταύτην ἐστήθησαν καὶ τὰ πυροβολεῖα. Ὁ στόλος τοῦ Μωάμεθ, συγκείμενος ἀπὸ 400 καὶ πλέον πλοῖα, συνηθροίσθη εἰς τὸ στόμιον τοῦ Κερατίου κόλπου. Κατ' ἀρχὰς ὁ σουλτᾶνος περιωρίσθη εἰς τακτικὴν πολιορκίαν. Ἡμέρας τινὰς μετὰ ταῦτα πέντε χριστιανικὰ πλοῖα, φέροντα τροφὰς εἰς τοὺς πολιορκουμένους, κατώρθωσαν ἐπιτιθέμενα κατὰ τοῦ πολυαριθμοτάτου τουρκικοῦ στόλου νὰ τρέψωσι αὐτὸν εἰς αἰσχίστην φυγὴν καὶ νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὸν Κεράτιον κόλπον. Ἦτο αὕτη ἡ πρώτη, ἀλλὰ καὶ τελευταία εὐφρόσυνος στιγμὴ τῶν κατοίκων. Μετ' ὀλίγον τὴν ἀγαλλίασιν τὴν ὁποίαν ᾐσθάνθη ἡ πόλις, διὰ τὴν λαμπροτάτην χριστιανικὴν νίκην, διεδέχθη ἀπόγνωσις, διότι οἱ κάτοικοι εἶδον αἰφνιδίως ἐντὸς τοῦ Κερατίου κόλπου τὰ ἐχθρικὰ πλοῖα. Διὰ τολμηροτάτης ἐπινοήσεως κατώρθωσεν ὁ σουλτᾶνος εἰς μίαν μόνην νύκτα νὰ μεταφέρῃ τὰ πλοῖα διὰ ξηρᾶς ἀπὸ τὸν Βόσπορον καὶ τὸν Κεράτιον κόλπον κατασκευάσας ξυλίνην ὁδόν, ἴσως διὰ τῆς βοηθείας τῶν Γενουαίων τοῦ Γαλατᾶ. Τοιουτοτρόπως ἡ πολιορκία κατέστη στενοτάτη, καὶ ὁ ἀδιάκοπος βομβαρδισμὸς τῆς πόλεως ἐξήντλησε τοὺς κατοίκους. Ἄνδρες, γυναῖκες, παιδία, γέροντες, μοναχοὶ καὶ μοναχαὶ εἰργάζοντο ὑπὸ τὴν βροχὴν τῶν σφαιρῶν νὰ ἐπιδιορθώνουν τὰ πολυάριθμα ρήγματα τοῦ τείχους. Ὁ στρατὸς τῶν πολιορκητῶν αὐξάνει ἀδιακόπως ἀπὸ τοὺς προσερχομένους πολεμιστὰς τοῦ Ἰσλάμ, ὁ στρατὸς τῶν πολιορκουμένων ὀλιγοστεύει διὰ τῶν καθημερινῶν θανάτων. Ὁ στρατὸς καὶ ὁ στόλος τοῦ Μωάμεθ Β' περισφίγγουν ὡς εἰς σιδηροῦν κλοιὸν τὴν πόλιν. Ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ Μαΐου ἤρχισαν οἱ Μωαμεθανοὶ ἐπανειλημμένας ἐφόδους, αἱ ὁποῖαι ἀποκρούονται γενναιότατα ὑπὸ τῶν πολιορκουμένων. Τότε ὁ σουλτᾶνος, ἀφοῦ παρῆλθον ἑπτὰ ἑβδομάδες ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῆς πολιορκίας καὶ τὸ τεῖχος κατεστράφη εἰς πολλὰ μέρη ἀπὸ τὰς ὀβίδας καὶ οἱ ὑπερασπισταὶ κατεπονήθησαν, ἀπεφάσισε νὰ κάμῃ τὴν ὁριστικὴν ἔφοδον. Ἀλλὰ πρὸ τούτου ἔστειλε κήρυκα εἰς τὴν πόλιν καὶ ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνον τὴν παράδοσιν αὐτῆς ἐπὶ τῷ ὅρῳ τῆς ἐξασφαλίσεως τῆς ζωῆς καὶ περιουσίας τῶν κατοίκων καὶ τῆς παραχωρήσεως εἰς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Πελοποννήσου. Ὁ αὐτοκράτωρ, ἀφοῦ ἔλαβε τὴν γνώμην τῶν ἀρχόντων καὶ τῆς συγκλήτου, ἀπήντησε: «Τὸ δὲ τὴν πόλιν σοι δοῦναι οὔτ' ἐμόν ἐστίν, οὔτ' ἄλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ. Κοινῇ γὰρ γνώμῃ πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς ἡμῶν».

Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὴν παραμονὴν τῆς ὁριστικῆς ἐφόδου, κατὰ διαταγὴν τοῦ αὐτοκράτορος, ἔγινε λιτανεία ὑπὸ τῶν κατοίκων. Μετὰ τὸ τέλος τῆς λιτανείας ὁ Κωνσταντῖνος, συγκαλέσας εἰς τὸ παλάτιον τοὺς ἄρχοντας καὶ ἀρχηγοὺς τοῦ στρατοῦ καὶ ἀντιπροσώπους τοῦ λαοῦ, ἐκφωνεῖ ὑπέροχον δημηγορίαν. Προτρέπει αὐτοὺς ν' ἀποθάνωσιν ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος καὶ ν' ἀγωνισθῶσιν ἐπαξίως τῆς πόλεως ἐκείνης, ἡ ὁποία εἶναι «βοηθὸς καὶ σκέπη τῆς πατρίδος καὶ καταφύγιον τῶν Χριστιανῶν, ἐλπὶς καὶ χαρὰ πάντων τῶν Ἑλλήνων». Τὴν ἰδίαν νύκτα ἐτελέσθη ἱερουργία εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ἡ τελευταία λειτουργία, τῆς ὁποίας οἱ ὕμνοι, «ψαλλόμενοι ἀπὸ ἀνθρώπους, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ ἐρχομένη αὐγὴ ἔμελλε νὰ ἐπιφέρῃ τὸν θάνατον θ' ἀντηχοῦν μέχρι συντελείας τῶν αἰώνων εἰς πᾶσαν ἑλληνικὴν ψυχήν» (Σλουμβερζέ). Κατόπιν ὁ αὐτοκράτωρ ἀπεσύρθη πάλιν εἰς τὸ παλάτιόν του, ἐστάθη ὀλίγον καί, ἀφοῦ ἐζήτησεν ἀπὸ ὅλους συγγνώμην, ἀνέβη εἰς τὸν ἵππον καὶ ἀπῆλθεν εἰς τὸν τόπον τοῦ καθήκοντος. Καθ' ὃν χρόνον περιήρχετο τὸν περίβολον τῶν τειχῶν, διὰ νὰ παρακινήσῃ τοὺς φύλακας εἰς ἄγρυπνον φύλαξιν, κατὰ τὴν πρώτην κραυγὴν τοῦ πετεινοῦ, ὥρμησαν ἐν ἀλαλαγμῷ οἱ Τοῦρκοι εἰς τὴν ἔφοδον. Ὁ Κωνσταντῖνος ἔτρεξεν ἀμέσως εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ ὡς πολεμιστοῦ παρὰ τὴν πύλην τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, ὅπου ἦτο καὶ ὁ Ἰουστινιάνης.

Εἰς τὰς δύο περίπου τὴν νύκτα, μετὰ τὴν ὁποίαν ἐξημέρωνεν ἡ ἡμέρα Τρίτη τῆς 29 Μαΐου 1453, ἤρχισεν ἡ τρομακτικὴ ἔφοδος. Δύο ἔφοδοι τῶν Τούρκων ἀπεκρούσθησαν νικηφόρως. Τότε ὁ σουλτᾶνος παρεσκεύασε συντόνως τὴν τρίτην ἔφοδον καὶ διέταξε νὰ προελάσουν τὰ τάγματα τῶν Γενιτσάρων. Ἡ ἔφοδος ἔγινε μὲ καταπληκτικὴν ὁρμήν, ἰδίως εἰς τὴν πύλην τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, τὴν ὁποίαν ὑπερησπίζετο ὁ αὐτοκράτωρ. Ὁ γενναῖος ἀρχηγὸς Ἰουστινιάνης, πληγωθεὶς διὰ βέλους, ἠναγκάσθη ν' ἀποχωρήσῃ. Μετὰ πολὺν καὶ λυσσαλέον ἀγῶνα στῖφος Γενιτσάρων ἀνῆλθεν εἰς τὰ τείχη. Εἰς τὸν σκληρὸν ἐκεῖνον ἀγῶνα ἔπεσεν ὁ αὐτοκράτωρ ἡρωϊκώτατα μαχόμενος. Δυστυχῶς δὲν ἔχομεν οὐδεμίαν ἀσφαλῆ πληροφορίαν περὶ τοῦ τρόπου τοῦ θανάτου αὐτοῦ καὶ τῆς κατόπιν τύχης τοῦ πτώματός του.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ τελευταίου Χριστιανοῦ αὐτοκράτορος οἱ Τοῦρκοι εἰσήλασαν εἰς τὴν πόλιν καὶ ἐπεδόθησαν εἰς τὴν λεηλασίαν. Πολὺ πλῆθος Ἑλλήνων ἐζήτησαν καταφύγιον εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι ἔθραυσαν τὰς πύλας, ἀπήγαγον εἰς αἰχμαλωσίαν τοὺς συναθροισθέντας εἰς τὸν ναόν, καὶ ἡ μεγάλη Ἐκκλησία τῶν Χριστιανῶν ἐγυμνώθη παντὸς κοσμήματος καὶ ἔγινεν ὁ τόπος πάσης ἀκολασίας καὶ βδελυγμίας τῶν ὀργιαζόντων πορθητῶν. Τὴν ἰδίαν ἡμέραν, ἴσως τὴν ἐπομένην, ὁ πορθητὴς εἰσῆλθε πανηγυρικῶς εἰς τὴν πόλιν καὶ ἦλθεν εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, διὰ νὰ εὐχαριστήσῃ τὸν θεὸν τοῦ Ἰσλάμ. Ὁ σταυρὸς ἀντικατεστάθη εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν τῶν Χριστιανῶν μὲ τὴν ἡμισέληνον. Ἔπειτα ὁ Μωάμεθ ἐγκατεστάθη εἰς τὸ παλάτιον τῶν Βλαχερνῶν, ὅπου διέμενον ἕως τότε οἱ Βυζαντινοὶ βασιλεῖς. Ἡ λεηλασία τῆς πόλεως διήρκεσε τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας. Πολλοὶ κάτοικοι ἐσφάγησαν ἀνοικτιρμόνως, οἱ περισσότεροι 60.000, ἀπήχθησαν εἰς αἰχμαλωσίαν, αἱ ἐκκλησίαι καὶ αἱ μοναὶ ἐσυλήθησαν καὶ μέγας ἀριθμὸς ἀριστουργημάτων τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἀπωλέσθη διὰ τὸν πολιτισμόν.

Ἡ ὑποδούλωσις τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Μετὰ τρία ἔτη, τῷ 1456, ὁ σουλτᾶνος κατέλαβε τὰς Ἀθήνας, τῷ δὲ 1460 κατέλυσεν ὁριστικῶς τὸ ἐν Πελοποννήσῳ κράτος τῶν Παλαιολόγων καὶ τῷ 1461 τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν τῆς Τραπεζοῦντος. Δὲν ὑπῆρχε πλέον γωνία ἐλευθέρα ἑλληνική, πλὴν τῶν κτήσεων, τὰς ὁποίας κατεῖχον ἀκόμη οἱ Ἑνετοὶ καὶ οἱ Ἰωαννῖται ἱππόται. Ἡ μεγάλη ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία τοῦ μεσαίωνος εἶχε καταλυθῆ καὶ εἰς τὴν θέσιν αὐτῆς εἶχεν ἱδρυθῆ ἰσχυρὸν βαρβαρικὸν κράτος.

Ἡ πτῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπέφερε ταραχὴν καὶ τρόμον εἰς ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην. Ἀλλ' οὔτε αἱ εκκλήσεις τῶν παπῶν, οὔτε οἱ ἐνθουσιασμοὶ πολλῶν ἡγεμόνων τῆς Δύσεως, οὔτε ἡ συνείδησις τοῦ κοινοῦ κινδύνου, κατέστη δυνατὸν νὰ συνενώσουν τὴν δυτικὴν Εὐρώπην ἐναντίον τοῦ Ἰσλάμ. Ἀλλ' ἡ ζωηρὰ ἐθνικὴ συνείδησις, ἡ ὁποία εἶχεν ἰδίως ἀναπτυχθῆ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς καταστροφῆς καὶ αἱ πολύτιμοι παραδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, αἱ ἐμπνευσθεῖσαι ἀπὸ τὴν ἅλωσιν καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς μεγάλης πόλεως αὐτοῦ, συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ διατηρήσουν ἄσβεστον τὸ πῦρ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως καὶ νὰ προπαρασκευάσουν τὴν κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα ἀναγέννησιν καὶ ἐθνικὴν παλιγγενεσίαν μέρους τῆς μεγάλης ἄλλοτε Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

ΑΔ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ. Ἡ πτῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας εἶναι γεγονὸς σπουδαιότατον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ καθόλου Ἑλληνισμοῦ, διότι ἔθετο τέρμα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ πτῶσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνεκίνησε μὲν καὶ ἐξεθάμβωσε τοὺς χριστιανικοὺς τῆς Ἑσπερίας λαούς, καθὼς καὶ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζοῦντος Δαυῒδ τὸν Κομνηνόν, ὡς καὶ τοὺς κατέχοντας ἔτι κτήσεις ἐν Ἀνατολῇ Βενετοὺς καὶ Γενουάτας, ἀλλ' ὅμως οὗτοι εἰς οὐδὲν πρακτικὸν σχέδιον προέβησαν, λόγῳ τοῦ πρὸς ἀλλήλους ἀνταγωνισμοῦ, καίπερ γνώσκοντες καλῶς, ὅτι ὁ Μωάμεθ ὁ Β', ὑποτάξας τὸ χριστιανικὸν κράτος τῆς Ἀνατολῆς, δὲν ἐσκόπει μόνον πολιτικὸν κέρδος, ἀλλ' ὅτι ὄπισθεν αὐτοῦ ἐκρύπτετο ἡ ἐξόντωσις τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἐπιβολὴ τοῦ Ἰσλάμ. Οἱ πρότε καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν εἰς τὴν Ἑσπερίαν Εὐρώπην καταφυγόντες Ἕλληνες, καταλλήλως ἐνεργοῦντες, διέδιδον, ὅτι σκοπὸς τοῦ κατακτητοῦ δὲν ἦτο μόνον ἡ κατάληψις τοῦ Βυζαντίου, ἀλλ' ἡ περαιτέρω ἐπέκτασις ἐκ τῶν ἀκτῶν τοῦ Βοσπόρου, ἡ διείσδυσις εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας, ὡς ἐκ τῶν ὑστέρων κατεδείχθη. Τὸ τουρκικὸν κράτος περιελάμβανεν ἤδη τὰς χώρας πρὸς Α. μὲν τὰς μέχρι τοῦ Εὐφράτου, πρὸς Β δὲ μέχρι τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου καὶ τῆς Κριμαίας καὶ τοῦ Δουνάβεως καὶ τῶν Καρπαθίων, πρὸς Δ. δὲ μέχρι τοῦ Ἀδριατικοῦ πελάγους, ἤτοι περιελάμβανε τὰ ὅρια τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν μεγίστην ἀκμὴν αὐτῆς. Ἀλλὰ πᾶσαι αἱ ἐνέργειαι τῶν Ἑλλήνων προσφύγων ἀνὰ τὴν Ἰταλίαν ἰδίως πρὸς σύστασιν σταυροφορίας τῶν χριστιανικῶν κρατῶν κατὰ τῶν Τούρκων, θεωρητικῶς μόνον εὑρίσκουσαι εὐμενῆ ἀκρόασιν, εἰς οὐδὲν ἀπέληγον πρακτικὸν ἀποτέλεσμα, οὐδεμίαν εὕρισκον προθυμίαν. Μάτην ἠγωνίζετο ὁ Τραπεζούντιος καρδινάλιος Βησσαρίων, μία τῶν ἐξοχωτάτων μορφῶν τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, νὰ δημιουργήσῃ ἀλληλεγγύην τῶν Χριστιανῶν κατὰ τῶν Τούρκων. Οἱ πάπαι, οἱ βασιλεῖς ὑπέσχοντο μὲν ἐν τοῖς συγκροτουμένοις συνεδρίοις, ἀλλὰ βραδύθυμοι οὐδὲν ἔπραττον πρὸς τοῦτο. Καὶ τῶν μὲν λογίων Ἑλλήνων φυγάδων ἡ δρᾶσις ἀμβλυνθεῖσα περιωρίσθη εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, πρὸς ψωμισμόν, προελείανεν ὅμως τὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ λεγομένην ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν, οἱ δὲ δυνάμενοι νὰ φέρωσιν ὅπλα κατετάσσοντο εἰς τοὺς στρατοὺς τῶν ξένων κρατῶν, ἀποτελοῦντες οὕτω τοὺς περιφήμους «στρατιώτας», ὧν τὰ κατορθώματα, ἄνευ ἐθνικῆς τινος ὠφελείας, ψάλλουσι τὰ δημώδη ἐν μιξοβαρβάρῳ ἑλληνοϊταλικῇ γλώσσῃ ᾄσματα, τὰ ὁποῖα ἐδημοσίευσεν ὁ ἀοίδιμος Κ. Ν. Σάθας ἐν τοῖς «Μνημείοις τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας». Οἱ τὸ ἐμπόριον ἀσκοῦντες ἐκ τῶν φυγάδων συνετέλεσαν εἰς τὴν σύστασιν τῶν ἑλληνικῶν ἐμπορικῶν παροικιῶν ἐν Ἑσπερίᾳ.

Ἀλλ' ἐκεῖνο, ὅπερ οἱ φυγάδες Ἕλληνες προέλεγον εἰς τοὺς ἰσχυροὺς τῆς Ἑσπερίας, ὅτι ὁ Μωάμεθ, πρὸ τοῦ νὰ καταληφθῶσιν αἱ εἰσέτι ἐλεύθεραι μένουσαι χῶραι τῆς Ἀττικῆς, τῆς Πελοποννήσου, τῆς Ἀλβανίας καὶ τῆς Σερβίας, ἔδει νὰ περιορισθῇ εἰς τὰ κατακτηθέντα μέρη ἢ νὰ ἐμποδισθῇ εἰς τὴν περαιτέρω ἐπέκτασιν, διὰ χριστιανικῆς σταυροφορίας, δὲν συνετελέσθη, καὶ ἤδη ὁ κατακτητὴς κανονίσας τὰς πρὸς τοὺς ὑποδουλωθέντας Ἕλληνας σχέσεις διὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἀνασυστήσας τὸ πατριαρχεῖον, ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ὁποίου ἔθηκε τὸν ἀνθενωτικὸν Γεώργιον Σχολάριον, τὸν ἐπονομασθέντα Γεννάδιον, ὡς πατριάρχην, εἰς ὃν παρέσχε τὰς γνωστὰς προνομίας, τῷ 1454 ἐξεστράτευσε κατὰ τῆς Σερβίας, ἣν ὑποτάξας ἀπέστειλε τὸν Τουραχὰν μετὰ τῶν υἱῶν αὐτοῦ κατὰ τῶν δεσποτῶν τῆς Πελοποννήσου τῷ 1454, τῷ δὲ 1458 καὶ 1460 εἰσβάλλει καὶ ὁ ἴδιος καὶ καταλύει τὰ κράτη τῶν δεσποτῶν, ὧν ὁ μὲν Θωμᾶς ἀπῆλθεν εἰς Ἰταλίαν παρὰ τῷ πάπᾳ, ὁ δὲ Δημήτριος, παραδοὺς τὴν πρωτεύουσαν Μυστρᾶν τοῖς Τούρκοις, ἐπέτυχε νὰ διορισθῇ παρὰ τοῦ σουλτάνου διοικητὴς τῆς Αἴνου († 1470). Ἤδη ἡ Πελοπόννησος, πλὴν τῶν ὑπὸ τῶν Βενετῶν κατεχομένων πόλεων, ἐγένετο κτῆσις τουρκικὴ ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ υἱοῦ τοῦ στρατηγοῦ Τουραχὰν Ὀμάρ, ἀλλὰ τῷ 1463 ἐμφανίζονται τὰ πρῶτα ἐπαναστατικὰ κινήματα ἐν Ἀρκαδίᾳ ὑπὸ τὸν Πέτρον Μπούαν καὶ τὸν Μιχαὴλ Ραλλην, βραδύτερον δὲ τῷ 1479—1480 ἐγείρεται καὶ ἡ Μάνη διὰ τοῦ Κροκοδείλου Κλαδᾶ. Μετὰ τὴν Πελοπόννησον ἧς τὰς χώρας εἶχε καταλάβει ὁ Ὀμάρ, ὁ Μωάμεθ ἔστρεψε τὴν προσοχὴν αὐτοῦ εἰς τὴν κατάλυσιν τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ δουκᾶτον τοῦτο, τῷ 1204 συστάν, μετὰ

Digitized by Google

τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων ἅλωσιν τοῦ Βυζαντίου, ὑπὸ τῶν Δελαρός, περιῆλθεν εἶτα ὑπὸ τοὺς μισθοφόρους Καταλανούς, παρ' ὧν τῷ 1386 ἀφῄρεσαν οἱ Ἰταλοὶ Ἀτζαγιώλαι, Φλωρεντινοὶ τραπεζῖται, οἵτινες ἦρχον ἐλευθέρως, ἕως οὗ, διὰ τῆς καταλήψεως αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Βενετοῦ διοικητοῦ Ναυπλίου Βαρθολομαίου Κονταρίνη, νυμφευθέντος τὴν δούκισσαν Κλάραν, ἐδόθη τῷ 1455 εὐκαιρία, ἐκ παραπόνων τοῦ Φραγκίσκου Ἀτζαγιώλη, νὰ ἀναμιχθῇ ὁ Μωάμεθ εἰς τὰ τοῦ δουκάτου πράγματα, ὅπερ ἐν τέλει καὶ προσήρτησεν εἰς τὰς ἑαυτοῦ κτήσεις τῷ 1458, εἰσελθὼν μεγαλοπρεπῶς εἰς τὰς Ἀθήνας, τὴν «πόλιν τῶν φιλοσόφων», ὡς καλεῖ αὐτὴν ὁ Τοῦρκος γεωγράφος Χατζῆ Κάλφας († 1658) ἐν τῷ «Δζιχάνι Νουμᾶ» (Κατόπτρῳ τοῦ κόσμου), καὶ παραχωρήσας αὐταῖς προνομίας (νὰ ἀποτελοῦν αὐτοτελῆ διοίκησιν, μὴ ὑπαγόμεναι εἰς οὐδὲν σαντζάκιον, ὑπὸ ἴδιον βοεδόδαν κλπ.). Ὁ Μωάμεθ μετέβαλε τὸ Ἐρεχθεῖον εἰς φρούριον τοῦ κάστρου, ἔδωκε τὸν τέως καθολικὸν ναὸν τῆς Θεοτόκου ἐν τῷ Παρθενῶνι εἰς τοὺς Ἕλληνας, τὴν δὲ τέως καθολικὴν μητρόπολιν καταργήσας ἀνασυνέστησε τὴν ἀπὸ τοῦ 1204 ἀργοῦσαν ὀρθόδοξον τοιαύτην. Διὰ δὲ τοῦ Σαγανὸς πασᾶ καταλαβὼν καὶ τὰς Θήβας, ἐξεδίωξε τελείως τοὺς Φράγκους ἐξ Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, ἃς κατέστησε τουρκικὰς ἐπαρχίας τῷ 1460, ὅτε καὶ ἡ Πελοπόννησος ὑπετάγη ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς.

Τούτων συντελεσθέντων, ὁ Μωάμεθ, θέλων νὰ ἀποπλύνῃ τὴν κατὰ τὸ 1455 ἀποτυχίαν τῆς κατακτήσεως τῆς μεγάλης καὶ εὐφόρου νήσου τοῦ Αἰγαίου Λέσβου, ἐξεστράτευσε κατ' αὐτῆς καὶ τὴν κατέλαβε τῷ 1462, παραλαβὼν δὲ πλείστους τῶν κατοίκων αὐτῆς, ἤγαγεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐν θριάμβῳ, πολλοὺς δὲ ἐξισλάμισεν. Ἡ Λέσβος θεωρουμένη ὡς τὸ ταμεῖον τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν μακρὰν τουρκοκρατίαν, ὑπέστη τὰ πάνδεινα, ἐδέχθη τουρκικοὺς συνοικισμοὺς τόσον ἐν τῇ πρωτευούσῃ Μυτιλήνῃ, ὅσον καὶ ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρᾳ, καὶ διὰ τοῦτο κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 δὲν ἐξηγέρθη.

Τὴν τύχην τῆς Λέσβου καὶ τῶν ἄλλων μικρῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ἠκολούθησε καὶ ἡ μεγαλόνησος Εὔβοια, ὑπὸ τῶν Βενετῶν κατεχομένη ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων τῷ 1204 καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἐν συγκυριαρχίᾳ κατὰ τὸ 1/3 καὶ ὑπὸ ἄλλων Φράγκων δεσποτῶν. Τὴν νῆσον ταύτην, καταφύγιον οὖσαν τῶν ἀντικρὺ τῆς Εὐβοίας τουρκοκρατουμένων Ἑλλήνων, ὡς ἡ Λευκὰς ἐν ταῖς Ἰονίοις νήσοις, ἀπεφάσισεν ὁ Μωάμεθ νὰ ὑπαγάγῃ ὑπὸ τὸ κράτος αὐτοῦ, εἰ καὶ πρὸ τῆς ἀποφάσεως ταύτης πολλάκις δι' ἀποστολῆς πειρατικῶν σκαφῶν παρηνώχλει καὶ πολλάκις διήρπαζεν ἀνθρώπους καὶ κτήνη καὶ εἴ τι ἄλλο μετακομίσιμον. Ἀπὸ τοῦ 1458 καὶ ἐφεξῆς, μεθ' ὅλην τὴν ἐγκατάστασιν Ἀλβανῶν ἐν Εὐβοίᾳ καὶ τὸν καταμερισμὸν τῆς νήσου εἰς τριτημοριάρχους, τοὺς Σανούδας καὶ Ζώρζη, καὶ τὴν παροχὴν προνομίων εἰς τοὺς Ἑβραίους ἐμπόρους τῆς Χαλκίδος, ἡ κατάστασις τῆς Εὐβοίας ὁλονὲν καθίστατο δυσχερὴς καὶ αὐτὸς δὲ ὁ φρούραρχος διετάχθη νὰ διανυκτερεύῃ ἐπὶ τῆς γεφύρας, λόγῳ τῶν συχνῶν ἐπιθέσεων, καὶ ὁ βαΐλος νὰ προβῇ εἰς καταναγκαστικὴν ἐπιδιόρθωσιν τῶν φρουρίων. Ἀλλ' αἱ δοκιμασίαι, ἃς ὑφίστατο ἡ Βενετία κατὰ τὸν δεκαεξαετῆ πόλεμον (1463—1479) πρὸς τοὺς Τούρκους, ἐκορυφώθησαν διὰ τῆς πολιορκίας τῆς Χαλκίδος ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ, ὅστις ἐξησφάλισε πρότερον τὰς ἐν Ἀσίᾳ κτήσεις διὰ τῆς ὑποταγῆς τῶν Τούρκων δυναστῶν τοῦ Καραμὰν καὶ τὰς ἐν Εὐρώπῃ διὰ τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἀλβανίας μετὰ τὸν ἐν Λύσσῳ (Ἀλεσσίῳ) θάνατον τοῦ Γεωργίου Καστριώτη (Σκενδέρβεη), συμβάντα τῇ 17ῃ Ἰανουαρίου 1468. Μάτην ἡ Βενετία ἐπεκαλεῖτο τὴν εἰρήνην. Ὁ Μωάμεθ ἀποστείλας μέγαν στόλον, κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1470, ἐκ 300 σκαφῶν, ὧν τὰ 100 ἦσαν φορτηγὰ μετὰ στρατοῦ ἐξ 70 000 ἀνδρῶν, πλὴν τοῦ πληρώματος, ὑπὸ τὸν μέγαν βεζύρην καὶ διοικητὴν Καλλιπόλεως ναύαρχον Μεχμὲτ πασᾶν, αὐτὸς διὰ Θρᾴκης, Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας ἐπὶ κεφαλῆς 80—100.000 ἀνδρῶν κατέρχεται εἰς τὸν Εὔριπον καὶ τοποθετεῖ τὴν σκηνὴν ἐπὶ τοῦ ἀντικρὺ τῆς Χαλκίδος φρουρίου. Ὁ βαΐλος Παῦλος Ἐρίτζος μόλις χιλιάδας τινὰς μαχητῶν παρέταξεν, εἶχεν ὅμως τὴν ὀχυρότητα τῆς πόλεως καὶ τὸν ἀνίκανον ναύαρχον εἰς τὸν πρὸς Β. τῆς Χαλκίδος λιμένα Νικόλαον Κανάλην, ἀπαντήσαντα καθ' ὅλας τὰς ἐφόδους τὰς φοβερὰς τῶν Τούρκων. Κατόπιν τεσσάρων ἐπιθέσεων, καθ' ἃς ἔπεσον 45.000 Τοῦρκοι, συνεργησάσης καὶ τῆς προδοσίας τοῦ Βενετοῦ Τομάζι Σιάβου καὶ τοῦ ἐκ τῆς νήσου Τήνου Πέτρου Μαζόλα, τῇ 12 Ἰουλίου τοῦ 1470 ἡ Χαλκὶς ἔπεσε καὶ ἡ φρίκη ἐπηκολούθησε τὴν πτῶσιν κατὰ τὴν πέμπτην καὶ φοβερὰν ἐπίθεσιν. Πεντήκοντα χιλιάδες ἐσφάγησαν, ὧν οἱ περισσότεροι Βενετοὶ ἢ φραγκικῆς καταγωγῆς, οἱ δὲ Ἕλληνες ἤχθησαν εἰς δουλείαν. Ἡ φρουρὰ δὲ τῆς ἀκροπόλεως, εἰ καὶ ἐπὶ συμβάσει παραδοθεῖσα, ἔτυχε τῆς αὐτῆς τύχης. Ἄλλοι μὲν ἀνεσκολοπίσθησαν, ἄλλοι ἠκρωτηριάσθησαν, ὁ δὲ βαΐλος Παῦλος Ἐρίτζος καὶ οἱ ἐπίκουροι ἐκ Καλαβρύτων καὶ Λεονταρίου σταλέντες ἐδιχοτομήθησαν διὰ πριονισμοῦ, ἡ δὲ θυγάτηρ αὐτοῦ μεληδὸν κατεκόπη. Ἐννοεῖται ὅτι φόβῳ συσχεθεῖσαι αἱ ἄλλαι κῶμαι τῆς νήσου παρεδόθησαν ὡς καὶ αἱ πρὸς Β τῆς Εὐβοίας νῆσοι. Ἡ νῆσος ὠνομάσθη Ἐγριπὸζ (Εὔριπος, ὑπὸ τῶν Φράγκων πρότερον Νεγροπόντε καλουμένη) καὶ διῃρέθη εἰς τὸ πασαλίκιον Χαλκίδος καὶ εἰς τὸ τῆς Καρύστου.

Μάτην, μετὰ τὰ φρικαλέα γεγονότα τῆς Εὐβοίας, ἐσχηματίσθη σταυροφορία τις, τῇ εἰσηγήσει τοῦ Βησσαρίωνος. Καὶ ἐστάλη μὲν στολίσκος της ἀλλ' αὐτὸς ἐπέτεινε μᾶλλον τὰ δεινὰ τῶν Ἑλλήνων τῶν παραλίων πόλεων καὶ τῶν νήσων, ὧν οἱ κάτοικοι ὑπέστησαν διαρπαγὰς καὶ ἀτιμώσεις ὑπὸ τῶν Φράγκων. Ἐν τέλει, μετὰ μακρὰς διαπραγματεύσεις, τῇ 26 Ἰανουαρίου 1479 ὑπεγράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ μεταξὺ Τούρκων καὶ Βενετῶν εἰρήνη, δι' ἧς παρεχωροῦντο τοῖς Βενετοῖς πᾶσαι αἱ ὑπ' αὐτῶν κατεχόμεναι πόλεις ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι καὶ ἐν τῷ Αἰγαίῳ, πλὴν τῆς Μάνης καὶ τῆς Εὐβοίας. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ Ἕλληνες ὑπέστησαν κατὰ τὸν δεκαεξαετῆ πόλεμον τὰ πάνδεινα καὶ ἐκ μέρους τῶν Τούρκων καὶ νῦν ἐκ μέρους τῶν Βενετῶν, πιεζόντων αὐτοὺς πρὸς πληρωμὴν χάριν τῶν χρεῶν τῆς δημοκρατίας. Κατὰ τὴν συνθήκην, παραχωρηθέντων τῶν φρουρίων Καστρὶ (Ἑρμιόνης), Θερμησίου (μετὰ τῆς μεγάλης αὐτοῦ ἁλυκῆς) καὶ τοῦ ἐπὶ τῆς Ἀρκαδικῆς παραλίας ἀντικρὺ τοῦ Ναυπλίου φρουρίου Τζιβέρι, οἱ ἐν αὐτοῖς οἰκοῦντες Ἀλβανοὶ ἢ Ἀλβανόφωνοι Ἕλληνες μετῴκησαν εἰς τὰς ἀκατοικήτους νησῖδας τοῦ Ἀργολικοῦ Ὕδραν καὶ Σπέτσας καὶ Πόρον καὶ εἶτα εἰς Αἴγιναν καὶ Σαλαμῖνα, τὸ δὲ ὀχυρὸν Ἄργος τελείως ἠρημώθη, τῶν κατοίκων ἀπαχθέντων πρὸς συνοικισμὸν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὡς λέγει ὁ Ἴμβριος ἱστοριογράφος τοῦ Μωάμεθ Κριτόβουλος. Συνῳκίσθησαν δὲ περὶ τὰ σημερινὰ Ὑψωμαθεῖα καὶ οἱ ἀπόγονοι αὐτῶν σῴζονται εἰσέτι. Ἐκ τοῦ πολέμου τούτου κατεδείχθη ἐμφανῶς ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐπεδείξαντο πολεμικότητα καὶ προθυμίαν εἰς ἐπαναστάσεις κατὰ τῶν Τούρκων, ἀποβαλόντες τὸ δέος, ὅπερ εἶχε καταλάβει αὐτοὺς εὐθὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οὕτως ἐξηγοῦνται αἱ ἕνδεκα ἐπαναστάσεις, ἃς ἐπεχείρησαν πρὸς ἀνατίναξιν τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ μέχρι τῆς μεγάλης ἐθνεγερσίας τοῦ 1821.

Ἀλλὰ μεθ' ὅλην τὴν συνθήκην ταύτην τῆς 26 Ἰανουαρίου 1479, πλεῖσται χῶραι ἑλληνικαὶ καὶ νῆσοι ὑπέφερον ἐκ τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν Τούρκων τε καὶ Φράγκων, ὧν πολλοὶ ὑπεστηρίζοντο ὑπὸ βασιλέων καὶ ἡγεμόνων (πλὴν τῆς Κρήτης, Κύπρου καὶ Ἰονίων νήσων) καὶ αὐταὶ δὲ αἱ νοτιοανατολικαὶ Σποράδες, αἱ εἰς τοὺς ἱππότας τῆς Ῥόδου ἀνήκουσαι νῆσοι, τὰ Δωδεκάνησα, ὑφίσταντο ἐπιθέσεις καὶ διαρπαγάς, καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Ἰουστινιανῶν τῆς Χίου κατεχόμεναι νῆσοι Χίος καὶ Σάμος ἔπασχον πολλάκις δεινά. Ἡ Σάμος μάλιστα ἔμεινεν ἀκατοίκητος ἀπὸ τοῦ 1475, τῶν κατοίκων της μεταναστευσάντων εἰς Χίον, ἕως οὗ τῷ 1555 ὁ Τοῦρκος ναύαρχος Κιλὶτζ πασᾶς κατῴκισεν αὐτὴν ἐξ Ἰκαρίας, Πελοποννήσου καὶ ἄλλων νήσων, Λέσβου καὶ παραλίων πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας.

Ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἐν Πόντῳ, ὑφίστατο ἀπὸ τοῦ 1185 ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος, τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν, ἥτις εἶχεν ἐπεκτείνει τὸ κράτος αὐτῆς μέχρι τοῦ Καυκάσου καὶ τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου, ὡς καὶ αἱ ἡγεμονίαι τῆς βενετικῆς Ἀμάστριδος καὶ τῆς Σινώπης ὑπὸ τοὺς Τούρκους Ἰσφεντιάρογλου. Καὶ ἡ μὲν Ἄμαστρις, παλαιὰ ἑλληνικὴ πόλις, κατείχετο ὑπὸ τῶν Γενουησίων, οἱ ὁποῖοι ἤσκουν μέγα ἐμπόριον ἐπικερδὲς μεταξὺ Ἀσίας καὶ Ἰταλίας. Αὕτη θᾶττον ἢ βράδιον, λόγῳ τῶν ἀπαιτήσεων τῶν Γενουησίων, ζητούντων τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἐν Γαλατᾷ ἐμπορικῶν ἀποβαθρῶν αὐτῶν, ἔμελλε νὰ καταληφθῇ ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ. Καὶ πράγματι οὗτος ἀποστείλας, τῷ 1460, στόλον καὶ στρατόν, κατέλαβε τὴν πόλιν, ὡς μετ' ὀλίγον καὶ τὴν Σινώπην, λείψανον ἡγεμονικὸν τῶν Σελτζουκιδῶν Τούρκων. Ὁ ἄρχων αὐτῆς Ἰσμαὴλ βέης, καλῶς τειχίσας καὶ ὀχυρώσας τὴν πόλιν, δὲν ἐσκέπτετο μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Ἀμάστριδος νὰ ἀντιτάξῃ ἄμυναν, ἀλλὰ πρὸς παράδοσιν τῆς πόλεως ἀπῄτει παρὰ τοῦ Μωάμεθ μικρὸν τιμάριον γῆς παρὰ τὴν Φιλιππούπολιν ὡς ἀντάλλαγμα, μετὰ πλήρους ἐλευθερίας, ἀσυδοσίας καὶ ἀσφαλοῦς μετακομίσεως πάσης τῆς κινητῆς αὐτοῦ περιουσίας. Τὸ πρᾶγμα ἐγένετο δεκτὸν καὶ ἡ Σινώπη προσηρτήθη τῷ κράτει τοῦ Μωάμεθ. Ἔμεινε λοιπὸν μόνη ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος, ἱδρυθεῖσα τῷ 1185, ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ἐγγόνου τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Ἀνδρονίκου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ, ὅστις, εἴκοσιν ἔτη πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων ἁλώσεως τοῦ Βυζαντίου τῷ 1204, εἶχε καταλάβει παρὰ τὸν ποταμὸν Φᾶσιν χώρας τινὰς μὴ ἀνηκούσας εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος. Ὅτε δέ, τῷ 1204, κατελύθη τὸ κράτος, ὁ Ἀλέξιος προχωρήσας πρὸς Α. κατέλαβε τὴν ἀρχαίαν ἑλληνίδα πόλιν Τραπεζοῦντα, ἐπικαίρως ἐκτισμένην ἐν Πόντῳ, καὶ κατέστησεν αὐτὴν πρωτεύουσαν τοῦ ἐξ αὐτῆς ὀνομασθέντος κράτους αὐτοῦ, οὗ τὰ ὅρια ἤρχοντο ἀπὸ Καυκάσου μέχρι τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἅλυος ποταμοῦ καὶ εἰς ἐνδοχώραν μέχρι Ἐρζερούμης. Ἡ αὐτοκρατορία αὕτη, νικηφόρως παλαίουσα πρὸς δ ἄφορα μουσουλμανικὰ κρατίδια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐκραταιώθη οὕτως, ὥστε ἐπέζησε 10 περίπου ἔτη τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διὰ διαφόρων συμμαχιῶν καὶ ἐπιγαμίας μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Τουρκομάνων Οὐζοὺν Χασάν, ἐν Διαρβεκὴρ ἑδρεύοντος, εἰς ὃν ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Καλοϊωάννης ἔδωκεν εἰς γάμον τὴν ὡραιοτάτην κόρην Αἰκατερίνην (Κατὶν Χατούν). Τῷ 1458 ἀποθνήσκει ὁ Ἰωάννης ὑπόφορος τῷ Μωάμεθ κατ' ἀρχὰς μὲν δισχιλίων εἶτα δὲ τρισχιλίων δουκάτων καὶ διαδέχεται αὐτὸν ὁ τετραετὴς υἱὸς Ἀλέξιος Ε΄, ἀλλ' ὁ θεῖος αὐτοῦ Δαυῒδ σφετερίζεται τὸν θρόνον. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς συμμαχίας δίδει εἰς γάμον τὴν ἄλλην ἀνεψιὰν τῷ Νικολάῳ Κρίσπῳ, ἰσχυρῷ δυνάστῃ τοῦ φραγκοκρατουμένου Αἰγαίου. Ἐπεζήτησε δὲ διὰ τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος, Τραπεζουντίου ὄντος, τὴν συμμαχίαν τοῦ πάπα Πίου Β΄ (1458—1464), προβλέπων ὅτι θᾶττον ἢ βράδιον ὁ Μωάμεθ ἔμελλε νὰ ἐπέλθῃ κατ' αὐτοῦ, ὅπως καταργήσῃ τὸ τελευταῖον ἑλληνικὸν ἔρεισμα καὶ καταστῇ μονοκράτωρ ἐν Μ. Ἀσίᾳ. Πράγματι ἀποστέλλει στρατὸν μετ' ἰσχυροῦ στόλου ὑπὸ τὸν ναύαρχον Μαχμοὺτ Ρουμὶ (Ἕλληνα ἀρνησίθρησκον) καὶ στρατὸν ὑπὸ τὸν Χασὰν πασᾶν, αὐτὸς δὲ διὰ τῶν μεσογείων χωρῶν βαδίζει μεθ' ὁρμῆς πρὸς τὴν Τραπεζοῦντα πρὸς συνάντησιν τῶν προαποσταλεισῶν δυνάμεων, αἵτινες ἤδη ἐπολιόρκουν τὴν Τραπεζοῦντα κατά τε ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν. Φθάνει δὲ καθ' ἣν στιγμὴν ἐγίνοντο διαπραγματεύσεις περὶ παραδόσεως τῆς πόλεως.

Ἡ παράδοσις ἐγένετο τῷ 1462 ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ φεισθῇ τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας μεθ' ὅλων τῶν γυναικῶν καὶ παίδων, οἵτινες ἐπιβιβασθέντες πλοίου ἐστάλησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ἀδριανούπολιν. Ἀλλ' ὁ Μωάμεθ παραβὰς μετ' ὀλίγον τὴν συνθήκην τῆς παραδόσεως τῆς Τραπεζοῦντος, διέταξε τὴν θανάτωσιν ἁπάσης τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, πλὴν τῆς αὐτοκρατείρας Ἑλένης. Ὡς ἦτο ἑπόμενον, μετὰ τὴν Τραπεζοῦντα παρεδόθη καὶ τὸ φρούριον τῆς Κερασοῦντος καὶ τὰ ἄλλα πολισμάτια τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοὐντεῦθεν οὐδὲν ἄλλο κράτος ἐλεύθερον ἐναπέμεινεν ἐν Μ. Ἀσίᾳ, ἡ δὲ ἡμισέληνος ἐκυμάτιζεν ἁπανταχοῦ τῆς Ἀσιατικῆς χώρας ἀπὸ τῆς τῷ 1472 κατατροπώσεως καὶ τοῦ ἐσχάτου Τούρκου δυνάστου Οὐζοὺν Χασάν, γαμβροῦ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Τραπεζοῦντος. Οὕτω ὁ Μωάμεθ συνεπλήρωσεν ἐντὸς εἴκοσι καὶ ἑνὸς ἔτους (1451—1472) τὴν καθυπόταξιν πασῶν τῶν χωρῶν, τῶν ἀνηκουσῶν ἔν τε Ἀσίᾳ καὶ Εὐρώπῃ τῇ Βυζαντινῇ αὐτοκρατορίᾳ.

Ἀλλ' εἶχον ἐναπομείνει εἰσέτι χῶραί τινες, ἄλλοτε τοῖς Βυζαντινοῖς ἀνήκουσαι, καὶ ἔδει καὶ ταύτας νὰ ὑποτάξῃ. Καὶ τοιαῦται ἦσαν αἱ Ἰόνιοι νῆσοι ἀπὸ πολλοῦ ὑπὸ Φράγκων δυναστῶν κατεχόμεναι καὶ ἡ μεγαλόνησος Ῥόδος, ἧς ἦρχον οἱ ἱππόται τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ τοῦ 1310. Μετὰ τὴν πρὸς τοὺς Βενετοὺς συνθήκην τοῦ 1479 ὁ Μωάμεθ ἐσκέφθη νὰ καταλάβῃ ἐκ τῶν Ἰονίων νήσων τὰς μὴ τοῖς Βενετοῖς ὑπαγομένας, ἤτοι τὴν Κεφαλληνίαν, Ἰθάκην, Ζάκυνθον καὶ Λευκάδα, ἀνηκούσας τῇ νεαπολιτανικῇ δυναστείᾳ τῶν Τόκκων, ἀποτινόντων φόρον τῷ σουλτάνῳ. Διετάχθη πρὸς τοῦτο ὁ ναύαρχος Κεδὶκ πασᾶς νὰ καταλάβῃ πρῶτον τὴν Ζάκυνθον, Κεφαλληνίαν, Λευκάδα, ὅπερ ἐπετέλεσεν ἐντὸς μικροῦ. Τῶν Τόκκων ὅμως ζητησάντων βοήθειαν τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως Φερδινάνδου Α΄, ὁ Μωάμεθ περιῆλθεν εἰς πόλεμον καὶ πρὸς αὐτὸν καὶ σπεύσας κατέλαβε τὸν Ὑδροῦντα (Ὄτραντο), ἐν ᾧ, ἐπιτελέσας διαρπαγάς, σφαγὰς καὶ ἀτιμώσεις κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1480, προέβη εἶτα εἰς τὴν κατάληψιν καὶ τῆς Μεσημβρινῆς Ἰταλίας μέχρι Βρινδησίου, ἣν κατεῖχεν ἐπὶ ἓν καὶ ἥμισυ ἔτος, ἤτοι μέχρι Μαΐου 1481, ὅτε ἀποχωρήσας ἐξ Ἰταλίας διέταξε μεγάλας στρατιωτικὰς παρασκευὰς κατὰ τῆς Ῥόδου. Πρὸς τοῦτο στρατὸς ἀπῆλθε κατὰ ξηρὰν εἰς τὸν λιμένα Μαρμαρίσιον ἀντικρὺ τῆς Ῥόδου ἐπὶ τῆς Μ. Ἀσίας, στόλος δὲ μέγας ὑπὸ τὸν Μεσὶχ πασᾶν κατέφθασεν ἔξωθι τῆς νήσου κατὰ Μάϊον 1480 καὶ ἐπιτελέσας ἀπόβασιν ἐν τῇ ὑπαίθρῳ νήσῳ ἤρξατο τῆς πολιορκίας κατά τε γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν. Μέγας μάγιστρος τῆς Ῥόδου ἦτο ὁ γενναῖος Πέτρος Ὠμπουσόν, Γάλλος εὐπατρίδης καὶ γηραιὸς ἀλλ' ἀτρόμητος μαχητὴς (1423—1503), ὅστις ἀντιτάξας κραταιὰν ἄμυναν ἐματαίωσε τὰ σχέδια τοῦ Μωάμεθ διὰ μικρᾶς σχετικῶς φρουρᾶς ἐξ 7 000 ἀνδρῶν, ἀναγκάσας τὸν Μεσίχ, μεγάλην ὑποστάντα φθοράν, νὰ ἄρῃ τὴν πολιορκίαν καὶ νὰ ἀποπλεύσῃ εἰς τὸν λιμένα τοῦ Μαρμαρισίου. Κατὰ τὴν ἐκστρατείαν ταύτην ἔπαθον πλεῖστα κακὰ οἱ ἐν ὑπαίθρῳ Ἕλληνες, ὡς καὶ οἱ ἐν ταῖς ἄλλαις μικραῖς νήσοις τῆς Δωδεκανήσου οἰκοῦντες.

Ὀλίγον μετὰ ταῦτα, τῇ 3 Μαΐου 1851, ἀπέθανε καὶ ὁ Μωάμεθ, ὃν διεδέξατο ὁ υἱὸς αὐτοῦ Βαγιαζὶτ ὁ Β΄ (1481—1512), ὅστις τὰ μέχρι τοῦ 1495 ἔτη τῆς βασιλείας κατηνάλωσεν εἰς ἐμφυλίους πολέμους πρὸς τὸν πορφυρογέννητον ἀδελφὸν αὐτοῦ Δζὲμ (Ζιζὶμ παρὰ τοῖς Ἑσπερίοις λαοῖς). Οὗτος, κατὰ τὸν τοῦ πατρὸς θάνατον διοικῶν τὴν Καραμανίαν, ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ, προελάσας κα-

Digitized by Google

τέλαβε τὴν ἀρχαίαν πρωτεύουσαν τῶν σουλτάνων Προῦσαν, ἀλλ' ἡττηθεὶς ὑπὸ τοῦ Βαγιαζὶτ κατέφυγεν εἰς Αἴγυπτον καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ρόδον παρὰ τοῖς ἱππόταις, ὧν ὁ μάγιστρος Πέτρος Ὠμπουσὸν ἐδέξατο εὐμενῶς καὶ ἀσφαλῶς ἐξαπέστειλεν εἰς Γαλλίαν καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὸν πάπαν Ρώμης Ἀλέξανδρον ΣΤ' τὸν Βοργίαν, κρατοῦντα αὐτὸν ἐν τῷ Βατικανῷ ἀντὶ ἐπιδόματος τοῦ Βαγιαζὶτ μέχρι τοῦ 1495, ὅτε ἐδηλητηρίασεν αὐτὸν διὰ βραδέως ἐνεργοῦντος δηλητηρίου, ὅπερ ἔμελλε νὰ ἀπαλλάξῃ τὸν σουλτᾶνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως μεγίστων ἀνησυχιῶν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ εἰσβαλὼν εἰς Ἰταλίαν καὶ τὸν πάπαν ἀναγκάσας μετὰ τοῦ Δζὲμ νὰ κλεισθῇ ἐν τῷ πύργῳ Ἁγίου Ἀγγέλου ἐπὶ τοῦ Τιβέρεως βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Κάρολος Η' (1483—1498) ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς Ἰταλίας διατριβοντος Ἀνδρέου Παλαιολόγου, υἱοῦ τοῦ φυγάδος δεσπότου τῆς Πελοποννήσου Θωμᾶ, ὅστις μετεβίβασε τὰ κληρονομικὰ αὐτοῦ δικαιώματα πρὸς τὸν Κάρολον. Οὗτος, κύριος ἤδη καὶ τῆς Ἰταλίας, ἐσκέπτετο νὰ καταλάβῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ νὰ καταστῇ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων καὶ Ἑλλήνων. Πρὸς τοῦτο παρέλαβε τὸν μελλοθάνατον Δζὲμ παρὰ τοῦ πάπα, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ χρησιμοποιήσῃ αὐτὸν διὰ τὰ μελετώμενα περὶ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας σχέδια· διότι ἀπέθανε ἐντὸς μικροῦ ἐκ τοῦ δηλητηρίου τοῦ Βοργία, ἐν τῇ νήσῳ Γαέτῃ, βραδύτερον δ' ὁ νεκρὸς αὐτοῦ ἐτάφη ἐν Προύσῃ. Ὁ θάνατος τοῦ Δζὲμ ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ κατ' αὐτοῦ σχηματισθεῖσα ἀντιδραστικὴ συμμαχία τῶν ἰταλικῶν πολιτειῶν, τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως, τοῦ τῆς Ἱσπανίας Ἀλφόνσου τοῦ Καθολικοῦ καὶ τοῦ Μαξιμιλιανοῦ τοῦ Ἀψβουργικοῦ, ἐκώλυσαν τὴν ἐκτέλεσιν τῶν σχεδίων τοῦ Καρόλου Η', τὰ ὁποῖα εἶχον πληρώσει χαρᾶς τοὺς Ἕλληνας τοὺς ὑπὸ τοὺς Τούρκους διατελοῦντας, εἰ καὶ οἱ ἀποσταλέντες πράκτορες διέδιδον ὅτι, ἐὰν καὶ προσωρινῶς ἐναυάγησαν τὰ σχέδια, ὅμως ἐντὸς μικροῦ θὰ τεθῶσιν εἰς ἐφαρμογήν. Πάντες οἱ ἐν Ἠπείρῳ καὶ Ἀλβανίᾳ ἠτένιζον εὐφροσύνως πρὸς τὰς ἰταλικὰς ἀκτάς, ἀναμένοντες νὰ συνοδεύσωσιν ἐξ Αὐλῶνος καὶ Δυρραχίου τὸν Κάρολον προελαύνοντα εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ δυστυχῶς ὁ μετ' ὀλίγον ἐπελθὼν θάνατος τοῦ Καρόλου (1498) ἐματαίωσε τὰ ὄνειρα, δι' ὧν πρὸς στιγμὴν ἐβαυκαλίσθησαν οἱ Ἕλληνες. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Βαγιαζίτ, ἀπαλλαγεὶς τοῦ Δζὲμ καὶ τῶν θρυληθεισῶν διαδόσεων περὶ τῆς κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως πορείας τοῦ Καρόλου, δι' ἃς θὰ ὑφίσταντο τὰ πάνδεινα οἱ Χριστιανοί, ἐπεχείρησε, διαλύσας τὴν πρὸς τοὺς Βενετοὺς τοῦ 1479 συνθήκην, πόλεμον κατ' αὐτῶν ἐπὶ τρία ὅλα ἔτη παραταθέντα (1499—1502). Ἀφορμὴ τῆς ρήξεως ἦτο ὅτι ἔπρεπε νὰ καταλυθῶσι πᾶσαι αἱ ξέναι, βενετικαὶ κτήσεις, ἐν ταῖς χώραις τῆς τουρκικῆς ἐπικρατείας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀπὸ ἀπόψεως τουρκικῆς ἦτο ὀρθόν, ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ὑπῆρχον καὶ αἱ τῶν ἀντιζήλων τῇ Βενετίᾳ ἰταλικῶν πόλεων ἐνέργειαι, ὧν ἐδράξατο ὁ Βαγιαζίτ, ἰδίως τῆς Τοσκάνης, τῆς Λομβαρδίας καὶ τῆς Νεαπόλεως. Στόλος καὶ στρατὸς ἔπλευσεν εἰς Μεθώνην, ἀλλ' ὁ Βαγιαζὶτ ἐπέτυχεν ἐπελθὼν κατὰ τῆς Ναυπάκτου, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ ἐν τῷ Κορινθιακῷ στόλου, νὰ κυριεύσῃ τὴν μόνην ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι ἐναπομείνασαν βενετικὴν κτῆσιν τῷ 1499, μεθ' ὃ ἔκτισεν ἐν τῷ Κορινθιακῷ Εὐρίπῳ τὰ φρούρια Ρίον καὶ Ἀντίρριον καὶ κατέστησε τὸ στενὸν ὀχυρὸν ὡς τὸν Ἑλλήσποντον Μικρὰ Δαρδανέλλια), ἀλλ' οἱ Βενετοὶ ἐπέτυχον τὴν ἐκ τῆς Κεφαλληνίας ἐκδίωξιν τῶν Τούρκων Κατ' Ἰούλιον τοῦ 1500 εἰσβαλὼν εἰς Πελοπόννησον διὰ Λεονταρίου, ἐπελαύνει κατὰ τῆς Μεθώνης, πρὸ τῆς ὁποίας ἤδη εὑρίσκετο ὁ στόλος αὐτοῦ ὑπὸ τὸν Ἰακοὺπ πασᾶν, καὶ τῇ 10 Αὐγούστου, γενομένης γενικῆς ἐπιθέσεως κατά τε γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν, ἐντὸς 15 ἡμερῶν ἐκυριεύθη ἡ πόλις καὶ ὑπέστη τρομερὰς καταστροφάς, τὰς ὁποίας νὰ ἀποφύγῃ θελήσασα ἡ Κορώνη παρεδόθη τῇ 20 Αὐγούστου. Ἤδη ἔμενε τὸ Ναύπλιον, ἀλλ' ἡ γενναιότης τοῦ φρουράρχου Κονταρίνη καὶ τῶν κατοίκων ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ ἰσχυρὰ φρούρια μετὰ τὴν πρώτην ἐπίθεσιν ἠνάγκασαν τὸν σουλτᾶνον νὰ ἀναζεύξῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἄγων πλεῖστα λάφυρα καὶ χιλιάδας αἰχμαλώτων, ὧν οἱ πλεῖστοι Ἕλληνες. Αἱ ζημίαι, ἃς κατὰ τὴν πορείαν ἐπήνεγκεν ἡ στρατιά, ἦσαν παμμέγισται εἰς ἀνθρώπους καὶ κτήνη καὶ χρήματα· διότι οἱ Βενετοί, ἀναγκάζοντες τοὺς Ἕλληνας νὰ συμπολεμῶσιν αὐτοῖς, ἐξέθετον αὐτοὺς εἰς τὰς ἐκδικήσεις τῶν Τούρκων καὶ εἰς διαρπαγὰς καὶ ἀτιμώσεις, ὡς συνέβη πολλαχοῦ τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐν τῇ ἐπανόδῳ τοῦ τουρκικοῦ στόλου, μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐπιχειρήσεως κατὰ τοῦ Ναυπλίου, ἐν Αἰγίνῃ, ἥτις καταληφθεῖσα ὑπὸ τῶν Τούρκων ὑπέστη τὰ πάνδεινα Τέλος ὑπεγράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰρήνη τῷ 1502. Κατ' αὐτὴν ἡ Λευκὰς παρέμενε τῷ Βαγιαζίτ, ἡ δὲ Κεφαλληνία τοῖς Βενετοῖς. Πᾶσαι δὲ αἱ ἐν Πελοποννήσῳ κυριευθεῖσαι πόλεις Μεθώνη, Κορώνη καὶ Πύλος, καθὼς καὶ ἡ νῆσος Αἴγινα παρέμενον τοῖς Τούρκοις.

Τὸν Βαγιαζὶτ καθαιρεθέντα διεδέξατο ὁ υἱὸς Σελὴμ Α' (1512—1520), ὁ ἐπιλεγόμενος Γιαβοὺζ (Ὀξύς), ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἔκτασις τοῦ τουρκικοῦ κράτους ἐδιπλασιάσθη· διότι ὑποτάξας τὴν Κιλικίαν, τὴν Συρίαν καὶ Παλαιστίνην, τὴν Αἴγυπτον μέχρι Σουδὰν καὶ τὴν Περσίαν, ὕψωσε τὸ κράτος εἰς ἐπίζηλον θέσιν. Ἀπὸ ἑλληνικῆς ἀπόψεως σπουδαῖα εἶναι τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα. Τὰ τέως ὑπὸ τοὺς Μαμελούκους ὑπαγόμενα πατριαρχεῖα τῆς Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων καὶ Ἀλεξανδρείας ἡνοῦντο πολιτικῶς πρὸς τὸ μέγα τοῦ γένους κέντρον, τὸ Οἰκουμενικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως πατριαρχεῖον, ὅπερ ἦτο σύμβολον, λόγῳ τῶν ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ παρασχεθεισῶν προνομιῶν, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητος τῶν ὀρθοδόξων Χριστιανῶν. Τὸν Σελὴμ ἀποθανόντα διεδέξατο ὁ Σουλεϊμάν, ὁ ἀποκαλούμενος Μεγαλοπρεπὴς ἢ Νομοθέτης (Κανουνή). Ἡ μακρὰ αὐτοῦ βασιλεία (1520—1567) ὑπῆρξεν ὄντως ἔνδοξος. Ὁ πληθυσμὸς τῆς αὐτοκρατορίας ἀνῆλθεν εἰς 150.000.000 κατοίκων, τὰ δ' ὅρια αὐτῆς ἐξετείνοντο ἀπὸ Μεσοποταμίας μέχρις Ἀλγερίου καὶ ἀπὸ τῆς ἐν Ρωσίᾳ Οὐκρανίας μέχρι τοῦ Σουδάν. Ἀπὸ ἑλληνικῆς ἀπόψεως κινεῖ τὸ ἐνδιαφέρον ἡ ὑπὸ τοῦ Σουλεϊμὰν κατάληψις τῆς Ρόδου, ἣν μάτην εἴδομεν ὅτι ἐπεζήτησε τῷ 1480 ὁ Μωάμεθ ὁ κατακτητὴς καὶ πάλιν τῷ 1481, ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, αὐτοπροσώπως. Ἤδη ὁ Σουλεϊμάν, μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Βελιγραδίου, ἐστράφη πρὸς Ν. καὶ ἐξεστράτευσε κατὰ τῶν κατεχόντων τὴν ἑλληνικὴν νῆσον Ρόδον ἱπποτῶν (1310—1522), ὧν μέγας μάγιστρος πρὸ ὀλίγου εἶχεν ἐκλεγῆ ὁ Γάλλος Φίλιππος Βιλλὲρ Ἲλ-Ἀδάμ. Καὶ ὁ μὲν στόλος, ἐκ 300 σκαφῶν συγκροτούμενος καὶ 10.000 ἀνδρῶν πλήρωμα ἔχων, ἀπέπλευσεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως μεσοῦντος Ἰουνίου 1522, ὁ δὲ σουλτᾶνος, ἐπὶ κεφαλῆς 100 000 ἀνδρῶν, ἐξεκίνησε ταυτοχρόνως ἐκ Χρυσοπόλεως (Σκούταρι) διὰ ξηρᾶς πρὸς τὸν λιμένα Μαρμαρισίου, ἀντικρὺ τῆς Ρόδου κειμένου ἐπὶ τῆς Μ. Ἀσίας, ὁπόθεν διεπεραιώθη τῇ 28 Ἰουλίου εἰς Ρόδον. Οἱ ἱππόται ἀπὸ μακροῦ χρόνου τὸν σκοπὸν τῶν Τούρκων γινώσκοντες, εἶχον παρασκευάσει σπουδαιοτάτην ἄμυναν, προμηθευθέντες διὰ πολλοὺς μῆνας τροφὰς καὶ πολέμου ἐφόδια. Εἶχον μὲν ζητήσει παρὰ τῶν Χριστιανῶν τῆς Ἑσπερίας λαῶν, οἱ ὁποῖοι ἐθεώρουν τὴν Ρόδον ὡς τὸ προπύργιον τῆς χριστιανωσύνης ἐν Ἀνατολῇ, ἐπικουρίας, ἀλλ' οὐδεὶς ἔτεινε χεῖρα βοηθείας, μηδ' αὐτοῦ τοῦ πάπα Ἀδριανοῦ ΣΤ' ἐξαιρουμένου. Ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Φραγκῖσκος ὁ Α' ἐξ ἰδιοτελείας εἶχε θέσει τὰς βάσεις τῆς γαλλοτουρκικῆς φιλίας ἔκτοτε· ὥστε οἱ ἱππόται δεν ἤλπιζον ἔξωθεν βοηθείας παρὰ μόνον εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις. Κρημνίσαντες πάσας τὰς ἐκτὸς τῶν διπλῶν φρουρίων καὶ τῆς ἀπὸ θαλάσσης εἰς θάλασσαν 22 μ. βάθους τάφρου οἰκίας καὶ δενδροτομήσαντες ἀνέμενον τῇ βοηθείᾳ τῶν Ἑλλήνων κατοίκων ἀτάραχοι τὴν ἐπίθεσιν, τῶν παίδων καὶ τῶν γυναικῶν ἀσφαλισθέντων ἐν τῷ φρουρίῳ τῆς Ἁλικαρνασσοῦ Ἁγίῳ Πέτρῳ (Μπουδροῦμι) καὶ ἐν ἄλλαις νήσοις. Κατόπιν μικρῶν ἀψιμαχιῶν, τῇ 1ῃ Αὐγούστου ἐγένετο ἡ πρώτη μεγάλη ἐπίθεσις τῶν πολιορκητῶν, ἀλλ' ἀνεκρούσθη γενναίως μετὰ μεγάλων ζημιῶν τοῦ ἐχθροῦ. Τὴν αὐτὴν τύχην ὑπέστησαν καὶ αἱ ἐπαναληφθεῖσαι ἐπιθέσεις μέχρι τῆς 24 Σεπτεμβρίου, ὅτε ἡ ἐπίθεσις ἐπανελήφθη οὕτω σφοδρὰ καὶ πανστρατιᾷ, ὥστε ἐφονεύθησαν 15 000 αὐτῶν, ὧν τὰ πτώματα σωρηδὸν ἔκειντο ἐν τῇ τάφρῳ. Λόγος περὶ ἐγκαταλείψεως τῆς ἐπιχειρήσεως δὲν ἦτο δυνατός· διότι θὰ ἠμαύρου τὴν ἐκ τῆς ἁλώσεως τοῦ Βελιγραδίου δόξαν τοῦ Σουλεϊμάν, ὡς ἠμαύρωσαν καὶ τὴν τοῦ Μωάμεθ Β' τῷ 1480 καὶ 1481 ἐκστρατείαν. Ἀλλὰ καὶ φροντίζων περὶ τῆς ζωῆς τῶν ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι ἐν τῷ μεταξὺ ἡρωαιώθησαν, περιωρίσθησαν εἰς μικρὰς ἐπιθέσεις, ζητοῦντες διὰ στενοτέρας πολιορκίας νὰ κατατρίψωσι τὰς ἐχθρικὰς δυνάμεις. Τοῦτο ἐφήρμοσαν καθ' ὅλον τὸν Ὀκτώβριον καὶ Νοέμβριον. Ἀλλά, τῶν Ροδίων ὁσημέραι ἐξαντλουμένων, ὁ Σουλεϊμὰν τῇ 10ῃ Δεκεμβρίου ἔκρινε φρόνιμον ν' ἀποστείλῃ πρέσβεις περὶ παραδόσεως πρὸς τὸν μέγαν μάγιστρον. Συμβουλίου τῶν ἱπποτῶν γενομένου, ἀπερρίφθησαν αἱ προτάσεις τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις ἐπιτεθεὶς ραγδαίως ἠνάγκασε τοὺς ἱππότας πολεμοῦντας μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἐρρωμένως νὰ δεχθῶσιν, ὡς ἐκ τῆς ἐλλείψεως κυρίως τῆς πυρίτιδος, τοὺς ἀπορριφθέντας πρότερον ὅρους, ὑποχρεούμενοι ἐντὸς 10 ἡμερῶν νὰ ἐκκενώσωσι τὴν νῆσον. Κατὰ τὴν σύμβασιν οἱ ἱππόται, καὶ ἐκ τῶν Ἑλλήνων ὅσοι ἤθελον νὰ ἀναχωρήσωσιν, ἦσαν ἐλεύθεροι, φέροντες τὰ ὅπλα καὶ τὰ ἄλλα αὐτῶν πράγματα, εἰς δὲ τοὺς παραμένοντας Ἕλληνας καὶ Φράγκους ἐδίδετο τριετὴς ἀσυδοσία μετὰ πλήρους θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καὶ δικαιώματος τοῦ ἀνεγείρειν καὶ ἐπισκευάζειν ἐκκλησίας καὶ τοῦ προνομιακοῦ ...τοῦ πλεονεκτήματος ὅτι δὲν θὰ ἐνηργεῖτο παρ' αὐτοῖς παιδομάζωμα. Οἱ ἱππόται μετὰ 4.000 Ἑλλήνων ἀπεχώρησαν εἰς Κρήτην καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ἰταλίαν ἀρχομένου τοῦ ἔτους 1523. Τὸν ἀπελθόντα Λατῖνον μητροπολίτην ἀντικατέστησεν ὁ ὀρθόδοξος καὶ τοιοῦτος ἦτο ὁ Κλήμης ὁ τελευταῖος ἐπὶ τῆς ἱπποκρατίας, ὅστις καὶ κατὰ τὴν πολιορκίαν ἔδειξε χρηστὴν διαγωγήν, ὅστις ὅμως ἀπελθὼν ὕστερον εἰς Ἰταλίαν ἐφονεύθη τῷ 1527 ἐν Βιτέρβῳ καὶ ἀντ' ἐκείνου προεχειρίσθη ὁ Εὐθύμιος. Οὗτος λαβὼν μέρος εἰς συνωμοσίαν πρὸς ἐπαναφορὰν τῶν ἱπποτῶν, κατὰ ἔγγραφον σῳζόμενον ἐν Λονδίνῳ (Otho c. 9), ἐφονεύθη μετὰ καὶ ἄλλων Ἑλλήνων τῷ 1525. Ἔκτοτε δὲ μέχρι τοῦ 1541 ἡ Ἐκκλησία Ρόδου ἔμεινε χηρεύουσα. Κατὰ τὸ ἔτος 1541 ἐκλέγεται μητροπολίτης ὁ Θεοδόσιος. Ἔκτοτε ἡ Ρόδος καὶ ἡ Δωδεκάνησος παρέμενεν ὑπὸ τοὺς Τούρκους, κατὰ Μάϊον δὲ 1912 κατελήφθη, λόγῳ τοῦ Τουρκοϊταλικοῦ πολέμου, ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν, ὑφ' οὓς διατελεῖ μέχρι σήμερον.

Ὁ Σουλεϊμάν, κύριος τῆς Ρόδου γενόμενος ἔστρεψε τὴν προσοχὴν αὐτοῦ κατὰ τῆς Οὑγγαρίας τῷ 1526 ὁ δὲ πόλεμος οὗτος διήρκεσε μετά τινων διαλειμμάτων μέχρι τοῦ 1562, ὅτε ὁ ναύαρχος τοῦ αὐτοκράτορος Καρόλου Γενουήνσιος Ἀνδρέας Δώριας κατώρθωσε νὰ ἀνακτήσῃ, τῇ συμπράξει τῶν Ἑλλήνων, τὴν Κοζάνην καὶ εἶτα τὰς Πάτρας καὶ τὸ Ρίον. Τοῦ Ἀντιρρίου ἀντιστάντος, ἡ κατάληψις ἐγένετο ἐξ ἐφόδου. Ἡ κίνησις αὕτη ἐξῆψε τὰ πνεύματα τῶν Ἑλλήνων ἁρματολῶν καὶ κλεφτῶν τῆς Δ. Στερεᾶς Ἑλλάδος, ἀλλὰ τοῦ Δώρια ἀπελθόντος ὑπέστησαν ἀντίποινα φρικτὰ παρὰ τῶν Τούρκων. Τὰ πρὸ ὀλίγου καταληφθέντα μέρη περιῆλθον ὑπὸ τοὺς Τούρκους, πλὴν τῆς Κορώνης, ἥτις βραδύτερον ἐκυριεύθη ὑπ' αὐτῶν. Οἱ Ἕλληνες οἱ μετὰ τῶν Φράγκων συμπράξαντες, ἵνα μὴ γίνωσιν ἔργον μαχαίρας, παρελήφθησαν ἐπὶ τοῦ εἰς Ἰταλίαν ἀποπλεύσαντος στόλου τοῦ Δώρια καὶ ἐποικίσθησαν ἐν τῇ Μ. Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ. Μετ' ὀλίγον ὁ Σουλεϊμάν, ἐκραγέντος νέου τουρκοβενετικοῦ πολέμου τῷ 1537, ἀπέστειλε κατὰ τῆς Κερκύρας τὸν Χαϊρεδδὶν Βαρβαρόσσαν, ὅστις ἀποβιβασθεὶς καὶ πολιορκήσας τὴν πόλιν διὰ τοῦ Ἀγιὰς πασᾶ εὗρεν ἀντίστασιν τῶν Ἑλλήνων καὶ 2.000 Βενετῶν τῶν ὑπερασπιζόντων τὸ φρούριον καὶ ἦρε τὴν πολιορκίαν, ἀφοῦ κατέστρεψε τὴν ὕπαιθρον χώραν. Ἀποπλέων ὁ στόλος ἐπετέθη κατὰ τῆς Ζακύνθου καὶ τῶν Κυθήρων ἄνευ ἀποτελέσματος. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος, ἐνῷ οἱ Τοῦρκοι ἐπετίθεντο κατὰ τῆς Μονεμβασίας καὶ τοῦ Ναυπλίου ἀνωφελῶς, ὁ Βαρβαρόσσας κατελάμβανε μετὰ ἀπεριγράπτων σκληροτήτων τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους τὴν μίαν κατόπιν τῆς ἄλλης. Ἡ Αἴγινα καθῃμάχθη ἐκ τῆς σφαγῆς τῶν κατοίκων 6.000 κόραι καὶ παιδία ἀπήχθησαν αἰχμάλωτοι, ἡ δὲ νῆσος ἠρημώθη σχεδόν. Αἱ νῆσοι Σῦρος, Πάρος, Ἀντίπαρος, Ἄνδρος, Ἴος, Ἀστυπάλαια, Χάλκη, Πάτμος καὶ Κάρπαθος ἐκυριεύθησαν, ἐγένοντο δ' ἀποβάσεις καὶ ἐν ταῖς κρητικαῖς πόλεσι Χανίοις, Ρεθύμνῳ καὶ Σητείᾳ. Ἡ Νάξος, ἡ μεγίστη τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, ἡ πρωτεύουσα τοῦ δουκάτου τοῦ Αἰγαίου, οὗ ἦρξαν εἴκοσι δοῦκες, Σανοῦδαι, Δελλακάρτσερη, Κρίσπη, καταληφθεῖσα ὑπὸ τῶν Τούρκων, περιῆλθε τῷ 1566 ὑπὸ τὸν Ἰουδαῖον Ἰωσὴφ Νάζην, Πορτογάλον εὐνοούμενον τοῦ Σελὴμ Β', ὅστις μένων ἐν Κωνσταντινουπόλει οὐδέποτε ἐπάτησε τὸν πόδα ἐπὶ τῆς νήσου, διοικῶν διὰ τοποτηρητοῦ, τοῦ Φραγκίσκου Κορονέλλου, Ἱσπανοῦ εὐγενοῦς, διοικοῦντος καὶ τὴν Ἄνδρον καὶ ἄλλας τινὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, παρ' ὧν εἰσέπραττε 14.000 δουκᾶτα. Ὁ Νάζης ἔκοψε νομίσματα ὡς καὶ μετάλλιον τῆς πενθερᾶς αὐτοῦ Γράτζιας μετὰ ἑβραϊκῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἐδέσποσε μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, συμβάντος κατ' Αὔγουστον τοῦ 1579, ὅτε κατηργήθη τὸ δουκᾶτον, τῆς νήσου ὑπαχθείσης ὑπὸ τοὺς Τούρκους οἵτινες ἀνίδρυσαν τὰς ἐπὶ τῶν Φράγκων δυναστῶν καταργηθείσας ὀρθοδόξους μητροπόλεις καθ' ὅλον τὸ Αἰγαῖον. Ὁ Βαρβαρόσσας συνεχίζων τὰς κατακτήσεις, τῷ 1537 ἐστράφη πρὸς τὰς ΒΑ. Σποράδας, καὶ κατέλαβε τὴν Σκῦρον, Σκίαθον καὶ Σκόπελον. Ὁ πόλεμος ἀπέβη κατὰ τῶν Βενετῶν, οἱ ὁποῖοι ἐν τέλει ἀπαυδήσαντες ἐζήτησαν τῷ 1541 εἰρήνην, δι' ἧς ἀπέδιδον τὴν Μονεμβασίαν καὶ τὸ Ναύπλιον εἰς τοὺς Τούρκους καὶ 300.000 δουκᾶτα ἐπὶ τριετίαν ἀντὶ τῆς ἀποδόσεως τῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων καταληφθεισῶν νήσων.

Οὕτως οἱ Τοῦρκοι πανταχοῦ νικῶντες ἔστρεψαν νῦν τὰ βλέμματα αὐτῶν εἰς τὴν πλουσίαν νῆσον Χίον, τὴν ὑπὸ τοὺς Ἰουστινιάνας τῆς Γενουηνσιακῆς ἑταιρείας Μαόνας διατελοῦσαν ἀπὸ τοῦ 1346. Κατ' αὐτῆς ἐστάλη τῷ 1566 ὁ ναύαρχος Πιαλῆ πασᾶς, ὅστις τῇ 14 Ἀπριλίου, ἑορτῇ τοῦ Πάσχα, ἐμφανισθεὶς πρὸ τῆς νήσου, ἠξίωσε τὴν ἄμεσον ὑποταγήν. Ὡς ἦτο ἐπόμενον, οἱ Ἕλληνες πολλὰ ὑφιστάμενοι ὑπὸ τῶν Λατίνων δυναστῶν, ἰδίως τοῦ κλήρου, εὐχαρίστως ἤκουσαν τὸ πρᾶγμα. οἱ δὲ Ἰουστινιάναι ἐπεζήτησαν διὰ δώρων καὶ χρημάτων νὰ ἐξευμενίσωσι τὸν Τοῦρκον ναύαρχον, ὅστις τὰ μὲν δῶρα καὶ τὰ χρήματα ἔλαβε, τοὺς δὲ Ἰουστινιάνας συλλαβὼν ἐξώρισεν εἰς Καφᾶν τῆς Ταυρικῆς ὁπόθεν μετὰ τετραετίαν ἀπελύθησαν. Καταλαβὼν δὲ τὴν νῆσον, ἀφῆκε τὸ φρούριον τοῖς δυνάσταις, οἵτινες εἶτα παρέδωκαν τοῖς Τούρκοις. Ἡ Χίος ἔτυχε, διὰ τοῦ λεγομένου «Ἀχτιναμέ», πλείστων προνομιῶν καὶ ὑπεβλήθη εἰς φορολογίαν μόνον 1.000 φλωρίων. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἐξέπεσε κατ' ἀρχὰς τῆς πρώην ἀνθηρότητος, ἀλλ' ἡ παρακμὴ αὐτῆς ἦτο προσωρινή διότι κατὰ τὸν ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνα ἤρξατο ἀνα-

Digitized by Google

θάλλουσα καὶ ἡ τέχνη καὶ ἡ βιομηχανία, ὡς ἀναφέρουσιν οἱ περιηγηταί, ὥστε οἱ κάτοικοι ἐπλούτησαν καὶ ἠθικῶς ἐπολιτίσθησαν διὰ τῆς ἱδρύσεως τῆς περιωνύμου σχολῆς τῆς νήσου, ἐξ ἧς πλεῖστοι λόγιοι ἐξεπήγασαν, γενόμενοι διδάσκαλοι τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Ἀλλ' ὁ Σουλεϊμὰν δὲν ἔμαθε τὸ εὐφρόσυνον γεγονὸς τῆς καταλήψεως τῆς Χίου, εὑρισκόμενος τότε εἰς μακρινὴν ἐκστρατείαν εἰς Οὐγγαρίαν, ὅπου καὶ ἀπέθανε τῇ 5ῃ Σεπτεμβρίου 1566 καὶ διεδέξατο αὐτὸν ὁ υἱὸς Σελὴμ ὁ Β' (1566—1574), ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἄρχεται ἡ διαφθορὰ ἐν τῷ σουλτανικῷ σεραγίῳ. Οὗτος ἐπεχείρησεν ἐκστρατείαν εἰς τὴν Ν. Ρωσίαν, ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι ἡττήθησαν. Ἀπὸ ἑλληνικῆς ἀπόψεως σπουδαῖα γεγονότα ἦσαν ἡ ἅλωσις τῆς Κύπρου καὶ ἡ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου τῷ 1570—1571.

Ἡ μεγαλώνυμος ἑλληνικὴ νῆσος τῆς ΒΑ. Μεσογείου, ἡ κατὰ 1.000 τ. μ. μεγαλυτέρα τῆς Κρήτης, ἀπεξενώθη ἀπὸ τοῦ 1184 τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας διὰ τοῦ Ἰσαὰκ Κομνηνοῦ, κατὰ δὲ τὴν Γ' σταυροφορίαν, τῷ 1191, κατέλαβεν αὐτὴν ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀγγλίας Ριχάρδος ὁ Λεοντόκαρδος καὶ ἔδωκεν ὡς τιμάριον εἰς τοὺς Λουσινιάν, κρατήσαντας αὐτὴν μέχρι τοῦ 1489, ὅτε τὴν κατέλαβον οἱ Βενετοί. Τί ὑφίσταντο οἱ Ἕλληνες ὀρθόδοξοι κάτοικοι τῆς νήσου παρὰ τῶν Λατίνων δυναστῶν, ἰδίως τοῦ κλήρου, εἶναι ἀνεκδιήγητον καὶ μόνη ἡ τουρκικὴ κατοχὴ τῆς ἀντικρὺ ἐκτεινομένης Κιλικίας, ἥτις εἶχεν ἤδη κυριευθῆ ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἔσῳζε τοὺς καταδιωκομένους Κυπρίους. Ὁ Σελὴμ ὁ Β', μέθυσος ὢν καὶ ἀβροδίαιτος καὶ τῶν ἡδυπότων οἴνων τῆς νήσου ἐφιέμενος, ἀφ' ὅτου ἦτο διοικητὴς Κοτυαείου (Κιουτάχιας), ἤδη εἰς τὸν θρόνον ἀναβὰς ἐπεζήτησε τὴν κατάκτησιν τῆς Κύπρου καὶ πρὸς τοῦτο ἀπέστειλε στόλον 300 σκαφῶν μετὰ 52.000 ἀνδρῶν ὑπὸ τὸν ναύαρχον Πιαλῆ πασᾶν, τὸν πορθητὴν τῆς Χίου. Τῇ 1ῃ Ἰουλίου 1570 κατέπλευσεν ὁ Πιαλῆ εἰς Κύπρον, ἐν ᾗ οἱ Βενετοὶ δὲν διέθετον εἰμὴ ἐν συνόλῳ 7.000 ἄνδρας, οἵτινες, μὴ δυνάμενοι ν' ἀντιστῶσιν, ἐκλείσθησαν ἐν τοῖς φρουρίοις Λευκωσίας καὶ Ἀμμοχώστου (Φαμαγούστας). Μετὰ λυσσώδεις ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων ἡ Λευκωσία περιῆλθεν εἰς χεῖρας αὐτῶν, ἀλλ' ἡ Ἀμμόχωστος ὑποστᾶσα ἐξ ἐφόδους τῶν πολιορκητῶν ἀνθίστατο καὶ μόλις τῇ 1ῃ Αὐγούστου 1571 παρεδόθη διὰ συνθήκης, ἣν ὅμως ὁ Τοῦρκος στρατηγὸς Μουσταφᾶ πασᾶς παραβιάσας προέβη εἰς σφαγὰς καὶ ἀτιμώσεις, τὸν δὲ διοικητὴν τῆς νήσου Μᾶρκον Ἀντώνιον Βραγαδῖνον, ἐκδάρας ζῶντα, ἐθανάτωσεν, ἀποκόψας αὐτὸν εἰς 4 τεμάχια, διὰ τὸν λόγον ὅτι ἠρνήθη νὰ παραδώσῃ αὐτῷ νεαρὸν Βενετὸν στρατιώτην. Ὡς ἦτο ἑπόμενον, ἐξεδιώχθη ὁ λατινικὸς κλῆρος, καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου περιῆλθεν εἰς τοὺς ὀρθοδόξους, καθὼς καὶ τὰ παμμέγιστα μοναστηριακὰ κτήματα, ἅπερ ἀπ' αἰώνων ἐλυμαίνοντο οἱ ποικιλώνυμοι Φράγκοι μοναχοί. Διωρίσθη ἀρχιεπίσκοπος ὁ Τιμόθεος ἐν τῇ πρωτευούσῃ Λευκωσίᾳ καὶ ἐπίσκοπον Πάφου, Κιτίου καὶ Κυρηνείας. Ἡ μακρὰ ξενοκρατία ἐν τῇ νήσῳ διέφθειρε καὶ τὴν γλῶσσαν, τὰ δὲ γραπτὰ σῳζόμενα γλωσσικὰ μνημεῖα μαρτυροῦσι τὸ πρᾶγμα. Ἡ νῆσος ἔμεινεν ὑπὸ τοὺς Τούρκους μέχρι τοῦ 1878, ὅτε διὰ μυστικῆς συνθήκης Τουρκίας καὶ Ἀγγλίας παρεδόθη εἰς τὴν δευτέραν, ἥτις ἄρχει τῆς Κύπρου ἔκτοτε.

Ἐννοεῖται ὅτι τὰ ὑπὸ τοῦ Τούρκου στρατηγοῦ Μουσταφᾶ ἐν Κύπρῳ διαπραχθέντα ἀνοσιουργήματα ἐξήγειραν τοὺς Βενετούς, ἔχοντας παράπονα καὶ διὰ τὰς ἐν ταῖς παραλίοις πόλεσιν ἀποβάσεις τοῦ Χαϊρεδδίν. Συνέπηξαν τότε οὗτοι συμμαχίαν μετὰ τοῦ πάπα Πίου Ε' (1566—1572) τοῦ Ἁγίου καὶ τοῦ Φιλίππου Β' τῆς Ἱσπανίας, ἧς συμμετέσχον καὶ ὁ δοὺξ τῆς Σαβοΐας καὶ ὁ μέγας μάγιστρος τῆς Μελίτης, πρὸς καταπολέμησιν τῶν Τούρκων. Στόλος ἐξ 77 ἱσπανικῶν, 6 μελιταίων καὶ 13 σαβοϊκῶν πλοίων ὑπὸ τὸν ναύαρχον δὸν Ἰωάννην τὸν Αὐστριακόν, νόθον υἱὸν τοῦ Καρόλου Α' βασιλέως τῆς Ἱσπανίας, ἑνωθεὶς μετὰ τοῦ ἐξ 114 βενετικῶν πλοίων ὑπὸ τὸν ναύαρχον Σεβαστιανὸν Βενιέρην καὶ 12 παπικῶν ὑπὸ τὸν Μᾶρκον Ἀντώνιον Κολόνναν ἔπλευσε πρὸς τὸ Ἰόνιον πέλαγος πρὸς συνάντησιν τοῦ ὑπὸ τὸν ναύαρχον Κιλὶτζ Ἀλῆ Μουσουνζαδὲ τουρκικοῦ, ἀποτελουμένου ἐκ 500 σκαφῶν καὶ λυμαινομένου, μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Κύπρου, τὰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ Ἰονίου πελάγους. Ἡ συνάντησις τῶν δύο στόλων ἐγένετο μεταξὺ Κεφαλληνίας καὶ τῆς αἰτωλικῆς παραλίας, παρὰ τὰς νησῖδας Ἐχινάδας, τῇ 7ῃ Ὀκτωβρίου 1571, καὶ ναυμαχίας κρατερᾶς γενομένης, 224 τουρκικὰ σκάφη κατεστράφησαν, 130 ᾐχμαλωτίσθησαν αὔτανδρα, 30.000 δὲ Τοῦρκοι ἐφονεύθησαν, ἐν οἷς συγγενεῖς τοῦ Σελὴμ Β, βέηδες καὶ ὁ ναύαρχος Κιλὶτζ Ἀλῆ. Ἐκ τῶν Χριστιανῶν συμμάχων κατεστράφησαν μόνον 15 πλοῖα καὶ ἐφονεύθησαν 8.000. Περιῆλθον δ' εἰς τοὺς συμμάχους 360 κανόνια, 15.000 Χριστιανοὶ ἐκ τῶν νήσων αἰχμαλωτισθέντες, χιλιάδες Τούρκων αἰχμαλώτων καὶ Ἑλλήνων ναυτῶν ἐκ τῶν ὑπηρετούντων βίᾳ ἐν τῷ τουρκικῷ στόλῳ. Ἀπεσώθησαν δὲ μόνον 40 τουρκικὰ σκάφη τοῦ βέη τῆς Τύνιδος καὶ τῆς Ἀλγερίας. Ἡ ναυμαχία αὕτη ἐν τῇ ἱστορίᾳ φέρει τὸ ὄνομα τῆς Ναυπάκτου εἰ καὶ δὲν ἐπολεμήθη ἐν τῷ Κορινθιακῷ κόλπῳ, ἀλλὰ λόγῳ τοῦ σπουδαίου φρουρίου Ναυπάκτου ἐγγὺς κειμένου (bataglia di Lepanto). Ἐὰν ἡ ἱερὰ συμμαχία διετηρεῖτο καὶ μετὰ τὴν ναυμαχίαν, τὰ πράγματα τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς θὰ ἦσαν ἀλλοῖα, ἀλλ' αἱ αἰώνιοι ἀντιζηλίαι καὶ αἱ ῥᾳδιουργίαι ἰδίως τοῦ Φραγκίσκου τῆς Γαλλίας διέλυσαν αὐτὴν μετ' οὐ πολύ, ἡ δὲ κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκστρατεία ἐγκατελείφθη ὡς τολμηρά, καθὼς καὶ ἡ ἐξ ὁλοκλήρου ἐκδίωξις τῶν Τούρκων ἐκ Πελοποννήσου ἐναυάγησε λόγῳ τῶν διαφωνιῶν τῆς διανομῆς.

Χιλιάδες Ἑλλήνων τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου, οἱ ὁποῖοι ὕψωσαν σημαίαν ἐπαναστάσεως, μετὰ τὴν ναυμαχίαν εὗρον ἄδικον θάνατον ὑπὸ τῶν Τούρκων. Πρὸς συνοικισμὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως χιλιάδες Ἑλλήνων ἀπήχθησαν καὶ οἱ μὲν γέροντες ἐγένοντο ἔργον σφαγῆς, οἱ δὲ νέοι καὶ νέαι ἐπλήρωσαν τὰ χαρέμια τοῦ σουλτάνου καὶ τῶν μεγιστάνων, καθ' ὃν χρόνον οἱ κάτοικοι τῶν ἀποτελούντων τὴν ἱερὰν συμμαχίαν ἑώρταζον ἐλεύθεροι τὴν μεγάλην νίκην τῆς ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου.

Τρία ἔτη μετὰ τὴν ναυμαχίαν ἀπέθανεν ὁ Σελὴμ Β' καὶ ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ὁ υἱὸς αὐτοῦ Μουρὰτ Γ' (1574—1595)· οὗτος, διοικητὴς ὢν Μαγνησίας, μόλις ἔλαβε τὴν εἴδησιν τοῦ θανάτου τοῦ πατρός, φεύγει κρυφὰ καὶ διὰ Μουντανιῶν διὰ πλοιαρίου μετὰ τεσσάρων ἐμπίστων θεραπόντων μετὰ ἑπτάωρον ἐσπευσμένον πλοῦν φθάνει ἄγνωστος εἰς Κωνσταντινούπολιν τῇ 21 Δεκεμβρίου 1574 περὶ τὸ μεσονύκτιον εἰς τὰ ἀνάκτορα καὶ ἀνακηρύσσεται σουλτᾶνος. Καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐξηκολούθησεν ὁ πρὸς τὴν Οὐγγαρίαν καὶ τὴν Περσίαν πόλεμος, ἀλλ' ἡ ἰσχὺς τῆς Τουρκίας ὁσημέραι ἐμειοῦτο. Τῷ 1578 συνήφθη ἡ πρὸς τὴν Βενετίαν συνθήκη. Τὴν συνθήκην ταύτην ἐπηκολούθησεν ἡ πρὸς τὴν Ἱσπανίαν καὶ ἄλλα κράτη. Ἀγαθαὶ σχέσεις Ρωσίας καὶ Τουρκίας ἐπέτρεψαν, ὥστε ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἱερεμίας ὁ Β' ὁ ἐξ Ἀγχιάλου, τῇ μεσιτείᾳ τοῦ πανισχύρου συμπολίτου αὐτοῦ Μιχαὴλ Κανταχουζηνοῦ, τοῦ πλουσιωτάτου ἐπιθεωρητοῦ τῶν ἁλυκῶν, νὰ ἀπέλθῃ εἰς Ρωσίαν πρὸς ζήτησιν ὑλικῆς βοηθείας, τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας δεινὰ πασχούσης. Ὁ πατριάρχης ἐγένετο ἀσπασίως δεκτὸς ἐν Μόσχᾳ ὑπὸ τοῦ τσάρου καὶ τοῦ πρωθιεράρχου τῆς ῥωσικῆς Ἐκκλησίας μητροπολίτου Μόσχας Ἰώβ, ὃν προήγαγε τῷ 1589 εἰς πατριάρχην. Αἱ δωρεαὶ τοῦ τσάρου εἰς βοήθειαν τῶν πατριαρχείων ὑπῆρξαν πλουσιώταται εἰς χρῆμα καὶ πολύτιμα ἱερὰ σκεύη καὶ ἄμφια. Ἐστάλησαν δὲ καὶ εἰς Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ Πελοπόννησον ἔξαρχοι πατριαρχικοὶ χάριν τῶν οἰκονομικῶν τῆς Μ. Ἐκκλησίας.

Ἐπὶ Μουρὰτ Γ' ἤρχισε νὰ ἐμφανίζεται νέα τάξις πολιτῶν ἐκ τῶν Ἑλλήνων, ἐκτὸς τῶν περὶ τὸ πατριαρχεῖον ὀφφικιαλίων (ἀξιωματικῶν, ἀρχόντων), οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τῆς ἁλώσεως ὑπηρέτουν ἐν τοῖς πατριαρχείοις, οἱ ἐξ ἀρχαίων γενῶν καταγόμενοι καὶ δημοσίας λειτουργίας καὶ ἐργολαβίας ἀναλαμβάνοντες, οἵτινες πλουτήσαντες πολλάκις ἐφαίνοντο χρήσιμοι εἰς τοὺς ὁμογενεῖς αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ πανίσχυροι παρὰ τοῖς Τούρκοις καθιστάμενοι, λόγῳ τῶν δωροδοκιῶν, διηύθυνον τὰ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸ ἑαυτοῖς δοκοῦν, ἀναβιβάζοντες καὶ καθαιροῦντες πατριάρχας, προχειρίζοντες μητροπολίτας καὶ ἐπισκόπους καὶ τὰ τοιαῦτα. Τὰ γένη ταῦτα εἶναι τῶν Παλαιολόγων, Κανταχουζηνῶν, Ῥάλληδων, Βατάτζηδων (Διπλοβατάτζηδων), Μουζαλώνων, Ἀσάνηδων, Χρυσολωράδων, Λασκαρέων, Εὐγενικῶν κτλ. Ἐκ τούτων οὐκ ὀλίγοι ἔσχον σπουδαιότητα ἐν τοῖς τουρκικοῖς πράγμασιν ὡς ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ὅστις λαβὼν τὸ προνόμιον τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἁλυκῶν τῆς Ἀγχιάλου ἐπλούτησε. Τοῦτον διαβαλὼν τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ ὁ Ἀγχιαλίτης ἐπίσης Μιχαὴλ Κανταχουζηνός, τὸν ἀντικατέστησεν ἐν τῇ ἐκμεταλλεύσει, καταστὰς ἐντὸς μικροῦ πλουσιώτατος διὰ καταχρήσεων καὶ πιέσεων τῶν ὑπεργολάβων συμπολιτῶν ἐν τῇ εἰσπράξει τῶν ὀφειλομένων. Ἐξαγοράσας τὰ τέλη διαφόρων τελωνείων τοῦ κράτους καὶ μετερχόμενος πιέσεις μυρίας, ἐκέρδαινε πολλαπλάσια τῶν τῷ κράτει καταβαλλομένων, ἐφ' ᾧ καὶ διὰ τὰς μεθόδους, ἃς ἐξεύρισκε πρὸς παράνομον εἴσπραξιν φόρων, ἀπεκλήθη ὑπὸ τῶν Τούρκων Σεϊτάνογλου. Μὴ ἀρκούμενος εἰς τὰ ἀναγραφέντα ἔργα, ἀνελάμβανε καὶ τὴν ναυπήγησιν φορτηγίδων διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ναυστάθμου, πιέζων τοὺς ὁμογενεῖς ἀπὸ τοῦ πατριαρχοῦ μέχρι τοῦ τελευταίου χειρώνακτος πρὸς καταβολὴν ἐράνου Προστατευόμενος δὲ καὶ ὑπὸ ἄλλων ἰσχυρῶν παραγόντων τῆς κυβερνήσεως, ἐπώλει δημοσίας θέσεις καὶ εἰς Τούρκους ἀκόμη καὶ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καὶ ἐκανόνιζε κατ' ἀρέσκειαν τοὺς φόρους διαφόρων ἐπαρχιῶν. Εἶχεν ἤδη ἑκατοντάδας ὑποστατικῶν καὶ κώμας ὁλοκλήρους, ἀπὸ Θράκης μέχρι Δουνάβεως, τὸ δὲ ἐν Ἀγχιάλῳ μέγαρον αὐτοῦ ἡμιλλᾶτο ὡς πρὸς τὸν διάκοσμον καὶ τὴν πολυτέλειαν πρὸς τὰ ἀνάκτορα τῶν σουλτάνων. Ἐπὶ τέλους ὅμως οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ Σινὰν καὶ Μουσταφᾶς πασάδες καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, μὴ συμμετέχοντες τῶν κερδῶν, κατήγγειλαν τὸν Κανταχουζηνὸν πρὸς τὸν σουλτᾶνον Μουρὰτ ἀπ' εὐθείας, ὅστις τὸν ἔρριψεν εἰς τὰς φυλακὰς τοῦ Ἑπταπυργίου, ὁπόθεν ὅμως, διὰ δωροδοκίας 55.000 δουκάτων, κατώρθωσε ν' ἀποφυλακισθῇ καὶ νὰ διορισθῇ μέγας βασιλικὸς πραγματευτής. Καταγγελθεὶς τὸ δεύτερον ὅτι ἀναβιβάζει καὶ καταβιβάζει τοὺς ἡγεμόνας τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν καὶ ὅτι αὐτὸς ἐγένετο αἴτιος τῶν ἐν Μολδαυΐᾳ ἐκραγεισῶν ταραχῶν, κατεδικάσθη εἰς θάνατον καὶ ἐξετελέσθη. Πᾶσα ἡ περιουσία τοῦ ἀνδρὸς ἐδημεύθη, ἧς μέρος μόνον μετὰ τὸ 1578 ἀπεδόθη εἰς τὸν υἱὸν ἐκείνου Ἀνδρόνικον. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων ἐμφαίνεται ὅτι ἐν γένει ὁ βίος τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα, λόγῳ τῶν ἐξ Ἑλλήνων ἀρνησιθρήσκων μεγάλων βεζυρῶν, τῶν προστατευόντων τοὺς δημοσιώνους ὁμογενεῖς ἐπὶ ἀμοιβαίῳ κέρδει, δὲν ἦτο, ὡς μέχρι τοῦδε ἐνομίζετο, ἀνυπόφορος, ἀλλ' ἤρξατο, μεθ' ὅλον τὸ παιδομάζωμα, νὰ βελτιῶται ὁσημέραι, οἰκονομικῶς δὲ νὰ ἀναλαμβάνῃ ἐκ τοῦ πρότερον μαρασμοῦ, εἰς ὃν εἶχεν ἐξωθήσει αὐτὸν ὁ φανατισμὸς τῶν Τούρκων, ὅστις ἐξεδηλοῦτο καὶ ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις ἐνίοτε, πηγὴν ἔχων τὴν ἐπιρροὴν τῶν ἀρνησιθρήσκων καθολικῶν τοῦ παλατίου γυναικῶν. Ἰδίως διωγμοὶ ἐγένοντο κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα συγχρόνως πρὸς τὴν ἐν Τουρκίᾳ ἐγκατάστασιν τῶν Ἰησουϊτῶν, οἱ ὁποῖοι πάντα λίθον ἐκίνουν, ἵνα διακόψωσι τὰς ἀπὸ Ἱερεμίου τοῦ Β' ἀρξαμένας σχέσεις τῶν ὀρθοδόξων πρὸς τοὺς διαμαρτυρομένους, τοὺς κάρφος γενομένους εἰς τὰ ὄμματα τοῦ καθολικισμοῦ. Ἀλλὰ μεθ' ὅλους τοὺς διενεργουμένους κρυφὰ καὶ ἐν παραβύστῳ διὰ τῶν Ἰησουϊτῶν διωγμούς, ὧν θῦμα ἔπεσε τῇ 27 Ἰουνίου 1638 ὁ σοφὸς Κρὴς πατριάρχης Κύριλλος ὁ Λούκαρις κατὰ τὴν ἕκτην αὐτοῦ πατριαρχείαν, οὐδὲν γεγονὸς ἄξιον λόγου συνέβη ὥστε νὰ ἀλλοιώσῃ τήν, ἀπὸ πάσης ἀπόψεως, πολιτικήν, ἠθικὴν καὶ κοινωνικὴν κατάστασιν τοῦ ἑλληνικοῦ γένους, ὅπερ μάλιστα ἐπὶ τοῦ σουλτάνου Μουρὰτ τοῦ Δ' (1623—1639) ἐκτήσατο τῷ 1627 καὶ τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον καὶ εἶδε μετὰ χαρᾶς τὴν κατάπαυσιν τοῦ ἀπανθρώπου καὶ σατανικοῦ θεσπίσματος, ὅπερ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ἔθετο εἰς ἐφαρμογὴν ὁ σουλτᾶνος Ὀρχὰν (1326—1360), τοῦ ἀπαισίου παιδομαζώματος. Σὺν τῇ καταργήσει τοῦ παιδομαζώματος τῷ 1632 ἀνέπνευσεν ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ κατ' ὀλίγον ἐπληθύνετο καὶ προώδευεν οἰκονομικῶς, ὥστε νὰ ἱδρύῃ σχολεῖα πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν τέκνων αὐτοῦ καὶ νὰ προοδεύῃ ἐν τῷ ἐμπορίῳ, ναυτιλίᾳ καὶ ταῖς χρηματιστικαῖς ἐπιχειρήσεσιν, ἀναλαμβάνων δημοσιωνίας καὶ ἐργολαβίας τῇ μεσιτείᾳ ἰσχυρῶν μεγιστάνων ἀντὶ ἀμοιβαίων κερδῶν καὶ προεξάρχων ἐν τῷ αὐτοκρατορικῷ ναυστάθμῳ, πρός τε ναυπήγησιν σκαφῶν καὶ πρὸς πλήρωσιν ναυτικῶν πληρωμάτων ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν δυτικῶν καὶ νοτίων παραλιῶν τῆς Μ. Ἀσίας. Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ σουλτάνου Μουρὰτ Δ' οἱ Ἀρμένιοι χρήμασι δεκάσαντες τὸν μέγαν βεζύρην, ἐσφετερίσθησαν προσκυνήματα τινὰ ἀνήκοντα εἰς τοὺς Ἕλληνας ἐν Ἱερουσαλήμ, ἀλλ' ὅ τε βεζύρης καὶ οἱ πρόκριτοι Ἀρμένιοι σουλτανικῇ διαταγῇ ἐθανατώθησαν, ἐπίσης καὶ φραγκισκανοὶ μοναχοί, ἀποπειραθέντες, ἐξεδιώχθησαν καὶ μεθ' ὅλην τὴν τοῦ Σουλεϊμὰν καὶ τοῦ Φραγκίσκου Α' τῆς Γαλλίας συνθήκην τῶν προνομιῶν, Γάλλοι διερμηνεῖς τῆς πρεσβείας ἐφονεύθησαν καὶ ὁ υἱὸς τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς Γαλλίας ἐφυλακίσθη, τὰ δὲ μέγαρα τῶν φραγκικῶν πρεσβειῶν μετετέθησαν εἰς τὸ Σταυροδρόμιον (Πέραν).

Τὸν θανόντα Μουρὰτ τῷ 1639 διεδέξατο ὁ Ἰβραὴμ Α' (1639—1648), ἀδελφὸς αὐτοῦ, ὅστις ἐβασίλευσεν 9 ἔτη. Ἐπ' αὐτοῦ διεκόπησαν αἱ τουρκοβενετικαὶ σχέσεις καὶ ἤρχετο, κυρίως ἐπὶ τοῦ διαδεξαμένου αὐτὸν ἑπταετοῦς υἱοῦ Μεχμὲτ Δ' (1648—1687), ὁ κρητικὸς πόλεμος. Ἀφορμὴν εἰς τὴν ἔκρηξιν τοῦ νέου πολέμου, τοῦ ἐπὶ 25 ὅλα ἔτη διαρκέσαντος, ἐγένετο ἁπλοῦν καὶ συνήθες γεγονός, ἡ ὑπὸ Μελιταίων πειρατῶν αἰχμαλωσία πλοίου τουρκικοῦ κομίζοντος ἐπίσημόν τινα ἀποστολήν. Συνεπείᾳ τοῦ ἐπεισοδίου τούτου ἐξερράγη ὁ ἐν τῇ ἱστορίᾳ φέρων τὸν τίτλον κρητικὸς πόλεμος (1644—1669), τὸν ὁποῖον σιδηρᾷ τῇ χειρὶ διηύθυνεν ὁ μέγας βεζύρης Μεχμὲτ Κιοπρουλῆς († 1661). Ἀλβανὸς ὢν τὸ γένος, ἀλλ' ἐν τῷ παρὰ τὸν ποταμὸν Ἅλυν χωρίῳ Κιοπρὶ γεννηθείς, καθόλου ἀγράμματος καὶ ἄξεστος, ἀλλ' ἔχων ὅμως φυσικὸν νοῦν καὶ ἰσχυρὰν θέλησιν, δι' ἧς κατώρθωσε νὰ ἐπιβάλῃ τὴν διασαλευθεῖσαν τάξιν ἔν τε τῇ πρωτευούσῃ, ὅπου συχναὶ ἐγένοντο στάσεις, καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις. Εἰς τὴν πολιτικὴν περίνοιαν τοῦ ἀνδρὸς ὀφείλεται καὶ ἡ εἰς τὴν μεγάλην βεζυρίαν διαδοχὴ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἀχμὲτ Κιοπρουλῆ, ἄρξαντος ἀπὸ τοῦ 1661 καὶ μέχρι καὶ πέραν τῆς τῷ 1669 ἁλώσεως τῆς Κρήτης, ἣν αὐτὸς μετὰ τοῦ διερμηνέως Παναγιώτη Νικουσίου τοῦ Χίου ἤγαγεν εἰς πέρας. Τῶν Βενετῶν ἀπελθόντων, ὧν πολλοὶ ἐξισλαμισθέντες παρέμειναν χάριν τῶν κτημάτων αὐτῶν, αἱ μὲν καθολικαὶ ἐπισκοπαὶ κατηργήθησαν, συνεστήθησαν δὲ τέως σχολάζουσαι

Digitized by Google

ὀρθόδοξοι, αἱ ὁποῖαι εἶχον καταργηθῆ τῷ 1286. Οὕτως ἱδρύθη ἡ μητρόπολις ἐν Ἡρακλείῳ τῷ 1669, ἧς ὁ μητροπολίτης ἔφερε τὸν τίτλον ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Εὐρώπης, μετὰ 6 ἐπισκόπων: Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου, Σελίνου καὶ Κισάμου, Πέτρας, Σητείας (Ἱερασητείας), Σφακίων καὶ Ρεθύμνης. Δυστυχῶς, τῶν λογίων Κρητῶν ἀπελθόντων εἰς Ἑπτάνησον καὶ ἄλλας βενετοκρατουμένας πόλεις, τὰ γράμματα, ἅπερ τόσον ἤκμαζον ἐπὶ τῶν Βενετῶν, ὑπέστησαν καίριον τραῦμα. Τὰ σχολεῖα κατηργήθησαν καὶ ποῦ καὶ ποῦ ἐν μοναῖς ἐδιδάσκοντο μόνον ξηρὰν ἀνάγνωσιν. Αἱ λαμπραὶ ἐκκλησίαι μετεβλήθησαν εἰς τεμένη. Τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ βιομηχανία ἐμαράνθη, τὰ κτήματα διεμοιράσθησαν μεταξὺ τῶν στρατιωτικῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ἐπὶ 25 ἔτη ἐμάχοντο πρὸς κατάκτησιν τῆς νήσου, αἱ ἐξισλαμίσεις, αἱ καὶ ἀνὰ τὸ ἄλλο τουρκικὸν κράτος ἐπισυμβαίνουσαι συχνάκις, ἐν Κρήτῃ ἐγένοντο καθ' ἑκατοντάδας· οὕτως ὥστε, ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, οἱ Ἕλληνες κτηματίαι παρέμειναν ὡς δουλοπάροικοι τῶν Τούρκων, εἰς τοὺς ὁποίους ἐπλήρωνον τὸ $^1/_5$ τῶν εἰσοδημάτων μέχρι τοῦ 1821. Ἡ ὅλη νῆσος εἶχε διαιρεθῆ εἰς τρεῖς διοικήσεις: Ἡρακλείου, Ρεθύμνης καὶ Χανίων. Ἐν γένει ὁ βίος τῶν Χριστιανῶν εἶχε καταστῆ ἀβίωτος καὶ ἐντεῦθεν βλέπομεν ὅτι κατὰ τὴν λεγομένην ἐπανάστασιν τοῦ Ὀρλὼφ (1768—1770) ἐκρήγνυται ἡ ὑπὸ τὸν Δασκαλογιάννην ἐπανάστασις καὶ κατόπιν κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα μέχρι τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα προσαρτήσεως ἡ Κρήτη ἐπανεστάτησεν ἑνδεκάκις. Ὁ κατακτητὴς τῆς Κρήτης Ἀχμέτ, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Ἕλληνος μεγάλου διερμηνέως Παναγιώτου Νικουσίου, ἤρατο θρίαμβον καὶ ἐν Πολωνίᾳ τῷ 1672, ἐπιβαλὼν καὶ ἐτήσιον φόρον. Ἔχων συμπράκτορα τὸν πολὺν Νικούσιον, ἔπραξεν ἔργα θαυμαστά, καθὼς καὶ μετὰ τὸν ἐκείνου θάνατον, τῷ 1673, προσλαβὼν τὸν Ἀλέξανδρον Μαυροκορδᾶτον εὗρεν ἀντάξιον συνεργάτην. Οὗτοι οἱ δύο ἐδόξασαν τὴν τοῦ Ἀχμὲτ βεζυρείαν. Ἀμφότεροι ἦσαν Φαναριῶται, ἤτοι κάτοικοι τῆς ἀριστοκρατικῆς συνοικίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως Φαναρίου. Οἱ Φαναριῶται κατέστησαν διάσημοι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χίου ἐν τουρκικῇ ὑπηρεσίᾳ ἄρχοντος Παναγιωτάκη Νικουσίου καὶ τοῦ διαδεξαμένου αὐτὸν Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ἐπίσης Χίου, ἀνδρὸς εἰς τὰ ἀνώτατα ἀξιώματα τῆς Τουρκίας ἀνελθόντος, καὶ τῶν ἄλλων τῆς αὐτῆς εὐγενοῦς οἰκογενείας μελῶν καὶ ἄλλων Ἑλλήνων ἀποτελεσάντων σειρὰν ὅλην εὐγενῶν οἰκογενειῶν ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης διακριθεισῶν. Ἐκτὸς τοῦ ἀξιώματος τῆς μεγάλης διερμηνείας πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν ἀνῆλθον εἰς ἀνώτερα ἀξιώματα, γενόμενοι ἡγεμόνες (ὁσποδάροι) τῶν παραδουναβίων ἡμιανεξαρτήτων ἡγεμονιῶν Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, ἀπὸ τοῦ 1709 μέχρι 1821. Ὡς ἦτο ἑπόμενον, διὰ τῶν ὑψηλῶν τούτων θέσεων ἡ φαναριωτικὴ ἀριστοκρατία πλουτήσασα, σπουδαιοτάτας παρέσχε καθ' ὅλον τὸν ΙΗ' καὶ ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ὑπηρεσίας εἰς τὸ δουλεῦον ἑλληνικὸν γένος.

Ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν μεγάλων βεζυρῶν τῶν Κιοπρουλῆ (1654—1702), Μεχμὲτ καὶ Ἀχμὲτ καὶ ἰδίως τοῦ Μουσταφᾶ, υἱοῦ τοῦ Ἀχμὲτ (1689—1691), τὸ ἑλληνικὸν γένος ὁλονὲν προοδεῦον ἐπέτυχε καὶ τῆς σχετικῆς ἐλευθερίας νὰ οἰκοδομῇ ἐκκλησίας καὶ νὰ ἰθύνῃ τὰ τῶν κοινοτικῶν πραγμάτων μετὰ μεγαλυτέρας αὐτονομίας. Πληθὺς σπουδαστῶν μετέβαινεν εἰς τὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια καὶ ἰδίως τὰ ἰταλικὰ καὶ ἐπιστρέφουσα μετελαμπάδευε τὰ γράμματα καὶ τὰ πορίσματα τοῦ ἐκεῖ ἐπικρατοῦντος πολιτισμοῦ. Ἕλληνες ἐγκαθίστανται ἐν ταῖς παραδουναβίοις χώραις, ἡ δὲ μεσημβρινὴ Ρωσία, μετὰ τὰς ἐπὶ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' ἐγκαινιασθείσας πυκνὰς σχέσεις, ἐδέχθη πληθὺν ἑλληνικῶν παροικιῶν, αἱ ὁποῖαι κατέστησαν ἑστία ἐμπορίου, ναυτιλίας, βιομηχανίας, ἐξ ἧς ἐπλούτουν οἱ πάροικοι. Μεγαλέμπορος δέ τις Κρής, Κωνσταντῖνος Κορνιακτός, ἐδάνειζε καὶ αὐτῷ τῷ βασιλεῖ τῆς Πολωνίας καὶ ἦτο κάτοχος ἑξήκοντα ἀγροτικῶν συνοικισμῶν. Μεγάλαι ἐκτάσεις γαιῶν ἀφιεροῦντο ὑπὸ τῶν ἡγεμόνων τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαβίας καὶ τῆς Βεσσαραβίας εἰς τὸν Πανάγιον Τάφον, τὸ Σινᾶ, τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον, μοναστήρια ἱδρύοντο ὑφ' Ἕλληνας ἡγουμένους, ἐν οἷς ἐσφυρηλατεῖτο ἡ ἐκεῖ δύναμις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅστις ἔθαλλεν ἐπὶ τρεῖς κατόπιν αἰῶνας. Ὁ Μουσταφᾶ Κιοπρουλῆς διενοήθη ν' ἀπομακρύνῃ τὴν Μάνην ἀπὸ τῆς πρὸς τὴν Βενετίαν συμπαθείας καὶ πρὸς τοῦτο ἀπεφάσισε νὰ ἀνακηρύξῃ αὐτὴν ἡγεμονίαν αὐτόνομον, ὡς ἡ Βλαχία καὶ Μολδαβία, καὶ διώρισεν ἡγεμόνα τὸν Λιβέριον Γερακάρην, ἐκ τῆς μεγάλης οἰκογενείας τῶν Κοσμάδων, τέως ἐν τῷ βυζαντινῷ ναυτικῷ ὑπηρετοῦντα καὶ εἶτα ἀποσυρθέντα τῆς ὑπηρεσίας καὶ μετερχόμενον τὸν πειρατὴν ἀνὰ τὸ Αἰγαῖον. Ὁ Γερακάρης, συλληφθεὶς ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ στόλου, ἐκρατεῖτο ἀπὸ δεκαπενταετίας δέσμιος, ἠλευθερώθη ὅμως καὶ κατὰ τὸν κρητικὸν πόλεμον ἐστάλη μετὰ χρημάτων εἰς Μάνην, ὅπως πείσῃ τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ νὰ συνταχθῶσι πλέον ὑπὲρ τῶν Τούρκων. Μετ' οὐ πολὺ ὅμως, ἐκραγείσης ἐν Μάνῃ ἐπαναστάσεως, ὁ Γερακάρης μετήρχετο τὴν πειρατείαν, ἀλλὰ συλληφθεὶς ἐρρίφθη ἐν τοῖς κατέργοις, ὁπόθεν τῷ 1689 ἐλευθερωθεὶς ὑπὸ τοῦ μεγάλου βεζύρου ἀπεστάλη μετὰ 5.000 Τούρκων εἰς Πελοπόννησον καὶ Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ παρεκίνει τὸν λαὸν νὰ καταλίπῃ τοὺς Βενετούς, παρ' ὧν μέχρι τοῦδε τόσα ὑπέστη δεινά, καὶ νὰ συμπολεμῇ μετὰ τῶν Τούρκων. Οἱ ἁρματολοὶ ὅμως, νικήσαντες τοὺς μετ' αὐτοῦ Τούρκους, ἔφερον αὐτὸν εἰς δύσκολον θέσιν. Μὴ δυνάμενος νὰ διαπεραιωθῇ εἰς Πελοπόννησον, τῷ 1696 προσεχώρησε πάλιν εἰς τοὺς Βενετούς, ἀλλὰ λεηλατήσας τὴν βενετοκρατουμένην Ἄρταν συνελήφθη ὑπὸ τῶν Βενετῶν καὶ ἐρρίφθη εἰς τὰς ἐν Βρεσκίᾳ εἱρκτάς, ὅπου καὶ ἀπέθανεν. Ἡ Μάνη, 20.000 ψυχῶν ἀριθμοῦσα, ἔμεινε μετέωρος καιροσκοπική, ἕως τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ὁριστικῆς καταλήψεως τῆς Πελοποννήσου, ὑποχρεουμένη νὰ πληρώνῃ ἐτησίως τῇ Πύλῃ φόρον 4.000 γροσίων. Διῳκεῖτο δὲ ὁμοσπονδιακῶς, ἐκλεγομένου ἀνωτάτου ἄρχοντος ὑπὸ τῶν καπιτάνων τῆς ὅλης χώρας κατὰ πλειοψηφίαν. Ἐπὶ τοῦ τελευταίου μεγάλου βεζύρου, τοῦ Μουσταφᾶ, ἡ πρὸς τοὺς Ἕλληνας διαταγὴ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης μετεβλήθη· ἐγένετο μικρά τις μεταρρύθμισις (νιζάμι δζεδίτ), δι' ἧς οἱ βαλῆδες τῶν ἐπαρχιῶν ἐνετάλθησαν νὰ συμπεριφέρωνται πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς ὡς πρὸς Τούρκους ὑπηκόους, πληρώνοντες χαράτζι κατὰ τρεῖς τάξεις: πρώτην πληρώνουσαν 4 φλωρία, δευτέραν 2 καὶ τρίτην 1. Ἠδύναντο δὲ οἱ Ἕλληνες, ἐὰν ἤθελον, νὰ διορισθῶσιν εἰς δημοσίας θέσεις καὶ διωρίσθησαν οὐκ ὀλίγοι ἰδίως εἰς ἀνωτάτας, ἤτοι μεγάλου διερμηνέως, διερμηνέως τοῦ στόλου καὶ ἡγεμόνων (βεηδων) Βλαχίας καὶ Μολδαβίας. Ἐγένετο, μάλιστα, λόγος καὶ περὶ αὐτοδιοικήσεως τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ Χριστιανοὺς ἡγεμόνας, ἀλλὰ περιωρίσθη αὕτη μόνον εἰς τὴν Μάνην.

Καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κρήτης τῷ 1669, ἐξηκολούθει ὁ τουρκοβενετικὸς πόλεμος, καθ' ὃν οἱ Βενετοὶ ἠνόχλουν τὰς Κυκλάδας, οἱ δὲ Τοῦρκοι ἐπετίθεντο κατὰ τῆς Πελοποννήσου. Ὁ διορισμὸς τοῦ Φραγκίσκου Μοροζίνη ὡς ἀρχιστρατήγου τῶν ἐν Ἀνατολῇ κατὰ τῶν Τούρκων πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ἐν συμπράξει ἐνιαχοῦ μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἁρματολῶν καὶ κλεφτῶν (1684—1694) ἐπήνεγκον ἀποτέλεσμα τοιοῦτον, ὥστε οἱ Τοῦρκοι ἠναγκάσθησαν νὰ ἐκκενώσωσι, κατόπιν σπουδαίων ἡττῶν, τὴν Πελοπόννησον. Αὐτὸς κατέλαβε τὰς Ἀθήνας καὶ ἐγένετο ἀφορμὴ τῆς καταστροφῆς τοῦ Παρθενῶνος, λόγῳ τῆς πολιορκίας τῇ 16 Σεπτεμβρίου 1687.

Κατὰ τοὺς διαφόρους τουρκοβενετικοὺς πολέμους, τοὺς πολεμηθέντας ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς, μία τάξις Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς ἁλώσεως ἐμφανισθεῖσα, φαίνεται ἐν τοῖς δημώδεσιν ᾄσμασιν, ἡ τῶν ἁρματολῶν (ἁρματολόγων), προελθόντων ἐκ τῶν ἀρχαιότερον ἐμφανισθέντων κλεφτῶν, ἀνδρῶν μισούντων τοὺς Τούρκους καὶ φιλελευθέρων, οἵτινες, μὴ δυνάμενοι νὰ βλέπωσι τοὺς ὁμογενεῖς αὐτῶν πάσχοντας ἀνάξια ὑπὸ τῶν ὑποδουλωσάντων αὐτοὺς Τούρκων, ἤρχοντο εἰς ῥῆξιν πρὸς αὐτοὺς καὶ φονεύοντες καὶ διαρπάζοντες τὰς περιουσίας αὐτῶν κατέφευγον εἰς τὰ ὄρη, κρυπτόμενοι ἐν σπηλαίοις καὶ ταῖς ὀπαῖς τῆς γῆς, ἵνα κατέλθωσι πάλιν εἰς τὰς πεδιάδας καὶ προβῶσιν εἰς ὁμοίας πράξεις. Τὰς ἐπιθέσεις τῶν κλεφτῶν τούτων ζητοῦσα νὰ ἐμποδίσῃ ἡ Ὑψηλὴ Πύλη, ἐκάλει τοὺς σπουδαιοτέρους αὐτῶν, εἰς οὓς ἀνέθετε τὴν φύλαξιν ὡρισμένης περιοχῆς, ἁρματολίκι ὀνομασθείσης. Τοιαῦτα ἁρματολίκια ἐν Μακεδονίᾳ, Θεσσαλίᾳ, Ἠπείρῳ, Στερεᾷ Ἑλλάδι καὶ Πελοποννήσῳ συνέστησαν κατ' ἀρχὰς μὲν 17, βραδύτερον ὅμως ἐπολλαπλασιάσθησαν. Ἀλλ' ὅλοι οἱ κλέφται δὲν ἐγένοντο ἁρματολοί. Οὕτω οἱ Ἕλληνες ἐν τοῖς ὅπλοις ἀσκούμενοι ἐλευθέρως, τῇ ἀδείᾳ τῆς ἐξουσίας, ἐγένοντο σὺν τῷ χρόνῳ οἱ μέλλοντες τῆς πατρίδος στρατιῶται, ἀλλὰ καὶ τὴν δύναμιν αὐτῶν νὰ μειώσωσι θελήσαντες ἐδημιούργησαν τοὺς δερβεναγάδες (φύλακας τῶν κλεισωριῶν, κλεισωριάρχους, Τούρκους, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ), πρὸς ἐπιτήρησιν τῶν ἐκεῖθεν διερχομένων χωρικῶν, πληρωνόντων τὰ ἀνάλογα διόδια διά τε τὰ ποίμνια καὶ τὰ γεωργικὰ καὶ ἐμπορικὰ προϊόντα τὰ διὰ τῶν στενῶν μεταβιβαζόμενα. Τοιοῦτοι διάσημοι ἁρματολοὶ Ἕλληνές τε καὶ Ἀλβανοὶ ἐγένοντο οἱ Θεόδωρος Μπούας Γρίβας, Πούλιος Δράκος, Σπανός, Μαλάμος, Χόρμοβας Σουμήλας, Μεϊντάνης, Λυκοθανάσης, Βαλαωρίτης, Βλαχαρμάτας, Μηλιώνης, Χρονᾶς, Κουλᾶς, Κούρμας, Σταθογιάννης, Σκυλοδῆμος, Ζῆδρος, Κοντογιάννης, Τριμπούκης Συντεκνιώτης, Βουνοχωρίτης, Λαχούρης, Σταθᾶς, Στουρνάρας Μητρομάρας, Ἀνδρίτζος Βερούσης Ἀγγελῆς, Γάτσος, Ζαφείρης Καρατάσος, Καζαβέρνης, Νικοτσάρας, Κατσαντώνης, Λάζος, Μπουκουβάλας, Ρομφέης, Τσαβέλας, Βλαχάβας Θύμιος, Θύμος Μπασδέκης, Ἀθανάσιος Διάκος, Δυοβουνιώτης, Γιολδάσης, Ὀδυσσεὺς Ἀνδρίτσος, Γεώργιος Καραϊσκάκης, καὶ βραδύτερον ἐν Πελοποννήσῳ οἱ Κολοκοτρωναῖοι, Πετμεζαῖοι, Καράμπελας, Ρουμάνης Ζαχαριᾶς Μαντᾶς, Κόλιας, Κουλοσπῦρος καὶ εἴ τις ἕτερος. Σχεδὸν ὅμοιοι πρὸς αὐτοὺς ἦσαν καὶ οἱ κατὰ θάλασσαν κλέφτες, οἱ κουρσάροι (καταδρομεῖς), πειραταὶ ἄλλως λεγόμενοι, οἵτινες ἐπέπιπτον κατὰ τῶν ἐχθρικῶν πλοίων χάριν τῆς λείας.

Τὴν Πελοπόννησον ἐγκαταλειφθεῖσαν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατέλαβον τῷ 1685 οἱ Βενετοὶ διὰ τοῦ Μοροζίνη, τῇ συμπράξει τῶν Ἑλλήνων, μεταλλαξάντων μόνον κύριον. Οἱ καθολικοὶ καλόγηροι ὥρμησαν πρὸς κατάληψιν τῶν μητροπόλεων, ἐπισκοπῶν καὶ μονῶν, τοῦθ' ὅπερ ἐπήνεγκε τὴν μεταμέλειαν τῶν ὀρθοδόξων Πελοποννησίων. Εὐτυχῶς ἡ κυριαρχία αὕτη δὲν διήρκεσεν ἐπὶ μακρόν· διότι ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἠναγκάσθη μὲν νὰ καταλίπῃ τὴν χώραν διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Κάρλοβιτς (26 Ἰανουαρίου 1699) τοῖς Βενετοῖς ἀφεθεῖσαν, ἀλλὰ τῷ 1715 τὴν ἀνέκτησε καὶ τὴν διετήρησε μέχρι τῆς τῷ 1821 ἐκραγείσης ἐπαναστάσεως. Καὶ ἔδωκε μὲν ὤθησίν τινα ἡ τριακονταετὴς βενετικὴ διοίκησις εἴς τε τὴν γεωργίαν, τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν, καὶ εἰς τὴν παιδείαν ἀκόμη διὰ τῆς ἐν Τριπόλει ἱδρύσεως γυμνασίου, εἰς ὃ ἐφοίτων καὶ Ἑλληνόπαιδες, ἀλλ' ἡ τάσις τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἦτο νὰ προσελκύσῃ τοὺς κατοίκους εἰς τὸν παπισμόν. Ἀνεφάνησαν δὲ καί τινες οἰκογένειαι προέχουσαι ἐν Κορίνθῳ, ἐν Καλαβρύτοις, ἐν Ἄργει, ἐν Πάτραις, ἐν Μυστρᾷ, ἐν Καλάμαις, αἵτινες κυρίως ἔδρασαν κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως, μετὰ τὴν ἀνακατάληψιν τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ τὴν κατάληψιν τῆς τελευταίας βενετικῆς κτήσεως ἐν τῷ Αἰγαίῳ, τῆς Τήνου, τῷ 1717 κατ' Ἰούλιον στόλος καὶ στρατὸς μέγας ὑπὸ τὸν ναύαρχον Δζανοὺμ Χόντζα ἐπέρχεται κατὰ τῆς νήσου Κερκύρας, ἥτις μόλις ἠδυνήθη νὰ ἀντιτάξῃ 3.000 ἄνδρας πάσης φυλῆς, Γερμανούς, Ἰταλούς, Σκλαβούνους καὶ Ἕλληνας ἐντοπίους. Ἡ πολιορκία τοῦ φρουρίου ἤρξατο, ἀλλ' ὁ Σάξων Σούλεμβουργ εἶχε παρασκευάσει οὕτω τὴν ἄμυναν, ὥστε εἰς οὐδὲν ἀνύσαντες οἱ Τοῦρκοι, λεηλατήσαντες τὴν ὕπαιθρον καὶ ἀπαγαγόντες αἰχμαλώτους ἀπῆλθον.

Ἐπὶ τοῦ διαδεξαμένου ἐν τῇ βεζυρείᾳ τὸν Μουσταφᾶν Κιοπρουλῆ, υἱοῦ αὐτοῦ Χουσεΐν, ὁ ἤδη μέγας διερμηνεὺς καὶ ἐξ ἀπορρήτων Μαυροκορδᾶτος μετὰ τοῦ Ρεΐζ ἐφένδη ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν) Ραμῆ συνεκρότησαν τριανδρίαν, δράσασαν ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ κράτους. Ἀλλὰ τῷ 1702 ἀπέθανεν ὁ Χουσεῒν καὶ μέγας βεζύρης ἐγένετο ὁ Ραμῆ, ὁ δὲ Μαυροκορδᾶτος ἤδη προβεβηκὼς τὴν ἡλικίαν (1636—1709) ἔκρινε φρόνιμον νὰ παραιτηθῇ, προβαλὼν διάδοχον τὸν πρωτότοκον υἱὸν Νικόλαον (1670—1730). Καὶ ἦτο καιρός· διότι, ἐκραγείσης στάσεως, καθῃρέθη ὁ σουλτᾶνος Μουσταφᾶς Β' καὶ ἀνηγορεύθη ὁ Ἀχμὲτ Γ', καὶ μικροῦ δεῖν ἐφονεύετο, ἀλλὰ κρυβεὶς εἶδε τὴν περιουσίαν αὐτοῦ δημευομένην, ἧς μόνον μέρος ἔλαβεν εἶτα ὁ μέγας διερμηνεὺς Νικόλαος, ὅστις ὑπηρετήσας τοιοῦτος μέχρι τοῦ 1709, ὑψώθη τῷ αὐτῷ ἔτει εἰς ἡγεμόνα Μολδαβίας, πρῶτος αὐτὸς ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἡγεμόνων τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν, ἃς μέχρι τοῦ 1821 ἐκυβέρνησαν Ἕλληνες ἡγεμόνες, προαγαγόντες τὰς χώρας ταύτας διὰ τῆς ἱδρύσεως σχολείων. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἰδίως Ἑλλάδι ἤρξατο, τελευτῶντος τοῦ ΙΖ' καὶ ἀρχομένου τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, μεγάλη ἐκπαιδευτικὴ κίνησις διὰ τὴν ἵδρυσιν σχολείων καὶ ἰδίως ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Σαμουὴλ τοῦ Χαντζερῆ (1763—1768), ὅτε δὲν ἔμεινεν οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον ὑφ' Ἑλλήνων κατοικούμενον χωρίον νὰ μὴ ἔχῃ σχολεῖον. Ἡ σχολικὴ αὕτη κίνησις, δι' ἧς οἱ Ἕλληνες ἀφυπνισθέντες ἀπέβαλον πᾶσαν ἐλπίδα περὶ ἐλευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἐκ μέρους τῶν Φράγκων τῆς Ἑσπερίας, μετέστρεψε τὴν προσοχὴν αὐτῶν ἐπὶ τὴν ὀρθόδοξον Ρωσίαν ἤδη κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Σχέσεις ἐκκλησιαστικαί, ἐγκαταστάσεις ὁμογενῶν εἰς τὰ νότια παράλια τῆς Ρωσίας ἐπετάχυναν τὴν μεταστροφὴν ταύτην, ἣν καταλλήλως ὑπέθαλπε καὶ ἡ ἐν Μόσχᾳ παραμονὴ λογίων Ἑλλήνων. Πέτρος δὲ ὁ Μέγας, τρέφων ὄνειρα ἰμπεριαλιστικὰ πρὸς ἵδρυσιν κράτους ἑλληνορρωσικοῦ μετὰ πρωτευούσης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῇ 22 Μαρτίου 1711 ἐξέδοτο προκήρυξιν δελεαστικὴν πρὸς τοὺς ὁμοδόξους λαοὺς τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ τῶν ἄλλων χωρῶν τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας, καλῶν αὐτοὺς εἰς ἐξέγερσιν κατὰ τῶν δεσποτῶν αὐτῶν.

Ἐπὶ τῆς Ἄννης, ἀνεψιᾶς τοῦ Πέτρου (1730—1740) ἐξεδόθη νέα προκήρυξις τῷ 1736 ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Πέτρου. Ἡ αὐτοκράτειρα Ἐλισάβετ, ἡ κόρη τοῦ Μ. Πέτρου (1741—1763) ὡς ἐκ τῆς ἀναμίξεως αὐτῆς εἰς τὸν ἑπταετῆ σιλεσιακὸν πόλεμον (1756—1763) δὲν μετέσχε μὲν κινημάτων κατὰ τῆς Τουρκίας, ἀπέστειλεν ὅμως πλούσια δῶρα εἴς τε τὰ πατριαρχεῖα, τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους εἰς χρῆμα καὶ εἰς πολύτιμα ἄμφια καὶ εἰκόνας. Ἐκείνη, ἥτις κυρίως ὑπεκίνησε τὴν νέαν ἐξέλιξιν τῆς ὑπὲρ ἀπελευθερώσεως τῶν Ἑλλήνων ἐλπίδος εἶναι ἡ Αἰκατερίνη Β' ἡ Μεγάλη, ἡ σύζυγος Πέτρου τοῦ Γ' (1763—1796). Αὕτη, προβλέπουσα τόν, ἕνεκα τῶν πολωνικῶν πραγμάτων, ἐπικείμενον Ρωσοτουρκικὸν πόλεμον, ἐπεζήτησε νὰ δημιουργήσῃ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἀντιπερισπασμὸν καὶ πρὸς τοῦτο ἐξαπέλυσε διαφόρους πράκτορας ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα πρὸς ἐξέγερ-

Digitized by Google

σιν. Ὑπῆρχεν ἐν Μόσχᾳ ἀξιωματικός τις Μακεδὼν Γεώργιος Παπαζώλης. Τοῦτον ἔθετο ἐπὶ κεφαλῆς τῶν πρακτόρων καὶ ἀπέστειλεν εἰς Ἤπειρον καὶ Ἀκαρνανίαν. Οὗτος, συνεννοηθεὶς μετὰ τῶν πρακτόρων Ἑλλήνων λαϊκῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν καὶ μετὰ τῶν ἀρχηγῶν τῶν ἁρματολῶν, κατῆλθεν εἰς Μεσολόγγιον παρὰ τῷ διδασκάλῳ Παναγιώτῃ Παλαμᾷ, μεθ' οὗ συνομιλήσας ἐπέτυχε ν' ἀποστείλῃ πράκτορας εἴς τε τὴν ἄλλην δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἀνατολικήν, αὐτὸς δέ, διαπεραιωθεὶς εἰς Πελοπόννησον, διηυθύνθη εἰς Μάνην καὶ Μεσσηνίαν. Ἀλλ' οἱ κάτοικοι μεμνημένοι τῶν παλαιῶν κατὰ τοὺς βενετοτουρκικοὺς πολέμους παθημάτων, ἀπήντησαν ὅτι μόνον ἐὰν ἀποσταλῇ μεγάλη ρωσικὴ δύναμις στέργουσι νὰ ἐπαναστατήσουν. Ἀλλ' ἤδη ὁ σουλτᾶνος Μουσταφᾶς Γ' τῷ 1768 εἶχε κηρύξει τὸν κατὰ τῆς Αἰκατερίνης πόλεμον καὶ τότε αὕτη ἀπεφάσισε νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἐπιθυμίαν τῶν Μανιατῶν καὶ Μεσσηνίων, ἀποστέλλουσα στόλον καὶ στρατὸν εἰς τὰς χώρας αὐτῶν ὑπὸ τὸν Ἀλέξιον καὶ Θεόδωρον Ὀρλώφ. Ἡ ἐμφάνισις τοῦ ρωσικοῦ στόλου ἀνῆψε τὴν ἐπανάστασιν, ἥτις ὅμως δὲν ἔλαβε τὴν δέουσαν ἔκτασιν, ἀμοιβαίως ἀπατηθέντων Ρώσων καὶ Ἑλλήνων ὡς πρὸς τὴν ἑκατέρωθεν στρατιωτικὴν ἐπικουρίαν, τῶν Ρώσων μόνον 400 ἄνδρας ἀποστειλάντων καὶ Μαυροβουνίους καὶ Κροάτας τινὰς ἐπὶ τῇ προϋποθέσει ὅτι ἔμελλον νὰ ἐξεγερθῶσι χιλιάδες Ἑλλήνων. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ αἱ ἐπενεγκόμεναι ἀντεγκλήσεις καὶ ἡ ἀποτυχία τῆς ἐπαναστάσεως, ἥτις καθῄμαξε τὴν Ἑλλάδα καὶ ἰδίως τὴν Πελοπόννησον. Ὁπωσδήποτε ἐν Μυστρᾷ συνέστη ἐπαναστατικὴ κυβέρνησις καὶ ἐπολέμησαν Ρῶσοί τε καὶ Ἕλληνες γενναίως ὑπὸ τὸν Μυκόνιον Ἀντώνιον Ψαρόν, ἀλλ' ὁ μειονεκτικὸς ἀριθμὸς καὶ ὁ ἀτελὴς ὁπλισμὸς ἐπήνεγκον τὴν ἀποτυχίαν, μόνον δὲ ἀξιόλογον γεγονὸς εἶναι ὁ ἐμπρησμὸς τοῦ καταδιωκομένου τουρκικοῦ στόλου ἐν Τσεσμὲ (Κρήνῃ) ἀντικρὺ τῆς Χίου ὑπὸ τοῦ ρωσικοῦ (8 Ἰουνίου 1770), ὅπερ ἀνεπτέρωσέ πως τὰς ἐλπίδας τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλ' αἱ ἐν Σμύρνῃ καὶ Νέᾳ Ἐφέσῳ ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου συμβᾶσαι σφαγαί, καθὼς καὶ ἐν Τρικκάλοις, Λαρίσῃ, Αἰτωλικῷ, Λήμνῳ, καὶ ὁ πρὸς καθ' ὑπόταξιν τῆς Πελοποννήσου ἀποσταλεὶς ἐξ Ἀλβανῶν 50.000 στρατός, ὁ ἐπιδοθεὶς εἰς ἀνηλεεῖς σφαγάς, ἀνέκοψαν πᾶσαν ἐλπίδα. Αἱ σφαγαὶ ἐξηκολούθουν μέχρι τοῦ 1778, ὅτε ἐστάλη εἰς Πελοπόννησον ὁ ναύαρχος Χασὰν πασᾶς μετὰ τοῦ διερμηνέως τοῦ στόλου Νικολάου Μαυρογένους, ὅστις, ἀποβιβάσας στρατόν, κατέσφαξεν ἐπιλέκτους Ἀλβανοὺς καὶ ἐξεκαθάρισε τὴν Πελοπόννησον, ἐφ' ἧς μόλις 60.000 ψυχῶν διεσώθησαν, τῶν ἄλλων ἀποπλευσάντων εἰς Ὕδραν καὶ τὰς ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους.

Οἱ Μανιᾶται, ἀντὶ 4.000 γροσίων φόρου, ὑπεχρεώθησαν νὰ δίδωσι 15.000, ὁ δὲ ὑπὸ τῶν 7 καπετάνων ἐκλεγόμενος ἡγεμὼν ὤφειλε τοὐντεῦθεν νὰ ἐγκρίνηται ὑπὸ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Ἡ Ρωσία ἐν τῷ μεταξὺ κατέλαβε τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ἃς παντοιοτρόπως ἐφορολόγησεν· οἱ ναύαρχοι ἥρπασαν πλείστας ἀρχαιότητας, ὁ δὲ Μυκόνιος ἱππότης Ἀντώνιος Ψαρὸς ἦτο ὁ μεσάζων μεταξὺ τῶν νησιωτῶν καὶ τῶν Ρώσων, ὅτε τῇ 10/21 Ἰουλίου 1774, ὑπογραφείσης τῆς ἐν Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῇ, μικροῦ βουλγαρικοῦ χωρίου συνθήκης, ὡς ἐκ τῆς πέραν τοῦ Δουνάβεως προελάσεως τῶν Ρώσων, ἥτις, κατὰ τὸν Μένδελσον Βαρθόλδην, ὑπῆρξεν «ἀριστούργημα ρωσικῆς ἐπιδεξιότητος καὶ τουρκικῆς ἀνοησίας», ἀπῆλθον οἱ Ρῶσοι κατὰ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου, οἱ δὲ Ἕλληνες, λόγῳ τῆς συνθήκης (ἄρθρον 7 καὶ 17) δὲν ὑπέστησαν πολλά, διότι ἄκοντες ὑπετάγησαν τοῖς Ρώσοις, πλεῖστοι ὅμως νησιῶται ἀπῆλθον εἰς Ρωσίαν καὶ ἵδρυσαν νέους συνοικισμούς. Τὴν συνθήκην τοῦ 1774 συνεπλήρωσε τῷ 1779 νέα ἐμπορικὴ σύμβασις Ρωσίας καὶ Τουρκίας καὶ ἄλλη τῷ 1789 καὶ ἡ ἐν Ἰασίῳ τῷ 1792, δι' ὧν τὰ ρωσικὴν σημαίαν φέροντα σκάφη ἠδύναντο νὰ ἀναπλέωσι καὶ καταπλέωσι τὰ Δαρδανέλλια καὶ τὸν Βόσπορον ἀκωλύτως. Τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπὶ μᾶλλον ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας καὶ ἐμπορίας, ἐξ ὧν πλοῦτος μέγας εἰσέρρευσεν ἐν ταῖς ναυτικαῖς νήσοις Ὕδρᾳ, Σπέτσαις, Ψαροῖς, Μυκόνῳ, Σκιάθῳ, Σκοπέλῳ, Πάτμῳ, Κάσῳ καὶ ταῖς πόλεσι Γαλαξειδίῳ καὶ Κύμῃ.

Ἡ ὑπὸ τὰς περιγραφείσας συνθήκας ἀποτυχία τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ὀρλὼφ ἦτο ἑπόμενον, ὅτι ἀπέβαλεν ἀπὸ τοὺς δουλεύοντας Ἕλληνας πᾶσαν πρός τε τοὺς Φράγκους καὶ τοὺς ὁμοδόξους Ρώσους συμπάθειαν καὶ θὰ ἐνίσχυον παρ' αὐτοῖς τὴν πεποίθησιν, ὅτι μόνον διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν δυνάμεων ἔδει νὰ ἐλπίζωσιν ἐλευθερίαν. Ἡ γαλλικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1789, διὰ τῆς εἰς τὰ ἑλληνικὰ πράγματα, ἰδίως ἐν Ἑπτανήσῳ, ἀναμείξεως τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Μ. Ναπολέοντος, ἠλέκτρισε τοὺς Ἕλληνας, οἵτινες ἤρχισαν προπαρασκευαζόμενοι διὰ τὸν μέλλοντα ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνα. Ἀκριβῶς δὲ αἱ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὑπογραφεῖσαι τουρκορρωσικαὶ συνθῆκαι ἔδωσαν ἀφορμὴν εἰς ζωηρὰν ἐθνικὴν κίνησιν, ἥτις προῆλθεν ἐκ τῆς ναυτιλίας, ἡ ὁποία, κατὰ τὸν ἐναντίον τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος ἐφαρμοσθέντα ἠπειρωτικὸν ἀποκλεισμὸν ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας, προήγαγεν εἰς ἀκμὴν τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα καὶ εἰς πλοῦτον σημαντικόν. Τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα, κατὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Κοραῆ ὑποβληθέν, τῷ 1803, ὑπόμνημα εἰς τὸν «Σύλλογον τῶν παρατηρητῶν τῶν ἀνθρώπων» ἐν Παρισίοις, εἶχον ὡς ἑξῆς:

Νῆσοι	*Πλοῖα*	*Χωρητικότης τόννοι*	*Ναῦται*	*Κανόνια*	*Παρατηρήσεις*
Ὕδρα	120	45.000	5 400	2.400	
Σπέτσαι	60	14.000	2.700	900	
Πόρος	4	600	120	24	
Μύκονος	22	3.301	440	188	
Κύμη	25	4.500	450	100	δὲν εἶναι νῆσος
Σκόπελος	35	6.300	525	140	
Σκίαθος	12	1.200	144	48	
Νάξος	2	240	24	4	
Κέως	7	360	84	14	
Τῆνος	11	880	132	44	
Ἴος	1	150	16	2	
Σίφνος	2	160	20	4	
Θήρα	32	2.560	480	128	
Ἄνδρος	40	2 800	400	80	
Γαλαξείδιον	50	10.000	1.400	300	δὲν εἶναι νῆσος
Ψαρὰ	60	3.300	440	132	
Λῆμνος	15	2.900	300	90	
Τρίκκερι	12	2.160	216	48	
Κρήτη	20	15.000	2.300	480	
Καστελλόριζον	30	3.600	450	60	
Χίος	6	1.200	90	24	
	556	131.410	16.131	5.152	

Ἐννοεῖται, ὅτι τῷ 1813, κατὰ τὸν ὑπὸ τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας ἐν Πάτραις ὑποβληθέντα πίνακα, ἀφαιροῦντα 13 νήσους καὶ ἀναγράφοντα μόνον τὴν Ὕδραν, Σπέτσας, Ψαρά, Σκόπελον, Μύκονον, Καστελλόριζον. Ἄνδρον καὶ Γαλαξεῖδι, τὰ πλοῖα ἀνέρχονται εἰς 417, τὸ πλήρωμα εἰς 11.805, τὰ κανόνια εἰς 4.732 (δὲν ἀναγράφεται ἡ ποσότης εἰς χωρητικότητα τόννων). Τῷ 1806—1812 ἐξερράγη νέος τουρκορρωσικὸς πόλεμος, διαρκοῦντος τοῦ ὁποίου, δι' ἐπαναστάσεως τῶν Γενιτσάρων, καθαιρεῖται ὁ ἀπὸ τοῦ 1781 σουλτᾶνος Σελὴμ ὁ Γ' ὁ μεταρρυθμιστὴς καὶ ἀναβιβάζεται εἰς τὸν θρόνον ὁ ἐξάδελφος ἐκείνου Μουσταφᾶς Δ' ἐπὶ 1 μόνον ἔτος ἄρξας, ὃν τῇ 1ῃ Ἰουλίου 1808 ἀντικαθιστᾷ ὁ Μαχμοὺτ Β' (1808—1839), ἐφ' οὗ ἐξερράγη ἡ μεγάλη ἑλληνικὴ ἐπανάστασις. Ἐν τῷ μεταξὺ νῆσοί τινες κατελήφθησαν ὑπὸ τοῦ Ρώσου ναυάρχου Δημητρίου Σινιάβιν, ἐν αἷς καὶ ἡ Ὕδρα, ἥτις ἀπὸ τοῦ 1802—1812 ἐπὶ τῆς διοικήσεως τοῦ μπὰς κοτσάμπαση Γεωργίου Βούλγαρη σχεδὸν ἦτο αὐτόνομος καὶ ὑπόδειγμα ἑλληνικῆς πολιτείας πρωτότυπον. Συνάπτεται ἀγγλορρωσικὴ συμμαχία καὶ ὁ ἀγγλικὸς στόλος διαπλεύσας τὰ στενὰ τοῦ Ἑλλησπόντου ἀπειλεῖ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὁ δὲ ρωσικὸς ἐν Ἑπτανήσῳ διενεργεῖ διὰ Ρώσων πρακτόρων τὴν ἐξέγερσιν τῶν Ἑλλήνων, συνελθόντων εἰς Λευκάδα, ὅπως καθορίσωσι τὰ τῆς Ἐπαναστάσεως. Οἱ ἁρματολοὶ καὶ οἱ κλέφτες διατρέχουσι πάλιν τὴν Ἤπειρον, Ἀκαρνανίαν καὶ Θεσσαλίαν. Ὁ Σινιάβιν καταλαμβάνει τὴν Τένεδον καὶ συνάπτει ναυμαχίαν αὐτόθι τε καὶ πρὸ τοῦ Ἄθω καὶ καταναυμαχεῖ τὸν Τοῦρκον ναύαρχον Σεῒδ-Ἀλῆ. Ὁ Ἀλῆ πασᾶς ἀφ' ἑτέρου ἐκδιώκει ἐκ τῶν λημερίων τοῦ Ὀλύμπου τοὺς ἁρματολοὺς καὶ κλέφτας, οἵτινες συνέρχονται ἐν Σκιάθῳ πρὸς σύσκεψιν καὶ λεηλασίαν τῶν παραλίων τῆς Δ. Μικρᾶς Ἀσίας, ἀλλ' ὁ Παπαθύμιος Βλαχάβας ἐξεγείρας τὴν Θεσσαλίαν, συλαμβάνεται δόλῳ καὶ ἀποθνήσκει μαρτυρικῶς καθ' ὃν χρόνον πλεῖστοι Θεσσαλοὶ φονεύονται ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Ρῶσοι, καταλαβόντες τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας καὶ τὴν Βεσσαραβίαν, ἦλθαν εἰς διαπραγματεύσεις περὶ διανομῆς τῶν τουρκικῶν χωρῶν πρὸς τὴν Γαλλίαν, ἀλλὰ τὸ ζήτημα, τὸ αἰώνιον, περὶ τῶν ἐπαρχιῶν ἃς θὰ ἐλάμβανεν ἑκατέρα, προσέκρουεν εἰς πολλὰς δυσχερείας καὶ δὴ εἰς τὴν ἀπαίτησιν τῆς Ρωσίας πρὸς κατάληψιν τοῦ τε Βοσπόρου καὶ τοῦ Ἑλλησπόντου. Διακοπεισῶν, ὡς ἐκ τῆς ἀσυμφωνίας, τῶν διαπραγματεύσεων, συνωμολογήθη ἡ συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου (16 Μαΐου 1812) καθ' ἣν ἡ Ρωσία κατέλαβε τὴν Βεσσαραβίαν, ἀποσυρθεῖσα τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαυΐας. Νικηθέντος δὲ καὶ τοῦ Ναπολέοντος ἐν Βατερλῷ τοῦ Βελγίου (6/18 Ἰουνίου 1815), συνῆλθεν ἐν Βιέννῃ τὸ συνέδριον πρὸς συνομολόγησιν τῆς εἰρήνης. Ἐπειδὴ δὲ ὁ τσάρος Ἀλέξανδρος καὶ ὁ ὑπουργὸς αὐτοῦ Ἰωάννης Καποδίστριας θὰ εἶχον τὴν νικῶσαν ψῆφον, οἱ Ἕλληνες ἤλπιζον πολλά, ἀλλ' ἐψεύσθησαν τῶν ἐλπίδων ὡς ἐκ τῆς ἐν Παρισίοις ὑπογραφείσης Ἱερᾶς Συμμαχίας, καθ' ἣν ἀπεφασίσθη, ἵνα τὰ συνελθόντα κράτη παρέχωσιν ἀμοιβαίαν ὑπεράσπισιν τῶν συμφερόντων των καὶ τὴν καταπολέμησιν πάσης κατὰ τῶν μοναρχῶν ἐπαναστάσεως τῶν λαῶν. Οὕτω διὰ μυριοστὴν φορὰν ἐπείσθη ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὅτι οὐδαμόθεν ἔχει νὰ ἐλπίζῃ πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ εἰμὴ μόνον εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις. Ἀπελπίσαντες οἱ Ἕλληνες, προέβησαν εἰς τὴν σύστασιν τῆς ἐν Ὀδησσῷ τῷ 1814 Φιλικῆς Ἑταιρείας, δι' ἧς ἐξεμαιεύθη ἡ ἐθνική μας παλιγγενεσία, διὰ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς μικρᾶς τότε γωνίας τῆς Ἑλλάδος. [Βλ. καὶ κεφ. Θ' *Ἑλληνισμὸς τῆς διασπορᾶς* καὶ κεφ. Ι' *Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς—Δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος ἐπὶ τουρκοκρατίας.*]

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ. Ὁ Ἑλληνισμός, μετὰ τὸ ἐν Παρισίοις τῷ 1815 καὶ ἐν Λάϊμπαχ (26 Ἰανουαρίου —12 Μαΐου 1821) συνέδριον τῶν Μ. Δυνάμεων, καθ' ὃ ἡ λεγομένη Ἱερὰ Συμμαχία ἀπεφάσισε νὰ πατάξῃ ἀμειλίκτως καὶ ἀμοιβαίως πᾶν λαϊκὸν κίνημα κατὰ τῶν μοναρχῶν στρεφόμενον, ἀντελήφθη ὅτι ἔπρεπε πρὸς ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τῶν Τούρκων νὰ μὴ ἀναμένῃ οὐδαμόθεν βοήθειαν, ἀλλὰ νὰ ἐξαρτήσῃ τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ ἐκ μόνων τῶν ἰδίων δυνάμεων καὶ μέσων. Ἀλλὰ κατὰ τὴν τελικὴν διατύπωσιν τῶν ἀποφάσεων τοῦ συνεδρίου τῆς Λάϊμπαχ ἐνέσκηψεν ὡς κεραυνὸς ἡ εἴδησις, ἡ ἀγγέλλουσα πρὸς τὸν τσάρον τῆς Ρωσίας Ἀλέξανδρον (19 Μαρτίου 1821) ὅτι ὁ ὑπασπιστὴς αὐτοῦ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης, διαβὰς τὸν Προῦθον ποταμόν, εἰσέβαλεν εἰς Ἰάσιον ἐπὶ κεφαλῆς Ἑλλήνων ἐπαναστατῶν. Ὡς εἰκός, πάντες ἐταράχθησαν, ἀλλ' ὁ τσάρος, δεικνύων τὴν πρὸς τὴν Ἱερὰν Συμμαχίαν ἀλληλεγγύην, ἐδήλωσεν ἀπροκαλύπτως τὴν ἄμεσον παῦσιν τοῦ Ὑψηλάντου καὶ ἐνετείλατο τῷ παρόντι ἐν τῷ συνεδρίῳ Ἰωάννῃ Καποδίστριᾳ νὰ στείλῃ ἔγγραφον ἀποδοκιμάζον τὴν εἰσβολὴν εἰς Μολδαβίαν, ἐν ᾧ ὅμως ὑπεδηλοῦτο καὶ τόνος τις συμπαθείας. Προστιθεμένης δὲ καὶ τῆς μὴ ὑπογραφῆς τῆς διακηρύξεως τοῦ αὐστριακοῦ καγγελαρίου Μέττερνιχ ὑπὸ τῆς Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας, ὑπέφωσκεν ἐλπίς τις διασπάσεως τῆς ὁμονοίας τοῦ συνεδρίου καὶ μὴ ἐπεμβάσεως τῶν ὑπογραψασῶν αὐτὴν Αὐστρίας, Πρωσσίας καὶ Ρωσίας.

Ἐν τῇ ἐξελίξει τῶν δουλωθέντων Ἑλλήνων προηγήθη ἐργασία μακρὰ καὶ ἀγῶνες πολλοὶ τοῦ δουλεύοντος γένους. Τὰ δεινοπαθήματα τῆς φυλῆς ἀντὶ νὰ ἀσκήσωσιν ἀνασταλτικὴν ἐπίδρασιν, τοὐναντίον ἐτόνωσαν τὰς ἐθνικὰς τάσεις πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἐλευθερίας. Αἱ μέχρι τοῦδε γενόμεναι ἕνδεκα ἀπόπειραι πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ, ἐν συμπράξει μετὰ τῶν Βενετῶν ἢ καὶ μεμονωμέναι, ἐναυάγησαν, ὡς ἐκ τῆς ἰδιοτελοῦς πολιτικῆς τῆς ἀριστοκρατίας τῆς Βενετίας. Ἡ μόνη ἐναπομείνασα ἐλπὶς ἀπελευθερώσεως ἦτο ἡ παρασκευὴ τοῦ γένους, ὅπως διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων ἀντιμετωπίσῃ τὴν πρᾶξιν, κατὰ τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον τὰ μέχρι τοῦδε ποικιλόμορφα σχέδια περὶ διανομῆς τῶν τουρκικῶν χωρῶν διελύοντο εὐθὺς ἀμέσως ἐν τῇ ἐκκολάψει, ἐκ φόβου τοῦ ἀλληλοσπαραγμοῦ τῶν Δυνάμεων, αἵτινες διὰ τοῦτο καὶ ἀνεκήρυξαν εἰς δόγμα τὴν ἀκεραιότητα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ ἑλληνικὸν ὅμως γένος ἤδη διὰ τῶν σχολείων καὶ διὰ τῆς παροτρύνσεως τῶν ἐν Ἑσπερίᾳ διαβιούντων ὁμογενῶν λογίων καὶ ἐμπόρων, οἵτινες, ἀπὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1768 — 1770, μεθ' ὅλην τὴν ἀποτυχίαν αὐτῆς, ἐδείκνυον ὅτι ἐμμένουσιν εἰς τὴν ἐξέγερσιν κατὰ τῆς Τουρκίας, παρεσκεύασε τὴν σύμπηξιν τῆς «Φιλικῆς Ἑταιρείας», ἥτις ἐκλήθη οὕτω πρὸς ἀποκοίμησιν τῆς τουρκικῆς καχυποψίας, ἀλλ' ἦτο ἐπαναστατικὴ ὀργάνωσις. Ἱδρυταὶ αὐτῆς, τελευτῶντος τοῦ Δεκεμβρίου 1814, ἐγένοντο οἱ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, ἐν Ὀδησσῷ, Ἕλληνες ἔμποροι Νικόλαος Σκουφᾶς ἐξ Ἄρτης, Ἀθανάσιος Τσακάλωφ ἐξ Ἰωαννίνων καὶ Ἐμμανουὴλ Ξάνθος ἐκ Πάτμου. Τῷ 1816 προσελήφθησαν ὁ Παναγιώτης Α. Ἀναγνωστόπουλος καὶ Νικόλαος Γαλάτης Ἰθακήσιος καὶ ἀπὸ τοῦ 1817 ἄρχεται ἡ μύησις εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς ἀνὰ σύμπαντα τὸν ἑλληνικὸν κόσμον. Οἱ μεμυημένοι ἀνῆλθον εἰς ἥμισυ ἑκατομμύριον, ἀλλὰ δυστυχῶς οἱ κατάλογοι, δι' εὔλογον αἰτίαν ἐκάησαν, ἐλάχιστα δ' ὀνόματα περιέσωσεν ὁ Ἰ. Φιλήμων.

Κατὰ τὰ παραγγέλματα τοῦ Ρήγα τοῦ Φεραίου ἡ ἑταιρεία ἐνήργει οὐ μόνον ἐν Ἑλλάδι, ἀλλὰ καὶ ἐν Βλαχίᾳ, Μολδαυΐᾳ, Βουλγαρίᾳ, καὶ Ἀλβανίᾳ, ὅπως προσεταιρισθῇ καὶ τοὺς λαοὺς τούτους τοὺς Βαλκανικοὺς εἰς τὸ μελετώμενον ἔργον. Μετὰ τὸν συμβάντα θάνατον τοῦ Σκουφᾶ τῷ 1819, ὁ Ξάνθος ἐσκέφθη νὰ ἀποταθῇ πρὸς τὸν Ἕλληνα ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσίας Ἰωάννην Καποδίστριαν, ὅπως ἀναδεχθῇ τὴν ἀρχηγίαν τῆς

Digitized by Google

Ἐπαναστάσεως, ἀλλ' ἐκείνου ἀρνηθέντος προσῆλθε πρὸς τὸν ὑπασπιστὴν τοῦ τσάρου Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην, υἱὸν τοῦ ἄλλοτε ἡγεμόνος Βλαχίας καὶ Μολδαυΐας Κωνσταντίνου Ὑψηλάντου, ὅστις ἥδιστα ἐδέξατο τὴν πατριωτικὴν πρότασιν καὶ ἐμελέτησεν ἀμέσως ἐν μυστικότητι τὴν σοβαρότητα τοῦ ζητήματος ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ Ξάνθου καὶ τοῦ ἐκεῖ παρεπιδημοῦντος Γεωργίου Μάνου, ἀνδρὸς ἐν ταῖς παραδουναβίοις ἡγεμονίαις ὑπηρετήσαντος καὶ ἐκ παλαιοῦ βυζαντινοῦ γένους καταγομένου, γνωστοῦ τῷ πατρὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου. Τὸ πρόγραμμα τῆς ἐξεγέρσεως ἔλαβε τὴν τελικὴν αὐτοῦ μορφὴν δι' ἀλληλογραφίας πρὸς τοὺς ἀρχηγοὺς τῆς ἑταιρείας τοὺς ἐν Ὀδησσῷ διατρίβοντας. Ὁ Ὑψηλάντης τῷ 1792 γεννηθείς, ἀνετράφη στρατιωτικῶς καὶ κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τῶν Ρώσων κατὰ τοῦ Ναπολέοντος τῷ 1813 μαχόμενος ἐν Λειψίᾳ ἀπώλεσε τὴν δεξιὰν χεῖρα. Ταχέως προαχθεὶς εἰς στρατηγόν, διωρίσθη ὑπασπιστὴς τοῦ τσάρου, εἰς ὃν πολλάκις ἀνέφερεν ἐν ταῖς κατ' ἰδίαν συνομιλίαις περὶ τῶν ὁμογενῶν Ἑλλήνων, τῶν στεναζόντων ὑπὸ τὸ πέλμα τῶν Ἀγαρηνῶν, διαθέτων αὐτὸν εὐμενῶς ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ὑποθέσεως. Ἐπὶ τῆς εὐμενείας ταύτης τοῦ τσάρου στηριζόμενος, ἀνέλαβε τὴν ἀρχηγίαν καὶ κατέστρωσε τὸ σχέδιον τῆς ἐξεγέρσεως. Κατ' αὐτό, ὡς ὁ Τήνιος Ἰωάννης Παπαρρηγόπουλος, πρόξενος τῆς Ρωσίας ἐν Πάτραις, διενήργει, ἔδει νὰ ἐπαναστατήσῃ ὁ σατράπης τῶν Ἰωαννίνων Ἀλῆ πασᾶς καὶ νὰ γίνῃ ταυτόχρονον κίνημα ἔν τε Μολδαυΐᾳ, Σερβίᾳ καὶ Βουλγαρίᾳ πρὸς ἀντιπερισπασμὸν τοῦ σουλτάνου Μαχμοὺτ Β'. Οὕτω ἡνωμένοι οἱ ἐπαναστάται θὰ ἐβάδιζον κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἤδη ὑπῆρχον οἱ μεμυημένοι, ὧν ἀντικειμενικὸς σκοπὸς ἦτο ἡ δολοφονία τοῦ σουλτάνου, ὁ ἐμπρησμὸς τοῦ ἐν τῷ Κερατίῳ κόλπῳ ναυστάθμου (Τερσανᾶ) μετὰ τοῦ στόλου καὶ ἡ πυρπόλησις τοῦ Βυζαντίου. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ὁ Κυριάκος Καμαρινός, ἀπεσταλμένος τοῦ ἡγεμόνος τῆς Μάνης Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, καὶ μέλος τῆς ἑταιρείας, ἐπιστρέφων ἐκ Πετρουπόλεως μετ' ἐπιστολῶν τοῦ Καποδιστρίου, δι' ὧν ἀνηγγέλλετο ὅτι ἀνωτάτη ἀρχὴ δὲν ἦτο ὁ ὑποτιθέμενος τσάρος, συνελήφθη ὑπὸ τῶν φιλικῶν Εὐμορφοπούλου, Σφαέλου καὶ Καραβιᾶ καὶ ἐφονεύθη, αἱ δὲ ἐπιστολαὶ ἐσχίσθησαν τῇ 20 Φεβρουαρίου 1820, ὡς προηγουμένως ἐδολοφονήθη ἐν Καστοὶ τῆς Ἑρμιονίδος ὁ Νικόλαος Γαλάτης, ὡς προδίδων τὰ τῶν φιλικῶν, ὑπὸ τοῦ Τσακάλωφ καὶ Δημητροπούλου· καὶ ἐγνώσθη μάλιστα τὸ πρᾶγμα εἰς τὸν διοικητὴν τῆς Πελοποννήσου Βελῆ πασᾶν, υἱὸν τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, ἀλλ' οἱ προὔχοντες ἀνέφερον ὅτι ὁ φονευθεὶς ἦτο κακοῦργός τις (Νοέμβριος τοῦ 1819). Ὁ Ὑψηλάντης κρίνας εὔθετον τὸν καιρόν, κατῆλθεν εἰς Ὀδησσὸν πρὸς προσωπικὴν συνεννόησιν μετὰ τῶν ἐπαναστατικῶν ὀργανώσεων καὶ κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1820 συγκαλέσας ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς Μολδαυΐας Ἰασίῳ συνέδριον, ἀνέπτυξε πρὸ αὐτοῦ τὴν μέλλουσαν πορείαν, ὅτι αὐτὸς μὲν ἔμελλε νὰ κατέλθῃ διὰ τῆς Τεργέστης εἰς Μάνην, ἵνα ἡγηθῇ τοῦ ἀγῶνος, ἐν Βλαχίᾳ δὲ καὶ Μολδαυΐᾳ ἔμελλε ν' ἀφήσῃ πρὸς διεξαγωγὴν τοῦ ἀγῶνος τὸν Γεώργιον Ὀλύμπιον, τὸν Σάββαν Φωκιανὸν καὶ τὸν ἐξ Ὀλύμπου Ἰωάννην Φαρμάκην μετὰ τοῦ ἰθαγενοῦς Θεοδώρου Βλαδιμιρέσκου, μεγάλην ἔχοντος ἐν τῷ τόπῳ ἐπιρροήν. Οὕτω διαθέσας τὰ πράγματα, ἐπέστρεψεν εἰς Ὀδησσὸν καὶ τῇ 22 Φεβρουαρίου 1821 διαβὰς μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν τὸν Προῦθον ποταμὸν ἐν μέσῳ ἐνθουσιῶντος πλήθους, εἰσῆλθεν εἰς Ἰάσιον καὶ ἐζώσθη τὸ ξίφος ὑπὸ τοῦ παρεπιδημοῦντος ἐπισκόπου Τζίας καὶ Θερμίων καὶ τῇ ἐπαύριον 24 ἐξέδωκε τὴν ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς «ἄνδρας Γραικούς, ὅσοι εὑρίσκονται εἰς Μολδαυΐαν καὶ Βλαχίαν», ἧς πρότυπον εὑρηται ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων. Τῇ 26ῃ ἐν τῷ ἱερῷ ναῷ τῶν Ταξιαρχῶν ἐγένετο πάνδημος δοξολογία παρόντος τοῦ Ὑψηλάντου μετὰ τῶν ὁπλαρχηγῶν καὶ τοῦ στρατοῦ, καθ' ἣν ὡρκίσθησαν πάντες τὸν ὅρκον ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας. Τοῦ κινήματος συμμετέσχε καὶ ὁ ἡγεμὼν Μολδαυΐας Μιχαὴλ Σοῦτσος (ὁ γνωστότερον ἐν Ἀθήναις Μιχαὴλ Βόδας), ὅστις, μεμυημένος ἀπὸ τοῦ 1818, ὅτε προσέφερε 1.000 φλωρία, μόλις εἰσέβαλεν ὁ Ὑψηλάντης ἐκηρύχθη ὑπὲρ τοῦ κινήματος, καύσας τὰ ἡγεμονικὰ ἀρχεῖα καὶ δοὺς τῷ Ὑψηλάντῃ ὑπὲρ τῆς ἐπαναστάσεως 285.000 γρόσια. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν, ἐκρατήθη, ἀναχωρήσας ἐκ Ρωσίας, ὑπὸ τῶν Αὐστριακῶν ἐπὶ τέσσαρα περίπου ἔτη ὡς ὁ Ὑψηλάντης, καὶ τέλος, ἐγκατασταθεὶς ἐν Ἑλβετίᾳ εἰργάζετο λόγῳ καὶ ἔργῳ ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος, μεθ' ὃν κατῆλθεν εἰς Ἀθήνας. Δυστυχῶς τὴν εἰσβολὴν τοῦ Ὑψηλάντου παρεξηγήσαντες οἱ ἐν Γαλαζίῳ ὁπλαρχηγοὶ Βασίλειος Καραβίας, Δημήτριος Ἀργυρόπουλος καὶ Γεώργιος Ἀρβανιτάκης προέβησαν εἰς σφαγὰς Τούρκων, ἐν οἷς καὶ ὁ φρούραρχος Τοπτζῆς ἀγᾶς. Τοῦτο ἤχησε κακῶς παρὰ τοῖς Τούρκοις καὶ τοῖς Μολδαυοῖς καὶ διὰ τοῦτο ὁ εἰσβαλὼν εἰς τὴν χώραν τουρκικὸς στρατὸς προέβη εἰς ἀντεκδικήσεις, καθ' ὃν χρόνον ὁ Ὑψηλάντης μετὰ στρατοῦ 5.000 ἀνδρῶν ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸν ἰσχυρὸν κατ' αὐτοῦ σταλέντα ἐν τάχει τουρκικὸν στρατόν, ὅστις, μεθ' ὅλην τὴν ἐν Δραγατσανίῳ μάχην τοῦ ἐξ εὐγενῶν σπουδαστῶν συγκροτουμένου ἱεροῦ λόχου (7 Ἰουνίου 1821), ἐλάχιστα ἐπέτυχεν ἔκ τε τῆς ἀναξιότητος τῶν ὁπλαρχηγῶν, πλὴν ὀλίγων, καὶ ἐκ τῆς προδοσίας τοῦ ἰθαγενοῦς Βλαδιμιρέσκου, ὀνειρευθέντος νὰ καταστῇ ἡγεμὼν τοῦ τόπου. Ὁ ἐν Μολδοβλαχίᾳ ἀγὼν ἀπέτυχε διὰ τρεῖς αἰτίας, διότι ὁ τσάρος τὴν πρὸς αὐτὸν σταλεῖσαν ἐπιστολὴν τοῦ Ὑψηλάντου ἐν Λάϊμπαχ ἀναγνοὺς ἀπεκήρυξεν ἀναφανδὸν ἐν τῷ συνεδρίῳ καὶ ἔπαυσεν αὐτὸν ἀπὸ τῶν στελεχῶν τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ, διότι ἡ Μ. Ἐκκλησία ἀφώρισε τὸ κίνημα ἐπιταγῇ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης καὶ διότι ἀπεστάλη μέγας τουρκικὸς στρατός. Εἰς ταύτας τὰς αἰτίας δέον νὰ προσθέσωμεν καὶ ὅτι οἱ ἐντόπιοι δὲν ἤσθάνθησαν ὅ,τι οἱ Ἕλληνες, ὡς μὴ ἔχοντες νὰ ἀναμείνωσι βελτίωσιν τῆς ἑαυτῶν θέσεως. Ἔπειτα καὶ ὁ Ὑψηλάντης, ἠθικῶς καταπεπτωκὼς ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ τσάρου ἀποκηρύξεως, ἔδειξεν ἀβουλίαν ἐν ταῖς στρατιωτικαῖς ἐπιχειρήσεσιν, οὕτως ὥστε, πλὴν τῆς αὐτοθυσίας τῆς νεολαίας τοῦ ἱεροῦ λόχου ἐν Δραγατσανίῳ τῆς ἡρωϊκῆς ἐν Σκουλενίῳ μάχης ὑπὸ τὸν Ἀθανάσιον Καρπενησιώτην, τοῦ ἀνυπερβλήτου ἡρωϊσμοῦ τῶν ὑπὸ τὸν Γεώργιον Ὀλύμπιον καὶ Ἰωάννην Φαρμάκην ἀνδρῶν καὶ τοῦ ἐνδόξου θανάτου αὐτοῦ ἐν τῇ πολιορκίᾳ τῆς μονῆς Σέκου, καθ' ἣν ἀνετίναξε τὸ ἐν ᾧ ἐπολέμει κωδωνοστάσιον, ἵνα μὴ παραδοθῇ εἰς τοὺς πολιορκοῦντας Τούρκους, δὲν ἔχει ἄλλο νὰ ἐπιδείξῃ ἡ εἰσβολὴ εἰς Μολδαυΐαν καὶ ἡ ἐντεῦθεν ἐπανάστασις. Ἀρνητικῶς ὅμως ὠφέλησε τὸν ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ἐκραγέντα ἀγῶνα ἕνα μῆνα μετὰ τὴν εἰς Ἰάσιον εἰσβολήν· διότι ἡ Τουρκία, εὐθὺς ἀμέσως, ἔστειλε μέρος τοῦ στρατοῦ πρὸς καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν καὶ ὑπεχρεώθη νὰ κρατῇ αὐτὸν ἐκεῖ, φοβουμένη ρωσοτουρκικὸν πόλεμον, τοῦθ' ὅπερ ηὐνόησε τὴν ἐν Ἑλλάδι ἐπέκτασιν τοῦ κινήματος. Λόγῳ δὲ τῆς ἐλλείψεως συγκοινωνίας, ἐνῷ ὁ Ὑψηλάντης διελθὼν τὰ σύνορα συνελήφθη ὑπὸ τῶν Αὐστριακῶν καὶ ἐσήπετο ἐν τῷ φρουρίῳ Μογκὰτς ἐπὶ 7 ὅλα ἔτη, ἡ φήμη διελάλει ἐν Ἑλλάδι ὅτι ὁ στρατηγὸς διαβὰς τὸν Δούναβιν ἔβαινεν ἐπὶ κεφαλῆς Ἑλλήνων, Σέρβων καὶ Βουλγάρων κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τοῦτο τοὺς μὲν Ἕλληνας ἐνεθάρρυνεν, ἀπήλπιζε δὲ τοὺς ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι Τούρκους, ἀκούοντας ὅτι ἠπειλεῖτο καὶ αὐτὴ ἡ Κωνσταντινούπολις.

Καθ' ὃν χρόνον ταῦτα ἐγίνοντο ἐν Μολδοβλαχίᾳ, καταλήξαντα, ὡς ἐκ τῆς μὴ συμμετοχῆς τοῦ ἀγῶνος τῶν ἰθαγενῶν στοιχείων, εἰς ἀποτυχίαν, τὰ ἐν Βυζαντίῳ ὁλονὲν ἐδυσχεραίνοντο, καὶ μάλιστα ὅτε ἐγνώσθη ὅτι ἡ ἐπανάστασις ἐξερράγη καὶ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι, τῇ ὑποκινήσει τοῦ ὑπὸ τοῦ Ὑψηλάντου, φθίνοντος Δεκεμβρίου 1820, ἐκεῖσε ἀποσταλέντος φιλικοῦ Γρηγορίου Δικαίου Παπαφλέσσα, ἀνδρὸς εἰδότος, ὡς ἐκ τῆς ἰδιοσυγκρασίας, νὰ πείθῃ τὰ πλήθη, μεθ' ὅλην τὴν ἀντίδρασιν τῶν τὰ κοινοτικὰ πραττόντων, τῶν γαιοκτημόνων, οἵτινες, μεμνημένοι τῶν παθημάτων κατὰ τὰς προηγηθείσας ἐπαναστάσεις, καὶ ἰδίως τῆς τοῦ 1768—1770, ἐδίσταζον νὰ συμμετάσχωσιν ἐνεργῶς. Ἀλλὰ τοὺς δισταγμοὺς καὶ τὰς ἀσκόπους δικαιολογίας αὐτῶν ἦλθε νὰ ἀμβλύνῃ ὁ ἔμπειρος τῶν πολεμικῶν πραγμάτων καὶ ἐν ἀγγλικῇ ὑπηρεσίᾳ τέως διατελῶν παλαίμαχος ἀνήρ, ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ἀρχομένου Ἰανουαρίου 1821. Οὗτος ἐκ τῶν Ἰονίων νήσων εἰς Μάνην ἀποβιβασθεὶς καὶ πρὸς τοὺς αὐτόθι δυνατοὺς συνομιλήσας, καὶ ἰδίως πρὸς τὸν τελευταῖον ἡγεμόνα τῆς χώρας τὸν Πετρόμπεην Μαυρομιχάλην, κατώρθωσε νὰ ἐξουδετερώσῃ τὰς ἐν τῇ συνελεύσει τοῦ Αἰγίου (26 Ἰανουαρίου) διατυπωθείσας ἀντιρρήσεις, συνεργὸν ἔχων τὴν πειστικότητα τοῦ Παπαφλέσσα. Εἶναι δὲ βέβαιον ὅτι, ἐὰν ἀνεβάλλετο ἡ ἔκρηξις τοῦ ἀγῶνος διὰ τὸν Μάϊον καὶ ἐν τῷ μεταξὺ ἐγίνοντο γνωστὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐν Μολδοβλαχίᾳ ἀποτυχίας καὶ τῆς ἀποκηρύξεως τῆς ἐπαναστάσεως ὑπὸ τοῦ τσάρου, ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐξέγερσις θὰ ἐματαιοῦτο. Εὐτυχῶς ὁ κατὰ ἀρχόμενον Νοέμβριον εἰς Πελοπόννησον καταφθὰς διοικητὴς Μεχμὲτ Χουρσὶτ πασᾶς εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ Βελῆ πασᾶ, υἱοῦ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, τοῦ ἤδη δι' ἐνεργειῶν τῶν φιλικῶν ἀποστατήσαντος σατράπου τῶν Ἰωαννίνων, εἶχεν ὑποχρεωθῆ τῇ 5 Ἰανουαρίου νὰ ἀπέλθῃ μετὰ τοῦ πλείστου μέρους τοῦ ἐν Πελοποννήσῳ στρατοῦ εἰς Ἰωάννινα, καταλιπὼν τοποτηρητὴν κοινόν τινα Τοῦρκον Μεχμὲτ Σαλήκ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ηὐνόησε τὴν ἑλληνικὴν κίνησιν, ἣν ὑποπτευθέντες οἱ Τοῦρκοι τῆς Τριπόλεως ἀπῄτησαν διὰ τοῦ διοικητοῦ τὴν ἀποστολὴν ὁμήρων παρὰ τῶν ἐπιφανῶν Ἑλλήνων. Καὶ ὁ μὲν Πετρόμπεης ἀπέστειλε τὸν υἱὸν Ἀναστάσιον καὶ τὸν ἀνεψιὸν Πανάγον Πικουλάκην λήγοντος Φεβρουαρίου, οἱ δὲ ἀρχιερεῖς ἐκλήθησαν εἰς Τρίπολιν, ὡς συνέβη καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅτε τῇ 1 Μαρτίου, γνωσθείσης τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ τῆς ἐπαναστάσεως ἐν Μολδοβλαχίᾳ, διεταχθη ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ε', ὁ ἤδη ἀφορίσας αὐτὴν (3 Μαρτίου), νὰ στείλῃ εἰς συνεννόησιν τινὰς τῶν ἐγκρίτων ἀρχιερέων, καὶ ὡς τοιοῦτοι ἐστάλησαν ὁ Ἐφέσου Διονύσιος, ὁ Δέρκων Γρηγόριος, ὁ Νικομηδείας Ἀθανάσιος, ὁ Θεσσαλονίκης Ἰωσήφ, ὁ Τυρνάβου Ἰωαννίκιος, ὁ Ἀδριανουπόλεως Δωρόθεος καὶ ὁ Ἀγχιάλου Εὐγένιος. Τῇ 14 Μαρτίου περίτρομος ὁ σουλτᾶνος Μαχμούτ, τῇ ὑποδείξει τοῦ Χαλὲτ ἐφέντη, ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀνδρὸς φανατικοῦ, εἰς ὃν κατὰ μέγα μέρος ὀφείλεται ἡ τῶν Ἑλλήνων ἐπανάστασις, καθὼς καὶ ἡ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ ὡς ὁμοφώνως οἱ Τοῦρκοι ἱστορικοὶ ὁμολογοῦσιν, ἀπεφάσισε τὴν γενικὴν τῶν Ἑλλήνων σφαγήν, ἀλλ' ὕστερον ἐτροποποίησε, διατάξας «νὰ γίνῃ διάκρισις μεταξὺ ἐνόχων καὶ ἀθώων συνφδὰ τῷ ἱερῷ δικαίῳ Σερί». Ὁ πατριάρχης ἐπωφεληθεὶς τῆς διακρίσεως ταύτης ὑπέβαλε τῷ σουλτάνῳ ἀναφοράν, ἱκετεύων αὐτὸν νὰ φεισθῇ τῶν δυστυχῶν ραγιάδων, ἐκεῖνος δὲ καμφθεὶς διέταξε νὰ μὴ πάθωσί τι οἱ ἀθῷοι. Συγχρόνως ἐλήφθησαν αὐστηρότατα μέτρα κατὰ τῆς πιθανολογηθείσης συνωμοσίας τῶν φιλικῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει, καθ' ἣν οἱ ἐν τῷ ναυστάθμῳ ὑπηρετοῦντες χιλιάδες νησιωτῶν ναυτῶν θὰ ἐπυρπόλουν αὐτὸν καὶ τὸν στόλον καὶ θὰ ἐξερρήγνυντο πυρκαϊαὶ ἐν Βυζαντίῳ καὶ ὁ σουλτᾶνος θὰ ἐφονεύετο. Πάντα ταῦτα ἐγνώσθησαν τῷ Διβανίῳ ὑπὸ τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτοῦ Στράγκφορδ ἐκάνιγγ, πληροφορηθέντος τὸ πρᾶγμα παρὰ τοῦ ἀλλοπρόσαλλον πολιτικὴν μετερχομένου Ἀλῆ πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων, ὅστις, καίπερ συνεννοούμενος μετὰ τῶν φιλικῶν, ἵνα φανῇ εὐχάριστος τῇ Πύλῃ, ἀνήγγειλε τὰ μέλλοντα γενέσθαι τῷ Ἄγγλῳ πρεσβευτῇ. Διετάχθη τότε ἡ φρούρησις τῶν στενῶν τοῦ τε Βοσπόρου καὶ τῶν Δαρδανελλίων καὶ ἡ ἐπαγρύπνησις ἐπί τε τῶν εἰσερχομένων καὶ ἐξερχομένων τῆς πόλεως καὶ ὁ ἀφοπλισμὸς τῶν Ἑλλήνων. Ἐξεδόθη δὲ καὶ σουλτανικὸν χάτι χουμαγιούν, ἐν ᾧ ἐλέγετο ὅτι πρέπει ἕκαστος Μουσουλμᾶνος νὰ ὁπλισθῇ, ὡπλίσθησαν δὲ καὶ οἱ γέροντες καὶ οἱ παῖδες ἀκόμη καὶ ἤρχισαν ἀραιὰ καὶ ποῦ φόνοι ραγιάδων, ἀνεγνώσθη δὲ ἐν τοῖς τζαμίοις μυστικὸν φιρμάνιον, δι' οὗ οἱ Μουσουλμᾶνοι προετρέποντο νὰ ὦσιν ἕτοιμοι πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ἐπαναστατῶν Ἑλλήνων. Τῇ 26ῃ Μαρτίου ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπεκεφαλίσθησαν ἐκ τῶν προυχόντων οἱ Λεβίδης, Στεργιανάκης, Τσορμπατσόγλου καὶ ἄλλοι, καὶ τῇ 31 ἐπηκολούθησαν σφαγαὶ ἐν Σμύρνῃ καὶ ἀλλαχοῦ, κατὰ δὲ τὴν 3ην Ἀπριλίου 1821, ὅτε ἐγνώσθη καὶ ἡ τῆς Πελοποννήσου ἐπανάστασις, ὁ σουλτᾶνος ταραχθεὶς καὶ ὑπὸ τοῦ Χαλὲτ ἐφέντη ὑποκινούμενος, διέταξε μέτρα αὐστηρά. 5.000 Μουσουλμᾶνοι τῆς κατωτάτης κοινωνικῆς ὑποστάθμης, προσληφθέντες εἰς τὸ σῶμα τῶν Γεννιτσάρων πρὸς ἀποστολὴν εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας, ἀπερχόμενοι διέπραξαν παντὸς εἴδους ἀτιμίας καὶ φόνους, ἰδίως ἐν Μεγάλῳ Ρεύματι (Ἀρναούτκιοϊ). Κατὰ τὸν Τοῦρκον ἱστορικὸν Ἀχμὲτ Ρασσὴμ («Ὀσμανλῆ Ταριχί», Κωνσταντινούπολις 1910, τόμ. Δ', σ. 1740) αἱ σφαγαὶ ἐγενικεύθησαν, ὁ μέγας διερμηνεὺς τοῦ στόλου Μιχαὴλ Χαντζερῆς, ὁ Γεώργιος Μαυροκορδᾶτος καὶ πλῆθος ἄλλων σημαινουσῶν προσωπικοτήτων ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἐφονεύθησαν, ἐδόθη δὲ διαταγὴ νὰ φείδωνται τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν ἀπατρίδων Λεβαντίνων. Βούλγαροι, Σέρβοι καὶ Ρῶσοι ἐθεωροῦντο ὡς ἐπαναστάται. Ἐπειδὴ δὲ ὁ νέος σεϊχουλισλάμης εἶχεν ἀπαγορεύσει τὴν γενικὴν σφαγήν, τὸ κακὸν ἐξέσπασε κατὰ τῆς κεφαλῆς τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου Ε', ὅστις τῇ 10 Ἀπριλίου 1821, μετὰ τὴν τέλεσιν τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα συλληφθεὶς ἐκρεμάσθη. Πλεῖστοι ἐπίσης συνοδικοὶ ἀρχιερεῖς ἐρρίφθησαν εἰς τὰς φυλακὰς καὶ ἐφονεύθησαν ἀπὸ τῆς 18 Ἀπριλίου μέχρι τῆς 2 Ἰουνίου. Ἐφονεύθη δὲ καὶ ὁ ἐν Ἀδριανουπόλει πρώην οἰκουμενικὸς πατριάρχης Κύριλλος ΣΤ'. Ἀλλ' οἱ φόνοι οὗτοι ἀκριβῶς ἐγένοντο αἴτιοι τῆς ἐπιτυχίας τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῆς ἐξ αὐτῆς ἐλευθερίας, διότι ἐξῆψαν τὸ φρόνημα τῶν ἐπαναστατῶν καὶ ἐκράτυναν τὴν ἑλληνικὴν ἰδέαν. Ἀφ' ἑτέρου, μικρὸν καὶ κατ' ὀλίγον, ἐπήνεγκον τὴν ψυχρότητα τῶν ρωσοτουρκικῶν σχέσεων, τοῦθ' ὅπερ ἐνέπνεε θάρρος εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐλευθερίας μαχομένους, ὅτι θᾶττον ἢ βράδιον θὰ ἐπήρχετο ῥῆξις Ρωσίας καὶ Τουρκίας, ἐξ ἧς θὰ ὠφελεῖτο ἡ ἐπανάστασις.

Καὶ εἰς μὲν τὰ ὄμματα τῶν λογίων, τῶν ἀποζώντων ἐκ τῆς διδασκαλίας ἢ ἐκ τοῦ ἰατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἢ τῶν ἄλλων βιοποριστικῶν τεχνῶν οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχον ν' ἀπολέσωσί τι, ἡ ἐπανάστασις ἐφαίνετο, τρόπον τινά, ἐπιβεβλημένη, ἀλλ' οἱ κοτζαμπάσηδες, οἱ ἔχοντες συνδεδεμένην τὴν ζωὴν αὐτῶν πρὸς τοὺς ἄρχοντας καὶ δυνάστας τῆς Ἑλλάδος Τούρκους καὶ παρ' αὐτῶν τὴν δύναμιν ἀρυόμενοι πρὸς διατήρησιν τῆς ἑαυτῶν ἐπιβολῆς ἐπὶ τοῦ ὑπηκόου (τοῦ ραγιᾶ), αὐτοὶ ὡς καὶ οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες καὶ οἱ πλούσιοι, ἡ ἑλληνικὴ δηλαδὴ ὀλιγαρχία, δὲν ἠδύναντο νὰ ἐννοήσωσιν ὅτι ἀφέντες τὰ παρόντα αὐτῶν ἀγαθά, θὰ ἐτρέποντο εἰς ἀναζήτησιν νέας καὶ ἀβεβαίας μεταβολῆς ἐν τῇ κατὰ τῶν Τούρκων ἐπαναστάσει. Τὸ πρᾶγμα μέχρι τοῦδε συνεσκοτίζετο ὑπὸ τῶν ἀναμνήσεων τῆς κλασσικῆς ἐθνικῆς ἱστοριογραφίας. Ἀλλ' αἱ ἐσχάτως ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου συγγραφεῖσαι πραγματεῖαι περὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, ὡς ἡ «Νεοελληνικὴ πολιτικὴ ἱστο-

Digitized by Google

ρία» καὶ «Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 21» τοῦ Γιάννη Κ. Κορδάτου καὶ ἡ «Πολιτικὴ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» τοῦ Τ. Ν. Πιπινέλη, ἔχυσαν ἀρκετὸν φῶς ἐπὶ τῆς μέχρι τοῦδε τυπικῆς, οὕτως εἰπεῖν, μελέτης τῶν αἰτίων καὶ ἀφορμῶν τῆς ἐκρήξεως τῆς ἐπαναστάσεως, ἅπερ λεληθότως ἐνυπῆρχον ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ πολλοῦ λαοῦ, τοῦ ὄχλου τοῦ ἀκτήμονος, τοῦ τυραννουμένου ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς ὀλιγαρχίας, ἑδραζομένης ἐπὶ τῆς τουρκικῆς ἰσχύος. Οὗτοι ὄντως μετὰ τῶν κρατούντων ποικιλοτρόπως καὶ διὰ πλείστων συμφερόντων συνδεδεμένοι καὶ ὀρρωδοῦντες ὅτι ἐν τῇ μεταβολῇ τῆς καταστάσεως θὰ ἔχανον τὰς περιουσίας αὐτῶν, δυσπίστως εἶχον πρὸς τὸν ἐπικείμενον νεωτερισμόν. Αἱ πρόχειροι προετοιμασίαι, εἰς ἃς εἶχον προβῆ ἐν Πελοποννήσῳ διὰ τὸν μελετώμενον ἀγῶνα, δὲν ἐφαίνοντο οὖσαι τοιαῦται καὶ τοσαῦται, ὥστε νὰ συντηρήσωσιν ἄνισον ἀγῶνα: αὐτοκρατορίας μεγάλης καὶ λαοῦ πτωχοῦ καὶ ἀπειρομάχου, εἰς ἐπίμετρον δὲ καὶ ἀόπλου, καὶ διὰ τοῦτο οἱ τῆς Πελοποννήσου πρόκριτοι καὶ οἱ τῆς πλουσίας νήσου Ὕδρας καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων πόλεων ὑπὲρ πάντας ἐδίσταζον· διότι αὐτοὶ εἶχον νὰ ζημιωθῶσι περισσότερον, ἐὰν τὸ κίνημα ἀπετύγχανεν. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἀστοί, πρόκριτοι τῶν νήσων καὶ οἱ τῆς Πελοποννήσου ἄρχοντες, ἐδείχθησαν οἱ μᾶλλον ἐπιφυλακτικοί· ἀλλ' ἐπειδὴ ἤδη τὰ πράγματα ἐξώθουν τὸ κίνημα καὶ αἱ διαδόσεις περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας καὶ τῶν σκοπῶν αὐτῆς ἐγνώσθησαν τοῖς Τούρκοις, ἤρξατο καὶ ἡ ἐχθρικὴ κίνησις τῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι. Ἤδη ἀπὸ τῆς 5ης Μαρτίου ἤρχισαν ἐπαναστατικὰ ἐπεισόδια. Ὁ Δημήτριος Μακρῆς ἥρπασε τὰ ἐκ τῶν φόρων ἀποστελλόμενα ἐκ Μεσολογγίου χρήματα. Τῇ 13η οἱ τῆς ἐπαρχίας Αἰγιαλείας συνελθόντες ἐν τῇ μονῇ τῆς Ἁγίας Λαύρας παρηκολούθησαν τὴν θείαν λειτουργίαν, καθ' ἣν ὁ Γερμανὸς Παλαιῶν Πατρῶν ὕψωσε τὴν σημαίαν ἐν μέσῳ θουρίων ᾀσμάτων καὶ πυροβολισμῶν καὶ εἶτα διαχυθέντες ἀνὰ τὰ χωρία Καλαβρύτων διέδωκαν τὸ σύνθημα τῆς ἐξεγέρσεως. Τῇ 17 Μαρτίου ὁ Σωτήριος Χαραλάμπης καὶ οἱ ἀδελφοὶ Πετμεζαῖοι, Βασίλειος, Νικόλαος, Ἀναγνώστης, Γεώργιος, Παναγιώτης, Γκολφῖνος καὶ Κωνσταντῖνος, ἐγκλείσαντες τοὺς Τούρκους Καλαβρύτων εἰς τοὺς τρεῖς πύργους τοῦ πλουσίου Ἰβραὴμ Ἀρναούτογλου, ἠνάγκασαν αὐτοὺς νὰ παραδοθῶσι μετὰ τῶν θησαυρῶν. Ὥστε δὲν εἶναι ἀκριβὴς ἡ καθιερωθεῖσα 25η Μαρτίου 1821 ὡς ἡμέρα ἐκρήξεως τοῦ κινήματος, ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία, ἑορτάζουσα κατ' αὐτὴν τὴν ἑορτὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς παρθένου Μαρίας καὶ ψάλλουσα τό: «*Σήμερον τῆς σωτηρίας ἡμῶν τὸ κεφάλαιον καὶ τοῦ ἀπ' αἰῶνος μυστηρίου ἡ φανέρωσις*», ἔδωκε λαβὴν εἰς τὸν συγχρονισμὸν τοῦτον. Τῇ 22 Μαρτίου ὁ Ἰωάννης Παπαδιαμαντόπουλος μετὰ τῶν ὀπαδῶν ἐκ Νεζερῶν καὶ Φαρῶν εἰσῆλθεν εἰς Πάτρας καθὼς καὶ ὁ ἐξ Αἰγίου Ἀνδρέας Λόντος φέρων σημαίαν ἐρυθρὰν μετὰ σταυροῦ μαύρου ἐν τῷ μέσῳ. Προσέδραμον δὲ καὶ ὁ Γερμανὸς μητροπολίτης μετὰ τοῦ Κερνίκης Προκοπίου, τοῦ Ἀνδρέου Ζαΐμη, τοῦ Βενιζέλου Ρούφου, οἵτινες στήσαντες τὴν σημαίαν ἐν τῇ πλατείᾳ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὡρκίζοντο γονυπετοῦντες πρὸ αὐτῆς. Ἐπίσης, μὴ ὑπάρχοντος σχεδίου ὡρισμένου οὐδ' ἀρχιστρατήγου τινός, ἕκαστος πολεμάρχης μετὰ τῶν περὶ ἑαυτὸν προσήρχοντο νὰ ὁρκισθῶσιν. Οὕτω ὁ Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης μετὰ τοῦ Μουρτζίνου καὶ τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη εἰσέβαλον εἰς Καλάμας, ἃς εἶχον προπολιορκήσει ὁ Παπαφλέσσας μετὰ τοῦ Νικηταρᾶ καὶ τοῦ Ἀναγνωσταρᾶ. Ἐνταῦθα δὲ συνεστήθη (28 Μαρτίου) καὶ ἡ λεγομένη μεσσηνιακὴ γερουσία. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Τοῦρκοι ἤρχισαν νὰ καταφεύγωσιν εἰς τὰ φρούρια Ναυπλίου, Τριπόλεως, Πατρῶν καὶ Καρυταίνης. Καὶ οἱ μὲν ὑπὸ τὸν Μαυρομιχάλην ἐπαναστάται ἐτράπησαν πρὸς τὴν Πυλιαν, ὁ δὲ Κολοκοτρώνης πρὸς τὴν Καρύταιναν τῆς Γορτυνίας. Μετ' ὀλίγον ἐπανεστάτησαν ἡ Ἀνατολικὴ καὶ ἡ Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλὰς καὶ αἱ ναυτικαὶ νῆσοι Σπέτσαι καὶ Ψαρά, τελευταῖαι διὰ τοῦ κινήματος τοῦ Ἀντωνίου Οἰκονόμου, ἀνδρὸς γενναίου καὶ ἡγέτου τῶν ναυτῶν τῆς νήσου (28 Μαρτίου). Οἱ ἐν τοῖς φρουρίοις κλεισθέντες Τοῦρκοι ἐπολιορκοῦντο, ἡ δ' ὕπαιθρος χώρα, κενὴ στρατοῦ μείνασα, ὡς ἐκ τῆς εἰς Ἰωάννινα ἀποστολῆς ὑπὸ τὸν Χουρσίτ, εὑρίσκετο εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἐπαναστατῶν, καθ' ὁμάδας διατρεχόντων τὴν Πελοπόννησον ὑπὸ διαφόρους ἀρχηγούς, εἰ καὶ ἡ μεσσηνιακὴ γερουσία εἶχεν ἀνακηρύξει ἀρχιστράτηγον τὸν Πετρόμπεην καὶ βραδύτερον ἡ ἐν Καλτεζαῖς τὸν αὐτὸν πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος τοῦ Κολοκοτρώνη (26 Μαΐου). Ἐν αὐτῇ συνῆλθον 37 ἀντιπρόσωποι συνυπογράψαντες τὰς ἀποφάσεις καὶ ἡ γερουσία ἔκτοτε ἐθεωρήθη ὡς ἡ πρώτη μορφὴ διοικήσεως τῆς χώρας. Ἐκ τῶν ὁμάδων ἡ σπουδαιοτέρα ἦτο ἡ ἐν Καρυταίνῃ ὑπὸ τὸν Κολοκοτρώνην, πολιορκήσασα τοὺς Τούρκους ἐν τῷ φρουρίῳ, ἥτις ὅμως διελύθη μόλις ἐφάνη ἐρχομένη τουρκικὴ δύναμις μικρά. Καὶ οἱ μὲν ὑπὸ τὸν Πετρόμπεην ἐτράπησαν πρὸς τὴν Μάνην, ὁ δὲ Κολοκοτρώνης ἐν τῇ στρατηγικῇ μεγαλοφυΐᾳ ἐσκέφθη ὅτι πρέπει νὰ δράσῃ ἐν τῷ κέντρῳ τῆς Πελοποννήσου, ἐν Ἀρκαδίᾳ, καὶ προσερχόμενος καθ' ὁδὸν προσελάμβανεν ἐπαναστάτας, εἰς 800 ἀνελθόντας ἐν Μαγουλιανοῖς. Ἐκεῖθεν ἐξεκίνησε νὰ περικλείσῃ τὴν πρωτεύουσαν Τρίπολιν διὰ ζώνης ἐν τοῖς πέριξ χωρίοις. Αὐτὸς δὲ καταλαβὼν τὸ πρὸς Ν. χωρίον Βαλτέτσι, εἵλκυσε τὴν πρώτην ἔξοδον τοῦ ὑπὸ τὸν Μουσταφᾶν μπέην τουρκικοῦ στρατοῦ (12—13 Μαΐου). Οἱ ἐπαναστάται τοιαύτην ἐπεδείξαντο ἀνδρείαν, πρώτην ταύτην φορὰν βαπτιζόμενοι εἰς τὸ πῦρ πολέμου, ὥστε ἔτρεψαν εἰς φυγὴν τοὺς ἐπιτεθέντας καὶ ἐκυρίευσαν ὅπλα καὶ πολεμεφόδια. Ἐνθαρρυνθέντες κατῆλθον εἰς τὴν πεδιάδα καὶ ἀντὶ τοῦ ἀποκλεισμοῦ, ὃν ἐφήρμοσεν ὁ Κολοκοτρώνης, ἤδη προέβησαν ἐπὶ τριμηνον εἰς τὴν πολιορκίαν τῆς Τριπόλεως, πεσούσης τῇ 23 Σεπτεμβρίου. Οἱ νικηταὶ ἐκδικούμενοι προέβησαν καὶ εἰς σφαγὰς παρὰ τὴν ἐπίμονον ἐπέμβασιν τοῦ Κολοκοτρώνη, σώσαντος ἐν τέλει τὴν οἰκογένειαν Χουρσὶτ καὶ τοὺς Ἀλβανούς. Ἡ ἅλωσις τῆς Τριπόλεως ἐξησφάλισε τὴν ἐπανάστασιν καὶ ἐνέπνευσε μένος ἀρήϊον τοῖς Ἕλλησιν, ἐπιτιθεμένοις τοὐντεῦθεν μετὰ πεποιθήσεως κατὰ τῶν Τούρκων. Ἐπίσης κατὰ θάλασσαν ὁ ἑλληνικὸς στόλος ἔδρεπε δάφνας, ἐνσπείρας τὸν τρόμον εἰς τὸν τουρκικόν, ὅστις δὲν ἐτόλμα νὰ ἐμφανισθῇ, φοβούμενος τὰ πυρπολικὰ (μπουρλότα). Ἐν τῷ μεταξὺ ἔπεσαν εἰς χεῖρας τῶν ἐπαναστατῶν ἡ ὀχυρὰ Μονεμβασία καὶ ἡ Πύλος (Ναυαρῖνον), ἐν ᾗ εὑρέθησαν ὅπλα καὶ κανόνια. Κατέφθασε δὲ εἰς Ὕδραν καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Βερβένων ὡς «πληρεξούσιος τοῦ γενικοῦ ἐπιτρόπου» ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης, κομίζων χρήματα, ὅπλα καὶ πολεμεφόδια καὶ συνοδευόμενος ἐκ Τεργέστης ὑπὸ τοῦ φιλικοῦ Παναγιώτου Ἀναγνωστοπούλου. Ἡ ἄφιξις τοῦ Ὑψηλάντου εὗρε κατ' ἀρχὰς ἀντίδρασιν, ἀλλ' ἡ ἀπειλὴ ὅτι θὰ ἀπεχώρει ἔσωσε τὴν κατάστασιν. Οὗτος ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν πολιορκίαν τῆς Τριπόλεως (ἀπὸ Μαΐου μέχρι τῆς 23 Σεπτεμβρίου) καὶ εἶτα ἐν πλείσταις ἄλλαις μάχαις, καὶ δὴ εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Κορίνθου. Κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ἐπαναστάσεως ἠγέρθη καὶ ἡ νότιος Μακεδονία, ἰδίως ἡ Χαλκιδικὴ ὑπὸ τὸν Ἐμμανουὴλ Παπᾶν, ἀλλὰ ἐπνίγη ἐν τῷ αἵματι ὑπὸ τοῦ Ἀβδοὺλ Ἀβοὺτ πασᾶ. Κατελήφθη δὲ ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος, μυρία ὅσα ὑποστὰν μέχρι τοῦ 1830. Ἐν τῇ Δυτικῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι οἱ ἐπαναστάται ἐκυριάρχησαν μέχρι τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἀλῆ πασᾶ (24 Ἰουνίου 1822), τῶν Ἀλβανῶν συνεργαζομένων μεθ' ἡμῶν, ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ χρόνου τούτου καὶ ἐντεῦθεν ἄρχονται εἰσβολαὶ τουρκικῶν στρατευμάτων. Ἐν τῇ Ἀνατολικῇ εἰσέβαλον μὲν οἱ Τοῦρκοι εὐθύς, ἐκραγείσης τῆς ἐπαναστάσεως, ὡς ὁ Ὀμὲρ Βρυώνης, καθ' οὗ συνήφθη ἡ ἐν Θερμοπύλαις (γέφυρα τῆς Ἀλαμάνας) μάχη (22 Ἀπριλίου) καὶ συνελήφθη ὁ ἀτρόμητος Ἀθανάσιος Διάκος, ἀλλ' ἡ τῇ 7 Μαΐου γενομένη μάχη τοῦ Χανίου τῆς Γραβιᾶς ὑπὸ τὸν Ὀδυσσέα Ἀνδροῦτσον κατὰ τοῦ Ὀμὲρ Βρυώνη ἱκανοποίησεν ὁπωσδήποτε τὴν ἐκεῖ ἀποτυχίαν, παρέδωκεν ὅμως τοῖς Τούρκοις τὴν ὀχυρὰν καὶ μεγάλην ἀμυντικὴν γραμμήν, τὴν Λεβάδειαν. Τοῦτο ἐπέφερε τὴν διάλυσιν τῆς ἀρξαμένης πολιορκίας τῶν Ἀθηνῶν, ὧν οἱ κάτοικοι κατέφυγον εἰς Σαλαμῖνα καὶ τὰς ἄλλας παρακειμένας νήσους. Οἱ Τοῦρκοι ἐν τῷ μεταξὺ ἀναμένοντες ἐπικουρίας, δὲν ἐκινοῦντο, ἀλλ' ὁ Βαϊρὰμ πασᾶς κατερχόμενος πάνοπλος, ὑπέστη τρομερὰν ἧτταν ἐν τοῖς Βασιλικοῖς τῆς Λοκρίδος τῇ 26 Αὐγούστου, ἀπολέσας κανόνια, ἵππους, ζωοτροφίας καὶ αἰχμαλώτους, καὶ ἠναγκάσθη νὰ ἀπέλθῃ εἰς Λαμίαν, τοῦθ' ὅπερ ὠφέλησε πολὺ εἰς τὴν πτῶσιν τῆς Τριπόλεως καὶ εἰς τὴν σωτηρίαν τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει προέβαινον εἰς σφαγὰς ἀρχιερέων, Ἑλλήνων ἐν τουρκικῇ ὑπηρεσίᾳ διατελούντων ὡς ὁ Νικόλαος Μουρούζης, ὁ Γεώργιος Καλλιμάχης, ὁ τῶν ἐν τῷ ναυστάθμῳ Ὑδραίων ναυτῶν ἀρχηγὸς Κωνσταντῖνος Γκιοῦστος. Ἐν Κυδωνίαις καὶ Μοσχονησίοις ἐσφάγησαν οἱ τὰ πρῶτα φέροντες ὡς καὶ ἐν Κύπρῳ καὶ Κρήτῃ. Παραλλήλως πρὸς τοὺς κατὰ ξηρὰν ἀγῶνας ἔδρα καὶ ὁ στόλος τῶν νήσων Ὕδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν. Ὁ στόλος οὗτος ἐκπλεύσας ὑπὸ τοὺς ναυάρχους Ἰάκωβον Τομπάζην Γεώργιον Σαχτούρην καὶ ἄλλους ἔφθασε τῇ 24 Ἀπριλίου 1821 εἰς Ψαρά, ὁπόθεν ἐκπλεύσας ἐβύθισε τουρκικὸν σκάφος καὶ ἐκυρίευσεν ἄλλο, τῇ δὲ 27η κατέπλευσεν εἰς Χῖον (Πασᾶ Βρύσις), ἔνθα ὁ Τομπάζης ὡρκίσθη τὸν ὅρκον τοῦ ναυάρχου. Τῇ ἐπαύριον κατέσχον πλοῖον, ἐφ' οὗ ἐπέβαινεν ὁ σεϊχουλισλάμης μετὰ πολυτίμων δώρων ἀποστελλομένων πρὸς τὸν Μεχμὲτ Ἀλῆν τῆς Αἰγύπτου. Διὰ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου ἀλληλοδιαδόχως αἱ νῆσοι ὕψωσαν τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως, ἰδίως ἡ Σάμος, καθ' ἧς ἐστάλη τουρκικὴ φρεγάτα, ἀλλὰ ταύτην ἀνετίναξεν ἐν τῷ λιμένι Ἐρεσσοῦ τῆς Δ. Λέσβου διὰ πυρπολικοῦ ὁ ἑλληνικὸς στόλος. Ταῦτα εἶναι τὰ κυριώτερα γεγονότα τοῦ πρώτου ἔτους τῆς ἐπαναστάσεως, καθ' ὃ σχεδὸν ὅλη ἡ Πελοπόννησος, πλὴν τῶν ὀχυρῶν φρουρίων Ναυπλίου καὶ τῶν τῆς Μεθώνης καὶ Κορώνης καὶ τῶν Πατρῶν, ἦτο ἐλευθέρα· τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος μόνον τὸ ἀνατολικὸν κατείχετο ὑπὸ τῶν Τούρκων ὡς καὶ αἱ βόρειαι ἐπαρχίαι, πλὴν τῆς Θετταλομαγνησίας, ἐπαναστατησάσης ὑπὸ τὸν Κωνσταντῖνον Μπασδέκην τῇ 7η Μαΐου 1821. Ἐπίσης αἱ Κυκλάδες μετὰ τῆς Σάμου, πλὴν τῶν μεγάλων νήσων Λέσβου καὶ Χίου, ἐχουσῶν τουρκικὸν πληθυσμὸν μέγαν, ἀνέμενον ὅμως καὶ αὗται τὴν ἐνεργὸν δρᾶσιν τοῦ στόλου πρὸς ἐξέγερσιν, μεθ' ὅλην τὴν ἀντίδρασιν τῶν συμμετεχουσῶν τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας δυνάμεων καὶ ἰδίως τῆς Αὐστρίας καὶ Ἀγγλίας, αἵτινες ἐν τῇ ἐπαναστάσει ἔβλεπον τὸν δάκτυλον τῆς Ρωσίας. Ἐντεῦθεν ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἄγγλος πρεσβευτὴς λόρδος Στράγκφορδ Κάνιγγ, ὁ ἐν Πάτραις πρόξενος τῆς Ἀγγλίας Φίλιππος Γρὴν καὶ ὁ ἐν ταῖς Ἰονίοις νήσοις ἁρμοστὴς σὲρ Θωμᾶς Μαῖτλανδ φιλότουρκον μετερχόμενοι πολιτικήν, χάριν ἰδιοτελῶν σκοπῶν, κατεπόδιζον τὰς κινήσεις τῶν φιλικῶν πρὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ Ἀγῶνος, ἀλλὰ καὶ κατ' αὐτόν, παρακολουθοῦντες τὰς ἐπαναστατικὰς κινήσεις τοῦ τε στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου. Καὶ κατηγγέλλοντο μὲν αἱ πράξεις αὗται τοῦ προξένου Γρὴν εἰς τὴν ἀγγλικὴν κυβέρνησιν, κατὰ τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 8857 ἔγγραφον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' εἰς οὐδὲν ἤνυεν, ἕως οὗ ἀπελπίσας ὁ Γρὴν ἀπέπλευσεν εἰς Ἑπτάνησον. Μεθ' ὅλην ὅμως τὴν φιλότουρκον πολιτικὴν ἡ Ἀγγλία ἐπέτρεπεν εἰς τὸν ἑλληνικὸν στόλον νὰ τροφοδοτῆται ἐκ Μελίτης πολεμοφόδια καὶ ζωοτροφίας, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίου Λιγνοῦ ἐκδοθέντων ἀρχείων τῆς Ὕδρας. Φθίνοντος τοῦ 1821 ἐσχηματίσθησαν κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς Μεσσηνιακῆς γερουσίας καὶ ἡ τῆς δυτικῆς καὶ ὁ Ἄρειος Πάγος τῆς Α. Στερεᾶς Ἑλλάδος. Καὶ ἡ μὲν τῆς δυτικῆς συνελθοῦσα ὑπὸ τὸν Ἀλέξανδρον Μαυροκορδᾶτον ἐν Μεσολογγίῳ συνεδρίασεν ἐπὶ πενθήμερον (4—9 Νοεμβρίου), ἡ δὲ τῆς ἀνατολικῆς ἐν Ἀμφίσσῃ (Σαλώνοις) συνελθοῦσα (17—20 Νοεμβρίου) ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Θεοδώρου Νέγρη, ἀπεφάσισε περὶ τῶν ληπτέων μέτρων καὶ περὶ τῆς συγκλήσεως τῶν πληρεξουσίων τοῦ ἔθνους ἐν Ἄργει, οἵτινες συνελθόντες τῇ 1η Δεκεμβρίου ἐξέλεξαν πρόεδρον τὸν Δημήτριον Ὑψηλάντην τῆς πελοποννησιακῆς γερουσίας. Τῇ 20ῇ Δεκεμβρίου συνῆλθεν ἡ ἐν Ἐπιδαύρῳ, πρώτη ἐθνοσυνέλευσις ὑπὸ τὸν Μαυροκορδᾶτον, ἥτις ὥρισε τὸ βουλευτικὸν σῶμα καὶ τὸ νομοτελεστικὸν καὶ τῇ 27η ἀπεπεράτωσε τὰς ἐργασίας ἡ ἐθνοσυνέλευσις, κηρύξασα τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους τῇ 1η Ἰανουαρίου. Ἀμφότερα τὰ σώματα συνελθόντα ἐν Κορίνθῳ ἐπελήφθησαν τῶν ἔργων καὶ τοῦ μὲν βουλευτικοῦ πρόεδρος ἐξελέγη ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης, τοῦ δὲ νομοθετικοῦ ὁ Θάνος Κανακάρης. Διωρίσθησαν δὲ καὶ 8 ὑπουργοί. Οὕτω λοιπὸν ἡ Ἑλλὰς διεμορφώθη εἰς κράτος πολιτικόν, δυνάμενον νὰ δράσῃ ὑπευθύνως εἰς τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τῆς Ἐπαναστάσεως μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως.

Δεύτερον ἔτος τῆς ἐπαναστάσεως, 1822. Ἀγαθὸς οἰωνὸς τῇ 10 Ἰανουαρίου 1822 ὑπῆρξεν ἡ ἐκ τοῦ Ἀκροκορίνθου ἀναχώρησις, διὰ συμβάσεως, 150 Τουρκαλβανῶν, συνεπείᾳ τοῦ ὁποίου τῇ 14 οἱ Τοῦρκοι παρέδωκαν τὸ φρούριον εἰς τὸν Ὑψηλάντην, καὶ ἡ ὑπὸ τὸν Κάρολον Νόρμαν Ἔρενφελς ἄφιξις φιλελλήνων. Δυστυχῶς μετὰ 10 ἡμέρας ἔπεσαν τὰ Ἰωάννινα καὶ ὁ ἐκεῖ ἤδη μαχόμενος ὑπὸ τὸν Χουρσὶτ τουρκικὸς στρατὸς ἦτο ἐλεύθερος νὰ δράσῃ κατὰ τῶν Ἑλλήνων (24 Ἰανουαρίου). Καὶ ἐστάλη μὲν ὑπὸ τὸν Κυριακούλην Μαυρομιχάλην ἐνίσχυσις τοῦ ἀγῶνος τῶν Ἠπειρωτῶν καθὼς καὶ ὁ Ἠλίας Μαυρομιχάλης εἰς τὴν Ν. Εὔβοιαν, πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἐν τῇ νήσῳ ἐπαναστάσεως, ἀλλ' ἀπέτυχον, φονευθέντων καὶ τῶν δύο Μαυρομιχάληδων. Διετάχθη δὲ ὁ ὑπὸ τὸν Ὀμὲρ Βρυώνην στρατὸς νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὴν ἐλευθέραν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, καθ' ὃν χρόνον καὶ ὁ Μαχμοὺτ πασᾶς Δράμαλης ἐκ Λαρίσης, ὅπου εἶχε μετατεθῆ, λόγῳ τῆς δυσμενείας τοῦ σουλτάνου πρὸς τὸν Χουρσίτ. Ὁ Ὀμὲρ Βρυώνης ἀπὸ Δ. καὶ Δράμαλης ἀπὸ Α. ἠπείλουν τὴν καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως, ἀλλ' ὁ μὲν δεύτερος μετ' ἀποπείρας πρὸς κάθοδον ἐκωλύθη ὑπὸ τῶν ὁπλαρχηγῶν, λαβόντων ἐπικουρίας ὑπὸ τὸν Ὑψηλάντην, καὶ ἠναγκάσθη νὰ ὀπισθοχωρήσῃ εἰς Λάρισαν, ὁπόθεν ἐκκινήσας ἐπὶ κεφαλῆς 30.000 ἀνδρῶν καὶ πολλῶν ἱππέων καὶ 500 καμήλων, ἔφθασεν εἰς Σπερχειὸν τῇ 29 Ἰουνίου 1822, καὶ ἐκεῖθεν καίων καὶ σφάζων ἀφίκετο εἰς Θήβας καὶ τῇ 5 Ἰουλίου ἐγένετο κύριος τοῦ Ἀκροκορίνθου. Ἡ κυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος ἔντρομος διέτριβεν ἐπὶ πλοίων μέχρι τῆς 12 Αὐγούστου. Ὁ Δράμαλης προχωρήσας εἰς Ἄργος τῇ 12 Ἰουλίου, ἐπετέθη κατὰ τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες, εἰσελθόντες εἰς τὸ φρούριον, ἐσώθησαν εἶτα δι' ἐξόδου γενναίας ὑπὸ τὸν Πάνον Κολοκοτρώνην καὶ ἄλλους ὁπλαρχηγούς. Τῇ 15 καὶ 16 ἐπίσης συνήφθησαν μάχαι ἀμφίρροποι, ἀλλὰ τῇ 19 οἱ Ἕλληνες ἐτράπησαν εἰς φυγήν, ὁ δὲ Δράμαλης προσέβαλε τοὺς πολιορκοῦντας τὸ Ναύπλιον κατά τε ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ μέγας στρατὸς καὶ τὰ κτήνη ἤρχισαν νὰ στεροῦνται τροφῶν, ἀνέζευξε πρὸς τὴν Κόρινθον, πρὸς συμπλήρωσιν δῆθεν τοῦ ἀνεφοδια-

Digitized by Google

σμοῦ, πράγματι δὲ ἵνα ἐξαπατήσῃ τοὺς ἡμετέρους, πρὸς οὓς ἔστειλε Χριστιανὸν ὑπηρέτην, ἵνα ἀναγγείλῃ ὅτι σκέπτεται νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὴν Τρίπολιν. Πάντες ἠπατήθησαν πλὴν τοῦ Κολοκοτρώνη, ὅστις σπεύσας κατέλαβε τὰ στενὰ τῶν Δερβενακίων. Ἐνταῦθα παρατάξας τὸν στρατὸν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῶν στενῶν κατεκερμάτισεν ἀπὸ τῆς 25 μεχρι τῆς 28 Ἰουλίου τὸν τουρκικὸν στρατόν. Ὁ πεφυσιωμένος Δράμαλης ἔφθασε κακῶς ἔχων μετὰ τῶν λειψάνων τοῦ στρατοῦ εἰς Κόρινθον, ἔνθα καὶ ἀπέθανε τῇ 26 Ὀκτωβρίου. Ὁ περισωθεὶς στρατὸς ἐκ 4.000 ἀνδρῶν προχωρῶν παραλιακῶς πρὸς Δ. ὑπέστη καταστροφὴν ἐν Ἀκράτᾳ.

Τούτων ἐν Πελοποννήσῳ γενομένων, ὅ τε Ὁμὲρ Βρυώνης καὶ ὁ Μεχμὲτ Ρασὶτ πασᾶς, ὁ ἐπιλεγόμενος Κιουταχῆς, εἰσβαλόντες ἐξ Ἰωαννίνων εἰς Ἄρταν προσέβαλον τοὺς στρατοπεδεύσαντας Ἕλληνας καὶ φιλέλληνας ἐν τῷ χωρίῳ Πέτᾳ, κειμένῳ βορειοανατολικῶς τῆς Ἄρτης, ὅπως ἐκεῖθεν ἐπικουρήσωσι τοῖς Σουλιώταις ὑπὸ τὸν Ἀλέξανδρον Μαυροκορδᾶτον, μεθ' ὧν ἦσαν καὶ δύο λόχοι φιλελλήνων. Τῇ 4 Ἰουλίου οἱ Τοῦρκοι ἐπιτεθέντες ὑπὸ τὸν Κιουταχῆν καὶ εἰς 6.000 ἀνερχόμενοι, παρὰ πᾶσαν τὴν γενναίαν ἄμυναν, διὰ τῆς προδοσίας τοῦ Ἀλβανοῦ Γώγου Μπακόλα, κατεκερμάτισαν αὐτούς, πεσόντων τῶν πλείστων φιλελλήνων. Ἐλάχιστοι ἀπεσώθησαν εἰς Μεσολόγγιον, τὸ ὁποῖον μετ' οὐ πολὺ ἐπολιόρκησεν ὁ Κιουταχῆς διὰ πρώτην φορὰν (25 Ὀκτωβρίου 1822), πᾶσα δὲ ἡ δυτικὴ Στερὰ Ἑλλὰς περιῆλθεν ὑπὸ τοὺς Τούρκους, ἀλλά, τοῦ Μιαούλη καταπλεύσαντος εἰς Μεσολόγγιον (8 Νοεμβρίου), ἠναγκάσθη νὰ παρατείνῃ τὴν πολιορκίαν. Ἡ φρουρὰ τῆς πόλεως ἐνισχύθη διὰ νέων ἐπικούρων, πολεμεφοδίων καὶ ζωοτροφιῶν ἐκ τοῦ στόλου καὶ ἡ θέσις τῆς πόλεως κατέστη καλυτέρα. Ἡ ἔφοδος τοῦ Κιουταχῆ ἀνεβλήθη διὰ τὰς ἑορτὰς τῶν Χριστουγέννων, ὅτε, ὡς ἐνόμιζεν, οἱ Χριστιανοὶ ἐκκλησιαζόμενοι θὰ ἠμέλουν τῆς ἀμύνης τῆς πόλεως, ἀλλ' ἠπατήθη καὶ ἀποτυχὼν ἔλυσε τὴν πολιορκίαν τῇ 31 Δεκεμβρίου, οἱ δὲ ἐπαναστάται, ποιήσαντες ἔξοδον, ἐπήνεγκον πολλὰς ζημίας, μάλιστα κατὰ τὴν διάβασιν τοῦ Ἀσπροποτάμου, ἐν ᾧ πολλοὺς μὲν ἔπνιξαν, πολλῶν δὲ λαφύρων ἐγένοντο κάτοχοι.

Ἀλλ' ἐνῷ κατὰ ξηράν, κατὰ τὸ 1822, συνέβησαν τὰ αἴσια ταῦτα, ἡ καταστροφὴ τουτέστι τῆς στρατιᾶς τοῦ Δράμαλη καὶ ἡ διάλυσις τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, ἡ ἐν Μακεδονίᾳ ἐπανάστασις καὶ δὴ τῆς Ναούσης κατεπνίγη ἐν τῷ αἵματι τῶν κατοίκων, καθὼς καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Σαμίου Λυκούργου Λογοθέτη καὶ τοῦ Χίου Ἀντωνίου Μπουρνιᾶ ἐξεγερθεῖσα ἐπανάστασις τῆς νήσου Χίου, ἥτις ἀπὸ εὐδαίμονος καὶ πυκνοκατῳκημένης μετεβλήθη εἰς ἔρημον. Ἐκ τῶν 100.000 κατοίκων αὐτῆς μόλις ἐσώθησαν 30.000 καὶ οὗτοι πτωχοὶ καὶ ἐλεεινοὶ εἰς Σῦρον, Μύκονον καὶ Τῆνον, τῶν ἄλλων σφαγέντων ἢ αἰχμαλωτισθέντων (10 Ἀπριλίου 1822). Μετ' ὀλίγον, ὅτε ὁ ναύαρχος Καρὰ Ἀλῆς μετὰ τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τοῦ ἀγρίου διοικητοῦ Χίου Βαχὴτ μπέη ἑώρταζον τὴν ἑορτὴν τοῦ Μπαϊραμίου (6 Ἰουνίου), οἱ ὑπὸ τὸν Ψαριανὸν Κωνσταντῖνον Κανάρην ναῦται πυρπολοῦσι καὶ ἀνατινάσσουσι τὴν ναυαρχίδα εἰς τὸν ἀέρα, εἰς ἐκδίκησιν τῆς καταστροφῆς τῆς μυροβόλου νήσου, τῇ δὲ 9ῃ Ἰουνίου πίπτει ἡ Ἀκρόπολις Ἀθηνῶν εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων, τῆς πόλεως οὔσης ἤδη προκατειλημμένης.

Ἀπὸ τῆς ἐν Χίῳ πυρπολήσεως τῆς ναυαρχίδος ὁ τουρκικὸς στόλος ἀπέπλευσεν εἰς Ἑλλήσποντον, ὅπου, ἑνωθεὶς μετὰ τοῦ αἰγυπτιακοῦ, περιέπλεε τὴν Πελοπόννησον, ἀλλὰ δὲν ἐτόλμα νὰ τροφοδοτήσῃ τὸ πολιορκούμενον Ναύπλιον. Ὁ νέος ναύαρχος, ὁ διορισθεὶς μετὰ τὸν φόνον τοῦ Καρᾶ Ἀλῆ (Νουαὶχ Ζαδὲ) ἐν τῇ ἀνατιναχθείσῃ ναυαρχίδι, Καρᾶ Μουσταφᾶς, ἀπελθὼν εἰς Πάτρας, παρέλαβε τὸν ἀντὶ τοῦ Δράμαλη πεμφθέντα νέον Τοῦρκον στρατηγὸν καὶ ἀπεπειράθη μὲν νὰ ἐπισιτίσῃ τὸ Ναύπλιον, ἀλλά, φόβῳ τῶν πυρπολικῶν, ἀπέσχε καὶ οὕτω λιμοκτονοῦν τὸ ὀχυρὸν φρούριον παρεδόθη τοῖς Ἕλλησι τῇ 30 Νοεμβρίου 1822 ὑπὸ τῶν προὐχόντων Τούρκων, οὓς παραλαβὼν ὁ Ἄγγλος Χάμιλτων καὶ ὁ Μιαούλης μετέφερον εἰς Σμύρνην, τῇ 12 Δεκεμβρίου. Τὸ Ναύπλιον ὡρίσθη ἕδρα τῆς κυβερνήσεως (18 Ἰανουαρίου 1823). Ἐν Κρήτῃ ἐξηκολούθει ἡ ἐπανάστασις ἀπὸ τῆς 14 Ἰουνίου 1821 ὑπὸ συνθήκας ὁτὲ μὲν εὐνοϊκάς, ὁτὲ δὲ δυσμενεῖς, λόγῳ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Χασὰν πασᾶ (Ἀρναοὺτ πασᾶ).

Τρίτον ἔτος τῆς ἐπαναστάσεως 1823. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο αἱ στρατιωτικαὶ κινήσεις τῶν Τούρκων ἐγίνοντο διὰ ξηρᾶς, ὡς ἐκ τοῦ κατὰ θάλασσαν φόβου, λόγῳ τῶν πυρπολικῶν. Στρατὸς ἐκ Λαρίσης καὶ Λαμίας ὑπὸ τὸν Γιουσοὺφ πασᾶν Βερκόφτζαλην, ἀφοῦ κατέστειλε τὴν ἐπανάστασιν τῆς Θετταλομαγνησίας, ὥδευε δι' Ἀμφίσσης εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον, ἕτερος δὲ ὑπὸ τὸν Σαλὴχ πασᾶν διὰ Βοιωτίας καὶ Ἀττικῆς εἰς Πελοπόννησον, ἔνθα ἑνούμενος μετὰ τοῦ Βερκόφτζαλη ἔμελλε νὰ διαλύσῃ τὴν πολιορκίαν τοῦ Ἀκροκορίνθου. Ἀλλ' οὗτος, ἀποστείλας μέρος εἰς Εὔβοιαν κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν, ἠραίωσε τὸν στρατὸν καὶ λοιμὸς δὲ ἐμπεσὼν εἰς αὐτὸν διέλυσε καὶ ἀπήλλαξε τὰς Ἀθήνας νέας πολιορκίας. Κατὰ τὴν Δ. Ἑλλάδα ἐπίσης δύο στρατοὶ ἐστέλλοντο ὑπὸ τὸν Ὁμὲρ Βρυώνην καὶ τὸν Μουσταῆ μπέην, ἵνα συνενωθῶσι πρὸ τοῦ Μεσολογγίου. Κατὰ τοῦ δευτέρου διὰ Μακρυνόρους ἐπετέθη ὁ Μᾶρκος Μπότσαρης, ἡγούμενος τῶν Σουλιωτῶν, παρὰ τὸ Καρπενήσιον, ἔνθα ἤρατο μὲν νικην, ἀλλ' ἐφονεύθη. Οἱ Τοῦρκοι ἠδυνήθησαν νὰ προελάσωσι μέχρι τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ νὰ ἑνωθῶσι πρὸς τὸ σῶμα τοῦ Ὁμὲρ Βρυώνη, προελάσαντος διὰ Κραβασαρᾶ, ἵνα διαπεραιωθῶσιν εἰς Πελοπόννησον διὰ τοῦ τουρκικοῦ στόλου· ἀλλ' ἵνα ἐπιτευχθῇ τοῦτο ἔπρεπε νὰ γίνωσι κύριοι τοῦ Αἰτωλικοῦ ἢ τοῦ Μεσολογγίου, ὅπερ ἐπολιόρκησαν ἀπὸ τῆς 5 Ὀκτωβρίου 1823 μέχρι τῆς 30 Νοεμβρίου, ὅτε, ὡς ἐκ τοῦ ἐμπεσόντος χειμῶνος καὶ λοιμοῦ καὶ τῆς μὴ δυνατῆς προσεγγίσεως τοῦ τουρκικοῦ στόλου καὶ τοῦ αἰγυπτιακοῦ ὑπὸ τὸν νέον ναύαρχον Χοσρὲφ πασᾶν, λόγῳ τοῦ ἀβαθοῦς τῆς θαλάσσης Μεσολογγίου, ἠναγκάσθησαν νὰ λύσωσι τὴν πολιορκίαν καὶ νὰ ἀπέλθωσιν εἰς Μακρυνόρος καὶ Βόνιτζαν. Συνέπεια τῆς ἀποχωρήσεως τῶν στρατευμάτων ἔκ τε τῆς Α. καὶ Δ. Στερεᾶς Ἑλλάδος ὑπῆρξεν ἡ πτῶσις καὶ ἡ παράδοσις (26 Ὀκτωβρίου 1823) τοῦ Ἀκροκορίνθου, ὃν ἐπολιόρκουν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου 1822. Ἀλλὰ τοῦ ἐθνικοῦ ταμείου ὁλονὲν ἐξαντλουμένου προεῖχεν ἡ ἐξεύρεσις χρημάτων.

Ὡς πόροι πρὸς συνέχειαν τῆς ἐπαναστάσεως ἐχρησίμευσαν τὰ ἐκ τῆς Κρήτης ἔσοδα, ἀνερχόμενα εἰς 7.383 620 γρόσια, τὰ τῶν νήσων 1.419.100, τῆς Α. Ἑλλάδος 708.200, τῆς Δ. Ἑλλάδος 729.500 καὶ τῆς Πελοποννήσου 2 605.800, ἤτοι ἐν ὅλῳ 12.846.220 γρόσια. Προήρχοντο δὲ ταῦτα ἐκ τῆς ἐπὶ τῆς τουρκοκρατίας ἐφαρμοζομένης φορολογίας, πλὴν τοῦ ἀτιμωτικοῦ χαρατσίου καὶ τῶν φορολογιῶν τῶν αὐθαιρέτων τῶν διαφόρων πασάδων, ἀλλὰ δὲν ἠδύναντο νὰ καλύψωσι τὰς προσγινομένας ζημίας ἐκ τῶν δῃώσεων τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων καὶ τῆς ἐκ τούτου παραλύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου καὶ τὸ ταμεῖον τὸ ἐθνικὸν εὑρίσκετο εἰς δύσκολον θέσιν νὰ καλύψῃ τὰ φοβερὰ ἔξοδα τῆς ἐπαναστάσεως, ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι διετηρεῖτο στρατὸς 51 000 ἀνδρῶν, δι' ὃν ἐδαπανῶντο 38.616.000 γρόσια. Προέβη λοιπὸν ἡ κυβέρνησις εἰς δάνεια ἐσωτερικά, ἐκτάκτους φόρους, ἐκποιήσεις περιουσίας τοῦ κράτους, εἰς λείας τοῦ στόλου, ἑκουσίας εἰσφορὰς (χρηματολογίας) κατὰ τὸ 1822, εἰς τὸν ὑποχρεωτικὸν ἔρανον τοῦ 1823, ἐκτάκτους φορολογίας κλήρου τε καὶ τῶν μονῶν, ὧν τὰ ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ σκεύη ἐπωλήθησαν καὶ αἱ προσφοραὶ εἰς εἶδος. Τρόφιμα παντὸς εἴδους ἀπεστέλλοντο εἰς τὰς πολιορκουμένας πόλεις. Ἔπειτα ἤρχοντο αἱ ἔξωθεν συνεισφοραί. Ἐκτὸς τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντου, εἰς εἴδη καὶ χρῆμα προσήνεγκον καὶ ἄλλοι, πᾶσαι δὲ αἱ ἐν διασπορᾷ ἑλληνικαὶ κοινότητες μέχρι τῶν ἐσχατιῶν τῆς Ἑσπερίας καὶ μέχρι Καλκούτης προσέφερον τὸν ὀβολὸν αὐτῶν εἰς χρῆμα καὶ εἰς εἴδη. Ἡ ἐγγὺς ἐλευθέρα Ἑπτάνησος, ἰδίως ἡ Ζάκυνθος, προσήνεγκε σπουδαίας εἰσφορὰς καὶ διέθρεψε πολλὰ γυναικόπαιδα. Ἐπικουρίας οὐ σμικρὰς ἔσχεν ὁ Ἀγὼν καὶ ἐκ τῶν φιλελληνικῶν κομιτάτων τῶν πανταχοῦ ἱδρυθέντων καὶ τῶν ναυτικῶν ἰδίως νήσων, εἰς 20.000.000 δραχμῶν ἀνελθούσας. Ἀλλὰ παρὰ πάντα ταῦτα τὰ ἔξοδα δὲν ἐκαλύπτοντο ἄνευ προσφυγῆς εἰς ἐξωτερικὰ δάνεια ἐκ τοῦ ἐν Μελίτῃ ἑδρεύοντος τάγματος τῶν νοσοκόμων ἱπποτῶν τῆς Ρόδου καὶ τῶν ἀγγλικῶν τραπεζιτικῶν οἴκων.

Κατὰ τὰ ἐν τῷ τμήματι τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (ἀρχεῖον ἀγωνιστῶν) σῳζόμενα ἔγγραφα τοῦ ἀπὸ τοῦ 1833—1877 διενεργηθέντος ἐλέγχου ὑπὸ τῶν ἐπιτροπῶν τοῦ Ἀγῶνος, ἡ μὲν ἄμυνα τῆς ἐπαναστατημένης Ἑλλάδος διεξήχθη κατὰ ξηρὰν μὲν ὑπὸ 26.000 ἀνδρῶν, οὓς καὶ αἱ ἐπιτροπαὶ κατέταξαν ἐν εἰδικοῖς μητρῴοις σῳζομένοις. Τούτων 22 200 μὲν ἦσαν μάχιμοι (12.183 στρατιῶται, 6.488 μπουλουκτζῆδες (ὑπαξιωματικοὶ) καὶ 3 536 ἀξιωματικοί), οἵτινες καὶ κατενεμήθησαν εἰς 7 τάξεις: 72 εἰς τὴν α' (στρατηγοί), 90 εἰς τὴν β' (συνταγματάρχαι), 116 εἰς τὴν γ' (ἀντισυνταγματάρχαι), οἱ δὲ λοιποὶ 3.258 εἰς τὰς ἄλλας τάξεις (ταγματάρχας, λοχαγούς, ὑπολοχαγοὺς καὶ ἀνθυπολοχαγούς). Κατὰ θάλασσαν δὲ ὑπὸ 2.970 ἀνδρῶν, ἀναγεγραμμένων ἐν ἰδίῳ μητρῴῳ ναυτικῶν καὶ πυρπολητῶν· καὶ ναυτικοὶ μὲν ὑπηρέτησαν 2.484, πυρποληταὶ δέ, πλοίαρχοι δηλαδὴ καὶ συντροφοναῦται, 487. Τούτων οἱ μὲν ἀνώτεροι ἐνεγράφησαν τὸ μὲν πρῶτον εἰς 7 τάξεις, εἶτα ὅμως εἰς 3 βαθμοὺς πλοιάρχων, 2 ὑποπλοιάρχων, 2 ὑπαξιωματικῶν καὶ 1 ναυτῶν. Καὶ τέλος ἐν τοῖς μητρῴοις τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων ἐνεγράφησαν 546, κατανεμηθέντες εἰς 7 τάξεις, ὧν 63 μὲν ἐν τῇ α', 278 ἐν τῇ β', περιλαμβανούσῃ τοὺς χορηγοὺς καὶ δανειστὰς τῆς ἐπαναστάσεως. Ἱδρύθη δὲ κατὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ἔργου τῆς ἐπιτροπῆς, κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1876, καὶ τάξις ἐξαίρετος, ἐν ᾗ συμπεριελήφθησαν τὰ ἐξόχως δράσαντα ἐξ ὅλων τῶν ἀναγραφεισῶν ἀνωτέρω τάξεων κατά τε γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν, στρατιωτικά, ναυτικὰ καὶ πολιτικὰ πρόσωπα, οἱ ἱδρυταὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας καὶ οἱ ὡς ὅμηροι ἐγκλεισθέντες ἐν ταῖς φυλακαῖς λαϊκοὶ καὶ κληρικοί, ὧν πολλοὶ καὶ ἀπέθανον ἐν αὐταῖς ἢ μετέπειτα ἐκ τῶν ἃς ὑπέστησαν κακουχιῶν. Αἱ δαπάναι κατὰ τὰ πορίσματα τῆς ἐπιτροπῆς ἀνῆλθον εἰς 12.608.867 γρόσια (ἅπερ τότε εἶχον ἀξίαν περίπου δραχμῆς), πλὴν τῶν 1.294 014 γροσίων, περὶ ὧν ἀπέσχε νὰ συζητήσῃ ἡ ἐπιτροπή, καὶ 1 585.631 γροσίων, ἅπερ παρέπεμψεν ὑπὸ τὴν κρίσιν τῆς ὁλομελείας. Τούτων 2.625.662 γροσίων ἐνέκρινεν ὡς ὀφειλόμενα ἀτομικῶς εἰς τοὺς ὁπλαρχηγοὺς μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοὺς ἀνδρῶν καὶ 9.963.512 ὀφειλόμενα εἰς τοὺς στρατιώτας. Οἴκοθεν ἐννοεῖται ὅτι ἐν τοῖς ἀναγραφεῖσι ποσοῖς δὲν περιλαμβάνονται ὅσα αἱ κοινότητες ἐξώδευσαν πρὸς διατροφὴν τῶν στρατοπέδων, ὡς μὴ ὑποβληθεισῶν καταστάσεων. Κατὰ τοὺς ἀπολογισμοὺς ὅμως τῆς ἐπιτροπῆς τὰ δαπανηθέντα ἀνήρχοντο εἰς πολλὰ ἑκατομμύρια δραχμῶν. Διὰ τὰς κοινότητας ὅμως, δι' ἃς ὑπεβλήθησαν καταστάσεις δικαιολογητικῶν ὡς καὶ διὰ τοὺς προεστῶτας ἐπαρχιῶν τινων ἐξοπλιζουσῶν ἐξ ἰδίων σώματα μαχητῶν, ἐνεκρίθησαν ὡς ὀφειλόμενα 3.541,419 γροσίων, ταλλήρων 43.112, λιρῶν 1.010, μαχμουτιέδων 707 καὶ 28 βενετικῶν φλωρίων. Εἰς ταῦτα δέον νὰ προσθέσωμεν καὶ τὰ εἰς τὰς ναυτικὰς νήσους: Ὕδραν, Σπέτσας καὶ Ψαρὰ ὀφειλόμενα, ἅπερ κατὰ τὸ βασιλικὸν διάταγμα τῆς 12ης Ἰουλίου 1856 ἀνήρχοντο εἰς 20.000 000, ἐξ ὧν ἡ μὲν Ὕδρα ἐδαπάνησε 10.000.000 καὶ 135 224 ἡ κοινότης, αἱ Σπέτσαι 5.570 000 καὶ 390.486 ἡ κοινότης, τὰ δὲ Ψαρὰ 4.430 000 καὶ 233.432 ἡ κοινότης. Πρὸς κάλυψιν τῶν δαπανῶν τούτων ἐξεδόθησαν χρεωστικαὶ ὁμολογίαι τοῦ κράτους, ἤτοι τὰ λεγόμενα ναυτικὰ χορηγήματα. Ὡρίσθη δὲ νὰ δίδωνται 200 000 δραχμῶν ἐτησίως τοῖς δικαιούχοις, τοῦθ' ὅπερ ἀναλογεῖ πρὸς 1 %. Διὰ τοῦ νόμου ὅμως τῆς 16 Ἰουνίου 1904 αἱ ἀπαιτήσεις τῶν νήσων ἐθεωρήθησαν χρέος δημόσιον 18.000.000 καὶ ἐξεδόθησαν ὁμολογίαι πρὸς 1 % ἐτησίως, 20.000 δὲ δραχμῶν δίδονται εἰς χρεωλύσιον. Δύνανται δὲ αἱ προνομιοῦχοι αὗται νῆσοι νὰ πληρώνωσι διὰ μετοχῶν τὸ πρὸς τὸ δημόσιον χρέος αὐτῶν ἐξ ἐθνικῶν κτημάτων ἢ ἀνανεουμένων χρεῶν. Προσέτι ἐδόθη αὐταῖς προνομιακῶς νὰ ἐκλέγωσι βραδύτερον βουλευτὰς οὐχὶ κατὰ πληθυσμόν, ἀλλὰ τιμῆς ἕνεκεν ἡ μὲν Ὕδρα 3, αἱ Σπέτσαι 2 καὶ τὰ Ψαρὰ 2 (ψήφισμα τῆς 31 Ἰανουαρίου 1844, ὅπερ κατὰ τὸ ἄρθρον 121 τοῦ νῦν ἰσχύοντος συνταγματικοῦ χάρτου λήγει τῷ 1944). Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν ἐσωτερικῶν τούτων πόρων ἐγένοντο καὶ τὰ ἐν Λονδίνῳ δάνεια. Πρὸς τοῦτο ἀπεστάλησαν εἰς Λονδῖνον ὁ Ι. Ὀρλάνδος καὶ Α. Λουριώτης καὶ συνῆψαν τὸ τῶν 800.000 λιρῶν (9 Φεβρουαρίου 1824) καὶ τὸ τῶν 2.000 000 τῆς 26 Ἰανουαρίου 1825. Ἐπίσης τῇ 30 Μαΐου 1828 ἡ Ρωσία ἀπέστειλεν εἰς Ἑλλάδα 1 500 000 ρουβλίων καὶ ἡ Γαλλία τῇ 6 Ἰουνίου 1828 500.000 καὶ ἄλλας 500.000 τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1829 καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν μῆνα καὶ ἔτος καὶ ὁ φιλέλλην Ἑλβετὸς καὶ φίλος τοῦ Καποδιστρίου Ι. Γ. Εὐνάρδος ἐξαπέστειλεν 700 000 φράγκων ἐκ τοῦ συναφθέντος δανείου. Μεγάλας εἰσφορὰς ἔκαμε καὶ ο Ψαριανὸς ἐθνικὸς εὐεργέτης Ἰωάννης Βαρβάκης (θανὼν 12 Ἰανουαρίου ἐν Ζακύνθῳ).

Τοιαῦτα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἦσαν τὰ ἀπασχολοῦντα τὴν κυβέρνησιν οἰκονομικὰ ζητήματα κατὰ τὸ τρίτον ἔτος τῆς ἐπαναστάσεως. Τελειῶντος Νοεμβρίου 1823 ἀφίκετο εἰς Μεσολόγγιον ὁ συνταγματάρχης Λέστερ Στάνχωπ καὶ τῇ 24 Δεκεμβρίου ὁ λόρδος Βύρων ὁ ποιητὴς καὶ μαχητής καὶ πλεῖστοι ἄλλοι φιλέλληνες κομίζοντες καὶ χρήματα καὶ ἐφόδια πολέμου καὶ τυπογραφεῖον. Κατὰ θάλασσαν τὰ γεγονότα δὲν ἦσαν σπουδαῖα. Ὁ ὑπὸ τὸν Χοσρὲφ στόλος κατέπλευσε μὲν εἰς τὸ Αἰγαῖον, ἀλλὰ δὲν ἐτόλμησε νὰ προσβάλῃ οὔτε τὰ Ψαρὰ οὔτε τὴν Σάμον, προσεγγίσας δὲ εἰς Νέαν Ἔφεσον καὶ παραλαβὼν στρατὸν ἐξέπλευσεν εἰς Εὔβοιαν καὶ ἐπισιτίσας τήν τε Κάρυστον καὶ τὴν Χαλκίδα ἀπέπλευσεν εἰς Κρήτην καὶ ἐκεῖθεν εἰς Πάτρας. Κατὰ τὸν πλοῦν τοῦτον διέλυσε τὴν πολιορκίαν τῶν φρουρίων Μεθώνης καὶ Κορώνης. Ἐκ Πατρῶν κατελθὼν αὖθις εἰς τὸ Αἰγαῖον, συνηντήθη μετὰ τοῦ ὑπὸ τὸν Ἀνδρέαν Μιαούλην στόλου, ἀλλ' ὡς ἐκ τῆς τρικυμίας δὲν ἐναυμάχησαν, καὶ ὁ μὲν τουρκικὸς στόλος ἄγων μικρά τινα σκάφη ἐντεῦθεν κἀκεῖθεν συλληφθέντα ἀπέπλευσεν εἰς Βυζάντιον, ὁ δὲ ἑλληνικὸς ἐν τῷ κόλπῳ τῶν Ὠρεῶν ἠχμαλώτισεν αὔτανδρα 5 σκάφη τουρκικά, ἤτοι 4 βρίκια καὶ μίαν κορβέτταν. Οὕτως ἔληξε τὸ τρίτον ἔτος 1823.

Τὸ τέταρτον ἔτος τῆς ἐπαναστάσεως 1824. Τὸ ἔτος τοῦτο καὶ διὰ τοὺς ἐπικρεμασθέντας ἐμφυλίους σπαραγμούς, καθ' οὓς ἐσχηματίσθησαν δύο κυβερνήσεις, ἡ μὲν ὑπὸ τὸν Γεώργιον Κουντουριώτην ἐν Κρανιδίῳ (16—17 Ἰανουαρίου 1824), ἡ δὲ ὑπὸ τὸν Πετρόμπεην Μαυρομιχάλην εἰς Τρίπολιν, αἵτινες προέβησαν εἰς ἐχθροπραξίας δυναμένας ν' ἀλλάξωσι τὴν ἔκβασιν τῆς ἐπαναστάσεως εἰς τελείαν καταστροφήν, καὶ διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ σουλτάνου Μαχμοὺτ πρόσκλησιν πρὸς τὸν Μεχμὲτ Ἀλῆν τῆς Αἰγύπτου περὶ ἀποστολῆς στόλου καὶ στρατοῦ εἰς ἐπικουρίαν κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν, εἶναι ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ὄχι

Digitized by Google

εὐελπι. Καὶ ἠδυνήθη μὲν ἡ ἐπανάστασις νὰ συντηρηθῇ μέχρι τοῦδε ἐκ τῆς αὐτοθυσίας τῶν κατοίκων, ἀλλ' οἱ πόροι ἤρχισαν νὰ σπανίζουν ὡς ἐκ τῆς ἀπραξίας τοῦ ἐμπορίου, τοῦ ναυτικοῦ, τῆς μικρᾶς βιομηχανίας καὶ ἐκ τῆς μὴ καλλιεργείας τῶν ἀγρῶν. Εὐτυχῶς οἱ εἰς Λονδῖνον, ὡς εἴπομεν, τῇ 14 Ἰανουαρίου φθάσαντες ἀπεσταλμένοι τῆς Ἑλλάδος Ἰ. Ὀρλάνδος καὶ Α. Λουριώτης ἐπέτυχαν τῇ 9ῃ Φεβρουαρίου 1824 δάνειον 800 000 λιρῶν στερλινῶν, ὧν ἡ πρώτη δόσις ἔφθασεν εἰς Ζάκυνθον τῇ 12ῃ Ἀπριλίου ἐκ 40 000 λιρῶν πρὸς ἀνακούφισιν τῶν ταμιακῶν ἀναγκῶν τῆς κυβερνήσεως. Ἀλλ' ἐκεῖνο, ὅπερ ἐνέχυσεν ἀθυμίαν, ἦτο ἡ διαίρεσις τῶν ἀλληλομαχομένων ἔπαν στατῶν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Φεβρουαρίου, ἡ ἄφιξις αἰγυπτιακοῦ στόλου εἰς τὸ Αἰγαῖον, ὅστις ὑπὸ τὸν Χουσεῖν μπέην κατέστρεψε τὴν ἡρωϊκὴν Κάσον (7—8 Ἰουνίου), ἡ καταστροφὴ τῶν Ψαρῶν ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ 21 Ἰουνίου). Ὁ ἑλληνικὸς στόλος περιπολῶν ἀνὰ τὸ Αἰγαῖον συνῆπτε ναυμαχίας ποῦ μὲν νικηφόρως, ποῦ δὲ ἀμφιρρόπως, ἀλλαχοῦ δὲ συνελάμβανεν ὑπὸ ξένην σημαίαν πλοῖα φέροντα Τούρκους στρατιώτας καὶ πολεμεφόδια. Ἐν τῇ ναυμαχίᾳ τοῦ Γέροντα ἐπήνεγκε τροπὴν τῶν πολεμίων (28—29 Αὐγούστου), καταφυγόντων τῶν περισωθέντων σκαφῶν τῶν τε Τούρκων καὶ Αἰγυπτίων εἰς Ἁλικαρνασσὸν ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν φρουρίων. Μετ' ὀλίγας ἡμέρας συνεκροτήθη ναυμαχία μεταξὺ Τηγανίου καὶ Μαραθοκάμπου ὑπὸ τὸν Μιαούλην καὶ τὸν Ἰσμαὴλ μπέην Γιβραλτὰρ καὶ ἄλλαι τινὲς ναυμαχίαι ἀμφίρροποι. Κατ' Ἰούλιον τοῦ 1824 ἤρχισαν ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων, καθ' ὃν χρόνον ἐγίνετο ὁ ἐμφύλιος σπαραγμὸς ἐν Πελοποννήσῳ. Εὐτυχῶς οἱ ἀπὸ βορρᾶ εἰσβαλόντες Τοῦρκοι ὑπὸ τὸν Δερβὶς πασᾶν ἀπεκρούσθησαν ἐν τῇ μάχῃ τῆς Ἀμπλιανης πλησίον τῆς Γραβιᾶς καὶ ἐπέστρεψαν εἰς τὰς βάσεις αὐτῶν (14 Ἰουλίου). Ἐπίσης ὁ Ὀμὲρ πασᾶς τῆς Καρύστου, ἐνῷ ἐπήρχετο κατὰ τῶν Ἀθηνῶν, ὑποστὰς ἧτταν παρὰ τὸν Μαραθῶνα ἀπεχώρησεν εἰς Εὔβοιαν. Πρὸς τὸ δυτικὸν μέτωπον, τὸ ἐν Κραβασαρᾷ στρατόπεδον τοῦ Ὀμὲρ Βρυώνη διελύθη, τῇ δὲ 23 Δεκεμβρίου 1824 ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου ἐγένετο σύσκεψις τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ὁπλαρχηγῶν, μεθ' ὃ ὁ Μαυροκορδάτος ἐπέστρεψεν εἰς Ναύπλιον.

Πέμπτον ἔτος τῆς ἐπαναστάσεως 1825 Αἱ κατὰ τε ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν ἐπιτυχίαι κατὰ τὸ 1824, μεθ' ὅλην τὴν καταστροφὴν τῆς Κάσου καὶ τῶν Ψαρῶν, δὲν συνεχίσθησαν δυστυχῶς καὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, διότι ὁ ἐμφύλιος σπαραγμὸς τοῦ 1824 ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τὸ πέμπτον ἔτος. Ἡ κυβέρνησις διέταξε τὴν σύλληψιν τῶν ἐπαναστατῶν (6 Φεβρουαρίου): Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, Ἀναγνώστου, Κανέλλου καὶ Νικολάου Δεληγιάννη, Παναγιώτου καὶ Ἰωάννου Νοταρᾶ, Θεοδώρου Γρίβα, Μ. Ἀναστασοπούλου, Μητροπέτροβα, Γ. Παπατσώνη, Ἰ. Κίτζαλη, Ἀντ. Κατσαροῦ, οἵτινες ἐνεκλείσθησαν εἰς τὴν μονὴν Προφήτου Ἠλία τῆς Ὕδρας. Ἤδη ἐν Ναυπλίῳ εἶχε φθάσει τὸ εἰς Ζάκυνθον ἀποσταλὲν μέρος τοῦ δανείου τῶν 800 000 λιρῶν στερλινῶν ἐκ 40 000 καὶ ἀνεκούφισε τὰς ἀνάγκας τῶν ἐπαναστατῶν. Μάτην ὁ λαὸς ἤρχισε νὰ γογγύζῃ διὰ τὴν κάθειρξιν τοῦ Κολοκοτρώνη, χρησίμου νῦν εἴπερ ποτὲ καὶ ἄλλοτε. Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, καὶ ἰδίως ἀπὸ τῆς τῇ 11ῃ Φεβρουαρίου ἀποβάσεως εἰς Μεθώνην τοῦ θετοῦ υἱοῦ τοῦ σατράπου τῆς Αἰγύπτου Μεχμὲτ Ἀλῆ Ἰμπραὴμ πασᾶ, διέτρεχε μέγαν κίνδυνον· διότι, ἐκτὸς τοῦ νέου στόλου, μετήγαγε καὶ 4.700 Αἰγυπτίους, ἄνδρας καλῶς γυμνασμένους καὶ τελείως ἐξηρτημένους ὑπὸ Γάλλους ἀξιωματικούς. Οὗτος προβαίνων ἐκυρίευεν ἀμαχητὶ τὰς πέριξ χώρας καὶ ἐτροφοδότει τὰς τουρκικὰς φρουράς, κατετρόπωσε δὲ τοὺς ὑπὸ τὸν Ὑδραῖον ἀρχηγὸν Κυριάκον Σκούρτην ἐπαναστάτας (7 Ἀπριλίου). Μετ' ὀλίγον ἔφθασεν ἐξ Αἰγύπτου νέα ἐπικουρία στόλου καὶ στρατοῦ ὑπὸ τὸν Χαλὴλ μπέην. Τῆς ἐνισχύσεως ταύτης ἐπωφεληθεὶς ὁ Ἰμπραήμ, ἐπετέθη κατὰ τῆς νήσου Σφακτηρίας τῇ 26 Ἀπριλίου, ἣν ἐκυρίευσε, φονευθέντος τοῦ φιλέλληνος Ἰταλοῦ Σάντα Ρόζα· καὶ ἐναυμάχησε μὲν ὁ ἑλληνικὸς στόλος ὑπὸ τὸν Μιαούλην, ἀλλ' ἀμφιρρόπως. Συνεπείᾳ τῆς πτώσεως τῆς Σφακτηρίας ἔπεσαν καὶ τὸ Παλαιὸν καὶ τὸ Νέον Ναυαρῖνον, συλληφθέντων καὶ αἰχμαλώτων. Ὁ Μιαούλης ἐκπλεύσας πρὸς Ν., κατέστρεψε μέρος τοῦ ἐν Μεθώνῃ ὁρμοῦντος αἰγυπτιακοῦ στόλου τῇ 30 Ἀπριλίου. Εἰς τὰς δυσπραγίας ταύτας ἐν Πελοποννήσῳ ἀπιδοῦσα ἡ κυβέρνησις, ἀπεφυλάκισε τοὺς ἐν Ὕδρᾳ κρατουμένους πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ ἐπαπειλουμένου ἐν Πελοποννήσῳ κινδύνου ἐκ τῶν Αἰγυπτίων. Ὁ Ἰμπραὴμ ὁλονὲν προελαύνων ἐνίκησε τοὺς ὑπὸ τὸν Παπαφλέσσαν ἐπαναστάτας ἐν Μανιακίῳ (20 Μαΐου) καὶ ἐγένετο κύριος τῶν Καλιμῶν καὶ τῶν πέριξ. Σκοπῶν δὲ τὴν ἅλωσιν τῆς Τριπόλεως, εἰσβάλλει εἰς τὴν Ἀρκαδίαν καὶ τῇ 10 Ἰουνίου φθάνει εἰς Τρίπολιν, κλείσαν ἤδη Κατέρχεται εἶτα πρὸς τὸ Ἄργος, ὅπερ πυρπολεῖ, εὑρὼν ὅμως ἀντίστασιν ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν τοῦ Ὑψηλάντου, ἐπιστρέφει εἰς Τρίπολιν καὶ συνάπτει διαφόρους μάχας, οὕτως ὥστε καθίσταται κύριος τῶν πέριξ χωρίων, καθ' ὃν χρόνον πρὸς ἀντίδρασιν ἀποπλέει ὁ ἑλληνικὸς στόλος ὑπὸ τὸν Μιαούλην, Τομπάζη καὶ ἄλλους ναυτικοὺς ἀρχηγοὺς εἰς Ἀλεξάνδρειαν πρὸς ἐμπρησμὸν τοῦ αἰγυπτιακοῦ στόλου (23—30 Ἰουλίου)· συγχρόνως στέλλεται ἐπικουρία εἰς Κρήτην πρὸς ἅλωσιν τῶν φρουρίων τῆς Γραμβούσης. Ὁ Ἰμπραήμ, ἀφοῦ ἐκυρίευσε τὴν Μονεμβασίαν (23 Αὐγούστου), ἐπέστρεψεν εἰς Τρίπολιν τὴν ὁποίαν μάτην προσεπάθησε φθίνοντος τοῦ ἔτους 1825 νὰ ἀνακτήσῃ ὁ Κολοκοτρώνης. Οὕτω, πλὴν τοῦ Ναυπλίου καὶ τῆς Ἀργολίδος, πᾶσα ἡ Πελοπόννησος εὑρίσκετο ὑπὸ τὴν πτέρναν τοῦ Ἰμπραὴμ πασᾶ, ἀλλ' οἱ ὀρεινοὶ ἐπαναστάται ἀντεῖχον ἔτι ἰσχυρῶς. Ἡ κατοχὴ τῆς Πελοποννήσου διετηρήθη μέχρι τῆς ὑπὸ τοῦ Γάλλου στρατηγοῦ Μαιζῶνος ἐκδιώξεως τοῦ Ἰμπραὴμ κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1828.

Τούτων ἐν Πελοποννήσῳ γινομένων, ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς ὑπέστη ὅλην τὴν δύναμιν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Φροντὶς τῆς Πύλης ἦτο ἡ ἀποστολὴ μεγάλων δυνάμεων, ἵνα πνίξῃ, ὡς ὁ Ἰμπραὴμ τὴν ἐπανάστασιν ἐν τῇ Δυτικῇ Ἑλλάδι. Κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1825 ἀπεστάλη ὁ Μεχμὲτ Ρεσὶτ πασᾶς (Κιουταχῆς) ἐναντίον τοῦ Μεσολογγίου ἔξωθι τοῦ ὁποίου ἐστρατοπέδευσε τῇ 15 Ἀπριλίου, συνάψας ἤδη μάχην πρὸ τοῦ Αἰτωλικοῦ, ὅπερ ἀπέκλεισε. Διέταξεν ἀμέσως τὴν πολιορκίαν, ἀλλὰ μάχη ἀμφίρροπος ἐν τῷ Προφήτῃ Ἠλίᾳ μόλις τῇ 28—30 τῷ ἐπέτρεψε ν' ἀρχίσῃ σφοδρὸν κανονιοβολισμὸν τῆς πόλεως, ἐν συνδυασμῷ μετὰ τοῦ ἐκ Θεσσαλίας δι' Ἀμφίσσης ἐρχομένου ἐπικούρου Ἀμπὰς πασᾶ καὶ ἄλλων Τούρκων ὁπλαρχηγῶν. Ἐν Μεσολογγίῳ ὁ ἑλληνικὸς στόλος παρεῖχε τακτικῶς ἐπισιτισμόν, ἀλλ' ὁ κανονιοβολισμὸς ἐξηκολούθει καὶ κατέπεσε μέρος τοῦ προμαχῶνος Μάρκου Μπότσαρη. Τῇ 23 Μαΐου ὁ τουρκικὸς στόλος κατέπλευσεν εἰς Μεσολόγγιον ὑπὸ τὸν ναύαρχον Μαχμοὺτ πασᾶν, καθ' οὗ ὁ πλοίαρχος Ἀντών. Μπάμπας ἐναυμάχησεν ἀνεπιτυχῶς. Ἡ ἀνάγκη χρημάτων ἦτο ἐπείγουσα καὶ εἶχεν ἤδη συναφθῆ καὶ δεύτερον δάνειον ἐν Λονδίνῳ, τοῦ ὁποίου τὸ πρῶτον μέρος ἔφθασεν ἐγκαίρως ἐν Ναυπλίῳ διὰ τὸν ἐξοπλισμὸν τοῦ στόλου τῇ 25ῃ Μαΐου. Ὁ Κιουταχῆς μετὰ τὸν συνεχῆ κανονιοβολισμὸν ἐπεχείρησεν ἔφοδον, ἀλλ' ἡ φρουρὰ πιέσασα ἐξώθησεν ἔξωθεν τοὺς Τούρκους, συγχρόνως δ' ἀφίκετο καὶ στόλος ὑπὸ τὸν Γεώργιον Νέγκαν. Τῇ 8ῃ Ἰουνίου ἐπαναλαμβάνεται νέα ἔφοδος, ἀλλὰ μάτην. Ἤδη κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ ἐν Μεσολογγίῳ ἀποθανόντος τῇ 7ῃ Ἀπριλίου 1824 Λόρδου Βύρωνος, ἀφίκοντο πλῆθος φιλελλήνων, συγχρόνως δὲ καὶ Ἕλληνες ἐπίκουροι ὑπὸ τὸν Βλαχόπουλον καὶ ἄλλοι ὑπὸ τὸν Ἀθηναῖον Λάμπρον Βέϊκον. Ἡ φρουρὰ οὕτως ἐνισχυθεῖσα ποιεῖται ἐξόδον καὶ ἐπιτεθεῖσα τῇ 20 Ἰουνίου κατὰ τῶν ἐχθρικῶν χαρακωμάτων κατέστρεψεν ἱκανὰ καὶ ἐκυρίευσε καὶ λάφυρα. Ἐν Ναυπλίῳ ἡ κυβέρνησις διώρισε τὸν Γάλλον συνταγματάρχην Κάρολον Φαβιέρον ἀρχηγὸν τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ. Ὁ τουρκικὸς στόλος, λαθὼν τὴν προσοχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ, κανονιοβολεῖ ἐκ θαλάσσης τὸ Μεσολόγγιον, κατὰ ξηρὰν δὲ ἐπιτίθεται καὶ ὁ Κιουταχῆς ἀλλ' ἀνωφελῶς (2 Ἰουλίου). Σῶμα Τούρκων εἰς πικρούσιν ἐρχομένων κατέκοψεν ὁ Καραϊσκάκης μετ' ἄλλων ὁπλαρχηγῶν ἐν Καρπενησίῳ, ἐνῷ ὁ τουρκικὸς στόλος (μεταξὺ Μεσολογγίου καὶ Κάβο Πάπα) ἀναγκάζεται νὰ φύγῃ (23 Ἰουλίου). Τότε ὁ πλοίαρχος Ι. Κυριακὸς ἐπισιτίζει τὸ Μεσολόγγιον, παραδίδονται δὲ καὶ 20 ἔνοπλα πλοιάρια διὰ τὴν νησῖδα τοῦ Βασιλαδίου, οἱ δὲ πλοίαρχοι Δ. Κιοσὲς καὶ Α. Γεωργίου ἀποκλείουσι τὸν Κορινθιακὸν κόλπον. Ὁ Καραϊσκάκης ἐπιτεθεὶς κατὰ τῶν νώτων τῶν πολιορκητῶν, προκαλεῖ ἐξόδον τῶν πολιορκουμένων, καθ' ἣν ἐφονεύθησαν οὐκ ὀλίγοι Τοῦρκοι καὶ πολλὰ ἐλήφθησαν λάφυρα. Συγχρόνως προσῆλθον καὶ ἐπίκουροι ὑπὸ τὸν Κίτσον Τζαβέλλαν, Γ. Βαλτινὸν καὶ Κ. Φωτομάραν καὶ συνετελέσθη ἐπισιτισμὸς ὑπὸ τοῦ πλοιάρχου Μπρούσκου, μεθ' ὅλους τοὺς κανονιοβολισμοὺς καὶ τὰς ἐφόδους τῶν Τούρκων, οὓς διαλανθάνοντες ἔσπευδον πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς φρουρᾶς τῆς πόλεως καθ' ἑκάστην σχεδὸν ἐπίκουροι. Οὕτω τῇ 13 Σεπτεμβρίου εἰσῆλθον ὁ Χατζῆ Πέτρος, ὁ Ι. Στράτος καὶ ὁ Σαδῆμας μετὰ τῶν ἀνδρῶν αὐτῶν, ὁ δὲ πλοίαρχος Λελέκος ἐτροφοδότησε τὴν φρουράν, ἐνῷ ὁ ἐκ Ναυπάκτου ὑπονομευτὴς (λαγουμτζῆς) Π. Σωτηρόπουλος πολλὰ χαρακώματα τῶν πολιορκητῶν ἀνετίναξεν, οὕτως ὥστε οἱ ἀρχηγοὶ τῆς πολιορκίας ἀπεφάσισαν νὰ λύσωσιν αὐτήν. Ἀλλὰ προλαβὼν ὁ Ἰμβραήμ, εἰς ὃν ἔφθασαν ἤδη ἐξ Αἰγύπτου νέαι ἐπικουρίαι ἐξ 145 αἰγυπτιακῶν σκαφῶν μετὰ στρατευμάτων ὑπὸ τοὺς ναυάρχους Μουχαρέμπεην, Χαλήμπεην καὶ Τοπὰλ πασᾶν, ἔσπευσεν εἰς βοήθειαν τῶν πολιορκητῶν ἐκ Πελοποννήσου. Παραπλέων τὰς δυτικὰς ἀκτὰς αὐτῆς, ὑπέταξε τὴν Ἀγουλινίτσαν, ἔκαυσε τὸν Πύργον τῆς Ἠλείας καὶ τὴν Γαστούνην καὶ κατέλαβε τὸ Χλωμοῦτσι (Γλαρέντζαν), προσέβαλε δὲ τὰ Λεχαινὰ καὶ τὴν Ἀνδραβίδαν καὶ τῇ 12 Δεκεμβρίου κατέπλευσεν εἰς Κρυονέρι τῆς Ναυπακτίας, καθ' ὃν χρόνον ὁ τουρκικὸς στόλος περιέζωνε τὸ Μεσολόγγιον καὶ ἡ στρατιὰ αὐτοῦ ἡνοῦτο μετὰ τοῦ Κιουταχῆ καὶ Ὀμὲρ Βρυώνη. Αἱ πρὸς παρακώλυσιν γενόμεναι ναυμαχίαι παρὰ τὸ ἀκρωτήριον Πάπα εἰς οὐδὲν ἤνυσαν ἀμφίρροποι οὖσαι, καὶ οὕτως ὁ Ἰμπραήμ, τῇ 26ῃ Δεκεμβρίου ἐστρατοπέδευσεν ἔξωθι τοῦ Μεσολογγίου. Οἱ Τοῦρκοι στρατηγοὶ ἑνωθέντες συνέπραξαν εἰς τὴν ἅλωσιν τοῦ ἡρωϊκοῦ προπυργίου τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος ἅμα τῷ νέῳ ἔτει 1826.

Ἐν τῇ Α. Στερεᾷ Ἑλλάδι ἡ Πύλη δὲν ἔστειλεν ἰσχυρὰς δυνάμεις, φροντίσασα μόνον νὰ διατηρῶνται ἐλεύθεραι αἱ συγκοινωνίαι τῶν ἀποστελλομένων πρὸς τὸ Μεσολόγγιον ἐπικουριῶν. Φρούραρχος τῆς Ἀκροπόλεως εἶχε διορισθῆ ὁ Ἰωάννης Γκούρας, ὁ τρέψας εἰς Μαραθῶνα τὸν εἰσβαλόντα εἰς τὴν Ἀττικὴν Ὀμὲρ τῆς Καρύστου. Ὁ Γκούρας ἀποστέλλεις εἰς Πελοπόννησον, ἀφήνει ἀντικαταστάτην τὸν Μαμούρην ἀντὶ τοῦ Ὀδυσσέως. Οὗτος δὲ ὀργισθεὶς διὰ τὴν πρᾶξιν ταύτην παραλαμβάνει τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ καὶ ἀπέρχεται εἰς τὸ συμπαθὲς αὐτῷ σπήλαιον καὶ μετὰ Τούρκων συνεννοηθεὶς ἀπειλεῖ τοὺς Ἀθηναίους, ζητῶν τὰ εἰς αὐτὸν ὀφειλόμενα καὶ συγχρόνως προσπαθῶν νὰ πληροφορηθῇ πῶς διάκεινται οἱ ἀντίπαλοι αὐτοῦ. Ἐπανακάμψας ὁ Γκούρας ἐκ Πελοποννήσου, ὅπου συνετέλεσεν εἰς τὴν κατάπαυσιν τοῦ ἐμφυλίου σπαραγμοῦ, διετάχθη να στραφῇ κατὰ τοῦ τουρκίσαντος Ὀδυσσέως Ἀνδρούτσου, ὅστις πολιορκηθεὶς καὶ μὴ δυνάμενος νὰ διαφύγῃ παραδίδεται αὐτῷ ἐμπίστως καὶ στέλλεται ὑπὸ συνοδείαν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, κλείεται ἐν τῷ πύργῳ τῶν Προπυλαίων, ὅπου βασανισθεὶς φονεύεται τῇ 5 Ἰουνίου 1825. Ἀλλὰ καὶ ὁ Γκούρας ἀποδυσπετήσας ἐπὶ τῇ ἀπειθαρχίᾳ τῶν ἀτάκτων, κλίνει ὑπὲρ τῆς προσκλήσεως τῶν τακτικῶν στρατευμάτων καὶ ἡ κυβέρνησις ἀποστέλλει ἐκ Ναυπλίου τὸν Γάλλον συνταγματάρχην Κάρολον Φαβιέρον μετὰ τῶν τακτικῶν καὶ πρὸς ἐκγύμνασιν συγχρόνως τῶν ἀτάκτων τοῦ Γκούρα. Αἱ πλατεῖαι ἐγένοντο γυμναστήρια καὶ αἱ Ἀθῆναι μετὰ χαρᾶς ὑπεδέχθησαν τοὺς τακτικούς, ἀπαλλαγέντες δὲ τῶν ἐκ τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ὀμὲρ τῆς Καρύστου φόβων, ἐτράπησαν εἰς ἔργα εἰρήνης, εἰς ἵδρυσιν σχολείου καὶ τυπογραφείου, ἐν ᾧ ἐξεδίδετο ὑπὸ τοῦ Γ. Ψύλλα ἡ ἐφημερὶς τῶν Ἀθηνῶν.

Ἕκτον ἔτος τῆς ἐπαναστάσεως 1826. Ὁ Φαβιέρος, ἐκγυμνάσας ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1825 τοὺς ἀτάκτους καὶ συγκροτήσας τακτικὸν στρατόν, ἀποφασίζει νὰ ἐκστρατεύσῃ τῇ 12 Φεβρουαρίου τοῦ 1826 κατὰ τῆς Εὐβοίας. Ζητήσας νὰ καταλάβῃ ἐξ ἐφόδου τὸ φρούριον Καράμπαμπα, ἀντικρὺ τῆς Χαλκίδος, ἀπέτυχε καὶ ἐλθὼν εἰς Ὠρωπὸν στρατοπεδεύει ἀναμένων πλοῖα πρὸς διαπεραίωσιν εἰς Στύρα καὶ ἐκεῖθεν εἰς Κάρυστον, διότι ἐν τῷ μεταξὺ ἐσημειώθησαν λιποταξίαι καὶ ἀσθένειαι τῶν ἀνδρῶν. Ἐπιτεθεὶς κατὰ τοῦ Μπουρτζίου (5—12 Μαρτίου) ἡττήθη καὶ ἐπέστρεψεν οἰκτρὸς εἰς Ἀθήνας, ὅπου ἔφθασαν ἤδη αἱ φῆμαι ὅτι ἐπίκειται ἡ πτῶσις τοῦ Μεσολογγίου. Διὰ τοῦτο ἡ κυβέρνησις διώρισε τὸν Γκούραν γενικὸν ἀρχηγὸν τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος. Προβλέπουσα δ' ὅτι ὁ Κιουταχῆς, πεσόντος τοῦ Μεσολογγίου, θὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τῆς Ἀττικῆς, διέταξε τὸν Γκούραν νὰ ἐπισκευάσῃ τὰ τείχη καὶ τοὺς τῆς πόλεως προμαχῶνας, νὰ ἐπισιτίσῃ τὴν Ἀκρόπολιν καὶ να ἐφοδιάσῃ αὐτὴν παντοιοτρόπως, νὰ στρατολογήσῃ Ἀθηναίους καὶ Ἀττικούς, τοὺς δὲ γέροντας, τὰς γυναῖκας καὶ τὰ παιδία ν' ἀποστείλῃ εἰς Σαλαμῖνα καὶ μόλις μάθῃ τὸ ἀπευκταῖον συμβὰν τοῦ Μεσολογγίου, νὰ ἐκστρατεύσῃ πρὸς Δ., προλαμβάνων τὸν Τοῦρκον στρατηγόν.

Τούτων ἐν Ἀττικῇ γενομένων, ὁ Ἰμπραὴμ πασᾶς μόλις ἀναπαύσας τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἄνδρας, τῇ 1ῃ Ἰανουαρίου ἐπρότεινεν εἰς τοὺς πολιορκουμένους τοῦ Μεσολογγίου συμβιβασμόν, ἀλλ' ἀπεκρούσθη ἀσυζητητί. Καὶ ἔφθασε μὲν ὁ ἑλληνικὸς στόλος ἔξωθι τοῦ Μεσολογγίου, ἀλλ' εἰς οὐδὲν ἤνυσε· τοὐναντίον καταδιωχθεὶς ὑπὸ τοῦ Τοπὰλ πασᾶ ἀπέπλευσε καὶ μόνον κατὰ τὴν 16ην Ἰανουαρίου κατώρθωσε ἡ ἐπισιτίσῃ ὁ Μιαούλης τὴν πόλιν καὶ νὰ συλλάβῃ καὶ τουρκικὸν σκάφος. Ἐπίσης ἐστάλη ὁ Ἄγγλος πλοίαρχος Ἄμπουτ μὲ προτάσεις περὶ παραδόσεως, ἀλλ' ἡ ἀπάντησις ὑπῆρξεν ἀρνητική. Τότε διέταξε γενικὸν κανονιοβολισμὸν ἀπὸ τῆς 13 μέχρι τῆς 15 καὶ συγχρόνως γενικὴν ἔφοδον, τὸν δὲ ναύαρχον καὶ καταλαβῆ τὸ Βασιλάδι, ὅπερ καὶ ἐπετεύχθη. Κατὰ τὴν ἔφοδον τῆς 28 Φεβρουαρίου ἐγένετο ἔξοδος τῶν πολιορκουμένων καὶ μάχη ἐπιτυχής, ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι ἐκυρίευσαν καὶ κατέσφαξαν τὴν φρουρὰν καὶ ἄλλου νησιδίου, τοῦ Ντολμᾶ. Τῇ 1ῃ Μαρτίου παρεδόθη διὰ συμβάσεως τὸ Αἰτωλικόν. Τὸ γεγονὸς τῆς παραδόσεως τοῦ ὀλίγα μόνον χιλιόμετρα πρὸς Β. ἀπέχοντος Αἰτωλικοῦ ἦτο ἔνδειξις σαφὴς ὅτι οἱ Τοῦρκοι, ἀπαλλαγέντες τῆς διαθέσεως στρατιωτικῶν δυνάμεων, ἔμελλον νὰ θέσωσιν εἰς ἐνέργειαν τὴν τελειωτικὴν ἔφοδον πρὸς ἅλωσιν τοῦ Μεσολογγίου. Ὁ Ἰμπραὴμ τῇ 21 Μαρτίου ὑποβάλλει ἔγγραφον πρὸς τοὺς πολιορκουμένους περὶ παραδόσεως, ἀλλ' ἡ ἀπάντησις καὶ πάλιν ὑπῆρξεν ἀρνητική. Τῇ 24 Μαρτίου ὁ Κίτσος

Digitized by Google

Τζαβέλας διαπεραιοῦται εἰς τὸ ἱστορικὸν Κλείσοβα καὶ συνάπτεται μάχη, καθ' ἣν φονεύεται ὁ Χουσεῖνμπεης καὶ τραυματίζεται ὁ Κιουταχῆς, ὁ διευθύνας τὴν μάχην. Μάτην τοὐντεῦθεν γίνονται ἀπόπειραι ἐπισιτισμοῦ. Ὁ κατά τε γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν ἀποκλεισμὸς ἀπέβη στενότατος. Ἥ τε κυβέρνησις καὶ ἡ ἐν Ἐπιδαύρῳ τῇ 6 Ἀπριλίου συνελθοῦσα ἐθνοσυνέλευσις εὑρέθησαν ἐν δυσχερεστάτῃ θέσει. Καὶ εἶχε μὲν ὑπογραφῆ ὑπὸ τοῦ τῇ 28 Δεκεμβρίου 1825 τὴν Ὕδραν μυστικῶς ἐπισκεφθέντος καὶ μετὰ τοῦ Μιαούλη, Μαυροκορδάτου καὶ Ζωγράφου συνομιλήσαντος πρεσβευτοῦ τῆς Ἀγγλίας ἐν Κωνσταντινουπόλει Στράτφορδ Κάνιγγ, πρωτόκολλον μεταξὺ Ρωσίας καὶ Ἀγγλίας περὶ αὐτονομίας τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τῆς Τουρκίας, ἀλλ' ἐν Ἑλλάδι δὲν εἶχε γνωσθῆ τὸ γεγονός, πάντες δὲ ἐγόγγυζον κατὰ τῆς κυβερνήσεως Γεωργίου Κουντουριώτη ὡς ἀδρανοῦς, ἐφ' ᾧ καὶ ἡ ἐν Ἐπιδαύρῳ τῇ 6ῃ Ἀπριλίου συνελθοῦσα ἐθνοσυνέλευσις καθήρεσεν αὐτὴν καὶ διώρισε νέαν ὑπὸ τὸν Ἀνδρέαν Ζαΐμην ὡς πρόεδρον καὶ τοὺς Πέτρον Μαυρομιχάλην, Ἀνδρέαν Δεληγιάννην, Γεώργιον Σισίνην, Δημήτριον Τσαμαδόν, Ἀνάργυρον Χατζῆ Ἀνάργυρον, Ἀναγνώστην Μοναρχίδην, Ἀνδρέαν Ἴσκον, Σπυρίδωνα Τρικούπην, Ἰωάννην Βλάχον καὶ Γεώργιον Δημητρακόπουλον ὡς ὑπουργούς, ἥτις μετὰ τὴν λῆξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐθνοσυνελεύσεως (16 Ἀπριλίου) μετέβη εἰς Ναύπλιον.

Ἤδη ἡ τύχη τοῦ Μεσολογγίου, τοῦ «μικροῦ ἐκείνου φράκτου», κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Ἰμπραὴμ πρὸς τὸν Κιουταχῆν, οἵτινες ματαίως ἐπολιόρκουν τὴν πόλιν, εἶχε κριθῆ. Ὅ,τι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ πράξωσιν οἱ δύο συνεργαζόμενοι ἀρχηγοὶ ἔμελλε μετ' ὀλίγον νὰ ἐπιφέρῃ ἡ μέχρι καὶ τοῦ ἐλαχίστου ἐξάντλησις τῶν τροφίμων, τῶν «ἐλευθέρων πολιορκημένων» ἀναγκασθέντων νὰ τρώγωσι μῦς, γαλᾶς, κύνας, φλοιοὺς δένδρων καὶ θαλάσσια φύκη. Οἱ πολιορκούμενοι ἀπέβησαν σκελετοί, μὴ δυνάμενοι νὰ βαδίζωσιν ἐλευθέρως· εἰς ἐπίμετρον δὲ ἀνεπτύχθη καὶ λοιμώδης νόσος καὶ πολλοὶ καθ' ἑκάστην ἀπέθνῃσκον, οἱ δὲ πολεμισταὶ ὁσημέραι ἠραιοῦντο. Καὶ ὅμως διετήρουν ἰσχυρὸν τὸ φρόνημα καὶ εἰς τὰς περὶ παραδόσεως προτάσεις καὶ εἰς τὰς παρεμβάσεις τοῦ τε Κάνιγγος καὶ τοῦ ἁρμοστοῦ τῶν Ἰονίων νήσων Φρειδερίκου Ἄδαμς ἀπήντων δι' ἀρνήσεως. Ἀλλ' οὐδαμόθεν βλέποντες πλέον ὑποφώσκουσαν ἐλπίδα σωτηρίας, ἀπεφάσισαν νὰ κάμωσιν ἔξοδον κατὰ τὴν νύκτα τῆς 10ης πρὸς τὴν 11ην Ἀπριλίου 1826, κατόπιν δεκατριμήνου πολιορκίας. Ἡ ἔξοδος ὠργανώθη ὡς ἑξῆς: Τὰ γυναικόπαιδα ἐτέθησαν εἰς τὸ μέσον καὶ διῃρέθησαν πάντες εἰς τρία τμήματα ὑπὸ τοὺς σωματάρχας Κίτσον Τζαβέλαν, Νότην Μπότσαρην καὶ Δημήτριον Μακρῆν. Ἡ ἔξοδος θὰ ἐγίνετο διὰ τριῶν διαφόρων σημείων χάριν μεγαλυτέρας ἐλπίδος σωτηρίας καθ' ὃν δὲ χρόνον θὰ ἤρχιζεν, ὁ Καραϊσκάκης θὰ προσέβαλε τοὺς Τούρκους ἐκ τῶν νώτων. Ἀλλ' ὁ Ἰμπραήμ, μαθὼν παρὰ Βουλγάρου αὐτομόλου ὅτι θὰ ἐνηργεῖτο ἔξοδος, κατέλαβε πάσας τὰς διόδους, οὕτως ὥστε μόνον ἡ πρωτοπορία κατώρθωσε νὰ ἐξέλθῃ καὶ πολεμοῦσα καὶ πολεμουμένη ἀπεσώθη εἰς Ἄμφισσαν κακῶς ἔχουσα. Τὰ δύο ἄλλα τμήματα, ἀπαντήσαντα ἀντίστασιν ἀνυπέρβλητον καὶ ἀκούσαντα τὴν φωνήν: «Πίσω», ἄγνωστον ἂν ὑπὸ τῶν σωματαρχῶν ἢ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐκτοξευθεῖσαν, ἐπανέκαμψαν καὶ τότε οἱ Τοῦρκοι, εὑρόντες αὐτόματον εὐκαιρίαν, εἰσβαλόντες ἐπεδόθησαν εἰς τὴν σφαγὴν καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν· φονεύοντες καὶ φονευόμενοι οἱ Τοῦρκοι ἔφθασαν εἰς τὸ διοικητήριον, ἐν ᾧ ὑπῆρχεν ἀποθήκη πυρίτιδος. Τότε δεῖγμα αὐτοθυσίας ὑπεράνθρωπον, ὁ γέρων Χρῖστος Καψάλης, ἀσπασθεὶς τὴν σύζυγον καὶ τὰ τέκνα αὐτοῦ, ἔθηκε πῦρ εἰς τὴν πυριτιδαποθήκην καὶ οὕτως ἀνετινάχθη αὐτός τε καὶ οἱ εἰσβαλόντες Τοῦρκοι εἰς τὸν ἀέρα. Τοιοῦτον δεῖγμα αὐτοθυσίας ἐπεδείξατο καὶ ὁ ἐπίσκοπος τῶν ἐν Ἠπείρῳ Ρωγῶν Ἰωσήφ, ὅστις, κλεισθεὶς καθ' ὅλην τὴν πολιορκίαν ἐν Μεσολογγίῳ, παρηγόρει τοὺς Χριστιανοὺς καὶ ἐθεράπευε τοὺς ἀσθενεῖς. Συναντηθεὶς ὑπὸ Τούρκων ἐπί τινος τείχους καὶ μέλλων νὰ συλληφθῇ, ἥναψε πίθον πυρίτιδος καὶ ἔπεσεν ἐντὸς αὐτοῦ· ἡμίκαυστος συνελήφθη καὶ ὑποστὰς βασάνους ἐφονεύθη βραδύτερον. Ἐπίσης ἐφονεύθη ὁ φιλέλλην ἐκδότης τῶν «Ἑλληνικῶν Χρονικῶν», Ἰωάννης Ι. Μάγερ. Ἐκ τῆς ἐνδοξοτάτης ταύτης ἐξόδου τῶν «ἐλευθέρων πολιορκημένων», ὡς λέγει ὁ ποιητής, περιεσώθησαν κακῶς ἔχοντες 1.300 ὁπλῖται μετὰ τῶν σωματαρχῶν Μακρῆ, Μπότσαρη, Τζαβέλα, Κοντογάννη, Φωτομάρα καὶ ἄλλοι τινὲς καὶ περὶ τὰ 100 γυναικόπαιδα εἰς τὴν πρωτεύουσαν Ναύπλιον, ὅπου ὁ διδάσκαλος τοῦ γένους Γεώργιος Γεννάδιος διὰ λόγου ἐνθουσιώδους (15 Μαΐου) συλλέξας μέγα χρηματικὸν ποσόν, ἐπήρκεσε διὰ τὴν πρώτην ἀναγκαίαν περίθαλψιν τῶν θυμάτων ἐκείνων. Χιλιάδες γυναικοπαίδων ἀπαχθεῖσαι εἰς τὰς ἀγορὰς τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ Σμύρνης ἐπλήρωσαν τὰ χαρέμια τῶν Μωαμεθανῶν μεγιστάνων, ἀλλὰ καὶ πολλαὶ ἐξαγορασθεῖσαι κατῆλθον εἶτα εἰς τὴν ἀπελευθερωθεῖσαν Ἑλλάδα.

Ἡ πτῶσις τοῦ Μεσολογγίου, τρομοκρατήσασα τοὺς διαφόρους διαφωνοῦντας πολιτικοὺς τῆς χώρας, ἔσχεν εὐεργετικωτάτην ῥοπὴν ἐπὶ τῆς καθόλου καταστάσεως. Ἡ συγκίνησις καὶ ὁ φόβος μὴ τὰ πράγματα χειροτερεύσωσιν, ἐνέπνευσε τοῖς τε στρατιωτικοῖς καὶ πολιτικοῖς ἀρχηγοῖς μεταμέλειαν διὰ τὴν μέχρι τοῦδε πορείαν αὐτῶν καὶ ἐγέννησεν αἰσθήματα γενναῖα περὶ τῆς μελλούσης συνεχίσεως τῆς Ἐπαναστάσεως, τῆς κινδυνευσάσης ὡς ἐκ τῶν ἐμφυλίων σπαραγμῶν τοῦ 1824 καὶ 1825. Πάντες ἐπεδείξαντο αὐταπάρνησιν τοιαύτην, ὥστε μετὰ θάρρους ν' ἀντιμετωπίσωσι τὰς περαιτέρω περιπετείας τοῦ πολέμου. Ἄλλωστε καὶ ἡ πτῶσις τοῦ Μεσολογγίου τηλικαύτην ἐνεποίησεν ἐντύπωσιν ἔν τε Ἑσπερίᾳ καὶ ἐν Ἀμερικῇ, ὥστε ὁ φιλελληνισμὸς ὁ προϋπάρχων ἐξήρθη εἰς σημεῖον μέγιστον. Ὁ ἐστεμμένος ποιητής, ὁ βασιλεὺς τῆς Βαυαρίας Λουδοβῖκος, ἐτόνισεν ὕμνους εἰς τὴν ἑλληνικὴν δύναμιν. Ποιηταὶ καὶ λογογράφοι ἐξῆρον τὴν ἀλκὴν καὶ αὐτοθυσίαν τῶν Ἑλλήνων, ἱστοριογράφοι διηγῶνισαν τὴν ἔξοδον τοῦ Μεσολογγίου. Καὶ ἔγραψεν ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Γουλιέλμος Γ. Γερβῖνος ἐν τῇ «Ἱστορίᾳ τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1862): «Τὰ μοναδικὰ δείγματα τόλμης ἡρωικῆς καὶ ἀπολύτου περιφρονήσεως πρὸς τὸν θάνατον, ἀποτελοῦντα οἱονεὶ σύμπλεγμα περὶ τὴν λαμπρὰν εἰκόνα τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου καὶ περὶ τὰς σκοτεινὰς νυκτερινὰς σκηνάς, ἔνθα δὲν ἔβλεπέ τις εἰμὴ τὴν ἐν δυστυχίᾳ καρτερίαν τῶν γενναίων ἐκείνων ἀνδρῶν καὶ ἐν τῇ τελευταίᾳ σκιαγραφίᾳ τέλος ἀπεγνωσμένον, παρεῖχον τῷ κόσμῳ καθολικήν τινα εἰκόνα μεγαλοπρεπῆ τῆς πολιορκίας ταύτης, τῆς παραγαγούσης αἴσθησιν ἐκ τῶν σπανιωτάτων ἐπὶ πάντα τὰ πνεύματα. Ἡ ἐξηυγενισμένη κοινωνία τῆς Εὐρώπης δὲν εἶναι πλέον εἰθισμένη εἰς τὴν ζέσιν ταύτην τῆς φιλοπατρίας καὶ τοῦ μίσους ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδος, εἰς τὴν περιφρόνησιν ἐκείνην πρὸς τὴν ζωήν, εἰς ἣν ὁ λεπτότερος πολιτισμὸς τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας ἀποδιδει μεγαλύτερον θέλγητρον καὶ μεγαλυτέραν ἀξίαν· ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀκόμη καὶ τόσον ἀπημβλυμμένη, ὥστε ν' ἀπολέσῃ τὸ αἴσθημα τοῦ μεγαλείου τούτου λαῶν ἧττον πεπολιτισμένων καὶ τῶν ἀρετῶν τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὴν νεότητα, αἱ ὁποῖαι τόσον θέλγουσιν ἡμᾶς ἐν τῇ ἰδίᾳ ἡμῶν παιδικῇ ἡλικίᾳ, ὁπότε βλέπομεν αὐτὰς ἐν ταῖς νεαραῖς γενεαῖς τῆς ἀνθρωπότητος. Αἱ ἀρχαῖαι σελίδες, αἱ ἐν τῇ αἰνιγματικῇ αὐτῶν γλώσσῃ διηγούμεναι τὴν ἄμυναν τοῦ Σαγούντου καὶ τῆς Νουμαντίας, εὗρον ἑρμηνείαν ζωηρὰν ἐν τῇ συγχρόνῳ ἱστορίᾳ. Ἐννοεῖται λοιπὸν εὐκόλως ὅτι ἔν τε τῇ γειτονίᾳ τῇ ἀμεσωτάτῃ καὶ ἐν ταῖς μάλιστα ἀπομεμακρυσμέναις χώραις πάντα τὰ πνεύματα κατελήφθησαν ὑπὸ ἰσχυρᾶς συγκινήσεως αἰφνιδίου καὶ βαθείας ἐπὶ τῇ εἰδήσει τῆς καταστροφῆς ταύτης. Πανταχοῦ, ἔνθα ἐνεφανίζοντο οἱ ἄνδρες οἱ διαφυγόντες τὸν θάνατον Μακρῆς, Τζαβέλας, Φωτομάρας ἢ ὁ γηραιὸς Νότης Μπότσαρης, ἑβδομηκοντούτης τότε, ἔβλεπον πρὸς αὐτοὺς μετ' ἐκπλήξεως ὡς πρὸς θαύματα ἀνδρείας, δεικνύοντες αὐτοῖς σεβασμὸν ἄφωνον καὶ ταπεινόν. Ἀλλ' εὐθὺς ὡς ἐγνώσθη ὅτι οἱ δυστυχεῖς αἰχμάλωτοι, οἱ τετρωμένοι ἐκ τῆς δυστυχίας, ἐξετίθεντο εἰς ἀγορὰς πρὸς πώλησιν, τότε ἀφυπνίσθη, τὸ πρῶτον, ἐν τῇ ἀμέσῳ γειτονίᾳ ἡ ἰσχυροτάτη φιλανθρωπία καὶ ἡ βαθυτάτη ἀγανάκτησις, αἵτινες εἶτα διεχύθησαν εἰς τὰς πλέον μακρινὰς χώρας, ὁπότε διεδόθη ἡ φήμη ὅτι ἤρχοντο νὰ ἀπαγάγωσιν αὐτοὺς ὡς δούλους. Ἔπρεπε νὰ δοθῇ εἰς τοὺς Ἕλληνας ἐνθάρρυνσις ἠθική, νὰ δοθῶσι βοηθήματα ὑλικὰ καὶ ὑποστήριξις τῆς πολιτικῆς. ἐὰν ἤθελεν ἔτι ἡ Εὐρώπη νὰ δράμῃ εἰς βοήθειαν τοῦ λαοῦ τούτου, τοῦ καταπιεζομένου ὑπὸ τὸ βάρος τῶν δυστυχιῶν αὐτοῦ. Ἡ Ἑλλὰς ἔπρεπε νὰ εὕρῃ πάντα ταῦτα ἐν ταῖς συμπαθείαις τῶν ἀπωτάτων χωρῶν τῆς Δύσεως, ὅπου ἄλλοτέ ποτε ἦσαν προθυμότατοι εἰς θυσίας· διότι ὁ θαυμασμὸς καὶ ὁ οἶκτος ἐμπνεόμενος ὑπὸ τῶν ὑψίστων ἡρωϊκῶν κατορθωμάτων καὶ ὑπὸ τῶν πόνων τῶν ὑπερμάχων τοῦ Μεσολογγίου δὲν εἶχεν ἐξαφανισθῆ ὡς ἐν τῇ καρδίᾳ τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τῆς καταπλήξεως καὶ ὑπὸ τῶν αὐτῶν δεινῶν τῶν καταπονούντων αὐτοὺς καὶ τοὺς ἀδελφοὺς αὐτῶν».

Μετὰ πέντε ἡμέρας ἀπὸ τῆς ὀλεθρίας ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου, ἤτοι τὴν 16 Ἀπριλίου, ἀπεπεράτωσεν ἡ ἐν Ἐπιδαύρῳ ἐθνοσυνέλευσις τὸ ἔργον αὐτῆς, ἀλλ' ἄγνωστον διὰ ποῖον λόγον ἐστέρησεν ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 12ης Ἀπριλίου τὸν Δημήτριον Ὑψηλάντην παντὸς δικαιώματος καὶ πάσης στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας. Ὡς δ' ἦτο ἐπόμενον, ὁ μὲν Ἰμπραὴμ μετὰ τὴν καθυπόταξιν τοῦ Μεσολογγίου διεπεραιώθη εἰς Πελοπόννησον, ὅπου συναντῶμεν αὐτὸν εἰς Καστράκι τῶν Καλαβρύτων μαχόμενον τῇ 5ῃ Μαΐου κατὰ τῶν Πετμεζαίων καὶ τοῦ Νικολάου Σολιώτη, οἵτινες καὶ ἡττήθησαν. Ὁ Ἰμπραὴμ ἐκεῖθεν διέβη εἰς Τρίπολιν (10 Μαΐου). Ὁ δὲ Κιουταχῆς, ἀναλαβὼν τὴν κλονισθεῖσαν εὔνοιαν τοῦ σουλτάνου, ἐπεχείρησε τὴν εἰς τὴν Α. Ἑλλάδα ἐκστρατείαν πανστρατιᾷ, ὅπως κυριεύσῃ καὶ τὸ ἐν Ἑλλάδι ὕστατον προπύργιον τῶν ἐπαναστατῶν, τὰς Ἀθήνας. Πρὸς τοῦτο ἀναχωρήσας ἐκ Μεσολογγίου, ἔφθασεν εἰς Θήβας τῇ 28 Ἰουνίου. Προαπέστειλεν ὅμως τὸν Ὀμὲρ πασᾶν τῆς Καρύστου καὶ τὸν Μουστάμπεην, ὅπως διὰ διαφόρων ἀψιμαχιῶν καταπονῶσι τοὺς ἐπαναστάτας τῆς Ἀττικῆς. Οὕτως, ἐνῷ ἀπὸ τῆς 19 Ἰουνίου ὁ στρατηγὸς Καραϊσκάκης εἶχεν ἐκστρατεύσει εἰς Ἐλευσῖνα καὶ ὁ Βάσσος Μαυροβουνιώτης εἰς Λιόσια μετὰ τοῦ Κριεζώτη, ἐπιτίθεται κατ' αὐτῶν ὁ Ὀμὲρ πασᾶς καὶ ὁ Σιλιχτὰρ ἀγᾶς τοῦ Κιουταχῆ. Ἀλλ' αἱ αὐτόθι μάχαι ὑπῆρξαν ἀμφίρροποι. Τῇ 29ῃ ἐμφανίζονται εἰς τὸ χωρίον Καπανδρίτι αἱ προφυλακαὶ τοῦ Κιουταχῆ ὑπὸ τὸν Μουστάμπεην. Τὰ χωρία Χασιὰ καὶ Μενίδιον ὑπετάγησαν εἰς τὸν Ὀμὲρ πασᾶν, οἱ δὲ χωρικοί, ὑπερβάλλοντα ζῆλον ὑπὲρ τῶν Τούρκων δεικνύοντες, ἐφόνευσαν τὸν ὁπλαρχηγὸν τῆς περιφερείας Βασίλειον Μελέτην. Ἀλλ' οἱ ἐν Λιόπεσι τῶν Μεσογείων τῆς Ἀττικῆς ἀντέστησαν ὑπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς Βάσσον καὶ Κριεζώτην τῇ 1ῃ Ἰουλίου. Τῇ 3ῃ ὁ Μουστάμπεης ἄρχεται τῆς πολιορκίας τῶν Ἀθηνῶν προλειαίνων τὸ ἔργον τοῦ Κιουταχῆ. Κατέλαβε τὸν λόφον τοῦ Μουσείου, καθ' ὃν χρόνον συνήπτοντο μάχαι ἐν τῷ Θριασίῳ πεδίῳ, ἐνῷ οἱ Τοῦρκοι ἐπυρπόλησαν τὰ χωρία Μάνδραν καὶ Μαγούλαν. Καταφθασάντων εἰς Ἀθήνας καὶ ἄλλων Τούρκων ὑπὸ τὸν Μουχτάρμπεην, ἐξῆλθεν ὁ στρατηγὸς Ἰωάννης Γκούρας τοῦ τείχους τοῦ Σερπεντζὲ καὶ ἐπιτεθεὶς τρέπει τοὺς Τούρκους μέχρι τῆς μονῆς Πετράκη, πρὸς τὰ βορειοανατολικὰ τῆς πόλεως, ἐπέτυχε δὲ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν πόλιν καὶ ὁ διασωθεὶς ἐκ Μεσολογγίου διάσημος ὑπονομευτὴς (λαγουμιτζῆς) Κωνσταντῖνος Νταλερόπουλος ἢ Χορμοβίτης, ὅστις πολὺ ἐξυπηρέτησε τὰς Ἀθήνας κατὰ τὴν ἐπιγενομένην πολιορκίαν. Τέλος τῇ 16ῃ Ἰουλίου καταφθάνει διὰ Δεκελείας εἰς Πατήσια ὁ Κιουταχῆς, ὅστις διατάσσει ἄμεσον κανονιοβολισμόν, διαρκέσαντα μέχρι τῆς 3ης Αὐγούστου, ὅτε ἐφόδου γενομένης καταλαμβάνει τὴν κάτω πόλιν, τῶν ὁπλιτῶν καταφυγόντων εἰς τὴν Ἀκρόπολιν καὶ τῶν ἀμάχων πληθυσμῶν εἰς Σαλαμῖνα. Ἀκριβῶς αὐθημερὸν καταφθάνει εἰς Χαϊδάρι, χωρίον παρὰ τὸ Δρομοκαΐτειον, ὁ ὑπὸ τῆς ἐν Ἐπιδαύρῳ συνελεύσεως διορισθεὶς ἀρχιστράτηγος ἐν Α. Ἑλλάδι ἐκ τῶν ὀνομαστοτάτων ὁπλαρχηγῶν, Γεώργιος Καραϊσκάκης μετὰ τοῦ Γάλλου Καρόλου Φαβιέρου, καθ' ὧν ἐπεξέρχεται ὁ Κιουταχῆς. Μάχης συναφθείσης ἐπὶ τριήμερον (5—8 Αὐγούστου), ὁ Κιουταχῆς παθὼν οὐ σμικρὰς ζημίας ἐπανῆλθεν εἰς Ἀθήνας καὶ διετέλει πολιορκῶν τὴν Ἀκρόπολιν. Λέγεται ὅτι τῇ ἐπαύριον, Αὐγούστου 9ῃ, συνηντήθησαν ἐπὶ τῆς ναυαρχίδος τοῦ Γάλλου ναυάρχου Δεριγνὺ ἐν Φαλήρῳ ὁ Κιουταχῆς, ὁ Ὀμὲρ πασᾶς καὶ δύο ἄλλοι Τοῦρκοι ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ Καραϊσκάκης, ὁ Χαλιώτης καὶ πλοίαρχός τις Ψαριανός, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα δὲν ἐγνώσθη. Πάντως θὰ ἦτο πρότασις ἴσως περὶ παραδόσεως τῆς Ἀκροπόλεως, ἣν ἠρνήθη ὁ Καραϊσκάκης καὶ διὰ τοῦτο βλέπομεν τὸν Κιουταχῆν μετὰ ἓξ ἡμέρας ποιοῦντα ἔφοδον πρὸς κατάληψιν τοῦ πρὸς δυσμὰς τῆς Ἀκροπόλεως κειμένου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ ἐπιχειροῦντα ἐφόδους διηνεκεῖς ἀλλὰ μάτην. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Καραϊσκάκης, ἐπιζητῶν ν' ἀποκόψῃ τὰς ἀπὸ Β. συγκοινωνίας, ἔθεσεν εἰς ἐνέργειαν τὸ ἑξῆς σχέδιον. Ἀπῆλθεν εἰς Δόμβραιναν τῇ 27 Ὀκτωβρίου 1826, πρὸς τὰ ΒΔ. τῶν Θηβῶν, καὶ συνεννοηθεὶς πρὸς τοὺς ὁπλαρχηγοὺς τῶν μερῶν ἐκείνων συνῆπτε μάχας πρὸς ἀντιπερισπασμὸν κατὰ τοῦ Κιουταχῆ, ἵνα μὴ λαμβάνῃ οὗτος ἐπικουρίας καὶ ζωοτροφίας. Αἱ μάχαι αὗται, ὁτὲ μὲν νικηφόροι, ὅτε δὲ ἀμφίρροποι, κατέτριβον τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Τουρκαλβανοὺς ἀπὸ τῆς Ἀραχώβης μέχρι τῆς Ἀταλάντης. Ἐν τέλει ὁ Καραϊσκάκης κατατροπώνει (24 Νοεμβρίου) ἐν Ἀραχώβῃ τὸν Μουστάμπεην, τοποτηρητὴν (κεχαγιᾶν) τοῦ Κιουταχῆ, ὃν καὶ συλλαβὼν αἰχμάλωτον φονεύει, κατακόπτει τοὺς ὑπ' ἐκεῖνον Τουρκαλβανοὺς καὶ ἵστησι τρόπαιον διὰ τῶν κεφαλῶν αὐτῶν. Τοῦτο ἐτάραξε τὸ σχέδιον τοῦ Κιουταχῆ, ὅστις προβαίνει εἰς δραστήρια μέτρα πρὸς ἅλωσιν τῆς Ἀκροπόλεως, ἣν ματαίως ζητεῖ νὰ ἀνατινάξῃ δι' ὑπονόμων.

Ἀλλ' ἤδη εἶχε φονευθῆ ὁ φρούραρχος Ἰωάννης Γκούρας (30 Σεπτεμβρίου) καὶ τὰ ἐν Ἀκροπόλει δὲν ἔβαινον καλῶς· διὰ τοῦτο τῇ 11 Ὀκτωβρίου ὁ Ν. Κριεζώτης, ὁ Μῆτρος Δεληγεώργης, ὁ Τουρκολέκας, ὁ Μαμούρης καὶ ὁ Τζιρᾶς μετὰ 300 ὁπλιτῶν, διελθόντες ἀβλαβεῖς διὰ τοῦ πολιορκητικοῦ στρατοῦ, ἀνῆλθον εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, οἱ δὲ πολιορκούμενοι ἀναθαρρήσαντες ἐπετέθησαν κατὰ τῶν χαρακωμάτων τῶν πολιορκητῶν καὶ ἐφόνευσαν πολλοὺς μηδὲν αὐτοὶ παθόντες. Ἐκτὸς τούτων πάντων καὶ ὁ συνταγματάρχης Φαβιέρος, προσλαβὼν 350 ὁπλίτας καταφόρτους ἐκ πολεμεφοδίων, ὡδήγησεν αὐτοὺς ὕπερθεν τοῦ ἐπὶ Ρηγίλλῃ θεάτρου, ἀνῆλθεν ἀσινὴς εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, ἑνὸς μόνου, τοῦ Γάλλου ταγματάρχου, φονευθέντος. Παραλλήλως πρὸς ταῦτα κατέπλευσεν εἰς Αἴγιναν τῇ 3 Δεκεμβρίου 1826 ἡ ἀτμοκίνητος φρεγάτα «Ἑλλάς», μετ' ὀλίγον δὲ κατέφθασαν εἰς Ναύπλιον, ὅπου ἔριδες συνέβαινον μεταξὺ Θ. Γρίβα καὶ Γ. Φωτομάρα, οἱ ὑπὸ τοῦ βασιλέως Λουδοβίκου τῆς Βαυαρίας ἀποσταλέντες ὑπὸ τὸν συνταγμα-

Digitized by Google

τάρχην Ἔϊδεκ Γερμανοὶ καὶ ἐκ Παρισίων ὁ ἐν ὑπηρεσίᾳ τῆς Γαλλίας διατελῶν Κεφαλλὴν συνταγματάρχης Διονύσιος Βούρβαχης μεθ' ἱκανῶν ἱππέων. Συνεχίζων τοὺς κατὰ τῶν Τούρκων ἀγῶνας ὁ Καραϊσκάκης ἐνίκησεν ἐν τῷ χωρίῳ Ὀμὲρ Ἐφένη τῆς Δωρίδος τὸν Βελῆ ἀγᾶν, καθ' ὃν χρόνον ἐν Λομποτινῇ τῆς Ναυπακτίας συνελήφθησαν ἑκατοντάδες Τούρκων, ἀποσταλέντων εἰς Ναύπλιον. Οὕτω τελευτᾷ τὸ ἕκτον ἔτος τῆς ἐπαναστάσεως. Εὐχάριστον μέρος τοῦ ἔτους τούτου εἶναι ἡ διαταχθεῖσα καταστροφὴ τῶν Γενιτσάρων ἐν Κωνσταντινουπόλει (5 Ἰουνίου 1826), ἡ ὁποία οὐ μόνον τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Τουρκικῆς αὐτοκρατορίας ἠλευθέρωσε τῶν κακουργιῶν, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀγῶνα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἀπήλλαξε τῆς παρουσίας 30.000 παλαιμάχων στρατιωτῶν, οἱ ὁποῖοι ἂν ἐστέλλοντο εἰς τὴν Ἑλλάδα μεγάλων κακῶν πρόξενοι θὰ ἐγίνοντο ὡς πρὸς τὴν ἔκβασιν τῆς ἐπαναστάσεως.

Ἕβδομον ἔτος τῆς Ἐπαναστάσεως 1827. Τὸ ἔτος τοῦτο ἄρχεται διὰ νικῶν ἐν Διστόμῳ τῇ 17 Ἰανουαρίου. Εἰς τὴν Ἀττικὴν ὁ ἐκ Παρισίων ἐλθὼν μεθ' ἱππέων ἱκανῶν Διονύσιος Βούρβαχης καὶ Βάσσος ἐξ Ἐλευσῖνος φθάνουσιν εἰς Χασιά, ὁπόθεν κατελθόντες εἰς τὴν πεδιάδα παρὰ τὸ Μενίδιον καὶ λαβόντες ἐπικουρίας συμπλέκονται πρὸς τὸν Κιουταχῆν ἀμφιρρόπως. Καταπλέει δὲ τῇ 24 Ἰανουαρίου εἰς Φάληρον ὁ Ἄγγλος συνταγματάρχης Θωμᾶς Γόρδων μετὰ στρατευμάτων. Οἱ ἐν Πειραιεῖ Τουρκαλβανοὶ τῇ 25—26 συνάπτουσι μάχας περὶ τὸ μοναστήριον τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος, καθ' ἃς τὰ ἀποτελέσματα ἦσαν ἀμφίρροπα. Ὁ Κιουταχῆς βλέπων ὅτι ἀπὸ Δ. τῶν Ἀθηνῶν ἤρχετο ἑλληνικὴ δύναμις ὑπὸ τὸν Βούρβαχην, Βάσσον, Π. Νοταρᾶν καὶ Καββάδην, ἐπέρχεται δρομαίως καί, μάχης συγκροτηθείσης παρὰ τὸ χωρίον Καματερόν, φονεύεται ὁ Βούρβαχης ἀνδρείως πολεμήσας καὶ ἀξίως τῆς ἐν Γαλλίᾳ φήμης αὐτοῦ. Μετ' ὀλίγον καταφθάνει καὶ ὁ ἐμπειροπόλεμος Ἄγγλος στρατηγὸς Ριχάρδος Τζῶρτζ καὶ ἀποβιβάζεται εἰς Χέλι τῆς Ἀργολίδος καὶ ἐκεῖθεν μεταβαίνει εἰς Ἑρμούπολιν, ὅπως ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὴν κυβέρνησιν (21 Φεβρουαρίου). Ἀφ' ἑτέρου ὁ ἀρχιστράτηγος Καραϊσκάκης, καθαρίσας τὰ περὶ τὸν Παρνασσὸν καὶ τὴν Κνημῖδα μέρη ἐκ τῶν τουρκαλβανικῶν συμμοριῶν, φθίνοντος Φεβρουαρίου φθάνει εἰς Ἐλευσῖνα καὶ τῇ 3η Μαρτίου ἔρχεται πλησιέστερον πρὸς τὰς Ἀθήνας, εἰς Κερατζίνιον πρὸς Δ. τοῦ Πειραιῶς, καὶ συνάπτει μάχην πρὸς τοὺς ἐπιτεθέντας Τούρκους, οὓς τρέπει εἰς φυγὴν τὴν ἐπαύριον. Συγχρόνως ἀφικνεῖται καὶ ὁ φήμην μεγάλην θαλασσίου ἥρωος ἔχων Ἄγγλος Θωμᾶς Κόχραν εἰς Πόρον. Οὗτος προσελήφθη ὡς μισθωτὸς ναύαρχος καὶ ἔδωκε τὸν νενομισμένον ὅρκον πρὸ τῆς ἐν Τροιζῆνι ἐθνοσυνελεύσεως. Τῇ 30ῇ ἐψηφίσθη ὡς κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος ὁ Κερκυραῖος Ἰωάννης Καποδίστριας. Συγχρόνως συνέστη ἀντικυβερνητικὴ ἐπιτροπὴ (=ἀντὶ τῆς κυβερνήσεως), ἵνα κυβερνᾷ τὴν χώραν μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Καποδιστρίου, ἀποτελεσθεῖσα ὑπὸ τοῦ Γ. Μαυρομιχάλη, Γιαννούλη Νάκου καὶ Μαρκῆ Μιλαέτη. Ὡρκίσθη δὲ καὶ ὡς ἀρχιστράτηγος ὁ Τζῶρτζ (Ἀπριλίου 3). Πᾶσαι αὗται αἱ προσλήψεις ξένων ἀνωτάτων στρατιωτικῶν βεβαίως ἔθιγον τὸ φιλότιμον τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' ὁ Μιαούλης, ὁ ἐπὶ τόσα ἔτη ναύαρχος, χάριν τῆς πατρίδος ἐδέχθη νὰ ὑπηρετήσῃ ὑπὸ τὸν Κόχραν ὡς κυβερνήτης, ἐπίσης καὶ ὁ στρατηγὸς Καραϊσκάκης ἠνέχθη νὰ μάχεται ὑπὸ τὸν Τζῶρτζ. Ἀλλ' αἱ εἰς τὸν Κόχραν ἀνατεθεῖσαι ἐλπίδες δὲν ἦσαν ἀντάξιαι τῶν προσδοκιῶν τοῦ ἔθνους καὶ τῆς φήμης αὐτοῦ. Ἐφ' ὅσον ἦρχεν οὗτος, οὐδὲν ἄξιον λόγου ἐπετελέσθη, καὶ αὐτὴ δὲ ἡ εἰς Ἀλεξάνδρειαν ἐκστρατεία οὐδὲν πρακτικὸν ἀποτέλεσμα ἔσχε, πλὴν τοῦ ἐμπρησμοῦ αἰγυπτιακοῦ σκάφους, δι' ὃ ἐξωργίσθη ὁ Μεχμὲτ Ἀλῆς κατὰ τῶν ἐκεῖ ἐγκατεστημένων Ἑλλήνων καί, ἂν δὲν ὑπῆρχον Ἕλληνες ἰσχύοντες παρ' αὐτῷ, θὰ ἐσφάζοντο αἱ ἐκεῖ ἑλληνικαὶ παροικίαι. Ἐπίσης τὰ ἐν τῷ Κορινθιακῷ κόλπῳ ἔργα ὠφείλοντο εἰς τὸν Ἄγγλον ναύαρχον Φραγκίσκον Ἄβνεϋ Ἄστιγγα, ὅστις, φιλέλλην ὢν θερμός, εἶχε προσληφθῆ ἀπὸ τοῦ 1822 εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ καὶ προσήνεγκεν ἐξ ἰδίων 7.000 λιρῶν. Ἄσκοπος δὲ ἐγένετο ὁ ὑφ' ὅλου τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου κανονιοβολισμὸς τῆς νησῖδος Βασιλάδι τοῦ Μεσολογγίου. Ἦλθε δὲ καὶ εἰς προστριβὰς πρὸς τὸν Καραϊσκάκην, διότι, ἐνῷ οὗτος ἤθελε νὰ κατασυντρίψῃ τὸν Κιουταχῆν διὰ τοῦ στενοτέρου ἀποκλεισμοῦ, διὰ πολιορκίας καὶ ἄνευ ἐκ τοῦ συστάδην μάχης, ὡς ἐκ τῆς ἐλλείψεως δυνάμεων, ὁ Κόχραν τοὐναντίον ἐπεζήτει τὴν ἐξ ἐφόδου λύσιν τῆς πολιορκίας τῆς Ἀκροπόλεως. Συναφθείσης δὲ τῇ 22ᾳ Ἀπριλίου 1827 τῆς ἐκ τοῦ συστάδην μάχης ἐν Φαλήρῳ, ὁ μὲν Καραϊσκάκης πληγωθεὶς ἀπέθανε (23 Ἀπριλίου), ὁ στρατὸς ἐκερματίσθη, ὁ δὲ Κόχραν, λαβὼν τὰ μεγάλα ἐπιδόματα, ἀπῆλθεν εἰς Ἀγγλίαν, ἵνα βραδύτερον ἐπανελθὼν παραλάβῃ καὶ τὰ ὀφειλόμενα. Ἡ Ἀκρόπολις τῇ 7 Ἰουνίου διὰ συμβάσεως παρεδόθη εἰς τὸν Κιουταχῆν, ἐνῷ, ἐὰν εἰσηκούετο ἡ γνώμη τοῦ Καραϊσκάκη καὶ ἡ Ἀκρόπολις δὲν ἔπιπτε, ἡ ἐν Λονδίνῳ τῇ 24 Ἰουνίου ὑπογραφεῖσα συνθήκη μεταξὺ Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσίας περὶ ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ παραδοχῆ ὡς κυβερνήτου τοῦ Καποδιστρίου θὰ εἶχεν ἀλλοίαν ἰσχὺν καὶ διατύπωσιν. Οὕτω λοιπὸν τόσον ἐν τῇ δυτικῇ ὅσον καὶ ἐν τῇ ἀνατολικῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι ἡ ἐπανάστασις περιωρίσθη εἰς μικροὺς ὀρεινοὺς πολέμους, καθὼς καὶ ἐν Πελοποννήσῳ, καὶ διετηρεῖτο χάρις εἰς τόν, λόγῳ τῆς πτώσεως τοῦ Μεσολογγίου, ἀναπτυχθέντα φιλελληνισμὸν ἔν τε Ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ καὶ ἐν τῇ φιλελευθέρᾳ Ἀμερικῇ. Ἐν τῷ μεταξὺ τῆς νεκρωσίμου κηδείας τοῦ στρατηγοῦ Καραϊσκάκη μετὰ τιμῶν μεγάλων γενομένης ἐν Ἐλευσῖνι, ὁ ἀπορφανισθεὶς στρατὸς ἀπεσύρθη εἰς τοὺς λεγομένους Τρεῖς Πύργους πρὸς τὸ Παλαιὸν Φάληρον, ὅπου τῶν Τούρκων σφοδρῶς ἐπιτεθέντων ὑπέστη βαρείας ἀπωλείας. Ἔπεσον δὲ καὶ οἱ στρατηγοὶ Λάμπρος Βέϊκος, Ἀθανάσιος Νούτσας Βότσαρης, Ἰωάννης Νοταρᾶς καὶ Γεώργιος Τζαβέλας, συνελήφθησαν δ' αἰχμάλωτοι οἱ Δημήτριος Καλλέργης καὶ Γεώργιος Δράκος, ὧν ὁ μὲν πρῶτος ἀπελύθη εἶτα καὶ διέπρεψεν ὡς στρατιωτικὸς καὶ πρεσβευτὴς ἐν Παρισίοις, ὁ δὲ δεύτερος, μὴ ὑφιστάμενος τὸ αἶσχος, ηὐτοκτόνησεν. Ὁ ἀρχιστράτηγος Ριχάρδος Τζῶρτζ μετὰ τῶν ὑπολειφθέντων ἀνδρῶν, διαλύσας τὸ στρατόπεδον Φαλήρου, διεπεραιώθη διὰ τῶν πλοίων τοῦ Ἄστιγγος εἰς Στερεὰν Ἑλλάδα, ὅπου κυρίως ἀναδείκνυται ἡ στρατηγικότης του κατὰ τὰ ἔτη 1827—1828.

Μετὰ τὴν παράδοσιν τῆς Ἀκροπόλεως (24 Μαΐου) ἡ μέχρι τοῦδε ἐν Πόρῳ διατρίβουσα ἀντικυβερνητικὴ ἐπιτροπὴ μετέστησε τὴν ἕδραν αὐτῆς ἐν Ναυπλίῳ τῇ 14 Ἰουνίου, διότι ὁ Ἰμπραήμ, διαπεραιωθεὶς εἰς Πελοπόννησον, ἤρξατο πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, οἱ δὲ ἐν Ναυπλίῳ ὑπὸ τὸν Γρίβαν καὶ τὸν Φωτομάραν πρὸς ἀλλήλους διαφερόμενοι περιῆλθον εἰς σημεῖον νὰ ἀλληλοκανονιοβολοῦνται οἱ μὲν ἐκ Παλαμηδίου, οἱ δὲ ἐξ Ἀκροναυπλίας. Καθ' ὅλον τὸν Ἰούλιον ὁ Ἰμπραὴμ πολεμῶν ἀπὸ Καλαβρύτων καὶ Αἰγίου καὶ πατάσσων τοὺς ὁπλαρχηγοὺς τῶν ἐπαρχιῶν τούτων, ἔφθασε τελευτῶντος τοῦ μηνὸς εἰς Καλάμας καὶ ἐπανέλαβε τὰς καὶ πρότερον ἀποπείρας πρὸς καθυπόταξιν τῆς Μάνης, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχεν ἐρημώσει τὴν Πελοπόννησον, καίων, δενδροτομῶν καὶ ἐξανδραποδίζων ἀμάχους πληθυσμούς. Ἐπιβὰς λοιπὸν ὁ Ἰμπραὴμ τοῦ ὑπὸ τὸν ναύαρχον Τοπὰλ πασᾶν στόλου, ἀπέπλευσεν ἐκ Καλαμῶν τῇ 26 Ἀπριλίου πρὸς τὰς Κιτριὰς καὶ τὴν Καρδαμύλην, καθ' ὧν ἔρριψε 1 700 βολὰς δι' ἰσχυρῶν πυροβόλων, ἐπιστρέψας δ' αὐθημερὸν συνῆψε μάχην ἐν τῷ χωρίῳ Φρουτσάλα τῆς Θουρίας κατὰ τοῦ Νικηταρᾶ ἀμυνομένου, ἀλλ' ἡ ἔκβασις ὑπῆρξεν ἀμφίρροπος. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ διπλωματία τῶν τριῶν Δυνάμεων, Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσίας, εἰργάζετο ἀνενδότως, ἀφοῦ ἡ Ἑλλὰς ἐδέχθη ἤδη τὴν περὶ ἀνεξαρτησίας πρότασιν αὐτῶν καὶ τὴν ἀνάθεσιν τῆς πολιτείας εἰς τὸν Καποδίστριαν· καὶ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει δὲ πρέσβεις τῶν ἄνω Δυνάμεων παρουσιασθέντες ἀπῄτησαν δι' ἐγγράφου παρὰ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης τὴν ἀνακωχὴν τοῦ πολέμου, ἀλλ' αὕτη ἀπέρριψε τὴν πρότασιν (4 Αὐγούστου). Τῇ ἐπαύριον οἱ ναύαρχοι Ἀγγλίας Ἐδουάρδος Κόδριγκτων καὶ τῆς Γαλλίας Ἐρρῖκος Δεριγνύ, καταπλεύσαντες εἰς Ναύπλιον, ἀνήγγειλαν ἀνεπισήμως τὰ τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου τῆς 24 Ἰουνίου, μετ' ὀλίγας δὲ ἡμέρας κατέφθασαν ὁ Ἄγγλος Χάμιλτων, ὁ Γάλλος πλοίαρχος Χουγιὼν καὶ ὁ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ρωσικῆς πρεσβείας σύμβουλος Φ. Τιμώνης, Χῖος καθολικός, οἵτινες ἀπῄτησαν, ὅπως ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἥτις εἶχεν ἤδη μετατεθῆ εἰς Αἴγιναν, δεχθῇ τὴν ἀνακωχὴν πολέμου. Δυστυχῶς, φθίνοντος Αὐγούστου 1827, ἀπέθανεν ὁ φιλέλλην πρωθυπουργὸς τῆς Ἀγγλίας Γεώργιος Κάνιγγ, ὁ ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου κυβερνῶν καὶ τόσην συμπάθειαν ἐπιδείξας ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος διὰ τῶν παρὰ τῇ Πύλῃ διαβημάτων αὐτοῦ καὶ τῆς τῇ 24 Ἰουνίου ὑπογραφῆς ἐν Λονδίνῳ τῆς συνθήκης, δι' ἧς ἀντικαθίστατο τὸ ἐν Πετρουπόλει πρωτόκολλον τῆς 23 Μαρτίου. Οὐχ ἧττον καὶ τοῦ Κάνιγγ θανόντος ἔμεινε πρεσβευτὴς τῆς Ἀγγλίας ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ ἐξάδελφος τοῦ πρωθυπουργοῦ Στράτφορδ Κάνιγγ (1825—1829), ὅστις ἐνήργησεν, ὥστε καὶ οἱ συνάδελφοι αὐτοῦ ν' ἀποστείλωσι τοὺς διερμηνεῖς τῶν πρεσβειῶν παρὰ τῷ Ρεῒζ ἐφένδῃ ὑπουργῷ τῶν Ἐξωτερικῶν, νὰ συνδιαλεχθῶσι περὶ τῆς αὐτονομίας τῆς Ἑλλάδος (29 Σεπτεμβρίου). Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως ὑπῆρξεν ἀρνητικόν. Ἀλλ' οἱ ναύαρχοι εἶχον λάβει ἐν τῷ μεταξὺ ἔγγραφον περὶ τῆς μελλούσης δράσεως αὐτῶν καὶ ὁ ναύαρχος Κόδριγκτων ἐκοινοποίησεν εἰς τὸν ἐν Πύλῳ διαμένοντα ναύαρχον Μουχαρέμπεην, δι' ἐγγράφου, τὰ τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου καὶ ὅτι τοὐντεῦθεν (ἀπὸ τὴν 7 Σεπτεμβρίου 1827) ἀπηγορεύετο πᾶσα κίνησις πολεμικῶν σκαφῶν καὶ στρατευμάτων. Τοῦτ' αὐτὸ ὁ Κόδριγκτων μετὰ τοῦ Δεριγνὺ ἐκοινοποίησαν τῇ 10ῃ πρὸς τὸν Ἰμπραήμ, ὃν τῇ ἐπαύριον ἐπεσκέφθη αὐτοπροσώπως καὶ ὁ Δεριγνύ. Τῇ 13ῃ καὶ αὖθις ἐπεσκέφθησαν ἀμφότεροι μετὰ τῶν κυβερνητῶν τῶν στόλων καὶ ἐπανέλαβον τὰ τῆς συνθήκης τῆς 24 Ἰουνίου. Ἐπειδὴ δὲ δὲν εἶχε γίνει δεκτὴ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἡ ἀνακωχή, ἣν ἐπρότειναν ἐν Κωνσταντινουπόλει οἱ διερμηνεῖς τῶν πρεσβειῶν τῶν διὰ τὴν ἑλληνικὴν ὑπόθεσιν ἐνδιαφερομένων, ὁ ἑλληνικὸς στόλος ἐξηκολούθει ὑπὸ τοὺς Ἄστιγγα, Φαβρίκιον καὶ Δέντσελ τὰς κατὰ τῶν Τούρκων ἐχθροπραξίας πρό τε τοῦ Μεσολογγίου καὶ τῷ ὅρμῳ τοῦ ἐπινείου τῆς Ἀμφίσσης Ἰτέᾳ, ἐν ᾧ κατέστρεψαν ἑπτὰ φορτηγὰ ἐχθρικά. Ἐπίσης δὲ καὶ ὁ ἐπίτροπος τοῦ Ἰμπραὴμ διέταξε τὴν δενδροτόμησιν ἐν τῇ πεδιάδι τῆς Μεσσηνίας 35.000 καρποφόρων δένδρων. Εὐτυχῶς τὰ γεγονότα ἐξειλίσσοντο φυσιολογικῶς καὶ τὴν 21 Σεπτεμβρίου ὁ ὑπὸ τὸν Ρῶσον ναύαρχον Λογγῖνον Χέϋδεν ρωσικὸς στόλος κατέπλευσεν εἰς Ναύπλιον. Ὁ Χέϋδεν, καίπερ ἐν Ὁλλανδίᾳ γεννηθείς, ἠγάπησε τὴν Ρωσίαν ὡς πατρίδα καὶ ἐνεβάθυνε τὰ μέγιστα εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἐπικρατήσεως τῶν Ρώσων ἐν Εὐξείνῳ καὶ διὰ τοῦτο ὁ τὸν ἀποθανόντα (1825) αὐτοκράτορα τῆς Ρωσίας Ἀλέξανδρον Α´ διαδεξάμενος Νικόλαος Α´ αὐτὸν ἐξέλεξε πρὸς ἀποστολὴν εἰς τὰ ἑλληνικὰ ὕδατα, ἀποφασίσας νὰ συμπράξῃ μετὰ τῆς Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Χέϋδεν μόλις κατέπλευσεν ἐπεσκέφθη τοὺς συναδέλφους αὐτοῦ καὶ κατατοπισθεὶς εἰς τὰ διατρέξαντα μέχρι τοῦδε, ὡς πρὸς τὰς πρὸς τὸν Ἰμπραὴμ σχέσεις, ἐπέτυχεν, ἀποβλέπων εἰς τὸ συμφέρον τῆς χώρας ἣν ὑπηρέτει, νὰ ἑλκύσῃ τοὺς δύο ἄλλους ναυάρχους εἰς τὰ ὕδατα τοῦ Ναυαρίνου (4 Ὀκτωβρίου), ἐκ τῆς περιπολίας, ἣν ἐξετέλουν ἐν τῷ κόλπῳ Πατρῶν, ἐν ᾧ πρὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Πάπα ὁ Κόδριγκτων ἐκανονιοβόλησε τὸν ἐκεῖ περιπλέοντα τουρκικὸν στόλον καὶ τὸν ἔτρεψεν εἰς φυγήν, ἵνα μὴ προσεγγίσῃ εἰς Πάτρας. Ἐντεῦθεν καὶ οἱ τρεῖς στόλοι κατέπλευσαν εἰς τὴν ἀγγλοκρατουμένην Ζάκυνθον, ὁπόθεν (1 Ὀκτωβρίου) ἐκπλεύσαντες προσωρμίσθησαν εἰς Ναυαρῖνον, τῇ δὲ 5ῃ Ὀκτωβρίου ἀπέστειλαν ἔγγραφον ὑπογεγραμμένον καὶ ὑπὸ τῶν τριῶν ναυάρχων (ὧν ὁ Κόδριγκτων ὡς ἀντιναύαρχος ἦρχε) πρὸς τὸν ἐν Ναυαρίνῳ διαμένοντα τοποτηρητὴν τοῦ Ἰμπραὴμ πασᾶ καπιτὰν Ταχὴρ πασᾶν, παρακαλοῦντες νὰ ἀναγγείλῃ αὐτοῖς ποῦ εὑρίσκετο ὁ Ἰμπραήμ. Ἐπειδὴ δὲ οὔτε ἀπάντησις ἐδόθη, οὔτε ὁ Ἰμπραὴμ κατέπαυσε πολεμῶν, μὴ δεχθεὶς τὴν προταθεῖσαν ἀνακωχήν, ἣν εἶχεν ἀποδεχθῆ ἡ Ἑλλάς, ἰσχυριζόμενος ὅτι ἀναμένει διαταγὰς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἀπεφασίσθη νὰ γίνῃ χρῆσις βίας, χωρὶς αἱ Δυνάμεις νὰ ἐξέλθωσι τῆς οὐδετερότητος, διότι ὁ Ἰμπραήμ, παραβὰς τὸν λόγον ὅτι ἀναμένει διαταγὰς παρὰ τοῦ σουλτάνου, ἐξεστράτευε κατὰ τῶν Πατρῶν καὶ μόνον ὅτε ἐκανονιοβολήθη, τῇ 22 Σεπτεμβρίου, ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν βάσιν αὐτοῦ. Ἔμπλεως δὲ ὀργῆς ἔδωκε διαταγάς, ἵνα ὁ στρατὸς αὐτοῦ προβῇ εἰς ἀγριότητας ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν. Ἡ ἐν Ναυαρίνῳ τουρκικὴ παράταξις συνεκροτεῖτο ἐκ 3 δικρότων, 4 φρεγαττῶν διφράκτων, 13 φρεγαττῶν, 30 κορβεττῶν, 25 βρικίων, 5 γολεττῶν, 6 πυρπολικῶν καὶ 41 φορτηγῶν, ἐν ὅλῳ 130 σωμάτων, ὡς ἐπίμετρον δὲ εἶχε καὶ τὰ παράκτια πυροβολεῖα. Διῳκεῖτο δὲ ὁ στόλος οὗτος ὑπὸ τοῦ καπιτὰν Ταχὴρ πασᾶ, τοῦ Μουχαρέμπεη, τοῦ Χοσρέφμπεη καὶ τοῦ πατρονᾶ-μπέη Μεχμὲτ μπέη. Ἡ τῶν τριῶν ναυάρχων δύναμις ἀπετελεῖτο ἐκ 10 πλοίων τῆς γραμμῆς, 9 φρεγαττῶν, 37 ἐλαφρῶν πλοίων καὶ ὑπερεῖχε μὲν κατὰ τὰ πληρώματα, ἐμειονέκτει ὅμως ὡς πρὸς τὰ παράκτια πυροβολεῖα. Προὐνοήθη ὅμως ἐγκαίρως, ὥστε οἱ ἐν τῷ ἐχθρικῷ στόλῳ ὑπηρετοῦντες Γάλλοι ἀξιωματικοὶ νὰ μὴ λάβωσι μέρος εἰς τὴν ναυμαχίαν, ἵνα μὴ ἀναγκασθῶσι νὰ πολεμήσωσι τὴν σημαίαν τῆς πατρίδος αὐτῶν. Ἡ παράταξις τῶν συμμάχων εἶχεν ὧδε: ὁ μὲν Κόδριγκτων, ἐπιβαίνων τῆς «Ἀσίας», διηύθυνεν αὐτὴν μεταξὺ τῆς τουρκικῆς καὶ ἀραβικῆς ναυαρχίδος, ἠκολούθησε δὲ ὁ Δεριγνὺ ἐπὶ τῆς «Σειρῆνος» καὶ ὁ Χέϋδεν ἐπὶ τοῦ «Αζὼφ» καὶ ἅπας ὁ συμμαχικὸς στόλος ἐντὸς τοῦ ἡμικυκλίου, καθ' ὃ ἦτο ναυλοχημένος ὁ τουρκοαραβικὸς στόλος μετὰ τοῦ ὄπισθεν αὐτοῦ τυνισιακοῦ. Ἡ παράταξις αὕτη προφανῶς παρεῖχεν ἀβεβαιότητά τινα καὶ κίνδυνον συρράξεως, ἥτις δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀποφευχθῇ. Πράγματι τῇ 2 ½ μ. μ. τῆς 8/20 Ὀκτωβρίου 1827 ἀγγλικὸν σκάφος, στενοχωρηθὲν κατὰ τὴν ἀγκυροβολίαν, ἀπέστειλε λέμβον πρὸς τὸ παραπλεύρως ἠγκυροβολημένον αἰγυπτιακόν, ἵνα ζητήσῃ μικρὰν μετατόπισιν, ὅτε διὰ πυροβολισμοῦ ἐκ τοῦ ἐχθρικοῦ σκάφους ἐφονεύθη Ἄγγλος τις δόκιμος. Τότε ἀντεπυροβόλησε καὶ τὸ ἀγγλικόν, ἀλλ' ὁ Κόδριγκτων, θέλων νὰ προλάβῃ τὰ πράγματα, ἀποστέλλει ἄλλην λέμβον μετὰ τοῦ Ἕλληνος πρωρέως Μικέλη ἵνα παρακαλέσῃ τὸν Αἰγύπτιον ναύαρχον νὰ τηρήσῃ οὐδετερότητα. Νέος ὅμως πυροβολισμὸς ἐκ τῆς ναυαρχίδος ἐφόνευσε τὸν πρωρέα. Ἀμέσως τότε ὁ Κόδριγκτων διέταξε πῦρ κατὰ τῶν δύο ἐχθρικῶν ναυαρχίδων καὶ μετὰ ἓν λεπτὸν ὁ λιμὴν ἐφλέγετο, ἀλληλοβαλλόντων τῶν πλοίων καὶ τῶν τουρκικῶν ἐπακτίων πυροβολείων. Ὁ στόλος τοῦ Χέϋδεν βραδύνας εἰσῆλθε τῇ 3ῃ ὥρᾳ, ὅτε, προστεθέντων καὶ τῶν πυροβόλων αὐτοῦ, ὁ ἀγὼν ἔλαβε φρικαλέας διαστάσεις, ἄλλων μὲν σκαφῶν ἀνατινασσομένων, ἄλλων ἀπαιρόν-

των τὰς ἀγκύρας πυριφλέκτων καὶ ἄλλων συγκρουομένων πρὸς ἄλληλα, ὥστε οἱ ναῦται ἐμάχοντο ἐκ τοῦ συστάδην. Τῆς πρώτης γραμμῆς τεθείσης ἐκτὸς μάχης, ἤρξατο ἡ ἐπίθεσις κατὰ τῶν ἄλλων, οὖσα εὐκολωτέρα καὶ ἐντὸς μικροῦ ἐκ τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου δὲν ἠκούοντο ἢ μεμονωμένοι κανονιοβολισμοί, οὕτως ὥστε εἰς τὰς 5 μ. μ. οὐσιαστικῶς ἡ ναυμαχία εἶχε λήξει, ἐκ δὲ τοῦ μεγάλου τουρκικοῦ στόλου δὲν ἀπέμειναν εἰμὴ μόνον 20 σκάφη, ἐγκαταλελειμμένα καὶ κενὰ ναυτῶν. Ἐκ τῶν περισωθέντων ὑπομνημάτων τῆς ναυμαχίας ἐξάγεται ὅτι ἐκ μὲν τῶν πολεμίων ἐφονεύθησαν 6.000, ἐκ δὲ τῶν Χριστιανῶν συμμάχων 1.000. Βεβαίως ἡ αὐτοκρατορία ἡ ὀθωμανικὴ εἶχεν ἀκόμη στόλον πρὸς διάθεσιν, ἀλλ' ἡ ἠθικὴ πληγή, ἣν ἔλαβε, πρώτην ταύτην μετὰ τὴν ἐν Ναυπάκτῳ τῷ 1571 καὶ τὴν ἐν Τσεσμὲ τῷ 1770, ἦτο δι' αὐτὴν ὀλεθρία. Παρηγορουμένη αὐτομάτως, ἐζήτησεν ἀποζημίωσιν, τὴν ὁποίαν αὐτὴ αὕτη ἐπλήρωσε κατὰ τὸν μετ' οὐ πολὺ ἀρξάμενον, ὡς ἐκ τῆς κακομεταχειρίσεως τῶν ἐν τῷ κράτει αὐτῆς Χριστιανῶν, Ρωσοτουρκικὸν πόλεμον, ὅστις διὰ τῆς συνθήκης τῆς Ἀδριανουπόλεως (2/14 Σεπτεμβρίου 1829) ἐπέβαλε τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Ἰμπραήμ, τὰ φρικτὰ τῆς ναυμαχίας ἀποτελέσματα πληροφορηθείς, προσῆλθε παρὰ τοῖς ναυάρχοις περίτρομος, ἐγνώσθη δ' αὐτῷ ὅτι δὲν θὰ προβῶσιν εἰς τὴν καταστροφὴν τῶν ὑπολειφθέντων 30 σκαφῶν, ἀλλ' ἐὰν εἷς μόνον πυροβολισμὸς ριφθῇ, θὰ ἔκαιον καὶ αὐτόν. Οὕτω, καίπερ ἀργά, ἠννόησεν ὁ Ἰμπραὴμ ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐδέχετο τὴν ἀνακωχήν, ἥτις νῦν ἐπεβλήθη αὐτῷ βίᾳ.

Τὴν εἴδησιν τῆς ἐν Ναυαρίνῳ καταστροφῆς ἔμαθον οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεις τῇ 18 Ὀκτωβρίου, ἡ δὲ Πύλη μόλις τῇ 21. Καὶ ὅμως καὶ πάλιν δὲν ἐπείσθη ὅτι ἡ Ἑλλὰς διεξέφυγε τῆς ἐξουσίας αὐτῆς καὶ ἐξηκολούθει ἀρνουμένη οἱανδήποτε ὑποχώρησιν. Εἰς τὴν τῇ 12 Νοεμβρίου ἀπευθυνθεῖσαν πρόσκλησιν τῶν πρεσβευτῶν Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσίας, πρὸς ἀναγνώρισιν τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου τῆς 24 Ἰουνίου τοῦ 1826, ἠρνήθη. Τότε οὐδὲν ἄλλο ἔχοντες νὰ πράξωσιν οἱ διπλωμάται, ἀπῆλθον τῇ 26 ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Ἀνώτεροι τότε στρατιωτικοὶ καὶ πολιτικοὶ Τοῦρκοι συνελθόντες, κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1827, ἐξέδωκαν τὸν περίφημον «μπεγιανναμέν», ἤτοι δήλωσιν ἀποσκοποῦσαν τὴν ἀναρρίπισιν τοῦ φανατισμοῦ τῶν Μουσουλμάνων κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἐν γένει, καὶ ἰδίως τῆς Ρωσίας, ἣν ἀπεκάλουν τὸν ἀμείλικτον ἐχθρὸν τῆς Τουρκίας. Ἀλλ' ἡ διαγωγὴ αὕτη τῆς Πύλης εἰς οὐδὲν ὠφέλησε. Τοὐναντίον τὰ ἐν Ἑλλάδι ὁσημέραι ἐκραταιοῦντο ἐκ τῆς ναυμαχίας καὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ τουρκοαιγυπτιακοῦ στόλου. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐπωφελουμένη τῆς καταστάσεως, ἀπέστειλεν εἰς Γραμβοῦσαν τὸν Μιαούλην καὶ ἀπεβίβασεν ἐκεῖ στρατὸν ὑπὸ τὸν Ἰωάννην Χάλην. Συγχρόνως δὲ τῇ 9 Ὀκτωβρίου ἀπέστειλε τὸν Φαβιέρον μετὰ στρατοῦ πρὸς κατάληψιν τῆς Χίου. Ἐκστρατεία γενομένη εἰς Τρίκκερι καὶ Βόλον ἐπήνεγκεν ἀγαθὰ ἀποτελέσματα εἰς λείας πλοίων καὶ πολεμεφοδίων καὶ εἰς αἰχμαλώτους. Ὁ ἀρχιστράτηγος Τζῶρτζ ἀποβιβάσας στρατὸν εἰς τὰ βορειοδυτικὰ παράλια τῆς Δ. Στερεᾶς Ἑλλάδος κατέλαβεν ἱκανὰ χωρία τῆς Βονίτσης καὶ τοῦ Ξηρομέρου. Καὶ ἐν Κρήτῃ δὲ ἀποβιβάσεις εἶχον ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα ὑπὲρ τῶν ἀναθαρρησάντων Κρητῶν ἐν διαφόροις πόλεσιν. Ἐπίσης καὶ ἐν τῷ ἱστορικῷ νησιδίῳ τοῦ Μεσολογγίου, πολιορκηθέντι ὑπὸ τοῦ Ἄστιγγος, παρεδόθη ἡ τουρκικὴ φρουρὰ μεσοῦντος Δεκεμβρίου. Μόνον τὰ ἐν Χίῳ δὲν ἔβαινον καλῶς, διότι οἱ Τοῦρκοι τοῦ φρουρίου ποιήσαντες ἔξοδον ἐφόνευσαν ἱκανοὺς τῶν ἡμετέρων καὶ ἐκυρίευσαν καὶ ἓν τηλεβόλον, αἱ δὲ γενόμεναι ἔφοδοι πρὸς ἅλωσιν τοῦ φρουρίου ἀπέβησαν μάταιαι, καθὼς καὶ ἡ ἀποπειραθεῖσα πυρπόλησις τοῦ ἀντίκρυ τῆς Χίου ἐν τῷ ὅρμῳ Τσεσμὲ (Κρήνη) ναυλοχοῦντος τουρκικοῦ στόλου. Δὲν παρῆλθον πολλαὶ ἡμέραι καὶ ὁ ὑπὸ τῆς ἐν Τροιζῆνι ἐθνοσυνελεύσεως (2 Ἀπριλίου 1827) ἐκλεγεὶς κυβερνήτης Ἰωάννης Καποδίστριας κατέπλεεν εἰς Ἑλλάδα (28 Δεκεμβρίου 1827).

Ἔτος ὄγδοον τῆς ἐπαναστάσεως 1828. Τὸ νέον ἔτος ἄρχεται αἴσιον διὰ τοῦ κατάπλου ἔξω τοῦ Ναυπλίου τοῦ κυβερνήτου, τῇ 6 Ἰανουαρίου 1828. Τῇ 11 Ἰανουαρίου ὁ Καποδίστριας κατέπλευσεν εἰς Αἴγιναν, ἣν κατέστησε πρωτεύουσαν. Μετὰ τὰς τυπικὰς ἐπισκέψεις ἀνωτέρων στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρχῶν, ὁ κυβερνήτης ἐπεδόθη ὁλοψύχως εἰς τὰ ἔργα αὐτοῦ· καὶ εἶχε τόσα νὰ ἐπιτελέσῃ, ὡς ἐκ τῆς ἐπικρατούσης ἀναρχίας, ἥτις ἰδίως ἀπὸ τοῦ 1824 καὶ ἐφεξῆς ἐλυμαίνετο τὴν ἐπαναστατημένην Ἑλλάδα, ἣν θὰ ὡδήγει εἰς καταστροφήν. Ἀλλ' ὁ κυβερνήτης, καλῶς τὴν κατάστασιν μελετήσας, προέβη εἰς πολιτειακάς τινας μεταβολάς. Ἀντὶ τῶν ὑπὸ τῆς ἐν Τροιζῆνι ἐθνοσυνελεύσεως θεσπισθέντων ἵδρυσε τὸ ἐξ 27 μελῶν συγκροτούμενον «Πανελλήνιον», εἰς τρία τμήματα διαιρούμενον, ὧν ἕκαστον διετέλει ὑπὸ πρόβουλον μετὰ συμβουλευτικῆς μόνον ψήφου, καὶ τὴν γραμματείαν τοῦ κράτους ὑπὸ τὸν ἀρχιγραμματέα. Θέλων ὁ Καποδίστριας νὰ βλέπῃ αὐτοπροσώπως τὰ τοῦ κράτους, περιήρχετο αὐτὸ συχνάκις. Οὕτω τῇ 18 Ἰανουαρίου ἐπεσκέψατο τὴν Μονεμβασίαν, τῇ 23η τὰ Μέθανα καὶ ἐπεθεώρησε τὸ ὀχυρωματικὸν ἔργον τοῦ συνταγματάρχου Φαβιέρου (Παλαιάπολις). Ἐπιστρέψας εἰς Αἴγινα διώρισε τοὺς ὑπουργούς: Γεώργιον Κουντουριώτην, Ἀνδρέαν Ζαΐμην, Πέτρον Μαυρομιχάλην καὶ Σπυρίδωνα Τρικούπην. Τῇ 2 Φεβρουαρίου συνέστησε τὴν τράπεζαν (αὐτὸς καταβαλὼν 50.000 φράγκων καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Βαυαρίας 100 000) καὶ ἔγραψε πρὸς τοὺς ὁμογενεῖς τοῦ ἐξωτερικοῦ νὰ καταστῶσι μέτοχοι χάριν τῆς πατρίδος. Τὴν ὁρισθεῖσαν ἐκ 500 000 φράγκων μισθοδοσίαν δὲν ἀπεδέξατο, εἰπὼν ὅτι ἡ Ἑλλὰς δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ μισθοδοτῇ ἀνώτατον ἄρχοντα. Συνέστησεν ἐν Αἰγίνῃ τὸ ὀρφανοτροφεῖον, ἐν ᾧ περισυνέλεξε τὰ ἐκ τῶν στρατοπέδων ἀποσπώμενα ὀρφανὰ παιδία, τοὺς ψυχογυιούς, καὶ ἵδρυσε δημοτικὰ σχολεῖα κατὰ τὴν ἀλληλοδιδακτικὴν μέθοδον καὶ ἀνώτατον ἐν Αἰγίνῃ σχολεῖον πρὸς ἐκπαίδευσιν τῆς μελλούσης γενεᾶς. Διώρισε διδασκάλους τοὺς ἀνεγνωρισμένους ἤδη ἐν ταῖς παραδουναβίοις ἡγεμονίαις Γεώργιον Γεννάδιον, Νεόφυτον Δούκαν, Γρηγόριον Κωνσταντᾶν καὶ ἄλλους, ἵδρυσε τὴν ἐν Τίρυνθι, ἔξωθι τοῦ ναυστάθμου, γεωργικὴν σχολὴν καὶ ἐκαλλιέργησε διὰ τοῦ Ἄγγλου Στίβενσον τὴν γεωμηλοφυτείαν. Συνέστησε δικαστήρια καὶ τὰ συναφῆ τούτοις συμβολαιογραφεῖα καὶ διὰ τοῦ συμπολίτου αὐτοῦ καὶ λογιωτάτου ἀνδρὸς Ἀνδρέου Μουστοξύδη ἵδρυσε τὰ πρῶτα μουσεῖα ἀρχαιοτήτων καὶ βιβλιοθήκην. Προσκαλέσας δὲ καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Βιάρον Καποδίστριαν καὶ τὸν Λ. Γιαννητᾶν ἐν Ἰταλίᾳ τὰ νομικὰ σπουδάσαντας, διώρισε νομοτελεστὰς καὶ ἀρχιδικαστάς, τὸν δὲ πρῶτον ἔταξε καὶ ἔκτακτον ἐπίτροπον τῶν δυτικῶν μερῶν ἐν Αἰγίνῃ ἑδρεύοντα, τὸν δὲ ἕτερον ἀδελφὸν αὐτοῦ Αὐγουστῖνον ἐχρησιμοποίησεν εἰς ἐκδίωξιν τῶν Τούρκων βραδύτερον ἐξ Ἀντιρρίου, Ναυπάκτου, Μεσολογγίου καὶ Αἰτωλικοῦ. Ἀλλ' ἐὰν ὁ κυβερνήτης ἐπέτυχεν εἰς τὴν σύντονον τῶν ἄλλων κλάδων τῆς δημοσίου ὑπηρεσίας ὀργάνωσιν, ἐν τοῖς οἰκονομικοῖς εὑρέθη πρὸ ἀνυπερβλήτων δυσχερειῶν· καὶ ἀπέστειλε μὲν ἡ αὐλὴ τῆς Ρωσίας τῇ 30 Μαΐου 1828 1 500 00 ρουβλίων καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Κάρολος Ι' 500.000 φράγκων, ἀλλὰ τὰ ποσὰ ταῦτα ἦσαν σταγὼν ἐν τῷ ὠκεανῷ ἐν κράτει μὴ ἔχοντι ἄλλους πόρους καὶ εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς κατώρθου νὰ λειτουργῇ κανονικῶς ἡ κρατικὴ μηχανή. Διὰ τοῦτο καὶ διπλωματικῶς εἰργάζετο διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τῆς χώρας πρὸς εὕρεσιν δανείου, ἀφοῦ τὰ ἐν Λονδίνῳ συναφθέντα δάνεια ἐξηντλήθησαν. Ὑποθήκευσε τὰ ἐν Κερκύρᾳ κτήματα αὐτοῦ πρὸς ἀγορὰν σίτου διὰ τοὺς πεινῶντας ὑπηκόους. Ἔπειτα, οἱ τέως τῶν πραγμάτων προϊστάμενοι παντοίας παρενέβαλλον αὐτῷ ἀντιδράσεις, βλέποντες ὅτι ἡ ἐξουσία περιῆλθεν εἰς αὐτόν, αἱ δὲ προαγγελθεῖσαι ἐκλογαί, καθ' ὃν χρόνον εἶχε διαλύσει τὴν συνέλευσιν, δὲν ἐπραγματοποιοῦντο καὶ μόλις κατ' Ἰούλιον τοῦ 1829 ἐνηργήθησαν αὗται ὑπὸ ἐπιτρόπων τῆς κυβερνήσεως διὰ καθολικῆς ψήφου. Ταῦτα καὶ ἡ προσθήκη εἰς τὸ Πανελλήνιον 9 ἔτι μελῶν ηὔξησαν τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀντιπολιτευομένων, οἵτινες βραδύτερον εἰργάζοντο κατὰ τοῦ Καποδιστρίου διὰ τῶν ἀντιπρέσβεων Γαλλίας Ρουὰν καὶ Ἀγγλίας Δῶκινς. Ἐὰν δ' εἰς ταῦτα προσθέσωμεν καὶ τὸ ὅτι ὁ Ἰμπραὴμ εὑρισκόμενος ἐν Πελοποννήσῳ ἔφθειρε τὴν χώραν, μὴ δυναμένην νὰ σπείρῃ οὐδὲ νὰ θερίσῃ διὰ τὴν ζωάρκειαν τοὐλάχιστον τῶν κατοίκων, τότε θὰ ἐννοήσωμεν εἰς ποίαν ψυχικὴν διάθεσιν διετέλει ὁ κυβερνήτης. Μάχαι ἐξηκολούθουν ἐν Κρήτῃ, Σάμῳ, Χίῳ, Στερεᾷ Ἑλλάδι καὶ Πελοποννήσῳ καὶ εἰς ἐπίμετρον ἔφθασαν καὶ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἀρχιερεῖς στελλόμενοι ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἀγαθαγγέλου, βιασθέντος ὑπὸ τοῦ σουλτάνου Μαχμοὺτ Β', ἵνα ἐπιδώσωσι συνοδικὴν ἐπιστολὴν τῷ κυβερνήτῃ, προτρέπουσαν τοὺς Ἕλληνας εἰς ὑποταγὴν εἰς τὸν σουλτᾶνον (21 Μαΐου 1828). Ὁ Φαβιέρος, ὡς ἐκ τῆς ἀποστολῆς τουρκικοῦ στόλου, ἠναγκάσθη νὰ λύσῃ τὴν πολιορκίαν τοῦ φρουρίου Χίου καὶ νὰ ἀποπλεύσῃ. Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε κηρυχθῆ ὁ ἀπὸ πολλοῦ ἀναμενόμενος Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος (14/26 Ἀπριλίου), ὅστις ἐπὶ 1 ½ ἔτος διαρκέσας κατέληξεν εἰς τὴν συνθήκην τῆς Ἀδριανουπόλεως (8/20 Σεπτεμβρίου 1829), διὰ τοῦ 10 ἄρθρου τῆς ὁποίας ἡ ἡττηθεῖσα Τουρκία ὑπεχρεοῦτο νὰ δεχθῇ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἐντὸς τῶν ὑπὸ τοῦ Ρώσου στρατηγοῦ διαγραφομένων ὁρίων, ἅπερ καθωρίζοντο διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τῆς 10/22 Μαρτίου τῆς διασκέψεως τοῦ Λονδίνου ὑπὸ τῆς Γαλλίας καὶ Ρωσίας, ὅτε ἡ Ἀγγλία εἶχε διαμαρτυρηθῆ. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πολέμου ἡ Γαλλία ἐπὶ τοῦ διαδεξαμένου τὴν συντηρητικὴν κυβέρνησιν τοῦ Βιλλὲλ, Μαρτινιάκ, ἀπεφάσισε ν' ἀποστείλῃ γαλλικὸν στρατὸν πρὸς σύμπραξιν μετὰ τῆς Ρωσίας ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Νικόλαον Ἰωσὴφ Μαιζῶνα (17 Αὐγούστου), ὑπὸ τὸν ἀπαιτηθέντα ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας ὅρον ὅτι οὗτος δὲν θὰ ἐξέλθῃ τῆς Πελοποννήσου. Καταλλήλως δέ, ἀνταλλαγέντων ἀμοιβαίως τῶν Ἑλλήνων καὶ Τούρκων αἰχμαλώτων, ὑπὸ τοῦ Ἰμπραήμ, ἐνήργησεν ἡ Ἀγγλία τὴν μετὰ τοῦ Μεχμὲτ Ἀλῆ τῆς Αἰγύπτου σύναψιν συνθήκης, ἵνα ἀνακαλέσῃ οὗτος τὸν ὑπὸ τὸν Ἰμπραὴμ στρατὸν ἐκ Πελοποννήσου, ὥστε, ὅτε ἔφθασεν ὁ Μαιζών, ἡ Πελοπόννησος ἦτο κενὴ στρατοῦ πλὴν τῶν ὀλίγων ὀχυρῶν θέσεων, ὑπὸ τουρκικῆς φρουρᾶς κατεχομένων, ἀλλὰ τὰς ὁποίας κατέλαβεν ὁ γαλλικὸς στρατὸς ὁ ἐνισχυθεὶς τῇ 4 Σεπτεμβρίου ὑπὸ ἄλλου σώματος τοῦ Σναΐδερ. Παρέμενον ὅμως τουρκικαὶ φρουραὶ πολλαχοῦ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, τὰς ὁποίας μικρὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἐξεδίωκον διάφοροι ὁπλαρχηγοὶ ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου 1828 μέχρι τῆς 13/25 Σεπτεμβρίου 1829, ὅτε ὑπεγράφη ἐν Πέτρᾳ ἡ μεταξὺ τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντου καὶ τοῦ Τούρκου ἀρχηγοῦ Ἀσλὰν μπέη Μουχουρδάρη συνθήκη, ἐν ᾗ λέγεται: «Νὰ ἀφεθῇ ἡ δίοδος τοῦ ἐχθροῦ ἐλευθέρα, νὰ ἀπολυθῶσιν οἱ αἰχμάλωτοι Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι καὶ νὰ συνανασωρήσωσιν αἱ τουρκικαὶ φρουραὶ Λεβαδείας καὶ Τουρκοχωρίου κλπ.». Πρὸ τούτου, τῇ 11η Ἰουλίου, εἶχε συνέλθει ἡ ἐν Ἄργει ἐθνοσυνέλευσις ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Γεωργίου Σισίνη, παρόντος καὶ τοῦ κυβερνήτου, ἐκφωνήσαντος καὶ λόγον, δι' οὗ παρεῖχεν εὐθύνην τῶν μέχρι τοῦδε ὑπ' αὐτοῦ πεπραγμένων. Ἡ ἐθνοσυνέλευσις ἐκδοῦσα 13 ψηφίσματα κοινῆς ὠφελείας διελύθη τῇ 6η Αὐγούστου, ὁ δὲ κυβερνήτης εὐθὺς ἀμέσως ἐπεδόθη ὁλοψύχως εἰς τὴν ταχεῖαν ἐκτέλεσιν τῶν ὑπὸ τῆς συνελεύσεως ἐψηφισμένων ὡς πρὸς τὴν νέαν πολιτειακὴν σύνταξιν τῆς Ἑλλάδος. Ἵδρυσε τὴν γερουσίαν, ἔκοψε νομίσματα φέροντα τὸ ἴδιον ὄνομα, ἐφρόντισε περὶ ἀνεγέρσεως ναοῦ τοῦ Σωτῆρος, ὡς σώσαντος τὴν Ἑλλάδα, ἐξέφρασεν εὐχαριστήρια πρὸς τοὺς βασιλεῖς τῶν εὐεργετίδων Δυνάμεων καὶ πρὸς τὸν βασιλέα Λουδοβῖκον τῆς Βαυαρίας, ἐφρόντισε περὶ ἀπαγορεύσεως ἐξαγωγῆς τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τὰ τοιαῦτα. Διὰ δὲ τῶν ὑπὸ τῆς Γαλλίας σταλεισῶν 500 000 φράγκων καὶ ὑπὸ τοῦ φιλέλληνος Ἑλβετοῦ, φίλου τοῦ κυβερνήτου, Ἰ. Γ. Εὐνάρδου, 700.000, προκαταβολῆς τοῦ συναφθέντος δανείου καὶ τῆς καλῆς διοικήσεως τῆς χώρας, κατωρθώθη ὥστε νὰ προάγεται ὁ τόπος. Ἐν μέσῳ τῶν ἐρειπίων τῆς ὀκταετοῦς ἐπαναστάσεως, ὅτε τὰ πάντα ἔλειπον, ἤρχισαν, ἰδίως ἀπὸ τοῦ 1829, νὰ κτίζωνται νέαι πόλεις καὶ κῶμαι. Συνέδραμον δὲ ὑλικῶς καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Νικόλαος Α' καὶ ἡ αὐτοκράτειρα Ἀλεξάνδρα, ἀποστείλαντες χρηματικὰς ἐπικουρίας καὶ 6.000 τουφέκια καὶ 12 κανόνια διὰ τὸ τακτικὸν στράτευμα. Οὕτω λοιπόν, λήξαντος τοῦ ὀκταετοῦς ἀγῶνος (1821—1828) ἡ ἐκ τῶν ἐρειπίων ἀνακύψασα νέα Ἑλλὰς ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τὸν κυβερνήτην Καποδίστριαν ἐλεύθερον κράτος, τοῦ ὁποίου τὴν ἀνεξαρτησίαν ἐξησφάλισε τὸ 10ον ἄρθρον τῆς συνθήκης τῆς Ἀδριανουπόλεως τῆς ἐπὶ τηλεβόλου ὑπογραφείσης τῇ 8/20 Σεπτεμβρίου 1829. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεις τῶν εὐεργετίδων Δυνάμεων, ἐπισκεφθέντες ἐπισήμως τὸν Ρεΐζ ἐφέντην (ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν), ἐκοινοποίησαν τὸ πρωτόκολλον περὶ συνόρων τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὑπογραφὲν τῇ 10/22 Μαρτίου 1829, κατὰ τὸ ὁποῖον τὰ σύνορα τῆς Ἑλλάδος καθωρίζοντο πρὸς Δ. μὲν ἀπὸ τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, πρὸς Α. δὲ μέχρι τοῦ Παγασιτικοῦ. Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἀνεγνώρισε τὴν συνθήκην τῶν Δυνάμεων περὶ ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος, ὁ δὲ σουλτᾶνος ὑπέγραψε τὴν εἰρήνην τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, τὴν περιέχουσαν τὸ 10ον ἄρθρον, δι' οὗ δέχεται πάντας τοὺς ὅρους τῆς συνθήκης τῆς 24 Ἰουνίου 1827, ὡς καὶ τοὺς ἐν τῷ ἄνω πρωτοκόλλῳ. Τέλος, τῇ 22 Ἰανουαρίου 1830 οἱ πληρεξούσιοι τῶν τριῶν συμμάχων αὐλῶν ἀνηγόρευσαν τὴν Ἑλλάδα κράτος ἀνεξάρτητον ὑπὸ τὴν διαδοχικὴν ἀρχὴν τοῦ Λεοπόλδου, ὃν προσηγόρευσαν ἄνακτα τῆς Ἑλλάδος. Οἱ Τοῦρκοι δὲν κατεῖχον πλέον ἐν Ἑλλάδι εἰμὴ τὴν Λαμίαν καὶ τὰς Ἀθήνας, ἃς παρέδωκαν ὕστερον τοῖς μετὰ τοῦ βασιλέως Ὄθωνος κατελθοῦσι Βαυαροῖς ὑπὸ τὸν Ἰάκωβον Ρίζον Νερουλὸν καὶ τὸν ἀντισυνταγματάρχην Γ. Χέρμπστ τῇ 1η Ἀπριλίου 1833.

Πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία τοῦ ἀγῶνος. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ὀρλώφ, ὅσον καὶ ἂν ἦσαν τραγικά, ἰδίως ἐν Πελοποννήσῳ, διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Κιουτζοὺκ Καϊναρτζῆ (1774), ἔσχον καὶ τὴν καλὴν ὄψιν αὐτῶν. Οἱ τουρκοκρατούμενοι Ἕλληνες μικρὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἐκτήσαντο διὰ τῆς ναυτιλίας καὶ τοῦ ἐμπορίου θέσιν ἱκανοποιητικὴν ἐν τῇ αὐτοκρατορίᾳ, ἰδίως ἐν ταῖς νήσοις καὶ τοῖς παραλίοις τῆς Δ. Μικρᾶς Ἀσίας. Τὰ σχολεῖα ἐπληθύνθησαν, οἱ διδάσκαλοι ἐν Ἑσπερίᾳ μορφούμενοι ἐνεφοροῦντο φιλελευθέρων ἰδεῶν καὶ ταύτας καταλλήλως μεταλαμπαδεύοντες ἐδημιούργησαν γενεὰν συναισθανομένην τὴν καταγωγὴν αὐτῆς καὶ ἐπιζητοῦσαν τὴν ἐλευθερίαν. Τὸ πρᾶγμα δὲν ἦτο κρυπτόν· οἱ ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς τὴν Ἑλλάδα περιηγούμενοι λόγιοι τῆς Ἑσπερίας ἄνδρες ἐν ταῖς περιγραφαῖς τῆς Ἑλλάδος ἀνέγραφον τὸν κατέχοντα τοὺς δούλους Ἕλληνας πόθον τῆς ἀπελευθερώσεως ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Τοῦτο ἐγίνωσκε καὶ ὁ Καποδίστριας καὶ ὁ τσάρος Ἀλέξανδρος ἤδη ἀπὸ

Digitized by Google

τοῦ 1816 καὶ αἱ ἄλλαι αὐλαί, μηδὲ τοῦ Μέττερνιχ ἐξαιρουμένου. Ἐν τούτοις ἡ ἐν Βερώνῃ συνελθοῦσα συνέδρια τῶν Δυνάμεων τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας διὰ τετάρτην φορὰν κατεδίκασε δι' ἐγκυκλίου τὴν ἐπανάστασιν, πρωτοστατοῦντος τοῦ Μέττερνιχ (20 Ὀκτωβρίου—14 Δεκεμβρίου 1822). Ὁ τσάρος, ὅστις εἶχε μελετήσει τὸν κατὰ τῆς Τουρκίας πόλεμον, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἐν γένει συμπεριφορᾶς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτοῦ τῆς Ρωσίας Γρηγορίου Στρογκόνωφ, μετήλλαξε γνώμην τῇ ἐπιδράσει τοῦ Μέττερνιχ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ μεγάλου δουκὸς Κωνσταντίνου, εἰδοποιήσαντος ὅτι ἐν περιπτώσει Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου ἡ Πολωνία, ἧς ἦτο διοικητής, θὰ ἐπαναστατεῖ. Οὐχ ἧττον ὅμως ὁ τσάρος δὲν ἦτο διατεθειμένος νὰ παραιτηθῇ τῆς ἀξιώσεως, ὅπως ἡ Τουρκία παράσχῃ ἐγγυήσεις μεταρρυθμίσεων εἰς τοὺς ὁμοθρήσκους Ἕλληνας καὶ πρὸς τοῦτο ἐβολιδοσκόπησε καὶ τὰς ἄλλας Δυνάμεις, αἵτινες συνεφώνησαν μὲν πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ τσάρου, οὗ ἐπήνεσαν καὶ τὴν μετριοπάθειαν, ἀλλ' ἄνευ ἐνόπλου ἐπεμβάσεως. Τὰ γεγονότα πληροφορηθεῖσα ἡ ἐν Καστρὶ (Ἑρμιόνη) ἑδρεύουσα ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἀπέστειλεν εἰς Βερώνην ἐπιτροπὴν συγκειμένην ἐκ τοῦ Ἀνδρέου Μεταξᾶ, τοῦ Γεωργίου Μαυρομιχάλη καὶ τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ καὶ φέρουσαν δύο ἐπιστολὰς ὑπὸ χρονολογίαν 29/10 Σεπτεμβρίου 1822, γραφείσας ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Στούρτζα, ὅστις ἀπὸ τοῦ 1815 ἔγραφε καὶ ὡμίλει περὶ τῶν ἑλληνικῶν δικαίων. Ἐξ Ἀγκῶνος, παπικῆς πόλεως ἔγραψεν ὁ Μεταξᾶς ἐπιστολὴν πρὸς τὸν πάπαν Πῖον Ζ' καὶ τὸν καρδινάλιον Κονσάλβον, ζητῶν ἄδειαν νὰ ἐπιτραπῇ ἡ διάβασις πρὸς Βερώνην, ἀλλ' ὁ πάπας, ὡς διατελῶν ὑπὸ πίεσιν τῶν Αὐστριακῶν, δὲν ἐπέτρεψε. Καὶ τοιαύτη μὲν ὑπῆρξεν ἡ στάσις τοῦ Ἀλεξάνδρου Α', ὅταν ὅμως ἐβεβαιώθη ὅτι ἥ τε στρατιὰ τοῦ Δράμαλη ἐν Πελοποννήσῳ καὶ τοῦ Ὀμὲρ Βρυώνη ἐν Δ. Στερεᾷ Ἑλλάδι ἔπαθον συμφοράν, μεταβαλὼν πολιτικὴν κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1823 ἦλθεν εἰς συνέντευξιν μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Αὐστρίας ἐν Τσέρνοβιτς καὶ ὑπέβαλε διὰ τοῦ μυστικοῦ συμβούλου Τατίσεφ σχέδιον πρὸς τὰ ἄλλα ἀνακτοβούλια περὶ σπουδαίων μεταρρυθμίσεων ἐν Τουρκίᾳ. Διὰ τοῦ σχεδίου τούτου ἐπροτείνετο νὰ διαιρεθῇ ἡ Ἑλλὰς εἰς μεγάλας ἐπαρχίας κατὰ τὸ ἐν Μολδοβλαχίᾳ σύστημα, ἤ εἰς τρία μεγάλα τμήματα ἢ ἡγεμονίας, αἱ δὲ νῆσοι νὰ διοικῶνται κοινοτικῶς κατὰ τὰς παλαιὰς αὐτῶν προνομίας ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἀλλ' ἄνευ τοῦ δικαιώματος ἀποστολῆς πασάδων καὶ ἄλλων διοικητῶν, τῆς διοικήσεως ἀφιεμένης τοῖς ἐντοπίοις. Πρὸς τοῦτο δὲ ἐκάλει τὰς Δυνάμεις εἰς συνδιάσκεψιν ἐν Πετρουπόλει, ὅπως καινονίσωσι τὰ τῆς διοικητικῆς τῶν ἐπαναστατῶν αὐτονομίας. Εἶχεν ἤδη ἀποθάνει, αὐτοκτονήσας ἐν Ἀγγλίᾳ κατ' Αὔγουστον 1822 ὁ λόρδος Castlereagh ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἀγγλίας, ὅστις ἐδείκνυε φιλοτουρκικὴν πολιτικήν, ὡς καὶ ὁ ἁρμοστὴς τῶν Ἰονίων νήσων Θωμᾶς Μαῖτλανδ ὅστις ἐνήργει κατὰ τὰς ὑποδείξεις τοῦ προϊσταμένου αὐτοῦ. Οὗτος εἶχε τρομοκρατήσῃ τοὺς ὁμογενεῖς τῶν νήσων, διακηρύξας, ὅτι οὐδεμία συμπάθεια πρέπει νὰ δειχθῇ πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας τῆς Ἑλλάδος καὶ ὅτι πᾶν πλοῖον φέρον ἑλληνικὴν σημαίαν καὶ ἐμφανιζόμενον εἰς τὰ ὕδατα τῆς Ἑπτανήσου θὰ ἐθεωρεῖτο πειρατικὸν καὶ θὰ κατεδιώκετο οὐδεὶς ἐθελοντὴς ἠδύνατο νὰ ἀναχωρήσῃ, οἱ δ' ὡς τοιοῦτοι ἀναχωροῦντες κρύφα ἐξωρίζοντο καὶ αἱ περιουσίαι αὐτῶν ἐδημεύοντο. Καὶ τὸν μὲν Castlereagh διεδέξατο ὁ Γεώργιος Κάνιγγ, ὅστις φιλελεύθερος τυγχάνων εἶχε τὴν γνώμην, ὅτι δὲν ἐπεβάλλετο ἀποχὴ τελεία ἐκεῖ, ὅπου ἐπενέβαινον ἄλλοι. Ἀποστρεφόμενος δὲ καὶ τὸν Αὐστριακὸν καγκελάριον Μέττερνιχ, ἐχθρὸν πάσης ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας, καὶ προβλέπων τὰ τοῦ συνεδρίου τῆς Βερώνης, δὲν μετέβη αὐτοπροσώπως ἐκεῖ, ἀλλ' ἀντεπροσωπεύθη ὑπὸ τοῦ δουκὸς Οὐέλλιγκτων. Ὁ τὸν Μαῖτλανδ διαδεχθεὶς Φρειδερῖκος Ἄδαμ ὡς ἁρμοστὴς ἐν Ἑπτανήσῳ ἦτο ἄνθρωπος φιλελευθέρων ἀρχῶν καὶ ὡς τοιοῦτος κατάλληλος πρὸς ἐφαρμογὴν τῆς πολιτικῆς, ἣν ἔμελλε ν' ἀκολουθήσῃ ὁ Κάνιγγ. Ἀντιθέτως λοιπὸν πρὸς τὸν προκάτοχον αὐτοῦ ἐπέτρεψε τοῖς Ἰονίοις ἐλευθέραν ἐκδήλωσιν τῆς συμπαθείας πρὸς τοὺς κατὰ τῶν Τούρκων ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγωνιζομένους ἀδελφοὺς αὐτῶν Ἕλληνας, ἐπέτρεψε τὴν σύστασιν συλλόγων πρὸς παροχὴν βοηθειῶν καὶ ἐν γένει προσεφέρετο, ὡς ἔπρεπε, μετὰ προσηνείας, προκειμένου νὰ δώσῃ διαταγάς, ἃς ἐκ Λονδίνου ἐλάμβανεν.

Ἀλλὰ καὶ ἡ δημοσία γνώμη τῆς Ἀγγλίας μεταστραφεῖσα ἐβοήθει τὰ μέγιστα τὴν πολιτικὴν τοῦ Κάνιγγ. Τὸ ἑλληνικὸν ζήτημα παρηκολουθεῖτο εὐμενῶς καὶ ἤρχισαν νὰ συνιστῶνται φιλελληνικὰ κομιτάτα, ἐκκλήσεις δὲ ὑπὲρ τῶν ὑπὲρ ἐλευθερίας μαχομένων κατὰ τῶν Τούρκων Ἑλλήνων ἐγίνοντο δεκταὶ μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ πρακτικοῦ ἀποτελέσματος. Καὶ αὐτὸς ὁ Ἄγγλος ποιητὴς λόρδος Βύρων συνηγόρει θερμῶς καὶ τέλος ἔδωκεν ἐν Μεσολογγίῳ καὶ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐντεῦθεν τῆς Μάγχης Γάλλοι φιλέλληνες, τὴν αὐτὴν μετερχόμενοι πολιτικήν, διέδιδον ὅτι θὰ στείλωσιν ὡς βασιλέα τῆς Ἑλλάδος τὸν δοῦκα τοῦ Νεμούρ, τὸν ἐκ τῆς δυναστείας τῆς Ὀρλεάνης. Διαδοθέντος δ' ὅτι οἱ Γάλλοι καὶ δάνειον ἐσκόπουν νὰ παράσχωσιν, ἐπέσπευσαν οἱ Ἄγγλοι, οἱ δὲ Ἰ. Ὀρλάνδος καὶ Α. Λουριώτης, ἀπελθόντες εἰς Λονδῖνον τῇ 30ῇ Νοεμβρίου 1823, ἐπέτυχον νὰ ὑπογράψωσι μεταξὺ Λαφλάου καὶ Ὀβριὲν συμφωνητικὸν 800.000 λιρῶν καὶ μετὰ τὴν ἐξάντλησιν τούτου δεύτερον δάνειον ἐκ 2.000.000 λιρῶν (26 Ἰανουαρίου 1824). Ἡ μεταστροφὴ τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν κηρυχθέντος ναυτικοῦ ἀποκλεισμοῦ, τοῦθ' ὅπερ ἔσχε μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ ἀγῶνος, ἰδίως κατὰ θάλασσαν. Οὕτω ἡ Ἑπτάνησος καὶ ἡ Μελίτη, διὰ τῆς εὐμενοῦς ἀγγλικῆς πολιτικῆς, κατέστησαν, ἀπὸ τοῦ 1823 καὶ ἐντεῦθεν, κέντρα ἐπισιτισμοῦ τῶν ἐπαναστατῶν. Ἐκεῖθεν ἀπεστέλλοντο καὶ ἄνδρες καὶ πολεμοφόδια καὶ ζωοτροφίαι καὶ χρηματικαὶ ἐπικουρίαι πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἀγῶνος καὶ ἰδίως κατὰ τὰς πολιορκίας τοῦ ἐγγὺς τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῆς Ζακύνθου Μεσολογγίου. Καὶ προεκλήθη μάλιστα καὶ ἐπιδείνωσις τῶν ἀγγλοτουρκικῶν σχέσεων ὡς ἐκ τούτου, ἀλλ' οἱ Ἄγγλοι ἠδιαφόρησαν. Ὁ Κάνιγγ ἐδέξατο τὴν σύγκλησιν συνδιασκέψεως τῶν Δυνάμεων καὶ ὁ Τσάρος ἀνεκοίνωσε τῇ 25 Δεκεμβρίου 1823 τὸ μνημονευθὲν σχέδιον. Ἀλλά, κατὰ τὸν Κάνιγγ, ταῦτα ἀπετέλουν ἐξασθένησιν τῆς Τουρκίας ἁπλῶς, οὐχὶ δὲ καὶ ἵδρυσιν ἑνιαίου κράτους ἑλληνικοῦ ἱκανοῦ ν' ἀντικαταστήσῃ ἡμέραν τινὰ τὸ τουρκικόν. Ἐντεῦθεν τὰ πράγματα μετεβλήθησαν ἄρδην, τόσον ἐν Ἑσπερίᾳ ὅσον καὶ ἐν Ἑλλάδι, προεκλήθη δὲ συγκίνησις καὶ ἀγανάκτησις, οὐδενὸς θέλοντος νὰ ἀκούσῃ τὸν προτεινόμενον ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Α' τεμαχισμὸν τῆς Ἑλλάδος, εἰ καὶ ἡ ἔκτασις τῆς Ἑλλάδος, ἐν σχέσει πρὸς τὴν τοῦ πρωτοκόλλου τῆς 10 Μαρτίου 1830, ἦτο παμμεγίστη, φθάνουσα μέχρι τῶν ἔνδον τῆς Μακεδονίας. Τότε αἱ συμπάθειαι τῶν Ἑλλήνων ἐστράφησαν πρὸς τὴν Ἀγγλίαν, τῆς ὁποίας κατ' Ἰούλιον 1823 εἶχον ζητήσει τὴν ὑποστήριξιν. Ἐν τούτοις, αἱ ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου 1824 ἐν Πετρουπόλει ἀρξάμεναι συζητήσεις, περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος, τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Δυνάμεων εἰς οὐδὲν ἤνυον, πολλῶν προτάσεων πρὸς λύσιν ὑποβληθεισῶν. Κυρίως δὲ ἡ τὸ συνέδριον λύσασα ἦτο ἡ ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσίας Νέσσελροδ ὑποβληθεῖσα, καθ' ἣν αἱ Δυνάμεις ἔδει νὰ μεσολαβήσωσι πρός τε τὴν Τουρκίαν καὶ τοὺς ἐπαναστάτας διὰ τὴν διακοπὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν ἢ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεις τῶν Δυνάμεων νὰ ἀναλάβωσι τὸ ἔργον τοῦτο, ὅτε καὶ ἡ Ρωσία θὰ ἔστελλε πρεσβευτήν, μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 1821 ἀναχώρησιν τοῦ Γρηγορίου Στρογκόνωφ, μὴ ὑπάρχοντος ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτοῦ τῆς Ρωσίας.

Τῶν συνέδρων μὴ ἐχόντων πληρεξουσιότητα περὶ τῆς προτάσεως ταύτης, ἔπρεπε νὰ ζητηθῶσιν ὁδηγίαι ἐκ τῶν οἰκείων κυβερνήσεων καὶ συνεπῶς διελύθη τὸ συνέδριον, μέχρις οὗ προσκομισθῶσιν αἱ ἀναμενόμεναι ὁδηγίαι. Ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις ἀνήγγειλε πρώτη, ὅτι ὁ νέος ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτὴς αὐτῆς Στράτφορδ Κάνιγγ, ἀνερχόμενος εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ, θὰ διέλθῃ ἐκ Πετρουπόλεως, ὅπως συνεννοηθῇ μετὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀλλ' ἐπειδὴ ὅμως οἱ μὲν Ἕλληνες διεμαρτυρήθησαν διὰ τὸ ρωσικὸν σχέδιον, ἡ δὲ Ὑψηλὴ Πύλη ἐδήλωσεν ὅτι δὲν δέχεται ἐπεμβάσεις μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν ἐπαναστατῶν, οὐδὲν ἄλλο μέσον ἀπέμενε νὰ θέσωσιν εἰς ἐνέργειαν εἰμὴ τὴν βίαν, ἣν ἡ Ἀγγλία θὰ ἦτο διατεθειμένη νὰ ἐφαρμόσῃ, ἀλλ' ἀπῄτει νὰ διατηρήσῃ ἐλευθερίαν ἐνεργείας. Τὸ συνέδριον ἐπανέλαβε τὰς συζητήσεις κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1825, ἀλλ' ὁ ὑπὲρ τῆς Τουρκίας κοπτόμενος Μέττερνιχ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀντέστη εἰς τὴν πρότασιν τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσίας, περὶ μεσολαβήσεως καὶ ἐν περιπτώσει ἀρνήσεως τῆς Πύλης περὶ ἀσκήσεως βίας, ἐπειπών, ὅτι μία μόνη ὁδὸς μένει, ἡ τῆς ἀνακηρύξεως τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος, τοῦθ' ὅπερ ἤρεσε τῷ Νέσσελροδ προσθέσαντι ὅτι αὐτὸς ἠννόει ἁπλῶς τὴν ἐξασφάλισιν αὐτονόμου διοικήσεως, ὡς ἐν τῷ προταθέντι σχεδίῳ ἔλεγεν. Ἐκραγέντος, ὡς ἐκ τούτου, διπλωματικοῦ ἀγῶνος μεταξὺ τῶν δύο, ὁ Μέττερνιχ προέτεινε νὰ περιορισθῇ τὸ σχέδιον εἰς μόνην τὴν Πελοπόννησον, ἐγκαταλιπομένων τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῶν νήσων, ὁ δὲ Νέσσελροδ ἐσίγησε. Τέλος οἱ σύνεδροι, βλέποντες τὸ ἀνήνυτον ἔργον τῆς διασκέψεως, περιορισθείσης εἰς τελείως ἀκάρπους συζητήσεις καὶ ἐπιδείξεις πνεύματος σοφιστικοῦ, παρητήθησαν πάντων τῶν σχεδίων καὶ περιωρίσθησαν εἰς ἓν καὶ μόνον: νὰ παρακληθῇ ἡ Τουρκία, ὅπως αὐτοπροαιρέτως χορηγήσῃ διακαιώματά τινα εἰς τοὺς ἐπαναστάτας καί, ἐὰν δὲν συγκατανεύσῃ εἰς τοῦτο, τότε νὰ προτείνωσι μεσολάβησιν τῶν Δυνάμεων, ἀλλ' ἄνευ προσφυγῆς εἰς βίαια μέτρα. Ἀλλὰ καθ' ὃν χρόνον διεξήγοντο αἱ ἀτελεύτητοι αὗται συζητήσεις, τὰ ἐν Ἑλλάδι ἐξύνοντο, ὡς ἐκ τῆς ἐμφυλίου διαμάχης ἀφ' ἑνὸς καὶ ἐκ τῆς τοῦ Ἰμπραὴμ πασᾶ τῆς Αἰγύπτου εἰσβολῆς εἰς Πελοπόννησον ἀφ' ἑτέρου καὶ τῆς ἀποστολῆς ἐκ Θεσσαλίας νέου τουρκικοῦ στρατοῦ. Ἡ Τουρκία βλέπουσα τὴν ἀσυμφωνίαν τῶν Δυνάμεων, ἧς ἔσχε γνῶσιν ἐν τῷ μεταξύ, ἀπήντησεν ὅτι δὲν ἐπιτρέπει τὴν εἰς τὰ ἐσωτερικὰ ζητήματα αὐτῆς ἐπέμβασιν καὶ ὅτι τότε μόνον θὰ ἐσκέπτετο περὶ παραχωρήσεως δικαιωμάτων τινῶν τοῖς Ἕλλησιν, ἐὰν κατέθετον τὰ ὅπλα πρῶτον. Ὥστε τὸ συνέδριον διελύθη διὰ δευτέραν φοράν, μετὰ τῆς ὁπωσδήποτε ἀγαθῆς ἐντυπώσεως, ὅτι εἶχε γεννηθῇ διπλωματικῶς ἑλληνικὸν ζήτημα. Οὕτω λοιπόν, ἀπομονωθεῖσα ἡ διπλωματία τῆς Ρωσίας ἀπέναντι τῶν ἄλλων Δυνάμεων τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας, προσέφυγεν εἰς ἔκδοσιν ἐγκυκλίου πρὸς τοὺς παρὰ ταῖς αὐλαῖς τῶν Δυνάμεων πρεσβευτάς, ἐν ᾗ, ἐκφράζουσα τὰ παράπονα διὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐν Πετρουπόλει συνδιασκέψεως, ἐδήλου, ὅτι τοὐντεῦθεν εἶναι ἐλευθέρα νὰ ἐνεργήσῃ μόνη, ὡς αὐτῇ δοκεῖ. Ταυτοχρόνως δὲ ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξανδρος ἔστελλε στρατιωτικὰς δυνάμεις εἰς Βεσσαραβίαν καὶ διετύπου παράπονα πρὸς τὴν Πύλην, ὡς πρὸς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας καὶ τὴν Σερβίαν. Ἐπεζήτησε δὲ τὴν σύμπραξιν τῆς Ἀγγλίας, ἥτις, ἐπιλαβομένη τῆς εὐκαιρίας, ἐδημιούργει δικαιώματα ἀναμείξεως εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἃ ἐπεκαλεῖτο μονοπωλιακῶς ἡ Γαλλία ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Φραγκίσκου καὶ τοῦ Σουλεϊμὰν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς, ἐπιζητοῦσα νὰ ἀναβιβάσῃ εἰς τὸν μέλλοντα θρόνον τὸν Ὀρλεανίδην δοῦκα τοῦ Νεμούρ. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου 1825 ἡ Ἑλλὰς ἐναπέθετο τὰς ἐλπίδας τῆς σωτηρίας καὶ τῆς πολιτικῆς ὑπάρξεως εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ἥτις διὰ τοῦ Κάνιγγ κατέστησε γνωστόν, ὅτι δὲν θὰ ἐξέλθῃ μὲν τῆς οὐδετερότητος ἀλλὰ καὶ δὲν θὰ ἐπιτρέψῃ λύσιν τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος μὴ οὖσαν εὐχάριστον εἰς τοὺς ἐπαναστάτας. Διὰ τῆς δηλώσεως ταύτης ἡ Ἀγγλία ἐπεσπάσατο ἀμέριστον τὴν συμπάθειαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἐπεμβάσεως ὑπὲρ αὐτοῦ μετὰ τῆς ὑπονοήσεως ὅτι, τῶν Ρώσων εἰσβαλόντων εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας, οἱ Ἄγγλοι θὰ ἔστελλον στόλον πρὸς κατάληψιν τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νήσων. Καὶ τὴν γνώμην ταύτην ἐξέφραζε καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος τῇ 8ῃ Αὐγούστου, γράψας πρὸς τὸν πρωθυπουργὸν τῆς Ἀγγλίας Γεώργιον Κάνιγγ: «Ἡ ἀνεξαρτησία (τῆς Ἑλλάδος) εἶναι ὁ μόνος τρόπος τοῦ νὰ ἱδρυθῇ ὁ φραγμός, ὃν ἀπαιτεῖ ἡ σωτηρία τῆς Εὐρώπης κατὰ τῆς κολοσσιαίας ρωσικῆς δυνάμεως. Ἄλλοτε τὸ ὀθωμανικὸν κράτος ἀπετέλει τὸν φραγμὸν ἐκεῖνον, ἀλλ' ἡ παροῦσα τῶν Ἑλλήνων πάλη κατ' αὐτοῦ ἀπέδειξεν ἀπροχρόντως ὅτι τὸ ὀθωμανικὸν κράτος δὲν δύναται τοῦ λοιποῦ νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ἐντολὴν ταύτην· καὶ ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες, εἰ καὶ τοσοῦτον ἔτι εὐάριθμοι, ἀνεδείχθησαν ἱκανοὶ νὰ ἀντίσχωσιν εἰς αὐτό, δῆλον εἶναι ὅτι ἡ πρόνοια ἀνατίθησι τὸ ἔργον εἰς αὐτοὺς καὶ ὅτι ἡ Εὐρώπη δύναται νὰ ἀναπαυθῇ ἐπ' αὐτῶν καὶ ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος ἐλευθέρας καὶ ἀνεξαρτήτου γενομένης. Ἡ ὑμετέρα ἐξοχότης θέλει συμφωνήσει μετ' ἐμοῦ ὅτι ἡ Ὀθωμανικὴ Πύλη συμπυκνωθεῖσα ἐν Ἀσίᾳ καὶ πᾶσαν τὴν ἰσχὺν τοῦ νὰ ἐξασθενῆται ὑπό τε τῶν ἀδιακόπων στάσεων τῶν Ἑλλήνων (ἐννοεῖ τὰς ἀπὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἐντεῦθεν 11 ἐπαναστάσεις) καὶ τῆς ἀπαραιτήτου συντηρήσεως στρατιωτικῶν δυνάμεων ἐν Ἑλλάδι (ἧς ἡ ὑποταγὴ οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα συνθήκης τινὸς ἢ πράξεως οἱασδήποτε ἐπικυρουμένης καὶ νομιμοποιήσῃ τὴν τουρκικὴν κυριαρχίαν), θέλει προσλάβει δύναμιν πλείονα τῆς παρούσης καὶ ἐὰν ἡ Ἑλλὰς θέλει ἀποβῇ θᾶττον ἢ βράδιον φυσικὴ τῆς Πύλης σύμμαχος, ἅμα ἡ τελευταία αὕτη γνωρίσῃ κάλλιον τὰ συμφέροντα αὐτῆς. Ἐντεῦθεν δέ, Ἀγγλία, Πύλη καὶ Ἑλλὰς δὲν θέλουσιν ἀποτελεῖ εἰμὴ μίαν, οὕτως εἰπεῖν, δύναμιν κατέναντι τῆς Ρωσίας, καὶ ὡς ἐκ τῆς ἑνώσεως ταύτης ἡ Ἀγγλία θέλει προσλάβει μείζονα πάσης ἄλλης ἐγγύησιν κατὰ τῶν ἀπειρειῶν, ὅσας ἡ Ρωσία καὶ ἄλλη οἱαδήποτε ἐν Εὐρώπῃ δύναμις θέλουσι μετ' οὐ πολὺ βεβαίως ἐπιχειρήσει, ἵνα βλάψωσι τὴν ἀγγλικὴν κυριαρχίαν καὶ ἐμπόριον ἐν τῇ Ἰνδικῇ. Ἐνὶ λόγῳ εἶμαι πεπεισμένος ὅτι ἡ σωτηρία τῆς Εὐρώπης καὶ τὸ συμφέρον τῆς Ἀγγλίας ἀπαιτοῦσι τὴν ἐν Ἑλλάδι ἵδρυσιν κράτους ἀνεξαρτήτου καὶ κυβερνήσεως ἰσχυρᾶς».

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη, ὡς εἰκός, ἐνεποίησεν ἐντύπωσιν. Ὁ Κάνιγγ διὰ διακηρύξεως (30 Σεπτεμβρίου 1825) ἀνεγνώριζε καὶ αὖθις καὶ ἐπισημότατα τὴν ἰδιότητα τῶν Ἑλλήνων ὡς ἐμπολέμων, ὅπερ ἐνέτεξε μεγίστην σπουδαιότητα διὰ τὴν ἔκβασιν τοῦ ἀγῶνος. Αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι ἀφ' ἑτέρου μετὰ συμπαθείας παρηκολούθουν τὰς φάσεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Τὸ διάγγελμα δὲ τοῦ ἀπὸ 1820 προέδρου τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν Μονρόε (Monroe) τῆς 2 Δεκεμβρίου 1823 πρὸς τὰ βουλὰς ἔλεγεν: «Ἔχομεν τὴν βάσιμον πεποίθησιν ὅτι οἱ Ἕλληνες θὰ ἐξέλθωσι νικηταὶ ἐκ τοῦ ἡρωϊκοῦ ἀγῶνος, ὃν ἀνέλαβον.... μολονότι δὲ οὐδὲν κράτος ἐκηρύχθη ὑπὲρ αὐτῶν ἐπισήμως, οὐδὲν ἐξ ὅσων γνωρίζομεν, καθ' ἃς ἔχομεν πληροφορίας, ἐνήργησέ τι κατ' αὐτῶν. Ἡ ὑπόθεσις, ἣν ὑπερασπίζουσι, καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν προστατεύουσιν αὐτοὺς κατὰ κινδύνων, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ μακροῦ θὰ εἶχον

Digitized by Google

συντρίψει πάντα ἄλλον λαόν... Ἐξ ὅσων γινώσκομεν, εἴμεθα ἀκραδάντως πεπεισμένοι ὅτι ὁ ἀντίπαλος αὐτῶν ἀπώλεσε τὴν ἐπ' αὐτῶν δεσποτείαν διὰ παντὸς καὶ ὅτι ἡ Ἑλλὰς θὰ καταστῇ ἐκ νέου ἔθνος ἀνεξάρτητον» Ὅτε δὲ κατέπλευσεν εἰς τὸν Ἀργολικὸν κόλπον ὁ ἀμερικανικὸς στόλος, τοῦ Ἰμπραὴμ κατερχομένου ἐκ Μύλων τοῦ Ναυπλίου κατ' Αὔγουστον τοῦ 1825, ὁ ναύαρχος ἐχαιρέτησε διὰ τῶν νενομισμένων κανονιοβολισμῶν τὴν ἐπὶ τοῦ φρουρίου τοῦ Ναυπλίου ἀπὸ τῆς 30 Νοεμβρίου 1822 κυματίζουσαν σημαίαν τῆς ἐπαναστατημένης Ἑλλάδος καὶ ἐρωτηθεὶς ὑπὸ τοῦ Γάλλου συναδέλφου περὶ τῶν ἀντιλήψεων τῆς Ἀμερικῆς περὶ τοῦ διεξαγομένου ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων πειρατικοῦ πολέμου ἀπήντησε: «Παρὰ τὰς ἀκρότητας αὐτοῦ, οὗτος εἶναι ἓν τῶν μέσων τῶν εἰς τοὺς Ἕλληνας ἀπομεινάντων, ἡ δὲ κοινὴ γνώμη θὰ συγχωρήσῃ αὐτούς, διότι προσέφυγον εἰς αὐτόν. Ταῖς Δυνάμεσιν ἐναπόκειται, ἵνα δι' ἐπεμβάσεως περὶ εἰρήνης θέσωσι τέρμα εἰς αὐτήν».

Ἡ Ρωσία, βλέπουσα ἑαυτὴν ἀπομεμονωμένην διπλωματικῶς, ἠναγκάσθη, ὡς ἐκ τῆς ἐπεμβάσεως τῆς ἐνεργοῦ τῆς Ἀγγλίας, νὰ στραφῇ πρὸς αὐτὴν καὶ νὰ ζητήσῃ σύμπραξιν, ἀναγνωρίζουσα οὕτω τὰ ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν παρασχεθέντα αὐτῇ δικαιώματα, ἅπερ μέχρι τοῦδε ὡς ὀρθόδοξος δύναμις διεξεδίκει ὑπὲρ τῶν ὁμοδόξων αὐτῇ Ἑλλήνων. Καὶ κατ' Ὀκτώβριον 1825 ὑπέβαλε τῇ Ἀγγλίᾳ διὰ τοῦ ἐν Λονδίνῳ πρεσβευτοῦ αὐτῆς, πρότασιν, ὅπως ἡ Ἀγγλία μόνη ἀναλάβῃ τὴν διεκπεραίωσιν τῆς ἑλληνικῆς ὑποθέσεως, ὡς ἡ μόνη δύναμις ἥτις θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ τερματίσῃ αὐτὴν κατὰ τρόπον ἱκανοποιητικόν. Ἡ πρότασις αὕτη παρέσυρε καὶ τὸν Μέττερνιχ προβάντα εἰς ὁμοίαν περίπου δήλωσιν ὡς καὶ τὴν Γαλλίαν μετ' ὀλίγον. Τελευτῶντος ὅμως τοῦ 1825 (19/1 Δεκεμβρίου) ἀπέθνησκεν ἄπαις ὁ τσάρος Ἀλέξανδρος Α' καὶ διεδέξατο αὐτὸν ὁ ἀδελφός του Νικόλαος Α' ὅστις, φιλοπολέμου ὢν χαρακτῆρος, ἔμελλεν ἄρδην νὰ μετατρέψῃ τὴν κατάστασιν. Καὶ κατ' ἀρχὰς μέν, λόγῳ ἐσωτερικῶν αἰτίων, ἀπέφευγεν οἱανδήποτε ἐκδήλωσιν γνώμης περὶ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ κατὰ βάθος ἦτο ἐμπερίστατος καὶ ἐδυσανασχέτει διὰ τὴν ἐπισυμβᾶσαν ἀναγνώρισιν τῆς ἐν Ἑλλάδι ἀγγλικῆς ἐπιρροῆς καί, οἱονεὶ ἀνακουφιζόμενος, ἔσπευσε νὰ διακηρύξῃ ὅτι ἡ κατάστασις αὕτη εὑρίσκει αὐτὸν ἀδιάφορον.

Ἐν τοσούτῳ δὲν παρῆλθε πολὺς χρόνος ἀπὸ τῆς δηλώσεώς ταύτης καὶ ἀρχομένου τοῦ Μαρτίου 1826, ἀποστέλλει πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Πύλην τελεσίγραφον, δι' οὗ ἐζήτει τὸν σεβασμὸν τῶν συνθηκῶν, ὡς πρὸς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας καὶ τὴν τῶν ὡς ὁμήρων κρατουμένων Σέρβων προκρίτων διὰ τὴν ἐπαναστατήσασαν προηγουμένως Σερβίαν ἀπόλυσιν. Τοῦτο ἐθεωρήθη δικαίως παρὰ τῶν ἄλλων Δυνάμεων ὡς ἀφορμὴ πολέμου καὶ διὰ τοῦτο ἔσπευσαν ἀμέσως, ὅπως, διὰ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεων αὐτῶν, συμβουλεύσωσι τῇ Πύλει μετριοπάθειαν, ἰδίως ἡ Ἀγγλία καὶ ὁ Μέττερνιχ, πρὸς ἀποφυγὴν ῥήξεως τῶν ρωσοτουρκικῶν σχέσεων. Ἡ Ἀγγλία μάλιστα ὑπέδειξεν, ὅτι παντοιοτρόπως ζητεῖ τὴν μεσολάβησιν καὶ διὰ τοῦτο διέταξε τὸν ἁρμοστὴν τῆς Ἑπτανήσου Φρειδερῖκον Ἄδαμ ν' ἀπαγορεύσῃ ἐπὶ τοῦ ἀγγλικοῦ ἐδάφους στρατολογίαν καὶ ἐξαρτισμὸν πλοίων ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων· ἀλλ' ἐνῷ ταῦτα συνεβούλευεν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ἀγγλίας Στράτφορδ Κάνιγγ, διὰ τοῦ εἰς Πετρούπολιν ἀπεσταλμένου δουκὸς Οὐέλλιγκτων ἐγνωστοποίει, ὅτι ἡ Ἀγγλία ἦτο διατεθειμένη νὰ κρατήσῃ οὐδετερότητα, ἐν περιπτώσει ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, μόνον ἐὰν ἐλύετο τὸ φλέγον ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως. Ὡς ἐκ τῆς ἀντιθέσεως συμφερόντων καὶ τῆς πρὸς ἀλλήλους καχυποψίας ἐπῆλθε συνάντησις ἀντιλήψεων, προέκυψε συμφωνία καὶ ὑπεγράφη τὸ πρῶτον ἐπίσημον ἔγγραφον, μεγίστης σημασίας διὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τῶν τυχῶν τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τὸ πρωτόκολλον τῆς Πετρουπόλεως τῇ 23/4 Ἀπριλίου 1826, ἐν ᾧ ἀνεφέρετο ἐν προοιμίῳ ἡ περὶ μεσολαβήσεως τῆς Ἀγγλίας αἴτησις τῶν Ἑλλήνων, τοῦ Ἰουλίου 1823, καὶ ἐξῄρετο τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Νικολάου Α', ὅπερ ἔδειξεν ὅπως ἐπέλθῃ εἰρήνη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς θρησκείας, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φιλανθρωπίας ἐν Ἑλλάδι. Δι' αὐτοῦ ἐσκοπεῖτο ἡ σύστασις κράτους ἑλληνικοῦ, ὑποτελοῦς τῷ σουλτάνῳ, ἐκ τῶν ἐπαναστατησασῶν χωρῶν, ἄνευ καθορισμοῦ συνόρων, ὑποφόρου καὶ μετὰ δικαιώματος ἐκλογῆς τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος τῶν Ἑλλήνων ἐπικυρουμένης ὑπὸ τῆς Πύλης, μηδόλως κατὰ τὰ ἄλλα ἀναμειγνυομένης εἰς τὰ ἐσωτερικὰ αὐτοῦ. Ἐπίσης ἀνεγράφετο ἐν αὐτῷ ὅτι τά τε ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ταῖς νήσοις τουρκικὰ κτήματα θὰ ἠγοράζοντο ὑφ' Ἑλλήνων, ὅτι ἡ συμφωνία, ἀνεξαρτήτως τῶν ρωσοτουρκικῶν σχέσεων, θὰ ἴσχυεν, ὅτι οὐδεμία τῶν Δυνάμεων θὰ ἐπεζήτει ἐδαφικὰς ὠφελείας καὶ ὅτι ἡ Ρωσία θὰ ὑπεστήριζε τὰ διαβήματα τῆς Ἀγγλίας πρὸς τὴν Πύλην, πρὸς ἐπιβολὴν τῶν ἀποφάσεων καὶ **ὅτι τὰ ὅρια τῆς ὑποτελοῦς χώρας τῆς Ἑλλάδος θὰ** ἐκανονίζοντο διὰ νεωτέρας συμφωνίας καὶ ὅτι θὰ ἀνεγνωρίζοντο αἱ ἐν τῷ πρωτοκόλλῳ ἀναγραφόμεναι προνομίαι.

Τούτων γενομένων, ἡ κυβέρνησις τῆς Ἀγγλίας δὲν ἐπεζήτησεν ἀμέσως νὰ ἐπωφεληθῇ τοῦ πρωτοκόλλου, πρὸς ὑποβολὴν τῶν κατὰ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης μέτρων, ἀλλ' ἀνέμενε τὴν ἔκβασιν τῶν ἐν τῷ φρουρίῳ Ἄκκερμαν τῆς Βεσσαραβίας συζητήσεων, πρὸς διακανονισμὸν τῶν μεταξὺ Ρωσίας καὶ Τουρκίας ζητημάτων, ὡς ἀπῄτησε διὰ τοῦ τελεσιγράφου ἡ Ρωσία. Πληροφορηθεῖσα δέ, ὅτι ἡ Τουρκία ἐδυστρόπει, κατὰ τὴν ἑαυτῆς συνήθειαν, κατὰ Σεπτέμβριον μόλις προέτεινε τὴν ἀνάκλησιν τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεων καὶ ἐν ἀνάγκῃ καὶ διατύπωσιν ἀπειλῆς περὶ ἀναγνωρίσεως ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως ἡ Ρωσία ἐπεθύμει νὰ κηρύξῃ τὸν πόλεμον, ἔχουσα οὐδετέραν τὴν Ἀγγλίαν. Ἐντεῦθεν ἀπεφασίσθη νὰ ἀνακοινωθῇ τὸ πρωτόκολλον καὶ εἰς τὰς ἄλλας Δυνάμεις, ὅπως συνδράμωσιν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν συμφωνιῶν αὐτοῦ, χάριν τῆς εἰρηνεύσεως τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἐν περιπτώσει ἀρνήσεως νὰ προβῶσιν αὗται (Ρωσία καὶ Ἀγγλία) εἰς τὰ κατάλληλα διαβήματα, ἐκτὸς τῆς βίας, ἣν μόνον ἡ ἀνάγκη θὰ ἐπέβαλεν. Ἀνακοινωθὲν τὸ πρωτόκολλον τῇ 10/22 Νοεμβρίου 1826 ἀπεδέξατο ἡ Γαλλία καὶ τῇ 6/18 Δεκεμβρίου ἔγραψεν, ὅπως τοῦτο, χάριν μείζονος κύρους, μετατραπῇ εἰς συνθήκην μεταξὺ τῶν Δυνάμεων· ἠρνήθησαν ὅμως ἥ τε Αὐστρία καὶ ἡ Πρωσσία, ὡς καταργοῦν τὸ δικαίωμα τοῦ σουλτάνου νὰ ἐνεργῇ ἐν ἐσωτερικοῖς ζητήμασι. Διὰ τοῦτο ἡ μετατροπὴ ἀπῄτησε μακρὸν χρόνον, ὡς ἐκ τῶν αὐξαμένων διαπραγματεύσεων· ἀλλὰ τὰ τῶν Ἑλλήνων δὲν ἔβαινον καλῶς καὶ ἀπῃτοῦντο δραστικαὶ ἐνέργειαι πρὸς θεραπείαν αὐτῶν. Ἡ Γαλλία, πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν δισταγμῶν τῆς Αὐστρίας, προέτεινεν ὅπως αὐτὴ μετὰ τῆς Ρωσίας καὶ Ἀγγλίας ἀναλάβωσι τὴν ἵδρυσιν ἑλληνικοῦ κράτους, ἐγγυώμεναι διὰ τὴν ἀκεραιότητα τῆς Τουρκίας τοὐντεῦθεν, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν τῇ προτάσει ὑπενεφαίνετο ἡ διατήρησις τοῦ κράτους τούτου εἰς τὸ διηνεκὲς ὡς ὑποτελοῦς, δὲν ἐγένετο δεκτή. Ἀλλ' ἡ Ἀγγλία τῇ 11/23 Ἰανουαρίου 1827 προέβη εἰς ἀνακοίνωσιν πρὸς τὴν Πύλην τῶν ὅρων, τοὺς ὁποίους θὰ ἐδέχοντο οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἀναγεγραμμένοι ἐν τῷ πρωτοκόλλῳ, θέλουσα οὕτω νὰ ἔχῃ τὴν προτεραιότητα τῆς ἐνεργείας διὰ τὴν εἰρήνευσιν τῶν ἐπαναστατῶν. Τοῦτ' αὐτὸ εἶχε διαταγὰς ὁ νέος ἀποσταλεὶς πρεσβευτὴς τῆς Ρωσίας Ριμποπιὲρ (πρῶτος ἀπὸ τοῦ 1821) νὰ πράξῃ πρὸς τὴν Ἀγγλίαν. Καὶ οὕτω Στράτφορδ καὶ Ριμποπιὲρ ἀνεκοίνωσαν τῇ Πύλῃ τὸ μὲν πρῶτον ἐμπιστευτικῶς, εἶτα δὲ τῇ 18/30 Μαρτίου ἐπισήμως τὸ πρωτόκολλον τῆς 23 Μαρτίου (4 Ἀπριλίου) 1826 καὶ μετὰ πενθήμερον ἐζήτησαν τὴν διακοπὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν, ὑποστηριχθεῖσαι καὶ ὑπὸ τῆς Γαλλίας. Ἡ Πύλη ἐβράδυνε ν' ἀπαντήσῃ συσκεπτομένη καὶ ἀκούουσα τὰς γνώμας τῶν μελῶν τοῦ Διβανίου, τέλος δὲ ἀνεκοίνωσε πρὸς τοὺς πρέσβεις τῶν πέντε μεγάλων Δυνάμεων, ὅτι ἀπορρίπτει τὴν μεσολάβησιν. Ὡς εἰκός, αἱ τρεῖς Δυνάμεις δὲν εἶχον ἢ νὰ σκεφθῶσι περὶ τῶν μέτρων, τὰ ὁποῖα θὰ ἐλάμβανον πρὸς ἀναγκασμὸν καὶ ὑποχώρησιν τῆς Τουρκίας, ἐφ' ᾧ καὶ μῆνα μετὰ τὴν ἄρνησιν αὐτῆς ὑπέγραψαν ἐν Λονδίνῳ τῇ 24/6 Ἰουλίου 1827 τὴν συνθήκην, τὴν ἀντικαθιστῶσαν τὸ τῆς Πετρουπόλεως πρωτόκολλον, μετὰ προσθέτων τινῶν ἄρθρων μυστικῶν, κανονιζόντων τὴν περαιτέρω ἐνέργειαν τῶν τριῶν Δυνάμεων, ὑποχρεωμένων νὰ στείλωσι ναυτικὴν μοῖραν εἰς τὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου, ἐὰν ἐντὸς μηνός, ἀπὸ τῆς ἀνακοινώσεως τῆς συνθήκης πρὸς τὴν Τουρκίαν, δὲν ἠγγέλλετο ὑπ' αὐτῆς ἡ ἀποδοχὴ τῆς μεσολαβήσεως τῶν Δυνάμεων. Αἱ Δυνάμεις θὰ ἤρχοντο εἰς ἐπισήμους σχέσεις πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας, ἐὰν δὲ καὶ πάλιν ἠρνεῖτο τὴν διακοπὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν, οἱ τρεις στόλοι, κατὰ θάλασσαν, θὰ ἠμπόδιζον αὐτὰς καὶ δὲν θὰ ἐθεωροῦντο ὅτι ἐξῆλθον τῆς μέχρι τοῦδε τηρηθείσης οὐδετερότητος. Δυστυχῶς μετ' οὐ πολὺ ἐπῆλθεν ὁ θάνατος τοῦ Γεωργίου Κάνιγγ (26/7 Αὐγούστου), ἡ δὲ Πύλη θεωροῦσα, ὅτι ἡ συμμαχία κατ' οὐσίαν διελύθη, ἐδυστρόπησε νὰ δεχθῇ τὴν διακοίνωσιν, ἣν οἱ διερμηνεῖς τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβειῶν ἐνετάλησαν νὰ ἐπιδώσωσιν, ἠναγκάσθησαν δ' ὡς ἐκ τούτου νὰ καταλίπωσιν αὐτὴν ἐπὶ τοῦ γραφείου τοῦ Διβανίου τῆς Πύλης, ὁ δὲ πρεσβευτὴς τῆς Ρωσίας Ριμποπιὲρ τῇ 4 Δεκεμβρίου ἀπέπλευσεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, τῶν δύο ἄλλων πρέσβεων ἀπελθόντων πρὸ τούτου (26 Νοεμβρίου) εἰς Κέρκυραν, ἵνα ἐπιβλέπωσι τὰ τῆς ἐπαναστάσεως ἐγγύτερον εὑρισκόμενοι. Τὸν Κάνιγγα ἀποθανόντα διεδέξατο ὁ ὑπ' αὐτὸν ὑπουργὸς τῶν Ἀποικιῶν ὑποκόμης Γύδεριχ, μετὰ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν τοῦ κόμιτος Δούδλεϋ, ἐφ' οὗ καὶ ἐγένετο ἡ περίφημος καὶ σωστικὴ διὰ τὴν Ἑλλάδα ναυμαχία τῆς 8/20 Ὀκτωβρίου ἐν Ναυαρίνῳ.

Ἀλλ' οὐδ' αὐτὴ ἡ ἐν Ναυαρίνῳ καταστροφὴ ἤρκεσε νὰ πείσῃ τὴν Τουρκίαν, πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν διακοινώσεων τῶν Δυνάμεων. Ὁ σουλτᾶνος παρήγγελε **τὴν ἄμεσον ἐπισκευὴν τῶν φρουρίων τοῦ τε Ἑλ**λησπόντου καὶ τοῦ Βοσπόρου καὶ τὴν κατάσχεσιν τῶν σιτοφόρων σκαφῶν, τῶν ἐκ Ρωσίας καταπλεόντων διὰ τὴν Ἑσπερίαν, διὰ διαγγέλματος δὲ κατήγγελε πρὸς τὸν μουσουλμανικὸν ὄχλον τὴν Ρωσίαν ὡς ὑπαίτιον τῶν ἐνσκηψασῶν ἐν τῷ κράτει δυσπραγιῶν. Ἀφ' ἑτέρου ὁ τσάρος Νικόλαος, διὰ διακοινώσεως πρὸς τὴν Γαλλίαν καὶ Ἀγγλίαν, συνίστα τὸν ἀποκλεισμὸν τῆς τε Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Πελοποννήσου ἐκ τῶν ἀραβικῶν πελμάτων, τὴν παροχὴν χρηματικῶν πόρων πρὸς τὸν κατελθόντα εἰς τὴν Ἑλλάδα κυβερνήτην Ἰωάννην Καποδίστριαν καὶ ὡς ἐπίμετρον καὶ τὴν κατάληψιν τῆς Μολδοβλαχίας, φρονῶν, ὅτι εἰς αὐτὸν θὰ ἀνετίθετο τὸ τοιοῦτον, ὡς γείτονα. Ἀλλ' ἠπατήθη διότι ὁ νῦν πρωθυπουργός, ὁ δοὺξ Οὐέλλιγκτων, ὡς καὶ ὁ λόρδος Ἄβερδην, πᾶν ἄλλο ἢ φιλελληνικὴν μετήρχετο πολιτικήν. Ἡ συμφωνία τῶν Δυνάμεων Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσίας ἐξηκολούθει, ἀλλ' αὕτη εἰς οὐδεμίαν δήλωσιν προέβη ἐν τῷ βασιλικῷ λόγῳ τῆς βουλῆς. Οἱ Ρῶσοι ὅμως εἶχον λόγους νὰ φοβῶνται περὶ τῆς εἰλικρινοῦς συνεργασίας τῆς Ἀγγλίας ἐν προσεχεῖ ρωσοτουρκικῷ πολέμῳ καὶ διὰ τοῦτο ὁ Νέσσελροδ ἐβολιδοσκόπησε τὴν Γαλλίαν καὶ εὗρεν αὐτὴν σύμφωνον σύμμαχον, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅμως τῆς ἐξασφαλίσεως τῆς οὐδετερότητος τῆς Πρωσσίας. Ἀπομονωθεῖσα οὕτως ἡ Ἀγγλία δὲν ἠδυνήθη ν' ἀντιδράσῃ κατὰ τὴν κήρυξιν τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τῇ 14/26 Ἀπριλίου 1828, φοβουμένη μὴ ἡ Ρωσία ἀπόσχῃ τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου (24/6 Ἰουλίου 1827). Ἡ Γαλλία, ἔχουσα τὸν φιλέλληνα βασιλέα Κάρολον Ι', ἐπωφεληθεῖσα τῆς καταστάσεως τῆς δημιουργηθείσης ἐκ τοῦ πολέμου καὶ ἐπιθυμοῦσα νὰ ἔχῃ καλὴν πελάτιδα τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν τῶν πραγμάτων ἀποκατάστασιν, ἔστειλεν εἰς Πελοπόννησον τὸν ἀρχιστράτηγον Νικόλαον Ἰωσὴφ Μαιζῶνα μετὰ 20.000 ἀνδρῶν, ὅπως εἰρηνεύσῃ τὸν τόπον τὰ μέγιστα κακουχούμενον ὑπὸ τῶν Ἀράβων. Ζηλοτύπως ἡ Ἀγγλία τὴν τοιαύτην πολιτικὴν τῆς Γαλλίας βλέπουσα, ἐπέτυχε διὰ συμβάσεως πρὸς τὸν Ἰμπραὴμ (25 Αὐγούστου 1828) τὴν ἐκκένωσιν τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τῶν αἰγυπτιακῶν στρατευμάτων, οὕτω δὲ ἔτεινε ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ἀποστολὴ τοῦ Μαιζῶνος ἐλαχίστας παρέσχεν ὑπηρεσίας τῇ Ἑλλάδι κατὰ τὴν εἰς Πελοπόννησον ἀπόβασιν.

Ὁ πόλεμος ὁ ρωσοτουρκικὸς ἐξηκολούθει σκληρὸς καὶ ἀνηλεὴς ἔν τε ταῖς εὐρωπαϊκαῖς καὶ ταῖς ἀσιατικαῖς χώραις τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας ἐπὶ ἓν καὶ ἥμισυ ἔτος. Οἱ Ρῶσοι, εἰσβαλόντες ὑπ' αὐτὸν τὸν αὐτοκράτορα Νικόλαον Α' εἰς τὰς Παραδουναβίους ἡγεμονίας, διεπεραιώθησαν, ζεύξαντες τὸν Δούναβιν, εἰς Βουλγαρίαν καὶ ἐν Ἀσίᾳ δὲ εἰσέβαλον ἐπὶ μικρόν.

Ὁ στρατηγὸς Δεϊβιτς, καταλαβὼν τὴν Βουλγαρίαν κατ' Αὔγουστον, ἐκυρίευσε τὴν Ἀδριανούπολιν, ὁπόθεν ἔπεμψε τὰς προφυλακὰς μέχρι τῶν προθύρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ τέως ὑπερήφανος Μαχμοὺτ Β', καμφθεὶς ὑπὸ τὸ βάρος τῶν συμφορῶν, ἐξελιπάρει τὴν εἰρήνην, ἥτις, τῇ μεσιτείᾳ τῆς Πρωσσίας, συνωμολογήθη τῇ 2/14 Σεπτεμβρίου 1829. Διὰ τοῦ 10 ἄρθρου αὐτῆς ἡ Τουρκία ὑπεχρεώθη νὰ συναινέσῃ εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἐντὸς τῶν ὑπὸ τοῦ ἀρχιστρατήγου Δεϊβιτς διαγραφομένων συνόρων, ἤτοι τῶν ἐν τῷ πρωτοκόλλῳ τῆς 10/22 Μαρτίου τῆς ἐν Λονδίνῳ συνδιασκέψεως Ρωσίας καὶ Γαλλίας, παρὰ τὰς διαμαρτυρίας τῆς Ἀγγλίας ὑπογραφέντι. Τῇ 4/16 Νοεμβρίου ὑπεγράφη πρωτόκολλον, καθ' ὃ ἀπεστέλλοντο εἰς Κωνσταντινούπολιν πρέσβεις τῶν Δυνάμεων, ἵνα μὴ μένῃ ἄνευ ἀντιδράσεως ἡ νικήτρια Ρωσία. Ἐπειδὴ δὲ οὔτε τὸ πρωτόκολλον τῆς Πετρουπόλεως τῆς 23/4 Ἀπριλίου 1826, οὔτε ἡ συνθήκη τοῦ Λονδίνου τῆς 24/6 Ἰουλίου 1827 ἀνέγραφόν τι περὶ συνόρων τοῦ ἱδρυθησομένου ἑλληνικοῦ κράτους, αἱ Δυνάμεις εὑρέθησαν πρὸ ἐργωδῶν διαπραγματεύσεων περὶ καθορισμοῦ αὐτῶν καὶ ἐχαράχθησαν πλεῖστα ὅσα σχέδια ἀπὸ τοῦ μᾶλλον ἐκτεταμένου, περιλαμβάνοντος μέχρι τῶν ἔνδον τῆς Μακεδονίας καὶ Ἠπείρου πρὸς Β., καὶ τοῦ ἐλαχίστου, περιλαμβάνοντος, ὡς ὁ Κάνιγγ εἶχεν ὑποτυπώσει, τὴν Πελοπόννησον μετὰ τῶν Κυκλάδων. Ταῦτα εἶχε παρασκευάσει ἡ ἐν τῇ νήσῳ Πόρῳ ἐπιτροπὴ τῶν πρέσβεων, καὶ ἡ ἐν Λονδίνῳ διάσκεψις τῆς 10/22 Νοεμβρίου 1829 ἐδέξατο τὸ τῶν στενοτάτων ὁρίων, ἀλλὰ μετὰ μῆνας 4 οἱ πρέσβεις Ρωσίας καὶ Γαλλίας προέτεινον ὡς ὁριστικὰ σύνορα τὴν μεταξὺ Παγασιτικοῦ καὶ Ἀμβρακικοῦ κόλπου χώραν, ἣν καθώρισε καὶ ὁ Δεϊβιτς διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τῆς 10/22 Μαρτίου 1830. Ἀλλ' ἡ Ἀγγλία, ἔχουσα ἀντικρὺ τῶν πρὸς Δ τῆς Ἑλλάδος συνόρων τὰς Ἰονίους νήσους ὑφ' Ἑλλήνων κατῳκημένας, ἀπέστεργε τὴν τοιαύτην ἐπέκτασιν, φοβουμένη ὅτι αἱ νῆσοι αὗται ἐπικοινωνοῦσαι συνεχῶς πρὸς τὴν ἀντικρὺ ἑλληνικὴν ἀκτήν, θὰ προέβαλλον ἐν τῷ μέλλοντι ἀξιώσεις πρὸς τὴν Ἀγγλίαν νὰ παραχωρήσῃ αὐτὰς εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὡς συνέβη βραδύτερον. Ἐπιμείνασα κατώρθωσε νὰ χαραχθῇ ὁ Ἀχελῶος ὡς δυτικὸν **ὅριον, κολοβουμένων οὕτω τῶν συνόρων τοῦ κρά**

Digitized by Google

τους. Κατ' Ἰανουάριον 1830 ὑπεγράφη τὸ πρωτόκολλον καὶ ἡ Πύλη ἐδέξατο αὐτὸ εὐχαρίστως, ἀλλὰ τὸ πρωτόκολλον τοῦτο προσέκρουσεν εἰς δυσχερείας· διότι ὁ Λεοπόλδος, εἰς ὃν προσηνέχθη τὸ στέμμα τῆς Ἑλλάδος, δὲν ἐδέχθη νὰ ἄρξῃ κράτους τόσον στενοῦ. ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ καταστῇ βιώσιμον, καὶ ἐν τῇ ἀναζητήσει βασιλέως ὑπεχρεώθησαν αἱ Δυνάμεις νὰ δεχθῶσι τὰ σύνορα τοῦ Ἀμβρακικοῦ. Οὕτω δὲ ὁ Ὄθων, ὁ υἱὸς τοῦ φιλέλληνος βασιλέως τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκου Α', ἐστάθη εὐτυχέστερος τοῦ Λεοπόλδου Αἱ εὐεργέτιδες Δυνάμεις ἐξέλεξαν αὐτὸν βασιλέα διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τοῦ Λονδίνου (1/13 Φεβρουαρίου 1832), τῆς ἐκλογῆς ἐπικυρωθείσης διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου 25/8 Μαΐου. Κατὰ τὰ νέα σύνορα περιελαμβάνοντο μὲν αἱ Κυκλάδες εἰς τὸ κράτος, ἀπεκλείοντο ὅμως νῆσοι μεγάλαι ἐπαναστατήσασαι καὶ πολλὰ ὑποστᾶσαι, ὡς ἡ Κρήτη, ἡ Σάμος, τὰ Ψαρά, ἡ Χίος. Ἐκ τούτων πάλιν ἡ μὲν Κρήτη ἐπωλήθη τῷ 1830 τῷ Μεχμὲτ Ἀλῇ ὑπὸ τῆς Τουρκίας, ἡ δὲ Σάμος, μὴ ὑποταχθεῖσα ταῖς ἀποφάσεσι τῶν Δυνάμεων, ἐκηρύχθη αὐτόνομος ὑπὸ Χριστιανὸν διοικητὴν ὑπὸ τοῦ σουλτάνου διοριζόμενον μετὰ ὑπουργείου (4 βουλευτῶν) καὶ συνελεύσεως ἐκ 39 συμβούλων (ἀντιπροσώπων).

ΤΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ. ***Τὰ μέχρι τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ὄθωνος.*** Τὴν 22 Ἰανουαρίου (3 Φεβρουαρίου) 1830 ὑπεγράφετο ἐν Λονδίνῳ μεταξὺ τῶν τριῶν προστατίδων Δυνάμεων τὸ πρωτόκολλον, διὰ τοῦ ὁποίου ἱδρύετο, τὸ πρῶτον, ἀνεξάρτητον ἑλληνικὸν κράτος καὶ ἐτίθετο ὁριστικῶς τέρμα εἰς τὸν ἀρξάμενον ἀπὸ τῆς ἀνοίξεως τοῦ 1821 σκληρὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων. Κατὰ τὸν ἀγῶνα τοῦτον τὸ ὑπόδουλον ἑλληνικὸν Γένος, ἐξεγερθὲν σύσσωμον, ἀπὸ τοῦ Δουνάβεως μέχρι τῆς Κρήτης, ὅπως ἀνακτήσῃ τὴν ἐλευθερίαν του, ἐλάχιστα μόνον ἠδυνήθη νὰ κερδίσῃ ἔναντι τῶν τεραστίων οἰκονομικῶν καὶ ἀνθρωπίνων θυσιῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὑπεβλήθη καὶ τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν, ἂν ἀναλογισθῶμεν ὅτι ἡ ἀνθοῦσα πρότερον Πελοπόννησος, τὴν ὁποίαν Ῥῶσσοι ἀξιωματικοὶ διελθόντες ἐκεῖθεν πρὸ τοῦ ἀγῶνος, ἀπεκάλουν «κῆπον γελαστόν», κατέκειτο ἤδη εἰς ἐρείπια, ὑποκύψασα εἰς τὴν ἀγριότητα τῶν στιφῶν τοῦ Ἰμπραήμ· ὅτι αἱ τέως ἀκμάζουσαι οἰκονομικῶς προνομιοῦχοι κοινότητες τῶν Μαδεμοχωρίων τῆς Χαλκιδικῆς, τῶν Ἀμπελακίων τῆς Θεσσαλίας, τῶν χωρίων τοῦ Πηλίου καὶ τῆς Ἠπείρου καὶ τὰ προνόμιά των εἶχον ἀπολέσει καὶ τὸν πλοῦτόν των εἶδον καταστρεφόμενον ὑπὸ τῶν Τούρκων· ὅτι ἡ μυροβόλος Χίος εἶχε μεταβληθῆ, κατὰ τὰς ἀπὸ τοῦ 1822 γενομένας σφαγάς, εἰς τόπον ἐρημώσεως· ὅτι ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, ἀριθμοῦσα πρὸ τοῦ ἀγῶνος δεκατετρακισχιλίους περίπου κατοίκους, εἶχεν ἤδη ἐρημωθῆ· ὅτι τὸ ἐμπόριον τῶν ναυτικῶν νήσων εἶχεν ἐντελῶς νεκρωθῆ λόγῳ τοῦ πολέμου, καὶ αὐταὶ ἀκόμη αἱ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ πλούσιαι ἑλληνικαὶ παροικίαι, ἰδίᾳ δ' αἱ ἐν Αὐστρίᾳ οὐχὶ ὀλιγώτερον εἶχον κακοπαθήσει καὶ πλεῖστα μέλη αὐτῶν ποικιλοτρόπως εἶχον διωχθῆ. Ἵνα δὲ καταδειχθῇ ὁποία ἦτο ἡ οἰκονομικὴ ἀκμὴ τῶν ἐμπορικῶν τῆς Ἑλλάδος τμημάτων, ἀρκεῖ νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐκ τῶν τριῶν ναυτικῶν νήσων ἐν μὲν τῇ Ὕδρᾳ ὑπῆρχον κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ ἀγῶνος ὑπὲρ τοὺς 60 ἐμποροναυτικοὶ μεγαλονοικοκυραῖοι, οἱ 20 τῶν ὁποίων εἶχον περιουσίαν ὑπὲρ τὰς 100.000 διστήλων ἕκαστος, καί τινες, ὡς οἱ Κουντουριωταῖοι, πολὺ περισσότερα, ὁ δ' εἰς τὰς δυο ἄλλας νήσους (Σπέτσας καὶ Ψαρὰ) συγκεντρωμένος πλοῦτος ἰσοῦτο πρὸς τὸν τῶν Ὑδραίων. Αἱ εἰς ἀνθρώπους ἀφ' ἑτέρου θυσίαι καταφαίνονται ἐκ τῆς συγκρίσεως τοῦ ὑπολογιζομένου πρὸ τοῦ ἀγῶνος πληθυσμοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ τοῦ ἀπομείναντος μετ' αὐτόν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Καποδιστρίου γενομένων ὑπολογισμῶν. Οὕτω ἐκ τῶν μᾶλλον κακοπαθησάντων τμημάτων τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἡ μὲν Πελοπόννησος, ἥτις πρότερον ἐξέτρεφε 458 000 Ἕλληνας καὶ 43 000 Τούρκους, ἠρίθμει τῷ 1828 400 μόνον χιλιάδας Ἕλληνας, πολλοὶ τῶν ὁποίων ἦσαν πρόσφυγες ἐξ ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν, ἡ Κρήτη εἶδε μειούμενον τὸν ἐξ 160.000 Ἑλλήνων καὶ 130 0.0 Τούρκων πληθυσμόν της εἰς 90.000 καὶ 22.000, ἡ ἠπειρωτικὴ Ἑλλὰς μετὰ τῆς νοτίου Ἠπείρου (δηλαδὴ τὰ 5 σαντζάκια Εὐρίπου, Τρικάλων, Ναυπάκτου, Κάρλελι καὶ Ἰωαννίνων), ἥτις κατῳκεῖτο πρότερον ὑπὸ 558.000 Ἑλλήνων καὶ 63 000 Τούρκων, ἠρίθμει νῦν 457.000 καὶ 47.000 κατοίκων μόνον, ἡ δὲ Χίος, ἔχουσα πληθυσμὸν 120.000 εὐδοκιμούντων Ἑλλήνων, διετήρει τὸ ἥμισυ μόνον αὐτοῦ, τῶν ὑπολοίπων σφαγέντων, ἐξανδραποδισθένιων ἢ ἀποδημησάντων. Ἀνάλογοι τέλος ἦσαν καὶ αἱ εἰς ἀνθρώπινα θύματα ζημίαι τῆς Σάμου, τῶν Ψαρῶν καὶ τῶν λοιπῶν τῆς Ἑλλάδος νήσων. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιτευχθεῖσα ἐλευθέρωσις μικροῦ μόνον τμήματος τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τύχης μᾶλλον ἀποτέλεσμα ἦτο, ἀφοῦ λήγοντος τοῦ θέρους τοῦ 1827 ὁ ἀγὼν εἶχε σχεδὸν ἐκπνεύσει καθ' ὅλην τὴν Στερεάν, κατεχομένην ὑπὸ τοῦ Κιουταχῆ, ἐνῷ ἡ Πελοπόννησος, εὑρισκομένη κατὰ τὸ μεγαλύτερον αὐτῆς μέρος ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ Ἰμπραήμ, ἀσθενῶς ἀνθίστατο ὑπὸ τὸν Κολοκοτρώνην, μόναι δὲ αἱ νῆσοι Ὕδρα καὶ Σπέτσαι παρέμενον εἰσέτι ἀπρόσβλητοι, ἀπειλούμεναι καὶ αὐταὶ ὑπὸ τοῦ τρομεροῦ στόλου ὃν εἶχε συγκεντρώσει πρὸς καταστροφήν των ὁ Ἰμπραὴμ ἐν Ναυαρίνῳ. Ὠφείλετο δὲ ἡ ἀναζωπύρησις τοῦ ἀγῶνος εἰς τὴν ἐκ τύχης μᾶλλον προκληθεῖσαν ναυμαχίαν τοῦ Ναυαρίνου, τὴν ὁποίαν πολὺ ὀλίγον ἤθελον τὰ ἀνακτοβούλια τῶν τριῶν προστατίδων Δυνάμεων, δι' ὃ λίαν προσφυῶς ὁ ἱστορικὸς Μένδελσων Βαρθόλδης ἀποκαλεῖ αὐτὴν «θρίαμβον τῶν λαῶν κατὰ τῶν ἡγεμόνων». Ὁ ἐπακολουθήσας κατὰ τὸ 1828 Ῥωσοτουρκικὸς πόλεμος, συνέχεια τῆς ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Πέτρου καὶ τῆς Αἰκατερίνης Β' ἐφαρμοσθείσης ὑπὸ τῆς Ῥωσίας πολιτικῆς πρὸς ἐπικράτησιν ἐν τῇ Ἐγγὺς Ἀνατολῇ, ὑπῆρξε τὸ τελευταῖον πραγματικὸν γεγονός, εἰς τὸ ὁποῖον ὠφείλετο ἡ ἐλευθέρωσις τῆς Ἑλλάδος, ἡ περαιτέρω δὲ ἐπίλυσις τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος ἦτο καθαρῶς διπλωματικὴ ὑπόθεσις, ἀφοῦ ἡ ἡττημένη Τουρκία ἦτο ἀνίκανος πλέον νὰ ἀντιδράσῃ. Οὕτω οἱ διπλωμάται τῶν προστατίδων Δυνάμεων ἵδρυσαν τὴν Ἑλλάδα τοῦ 1830, ἥτις, ὡς ἐκ τῆς σμικρότητος καὶ τῆς πτωχείας της, ἠγωνίσθη ἐπὶ ὁλόκληρον σχεδὸν ἑκατονταετίαν, διὰ νὰ ζήσῃ καὶ αὐτοκυβερνηθῇ, κατέλιπον δὲ ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν τμήματα τῆς χώρας ἀκραιφνῶς ἑλληνικὰ (Κρήτη, Σάμος, Χίος κλπ.) ἐκ τῶν προσενεγκόντων τὰς μείζονας θυσίας ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος. Οὐδ' αὐτὴ δὲ ἡ συμβουλὴ τοῦ περιφήμου Μέττερνιχ, εἰπόντος ὅτι «ἀφοῦ ἅπαξ ἀπεφασίσθη ἡ ἵδρυσις Ἑλλάδος, καλὸν εἶναι νὰ δοθῶσιν αὐτῇ ἐκτενέστερα καὶ ἀσφαλέστερα μεθόρια», εἰσηκούσθη. Διότι ὀρθῶς οὗτος, καίτοι λυσσώδης τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως πολέμιος, διέβλεπεν ὅτι οὐδεμία προσεφέρετο ὑπηρεσία εἰς τὴν ποθητὴν εἰς αὐτὸν ἰσορροπίαν τοῦ statu quo τῆς Εὐρώπης διὰ τῆς ἱδρύσεως τόσον μικροῦ καὶ πτωχοῦ κρατιδίου, τὸ ὁποῖον αἱ ἀνικανοποίητοι ἐθνικαὶ διεκδικήσεις θὰ καθίστων ἑστίαν μᾶλλον ταραχῶν παρὰ παράγοντα εἰρήνης ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Καὶ βραδύτερον δὲ ὁ διπλωμάτης Γκομπινώ, κρίνων τὸν γενόμενον ὑπὸ τῶν διπλωματῶν τῶν συμμάχων καθορισμὸν τῶν συνόρων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, δὲν ἐξεφράζετο εὐμενέστερον, εἰπὼν ὅτι: «ἐν τῇ ἱδρύσει τῆς Ἑλλάδος ἀπέβλεπον..... εἰς τὴν διάλυσίν της».

Οὐχ ἧττον καὶ τὰ ἐσωτερικὰ τοῦ ἀρτιπαγοῦς κράτους πράγματα οὐδόλως ἦσαν ἐνθαρρυντικά, παρὰ τὰς ἀπέλπιδας προσπαθείας, τὰς ὁποίας ἀπὸ διετίας ἤδη κατέβαλλεν ὁ Κυβερνήτης πρὸς διοργάνωσιν κρατικοῦ μηχανισμοῦ ὁπωσδήποτε καλῶς ἐργαζομένου. Ἀλλὰ καὶ τί ἠδύνατο νὰ πράξῃ τις εἰς χώραν, τῆς ὁποίας οἱ ἀγροὶ ἀπὸ ἐτῶν εἶχον παύσει νὰ καλλιεργοῦνται, αἱ οἰκίαι κατέκειντο εἰς ἐρείπια, πᾶς οἰκονομικὸς πόρος εἶχε στειρεύσει καὶ τὸ ἄνθος τοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ εἶχε δεκατισθῆ, ἐνῷ αἱ μᾶλλον προηγμέναι τάξεις τῆς χώρας, στρατιωτικοὶ καὶ δημογέροντες, ἀντὶ νὰ συσσωματωθῶσι διὰ τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ κράτους, κατετρίβοντο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς δεινοὺς κομματικοὺς ἀγῶνας, ἐνδιαφερόμενοι μόνον διὰ τὴν κατάληψιν τῆς ἐξουσίας καὶ ἀντιπολιτευόμενοι διὰ παντὸς τρόπου τὸν κυβερνήτην. Εἰς τὴν ὅλην δὲ ἐσωτερικὴν δυσπραγίαν οὐχὶ ὀλίγον συνετέλουν καὶ αἱ προστάτιδες Γαλλία καὶ Ἀγγλία, αἵτινες, ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν δι' ἴδιον ἑκάστη λογαριασμὸν ἀπόκτησιν ἐπιρροῆς ἐν τῷ ἀρτιπαγεῖ κράτει, ἀνεμιγνύοντο ἐνεργῶς εἰς τὴν πολιτικὴν διὰ τῶν ἐπισήμων ἀντιπροσώπων των καὶ διέβαλλον τὸν κυβερνήτην, ὃν ἐθεώρουν ὄργανον τῆς Ῥωσίας, παρακωλύουσαι τὴν ἀνορθωτικὴν αὐτοῦ προσπάθειαν. Τὸ κυριώτερον ζήτημα, ὅπερ προεκάλει τὴν ἐναντίον τοῦ Καποδιστρίου ἀντιπολίτευσιν, ἦτο ἡ ἀναληφθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ δικτατορικὴ διεύθυνσις τῶν πραγμάτων τῆς χώρας, διὰ τὴν ὁποίαν ἀπεκαλεῖτο τύραννος καὶ κατηγορεῖτο ὅτι ἐπεδίωκε νὰ καταστήσῃ τοὺς Ἕλληνας ὁμοίους πρὸς τοὺς Ῥώσους μουζίκους. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Καποδίστριας διῴκησε δικτατορικῶς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐν Ἑλλάδι καθόδου του, ἀλλὰ καὶ ποία χώρα, διερχομένη διὰ τοιαύτης δοκιμασίας, θὰ ἠδύνατο νὰ ὀρθοποδήσῃ, διοικουμένη καθ' ὃν τρόπον ἀντελαμβάνετο ἡ ἀντιπολίτευσις τὰς κοινοβουλευτικὰς ἐλευθερίας, χάρις εἰς τὰς ὁποίας, καὶ κατ' αὐτὰς ἔτι τὰς κρισιμωτέρας στιγμὰς τῆς ἐπαναστάσεως, παρεμερίσθη τὸ γενικὸν συμφέρον καὶ ἐρρίφθη ἡ χώρα εἰς τοὺς σκληροτέρους ἀγῶνας πολιτικῆς ἐπικρατήσεως. Ἄλλως τε καὶ αὐτοὶ οἱ θιασῶται τῶν δημοκρατικῶν ἰδεῶν ἀρχηγοὶ τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ὁσάκις ἀνήρχοντο εἰς τὴν ἐξουσίαν, ἐλησμόνουν τὰς δημοκρατικὰς καὶ κοινοβουλευτικὰς θεωρίας των, καταφεύγοντες εἰς τὰς μᾶλλον αὐθαιρέτους εἰς βάρος τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν καὶ τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ ἐνεργείας.

Πλὴν τοῦ καθορισμοῦ τῶν συνόρων τοῦ νεοσυστάτου κράτους, τὸ πρωτόκολλον τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 ἐξέλεγε καὶ ἡγεμόνα αὐτῆς τὸν πρίγκιπα Λεοπόλδον τοῦ σαξωνικοῦ Κοβούργου, τὸν μετέπειτα βασιλέα τοῦ Βελγίου, ὅστις, ἀποδεχθεὶς τὴν ἐκλογὴν τῶν Δυνάμεων τὴν 11 Φεβρουαρίου, ἐζήτησεν ἀκολούθως δι' ἐπιστολῆς του καὶ τὴν γνώμην τοῦ γνωστοῦ ἤδη εἰς αὐτὸν Καποδιστρίου. Ἡ ἀπάντησις τοῦ κυβερνήτου ὑπῆρξεν ἐκτενὴς καὶ σαφής, ἐκθέτουσα εἰς τὸν Λεοπόλδον λεπτομερῶς τὴν δεινὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν καὶ τὴν πενίαν τῆς χώρας, τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν ὑπὸ τοῦ πρωτοκόλλου καθοριζομένων εἰς αὐτὴν συνόρων, διὰ τὴν δικαίαν εὔρυνσιν τῶν ὁποίων ἐζητεῖτο ἡ μεσολάβησίς του, καὶ ὑποδεικνύουσα εἰς αὐτὸν τὰς δυσχερείας τὰς ὁποίας θὰ ἀντεμετώπιζε καὶ τὸν τρόπον καθ' ὃν ἔπρεπε νὰ πολιτευθῇ, διὰ νὰ κερδίσῃ τὴν συμπάθειαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Μία τῶν κυριωτέρων ὑποδείξεων τοῦ Καποδιστρίου ἦ ο καὶ ἡ εἰς τὸ ὀρθόδοξον δόγμα μεταστροφὴ τοῦ Λεοπόλδου, ἵνα διὰ τοῦ τρόπου τούτου συνδεθῇ οὗτος στενότερον μετὰ τοῦ ἔθνους, τὸ ὁποῖον ἐκαλεῖτο νὰ κυβερνήσῃ. Ἰδιαιτέρως ἐπέμεινεν ὁ κυβερνήτης, ἐν τῇ πρὸς τὸν Λεοπόλδον ἐπιστολῇ του, ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἀποδοχῆς τῶν ὑπὸ τοῦ πρωτοκόλλου καθοριζομένων συνόρων, τονίζων τὴν ἀνεπάρκειάν των καὶ κηρύσσων μόνην ἁρμοδίαν πρὸς ἀποδοχὴν αὐτῶν τὴν συνέλευσιν τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ἔθνους. Ἡ ἐπακολουθήσασα τὴν 25 Μαρτίου (6 Ἀπριλίου) 1830 παραίτησις τοῦ Λεοπόλδου ἔδωκε καὶ νέον ἐπιχείρημα εἰς τὴν ἀντιπολίτευσιν διὰ τὴν ὄξυνσιν τῆς πολεμικῆς ἐναντίον τοῦ Καποδιστρίου, εἰς ὑπούλους ἐνεργείας τοῦ ὁποίου ἀπεδίδετο αὕτη. Κατηγορεῖτο δὲ πρὸς τούτοις ὁ κυβερνήτης ὡς ὑπεύθυνος διὰ τὴν δοθεῖσαν εἰς τὸ κράτος μικρὰν ἔκτασιν, μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι ἥ τε Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία, ἱδρύουσαι τυχὸν μεγάλην Ἑλλάδα, θὰ ἐδημιούργουν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἰσχυρὰν δύναμιν, σύμμαχον κατ' ἀνάγκην πρὸς τὴν Ῥωσίαν, λόγῳ τῶν μετ' αὐτῆς στενῶν δεσμῶν τοῦ Καποδιστρίου. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ κυβερνήτου πρὸς τὸν Λεοπόλδον πᾶν ἄλλο ἢ εὐχάριστον ἐνεφάνιζε τὴν ἐν Ἑλλάδι κατάστασιν, δι' ὃ καὶ πολλοὶ μεταγενέστεροι ἐρευνηταί, ἀδυνατοῦντες νὰ ἑρμηνεύσωσι τὴν τοσαύτην εἰλικρίνειαν τοῦ Καποδιστρίου, κατηγόρησαν ἐν πολλοῖς αὐτὸν ὡς ὠθήσαντα τὸν Λεοπόλδον εἰς παραίτησιν μὲ τὴν ὑστεροβουλίαν νὰ διατηρήσῃ δι' ἑαυτὸν καὶ τὸν οἶκόν του τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ἑλλάδος, ἐπιστολὴ ὅμως τοῦ τότε Γάλλου πρωθυπουργοῦ πρίγκιπος Πολινιάκ, ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν βαρῶνον Ῥουέν, φαίνεται διαφωτίζουσα τὸ ζήτημα, διότι ἀποδίδει τὴν παραίτησιν εἰς τὴν ἐπισυμβᾶσαν ἐν τῷ μεταξὺ ἀσθένειαν τοῦ βασιλέως τῆς Ἀγγλίας Γεωργίου, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἡ τροπὴ τοῦ Λεοπόλδου πρὸς ἄλλας, μᾶλλον φιλοδόξους βλέψεις.

Ἡ ἐναντίον τοῦ Καποδιστρίου ἀντίδρασις, ἔχουσα ἐπὶ κεφαλῆς κυρίως μὲν τοὺς ἀγγλοφίλους Ἀλ. Μαυροκορδᾶτον καὶ Σπ. Τρικούπην, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ τοὺς γαλλοφίλους ὑπὸ τὸν Ἰ. Κωλέττην, καὶ βοηθουμένη ἐνεργῶς ὑπὸ τῶν διπλωματικῶν ἀντιπροσώπων Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας, ἔλαβεν ἤδη σαφῶς στασιαστικὸν χαρακτῆρα μὲ κέντρον τὴν Ὕδραν, ἔνθα δὲν ἐβράδυνον νὰ συγκεντρωθῶσι, πλὴν τῶν Κουντουριωταίων, τοῦ Μιαούλη, τοῦ Μαυροκορδάτου καὶ τοῦ Τρικούπη, καὶ πλεῖστοι λόγιοι, ἐν οἷς ὁ ἀρχιμανδρίτης Θ. Φαρμακίδης, ὁ δημοσιογράφος Ἀδ. Πολυζωΐδης, ὁ ποιητὴς Ἀλ. Σοῦτσος, ὁ ὁποῖος διὰ φλογερῶν στίχων ἐξῆπτε τὰ πνεύματα ἐναντίον τοῦ Καποδιστρίου, καὶ πλεῖστοι ἄλλοι, ἐνῷ ὁ ἐν Παρισίοις διαμένων Ἀδαμάντιος Κοραῆς δὲν ἔπαυε διαμαρτυρόμενος ὑπὲρ τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν. Προέβαινε δὲ ἡ ἐν Ὕδρᾳ ἀντιπολίτευσις εἰς σαφῶς στασιαστικὰς ἐνεργείας ἐναντίον τῆς κρατούσης κυβερνήσεως, δρῶσα ὡς χωριστὴ κυβέρνησις καὶ μὴ ἀναγνωρίζουσα τὴν ἐπίσημον τοῦ Καποδιστρίου. Τὸν Μάϊον 1831 ἐξεδηλώθη καὶ ἡ πρώτη ἀνταρσία ἐν Ἀμφίσσῃ ὑπὸ τὸν Τσάμην Καρατάσσον, ἥτις, ἂν καὶ κατασταλεῖσα εὐχερῶς ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου, ἀνησύχησε τὸν Καποδίστριαν, ἀποφασίσαντα τότε νὰ διαλύσῃ διὰ παντὸς τρόπου τὴν ἐν Ὕδρᾳ ἑστίαν τῆς ἀντιδράσεως. Πρὸς τοῦτο παρεσκεύαζε τὸν στόλον, τὸν ὁποῖον διῴκει ὁ ναύαρχος Κ. Κανάρης, καὶ ἡτοιμάζετο πρὸς ἔκπλουν, ὅτε οἱ ἐν Ὕδρᾳ, πληροφορηθέντες τὰ τεκταινόμενα, κατώρθωσαν, πέμψαντες τὸν ἀκολουθοῦντα αὐτοὺς ναύαρχον Ἀ. Μιαούλην, νὰ καταλάβωσι τὰ ἐν τῷ λιμένι τοῦ Πόρου ὁρμοῦντα πλοῖα (14 Ἰουλίου). Ὁ Καποδίστριας ἐζήτησε τότε τὴν συνδρομὴν τῶν πρέσβεων τῶν τριῶν Δυνάμεων καί, μὴ λαβὼν αὐτήν, ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς τὸν Ῥῶσον ναύαρχον Ῥικόρδον, ὁρμοῦντα εἰς τὰ ἑλληνικὰ ὕδατα. Ὁ Ῥικόρδος ἔσπευσε ν' ἀποκλείσῃ τὸν λιμένα τοῦ Πόρου, ὁ δὲ Μιαούλης, στερηθεὶς πάσης ἐπικοινωνίας μετὰ τῶν ἐν Ὕδρᾳ καὶ φοβούμενος ὅτι θὰ προσεβάλλετο καὶ θὰ συνελαμβάνετο ὑπὸ τῶν Ῥώσων, ἀνετίναξεν, εἰς στιγμὴν ἐξάψεως, τὴν φρεγάταν «Ἑλλάδα» (τὸ ἄριστον τῶν πλοίων τοῦ τότε ἑλληνικοῦ στόλου) καὶ τὴν κορβέτταν «Ὕδραν», εἶτα δὲ μετὰ πεντήκοντα ἀνδρῶν κατώρθωσε νὰ διαφύγῃ εἰς Ὕδραν (1 Αὐγούστου 1831). Καὶ ἡ καταστρεπτικὴ ὅμως

Digitized by Google

αὕτη ἐνέργεια, λόγῳ τῆς ἐξάψεως τῶν κομματικῶν παθῶν, δὲν εὗρε συμφώνους πάντας τοὺς Ἕλληνας, τῶν μὲν περὶ τὸν Καποδίστριαν θεωρησάντων αὐτὴν ὡς ἔγκλημα κατὰ τῆς πατρίδος, τῶν δὲ ἀντιπολιτευομένων ὡς ἔργον νομίμου ἀμύνης. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι δὲν δύναται, φυσικά, νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πρᾶξις φιλοπατρίας, αὐτὸς δ' ὁ Μιαούλης, ἀναφερόμενος βραδύτερον εἰς αὐτήν, ἐλυπεῖτο διὰ τὴν ἀλόγιστον ὀργήν του καὶ τὴν ἔλλειψιν ψυχραιμίας, ἥτις τὸν ὡδήγησεν εἰς τοιαύτην καταστροφήν. Ἡ πυρπόλησις τοῦ στόλου ὤξυνεν ἔτι μᾶλλον τὴν ἐσωτερικὴν κρίσιν, νέος δὲ προσετέθη ἐντὸς ὀλίγου κίνδυνος διὰ τὸν Καποδίστριαν, προερχόμενος ἐκ Μάνης. Οἱ προνομιοῦχοι κάτοικοι τῆς αὐχμηρᾶς καὶ πτωχῆς ταύτης χώρας παρεῖχον ἀπ' ἀρχῆς πράγματα εἰς τὸν κυβερνήτην, διεκδικοῦντες διαρκῶς χρηματικὰς ἀποζημιώσεις καὶ μὴ ὑποτασσόμενοι εἰς τὴν ἐφαρμοζομένην καθ' ὅλην τὴν χώραν ἑνιαίαν διοίκησιν, ἀποπεμφθέντες δ' ἐν τέλει ἐκινήθησαν εἰς ἀνταρσίαν. Ὁ Καποδίστριας, ὑπολαβὼν τὴν ἐξέγερσιν ὡς ὑποκινουμένην ὑπὸ τῆς ἐν Ὕδρᾳ ἀντιπολιτεύσεως, ἐκνευριζόμενος δ' ἐξ ἄλλου ὡς ἐκ τῆς συνεχοῦς ἀντιδράσεως, προέβη εἰς ἀψυχολόγητα μέτρα, συλλαβὼν πολλοὺς ἐπιφανεῖς Μανιάτας καὶ θέσας ὑπὸ ἐπιτήρησιν τὸν ἀρχηγὸν αὐτῶν Πετρόμπεην Μαυρομιχάλην. Ὅτε δέ, μετ' ὀλίγον, ὁ Πετρόμπεης ἀνεχώρησεν, ἄνευ τῆς ἀδείας αὐτοῦ, εἰς Μάνην, ἵνα, ὡς ἰσχυρίζετο, εἰρηνεύσῃ τοὺς συμπατριώτας του, ὁ Καποδίστριας διέταξε τὴν σύλληψίν του, πραγματοποιηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ μοιράρχου Κ. Κανάρη, καὶ καθεῖρξεν αὐτὸν ἐν Ναυπλίῳ. Μάτην ἐγένοντο διαβήματα καὶ μεσιτεῖαι διὰ τὴν ἀποφυλάκισίν του· οὐδεὶς εἰσηκούσθη, οὐδ' αὐτὸς ὁ στενὸς τοῦ κυβερνήτου φίλος Ρῶσος ναύαρχος Ρικόρδος, ὅστις μετὰ θέρμης ἐπελήφθη τοῦ ζητήματος, ἐνδίδων εἰς παράκλησιν τῆς γηραιᾶς μητρὸς τοῦ Πετρόμπεη. Τότε δύο ἐκ τῶν Μαυρομιχαλαίων, ὁ ἀδελφὸς τοῦ μπέη Κωνσταντῖνος καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Γεώργιος, ἀπεφάσισαν νὰ ἐκδικήσωσι τὴν προσγενομένην εἰς τὴν οἰκογένειαν δεινὴν προσβολὴν καὶ τὴν 27 Σεπτεμβρίου 1831 ἐδολοφόνησαν τὸν Καποδίστριαν, καθ' ἣν στιγμὴν εἰσήρχετο εἰς τὸν ἐν Ναυπλίῳ καθεδρικὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἵνα ἐκκλησιασθῇ. Ἐκ τῶν φονέων ὁ μὲν Κωνσταντῖνος ἐφονεύθη ἐπὶ τόπου, ὁ δὲ Γεώργιος, καταφυγὼν εἰς τὴν γαλλικὴν πρεσβείαν καὶ παραδοθεὶς κατόπιν ἐπιμόνου ἀπαιτήσεως τοῦ λαοῦ, κατεδικάσθη εἰς θάνατον καὶ ἐτυφεκίσθη τὴν 10 Ὀκτωβρίου.

Οὕτω ἐξέλιπεν ὁ πρῶτος κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος, θῦμα τῆς μαστιζούσης τὸ ἐλεύθερον ἑλληνικὸν κράτος, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς σταδιοδρομίας του, ἐσωτερικῆς δυσπραγίας, ἥτις, συνεχιζομένη καὶ μετὰ ταῦτα, ἔσχε καὶ δεύτερον θῦμα, τὸν πρῶτον βασιλέα αὐτῆς Ὄθωνα, ἐξωσθέντα.

Ἡ ὑπερτριετὴς ὑπὸ τοῦ Καποδιστρίου διακυβέρνησις τῶν πραγμάτων τῆς Ἑλλάδος, παρὰ τὰς ποικίλας ἐσωτερικὰς καὶ ἐξωτερικὰς ἀντιδράσεις, ὑπῆρξεν ἀληθὴς περίοδος δημιουργίας καὶ περισυλλογῆς καὶ τὸ ἐπιτελεσθὲν ἔργον δύναται, πράγματι, νὰ ἀποκληθῇ γιγάντειον, ἂν ἀναλογισθῇ τις τὴν κατάστασιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκετο ἡ χώρα κατὰ τὴν ἔλευσίν του. Οὕτω ὁ γραμματεὺς (ὑπουργὸς) τῶν Ἐσωτερικῶν, λογοδοτῶν εἰς τὸν νεοελθόντα Καποδίστριαν, ἐδήλου ὅτι οὐδαμοῦ τῆς χώρας εἰσηκούοντο αἱ κρατικαὶ ἀρχαὶ καὶ ὅτι ἡ λῃστεία ἐλυμαίνετο τὴν χέρσον, ἐνῷ ἡ ὁλοὲν αὐξάνουσα πειρατεία εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἀνησυχῇ καὶ αὐτὰς τὰς δυνάμεις τῆς Δύσεως· ὁ γραμματεὺς ἐπὶ τῆς Παιδείας καὶ τῆς Δικαιοσύνης οὐδὲ ἓν σχολεῖον εἶχεν ὑπὸ τὴν κατοχήν του, ἓν δὲ μόνον δικαστήριον, τὸ τῶν λειῶν, ἐλειτούργει ἐν Σύρῳ· ὁ γραμματεὺς τῆς Οἰκονομίας οὐδὲ ὀβολὸν εἶχεν εἰς τὰ ταμεῖά του, πάντα δὲ τὰ χρήματα τῶν δανείων τῆς ἀνεξαρτησίας εἶχον διαρπαγῆ καὶ σπαταληθῆ ἀσκόπως, χωρὶς οὔτε στρατὸς νὰ δημιουργηθῇ, οὔτε τὸ ναυτικὸν νὰ προαχθῇ, τέλος δὲ ἡ γεωργία καὶ τὸ ἐμπόριον εἶχον τελείως νεκρωθῆ. Κατώρθωσε δὲ ὁ Καποδίστριας ἐν τῷ μέσῳ τοῦ χάους τούτου καὶ ἀξιόμαχον στρατὸν νὰ καταρτίσῃ, ὅστις, ὑπὸ τὸν Δημήτριον Ὑψηλάντην, ἐπέτυχε νὰ ἀνακτήσῃ τὴν Στερεάν, καὶ τὴν ἄγνωστον ἕως τότε πειθαρχίαν ν' ἀποκαταστήσῃ καὶ τὰ δημόσια οἰκονομικὰ ἐκ τοῦ μηδενὸς ν' ἀνασυντάξῃ, θυσιάσας ὑπὲρ τοῦ κράτους καὶ ὁλόκληρον τὴν ἀτομικὴν αὐτοῦ περιουσίαν, καὶ τὴν διοίκησιν ν' ἀναδιοργανώσῃ ὑπὸ ἑνιαῖον σύστημα, διαιρέσας τὴν χώραν εἰς 13 διοικήσεις, καὶ τὰ τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας νὰ ρυθμίσῃ καὶ τὴν πειρατείαν νὰ περιστείλῃ σημαντικῶς, τῇ βοηθείᾳ τῶν ναυάρχων Μιαούλη καὶ Κανάρη, καὶ δικαστήρια τέλος νὰ διοργανώσῃ, καὶ ἐκπαιδευτήρια νὰ συστήσῃ, ἐν οἷς καὶ τὴν περίφημον γεωργικὴν σχολὴν τῆς Τίρυνθος, καὶ ὀρφανοτροφεῖα, καὶ ταχυδρομεῖα, καὶ ναυπηγεῖα, καὶ ὑγειονομεῖα, καὶ τράπεζαν κ. ἄ. Ἰδιαιτέρως ἀξιομνημόνευτοι ὑπῆρξαν αἱ θεσπισθεῖσαι ὑπ' αὐτοῦ αὐστηραὶ ὑγειονομικαὶ διατάξεις, αἵτινες, διατηρηθεῖσαι καὶ κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Ὄθωνος, συνετέλεσαν ὥστε ἡ Ἑλλὰς νὰ παραμείνῃ ἀπρόσβλητος ἀπὸ τὰς μαστιζούσας τότε ὄχι μόνον τὴν Ἀνατολήν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν πεπολιτισμένην Εὐρώπην λοιμώδεις νόσους. Ἡ ἀχαλίνωτος ἐν τούτοις ἀντίδρασις οὐδὲ τὰ σωτήρια ταῦτα μέτρα παρέλειψε νὰ ἐκμεταλλευθῇ κατὰ τὴν πολεμικήν της, χαρακτηρίσασα τὴν αὐστηρότητά των ὡς ὑποκρύπτουσαν τρομοκρατικὰς μεθόδους πρὸς κατατυράννησιν τοῦ λαοῦ. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν νομοθεσίαν συνετελέσθησαν σημαντικαὶ πρόοδοι, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς ἀντὶ ἀστικοῦ κώδικος τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἁρμενοπούλου καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορικοῦ κώδικος καὶ προχείρου τινὸς ποινικοῦ νόμου. Περιεστάλη δὲ καὶ ἡ παντοδυναμία τοῦ ἀρχοντολογίου διὰ τοῦ θεσπισμοῦ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν δημογερόντων πάντων τῶν συμπληρωσάντων τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας ἀρρένων πολιτῶν. Προετίθετο τέλος ὁ κυβερνήτης νὰ προβῇ καὶ εἰς τὴν παραχώρησιν εἰς τὰς λαϊκὰς τάξεις τῶν καλουμένων ἐθνικῶν γαιῶν. Διεπράχθησαν οὐχ ἧττον καὶ σφάλματα ἐν τῇ κυβερνήσει, ἀποδοτέα κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν μεγάλην ἐμπιστοσύνην, δι' ἧς ὁ Καποδίστριας περιέβαλλε τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ Αὐγουστῖνον καὶ Βιάρον, ἀποδειχθέντας ἀναξίους καὶ ὀξύναντας διὰ τῶν παρανομιῶν των τὴν ἀντίδρασιν. Διέπραξε δὲ καὶ αὐτὸς ὁ κυβερνήτης τὸ κεφαλαιῶδες σφάλμα νὰ μεταβληθῇ ἐν πολλοῖς ἀπὸ ἐθνικοῦ ἡγέτου εἰς κομματάρχην. Οὕτω κατὰ τὰς ἐκλογὰς πρὸς ἀνάδειξιν τῆς Δ' ἐθνοσυνελεύσεως περιώδευσε τὰς ἐπαρχίας καὶ ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς κρατικοὺς ὑπαλλήλους νὰ μετέλθωσι πάσης φύσεως ἐπεμβάσεις, διὰ τὰς ὁποίας κατηγορεῖ αὐτὸν ὁ Σπ. Τρικούπης, λέγων ἐν τοῖς ἄλλοις ὅτι ὁ κυβερνήτης ἐνήργησε διὰ τῶν ὑπαλλήλων του νὰ ὑποχρεωθῶσιν οἱ πληρεξούσιοι ἐγγράφως ὅπως ἀκολουθήσωσι τυφλῶς ἐν τῇ συνελεύσει τὰς ἀπόψεις του. Τὰ σφάλματα ὅμως ταῦτα δὲν ἦσαν τοιαῦτα, ὥστε νὰ παρασύρωσι τὴν ἀντιπολίτευσιν εἰς τὴν ἄνευ ὁρίων πολεμικήν της ἐναντίον κυβερνήσεως, τῆς ὁποίας ἔπρεπε νὰ ἀναγνωρίζεται ἡ ἀνορθωτικὴ προσπάθεια. Δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ λησμονηθῇ ὅτι ἡ πολιτικὴ τοῦ κυβερνήτου ἔθιγε καιρίως τὰ συμφέροντα καὶ τὴν παντοδυναμίαν τῆς τάξεως ἰδίᾳ τῶν προεστῶν, οἵτινες ἐν τῇ ἀνατροπῇ τῆς τουρκοκρατίας οὐδεμίαν ἔβλεπον ἐσωτερικὴν μεταβολήν, πλὴν τὴν τῆς μεταβιβάσεως εἰς χεῖράς των τῆς ἐξουσίας, ἣν εἶχον πρότερον οἱ Τοῦρκοι δυνάσται. Παρεσύροντο δὲ πρὸς αὐτοὺς καὶ οἱ πράγματι φιλελεύθεροι λόγιοι, φρονοῦντες ὅτι ἐξυπηρέτουν τὸν φιλελευθερισμὸν διὰ τῆς παραχωρήσεως εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἐλευθεριῶν, αἵτινες οὐδ' εἰς τὰ ὥριμα πολιτικῶς κράτη τῆς Δύσεως εἶχον εἰσέτι ἐπικρατήσει, ἀφοῦ τὸ ζητηθὲν τῷ 1827 ἑλληνικὸν Σύνταγμα ἦτο τὸ φιλελευθερώτερον ἐξ ὅλων τῶν τότε πολιτευμάτων τῆς Εὐρώπης. Πῶς δὲ ἠδύναντο νὰ ἐφαρμοσθῶσιν ἐλευθερίαι εἰς χώραν, ἐν τῇ ὁποίᾳ οὐδὲ ἐκλογαὶ ἐλεύθεραι καὶ ἀνόθευτοι ἠδύναντο νὰ διεξαχθοῦν, ὄχι μόνον κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ἐπαναστάσεως, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλην τὴν βασιλείαν τοῦ Ὄθωνος καὶ μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλ. Κουμουνδούρου (1865), ἡ ἑκάστοτε δὲ ἐν τῇ ἐξουσίᾳ φατρία κατώρθωνε κατὰ τὸ συμφέρον αὐτῇ νὰ ρυθμίζῃ τὰ ἀποτελέσματα; Μόνοι ἐκ τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τοῦ ἀγῶνος, οἵτινες παρέμειναν μέχρι τέλους πιστοὶ εἰς τὸν κυβερνήτην, ὑπῆρξαν ὁ Κολοκοτρώνης, ἴσως διότι οὗτος κατενόει τὴν ἀνορθωτικήν του προσπάθειαν ἢ καὶ λόγῳ τῆς ρωσοφιλίας του, ὁ Κ. Κανάρης καὶ ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης, περὶ τοῦ ὁποίου μάλιστα λέγεται ὅτι, περιελθουσῶν εἰς γνῶσιν του τῶν ἐνεργειῶν τῶν ἀντιδραστικῶν πρὸς ἐξεύρεσιν τυραννοκτόνων, εἶπεν: «Ἐὰν ὁ Καποδίστριας ἦτο τύραννος, δὲν ἤθελα μισθώσει φονεῖς, ἀλλ' ἐγὼ αὐτὸς θὰ τὸν ἐφόνευα».

Ἡ εἴδησις τοῦ θανάτου τοῦ Καποδιστρίου ἐχαιρετίσθη μετ' ἐνθουσιασμοῦ ὑπὸ τῆς ἐν Ὕδρᾳ ἀντιπολιτεύσεως, ἥτις ἔδωκε καθαρῶς πολιτικὸν χαρακτῆρα εἰς τὴν δολοφονίαν καὶ ἀνήγαγε τοὺς φονεῖς εἰς περιωπὴν ἡρώων, παραβάλλουσα αὐτοὺς πρὸς τοὺς ἀρχαίους τυραννοκτόνους. Ἐν τούτοις ἡ δολοφονία, κατὰ τὴν πιθανωτέραν ἐκδοχήν, πρέπει ν' ἀποδοθῇ εἰς λόγους προσωπικοῦ μίσους ἐναντίον τοῦ Καποδιστρίου, ὅστις, φυλακίζων τὸν ἀρχηγὸν ὄχι μόνον τῆς οἰκογενείας, ἀλλὰ καὶ τῆς Μάνης ὁλοκλήρου, ἔθιγε καιρίως τὴν ἀνεπτυγμένην τὰ μέγιστα παρὰ τοῖς Μανιάταις ὑπερηφάνειαν. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς μετ' ἀληθοῦς ὀδύνης ἐπληροφορήθη τὰ τοῦ θανάτου τοῦ κυβερνήτου του, προβλέπων, καὶ δικαίως, ὅτι δεινὴ καὶ πάλιν ἀναρχία θὰ ἐξέσπα καθ' ἅπασαν τὴν χώραν. Ἡ γερουσία, πρὸς ἀποσόβησιν τῆς ἀναρχίας, προέβη ἀμέσως εἰς τὴν σύστασιν τριπλῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς, ἀπαρτισθείσης ἐκ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ κυβερνήτου Αὐγουστίνου, τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη καὶ τοῦ Ἰωάννου Κωλέττη. Εὐθὺς ὅμως ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς κατεφάνη τὸ ἀδύνατον τῆς συνεργασίας μεταξὺ τῶν τριάνδρων, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς ἐλλείψεως ἐμπιστοσύνης πρὸς τὸν Αὐγουστῖνον ἐκ μέρους τοῦ Κωλέττη, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἕνεκα τῶν δυσχερειῶν τὰς ὁποίας ἀντεμετώπιζεν ἡ κυβέρνησις, ὅπως καθησυχάσῃ τὰ στίφη τῶν Στερεοελλαδιτῶν, τὰ ὁποῖα συγκεντρωθέντα εἰς τὴν πρωτεύουσαν ὑπὸ τοῦ πολιτικοῦ ἀρχηγοῦ των Κωλέττη, ἵνα τῷ χρησιμεύσωσιν ὡς στήριγμα, ἀπέβησαν ἐνοχλητικὰ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον λόγῳ τῶν ἀπαιτήσεών των. Ἡ ρῆξις δὲν ἐβράδυνε νὰ προέλθῃ, προκληθεῖσα λόγῳ τῆς γενομένης τὴν 8 Δεκεμβρίου 1831 ἐκλογῆς τοῦ Αὐγουστίνου ὡς προέδρου τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, γενομένης ὑπὸ τῆς συνελθούσης ἐν τῷ μεταξὺ ἐν Ἄργει Ε' ἐθνοσυνελεύσεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ τὴν πλειοψηφίαν εἶχεν ὁ Κολοκοτρώνης καὶ οἱ φίλοι τοῦ Καποδιστρίου. Ὁ Κωλέττης ἔσπευσε τότε νὰ παραιτηθῇ καὶ πρὸς στιγμὴν ἠπειλήθη νὰ ἐκραγῇ ἐμφύλιος πόλεμος μεταξὺ Πελοποννησίων καὶ Ρουμελιωτῶν, ὃν ἀπεσόβησεν ὁ τυχαίως διερχόμενος ἐξ Ἑλλάδος Στράτφορδος Κάνιγγ, καταπείσας τοὺς Ρουμελιώτας ν' ἀποχωρήσωσι πέραν τοῦ Ἰσθμοῦ. Ὁ Κωλέττης διωργάνωσε τότε στρατόπεδον ἐν Περαχώρᾳ ἄνωθεν τοῦ Λουτρακίου καὶ προσδώσας εἰς τὸ κόμμα του τὴν προσωνυμίαν «συνταγματικόν», ἀνέλαβε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς ἀντιπολιτευτικῆς δράσεως, συγκεντρώσας περὶ ἑαυτὸν πλῆθος ἀντιπολιτευομένων καὶ σχεδιάζων ἐκστρατείαν εἰς Πελοπόννησον. Πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας προσεχώρησε τότε καὶ ἑξηκοντὰς πληρεξουσίων ἀποσχισθεῖσα ἐκ τῆς ἐν Ἄργει ἐθνοσυνελεύσεως, ἐσχηματίσθη δὲ καὶ προσωρινὴ κυβέρνησις ἐκ τῶν Κωλέττη, Ζαΐμη, Γ. Κουντουριώτη καὶ Μαυροκορδάτου, μὲ κέντρον τὰ Μέγαρα, ὅπου ἐσχηματίσθη δευτέρα ἐθνοσυνέλευσις μὴ ἀναγνωρίζουσα τὴν ἐν Ἄργει. Μετὰ ἐπανειλημμένας ἑκατέρωθεν ἀποπείρας συνδιαλλαγῆς, ἀποτυχούσας λόγῳ τῆς ἐπιμόνου ἀρνήσεως τοῦ Αὐγουστίνου ὅπως δεχθῇ οἱανδήποτε ὑποχώρησιν, ὁ Κωλέττης ἀπεφάσισε νὰ καταλάβῃ βιαίως τὴν ἐξουσίαν, διότι ἐπέκειτο ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ὄθωνος ὡς βασιλέως καὶ πάντες ἐνδιεφέροντο νὰ εὑρεθῶσι κατὰ τὴν ἄφιξιν αὐτοῦ ἐν τῇ ἐξουσίᾳ, δανεισθεὶς δὲ τὰ ἀπαραίτητα εἰς αὐτὸν χρήματα παρὰ τοῦ τυχαίως διελθόντος ἐκεῖθεν Γερμανοῦ ἀρχαιολόγου καὶ φιλέλληνος Θειρσίου, ἤρχισε προελαύνων ραγδαίως πρὸς τὸν Ἰσθμὸν καί, καταβαλὼν εὐχερῶς τὰ ἀσθενῶς μόνον ἀντισταθέντα ὀλιγάριθμα κυβερνητικὰ στρατεύματα, ἔφθασε πρὸ τοῦ Ναυπλίου. Ἡ σύγκρουσις ἀπετράπη καὶ διὰ δευτέραν φορὰν τῇ ἐπεμβάσει τοῦ Θειρσίου, ὅστις, χάρις εἰς τὴν ἐπιβολήν, τὴν ὁποίαν ἐξήσκει ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων, νομιζόντων αὐτὸν ὡς τὸν παιδαγωγὸν τοῦ ὑποψηφίου τότε διὰ τὸν ἑλληνικὸν θρόνον μετέπειτα βασιλέως Ὄθωνος, κατώρθωσε νὰ συμβιβάσῃ τὰ διεστῶτα, εἰσηγούμενος τὴν παραίτησιν τῆς κυβερνήσεως. Τὴν ἰδίαν νύκτα (23 Μαρτίου 1832) ὁ Αὐγουστῖνος ἀνεχώρησεν ἐκ Ναυπλίου εἰς Κέρκυραν, φέρων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὴν σορὸν τοῦ ἀδελφοῦ του κυβερνήτου, ἐπελθούσης δὲ συνδιαλλαγῆς μεταξὺ τῶν λοιπῶν ἐσχηματίσθη κυβέρνησις (διοικητικὴ ἐπιτροπὴ) ἐκ τῶν Κολοκοτρώνη, Κωλέττη, Ζαΐμη, Μεταξᾶ καὶ Βουδούρη. Τὰ βοηθήσαντα ὅμως πρὸς ἐπιβολὴν τῶν συνταγματικῶν ρουμελιωτικὰ στρατεύματα, διασκορπισθέντα καθ' ὅλην τὴν Πελοπόννησον, προέβησαν εἰς φοβερὰς δῃώσεις καὶ ἁρπαγάς, ἐξεγείρουσαι τὸν πελοποννησιακὸν λαὸν ἐναντίον τοῦ Συντάγματος, ἐν ὀνόματι τοῦ ὁποίου εἶχε δημιουργηθῆ ἡ κατάστασις αὕτη, ὁ δὲ Κολοκοτρώνης παρῳδῶν τὴν ὀνομασίαν του ἀπεκάλει αὐτὸ «σύντριμμα». Πλήρης ὡς ἐκ τούτου ἀναρχία ἐπεκράτει καθ' ὅλην τὴν χώραν καὶ αὐτὴ δὲ ἡ συνέλευσις διελύθη βιαίως ὑπὸ τοῦ στρατοῦ, ἀπαιτοῦντος τοὺς καθυστερημένους μισθούς του, ἐνῷ ἡ γερουσία ἠναγκάσθη νὰ καταλίπῃ τὸ Ναύπλιον διαφυγοῦσα εἰς Ἄστρος, ὅπως διατελῇ ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς ρωσικῆς ναυτικῆς μοίρας τοῦ Ρικόρδου. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἀναρχίας ταύτης διεδόθησαν αἱ εἰδήσεις περὶ τῆς ὑπογραφῆς τῆς λονδινίου συνθήκης τοῦ Μαΐου 1832 καὶ τῆς γενομένης δι' αὐτῆς ἐκλογῆς τοῦ Ὄθωνος τῆς Βαυαρίας ὡς βασιλέως, προκαλέσασαι σχετικὸν κατευνασμὸν τῶν πνευμάτων. Ὑπεγράφη δὲ ἡ συνθήκη τοῦ Λονδίνου τὴν 25 Ἀπριλίου (7 Μαΐου) 1832 μεταξὺ τῶν προστάτιδων Δυνάμεων ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Βαυαρίας ἀφ' ἑτέρου, κατ' ἀκολουθίαν τοῦ πρωτοκόλλου τῶν Δυνάμεων τῆς 1/13 Φεβρουαρίου τοῦ ἰδίου ἔτους, δι' οὗ ἀπεφασίζετο τὸ πρῶτον ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ὄθωνος, ἵνα τεθῇ τέρμα εἰς τὴν διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Καποδιστρίου ἐσωτερικὴν ἐν Ἑλλάδι ἀναρχίαν. Τὴν συνθήκην τοῦ Λονδίνου ἠκολούθησε καὶ δευτέρα, ὑπογραφεῖσα ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν 27 Ἰουνίου (9 Ἰουλίου) τοῦ ἰδίου ἔτους, δι' ἧς τὰ σύνορα τῆς Ἑλλάδος διηρύνοντο πρὸς Β., μεταφερόμενα ἀπὸ τῶν ὀχθῶν τοῦ Ἀχελῴου, μέχρι τοῦ ὁποίου ἔφθανον κατὰ τὸ πρωτόκολλον τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830, εἰς τὰ παράλια τοῦ Ἀμβρακικοῦ, ἀπελευθερουμένης δηλαδὴ καὶ ὁλοκλήρου τῆς Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας.

Ἄφιξις τοῦ Ὄθωνος. Ἀντιβασιλεία. Εὐθὺς ὡς ἀνηγγέλθησαν ἐν Ἑλλάδι αἱ ἀνωτέρω ἀποφάσεις, συνεκροτήθη τριμελὴς ἐπιτροπή, διὰ νὰ μεταβῇ ὅπως προσφέρῃ τὸ στέμμα τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν νεαρὸν βασιλέα, ἀποτελεσθεῖσα ἐκ τοῦ Νότη Μπότσαρη, ὡς ἐκπροσώπου τῆς Ρούμελης, τοῦ Ἀνδρέα Μιαούλη, ὡς ἐκπροσώπου τῶν νήσων, καὶ τοῦ Δ. Πλαπούτα, ἐκ μέρους τῶν Πελοποννησίων,

Digitized by Google

τοῦ Γενναίου Κολοκοτρώνη ἀρνηθέντος νὰ μετάσχῃ κατὰ διαταγὴν τοῦ δυσηρεστημένου πατρός του. Μετὰ λαμπρὰς ἑορτὰς καὶ πανηγύρεις, αἵτινες ἐτελέσθησαν μεγαλοπρεπῶς ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μονάχου, ὁ Ὄθων, ἀρχομένου τοῦ Δεκεμβρίου 1832, κατέλιπε τὴν πατρίδα του μετὰ τοῦ πρεσβυτέρου ἀδελφοῦ του πρίγκιπος Μαξιμιλιανοῦ καί, διαπεραιωθεὶς διὰ τοῦ Τυρόλου εἰς Ἰταλίαν, κατῆλθεν εἰς τὸ Βρινδήσιον, ὁπόθεν ἐπιβιβασθεὶς τοῦ ἀγγλικοῦ πολεμικοῦ «Μήδεια», μετήχθη εἰς Ναύπλιον, ἀφοῦ κατὰ τὸν πλοῦν ἐπεσκέφθη καὶ τὴν Κέρκυραν, γενόμενος ἐνθουσιωδῶς δεκτὸς ὑπὸ τοῦ λαοῦ ταύτης. Συγχρόνως μὲ τὸν Ὄθωνα ἀνεχώρησε, μέσῳ τῆς Τεργέστης, καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία μετὰ τῆς ἀντιβασιλείας καὶ πεντακισχιλίων Βαυαρῶν ὁπλιτῶν, οἵτινες ἔμελλον νὰ ἀποτελέσωσι τὸν πυρῆνα τοῦ νέου ἑλληνικοῦ τακτικοῦ στρατοῦ. Την 15 Ἰανουαρίου 1833 ὁ φέρων τὸν βασιλέα καὶ τὴν ἀκολουθίαν του στόλος ἠγκυροβόλησε πρὸ τοῦ Ναυπλίου καὶ τὴν 26 Ἰανουαρίου ἐγένετο ἡ ἐπίσημος ἀπόβασις τοῦ Ὄθωνος, ἐπευφημουμένου ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἀρχόντων. Μετὰ τὴν ἐπίσημον τελετήν, γενομένην ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ τοῦ Ναυπλίου, ὁ Ὄθων ἐπανέκαμψε καὶ πάλιν εἰς τὸ ἀγγλικὸν πολεμικόν, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευσεν αὐτῷ ὡς προσωρινὴ κατοικία, ἅτε μὴ ὑπάρχοντος ἐν Ναυπλίῳ καταλλήλου διὰ τὴν διαμονὴν αὐτοῦ οἰκήματος. Ἀμέσως κατόπιν ἡ ἀντιβασιλεία, μετὰ θερμὴν πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν προκήρυξιν, δι' ἧς ἐπηγγέλλετο καλοδιοίκησιν καὶ ἀπόλυτον σεβασμὸν πρός τε τοὺς πατρίους θεσμοὺς καὶ τὴν θρησκείαν αὐτοῦ, ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων, ἐπιληφθεῖσα δραστηρίως τοῦ ἔργου τῆς ἀνορθώσεως τῆς χώρας. Ἀπετελεῖτο δὲ ἡ ἀντιβασιλεία ἐκ τοῦ κόμιτος Ἄρμανσπεργ, ὡς προέδρου, τοῦ νομομαθοῦς Γ. Μάουρερ καὶ τοῦ Καρόλου Ἄβελ. Καὶ τὰ τρία μέλη ἦσαν κατ' οὐσίαν ἰσόβαθμα, ἐθεωροῦντο δὲ ὡς νόμιμοι ἀντιπρόσωποι τοῦ βασιλέως τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκου, ὅστις, ὡς κηδεμὼν τοῦ ἀνηλίκου βασιλέως Ὄθωνος, ἐθεωρεῖτο ὑπέρτατος ἄρχων τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου. Τὸ διὰ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ὄθωνος ἐγκατασταθὲν καθεστὼς ἦτο ἀπόλυτος μοναρχία, καθ' ἣν ἅπασαι αἱ ἐξουσίαι ἀπέρρεον μόνον ἐκ τοῦ βασιλέως. Ὠφείλετο δὲ ἡ τοιαύτη μορφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτεύματος εἰς ἀπόφασιν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ληφθεῖσαν κατ' ἐπιτακτικὴν ἀπαίτησιν τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ρωσίας, ὅστις διὰ τοῦ κόμιτος Νεσσελρόδε ἐκήρυξεν ὅτι μόνην πηγὴν καὶ ἀρχὴν ἐν Ἑλλάδι ἀναγνωρίζει τὸν βασιλέα Ὄθωνα. Πρὸς τῇ ἀντιβασιλείᾳ ἐλειτούργει ἐπίσης ὑπουργικὸν συμβούλιον, ὡς καὶ συμβούλιον ἐπικρατείας, τοῦ ὁποίου τὰ μέλη, διοριζόμενα ὑπὸ τοῦ βασιλέως, προήρχοντο ἐξ ἀνδρῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν Ἑλλήνων, ἐκ τῶν παρασχόντων τὰς μεγαλυτέρας ὑπηρεσίας κατὰ τὸν ἀγῶνα. Ἀμφοτέρων τῶν συμβουλίων τούτων πρόεδρος ἦτο αὐτὸς ὁ βασιλεύς, οἱ δὲ διευθύνοντες αὐτὰ ἔφερον τὸν τίτλον τοῦ ἀντιπροέδρου.

Ἓν τῶν πρώτων ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ἔσπευσε νὰ ρυθμίσῃ ἡ ἀντιβασιλεία, ἦτο τὸ ἐκκλησιαστικόν, ὅπερ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐπαναστάσεως μεγάλας εἶχε προκαλέσει συζητήσεις μεταξὺ τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν κληρικῶν. Προήρχετο δὲ ἡ διαφωνία ἐπὶ τοῦ καθορισμοῦ τῶν σχέσεων μεταξὺ τῆς Ἐκκλησίας τῆς ἀπελευθερωθείσης Ἑλλάδος καὶ τῶν πατριαρχείων τῶν μὲν ὑποστηριζόντων ὅτι τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον διετήρει καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τὰ κυριαρχικὰ αὐτοῦ δικαιώματα ἐπὶ τῆς ἐλευθέρας ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, τῶν δὲ ἀντιλεγόντων ὅτι ἡ τελευταία αὕτη καθίστατο διὰ τῆς ἐπαναστάσεως αὐτοδικαίως αὐτοκέφαλος. Καὶ ἡ ἐπανάστασις ὅμως καὶ ὁ Καποδίστριας εἶχον παρακάμψει τὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖον ἐκαλεῖτο ἤδη νὰ ρυθμίσῃ ἡ ἀντιβασιλεία. Ὁ ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς καθηγητὴς Μάουρερ, διαπρεπὴς θεολόγος, εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὁποίου περιελαμβάνοντο καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα, ἐφρόνει κατ' ἀρχὰς ὅτι, πρὸ πάσης ἀποφάσεως περὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἔπρεπε νὰ ἐπιτευχθῇ συνεννόησις μετὰ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ὁ γραμματεὺς ὅμως τῆς προσωρινῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικητικῆς ἐπιτροπείας ἀρχιμανδρίτης Θεόκλητος Φαρμακίδης ἐκήρυττεν, ἀντιθέτως, ὅτι δὲν παρίσταται τοιαύτη τις ἀνάγκη, ὅτι διὰ τῆς ἐπαναστάσεως ἐλύετο πᾶς σύνδεσμος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἡ ὀργάνωσις δὲ τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἦτο ἀπόλυτον δικαίωμα τοῦ βασιλέως, ὄντος μόνου ὑπερτάτου ἀρχηγοῦ αὐτῆς. Ὁ Μάουρερ δὲν ἐβράδυνε νὰ συμφωνήσῃ πρὸς τὴν ἄποψιν τοῦ Φαρμακίδου, πρὸς τὴν ὁποίαν παρεσύρθη, πιεσθεῖσα, καὶ ἡ ἐν Ναυπλίῳ συνελθοῦσα ἀρχιερατεία. Οὕτω ἡ Ἐκκλησία τοῦ νέου κράτους ἀνεγνώρισεν ἀνώτατον αὐτῆς ἀρχηγὸν τὸν βασιλέα, διοικουμένη ὑπὸ διαρκοῦς πενταμελοῦς συνόδου, ἐχούσης παρ' αὐτῇ καὶ κρατικὸν βασιλικὸν ἐπίτροπον. Παραλλήλως μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἡ ἀντιβασιλεία ἐπελήφθη τῆς ὀργανώσεως τῆς πολιτικῆς διοικήσεως τοῦ κράτους, διαιρέσασα αὐτό, βάσει τοῦ ἐν Γαλλίᾳ ἰσχύοντος διοικητικοῦ συστήματος, εἰς νομαρχίας, ἐπαρχίας καὶ δήμους καὶ τάξασα ἐπὶ κεφαλῆς τῶν διοικητικῶν τούτων ὀργανισμῶν, πλὴν τῶν κρατικῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων, καὶ αἱρετὰ συμβούλια (νομαρχιακά, ἐπαρχιακὰ καὶ δημοτικά), ἀποφασίζοντα περὶ τῆς τοπικῆς διοικήσεως. Ἐπὶ πλέον ὁ Μάουρερ, ὅστις ἦτο οὐ μόνον θεολόγος ἀλλὰ καὶ νομομαθὴς διαπρεπὴς καὶ ὅστις ὑπῆρξεν ἡ ψυχὴ τοῦ δημιουργικοῦ νομοθετικοῦ ἔργου τῆς ἀντιβασιλείας, ὠργάνωσε καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ τὴν δικαιοσύνην, διὰ τῆς ἱδρύσεως γυμνασίων εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἑκάστου νομοῦ, σχολαρχείων εἰς τὰς ἕδρας τῶν ἐπαρχιῶν καὶ δημοτικῶν σχολείων εἰς τοὺς δήμους, ἐπίσης δὲ πρωτοδικείων εἰς τὰς ἕδρας τῶν νομῶν καὶ εἰρηνοδικείων εἰς τὰς τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τῶν δήμων. Κατηρτίσθη ἐπίσης, ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Μάουρερ, γονιμωτάτη νομοθετικὴ ἐργασία, διὰ τῆς συντάξεως σειρᾶς νομοθετικῶν κωδίκων (ποινικοῦ, δικονομικοῦ καὶ ἐμπορικοῦ) καὶ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐργασίας διὰ τὸν καταρτισμὸν ἀστικοῦ κώδικος, ὅστις θὰ ἐπερατοῦτο, ἂν ὁ Μάουρερ δὲν ἀνεκαλεῖτο. Τέλος, ὡς ἐπιστέγασμα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ αὐτοῦ ἔργου, προετίθετο νὰ ἱδρύσῃ καὶ πανεπιστήμιον ἐν Ἀθήναις. Τοιαῦτα τὰ πρῶτα ἔργα τῆς νέας κυβερνήσεως τῆς χώρας. Θὰ ἐπετελοῦντο ἀναμφιβόλως ἔτι σπουδαιότερα, ἂν ἐν τῷ μεταξὺ δὲν ὠξύνετο καὶ πάλιν ἡ σοβοῦσα πάντοτε πολιτικὴ καχεξία τοῦ ἀρτισυστάτου κράτους, ἥτις εἶχε προκαλέσει καὶ τὰς ἐπὶ Καποδιστρίου ἐσωτερικὰς διχονοίας. Τὴν φορὰν ὅμως ταύτην ἡ εὐθύνη βαρύνει κυρίως τὰ μέλη τῆς ἀντιβασιλείας, παρασυρθέντα εἰς τὰς συνήθεις εἰς τὰ ἀνακτοβούλια ἔριδας. Οὕτω προέκυψε διαφωνία μεταξὺ τοῦ προέδρου Ἄρμανσπεργ, θέλοντος πάσῃ θυσίᾳ νὰ συγκεντρώσῃ εἰς χεῖράς του ἅπασαν τὴν ἐξουσίαν καὶ ἐκμεταλλευομένου πρὸς τοῦτο τὸν στενότερον σύνδεσμόν του μετὰ τοῦ νεαροῦ βασιλέως καὶ τὴν ὑποστήριξιν τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας. Ὡς ἀφορμὴ δὲ διὰ τὴν φανερὰν ρῆξιν ἐχρησίμευσεν ἡ περίφημος κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην δίκη τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη. Ὁ Γέρος τοῦ Μωριᾶ, ἔχων περὶ αὐτὸν καὶ τοὺς μᾶλλον δυσηρεστημένους ἐναντίον τῆς ἀντιβασιλείας ἐπιφανεῖς τοῦ ἀγῶνος προμάχους, ἐπεζήτει τὴν λῆξιν τῆς ἐκκρεμοῦς ταύτης καταστάσεως καὶ τὴν ἀνάληψιν τῆς βασιλείας ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ὄθωνος, κηρυσσομένου ἐνηλίκου. Πρὸς τοῦτο συνετάχθησαν ἀναφοραὶ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Ρωσίας Νικόλαον, τὰς ὁποίας ἐκλαβάνει ὁ Μάουρερ καὶ ὁ Ἄβελ ὡς ὑποκρυπτούσας ὠργανωμένην συνωμοσίαν, ὑποπτεύοντες δὲ ὅτι οἱ περὶ τὸν Κολοκοτρώνην ὑπεκινοῦντο ὑπὸ τοῦ Ἄρμανσπεργ, ἀπεφάσισαν νὰ πλήξωσι καιρίως τοὺς συνωμότας, ἵνα διὰ τοῦ τρόπου τούτου ταπεινώσωσι τὸν ἀντίζηλον συναρχηγόν των. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ στοιχεῖα ἐνοχῆς δὲν ἦσαν σοβαρὰ διὰ τὴν στήριξιν σπουδαίας τινὸς κατηγορίας, προέβησαν οὗτοι εἰς σειρὰν παρανομιῶν, ὅπως ἐπιτύχωσι τοῦ σκοποῦ των. Οὕτω μετερρύθμισαν τὴν κυβέρνησιν, ἀναθέσαντες τὴν πρωθυπουργίαν εἰς τὸν πολέμιον τοῦ Κολοκοτρώνη Ἀλέξανδρον Μαυροκορδᾶτον, ἀναλαβόντα καὶ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν, τὸ δὲ τῶν Ἐσωτερικῶν εἰς τὸν Ἰ. Κωλέττην, κεκηρυγμένον πάντοτε ἐχθρὸν τῶν κατηγορουμένων, καὶ συνεκρότησαν τὸ δικαστήριον ἐξ ἀφωσιωμένων εἰς αὐτοὺς προσώπων.

Ἐναντίον τῶν συλληφθέντων στρατηγοῦ Θ. Κολοκοτρώνη καὶ Δ. Πλαπούτα ἀπηγγέλθη τὴν 16 Ἀπριλίου 1834 κατηγορία, καθ' ἣν προπαρεσκεύασαν ἐμφύλιον πόλεμον καὶ παρεκίνησαν εἰς λῃστείαν διαφόρους ἀρχιλῃστὰς μὲ τὸν σκοπὸν ὅπως παραλύσωσι τὴν βασιλικὴν ἐξουσίαν. Ἡ δίκη διεξήχθη ἐνώπιον τοῦ κακουργιοδικείου ὑπὸ πρωτοφανῆ τρομοκρατίαν, χωρὶς νὰ ἐπιτραπῇ εἰς τοὺς κατηγορουμένους ἡ προσκόμισις ἀποδείξεων περὶ τῆς ἀθῳότητός των, καὶ τὴν 25 Μαΐου ἐξεδόθη ἡ ἀπόφασις, δι' ἧς ἐκηρύσσοντο ἀμφότεροι ἔνοχοι ἐσχάτης προδοσίας καὶ κατεδικάζοντο εἰς τὴν ἐσχάτην τῶν ποινῶν, μὲ τὴν σύστασιν ὅπως τύχωσιν οὗτοι τῆς βασιλικῆς χάριτος, ἥτις καὶ τοῖς ἐδόθη ἀμέσως. Ἐναντίον τῆς ἀποφάσεως ἐμειοψήφησαν μόνον ὁ πρόεδρος τοῦ δικαστηρίου Ἀδ. Πολυζωΐδης καὶ ὁ δικαστὴς Γ. Τερτσέτης, κερδίσαντες διὰ τῆς σθεναρᾶς αὐτῶν στάσεως, τὴν ἐκτίμησιν τοῦ λαοῦ, ὅστις, ἀπ' ἀρχῆς τῆς δίκης, ἐτάχθη σύσσωμος ὑπὲρ τῶν κατηγορουμένων, μὴ ἀνεχόμενος τὴν ὑπὸ τῶν ξένων γινομένην δίωξιν τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, εἰς τοὺς ὁποίους ὤφειλε τὴν ἐλευθερίαν του. Καὶ ἐπέτυχαν μὲν οὕτω οἱ Μάουρερ καὶ Ἄβελ πρόσκαιρον νίκην εἰς βάρος τοῦ Ἄρμανσπεργ, ἡ ἐπιτυχία των ὅμως αὕτη δὲν ἐβράδυνε νὰ μεταβληθῇ εἰς ἧτταν, διότι ἀνεκλήθησαν ἀμφότεροι, ἀντικατασταθέντες διὰ τῶν Κόβελ καὶ Γκράϊνερ, ἀνδρῶν κατὰ πολὺ ὑποδεεστέρων, καὶ ἀπὸ ἀπόψεως παιδεύσεως καὶ κατὰ τὰς λοιπὰς ἱκανότητας, τῶν δύο προκατόχων των. Εἰς τὴν οὕτω μετασχηματισθεῖσαν ἀντιβασιλείαν ὁ Ἄρμανσπεργ κατώρθωσε ν' ἀποβῇ ἀπόλυτος κυρίαρχος, ἔπαυσεν ὅμως ἀπὸ τοῦδε καὶ ἡ δημιουργικὴ καὶ ἀναμορφωτικὴ ἐργασία, τῆς κυβερνήσεως περιορισθείσης ἔκτοτε εἰς τὴν τυπικὴν διεξαγωγὴν τῆς τρεχούσης ὑπηρεσίας. Ἡ δίκη ὅμως τοῦ Κολοκοτρώνη καὶ ἡ μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἀντιβασιλείας ἔρις, πλὴν τῶν ἄλλων αὐτῶν ἐπακολούθων, ἐξέθεσαν καὶ τοὺς Βαυαροὺς εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ λαοῦ, δημιουργήσασαι ἔκτοτε δυσμενῆ ἐναντίον τῆς ξενοκρατίας ἀτμόσφαιραν, προκαλέσασαν βραδύτερον σειρὰν ἐξεγέρσεων, αἵτινες παρεκώλυσαν σοβαρῶς τὴν ὁμαλὴν ἐσωτερικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀρτιπαγοῦς κράτους. Συνετέλει δὲ εἰς τὴν ὡς ἄνω ἀνωμαλίαν καὶ ἡ ἄρνησις τῶν κατοίκων, ὡρισμένων περιφερειῶν, καὶ ἰδίᾳ τῆς Μάνης, ὅπως ὑποταγῶσιν εἰς τὸ ἐπιβληθὲν καθ' ὅλον τὸ κράτος ἑνιαῖον σύστημα διοικήσεως, διὰ τοῦ ὁποίου κατηργοῦντο τὰ ἐπὶ τουρκοκρατίας ὑφιστάμενα προνόμιά των. Ἡ δυσαρέσκεια μάλιστα τῶν Μανιατῶν ἔφθασεν, ὡς καὶ ἐπὶ Καποδιστρίου, μέχρις ἀνταρσίας, ἥτις, ἐκδηλωθεῖσα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μάουρερ καὶ τοῦ Ἄβελ, εἶχε λάβει μεγάλην ἔκτασιν λόγῳ τῆς ὑπὸ ὁμάδος Μανιατῶν αἰχμαλωσίας τοῦ πεμφθέντος πρὸς ἐπιβολὴν τῆς τάξεως βαυαρικοῦ στρατιωτικοῦ σώματος. Κατόπιν τοῦ ἀτυχήματος τούτου ἡ ἀντιβασιλεία, εὑρεθεῖσα πρὸ ἀδιεξόδου, ἠναγκάσθη ν' ἀποφυλακίσῃ τοὺς μετὰ τοῦ Κολοκοτρώνη καὶ τοῦ Πλαπούτα συγκρατουμένους λοιποὺς ὁπλαρχηγούς, ἐν οἷς καὶ τὸν Θοδωράκην Γρίβαν καὶ αὐτὸν τὸν υἱὸν τοῦ Κολοκοτρώνη Γενναῖον, νὰ χρησιμοποιήσῃ δὲ αὐτοὺς πρὸς καταστολὴν τῆς ἀνταρσίας. Ἡ εἰρήνευσις ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος καὶ εἰς τὴν συνετὴν πολιτείαν τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν κυβερνητικῶν δυνάμεων Βαυαροῦ ταγματάρχου Φέδερ, καταστείλαντος καὶ τὰ ἐν τῷ μεταξὺ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος (ἐν Μεσσηνίᾳ καὶ Στερεᾷ Ἑλλάδι) στασιαστικὰ κινήματα. Πλὴν ὅμως τῶν ἀνταρσιῶν τούτων οὐδεμίαν ἄλλην ἀνωμαλίαν ἀντεμετώπισεν ἡ ἀντιβασιλεία ἐν τῇ διαχειρίσει τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων, κυρίως δὲ διότι ἐκέκτητο ἱκανὴν οἰκονομικὴν ἄνεσιν χάρις εἰς τὸ δάνειον τῶν 60 ἑκατομμυρίων, ὅπερ παρεχώρησαν αἱ δυνάμεις εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Ὄθωνος. Χάρις εἰς τὸ δάνειον τοῦτο καὶ οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι ἠμείβοντο τακτικῶς καὶ αἱ συγκοινωνίαι ὁπωσδήποτε ἐφροντίσθησαν, ἡ δὲ διοίκησις, ἡ ἐκπαίδευσις καὶ ἡ δικαιοσύνη διωργανώθησαν.

Λήγοντος τοῦ 1834 συνετελέσθη καὶ τὸ σπουδαιότερον γεγονὸς τῆς μεταφορᾶς τῆς ἕδρας τῆς κυβερνήσεως ἀπὸ τοῦ Ναυπλίου εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἡ ἱστορικὴ αὕτη πόλις, κατεχομένη ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Ὄθωνος, εἶχε παραχωρηθῆ εἰρηνικῶς κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1833 εἰς τὸν ἀποσταλέντα πρὸς τοῦτο βασιλικὸν ἐπίτροπον τῆς Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας Ἰάκωβον Ρίζον Νερουλόν, ἄγοντα μεθ' ἑαυτοῦ καί τινας λόχους βαυαρικοῦ στρατοῦ ὑπὸ τὸν ὑποστράτηγον Χέρμπστ. Τὴν 11 Μαΐου 1833 ὁ βασιλεὺς μετὰ τῆς ἀντιβασιλείας καὶ τοῦ ἐν Ἑλλάδι εὑρισκομένου τότε ἀδελφοῦ του πρίγκιπος Μαξιμιλιανοῦ ἐπεσκέφθη τὸ πρῶτον τὴν πόλιν, γενόμενος ἐνθουσιωδῶς δεκτὸς ὑπὸ τοῦ λαοῦ, τότε δ' ἐγένετο τὸ πρῶτον σκέψις περὶ μεταφορᾶς τῆς πρωτευούσης εἰς τὰς Ἀθήνας. Μετὰ τὴν ἐπίσκεψίν του ταύτην ὁ βασιλεύς, ἐπιβὰς τῆς εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ τεθείσης ἀγγλικῆς πολεμικῆς φρεγάτας «Μαδαγασκάρη», κυβερνωμένης ὑπὸ τοῦ βραδύτερον Ἄγγλου πρεσβευτοῦ Λάϋονς, ἐπεχείρησε περιήγησιν ἀνὰ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, καθ' ἥν, χωρήσας μέχρι τῶν παραλίων τῆς Μ. Ἀσίας, εἰσέπλευσε τὴν 23 Μαΐου 1834, ἀνεπισήμως εἰς τὸν λιμένα τῆς Σμύρνης. Παρὰ τὸ ἀνεπίσημον ὅμως τῆς ἐπισκέψεως, ὁ πολυάριθμος χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς πόλεως ἔκαμεν εἰς τὸν βασιλέα μεγαλειώδη ὑποδοχήν, καθ' ἥν, προεξάρχοντος τοῦ μητροπολίτου, ἐψάλη δοξολογία ἐν τῷ καθεδρικῷ ναῷ, θορυβώδεις δὲ ἐπικολούθησαν ἐπευφημίαι, καταταράξασαι οὐ μόνον τοὺς Τούρκους ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν Ἀθήναις ἀντιβασιλείαν. Καὶ δὲν ἐπηκολούθησε μὲν οὐδεμία διαμαρτυρία ἐκ μέρους τῆς Πύλης, τὸ Πατριαρχεῖον ὅμως, πεισθὲν ὑπ' αὐτῆς, καθῄρεσε τὸν μητροπολίτην. Σημειωτέον ὅτι ἐν τῇ ἐπισκέψει ταύτῃ οὐδεμία ὑπεκρύπτετο ὑστερόβουλος πρόφασις, ἀφοῦ ἡ ἀπόφασις τοῦ μέχρι Σμύρνης ταξιδίου ελήφθη κατὰ τὸν πλοῦν ὑπὸ τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ Λάϋονς ἐν ἀγνοίᾳ τῆς ἀντιβασιλείας, ἐγένετο δὲ τὸ ταξίδιον ἐπὶ τῷ σκοπῷ, ὅπως ὁ Ὄθων συναντήσῃ τὸν μέλλοντα νὰ διέλθῃ ἐκεῖθεν ἀδελφόν του. Κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1834 ἐπεχειρήθη καὶ δευτέρα ἐπίσκεψις τοῦ Ὄθωνος εἰς Ἀθήνας, καθ' ἣν ἐγένοντο καὶ μελέται πρὸς ἐκλογὴν καταλλήλου θέσεως διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ βασιλικοῦ ἀνακτόρου, μεταξὺ δὲ τῶν διαφόρων προτάσεων ἦτο καὶ ἡ τοῦ θείου τοῦ Ὄθωνος βασιλέως τῆς Πρωσσίας Φρειδερίκου Γ', ὑποδείξαντος τὸν βράχον τῆς Ἀκροπόλεως ὡς τὴν καταλληλοτέραν θέσιν.

Ἐνηλικίωσις τοῦ Ὄθωνος. Τὴν 20 Μαΐου 1835, συμπληρωθείσης τῆς ὑπὸ τῆς συμβάσεως τοῦ Λονδίνου καθορισθείσης ἡλικίας τοῦ Ὄθωνος, ἀνέλαβεν οὗτος ἐν ἐπισήμῳ τελετῇ τὴν αὐτοπρόσωπον ἄσκησιν τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ νεαρὸς βασιλεύς, κατὰ τὰ δύο καὶ ἥμισυ ἔτη τῆς ἀντιβασιλείας, εἶχεν ἀπασχολήσει τὸν χρόνον του, ὅπως μελετήσῃ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν ἑλ-

Digitized by Google

ληνικὸν λαόν, ἐπισκεφθείς, τῇ συνοδείᾳ πλείστων Γερμανῶν σοφῶν καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἀρχαιολόγου Λ. Ρώς, τοὺς κυριωτέρους ἀρχαιολογικοὺς τόπους τῆς χώρας καὶ τὰ ἄλλα σημαντικὰ αὐτῆς μέρη καὶ ἀπασχοληθεὶς μὲ τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῶν ἑλληνικῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων. Ὢν δὲ ὁ Ὄθων υἱὸς τοῦ ἄκρως φιλέλληνος βασιλέως τῆς Βαυαρίας Λουδοβίκου, δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐγκολπωθῇ τὰ ἐθνικὰ αἰσθήματα τῶν Ἑλλήνων, γενόμενος ἀληθῶς εἷς τῶν ἐνθερμοτέρων ὀπαδῶν τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ὑπὲρ τῆς ὁποίας ἠγωνίσθη μέχρι τοῦ θανάτου του. Ὁ ὑπέρμετρος μάλιστα μεγαλοϊδεατικὸς ρωμαντισμός του, ὅστις παρέσυρεν αὐτὸν ἐπανειλημμένως εἰς περιπετείας ἀσυμφόρους ἐν πολλοῖς εἰς τὸ μικρὸν ἑλληνικὸν κράτος, (ὅπως π. χ. ἡ κατὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον δρᾶσίς του), ὑπῆρξε καὶ μία τῶν κυριωτέρων ἀφορμῶν τῆς πτώσεώς του.

Πρώτη ἐπίσημος πρᾶξις τοῦ Ὄθωνος μετὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς ἐξουσίας ὑπῆρξεν ἐνθουσιώδης προκήρυξίς του πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαόν, δι' ἧς οὗτος ἐξέθετε τὰ πρὸς αὐτὸν αἰσθήματά του καὶ τὴν πρόθεσίν του ὅπως κυβερνήσῃ τὴν χώραν ἀποβλέπων εἰς τὸ μεγαλεῖον αὐτῆς. Ἀναφερόμενος δὲ ἰδιαιτέρως ἐν αὐτῇ εἰς τὴν ὀρθόδοξον θρησκείαν, τὴν πρὸς τὴν ὁποίαν προσήλωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καλῶς εἶχεν ἤδη γνωρίσει, ὑπισχνεῖτο νὰ ἀναθρέψῃ εἰς τὰ δόγματά της τοὺς μέλλοντας ἀπογόνους του. Ἐν ᾧ ὅμως πάντες ἀνέμενον, ὅτι διὰ τῆς νέας καταστάσεως θὰ ἐπήρχετο καὶ ἡ ὁριστικὴ λύσις τῆς λαομισήτου βαυαροκρατίας καὶ θὰ ἀνετίθετο ἡ κυβέρνησις τῆς χώρας εἰς Ἕλληνας πολιτικούς, ἐπληροφοροῦντο ὅτι ὁ Ἄρμανσπεργ, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιρροὴ παρὰ τῷ βασιλεῖ ὁλονὲν ηὔξανε, διετηρεῖτο εἰς τὴν ἀνωτάτην θέσιν τοῦ κράτους, ἱδρυθέντος χάριν αὐτοῦ ἀξιώματος ἀρχιγραμματέως τῆς ἐπικρατείας ἢ ἀρχικαγγελαρίου, ὅστις θὰ εἶχεν ὑπὸ τὰς διαταγάς του τὴν κυβέρνησιν τῆς χώρας. Ἐδόθη δὲ εἰς τὸν Ἄρμανσπεργ ὅλως ἔκτακτος δικαιοδοσία, ὁμοίαν τῆς ὁποίας οὐδ' αὐτοὶ οἱ ἀρχικαγγελάριοι τῶν μεγάλων κρατῶν εἶχον, ἀφοῦ πᾶν διάταγμα τοῦ βασιλέως, διὰ νὰ ἔχῃ ἰσχὺν καὶ κῦρος, ἔπρεπε νὰ φέρῃ καὶ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ ἀρχιγραμματέως.

Τὴν τοιαύτην ἐξαιρετικὴν πρὸς αὐτὸν εὔνοιαν τοῦ Ὄθωνος ὤφειλε κυρίως ὁ Ἄρμανσπεργ εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς, πρὸς τὴν ὁποίαν οὗτος ἐφέρετο στενότατα συνδεδεμένος. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ ἐπιφανέστατοι τῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἐξ αὐτῶν ἀντιδράσεως, διετηροῦντο μακρὰν τῆς Ἑλλάδος ὡς πρεσβευταί, ὁ μὲν Μαυροκορδᾶτος εἰς τὰς γερμανικὰς αὐλὰς τοῦ Βερολίνου καὶ τοῦ Μονάχου, ὁ Τρικούπης ἐν Λονδίνῳ, ὁ δὲ Κωλέττης, ὁ καὶ ἐπιφοβώτερος τῶν δύο ἄλλων, ἐν Παρισίοις. Ἐκ μέρους τῶν λοιπῶν ἐπιφανῶν τοῦ Ἀγῶνος ἀνδρῶν οὐδεὶς φόβος ἀντιδράσεως ὑπῆρχε, διότι, ἀναλαβόντες οὗτοι διάφορα ἐν τῇ αὐλῇ ἀνώτερα τιμητικὰ ἀξιώματα, ἔπαυσαν νὰ ἀναμιγνύωνται εἰς τὴν πολιτικήν. Ὁ ἐξ αὐτῶν μάλιστα Ἀνδρέας Μιαούλης ἐτελεύτησε τὴν 11 Ἰουνίου 1835, μικρὸν μετὰ τὴν ἐνηλικίωσιν τοῦ βασιλέως, ὁ δὲ κατ' ἐξοχὴν ἐνδιαφερόμενος ἄλλοτε εἰς τὴν πολιτικὴν Θ. Κολοκοτρώνης ἔπαυσεν ἐντελῶς ἀναμιγνυόμενος εἰς αὐτὴν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς δίκης του. Τὴν ἄνοιξιν τοῦ ἐπομένου ἔτους ἐπεσκέφθη τὸν Ὄθωνα ἐν Ἀθήναις ὁ φιλέλλην πατήρ του, γενόμενος ἐνθουσιωδῶς δεκτὸς ὑπὸ τοῦ λαοῦ, συμμετασχὼν δὲ πανηγυρικῶς καὶ εἰς τὰς ἑορτάς, αἵτινες ἐτελέσθησαν κατὰ τὴν κατάθεσιν τοῦ θεμελίου λίθου τῶν βασιλικῶν ἀνακτόρων. Μετά τινας μῆνας ὁ Ὄθων ἀνταπέδωκε τὴν ἐπίσκεψιν, ἐτέλεσε δὲ τότε καὶ τοὺς γάμους του μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ μεγάλου δουκὸς τοῦ Ὀλδεμβούργου Αὐγούστου Παύλου, πριγκιπίσσης Μαρίας-Φρειδερίκης-Ἀμαλίας, ἀφοῦ προηγουμένως ἐματαιώθη τὸ συνοικέσιόν του μετὰ τῆς Ὄλγας, δευτεροτόκου θυγατρὸς τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ρωσίας, λόγῳ τῆς ἐπιμονῆς τοῦ τελευταίου, ὅπως ὁ Ὄθων μεταστῇ εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν. Ἡ νεαρὰ βασίλισσα, ἐλθοῦσα εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐκέρδισεν ἀμέσως τὴν ἀγάπην τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὐχερῶς ἐπεβλήθη, χάρις εἰς τὴν ἔκτακτον καλλονὴν καὶ τὰς πνευματικὰς ἀρετάς της. Μετὰ τοῦ βασιλέως ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ὁ νέος αὐτοῦ πρωθυπουργὸς Ἰγνάτιος Ρούδχαρτ, καταργηθείσης τῆς θέσεως τοῦ ἀρχικαγγελαρίου καὶ ἀποπεμφθέντος τοῦ Ἄρμανσπεργ, τοῦ ὁποίου ἡ παντοδυναμία καὶ ὁ στενὸς μετὰ τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς σύνδεσμος μεγάλως ἀνησύχουν τήν τε ρωσικὴν καὶ τὴν αὐστριακὴν διπλωματίαν. Ὁ νέος οὗτος πρωθυπουργὸς εἶχε διατελέσει ἀνώτερος διοικητικὸς ὑπάλληλος ἐν Βαυαρίᾳ, ἦτο τίμιος καὶ φίλεργος, ἀλλ' ἐντελῶς ἀδαὴς τῆς πολιτικῆς, δι' ὃ καὶ ταχέως ἔπεσε θῦμα τῶν πολιτικῶν ραδιουργιῶν, αἵτινες συνετάρασσον τότε τὴν μικρὰν Ἑλλάδα.

Λυσσώδης ἰδίᾳ ἐξέσπασεν ἐναντίον του ἡ ὀργὴ τοῦ Λάϋονς, ὅστις, μένεα πνέων διὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Ἄρμανσπεργ, κατηγόρει τὸν Ρούδχαρτ ὡς ὄργανον τῆς αὐστριακῆς πολιτικῆς καὶ παρώθει τὸν ἑλληνικὸν τύπον εἰς συστηματικὴν ἐναντίον του πολεμικήν, ἐπεκταθεῖσαν ταχέως καθ' ὁλοκλήρου τῆς ἐν Ἑλλάδι βαυαροκρατίας. Κατόπιν τούτου ὁ Ρούδχαρτ ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ, ἐπιστρέφων δὲ εἰς τὸ πάτριον ἔδαφος, μετὰ μικρὸν ταξίδιον ἀναψυχῆς ἀνὰ τὴν ἀσιατικὴν Τουρκίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον, ἐτελεύτησεν ἐκ τῆς λύπης του ἐν Τεργέστῃ. Τὸ κυριώτερον ἔργον, τὸ ὁποῖον ἡ βραχεῖα μὲν ἀλλὰ πολυτάραχος περίοδος τῆς κυβερνήσεώς του ἐδημιούργησεν ἐν Ἑλλάδι, ὑπῆρξε τὸ Ὀθώνειον Πανεπιστήμιον, τὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ὁποίου εἶχον ἤδη προπαρασκευασθῆ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μάουρερ. Ἄλλα ἧττον σοβαρὰ ἀλλὰ δυσάρεστα γεγονότα τῆς πρωθυπουργίας Ρούδχαρτ ὑπῆρξαν οἱ μεγάλας ζημίας προξενήσαντες σεισμοὶ τοῦ Μαρτίου 1837, οἵτινες ἐπὶ ἑβδομάδας ἐταλαιπώρησαν τὴν Αἴγιναν, τὸν Πόρον, τὴν Ὕδραν καὶ τὴν ἀργολικὴν ἐπαρχίαν τῶν Μεθάνων καὶ ἡ μεγάλη ἐπιδημία τῆς ἀσιατικῆς χολέρας, ἥτις, λυμαινομένη τὴν Εὐρώπην ἀπὸ τοῦ 1830, εἶχε τότε ἀποτραπῆ ἐκ τῆς Ἑλλάδος, χάρις εἰς τὰ ἔκτακτα ὑγειονομικὰ μέτρα τοῦ Καποδιστρίου, διαδοθεῖσα δὲ νῦν τυχαίως, διά τινος πλοίου προερχομένου ἐκ Μακεδονίας, ἐπροξένησε 200 περίπου θανάτους. Διάδοχος τοῦ Ρούδχαρτ ἐγένετο ὁ τέως ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτὴς Κωνσταντῖνος Ζωγράφος, ὀνομασθεὶς ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ ἀντιπρόεδρος τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου, τῆς προεδρίας τῆς κυβερνήσεως διατηρουμένης ὑπ' αὐτοῦ τοῦ βασιλέως. Ἐνεῖχε δὲ ὁ διορισμὸς τοῦ Ζωγράφου, ὡς ἀντιπροέδρου τῆς κυβερνήσεως, καὶ ἰδιαιτέραν διπλωματικὴν σημασίαν, διότι, διὰ τοῦ τρόπου τούτου, ἐπεδιώκετο ἡ ἐξευμένισις τοῦ σουλτάνου Μαχμοὺτ Β', ὅστις διαρρήδην εἶχεν ἀρνηθῆ μέχρι τοῦδε πᾶσαν δημιουργίαν ὁμαλῶν μετὰ τῆς Ἑλλάδος διπλωματικῶν σχέσεων· τὸ τοιοῦτον ὅμως ἀπέβαινε λίαν ἐπιζήμιον εἰς τὸ ἀρτιπαγὲς κράτος, λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν ἐν Τουρκίᾳ ὑπηκόων του καὶ τῶν σπουδαίων ἐν αὐτῇ ἑλληνικῶν συμφερόντων. Καὶ δὲν ἐπετεύχθη μὲν οὐδὲ διὰ τῆς ἐνεργείας ταύτης σημαντικὴ πρόοδος εἰς τὴν σύσφιγξιν τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων, ὅτε ὅμως μετ' ὀλίγον ἀπέθανεν ὁ Μαχμοὺτ Β' (1 Ἰουλίου 1839) καὶ διάδοχος αὐτοῦ ἀνεδείχθη ὁ νεαρὸς Ἀβδοὺλ Μετζήτ, ὁ Ὄθων ἐπωφελήθη τῆς εὐκαιρίας, ὅπως ἀποστείλῃ τὸν Ζωγράφον εἰς Κωνσταντινούπολιν, κομίζοντα καὶ ἰδιόγραφον ἐπιστολήν του πρὸς τὸν σουλτᾶνον. Συνωμολογήθη τότε ἡ πρώτη ἐμπορικὴ συνθήκη Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας, ἥτις ὅμως, λόγῳ τῆς μειονεκτικῆς μοίρας, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐτίθεντο οἱ ἐν Τουρκίᾳ Ἕλληνες ὑπήκοοι ἔναντι τῶν ἄλλων Εὐρωπαίων, σφοδρῶς κατεκρίθη ἐν Ἀθήναις καὶ ὁ βασιλεύς, ὑποκύπτων εἰς τὴν πίεσιν τῆς κοινῆς γνώμης, ἠρνήθη νὰ κυρώσῃ τὴν συνθήκην. Ὁ Ζωγράφος ἠναγκάσθη τότε νὰ παραιτηθῇ, κληθέντος ἐπὶ κεφαλῆς τῆς κυβερνήσεως τοῦ Ἀ. Παΐκου, ἡ δὲ πρεσβεία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνετέθη εἰς τὸν Δ. Χρηστίδην, τυχόντα ἥκιστα εὐμενοῦς ὑποδοχῆς παρὰ τῇ Πύλῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς μὴ κυρώσεως τῆς συνθήκης ἐκ μέρους τοῦ Ὄθωνος καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τῆς ἐπισυμβάσης τότε ἐν Κρήτῃ ἐξεγέρσεως, πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ Ὄθων ἐφαίνετο εὐμενῶς διατεθειμένος. Ἦτο αὕτη ἡ πρώτη χάριν τῆς μεγάλης Ἰδέας ἀποτυχία τοῦ νεαροῦ βασιλέως ἐν τῇ ἐξωτερικῇ αὐτοῦ πολιτικῇ. Τὴν εἰς τὴν ἀντιπροεδρίαν τῆς κυβερνήσεως ἄνοδον τοῦ Παΐκου ἠκολούθησε περίοδος νέας ἐντατικῆς δράσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι διπλωματίας τῶν προστατίδων δυνάμεων, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἐπεδίωκε τὴν ἀπόκτησιν τῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως.

Οὕτω νῦν ἡ ἀγγλικὴ καὶ ἡ γαλλικὴ πολιτικὴ συνεργαζόμεναι ἀπέσπασαν τὴν ἀνάθεσιν τῆς κυβερνήσεως εἰς τὸν ἀγγλίζοντα Ἀλ. Μαυροκορδᾶτον, ὅστις, κληθεὶς εἰς τὰς Ἀθήνας ἐκ Λονδίνου, ὅπου ἦτο διαπιστευμένος ὡς πρεσβευτὴς (Ἰούνιος 1841), κατώρθωσε μετὰ πολλὰς δυσχερείας νὰ σχηματίσῃ κυβέρνησιν, συμπεριλαβὼν εἰς αὐτὴν καὶ τὸν ἀρχηγὸν τῆς ρωσιζούσης μερίδος Ἀνδρέαν Μεταξᾶν καὶ τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτὴν Δ. Χρηστίδην, ἐκ τῶν ὑπαρχηγῶν τοῦ γαλλοφίλου κόμματος. Εἶχε δὲ ὁ Μαυροκορδᾶτος προτείνει, ἑρμηνεύων ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὰς ἀξιώσεις τῆς κοινῆς γνώμης, ὅπως παύσουν οἱ Βαυαροὶ ἀναμιγνυόμενοι εἰς τὰ τῆς διοικήσεως τοῦ κράτους καὶ ὅπως τὸ ὑπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν, ὅπερ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης κατείχετο ὑπὸ τοῦ Βαυαροῦ στρατηγοῦ Σμάλτς, ἀνατεθῇ εἰς Ἕλληνα. Καὶ ἐφάνη μὲν ὁ Ὄθων ἐνδίδων εἰς τὰς ἀπαιτήσεις ταύτας, καταργήσας τὸ ἀνακτοβούλιον, ὅπως ἀποφύγῃ τὴν δημιουργίαν ταραχῶν, διετήρησεν ὅμως αὐτὸ κατ' οὐσίαν ὑπὸ ἄλλην ὀνομασίαν (ὡς ἰδιαίτερον γραφεῖον τοῦ βασιλέως) καὶ ἐξηκολούθησε τὸ σύστημα τῆς ἀμέσου ἐπεμβάσεως καὶ ἀναμίξεως εἰς πᾶσαν πρᾶξιν τοῦ πρωθυπουργοῦ, δι' ὃ καὶ ὁ Μαυροκορδᾶτος παρῃτήθη τὴν 10 Αὐγούστου. Εἰς τὴν προεδρείαν τῆς κυβερνήσεως ἐκλήθη τότε ὁ Χρηστίδης, ὅστις δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀφιχθῆ εἰς Ἀθήνας, εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει δὲ θέσιν αὐτοῦ ἀπεστάλη ὁ Μαυροκορδᾶτος. Ἔτι μᾶλλον σκανδαλώδης καθίσταται ἀπὸ τοῦδε ἡ εἰς τὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος ἀνάμιξις τῶν πρέσβεων τῶν Δυνάμεων καὶ ἰδίᾳ τοῦ Ἄγγλου Λάϋονς καὶ τοῦ Ρώσου, ἀλλ' Ἕλληνος τὸ γένος Γ. Κατακάζη, ἐνεργούντων ἀμφοτέρων ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας καὶ ἄνευ εἰδικῆς ἐντολῆς τῶν κυβερνήσεών των. Ὁ Κατακάζης μάλιστα, ὅστις χαρακτηρίζεται ὡς φύσις ἐπιρρεπὴς πρὸς τὰς πολιτικὰς ραδιουργίας, ἀφῆκε νὰ παρασυρθῇ ὑπὸ τοῦ ἐμπαθοῦς Λάϋονς καὶ εἰς συνωμοτικὰς ἀκόμη ἐνεργείας, δι' ὧν ἐπεδίωκε τὸν ἐξαναγκασμὸν τοῦ Ὄθωνος εἰς παραίτησιν, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι ὁ θρόνος τῆς Ἑλλάδος θὰ ἀνετίθετο εἰς ὀρθόδοξον ἡγεμόνα. Ἤδη ἀπὸ τοῦ 1839 ὁ Κατακάζης συνέπηξε τὴν πρώτην ἐναντίον τοῦ Ὄθωνος συνωμοσίαν, διὰ τῆς ἱδρύσεως μυστικῆς ἑταιρείας, ἥτις, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Μακεδονίας, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἐκδίωξιν τοῦ βασιλέως. Ἐπὶ κεφαλῆς τῶν συνωμοτῶν ἐτέθη, παραπλανηθείς, ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Κολοκοτρώνη Νικηταρᾶς, τὸν ὁποῖον, ἀνύποπτον ὄντα, κατέπεισεν ὁ Κατακάζης ὅτι, πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Μακεδονίας ἐγχειρήματος, ἔπρεπε νὰ ἐκβιασθῇ ὁ βασιλεὺς εἰς παραίτησιν. Ἡ συνωμοσία ἀνεκαλύφθη ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς διὰ τὴν ἐξέγερσιν καθωρισμένης προθεσμίας, καὶ ὁ Νικηταρᾶς, συλληφθείς, παρεπέμφθη μὲ τὴν κατηγορίαν τῆς ἐσχάτης προδοσίας. Πάντες οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ φιλορρώσου κόμματος καὶ αὐτὸς ὁ Κατακάζης ἔσπευσαν τότε νὰ ἀποδοκιμάσωσι τὸ ἐγχείρημα, λόγῳ δὲ τῆς ἀποδοθείσης εἰς αὐτὸ μικρᾶς σημασίας, ἡ τιμωρία τοῦ Νικηταρᾶ περιωρίσθη εἰς πειθαρχικὴν μόνον ποινὴν περιορισμοῦ ἐπὶ ἓν καὶ ἥμισυ ἔτος εἰς Αἴγιναν. Ὁ Λάϋονς ἀφ' ἑτέρου, ἀποβλέπων ἐπίσης πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπόν, καθότι, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς παύσεως τοῦ Ἄρμανσπεργ, εἶχε πεισθῆ, ὅτι ὁ Ὄθων δὲν ἦτο πειθήνιος εἰς τὰς ὑποδείξεις του, παρώθει τοὺς ἀγγλόφρονας εἰς τὴν διεκδίκησιν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν, ἐλπίζων ὅτι οὕτω ὁ Ὄθων θὰ προετίμα νὰ παραιτηθῇ παρὰ νὰ ὑποχωρήσῃ. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ τοιαύτη συνταγματοφιλία τοῦ Λάϋονς καὶ μεγάλου μέρους τῶν ἀγγλοφίλων πολὺ ὀλίγον ὑπηγορεύετο ὑπὸ τοῦ πρὸς τὰς λαϊκὰς ἐλευθερίας ἔρωτος, ὡς κατεφάνη δὲ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐπαναστάσεως, τὸ περὶ Συντάγματος σύνθημα ἐρρίπτετο ἑκάστοτε ὑπὸ τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ἵνα τὴν βοηθήσῃ εἰς τὴν κατάληψιν τῆς ἐξουσίας, μετὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς ὁποίας διεχειρίζετο τὴν διοίκησιν κατὰ τὸν αὐταρχικώτερον τρόπον. Ἄλλως τε αὐτὸς ὁ Λάϋονς οὐδέποτε πρότερον εἶχε διαμαρτυρηθῆ, ὅτε τὴν κυβέρνησιν διηύθυνε κατὰ τὸν ἀπολυταρχικώτερον τρόπον ὁ ἀγγλόφιλος Ἄρμανσπεργ.

Ἡ ἀποτυχία τοῦ ὑπὸ τὸν Νικηταρᾶν ἐγχειρήματος δὲν ἀπεγοήτευσε τοὺς ἀντιπολιτευομένους τὸν Ὄθωνα, οὕτω δὲ μετ' ὀλίγον νέα ἀνέκυψε συνωμοσία ἐκ τῶν τάξεων καὶ πάλιν τοῦ ρωσοφίλου κόμματος, τῆς ὁποίας τὴν ἡγεσίαν ἀνέλαβον τὴν φορὰν ταύτην τρεῖς πολιτικοὶ ἀρχηγοί, ὁ Ἀνδρέας Λόντος, ὁ Ἀ. Μεταξᾶς καὶ ὁ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς παύσεώς του δυσηρεστημένος Κ. Ζωγράφος. Ἐπειδὴ ὅμως οὐδὲν σοβαρὸν ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ ἄνευ τῆς συμπράξεως καὶ στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν, οἱ συνωμόται κατέφυγον πρὸς τὸν φιλελεύθερον πάντοτε καὶ ὑπὸ εἰλικρινῶν καὶ φιλοπατρίδων αἰσθημάτων ἐμπνεόμενον ἡρωϊκὸν ἀγωνιστὴν Ἰω. Μακρυγιάννην, μέσῳ δ' αὐτοῦ παρέσυραν καὶ τὸν ἐκ τῶν ἀνωτέρων στελεχῶν τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ συνταγματάρχην τοῦ ἱππικοῦ Δ. Καλλέργην, ἄνδρα δραστήριον ἀλλὰ καὶ φιλόδοξον, ὅστις κατώρθωσε νὰ προσηλυτίσῃ ὑπὲρ τοῦ Συντάγματος τὸν στρατηγὸν Σπυρομήλιον καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἀξιωματικῶν τῆς φρουρᾶς Ἀθηνῶν. Κατὰ τὴν συμπεφωνημένην διὰ τὴν ἐξέγερσιν νύκτα τῆς 2 πρὸς τὴν 3 Σεπτεμβρίου 1843 ὁ Καλλέργης, ἡγούμενος τοῦ πλείστου τῆς φρουρᾶς τῶν Ἀθηνῶν, ἀπέκλεισε τὰ ἀνάκτορα καὶ ἐζήτησεν ἑτοίμως παρὰ τοῦ βασιλέως τὴν παραχώρησιν Συντάγματος, ὁ δὲ Μακρυγιάννης, ἀναλαβὼν ἐν τῷ μεταξὺ αὐτοβούλως τὴν φρουραρχίαν τῆς πόλεως, ἔσπευσε νὰ συγκαλέσῃ τοὺς συμβούλους τῆς ἐπικρατείας. Ἐξ αὐτῶν προσῆλθον ἀμέσως μὲν οἱ τρεῖς ἀρχηγοὶ τῆς συνωμοσίας καὶ ὁ στρατηγὸς Τζώρτζ, ἀκολούθως δὲ καί τινες ἄλλοι, ἐνῷ ἡ κυβέρνησις, τρομοκρατηθεῖσα, ἐκρύβη. Τότε τὸ συμβούλιον, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ἐπαναστατῶν, προέβη εἰς τὴν ἐκλογὴν νέας κυβερνήσεως, τῆς ὁποίας μετέσχον ὁ Ἀ. Μεταξᾶς, ὡς πρόεδρος καὶ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, ὁ Ρ. Παλαμήδης ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν, ὁ Α. Λόντος ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν, ὁ γηραιὸς ναύαρχος Κανάρης ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν καί τινες ἄλλοι ἧττον ἐπιφανεῖς σύμβουλοι εἰς τὰ λοιπὰ ὑπουργεῖα. Ἀμέσως τότε ἐστάλη πρεσβεία τοῦ συμβουλίου εἰς τὰ ἀνάκτορα, ἵνα καταπείσῃ τὸν βασιλέα εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῶν αἰτημάτων τῆς ἐπαναστάσεως καὶ συνετάχθη ἐγκύκλιος πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαόν, δι' ἧς τὴν ἡγεσίαν καὶ τὴν εὐθύνην τῶν γενομένων ἀνελάμβανε τὸ συμβούλιον. Πλὴν οὔτε διὰ τοῦ τρόπου τούτου συνεφώνει ὁ Ὄθων νὰ ἐνδώσῃ, ἐζήτησε δὲ τὴν εἰς τὰ ἀνάκτορα προσέλευσιν τοῦ διπλωματικοῦ σώματος, ὅπως ζητήσῃ τὴν συνδρομὴν καὶ τὴν γνώμην του. Ὁ Λάϋονς τότε, φοβούμενος ὅτι

Digitized by Google

ἡ προσέλευσις τῶν πρέσβεων δυσχερείας μᾶλλον θὰ ἐδημιούργει εἰς τὴν ἐπανάστασιν, δεδομένου ὅτι μόνον αὐτὸς ἐξ ὅλων τῶν συναδέλφων του ἠδύνατο νὰ ταχθῆ ὑπὲρ τῆς παραχωρήσεως Συντάγματος, εἰσηγήθη μυστικῶς εἰς τὸν Καλλέργην νὰ παρακωλύσῃ τὴν εἴσοδον τῶν πρεσβευτῶν. οὕτω δὲ ἐματαιώθη καὶ ἡ ἐκ τῆς πλευρᾶς ταύτης ἐλπιζομένη ὑπὲρ τοῦ βασιλέως βοήθεια. Ὁ Ὄθων ἠναγκάσθη τότε νὰ ὑποχωρήσῃ, ἐπιτραπείσης δὲ ἀμέσως τῆς εἰσόδου τῶν πρεσβευτῶν, ὁ βασιλεὺς ἐξέθηκεν εἰς αὐτοὺς τοὺς λόγους, οἵτινες ἦγαγον αὐτὸν εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῶν αἰτημάτων τῆς ἐπαναστάσεως, δικαιολογηθεὶς ὅτι προεξίμησε τὴν ὑποχώρησιν τῆς παραιτήσεως πρὸς ἀποφυγὴν ταραχῶν. Μολονότι δὲ ὅ τε Λάϋονς καὶ ὁ Κατακάζης ἐφαίνοντο συμφωνοῦντες μᾶλλον ὑπὲρ τῆς παραιτήσεως, πρὸς τὴν ὁποίαν ἄλλως τε καὶ ἀπέβλεπον, βοηθήσαντες τὴν συνωμοσίαν, ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη τοῦ Γάλλου πρεσβευτοῦ Πισκατόρυ, θερμοῦ φιλέλληνος, ὅστις εἶχε μετάσχει αὐτοπροσώπως καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821. Ὁ λαός, καίτοι ἀπαράσκευος, ἀπεδέχθη μεθ' ἱκανοποιήσεως τὴν παραχώρησιν τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν, εὐχαριστηθεὶς ἰδίᾳ διότι ἐπετεύχθη αὕτη ἀναιμωτί, ἡ εὐρωπαϊκὴ ὅμως διπλωματία δυσαρέστως εἶδε τὴν γενομένην μεταβολήν. Ὁ αὐτοκράτωρ μάλιστα τῆς Ρωσίας ἐπὶ τοσοῦτον ἐξεμάνη, ὥστε ἔπαυσε τὸν ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως τῆς κυβερνήσεώς του ἐνεργήσαντα πρεσβευτὴν Κατακάζην, περὶ τοῦ ὁποίου κατ' ἀρχὰς ἐλέχθη ὅτι ἐπρόκειτο καὶ νὰ τυφεκισθῇ ἢ νὰ ἐξορισθῇ εἰς Σιβηρίαν. Ἔκτοτε, ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν, ἡ πρεσβεία τῶν Ἀθηνῶν παρέμενε κενή, διευθυνομένη ὑπὸ ἁπλοῦ ἐπιτετραμμένου, τοῦ αὐτοκράτορος δηλώσαντος ὅτι δὲν ἠδύνατο τοῦ λοιποῦ νὰ ἔχῃ ἐνδιαφέρον διὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα.

Ἡ ἐπανάστασις τῆς 3 Σεπτεμβρίου, μολονότι ὑπῆρξεν ἔργον περιωρισμένου ἀριθμοῦ προσώπων, δρασάντων συνωμοτικῶς, ἀπετέλεσε σημαντικὸν βῆμα προόδου πρὸς τὴν πολιτικὴν χειραφέτησιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅστις, διάγων ἀπὸ δεκαετίας ἤδη εἰρηνικὸν ἐσωτερικὸν βίον, ἦτο πλέον ἐπαρκῶς ὥριμος, ὥστε νὰ ρυθμίζῃ μόνος τὰ κατ' αὐτόν. Ἀφ' ἑτέρου ἦτο καιρὸς νὰ ἐκλείψῃ ἐντελῶς ἡ βαυαροκρατία, εἰς ἣν ἀπεδίδοντο συστηματικῶς αἱ πάσης φύσεως ἐσωτερικαὶ τοῦ κράτους δυσχέρειαι. Πρὸ παντὸς κατηγοροῦντο οἱ Βαυαροὶ ὡς πολυδάπανοι, σπαταλήσαντες, κατὰ τὴν περίοδον μόνον τῆς ἀντιβασιλείας, τὸ πλεῖστον τοῦ δανείου τῶν 60 ἑκατομμυρίων. Ἀληθὲς ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι, ὅτι μέγα μέρος τῶν χρημάτων τούτων διετέθη διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ἐν Ἑλλάδι βαυαρικοῦ στρατοῦ καὶ διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν μισθῶν τῶν πολυαρίθμων Βαυαρῶν ὑπαλλήλων, ἀναμφισβήτητον ὅμως ἀφ' ἑτέρου εἶναι ὅτι, χάρις εἰς τὴν φιλεργίαν τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, ἐτέθησαν καλαὶ βάσεις εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διοργάνωσιν τοῦ κράτους.

Τὰ μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1843. Ἀμέσως μετὰ τὰ γεγονότα τῆς 3 Σεπτεμβρίου ἐξεδόθη βασιλικὸν διάταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ ἐθνικὴ συνέλευσις συνεκαλεῖτο διὰ τὴν 1 Νοεμβρίου, ὡρίζετο δὲ ὅτι ἔμελλε νὰ ἐκλεγῇ αὕτη βάσει τοῦ κανονισμοῦ τοῦ ἐφαρμοσθέντος διὰ τὴν ἐν Ἐπιδαύρῳ πρώτην καὶ τὴν ἐν Τροιζῆνι τρίτην ἐθνικὴν συνέλευσιν. Πλὴν τῶν αὐτοχθόνων Ἑλλήνων τοῦ ἐλευθέρου κράτους, ἐδόθη δικαίωμα ἀντιπροσωπεύσεως ἐν τῇ συνελεύσει καὶ εἰς τοὺς ἐν τῷ ἐλευθέρῳ κράτει ἐγκατεστημένους Ἕλληνας, οἵτινες προήρχοντο ἐκ τῶν μήπω ἐλευθερωθεισῶν ἑλληνικῶν χωρῶν (Κρήτης, Ψαρῶν, Μακεδονίας, Θρᾴκης κλπ.). Αἱ ἐκλογαί, ἀρξάμεναι τὴν 6 Ὀκτωβρίου, συνεχίσθησαν καθ' ὅλον τὸν μῆνα, τὴν δὲ 8 Νοεμβρίου ὁ βασιλεὺς ἐκήρυξεν ἐπισήμως τὴν ἔναρξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς συνελεύσεως. Ἐξελέγη ἀκολούθως τὸ προεδρεῖον, ἀποτελεσθὲν ἐκ τοῦ Πανούτσου Νοταρᾶ, ὡς προέδρου καὶ τῶν Α. Μαυροκορδάτου, Α. Μεταξᾶ Ι. Κωλέττη καὶ Α. Λόντου ὡς ἀντιπροέδρων, καὶ συνεστήθη ἐπιτροπὴ ἐκ τῶν ἐπιφανεστέρων νομομαθῶν καὶ ἄλλων λογίων ἀνδρῶν, ὅπως συντάξῃ τὸν νέον κατασταστικὸν χάρτην. Πρὸς τοῦτο ἐμελετήθησαν τὰ ἰσχύοντα ἐν Εὐρώπῃ Συντάγματα καὶ ἰδίᾳ τὸ γαλλικὸν καὶ τὸ βελγικόν, ἐλήφθησαν δὲ ὑπ' ὄψιν καὶ προσχέδια ἀποσταλέντα ὑπὸ Ἑλλήνων πολιτικῶν, μὴ μελῶν τῆς συνελεύσεως, καὶ ἰδίᾳ τὸ τοῦ Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ.

Τὸ οὕτω καταρτισθὲν Σύνταγμα, εἰσαχθὲν εἰς συζήτησιν ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1844, ἐψηφίσθη καὶ ἐδημοσιεύθη τὴν 18 Μαρτίου 1844. Κατ' αὐτὸ ἐκ τῶν ἐξουσιῶν τῆς πολιτείας ἡ μὲν ἐκτελεστικὴ ἀνετίθετο ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν βασιλέα, ἡ νομοθετικὴ ἐμερίζετο μεταξὺ τοῦ στέμματος καὶ τῶν δύο νομοθετικῶν σωμάτων, τῆς βουλῆς δηλαδή, τῆς ὁποίας τὰ μέλη ἐξελέγοντο ἐπὶ τριετίαν ὑπὸ τοῦ λαοῦ δι' ἀμέσου, καθολικῆς καὶ μυστικῆς ψηφοφορίας, καὶ τῆς γερουσίας, τῆς ὁποίας τὰ μέλη διωρίζοντο ἰσοβίως ὑπὸ τοῦ βασιλέως, τέλος δὲ ἡ δικαστικὴ ἐξουσία παρέμενεν ἐντελῶς ἀνεξάρτητος. Ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, περὶ τῆς ὁποίας ἐμερίμνων τὰ πρῶτα ἄρθρα τοῦ Συντάγματος, ἐκηρύσσετο ἡνωμένη κανονικῶς καὶ δογματικῶς μετὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης καὶ πάσης ἄλλης ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀλλὰ κεχωρισμένη διοικητικῶς, τῆς διοικήσεως αὐτῆς ἀνατεθείσης, ὡς μέχρι τότε, εἰς σύνοδον ἀρχιερέων. Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844 εἶναι μᾶλλον μοναρχικόν, ἀφοῦ ἀνεγνώριζεν εἰς τὸν βασιλέα τὸ ἀπόλυτον δικαίωμα τοῦ διορισμοῦ καὶ τῆς παύσεως τῆς κυβερνήσεως, χωρὶς νὰ ἐρωτᾷ πρὸς τοῦτο τὴν γνώμην τῆς βουλῆς. Λόγῳ τῆς ἐλευθερίας ταύτης τοῦ βασιλέως, ὅπως διορίζῃ ἐλευθέρως τὴν κυβέρνησιν, προέκυψαν ἐπανειλημμένως βραδύτερον σοβαραὶ διαφωνίαι μεταξὺ τοῦ στέμματος καὶ τῆς λαϊκῆς ἀντιπροσωπείας, ἥτις ἠξίου νὰ ἐφαρμόζωνται, εἰς τὸ ζήτημα τῆς κυβερνήσεως, αἱ περὶ κοινοβουλευτισμοῦ ἀρχαί, ἀντιθέτως πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Συντάγματος. Ἐδημιουργήθησαν δὲ καὶ λυπηρά τινα ἐπεισόδια ἐν τῇ συνελεύσει ταύτῃ, λόγῳ τῆς ἀντιπατριωτικῆς προτάσεως πλείστων ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς, ὅπως διακριθῶσιν οἱ κάτοικοι τοῦ ἐλευθέρου κράτους εἰς αὐτόχθονας, γεννηθέντας ἐντὸς τῶν ὁρίων αὐτοῦ, καὶ ἑτερόχθονας, προερχομένους ἐκ τοῦ ὑποδούλου ἢ τοῦ ἐν διασπορᾷ Ἑλληνισμοῦ, καὶ ἀπαγορευθῇ εἰς τοὺς τελευταίους νὰ καταλαμβάνωσι δημοσίας θέσεις ἐν τῇ πολιτείᾳ. Ἡ πρότασις αὕτη ὡρμᾶτο ἐξ ἰδιοτελῶν ἐλατηρίων, ἀποσκοποῦσα εἰς τὸν περιορισμὸν τῆς πολιτογραφήσεως τῶν ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς Ἑλλήνων, οἵτινες, λόγῳ ἀνωτέρας μορφώσεως καὶ ἄλλων ἱκανοτήτων, εὐχερῶς κατελάμβανον τὰς ἀνωτάτας τοῦ κράτους θέσεις. Εἰσηγηταί της ὑπῆρξαν οἱ: Ρήγας Παλαμήδης, Δ. Πλαπούτας, Κανέλλος Δεληγιάννης, Ι. Μακρυγιάννης, Θ. Γρίβας καὶ Ν. Κορφιωτάκης, οἵτινες καὶ ἐπέτυχον ἐν τέλει τοῦ σκοποῦ των, παρὰ τὴν πολεμικὴν τοῦ Μαυροκορδάτου, τοῦ Κωλέττη καὶ ἄλλων ἀνδρῶν τῆς συνελεύσεως, ὑποδειξάντων τὸ ἀντιπατριωτικὸν τῆς προτάσεως καὶ τὴν δυσμενῆ ἐντύπωσιν, ἣν θὰ ἐπροξένει αὕτη εἰς τὸ μήπω ἐλευθερωθὲν τμῆμα τοῦ γένους. Πρὶν εἰσέτι διαλυθῇ ἡ ἐθνοσυνέλευσις, ὁ πρωθυπουργὸς Α. Μεταξᾶς, διαφωνήσας πρὸς αὐτήν, παρῃτήθη, ἀνέλαβε δὲ τότε τὴν προεδρίαν τῆς κυβερνήσεως προσωρινῶς ὁ ναύαρχος Κ. Κανάρης. Λήξασῶν τῶν ἐργασιῶν τῆς συνελεύσεως, ἐκλήθησαν νὰ σχηματίσωσι κυβέρνησιν οἱ δύο ἰσχυρότατοι τότε πολιτικοὶ ἀρχηγοὶ Ἀλ. Μαυροκορδᾶτος καὶ Ἰω. Κωλέττης, ἀλλά, μὴ ἐπιτευχθείσης συμφωνίας, ἐσχημάτισε τέλος τὸ ὑπουργεῖον μετὰ μακρὰς συζητήσεις μόνος ὁ Ἀ. Μαυροκορδᾶτος, συμπαραλαβὼν ἐν αὐτῷ καὶ τὸν Σπ. Τρικούπην καὶ ἄλλα ἐπιφανῆ τοῦ κόμματός του μέλη. Πρῶτον ἔργον τῆς νέας κυβερνήσεως ὑπῆρξεν ἡ διενέργεια ἐκλογῶν διὰ τὴν ἀνάδειξιν τῆς πρώτης βουλῆς. Αἱ γενόμεναι κατ' αὐτὰς ἐπεμβάσεις καὶ παρανομίαι ὑπῆρξαν τοιαῦται, ὥστε ἐπέφεραν καὶ τὴν ταχεῖαν πτῶσιν τῆς κυβερνήσεως, ἐπισυμβᾶσαν πρὶν ἀκόμη τερματισθῶσιν αἱ ἐκλογαί. Τὴν εὐθύνην διὰ τὰς παρανομίας ταύτας ἔχει κατὰ μέγα μέρος ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν Α. Λόντος καὶ αὐτὸς ὁ πρόεδρος Ἀλ. Μαυροκορδᾶτος, ὅστις, περιέργως, μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐκέκτητο φήμην ἀνδρὸς κατ' ἐξοχὴν νομιμόφρονος καὶ ἐμπείρου τῶν πολιτικῶν ζητημάτων. Συνίσταντο δὲ αἱ τοιαῦται ἐπεμβάσεις εἰς τὴν ἐκ μέρους τῆς κυβερνήσεως ὑπόδειξιν ἰδίων ὑποψηφίων, ἐνέργειαν, ἥτις, ὅπου ἰσχύει τὸ ἁπλοῦν ἀντιπροσωπευτικὸν μοναρχικὸν σύστημα, ἀποβαίνει ἀνήθικος ἐκ μέρους τῆς κυβερνώσης φατρίας ὑφαρπαγὴ τῶν ψήφων τοῦ λαοῦ. Δεύτερον σφάλμα, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπέπεσεν ὁ Μαυροκορδᾶτος, ἦτο ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ συστήματος τῶν πολλαπλῶν ἐκλογῶν, καθ' ὅ τις ἠδύνατο νὰ ἐκλεγῇ ἀντιπρόσωπος εἰς πλείονας τῆς μιᾶς περιφερείας. Καὶ εἶχε μὲν τοῦτο ἐφαρμοσθῇ καὶ πρότερον ἐπὶ Καποδιστρίου τῷ 1829, ὁπότε ὁ κυβερνήτης ἐψηφίσθη εἰς 30 συγχρόνως ἐκλογικὰς περιφερείας, ἀλλὰ τὴν φορὰν ταύτην δὲν ἐπρόκειτο περὶ τοῦ κυβερνήτου, ἀλλὰ περὶ ἁπλοῦ πρωθυπουργοῦ, δι' ὃ καὶ ὁ λαὸς κατεψήφισεν αὐτὸν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ περιφερείᾳ τοῦ Μεσολογγίου, ἔνθα, διαρκοῦντος τοῦ ἀγῶνος, τοιαύτην εἶχεν ἀναπτύξει πατριωτικὴν δρᾶσιν. Καὶ ἄλλοι ὅμως ἐπιφανεῖς ὑποψήφιοι τοῦ μαυροκορδατικοῦ κόμματος οἰκτρῶς ἀπέτυχον, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐπαναστάσεως Δ. Καλλέργης, ἐκτεθεὶς ἐν Ἀττικῇ. Καὶ εἰς τρίτην δὲ παρανομίαν προέβη ἡ κυβέρνησις, σπεύσασα νὰ διορίσῃ γερουσιαστὰς μέχρι καὶ τοῦ ἀνωτάτου ὑπὸ τοῦ Συντάγματος ἐπιτρεπομένου ὁρίου (τῶν 36), ἵνα ἀποκλείσῃ εἰς τὴν ἀντιπολίτευσιν τὴν περίπτωσιν νὰ ἔχῃ καὶ αὐτὴ φίλους ἐν τῇ γερουσίᾳ. Ἄλλως τε τὸ πνεῦμα τοῦ Συντάγματος ἦτο νὰ διορίζωνται ὡς μέλη τῆς γερουσίας οἱ ἑκάστοτε διαπρέποντες τῆς πολιτείας ἄνδρες, δεδομένου ὅτι οἱ γερουσιασταὶ ἦσαν ἰσόβιοι καὶ ἡ ἀντικατάστασις αὐτῶν θὰ ἐπήρχετο μόνον διὰ τοῦ θανάτου. Ἡ τελευταία αὕτη ἐνέργεια εἶχεν ἀποτέλεσμα καὶ τὴν δυσφήμησιν τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα λίαν χρησίμου θεσμοῦ τῆς γερουσίας, τὴν τοιαύτην δὲ πρὸς αὐτὴν ἐχθρότητα βλέπομεν διατηρουμένην καὶ κατ' αὐτὴν τὴν δευτέραν ἐν Ἀθήναις ἐθνικὴν συνέλευσιν τοῦ 1864, καθ' ἣν οὐδὲ λόγος ἠδύνατο νὰ γίνῃ περὶ τῆς διατηρήσεως τοῦ σώματος τούτου. Τὴν κυβέρνησιν Μαυροκορδάτου, παραιτηθεῖσαν, διεδέχθη συμμαχικὸν ὑπουργεῖον τῶν ἀντιπολιτευομένων Κωλέττη καὶ Μεταξᾶ, οἱ δὲ ἐκλεγέντες φίλοι τῆς νέας κυβερνήσεως βουλευταὶ ἔσπευσαν, σκανδαλωδῶς καὶ αὐτοί, ν' ἀκυρώσωσι τὴν ἐκλογὴν ἁπάντων σχεδὸν τῶν φίλων τῆς προηγουμένης κυβερνήσεως καὶ αὐτοῦ τοῦ Μαυροκορδάτου, ἐξασφαλίζοντες οὕτω ἀπόλυτον ἐν τῇ βουλῇ πλειοψηφίαν. Καὶ ἡ συνεργασία ὅμως Κωλέττη καὶ Μεταξᾶ, παρὰ τὴν ὑποστήριξιν, τὴν ὁποίαν τοῖς παρεῖχεν ἥ τε ἀγγλικὴ καὶ ἡ γαλλικὴ πρεσβεία, δὲν ὑπῆρξε μακροχρόνιος, τοῦ Μεταξᾶ ὑποχρεωθέντος νὰ παραιτηθῇ κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1845. Ἔκτοτε παρέμεινεν ἀμιγὲς ὑπουργεῖον Κωλέττη, ἔχον καὶ τὴν ἐν τῇ βουλῇ πλειοψηφίαν, ὅπερ διετήρησε τὴν ἐξουσίαν ἐπὶ ὁλόκληρον διετίαν, μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ προέδρου του. Εἶχε δὲ ὁ Κωλέττης ἐξησφαλισμένην, πλὴν τῆς ὑποστηρίξεως τῆς Γαλλίας, ἥτις ἐμφανῶς τὸν ὑπερήσπιζε, καὶ τὴν φιλίαν τῶν τριῶν γερμανικῶν πρεσβειῶν (αὐστριακῆς, πρωσσικῆς καὶ βαυαρικῆς), αἵτινες ἐχαρίζοντο εἰς αὐτὸν χάριν τοῦ βασιλέως.

Παροιμιώδης ὑπῆρξεν ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ Ὄθωνος πρὸς τὸν Κωλέττην, διατηρηθεῖσα ἀμείωτος μέχρι τέλους καὶ ὀφειλομένη κυρίως εἰς τὸ ὅτι αἱ περὶ τῆς πραγματοποιήσεως τῆς μεγάλης ἰδέας καὶ τοῦ μεγαλείου τῆς Ἑλλάδος ἀντιλήψεις του ἐταυτίζοντο πρὸς τὰς ἰδέας τοῦ πρωθυπουργοῦ του. Ἡ μόνη ἄρα σοβαρὰ ἀντίδρασις, τὴν ὁποίαν ἀντεμετώπιζεν ὁ Κωλέττης, κατὰ τὸ μακρὸν διάστημα τῆς πρωθυπουργίας του, ἦτο ἡ ἐκ μέρους τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτοῦ Λάϋονς, πάντοτε ἐχθρικῶς διακειμένου πρός τε τὸν Ὄθωνα καὶ τὰς μὴ ἀγγλοφίλους κυβερνήσεις του. Καὶ οἱ ἀντιπολιτευόμενοι ὅμως ρωσόφιλοι καὶ ἀγγλόφιλοι οὐ μικρὰς παρεῖχον τῇ κυβερνήσει ἐνοχλήσεις, φωνασκοῦντες διὰ τοῦ τύπου εἰς πάσας σχεδὸν τὰς ἐνεργείας αὐτῆς. Ἐννοεῖται ὅτι καὶ ὁ Κωλέττης ἱκανὸν ἀπεῖχεν ἀπὸ τῆς καθ' ὅλους τοὺς νομίμους τύπους διακυβερνήσεως τῶν ἐσωτερικῶν πραγμάτων τῆς χώρας, εἰς δὲ τὰς ἐξωτερικὰς σχέσεις προέβη πολλάκις εἰς ἐνεργείας, αἵτινες ὑπὸ πολλῶν χαρακτηρίζονται ὡς ἐπιζήμιοι. Οὕτω παρηνώχλει διαρκῶς τὴν Τουρκίαν δι' ἀνταρτικῶν σωμάτων, τὰ ὁποῖα διετήρει ἀνὰ τὰς παραμεθορίους ἐπαρχίας καὶ ἐτήρει ἔναντι αὐτῆς προκλητικὴν πάντοτε στάσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλεται καὶ τὸ μεγάλως ζημιῶσαν τὸ κράτος περίφημον ἐπεισόδιον μετὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις πρεσβευτοῦ τῆς Τουρκίας Κωστάκη Μουσούρου. Ἡ εὐθύνη ὅμως τοῦ ἐπεισοδίου βαρύνει ἐξ ἴσου μὲ τὸν Κωλέττην καὶ τὸν Μουσοῦρον. Τὸ ἐπεισόδιον προεκλήθη ἐκ τῆς ἀρνήσεως τῆς τουρκικῆς πρεσβείας, ὅπως χορηγήσῃ διαβατήριον διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς τὸν ὑπασπιστὴν τοῦ βασιλέως Μακεδόνα ὁπλαρχηγὸν Τσάμην Καρατάσσον, ὅστις, καθ' ὃ προερχόμενος ἐκ τουρκοκρατουμένης ἐπαρχίας, πολεμήσας δὲ καὶ μετὰ τὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῆς Τουρκίας, ἦτο εἷς τῶν μᾶλλον ἀνεπιθυμήτων εἰς τὸ τουρκικὸν κράτος Ἑλλήνων. Ἡ στάσις τῆς τουρκικῆς πρεσβείας ἐξώργισε τὸν βασιλέα, ὅστις, συναντήσας τὸν Μουσοῦρον, τὴν ἑπομένην τῆς ἀρνήσεως, εἴς τινα ἀνακτορικὸν χορόν, παρετήρησεν αὐτὸν διὰ τῆς φράσεως «ἤλπιζον ὅτι ὁ βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος ἦν ἄξιος μείζονος σεβασμοῦ τοῦ δρ. δμῶν δειχθέντος, κύριε» καὶ τοῦ ἔστρεψε τὰ νῶτα. Ἀμέσως μετὰ ταῦτα ὁ Μουσοῦρος, συναινέσει καὶ τοῦ παρόντος ἐν τοῖς ἀνακτόροις Ἄγγλου πρεσβευτοῦ, ἀνεχώρησεν ἐπιδεικτικώτατα, μεθ' ὁλοκλήρου τοῦ προσωπικοῦ τῆς πρεσβείας, τὴν ἑπομένην δὲ 14 Ἰανουαρίου 1847 ἀπηύθυνε διακοίνωσιν πρὸς τὴν κυβέρνησιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ μετὰ μετριοπαθείας ἐξέφραζε τὴν λύπην του, διότι ὁ βασιλεὺς δὲν τῷ ἔδωκε τὸν καιρὸν νὰ δικαιολογηθῇ. Ὁ Κωλέττης ὅμως, ἀντὶ ἄλλης ἀπαντήσεως, ἀπηύθυνεν αὐθημερὸν διακοίνωσιν, διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτοῦ, πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Πύλην, δι' ἧς ἐμέμφετο τὴν διαγωγὴν τοῦ Μουσούρου, καταφερόμενος ἐναντίον του μετὰ μεγάλης ὀξύτητος καὶ ἰταμότητος, ἐδήλου δὲ ἐν τῇ διακοινώσει, ὅτι αὐτὸς ἀνελάμβανε προσωπικῶς ὁλόκληρον τὴν εὐθύνην τῶν ὑπὸ τοῦ βασιλέως λεχθέντων. Οὕτω τὸ ἐπεισόδιον ἐλάμβανεν ἀδικαιολογήτους διαστάσεις, διότι ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ἐζήτησεν ἱκανοποίησιν, τῆς ὁποίας μὴ δοθείσης, διετάχθη ὁ Μουσοῦρος νὰ καταλίπῃ τὴν ἑλληνικὴν πρωτεύουσαν, συγχρόνως δὲ ἡ Τουρκία ἠπείλει, ὅτι θὰ ἐξεδίωκε τοῦ ὀθωμανικοῦ ἐδάφους πάντας τοὺς ἐν αὐτῷ Ἕλληνας ὑπηκόους καὶ θὰ ἀπέκλειε τοὺς λιμένας αὐτῆς εἰς τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα. Καὶ ἀπετράπη μὲν προσωρινῶς τὸ τοιοῦτον, ἐπεμβάσει τῶν φίλα φρονουσῶν πρὸς τὸν Κωλέττην κυβερνήσεων καὶ ἰδίᾳ τῆς γαλλικῆς, τὸ ζήτημα ἐν τούτοις δὲν διηυθετεῖτο παρὰ τὸ ὅτι ὁ Ὄθων, εἰσηγήσει τοῦ πρωθυπουργοῦ, προσεπάθησε νὰ δώσῃ εἰς τοῦτο ἀλλοίαν τροπήν, ἀποστείλας προσωπικὴν περὶ τούτου ἐπιστολὴν πρὸς τὸν σουλτάνον. Καὶ τοῦτο ὅμως εἰς οὐδὲν ἴσχυσε, τοῦ σουλτάνου ἀπαντήσαντος μὲν εἰς φιλικὸν τόνον, ἀλλὰ δηλοῦντος ὅτι ἡ διαφωνία αὕτη ἦτο ἁπλῶς ζήτημα κυβερνητικόν, τοῦ ὁποίου ἡ λύσις ἐπαφίετο εἰς τὴν φρόνησιν τῶν ὑπουργῶν τῶν δύο κρατῶν.

Digitized by Google

Ὁ Κωλέττης, ἀποτυχὼν καὶ εἰς τὴν ἐνέργειάν του ταύτην, κατέφυγε τότε εἰς τὴν μεσιτείαν τῆς φιλα φρονούσης πρὸς τὸν Ὄθωνα αὐστριακῆς κυβερνήσεως, ὁ δὲ Μέττερνιχ, ἀναλαβὼν τὴν διαιτησίαν, ἀπεφάνθη, ὅτι ὁ βασιλεὺς Ὄθων ὤφειλε νὰ ἐκφράσῃ τὴν λύπην του, οὐχὶ ὅμως εἰς τὸν Μουσοῦρον, ἀλλ' εἰς ἄλλον πρεσβευτήν, ἀποστελλόμενον ἀντ' αὐτοῦ. Καὶ πάλιν ὅμως ἡ Πύλη ἠρνήθη νὰ ὑποχωρήσῃ, ἐπιμένουσα εἰς τὴν ἀποστολὴν τοῦ Μουσούρου, δὲν θὰ ἐπελύετο δὲ τὸ ζήτημα, ἂν ἐν τῷ μεταξὺ (Αὔγουστος 1847) δὲν ἀπέθνησκεν ὁ Κωλέττης. Ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν πρωθυπουργὸς Κ. Τζαβέλλας ἐνέδωκεν εἰς τὴν ὑποχώρησιν, ὑπὲρ τῆς ὁποίας ἄλλωστε εἶχε ταχθῆ καὶ ὁ τσάρος Νικόλαος, καὶ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1848 ἐπανῆλθεν ὁ Μουσοῦρος, χωρὶς ὅμως και νὰ παραμείνῃ καὶ ἐπὶ μακρὸν ἐν τῇ θέσει του, ἀντικατασταθείς, λόγῳ τῆς ἐχθρότητος, τὴν ὁποίαν ἡ στάσις του εἶχε δημιουργήσει παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ. Ἡ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εὐθύνη τοῦ Μουσούρου συνίσταται εἰς τὴν ἀδιαλλαξίαν, διότι ἐνδεχομένη καλὴ θέλησίς του ἠδύνατο νὰ προλάβῃ τὴν τότε ὄξυνσιν τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων.

Διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Κωλέττη ἐξέλιπεν εἷς τῶν ἐπιφανεστάτων πολιτικῶν ἀνδρῶν τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἐλευθερίας, ὁ πληρέστερον παντὸς ἄλλου συνδυάζων τὴν βαθεῖαν γνῶσιν τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ μετὰ τῆς μορφώσεως καὶ τῆς πνευματικῆς εὐστροφίας, ἥτις διέκρινε τοὺς ἀγνοοῦντας ἐν πολλοῖς τὴν ψυχολογίαν τῶν λαϊκῶν τάξεων, Ἕλληνας λογίους τῆς Δύσεως καὶ τοῦ Φαναρίου (Μαυροκορδᾶτον, Τρικούπην, κ. ἄ.). Ἦτο συγχρόνως ὁ κυριώτερος ὀπαδὸς τῆς Μεγάλης Ἰδέας καὶ διεκρίνετο διὰ τὴν μέχρι ρωμαντισμοῦ πίστιν του ἐπὶ τὴν προσεχῆ ἀπελευθέρωσιν ὁλοκλήρου τοῦ ἑλληνικοῦ γένους. Τὴν πολιτικὴν σταδιοδρομίαν του χαρακτηρίζει ἔκτακτος ἱκανότης, μεθ' ἧς κατώρθωνε πάντοτε νὰ ἐπωφελῆται τὰ σφάλματα τῶν ἀντιπάλων του καὶ νὰ γίνεται κύριος τῆς καταστάσεως. Ἡ νομιμοφροσύνη του ὅμως δὲν ἦτο ἀπόλυτος, ὑποχωροῦσα πολλάκις πρὸ τῆς σκοπιμότητος. Τέλος ὁ Κωλέττης διεκρίθη καὶ ὡς διπλωμάτης, κατώρθωσε δέ, κατὰ τὴν διαμονήν του ὡς πρεσβευτοῦ ἐν Παρισίοις, νὰ κερδίσῃ τὴν συμπάθειαν καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς καὶ νὰ συνδεθῇ διὰ προσωπικῆς φιλίας μετὰ τοῦ Γάλλου βασιλέως καὶ τοῦ πρωθυπουργοῦ Γκιζό, ἐκφραζομένου μετὰ θαυμασμοῦ περὶ αὐτοῦ. Ὤφειλε δὲ ὁ Κωλέττης τὴν ἐν Παρισίοις ἐπιτυχίαν του εἰς τὴν ἐνθυμίζουσαν τοὺς ἡρωϊκοὺς ἀγῶνας τῆς ἐπαναστάσεως ἐπιβλητικὴν αὐτοῦ ἐμφάνισιν καὶ ἀμφίεσιν, τὴν εὐστροφίαν τοῦ πνεύματος, τὸ ὑπερήφανον τοῦ χαρακτῆρος, τὴν λεπτὴν ἐπιτηδειότητα τοῦ φέρεσθαι καὶ τὴν εἰλικρίνειαν τῶν φιλικῶν αἰσθημάτων, ἅτινα ἐξεδήλωσε πρὸς τοὺς Γάλλους καὶ τὴν Γαλλίαν.

Τὸ διαδεχθὲν τὸν Κωλέττην ὑπουργεῖον Τζαβέλλα, σχηματισθὲν ὡσαύτως ἐκ μελῶν τοῦ γαλλοφίλου κόμματος, ἀντεμετώπισεν ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς ἐν τῇ ἐξουσίᾳ ἀνόδου του πλείστας ἐξωτερικὰς καὶ ἰδίᾳ ἐσωτερικὰς ἀνωμαλίας. Τὴν ἐσωτερικὴν κυρίως δυσπραγίαν ἐνέτεινεν ἡ ἐνταθεῖσα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωλέττη ἐξάπλωσις τῆς λῃστείας ἀνὰ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, ἔργον διὰ τὸ ὁποῖον οὐ μικρὰ ὑπῆρξεν ἡ εὐθύνη καὶ τῆς κυβερνήσεως, ἥτις, ἐνδιαφερομένη νὰ παρέχῃ διαρκῶς πράγματα εἰς τὴν Τουρκίαν, ὅπως κρατῇ τὰς παραμεθορίους ἐπαρχίας ἐν διαρκεῖ ἐπαναστατικῷ ὀργασμῷ, ἐφέρετο μετ' ἀδικαιολογήτου ἐπιεικείας πρὸς τὰ ἄτακτα ἀνταρτικὰ στοιχεῖα, πολλὰ τῶν ὁποίων συνεδύαζον μετὰ τοῦ μεγαλοϊδεατικοῦ προγράμματος καὶ λῃστρικὰς ἕξεις. Καὶ αἱ στάσεις ὅμως τῶν δυσηρεστημένων ἐναντίον τῆς κυβερνήσεως παλαιῶν ὁπλαρχηγῶν δὲν ἦσαν σπάνιαι,— ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Κωλέττη εἶχον κατασταλῆ δύο σοβαρώτατα κινήματα, τὸ τοῦ Θ. Γρίβα ἐν Ἀκαρνανίᾳ καὶ τοῦ Ν. Κριεζώτου ἐν Εὐβοίᾳ. Τὰ ἐπισυμβάντα κατὰ τὴν νέαν κυβέρνησιν στασιαστικὰ κινήματα ὑπῆρξαν τὸ τοῦ ἀντισυνταγματάρχου Ι. Φαρμάκη ἐν Ναυπακτίᾳ καὶ τριῶν ἑτέρων ἀντισυνταγματαρχῶν ἐν Φθιώτιδι. Ἡ σπουδαιοτέρα ὅμως ἀνταρσία, ἔχουσα καθαρῶς λῃστρικὸν χαρακτῆρα, ὑπῆρξεν ἡ τοῦ πρώην ὁπλαρχηγοῦ καὶ λῃσταντάρτου, τότε δὲ λοχαγοῦ τῆς ἐν Πάτραις φρουρᾶς, Μερεντίτου. Οὗτος, προβαίνων εἰς κινήματα ἀνυπακοῆς καὶ ἀντιληφθεὶς ὅτι ἡ κυβέρνησις ἐσκόπει νὰ διαλύσῃ τὸν λόχον του, ὑπεκίνησε τὴν ἐν Πάτραις στρατιωτικὴν δύναμιν εἰς στάσιν, ἀφοῦ δὲ συνέλαβε τὸν διοικητὴν αὐτῆς ταγματάρχην Στουρνάραν καὶ ἐγένετο κύριος ὁλοκλήρου τῆς πόλεως, ἐλῄστευσε τὸ ἐν τῇ πόλει ὑποκατάστημα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἀφαιρέσας ἐξ αὐτοῦ 25.000 δραχμῶν, ἀπῄτησε δὲ νὰ τῷ παραδοθῶσι καὶ τὰ ἐν τῷ δημοσίῳ ταμείῳ καὶ τῷ τελωνείῳ ὑπάρχοντα χρήματα. Αὐξήσας δὲ βαθμηδὸν τὰς ἀπαιτήσεις του, ἐζήτησε παρὰ τοῦ λαοῦ τῶν Πατρῶν ποσὸν 50.000 ταλλήρων. Ὁ ἐπεμβάς, κατὰ παράκλησιν τοῦ λαοῦ τῶν Πατρῶν, Ἄγγλος πρόξενος Βούδ, κατώρθωσε νὰ τὸν πείσῃ νὰ περιορισθῇ εἰς τὰ ὑπάρχοντα μόνον ἐν τῷ δημοσίῳ ταμείῳ 18.000 τάλληρα (92.800 περίπου δραχμὰς) καὶ δεχθῇ νὰ ἀπέλθῃ ἐπὶ ἀγγλικοῦ πλοίου. Τὸ περίεργον εἶναι, χαρακτηριστικὸν καὶ τοῦτο τῆς κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην ἐχθρότητος τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας πρὸς τὴν κυβέρνησιν τοῦ Ὄθωνος, ὅτι, ἐνῷ κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἐπιβιβάσεως εἰσῆλθον εἰς τὴν πόλιν ἔνοπλοι δυνάμεις, καταπροπώσασαι εὐχερῶς τοὺς ἄνδρας τοῦ Μερεντίτου, ὁ Βοὺδ ἐπέτρεψε τὴν ἐπὶ τοῦ ἀγγλικοῦ πλοίου ἐπιβίβασιν καὶ ἠρνήθη οὐ μόνον τοὺς λῃσταντάρτας νὰ παραδώσῃ, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ ἁρπαγέντα χρήματα. Δὲν περιωρίσθησαν δὲ μόνον εἰς τὴν ἐνέργειαν ταύτην οἱ Ἄγγλοι, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὴς Λάϋονς διεβίβασε πρὸς τὴν κυβέρνησιν διαμαρτυρίαν τοῦ πλοιάρχου τοῦ ὡς καταφύγιον χρησιμεύσαντος ἀγγλικοῦ πλοίου «Σπίτφορδ», ἐν τῇ ὁποίᾳ οὗτος ἐζήτει τὴν τιμωρίαν τοῦ καταδιώκοντος τοὺς στασιαστὰς Ροντοπούλου, διότι ἔλεγεν, ὅτι οἱ πυροβολισμοί, οἱ ριπτόμενοι κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς προκυμαίας μάχην, ἦτο δυνατὸν νὰ κτυπήσωσι τοὺς Ἄγγλους κωπηλάτας τῶν λέμβων, αἵτινες παρελάμβανον τοὺς λῃστάς. Τὸ ἀγγλικὸν πλοῖον, ἀφοῦ ἐπὶ ὁλοκλήρους ἡμέρας παρέμεινεν εἰς τὸν λιμένα τῶν Πατρῶν, ἐξέπλευσε πρὸς τὰς Ἰονίους νήσους ὅπως ἀποβιβάσῃ ἐν αὐταῖς τοὺς λῃστάς, ἀλλά, μὴ ἐπιτραπέντος τούτου ὑπὸ τῆς Ἰονίου Γερουσίας, μετέφερον αὐτοὺς εἰς Μάλταν. Ὁ αὐτόθι ὅμως ναύαρχος Πάρκερ, ἀποδοκιμάζων τὴν διαγωγὴν τοῦ τε προξένου καὶ τοῦ πλοιάρχου, κατέσχε τὰ χρήματα, ἵνα ἀποδώσῃ αὐτὰ εἰς τὸν δικαιοῦχον μετὰ τὴν ἐπίλυσιν τῆς διαφορᾶς. Οὕτω τὸ ὑπουργεῖον Τζαβέλλα, ἀντιμετωπίσαν πλείστας ἐσωτερικὰς καὶ ἐξωτερικὰς ἀνωμαλίας, πιεζόμενον δὲ διαρκῶς ὑπὸ τῆς Ἀγγλικῆς κυβερνήσεως, διὰ τὴν ἀπότισιν τῶν πρὸς τὰς Δυνάμεις δημοσίων χρεῶν, ἠναγκάσθη, τέλος, νὰ παραιτηθῇ κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1848. Αἱ τοιαῦται ἐκ τοῦ δανείου τῶν 60 ἑκατομμυρίων ὑποχρεώσεις τῆς Ἑλλάδος ἔναντι τῶν τριῶν προστατίδων Δυνάμεων ἀπετέλεσαν τὸ κυριώτερον ὅπλον τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας πρὸς καταπίεσιν τῆς κυβερνήσεως τῆς Ἑλλάδος, ἰδίᾳ δὲ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς μεταπολιτεύσεως τοῦ 1843, ἀφ' ὅτου ἀνεστάλη ἡ καταβολὴ τῶν ὀφειλομένων δόσεων. Ἡ πτώχευσις ὅμως αὕτη εἶχε καὶ τὸ εὐχάριστον ἀρνητικὸν ἀποτέλεσμα, ὅτι, γενομένη πρόξενος τῆς μειώσεως τῆς πίστεως τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἀποκλεισμοῦ αὐτῆς ἀπὸ τῶν ξένων χρηματιστηρίων, ὑπεχρέωσε τὰς κυβερνήσεις νὰ περιορισθῶσι, καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς συνταγματικῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος (μέχρι τοῦ 1862), εἰς συνετὴν πολιτικὴν αὐταρκείας καὶ νὰ μὴν ἐπιβαρύνωσι τὸ κράτος μὲ νέας ὑποχρεώσεις.

Διάδοχος τοῦ Τζαβέλλα ὑπῆρξεν ὁ Γεώργιος Κουντουριώτης, ὅστις ἀπαραίτητον ὅρον διὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς κυβερνήσεως ἔθεσε τὴν παραχώρησιν γενικῆς ἀμνηστίας εἰς τοὺς στασιάσαντας τὸ προηγούμενον ἔτος στρατιωτικούς. Καὶ παρεχωρήθη μὲν ἀμέσως ἡ ἀμνηστία αὕτη, ἀλλ' ἐξῃρέθησαν αὐτῆς οἱ ὑποστράτηγοι Θ. Γρίβας καὶ Ν. Κριεζώτης, διαμένοντες ἀμφότεροι ἐπὶ τοῦ τουρκικοῦ ἐδάφους, ὁ μὲν πρῶτος ἐν Ἰωαννίνοις, ὁ δὲ δεύτερος ἐν Προύσῃ. Ὡς ἐκ τούτου τινὲς τῶν μετ' αὐτῶν συμπραξάντων ἀξιωματικῶν ἠρνήθησαν νὰ δεχθῶσι τὴν ἀμνηστίαν, συγκροτήσαντες δὲ συμμορίας, ἐκ Τουρκαλβανῶν κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰσήλασαν εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος. Ἐναντίον τῶν εἰσβολέων ἐξεστράτευσαν οἱ ὁπλαρχηγοὶ Μαμούρης καὶ Σκαλτσοδῆμος, οἵτινες, διὰ σειρᾶς ἐπιτυχῶν μαχῶν (Μάϊος 1848), κατώρθωσαν νὰ ἀπωθήσουν αὐτοὺς πέραν τῶν συνόρων. Ταυτοχρόνως κατεστέλλοντο καὶ ἅπαντα τὰ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκραγέντα στασιαστικὰ κινήματα χάρις εἰς τὴν σύντονον δρᾶσιν τῶν πιστῶν εἰς τὸν Ὄθωνα ὁπλαρχηγῶν Γ. καὶ Ι. Κολοκοτρώνη, Ἀντ. Μαυρομιχάλη καὶ Πανούτσου Νοταρᾶ.

Νέα ὅμως ἐξωτερικὴ περιπλοκὴ ἐξέσπασε μετ' ὀλίγον, προελθοῦσα καὶ αὕτη ἐξ ἐνεργείας τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς Τουρκίας Κωστάκη Μουσούρου, τὸν ὁποῖον, νέος τις ἐκ Προποντίδος, ὀνόματι Ἀπόστολος Ναδίρης, ὑπηρετῶν ἐν τῇ ὀθωμανικῇ πρεσβείᾳ, ἀπεπειράθη νὰ φονεύσῃ, τραυματίσας αὐτὸν εἰς τὸν δεξιὸν βραχίονα. Ὁ Ναδίρης, συλληφθεὶς καὶ ἀνακρινόμενος, ἀπέδωκε τὴν ἀπόπειραν εἰς προσωπικὸν ἐναντίον τοῦ Μουσούρου μῖσος, δηλώσας ὅτι οὐδένα εἶχε συνένοχον ἢ συνωμότην, πράγματι δὲ οὐδεὶς ἀνεκαλύφθη συνένοχός του. Ἡ κυβέρνησις ἠρνήθη ὅπως παραδώσῃ τὸν Ναδίρην, μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι συνελήφθη οὗτος ἐκτὸς τῆς πρεσβείας ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους. Τὸ ἐπεισόδιον διηυθετήθη μετά τινας μῆνας παραδοθέντος τοῦ Ναδίρη, ὅστις κατεδικάσθη ὑπὸ τῶν Τούρκων εἰς ἰσόβια δεσμά. Ἀμέσως μετὰ ταῦτα ἀνεχώρησεν ὁ Μουσοῦρος, ἀντικατασταθεὶς διὰ τοῦ ἐξ Εὐβοίας καταγομένου ἑλληνογλώσσου Ὀσμὰν ἐφένδη.

Κατὰ Ὀκτώβριον τοῦ 1848 ἐπῆλθε νέα κυβερνητικὴ μεταβολή, κληθέντος εἰς τὴν πρωθυπουργίαν τοῦ ναυάρχου Κωνσταντίνου Κανάρη, διατηρήσαντος τὴν ἀρχὴν μέχρι τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ ἑπομένου ἔτους, ὅτε πρὸς καταστολὴν τῶν κομματικῶν παθῶν ὁ Ὄθων ἐσχημάτισεν αὐλικοῦ μᾶλλον χαρακτῆρος ὑπουργεῖον ὑπὸ τὸν ναύαρχον Α. Κριεζῆν.

Ἐκ τῶν πρώτων δυσχερειῶν, τὰς ὁποίας ἀντεμετώπισε τοῦτο ὑπῆρξε τὸ περιλάλητον ἐπεισόδιον τοῦ Πατσιφίκου, προελθὸν ἐκ τῆς συνεχιζομένης πάντοτε ἀδιαλλαξίας καὶ ἐχθρότητος τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας πρὸς τὸν Ὄθωνα. Ὁ Πατσίφικος ἦτο Ἰουδαῖός τις Πορτογάλος τὴν καταγωγήν, ἀλλ' ἔχων τὴν ἀγγλικὴν ὑπηκοότητα, ὅστις, ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας, διεξεδίκει ἀποζημίωσιν 887.000 δραχμῶν δι' εὐτελῆ τινα ἔπιπλα, ἀντικείμενα ἅτινα, ὡς διισχυρίζετο, κατέστρεψε κατὰ τὴν μεγάλην ἑβδομάδα τοῦ 1847 ὁ ἀθηναϊκὸς ὄχλος. Κατόπιν ἐπανειλημμένων ἀρνήσεων τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ὅπως ἱκανοποιήσῃ τὰς ὑπερφιάλους ἀπαιτήσεις τοῦ Πατσιφίκου, στόλος ἀγγλικὸς ὑπὸ τὸν ναύαρχον Πάρκερ κατέπλευσε τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1849 εἰς τὸν Πειραιᾶ καὶ τὴν 4 Ἰανουαρίου 1850 ὁ Πάρκερ μετὰ τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτοῦ Οὐάϊς, ὅστις εἶχεν ἀντικαταστήσει ἐν τῷ μεταξὺ τὸν Λάϋονς, ἐπέδωσαν τελεσίγραφον, εἰς τὸ ὁποῖον προσετίθετο, ἐκτὸς τῶν γνωστῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Πατσιφίκου, καὶ ἄλλαι ἀξιώσεις, ἤτοι: 11.500 δραχμαὶ διά τινα λῃστρικὴν ἐπίθεσιν, γενομένην παρὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Ἀκαρνανίας ἐναντίον Ἑπτανησίων, Ἑλλήνων μὲν τὸ γένος, ἀλλ' Ἄγγλων τὴν ὑπηκοότητα, 56.000 δραχμαὶ ὡς πρόστιμον διὰ τὴν κακοποίησιν Ἑπτανησίων τινῶν, γενομένην ὑπὸ Ἑλλήνων ἐν Πάτραις καὶ Πύργῳ, 41.000 δραχμαὶ ὡς ἀποζημίωσις γηπέδου τοῦ ἐν Ἀθήναις ἐγκατεστημένου Ἄγγλου Φίνλεϋ, ὅπερ εἶχε περιληφθῆ εἰς τὸν βασιλικὸν κῆπον, 14.000 δραχμαὶ ὡς ποινὴ διὰ τὴν κακοποίησιν Ἄγγλων ναυτῶν ἐν Πάτραις καὶ ἐκχώρησις εἰς τὴν Ἀγγλίαν τῶν νήσων Ἐλαφονήσου καὶ Οἰνουσσῶν, ὡς ἀνηκουσῶν πρότερον εἰς τὴν Ἰόνιον Πολιτείαν. Διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ἀγγλικῶν ἀξιώσεων ἐτάχθη εἰκοσιτετράωρος προθεσμία, ἥτις, μὴ εἰσακουσθεῖσα, διότι πάντες οἱ Ἕλληνες νομομαθεῖς καὶ πολιτευταὶ εὑρέθησαν σύμφωνοι περὶ τοῦ ἀδίκου τῶν βρεττανικῶν ἀξιώσεων, ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐπὶ τῆς ἀγγλικῆς ναυαρχίδος ἀποχώρησιν τοῦ Οὐάϊς, τάξαντος καὶ νέαν εἰκοσιτετράωρον προθεσμίαν. Ἡ βουλή, συγκληθεῖσα ἐκτάκτως κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν τῶν Θεοφανίων, ἐτάχθη ὁμοθυμαδὸν ἀλληλέγγυος πρὸς τὴν κυβέρνησιν, ἥτις, κατόπιν τούτου, ἠρνήθη νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὰς ἀγγλικὰς ἀξιώσεις. Τὰ ἐκβιαστικὰ μέτρα τοῦ ναυάρχου Πάρκερ ἤρχισαν ἐφαρμοζόμενα αὐθημερόν, ἐνῷ ἡ κυβέρνησις, ἀδυνατοῦσα νὰ ἀντιτάξῃ οἱανδήποτε ἄμυναν πρὸ τῆς ἀνωτέρας ὑλικῆς βίας, κατέφυγεν εἰς τοὺς πρεσβευτὰς Γαλλίας καὶ Ρωσίας, ἐξαιτουμένη τὴν διαιτησίαν των. Καὶ παρεσχέθη μὲν αὕτη προθύμως, ἀλλ' οὐδὲν ἐπέφερεν ἀποτέλεσμα. Τὰ πιεστικὰ μέτρα, εἰς τὰ ὁποῖα κατέφυγεν ὁ Πάρκερ, ἦσαν ἀποκλεισμὸς τοῦ λιμένος τοῦ Πειραιῶς καὶ κατακράτησις τῶν ἐν αὐτῷ ναυλοχούντων ἑλληνικῶν πλοίων, ὡς καὶ ἡ σύλληψις τοῦ κυβερνητικοῦ πλοίου «Ὄθων» καὶ ἄλλων πολεμικῶν καὶ ἡ κατακράτησις αὐτῶν ἐν Σαλαμῖνι.

Κατὰ τὴν κρίσιμον ἐκείνην στιγμήν, ὁλόκληρος ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εὑρέθη συνησπισμένος περὶ τὴν κυβέρνησιν καὶ τὸν βασιλέα, ἀντιμετωπίσας τὴν προφανῆ ἀδικίαν μετὰ παραδειγματικῆς ψυχραιμίας καὶ πατριωτισμοῦ. Καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ ὅμως κοινὴ γνώμη, ὡς καὶ πᾶσαι αἱ κυβερνήσεις τῶν Δυνάμεων, πλήν, φυσικά, τῆς ἀγγλικῆς, μετὰ καταπλήξεως καὶ ἀληθοῦς συμπαθείας πρὸς τὴν ἀνίσχυρον Ἑλλάδα ἤκουσαν τὸν λῃστοπειρατικοῦ χαρακτῆρος ἐκβιασμὸν τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου. Οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει μάλιστα πρεσβευταὶ ἔψεξαν τοὺς ἐν Ἀθήναις συναδέλφους των διὰ τὴν ἀδρανῆ στάσιν, ἣν ἐτήρησαν κατὰ τὴν γένεσιν τοῦ ἐπεισοδίου, ὁ δὲ τέως Γάλλος πρεσβευτὴς ἐν Ἀθήναις Πισκατόρυ, ὢν μέλος τῆς γαλλικῆς βουλῆς, ἐστιγμάτισεν ἐν ἐπερωτήσει τὴν στάσιν τῆς Ἀγγλίας καὶ ἀπῄτησε τὴν ἐπέμβασιν τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως χάριν τῆς Ἑλλάδος. Ὁμοίως καὶ τὸ ρωσικὸν ἀνακτοβούλιον, διὰ τοῦ κόμητος Νεσελρόδε, κατέκρινε δι' αὐστηρᾶς διακοινώσεως τῆς 7 Φεβρουαρίου τὴν στάσιν τῆς Ἀγγλίας, κακίζουσα ἰδίως τὴν ἀπαίτησιν, ὅπως τῇ παραχωρηθῶσι τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, τὴν ἀκεραιότητα τοῦ ὁποίου εἶχον ἀπὸ κοινοῦ ἐγγυηθῆ αἱ τρεῖς προστάτιδες Δυνάμεις. Ὁ τσάρος μάλιστα, ἐν τῇ πρὸς τὸν Ὄθωνα συμπαθείᾳ αὐτοῦ, ἀπέστειλεν εἰς Ἀθήνας τὸν ὑπασπιστήν του ὑποναύαρχον Ποντιάκ, ἕνα τῶν ἡρώων τῆς ἐν Ναυαρίνῳ ναυμαχίας, ἵνα ἐμπνεύσῃ θάρρος εἰς αὐτόν. Ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἀγγλικῇ βουλῇ ὁ λόρδος Στάνλεϋ υἱὸς τοῦ φιλέλληνος κόμητος Ντέρμπυ, ἐστιγμάτισε τὴν ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος πολιτικὴν τοῦ ὑπουργοῦ Πάλμερστον, ὅστις, κατόπιν τῆς μομφῆς ταύτης καὶ τῆς ἐνεργοῦ ἐπεμβάσεως τῆς Γαλλίας, ἀποστειλάσης εἰς Λονδῖνον τὸν διπλωμάτην Ντρουὲν ντὲ Λυύ, ἐδέχθη ὅπως ἀνατεθῇ εἰς τὴν γαλλικὴν διπλωματίαν ἡ ἐπίλυσις τῆς διαφορᾶς. Πρὸς τοῦτο ἀπεστάλη ἐν Ἀθήναις, ὡς ἔκτακτος ἀπεσταλμένος, ὁ βαρῶνος Γκρῶ καὶ ἐπελήφθη τοῦ διακανονισμοῦ τῆς ὑποθέσεως. Τὴν τελευταίαν ὅμως στιγμὴν ὁ Πάλμερστον, ὑποβιβάσας τὰς ἀπαιτήσεις εἰς 330.000 μόνον δραχμάς, ἐνῷ συγχρόνως ηὔξανε τὰ πιεστικὰ μέ-

Digitized by Google

τρα του, ἐπεκτείνας τὸν ἀποκλεισμὸν εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα, ἐπέτυχε νὰ ἐκβιάσῃ τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν εἰς ὑποχώρησιν, γενομένην τῇ συγκαταθέσει τῆς βουλῆς καὶ τῆς γερουσίας, αἵτινες, συγκληθεῖσαι εἰς μυστικὴν συνεδρίασιν, ἐψήφισαν τὴν ἄμεσον καταβολὴν τῶν 180 000 δραχμῶν μόνον, τοῦ ὑπολοίπου ποσοῦ ἐξ 150.000 δραχμῶν παραμείναντος ὡς ἐνεχύρου μέχρι τῆς ὁριστικῆς ἐκκαθαρίσεως τῶν λογαριασμῶν τοῦ Πατσιφίκου. Ἡ τοιαύτη ὅμως ἐνέργεια τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως ἀπετέλει κατάφωρον προσβολὴν ἐναντίον τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ρωσίας, ἰδίᾳ τῆς πρώτης, εἰς ἣν εἶχεν ἀνατεθῆ ὁ διακανονισμὸς τῆς διαφορᾶς, σφοδραὶ δ' ὡς ἐκ τούτου ἠγέρθησαν διαμαρτυρίαι καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἀγγλικῇ βουλῇ. Πρὸς στιγμὴν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐκινδύνευσε νὰ ἀνατραπῇ, σωθεῖσα δι' ἐλαχίστης πλειοψηφίας, χάρις εἰς τὴν ἀρνητικὴν ὑποστήριξιν τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ἥτις δὲν ἦτο παρεσκευασμένη νὰ ἀναλάβῃ τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας. Τὴν 6 Ἰουλίου 1850 ὑπεγράφη ἐν Ἀθήναις συνθήκη μεταξὺ Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ἑλλάδος, δι' ἧς ἐτίθετο ὁριστικῶς τέρμα εἰς τὴν διαφοράν, διδομένης πλήρους ἱκανοποιήσεως εἴς τε τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Γαλλίαν.

Κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο διεκανονίσθη, τῇ αἰτήσει τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ τὸ ἐκκρεμοῦν ζήτημα τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος διὰ τῆς παραχωρήσεως ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου τοῦ πατριαρχικοῦ τόμου, διὰ τοῦ ὁποίου, δὲν ἀνεγνωρίζετο ἡ ἀπὸ τοῦ 1833 ὑφισταμένη ἐν ταῖς πράγμασιν αὐτοκέφαλος ἑλληνικὴ ἐκκλησία, ἀλλ' ἱδρύετο τὸ πρῶτον νῦν αὕτη ὑπὸ τοῦ πατριαρχείου. Ὁ πατριαρχικὸς τόμος, ἀναγνωσθεὶς ἐπισήμως τὴν 29 Ἰουνίου, ἐγένετο ἀντικείμενον εὐμενοῦς ὑποδοχῆς ἐκ μέρους τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Μόνον οἱ ὑπὸ τὸν Θεόκλητον Φαρμακίδην κύκλοι ἠρνήθησαν τὴν νομιμότητα αὐτοῦ, ἐμμένοντες εἰς τὰς παλαιὰς αὐτῶν ἀντιλήψεις περὶ τῆς αὐτοδικαίου ὑπάρξεως αὐτοκεφάλου ἑλληνικῆς ἐκκλησίας, ἐξέδωσαν δὲ σχετικῶς καὶ σύγγραμμα, γραφὲν ὑπὸ τοῦ Φαρμακίδου, τὸν καλούμενον «ἀντίτομον», ἐν τῷ ὁποίῳ ἐδικαιολόγουν τὰς ἀπόψεις των. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς πολεμικῆς ταύτης, ὅτε, μετὰ διετίαν, ἐψηφίσθη ἐν τῇ βουλῇ ὁ καταστατικὸς χάρτης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, δὲν ἠκολουθήθη πιστῶς ὁ πατριαρχικὸς τόμος, νομοθετηθεισῶν καὶ πολλῶν ἐκ τῶν ἀπόψεων τοῦ Φαρμακίδου.

Ἀρξαμένου, περὶ τὰ τέλη τοῦ 1853, τοῦ μεταξὺ Τουρκίας καὶ Ρωσίας πολέμου, τοῦ κληθέντος Κριμαϊκοῦ, τοῦ ὁποίου μετέσχον παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς Τουρκίας καὶ ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία καὶ τὸ Πεδεμόντιον, μεγάλη συγκίνησις κατέλαβε τοὺς Ἕλληνας, ἐλπίσαντας ὅτι θ' ἀπετέλει οὗτος εὐκαιρίαν εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῶν μεγαλοϊδεατικῶν βλέψεων τοῦ γένους. Ἡ πρὸς τὴν Ρωσίαν ἄλλως τε συμπάθεια κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον ἐδικαιολογεῖτο ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὡς κυρίας δικαιολογίας τοῦ πολέμου προέβαλεν αὕτη τὴν προστασίαν τῶν εἰς τοὺς ἁγίους τόπους δικαιωμάτων τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τὴν ἀπαίτησιν περὶ τῆς ἐκ μέρους τῆς Πύλης πλήρους χειραφετήσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Εὐθὺς ὡς ἐκυκλοφόρησεν ἡ εἴδησις περὶ τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου, ὁλόκληρος ὁ ἑλληνικὸς λαὸς κατελήφθη ὑπὸ πολεμικοῦ ὀργασμοῦ, αἱ Ἀθῆναι δὲ καὶ αἱ παραμεθόριοι περιοχαὶ μετεβλήθησαν ἐντὸς ὀλίγου εἰς ἀληθῆ πολεμικὰ στρατόπεδα καὶ αἱ ἐφημερίδες προανήγγελλον ἐγγὺς τὴν πραγματοποίησιν τῆς μεγάλης ἰδέας, διὰ τῆς ἀπελευθερώσεως ὁλοκλήρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Μόνοι μὴ συμμεριζόμενοι τὴν ἄποψιν ταύτην ἦσαν ὀλίγοι φανατικοὶ ὀπαδοὶ τῶν ἀγγλοφίλων καὶ γαλλοφίλων μερίδων.

Ἐκ τῶν πρώτων, οἵτινες εἰσήλασαν εἰς τὸ τουρκικὸν ἔδαφος, ἦτο ὁ ἀξιωματικὸς τῶν ταγμάτων τῆς ὀροφυλακῆς Δημήτριος Καραϊσκάκης, υἱὸς τοῦ περιφήμου στρατάρχου τῆς ἐπαναστάσεως, τὸ ἔνδοξον δὲ ὄνομά του διήγειρεν ἀληθῆ ἐνθουσιασμὸν μεταξὺ τῶν ὑποδούλων καὶ τῶν ἐλευθέρων Ἑλλήνων, οἵτινες, ἀθρόοι, ἔσπευσαν νὰ ταχθῶσιν ὑπὸ τὰς σημαίας του. Ἐντὸς ὀλίγου ὁλόκληρος ἡ νότιος Ἤπειρος, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἔδρα ὁ Καραϊσκάκης, περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν ἐπαναστατῶν, καὶ αὕτη δὲ ἡ πρωτεύουσά της Ἄρτα κατελήφθη μετὰ σφοδρὰν μάχην τῶν ὑπερασπιστῶν της καταφυγόντων ἐντὸς τοῦ φρουρίου. Ἐπηκολούθησε λαμπρὰ νίκη παρὰ τὰ Πέντε Πηγάδια, κατόπιν τῆς ὁποίας καὶ αὐτὰ τὰ Ἰωάννινα περιῆλθον εἰς κρίσιμον θέσιν. Κατὰ Φεβρουάριον, ὅτε εἰσῆλθον εἰς τὸν πόλεμον καὶ αἱ δυνάμεις τῆς Δύσεως, ταχθεῖσαι παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς Τουρκίας, νέοι προσέτρεξαν εἰς τὴν ἐπαναστατημένην χώραν ὁπλαρχηγοί, ἐν οἷς ὁ ἀντιστράτηγος Κ. Τζαβέλλας, οἱ ὑποστράτηγοι Ι. Ράγκος καὶ Ν. Ζέρβας καὶ πλεῖστοι ἄλλοι ἀξιωματικοί, παραιτούμενοι τῶν τάξεων τοῦ στρατοῦ. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἐπανάστασις ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν Θεσσαλίαν, ὅπου, ἐντὸς βραχυτάτου διαστήματος, ἐπεκράτησε καθ' ὅλην τὴν ὕπαιθρον, τῶν Τούρκων ἐξαναγκασθέντων εἰς ὑποχώρησιν, ἐντὸς τῶν φρουρίων. Ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις, μὴ δυναμένη νὰ ἀποσπάσῃ ἰσχυράν τινα στρατιωτικὴν δύναμιν ἐκ τῶν πρὸς τοὺς Ρώσους μαχομένων στρατευμάτων της, κατέλιπε τὴν ἄμυναν εἰς χεῖρας τῶν εἰς τὰς πόλεις φρουρῶν καὶ τῶν ὀλίγων ἀτάκτων Τουρκαλβανῶν τῆς ὑπαίθρου, τοὺς ὁποίους ἐνίσχυσε καὶ διὰ σώματος 3—4 χιλιάδων στρατιωτῶν, πεμφθέντων διὰ θαλάσσης ἐκ τῶν ἀσιατικῶν αὐτῆς ἐπαρχιῶν. Ἡ ὁρμὴ ὅμως τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸ πολεμικόν των μένος ἦτο τοιοῦτον, ὥστε, ἀρχομένου τοῦ Μαρτίου, ὁλόκληρος ἡ ὕπαιθρος τῆς τε Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου εὑρίσκετο εἰς χεῖρας τῶν ἐπαναστατῶν. Ἀφ' οὗ δὲ ἀπέτυχον καὶ αἱ καταβληθεῖσαι, ἐκ μέρους τῆς Πύλης προσπάθειαι περὶ εἰρηνεύσεως, τὴν διεξαγωγὴν τῶν ὁποίων εἶχεν ἀναλάβει ὁ ἐπὶ τούτῳ ἀποσταλεὶς Φουὰτ ἐφέντης, διεκόπησαν αἱ ἑλληνοτουρκικαὶ σχέσεις, ἀνακληθέντων ἑκατέρωθεν τῶν πρεσβευτῶν, καὶ ἡ καταστολὴ τοῦ κινήματος ἀνετέθη εἰς τὴν φροντίδα τῶν συμμάχων τῆς Τουρκίας δυνάμεων Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας.

Τῆς ἐπαναστατικῆς κινήσεως κυριώτεροι ἐμψυχωταὶ ἦσαν ὁ βασιλεὺς καὶ ἡ βασίλισσα, ἐναντίον δὲ αὐτῶν ἐστράφη ἡ ὀργὴ τῶν πρεσβευτῶν τῶν συμμάχων τῆς Τουρκίας. Καὶ κατὰ τὴν περιπέτειαν ὅμως ταύτην, ὅπως καὶ κατὰ τὸ ἐπεισόδιον Πατσιφίκου, ὁ ἑλληνικὸς λαός, κατὰ τὴν μεγάλην αὐτοῦ πλειοψηφίαν, συνεσπειρώθη περὶ τὸν βασιλέα, ἐνισχύων αὐτὸν εἰς τὸν σκληρὸν ἀγῶνά του πρὸς τοὺς πρεσβευτὰς τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας, οἵτινες μετήρχοντο πᾶν μέσον, ὅπως δυσχεράνωσι τὴν θέσιν του καὶ παρακωλύσωσι τὰς ἐνεργείας του. Ἐπειδὴ ὅμως, παρὰ τὰς πιέσεις καὶ τὰς συστάσεις των, ὁ Ὄθων παρέμενε μετὰ σταθερότητος εἰς τὴν ἀκολουθουμένην ὑπ' αὐτοῦ φιλοπόλεμον πολιτικήν, διοργανῶν τὸν ἀγῶνα σχεδὸν ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς, ἀφοῦ οἱ πλεῖστοι τῶν μᾶλλον προσκειμένων πρὸς αὐτὸν ἀξιωματικοὶ καὶ οἱ ὑπασπισταί του εὑρίσκοντο εἰς τὰς ἐπαναστατημένας ἐπαρχίας, ἐρρίφθη δὲ πρὸς στιγμὴν καὶ ἡ γνώμη νὰ ἡγηθῇ αὐτὸς οὗτος τῆς ἐπαναστάσεως, μεταβαίνων εἰς Θεσσαλίαν, οἱ πρεσβευταὶ ἠναγκάσθησαν νὰ καταφύγωσιν εἰς βίαια ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος μέτρα. Οὕτω τὴν 13 Μαΐου 1854 στόλος συμμαχικὸς κατέπλευσεν εἰς τὸν Πειραιᾶ, ἀποβιβάσας καὶ στρατιωτικὸν ἀπόσπασμα δισχιλίων ἀνδρῶν. Ταυτοχρόνως οἱ πρεσβευταὶ ἠξίωσαν τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ αὐλικοῦ ὑπουργείου Κριεζῆ καὶ τὸν σχηματισμὸν κυβερνήσεως ἐκ τῶν φιλικῶς διακειμένων πρὸς τὰς Δυνάμεις ταύτας πολιτικῶν, ὡς καὶ τὴν ἐκ μέρους τοῦ Ὄθωνος ἀποκήρυξιν τῶν στασιαστῶν, ἀπειλοῦντες ὅτι, ἐν περιπτώσει ἀρνήσεως, θὰ προέβαινον εἰς τὴν καθαίρεσίν του. Ὁ βασιλεὺς ἠναγκάσθη τότε νὰ ὑποχωρήσῃ καί, ἀφοῦ ἀπεκήρυξε τὸ κίνημα, ἀνέθεσε τὴν κυβέρνησιν εἰς τὸν Μαυροκορδᾶτον, συμπεριλαβόντα ἐν αὐτῷ ὡς ὑπουργὸν τῶν Στρατιωτικῶν καὶ τὸν Δ. Καλλέργην, προσωπικὸν φίλον τοῦ αὐτοκράτορος τῶν Γάλλων. Ὁ Καλλέργης, ἀνελθὼν εἰς τὴν ἀρχὴν διὰ τῆς ξενικῆς ἐπιβολῆς, ἐχρησιμοποίησε τὴν ἐξουσίαν του διὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὴν περιφρόνησιν, μεθ' ἧς εἶχε προσενεχθῆ εἰς αὐτὸν ὁ Ὄθων μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1843, μετερχόμενος προσβλητικωτάτην πολιτικὴν πρὸς τὸ στέμμα καὶ τὴν αὐλὴν καὶ χρησιμεύων οὕτω ὡς ὄργανον τῶν Ἀγγλογάλλων, ὅπως ταπεινωθῇ ὁ βασιλεύς. Ὡς δὲ νὰ μὴ ἤρκει τοῦτο, ἐνέσκηψε μετ' ὀλίγον εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἡ χολέρα, μεταδοθεῖσα ὑπὸ τῶν ἐξ αὐτῆς πασχόντων Γάλλων στρατιωτῶν, τρισχίλιοι δὲ περίπου κάτοικοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πειραιῶς ἔπεσαν θύματα τοῦ λοιμοῦ. Οὕτω καὶ ἡ νέα κυβέρνησις τοῦ Μαυροκορδάτου, παρὰ τὸ ὅτι, λόγῳ τοῦ φιλικοῦ αὐτῆς δεσμοῦ πρὸς τοὺς συμμάχους, κατώρθωσε νὰ μειώσῃ σημαντικῶς τὰς πιέσεις αὐτῶν, ἀπέτυχε καὶ πάλιν, λόγῳ ἰδίᾳ τῆς στάσεως τοῦ Καλλέργη, ὅστις οὔτε βασιλέα, οὔτε πρωθυπουργόν, οὔτε νόμον ἀνεγνώριζε, συμπεριεφέρθη δὲ ἀπρεπῶς καὶ πρὸς τὴν βασίλισσαν. Ἡ ὑπουργικὴ μεταβολὴ ἐγένετο κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1855, ἐκλήθη δὲ εἰς τὴν κυβέρνησιν ὁ Ὑδραῖος γερουσιαστὴς Δ. Βούλγαρης. Ἐν τῷ μεταξύ, μολονότι ἡ εἰρήνη δὲν εἶχεν εἰσέτι συνομολογηθῆ μεταξὺ τῆς Ρωσίας καὶ τῶν μετὰ τῶν τῆς Τουρκίας συμμάχων, ὑπεγράφη, χάρις εἰς τὰς ἐπιτυχεῖς διπλωματικὰς ἐνεργείας τῆς προκατόχου κυβερνήσεως, ἡ ἑλληνοτουρκικὴ συνθήκη τοῦ Κάνλιντζα, ἥτις ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῶν μέχρι τοῦ πολέμου τοῦ 1897 σχέσεων μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας. Ἀρχομένου τοῦ 1857 ἤρθη καὶ ἡ ξενικὴ κατοχή, παραταθεῖσα κακῶς καὶ μετὰ τὴν καταστολὴν τῆς ἐν Ἠπείρῳ ἐπαναστάσεως, διότι οἱ Ἀγγλογάλλοι ἐχρησιμοποίουν τὸν λιμένα τοῦ Πειραιῶς, λόγῳ τῆς ἐπικαίρου αὐτοῦ θέσεως, ὡς ἐνδιάμεσον σταθμὸν τῶν συγκοινωνιῶν αὐτῶν μεταξὺ τῆς Δύσεως καὶ τοῦ ἐν Κριμαίᾳ θεάτρου τοῦ πολέμου. Μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς εἰρήνης ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις, ὑπείκουσα εἰς πίεσιν τῶν συμμάχων αὐτῆς Δυνάμεων, αἵτινες διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἤθελον νὰ φανῶσιν ἐνδιαφερόμεναι ὑπὲρ τῶν τουρκοκρατουμένων χριστιανικῶν πληθυσμῶν, ἐξέδωκεν αὐτοκρατορικὸν διάταγμα, τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα «Χάττι Χουμαγιούν», διὰ τοῦ ὁποίου ἐξηγγέλλετο ἀπόλυτος ἰσοπολιτεία μεταξὺ τῶν Μουσουλμάνων καὶ τῶν Χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐννοεῖται ὅτι τὸ διάταγμα τοῦτο οὐδεμίαν ἐπέφερε βελτίωσιν τῆς καταστάσεως, πολλαχοῦ δὲ (ὡς ἐν Συρίᾳ, Ἀραβίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ) ἐξῆψε καὶ τὸν φανατισμὸν τῶν Μουσουλμάνων, προβάντων εἰς σφαγὰς τῶν Χριστιανῶν.

Ἔξωσις τοῦ Ὄθωνος. Μεσοβασιλεία. Ἡ ἐκ τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου περιπέτεια ἐπηύξησε μᾶλλον τὴν ἰσχὺν τοῦ Ὄθωνος, κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν δὲ μέχρι τοῦ 1859 περίοδον καὶ τὸ στέμμα ἀπέλαυε μεγάλης ἐκτιμήσεως παρὰ τῷ λαῷ καὶ ὁλόκληρον τὸ κράτος διῆλθε περίοδον αἰσθητῆς ὑλικῆς καὶ πνευματικῆς εὐημερίας. Ἡ παρατεινομένη ὅμως ἀτεκνία τοῦ Ὄθωνος δὲν ἐβράδυνε ν' αὐξήσῃ τὴν ἐναντίον του δυσφορίαν τῆς κοινῆς γνώμης, τὴν ὁποίαν ἐξῆψαν καὶ ποικιλοτρόπως ἐξεμεταλλεύθησαν οἱ ἐναντίον του δυσηρεστημένοι. Εἰς τοῦτο συνετέλεσαν καὶ ἄλλα τινὰ γεγονότα καὶ ὁ ἐναντίον τῆς Αὐστρίας πόλεμος τοῦ Πεδεμοντίου, ὑποστηριζομένου ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τῶν Γάλλων. Τὸ ριφθὲν κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτο σύνθημα, ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ξενοκρατουμένων λαῶν, ἐξῆψε καὶ πάλιν τὰς ἐθνικὰς βλέψεις τῶν Ἑλλήνων, πολλοὶ δὲ τῶν ἐπιφανεστέρων ἀνδρῶν τοῦ Γένους, ἐν οἷς ὁ Κανάρης, ὁ Βούλγαρης, ὁ Φιλήμων καὶ αὐτὸς ὁ Μαυροκορδᾶτος, ἐπίστευσαν πρὸς στιγμὴν ὅτι ὁ πόλεμος οὗτος θὰ ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἐπιφέρων τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ἐν αὐτῇ ὑποδούλων ἐθνοτήτων καὶ δὴ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἐκ τῆς διαψεύσεως τῶν ἀνωτέρω προβλέψεων κατακραυγὴ ἐστράφη, ἀδίκως, ἐναντίον τοῦ Ὄθωνος, ὅστις ἤρχισε νὰ κατηγορῆται ὡς δυσχεραίνων, λόγῳ τῶν ἐναντίον του ἀντιπαθειῶν τῶν ἰσχυρῶν τῆς Δύσεως, τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ὑποδούλων ἑλληνικῶν χωρῶν. Ἐκράτει τότε παρὰ τοῖς Ἕλλησι πολιτικοῖς ἡ περίεργος ἀντίληψις, ὅτι, πρὸς ἐπίλυσιν παντὸς σπουδαίου ἑλληνικοῦ ζητήματος, ἰδίᾳ δὲ πρὸς πραγματοποίησιν τῶν ἐθνικῶν ἰδεωδῶν, ἤρκει ἡ πλησίον τῶν ἰσχυρῶν τῆς Δύσεως ἐπαιτεία. Καὶ εἶναι μὲν δεδικαιολογημένη μέχρι τινὸς ἡ ἀντίληψις αὕτη, λόγῳ τῆς ἀδυναμίας εἰς ἣν εὑρίσκετο τὸ μικρὸν ἑλληνικὸν κράτος, ὅπως διεκδικήσῃ διὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ δυνάμεων τὰ δίκαιά του, συγχρόνως ὅμως ἀποβαίνει ἀδικαιολόγητος ἡ ἔλλειψις πάσης προσπαθείας πρὸς ἀπόκτησιν σταθερᾶς καὶ ἑνιαίας ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ καλῆς πολεμικῆς παρασκευῆς, αἵτινες θὰ διηυκόλυνον τὴν ἐπιτυχίαν εὐνοϊκωτέρων λύσεων κατὰ τὰς διαφόρους κρίσεις, τὰς ὁποίας διήρχετο συχνὰ τὸ ἄλυτον ἀνατολικὸν ζήτημα. Ἀντιθέτως, πάντες σχεδὸν οἱ Ἕλληνες πολιτικοὶ τῆς περιόδου τοῦ Ὄθωνος καὶ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου Α' ρωμαντικὴν μᾶλλον ἠκολούθησαν ἐξωτερικὴν πολιτικήν, στηριζομένην κυρίως ἐπὶ τοῦ αἰσθήματος καὶ ἀπέχουσαν τῆς πραγματικότητος. Ὀρθοτέρα ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἦτο ἡ κατευθυντήριος γραμμὴ τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου, ὅστις, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἤδη τῆς ἐπαναστάσεως, διεπίστωσεν, ὅτι ἡ ὑπὸ ἐκτεταμένων παραλίων διαβρεχομένη ἑλληνικὴ χώρα καὶ ἡ εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν ναυτιλίαν ροπὴ τῶν κατοίκων της καθίστων αὐτὴν ἀναγκαίως φίλην τῆς ἑκάστοτε θαλασσοκρατείρας, ἤτοι τῆς Ἀγγλίας, καὶ σύμμαχον τῶν συμφερόντων αὐτῆς ἐν τῇ Ἐγγὺς Ἀνατολῇ. Διεγίγνωσκεν ἐπίσης σαφῶς τὸν ἐκ τῆς ἐπεκτάσεως τῶν Σλαύων κίνδυνον τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ προέβλεπεν, ὅτι ἡ Ἑλλὰς θὰ καθίστατο ποτὲ φίλη καὶ σύμμαχος τῆς Τουρκίας, μεθ' ἧς τὴν ἥνουν τόσα κοινὰ συμφέροντα. Ἡ πολιτική, ἀντιθέτως, τὴν ὁποίαν ἠκολούθει ὁ Ὄθων, ἂν καὶ διαπνεομένη ὑπὸ ἀγαθῶν προθέσεων, ἐπὶ οὐδεμιᾶς ἐστηρίζετο σταθερᾶς βάσεως, δι' ὃ καὶ οὐδεμίαν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἐξωτερικὴν ἐπιτυχίαν. Κατηγορεῖτο δὲ πρὸς τούτοις ὁ βασιλεὺς διὰ τὸν ἀπολυταρχισμόν, μετὰ τοῦ ὁποίου διεχειρίζετο τὰς κρατικὰς ὑποθέσεις καὶ δι' ὅλα τὰ σφάλματα τῶν κυβερνήσεών του, τῶν ὁποίων ἡ πολιτεία, λόγῳ τοῦ κατὰ τὸ πλεῖστον αὐλικοῦ χαρακτῆρός των, ἀντηνάκλα κατ' εὐθεῖαν ἐπὶ τοῦ Ὄθωνος. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς διαδοχῆς, μολονότι ὁ πρίγκιψ τῆς Βαυαρίας Ἀδαλβέρτος, νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ Ὄθωνος, ἐφέρετο ὡς ἐπίδοξος διάδοχος τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου, εἶχε δὲ ἐπισκεφθῆ καὶ τὰς Ἀθήνας τῷ 1858, ἐμποιήσας ἀγαθὴν παρὰ τῷ λαῷ ἐντύπωσιν, κατεβάλλοντο ἤδη φροντίδες ὑπὸ τῶν δυσηρεστημένων, ὅπως ἐξευρεθῇ διὰ τὸν ἑλληνικὸν θρόνον πρίγκιψ τις ἀνήκων εἰς ἕνα τῶν ἰσχυρῶν τῆς Εὐρώπης οἴκων, τὰς μείζονας δὲ ἐπὶ τοῦ προκειμένου συμπαθείας συνεκέντρου ὁ στενὸς συγγενὴς τοῦ τσάρου καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας δοὺξ τοῦ Λαϊχτεμβεργ, ὅστις ἦτο καὶ ὀρθόδοξος τὸ θρήσκευμα. Οὕτω ἀπὸ τοῦ 1859 εἰσερχόμεθα εἰς τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος, μεστὴν ἀνωμαλιῶν καὶ στάσεων.

Λήγοντος τοῦ 1861 ὁ βασιλεὺς ἠναγκάσθη, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς κοινῆς γνώμης, ν' ἀποπέμψῃ τὸν πρωθυπουργόν του ναύαρχον Δ. Μιαούλην, υἱὸν τοῦ στολάρχου τῆς ἐπαναστάσεως, ὅστις ἐκατηγορεῖτο διὰ ποικίλας παρανομίας, ἰδίᾳ δὲ δι' ἐπεμβά-

Digitized by Google

σεις κατὰ τὰς ἐκλογὰς τοῦ 1859 καὶ 1861, ἐκάλεσε δὲ εἰς τὴν ἐξουσίαν τὸν δημοφιλέστατον ναύαρχον Κωνσταντῖνον Κανάρην. Ὁ γηραιὸς ναύαρχος, διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴν κυβέρνησιν, προέτεινε διάφορα μέτρα, ἐν οἷς τὴν διάλυσιν τῆς βουλῆς, τὴν ἀπομάκρυνσιν ἐκ τῆς αὐλῆς τῶν ἰδιαιτέρων συμβούλων τοῦ στέμματος, ἐναντίον τῶν ὁποίων ἐστρέφετο ἡ λαϊκὴ ὀργή, τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ὑποχρεωτικῆς στρατιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως, δι' ἅπαντας τοὺς δυναμένους νὰ φέρουν ὅπλα καί, γενικῶς, τὴν αὐστηρὰν ἐφαρμογὴν τοῦ Συντάγματος. Ὁ Ὄθων ἠρνήθη νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὰς ὑποδείξεις ταύτας καὶ ὁ Κανάρης κατέθεσε τὴν ἐντολήν. Μετ' ὀλίγον ὅμως στάσις φοβερὰ ἐξέσπασεν ἐν Ναυπλίῳ (1 Φεβρουαρίου 1862), τῆς ὁποίας μετεῖχεν ὁλόκληρος ἡ φρουρὰ τῆς πόλεως, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν συγκρότησιν φιλελευθέρου ὑπουργείου καὶ τὴν σύγκλησιν συντακτικῆς τὴν φορὰν ταύτην συνελεύσεως, ἵνα μεταρρυθμίσῃ τὸ Σύνταγμα ἐπὶ τὸ δημοκρατικώτερον, ἐνῷ οἱ μᾶλλον ἀδιάλλακτοι τῶν ἀντιπολιτευομένων ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἐκθρόνισιν τοῦ Ὄθωνος. Καὶ ἐκηρύχθησαν μὲν ἀμφότεραι αἱ βουλαί, ἡ ἱερὰ σύνοδος καὶ μέγα μέρος τοῦ στρατοῦ ὑπὲρ τοῦ βασιλέως, κατεπολεμήθη δὲ ἡ στάσις καὶ ὑπ' αὐτῆς τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας, ἐκ φόβου, ὅτι τὰ γενόμενα ὠφείλοντο εἰς ρωσικὸν δάκτυλον, ἀλλ' ἡ νεολαία ὅλων σχεδὸν τῶν μεγάλων πόλεων τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδίᾳ οἱ φοιτηταὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐπεκρότησαν τὸ κίνημα. Ἡ ἀνταρσία, συνεχισθεῖσα ἐπὶ ὁλόκληρον δίμηνον, κατεστάλη ἐν τέλει ὑπὸ τοῦ κυβερνητικοῦ στρατοῦ, διευθυνομένου ὑπὸ τοῦ φιλέλληνος στρατηγοῦ Χάν, ὅστις κατώρθωσε ν' ἀποκλείσῃ τοὺς ἐπαναστάτας ἐντὸς τοῦ φρουρίου τοῦ Ναυπλίου καὶ νὰ ἐξαναγκάσῃ αὐτοὺς εἰς παράδοσιν (8 Ἰουλίου 1862). Οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ κινήματος κατώρθωσαν νὰ διαφύγουν εἰς Σμύρνην καὶ ἄλλας πόλεις τῆς Τουρκίας, πάντες δὲ οἱ λοιποὶ συμμετασχόντες ἔτυχον χάριτος. Κατόπιν τῆς τοιαύτης τροπῆς τῶν πραγμάτων τὸ μισητὸν ὑπουργεῖον Μιαούλη, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπεδίδοντο τὰ αἱματηρὰ γεγονότα, ἀντικατεστάθη διὰ νέου, μᾶλλον φιλελευθέρου, ἀλλ' αὐλικοῦ καὶ τούτου, ὑπὸ τὸν Γενναῖον Κολοκοτρώνην. Καὶ κατεστάλη μὲν οὕτω ἡ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς Ἑλλάδος ἐξέγερσις, αἱ πολυάριθμοι ὅμως κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ ἰδίως τῆς Τουρκίας, τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, πρὸς τὰς ὁποίας εἶχον καταφύγει οἱ ἀρχηγοὶ τῶν στασιαστῶν, ἀπέβαινον νῦν αἱ ἑστίαι τῆς ἐναντίον τοῦ Ὄθωνος ἀντιδράσεως. Ἐπειδὴ δέ, ὅσον παρήρχετο ὁ καιρός, τὸ ἀντιδυναστικὸν φρόνημα ἀνερριπίζετο καὶ πάλιν ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι, ἐκρίθη σκόπιμον, ὅπως ὁ Ὄθων καὶ ἡ Ἀμαλία ἐπιχειρήσωσι περιοδείαν ἀνὰ τὰς ἐπαρχίας, ὅπως ἀνακτήσωσι τὴν συμπάθειαν τοῦ λαοῦ. Μόλις ὅμως ἡ βασιλικὴ συνοδεία ἀνεχώρησεν ἐξ Ἀθηνῶν (1 Ὀκτωβρίου 1862), κατευθυνομένη τὸ πρῶτον πρὸς τὴν Πελοπόννησον, ἐξερράγη ἐν Βονίτσῃ ἡ ἐπανάστασις (6 Ὀκτωβρίου) ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ γηραιοῦ ἀγωνιστοῦ Θεοδωράκη Γρίβα. Τὴν ἐπομένην ἐστασίασε καὶ τὸ Μεσολόγγιον καὶ τὴν μεθεπομένην αἱ Πάτραι, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Μπενιζέλου Ρούφου, τὴν 10 δὲ Ὀκτωβρίου ἀπεστάτησαν καὶ αὐταὶ αἱ Ἀθῆναι ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ συνταγματάρχου Παπαδιαμαντοπούλου. Ὑπουργὸς τότε τῶν Στρατιωτικῶν ἦτο ὁ στρατηγὸς Σπυρο-Μήλιος, ὅστις, ἀδρανήσας κατὰ τὰς κρισίμους στιγμάς, ἀφῆκε τὴν ἐπανάστασιν νὰ ἐξαπλωθῇ ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ λαοῦ, ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ὁποίου εὑρίσκετο ὁ νεαρὸς πολιτικὸς ἡγέτης Ἐπαμεινώνδας Δεληγεώργης, κηρύξας πρῶτος ἔκπτωτον τὴν δυναστείαν τοῦ Ὄθωνος. Τὴν ἐπομένην, 11 Ὀκτωβρίου, οἱ πολιτικοὶ ἀρχηγοί, συνελθόντες ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ πανεπιστημίου, συνεκρότησαν τὴν νέαν προσωρινὴν κυβέρνησιν τῆς χώρας, τεθεῖσαν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τριανδρίας, τῆς ὁποίας μετεῖχον ὁ Δημήτριος Βούλγαρης, ὡς πρόεδρος, ὁ ναύαρχος Κωνσταντῖνος Κανάρης καὶ ὁ Μπενιζέλος Ροῦφος. Αὐθημερὸν ἐφάνη καταπλέουσα εἰς τὸν Πειραιᾶ ἡ κορβέτα «Ἀμαλία» φέρουσα τὸ βασιλικὸν ζεῦγος, ὅπερ εἰς ὅλας τὰς πόλεις τῆς Πελοποννήσου, εἰς τὰς ὁποίας εἶχε μεταβῆ, εἶχε τύχει ἐνθουσιώδους ὑποδοχῆς. Οἱ πρέσβεις τῶν Δυνάμεων ἔσπευσαν ἀμέσως νὰ συναντήσωσι τὸν βασιλέα ἐπὶ τοῦ πλοίου, ὁρμοῦντος ἐν Σαλαμῖνι, καὶ συνεβούλευσαν αὐτόν, ἅτε εὑρισκόμενον πρὸ τετελεσμένων γεγονότων, νὰ προτιμήσῃ τὴν ἀναχώρησιν, ἵνα μὴ ματαίως θέσῃ εἰς κίνδυνον τὴν ζωήν του. Ὁ Ὄθων, μολονότι πολλοὶ ἐκ τῆς ἀκολουθίας του, καὶ ἰδίᾳ ἡ βασίλισσα, συνεβούλευσαν αὐτὸν νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Πελοπόννησον καί, καλῶν τὸν λαὸν εἰς τὰ ὅπλα, νὰ ἐπιβάλῃ δι' αὐτοῦ τὴν ἐξουσίαν του, προετίμησε τὴν ὑπὸ τῶν πρέσβεων προτεινομένην λύσιν, ὅπως ἀποφύγῃ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, καί, ἐπιβὰς ἐπὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἄγγλου πρέσβεως Σκάρλετ προσφερθέντος αὐτῷ ἀγγλικοῦ πλοίου «Σκύλλα», ἀνεχώρησεν ἐξ Ἑλλάδος. Πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του, ὁ βασιλεὺς ἐξέδωκε προκήρυξιν πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν (δημοσιευθεῖσαν διὰ τῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων Κερκύρας καὶ Τεργέστης), διὰ τῆς ὁποίας, μετ' ἀξιοπαρατηρήτου ἀξιοπρεπείας, ἀπευθύνει τὸν τελευταῖον αὐτοῦ πρὸς τὴν ἀγαπητήν του Ἑλλάδα χαιρετισμόν.

Οὕτω ἔληξεν ἡ βασιλεία τοῦ πρώτου μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἡγεμόνος τῆς Ἑλλάδος, ἀποβᾶσα καὶ αὐτή, ὡς καὶ ἡ τοῦ Καποδιστρίου, μοιραία ὡς ἐκ τῆς δυσπραγίας εἰς τὴν ὁποίαν εὑρέθη κατὰ τὰ πρῶτα αὐτοῦ βήματα τὸ ἀρτιπαγὲς Ἑλληνικὸν κράτος. Ὁ Ὄθων, ἀκολουθούμενος καὶ ὑπὸ τῶν πιστῶν Ἑλλήνων θεραπόντων του, ἐν οἷς καὶ ὁ πλοίαρχος τῆς «Ἀμαλίας» Παλάσκας, ἐγκατεστάθη ἐν Βαμβέργῃ, ἔνθα ἀπέθανε μετὰ πενταετίαν, χωρὶς νὰ παύσῃ σκεπτόμενος τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ χωρὶς πλέον νὰ ἀναμιχθῇ εἰς τὰ ἐσωτερικὰ αὐτῆς πράγματα. Τὸν Μάιον τοῦ 1875 ἀπέθανε καὶ ἡ Ἀμαλία, διατηρήσασα ὡσαύτως μέχρι τέλους τήν τε ἐξ Ἑλληνίδων ἀκολουθίαν της καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν.

Μετὰ τὴν εἰρηνικὴν ἀναχώρησιν τοῦ Ὄθωνος οὐδεμία ἐδημιουργήθη σοβαρὰ ὑπὲρ αὐτοῦ κίνησις, πλὴν ὀλίγων τινῶν συλλαλητηρίων, συγκροτηθέντων ὑπὸ τοῦ λαοῦ τῆς Πελοποννήσου καὶ ἰδίᾳ τῶν Ἀρκάδων καὶ τῶν Μανιατῶν, σοβαρὸς ὅμως ἠπείλησε τοὺς κυβερνῶντας κίνδυνος ἐκ μέρους τοῦ Γρίβα, ὅστις, βλέπων ἑαυτὸν παραγκωνισθέντα κατὰ τὴν διανομὴν τῆς ἐξουσίας, ἐβάδιζεν ἐναντίον τῶν Ἀθηνῶν, ἐμπνέων πανταχοῦ τὸν τρόμον. Ἡ κυβέρνησις ἔσπευσε τότε νὰ ἀνακηρύξῃ αὐτὸν στρατάρχην, ἵνα τὸν ἐξευμενίσῃ, καὶ ἦτο ἑτοίμη νὰ ὑποκύψῃ εἰς πᾶσαν ἀξίωσίν του, ὅτε αἰφνιδίως ἀπέθανεν οὗτος ἐν Μεσολογγίῳ. Μεταξὺ τῶν ἀνακτοβουλίων τοῦ ἐξωτερικοῦ μόνον τὸ ἀγγλικόν, ὅπερ ἤδη πρότερον τοσοῦτον λυσσωδῶς εἶχε καταπολεμήσει τὸν Ὄθωνα, ἔδειξε ποιάν τινα πρὸς αὐτὸν συμπάθειαν, πρὸ δὲ τῆς γενικεύσεως τῆς ἐπαναστάσεως εἶχεν ἀποστείλει καὶ πολεμικὸν εἰς τὰ παράλια τῆς Ἀκαρνανίας, ὅπως καταστείλῃ τὴν ἐκδηλωθεῖσαν αὐτόθι ἀνταρσίαν τοῦ Γρίβα. Κατόπιν ὅμως τῶν ἐπελθόντων γεγονότων καὶ αὐτὴ ἡ ἀγγλικὴ διπλωματία ἔσπευσε νὰ πολιτευθῇ φιλικῶς πρὸς τὴν ἐπανάστασιν, ἵνα ἀποτρέψῃ τὴν ἐκ μέρους τῶν ρωσιζόντων σχεδιαζομένην προσφορὰν τοῦ θρόνου πρὸς τὸν ἀνεψιὸν τοῦ τσάρου δοῦκα Λάϊχτεμβεργ, ἡ ἐκλογὴ τοῦ ὁποίου θὰ εὐηρέστει καὶ τὴν Γαλλίαν. Ἡ ἐπανάστασις, ἐννοήσασα τὸν σκοπὸν τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας, ἐκηρύχθη ἀμέσως ὑπὲρ τῆς ἐκλογῆς μονάρχου ἐκ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῆς Ἀγγλίας, τρέψασα τὰς προτιμήσεις της πρὸς τὸν δοῦκα τοῦ Ἐδιμβούργου πρίγκιπα Ἀλφρέδον, δευτερότοκον υἱὸν τῆς βασιλίσσης Βικτωρίας, γενομένου δὲ σχετικοῦ δημοψηφίσματος ἐτάχθη ὑπὲρ αὐτοῦ κατὰ μεγάλην πλειοψηφίαν καὶ ὁ ἑλληνικὸς λαός, τοῦ δουκὸς τοῦ Λάϊχτεμβεργ λαβόντος πολὺ ὀλιγωτέρας ψήφους. Ἡ συνελθοῦσα ἐν τῷ μεταξὺ συντακτικὴ συνέλευσις, μολονότι περιελάμβανε μεταξὺ τῶν μελῶν αὐτῆς καὶ πολλοὺς δημοκρατίζοντας, δὲν ἀπεκλείετο δὲ ὅλως τὸ ἐνδεχόμενον τῆς κηρύξεως δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, εὑρεθεῖσα πρὸ τετελεσμένου γεγονότος, ἐτάχθη σύσσωμος ὑπὲρ τῆς μοναρχίας, συγκινηθεῖσα καὶ ἐκ προτάσεως τῆς Ἀγγλίας, ἥτις, ἀποστείλασα εἰς Ἑλλάδα εἰδικὸν ἔκτακτον ἀπεσταλμένον, τὸν σὲρ Ἐρρῖκον Ἔλλιοτ, ὑπισχνεῖτο ὅτι θὰ παρεχώρει τὴν Ἑπτάνησον, ἐὰν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐξέλεγε βασιλέα ἀρεστὸν εἰς τὸν οἶκον τῆς Ἀγγλίας. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ περὶ τῆς ἐλευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος συνθήκη τοῦ 1830 διελάμβανε ρητὸν ὅρον, καθ' ὃν ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἠδύνατο τὸ στέμμα αὐτῆς νὰ περιέλθῃ εἰς πρίγκιπα ἐκ τῶν βασιλικῶν οἴκων τῶν προστατίδων Δυνάμεων, ἐγένετο δὲ καὶ διαμαρτυρία τῆς Γαλλίας καὶ Ρωσίας διὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ἀλφρέδου, ἡ Ἀγγλία ἐδέχθη νὰ μὴ γίνῃ παραδεκτὴ ἡ ἐκλογὴ αὐτή, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅμως καθ' ὃν οὐδὲ ὁ δοὺξ τοῦ Λάϊχτεμβεργ θὰ ἐλάμβανε τὸ ἑλληνικὸν στέμμα. Προετάθη τότε ὑπὸ τοῦ λόρδου Πάλμερστον ὁ πρίγκιψ Γουλιέλμος-Γεώργιος τῆς Δανίας, υἱὸς τοῦ διαδόχου τοῦ δανικοῦ θρόνου πρίγκιπος Χριστιανοῦ—Χολστάϊν—Σόντεμπουργ—Γλύκσμπουργ, συμφωνησασῶν δὲ καὶ τῶν ἄλλων δύο προστατίδων Δυνάμεων, ἀνεκηρύχθη οὗτος ὁμοφώνως ὑπὸ τῆς συνελεύσεως συνταγματικὸς τῶν Ἑλλήνων βασιλεύς.

Ἡ αὐλὴ ὅμως τῆς Κοπεγχάγης δὲν ἀπεδέχθη ἀμέσως τὴν ἐκλογήν, ζητήσασα τὴν προηγουμένην παραίτησιν τοῦ οἴκου τῶν Βιττελσμπαχ ἀπὸ τῶν ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου δικαιωμάτων του, τὴν αὔξησιν τῆς βασιλικῆς ἐπιχορηγήσεως καὶ τὴν ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας παραχώρησιν τῆς Ἑπτανήσου. Καὶ τὸ μὲν ζήτημα τῆς παραιτήσεως τοῦ βαυαρικοῦ οἴκου διηυθετήθη, διὰ τῆς ἐκ μέρους τῶν προστατίδων Δυνάμεων καταργήσεως τῶν δικαιωμάτων αὐτοῦ, δεδομένου ὅτι παραίτησις δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ· τὸ ζήτημα τῆς ἐπιχορηγήσεως ἐρρυθμίσθη διὰ τῆς παραχωρήσεως ἐκ μέρους τῶν Δυνάμεων ποσοῦ 10.000 ἀγγλικῶν λιρῶν ἐτησίως, ὅπερ θὰ κατεβάλλετο ἐκ τοῦ εἰσπραττομένου κατ' ἔτος μέρους τοῦ πρὸς αὐτὰς ἑλληνικοῦ χρέους τῶν 60 ἑκατομμυρίων, ὡς πρὸς δὲ τὴν Ἑπτάνησον τὸ ζήτημα τῆς παραχωρήσεως αὐτῆς ἐκ μέρους τῆς Ἀγγλίας διεκανονίσθη διὰ συμφωνίας καὶ τῶν λοιπῶν κρατῶν, ἅτινα ὑπέγραψαν τὴν ρυθμίζουσαν τὸ τέως καθεστὼς τῶν νήσων παρισινὴν συνθήκην τοῦ 1815, ἀντιδρωσῶν μόνον εἰς τοῦτο τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Τουρκίας.

Πρώτη περίοδος τῆς βασιλείας Γεωργίου Α' (*μέχρι τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας*). Διακανονισθέντων πάντων τῶν ζητημάτων τῆς ἐκλογῆς τοῦ νέου βασιλέως ἐγένετο τὴν 25 Μαΐου 1863 ἐν Κοπεγχάγῃ ἡ ἐπίσημος πρὸς αὐτὸν ἀπονομὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στέμματος, ὑπὸ τῆς ἐπὶ τοῦτο μεταβάσης αὐτόθι τριμελοῦς ἐπιτροπῆς, ἐκ τῶν Κ. Κανάρη, Θρ. Ζαΐμη καὶ Δημ. Γρίβα. Ὁ Γεώργιος, μολονότι ἦγε τότε τὸ 18ον μόνον ἔτος τῆς ἡλικίας του, ἀνεκηρύχθη ἀμέσως ἐνήλικος, ἵνα ἀποφευχθῶσιν αἱ ἐκ τῆς ἀντιβασιλείας ἀνωμαλίαι, κατῆλθε δὲ εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ Ὀκτώβριον τοῦ 1863, συνοδευόμενος καὶ ὑπὸ τοῦ Δανοῦ πολιτικοῦ Γουλιέλμου Σπόνεκ ὡς συμβούλου. Τὸ τοιοῦτον ὅμως δυσηρέστησε τοὺς ἐν Ἀθήναις, φοβουμένους ἐπανάληψιν τῶν ξενοκρατικῶν μεθόδων τῆς πρώτης δυναστείας, μέγας δὲ ἠγέρθη θόρυβος ἐναντίον τοῦ Σπόνεκ, ὅστις, καταπολεμούμενος διαρκῶς, ἠναγκάσθη τέλος ν' ἀποχωρήσῃ μετὰ διετίαν. Ταυτοχρόνως μὲ τὴν ἄφιξιν τοῦ Γεωργίου ἡ Ἰόνιος βουλὴ ἐψήφισε τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἕνωσιν τῶν νήσων, γενομένων δ' ἀμέσως ἐκλογῶν ἀπεστάλησαν εἰς Ἀθήνας πληρεξούσιοι, ἵνα μετάσχωσι τῆς συνεδριαζούσης Β' ἐθνοσυνελεύσεως. Ὁ Γεώργιος, κατελθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔσπευσε μετ' ὀλίγον νὰ ζητήσῃ τὴν ἄμεσον ἀποπεράτωσιν τῶν ἀδικαιολογήτως χρονιζουσῶν συνεδριάσεων τῆς συνελεύσεως καὶ τὴν ἐπιψήφισιν τοῦ Συντάγματος, ὅπερ, περατωθὲν ἐν τέλει μετὰ μακρὰς συζητήσεις, ἐδημοσιεύθη τὴν 17 Νοεμβρίου 1864 εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως.

Τὸ νέον Σύνταγμα ἦτο ἀσυγκρίτως φιλελευθερώτερον τοῦ πρώτου, καθιεροῦν τὴν κοινοβουλευτικὴν μοναρχίαν, ἤ, ὅπως ἐχαρακτηρίσθη ἄλλως, τὴν βασιλευομένην δημοκρατίαν. Ἐν αὐτῷ, ἀντιθέτως πρὸς τὸ Σύνταγμα τοῦ 1843, καθιεροῦτο ἡ ἐν παντὶ ὑπεροχὴ τῆς θελήσεως τοῦ λαοῦ ἔναντι τῆς τοῦ βασιλέως, ὅστις ἤσκει τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν διὰ τῶν ὑπουργῶν αὐτοῦ, μετεῖχε δὲ καὶ τῆς νομοθετικῆς διὰ τῆς κυρώσεως τῶν ὑπὸ τῆς βουλῆς ψηφιζομένων νόμων. Ὄργανον τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας ἦτο μόνον ἡ βουλή, καταργηθείσης τῆς γερουσίας, ἡ ὁποία, ὡς ἐκ τῆς συγκροτήσεώς της, κατὰ τὴν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος, ἀπέβαινεν ὄργανον εἰς χεῖρας τοῦ βασιλέως. Ὡς πρὸς τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν, διετηρήθη τὸ δικαίωμα τοῦ βασιλέως, ὅπως διορίζῃ τὴν κυβέρνησιν, ἀπὸ τοῦ 1875 ὅμως, ἐπὶ κυβερνήσεως Χαριλάου Τρικούπη, καθιερώθη σταθερῶς ἡ ἀρχὴ τῆς «δεδηλωμένης» καθ' ἥν, ὡς ἀπαραίτητον προσὸν τῶν ὑπὸ τοῦ βασιλέως διοριζομένων ὑπουργῶν, ἀπῃτεῖτο ἡ πρὸς αὐτοὺς δεδηλωμένη ἐμπιστοσύνη τῆς βουλῆς, οὕτω δὲ εἰσήχθη ἔκτοτε τὸ κοινοβουλευτικὸν κυβερνητικὸν σύστημα. Τέλος, ἡ δικαστικὴ ἐξουσία παρέμενε καὶ πάλιν ἀνεξάρτητος, αἱ περὶ αὐτῆς ὅμως διατάξεις τοῦ νέου Συντάγματος ἦσαν καὶ αὐταὶ φιλελευθερώτεραι τῶν τοῦ πρώτου, διότι κατηργήθη ἡ ἀρχή, καθ' ἣν ἡ δικαιοσύνη ἐκπηγάζει ἀπὸ τοῦ βασιλέως.

Ἡ βασιλεία τοῦ Γεωργίου ἤρχιζεν ὑπὸ καλυτέρας συνθήκας τῆς τοῦ Ὄθωνος, διότι καὶ τὸ κράτος ηὔξανεν ἐδαφικῶς, ἀπὸ 47.516 τ. χλμ. εἰς 50.165, διὰ τῆς προσαρτήσεως τῆς Ἑπτανήσου, τῆς ὁποίας τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀπέδιδε, κατὰ μέγα μέρος ὁ ἑλληνικὸς λαός, εἰς τὸν νέον βασιλέα, καὶ τὰ πολιτικὰ ἤθη εἶχον σημαντικῶς βελτιωθῆ καὶ ἐξημερωθῆ. Ἡ οἰκονομικὴ ὅμως κατάστασις οὐδεμίαν ἐσημείωσε βελτίωσιν, μᾶλλον δ' ἐχειροτέρευσε διὰ τῆς ἐντάσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ δανεισμοῦ, γινομένου κυρίως ἐκ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, ἥτις ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶχεν ἐξελιχθῆ εἰς ἰσχυρὸν πιστωτικὸν ἵδρυμα ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἡ τοιαύτη προσφυγὴ εἰς τὸν ἐσωτερικὸν δανεισμὸν ἀποδοτέα εἰς τὸν συνεχιζόμενον ἀποκλεισμὸν τῆς Ἑλλάδος ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν χρηματιστηριακῶν ἀγορῶν, ὅστις εἶχεν ἀρχίσει ἀπὸ τῆς πτωχεύσεως τοῦ 1843.

Ἡ συντακτικὴ συνέλευσις διελύθη κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1864, ἀφοῦ ἐψήφισε καὶ τὸν νέον ἐκλογικὸν νόμον, βάσει τοῦ ὁποίου προεκηρύχθησαν αἱ ἐκλογαὶ διὰ τὴν σύγκλησιν τῆς πρώτης μετὰ τὸ νέον Σύνταγμα βουλῆς. Τῆς κυβερνήσεως τότε προήδρευεν ὁ ναύαρχος Κωνσταντῖνος Κανάρης, ὡς συμμαχῶν μετὰ τοῦ Ἀλεξ. Κουμουνδούρου ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν. Ἐπελθούσης ὅμως μετ' ὀλίγον διαφωνίας μεταξὺ τῶν δύο πολιτικῶν, παρῃτήθη ὁ Κανάρης, τοῦ Κουμουνδούρου παραμείναντος μόνου ἐν τῇ κυβερνήσει. Οὗτος κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1865 διεξήγαγε τὰς ἐκλογάς, αἵτινες, γενόμεναι μετὰ πάσης τάξεως καὶ ἐλευθερίας, συνετέλεσαν ὥστε εἰς τὴν νέαν βουλὴν ν' ἀποσταλῶσι πάντα σχεδὸν τὰ ἐπιφανῆ μέλη τῆς διαλυθείσης ἐθνοσυνελεύσεως. Ἐκ τῆς κεκτημένης ὅμως ταχύτητος καὶ λόγῳ τοῦ μεγάλου κομματισμοῦ, ὅστις εἶχεν ἀναπτυχθῆ κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος καὶ διαρκούσης τῆς μεσοβασιλείας, ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ ἔτος 1865 διῆλθεν ἐν μέσῳ ἀνησυχητικῶν φημῶν περὶ μελετωμένων ἀνταρσιῶν πρὸς ἀνατροπὴν τῆς κρα-

Digitized by Google

τούσης τάξεως, αἵτινες μολονότι δὲν ἐξεδηλώθησαν, ἠμπόδισαν οὐχ ἧττον τὴν πολιτικὴν κατάστασιν νὰ εἰσέλθῃ εἰς περίοδον κοινοβουλευτικῆς ὁμαλότητος. Ἐξηκολούθει λοιπὸν αὕτη νὰ παραμένῃ ἔκρυθμος καὶ μετὰ τὴν σύγκλησιν τῆς βουλῆς, ἥτις ἠδυνάτει νὰ δώσῃ εἰς τὴν χώραν βιώσιμον κυβέρνησιν, διηυθετήθη δὲ τέλος, τῇ συστάσει καὶ τῶν προστατίδων Δυνάμεων καὶ ἰδίᾳ τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς Ἀγγλίας Ἔρσκιν, διὰ τοῦ σχηματισμοῦ μικτοῦ ὑπουργείου, ἐκ κουμουνδουρικῶν καὶ βουλγαρικῶν βουλευτῶν, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Μπενιζέλου Ρούφου. Τὸ ὑπουργεῖον τοῦτο διετήρησε τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας μέχρι τοῦ Ἰουλίου 1866, ἀντικατασταθὲν ἔκτοτε διὰ τοῦ νέου, τοῦ ὁποίου μετέσχον ὁ Δ. Βούλγαρης, ὡς πρόεδρος, ὁ Ἐπαμ. Δεληγεώργης καὶ ὁ Δ. Χρηστίδης. Τὸ ὑπουργεῖον Βούλγαρη ἀντεμετώπισεν ἀπὸ τῆς ἀναρρήσεώς του δύο δυσχερέστατα προβλήματα, τὸ τῆς διευθετήσεως τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν, ὅπερ ἐρρυθμίσθη ὁπωσδήποτε διὰ δανείου ἐκ τῆς Ἐθνικῆς τραπέζης, καὶ τὴν κρητικὴν ἐπανάστασιν. Ἡ ἐπανάστασις αὕτη, προκληθεῖσα ἐκ τῆς ἐν τῇ νήσῳ τουρκικῆς κακοδιοικήσεως καὶ τῆς καταφώρου καταπατήσεως τῶν παραχωρηθέντων ἀπὸ του 1858 κοινοτικῶν προνομίων, ἤχθη κυρίως εἰς τὰ ἄκρα, λόγῳ τῶν ὑποσχέσεων περὶ ὑποστηρίξεως, τὰς ὁποίας ἔδιδεν εἰς τοὺς Κρῆτας ὁ ἐν τῇ νήσῳ Γάλλος γενικὸς πρόξενος Ἰερσέ, τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως ἀποβλεπούσης εἰς τὴν προσάρτησιν ἐπαρχιῶν τινων τοῦ Ρήνου καὶ προσπαθούσης νὰ δημιουργήσῃ πρὸ τούτου ἀντιπερισπασμόν τινα ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἱκανὸν ν' ἀπασχολήσῃ τὰς κυβερνήσεις τῶν λοιπῶν Δυνάμεων. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ἡ πολιτικὴ τῆς Γαλλίας, ὑποκύπτουσα εἰς τὴν ἀπειλὴν τῆς Πρωσσίας, μετετράπη ἀποτόμως ἀπὸ φιλοπολέμου εἰς εἰρηνικήν, γενομένης καὶ τῆς σχετικῆς ὑπουργικῆς μεταβολῆς, ἡ δὲ Κρήτη, τῆς ὁποίας ἡ γενικὴ συνέλευσις εἶχεν ἤδη προβῆ εἰς τὴν ἀνακήρυξιν τῆς ἑνώσεως τῆς νήσου μετὰ τῆς Ἑλλάδος, παρέμεινεν ἐντελῶς ἀπροστάτευτος. Ἡ ἐκραγεῖσα ἐπανάστασις διήγειρε μέγαν ἐνθουσιασμόν, ὄχι μόνον μεταξὺ τῶν ἐλευθέρων καὶ τῶν δούλων Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ πολυαρίθμων φιλελλήνων, πολλοὶ τῶν ὁποίων ἔσπευσαν νὰ ὑποστηρίξωσι διὰ χρημάτων καὶ αὐτοπροσώπως τὰς δικαίας διεκδικήσεις τοῦ κρητικοῦ λαοῦ. Ἐλέγετο μάλιστα ὅτι προετίθετο νὰ κατέλθῃ εἰς τὴν νῆσον καὶ ὁ Γαριβάλδης. Κέντρον ἀνεφοδιασμοῦ τοῦ ἀγῶνος κατέστη ἡ Σῦρος, ἀπὸ τῆς ὁποίας μικρὸς στολίσκος καταδρομικῶν, διαλανθάνων τὸν τουρκικὸν ἀποκλεισμόν, ἀπεβίβαζε καθημερινῶς πολεμοφόδια καὶ ἄνδρας εἰς τὴν νῆσον καὶ μετέφερεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰ γυναικόπαιδα ἐκ τῶν ἐπανεστατημένων περιφερειῶν. Αἱ ὑπὸ τοῦ διοικητοῦ τῆς Κρήτης Μουσταφᾶ πασᾶ, τοῦ ἐπιλεγομένου Κιριτλῆ (Κρητικοῦ), προταθεῖσαι παραχωρήσεις πρὸς ὑποταγὴν ἀπερρίφθησαν ἀσυζητητὶ ὑπὸ τῶν Κρητῶν καὶ ἡ ἐπανάστασις ἐξειλίσσετο ἐπιτυχῶς ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων. Τὴν 12 ὅμως Ὀκτωβρίου 1866 μεγάλη μάχη, συναφθεῖσα παρὰ τὸν Βαφὲν τοῦ Ἀποκορώνου, καθ' ἣν οἱ Ἕλληνες ἀντεμετώπισαν πενταπλάσιον τουρκοαιγυπτιακὸν στρατόν, ἔσχε δυσάρεστον ἀποτέλεσμα, φονευθέντων δεκαπέντε μαχητῶν, ἐν οἷς καὶ τρεῖς Ἕλληνες ἀξιωματικοί, καὶ συλληφθέντων πολλῶν ἄλλων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ Μᾶνος, Βαρδῆς καὶ Βούλγαρης, ἀποσταλέντες ἐν θριάμβῳ εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἠκολούθησε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Νοεμβρίου τὸ ἡρωϊκὸν ὁλοκαύτωμα τῆς μονῆς Ἀρκαδίου, τὸ ὁποῖον, ὡς ἄλλο Μεσολόγγιον, ἐξήγειρε τὴν ἀγανάκτησιν ὁλοκλήρου τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ προεκάλεσε τὸν θαυμασμὸν καὶ τὴν συμπάθειαν ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος τῶν Κρητῶν. Συνεκινήθη τότε κατ' ἀνάγκην καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ διπλωματία, τῆς Γαλλίας ἀναλαβούσης ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν πρωτοβουλίαν, τῇ ὑμενεῖ συναινέσει καὶ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ρωσίας, ὅστις ὡς ὅρον πάσης αὐτοῦ μετὰ τῆς Γαλλίας συνεννοήσεως ἔθεσε τὴν ἕνωσιν τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Καὶ ἡ Πρωσσία δὲ ὡς καὶ ἡ Ἰταλία ἐτήρησαν εὐμενῆ πρὸς τὸ κρητικὸν ζήτημα στάσιν καὶ μόνη ἡ Ἀγγλία ἀπέσχε πάσης ἀναμίξεως. Αἱ λοιπαὶ τέσσαρες Δυνάμεις προέβησαν (Μάρτιος 1867) τότε εἰς ταυτόσημον διάβημα παρὰ τῇ Πύλῃ, προτείνουσαι νὰ ἐρωτηθῇ ὁ κρητικὸς λαὸς διὰ δημοψηφίσματος, ἐὰν ἐπιθυμῇ νὰ προσαρτηθῇ εἰς τὸ ἑλληνικὸν βασίλειον. Τὸ διάβημα ὅμως τῶν Δυνάμεων εἰς οὐδὲν πρακτικὸν ἀποτέλεσμα ἀπέβη, τῆς Τουρκίας δηλωσάσης προκλητικώτατα, ὅτι τότε μόνον θὰ ἐπετύγχανον αἱ Δυνάμεις τὴν προσάρτησιν τῆς Κρήτης, ἐὰν συνέτριβον τὸν ἐν τῇ νήσῳ τουρκικὸν στρατὸν καὶ τοὺς 120 000 Μωαμεθανοὺς κατοίκους της (Τουρκοκρῆτας). Ἐπειδὴ δὲ ἡ Ἀγγλία ἐξηκολούθει τὴν φιλότουρκον πολιτικήν της, ὑπεχώρησαν καὶ αἱ λοιπαὶ Δυνάμεις, κρίνασαι ὅτι δὲν ἠδύναντο νὰ προβῶσιν εἰς λυσιτελές τι πιεστικὸν ἐναντίον τῶν Τούρκων μέτρον ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως καὶ τῆς Ἀγγλίας. Νέαι τότε ἀνελήφθησαν διαπραγματεύσεις, τοῦ Ναπολέοντος Γ' προτείναντος (Ἰούνιος 1867), ὅπως, ἀντὶ νὰ ἐρωτηθῇ ἀμέσως ὁ κρητικὸς λαὸς διὰ δημοψηφίσματος, συσταθῇ διεθνὴς ἐπιτροπή, ἥτις, ἀφοῦ μελετήσῃ ἐπιτοπίως τὸ ζήτημα, νὰ προτείνῃ τὰς ἐνδεικνυομένας λύσεις. Ἡ Πύλη ἐδέχθη τὴν πρότασιν ταύτην, ἥτις κατ' οὐσίαν ἀπετέλει εὔσχημον ὑποχώρησιν τῶν Δυνάμεων, προβαλοῦσα ὅμως ὡς ὅρον, ὅτι ἡ νῆσος θὰ παρέμενεν ὁπωσδήποτε ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ σουλτάνου καὶ θὰ ἀπεμακρύνοντο προηγουμένως οἱ ἐν αὐτῇ ἑξακισχίλιοι ἐξ Ἑλλάδος ἐθελονταί. Ἡ παρεμπεσοῦσα ἐπίσκεψις τοῦ σουλτάνου Ἀβδοὺλ Ἀζὶζ εἰς Παρισίους, γενομένη ὑπὸ τὸ πρόσχημα, ὅτι ἤθελεν οὗτος νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐγκαινιασθεῖσαν τότε ἐν τῇ γαλλικῇ πρωτευούσῃ διεθνῆ ἔκθεσιν, ὑποκρύπτουσα προσπάθειαν τῆς τουρκικῆς πολιτικῆς ὅπως ἐπιτύχῃ τὴν σύναψιν φιλικῶν ἐν τῇ Δύσει σχέσεων, προεκάλεσε τὴν ἀτόνησιν πάσης περαιτέρω λύσεως. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκ μέρους τῆς κυβερνήσεως τοῦ ἐλευθέρου βασιλείου παρεχομένη εἰς τὴν κρητικὴν ἐπανάστασιν ὑποστήριξις δὲν ἦτο περισσότερον θερμὴ τῆς ἐκ μέρους τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας. Διότι οὐδ' αὐτὸς ὁ πρωθυπουργὸς Βούλγαρης, οὐδ' αὐτὸς ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Δεληγιώργης, οὔτε ὁ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ὑπουργὸς Δ. Χρηστίδης ἦσαν διατεθειμένοι νὰ ἐμπλέξωσι τὴν χώραν εἰς πολεμικὰς περιπετείας, τῶν μὲν δύο πρώτων φοβουμένων ὅτι εἰς οὐδὲν ἀποτέλεσμα θ' ἀπέβαινον αὗται, τοῦ δὲ τρίτου θέλοντος ν' ἀποφύγῃ τὰς ἐντεῦθεν δαπάνας, αἵτινες θὰ ἀνέτρεπον τὴν οἰκονομικήν του πολιτικήν. Ἀντιθέτως, ἡ ὑπὸ τὸν Ἀλ. Κουμουνδοῦρον ἀντιπολίτευσις μεγάλως εἶχεν ἐνδιαφερθῆ ὑπὲρ τοῦ κρητικοῦ ἀγῶνος, ἀόκνως ἐργαζομένη ὑπὲρ τῆς ὑλικῆς καὶ ἠθικῆς ὑποστηρίξεως αὐτοῦ καὶ προσελκύουσα διὰ τῶν ἐνεργειῶν της τὴν συμπάθειαν τῆς μεγάλης πλειοψηφίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καταχρίνοντος μετὰ δυσφορίας τὴν κυβερνητικὴν ἀδράνειαν. Ἕνεκα τῆς τοιαύτης δυσφορίας, ὅτε, περὶ τὰ μέσα τοῦ Δεκεμβρίου 1867, ἤρχισεν ἡ δευτέρα σύνοδος τῆς βουλῆς τῆς πρώτης περιόδου, ἡ κυβέρνησις Βούλγαρη σφοδρῶς καταπολεμηθεῖσα, ἀνετράπη, ἐκλήθη δὲ εἰς τὴν κυβέρνησιν ὁ Ἀλ. Κουμουνδοῦρος, ὅστις, συμπεριλαβὼν ἐν τῷ ὑπουργείῳ του καὶ τὸν Χαρίλαον Τρικούπην, τότε τὸ πρῶτον γενόμενον ὑπουργόν, τὸν Κ. Λομβάρδον καὶ τοὺς Δ. Βότσαρην, Δ. Γρίβαν, Εὐθ. Κεχαγιᾶν καὶ Χ. Χριστόπουλον, συνεκρότησεν ἰσχυρότατον ὑπουργεῖον.

Πρώτη ἐνέργεια τοῦ Κουμουνδούρου ὑπῆρξεν ἡ σύναψις δανείου 28 000.000 δραχμῶν, ὅπερ, παρὰ τὰ εἰς τοὺς δανειστὰς παρεχόμενα μεγάλα εὐεργετήματα, βραδέως ἐκαλύφθη. Παραλλήλως πολὺ φροντὶς κατεβλήθη πρὸς ἀναδιοργάνωσιν τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου διὰ τῆς παραγγελίας δύο νέων πολεμικῶν, τοῦ «Βασιλέως Γεωργίου» καὶ τῆς «Βασιλίσσης Ὄλγας», ἀναδιωργανώθησαν δὲ αἱ παρὰ ταῖς αὐλαῖς τῶν μεγάλων δυνάμεων πρεσβεῖαι, οὖσαι πρότερον κατηργημέναι, καὶ διωρίσθησαν εἰς αὐτὰς ἐπιφανεῖς προσωπικότητες, οἱ Βραΐλας Ἀρμένης ἐν Λονδίνῳ, Θεόδωρος Δηληγιάννης ἐν Παρισίοις, Α. Μεταξᾶ ἐν Πετρουπόλει, Γ. Ὑψηλάντης ἐν Βερολίνῳ καὶ Βιέννῃ, Α. Κουντουριώτης ἐν Φλωρεντίᾳ καὶ Δ. Καλλέργης ἐν Οὐασιγκτῶνι. Καὶ τὰ μέτρα ὅμως ταῦτα εἰς οὐδὲν ὠφέλησαν, τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας παραμεινάσης ἀδρανοῦς, ἄνευ ἐξαιρέσεως, μηδὲ τῆς ῥωσικῆς διότι ἡ μὲ Γαλλία, διαπραγματευομένη μετὰ τῆς, ἐμφανῶς φιλοτούρκου Αὐστρίας, ἀπέφευγε πᾶσαν περαιτέρω ὑποστήριξιν, ἡ δὲ ἀγγλικὴ πολιτικὴ μετὰ πείσματος εἶχε ταχθῆ ἀπ' ἀρχῆς ὑπὲρ τῆς ἀκεραιότητος τῆς Τουρκίας καὶ τῆς διατηρήσεως τοῦ ἐν Ἀνατολῇ καθεστῶτος. Πρὸς στιγμὴν μάλιστα ἐκινδύνευσε ν' ἀπειληθῇ καὶ πόλεμος ἀκόμη ἀγγλορωσικός, ἕνεκα τοῦ κρητικοῦ ζητήματος, τοῦ κυβερνητικοῦ ἀγγλικοῦ τύπου ἀπειλοῦντος εἴσπλουν τοῦ βρεττανικοῦ ἀγγλικοῦ στόλου εἰς τὸν Εὔξεινον. Οὕτω τὸ κρητικὸν ζήτημα παρέμεινεν ἐντελῶς ἔκθετον, τῆς Πύλης ἀναλαβούσης τὴν διευθέτησίν του διὰ τῆς εἰς τὴν νῆσον ἀποστολῆς αὐτοῦ τούτου τοῦ μεγάλου βεζύρου Ἀαλῆ πασᾶ. Οὐδ' ὁ Ἀαλῆ ὅμως κατώρθωσε νὰ μεταπείσῃ τοὺς ἀνυποτάκτους Κρῆτας, τοὺς ὁποίους ἐπὶ μᾶλλον εἶχεν ἐξεγείρει ἡ ἀγριότης, ἣν εἶχε μετέλθει κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἰδίου ἔτους ὁ προκάτοχος τοῦ Ἀαλῆ, Κροάτης ἐξωμότης Ὀμὲρ πασᾶς. Εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῶν προτάσεων τοῦ Ἀαλῆ συνετέλεσε καὶ ἡ γενομένη ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως Κουμουνδούρου ὑπόσχεσις πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας, ὅτι θὰ τοὺς ὑπερήσπιζε χρηματικῶς. Κατόπιν τούτου συνεχίσθη ἡ ἐπανάστασις, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ παρουσιάζῃ σοβαρὰς ἐλπίδας ἐπιτυχίας, παρὰ τὴν μεγάλην ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν ὑποστήριξιν, ἣν παρεῖχεν εἰς αὐτὴν ὁ ἀκμαιότατος καὶ παντελῶς ἀφιλοκερδὴς φιλελληνισμὸς τῆς Βορείου Ἀμερικῆς. Προεξῆρχε δὲ τῶν Ἀμερικανῶν φιλελλήνων ὁ στρατηγὸς Σάξ, ὅστις, ἀόκνως ἐργαζόμενος, οὐ μόνον τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Κρήτης προέτεινε ν' ἀναγνωρίσῃ ἡ ἀμερικανικὴ ὁμοσπονδία, ἀλλὰ καὶ δύο θωρηκτὰ ἀμερικανικὰ (μονίτορας) ἐνήργει νὰ προσφερθῶσι δωρεὰν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ καὶ ὁ πρόεδρος τῆς γερουσίας Σόμνερ δὲν ὑστέρει τοῦ Σὰξ εἰς ἐνεργείας, ὑποβαλὼν πρότασιν, δι' ἧς προσεκαλεῖτο ἡ Πύλη ν' ἀναγνωρίσῃ τὴν κρητικὴν ἀνεξαρτησίαν. Ἐννοεῖται, ὅτι αἱ τοιαῦται προτάσεις τῶν Ἀμερικανῶν φιλελλήνων ἦσαν ἀπραγματοποίητοι, προσκρούουσαι εἰς τὴν ἐμμονὴν τῆς κυβερνήσεως τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν εἰς τὸ δόγμα τοῦ Μονρὼ περὶ μὴ ἀναμίξεως τῆς Ἀμερικῆς εἰς τὰ εὐρωπαϊκὰ ζητήματα. Κατὰ τοῦτο τὸ διάστημα τοῦ ἀπὸ διπλωματικῆς ἀπόψεως ἐκφυλισμοῦ τοῦ κρητικοῦ ζητήματος (Νοέμβριος τοῦ 1867), ἐπανῆλθεν ὁ βασιλεὺς Γεώργιος ἐξ Εὐρώπης, ὅπου εἶχε μεταβῆ διὰ τὴν τέλεσιν τῶν γάμων του μετὰ τῆς Ρωσίδος μεγάλης δουκίσσης Ὄλγας, ἀνεψιᾶς τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ρωσίας. Ἅμα τῇ ἀφίξει του, ἡ ὑπὸ τὸν Δ. Βούλγαρην ἀντιπολίτευσις προέβη παρ' αὐτῷ εἰς δριμυτάτας κατηγορίας ἐναντίον τῆς κυβερνήσεως, ἥτις κατηγορεῖτο ὡς κατασπαταλῶσα ἀσκόπως τὸν δημόσιον θησαυρόν, ὡς ἀνίκανος νὰ καταστείλῃ τὴν λυμαινομένην τὴν ὕπαιθρον λῃστείαν καὶ ὡς ἀπειλοῦσαν τὴν κήρυξιν πολέμου. Δὲν ἠδύνατο ἐν τούτοις ὁ βασιλεὺς νὰ πράξῃ τι, διότι ἡ κυβέρνησις Κουμουνδούρου ἀπέλαυε σταθερῶς τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς βουλῆς, ὑποστηριζομένη ὑπὸ 97 βουλευτῶν ἐπὶ συνόλου 150. Εἶχε πεισθῆ ὅμως κατὰ τὸ ἐν Εὐρώπῃ ταξίδιόν του περὶ τοῦ ἀσκόπου τοῦ κρητικοῦ ἀγῶνος, δι' ὃ καὶ συνέστησεν εἰς τὸν Κουμουνδοῦρον νὰ μεταβάλῃ τὴν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου πολιτικήν του, ὠθήσας οὕτω αὐτὸν ἐμμέσως εἰς παραίτησιν. Συνεκροτήθη τότε ὑπηρεσιακὴ κυβέρνησις ὑπὸ τὸν πρόεδρον τοῦ Ἀρείου Πάγου Ἀριστείδην Μωραϊτίνην, ἥτις, ἀρνηθεῖσα νὰ δεχθῇ τὴν πρότασιν τοῦ βασιλέως, ὅπως διαλύσῃ τὴν βουλήν, ἐν ᾗ περιπτώσει δὲν συνεκέντρου ἐν αὐτῇ τὴν πλειοψηφίαν, καὶ διενεργήσῃ νέας ἐκλογάς, παρῃτήθη καὶ αὕτη μετ' ὀλίγον. Δὲν ἀπέμενε λοιπὸν ἢ ὁ σχηματισμὸς ὑπουργείου ὑπὸ τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἀντιπολιτεύσεως Δ. Βούλγαρην, ὅστις, ἀποδεχθείς, οὐδὲ κἂν ἐνεφανίσθη εἰς τὴν βουλήν, ἀλλ' αὐθημερὸν διαλύσας αὐτὴν προεκήρυξε νέας ἐκλογάς, ἀναγγείλας τὸ γεγονὸς διὰ πανηγυρικῆς τυμπανοκρουσίας. Αἱ ἐκλογαὶ αὗται ὑπῆρξαν ἐκ τῶν μᾶλλον μεροληπτικῶν ἐξ ὅσων εἶχε γνωρίσει τὸ ἐλεύθερον κράτος, διεξαχθεῖσαι ἐν μέσῳ ἀφορήτων καταπιέσεων καὶ παρανομιῶν, ἐπειδὴ δέ, παρὰ ταῦτα, ἡ συγκεντρωθεῖσα πλειοψηφία ὑπῆρξεν ἐλαχίστη, ὁ Βούλγαρης, πρὸς ἐνίσχυσιν αὐτῆς, συνέχισε τὰς παρανομίας καί, καταρτίσας ἐξελεγκτικὴν ἐπιτροπὴν ἐκ φίλων του βουλευτῶν, ἐπέτυχε ν' ἀλλοιώσῃ τὰ ἀποτελέσματα κατὰ τὸ δοκοῦν.

Καὶ ἡ μετὰ τὴν τοιαύτην στήριξιν πολιτεία τῆς κυβερνήσεως δὲν ὑπῆρξε ὀλιγώτερον βεβαρημένη αὐθαιρεσιῶν· ἀθρόαι ἀπολύσεις ἀντιφρονούντων δημοσίων ὑπαλλήλων καὶ ἀπηνεῖς διώξεις κατὰ πολιτικῶν ἀντιπάλων ἐφηρμόσθησαν ἐν εὐρυτάτῃ κλίμακι, προκαλέσασαι τὴν γενικὴν τοῦ λαοῦ δυσφορίαν, χωρὶς ὅμως καὶ ν' ἀποτολμήσῃ τις διαμαρτυρίαν, λόγῳ τῆς τρομοκρατίας, ἥτις ἠσκεῖτο. Αἱ σφοδρότεραι, ἰδίᾳ, διώξεις ἐγίνοντο ἐναντίον τοῦ Κουμουνδούρου, ὅστις, πολιορκηθεὶς ἐπὶ μακρὸν εἰς τὸν ἐν Μάνῃ οἰκογενειακὸν αὐτοῦ πύργον τῆς Ζαρνάτας καὶ παραδοθεὶς ἐν τέλει, κατεδικάσθη πρωτοδίκως, ἀλλ' ἠθῳώθη ὑπὸ τοῦ ἐφετείου. Ὁ Βούλγαρης, χολωθεὶς διότι τὸ ἐφετεῖον ἐξέδωκεν εὐμενῆ ὑπὲρ τοῦ κατηγορουμένου ἀπόφασιν, ἀπέλυσε τοὺς ἀποτελοῦντας αὐτὸ δικαστάς, ἅτε μὴ οὔσης εἰσέτι ἐν ἰσχύϊ τῆς ὑπὸ τοῦ Συντάγματος παρεχομένης αὐτοῖς ἰσοβιότητος. Καὶ ὡς πρὸς τὸ κρητικὸν δὲ ζήτημα ἡ δρᾶσις τοῦ πρωθυπουργοῦ δὲν ὑπῆρξε συνεπεστέρα, διότι, ὑποκύπτων οὗτος εἰς τὴν πίεσιν τῆς κοινῆς γνώμης, ὅπως βοηθήσῃ τὴν ἐπανάστασιν, ἀντὶ νὰ σπεύσῃ ν' ἀποστείλῃ ἀπ' ἀρχῆς εἰς τὴν νῆσον ἄνδρας καὶ ἐφόδια, ἐκινήθη μόνον ὅτε ἐπληροφορήθη τὴν ἐν τῇ ἐξουσίᾳ ἄνοδον τοῦ φιλέλληνος Ἄγγλου πολιτικοῦ Γουλ. Γλάδστωνος, ἐλπίζων ἐπὶ τὴν ἀγγλικὴν βοήθειαν· ἀντὶ δὲ νὰ προβῇ εἰς μυστικὰς προπαρασκευάς, ὅπως ἀποφύγῃ τὰς τουρκικὰς διαμαρτυρίας, διέταξε τοὺς ἀρχηγοὺς τοῦ συγκροτηθέντος σώματος νὰ περιέλθωσι μετὰ τῶν ἀνδρῶν των ἐν διαδηλώσει τὰς ὁδοὺς τῆς πόλεως, πρὸ τῆς εἰς Κρήτην ἀναχωρήσεως. Καὶ ὁ μὲν Γλάδστων, ἄρτι ἀνελθὼν εἰς τὴν κυβέρνησιν, δὲν ἠδύνατο νὰ μεταβάλῃ ἀμέσως πολιτικὴν ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, ὁ Τοῦρκος ὅμως πρεσβευτὴς ἐν Ἀθήναις, Ἰωάννης Φωτιάδης, σύγγαμβρος τοῦ Κωστάκη Μουσούρου, ὀργισθεὶς διὰ τὴν γενομένην κατὰ τὴν διαδήλωσιν δεινὴν περιύβρισιν τῆς Τουρκίας, κάτωθεν τοῦ οἰκήματος τῆς πρεσβείας, εἰδοποίησεν ἀμέσως περὶ τῶν γεγονότων τὴν Ὑψηλὴν Πύλην, προτείνων ἅμα τὴν διακοπὴν τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων. Οὕτω, φθίνοντος τοῦ Νοεμβρίου, ἐπεδόθη τελεσίγραφον τῆς Τουρκίας, ἐν τῷ ὁποίῳ, σὺν τοῖς ἄλλοις, κατηγορεῖτο ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ὡς ἐξαγαγοῦσα ἐκ τῶν φυλακῶν τοῦ κράτους ἅπαντας τοὺς ἐν αὐτῇ κρατουμένους ἐγκληματίας καὶ ἀποστείλασα αὐτοὺς εἰς Κρήτην. Ἐζητεῖτο δὲ δι' αὐτοῦ ἡ κατάπαυσις τῶν ἐκ τῶν ἑλληνικῶν λιμένων γενομένων ἀποστολῶν πειρατικῶν πλοίων, ὡς ἐχαρακτηρίζοντο τὰ καταδρομικὰ «Ἕνωσις» καὶ «Κρήτη», ἡ αὐστηρὰ ἀπαγόρευσις πάσης νέας εἰς Κρήτην ἀποστολῆς ἐθελοντῶν καὶ ὅπλων, καὶ ἡ

Digitized by Google

ἐγγύησις, ὅτι δὲν ἤθελε τοῦ λοιποῦ ἡ Ἑλλὰς παραβῇ τὰς διεθνεῖς συνθήκας. Τῆς ἑλληνικῆς ἀπαντήσεως ἀποτελούσης εὔσχημον μᾶλλον ὑπεκφυγήν, ἔναντι τῶν τουρκικῶν ἀπαιτήσεων, ὁ Φωτιάδης κατέλιπε τὰς Ἀθήνας, τουρκικὰ δὲ στρατεύματα, ὑπὸ τὸν Ὀμὲρ πασᾶν, συνεκεντρώθησαν εἰς τὰς παραμεθορίους ἐπαρχίας.

Ὁ Βούλγαρης, ἀντὶ νὰ συνετισθῇ, ἤρχισε προσποιούμενος φιλοπόλεμον πολιτικήν, προβαίνων εἰς τὴν συγκρότησιν ἐθελοντικοῦ στρατοῦ, ἀπευθύνων προκηρύξεις πρὸς τὸν λαὸν καὶ αἰτούμενος τὴν χρηματικὴν συνδρομὴν αὐτοῦ, ἀπαιτῶν δάνεια παρὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἀπαλλοτριῶν τὰ μοναστηριακὰ κτήματα, διαπραγματευόμενος τὴν ἀγορὰν δύο μικρῶν θωρηκτῶν, τύπου «μονίτορος», ἅτινα ὅμως καὶ αὐτὰ προέλαβε ν' ἀγοράσῃ ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις, καί, γενικῶς, φωνασκῶν παντοίως καὶ μετερχόμενος ποικίλας θεατρικὰς ἐπιδείξεις, ἐπικρινομένας ὑπὸ πάντων τῶν σωφρόνων. Οὕτω ἡ Ἑλλὰς περιῆλθεν εἰς δυσχερῆ θέσιν, τὸ δὲ ρωσικὸν ἀνακτοβούλιον, φοβούμενον περὶ τῆς θέσεως τοῦ βασιλέως Γεωργίου, τὸν ὁποῖον ἐκθύμως ὑπεστήριζεν, ἀλλὰ καὶ μὴ δυνάμενον νὰ φανῇ αὐτῷ χρήσιμον, οὔτε διὰ τῶν ὅπλων, οὔτε δι' ἄλλης τινος ἰσχυρᾶς διπλωματικῆς ἐνεργείας, προέτεινε τὴν σύγκλησιν συνδιασκέψεως ἐν Παρισίοις, τῆς ὁποίας θὰ μετεῖχον αἱ ὑπογράψασαι τὴν παρισινὴν συνθήκην τοῦ 1856 εὐρωπαϊκαὶ δυνάμεις, ὅπως ἀποφασίσουν ἐπὶ τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ ζητήματος. Ἡ Τουρκία ἀπεδέχθη τὴν πρότασιν, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι θ' ἀνεγνωρίζετο ἐκ τῶν προτέρων ἡ ἀκεραιότης καὶ ἀνεξαρτησία της καὶ ὅτι δὲν θὰ συνεζητεῖτο οὐδὲν ἄλλο ζήτημα, πλὴν τῶν ἐν τῷ τελεσιγράφῳ αὐτῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν διαλαμβανομένων, ἐνῷ ἡ Ἑλλάς, ζητήσασα νὰ μετάσχῃ καὶ αὐτὴ τῆς συνδιασκέψεως, ἐν ἰσοτιμίᾳ πρὸς τὴν Τουρκίαν, ἔλαβε τὴν ἀπάντησιν ὅτι θὰ ἐγίνετο δεκτὴ ὑπὸ τὸν ὅρον, ὅτι θὰ εἶχε συμβουλευτικὴν μόνον ψῆφον. Ἐπειδὴ ὅμως, διὰ τῆς δοθείσης λύσεως, ἡ Ἑλλὰς θὰ παρίστατο ὡς κρινομένη μᾶλλον ἢ ὡς μέλος τῆς διασκέψεως, ἡ κυβέρνησις ἠρνήθη τὴν συμμετοχήν, κατόπιν δὲ τούτου, ἡ προστασία τῶν ἑλληνικῶν δικαίων ἀνελήφθη αὐτοβούλως ὑπὸ τοῦ Ρώσου πληρεξουσίου καὶ πρεσβευτοῦ βαρώνου Στάκεμπεργ. Ἡ ἐκδοθεῖσα, λήγοντος τοῦ 1868, ἀπόφασις ἀνεγνώριζεν ὅτι ἡ Ἑλλάς, παρασυρθεῖσα ὑπὸ πατριωτισμοῦ, προέβη ἐναντίον τῶν κτήσεων τοῦ σουλτάνου εἰς πράξεις ἀντιβαινούσας εἰς τὰ διεθνῆ νόμιμα, παρῃνεῖτο δὲ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ν' ἀποφύγῃ τοῦ λοιποῦ τοιαύτας ἀναμίξεις. Τὸ σχετικὸν ἔγγραφον ἀπεστάλη ἐπισήμως εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν διὰ τοῦ Γάλλου διπλωμάτου κόμιτος Βαλέφσκυ (25 Ἰανουαρίου 1869), ἀλλὰ τὸ ὑπεύθυνον διὰ τὴν περιπέτειαν ταύτην ὑπουργεῖον Βούλγαρη, γνωρίζον ἤδη τὸ περιεχόμενον τῆς ἀποφάσεως, ἠρνήθη νὰ παραλάβῃ τὸ ἐπίσημον πρωτόκολλον, προτιμῆσαν νὰ παραιτηθῇ. Ὁ βασιλεύς, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε διαμηνυθῆ ὑπό τε τοῦ τσάρου τῆς Ρωσίας, τοῦ πατρός του βασιλέως τῆς Δανίας καὶ τοῦ πρίγκιπος τῆς Οὐαλλίας, ὅτι ἔπρεπε νὰ δεχθῇ τὴν ὑπὸ τῶν Δυνάμεων ἀποφασισθεῖσαν λύσιν, συνεκάλεσε πάντας τοὺς πρώην πρωθυπουργούς, πλὴν τοῦ Κουμουνδούρου, ὃν διέβαλον οἱ ἐχθροί του, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἦτο εἰσέτι ὑπόδικος, καὶ διαφόρους ἄλλους ἐπιφανεῖς πολιτευτάς, καί, ἐν συμβουλίῳ τοῦ στέμματος, ἔλαβε τὴν συγκατάθεσίν των περὶ συμμορφώσεως πρὸς τὴν ἀπόφασιν τῶν Δυνάμεων. Ἐσχηματίσθη ἀμέσως κυβέρνησις Θρ. Ζαΐμη, μὲ ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν τὸν Θ. Π. Δεληγιάννην, ἥτις, ἀφοῦ προέβη εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἀποφάσεως, ἐξέδωκε προκήρυξιν πρὸς τὸν λαόν, δι' ἧς ἐξέθετε καὶ ἐδικαιολόγει τὰ γινόμενα. Τοιοῦτον ἄδοξον διπλωματικὸν τέλος ἔλαβεν ὁ ἡρωϊκὸς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγὼν τῶν Κρητῶν, προσκόψας εἰς τὸν διπλωματικὸν ἀνταγωνισμὸν τῶν μεγάλων Δυνάμεων, καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἀγγλίας, ἥτις, φοβουμένη τὴν ἐν τῇ Ἐγγὺς Ἀνατολῇ ἐπικράτησιν τῆς Ρωσίας, ἀντετάσσετο πεισμόνως ἐναντίον πάσης παραβιάσεως τῆς τουρκικῆς ἀκεραιότητος. Ταυτοχρόνως σχεδὸν κατέπαυσαν καὶ αἱ πολεμικαὶ ἐπιχειρήσεις, λόγῳ τῆς ἀπομονώσεως τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τοῦ στενοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς νήσου, τὸν ὁποῖον ἐπεχείρει, ἡγούμενος τοῦ τουρκικοῦ στόλου, ὁ ἐν τῇ τουρκικῇ ὑπηρεσίᾳ Ἄγγλος ναυτικὸς Χόβαρτ πασᾶς. Ἐκ τῶν διασπώντων τὸν ἀποκλεισμὸν τριῶν ἑλληνικῶν καταδρομικῶν τὸ «Ἀρκάδιον» εἶχεν ἤδη καταστραφῆ ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1867, ἔδρων δὲ εἰσέτι μόνον ἡ «Ἕνωσις» καὶ ἡ «Κρήτη», ἀντιμετωπίζοντα μεγαλυτέρας ὁλονὲν δυσχερείας, ἀλλὰ κατορθώνοντα πάντοτε νὰ διαφεύγωσι. Τέλος, κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1868, ἡ «Ἕνωσις» συνήντησε τὴν μοῖραν τοῦ Χόβαρτ πρὸ τοῦ λιμένος τῆς Σύρου, μετὰ βραχεῖαν δὲ ναυμαχίαν, καθ' ἣν τὸ μικρὸν ἐκεῖνο σκάφος, πολεμῆσαν πρὸς ὁλόκληρον τὴν τουρκικὴν πολεμικὴν μοῖραν, ἀνενέωσε τοὺς ναυτικοὺς θριάμβους τοῦ Εἰκοσιένα, κατώρθωσε, μετὰ γενναίαν ἀντίστασιν, νὰ διαφύγῃ εἰς τὸν λιμένα τῆς Σύρου, ἔνθα παρέμεινεν ἀποκεκλεισμένον, μέχρις ὅτου ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀπεδέχθη τοὺς ὅρους τῆς ἐν Παρισίοις διασκέψεως καὶ ἤρθη ὁ ἀποκλεισμός. Οὕτω οἱ Κρῆτες ἐπαναστάται, στερηθέντες πάσης βοηθείας καὶ ἀποκαμόντες ἐκ τῶν συνεχῶν ἀγώνων, ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποταχθῶσιν, ἐν ἀναμονῇ εὐθετωτέρας εὐκαιρίας, πρὸς ἀναδιεκδίκησιν διὰ τῶν ὅπλων τῆς τόσον ποθητῆς εἰς αὐτοὺς ἐλευθερίας.

Ἐν μέσῳ τῶν περιπετειῶν τοῦ κρητικοῦ ἀγῶνος, ὅστις ἐπὶ τριετίαν ἐκράτησεν ἐν ἀγωνίᾳ ὁλόκληρον τὸν Ἑλληνισμόν, ἐγεννήθη τὴν 20 Ἰουλίου 1868 ὁ πρῶτος διάδοχος τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου. Τὸ γεγονὸς δὲ ἐχαιρετίσθη μετ' ἀληθοῦς ἐνθουσιασμοῦ ὑφ' ὁλοκλήρου τοῦ λαοῦ, καὶ ἐδόθη, κατὰ γενικὴν ἐπιθυμίαν, εἰς τὸ νεογέννητον, τὸ συμβολίζον τὰς ὑψίστας ἐθνικὰς βλέψεις τοῦ Γένους ἱστορικὸν ὄνομα Κωνσταντῖνος.

Λήξαντος τοῦ κρητικοῦ ζητήματος, ἡ ἐσωτερικὴ κατάστασις ἐξειλίσσετο ὁμαλῶς, ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν Ζαΐμη, ἥτις, διαλύσασα τὴν βουλὴν τοῦ Βούλγαρη καὶ διενεργήσασα ἐκλογάς, τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1869, συνεκέντρωσεν ἰσχυρὰν πλειοψηφίαν, τοῦ Βούλγαρη ἐπιτυχόντος μετ' ὀλίγων μόνον ὀπαδῶν του, ἀλλὰ μὴ προσελθόντος εἰς τὰς συνεδριάσεις τῆς βουλῆς, μὲ τὴν δικαιολογίαν, ὅτι ἡ διάλυσις τῆς προηγουμένης ἦτο παράνομος. Ἐπέτυχε δὲ καὶ ὁ Κουμουνδοῦρος μεθ' ἱκανοῦ ἀριθμοῦ ἐκ τῶν ὀπαδῶν του, ὡς καὶ ὁ Ἐπαμ. Δεληγεώργης, ἀλλ' ἀπέτυχε προσωπικῶς ὁ Χαρ. Τρικούπης. Ἐνῷ ὅμως ἡ ἐσωτερικὴ κατάστασις ἐφαίνετο ὁλονὲν βελτιουμένη, τοῦ λαοῦ ποθοῦντος ἠρεμίαν, ὅπως ἀναλάβῃ ἐκ τῶν συγκινήσεων τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως, ἐπισυνέβη ἡ ληστεία τοῦ Δήλεσι ἢ τοῦ Ὠρωποῦ, στιγματίσασα τὴν Ἑλλάδα διὰ τῶν τραγικῶν αὐτῆς ἐπακολούθων καὶ προκαλέσασα νέαν σοβαρὰν ἐσωτερικὴν κρίσιν.

Τὸ ἄγος τῆς ληστείας, ὑφιστάμενον ἀπὸ τῶν πρώτων ἤδη χρόνων τῆς ἐλευθερίας, ὄχι μόνον δὲν εἶχεν ἐξαλειφθῆ, ἀλλὰ καὶ διαρκῶς ηὔξανεν, ἀποτελέσαν ἀληθῆ νόσον τοῦ νεαροῦ κράτους, καὶ λαβὸν τοιαύτας διαστάσεις, ὥστε οὐδ' εἰς αὐτὰ τὰ περίχωρα τῆς πρωτευούσης ἠδύνατό τις ἀσφαλῶς νὰ ταξιδεύσῃ. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν οἱ λησταὶ παρηνώχλουν μόνον τοὺς Ἕλληνας, τὸ πρᾶγμα ἔμενεν ἄνευ μεγάλων συνεπειῶν· τὸν Ἀπρίλιον ὅμως τοῦ 1870 ἡ συμμορία τῶν ἀδελφῶν Ἀρβανιτάκη ᾐχμαλώτισε, παρὰ τὸ πεδίον τοῦ Μαραθῶνος, πολυμελῆ ὁμάδα Ἄγγλων περιηγητῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦτο καὶ ὁ λόρδος Μουγκάστερ καὶ ἄλλα ἐπιφανῆ πρόσωπα. Λόγῳ τῆς ἐπισημότητος τῶν αἰχμαλώτων τὰ ζητηθέντα λύτρα ἡτοιμάσθησαν ἀμέσως, ἀλλ' οἱ λησταί, μὴ ἀρκεσθέντες εἰς αὐτά, ἐζήτησαν καὶ τὴν παραχώρησιν πλήρους ἀμνηστίας. Ἐπηκολούθησαν μακραὶ διαπραγματεύσεις, αἵτινες ὅμως εἰς οὐδὲν ἀπέληξαν, λόγῳ τῆς κακῆς τοῦ ζητήματος διαχειρίσεως ὑπό τε τῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας, οὕτω δὲ τὴν ἡμέραν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς οἱ λησταὶ κατέσφαξαν τοὺς αἰχμαλώτους. Ἐπηκολούθησε καθ' ὅλην τὴν Εὐρώπην θύελλα διαμαρτυριῶν ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος, χαρακτηριζομένης ὡς χώρας ἠμιαγρίας, οἱ Αὐστριακοὶ δὲ ἔφθασαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ προσφέρωσι τὴν συνδρομήν των διὰ τὴν στρατιωτικὴν κατάληψιν αὐτῆς. Κατὰ καλὴν εὐτυχῶς σύμπτωσιν, πρόεδρος τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως ἦτο ὁ ὁμολογουμένως φιλέλλην Γλάδστων, ὑπουργὸς δὲ τῶν Ἐξωτερικῶν ὁ λόρδος Γκράνβιλ, υἱὸς τοῦ μεγάλου ἐπίσης φιλέλληνος τοῦ Ἀγῶνος λόρδου Γκράνβιλ, χάρις δ' εἰς τοὺς δύο τούτους ἄνδρας ἐμετριάσθη εἰς τὸ ἐλάχιστον ἡ ὀργὴ τῆς θιγείσης βρεττανικῆς ὑπερηφανείας.

Ἡ κυβέρνησις ὅμως τοῦ Θ. Ζαΐμη ὑπεχρεώθη, κατόπιν τῶν γεγονότων τούτων, εἰς παραίτησιν ὑπὸ τοῦ βασιλέως, ἐκλήθη δὲ εἰς τὴν πρωθυπουργίαν ὁ ἀρχηγὸς τοῦ ἀσθενεστέρου τῶν ἐν τῇ βουλῇ κομμάτων Ἐπαμ. Δεληγεώργης, διατηρήσας τὴν ἐξουσίαν μέχρι τῆς χειμερινῆς συνόδου τῆς βουλῆς, ὅτε εὐχερῶς ἀνετράπη ὑπὸ τῆς πλειοψηφίας (Νοέμβριος 1870). Ἡ ἀκολουθήσασα κυβέρνησις Κουμουνδούρου, ὑποστηριζομένη καὶ ὑπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς πλειοψηφίας Ζαΐμη, διετηρήθη ἐπὶ ἓν ἔτος, ἦλθε δὲ μετ' αὐτὴν εἰς τὴν ἐξουσίαν ὁ Θρ. Ζαΐμης, ἀνατραπεὶς καὶ αὐτὸς μετ' ὀλίγον, ἐλλείψει ἐπαρκοῦς πλειοψηφίας. Οὕτω ἡ ἐσωτερικὴ κατάστασις εἶχε περιέλθει καὶ πάλιν εἰς κρίσιμον σημεῖον, μετὰ πρόσκαιρον δὲ τοῦ κυβερνητικοῦ ζητήματος διευθέτησιν, ἐνεργείαις τοῦ ἐπισκεφθέντος τότε τὴν Ἑλλάδα βασιλέως τῆς Δανίας, πατρὸς τοῦ Γεωργίου, διὰ τοῦ σχηματισμοῦ συμμαχικοῦ ὑπουργείου Βούλγαρη—Κουμουνδούρου, ἀνῆλθεν ἐν τέλει (Ἰούλιος 1872) εἰς τὴν ἀρχὴν κυβέρνησις ὑπὸ τὸν παλαιὸν δημοκράτην Δεληγεώργην, κεκηρυγμένον ἤδη κατὰ τῆς βουλευτοκρατίας καὶ ὑπὲρ τῆς ἐνισχύσεως τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας. Ὁ Δεληγεώργης διετήρησε τὴν ἐξουσίαν μέχρι τῆς 4 Φεβρουαρίου 1874, περιβαλλόμενος κυρίως ὑπὸ τῆς βασιλικῆς ἐμπιστοσύνης, διηύθυνε δὲ μετὰ συνέσεως τὰ ἐσωτερικὰ καὶ οἰκονομικὰ ζητήματα, καταβαλὼν συντόνους προσπαθείας πρὸς προαγωγὴν τῶν χερσαίων συγκοινωνιῶν, διὰ τῆς κατασκευῆς ἁμαξιτῶν ὁδῶν καὶ τῆς ὑπογραφῆς συμβάσεως κατασκευῆς σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, καὶ ἐπιδιώξας τὴν προσέλκυσιν ξένων κεφαλαίων, διὰ τὴν καλυτέραν ἐκμετάλλευσιν τῶν πλουτοφόρων πηγῶν τοῦ τόπου. Ἐπέλυσε δὲ καὶ τὴν ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐκκρεμοῦσαν ἔριδα μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου καὶ τῆς ἰταλο-γαλλικῆς ἑταιρείας Ροῦ-Σερπιέρη, διὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν ὀρυχείων τοῦ Λαυρείου, διὰ τῆς ἱδρύσεως τῆς νέας ἑλληνικῆς ἑταιρείας ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἐκβολάδων καὶ σκωριῶν. Καὶ ἡ λύσις ὅμως αὕτη δὲν ἦτο ἄμοιρος δυσμενῶν συνεπειῶν, λόγῳ τῆς ἀσκηθείσης εἰς βάρος τοῦ λαοῦ κερδοσκοπίας, διὰ τῆς ἀποτόμου ὑπερτιμήσεως καὶ τῆς ἀκολούθου ὑποτιμήσεως τῶν ἑταιρικῶν τίτλων. Εἰς τὰ ἐξωτερικὰ ζητήματα ὁ Δεληγεώργης μετῆλθε πολιτικὴν φιλικῆς προσεγγίσεως πρὸς τὴν Τουρκίαν, ἀποβλέπων εἰς τὴν ἠθικήν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑλικὴν ὑποστήριξιν τοῦ ἐν Τουρκίᾳ Ἑλληνισμοῦ. Πρὸς τοῦτο ἐτίμησε τὸν σουλτᾶνον διὰ τῆς ἀπονομῆς εἰς αὐτὸν τοῦ Μεγαλοσταύρου τοῦ Σωτῆρος καὶ ἀπέστειλεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ὡς πρεσβευτὴν τὸν ἐκτιμώμενον ὑπὸ τῆς Πύλης Εὐστάθ. Σῖμον. Ἀφ' ἑτέρου διῃσθάνθη τὸν ἐκ τοῦ πανσλαυϊσμοῦ κίνδυνον τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ὑπεστήριξε μεταξὺ τοῦ κλήρου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τοὺς ἀντιρρωσίζοντας καὶ τοὺς κεκηρυγμένους ὑπὲρ τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος, γενόμενος ἐν μέρει ὑπαίτιος αὐτοῦ.

Ἡ ἀντισλαυϊκὴ πολιτικὴ τοῦ Δεληγεώργη, ὑποστηρίζοντος ὅτι ὁ πανσλαυϊσμὸς καὶ ἡ ὄπισθεν αὐτοῦ ἱσταμένη Ρωσία οὐδεμίαν εἶχον πολιτικὴν δύναμιν, ἀπεδείχθη ἐκ τῶν πραγμάτων σφαλερά, ὅτε μετ' ὀλίγον ἐξέσπασεν ὁ Σερβοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1876 καὶ ὁ ἀκολουθήσας αὐτὸν Ρωσοτουρκικὸς τοῦ 1877. Πολέμιος τῶν ἀπόψεων τοῦ Δεληγεώργη ὁ Κουμουνδοῦρος, ὑπεστήριζεν ὅτι ἡ Ἑλλὰς ὤφειλε νὰ διατηρῇ φιλικὰς σχέσεις πρός τε τὴν Τουρκίαν καὶ τὰ λοιπὰ γειτονικὰ κράτη. Σημειωτέον ὅτι ὁ Δεληγεώργης οὐδεμίαν εἶχεν ἀξιόλογον κομματικὴν δύναμιν ἐν τῇ βουλῇ, συνεκρατεῖτο δὲ ἐν τῇ ἐξουσίᾳ μόνον χάρις εἰς τὴν ἔνθυμον τοῦ βασιλέως ὑποστήριξιν. Τέλος, κατὰ τὰς ἐκλογὰς τοῦ Μαρτίου 1873 μὴ ἐπιτυχὼν νὰ συγκεντρώσῃ ἰσχυρὰν πλειοψηφίαν, ἀνετράπη ὑπὸ τῆς ἀντιπολιτεύσεως, κληθέντος εἰς τὴν πρωθυπουργίαν τοῦ Δ. Βούλγαρη. Καὶ ἡ νέα αὕτη πρωθυπουργία τοῦ ἀνδρὸς δὲν ὑπῆρξε νομιμοφρονεστέρα τῆς πρώτης, μέχρι τοιούτου δὲ σημείου ἔφθασε τότε ἡ ἐσωτερικὴ ἐξάρθρωσις τῆς πολιτείας, ὥστε καὶ δύο ὑπουργοὶ τῆς κυβερνήσεως, οἱ Βαλασόπουλος καὶ Νικολόπουλος, κατηγορήθησαν ἐπὶ σιμωνίᾳ. Πλὴν τούτων ὁ Βούλγαρης, ἐπιδιώκων τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ Συντάγματος διὰ τοῦ περιορισμοῦ τῶν δικαιωμάτων τῆς βουλῆς καὶ τῆς ἐπανιδρύσεως τῆς γερουσίας, δὲν ἠκολούθησε τοὐλάχιστον εὐθεῖαν πολιτικήν, ὑποστηρίζων δημοσίᾳ τὴν ἄποψίν του, ἀλλ' ἀπεπειρᾶτο νὰ ἐπιβάλῃ αὐτὴν διὰ συνωμοσιῶν, τῶν ὁποίων μετεῖχον πρόσωπα ὑπόπτου ποιοῦ. Ἡ ἀπαθὴς πρὸς τὴν πολιτείαν τῆς κυβερνήσεως στάσις τοῦ στέμματος ἔστρεψε τὴν ἐξηγερμένην δημοσίαν γνώμην καὶ ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ βασιλέως, ἄρθρον δὲ τοῦ Χαρ. Τρικούπη, ὑπὸ τὸν τίτλον «Τίς πταίει», δημοσιευθὲν εἰς τὴν ἐφημερίδα «Καιροί», κατηγόρει σαφῶς τὸν βασιλέα ὡς συνυπεύθυνον, δι' ὃ καὶ ὁ συντάκτης αὐτοῦ συνελήφθη καὶ ἐφυλακίσθη. Ὀξυνθέντων ὅμως ἐν τῷ μεταξὺ τῶν πραγμάτων, ὁ Γεώργιος ὑπεχρέωσε τὸν Βούλγαρην νὰ παραιτηθῇ, ἀνέθηκε δὲ τὸν σχηματισμὸν κυβερνήσεως εἰς τὸν Χ. Τρικούπην, λύσιν, ἣν θερμῶς ὑπεδείκνυε καὶ ἡ ἀγγλικὴ πρεσβεία (Ἀπρίλιος 1875). Ὁ νέος πρωθυπουργὸς προέβη ἀμέσως εἰς ἐκλογάς, γενομένας μετὰ παραδειγματικῆς τάξεως καὶ ἐλευθερίας, παρέδωκε δὲ τὴν κυβέρνησιν εἰς τὸν συγκεντρώσαντα τὴν μείζονα πλειοψηφίαν Ἀλ. Κουμουνδοῦρον, ὅστις διετήρησε τὴν ἀρχὴν μέχρι τέλους τοῦ 1875. Ἡ κυριωτέρα αὐτοῦ ἐνέργεια ὑπῆρξεν ἡ εἰσαγωγὴ εἰς δίκην τῶν κατηγορουμένων ὑπουργῶν τοῦ Βούλγαρη, ἡ καταδίκη δ' αὐτῶν ἐπήνεγκε καὶ τὴν πολιτικὴν ἐκμηδένισιν τοῦ ἀρχηγοῦ των, τοῦ ὁποίου ὁ Νικολόπουλος ἦτο ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρός.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἤρχισε καὶ πάλιν συνταρασσόμενον τὸ αἰωνίως ἀνεπίλυτον ἀνατολικὸν ζήτημα διὰ τῆς ἐξεγέρσεως τῆς Βοσνίας καὶ Ἑρζεγοβίνης, τῆς ἐκρήξεως κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἐπομένου ἔτους (1876) τοῦ πολέμου Σερβίας καὶ Μαυροβουνίου ἐναντίον τῆς Τουρκίας, καὶ τέλος τῆς κηρύξεως τοῦ ἐναντίον τῆς Τουρκίας πολέμου τῆς Ρωσίας (Ἀπρίλιος 1877), διὰ τὰς ἐναντίον τῶν βουλγαρικῶν πληθυσμῶν διαπραχθείσας τὸ προηγούμενον ἔτος τουρκικὰς ὠμότητας. Τοῦ νικηφόρου τούτου διὰ τὴν Ρωσίαν πολέμου ἀποτέλεσμα ἦτο ἡ περιλάλητος συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, δι' ἧς ἱδρύετο ἡ περιλαμβάνουσα ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν Μακεδονίαν καὶ τὸ ἥμισυ περίπου τῆς Θράκης Μεγάλη Βουλγαρία καὶ ηὐξάνετο ἡ Σερβία μέχρι τῶν προθύρων τῆς Μακεδονίας, ὁμοίως δὲ καὶ τὸ Μαυροβούνιον. Ἔναντι τῶν ἀνωτέρω ζυμώσεων ἡ ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη εὑρίσκετο ἐν ζωηρᾷ συγκινήσει καὶ πολεμικῷ ὀργασμῷ, πολιτικὴ δὲ ἑταιρεία, συσταθεῖσα ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἐθνικὴ ἄμυνα», ἀπῄτει τὴν συνένωσιν πάντων τῶν κομμάτων εἰς ἑνιαίαν ἰσχυρὰν κυβέρνη-

Digitized by Google

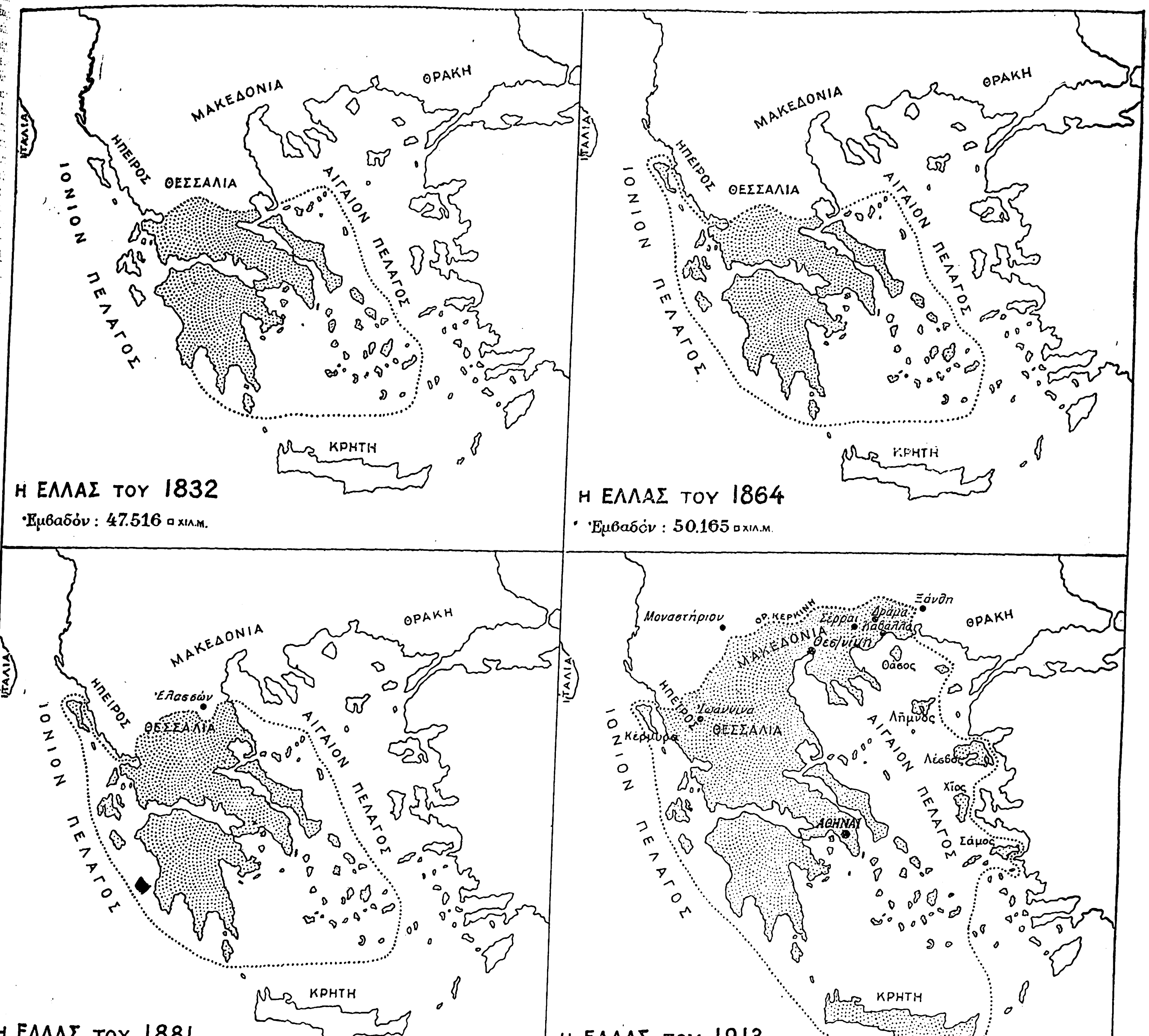

Τὰ σύνορα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπὸ τοῦ 1832 μέχρι σήμερον.

Digitized by Google

σιν. Πρὸς τοῦτο, λήγοντος τοῦ 1876, συνεκροτήθη ἡ κληθεῖσα «οἰκουμενική», τῆς ὁποίας μετέσχον, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ γηραιοῦ ναυάρχου Κ Κανάρη, πάντες οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κομμάτων, ὁ μὲν Κουμουνδοῦρος ὡς ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν, ὁ Τρικούπης ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, ὁ Θρ. Ζαΐμης ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης, ὁ Θ. Δηλιγιάννης ἐπὶ τῆς Παιδείας καὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ ὁ Χ Ζυμβρακάκης ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν.

Ἅμα, ἐκραγέντος τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου ἡ Ρωσία, ἔχουσα ἀνάγκην ἀντιπερισπασμοῦ τινος, ὅπως ἐλαφρωθῇ ὁπωσδήποτε ἀπὸ τῆς ἰσχυρᾶς τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ πιέσεως, κατόπιν ἰδίᾳ τῆς παρὰ τὴν Πλεύναν κρατερᾶς αὐτοῦ ἀντιστάσεως, ἐζήτησε τὴν ἔξοδον καὶ τῆς Ἑλλάδος παρὰ τὸ πλευρὸν αὐτῆς, καὶ αὐτὸς δ' ὁ αὐτοκράτωρ, δι' ἐπιστολῆς του, παρώτρυνεν εἰς τοῦτο τὸν βασιλέα Γεώργιον. Καὶ ὁ μὲν βασιλεύς, ὁ Κανάρης καὶ ὁ Κουμουνδοῦρος συνεφώνουν πρὸς τὴν ἄποψιν ταύτην, οἱ λοιποὶ ὅμως ὑπουργοὶ ἐπιμόνως ἀνθίσταντο, πιεζόμενοι ὑπὸ τῆς ἐπεμβάσεως ἀγγλικῆς διπλωματίας, ἥτις συνεβούλευεν ἀποχὴν ἀπὸ πάσης πολεμικῆς περιπετείας, βεβαιοῦσα ὅτι ὁπωσδήποτε ἡ Ἑλλὰς θὰ ἐλαμβάνετο ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν εἰρήνην ὡς ἐὰν ἦτο ἐμπόλεμος. Ἐν τῷ μεταξὺ ἔληξεν ὁ πόλεμος, χωρὶς ἡ Ἑλλὰς οὐδ' εἰς στρατιωτικὴν κἂν ἐπίδειξιν νὰ προβῇ. Ὅτε ὅμως ἐκυκλοφόρησεν ἡ εἴδησις περὶ τοῦ περιεχομένου τῆς νέας συνθήκης, θύελλα ἀγανακτήσεως κατέλαβεν ὁλόκληρον τὸν λαόν, πρὸς στιγμὴν δὲ ἠπειλήθη καὶ διασάλευσις τῆς τάξεως. Πρωθυπουργὸς ἦτο τότε ὁ Ἀλ. Κουμουνδοῦρος (ἡ οἰκουμενικὴ εἶχε πρὸ μικροῦ διαλυθῆ λόγῳ τοῦ ἐπισυμβάντος ἐν τῷ μεταξὺ θανάτου τοῦ Κανάρη, ἔχων ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν τὸν Θ. Δηλιγιάννην, πρὸ δὲ τῆς πιέσεως τῆς κοινῆς γνώμης διέταξε τήν, κατόπιν ἑορτῆς, εἰσβολὴν εἰς τὸ τουρκικὸν ἔδαφος ὀλίγων χιλιάδων ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἀποδειχθέντος καὶ τούτου πλημμελῶς ὠργανωμένου. Ἡ Τουρκία, ἥτις εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ ἐλευθερωθῆ ἀπὸ τῆς ρωσικῆς πιέσεως, ἀπήντησεν εἰς τὸ ἑλληνικὸν πραξικόπημα διὰ τῆς ἀποστολῆς πολυαρίθμου στρατοῦ, οὕτω δὲ ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἠναγκάσθη ἀδόξως ν' ἀποσυρθῇ ὄπισθεν τῆς μεθορίου, συμφωνοῦντος εἰς τοῦτο καὶ τοῦ Ἄγγλου πρέσβεως, ὅστις δὲν ἔπαυε νὰ ἐπαναλαμβάνῃ τὴν ὑπόσχεσιν περὶ τῆς ὑποστηρίξεως τῶν δικαίων τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ὁριστικὴν συνθήκην, ἥτις ἀφεύκτως θ' ἀνέτρεπε τὴν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου. Πράγματι δὲ μετ' ὀλίγον, τῇ ἐπιμόνῳ ἀπαιτήσει τῆς Ἀγγλίας, συνεκλήθη ἐν Βερολίνῳ συνέδριον τῶν Δυνάμεων τῆς Εὐρώπης ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Βίσμαρκ, ὅπως ἀποφασίσῃ περὶ τοῦ ἀμφισβητουμένου ζητήματος.

Τὴν Ἑλλάδα ἀντεπροσώπευσαν ἐν αὐτῷ, ἄνευ ψήφου, ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Θ. Δηλιγιάννης καὶ ὁ ἐν Βερολίνῳ πρεσβευτὴς Ἀλ. Ραγκαβῆς. Ἐνῷ ὅμως πάντες ἀνέμενον τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἀγγλικῆς ὑποσχέσεως, ὁ Δισραέλης ἠρκέσθη σοφιστικώτατα νὰ ὑποδείξῃ, ὅπως, ἀντὶ ἐδαφικῆς ἐπεκτάσεως, ἡ Ἑλλὰς ἀρκεσθῇ εἰς τὴν παραχώρησιν προστασίας τῶν ἐν Τουρκίᾳ Ἑλλήνων. Θὰ ἀπετύγχανε δὲ ἐντελῶς τὸ ἑλληνικὸν ζήτημα, ἂν ὁ ἐν τῷ συνεδρίῳ πρῶτος ἀντιπρόσωπος τῆς Γαλλίας καὶ πρωθυπουργὸς αὐτῆς Βιδδιγκτων δὲν ἐπελαμβάνετο σθεναρῶς τοῦ ζητήματος, ὑποκινούμενος εἰς τοῦτο ἐνεργῶς ὑπὸ τοῦ τότε προέδρου τῆς γαλλικῆς βουλῆς καὶ θερμοῦ φιλέλληνος Λ. Γαμβέττα. Οὕτω, κατὰ φιλικὴν σχεδὸν παραχώρησιν πρὸς τὸν Βάδδιγκτων, περιελήφθη ἐν τῇ συνθήκῃ πρόσκλησις πρὸς τὰς κυβερνήσεις Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας, ὅπως συνεννοηθῶσι περὶ διορθώσεως τῶν ὁρίων των, ὑποδεικνυομένης ὡς καταλληλοτέρας γραμμῆς τῆς διηκούσης ἐν Θεσσαλίᾳ μὲν διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Πηνειοῦ, ἐν Ἠπείρῳ δὲ διὰ τῆς τοῦ Θυάμιδος (Καλαμᾶ). Παρῆλθεν ὅμως ἔκτοτε ὁλόκληρος διετία καὶ ἡ Τουρκία, τῇ ἐπινεύσει καὶ τῆς Ἀγγλίας, οὐδεμίαν ἐδέχετο διευθέτησιν τοῦ ζητήματος, κωλυσιεργοῦσα ποικιλοτρόπως, ὅτε αἴφνης ἀνῆλθεν εἰς τὴν κυβέρνησιν τῆς Ἀγγλίας ὁ ἀπὸ μακροῦ ἤδη ἀπέχων τῆς πολιτικῆς γηραιὸς πολιτικὸς Γουλ. Γλάδστων, ὅστις, δημοσιογραφῶν, ἀφότου ἐξεδηλώθη ἡ κρίσις, ὑπερεμάχει μετὰ θέρμης τῆς ἑλληνικῆς ἀπόψεως, κακίζων τὴν πολιτικὴν τῶν τότε κυβερνητῶν Δισραέλη καὶ Σώλσμπαρυ. Ὁ Γλάδστων, ἅμα ἀνελθὼν εἰς τὴν κυβέρνησιν, ἔσπευσε νὰ ζητήσῃ νέαν διάσκεψιν τῶν Δυνάμεων ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος, ἥτις, συνελθοῦσα ἐν Βερολίνῳ, καθώρισε νέα σύνορα, ἐκτεινόμενα ἐν Θεσσαλίᾳ μὲν μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ Ὀλύμπου, ἐν Ἠπείρῳ δὲ μέχρι καὶ πέραν τοῦ Θυάμιδος. Ἐπειδὴ ὅμως οὐδ' ἡ ἀπόφασις αὕτη ἔμελλε νὰ ἐκτελεσθῇ, λόγῳ τῶν δυστροπιῶν τῆς Τουρκίας, ὑποστηριζομένης καὶ ὑπὸ τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Αὐστρίας, ὁ Γλάδστων, ἀόκνως ἐργαζόμενος, προεκάλεσε νέαν ὁριστικὴν ἀπόφασιν (Μάρτιος 1881), δι' ἧς προσηρτᾶτο εἰς τὴν Ἑλλάδα ὁριστικῶς πλέον ὁλόκληρος ἡ Θεσσαλία πλὴν τῆς Ἐλασσόνος, ἐκ δὲ τῆς Ἠπείρου τὸ διαμέρισμα τῆς Ἄρτης. Τῆς Τουρκίας ὑποχωρησάσης τὴν φορὰν ταύτην, στρατὸς ἑλληνικὸς κατέλαβεν ἐντὸς τοῦ ἔτους 1881 τὴν ἐπιδικασθεῖσαν χώραν ἀναιμωτί, τῶν Τούρκων ἐκκενωσάντων αὐτήν. Οὕτω διὰ δευτέραν φορὰν ἐντὸς δεκαπενταετίας ὁ διαπρεπὴς φιλέλλην ἐγένετο κυριώτατος συντελεστὴς ἀναιμάκτου ἐδαφικῆς μεγεθύνσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, κερδήσας οὕτω ἐπαξίως τὴν εὐγνωμοσύνην τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Συγκινητικὴ ἰδίᾳ ἦτο ἡ δήλωσις, εἰς τὴν ὁποίαν προέβη, ὅτε τῷ ἀνηγγέλθη ἡ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατάληψις τῆς Θεσσαλίας, εἰπών: «Οὐδέποτε ἐν τῷ βίῳ μου ᾐσθάνθην χαρὰν μείζονα τῆς ἐπὶ τῇ ἀναιμάκτῳ ἑνώσει τῆς Θεσσαλίας μετὰ τῆς Ἑλλάδος». Παρὰ ταῦτα πολιτικοί τινες, ἐν οἷς καὶ ὁ Τρικούπης, ἐφάνησαν ἀνικανοποίητοι ἐκ τῆς ἐπελθούσης μεταβολῆς, κατηγορήσαντες τὸν πρωθυπουργὸν Κουμουνδοῦρον ὡς μὴ διεκδικήσαντα διὰ τῶν ὅπλων καὶ τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα τῆς Ἠπείρου, ὅπερ ἐπεδίκαζε τὸ Βερολίνιον συνέδριον.

Ἡ ἀπὸ τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας μέχρι τοῦ πολέμου τοῦ 1897 περίοδος. Ἡ Ἑλλάς, μεγαλυνθεῖσα διὰ τῆς προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἄρτης, κατελάμβανεν ἤδη ἐμβαδὸν 64.017 τ. χλμ., εἰσήρχετο δὲ εἰς περίοδον ἀκμῆς, ὀφειλομένης κατὰ μέγα μέρος καὶ εἰς τὸν φυσικὸν πλοῦτον τῶν προσαρτηθεισῶν ἐπαρχιῶν. Ἐν τούτοις τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς κοινῆς γνώμης δὲν ἔμεινεν ἀπολύτως ἱκανοποιημένον, προσκλῖνον πρὸς τὴν ἄποψιν τῆς ἀντιπολιτεύσεως, καθ' ἣν ἡ Ἑλλὰς ὤφειλε νὰ διεκδικήσῃ καὶ διὰ πολέμου, ἐν ἀνάγκῃ, τὰ ἐπιδικασθέντα αὐτῇ ὑπὸ τοῦ Βερολινίου συνεδρίου ἐδάφη, οὐδενὸς λαμβάνοντος ὑπ' ὄψιν τό τε στρατιωτικῶς ἀπαράσκευον τοῦ κράτους, ὅπως πολεμήσῃ ἐναντίον τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἥτις πρὸ ὀλίγου μόλις χρόνου, ἀγωνιζομένη πρὸς τὴν Ρωσίαν, εἶχε παρατάξει 800 000 στρατοῦ, καὶ τὴν δυσμενῆ τοῦ ζητήματος θέσιν, ἀπὸ διπλωματικῆς ἀπόψεως, ἀφοῦ, ὡς ἐλέχθη, μόνη ἡ ὑπὸ τὸν Γλάδστωνα Ἀγγλία ἠγωνίζετο τὴν φορὰν αὐτὴν ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἀπόψεως. Ἀποτέλεσμα τῆς δυσαρεσκείας ταύτης ὑπῆρξεν ἡ καταψήφισις τῆς κυβερνήσεως Κουμουνδούρου, τοῦ ὁποίου οἱ φίλοι ἀπέτυχον καὶ εἰς αὐτὰς τὰς νεωστὶ προσαρτηθείσας ἐπαρχίας. Ἡ ἐκλογικὴ ἧττα καὶ αἱ ἄδικοι ἐν τῇ νέᾳ βουλῇ ἐπιθέσεις ἐπίκραναν τὸν γηραιὸν πολιτικόν, ὅστις προσβληθεὶς ὑπὸ πολυωδύνου νόσου ἀπέθανε τὴν 26 Φεβρουαρίου 1883. Οὕτω ἐξέλιπεν εἷς τῶν ἐπιφανεστέρων πολιτικῶν ἀνδρῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, διακρινόμενος διὰ τὸν ἀκραιφνῆ πατριωτισμόν, τὴν μετριοπάθειαν καὶ τὴν σωφροσύνην του.

Ἡ ἐκ τοῦ θανάτου τοῦ Κουμουνδούρου ἀπώλεια ἀνεπληρώθη διὰ τῆς ἐπὶ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς ἀναδείξεως τοῦ Χαρ. Τρικούπη, ὅστις, κερδήσας κατὰ τὰς ἐκλογὰς τοῦ 1882 τὴν πλειοψηφίαν ἐν τῇ βουλῇ, ἐσχημάτισε κυβέρνησιν, διατηρηθεὶς ἐν τῇ ἐξουσίᾳ μέχρι τέλους τῆς βουλευτικῆς περιόδου (1882—1885). Ἦτο δὲ ὁ νέος πολιτικὸς υἱὸς τοῦ ἱστορικοῦ καὶ πολιτικοῦ τῆς ἐπαναστατικῆς, καποδιστριακῆς καὶ ὀθωνείου περιόδου Σπυρίδωνος Τρικούπη καὶ ἀνεψιὸς ἐκ μητρὸς τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου, καὶ ἐκέκτητο ἀρίστην μόρφωσιν καὶ προσόντα σοβαροῦ καὶ ὀρθόφρονος πολιτικοῦ, τῶν ὁποίων δείγματα εἶχε δώσει ἤδη κατὰ τὰς ἐκλογὰς κυρίως τοῦ 1875, διεξαχθείσας ὑπ' αὐτοῦ μετὰ παραδειγματικῆς τάξεως. Εἶχε προσέτι τὸ προσὸν τῆς μεγάλης ἐπιβολῆς καὶ ἐνεπνέετο ὑπὸ μεγαλεπηβόλου πολιτικῆς, ἀποβλέπων εἰς τὴν ἐσωτερικὴν καὶ οἰκονομικὴν διοργάνωσιν τῆς πολιτείας καὶ τὴν ἀνόρθωσιν τῶν στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν αὐτῆς δυνάμεων, αἵτινες θὰ ἐχρησίμευον ὡς βάσις εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἐθνικῶν ἰδεωδῶν. Κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς πρωθυπουργίας ἄνοδον τοῦ Τρικούπη καὶ κατόπιν τοῦ θανάτου τοῦ Κουμουνδούρου, πάντες σχεδὸν οἱ παλαιοὶ πολιτικοὶ τῆς περιόδου τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου εἶχον ἐκλείψει, μόνος δὲ σοβαρὸς αὐτοῦ ἀντίπαλος ἦτο ὁ νέος ἐπίσης πολιτευτὴς Θ. Π. Δηλιγιάννης, ἀνεψιὸς τοῦ κατὰ τὸν Ἀγῶνα ποικιλοτρόπως δράσαντος Κανέλλου Δηλιγιάννη, κάτοχος ἐπίσης σπουδαίας μορφώσεως καὶ ἱκανῆς πολιτικῆς πείρας, τῆς ὁποίας δείγματα εἶχε δώσει ὡς γενικὸς γραμματεὺς τῆς ἐθνοσυνελεύσεως τοῦ 1863, ὡς πρεσβευτὴς ἐν Παρισίοις καὶ ὡς ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν. Τὴν ἀνάδειξιν τοῦ Δηλιγιάννη ἐβοήθησε καὶ ἡ κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον συνεργασία του μετὰ τοῦ Ἀλ. Κουμουνδούρου, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁποίου κατώρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν του τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν πολυπληθῶν ὀπαδῶν του. Ὁ Δηλιγιάννης, χωρὶς νὰ δύναται νὰ ἐξισωθῇ ἀπὸ ἀπόψεως εὐρύτητος πολιτικῶν ἀντιλήψεων πρὸς τὸν Τρικούπην, ἦτο οὐχ ἧττον ἱκανὸς πολιτικός, γνωρίζων νὰ ἠλεκτρίζῃ τὰ πλήθη καὶ νὰ ἐπωφελῆται κομματικῶς τῆς ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων του δυσαρεσκείας, δι' ὃ καὶ πολλάκις κατώρθωσε νὰ ἐξέλθῃ νικητὴς κατὰ τοὺς πρὸς τὸν Τρικούπην ἐκλογικοὺς ἀγῶνάς του.

Κατὰ τὴν τριετῆ, ἀπὸ τοῦ 1882 μέχρι τοῦ 1885, διεύθυνσιν τῶν πραγμάτων τῆς χώρας, ὁ Τρικούπης κατώρθωσε κυρίως νὰ προαγάγῃ τὴν συγκοινωνίαν, διὰ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ὁδικοῦ δικτύου καὶ τῆς ἱδρύσεως σιδηροδρομικῶν γραμμῶν καὶ λιμενικῶν ἔργων, δίδων οὕτω νέαν ὤθησιν εἰς τὸ ἐμπόριον, ἐφρόντισε δὲ σημαντικῶς καὶ τὴν γεωργίαν, διὰ τῆς ἀποξηράνσεως ἑλῶν καὶ τῆς προστασίας τῆς γεωργικῆς τάξεως ἔναντι τῆς τοκογλυφίας, ἀνέλαβε δ' αὐτοπροσώπως τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν, ἐργασθεὶς μετὰ ζήλου διὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ στρατεύματος. Διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν ὅμως τῶν ὡς ἄνω δαπανῶν ἠναγκάσθη νὰ προβῇ εἰς δάνεια ἐξωτερικά, διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν ὁποίων ηὔξησε σημαντικῶς τοὺς φόρους, δώσας οὕτω εἰς τὴν ἀντιπολίτευσιν πρόσφορον ὅπλον πρὸς καταπολέμησιν τῆς πολιτικῆς του, ἀποτελέσαν τὸ κυριώτερον σύνθημα, εἰς τὸ ὁποῖον ὠφείλετο ἡ ἐκλογικὴ αὐτοῦ ἧττα τοῦ 1885. Εἰς τὰ ἐξωτερικὰ ζητήματα ὁ Τρικούπης ἠκολούθησεν ἐπιτυχῆ καιροσκοπικὴν πολιτικὴν κατὰ τὰς μετὰ τῆς Τουρκίας καὶ τῶν λοιπῶν βαλκανικῶν κρατῶν σχέσεις του, ἀποβλέπων ὅπως ἐν τῇ εὐθέτῳ στιγμῇ, ὅτε ἡ Ἑλλὰς θὰ ἦτο ἱκανῶς ἰσχυρά, κινηθῇ διὰ τὴν πραγμάτωσιν τῶν ἐθνικῶν ἰδεωδῶν. Ἐξ ἄλλου ἐρρύθμιζε τὰς διπλωματικὰς κατευθύνσεις του ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συμφερόντων ὄχι μόνον τοῦ ἐλευθέρου κράτους, ἀλλὰ ὁλοκλήρου τοῦ ἔθνους. Πρὸς τοῦτο ἀνεμειγνύετο ἐνεργῶς εἰς τὰ ἐσωτερικὰ ζητήματα τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἀνωτάτης ἐκκλησιαστικῆς ἅμα καὶ ἐθνικῆς ἀρχῆς τοῦ ἐν Τουρκίᾳ Ἑλληνισμοῦ, ἀξιῶν νὰ κατευθύνῃ αὐτὸς πᾶσαν μὴ καθαρῶς ἐκκλησιαστικὴν ἐνέργειαν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ νὰ συντονίζῃ αὐτὴν μετὰ τῆς πολιτικῆς τοῦ ἐλευθέρου κράτους. Τοῦτο ὅμως προεκάλεσε τὴν ρῆξιν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως μετὰ τοῦ τότε πατριάρχου Ἰωακεὶμ Γ', ἀνδρὸς ἱκανωτάτου καὶ πολυπράγμονος, ἀποβλέποντος εἰς τὴν αὐτοπρόσωπον διεύθυνσιν τῶν ζητημάτων τῶν ἐν Τουρκίᾳ Ἑλλήνων καὶ ἀποκρούοντος τὴν εἰς αὐτὰ ἀνάμειξιν τοῦ ἐπισήμου ἑλληνικοῦ κράτους. Ἐκ τούτου προῆλθε ρῆξις τοῦ Ἰωακεὶμ πρὸς τὸν Τρικούπην, ὅστις, μὴ κατανοήσας εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὰς ἀγαθὰς προθέσεις τοῦ ἀνδρὸς καὶ παραπλανηθεὶς ἐκ τῶν διαμαρτυριῶν τῶν ἀνὰ τὴν Τουρκίαν Ἑλλήνων προξένων ἐναντίον τῶν ἱεραρχῶν, ὡς παρεμβαινόντων εἰς τὴν διοίκησιν τῶν ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως χορηγουμένων μυστικῶς ἑλληνικῶν σχολείων, ἐνόμισεν ὅτι ὁ πατριάρχης διέκειτο ἐχθρικῶς πρὸς τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα, ἐφ' ᾧ καὶ ἐνήργησε τὴν ἐκ τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου ἀπομάκρυνσίν του (1884). Βραδύτερον ὁ Τρικούπης ἐφρόντισε διὰ τὴν ἐπὶ τοῦ θρόνου ἐπαναφορὰν τοῦ Ἰωακείμ, ὑποστηρίξας τὴν ὑποψηφιότητά του τῷ 1890, ὅτε ἀπέθανεν ὁ Διονύσιος Ε', χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐκλογήν του, λόγῳ τῆς ἀντιδράσεως τῶν ἐχθρικῶς διακειμένων πρὸς τὸν Ἰωακεὶμ ἱεραρχῶν. Ἡ ἐπάνοδος τοῦ ἐπιφανοῦς ἐκείνου ἱεράρχου εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἐπέπρωτο νὰ ἐπιτευχθῇ πολὺ βραδύτερον, τῷ 1901, ὅτε ὁ Τρικούπης εἶχεν ἤδη ἀποθάνει. Αἱ μετὰ τῆς ἐπισήμου Τουρκίας ἑλληνικαὶ σχέσεις τῆς τριετίας 1882—1885 διέρρευσαν ἐν ἀπολύτῳ ὁμαλότητι, πλὴν μικρᾶς διαφορᾶς, ἐδαφικῆς φύσεως, ἀναφυείσης εἰς τὰ θεσσαλικὰ σύνορα τῷ 1882 καὶ διευθετηθείσης ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος. Ὡς πρὸς τὰ λοιπὰ κρατίδια τῆς Βαλκανικῆς, καὶ ἰδίᾳ τὴν Βουλγαρίαν, ἔχουσαν καὶ αὐτὴν ἀλυτρωτικὰς βλέψεις, ἤρχισαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ τοῦ Βερολινίου συνεδρίου νὰ ἀναφύωνται σημαντικὰ διὰ τὸν Ἑλληνισμὸν ζητήματα, ἀπαιτοῦντα κατ' ἐξοχὴν σώφρονα ἐκ μέρους τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως διαχείρισιν. Τὸ κυριώτερον τῶν ζητημάτων τούτων συνίστατο εἰς τὴν βλάβην τῶν ἑλληνικῶν ἐθνικῶν συμφερόντων, ἥτις ἐγεννᾶτο ἐκ τῶν βλέψεων τῶν Βουλγάρων πρὸς τὴν αὐτόνομον Ἀνατολικὴν Ρωμυλίαν, ἀριθμοῦσαν, κατὰ τὰς γενομένας μετὰ τὴν Βερολίνιον συνθήκην ἀπογραφάς, 250.000 περίπου Ἑλλήνων. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν τὴν πρωθυπουργίαν τῆς Ἑλλάδος εἶχεν ὁ Τρικούπης, τὰ πράγματα διέρρευσαν ὁμαλῶς, μικρὸν ὅμως μετὰ τὴν πτῶσίν του προεκλήθη, ἕνεκα τῆς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων γενομένης τὴν 6 Σεπτεμβρίου 1885 πραξικοπηματικῆς προσαρτήσεως τῆς Ρωμυλίας, σοβαρωτάτη κρίσις τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, τῆς ὁποίας ὁ ἀντίκτυπος προεκάλεσε μεγάλην ταραχὴν μεταξὺ τῶν τε ἐλευθέρων καὶ τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων.

Τὸν Τρικούπην, ἀνατραπέντα τῷ 1885, διεδέχθη ἰσχυρὰ κοινοβουλευτικὴ κυβέρνησις ὑπὸ τὸν Δηλιγιάννην, ὅστις ἀνερχόμενος εἰς τὴν ἐξουσίαν, ἐκηρύχθη ὑπὲρ φιλειρηνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἐν συνδυασμῷ μετ' ἐσωτερικῆς οἰκονομικῆς περισυλλογῆς καὶ ἀποχῆς ἀπὸ πάσης αὐξήσεως τῶν φόρων καὶ συνομολογήσεως νέων δανείων. Τὴν πολιτικήν του ταύτην ἐβάσιζεν ἐπὶ τῆς προϋποθέσεως ὅτι τὸ ἐλεύθερον ἑλληνικὸν κράτος ὤφειλε νὰ ἀπέχῃ πάσης ἀναμείξεως εἰς τὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Ἀνατολῆς καὶ νὰ φροντίσῃ νὰ ἀναπτυχθῇ ἐσωτερικῶς, βασιζόμενον εἰς τοὺς ἰδίους αὐτοῦ πόρους, πρὸς καιρὸν μὴ ἐμφανίζον ἀλυτρωτικὰς τάσεις καὶ μὴ προβάλλον ἐδαφικὰς διεκδικήσεις. Ἀλλ' ἀμφότερα τὰ σημεῖα τοῦ κυβερνητικοῦ του προγράμματος οὐ μόνον δὲν ἐδικαιώθησαν, ἀλλ' οὐδὲ κἂν προωθήθησαν ἐν τῇ πράξει, καθότι

Digitized by Google

τὸ μὲν ἀφορῶν τὴν ἐσωτερικὴν οἰκονομικὴν πολιτικὴν προσέκοψεν ἀπ' ἀρχῆς εἰς τὰς ὑπερφιάλους ἀξιώσεις τῶν φίλων τοῦ Δηλιγιαννη, πρὸς τοὺς ὁποίους εἶχε διαπράξει οὗτος τὸ σφάλμα νὰ μοιράζῃ προεκλογικῶς ἀνεφαρμόστους ἐν πολλοῖς ὑποσχέσεις, ὁ δὲ φιλειρηνισμός του ἀπεδείχθη κατὰ βάσιν σφαλερὸς καὶ παντελῶς ἀνεφάρμοστος, εἰς κράτος τοῦ ὁποίου οἱ ὑπόδουλοι ἦσαν περισσότεροι τῶν ἐλευθέρων καὶ τὸ ὁποῖον ἔζη ἤδη πεντηκονταετῆ καὶ πλέον ἐλεύθερον βίον βαυκαλιζόμενον διαρκῶς μὲ τὰ ὄνειρα τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Οὕτω, ὅτε τὴν 23 Ἀπριλίου 1885 ἑορτὴν τοῦ βασιλέως Γεωργίου, Βούλγαροι ἐθνικισταὶ ἀπεπειράθησαν νὰ ὑποστείλωσι τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν ἐκ τοῦ ἐν Φιλιππουπόλει ἑλληνικοῦ σχολείου, δημιουργήσαντες καὶ ἐπεισόδιον μετὰ τῶν διδασκάλων, ὁ Δηλιγιάννης, ἀντὶ νὰ κινηθῇ διὰ ταχείας τινὸς ἐνεργείας ὅπως ἐπιτύχῃ τὴν ἱκανοποίησιν τῆς θιγείσης ἑλληνικῆς ἀξιοπρεπείας, ἐπολιτεύθη μετὰ βραδύτητος, κατατριβεὶς εἰς ἀτελευτήτους διαπραγματεύσεις πρὸς μεγάλην τοῦ Ἑλληνισμοῦ δυσφορίαν. Καὶ ἐπέτυχε μὲν τὴν φορὰν ταύτην νὰ διευθετήσῃ ὁπωσδήποτε τὸ ζήτημα, πείσας τὴν κυβέρνησιν τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας ὅπως προβῇ εἰς τὴν ἔκφρασιν τῆς θλίψεώς της διὰ τὸ συμβάν, ὅτε ὅμως μετ' ὀλίγον, ἐπισυνέβη ἡ μνημονευθεῖσα προσάρτησις τῆς Ρωμυλίας ὑπὸ τῆς Βουλγαρίας, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς προσδοκίας τῶν δούλων καὶ ἐλευθέρων Ἑλλήνων. Ἐνῷ δὲ ἡ Σερβία, τῆς ὁποίας τὰ συμφέροντα ἐθίγοντο ἐξ ἴσου ἐκ τοῦ βουλγαρικοῦ πραξικοπήματος, ἐκινεῖτο πρὸς πόλεμον, ὁ Δηλιγιάννης περιωρίζετο νὰ διακηρύττῃ ὅτι ἡ Ἑλλὰς δὲν ἐζήτει παρὰ μόνον τὴν ἐπάνοδον τῶν πραγμάτων εἰς τὴν προτέραν αὐτῶν κατάστασιν καὶ ὅτι ὁ τουρκικὸς στρατὸς ὤφειλε νὰ εἰσελάσῃ εἰς τὸ ἔδαφος τῆς Ρωμυλίας. Ἐνῷ ὅμως εἰς τὰς ἐπισήμους δηλώσεις του ὑπεστήριζε τοιαύτας ἀπόψεις, προέβαινεν ἀφ' ἑτέρου εἰς ἐπιδεικτικὰς στρατιωτικὰς παρασκευάς, ἐξάπτων ἀλόγως τὸ πολεμικὸν τοῦ λαοῦ φρόνημα.

Ἐν τῷ μεταξὺ συνῆλθεν ἐν Τοπχανὲ τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρεσβευτικὴ διάσκεψις τῶν Δυνάμεων, πρὶν δ' εἰσέτι λήξῃ αὕτη, ὁ σερβικὸς στρατός, διαβὰς τὰ σύνορα, ἔφθανε θριαμβευτὴς ἐγγὺς τῆς βουλγαρικῆς πρωτευούσης, ἐ ᾧ δὲ ἐφαίνετο ἐπιβαλλομένη ἐν τῇ διασκέψει ἡ ἀντιβουλγαρικὴ ἄποψις τῆς Ρωσίας, αἴφνης ὁ βουλγαρικὸς στρατός, ἀντεπιτεθείς, κατετρόπωσε τοὺς Σέρβους, προελάσας καὶ ἐντὸς τοῦ ἐδάφους των καὶ ὑποχρεώσας αὐτοὺς νὰ καταφύγωσιν εἰς τὴν προστασίαν τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Αὐστρίας. Οὕτω, ἀποδειχθείσης τῆς βουλγαρικῆς ὑπεροχῆς καὶ ζωτικότητος, ἀνετράπησαν ἐν τῇ διασκέψει οἱ ὅροι, ἀναγνωρισθείσης de facto τῆς ἑνώσεως τῆς Ρωμυλίας. Ἡ ἀπόφασις τῶν Δυνάμεων προεκάλεσεν ἐν Ἑλλάδι ζωηρὰν δυσαρέσκειαν ἐναντίον τῆς πολιτικῆς τῆς κυβερνήσεως, ἥτις, φοβουμένη τὰς ἐκ τῆς ἀπωλείας τῆς λαϊκῆς ἐμπιστοσύνης συνεπείας, μετέβαλεν ἀλογίστως πολιτικήν, συγκεντρώσασα δὲ στρατεύματα παρὰ τὴν μεθόριον ἤρχισε διεκδικοῦσα τὴν ἀποκατάστασιν τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν γραμμὴν τῆς Βερολινίου συνθήκης, μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι ἡ ἐδαφικὴ ἐπέκτασις τῆς Βουλγαρίας ἀνέτρεπε τὴν ἐν τῇ Βαλκανικῇ ἰσορροπίαν. Ἡ Τουρκία περιέζωσε τότε ἀμυντικῶς διὰ στρατοῦ τὰ πρὸς τὴν Ἑλλάδα σύνορά της, χωρὶς νὰ δώσῃ ἰδιαιτέραν τινὰ σημασίαν εἰς τὰς ἀπειλὰς τοῦ Δηλιγιάννη, ὅστις, ἀφ' ἑτέρου, φοβούμενος νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐπιθετικὴν ἐνέργειαν, ἐκράτει ὁμοίως τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα ἐν ἀμύνῃ προκαλῶν οὕτω τὴν θυμηδίαν τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ἀποκαλούσης παικτικῶς τὴν δημιουργηθεῖσαν κατάστασιν «ἔνοπλον ἐπαιτείαν». Ἐκ τῆς κρισίμου ταύτης θέσεως ἦλθε τέλος νὰ ἐξαγάγῃ τὴν Ἑλλάδα τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Γλάδστωνος, ὅστις, ἀποκρούων πᾶσαν ἑλληνοτουρκικὴν πολεμικὴν περιπέτειαν, προέτεινε, συμφωνούσης καὶ τῆς Γερμανίας, ὅπως δι' ἀποκλεισμοῦ τῶν λιμένων τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Δυνάμεων ὑποχρεωθῇ αὕτη εἰς ἀφοπλισμόν. Τοῦτο καὶ ἐγένετο διὰ τῆς ἀποστολῆς ἡνωμένου στόλου τῆς Ἀγγλίας, Γερμανίας, Αὐστρίας καὶ Ἰταλίας καὶ τῆς ὑποβολῆς διακοινώσεως, ἐν εἴδει τελεσιγράφου, δι' ἧς ἡ Ἑλλὰς ἐκαλεῖτο ν' ἀφοπλισθῇ. Ὁ Δηλιγιάννης ἠναγκάσθη τότε νὰ ὑποταχθῇ. Διὰ νὰ τηρήσῃ ὅμως τὰ προσχήματα καὶ νὰ φανῇ ὑποκύπτων εἰς φιλικὴν ὑπόδειξιν καὶ ὄχι εἰς τὴν βίαν, διέπραξε τὸ σφάλμα νὰ δημοσιεύσῃ διὰ τοῦ φιλικοῦ του τύπου ἐπιστολὴν τοῦ Γάλλου ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργοῦ Φραισσινέ, παροτρύνοντος αὐτὸν εἰς ἄμεσον ἀποδοχήν. Κατόπιν τούτου αἱ λοιπαὶ Δυνάμεις, διὰ νὰ μὴ θεωρηθῇ ἡ ἐπέμβασις τοῦ Φραισσινὲ ὡς ἐπιτυχία τῆς γαλλικῆς διπλωματίας, ἐγένοντο ἀπαιτητικώτεραι, ὑποχρεώσασαι διὰ τῆς προκλητικῆς των στάσεως τὸν Δηλιγιάννην νὰ ὑποβάλῃ τὴν παραίτησίν του καὶ νὰ ἐπιμείνῃ ἀνενδότως εἰς αὐτὴν παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ βασιλέως, δηλοῦντος εἰς αὐτὸν ὅτι θὰ ἀνεγνώριζεν οἱανδήποτε αἰτουμένην λύσιν. Ἐσχηματίσθη τότε, ὑποδείξει τοῦ Τρικούπη, ὑπηρεσιακὴ κυβέρνησις ὑπὸ τὸν πρόεδρον τοῦ Ἀρείου Πάγου Δ. Βάλβην, ἐνῷ ὁ ἐκπεσὼν πρωθυπουργὸς ὑφίστατο καὶ δευτέραν δεινὴν ἀποτυχίαν, διότι, ἐκτεθεὶς αὐτοπροσώπως ὡς ὑποψήφιος πρόεδρος τῆς βουλῆς καὶ ἔχων ὡς ἀντίπαλον μέτριόν τινα ὑποψήφιον τοῦ τρικουπικοῦ κόμματος, ἡττήθη διὰ μεγάλης πλειοψηφίας. Ἡ ἐκ τῆς ἐκλογῆς ταύτης παρατηρηθεῖσα μεταστροφὴ τῶν βουλευτῶν ὑπεδείκνυεν ὡς ἐνδεδειγμένον διὰ τὴν κυβέρνησιν τὸν Τρικούπην, ὅστις, κληθεὶς εἰς τὴν ἀρχὴν (Μάϊος 1886), κατώρθωσε διὰ τῆς τέως δηλιγιαννικῆς βουλῆς νὰ κυβερνήσῃ μέχρι τέλους τοῦ ἔτους, ψηφίσας μάλιστα καὶ σπουδαιότατά τινα νομοσχέδια, ἐν οἷς καὶ τὸ τοῦ ὑποβιβασμοῦ τῶν ἐκλογικῶν ἑδρῶν ἀπὸ 245 εἰς 150 καὶ τῆς ἱδρύσεως εὐρείας ἐκλογικῆς περιφερείας (ἐκτάσεως νομοῦ), μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς, διὰ τοῦ τρόπου τούτου, περιστολῆς τῆς ὀργιαζούσης τότε κομματικῆς συναλλαγῆς. Πρὸ τῆς διενεργείας τῶν νέων ἐκλογῶν συνέπεσεν ἡ ἐνηλικίωσις τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου, τὴν ὁποίαν ὁ Τρικούπης ἑώρτασε μετὰ μεγάλης λαμπρότητος κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1886. Μικρὸν μετὰ ταῦτα, ἑορταζομένης τῆς πεντηκονταετηρίδος τῆς εἰς τὸν ἀγγλικὸν θρόνον ἀνόδου τῆς βασιλίσσης Βικτωρίας, ὁλόκληρος ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια τῆς Ἑλλάδος, μεταβᾶσα εἰς Ἀγγλίαν, μετέσχε τῶν ἑορτῶν, προεκάλεσε δὲ καὶ τοῦτο πολεμικὴν ἐναντίον τοῦ βασιλέως καὶ τῆς κυβερνήσεως, στηριζομένην ἐπὶ τῆς δικαιολογίας, καθ' ἣν ἦτο προσβλητικὸν ἡ Ἑλλάς, ἥτις, μόλις πρὸ ἑνὸς ἔτους εἶχεν ἀποκλεισθῆ ὑπὸ τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου, διοικουμένου μάλιστα ὑπὸ Ἄγγλου βασιλόπαιδος, νὰ μετάσχῃ τόσον μεγαλοπρεπῶς ἐπισήμου ἀγγλικῆς ἑορτῆς. Τὴν 4 Ἰανουαρίου 1887 ἐγένοντο αἱ ἐκλογαί, καθ' ἃς ἡ κυβέρνησις Τρικούπη, ἐπιτυχοῦσα μεγάλην πλειοψηφίαν, διετηρήθη ἐν τῇ ἐξουσίᾳ, ἐπιληφθεῖσα μετὰ ζήλου τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἀνορθωτικοῦ της προγράμματος. Πρὸς τοῦτο ἐμερίμνησε περὶ τῆς αὐξήσεως τῆς κατὰ θάλασσαν πολεμικῆς δυνάμεως, διὰ τῆς συνάψεως δανείου καὶ τῆς παραγγελίας ἐν Γαλλίᾳ τριῶν ἀρίστων θωρηκτῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ἐδόθησαν τιμητικῶς τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν ναυτικῶν τοῦ ἀγῶνος νήσων Ὕδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν, ἀπέβλεψεν εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ κατὰ γῆν στρατοῦ διὰ τῆς μετακλήσεως τοῦ Γάλλου διοργανωτοῦ στρατηγοῦ Βοσσὲρ καὶ ἐνδιεφέρθη ἰδιαιτέρως διὰ τὴν προαγωγὴν τῶν συγκοινωνιῶν, ἑνώσασα τὰς Ἀθήνας μετὰ τῶν Πατρῶν διὰ σιδηροδρόμου, ὅστις, προεκτεινόμενος, θὰ ἐξετείνετο βαθμηδὸν καθ' ὅλην τὴν Πελοπόννησον, καὶ ἐγκαινιάσασα τὰ ἔργα πρὸς κατασκευὴν σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἀπὸ Μεσολογγίου εἰς Ἀγρίνιον. Ἐν τῷ μεταξύ, κατὰ Μάϊον τοῦ 1887, ἐτελέσθη ἐν Ἀθήναις καὶ δευτέρα βασιλικὴ ἑορτή, ἐπὶ τῇ εἰκοσιπενταετηρίδι τῆς ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον τοῦ βασιλέως Γεωργίου, τῆς ὁποίας μετέσχον μεγαλοπρεπῶς αἱ πρεσβεῖαι τῶν ἰσχυρῶν τῆς Εὐρώπης ἡγεμονικῶν οἴκων, καὶ αὐτοῦ τοῦ σουλτάνου Χαμήτ, μετὰ λαμπρῶν δώρων, καὶ ἀντιπροσωπεῖαι ἐξ ὅλων τῶν χωρῶν τοῦ ὑποδούλου καὶ ἐν διασπορᾷ Ἑλληνισμοῦ.

Διὰ τῶν ἑορτῶν τούτων ἀπέβλεπεν ὁ Τρικούπης νὰ αὐξήσῃ τὸ γόητρον τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῆς Ἑλλάδος καὶ νὰ συνενώσῃ περὶ αὐτὸν ὁλόκληρον τὸν Ἑλληνισμόν, τρεπόμενον οὕτω ἐν ἀπολύτῳ συμπνοίᾳ πρὸς τὴν πραγματοποίησιν τῶν ἐθνικῶν αὐτοῦ πόθων. Πρὸς τοῦτο ἐτέλει εἰς στενὴν ἐπαφὴν μετὰ τῶν πατριαρχείων καὶ τῶν διαφόρων ἐν Τουρκίᾳ ἑλληνικῶν κοινοτήτων, ἐφ' ὧν ἤσκει τοιαύτην ἐπιβολήν, ὥστε, ὅτε κατὰ τὸ 1889 ἐξερράγησαν νέαι ταραχαὶ ἐν Κρήτῃ, ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν ἕνωσιν τῆς νήσου μετὰ τῆς Ἑλλάδος, οὐδόλως ἐδίστασε ν' ἀποδοκιμάσῃ τὴν ἐξέγερσιν ὡς ἄκαιρον. Οὕτω, διὰ πρώτην φοράν, ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀπετόλμα ν' ἀποδοκιμάσῃ ἐμφανῶς ἀπελευθερωτικὴν ἐπανάστασιν, προφυλάττουσα τὸ ἀσθενὲς ἑλληνικὸν κράτος ἀπὸ νέων ἐξωτερικῶν περιπλοκῶν. Τοιαύτη ἡ προσωπικότης τοῦ ἀνδρὸς καὶ ἡ πρὸς αὐτὸν ἐμπιστοσύνη, ὥστε οὐδεμία ἐκ τῆς ἐνεργείας του ταύτης προεκλήθη ἐσωτερικὴ δυσαρέσκεια, οὐδ' ἐνομίσθη ὅτι παρεβλάπτετο τὸ παράπαν ἡ Μεγάλη Ἰδέα. Ἡ ἐπανάστασις ἐν τούτοις τῶν Κρητῶν δὲν ἔληξεν εἰρηνικῶς, λόγῳ τῆς ἀπιστίας τῆς Τουρκίας, ἥτις, ἐνῷ διεκήρυττε τὰς ἀγαθὰς αὐτῆς προθέσεις πρὸς εἰρήνευσιν τῆς νήσου, ἔπεμψε δὲ πρὸς τοῦτο ὡς γενικὸν διοικητὴν τὸν τέως ἐν Πετρουπόλει πρεσβευτὴν Σακὴρ πασᾶν, θεωρούμενον ὡς μετριοπαθῆ καὶ φιλειρηνικὸν διπλωμάτην, προέβη εἰς ποικίλας διώξεις ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν. Ὁ Τρικούπης τοσοῦτον ἐξωργίσθη ἐκ τῆς ἀπάτης ταύτης, ὥστε πρὸς στιγμὴν ἐμελέτα μυστικῶς καὶ πολεμικὴν προσβολὴν ἐναντίον τῆς Τουρκίας, ματαιωθεῖσαν λόγῳ τῆς καθυστερήσεως τοῦ κατάπλου τῶν τριῶν θωρηκτῶν. Ἐξεδικήθη οὐχ ἧττον τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν μετ' ὀλίγον, ὅτε, τελουμένων ἐν Ἀθήναις τῶν γάμων τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου μετὰ τῆς Γερμανίδος πριγκιπίσσης Σοφίας, ἐματαίωσε τὴν κατ' αὐτοὺς ἀντιπροσώπευσιν τοῦ Χαμὴτ ὑπὸ λαμπρᾶς, ὡς ἐσχεδίαζεν οὗτος, πρεσβείας. Οἱ γάμοι τοῦ Κωνσταντίνου ἐτελέσθησαν τὴν 18 Ὀκτωβρίου τοῦ 1889 ἐν πάσῃ λαμπρότητι, παρισταμένων πλείστων ἐκπροσώπων τῶν ἡγεμονικῶν οἴκων τῆς Εὐρώπης, καὶ αὐτοῦ τοῦ Κάϊζερ Γουλιέλμου Β', ἐλθόντος αὐτοπροσώπως. Μολονότι δὲ πολλοὶ ἐθεώρησαν τὴν διὰ συγγενείας ἕνωσιν τῆς ἑλληνικῆς δυναστείας μετὰ τῶν Χοεντζόλλερν, τοῦ ἰσχυροτάτου τότε τῶν ἐν Εὐρώπῃ ἡγεμονικῶν οἴκων, ὡς ἀποτελοῦσαν μεγάλην ἐθνικὴν ἐπιτυχίαν, τὸ συνοικέσιον τοῦ διαδόχου ἦτο ἄμοιρον πολιτικοῦ περιεχομένου, ὀφειλόμενον εἰς τὸ γεννηθὲν μεταξὺ τῶν δύο πριγκίπων αἴσθημα. Τοῦτο ἀπεδείχθη, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἔκ τε τῶν ἐπισήμων δηλώσεων, αἵτινες ἠκολούθησαν τὴν ὅλως τυπικὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Κάϊζερ ἐν Ἀθήναις, καὶ ἐκ τῆς ἐν τῇ ἑλληνικῇ βουλῇ γενομένης τυπικῆς συζητήσεως, καθ' ἣν ὁ Τρικούπης, προκληθεὶς ἀτόπως ὑπὸ τῆς ἀντιπολιτεύσεως, διεδήλωσε κατὰ τρόπον κατηγορηματικὸν τὰς ἐγκαρδίους σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς Γαλλίας, ἀντιζήλου πάντοτε τῆς Γερμανίας. Ἐννοεῖται ὅτι ὁ περὶ τῶν γάμων τοῦ Κωνσταντίνου ἀγὼν τῆς ἀντιπολιτεύσεως δὲν δύναται νὰ κριθῇ ὡς ὑπαγορευόμενος ἀπολύτως ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν τῆς Ἑλλάδος συμφερόντων, λόγῳ τοῦ χαμηλοῦ ἐπιπέδου, εἰς τὸ ὁποῖον εἶχε καταβιβασθῆ οὗτος καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Δηλιγιάννη, διαπράξαντος τὸ ἀτόπημα, κατὰ τὴν εἰς Γαλλίαν τότε μετάβασίν του, γενομένην ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἐπισκέψεως τῆς παρισινῆς ἐκθέσεως, πράγματι δὲ διὰ λόγους κομματικῆς ἐκμεταλλεύσεως, νὰ προβαίνῃ εἰς δηλώσεις ἐναντίον τῆς εἰσόδου τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Τριπλῆν Συμμαχίαν, ἐνῷ, ὡς ἐλέχθη, οὐδόλως ἐδικαιολογεῖτο τοιοῦτός τις φόβος.

Μετὰ τὸ τέλος τῶν ἑορτῶν ἡ ἐσωτερικὴ κατάστασις ἔβαινεν ὁμαλῶς, παρὰ τὴν σφοδρὰν πολεμικὴν τῆς ἀντιπολιτεύσεως, κατηγορούσης τὴν φορὰν ταύτην οὐ μόνον τὴν κυβέρνησιν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ στέμμα, ὡς συμμαχοῦν εἰς τὰ προδοτικὰ κυβερνητικὰ σχέδια. Εἶχεν ἄλλως τε ἐν τῷ μεταξὺ ὀξυνθῆ καὶ πάλιν τὸ κρητικὸν ζήτημα, λόγῳ τῆς ἐν τῇ νήσῳ ἀποστολῆς ὡς τοποτηρητοῦ τοῦ Τζεβὰτ πασᾶ, περιβεβλημένου μὲ ἀπεριόριστα δικαιώματα, ἡ ἐπὶ τοῦ ζητήματος δὲ τούτου πολεμική, συνδυαζομένη καὶ μὲ τὴν ἐπὶ τῆς δανειακῆς πολιτικῆς, τὴν ὁποίαν, ὡς καὶ κατὰ τὴν πρώτην τρικουπικὴν κυβέρνησιν, σφοδρῶς ἀπέκρουεν ὁ Δηλιγιάννης, προεκάλεσαν τὴν κατὰ τὰς ἐκλογὰς τῆς 14 Ὀκτωβρίου 1890 ἧτταν τοῦ Τρικούπη. Ἐκλήθη τότε εἰς τὴν ἐξουσίαν ὁ πλειοψηφήσας Δηλιγιάννης, ὅστις ἐπὶ δεκάδα ἡμερῶν περιερχόμενος τὰς ἐν Ἀθήναις πρεσβείας, προσπαθῶν νὰ κερδίσῃ τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν μεγάλων Δυνάμεων καὶ νὰ διασκεδάσῃ τοὺς φόβους αὐτῶν περὶ τῆς πολιτικῆς του, θεωρουμένης ὡς ἄκρως φιλοπολέμου, ἐσχημάτισε τέλος κυβέρνησιν. Παρὰ τὴν καλὴν ὅμως θέλησίν του ὅπως μετέλθῃ εἰρηνικὴν πολιτικήν, πρὸς τὴν ὁποίαν ἄλλως τε ἥρμοζε καὶ ὁ πρᾶος καὶ φιλειρηνικὸς χαρακτήρ του, περιεπλάκη ἀπ' ἀρχῆς ἐπικινδύνως εἰς τὸ αἰωνίως ἄλυτον κρητικὸν ζήτημα. Διέπραξε δὲ τὸ σφάλμα, ἐνῷ ὡς ἀντιπολιτευόμενος τὸν Τρικούπην τὸν κατηγόρει διὰ τὴν ἔναντι τῶν Κρητῶν στάσιν του, ἣν ἐχαρακτήριζεν ὡς ἄγαν ἐνδοτικὴν ἔναντι τῆς Πύλης, νὰ ὑπερβάλῃ νῦν εἰς ὑποχωρητικότητα τὸν προκάτοχόν του, ἀπογοητεύσας οὕτω ἀπ' ἀρχῆς τὰς ἐλπίδας τοῦ λαοῦ. Τὸ κυριώτερον ὅμως πρόβλημα, πρὸ τοῦ ὁποίου προσέκοψε, ἦτο τὸ δημοσιονομικόν. Ἡ ἐπ' αὐτοῦ πολιτικὴ τοῦ Τρικούπη ἀπέβλεπεν εἰς τὴν διὰ νέων ἐπωφελεστέρων δανείων ἀπόσβεσιν τῶν ἐπαχθεστέρων παλαιῶν καὶ τὴν διὰ τοῦ τρόπου τούτου, ἐν συνδυασμῷ πρὸς αὐστηρὰς οἰκονομίας καὶ αὔξησιν τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου καὶ τῶν κρατικῶν προσόδων, ἐξυγίανσιν τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν. Ἡ ἐπιτυχία τῆς πολιτικῆς ταύτης θὰ ἐπετύγχανε μόνον ὑπὸ δύο ἀπαραιτήτους προϋποθέσεις, ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς εὐχεροῦς πάντοτε ἐξευρέσεως ἐπωφελῶν ἐξωτερικῶν δανείων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς διηνεκοῦς αὐξήσεως τῶν δημοσίων προσόδων. Ὁ Δηλιγιάννης ὅμως, καταπολεμήσας ὡς ἀντιπολιτευόμενος τὴν πολιτικὴν ταύτην, ἀνέτρεψε καὶ μετὰ τὴν ἐν τῇ ἐξουσίᾳ ἄνοδόν του τὰς ἀπαραιτήτους διὰ τὴν ἐπιτυχίαν της προϋποθέσεις, διότι, ὑποχρεωθεὶς ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ συνεχίσῃ τὸν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ δανεισμόν, δεδομένου ὅτι ἠδυνάτει νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἄλλως τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ δημοσίου χρέους, διεφώνησε πρὸς τὸν ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν ὑπουργόν του Κωνστ. Καραπάνον, ὅστις παρῃτήθη. Ἡ παραίτησις ὅμως τοῦ Καραπάνου, συνδυασθεῖσα μὲ τὰς ἐπὶ τοῦ δημοσιονομικοῦ ζητήματος ἀπόψεις του, καθ' ἃς διὰ τοῦ δανεισμοῦ ἡ χώρα ἤγετο εἰς τὸν οἰκονομικὸν ὄλεθρον καὶ τὴν χρεωκοπίαν, προεκάλεσεν εἰς τὸ χρηματιστήριον φοβερὸν πανικόν, τραυματίσαντα καιρίως τὴν οἰκονομικὴν πίστιν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀποκλείσαντα πᾶσαν περαιτέρω δυνατότητα ἐξευρέσεως χρημάτων, ἐπηρεάσαντα δὲ ἐπιζημίως τό τε ἑλληνικὸν ἐμπόριον καὶ τὴν μόλις ἀναπτυσσομένην τότε βιομηχανίαν. Τὰ πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ κινδύνου μέτρα τοῦ Δηλιγιάννη εἰς οὐδεμίαν ἦγον δραστηρίαν ἐνέργειαν, διὸ καὶ ὁ βασιλεύς, πρὸς τερματισμὸν τῶν ἐκ τῆς ἐκκρεμότητος κινδύνων, ὑπέδειξε τὴν 17 Φεβρουαρίου 1892 εἰς τὸν πρωθυπουργὸν νὰ παραιτηθῇ. Ὁ Δηλι-

Digitized by Google

γιάννης, ἀπολαύων εἰσέτι τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς βουλῆς, ἠρνήθη νὰ προβῇ αὐτοβούλως εἰς παραίτησιν, δηλώσας εἰς τὸν βασιλέα, ἐν συμφωνίᾳ μετὰ τῶν λοιπῶν ὑπουργῶν του, ὅτι τότε μόνον θὰ ἀπεχώρει, ἐὰν ἐπαύετο ὑπὸ τοῦ στέμματος. Ὁ Γεώργιος δὲν ἐδίστασε νὰ προβῇ εἰς τὴν παῦσιν τοῦ Δηλιγιάννη, ὅστις, συγκαλέσας ἐν τῷ μεταξὺ τὴν βουλὴν καὶ λαβὼν ψῆφον ἐμπιστοσύνης, προέβαινεν εἰς τὴν συγκρότησιν θορυβωδῶν διαδηλώσεων, κατὰ τὰς ὁποίας, ὁμιλῶν πρὸς τὸν λαόν, προέβαινεν εἰς παντοίας ἀπειλὰς ἐναντίον τῶν αὐλικῶν, ἐμφανίζων αὐτοὺς ὡς διαβάλλοντας τὴν λαοπρόβλητον κυβέρνησίν του. Ἡ στάσις τοῦ ἐκπεσόντος πρωθυπουργοῦ, οὐδένα πρακτικὸν σκοπὸν ἐξυπηρετοῦσα, ἐγέννα ἀφ' ἑτέρου σοβαροὺς κινδύνους ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν, τοὺς ὁποίους ὑπεδαύλιζε καὶ ἡ ἀδικαιολόγητος τακτικὴ ὡρισμένων τρικουπικῶν βουλευτῶν, οἵτινες, συγκεντροῦντες τοὺς φίλους αὐτῶν, προέβαινον εἰς φιλοβασιλικὰς ἀντιδιαδηλώσεις, μειοῦντες οὕτω τὸ γόητρον τοῦ στέμματος καὶ μεταβάλλοντες τὸν βασιλέα εἰς ἁπλοῦν κομματάρχην. Ὁ Τρικούπης ἐν τούτοις, κληθεὶς πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ Δηλιγιάννη, δὲν ἀπεδέχθη τὴν ἐντολήν, ἐκφράσας μάλιστα καὶ ἐπιφυλάξεις περὶ τοῦ νομίμου τῆς βασιλικῆς ἐνεργείας. Κατόπιν τούτου ὁ σχηματισμὸς κυβερνήσεως ἀνετέθη εἰς τὸν τέως δηλιγιαννικὸν βουλευτὴν Ἀρκαδίας Κ. Κωνσταντόπουλον, ὅστις ἀποδεχθεὶς καὶ τὸ δημοσιονομικὸν ζήτημα ἀντεμετώπισε μετὰ πάσης δυνατῆς συνέσεως καὶ τὰς ὑπ' αὐτοῦ διεξαχθείσας ἐκλογὰς (3 Μαΐου 1892) διηύθυνε μετ' ἀπολύτου ἀμεροληψίας. Κατ' αὐτὰς ὁ Τρικούπης, ὅστις ἐντόνως ἀντέκρουσε κατὰ τὸν προεκλογικὸν ἀγῶνα τὴν δηλιγιαννικὴν μερίδα, φωνασκοῦσαν διὰ τὴν διάλυσιν τῆς βουλῆς καὶ διακηρύττουσαν, ὅτι διὰ τῶν ἐκλογῶν ἐτίθετο ζήτημα μεταξὺ βασιλείας καὶ λαοῦ, ἐπέτυχε μεγάλην ἐν τῇ βουλῇ πλειοψηφίαν, δὲν ἐσχημάτισεν ὅμως ἀμέσως κυβέρνησιν, ἀφήσας ἐπί τι διάστημα τὴν ἐξουσίαν εἰς τὸν τόσον δεξιῶς χειρισθέντα αὐτὴν Κ. Κωνσταντόπουλον. Ὅτε, τέλος, ἐπέστρεψεν ὁ βασιλεὺς ἐκ Κοπεγχάγης, ὅπου εἶχε μεταβῆ οἰκογενειακῶς, διὰ νὰ παραστῇ εἰς τοὺς χρυσοῦς γάμους τῶν γονέων του βασιλέων τῆς Δανίας, ἀντικατεστάθη τὸ ὑπουργεῖον, ἀνατεθείσης τῆς ἐξουσίας εἰς τὴν πλειοψηφοῦσαν ἐν τῇ βουλῇ μερίδα τοῦ Τρικούπη. Τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα εὑρίσκετο τότε καὶ πάλιν εἰς τὸ ὀξύτερον αὐτοῦ σημεῖον, παρὰ δὲ τὴν ἐκδηλωθεῖσαν ἐπὶ τὴν νέαν κυβέρνησιν μεγάλην ἐμπιστοσύνην ὁλοκλήρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὰς ὑπ' αὐτῆς, καὶ ἰδίᾳ τοῦ προέδρου της, καταβληθείσας ὑπερανθρώπους προσπαθείας πρὸς ἐπίλυσίν του, οὐδεμία ἐφαίνετο ἐλπὶς βελτιώσεως. Καὶ ἐξοικονομήθησαν μὲν προσκαίρως τὰ πράγματα, διὰ μικροῦ δανείου συγκεντρωθέντος ἐξ εἰσφορῶν τῶν πλουσίων φίλων τοῦ Τρικούπη, μετὰ τὴν ἐξάντλησιν ὅμως τῶν χρημάτων τούτων ἐπέστη ἡ ἀναπότρεπτος ἀνάγκη τῆς προσφυγῆς εἰς τὸ ἐξωτερικὸν κεφάλαιον (Ἀπρίλιος 1893). Οἱ ξένοι κεφαλαιοῦχοι, ὡς ἀπαραίτητον ὅρον τοῦ νέου δανείου ἔθεσαν τὴν ἐφαρμογὴν ἐλέγχου εἰς τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑλλάδος, ἐπειδὴ δὲ ὁ Τρικούπης δὲν ἐδέχετο τὴν τοιαύτην λύσιν, προτείνων ὡς ἐσχάτην ὑποχώρησιν τὴν σύστασιν ἐπιτροπῆς ἐλέγχου τῆς διαχειρίσεως τοῦ νέου δανείου, τῆς ὁποίας θὰ μετεῖχον καὶ ἀντιπρόσωποι τῶν δανειστῶν, ἡ κυβέρνησις παρῃτήθη. Ἐκλήθη τότε εἰς τὴν ἀρχὴν οὐχὶ ἡ μείζων ὑπὸ τὸν Δηλιγιάννην ἀντιπολίτευσις, ἀλλ' ἡ μικρὰ ἐν τῷ κοινοβουλίῳ ὁμὰς τῶν Σ. Σωτηροπούλου καὶ Δ. Ράλλη, οἵτινες ἐσχημάτισαν ὑπουργεῖον ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ πρώτου. Τὴν ἀνάθεσιν τῆς κυβερνήσεως εἰς τὴν μικρὰν ἐκείνην ὁμάδα σφοδρῶς κατεπολέμησεν ὁ Τρικούπης, φρονῶν ὅτι διὰ τὴν καλὴν λειτουργίαν τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος ἔπρεπε νὰ ὑπάρχωσι δύο μόνον κόμματα διαδεχόμενα ἄλληλα εἰς τὴν ἐξουσίαν, ὡς συνέβαινε τότε καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ.

Πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ δημοσιονομικοῦ προβλήματος ἡ νέα κυβέρνησις ἀπεφάσισε νὰ παγιοποιήσῃ τὰ ὀφειλόμενα ἐκ τῶν παλαιῶν δανείων εἰς νέον δάνειον μὲ ἴδια τοκοχρεωλύσια καὶ τόκους, συγχρόνως δὲ ἦλθεν εἰς συμφωνίαν μετὰ τοῦ ἐν Λονδίνῳ τραπεζιτικοῦ οἴκου «Χάμπρο καὶ υἱός» διὰ τὴν σύναψιν δανείου 4.000.000 λιρῶν καὶ ἐπεζήτησε νὰ διευκολύνῃ τὴν πληρωμὴν τῶν ὀφειλομένων τοκοχρεωλυσίων, διὰ τῆς ἐκδόσεως προσωρινῶν ἀποδείξεων (scrip) ἔναντι τῶν ὁριστικῶν τίτλων τοῦ νέου δανείου. Ἐπειδὴ ὅμως, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Τρικούπη, τὰ μέτρα ταῦτα δὲν παρουσίαζον σταθερότητα, ἡ τρικουπικὴ ἐν τῇ βουλῇ πλειοψηφία ἀνέτρεψε τὴν κυβέρνησιν Σωτηροπούλου—Ράλλη καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἀρχὴν ὁ Τρικούπης, ὅστις, διὰ νὰ τερματίσῃ τὴν ἐκκρεμότητα, ἀνήγγειλε, τὴν 10ην Δεκεμβρίου 1893 ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς βουλῆς, ὅτι τὸ κράτος ἠδυνάτει νὰ ἐκπληρώσῃ τὰς ὑποχρεώσεις του. Ἡ πτώχευσις προεκάλεσεν ἀνατίμησιν τοῦ ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος, ἀνελθόντος ἐντὸς τοῦ ἔτους 1893 εἰς 1,86 ἔναντι τῆς παλαιᾶς αὐτοῦ τιμῆς, οὕτω δὲ ἡ ἐλπιζομένη ἐλάττωσις τοῦ ἐκ τῶν δανείων βάρους τοῦ προϋπολογισμοῦ δὲν ἦτο πλήρης, ἀπαιτουμένων διπλασίων σχεδὸν ἢ ἄλλοτε ἑλληνικῶν δραχμῶν πρὸς πληρωμὴν τοῦ 30 %, ὅπερ παρεῖχεν ἡ κυβέρνησις ἔναντι τῶν ὀφειλομένων. Προῆλθε δὲ καὶ ἑτέρα σημαντικὴ ζημία ἐκ τῆς πτωχεύσεως τοῦ 1893, διότι τὰ πλεῖστα τῶν ἐν τῷ ἐλευθέρῳ κράτει καὶ τῷ ἐξωτερικῷ φιλανθρωπικῶν καὶ ἄλλων ἐθνικῶν ἱδρυμάτων εἶδον αὐτομάτως μειουμένην σημαντικῶς τὴν περιουσίαν των, τῆς ὁποίας μέγα μέρος εἶχον τοποθετήσει εἰς ἐθνικὰ δάνεια. Μόνος ὀργανισμός, περισωθεὶς ἐκ τῆς τοιαύτης καταστροφῆς, ἦτο ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, τὰ πρὸς τὴν ὁποίαν χρέη, φρονίμως, δὲν ὑπήχθησαν εἰς τὴν πτώχευσιν, διότι προήρχοντο ἐξ ἐσωτερικῶν δανείων, δεδομένου δὲ ὅτι ἡ δυσχέρεια πρὸς καταβολὴν τῶν τοκοχρεωλυσίων ὠφείλετο ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀδυναμίαν ἐξευρέσεως χρυσοῦ πρὸς ἐξαγωγήν, οὐδεὶς λόγος ὑπῆρχε νὰ ἀνασταλῇ καὶ ἡ ὑπηρεσία τοῦ ἐσωτερικοῦ χρέους, ἀφοῦ τὰ καταβαλλόμενα δι' αὐτὸ χρήματα δὲν ἐξήρχοντο τῶν ὁρίων τοῦ κράτους. Μετὰ τὴν ἐπίσημον κήρυξιν τῆς πτωχεύσεως, ὁ Τρικούπης ἐπεζήτησε νὰ ἔλθῃ εἰς συμφωνίαν μετὰ τῶν δανειστῶν, προσεπάθησε δέ, πλὴν ἀνεπιτυχῶς, νὰ προβῇ εἰς χωριστὰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν ὁμολογιούχων μιᾶς ἑκάστης ἐθνότητος (Ἄγγλων, Γάλλων καὶ Γερμανῶν). Οἱ ὁμολογιοῦχοι, ἑνωθέντες, ὑπῆρξαν ἀνένδοτοι εἰς τὰς ὑπερφιάλους ἀξιώσεις των, οὕτω δὲ πᾶσα συμφωνία ἐναυάγησεν, ἐπιτευχθεῖσα μόνον μετά τινα ἔτη, ὅτε ἡ ἐκ τοῦ ἀτυχοῦς πολέμου τοῦ 1897 δημιουργηθεῖσα κατάστασις ἐπέβαλεν αὐτήν. Καὶ ἡ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ὅμως οἰκονομικὴ δυσπραγία, ἡ δημιουργηθεῖσα λόγῳ τῆς πτώσεως τοῦ χαρτονομίσματος καὶ τῆς ὑποτιμήσεως τῶν προϊόντων, ὁλονὲν ἐπετείνετο, ἀκολουθουμένη καὶ μὲ χαλάρωσιν τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως καὶ τῆς πειθαρχίας τοῦ στρατεύματος. Καὶ νέα δὲ προεκλήθη μετ' ὀλίγον δυσχέρεια ἐκ τοῦ ὑπὸ τοῦ Τρικούπη ὑποβληθέντος καὶ ψηφισθέντος νόμου, καθ' ὃν κατηργοῦντο τὰ διαπύλια τέλη διὰ τὴν μεταφορὰν προϊόντων ἀπὸ δήμου εἰς δῆμον καὶ ηὐξάνετο ἀντιστοίχως ὁ φόρος ἐπὶ τῶν οἰκοδομῶν, ὅπως καλυφθῇ ἡ ἐκ τῆς καταργήσεως τῶν διαπυλίων μείωσις τῶν ἐσόδων τοῦ προϋπολογισμοῦ. Τότε ἡ διὰ τοῦ νέου τούτου φόρου πλησσομένη ἀστικὴ τάξις ἐξανέστη ἐναντίον τῆς κυβερνήσεως, ἡ δὲ ἀντιπολίτευσις, ἐκμεταλλευομένη τὴν τοιαύτην δυσαρέσκειαν, ἐπέτεινεν ἔτι μᾶλλον τὸν ἀντιπολιτευτικὸν ἀγῶνα, διοργανοῦσα συλλαλητήρια καὶ παρεμποδίζουσα διὰ παντὸς τρόπου, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ κοινοβουλίου, τὸ κυβερνητικὸν ἔργον. Εἰς ἓν τῶν συλλαλητηρίων τούτων, συγκροτηθὲν ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ Ἄρεως τὴν 8 Ἰανουαρίου 1895, εὑρέθη ἀναμεμιγμένος ὁ διάδοχος Κωνσταντῖνος, ὅστις διερχόμενος ἐκεῖθεν, συνέστησεν εἰς τὸν λαὸν τὴν τήρησιν τῆς τάξεως καὶ τὴν ἀποστολὴν πρεσβείας εἰς τὸν βασιλέα, ἀπηγόρευσε δὲ εἰς τὸν παρευρισκόμενον διευθυντὴν τῆς ἀστυνομίας νὰ διαλύσῃ τοὺς διαδηλωτάς. Τοῦτο, θεωρηθὲν ὡς ἐπέμβασις τοῦ στέμματος, ἐξήγειρε σφοδρὰν τὴν ὀργὴν τοῦ Τρικούπη, ὅστις, ἀφοῦ προέβη εἰς αὐστηρὰς παραστάσεις πρὸς τὸν βασιλέα, ὑπέβαλε τὴν παραίτησίν του, συνεκάλεσε δ' ἐν τῷ μεταξὺ καὶ τὴν βουλήν, ἧς ἐζήτησε καὶ ἔλαβε τὴν ἐμπιστοσύνην. Ἐπολιτεύθη δὲ καὶ τὴν φορὰν ταύτην μετὰ μεγάλης σωφροσύνης, ἀποφυγὼν πᾶσαν ἐναντίον τοῦ στέμματος λαϊκὴν ἐκδήλωσιν, ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἀκολουθηθεῖσαν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὑπὸ τῶν παυθέντων ἀντιπάλων αὐτοῦ τακτικήν. Ὁ βασιλεύς, ἀποδεχθεὶς τὴν παραίτησιν, ἐκάλεσεν εἰς τὴν κυβέρνησιν τὸν ναύαρχον Μ. Κανάρην, ἐπειδὴ ὅμως οὗτος προέβαλεν ὅρους δυναμένους νὰ προκαλέσωσιν ἐσωτερικὰς ἀνωμαλίας, προεκρίθη ὁ σχηματισμὸς ὑπηρεσιακοῦ ὑπουργείου, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ τέως ἐν Παρισίοις πρεσβευτοῦ Νικ. Π. Δηλιγιάννη. Ἠκολούθησε διάλυσις τῆς βουλῆς καὶ διενέργεια ἐκλογῶν τὴν 16 Ἀπριλίου 1895, αἵτινες διεξαχθεῖσαι ὑπὸ δυσμενεῖς διὰ τὸ τρικουπικὸν κόμμα συνθήκας, ἔδωσαν συντριπτικὰ δι' αὐτὸ ἀποτελέσματα, ἀποτυχόντος καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀρχηγοῦ του. Ἀμέσως ὁ Τρικούπης ἀπεχώρησε τῆς ἐνεργοῦ πολιτικῆς, εἰς δηλώσεις δέ, εἰς τὰς ὁποίας προέβη πρὸς τοὺς φίλους του, πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του, κατεφέρετο, πλήρης πικρίας, ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων του, οἵτινες διαδεχόμενοι ἑκάστοτε αὐτόν, κατέστρεφον, ὡς ἔλεγεν, ἐντὸς ὀλίγων μηνῶν, ἔργον, διὰ τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ὁποίου εἶχον καταβληθῆ κόποι ἐτῶν ὁλοκλήρων. Ἐκάκιζε δὲ καὶ τὸ στέμμα, διότι, ἐνῷ ἀνεγνώριζε πάντοτε τὴν χρησιμότητα τῶν νομοθετημάτων του, δὲν ἠρνεῖτο κατόπιν τὴν ἀνατροπὴν αὐτῶν εἰς τόν, ἐξ ἀντιπολιτευτικῆς μόνον διαθέσεως, καταργοῦντα ταῦτα Δηλιγιάννην. Ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν ἀποχώρησίν του ἐκ τῆς πολιτικῆς, ὁ Χαρίλαος Τρικούπης ἀπέθνησκεν εἰς τὰς Κάννας τῆς Γαλλίας, καταβληθεὶς ἐκ τῶν κόπων, εἰς τοὺς ὁποίους ἀπὸ εἰκοσαετίας εἶχεν ὑποβληθῆ διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ προγράμματός του. Οὕτως ἐξέλιπε διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀνὴρ πολιτικὸς ἐκ τῶν ἀρίστων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ὅστις, παρὰ τὰ μικρὰ σφάλματα, ἅτινα δύνανται νὰ καταλογισθῶσιν εἰς αὐτὸν κατὰ τὴν εἰκοσαετῆ ἐνεργὸν δρᾶσίν του ὡς πολιτικοῦ ἀρχηγοῦ, ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ἐφαρμόσας θετικιστικήν, μεγαλεπήβολον καὶ πανελλήνιον πολιτικὴν καὶ ἀποβλέψας εἰς τὴν οἰκονομικὴν προαγωγὴν τοῦ κράτους, ἵνα διὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ δυνάμεων δυνηθῇ νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν πλήρη ἐθνικὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀποκατάστασιν.

Ὁ νικήσας κατὰ τὰς ἐκλογὰς Θ. Δηλιγιάννης ἐσχημάτισεν ἀμέσως κυβέρνησιν, μὲ πρόγραμμα ὅπως ἐπιτύχῃ ὁπωσδήποτε συμβιβασμὸν μετὰ τῶν ὁμολογιούχων, οἱ ὁποῖοι, λόγῳ τῆς ἐκκρεμότητος, δὲν ἐλάμβανον οὐδὲ τὸ διὰ τῆς πτωχεύσεως ἐπιδικασθὲν εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ Τρικούπη ποσοστόν, καίπερ ἐνεγράφετο τοῦτο εἰς τὸν προϋπολογισμόν. Πλὴν οὐδὲ τὴν φορὰν ταύτην ἐπέπρωτο νὰ κυβερνήσῃ εἰρηνικῶς ὁ γηραιὸς πρωθυπουργός, διότι τὸ κρητικὸν ζήτημα, τὸ κατατρίβον ἑκάστοτε τὰς κυβερνήσεις του, δὲν ἐβράδυνε καὶ τὴν φορὰν ταύτην νὰ ἐκσπάσῃ μὲ μείζονα μάλιστα σφοδρότητα. Οὕτω, ἀρχομένου τοῦ θέρους τοῦ 1896 καὶ καθ' ὃν σχεδὸν χρόνον ἐτελοῦντο ἐν Ἀθήναις, ἐν πάσῃ μεγαλοπρεπείᾳ, οἱ πρῶτοι διεθνεῖς ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες, ὁ κρητικὸς λαὸς ἐτέλει καὶ πάλιν ἐν ἐξεγέρσει, λόγῳ τῶν συνεχῶν πιέσεων τῶν ἑκάστοτε διοικητῶν τῆς νήσου, οἵτινες, διὰ νὰ ἐξευρίσκωσιν ἀφορμὰς διώξεων, ἔφθανον μέχρι τοῦ σημείου νὰ διοργανῶσι καὶ ψευδεῖς ἐναντίον των ἀποπείρας. Ἐνῷ ὅμως ἐφαίνετο πρὸς στιγμὴν ἀποτραπεῖσα νέα περιπλοκή, λόγῳ τῆς δραστηρίας ἐπεμβάσεως Δυνάμεών τινων, ὀφειλομένης πιθανὸν εἰς ἐνεργείας τοῦ ἐν Εὐρώπῃ εὑρισκομένου τότε βασιλέως Γεωργίου, σοβαρὰ προεκλήθη ἀνησυχία, προερχομένη τὴν φορὰν ταύτην ἐκ τῶν Τουρκοκρητῶν, πυρπολησάντων, τῇ ὑποδείξει τῆς Πύλης, τὴν ἑλληνικὴν συνοικίαν τῶν Χανίων, κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1897. Ἡ διὰ τὰς ταραχὰς ταύτας ὑπόδειξις τῆς Πύλης ἐγένετο κατ' ἔμπνευσιν τοῦ φιλοτούρκου αὐστριακοῦ πρωθυπουργοῦ Γκολουχόφσκη, ἀπέβλεπε δέ, ὅπως διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐπιτευχθῇ ἀντιπερισπασμὸς καὶ ἀποτραπῇ ἡ μελετωμένη ἔντονος ἐν Τουρκίᾳ ἐπέμβασις τῶν Δυνάμεων, ἀποφασισμένων κατ' εἰσήγησιν τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας καὶ ἰδίᾳ τοῦ Γλάδστωνος, νὰ λάβωσι ριζικὰ μέτρα ἕνεκα τῶν ἀθρόων καθ' ὅλην τὴν αὐτοκρατορίαν σφαγῶν ὑπερτριακοσίων χιλιάδων Ἀρμενίων (1896). Αἱ ταραχαὶ τῶν Χανίων προεκάλεσαν θύελλαν ἀγανακτήσεως καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐν αὐτῇ τῇ βουλῇ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ βουλευτὴς Ἀττικῆς Δ. Ράλλης ἐδήλου, ὅτι, ἂν ἡ κυβέρνησις δὲν ἐπέμβῃ δραστηρίως ὑπὲρ τῆς Κρήτης, ἤθελε σαρωθῆ καὶ αὐτὴ καὶ ὁλόκληρον τὸ καθεστώς. Ὡς νὰ μὴ ἤρκει δὲ ἡ λαϊκὴ ὀργή, μεγάλως συνετέλει εἰς τὴν αὔξησιν τῆς συγχύσεως καὶ ἡ ἀπό τινος λειτουργοῦσα ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἐθνικὴ ἑταιρεία» πατριωτικὴ ὀργάνωσις, ἥτις, παρὰ τὸ ἀνεύθυνόν της, σπουδαίως ἐπέδρα τότε ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς, κατακρίνουσα βασιλέα καὶ κυβέρνησιν διὰ τὴν στάσιν των, θεωρουμένην ὡς ἀντιστρατευομένην εἰς τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα. Ἦτο δὲ τοσούτῳ μᾶλλον ἐπικίνδυνος ἡ ἑταιρεία αὕτη καθ' ὅσον, ἐργαζομένη κατὰ μυστικὸν τρόπον, εἶχε προσηλυτίσει πλείστους ἐπιφανεῖς τῆς πολιτείας ἄνδρας, εἶχε δ' ἐκτείνει τοὺς πλοκάμους της καὶ μεταξὺ αὐτῶν τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ παροικιῶν, ἐπιχορηγουσῶν αὐτὴν προθύμως καὶ πλουσιοπαρόχως. Ἐννοεῖται ὅτι μία τοιαύτη ὀργάνωσις, καταλλήλως κατευθυνομένη καὶ μὴ ἀναμιγνυομένη εἰς τὴν καθ' ἡμέραν πολιτικήν, ὄχι μόνον δὲν θὰ ἐγίνετο πρόξενος ζημίας, ἀλλὰ καὶ σημαντικῶς θὰ ἠδύνατο νὰ ὠφελήσῃ τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα, ἀναλαμβάνουσα, ἐπὶ παραδείγματι, ἔργον καθαρῶς ἐθνικόν, ἀνάλογον πρὸς τὸ τοῦ ἀπὸ μακροῦ ἤδη δρῶντος ἐν Μακεδονίᾳ βουλγαρικοῦ κομιτάτου καὶ ἐξουδετεροῦσα τὴν ἐπιζημίαν διὰ τὴν Ἑλλάδα δρᾶσιν αὐτοῦ. Ἐπίσης, κατ' ἐκείνην τὴν περίοδον, θὰ ἠδύνατο ν' ἀποβῇ χρησιμωτάτη εἰς τὸν κρητικὸν ἀγῶνα, ἀναλαμβάνουσα αὐτὴ τὴν ἐνίσχυσιν καὶ τὸν ἀνεφοδιασμὸν τῶν ἐπαναστατῶν, γενικῶς δὲ καὶ ἐντὸς τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιτελέσῃ σημαντικὴν ἐθνικὴν ἐργασίαν, ἀπασχολουμένη μὲ τὴν ἐξύψωσιν τοῦ πατριωτικοῦ τῶν Ἑλλήνων φρονήματος, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι οὐδεμία θὰ ἀνελαμβάνετο ὑπ' αὐτῆς πρωτοβουλία ἄνευ τῆς ἀπολύτου συγκαταθέσεως τῆς κυβερνήσεως. Ἔναντι πάντων τούτων ἡ Ἑταιρεία, ἐπωφελουμένη καὶ τῆς ἀβουλίας καὶ ὀλιγωρίας τῶν κυβερνώντων, ἐλάμβανεν ὅλως ἀψυχολογήτους καὶ παραλόγους ἀποφάσεις, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τὴν περὶ τῆς πυρπολήσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, πρὸς πραγμάτωσιν τῆς ὁποίας ἐστάλη εἷς ἑταῖρος καὶ πρὸς τὸν πατριάρχην Ἄνθιμον Ζ', ζητῶν τὴν συνδρομὴν αὐτοῦ. Ὁ πατριάρχης, ὡς ἦτο ἑπόμενον, διαβλέπων τὸν ἐκ τῆς τοιαύτης ἐνεργείας κίνδυνον, τοσοῦτον ἐξηγέρθη, ὥστε ἀπῄτησε τὴν ἐντὸς εἰκοσιτετραώρου ἀναχώρησιν τοῦ ἀπεσταλμένου τῆς Ἑταιρείας, ἐπ' ἀπειλῇ παραδόσεως αὐτοῦ εἰς τὴν ἀστυνομίαν. Προέβαινον δὲ οἱ ἰθύνοντες τὰ τῆς «Ἐθνικῆς Ἑταιρείας» καὶ εἰς πλεῖστα ἄλλα ἀτοπήματα, διαδίδοντες ψευδῶς ὅτι εἶχον ἐξαγοράσει διὰ χρημάτων τὸν ἀρχιγραμματέα τοῦ σουλτάνου Ἰζζὲτ βέην καὶ ἄλλους ἀνωτέρους Τούρκους στρατιωτικοὺς καὶ πολιτικούς. Πρὸ τῆς δράσεως ταύτης εὑρισκόμενοι ἥ τε κυ-

Digitized by Google

βέρνησις καὶ ὁ βασιλεύς, ἀντὶ νὰ προβῶσιν εἰς τὴν διάλυσιν τῆς ἑταιρείας, συλλαμβάνοντες καὶ τιμωροῦντες ἐν ἀνάγκῃ τοὺς ἀρχηγοὺς αὐτῆς, παρεσύρθησαν καὶ αὐτοὶ εἰς τὰ δίκτυά της καὶ ἐγκαταλείψαντες τὴν ἀκολουθουμένην πρότερον σώφρονα φιλειρηνικὴν πολιτικήν, ἀνέλαβον ἐνεργὸν ἐν Κρήτῃ δρᾶσιν. Οὕτω ὁ στόλος, τεθεὶς ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ βασιλικοῦ ὑπασπιστοῦ ναυάρχου Ράϊνεκ, κατέπλευσεν εἰς τὰ κρητικὰ ὕδατα, μετὰ διήμερον δὲ ἡνώθη μετ' αὐτοῦ καὶ ὁ δευτερότοκος υἱὸς τοῦ βασιλέως, Γεώργιος, ὅστις ὑπηρέτει ἐν τῷ ἑλληνικῷ πολεμικῷ ναυτικῷ. Ὡς δὲ νὰ μὴ ἤρκει τοῦτο, ἐστάλη μετ' ὀλίγον καὶ στρατιωτικὸν σῶμα ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Τιμ. Βάσσον, ὑπασπιστὴν καὶ τοῦτον τοῦ βασιλέως. Ἡ ἀποστολὴ ἰδίως τοῦ Βάσσου ὑπῆρξεν ἐντελῶς ἀνεξήγητος, δεδομένου ὅτι τὰς κυρίας πόλεις τῆς νήσου κατεῖχον ἤδη αἱ μεγάλαι Δυνάμεις, ἀπαγορεύουσαι τὴν εἰς αὐτὰς εἴσοδον τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἡ δὲ ἐν ἐπαναστάσει ὕπαιθρος χώρα εὑρίσκετο σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου εἰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων Κρητῶν. Ἡ πραξικοπηματικὴ κατάληψις τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ προεκάλεσε κατάπληξιν εἴς τε τὴν Ὑψηλὴν Πύλην καὶ τὰς Μεγάλας Δυνάμεις, ἠπειλήθη δὲ πρὸς στιγμὴν καὶ διάσπασις τῆς εὐρωπαϊκῆς ὁμοφωνίας. Καὶ ἂν μὲν τὰ δίκαια τῶν ἐθνῶν εἶχον ὡς κριτὴν τὴν κοινὴν γνώμην τῶν λαῶν, ἀσφαλῶς τὸ κρητικὸν ζήτημα θὰ ἐπελύετο ἀμέσως ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, τῆς ὁποίας ὁ δίκαιος ἀγὼν εἶχεν ἐξεγείρει τὴν συμπάθειαν καὶ τὸν ἐνθουσιασμὸν σύμπαντος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, μηδ' αὐτῶν τῶν Σκανδιναυῶν ἐξαιρουμένων. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅμως, τὴν μόνην βαρύνουσαν γνώμην εἶχον οἱ ψυχροὶ καὶ ὑπολογισταὶ διπλωμάται καὶ ἀρχηγοὶ κρατῶν, οἵτινες περὶ οὐδενὸς ἄλλου ἐνδιεφέροντο ἢ περὶ τῆς ἐν παντὶ ἱκανοποιήσεως τῶν συμφερόντων των. Καὶ οἱ μὲν Γερμανοὶ ἦσαν ἐμφανῶς φιλότουρκοι, προεξάρχοντος αὐτοῦ τοῦ κάϊζερ Γουλιέλμου, ὅστις ἔφθασε μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε νὰ περιέρχεται αὐτοπροσώπως τὰς ἐν Βερολίνῳ ξένας πρεσβείας, διαμαρτυρόμενος διὰ τὴν προσγενομένην τῷ σουλτάνῳ προσβολήν· ἡ Αὐστρία ἠκολούθει πιστῶς τὴν Γερμανίαν, ὡς σύμμαχος αὐτῆς, ἐνδιαφερομένη συγχρόνως περὶ τῆς διατηρήσεως ἀθίκτων τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαρχιῶν τῆς Τουρκίας, τὰς ὁποίας, ἐν δεδομένῃ εὐκαιρίᾳ, ἐσκόπει νὰ προσαρτήσῃ· ἡ Ρωσία, ἐξ ἀνταγωνισμοῦ πρὸς τὴν Ἀγγλίαν, παρέμενεν ἀδιάφορος, παρασύρουσα εἰς τὴν πολιτικήν της ταύτην καὶ τὴν σύμμαχόν της Γαλλίαν· ἡ Ἰταλία περὶ οὐδενὸς ἄλλου ἐνδιεφέρετο, εἰμὴ μόνον περὶ τῆς ἐμφανίσεως αὐτῆς ὡς μεγάλης Δυνάμεως καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ πολιτική της οὔτε σταθερὰ ἦτο, οὔτε ἰδιαιτέραν τινὰ χρησιμότητα διὰ τὴν Ἑλλάδα ἐνεφάνιζε· τέλος, ἡ Ἀγγλία, ἥτις κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἐνεφανίζετο ὡς ἡ κυριωτέρα προστάτις τῶν ὑποδούλων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς, τὴν φορὰν ταύτην ἐφρόντιζε πῶς νὰ ἀποτρέψῃ ἐνδεχόμενον πόλεμον, συνεργαζομένη πρὸς τοῦτο καὶ μὲ τὴν ρωσικὴν διπλωματίαν.

Πρὸ τῆς τοιαύτης καταστάσεως, ὁ κατ' ἐξοχὴν θιγόμενος ἐκ τῆς ἀνακινήσεως τοῦ κρητικοῦ ζητήματος σουλτᾶνος ἠκολούθει σκοπίμως πολιτικὴν ἀδρανῆ, μὴ τολμῶν νὰ προσβάλῃ πρῶτος τὴν Ἑλλάδα, καραδοκῶν ὅμως τὴν εὐκαιρίαν νὰ προσβληθῇ ὑπ' αὐτῆς, ἵνα οὕτω, ἐν ἀμύνῃ εὑρισκόμενος, ἐπιτεθῇ. Πρὸς τοῦτο συνεκέντρωσε παρὰ τὰ ἑλληνικὰ σύνορα πολεμικὴν δύναμιν, ἀσυγκρίτως ἰσχυροτέραν τῆς ἑλληνικῆς, θέσας αὐτὴν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ ἐμπειροπολέμου Ἐτὲμ πασᾶ, καὶ ἀπέφευγεν ἐπιμελῶς πᾶσαν νέαν προστριβήν, ἐν τῇ βεβαιότητι ὅτι τὰ συμφέροντά του ὑπεστηρίζοντο καλῶς ὑπὸ τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Αὐστρίας. Συνέτρεχε δὲ καὶ ἄλλος λόγος, εἰς τὸν ὁποῖον ὠφείλετο ἡ ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος ὀργὴ τοῦ κάϊζερ: ὁ ἐκ τῆς πτωχεύσεως τοῦ 1893, ἥτις εἶχε ζημιώσει ἰδιαιτέρως τοὺς Γερμανοὺς ὁμολογιούχους. Ἀντὶ λοιπὸν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις νὰ φροντίσῃ ὅπως ἔλθῃ ταχέως εἰς συμφωνίαν μετὰ τῶν δανειστῶν, ἐξασφαλιζομένη οὕτω ἀπὸ τῆς ἐντεῦθεν ἐχθρότητος, παρέμενεν ἀδρανής, περιοριζομένη εἰς τὸ φιλοπόλεμον αὐτῆς παραλήρημα. Καὶ μετὰ τὴν εἰς Κρήτην ἐν τούτοις κάθοδον τοῦ Βάσσου ἐδόθη εὐκαιρία εἰρηνικῆς διευθετήσεως τῶν πραγμάτων, διότι αἱ Δυνάμεις, κατιδοῦσαι τὸ ἀδύνατον τῆς ἀποδόσεως τῆς νήσου εἰς τὸν σουλτᾶνον, ἦλθησαν εἰς τὴν ἀπόφασιν ν' αὐτονομήσωσιν αὐτήν, ἡ δὲ ἑλληνικὴ αὐλὴ διεπραγματεύετο μυστικῶς μετά τινων Δυνάμεων, καὶ ἰδίᾳ τῆς Γαλλίας, τὴν σύνταξιν τῆς νήσου εἰς ἡγεμονίαν, ὑπὸ τὸν πρίγκιπα τῆς Ἑλλάδος Γεώργιον. Ἡ εἴδησις αὕτη, ἀντὶ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀνέλπιστος ἐπιτυχία, ἐγένετο ἀφορμὴ νέου θορύβου, στρεφομένου νῦν ἐναντίον τοῦ προσώπου τοῦ βασιλέως, ὅστις κατηγορεῖτο ὡς στραγγαλιστὴς τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων. Ἀπέβλεπον διὰ τῆς στάσεως ταύτης οἱ ἰθύνοντες τὴν «Ἐθνικὴν Ἑταιρείαν» εἰς τὴν ἐκβίασιν καλυτέρας λύσεως, νομίζοντες ὅτι αἱ Δυνάμεις, ἐν τῇ μερίμνῃ αὐτῶν πρὸς ἀποτροπὴν τοῦ πολέμου, θὰ προέβαινον εἰς μείζονας χάριν τῆς Ἑλλάδος ὑποχωρήσεις. Πρὸς τὴν γνώμην ταύτην παρεσύρθη καὶ ἡ ἀπολέσασα πᾶσαν αὐτῆς τὴν ψυχραιμίαν κυβέρνησις, ἀφῆκε δὲ νὰ διαδοθῇ ἐν εὐρυτάτῃ κλίμακι, ὅτι τὴν 25 Μαρτίου, ἐπέτειον τῆς ἐθνικῆς ἑορτῆς, θὰ ἐκηρύσσετο ὁ πόλεμος ἐναντίον τῆς Τουρκίας, δι' εἰσβολῆς εἰς τὸ μακεδονικὸν ἔδαφος. Ἀλλὰ τὴν ἡμέραν ἀκριβῶς ἐκείνην ταυτόσημος διακοίνωσις τῶν Δυνάμεων, ἐπιδοθεῖσα εἰς τὰς κυβερνήσεις Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας, διεκήρυττεν ὅτι ἐν περιπτώσει πολέμου, οἱαδήποτε καὶ ἂν ἦτο ἡ ἔκβασις αὐτοῦ, τὸ ἐδαφικὸν καθεστὼς θὰ διετηρεῖτο ἀνέπαφον ἐν τῇ Βαλκανικῇ. Ἀλλ' οὐδὲ ἡ διακοίνωσις αὕτη ἐσυνέτισε τοὺς φιλοπολέμους ἀρχηγοὺς τῆς Ἑταιρείας, οἵτινες, ἀντιληφθέντες ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐκινεῖτο πρὸς τήν, διὰ τῆς διπλωματικῆς ὁδοῦ, εἰρηνικὴν διευθέτησιν τῆς δημιουργηθείσης, λόγῳ τῆς κινητοποιήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἀνωμαλίας, προέβησαν εἰς τὴν ἐξώθησιν τῶν πραγμάτων, ἀποστείλαντες ἐντὸς τοῦ τουρκικοῦ ἐδάφους ἔνοπλά τινα σώματα συνολικῆς δυνάμεως 3.000 ἀνδρῶν. Τὴν πρόκλησιν ταύτην ἀναμένων ὁ Χαμήτ, ἵνα ἔχῃ τὴν δικαιολογίαν ὅτι εὑρίσκετο ἐν ἀμύνῃ, ἐκήρυξε τὴν 5 Ἀπριλίου 1897 τὸν πόλεμον ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος, ὃν ὁ Θ. Δηλιγιάννης ἀπεδέχθη τὴν ἐπομένην, δηλώσας κατὰ τὴν ἐν τῇ βουλῇ σχετικὴν συζήτησιν, ὅτι «ἔχομεν καθῆκον νὰ τὸν δεχθῶμεν καὶ τὸν ἐδέχθημεν».

Ἡ συνολικὴ δύναμις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ πολέμου ἀνήρχετο ἐν μὲν τῇ Θεσσαλίᾳ εἰς 40.000 πεζούς, 700 ἱππεῖς καὶ 100 πυροβόλα, ἐν δὲ τῇ Ἠπείρῳ εἰς 20.000 πεζούς, 200 ἱππεῖς καὶ 50 πυροβόλα, ἐν τῇ πραγματικότητι ὅμως οὔτε οἱ πεζοὶ ἦσαν ἐκγεγυμνασμένοι καὶ πλήρως ὡπλισμένοι, οὔτε τὰ πυροβόλα εἶχον τὸν ἀπαιτούμενον ἐλάχιστον ἀριθμὸν βλημάτων, ἐνῷ πλεῖστοι τῶν λεγομένων ἱππέων ἐστεροῦντο ἵππων. Ἐὰν εἰς ταῦτα προστεθῇ καὶ ἡ πλημμελὴς παράταξις καὶ ἡ ἔλλειψις ἑνότητος μεταξὺ τῶν διαφόρων μονάδων, γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὸν τὸ ἀπολύτως ἀναξιόμαχον τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἔναντι ἀντιπάλου πολυπληθεστέρου καὶ ἀσυγκρίτως περισσότερον ἐμπειροπολέμου. Ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐπιχειρήσεων ἡ ἀρχιστρατηγία τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ δυνάμεων εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς τὸν διάδοχον Κωνσταντῖνον, ἀντικαταστήσαντα τὸν στρατηγοῦντα πρότερον ὑποστράτηγον Ν. Μακρῆν.

Σημειωτέον ὅτι, πλὴν τοῦ πλημμελοῦς τῆς παρατάξεως, οὐδὲ ἓν σχέδιον ἐκστρατείας ἢ μελέτη τις ἀξία λόγου ὑπῆρχε, βάσει τῆς ὁποίας νὰ καταστρωθοῦν αἱ ἐπιχειρήσεις, μόνον δὲ σύντομόν τι ὑπόμνημα εἶχε συνταχθῆ ἀπὸ ἐτῶν ὑπὸ τοῦ Γάλλου ὀργανωτοῦ στρατηγοῦ Βωσσέρ, ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν ἦτο κατάλληλον διὰ τὴν περίστασιν, διότι εἶχεν ὡς βάσιν προϋποθέσεις ἄλλας πρὸς τὰς ἐν ὄψει (προβλέπουσα ἀμυντικὴν θέσιν ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ ἐπίθεσιν ἐν Ἠπείρῳ). Ὁ Κωνσταντῖνος, ἀναλαβὼν τὴν ἀρχιστρατηγίαν, ἐνδιεφέρθη ἀμέσως διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς διατάξεως τῶν σωμάτων, ἡ ἔλλειψις ὅμως καταλλήλου τοῦ στρατοῦ ἐκπαιδεύσεως ἐδυσχέραινε τὴν μετακίνησιν, ἀποβᾶσαν ὡς ἐκ τούτου πρόξενον μείζονος συγχύσεως, οἱ δὲ ἱκανοὶ ἀξιωματικοὶ διέβλεπον τὸ δυσμενὲς τῆς ἐκβάσεως ἐνδεχομένου πολέμου. Ἀνάλογος ἦτο ἡ κατάστασις καὶ ἐν τῷ μετώπῳ τῆς Ἠπείρου, ἔνθα ἡ ἀρχηγία εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς τὸν συνταγματάρχην Θρ. Μᾶνον. Οἱ Τοῦρκοι, μὴ φανταζόμενοι γενικῶς τοιαύτην τὴν κατάστασιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἐκινήθησαν κατ' ἀρχὰς μετά τινος βραδύτητος· εὐθὺς ὅμως ὡς ὁ Ἐτὲμ διέταξε προέλασιν, ἐθραύσθη πᾶσα ἑλληνικὴ ἀντίστασις καὶ τὸ ἀντίπαλον στράτευμα, διελθὸν διὰ τῶν στενῶν τῆς Μελούνας, εἰσήλασεν ἀκώλυτον εἰς τὸν θεσσαλικὸν κάμπον καὶ ἐβάδιζε ραγδαίως πρὸς τὴν Λάρισαν. Ἡ εἴδησις τῆς ἀτάκτου ὑποχωρήσεως, γνωσθεῖσα τὴν ἑσπέραν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, καθ' ὃν χρόνον ἐγίνετο ἡ περιφορὰ τοῦ ἐπιταφίου, ἐνέβαλε τοιαύτην σύγχυσιν εἴς τε τὸν πληθυσμὸν καὶ τὸ ἐπιτελεῖον, ὥστε ἐγκατελείφθη κάθε ἰδέα ὑπερασπίσεως τῆς πόλεως, θεωρουμένης πρότερον ὡς τοῦ κυριωτέρου σημείου ἀντιστάσεως ἐν Θεσσαλίᾳ, προεκρίθη δὲ ὡς καταλληλοτέρα θέσις ὑποχωρήσεως ἡ νοτιώτερον κειμένη φύσει ὀχυρὰ Φάρσαλος.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ἀθηναϊκὸς λαὸς ἐτέλει εἰς παντελῆ ἄγνοιαν τῆς σκληρᾶς πραγματικότητος, βαυκαλιζόμενος ὑπὸ τῶν κυκλοφορουσῶν ἀνευθύνων εἰδήσεων, αἵτινες ἐνεφάνιζαν ἐν πολλοῖς τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν ὡς κρατερῶς ἀμυνόμενον καὶ καταλαμβάνοντα ὀχυρὰς παραμεθορίους θέσεις. Καὶ μετὰ τὴν ἔναρξιν δὲ τῆς τουρκικῆς προελάσεως ὁ ἐν τῷ μετώπῳ εὑρισκόμενος Δ. Ράλλης ἐτηλεγράφει κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας, ὅτι τὸ γενόμενον κακὸν δὲν ἦτο ἀνεπανόρθωτον, ὁ δὲ βουλευτὴς Γεώργ. Φιλάρετος, εὑρισκόμενος ἐπίσης ἀπ' ἀρχῆς τοῦ πολέμου εἰς τὸ μέτωπον, παρίστα τὸν στρατὸν ὡς γενναίως μαχόμενον, προσεπιλέγων ὅμως, ὅτι οὐδὲν ἠδύνατο νὰ πράξῃ πρὸ τῆς ἀριθμητικῆς καὶ πολεμικῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἐχθροῦ. Μόνον ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς Μεγάλης Πέμπτης αἱ ἐπίσημοι εἰδήσεις, περὶ τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ, ἤρχισαν νὰ καθίστανται ἀνησυχητικαί, ἐμετριάζετο ὅμως καὶ ἡ ἐκ τούτων ἐντύπωσις διὰ τῶν ἐκ τοῦ μετώπου τῆς Ἠπείρου πληροφοριῶν, ὅτι ὁ στρατὸς προήλαυνεν ἄνευ ἀπωλειῶν καὶ ὅτι εἶχε πέσει τὸ ὀχυρώτατον Ἰμαρέτ, κατελήφθη ἡ Φιλιππιὰς καὶ ἐπέκειτο ἡ ἅλωσις τῶν Ἰωαννίνων. Τέλος, τὴν παραμονὴν τοῦ Πάσχα, ἐπληροφορεῖτο ὁριστικῶς πλέον ὁ ἀθηναϊκὸς λαός, διὰ παραρτήματος τῆς πρωθυπουργικῆς ἐφημερίδος «Πρωΐα» ὅτι ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ὑπεχώρησεν εἰς Φάρσαλον, μολονότι δὲ ἡ εἴδησις ἀπέδιδε τὴν ὑποχώρησιν εἰς στρατηγικοὺς λόγους, ἦτο φανερὸν πλέον ὅτι ἡ Ἑλλὰς εἶχε χάσει τὸν πόλεμον. Ἀπερίγραπτος ὑπῆρξεν ἡ ἐκ τῆς εἰδήσεως θλῖψις τοῦ λαοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ ὀργή, ὑποκαταστήσασα τὸν πρὸ τοῦ πολέμου ἐνθουσιασμόν, ἐζήτει ἤδη πρὸς ἱκανοποίησιν τοὺς ὑπευθύνους τῆς καταστροφῆς, ἐξεγειρομένη ἐναντίον τῆς κυβερνήσεως καὶ τοῦ στέμματος. Ἀπερίγραπτος ὑπῆρξεν ἡ ἐπακολουθήσασα ἀναρχία, πρωτοστατοῦντος τοῦ ἀντιπολιτευομένου τύπου καὶ μάλιστα τῆς πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν ἀρξαμένης νὰ ἐκδίδηται ἐφημερίδος «Σωτηρία» τοῦ Ἀναστασίου Γενναδίου, ἡ ὁποία καθήπτετο καὶ αὐτοῦ τοῦ προσώπου τοῦ βασιλέως, ἀποκαλοῦσα αὐτὸν ἀπροκαλύπτως προδότην, χωρὶς οὐδεμία ἀρχὴ νὰ τολμᾷ νὰ προβῇ εἰς τὴν δίωξίν της. Καὶ ὑπαίθριοι δὲ ῥήτορες προέβαινον εἰς ἀναλόγους διαδηλώσεις, ὑποκινοῦντες τὸν λαὸν εἰς ἐξέγερσιν καὶ ἐπιτείνοντες τὴν ἀναρχίαν.

Ἡ δυναστεία ἰδίᾳ διέτρεχε μέγαν κίνδυνον, δεχομένη τὰς ὑβριστικὰς ἐκδηλώσεις τῆς λαϊκῆς ὀργῆς. Τὸ παραλήρημα τῆς ἀγανακτήσεως εἶχε κορυφωθῆ μέχρι τοιούτου, ὥστε καὶ εἰς τοὺς ναοὺς ἀκόμη ὁ λαὸς διεμαρτύρετο, ὅτε ἐψάλλετο ἡ ὑπὲρ τῶν βασιλέων δέησις, ἐπιμόνως δὲ ἐζητεῖτο ἡ ἐκ τοῦ στρατοῦ ἀπομάκρυνσις τῶν πριγκίπων καὶ μάλιστα τοῦ διαδόχου, εἰς τὸν ὁποῖον, ἀδίκως, ἀπεδίδετο ὁλόκληρος ἡ εὐθύνη τῆς στρατιωτικῆς ἀποτυχίας. Καὶ ἦτο μὲν οὗτος ἀρχιστράτηγος, ἀλλ' οὐδὲν ἐν τῇ πραγματικότητι ἠδύνατο νὰ πράξῃ, ἀφοῦ οὐδεὶς σχεδὸν τῶν διοικητῶν τῶν στρατιωτικῶν σωμάτων ὑπήκουσεν ἀπ' ἀρχῆς εἰς τὰς ἐπιταγὰς τοῦ στρατηγείου, ἀλλ' ἕκαστος ἔπραττε κατὰ τὸ δοκοῦν, ἐφαρμόζων τὴν τακτικὴν ἣν ἐνόμιζεν ἐπιτυχεστέραν. Αὐτὸς οὗτος ὁ διοικητὴς τῆς τρίτης ταξιαρχίας συνταγματάρχης Κ. Σμολένσκης, ὅστις εἶχεν ἐπιτυχῶς ἀποκρούσει μέχρι τέλους τὰς τουρκικὰς ἐπιθέσεις, πολὺ ὀλίγον ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν του τὰς διαταγὰς τοῦ στρατηγείου. Ἡ τοιαύτη τοῦ στρατοῦ διαγωγὴ ὠφείλετο, βεβαίως, καὶ εἰς τὸ ἀνοργάνωτον, τὸ ἀπειθάρχητον, τὴν ἔλλειψιν ἐπαρκοῦς ἐκγυμνάσεως καὶ τῶν ἀπαραιτήτων ἐφοδίων, δὲν ἦτο ὅμως ἄσχετος καὶ μὲ τὸν παρατηρούμενον ἀπό τινος χρόνου φατριασμὸν ἐν τῷ στρατεύματι. Παρὰ τὸ ἐπίμονον ὅμως τῆς λαϊκῆς ἀπαιτήσεως πρὸς ἀπομάκρυνσιν τοῦ διαδόχου, ὁ βασιλεύς, φρονῶν ὅτι τοιαύτη τις ἐνέργεια θὰ προεκάλει μεγάλην εἰς τὸ στέμμα ζημίαν, ἠρνήθη ἐπιμόνως νὰ ὑποταχθῇ.

Ἡ κυβέρνησις ἀφ' ἑτέρου, ἀφοῦ διὰ τῆς ἀβουλίας της ἀφῆκε νὰ δημιουργηθῇ ἡ τοιαύτη κατάστασις, ἔτρεχεν ἤδη ἀπὸ πρεσβείας εἰς πρεσβείαν, ἐξαιτουμένη τὴν προστασίαν τῶν Δυνάμεων διὰ τὴν σύναψιν ἀνακωχῆς. Καὶ αἱ μὲν τρεῖς προστάτιδες Δυνάμεις παρεῖχον τὴν ζητουμένην μεσίτευσιν, ὁ Γερμανὸς ὅμως αὐτοκράτωρ οὐδὲ διὰ τῆς ἑλληνικῆς ἥττης ἐφαίνετο ἐξιλεωθείς, συνέχιζε δὲ τὴν ἀπαρχῆς ἐπιδειχθεῖσαν ἐχθρότητα. Οὕτως ἐξειλίσσετο ἡ κατάστασις ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, ἐνῷ εἰς τὸ μέτωπον τῆς Θεσσαλίας αἱ ὑποχωρήσεις καὶ αἱ ἧτται διεδέχοντο ἀλλήλας καὶ πᾶσα ἐλπὶς βελτιώσεως εἶχεν ἀπολεσθῆ.

Ὁ προελαύνων τουρκικὸς στρατός, ἐκτοπίσας εὐχερῶς τοὺς Ἕλληνας καὶ ἐκ Φαρσάλων, προσβαλὼν δὲ ἐπιτυχῶς καὶ τὸν Δομοκόν, εὑρίσκετο σχεδὸν πρὸ τῶν Θερμοπυλῶν, ἀπειλῶν καὶ αὐτὴν τὴν πρωτεύουσαν, ἐνῷ ἡ κυβέρνησις, ἀπολέσασα πᾶσαν αὐτῆς τὴν ψυχραιμίαν, κατεῖχε τύποις μόνον τὴν ἐξουσίαν, ἐνῷ ὁ ἡγέτης τῆς ἀντιπολιτεύσεως Δ. Ράλλης ἠρνεῖτο νὰ ἀναλάβῃ, ἄνευ κοινοβουλευτικῆς ἐγκρίσεως, τὰς πανταχόθεν προσφερομένας αὐτῷ κυβερνητικὰς εὐθύνας. Ἐνῷ ὅμως τοιαύτη εἶχε δημιουργηθῆ κατάστασις πλήρους ἀκυβερνησίας, ὁ ἀθηναϊκὸς λαός, διασπάσας ὁπλοπωλεῖον, ἐξεβίασε τὴν ποθουμένην λύσιν, ὑποχρεώσας εἰς παραίτησιν τὸν Δηλιγιάννην, ἀντικατασταθέντα ἀμέσως διὰ τοῦ Ράλλη. Τέλος τὴν 8 Μαΐου ὑπεγράφη εἰς τὴν Ταράτσαν τῆς Λαμίας ἡ ἀνακωχή, παραχωρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀβδοὺλ Χαμήτ, κατόπιν θερμῆς παρ' αὐτῷ προσωπικῆς μεσιτεύσεως τοῦ τσάρου τῆς Ρωσίας Νικολάου, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁ βασιλεὺς Γεώργιος εἶχεν ἀπευθύνει τὴν 4 Μαΐου ἱκετευτικὸν τηλεγράφημα. Ὠφείλετο δὲ ἡ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἐπέμβασις τῆς Ρωσίας καὶ εἰς τὴν βλάβην, ἣν θὰ ὑφίστατο ἐν τῇ Βαλκανικῇ ἡ ρωσικὴ διπλωματία, ἔναντι τῆς αὐστριακῆς, ἐν ᾗ περιπτώσει οἱ Τοῦρκοι κατήρχοντο μέχρις Ἀθηνῶν. Τὸ κέρδος τῶν αὐστριακῶν ἐκ τῆς τοιαύτης τυχὸν ἐκβάσεως τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς ὁριστικῆς συντριβῆς τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους θὰ συνίστατο εἰς τὴν τρομοκράτησιν καὶ τῶν λοιπῶν μικρῶν βαλκανικῶν κρατῶν καὶ τὴν ἀποτροπὴν αὐτῶν ἀπὸ πάσης ἐν τῷ μέλλοντι ἐναντίον τῆς Τουρκίας ἐπιθέσεως, ὥστε τὰ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη αὐτῆς νὰ παραμείνωσιν ἀνέπαφα, μέχρις

Digitized by Google

ὅπου, οἱ αὐστριακοί, διδομένης καταλλήλου εὐκαιρίας, θὰ ἠδύναντο νὰ κατέλθωσι μέχρι τῆς Θεσσαλονίκης, συμφώνως πρὸς τὰς ἀπωτέρας βλέψεις τῆς διπλωματίας των. Ἄλλως τε τὴν σύναψιν τῆς ἀνακωχῆς ὑπεστήριζον πλέον παρὰ τῇ Πύλῃ καὶ αἱ λοιπαὶ τέσσαρες Μεγάλαι Δυνάμεις, μὴ ἐξαιρουμένου οὐδ' αὐτοῦ τοῦ τέως πολεμίου τῆς Ἑλλάδος Γερμανοῦ αὐτοκράτορος, ὅστις παρεσκεύαζεν ἤδη τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἐπιβολὴν δημοσιονομικοῦ ἐλέγχου ὑπὲρ τῶν Γερμανῶν κατόχων χρεωγράφων τῶν ἑλληνικῶν δανείων. Οὕτω διεκόπησαν αἱ ἐπιχειρήσεις ἐν Θεσσαλίᾳ, μετὰ μικρὸν δὲ καὶ ἐν τῇ Ἠπείρῳ, τῆς ὁποίας ὁ στρατὸς εὑρίσκετο εἰς καλυτέραν ὁπωσοῦν κατάστασιν, συγκρατούμενος εἰσέτι ἐπὶ τῶν ἐν τοῖς μεθορίοις θέσεών του, καὶ εἶχεν ἐνισχυθῆ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως Ράλλη, ἅμα τῇ ἐν τῇ ἐξουσίᾳ ἀνόδῳ της, δι' ὀλίγων χιλιάδων ἀνδρῶν, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ συνταγματάρχου Μπαϊρακτάρη.

Ἡ εἴδησις τῆς ἀνακωχῆς, διαδοθεῖσα ἐν Ἀθήναις, μεγάλως ἀνεκούφισε τὸν λίαν τεταραγμένον ἐπὶ τῇ προόψει τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς λαόν. Ἡ ρωσικὴ διπλωματία, μεσιτεύουσα ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, προβαίνουσα δὲ εἰς τὴν ἐνέργειάν της ταύτην χάριν κυρίως τῆς ἑλληνικῆς δυναστείας, ἐμερίμνησεν ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς καὶ ὑπὲρ τῆς συστάσεως πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαόν, ὅπως ἀπέχῃ ἀπὸ πάσης ἐκδηλώσεως, πράγματι δὲ ἐπῆλθε σημαντικὴ μεταβολὴ εἰς τὸ ἀντιβασιλικὸν πνεῦμα, ἀφοῦ καὶ ὁ ἀπὸ τῶν στηλῶν τῆς ἐφημερίδος «*Σωτηρία*» συνεχίζων τὸν ἀντιπολιτευτικὸν ἀγῶνά του Ἀναστάσιος Γεννάδιος ἐξηναγκάσθη νῦν, ξυλοκοπηθείς, νὰ περιορίσῃ τὴν ἀθυροστομίαν του, ὁ δὲ πρωθυπουργὸς Ράλλης, ὅστις πρὸ δύο μόλις μηνῶν ἠπείλει ἐντὸς τῆς βουλῆς νὰ σαρώσῃ τὸ καθεστὼς ἐν ᾗ περιπτώσει ἡ κυβέρνησις Δηλιγιάννη δὲν ἐπενέβαινε στρατιωτικῶς ἐν Κρήτῃ, μετεβλήθη νῦν εἰς διαπρύσιον κήρυκα τοῦ βασιλικοῦ καθεστῶτος, δηλῶν εἰς τὸν πρεσβευτὴν τῆς Ρωσίας, ὅτι ἦτο ἕτοιμος καὶ τὴν ζωήν του ἀκόμη νὰ θυσιάσῃ ἐπὶ τῶν κλιμάκων τῶν ἀνακτόρων, διὰ νὰ ἐμποδίσῃ πᾶσαν ἐναντίον τοῦ θεσμοῦ ἐκδήλωσιν. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνακωχὴν ἀνεκλήθη καὶ ὁ ἐν Κρήτῃ εὑρισκόμενος στόλος καὶ στρατὸς καὶ ἤρχισαν ἐν Τὸπ-Χανὲ τῆς Κωνσταντινουπόλεως περὶ εἰρήνης διαπραγματεύσεις, ἀπούσης ὅμως τῆς Ἑλλάδος, ἀντὶ τῆς ὁποίας παρίσταντο αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις. Οἱ Τοῦρκοι ἀντιπρόσωποι, χαρακτηρίζοντες ὡς μεγάλην νίκην τὴν ἀπρόσκοπτον σχεδὸν τουρκικὴν προέλασιν, προέβαλον καὶ ἐδαφικὰς ἀξιώσεις, ἀπαιτοῦντες τὴν ἐπάνοδον εἰς τὸ καθεστὼς τοῦ 1830 ἢ τοὐλάχιστον τοῦ 1832, τὴν ἐπιστροφὴν δηλαδὴ ἐκ νέου τῆς Θεσσαλίας εἰς τὴν Τουρκίαν. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου αἱ Δυνάμεις, μηδὲ τῆς Γερμανίας ἐξαιρουμένης, ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐδέχοντο συζήτησιν, ὑποχωροῦσαι μόνον διὰ μικράν τινα μεταρρύθμισιν τῶν συνόρων παρὰ τὴν μεθόριον ὑπὲρ τῆς Τουρκίας. Καὶ ὡς πρὸς τὴν πολεμικὴν ἀποζημίωσιν, μετὰ πολλὰς συζητήσεις, καθωρίσθη ὅτι ἡ Ἑλλὰς ὤφειλε νὰ καταβάλῃ 100.000.000 χρυσᾶ φράγκα. Ἡ κυριωτέρα ὅμως τῶν Τούρκων ἀπαίτησις ὑπῆρξεν ἡ κατάργησις τῶν διομολογήσεων, ἀπαίτησις ἐντελῶς ἀπαράδεκτος, ἐπὶ τῆς ὁποίας αἱ Δυνάμεις ἐδέχθησαν, ὡς ἐσχάτην ὑποχώρησιν, τὸν περιορισμὸν μόνον τῶν δικαιωμάτων τῶν ἑλληνικῶν προξενικῶν ἀρχῶν, διαρρυθμισθέντος τοῦ καθεστῶτος τῶν ἑλληνοτουρκικῶν διομολογήσεων ἐπὶ τὸ ἠπιώτερον ὑπὲρ τῆς Τουρκίας. Πρὸς καταβολὴν τῆς πολεμικῆς ἀποζημιώσεως ἀπεφασίσθη, ὅπως παραχωρηθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, τὸ σχετικὸν δάνειον, ἐκδιδόμενον μὲ τὸν ἐλάχιστον μόνον τόκον τῶν 2 %. Ἀπέβλεπε δὲ κατ' οὐσίαν ἡ προτείνασα τὴν λύσιν ταύτην Γερμανία εἰς τὴν ἐπιβολὴν ἐν τῇ ἡττημένῃ Ἑλλάδι διεθνοῦς οἰκονομικοῦ ἐλέγχου, ὅστις θὰ διεχειρίζετο πάντας τοὺς τόκους τῶν δημοσίων χρεῶν τῆς Ἑλλάδος, οὕτω δὲ θὰ ἐπελύετο καὶ τὸ ζήτημα τῆς πτωχεύσεως τοῦ 1893, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ Ἑλλὰς δὲν εἶχε δεχθῆ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τὸν προτεινόμενον συμβιβασμόν, λόγῳ τῶν προβαλλομένων ὑπὸ τῶν δανειστῶν ἐπαχθῶν ὅρων. Ἐπὶ τῆς ὑποβληθείσης προτάσεως δὲν συνεφώνησαν ἐξ ἀρχῆς πᾶσαι αἱ Δυνάμεις καὶ ἰδίᾳ ἡ Ἀγγλία, ἥτις ἐθεώρει τὸ τοιοῦτον ἄσχετον πρὸς τὸ ἔργον τῆς διασκέψεως τῆς εἰρήνης. Ἡ πρόθυμος ὅμως ἐκ μέρους τῆς Αὐστρίας ὑποστήριξις τῆς γερμανικῆς ἀπόψεως καὶ ἡ πρὸς τοῦτο συναίνεσις καὶ τῆς Ρωσίας, ἥτις ἤθελε ν' ἀποφύγῃ πᾶσαν περιπλοκὴν τοῦ ζητήματος τῆς εἰρηνεύσεως, παρέσυραν ἀκολούθως καὶ τὴν Γαλλίαν καὶ Ἰταλίαν, ἐν τέλει δὲ καὶ τὴν Ἀγγλίαν. Ἔκτοτε ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις ἡ ἐπιτροπὴ ἐλέγχου, εἰς ἣν ἐξεπροσωποῦντο ὄχι μόνον αἱ Δυνάμεις, αἵτινες εἶχον δανεισιὰς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, δηλαδὴ αἱ Ἀγγλία, Γαλλία καὶ Γερμανία, ἀλλὰ καὶ αἱ λοιπαὶ τρεῖς, ἐξ ὧν μόνη ἡ Ρωσία, ἂν καὶ δεχθεῖσα τὴν συμμετοχήν, ἐδήλωσεν, ὅτι ὁ ἀντιπρόσωπος αὐτῆς θὰ μετεῖχεν ἄνευ ἀμοιβῆς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς τῶν λοιπῶν Δυνάμεων, διὰ τοὺς ὁποίους καθωρίσθησαν ἡγεμονικοὶ μισθοί, καταβαλλόμενοι ἐκ τοῦ ἰσχνοῦ προϋπολογισμοῦ τῆς Ἑλλάδος. Εἰς τὴν ἐπιτροπείαν ταύτην παρεχωρήθησαν, χάριν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ δανείου, τινὲς τῶν κυριωτέρων προσόδων τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου, εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν ὁποίων δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ ἀναμιχθῇ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις. Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ διεθνοῦς οἰκονομικοῦ ἐλέγχου ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπωφελὴς διὰ τὴν Ἑλλάδα, διότι ἐβοήθησεν εἰς τὴν ἀνόρθωσιν τῆς δημοσίας πίστεως τῆς χώρας καὶ ἀνεχαίτισε σημαντικῶς τὴν πτῶσιν τοῦ ἑλληνικοῦ νομίσματος. Τέλος ἡ διάσκεψις διελύθη, χωρὶς νὰ προβῇ εἰς ὁριστικὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τῆς Κρήτης, τῆς ὁποίας ὁ λαός, μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ (Μάϊος τοῦ 1897) καὶ ἐφ' ᾧ συνεχίζετο εἰσέτι ἡ ὑπὸ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων κατοχὴ τῶν τριῶν φρουρίων τῆς νήσου, δὲν ἐδέχετο νὰ καταθέσῃ τὰ ὅπλα, ἀλλὰ συνερχόμενος εἰς ἀλλεπαλλήλους συνελεύσεις συνεζήτει τὰ τῆς νέας διοικήσεως τῆς νήσου. Ἡ μόνη ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁριστικὴ ἀπόφασις τῶν Δυνάμεων προέβλεπεν, ὅπως διατηρηθῇ μὲν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ἡ ἐπὶ τῆς Κρήτης κυριαρχία τοῦ σουλτάνου, συνταχθῇ ὅμως συγχρόνως ἡ νῆσος ὑπὸ αὐτόνομόν τι πολίτευμα. Ἐνῷ δὲ τὸ ζήτημα τοῦ πολιτεύματος παρέμενεν ἐκκρεμές, ἡ ρωσικὴ καὶ ἡ ἀγγλικὴ διπλωματία ἤχθησαν εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ ἐπιλύσωσιν αὐτὸ κατὰ τρόπον εὐχάριστον διὰ τὴν ἑλληνικὴν δυναστείαν, ἵνα κατορθωθῇ οὕτω ἡ ἐξύψωσις τοῦ καταπεσόντος ἤδη παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ γοήτρου της καὶ ἡ πρόσδοσις εἰς αὐτὴν νέας αἴγλης. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο ηὐξήθη ἐπὶ μᾶλλον ἀφ' ὅτου, ἀρχομένου τοῦ 1898, ἐγένετο ἐγγὺς τῶν Ἀθηνῶν, παρὰ τὴν θέσιν «Ἀνάλατος», δολοφονικὴ ἀπόπειρα ἐναντίον τοῦ βασιλέως Γεωργίου καὶ τῆς δευτεροτόκου θυγατρὸς αὐτοῦ Μαρίας ὑπὸ δύο ἐξημμένων Ἑλλήνων, ὀνομαζομένων Καρδίτση καὶ Κυριακοῦ. Ἡ πρᾶξις αὕτη διήγειρε μεγάλην συμπάθειαν ὑπὲρ τοῦ βασιλέως παρά τε τῷ ἑλληνικῷ λαῷ τονώσασα οὕτω σημαντικῶς τὸ γόητρον τῆς δυναστείας, καὶ παρὰ τοῖς ἡγεμονικοῖς οἴκοις τῶν μεγάλων Δυνάμεων, οἱ πλεῖστοι τῶν ὁποίων συνεδέοντο διὰ στενῶν συγγενικῶν δεσμῶν μετὰ τῆς ἑλληνικῆς βασιλικῆς οἰκογενείας. Ἀλλὰ καὶ ὁ Γεώργιος ἐξεμεταλλεύθη ἐπιτυχῶς ὑπὲρ αὐτοῦ τὴν παρὰ τῷ λαῷ δημιουργηθεῖσαν συμπάθειαν, ἐπιχειρήσας μετά τινας ἡμέρας περιοδείαν ἀνὰ τὰς ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος, καθ' ἥν, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἐπωφελήθη καὶ τὴν εὐκαιρίαν νὰ καταφερθῇ εἰς τὰς παρουσιασθείσας πρὸς αὐτὸν ἐπιτροπὰς ἐναντίον τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ, ὅστις προεκάλει τὴν διαφθορὰν τῆς διοικήσεως καὶ περιῆγεν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν τὴν χώραν, χάριν κομματισμοῦ, εἰς δυσχερῆ θέσιν. Οἱ δράσται τῆς ἀποπείρας συλληφθέντες καὶ δικασθέντες κατεδικάσθησαν εἰς τὴν ἐσχάτην τῶν ποινῶν, ἐκτελεσθέντες ἐν Παλαμηδίῳ, παρὰ τὴν θέλησιν τοῦ βασιλέως, ὅστις ὅμως δὲν ἠδυνήθη ν' ἀντιστῇ εἰς τὴν ἐπίμονον περὶ τῆς θανατώσεως ἀπαίτησιν τοῦ τσάρου. Τὴν ἐκ τῆς ἀποπείρας εὐνοϊκὴν εὐκαιρίαν ἐπωφελουμένη νῦν ἡ ρωσικὴ διπλωματία, προέβαινεν ἀπ' εὐθείας παρὰ τῷ σουλτάνῳ εἰς ἐπιμόνους συστάσεις, ὅπως ἐπιτύχῃ τὸν διορισμὸν τοῦ πρίγκιπος Γεωργίου τῆς Ἑλλάδος ὡς ἡγεμόνος τῆς Κρήτης, τὸν ὁποῖον, πλὴν τῆς συγγενείας, συνέδεον καὶ δεσμοὶ φιλίας μετὰ τοῦ τσάρου. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Χαμὴτ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐδέχετο τοιαύτην τινὰ λύσιν, αἱ αὐλαὶ καὶ αἱ κυβερνήσεις τῶν μεγάλων Δυνάμεων ἐπελήφθησαν αὐτοβούλως τῆς ρυθμίσεως τοῦ ζητήματος, ἀποφασίσασαι νὰ διορίσωσι τὸν πρίγκιπα ὄχι ἡγεμόνα ὑποτελῆ τοῦ σουλτάνου, ἀλλ' ὡς ὕπατον ἁρμοστήν, διοικοῦντα διὰ λογαριασμὸν τῶν κατεχουσῶν τὴν νῆσον χωρῶν. Μόνον ἡ Γερμανία καὶ ἡ Αὐστρία, μὴ δυνάμεναι, καίπερ συμφωνοῦσαι, νὰ συμπράξωσιν εἰς τὴν ἀπόφασιν ταύτην, λόγῳ τοῦ μετὰ τῆς Τουρκίας συνδέσμου των, ἔπαυσαν τοῦ λοιποῦ ἀναμιγνυόμεναι εἰς τὸ κρητικὸν ζήτημα καὶ ἀπέσυραν τὰ ἐν Κρήτῃ πλοῖα καὶ στρατεύματά των. Πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως ὅμως τοῦ πρίγκιπος ἐν Κρήτῃ ἔπρεπεν, ὁπωσδήποτε, ν' ἀπομακρυνθῶσιν ἐκ τῆς νήσου τὰ ἐν τοῖς φρουρίοις εὑρισκόμενα τουρκικὰ στρατεύματα, πρὸς τοῦτο δὲ κατέτεινον νῦν αἱ προσπάθειαι τῶν Δυνάμεων. Ἡ ἀφορμὴ δὲν ἐβράδυνε νὰ δοθῇ, ὀφειλομένη εἴς τινα συμπλοκὴν ἐπισυμβᾶσαν κατ' Αὔγουστον τοῦ 1898 ἐν Ἡρακλείῳ, καθ' ἣν ἐφονεύθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων Ἄγγλοι τινὲς στρατιῶται τῶν αὐτόθι ἀγημάτων τῆς κατοχῆς καὶ ὁ Ἕλλην τὸ γένος ὑποπρόξενος τῆς Ἀγγλίας Καλοκαιρινός. Ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις, ἀποβλέπουσα καὶ εἰς τὴν τιμωρίαν τῆς αὐθαδοῦς ἐναντίον τῆς βρεττανικῆς ἰσχύος προκλήσεως, προσεκάλεσεν ἀμέσως καὶ τὰς λοιπὰς τρεῖς Δυνάμεις τῆς κατοχῆς, ὅπως ἀπαιτήσωσι τὴν ἀπομάκρυνσιν ἐκ τῆς νήσου τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ στόλου, δηλοῦσα πρὸς τούτοις ὅτι ἦτο ὁπωσδήποτε ἀποφασισμένη νὰ προβῇ, ἔστω καὶ μόνη, εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἀποφάσεώς της. Προτάσει τότε τῆς Ἰταλίας ἐγένετο προηγουμένως διάβημα παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ, ὅπως ἡ Τουρκία ἀποσύρῃ αὐτοβούλως τὸν στρατὸν καὶ τὸν στόλον αὐτῆς, ἐπειδὴ δὲ αὕτη ἠρνήθη, οἱ Ἄγγλοι προέβησαν εἰς τὴν βιαίαν ἐκδίωξιν πάσης ἐπὶ τῆς νήσου τουρκικῆς δυνάμεως, κατόπιν δὲ τούτου καὶ οἱ Τουρκοκρῆτες, οἵτινες πρότερον, στηριζόμενοι εἰς τὴν ὑποστήριξιν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, προέβαινον διαρκῶς εἰς ταραχάς, ἀπέβησαν οἱ εἰρηνικώτεροι κάτοικοι τῆς νήσου. Ἤδη ὁ διορισμὸς τοῦ πρίγκιπος ἦτο εὐχερής, ἀποδεχθέντος δὲ καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Ἑλλάδος τὴν ἐκλογήν, ὁ Ἕλλην βασιλόπαις κατῆλθεν εἰς Κρήτην, ἀποβιβασθεὶς τὴν 9 Δεκεμβρίου 1898 καὶ γενόμενος ἐν θριάμβῳ δεκτὸς ὑπὸ τοῦ λαοῦ τῆς μεγαλονήσου, ὅστις ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ ἔβλεπε τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἐκπληρώσεως τῶν ἐθνικῶν αὐτοῦ ἰδεωδῶν, τῆς ἑνώσεως δηλαδὴ μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος. Ἡ ἐξουσία ἄλλως τε τοῦ σουλτάνου εἶχε καταστῆ ἤδη ἐντελῶς σκιώδης, ἀφοῦ τὴν ἐν τῇ νήσῳ ἐξουσίαν του ἐσυμβόλιζε μόνον ἡ μικρὰ ἐκ λευκοσιδήρου σημαία ἐπὶ τοῦ φρουρίου τῆς Σούδας.

Ἡ ἀπὸ τοῦ πολέμου τοῦ 1897 μέχρι τῆς στρατιωτικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Γουδὶ περίοδος. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου τοῦ 1897 ἡ ἐσωτερικὴ κατάστασις εἰσῆλθεν ἐν Ἑλλάδι εἰς ὁδὸν ὁμαλότητος, ἐπιτυχθείσης ἰδίᾳ χάρις εἰς τὴν ἐπιβληθεῖσαν κηδεμονίαν εἰς τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους. Ἡ πολιτικὴ ἐξειλίσσετο ἐπίσης μετά τινος ἠρεμίας, μόνον δὲ ὁ Δηλιγιάννης, ἐπωφελούμενος τὴν μεγάλην αὐτοῦ ἐν τῇ βουλῇ πλειοψηφίαν, ἀνέτρεψε τὴν κυβέρνησιν Ράλλη καὶ ἔδεικνυε διαθέσεις νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ἀρχήν. Ὁ βασιλεὺς ὅμως, ἀντὶ νὰ καλέσῃ αὐτὸν εἰς τὴν κυβέρνησιν, ἀνέθηκε τὴν πρωθυπουργίαν εἰς τὸν Ἀλέξανδρον Θρ. Ζαΐμην, τὸν ὁποῖον, ἕνεκα τῆς βασιλικῆς ἐμπιστοσύνης, δὲν ἐτόλμησε νὰ θίξῃ ἡ δηλιγιαννικὴ πλειοψηφία, ἥτις, ἄλλως τε, ἦτο φανερὸν ὅτι, κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην, δὲν ἐξεπροσώπει πλέον τὴν λαϊκὴν θέλησιν. Ὁ Ζαΐμης, διαχειρισθεὶς σωφρόνως τὴν ἐξουσίαν, διηυθέτησε τὰ μᾶλλον ἐπείγοντα ἐσωτερικὰ ζητήματα, εἶτα δὲ προεκήρυξεν ἐκλογάς, ἐνεργηθείσας τὴν 7 Φεβρουαρίου 1899. Κατ' αὐτὰς τὸ παλαιὸν κόμμα τοῦ Τρικούπη, τοῦ ὁποίου τὰ μέλη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀρχηγοῦ των, δὲν εἶχον εἰσέτι προβῆ εἰς ἐκλογὴν νέου, ἀπεφάσισαν κατὰ πλειοψηφίαν ν' ἀναθέσωσι τὴν ἀρχηγίαν εἰς τὸν ἐκ τῶν παλαιῶν σημαινόντων ἐπιτελῶν αὐτοῦ Γεώργιον Θεοτόκην, διατελέσαντα ἐπανειλημμένως πρότερον ὑπουργόν. Τὸ κόμμα τοῦτο, συγκεντρῶσαν κατὰ τὰς ἐκλογὰς τὴν πλειοψηφίαν, συνεκρότησε τὴν 2 Ἀπριλίου 1899 κυβέρνησιν, τῆς ὁποίας μετέσχον πλὴν τοῦ Θεοτόκη, καὶ οἱ Α. Ρωμᾶνος, Α. Εὐταξίας, Β. Βουδούρης καὶ ἄλλοι ἐπιφανεῖς παλαιοὶ συνεργάται τοῦ Τρικούπη.

Πρώτη μέριμνα τῆς νέας κυβερνήσεως ὑπῆρξεν ἡ ἀναδιοργάνωσις τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου, διὰ τῆς ψηφίσεως νόμου ἐπιτρέποντος τὴν μετάκλησιν ὀργανωτῶν ἀξιωματικῶν ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς, διὰ τῆς ἱδρύσεως γενικῆς διοικήσεως τοῦ στρατοῦ, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχηγία ἀνετέθη εἰς τὸν διάδοχον Κωνσταντῖνον, καὶ διὰ τῆς ἱδρύσεως ταμείου ἐθνικοῦ στόλου, ἐκ τῶν προσόδων τοῦ ὁποίου ἠγοράσθη βραδύτερον τὸ πολεμικὸν «Ἀβέρωφ». Ἐκ τῶν ὀργανικῶν τούτων νόμων σφοδρῶς κατεκρίθη ὁ τῆς γενικῆς διοικήσεως τοῦ στρατεύματος, τῶν ἐπικριτῶν ὑποστηριζόντων ὅτι ὁ διάδοχος, κατόπιν μάλιστα τῆς ἀτυχοῦς ἐκβάσεως τοῦ πολέμου τοῦ 1897, δὲν ἔπρεπε νὰ ἐκτεθῇ εἰς νέους κινδύνους, θίγοντας τὴν δημοτικότητα τοῦ μέλλοντος βασιλέως τῆς Ἑλλάδος. Ἐταράσσετο δὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δεινῶς τὸ στράτευμα ὑπὸ τῶν λίαν συνήθων εἰς τοὺς ἡττημένους στρατοὺς ἐσωτερικῶν ἐρίδων, ἕκαστος δὲ ἠγωνίζετο διὰ παντὸς τρόπου νὰ ἐπιρρίψῃ τὰς βαρυνούσας αὐτὸν εὐθύνας εἰς τοὺς ἄλλους. Ἐν τῇ ἐξωτερικῇ πολιτικῇ ὁ Θεοτόκης ἐπρέσβευεν ὅτι ἡ Ἑλλὰς ὤφειλε διὰ παντὸς τρόπου νὰ προφυλαχθῇ ἀπὸ τὸν κίνδυνον τοῦ πανσλαυϊσμοῦ, ἔπρεπε δὲ πρὸς τοῦτο νὰ προσεγγίσῃ διπλωματικῶς πρὸς τὰς κεντρικὰς αὐτοκρατορίας, αἵτινες ἐνεφανίζοντο τότε ὡς οἱ κύριοι, ἂν μὴ οἱ μόνοι ἀντίπαλοι τοῦ πανσλαυϊστικοῦ κινδύνου. Πρὸς τοῦτο, πρωτοβουλίᾳ τῆς γερμανικῆς διπλωματίας, ἐπραγματοποιήθη κατὰ Μάϊον τοῦ 1901 ἐν Ἀμπατζίᾳ συνάντησις τοῦ βασιλέως Γεωργίου μετὰ τοῦ Καρόλου τῆς Ρουμανίας, τοῦ ἑτέρου δηλαδὴ ἐκ τῶν βαλκανικῶν κρατῶν, ἅτινα ἐζημιοῦντο ἐκ τῶν πανσλαυϊστικῶν σχεδίων, ἤρχισαν δὲ καταβαλλόμεναι προσπάθειαι, ὅπως ἐξομαλυνθῶσιν αἱ ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ὑφιστάμεναι μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν διαφοραί, ἀφορῶσαι εἰς τὰς διεκδικήσεις τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῶν ἐν Ρουμανίᾳ ἑλληνικῶν περιουσιῶν καὶ τῆς Ρουμανίας ἐπὶ τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ κουτσοβλαχικῶν κοινοτήτων.

Καὶ ἡ κυβέρνησις ὅμως Θεοτόκη δὲν ἔσχε μακρὸν βίον, λόγῳ τῶν γενομένων κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1901 ταραχῶν ἐν Ἀθήναις, αἵτινες εἶναι γνωσταὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα «*Εὐαγγελιακά*». Τὸ προκαλέσαν τὰς ταραχὰς ταύτας ζήτημα προεκλήθη ἕνεκα τῶν ἐνεργειῶν τῆς βασιλίσσης Ὄλγας, ὅπως μεταφρασθῇ, χάριν τοῦ λαοῦ, τὸ Εὐαγγέλιον εἰς τὴν ἁπλοελληνικήν. Τὴν βασιλικὴν ταύτην γνώμην, ἥτις, κρινομένη αὐστηρῶς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δογματικῶν

Digitized by Google

κανόνων τῆς Ἐκκλησίας, ἐλέγχεται ἐσφαλμένη, ἐπεκρότησε καὶ ὁ τότε μητροπολίτης Ἀθηνῶν Προκόπιος, διατελέσας καὶ διδάσκαλος τῶν βασιλοπαίδων. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ λοιποὶ ἱεράρχαι τῆς ἐν Ἀθήναις συνόδου εἶχον ἀντιρρήσεις, ἡ βασίλισσα, χωρὶς νὰ γνωρίζῃ τὸ ἄτοπον τῆς ἀπόψεώς της, προσεκάλεσεν αὐτοὺς εἰς τὰ ἀνάκτορα, ἵνα, ἐπὶ παρουσίᾳ της, ἐκθέσωσι τὰς ἐπὶ τῆς μεταφράσεως τοῦ Εὐαγγελίου ἀπόψεις των. Οἱ πλεῖστοι τότε ἐξ αὐτῶν διεμαρτυρήθησαν κατὰ τῆς ἐπεμβάσεως καὶ ἠρνήθησαν νὰ μετάσχωσι τοῦ συμβουλίου, ἀντιτάσσοντες ὅτι δὲν ἐπετρέπετο ἡ σύγκλησις αὐτοῦ ἐν ἰδιωτικῷ οἴκῳ. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ἡ ἔρις περιωρίζετο μεταξὺ τῆς βασιλίσσης καὶ τῆς ἀρχιερατείας, οὐδεμία προέκυπτε γενικωτέρα ἀνωμαλία· ἀφ' ὅτου ὅμως ἡ, πάντοτε κακότιστος ἐν Ἑλλάδι, ἀντιπολίτευσις, ἐπιδιώκουσα τὴν δημιουργίαν ἀνωμαλίας πρὸς ἀνατροπὴν τῆς κυβερνήσεως, ἀνεμίχθη εἰς τὸ ζήτημα, οὐδεὶς χαλινὸς ἠδύνατο πλέον νὰ ἀναχαιτίσῃ τὴν πολεμικὴν αὐτῆς, περιλαβοῦσαν πάσης φύσεως κακοπίστους αἰτιάσεις καὶ ἀποδίδουσαν τὰς βασιλικὰ ἐμπνεύσεις εἰς τοὺς ἐπιδιώκοντας τὴν καταστροφὴν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως πανσλαυιστάς. Ὁ λαὸς τῶν Ἀθηνῶν εὐχερῶς πάντοτε παρασυρόμενος προκειμένου περὶ θρησκευτικῶν ἅμα καὶ ἐθνικῶν ζητημάτων, ἤρχισε διαμαρτυρόμενος ἐναντίον τῆς μεταφράσεως διὰ συλλαλητηρίων, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπρωτοστάτησε κυρίως ἡ φοιτητικὴ νεολαία. Ἡ κυβέρνησις ἀφ' ἑτέρου, ἀντὶ νὰ φροντίσῃ δι' εἰρηνικῶν μέτρων, ὅπως καθησυχάσῃ τὴν λαϊκὴν ἀγανάκτησιν, ἠκολούθησε πολιτικὴν ἀκαίρως αὐστηράν, δώσασα οὕτω την εὐκαιρίαν εἰς τὴν ἀντιπολίτευσιν νὰ τὴν κατηγορήσῃ ὡς ἐνεχομένην καὶ αὐτὴν εἰς τὰς ἀντεθνικάς, ὡς ἐχαρακτηρίζοντο, ἐνεργείας τῆς αὐλῆς, ὅτε δὲ τέλος τὴν 8 Νοεμβρίου προεκλήθη σύρραξις μεταξὺ λαοῦ καὶ στρατοῦ, καθ' ἣν ἐφονεύθη ἀριθμός τις πολιτῶν, ὁ Θεοτόκης ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ, ὁμοῦ μετὰ τοῦ μητροπολίτου, ἵνα ἀποφευχθῇ ἡ ἄλλως ἀναπότρεπτος αἱματοχυσία. Ἐκλήθη τότε εἰς τὴν ἐξουσίαν, συναινοῦντος καὶ τοῦ παραιτηθέντος πρωθυπουργοῦ, ὁ Ἀλ. Ζαΐμης, ὅστις τὴν 17 Μαρτίου 1902 προέβη εἰς τὴν διενέργειαν ἐκλογῶν. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἐξ αὐτῶν προελθὸν κοινοβούλιον δὲν ἠδύνατο νὰ δώσῃ βιώσιμον κυβέρνησιν, δύο δὲ ὑπουργεῖα, ὑπὸ τὸν Γ. Θεοτόκην καὶ τὸν Δ. Ράλλην, διαδεχθέντα τὸ ζαϊμικόν, ἀνετράπησαν εὐχερῶς, διελύθη ἡ βουλὴ τοῦ Μαρτίου καὶ διενηργήθησαν νέαι ἐκλογαὶ τὴν 17 Νοεμβρίου. Ἀλλ' οὐδὲ τὴν φορὰν ταύτην ἐβελτιώθη ἡ κατάστασις, ἀφοῦ δὲ ἐπὶ βραχὺ ἐκυβέρνησεν ὁ Θ. Δηλιγιάννης, ἐσχηματίσθη ὑπουργεῖον Γ. Θεοτόκη, ὑποστηριζόμενον καὶ ὑπὸ τῆς μικρᾶς κοινοβουλευτικῆς ὁμάδος Ἀλ. Ζαΐμη, ἥτις ἀπὸ μακροῦ ἤδη εἶχεν ἀποβῆ ὁ ἀληθὴς ρυθμιστὴς τῆς πολιτικῆς καταστάσεως. Ὁ Θεοτόκης παρέμεινεν ἐν τῇ ἀρχῇ μέχρι τοῦ Δεκεμβρίου 1904, ὅτε ἀνετράπη ἐν τῇ βουλῇ διὰ συμμαχίας μετὰ τῆς ἀντιπολιτεύσεως καὶ τοῦ Ζαΐμη, ὅστις, δικαιολογῶν τὴν ἄρσιν τῆς ἐμπιστοσύνης του, ἀπέδωκεν αὐτὴν εἰς διαφωνίαν του ἐπὶ τῶν ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως προτεινομένων ὑπερόγκων, ὡς ἔλεγε, δαπανῶν τῶν πολεμικῶν ὑπουργείων. Ὑπῆρξαν δὲ πράγματι σημαντικαὶ αἱ προσπάθειαι τῶν κυβερνήσεων Θεοτόκη ὑπὲρ τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ τοῦ στρατοῦ, τὸ μεγαλύτερον δὲ μέρος τοῦ ὑπάρχοντος κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Γουδὶ πολεμικοῦ ὑλικοῦ ὠφείλετο εἰς τὴν μέριμναν αὐτῶν.

Κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην ἡ ἐξωτερικὴ κατάστασις τῆς Ἑλλάδος ἦτο μὲν τυπικῶς ὁμαλή, αἱ ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ ὅμως Τουρκίᾳ ἑλληνικαὶ χῶραι ἀπετέλουν θέατρον σκληρῶν αγώνων ἐπικρατήσεως μεταξὺ τῶν μικρῶν ἐθνικῶν κρατῶν τῆς Βαλκανικῆς, ἐνδιαφερομένων εἰς τὴν ἀπόκτησιν ἐν αὐταῖς ἐθνικῆς ἐπιρροῆς. Ἡ Μακεδονία ἰδίᾳ εἶχε καταστῆ, ἀπὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, πεδίον ἐνεργοῦ δράσεως τῆς βουλγαρικῆς, τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς σερβικῆς ἐθνότητος, αἵτινες καὶ αἱ τρεῖς διεξεδίκουν τὴν ἐθνικὴν ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ἐπικράτησιν, ἀποβλέπουσαι ἑκάστη εἰς τὴν ἐν καιρῷ προσάρτησίν της εἰς τὰ ὁμοεθνῆ των κράτη. Πρῶτοι εἶχον ἐπιληφθῆ τοῦ ἐν Μακεδονίᾳ ἀγῶνος οἱ Βούλγαροι, διεκδικοῦντες οὐ μόνον τοὺς βουλγαροφώνους καὶ μὲ βουλγαρικὴν ἐθνικὴν συνείδησιν κατοίκους αὐτῆς, δηλαδὴ τοὺς σχισματικοὺς ἐξαρχικούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς βουλγαροφώνους μὲν ἀλλὰ μὲ ἑλληνικὴν ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ ἀναγνωρίζοντας ὡς ὑπερτάτην αὐτῶν θρησκευτικὴν ἀρχὴν τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον. Οἱ Βούλγαροι ἐθνικισταί, πρὸς τρομοκράτησιν τῶν τελευταίων τούτων καὶ βιαίαν ὑπαγωγήν των ὑπὸ τὴν βουλγαρικὴν ἐξαρχίαν, ὅπως οὕτω τεκμαίρεται τὸ βουλγαρικὸν φρόνημά των, εἶχον διοργανώσει συμμορίας ἐνόπλων καλουμένων «κομιτατζήδων», οἵτινες, διελαύνοντες τὴν χώραν, προέβαινον εἰς ἀκατονομάστους ὠμότητας ἐναντίον τοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ. Οἱ Ἕλληνες, ἀντιληφθέντες, καίπερ βραδέως, τὸν ἐντεῦθεν κίνδυνον, εἶχον καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος διοργανώσει ἐνόπλους συμμορίας, τῶν ὁποίων τὰ μέλη, γενόμενα γνωστὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Μακεδονομάχοι», ἀπέβησαν θρυλικὰ ἐν τῇ νεοελληνικῇ ἱστορίᾳ, ὡς προστάται τῶν μακεδονικῶν πληθυσμῶν καὶ τιμωροὶ τῶν κομιτατζήδων.

Τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ Κ' αἰῶνος εὗρον τὴν χώραν εἰς δεινὴν ἐσωτερικὴν ἀναρχίαν, διὰ τὴν διευθέτησιν τῆς ὁποίας συνεκινήθη τέλος καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ διπλωματία, διὰ πρωτοβουλίας δὲ τῶν Ρώσων καὶ τῶν Ἄγγλων αἱ Δυνάμεις συνεκρότησαν διεθνῆ ἐπιτροπείαν, ὅπως ἐποπτεύῃ τὴν διοίκησιν τῆς Μακεδονίας. Οὕτω καὶ ἡ χώρα αὕτη ἐξέφυγε, διὰ τοῦ τρόπου τούτου, κατ' οὐσίαν ἀπὸ τῶν χειρῶν τοῦ σουλτάνου, διατηρήσαντος σκιώδη μόνον ἐπ' αὐτῆς ἐξουσίαν. Βραδύτερον ἡ ἀγγλικὴ πολιτική, βλέπουσα ὅτι οὐδὲ διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐπετυγχάνετο ἡ εἰρήνευσις καὶ ἠρεμία τῆς χώρας, ἐνήργησε παρὰ τῇ Ρωσίᾳ ὅπως παρασχεθῇ πλήρης αὐτονομία εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἀφορμὴ δὲ τῆς ἐνεργείας ταύτης ὑπῆρξεν ἡ ἀφύπνισις τοῦ τουρκικοῦ ἐθνικισμοῦ, ἐξεγερθέντος ἐναντίον τῆς πολιτικῆς τοῦ Χιλμή, ὡς παραδιδούσης τὴν διοίκησιν τῆς χώρας εἰς χεῖρας τῶν ξένων. Ἐκ τῆς κινήσεως ταύτης προῆλθε μετ' ὀλίγον τὸ νεοτουρκικὸν κίνημα τοῦ 1908, διὰ τοῦ ὁποίου κατηργεῖτο ἡ ἀπολυταρχία τοῦ σουλτάνου καὶ εἰσήγετο τὸ τουρκικὸν Σύνταγμα. Τὴν 20 Φεβρουαρίου 1905 διενηργήθησαν αἱ μετὰ τὴν ἀνατροπὴν τοῦ Θεοτόκη ἐκλογαί, καθ' ἃς ἀνεδείχθη νικητὴς ὁ γηραιὸς πολιτικὸς Θ. Δηλιγιάννης, σχηματίσας δὲ κυβέρνησιν ἠσχολεῖτο περὶ δευτερεύοντα ἐσωτερικὰ ζητήματα, ἀντιμετωπίζων συστηματικὴν κωλυσιεργίαν τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ἐξαγγέλλων δὲ προσεχῆ τὴν ἐκ τῆς πολιτικῆς ἀποχώρησίν του, ὅτε τὴν 31 Μαΐου ἐδολοφονήθη ἐπὶ τῶν βαθμίδων τοῦ βουλευτηρίου, πληγεὶς διὰ μαχαίρας ὑπό τινος παρασίτου χαρτοπαικτικῆς λέσχης ὀνόματι Κώστα Γερακάρη, ὅστις προέβη εἰς τὴν πρᾶξιν ταύτην ἐξ ἀφορμῆς κυβερνητικοῦ μέτρου, στρεφομένου κατὰ τῶν χαρτοπαιγνίων. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τὸ ἑλληνικὸν κοινοβούλιον εἶχε περιέλθει εἰς δεινὴν κατάστασιν, λόγῳ τῆς συστηματικῆς κωλυσιεργίας, τὴν ὁποίαν μετήρχετο ἐπὶ παντὸς ζητήματος ἡ ἑκάστοτε ἀντιπολίτευσις. Συνίστατο δὲ ἡ πολιτικὴ τῆς κωλυσιεργίας εἰς τὴν διαιώνισιν τῶν συζητήσεων, διὰ τῆς ἐπιμονῆς ἐπὶ ἀσημάντων λεπτομερειῶν, ἀτέρμονος συζητήσεως ἐθελημένης μακρηγορίας καὶ ἀποχῆς ἀπὸ τῶν ἐργασιῶν τῆς βουλῆς, οὕτως ὥστε οὐδέποτε νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀπαιτουμένη ἀπαρτία. Τον Δηλιγιάννην ἀποθανόντα διεδέχθησαν ἐν τῇ κυβερνήσει οἱ Δ. Ράλλης καὶ Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, οἵτινες, συνεργαζόμενοι ἀμφότεροι κατὰ τὴν τελευταίαν ἐκείνην περίοδον μετὰ τοῦ δηλιγιαννικοῦ κόμματος, διέθετον ὡς ἐκ τούτου τὴν πλειοψηφίαν τῆς βουλῆς. Ἡ νέα κυβέρνησις ἐκράτησε τὴν ἐξουσίαν ἐν σχετικῇ ἠρεμίᾳ μέχρι τοῦ 1907, ὁπότε, γενομένων βουλευτικῶν ἐκλογῶν, ἐνίκησε τὸ θεοτοκικὸν κόμμα μὲ σημαντικὴν πλειοψηφίαν καὶ ἀνέλαβε τὴν ἐξουσίαν. Τὸ ἑπόμενον ἔτος ἐκηρύχθη καὶ τὸ τουρκικὸν Σύνταγμα, τὸ ὁποῖον ὅ τε ὑπόδουλος καὶ ὁ ἐλεύθερος Ἑλληνισμὸς ἐχαιρέτησε μετ' ἀληθοῦς ἐνθουσιασμοῦ, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι θὰ ἀπετέλει σταθμὸν εἰς τὴν πρόοδον τῆς Τουρκίας καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἀναδιοργάνωσιν αὐτῆς καὶ ὅτι θὰ ἐπετυγχάνετο ἀληθὴς ἰσοπολιτεία μεταξὺ πάντων τῶν ὑπηκόων τῆς αὐτοκρατορίας, ἀνεξαρτήτως θρησκεύματος. Ἐνῷ ὅμως διημείβοντο λόγοι ἀμοιβαίας συμπαθείας μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ, ἡ γενομένη αἰφνιδίως ἐκ μέρους τῶν Κρητῶν ἀνακήρυξις τῆς ἑνώσεως τῆς πατρίδος των μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἀνεκάλεσε τὰ δύο ἔθνη εἰς τὴν σκληρὰν πραγματικότητα τῆς ὑφισταμένης ἀπὸ αἰώνων μεταξὺ αὐτῶν ἐχθρότητος.

Ὁ κρητικὸς λαός, ἀποβλέπων πάντοτε εἰς τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἕνωσιν τῆς νήσου, εἶχε δεχθῆ καὶ τὸ ὑπὸ τῶν Δυνάμεων ἐπιβληθὲν τῷ 1898 καθεστὼς τῆς αὐτονομίας ὡς ἐντελῶς προσωρινόν. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν τὰ πράγματα ἔβαινον ὁμαλῶς, ἀναδιωργανώθη δὲ ταχέως ἡ νεοσύστατος πολιτεία κατὰ τρόπον ἀξιοζήλευτον, ἀποκτήσασα πλήρη δικαστικὴν νομοθεσίαν, ἀρίστην ἐσωτερικὴν διοίκησιν, ὑγιᾶ δημόσια οἰκονομικά, συγκοινωνίας καὶ καλὴν ἐκπαίδευσιν. Μετ' ὀλίγον ὅμως καὶ πρὶν εἰσέτι λήξῃ ἡ ἁρμοστεία τοῦ πρίγκιπος, ἥτις, ἀρχῆθεν, εἶχε καθορισθῆ εἰς πενταετῆ, ἀνεφύησαν ἐσωτερικαὶ ἔριδες, λόγῳ διαφωνίας μεταξὺ τοῦ πρίγκιπος καὶ τοῦ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης συμβούλου (ὑπουργοῦ) αὐτοῦ Ἐλευθερίου Κ. Βενιζέλου. Ἡ διαφωνία αὕτη ἀφορμὴν εἶχε τὸ γεγονός, ὅτι εἰς οὐδὲν ἦγον αἱ ἐνέργειαι τοῦ πρίγκιπος παρὰ ταῖς συγγενικαῖς αὐτοῦ αὐλαῖς τῆς Εὐρώπης πρὸς ἕνωσιν τῆς νήσου. Ὁ Βενιζέλος, ἀντιτιθέμενος πρὸς τὰς ἐνεργείας ταύτας καὶ διαβλέπων τὸ ἀνέφικτον τῆς ἀμέσου διὰ τοῦ τρόπου ἐκείνου πραγματοποιήσεως τῆς ἑνώσεως, ὑπεστήριζεν ὅτι ἦτο ἐπικίνδυνον νὰ παρέχωνται ἀπραγματοποίητοι ἐλπίδες εἰς τὸν λαόν, ὑποδεικνύων ὡς καταλληλότερον διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῶν ἐθνικῶν πόθων τῶν Κρητῶν τρόπον, ὅπως μετὰ τὴν λῆξιν τῆς ἐντολῆς τοῦ πρίγκιπος, ἥτις εἶχε καθορισθῆ εἰς πενταετῆ, ἐπιτραπῇ εἰς τὸν κρητικὸν λαὸν νὰ ἐκλέξῃ μόνος τὸν ἀνώτατον αὐτοῦ ἄρχοντα. Διὰ τοῦ τρόπου ἐκείνου ἡ Κρήτη, ἀποκτῶσα ἴδιον ἡγεμόνα, θὰ ἔπαυε νὰ κατέχεται ὑπὸ τῶν στρατευμάτων τῶν Δυνάμεων καί, αὐτοδιοικουμένη ἀπολύτως, θὰ κατώρθου ἀσφαλέστερον νὰ φθάσῃ εἰς τὴν κήρυξιν τῆς ἑνώσεώς της μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Τὴν διαφωνίαν ταύτην ἐξεμεταλλεύθησαν οἱ πολιτικοὶ ἀντίπαλοι τοῦ Βενιζέλου, βοηθοῦντος δὲ καὶ τοῦ ἰδιαιτέρου συμβούλου τοῦ πρίγκιπος Ἀ. Παπαδιαμαντοπούλου, ἤρχισαν νὰ ἐμφανίζωσιν αὐτὸν ὡς ἀποβλέποντα εἰς τὴν ἵδρυσιν χωριστῆς ἐν Κρήτῃ ἡγεμονίας καὶ νὰ ὀξύνωσι διαρκῶς τὴν μετὰ τοῦ ἡγεμόνος διαφοράν του. Ἐνῷ δὲ ἐπανειλημμένως ὁ Βενιζέλος, διαμαρτυρόμενος διὰ τὴν ἀντιπολίτευσιν, εἶχεν ὑποβάλει τὴν παραίτησίν του, μὴ γενομένην ἀποδεκτήν, αἰφνιδίως τὴν 18 Μαρτίου 1901 ὁ πρίγκιψ προέβη ἄνευ νεωτέρου τινὸς λόγου εἰς τὴν παῦσίν του ἀπὸ τῆς θέσεως τοῦ συμβούλου, χαρακτηρίσας τὴν στάσιν του ὡς ἀντεθνικήν. Ὁ Βενιζέλος, ἀπομακρυνθεὶς τῆς κυβερνήσεως, ἠναγκάσθη νὰ ἐκθέσῃ δημοσίᾳ τὰς γνώμας του, παρασύρας ὑπὲρ τῆς πολιτικῆς του σοβαρὸν ποσοστὸν Κρητῶν καὶ κερδίσας, κατὰ τὰς γενομένας μετ' ὀλίγον ἐκλογάς, δεκάδα βουλευτῶν ἐν τῇ συνελεύσει, χωρὶς ὅμως νὰ ἐκλεγῇ καὶ ὁ ἴδιος. Κατὰ τὰς ἑπομένας ἐκλογὰς τοῦ Μαρτίου 1903 ἐξελέγη μὲν αὐτός, ἀλλά, λόγῳ καὶ τῆς ἀσκηθείσης ἐν τῷ μεταξὺ ἐναντίον του σφοδρᾶς πολεμικῆς, ἐπέτυχαν 4 μόνον ἐκ τῶν ὀπαδῶν του, κατὰ δὲ τὰς τοῦ Μαρτίου 1905, ἐπειδὴ ἡ κυβέρνησις εἶχεν ἐντείνει ἔτι μᾶλλον τὴν πολεμικήν της, αὐτὸς δὲ ὁ πρίγκιψ καὶ ὁ μητροπολίτης Κρήτης Εὐμένιος ἀνεμίχθησαν εἰς τὴν πολιτικήν, ὁ Βενιζέλος ἀπέσχε. Μετ' ὀλίγον ἐξέσπασεν, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν του, κίνημα ἐν Θερίσῳ, συνεκλήθη δὲ αὐτόθι γενικὴ ἐπαναστατικὴ συνέλευσις ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ γηραιοῦ ἀγωνιστοῦ Ἀναγν. Παπαγιαννάκη, ἥτις ἐκήρυξε τὴν ἕνωσιν τῆς νήσου μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Οἱ ἐπαναστάται προσεπάθησαν νὰ παρακωλύσωσι καὶ τὰς ἐκλογάς· καὶ ἐγένοντο μὲν αὗται εἰς τὰ πλεῖστα τῶν διαμερισμάτων, μόλις ὅμως συνῆλθεν ἡ συνέλευσις, ἀνεκήρυξε καὶ αὐτὴ τὴν ἕνωσιν τῆς νήσου καὶ ἐψήφισε τὰς πλείστας τῶν ἐν τῷ προγράμματι τοῦ Βενιζέλου μεταρρυθμίσεων. Αἱ Δυνάμεις τῆς κατοχῆς δὲν εὑρέθησαν ἐν ἀρχῇ σύμφωνοι μὲ τὰ αἰτήματα τῶν Κρητῶν, ἐκήρυξαν δὲ τὸν στρατιωτικὸν νόμον καὶ οἱ Ρῶσοι, οἵτινες θερμότερον πάντων τῶν λοιπῶν ὑπεστήριζον τὸν πρίγκιπα, ἐκτύπησαν ἐν Ρεθύμνῳ τοὺς ἐπαναστάτας. Ἐπιτευχθέντος ἐν τέλει συμβιβασμοῦ, ἐδόθη γενικὴ ἀμνηστία, καὶ τὴν 24 Σεπτεμβρίου 1906 ὁ πρίγκιψ, παραιτηθείς, ἀνεχώρησε τῆς νήσου. Ὁ βασιλεὺς Γεώργιος, κληθεὶς ἀκολούθως διὰ τὴν ὑπόδειξιν νέου ἁρμοστοῦ, διώρισεν ὡς τοιοῦτον τὸν Ἀλ. Ζαΐμην, αἱ δὲ Δυνάμεις ἀπέσυραν τὰ στρατεύματά των καὶ ἡ ἀσφάλεια τῆς νήσου ἀνετέθη εἰς τὴν ὀργανωθεῖσαν ἐν τῷ μεταξὺ κρητικὴν χωροφυλακήν. Οὕτως ἀποκατεστάθη ἐσωτερικὴ ὁμαλότης ἐν τῇ νήσῳ, ὅτε, ἀναγγελθείσης τῷ 1908 τῆς προσαρτήσεως τῆς Βοσνίας καὶ Ἐρζεγοβίνης ὑπὸ τῆς Αὐστρίας καὶ ἀνακηρυχθείσης τῆς πλήρους ἀνεξαρτησίας τῆς Βουλγαρίας, οἱ Κρῆτες προέβησαν τὴν 24 Σεπτεμβρίου 1908 εἰς την ἀνακήρυξιν τῆς ἑνώσεως τῆς νήσου μετὰ τῆς Ἑλλάδος, ἐνῷ προηγουμένως ὁ Ζαΐμης, ἐν συνεννοήσει μετὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, εἶχεν ἀπέλθει τῆς Κρήτης, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ παραιτηθῇ τῆς θέσεώς του. Μετὰ τὴν ἀνακήρυξιν τῆς ἑνώσεως συνεστήθη πενταμελὴς ἐκτελεστικὴ ἐπιτροπή, ἥτις ἀνέλαβε τὴν διακυβέρνησιν τῆς νήσου ἐπ' ὀνόματι τοῦ βασιλέως τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Πύλη, μὴ δυναμένη νὰ ἐπέμβῃ ἐν Κρήτῃ, ἐστράφη τότε ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος, ἀποφασισμένη ὁπωσδήποτε νὰ μὴ ἀναγωρίσῃ τὸ νέον καθεστώς. Πρὸς τοῦτο διωργάνωσε καθ' ἅπασαν τὴν αὐτοκρατορίαν συλλαλητήρια, εἰς τὰ ὁποῖα ἐξετοξεύθησαν ἀπειλαὶ ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος, ἀφοῦ δὲ συνεκέντρωσε κατὰ μῆκος τῶν ἑλληνικῶν συνόρων τουρκικὰ στρατεύματα, ἀπέστειλε προκλητικὴν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν διακοίνωσιν, δι' ἧς τῇ ἐξῃτεῖτο αὐθαδῶς νὰ προβῇ εἰς ρητὴν δήλωσιν, ὅτι οὐδέποτε ἤθελεν ἀναγνωρίσει τὴν τοιαύτην ἕνωσιν. Πρωθυπουργὸς ἦτο τότε ὁ Δ. Ράλλης, ὅστις φοβηθεὶς ἐνδεχομένην εἰσβολὴν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος καὶ θεωρῶν τὸ κράτος ἐντελῶς ἀνίκανον πρὸς ἄμυναν, ἤρχισε ζητῶν τὴν συνδρομὴν τῶν Δυνάμεων, ὅτε δὲ ἠρωτήθη παρὰ τῶν Γάλλων ἂν ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἦτο ἱκανὸς νὰ ἀντιστῇ, ἐβεβαίωσεν ἐπισήμως, ὅτι οὐδὲ ἐπὶ διήμερον ἠδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀναχαίτησιν τῶν Τούρκων. Ἡ δήλωσις αὕτη, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὰς ἐκτοξευομένας προσβλητικὰς ἀπειλὰς τῶν Τούρκων, τῶν ὁποίων ὁ ἀρχηγός, στρατηγὸς Σεφκὲτ πασᾶς, ἐδήλου, κομπορρημονῶν, ὅτι ἐσκόπευε νὰ πάρῃ τὸν καφέν του ἐν Ἀθήναις, ἐτραυμάτισε βαθύτατα τὴν φιλοτιμίαν τῶν Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν καὶ μάλιστα τῶν κατωτέρων, ἔθιγε δὲ βαθέως καὶ τὸ ἐθνικὸν φρόνημα τοῦ λαοῦ, ὅστις ζωηρῶς ἐδυσανασχέτει, μὴ δυνάμενος νὰ ἐξηγήσῃ πῶς συνέβαινε τοῦτο, ἀφ' οὗ ὁ προϋπολογισμὸς εἶχεν ὑποβληθῆ εἰς τεραστίας χάριν τοῦ στρατοῦ θυσίας, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀτυχοῦς πολέμου τοῦ 1897. Ὡς ὑπεύθυνοι τῆς καταστά-

Digitized by Google

σεως ἐφέροντο ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ πολιτικὰ κόμματα, ὡς ἀσχολούμενα διαρκῶς μὲ τὴν μικροπολιτικὴν καὶ περὶ οὐδενὸς ἄλλου ἐνδιαφερόμενα ἢ περὶ τῆς καταλήψεως τῆς ἐξουσίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἀνωτάτη διοίκησις τοῦ στρατεύματος ὡς φατριάζουσα καὶ μὴ τὰ πρέποντα πράττουσα. Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, ὅτε οἱ κατώτεροι κυρίως ἀξιωματικοὶ τοῦ στρατεύματος ἀπεφάσισαν νὰ ἐπέμβωσιν ἐνεργῶς διὰ τὴν λύσιν τῶν ἐκκρεμούντων στρατιωτικῶν ζητημάτων, συνεκρότησαν δὲ πρὸς τοῦτο «Στρατιωτικὸν Σύνδεσμον», μὲ ἕδραν τὰς Ἀθήνας καὶ δευτερευούσας ὀργανώσεις εἰς τὰ πλεῖστα τῶν στρατιωτικῶν σωμάτων τῶν ἐπαρχιῶν, καὶ ἐξέλεξαν ὡς ἀρχηγὸν τὸν συνταγματάρχην Νικόλαον Ζορμπᾶν.

Τὴν 15 Αὐγούστου 1909 οἱ ἀξιωματικοὶ καὶ ὑπαξιωματικοὶ τῆς φρουρᾶς Ἀθηνῶν, ἐν γενικῷ συναγερμῷ, συγκεντρωθέντες παρὰ τὴν θέσιν Γουδί, ἐκήρυξαν τὴν ἐπίσημον ὑπόστασιν τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου καὶ ἤρχισαν πιέζοντες τὴν κυβέρνησιν ὅπως ἀναλάβῃ σταθερωτέραν ἐθνικὴν δρᾶσιν καὶ φροντίσῃ διὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ στρατεύματος. Ὁ πρωθυπουργὸς Δ. Ράλλης ἠρνήθη νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἀξιωματικῶν, οἵτινες, ζητήσαντες διὰ διαγγέλματος καὶ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ λαοῦ καὶ λαβόντες αὐτὴν ἀσμένως, ἐκδηλωθεῖσαν διὰ συλλαλητηρίων, ἀνέλαβον πρωτοβουλίαν δράσεως, ἀξιώσαντες μεταξὺ ἄλλων καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ διαδόχου καὶ τῶν λοιπῶν πριγκίπων ἐκ τοῦ στρατεύματος καὶ τοῦ ναυτικοῦ. Τότε ὁ Ράλλης παρῃτήθη, συστήσας ἐν ὀργῇ εἰς τὸν βασιλέα νὰ ἀναθέσῃ τὰς εὐθύνας τῆς διακυβερνήσεως τῆς χώρας εἰς τοὺς στασιαστάς. Ὁ βασιλεὺς ὅμως, παρὰ τὰς γενομένας πρὸς αὐτὸν πιέσεις, ἐκ μέρους τῆς αὐλῆς καὶ τῶν πολιτικῶν πρὸς ἀπόρριψιν τῶν αἰτημάτων τῶν ἐπαναστατῶν, ἐπολιτεύθη σωφρόνως, οὐδεμίαν προβαλὼν ἀντίστασιν, ἀρνηθεὶς δὲ μόνον κατ' ἀρχὰς νὰ δεχθῇ τὴν περὶ ἀπομακρύνσεως τῶν πριγκίπων ἀξίωσιν, εἰς ἣν ὅμως ὑπέκυψεν ἐν τέλει. Τὴν 14 Σεπτεμβρίου διωργανώθη ἐν Ἀθήναις ὀγκῶδες λαϊκὸν συλλαλητήριον, τοῦ ἐμπορικοῦ ἰδίᾳ καὶ ἐργατικοῦ κόσμου, ὅπερ, ἐπικροτῆσαν τὰς ἀρχὰς τῆς στρατιωτικῆς ἐπαναστάσεως, ἐζήτησε καὶ διαφόρους ριζικὰς μεταρρυθμίσεις, ἀφορώσας κυρίως τὴν ἐπιβολὴν φορολογίας ἐπὶ τοῦ εἰσοδήματος, τὴν νομοθετικὴν προστασίαν τῆς παραγωγῆς, τὴν καλὴν διοργάνωσιν τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν, ὥστε νὰ καθίσταται ἐφικτὴ ἡ ἐξυπηρέτησις τοῦ λαοῦ, τὴν βελτίωσιν τῆς θέσεως τῶν ἐργατῶν, τὴν καταπολέμησιν τῆς τοκογλυφίας. Τὴν κυβέρνησιν Ράλλη ἀντικατέστησεν ἡ ὑπὸ τὸν Κυριακούλην Μαυρομιχάλην, μὲ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Ἀθ. Εὐταξίαν, τυχοῦσα τῆς ἐγκρίσεως τοῦ Συνδέσμου, ὅστις ἐξηκολούθησεν ὑφιστάμενος καὶ ἐπεμβαίνων ὡς ἀνώτατος ρυθμιστὴς τῶν πραγμάτων τῆς χώρας. Ἐπειδὴ ὅμως μετ' ὀλίγον οὐδ' ἡ κυβέρνησις Μαυρομιχάλη ἱκανοποίει τὰς ἀπαιτήσεις τῶν μελῶν τοῦ Συνδέσμου, ἀνετράπη καὶ αὐτή, ἀντικατασταθεῖσα δι' ἄλλης ὑπὸ τὸν Στέφανον Δραγούμην. Ἐπετέλεσεν οὐχ ἧττον ὁ Μαυρομιχάλης, κατὰ τὴν βραχεῖαν περίοδον τῆς ἐν τῇ κυβερνήσει παραμονῆς του, ἀξιόλογον ἐργασίαν διὰ τὴν πολεμικὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς χώρας, προμηθευθεὶς σημαντικὴν ποσότητα στρατιωτικοῦ ὑλικοῦ καὶ παραγγείλας τὸ θωρηκτὸν «Ἀβέρωφ». Ὁ Σύνδεσμος ἀφ' ἑτέρου, στερούμενος ἰσχυρᾶς πολιτικῆς κατευθύνσεως, εἶχεν ἀρχίσει νὰ παρεκκλίνῃ τοῦ σκοποῦ του, μεταβαλλόμενος εἰς φατριάζον καὶ πολιτικολογοῦν σωματεῖον, καὶ ἐφαίνετο πρὸς στιγμὴν παρατρεπόμενος ὁ σκοπὸς τῆς ἐπαναστάσεως, εἶχε δὲ ἐκδηλωθῆ καὶ ἐν τῷ ναυτικῷ ἀντεπαναστατικὸν κίνημα, κατασταλὲν μέν, ἀλλὰ παραλῦσαν τὴν μεταξὺ τῶν ἀξιωματικῶν σύμπνοιαν. Εἰς τὴν χαλάρωσιν τῆς ἑνότητος τοῦ Συνδέσμου συνετέλει ἡ σφοδρὰ ἀντιπολίτευσις, τὴν ὁποίαν πάντα τὰ κόμματα, συνενωθέντα, διεξῆγον ἐναντίον του, οὕτω δὲ ἡ ἐπανάστασις ἐφαίνετο ἐκφυλιζομένη, ὅτε, προτάσει τοῦ ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς Παμίκου Ζυμβρακάκη, ἐκλήθη εἰς Ἀθήνας ὁ πρόεδρος τῆς κυβερνήσεως τῆς αὐτονόμου Κρήτης Ἐλ. Βενιζέλος, ὅστις ἅμα τῇ ἐκρήξει τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Γουδὶ εἶχεν ἐπικροτήσει αὐτὴν διὰ τῆς ἐν Χανίοις ἐκδιδομένης ἐφημερίδος του «Κῆρυξ» καὶ δὲν ἔπαυε νὰ συμβουλεύῃ τὸν Στρατιωτικὸν Σύνδεσμον διὰ τῶν ἄρθρων του περὶ τῆς ἀκολουθητέας τακτικῆς. Ἀφιχθεὶς ὁ Βενιζέλος εἰς Ἀθήνας τὴν 28 Δεκεμβρίου 1909, ἀφοῦ ἐμελέτησε πρῶτον ἐπὶ ἡμέρας τὴν κατάστασιν, ἠρνήθη νὰ ἀναλάβῃ τὴν προσφερθεῖσαν αὐτῷ ἀρχηγίαν τοῦ Συνδέσμου, ἐπίσης δὲ καὶ τὸν σχηματισμὸν κυβερνήσεως, ὑποδείξας ὡς καταλληλότερον πρωθυπουργὸν τὸν ἀντικαταστήσαντα τὸν Κ. Μαυρομιχάλην Στέφ. Δραγούμην. Ἀκολούθως ἐπέστρεψε καὶ πάλιν εἰς Κρήτην, ἀφοῦ ὑπέδειξε τὴν σύγκλησιν διπλῆς ἀναθεωρητικῆς βουλῆς, ἀντιταχθεὶς εἰς τὴν γνώμην τῶν μᾶλλον ἀδιαλλάκτων ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Συνδέσμου καὶ μεγάλου μέρους τῆς βουλῆς, ζητούντων συντακτικὴν ἐθνοσυνέλευσιν. Ὑπὲρ τῆς γνώμης τοῦ Βενιζέλου συνετάχθη τότε καὶ ἡ βουλή, ἥτις, ἀφοῦ ἐψήφισε τὸν περὶ συγκλήσεως νόμον, διελύθη. Τὴν 20 Μαρτίου 1910 ὁ Στρατιωτικὸς Σύνδεσμος διελύθη ἐπίσης, ἀφοῦ ἀπηύθυνε διάγγελμα πρὸς τὸν λαόν, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀνήγγελλε περατωθὲν τὸ ἔργον του. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Γουδί, παρὰ τὰς ἀπαγγελθείσας ὑπὸ πολλῶν κατηγορίας ἐναντίον της, ἀπετέλεσε σημαντικὸν σταθμὸν τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ὁλόκληρον τὸ ἔθνος, συσσωματωμένον, προητοιμάσθη διὰ τὴν μεγαλύνασαν αὐτὸ περίοδον τοῦ 1912 καὶ ἑξῆς. Ἀληθὲς βέβαια εἶναι ὅτι ὑπῆρξαν καί τινες ἐκ τῶν ἀναμιχθέντων εἰς τὸ κίνημα, οἵτινες ὡρμήθησαν καὶ ἐξ ἰδιοτελῶν συμφερόντων, τοῦτο ὅμως κατ' οὐδὲν δύναται νὰ μειώσῃ τὴν μεγάλην αὐτοῦ σημασίαν καὶ τὴν ἐθνωφελῆ του ἔκβασιν.

Τὰ μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Γουδὶ μέχρι τῆς ἐκρήξεως τοῦ Παγκοσμίου πολέμου. Τὴν 8 Αὐγούστου 1910 ἐγένοντο αἱ ἐκλογαὶ τῆς ἀναθεωρητικῆς βουλῆς, ἥτις συνῆλθε τὴν 28 Σεπτεμβρίου. Ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς κατεδείχθη τὸ ἀδύνατον τῆς προόδου τῶν ἐργασιῶν τοῦ νέου σώματος, λόγῳ τῆς μεγάλης ἐν αὐτῷ κατατμήσεως τῶν κομματικῶν δυνάμεων καὶ τοῦ πλήθους τῶν ἀνεξαρτήτων, τὴν ἐπομένην δὲ ἡ κυβέρνησις Δραγούμη, μὴ κατορθώσασα νὰ λάβῃ ψῆφον ἐμπιστοσύνης, παρῃτήθη. Ἐκλήθη τότε ὑπὸ τοῦ βασιλέως εἰς τὴν ἀρχὴν ὁ Ἐλ. Βενιζέλος, ὅστις, ἂν καὶ ἀπουσίαζε κατὰ τὰς ἐκλογὰς καὶ δὲν ὑπεστήριξε τὴν ὑπὸ τῶν φίλων του ἐκτεθεῖσαν ὑποψηφιότητά του, εἶχεν ἐκλεγῆ πρῶτος ἀντιπρόσωπος Ἀττικοβοιωτίας, σχηματίσας δὲ κυβέρνησιν, ἐνεφανίσθη πρὸ τῆς βουλῆς καὶ ἐζήτησε παρ' αὐτῆς ψῆφον ἐμπιστοσύνης. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐμπιστοσύνη τὴν ὁποίαν παρεῖχον ὅ τε Γ. Θεοτόκης καὶ οἱ λοιποὶ ἀρχηγοὶ τῶν κομμάτων δὲν ἦτο ἀπόλυτος, ὁ Βενιζέλος, ἀντιλαμβανόμενος ὅτι ἡ κυβέρνησίς του ταχέως θὰ ὑφίστατο τὴν τύχην τῶν προκατόχων της, προσκόπτουσα ἀνὰ πᾶν αὐτῆς βῆμα εἰς τὴν ἐκ μακροῦ ἐθισμοῦ κομματικὴν ἀντίδρασιν, προέβη πάραυτα εἰς τολμηρὰν ἐνέργειαν, περὶ τῆς ὁποίας εἶχε λάβει προηγουμένως καὶ τὴν συγκατάθεσιν τοῦ στέμματος, διαλύσας τὴν βουλήν. Τὸ πραξικοπηματικὸν τῆς ἐνεργείας ταύτης συνίστατο εἰς τὸ ὅτι αἱ ἐθνοσυνελεύσεις δὲν διαλύονται διὰ βασιλικοῦ διατάγματος, ἀλλ' ὡς κυρίαρχα σώματα καθορίζουσι μόναι τὰ τῆς ζωῆς αὐτῶν. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ κοινὴ γνώμη, κατατεπονημένη ἤδη ἐκ τῶν μακροχρονίων καὶ ἀσκόπων περὶ τοὺς συνταγματικοὺς καὶ νομολογικοὺς τύπους συζητήσεων τῶν παλαιῶν κομμάτων καὶ ἀποθαυμάζουσα συνήθως τοὺς τολμηρῶς ἐνεργοῦντας, εὑρέθη κατὰ μεγάλην πλειοψηφίαν σύμφωνος πρὸς τὴν ἐνέργειαν τοῦ νέου πρωθυπουργοῦ, αὐτὸς δ' ὁ βασιλεὺς συνεφώνει μετ' αὐτοῦ, οἱ ἐκ τῆς βουλῆς ἐξωσθέντες οὐδὲν ἐτόλμησαν νὰ πράξωσιν, ἂν καὶ ποσετάθη ὑπό τινων ἡ μετάθεσις τῆς ἕδρας τῆς συνελεύσεως ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν, εἰς τὰ Μέγαρα ἢ τὴν Ἐλευσῖνα. Οὕτω αἱ νέαι ἐκλογαὶ διενηργήθησαν τὴν 28 Νοεμβρίου, συνεκλήθη δὲ ἡ ἐξ αὐτῶν προελθοῦσα ἀναθεωρητικὴ βουλὴ τὴν 8 Ἰανουαρίου. Εἰς τὰς ἐκλογὰς κατῆλθε νῦν τὸ πρῶτον καὶ τὸ ὑπὸ τὸν Βενιζέλον νεοπαγὲς κόμμα τῶν φιλελευθέρων, ἐπειδὴ δὲ τὸ ὑπὲρ αὐτοῦ λαϊκὸν ρεῦμα διαρκῶς ὤγκουτο, τὰ παλαιὰ κόμματα ἀπέσχον τοῦ ἐκλογικοῦ ἀγῶνος, καὶ ἡ οὕτω ἐκλεγεῖσα β' ἀναθεωρητικὴ βουλὴ ἀπετελέσθη κατὰ τὸ μεγαλύτερον αὐτῆς μέρος ἐκ βενιζελικῶν.

Τὸ ψηφισθὲν νέον Σύνταγμα ἦτο αὐτὸ τοῦτο τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864, μὲ μερικὰς μεταβολάς, ἀφορώσας κυρίως τὰς ἐργασίας τῆς βουλῆς καὶ τὴν ἐν αὐτῇ ἀπαρτίαν. Οὕτω εἰσήχθη ὁ θεσμὸς τῶν κοινοβουλευτικῶν ἐπιτροπῶν διὰ τὴν μελέτην τῶν νομοσχεδίων, ἡπλουστεύθη ἡ διαδικασία διὰ τὴν ψήφισιν τῶν νόμων, ἀπηγορεύθη ἡ ἀνάμιξις εἰς τὴν πολιτικὴν τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος στρατιωτικῶν, καθιερώθη τὸ ἀσυμβίβαστον τοῦ βουλευτικοῦ ἀξιώματος πρὸς ὡρισμένας ἰδιωτικὰς θέσεις καὶ κατοχυρώθη περισσότερον ἡ δικαστικὴ ἐξουσία. Ἐπίσης ἐπανιδρύθη τὸ συμβούλιον τῆς ἐπικρατείας ὡς διοικητικὸν δικαστήριον, ἐθεσπίσθη ἡ μονιμότης τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, κατέστη ὑποχρεωτικὴ ἡ κατωτάτη ἐκπαίδευσις, παρεχομένη δωρεάν, καὶ ἠσφαλίσθη τὸ δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι καὶ ἡ ἐλευθεροτυπία. Τὸ οὕτω ψηφισθὲν Σύνταγμα ἐδημοσιεύθη τὴν 1 Ἰουνίου 1911, διελύθη δὲ ἀκολούθως ἡ συνέλευσις καὶ διενηργήθησαν κατὰ Μάρτιον τοῦ 1912 ἐκλογαί, καθ' ἅς, κατελθόντα τὴν φορὰν ταύτην καὶ τὰ παλαιὰ κόμματα, ὑπέστησαν δεινὴν ἧτταν, ἐπιπλευσάντων ἐλαχίστων μόνον ἐκ τῶν μελῶν των.

Ἡ ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1910 ἀνελθοῦσα εἰς τὴν ἐξουσίαν κυβέρνησις Βενιζέλου, περιλαβοῦσα ὡς ὑπουργοὺς τοὺς Ν. Δημητρακόπουλον, Ἐμμ. Ρέπουλην, Λ. Κορομηλᾶν, Ἰ. Γρυπάρην καὶ Ἀπ. Ἀλεξανδρῆν, βραδύτερον δὲ καὶ τοὺς Ἐμμ. Μπενάκην, Ἰ. Τσιριμῶκον, Κ. Ρακτιβάν, Ἀ. Μιχαλακόπουλον, Ν. Στράτον καὶ ἄλλους, λόγῳ ἀποχωρήσεως τῶν Ἰ. Γρυπάρη, Ν. Δημητρακοπούλου, κ. ἄ., ἐπεδόθη ἀμέσως, ἀπερίσπαστος ἀπὸ κοινοβουλευτικὰς ἔριδας, λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς πλειοψηφίας της, εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως τοῦ κράτους καὶ τὴν αὔξησιν τῆς πολεμικῆς αὐτοῦ δυνάμεως. Πρὸς τοῦτο ἱδρύθησαν νέα ὑπουργεῖα (Γεωργίας καὶ Ἐθνικῆς Οἰκονομίας), ἀσχοληθέντα μὲ τὴν προαγωγὴν τῆς γεωργίας, τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ἐψηφίσθησαν νόμοι προστατευτικοὶ τῆς ἐργατικῆς τάξεως, κατεβλήθη ἰδιαιτέρα φροντὶς διὰ τὰς συγκοινωνίας, ἐπροστατεύθη ἡ ἰδιοκτησία καὶ συνήφθη, τῷ 1911, δάνειον 110 ἑκατομμυρίων χρυσῶν φράγκων, τοῦ ὁποίου τὸ προϊόν, τυχὸν φρονίμου διαχειρίσεως, ἐχρησίμευσε βραδύτερον διὰ τὴν καλὴν διεξαγωγὴν τῶν βαλκανικῶν πολέμων. Ἡ καλὴ διαχείρισις τῶν δημοσίων οἰκονομικῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἀναδιοργάνωσις εἶχεν ἀρχίσει ἀπὸ τῆς κυβερνήσεως Μαυρομιχάλη, ὑπουργοῦντος τότε τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Ἀθ. Εὐταξία, δὲν ἐβράδυνε νὰ δώσῃ ἄριστα ἀποτελέσματα, ἐκδηλωθέντα διὰ τῆς σημαντικῆς αὐξήσεως τῆς τιμῆς τῆς ἑλληνικῆς δραχμῆς καὶ τῆς πλήρους ἀποκαταστάσεως τῆς δημοσίας πίστεως, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ὁ προϋπολογισμός, χάρις εἰς τὸ ἐπικρατῆσαν πνεῦμα φειδοῦς καὶ περισυλλογῆς, κατέλειπε κατὰ τὴν πρὸ τοῦ πολέμου περίοδον σημαντικὰ περισσεύματα. Ἐκ τῶν κυριωτέρων ἐνεργειῶν τῆς νέας κυβερνήσεως ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀποκατάστασις τῶν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν Θεσσαλίας, διὰ τῆς διανομῆς 300.000 στρεμμάτων γῆς εἰς 4.000 οἰκογενείας. Πρὸς ἀναδιοργάνωσιν ἀφ' ἑτέρου τῶν πολεμικῶν δυνάμεων μετεκλήθησαν διὰ μὲν τὸν κατὰ ξηρὰν στρατὸν γαλλικὴ ἀποστολὴ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Ἐντοῦ, διὰ δὲ τὸ ναυτικὸν ἀγγλικὴ ὑπὸ τὸν ναύαρχον Τῶφελ. Ἐν τῇ ἐξωτερικῇ τέλος πολιτικῇ ὁ Βενιζέλος ἐπεδίωξε κατ' ἀρχὰς νὰ κερδίσῃ χρόνον, μέχρι τῆς πλήρους στρατιωτικῆς ἀναδιοργανώσεως τοῦ κράτους, προτείνας δὲ εἰς τὴν Τουρκίαν, ὅπως ἀναγνωρίσῃ εἰς τὴν Κρήτην, ἥτις ἄλλωστε ἦτο κατ' οὐσίαν ἐλευθέρα, τὸ δικαίωμα τῆς ἀποστολῆς βουλευτῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν βουλήν, καὶ προσκόψας εἰς τὴν ἀδιαλλαξίαν τῶν Νεοτούρκων, ἐστράφη τότε πρὸς τὰ χριστιανικὰ βαλκανικὰ κράτη, ἐπιζητῶν τὴν συμμαχίαν των. Ἦτο δὲ κατάλληλος ἡ εὐκαιρεία συνασπισμοῦ τῶν Βαλκανίων, λόγῳ τοῦ ἐπικρατοῦντος τότε νεοτουρκικοῦ ἐθνικισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ προκλητικότης εἶχε σοβαρῶς ἀνησυχήσει τούς τε Βουλγάρους καὶ τοὺς Σέρβους. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ἐκινεῖτο ἤδη καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἥτις ὅμως, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ἐξοικονόμησιν τοῦ ἀπαραιτήτου διὰ τὴν πλήρη πολεμικὴν προπαρασκευήν της χρόνου, ἐφρόντισεν ἐπιμελῶς νὰ διατηρήσῃ καὶ μετὰ τῆς Τουρκίας ὁμαλὰς σχέσεις. Πρὸς τοῦτο, ὅτε κατὰ Μάϊον τοῦ 1912, Κρῆτες βουλευταί, παρακινούμενοι καὶ ὑπὸ τῶν ἀντιπολιτευομένων τὴν κυβέρνησιν, ἀπεπειράθησαν νὰ ἔλθωσιν εἰς Ἀθήνας, ὁ Βενιζέλος δὲν ἐδίστασε νὰ ζητήσῃ τὴν συνδρομὴν τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου, ὅπως ἐμποδίσῃ αὐτούς, ὅτε δέ, τέλος, τινὲς τούτων, διαλαθόντες, ἔφθασαν εἰς Ἀθήνας καὶ ἐζήτησαν νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὸ βουλευτήριον, ἠμπόδισεν εἰς αὐτοὺς τὴν εἴσοδον διὰ στρατοῦ, ἂν καὶ ἡ κοινὴ γνώμη συμπαθῶς ἀπέβλεπε πρὸς τὴν λύσιν ταύτην, πλήθη δὲ κόσμου, συγκεντρωθέντα πρὸ τῆς βουλῆς, ἐπευφήμουν αὐτοὺς καὶ τοὺς παρώτρυναν εἰς ἐπιμονήν. Ἡ περίστασις ἦτο δεινή· παρὰ τοῦτο ὅμως ὁ Βενιζέλος δὲν ὑπεχώρησεν, οὔτε συνεμερίσθη τὴν γνώμην τοῦ ὑπουργοῦ του Δημητρακοπούλου, προτείνοντος ὅπως ἐπιτρέψῃ εἰς αὐτοὺς τὴν εἴσοδον καὶ εἶτα παραιτηθῇ, προτιμήσας νὰ στερηθῇ συνεργάτου τόσον πολυτίμου. Καὶ ὁ Δημητρακόπουλος, μὴ εἰσακουσθείς, παρῃτήθη.

Ἡ πρώτη ἐνέργεια διὰ τὴν μετὰ τῶν λοιπῶν Βαλκανίων προσέγγισιν τῆς Ἑλλάδος χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου 1910, ματαιωθεῖσα λόγῳ τοῦ πολεμικῶς ἀπαρασκεύου τῆς χώρας. Ἀρχομένου τοῦ 1912 ἡ δύναμις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀνήρχετο εἰς 120 000 ἄνδρας καλῶς ἐξωπλισμένους, ἐνῷ τὸ ναυτικὸν ἦτο ἀρκούντως ἀξιόμαχον, ἀποτελούμενον ἐκ τοῦ τεθωρακισμένου «Ἀβέρωφ», τῶν τριῶν παλαιῶν θωρηκτῶν τύπου «Σπέτσαι», τεσσάρων νεοτεύκτων καὶ ταχυπλόων ἀντιτορπιλλικῶν, τύπου «Λέοντος», ὀκτὼ ἀντιτορπιλλικῶν τύπου «Θυέλλης» καὶ «Νίκης», τοῦ καταδυομένου «Δελφίν», πέντε παλαιῶν κανονιοφόρων, πέντε μικρῶν τορπιλλοβόλων καί τινων ἄλλων μικρῶν σκαφῶν. Ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας ἡ Βουλγαρία δὲν ἐβράδυνε νὰ δεχθῇ τὴν σύναψιν συμμαχίας κατὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς ὁποίας (16/29 Μαΐου 1912) ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐπιμελῶς ἀπέφυγε νὰ καθορίσῃ τὰς ἐδαφικὰς αὑτῆς διεκδικήσεις, ἵνα μὴ προσκόψῃ εἰς τὰς ἐν Μακεδονίᾳ ἀπαιτήσεις τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν ἤδη συμμάχων αὐτῶν Σέρβων. Ἡ ἰδία τακτικὴ ἐτηρήθη καὶ κατὰ τὴν ὑπογραφεῖσαν τὴν 22 Σεπτεμβρίου 1912 στρατιωτικὴν ἑλληνοβουλγαρικὴν σύμβασιν, καθ' ἣν καθωρίσθη ἡ πολεμικὴ συμβολὴ ἑκατέρου τῶν συμβαλλομένων κρατῶν, ἐν περιπτώσει πολέμου. Αἱ διαπραγματεύσεις διὰ τὰς ὡς ἄνω δύο συνθήκας εἶχον ἤδη ἀρχίσει ἀπὸ τοῦ προηγουμένου ἔτους, διὰ τοῦ ἐν Σόφιᾳ πρεσβευτοῦ Δ. Πανᾶ, ἐμεσίτευσε δὲ σημαντικῶς διὰ τὴν σύσφιγξιν τῶν μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν σχέσεων καὶ ὁ διάσημος Ἄγγλος δημοσιογράφος Μπάουτσερ ἀνταποκριτὴς τῶν «Τάϊμς» τοῦ Λονδίνου ἐν τοῖς Βαλκανίοις, ὅστις, ἀσκήσας κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην ἔντονον φιλοβουλγαρικὴν προπαγάνδαν, τὰ μέ-

Digitized by Google

γιστα δ' ὡς ἐκ τούτου ἰσχύων ἐν Βουλγαρίᾳ, ἀνέλαβε μεγάλην ἐκδρομὴν τῶν Βουλγάρων φοιτητῶν ἐν Ἀθήναις καὶ παντοιοτρόπως συνηγόρει ὑπὲρ τῶν Βαλκανίων.

Ἡ ἑλληνοβουλγαρικὴ συνθήκη, παρὰ τὴν ἀσκηθεῖσαν ἐναντίον της πολεμικὴν ὑπό τινων ἀντιπολιτευομένων, χαρακτηρισάντων αὐτὴν ὡς ἐπικίνδυνον διὰ τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα ἐν Μακεδονίᾳ, ἀπετέλεσεν οὐχ ἧττον, ὡς κατεδείχθη ἐκ τῶν ὑστέρων, σοβαρὰν διπλωματικὴν ἐπιτυχίαν τῆς Ἑλλάδος, ἀφοῦ φανερὸν εἶναι ὅτι τὰ ἐδαφικὰ ὠφελήματα, ἅτινα προσεπόρισαν εἰς τὴν χώραν οἱ βαλκανικοὶ πόλεμοι, δυσχερὲς ἦτο νὰ κερδηθῶσιν ἐν ᾗ περιπτώσει ἡ Ἑλλὰς παρέμενεν οὐδετέρα, διότι, ἐὰν μὲν ἐνίκα ἡ Τουρκία, θὰ εἴχομεν νὰ ἀντιμετωπίσωμεν μόνοι τὴν ἀδιάλλακτον νεοτουρκικὴν δύναμιν, ἐὰν δὲ ἡττᾶτο, τὰ ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος καταληφθέντα ἐδάφη τῆς Μακεδονίας θὰ περιήρχοντο εἰς τοὺς δύο ἄλλους συμμάχους. Ἀφ' ἑτέρου διὰ τῶν βαλκανικῶν πολέμων ἐδόθη εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίσῃ τὴν πραγματικήν δύναμίν του καὶ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἐφ' ἑαυτοῦ πεποίθησιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀπολέσει μετὰ τὸν ἀτυχῆ πόλεμον τοῦ 1897.

Διὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἐφαρμογὴν τοῦ προγράμματός της ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου ἐθεώρησεν ἀπαραίτητον καὶ τὴν αὔξησιν τοῦ γοήτρου τῆς δυναστείας, ὅπερ σοβαρῶς εἶχε κλονισθῆ καθ' ὅλην τὴν ἀπὸ τοῦ πολέμου τοῦ 1897 μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Γουδὶ περίοδον. Πρὸς τοῦτο αὐτὸς ὁ πρόεδρος τῆς κυβερνήσεως, παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις πολλῶν φίλων του, ἀποκατέστησε τοὺς πρίγκιπας εἰς τὰς ἐν τῷ στρατῷ καὶ τῷ ναυτικῷ θέσεις αὐτῶν, ἀνέθεσε δὲ εἰς τὸν διάδοχον τὴν γενικὴν ἐπιθεώρησιν τοῦ στρατοῦ, τὴν ἀνωτάτην δηλαδὴ θέσιν ἐν τῷ στρατῷ, καὶ τὴν διαχείρισιν τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας κατὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ βασιλέως τῆς Ἑλλάδος.

Λήγοντος τοῦ θέρους τοῦ 1912 πάντες οἱ σύμμαχοι ἦσαν ἐντελῶς παρεσκευασμένοι, ὅπως ἀντιμετωπίσωσι τὴν Τουρκίαν, πρὸς τοῦτο δὲ συνηγόρει καὶ ὁ ἀτυχὴς αὐτῆς πρὸς τοὺς Ἰταλοὺς πόλεμος, καθ' ὃν ἡ τουρκικὴ δύναμις εἶχεν ὑποστῆ σοβαρὰν ταπείνωσιν. Ἡ ἀφορμὴ διὰ τὴν ῥῆξιν ἐδόθη, ὅτε ἡ Τουρκία, ὑποκινουμένη ὑπὸ τῆς αὐστριακῆς διπλωματίας, προέβη εἰς τὴν εἰσαγωγὴν διοικητικῶν μεταρρυθμίσεων εἰς τοὺς νομοὺς Σκόδρας, Ἰωαννίνων, Θεσσαλονίκης καὶ Μοναστηρίου, ἀναθέσας πᾶσαν σχεδὸν τὴν διοίκησιν αὐτῶν εἰς τοὺς Ἀλβανούς, ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι εἰς τὰς ὡς ἄνω περιφερείας ἐπλειοψήφει τὸ ἀλβανικὸν στοιχεῖον. Διὰ τῆς μεταρρυθμίσεως ταύτης, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ἦτο ἡ εἰσαγωγὴ καὶ τῆς ἀλβανικῆς ἀκόμη γλώσσης ὡς ἐπισήμου ἐν τῇ διοικήσει, ἐθίγοντο σοβαρῶς τὰ συμφέροντα τῶν λοιπῶν βαλκανικῶν, τῶν μὲν Βουλγάρων διεκδικούντων ἐθνικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῶν νομῶν Θεσσαλονίκης καὶ Μοναστηρίου, τῶν δὲ Σέρβων καὶ τῶν συμμάχων αὐτῶν Μαυροβουνίων ἐπὶ τῆς Σκόδρας καὶ τῶν Ἰωαννίνων.

Ἡ Ἑλλάς, ἀφ' ἑτέρου, παρὰ τὴν ἄμεσον ζημίαν τῶν ἐθνικῶν αὐτῆς συμφερόντων, ἀφ' οὗ ὁμολογουμένως ἐπλειοψήφει τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον εἰς τὰς πλείστας τῶν ὡς ἄνω περιφερειῶν, ἐτήρησε κατ' ἀρχὴν ἐφεκτικὴν στάσιν, ἀφήσασα νὰ κινητοποιηθῇ πρώτην τὴν Βουλγαρίαν, ἥτις, κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1912, συνεκέντρωσε περὶ τὰς 50.000 ἀνδρῶν παρὰ τὰ τουρκικὰ σύνορα πρὸς ἐκτέλεσιν γυμνασίων. Τὸ βουλγαρικὸν παράδειγμα ἐμιμήθησαν μετ' ὀλίγον καὶ ἡ Σερβία, ἐν τέλει δὲ καὶ ἡ Ἑλλάς, σοβαρὰ δ' ὡς ἐκ τούτου κατέλαβεν ἀνησυχία τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν, σπεύσασαν νὰ ἀξιώσῃ τὴν ἀποστράτευσιν τῶν συμμάχων. Εἰς ἀπάντησιν ἡ Βουλγαρία καὶ ἡ Σερβία ἀπηύθυναν τὴν 13 Ὀκτωβρίου 1912 (ν. ἡμ.) διακοίνωσιν, ἐν εἴδει τελεσιγράφου, εἰς ἣν προσεχώρησεν ἀμέσως καὶ ἡ Ἑλλάς, καὶ ἐζήτουν σοβαρὰς μεταρρυθμίσεις ὑπὲρ τῶν κατοικούντων τὰς εὐρωπαϊκὰς ἐπαρχίας τῆς αὐτοκρατορίας, χριστιανικῶν μειονοτήτων. Εἰς ἀπάντησιν ἡ Τουρκία ἀνεκάλεσε τοὺς ἐν Σόφιᾳ Ἀθήναις καὶ Βελιγραδίῳ πρεσβευτὰς αὐτῆς, ἐπιστρέψασα συγχρόνως τὴν 5/18 Ὀκτωβρίου τὰ διαπιστευτήρια τῶν παρ' αὐτῇ διπλωματικῶν ἀντιπροσώπων τῶν τριῶν κρατῶν. Ὁ πόλεμος, γενόμενος οὕτω ἀναπόφευκτος, ἐκηρύχθη αὐθημερὸν καὶ ἤρχισαν ἀμέσως αἱ ἐχθροπραξίαι εἰς τὰ σύνορα Βουλγαρίας καὶ Σερβίας, τὴν ἑπομένην δὲ καὶ εἰς τὰ ἑλληνικά. Ἀλλὰ καὶ τὸ μικρὸν Μαυροβούνιον δὲν παρέμεινεν ἀμέτοχον, μάλιστα δέ, ὑποκινήσει τῶν λοιπῶν Βαλκανίων, ἐκινήθη πρῶτον ἐναντίον τῆς Τουρκίας, κηρύξαν τὸν πόλεμον ὁλόκληρον δεκαήμερον πρὸ τῶν λοιπῶν.

Αἱ πολεμικαὶ δυνάμεις συνεποσοῦντο ἀρχικῶς τῶν μὲν συμμάχων εἰς 300.000 Βουλγάρους πεζούς, 5.300 ἱππεῖς καὶ 720 πυροβόλα, 220.000 Σέρβους πεζούς, 3.000 ἱππεῖς καὶ 500 πυροβόλα, 90.000 Ἕλληνας πεζούς, 1.000 ἱππεῖς καὶ 180 πυροβόλα καὶ 35.000 Μαυροβουνίους πεζοὺς καὶ 130 πυροβόλα, τῆς δὲ Τουρκίας εἰς 340.000 πεζούς, 6.000 ἱππεῖς καὶ 850 πυροβόλα. Ἡ Ἑλλὰς διήρεσε τὸν στρατὸν αὐτῆς εἰς ὀκτὼ μεραρχίας, ὧν αἱ μὲν ἑπτά, προοριζόμεναι νὰ ἀναλάβωσιν ἐπιθετικὴν δρᾶσιν ἐν Μακεδονίᾳ, ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν ἀρχιστρατηγίαν τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου, ἡ δὲ ἑτέρα, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ ἀντιστρατήγου Σαπουντζάκη, ἐτάχθη πρὸς τὰ σύνορα τῆς Ἠπείρου.

Ἀλλεπάλληλοι νῖκαι τῶν συμμάχων καὶ εἰς ὅλα τὰ μέτωπα ἔθεσαν ἐξ ἀρχῆς τὴν Τουρκίαν ἐν μειονεκτικῇ κατὰ τὸν πόλεμον ἐκεῖνον θέσει, ἐνῷ ὁ ἑλληνικὸς στόλος, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ ναυάρχου Π. Κουντουριώτη ἐνεργήσας δραστηρίως, ἀπέκτησεν ἀπ' ἀρχῆς τὴν ὑπεροπλίαν ἐν τῷ Αἰγαίῳ, ἀποκλείσας τὸν τουρκικὸν ἐντὸς τῶν Στενῶν καὶ ἐμποδίσας οὕτω τοὺς Τούρκους νὰ μεταφέρωσι διὰ θαλάσσης στρατὸν ἐκ τῶν ἀπεράντων ἀσιατικῶν ἐπαρχιῶν των, δεδομένου ὅτι ἡ διὰ ξηρᾶς μεταφορὰ αὐτοῦ ἦτο σχεδὸν ἀδύνατος, ἐλλείψει καταλλήλων συγκοινωνιῶν. Ἡ εὐρωπαϊκὴ διπλωματία, μὴ ὑποπτευομένη κἂν τὴν θαρραλέαν ἐνέργειαν τῶν Βαλκανίων, θεωροῦσα δὲ ἀφ' ἑτέρου δυσχερῆ τὴν ἧτταν τῆς Τουρκίας, αἰφνιδιάσθη ἐκ τῶν πρώτων συμμαχικῶν νικῶν, παραμείνασα ὡς ἐκ τούτου ἁπλοῦς θεατὴς τῶν ἐν τῇ Βαλκανικῇ τεκταινομένων. Ἰδιαιτέρως ἐξέπληξαν αἱ ἐπιτυχίαι τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες πρὸ τεσσάρων μόλις ἐτῶν, διὰ τοῦ στόματος τοῦ τότε πρωθυπουργοῦ της, ἐκρίνοντο ὡς τελοῦντες ἐν ἀπολύτῳ ἀδυναμίᾳ πρὸς πόλεμον. Ἀνέπτυξε δὲ πράγματι ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἀξιοθαύμαστον ἀνδρείαν καὶ ὁρμητικότητα, εἰσελάσας κεραυνοβόλως εἰς τὸ μακεδονικὸν ἔδαφος καὶ φθάσας διὰ σειρᾶς διαφόρων μαχῶν (εἰς Ἐλασσόνα, Σαραντάπορον, Πέτραν, Γιαννιτσὰ κλπ.) πρὸ τῆς Θεσσαλονίκης, ἥτις μὴ δυναμένη νὰ ἀντιστῇ, παρεδόθη ὑπὸ τῶν Τούρκων εἰς τὸν Ἕλληνα ἀρχιστράτηγον διάδοχον Κωνσταντῖνον, τὴν νύκτα τῆς 26 Ὀκτωβρίου 1912, ὀλίγας ὥρας πρὸ τῆς εἰς αὐτὴν ἀφίξεως βουλγαρικῆς μεραρχίας ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Θεοδωρώφ, ραγδαίως προελαυνούσης ἐκ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, ἵνα προλάβῃ τοὺς Ἕλληνας εἰς τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως. Εἰς τὴν σπουδὴν ταύτην τῶν Βουλγάρων διεφαίνετο καὶ ἡ πρώτη αὐτῶν κακοπιστία ἔναντι τῶν λοιπῶν συμμάχων καὶ ἡ ὑστερόβουλος σκέψις των ὅπως σφετερισθῶσι τὰ πλεῖστα τῶν ἐκ τοῦ πολέμου ὠφελημάτων. Ἂν καὶ ἀποτυχόντες δὲ εἰς τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλονίκης, δὲν ἀπεθαρρύνθησαν, ἀλλά, ἀποβλέποντες νὰ δημιουργήσωσι συγκυριαρχίαν ἐν τῇ πόλει, παρεκάλεσαν τοὺς Ἕλληνας νὰ τοῖς ἐπιτρέψωσι τὴν ἐν αὐτῇ εἴσοδον τοῦ στρατοῦ, ὅπως ἀναπαυθῇ.

Μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Θεσσαλονίκης κατελήφθη καὶ ἡ ὑπόλοιπος κεντρικὴ καὶ δυτικὴ Μακεδονία μέχρι Φλωρίνης, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ὁ ἑλληνικὸς στόλος ἔδιδε πρὸς τοὺς ἀποπειραθέντας νὰ ἐξέλθωσι τῶν Στενῶν Τούρκους δύο διαδοχικὰς νικηφόρους ναυμαχίας (τῆς Ἕλλης καὶ τῆς Λήμνου), πιστοποιήσας οὕτως ἐμπράκτως, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ εἰς τὸν πόλεμον δὲν ὑπῆρξε κατωτέρα τῆς τῶν Βουλγάρων, μολονότι οἱ τελευταῖοι οὗτοι παρέταξαν κατὰ ξηρὰν ὑπερτριπλάσιον ἀριθμὸν ἀνδρῶν. Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη, ἀπολέσασα πᾶσαν ἐλπίδα ἐπιτυχίας καὶ ἰδοῦσα τοὺς Βουλγάρους νὰ φθάνωσι νικηφόροι πρὸ τῆς Τσατάλτσας καὶ νὰ ἀπειλοῦν αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἔσπευσε νὰ ζητήσῃ ἀνακωχήν, ἣν ἀπεδέχθησαν οἱ Βούλγαροι, οἱ Σέρβοι καὶ οἱ Μαυροβούνιοι (20 Νοεμβρίου 1912), ἐνῷ ἡ Ἑλλάς, συνεχίζουσα εἰσέτι τοὺς ἐν Ἠπείρῳ ἀγῶνάς της πρὸς κατάληψιν τῶν δυσπορθήτων Ἰωαννίνων, ἐξηκολούθησε μόνη τὰς ἐπιχειρήσεις. Παρέμενον δὲ εἰσέτι τὰ Ἰωάννινα ἀπόρθητα λόγῳ τῆς μικρᾶς δυνάμεως τῶν ἐν Ἠπείρῳ δρώντων ἑλληνικῶν στρατευμάτων, περιορισθέντων κατ' ἀρχάς, ἐφ' ὅσον ἡ ἐν Μακεδονίᾳ κατάστασις δὲν εἶχεν εἰσέτι ἐντελῶς ἐκκαθαρισθῆ, εἰς σώφρονας καὶ συντηρητικὰς πολεμικὰς ἐνεργείας. Μετ' ὀλίγον ἤρχισαν ἐν Λονδίνῳ αἱ διαπραγματεύσεις διὰ τὴν εἰρήνην, τῶν ὁποίων μετέσχε καὶ ἡ Ἑλλάς, ἂν καὶ ἐξηκολούθει εἰσέτι τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις. Τῆς διασκέψεως μετέσχον καὶ αἱ Δυνάμεις, μεσιτεύσει δὲ τούτων ἡ Τουρκία προέβη εἰς τὴν παραχώρησιν πασῶν τῶν πέραν τῆς γραμμῆς Αἴνου—Μηδείας τουρκικῶν ἐν Εὐρώπῃ ἐδαφῶν της (πλὴν τῆς Ἀλβανίας) καὶ τῆς Κρήτης. Τὴν δὲ 30 Μαΐου 1913 ὑπεγράφη ἡ σχετικὴ συνθήκη, χωρὶς ὅμως νὰ ληφθῇ καὶ οὐδεμία ἀπόφασις περὶ τοῦ τρόπου τῆς διανομῆς τῶν νεοκτηθέντων ἐδαφῶν μεταξὺ τῶν νικητῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ αὐστριακὴ διπλωματία, τῆς ὁποίας τὰ σχέδια ἀνετρέποντο ἄρδην διὰ τῆς νέας ἐν τοῖς Βαλκανίοις καταστάσεως, προσεπάθει νὰ ματαιώσῃ καὶ τὴν πρὸς τὰ σύνορα τῆς Ἀλβανίας προέλασιν τῶν συμμάχων, ἔλαβε δὲ μάλιστα ἀληθῆ ἐπιθετικὴν στάσιν, ὅτε οἱ Μαυροβούνιοι κατέλαβον τὴν Σκόδραν. Τὸ ἀλβανικὸν ζήτημα εὑρίσκετο ἤδη ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἀνεπίλυτον, λόγῳ τοῦ περὶ Ἀλβανίας ἀνταγωνισμοῦ τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Ἰταλίας, αἵτινες, συμφωνήσασαι νῦν πρὸ τοῦ κοινοῦ κινδύνου, προσεπάθουν, διὰ διακοινώσεων, νὰ περισώσωσιν ἀπὸ τῆς καταλήψεως ὄχι μόνον τὸ κυρίως ἀλβανικὸν ἔδαφος, ἀλλὰ καὶ τὰς περὶ αὐτὸ χώρας, δηλαδὴ τὴν ἑλληνικὴν Ἤπειρον καὶ τὰ πρὸς Β. τῆς Ἀλβανίας Ἀδριατικὰ παράλια, ἐναντίον τῶν ὁποίων ἔδρων οἱ Σέρβοι. Διαρκουσῶν τῶν ἐν Λονδίνῳ διαπραγματεύσεων ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, φοβουμένη τὴν περίπτωσιν τῆς ὁριστικῆς διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπωλείας τῶν ἀμυνομένων εἰσέτι Ἰωαννίνων, διὰ τῆς ὑπαγωγῆς καὶ αὐτῶν εἰς τὸ ὑπὸ σύστασιν ἀλβανικὸν κράτος, διέταξε τὴν ἄμεσον αὐτῶν κατάληψιν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ. Ἡ ἀρχηγία τοῦ ἐν Ἠπείρῳ στρατοῦ ἀνετέθη εἰς τὸν διάδοχον Κωνσταντῖνον, ὅστις, μεταγαγὼν ἐπαρκεῖς δυνάμεις ἐκ τοῦ μακεδονικοῦ μετώπου, ἐπέτυχε, διὰ λαμπρᾶς ἐπιθετικῆς ἐνεργείας, νὰ ἐκπορθήσῃ τὴν ὑπερασπίζουσαν τὴν πόλιν ὀχυρὰν θέσιν Μπιζάνι καὶ νὰ ὑποχρεώσῃ τὸν ἀρχηγὸν τῶν ἐν Ἠπείρῳ τουρκικῶν δυνάμεων, Τουρκαλβανὸν Ἐσσὰτ πασᾶν, εἰς παράδοσιν τῆς πόλεως (20 Φεβρουαρίου 1913). Παραλλήλως ἀπεσπάσθησαν καί τινα στρατιωτικὰ σώματα, ἅτινα, ἀποσταλέντα εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, κατώρθωσαν, βοηθούμενα καὶ ὑπὸ τοῦ στόλου, νὰ καταλάβωσι καὶ τὰς παραμενούσας εἰσέτι εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων νήσους Λέσβον καὶ Χίον, ἐνῷ ἡ Σάμος, ἥτις ἀπὸ τοῦ 1834 ἀπετέλει αὐτόνομον ἡγεμονίαν, εἶχεν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ πολέμου ἐπαναστατήσει ὑπὸ τὸν Θ. Σοφούλην καὶ κηρύξει τὴν ἕνωσίν της μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Κρήτην, ἥτις ἦτο κατ' οὐσίαν ἐλευθέρα, δὲν παρίστατο ἀνάγκη στρατιωτικῆς αὐτῆς καταλήψεως, μάλιστα δὲ μετέσχεν αὕτη ἀπ' ἀρχῆς καὶ τοῦ πολέμου, ἀποστείλασα εἰς Μακεδονίαν πολλὰ σώματα ἀνταρτῶν καὶ μέγαν ἀριθμὸν πολιτοφυλάκων.

Ἡ διὰ τῆς Λονδινίου συνθήκης ληφθεῖσα διὰ τὰ τουρκικὰ ἐδάφη ἀπόφασις, γνωσθεῖσα ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐξήγειρε τὴν κοινὴν γνώμην ἐναντίον τῆς κυβερνήσεως, τῆς δυσαρεσκείας δὲ ταύτης ἐπωφελούμενοι οἱ Νεότουρκοι ἐπανεστάτησαν καὶ φονεύσαντες τὸν ὑπουργὸν τῶν Στρατιωτικῶν Ναζὴρ πασᾶν, ἐπέβαλον ὡς μέγαν βεζύρην τὸν Μεχμὲτ Σεφκὲτ πασᾶν. Ἡ νέα κυβέρνησις δὲν ἀνεγνώρισε τὴν ὑπογραφεῖσαν συνθήκην, ἀλλ' ἔσπευσεν ἀμέσως νὰ διοργανώσῃ, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ στρατηγοῦ Ἐμβέρ, πολεμικὸν σῶμα, προτιθεμένη νὰ ἀναλάβῃ ἐπιθετικὴν ἐνέργειαν ἐναντίον τῶν Βουλγάρων ἐν Θρᾴκῃ. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως οὐδ' οἱ σύμμαχοι ἠδύναντο νὰ συμφωνήσωσιν εἰς τὴν μεταξύ των διανομήν, λόγῳ τῆς ἀπαιτητικότητος τῶν Βουλγάρων καὶ τῆς ἀπροσχηματίστου κακοπιστίας των, τῆς ὁποίας δείγματα εἶχον δώσει ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ πολέμου εἰς βάρος τῶν τε Ἑλλήνων καὶ τῶν Σέρβων. Ἡ πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἰδίᾳ προκλητικότης των, ἐκδηλωθεῖσα ἤδη ἀπὸ τῆς καταλήψεως τῆς Θεσσαλονίκης, προεκάλεσε τὴν πρὸς αὐτοὺς δυσπιστίαν τῆς ἑλληνικῆς κοινῆς γνώμης, ἐπιταθεῖσαν νῦν λόγῳ τῆς ἐπισυμβάσης τὴν 5 Μαρτίου 1913 δολοφονίας τοῦ βασιλέως Γεωργίου. Ὁ γηραιὸς ἡγεμών, παραμένων ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀπὸ τῆς καταλήψεώς της, ὡς φύλαξ τῶν ἀδιαφιλονικήτων ἐπὶ τῆς μακεδονικῆς μητροπόλεως δικαιωμάτων τῶν Ἑλλήνων, ἐδολοφονήθη αὐτόθι, ὑπό τινος ἀνισορρόπου, ὀνόματι Σχινᾶ. Αἱ πρῶται περὶ τῆς δολοφονίας φῆμαι, ἀποδίδουσαι αὐτὴν εἰς τοὺς Βουλγάρους, προεκάλεσαν παρά τε τῷ ἑλληνικῷ στρατῷ καὶ τῷ λαῷ τῆς πόλεως ζωηρὰν ἀγανάκτησιν, ἥτις θὰ ἦγεν ἀσφαλῶς εἰς τὴν δημιουργίαν ταραχῶν, ἂν αἱ στρατιωτικαὶ ἀρχαὶ δὲν ἐχειρίζοντο σωφρόνως τὸ ζήτημα, σπεύσασαι νὰ ἀναγγείλωσιν ὅτι ὁ δολοφόνος δὲν ἦτο Βούλγαρος, ἀλλ' Ἕλλην τὸ γένος ἐκ Σερρῶν. Μολονότι δὲ οὗτος, ἀνακρινόμενος, οὐδὲν ἀπεκάλυψεν ἐνοχοποιητικὸν διὰ τοὺς Βουλγάρους, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς δὲν ἐπείσθη ἀπολύτως περὶ τῆς ἀθῳότητός των, δεδομένου ἄλλωστε ὅτι δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ἀποπεράτωσις τῶν ἀνακρίσεων, διότι ὁ Σχινᾶς, διαλαθὼν τοὺς φύλακάς του, ηὐτοκτόνησε, καταπεσὼν ἀπὸ τοῦ ὑψηλοῦ πύργου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐκρατεῖτο. Ὁ νεκρὸς τοῦ βασιλέως ἐκηδεύθη ἐν Ἀθήναις ἐν πάσῃ μεγαλοπρεπείᾳ, τὴν δὲ 8 Μαρτίου 1913 ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ὁ διάδοχος Κωνσταντῖνος. Οὕτω ἐξέλιπεν ὁ δεύτερος ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος, ὅστις, ἄρξας ἐπὶ ὁλόκληρον πεντηκονταετίαν, ὑπῆρξεν ὑπόδειγμα σώφρονος ἡγεμόνος, τοῦ ὁποίου ἡ ψυχραιμία καὶ ἡ νομιμοφροσύνη ἐπανειλημμένως ἔσωσαν τὸν τόπον ἀπὸ δυσχερῶν περιπλοκῶν. Διεκρίνετο δ' ἐπίσης ὁ Γεώργιος καὶ διὰ τὴν διπλωματικὴν αὐτοῦ δεινότητα, χειρισθεὶς μετὰ μεγάλης δεξιότητος πλεῖστα ἐξωτερικὰ τῆς Ἑλλάδος ζητήματα καὶ ἀποτρέψας πολλάκις, διὰ τῶν ἐπεμβάσεών του, ἐσφαλμένας ἐνεργείας τῶν πολιτικῶν του. Πρὸς τούτοις ἀπετέλει πρότυπον κοινοβουλευτικοῦ ἡγεμόνος, ἀποφεύγων τὴν ἀνάμιξιν εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ παραμείνας πάντοτε μακρὰν τῶν κομματικῶν διαμαχῶν, πολιτευόμενος μετὰ τοιαύτης ψυχραιμίας καὶ φαινομενικῆς ἀδιαφορίας, ὥστε νὰ δώσῃ πολλάκις τὴν ἐντύπωσιν ὅτι δὲν ἐνδιαφέρετο πολὺ διὰ τὸν τόπον καὶ ὅτι παρέμενέ πως ξένος πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Τὴν θλῖψιν διὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Γεωργίου ἀντεστάθμιζεν ἡ μεγάλη χαρὰ διὰ τὴν εἰς τὸν θρόνον ἄνοδον τοῦ Κωνσταντίνου, ὅστις ἀνελάμβανε τὰ βασιλικά του καθήκοντα ὑπὸ τοὺς αἰσιωτέρους δι' ἕνα ἡγεμόνα οἰωνούς, ἀγαπώμενος καὶ ἐπευφημούμενος ὑπὸ πάντων τῶν ὑπηκόων του ὡς στρατηλάτης καὶ προσωποποιῶν τὰ τολμηρότερα με-

Digitized by Google

γαλοϊδεατικὰ ὄνειρα τοῦ ἀναγεννωμένου Ἑλληνισμοῦ.

Καθ' ὃν χρόνον ἐνεταφιάζετο ὁ Γεώργιος καὶ ἐστέφετο ὁ νέος βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος, τὸ μεταξὺ τῶν συμμάχων ζήτημα εὑρίσκετο εἰς τὸ ὀξύτερον αὐτοῦ σημεῖον, ἡ δυσφορία δὲ καὶ τῶν Σέρβων ἐναντίον τῶν Βουλγάρων ὁλονὲν ἐπετείνετο, λόγῳ τῆς ἐπιμόνου ἀρνήσεως τῶν τελευταίων ὅπως παραχωρήσωσι τμήματά τινα τῶν κατεχομένων ὑπ' αὐτῶν ἐδαφῶν τῆς Μακεδονίας εἰς ἀντιστάθμισμα τῶν θυσιῶν τὰς ὁποίας εἶχεν ὑποστῇ ἡ Σερβία πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Ἀδριατικῆς χάριν τῆς Ἀλβανίας. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ἑλληνοσερβικὴ ἐναντίον τῆς Βουλγαρίας προσέγγισις, διὰ τὴν ὁποίαν ὑπεγράφη καὶ σχετικὴ συνθήκη συμμαχίας μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν. Οὕτω καθίστατο ἀναπόφευκτος νέος ἐν τῇ Βαλκανικῇ πόλεμος παρὰ τὰς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιφυλάξεις τοῦ Ἕλληνος πρωθυπουργοῦ, ὅστις προετίμα εἰρηνικὴν τῶν πραγμάτων διευθέτησιν, δηλῶν ὅμως, προκειμένου περὶ τῶν ἐπὶ τῆς Θεσσαλονίκης βλέψεων τῶν Βουλγάρων, ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἦτο ἀποφασισμένη νὰ ἐκκενώσῃ αὐτὴν «μόνον κατόπιν ἀτυχοῦς πολέμου». Ἀφ' ἑτέρου οἱ Βούλγαροι, παρασυρόμενοι ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Σαβώφ, ὅστις ἐβεβαίωνεν ὅτι ἐντὸς τριῶν ἡμερῶν θὰ κατελάμβανε τὴν Θεσσαλονίκην, ἀπεφάσισαν πρῶτοι αὐτοὶ νὰ καταφύγωσιν εἰς τὴν κρίσιν τῶν ὅπλων καὶ τὴν 17 Ἰουνίου 1913 κατήρξαντο τῆς ἐπιθέσεως ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων ἅμα καὶ τῶν Σέρβων. Κατὰ τὸν δεύτερον τοῦτον πόλεμον ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἐπετέλεσεν ἀληθῆ θαύματα ἀνδρείας, θραύσας τὴν βουλγαρικὴν δύναμιν διὰ τῶν ἐνδόξων μαχῶν τοῦ Κιλκίς, τοῦ Λαχανᾶ, τῆς Δοϊράνης κλπ. καὶ προελάσας μέχρι τῶν ἐδαφῶν τῆς παλαιᾶς Βουλγαρίας. Ἀναλόγους, ἂν καὶ μικροτέρας σημασίας νίκας ἤραντο καὶ οἱ Σέρβοι, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου οἱ Ρουμᾶνοι, εὑρίσκοντες κατάλληλον τὴν εὐκαιρίαν διὰ τὴν εὔκολον κάρπωσιν ὠφελημάτων, παρενέβησαν εἰς τὸν πόλεμον καί, εἰσελάσαντες εἰς τὸ βουλγαρικὸν ἔδαφος, ἔφθασαν ἀκώλυτοι μέχρι τῶν προθύρων τῆς Σόφιας. Καὶ οἱ Τοῦρκοι τέλος, ἐπωφελούμενοι νῦν τῆς δυσχεροῦς θέσεως, εἰς ἣν εἶχε περιέλθει ἡ Βουλγαρία ἀντεπετέθησαν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Θρᾴκῃ, ἀνακαταλαβόντες τὴν Ἀδριανούπολιν. Κατατροπωθείσης οὕτω ἀπὸ πάσης πλευρᾶς τῆς βουλγαρικῆς δυνάμεως, ἡ Ρουμανία ἀνέλαβε νὰ καθορίσῃ τὴν εἰρήνευσιν μεταξὺ τῶν τέως συμμάχων, προτείνασα ἀνακωχὴν ἄνευ ὅρων, ὑπογραφεῖσαν τὴν 18 Ἰουλίου. Αἱ διαπραγματεύσεις διὰ τὴν εἰρήνην ἤρχισαν ἐν Βουκουρεστίῳ, κατ' αὐτὰς δὲ ἡ Ρουμανία, ἐπιδιώκουσα τὴν προσάρτησιν βουλγαρικῶν ἐδαφῶν, ἐνεφανίζετο ὡς προστάτις τῆς Βουλγαρίας διὰ τὰς ἐν Μακεδονίᾳ διεκδικήσεις της, προτείνουσα τὴν ἀπόδοσιν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων οὐ μόνον τῆς Στρωμνίτσης καὶ τοῦ Μελενοίκου, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς Καβάλλας καὶ παρασύρουσα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεώς της τήν τε ρωσικὴν καὶ τὴν ἀγγλικὴν διπλωματίαν. Εὐτυχῶς διὰ τὴν Ἑλλάδα ἡ Γαλλία, πρωτοβουλίᾳ καὶ τοῦ φιλέλληνος πολιτικοῦ Γ. Κλεμανσώ, ἐτάχθη μὲ τὴν ὑποστήριξιν τῆς ἑλληνικῆς ἀπόψεως, συνήνεσε δὲ τὴν φορὰν ταύτην καὶ ὁ Κάϊζερ, ἐπιδείξας φιλελληνικὰ αἰσθήματα. Τὴν 28 Ἰουλίου 1913 ὑπεγράφη τέλος καὶ ἡ συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου, ἥτις ἐρρύθμισεν ὁριστικῶς τὸ ἐκ τῶν πολέμων δημιουργηθὲν νέον καθεστὼς τῆς Βαλκανικῆς. Τότε διεκανονίσθησαν ἐν Βουκουρεστίῳ, μεταξὺ τοῦ Ἕλληνος πρωθυπουργοῦ Ἐλευθ. Βενιζέλου καὶ τοῦ Ρουμάνου Τ. Μαγιωρέσκου, τὸ ἀπὸ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐκκρεμοῦν ζήτημα τῶν ἐν Ρουμανίᾳ ἑλληνικῶν κοινοτήτων καὶ τὸ τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ περὶ τὴν Πίνδον κουτσοβλαχικῶν κοινοτήτων, εἰς τὰ ὁποίας παρεχωρήθη ἐκπαιδευτικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐλευθερία ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος. Δὲν διεκανονίσθη ὅμως οὐδὲ διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου τὸ ζήτημα τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου (Χίου, Σάμου, Λέσβου κλπ.), αἵτινες κατείχοντο de facto μόνον ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος, χωρὶς οὐδεμία τῶν μετὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους συνθηκῶν νὰ μεριμνήσῃ περὶ αὐτῶν. Ἐπειδὴ δὲ οἱ Τοῦρκοι ἐθνικισταὶ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐδέχοντο νὰ ἀναγνωρίσωσι τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἕνωσιν τῶν νήσων καὶ προέβαινον εἰς δραστηρίας πολεμικὰς προπαρασκευάς, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἠναγκάσθη νὰ αὐξήσῃ τὴν δύναμιν τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου διὰ τῆς ἀγορᾶς δύο ἀμερικανικῶν θωρηκτῶν, ὀνομασθέντων «Λῆμνος» καὶ «Κιλκίς», δεδομένου ὅτι ἐνδεχόμενος νέος μετὰ τῆς Τουρκίας πόλεμος θὰ διεξήγετο ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῆς θαλάσσης ἐλλείψει χερσαίων συνόρων μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν. Παραλλήλως ἡ ἑλληνικὴ διπλωματία ἠσχολεῖτο μὲ τὴν σύναψιν συνθήκης εἰρήνης μετὰ τῆς Τουρκίας, ἐντείνασα ἰδίᾳ τὰς προσπαθείας της μετὰ τὴν συνομολόγησιν καὶ τῆς βουλγαροτουρκικῆς συνθήκης εἰρηνεύσεως, ζητήσασα δὲ πρὸς τοῦτο καὶ τὴν μεσολάβησιν τοῦ Ρουμάνου πολιτικοῦ Τ. Ἰωνέσκου, ὅστις τὸ θέρος τοῦ 1913 ἐπεσκέφθη τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἀντὶ ὅμως αἱ διαπραγματεύσεις νὰ προχωρήσωσι, προεκλήθη μετ' ὀλίγον καὶ παρεξήγησις, ὀφειλομένη εἰς τὴν κακόπιστον ἐκ μέρους τῶν Νεοτούρκων ἐκμετάλλευσιν προτάσεως πρὸς ἀνταλλαγὴν ὡρισμένων πληθυσμῶν μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν καὶ τὴν ἐγκατάστασιν μουσουλμανικῶν πληθυσμῶν εἰς τὴν ἔναντι τῶν ἀμφισβητουμένων νήσων Μικρασιατικὴν παραλίαν, ἵνα οὕτω διαλυθῶσιν οἱ φόβοι τῶν Τούρκων, καθ' οὓς αἱ νῆσοι αὗται θὰ ἀπέβαινον ἑστίαι στασιαστικῶν κινημάτων διὰ τὴν ἐξέγερσιν τῶν ἔναντι οἰκούντων πολυπληθῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Οὕτω, χωρὶς νὰ ἐπέλθῃ οὐδεμία ἐπίσημος συμφωνία ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου, οἱ Τοῦρκοι ἐθνικόφρονες προέβησαν αὐτοβούλως, ὑποδείξει καὶ τῶν Γερμανῶν ὀργανωτῶν τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, εἰς ἀπόπειραν ἀλλαγῆς τῆς ἐθνολογικῆς συνθέσεως τῶν μικρασιατικῶν παραλίων, διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως εἰς αὐτὰ πλήθους ἀλητῶν Μουσουλμάνων ἐκ Μακεδονίας, ἐπιδοθέντων εἰς παντοειδεῖς διώξεις τῶν Ἑλλήνων. Ἐναντίον τοῦ πραξικοπήματος διεμαρτυρήθησαν κυρίως οἱ Ἕλληνες ἀρχιερεῖς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, προεξάρχοντος τοῦ Σμύρνης Χρυσοστόμου, ζωηρὰ δὲ προεκλήθη ἀγανάκτησις καὶ ἐν Ἑλλάδι.

Ἡ ἑλληνικὴ ὅμως κυβέρνησις, ἂν καὶ κατηγορηθεῖσα ὑπὸ πολλῶν ὅτι κατέλιπεν ἀνυπερασπίστους τοὺς Ἕλληνας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀπέφυγεν ἐπιμελῶς πᾶσαν ἐνεργὸν δρᾶσιν, διότι ἡ Τουρκία, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν μετὰ τὸν πόλεμον χρονικὸν διάστημα, εἶχεν ἐπιτελέσει σημαντικὰς στρατιωτικὰς προόδους, ὥστε νὰ εἶναι προβληματικὴ ἡ ἐπιτυχία πάσης ἐναντίον της πολεμικῆς ἐνεργείας τῆς Ἑλλάδος. Οὕτω διὰ τῆς τηρηθείσης εἰρηνοφίλου καὶ διαλλακτικῆς πολιτικῆς ἐπετεύχθη τὴν 1/14 Νοεμβρίου 19.3 ἡ ὑπογραφὴ τῆς μεταξὺ Ἑλλάδος κα Τουρκίας συνθήκης τῶν Ἀθηνῶν, δι' ἧς ἐρρυθμίσθησαν ὁριστικῶς αἱ νέαι εἰρηνικαὶ σχέσεις τῶν δύο χωρῶν, χωρὶς ὅμως καὶ πάλιν νὰ διακανονισθῇ τὸ ζήτημα τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, ἐφ' ὧν ἐξηκολούθει ἡ πραγματικὴ κατοχὴ τῆς Ἑλλάδος. Καὶ πρὸς τὴν πλευρὰν ὅμως τῆς Ἠπείρου τὰ ἑλληνικὰ σύνορα δὲν εἶχον ἐπακριβῶς καθορισθῆ, λόγῳ τοῦ μνημονευθέντος καὶ ἀνωτέρω ἐνδιαφέροντος τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Ἰταλίας ὑπὲρ τῆς νεοπαγοῦς Ἀλβανίας. Οὕτω κατ' Αὔγουστον τοῦ 1913 ἡ Γερμανία καὶ ἡ Αὐστρία ἐπέδωσαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν, ἐξ ὀνόματος τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, διακοίνωσιν, δι' ἧς αἱ βορειοηπειρωτικαὶ περιφέρειαι Κορυτσᾶς καὶ Ἀργυροκάστρου ἔμελλον νὰ προσαρτηθῶσιν εἰς τὴν Ἀλβανίαν. Ἡ ἀντίθετος πρὸς τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἠθικὴν ἀπόφασις τῶν ἰσχυρῶν τῆς Εὐρώπης κατηγανάκτησε σύμπαντα τὸν Ἑλληνισμόν, ἰδίᾳ δὲ τοὺς Βορειοηπειρώτας, τῶν ὁποίων ἡ χώρα ἀπεσπᾶτο τῆς Ἑλλάδος, μετ' ὀλίγον δὲ ἐξερράγη ἐν αὐτῇ ἐπανάστασις ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Δρυϊνουπόλεως καὶ ἄλλους ἐκκλησιαστικούς, στρατιωτικοὺς καὶ πολιτικοὺς ἀρχηγοὺς τῆς χώρας, οἵτινες, μὴ δυνάμενοι, ἕνεκα τῆς ἀρνήσεως τῶν Εὐρωπαίων, νὰ ἑνωθῶσι μετὰ τῆς Ἑλλάδος, ἐσχημάτισαν προσωρινὴν τοπικὴν κυβέρνησιν ὑπὸ τὸν Γεώργιον Χρ. Ζωγράφον. Καὶ ἕτερον δὲ τέλος διεθνὲς ζήτημα προέκυψεν ἐκ τῆς νέας ἐδαφικῆς αὐξήσεως τῆς Ἑλλάδος, ἐξ αἰτίας τῆς μοναστικῆς κοινότητος τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἐφ' ἧς ἡ Ρωσία, καίπερ κατέχουσα μίαν μόνον τῶν ἐν τῷ Ἄθῳ 20 μονῶν, ἐζήτει ἤδη, κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1913, δικαιώματα συγκυριαρχίας, σκοποῦσα συγχρόνως νὰ ἱδρύσῃ καὶ ναύσταθμον ἐν τῷ λιμένι τῆς Ἱερισσοῦ. Ἐπεδίωκε δὲ ἡ Ρωσία μετ' ἐπιμονῆς τὰς τοιαύτας διεκδικήσεις της, περιάγουσα τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν εἰς δύσκολον θέσιν, ὅτε, ἐκραγέντος, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1914, τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, τὸ δευτερεῦον τοῦτο ζήτημα παρεμερίσθη, ρυθμισθὲν τέλος ὁριστικῶς διὰ τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης, ὁπότε, λόγῳ τῆς ἐπισυμβάσης ἐν τῷ μεταξὺ πολιτειακῆς καὶ κοινωνικῆς ἐν Ρωσίᾳ μεταβολῆς, ἔπαυσαν νὰ ὑφίστανται αἱ ἐπὶ τῶν μονῶν τοῦ Ἄθω ρωσικαὶ ἀπαιτήσεις.

Οὕτω ἡ Ἑλλάς, τερματισθέντων ὁριστικῶς τῶν βαλκανικῶν πολέμων, ἐδιπλασιάσθη ἐδαφικῶς, καταλαμβάνουσα νῦν ἐμβαδὸν 120.125 τετρ. χιλιομέτρων, διὰ τῆς ἐπιδειχθείσης δὲ κατὰ τὴν περίοδον 1912—1913 δυναμικότητος καθίστατο ὑπολογίσιμος πλέον στρατιωτικὸς παράγων ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἠδύνατο νὰ προσβλέπῃ μετ' αἰσιοδοξίας πρὸς τὸ μέλλον. Ἀρίστη δὲ ἦτο καὶ ἡ ἐσωτερικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάστασις τοῦ κράτους καὶ ἐφαίνοντο πρὸς στιγμὴν ἐκλιποῦσαι αἱ καταστρύχουσαι αὐτὸ ἄλλοτε πολιτικαὶ ἔριδες, χάρις εἰς τὴν ἀπολαύουσαν ἀμερίστου τῆς λαϊκῆς ἐμπιστοσύνης ἰσχυρὰν κυβέρνησιν τῆς χώρας καὶ τὸν διὰ θρυλικῆς αἴγλης περιβαλλόμενον νέον βασιλέα, τὸν ὁποῖον αἱ στρατιωτικαὶ νῖκαι τοῦ 1912—1913 καθίστων τὸν κατ' ἐξοχὴν ἐπιθυμητὸν ἄρχοντα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, εἰθισμένου ἐκ παραδόσεως νὰ θεωρῇ ἀναποσπάστως ἡνωμένην τὴν ἰδιότητα τοῦ ἡγεμόνος μὲ τὴν τοῦ στρατηλάτου. Τὴν τοιαύτην τοῦ στρατηλάτου ἰδιότητα ἐπισημοποιοῦσα καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἀπένειμεν εἰς τὸν βασιλέα τὴν στραταρχικὴν ράβδον, ἐπιδοθεῖσαν ὑπὸ τοῦ πρωθυπουργοῦ καὶ ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν Ἐλ. Βενιζέλου ἐν ἐπισήμῳ τελετῇ τὴν 7 Ἀπριλίου 1914.

Ἡ ἀπὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ Παγκοσμίου πολέμου μέχρι τῶν ἐκλογῶν τοῦ 1920 περίοδος. Ἐνῷ ἡ Ἑλλὰς μετὰ τὸ τέλος τῶν βαλκανικῶν πολέμων εὑρίσκετο εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐσωτερικῆς ἀναδιοργανώσεως τῶν νέων αὐτῆς ἐπαρχιῶν, ἐξερράγη τὴν 1 Αὐγούστου 1914 ὁ Παγκόσμιος πόλεμος, ἀμέσως δὲ ὠρθώθη πρὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως τὸ πρόβλημα τῆς τηρητέας κατ' αὐτὸ στάσεως, δεδομένου ὅτι συνεδέετο διὰ συνθήκης συμμαχίας μετὰ τῆς Σερβίας, δεινῶς δοκιμαζομένης. Ὁ πόλεμος ὅμως, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχεν ἐμπλακῆ ἡ Σερβία πρὸς τὰς μεγάλας Δυνάμεις τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, δὲν ἀνταπεκρίνετο προφανῶς πρὸς τὸν προβλεπόμενον ὑπὸ τῆς ἑλληνοσερβικῆς συνθήκης, στρεφομένης κυριώτατα ἐναντίον τῆς Βουλγαρίας, δι' ὃ καί, ἐπωφεληθεῖσα ἡ Ἑλλὰς τῆς οὐδετέρας, κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πολέμου, στάσεως τῶν Βουλγάρων, ἠδυνήθη κατ' ἀρχὰς νὰ δικαιολογηθῇ πλήρως ἔναντι τῶν Σέρβων, δηλοῦσα ὅτι ἦτο ὑποχρεωμένη νὰ διατηρήσῃ ἀκεραίας τὰς πολεμικὰς αὐτῆς δυνάμεις, ὅπως ἐπιτηρῇ τὴν Βουλγαρίαν. Πλὴν ὅμως τῆς Σερβίας καὶ ἡ Γερμανία μεγάλως ἐνδιεφέρετο νὰ παρασύρῃ καὶ τοὺς Ἕλληνας εἰς τὸν ὑπ' αὐτὴν συμμαχικὸν συνασπισμόν, ὁ δὲ αὐτοκράτωρ Γουλιέλμος Β', θεωρῶν ἐξησφαλισμένην τὴν συμμαχίαν τῆς τε Βουλγαρίας καὶ τῆς Τουρκίας, ἀπηυθύνετο καὶ πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ζητῶν τὴν σύμπραξιν αὐτῆς μὲ τὴν δικαιολογίαν, ὅτι διὰ τοῦ πολέμου θὰ συνετρίβετο ἡ ἐχθρικῶς, ὡς ἔλεγε, διατεθειμένη πρὸς πάντας ἀνεξαιρέτως τοὺς Βαλκανίους Ρωσία. Ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος, ἀπαντῶν εἰς τὴν ἔκκλησιν τοῦ γυναικαδέλφου του, παρίστα τὸ ἀσύμφορον τῆς συμπράξεως ταύτης διὰ τὴν Ἑλλάδα, ἥτις, οὖσα θαλασσία δύναμις, ἐτέλει ὑπὸ τὴν διαρκῆ ἀπειλὴν τῶν κυριαρχουσῶν τῆς θαλάσσης Δυνάμεων τῆς Τριπλῆς Συνεννοήσεως. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Κωνσταντίνου δυσηρέστησε τὸν Κάϊζερ, ἐλπίζοντα μεγαλυτέραν προθυμίαν ἐκ μέρους τοῦ γαμβροῦ του, λόγῳ καὶ τῶν ἐξαιρετικῶν τιμῶν, δι' ὧν πρὸ ἑνὸς μόλις ἔτους εἶχε περιβάλει αὐτόν, διὰ τῆς ἀπονομῆς τῆς γερμανικῆς στραταρχικῆς ράβδου. Ἐνισχύοντο δὲ αἱ περὶ τῶν φιλογερμανικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κωνσταντίνου γνῶμαί του καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι, κατὰ τὸ εἰς Γερμανίαν ταξίδιόν του, εἶχεν οὗτος ἐκφρασθῆ μετὰ θαυμασμοῦ ὑπὲρ τῆς πολεμικῆς ὀργανώσεως τῶν Γερμανῶν, εἰπὼν ὅτι τὴν τακτικὴν τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ εἶχε καὶ αὐτὸς ἐφαρμόσει κατὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους καὶ προκαλέσει ὡς ἐκ τούτου τὴν ζωηρὰν δυσφορίαν τῶν Γάλλων, οἵτινες, ὡς ἐκπαιδευταὶ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, διεξεδίκουν ὑπὲρ αὐτῶν τὴν καλὴν πολεμικὴν ἐμφάνισιν.

Καὶ ἡ γερμανικὴ ὅμως κυβέρνησις, παραλλήλως πρὸς τὰς ἐνεργείας τοῦ Κάϊζερ παρὰ τῷ Κωνσταντίνῳ, ἠρώτα διὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις πρεσβευτοῦ της τὸν πρωθυπουργὸν Βενιζέλον, ἂν ἡ Ἑλλὰς ἦτο διατεθειμένη νὰ ἐπιτεθῇ κατὰ τῆς συμμάχου της Σερβίας, ἀλλ' ἐλάμβανε τὴν ἀπάντησιν ὅτι «ἡ Ἑλλὰς εἶναι πολὺ μικρὸν κράτος διὰ νὰ διαπράξῃ τόσον μεγάλην ἀτιμίαν». Ἐν ᾧ δὲ τοιαῦται διεξήγοντο μεταξὺ τῶν ἐπισήμων συζητήσεις, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἦτο διατεθειμένος μᾶλλον ὑπὲρ τῶν Δυνάμεων τῆς Συνεννοήσεως, αἵτινες κατὰ σύμπτωσιν ἦσαν καὶ αἱ τρεῖς αἱ χῶραι, εἰς τὴν ἐπέμβασιν τῶν ὁποίων ὤφειλε τὴν ἐλευθερίαν του. Ἀλλὰ καὶ ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος διεφαίνετο μᾶλλον ἀνταντόφιλος, ἂν καὶ κατ' ἀρχὰς ἐξεδηλοῦτο μετὰ μεγάλης ἐπιφυλάξεως, φρονῶν ὅτι ὁ Παγκόσμιος πόλεμος, ἀσχέτως πρὸς τὰς συμφορὰς τὰς ὁποίας θὰ προεκάλει, παρεῖχεν εἰς τὸν Ἑλληνισμὸν ὅλως ἔκτακτον εὐκαιρίαν ἐπιτυχοῦς ἐδαφικῆς ἐκμεταλλεύσεως ἐχάκιζε δὲ τὴν ἐν ἀγνοίᾳ του γενομένην ἀπάντησιν τοῦ Κωνσταντίνου πρὸς τὸν Γερμανὸν αὐτοκράτορα, ἥτις ἐδέσμευε τὴν Ἑλλάδα ἔναντι τῶν ἀπροβλέπτων φάσεων, τὰς ὁποίας θὰ ἐλάμβανεν ὁ πόλεμος. Ἐνῷ ὅμως ἡ Γερμανία, ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τοῦ πολέμου, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ὑπὲρ αὐτῆς προσέλκυσιν τῆς Ἑλλάδος, αἱ Δυνάμεις τῆς Συνεννοήσεως παρέμενον ἀδρανεῖς, τῆς Ἀγγλίας φρονούσης ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἀνακινηθῶσι τὰ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ζητήματα, πρὸς ἀποφυγὴν ἐνδεχομένης συγκρούσεως μετὰ τῆς Τουρκίας, ἥτις καὶ σημαίνουσαν στρατιωτικὴν δύναμιν ἠδύνατο νὰ προσθέσῃ εἰς τὸν γερμανικὸν συνασπισμὸν καὶ ἐπικινδύνως ἠδύνατο νὰ περιπλέξῃ τὴν κατάστασιν εἰς τὰς μουσουλμανικὰς χώρας τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἰδίᾳ τὴν Βρεττανικὴν Αἴγυπτον καὶ τὰς Ἰνδίας, ἔνθα ὁ σουλτᾶνος ὡς χαλίφης τῶν Μουσουλμάνων ἤσκει ἐπιρροήν. Ἡ Γαλλία ἐξ ἄλλου, μελετῶσα ἀκόμη τὴν ἐν τῇ Βαλκανικῇ κατάστασιν, ἐβασίζετο ἐπὶ τοῦ Ἕλληνος πρωθυπουργοῦ, τοῦ ὁποίου αἱ φιλανταντικαὶ διαθέσεις δὲν ἐβράδυναν νὰ ἐκδηλωθῶσιν. Οὕτως ὁ Βενιζέλος, μετὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ πολέμου, ἤρχισεν ἐκδηλούμενος εἰς τὰ ὑπουργικὰ συμβούλια ὑπὲρ τῶν συμμάχων τῆς Συνεννοήσεως, δηλῶν ὅτι ἡ Ἑλλὰς θὰ ἦτο διατεθειμένη νὰ συμπράξῃ μετ' αὐτῶν, ὑπὸ τὴν ἀπαραίτητον ὅμως προϋπόθεσιν τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ Ἑλλήνων, οἵτινες, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ὑπὸ τῶν Νεοτούρκων καταλήψεως τῆς ἐξουσίας ἐν Τουρκίᾳ, ὑφίσταντο παντοειδεῖς ἐκ μέ-

Digitized by Google

ρους αὐτῶν διώξεις. Ἐνῷ ὅμως ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία ἐτήρουν ἀδιάφορον στάσιν ἔναντι τῆς Ἑλλάδος, ἡ τρίτη Δύναμις τῆς Συνεννοήσεως, ἡ Ρωσία, ἠρώτα, μεσοῦντος τοῦ Αὐγούστου, διὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις πρεσβευτοῦ πρίγκιπος Νεμίντωφ, τὸν ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργὸν Γ. Στρέϊτ, ποίαν στάσιν θὰ ἐτήρει ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἔναντι τῆς πρὸς τὴν Σερβίαν συμμαχικῆς αὐτῆς ὑποχρεώσεως, ἐλάμβανε δὲ τὴν ἀπάντησιν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς δὲν ἠδύνατο νὰ μεταβῇ εἰς τὰ αὐστριακὰ σύνορα, ἐκ φόβου εἰσβολῆς τῶν Βουλγάρων εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος. Ὁ Βενιζέλος ἐκάκισε τὴν φορὰν ταύτην ἐν ὑπουργικῷ συμβουλίῳ τὴν ἀπάντησιν τοῦ ὑπουργοῦ του, ταχθεὶς ὑπὲρ τῆς ἀμέσου ἐξόδου εἰς τὸν πόλεμον, κατόπιν δὲ τούτου ὁ Στρέϊτ παρῃτήθη τὴν 30 Αὐγούστου 1914. Οἱ ἀντιτασσόμενοι ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν εἴσοδον τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν πόλεμον παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς Συνεννοήσεως, προέβαλλον τὸ ἐπιχείρημα, ὅτι ἠδύνατο μὲν νὰ γίνῃ τοῦτο, ἀλλ' ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν νὰ ἐγγυηθῶσιν οἱ σύμμαχοι τὴν ἑλληνικὴν ἀκεραιότητα καὶ νὰ ὁρίσωσι τὸ ἀντίτιμον τῆς ἑλληνικῆς συνδρομῆς ἐν περιπτώσει νίκης. Μετὰ τὴν παραίτησιν τοῦ Στρέϊτ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν ἀνέλαβεν αὐτοπροσώπως ὁ Ἐ. Βενιζέλος, ὅστις ἔσπευσεν ἀμέσως νὰ προσφέρῃ εἰς τοὺς πρεσβευτὰς τῶν κρατῶν τῆς Συνεννοήσεως τὴν ἑλληνικὴν συμμαχίαν. Καὶ ἡ μὲν Ἀγγλία ἀπέρριψε τὴν προσφοράν, ἕνεκα τῶν προαναφερθέντων φόβων αὐτῆς, ἡ Γαλλία ἐπεφυλάχθη νὰ ἐπωφεληθῇ αὐτῆν ἐν περιπτώσει ἀνάγκης, ὑπονοοῦσα τὴν περίπτωσιν τῆς εἰσόδου τῆς Τουρκίας εἰς τὸν πόλεμον παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν Κεντρικῶν Αὐτοκρατοριῶν, ἡ δὲ Ρωσία ἀπεδέχθη εὐχαριστοῦσα, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ βοήθεια θὰ παρείχετο εἰς τὴν Σερβίαν. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ὅμως καὶ ὁ Ἐ. Βενιζέλος ἐφρόνει ὅτι ἡ Ἑλλάς, ἀντὶ νὰ κατατρίψῃ τὰ στρατεύματά της, ἀποστέλλουσα αὐτὰ εἰς τὸ αὐστριακὸν μέτωπον, θὰ ἦτο προτιμότερον νὰ τὰ διατηρήσῃ ἀνέπαφα πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς Βουλγαρίας, τῆς ὁποίας ἡ στάσις τὴν ἐνεφάνιζε κλίνουσαν μᾶλλον πρὸς τὰς Κεντρικὰς Αὐτοκρατορίας. Τὴν γνώμην ταύτην συνεμερίσθη ἐν τέλει καὶ ἡ Σερβία. Οὕτω, διὰ τῆς μὴ ἀμέσου ἀποδοχῆς τῆς ἑλληνικῆς προτάσεως συμμαχίας, παρῆλθεν ὁλόκληρον τὸ ἔτος 1914, χωρὶς ἡ Ἑλλὰς νὰ προβῇ εἰς νέας σοβαρὰς περὶ πολέμου ἐνεργείας. Ἡ ἀπάντησις τῆς Ρωσίας εἰς τὴν πρότασιν τῆς Ἑλλάδος περὶ εἰσόδου εἰς τὸν πόλεμον ἐνέχει ἰδιαιτέραν σημασίαν, διότι ἡ ρητὴ δήλωσις ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς πολεμικῆς συμβολῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἀφεώρα μόνον εἰς βοήθειαν πρὸς τὴν Σερβίαν, ὑπέκρυπτε τοὺς φόβους αὐτῆς ἐπὶ τῶν βλέψεων τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ὁποίαν ἐπεφύλασσε δι' ἑαυτήν. Ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ πολέμου, τὰ ἐν Μεσογείῳ εὑρισκόμενα γερμανικὰ καταδρομικὰ «Γκαῖμπεν» καὶ «Μπρεσλάου», κατορθώσαντα, διὰ παραπειστικῶν μεθόδων, νὰ λάβωσι παρὰ τῆς Ἑλλάδος ἄδειαν ἀνθρακεύσεως ἐν τῷ Αἰγαίῳ, διέφυγον εἰς τὸν Ἑλλήσποντον, διαλαθόντα τὴν προσοχὴν τοῦ Ἄγγλου ναυάρχου Τρούμπιτς, εἰς αἴτησιν δὲ τῶν Ἄγγλων πρὸς τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν, ὅπως ἐπιτραπῇ εἰς τὸν ἀγγλικὸν στόλον ἡ ἐντὸς τῶν Στενῶν καταδίωξις τῶν γερμανικῶν πλοίων, ἡ Τουρκία ἐδήλου ὅτι ἠγόρασεν αὐτά. Μετά τινας ἡμέρας ἐκηρύσσετο καὶ ἡ γενικὴ ἐπιστράτευσις τῶν Τούρκων, ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Γερμανοῦ ὀργανωτοῦ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ στρατηγοῦ Λίμαν φὸν Σάντερς, ὑποδείξει τοῦ ὁποίου ἤρχισαν τρομεραὶ διώξεις σύμπαντος τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας. Οὕτω δὲ διεγράφετο πλέον κατὰ τρόπον ἐμφανῆ ἡ στάσις, ἣν θὰ ἐτήρει ἡ Τουρκία κατὰ τὸν πόλεμον, εἰσελθοῦσα τέλος εἰς αὐτὸν τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1914.

Φθίνοντος τοῦ 1914 ἀνεκινήθη καὶ πάλιν τὸ ζήτημα τῆς ἐξόδου τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν πόλεμον παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς Ἀντάντ, λόγῳ τῆς ἀποφασισθείσης ἐκ μέρους τῶν Δυνάμεων τῆς Συνεννοήσεως ἐκβιάσεως τῶν Στενῶν τοῦ Ἑλλησπόντου ἀπὸ θαλάσσης καὶ καταλήψεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Βοσπόρου, ἵνα ἐπιτευχθῇ ἀπ' εὐθείας ἐπικοινωνία μετὰ τῆς Ρωσίας. Ὁ Ἐλ. Βενιζέλος, πληροφορηθεὶς ἰδιωτικῶς παρὰ τοῦ Γ. Κλεμανσὼ τὴν ἀπόφασιν ταύτην, ἤρξατο νέων διαπραγματεύσεων μετὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἄγγλου πρεσβευτοῦ σὲρ Φρ. Ἔλλιοτ, προτείνων τὴν συμμετοχὴν τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν ἐπιχείρησιν διὰ δυνάμεως δύο μεραρχιῶν ἑλληνικοῦ στρατοῦ καὶ ὁλοκλήρου τοῦ στόλου. Κατὰ τῆς προτάσεως ὅμως ταύτης ἀντέστη ἤδη ἐμφανῶς ἡ Ρωσία, λόγῳ τῶν ἐπὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως βλέψεών της· τὸ μόνον σημεῖον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου συνεφώνει ἡ ρωσικὴ πολιτική, ἦτο ἡ δρᾶσις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, πλὴν τῶν νομῶν Προύσης καὶ Κασταμονῆς, τοὺς ὁποίους ἐπεφύλασσε δι' ἑαυτήν. Πρὸ τῆς ἐπιμόνου ἀρνήσεως τῆς Ρωσίας, ἥτις ὡς τελευταῖον ὅριον τῶν ὑποχωρήσεών της ἐδέχετο νὰ μετάσχῃ μὲν ὁ ἑλληνικὸς στόλος τῶν ἐπιχειρήσεων, νὰ μὴ μεταβῇ ὅμως εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ παραμείνῃ πεντήκοντα τοὐλάχιστον μίλλια μακρὰν αὐτῆς, συνῆλθε κατὰ τὸν Φεβρουάριον 1915 εἰς δύο συνεδριάσεις τὸ συμβούλιον τοῦ στέμματος, ἀποτελεσθὲν ἐκ τῶν ἀρχηγῶν τῶν διαφόρων κομμάτων καὶ ἤκουσεν ἀναπτυσσομένας τὰς ἀπόψεις τοῦ πρωθυπουργοῦ.

Ὁ βασιλεὺς δὲν ἀπεδέχθη ἀμέσως, ἀλλ' ἐπεφυλάχθη νὰ ἀποφανθῇ, ἀφοῦ προηγουμένως συνεβουλεύετο τὸ ἐπιτελεῖον, τὸ ὁποῖον, φρονοῦν ὅτι ἡ διὰ θαλάσσης ἐκβίασις τοῦ Ἑλλησπόντου ἦτο ἀκατόρθωτο, προέτεινεν ὡς προτιμοτέραν τὴν ἀπὸ τῆς Θρᾴκης διὰ ξηρᾶς κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δικαιωθὲν βραδύτερον, ὅτε ἀπέτυχε πλήρως ἡ σχετικὴ ἐπιχείρησις. Διήμερον ἀπὸ τῆς συνόδου τοῦ συμβουλίου τοῦ στέμματος καὶ χωρὶς οὐδὲν νὰ γνωσθῇ περὶ τῶν ἐπισυμβάντων ἐν τῷ μεταξύ, παρῃτήθη ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου 25 Φεβρουαρίου 1915), ἐκλήθη δὲ εἰς τὴν ἀρχὴν ὁ Δ. Γούναρης, μετὰ τὴν ἄρνησιν τοῦ πρὸ αὐτοῦ κληθέντος Α. Ζαΐμη. Κατὰ τὰς γενομένας τότε πρὸς τὸν Ζαΐμην προτάσεις τῶν πρεσβευτῶν τῆς Συνεννοήσεως, μεθ' ὧν εἶχεν ἔλθει οὗτος εἰς ἐπαφήν, ἡ Ἀγγλία προσέφερεν ὡς πρῶτον ἀντάλλαγμα τῆς εἰς τὸν πόλεμον ἐξόδου τῆς Ἑλλάδος τὴν Κύπρον.

Ὁ μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Ε. Βενιζέλου ἀναλαβὼν τὴν κυβέρνησιν Δ. Γούναρης, κατατοπισθεὶς ὑπὸ τοῦ βασιλέως εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ προκατόχου του, ἐδήλου ὅτι «ὁ Ε. Βενιζέλος, διὰ τῆς ὑπερβολικῆς του αἰσιοδοξίας, στηριζομένης εἰς προηγουμένας ἐπιτυχίας του, προσπαθεῖ νὰ ἐκβιάσῃ τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας, μὴ λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὰς ἐξαιρετικὰς τοῦ Παγκοσμίου πολέμου δυσχερείας καὶ ἀδιαφορῶν ἀπέναντι τῶν Ρώσων», μετά τινας δ' ἡμέρας ἐδημοσίευσε καὶ ἀνακοίνωσιν, διὰ τῆς ὁποίας προσεβάλλετο ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Βενιζέλου ὡς θυσιάζουσα ἑλληνικὰ ἐδάφη. Διὰ τοῦ ὑπαινιγμοῦ τούτου ἡ κυβέρνησις ἐνόει ἐμπιστευτικὰς προτάσεις, γενομένας ὑπὸ τοῦ Ε. Βενιζέλου εἰς τὸν βασιλέα, περὶ παραχωρήσεως εἰς τὴν Βουλγαρίαν τῆς Καβάλλας καὶ μέρους τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, ἔναντι τῶν ἐκχωρηθησομένων εἰς τὴν Ἑλλάδα μικρασιατικῶν χωρῶν. Αἱ ἐνέργειαι τῆς κυβερνήσεως Γούναρη ἀπετέλεσαν τὴν ἀφορμὴν τῆς δημοσίᾳ ἐκδηλώσεως τῆς σοβούσης μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης διαφωνίας μεταξὺ τοῦ στέμματος καὶ τοῦ Ε. Βενιζέλου. Ὁ Βενιζέλος ἀπήντησεν εἰς τὰς δημοσιεύσεις τῆς κυβερνήσεως δι' ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν βασιλέα, δηλῶν ὅτι, ἂν δὲν ἤθελεν ἀναιρεθῆ ἡ γενομένη πρὸς αὐτὸν ὕβρις καὶ δοθῇ εἰς αὐτὸν ἱκανοποίησις, θὰ ἠναγκάζετο νὰ ἀπομακρυνθῇ τοῦ πολιτικοῦ βίου, ἵνα μή, πολιτευόμενος, προκαλέσῃ νέαν πολιτικὴν κρίσιν ζητῶν ἱκανοποίησιν. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Βενιζέλου ἀπήντησεν ὁ πρωθυπουργὸς Δ. Γούναρης, ὑποστηρίξας ὅτι τὰ ἐν τῇ ἀνακοινώσει ἐκτεθέντα ἦσαν ἀληθῆ καὶ ὅτι καθῆκον τοῦ Ε. Βενιζέλου ἦτο νὰ παραμείνῃ εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ νὰ ζητήσῃ παρὰ τῆς κυβερνήσεως λόγον ἐν τῇ βουλῇ. Ὁ Βενιζέλος προέβη τότε εἰς τὴν ἄμεσον δημοσίευσιν τῶν πρὸς τὸν βασιλέα ὑπομνημάτων του, ὁ δὲ φιλικῶς πρὸς αὐτὸν διατεθειμένος τύπος καὶ ὁ κυβερνητικὸς παρώθησαν εἰς τοιοῦτον σημεῖον τὴν μεταξὺ τῶν δύο παρατάξεων ἀντίθεσιν, ὥστε νὰ καθίσταται πλέον προβληματικὴ πᾶσα ψύχραιμος ἀντιμετώπισις τοῦ ζητήματος. Ἦσαν δὲ τα ἐν τῇ διαμάχῃ ἀναφερόμενα ὑπομνήματα τρεῖς ἀναλυτικαὶ ἐκθέσεις τοῦ Βενιζέλου πρὸς τὸν βασιλέα, δι' ὧν οὗτος ἐξέθετε τὰς ἀπόψεις του ἐπὶ τῆς ἀκολουθητέας ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος πολιτικῆς, καταλήγων πάντοτε ὑπὲρ τῆς εἰσόδου εἰς τὸν πόλεμον παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς Συνεννοήσεως. Εἰς τὴν ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ προσώπου τοῦ βασιλέως σφοδρὰν ἐπίθεσιν τῶν βενιζελικῶν ἀντετάχθη νῦν ὁλόκληρος ὁ ἀντιπολιτευθεὶς τὸν Βενιζέλον κόσμος, πολλοὶ δὲ τῶν ἐκδηλωθέντων ἀδιαλλάκτων βασιλοφρόνων, καὶ ἰδίᾳ ὁ νομομαθὴς Κ. Ἔσλιν, ἔφθασαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ κατηγορῶσι τὴν κυβέρνησιν Γούναρη ὡς λίαν συγκαταβατικῶς προσενεχθεῖσαν πρὸς τὸν Ε. Βενιζέλον, ἀφοῦ περιωρίσθη εἰς παραινετικὴν μόνον πρὸς αὐτὸν ἐπιστολήν, ἐνῷ ἔπρεπε νὰ λάβῃ δραστικώτερα μέτρα. Ὁ Δ. Γούναρης, ἀφ' ἑτέρου, προβλέπων ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ στηριχθῇ κοινοβουλευτικῶς ἡ κυβέρνησίς του, λόγῳ τῆς μεγάλης βενιζελικῆς πλειοψηφίας, διέλυσε τὴν βουλὴν καὶ προεκήρυξε νέας ἐκλογάς. Κατ' αὐτὰς ὅμως τὸ βενιζελικὸν κόμμα ἐκέρδισε πάλιν μετὰ μεγάλης πλειοψηφίας, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν τῷ μεταξὺ ἠσθένησε σοβαρῶς ὁ βασιλεὺς ἐκ πλευρίτιδος, διετηρήθη ἡ κυβέρνησις ἐν τῇ ἐξουσίᾳ μέχρι τῆς ἀναρρώσεώς του, ἤτοι μέχρι τῆς 10 Αὐγούστου 1915, ὁπότε καὶ πάλιν ἐσχημάτισε κυβέρνησιν ὁ πλειοψηφήσας Ε. Βενιζέλος.

Ἡ ἀσθένεια τοῦ βασιλέως ἔδωκε νέαν εὐκαιρίαν νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ πάλιν καὶ δὴ νὰ ἐπιταθῇ ἡ πρὸς τὸν βασιλέα ἀγάπη τοῦ λαοῦ. Ἡ κυβέρνησις Γούναρη δὲν ἐφαίνετο ἀποκρούουσα τὴν εἴσοδον τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν πόλεμον, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Βενιζέλον, δὲν ἔδιδε σοβαρὰν σημασίαν εἰς τὴν πρόσκτησιν μικρασιατικῶν ἐδαφῶν, δηλοῦσα μόνον ὅτι ἦτο ἡ Ἑλλὰς πρόθυμος νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὴν συμμαχίαν ἐν ᾗ περιπτώσει ἐξησφαλίζετο ἡ ἀκεραιότης τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους καὶ ἐδιεθνοποιεῖτο ἡ περιφέρεια τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὁ Βενιζέλος ἐδήλου ὅτι δὲν ἔχει στρατιωτικὴν ἢ κατακτητικὴν βλέψιν. Πρὸς τὰς προτάσεις Γούναρη οὐδεμίαν ἀπέδιδε σημασίαν ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις, ὑποθέτουσα ὅτι ἐστεροῦντο εἰλικρινείας, ὁ δὲ Γάλλος ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν ἐδήλου εἰς τὸν πρίγκιπα Γεώργιον ὅτι ἡ Ἑλλὰς πρέπει νὰ προσχωρήσῃ εἰς τοὺς συμμάχους ἄνευ ὅρων, διότι τοῦτο ἦτο ὁ μόνος τρόπος τῆς ἐπιδιώξεως τῆς ἀποκαταστάσεώς της. Δὲν ἐβράδυνεν ὅμως νὰ προκληθῇ καὶ νέα διαφωνία μεταξὺ τῆς κυβερνήσεως τοῦ Βενιζέλου καὶ τοῦ στέμματος, τὴν ὁποίαν ἐπέτεινεν ἡ λόγῳ τῆς εἰσόδου τῆς Βουλγαρίας εἰς τὸν πόλεμον μείζων ἐπιμονὴ τοῦ πρωθυπουργοῦ ὑπὲρ τῆς ἀμέσου ἐξόδου καὶ τῆς Ἑλλάδος. Τὸ μόνον σημεῖον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπετεύχθη νῦν συμφωνία μεταξὺ τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ πρωθυπουργοῦ του, ἦτο ἡ μετὰ τὴν ἐπιστράτευσιν τῆς Βουλγαρίας κήρυξις γενικῆς ἐπιστρατεύσεως καὶ τῶν Ἑλλήνων, τὴν ὁποίαν ὁ μὲν βασιλεὺς ἐθεώρει ὡς ἀποβλέπουσαν εἰς τὴν ἐναντίον ἐνδεχομένης βουλγαρικῆς ἐπιθέσεως ἄμυναν, ὁ δὲ πρωθυπουργὸς ὡς στρεφομένην καθ' ὅλων τῶν κεντρικῶν συμμάχων. Οὕτω ὁ Βενιζέλος, προκληθεὶς ἐν τῇ Βουλῇ νὰ δηλώσῃ ἂν ἡ ἐπιστράτευσις ἐστρέφετο ἐναντίον τῶν Βουλγάρων μόνον, ἐδήλωσεν ὅτι ἐθεώρει ταύτην ἐκτεινομένην καὶ ἐναντίον τῶν Γερμανῶν καὶ Αὐστριακῶν, ἐπειδὴ δὲ τοῦτο δὲν ἐθεωρήθη ἀπὸ τὸν βασιλέα ὡς σύμφωνον πρὸς τὸν προσυμφωνηθέντα σκοπὸν τῆς ἐπιστρατεύσεως, ὁ πρωθυπουργὸς ἠναγκάσθη εἰς νέαν παραίτησιν τὴν 24 Σεπτεμβρίου 1915. Ἐκλήθη δὲ εἰς τὴν ἐξουσίαν ὁ Ζαΐμης, συμπαραλαβὼν ἐν τῇ κυβερνήσει καὶ τοὺς Δ. Γούναρην, Δ. Ράλλην, Γ. Θεοτόκην, Στέφ. Δραγούμην καὶ Ἰ. Γιαννακίτσαν, ὅστις ὅμως μετ' ὀλίγον ἀπεμακρύνθη λόγῳ τῆς προκλητικῆς ἐναντίον τῆς πλειοψηφίας στάσεώς του ἐν τῇ Βουλῇ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Βενιζέλος κατὰ τὰς περὶ τοῦ Γιαννακίτσα διαμαρτυρίας του ὑπέμνησε, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ἡ κυβέρνησις παρέμενεν εἰς τὴν ἐξουσίαν τῇ ἀνοχῇ του, ὁ Ζαΐμης παρῃτήθη τὴν 25 Ὀκτωβρίου καὶ ἔσχε διάδοχον τὸν Στέφ. Σκουλούδην, συνεργασθέντα ἐπίσης μετὰ πάντων τῶν ἀντιβενιζελικῶν κομμάτων. Ὁ νέος πρωθυπουργός, προβλέπων ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ στηριχθῇ κοινοβουλευτικῶς, διέλυσε τὴν βουλὴν καὶ προεκήρυξεν ἐκλογὰς διὰ τὴν 6 Δεκεμβρίου 1915, καθ' ἃς ὅμως τὸ κόμμα τῶν φιλελευθέρων, θεωρῆσαν τὴν διάλυσιν ὡς ἀντισυνταγματικήν, ἀπέσχεν. Ἐν τῷ μεταξὺ αἱ δυνάμεις τῆς Συνεννοήσεως, ἐπειδὴ εἶχε προσχωρήσει εἰς τὸν πόλεμον καὶ ἡ Βουλγαρία, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἡ Σερβία ἐπιέζετο ἐπικινδύνως, ἀπεφάσισαν νὰ χρησιμοποιήσωσι τὰ στρατεύματα τῆς ἀποτυχούσης ἐκστρατείας τῶν Δαρδανελλίων διὰ τὴν ἵδρυσιν μετώπου καὶ ἐν Μακεδονίᾳ, ἵν' ἀνακόψουν τὴν πρὸς νότον προέλασιν τῶν Αὐστρογερμανῶν, οἵτινες εἶχον καταλάβει ἐν τῷ μεταξὺ ὁλόκληρον τὴν Σερβίαν. Τὴν ἀρχιστρατηγίαν τῶν ἐν τῷ νέῳ μετώπῳ δυνάμεων ἀνέλαβεν ὁ Γάλλος στρατηγὸς Σαράϊγ.

Ἔκτοτε αἱ Δυνάμεις τῆς Ἀντάντ ἤρχισαν τηροῦσαι ἐχθρικὴν ἔναντι τῆς Ἑλλάδος στάσιν, ἡ δὲ κυβέρνησις Σκουλούδη καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς ἐν τῇ ἐξουσίᾳ παραμονῆς της ὑφίστατο διαρκῶς παντοειδεῖς ἐπεμβάσεις. Οὕτω κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1915 ὁ στρατηγὸς Σαράϊγ ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ἤρχισε χρησιμοποιῶν τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος πρὸς σχηματισμὸν τοῦ νέου ἐν τῇ Βαλκανικῇ μετώπου, τὸν ἑπόμενον δὲ μῆνα γαλλικὸς στόλος κατέλαβε τὴν Κέρκυραν, ὅπου κατέφυγεν ὁ ἐκκενώσας τὸ ἐθνικὸν αὐτοῦ ἔδαφος σερβικὸς στρατός. Ἐξ ἄλλου κατὰ τὸ θέρος τοῦ ἑπομένου ἔτους οἱ Γερμανοβούλγαροι, εἰσελάσαντες εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν, ἐζήτησαν τὴν εἰς αὐτοὺς παράδοσιν τῶν παραμεθορίων ὀχυρῶν. Ἡ κυβέρνησις τῶν Ἀθηνῶν, ἐμμένουσα εἰς τὴν ἀπόφασίν της περὶ αὐστηρᾶς οὐδετερότητος, ἀφῆκε νὰ παραδοθῇ τὸ ὀχυρὸν Ροῦπελ, νὰ καταληφθῶσιν ἡ Καβάλλα, ἡ Δράμα καὶ αἱ Σέρραι καὶ νὰ παραδοθῇ εἰς τοὺς Γερμανοὺς τὸ Δ΄ σῶμα στρατοῦ, ὁδηγηθὲν αἰχμάλωτον εἰς Γκαίρλιτς τῆς Γερμανίας, πλὴν ὀλίγων μόνον τμημάτων, ἅτινα, ἀντισταθέντα, προσεχώρησαν ἀκολούθως εἰς τὸ κίνημα Θεσσαλονίκης. Οἱ Σύμμαχοι τῆς Συνεννοήσεως τότε ἔλαβον ἔτι ἐχθρικωτέραν στάσιν καὶ την 21 Ἰουλίου 1916, διὰ διακοινώσεως, ἐζήτησαν τὴν ἀποχώρησιν τῆς κυβερνήσεως Σκουλούδη, τὴν διάλυσιν τῆς βουλῆς, τὴν διενέργειαν νέων βουλευτικῶν ἐκλογῶν, τὴν ἀποστράτευσιν τοῦ στρατοῦ καὶ ἄλλα, ἀπειλοῦντες ὅτι, ἐν ᾗ περιπτώσει οἱ ὅροι των δὲν ἐγίνοντο ἀποδεκτοί, θὰ ἐλάμβανον μέτρα ἀποκλεισμοῦ τῆς χώρας διὰ στόλου. Νέα τότε ἐξέσπασε κυβερνητικὴ κρίσις καὶ τὴν ἑπομένην ἐκλήθη εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ πάλιν ὁ Ζαΐμης, ὅστις, συμπεριλαβὼν ἐν αὐτῇ καὶ τοὺς Ἀλ. Μομφερρᾶτον, Κ. Λιδωρίκην, Γ. Ράλλην, Π. Καλλιγᾶν, Φ. Νέγρην, Κ. Καλλάρην καὶ Ἀ. Χαραλάμπην, προετίθετο νὰ διενεργήσῃ ἐκλογάς. Πρὸς τούτοις ὁ Ζαΐμης, ἀποβλέπων ὅπως ἡ Ἑλλὰς ἐξέλθῃ εἰς τὸν πόλε-

Digitized by Google

μον ὑπὲρ τῆς Ἀντάντ, φρονῶν δ' ἀφ' ἑτέρου ὅτι ὤφειλεν ἀντὶ πάσης θυσίας νὰ εἶναι ἡνωμένη, προσεπάθησε νὰ συμφιλιώσῃ τὸν βασιλέα μετὰ τοῦ Βενιζέλου, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιτύχῃ τι τὸ θετικόν. Ἀλλ' οὐδὲ ἐκλογὰς ἠδυνήθη νὰ διενεργήσῃ κατόπιν διαβήματος τοῦ Γάλλου πρέσβεως, δι' ὃ προετίμησε νὰ παραιτηθῇ τὴν 3 Σεπτεμβρίου 1916. Ὁ βασιλεὺς τότε ἀνέθεσε τὴν κυβέρνησιν εἰς τὸν γνωστὸν διὰ τὰ δεδηλωμένα φιλογαλλικά του αἰσθήματα Ν. Καλογερόπουλον, ὅστις παρέλαβεν ὡς ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν τὸν ἐπίσης γαλλόφιλον Ἀλέξ. Καραπᾶνον. Ἡ κατάστασις ὅμως οὐδόλως ἐβελτιοῦτο, ἡ γαλλικὴ διπλωματία δὲν μετέβαλλε τὴν ἐχθρικήν της στάσιν, ὁ δὲ Ἀρ. Μπριὰν ἐδήλου εἰς τὸν ἐν Παρισίοις πρεσβευτὴν Ἀθ. Ρωμᾶνον ὅτι ἐκράτει παρὰ τοῖς Συμμάχοις σκέψις ἐκκαθαρίσεως τῆς καταστάσεως διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Βουλγάρων ἐν Καβάλλᾳ, τῶν Σέρβων ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ τῶν Ἰταλῶν ἐν Ἠπείρῳ. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήσσωσιν αἱ σκέψεις τῶν συμμάχων τῆς Ἀντὰντ περὶ τῶν Βουλγάρων, διὰ τοὺς ὁποίους ἂν καὶ εἶχον προσχωρήσει εἰς τὰς Κεντρικὰς Αὐτοκρατορίας, ἤλπιζον πάντοτε οἱ Ἀγγλογάλλοι ὅτι θὰ ἠδύναντο νὰ τοὺς παρασύρουν εἰς συνθηκολόγησιν.

Οὕτω ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἡ ἐσωτερικὴ κρίσις καθίστατο διαρκῶς ὀξυτέρα καὶ τὸ χάσμα ἐγίνετο ὁλονὲν μᾶλλον ἀγεφύρωτον μεταξὺ τῶν δύο παρατάξεων, εἰς τοιοῦτον δὲ σημεῖον εἶχον φανατισθῇ οἵ τε βασιλόφρονες καὶ οἱ βενιζελικοί, ὥστε οἱ μὲν ἀπεκάλουν τοὺς δὲ ἀπροκαλύπτως προδότας, ὡς ἐὰν αἱ πολιτικαὶ γνῶμαι τῶν ἡγετῶν ἀμφοτέρων τῶν παρατάξεων δὲν ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἔθνους, ἀλλ' εἰς τὰ συμφέροντα τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης πολεμικῆς παρατάξεως, εἰς τὰς ὁποίας εἶχον διαιρεθῆ τὰ ἀντιμαχόμενα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη. Τὸ ἰδιαιτέρως λυπηρὸν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἦτο ὅτι, ἀντὶ ὁ ἀγὼν νὰ περιορίζηται μεταξὺ δύο πολιτικῶν παρατάξεων, συμπαρεσύρετο μοιραίως εἰς αὐτὸν καὶ ὁ βασιλεύς, ὅστις ἐνεφανίζετο ὡς ἀρχηγὸς περίπου κομματικῆς φατρίας ἀντιπάλου πρὸς τὴν βενιζελικήν. Τοῦτο ἀποδοτέον καὶ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἔλειπεν ἐκ τῆς ἀντιπάλου παρατάξεως ἀρχηγὸς ἀναλόγων πρὸς τὸν Βενιζέλον ἱκανοτήτων, ὅστις θὰ ἀνελάμβανε νὰ διεξάγῃ τελεσφόρως τὸν ἐναντίον του ἀγῶνα. Καὶ ὁ μὲν Βενιζέλος ἐφρόνει ὅτι ἀφεύκτως ἡ Ἑλλὰς θὰ ἔπρεπε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν πόλεμον, διότι, παραμένουσα οὐδετέρα, ἐν πάσῃ περιπτώσει θὰ ἐζημιοῦτο μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου, ἐφ' ᾧ καὶ προέτεινε τὴν ἄνευ μεγάλης διαδικασίας προσχώρησιν εἰς τὴν παράταξιν τῶν Συμμάχων τῆς Συνεννοήσεως, ἐν ᾧ ὁ Κωνσταντῖνος ὑπόπτως εἶχε πρὸς τὴν παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν Συμμάχων προσχώρησιν τῆς Ἑλλάδος καὶ διὰ παντὸς τρόπου προσεπάθει νὰ διατηρήσῃ τὴν οὐδετερότητα αὐτῆς, φρονῶν ὅτι οὕτω, μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου, τὸ ἐδαφικὸν καθεστὼς τῆς χώρας θὰ παρέμενε τὸ ὀλιγώτερον ἀνέπαφον καὶ αἱ δυνάμεις αὐτῆς ἄθικτοι εἰς τὸ ἀκέραιον. Ἀντιθέτως, κατὰ τὴν βενιζελικὴν θέσιν, ἂν μὲν ἐνίκα ἡ Συνεννόησις, ἡ Θεσσαλονίκη θὰ ἐκινδύνευεν ἐκ μέρους τῶν Σέρβων, ἀφ' οὗ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐγκαταστάσεως ἐν τῇ πόλει τῆς σερβικῆς κυβερνήσεως συνεζητεῖτο σοβαρώτατα ἡ ἐκ μέρους τῶν Γάλλων παραχώρησις αὐτῆς εἰς τοὺς τοσαύτας θυσίας ὑποστάντας χάριν τῆς Ἀντὰντ Σέρβους, ἂν δὲ ἐνίκα ὁ ὑπὸ τὴν Γερμανίαν συνασπισμός, τοῦ ὁποίου ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον μετάσχει καὶ ἡ Βουλγαρία καὶ ἡ Τουρκία, τότε ἡ κατάστασις θὰ ἦτο πολὺ κρισιμωτέρα διὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀφ' οὗ ἡ Τουρκία δὲν εἶχε παραιτηθῆ τῶν ἐπὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου κυριαρχικῶν δικαιωμάτων της, ἐνῷ ἡ Βουλγαρία διεξεδίκει ὑπὲρ αὐτῆς ὁλόκληρον τὴν Μακεδονίαν, ἡ δὲ Αὐστρία ὡς βάσιν τῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ πολιτικῆς της εἶχε τὴν εἰς τὸ Αἰγαῖον κάθοδον, δυσχερὲς δὲ θὰ ἦτο διὰ τὴν γερμανικὴν διπλωματίαν, παρ' ὅλας τὰς φιλικὰς πρὸς τὸν βασιλέα διαθέσεις τοῦ Κάϊζερ, νὰ ἀποτρέψῃ τοὺς συμμάχους της ἀπὸ τῆς πραγματοποιήσεως τῶν ὡς ἄνω σχεδίων των.

Τὴν μεταξὺ τῶν δύο παρατάξεων ὀξύτητα ἐπέτεινον καὶ αἱ ἄστοχοι διαρκεῖς ἐπεμβάσεις τῶν Συμμάχων εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τοῦ κράτους, ἰδίᾳ δὲ αἱ ἐνέργειαι τῆς Γαλλίας, προσπαθούσης διὰ παντὸς τρόπου νὰ παρασύρῃ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὸν πόλεμον. Ἐξ ἄλλου σοβαρῶς συνεσκότιζον τὴν κοινὴν γνώμην καὶ αἱ ὀργιάζουσαι προπαγάνδαι τῶν τε Ἀγγλογάλλων καὶ τῶν Γερμανῶν, μετερχόμεναι πάσης φύσεως μέσα πρὸς ἐπικράτησιν. Ἐνῷ δὲ τοιαύτη ἐπεκράτει ἐν Ἀθήναις ἐσωτερικὴ διαμάχη, πολλοὶ τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ εὑρισκομένων ἀξιωματικῶν, βλέποντες τὴν χώραν, ὑπὲρ τῆς ἐλευθερώσεως τῆς ὁποίας πρὸ ὀλίγων μόλις ἐτῶν εἶχον ὑποστῆ τοιαύτας θυσίας, νὰ καταλαμβάνεται ἀφ' ἑνὸς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων καὶ νὰ κινδυνεύῃ ἀφ' ἑτέρου νὰ περιέλθῃ εἰς τοὺς Σέρβους, ὡς ἐξήγγελλε καὶ ὁ στρατηγὸς Σαράϊγ, ὠργάνωσαν κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1916 τὸ κίνημα τῆς «Ἐθνικῆς Ἀμύνης», εἰς τὸ ὁποῖον μετ' ὀλίγον προσῆλθε καὶ ὁ Βενιζέλος, ἀναχωρήσας τὴν 13 Σεπτεμβρίου 1916 ἐξ Ἀθηνῶν μετὰ τοῦ ναυάρχου Π. Κουντουριώτη, ὅστις, ὅπως καὶ ὁ ἀκολουθήσας μετ' ὀλίγον στρατηγὸς Π. Δαγκλῆς, παρῃτήθη τοῦ ἀξιώματος τοῦ ἐπιτίμου ὑπασπιστοῦ του βασιλέως. Οὕτω συνεκροτήθη ἐν Θεσσαλονίκῃ νέα κυβέρνησις κληθεῖσα «προσωρινή», διευθυνομένη δὲ ὑπὸ τριανδρίας ἐκ τῶν Ἐλ. Βενιζέλου, Π. Κουντουριώτη καὶ Π. Δαγκλῆ. Πρὸ τῆς εἰς Θεσσαλονίκην μεταβάσεώς του ὁ Βενιζέλος διῆλθεν ἐκ Κρήτης, εἰς συγκροτηθὲν δὲ αὐτόθι συλλαλητήριον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἠκούσθησαν καὶ ἀντιβασιλικαὶ ἐκδηλώσεις, ηὐχήθη, ὅπως τὸ στέμμα ταχέως κατανοήσῃ τὸ σφάλμα του. Ἡ κυβέρνησις Θεσσαλονίκης, τυχοῦσα τῆς ἐπιδοκιμασίας τῶν Δυνάμεων καὶ λαβοῦσα παρ' αὐτῶν δάνειον 10.000.000 δραχμῶν, προέβη ἀμέσως εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ στρατοῦ τῶν περιφερειῶν τῆς Νέας Ἑλλάδος, αἵτινες κατὰ πλειοψηφίαν προσεχώρησαν εἰς αὐτήν, καὶ μετέσχεν ἐνεργῶς τοῦ ἐν τῷ μακεδονικῷ μετώπῳ πολέμου. Ἀφ' ἑτέρου ὁ βασιλεύς, παραμένων οὐσιαστικῶς ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κράτους τῶν Ἀθηνῶν, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπήκουεν ὁλόκληρος ἡ Παλαιὰ Ἑλλάς, οὐδόλως ἀφίστατο τῆς οὐδετερότητος. Οὕτω παραιτηθείσης τῆς κυβερνήσεως Καλογεροπούλου τὴν 27 Σεπτεμβρίου, ἐκλήθη κατ' ἀρχὰς ὁ Ν. Δημητρακόπουλος, ὅστις ἐπεκοινώνησε, πρὸ τοῦ σχηματισμοῦ κυβερνήσεως, μετὰ τῶν πρεσβευτῶν τῶν Δυνάμεων καί, δηλώσας εἰς τὸν Ἄγγλον ἀντιπρόσωπον ὅτι ἀπαραίτητος προϋπόθεσις τῆς συμμετοχῆς τῆς Ἑλλάδος ἦτο ἡ ὑπαγωγὴ ὑπὸ τὴν κυβέρνησιν τῶν Ἀθηνῶν ὁλοκλήρου τοῦ κράτους, συνεπῶς δὲ καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ λαβὼν τὴν ἀπάντησιν ὅτι οἱ Σύμμαχοι εὑρίσκοντο πρὸ ἀνειλημμένων ὑποχρεώσεων ἔναντι τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης, κατέθεσε τὴν ἐντολήν. Ἀποτυχόντος εἶτα καὶ τοῦ σχηματισμοῦ ὑπουργείου ἐκ πολιτικῶν ἀνδρῶν, ἀφοῦ καὶ ὁ ἐπὶ τούτῳ κληθεὶς Ν. Στράτος ἠρνήθη, ἐσχηματίσθη κυβέρνησις ἄχρους ὑπὸ τὸν καθηγητὴν τοῦ πανεπιστημίου Σπυρίδωνα Λάμπρον, εἰς τὴν ὁποίαν περιελήφθησαν ὡς ὑπουργοὶ οἱ Ε. Ζαλοκώστας, Α. Τσέλος, Σ. Τζανετουλέας, Ν. Ἀποστολίδης, Ἰ. Ἀργυρόπουλος, Ἰ. Δαμιανὸς καὶ βραδύτερον ἄλλοι. Τὴν ἐπομένην τοῦ σχηματισμοῦ τῆς κυβερνήσεως γαλλικὸς στόλος ὑπὸ τὸν ναύαρχον Νταρτὶζ ντὲ Φουρνέ, καταπλεύσας εἰς Κερατσίνιον, ἀπηύθυνεν εἰς τὴν κυβέρνησιν διακοίνωσιν, δι' ἧς ἐζήτει ὅπως παραδοθῶσιν εἰς τοὺς συμμάχους 16 πεδιναὶ καὶ ἰσάριθμοι ὀρειβατικαὶ πυροβολαρχίαι μὲ 1.000 ὀβίδας κατὰ πυροβόλον, 40.000 τυφέκια Μάνλιχερ μετὰ 220 φυσιγγίων κατὰ τυφέκιον, 140 πολυβόλα καὶ 50 φορτηγὰ αὐτοκίνητα. Ἡ κυβέρνησις ἠναγκάσθη νὰ ἀποδεχθῇ τὴν διακοίνωσιν τῶν συμμάχων, ἀλλ' ὁ βασιλεύς, ἐπικοινωνήσας μετὰ τοῦ ἐπὶ τῆς γαλλικῆς ναυαρχίδος ἐπιβαίνοντος Γάλλου βουλευτοῦ Παύλου Μπεναζέ, ὑπεσχέθη εἰς αὐτὸν ὅτι ἦτο ἕτοιμος νὰ παραδώσῃ τὰ ζητούμενα πολεμοφόδια καὶ ὅτι θὰ διηυκόλυνε καὶ τὴν κατάταξιν ἐθελοντῶν εἰς τὸν στρατὸν τῆς Θεσσαλονίκης, ἐὰν αἱ Δυνάμεις ἠγγυῶντο τὴν ἀκεραιότητα τῆς χώρας. Ὁ Μπεναζὲ ὑπέβαλε τὰς προτάσεις εἰς τὴν κυβέρνησίν του, ἀλλ' αὕτη δὲν τὰς ἀπεδέχθη. Ἀφ' ἑτέρου ὁ Βενιζέλος, συγκροτήσας ἐν Θεσσαλονίκῃ συλλαλητήριον, προέτρεπε τὸν βασιλέα νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὰς προτάσεις αὐτοῦ περὶ συμφωνίας. Εἰς ἀπάντησιν συνεκροτήθη ἐπίσης συλλαλητήριον ἐν Ἀθήναις, ὅπερ, διὰ ψηφίσματος, ἐξέφρασε τὴν ἀφοσίωσίν του πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον καὶ τὴν πολιτικήν του, ἀφοῦ ἤκουσε τὰς γνώμας τῶν ἡγετῶν τῆς ἀντιβενιζελικῆς παρατάξεως Δ. Γούναρη, Δ. Ράλλη καὶ Στ. Δραγούμη. Αἱ Δυνάμεις, τέλος, ἀποκλείσασαι τὴν περίπτωσιν ἑκουσίας προσχωρήσεως τοῦ κράτους τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὴν Ἀντάντ, ἤρχισαν θαλάσσιον ἀποκλεισμὸν τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, τὸν ὁποῖον ἀνέλαβεν ὁ ὑπὸ τὸν ναύαρχον Φουρνὲ γαλλικὸς στόλος (28 Νοεμβρίου 1916). Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Φουρνέ, συνεχίζων τὴν πολιτικὴν τῆς παρεμβάσεως εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τοῦ κράτους, εἶχεν ἀπελάσει τοὺς ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὰς τῶν κρατῶν τοῦ ὑπὸ τὴν Γερμανίαν συνασπισμοῦ, ἐπειδὴ δὲ εἶχεν ἀνάγκην καὶ ἐλαφροῦ στόλου διὰ τὴν διεξαγωγὴν τῶν θαλασσίων μεταφορῶν, κατέλαβε τὰ ἐν τῷ ναυστάθμῳ ἑλληνικὰ πολεμικά, ἀντικαταστήσας τὰ ἑλληνικὰ πληρώματά των διὰ γαλλικῶν. Οἱ ἐκβληθέντες τῶν πλοίων των Ἕλληνες ἀξιωματικοὶ καὶ ναῦται ἀνελθόντες εἰς τὰς Ἀθήνας περιεφέροντο εἰς τὰς ὁδούς, ἐπιτείνοντες τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ κόσμου ἐναντίον τῶν συμμάχων. Ἐνέτεινον δὲ τὴν ἀκαταστασίαν ἐν Ἀθήναις καὶ πολυάριθμοι ἐπίστρατοι, οἵτινες συνεκρότησαν πολιτικοὺς συλλόγους καὶ ἠρνοῦντο νὰ δεχθῶσι τὴν παράδοσιν τοῦ ὁπλισμοῦ. Ὁ βασιλεὺς τότε προσκαλέσας τὸν Γάλλον ναύαρχον, ἐδήλωσεν εἰς αὐτὸν ὅτι εὑρίσκετο ἐν ἀδυναμίᾳ νὰ παραδώσῃ τὸν ὑποσχεθέντα ὁπλισμόν, ἐκφράσας συγχρόνως τὸν φόβον ὅτι ὁ στρατὸς θὰ παρήκουε, τοῦ Φουρνὲ δὲ ἐπιμένοντος, συνεφωνήθη ἐν τέλει, ὅπως συμμαχικὰ στρατεύματα προβῶσιν ἐν Ἀθήναις εἰς πολεμικὴν ἐπίδειξιν, κατόπιν τῆς ὁποίας ἡ κυβέρνησις θὰ παρέδιδε τὸν ὁπλισμόν, δικαιολογουμένη πρὸς τὸν λαόν, ὅτι ὑπέκυψεν εἰς ἀνωτέραν βίαν. Ἀλλ' ἡ κυβέρνησις δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπιβληθῇ, ὅπως ἀποτραπῇ ἡ σύρραξις, ὅτε δὲ τὴν 18 Νοεμβρίου ἤρχισεν ἡ ἀπόβασις καὶ ἡ πρὸς τὰς Ἀθήνας ἐπίδειξις συμμαχικῶν δυνάμεων, οἱ ἐπίστρατοι, καὶ μέγα μέρος τοῦ ἐν Ἀθήναις στρατοῦ, προέβαλον ἀντίστασιν, κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν δὲ ἀληθῆ μάχην ἐφονεύθησαν 35 ἄνδρες τῶν συμμάχων καὶ ἐτραυματίσθησαν 80, φονευθέντων καὶ τεσσαράκοντα περίπου Ἑλλήνων. Καὶ αὐτὸς δ' ὁ ναύαρχος Φουρνὲ μεγάλως ἐκινδύνευσε, περικυκλωθεὶς ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ Ζαππείου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου μετεφέρθη μετὰ τὸ τέλος τῶν ταραχῶν φρουρούμενος ὑπὸ ἑλληνικοῦ στρατοῦ μέχρι τῶν πλοίων του. Τῆς συρράξεως μετέσχε καὶ τὸ ἐν Κερατσινίῳ ὁρμοῦν γαλλικὸν θωρηκτὸν «Μιραμπώ», ῥῖψαν ἀριθμόν τινα ὀβίδων κατὰ τῆς πόλεως, τινὲς τῶν ὁποίων ἔπεσαν ἐντὸς τοῦ κήπου τῶν ἀνακτόρων. Ὅτε ἀπεχώρησεν ὁ συμμαχικὸς στρατός, ὁ ἀθηναϊκὸς λαός, ἐκμανεὶς διὰ τὴν προκλητικὴν στάσιν τῶν συμμάχων, προέβη τὴν ἐπομένην, 19 Νοεμβρίου, εἰς διώξεις καὶ διασυρμὸν τῶν ἐν Ἀθήναις βενιζελικῶν. Τοιαῦται αἱ ἀτυχεῖς ἡμέραι τῆς 18 καὶ 19 Νοεμβρίου 1916, αἱ παραμείνασαι γνωσταὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Νοεμβριανά». Ὁ ἀντιβενιζελικὸς τύπος ἐμαίνετο μέχρι τοῦ νὰ ἀπολέσῃ ἐν τῇ μεγάλῃ πλειονότητί του τὴν αἴσθησιν τοῦ πρέποντος. Οὕτω, ἐκτὸς ἄλλων, ἀθηναϊκὴ ἐφημερὶς ἐδημοσίευσε πλαστὴν ἐπιστολὴν τοῦ Βενιζέλου πρὸς τὸν στρατηγὸν Κόρακαν, δι' ἧς οὗτος ἐφαίνετο προαγγέλλων τὴν βιαίαν ἐπέμβασιν τῶν Δυνάμεων ἐν Ἀθήναις. Αὐτὴ ἡ ἀνωτάτη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ τῆς Ἑλλάδος, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Θεόκλητος, προέβη, ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἀθηναϊκοῦ κλήρου, εἰς ἀνάθεμα ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ Ἄρεως ἐναντίον τοῦ Βενιζέλου τὴν 13/25 Δεκεμβρίου 1916. Ἡ κυβέρνησις τῆς Θεσσαλονίκης, πληροφορηθεῖσα τὰ γενόμενα, ἐξέδωκεν ἀνακοινωθὲν σφοδρᾶς διαμαρτυρίας καὶ ἀποδοκιμασίας τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου, χαρακτηριζομένου ὡς τυράννου. Αἱ Δυνάμεις ἀφ' ἑτέρου, εὐθὺς μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ Νοεμβρίου, κατεξανέστησαν ἐναντίον τῆς κυβερνήσεως τῶν Ἀθηνῶν, ἤρχισαν δ' ἔκτοτε σοβαρῶς συζητοῦσαι περὶ ἐξώσεως τοῦ βασιλέως. Ἡ πρώτη ἐχθρικὴ πρὸς Ἀθήνας πρᾶξις, συνταχθεῖσα κατόπιν μακρῶν διαπραγματεύσεων, ἦτο ἡ διακοίνωσις τῆς 17/31 Δεκεμβρίου, δι' ἧς ἐζητεῖτο ἡ παροχὴ ἱκανοποιήσεως διὰ τὴν ἐναντίον συμμάχων στρατιωτῶν ἐπίθεσιν τῶν Ἀθηνῶν, ἡ ἀποχώρησις τοῦ παραμένοντος εἰσέτι ἐν Ἀθήναις ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰς Πελοπόννησον καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τῶν συναθροίσεων τῶν ἐπιστράτων, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου παρείχετο ἡ διαβεβαίωσις ὅτι θὰ ἀπηγορεύετο τοῦ λοιποῦ πᾶσα προσβολὴ ἢ ἀνάμιξις τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ κυβερνήσεως εἰς τὰς παραμενούσας πιστὰς εἰς τὴν βασιλικὴν κυβέρνησιν περιφερείας. Ἡ κυβέρνησις ὑπετάγη εἰς τοὺς ὅρους τῆς διακοινώσεως, δεχθεῖσα ὅπως ἡ ἑλληνικὴ σημαία προσκλίνῃ ἐνώπιον τῶν σημαιῶν τῶν Δυνάμεων ἐν τῷ Ζαππείῳ (16/29 Ἰανουαρίου 1917). Ἀφ' ἑτέρου ὁ βασιλεύς, πρὸς πιστοποίησιν τῶν διαλλακτικῶν του διαθέσεων, ἀπέλυσε τὴν κυβέρνησιν καὶ ἀνέθεσε τὴν ἐξουσίαν καὶ πάλιν εἰς τὸν Ἀλέξ. Ζαΐμην. Δὲν εἶχεν ὅμως εἰσέτι ἐπιτευχθῆ συμφωνία ἐπὶ τῆς μελετωμένης ὑπὸ τῶν συμμάχων ἐξώσεως τοῦ βασιλέως, λόγῳ ἰδίᾳ τῆς ἀντιδράσεως τῆς ρωσικῆς αὐλῆς καὶ τῶν ἐπιφυλάξεων τῆς ἰταλικῆς, ἐν μέρει δὲ καὶ τῆς ἀγγλικῆς. Ἀλλ' ὅτε μετ' ὀλίγον, κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1917, κατόπιν τῆς ρωσικῆς ἐπαναστάσεως, ἐπισυνέβη ἡ παραίτησις τοῦ τσάρου, τὸ ζήτημα τῆς ἐξώσεως διηυκολύνθη σοβαρῶς, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε καταστῆ ἀδύνατος πλέον ἡ συνδιαλλαγὴ διὰ τῆς ὑποταγῆς τῆς κυβερνήσεως τῆς Θεσσαλονίκης εἰς τὴν τῶν Ἀθηνῶν. Οὕτω τὴν 16/28 Μαΐου 1917, ἐν συναντήσει τῶν συμμάχων πρωθυπουργῶν ἐν Λονδίνῳ, ἀπεφασίσθη ἡ ἔξωσις καὶ ἀνετέθη ἡ διαχείρισις τοῦ ζητήματος εἰς τὴν γαλλικὴν διπλωματίαν, ἥτις ἀπέστειλε πρὸς τοῦτο εἰς Ἑλλάδα τὸν Γάλλον γερουσιαστὴν Σελεστὲν Ζονάρ. Συναντήσας οὗτος προηγουμένως τὸν Ζαΐμην καὶ τὸν Βενιζέλον, ὑπέβαλε τὴν 29 Μαΐου/11 Ἰουνίου εἰς τὴν κυβέρνησιν τῶν Ἀθηνῶν διακοίνωσιν, ἐπέχουσαν θέσιν τελεσιγράφου, δι' ἧς ἐζητεῖτο ἡ παραίτησις καὶ ἀναχώρησις ἐξ Ἀθηνῶν τοῦ Κωνσταντίνου. Οἱ ἐν Ἀθήναις προσεπάθουν νὰ ἐπιτύχωσι τὴν μεσίτευσιν τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας πρὸς ἀποσόβησιν τῆς ἐξώσεως, ἀλλ' ὁ Ζονὰρ ἐπέμεινεν ἀνενδότως, οὕτω δὲ ὁ βασιλεὺς ἠναγκάσθη νὰ ἀποχωρήσῃ, μετὰ τοῦ νομίμου διαδόχου του Γεωργίου, καταλείπων τὸν θρόνον εἰς τὸν δευτερότοκον αὐτοῦ υἱὸν Ἀλέξανδρον, καὶ τὴν νύκτα τῆς 30 Μαΐου κατέλιπε τὰς Ἀθήνας καὶ μετέβη εἰς Τατόϊον, ὁπόθεν ἀνεχώρησε μεθ' ὁλοκλήρου τῆς οἰκογενείας του τὴν 2 Ἰουνίου διὰ τῆς Σκάλας Ὠρωποῦ, προπεμπόμενος ὑπὸ πλήθους λαοῦ, βαθέως τεθλιμμένου ἐπὶ τῷ συμβάντι.

Ὁ διάδοχος τοῦ Κωνσταντίνου υἱὸς αὐτοῦ Ἀλέξανδρος, ὁρκισθεὶς ἀπὸ τῆς 29 Μαΐου, ἀνέλαβε τὰ βασιλικὰ αὐτοῦ καθήκοντα, παρέμεινε δὲ καθ' ὅλην τὴν μέχρι τοῦ θανάτου του περίοδον μακρὰν πάσης ἀναμίξεως εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ ἐνασκῶν τυπικῶς μόνον τὴν βασιλικὴν ἐξουσίαν.

Digitized by Google

Μικρὸν μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Κωνσταντίνου παρῃτήθη ἡ κυβέρνησις Ζαΐμη καὶ ὁ Βενιζέλος μετέφερε τὴν ἕδραν τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ κυβερνήσεως εἰς Ἀθήνας, συμπαραλαβὼν ὡς ὑπουργοὺς τοὺς Ι. Τσιριμῶκον, Ἐμμ. Ρέπουλην Δ. Δίγκαν, Μ Νεγρεπόντην, Π. Κουντουριώτην, Λ. Ἐμπειρῖκον, Α. Μιχαλακόπουλον, Σπ. Σῖμον, Κ. Σπυρίδην καὶ Ἀλ. Παπαναστασίου.

Πρώτιστον μέλημα τοῦ Βενιζέλου ὑπῆρξεν ἡ σύγκλησις τῆς διαλυθείσης ἀντισυνταγματικῶς, ὡς ὑπεστήριζε, βουλῆς τῆς 31 Μαΐου 1915, εἰς τὴν ὁποίαν ὅμως ὀλίγα μόνον πρόσωπα ἐκ τῶν τῆς ἀντιπολιτεύσεως προσῆλθον. Ἐπίσης ἐτιμώρησε τοὺς δικαστάς, οἵτινες, ἐνεργήσαντες μεροληπτικῶς, κατὰ τὴν γνώμην τῆς νέας κυβερνήσεως, ἐδίωξαν βενιζελικοὺς πολίτας, ἐνῷ ἡ ἀγγλογαλλικὴ ἀστυνομία ἀπήλαυνε πλείστους ἀρχηγοὺς τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ἀξιωματικοὺς τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου καὶ ἄλλους ἐπιφανεῖς πολίτας, ὡς ἀντιδράσαντας κατὰ τῆς προσχωρήσεως τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Συνεννόησιν, ἐν οἷς καὶ τοὺς Δ. Γούναρην, Β. Δούσμανην, Ἰ. Μεταξᾶν κ. ἄ. Συνέστη ἐπίσης ἀνώτατον ἐκκλησιαστικὸν δικαστήριον διὰ τὴν ἐκδίκασιν τῶν μετασχόντων τοῦ ἀναθέματος κληρικῶν καὶ καθῃρέθη ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν. Τέλος ἐκηρύχθη καθ' ὅλον τὸ κράτος ἐπιστράτευσις, ἥτις, συμπληρωθεῖσα διὰ τοῦ χρόνου, ἀνεβίβασε τὴν δύναμιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, εἰς 300.000 ἀνδρῶν περὶ τὰ τέλη τοῦ πολέμου. Ἐπετέλεσε δὲ ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἀληθῆ θαύματα ἀνδρείας, κατορθώσας μετὰ κρατερὰν μάχην νὰ καταλάβῃ τὸ ὀχυρὸν φρούριον τοῦ Σκρᾶ καὶ συντελέσας σημαντικῶς εἰς τὴν συντριβὴν τῆς ἐν τῷ Μακεδονικῷ μετώπῳ δυνάμεως τῶν Γερμανοβουλγάρων καὶ τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ βουλγαρικοῦ στρατοῦ νὰ ζητήσῃ πρῶτος ἐξ ὅλων τῶν συμμάχων τῆς Γερμανίας ἀνακωχὴν (25 Σεπτεμβρίου 1918), ἥτις ἐσήμανε τὸ τέλος τοῦ μεγάλου πολέμου. Μετ' ὀλίγον ἐθραύσθη καὶ ἡ τουρκικὴ ἀντίστασις, ὑπογραφείσης δὲ τῆς ἐν Μούδρῳ ἀνακωχῆς μεταξὺ τῶν Συμμάχων καὶ τῆς Τουρκίας (31 Ὀκτωβρίου 1918), ἠνοίχθησαν τὰ Στενὰ καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις πρὸς τοὺς στρατοὺς καὶ τοὺς στόλους τῶν Συμμάχων τῆς Συνεννοήσεως. Λήξαντος τοῦ πολέμου ἡ Ἑλλὰς ἀντεπροσωπεύθη εἰς τὰ συνέδρια τῆς εἰρήνης ὑπὸ τοῦ πρωθυπουργοῦ Βενιζέλου, ὅστις κατώρθωσεν ἐπιτυχῶς νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὰς ποικίλας ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος ἀντιθέσεις συμφερόντων. Αὐτοὶ οἱ Βούλγαροι, ἂν καὶ ἡττημένοι, δὲν ἦσαν ὀλιγώτερον ἐπικίνδυνοι ἀνταγωνισταὶ τῶν ἑλληνικῶν βλέψεων. Κατανοήσαντες ἐξ ἀρχῆς τὸ ἐθνικὸν αὐτῶν συμφέρον, ἔσπευσαν νὰ προβῶσιν εἰς ἀλλαγὴν καὶ τοῦ γερμανοφίλου βασιλέως Φερδινάνδου καὶ τῆς ἡττηθείσης κατὰ τὸν πόλεμον κυβερνήσεως, ἐπωφελούμενοι δὲ τῆς ὑπὸ τοῦ προέδρου τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν Οὐΐλσωνος ἐξαγγελθείσης ἀρχῆς τῶν ἐθνικοτήτων, διεξεδίκουν νῦν καὶ ἑλληνικὰ ἐδάφη τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, φροντίζοντες, δι' ἐντατικῆς προπαγάνδας, νὰ παραστήσωσιν αὐτὰ ὡς βουλγαρικά. Οὕτω ἐπέτυχαν, ὥστε ὁ πρόεδρος Οὐΐλσων νὰ ὑποστηρίξῃ ἐν τῇ διασκέψει τῆς εἰρήνης τὴν παραχώρησιν εἰς αὐτοὺς τῆς Βορείου Θρᾴκης μετὰ τῆς Ἀδριανουπόλεως καὶ τῶν Σαράντα Ἐκκλησιῶν, μὲ τὴν δικαιολογίαν, ὅτι ἡ χώρα κατῳκεῖτο κατὰ πλειοψηφίαν ὑπὸ Βουλγάρων. Ὁ Βενιζέλος ὑποστηρίξας σθεναρῶς τὴν ἑλληνικότητα τῆς χώρας, ἐπέτυχε νὰ περισώσῃ οὐ μόνον τὴν Θρᾴκην, ἀλλὰ καὶ τὴν Καβάλλαν, ἥτις πρὸς στιγμὴν ἐφαίνετο ἀπολεσθεῖσα διὰ τὴν Ἑλλάδα, διεξεδίκησε δὲ καὶ τὴν Βόρειον Ἤπειρον καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ πάσας τὰς ἀπὸ Παμφυλιακοῦ μέχρι τοῦ Ἀδραμυττηνοῦ κόλπου ἐκτεινομένας Μικρασιατικὰς παραλίας, δὲν ἐδέχθη δὲ συζήτησιν ἐπὶ τοῦ ἐκκρεμοῦντος εἰσέτι ζητήματος τῆς κυριότητος τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ὁ ἑλληνικὸς στρατός, ἐπωφεληθεὶς τοῦ ἐκραγέντος ἐν Θρᾴκῃ τουρκικοῦ κινήματος, ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Τζαφὲρ Ταγιάρ, κατελάμβανε στρατιωτικῶς καὶ ταύτην. Ἐν τῷ μεταξύ, ἐπειδὴ ἡ Ἑλλάς, εἰσελθοῦσα βραδέως εἰς τὸν πόλεμον, ἐθεωρεῖτο ὑποστᾶσα ἐλαχίστας θυσίας, ὁ Βενιζέλος συνῄνεσεν εἰς τὴν ἀποστολὴν ἑνὸς σώματος ἑλληνικοῦ στρατοῦ ὑπὸ τὸν ὑποστράτηγον Νίδερ, ὅπως μετάσχῃ τῆς ἀναληφθείσης κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1919 ἐκστρατείας τῶν συμμάχων εἰς Οὐκρανίαν ἐναντίον τῶν μπολσεβίκων, ἀφοῦ προηγουμένως προέτεινε, χωρὶς καὶ ν' ἀκουσθῇ, ὅπως ὁ στρατὸς ἐκεῖνος ἐσταλῇ μᾶλλον πρὸς καταστολὴν τοῦ ἀσθενοῦς εἰσέτι τότε ἐπαναστατικοῦ κινήματος τοῦ Κεμάλ. Ἡ εἰς Οὐκρανίαν στρατεία κατεκρίθη σφοδρῶς ὡς ἐπιζημία εἰς τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα. Μετὰ πολλὰς διαπραγματεύσεις ὑπεγράφησαν, τέλος, αἱ διακανονίσασαι τὰ ἐν τῇ Ἀνατολῇ πράγματα συνθῆκαι τοῦ Νεϊγὺ (27 Νοεμβρίου 1919) καὶ τῶν Σεβρῶν (10 Αὐγούστου 1920), ἐπεδίκασαν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ μὲν πρώτη τὴν νότιον Δυτικὴν Θρᾴκην, παραχωρηθεῖσαν ὑπὸ τῆς Βουλγαρίας εἰς τὰς Μεγάλας Δυνάμεις καὶ ἀποκατασταθεῖσαν ἀκολούθως ὑπ' αὐτῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ δὲ δευτέρα τὴν Ἀνατολικὴν Θρᾴκην μέχρι τῆς γραμμῆς Αἴνου—Μηδείας, τὰς νήσους Ἴμβρον καὶ Τένεδον καὶ μεγάλην ἔκτασιν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ κατέστησαν τὴν Ἑλλάδα «κράτος ἐκτεινόμενον ἐπὶ πέντε θαλασσῶν καὶ δύο ἠπείρων», ὅπως ἐδήλου, ἐνώπιον τῆς Βουλῆς, ὁ Ἐλ. Βενιζέλος, κατὰ τὴν ἐξ Εὐρώπης ἐπάνοδόν του. Εἰδικώτερον ἡ Σμύρνη μετὰ τῆς ἐνδοχώρας της δὲν περιήρχετο μὲν εἰς τὴν Ἑλλάδα, παραμένουσα ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς Τουρκίας, ἀλλ' ἡ ἐπ' αὐτῆς ἐξάσκησις παντὸς κυριαρχικοῦ δικαιώματος ἀνετίθετο εἰς αὐτήν.

Τὴν διὰ τὴν κατάληψιν τῆς Σμύρνης συμμαχικὴν ἐντολήν, ἔλαβεν ὁ Βενιζέλος, ἀφοῦ τὴν 24 Φεβρουαρίου 1919 ὑπεστήριξεν ἐνώπιον τοῦ συνεδρίου τῆς εἰρήνης τὰ ἐθνολογικὰ καὶ ἱστορικὰ δικαιώματα τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῆς χώρας. Συνετέλεσαν δὲ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπιτυχίαν καὶ αἱ διώξεις καὶ ἐκτοπίσεις, εἰς τὰς ὁποίας οἱ Τοῦρκοι προέβαινον εἰς βάρος τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν, ἵνα οὕτως ἀλλοιώσωσι τὸν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα τῶν ἑλληνικῶν παραλίων. Ἡ στάσις τῶν Τούρκων ἤγαγε τοὺς συμμάχους εἰς τὴν κατ' ἀρχὴν ἀπόφασιν ἐνεργοῦ ἐπεμβάσεως, ἐπωφελούμενος δὲ ταύτης ὁ Βενιζέλος, ἐπέτυχε καὶ ἔλαβεν ἐντολὴν καταλήψεως τῆς Σμύρνης, εἰς τὴν ὁποίαν διενήργησεν ἀπόβασιν τὴν 2 Μαΐου 1919. Αἱ γενόμεναι κατὰ τὴν ἀπόβασιν συγκρούσεις, προκληθεῖσαι ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ φανατισμοῦ, ἔδωσαν τὴν εὐκαιρίαν εἰς τοὺς ζημιουμένους ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιτυχίας Ἰταλοὺς νὰ μεγαλοποιήσωσι τὰ πράγματα καὶ νὰ κατηγορήσωσι τοὺς Ἕλληνας, ὅτι ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν ὄχι ὡς ἀντιπρόσωποι τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, ἀλλ' ὡς κατακτηταί, τὸ δ' ἐν Κωνσταντινουπόλει συνεδριάζον τότε συμβούλιον τῶν ἀντιπροσώπων τῶν συμμάχων ἐμέμφθη τὴν διαγωγὴν τῶν Ἑλλήνων. Δραστήρια μέτρα τῆς κυβερνήσεως πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως ἐπέτρεψαν τὴν εὔρυνσιν τῆς καταληπτέας περιοχῆς, ἐπειδὴ δὲ ἄτακτα τουρκικὰ σώματα, συγκροτηθέντα γύρω τῆς ἑλληνικῆς ζώνης, προέβαινον εἰς ἐπιθέσεις ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν (σφαγαὶ Περγάμου, Ναζλί, Ἀϊδινίου κ. ἄ.), ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις καὶ τὸ στρατηγεῖον προέτειναν εἰς τοὺς συμμάχους τὴν περαιτέρω συνέχισιν τῆς ἐκστρατείας, παρασχεθείσης δὲ τῆς σχετικῆς συναινέσεως, μὲ τὴν ῥητὴν ὅμως δήλωσιν ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἐνήργει ὑπὸ ἰδίαν εὐθύνην, ἐγένετο καὶ δευτέρα προέλασις, κατόπιν τῆς ὁποίας οἱ κεμαλικοὶ ὑπεχώρησαν πρὸς τὴν Νικομήδειαν, καταληφθείσης διαδοχικῶς τῆς Πανόρμου, τῆς Φιλαδελφείας, τῆς Κρεμαστῆς, τῶν Μουδανιῶν καὶ τῆς Προύσης. Ἀρχομένου τοῦ θέρους τοῦ 1920, ἡ Ἑλλὰς κατεῖχεν ἤδη ὁλόκληρον τὴν Θρᾴκην, ἔνθα μετέβη καὶ ὁ βασιλεὺς Ἀλέξανδρος, καὶ μέγα μέρος τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Οἱ Τοῦρκοι ἀφ' ἑτέρου ἐτέλουν διχασμένοι εἰς δύο κυβερνήσεις· τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει σουλτανικήν, ἥτις, τελοῦσα ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπιρροὴν τῶν δυνάμεων τῆς Ἀντάντ, ἀπεδέχετο τὰς ἀποφάσεις αὐτῶν, ἀνίκανος νὰ προβάλῃ οἱανδήποτε ἀντίστασιν, καὶ τὴν ἐν Μ. Ἀσίᾳ κεμαλικήν, ἥτις, ἀποτελουμένη ἐξ ἀδιαλλάκτων ἐθνικοφρόνων, ἠγωνίζετο διὰ τὴν συγκράτησιν τῆς καταρρεούσης Τουρκίας. Σοβαρὸν ἐξ ἄλλου ζήτημα διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπετέλουν αἱ παντοῖαι ἀντιδράσεις τῶν Ἰταλῶν, οἵτινες, βλέποντες τὰς ἐν τῇ Ἀνατολῇ βλέψεις των παραγκωνιζομένας ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος καὶ φοβούμενοι τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς εἰς σοβαρὰν ἀντίζηλον δύναμιν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Μεσογείῳ, μετήρχοντο πᾶν μέσον πρὸς ματαίωσιν τῶν ἑλληνικῶν σχεδίων. Τὰ κυριώτερα ζητήματα τῆς μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἰταλίας διαφορᾶς ἀπετέλουν τὸ βορειοηπειρωτικὸν καὶ τὸ δωδεκανησιακόν, ἐπ' ἀμφοτέρων δὲ ἐπετεύχθη ἐν τέλει συμφωνία, λυθέντων ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐκκενωθῶσιν αἱ οἰκεῖαι χῶραι ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν, οἵτινες, παραβαίνοντες τὰς συνθήκας, οὐδέποτε οὔτε τὴν Β. Ἤπειρον, περιελθοῦσαν εἰς τοὺς Ἀλβανούς, οὔτε τὴν Δωδεκάνησον ἀπέδωσαν. Οὕτω διὰ τῶν συνθηκῶν τῆς εἰρήνης ἡ Ἑλλὰς ηὐξάνετο ἐδαφικῶς ἀπὸ 120.125 τ. χλμ. εἰς τὰ ὁποῖα ἀνήρχετο μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους εἰς 173.779 τ. χλμ.

Ἐνῷ ὅμως ὁ Βενιζέλος, ὑπογράψας καὶ τὴν συνθήκην τῶν Σεβρῶν, ἐπανήρχετο εἰς τὴν Ἑλλάδα, δύο ἀπότακτοι ἀξιωματικοὶ προέβησαν τὴν 30 Ἰουλίου 1920 ἐναντίον του εἰς ἀπόπειραν ἐντὸς τοῦ ἐν Παρισίοις σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ τῆς Λυών. Ἡ εἴδησις, μεταδοθεῖσα ἐξωγκωμένη εἰς Ἀθήνας καὶ φέρουσα κατ' ἀρχὰς τὸν Ἐ. Βενιζέλον ὡς φονευθέντα, προεκάλεσεν ἐξέγερσιν τῶν φίλων του, οἵτινες προέβησαν εἰς ἀντεκδικήσεις, δεινὴ δ' ὡς ἐκ τούτου προεκλήθη ἐν τῇ πόλει ἀναρχία, καθ' ἣν ἐφονεύθη ὁ πολιτευτὴς Ἴων Δραγούμης, εἷς ἐκ τῶν κυριωτέρων ἡγετῶν τοῦ ἀντιβενιζελισμοῦ, καὶ διενηργήθησαν διώξεις τῶν ἀντιφρονούντων, προκαλέσασαι νέαν ὄξυνσιν τῶν κομματικῶν παθῶν. Μετ' ὀλίγον ὁ Ἐ. Βενιζέλος, ἐπιστρέψας εἰς Ἀθήνας, ἀνήγγειλεν εἰς τὴν βουλὴν τὰ ἐκ τοῦ πολέμου ὠφελήματα τῆς Ἑλλάδος, ἀκολούθως δέ, τὴν 25 Αὐγούστου 1920, προέτεινε τὴν προκήρυξιν νέων ἐκλογῶν, πρὸς ἀνάδειξιν ἐθνικῆς συνελεύσεως, ἥτις θὰ ἀνεθεώρει τὸ Σύνταγμα ἐπὶ τῶν ζητημάτων κυρίως τῶν ἀφορώντων τὰ δικαιώματα τοῦ βασιλέως πρὸς παῦσιν τῆς κυβερνήσεως καὶ διάλυσιν τῆς βουλῆς καὶ θὰ ἐκύρου τὰς πράξεις τῆς κυβερνήσεως. Τὴν 10 Σεπτεμβρίου διελύθη ἡ βουλή, προεκηρύχθησαν δὲ αἱ ἐκλογαὶ διὰ τὴν 25 Ὀκτωβρίου 1920, ἀρθέντος καὶ τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου. Ἤρχισε τότε ζωηρὰ προεκλογικὴ κίνησις, τῆς ἀντιπολιτεύσεως κατηγορούσης τὴν κυβέρνησιν ὡς τυραννικὴν καὶ μεμφομένης πλείστας τῶν ἐνεργειῶν της ὡς ἀντισυνταγματικάς. Ἀπροσδόκητον ὅμως γεγονὸς προεκάλεσε νέαν ἐπὶ τὰ χείρω τροπὴν τῶν ἐσωτερικῶν πραγμάτων τῆς χώρας. Ὁ βασιλεὺς Ἀλέξανδρος, δηχθεὶς ὑπὸ πιθήκου, ἔπαθεν ἐκ μολύνσεως καὶ τὴν 12 Ὀκτωβρίου ἀπέθανεν.

Ὁ Ἀλέξανδρος, βασιλεύσας ἐπὶ τριετίαν περίπου, οὐδόλως ἀνεμίχθη εἰς τὴν πολιτικήν, τοῦτο δὲ καὶ λόγῳ τοῦ νεαροῦ τῆς ἡλικίας του καὶ λόγῳ χαρακτῆρος καὶ λόγῳ τῶν συνθηκῶν ὑφ' ἃς ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον. Εἶχε νυμφευθῆ μοργανατικῶς τὴν Ἀσπασίαν Μάνου, μεθ' ἧς διῆγε τὸ πλεῖστον τοῦ βίου του ἀπομονωμένος ἐν Τατοΐῳ. Ὁ θάνατός του ἐγένετο ἀφορμὴ ἀνακινήσεως τοῦ ζητήματος τῆς ἐπανόδου τοῦ Κωνσταντίνου, ἀφοῦ ὁ τριτότοκος αὐτοῦ υἱός, πρίγκιψ Παῦλος, δὲν ἀπεδέχθη τὴν γενομένην εἰς αὐτὸν προσφορὰν τοῦ θρόνου. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ κυβέρνησις ἀνέθεσε τὴν ἀντιβασιλείαν εἰς τὸν ναύαρχον Παῦλον Κουντουριώτην, ὁρκισθέντα τὴν 15 Ὀκτωβρίου 1920, ἐπεφυλάσσετο δὲ νὰ ρυθμίσῃ ὁριστικῶς τὸ δυναστικὸν ζήτημα μετὰ τὰς ἐκλογάς, αἱ ὁποῖαι, κατόπιν τοῦ ἀπροόπτου θανάτου τοῦ βασιλέως, ἀνεβλήθησαν διὰ τὴν 1 Νοεμβρίου ἰδίου ἔτους. Οὕτω εἰς τὰ ἄλλα ζητήματα, διὰ τὴν ἐπίλυσιν τῶν ὁποίων ἐκαλεῖτο ἤδη εἰς τὰς κάλπας ὁ ἑλληνικὸς λαός, προσετίθετο καὶ τὸ τοῦ Κωνσταντίνου. Ἡ παλαιὰ αὐτοῦ αἴγλη μεταξὺ τοῦ λαοῦ, κυρίως τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, ἡ πρὸς αὐτὸν ἀφοσίωσις, τὴν ὁποίαν εἶχον προκαλέσει αἱ περιπέτειαι τοῦ 1916 καὶ 1917, αἱ δραματικαὶ ἡμέραι τῆς ὑπὸ τῶν ξένων ἀπομακρύνσεώς του, ἡ διὰ τῆς βίας τῶν συμμάχων ἐπιβολὴ τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου, ἡ ἐκ τοῦ ἀποκλεισμοῦ πεῖνα, αἱ διώξεις εἰς τὰς ὁποίας προέβησαν οἱ συνεργάται τοῦ Βενιζέλου κατὰ τὴν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ παραμονήν του, ὁ ἐκ τοῦ πολέμου κάματος, πάντα ταῦτα ἐπηρέασαν σοβαρῶς τὴν ψύχραιμον σκέψιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, εἰς στιγμὴν καθ' ἣν κατ' ἐξοχὴν κρίσιμοι περιστάσεις ἐπέβαλλον ἀπὸ πάσης ἀπόψεως εἰς αὐτὸν νὰ περιβάλῃ, καὶ παρὰ τὴν αἰσθηματικήν του ἐναντίωσιν, διὰ τῆς ἐμπιστοσύνης του τὴν μήπω ἀποπερατώσασαν τὸ ἔργον αὐτῆς βενιζελικὴν κυβέρνησιν. Ἀλλὰ τῆς ὡρίμου σκέψεως ὑπερίσχυσε τὸ αἴσθημα καὶ αἱ ἐκλογαὶ τῆς 1 Νοεμβρίου ὑπῆρξαν συντριπτικαὶ διὰ τὸν Βενιζέλον. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναγγελίαν τοῦ ἀποτελέσματος παρῃτήθη ἡ κυβέρνησις καὶ ὁ ἀντιβασιλεὺς ναύαρχος Κουντουριώτης, ἀνέλαβε δὲ τὴν ἀντιβασιλείαν, ἐπ' ὀνόματι τοῦ Κωνσταντίνου, ἡ βασιλομήτωρ Ὄλγα, ἥτις εὑρίσκετο εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἐκλήθη τότε εἰς τὴν κυβέρνησιν, ὑποδείξει αὐτοῦ τοῦ Βενιζέλου, ὁ Δ. Ράλλης, συμπεριλαβὼν ἐν αὐτῇ καὶ τοὺς Θ. Ζαΐμην, Π. Τσαλδάρην, Ν. Καλογερόπουλον, Ἰ. Ράλλην, Κ. Π. Μαυρομιχάλην καὶ Δ. Γούναρην, ἐν ᾧ ὁ τέως πρωθυπουργὸς ἀνεχώρει ἐξ Ἑλλάδος, δηλῶν ὅτι παρῃτεῖτο τῆς πολιτικῆς. Τὸν ἀποχωρήσαντα Βενιζέλον ἠκολούθησαν καὶ πολλοὶ τῶν ἀφωσιωμένων εἰς αὐτὸν καὶ ἐνεργῶς δρασάντων, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀρχιστράτηγος Λ. Παρασκευόπουλος, ἀντικατασταθεὶς ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Α. Παπούλα.

Ἡ νέα βουλὴ συνελθοῦσα ἐκήρυξεν ἑαυτὴν Γ' κατὰ σειρὰν ἐν Ἀθήναις συνέλευσιν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐπελήφθη τοῦ συντακτικοῦ αὐτῆς ἔργου.

Ἡ ἀπὸ τῆς ἐπανόδου τοῦ Κωνσταντίνου μέχρι τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς περίοδος. Ἀμέσως μετὰ τὴν ὑπὸ τῆς νέας κυβερνήσεως ἀνάληψιν τῆς ἐξουσίας ἐτέθη πρωτίστως τὸ ζήτημα τῆς παλινορθώσεως τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου, ἀφοῦ ἄλλωστε ἐχήρευεν, ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ ἑλληνικὸς θρόνος. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἐν Ἑλβετίᾳ διαμένων Κωνσταντῖνος ἔθεσεν ὡς ἀπαραίτητον ὅρον τῆς ἐπανόδου του τὴν συμφωνίαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, διενηργήθη προηγουμένως δημοψήφισμα τὴν 20 Νοεμβρίου 1920, ἀποβὰν διὰ μεγάλης πλειοψηφίας ὑπὲρ τῆς ἐπανόδου του. Αἱ δυνάμεις τῆς Ἀντάντ δυσαρέστως εἶδον τὴν ἐπελθοῦσαν ἐν Ἑλλάδι μεταβολήν, δύο δὲ ἡμέρας πρὸ τοῦ δημοψηφίσματος διακοίνωσις τῶν πρεσβευτῶν Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ἰταλίας κατεδίκαζε τὰς ἐκδηλώσεις ὑπὲρ τοῦ βασιλέως, τοῦ ὁποίου, ὡς ἔλεγον, ἡ ἀνειλικρινὴς στάσις ἐγένετο εἰς αὐτοὺς αἰτία δυσχερειῶν καὶ βαρειῶν ἀπωλειῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Παγκοσμίου πολέμου. Τοῦτο καὶ ἡ ἐπιδοθεῖσα κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ δημοψηφίσματος μονομερὴς ἀγγλικὴ διακοίνωσις ἐσήμαναν τὴν ἀπαρχὴν τῆς προϊούσης ἐγκαταλείψεως τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν τέως συμμάχων της.

Ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν 6 Δεκεμβρίου 1920, ἀναλαβὼν ἐκ νέου τὴν βασιλικὴν ἐξουσίαν. Οὐδὲ ἐν τῷ κοινοβουλίῳ ὅμως διετηρήθη ἐπὶ πολὺ ἀπόλυτος σύμ-

Digitized by Google

πνοια μεταξὺ τῶν ἡγετῶν τῶν διαφόρων κομμά-
των τῆς βασιλόφρονος παρατάξεως, ἰσχυρώτερον
τῶν ὁποίων ἦτο τὸ ὑπὸ τὸν Δ. Γούναρην, οὕτω
δὲ τὴν 22 Ἰανουαρίου 1921 ἀνετρέπετο ἡ κυβέρ-
νησις, διότι ὁ πρωθυπουργὸς Δ. Ράλλης εἶχε τα-
χθῆ ὑπὲρ τῆς γνώμης τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ
Ἐ. Βενιζέλου κατὰ τὴν μέλλουσαν νὰ συνέλθῃ
ἐν Λονδίνῳ τὸν ἑπόμενον μῆνα συνδιάσκεψιν
τῶν Δυνάμεων, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐπρόκειτο νὰ συ-
ζητηθῇ τὸ μικρασιατικὸν ζήτημα. Δὲν ἐσχημά-
τισεν ὅμως κυβέρνησιν ὁ Δημ. Γούναρης, διότι
αἱ Δυνάμεις καὶ ἰδίᾳ ἡ Γαλλία διέκειντο δυ-
σμενῶς ἐναντίον του, θεωροῦσαι αὐτὸν ὡς τὸν κυ-
ριώτερον ὑπεύθυνον τῆς ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου
τηρηθείσης κατὰ τὸν πόλεμον πολιτικῆς, ἀλλ' ἐκλήθη
εἰς τὴν ἐξουσίαν ὁ Ν. Καλογερόπουλος, ὅστις καὶ
ἀνεχώρησεν ἀμέσως, ἵνα μετάσχῃ τῆς ἐν Λονδίνῳ
συνδιασκέψεως. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων
ἀπεδέχθησαν ψυχρῶς τὸν Ἕλληνα πρωθυπουργόν,
οὐδεμία δὲ ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ συμφωνία, λόγῳ
τῶν ὑπερφιάλων ἀξιώσεων τῶν ἀντιπροσώπων τῆς
κεμαλικῆς Τουρκίας, ζητούντων τὴν ἐκκένωσιν
πάντων τῶν ὀθωμανικῶν ἐδαφῶν, τὴν παροχὴν
ἐγγυήσεων ὑπὲρ τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων καὶ τὴν
ἐλευθέρωσιν τῶν Στενῶν τῶν Δαρδανελλίων.

Μετὰ μακρὰς καὶ ἀγόνους διαπραγματεύσεις ἡ
διάσκεψις ἀπεφάσισε τὸν καταρτισμὸν διασυμμα-
χικῆς ἐπιτροπῆς διὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς ἐθνολο-
γικῆς συνθέσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μικρᾶς
Ἀσίας καὶ Θράκης καὶ ἐζήτησε παρ' ἀμφοτέρων
τῶν ἐνδιαφερομένων τὴν προκαταβολικὴν ἀποδο-
χὴν τῆς διαιτησίας. Καὶ ἡ μὲν Τουρκία ἐδέχθη,
ἡ ἑλληνικὴ ὅμως ἀντιπροσωπεία ἠρνήθη, χαρα-
κτηρίσασα τὴν πρότασιν ὡς παρέλκυσιν τοῦ ζητή-
ματος. Ὠφείλετο δὲ ἡ ἀντίδρασις τῶν συμμάχων
ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς τὸν σοβοῦντα τότε
ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος ἀνταγωνισμὸν με-
ταξὺ Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας, ὅστις προεκάλει τὴν
ἐχθρότητα τῶν Γάλλων ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος.
Ἐπιστέγασμα τῆς τοιαύτης γαλλικῆς δυσπιστίας
ἦτο ἡ ἐπιτευχθεῖσα μετ' ὀλίγον γαλλοτουρκικὴ
προσέγγισις, κατόπιν τῆς ὁποίας ὁ Κεμάλ, ἐλευθε-
ρούμενος ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς Κιλικίας καὶ ἀνα-
γνωριζόμενος διεθνῶς, ἠδύνατο πλέον νὰ στραφῇ
δι' ὅλων του τῶν δυνάμεων ἐναντίον τῶν Ἑλλή-
νων. Καὶ ἡ Ἰταλία ὅμως δὲν διέκειτο ὀλιγώτερον
δυσμενῶς πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἀθετοῦσα δὲ νῦν τὰς
συμβατικάς της ὑποχρεώσεις καὶ ἐπωφελουμένη
τῆς ἑλληνικῆς ἀπομονώσεως διενήργησε, δι' ἀλβα-
νικῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων, βιαιοπραγίας ἐν Βο-
ρείῳ Ἠπείρῳ καὶ ἐπέτυχε, τέλος, ὥστε ἡ συνελ-
θοῦσα διὰ τὸ βορειοηπειρωτικὸν πρεσβευτικὴ συν-
διάσκεψις νὰ ἐπιδικάσῃ ὁριστικῶς τὰς περιφερείας
Κορυτσᾶς καὶ Ἀργυροκάστρου εἰς τὴν Ἀλβανίαν.
Ἔναντι τῆς τοιαύτης γαλλοϊταλικῆς ἐχθρότη
τος οὐδεμία σχεδὸν παρείχετο εἰς τὴν Ἑλλάδα
ὑποστήριξις ἐκ μέρους τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας,
καὶ εἰς τὴν ζητηθεῖσαν δὲ οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν
ἐπέβαλλε βαρυτάτους ὅρους, ἐπιτρέψασα τὴν σύν-
αψιν ἐν τῇ ἀγγλικῇ χρηματαγορᾷ δανείου λιρῶν
15.000.000, ἔναντι παραιτήσεως τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ
τῶν ὑπολειπομένων ἔτι ἐκ τῶν παλαιῶν δανείων
πιστώσεων, ἀνερχομένων εἰς πέντε ἑκατομμύρια
δραχμῶν. Ἀλλ' οὐδὲ μετὰ τὴν βαρεῖαν ταύτην συμ-
φωνίαν ἐπετεύχθη ἡ ἐξεύρεσις δανείου, διότι ἡ
ἀγγλικὴ χρηματαγορὰ δὲν παρέσχε τὰ ἀπαιτού-
μενα διὰ τὴν σύναψιν αὐτοῦ κεφάλαια, οὕτω δὲ
κατεδικάσθη καὶ οἰκονομικῶς ὁ ἑλληνικὸς ἀγών.
Ἐν τῷ μεταξύ, πλὴν τοῦ Ν. Καλογεροπούλου, εἶχε
μεταβῆ εἰς Λονδῖνον καὶ ὁ Δ. Γούναρης, ὅστις
προέβη τὴν 2 Μαρτίου 1921 εἰς τὴν ἐσχάτην ὑπο-
χώρησιν, προτείνας τὴν ἀνάθεσιν τῆς Μ. Ἀσίας
εἰς Ἕλληνα ἁρμοστήν, ὑποδεικνυόμενον ὑπὸ τῆς
ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ διοριζόμενον ὑπὸ τῆς
Κ. Τ. Ε., ἢ τἀνάπαλιν, καὶ σχηματισμὸν σώματος
χωροφυλακῆς ἐξ ἰθαγενῶν, ὑπὸ Ἕλληνας ἀξιωμα-
τικούς, δεχόμενος, συγχρόνως, ὅπως διατίθηται
ποσὸν ἐκ τῶν εἰσπράξεων τῆς περιφερείας διὰ
τὴν ἀπόσβεσιν τοῦ ἑλληνικοῦ μεριδίου τοῦ τουρ-
κικοῦ δημοσίου χρέους. Οἱ Τοῦρκοι ἀπέρριψαν τὰς
προτάσεις, ἐμμένοντες εἰς τὰς περὶ ἐκκενώσεως
τοῦ τουρκικοῦ ἐδάφους ἀπόψεις των, κατόπιν δὲ
τούτου ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἐπιδιώκουσα νὰ δη-
μιουργήσῃ διὰ στρατιωτικῶν ἐπιτυχιῶν εὐμενῆ
ἀτμόσφαιραν ἐν τῇ διασκέψει ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς
ἀπόψεως, διέταξεν ἐπιθετικὴν ἐνέργειαν ἐν τῷ μι-
κρασιατικῷ μετώπῳ. Αἱ σχετικαὶ ἐπιχειρήσεις, διε-
ξαχθεῖσαι κατὰ Μάρτιον τοῦ 1921 εἰς τὸν τομέα
κυρίως Ἀβγκὶν— Κοβαλίτσης, δὲν ἀπέδωσαν οὐ-
σιῶδες ἀποτέλεσμα. Παραιτηθέντος τότε τοῦ Ν.
Καλογεροπούλου ἀνέλαβε τὴν πρωθυπουργίαν ὁ
Δ. Γούναρης, ὅστις, καλέσας καὶ νέας ἡλικίας
ὑπὸ τὰ ὅπλα, ἀπεφάσισε νὰ ἀναθέσῃ ὁριστικῶς
πλέον τὴν ἑλληνοτουρκικὴν διαφορὰν εἰς τὴν κρί-
σιν αὐτῶν. Πρὸς τοῦτο μετέβη καὶ ὁ βασιλεὺς
Κωνσταντῖνος εἰς Μ. Ἀσίαν, ἵνα ἐμψυχώσῃ τὸν
στρατόν, πυρετώδεις δὲ προηγήθησαν παρασκευαί,
καὶ τοιαύτη ἦτο ἡ ἐπὶ τὴν συντριβὴν τοῦ Κεμὰλ
πεποίθησις, ὥστε ἡ γενομένη τὴν 8 Ἰουνίου, πρω-
τοβουλίᾳ τῆς Ἀγγλίας, προσφορὰ τῆς μεσιτεύσεως
τῶν Δυνάμεων πρὸς διευθέτησιν τοῦ μικρασιατι-
κοῦ, ἀπερρίφθη. Ἡ μεγάλη ἑλληνικὴ ἐπίθεσις,
ἀρξαμένη κατὰ τὸ πρῶτον δεκαήμερον τοῦ Ἰου-
λίου 1921, ἔδωκε μὲν νικηφόρον ἀποτέλεσμα (μά-
χαι Κιουταχείας, Ἐσκῆ Σεχὴρ κλπ.) ὑπὲρ τῶν ἑλ-
ληνικῶν ὅπλων, δὲν ἐπέτυχεν ὅμως ὡς πρὸς τὸν
στρατηγικὸν αὐτῆς σκοπόν, διότι ὁ Κεμὰλ κατώρ-
θωσε νὰ διαφύγῃ, ὑποχωρήσας πρὸς τὰ ἐνδότερα
τῆς χώρας.

Ἠκολούθησε τότε καὶ δευτέρα μεγάλη ἐκστρα-
τεία, ἐπιχειρηθεῖσα διὰ τριῶν σωμάτων στρατοῦ
καὶ διαρκέσασα καθ' ὅλον τὸν Αὔγουστον τοῦ
1921, κατ' αὐτὴν δὲ ὁ ἑλληνικὸς στρατός, ἐπιτε-
λέσας ἀληθῆ θαύματα ἀνδρείας, ὑπερέβη τὸν Σαγ-
γάριον καὶ διασχίσας τὴν Ἁλμυρὰν ἔρημον, ἔφθα-
σεν εἰς τὰ πρόθυρα τῆς κεμαλικῆς πρωτευούσης.
Οἱ Τοῦρκοι ὅμως, μαχόμενοι τὸν ὑπὲρ τῶν ὅλων
ἀγῶνα, κατώρθωσαν νὰ ἀντίσχωσιν εἰς τὴν ἑλλη-
νικὴν ἐπίθεσιν. Ἔκτοτε τὸ ἑλληνικὸν ζήτημα εἶ-
χεν οὐσιαστικῶς ἀπωλεσθῆ.

Ἡ κυβέρνησις ἐν τούτοις δὲν ἀπέβαλε πᾶσαν
ἐλπίδα διευθετήσεως αὐτοῦ, μεσιτεύσει τῶν Δυνά-
μεων, δι' ὃ καὶ ἐπεχειρήθη νέον εἰς Εὐρώπην τα-
ξίδιον τοῦ Γούναρη κατὰ Ὀκτώβριον τοῦ 1921.
Πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του ὁ πρωθυπουργὸς ἐξέ-
θεσεν ἐνώπιον τῆς συνελεύσεως (2 Ὀκτωβρίου)
τὴν ἔνδοξον δρᾶσιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, χάρις
εἰς τὴν ὁποίαν ἐπεξετάθη ἡ ἑλληνικὴ κυριαρχία
ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐπὶ ἐκτάσεως 100.000 περίπου τε-
τραγωνικῶν χιλιομέτρων, ἀνέπτυξε δὲ καὶ τὰς δυ-
σχερείας, ἐνώπιον τῶν ὁποίων προσέκοπτεν ἡ μετὰ
τῆς Τουρκίας συνεννόησις, καὶ ἐζήτησε τὴν ἔγ-
κρισιν τοῦ κυβερνητικοῦ ἔργου. Πάντα τὰ κόμματα
παρέσχον τότε τὴν ἐμπιστοσύνην των, πλὴν τῆς ἐξ
71 βουλευτῶν ὁμάδος τῶν βενιζελικῶν, ἥτις ἀπε-
χώρησε τῆς συνεδριάσεως, εἰς ἔνδειξιν ἀποδοκι-
μασίας.

Οὐδ' ἡ νέα ὅμως εἰς Εὐρώπην μετάβασις ὑπῆρξε
περισσότερον καρποφόρος. Τὴν φορὰν ταύτην
οἱ Τοῦρκοι, διαβλέποντες τὴν ἑλληνικὴν ἀδυνα-
μίαν, ἐζήτουν καὶ ἀποζημίωσιν ἐκ μέρους τῆς
Ἑλλάδος, ἐπέμενον δὲ εἰς τὴν ἀπόδοσιν εἰς αὐ-
τοὺς τῆς περιοχῆς τῆς Σμύρνης καὶ τὴν αὐτονό-
μησιν τῆς Θράκης, ἐν ᾧ οἱ Ἄγγλοι προέτεινον
τὴν παραχώρησιν εἰς τὴν Σμύρνην εἰδικοῦ αὐτο-
νόμου πολιτεύματος, τὴν διεθνοποίησιν τῶν Στε-
νῶν καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν προστα-
σίαν τῶν μειονοτήτων, βάσει τῶν διατάξεων τῆς
συνθήκης τῶν Σεβρῶν. Ἔναντι τῆς βρεττανικῆς
προτάσεως ἡ Γαλλία, συνεχίζουσα τὴν φιλότουρ-
κον πολιτικήν της, ὑπερέβαλε καὶ τὰς τουρκικὰς
ἀξιώσεις, προτείνουσα, δι' ὑπομνήματός της ἐπιδο-
θέντος τὴν 17 Ἰανουαρίου 1922 εἰς τὸν λόρδον
Κῶρζον, ν' ἀποδοθῶσιν ἡ Μ. Ἀσία καὶ ἡ Ἀνα-
τολικὴ Θράκη εἰς τὴν Τουρκίαν, ἡ δὲ Δυτικὴ Θράκη
ν' αὐτονομηθῇ. Ὁ Γούναρης, μὴ συμφωνῶν, ἐδέ-
χετο νῦν την αὐτονόμησιν τῆς περιοχῆς τῆς Σμύρ-
νης, τὴν παροχὴν ἐγγυήσεων ὑπὲρ τῶν πληθυσμῶν
καὶ τὴν παραμονὴν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ τοῦ ἑλληνικοῦ
στρατοῦ, ἐφ' ὅσον ἡ ἀσφάλεια της χώρας καὶ ἡ
διατήρησις τῆς τάξεως θὰ ἀπῄτει τοῦτο, ἀποτυ-
χὼν δὲ νὰ καταλήξῃ εἰς συμφωνίαν, ἐπανέκαμψεν
εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Ὁ χρονισμὸς τοῦ μικρασιατικοῦ ζητήματος καὶ
ἡ συνέχισις τῆς ἐπιστρατεύσεως ἤρχισαν νῦν
νὰ προκαλοῦν ἐν Ἑλλάδι καὶ ἰδίᾳ ἐν Ἀθήναις
σοβαρὰν δυσφορίαν, τὴν ὁποίαν ἐπέτεινε καὶ ὁ
ὀξὺς ἀγὼν τῶν ἀντιπολιτευομένων ἐφημερίδων.
Οὕτω ἤρχισαν καὶ πάλιν νὰ ὀξύνωνται τὰ κομμα-
τικὰ πάθη, θῦμα δὲ τῆς δημιουργηθείσης ἐμπα-
θείας ἔπεσε τὴν 21ην Φεβρουαρίου 1912 ὁ διευ-
θυντὴς τοῦ «Ἐλευθέρου Τυπου» Ἀνδρ. Καβαφά-
κης. Ὁ Δ. Γούναρης, ἐμφανισθεὶς ἀμέσως μετὰ
τὴν ἐξ Εὐρώπης ἐπάνοδόν του ἐνώπιον τῆς συνε-
λεύσεως, τὴν 2 Μαρτίου 1922 καὶ καταψηφισθεὶς
ὑπ' αὐτῆς, ὑπέβαλε τὴν παραίτησίν του. Ἐπειδὴ
ὅμως ὁ κληθεὶς εἰς ἀντικατάστασίν του Ν. Στρά-
τος δὲν κατώρθωσε νὰ σχηματίσῃ ὑπουργεῖον,
ἐκλήθη καὶ πάλιν εἰς τὴν ἀρχὴν ὁ Γούναρης,
ὅστις, τροποποιήσας τὴν σύνθεσιν τοῦ ὑπουργείου
του, ἔτυχε, τὴν φορὰν ταύτην, ψῆφον ἐμπιστοσύ-
νης. Τὴν 9 Μαρτίου 1922 νέα διάσκεψις τῶν ἐπὶ
τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργῶν Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ
Ἰταλίας ἐκάλεσε τοὺς ἀντιμαχομένους εἰς ἀνακω-
χήν, προτείνουσα τὸν σχηματισμὸν μεταξὺ τῶν με-
τώπων τῶν δύο ἀντιπάλων παρατάξεων ἐμπολέμου
ζώνης, ἥτις θὰ ἐπωπτεύετο ὑπὸ συμμαχικῶν ἐπι-
τροπῶν. Ἐνῷ ὅμως τὴν φορὰν ταύτην ἡ Ἑλλὰς
ἔσπευσε νὰ δεχθῇ τὴν μεσολάβησιν, ὁ Κεμάλ, ἀρ-
κούντως πλέον ἰσχυρός, ἠρνήθη ἀγερώχως, ἄρνη-
σιν δὲ προέβαλε καὶ αὐτὴ ἡ σουλτανικὴ κυβέρνη
σις Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλὰ καὶ τὸ οἰκονομικὸν
πρόβλημα δὲν ἀνησύχει ὀλιγώτερον τὴν κυβέρνη-
σιν, ἥτις ἀποτυχοῦσα ἐν τέλει ὁριστικῶς εἰς τὴν
ἐξεύρεσιν δανείου ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, προέβη κατὰ
Μάρτιον 1922 εἰς τὴν συνομολόγησιν ἐσωτερικοῦ
καταναγκαστικοῦ δανείου διὰ διχοτομήσεως τοῦ
κυκλοφοροῦντος χαρτονομίσματος ἐμπνεύσει τοῦ
ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Π. Πρωτοπαπαδάκη.

Τὸ θέρος τοῦ 1922 ἐπήρχετο ἐν τῷ μεταξὺ μὲ
τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν ὁλονὲν ἐπιδεινουμένην,
ἡ κυβερνητικὴ δὲ σταθερότης εἶχε σοβαρῶς κλονι-
σθῆ λόγῳ τῆς συνεπείᾳ πολιτικοῦ σκανδάλου, στρε-
φομένου εἰς βάρος τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν
Μ. Γούδα. ἀνατροπῆς τοῦ ὑπουργείου Γούναρη (3
Μαΐου). Ἡ διάδοχο. κυβέρνησις Ν. Στράτου δὲν
κατώρθωσε νὰ διατηρηθῇ εἰς τὴν ἐξουσίαν πέραν
τῆς ἑβδομάδος, ἐσχηματίσθη δὲ τέλος συμμαχικὸν
ὑπουργεῖον τῶν κομμάτων Γούναρη Στράτου ὑπὸ
τὴν προεδρίαν τοῦ Π. Πρωτοπαπαδάκη. Τότε,
πρὸ τῆς ἀδυναμίας ἐξευρέσεως ἱκανοποιητικῆς
διὰ τὴν Ἑλλάδα λύσεως τοῦ μικρασιατικοῦ, ἀπε-
φασίσθη ἡ βιαία στρατιωτικὴ κατάληψις τῆς
Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι αἱ Δυνά-
μεις καὶ ἡ Τουρκία θὰ ἐξεβιάζοντο εἰς συνθηκο-
λόγησιν. Ἀλλ' ἡ ἀπόπειρα ἠστόχησε καὶ εἰς οὐδὲν
ἀπέβη, διότι ἥ τε Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία ἀντετά-
χθησαν ἐπιμόνως, δηλώσασαι ὅτι θὰ ἠμπόδιζον
τὸ ἐγχείρημα καὶ διὰ τῶν ὅπλων, ἐνῷ ἡ ἀφαίρε-
σις τῶν ἐπιπροσθέτως διατεθεισῶν δυνάμεων ἐκ
τοῦ μικρασιατικοῦ μετώπου προεκάλεσε τὴν ἐξα-
σθένησιν αὐτοῦ. Πρὸ τῆς ἐκστρατείας εἶχεν ἀντι-
κατασταθῆ καὶ ὁ ἀρχιστράτηγος τῆς στρατιᾶς
Μικρᾶς Ἀσίας διὰ τοῦ ἀντιστρατήγου Γ. Χατζα-
νέστη, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ὁποίου ἐπισυνέβη ἡ
ἀναπόφευκτος πλέον κατάρρευσις τοῦ μετώπου.
Παραλλήλως ὁ Κεμάλ, ἀναδιοργανούμενος καθ'
ἡμέραν πληρέστερον, ἡτοιμάζετο διὰ τὴν ἀνάληψιν
μεγάλης ἐπιθέσεως ἐναντίον τῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ
ἑλληνικῶν δυνάμεων.

Ἡ τουρκικὴ ἐπίθεσις, ἐκδηλωθεῖσα τὴν 13 Αὐ-
γούστου 1922 ἐναντίον τοῦ μετώπου τοῦ Ἀφιὸν
Καραχισάρ, δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐπιφέρῃ τὴν διάσπα-
σιν τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως καὶ τὴν ἄτακτον
τοῦ στρατοῦ ὑποχώρησιν πρὸς τὴν παραλίαν. Ὁ
ἑλληνικὸς στρατός, καταπεπονημένος ἐκ τῶν δε-
καετῶν συνεχῶν ἀγώνων, ἠθικῶς ἐξησθενημένος
λόγῳ τῆς παρατάσεως τῶν ἐπιχειρήσεων, διαιτώ-
μενος κακῶς λόγῳ τῆς οἰκονομικῆς δυσπραγίας
εἰς ἣν εἶχε περιέλθει ἡ χώρα, τέλος δὲ ἐλλιπῶς
ἀνεφοδιαζόμενος λόγῳ τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τοῦ
μετώπου καὶ τῆς ἐντατικῆς ὄπισθεν τῶν ἑλληνι-
κῶν γραμμῶν δράσεως Τούρκων ἀνταρτῶν, τῶν
γνωστῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα «Τσέτες», δὲν ἠδυνήθη τὴν
φορὰν ταύτην νὰ ἀνθέξῃ, μικρὸν δὲ ῥῆγμα κατὰ
τὸν τομέα τοῦ Τουμλοῦ-Μπουνάρ, προεκάλεσε τὴν
πλήρη τοῦ μετώπου κατάρρευσιν. Ἡ τουρκικὴ
στρατιά, ραγδαίως προελαύνουσα, κατώρθωσε νὰ
περικυκλώσῃ ὁλόκληρα σώματα ἑλληνικοῦ στρα-
τοῦ καὶ νὰ αἰχμαλωτίσῃ καὶ αὐτὸν τὸν ἀντικατα-
στήσαντα τὰς ἡμέρας ἐκείνας τὸν Χατζανέστην
καὶ μὴ προλαβόντα νὰ λάβῃ γνῶσιν τοῦ διορι-
σμοῦ του νέον ἀρχιστράτηγον Ν. Τρικούπην, κατὰ
τὴν καταστρεπτικὴν μάχην τοῦ Ἀλῆ Βεράν, ἐνῷ
αἱ λοιπαὶ διαφυγοῦσαι μονάδες, ἀσύντακτοι καί,
κατὰ τὸ πλεῖστον, ἐν διαλύσει ἐτρέποντο πρὸς τὴν
παραλίαν, χωρὶς νὰ προβάλωσιν οὐδεμίαν πλέον
ἀντίστασιν. Ὁ ἐκσπάσας ἐν Ἀθήναις ἀναβρασμὸς
μετὰ τὴν διάδοσιν τῆς εἰδήσεως τῆς ἑλληνικῆς
ἥττης ὑπεχρέωσε τὴν κυβέρνησιν Π. Πρωτοπα-
παδάκη εἰς παραίτησιν τὴν 28 Αὐγούστου 1922,
ἀνέλαβε δὲ τὸν σχηματισμὸν ὑπουργείου ὁ πολι-
τευτὴς Ν. Τριανταφυλλᾶκος. Τὴν 8ην Σεπτεμ-
βρίου κατελήφθη καὶ ἡ Σμύρνη, ὁ δὲ τουρκικὸς
φανατισμὸς ἐξέσπασεν εἰς φρικώδεις ἀγριότητας
καὶ γενικὴν σφαγὴν τῶν ἐναπομενόντων ἐν τῇ πό-
λει κατοίκων. Αὐτὸς ὁ μητροπολίτης Σμύρνης
Χρυσόστομος, ἀπαχθεὶς εἰς τὸ διοικητήριον καὶ
παραδοθεὶς ὑπὸ τοῦ νομάρχου Νουρρεντιν εἰς τὸν
ὄχλον, ἐσφαγιάσθη ἀγρίως ὑπ' αὐτοῦ, ἀφοῦ προη-
γουμένως περιήχθη ὑβριζόμενος καὶ χλευαζόμε-
νος ἀνὰ τὰς ἀγυιὰς τῆς πόλεως. Μεγάλη πυρκαϊὰ
ἀφ' ἑτέρου, ἐκδηλωθεῖσα ἀμέσως μετὰ τὴν τουρ-
κικὴν κατάκτησιν, μετέβαλεν εἰς ἐρείπια τὴν τέως
ἀνθοῦσαν πρωτεύουσαν τῆς Ἰωνίας. Ἐπὶ ἡμέρας
δεκάδες σκαφῶν μετέφερον εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰ
συντρίμματα τῆς τέως λαμπρᾶς ἑλληνικῆς στρα-
τιᾶς, ἥτις, ἀδιαλείπτως πολεμοῦσα ἐπὶ ὁλόκληρον
δεκαετίαν, δὲν εἶχεν ἕως τότε γνωρίσει τὴν ἧτταν.
Ἐξ ἄλλου ἓν καὶ ἥμισυ ἑκατομμύριον τοῦ ἑλλη-
νικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐγκαταλι-
πὸν τὰς ἑστίας του ἐνώπιον τῆς τουρκικῆς ἐπι-
δρομῆς, ἐρρίπτετο νῦν εἰς τοὺς λιμένας τῶν πό-
λεων τῆς Ἑλλάδος, ἔντρομον καὶ στερούμενον τῶν
πάντων. Οὕτω ἠφανίσθη εἰς διάστημα ὀλίγων ἡμε-
ρῶν ὁ ἀνθῶν Ἑλληνισμὸς τῆς πλουσίας μικρασιατι-
κῆς χώρας, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ηὐξάνετο ἀποτόμως
καὶ δυσαναλόγως ὁ πληθυσμὸς τῆς μόλις δυνα-
μένης νὰ ἐκθρέψῃ τοὺς ἰθαγενεῖς κατοίκους της
πτωχῆς κυρίως Ἑλλάδος.

Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν φρικωδῶν ἐντυπώσεων
τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς, ὁμοίαν τῆς ὁποίας
δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ νεωτέρα μας ἱστορία, τὰ
ἐν Χίῳ καὶ Μιτυλήνῃ λείψανα τῆς ἑλληνικῆς
στρατιᾶς ἐπαναστάτησαν τὴν 11 πρὸς τὴν 12 Σε-
πτεμβρίου 1922 ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν συνταγμα-
ταρχῶν Ν. Πλαστήρα καὶ Στ. Γονατᾶ καὶ τοῦ ἀν-
τιπλοιάρχου Δ. Φωκᾶ, προσχωρήσαντος δὲ εἰς τὸ
κίνημα καὶ τοῦ στόλου ὑπὸ τὸν πλοίαρχον Ἀλ.
Χατζηκυριάκον, ἐπεχειρήθη ἐκστρατεία ἐναντίον
τῶν Ἀθηνῶν. Ἀφιχθέντες εἰς τὸ Λαύριον οἱ ἐπα-
ναστάται, ἀπῄτησαν, διὰ τελεσιγράφου, παρὰ τῆς
ἐν Ἀθήναις κυβερνήσεως τὴν παραίτησιν τοῦ βα-
σιλέως Κωνσταντίνου ὑπὲρ τοῦ διαδόχου Γεωρ-
γίου, τὴν διάλυσιν τῆς συνελεύσεως καὶ τὸν σχη-
ματισμὸν φιλανταντικῆς κυβερνήσεως. Ὁ βασιλεὺς

Digitized by Google

ὑπείκων εἰς τὴν ἀπαίτησιν τῆς Ἐπαναστάσεως, παρῃτήθη καὶ διὰ δευτέραν φορὰν ἐκ τοῦ θρόνου τὴν 14 Σεπτεμβρίου 1922, ὡρκίσθη δὲ αὐθημερὸν ὁ διάδοχος αὐτοῦ Γεώργιος Β΄. Διὰ τὸν σχηματισμὸν τῆς νέας κυβερνήσεως ἐκλήθη ὁ Ἀλ. Ζαΐμης, καὶ τούτου ἀπουσιάζοντος εἰς Βιέννην, ὁ Σωτ. Κροκιδᾶς, ἀνετέθη δὲ ἀμέσως εἰς τὸν ἐν Παρισίοις διαμένοντα Ἐλ. Βενιζέλον ν' ἀναλάβῃ τὴν ἀντιπροσώπευσιν τῆς Ἑλλάδος καὶ νὰ προσέλθῃ εἰς διαπραγματεύσεις διὰ τὴν ὑπογραφὴν εἰρήνης μετὰ τῆς Τουρκίας.

Τὰ μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1922 μέχρι σήμερον. Πρῶτον μέλημα τῆς Ἐπαναστάσεως, μετὰ τὴν ἐπικράτησίν της, ὑπῆρξεν ἡ ἀναδιοργάνωσις ἀξιομάχου πολεμικῆς δυνάμεως πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς ἀπειλουμένης Δυτικῆς Θρᾴκης, δεδομένου ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ εἶχεν ἐκχωρηθῆ ἤδη εἰς τοὺς Τούρκους ὑπὸ τῶν Δυνάμεων ἅμα τῇ καταστροφῇ. Πρὸς τοῦτο συνεκεντρώθησαν κατὰ μῆκος τοῦ Ἕβρου πᾶσαι αἱ περισωθεῖσαι ἐκ τῆς καταστροφῆς ἑλληνικαὶ στρατιωτικαὶ δυνάμεις, ἀνετέθη δὲ ἡ ἀρχηγία καὶ ἡ διοργάνωσις αὐτῶν εἰς τὸν στρατηγὸν Θεόδωρον Πάγκαλον. Ἐκ τῶν πρώτων ἐπίσης ἐνεργειῶν ὑπῆρξε καὶ ἡ σύλληψις τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν καὶ τοῦ ἀρχιστρατήγου, εἰς οὓς ἀπεδίδετο ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν ἡ μικρασιατικὴ καταστροφή, καὶ ἡ εἰσαγωγὴ αὐτῶν εἰς δίκην ἐνώπιον ἐκτάκτου στρατιωτικοῦ δικαστηρίου, ὅπερ, συνεδριάσαν ἐπὶ δεκαπενθήμερον ἐν τῇ βουλῇ, κατεδίκασεν εἰς τὴν ἐσχάτην τῶν ποινῶν τοὺς Δ. Γούναρην, Ν. Στρᾶτον, Π. Πρωτοπαπαδάκην, Ν. Θεοτόκην, Γ. Μπαλτατζῆν καὶ τὸν ἀρχιστράτηγον Γ. Χατζανέστην καὶ εἰς ἰσόβια δεσμὰ τοὺς Μ. Γούδαν καὶ Ξ. Στρατηγόν. Ἡ θανατικὴ ἀπόφασις ἐξετελέσθη διὰ τυφεκισμοῦ τὴν 15/28 Νοεμβρίου 1922 εἰς τὴν θέσιν Γουδί, παρὰ τὴν πρὸς τοῦτο ἀντίδρασιν τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας καὶ τῆς κυβερνήσεως Κροκιδᾶ, ἥτις, παραιτηθεῖσα τὴν προτεραίαν, ἀντικατεστάθη δι' ὑπουργείου ὑπὸ τὸν Στ. Γονατᾶν, τοῦ Ν. Πλαστήρα παραμείναντος ἀρχηγοῦ τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἀκολούθως εἰσήχθη εἰς δίκην καὶ ὁ πρίγκιψ Ἀνδρέας, κατηγορούμενος ὡς ὑπαίτιος τῆς κακῆς διεξαγωγῆς τῶν ἐπιχειρήσεων τῆς ἐκστρατείας τοῦ Σαγγαρίου, καθ' ἣν ἦτο ἀρχηγὸς σώματος στρατοῦ. Ἡ ἀγγλικὴ αὐλὴ καὶ κυβέρνησις, φοβηθεῖσα μήπως καὶ ὁ πρίγκιψ κατεδικάζετο εἰς θάνατον, παρενέβη, τελεσφόρως αὐτὴν τὴν φοράν, κατόπιν δὲ τούτου ἡ ἐκδοθεῖσα ἀπόφασις τοῦ στρατοδικείου ἀπήγγελε τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ καθαίρεσιν καὶ ἰσόβιον ὑπερορίαν. Καὶ διὰ τὴν καταδίκην τῶν πολιτικῶν εἶχεν ἐπεμβῆ ἐνεργότερον τῶν λοιπῶν Δυνάμεων ἡ Ἀγγλία, ἥτις τὴν ἡμέραν τῆς ἐκτελέσεώς των ἀνεκάλεσεν, εἰς ἔνδειξιν ἀποδοκιμασίας τῶν γενομένων, τὸν ἐν Ἀθήναις πρεσβευτήν της.

Αἱ διαπραγματεύσεις διὰ τὴν εἰρήνην ἤρχισαν ἐν Λωζάννῃ ἀπὸ τῆς 7 Σεπτεμβρίου 1922 μεταξὺ τοῦ Βενιζέλου καὶ τοῦ ἀντιπροσώπου τῆς Τουρκίας Ἰσμὲτ πασᾶ, ὅστις ἐζήτει τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὸ ἐδαφικὸν καθεστὼς τοῦ 1913 καὶ τὴν καταβολὴν βαρείας πολεμικῆς ἀποζημιώσεως ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος. Μετὰ μακρὰς συζητήσεις ἐπετεύχθη τὴν 24 Ἰουλίου 1923 ἡ ὑπογραφὴ τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης, δι' ἧς τὰ σύνορα τῆς Ἑλλάδος περιωρίζοντο μέχρι τοῦ ποταμοῦ Ἕβρου, ἀπεδίδοντο εἰς τὴν Τουρκίαν αἱ νῆσοι Ἴμβρος καὶ Τένεδος, ἀπηγορεύετο ἡ ἵδρυσις ναυτικῶν βάσεων καὶ ἡ ὀχύρωσις τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, καθωρίζετο κατὰ μῆκος τῶν θρᾳκικῶν συνόρων Ἑλλάδος, Τουρκίας καὶ Βουλγαρίας οὐδετέρα ζώνη πλάτους 15 χλμ. ἑκατέρωθεν, καθιεροῦτο ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ἐθνικῶν πληθυσμῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας, πλὴν τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Χριστιανῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἐν τῇ ἑλληνικῇ Δυτικῇ Θρᾴκῃ Μουσουλμάνων, ὡρίζετο δὲ ὅτι ὑπῆρχεν ἀμοιβαίως ὑποχρέωσις περὶ ἀποζημιώσεως τῶν διαρκοῦντος τοῦ πολέμου ζημιῶν, τῆς Ἑλλάδος μόνης ἀναλαβούσης νὰ ἐπανορθώσῃ τὰς ὑπὸ τῶν ἀρχῶν αὐτῆς προξενηθείσας, κατὰ παράβασιν τῶν νομίμων τοῦ πολέμου, ζημίας ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ. Ἡ συνθήκη τῆς Λωζάννης ἀποτελεῖ τὴν ὁριστικὴν μετὰ τὸν πόλεμον διεθνῆ πρᾶξιν, δι' ἧς καθωρίσθη τὸ ἐδαφικὸν καθεστὼς τῆς Ἑλλάδος, καταλαμβανούσης ἔκτοτε ἐμβαδὸν 127.000 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων. Ἐν τῷ μεταξὺ τὴν πρωΐαν τῆς 29 Δεκεμβρίου 1922/11 Ἰανουαρίου 1923, ἀπέθνησκεν εἰς ἓν ξενοδοχεῖον τοῦ Παλέρμου ὁ ἐξόριστος βασιλεὺς Κωνσταντῖνος, πλήρης πικρίας διὰ τὰς ἀτυχίας τῆς ὑπὸ τόσον ἀγαθοὺς οἰωνοὺς ἀρξαμένης βασιλείας του, ὁ νεκρός του δὲ φυλάσσεται ἔκτοτε μετὰ τῶν λοιπῶν ἀποθανόντων μελῶν τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῆς Ἑλλάδος (βασιλισσῶν Ὄλγας καὶ Σοφίας) ἐν τῇ κρύπτῃ τοῦ ὀρθοδόξου ρωσικοῦ ναοῦ τῆς Φλωρεντίας.

Πλὴν τῆς συνθηκολογήσεως σπουδαιότατον πρόβλημα, ὅπερ ἐκαλεῖτο ἐξ ἴσου ἐπειγόντως νὰ ἐπιλύσῃ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἀπετέλει καὶ τὸ τῆς στεγάσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τῶν κατὰ χιλιάδας ἐγκατεσπαρμένων εἰς τὰς μεγάλας πόλεις τῆς χώρας προσφύγων, βοηθούσης δὲ καὶ τῆς παγκοσμίου φιλανθρωπίας, ἰδιαίτατα τῆς ἀμερικανικῆς, ἐτέθησαν αἱ βάσεις τῆς προσφυγικῆς ἀποκαταστάσεως, ἥτις συνετελέσθη μετὰ σειρὰν ἐτῶν. Διὰ τὴν ἀποκατάστασιν ταύτην μεγάλως συνετέλεσαν καὶ τὰ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κ. Τ. Ε. συνομολογηθέντα ἑλληνικὰ δάνεια, ὡς καὶ ἡ διαχειρισθεῖσα αὐτὰ «Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων» (βλ. καὶ κεφ. Γ' *Κοινωνικὴ κατάστασις*-Προσφυγικὸν ζήτημα).

Περατωθέντος τοῦ ἔργου τῆς Ἐπαναστάσεως, ἀφοῦ ἀπὸ τῆς 8 Ἰανουαρίου 1923 ἠμνηστεύθησαν πάντα τὰ διωχθέντα ὑπ' αὐτῆς πολιτικὰ ἀδικήματα ἁπλᾶ καὶ σύνθετα, πλὴν ἐκείνων διὰ τὰ ὁποῖα εἶχεν ἐκδοθῆ ἀπόφασις, προεκηρύχθησαν διὰ τὸν Ὀκτώβριον 1923 διὰ διατάγματος ἐκλογαὶ διὰ τὴν σύγκλησιν ἐθνικῆς συντακτικῆς συνελεύσεως. Κατὰ τὸν προηγούμενον μῆνα Σεπτέμβριον, ἡ Ἑλλὰς εἶχε περιέλθει εἰς κρίσιμον ἀπὸ ἐξωτερικῆς ἀπόψεως θέσιν λόγῳ τῆς ἐπισυμβάσης τὴν 27 Αὐγούστου 1923 δολοφονίας, παρὰ τὰ ἑλληνοαλβανικὰ σύνορα, ἰταλικῆς ἐπιτροπῆς ἐκ τοῦ στρατηγοῦ Τελλίνι καὶ τριῶν ἀνδρῶν τῆς ἀκολουθίας του. Ἡ δολοφονία αὕτη προεκάλεσεν ἐν Ἰταλίᾳ ζωηρὰν ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος δυσφορίαν, παρὰ δὲ τὰ δραστήρια μέτρα τῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν διὰ τὴν δίωξιν τῶν δολοφόνων καὶ τὴν εἰλικρινῆ λύπην τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τῆς κυβερνήσεως διὰ τὸ συμβάν, ἡ ἰταλικὴ κυβέρνησις προέβαλε διὰ τελεσιγράφου λίαν ταπεινωτικὰς διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀξιώσεις· ἐπειδὴ δὲ ἡ ἑλληνικὴ ἀπάντησις δὲν ἦτο ἀπολύτως ἱκανοποιητική, ἰταλικὸς στόλος ἐβομβάρδισε τὸ ἀνοχύρωτον φρούριον τῆς Κερκύρας καὶ κατέλαβεν ἄνευ ἀντιστάσεως τὴν νῆσον (31 Αὐγούστου 1923). Τὴν κατάληψιν ἠκολούθησε καὶ δευτέρα διακοίνωσις, ὑποστηριχθεῖσα καὶ ὑπὸ τοῦ Γάλλου πρεσβευτοῦ, κατόπιν τῆς ὁποίας ἡ Ἑλλὰς κατέφυγεν εἰς τὴν Κ. Τ. Ε. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ συμβούλιον τῆς Κοινωνίας ἔκρινεν ἑαυτὸ ἀναρμόδιον, παρεπέμφθη ἡ ὑπόθεσις ἐνώπιον τῆς πρεσβευτικῆς διασκέψεως, ἥτις κατεδίκασε τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῶν πλείστων ἐκ τῶν ὅρων τῆς ἰταλικῆς διακοινώσεως καὶ οὕτω τὴν 24 Σεπτεμβρίου 1923 ἐξεκενώθη ἡ Κέρκυρα.

Τὴν 22 Ὀκτωβρίου 1923 ἐξερράγη ἐν Πελοποννήσῳ, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν ὑποστρατήγων Λεοναρδοπούλου καὶ Γαργαλίδη καὶ τοῦ συνταγματάρχου Ζήρα, στρατιωτικὸν κίνημα, ἀποβλέπον εἰς τὴν ἀνατροπὴν τῆς ὑπὸ τὸν Πλαστήραν Ἐπαναστάσεως καὶ τὴν κατάληψιν τῆς ἐξουσίας. Τὸ κίνημα κατεστάλη, συγχρόνως δὲ ἐτονώθη ἡ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ἀλ. Παπαναστασίου κίνησις διὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῆς Δημοκρατίας, ὅστις καὶ πρὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς εἶχε δημοσιεύσει δημοκρατικὸν μανιφέστον καὶ εἶχε διὰ τοῦτο καταδικασθῆ καὶ φυλακισθῆ. Ὁ Βενιζέλος, εὑρισκόμενος εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἐκηρύχθη ἀντίθετος εἰς τοῦτο, συστήσας μάλιστα εἰς τοὺς φίλους του τὴν ἐκ τῶν ἐκλογῶν ἀποχήν, ἐν ᾗ περιπτώσει ἐτίθετο ζήτημα καθεστωτικόν. Παρὰ τοῦτο ἠσκήθη ἰσχυρὰ πίεσις ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως πρὸς τὸν σκοπὸν ὅπως προβῇ, ὡς καὶ προέβη, εἰς πραξικοπηματικὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ βασιλέως Γεωργίου Β' (18 Δεκεμβρίου 1923), ἀναχωρήσαντος ὑπὸ τύπον ἀδείας εἰς Ρουμανίαν καὶ ἀντικατασταθέντος εἰς τὴν ἀντιβασιλείαν ὑπὸ τοῦ ναυάρχου Παύλου Κουντουριώτη. Οὕτω μετὰ δεκαπεντάμηνον περίπου ἔληξεν ἡ τύποις μόνον ἀσκηθεῖσα βασιλικὴ ἐξουσία τοῦ τελευταίου ἡγεμόνος τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ τὴν κρίσιμον ἐκείνην περίστασιν ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἐνεργὸν πολιτικὴν ὁ Ἐλ. Βενιζέλος.

Γενομένων ἐν τῷ μεταξὺ τῶν ἐκλογῶν, μὲ ἀποχὴν τοῦ λαϊκοῦ κόμματος, συνῆλθε τὴν 2 Δεκεμβρίου 1923 ἡ Δ' ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὴ τῶν Ἑλλήνων συνέλευσις, ἐνώπιον τῆς ὁποίας ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἐπαναστάσεως κατέθεσε τὴν ἣν ἤσκει μέχρι τότε ἐξουσίαν, παρῃτήθη δὲ καὶ ἡ κυβέρνησις Γονατᾶ καὶ ἐκλήθη εἰς τὴν ἐξουσίαν ὁ ἐκλεγεὶς πρόεδρος τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως Ἐλ. Βενιζέλος, ὅστις καὶ ἐσχημάτισεν ὑπουργεῖον τὴν 11 Ἰανουαρίου 1924. Λόγῳ τῆς μεγάλης ὅμως κατατμήσεως τῶν κομματικῶν δυνάμεων καὶ τοῦ πλήθους τῶν ἐκλεγέντων ἐν τῇ συνελεύσει στρατιωτικῶν, οἵτινες ἐζήτουν ἐπιμόνως τὴν κήρυξιν Δημοκρατίας, ὁ Βενιζέλος, ἀδυνατῶν νὰ ἐπιβάλῃ πειθαρχίαν εἰς τὸ σῶμα, παρῃτήθη καὶ πάλιν τῆς πολιτικῆς, ὑπέδειξε δὲ ὡς διάδοχόν του τὸν Γ. Καφαντάρην, σχηματίσαντα κυβέρνησιν τὴν 9 Φεβρουαρίου 1924. Ἀλλ' οὐδ' ὁ Καφαντάρης ἠδυνήθη, παρὰ τὴν δοθεῖσαν εἰς αὐτὸν ψῆφον ἐμπιστοσύνης, νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὴν ὑπὸ τὸν Ἀλ. Παπαναστασίου δημοκρατικὴν ὁμάδα. δι' ὃ καὶ παρῃτήθη τὴν 12 Μαρτίου, ἀνῆλθε δὲ εἰς τὴν ἐξουσίαν ἡ κεκηρυγμένη ὑπὲρ τῆς δημοκρατίας μερίς. Ὁ Ἀλ. Παπαναστασίου, ἐμφανισθεὶς ἐνώπιον τῆς βουλῆς, ἔτυχε τῆς ἐμπιστοσύνης 259 ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς, τριῶν μόνων καταψηφισάντων καὶ 13 ἀρνηθέντων γνώμην, ἀμέσως δὲ ὑπέβαλε ψήφισμα ἐκπτώσεως τῆς δυναστείας καὶ τὴν ἐπομένην, 25 Μαρτίου 1924, ἀνεκήρυξε τὴν Δημοκρατίαν, προκηρύξας, πρὸς τοῦτο καὶ δημοψήφισμα, διὰ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ νέου πολιτεύματος ὑπὸ τοῦ λαοῦ, διενεργηθὲν τὴν 13 Ἀπριλίου. Ὑπερψηφίσαντος τοῦ λαοῦ ὑπὲρ τῆς νέας πολιτειακῆς καταστάσεως, ἡ συνέλευσις ἐχώρησεν εἰς τὴν ψήφισιν τοῦ νέου δημοκρατικοῦ Συντάγματος, ὁ δὲ νέος ἀντιβασιλεὺς ναύαρχος Κουντουριώτης διετηρήθη εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ προέδρου τῆς Δημοκρατίας.

Ἠκολούθησε περίοδος κυβερνητικῆς ἀσταθείας, καθ' ἣν τὰ ὑπουργεῖα διεδέχοντο ἄλληλα μετὰ ὀλιγόμηνον διακυβέρνησιν. Οὕτω τὴν 25 Ἰουλίου ἔπεσε τὸ ὑπουργεῖον Παπαναστασίου, ἐσχημάτισαν δὲ κυβέρνησιν διαδοχικῶς ὁ Θ. Σοφούλης μέχρι τῆς 7 Ὀκτωβρίου 1924, ὁ Ἀνδρέας Μιχαλακόπουλος μέχρι τῆς 26 Ἰουνίου 1925 καί, τέλος, ὁ Θ. Πάγκαλος, ἀνατρέψας βιαίως, τῇ βοηθείᾳ τοῦ στρατοῦ, τὸν προκάτοχόν του. Ἡ ἐθνοσυνέλευσις, παραπεισθεῖσα ὑπὸ τοῦ νέου πρωθυπουργοῦ ὅτι δὲν θὰ μετήρχετο οὗτος μέτρα ἐκτὸς τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος, περιέβαλεν αὐτὸν διὰ ψήφου ἐμπιστοσύνης. Δὲν παρῆλθεν ὅμως πολὺς χρόνος καὶ τὴν 29 Σεπτεμβρίου 1925 ὁ Πάγκαλος διέλυσε τὴν ἐθνοσυνέλευσιν, πρὸ τῆς ἀποπερατώσεως τοῦ συντακτικοῦ ἔργου της, μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι αὕτη ἀπώλεσε τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ ἔθνους, καὶ προέβη εἰς τὴν ἐπιβολὴν προληπτικῆς λογοκρισίας, προκηρύξας συγχρόνως καὶ ἐκλογὰς διὰ τὴν 7 Μαρτίου 1926. Ἐνῷ ὅμως προσήγγιζεν ὁ χρόνος τῆς διενεργείας αὐτῶν, μεταβαλὼν γνώμην, προέβη τὴν 3 Ἰανουαρίου 1926 εἰς τὴν ἐγκαθίδρυσιν προσωπικῆς του δικτατωρίας. Ἠκολούθησε σειρὰ αὐθαιρεσιῶν, ἐν αἷς καὶ ἡ κατάργησις τῆς μονιμότητος τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, ἐδημοσιεύθη δὲ καὶ νόμος μὲ ἀναδρομικὴν ἰσχὺν τιμωρῶν διὰ τῆς ποινῆς τῆς ἀγχόνης τοὺς καταχραστὰς τοῦ δημοσίου καὶ ἐξεδόθησαν ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ θανατικαὶ ἀποφάσεις, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου τὸ δημόσιον χρῆμα ὑπέκειτο εἰς παντοειδεῖς κατασπαταλήσεις. Ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἐντελῶς ἀψυχολόγητα μέτρα ἐλήφθησαν ἢ ἐξηγγέλθησαν, προκαλοῦντα τὴν θυμηδίαν μᾶλλον τοῦ λαοῦ, ὡς τὸ διάταγμα περὶ ἐπιβολῆς περιορισμοῦ εἰς τὴν γυναικείαν ἀμφίεσιν, τὸ καθιεροῦν τὴν ὑποχρέωσιν τῶν ἀγάμων εἰς τὴν καταβολὴν «φόρου ἀγαμίας» κ.ἄ. Τέλος, ἐπειδὴ ἡ κυβέρνησις εὑρίσκετο πρὸ οἰκονομικῆς ἀδυναμίας ἐκπληρώσεως τῶν ὑποχρεώσεών της, προέβη εἰς τὴν ἐπανάληψιν τοῦ ἐπὶ τῆς ὑπουργίας Πρωτοπαπαδάκη ἐφαρμοσθέντος τῷ 1922 μέτρου περὶ διχοτομήσεως τοῦ χαρτονομίσματος, ὑποχρεώσασα οὕτω τὸν λαὸν εἰς δεύτερον ἀναγκαστικὸν δάνειον πρὸ τῆς συμπληρώσεως τετραετίας ἀπὸ τοῦ πρώτου, ὅπερ ἄλλωστε ἐπέβαλλον ὑπέρτατοι λόγοι προστασίας τῆς ἐθνικῆς ὑποστάσεως τῆς Ἑλλάδος, δι' ὃ καὶ εἶχε κριθῆ εὐμενῶς καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Βενιζέλου.

Καὶ ἐν τῇ ἐξωτερικῇ τέλος πολιτικῇ ἐγένετο ἐπὶ δικτατωρίας Παγκάλου σειρὰ σφαλμάτων. Οὕτω κατά τι συνοριακὸν ἑλληνοβουλγαρικὸν ἐπεισόδιον ἡ Ἑλλὰς κατεδικάσθη ὑπὸ τῆς Κ.Τ.Ε. νὰ καταβάλῃ ἀποζημίωσιν 20.000.000 λεβίων εἰς τὴν Βουλγαρίαν. Ὑπεγράφη δὲ καὶ μετὰ τῆς Νοτιοσλαυΐας συνθήκη, δι' ἧς καθιεροῦτο ἀπόλυτος συγκυριαρχία οὐ μόνον ἐπὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀξιοῦ, ἀκυρωθεῖσα μετὰ τὴν ἀνατροπήν του. Ὅτε, τέλος, ὁ πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας Π. Κουντουριώτης παρῃτήθη, ὁ Πάγκαλος προεκήρυξεν ἐκλογὰς προέδρου τῆς Δημοκρατίας διὰ τὴν 15 Μαρτίου 1926, ἐκθέσας ὁ ἴδιος ὑποψηφιότητα. Πάντα τὰ κόμματα συνησπίσθησαν τότε εἰς τὸν ἐναντίον του ἀγῶνα, ὑποδείξαντα κοινὸν ὑποψήφιον διὰ τὸ προεδρικὸν ἀξίωμα τὸν Κ. Δεμερτζῆν. Ἐπειδὴ ὅμως προεβλέπετο νόθευσις τῶν ἐκλογῶν, προετίμησαν ἐν τέλει ν' ἀπόσχωσι καὶ οὕτω ἐξελέγη, ἄνευ ἀντιπάλου, πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας ὁ Θ. Πάγκαλος, διατηρήσας κατ' ἀρχὴν καὶ τὴν προεδρίαν τῆς κυβερνήσεως. Ἡ δυσφορία ὅμως ἐναντίον τῆς δικτατωρίας ηὔξανεν ὁλονέν, διάφορα δὲ κατὰ τόπους ὠργανώθησαν καὶ ἐξερράγησαν, πρὸς ἀνατροπὴν αὐτοῦ, στρατιωτικὰ κινήματα, καὶ τέλος τὴν 26 Αὐγούστου 1926 ὁ Γ. Κονδύλης, ἐξεγείρας μέγα μέρος τῆς φρουρᾶς Ἀθηνῶν, κατώρθωσε, κατόπιν αἱματηρῶν συμπλοκῶν, νὰ ἀνατρέψῃ τὸν Πάγκαλον, ὅστις, ἀποπειραθεὶς νὰ δραπετεύσῃ καὶ συλληφθείς, ἐνεκλείσθη εἰς τὸ ἐν Κρήτῃ φρούριον Ἰτζεδίν. Ὁ Κονδύλης ἐσχημάτισε τότε κυβέρνησιν καί, ἀφοῦ κατέπνιξε τὴν ἐξέγερσιν τῆς ἐν Ἀθήναις φρουρᾶς τῶν δημοκρατικῶν ταγμάτων ὑπὸ τοὺς συνταγματάρχας Ζέρβαν καὶ Δερτιλῆν, προεκήρυξεν ἐκλογὰς διὰ τὴν 24 Ὀκτωβρίου, τῶν ὁποίων ἀπέσχε τὸ ὑπ' αὐτὸν κόμμα, ἀποκατέστησε δὲ πάλιν εἰς τὴν προεδρίαν τῆς δημοκρατίας τὸν ναύαρχον Π. Κουντουριώτην. Αἱ ἐκλογαί, διενεργηθεῖσαι κατόπιν μικρᾶς ἀναβολῆς τὴν 7 Νοεμβρίου 1926, μὲ τὸ ἀναλογικὸν σύστημα, ἔδωσαν εἰς τὴν νέαν βουλὴν 108 βενιζελικοὺς βουλευτάς, 63 λαϊκοὺς ὑπὸ τὸν διαδεχθέντα τὸν Γούναρην ἐν τῇ ἀρχηγίᾳ τοῦ κόμματος Π. Τσαλδάρην, 54 ἐλευθερόφρονας ὑπὸ τὸν Ἰ. Μεταξᾶν, 18 δημοκρατικοὺς ὑπὸ τὸν Ἀλ. Παπαναστασίου, 9 κομμουνιστάς, 3 ἀγροτικοὺς καὶ 31 διαφόρων ἄλλων ἀποχρώσεων, ἐπειδὴ δὲ οὐδὲν τῶν κομμάτων κατώρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ ἀπόλυτον πλειοψηφίαν, ἐσχηματίσθη

Digitized by Google

τὴν 4 Δεκεμβρίου 1926 «οἰκουμενικὴ» κυβέρνησις ὑπὸ τὴν τιμητικὴν προεδρίαν τοῦ Ἀλεξ. Θρ. Ζαΐμη. Κατὰ τὴν ὁρκωμοσίαν τῶν βουλευτῶν οἱ ἐλευθερόφρονες ἐδήλωσαν ἀνοχὴν πρὸς τὸ δημοκρατικὸν καθεστώς, ἐνῷ οἱ λαϊκοὶ ἐπεφυλάχθησαν εἰς τὴν ἀναγνώρισιν αὐτοῦ. Ἐκ τῶν μετεχόντων τῆς οἰκουμενικῆς πολιτικῶν ἀρχηγῶν ὁ μὲν Α. Μιχαλακόπουλος ἀνέλαβε τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν, ὁ Π. Τσαλδάρης τῶν Ἐσωτερικῶν, ὁ Γ. Καφαντάρης τῶν Οἰκονομικῶν, ὁ Ἰ. Μεταξᾶς τῆς Συγκοινωνίας καὶ ὁ Ἀλ. Παπαναστασίου τῆς Γεωργίας, ἐνῷ ὁ ἐκ τῶν παλαιῶν ἐπιτελῶν τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων Θ. Σοφούλης, ὅστις ἐνεφανίζετο νῦν ὡς ἀρχηγὸς μικρᾶς κοινοβουλευτικῆς ὁμάδος, ἐξελέγη πρόεδρος τῆς Βουλῆς.

Κυριώτερον μέλημα τῆς νέας κυβερνήσεως ἀπετέλεσεν ἡ ἐπίλυσις τοῦ δημοσιονομικοῦ ζητήματος, ἐφηρμόσθη δ' ἐπ' αὐτοῦ ἡ ὑπὸ τοῦ Γ. Καφαντάρη ὑποδειχθεῖσα πολιτική, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν σταθεροποίησιν τοῦ νομίσματος, τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν ἐλλειμμάτων τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ τὴν συνέχισιν τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων. Διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ προγράμματος τούτου καὶ ἰδίᾳ πρὸς ἐπίτευξιν τῆς σταθεροποιήσεως τοῦ νομίσματος συνέτρεξε καὶ ἡ Κ. Τ. Ε. διὰ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης τῆς 15 Σεπτεμβρίου 1927, δυνάμει τοῦ ὁποίου ἐξεδόθη ἐν ταῖς χρηματαγοραῖς τοῦ ἐξωτερικοῦ τὸ ἀπαιτούμενον δάνειον. Διὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τοῦ ὡς ἄνω προγράμματος ἀπεφασίσθη ἡ ἀφαίρεσις ἀπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἐκδοτικοῦ προνομίου καὶ ἡ ἵδρυσις ἰδίας καθαρῶς ἐκδοτικῆς κρατικῆς τραπέζης (τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος), ἥτις θὰ ἐξεπλήρου τὸν προορισμόν της ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν παρατηρητοῦ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. Προέκυψεν ὅμως ἀπ' ἀρχῆς τὸ ζήτημα, εἰς ποῖον θὰ περιήρχοντο τὰ καλύμματα τῆς κυκλοφορίας, ἀντιπροσωπεύοντα ἀξίαν 1.176 ἑκατομμυρίων δραχμῶν, ἅτινα, κατὰ μὲν τὸν Γ. Καφαντάρην ἀνῆκον εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν, κατὰ δὲ τὸν Π. Τσαλδάρην εἰς τὸ κράτος, ὡς σχηματισθέντα κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς τραπέζης ἐνάσκησιν τοῦ ἐκδοτικοῦ προνομίου· συνεπῶς, ὡς ὄντα συνδεδεμένα μετ' αὐτοῦ, ἔπρεπε νὰ ἀφαιρεθῶσιν νῦν ἀπὸ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἀποζημιουμένης μὲ τὴν εἰς δραχμὰς ἀξίαν των. Μὴ ἐπιτευχθείσης συμφωνίας ἐπὶ τοῦ ζητήματος, ἀπεχώρησε τῆς κυβερνήσεως τὸ λαϊκὸν κόμμα, διεδέχθη δὲ τὴν οἰκουμενικὴν ὑπουργεῖον εὐρυτάτου συνασπισμοῦ ὑπὸ τὸν Ἀλ. Ζαΐμην τῇ συμμετοχῇ τῶν Καφαντάρη, Μιχαλακοπούλου, Μεταξᾶ καὶ Παπαναστασίου (12 Αὐγούστου 1927). Τὸ ὑπὸ τῆς συμφωνίας τῆς Γενεύης προβλεπόμενον δάνειον συνωμολογήθη μετὰ τοῦ ἀγγλικοῦ οἴκου Χάμπρο κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1928, ἀνήρχετο δὲ εἰς 9 ἑκατομμύρια λίρας καὶ ἐγένετο γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα «τριμερές». Παραλλήλως διεκανονίσθη ὑπὸ τοῦ Γ. Καφαντάρη καὶ τὸ ἐκκρεμοῦν εἰσέτι ζήτημα τῶν μετὰ τῆς Γαλλίας καὶ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν πολεμικῶν χρεῶν τῆς Ἑλλάδος. Μετ' ὀλίγον ὅμως ἐξέσπασαν καὶ νέαι ἐνδοκυβερνητικαὶ διαφωνίαι, οὕτω δὲ τὴν 2 Φεβρουαρίου 1928 παρῃτήθη ἡ κυβέρνησις εὐρέος συνασπισμοῦ, ἀνασχηματισθεῖσα ἄνευ τῆς συμπράξεως τοῦ Παπαναστασίου, διατηρήσασα δὲ τὴν ἐν τῇ βουλῇ πλειοψηφίαν.

Κατ' Ἀπρίλιον καὶ Μάϊον ἤρχισαν ἐφαρμοζόμενα τὰ οἰκονομικὰ μέτρα τῆς κυβερνήσεως, συνετάχθη δὲ καὶ ὁ προϋπολογισμός, ὅστις, κατὰ τὰς προβλέψεις τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Γ. Καφαντάρη, θὰ κατέλειπε περίσσευμα 200 περίπου ἑκατομμυρίων, ἀλλ' ἡ προϊοῦσα οἰκονομικὴ καχεξία τῶν λαϊκῶν τάξεων, αἱ ἐκ τοῦ λόγου τούτου προκύψασαι μεγάλαι ἀπεργίαι, αἱ ποικίλαι ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς βουλῆς ἀντιδράσεις εἶχον φθείρει τὴν κυβέρνησιν, ἐφημολογεῖτο δὲ ὡς προσεχὴς ἡ διάλυσις τῆς βουλῆς καὶ ἡ διενέργεια νέων ἐκλογῶν, ἐνῷ ὁ Γ. Κονδύλης, τοῦ ὁποίου τὸ κόμμα δὲν εἶχε μετάσχει τῶν ἐκλογῶν τῆς βουλῆς ἐκείνης, ἐξέδιδε μανιφέστον, διὰ τοῦ ὁποίου κατηγόρει τοὺς κυβερνῶντας διότι, μήπω ἐπιδιώξαντες τὴν ψήφισιν τοῦ περὶ γερουσίας νόμου, ἐδυσχέραινον τὴν ὁλοκλήρωσιν τοῦ Συντάγματος, ἠπείλει δ' αὐτοὺς ὅτι πέραν τῆς 2 Ἰουνίου θὰ τοὺς ἐκήρυττεν ἐκτὸς Συντάγματος. Τὴν λύσιν ἔδωκε τότε ἡ ἐπάνοδος εἰς τὴν ἐνεργὸν πολιτικὴν τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου (25 Μαΐου 1928), ὅστις, παραμένων ἀπό τινος ἐν Ἑλλάδι, κατηγόρει ἐπ' ἐσχάτων ὡρισμένας ἐνεργείας τοῦ διαδεχθέντος αὐτὸν εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ κόμματος τῶν φιλελευθέρων Γ. Καφαντάρη, τέλος δὲ εἶχεν ὡριστικῶς διαφωνήσει μετ' αὐτοῦ ἀπὸ τῶν μέσων Μαΐου. Ὁ Καφαντάρης παρῃτήθη ἀμέσως ἐκ τῆς θέσεως τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, παρασύρας εἰς πτῶσιν καὶ ὁλόκληρον τὴν κυβέρνησιν (22 Μαΐου), συγκαλέσας δὲ τοὺς φιλελευθέρους βουλευτὰς ἐδήλωσεν εἰς αὐτοὺς ὅτι ἱδρύει ἴδιον ἀνεξάρτητον κόμμα ὑπὸ τὸν τίτλον «Προοδευτικόν», καὶ ἐκάλεσεν αὐτοὺς εἰς συνεργασίαν. Τὸ μεγαλύτερον ὅμως μέρος αὐτῶν, ὡς καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν μετὰ τοῦ Ἀ. Μιχαλακοπούλου συνεργαζομένων προετίμησαν τὴν ἐπάνοδον εἰς τὸν παλαιὸν ἀρχηγόν των, ὅστις, πρὸς τερματισμὸν τῆς κυβερνητικῆς κρίσεως, ὑπεσχέθη ψῆφον ἐμπιστοσύνης εἰς τὴν κυβέρνησιν, διατηρήσασαν τὴν παλαιὰν αὐτῆς σύνθεσιν. Ὅτε ὅμως μετ' ὀλίγον ἐξεδόθησαν συνολικῶς αἱ μετοχαὶ τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, ὁ Βενιζέλος ἐχαρακτήρισε τὸ γεγονὸς ὡς πολιτικὸν σκάνδαλον καὶ ἐπετέθη ἐναντίον τοῦ Καφαντάρη διὰ τὸ ζήτημα τῶν καλυμμάτων, τὰ ὁποῖα, ὡς καὶ ὁ Π. Τσαλδάρης πρὸ αὐτοῦ, ἐκήρυττεν ἀνήκοντα εἰς τὸ κράτος, ἐπέκρινε δὲ καὶ τὸν τρόπον τοῦ διακανονισμοῦ τῶν μετὰ τῆς Γαλλίας πολεμικῶν χρεῶν, παρασύρας οὕτω τὴν κυβέρνησιν εἰς ὁριστικὴν τὴν φορὰν ταύτην πτῶσιν (28 Ἰουνίου). Ὁ Βενιζέλος ἀνῆλθε τότε εἰς τὴν ἐξουσίαν, συμπαραλαβὼν καὶ δύο μέλη τοῦ κονδυλικοῦ κόμματος καὶ τοὺς ἀντιβενιζελικοὺς Χρηστομᾶνον καὶ Ζαβιτσᾶνον καὶ διαλύσας τὴν βουλήν, παρὰ τὴν διαμαρτυρίαν τῶν ἀντιπολιτευομένων, ὑποστηριζόντων ὅτι, ἐλλείψει γερουσίας, ἡ βουλὴ μόνον οἰκειοθελῶς ἠδύνατο νὰ διαλυθῇ, καὶ προεκήρυξεν ἐκλογὰς διὰ τὴν 19 Αὐγούστου 1928, ἀντικαταστήσας διὰ διατάγματος καὶ τὸ ἰσχῦον ἀναλογικὸν σύστημα ἐκλογῆς διὰ τοῦ πλειοψηφικοῦ.

Αἱ ἐκλογαὶ ὑπῆρξαν θριαμβευτικαὶ διὰ τὸ κόμμα τῶν φιλελευθέρων, κερδίσαν 225 ἐκ τοῦ συνόλου τῶν 250 ἑδρῶν, τῶν ὑπολοίπων περιελθουσῶν εἰς τὸ λαϊκὸν κόμμα, πλὴν 3 καφανταρικῶν καὶ 2 ἀνεξαρτήτων. Εἰς τὸ βενιζελικὸν ψηφοδέλτιον περιελαμβάνοντο καὶ 17 μέλη τῆς «Δημοκρατικῆς ἑνώσεως» (ὑπὸ τὸν Ἀλ. Παπαναστασίου), 5 φίλοι τοῦ Α. Μιχαλακοπούλου, 9 τοῦ Γ. Κονδύλη καὶ 4 τοῦ Ζαβιτσιάνου. Ἐκ τῶν πρώτων μελημάτων τοῦ Ἐ. Βενιζέλου ὑπῆρξεν ὁ καθορισμὸς τῆς διεθνοῦς θέσεως τῆς Ἑλλάδος, πρὸς τοῦτο δὲ ἐπεχείρησεν ἀμέσως ταξίδιον εἰς Εὐρώπην καὶ προέβη τὴν 25 Σεπτεμβρίου 1928 εἰς σύναψιν συμφώνου φιλίας καὶ διαιτησίας μετὰ τῆς Ἰταλίας, ἀκολούθως δὲ τὴν 11 Ὀκτωβρίου 1928 καὶ μετὰ τῆς Νοτιοσλαυΐας πρωτόκολλον συμφωνίας ἐπὶ τῶν γενικῶν μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν ζητημάτων, ὅπερ ἠκολούθησαν καὶ αἱ συμφωνίαι ἐπὶ τῆς ἐλευθέρας ζώνης τῆς Θεσσαλονίκης. Τέλος ἐπετεύχθη καὶ ἡ μετὰ τῆς Τουρκίας πλήρης προσέγγισις, διὰ τῆς μεταβάσεως τοῦ Ἐ. Βενιζέλου εἰς Ἄγκυραν, προσκλήσει τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, καὶ τῆς ὑπογραφῆς αὐτόθι τὴν 30 Ὀκτωβρίου 1930 συνθήκης φιλίας, οὐδετερότητος, διαλλαγῆς καὶ διαιτησίας. Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ὁ Βενιζέλος, χάρις εἰς τὴν ἰσχυρὰν ἐν τῇ βουλῇ πλειοψηφίαν του, κατώρθωσε νὰ κυβερνήσῃ ἀπερίσπαστος καθ' ὅλην τὴν τετραετίαν, ὑπέβαλε δὲ καὶ ἐψήφισε τὸν περὶ τῆς συστάσεως τῆς γερουσίας νόμον 3786 τοῦ 1929 καὶ διενήργησεν ἐντὸς τοῦ ἔτους τὰς περὶ συστάσεως αὐτῆς ἐκλογάς. Συνελθοῦσα αὐτὴ εἰς σῶμα, προέβη, συμφώνως πρὸς τὸ Σύνταγμα, εἰς τὴν ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῆς βουλῆς ἐκλογὴν τοῦ προσωρινοῦ ἕως τότε προέδρου τῆς δημοκρατίας ναυάρχου Π Κουντουριώτου ὡς τακτικοῦ (Μάϊος 1929). Βραδύτερον παρῃτήθη ὁ Κουντουριώτης (10 Δεκεμβρίου 1929), διὰ λόγους ὑγείας, ἐξελέγη δὲ διάδοχός του ὁ Ἀλ. Ζαΐμης (15 Δεκεμβρίου 1929). Ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ ζητήματος ὁ Βενιζέλος, ἔχων κατ' ἀρχὰς ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Γ. Μαρῆν, κατὰ δὲ τὴν τελευταίαν περίοδον τὸν Κ. Βαρβαρέσσον, ἠκολούθησε πολιτικὴν ἐκτελέσεως παραγωγικῶν ἔργων (ἀποξηραντικὰ ἔργα, ὁδοποιία κλπ.) ἐν εὐρείᾳ κλίμακι, ἵνα οὕτως αὐξηθῇ τὸ ἐθνικὸν εἰσόδημα καὶ καταστῇ ἡ χώρα αὐτάρκης διὰ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἰδίων αὐτῆς ἀναγκῶν, πρὸς τοῦτο δὲ προέβη εἰς τὴν συνομολόγησιν τῶν κληθέντων «παραγωγικῶν» δανείων. Ἡ ἐκσπάσασα ὅμως μετ' ὀλίγον παγκόσμιος οἰκονομικὴ κρίσις μετὰ τοῦ ἐκ ταύτης ἐν Ἑλλάδι ἀντικτύπου (ἀπὸ τῶν μέσων ἰδίᾳ τοῦ 1931) ἐζημίωσαν σημαντικῶς τὴν ἐντελῆ πραγματοποίησιν τοῦ ὡς ἄνω προγράμματος, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου καὶ λόγῳ τῆς ἀφορίας τῶν πρώτων ἰδίᾳ ἐτῶν καὶ τῆς σημαντικῆς ὡς ἐκ τούτου πτώσεως τῶν δημοσίων εἰσπράξεων, ἐπίσης δὲ ἕνεκα συρροῆς ποικίλων ἄλλων δυσμενῶν αἰτίων (ἄρσις τῆς χρυσῆς βάσεως ἐκ μέρους τῆς Ἀγγλίας κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1931, ἄρνησις τῆς Κ. Τ. Ε. εἰς τὴν χορήγησιν νέου δανείου, περιορισμὸς ὡς ἐκ τούτου τῶν εἰσαγωγῶν, ἐλλείψει ἐπαρκοῦς συναλλάγματος, καὶ ὡς συνέπεια αὐτοῦ μείωσις τῶν τελωνειακῶν εἰσπράξεων, ἔλλειμμα τοῦ προϋπολογισμοῦ κλπ.), ἡ κυβέρνησις ἤχθη εἰς τὴν κήρυξιν προσωρινοῦ χρεωστασίου τὴν 16 Ἀπριλίου 1932. Οὕτω ἡ οἰκονομικὴ αὕτη πολιτικὴ ἐλογίσθη ἀποτυχοῦσα, λόγῳ δὲ καὶ τῆς γεννηθείσης ἐντυπώσεως περὶ σπατάλης καὶ τῶν φημῶν περὶ μεγάλων καταχρήσεων, μία τῶν ὁποίων (ἡ περὶ νοθείας τῆς κινίνης) προεκάλεσε σοβαρὸν σκάνδαλον, ἐμειώθη ἡ πρὸς τὴν κυβέρνησιν ἐμπιστοσύνη τοῦ λαοῦ καὶ ζωηρὰ παρετηρεῖτο δυσφορία, ἑρμηνευομένη διὰ δριμυτάτων ἐπιθέσεων μεγάλης μερίδος τοῦ τύπου. Ὁ Βενιζέλος παρῃτήθη τότε καὶ ὑπέδειξεν ὡς διάδοχόν του τὸν Ἀλ. Παπαναστασίου (Μάϊος 1932), εἰς ὃν ὑπισχνεῖτο ψῆφον ἐμπιστοσύνης· διαφωνήσας ὅμως ἐπὶ τῶν προγραμματικῶν του δηλώσεων, ἀνέτρεψεν αὐτὸν ἀμέσως και ἐσχημάτισε καὶ πάλιν κυβέρνησιν Κατὰ Σεπτέμβριον διενήργησεν ἐκλογὰς μὲ τὸ ἀναλογικὸν σύστημα, καθ' ἃς ὅμως ἐπλειοψήφισε μὲν σχετικῶς τὸ ὑπ' αὐτὸν κόμμα τῶν φιλελευθέρων ἔναντι ἑνὸς ἑκάστου ἐκ τῶν ὑπολοίπων, δὲν εἶχεν ὅμως ἀπόλυτον ἐν τῇ βουλῇ πλειοψηφίαν, δι' ὃ καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ διατηρηθῇ ἐν τῇ κυβερνήσει. Οἱ λαϊκοὶ τότε, οἵτινες ἔλαβον τὸν δεύτερον ἀριθμὸν ψήφων, μικρὸν ὑπολειπόμενοι τῶν φιλελευθέρων, προέτειναν τὴν συγκρότησιν κυβερνήσεως συνασπισμοῦ ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων κομμάτων πλὴν τοῦ ἀποχωρήσαντος ἐκ τῆς ἐξουσίας· ἐπειδὴ ὅμως διεφώνουν οἱ Γ. Καφαντάρης καὶ Α. Παπαναστασίου, συνεφωνήθη. πρὸς ἀποτροπὴν ἀκυβερνησίας, νὰ σχηματισθῇ συμμαχικὸν ὑπουργεῖον τῶν κομμάτων λαϊκοῦ (Π. Τσαλδάρη), ἐλευθεροφρόνων (Ἰ. Μεταξᾶ), καὶ ριζοσπαστικοῦ (Γ. Κονδύλη), ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Π. Τσαλδάρη, εἰς τὸ ὁποῖον, ἀναγνωρίσαντος καὶ τοῦ λαϊκοῦ κόμματος τὴν δημοκρατίαν, θὰ παρεῖχον οἱ φιλελεύθεροι ψῆφον ἀνοχῆς, δεδομένου ὅτι ἡ δύναμις τῶν τριῶν συμπραττόντων κομμάτων δὲν ἐξησφάλιζεν ἀπόλυτον πλειοψηφίαν ἐν τῇ βουλῇ. Πρὸ τῆς λύσεως ταύτης ὁ Ἐλ. Βενιζέλος εἶχε προτείνει τὴν συγκρότησιν οἰκουμενικῆς, ἣν ὅμως δὲν ἀπεδέχετο ὁ Π. Τσαλδάρης. Ἡ νέα κυβέρνησις διετηρήθη ἐν τῇ ἐξουσίᾳ ἐπὶ δίμηνον ὅτε ἀνετράπη (12 Ἰανουαρίου 1933), τῆς ἀντιπολιτεύσεως κατηγορησάσης τοὺς ὑπουργοὺς τῶν Στρατιωτικῶν Γ. Κονδύλην καὶ Ναυτικῶν Ἀλ. Χατζηκυριάκον, ὡς παρασκευάζοντας τὴν ἐπιβολὴν δικτατορίας Μετὰ τετραημέρους συζητήσεις μεταξὺ τῶν ἀρχηγῶν τῶν κομμάτων ἐσχημάτισεν ὑπουργεῖον ὁ Ἐλ. Βενιζέλος, συμμαχήσας μετὰ τῶν Γ. Καφαντάρη, Ἀλ. Παπαναστασίου, Α. Μιχαλακοπούλου καὶ τοῦ ἐκ τῶν ἀγροτικῶν ἡγετῶν Α. Μυλωνᾶ, καί, διαλύσας τὴν βουλήν, προεκήρυξε νέας ἐκλογὰς ἐπαναγαγὼν ἐν ἰσχύϊ τὸ πλειοψηφικόν. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας ἐζήτησε τὴν περὶ διαλύσεως ἀπόφασιν τῆς γερουσίας, χωρὶς ἡ κυβέρνησις νὰ ἐμφανισθῇ προηγουμένως εἰς τὴν βουλήν, ἡ ἐνέργειά του ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἀντισυνταγματικὴ ὑπὸ τῆς ἀντιπολιτεύσεως, συνετάχθη δὲ καὶ πρότασις παραπομπῆς αὐτοῦ εἰς δίκην ἐπὶ παραβάσει τοῦ Συντάγματος, ἀτονήσασα βραδύτερον. Αἱ ἐκλογαί, διενεργηθεῖσαι τὴν 5 Μαρτίου 1933, ἔδωσαν τὴν πλειοψηφίαν εἰς τὴν ἀντιπολίτευσιν, ἥτις, κατελθοῦσα εἰς αὐτὰς ἡνωμένη (Π. Τσαλδάρης, Ἰ. Μεταξᾶς, Γ. Κονδύλης καὶ ὁ ἀνεξάρτητος Ἀλ. Χατζηκυριάκος), συνεκέντρωσεν 136 ἕδρας, ἔναντι 109 τῆς ἀντιθέτου παρατάξεως, ἐκ τῆς ὁποίας ἀπέτυχον προσωπικῶς καὶ οἱ ἀρχηγοὶ Α. Παπαναστασίου καὶ Α. Μιχαλακόπουλος καὶ πολλὰ ἐπιφανῆ μέλη τοῦ κόμματος τῶν φιλελευθέρων (Θ. Σοφούλης, Ἰ. Τσιριμῶκος κ. ἄ.). Τὴν ἑπομένην ἐξερράγη στρατιωτικὸν κίνημα ὑπὸ τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1922 Ν. Πλαστήραν, κηρύξαντα δικτατορίαν. Αὐθημερὸν ὅμως καὶ κατόπιν συμφωνίας μεταξὺ Βενιζέλου καὶ Τσαλδάρη ἐπετεύχθη νὰ δοθῇ εἰρηνικὴ λύσις εἰς τὴν δημιουργηθεῖσαν κατάστασιν, τοῦ Πλαστήρα παραδώσαντος τὴν ἐξουσίαν εἰς προσωρινὴν κυβέρνησιν ἀνωτάτων ἀξιωματικῶν καὶ πολιτικῶν ὑπαλλήλων ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἀντιστρατήγου Ἀλ. Οθωναίου. Τέλος τὴν 10 Μαρτίου ὡρκίσθη ἡ ἐκ τῶν ἐκλογῶν προελθοῦσα κυβέρνησις ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Π. Τσαλδάρη, συμμετεχόντων καὶ τῶν Γ. Κονδύλη ὡς ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν καὶ Ἀλ. Χατζηκυριάκου ἐπὶ τῶν Ναυτικῶν. Ὁ Ἰ. Μεταξᾶς δὲν συνέπραξεν αὐτοπροσώπως, ἀλλὰ διὰ μέλους τοῦ ὑπ' αὐτὸν κόμματος, τοῦ Θ. Τουρκοβασίλη, καὶ ὅτεν δὲ ὁ τελευταῖος ἀπεχώρησε τῆς κυβερνήσεως (Νοέμβριος 1933), τὸ κόμμα τῶν ἐλευθεροφρόνων ἐξηκολούθησε παρέχον πρὸς αὐτὴν τὴν ἐμπιστοσύνην του. Ἐπηκολούθησεν ἡ δίωξις τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κινήματος τῆς 6 Μαρτίου Ν. Πλαστήρα, διαφυγόντος εἰς τὸ ἐξωτερικόν, καὶ τῶν συμπραξάντων μετ' αὐτοῦ ἀξιωματικῶν, πολλοὶ τῶν ὁποίων καὶ ἀπετάχθησαν βραδύτερον. Ἐπίσης ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ἰ. Μεταξᾶ πρότασις διώξεως καὶ τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου ὡς ἠθικοῦ αὐτουργοῦ τοῦ κινήματος, λόγῳ τῶν στενῶν αὐτοῦ σχέσεων μετὰ τοῦ Πλαστήρα, κατὰ τὴν σχετικὴν δὲ συζήτησιν ἐν τῇ βουλῇ (15 Μαΐου 1933), προεκλήθη ζωηρὸν ἐπεισόδιον, κατόπιν τοῦ ὁποίου ὁ Βενιζέλος ἀπέσχε τῶν ἐργασιῶν τοῦ σώματος. Τὴν 31 Μαρτίου βουλὴ καὶ γερουσία συνῆλθον εἰς κοινὴν συνεδρίαν πρὸς ἀνάδειξιν τῶν ἀριστίνδην γερουσιαστῶν, ἐξελέγησαν δὲ κατ' αὐτὴν τρεῖς κυβερνητικοί, οἱ ἐξωκοινοβουλευτικοὶ ὑπουργοὶ Δ. Μάξιμος (τῶν Ἐξωτερικῶν) καὶ Σπ. Λοβέρδος (τῶν Οἰκονομικῶν) καὶ ὁ Γ. Στρέϊτ, καὶ 7 τῆς ἀντιθέτου παρατάξεως, ἐν οἷς καὶ οἱ Ἀ. Μιχαλακόπουλος, Θ. Σοφούλης, Κ. Ζαβιτσιᾶνος καὶ Ἀ. Παπαναστασίου. Ὁ τελευταῖος οὗτος ἐπανῆλθε μετ' ὀλίγον εἰς τὴν βουλήν, ἐκλεγεὶς ἐν ἐπαναληπτικῇ ἐκλογῇ ἐν τῇ περιφερείᾳ Ροδόπης. Ὁμοίως ἐν ἐπαναληπτικῇ ἐκλογῇ τοῦ νομοῦ Σερρῶν ἐξελέγη καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἑτέρας τῶν ἀγροτικῶν ὁμάδων Ἰ. Σοφιανόπουλος, ὅστις μετὰ τὰς ἐκλογὰς τῆς 5 Μαρτίου εἶχε προσχωρήσει εἰς τὴν ὑπὸ τὸν Βενιζέλον ἀντιπολίτευσιν. Ἀκυρωθει-

Digitized by Google

σῶν ὑπὸ τοῦ ἐκλογοδικείου τῶν ἐκλογῶν τῆς περιφερείας Θεσσαλονίκης, διενηργήθη εἰς αὐτὴν τῇ 2 Ἰουλίου 1933 ἐπαναληπτικὴ ἐκλογή, καθ᾽ ἣν ὅμως τὸ ἀποτέλεσμα ἀπέβη, ὡς καὶ κατὰ τὴν πρώτην ἐκλογήν, ὑπὲρ τοῦ ὑπὸ τὸν Βενιζέλον συνασπισμοῦ. κατόπιν σφοδροῦ προεκλογικοῦ ἀγῶνος, καθ᾽ ὃν ἥ τε κυβέρνησις καὶ ἡ ἀντιπολίτευσις ἐξήντλησαν πάντα τὰ μέσα πρὸς ἐπιτυχίαν, ἰδίᾳ δὲ ἡ πρώτη, ἵνα, διὰ τῆς αὐξήσεως τῆς ἐν τῇ βουλῇ δυνάμεώς της, δυνηθῇ νὰ κερδίσῃ ὑπεροχὴν ἐν τῇ κοινῇ συνελεύσει τῶν δύο νομοθετικῶν σωμάτων. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ σφοδρὸς κομματικὸς ἀγὼν καὶ ἡ ἐκ τούτου ἀνακίνησις τῶν πολιτικῶν παθῶν ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα ἀπόπειραν δολοφονίας τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου γενομένην τὴν νύκτα τῆς 5 πρὸς τὴν 6 Ἰουνίου τοῦ 1933 εἰς τὴν λεωφόρον Κηφισίας ὑπὸ πολυπληθοῦς ὁμάδος ὑπὸ τὸν λήσταρχον Καραθανάσην. Κατ᾽ αὐτὴν ἐτραυματίσθη ἡ σύζυγος τοῦ Βενιζέλου καὶ ἄνθρωποι τῆς ἀκολουθίας του, εἷς τῶν ὁποίων καὶ ὑπέκυψεν εἰς τὰ τραύματά του, ἐπειδὴ δὲ συνελήφθησαν ὡς ἐνεχόμενοι εἰς τὸ ἔγκλημα οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐν Ἀθήναις σωμάτων ἀσφαλείας Ἰ. Πολυχρονόπουλος καὶ Ἀ. Δικαῖος, ἀπετέλεσε τοῦτο ἐπὶ μακρὸν ὅπλον κατηγοριῶν ἐναντίον τῆς κυβερνήσεως καὶ αἰτίαν ζωηρᾶς συγκινήσεως τῆς κοινῆς γνώμης. Ἀφ᾽ ἑτέρου ἐξέλιπεν ἐν τῇ βουλῇ ἡ ἐμπρέπουσα ψυχραιμία καὶ πολλὰ προέκυψαν ὡς ἐκ τούτου ἐπεισόδια, ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων ὑπῆρξε τὸ γεγονὸς ὅτι μέχρι τοῦ Αὐγούστου 1934 ἡ ἀντιπολίτευσις ἀπέσχε δὶς τοῦ κοινοβουλίου. Ἡ πρώτη ἀποχή, διαρκέσασα ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου μέχρι τοῦ Δεκεμβρίου 1933, ὠφείλετο εἰς ὑπεκφυγὴν τοῦ πρωθυπουργοῦ, ὅπως ἀπαντήσῃ εἰς ἐπερώτησιν τῶν ἀντιπολιτευομένων ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἀποπείρας, δηλώσαντος, ὅτι δὲν κρίνει ἐπιβαλλόμενον νὰ ἀνασκευάσῃ ἀδεσπότους φήμας. Ἡ δευτέρα ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου 1934 ἀπεφασίσθη κατόπιν σφοδροῦ ἐν τῇ βουλῇ ἐπεισοδίου μεταξὺ τοῦ Ἀλ. Παπαναστασίου καὶ ἑνὸς κονδυλικοῦ βουλευτοῦ. Ἀφ᾽ ἑτέρου ἡ κυβέρνησις κατηγόρει τὴν γερουσίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ τὴν πλειοψηφίαν εἶχον οἱ ἀντιπολιτευόμενοι, ὡς κωλυσιεργοῦσαν. Ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ προβλήματος, συντελούσης καὶ τῆς ὑφέσεως τῆς παγκοσμίου κρίσεως, παρετηρήθη ἀπὸ τῶν τελευταίων μηνῶν τοῦ 1932 ἐλαφρὰ βελτίωσις, ἥτις συνεχίσθη καὶ κατὰ τὸ 1933, χάρις καὶ εἰς τὴν ἐκτάκτως καλὴν ἐσοδείαν τοῦ ἔτους ἐκείνου, ἐπιτροπὴ δὲ ἐμπειρογνωμόνων τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, κατελθοῦσα εἰς τὴν Ἑλλάδα (Μάϊος 1933), κατόπιν προσκλήσεως τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν Μαξίμου, ἐμελέτησεν ἐπιτοπίως τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς χώρας. Τὸν ἑπόμενον μῆνα οἱ ὑπουργοὶ Μάξιμος καὶ Λοβέρδος, μεταβάντες εἰς Λονδῖνον, προσῆλθον εἰς ἀπ᾽ εὐθείας συνεννοήσεις μετὰ τῶν ὁμολογιούχων, αἵτινες, συνεχισθεῖσαι μετὰ τὴν ἀναχώρησίν των ὑπὸ τοῦ πρεσβευτοῦ Κακλαμάνου, κατέληξαν, τέλος, εἰς συμφωνίαν, ὑπογραφεῖσαν τὴν 15 Νοεμβρίου 1933, καθ᾽ ἣν ἡ Ἑλλὰς ἀνελάμβανε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ πληρώσῃ 27 $^1/_2$ % διὰ τὸ ἔτος 1933 καὶ 35 % διὰ τὸ 1934. Ἐν τῇ ἐξωτερικῇ πολιτικῇ ἡ κυβέρνησις προέβη εἰς στενοτέραν σύσφιγξιν τῶν σχέσεων μετὰ τῆς Τουρκίας, διὰ τῆς ὑπογραφῆς ἐν Ἀγκύρᾳ καὶ νέου ἑλληνοτουρκικοῦ συμφώνου φιλίας τὴν 14 Σεπτεμβρίου 1933. Τὸ νέον ἑλληνοτουρκικὸν σύμφωνον ἐτόνωσε ζωηρῶς γενικωτέραν διπλωματικὴν κίνησιν ἐν τοῖς Βαλκανίοις. Ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Τουρκίας Ἰσμὲτ πασᾶς μετέβη αὐτοπροσώπως εἰς Σόφιαν, καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Νοτιοσλαυίας Ἀλέξανδρος εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐπεσκέφθη δὲ καὶ τὸ ἐν Κερκύρᾳ νεκροταφεῖον τῶν ἀποθανόντων ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον Σέρβων, συναντηθεὶς αὐτόθι μετὰ τῶν Ἑλλήνων ὑπουργῶν Κονδύλη καὶ Μαξίμου, καὶ ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ρουμανίας Τιτουλέσκο ἦλθεν εἰς Ἀθήνας, ὁπόθεν διῆλθε καὶ ὁ Τοῦρκος συνάδελφός του Ρουσδῆ βέης μεταβὰς εἰς Βελιγράδιον. Τέλος, κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1933 καὶ ὁ Ἕλλην ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν ἐπεχείρησε ταξίδιον εἰς Εὐρώπην, καθ᾽ ὃ ἐπεσκέφθη τὸ Βελιγράδιον καὶ τὴν Ρώμην. Ἀποτέλεσμα τῶν ὡς ἄνω κινήσεων ὑπῆρξεν ἡ συνομολόγησις μεταξὺ τῆς Ἑλλάδος, τῆς Νοτιοσλαυίας, τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Τουρκίας τοῦ κληθέντος Βαλκανικοῦ συμφώνου φιλίας, ὑπογραφέντος τὴν 9 Φεβρουαρίου 1934 ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τῶν ὑπουργῶν τῶν τεσσάρων κρατῶν Μαξίμου, Γέφτιτς, Τιτουλέσκο καὶ Ρουσδῆ βέη. Οἱ ὅροι τοῦ συμφώνου τούτου προεκάλεσαν σφοδρὰν πολεμικήν, ἐκ μέρους ἰδίᾳ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἀντιπολιτεύσεως Ἐλ. Βενιζέλου, ὑποπτευθέντος ὅτι τοῦτο ἐστρέφετο κατὰ τῆς Ἰταλίας, συναινοῦντος ἐν τούτῳ καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἐλευθεροφρόνων Ἰ. Μεταξᾶ, ἐφ᾽ ᾧ ἐν τέλει ἡ κυβέρνησις ἐδέχθη τὴν προσθήκην, ἐν τῷ κυρωτικῷ τοῦ συμφώνου νόμῳ, διατάξεως διασαφητικῆς, δι᾽ ἧς οἱ ὡς ἄνω φόβοι διελύοντο. Ἡ ἐσωτερικὴ ὀξύτης διήρκεσε καθ᾽ ὅλον τὸ ἔτος 1933—1934, προεκαλεῖτο δὲ κυρίως ἐκ τῆς ἀνακινήσεως τοῦ ζητήματος τοῦ κινήματος Πλαστήρα καὶ τῆς ἐναντίον τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου ἀποπείρας. Τὸ πρῶτον τῶν ζητημάτων τούτων ἔληξεν, ἀφοῦ τὴν 17 Νοεμβρίου ἐδημοσιεύθη διάταγμα ἀμνηστίας τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰω. Μεταξᾶ ὑποβληθεῖσαν ἐναντίον του κατηγορίαν περὶ συνενοχῆς εἰς τὸ κίνημα. Τὸ διάταγμα τοῦτο ὑπέγραψαν πάντες οἱ ὑπουργοὶ πλὴν τῶν Ἰ. Θεοτόκη, Β. Σαγιᾶ, Ιω. Ράλλη καὶ τοῦ μεταξικοῦ Θ. Τουρκοβασίλη, ἀποχωρήσαντος τῆς κυβερνήσεως. Ἀφ᾽ ἑτέρου διὰ τὸν τερματισμὸν τῆς ἐκ τῆς ἀποπείρας ἀνωμαλίας ἀπεμακρύνθη τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν ὁ Ἰω. Ράλλης, ἀντικατασταθεὶς διὰ τοῦ Ι. Μουντζουρίδη (9 Αὐγούστου 1933), διότι ἡ ἀντιπολίτευσις ἐχαρακτήριζε τὴν ἀνάμειξιν τοῦ διευθυντοῦ τῆς ἀσφαλείας εἰς τὴν δολοφονίαν ὡς δημιουργοῦσαν πολιτικὰς εὐθύνας διὰ τὴν κυβέρνησιν, ἢ τοὐλάχιστον τὸν ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν ὑπουργόν, ἐπίσης δὲ ἀνετέθη ἡ ἀρχηγία τῆς ἀστυνομίας πόλεων εἰς ἀνώτερον δικαστικὸν (Δεκέμβριος 1933), διότι διετυποῦντο παράπονα ἐναντίον ἀστυνομικῶν ὀργάνων ὡς παρακωλυόντων τὰς ἀνακρίσεις. Ἐξ ἄλλου ἐπειδὴ καὶ ὁ κυβερνητικὸς τύπος κατηγόρει τὸν διεξάγοντα τὰς ἀνακρίσεις ὡς παρελκύοντα τὴν ὑπόθεσιν καὶ δίδοντα πίστιν εἰς καταθέσεις ἀναξιοπίστων μαρτύρων, ἀντικατεστάθη καὶ ὁ ἀνακριτής, ἐτέθη δὲ ἡ ἀνάκρισις ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν ἀρεοπαγίτου (Δεκέμβριος 1933). Τέλος ἡ βουλὴ μετὰ μακρὰς συζητήσεις ἐχορήγησε καὶ τὴν ζητηθεῖσαν ὑπὸ τῆς ἀνακριτικῆς ἀρχῆς ἄδειαν διώξεως τοῦ βουλευτοῦ Μπέη Μαυρομιχάλη, ἀπηγορεύθη δὲ ἡ εἰς τὸν τύπον ἀναγραφὴ εἰδήσεων σχετικῶς μὲ τὰς ἀνακρίσεις, ἵνα οὕτω σταματήσῃ ὁ ἐντεῦθεν προκαλούμενος σάλος.

Κατὰ Φεβρουάριον 1934 διενηργήθησαν μετὰ συνεχεῖς ἀναβολὰς αἱ δημοτικαὶ ἐκλογαί, καθ᾽ ἃς ἡ κυβέρνησις, χωρίσασα διὰ νόμου τοὺς προσφυγικοὺς συνοικισμοὺς τῶν μεγάλων πόλεων εἰς χωριστοὺς δήμους καὶ κοινότητας, ἐκέρδισε, μετὰ σφοδρὸν προεκλογικὸν ἀγῶνα, τοὺς δημάρχους Ἀθηνῶν, Πειραιῶς καὶ Θεσσαλονίκης. Ἀρνηθείσης τῆς γερουσίας νὰ δεχθῇ τὸν σχετικὸν νόμον, ἐπανεψήφισε τοῦτον ἡ βουλή, μετὰ τὴν πάροδον τοῦ ὑπὸ τοῦ συντάγματος καθοριζομένου διμήνου χρονικοῦ διαστήματος.

[Βλ. καὶ κατωτέρω *Διεθνὴς θέσις* καὶ κεφ. Γ' *Πολιτικὴ γεωγραφία*. Ἱστορία τῶν Δημοσίων Οἰκονομικῶν· κεφ. Ι' *Ἑλληνικὸς Πολιτισμός*. Δημόσιος καὶ Ἰδιωτικὸς βίος. Πολιτικὰ κόμματα.] Χ. Δ.

ΔΙΕΘΝΗΣ ΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ὅπως ἡ συμβατικὴ ἡμερομηνία τῆς 25ης Μαρτίου 1821 εἶναι ἡ γενέθλιος τῆς τρίτης Ἑλλάδος, οὕτω ἡ 1η Ἰανουαρίου 1822, ἡ ἡμέρα καθ᾽ ἣν τακτικῶς συγκεκροτημένη συνέλευσις ἐκήρυσσεν, ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, τὴν «πολιτικὴν ὕπαρξιν καὶ ἀνεξαρτησίαν» τοῦ ἔθνους, εἶναι ἡ χρονολογία τῆς διεθνοῦς της ἐμφανίσεως. Ἀπὸ τῆς ἡμέρας αὐτῆς ἡ Ἑλλὰς ἔχει ἐξωτερικὴν ὑπόστασιν, ἣν ὁσημέραι ἑδραιώνει ἡ πραγματικότης τῶν πολεμικῶν γεγονότων, ὑπόστασιν, ἥτις ἀπὸ σταδίου εἰς στάδιον, ἀπὸ τῆς de facto εἰς τὴν de jure ἀναγνώρισιν, ἀποκρυσταλλοῦται εἰς ὁριστικὴν μορφὴν διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830, τοῦ μεταβάλλοντος τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ ἡμικυριάρχου εἰς κυρίαρχον πολιτείαν.

Θὰ διατρέξωμεν πρῶτον, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, τὴν διεθνῆ θέσιν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1822 μέχρι τοῦ 1926, ἔτους, τὸ ὁποῖον, μὲ τὴν κατάλυσιν τῆς δικτατορίας καὶ τὴν χάραξιν μιᾶς νέας ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἀποτελεῖ σταθμὸν καὶ στροφὴν εἰς τὴν ἱστορίαν της. Κατόπιν θὰ ἐκθέσωμεν, κατὰ κεφάλαια, τὴν διεθνῆ μας θέσιν, οἵα ἐμφανίζεται τῷ 1934, δυνάμει τῆς ἀπὸ τοῦ 1926 ἀκολουθηθείσης ἑνιαίας, παρὰ τῶν διαδοχικῶν κυβερνήσεων τῆς χώρας, ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἔναντι κυρίως τῶν γειτόνων μας κρατῶν, Τουρκίας, Βουλγαρίας, Νοτιοσλαυΐας, Ἀλβανίας. Τέλος θὰ ἀναφέρωμεν, ἐν μεθοδικῇ περιλήψει, τὰ τῶν σχέσεων Ἑλλάδος καὶ Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, χωρὶς νὰ παραλείψωμεν καὶ τὰ τῶν πολεμικῶν χρεῶν καὶ ἐπανορθώσεων.

Δύο ἡμέρας μετὰ τὴν 1ην Ἰανουαρίου 1822, ἐξεπέμπετο τὸ πρῶτον πρὸς Ἕλληνας ἀντιπροσώπους ἐπίσημον ἔγγραφον ξένου κράτους. Ἔγραφεν ὁ πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας τῆς Ἀϊτῆς πρὸς τὴν ὑπὸ τὸν Ἀδαμάντιον Κοραῆν ἐν Παρισίοις ἐπιτροπὴν ὑπὲρ τοῦ Ἀγῶνος, εὐχόμενος τὸν θρίαμβον τῆς ἑλληνικῆς ὑποθέσεως. Ὅπως τὰ ἑλληνικὰ ἔγγραφα ἐχρονολογοῦντο τότε ἀπὸ τοῦ «α' ἔτους τῆς ἐλευθερίας», οὕτω καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ προέδρου τῆς Δημοκρατίας ταύτης τῶν Μαύρων ἐχρονολογεῖτο ἀπὸ τοῦ «ιθ' ἔτους τῆς ἀνεξαρτησίας». Εἶναι πρὸς τιμὴν τοῦ μικροῦ, ἀλλὰ φιλοτίμου λαοῦ, ὅστις πρὸ δεκαοκτὼ μόλις ἐτῶν εἶχεν ἀποκτήσει, ὅπλοις, τὴν ἐλευθερίαν του, ὅτι ἔσπευσε νὰ ἀναγνωρίσῃ, πρῶτος, τὴν ἀρτιγέννητον ἑλληνικὴν πολιτείαν.

Τὴν 25ην Μαρτίου 1822, ἀπεστέλλετο ἡ ἐγκύκλιος τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως πρὸς τὰς ξένας Δυνάμεις, ἡ κοινοποιοῦσα τὸν ἀποκλεισμὸν τῶν ὀθωμανικῶν ἀκτῶν. Μόλις μετὰ ἓν ἔτος, τὴν 25ην Μαρτίου 1823, ἀνεγνώριζε, πρώτη ἡ Ἀγγλία, χάρις εἰς τὸν Κάνιγγα, τὸν ἀποκλεισμόν. Ἔπαυον οὕτω διεθνῶς οἱ Ἕλληνες νὰ εἶναι ἐπαναστάται ἐκτὸς νόμου καὶ ἐθεωροῦντο πλέον ἐμπόλεμοι, ἀπολαύοντες τῶν πλεονεκτημάτων τοῦ διέποντος τὸν πόλεμον διεθνοῦς δικαίου. Δὲν ἦτο βεβαίως τοῦτο ἀκόμη νομικὴ ἀναγνώρισις αὐτῶν ὡς κράτους, ἀλλ᾽ ἦτο μία σπουδαία ἀναγνώρισις de facto.

Ἐν τῷ μεταξὺ πόσαι ἀγωνίαι, πόσαι ἐναντιότητες! Ἡ κυβέρνησις τοῦ Ἰονίου κράτους διεκήρυττεν ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ δεχθῇ κἂν εἰς τοὺς λιμένας της πλοῖα φέροντα τὴν σημαίαν κράτους ἀνυπάρκτου, αὐτοτιτλοφορουμένου Ἑλλάς. Εἰς τὸ συνέδριον τῆς Βερόνας, παρὰ τὰς ἀπέλπιδας ἐκκλήσεις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, οὐδὲ φωνὴ ἠγείρετο ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν δικαίων, οἱ δὲ Ἕλληνες ἀντιπρόσωποι ἀπεπέμποντο ἀπ᾽ αὐτῆς τῆς Ἀγκῶνος, ὅπου εἶχον ἀποβιβασθῇ. Τὰς ἀπογοητεύσεις αὐτὰς ἐπέπρωτο νὰ ἀποπλύνουν αἱ ἑλληνικαὶ θυσίαι, κινοῦσαι εἰς θαυμασμὸν καὶ εἰς σεβασμόν. Οἱ φιλέλληνες συρρέουν, φορεῖς τῶν ἑλληνικῶν ἀπόψεων καὶ μεσάζοντες πολύτιμοι πρὸς τὴν δημοσίαν γνώμην, καὶ δι᾽ αὐτῆς πρὸς τὰς κυβερνήσεις τῶν χωρῶν των.

Τὴν ἀγγλικὴν ὑπὲρ τῆς ἀγωνιζομένης Ἑλλάδος χειρονομίαν ἀκολουθεῖ ἡ ρωσική. Τὸ ὑπόμνημα τῆς 9 Ἰανουαρίου 1824 προτείνει τὴν ἵδρυσιν τριῶν ἡγεμονιῶν, Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος, Δυτικῆς Χέρσου Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν παραδουναβίων ἐπαρχιῶν. Αἱ Δυνάμεις τὸ συζητοῦν ἀτερμόνως εἰς Πετρούπολιν. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ Ἐπανάστασις διέρχεται τὴν τρομακτικὴν ἐκείνην κρίσιν, ἡ ὁποία τὴν ἀναγκάζει, τὴν 26 Ἰουλίου 1825, νὰ ζητήσῃ τὴν ἀγγλικὴν προστασίαν.

Πολλοὶ παρεξήγησαν τὴν πρᾶξιν τοῦ 1825. Κατηγόρησαν τοὺς συντάκτας της ὡς ὑποβιβάζοντας τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα εἰς προτεκτοράτον. Ἐσκορπίσθη ἀφειδῶς—προσφιλὴς ἑλληνικὴ συνήθεια—ἡ προσωνυμία τοῦ προδότου. Δὲν ἐπρόκειτο ἐν τούτοις περὶ τοιούτου τινός. Τὸ γράμμα τῆς πράξεως εἶναι ρητόν: τίθεται ἡ παρακαταθήκη τῆς ἐλευθερίας ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Μεγάλης Βρεττανίας. Ἡ πρᾶξις σκοπὸν εἶχε τὴν περίσωσιν, ὄχι τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας. Ἐπὶ τέλους κἄτι καρποφορεῖ. Τὴν 4 Ἀπριλίου 1826 Ἄγγλοι καὶ Ρῶσοι ὑπογράφουν εἰς τὴν Πετρούπολιν τὸ πρωτόκολλον, δι᾽ οὗ μελετᾶται ἡ ἵδρυσις ἑνὸς σώματος πολιτικοῦ, ἐξαρτωμένου μὲν ἀπὸ τὴν Τουρκίαν, εἰς τὸ ὁποῖον ὅμως δίδεται τὸ ὄνομα Ἑλλάς. Ἐνταφιάζεται οὕτω ἡ ἰδέα τῆς τριχοτομήσεως, ἡ ὁποία ἐδηλητηρίαζε τὸ ὑπόμνημα τοῦ 1824.

Τὸ πρωτόκολλον τῆς Πετρουπόλεως, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ὁποίου προσεχώρησε καὶ ἡ Γαλλία, ἐπισημοποιεῖται καὶ τελειοποιεῖται διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου τῆς 6 Ἰουλίου 1827. Μεταξὺ τῆς ἐν τοῖς πράγμασιν ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς κατὰ πλάσμα δικαίου διατηρήσεως εἰσέτι ἀκεραίας τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ἐπιχειρεῖ ἡ συνθήκη νὰ τάμῃ ὁριστικῶς τὴν μέσην λύσιν τῆς αὐτονομίας. Ὁ ἑλληνοτουρκικὸς ἀγὼν ἐν τούτοις ἐξακολουθεῖ, καίτοι καθίσταται πλέον δευτερεύων ἔναντι ἑνὸς νέου πολέμου, τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ, καὶ ἑνὸς νέου στρατιωτικοῦ παράγοντος, τῆς γαλλικῆς ἐπεμβάσεως εἰς Πελοπόννησον.

Τὴν 22 Μαρτίου 1829 ὑπογράφεται νέον πρωτόκολλον τῶν τριῶν Δυνάμεων, πλέον συγκεκριμένον ἀπὸ τὴν συνθήκην τοῦ Λονδίνου. Χαράσσονται τὰ ὅρια τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ Παγασητικοῦ εἰς τὸν Ἀμβρακικόν. Ἡ συνθήκη τῆς Ἀδριανουπόλεως, τῆς 14 Σεπτεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἡ τερματίζουσα τὸν Ρωσοτουρκικὸν πόλεμον, ἐπιτυγχάνει κἄτι ποὺ ἔλειπεν ἀπὸ ὅλας τὰς μέχρι τοῦδε ἀπαριθμηθείσας πράξεις: τὴν συγκατάθεσιν τῆς Τουρκίας.

Μένει ἐν τούτοις ἀκόμη ἓν βῆμα, ἀπὸ τὴν αὐτονομίαν εἰς τὴν ἀνεξαρτησίαν, καὶ ἦτο μοιραῖον νὰ συντελεσθῇ καὶ αὐτὸ ταχέως. Ὁ θρίαμβος τῆς Ρωσίας δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι ἀρεστὸς εἰς τὴν Ἀγγλίαν. Ἀφοῦ ἡ Ρωσία καθίστατο κηδεμὼν τοῦ «ἀσθενοῦς», καλὸν θὰ ἦτο ὁ ἀσθενὴς νὰ περιορισθῇ καί, ἀντὶ παράρτημά του, νὰ καταστῇ ἡ Ἑλλάς, μὲ μίαν πολιτικὴν δυναμένην νὰ ἐναρμονισθῇ πρὸς τὴν ἀγγλικήν, γείτων, ἀνταγωνιστὴς καὶ ἴσως διάδοχός του. Μετὰ ἑκατὸν περίπου ἔτη θὰ ἀνελάμβανεν ἡ Ἀγγλία, ἀνεπιτυχῶς, τὴν ἐπανάληψιν καὶ εὔρυνσιν τῆς ἰδίας ἰδέας, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς τὴν θέσιν τῆς Ρωσίας ἦτο, τῷ 1920—1922, ἡ Γαλλία.

Διετυπώθησαν λοιπὸν ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν ἀφορῶσαν τὴν Ἑλλάδα διάταξιν τῆς συνθήκης τῆς Ἀδριανουπόλεως. Πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιβάλῃ μόνη ἡ Ρωσία εἰς τὴν Τουρκίαν συμφωνίας κοινάς; Ὅθεν νέαι τριμερεῖς συνομιλίαι εἰς τὸ Λονδῖνον καὶ νέον πρωτόκολλον, τὸ ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος ἀναφερθέν, τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830. Ἡ Ἑλλὰς πληρώνει τὴν πλήρη, αὐτὴν τὴν φοράν, ἀνεξαρτησίαν της μὲ ὑποχώρησιν τῶν συνόρων της ἀπὸ τοῦ Βόλου εἰς τὴν Λαμίαν.

Ἡ συνθήκη τοῦ Λονδίνου, τῆς 7 Μαΐου 1832,

Digitized by Google

παρουσιάζει μίαν πρόοδον ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως: ἡ Ἑλλάς, ἀπὸ κυριάρχου ἡγεμονίας, προάγεται εἰς βασίλειον.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ μάχη τῆς Πέτρας εἶχε τερματίσει τὸν ἑλληνοτουρκικὸν ἀγῶνα. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν τριῶν Δυνάμεων διεξάγουν ἐργώδεις διαπραγματεύσεις. Ἐπὶ τέλους, τὴν 21 Ἰουλίου 1832, Δυνάμεις καὶ Τοῦρκοι καταλήγουν εἰς συμφωνίαν. Βελτιώνονται τὰ ἑλληνικὰ σύνορα, ἀναγνωρίζει ἡ Τουρκία τὴν ἄλυσιν τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν Ἑλλάδα διεθνῶν πράξεων. Ἡ διεθνὴς θέσις τῆς Ἑλλάδος εἶναι πλέον πανταχόθεν στερεωμένη.

Ἡ δεκαετία τῆς ἀπολυταρχίας, 1833—1843, δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἀγὼν τῶν ξένων ἐπιρροῶν, ἀγγλικῆς, γαλλικῆς, ρωσικῆς, εἰς ἃς τριχοτομεῖται ἡ κοινὴ προστασία, ἀγὼν ὅστις ἀντανακλᾷ καὶ εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς χώρας. Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ ὅραμα τῆς *Μεγάλης Ἰδέας*. Εἶναι ἀκόμη πρόσφατος ἡ ἀπογοήτευσις ἀπὸ τὸν καθορισμὸν τῶν συνόρων καὶ διψᾷ ὁ λαὸς διὰ ταχεῖαν συνολικὴν ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν. Ἀλλ' ἂν τὸ πνεῦμα εἶναι πρόθυμον, ἡ σὰρξ εἶναι ἀσθενής. Αἱ ἐκ τῆς μεγάλης κρίσεως τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, τοῦ 1839—1841 γεννηθεῖσαι ἐλπίδες σβέννυνται μία πρὸς μίαν. Ἡ θυσία τῆς αἰωνίας Κρήτης, ὁ κλεφτοπόλεμος τῆς Ἠπειροθεσσαλίας εἰς οὐδὲν ἀπολήγουν. Ὁ Ἕλλην πείθεται ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὅτι οὔτε ἡ πρὸς τὴν ἀγγλικήν, οὔτε ἡ πρὸς τὴν γαλλικήν, οὔτε ἡ πρὸς τὴν ρωσικὴν πολιτικὴν προσήλωσις θὰ βοηθήσουν τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν πόθων του.

Τῷ 1840, μὲ τὴν ἀποστολὴν τοῦ πρώτου Ὀθωμανοῦ πρέσβεως εἰς Ἀθήνας (εἶχεν ἤδη προηγηθῆ ἀποστολὴ πρέσβεως τῆς Ἑλλάδος εἰς Κωνσταντινούπολιν) εἰσέρχονται εἰς πλήρως ὁμαλὴν τροχιὰν αἱ μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν σχέσεις. Τῷ 1847 σοβαρὸν δημιουργεῖται ἐπεισόδιον μὲ τὴν Πύλην. Ὁ Ὄθων προσβάλλει δημοσίᾳ τὸν πρέσβυν τῆς Τουρκίας, τὸν Ἕλληνα Μουσοῦρον, καὶ οὗτος ἀπέρχεται ἐξ Ἀθηνῶν. Ἀπειλεῖται ρῆξις. Ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ εἶναι μὲ τὸ μέρος τῆς Τουρκίας. Μέσα εἰς τὴν κρίσιν αὐτὴν προστίθεται τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἑβραιοπορτογάλου Πατσίφικο, Ἄγγλου προστατευομένου, καὶ ἡ περίεργος ἀξίωσις τῆς Ἀγγλίας ὅτι δύο νησῖδες παρὰ τὴν Πελοπόννησον ἀποτελοῦν τμῆμα τοῦ Ἰονίου κράτους. Ὅλα αὐτὰ καταλήγουν εἰς τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦ 1850. Ἡ Ἀγγλία ἄγει εὔκολον θρίαμβον.

Τῷ 1850 ἐπίσης λαμβάνει χώραν ἓν ἄλλο σπουδαῖον γεγονὸς διὰ τὴν ὅλην πολιτικὴν τῆς Ἑλλάδος. Διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Τόμου, ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, τῆς ὁποίας ὁ ρόλος εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἔθνους εἶναι οὐσιώδης, παύει νὰ εἶναι ἐξάρτημα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὀργανισμοῦ ὑποκειμένου εἰς τὸν ὀθωμανικὸν ἔλεγχον.

Τῷ 1854, μὲ τὴν νέαν ἀνατολικὴν κρίσιν, ἀναπτεροῦνται αἱ ἐλπίδες τοῦ 1839—1841. Ἀναχωρεῖ πάλιν, τὸν Μάρτιον, ὁ πρέσβυς τῆς Τουρκίας. Μετὰ δύο μῆνας νέον πλῆγμα. Ἀρχίζει ἡ ἀγγλογαλλικὴ κατοχή, ἡ ὁποία μᾶς ἐμποδίζει νὰ διεκδικήσωμεν τὰ δίκαιά μας, καὶ διαρκεῖ μέχρι τοῦ 1854, μετὰ τὴν ἧτταν τῆς Ρωσίας.

Ἡ μεταπολίτευσις τοῦ 1862—1863 γίνεται ἀφορμὴ τῆς πρώτης, μετὰ τὴν παγίωσίν του, ἐπεκτάσεως τοῦ κράτους. Ἡ συνθήκη τοῦ Λονδίνου τῆς 14 Νοεμβρίου 1863, μεταξὺ Μ. Βρεττανίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Αὐστρίας καὶ Πρωσσίας, μᾶς ἐξασφαλίζει τὰς Ἰονίους νήσους. Αὐστριακῇ ὅμως ἀπαιτήσει οὐδετεροποιοῦνται αὗται, πρώτη μείωσις τῆς ἐπ' αὐτῶν ἐθνικῆς κυριαρχίας. Δευτέρα μείωσις, συνέπεια τῆς πρώτης, ἡ κατεδάφισις τῶν φρουρίων τῆς Κερκύρας. Τὴν 29 Μαρτίου 1864 νέα συνθήκη τοῦ Λονδίνου, μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ προστατίδων Δυνάμεων, ἐπικυρώνει τὴν πρώτην, ἐπιτυγχάνουσα τὸν περιορισμὸν τῆς οὐδετεροποιήσεως εἰς μόνην τὴν Κέρκυραν καὶ τοὺς Παξούς.

Τῷ 1866 ἐκρήγνυται ἡ μεγάλη κρητικὴ ἐπανάστασις. Τὴν 2 Σεπτεμβρίου ἡ Γενικὴ Συνέλευσις ἐν Κρήτῃ κηρύσσει τὴν ἕνωσιν μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἐπίσημος Ἑλλὰς τηρεῖ τυπικὴν οὐδετερότητα, ἀλλὰ σύσσωμον τὸ ἔθνος εἶναι παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν ἐπαναστατῶν. Τὴν 26 Δεκεμβρίου ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις, διὰ διακοινώσεως πρὸς τὰς τρεῖς Δυνάμεις, διαμαρτύρεται διὰ τὴν ἑλληνικὴν πρὸς τὴν ἐπανάστασιν ὑποστήριξιν. Ἡ ἑλληνικὴ διπλωματία κινεῖται, προσπάθειαι καταβάλλονται πρὸς συνεργασίαν μὲ τὴν Αἴγυπτον, μὲ τοὺς Βουλγάρους, μὲ τὴν Σερβίαν. Καταλήγουν εἰς τὴν ὑπογραφὴν τῆς πρώτης ἑλληνοσερβικῆς συνθήκης συμμαχίας, τὴν 14 Αὐγούστου 1867, παρὰ τὴν Βιένναν. Ἡ συνθήκη εἶναι μυστική, προβλέπει κοινὸν ἀμυντικὸν πόλεμον, μὲ σκοπὸν τὴν πλήρη ἀπελευθέρωσιν τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας καὶ τῶν νήσων. Ἀναφέρονται ρητῶς καὶ αἱ ἐδαφικαὶ διεκδικήσεις: Ἤπειρος καὶ Θεσσαλία διὰ τὴν Ἑλλάδα, Βοσνία καὶ Ἑρζεγοβίνη διὰ τὴν Σερβίαν. Διὰ τὴν Κρήτην, αὐταποδείκτως ἑλληνικήν, προβλέπει εἰδικὴ πρᾶξις. Τὰ δύο κράτη θὰ προσπαθήσουν νὰ ἑλκύσουν καὶ τοὺς λοιποὺς χριστιανικοὺς παράγοντας, Ρουμανίαν, Μαυροβούνιον, Ἀλβανούς, εἰς τὸν ἀγῶνα. Ὅσοι λαοὶ μετάσχουν εἰς αὐτόν, θὰ εἶναι ἐλεύθεροι ἢ νὰ ἑνωθοῦν μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Σερβίαν, ἢ νὰ ἀποτελέσουν ἴδια, ὁμόσπονδα, κράτη. Ἡ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ θὰ εἶναι ἀνεξάρτητος—οὐδεμία ξένη πρὸς αὐτὴν Δύναμις θὰ δύναται νὰ ὑποκατασταθῇ εἰς τὴν τουρκικὴν κυριαρχίαν. Ἡ τολμηρὰ αὕτη καὶ μεγαλεπήβολος συνθήκη, μὲ ἀξιώματα τὰ ὁποῖα πολὺ βραδύτερον θὰ ἐπαναλαμβάνοντο— βαλκανικὴν ὁμοσπονδίαν, βαλκανικὴν αὐτοτέλειαν— δὲν ἐπέπρωτο νὰ τύχῃ ἐφαρμογῆς.

Τὴν 11 Δεκεμβρίου 1868 ἡ κρίσις ἔφθανεν εἰς τὸ κατακόρυφον διὰ τῆς ἐπιδόσεως ὀθωμανικοῦ τελεσιγράφου πρὸς τὴν Ἑλλάδα, μὲ ὅρους ἀπαραδέκτους δι' αὐτήν. Νέα ἀναχώρησις τοῦ Τούρκου πρέσβεως. Ἀλλ' ἐπενέβησαν καὶ πάλιν αἱ Δυνάμεις πιεστικῶς. Συνῆλθον οἱ ἀντιπρόσωποί των εἰς Παρισίους τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1869 (ὄχι μόνον ὁ Ἄγγλος, ὁ Γάλλος, ὁ Ρῶσος, ἀλλὰ καὶ ὁ Αὐστριακός, ὁ Πρῶσσος καὶ ὁ νεοεισελθὼν εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν συναυλίαν Ἰταλὸς) εἰς συνδιάσκεψιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκλήθη νὰ μετάσχῃ ἰσοτίμως μὲν ἡ Τουρκία, μὲ ψῆφον δὲ ἁπλῶς συμβουλευτικὴν ἡ Ἑλλάς. Τὴν μείωσιν αὐτὴν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποστῇ ἡ Ἑλλὰς καὶ ἀπέσχε, διαμαρτυρομένη. Αἱ Δυνάμεις ἀποκατέστησαν τὸ statu quo. Ἐφιμοῦτο ἀκόμη μίαν φορὰν ἡ Μεγάλη Ἰδέα. Ὁ πρέσβυς τῆς Τουρκίας, ὁ Ἕλλην Φωτιάδης, ἐπανῆλθεν εἰς Ἀθήνας.

Ἀπὸ τοῦ 1839 ἕως τὸ 1869 βλέπομεν ἄξονα τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τὴν Κρήτην, δευτερευόντως τὴν Ἠπειροθεσσαλίαν. Δὲν χωρεῖ κατηγορία τις δι' αὐτό· ἦτο φυσικὸν νὰ στραφῇ πρῶτον ἡ προσοχὴ πρὸς τὰς ἐγγυτέρας ἐπιδιώξεις. Μήπως δὲν ἤμεθα ὁ νόμιμος κληρονόμος τοῦ «ἀσθενοῦς»; Ὅταν ἐπετυγχάνοντο αὐτά, θὰ ἐστρεφόμεθα εἰς ἄλλα. Ἀλλὰ μὲ τὸ 1870 ἐμφανίζεται νέος, τρομερός, ἀντίπαλος εἰς τὰς βορειοτέρας τῆς Θεσσαλίας ἑλληνοκατοικουμένας περιφερείας, ὁ σλαυϊσμός. Τὴν 11 Μαρτίου 1870 οἱ Βούλγαροι, τῇ βοηθείᾳ τῶν Ρώσων, ἐπιτυγχάνουν τὴν ἵδρυσιν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐξαρχίας, διὰ σουλτανικοῦ φιρμανίου. Ἐφεξῆς ὄχι μόνον αἱ κατοικούμεναι ἀποκλειστικῶς ἀπὸ Βουλγάρους ἐπαρχίαι, τὸ Μπουλγκὰρ-ιλί, θὰ ἀπετέλουν χωριστὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ πᾶσα ἄλλη ἐπαρχία, ἧς τὰ δύο τρίτα τῶν κατοίκων θὰ ἐζήτουν τοῦτο ἀπὸ τὸν σουλτᾶνον, θὰ ἠδύνατο νὰ ἑνωθῇ μὲ τὴν Ἐκκλησίαν αὐτήν. Τὸ πρᾶγμα ἀντέκειτο πρὸς πάντα κανόνα καὶ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ὡς ἦτο φυσικόν, ἠρνήθη τὴν ἀναγνώρισίν του. Μετ' ἀκάρπους προσπαθείας ἐξευρέσεως modus vivendi, τὴν 28 Σεπτεμβρίου 1872 ἐκηρύχθη τὸ βουλγαρικὸν σχίσμα.

Τὸν Μάϊον τοῦ 1873 ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις καταργεῖ τὰς πρεσβείας τοῦ ἐξωτερικοῦ—Παρισίων, Λονδίνου, Πετρουπόλεως, Ρώμης, Βερολίνου. Σῴζεται μόνον ἡ Βιέννη, διὰ λόγους συμπτωματικοὺς (ὁ Γρηγόριος Ὑψηλάντης ὑπηρέτει ἄμισθι) καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις. Εἶναι ἡ δευτέρα φορὰ ποὺ λαμβάνεται τοιοῦτον μέτρον. Τῷ 1863, μὲ τὴν ἀνασυγκρότησιν τοῦ κράτους, εἶχον ἐπίσης καταργηθῇ αἱ πρεσβεῖαι, καὶ ἀνασυνεστήθησαν τῷ 1867 χάριν τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος. Ἀλλ' αὐτὴν τὴν φορὰν δὲν πρόκειται ἴσως περὶ ἁπλοῦ μέτρου οἰκονομίας. Ἡ Ἑλλὰς εἶναι βαθέως ἀηδιασμένη μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴν πολιτικήν. Ἡ χειρονομία της ἔχει τὴν ἔννοιαν μιᾶς ὑπερηφάνου μονώσεως, ἀφοῦ ἔξωθεν οὐκ ἔστι σωτηρία. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ ἐναπομείνας πρέσβυς προσεγγίζει τὴν Τουρκίαν. Καθίσταται συμπαθέστερος ὁ ἀντίπαλος ἀπὸ τοὺς ὑποτιθεμένους προστάτας. Ἀλλ' ἡ Τουρκία δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀφυπνισθῇ—μόλις μετὰ 55 ἔτη θὰ ὡρίμαζεν ἡ πρὸς τὸ κοινὸν συμφέρον συμφιλίωσις. Καὶ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1874, μετὰ ἓν ἔτος καὶ ἕνα μῆνα «λαμπρᾶς ἀπομονώσεως», ἡ Ἑλλὰς ἐπανίδρυε τὰς πρεσβείας, ἐπανήρχετο, ἔστω καὶ ὡς πτωχὸς συγγενής, εἰς τοὺς κόλπους τῆς εὐρωπαϊκῆς οἰκογενείας.

Τῷ 1875 ἀναστατώνεται ἡ Βαλκανική, ἐξεγείρονται οἱ Σλαῦοι, τῇ ὑποκινήσει τῆς Ρωσίας. Σερβία, Μαυροβούνιον, Βοσνία, Ἑρζεγοβίνη, Βουλγαρία βράζουν. Τί θὰ κάμῃ ὁ Ἑλληνισμός; Οἱ Σέρβοι ἐνθυμοῦνται τὴν λησμονημένην συνθήκην τοῦ 1867. Ἀλλὰ διὰ τοὺς Ρώσους— ὅπως τῷ 1915—ἡ Ἑλλὰς εἶναι σύμμαχος ἀνεπιθύμητος. Ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ εἶναι κατ' ἀρχὰς σώφρων. Συνεχίζεται ἡ φιλικὴ πρὸς τὴν Τουρκίαν στάσις. Εἰς ἀνταμοιβὴν οἱ Τοῦρκοι προβαίνουν εἰς νέας παραχωρήσεις πρὸς τοὺς Βουλγάρους. Καὶ ἐνῷ δὲν θὰ τοὺς σταματήσουν εἰς τὴν συνέχισιν τοῦ προγράμματός των, προγράμματος ὑπαγορευομένου ἀπὸ τὴν Ρωσίαν, πικραίνουν τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη ἀνησυχεῖ, ζητεῖ ἐξασφάλισιν ἴσων πρὸς τοὺς Σλαύους δικαιωμάτων. Ἀλλ' ἡ Εὐρώπη κωφεύει, ὡς συνήθως. Ἀγγλικῇ πρωτοβουλίᾳ συγκαλεῖται εἰς Κωνσταντινούπολιν σύσκεψις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ τῆς Τουρκίας. Ὄχι μόνον δὲν καλεῖται νὰ μετάσχῃ εἰς αὐτὴν ἡ Ἑλλάς, ἀλλ' οὔτε μνημονεύεται εἰς τὸ πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν της ἡ τύχη τῶν κατοικουμένων ἀπὸ Ἕλληνας ὀθωμανικῶν ἐπαρχιῶν, ἐνῷ προβλέπεται ἐν αὐτῷ διοικητικὴ αὐτονομία διὰ τὴν Βοσνίαν, τὴν Ἑρζεγοβίνην, τὴν Βουλγαρίαν. Ἀλλὰ τί ἐστι Βουλγαρία; Κατὰ τὴν Ρωσίαν, τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν ἐν Εὐρώπῃ τουρκικῶν κτήσεων, ἂν ἐξαιρέσῃ κανεὶς τὴν Βοσνίαν καὶ Ἑρζεγοβίνην, τὴν Ἀλβανίαν, τὴν Ἠπειροθεσσαλίαν καὶ τὴν ἐνδοχώραν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ Αὐστρία ἀρκεῖται νὰ σώσῃ τὴν Θεσσαλονίκην, καὶ θεωρεῖ σπουδαίαν ἐπιτυχίαν τὴν διχοτόμησιν τῆς μελλούσης αὐτοδιοικήτου Βουλγαρίας, κατὰ τὸ σύστημα τῆς τριχοτομήσεως τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1824. Ἀλλ' ἡ διχοτόμησις δὲν θὰ εἶναι τοὐλάχιστον ὁριζοντία καὶ κλιμακωτή, ὅπως ἀργότερα εἰς τὴν συνθήκην τοῦ Βερολίνου. Συμπαγῆ τὰ δύο μελετώμενα βιλαέτια, μὲ κάθετον χωρισμόν, θὰ ἀποτελοῦν κατ' οὐσίαν ἓν ἑνιαῖον συγκρότημα. Τὸ ἀνατολικόν, μὲ τὴν Δοβρουτσᾶν ὁλόκληρον, θὰ ἔχῃ καὶ τὴν Φιλιππούπολιν, τὰς Σαράντα Ἐκκλησίας, τὸ Μουσταφᾶ πασᾶ. Τὸ δυτικόν, μὲ πρωτεύουσαν τὴν Σόφιαν, θὰ ἔχῃ καὶ τὸ Νίς, τὰ Σκόπια, τὸ Μοναστῆρι, τὴν Στρώμνιτσαν, τὰς Σέρρας, τὴν Καστορίαν. Χαράσσεται οὕτω ὁ πρόλογος τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου. Τὰ ἑλληνικὰ δίκαια εὑρίσκουν τότε περιέργους συνηγόρους, τοὺς Τούρκους. Αὐτοὶ σκέπτονται, καὶ λέγουν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους, ὅτι ἐὰν ὅλαι αὐταὶ αἱ ἐπαρχίαι περιληφθοῦν εἰς τὰς βουλγαρικὰς χώρας, τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον θὰ ἔλθῃ εἰς τρομερὰν σύγκρουσιν μὲ τὸ βουλγαρικόν. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἄγγλοι, πρὸ τῆς σλαυϊκῆς ἐφόδου, ἐνθυμοῦνται τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, τῆς Ἠπειροθεσσαλίας καὶ τῆς Κρήτης μόνον, ἐννοεῖται. Πρὸ τοῦ κινδύνου νὰ ἴδῃ ὀρθουμένους ἔναντι τῶν ἰδίων της πελατῶν, Βουλγάρων, τοὺς Ἕλληνας, πελάτας τῆς Ἀγγλίας, ἡ Ρωσία ἐγείρει καὶ αὐτὴ φωνὴν φιλελληνικήν, μόνον διὰ τοὺς Ἠπειροθεσσαλοὺς καὶ τοὺς Κρῆτας. Ἁμιλλῶνται ἤδη αἱ δύο Δυνάμεις εἰς φιλοφρονήσεις πρὸς τὴν μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης περιφρονημένην Ἑλλάδα. Ἡ Ἑλλάς, δικαίως, εἰς οὐδένα πλέον πιστεύει. Ἀλλ' οὔτε καὶ ἡ σύσκεψις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καταλήγει εἰς πρακτικὸν ἀποτέλεσμα. Ἡ Ρωσία βαίνει πρὸς τὸν πόλεμον.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ Τουρκία, ἡ ὁποία ἐδείκνυε τόσον ἐνδιαφέρον διὰ τοὺς Ἕλληνας ὑπηκόους της, πολλαπλασιάζει τὰ δυσάρεστα ἐπεισόδια πρὸς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα. Ἡ νικηφόρος ἄμυνα τῆς Πλεύνας μεθύσκει τὴν Πύλην. Εὐθὺς ὡς ἀπωθηθῇ ὁριστικῶς ἡ Ρωσία, εὔκολον εἶναι νὰ φιμωθῇ καὶ πάλιν ἡ μικρὰ Ἑλλάς. Ἡ Ἑλλάς, ἡνωμένη πέριξ τῆς Οἰκουμενικῆς, ἀντιμετωπίζει μὲ καρτερίαν τὴν τουρκικὴν ἀγερωχίαν. Αἴφνης αἱ πολεμικαὶ ἐπιχειρήσεις ἀλλάσσουν ὄψιν. Ἡ Πλεύνα πίπτει, ἡ Τουρκία καταρρέει, ἦλθεν ἡ ὥρα νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ Μεγάλη Ἰδέα. Τὴν 2 Φεβρουαρίου 1878 στοιχεῖα ἑλληνικὰ εἰσβάλλουν εἰς Τουρκίαν.

Πολὺ ἀργά! Τὴν ἑπομένην, 3 Φεβρουαρίου, φθάνει ἡ εἴδησις εἰς Ἀθήνας τῆς ἀνακωχῆς τῆς Ἀδριανουπόλεως τῆς 31 Ἰανουαρίου. Ἡ μικρὰ Ἑλλὰς μένει μόνη ἀντιμέτωπος τοῦ ὀθωμανικοῦ κολοσσοῦ, ἀπηλλαγμένου ἀπὸ τὸν σλαυϊκὸν ὀκτάπουν. Ἡ Μεγάλη Ἰδέα συμπτύσσει καὶ πάλιν τὰς σημαίας της. Τὴν 11 Φεβρουαρίου δὲν ἔμεινεν οὔτε εἷς Ἕλλην στρατιώτης ἔξω τῶν συνόρων.

Ἀλλὰ πρὸς τί θὰ συνεπλέκοντο Ἑλλὰς καὶ Τουρκία! Ἡ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, τῆς 3 Μαρτίου, εἶναι πλῆγμα δι' ἀμφοτέρας. Ἡ Βουλγαρία ἐξαπλοῦται εἰς τὸ Αἰγαῖον, εἰς τὸν Θερμαϊκόν, εἰς τὴν λίμνην τῆς Ἀχρίδος, εἰς τὴν σιδηροδρομικὴν γραμμὴν Ἀδριανουπόλεως—Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ Ἑλλὰς ἀπομονοῦται πανταχόθεν, τῆς μένει ὡς ἀπώτατος ὁρίζων τῶν ἐθνικῶν της διεκδικήσεων ὁ Ἁλιάκμων καὶ τὰ σύνορα πρὸς μίαν Τουρκαλβανίαν. Το τόξον τῶν ἀκροπόλεων τῆς Μεγάλης Βουλγαρίας στενεύει ὁλονὲν πρὸς Κωνσταντινούπολιν— τὸ Τσάριγκραντ. Ὁ Θεὸς ἐν τούτοις τῆς Ἑλλάδος δὲν ἀφῆκε τὸ κατασκεύασμα τοῦτο νὰ λάβῃ σάρκα καὶ ὀστᾶ. Πρέπει ὅμως νὰ μένῃ ἐσαεὶ ὡς ἐφιάλτης εἰς τὴν μνήμην ἑνὸς ἔθνους, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ γεωγραφική του θέσις ἐπιβάλλει νὰ ἔχῃ τοὺς ἑκατὸν ὀφθαλμοὺς τοῦ πανόπτου Ἄργου.

Τὴν 13 Ἰουνίου ἀρχίζει τὰς ἐργασίας του τὸ συνέδριον τοῦ Βερολίνου. Μετέχουν αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις καὶ ἡ Τουρκία, μὲ τὸν Ἕλληνα Καραθεοδωρῆν. Ἡ Ἑλλὰς καλεῖται εἰς μίαν καὶ μόνην συνεδρίασιν, τῆς 29 Ἰουνίου, διὰ νὰ ἐκθέσῃ τὰς ἀπόψεις της. «Ἡ Συνδιάσκεψις ἐδέχθη τοὺς κ. κ. Δεληγιάννην καὶ Ραγκαβῆν μετὰ τῆς μεγαλυτέρας ἀβρότητος, ἀλλ' ἄνευ θερμότητος... τοὺς ὑπεδείχθησαν δύο καθίσματα κατεχόμενα συνήθως ἀπὸ τοὺς βοηθοὺς γραμματεῖς...», λέγει ὁ γραμματεὺς τῆς ἐν Βερολίνῳ γαλλικῆς πρεσβείας κόμης ντὲ Μουΰ «Ἀναγνώσεις καὶ συνομιλίαι διπλωμάτου», Παρίσιοι 1909, σελ. 137). Οἱ Ἕλληνες ἀντιπρόσωποι ἠκούσθησαν ἐν σιγῇ καὶ δὲν ἐκλήθησαν πλέον. Ἐχρησιμοποιήθη τὸ ἐπιχείρημα τῆς ὑπάρξεως ἑλληνικοῦ στοιχείου εἰς τὰς τουρκικὰς ἐπαρχίας, ἐκεῖ ὅπου ἦτο χρήσιμον διὰ νὰ καταπολεμηθοῦν ὑπέρμετροι ὀρέξεις σλαυϊκαί. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα

Digitized by Google

ἐτίθετο ἐν ἰσοτιμίᾳ μὲ τὴν τουρκικὴν καὶ τὴν βουλγαρικὴν εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ρωμυλίαν. Ἀλλ' ὅταν ἐπρόκειτο νὰ δοθῇ οὐσιαστικὴ ἱκανοποίησις εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὰ πράγματα ἦσαν δυσκολώτερα. Ὡμίλησε τέλος τὸ συνέδριον περὶ διαρρυθμίσεως τῶν συνόρων μέχρι Πηνειοῦ καὶ Θυάμιδος—τῆς μετέπειτα περιφήμου γραμμῆς τοῦ Βερολίνου. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦδε προέβλεπε τὸ ἄρθρον 24 τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου τῆς 13 Ἰουλίου τὴν περίπτωσιν ἀσυμφωνίας Πύλης καὶ Ἑλλάδος ὡς πρὸς τὴν διαρρύθμισιν ταύτην καὶ ὥριζεν ἐνδεχομένους μεσολαβητὰς τὰς Μεγάλας Δυνάμεις. Ὅστις ἔχει τὴν παραμικρὰν πεῖραν τῶν διεθνῶν συνδιασκέψεων, γνωρίζει τί σημαίνει νὰ μείνῃ ἐκκρεμὴς ἡ ὁριστικὴ διευθέτησις ἑνὸς ζητήματος, τακτοποιουμένου ὅπως-ὅπως μὲ εὐχὰς καὶ ἐπιφανειακὰς λύσεις ἀπὸ τὴν ἐπειγομένην νὰ διαλυθῇ συνδιάσκεψιν. Κατηγορήθη ὁ Κουμουνδοῦρος διότι ἀπὸ τὴν βερολίνιον γραμμὴν ἔσωσε μόνον τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἄρταν. Θὰ ἦτο δικαιότερον νὰ χαρακτηρισθῇ τὸ ἐπιτευχθὲν τῷ 1881 ἀποτέλεσμα ὡς μία ἀξία λόγου διπλωματικὴ ἐπιτυχία.

Πρὸς τί νὰ ἀνασκοπηθοῦν εὐρύτερον αἱ μακραί, ἐπίπονοι καὶ πολὺ ὀλίγον καρποφόροι ἑλληνοτουρκικαὶ διαπραγματεύσεις τῆς Πρεβέζης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ 1879—1880. Τὸν Ἰούνιον 1880 ἐδέησε νὰ παίξῃ ἡ ρήτρα τοῦ ἄρθρου 24 τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου, νὰ ἐπέμβουν οἱ μεσολαβηταί. Την 13ην συνήρχοντο οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Μεγάλων Δυνάμεων εἰς προκαταρκτικὴν σύσκεψιν εἰς τὸ Βερολῖνον. Ἐκαλοῦντο καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας καὶ καθώριζον οἱ μεσολαβηταὶ λεπτομερῶς τὴν βερολίνιον γραμμήν, ἥτις ἔδιδε τὰ Ἰωάννινα εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλ' οὐδεμία κύρωσις, ὅπως καὶ τῷ 1878. Ἡ Τουρκία διεμαρτυρήθη, δηλοῦσα, λίαν ἐντέχνως, ὅτι, ὅταν ὑπέγραφε τὰς τόσον ἀορίστους ἐπὶ τοῦ προκειμένου πράξεις τοῦ 1878, οὐδόλως ἐφαντάζετο ὅτι θὰ τῇ ἐζητοῦντο τοιαύτης ἐκτάσεως παραχωρήσεις. Κατέστη ἐντὸς ὀλίγου φανερὸν ὅτι δὲν θὰ ἔστεργεν εἰς ἑκουσίαν ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεως τῶν Δυνάμεων. Νὰ τῇ ἐπιβληθοῦν αὗται διὰ τῆς βίας; Ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε νὰ συμφωνήσουν, καὶ τὸ πρᾶγμα δὲν ἦτο εὔκολον. Ἐφηρμόσθη τέλος τὸ σύνηθες εἰς τοιαύτας περιστάσεις μέτρον, ἔναρξις νέων διαπραγματεύσεων εἰς Κωνσταντινούπολιν, τὸν Φεβρουάριον 1881. Αὗται κατέληξαν εἰς ὑποχώρησιν τῶν Δυνάμεων, πρὸ τῆς τουρκικῆς ἐπιμονῆς καὶ ὑπομονῆς. Διὰ νὰ πιεσθῇ ἤδη νὰ ὑποχωρήσῃ καὶ ἡ Ἑλλάς, ἡ ἔχουσα εἰς τὸ θυλάκιόν της τὸν ἔωλον τίτλον τοῦ Βερολίνου, ἐπετεύχθη εὐκολώτερον τοῦ συνήθους ἡ εὐρωπαϊκὴ ὁμοφωνία. Τὴν 24 Μαΐου 1881 ὑπεγράφετο ἡ συνθήκη, δι' ἧς ἡ Ἑλλὰς ἀπέκτα τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἄρταν, ἓν ὀστοῦν μικρότερον ἀλλ' οὐσιαστικώτερον τῆς χαρτίνης σκιᾶς, ἣν ἔσφιγγεν ἀπὸ τοῦ 1878 εἰς τὸ κενόν, τὴν πρώτην ἑλληνικὴν ἐπέκτασιν πρὸς Βορρᾶν μετὰ τὸ 1830, τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς τοὺς μετέπειτα σταθμοὺς τοῦ Ἀξιοῦ, τοῦ Στρυμόνος, τοῦ Νέστου καὶ τοῦ Ἕβρου.

Τὸ ἑπόμενον ἔτος μία πρᾶξις ἐξυψώσεως τοῦ γοήτρου καὶ τοῦ κύρους τῆς Ἑλλάδος ὀφείλεται εἰς τὸν Τρικούπην. Τὴν 17 Μαΐου 1882, ἡ «Ἑλλὰς» καὶ ὁ «Γεώργιος» καταπλέουν εἰς τὰ αἰγυπτιακὰ ὕδατα διὰ νὰ προασπίσουν τοὺς Ἕλληνας τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ ἐνδεχομένων ταραχῶν τοῦ Ἀραμπῆ. Αἱ Δυνάμεις δὲν ἦσαν συνηθισμέναι καὶ δὲν ἠρέσκοντο εἰς τοιαύτας ἐκδηλώσεις, τῶν ὁποίων εἶχον τὸ μονοπώλιον. Ὁ ἐν Ἀθήναις πρέσβυς τῆς Γερμανίας, ὁ αὐτὸς ὅστις εἶχεν εἰσαγάγει προστατευτικῶς εἰς τὸ συνέδριον τοῦ Βερολίνου τὸν Δεληγιάννην καὶ τὸν Ραγκαβῆν, δὲν ἐδίστασε νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν ἑλληνικὴν ἐπέμβασιν «ἄκαιρον καὶ γελοίαν». Θὰ παρήρχοντο ἀκόμη 35 ἔτη μέχρις οὗ εὑρεθῇ ἡ Ἑλλὰς εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν νικητῶν τῆς Γερμανίας.

Τῷ 1882 παρατηρεῖται κάποια ζύμωσις εἰς τὰ Βαλκάνια. Ὁ ἡρωϊκὸς καὶ ἀφελὴς Νικόλαος τοῦ Μαυροβουνίου προτείνει παμβαλκανικὴν συμμαχίαν κατὰ τῆς Τουρκίας, προεδρευομένην ἀπὸ τὸν βασιλέα Γεώργιον. Τὸ εὐγενές του ὄνειρον μόλις μετὰ 20 ἔτη θὰ ἐπραγματοποιεῖτο καὶ ὄχι ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ἑλλάδος.

Τὸ νεότευκτον βασίλειον τῆς Σερβίας ἀπευθύνει φιλοφρονήσεις πρὸς τὰς Ἀθήνας, γίνεται προσπάθεια, ἀποτυχοῦσα καὶ τότε, ὅπως καὶ βραδύτερον, συνεννοήσεως ἐπὶ τοῦ μακεδονικοῦ ζητήματος. Ὁ Ἀλέξανδρος Βάττεμβεργ, ἡγεμὼν τῆς Βουλγαρίας, ἐπισκέπτεται τῷ 1883 διὰ δύο ἡμέρας τὰς Ἀθήνας, ὅπου τὸν ὑποδέχονται ὡς κυρίαρχον αἱ ἑλληνικαὶ ἀρχαὶ καὶ οἱ πρέσβεις Ρουμανίας καὶ Σερβίας. Ἀφ' ἑτέρου ὁ Τρικούπης, διπλωματικὴ ἰδιοφυΐα, ἐπιδιώκει συμμαχίαν ἑλληνοτουρκικήν, τὸ καλύτερον ἀντίρροπον τοῦ πανσλαυϊσμοῦ. Ἀλλ' οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶναι περισσότερον ἐξειλιγμένοι εἰς διπλωματικὴν προβλεπτικότητα ἀφ' ὅ,τι ἦσαν πρὸ δεκαετίας. Καὶ τῷ 1885 ἐκρήγνυται τὸ βουλγαρικὸν πραξικόπημα. Ἑνοῦται οὐσιαστικῶς ἡ Ἀνατολικὴ Ρωμυλία πρὸς τὴν Βουλγαρίαν, πλῆγμα κοινὸν διὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκίαν, μικρογραφία τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, πρόλογος τοῦ 1908. Ἡ Σερβία, θιγομένη καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴν τῆς βαλκανικῆς ἰσορροπίας, συμπλέκεται πρὸς τὴν Βουλγαρίαν καὶ συντρίβεται. Ἡ Ἑλλὰς συγκρατεῖται, ὡς συνήθως, ἀπὸ τὰς Δυνάμεις. Ἀδυνατοῦσα νὰ ἐπέμβῃ στρατιωτικῶς, ζητεῖ τοὐλάχιστον τὸ δίκαιόν της, τὴν βερολίνειον γραμμήν. Εἰς ἀπάντησιν αἱ Δυνάμεις τὴν ἀποκλείουν ναυτικῶς, ἀπὸ τῆς 10 Μαΐου μέχρι τῆς 7 Ἰουνίου 1886.

Τῷ 1887 λαμβάνει χώραν γεγονός, τοῦ ὁποίου ἀργότερα, μετὰ τριάντα περίπου ἔτη, θὰ ἀντιληφθῇ τὴν σημασίαν ἡ Βαλκανική: ἀνέρχεται εἰς τὸν βουλγαρικὸν θρόνον ὁ Φερδινάνδος, Γερμανὸς πρίγκιψ καὶ ἀξιωματικός. Ἰσορροπεῖται τότε τοῦτο μὲ τὸν ἑλληνογερμανικὸν γάμον τοῦ 1889, μὲ τὸν στενὸν συγγενικὸν δεσμὸν πρὸς τὸν πανίσχυρον Κάϊζερ, ὁ ὁποῖος ἐν τούτοις θὰ ἐναντιωθῇ καθ' ἡμῶν τῷ 1897, θὰ μᾶς ὠφελήσῃ τῷ 1913 καὶ θὰ μᾶς βλάψῃ τῷ 1915—1917.

Τῷ 1892 νέαι ἑλληνοσερβικαὶ διαπραγματεύσεις, σοβαρώτεραι αὐτὴν τὴν φοράν. Ἤδη ἀπὸ τοῦ 1890 φαίνεται νὰ εἶχον καθορισθῆ οἱ δύο πόλοι τῆς συνεννοήσεως—ἡ Θεσσαλονίκη εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὰ Σκόπια εἰς τὴν Σερβίαν. Ἡ βάσις ἦτο λογική, ἀλλὰ τί θὰ ἐγίνετο τὸ Μοναστήρι; Τὰ νεφελώματα τοῦ 1867 δὲν ἦσαν πλέον ἀρκετά, ἐχρειάζετο σαφεστέρα διανομὴ τῆς Μακεδονίας. Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1892 φθάνουν εἰς Ἀθήνας σερβικαὶ συγκεκριμέναι προτάσεις: ἡ σερβικὴ σφαῖρα ἐνεργείας θὰ περιελάμβανε τὸ Μοναστήρι, τὸ Μελένικον, τὸ Νευροκόπι, τὴν Στρώμνιτσαν, τὴν Καστορίαν, τὴν Κορυτσάν, τὸ Βεράτι... Ἐπανάληψις, ἐν ἄλλαις λέξεσι, τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, μὲ τὴν Σερβίαν ἀντὶ τῆς Βουλγαρίας. Τί ἔμενε διὰ τὴν Ἑλλάδα; Μια καταδικασμένη Θεσσαλονίκη. Ἦτο φανερὸν ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ἔδαφος συνεννοήσεως.

Ἡ χρεωκοπία τοῦ 1893 ὀφείλεται κατ' οὐ μικρὸν μέρος εἰς τὰς ἀνεξαντλήτους ἐξωτερικὰς περιπλοκάς. Ὅπως πληρώνομεν, μὲ τὴν σημερινὴν οἰκονομικὴν κρίσιν, τὰς ἁμαρτίας τοῦ τελευταίου πολέμου, εἰδικῶς δὲ διὰ τὴν Ἑλλάδα μιᾶς ἐπιστρατεύσεως ἑνδεκαετοῦς, οὕτω καὶ τὸ 1893, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ἔχει μεταξὺ τῶν ἀφορμῶν του καὶ τὴν αἱμορραγίαν τῆς ἐπιστρατεύσεως τοῦ 1885—1886. Εἷς αὐστηρὸς ἔλεγχος τῶν Δυνάμεων ἐπηκολούθησε διὰ τὴν Ἑλλάδα.

Τῷ 1895 σφάζονται οἱ Ἀρμένιοι εἰς τὴν Τουρκίαν—προοίμιον νέας ἀναταράξεως εἰς τὴν Ἀνατολήν. Τὸν Μάϊον τοῦ 1896 ἐκρήγνυται διὰ πολλοστὴν φορὰν ἐπανάστασις εἰς τὴν Κρήτην. Σφάζονται καὶ ἐκεῖ Χριστιανοί. Ἡ Ἑλλὰς ἀδυνατεῖ πλέον νὰ συγκρατηθῇ. Τὴν 13 Φεβρουαρίου 1897 ἐκπλέει διὰ τὴν Κρήτην ἡ αποστολή τοῦ συνταγματάρχου Βάσσου. Ἡ ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ σημειώνει περίεργον πρόοδον. Ἕως τώρα αἱ Δυνάμεις τὴν ἠμπόδιζον νὰ κινηθῇ, τῷ 1854, τῷ 1866, τῷ 1875, τῷ 1885. Τώρα θὰ τὴν ἀφήσουν νὰ νικηθῇ. Τὴν προσεχῆ φορὰν θὰ νικήσῃ.

Τὴν 17—18 Ἀπριλίου ἐκρήγνυται ὁ πόλεμος. Ὅπως ὁ προηγούμενος Βαλκανικὸς πόλεμος, ὁ Σερβοβουλγαρικός, διαρκεῖ καὶ αὐτὸς ὀλίγας ἡμέρας. Τὴν 11ην Μαΐου ἡ Ἑλλάς, ἀγωνιῶσα, ζητεῖ τὴν ἐπέμβασιν τῶν Δυνάμεων. Ἀλλ' ἡ δοκιμασία δὲν εἶχε τελειώσει. Πρὸ τῆς ἀνακωχῆς τῆς 20ῆς, ὑπέστημεν τὴν 17ην τὸν Δομοκόν.

Ἂς γίνῃ ἐδῶ μία εὔφημος μνεία διὰ τὰς Δυνάμεις, μετὰ τόσας ἀκάνθας, μετὰ τόσας πικρίας πενῆντα καὶ πλέον ἐτῶν. Ἡ Τουρκία ἦτο, σαφῶς καὶ ἀδιαμφισβητήτως, νικηφόρος. Κατεῖχε τὴν Θεσσαλίαν καὶ οὐδὲν θὰ τὴν ἐκώλυε νὰ φθάσῃ εἰς τὰς Θερμοπύλας. Ἐζήτησε τότε νὰ τῇ ἐπιστραφῇ ἡ μόλις πρὸ δεκαπενταετίας ἀπολεσθεῖσα δι' αὐτὴν ἐπαρχία, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀνακατακτήσει μὲ τὴν δύναμιν τῶν ὅπλων της. Ἴσως νὰ μὴ ἐνέπνεε τὰς Δυνάμεις τόσον ἡ συμπάθεια πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ὅσον ὁ φόβος ἀνοίγματος μιᾶς νέας πληγῆς, ἢ μᾶλλον ἀνοίγματος ἐκ νέου τῆς πληγῆς τοῦ θεσσαλικοῦ ἰρρεδεντισμοῦ, — ἐξ ἄλλου δὲν εἶχε καταπατηθῆ ἀκόμη ἡ ἀρχή, ποὺ εἶχεν ἐπικρατήσει κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα, τῆς μὴ ἐπαναγωγῆς εἰς τὴν ἡμισέληνον ἐπαρχιῶν, ὅπου εἶχεν ἀναστηλωθῆ ὁ σταυρός. Τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι αἱ Δυνάμεις μᾶς ἔσωσαν τὴν Θεσσαλίαν, μὲ μίαν μικρὰν στρατηγικῆς φύσεως ἀβαρίαν τῶν συνόρων, ὅπως μᾶς ἔσωσαν καὶ τὰς διομολογήσεις, τὰς ὁποίας ἐπίσης ἐζήτουν νὰ μᾶς ἀφαιρέσουν οἱ Τοῦρκοι.

Τὴν 18 Σεπτεμβρίου 1897 ὑπεγράφοντο τὰ προκαταρκτικὰ καὶ τὴν 4 Δεκεμβρίου ἡ ὁριστικὴ συνθήκη τῆς εἰρήνης. Τὴν 2 Ἀπριλίου 1901, μετ' ἀγόνους διαπραγματεύσεις, καταληξάσας εἰς διαιτησίαν τῶν Δυνάμεων, ἐξέδιδον αὗται τὴν ἀπόφασίν των, δι' ἧς ἐρρυθμίζετο τὸ μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν προξενικὸν καθεστώς, ὅπερ ἴσχυσε μέχρι τῶν τελευταίων πολέμων. Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1898 ὁ πρίγκιψ Γεώργιος ἀπεβιβάζετο εἰς Κρήτην ὡς ὕπατος ἁρμοστὴς τῶν τεσσάρων Δυνάμεων, Μ. Βρεττανίας, Γαλλίας, Ρωσίας καὶ Ἰταλίας. Προσετίθετο ἡ τελευταία αὕτη, ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν Κρήτην, εἰς τὸν σύλλογον τῶν προστατίδων Δυνάμεων.

Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1901 συνάντησις τῶν βασιλέων Ἑλλάδος καὶ Ρουμανίας. Ἦσαν καὶ οἱ δύο προσωπικῶς αὐστρόφιλοι καὶ ἡ συνάντησις ἔγινεν ἐπὶ αὐστριακοῦ ἐδάφους, εἰς Ἀμπατσίαν. Ἁπλῆ συνάντησις μοναρχῶν, χωρὶς τὴν παρουσίαν τῶν ὑπευθύνων των ὑπουργῶν. Ἀντηλλάγησαν σκέψεις φιλικαί, χωρὶς οὐδὲν νὰ ἐξωτερικευθῇ καὶ νὰ ἐπισημοποιηθῇ. Ἡ ἐκ τούτου ἄγνοια ἐδημιούργησε φήμας φανταστικάς, περὶ ἑλληνορρουμανικῆς συμμαχίας, περὶ προσεγγίσεως τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν Τριπλῆν Συμμαχίαν. Ὄχι μόνον οὐδὲν τούτων ἐπηλήθευσεν, ἀλλὰ δὲν θὰ ἐβράδυνον νὰ ὀξυνθοῦν αἱ ἑλληνορρουμανικαὶ σχέσεις.

Τὸ αὐτὸ ἔτος φιλοφρονήσεις ἐξαιρετικαὶ τῆς Τουρκίας, συνεχισθεῖσαι τῷ 1902, τῷ 1903, ἔδιδον ἀφορμὴν εἰς ἄλλας πάλιν φήμας, συνεννοήσεως ἑλληνοτουρκικῆς. Καὶ ἀπ' αὐτὰς οὐδὲν τὸ θετικὸν προέκυψε.

Τῷ 1904 ὁ θάνατος τοῦ Παύλου Μελᾶ καθαγιάζει τὸν Μακεδονικὸν Ἀγῶνα. Μία νέα περίοδος ἀρχίζει διὰ τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τῆς Ἑλλάδος. Ἐλπίδες καὶ ὄνειρα ἑβδομῆντα ἐτῶν εἶχον σαρωθῆ μὲ τὸ 1897. Μετὰ ἑπτὰ ἔτη ὀδυνηρᾶς καταπλήξεως, ἡ Ἑλλὰς συνήρχετο καὶ ἐπανελάμβανε τὴν πορείαν πρὸς τὰ ἐμπρός. Τὸ 1904 εἶναι ἡ χαραυγὴ τοῦ 1912—1913.

Συνέπεια τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος ὑπῆρξεν ἡ ρῆξις μὲ τὴν Ρουμανίαν. Ἠνωχλοῦντο ἐκ τοῦ ἀγῶνος οἱ Κουτσόβλαχοι, ἐρεθίζοντες ὁλόκληρον τὴν ρουμανικὴν κοινὴν γνώμην. Αἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν, μετὰ ἀλλεπάλληλα ἐπεισόδια, διεκόπησαν. Ἄλλη θλιβερὰ συνέπεια τοῦ Ἀγῶνος ὑπῆρξαν τὰ Ἀγχιαλιτικά, ἡ ἐκρίζωσις τοῦ ἀκμάζοντος Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας.

Τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1906 (ὁ πρίγκιψ Γεώργιος εἶχεν ἀναχωρήσει πρὸ ἓξ ἡμερῶν) ἀποβιβάζεται εἰς Κρήτην ὁ Ἀλέξανδρος Ζαΐμης, ἐκλεκτὸς ὄχι πλέον τῶν Δυνάμεων, ἀλλὰ τοῦ βασιλέως Γεωργίου—ἓν βῆμα ἀκόμη πρὸς τὴν ἕνωσιν, καρπὸς τοῦ Θερίσου.

Μετὰ τὸν πρόλογον τοῦ 1904 ἡ νεοτουρκικὴ ἐπανάστασις τῆς 24 Ἰουλίου 1908 ἤνοιξε τὴν αὐλαίαν τοῦ μεγάλου δράματος, τὸ ὁποῖον ἔζησεν ἡ γενεά μας καὶ τὸ ὁποῖον θὰ διήρκει 15 ἔτη ἐπακριβῶς (τὴν 24 Ἰουλίου 1923 ὑπεγράφη ἡ συνθήκη τῆς Λωζάννης). Τὸ δρᾶμα ἤρχισεν, ὅπως συχνὰ συμβαίνει, μὲ σκηνὰς ἀγαλλιάσεως. Ἡμισείας χιλιετηρίδος δεινὰ ἀπεδόθησαν, ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας τῆς Τουρκίας, εἰς τὸ καταρρεῦσαν καθεστώς. Ἓν νόθον φαινόμενον ὑστερικῆς ἀδελφώσεως μὲ τὸν χθεσινὸν τύραννον συνεκλόνισε τὴν Ἀνατολήν. Μετέσχε καὶ ἡ ἐπίσημος Ἑλλὰς τῶν ἐκδηλώσεων. Οἱ βασιλόπαιδες Ἀνδρέας καὶ Χριστόφορος μετέβησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ προσεκύνησαν τὸν πατριάρχην. Ὁ Ράλλης, πρώην πρωθυπουργός, μὲ πέντε ἄλλους βουλευτάς, ἔκαμε θριαμβευτικὴν περίοδον εἰς τὴν Ἤπειρον. Ἡ ἑλληνικὴ σημαία ἐνεφανίζετο ἀδελφωμένη μὲ τὴν τουρκικήν, ἐνίοτε καὶ χωρὶς αὐτήν. Οἱ Τοῦρκοι, ζαλισμένοι ἀπὸ τὸ βαρὺ ποτὸν τῆς ἐλευθερίας, μετεῖχον ἀσυναισθήτως εἰς τὴν γενικὴν ἀλλοφροσύνην. Ἀλλ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἤρχισεν ἡ ἀντίδρασις. Ἄρθρα ἐγράφοντο εἰς εὐρωπαϊκὰ φύλλα, καθ' ἃ ἡ δυναμικότης τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, μὲ τὸ νέον ἐλεύθερον ἐν Τουρκίᾳ καθεστώς, δὲν θὰ ἐβράδυνε νὰ ἐπαναλάβῃ τὸ φαινόμενον τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῆς κατακτητρίας Ρώμης, νὰ μεταμορφώσῃ τὴν Ὀθωμανικὴν εἰς μίαν νέαν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν. Ἄλλη ἀφύπνισις τῶν Νεοτούρκων ὑπῆρξε τὸ βουλγαρικὸν πραξικόπημα τῆς 5ης, τὸ κρητικὸν τῆς 6ης, τὸ αὐστριακὸν τῆς 7ης Ὀκτωβρίου. Ἡ νεοτουρκικὴ ἐπανάστασις μετεβλήθη ἀπὸ πολιτικῆς εἰς ἐθνικήν. Οἱ ἀτμοὶ ἐξηφανίσθησαν, ἡ πραγματικότης ἐνεφανίσθη στυγνὴ—ἐξοθωμανισμὸς τῶν πάντων, κατάργησις καὶ αὐτῶν τῶν προνομίων τοῦ Γένους, συνυφασμένων μὲ τὸ σουλτανικὸν καθεστώς. Τὴν εὐδίαν τοῦ θέρους διεδέχθη χειμὼν βαρύς, πιέσεις, διαδηλώσεις θορυβώδεις τῶν ὁδῶν. Ἐν τούτοις ὁ ροῦς τῆς ἱστορίας ἔβαινεν ἠρέμα. Ἀπεφασίσθη ἀπὸ τὰς τέσσαρας Δυνάμεις νὰ ἀποσύρουν τὰ ἐν Κρήτῃ στρατεύματά των τὴν 24 Ἰουλίου 1909. Ἵνα καταστῇ τὸ πρᾶγμα ὀλιγώτερον πικρὸν διὰ τοὺς ἑορτάζοντας, τὴν ἡμέραν ἐκείνην, τὴν ἐπέτειον τῆς ἐπαναστάσεώς των Τούρκους, ἀνεβλήθη ἡ ἐκκένωσις ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας. Τὴν 27 Ἰουλίου δὲν ἔμεινεν εἰς Κρήτην, ὡς τελευταῖον λείψανον δουλείας ἑνετο-τουρκικῆς ἑπτὰ ὁλοκλήρων αἰώνων, παρὰ ἡ θρυλικὴ «τενεκεδένια» σημαία τῆς Σούδας. Τὸν ἑπόμενον μῆνα ἐχάραζαν εἰς τὸ Γουδὶ αἱ ἐλπίδες μιᾶς καλυτέρας ἑλληνικῆς αὔριον.

Τῷ 1910 ὁ Ἐλ. Βενιζέλος ἀνελάμβανε τὴν κυβέρνησιν τῆς Ἑλλάδος. Θὰ ἠδύναιτό τις νὰ φαντασθῇ ὅτι θὰ ἐξωθεῖτο ἐκ τούτου ἡ λύσις τοῦ κρητικοῦ προβλήματος, ὅτι θὰ ἐπεσπεύδετο ἡ εἴσοδος τῶν Κρητῶν βουλευτῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν βουλήν. Συνέβη τὸ ἀντίθετον. Εἶχεν ἔλθει ἡ ὥρα νὰ εὐρυνθῇ ὁ ἑλληνικὸς ὁρίζων. Ἡ Κρήτη, τμῆμα πλέον, ἐν τῇ πράξει, τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος, ἔπρεπε νὰ πειθαρχήσῃ καὶ αὐτή, νὰ συμβάλῃ εἰς τὸ ἔργον τῆς γενικωτέρας ἐθνικῆς ἐπεκτάσεως, τὸ ὁποῖον θὰ ἤρχιζε μετ' οὐ πολύ.

Digitized by Google

Τῷ 1911 ἐκηρύχθη τὸ τουρκικὸν μποϋκοτὰζ κατὰ τῆς Ἑλλάδος. Ὁ ἀρχιαχθοφόρος τῆς Θεσσαλονίκης ἠπείλει θεοὺς καὶ δαίμονας. Τίς οἶδε τί θὰ συνέβαινε μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας, ἐὰν δὲν ἐξερρήγνυτο, τὸν Ὀκτώβριον, ὁ Ἰταλοτουρκικὸς πόλεμος, ὅστις ἠνάγκασε τὴν Τουρκίαν νὰ στρέψῃ ἀλλοῦ τὴν προσοχήν. Τὸν Νοέμβριον ἐκηρύσσετο ἡ λῆξις τοῦ μποϋκοτάζ.

Τῷ 1912, τὴν παραμονὴν τοῦ ἁγίου Γεωργίου, οἱ Ἰταλοὶ ἀπεβιβάζοντο εἰς Ρόδον. Ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τοὺς ὑπεδέχετο ἐνθουσιωδῶς καὶ τοὺς ἐβοήθει εἰς τὴν σύλληψιν τῆς τουρκικῆς φρουρᾶς. Μετὰ τὸ Κρητικόν, μετὰ τὸ Μακεδονικόν, ἕνα νέον ζήτημα ἐγεννᾶτο διὰ τὸν Ἑλληνισμόν: τὸ Νησιωτικόν. Ἦτο φανερὸν τότε ὅτι αἱ ἄλλαι Δυνάμεις δὲν θὰ ἐπέτρεπον τὴν διαιώνισιν τῶν Ἰταλῶν εἰς τὰς νήσους, οὔτε ἦτο αὐτὸς ὁ σκοπὸς τοῦ πολέμου. Τί θὰ ἐγίνοντο οἱ νῆσοι μετὰ τὴν λῆξίν του; Ἕνωσιν μὲ τὴν Ἑλλάδα ἐζήτουν οἱ νησιῶται εἰς τὸ συνέδριον τῆς Πάτμου, τὸ διαλυθὲν βίᾳ ἀπὸ τοὺς Ἰταλούς. Ἀλλ' ὑπῆρχεν ἐν ἀνάγκῃ καὶ ἡ λύσις τῆς αὐτονομίας, μιᾶς αὐτονομίας δυναμένης νὰ περιλάβῃ καὶ τὰς ἄλλας, πλὴν τῶν Δώδεκα, νήσους, τὴν Χίον, τὴν Μυτιλήνην. Ἄλλως ὅμως ἐπρόκειτο νὰ ἐξελιχθοῦν πάντα ταῦτα. Μετ' οὐ πολύ, Χίος καὶ Μυτιλήνη θὰ ἐγίνοντο ἀπ' εὐθείας ἑλληνικαί, ἐνῷ αἱ Δώδεκα νῆσοι, μετὰ μίαν «προσωρινότητα» ἕνδεκα ἐτῶν, θὰ παρέμενον, μὲ τὴν συνθήκην τῆς Λωζάννης, ἰταλικαί.

Τὴν 13 Μαρτίου 1912 ὑπεγράφετο ἡ σερβοβουλγαρικὴ συμμαχία. Πρόσθετον μυστικὸν πρωτόκολλον διένεμε μεταξύ των τὴν Μακεδονίαν, μέχρι τῆς Ἀχρίδος. Περὶ ἑλληνικοῦ μεριδίου οὐδέν. Ἀνέθρωσκεν, ἅπαξ ἔτι, τὸ φάσμα τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, σερβοβουλγαρικὸν αὐτὴν τὴν φοράν. Ἡ Ἑλλὰς ὑπέγραφεν, ἐν τούτοις, τὸν Μάϊον, συμμαχίαν μὲ τὴν Βουλγαρίαν. Ἡ Βουλγαρία καθίστατο οὕτω ὁ κόμβος τῆς κοινῆς δράσεως. Μετὰ τέσσαρας μῆνας ἐξερρήγνυτο ὁ πόλεμος. Τὸ δραματικώτερον, δι' ἡμᾶς, διπλωματικοστρατιωτικὸν του ἐπεισόδιον, ὑπῆρξεν ἡ κατάληψις τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐὰν δὲν ἐσπεύδαμεν, θυσιάζοντες τὸ Μοναστήριον, ἴσως νὰ ἐφθάναμεν ἀργά, μετὰ τοὺς Βουλγάρους, ἴσως νὰ ἤλλασσεν ὄψιν ὅλη ἡ μετέπειτα ἐξέλιξις τοῦ βαλκανικοῦ ἀγῶνος.

Τὸν Νοέμβριον οἱ Τοῦρκοι ἐσταμάτων ὁριστικῶς τοὺς Βουλγάρους εἰς τὰς γραμμὰς τῆς Τσατάλτζας καὶ μετ' ὀλίγον συνήπτετο δίμηνος τουρκοβουλγαρικὴ ἀνακωχή. Ἡμεῖς συνεχίσαμεν τὸν ἀγῶνα— πρώτη χάραξις διαφορετικοῦ δρόμου ἀπὸ τοὺς συμμάχους μας—μὲ καρπὸν τὴν ἅλωσιν τῶν Ἰωαννίνων.

Τὴν 17/30 Μαΐου 1913 ὑπεγράφετο, ἐν Λονδίνῳ, ἡ συνθήκη μεταξὺ τῶν Βαλκανικῶν συμμάχων καὶ τῆς Τουρκίας. Ἡ μεταξὺ τῶν συμμάχων διανομὴ τῶν παραχωρουμένων ὑπὸ τῆς Τουρκίας ἐδαφῶν ἔμενεν ἀνοικτή. Ἀλλ' ἔμεναν ἀνοικτὰ καὶ τρία ἄλλα ζητήματα, ἐνδιαφέροντα εἰδικῶς τὴν Ἑλλάδα: τὸ βορειοηπειρωτικόν, τὸ νησιωτικόν, τὸ ἁγιορειτικόν. Ἂς κάμωμεν μίαν παρένθεσιν εἰς τὴν χρονολογικὴν ἀφήγησιν τῶν γεγονότων, ἵνα εἴπωμεν, εἰς γενικωτάτας γραμμάς, πῶς ἐξελίχθη καὶ πῶς ἐλύθη πολὺ βραδύτερον ἕκαστον ἐξ αὐτῶν.

Ἡ ἱστορία τοῦ πρώτου εἶναι ἀπὸ τὰς συγκινητικωτέρας ἅμα καὶ θλιβερωτέρας σελίδας τοῦ ἐθνικοῦ μας βίου. Μία τραγικὴ ἅλυσις γεγονότων ἡρωϊκῶν καὶ ἀντιξόων περιστάσεων, ἐπιτυχιῶν καὶ ἀποτυχιῶν διπλωματικῶν, μία ὁλόκληρος ἀγωνιώδης δεκαετία κατέληξεν εἰς τὴν ἀπόσπασιν ἀπὸ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος ἑνὸς πολυτίμου τμήματος τῆς Ἠπείρου, τῆς παναρχαίας ταύτης κοιτίδος τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἦτο εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς γνωστὸν ὅτι εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην θὰ εἴχομεν ἀντιμετώπους Δυνάμεις ἐχούσας εἰδικὰ ἐν τῇ Ἀδριατικῇ συμφέροντα. Εὑρέθημεν μάλιστα πρὸ τοῦ φαινομένου ὅτι αἱ Δυνάμεις αὗται, ἀντίπαλοι μεταξύ των, συνηνώθησαν ἐν τῇ προασπίσει τῶν συμφερόντων τούτων. Τὴν 26 Αὐγούστου/8 Σεπτεμβρίου 1913 αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις, ἐνεργοῦσαι συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 3 τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου, τὸ ὁποῖον τοῖς ἀνέθετε τὸν διακανονισμὸν τῶν συνόρων τῆς Ἀλβανίας, ἀπεφάσισαν τὴν ἵδρυσιν μιᾶς διεθνοῦς ὁροθετικῆς ἐπιτροπῆς πρὸς χάραξιν τῶν συνόρων ἀπὸ τοῦ ἀκρωτηρίου Φτελιᾶς μέχρι τῶν ὁρίων τοῦ καζᾶ Κορυτσᾶς. Ἦτο ἤδη ἡ ἀπόφασις αὕτη διπλοῦν πλῆγμα διὰ τὴν Ἑλλάδα: Κατεκυροῦτο ἀπὸ τοῦδε εἰς τὴν Ἀλβανίαν ἀφ' ἑνὸς ἡ Κορυτσὰ μὲ ὁλόκληρον τὴν περιφέρειάν της, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ παραλία μέχρι τῆς Φτελιᾶς, ἤτοι ἡ Χιμάρα, οἱ Ἅγιοι Σαράντα καὶ τὸ Βουθρωτόν, ὡς καὶ ἡ νῆσις Σασῶν (παρέβλεπον αἱ Δυνάμεις ὅτι αὕτη ἦτο ἑλληνικὴ ἀπὸ τοῦ 1864). Ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν κεντρικὴν Βορείαν Ἤπειρον τὰ προγνωστικὰ διὰ τὰς ἐνεργείας τῆς ἐπιτροπῆς ἐνεφανίζοντο δυσοίωνα: Ὡρίζετο ὡς κριτήριον τῶν ἐργασιῶν της ἡ γλῶσσα, καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς ὡρισμένα τμήματα τῆς Βορείας Ἠπείρου, ὅπως ἄλλως τε καὶ εἰς τὴν Ὕδραν καὶ εἰς αὐτὰ τὰ περίχωρα τῶν Ἀθηνῶν, οἱ Ἕλληνες εἶναι ἀλβανόφωνοι. Πράγματι ἡ ἀπόφασις τῆς ἐπιτροπῆς, τὸ περίφημον πρωτόκολλον τῆς Φλωρεντίας τῆς 17 Δεκεμβρίου 1913, ὑπογραφὲν ὑπὸ τὴν γνωστὴν δυσμενῆ ἀτμοσφαῖραν, ὑπῆρξε συντριπτική. Ὄχι μόνον ἀλβανόφωνοι περιοχαί, ὅπως τὸ Τεπελένι, ἡ Πρεμετή, τὸ Λιασκοβίκι, ἡ Κολώνια, ἀλλὰ καὶ ἑλληνόφωνοι, τὸ Ἀργυρόκαστρον, τὸ Δέλβινον, ἀφήνοντο ἔξω τῶν ἑλληνικῶν συνόρων. Ἐκερματίζετο ἡ Ἤπειρος εἰς δύο τμήματα, ὧν τὸ ἓν ἦτο δυσχερὲς νὰ ζήσῃ χωρὶς τὸ ἄλλο, ἔχανεν ἡ Ἑλλὰς τὴν τρίτην, μετὰ τὰ Ἰωάννινα καὶ τὴν Ἄρταν, ἱστορικὴν πρωτεύουσαν τῆς Ἠπείρου, τὸ Ἀργυρόκαστρον. Τὴν 31 Ἰανουαρίου/13 Φεβρουαρίου 1914 μᾶς ἐγνώριζον, διὰ διακοινώσεώς των, αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις τὴν ἀπόφασιν τῆς ἐπιτροπῆς. Ἡ ἐπίσημος Ἑλλὰς δὲν ἠδύνατο παρὰ νὰ ὑποκλιθῇ, καὶ μετὰ ὀκτὼ ἡμέρας, τὴν 8/21 Φεβρουαρίου, ἀπήντα εἰς τὴν διακοίνωσιν δεχομένη τὴν ἀπόφασιν καὶ ζητοῦσα μόνον ὡρισμένας ἐγγυήσεις διὰ τὴν ἀσφάλειαν, τὴν ἐλευθέραν ἐκπαίδευσιν, τὴν ἐλευθέραν ἄσκησιν τῆς θρησκείας τῶν κατοίκων. Ταυτοχρόνως ἡ Ἑλλάς, πιστὴ εἰς τὰς ὑποχρεώσεις της, ἤρχιζε τὴν ἐκκένωσιν τῆς Βορείας Ἠπείρου ἀπὸ τὰς περιοχὰς Κολώνιας καὶ Κορυτσᾶς. Ἀλλὰ μεταξὺ τῶν δύο ἡμερομηνιῶν ἡ βορειοηπειρωτικὴ ὁρμή, ἀδιαφοροῦσα δι' ἀποφάσεις ἀδίκους, ἐφ' ὧν δὲν εἶχεν ἐρωτηθῆ, κατεχομένη εἰς τὸν ὑπὲρ τῶν ὅλων ἀγῶνα ἀνεπέτασσε τὴν σημαίαν τῆς αὐτονομίας. Ἔκαμε τότε ἡ ἐπίσημος Ἑλλὰς κάτι περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι τὴν ὑπεχρέωνεν ἡ ὑπογραφή της· ἀντέδρασε κατὰ τοῦ ἀγῶνος ἐκείνου. Τίποτε ὅμως δὲν ἠδύνατο νὰ σταματήσῃ τοὺς Βορειοηπειρώτας. Μετ' οὐ πολὺ κατέλαβον τὴν Κολώνιαν, τὴν 24 Ἰουνίου δὲ καὶ τὴν Κορυτσᾶν. Τὸ χυθὲν βορειοηπειρωτικὸν αἷμα ἔφερεν, ἂν μὴ τὴν ἕνωσιν, πάντως καρπὸν ἀγλαόν: τὸ πρωτόκολλον τῆς Κερκύρας τῆς 4/17 Μαΐου 1914. Ἐξησφαλίζετο δι' αὐτοῦ εὐρυτάτη αὐτονομία ὁλοκλήρου τῆς Βορείας Ἠπείρου, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Κορυτσᾶς, μὲ εἰδικοὺς διοικητάς, ἐντοπίαν χωροφυλακήν, κοινοτικήν, γλωσσικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν. Ἡ Διεθνὴς Ἐπιτροπὴ τοῦ ἐν Ἀλβανίᾳ ἐλέγχου ἀνέλαβε νὰ ὑποβάλῃ τὸ πρωτόκολλον εἰς τὴν ἔγκρισιν τῆς ἀλβανικῆς κυβερνήσεως. Τὴν 18 Ἰουνίου/1 Ἰουλίου οἱ ἐν Ἀθήναις πρέσβεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἀνεκοίνωσαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν ὅτι αἱ κυβερνήσεις των ἐνέκριναν τὸ πρωτόκολλον. Ἐξ ἄλλου, δύο νέα γεγονότα, ἡ ἔκρηξις τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου καὶ ὁ ἐμφύλιος σπαραγμὸς ἐν Ἀλβανίᾳ, προώθουν εὐνοϊκῶς τὸ βορειοηπειρωτικὸν ζήτημα. Κατ' Ὀκτώβριον 1914 ἡ Ἑλλάς, τῇ ἐπινεύσει τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἀνακατελάμβανε, διὰ λόγους προστασίας τῶν κατοίκων, τὴν Βορείαν Ἤπειρον. Ἦτο τοῦτο ὁ πρόλογος τῆς ὁριστικῆς προσαρτήσεως. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι εἰς τὴν συνθήκην τοῦ Λονδίνου τῆς 26 Ἀπριλίου 1915, μεταξὺ τῶν Δυνάμεων τῆς Τριπλῆς Συνεννοήσεως καὶ τῆς Ἰταλίας, κατεκυροῦτο εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην ὁ Αὐλὼν (δὸν εἶχε καταλάβει ἡ Ἰταλία συγχρόνως μὲ τὴν παρ' ἡμῶν ἀνακατάληψιν τῆς Βορείας Ἠπείρου), ἀλλ' ὑπέσχετο ἡ Ἰταλία νὰ μὴ φέρῃ ἀντίρρησιν εἰς τὴν προσάρτησιν τῆς Βορείας Ἠπείρου εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὁριζομένου μόνον ὅτι θὰ οὐδετεροποιεῖτο ἡ ἠπειρωτικὴ ἀκτὴ ἀπὸ τοῦ Αὐλῶνος μέχρι τοῦ ἀκρωτηρίου Στύλου. Τὴν εὐοίωνον ταύτην τροπὴν τοῦ βορειοηπειρωτικοῦ ζητήματος ἦλθε νὰ διακόψῃ ὁ διχασμὸς τῆς Ἑλλάδος. Τὸν Αὔγουστον τοῦ 1916 ἤρχισαν οἱ Ἰταλοί, μὲ τὴν πρόφασιν ὅτι ἐτροφοδοτοῦντο διὰ τῶν βορειοηπειρωτικῶν ἀκτῶν τὰ γερμανικὰ ὑποβρύχια, νὰ καταλαμβάνουν τὴν Βορείαν Ἤπειρον, ἣν συνεπλήρωσαν, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, τὴν κατοχήν. Τὴν δὲ 3 Ἰουνίου 1917 ἐξέλεξαν, τὰ ἰταλικὰ στρατεύματα κατοχῆς, τὸ Ἀργυρόκαστρον, ἵνα ἐκεῖθεν προκηρύξουν τὴν ὑπὸ ἰταλικὴν προστασίαν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἀλβανίας. Ἡ νικηφόρος ἐπέμβασις τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν μεγάλον πόλεμον ἤλλασσεν, ἀκόμη μίαν φοράν, ὑπὲρ ἡμῶν τὴν κατάστασιν. Τὴν 29 Ἰουλίου 1919 ὑπεγράφετο ἡ συμφωνία Τιττόνι—Βενιζέλου, δι' ἧς ἡ μὲν Ἰταλία ἀνελάμβανε νὰ ὑποστηρίξῃ τὰς ἑλληνικὰς ἀξιώσεις ἐπὶ τῆς Βορείας Ἠπείρου, ἡ δὲ Ἑλλὰς τὴν παροχὴν ἐντολῆς ἐπὶ τῆς Ἀλβανίας εἰς τὴν Ἰταλίαν. Τὴν 9 Δεκεμβρίου 1919 memorandum ἀγγλο-γαλλο-ἀμερικανικὸν υἱοθέτει τὰ ἐν τῇ συμφωνίᾳ Τιττόνι—Βενιζέλου.

Τίποτε πλέον δὲν ἠμπόδιζε τὴν ἐπιστροφὴν τῆς Βορείας Ἠπείρου εἰς τὴν μητέρα Ἑλλάδα καὶ τὴν 13 Ἰανουαρίου 1920 ὁ Ἐλ. Βενιζέλος ἐκοινοποίησεν εἰς τὸ Ἀνώτατον Συμβούλιον τῶν Συμμάχων τὴν συμφωνίαν του μὲ τὸν Τιττόνι καὶ τὸ ζήτημα ἐθεωρήθη λελυμένον. Ἀπεφασίσθη τότε νὰ προβῇ ἡ Ἑλλὰς εἰς τὴν κατάληψιν τῆς Βορείας Ἠπείρου, μετὰ τὴν ρύθμισιν τοῦ ἐπιμάχου μεταξὺ Ἰταλίας καὶ Νοτιοσλαυΐας Ἀδριατικοῦ ζητήματος. Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1920 ἐξεκένωσαν οἱ Ἰταλοὶ τὴν Βορείαν Ἤπειρον, ἣν ἔσπευσαν νὰ καταλάβουν οἱ Ἀλβανοί, οἵτινες τὸν Ἰούνιον ἐξεδίωξαν τοὺς Ἰταλοὺς καὶ ἀπὸ τὸν Αὐλῶνα. Τὸν Μάϊον ἐξεκένωσαν καὶ οἱ Γάλλοι τὴν παρ' αὐτῶν κατεχομένην Κορυτσᾶν (εἶχον καὶ αὐτοὶ τῷ 1917, εἰς ἀντίρροπον τῆς ἰταλικῆς ἐνέργειας ἐν Ἀργυροκάστρῳ, ἱδρύσει μίαν δῆθεν ἀλβανικὴν δημοκρατίαν εἰς Κορυτσᾶν), καὶ ἐπρόκειτο νὰ τὴν καταλάβωμεν ἡμεῖς, πλὴν δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι φθονερὸς δαίμων ἐματαίου τὰς ἐλπίδας μας μόλις ἔφθαναν εἰς στάδιον ἐκπληρώσεως. Ἐπιδέξιος τῶν πολεμίων τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς διπλωματικὸς ἑλιγμός, ἡ ἀφήγησις τοῦ ὁποίου ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τοῦ παρόντος, ἀντὶ τῆς ἀμέσου καταλήψεως ἐπέφερε τὴν ὑπογραφὴν τῆς συμφωνίας τῆς Καπετσίστης τῆς 15 Μαΐου 1920 μεταξὺ τῶν Ἀλβανῶν τῆς Κορυτσᾶς καὶ τῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν τῆς Ἠπείρου. Διὰ τῆς συμφωνίας ταύτης ἀπεφασίζετο ἡ παραμονὴ τῶν Ἀλβανῶν εἰς Κορυτσᾶν μέχρι τῆς ὁριστικῆς ρυθμίσεως τοῦ βορειοηπειρωτικοῦ ζητήματος παρὰ τῶν Δυνάμεων (ὡσεὶ νὰ μὴ ἦτο ἐπαρκὴς ἡ προαναφερθεῖσα ἀπόφασις τοῦ Ἀνωτάτου Συμβουλίου τῆς 13 Ἰανουαρίου), μὲ μόνον ἀντάλλαγμα, ἂν ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ τοιοῦτο, τὴν ἐν τῷ μεταξὺ διατήρησιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ σχολικοῦ καθεστῶτος (ἐπέπρωτο βραδύτερον νὰ χαθῇ καὶ τοῦτο). Τὴν 30 Ὀκτωβρίου 1920 ὑπεγράφετο ἐπὶ τέλους ἡ συνθήκη τοῦ Ραπάλλο, ἡ τερματίζουσα τὸ Ἀδριατικὸν ζήτημα. Ἡ αἵρεσις τῆς ἀποφάσεως τῆς 13 Ἰανουαρίου ἐξεπληροῦτο, ἀλλ' ἦτο πλέον ἀργά! Μετὰ δύο ἡμέρας ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐσωτερικὴ μεταβολὴ ἐπέφερε τὴν γνωστὴν δυσμενῆ στάσιν τῶν Συμμάχων, καὶ ἔκτοτε τὸ βορειοηπειρωτικὸν ζήτημα ἔβη ραγδαίως πρὸς τὴν βαράθρωσίν του. Τὴν 17 Δεκεμβρίου 1920 ἐγένετο ἡ Ἀλβανία δεκτὴ εἰς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν καὶ ἐζήτησε μετ' οὐ πολὺ παρ' αὐτῆς νὰ ἐξασφαλίσῃ τὰ σύνορά της. Ἡ Κ. Τ. Ε. ἐδήλωσε τότε ὅτι ἐθεώρει ἁρμοδίαν πρὸς τοῦτο τὴν συνδιάσκεψιν τῶν πρεσβευτῶν, ἡ τελευταία δὲ αὕτη ἀπεφάνθη ὑπὲρ διατηρήσεως τῶν συνόρων τοῦ 1913 καί, τραγικὴ εἰρωνεία, τὸ πρωτόκολλον τῆς διαχαράξάσης ὁριστικῶς ταῦτα ἐπιτροπῆς ὑπεγράφη, ὅπως καὶ τὸ 1913, εἰς τὴν Φλωρεντίαν.

Τὰ ἐν τῷ μεταξὺ μὲ αἷμα, μὲ οἰκονομικὰς θυσίας, μὲ διπλωματικοὺς ἀγῶνας, μὲ ἐδαφικὰ ἀκόμη ἀνταλλάγματα (ἐν τῇ συμφωνίᾳ Τιττόνι—Βενιζέλου ἐθυσιάζομεν τὴν νοτίως τοῦ Μαιάνδρου περιοχήν) κτηθέντα δικαιώματα τῆς Ἑλλάδος παρεμερίζοντο. Τὴν 2 Ὀκτωβρίου 1921, ἄλλο πλῆγμα, ἡ Ἀλβανία ἔσπευδε νὰ προβῇ εἰς δήλωσιν περὶ μειονοτήτων, ἐγκριθεῖσαν παρὰ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. Ἀντικαθίσταντο οὕτω διὰ τῶν γενικῶν περὶ μειονοτήτων διατάξεων, εἰς ἃς ὑπάγονται ὅλα τὰ κράτη τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, αἱ τόσον σαφεῖς καὶ ἐκτεταμέναι διατάξεις τοῦ πρωτοκόλλου τῆς Κερκύρας. Μετὰ τὸ σβήσιμον τῶν θυσιῶν τῆς ἐπισήμου Ἑλλάδος, ἐσβήνετο μὲ μίαν μονοκονδυλιὰν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ τιμίου βορειοηπειρωτικοῦ ἀγῶνος τοῦ 1914. Ὑπέστη ἡ Ἑλλὰς καὶ ἄλλους ὀδυνηροὺς ἐθνικοὺς ἀκρωτηριασμοὺς κατὰ τὴν μακρὰν της ἱστορίαν, εἴτε λόγῳ ἀτυχίας τῶν ὅπλων της, εἴτε λόγῳ ἐπιβολῆς ἰσχυροτέρων. Ἀλλὰ τὸ τραγικὸν φαινόμενον τῆς παραδόσεως, κατόπιν ἀγώνων νικηφόρων, μιᾶς περιοχῆς ἀκραιφνῶς ἑλληνικῆς εἰς γείτονα ἀσθενέστερον, εἶναι ἴσως μοναδικὸν εἰς τὸν ἐθνικόν μας βίον. Τὴν 9 Νοεμβρίου 1921 ὑπεγράφετο εἰς Παρισίους δήλωσις τῶν κυβερνήσεων Μεγάλης Βρεττανίας, Γαλλίας, Ἰταλίας καὶ Ἰαπωνίας, δι' ἧς ἀνεγνωρίζετο εἰς τὴν Ἰταλίαν δικαίωμα ἐπεμβάσεως πρὸς ἐνδεχομένην προστασίαν τῆς ἀκεραιότητος τῶν ἀλβανικῶν συνόρων (βλ. καὶ θ' *Ἑλληνισμὸς τῆς διασπορᾶς*, *Ἀλύτρωτος Ἑλληνισμός*, Βόρειος Ἤπειρος).

Τὸ νησιωτικὸν ζήτημα εἶχε καὶ αὐτὸ τὰς διακυμάνσεις του. Ἡ ἰδία διακοίνωσις τῶν Δυνάμεων τῆς 31 Ἰανουαρίου/13 Φεβρουαρίου 1914, ἥτις μᾶς ἐστέρει τῆς Βορείας Ἠπείρου, μᾶς ἐπεδίκαζε τὰς κατεχομένας παρ' ἡμῶν νήσους πλὴν τριῶν: τῆς Ἴμβρου, τῆς Τενέδου, καὶ τοῦ Καστελλορίζου. Ἀπεδέχθημεν καὶ τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς διακοινώσεως, ἀλλ' ὁ ἐπελθὼν μετ' οὐ πολὺ Εὐρωπαϊκὸς πόλεμος (ἐν τῷ μεταξὺ παρετείναμεν τὴν ἐπὶ τῶν τριῶν νήσων κατοχήν μας λόγῳ τῆς δυστροπίας τῆς Τουρκίας ὅπως δεχθῇ τὴν περὶ νήσων ἀπόφασιν τῶν Δυνάμεων) παρέσχεν ἐλπίδας ὅτι ἡ κατοχὴ θὰ μετετρέπετο, μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου, εἰς ὁριστικὴν προσάρτησιν. Ἡ ἔκρηξις τοῦ πολέμου ἔγινεν ἀφορμὴ νὰ παραταθῇ καὶ μία ἄλλη κατοχή, ἡ τῆς Ἰταλίας ἐπὶ τῶν Δώδεκα Νήσων, ἃς ὑπεχρεοῦτο αὕτη διὰ τῆς ἰταλοτουρκικῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης, τῆς 18 Ὀκτωβρίου 1912, νὰ ἀποδώσῃ εἰς τὴν Τουρκίαν ἅμα τῇ πλήρει ἐκκενώσει τῆς Λιβύης ἀπὸ τὰς μουσουλμανικὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις. Ἡ προμνημονευθεῖσα συνθήκη τοῦ Λονδίνου τῆς 26 Ἀπριλίου 1916 κατεκύρου τὰς Δώδεκα Νήσους εἰς τὴν Ἰταλίαν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο αἱ στρατιωτικοδιπλωματικαὶ ἐπιτυχίαι τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1917—1919 ἤνοιξαν νέους ὁρίζοντας. Ἡ συμφωνία Τιττόνι—Βενιζέλου τῆς 29 Ἰουλίου 1919 κατεκύρου εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰς ἰταλοκρατουμένας νήσους, πλὴν τῆς Ρόδου, εἰς ἣν θὰ παρεῖχεν ἡ Ἰταλία ἐντὸς διμήνου αὐτονομίαν.

Εἶναι θλιβερὸν ὅτι καὶ εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, ὅπως καὶ εἰς τὸ βορειοηπειρωτικόν, δὲν ἔγινεν ἄμεσος ἐκτέλεσις τῶν διὰ τῆς ἐν λόγῳ συμφωνίας σχετικῶς ὁριζομένων. Τὴν 22 Ἰουλίου 1920 ὁ

Digitized by Google

διευθύνων τότε τὴν ἰταλικὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν κόμις Σφόρτσα ἐδήλου ὅτι ἡ μεταβολὴ τῶν συνθηκῶν τόσον ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ὡς ἐκ τῆς ἐμφανίσεως ἐν αὐτῇ τοῦ ἐθνικιστικοῦ κινήματος τοῦ Κεμάλ, ὅσον καὶ ἐν Ἀλβανίᾳ, λόγῳ τῆς ἐπικρατήσεως ἐθνικιστῶν καὶ ἐκεῖ, οἵτινες καὶ εἶχον ἐκδιώξει τοὺς Ἰταλοὺς ἐξ Αὐλῶνος, ἀνέτρεπε τὴν ὅλην συμφωνίαν Τιττόνι—Βενιζέλου, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἀφορῶντος τὰς νήσους μέρους. Πρὸ τῆς μονομεροῦς ταύτης λύσεως τῆς συμφωνίας, ὁ Ἐλ. Βενιζέλος διεμαρτυρήθη κατὰ τὸν ἐντονώτερον τρόπον, ἀπειλήσας μὴ ὑπογραφὴν τῆς ἑτοίμης συμμαχοτουρκικῆς συνθήκης. Ὑπεχώρησαν τότε ὑπὸ τὴν γενικὴν πίεσιν οἱ Ἰταλοὶ καὶ ὑπεγράφη τὴν 10 Αὐγούτου 1920 ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν, δι' ἧς, ἐκτὸς τῆς Ρόδου, παρεχωρεῖτο εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὸ Καστελλόριζον (τὸ ὁποῖον οἱ Γάλλοι εἶχον καταλάβει τῷ 1916), μὲ τὴν ἰδίαν ὅμως καὶ δι' αὐτὸ ὑπόσχεσιν παροχῆς αὐτονομίας ἐντὸς διμήνου. Ἀλλὰ καὶ πάλιν δὲν ἐχάνετο ὁριστικῶς ἡ Ρόδος. Ὁψέποτε ἤθελεν ἡ Ἀγγλία παραχωρήσει τὴν Κύπρον εἰς τὴν Ἑλλάδα (ὄχι ὅμως πρὸ τῆς παρελεύσεως 15 ἐτῶν), θὰ διεξήγετο καὶ ἐν Ρόδῳ δημοψήφισμα, προφανὴς δὲ θὰ ἦτο ἡ ἔκβασίς του. Ἡ ἐθνικὴ συμφορὰ τοῦ 1922 ἐσάρωσε καὶ ταῦτα πάντα. Μία μόνον ὑποθήκη μᾶς μένει ἀκόμη ἐπὶ τῶν Δώδεκα (δεκατρεῖς εἶναι τώρα αἱ νῆσοι, μὲ τὸ Καστελλόριζον) Νήσων: λέγει τὸ ἄρθρον 16 τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης τῆς 24 Ἰουλίου 1923 ὅτι ἡ Τουρκία παραιτεῖται ὡρισμένων ἐδαφῶν καὶ νήσων, «τῆς τύχης τῶν ἐδαφῶν καὶ τῶν νήσων τούτων κανονισθείσης ἢ κανονισθησομένης μεταξὺ τῶν ἐνδιαφερομένων». Ἐνδιαφερόμενοι ἐπὶ τῶν Δώδεκα Νήσων εἶναι ἀναμφισβητήτως Ἰταλία καὶ Ἑλλάς, αἱ ὑπογράψασαι τὴν σχετικὴν ἐν Σέβραις συνθήκην. Δεδομένου ὅτι οὐδεὶς σχετικὸς διακανονισμὸς ἐγένετο ἔκτοτε μεταξύ των, εἶναι φανερὸν ὅτι τὸ ζήτημα παραμένει ἀνοικτόν. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι, κατὰ τὴν ἐν Ρώμῃ ὑπογραφὴν τοῦ ἑλληνοϊταλικοῦ συμφώνου τοῦ 1928 ὁ Ἐλ. Βενιζέλος προέβη εἰς δηλώσεις, καθ' ἃς τὸ δωδεκανησιακὸν ζήτημα δὲν εἶναι ζήτημα μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἰταλίας, ἀλλὰ μεταξὺ Ἰταλίας καὶ νησιωτῶν. Ἀλλ' αἱ δηλώσεις αὗται εἶχον προφανῶς τὴν ἔννοιαν ὅτι δὲν θὰ διεκδικήσῃ ἡ Ἑλλάς, τὸ κατ' αὐτήν, ἀπέναντι τῆς Ἰταλίας τὸν ἐκ τοῦ ἄρθρου 16 τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης τίτλον, ἀποδίδουσα τὴν ἣν ἀποδίδει σημασίαν εἰς τὴν διατήρησιν ἐκτάκτως φιλικῶν μετὰ τῆς Ἰταλίας σχέσεων.

Μετὰ τήν, διὰ τὰς Δώδεκα Νήσους, παρέκβασιν αὐτήν, ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ ἐκ τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου τοῦ 1913 ἀπορρεῦσαν νησιωτικὸν ζήτημα. Ἡ Συνθήκη τῶν Σεβρῶν τοῦ 1920 κατεκύρου εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν Ἴμβρον καὶ τὴν Τένεδον (εἴδομεν ὅτι τὸ Καστελλόριζον παρεχωρεῖτο εἰς τὴν Ἰταλίαν), ἀλλ' ἡ συνθήκη τῆς Λωζάννης τοῦ 1923 τὰ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Τουρκίαν, μὲ ὑποχρέωσιν αὐτῆς νὰ ταῖς παράσχῃ διοικητικήν τινα αὐτοτέλειαν (βλ. Θ' *Ἑλληνισμὸς τῆς διασπορᾶς*, *Ἀλύτρωτος Ἑλληνισμός*, Δωδεκάνησος).

Τὸ μόνον, ἐκ τῶν ἀναφυέντων τῷ 1913 τριῶν ζητημάτων, ὅπερ ἐλύθη, ἄνευ περιπλοκῶν, ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ὑπῆρξε τὸ ἁγιορειτικόν. Συνετέλεσεν εἰς τοῦτο ἡ πτῶσις τοῦ τσαρικοῦ καθεστῶτος, ὅπερ εἶχεν ἀνέκαθεν ὡρισμένας βλέψεις ἐπὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Μετὰ τὴν πρᾶξιν τῆς Λωζάννης, δι' ἧς ἐτέθη ἐν ἰσχύϊ ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν περὶ μειονοτήτων, ἧς τὸ ἄρθρον 13 κατοχυρώνει ἁπλῶς τὸν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος, ἔναντι τῶν ἀλλογενῶν μοναχῶν, σεβασμὸν τῶν ἁγιορειτικῶν προνομίων, οἵτι καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας καθωρίζοντο διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βερολίνου, περὶ οὐδενός, πλὴν τούτου, περιορισμοῦ τῆς ἐπὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῆς κυριαρχίας δύναται νὰ γίνῃ λόγος. Τὴν κυριαρχίαν ταύτην ἀναγνωρίζει καὶ ὁ συνταχθεὶς παρὰ τῶν ἀπαρτιζουσῶν τὸ Ἅγιον Ὄρος μονῶν κανονισμὸς τοῦ 1924, ὅπως ἐξ ἄλλου ἡ ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους αὐτοδιοίκησις τοῦ Ἁγίου Ὄρους κατοχυροῦται διὰ τῶν ἄρθρων 109—112 τοῦ ἑλληνικοῦ Συντάγματος τοῦ 1927.

Ἂς ἐπανεύρωμεν τώρα τὸν γενικὸν χρονολογικὸν ροῦν τῶν γεγονότων.

Δύο ἡμέρας μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου, τὴν 19 Μαΐου/1 Ἰουνίου 1913, ὑπεγράφετο ἐν Θεσσαλονίκῃ ἡ ἑλληνοσερβικὴ συμμαχία. Διεπίστου τὴν ἀνάγκην ὑπάρξεως κοινῶν ἑλληνοσερβικῶν συνόρων — πράγματος ἀγνώστου διὰ τὴν σερβοβουλγαρικὴν συνθήκην συμμαχίας τοῦ 1912. Τὴν 16/29 Ιουνίου ἐξερρήγνυτο ὁ δεύτερος Βαλκανικὸς πόλεμος. Τὴν 28 Ἰουλίου/10 Αὐγούστου ὑπεγράφετο ἡ συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου, ἥτις ἔφερε τὴν Ἑλλάδα εἰς τὸν Νέστον. Ἔμενεν ἤδη νὰ ρυθμισθοῦν ὁριστικῶς αἱ σχέσεις μας μὲ τὴν Τουρκίαν. Ἡ Συνθήκη τοῦ Λονδίνου εἶχε θεωρηθῆ προκαταρκτική. Ὑπεγράφη, μετ' ἐργώδεις διαπραγματεύσεις, ἡ ὁριστικὴ συνθήκη ἐν Ἀθήναις, τὴν 1/14 Νοεμβρίου 1913. Ἀλλὰ τὸ νησιωτικὸν ζήτημα διετήρει ἀκεραίαν τὴν ὀξύτητα μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν. Ἠπειλεῖτο ἑλληνοτουρκικὴ ρῆξις καὶ ὁ Βενιζέλος εἶχεν ἤδη ἀναχωρήσει διὰ Βρυξέλλας πρὸς συνάντησιν τοῦ μεγάλου βεζύρου καὶ ρύθμισιν τῆς διαφορᾶς. Ἡ ἔκρηξις τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου τὸν εὗρε καθ' ὁδὸν καὶ τὸν ἔφερεν ὀπίσω εἰς Ἀθήνας.

Τὴν 2 Αὐγούστου 1914, χαραυγὴν τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, λαμβάνουν χώραν δύο γεγονότα, ἀπαρχαὶ τῆς μεγάλης ἑλληνικῆς τραγῳδίας, ἡ ὁποία, κυοφορουμένη ἐπὶ ἓν ὁλόκληρον ἔτος, θὰ ἐκσπάσῃ εἰς ὅλην της τὴν ἔντασιν τῷ 1915—1916. Ἀφ' ἑνὸς ὁ Βενιζέλος, μόλις ἐπιστρέψας εἰς τὰς Ἀθήνας, εἰς ἐρωτήματα τῆς Σερβίας (προηγηθέντα τῆς ἐκρήξεως τοῦ πολέμου) ἂν θὰ ἐβοήθει ἡ Ἑλλὰς τὴν Σερβίαν 1) ἔναντι τῆς Αὐστρίας καὶ 2) ἔναντι τῆς Βουλγαρίας, ἀπαντᾷ εἰς μὲν τὸ πρῶτον ὅτι ἡ Ἑλλὰς θεωρεῖ ὅτι ἐξαντλεῖ πᾶσαν φιλικὴν καὶ συμμαχικὴν ὑποχρέωσιν, τηροῦσα εὐμενεστάτην διὰ τὴν Σερβίαν οὐδετερότητα, εἰς δὲ τὸ δεύτερον ὅτι ἡ Ἑλλὰς εἶναι ἑτοίμη νὰ ἀντιμετωπίσῃ πᾶσαν ἐπίθεσιν τῆς Βουλγαρίας κατὰ τῆς Σερβίας. Ἀφ' ἑτέρου ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος λαμβάνει τηλεγράφημα τοῦ Κάϊζερ ζητοῦντος νὰ ἐπιτεθῇ ἡ Ἑλλὰς κατὰ τῆς Σερβίας. Εἰς τὴν ἀρνητικὴν ἀπάντησιν τοῦ βασιλέως, ὁ Γουλιέλμος τηλεγραφεῖ ἐντονώτερον. Ὁ βασιλεὺς τὸν διαβεβαιώνει περὶ τῆς προσωπικῆς του συμπαθείας, ἀλλ' ἐπιμένει εἰς τὴν ἄρνησίν του.

Ὀλίγας ἡμέρας βραδύτερον ἡ ἐξέλιξις τῆς καταστάσεως πείθει τὴν κυβέρνησιν ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς οὐδετερότητος δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ διατηρηθῇ μέχρι τέλους. Τὴν 18 Αὐγούστου δηλοῦται εἰς τὴν Ἀγγλίαν καὶ τὴν Γαλλίαν ὅτι ἡ Ἑλλὰς εἶναι ἑτοίμη νὰ ταχθῇ ὑπὲρ τῆς Ἀντάντ, ὅταν αὕτη τὸ θεωρήσῃ σκόπιμον. Ἡ Ἀγγλία, τῇ συναινέσει τῆς Γαλλίας, ἀπήντησε τὴν ἑπομένην ὅτι θὰ ἦτο εὐτυχὴς νὰ δεχθῇ τὴν Ἑλλάδα ὡς σύμμαχον, εὐθὺς ὡς ἡ Τουρκία ἐτάσσετο τυχὸν μὲ τὰς Κεντρικὰς Αὐτοκρατορίας. Περὶ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου ἡ αἵρεσις ἐλάμβανε σάρκα καὶ ὀστᾶ διὰ τῆς μετατροπῆς τοῦ «Γκαῖμπεν» καὶ τοῦ «Μπρεσλάου» εἰς τουρκικά. Ἐπροχώρει ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἐκρίζωσις τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀλλ' ἡ Ἀντὰντ εἶχεν ἤδη ἄλλο κατὰ νοῦν: νὰ προσελκύσῃ πρὸς αὐτὴν ὄχι πλέον μόνον τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ τὴν Βουλγαρίαν. Διακοινώσεις συμμαχικαὶ ἀπευθύνονται πρὸς Ἀθήνας καὶ Βελιγράδιον, καλοῦσαι Ἑλλάδα καὶ Σερβίαν νὰ προβοῦν εἰς ἐδαφικὰς παραχωρήσεις πρὸς τὴν Βουλγαρίαν. Αἱ σερβικαὶ ἔναντι τῶν Αὐστριακῶν ἐπιτυχίαι ἀφ' ἑνός, αἱ προσπάθειαι τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας ἀφ' ἑτέρου ἀπομακρύνουν πρὸς στιγμὴν τὸ κακόν.

Τὴν 11/24 Ἰανουαρίου 1915 ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις προτείνει ἐπισήμως εἰς τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐξέλθῃ τῆς οὐδετερότητος, βοηθοῦσα τὴν Σερβίαν. Αὐτὴν τὴν φορὰν δὲν προσφερόμεθα πλέον ἡμεῖς, παρακαλούμεθα. Ἡ πρότασις περιέχει καὶ ὑπόσχεσιν σπουδαίων ἐδαφικῶν παραχωρήσεων ἐν Μικρασίᾳ. Ὁ Βενιζέλος συντάσσει αὐθημερὸν τὸ πρῶτον τῶν τριῶν ὑπομνημάτων του πρὸς τὸν βασιλέα, προτείνων, ἵνα ἐξασφαλισθῇ ἡ σύμπραξις καὶ τῆς Βουλγαρίας, παραχώρησιν εἰς αὐτὴν τῆς Καβάλλας. Τὸ ὅλον σχέδιον προϋπέθετε καὶ τὴν σύμπραξιν τῆς Ρουμανίας, ἀλλ' αὕτη ἠρνήθη νὰ ἀποδυθῇ εἰς ἄμεσον πόλεμον. Ἐπανῆλθε τότε ὁ Βενιζέλος ἐπὶ τῆς ἀνάγκης παραχωρήσεων πρὸς τὴν Βουλγαρίαν, διὰ δευτέρου ὑπομνήματος, τῆς 17/30 Ἰανουαρίου. Τὴν ἑπομένην ὅμως ἐγνώσθησαν ἐνέργειαι βουλγαρικαὶ πείθουσαι περὶ τῆς προσεχοῦς συμπράξεως τῆς Βουλγαρίας μὲ τὰς Κεντρικὰς Δυνάμεις. Ἠτόνησεν ἐκ τούτου τὸ ὅλον σχέδιον τῶν εἰς τὴν Βουλγαρίαν παραχωρήσεων, εἰς τὰς ἐπανειλημμένας δὲ νεωτέρας συμμαχικὰς κρούσεις περὶ ἐξόδου ἡμῶν ἐκ τῆς οὐδετερότητος ὑπὲρ τῆς Σερβίας ἐδόθη ἡ ἀπάντησις ὅτι ἀδυνατοῦμεν νὰ τὸ πράξωμεν, λόγῳ τῆς βουλγαρικῆς ἀπειλῆς.

Τὸν Φεβρουάριον ἀποφασίζεται ἀπὸ τὰς Δυνάμεις τῆς Συνεννοήσεως ἡ ἐκβίασις τῶν Δαρδανελλίων. Ζητεῖται καὶ πάλιν ἡ ἑλληνικὴ συνδρομή. Αὕτη θὰ συνίστατο εἰς τὴν ἀποστολὴν ἑνὸς σώματος στρατοῦ, τῶν λοιπῶν τεσσάρων φυλασσομένων δι' ἐνδεχομένην ἀντιμετώπισιν τῆς Βουλγαρίας. Τὴν 17 Φεβρουαρίου / 2 Μαρτίου συντάσσει ὁ Βενιζέλος τρίτον ὑπόμνημα καὶ τὸ ἀναγινώσκει αὐτοπροσώπως εἰς τὸν βασιλέα, ὅστις συμφωνεῖ νὰ δοθοῦν ὁδηγίαι ἐπιστρατεύσεως. Διαφωνεῖ ὅμως ὁ ἁρμόδιος νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἐπιστράτευσιν, ἀρχηγεύων τοῦ ἐπιτελείου, Ἰ. Μεταξᾶς. Ἡ κυβέρνησις ἀδυνατεῖ κατόπιν τούτου νὰ ἀναλάβῃ μόνη τοιαύτην εὐθύνην. Τὴν ἐπαύριον συμβούλιον τοῦ στέμματος, ἀπὸ τὸν τότε καὶ τοὺς πρῴην πρωθυπουργούς, Θεοτόκην, Ράλλην, Ζαΐμην, Μαυρομιχάλην, Δραγούμην, καλεῖται νὰ λάβῃ ἀποφάσεις. Ὅλοι, πλὴν τοῦ Θεοτόκη, συνεφώνησαν μὲ τὴν κυβέρνησιν. Μετὰ δύο ἡμέρας νέον συμβούλιον τοῦ στέμματος ἐλάμβανε γνῶσιν ὑπομνήματος τοῦ ἐπιτελείου, ζωγραφίζοντος τοὺς κινδύνους ἐκ τῆς ἐπεμβάσεώς μας, καὶ κατέληγεν εἰς τὴν σκέψιν νὰ συνεχισθῇ ἡ πολιτικὴ τῆς οὐδετερότητος. Τὴν ἐπαύριον παρῃτεῖτο ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου.

Ἡ χρονοτριβὴ αὐτὴ τῶν ὀλίγων ἡμερῶν, μαζὶ μὲ τὰς ἐκ παραλλήλου ἀπέλπιδας ἐνεργείας τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς νὰ μὴ μετάσχῃ ἡ Ἑλλὰς τῶν ἐπιχειρήσεων πρὸς Κωνσταντινούπολιν (ἐφοβεῖτο ἡ Ρωσία μὴ ὑπὸ τὴν ὁρμὴν τῶν γεγονότων ἐγκαθιδρύετο ὁ Κωνσταντῖνος εἰς τὴν πόλιν τῶν προκατόχων του), συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ὀργανωθῇ ἐν τῷ μεταξὺ ἡ γερμανοτουρκικὴ ἄμυνα τῶν Στενῶν. Καὶ ὅταν οἱ συμμαχικοὶ στόλοι, χωρὶς πλέον τὸν ἑλληνικόν, ἀνέλαβον τὸ ἐγχείρημα, τὴν 5/18 Μαρτίου, ὑπέστησαν ἀληθῆ συμφοράν.

Τὴν 9/22 Μαρτίου ἡ νέα κυβέρνησις Δ. Γούναρη ἐδήλου εἰς τὰς τρεῖς Δυνάμεις ὅτι θὰ ἐσυνέχιζε τὴν πολιτικὴν τῆς εὐμενοῦς πρὸς τὴν Ἀντὰντ οὐδετερότητος καὶ ὅτι, εὐκαιρίας δοθείσης, θὰ ἐτάσσετο εἰς τὸ πλευρόν της ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἐξασφαλίσεως ἀπὸ τὴν Βουλγαρίαν. Τὴν 30 Μαρτίου/12 Ἀπριλίου αἱ τρεῖς Δυνάμεις ἐξέφραζον τὴν ἱκανοποίησίν των διὰ τὰς δηλώσεις αὐτὰς καὶ ἀνενέωνον τὰς ἐδαφικὰς ἐν Μικρασίᾳ προσφοράς. Τὴν 1/14 Ἀπριλίου ἡ Ἑλλὰς ἀνταπήντα ζητοῦσα, ἵνα ἐξέλθῃ τῆς οὐδετερότητος, ρητὰς ἐγγυήσεις διὰ τὴν ἀκεραιότητά της.

Αἱ ἀρξάμεναι ἐν τῷ μεταξὺ συνομιλίαι μὲ τὴν Ἰταλίαν εἶναι διὰ τοὺς Συμμάχους πολὺ πλέον ἐνδιαφέρουσαι ἀπὸ τὰς συνομιλίας μὲ τὴν Ἑλλάδα. Μετ' οὐ πολύ, τὴν 13/26 Ἀπριλίου ὑπογράφεται ἐν Λονδίνῳ ἡ συμφωνία μὲ τὴν Ἰταλίαν, πρόδρομος συντόμου ἐξόδου της ἐκ τῆς οὐδετερότητος. Ἐξ ἄλλου οἱ Σύμμαχοι ἀναμηρυκάζουν συνεχῶς τὴν ἐλπίδα δολώματος τῆς Βουλγαρίας, εἰς βάρος τῆς Ἑλλάδος. Τὴν 18/31 Μαΐου ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀπευθύνει σχετικῶς ἔντονον διακοίνωσιν πρὸς τὰς Δυνάμεις.

Ἡ ἔξοδος τῆς Βουλγαρίας ἐκ τῆς οὐδετερότητος παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν Κεντρικῶν Αὐτοκρατοριῶν, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐπάνοδον τοῦ Βενιζέλου εἰς τὰ πράγματα, κατὰ τὰ τέλη Αὐγούστου—ἀρχὰς Σεπτεμβρίου, ἀνοίγει νέους ὁρίζοντας εἰς τὰς δυνατότητας ἐπεμβάσεως τῆς Ἑλλάδος. Ἡ δοθεῖσα, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ πολέμου, ὑπόσχεσις εἰς τοὺς Σέρβους εἶχεν ἔλθει ἡ ὥρα νὰ λάβῃ τὴν ἐκτέλεσίν της. Ὑπεχρεοῦτο ὅμως ἡ Σερβία, κατὰ τὴν συνθήκην συμμαχίας, νὰ διαθέσῃ 150.000 ἀνδρῶν, τοῦθ' ὅπερ τῇ ἦτο βεβαίως ἀδύνατον. Καὶ ἐδῶ ἀρχίζει ἡ ἅλυσις τῶν παρεξηγήσεων, ἡ ὁποία ἔγινεν ἀφορμὴ ὅλων τῶν περιπετειῶν τοῦ 1915—1917. Τὴν 8/21 Σεπτεμβρίου, ἡμέραν τῆς βουλγαρικῆς ἐπιστρατεύσεως, ὁ Βενιζέλος ἠρώτησε τὰς τρεῖς Δυνάμεις, ἂν θὰ ἦσαν διατεθειμέναι αὗται νὰ παράσχουν τὰς 150.000 στρατοῦ. Μετὰ δύο ἡμέρας ἀπαντοῦν καταφατικῶς. Προσδοκᾶται καὶ ἡ ρουμανικὴ σύμπραξις, ἀλλ' ὅπως τὸν Ἰανουάριον, εἰς μάτην. Δὲν στέργει ἐκ τούτου ὁ βασιλεὺς εἰς τὴν ἀπόβασιν τοῦ συμμαχικοῦ στρατοῦ εἰς Θεσσαλονίκην. Ὁ Βενιζέλος βλέπει ματαιουμένην καὶ πάλιν τὴν πολιτικήν του καί, αὐθημερόν, ζητεῖ νὰ παραιτηθῇ. Ὁ βασιλεὺς τὸν συγκρατεῖ. Τὴν ἰδίαν ἡμέραν, 10/23 Σεπτεμβρίου, πρόκειται νὰ ἐπιστρατευθῶμεν καὶ ἡμεῖς. Διατὶ νὰ καθυστερήσωμεν ἐκ μιᾶς κυβερνητικῆς κρίσεως; Ἐὰν οἱ Βούλγαροι φοβηθοῦν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστρατεύσεως καὶ δὲν κτυπήσουν τοὺς Σέρβους, αἴρεται ἡ διαφωνία βασιλέως καὶ Κυβερνήσεως. Ἀλλὰ τὸ ἐνδεχόμενον τοῦτο ἦτο χιμαιρικόν. Τὴν 29 Σεπτεμβρίου / 11 Ὀκτωβρίου ἤρχιζεν ἡ βουλγαρικὴ κατὰ τῆς Σερβίας ἐπίθεσις.

Ἐν τῷ μεταξὺ συνεχίζεται ἡ τραγικὴ παρεξήγησις τῆς Θεσσαλονίκης. Τὴν 13/26 Σεπτεμβρίου, ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν πρόσφατον καταφατικήν των ἀπάντησιν, Ἀγγλία καὶ Γαλλία εἰδοποιοῦν τὸν Βενιζέλον ὅτι στρατεύματά των πλέουν πρὸς Θεσσαλονίκην. Ὁ Βενιζέλος καθιστᾷ προσεκτικὰς τὰς Δυνάμεις εἰς τὸ ὅτι δὲν πρέπει νὰ γίνῃ ἡ ἀπόβασις πρὶν ἢ κηρύξῃ τὸν πόλεμον ἡ Βουλγαρία, ἄλλως ἡ Ἑλλάς, οὐδετέρα οὖσα, θὰ διαμαρτυρηθῇ. Πάντως θὰ ἔδει ἡ Ἑλλὰς νὰ εἶναι ἐνήμερος πάσης κινήσεως εἰκοσιτέσσαρας ὥρας πρίν. Αἴφνης, τὴν 17/30 Σεπτεμβρίου, οἱ Ἀγγλογάλλοι ἐμφανίζονται εἰς τὸν λιμένα τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Βενιζέλος εἶναι ἔξαλλος. Τηλεγραφεῖ εἰς τὰς ἀρχὰς Θεσσαλονίκης νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἀπόβασιν, μεταχειριζόμεναι ἐν ἀνάγκῃ καὶ βίαν. Αἱ Δυνάμεις προσπαθοῦν νὰ διορθώσουν τὸ λάθος των, στέλλουν διακοίνωσιν ἐνταφιάζουσαν πλέον ὁριστικῶς τὸ ζήτημα τῶν παραχωρήσεων πρὸς τὴν Βουλγαρίαν, εἰδοποιοῦν ἐπισήμως τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν περὶ τῆς προθέσεώς των ἀποβάσεως εἰς Θεσσαλονίκην.

Ἡ κυβέρνησις διαμαρτύρεται κατὰ τύπους, ἀλλὰ θεωρεῖ τὴν ἀπόβασιν σύμφωνον πρὸς τὴν χαραχθεῖσαν παρ' αὐτῆς πολιτικήν. Τὴν 21 Σεπτεμβρίου / 4 Ὀκτωβρίου ἐκσπᾷ ἡ ἀπὸ ἑνδεκαημέρου λανθάνουσα διαφωνία στέμματος—κυβερνήσεως. Ὁ Βενιζέλος ἀπομακρύνεται διὰ δευτέραν φοράν.

Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἡμερομηνιῶν, ἃς ἤδη παρεθέσαμεν, ἡ βουλγαρικὴ ἐπίθεσις κατὰ τῆς Σερβίας εὑρίσκει τὸν Βενιζέλον ἐκτὸς τῆς ἀρχῆς. Ἡ Σερβία ζητεῖ ἀπὸ τὸν διάδοχόν του Α. Ζαΐμην τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ casus foederis. Ἡ κυβέρνησις Ζαΐμη φρονεῖ ὅτι δὲν ὑφίσταντο αἱ προϋποθέσεις

Digitized by Google

αἱ καθιστῶσαι ὑποχρεωτικὴν τὴν ἐπέμβασιν. Καὶ ὑπόσχεται ἁπλῶς εὐμενῆ οὐδετερότητα.

Ἡ θέσις τῆς Σερβίας καθίσταται κρίσιμος. Πρὸ τοῦ κινδύνου, τὴν 3/16 Ὀκτωβρίου, ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις μᾶς προσφέρει, διὰ νὰ ἐπέμβωμεν, τὴν Κύπρον παραδοτέαν ἀμέσως. Τὴν 8 21 ἡ κυβέρνησις Ζαΐμη ἀποποιεῖται τὴν προσφοράν. Τὴν ἑπομένην ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις τὴν ἀκυροῖ.

Τερματίζεται ἐδῶ ἡ περίοδος τῶν προσπαθειῶν ἐξόδου τῆς Ἑλλάδος ἐκ τῆς οὐδετερότητος, τόσον ἐκ μέρους τῆς ἰδίας, ὅσον καὶ ἐκ μέρους τῶν Συμμάχων. Ἐφεξῆς μόνον περὶ οὐδετερότητος δύναται νὰ γίνῃ λόγος. Τὴν ἐπιθυμεῖ ἡ Ἑλλάς, τὴν ἐπιζητοῦν καὶ οἱ Σύμμαχοι, οἱ ὁποῖοι φοβοῦνται ὅτι ἐπέμβασις τῆς Ἑλλάδος δὲν θὰ εἶναι πλέον ὑπὲρ αὐτῶν, ἀλλ' ἐναντίον των.

Ἡ ἀντικατάστασις τῆς κυβερνήσεως Α. Ζαΐμη ἀπὸ κυβέρνησιν Σ. Σκουλούδη ἐχειροτέρευσε τὴν κατάστασιν. Τὴν 27 Ὀκτωβρίου / 9 Νοεμβρίου ὁ πρωθυπουργὸς καὶ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν ἐδήλου εἰς τὸν πρέσβυν τῆς Γαλλίας ὅτι, ἐὰν τὰ σερβικὰ στρατεύματα, ὑποχωροῦντα, εἰσήρχοντο εἰς ἑλληνικὸν ἔδαφος, θὰ ἐφηρμόζαμεν τὴν σχετικὴν σύμβασιν τῆς Χάγης, θα τὰ ἀφωπλίζαμεν δηλαδή. Εἰς ἐρώτησιν τοῦ πρέσβεως τί θὰ ἐγίνετο εἰς παρομοίαν περίπτωσιν μὲ τὰ γαλλικὰ στρατεύματα ὁ Σκουλούδης ἔδωσεν ἀνάλογον ἀπάντησιν. Πρὸ τῆς παραχθείσης ἐντυπώσεως, ἠθέλησε νὰ διορθώσῃ τὴν λέξιν: «Nous devrons...» (θὰ πρέπει νὰ ἐφαρμόσωμεν τὴν σύμβασιν), εἶχεν εἴπει κατ' ἀρχάς. Τὸ διώρθωσεν εἰς «nous devrions» (θὰ ἔπρεπε). Ἡ προσθήκη αὐτὴ τοῦ ἰῶτα ἔσωσεν ὁπωσδήποτε τὴν κατάστασιν, ἀλλ' ἔκτοτε ἐχρονολογεῖτο ἡ ἀδιασκέδαστος δυσπιστία, ὁ παθολογικὸς δύναταί τις εἰπεῖν φόβος τῶν Γάλλων περὶ ἐπικινδύνων ἔναντι τοῦ στρατοῦ των διαθέσεων τῆς Ἑλλάδος.

Διέλευσις ἐξ Ἑλλάδος τοῦ Ἄγγλου στρατάρχου Κίτσενερ καὶ τοῦ Γάλλου ὑπουργοῦ καὶ φιλέλληνος Ντενὺ Κοσὲν καὶ συνομιλίαι των μὲ τὸν βασιλέα δὲν διέλυσαν τὰ ἀρχίσαντα νὰ πυκνοῦνται νέφη. Τὸν Δεκέμβριον αἱ σχέσεις Ἑλλάδος καὶ Συμμάχων ἔχουν πλέον φθάσει εἰς στάδιον ὀξύ. Τὴν 2/15 ὁ Σκουλούδης ἀποποιεῖται νὰ δεχθῇ ἔντονον συλλογικὴν διακοίνωσιν τῶν συμμάχων, σχετικὴν πρὸς τὴν ἀσφάλειαν τοῦ στρατοῦ τῆς Θεσσαλονίκης. Μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἐπεβάλλετο ἔλεγχος ἐπὶ τῶν πρὸς τὴν Ἑλλάδα εἰσαγωγῶν. Τὴν 17/30 συνελαμβάνοντο καὶ ἀπηλαύνοντο ἐκ Θεσσαλονίκης οἱ πρόξενοι τῶν Κεντρικῶν Δυνάμεων. Τὴν 1ην Ἰανουαρίου 1916 ἤρχιζε καὶ ὁ ἀκρωτηριασμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους. Κατελαμβάνετο ἀπὸ τοὺς συμμάχους ἡ Κέρκυρα, ἵνα χρησιμεύσῃ διὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ δι' Ἀλβανίας ὑποχωροῦντος σερβικοῦ στρατοῦ. Ἐπηκολούθησαν ἀλληλοδιαδόχως καὶ ἄλλαι συμμαχικαὶ καταλήψεις. Τὴν 13/26 Μαΐου κατελαμβάνετο ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους τὸ Ροῦπελ. Διεμαρτυρήθημεν, ἀλλὰ δὲν ἀντέστημεν. Ἦτο τοῦτο ὁ πρόλογος τῆς ἀπωλείας τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Τὴν 8/21 Ἰουνίου 1916 σημειοῦται σημαντικὸν γεγονός: Ἀγγλία, Γαλλία καὶ Ρωσία, ὑπὸ τὴν ἰδιότητά των ὡς προστατίδων Δυνάμεων—εἶχον ἔτη πολλὰ νὰ τὸ ἐνθυμηθοῦν—ἀπῄτησαν νὰ ἀποστρατευθῇ ἡ Ἑλλάς, νὰ ἀντικατασταθῇ ἡ κυβέρνησις Σκουλούδη καὶ νὰ γίνουν ἐκλογαί. Ἐπανῆλθεν εἰς τὴν κυβέρνησιν ὁ Α. Ζαΐμης. Θὰ αἰθρίαζεν ἄρά γε ἡ κατάστασις; Θὰ ἐβοήθει πρὸς τοῦτο ἡ ἔξοδος τῆς Ρουμανίας ἐκ τῆς οὐδετερότητος, λαβοῦσα χώραν τὴν 13/26 Αὐγούστου;

Πολλοῦ γε καὶ δή. Τὴν ἰδίαν ἡμέραν τῆς ρουμανικῆς ἐπεμβάσεως τὰ φρούρια τῆς Καβάλλας ἔπιπτον εἰς χεῖρας τῶν Βουλγάρων. Ἐντὸς ἐλαχίστου χρονικοῦ διαστήματος ὁλόκληρος ἡ Ἀνατολικὴ Μακεδονία περιήρχετο εἰς τὴν κατοχήν των. Ἀλλ' εἰς τὸν ἐκ Βουλγαρίας κίνδυνον προσετίθετο καὶ ὁ ἐκ Σερβίας. Οἱ Σέρβοι ἠξίουν, καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῶν συμμαχικῶν στρατευμάτων Θεσσαλονίκης Σαράϊγ ἔτεινεν εὐήκοον εἰς τοῦτο οὖς, νὰ ἐγκαθιδρύσουν τὴν κυβέρνησίν των εἰς Θεσσαλονίκην. Τὸ μέλλον ὁλοκλήρου τῆς Βορείου Ἑλλάδος ἐκλονίζετο. Ἐξερράγη τότε, τὴν 18/31 Αὐγούστου, τὸ κίνημα τῆς Θεσσαλονίκης, ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Ζυμβρακάκην. Ἤδη πρὸ δύο ἡμερῶν, στελέχη τοῦ ὑπὸ διάλυσιν σώματος στρατοῦ Καβάλλας εἶχον ἀπαρτίσει ἐπαναστατικὸν πυρῆνα μὲ κέντρον τὴν Θάσον.

Μετὰ τὸ ἐπεισόδιον τῆς γαλλικῆς πρεσβείας ἐζητήθη ἀπὸ τὸν Ζαΐμην ἀναβολὴ τῶν ἐκλογῶν. Ἐπροτίμησεν οὗτος νὰ παραιτηθῇ. Κυβέρνησις Ν. Καλογεροπούλου, μὲ τάσεις φιλανταντικάς, ὑπῆρξε βραχύβιος. Τὴν διεδέχθη κυβέρνησις Σ. Λάμπρου, θεωρηθεῖσα ὑπὸ τῶν συμμάχων ὡς ὄργανον τῆς αὐλῆς. Τὴν 13/26 Σεπτεμβρίου Βενιζέλος καὶ Κουντουριώτης ἀνεχώρουν διὰ Κρήτην καὶ ἐκεῖθεν διὰ Θεσσαλονίκην. Ὑπῆρχον ἐφεξῆς δύο Ἑλλάδες, ἡ μία οὐδετέρα, ἡ ἄλλη σύμμαχος τῶν Δυνάμεων. Ἡ πρώτη ἤχθη, διὰ σειρᾶς μοιραίων γεγονότων, εἰς τὴν σύγκρουσιν πρὸς συμμαχικὰ στρατεύματα, τὴν 18 Νοεμβρίου/1 Δεκεμβρίου. Ἡ δευτέρα, ὀλίγον πρίν, εἶχε κηρύξει τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Βουλγαρίας.

Ἡ ἄρσις τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ, κατ' Ἰούνιον 1917, ἐγενίκευσε τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Κεντρικῶν Δυνάμεων.

Οἱ ἀγῶνες τοῦ 1917—1920 κατέληξαν εἰς τὰς συνθήκας Νεϊγὺ καὶ Σεβρῶν. Ἐδόθη ἤδη ἀφορμὴ νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τῆς, προηγηθείσης αὐτῶν, τόσον σπουδαίας συμφωνίας Τιττόνι—Βενιζέλου.

Δὲν εἶχεν ἀκόμη ξηρανθῇ ἡ μελάνη τῶν ὑπογραφέντων εἰς Σέβρας, τὴν ἐπέτειον τῆς Συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου, κειμένων, ὅταν ἤρχισε μία συστηματικὴ πανταχόθεν ἀντίδρασις κατὰ τῆς κακοτύχου ταύτης συνθήκης. Τὸ ἐθνικιστικὸν κίνημα ἐν Ἀνατολῇ εἶχεν ἀνοίξει νέαν πληγὴν εἰς τὸ πλευρὸν τῆς Ἑλλάδος. Οἱ Κεμαλισταὶ εὕρισκον ἀλληλοδιαδόχως στηρίγματα εἰς τὴν ρωσικήν, εἰς τὴν ἰταλικήν, εἰς τὴν γαλλικὴν πολιτικήν. Ἡ μεταπολίτευσις τῆς 1ης Νοεμβρίου 1920 ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ ἐκδηλωθοῦν σκαιότερον αἱ κακαὶ αὗται πρὸς ἡμᾶς διαθέσεις. Μόνοι, μὲ τὴν πλατωνικὴν ὑποστήριξιν τῆς Ἀγγλίας, διεξηγάγομεν τὸν ἀπεγνωσμένον ἀγῶνα, ὅστις κατέληξεν εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ 1922. Τὴν 11 Ὀκτωβρίου ὑπεγράφετο ἡ ἀνακωχὴ τῶν Μουδανιῶν.

Τὴν 21 Νοεμβρίου ἤρχισεν ἡ συνδιάσκεψις τῆς Λωζάννης. Δεξιὰ διπλωματικὴ διαχείρισις ἀφ' ἑνός, ἀνασυγκρότησις τοῦ στρατοῦ ἀφ' ἑτέρου, ἔσωσαν πολλά. Διετηρήθη ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ πατριαρχεῖον, ἀπεσοβήθη ἡ καταβολὴ πολεμικῆς ἀποζημιώσεως. Μετὰ μίαν συμφορὰν τόσον τρομακτικήν, ἡ εἰρήνη τῆς Λωζάννης ὑπῆρξεν ἔντιμος. Εἰς Λωζάννην, διὰ τῆς ἐπαφῆς Βενιζέλου—Ἰσμέτ, ἐξεπέμφθη καὶ ὁ πρῶτος σπινθὴρ ψυχικῆς ἀναπροσεγγίσεως πρὸς τοὺς Τούρκους, ἐρρίφθη ὁ πρῶτος σπόρος, ἐξ οὗ μετά τινα ἔτη θὰ ἀνεβλάστανε τὸ καρπερὸν δένδρον τῆς ἑλληνοτουρκικῆς φιλίας.

Τὰ ἔτη 1923—1926 εἶναι ἀπὸ τὰ μᾶλλον στενόχωρα τῆς διπλωματικῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἀπορρόφησις ὁλοκλήρου τῆς ἑλληνικῆς προσοχῆς ἀπὸ τὸ κολοσσιαῖον πρόβλημα τῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς προσφυγικῆς εἰσροῆς, ἡ ἀστάθεια ἐν τῇ ἐσωτερικῇ πολιτικῇ κινοῦν ὀρέξεις, γεννοῦν βλέψεις, κλυδωνίζουν ἐξωτερικῶς τὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἐπεισόδιον τῆς Κερκύρας, ἡ καταγγελία τῆς ἑλληνοσερβικῆς συμμαχίας, ἡ ἔξωσις τοῦ πατριάρχου, τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Πετριτσίου, πόσα θλιβερὰ ὁρόσημα εἰς τὸν δρόμον τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς! Τὰ ἑλληνοσερβικὰ θὰ ἴδωμεν λεπτομερέστερον εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ σχέσεων Ἑλλάδος—Σερβίας, τὰ λοιπά, ἀναχθέντα ἐνώπιον τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, εἰς τὸ σχετικὸν πρὸς αὐτὴν κεφάλαιον.

Τὸ 1926 εἶναι ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς λαμπρᾶς, ἀπὸ ἀπόψεως ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, περιόδου διὰ τὴν Ἑλλάδα. Μέχρι τοῦ 1930 διαρκεῖ ἡ προπαρασκευή, ἐπακολουθεῖ κατόπιν τὸ στεφάνωμα. Ἰδού, κατὰ κεφάλαια, τὰ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην.

Πολεμικὰ χρέη καὶ ἐπανορθώσεις. Μετὰ τὴν εἴσοδόν μας εἰς τὸν Παγκόσμιον πόλεμον, τῷ 1917, παρέστη ἀνάγκη νὰ ζητήσωμεν τὴν οἰκονομικὴν συνδρομὴν τῶν συμμάχων Δυνάμεων, τόσον εἰς πολεμικὸν ὑλικόν, ὅσον καὶ εἰς χρῆμα. Καὶ ἡ μὲν ἀξία τοῦ χορηγηθέντος ἡμῖν, δυνάμει τῶν συμφωνιῶν τοῦ 1918 καὶ τοῦ 1919, πολεμικοῦ ὑλικοῦ ὑπελογίσθη εἰς £ 8 348.196 τοῦ ἀγγλικοῦ, καὶ εἰς φρ. γαλ. 435.900 000 τοῦ γαλλικοῦ. Αἱ δὲ πιστώσεις, τὰς ὁποίας μᾶς ἤνοιξαν τῷ 1918 καὶ τῷ 1919 ἡ Μ. Βρεττανία, ἡ Γαλλία καὶ αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι, ἀνῆλθον εἰς 34 ἑκατομμύρια £ (2 ἑκατομ. ἡ Μ. Βρεττανία, 12 ἑκατομ. ἡ Γαλλία καὶ 10 ἑκατομ. αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι). Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πιστώσεων τούτων ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ἐδικαιοῦτο νὰ ἐκδώσῃ ἀντίστοιχον ποσὸν χαρτονομίσματος, καὶ πράγματι ἐξέδωκε τοιοῦτο πρὸς κάλυψιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ πολέμου, δι' ὁλόκληρον περίπου τὸ ποσὸν τῶν πιστώσεων (817.833.070 δρχ.). Ἀπέναντι τοῦ ποσοῦ τούτου ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα εἶχε, μέχρι τῆς 1ης Νοεμβρίου 1920, ἀποσύρει διὰ τραβηγμάτων ἀπὸ μὲν τὴν Μ. Βρεττανίαν 6.540 000 £, ἀπὸ δὲ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας 15.000.000 $, ἤτοι ἐν τῷ συνόλῳ 239.524.940 δρχ. (ἀπὸ τὴν Γαλλίαν δὲν εἶχεν ἀποσύρει τίποτε, μὴ ἔχουσα συμφέρον εἰς τοῦτο λόγῳ τῆς πτώσεως, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, τοῦ φράγκου ἐν σχέσει πρὸς τὴν δραχμήν), εἰς τρόπον ὥστε ἔμενον ἀκάλυπτοι 578.308.130 δρχ. (περίπου 24 ἑκατομ. £ ἐκ τῶν 34). Τὴν 22 Νοεμβρίου / 5 Δεκεμβρίου 1920, ἡμέραν τοῦ δημοψηφίσματος, αἱ κυβερνήσεις Μ. Βρεττανίας, Γαλλίας καὶ Ἰταλίας αἵτινες εἶχον ἤδη, διὰ τῆς διακοινώσεως τῆς 20 Νοεμβρίου / 3 Δεκεμβρίου, ἀντιταχθῇ εἰς τὴν ἐπάνοδον τοῦ βασιλέως, ἐδήλωσαν διὰ νέας διακοινώσεώς των πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν ὅτι: «ἐν περιπτώσει ἐπανόδου τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου θὰ παύσουν παρέχουσαι εἰς τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν οἰκονομικὴν ἀρωγήν». Ἐπανῆλθε τὴν 6/19 Δεκεμβρίου ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ἡρμήνευσαν αἱ Δυνάμεις τὴν ἀπειλήν των, πραγματοποιηθεῖσαν ἤδη, ὡς περιλαμβάνουσαν καὶ τὴν ἀναστολὴν τῆς ἐκτελέσεως ἀνειλημμένων ἐν τούτοις ὑποχρεώσεων.

Ἀλλ' οὐ μόνον τοῦτο. Τῷ 1918 εἶχεν ἐπίσης συμφωνηθῆ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις (ἢ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα) θὰ ἐδάνειζε, πρὸς 5 %, εἰς τὰς κυβερνήσεις Μ. Βρεττανίας καὶ Γαλλίας, τὰς ἀναγκαιούσας διὰ τὰς δαπάνας τῶν ἐν Ἑλλάδι συμμαχικῶν στρατευμάτων δραχμάς, ἀποδοτέας δύο ἔτη μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου, ἢ καὶ πρότερον, ἐφ' ὅσον ἡ ἐπικαταλλαγὴ τῆς £ ἢ τοῦ φράγκου θὰ ἐπανήρχετο εἰς τὸ ἄρτιον ἀπέναντι τῆς δραχμῆς, ἢ θὰ ὑπερέβαινεν αὐτήν. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς συμφωνίας ταύτης ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα εἶχε δανείσει εἰς μὲν τὴν Ἀγγλίαν περὶ τὰ 150 ἑκατομμύρια δραχμῶν, εἰς δὲ τὴν Γαλλίαν περὶ τὰ 250 ἑκατομμύρια. Καὶ ἡ μὲν Ἀγγλία εἶχεν ἀποδώσει ἐμπροθέσμως τὸ ποσόν, ἡ Γαλλία ὅμως, ἥτις δὲν τὸ εἶχεν ἀκόμη ἀποδώσει τὴν 6 Δεκεμβρίου 1920, ἐθεώρησε καὶ τοῦτο συμπεριληπτέον εἰς τὰς κατὰ τῆς Ἑλλάδος κυρώσεις, ἐνῷ ἐδῶ δὲν ἐπρόκειτο κἂν περὶ παροχῆς πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ τοὐναντίον περὶ ἑνὸς καθαρῶς ἰδιωτικοῦ χρέους τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν.

Ἀπὸ τὴν κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἀθέτησιν τῶν συμμαχικῶν ὑποχρεώσεων, ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ἡ ἀπαρχὴ τοῦ οἰκονομικοῦ, δημοσιονομικοῦ καὶ νομισματικοῦ μας γονατίσματος, ὑποφέρομεν ἀκόμη σήμερον.

Δέκα περίπου ἔτη μετὰ τὸν πόλεμον διεκανονίσαμεν τὰ τῶν χρεῶν μας πρὸς τὰς τρεῖς Δυνάμεις. Καὶ ἀπέναντι μὲν τῆς Ἀγγλίας, παραιτηθείσης τῶν ἐκ πολεμικοῦ ὑλικοῦ ὀφειλομένων αὐτῇ, ἐκεφαλαιοποιήσαμεν τὸ χρέος μας ὑπὸ ὅρους ὁπωσδήποτε ἱκανοποιητικοὺς (ἐλαφρῶς βαρυτέρους τῶν ὅρων τοῦ ἀγγλοϊταλικοῦ διακανονισμοῦ). Ἀπέναντι τῆς Ἀμερικῆς, παραιτηθέντες τῆς ἐκ τοῦ ὑπολοίπου τῶν πιστώσεων κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἀξιώσεώς μας, ἐπετύχαμεν τὴν σύναψιν, ὑπὸ καλοὺς ὅρους, δανείου 12.167.000 $ ὑπὲρ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων. Ἀπέναντι δὲ τῆς Γαλλίας, συνεψηφίσαμεν τὴν ἀπαίτησιν τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἐκ πολεμικοῦ ὑλικοῦ χρέους μας, ἀποφασισθέντος νὰ κριθῇ ἡ τύχη τοῦ ὑπολοίπου (ἐκ 228.618.000 φρ. χρ.) διὰ διαιτησίας.

Πρὶν ἢ ἴδωμεν πῶς ἐρρυθμίσθη ἡ ἐξυπηρέτησις τῶν οὕτω διακανονισθέντων χρεῶν, διὰ τῶν συμφωνιῶν τῆς Χάγης τοῦ 1930, ἀνάγκη νὰ ἐπισκοπήσωμεν συντόμως τὴν μέχρι τοῦ ἔτους τούτου ἐξέλιξιν τοῦ ὅλου ζητήματος τῶν ἐπανορθώσεων.

Αἱ μὲν γερμανικαὶ ἐπανορθώσεις, ὧν τὸ ποσὸν δὲν καθωρίζετο διὰ τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν, καθωρίσθησαν διὰ τῆς ἀποφάσεως τῆς 27 Ἀπριλίου 1921 εἰς 132 δισεκατομμύρια χρ. μάρκα. Αἱ αὐστριακαὶ ἐπανορθώσεις, ὡς ἐκ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως τῆς Αὐστρίας, μήποτε καθορισθεῖσαι, ἠτόνησαν σιωπηρῶς. Αἱ οὐγγρικαὶ ἐπανορθώσεις καθωρίσθησαν, τῷ 1924, εἰς 200 ἑκατομμύρια χρ. κορωνῶν, ἐντὸς περιόδου 20 ἐτῶν. Αἱ βουλγαρικαὶ τέλος καθωρίζοντο δι' αὐτῆς ταύτης τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγύ, ἐν ἄρθρῳ 121, εἰς φρ. χρ. 2.250 000 000.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ποσοστά, ἅτινα θὰ ἐλάμβανεν ἐξ αὐτῶν ἡ Ἑλλάς, ὡρίσθησαν, ὑπὸ τῆς ἀποφάσεως τῆς συνδιασκέψεως τοῦ Σπὰ τῆς 16 Ἰουλίου 1920, εἰς 0 4 % ἐπὶ τῶν γερμανικῶν ἐπανορθώσεων καὶ 12,7 % ἐπὶ τῶν κληθεισῶν «ἀνατολικῶν» Αὐστρίας, Οὐγγαρίας, Βουλγαρίας καὶ τῶν διαδόχων τῆς Αὐστροουγγαρίας κρατῶν διὰ χρέη ἀπελευθερώσεως καὶ παραχωρηθέντων εἰς αὐτὰ κτημάτων).

Ἐπὶ τῇ βάσει ὑπολογισμῶν, συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω, ἡ Ἑλλὰς θὰ ἐλάμβανε συνολικῶς ἄνω τῶν 2 ½ δισεκατομμυρίων χρ. φράγκων. Ἀλλὰ παρεσχέθησαν, ὡς γνωστόν, ἀλλεπάλληλοι ἐλαφρύνσεις καὶ ἀναστολαὶ εἰς τὰ χρεωστοῦντα κράτη. Κατήντησεν, ἐκ τούτου, νὰ λάβωμεν, μέχρι τοῦ 1929, μόλις περὶ τὰ 40 ἑκατομμύρια χρ. φράγκα, ἐξ ὧν τὸ πλεῖστον εἰς εἶδος.

Τῷ 1929 συνεκλήθη ἡ συνδιάσκεψις τῆς Χάγης, πρὸς κύρωσιν τοῦ νέου σχεδίου Γιούγκ, σκοποῦντος τὴν ἐλάφρυνσιν τῆς Γερμανίας ἀπὸ τὰ βάρη τοῦ προηγουμένου σχεδίου Ντὼζ (τοῦ ἰσχύσαντος μετὰ τὴν συνδιάσκεψιν τοῦ Λονδίνου τῆς 16 Ἰουνίου—16 Αὐγούστου 1924, ἀπὸ τοῦ 1924 μέχρι τοῦ 1929). Ἐκινδυνεύομεν ἐκ τούτου (ὅπως συνέβη εἰς ἄλλα κράτη) νὰ ἴδωμεν νὰ μειοῦνται ἔτι μᾶλλον τὰ εἰς ἡμᾶς περιερχόμενα ἐξ ἐπανορθώσεων ποσά. Δεξιωτάτη ἐν τούτοις χείρισις τοῦ ζητήματος ἐκ μέρους τοῦ τότε προέδρου τῆς κυβερνήσεως καὶ ἀρχηγοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας ἐπέτυχεν ὄχι μόνον αὔξησιν τοῦ ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν ἐπανορθώσεων ποσοστοῦ μας, ἀπὸ 12,7 % εἰς 76,73 %, ὄχι μόνον κάλυψιν, διὰ τῶν ἐπανορθώσεων, τῶν πολεμικῶν μας χρεῶν (ἐνῷ κατὰ τὸ σχέδιον Γιούγκ δὲν θὰ ἤρκουν πρὸς τοῦτο αὗται), ἀλλὰ καὶ περίσσευμα σημαντικόν, κατόπιν τῆς καλύψεως τῶν πολεμικῶν χρεῶν διὰ τῶν ἐπανορθώσεων, ὑπὲρ τοῦ προϋπολογισμοῦ μας.

Ἂς λάβωμεν ὡς παράδειγμα τὰς δόσεις τοῦ ἔτους 1930—1931, καθ' ὃ ἴσχυσαν αἱ συμφωνίαι τῆς Χάγης: Ὠφείλομεν διὰ πολεμικὰ χρέη συνολικῶς 6 659.111 μάρκα χρυσᾶ, εἰσεπράξαμεν ἀπὸ ἐπανορθώσεις περὶ τὰ 13.800.000 χρυσᾶ μάρκα.

Digitized by Google

ἤτοι μᾶς ἀπέμεινε περίσσευμα περὶ τὰ 7.200.000 χρυσᾶ μάρκα.

Ἀλλ' ἀνεξαρτήτως τούτων ἐπετύχομεν ἐν Χάγῃ καὶ τὴν ὁριστικὴν ρύθμισιν τοῦ ζητήματος τῶν ζημιῶν, ἃς ὑπέστημεν κατὰ τὴν πρὸ τῆς ἐξόδου μας ἐκ τῆς οὐδετερότητος περίοδον. Ἐκανονίσθησαν αἱ σχετικαὶ ἀποζημιώσεις εἰς 19.000.000 μάρκα χρυσᾶ, πληρωτέα παρὰ τῆς Γερμανίας ἀμέσως, 8.000.000 φράγκα χρυσᾶ πληρωτέα παρὰ τῆς Αὐστρίας εἰς ἑπτὰ δόσεις, καὶ 3.000.000 φράγκα χρυσᾶ πληρωτέα παρὰ τῆς Οὐγγαρίας εἰς πέντε δόσεις.

Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν συμφωνιῶν τῆς Χάγης ἐπέπρωτο ἀτυχῶς νὰ ἀνακοπῇ, λόγῳ τῆς μετ' οὐ πολὺ ἐμφανισθείσης παγκοσμίου οἰκονομικῆς κρίσεως. Τὴν 20 Ἰουνίου 1931 ὁ πρόεδρος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν Χοῦβερ ἐπρότεινε τὴν ἐπὶ ἓν ἔτος, ἀπὸ 1 Ἰουλίου 1931 μέχρι 30 Ἰουνίου 1932, ἀναστολὴν πάσης διακυβερνητικῆς πληρωμῆς λόγῳ πολεμικῶν χρεῶν καὶ ἐπανορθώσεων. Δεχομένη ἡ Ἑλλὰς τὴν πρότασιν, ἔχανε τὸ κατὰ τὰ ἀνωτέρω πλεόνασμα τῶν εἰσπραττομένων παρ' αὐτῆς ἐπανορθώσεων ἔναντι τῶν πολεμικῶν της χρεῶν. Ἀλλὰ καὶ μήπως ἠδύνατο νὰ ἀρνηθῇ; Ἐκτὸς τοῦ ὅτι θὰ ἦτο δυσχερὲς νὰ τὸ πράξῃ, μετὰ τὴν γενικὴν ἀποδοχὴν τῆς προτάσεως, καὶ ἂν τὸ ἔπραττε, ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἐπληρώνετο ἀπὸ τοὺς ὀφειλέτας της.

Ὁ Βενιζέλος τότε προτείνει τὸ ἑξῆς: Νὰ δεχθῇ μὲν τὴν πρότασιν, νὰ περιληφθοῦν ὅμως εἰς τὸν συμψηφισμὸν καὶ τὰ ἑξῆς νέα κονδύλια, ἅτινα δὲν περιελαμβάνοντο εἰς τὸν διακανονισμὸν τῆς Χάγης:

α) Ἡ τρέχουσα δόσις τοῦ τοκοχρεωλυσίου τοῦ ἀμερικανικοῦ δανείου τῶν 12.167.000 $ (ἴδε ἀνωτέρω), ἀνερχομένη εἰς μάρκα χρυσᾶ 3.732.000.

β) Ἡ δόσις τῆς ἐκ τῆς συμφωνίας Καφαντάρη—Μολλὼφ (ἴδε περὶ αὐτῆς κατωτέρω, εἰς τὰ περὶ Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας) ὑποχρεώσεως, ἐκ μάρκων χρυσῶν 3.370.000.

γ) Ἡ δόσις τοῦ χρέους πρὸς τὸν Καναδᾶν, ἐξ ἀγορῶν σίτου τῷ 1919—1920, ἐκ μάρκων χρ. 2.368.099.

δ) Ἡ δόσις τοῦ δανείου τῆς «ἀνεξαρτησίας» τοῦ 1833 πρὸς τὴν Ἀγγλίαν καὶ τὴν Γαλλίαν, ἐκ μάρκων χρ. 486.000.

ε) Ἡ δόσις ἑνὸς μικροῦ μας χρέους πρὸς τὴν Ἀγγλίαν, μὴ περιληφθέντος εἰς τὰς συμφωνίας τῆς Χάγης, ἐκ μάρκων χρ. 221.319.

Τὰ ὡς ἄνω ποσά, προστιθέμενα εἰς τὰ 8.500.000 περίπου χρυσᾶ μάρκα, τοῦ κατὰ τὸ ἔτο 1931—1932 πολεμικοῦ μας χρέους, ἔφθασαν 18.500.000 χρυσᾶ μάρκα, ἤτοι ὑπελείφθησαν τῶν ποσῶν, ἅτινα θὰ ἐλαμβάνομεν ἐξ ἐπανορθώσεων, μόνον κατὰ 3.000.000 χρ. μάρκα.

Ὅλοι ἀπεδέχθησαν τὰς ἑλληνικὰς προτάσεις, οἱ μὲν Ἄγγλοι, Γάλλοι, Καναδοί, Ἀμερικανοὶ ἑκουσίως, οἱ δὲ Βούλγαροι ἀκουσίως. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸ πλῆγμα, ὅπερ θὰ ὑφίστατο ὁ προϋπολογισμὸς ἐκ τῆς ἀτονήσεως τῶν ἐπανορθώσεων, ἰσορροπήθη σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου διὰ παραλλήλου ἐλαφρύνσεως αὐτοῦ κατὰ τὰ ἀνωτέρω πέντε κονδύλια.

Κατὰ τὴν Συνδιάσκεψιν τῆς Λωζάννης τοῦ 1932, ἥτις ἐνεταφίασεν οὐσιαστικῶς τὰς γερμανικὰς ἐπανορθώσεις, δὲν ἐλήφθησαν ὁριστικαὶ ἀποφάσεις διὰ τὰς ἀνατολικάς. Πρόκειται συντόμως νὰ συνέλθῃ σχετικὴ συνδιάσκεψις, δυσκόλως δὲ χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι θὰ ἀκολουθήσουν καὶ αὗται τὴν τύχην τῶν γερμανικῶν.

Ἑλλὰς καὶ Τουρκία. Ἵνα κατανοηθοῦν εὐχερέστερον τὰ ἐκτεθησόμενα περὶ τῆς οὐσιώδους διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων περιόδου 1926—1930, εἶναι ἀνάγκη νὰ προεκτεθῇ πῶς ἐνεφανίζετο ἡ κατάστασις τῷ 1926, κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς νέας, μεταδικτατορικῆς, ἐθνικῆς πολιτικῆς.

Μετὰ τὴν ἐδαφικὴν ἐκκαθάρισιν τῆς Λωζάννης, τὸ μέγα ζήτημα, τὸ ὁποῖον ἀπέμενε πρὸς λύσιν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας, ὅπως καὶ μετὰ τὴν ἐπανάστασιν, ὅπως καὶ μετὰ τὴν προσάρτησιν τῆς Θεσσαλίας, ἦτο τὸ κτηματικόν. Τὰ βασικὰ κείμενα, τὰ διέποντα τὸ ζήτημα τοῦτο, τὸ μόλις μετὰ ἑπταετίαν, τῷ 1930, ὁριστικῶς ρυθμισθέν, ἦσαν τρία:

α) Τὰ ἄρθρα 65 καὶ 66 τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης, ἀφορῶντα τὰ κτήματα τῶν ὑπηκόων ἑκάστου κράτους ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ ἄλλου καὶ καθιεροῦντα ἁρμοδιότητα ἐπὶ τοῦ προκειμένου τοῦ Μικτοῦ Ἑλληνοτουρκικοῦ Δικαστηρίου.

β) Ἡ σύμβασις περὶ ἀνταλλαγῆς, τῆς 30 Ἰανουαρίου 1923, ἀφορῶσα τοὺς Ἕλληνας τὸ γένος, Τούρκους ὑπηκόους, καὶ τοὺς Μουσουλμάνους, Ἕλληνας ὑπηκόους, ἀνταλλαγέντας ἀμοιβαίως, πλὴν τῶν Ἑλλήνων τὸ γένος τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν Μουσουλμάνων τῆς Δυτικῆς Θράκης, καθιεροῦσα δὲ ἁρμοδιότητα, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς Ἀνταλλαγῆς.

γ) Ἡ ἀπὸ 24 Ἰουλίου 1923 IX δήλωσις τῆς Λωζάννης, περὶ κτημάτων τῶν πρὸ τῆς 18 Ὀκτωβρίου 1912 ἐγκαταλειψάντων τὴν Ἑλλάδα Μουσουλμάνων καὶ τὴν Τουρκίαν Ἑλλήνων, ὡς καὶ τῶν ἀνέκαθεν ἐκτὸς τῶν χωρῶν τούτων διαμενόντων, ἐχόντων ὅμως ἐν αὐταῖς κτήματα, Μουσουλμάνων ἐν Ἑλλάδι καὶ Ἑλλήνων ἐν Τουρκίᾳ. Σημειωτέον ὅτι ἡ διατύπωσις τῆς δηλώσεως («... οἱ ἐγκαταλείψαντες τὴν Ἑλλάδα συμπεριλαμβανομένης τῆς Κρήτης...») εἰκότως ἔδιδε λαβὴν εἰς ἑρμηνείαν ὅτι ἡ δήλωσις ἀφεώρα μόνον τὰ ἐν τῇ Παλαιᾷ Ἑλλάδι μουσουλμανικὰ κτήματα (ἂν περιελαμβάνοντο καὶ αἱ Νέαι Χῶραι, θὰ ἦτο περιττὴ ἡ εἰδικὴ μνεία τῆς Κρήτης), ὑπεχώρησεν ὅμως ἡ Ἑλλάς, δεχθεῖσα τὴν ἐπέκτασιν τοῦ ἐκ τῆς δηλώσεως εὐεργετήματος ἐπὶ ὅλου της τοῦ ἐδάφους. Ἐπὶ ἀμφισβητήσεων καθιεροῦτο ἁρμοδιότης τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς Ἀνταλλαγῆς.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, τὸ ἔργον τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς, ἐπὶ τοῦ κτηματικοῦ ζητήματος, ἦτο κυρίως μὲν ἡ ἐκκαθάρισις τῶν ἀνταλλαξίμων περιουσιῶν, συγχρόνως δὲ ὁ ἔλεγχος τῶν δυνάμει τῆς IX δηλώσεως διαφευγόντων τῆς ἀνταλλαγῆς κτημάτων. Τό, μετὰ τὴν ἐκκαθάρισιν, ἀπομένον, ἐκ τῆς παραβολῆς τοῦ συνόλου τῶν ἀνταλλαγεισῶν περιουσιῶν, πιστωτικὸν ὑπόλοιπον εἰς ὄφελος τῆς μιᾶς τῶν δύο χωρῶν θὰ κατεβάλλετο αὐτῇ ὑπὸ τῆς ἑτέρας.

Συμφώνως πρὸς τὴν σύμβασιν περὶ ἀνταλλαγῆς, ἡ Μικτὴ Ἐπιτροπὴ ἀπετελέσθη ἐξ ἕνδεκα μελῶν, τεσσάρων ἀντιπροσώπων τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, τεσσάρων τῆς τουρκικῆς καὶ τριῶν οὐδετέρων, ἐκλεγομένων ὑπὸ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν καὶ ἐναλλασσομένων ἐν τῇ προεδρίᾳ. Τὰ κατὰ καιροὺς οὐδέτερα μέλη ὑπῆρξαν ὁ Σουηδὸς Ἔνστραντ, ὁ Δανὸς Βίντιγκ, ὁ Ἱσπανὸς ντὲ Λάρα, ὁ Νορβηγὸς Χόλσταντ, ὁ Χιλιανὸς Ρίβας ντὲ Βικοῦνα καὶ ὁ Δανὸς Ἄνδερσεν. Ἡ λειτουργία τῆς ἐπιτροπῆς ἤρχισε κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1923.

Αἱ ἐργασίαι τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς προσέκοψαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς μίαν μεγάλην ἐκ τῶν πραγμάτων δυσχέρειαν. Τόσον οἱ Ἕλληνες, ὅσον καὶ οἱ Τοῦρκοι εἶχον καταλάβει πρὸς ἐγκατάστασιν τῶν οἰκείων προσφύγων καὶ κτήματα μὴ ἀνταλλάξιμα, ἀνήκοντα δηλαδὴ εἴτε εἰς Ἕλληνας ὑπηκόους ἐν Τουρκίᾳ καὶ Τούρκους ὑπηκόους ἐν Ἑλλάδι, εἴτε εἰς δικαιούχους, Ἕλληνας καὶ Τούρκους, τῆς IX δηλώσεως. Τῷ δὲ 1924 προσετέθη νέα ἔρις, ἡ ἑξῆς: ἐκ κακῆς ἐξετάσεως τῶν καθ' ἕκαστα περιπτώσεων παρὰ τῆς Ἐπιτροπῆς, ἀνεγνωρίσθησαν ὡς μὴ ἀνταλλάξιμοι (δικαιοῦχοι τῆς IX δηλώσεως) οἱ σπουδαιότεροι Μουσουλμᾶνοι κτηματίαι ἐν Ἑλλάδι, 119 τὸν ἀριθμόν, ὧν τινες ἀπεδείχθη συντόμως ὅτι ἦσαν καταφανῶς ἀνταλλάξιμοι. Ἐπεζητήθη τότε ἡ ἀναθεώρησις τῶν τοιούτων πεπλανημένων ἀποφάσεων τῆς Ἐπιτροπῆς, ἐπετεύχθη μάλιστα καὶ ἡ ἔκδοσις ἀποφάσεως τῆς Ἐπιτροπῆς, καθ' ἣν ἐδικαιοῦτο αὕτη, ἂν τὸ ἔκρινεν ἀναγκαῖον, νὰ προβῇ εἰς τοιαύτας ἀναθεωρήσεις, ἐν τῇ πράξει ὅμως ὠρρώδει εἰς τοῦτο ἡ Ἐπιτροπή.

Πρὸς ἄρσιν τῶν κατὰ τὰ ἀνωτέρω δυσχερειῶν καὶ τοῦ ἀδιεξόδου, εἰς ὅ, κατόπιν αὐτῶν, ἐφέρετο ἡ Ἐπιτροπή, αἱ δύο κυβερνήσεις ἀπεφάσισαν νὰ προβοῦν εἰς διαπραγματεύσεις διὰ τῶν προέδρων τῶν παρὰ τῇ Μικτῇ ἀντιπροσωπειῶν των. Αὗται, διαρκέσασαι, μετά τινων διακοπῶν, ἐπὶ δύο καὶ ἥμισυ ἔτη, δύνανται νὰ διαιρεθοῦν εἰς τρεῖς περιόδους: α') τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ εἶτα ἐν Ἀγκύρᾳ συνομιλιῶν Παπᾶ—Τεβφὴκ Ρουσδῆ, ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου 1924, διακοπεισῶν ἄνευ ἀποτελέσματος, β') τῶν ἐν Ἀγκύρᾳ ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου 1924 διαπραγματεύσεων Ἐξηντάρη—Ρουσδῆ, αἵτινες κατέληξαν εἰς τὴν ὑπογραφὴν τῶν μὴ ἐφαρμοσθεισῶν συμφωνιῶν τῆς 21 Ἰουνίου 1925, γ') τῶν μεταγενεστέρων συνεννοήσεων, αἵτινες κατέληξαν εἰς τὰς συμφωνίας Ἀργυροπούλου—Σαράτσογλου Σουκρῆ, τὰς ὑπογραφείσας ἐν Ἀθήναις τὴν 1 Δεκεμβρίου 1926.

Αἱ συνομιλίαι Παπᾶ—Ρουσδῆ δὲν περιωρίσθησαν εἰς τὸ κτηματικὸν ζήτημα. Ἐξετάσθησαν, τῇ παρακλήσει τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁμογενῶν, καὶ εἰς ἐξέτασιν τοῦ ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἄρθρου 16 τῆς συμβάσεως τῆς ἀνταλλαγῆς προκύψαντος ζητήματος. Κατὰ τὸ ἄρθρον τοῦτο οἱ, ἐξαιρούμενοι τῆς ἀνταλλαγῆς, Κωνσταντινουπολῖται ἐδικαιοῦντο ἀφ' ἑνὸς μὲν νὰ παραμείνουν ἢ νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὴν πατρίδα των, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἀπολαύουν ἐκεῖ ἀνενοχλήτως τῶν ἰδιοκτησιῶν των, προσέκοπτεν ὅμως ἡ ἐφαρμογή του εἰς τὰς ἐνεργείας τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν.

Αἱ συνομιλίαι τοῦ Ἰουνίου ὑπεβοηθήθησαν καὶ ἐκ τῶν ἀγαθῶν διαθέσεων τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως (τὸν Φεβρουάριον εἶχε, μεταξὺ ἄλλων, ἡ κυβέρνησις Καφαντάρη ἀποφασίσει καὶ τὴν ἐκ Δυτικῆς Θράκης μεταφορὰν 40.000 προσφύγων εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος, πρὸς ἀραίωσιν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Θράκης, χάριν ἀνέσεως τῶν ἐν αὐτῇ Μουσουλμάνων), τὸν Ἰούλιον δὲ κατηρτίσθησαν ὑπὸ τῶν Παπᾶ καὶ Ρουσδῆ δύο σχέδια κειμένων, ἀφ' ἑνὸς μὲν συμφωνίας τῶν δύο κυβερνήσεων περὶ ἀποδόσεως ἑκατέρωθεν τῶν κατεσχημένων κτημάτων (ὑπηκόων ἢ δικαιούχων τῆς IX δηλώσεως), πλὴν τῶν ὅσων, λόγῳ ἐγκαταστάσεως προσφύγων, ἀπέβαινεν ἀδύνατος ἡ ἀπόδοσις παρὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἥτις καὶ θὰ τὰ ἐξηγόραζεν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀποφάσεως τῆς Μικτῆς, ἥτις θὰ ἐρρύθμιζε τὰ ζητήματα τῶν Ἑλλήνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν Μουσουλμάνων τῆς Δυτικῆς Θράκης établis).

Τὰ σχέδια ταῦτα δὲν κατωρθώθη νὰ ἐφαρμοσθοῦν. Ἤρχισε μετ' οὐ πολὺ νὰ λαμβάνῃ μέτρα ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις (περὶ περιορισμῶν ταξιδίων, περὶ κατασχέσεων τῶν περιουσιῶν τῶν παρ' αὐτῆς κληθέντων «φυγάδων» κτλ.), ἅτινα κατέπνιγον ἐντελῶς τὰς ἐκ τοῦ ἄρθρου 16 τῆς συμβάσεως τῆς ἀνταλλαγῆς προαναφερθείσας ὑπὲρ τῶν ὁμογενῶν Κωνσταντινουπόλεως ἐγγυήσεις. Διεκόπησαν τέλος ὁλοσχερῶς αἱ διαπραγματεύσεις διὰ τῆς ἀποχωρήσεως τοῦ Παπᾶ ἐκ τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς, τὴν 30 Σεπτεμβρίου 1924.

Ὁ ἐν τῇ Ἐπιτροπῇ διάδοχος τοῦ Παπᾶ Γ. Ἐξηντάρης ἐπανέλαβε τὰς διαπραγματεύσεις. Ἀλλ' ἐξηκολούθουν οἱ Τοῦρκοι τὰς καταπιέσεις τῶν ὁμογενῶν Κωνσταντινουπόλεως. Ἑρμηνεύοντες ἤδη τὸν ὅρον établi τοῦ ἄρθρου 2 τῆς συμβάσεως ἀνταλλαγῆς ὡς προϋποθέτοντα ὄχι ἁπλῶς ἐγκατάστασιν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρὸ τῆς 30 Ὀκτωβρίου 1918, περὶ ἧς ἐν τούτοις καὶ μόνης ὁμιλεῖ ἡ σύμβασις, ἀλλὰ καὶ ἐγγραφὴν εἰς τὰ δημοτολόγια συμφώνως πρὸς τὸν νόμον τῆς 14 Αὐγούστου 1914 περὶ νοφουσίου (ὅστις, σημειωτέον, πολὺ ὀλίγον αὐστηρῶς ἐτηρεῖτο), προέβησαν εἰς σύλληψιν 3.000 Κωνσταντινουπολιτῶν καὶ χαρακτηρισμὸν αὐτῶν, ἐρήμην τῆς Ἐπιτροπῆς, ὡς ἀνταλλαξίμων. Καὶ ναὶ μὲν ἐπελήφθη ἡ Ἐπιτροπή, εὐθὺς ὡς ἔλαβε γνῶσιν τοῦ πράγματος, τῆς ἐξετάσεως τοῦ ζητήματος, πλὴν συστηματικὴ κωλυσιεργία τοῦ Τούρκου ἀντιπροσώπου παρεκώλυε τὴν λῆψιν ἀποφάσεως. Ἐζητήθη τότε καὶ γνωμοδότησις τοῦ Δ.Δ.Δ.Δ. τῆς Χάγης, ἥτις ἀπέβη σύμφωνος πρὸς τὴν κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὀρθὴν ἑρμηνείαν τῆς συμβάσεως ἀνταλλαγῆς, ἀπαλλάξασα τοὺς établis τοῦ ὅρου ὅπως, ἐκτὸς τῆς ἐγκαταστάσεώς των, εἶναι ἐγγεγραμμένοι καὶ εἰς τὰ δημοτολόγια.

Κατόπιν τῆς δυσμενοῦς ταύτης διὰ τὴν Τουρκίαν τροπῆς τοῦ ζητήματος τῶν établis, ἐζήτησεν αὕτη νὰ ὑπογραφῇ μόνον ἡ συμφωνία περὶ κτημάτων, ἀφιεμένου ἐκκρεμοῦς τοῦ περὶ établis σχεδίου ἀποφάσεως τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς. Κατ' οὐδένα λόγον ἔστερξεν εἰς τοῦτο ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις. Ἐζήτησε δέ, ἐν σχέσει μὲ τὴν προαναφερθεῖσαν διάταξιν τοῦ σχεδίου συμφωνίας, περὶ ἐξαγορᾶς τῶν κτημάτων, ὧν θὰ καθίστατο ἀδύνατος ἡ ἀπόδοσις παρὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, τὸν ὅρον τῆς ἀμοιβαιότητος, δι' ἣν περίπτωσιν θὰ εὑρίσκετο καὶ ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ κρατήσῃ κτήματα Ἑλλήνων, καὶ τοῦτο πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοῦ ἐνδεχομένου κατασχέσεως τῶν περιουσιῶν των ὑπὸ τύπον ἀπαλλοτριώσεως. Ἀλλ' ἠρνήθησαν οἱ Τοῦρκοι νὰ δεχθοῦν τὴν ἀμοιβαιότητα, λέγοντες ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι δὲν ὑφίστατο ἐν Τουρκίᾳ, ὅπως ἐν Ἑλλάδι, νόμος περὶ ἀπαλλοτριώσεως, οὔτε ὑπῆρχε πιθανότης ψηφίσεως αὐτοῦ εἰς τὸ μέλλον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι, δεχομένη ἡ Τουρκία τοιοῦτον ὅρον, θὰ ἐκινδύνευε νὰ ἐξαναγκασθῇ, δυνάμει τῆς εἰς τὴν ἐμπορικὴν σύμβασιν τῆς Λωζάνης περιεχομένης ρήτρας τοῦ μᾶλλον εὐνοουμένου κράτους, νὰ παραχωρήσῃ ἀνάλογον δικαίωμα εἰς ὅλους τοὺς ξένους ὑπηκόους. Τὸ μόνον ὅπερ ἐδέχθη ἐν τέλει ἡ Τουρκία ἦτο νὰ ἀπευθύνῃ, σὺν τῇ ὑπογραφῇ τῆς συμφωνίας, ἐπιστολήν, δηλοῦσα ὅτι εὑρίσκει μὲν δικαιολογημένην τὴν αἴτησίν μας περὶ παροχῆς τοῦ ὅρου τῆς ἀμοιβαιότητος, ἀλλ' ὅτι δὲν νομίζει ὅτι δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ τοιούτου ζητήματος, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχει ἐν Τουρκίᾳ νόμος περὶ ἀπαλλοτριώσεως.

Ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦτο δυσχερὲς εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν νὰ ὑποχωρήσῃ ἐπὶ τόσον οὐσιώδους ζητήματος, ἐπῆλθον καὶ τὰ γεγονότα τῆς κατὰ Φεβρουάριον 1925 ἐξώσεως τοῦ πατριάρχου καὶ ἔφθασαν εἰς νεκρὸν σημεῖον αἱ διαπραγματεύσεις. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἐξέδωσαν οἱ Τοῦρκοι, τὴν 19 Ἰανουαρίου 1925, νόμον, δι' οὗ ἠδύνατο ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις, ἐν εἴδει ἀντιποίνων διὰ τὴν μὴ παρὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἀπόδοσιν τῶν κατεσχημένων μουσουλμανικῶν κτημάτων (ἐνῷ τὴν ρύθμισιν ἀκριβῶς τοῦ ζητήματος τούτου ἐσκόπουν αἱ διαπραγματεύσεις), νὰ κατάσχῃ τὰς περιουσίας τῶν ἀπόντων ἐκ Τουρκίας Ἑλλήνων ὑπηκόων, ἐνδεχομένως δὲ καὶ τῶν παρόντων. Ἐδικαιολογοῦντο οὕτω ἐκ τῶν ὑστέρων αἱ κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἀνησυχίαι τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως.

Εἶναι φανερὸν ποῖος κυκεὼν ἐγεννᾶτο ἤδη. Εἰς τὰ ζητήματα τῶν κτημάτων τῶν ἀνταλλαξίμων, τῶν δικαιούχων τῆς IX δηλώσεως, τῶν «φυγάδων», προσετίθετο ἤδη καὶ νέον ζήτημα κτημάτων τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων, τὴν δὲ ὅλην κατάστασιν ὤξυνεν ἐπικινδύνως ἡ ἐκ τῆς ἐξώσεως τοῦ πατριάρχου ἐπελθοῦσα ἔντασις τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων. Ἠθρίασεν ἐν τούτοις μετ' οὐ πολὺ ἡ κατάστασις, ἐπιδειχθείσης μιᾶς ἐξαιρετικῆς πρὸς τοῦτο, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν συνθηκῶν, καλῆς θελήσεως. Καί, μετὰ τὴν ρύθμισιν τοῦ πατριαρχι-

Digitized by Google

κοῦ ζητήματος, ὑπεγράφησαν, τὴν 21 Ἰουνίου ἐν Ἀγκύρᾳ, αἱ συμφωνίαι Ἐξηντάρη—Ρουσδῆ. Αἱ γενικαὶ γραμμαὶ τῶν συμφωνιῶν τούτων ἦσαν αἱ ἑξῆς: α) Ὅσον ἀφορᾷ τὰ κτήματα, διετηρεῖτο μὲν ἡ ἀρχὴ τῶν προγενεστέρων διαπραγματεύσεων Παπᾶ—Ρουσδῆ, περὶ δικαιώματος ἐξαγορᾶς ὡρισμένων μουσουλμανικῶν κτημάτων ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἀντὶ ὅμως τῆς μέχρι τοῦδε προβλεπομένης ἀμέσου καταβολῆς τοῦ τιμήματος, ἀπεφασίζετο ἡ πληρωμὴ τῶν μὲν 20 % τοῖς μετρητοῖς, τῶν δὲ ὑπολοίπων εἰς τέσσαρας ἐτησίας δόσεις. Ἀφ' ἑτέρου, πρὸς θεραπείαν τῆς ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ νόμου περὶ ἀντιποίνων δημιουργηθείσης πραγματικῆς καταστάσεως, προσετίθετο ῥήτρα παρέχουσα καὶ εἰς τὴν Τουρκίαν ἀνάλογον δικαίωμα ἐξαγορᾶς ὡρισμένων κτημάτων Ἑλλήνων ὑπηκόων, ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὅρους πληρωμῆς.

β) Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς établis, ἀπεφασίζοντο αἱ ἑξῆς ἀμοιβαῖαι ὑποχωρήσεις: ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπηλλάσσετο ἡ Ἑλλὰς τῆς ἐκπληρώσεως τῆς ὑποσχέσεώς της περὶ ἀραιώσεως τῶν προσφύγων τῆς Δυτικῆς Θράκης, ἀραιώσεως, ἥτις εἶχε καταστῆ ἀδύνατος κατόπιν τῆς εἰσροῆς καὶ ἄλλων ἐκ Τουρκίας προσφύγων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπηλλάσσετο ἡ Τουρκία τῆς ὑποχρεώσεως νὰ δεχθῇ, συμφώνως πρὸς τὴν σύμβασιν ἀνταλλαγῆς, τοὺς «φυγάδας», ἀνερχομένους εἰς 30.000 περίπου. Φυγάδες θὰ ἐθεωροῦντο οἱ ἀναχωρήσαντες ἐκ Κωνσταντινουπόλεως μὲ ἑλληνικὸν ἢ συμμαχικὸν διαβατήριον ἢ ἄνευ διαβατηρίου, θὰ εἶχον δὲ τὸ δικαίωμα νὰ ἐκποιήσουν ἐντὸς τετραετίας τὰ ἐν Τουρκίᾳ κτήματά των, πλὴν ὅσων θὰ ἀπεφάσιζεν ἡ Τουρκία τὴν ἐξαγοράν, ὑπὸ τοὺς ἰδίους μὲ τὴν συμφωνίαν περὶ κτημάτων ὅρους. Ἀνεγνωρίζετο τέλος ἡ δικαιωθεῖσα καὶ ἀπὸ τὸ Δ.Δ.Δ.Δ. τῆς Χάγης ἄποψις, καθ' ἣν ἡ ἀναγνώρισις τῆς καταστάσεως τοῦ établi θὰ ἠδύνατο νὰ ἑδραιωθῇ ἐπὶ οἱουδήποτε πραγματικοῦ τεκμηρίου (ἐξασκήσεως ἐπαγγέλματος, φανερᾶς ἐκδηλώσεως τοῦ animus μονίμου διαμονῆς κτλ.), ἀσχέτως πρὸς ἐγγραφὴν ἢ μὴ εἰς τὰ δημοτολόγια. Ὅλοι οἱ ἀνωτέρω ὅροι, οἱ ἀφορῶντες τοὺς établis, θὰ ἐλάμβανον ἰσχὺν διὰ τῆς ἐκδόσεως δύο ἀποφάσεων τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς, μιᾶς διὰ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ ὅρου établi καὶ μιᾶς διὰ τὴν κατὰ τὰ ἀνωτέρω ῥύθμισιν τῶν κτηματικῶν των ζητημάτων, ὧν ἀποφάσεων τὰ σχέδια ἐπισυνάπτοντο εἰς τὴν συμφωνίαν Ἐξηντάρη—Ρουσδῆ.

Τὴν κατάστασιν, ἥτις ἐνεφανίζετο ἐκκαθαριζομένη διὰ τῆς ὑπογραφῆς τῶν συμφωνιῶν, ἦλθε νὰ περιπλέξῃ ἀπρόοπτον γεγονός: τὰ οὐδέτερα μέλη τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς, καίτοι ἐτηροῦντο ἐνήμερα τῶν διαπραγματεύσεων, δὲν εἶχον δὲ ἐκφέρει κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῶν ἐνδοιασμόν τινα, ἐδήλωσαν ὅτι ἠδυνάτουν νὰ ψηφίσουν τὰ σχέδια τῶν δύο ἀποφάσεων, καθόσον ταῦτα δὲν ἦσαν πλέον ἁπλῶς ἑρμηνευτικὰ τοῦ ἄρθρου 16 τῆς συμβάσεως ἀνταλλαγῆς, ἀλλ' ἄρδην ἀνατρεπτικὰ αὐτοῦ. Οἱ δισταγμοὶ οὗτοι τῶν οὐδετέρων μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς ἐνετείνοντο καὶ ἀπὸ τὴν στάσιν τῶν ὁμογενῶν Κωνσταντινουπόλεως, οἵτινες προσέφυγαν, ὡς μειονότης, καὶ πρὸς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν, διαμαρτυρόμενοι διὰ τάς, ἐρήμην αὐτῶν, ληφθείσας παρὰ τῶν κυβερνήσεων Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας ἀποφάσεις, αἵτινες ἔθιγον δικαιώματα ἐξασφαλιζόμενα αὐτοῖς ὑπὸ τῶν συνθηκῶν.

Ἐξεῦρον, τέλος, οἱ οὐδέτεροι τῆς Ἐπιτροπῆς, τὰς ἑξῆς δύο λύσεις, αἵτινες, καλύπτουσαι τὴν εὐθύνην των, θὰ κατέληγον εἰς τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα: ἢ νὰ λάβῃ τὰς ἐν λόγῳ ἀποφάσεις ἡ Ἐπιτροπὴ διὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ Τούρκων μελῶν αὐτῆς, συγκεντρούντων τὴν πλειοψηφίαν (8 ἐπὶ 11), τῶν οὐδετέρων ἀπεχόντων, ἢ νὰ προσαγάγουν αἱ δύο κυβερνήσεις εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν τὰ κείμενα τῶν ἀποφάσεων ὡς ἰδίαν αὐτῶν συμφωνίαν καὶ νὰ ψηφίσῃ ἁπλῶς τὴν ἐκτέλεσίν της ἡ Ἐπιτροπή.

Ἡ τουρκικὴ ἀντιπροσωπεία ἀπεδέχθη ἑκατέραν τῶν λύσεων. Ἀλλ' εἰς Ἑλλάδα εἶχεν ἐπέλθει ἐν τῷ μεταξὺ ἡ μεταπολίτευσις Παγκάλου. Ἐπῆλθε βραδύτης ἐκ τούτου εἰς τὴν παροχὴν ὁδηγιῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀντιπροσωπείαν, ἤρχισε δὲ νὰ διαδίδεται ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις δὲν ἐπροτίθετο νὰ ἐφαρμόσῃ τὰς ὑπογραφείσας συμφωνίας. Ἐνετάθησαν ἐξ αὐτοῦ τὰ πιεστικὰ μέτρα τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, ὅταν δέ, ἐπὶ τέλους, τὰ τέλη τοῦ 1925, ἐδόθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀντιπροσωπείαν ὁριστικαὶ ὁδηγίαι προσχωρήσεως εἰς τὴν δευτέραν τῶν προταθεισῶν ὑπὸ τῶν οὐδετέρων λύσεων, εἶχον ἐν τῷ μεταξὺ μεταβληθῆ αἱ διαθέσεις τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως καὶ ἤρχισεν αὕτη πλέον νὰ παρελκύῃ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν συμφωνιῶν.

Ἀρχομένου τοῦ 1926 ἐρρίφθη εἰς τὸ μέσον ὑπὸ τῶν Τούρκων μία νέα ἀρχή, ἡ τοῦ συμψηφισμοῦ τῶν ἐν Ἑλλάδι μουσουλμανικῶν κτημάτων πρὸς τὰ ἐν Τουρκίᾳ κτήματα Ἑλλήνων ὑπηκόων. Ἐπηκολούθησαν ἐργώδεις διαπραγματεύσεις, ἃς ἐδυσχέραινον αἱ κυκλοφοροῦσαι φῆμαι περὶ βλέψεων τῆς δικτατορικῆς Ἑλλάδος κατὰ τῆς Τουρκίας. Ἡ μεταπολίτευσις τοῦ Αὐγούστου ἔδωσε νέαν ὤθησιν εἰς τὰς διαπραγματεύσεις, αἵτινες **κατέληξαν εἰς τὴν ὑπογραφὴν** τῶν συμφωνιῶν τῶν Ἀθηνῶν τῆς 1 Δεκεμβρίου 1926. Ἰδοὺ αἱ γενικαὶ γραμμαὶ τῶν συμφωνιῶν τούτων: Ἡ Ἑλλὰς θὰ ἀπέδιδε πάντα τὰ ἀστικὰ μουσουλμανικὰ κτήματα (Τούρκων ὑπηκόων καὶ δικαιούχων τῆς IX δηλώσεων) καὶ ἐκ τῶν ἀγροτικῶν τὰ μὴ κατεχόμενα ὑπὸ προσφύγων, τὰς βοσκὰς καὶ τὰ δάση. Τὰ ὑπὸ προσφύγων κατεχόμενα θὰ ἐξηγόραζεν εἴτε καταναγκαστικῶς, ὁπότε τὸ τίμημα θὰ καθωρίζετο ὑπὸ μικτῶν ἐκτιμητικῶν συνεργείων, εἴτε, πρὸς ἐλάφρυνσιν τοῦ συμψηφισμοῦ, δι' ἐλευθέρας συμφωνίας μεταξὺ κυβερνήσεως καὶ ἰδιοκτήτου. Ἡ Τουρκία θὰ ἀπέδιδε πάντα τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει κτήματα Ἑλλήνων ὑπηκόων καὶ δικαιούχων IX δηλώσεως, ἐκ δὲ τῶν ἐν τῇ ἀνταλλαξίμῳ ζώνῃ (Ἀνατολικῇ Θράκῃ καὶ Μικρᾷ Ἀσίᾳ) κτημάτων (ὑπηκόων καὶ δικαιούχων) θὰ ἐκράτει μέρος, οὐχὶ πάντως ἀνώτερον κατ' ἀξίαν τῶν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος ἐξαγορασθησομένων, ὑπὸ τὴν ἐπιφύλαξιν ὅτι θὰ ἐδικαιοῦτο ἡ Ἑλλὰς νὰ ζητήσῃ τὴν ἐξαίρεσιν ἐκ τοῦ συμψηφισμοῦ ὡρισμένων τοιούτων κτημάτων, ὑπολογίζουσα τὴν ἀξίαν των ἐν τῇ καταστρώσει τῶν πρὸς συμψηφισμὸν μερίδων τῶν δύο κρατῶν. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, δύο τινὰ θὰ ἠδύναντο νὰ συμβοῦν: ἢ νὰ ἰσοφαρισθοῦν αἱ δύο μερίδες, ἢ νὰ ἀπομείνῃ πιστωτικὸν ὑπόλοιπον ὑπὲρ τῆς Τουρκίας, ἐφ' ᾧ καὶ ἀνέλαβεν ἡ Ἑλλὰς διὰ τῶν συμφωνιῶν τὴν ὑποχρέωσιν νὰ θέσῃ εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς 500 000 £ πρὸς ἀντιμετώπισιν ἑνὸς τοιούτου ἐνδεχομένου.

Σημειωτέον ὅτι ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπεδείχθη ὑπερβολικὸς ὁ τοιοῦτος ὑπολογισμός, διότι τὰ μὲν ἑλληνικὰ κτήματα ἐν Ἀνατολικῇ Θράκῃ καὶ Μικρᾷ Ἀσίᾳ εὑρέθησαν πολὺ μεγαλυτέρας, τὰ δὲ τουρκικὰ ἐν Δυτικῇ Θράκῃ πολὺ μικροτέρας ἀξίας τῶν ὅσων ὑπελογίζοντο.

Εἰς τὰς συμφωνίας Ἀθηνῶν ἐνεσωματώθησαν, ἐκ τῶν συμφωνιῶν Ἐξηντάρη—Ρουσδῆ, α) τὰ περὶ établis, περιβληθέντα τὸ κῦρος τῶν ἀπὸ 19 Μαρτίου 1927 ἀποφάσεων ὑπ' ἀριθ. 27 καὶ 28 τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς, β) δύο πρωτόκολλα, ὧν ἰδιαιτέρας σημασίας τὸ II, περὶ ἀφομοιώσεως πρὸς τοὺς ἀνταλλαξίμους πάντων τῶν ἀπὸ τῆς 18 Ὀκτωβρίου 1912 ἐγκαταλειψάντων τὴν Ἑλλάδα Μουσουλμάνων, καὶ δὴ τῶν κατόπιν τῆς συνθήκης τῶν Ἀθηνῶν, τῆς 1/14 Νοεμβρίου 1913, ἐπιλεξαμένων τὴν τουρκικὴν ὑπηκοότητα κατοίκων τῶν Νέων Χωρῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τὰς ἐκ κινητῶν ἀπαιτήσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ὑπηκόων παρέμενεν ἡ ἐκ τῶν ἄρθρων 65 καὶ 66 τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης ἁρμοδιότης τοῦ Μικτοῦ Ἑλληνοτουρκικοῦ Δικαστηρίου.

Ἐννοεῖται ὅτι, κατόπιν τοῦ ἀπ' εὐθείας μεταξὺ κυβερνήσεων συμψηφισμοῦ, θὰ ἀνελάμβανον πλέον αὗται νὰ ἀποζημιώσουν τοὺς ἰδίους των ὑπηκόους.

Καίτοι αἱ συμφωνίαι τῶν Ἀθηνῶν ἀφεώρων κυρίως κτήματα ὑπηκόων, καὶ οὐχὶ ἀνταλλαξίμων, ἀνετέθη εἰς τὴν Μικτὴν Ἐπιτροπὴν ὁ καταρτισμὸς τῶν ἐκτιμητικῶν συνεργείων. Δὲν ἐβράδυναν ὅμως νὰ δυσχερανθοῦν καὶ πάλιν αἱ ἐργασίαι της. Ἀφ' ἑνὸς ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ἠρνήθη νὰ ἀποδώσῃ τὰ κατὰ τὰς συμφωνίας ἀμέσως ἀποδοτέα κτήματα τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλλήνων ὑπηκόων, λέγουσα ὅτι θὰ ἀπέδιδε ταῦτα μόνον ἐφ' ὅσον θὰ ἀπεδίδοντο ἀνάλογα ἐν Ἑλλάδι μουσουλμανικὰ κτήματα. Ἀφ' ἑτέρου προέβαλεν ἡ Τουρκία τὴν καινοφανῆ θεωρίαν, καθ' ἣν οἱ μετὰ τὸ 1912 ἀναχωρήσαντες ἐκ Τουρκίας Ἕλληνες ὑπήκοοι εἶναι ἀνταλλάξιμοι, ἐνῷ καὶ ἐκ τῶν συζητήσεων τῆς Λωζάννης καὶ ἐκ τοῦ πρωτοκόλλου II προέκυπτεν ὅτι μόνον οἱ, ἐξ ἐπιλογῆς τῆς τουρκικῆς ὑπηκοότητος, ἀναχωρήσαντες ἐξ Ἑλλάδος Μουσουλμᾶνοι ἐθεωροῦντο ἀνταλλάξιμοι. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ζήτημα τῶν établis ἐγέννων οἱ Τοῦρκοι νέας δυσχερείας. Ἐνῷ, κατὰ τὰ προειρημένα, «φυγάδες» ἐθεωροῦντο μόνον οἱ ἀναχωρήσαντες δι' ἑλληνικοῦ ἢ συμμαχικοῦ διαβατηρίου ἢ ἄνευ διαβατηρίου, οἱ Τοῦρκοι ἐθεώρουν «φυγάδας» καὶ τοὺς ἀναχωρήσαντας διὰ τουρκικοῦ μέν, πλὴν «σουλτανικοῦ» καὶ οὐχὶ «κεμαλικοῦ» διαβατηρίου. Ἦτο προφανὲς τὸ σόλοικον τῆς διακρίσεως αὐτῆς, ἀφοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει, μέχρι τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῶν κεμαλικῶν ἀρχῶν, νόμιμοι ἀρχαὶ ἦσαν αἱ σουλτανικαί.

Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1927 εἶχον καὶ πάλιν τὰ πράγματα φθάσει εἰς νεκρὸν σημεῖον. Ἐπρότεινε τότε ἡ Τουρκία νὰ κλείσῃ τὸ ζήτημα τοῦ συμψηφισμοῦ τῶν κτημάτων διὰ παραιτήσεως ἡμῶν ὑπὲρ τῆς Τουρκίας ἀπὸ τοῦ κατατεθειμένου ἤδη, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ποσοῦ τῶν 500 000 £. Ἀλλ', ὡς ἐλέχθη, ἡ ἐργασία τῶν ἐκτιμητικῶν συνεργείων ἀπεδείκνυεν ὁσημέραι ὅτι ὑπερεῖχε κατὰ πολὺ ἡ ἀξία τῶν ἑλληνικῶν κτημάτων.

Τὸν Μάρτιον τοῦ 1928 συνηντήθησαν εἰς Γενεύην οἱ δύο ὑπουργοὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, Α. Μιχαλακόπουλος καὶ Ρουσδῆ, καὶ συνωμίλησαν ἐπανειλημμένως. Ἐρρίφθη τότε τὸ πρῶτον ἡ ἰδέα μιᾶς, διὰ διαιτησίας, ἐκκαθαρίσεως ὅλων τῶν ἐκκρεμῶν ζητημάτων. Δὲν εἶχον ἄμεσα ἀποτελέσματα, διὰ γενικωτέρους λόγους, αἱ διαπραγματεύσεις αὗται, πλὴν ἦσαν, ὁμολογουμένως, ἕνα νέον καὶ σπουδαῖον βῆμα ὑπὲρ τοῦ ἔργου, ὅπερ ἔμελλε νὰ ὁλοκληρωθῇ τῷ 1930.

Οὕτω, ἐν τῷ μέσῳ προτάσεων καὶ ἀντιπροτάσεων, αἵτινες εἰς οὐδὲν ἀπέληγον, ἤρχισε νὰ ὡριμάζῃ ἡ ἰδέα τῆς διαιτησίας καὶ νὰ υἱοθετῆται καὶ ἀπὸ τοὺς οὐδετέρους τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς. Τὴν 27 Ἰουλίου 1929 ἐζητήσαμεν ἐπισήμως, ὅπως, διὰ κρίσεως ἑνὸς ἢ πλειόνων διαιτητῶν, ὀνομαστέων εἴτε ὑπὸ τοῦ προέδρου τοῦ Δ. Δ. Δ. Δ. τῆς Χάγης, εἴτε ὑπὸ τοῦ προέδρου τῆς Ἑλβετικῆς Ὁμοσπονδίας, λυθοῦν ὅλα τὰ ἐκκρεμῆ μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν ζητήματα, ἐξεταζομένης τῆς οὐσίας αὐτῶν. Τὴν 8 Αὐγούστου ἡ Τουρκία ἀπήντησεν ἀρνουμένη, ἐπιμένουσα εἰς τὴν κατ' αὐτὴν ἐξ ὑπαιτιότητος τῆς Ἑλλάδος μὴ λαμβάνουσαν χώραν ἐφαρμογὴν τῶν ἐν ἰσχύϊ κειμένων καὶ ἀντιπροτείνουσα διαιτησίαν μόνον ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦ τίς ὁ ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἐν λόγῳ μὴ ἐφαρμογήν. Τὴν ἄποψίν της ταύτην ἐπεβεβαίωσεν ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις καὶ διὰ νέας διακοινώσεως, ἀπὸ 19 Σεπτεμβρίου, ἀπαντητικῆς εἰς ἡμετέραν, ἐπανερχομένην εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς γενικῆς διαιτησίας.

Ὅπως καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1925, ἡ κρίσις αὕτη ἦτο πρόλογος θεραπείας. Τὸ κολοσσιαῖον ἔργον τῆς ἑλληνοτουρκικῆς προσεγγίσεως, τοῦ ὁποίου πρώτη πρᾶξις ἦτο ἡ ἐπαφὴ Βενιζέλου—Ἰσμὲτ τῷ 1923, δευτέρα ἡ συνάντησις Μιχαλακοπούλου—Ρουσδῆ τῷ 1928, ἐπέπρωτο νὰ στεφθῇ τῷ 1930. Διὰ τὰ ἑλληνοτουρκικὰ ζητήματα, ὅπως ἤδη ἀκανθώδη ἀπὸ τοῦ 1923 ἐνεφανίζοντο, ὅπως κυρίως περιεπλέχθησαν εἰς ἀληθῆ λαβύρινθον κατὰ τὴν μετέπειτα ἑπταετίαν, μία μόνον λύσις ἐχώρει: Ὁ σπόγγος. Ἴσως, μὲ τὰς προσπαθείας ὅλων τῶν ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1924 κυβερνήσεων, Βενιζέλου, Καφαντάρη, Παπαναστασίου, Σοφούλη, Μιχαλακοπούλου, νὰ ἐθεμελιοῦτο ἤδη τὸ ἔργον ἀπὸ τῆς 21 Ἰουνίου 1925, μὲ τὰς τόσον χαιρετισθείσας συμφωνίας Ἐξηντάρη—Ρουσδῆ. Ἀλλ' ἡ ἐπελθοῦσα δικτατορία μετέβαλε καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα, τὸν ῥοῦν τῆς ἐξωτερικῆς μας πολιτικῆς. Ἀπὸ τοῦ 1925 εἶχον τοσοῦτον μεταβληθῆ τὰ πράγματα, ὥστε ὁ τῷ ὄντι ἐπιθυμῶν τὴν μετὰ τῆς Τουρκίας προσέγγισιν νὰ πρέπῃ νὰ ἔχῃ τὸ θάρρος τῶν τολμηρῶν καὶ ῥιζικῶν ἀποφάσεων. Καὶ τὸ μὲν θάρρος τὸ ἐπέδειξαν αἱ διαδοχικαὶ κυβερνήσεις συνασπισμοῦ, τὴν δὲ δύναμιν νὰ τὰς ἐπιβάλῃ τὴν εἶχε κατ' ἐξοχὴν ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου, τοῦ μόνου πολιτικοῦ ἀνδρὸς τοῦ ὄντος εἰς θέσιν δι' ἑνὸς νεύματος νὰ ὑπαγορεύσῃ εἰς ἕνα ὄγκον ἑνὸς καὶ πλέον ἑκατομμυρίου Ἑλλήνων ἐκ Τουρκίας, χάριν τοῦ γενικωτέρου τῆς χώρας συμφέροντος, θυσίας σοβαρωτάτας.

Ἡ «οἰκονομικὴ» κληθεῖσα (κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὸ μετέπειτα ὑπογραφὲν πολιτικὸν σύμφωνον) σύμβασις (συμφωνίαν τὴν καλεῖ ὁ κυρωτικὸς αὐτῆς ἑλληνικὸς νόμος 4793 τῆς 25 Ἰουνίου 1930, δημοσιευθεὶς εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 226 τοῦ Α' τεύχους φύλλον τῆς Ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως τῆς 3 Ἰουλίου 1930) τῆς Ἀγκύρας τῆς 10 Ἰουνίου 1930, ἐκκαθαρίζει τὰ κτηματικὰ ζητήματα καὶ τῶν τεσσάρων ἐπιμάχων κατηγοριῶν (ἀνταλλαξίμων, δικαιούχων τῆς IX δηλώσεως, ὑπηκόων, établis), ἐνῷ μέχρι τοῦδε εἶχεν ἀπορροφηθῆ ἀπὸ τὰς τρεῖς τελευταίας κατηγορίας ἡ προσοχὴ καὶ τῶν κυβερνήσεων καὶ τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς, ἥτις, ἐν τούτοις, ὑπὲρ τῆς πρώτης κυρίως εἶχεν ἱδρυθῆ. Καὶ εἶναι μὲν πιθανὸν (καίτοι καὶ τοῦτο σοβαρῶς ἀμφισβητεῖται), ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατηγορίαν ταύτην, ὅτι τὸ πιστωτικὸν ὑπόλοιπον, ὅπερ θὰ προέκυπτεν ἐκ τῆς, κατὰ τὸ γράμμα τῆς συμβάσεως ἀνταλλαγῆς, ἐκτιμήσεως τῶν κτημάτων τῶν ἀνταλλαξίμων, θὰ ἀπέβαινεν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλ' ἐσκέφθησαν ὁ Βενιζέλος καὶ ὁ Μιχαλακόπουλος: Διὰ νὰ τακτοποιηθοῦν αἱ δηλώσεις, ἐχρειάσθη μία ὁλόκληρος ἑπταετία. Πόσος χρόνος θὰ ἐχρειάζετο διὰ τὴν ἐκτίμησιν; Καὶ ἐν πρώτοις ἦτο κατορθωτὴ ἡ ὁμαλὴ διεξαγωγὴ τῶν ἐκτιμήσεων; Μὲ τὴν αἰφνιδίαν καταστροφὴν καὶ ἐκρίζωσιν τοῦ 1922 ἐλάχιστοι δικαιοῦχοι εἶχον τακτικοὺς τίτλους, θὰ ἔπρεπε δὲ νὰ καταφύγῃ ἡ Μικτὴ Ἐπιτροπὴ εἰς τὰ κτηματολόγια ἢ εἰς ἐπιτοπίους ἐρεύνας. Κτηματολόγια πολλαχοῦ δὲν ὑπῆρχον, ἢ ἂν ὑπῆρχον αἱ ἐγγραφαὶ δὲν ἦσαν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου ἰδιοκτήτου, ἀλλὰ προγόνου του ἢ πωλητοῦ. Εἰς Μυτιλήνην, γενομένης ἐρεύνης διὰ 107 μουσουλμανικὰ κτήματα, εὑρέθησαν μόνον 15 ἐγγραφαί, καὶ αὐταὶ ἐπ' ὀνόματι προγόνων τῶν ἰδιοκτητῶν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιτόπιος ἔρευνα δὲν ἦτο εὐχερής. Εἰς Κυδωνίας τὰ ὁρόσημα ἐχαράσσοντο διὰ σχισμῶν ἐπὶ τῶν δένδρων. Μὲ τὴν ἀναστάτωσιν τοῦ 1922, μὲ τὴν ἐπέκτασιν τῶν ὁρίων τῶν γειτόνων, οἵτινες εἶχον ἐπωφεληθῆ ταύτης, πῶς θὰ ἀνευρίσκετο ἡ ἀλήθεια; Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκτίμησις πῶς θὰ ἐγίνετο; Μετὰ τὴν καταστροφὴν ἡ ἀξία τῶν κτημάτων τῆς Μικρασίας εἶχεν ἐκπέσει φοβερά, ἐνῷ ἀντιστρόφως ἡ ἀξία τῶν κτημάτων τῆς Β. Ἑλλάδος εἶχεν αὐξήσει ἀλματωδῶς. Εἶναι ἐκ τούτου φανερὸν ὅτι ἡμεῖς μὲν ἐζητοῦμεν, διὰ τὴν ἐκτίμησιν, νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ χρονολογία τῆς ὑπογραφῆς τῆς συμβάσεως ἀνταλλαγῆς, ἐνῷ οἱ Τοῦρκοι ἐζήτουν νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν **ἡ χρονολογία τῆς ἐκτιμήσεως**, ἡ δὲ Μικτὴ

Digitized by Google

εἶχε κατορθώσει νὰ λύσῃ τὸν γόρδιον τοῦτον δεσμόν. Ἀλλά, σοβαρώτερον ἔτι, πόσον χρόνον θὰ ἀπῄτουν αἱ ἐκτιμήσεις; Διὰ τὴν ἐκτίμησιν 1.000 μόνον κτημάτων, κατ' ἐφαρμογὴν τῆς συμφωνίας τῆς 1 Δεκεμβρίου 1926, ἡ Μικτὴ Ἐπιτροπὴ κατηνάλωσε πλέον τοῦ ἔτους. Διὰ τὴν ἐκτίμησιν τῶν κτημάτων 150.000 ἀτόμων, ἐν ἠρεμίᾳ μεταναστευσάντων, ἡ ἑλληνοβουλγαρικὴ ἐπιτροπὴ κατηνάλωσε δώδεκα ἔτη. Μὲ τὴν ἀναλογίαν αὐτὴν ἡ ἑλληνοτουρκικὴ θὰ ἐχρειάζετο ἄνω τῶν ἑκατὸν ἐτῶν, ἄνω τῶν τριῶν γενεῶν! Αἱ δὲ δαπάναι τῆς ἐπὶ τόσα ἔτη συντηρήσεως τῆς Ἐπιτροπῆς θὰ ὑπερέβαινον ἀσφαλῶς τὴν ὅλην ἀξίαν τῶν κτημάτων. Ἀλλ' ἔστω, ὑποθέσωμεν ὅτι ἐφευρίσκετο εἷς τρόπος συνοπτικῆς ἐκτιμήσεως καὶ ὅτι κατώρθου ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν νὰ περατώσῃ τὰς ἐργασίας της ἡ Ἐπιτροπή, ὑποθέσωμεν δ' ἀκόμη ὅτι τὸ πιστωτικὸν ὑπόλοιπον ἀπέβαινεν ὑπὲρ ἡμῶν. Καὶ ἐὰν ἠρνεῖτο ἡ Τουρκία νὰ τὸ καταβάλῃ; Θὰ προσεφεύγομεν εἰς πόλεμον; Ἀλλὰ καὶ αἱ ἀπὸ τοῦ 1923 συμφωνίαι δὲν ἐξετελοῦντο, καὶ ἐν τούτοις δὲν προσεφύγαμεν εἰς πόλεμον. Ἢ ἐὰν εἶχε μὲν ὅλην τὴν καλὴν διάθεσιν ἡ Τουρκία νὰ πληρώσῃ καὶ ἠδυνάτει νὰ τὸ πράξῃ; Θὰ καθιερώναμεν δουλείαν αὐτῆς οἰκονομικὴν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν, καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην ξεσχίζονται αἱ διεθνεῖς μεταπολεμικαὶ οἰκονομικαὶ ὑποχρεώσεις;

Διέγραψε λοιπὸν ἡ συμφωνία τοῦ 1930 (ἄρθρα 1—4), διὰ μιᾶς μονοκονδυλιᾶς, τὸ ζήτημα τῶν κτημάτων τῶν ἀνταλλαξίμων. Ἀλλὰ δὲν ἔλαβον αἱ δύο κυβερνήσεις μόναι των τὴν εὐθύνην. Ἐζήτησαν ἀπὸ τὰ τρία οὐδέτερα μέλη τῆς Μικτῆς ἐπιτροπῆς νὰ γνωμοδοτήσουν τὸ ταχύτερον ἐπὶ τοῦ θέματος. Ἐξεδόθη ἡ γνωμοδότησις αὕτη τὴν 12 Ἰουλίου καὶ ἀπεφάνθη ἀδιστάκτως ὑπὲρ τοῦ γενικοῦ συμψηφισμοῦ.

Ἐπίσης συνοπτικῶς ἐξεκαθαρίσθησαν καὶ τὰ ζητήματα τῶν κτημάτων τῶν δικαιούχων τῆς IX δηλώσεως (ἄρθρα 5—6) καὶ τῶν ὑπηκόων (ἄρθρα 7—9). Συνεψηφίσθησαν καὶ ταῦτα ἀμοιβαίως, μὲ μίαν ἑκατέρωθεν ἐξαίρεσιν, ἀφ' ἑνὸς μὲν τῶν, κατὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς συμφωνίας, εὑρισκομένων ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν ἰδιοκτητῶν των, μουσουλμανικῶν (εἴτε δικαιούχων τῆς IX δηλώσεως εἴτε ὑπηκόων) ἐν Ἑλλάδι (καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς ζώνης τῆς ἀνταλλαγῆς κτημάτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν ἐν τῇ ἐξῃρημένῃ τῆς ἀνταλλαγῆς περιφερείᾳ Κωνσταντινουπόλεως κτημάτων τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων, ἅτινα, καὶ ἂν ἀκόμη εἶχον κατασχεθῆ ὑπὸ τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, θὰ ἀπεδίδοντο εἰς τοὺς ἰδιοκτήτας των.

Τὰ τῶν établis ἐκανονίσθησαν ὡς ἑξῆς (ἄρθρα 10—17): Ἀνεγνωρίσθησαν ὡς τοιοῦτοι οἱ κατὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς συμφωνίας εὑρισκόμενοι εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ Δυτικὴν Θράκην, ἀσχέτως τόπου γεννήσεως καὶ ἡμερομηνίας ἀφίξεως. Ὡς φυγάδες, ὧν τὰ κτήματα παραμένουν εἰς τὰς κυβερνήσεις, ἐχαρακτηρίσθησαν οἱ πρὸ τῶν ἀνακηρύξεων τῶν δύο δημοκρατιῶν (29 Ὀκτωβρίου 1923 καὶ 25 Μαρτίου 1924) ἀναχωρήσαντες, ἔστω καὶ μὲ τακτικὰ τουρκικὰ (σουλτανικὰ) ἢ ἑλληνικὰ (βασιλικὰ) διαβατήρια, καθὼς καὶ οἱ μετὰ τὰς ἀνακηρύξεις τῶν δύο δημοκρατιῶν ἀναχωρήσαντες, μέχρι τῆς ὑπογραφῆς τῆς συμφωνίας, ἄνευ τακτικῶν διαβατηρίων. Ἀνεγνωρίσθησαν ἐξ ἄλλου ὡς établis, καὶ ἐν περιπτώσει ἔτι ἀπουσίας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἢ Δυτικῆς Θράκης, καὶ αἱ γυναῖκες, τὰ ἀνήλικα τέκνα, αἱ ἄγαμοι κόραι καὶ αἱ χῆραι μητέρες τῶν ἀναγνωρισθέντων ὡς établis, χωρὶς νὰ παύσουν νὰ ἀναγνωρίζωνται ὡς établis αἱ εὑρισκόμεναι ἐν Κωνσταντινουπόλει ἢ Δυτικῇ Θράκῃ γυναῖκες, ἀνήλικα τέκνα καὶ ἄγαμοι κόραι τῶν μὴ ἀναγνωρισθέντων ὡς établis. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ κτήματα τῶν établis, οὗτοι διατηροῦν (ἢ ἐπανακτοῦν) τὰ ἐντὸς τῆς μὴ ἀνταλλαξίμου ζώνης (Κωνσταντινουπόλεως ἢ Δυτικῆς Θράκης), τῶν ἐκτὸς αὐτῆς περιερχομένων εἰς τὰς κυβερνήσεις. Ἐκτὸς αὐτοῦ περιέρχονται εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν ὡρισμένα κτήματα ἐν Δυτικῇ Θράκῃ, ρητῶς ἀναφερόμενα.

Αὗται αἱ γενικαὶ γραμμαὶ τῆς συμφωνίας τῆς Ἀγκύρας, μέ τινας ἀκροτελευτίους διατάξεις, ὧν σπουδαιοτέρα ἡ ἑξῆς: Ἐκ τῶν εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς (βλ. ἀνωτ.) 500.000 £ 60.000 ἀποδίδονται ἀμέσως εἰς τὴν Ἑλλάδα, αἱ δὲ ὑπόλοιποι 440.000 διατίθενται ὡς ἑξῆς:

α') Ἀνὰ 150.000 εἰς τοὺς établis Κωνσταντινουπόλεως καὶ Δυτικῆς Θράκης, ὡς ἀποζημίωσις διὰ τὰ περιερχόμενα εἰς τὰς κυβερνήσεις κτήματά των.

β') 125.000 εἰς τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν, ἐξ ὧν 62.500 ἐντὸς μηνὸς ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἰσχύος τῆς συμφωνίας, 47.500 ἅμα τῇ ἀποδόσει πάντων τῶν ἀποδοτέων κτημάτων Ἑλλήνων ὑπηκόων (Κωνσταντινουπόλεως) καὶ 15.000 ἅμα τῇ ἐκτελέσει παρὰ τῆς Τουρκίας πασῶν τῶν βαρυνουσῶν αὐτὴν ἐκ τῆς συμφωνίας ὑποχρεώσεων.

γ) 15.000 πρὸς ἐνδεχομένην ἀποζημίωσιν τῶν Μουσουλμάνων Δυτικῆς Θράκης διὰ κτήματά των, ἀποδοτέα μὲν κατὰ τὴν συμφωνίαν, ἀλλ' ἐφ' ὧν, εἰς ἀπολύτως ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις, θὰ διεπίστωνεν ἡ Μικτὴ Ἐπιτροπὴ ἀδυναμίαν ἀποδόσεως. Παρόμοιον ἐνδεχόμενον ἐπὶ ἑλληνικῶν κτημάτων θὰ ἐκαλύπτετο, ἐπὶ μὲν κτημάτων Ἑλλήνων ὑπηκόων (Κωνσταντινουπόλεως) ἐκ τοῦ κατὰ τὰ ἀνωτέρω προοριζομένου διὰ τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν ποσοῦ τῶν 47.500 £, ἐπὶ δὲ κτημάτων établis (Κωνσταντινουπόλεως) ἐκ τοῦ ὁμοίως προοριζομένου διὰ τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν ποσοῦ τῶν 15.000 £.

Καὶ εἰς μὲν τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐξαντλήσεως τοῦ διὰ τὰ κτήματα τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων ὑπάρχοντος καλύμματος τῶν 47.500 £ δὲν ἐπρόβλεπε περαιτέρω κάλυμμα ἡ συμφωνία. Ἐνῷ ἡ ὑπὲρ τῶν établis Κωνσταντινουπόλεως καὶ Δυτικῆς Θράκης ἀνὰ 15.000 £ ἐγγύησις τῶν δύο κυβερνήσεων θὰ συνεπληροῦτο ὁλονέν, μεθ' ἑκάστην ἐνδεχομένην ἀνάληψιν, καὶ μόνον μετὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴν ἐκτέλεσιν τῶν σχετικῶν ὑποχρεώσεων τῶν δύο κυβερνήσεων θὰ ἀπεδίδετο εἰς αὐτάς.

Διὰ τῆς συμφωνίας τοῦ 1930, εἰς τὴν Μικτὴν Ἐπιτροπήν, ἀπαλλασσομένην τοῦ ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε συνθηκῶν φόρτου ἐργασίας, ἀνετίθεντο τὰ ἑξῆς καθήκοντα: α) ἡ διανομὴ πιστοποιητικῶν εἰς τοὺς établis Κωνσταντινουπόλεως καὶ Δυτικῆς Θράκης, β) ἡ διανομὴ τῶν κατὰ τὰ ἀνωτέρω 300.000 £ εἰς τοὺς ἐν λόγῳ établis, διὰ τὰ μὴ ἀφιέμενα εἰς αὐτοὺς κτήματα, γ) ἡ διαιτησία ἐπὶ πάσης διαφορᾶς δυναμένης νὰ προκύψῃ ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῆς συμφωνίας. Ἐκ τῶν καθηκόντων τούτων τὸ μὲν ὑπὸ στοιχεῖον β ἀνετίθετο εἰς τὴν ἐπιτροπὴν ἐν τῷ συνόλῳ της, τὰ δὲ ὑπὸ στοιχεῖα α καὶ γ εἰς τὰ οὐδέτερα μέλη αὐτῆς.

Τὸ ἔργον τῆς ἐπιτροπῆς, οὕτω ἐπιστευσθέν, θέλει ὁλοκληρωτικῶς περατωθῆ μέχρι τέλους τοῦ 1934. Τὴν 9 Δεκεμβρίου 1933 ὑπεγράφη ἐν Ἀγκύρᾳ μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας σύμβασις περὶ καταργήσεως τῆς ἐπιτροπῆς (κυρωθεῖσα διὰ τοῦ νόμου 6018, δημοσιευθέντος εἰς τὸ φύλλον 51 τοῦ τεύχους Α' τῆς ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως τῆς 5 Φεβρουαρίου 1934), προβλέπουσα περὶ τούτου.

Ἡ ἑλληνοτουρκικὴ προσέγγισις. Ἡ διὰ τῆς συμφωνίας τῆς 10 Ἰουνίου 1930 ἐπελθοῦσα ριζικὴ ἐκκαθάρισις τοῦ κολοσσιαίου κτηματικοῦ ζητήματος, ὅπερ ἀπετέλει καρκίνωμα διὰ τὰς ἑλληνοτουρκικὰς σχέσεις, ὄχι μόνον ἀπὸ τοῦ 1923, ἀλλ' ὡς ἐλέχθη ἀπ' αὐτοῦ τοῦ 1881, ἂν μὴ τοῦ 1829, ἤνοιγε διάπλατα τὸν δρόμον εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ριζωμένης πλέον εἰς τὴν ψυχὴν τῶν ἡγετῶν τῶν δύο χωρῶν ἰδέας τῆς ἑλληνοτουρκικῆς πολιτικῆς προσεγγίσεως. Βασικὴ γραμμὴ τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἀπὸ τοῦ 1926 (θὰ τὸ ἴδωμεν καὶ εἰς τὰ σερβικά, καὶ εἰς τὰ βουλγαρικά, καὶ εἰς τὰ ἀλβανικὰ) ὑπῆρξε: πρῶτον ἐκκαθάρισις πάσης διαφορᾶς δυναμένης νὰ δηλητηριάζῃ τὰς σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μεθ' ἑκάστου τῶν γειτόνων της, καὶ κατόπιν κύρωσις, διὰ συμφώνων φιλίας, τῆς οὕτω ἐκκαθαρισθείσης καταστάσεως. Τί ὠφελοῦν τὰ σύμφωνα, ἂν πρόκειται νὰ ἀνατρέπωνται συντόμως, ὁπότε δημιουργεῖται κατάστασις χειροτέρα ἀπὸ πρίν;

Τὴν 30 Ὀκτωβρίου 1930 ὑπεγράφη ἐν Ἀγκύρᾳ ἡ «Συνθήκη φιλίας, οὐδετερότητος, διαλλαγῆς καὶ διαιτησίας» (κυρωθεῖσα διὰ τοῦ νόμου 4917, δημοσιευθέντος εἰς τὸ φύλλον 96 τοῦ τεύχους Α' τῆς Ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως τῆς 15 Ἀπριλίου 1931), μετὰ πρωτοκόλλου περιορισμοῦ τῶν ναυτικῶν ἐξοπλισμῶν. Διὰ τούτου Ἑλλὰς καὶ Τουρκία ἀναλαμβάνουν τὴν ὑποχρέωσιν νὰ μὴ προβαίνουν εἰς οὐδεμίαν ἀγορὰν ἢ παραγγελίαν ναυτικῆς μονάδος χωρὶς νὰ προειδοποιήσουν ἀλλήλας ἓξ μῆνας ἐνωρίτερον. Διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τούτου ἐξηλείφθη ἡ καταστρεπτικὴ ἅμιλλα τῶν ναυτικῶν ἐξοπλισμῶν, ἠδυνήθη δ' οὕτω ἡ Ἑλλὰς νὰ παροπλίσῃ τὴν «Λῆμνον» καὶ τὸ «Κιλκίς», ἐπιφέρουσα οὐσιώδη οἰκονομίαν εἰς τὰς ναυτικὰς της δαπάνας.

Ἔκτοτε αἱ φιλικαὶ σχέσεις Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας ἔβησαν ραγδαίως ἐξελισσόμεναι εἰς τὴν ὀποκληθεῖσαν «Ἐγκαρδίαν Συνεννόησιν». Τὴν 14 Σεπτεμβρίου 1933 νέον σύμφωνον, ὑπογραφὲν ἐν Ἀγκύρᾳ, προσέθετε τὰς ἑξῆς διατάξεις, ὧν ἡ δευτέρα ἐτηρεῖτο ἤδη ἀπὸ πολλοῦ: α) ἀμοιβαίαν ἐγγύησιν τῶν κοινῶν συνόρων τῶν δύο κρατῶν, β) προσυνεννόησιν ἐπὶ ἑκάστου θέματος διεθνοῦς ἐνδιαφέροντος, γ) κοινὴν ἐνδεχομένως ἀντιπροσώπευσιν εἰς διεθνεῖς συνδιασκέψεις. Τὸ σύμφωνον τοῦτο, κυρωθὲν διὰ τοῦ νόμου 6044, ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ φύλλον 66 τοῦ τεύχους Α' τῆς ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως τῆς 14 Φεβρουαρίου 1934.

Ὅσον ἀφορᾷ ἤδη τὰς ἐμπορικὰς μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν σχέσεις, αὗται, ἀπὸ τοῦ 1923 μέχρι τοῦ 1930, διείποντο ὑπὸ τῆς ἐμπορικῆς συμβάσεως καὶ τῆς συμβάσεως ἐγκαταστάσεως τῆς Λωζάννης, κοινῶν δι' ὅλους τοὺς τέως συμμάχους. Ἀντικατεστάθησαν αἱ ὑπὸ ἐκπνοὴν συμβάσεις αὗται διὰ τῆς ὑπογραφείσης, συγχρόνως πρὸς τὸ σύμφωνον φιλίας, νέας ἑλληνοτουρκικῆς συμβάσεως ἐγκαταστάσεως, ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας (κυρωθείσης διὰ τοῦ νόμου 4900, δημοσιευθέντος εἰς τὸ φύλλον 72 τοῦ τεύχους α' τῆς Ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως τῆς 29 Μαρτίου 1931. Ἡ σύμβασις αὕτη ἐβασίσθη, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, ἐπὶ τῶν προηγηθεισῶν τουρκο-βρεττανικῆς καὶ τουρκο-ρουμανικῆς. Αἱ περὶ ναυτιλίας διατάξεις εἶναι ἀντιγραφὴ ἐκ τῆς τουρκο-βρεττανικῆς, καθιεροῦσαι ἀφομοίωσιν, ὡς πρὸς τοὺς κανονισμοὺς ναυσιπλοΐας, τὰ ναυτιλιακὰ τέλη κλπ., τῶν πλοίων ἑκατέρας τῶν δύο χωρῶν πρὸς τὰ ἐθνικὰ τῆς ἄλλης. Ἑτέρα σπουδαία διάταξις εἶναι ἡ καθιεροῦσα τὴν ρήτραν τοῦ μᾶλλον εὐνοουμένου κράτους. Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τὸ δικαίωμα ἐξασκήσεως ἐπαγγελμάτων διὰ τοὺς ἐν ἑκατέρᾳ τῶν δύο χωρῶν ὑπηκόους τῆς ἄλλης, ἀντιθέτως πρὸς τὴν σύμβασιν περὶ ἐγκαταστάσεως τῆς Λωζάννης, ἥτις καθιέρου τὸν σεβασμὸν τῶν κεκτημένων τὴν 1 Ἰανουαρίου 1923 δικαιωμάτων, ἡ νέα σύμβασις ἄφηνεν ἐλευθερίαν εἰς τὰ δύο κράτη νὰ κανονίσουν κατὰ τὸ δοκοῦν τὰ τῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους των ξένων. Ἦτο τοῦτο συνεπὲς πρὸς τὴν νέαν ἐν Τουρκίᾳ ἀντίληψιν τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας.

Ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς συμβάσεως τοῦ 1930 ὑπεγράφη τὴν 9 Μαΐου 1933 «προσωρινὴ ἐμπορικὴ συμφωνία» (δημοσιευθεῖσα εἰς τὸ φύλλον 130 τοῦ τεύχους Α' τῆς Ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως τῆς 29 Μαΐου 1933), ἥτις ἀπετέλει σύμβασιν μερικῆς ἀνταλλαγῆς, διὰ τὸ ἀπὸ 1 Ἰουνίου μέχρι τῆς 30 Νοεμβρίου ἑξάμηνον. Κατὰ τὸ πρῶτον τρίμηνον ὡρίσθη νὰ πληρώνωνται αἱ τουρκικαὶ εἰς Ἑλλάδα εἰσαγωγαὶ κατὰ 70 % εἰς συνάλλαγμα καὶ κατὰ 30 % εἰς ταμειακὰ γραμμάτια, ὧν τὰ 25 % προοριζόμενα δι' ἀγορὰν ἑλληνικῶν ἐμπορευμάτων καὶ τὰ 5 % διὰ ναύλους πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ναυτιλίαν. Διὰ τὸ δεύτερον τρίμηνον μετεβάλλετο ἡ ἀναλογία εἰς 65 % συνάλλαγμα καὶ 35 % ταμειακὰ γραμμάτια (ὧν 5 % διὰ ναύλους). Τοῦ κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὑπολογισμοῦ ἐξῃρέθη, διὰ τὸ πρῶτον μόνον τρίμηνον, ὁ τουρκικὸς γαιάνθραξ, ὁρισθείσης διὰ τὸ εἶδος τοῦτο ἀναλογίας 80 % συναλλάγματος, 15 % γραμματίων καὶ 5 % διὰ ναύλους.

Τὴν 22 Δεκεμβρίου 1933 ὑπεγράφη εἰς Ἄγκυραν ἡ νέα ἑλληνο-τουρκικὴ ἐμπορικὴ συμφωνία (συμψηφισμοῦ), δημοσιευθεῖσα εἰς τὸ φύλλον 20 τοῦ τεύχους Α' τῆς Ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως τῆς 17 Ἰανουαρίου 1934 καὶ ἰσχύσουσα ἀπὸ 1ης Φεβρουαρίου μέχρι 31 Ἰουλίου. Συμφώνως πρὸς αὐτήν, αἱ πιστώσεις αἱ προερχόμεναι ἐκ τῆς εἰς Ἑλλάδα ἐξαγωγῆς τουρκικῶν ἐμπορευμάτων θὰ ἀποσβέννυνται, κατὰ τὸ τρίμηνον 1 Φεβρουαρίου—30 Ἀπριλίου, διὰ τῆς πληρωμῆς τῶν 55 % τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων τούτων εἰς συνάλλαγμα, καὶ διὰ τοῦ συμψηφισμοῦ, ὡς πρὸς τὰ λοιπά, 45 %, πρὸς ἑλληνικὰ ἐμπορεύματα ἀντιστοίχου ἀξίας, εἰσαγόμενα εἰς Τουρκίαν. Διὰ τὸ τρίμηνον 1 Μαΐου—31 Ἰουλίου ἡ ἀναλογία μεταβάλλεται εἰς 50 % καὶ 50 %. Τὸ ἀντίτιμον τῶν κατὰ τὰ ἀνωτέρω 45 % καὶ εἶτα 50 % τῆς ἀξίας τῶν εἰς Ἑλλάδα εἰσαγομένων τουρκικῶν προϊόντων θὰ κατατίθεται εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος, ἥτις θὰ ἐκδίδῃ διὰ τὴν ἀντίστοιχον ἀξίαν ταμειακὰ γραμμάτια (συμψηφισμοῦ) ἐπ' ὀνόματι τοῦ Τούρκου ἐξαγωγέως. Τὰ γραμμάτια ταῦτα θὰ χρησιμοποιοῦνται διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν εἰς Τουρκίαν εἰσαγομένων ἑλληνικῶν ἐμπορευμάτων.

Ἑλλὰς καὶ Βουλγαρία. Κατὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς Συνθήκης τοῦ Νεϊγὺ τῆς 27 Νοεμβρίου 1919, οἱ Σύμμαχοι ἠθέλησαν νὰ ἐξασφαλίσουν εἰς τὴν Βουλγαρίαν τὴν ἐλευθερίαν τῆς οἰκονομικῆς της διεξόδου πρὸς τὸ Αἰγαῖον, καὶ τὸ ἔπραξαν διὰ τοῦ ἄρθρου 48 τῆς συνθήκης, ὅπερ ἄφηνεν ἀνοικτάς, διὰ μέλλουσαν ρύθμισιν, τὰς λεπτομερείας τῆς ἐφαρμογῆς τῆς διατάξεως ταύτης.

Ἡ ρύθμισις αὕτη ἐγένετο διὰ τῆς περὶ Δυτικῆς Θράκης συνθήκης τῶν Σεβρῶν τῆς 10 Αὐγούστου 1920. Τὸ ἄρθρον 4 αὐτῆς ἐπρονόει διὰ τὴν ἐλευθερίαν διαμετακομίσεως ὑπὲρ τῆς Βουλγαρίας εἰς τοὺς περιερχομένους διὰ τῆς συνθήκης εἰς τὴν Ἑλλάδα λιμένας καὶ ἐδάφη, τὸ ἄρθρον 5 ἐπρόβλεπε διὰ τὴν μακροπρόθεσμον παροχὴν εἰς τὴν Βουλγαρίαν ἑνὸς χώρου ἐντὸς τοῦ λιμένος τοῦ Δεδεαγὰτς χάριν τῆς διαμετακομίσεως τῶν ἐκ Βουλγαρίας ἢ διὰ Βουλγαρίαν ἐμπορευμάτων, καὶ τὰ ἄρθρα 6—16 ἐκανόνιζον τὰς τεχνικὰς λεπτομερείας.

Ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν περὶ Θράκης εἶχε μείνει ἀνεπικύρωτος μέχρι τῆς συνδιασκέψεως τῆς Λωζάννης, ὅτε καὶ ἐκυρώθη, διὰ τοῦ XVI πρωτοκόλλου τῆς Λωζάννης τῆς 24 Ἰουλίου 1923. Πρὸ τούτου εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς ὑποεπιτροπὴν τῆς συνδιασκέψεως νὰ ἀσχοληθῆ μὲ τὸ ζήτημα, εἶχε δοθῆ δὲ εὐκαιρία καὶ εἰς τοὺς Βουλγάρους, κληθέντας εἰς τὴν συνδιάσκεψιν διὰ τὸ ζήτημα τῶν Στενῶν, νὰ εἴπουν ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν γνώμην των. Οὗτοι, ἐξερχόμενοι καθ' ὁλοκληρίαν τοῦ πλαισίου, ἐν ᾧ ἔθετε τὸ ζήτημα ἡ συνθήκη τοῦ Νεϊγύ, ἐζήτησαν προσάρτησιν ἢ τοὐλάχιστον αὐτονομίαν τοῦ Δεδεαγὰτς, τοῦθ' ὅπερ ἠνάγκασε τὸν λόρδον Κῶρζον, ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Μ. Βρεττανίας καὶ πρόεδρον τῆς συνδιασκέψεως, νὰ λάβῃ τὸν λόγον, κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 24 Νοεμβρίου 1922, καὶ εἴπῃ τὰ ἑξῆς:

Digitized by Google

«Ἡ ἵδρυσις αὐτονόμου ζώνης εἰς Δεδεαγάτς, ἢ ἡ παραχώρησις αὐτοῦ εἰς τὴν Βουλγαρίαν, οὐδέποτε ἀντιμετωπίσθησαν ὑπὸ τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγύ. Ἀληθῶς διὰ τοῦ ἄρθρου 48 αὐτῆς, οἱ Σύμμαχοι ἀναλαμβάνουν ἁπλῶς «τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἐλευθερίας τῆς οἰκονομικῆς διεξόδου τῆς Βουλγαρίας πρὸς τὸ Αἰγαῖον» καὶ παραπέμπουν εἰς μεταγενεστέραν ἡμερομηνίαν τὸν διακανονισμὸν τῶν λεπτομερειῶν. Τοῦτο ἀκριβῶς ζητεῖ ἤδη ἡ συνδιάσκεψις νὰ πράξῃ. Ἐξ ἄλλου, τὰ ἄρθρα 4, 5 καὶ 6 τῆς συνθήκης τῆς 10 Αὐγούστου 1920 περὶ Θρᾴκης περιέχουν λεπτομερεῖς διατάξεις, δι' ὧν ἡ Ἑλλὰς ἀναλαμβάνει νὰ παράσχῃ μακροπροθέσμως εἰς τὴν Βουλγαρίαν τὸν ἀναγκαιοῦντα δι' ὑπηρεσίαν λιμένος χῶρον. Συνεπῶς ἡ ἀξίωσις τῆς Βουλγαρίας εἶναι ὅλως νέα καὶ αἱ Δυνάμεις θὰ ἀπέστεργον ἐντόνως νὰ τὴν ἱκανοποιήσουν. Δὲν πρέπει ἄλλως τε νὰ λησμονῆται ὅτι αἱ συμφωνίαι, δι' ἃς ἐργάζεται ἡ συνδιάσκεψις, δέον νὰ ἔχουν ὡς σκοπὸν τὴν δημιουργίαν, εἰς τὰ Βαλκάνια, πνεύματος συνδιαλλαγῆς καὶ εἰρήνης. Αἱ περὶ σιδηροδρόμου καὶ δημιουργίας λιμένος ὑπὲρ τῆς Βουλγαρίας συμφωνίαι ἀνταποκρίνονται πλήρως πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, ἐνῷ, ἀντιθέτως, δημιουργοῦντες μικρὸν σφῆνα βουλγαρικὸν ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, θὰ ηὐξάνομεν μόνον τὰς αἰτίας προστριβῶν, ἀκόμη καὶ συρράξεων εἰς τὸ μέλλον. Ὁ κ. Σταμπολίσκυ δέον νὰ προσέξῃ ὅτι τὸ παρὰ τῆς ὑποεπιτροπῆς προτεινόμενον σύστημα ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν παροχὴν εἰς τὴν Βουλγαρίαν σημαντικῶν ἱκανοποιήσεων καὶ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ, ὑπὲρ οὗ ὁ κ. Σταμπολίσκυ τόσον μοχθεῖ ἀπὸ τριῶν ἐτῶν. Πράγματι τὸ σύστημα τοῦτο ἐξασφαλίζει τὴν ὁλοκληρωτικὴν ἐκτέλεσιν τῶν περιεχομένων ἐν τῇ συνθήκῃ τοῦ Νεϊγὺ ὑποχρεώσεων. Συνεπῶς, καθ' ἣν στιγμὴν αἱ Δυνάμεις καταβάλλουν πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς τήρησιν τῶν ὑποχρεώσεών των, ὁ λόρδος Κῶρζον ζητεῖ ἐπιμόνως ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸν τῆς βουλγαρικῆς ἀντιπροσωπείας νὰ δεχθῇ τὰ προσφερόμενα εἰς αὐτὸν καὶ νὰ μὴ ἐπιμένῃ, ὅπως ἐπιτύχῃ ὅ,τι εἶναι ἀδύνατον νὰ τῷ παραχωρηθῇ».

Ἰδοὺ ποῖαι ἦσαν αἱ τόσον ἐπωφελεῖς διὰ τὴν Βουλγαρίαν γενικαὶ γραμμαὶ τοῦ προσχεδίου τῆς ἐπιτροπῆς: Ἡ Ἑλλὰς θὰ παρεχώρει διὰ 99 ἔτη, εἰς τὴν Βουλγαρίαν, ἐπὶ τῆς ἀκτῆς τοῦ Αἰγαίου, μεταξὺ Δεδεαγάτς καὶ Μάκρης, μίαν λωρίδα μήκους τριῶν χιλιομέτρων καὶ βάθους ἑνός. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις θὰ διεβίβαζεν εἰς διεθνῆ ἐπιτροπήν, ἐξ ἀντιπροσώπων τῆς Ἑλλάδος, τῆς Βουλγαρίας, τῆς Μεγάλης Βρεττανίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Ἰταλίας, τῆς Νοτιοσλαυΐας, τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Τουρκίας, τὰ δικαιώματά της ἐλέγχου ἐπὶ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἀπὸ τοῦ κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐδάφους μέχρι τῶν βουλγαρικῶν συνόρων. Μέχρι τῆς κατασκευῆς, ἐν τῷ ἐν λόγῳ ἐδάφει, λιμένος καὶ τῆς συνδέσεώς του μὲ τοὺς ὑπάρχοντας σιδηροδρόμους, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις θὰ παρεῖχε πᾶσαν εὐκολίαν εἰς τὸ βουλγαρικὸν ἐμπόριον ἐν τῷ λιμένι τοῦ Δεδεαγάτς.

Εἰς τόσον δελεαστικὰς προτάσεις ἡ Βουλγαρία ἀπήντησεν ὅτι «εὑρίσκεται εἰς παντελῆ ἀδυναμίαν νὰ ἀντλήσῃ ὄφελός τι ἐκ μιᾶς τοιαύτης διευθετήσεως». Σημειωτέον ὅτι, ἔναντι μιᾶς τόσον ἀνεξηγήτου στάσεως, ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία ἐπεσώρευσε τὰς μᾶλλον γενναιοδώρους προτάσεις. Ἔφθασεν ὁ Βενιζέλος νὰ προτείνῃ καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀκόμη, ἥτις θὰ ἀπετέλει διὰ τὴν Βουλγαρίαν οἰκονομικὴν διέξοδον ἀπείρως πολυτιμοτέραν τοῦ Δεδεαγάτς, τὰς αὐτὰς εὐκολίας, ὧν χαίρουν οἱ Νοτιοσλαῦοι.

Ἐναυάγησαν λοιπὸν πάντα ταῦτα, ἐξ αἰτίας τῆς βουλγαρικῆς ἀδιαλλαξίας, καὶ ἐκυρώθη, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν. Δὲν ἐδίστασεν ἐν τούτοις ὁ γνωστὸς βουλγαρόφιλος Μπῶξτον, πρόεδρος τοῦ βαλκανικοῦ κομιτάτου, να ἀπευθύνῃ τὴν 3 Αὐγούστου ἐπιστολὴν εἰς τοὺς «Τάϊμς», δι' ἧς διεμαρτύρετο διὰ τὴν μὴ ἐκπλήρωσιν τῶν συμμαχικῶν ὑποσχέσεων πρὸς τὴν Βουλγαρίαν. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη εἶχε τὸ ἑξῆς εὐτυχὲς ἀποτέλεσμα, ὅτι τὴν ἐπομένην ἀπήντησεν εἰς αὐτὴν ὁ ὑφυπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Μεγάλης Βρεττανίας Μὰκ Νὴλ (διευθύνας βραδύτερον τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν ὡς λόρδος Κώσεντον), λέγων ὅτι ἡ ἐπιστολή του ἐπέχει θέσιν ἐπισήμων δηλώσεων, τὰς ὁποίας δὲν ἐπρόλαβε νὰ κάμῃ ἐν τῇ βουλῇ τῶν Κοινοτήτων, λόγῳ τῶν διακοπῆς τῶν ἐργασιῶν της, τὴν προτεραίαν. Τὸ ἱστορικὸν τοῦτο ἔγγραφον εἶναι χρήσιμον νὰ παρατεθῇ ἐνταῦθα ἐπὶ λέξει:

«Εἶναι ἀνακριβὲς τὸ ὑποστηριζόμενον ὅτι τὸ δικαίωμα τῆς Βουλγαρίας εἰς οἰκονομικὴν διέξοδον ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου, τὸ ἐξασφαλισθὲν διὰ τοῦ ἄρθρου 48 τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγύ, δὲν ἔτυχεν ἱκανοποιήσεως. Ἄλλωστε τὸ λάθος εἶναι ἀκέραιον τῶν Βουλγάρων, ὑπερτιμησάντων τὰς ἱκανότητάς των κατὰ τὰς διαπραγματεύσεις, ἐὰν δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιτύχουν εὐνοϊκωτέρους ὅρους. Διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγὺ οἱ Σύμμαχοι ἀνέλαβον νὰ ἐξασφαλίσουν οἰκονομικὴν διέξοδον τῆς Βουλγαρίας εἰς τὸ Αἰγαῖον. Τοῦτο δὲν ἐσήμαινεν, οὐδέποτε διενοήθη τις ὅτι θὰ ἐσήμαινεν, ὅτι τὰ βουλγαρικὰ σύνορα ἔπρεπε νὰ ἐκταθοῦν εἰς οἱονδήποτε σημεῖον τοῦ Αἰγαίου. Οἱ ὅροι τοῦ διακανονισμοῦ τῆς οἰκονομικῆς διεξόδου δὲν καθωρίσθησαν, ἐπρόκειτο δὲ νὰ ρυθμισθοῦν μεταγενεστέρως, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐγένετο διὰ τῆς περὶ Θρᾴκης συνθήκης τῆς 10 Αὐγούστου 1920. Διὰ ταύτης ἡ Βουλγαρία ἐπετύγχανεν ἐλευθερίαν διαμετακομίσεως εἰς τὰ ἐδάφη καὶ τοὺς λιμένας τοὺς παραχωρηθέντας εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὡς καὶ τὴν παροχὴν ἐλευθέρας ζώνης ἐν τῷ λιμένι Δεδεαγάτς. Ταυτοχρόνως ἡ Ἑλλὰς ἀνελάμβανε νὰ ἀπομακρύνῃ πάντα κίνδυνον ἢ ἐμπόδιον διὰ τὴν ναυσιπλοΐαν ἐν τῷ λιμένι καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ εὐκολίας διὰ τὴν κίνησιν τῶν πλοίων. Διεθνὴς ἐπιτροπή, ἧς θὰ μετεῖχε Βούλγαρος ἀντιπρόσωπος, θὰ ἐξησφάλιζεν εἰς τὴν Βουλγαρίαν τὴν ἀπόλαυσιν των δικαιωμάτων τούτων. Η συνθήκη περὶ Θρᾴκης δὲν εἶχεν ἐπικυρωθῆ μέχρι τοῦδε, ἀλλὰ τὰ προαναφερθέντα δικαιώματα, τὰ ἀναγνωριζόμενα εἰς τὴν Βουλγαρίαν, ἐξησφαλίσθησαν διὰ τῶν πράξεων τῆς Λωζάννης. Ἑπομένως ἡ ὑπόσχεσις τοῦ ἄρθρου 48 τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγὺ ἐτηρήθη ἀπολύτως. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ Βουλγαρία δὲν ἱκανοποιήθη ἐκ τούτου, καὶ ὅτι μετεχειρίσθη τὸ μέχρι τῆς συνδιασκέψεως τῆς Λωζάννης διάστημα διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ὅρους εὐνοϊκωτέρους. Κληθέντες νὰ ἐκθέσουν τὴν ἄποψίν των ἐν Λωζάννῃ, οἱ Βούλγαροι ἤρχισαν νὰ παραπονοῦνται ὅτι ἡ παροχὴ τοῦ Δεδεαγάτς, ἔστω καὶ διηνεκής, ἦτο ἀνεπαρκής. Προσέτι ὅτι ὁ λιμὴν δὲν ἦτο κατάλληλος καὶ ἀπῄτει δαπάνας διὰ νὰ καταστῇ χρησιμοποιήσιμος. Ἐζήτησαν νὰ τοὺς παραχωρηθῇ ἄλλο, καταλληλότερον, σημεῖον, ἓξ χιλιόμετρα δυτικώτερον. Τοῦ κ. Βενιζέλου στέργοντος, ἡ αἴτησίς των ἐγένετο δεκτή. Κατόπιν οἱ Βούλγαροι ἐδήλωσαν ὅτι ὁ λιμὴν εἰς οὐδὲν θὰ τοὺς ἐχρησίμευεν, ἂν ἔμενεν ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν διοίκησιν. Καὶ πάλιν οἱ Ἕλληνες ὑπεχώρησαν εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τῆς Βουλγαρίας καὶ παρεχώρησαν τὴν αἰτουμένην διοίκησιν τοῦ λιμένος. Ἀνεκάλυψε τότε ἡ Βουλγαρία ὅτι λιμὴν ἐπὶ τοῦ Αἰγαίου θὰ τῇ ἦτο ἄχρηστος, ἂν ὁ συνδέων αὐτὸν μετὰ τῆς Βουλγαρίας σιδηρόδρομος παρέμενεν ὑπὸ ἔλεγχον τῆς Ἑλλάδος. Καὶ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἐγένετο ὑποχώρησις, καὶ ἐπῆλθε συμφωνία ὅπως τεθῇ ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ ὑπὸ διεθνῆ διοίκησιν. Σχέδιον συμφωνίας, δίδον θετικὴν μορφὴν εἰς τὰ ἀνωτέρω, ὑπεβλήθη εἰς τὴν Βουλγαρίαν τὰ τέλη Ἰανουαρίου. Ἅπαξ ἔτι οἱ Βούλγαροι μετέβαλον στάσιν καὶ ἐδήλωσαν ὅτι ἐκεῖνο, τοῦ ὁποίου πράγματι εἶχον ἀνάγκην ἦτο ἐδαφικὸς διάδρομος συνδέων τὴν Βουλγαρίαν μετὰ τῆς θαλάσσης, καὶ ὅτι οὐδὲν ἔλαττον τούτου θὰ ἀπεδέχοντο. Δεδομένου ὅτι οὐδὲν δικαίωμα εἶχον νὰ προβάλουν τοιαύτην ἀξίωσιν, οἱ Σύμμαχοι ἀπέσυραν τὸ σχέδιον συμφωνίας καὶ ἠρνήθησαν νὰ ἀσκήσουν οἱανδήποτε πίεσιν ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος, ὅπως προβῇ αὕτη εἰς νέας παραχωρήσεις ἔναντι τῶν παρατόλμων ἀξιώσεων τῶν Βουλγάρων. Οὐχ ἧττον ὁ κ. Βενιζέλος, ὅστις εἶχε δείξει τὸ εὐρύτερον πνεῦμα συνδιαλλαγῆς κατὰ τὰς διαπραγματεύσεις, ὑπέδειξεν ὅτι ἡ πραγματικὴ οἰκονομικὴ διέξοδος διὰ τὴν Βουλγαρίαν εὑρίσκετο εἰς Θεσσαλονίκην. Προσεφέρθη νὰ παραχωρήσῃ εἰς τὸν λιμένα τοῦτον ὅρους περὶ εἰδικῶν ἀποβαθρῶν, ἀποθηκῶν δι' ἐμπορεύματα καὶ ἄλλων εὐκολιῶν, ἀπαραλλάκτους πρὸς τοὺς παραχωρηθέντας εἰς τὴν Νοτιοσλαυΐαν. Καὶ τὴν προσφορὰν ταύτην, ὅπως ὅλας τὰς ἄλλας, ἀπέρριψεν ἡ βουλγαρικὴ κυβέρνησις, ἀποδείξασα οὕτω, κατὰ τρόπον ἐφ' οὗ δὲν ἦτο δυνατόν τις νὰ πλανηθῇ ὅτι δὲν ἐζήτει ἐν τῇ πραγματικότητι οἰκονομικὴν διέξοδον, ἀλλ' ἐδαφικὴν ἐπέκτασιν».

Σημειωτέον ὅτι εἶναι λίαν προβληματικόν, ἂν εἶναι ἀπαραίτητος εἰς τὴν Βουλγαρίαν μία ἔστω καὶ οἰκονομικὴ διέξοδος εἰς τὸ Αἰγαῖον. Κράτη, ὡς ἡ Ἑλβετία, ἡ Αὐστρία, ἡ Οὐγγαρία, ἡ Τσεχοσλοβακία, δὲν ἔχουν διέξοδον εἰς τὴν θάλασσαν, ἡ δὲ τριπλασία τῆς Βουλγαρίας Ρουμανία ἔχει ἕνα μόνον λιμένα εἰς τὴν Μαύρην θάλασσαν, τὴν Κωνστάντζαν, ἐνῷ ἡ Βουλγαρία ἔχει δύο θαυμασίους λιμένας, τὴν Βάρναν καὶ τὸν Πύργον. Εἶναι ἐξ ἄλλου κοινὸν μυστικὸν ὅτι καὶ οἱ ἤδη ὑπάρχοντες λιμένες εἶναι ὑπερβολικοὶ διὰ τὴν μικρὰν σχετικῶς ἐμπορικὴν καὶ ναυτιλιακὴν κίνησιν τῆς Βουλγαρίας, καὶ ὅτι ἡ Βάρνα, τοὐλάχιστον, φθίνει καθημερινῶς. Εἰς τί θὰ ἐχρειάζετο τρίτος λιμήν; Καὶ ποῦ θὰ εὑρίσκοντο, καὶ πρὸς τί θὰ ἐδαπανῶντο τὰ δισεκατομμύρια τὰ ἀναγκαῖα διὰ τὴν κατασκευήν του;

Ταῦτα τὰ περὶ τοῦ ζητήματος τούτου, ὅπερ ἐμφανίζουν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ὡς ἐκκρεμὲς δῆθεν οἱ Βούλγαροι καὶ ἐφ' οὗ ἡ τόσον σαφὴς καὶ κατηγορηματικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἄγγλου ὑπουργοῦ. Ἴδωμεν ἤδη καὶ τὰ λοιπὰ ζητήματα, ἅτινα ἠγέρθησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῆς Βουλγαρίας. Ἐξ αὐτῶν τὰ περὶ ἐπιδρομῶν ἐκ τῶν βουλγαρικῶν συνόρων, ἐπεισοδίου Πετριτσίου, δασῶν Ροδόπης καὶ ἐκτελέσεως τῆς συμφωνίας Καφαντάρη—Μολλὼφ ἐκτίθενται κατωτέρω εἰς τὰ περὶ Ἑλλάδος καὶ Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. Ἄλλα δύο, τὸ ζήτημα τῶν λεγομένων 6 000 μεταναστῶν καὶ τὸ ζήτημα τῶν ἐκ τῆς διαιτησίας Βουαρὲν ἡμετέρων ἀπαιτήσεων, ἔχουν ὡς ἑξῆς:

Ὅταν ἐξέπνευσαν, κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1924, οἱ ἐκ τῆς συμβάσεως τοῦ Νεϊγὺ τῆς 27 Νοεμβρίου 1919, περὶ ἀμοιβαίας ἐθελουσίας μεταναστεύσεως τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν πληθυσμῶν, προθεσμίαι πρὸς ὑποβολὴν αἰτήσεων ἐκκαθαρίσεων περιουσιῶν, παρέμειναν εἰς Βουλγαρίαν ἱκανοὶ μετανάσται, οἵτινες δὲν εἶχον ὑποβάλει τοιαύτας αἰτήσεις. Ἐπεκαλέσθη ἔκτοτε ἡ Βουλγαρία τὰ ἄρθρα 3 καὶ 4 τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν τῆς 10 Αὐγούστου 1920 περὶ μειονοτήτων (παρέχοντα εἰς τοὺς Βουλγάρους τὸ γένος, τοὺς καταγομένους ἐκ τῶν ἑλληνικῶν ἐδαφῶν τῶν προσαρτηθέντων εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1913, τὸ δικαίωμα νὰ διατηρήσουν τὰ ἐν Ἑλλάδι κτήματά των, ἔστω καὶ ἂν μετῴκησαν ἐκεῖθεν), ἵνα προβάλῃ ἀξίωσιν ἀποζημιώσεως διὰ τὴν ἀξίαν τῶν ἐν λόγῳ κτημάτων, παραβλέπουσα τὰ μεσολαβήσαντα τῷ 1925 γεγονότα, ἅτινα ἐδημιούργησαν ὅλως νέαν ἐπὶ τοῦ θέματος πραγματικὴν καὶ νομικὴν κατάστασιν. Ἡ ἐκκαθαρίσασα τὸ ἐπεισόδιον Πετριτσίου διεθνὴς ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὸν Σὲρ Ὅρας Ράμπολτ ἐπεξέτεινε τὰς προσπαθείας της καὶ εἰς γενικωτέραν μέριμναν ἀποφυγῆς εἰς τὸ μέλλον νέας ἐκτραχύνσεως τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν σχέσεων, λαβοῦσα διάφορα σχετικὰ μέτρα. Μεταξὺ αὐτῶν ἦτο καὶ ἡ σύστασις ρυθμίσεως τοῦ ζητήματος τῶν ἐκπροθέσμων μεταναστῶν, δεδομένου ὅτι ἡ ἐπάνοδος αὐτῶν εἰς τὰς ἑστίας των ἀπεκλείετο, «διότι τοῦτο καὶ πρακτικῶς ἦτο ἀδύνατον λόγῳ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν προσφύγων, καὶ θὰ συνετέλει μόνον εἰς τὴν ἀναβίωσιν μειονοτήτων, ἀπὸ πολλοῦ ἤδη ἐκλειπουσῶν». Ἐπρότεινε λοιπὸν ἡ διεθνὴς ἐπιτροπὴ τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος εἴτε δι' ἀπ' εὐθείας συνεννοήσεων μεταξὺ τῶν δύο κυβερνήσεων, εἴτε διὰ τῆς ἐξετάσεως ὑπὸ τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς μεταναστεύσεως τῶν περιπτώσεων καὶ τῶν μεταναστῶν τούτων. Κατ' ἐφαρμογὴν τῶν συστάσεων τούτων, ἅς, υἱοθετηθείσας παρὰ τοῦ συμβουλίου τῆς Κ.Τ.Ε., ἀπεδέχθησαν Ἑλλὰς καὶ Βουλγαρία, ἡ Ἑλλὰς ἔστερξεν εἰς τρίμηνον προθεσμίαν, ὅπως ἀσκήσουν οἱ ἐκπρόθεσμοι παρὰ τῇ μικτῇ ἐπιτροπῇ τὰ ἀπὸ πολλοῦ ἐκπνεύσαντα δικαιώματά των. Ἡ νέα αὕτη ἁρμοδιότης, ἥτις ἀνετίθετο εἰς τὴν μικτὴν ἐπιτροπὴν ἀσχέτως πρὸς τὰ ἐκ τῆς συμβάσεως μεταναστεύσεως τοῦ Νεϊγὺ καθήκοντά της (ἀνάλογον ἀνάθεσιν ξένων πρὸς τὸ κύριον ἔργον της καθηκόντων εἴδομεν ἀνωτέρω καὶ εἰς τὰ περὶ μικτῆς ἐπιτροπῆς ἀνταλλαγῆς ἑλληνοτουρκικῶν πληθυσμῶν καὶ θὰ ἴδωμεν ἀκόμη εἰς τὰ περὶ ἀλβανικῆς μειονότητος Ἠπείρου), ἀφεώρα ἀκριβῶς τὰ ὑπὸ τῶν ἄρθρων 3 καὶ 4 τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν περὶ μειονοτήτων προβλεπόμενα δικαιώματα καὶ τὴν ὁριστικὴν αὐτῶν ρύθμισιν. Λόγῳ τοῦ σχετικῶς μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν δικαιούχων, οἵτινες ἐπωφελήθησαν τῆς κατὰ τὰ ἀνωτέρω τριμήνου προθεσμίας, ἐξ αἰτίας τῆς ἀμελείας τῶν βουλγαρικῶν ἀρχῶν νὰ τοὺς παρακινήσουν εἰς ὑποβολὴν αἰτήσεων, ἡ βουλγαρικὴ κυβέρνησις, ὀλίγον πρὸ τῆς λήξεως τοῦ τριμήνου, ἐζήτησε παράτασιν τῆς προθεσμίας. Ἐδέχθη καὶ τοῦτο ἡ Ἑλλάς, καὶ κατα Δεκέμβριον 1926 ὅταν ἔληξε καὶ ἡ οὕτω παραταθεῖσα προθεσμία, 4.340 νέαι αἰτήσεις ἐκκαθαρίσεως περιουσιῶν Βουλγάρων εἶχον ὑποβληθῆ, ἀφορῶσαι 13.000 ἄτομα, μὲ ἱκανὴν ἐκ τούτου ὑλικὴν ἐπιβάρυνσιν διὰ τὴν Ἑλλάδα (περὶ τὰ 400 ἑκατομμύρια δραχμῶν). Τὸ ἐπιτευχθὲν ἀποτέλεσμα ἐτέθη ὑπ' ὄψιν τοῦ συμβουλίου τῆς Κ.Τ.Ε., ὅπερ ἀπέκλεισε πᾶσαν νέαν παράτασιν τῆς προθεσμίας καὶ ἐθεώρησε τὸ ζήτημα λῆξαν. Συνεπῶς ἡ περαιτέρω ἀξίωσις τῆς βουλγαρικῆς κυβερνήσεως διὰ τοὺς ἐναπομείναντας 6.000 μετανάστας εἶναι ἀστήρικτος.

Ἰδού, ἐν συνόψει, καὶ τὰ ἀφορῶντα τὴν ὑπόθεσιν τῆς διαιτησίας Βουαρέν: Ἡ παράγραφος 4 τοῦ παραρτήματος τοῦ IV τμήματος τοῦ IX μέρους τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγὺ προέβλεπε, μεταξὺ ἄλλων, καὶ περὶ ζημιῶν προσγενομένων εἰς συμμάχους ὑπηκόους ὑπὸ τῆς βουλγαρικῆς κυβερνήσεως ἢ οἱασδήποτε βουλγαρικῆς ἀρχῆς, μεταξὺ τῆς 11 Ὀκτωβρίου 1915 (ἡμέρας τῆς εἰσόδου τῆς Βουλγαρίας εἰς τὸν πόλεμον) καὶ τῆς ἡμέρας τῆς εἰσόδου εἰς αὐτὸν συμμάχου τινὸς Δυνάμεως (ὡς ἡ Ἑλλάς, ἥτις εἰσῆλθεν ἐπισήμως καὶ συνολικῶς εἰς τὸν πόλεμον τὴν 27 Ἰουνίου 1917). Ὁ καθορισμὸς τῶν σχετικῶν ἀξιώσεων θα ἐγίνετο ὑπὸ διαιτητοῦ διοριζομένου ὑπὸ τοῦ Γουσταύου Ἀντόρ (ἄλλοτε προέδρου τῆς Ἑλβετικῆς Ὁμοσπονδίας), καὶ πράγματι διώρισεν οὗτος ὡς τοιοῦτον τὸν ἐν Γενεύῃ δικηγόρον Ἀλβέρτον Βουαρέν. Τὰς ἀρχὰς τοῦ 1922 ὁ διαιτητὴς ἤρξατο τῶν ἐργασιῶν του, ὑπέβαλε δὲ εἰς τὰς δύο κυβερνήσεις καὶ σχέδιον κανονισμοῦ αὐτῶν. Ἡ βουλγαρικὴ κυβέρνησις ἤγειρεν ἔνστασιν ἐπ' αὐτοῦ, ἀμφισβητοῦσα τὸ δικαίωμα τοῦ διαιτητοῦ ὅπως καθορίσῃ τὴν ἰδίαν του ἁρμοδιότητα, ἑρμηνεύουσα δὲ στενῶς τὰ κείμενα τοῦ Νεϊγύ, ἰσχυρίσθη ὅτι ἡ διαιτησία ἔδει νὰ περιορισθῇ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ βουλγαρικοῦ ἐδάφους, οἷα ἦσαν ταῦτα τὴν 11 Ὀκτωβρίου 1915 (ἀποκλείουσα οὕτω τὰς ἐπὶ ὑπὸ βουλγαρικὴν κατοχὴν ἐδαφῶν, ὅπως ἡ Ἀνατολικὴ Μακεδονία, ζημίας) ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὰ αὐστηρῶς περιουσιακὰ biens, droit et intérêts δικαιώματα τῶν παθόντων (ἀποκλείουσα οὕτω τὰς ἐκ κακῶν μεταχειρίσεων, ἐκτοπισμῶν καὶ λοιπῶν προσωπικῶν κακώσεων ζημίας, ἃς κατ' ἐξοχὴν

Digitized by Google

υπέστησαν οἱ ἡμέτεροι). Κατόπιν τούτου, τῇ συστάσει καὶ τοῦ διαιτητοῦ, αἱ δύο κυβερνήσεις προσέφυγον διὰ συ υποσχετικοῦ (δὲν εἶχον ἀκόμη προσχωρήσει ἀμφότεραι εἰς τὴν προαιρετικὴν διάταξιν τοῦ ἄρθρου 36 τοῦ καταστατικοῦ τοῦ Δ. Δ. Δ. Δ. τῆς Χάγης περὶ ὑποχρεωτικῆς διαιτησίας) εἰς τὸ Δ. Δ. Δ. Δ., ζητοῦσαι νὰ ἀποφανθῇ τοῦτο ἐπὶ τῶν κατὰ τὰ ἀνωτέρω δύο ἐρωτημάτων, δηλαδή: α) ἐὰν περιελαμβάνοντο εἰς τὰς ζημίας καὶ αἱ ἐκτὸς τοῦ βουλγαρικοῦ ἐδάφους, ἰδίᾳ ἐν ταῖς ὑπὸ βουλγαρικὴν κατοχὴν περιοχαῖς, καὶ β) ἐὰν περιελαμβάνοντο εἰς τὰς ζημίας καὶ αἱ ἐκ προσωπικῶν κακώσεων τοιαῦται. Τὸ Δ.Δ.Δ.Δ. ἀπεφάνθη, τὴν 12 Σεπτεμβρίου 1924 καὶ ἐπὶ τῶν δύο ἐρωτημάτων, ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἀπόψεως, πλὴν, δικάζον ultra petita, εἰπε προσθέτως ὅτι αἱ ἐκ τῶν κεφαλαίων τούτων ἀποζημιώσεις περιλαμβάνονται εἰς τὸ πλαίσιον τῶν ἐπανορθώσεων, ὡς καθορίζονται αὗται διὰ τῶν ἄρθρων 121 καὶ 122 τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγὺ (ἴδε ἀνωτέρω εἰς τὰ περὶ πολεμικῶν χρεῶν καὶ ἐπανορθώσεων). Ἐνῷ δηλαδὴ εἰς τὰ τεθέντα πρὸς αὐτὸ ἐρωτήματα μας ἔδιδε δίκαιον τὸ Δ.Δ.Δ.Δ., διὰ τῆς ultra petita δευτέρας του φράσεως κατέστρεφε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πρώτης. Τὸ τοιοῦτο δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ δεχθῇ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἐζήτησε μάλιστα καὶ ἑρμηνείαν παρὰ τοῦ Δ.Δ.Δ.Δ. τῆς ἰδίας του ἀποφάσεως, πλὴν τοῦτο ἀπεφήνατο ὅτι «δὲν ὑπάρχει περίπτωσις αὐθεντικῆς ἑρμηνείας τῆς ἀπὸ 12 Σεπτεμβρίου 1924 ἀποφάσεώς του». Δὲν ἔπαυσεν ἔκτοτε ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις νὰ θέτῃ τὸ ζήτημα ἐκκρεμὲς ἔναντι τῆς Βουλγαρίας, μέχρις οὗ ἔλαβε τοῦτο εὐνοϊκὴν τροπὴν διὰ τῆς μετὰ τῆς Βουλγαρίας συμφωνίας τῆς Χάγης τοῦ 1930, ἥτις ἐν ἄρθρῳ 6, καὶ εἰς ἀντίρροπον ἄλλων παραχωρήσεων, γενομένων τῇ Βουλγαρίᾳ, θεσπίζει ὅτι ἡ βουλγαρικὴ κυβέρνησις παραμένει δεσμευομένη ἐκ τῶν πρὸς συμμάχους ὑπηκόους ὑποχρεώσεών της, οὐδαμῶς θιγομένων διὰ τῆς περὶ ἐπανορθώσεων συμφωνίας ταύτης. Ἀλλ' ἠρνήθη καὶ πάλιν ἡ Βουλγαρία τὴν ὀφειλήν της, ἐμμένουσα εἰς τὸ δεδικασμένον τῆς ἀποφάσεως τῆς Χάγης τοῦ 1924. Ὑπήχθη τότε ἡ διαφορὰ εἰς τὸ κατὰ τὸ ἄρθρον 14 τῆς ὡς ἄνω συμφωνίας τῆς Χάγης μικτὸν διαιτητικὸν δικαστήριον, ἁρμόδιον διὰ πᾶσαν ἐξ ἑρμηνείας ἢ ἐφαρμογῆς τῆς συμφωνίας ἀμφισβήτησιν, οἵα ἡ ἀφορῶσα τὴν ἀληθῆ ἔννοιαν τοῦ ἄρθρου 6, ἐκκρεμεῖ δὲ ἔκτοτε ἡ διαφορὰ παρ' αὐτῷ. Σημειωτέον ὅτι εἶναι σοβαρωτάτη ἡ ἐκ τοῦ ζητήματος τῆς διαιτησίας Βουαρὲν διαφορά, ἂν ὑπολογίσῃ τις, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ μέσου ὅρου τῶν ἐπιδικασθέντων ὑπὸ τοῦ διαιτητοῦ ποσῶν (προέλαβεν οὗτος νὰ ἐκδικάσῃ 1.106 αἰτήσεις, ἐπιδικάσας εἰς τοὺς αἰτοῦντας 5.611.535 χρ. φρ.), ὅτι ἐκδίκασις τοῦ συνόλου τῶν αἰτήσεων θὰ ἐπλησίαζε τὰ 70 ἑκατομμύρια χρ. φρ.

Ἔλθωμεν τώρα εἰς τὴν γενικὴν ἐπισκόπησιν τῶν μετὰ τῆς Βουλγαρίας σχέσεών μας ἀπὸ τῆς μεταπολιτεύσεως τοῦ 1926. Εὐθὺς αὐτὴ καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ὅπως καὶ εἰς ἄλλα, ἀτμόσφαιραν δυσμενῆ — δὲν εἶχεν ἀκόμη λησμονηθῆ τὸ ἀτυχὲς ἐπεισόδιον τοῦ Πετριτσίου. Ἐπῆλθεν ὅμως βελτίωσις ἐκ τῆς συνάψεως τῆς προσωρινῆς ἐμπορικῆς συμφωνίας τῆς 28 Φεβρουαρίου 1927, ἥτις ὑπῆρξε λίαν εὐπρόσδεκτος διὰ τὴν Βουλγαρίαν, λόγῳ τοῦ ἀνισοσκελοῦς, εἰς ὄφελος τῆς Βουλγαρίας, τῶν εἰσαγωγῶν καὶ ἐξαγωγῶν τῶν δύο κρατῶν. Ὑπεσχέθη τότε ἡ βουλγαρικὴ κυβέρνησις τὴν εὐμενῆ ἐξέτασιν ὅλων τῶν ἐκκρεμῶν μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν ζητημάτων (κυρίως ἀπαιτήσεων Ἑλλήνων ὑπηκόων ἔναντι τῆς Βουλγαρίας, εἴτε πηγαζουσῶν ἐκ τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγύ, εἴτε καὶ προγενεστέρων), πλὴν οὐδόλως προωθήθησαν ταῦτα κατὰ τὸ 1927—1928.

Τὰς ἀρχὰς τοῦ 1929 διορισθέντος ἡμετέρου πρέσβεως ἐν Σόφιᾳ, ἐπέδωκεν οὗτος, ἐντολῇ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, κατάλογον τῶν ἐκκρεμῶν ἀπαιτήσεων εἰς τὴν βουλγαρικὴν κυβέρνησιν καὶ ἤρχισε σχετικὰς συνομιλίας μὲ τὸν γενικὸν διευθυντὴν τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. Παραλλήλως ἐπεδίδετο εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν ὑπὸ τοῦ Βουλγάρου πρέσβεως κατάλογος τῶν βουλγαρικῶν ἀνταπαιτήσεων. Εἰς τὰς ἰδικάς μας σοβαρωτάτας ἀξιώσεις, ὧν κυριώτεραι ἡ ἐκ τῆς διαιτησίας Βουαρὲν καὶ ἡ ἐκ τῶν δασῶν τῆς Ροδόπης, ἀντετάσσοντο ἀξιώσεις ἀστήρικτοι, ὡς ἡ τῶν 6.000 ἐκπροθέσμων μεταναστῶν, ἢ ἐκ παρανόμου δῆθεν στρατεύσεως Βουλγάρων ἐν Θρᾴκῃ (ἀμφισβητουμένης, διὰ τυπικοὺς λόγους, τῆς ἑλληνικότητος αὐτῆς ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς τῆς σχετικῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν, λαβούσης χώραν τῷ 1920 μέχρι τῆς κυρώσεώς της, λαβούσης χώραν τῷ 1923) κτλ. Ἐφάνη οὕτω εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὅτι ὀλίγαι ὑπῆρχον ἐλπίδες ἐπιτεύξεως συμφωνίας. Ἐχρόνισαν αἱ διαπραγματεύσεις, διακοπτόμεναι καὶ ἐπαναλαμβανόμεναι, καθ' ὅλον τὸ 1929.

Τὰς ἀρχὰς τοῦ 1930, τὸ ἄρθρον 6 τῆς συμφωνίας τῆς Χάγης ἤνοιγε νέους ὁρίζοντας, προέβαινε δὲ καὶ πάλιν εἰς ὑποσχέσεις ταχείας ἐξετάσεως τῶν ζητημάτων καὶ ἀμέσου ἱκανοποιήσεως τῶν ἐξ αὐτῶν δεκτικῶν τοιαύτης ὁ τότε ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Βουλγαρίας Μπούρωφ. Ἀλλ' οὐδὲν τὸ θετικὸν ἐπηκολούθει. Ἐπρότεινε τότε ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις τὴν παραπομπὴν τῶν ἀμοιβαίων ἀπαιτήσεων, ἢ ἔστω τῶν σπουδαιοτέρων ἐξ αὐτῶν, εἰς διαιτησίαν, ἢ τοὐλάχιστον τὸν καθορισμὸν ἐκ τῶν προτέρων ἑνὸς ἀνωτάτου χρονικοῦ ὁρίου διαπραγματεύσεων, παρερχομένου δὲ τυχὸν τούτου ἀπράκτου, τὴν αὐτόματον παραπομπὴν εἰς διαιτησίαν τῶν παραμενόντων ἀλύτων καὶ δυναμένων νὰ ὑπαχθοῦν εἰς αὐτὴν ζητημάτων. Ἀντέκρουε ταύτην ὁ Μπούρωφ, λέγων ὅτι ἡ διαιτησία θὰ παρεξηγεῖτο ἀπὸ τὴν βουλγαρικὴν κοινὴν γνώμην, ἥτις θὰ τὴν ἐξελάμβανεν ὡς ἀδυναμίαν συνεννοήσεως τῶν δύο χωρῶν, συρομένων εἰς τὰ δικαστήρια. Εἰς μάτην ἀντιπαρετήρει ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ὅτι οὐδεμία τοιαύτη κακὴ ἐντύπωσις εἶχε παραχθῆ ἐκ τῆς παραπομπῆς, τῇ αἰτήσει τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς μεταναστεύσεως καὶ δι' ἀποφάσεως τοῦ συμβουλίου τῆς Κ.Τ.Ε. τῆς 16 Ἰανουαρίου 1930, πρὸς γνωμοδότησιν εἰς τὸ Δ.Δ.Δ.Δ. τῆς Χάγης, τοῦ ζητήματος τῶν κοινοτικῶν περιουσιῶν.

Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1930 ἡ Βουλγαρία ηὔξησε τὸν συντελεστὴν ὡρισμένων δασμῶν, ἐνδιαφερόντων κυρίως τὰ εἰς Βουλγαρίαν εἰσαγόμενα ἑλληνικὰ προϊόντα, καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις τὴν προειδοποίησε τότε ὅτι ἐφαρμογὴ τῶν μέτρων τούτων, καταστρεπτικὴ διὰ τὴν ἑλληνικὴν εἰσαγωγὴν εἰς Βουλγαρίαν, θὰ προὐκάλει καὶ ἐκ μέρους ἡμῶν μέτρα δασμολογικῆς ἀμύνης, ἦτο δὲ φανερὸν ὅτι, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἀνισότητος τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων τῶν δύο χωρῶν (βλ. ἀνωτ.), ὁ τελωνειακὸς οὗτος ἀγὼν θὰ ἀπέβαινεν εἰς βάρος τῆς Βουλγαρίας. Ἐκώφευσεν ὅμως ἡ Βουλγαρία καὶ ἠναγκάσθη ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις νὰ προβῇ εἰς τὴν καταγγελίαν τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς ἐμπορικῆς συμφωνίας, ἐφηρμόσθησαν δὲ τὰ ηὐξημένα δασμολόγια ἀπὸ τῆς 15 Ὀκτωβρίου 1930.

Ἀπὸ τῆς συνδιασκέψεως ἤδη τῆς Χάγης εἶχον δείξει ἐνδιαφέρον διὰ τὰ ἑλληνοβουλγαρικὰ ζητήματα οἱ Ἄγγλοι ἀντιπρόσωποι. Τὰ τέλη τοῦ 1930 ἔλαβεν οὐσιαστικωτέραν μορφὴν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο, ὑποβοηθούμενον καὶ ἀπὸ σχετικὰς ἐνεργείας Γαλλίας καὶ Ἰταλίας. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1931 διεξήχθησαν καὶ συνομιλίαι μεταξὺ Χέντερσον καὶ Μιχαλακοπούλου ἐν Γενεύῃ, ἀπεκρυσταλλώθησαν δὲ αἱ ἀγγλικαὶ ἀπόψεις εἰς τὰς ἑξῆς βάσεις:

α) Παραπομπὴ εἰς τὸ Δ.Δ.Δ.Δ. τοῦ τύποις παραδεκτοῦ ἢ μὴ τῶν κατ' ἐξοχὴν ἀποκρουομένων ἑκατέρωθεν ἀξιώσεων, ἤτοι τῆς ἑλληνικῆς ἐκ τῶν δικαιωμάτων τοῦ 1906 καὶ τῆς βουλγαρικῆς τῶν ἐκπροθέσμων μεταναστῶν.

β) Παραπομπὴ εἰς τὴν εἰδικὴν διαδικασίαν τοῦ ἄρθρου 14 τῆς συμφωνίας τῆς Χάγης (βλ. ἀνωτ.) τῶν ἐκ τῆς διαιτησίας Βουαρὲν ἀξιώσεων.

γ) Παραπομπὴ τῶν λοιπῶν ζητημάτων εἰς τὴν διαιτησίαν τῶν οὐδετέρων μελῶν τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς μεταναστεύσεως, μὲ ἐπιδιαιτητὴν νομομαθῆ τῆς ἐκλογῆς τῶν δύο κυβερνήσεων.

Ἀφέθη ἐν τούτοις νὰ πέσῃ, ὑπὸ τῆς Βουλγαρίας, ἡ τόσον λογικὴ αὐτὴ πρότασις, καὶ παρῆλθεν οὕτω καὶ ἡ πρώτη ἑξαμηνία τοῦ 1931 ἀπράκτος.

Ἡ κατ' Αὔγουστον ἐπελθοῦσα ὀξύτης, ἐκ τοῦ κατόπιν τῆς προτάσεως Χοῦβερ προκύψαντος ζητήματος ἀναστολῆς τῆς ἐκτελέσεως τῆς συμφωνίας Καφαντάρη—Μολλώφ (βλ. κατωτέρω, εἰς τὰ περὶ Ἑλλάδος καὶ Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν), εἶχε τοὐλάχιστον τοῦτο τὸ ἀποτέλεσμα, ὅτι τὸ συμβούλιον τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν διεπίστωνεν, ἐν τέλει τῆς ἀπὸ 19 Σεπτεμβρίου ἀποφάσεώς του, τὴν ἐπιθυμίαν τῶν δύο κυβερνήσεων, ὅπως φθάσουν εἰς γενικωτέραν συμφωνίαν ἐπὶ τῶν χωριζουσῶν αὐτὰς διαφορῶν, προσεκάλει δὲ αὐτὰς ὅπως προβοῦν τὸ ταχύτερον, ἐν πνεύματι συνδιαλλαγῆς, εἰς σχετικὰς διαπραγματεύσεις.

Ἀλλ' αἱ διαπραγματεύσεις αὗται κατηναλώθησαν, μέχρι τοῦ Νοεμβρίου, εἰς τὴν ρύθμισιν τοῦ ζητήματος Καφαντάρη—Μολλώφ. Ἀνέμεινεν εἶτα ἡ Βουλγαρία τὴν ἔκδοσιν τῆς σχετικῆς γνωμοδοτήσεως τοῦ Δ.Δ.Δ.Δ. τῆς Χάγης, ἥτις ἔλαβε χώραν τὸν Μάρτιον 1932 (ἴδε εἰς τὰ περὶ Καφαντάρη—Μολλώφ τὰ τῆς συμφωνίας τῶν Ἀθηνῶν τῆς 11 Νοεμβρίου 1931 καὶ τὰ τῆς γνωμοδοτήσεως τοῦ Δ.Δ.Δ.Δ. τῆς 8 Μαρτίου 1932).

Ἐπηκολούθησε νέα ἐφεκτικότης μέχρι τῆς συνδιασκέψεως τῆς Λωζάννης. Ἐμεσολάβησαν εἶτα τὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἑλλάδος, ἐπανειλημμέναι ἐκλογαὶ καὶ ἀλλαγαὶ κυβερνήσεως, καὶ οὕτω μόλις τὴν 23 Νοεμβρίου 1933 ἤρχισαν ἐκ νέου εἰς Ἀθήνας ταχτικαὶ διαπραγματεύσεις. Διεκόπησαν ὅμως καὶ αὗται μετὰ ἕνα μῆνα.

Ἑλλὰς καὶ Νοτιοσλαυΐα. Δεδομένου ὅτι τὸν κόμβον τῶν ἑλληνονοτιοσλαυϊκῶν σχέσεων ἀπετέλεσεν, ἀπὸ τοῦ 1924 μέχρι τοῦ 1929, τὸ ζήτημα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ σερβικῆς ζώνης, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκτεθῇ συντόμως πῶς ἐγεννήθη τοῦτο καὶ πῶς εἶτα ἐξειλίχθη.

Διὰ τῆς ἑλληνοσερβικῆς συνθήκης συμμαχίας τῆς 19 Μαΐου/1 Ἰουνίου 1913, ἡ Ἑλλὰς ἀνελάμβανε τὴν ὑποχρέωσιν «νὰ παράσχῃ πάσας τὰς ἀναγκαίας εὐκολίας καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ διὰ περίοδον 50 ἐτῶν τὴν πλήρη ἐλευθερίαν τοῦ σερβικοῦ εἰσαγωγικοῦ καὶ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου διὰ τοῦ λιμένος Θεσσαλονίκης καὶ τῶν ἀπὸ Θεσσαλονίκης πρὸς Σκόπια καὶ Μοναστήριον σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, ἐλευθερίαν ὅσον τὸ δυνατὸν εὐρεῖαν, ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ συναφθῇ πρὸς τὴν πλήρη καὶ ἀκεραίαν ἐνάσκησιν τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας».

Πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς ὑποχρεώσεως ταύτης ὑπεγράφη ἡ Σύμβασις τῆς 10 Μαΐου 1914 «περὶ σερβικῆς διὰ Θεσσαλονίκης διαμετακομίσεως», δι' ἧς ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀφιέρου πρὸς τοῦτο ὡρισμένον χῶρον ἐν τῷ λιμένι Θεσσαλονίκης. Ἐπανελάμβανε δὲ ἡ σύμβασις τὴν ἐν τῇ συνθήκῃ συμμαχίας ἀρχὴν τῆς πλήρους καὶ ἀκεραίας ἐνασκήσεως τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας, λέγουσα ὅτι «ὁ χῶρος οὗτος, ἀποτελῶν μέρος τοῦ λιμένος Θεσσαλονίκης, θὰ διοικῆται ἀπὸ τὰς ἑλληνικὰς ἀρχὰς καὶ θὰ ὑπόκειται εἰς τοὺς νόμους καὶ κανονισμοὺς τῆς Ἑλλάδος».

Ἡ σύμβασις τοῦ 1914 δὲν ἐπρόλαβε νὰ ἐφαρμοσθῇ, λόγῳ τοῦ μετ' οὐ πολὺ ἐκραγέντος πολέμου. Θὰ ἦτο, τὸ πολύ, νοητὸν νὰ ἐφαρμοσθῇ, ὡς εἶχε, μετὰ τὸ πέρας αὐτοῦ, ἀλλ' οἱ Σέρβοι, διαρκούσης τῆς συνδιασκέψεως τῆς Λωζάννης, ἐζήτησαν εὔρυνσιν τῶν δικαιωμάτων των, καίτοι αἱ προϋποθέσεις εἶχον μεταβληθῆ εἰς βάρος τῆς Σερβίας, ἀφοῦ τῷ μὲν 1913—1914 αὕτη ἐδικαιολόγει τὴν αἴτησίν της ἐκ τοῦ ὅτι ἐστερεῖτο θαλασσίου πνεύμονος, ἐνῷ ἀπὸ τοῦ 1918 εἶχεν ἀποκτήσει ἀφθονίαν λιμένων, ὑπεραρκετῶν διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ ἐμπορίου της. Ἦτο ὅμως περίστασις, καθ' ἣν δὲν ἐπετρέπετο οἱαδήποτε διαφωνία μὲ τοὺς συμμάχους μας. Καὶ ἐστέρξαμεν εἰς τὴν ὑπογραφὴν ἐν Βελιγραδίῳ, τὴν 10 Μαΐου 1923, ὑπὸ τῶν δύο ὑπουργῶν τῶν Ἐξωτερικῶν Ἀλεξανδρῆ καὶ Νίντσιτς, συμβάσεως ἀντικαθιστώσης τὴν σύμβασιν τοῦ 1914 καὶ ἐμφανιζούσης, ἀπέναντι τῆς προγενεστέρας, τὰς ἑξῆς κυριωτέρας, ὑπὲρ τῶν Σέρβων, διαφοράς:

α) Δὲν «ἀφιεροῦτο» πλέον ἁπλῶς ὁ ἐν τῷ λιμένι Θεσσαλονίκης χῶρος εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ σερβικοῦ ἐμπορίου, ἀλλὰ «παρεχωρεῖτο» εἰς τὸ βασίλειον τῶν Σέρβων, Κροατῶν καὶ Σλοβένων, λαμβάνων τὸ ὄνομα «Ἐλευθέρα Σερβικὴ Ζώνη».

β) Ἐπανελάμβανε μὲν ἡ νέα σύμβασις ὅτι ἡ ζώνη θὰ ἀπετέλει ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, παραμένον ὑπὸ τοὺς νόμους καὶ τὴν ἐν γένει ἐνάσκησιν τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας, ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀστυνομίαν καὶ τὴν δικαιοσύνην, πλὴν ἐσυνεχίζετο τὸ σχετικὸν ἄρθρον ὡς ἑξῆς: «καθ' ὃ ὅμως θεωρουμένη ὡς σερβικὴ τελωνειακὴ περιοχή θέλει διοικεῖσθαι παρὰ τῶν τελωνειακῶν ἀρχῶν τοῦ βασιλείου τῶν Σ.Κ.Σ.». Διετηρεῖτο δηλαδὴ κατ' ἀρχὴν ἡ ἑλληνικὴ κυριαρχία, ἀλλ' ὑπὸ σοβαρωτάτους περιορισμούς.

γ) Πρωτόκολλα, προσηρτημένα τῇ συμβάσει, παρεῖχον διάφορα δικαιώματα, σιδηροδρομικὰ (ἐπὶ πλέον τῶν συνήθων ἐκ τῶν διεθνῶν συμβάσεων τῆς Βέρνης τοῦ 1890, τῆς Στρέζας τοῦ 1921 καὶ τῆς Βαρκελώνης τοῦ 1921), ταχυδρομικά, κτηνιατρικά, τελωνειακά.

Τὴν 17 Νοεμβρίου 1924, ὅλως ἀπροόπτως, ἡ σερβοκροατοσλοβενικὴ κυβέρνησις κατήγγελλε τὴν ἑλληνοσερβικὴν συμμαχίαν τοῦ 1913, ἐπὶ τῇ προφάσει ὅτι ἡ Ἑλλὰς καθυστερεῖ εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς συμβάσεως τοῦ 1923. Καὶ θὰ ἠδύνατο μὲν ἴσως νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι αἱ ἀνάγκαι τῆς ἀποστρατεύσεως ἀφ' ἑνός, ἡ ἐγκατάστασις τῶν προσφύγων ἀφ' ἑτέρου εἶχον ἐπιφέρει ἐλαφράς τινας, καὶ λίαν φυσικάς εἰς τοιαύτας περιστάσεις ἀνωμαλίας εἰς τὰς λιμενικὰς καὶ σιδηροδρομικὰς ὑπηρεσίας, πλὴν αὗται ἐθεραπεύοντο ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν καὶ δὲν ἦτο διὰ τοῦ πάντως τοῦτο ἐπαρκὴς λόγος διὰ μίαν τόσον βιαίαν ἐνέργειαν, ὡς ἡ καταγγελία τῆς συμμαχίας.

Ἀλλ' ἔδιδε καὶ ἄλλας αἰτίας εἰς τὴν καταγγελίαν ἡ σερβικὴ διακοίνωσις: α) τὴν παράτασιν τῆς ἐκκρεμότητος ὡρισμένων ζητημάτων ἰθαγενείας, β) τὴν ἀπαλλοτρίωσιν (μελετωμένην ἄλλως τε ἀκόμη) τῶν ἐκτὸς τοῦ Ἁγίου Ὄρους μετοχίων τῆς μονῆς Χιλιανδαρίου, γ) τὴν ὑπογραφὴν τοῦ πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης τῆς 29 Σεπτεμβρίου 1924 περὶ βουλγαρικῶν μειονοτήτων ἐν Ἑλλάδι.

Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ζήτημα ἦτο ἀπὸ τὰ συνήθη μεταξὺ κρατῶν διοικητικὰ ζητήματα, ἰδίως τὴν ἐπαύριον σειρᾶς ὅλης συνθηκῶν, αἵτινες εἶχον ἐπιφέρει ἀνακατάτασιν εἰς τὰ τῆς ἰθαγενείας, ἀπεδείχθη δὲ ἐκ τῶν ὕστερον ὅτι συνέκειτο ἀπὸ ἀστηρίκτους κατὰ τὸ πλεῖστον περιπτώσεις Ἑβραίων, οἵτινες εἶχον ἐνδυθῆ τὴν σερβικὴν ὑπηκοότητα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παρουσίας τῶν σερβικῶν στρατευμάτων ἐν Θεσσαλονίκῃ. Διὰ τὸ δεύτερον, διεπόμενον ὑπὸ τὰς περὶ προστασίας τῶν μειονοτήτων διεθνεῖς διατάξεις, οὐδὲν δικαίωμα ἐπεμβάσεως εἶχον οἱ Σέρβοι. Ἐκ τοῦ τρίτου δὲν ἦσαν οἱ Σέρβοι οἱ παθόντες, ἀλλ' ἡμεῖς, ὅτι καὶ κατερρίφθη μετ' οὐ πολὺ παταγωδῶς ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐθνοσυνελεύσεως τὸ ἀμαρτωλὸν ἐκεῖνο πρωτόκολλον.

Δὲν ἦτο βεβαίως εὐχάριστος διὰ τὴν Ἑλλάδα ἡ σερβικὴ ἐκείνη πρᾶξις, καθ' ἣν στιγμὴν σωρεία

Digitized by Google

ζητημάτων μᾶς ἐχώριζεν ἀκόμη ἀπὸ τοὺς λοιποὺς γείτονας καὶ μόλις ἔτος εἶχε παρέλθει ἀπὸ τὸ ὀδυνηρὸν ἐπεισόδιον τῆς Κερκύρας. Ἀλλ' ἀντεμετώπισεν ἡ κυβέρνησις Μιχαλακοπούλου τὴν κατάστασιν μετὰ ψυχραιμίας καὶ ἤρχισε, κατὰ Φεβρουάριον 1925, διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν Σέρβων, πρῶτον ἐν Ἀθήναις καὶ κατόπιν ἐν Βελιγραδίῳ, πρὸς ρύθμισιν τοῦ ἐγερθέντος ζητήματος. Εὑρέθημεν ὅμως πρὸ ὑπερβολικῶν ἀξιώσεων καὶ διεκόπησαν τὸν Ἰούνιον αἱ διαπραγματεύσεις. Ἐζήτουν οἱ Σέρβοι διὰ μὲν τὴν ἰθαγένειαν καταρτισμὸν εἰδικῆς συμβάσεως δι' ἧς πάντες οἱ ἐπικαλούμενοι καταγωγὴν ἐκ σερβικῆς ἐπαρχίας θὰ ἠδύναντο νὰ περιβληθοῦν τὴν σερβικὴν ὑπηκοότητα, χωρὶς κἂν οἱ προβαίνοντες εἰς τοιαύτην ἐπιλογὴν νὰ ὑποχρεοῦνται συγχρόνως εἰς μετανάστευσιν, ὡς καθιεροῦται κατὰ κανόνα εἰς τὰς τοιαύτας συμβάσεις, καὶ ἐνῷ, διὰ τῶν μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους συνθηκῶν πρὸς τὴν Τουρκίαν, οἱ μὲν ἐξ ἐπαρχιῶν ἀπολεσθεισῶν διὰ τὴν Τουρκίαν καταγόμενοι καὶ διαμένοντες ἐν Τουρκίᾳ παρέμειναν Ὀθωμανοί, οἱ δὲ διαμένοντες εἰς τὰ ἀποκτώμενα ὑπὸ τῶν βαλκανικῶν κρατῶν ἐδάφη ἐλάμβανον τὴν ἰθαγένειαν τοῦ κράτους τῆς διαμονῆς των, ἀσχέτως τῆς καταγωγῆς των. Διὰ τὴν ζώνην των ἐζήτουν τὴν ἐπέκτασιν αὐτῆς δι' ἐδάφους ἴσου πρὸς τὸ ἥμισυ σχεδὸν τοῦ ἤδη καθωρισμένου. Συγχρόνως δὲ ἐζήτουν νὰ παραχωρηθῇ εἰς αὐτοὺς ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ Γευγελῆ—Θεσσαλονίκης, αὐτόχρημα δηλαδὴ διάδρομος ἐδαφικὸς μέχρι τοῦ Αἰγαίου, χαρακτηριζομένης τῆς Θεσσαλονίκης ὡς κοινοῦ μεθοριακοῦ σταθμοῦ.

Ὅσα δὲν ἐπέτυχον οἱ Σέρβοι διὰ τῶν διαπραγματεύσεων τοῦ 1925, τὰ ἐπέτυχον ἀκόπως κατὰ τὴν δικτατορίαν διὰ τῆς ὑπογραφῆς τῶν συμφωνιῶν τῶν Ἀθηνῶν τῆς 17 Αὐγούστου 1926. Σημειωτέον ὅτι τέσσαρας ἡμέρας πρὸ τῆς ὑπογραφῆς, οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κομμάτων Μιχαλακόπουλος, Καφαντάρης, Παπαναστασίου καὶ Μεταξᾶς ἀπέστειλαν πρὸς τὸν τότε πρωθυπουργὸν Εὐταξίαν ἐπιστολὰς δριμυτάτας, δι' ὧν τὸν καθίστων ὑπεύθυνον τοῦ παρασκευαζομένου ἐγχειρήματος, ὁ δὲ γενικὸς διευθυντὴς τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν παρῃτεῖτο.

Ἂς ἴδωμεν τί ἦσαν αἱ συμφωνίαι αὗται. Ἐν πρώτοις μία βασική, κληθεῖσα «Σύμβασις ὁλοκληροῦσα τὴν σύμβασιν τῆς 10 Μαΐου 1923», ἐξ 127 ὅλων ἄρθρων (ἡ σύμβασις τοῦ 1923 εἶχε 14 ἄρθρα), συντεταγμένων εἰς ἀκατάληπτον ἐν πολλοῖς γαλλικὴν καὶ ὧν τινα τόσον σκοτεινὰ καὶ ἀσαφῆ, ὥστε θὰ ἐγεννῶντο, ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς ἐφαρμογῆς των, ἀντιγνωμίαι καὶ παρεξηγήσεις. Παρ' αὐτὴν ἑτέρα, περὶ διαμετακομίσεως καὶ συγκοινωνιῶν, ἐκ 37 ἄρθρων. Ἄλλη, περὶ κοινῶν μεθοριακῶν σταθμῶν, ἐκ 34 ἄρθρων. Ἄλλη, περὶ εἰδικῶν τιμολογίων κατ' εὐθεῖαν ἀποστολῶν, παραρτήματα περὶ Τ. Τ. Τ., κτηνιατρικῆς ὑπηρεσίας καὶ ἄλλα.

Ἰδοὺ καὶ αἱ γενικαὶ γραμμαὶ τῶν συμφωνιῶν: ἡ σερβικὴ ζώνη καθίστατο πραγματικὸς σερβικὸς λιμήν, ἀποτελῶν οἱονεὶ προέκτασιν τοῦ σερβικοῦ ἐδάφους καὶ ἐφωδιασμένος μὲ τόσα προνόμια καὶ εὐκολίας ὥστε νὰ συνηγωνίζετο εὐκόλως καὶ καταστρεπτικῶς τὸν ἑλληνικὸν λιμένα. Ἡ ὀργάνωσίς του καθίστατο ὅλως ἀνεξάρτητος τῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν, καὶ τὰ πλοῖα ἠδύναντο νὰ εἰσέρχωνται εἰς αὐτὸν ἄνευ θεωρήσεως τῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν. Ἀποτέλεσμα, ὅτι ἡ μετάβασις ἀπ' αὐτοῦ εἰς ἄλλον λιμένα τῆς Ἑλλάδος δὲν ἐθεωρεῖτο ἀκτοπλοΐα καὶ κατὰ συνέπειαν ἐπετρέπετο εἰς τὰ σερβικὰ πλοῖα, μὲ κίνδυνον σοβαρωτάτης βλάβης, ἂν μὴ καταστροφῆς, τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας, ἰδίως ἂν ἄλλαι δυνάμεις ἐπεκαλοῦντο τὴν ρήτραν τοῦ μᾶλλον εὐνοουμένου κράτους, διὰ νὰ ἀπαιτήσουν καὶ αὗται τὸ δικαίωμα τῆς ἀκτοπλοΐας ἐν Ἑλλάδι. Τὰ ὅρια τῆς σερβικῆς ζώνης ἐπεξετείνοντο οὐσιωδῶς. Παρεχωρεῖτο, ἐπὶ βεβαίῳ μαρασμῷ τοῦ ἐναπομένοντος ἑλληνικοῦ τμήματος τοῦ λιμένος Θεσσαλονίκης, τὸ δικαίωμα ἀσκήσεως, διὰ τοῦ σερβικοῦ λιμένος, οὐ μόνον τοῦ σερβικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ διεθνοῦς διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου, μὲ ὑποχρέωσιν τῆς Ἑλλάδος νὰ προσχωρήσῃ εἰς οἱανδήποτε σχετικὴν συμφωνίαν τῶν Σέρβων μετὰ τρίτων. Ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ Θεσσαλονίκης—Γευγελῆς καθίστατο ἀπὸ ἑλληνικῆς ἑλληνοσερβική, μὲ διαιτητὴν Γάλλον καὶ μὲ ὑποχρέωσιν ἐναρμονίσεως τῶν κανονισμῶν της μὲ τοὺς σερβικοὺς κανονισμούς· μετεβάλλετο, ἐν ἄλλαις λέξεσιν, εἰς ἐξάρτημα τοῦ σερβικοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου. Ὑπεχρεοῦτο καὶ τὸ προσωπικὸν τῆς γραμμῆς νὰ ὁμιλῇ σερβικά!

Ἀλλὰ δὲν ἀφεώρων μόνον τὴν σερβοποίησιν τῆς Θεσσαλονίκης αἱ πρὸς τοὺς Σέρβους παραχωρήσεις. Εἰδικὴ συμφωνία ἀνεγνώριζεν ἄνευ ἑτέρου ὡς Σέρβους 500 ἄτομα μετὰ τῶν οἰκογενειῶν των, ἤτοι ὅλους τοὺς ἐκ Σερβικῆς Μακεδονίας καταγομένους (μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοὺς ἐκ Μοναστηρίου Ἕλληνας) καὶ ὅλους τοὺς Ἑβραίους, οἵτινες, περιφρονοῦντες τὰς ἑλληνικὰς ἀρχάς, εἶχον, διαρκούσης τῆς συμμαχικῆς κατοχῆς Θεσσαλονίκης, ἐγγραφῆ ὡς Σέρβοι. Ἀνεγράφοντο, εἰς τοὺς συνοδεύοντας τὴν συμφωνίαν καταλόγους, καὶ οἱ ἀριθμοὶ τῶν σερβικῶν προξενικῶν ἀποφάσεων, δι' ὧν καὶ μόνον εἶχον χρισθῆ Σέρβοι τὰ τοιαῦτα ἄτομα.

Ἀλλ' ἔτι χεῖρον, διὰ δύο ἄλλων πράξεων ἠνοίγετο διάπλατα ἡ θύρα πρὸς ἀφελληνισμὸν ὄχι πλέον μόνον τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλ' ὁλοκλήρου τῆς Μακεδονίας. Δι' ἐπιστολῆς του ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος ἀνεγνώριζε δικαίωμα ἐλέγχου τῆς Σερβίας ἐπὶ τῶν προνομίων, ὧν ἀπολαύει ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ἡ μονὴ Χιλιανδαρίου, δυνάμει τῶν περὶ μειονοτήτων συνθηκῶν. Γενικώτερον δέ, διὰ δηλώσεως περὶ προστασίας τῶν μειονοτήτων, καὶ ἐνῷ αἱ σχετικαὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν διατάξεις ἀπαγορεύουν ρητῶς, δι' εὐνοήτους λόγους, τὴν ἀνάμιξιν, εἰς τὰ τῆς προστασίας ταύτης, τῶν ὁμόρων πρὸς τὰς μειονότητας κρατῶν, ἀνελάμβανεν ἡ Ἑλλάς, ἀπέναντι τῆς Σερβίας πλέον καὶ οὐχὶ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, ὑποχρεώσεις, οἵτινες πρόδηλον εἶναι ποίων ἐπεμβάσεων καὶ προστριβῶν πρόξενοι θὰ ἐγίνοντο συντομώτατα.

Ὡς ἀντίκρυσμα δι' ὅλα ταῦτα, διὰ τὴν κυριολεκτικὴν ὑποδούλωσιν τῆς Ἑλλάδος, παρεχωρεῖτο ἓν σύμφωνον φιλίας τριετές, ἀνώδυνον. Ἀσχέτως τοῦ ὅτι μετὰ τρία μόλις ἔτη θὰ ἐχρειάζοντο ἴσως, ὡς εἶχεν εἴπει ὁ κ. Μιχαλακόπουλος, καὶ νέαι παραχωρήσεις διὰ τὴν ἀνανέωσίν του, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰ τρία ταῦτα ἔτη αἱ ἐκ τοῦ συμφώνου ὑποχρεώσεις ἦσαν τόσον χαλαραί, ὥστε πρὸ τοῦ τόσον ἐπιμελῶς ἡ Σερβία, εἰς ἕκαστον ἄρθρον, ὄπισθεν τῶν ἐκ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ἀπορρεουσῶν ἐγγυήσεων, ὥστε καὶ εἰς περίπτωσιν ἀπειλῆς διὰ τὴν Ἑλλάδα, ἡ μόνη ὑποχρέωσις διὰ τὴν Σερβίαν θὰ ἦτο νὰ συσκεφθῇ μετ' αὐτῆς περὶ τῶν ληπτέων μέτρων, ἐν τῷ πλαισίῳ πάντοτε τῶν καθοριζομένων ὑπὸ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν. Πρᾶγμα δηλαδή, διὰ τὸ ὁποῖον, εἴτε οὕτως εἴτε ἄλλως, θὰ ἐπρονόει ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν.

Καὶ ὅμως ἐλέγετο τότε ὅτι αἱ συμφωνίαι ἐξησφάλιζον τὴν σερβικὴν φιλίαν, ὅτι ἐλευθέρωναν τὰς χεῖράς μας πρὸς ἄλλας κατευθύνσεις. Ἐνῷ, ἐὰν πράγματι ἐξεδηλοῦτο τοιαύτη, ἄφρων ἄλλως, προσπάθεια, οἱ Σέρβοι εὐλόγως θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπικαλεσθοῦν τοὺς ἐκ ταύτης κινδύνους, διὰ νὰ ἐξαπλωθοῦν ἐντὸς 24 ὡρῶν εἰς ὁλόκληρον τὴν Μακεδονίαν, πρὸς προάσπισιν τῶν δικαιωμάτων, τὰ ὁποῖα παρεῖχον εἰς αὐτοὺς αἱ συμφωνίαι.

Εὐτυχῶς ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῶν συμφωνιῶν ἀνετρέπετο ἡ δικτατορία, ἡ ὁποία τὰς εἶχε συνάψει. Ἐπληροφορεῖτο δὲ τότε ἡ νέα κατάστασις ὅτι, ἐκτὸς τῶν συμφωνιῶν, εἶχαν ἀναληφθῆ παρὰ τῆς ἀνατραπείσης κυβερνήσεως καὶ ἄλλαι, ἄγραφοι, οἰκονομικαὶ ὑποχρεώσεις.

Οὕτω ἡ οἰκουμενικὴ κυβέρνησις εὑρέθη πρὸ σοβαρωτάτου προβλήματος, τῆς φυσικῆς σερβικῆς ἀντιδράσεως κατόπιν τῆς συντόμου διαλύσεως θριάμβου, τὸν ὁποῖον οὔτε οἱ Σέρβοι ἀνέμενον τόσον εὔκολον. Οὐχ ἧττον εἶχον ὑποδηλώσει ὅτι τὴν μὴ κύρωσιν τῶν συμφωνιῶν θὰ ἐθεώρουν πρᾶξιν ἐχθρικήν. Δὲν ἐπετρέπετο ἐν τούτοις δισταγμός. Καὶ ἡ οἰκουμενικὴ κυβέρνησις ἀντεμετώπισε τὴν κατάστασιν μὲ θάρρος καὶ ἀποφασιστικότητα, ἐπιμονὴν καὶ ὑπομονήν. Ἐπὶ δύο ὁλόκληρα ἔτη ἠγωνίσθη μὲ μέθοδον, μὲ δεξιότητα, νὰ διαλύσῃ προκαταλήψεις, νὰ διαφωτίσῃ τοὺς ἀγνοοῦντας, διὰ τὸν ἐπιπόλαιον παρατηρητὴν ἐνεφανίζετο ἡ Ἑλλὰς ὡς ξεσχίζουσα, οὐχὶ τὸ πρῶτον, τὰς πρὸς τὴν Σερβίαν ὑποχρεώσεις της, νὰ πείσῃ Σερβίαν καὶ Δυνάμεις περὶ τῆς ἁγνότητος τῶν προθέσεών της. Ὁ ἀγὼν ὑπῆρξε σκληρὸς καὶ ἄχαρις.

Ἡ προσπάθεια τοῦ 1926—1928 ἔσχε τρεῖς οὐσιώδεις σταθμούς. Ὁ πρῶτος ἦτο ἡ κατ' Αὔγουστον 1927, παμψηφεί, παρ' ὅλων τῶν πολιτικῶν κομμάτων τῆς χώρας, ἀπόρριψις ἐν τῇ βουλῇ τῶν συμφωνιῶν Παγκάλου. Ἡ ἐνέργεια αὕτη δὲν εἶχε μόνον τὴν ἔννοιαν μιᾶς πανηγυρικῆς χειρονομίας. Εἶχε καὶ οὐσιαστικωτέρους σκοπούς. Πρῶτον, νὰ ἐκλείψῃ διὰ παντὸς ὁ ἔστω καὶ ἀπίθανος κίνδυνος νὰ εὕρῃ μία νέα, ἐνδεχομένως, ἀνώμαλος κατάστασις κείμενα ἐκκρεμοῦντα ἁπλῶς καὶ δυνάμενα ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ ἀναβιώσουν. Δεύτερον, νὰ παύσῃ ἡ προσπάθεια τῶν Σέρβων, ἀπελπισθέντων ὀλίγον κατ' ὀλίγον διὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴν ἐφαρμογὴν τῶν συμφωνιῶν τοῦ 1926, ὅπως χρησιμοποιηθοῦν τοὐλάχιστον αὗται ὡς βάσεις νέων συμφωνιῶν. Κείμενα, ὡς τὰ τοῦ 1926, δὲν ἠδύναντο οὐδὲ ὡς ἀπωτέρα βάσις νὰ ληφθοῦν. Ἡ Ἑλλὰς ἄλλωστε ἦτο πρόθυμος νὰ ὑπογράψῃ νέας διατάξεις, ἑρμηνευτικὰς τῆς συμβάσεως τοῦ 1923, ἀλλὰ μὲ μόνην βάσιν τὴν ἐκτίμησιν τῶν πραγματικῶν ἀναγκῶν τοῦ σερβικοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου.

Δεύτερος σταθμὸς ὑπῆρξεν ἡ ὑπογραφή, τὴν 2 Νοεμβρίου 1927, τῆς ἑλληνο-νοτιοσλαυϊκῆς ἐμπορικῆς συμβάσεως, κατὰ τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν ὁποίαν διαπραγματεύσεις ἐδόθη εὐκαιρία νὰ θραυσθῇ ὁ πάγος, νὰ γνωρισθοῦν καὶ ἐκτιμηθοῦν καλύτερον Ἕλληνες καὶ Νοτιοσλαῦοι τεχνικοί.

Τρίτος σταθμὸς ὑπῆρξεν ἡ ἐν Γενεύῃ ὑπογραφὴ τοῦ ἑλληνορρουμανικοῦ συμφώνου φιλίας τῆς 21 Μαρτίου 1928. Δὲν παρουσίαζε τὸ σύμφωνον ἐκεῖνο τίποτε τὸ ἐξαιρετικόν, ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τῶν διατάξεών του, ἀλλ' ἦτο ἡ πρώτη, μετὰ τὸν πόλεμον, πολιτικὴ σύνδεσις τῆς Ἑλλάδος μὲ ἄλλο κράτος, ἡ πρώτη ἐλευθέρα ἐξωτερίκευσις τῆς ἐθνικῆς μας κυριαρχίας, ἡ πρώτη πρᾶξις χειραφετήσεως ἀπὸ τῆς περιέργου ἀρχῆς, ἥτις μᾶς ἀντετάσσετο ἐνίοτε ἕως τότε εἰς τὰς σχετικάς μας προσπαθείας: «Κανονίσατε πρῶτα τὰς διαφοράς σας μὲ τὴν Νοτιοσλαυΐαν!» Διὰ τῆς ὑπογραφείσης ἐν Γενεύῃ πράξεως ἔπαυε νὰ εἶναι τὸ Βελιγράδι ἡ πύλη, δι' ἧς ἀναγκαίως διήρχετο πᾶσα πρὸς Ἀθήνας πολιτικὴ ὁδός.

Τοιοῦτο ὑπῆρξε τὸ ἔργον τῶν κυβερνήσεων οἰκουμενικῆς καὶ συνασπισμοῦ, ἐπιστεφθὲν ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν Βενιζέλου. Ὑπέγραφεν αὕτη, τὴν 23 Σεπτεμβρίου 1928, νέον σύμφωνον φιλίας, σπουδαιότερον τοῦ ἑλληνορρουμανικοῦ: τὸ ἑλληνοϊταλικόν. Εἶχεν ἐπέλθει ἐν τῷ μεταξὺ καὶ εἰς Νοτιοσλαυΐαν σημαντικὴ μεταβολὴ διαθέσεων. Ὁ Νίντσιτς εἶχεν ἀντικατασταθῆ ὑπὸ τοῦ Μαρίγκοβιτς. Οὗτος ἐνόησεν ὅτι μία σοβαρά, εἰλικρινής, ἐγκαρδία φιλία τῆς Ἑλλάδος, ἦτο πολυτιμοτέρα διὰ τὴν Σερβίαν, παρὰ δουλεῖαι στηριζόμεναι εἰς τὴν βίαν καὶ καλλιεργοῦσαι τὸ μῖσος. Καί, ἀφοῦ ὑπεγράφησαν ἐν Βελιγραδίῳ, τὴν 11 Ὀκτωβρίου 1928, προκαταρκτικαί τινες πράξεις, ὑπεγράφησαν, ἐπίσης ἐν Βελιγραδίῳ, τὴν 17 Μαρτίου 1929, πέντε πρωτόκολλα, συμπληρωτικὰ τῆς συμβάσεως τοῦ 1923, ἐξ ἀναρίθμων ἕκαστον ἄρθρων (68 τὸ ὅλον): κτηνιατρικόν, Τ. Τ. Τ., τελωνειακόν, σιδηροδρομικὸν καὶ λιμενικόν.

Διὰ τῆς ὁριστικῆς ρυθμίσεως τοῦ ζητήματος τοῦ διὰ Θεσσαλονίκης σερβικοῦ ἐμπορίου, ἐπανηρχόμεθα εἰς τὸ καθεστώς, ὅπερ εἶχον ἐπιχειρήσει νὰ ἀνατρέψουν αἱ συμφωνίαι τοῦ 1926, τῆς πλήρους καὶ ἀκεραίας ἑλληνικῆς κυριαρχίας ἐν τῇ σερβικῇ ζώνῃ. Τὰ εἰσερχόμενα εἰς τὴν σερβικὴν ζώνην πλοῖα ὑπόκεινται εἰς τὰς αὐτὰς διατυπώσεις μὲ τὰ εἰσερχόμενα εἰς τὸν λοιπὸν λιμένα. Διετηρήθη ἐξ ἄλλου ἡ σερβικὴ ζώνη εἰς τὰ ὅριά της τοῦ 1923. Ἡ ἀποκλειστικῶς διὰ τὸ σερβικὸν καὶ οὐχὶ διὰ ξένον διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον χρησιμοποίησις τῆς ζώνης κατωχυρώθη δι' εἰδικῆς πρὸς τοῦτο ἐπιστολῆς τοῦ Νοτιοσλαύου ὑπουργοῦ Κουμανούδη. Καθωρίσθη ἐπίσης ρητῶς ὅτι ἡ ἐν τῇ συμβάσει τοῦ 1923 ἀναφερομένη μετασκευή, ἐντὸς τῆς σερβικῆς ζώνης, τῶν ἐμπορευμάτων νοεῖται ὑπὸ τὴν στενὴν τοῦ ὅρου τεχνικὴν ἔννοιαν, ἀποκλειομένης βιομηχανοποιήσεως, δυναμένης νὰ συναγωνισθῇ τὴν ἡμετέραν. Οὐσιώδης ἐπίσης εὐνοϊκὴ διασάφησις τῆς συμβάσεως τοῦ 1923 ὑπῆρξεν ὁ περιορισμὸς τῆς δι' αὐτῆς παρεχομένης ἀτελείας τῶν εἰς τὴν σερβικὴν ζώνην εἰσερχομένων τροφίμων καὶ πρώτων ὑλῶν εἰς μόνας τὰς ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ ζώνῃ καταναλισκομένας τοιαύτας. Ὡρίσθη, συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχὴν ὅτι ἡ σερβικὴ ζώνη ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ὅτι οὐδεμία χρῆσις τῆς σερβικῆς σημαίας ἢ ἄλλων ἐθνικῶν ἐμβλημάτων δύναται νὰ γίνῃ ἐν τῇ ζώνῃ. Οἱ ὑπάλληλοί της, ὧν ὁ ἀριθμὸς δὲν δύναται νὰ ὑπερβῇ τοὺς 100, οὐδεμίαν ἐπίσημον ἰδιότητα ἔχουν ἐκτὸς τῆς ζώνης, δὲν δύνανται δὲ νὰ ἀναλάβουν τὰ καθήκοντά των πρὶν ἢ εἰδοποιήσουν τὰς ἑλληνικὰς ἀρχὰς καὶ ἐφοδιασθοῦν διὰ δελτίου ταυτότητος, θεωρουμένου ἀπὸ τὴν ἀστυνομίαν Θεσσαλονίκης. Οἱ ἐν τῇ σερβικῇ ζώνῃ ἐργαζόμενοι ἐργάται δέον πάντως νὰ εἶναι Ἕλληνες πολῖται.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν σιδηροδρομικὴν γραμμήν, περὶ οὐδεμιᾶς πλέον ἀναμίξεως τῶν Σέρβων εἰς τὰ τῆς διοικήσεως τῆς γραμμῆς Θεσσαλονίκης—Γευγελῆς γίνεται λόγος. Οἱ Σέρβοι ἔχουν μόνον ἓν σιδηροδρομικὸν γραφεῖον ἐν τῇ ζώνῃ των διὰ τὴν μέριμναν τῆς ἀποστολῆς καὶ παραλαβῆς τῶν διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ σταθμοῦ Θεσσαλονίκης διερχομένων ἐμπορευμάτων.

Εἰς περίπτωσιν ἀσυμφωνίας περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς συμβάσεως τοῦ 1923 καὶ τῶν πρωτοκόλλων τοῦ 1929, δύνανται, Ἑλλὰς καὶ Σερβία, νὰ προσφεύγουν εἰς διαιτητήν, ὁριζόμενον ἐκ συμφώνου παρ' αὐτῶν ἤ, ἐν περιπτώσει ἀσυμφωνίας (τοιαύτη ἀσυμφωνία δὲν παρουσιάσθη μέχρι τοῦδε), παρὰ τοῦ συμβουλίου τῆς Κ.Τ.Ε.

Τέλος, δι' εἰδικῆς πράξεως, μετεβιβάσθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν τὰ δικαιώματα, τὰ ὁποῖα εἶχον ἐκχωρηθῆ, τῷ 1923, ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας Ἀνατολικῶν Σιδηροδρόμων, εἰς σερβικὸν ὅμιλον, ἀντὶ 20 ἑκατομμυρίων φράγκων.

Τοιαῦται ὑπῆρξαν, μεμετρημέναι καὶ ἀξιοπρεπεῖς διὰ τὴν Ἑλλάδα, λογικῶς χρήσιμοι διὰ τὴν Νοτιοσλαυΐαν, αἱ πράξεις τοῦ 1929. Οὐδὲν περὶ ἰθαγενείας, οὐδὲν περὶ Χιλιανδαρίου, οὐδὲν περὶ μειονοτήτων. Τὸ πρῶτον ζήτημα θὰ διεκανονίζετο ὁμαλῶς διὰ τῆς συνήθους διπλωματικῆς ὁδοῦ. Τὰ ἄλλα δύο ἐπανήρχοντο εἰς τὴν κανονικήν των τροχιάν, τῆς ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κ.Τ.Ε. διεθνοῦς προστασίας.

Ἡ ἐκκαθάρισις τῶν ἐκ τῆς σερβικῆς ἐλευθέρας ζώνης ζητημάτων ἤνοιξεν εὐχερῆ τὴν ὁδὸν πρὸς πολιτικὴν συνεννόησιν. Τὴν 27 Μαρτίου 1929 ὑπεγράφη τὸ ἑλληνο-νοτιοσλαυϊκὸν σύμφωνον φιλίας. Ἐξηκολούθησεν ἔκτοτε ὁμαλῶς ἡ ἀνάπτυξις φιλ-

Digitized by Google

κωτάτων δεσμῶν μὲ τὴν Νοτιοσλαυΐαν, οὓς μαρτυρεῖ ἡ ἀπρόσκοπτος λειτουργία τῆς σερβικῆς ζώνης ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ οὓς ἐτόνωσεν ἡ εἰς Ἀθήνας ἐπίσκεψις, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1930, τοῦ Μαρίγκοβιτς.

Ἑλλὰς καὶ Ἀλβανία. Μόλις τὴν 27 Ἰανουαρίου 1925 καθώριζε, διὰ τοῦ νέου πρωτοκόλλου τῆς Φλωρεντίας, ἡ διεθνὴς ἐπιτροπὴ διαχαράξεως τὰ ἑλληνοαλβανικὰ σύνορα ἐν ταῖς λεπτομερείαις των, ἐπὶ τῇ βάσει ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ ἀπὸ 17 Δεκεμβρίου 1913 παλαιοῦ πρωτοκόλλου τῆς Φλωρεντίας (τοῦ χαράσσοντος ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὸ ἀπὸ Φτελιᾶς μέχρι Μπανταρὸς τμῆμα των ἑλληνο-αλβανικῶν συνόρων), ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ἀπὸ 27 Ἰουλίου 1923 ἀποφάσεως τῆς συνδιασκέψεως τῶν πρεσβευτῶν (διὰ τὸ τμῆμα ἀπὸ Μπανταρὸς μέχρι τοῦ τριεθνοῦς ἑλληνο-σερβο-αλβανικοῦ σημείου).

Τὴν 25 Ἰουνίου 1926 ὑπεγράφετο εἰς Τίρανα, ἀπὸ τὸν τότε πρέσβυν τῆς Ἑλλάδος στρατηγὸν Κοντούλην, ἡ πρώτη μας διεθνὴς πρᾶξις μὲ τὴν Ἀλβανίαν: Συνθήκη ἐκδόσεως.

Τὴν 13 Ὀκτωβρίου 1926 ὑπεγράφησαν εἰς Ἀθήνας τρεῖς ἄλλαι συμβάσεις, ἰθαγενείας, προξενικῆς καὶ ἐγκαταστάσεως, ἐμπορίου. Ἡ δευτέρα ἐξ αὐτῶν οὐδέποτε ἐφηρμόσθη, μὴ κυρωθεῖσα. Ἡ σύμβασις ἐμπορίου δὲν ἀπέχει τῶν συνήθων τοιούτων συμβάσεων. Περισσότερον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐξέτασις τῶν γενικῶν γραμμῶν τῆς συμβάσεως περὶ ἰθαγενείας. Δι' αὐτῆς καθωρίσθη ἐν πρώτοις ἡ ἰθαγένεια τῶν ἐν Ἀλβανίᾳ γεννηθέντων καὶ εἰς Ἑλλάδα κατοικούντων. Οὗτοι διῃρέθησαν εἰς δύο κατηγορίας, τοὺς κατοικοῦντας εἰς τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα καὶ τοὺς κατοικοῦντας εἰς τὰς Νέας Χώρας. Ἐκ τῶν κατοικούντων εἰς τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα ἀνεγνωρίσθησαν ὡς Ἕλληνες πολῖται οἱ πολιτογραφηθέντες ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς 29 Ἰουλίου 1913, ἡμέρας καθ' ἣν ἀνεγνωρίσθη διεθνῶς ἡ ἀλβανικὴ ἀνεξαρτησία. Διὰ τοὺς μετὰ τὴν ἡμερομηνίαν ταύτην πολιτογραφηθέντας, οὓς ἕως τότε ἡ ἀλβανικὴ κυβέρνησις δὲν ἀνεγνώριζεν ὡς Ἕλληνας πολίτας (δεδομένου ὅτι ἔδει, κατ' αὐτήν, νὰ ζητήσουν τὴν ἄδειάν της, συμφώνως πρὸς τοὺς ἀλβανικοὺς νόμους, προκειμένου νὰ μεταβάλουν ὑπηκοότητα), ἐδόθη ἡ ἑξῆς συμβιβαστικὴ λύσις: νὰ καταρτίσῃ ἡ Ἑλλὰς κατάλογον ἐξ ἑκατὸν προσώπων, πολιτογραφηθέντων Ἑλλήνων πολιτῶν μετὰ τὴν 29 Ἰουλίου 1913, οὓς νὰ ἀναγνωρίσῃ ὑποχρεωτικῶς ὡς τοιούτους ἡ ἀλβανικὴ κυβέρνησις. Εἰς τὸν κατάλογον τοῦτον δὲν ἦτο ἀνάγκη νὰ περιληφθοῦν οἱ ὑπηρετήσαντες ὡς Ἕλληνες ἀξιωματικοί, ἀναγνωριζόμενοι πάντως ὡς Ἕλληνες πολῖται. Διὰ τοὺς κατοικοῦντας εἰς τὰς Νέας Χώρας συνεφωνήθη νὰ θεωρηθοῦν Ἕλληνες πολῖται, δικαιούμενοι νὰ κάμουν ἐντὸς ἔτους ἐπιλογὴν ὑπὲρ τῆς ἀλβανικῆς ὑπηκοότητος, μὲ ὑποχρέωσιν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ ἐγκαταλείψουν ἐντὸς τριετίας τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος, ἐκτὸς ἂν ἐπέτρεπεν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις τὴν περαιτέρω παραμονήν των. Ἐπρονόησεν εἶτα ἡ σύμβασις περὶ τῶν γεννηθέντων εἰς τὰς Νέας Χώρας τῆς Ἑλλάδος καὶ εὑρεθέντων τὴν 1 Νοεμβρίου 1933 (ἡμέραν τῆς ὑπογραφῆς τῆς συνθήκης τῶν Ἀθηνῶν) κατοίκων τῆς Ἀλβανίας· ἐδόθη ἐπίσης εἰς αὐτοὺς τὸ δικαίωμα ἐπιλογῆς, ἐντὸς ἔτους, ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ὑπηκοότητος.

Τὸν Δεκέμβριον 1926 ἡ ὑπογραφὴ τοῦ ἀλβανοϊταλικοῦ συμφώνου, ἥτις προὐκάλεσε τὴν γνωστὴν σφοδρὰν ἔντασιν τῶν ἰταλονοτιοσλαυϊκῶν σχέσεων, ἐγκαινίαζε μίαν νέαν φάσιν τῆς ἀλβανικῆς πολιτικῆς. Εἰς τὴν δημιουργηθεῖσαν ἐκ τούτου ζωηρὰν διπλωματικὴν κίνησιν δὲν ἀνεμίχθημεν. Καθ' ἣν στιγμὴν εἴχομεν ἀδιαμαρτυρήτως δεχθῆ τὴν Δήλωσιν τῶν Παρισίων τῆς 9 Νοεμβρίου 1921, τότε, ὅτε ἔχαινεν ἀκόμη ἡ ἐκ τοῦ βορειοηπειρωτικοῦ ζητήματος πληγή, δὲν ἐνεδείκνυτο ἀνάμιξις, μετὰ πενταετίαν, εἰς ζήτημα ἐγερθὲν ἐκ τῆς ὑπογραφῆς μιᾶς διεθνοῦς πράξεως, ἥτις, κατὰ βάθος, δὲν διέφερεν ἀπὸ τὴν Δήλωσιν τοῦ 1921 εἰμὴ κατὰ τὸ ὅτι προσεχώρει ἤδη ἐμμέσως καὶ ἡ Ἀλβανία εἰς τὴν οὐσίαν τῆς Δηλώσεως ἐκείνης. Τὴν ἰδίαν οὐδετέραν στάσιν ἐτήρησεν ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς ἀλβανοϊταλικῆς συνθήκης ἀμυντικῆς συμμαχίας τοῦ Νοεμβρίου 1927.

Θὰ ἀνέμενέ τις, ἔναντι τῆς τοιαύτης στάσεως τῆς Ἑλλάδος, διαγωγήν, ἐκ μέρους τῆς Ἀλβανίας, ἀντικειμενικὴν εἰς τὰ μετὰ τῆς Ἑλλάδος ζητήματα. Ἀντ' αὐτοῦ ἡ Ἀλβανία ἐπέδειξεν ὅλως ἀντίθετον τακτικήν. Ἐκτὸς τῶν συστηματικῶν, ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς τῆς Βορείας Ἠπείρου μειονότητος, καταπιέσεων, δι' ἅς, παρ' ὅλον ὅτι ἀποτελοῦν ζήτημα ἀφορῶν ἀποκλειστικῶς τὴν μειονότητα, τὴν ἀλβανικὴν κυβέρνησιν καὶ τὴν Κ. Τ. Ε., δὲν ἠδύνατο παρὰ νὰ συγκινηθῇ ἡ ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη, καὶ εἰς ζητήματα Ἑλλήνων πολιτῶν ἀντέδρα συνεχῶς ἡ Ἀλβανία. Τὰ κτήματά των, ὧν σημαντικώτατα τὰ ἐν τῇ πόλει τῶν Ἁγίων Σαράντα, ὑπέπιπτον εἰς δημευτικοὺς νόμους (χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπίκλησις, ἀφοῦ περὶ ἀστικῶν κτημάτων ἐπρόκειτο, ἀναγκῶν ἀπαλλοτριώσεως), τὸ ἐμπόριον τῶν Ἑλλήνων (ὡς τῶν τυρεμπόρων) ἐπλήσσετο διὰ μέτρων ἀπαγορευτικῶν. Εἷς μεγαλέμπορος κατεστράφη δι' αὐθαιρέτου ἐνεργείας τοπικῶν ἀρχῶν καὶ πρότασις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως περὶ διαιτησίας ἀπερρίφθη.

Μετήλθομεν ἐν τούτοις, παρ' ὅλα ταῦτα, πολιτικὴν διαλλακτικήν. Τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε νὰ συρθῶμεν ἡμεῖς, τῷ 1928, εἰς τὴν Κ. Τ. Ε. διὰ ζητήματα κτημάτων καὶ μειονοτήτων, δι' ἐκεῖνα δηλαδὴ ἀκριβῶς τὰ ζητήματα, ἐφ' ὧν ἡ Ἑλλὰς καὶ οὐχὶ ἡ Ἀλβανία θὰ ἐδικαιοῦτο νὰ ὑψώσῃ φωνήν. Καὶ πάλιν, ἐν τούτοις, ἔδειξε γενναιόφρονα στάσιν ἡ Ἑλλάς. Τὴν διὰ τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ Ζώγου εἰς βασιλέα, τὴν 1 Σεπτεμβρίου 1928, ἐπελθοῦσαν ἐν Ἀλβανίᾳ μεταπολίτευσιν πρῶτοι ἡμεῖς ἄνευ ὡρίσαμεν, παρέχοντες οὕτω οὐσιώδη ὑπηρεσίαν εἰς τὴν γείτονα χώραν.

Οὐδόλως, ἐν τούτοις, προωθήθησαν τὰ ζητήματα. Καὶ εἰς τὴν δυσφορίαν τῆς ἑλληνικῆς κοινῆς γνώμης διὰ τὰς ἐν Βορείῳ Ἠπείρῳ πιέσεις (ἐθίγησαν καὶ αὐτὰ τὰ προνόμια τῆς Χιμάρας), προσετέθη ἡ ἐκ τῆς ἀπροόπτου τροπῆς τοῦ ἐν Ἀλβανίᾳ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος, καταπατηθέντων τῶν δικαίων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὴ ἡ ἠθικὴ ἐπιρροὴ παρ' ἡμῖν (ἡ σημειωθεῖσα ἐξέγερσις διὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ πατριάρχου, τῷ 1925, εἶχε δείξει πόσον βαθὺς εἶναι ὁ σεβασμὸς οὗ χαίρει ὁ θεσμὸς οὗτος ἐν Ἑλλάδι). Ἰδού, ἐν συνόψει, τὰ τοῦ ζητήματος τούτου: Μετὰ τὴν ἑδραίωσιν τῆς ἀλβανικῆς ἀνεξαρτησίας, κατόπιν τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, δύο ρεύματα εἶχον ἐκδηλωθῆ μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων τῆς Ἀλβανίας: Ἡ μεγάλη πλειονότης αὐτῶν ἐτάχθη ὑπὲρ διατηρήσεως τῆς πνευματικῆς ἐξαρτήσεως ἐκ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὅπερ εἶχε προφυλάξει τὴν πίστιν των ἐν τῷ μέσῳ τῶν κινδύνων τῆς μουσουλμανικῆς κυριαρχίας. Μόνον ὀλίγοι τινὲς ὑπερεθνικισταὶ ἐζήτησαν τὸ αὐτοκέφαλον τῆς ἀλβανικῆς Ἐκκλησίας, ἐπικαλούμενοι τὰ προηγούμενα τῆς Ἑλλάδος, τῆς Σερβίας, τῆς Ρουμανίας. Ἀλλ' ἦτο ἀνακριβὴς ἡ παραβολή. Ἡ Ἑλλάς, ἡ Σερβία, ἡ Ρουμανία εἶναι κράτη κατὰ μεγίστην πλειοψηφίαν ὀρθόδοξα, ἐνῷ ἡ Ἀλβανία εἶναι κατὰ πλειοψηφίαν μουσουλμανική. Ἐκκλησία αὐτοκέφαλος, στερημένη δηλαδὴ τοῦ ἐκ τῆς κολοσσιαίας ἐπιβολῆς καὶ γοήτρου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στηρίγματος, θὰ ὑπέκειτο εἰς εὐκόλους ἐπιβουλάς, ὡς ἀπέδειξαν μετ' οὐ πολὺ τὰ πράγματα. Συνέδριον ἐκκλησιαστικὸν συνεκροτήθη ἐν Βερατίῳ κατ' Αὔγουστον τοῦ 1922, καί, παρὰ τὰ ἐν αὐτῷ ἀδιάλλακτα στοιχεῖα, δὲν ἠδυνήθη νὰ παραγνωρίσῃ τὸ πατριαρχεῖον, πρὸς ὃ καὶ ἀπετάθη (λίαν διαφωτιστικὴ εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ ἔκθεσις τοῦ Σίντερχολμ, ὅστις εἶχε προβῆ, τῷ 1922—1923, εἰς ἔρευναν ἐν Ἀλβανίᾳ, τῇ ἐντολῇ τῆς Κ. Τ. Ε.). Ἀπέστειλε τότε τὸ πατριαρχεῖον ἔξαρχον εἰς Ἀλβανίαν, τὸν ἐπίσκοπον Ἱερόθεον, καταγόμενον ἐκεῖθεν, καὶ ἐπρότεινε παραχώρησιν αὐτονομίας εἰς τὴν ἀλβανικὴν Ἐκκλησίαν. Ἦτο τοῦτο τὸ καθεστὼς (κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ αὐτοκέφαλον, χορηγούμενον εἰς τὰ ὀρθόδοξα κράτη), τὸ χορηγούμενον κατὰ κανόνα εἰς τὰ μὴ ὀρθόδοξα κράτη, ὡς αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι τῆς Ἀμερικῆς, ἡ Τσεχοσλοβακία, ἡ Φινλανδία. Ἀλλὰ δὲν ἠρκέσθη εἰς τοῦτο τὸ πατριαρχεῖον. Ἀπέστειλεν εἰς Ἀλβανίαν καὶ τὸν μητροπολίτην Τραπεζοῦντος, ὅστις ἐγένετο ἐνθουσιωδῶς δεκτὸς ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξον λαόν, καὶ ὅστις μὲ τὴν διακρίνουσαν αὐτὸν σύνεσιν προέβη εἰς σύναψιν ἐκκλησιαστικῆς συμφωνίας, τῆς κληθείσης συμφωνίας τῶν Τιράνων τοῦ Ἰουλίου 1926, μὲ βάσιν τὸ αὐτόνομον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλβανίας, συμφωνίας υἱοθετηθείσης ἐπισήμως δι' ἐπιστολῶν πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην τόσον τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἀλβανίας, ὅσον καὶ αὐτοῦ τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας, τοῦ μετέπειτα βασιλέως Ζώγου. Τῷ 1927 ἐπρόκειτο νὰ ἐκδοθῇ ὁ σχετικὸς τόμος, ὅτε, κατὰ Δεκέμβριον, ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλβανοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν πρὸς τὸν πατριάρχην, ἀφισταμένη ἔν τισι τῶν ἐν Τιράνοις συμφωνηθέντων, κατέστησεν ἀναγκαίαν τὴν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου αἴτησιν παροχῆς σχετικῶν διασαφήσεων τῆς ἀλβανικῆς κυβερνήσεως. Πλὴν δὲν ἀπήντησεν αὕτη, καθ' ὅλον τῷ 1928, παρ' ὅτι προέβη καὶ εἰς τηλεγραφικὴν ὄχλησιν τὸ πατριαρχεῖον. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1929 ἐξερράγη τὸ πραξικόπημα τῆς μονομεροῦς, ἐκ μέρους τῶν Ἀλβανῶν, ἀνακηρύξεως τῆς ἀλβανικῆς Ἐκκλησίας εἰς αὐτοκέφαλον, παρὰ πάντα κανόνα. Ὁ ἔξαρχος Ἱερόθεος ἀπηλαύνετο βιαίως εἰς Ἑλλάδα—μικρογραφία τῆς ἐξώσεως τοῦ πατριάρχου. Οὐδεμίαν ἀτυχῶς βελτίωσιν παρουσίασεν ἔκτοτε τὸ ζήτημα. Ἐπέπρωτο, μίαν πεντηκονταετίαν μετὰ τὸ βουλγαρικὸν σχίσμα, νὰ ὑπάρξῃ καὶ ἀλβανικόν.

Καίτοι οὐδόλως ἀνεμίχθη ἡ Ἑλλὰς εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα τῆς Ἀλβανίας, ὅπως δὲν ἀνεμίχθη, καθ' ἃ ἐλέχθη ἀνωτέρω, καὶ εἰς τὰ τῆς ἑλληνικῆς μειονότητος τῆς Βορείας Ἠπείρου, εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ οὕτω δημιουργηθεῖσα ἀτμοσφαῖρα ἐδυσχέρανε μέχρι τῆς σήμερον τὴν στενοτέραν σύσφιγξιν τῶν ἑλληνοαλβανικῶν σχέσεων, τὴν ὁποίαν ἐν τούτοις θὰ ὑπηγόρευε τόσον ἡ γεωγραφικὴ πρὸς ἄλληλα θέσις τῶν δύο κρατῶν, ὅσον καὶ κοιναὶ ἐθνικαὶ παραδόσεις.

Τὸ Βαλκανικὸν Σύμφωνον. Ἐσκιαγραφήθη ἀνωτέρω ἡ πολιτική, ἡ ὁμοιομόρφως ἀκολουθηθεῖσα ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς δικτατορίας μέχρι τοῦδε. Ἦτο αὕτη πολιτικὴ φιλιῶν ἀλληλοϊσορροπουμένων πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις, ἰδίως τὴν ἰταλικὴν καὶ τὴν νοτιοσλαυϊκήν, μὲ ἐπιστέγασμα τὴν στενοτάτην μετὰ τῆς Τουρκίας συνεργασίαν.

Τὴν 9 Φεβρουαρίου 1934 ὑπεγράφη ἐν Ἀθήναις τὸ Βαλκανικὸν Σύμφωνον μεταξὺ Ἑλλάδος, Νοτιοσλαυΐας, Ρουμανίας καὶ Τουρκίας.

Τὸ κείμενον τούτου ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ὁ πρόεδρος τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας, ὁ βασιλεὺς τῆς Νοτιοσλαυΐας, ὁ βασιλεὺς τῆς Ρουμανίας καὶ ὁ πρόεδρος τῆς Τουρκικῆς Δημοκρατίας, ἐπιθυμοῦντες νὰ συντελέσουν εἰς τὴν παγίωσιν τῆς εἰρήνης ἐν τῇ Βαλκανικῇ, ἐμφορούμενοι ὑπὸ τοῦ πνεύματος συνεννοήσεως καὶ συνδιαλλαγῆς, ὅπερ ἐπρυτάνευσε κατὰ τὸν καταρτισμὸν τοῦ συμφώνου Μπριὰν—Κέλλογκ καὶ κατὰ τὰς σχετικὰς ἀποφάσεις τῆς συνελεύσεως τῆς Κ. Τ. Ε., στερρῶς ἀποφασισμένοι νὰ ἐξασφαλίσουν τὸν σεβασμὸν τῶν ἤδη ὑφισταμένων συμβατικῶν ὑποχρεώσεων καὶ τὴν διατήρησιν τοῦ σημερινοῦ ἐδαφικοῦ καθεστῶτος ἐν τοῖς Βαλκανίοις, ἀπεφάσισαν νὰ συνάψουν σύμφωνον βαλκανικῆς συνεννοήσεως καὶ πρὸς τοῦτο διώρισαν ὡς πληρεξουσίους αὐτῶν τοὺς ὑπουργοὺς των ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν οἵτινες, ἀφοῦ ἀντήλλαξαν τὰ πληρεξούσια αὐτῶν ἔγγραφα, εὑρεθέντα ἐν τάξει, συνωμολόγησαν τὰ ἀκόλουθα: Ἄρθρον 1: Ἡ Ἑλλάς, ἡ Νοτιοσλαυΐα, ἡ Ρουμανία καὶ ἡ Τουρκία ἐγγυῶνται ἀμοιβαίως τὴν ἀσφάλειαν ὅλων τῶν βαλκανικῶν των συνόρων.—Ἄρθρον 2: Τὰ ὑψηλὰ συμβαλλόμενα μέρη ἀναλαμβάνουν τὴν ὑποχρέωσιν νὰ συνεννοῶνται περὶ τῶν ληπτέων μέτρων εἰς περιστάσεις δυναμένας νὰ θίξουν τὰ συμφέροντα αὐτῶν, οἷα καθορίζονται ὑπὸ τῆς παρούσης συμφωνίας. Ὑποχρεοῦνται νὰ μὴ προβοῦν εἰς πολιτικήν τινα ἐνέργειαν ἀπέναντι παντὸς ἄλλου βαλκανικοῦ κράτους, μὴ ὑπογράψαντος τὴν παροῦσαν συμφωνίαν, ἄνευ ἀμοιβαίας προειδοποιήσεως, οὐδὲ ν' ἀναλάβουν πολιτικήν τινα ὑποχρέωσιν ἀπέναντι παντὸς ἄλλου βαλκανικοῦ κράτους, ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως τῶν ἄλλων συμβαλλομένων μερῶν.—Ἄρθρον 3: Ἡ παροῦσα συμφωνία θὰ τεθῇ ἐν ἰσχύϊ ἅμα τῇ ὑπογραφῇ της ὑφ' ὅλων τῶν συμβαλλομένων κρατῶν, θὰ παραμείνῃ δὲ ἀνοικτὴ εἰς τὴν ὑπογραφὴν παντὸς ἄλλου βαλκανικοῦ κράτους, οὗτινος ἡ προσχώρησις θ' ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον εὐμενοῦς ἐξετάσεως ἐκ μέρους τῶν συμβαλλομένων μερῶν καὶ θὰ ἰσχύσῃ εὐθὺς ὡς τὰ λοιπὰ συνυπογράψαντα κράτη κοινοποιήσουν τὴν συναίνεσίν των».

Ἡ ὑπογραφὴ τοῦ Βαλκανικοῦ Συμφώνου ἐπέφερεν ἐπί τι χρονικὸν διάστημα ἀναστάτωσιν εἰς τὸν πολιτικόν μας κόσμον. Ὡς ἐξυπηρετικὸν τῆς εἰρήνης τὸ διεκήρυξεν ἡ κυβέρνησις. Ὡς δυνάμενον νὰ μᾶς ἐμπλέξῃ εἰς πόλεμον μετὰ Μεγάλης Δυνάμεως τὸ ἐθεώρησαν οἱ ἐκτὸς τῆς κυβερνήσεως πολιτικοὶ ἀρχηγοί. Καὶ τοῦτο ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἄρθρου 3 ἑνὸς συνημμένου τῷ συμφώνῳ πρωτοκόλλου, ἔχοντος ὡς ἑξῆς:

«Ἂν μία τῶν ὑψηλῶν συμβεβλημένων χωρῶν ἀποβῇ θῦμα ἐπιθέσεως ἐκ μέρους οἱασδήποτε μὴ βαλκανικῆς δυνάμεως καὶ ἂν μία βαλκανικὴ δύναμις συνενωθῇ πρὸς τὴν τοιαύτην ἐπίθεσιν εἴτε συγχρόνως, εἴτε μεταγενεστέρως, τὸ σύμφωνον θὰ ἰσχύσῃ ἐξ ὁλοκλήρου κατὰ τοῦ τοιούτου βαλκανικοῦ κράτους».

Ὁ ἐγερθεὶς σάλος ἤρθη κατ' ἀρχὰς διὰ τῆς κάτωθι δηλώσεως, εἰς ἥν, κατόπιν συμφωνίας ὅλων τῶν κομμάτων, προέβη ἡ κυβέρνησις ἐνώπιον τῶν νομοθετικῶν σωμάτων, κατὰ τὴν ψήφισιν τοῦ κυροῦντος τὸ σύμφωνον νόμου: «Σκοπὸς τοῦ Συμφώνου βαλκανικῆς συνεννοήσεως εἶναι ἡ ἐγγύησις τῆς ἀσφαλείας τῶν ἐνδοβαλκανικῶν συνόρων, μόνον ἐναντίον ἄλλου βαλκανικοῦ κράτους· κατὰ συνέπειαν ἡ Ἑλλὰς ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει δύναται, πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν διὰ τοῦ Συμφώνου ἀναλαμβανομένων ὑποχρεώσεων, νὰ ἀχθῇ εἰς πόλεμον μὲ οἱανδήποτε τῶν Μεγάλων Δυνάμεων». Ἐν τῇ Γερουσίᾳ, ἀφ' ἑτέρου, σὺν τῇ ψηφίσει τοῦ κυροῦντος τὸ σύμφωνον νόμου, ἐψηφίσθη καὶ ἡ ἑξῆς πρότασις τοῦ Θ. Σοφούλη, ἑπομένου τῇ σχετικῇ ἐκθέσει τῆς κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς. «Ἡ Γερουσία ἔχουσα ὑπ' ὄψιν, πρῶτον ὅτι κατὰ μὲν τὸ ἄρθρον 82 τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος οὐδέποτε μυστικὰ ἄρθρα συνθήκης τινὸς δύνανται νὰ ἀνατρέψουν τὰ φανερά, κατὰ δὲ τὸ ἄρθρον 83 τοῦ ἰδίου Συντάγματος, ἡ κήρυξις πολέμου δὲν δύναται νὰ γίνῃ εἰμὴ μετὰ προγενεστέραν ἔγκρισιν τῶν Βουλῶν, δεύτερον ὅτι, συμφώνως ἄλλως τε πρὸς τὴν δοθεῖσαν διὰ τῆς δηλώσεως τοῦ κ. ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν ἐπίσημον ἑρμηνείαν εἰς τὸ Σύμφωνον τῆς βαλκανικῆς συνεννοήσεως, αἱ ἐξ αὐτοῦ προκύπτουσαι ὑποχρεώσεις ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει δύνανται ν' ἀγάγουν τὴν Ἑλλάδα νὰ ἀναμιχθῇ εἰς πόλεμον, καθ' ὃν Μεγάλη Δύναμις ἤθελεν ἐπιτεθῆ καθ' ἑνὸς τῶν συμβαλλομένων αὐτοτελῶς ἢ ἐν συνδυασμῷ συγχρόνῳ ἢ μὴ μετὰ βαλκανικοῦ κράτους, μὴ μετέχοντος τοῦ Συμφώνου, προβαίνει ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἐκτιθεμένην ἔννοιαν εἰς τὴν κατ' ἀρχὴν κύρωσιν τοῦ Συμφώνου» (2 Ἀπριλίου 1934).

Μετ' οὐ πολὺ ὅμως νέα ἐγεννήθη ἀμφισβήτησις. Ἀνακοίνωσίν τινα εἰς τὰς ἐφημερίδας, καθ' ἣν

Digitized by Google

ἡ κυβερνητικὴ δήλωσις δὲν μετέβαλλε τὴν ἔννοιαν τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ πρωτοκόλλου, ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπολιτεύσεως Ε. Βενιζέλος ἐθεώρησεν ὡς ἀνατρέπουσαν τὴν δήλωσιν καὶ ἐζήτησε σχετικὰς ἐξηγήσεις. Τῷ ἀπηντήθη ὅτι «ἡ ἔννοια τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ συνημμένου εἰς τὸ Σύμφωνον πρωτοκόλλου ὡς ταύτην ἀντιλαμβάνεται ἡ κυβέρνησις, συνίσταται, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸ νὰ περιλάβῃ τὴν περίπτωσιν τῆς συνδυασμένης ἐνεργείας βαλκανικῆς καὶ ἐξωβαλκανικῆς δυνάμεως εἰς τὴν ἐγγύησιν τῶν συνόρων, τὴν προβλεπομένην ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ Συμφώνου, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ νὰ περιορίσῃ τὴν συμβολὴν ἑκάστου τῶν συμβαλλομένων, διὰ τὴν περίπτωσιν ταύτην, ἀπέναντι τοῦ βαλκανικοῦ ἐπιτιθεμένου καὶ μόνον».

Τὴν ἐξήγησιν ταύτην δὲν ἐθεώρησεν ἱκανοποιητικὴν ὁ Ἐλ. Βενιζέλος, φρονῶν ὅτι καὶ ἡ ἀπέναντι τοῦ βαλκανικοῦ ἐπιτιθεμένου καὶ μόνον συμβολή μας εἰς περίπτωσιν συνδυασμένης ἐνεργείας αὐτοῦ μετὰ ἐξωβαλκανικῆς δυνάμεως μοιραίως θὰ μᾶς ἐνέπλεκε καὶ ἀπέναντι ταύτης εἰς ρῆξιν. Προέβη δὲ εἰς δριμεῖαν ἐπὶ τοῦ θέματος ἀρθρογραφίαν (10—18 Ἀπριλίου 1934).

Νεωτέρα ὅμως κυβερνητικὴ ἐξήγησις, διαστέλλουσα τὴν περίπτωσιν «συμπτωματικῆς» συγχρόνου ἐπιθέσεως βαλκανικῆς καὶ ἐξωβαλκανικῆς δυνάμεως, ὁπότε θὰ ἐφηρμόζετο τὸ ἄρθρον 3 τοῦ πρωτοκόλλου, καὶ «συμμαχικῆς» τοιαύτης, ὁπότε δὲν θὰ ἐφηρμόζετο, ἱκανοποίησε τὸν Ἐλ. Βενιζέλον, καὶ ἔπαυσε, κοινῇ συμφωνίᾳ, ἡ δημοσία ἐπὶ τοῦ συμφώνου συζήτησις.

Τὸ σύμφωνον ἐκυρώθη ἀπὸ τὰ τέσσαρα κράτη, κατὰ δὲ τὰ συμφωνηθέντα προσφάτως ἐν Γενεύῃ ὑπὸ τῶν τεσσάρων ὑπουργῶν τῶν Ἐξωτερικῶν θὰ ἐπακολουθήσῃ κατάθεσις αὐτοῦ, ὡς καὶ τοῦ συνημμένου πρωτοκόλλου, εἰς τὴν Κ.Τ.Ε., συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 18 τοῦ καταστατικοῦ αὐτῆς συμφώνου.

Ἐνταῦθα θὰ εἶχε θέσιν συνοπτικὴ ἱστόρησις τῆς προηγηθείσης τοῦ συμφώνου ἀνεπισήμου κινήσεως πρὸς μίαν βαλκανικὴν προσέγγισιν. Πατὴρ τῆς κινήσεως αὐτῆς παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον, εἶναι ὁ Α. Παπαναστασίου. Ἀπὸ τῆς 5 μέχρι τῆς 12 Ὀκτωβρίου 1930 συνῆλθεν εἰς Ἀθήνας (ἡ τελευταία συνεδρίασις ἔλαβε χώραν εἰς Δελφοὺς) ἡ πρώτη βαλκανικὴ συνδιάσκεψις, ἥτις καὶ ἔθεσε τὰς βάσεις τῆς περαιτέρω ὀργανώσεως τῶν συνδιασκέψεων. Ἔχουν αὗται ὡς ὄργανα (κατὰ μίμησιν τῆς Κ.Τ.Ε.): α) τὰς γενικὰς συνελεύσεις, β) τὸ συμβούλιον, ἀπαρτιζόμενον ἀπὸ τρία μέλη ἐξ ἑκάστης ἀντιπροσωπείας, ἤτοι τὸ ὅλον δεκαοκτὼ μέλη, γ) τὴν γραμματεῖαν, καὶ δ) τὰς ἐθνικάς, εἰς ἕκαστον βαλκανικὸν κράτος, ὁμάδας. Αἱ συνελεύσεις διαιροῦνται εἰς ἓξ ἐπιτροπάς, τὴν ὀργανωτικήν, τὴν πολιτικήν, τὴν ἀφορῶσαν τὴν διανοητικὴν προσέγγισιν, τὴν οἰκονομικήν, τὴν ἀφορῶσαν τὰς συγκοινωνίας καὶ τὴν ἀφορῶσαν τὴν ὑγιεινὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν πολιτικήν.

Ἡ Β' βαλκανικὴ συνδιάσκεψις συνῆλθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπὸ τῆς 20 μέχρι τῆς 26 Ὀκτωβρίου 1931 (ἡ τελευταία συνεδρίασις ἔλαβε χώραν εἰς Ἄγκυραν), ἡ Γ' ἐν Βουκουρεστίῳ ἀπὸ τῆς 22 μέχρι τῆς 28 Ὀκτωβρίου 1932 καὶ ἡ Δ' ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀπὸ τῆς 5 μέχρι τῆς 12 Νοεμβρίου 1933. Ἡ Ε' ἀπεφασίσθη κατ' ἀρχὰς νὰ συνέλθῃ ἐν Βελιγραδίῳ, τελικῶς ὅμως ἀπεφασίσθη νὰ συνέλθῃ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Αἱ βαλκανικαὶ συνδιασκέψεις ἔχουν ὡς ὄργανον τὸ ἐν Ἀθήναις ἐκδιδόμενον περιοδικὸν «Les Balkans» (5 τόμοι, 1930—1934).

Ἑλλὰς καὶ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν. 1) ***Γενικά.*** α) *Ρόλος Ἑλλάδος εἰς ἵδρυσιν Κ. Τ. Ε.* Τὴν 25 Ἰανουαρίου 1919 ἡ συνδιάσκεψις τῆς εἰρήνης τῶν Παρισίων ἀπεφάσισε τὴν συγκρότησιν ἐπιτροπῆς πρὸς μελέτην τῆς συστάσεως τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν (Κ. Τ. Ε.). Εἰς ταύτην μετέσχεν ἀπὸ τῆς 6 Φεβρουαρίου ἡ Ἑλλὰς διὰ τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου. Ὁ Ἕλλην πολιτικὸς διεδραμάτισεν οὐσιώδη ρόλον κατὰ τὰς γενομένας ἐν τῇ ἐπιτροπῇ συζητήσεις, ὡρίσθη δ' ὡς ἐκ τούτου παρ' αὐτῆς, τὴν 24 Μαρτίου, μετὰ τῶν ἀντιπροσώπων Ἀμερικῆς, Μ. Βρεττανίας καὶ Γαλλίας συντάκτης τοῦ ὁριστικοῦ σχεδίου τοῦ συμφώνου τῆς Κ. Τ. Ε. Ἑτέρα ἐξαιρετικὴ διὰ τὴν Ἑλλάδα διάκρισις ἐγένετο διὰ τοῦ ὁρισμοῦ αὐτῆς, ἐν αὐτῷ τῷ κειμένῳ τοῦ συμφώνου, ὡς ἑνὸς ἐκ τῶν πρώτων κρατῶν, μετὰ τοῦ Βελγίου, Ἱσπανίας καὶ Βραζιλίας, ἅτινα θὰ παρεκάθηντο μετὰ τῶν κυριωτέρων συμμάχων δυνάμεων εἰς τὸ συμβούλιον τῆς Κ. Τ. Ε.

β) *Συμβολὴ Ἑλλάδος εἰς τὸν προϋπολογισμὸν τῆς Κ. Τ. Ε.* Ἡ μεταξὺ τῶν κρατῶν, μελῶν τῆς Κ. Τ. Ε., κατανομὴ τῶν βαρῶν τοῦ προϋπολογισμοῦ αὐτῆς ἐγένετο κατ' ἀρχὰς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀκολουθουμένου, ἀπὸ τοῦ 1879, διὰ τὰς δαπάνας τῆς διεθνοῦς ταχυδρομικῆς ἑνώσεως, συστήματος, ἤτοι διὰ κατατάξεως τῶν κρατῶν εἰς ἑπτὰ κλάσεις μὲ συντελεστὰς 25, 20, 15, 10, 5, 3 καὶ 1. Εἰς τὴν Ἑλλάδα, κατατεταγμένην εἰς τὴν ε' κλάσιν, ἀντεστοίχουν οὕτω 5 μονάδες ἐπὶ συνόλου 395 μονάδων, ἀθροίσματος τῶν ἀναλογουσῶν εἰς τὰ μέλη τῆς Κ. Τ. Ε. μονάδων. Κατέστη ὅμως ταχέως φανερὸν ὅτι τὸ ἐν λόγῳ σύστημα, ἁπλοῦν καὶ καλὸν ἐπὶ δαπανῶν ὁπωσδήποτε περιωρισμένων, ὡς ἦσαν αἱ κρατικαὶ συμβολαὶ εἰς τὴν διεθνῆ ταχυδρομικὴν ἕνωσιν καὶ εἰς ἄλλους διεθνεῖς ὀργανισμούς, ἀκολουθήσαντας τὸ παράδειγμά της (Διεθνὲς Γραφεῖον προστασίας τῆς βιομηχανικῆς ἰδιοκτησίας, Διεθνὲς Γραφεῖον Δημοσίας Ὑγιεινῆς κλπ.), καθίστατο ἄνισον διὰ δαπάνην ἀρκούντως σημαντικήν, ὡς ἡ τῆς συνδρομῆς πρὸς τὴν Κ. Τ. Ε. Τὸ ἰδικόν μας παράδειγμα δεικνύει ὅτι ἐπεβαρύνετο ἡ Ἑλλὰς μὲ τὸ $^1/_8$ τοῦ ὅσον ἐπεβαρύνετο ἡ Γαλλία ἢ ἡ Μ. Βρεττανία, μὲ τὸ $^1/_{79}$ τοῦ ὅλου προϋπολογισμοῦ τῆς Κ. Τ. Ε., ἐνῷ πόρρω ἀπέχει, καὶ κατ' ἔκτασιν, καὶ κατὰ πληθυσμόν, καὶ κατὰ πλοῦτον, ἀπὸ τῆς ἀναλογίας ταύτης, ἡ ἀναλογία τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὸ σύνολον τῶν μελῶν τῆς Κ. Τ. Ε. κρατῶν. Ἀπεφασίσθη λοιπὸν νὰ ὁρίζῃ ἑκάστοτε ἡ συνέλευσις εἰδικὸν πίνακα κατανομῆς τῶν συνδρομῶν, περισσότερον λεπτομερῆ ἀπὸ τὸν ὡς ἄνω στοιχειώδη πίνακα τῆς διεθνοῦς ταχυδρομικῆς ἑνώσεως, καὶ ἐπακριβέστερον τούτου ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὴν οἰκονομικὴν ἀντοχὴν ἑκάστου κράτους. Οὕτω ἡ συνέλευσις τοῦ 1922 καθώρισε, διὰ τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ 1923, 10 μονάδας διὰ τὴν Ἑλλάδα ἐπὶ συνόλου 944, κατερχομένης οὕτω τῆς ἀναλογίας μας ἀπὸ $^1/_{79}$ εἰς $^1/_{94,4}$. Ἡ συνέλευσις τοῦ 1923 καθώρισε, διὰ τὸν προϋπολογισμὸν τοῦ 1924, 9 μονάδας διὰ τὴν Ἑλλάδα ἐπὶ συνόλου 932, κατερχομένης τῆς ἀναλογίας μας εἰς $^1/_{103,5}$. Ἡ συνέλευσις τοῦ 1925 καθώρισε, διὰ τὸν προϋπολογισμὸν 1926, 7 μονάδας διὰ τὴν Ἑλλάδα ἐπὶ συνόλου 937, κατερχομένης τῆς ἀναλογίας μας εἰς $^1/_{133,8}$. Ἔκτοτε δὲν ἤλλαξε δι' ἡμᾶς ὁ συντελεστὴς 7, αἱ δὲ σημειούμεναι ἐλαφραὶ διακυμάνσεις τῆς ἀναλογίας ὀφείλονται εἰς τὰς μεταβολὰς τοῦ συνόλου τῶν μονάδων, ὡς ἐκ τῆς εἰσόδου ἢ ἐξόδου ὡρισμένων μελῶν ἐκ τῆς Κ. Τ. Ε. Ἰδοὺ πίναξ τῶν ἀπὸ τοῦ 1927 ἡμετέρων συνδρομῶν εἰς φράγκα ἑλβετικὰ (χρυσᾶ):

Προϋπολογισμοί	*Σύνολον συνδρομῶν*	*Σύνολον μονάδων*	*Συνδρομὴ Ἑλλάδος*
1927	23.113.933,21	1 015	154.082,78
1928	23.061.782 96	986,83333	158.709,95
1929	25.262.17?,94	986	176.643,66
1930	27.123.074,82	986	189.854 91
1931	30.168.166,13	986	211.473,22
1932	32 890.581,64	999,5	227.570 39
1933	33 429.132.—	1.012 5	231.114.98
1934	30.827.805.—	1.013	213 025,30

Σημειωτέον ὅτι ἡ Ἑλλὰς κατέβαλε πάντοτε τακτικῶς τὰς συνδρομάς της, ἀντιθέτως πρὸς ἄλλα κράτη, ἰδίως νοτιοαμερικανικά, ὧν ἡ καθυστέρησις ἐγέννησεν ἐσχάτως σοβαρὸν ζήτημα διὰ τὰ οἰκονομικὰ τῆς Κ.Τ.Ε.

γ) *Τμῆμα Κ.Τ.Ε., Μόνιμος Ἀντιπροσωπεία παρὰ τῇ Κ. Τ. Ε., Ἕλληνες ὑπάλληλοι, μέλη ἐπιτροπῶν καὶ ἀντιπρόσωποι εἰς τὴν Κ.Τ.Ε.* Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς λειτουργίας τῆς Κ.Τ.Ε. ἐγένοντο προσπάθειαι, πρόσκαιροι ὅμως, ὑπαγωγῆς ὅλων τῶν ἀφορώντων ταύτην καὶ ἐνδιαφερόντων ἡμᾶς ζητημάτων εἰς εἰδικὴν ἐπὶ τούτῳ ὑπηρεσίαν τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. Ἦτο, ἐν τούτοις, ἀπαραίτητον νὰ λειτουργῇ μονίμως μία τοιαύτη ὑπηρεσία, λόγῳ τοῦ πολυσχιδοῦς τῶν ἐν λόγῳ ζητημάτων, ὧν ἡ κατανομὴ εἰς διαφόρους ἄλλας ὑπηρεσίας ἀπέβαινεν ἐπὶ ζημίᾳ τῆς ἀπαιτουμένης ἑνότητος ἐνεργείας ἐπ' αὐτῶν. Δι' ὃ καὶ διὰ διατάγματος ἀπὸ 2 Μαρτίου 1927 ἐπὶ ὑπουργίας Μιχαλακοπούλου καθωρίσθη ἡ ἁρμοδιότης εἰδικοῦ, παρὰ τῇ διευθύνσει τῶν πολιτικῶν ὑποθέσεων γραφείου τῆς Κ. Τ. Ε., ὅπως παρακολουθῇ ἅπαντα τὰ ζητήματα τὰ ἔχοντα σχέσιν μὲ τὴν Κ.Τ.Ε., χρησιμεῦον καὶ ὡς σύνδεσμος μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν διαφόρων ἐνταῦθα ὑπουργείων καὶ ὑπηρεσιῶν τῶν ἀσχολουμένων σχετικῶς. Διὰ τοῦ ἀπὸ 5 Μαΐου 1931 διατάγματος «περὶ συστάσεως, δικαιοδοσίας, ἁρμοδιότητος καὶ λειτουργίας τῶν, παρὰ τῇ κεντρικῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, διευθύνσεων, τμημάτων καὶ γραφείων ὡς καὶ κατανομῆς τοῦ προσωπικοῦ», τὸ ἐν λόγῳ γραφεῖον κατέστη ἀνεξάρτητον τμῆμα τοῦ ὑπουργείου. Ἐν τῷ τμήματι διατηρεῖται καὶ βιβλιοθήκη πάντων τῶν δημοσιευμάτων τῆς Κ.Τ.Ε., τῆς διεθνοῦς ὀργανώσεως ἐργασίας καὶ τοῦ διαρκοῦς δικαστηρίου διεθνοῦς δικαιοσύνης.

Ἦτο ὅμως ἐξ ἴσου ἀπαραίτητον νὰ ἐπανιδρυθῇ καὶ ἐν Γενεύῃ ἡ ἄλλοτε, προσκαίρως λειτουργήσασα, μόνιμος ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία παρὰ τῇ Κ.Τ.Ε., ἵνα, κατὰ τὸ παράδειγμα τὸ καθιερωθὲν ὑπὸ τῶν περισσοτέρων ἄλλων κρατῶν, χρησιμεύῃ ὡς ἐπιτόπιος σύνδεσμος τῶν ἑλληνικῶν ὑπηρεσιῶν πρὸς τὴν Κ.Τ.Ε. Αὕτη ἱδρύθη πράγματι τὴν 20 Ὀκτωβρίου 1930.

Παρὰ τῇ Κ.Τ.Ε. ἐργάζονται οἱ κάτωθι Ἕλληνες ὑπάλληλοι: *Ἀθανάσιος Ἀγνίδης* (ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως), διευθυντὴς τοῦ τμήματος ἀφοπλισμοῦ, *Σόλων Ξενάκης* (ἀπὸ τοῦ 1924), μέλος τοῦ τμήματος δημοσιονομικοῦ καὶ οἰκονομικῶν ἐρευνῶν, καὶ *Π. Καραγιαννίδης* (ἀπὸ τοῦ 1931), διερμηνεύς. Μέλη τῶν μονίμων ἐπιτροπῶν τῆς Κ.Τ.Ε. ὑπῆρξαν οἱ κάτωθι: *Ἀθανάσιος Πολίτης* (1923—1931), τῆς συμβουλευτικῆς καὶ τεχνικῆς ἐπιτροπῆς συγκοινωνιῶν καὶ διαμετακομίσεως, *Κυριάκος Βαρβαρέσος* (1928—1933), τῆς συμβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς τῆς οἰκονομικῆς ὀργανώσεως, καὶ *Γεώργιος Μαντζαβῖνος* (ἀπὸ τοῦ 1929), τῆς φορολογικῆς ἐπιτροπῆς.

Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Κ. Τ. Ε. ἀντιπρόσωποι τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ συμβούλιον καὶ τὰς συνελεύσεις παρέστησαν: Α' σύνοδος συμβουλίου (Παρίσιοι, 16 Ἰανουαρίου 1920): Ε. Βενιζέλος, Β' (Λονδῖνον, 11—13 Φεβρουαρίου 1920): Δ. Κακλαμάνος, Γ' (Παρίσιοι, 12—13 Μαρτίου 1920): Α. Ρωμάνος, Δ' (Παρίσιοι, 9—11 Ἀπριλίου 1920): Ε. Βενιζέλος, Ε' (Ρώμη, 14—19 Μαΐου 1920): Α. Κορομηλᾶς, ΣΤ' (Λονδῖνον, 14—16 Ἰουνίου 1920): Δ. Κακλαμᾶνος, Ζ' (Λονδῖνον, 9—12 Ἰουλίου 1920): Δ. Κακλαμᾶνος, Η' (Ἅγιος Σεβαστιανός, 30 Ἰουλίου—5 Αὐγούστου 1920): Π. Σκάσσης, Θ' (Παρίσιοι, 16—20 Σεπτεμβρίου 1920): Δ. Κακλαμᾶνος, Ι' (Βρυξέλλαι, 20—28 Ὀκτωβρίου 1920): Δ. Κακλαμᾶνος, ΙΑ' (Γενεύη, 14 Νοεμβρίου-18 Δεκεμβρίου 1920): Δ. Κακλαμᾶνος, εἶτα Ν. Πολίτης, εἶτα Δ. Πανᾶς.

Α' Συνέλευσις (1920): Ν. Πολίτης, Μ. Κέπετζης, Δ. Κακλαμᾶνος, Δ. Πανᾶς, Β' (1921): Δ. Πανᾶς, Σ. Σεφεριάδης, Α. Φραγκούλης, Γ' (1922): Γ. Στρεῖτ, Ν. Ξυδάκης, Α. Φραγκούλης, Ι. Μαλλάχ, Δ. Κασιόρχης, Δ' (1923): Ν. Πολίτης, Α. Μιχαλακόπουλος, Α. Ἀνδρεάδης, Δ. Κασιόρχης, Ε' (1924): Ν. Πολίτης, Ε. Τσουδερός, Α. Ἀνδρεάδης, Σ. Σεφεριάδης, Ν. Σουΐδας, ΣΤ' (1925): Κ. Ρέντης, Γ. Κοφινᾶς, Α. Καραπᾶνος, Ι. Πανᾶς, Β. Δενδραμῆς. Ἔκτακτος (1926): Λ. Κανακάρης Ροῦφος, Δ. Δενδραμῆς. Ζ' (1926): Δ. Κακλαμᾶνος, Σ. Πολυχρονιάδης, Β. Δενδραμῆς, Η' (1927): Α. Μιχαλακόπουλος, Ν. Πολίτης, Δ. Κακλαμᾶνος, Β. Δενδραμῆς, Ι. Πολίτης, Θ' (1928): Α. Καραπᾶνος, Ν. Πολίτης, Δ. Κακλαμᾶνος, Β. Δενδραμῆς, Ι. Πολίτης, Ι' (1929): Α. Μιχαλακόπουλος, Ν. Πολίτης, Α. Παπαδᾶτος, Α. Ἀνδρεάδης, Ι. Πολίτης, Ρ. Ραφαήλ, ΙΑ' (1930): Ε. Βενιζέλος, Α. Μιχαλακόπουλος, Ν. Πολίτης, Α. Παπαδᾶτος, Ρ. Ραφαήλ, ΙΒ' (1931): Ε. Βενιζέλος, Α. Μιχαλακόπουλος, Ν. Πολίτης, Α. Παπαδᾶτος, Ν. Μαυρουδῆς, Ρ. Ραφαήλ, Ἔκτακτος 1932: Α. Μιχαλακόπουλος, Ν. Πολίτης, Ρ. Ραφαήλ, ΙΓ' (1932): Α. Μιχαλακόπουλος, Ν. Πολίτης, Ρ. Ραφαήλ, Β. Π. Παπαδάκης, ΙΔ' (1933): Π. Τσαλδάρης, Ν. Πολίτης, Ρ. Ραφαήλ, Β. Π. Παπαδάκης.

2) ***Πολιτικὰ ζητήματα.*** α) *Σύνορα πρὸς Ἀλβανίαν.* Τὴν 29 Μαρτίου 1921 ἡ Ἀλβανία, μέλος τῆς Κ. Τ. Ε. ἀπὸ τῆς 17 Δεκεμβρίου 1920, ἀπηυθύνθη πρὸς τὴν Κ. Τ. Ε. ζητοῦσα τὴν παρὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Νοτιοσλαυΐας ἐκκένωσιν τῶν κατεχομένων παρ' αὐτῶν ἀλβανικῶν ἐδαφῶν. Ἀλλὰ δὲν ἠρκέσθη εἰς τοῦτο ἡ Ἀλβανία, προβᾶσα, τὴν 15 Ἰουνίου, καὶ εἰς ἐπισημοτέραν ἔτι σχετικὴν ἔκκλησιν πρὸς τὴν Κ. Τ. Ε., δυνάμει τοῦ ἄρθρου 11 τοῦ συμφώνου, τοῦ προβλέποντος τὴν ἐπέμβασιν τῆς Κ. Τ. Ε. ἐπὶ περιπτώσεων δυναμένων νὰ διαταράξουν τὴν εἰρήνην. Τὸ συμβούλιον τῆς Κ. Τ. Ε. ἐξέδωσε τότε ἀπόφασιν, τὴν 25 Ἰουνίου, λέγουσαν ὅτι ἡ ὑπόθεσις τῶν ἀλβανικῶν συνόρων ἦτο ἐκκρεμὴς παρὰ τῇ συνδιασκέψει τῶν πρεσβευτῶν καὶ ὅτι ἔδει τὰ τρία ἐνδιαφερόμενα κράτη νὰ ἀναμείνουν τὴν ἔκδοσιν τῆς ἀποφάσεως τῆς συνδιασκέψεως ταύτης. Ἡ Ἀλβανία ἠμφισβήτησε τὴν ἁρμοδιότητα τῆς συνδιασκέψεως τῶν πρεσβευτῶν, ἡ συνέλευσις ὅμως τῆς Κ. Τ. Ε. τοῦ 1921, ἧς τὴν ἐπέμβασιν ἐζήτησεν, ἀπεφάνθη ὅτι ἡ Ἀλβανία ἔδει νὰ ἀποδεχθῇ τὴν προσεχῆ ἀπόφασιν τῆς συνδιασκέψεως τῶν πρεσβευτῶν καὶ ὥρισε τριμελῆ ἐπιτροπήν, ἵνα μεταβῇ ἐν καιρῷ ἐπὶ τόπου καὶ διαπιστώσῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεως τῆς συνδιασκέψεως τῶν πρεσβευτῶν.

Τὴν 19 Ἀπριλίου 1924 ἐκλήθη ἡ Ἑλλάς, ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς διαχαράξεως τῶν συνόρων, νὰ ἐκτελέσῃ ἀπόφασιν τῆς συνδιασκέψεως τῶν πρεσβευτῶν, ἐπιδικάζουσαν εἰς τὴν Ἀλβανίαν 14 χωρία τῆς περιφερείας Κορυτσᾶς, ἅτινα κατεῖχεν ἡ Ἑλλάς. Ἐπρόβαλε τότε ἡ Ἑλλὰς σχετικὰς ἀντιρρήσεις, διὸ καὶ ἐπηκολούθησε, τὴν 27 Σεπτεμβρίου, νέα ἔκκλησις πρὸς τὴν Κ. Τ. Ε. τῆς Ἀλβανίας, ἐπικαλουμένης καὶ αὖθις τὸ ἄρθρον 11 τοῦ συμφώνου. Κατόπιν ταύτης, τὸ συμβούλιον, δι' ἀποφάσεώς του τῆς 3 Ὀκτωβρίου, ἐκάλεσε καὶ τοῦτο τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἀπόφασιν τῆς 19 Ἀπριλίου 1924 τῆς συνδιασκέψεως τῶν πρεσβευτῶν, τουθ' ὅπερ καὶ ἔπραξεν ἡ Ἑλλάς.

β) *Ἐπιδρομαὶ ἐκ βουλγαρικῶν συνόρων.* Τὴν 14 Ἰουνίου 1922 ὁ ἐν Σόφιᾳ ἀντιπρόσωπος τῆς Ρουμανίας, ὁμιλῶν καὶ ἐξ ὀνόματος τῶν κυβερνήσεων Ἑλλάδος καὶ Νοτιοσλαυΐας, ἀπηύθυνε διακοίνωσιν πρὸς τὴν βουλγαρικὴν κυβέρνησιν, καθιστῶν ταύτην ὑπεύθυνον διὰ τὰς κομιτατζηδικὰς ἐπιδρομὰς καὶ εἰδοποιῶν αὐτὴν ὅτι ἡ ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τούτων δημιουργηθεῖσα κατάστασις, ἐὰν δὲν ἐξακτοποιεῖτο συντόμως, θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρῃ σοβαρὰς συνεπείας.

Ἡ βουλγαρικὴ κυβέρνησις ἀπηυθύνθη τότε, τὴν 17 Ἰουνίου, πρὸς τὴν Κ. Τ. Ε., ἐπικαλουμένη τὸ ἄρθρον 11 τοῦ συμφώνου, δεδομένου ὅτι, κατὰ τὴν Βουλγαρίαν, ἡ στάσις τῶν τριῶν ὁμόρων τῆς

Digitized by Google

δυνάμεων ἀπετέλει κίνδυνον διαταράξεως τῆς εἰρήνης, προσέθετε δὲ ὅτι, τὸ κατ᾽ αὐτήν, ἔλαβεν ὅλα τὰ δυνατὰ μέτρα πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν κομιτατζήδων δυσαρέστων συνεπειῶν καὶ ὅτι λυπεῖται ἐὰν τὰ μέτρα ταῦτα δὲν ἀπέβησαν καρποφόρα.

Ἡ ἀπὸ 19 Ἰουλίου ἀπόφασις τοῦ συμβουλίου, ἀφ᾽ ἑνὸς διεπίστου ὅτι ἡ κοινὴ ἐνέργεια τῶν τριῶν κρατῶν δὲν εἶχέ τι τὸ μὴ φιλικὸν πρὸς τὴν Βουλγαρίαν, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ ἐξέφραζε τὴν εὐχήν, ὅπως προέλθουν εἰς συνεννόησιν, δι᾽ ἀπ᾽ εὐθείας διαπραγματεύσεων, αἱ ἐνδιαφερόμεναι κυβερνήσεις, ἐτίθετο δὲ εἰς τὴν διάθεσιν αὐτῶν, ἐν περιπτώσει ἀσυμφωνίας των, πρὸς πρόληψιν πάσης περαιτέρω ἐπιπλοκῆς. Τὸ κοινὸν διάβημα τῶν τριῶν κρατῶν δὲν ἔσχεν ἄλλην τινὰ συνέχειαν.

γ) *Ἐπεισόδιον Κερκύρας*. Τὴν 29 Αὐγούστου 1923, δύο ἡμέρας μετὰ τὸν ἐν Κακαβιᾷ φόνον τῶν Ἰταλῶν ἀξιωματικῶν, τῶν μετεχόντων εἰς τὴν ἐπιτροπὴν διαχαράξεως τῶν ἀλβανικῶν συνόρων, ἡ ἰταλικὴ κυβέρνησις, θεωροῦσα τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν ὑπεύθυνον ἐκ τοῦ ὅτι ὁ φόνος διεπράχθη ἐπὶ τοῦ ἐδάφους της, ἐπέδωσε πρὸς αὐτὴν τηλεγραφικὴν διακοίνωσιν, περιέχουσαν ἑπτὰ αἰτήματα (βλ. ἐν ΙΔ´ τόμῳ *Κερκύρας* ζήτημα). Τὴν ἑπομένην ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀπήντησε δεχομένη τὰ τέσσαρα ἐξ αὐτῶν. Τὴν μεθεπομένην, 31 Αὐγούστου, ἡ Ἰταλία, θεωροῦσα ἀνεπαρκῆ τὴν ἱκανοποίησιν ταύτην, προέβη εἰς κατάληψιν τῆς Κερκύρας. Τὴν ἰδίαν ἡμέραν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐλάμβανε διαμαρτυρίαν τῆς ἐν Παρισίοις συνδιασκέψεως τῶν πρεσβευτῶν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐξηρτᾶτο ἡ ἐπιτροπὴ διαχαράξεως τῶν ἀλβανικῶν συνόρων.

Τὴν 1 Σεπτεμβρίου ἡ Ἑλλὰς προσέφυγεν εἰς τὴν Κ. Τ. Ε., δυνάμει τῶν ἄρθρων 12 καὶ 15 τοῦ συμφώνου, τῶν θεσπιζόντων ἁρμοδιότητα τῆς Κ. Τ. Ε. ἐπὶ διεθνῶν διαφορῶν. Αὐθημερὸν συνῆλθε τὸ συμβούλιον, ἀλλ᾽ ἤγειρεν ἐν αὐτῷ ἡ Ἰταλία ἔνστασιν ἀναρμοδιότητος, ἐπικαλουμένη τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχεν ἤδη ἐπιληφθῆ, ἁρμοδίως, τοῦ ζητήματος ἡ συνδιάσκεψις τῶν πρεσβευτῶν. Μεγάλη Βρεττανία καὶ Σουηδία ἀντετάχθησαν εἰς τὴν ἔνστασιν ταύτην, τὸ δὲ συμβούλιον ἐξέδωκε προδικαστικὴν ἀπόφασιν, ἀναβάλλουσαν προσωρινῶς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ ζητήματος καὶ ἐκφράζουσαν τὴν ἐλπίδα ὅτι μέχρις ἐπαναλήψεως τῶν συζητήσεων αἱ δύο χῶραι δὲν θὰ ἐξετράχυναν, δι᾽ οὐδενὸς μέτρου, τὴν κατάστασιν.

Διαρκούσης τῆς βραχείας ταύτης ἐκκρεμότητος τοῦ ζητήματος ἐνώπιον τοῦ συμβουλίου, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐπεκοινώνησε μετὰ τῆς συνδιασκέψεως τῶν πρεσβευτῶν, διατυπώσασα καὶ ὡρισμένας προτάσεις ρυθμίσεως τῆς διαφορᾶς. Τοῦτο ἐνίσχυσε τὴν ἄποψιν περὶ ἁρμοδιότητος τῆς συνδιασκέψεως καὶ τὸ συμβούλιον ἠσχέσθη ἔκτοτε εἰς ἐπαφὴν μετ᾽ αὐτῆς καὶ παρακολούθησιν τοῦ ὅλου ζητήματος. Τὴν 10 Σεπτεμβρίου ἔλαβε γνῶσιν τῆς ἐπελθούσης ἀποδοχῆς, παρὰ τῆς Ἑλλάδος, τῆς ἀπευθυνθείσης εἰς αὐτήν, τὴν προτεραίαν, διακοινώσεως τῆς συνδιασκέψεως, δι᾽ ἧς ἐπεβάλλοντο ὡρισμέναι κυρώσεις εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὴν δὲ 17 Σεπτεμβρίου, ἡμέραν τῆς ἐκκενώσεως τῆς Κερκύρας, ἔλαβε γνῶσιν τῆς ἀποφάσεως τῆς συνδιασκέψεως τῶν πρεσβευτῶν τῆς 13 Σεπτεμβρίου, τῆς κηρυττούσης διευθετηθὲν τὸ ζήτημα (εἶχεν ἀπὸ τῆς 11 Σεπτεμβρίου καταβάλει ἡ Ἑλλὰς τὰ 50 ἑκατομμύρια λιρεττῶν).

δ) *Ἔξωσις πατριάρχου*. Τὴν 30 Ἰανουαρίου 1925 αἱ τουρκικαὶ ἀρχαὶ Κωνσταντινουπόλεως ἀπήλασαν ὅλως αἰφνιδίως τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην Κωνσταντῖνον ΣΤ´, μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι ἦτο ἀνταλλάξιμος. Τὴν 11 Φεβρουαρίου ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις προσέφυγεν εἰς τὴν Κ.Τ.Ε., δυνάμει τοῦ ἄρθρου 11 τοῦ συμφώνου, θεωροῦσα ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἐνέργεια τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως ἀντέβαινε ταυτοχρόνως εἰς τὰ συμφωνηθέντα ἐν Λωζάννῃ περὶ διατηρήσεως καὶ ἀκωλύτου λειτουργίας τοῦ πατριαρχείου, εἰς τὸ ἄρθρον 12 τῆς συμβάσεως περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν ἑλληνοτουρκικῶν πληθυσμῶν, καὶ εἰς τὴν ἀπὸ 28 Ἰανουαρίου 1925 ἀπόφασιν τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς Ἀνταλλαγῆς.

Τὴν 1 Μαρτίου ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ἐδήλωσε πρὸς τὴν Κ.Τ.Ε. ὅτι τὸ μὲν γενικὸν ζήτημα τοῦ πατριαρχείου θεωρεῖ ἐσωτερικόν της, τὸ δὲ ζήτημα τῆς ἀνταλλαξιμότητος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντίνου ἐξαρτώμενον ἐκ τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς. Τὴν 14 Μαρτίου συνῆλθε τὸ συμβούλιον τῆς Κ. Τ. Ε. καὶ ἤκουσε τὸν Ἕλληνα ἐπὶ τούτῳ ἀντιπρόσωπον Κακλαμᾶνον, μὴ παρασιάντος Τούρκου ἀντιπροσώπου. Ἀπεφάσισε δὲ τὸ συμβούλιον νὰ ἀπευθύνῃ πρὸς τὸ διαρκὲς δικαστήριον διεθνοῦς δικαιοσύνης τῆς Χάγης, πρὸς ἔκδοσιν παρ᾽ αὐτοῦ γνωμοδοτήσεως, τὴν ἑξῆς ἐρώτησιν: «Δικαιοῦται τὸ συμβούλιον τῆς Κ.Τ.Ε., κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ συμφώνου, νὰ ἐπιληφθῇ τῆς ἐξετάσεως τοῦ ἐγγραφέντος εἰς τὴν ἡμερησίαν του διάταξιν, διὰ τῆς ἀπὸ 11 Φεβρουαρίου 1925 αἰτήσεως τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ζητήματος, ἢ δὲν δικαιοῦται εἰς τοῦτο, διὰ τοὺς λόγους τοὺς ἀναφερομένους ἐν τῇ ἀπὸ 1 Μαρτίου 1925 ἐπιστολῇ τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως;»

Πρὶν ἢ ὅμως ἀποφανθῇ τὸ Δ. Δ. Δ. Δ., Ἑλλὰς καὶ Τουρκία ἔφθασαν, κατόπιν ἰδιαιτέρων διαπραγματεύσεων, εἰς συνεννόησιν ἐπὶ τοῦ θέματος (ἀπεδέχθη ἡ Ἑλλὰς τὸ τετελεσμένον γεγονος, τῆς Τουρκίας ταρασχούσης ὡρισμένας διαβεβαιώσεις διὰ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει παραμονὴν τῶν ἀρχιερέων τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου) καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, δι᾽ ἐπιστολῆς της ἀπὸ 1 Ἰουνίου, ἐζήτησεν ἀπὸ τὴν Κ. Τ. Ε. νὰ σταματήσῃ τὴν διαδικασίαν τοῦ Δ.Δ.Δ.Δ., τοῦθ᾽ ὅπερ καὶ ἔπραξεν αὕτη τὴν 8 Ἰουνίου.

ε) *Ἐπεισόδιον Πετριτσίου*. Τὴν 19 Ὀκτωβρίου 1925, ἐξ ἀνταλλαγῆς πυροβολισμῶν εἰς τὰ ἑλληνοβουλγαρικὰ σύνορα, παρὰ τὸ Δεμὶρ Καποῦ, ἐφονεύθη ὁ Ἕλλην σκοπός. Ὁ λοχαγὸς Βασιλειάδης, προχωρήσας πρὸς διαπραγμάτευσιν, ἐφονεύθη ἐπίσης. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐζήτησε τότε ἀπὸ τὴν βουλγαρικὴν νὰ ζητηθῇ συγγνώμη καὶ νὰ παρασχεθοῦν αἱ δέουσαι αποζημιώσεις, ἀλλ᾽ ἡ βουλγαρικὴ κυβέρνησις ἐπρότεινεν, ἀντ᾽ αὐτοῦ, νὰ συγκροτηθῇ μικτὴ ἐπιτροπὴ πρὸς καθορισμὸν τῶν εὐθυνῶν. Ταυτοχρόνως ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐπληροφορεῖτο ὅτι οἱ Βούλγαροι ἐπετίθεντο κατα τῶν ἑλληνικῶν φυλακίων. Κατόπιν τούτου διετάχθη τὸ Γ´ σῶμα στρατοῦ νὰ προελάσῃ εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Στρυμόνος, καὶ τὴν 21 Ὀκτωβρίου ἑλληνικαὶ δυνάμεις διέβησαν τὰ σύνορα.

Τὴν ἑπομένην, ἡ βουλγαρικὴ κυβέρνησις ἐτηλεγράφησε πρὸς τὴν Κ.Τ.Ε., ζητοῦσα τὴν ἐπέμβασιν αὐτῆς, δυνάμει τῶν ἄρθρων 10 (περὶ σεβασμοῦ τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τῶν κρατῶν) καὶ 11 (περὶ κινδύνου πολέμου) τοῦ συμφώνου. Ταυτοχρόνως ἐδήλου ἡ Βουλγαρία ὅτι, ἐπαφιεμένη εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ συμβουλίου, δὲν θὰ προέβαλλεν ἀντίστασιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν εἰσβολήν. Τὸ τηλεγραφημα ἐλήφθη εἰς Γενεύην τὴν πρωΐαν τῆς 23ης, καὶ τότε ὁ πρόεδρος τοῦ συμβουλιου Μπριάν, εἰδοποιηθεὶς πάραυτα, ἔλαβε κατεπειγόντως τὰ ἑξῆς μέτρα: πρῶτον συνεκάλεσεν εἰς ἔκτακτον σύνοδον τὸ συμβούλιον διὰ τὴν 26ην, εἰς Παρισίους, καὶ δεύτερον ἐτηλεγράφησεν εἰς τὰ ἀντίπαλα μέρη, ἐξορκίζων αὐτά, ὅπως οὐ μόνον μὴ προβοῦν εἰς οὐδεμίαν ἐνέργειαν μέχρις ἐξετάσεως τῆς ὑποθέσεως παρὰ τοῦ συμβουλίου, ἀλλὰ καὶ ἀποσύρουν ἑκάτερον τὰ στρατεύματά του ἐντεῦθεν τῶν συνόρων του. Τὸ τηλεγράφημα αὐτὸ ἀνεχαίτισε τὴν ἑλληνικὴν προέλασιν πρὸς Πετρίτσι, ἅμα δὲ τῇ λήψει του, τὴν 24ην, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀπήντησεν ἀπεκδεχομένη τὴν ἐπέμβασιν τοῦ συμβουλίου καὶ δηλοῦσα ὅτι αἱ ἐπιχειρήσεις της εἶχον ἁπλῶς ἀμυντικὸν χαρακτῆρα.

Τὴν 26ην συνῆλθε τὸ συμβούλιον (Ἕλλην ἀντιπρόσωπος ἦτο ὁ Α. Καραπᾶνος, Βούλγαρος ὁ Μάρκωφ, εἰσηγητὴς δὲ ἐπὶ τοῦ θέματος ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Μ. Βρεττανίας Σὲρ Ὤστεν Τσάμπερλαιν) καὶ ἀφοῦ ἐκάλεσεν, ὡς εἶχεν ἤδη πράξει ὁ Μπριάν, τὰ δύο μέρη νὰ προβοῦν εἰς ἄμεσον ἐκκένωσιν τῶν κατεχομένων παρ᾽ αὐτῶν, ἐκεῖθεν τῶν συνόρων των, ἐδαφῶν, ἐζήτησεν ἀπὸ τὰς κυβερνήσεις Μ. Βρεττανίας, Γαλλίας καὶ Ἰταλίας νὰ ἀποστείλουν πάραυτα ἐπὶ τόπου ἀξιωματικούς των, εὑρισκομένους πλησίον τοῦ θεάτρου τοῦ ἐπεισοδίου, ἵνα πληροφορήσουν εὐθὺς ἀμέσως τὸ συμβούλιον ἅμα τῇ ἐκκενώσει τῶν κατεχομένων ἀμφοτέρωθεν ἐδαφῶν καὶ τῇ καταπαύσει τῶν ἐχθροπραξιῶν. Ἐστάλησαν πράγματι εἰς Σιδηρόκαστρον οἱ ἐν Βελιγραδίῳ στρατιωτικοὶ ἀκόλουθοι τῶν τριῶν Δυνάμεων.

Τὴν 28ην τὸ συμβούλιον ἐπληροφορήθη τὴν ἀποδοχὴν τῶν ἀποφάσεών του, τόσον παρὰ τῆς ἑλληνικῆς, ὅσον καὶ παρὰ τῆς βουλγαρικῆς κυβερνήσεως. Τὴν 29ην συνεκροτήθη ἐπιτροπὴ πρὸς ἔρευναν τῶν αἰτίων τοῦ ἐπεισοδίου καὶ ὑποβολὴν ἐκθέσεως εἰς τὸ συμβούλιον, ἐξεταζούσης ἅμα καὶ τὴν δυνατότητα λήψεως γενικωτέρων μέτρων πρὸς ἀποφυγὴν ἐπαναλήψεως εἰς τὸ μέλλον παρομοίων ἐπεισοδίων. Ἡ ἐπιτροπὴ ἀπετελέσθη ἀπὸ τὸν Σὲρ Ὅρας Ράμπολτ, Βρεττανὸν πρέσβυν, ὡς πρόεδρον, ἕνα Γάλλον στρατηγόν, ἕνα Ἰταλὸν στρατηγόν, ἕνα Σουηδὸν διπλωμάτην καὶ ἕνα Νεερλανδὸν βουλευτήν. Τὸν Νοέμβριον ἡ ἐπιτροπή, βοηθουμένη καὶ ἀπὸ τοὺς ἐν Σιδηροκάστρῳ στρατιωτικοὺς ἀκολούθους, συνέταξε τὴν ἔκθεσίν της, ἣν υἱοθέτησε τὸ συμβούλιον, δι᾽ ἀποφάσεώς του τῆς 14 Δεκεμβρίου. Τὰ κυριώτερα πορίσματα ὑπῆρξαν τὰ ἑξῆς: Ἀνεγνωρίσθη ἡ καλὴ πίστις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἐν ταῖς ἐνεργείαις της. Ἐκλήθη αὕτη νὰ καταβάλῃ (τοῦθ᾽ ὅπερ καὶ ἔπραξε) τριάκοντα ἑκατομμύρια λεβίων διὰ τὰς προσγενομένας ἐκ τῶν ἑλληνικῶν ἐπιχειρήσεων ἐπὶ βουλγαρικοῦ ἐδάφους ζημίας. Ἀπεφασίσθη ἡ πρόσληψις, παρ᾽ ἑκατέρου τῶν μερῶν, ἑνὸς οὐδετέρου ἀξιωματικοῦ πρὸς σύμπραξιν ἐν τῇ ἀναδιοργανώσει τῶν συνοριακῶν ὑπηρεσιῶν. Προεβλέφθη τέλος ἡ περίπτωσις συγκροτήσεως συμβιβαστικῆς ἐπιτροπῆς, εἰς ἣν περίπτωσιν ἐνδεχόμενον νέον συνοριακὸν ἐπεισόδιον δὲν θὰ καθίστατο δυνατὸν νὰ ρυθμισθῇ μὲ μόνην τὴν μεσολάβησιν τῶν οὐδετέρων ἀξιωματικῶν.

Τὴν 6 Φεβρουαρίου 1926 αἱ κυβερνήσεις Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας προέβησαν εἰς συμφωνίας μετὰ τῆς σουηδικῆς κυβερνήσεως, ἥτις ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσιν τῆς μὲν πρώτης τὸν ἀντισυνταγματάρχην Λύνδ, τῆς δὲ δευτέρας τὸν ἀντισυνταγματάρχην Σίφφερτ. Ἡ ἀποστολὴ τῶν ἐν λόγῳ ἀξιωματικῶν ἔληξεν εὐθὺς ὡς ἀναδιωργανώθησαν τὰ τῶν συνόρων καὶ ἐστερεώθησαν αἱ ἐλπίδες ἀποτροπῆς παρομοίων ἐπεισοδίων εἰς τὸ μέλλον.

στ´) *Ρύθμισις ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων*. Τὴν 24 Φεβρουαρίου 1926 ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀπετάθη εἰς τὴν Κ. Τ. Ε., δυνάμει τῶν ἄρθρων 11 καὶ 14 (περὶ Δ. Δ. Δ. Δ.) τοῦ συμφώνου, ζητοῦσα ὅπως κληθῇ τὸ Δ. Δ. Δ. Δ. τῆς Χάγης νὰ ἐκδώσῃ γνωμοδότησιν ἑρμηνευτικὴν ὡρισμένων διατάξεων τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης, ἐξ ἀφορμῆς ζητήματος ἀναφυέντος κατὰ τὴν διαχάραξιν τῶν ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων εἰς τὸ Δέλτα τοῦ Ἕβρου.

Τὴν 16 Μαρτίου συνελθὸν τὸ συμβούλιον ἤκουσε τὰς ἀπόψεις τῶν ἀντιπροσώπων τῆς Ἑλλάδος Δενδραμῆ, καὶ τῆς Τουρκίας Σουκρῆ Καγιὰ βέη. Ὁ ἐπὶ τοῦ θέματος εἰσηγητής, Βραζιλιανὸς καθηγητὴς ντὲ Μέλλο Φράνκο, ἀπεφάνθη ὅτι πρόκειται περὶ ζητήματος ἀναγομένου εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς (ἐξ ἑνὸς οὐδετέρου προέδρου, ἑνὸς Ἕλληνος καὶ ἑνὸς Τούρκου), τῆς προβλεπομένης διὰ τὴν διαχάραξιν τῶν ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 5 τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης. Κατόπιν τούτου, τὸ συμβούλιον ἀνέθεσεν εἰς ἐπιτροπὴν νομικῶν (ἑνὸς Βέλγου, ἑνὸς Ἱσπανοῦ καὶ ἑνὸς Τσεχοσλοβάκου) τὴν ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος. Οὗτοι συνετάχθησαν πρὸς τὴν γνώμην τοῦ κ. ντὲ Μέλλο - Φράνκο. Ἀπεδέχθησαν τὴν ἀπόφασιν ταύτην αἱ δύο κυβερνήσεις καὶ τὴν ἀνεκοίνωσαν εἰς τὴν τριμελῆ μικτὴν ἐπιτροπήν.

Τὴν 5 Νοεμβρίου ἐπεράτωσεν αὕτη τὴν σχετικήν της ἐργασίαν καὶ ὑπεγράφη εἰς Ἀθήνας τὸ πρωτόκολλον τοῦ ὁριστικοῦ διακανονισμοῦ τῶν συνόρων. Δι᾽ αὐτοῦ ἀφέθη εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ νησὶς τοῦ Ἕβρου.

ζ) *Ζήτημα «Σαλαμῖνος»*. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις εἶχε συμβληθῆ, πρὸ τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, μὲ τὰ ναυπηγεῖα «Βουλκάν», διὰ τὴν ναυπήγησιν τοῦ θωρηκτοῦ «Σαλαμίς». Μετὰ τὸν πόλεμον, φρονοῦσα ὅτι εἶχον ἀτονήσει τὰ σχετικὰ συμβόλαια, ἐζήτησεν ἀπὸ τὸ μικτὸν διαιτητικὸν Ἑλληνογερμανικὸν Δικαστήριον, τὸ ἱδρυθὲν κατόπιν τῶν συνθηκῶν τῆς εἰρήνης, νὰ ἐκδώσῃ ἀπόφασιν αἴρουσαν πᾶσαν σχετικὴν ὑποχρέωσίν της.

Τὴν 24 Ἰουνίου 1927 ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀπετάθη εἰς τὴν Κ.Τ.Ε., ζητοῦσα τὴν πρόκλησιν γνωμοδοτήσεως τοῦ Δ.Δ.Δ.Δ. τῆς Χάγης, ἑρμηνευτικῆς τῶν ἄρθρων 190 καὶ 192 τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν τῶν ἀπαγορευόντων τὴν κατασκευὴν καὶ ἐξαγωγὴν ὑπὸ τῆς Γερμανίας πολεμικῶν πλοίων καὶ ναυτικοῦ ὑλικοῦ.

Τὴν 15 Σεπτεμβρίου συνῆλθε τὸ συμβούλιον πρὸς ἐξέτασιν τῆς ὑποθέσεως. Ἡ γερμανικὴ κυβέρνησις, διὰ τοῦ ὑφυπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν φὸν Σοῦμπερτ, ὑπεστήριξεν ὅτι δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ ἐπιληφθῇ τοῦ ζητήματος τὸ συμβούλιον, ἐφ᾽ ὅσον ἦτο τοῦτο ἐκκρεμὲς παρὰ τῷ μικτῷ δικαστηρίῳ καὶ ἐπρόκειτο περὶ ὑποθέσεως ἰδιωτικῆς φύσεως μεταξὺ ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ γερμανικῆς ἑταιρείας. Τοὐναντίον ὁ Ἕλλην ἀντιπρόσωπος Ν. Πολίτης ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ὑποθέσεως διεθνοῦς ἐνδιαφέροντος, τῆς ἑρμηνείας τῶν συνθηκῶν τῆς εἰρήνης, καὶ ὅτι ἡ ἑρμηνεία αὕτη, τῆς ἁρμοδιότητος τοῦ Δ.Δ.Δ.Δ., ἀπετέλει ζήτημα προδικαστικὸν ἐν τῇ ἐκκρεμούσῃ ἐνώπιον τοῦ μικτοῦ δικαστηρίου ὑποθέσει.

Τὸ συμβούλιον ἀνέθεσεν εἰς ἐπιτροπὴν ἐκ τριῶν νομομαθῶν, τοῦ Κολομβιανοῦ Οὐρρούτια, τοῦ Ἰταλοῦ Σιαλόγια καὶ τοῦ Ἰάπωνος Ἀντάτσι, νὰ ἐρευνήσῃ τὸ θέμα. Ἡ ἐπιτροπὴ ἀπεφάνθη, τὴν 28 Σεπτεμβρίου, ὑπὲρ παραπομπῆς εἰς τὸ Δ.Δ.Δ.Δ., πρὸς παροχὴν γνωμοδοτήσεως, τοῦ ἐρωτήματος ἐὰν τὸ συμβούλιον εἶναι ἁρμόδιον νὰ ἐπιληφθῇ τῆς ἑλληνικῆς αἰτήσεως. Τὸ συμβούλιον ἀπεφάσισεν ὅμως νὰ ἀναβάλῃ τὴν συζήτησιν μέχρι τοῦ Δεκεμβρίου, ἵνα δοθῇ καιρὸς ἐν τῷ μεταξὺ εἰς τοὺς νομικοὺς συμβούλους τῶν μελῶν τοῦ συμβουλίου κρατῶν νὰ ὑποβάλουν τὰς σκέψεις των πρὸς τὴν τριμελῆ ἐπιτροπήν.

Τὴν 12 Δεκεμβρίου ὁ Οὐρρούτια ὑπέβαλεν εἰς τὸ συμβούλιον τὴν ἀπόφασιν τῶν νομικῶν. Δι᾽ αὐτῆς συνιστᾶτο, λόγῳ τῆς σπουδαιότητος τῆς ἀρχῆς νὰ μὴ προβαίνῃ τὸ συμβούλιον εἰς οὐδεμίαν ἐνέργειαν δυναμένην νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς ἐπέμβασις εἰς ἀλλοτρίας ἁρμοδιότητας, ὅπως τὸ συμβούλιον ἀπευθύνῃ ἐπιστολὴν πρὸς τὸ μικτὸν δικαστήριον, λέγουσαν ὅτι, ἐὰν τὸ δικαστήριον ἐθεώρει σκόπιμον τὴν ἔκδοσιν γνωμοδοτήσεως τοῦ Δ.Δ.Δ.Δ., ἑρμηνευτικῆς τῶν ἄρθρων 190 καὶ 192 τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν, καὶ ἀπηυθύνετο σχετικῶς πρὸς τὸ συμβούλιον, τὸ συμβούλιον θὰ ἐξετέλει τὴν ἐπιθυμίαν του, προκαλοῦν τοιαύτην γνωμοδότησιν. Ὁ Ν. Πολίτης ἐδέχθη τὴν ἀπόφασιν ταύτην καὶ ἐστάλη ἡ κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐπιστολὴ τῆς Κ.Τ.Ε. πρὸς τὸ δικαστήριον. Πλὴν τοῦτο δὲν ἀπετάθη εἰς τὴν Κ.Τ.Ε. πρὸς πρόκλησιν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος γνωμοδοτήσεως. Ἐξέδωσεν ὅμως, τὴν 30 Ἀπριλίου 1932, ἀπόφασιν ἀρκούντως ἱκανοποιητικὴν διὰ τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν, ἀπαλλάσσον ταύτην, ἐπὶ τῇ καταβολῇ 30.000 £, πάσης ὑποχρεώσεως παραλαβῆς τοῦ σκάφους.

Digitized by Google

η) *Ἀλβανικὴ μειονότης καὶ ἀλβανικὰ κτήματα.* Τὴν 10 Ἀπριλίου 1928 ἡ ἀλβανικὴ κυβέρνησις προσέφυγεν, ἐπικαλουμένη τὸ ἄρθρον 11 τοῦ συμφώνου, εἰς τὴν Κ. Τ. Ε. διὰ δύο ταυτοχρόνως ζητήματα: τὸ τῶν ἀλβανικῶν κτημάτων καὶ τὸ τῶν ἀλβανικῶν μειονοτήτων ἐν Ἑλλάδι.

Τὴν 5 Ἰουνίου ἤχθη τὸ ζήτημα πρὸ τοῦ συμβουλίου. Ὁ Ἀλβανὸς ἀντιπρόσωπος Φράσερης ὑπεστήριξε διὰ μὲν τὸ ζήτημα τῶν κτημάτων ὅτι οἱ ἑλληνικοὶ νόμοι περὶ ἀπαλλοτριώσεων ἰσοδυνάμουν πρὸς κεκαλυμμένην δήμευσιν τῶν ἀλβανικῶν κτημάτων, διὰ δὲ τὸ ζήτημα τῶν μειονοτήτων ὅτι ὑφίσταντο αὗται πιέσεις. Ὁ Ἕλλην ἀντιπρόσωπος ἀντέκρουσεν εὐχερῶς τοὺς ἰσχυρισμοὺς τούτους. Καθόσον διὰ μὲν τὰ κτήματα ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἀσκοῦσα, διὰ τῶν νόμων περὶ ἀπαλλοτριώσεως, κυριαρχικὸν καὶ ἀναμφισβήτητον δικαίωμά της, οὐδόλως ἠδύνατο νὰ ἀνεχθῇ ἀξίωσιν ξένων ὑπηκόων, ὅπως τύχουν μεταχείρισιν διάφορον ἐκείνης, εἰς ἣν ὑπάγονται οἱ Ἕλληνες πολῖται (σχετικὰς μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν τὴν 17 Φεβρουαρίου 1927, τὴν Ἰταλίαν τὴν 5 Μαρτίου 1927, τὸ Βέλγιον τὴν 20 Ἰανουαρίου 1928 καὶ τὴν Γαλλίαν τὴν 28 Φεβρουαρίου 1929 συμφωνίας, διὰ τὰ κτήματα τῶν ὑπηκόων τῶν χωρῶν τούτων, εἶχε συνάψει ἡ Ἑλλὰς ὅλως αὐτοπροαιρέτως καὶ διὰ λόγους μὴ ἰσχύοντας ἐπὶ τοῦ μετὰ τῆς Ἀλβανίας ἀναλόγου ζητήματος), διὰ δὲ τὰς μειονότητας δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ἐπίκλησις τοῦ ἄρθρου 11, περὶ κινδύνου πολέμου, διότι ἀπεκλείετο τοιοῦτος κίνδυνος, ὑπαρχούσης, πρὸς προστασίαν τῶν μειονοτήτων, ὁλοκλήρου διαδικασίας ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κ. Τ. Ε.

Τὸ συμβούλιον, κατόπιν εἰσηγήσεως τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Πολωνίας Ζ ιλέσκυ, βοηθουμένου ὑπὸ τῶν ἀντιπροσώπων Μ. Βρεττανίας καὶ Ἰαπωνίας, ἐδικαίωσε πλήρως, διὰ τῆς ἀποφάσεώς του τῆς 9 Ἰουνίου, τὰς ἑλληνικὰς ἀπόψεις. Καὶ διὰ μὲν τὰ κτήματα συνέστησεν ἁπλῶς ἀπ᾿ εὐθείας διαπραγματεύσεις μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν, διὰ δὲ τὰς μειονότητας ἀπεφάνθη ὅτι δὲν ἦτο σύμφωνον πρὸς τοὺς σκοποὺς τῆς ἰσχυούσης διαδικασίας περὶ μειονοτήτων τὸ νὰ ἐπικαλῆταί τις τὸ ἄρθρον 11 τοῦ συμφώνου ἀντὶ νὰ προσφεύγῃ εἰς τὴν διαδικασίαν ταύτην. Τὸ ἄρθρον 11 πρέπει νὰ χρησιμοποιῆται μόνον εἰς σοβαρωτάτας περιπτώσεις, τὸ νὰ προσφεύγῃ δέ τις εἰς αὐτὸ ἐπὶ συνήθων περιπτώσεων δύναται ἀκριβῶς νὰ προκαλέσῃ τοὺς κινδύνους ἐκείνους, πρὸς πρόληψιν τῶν ὁποίων εἶναι τεταγμένη ἡ ὑπὲρ τῶν μειονοτήτων διαδικασία.

Σημειωτέον ὅτι ἐκκρεμοῦσαί τινες προσφυγαὶ τῆς ἀλβανικῆς μειονότητος πρὸς τὴν Κ.Τ.Ε., κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς κατὰ τὰ ἀνωτέρω προσφυγῆς τῆς ἀλβανικῆς κυβερνήσεως, δυνάμει τοῦ ἄρθρου 11 τοῦ συμφώνου, ἀπεδείχθη, ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς συνήθους διαδικασίας περὶ μειονοτήτων, ὅτι ἦσαν ἀστήρικτοι (ἴδε κατωτέρω εἰς τὰ περὶ μειονοτήτων.

θ) *Δάση Ροδόπης.* Εἴδομεν ἀνωτέρω, εἰς τὰ περὶ Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας, ὅτι σοβαρωτάτη μεταξὺ τῶν κατὰ τῆς βουλγαρικῆς κυβερνήσεως ἀπαιτήσεων Ἑλλήνων πολιτῶν ἦτο ἡ τῶν δασῶν τῆς Ροδόπης (Δόσπατ-Δάγ). Ἰδού, ἐν συνόψει, τὰ τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου, ὄχι μόνον ἀπὸ πραγματικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως, ζητήματος. Ἐπὶ Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας τρεῖς Ἕλληνες, ὁ Α. Χριστοφακόπουλος, ὁ Δ. Κεχαγιᾶς καὶ ὁ Ι. Δούμας, καὶ τρεῖς Μουσουλμᾶνοι, οἱ ἀδελφοὶ Τεφὴκ καὶ Χακῆ Χατζηαχμέτ, καὶ ὁ Σαδὴκ Ἰμπραήμ, πάντες τότε Ὀθωμανοὶ ὑπήκοοι, συνέπηξαν ἑταιρείαν καὶ ἐπέτυχον, διὰ νομίμων τίτλων, τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν δασῶν τῆς Ροδόπης. Διὰ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων περιῆλθεν ἡ περιφέρεια αὕτη (καὶ παραμένει μέχρι σήμερον) εἰς τὴν Βουλγαρίαν. Προσελήφθησαν τότε εἰς τὴν ἑταιρείαν, ἀναδιοργανωθεῖσαν τῷ 1915, καὶ δύο Βούλγαροι, ὁ Π. Σαλαμπάσεφ καὶ ὁ Μ. Σεμερτζῆεφ (προσετέθη βραδύτερον καὶ εἷς τρίτος, ὀνόματι Ἀποστόλωφ). Καὶ οἱ μὲν ἓξ πρῶτοι συνεισέφεραν χρηματικὸν κεφάλαιον 2.600.000 λεβίων, οἱ δὲ δύο Βούλγαροι τὰς τεχνικὰς αὐτῶν γνώσεις, ἐκτιμηθείσας εἰς 600.000 λέβια. Κατὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον ἡ βουλγαρικὴ κυβέρνησις ἔφερε διάφορα προσκόμματα εἰς τὴν ἑταιρείαν, κατὰ τὰ τέλη δὲ τοῦ πολέμου, τὴν 20 Σεπτεμβρίου 1918, τὸ βουλγαρικὸν ὑπουργεῖον τῆς Γεωργίας ἐξέδωσε διαταγήν, χαρακτηρίζουσαν αὐθαιρέτως τὰ δάση τῆς ἑταιρείας ὡς κρατικά. Εἰς μάτην διεμαρτυρήθησαν πρὸς τὴν βουλγαρικὴν κυβέρνησιν οἱ ἐνδιαφερόμενοι. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν, καὶ δὴ οἱ Ἕλληνες τὸ γένος, εἶχον γίνει Ἕλληνες πολῖται. Ἀπετάθησαν, ἐκ τούτου, πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀξιώσεώς των, εἰς τὸ ἐν Παρισίοις μικτὸν διαιτητικὸν ἑλληνοβουλγαρικὸν δικαστήριον, ἀλλὰ τοῦτο, δι᾿ ἀποφάσεώς του τῆς 22 Μαρτίου 1924, ἐκήρυξεν ἑαυτὸ ἀναρμόδιον. Προέβη καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἀπὸ τοῦ 1921 ἤδη, εἰς διπλωματικὰ διαβήματα ὑπὲρ τῶν δικαιούχων, ἀλλ᾿ εἰς οὐδὲν κατέληγον καὶ ταῦτα. Δὲν ἀπέμενεν ἑπομένως ἄλλη ὁδός, πρὸς προάσπισιν τῶν συμφερόντων των, πλὴν τῆς χαρασσομένης ὑπὸ τοῦ ἄρθρου 181 τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγύ.

Τὸ ἄρθρον τοῦτο ἔχει ὡς ἑξῆς: «Αἱ ἐκ τῆς παρούσης συνθήκης μεταβιβάσεις ἐδαφῶν δὲν θὰ ἐπιφέρουν οὐδεμίαν βλάβην εἰς ἰδιωτικὰ δικαιώματα προβλεπόμενα ὑπὸ τῶν συνθηκῶν Κωνσταντινουπόλεως (βουλγαροτουρκικῆς) τοῦ 1913, Ἀθηνῶν (ἑλληνοτουρκικῆς) τοῦ 1913 καὶ Σταμποὺλ σερβοτουρκικῆς) τοῦ 1914. Ὅλαι αἱ ἐκ τῆς παρούσης συνθήκης μεταβιβάσεις ἐδαφῶν, παρὰ τῆς Βουλγαρίας ἢ εἰς τὴν Βουλγαρίαν, ὑπόκεινται ἐπίσης καὶ ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὅρους, εἰς τὸν σεβασμὸν τῶν ἰδιωτικῶν τούτων δικαιωμάτων. Ἐν περιπτώσει ἀσυμφωνίας ὡς πρὸς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ παρόντος ἄρθρου, ἡ διαφορὰ θὰ ὑποβάλλεται εἰς διαιτητήν, ὀνομαζόμενον ὑπὸ τοῦ συμβουλίου τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν».

Τὰ ἄρθρα 10—11 τῆς συνθήκης τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1913 κατωχύρωνον τὰ ἐπὶ Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κτηθέντα δικαιώματα τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος. Ἔδει συνεπῶς νὰ σεβασθῇ ταῦτα ἡ Βουλγαρία, περισῳζόμενα καὶ ἀπὸ τὴν συνθήκην τοῦ Νεϊγύ.

Ἀλλ᾿ ἡ Βουλγαρία ἔδιδεν ἰδίαν ἑρμηνείαν εἰς τὸ ἄρθρον 181, διατεινομένη ὅτι τοῦτο ἀφεώρα ἐν τῷ συνόλῳ του ἐδάφη μεταβιβαζόμενα διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγὺ (οὐχὶ συνεπῶς καὶ τὴν περιφέρειαν τῆς Ροδόπης, παραμείνασαν βουλγαρικήν), ἐνῷ, κατὰ τὴν ἡμετέραν ἑρμηνείαν, διὰ τὰ ἐδάφη ταῦτα μεριμνᾷ τὸ δεύτερον ἐδάφιον τοῦ ἄρθρου, τοῦ πρώτου ἐδαφίου περιλαμβάνοντος πάντα τὰ ἐκ τῶν συνθηκῶν Κωνσταντινουπόλεως (συνεπῶς καὶ τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν Ροδόπην), Ἀθηνῶν καὶ Σταμποὺλ δικαιώματα.

Ἀπετάθη λοιπὸν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, τὴν 15 Ἰουλίου 1930, εἰς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν, ζητοῦσα παρ᾿ αὐτῆς νὰ ὑποδείξῃ, συμφώνως πρὸς τὸ τρίτον ἐδάφιον τοῦ ἄρθρου 181 τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγύ, διαιτητὴν ἐπὶ τοῦ θέματος.

Κατὰ τὴν ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου τῆς Κ Τ. Ε. συζήτησιν, ὁ Βούλγαρος ἀντιπρόσωπος ἠρνήθη, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, τὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐφαρμογὴν τοῦ ἄρθρου 181. Ὑπεβλήθη τότε τὸ ζήτημα, διὰ τῆς ἀπὸ 24 Σεπτεμβρίου ἀποφάσεως τοῦ συμβουλίου, εἰς ἐπιτροπὴν νομομαθῶν. Αὕτη ἀπεφάνθη, τὴν μεθεπομένην, ὅτι δικαιοῦται τὸ συμβούλιον νὰ διορίσῃ διαιτητήν, τῆς Βουλγαρίας δυναμένης νὰ ἀντιταχθῇ ἐνώπιον αὐτοῦ τόσον ἐπὶ τοῦ ἀποδεκτέου ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς οὐσίας τῆς ἑλληνικῆς προσφυγῆς.

Τὴν 2 Ὀκτωβρίου τὸ συμβούλιον ὠνόμασε διαιτητὴν τὸν Οὔντεν, Σουηδὸν καθηγητὴν τοῦ διεθνοῦς δικαίου καὶ νομομαθῆ, πρύτανιν τοῦ πανεπιστημίου τῆς Οὐψάλης καὶ ἄλλοτε ὑπουργὸν τῆς Δικαιοσύνης καὶ τῶν Ἐξωτερικῶν. Τὸ ἔργον τοῦ διαιτητοῦ ἦτο, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, διττόν: α) νὰ κρίνῃ ἐπὶ τοῦ ἐφαρμοστέου ἢ μή, ἐπὶ τῆς προκειμένης περιπτώσεως, τοῦ ἄρθρου 181 τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγύ, β) ἐν καταφατικῇ περιπτώσει νὰ δικάσῃ ἐπὶ τῆς οὐσίας.

Τὴν 4 Νοεμβρίου 1931 ἐξέδωκεν ὁ διαιτητὴς τὴν προδικαστικήν του ἀπόφασιν, ἀφοῦ, ἐκτὸς τῶν ὑποβληθέντων εἰς αὐτὸν ὑπομνημάτων, ἤκουσε καὶ προφορικῶς, τὴν 23 Ὀκτωβρίου, τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Ἑλλάδος Ν. Πολίτην καὶ τῆς Βουλγαρίας Θεοδορὼφ (βοηθούμενον ἀπὸ τὸν καθηγητὴν τῆς νομικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Παρισίων Ζιντέλ). Ἡ ἀπόφασις ὑπῆρξεν ἐπικυρωτικὴ τῶν ἡμετέρων ἀπόψεων, δεχομένη ἐφαρμογήν, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, τοῦ ἄρθρου 181.

Εἰσῆλθεν, ὡς ἐκ τούτου, ὁ διαιτητὴς εἰς τὴν οὐσίαν καί, ἀφοῦ ἐδέχθη τὰ ὑπομνήματα τῶν δύο μερῶν καὶ ἤκουσε τοὺς ἀντιπροσώπους αὐτῶν τὴν 13—15 Φεβρουαρίου 1933, ἐξέδωκε τὴν 29 Μαρτίου τὴν ὁριστικήν του ἀπόφασιν, ἥτις δικαιολογεῖ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὰς ἑλληνικὰς ἀπόψεις, δεχομένη μόνον δευτερευούσας τινὰς βουλγαρικὰς ἐνστάσεις (ὡς τὴν ἀφορῶσαν τοὺς Μουσουλμάνους ἑταίρους, κριθέντας ὡς μὴ δικαιουμένους νὰ ἐπωφεληθοῦν τῆς ἐκ τοῦ ἄρθρου 181 διαιτησίας, καὶ τὴν ἀφορῶσαν τμῆμά τι τῶν ὅλων δασῶν). Οὐ μόνον δὲ ἀποκατέστησε τοὺς Χριστοφακόπουλον, Κεχαγιᾶν καὶ Δούμαν εἰς τὰ δικαιώματά των, ἀλλ᾿ ὥρισε καὶ τὴν ἀξίαν τῶν δικαιωμάτων τούτων εἰς 475.000 χρυσᾶ λέβια, καταβλητέα ὑπὸ τῆς βουλγαρικῆς κυβερνήσεως εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐντόκως, πρὸς 5 %, ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τῆς διαιτητικῆς ἀποφάσεως.

Ἡ Βουλγαρία δὲν ἐξετέλεσεν εἰσέτι τὴν ἀπόφασιν. Ὑπόκειται ἐκ τούτου εἰς τὸ ἐδάφιον 4 τοῦ ἄρθρου 13 τοῦ συμφώνου τῆς Κ. Τ. Ε., καθ᾿ ὃ εἰς περίπτωσιν μὴ ἐκτελέσεως διαιτητικῆς ἀποφάσεως παρὰ μέλους τῆς Κ. Τ. Ε., τὸ συμβούλιον λαμβάνει τὰ δέοντα μέτρα πρὸς πραγματοποίησιν τῆς ἐκτελέσεως.

ι) *Ἐκτέλεσις συμφωνίας Καφαντάρη—Μολλώφ.* Τὴν 9 Δεκεμβρίου 1927, συμφωνία, ὑπογραφεῖσα ἐν Γενεύῃ μεταξὺ τῶν τότε ὑπουργῶν τῶν Οἰκονομικῶν Ἑλλάδος Καφαντάρη καὶ Βουλγαρίας Μολλώφ, ἐρρύθμιζεν ὁριστικῶς τὰς ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς συμβάσεως ἑλληνοβουλγαρικῆς μεταναστεύσεως προκυψάσας ὑποχρεώσεις, ὑποκατασταθεῖσα εἰς προγενέστερον σχετικὸν σχέδιον πληρωμῶν τοῦ 1922.

Εἴδομεν ἀνωτέρω, εἰς τὰ περὶ πολεμικῶν χρεῶν καὶ ἐπανορθώσεων, ὅτι, μετὰ τὴν πρότασιν Χοῦβερ, ἐζητήσαμεν νὰ περιληφθῇ εἰς τὸν ἐκ ταύτης ἀπορρέοντα συμψηφισμὸν διακυβερνητικῶν χρεῶν καὶ ἐπανορθώσεων καὶ ἡ ἐκ τῆς συμφωνίας Καφαντάρη—Μολλὼφ δόσις. Δεδομένου δ᾿ ὅτι, κατόπιν τῆς προτάσεως ταύτης, ἡ Βουλγαρία ἀνέστειλε τὰς ἐξ ἐπανορθώσεων πληρωμάς της, μὴ καταβαλοῦσα τὴν δόσιν τῆς 15 Ἰουλίου 1931, ἀνέστειλε καὶ ἡ Ἑλλὰς τὰς ἐκ τῆς συμφωνίας Καφαντάρη—Μολλὼφ ἰδικάς της.

Προσέφυγε τότε, τὴν 7 Αὐγούστου 1931, ἡ βουλγαρικὴ κυβέρνησις εἰς τὴν Κ. Τ. Ε., γνωρίζουσα αὐτῇ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις δὲν κατέβαλε τὴν ἑξαμηνιαίαν δόσιν τῆς 31 Ἰουλίου, ἐκ λεβίων 63 ἑκατομμυρίων περίπου, καὶ διαμαρτυρομένη διὰ τὴν ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος σύνδεσιν τοῦ ἐξ ἐπανορθώσεων χρέους πρὸς τὸ ἐκ τῆς συμφωνίας Καφαντάρη—Μολλώφ, φύσεως ἰδιωτικῆς, κατὰ τὴν Βουλγαρίαν. Τὴν προσφυγήν της ἐστήριξεν ἡ βουλγαρικὴ κυβέρνησις ἐπὶ τοῦ ἄρθρου 8 τῆς συμφωνίας, προβλέποντος ἁρμοδιότητα τοῦ συμβουλίου τῆς Κ. Τ. Ε. ἐπὶ πάσης διαφορᾶς περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς συμφωνίας.

Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, δι᾿ ἐπιστολῆς της ἀπὸ 2 Σεπτεμβρίου, ὑπεστήριξεν ὅτι οὐδόλως ἐπρόκειτο, εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν, περὶ διαφορᾶς περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς συμφωνίας Καφαντάρη—Μολλώφ. Τὴν πρότασιν Χοῦβερ ἦτο κυρία ἡ Ἑλλὰς νὰ δεχθῇ μὲ οἱασδήποτε αἱρέσεις, καὶ ἡ αἵρεσις ἣν ἔθεσεν ἦτο ἡ ὑπαγωγὴ εἰς τὸν συμψηφισμὸν ὡρισμένων κονδυλίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ ἐκ τῆς συμφωνίας Καφαντάρη—Μολλώφ. Ἡ βουλγαρικὴ κυβέρνησις ἦτο ἐλευθέρα ἢ νὰ συμφωνήσῃ εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς προτάσεως, ἀλλ᾿ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἔδει νὰ δεχθῇ ταυτοχρόνως τὴν συνυπάρχουσαν αἵρεσιν, ἢ νὰ μὴ δεχθῇ ταύτην, καὶ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἐξηκολούθουν ὑφιστάμεναι δι᾿ ἑκάτερον τῶν κρατῶν αἱ ὑποχρεώσεις του, ἤτοι διὰ τὴν Βουλγαρίαν αἱ ἐκ τῶν ἐπανορθώσεων, διὰ τὴν Ἑλλάδα αἱ ἐκ τῆς συμφωνίας Καφαντάρη—Μολλώφ. Σημειωτέον ὅτι αἱ μὲν πρῶται ἀνήρχοντο, διὰ τὸ ἔτος Χοῦβερ, εἰς 8.100.000 χρυσᾶ μάρκα, αἱ δὲ δεύτεραι εἰς χρυσᾶ μάρκα περίπου 3.400.000, εἰς τρόπον ὥστε, ἀποδεχομένη ἡ Βουλγαρία τὴν πρότασιν Χοῦβερ μὲ τὴν ἑλληνικὴν αἵρεσιν, θὰ ὠφελεῖτο πάντως περὶ τὰ 4.700.000 χρυσᾶ μάρκα.

Τὴν 19 Σεπτεμβρίου τὸ συμβούλιον, ἀφοῦ ἤκουσε τοὺς ἀντιπροσώπους Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας, ἀπεφάνθη ὅτι, ἐφ᾿ ὅσον αἱ ἀμοιβαῖαι ὑποχρεώσεις τῶν δύο κρατῶν βασίζονται ἐπὶ διεθνῶν συμφωνιῶν, μεταβολὴ τούτων δὲν δύναται νὰ ἐπέλθῃ εἰμὴ διὰ νέας συμφωνίας, συνεβούλευσε δὲ τὰ δύο κράτη νὰ ἐπιδιώξουν συντόμως τοιαύτην, ἐπὶ πρακτικῆς βάσεως, διὰ τὸ τρέχον ἔτος, ἐπιφυλασσόμενα ὡς πρὸς τὴν ὅλην νομικὴν πλευρὰν τοῦ ζητήματος καὶ ἐκπληροῦντα, ἐν τῷ μεταξύ, τὰς ὑποχρεώσεις των. Ἀπέτεινε δὲ ταυτοχρόνως τὰ ἑξῆς ἐρωτήματα πρὸς γνωμοδότησιν εἰς τὸ Δ. Δ. Δ. Δ. τῆς Χάγης:

«Ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἄρθρου 8 τῆς συμφωνίας Καφαντάρη—Μολλώφ; Καί, ἐν καταφατικῇ περιπτώσει, ποία ἡ φύσις τῶν ἐκ τῆς συμφωνίας ταύτης πηγαζουσῶν ὑποχρεώσεων;»

Κατόπιν τῆς ὡς ἄνω ἀποφάσεως τοῦ συμβουλίου, ἤρχισαν διαπραγματεύσεις τῶν δύο κρατῶν ἐν Ἀθήναις, καταλήξασαι εἰς τὴν συμφωνίαν τῆς 11 Νοεμβρίου. Δι᾿ αὐτῆς ἐπεκράτησεν ἡ ἄποψις μας περὶ ἀλληλεξαρτήσεως τῶν ἑκατέρωθεν ὑποχρεώσεων, δεδομένου ὅτι ἰσοφαρίσθησαν αὗται διὰ τὸ ἔτος Χοῦβερ, ἀποφασισθέντος συγχρόνως διὰ τὸ ἐξ ἐπανορθώσεων ἐπιπλέον ποσόν, ὅπως, μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀναστολῆς τῆς πληρωμῆς του, κατανεμηθῇ αὕτη εἰς δέκα ἐτησίας δόσεις.

Τὴν 8 Μαρτίου 1932 ἐξέδωσε τὴν αἰτηθεῖσαν γνωμοδότησιν τὸ Δ. Δ. Δ. Δ. τῆς Χάγης, δεχόμενον τὴν ἡμετέραν ἄποψιν, καθ᾿ ἣν τὸ δικαίωμα τῆς Ἑλλάδος ὅπως ἐξαρτήσῃ τὴν ἀποδοχήν, ἐκ μέρους της, τῆς προτάσεως Χοῦβερ, ἐξ οἱασδήποτε αἱρέσεως, οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν συμφωνίαν Καφαντάρη—Μολλώφ, καὶ συνεπῶς οὐδόλως ὑπάρχει, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, διαφορὰ μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἄρθρου 8 τῆς συμφωνίας. Ἡ ἀποφατικὴ ἀπάντησις ἐπὶ τοῦ πρώτου ἐρωτήματος κατέστησε περιττὴν τὴν ἀπάντησιν ἐπὶ τοῦ δευτέρου.

Μετὰ τὸ πέρας τοῦ ἔτους Χοῦβερ, ἐξηκολούθησεν ἡ Βουλγαρία τὴν μὴ καταβολὴν τῶν δόσεων τῶν ἐπανορθώσεων. Τὸ αὐτὸ ἔπραξε καὶ ἡ Ἑλλὰς διὰ τὰς δόσεις Καφαντάρη—Μολλώφ.

3) ***Οἰκονομικὰ καὶ δημοσιονομικὰ ζητήματα.***

α) *Ἐγκατάστασις προσφύγων καὶ ἀνόρθωσις ἑλληνικῶν οἰκονομικῶν.* Τὸ δημοσιονομικὸν πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος, ἱκανῆς ἤδη σοβαρότητος μετὰ τοὺς πολέμους καὶ τὴν ἄρσιν τῶν συμμαχικῶν πιστώσεων, ἔφθασεν εἰς κολοσσιαίαν ἔντασιν τῷ 1922, μὲ τὴν εἰσροὴν τῶν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Ἀνα-

τολικῆς Θράκης προσφύγων. Ἐξετάζονται δεόντως, ἀλλαχοῦ τοῦ παρόντος τόμου, τὰ τοῦ προσφυγικοῦ ἐν γένει ζητήματος, ὅπερ μὲ θάρρος ἀξιοθαύμαστον καὶ σπανίαν ἐπιτυχίαν ἀντεμετώπισεν ἡ Ἑλλάς, ἀλλ' ἀξίζει, πρὶν ἢ εἰσέλθωμεν ἐνταῦθα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀφορώντων τὸν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ῥόλον τῆς Κ. Τ. Ε., νὰ παραθέσωμεν τὰς ἑξῆς κρίσεις τοῦ Χάουλαντ, προέδρου τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (ἴδε κατωτέρω): «Τὸ πρόβλημα, τὸ γεννηθὲν ἐκ τῆς εἰσροῆς 1.400 000 προσφύγων εἰς μίαν χώραν περιωρισμένης ἐκτάσεως μὲ πληθυσμὸν περίπου 5 000.000, παρουσίαζε, τόσον διὰ τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν, ὅσον καὶ διὰ τὴν Κ. Τ. Ε., δύο πλευράς. Ἀπὸ ἀπόψεως ἀνθρωπιστικῆς, ἡ φαντασία ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ τὴν πραγματικότητα. Μόνον ὅσοι εἶδον τὴν ἀνέχειαν, τὴν ἀθλιότητα, τὴν ἀσθένειαν καὶ τὸν θάνατον, ὑπὸ ὅλας των τὰς μορφάς, δύνανται νὰ ἐννοήσουν τὴν κατάστασιν. Τὸ μέγεθος τῆς ἄνευ προηγουμένου συμφορᾶς ταύτης ἦτο τοιοῦτο, ὥστε καὶ αὐτοὶ οἱ εἰδότες μετὰ κόπου ἠδύναντο νὰ τὸ ἀντιληφθοῦν. Ἐχρειάζετο ἐξ ἄλλου ἐπίσης μεγάλη προσπάθεια φαντασίας, ἵνα ἀναλογισθῇ τις τὰς πολιτικὰς συνεπείας, ἃς μία τοιαύτη καταστροφὴ ἠδύνατο νὰ ἐπιφέρῃ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, εἰς τοὺς γείτονάς του καὶ εἰς τὸν κόσμον ὅλον. Ὁ ἄνθρωπος χάνει τὸ αἴσθημα τῆς τάξεως καὶ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὸν νόμον, ὅταν βλέπῃ τὴν γυναῖκά του καὶ τὰ τέκνα του νὰ ἀποθνήσκουν, καὶ τὸν καταλαμβάνουν τότε ἀναρχικαὶ ἰδέαι. Δὲν ἔλειπαν ἄτομα ἕτοιμα νὰ ψαρέψουν εἰς τὰ θολά, νὰ μεταχειρισθοῦν δυναμῖτιδα. Ἡ θεραπεία μιᾶς τόσον ἀπελπιδος καταστάσεως ἀπετέλει λοιπὸν συγχρόνως ἀνθρωπιστικὸν καθῆκον καὶ πολιτικὴν ἀνάγκην».

Αἱ πρῶται ἀνάγκαι τῆς περιθάλψεως τῶν προσφύγων ἀντεμετωπίσθησαν διὰ τῶν ἰδίων μέσων τῆς κυβερνήσεως καὶ διὰ φιλανθρωπικῶν εἰσφορῶν, ἑλληνικῶν καὶ ξένων. Ἀλλ' ἦτο φανερὸν ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπαρκέσουν αὗται, δὲν ἐγένετο δὲ μόνον ζήτημα προχείρου περιθάλψεως, ἀλλὰ καὶ ὁριστικῆς ἐγκαταστάσεως τῶν προσφύγων, ἵνα ἀποβοῦν οὗτοι καὶ αὖθις παραγωγικοί. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον σύναψις δανείου ἐξωτερικοῦ ἦτο ἀπαραίτητος, ὄχι ὅμως καὶ εὔκολος.

Τὴν 2 Φεβρουαρίου 1923, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀπετάθη εἰς τὴν Κ. Τ. Ε., ἐξαιτουμένη τὴν ἠθικήν της ὑποστήριξιν καὶ τὴν τεχνικήν της συνδρομὴν πρὸς σύναψιν ἑνὸς τοιούτου δανείου ἐκ 10 ἑκατομμυρίων £. Τὸ συμβούλιον ἐδέχθη αὐθημερὸν τὴν ἑλληνικὴν αἴτησιν καὶ παρέπεμψε τὸ ζήτημα πρὸς ἐξέτασιν εἰς τὴν Δημοσιονομικὴν Ἐπιτροπὴν καὶ τὸν ὕπατον ἁρμοστὴν ἐπὶ τῶν προσφύγων δόκτορα Νάνσεν, εἰς ὃν παρεχώρησε καὶ πίστωσιν 50.000 ἑλβετικῶν φράγκων διὰ τὰς προχείρους ἀνάγκας τῶν προσφύγων (εἰς τὸν δόκτορα Νάνσεν εἶχεν ἤδη ἀπὸ τῆς 19 Σεπτεμβρίου 1922 ἀναθέσει ἡ συνέλευσις τῆς Κ. Τ. Ε. νὰ χρησιμοποιήσῃ καὶ ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων προσφύγων, τὴν ἀπὸ τοῦ 1921 ὑφισταμένην ὀργάνωσιν ὑπὲρ τῶν Ρώσων τοιούτων).

Ἡ Δημοσιονομικὴ Ἐπιτροπὴ ἀνέθεσεν εἰς ἀντιπροσώπους της νὰ ἐξετάσουν ἐπὶ τόπου τὴν κατάστασιν. Τὴν δὲ 23 Ἀπριλίου 1923 τὸ συμβούλιον ἵδρυσε δι' ἀποφάσεώς του εἰδικὴν ἐπιτροπὴν (τὴν κληθεῖσαν «Ἑλληνικὴν ἐπιτροπήν») ἐκ τῶν ἐν τῷ συμβουλίῳ ἀντιπροσώπων τῆς Μ. Βρεττανίας, Γαλλίας καὶ Ἰταλίας, τῇ προσθήκῃ καὶ ἀντιπροσώπου τῆς Ἑλλάδος, ἁρμοδίαν ὅπως ἐπιλαμβάνεται τῶν ἐκθέσεων τῆς Δημοσιονομικῆς Ἐπιτροπῆς, ἥτις θὰ ἐξήταζε τὰς δυνατότητας τοῦ δανείου, καὶ τοῦ ὑπάτου ἁρμοστοῦ τῶν προσφύγων, ὅστις, ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, θὰ ἐμελέτα γενικὸν σχέδιον ἐγκαταστάσεως τῶν προσφύγων.

Τὸν Ἰούνιον ἡ Δημοσιονομικὴ Ἐπιτροπὴ παρουσίασε τὴν ἔκθεσίν της, γενομένην δεκτὴν ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιτροπῆς καὶ τῆς ὁλομελείας τοῦ συμβουλίου, καθ' ἣν τὸ προϊὸν τοῦ ὑπὸ μελέτην δανείου θὰ ἔδει νὰ τεθῇ ὑπὸ τὴν διαχείρισιν μιᾶς αὐτονόμου Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων. Δὲν ἐκρίθη σκόπιμον, λόγῳ τῶν γενικῶν συνθηκῶν, νὰ ἐκδοθῇ τὸ δάνειον εὐθὺς ἀμέσως, ἐν τῷ μεταξὺ δὲ τὸ ἔργον τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν προσφύγων ἐσυνεχίσθη τῇ βοηθείᾳ πιστώσεων τῆς Τραπέζης τῆς Ἀγγλίας πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος, ἀνελθουσῶν εἰς 1.500.000 £ καὶ ἐπιστραφεισῶν βραδύτερον ἐκ τοῦ προϊόντος τοῦ δανείου. Ἐπίσης προκατέβαλον 1.000.000 £ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις καὶ 500.000 £ ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα.

Τὴν 7 Σεπτεμβρίου ὑπεγράφη τὸ πρωτόκολλον τὸ σχετικὸν μὲ τὴν ἔκδοσιν, εἰς Λονδῖνον, Νέαν Ὑόρκην καὶ Ἀθήνας, ἑνὸς δανείου 10 ἑκατομμυρίων £.

Τὴν 29 Σεπτεμβρίου τὸ συμβούλιον υἱοθέτησεν ἔκθεσιν τῆς Δημοσιονομικῆς Ἐπιτροπῆς, εἰς ἣν ἦτο προσηρτημένον πρωτόκολλον ἱδρυτικὸν τῆς Ε. Α. Π. Αὕτη θὰ περιελάμβανε τέσσαρα μέλη, ὧν δύο ὁριζόμενα ὑπὸ τοῦ συμβουλίου (μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ πρόεδρος, Ἀμερικανὸς πάντοτε) καὶ δύο ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως τῇ ἐγκρίσει τοῦ συμβουλίου. Τὸ ἔργον τῆς Ε. Α. Π. θὰ ἦτο ἡ παροχὴ εἰς τοὺς πρόσφυγας παραγωγικῆς ἐν Ἑλλάδι ἐνασχολήσεως γεωργικῆς ἢ μή, ἀποκλειομένης τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν εἰς διάθεσιν τῆς ἐπιτροπῆς κεφαλαίων εἰς ἄλλους, πλὴν τοῦ ἔργου τούτου, σκοποὺς (φιλανθρωπικοὺς κτλ.). Τὰ χορηγούμενα ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς εἰς τοὺς πρόσφυγας ποσὰ θὰ ἀπεδίδοντο παρ' αὐτῶν ἐν καιρῷ.

Πρόεδρος τῆς Ε. Α. Π. ὠνομάσθη ὁ Ε. Μογκεντάου (ἀντικατασταθείς, τὸν Φεβρουάριον 1925, ἀπὸ τὸν Χάουλαντ, ὅστις ἀντικατεστάθη, τὸν Σεπτέμβριον 1926, ἀπὸ τὸν Ἔντυ), ἀντιπρόεδρος ὁ σὲρ Τζὼν Κάμπμπελλ (ἀντικατασταθείς, τὸν Δεκέμβριον 1926, ἀπὸ τὸν σὲρ Τζὼν Χὸπ Σίμπσον) καὶ μέλη οἱ Στέφ. Δέλτας καὶ Περ. Ἀργυρόπουλος. Τὸν Δεκέμβριον 1924 ἐξεδόθη τὸ δάνειον μὲ καταπληκτικὴν ἐπιτυχίαν. Ἐξ αὐτοῦ 8.000 000 £ περίπου ἐδαπανήθησαν δι' ἀγροτικὴν ἐγκατάστασιν 150 000 οἰκογενειῶν, καὶ ἄνω τοῦ 1 000.000 δι' ἀνέγερσιν ἀστικῶν οἰκημάτων διὰ 24.000 οἰκογενείας. Τὸν Μάρτιον 1927 ἡ Ε.Α.Π. ἐγνώρισεν εἰς τὴν Δημοσιονομικὴν Ἐπιτροπὴν ὅτι ἡ ὁλοκλήρωσις τοῦ ἔργου τῆς ἀποκαταστάσεως ἦτο ἀδύνατος ἄνευ συνάψεως συμπληρωματικοῦ δανείου. Τὸ ὅτι τὸ ἀρχικὸν δάνειον εἶχεν ὁρισθῆ εἰς 10 ἑκατομμύρια £ μόνον, ὠφείλετο εἰς τὰς τότε οἰκονομικὰς συνθήκας, ὑφ' ἃς διετέλει ἡ Ἑλλάς. Ἡ Δημοσιονομικὴ Ἐπιτροπὴ ἔκρινε, κατόπιν τούτου, ὅτι θὰ ἀπῃτοῦντο 3 ἑκατομμύρια £ ἔτι, πρὸς κάλυψιν, ἐντὸς δύο ἐτῶν, τῶν μᾶλλον ἐπειγουσῶν ἐκ τῶν ὑπολειπομένων ἀναγκῶν τῆς ἐγκαταστάσεως.

Τὸν Ἀπρίλιον ἦλθεν εἰς Ἑλλάδα ὁ τότε βοηθὸς γενικὸς γραμματεὺς (νῦν γενικὸς γραμματεὺς) τῆς Κ.Τ.Ε. Ἀβενὸλ καὶ προέβη ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις εἰς τὰς δεούσας μετ' αὐτοῦ προκαταρκτικὰς συνομιλίας. Τὸν δὲ Ἰούνιον ἀπετάθη αὕτη εἰς τὴν Κ.Τ.Ε., προτείνουσα γενικώτερον σχέδιον ἀναδιοργανώσεως τῶν ἑλληνικῶν οἰκονομικῶν, τῇ συνδρομῇ τῆς Κ.Τ.Ε., διὰ συνάψεως δανείου ὄχι μόνον πρὸς ὁλοκλήρωσιν τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων, ἀλλὰ καὶ πρὸς στερέωσιν τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ πρὸς νομισματικὴν σταθεροποίησιν.

Τὴν 17 Ἰουνίου τὸ συμβούλιον τῆς Κ.Τ.Ε. ἐξουσιοδότησε τὴν Δημοσιονομικὴν Ἐπιτροπὴν νὰ συνεργασθῇ μετὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως πρὸς μελέτην καὶ πραγματοποίησιν ἑνὸς τοιούτου σχεδίου, μὲ βάσιν τὴν σύναψιν ἑνὸς δανείου ἐννέα ἑκατομμυρίων £, ὧν τρία θὰ διετίθεντο διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν προσφύγων, τρία διὰ τὴν τακτοποίησιν τῶν ἐλλειμμάτων τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ τρία διὰ τὴν σταθεροποίησιν τῆς δραχμῆς.

Τὴν 15 Σεπτεμβρίου ἐνεκρίθη παρὰ τοῦ συμβουλίου τὸ συνταχθὲν σχετικὸν πρωτόκολλον, ὅπερ καὶ ὑπεγράφη αὐθημερὸν παρὰ τοῦ τότε ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Καφαντάρη. Ἰδοὺ αἱ γενικαὶ γραμμαὶ τοῦ πρωτοκόλλου: τὸ νέον δάνειον, ὅπερ δὲν δύναται νὰ ὑπερβῇ τὰ 9 ἑκατομμύρια £, δέον νὰ ἐκδοθῇ ὑπὸ ὅρους τοὐλάχιστον τόσον εὐνοϊκοὺς ὅσον καὶ οἱ ὅροι τοῦ προσφυγικοῦ δανείου τοῦ 1924. Ἡ ὑπηρεσία του θὰ ἐξασφαλισθῇ διὰ τῶν περισσευμάτων τῶν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς Διεθνοῦς Οἰκονομικῆς Ἐπιτροπῆς ἐσόδων. Νέα τράπεζα, καθαρῶς ἐκδοτική, θὰ ἱδρυθῇ ἐντὸς ἑξαμήνου ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ δανείου, ἥτις καὶ θὰ προβῇ εἰς τὴν σταθεροποίησιν τῆς δραχμῆς μὲ ὑποχρέωσιν νὰ καλύπτῃ διὰ χρυσοῦ καὶ ὑγιοῦς συναλλάγματος τοὐλάχιστον τὰ 40 % τῶν κυκλοφορούντων χαρτονομισμάτων. Ἡ κυβέρνησις, δι' υἱοθετήσεως νέου λογιστικοῦ συστήματος, περιορισμῶν εἰς τὴν δημιουργίαν κυμαινομένου χρέους καὶ προσπαθειῶν τελείας ἰσορροπήσεως ἐσόδων καὶ ἐξόδων, θὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ὁμαλότητα τοῦ προϋπολογισμοῦ, ὅστις δέον νὰ παραμείνῃ, ἐπὶ δύο λογιστικὰς χρήσεις, εἰς τὸ ὑπάρχον ἐπίπεδον.

Τὰς ἀρχὰς τοῦ 1928 ἐξεδόθη τὸ δάνειον μὲ πολλὴν ἐπιτυχίαν. Περιωρίσθη τοῦτο εἰς 6.500.000 £, καθόσον ἐν τῷ μεταξὺ προέβη ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις εἰς συμφωνίαν μετὰ τῆς ἀμερικανικῆς κυβερνήσεως, δι' ἧς ἐδανείσθη ἀπ' εὐθείας παρ' αὐτῆς 12.167.000 δολλάρια.

Τὸν Μάϊον ἱδρύθη ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος καὶ ὡρίσθη, κατόπιν συνεννοήσεως μετὰ τῆς Δημοσιονομικῆς Ἐπιτροπῆς, σύμβουλος παρ' αὐτῇ ὁ Ὀρ. Φίνλαισον.

Τὴν 31 Δεκεμβρίου 1930 ἔληξε τὸ ἔργον τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων καὶ διεβιβάσθη ἡ ἁρμοδιότης της εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν (εἶχεν ἤδη προβλέψει εἰς τοῦτο σύμβασις σχετική, ὑπογραφεῖσα τὴν 24 Ἰανουαρίου). Ἡ κυβέρνησις ἐξέφρασε τὴν εὐγνωμοσύνην της πρὸς τὴν Κ. Τ. Ε. διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν συνδρομὴν εἰς τὸ ἐπιτευχθὲν κολοσσιαῖον ἔργον τῆς ἀποκαταστάσεως πλέον τοῦ ἑνὸς ἑκατομμυρίου προσφύγων.

Ἀλλὰ καὶ αἱ δύο ἄλλαι πλευραὶ τῆς, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, τριμεροῦς οἰκονομικῆς ἀνασυγκροτήσεως παρουσίαζον ἱκανοποιητικωτάτην εἰκόνα. Ἡ σταθεροποίησις εἶχεν ἐπιτύχει καὶ οἱ κρατικοὶ προϋπολογισμοὶ παρουσίαζον περισσεύματα, ἐφ' ᾧ καὶ συνεχάρη ἡ Δημοσιονομικὴ Ἐπιτροπὴ τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν, ληγούσης, κατόπιν τῶν ἐπιτευχθέντων ἀποτελεσμάτων, τῆς μετ' αὐτῆς συνεργασίας της.

Ἀτυχῶς ἡ παγκοσμία οἰκονομικὴ κρίσις τοῦ 1931 ἐπέτρωτο νὰ κλονίσῃ ἔργον μὲ τόσους κόπους θεμελιωθέν. Τὰς ἀρχὰς τοῦ 1932 ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀπετάθη καὶ πάλιν εἰς τὴν Δημοσιονομικὴν Ἐπιτροπήν. Διεπίστωσεν ἡ ἐπιτροπὴ τὴν ἀνάγκην, ὅπως ἀναστείλῃ ἡ Ἑλλὰς τὴν καταβολὴν τῶν χρεωλυσίων τοῦ ἐξωτερικοῦ της χρέους. Ἀλλὰ δὲν ἦτο τοῦτο ἐπαρκές, καὶ ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος ἐδήλωσε, τὴν 15 Ἀπριλίου 1932, εἰς τὸ συμβούλιον τῆς Κ. Τ. Ε., ὅτι ἦτο ἠναγκασμένος νὰ ἀναστείλῃ προσωρινῶς καὶ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν τόκων του χρέους τούτου. Ἐπετεύχθη, βραδύτερον, διακανονισμὸς ἀφορῶν τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ χρέους, τὰ σχετικὰ πρὸς τὸν ὁποῖον ἐκφεύγουν τῶν ὁρίων τοῦ παρόντος.

Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1933 ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐζήτησεν ἀπὸ τὴν Κ. Τ. Ε. νὰ προβῇ εἰς ἔρευναν ἐπὶ τῆς δημοσιονομικῆς καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος. Τὸν Μάϊον ἦλθε πρὸς τοῦτο εἰς Ἑλλάδα ἀντιπροσωπεία τῆς Δημοσιονομικῆς Ἐπιτροπῆς. Κατόπιν τῆς ἐρεύνης ταύτης, συνῆλθε κατ' Ἰούνιον εἰς Λονδῖνον εἰδικὴ σύνοδος τῆς Δημοσιονομικῆς, ἐνώπιον τῆς ὁποίας οἱ ὑπουργοὶ Ἐξωτερικῶν καὶ Οἰκονομικῶν τῆς Ἑλλάδος προέβησαν εἰς δήλωσιν ἐπὶ τῆς πολιτικῆς, ἣν προετίθετο νὰ ἀκολουθήσῃ ἡ κυβέρνησις πρὸς βελτίωσιν τῆς θέσεως τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ ἁπλοποίησιν τοῦ λογιστικοῦ ζητήματος. Παρετηρήθη ἔκτοτε πράγματι ποιά τις βελτίωσις τῆς καταστάσεως, ἣν διεπίστωσεν ἡ κατὰ Σεπτέμβριον σύνοδος τῆς Δημοσιονομικῆς. Ἔκτοτε ἔληξεν ἡ ἁρμοδιότης της ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν ζητημάτων.

β) *Συντονισμένη οἰκονομικὴ δρᾶσις.* Οἱ τρεῖς μεγάλοι σταθμοὶ τῆς ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ πεδίου προσπαθείας τῆς Κ. Τ. Ε. ὑπῆρξαν αἱ συνδιασκέψεις τῶν Βρυξελλῶν τοῦ 1920, τῆς Γενεύης τοῦ 1927 καὶ τοῦ Λονδίνου τοῦ 1933. Ἡ πρώτη ὑπῆρξε κυρίως δημοσιονομική, ἡ δευτέρα οἰκονομική, ἡ τρίτη νομισματικὴ καὶ οἰκονομική. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὰ ἀποτελέσματά των ὑπῆρξαν ἀτυχῶς κατώτερα τῶν προσδοκιῶν, ἃς ἐστήριζεν ἐπ' αὐτῶν ἡ ἀνθρωπότης.

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ μεταξὺ αὐτῶν διαλείμματα προέβη εἰς μερικωτέρας, ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου, προσπαθείας ἡ Κ. Τ. Ε. Ἀπὸ τῆς 17 Ὀκτωβρίου μέχρι τῆς 7 Νοεμβρίου 1927 διπλωματικὴ συνδιάσκεψις, συγκροτηθεῖσα εἰς Γενεύην, ἀπέληγεν εἰς τὴν ὑπογραφήν, τὴν 8 Νοεμβρίου 1927, διεθνοῦς συμβάσεως περὶ καταργήσεως τῶν ἀπαγορεύσεων καὶ περιορισμῶν εἰς τὰς εἰσαγωγὰς καὶ ἐξαγωγάς. Νέα διπλωματικὴ συνδιάσκεψις, λαβοῦσα χώραν τὸν Ἰούλιον 1928, παρέσχε συμπληρωματικὴν συμφωνίαν, ἀπὸ 11 Ἰουλίου 1928, εἰς τὴν ὡς ἄνω σύμβασιν. Ἐν τῷ μεταξύ, δύο μερικώτεραι συνδιασκέψεις, τὸν Μάρτιον καὶ Ἰούνιον 1928, ἔδιδον τὸ φῶς εἰς συμφωνίας, σχετικὰς πρὸς τὴν ἐξαγωγὴν ὀστῶν καὶ δερμάτων, ὑπογραφείσας ἐπίσης τὴν 11 Ἰουλίου 1928. Εἰς οὐδεμίαν τῶν ὡς ἄνω πράξεων, ὡς ἐκ τῆς ἀκολουθουμένης παρ' αὐτῆς τελωνειακῆς πολιτικῆς, προσεχώρησεν ἡ Ἑλλάς. Τρίτη, σχετικὴ πρὸς τὰς εἰσαγωγὰς καὶ ἐξαγωγάς, συνδιάσκεψις ἔλαβε χώραν ἀπὸ 5 μέχρις 20 Δεκεμβρίου 1929.

Ἡ συνέλευσις τῆς Κ. Τ. Ε. τοῦ 1929 ἀπεφάσισε νὰ γίνῃ μία νέα προσπάθεια πρὸς ἐφαρμογὴν τῆς προβλεπομένης ὑπὸ τῆς οἰκονομικῆς συνδιασκέψεως τῆς Γενεύης τοῦ 1927 οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Συνεκλήθη κατόπιν τούτου, τὴν 17 Φεβρουαρίου 1930, διπλωματικὴ συνδιάσκεψις, ἥτις σκοπὸν εἶχε τὴν σύναψιν μιᾶς γενικῆς τελωνειακῆς ἀνακωχῆς, ὠνομάσθη ὅμως, ἀφοῦ ἐφάνη ὅτι ἡ ἐπίτευξις ἑνὸς τοιούτου σκοποῦ ἦτο πρακτικῶς ἀδύνατος, συνδιάσκεψις πρὸς συντονισμένην οἰκονομικὴν δρᾶσιν. Κατέληξεν αὕτη εἰς ὑπογραφήν, τὴν 24 Μαρτίου 1930, μιᾶς κληθείσης «Ἐμπορικῆς Συμβάσεως» ἣν ὑπεγράψαμεν καὶ ἡμεῖς καὶ ἥτις ἠτόνησεν. Ὑπεγράφη ἐπίσης, καὶ παρ' ἡμῶν, τὴν ἰδίαν ἡμέραν, πρωτόκολλον προγραμματικὸν τῶν περαιτέρω ἐπὶ τοῦ θέματος διαπραγματεύσεων. Συνῆλθε, πράγματι, καὶ νέα συνδιάσκεψις πρὸς συντονισμένην οἰκονομικὴν δρᾶσιν, εἰς δύο συνόδους 17—28 Νοεμβρίου 1930 καὶ 16—18 Μαρτίου 1931), ἀλλ' εἰς οὐδεμιᾶς διεθνοῦς συμβάσεως τὴν ὑπογραφὴν κατέληξε.

Τελωνειακὴ ἀνακωχὴ συνήφθη βραδύτερον, τὴν 12 Μαΐου 1933, ἕνα μῆνα πρὸ τῆς νομισματικῆς καὶ οἰκονομικῆς συνδιασκέψεως τοῦ Λονδίνου, εἰς ἣν προσεχώρησαν ὑπερεξήκοντα κράτη, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ Ἑλλάς, δι' ἐπιστολῆς της ἀπὸ 15 Ἰουνίου 1933. Πλὴν κατηγγέλθη ἔκτοτε ἡ ἀνακωχὴ παρὰ τῶν πλείστων κρατῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἀνακοινωσάσης τὴν σχετικήν της ἀπόφασιν τὴν 30 Δεκεμβρίου 1933.

γ) *Προστασία δημητριακῶν καὶ καπνοῦ.* Ἤδη ἀπὸ τοῦ 1929 εἶχον ἐμφανισθῆ τὰ πρῶτα κρούσματα τῆς κρίσεως τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, ἰδίᾳ τῶν δημητριακῶν. Σύσκεψις ἐμπειρογνωμόνων, λαβοῦσα χώραν ἐν Γενεύῃ ἀπὸ τῆς 6 μέχρι τῆς 9 Ἰανουαρίου 1930, κατέδειξεν ὅτι ἡ κρίσις ὠφείλετο κυρίως εἰς τὴν ὑπερπαραγωγήν, ἢ μᾶλλον

Digitized by Google

εἰς τὴν ἔλλειψιν ἰσορροπίας μεταξὺ παραγωγῆς καὶ καταναλώσεως.

Τὴν 17 Σεπτεμβρίου 1930 συνεκροτεῖτο, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Μπριάν, ἡ πρώτη σύνοδος τῆς ἐπιτροπῆς μελέτης διὰ τὴν εὐρωπαϊκὴν ἕνωσιν. Ἡ δρᾶσις τῆς ἐπιτροπῆς ταύτης, ἥτις, ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μπριάν, περιέπεσεν εἰς ἀφάνειαν, περιεστράφη κυρίως εἰς τὰ οἰκονομικά. Καί, συμφώνως πρὸς ἀπόφασιν τῆς δευτέρας συνόδου, τοῦ Ἰανουαρίου 1931, συνῆλθεν εἰς Παρισίους, ἀπὸ τῆς 23 μέχρι τῆς 26 Φεβρουαρίου 1931, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Φρανσουὰ-Πονσέ, συνδιάσκεψις τῶν παραγωγῶν σίτου χωρῶν τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Συνεχίσθη, ἀπὸ τῆς 26 μέχρι τῆς 28 Φεβρουαρίου, ἀπὸ μελέτην, ὑπὸ εἰδικῆς ἐπιτροπῆς, τῆς δυνατότητος τοποθετήσεως, εἰς τὸ μέλλον, τῶν γεωργικῶν περισσευμάτων, ἥτις ἐστράφη κυρίως εἰς ἔρευναν περὶ παροχῆς δασμολογικῶν εὐκολιῶν (προτιμήσεως) εἰς τὰ προϊόντα ταῦτα. Τὸν Μάρτιον ἔλαβε χώραν συνδιάσκεψις τοῦ σίτου εἰς Ρώμην, καὶ τὸν Μάϊον συνδιάσκεψις τῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ ἐξωευρωπαϊκῶν παραγωγῶν σίτου χωρῶν εἰς Λονδῖνον. Ἐσυνεχίσθησαν, τὸν Ἰούνιον, καὶ αἱ ἐργασίαι τῆς ὑπὸ τὸν Φρανσουὰ-Πονσὲ ἐπιτροπῆς.

Ἐν τῷ μεταξὺ συνῆλθε, τὴν 15 Μαΐου, ἡ τρίτη σύνοδος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιτροπῆς. Ὑπεγράφη τὴν 21 Μαΐου, ἡμέραν τῆς λήξεως τῶν ἐργασιῶν της, σύμβασις περὶ ἱδρύσεως μιᾶς διεθνοῦς ἑταιρείας ὑποθηκικῆς ἀγροτικῆς πίστεως. Τὴν σύμβασιν ἐπεκύρωσε πρώτη ἡ Ἑλλάς, τὴν 31 Αὐγούστου. Δὲν ἐτέθη ὅμως ἐν ἰσχύϊ, δεδομένου ὅτι ἀπῃτεῖτο πρὸς τοῦτο νὰ ἀνέλθουν αἱ σχετικαὶ πρὸς τὴν ἵδρυσιν τῆς ἑταιρείας συνεισφοραὶ τῶν κρατῶν, τακτικαὶ ἢ ἐθελούσιαι, εἰς 25 ἑκατομμύρια φράγκα μέχρι τέλους τοῦ 1931.

Διαρκούσης τῆς τρίτης συνόδου, ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας παρ' αὐτῇ Α. Μιχαλακόπουλος ὑπέβαλε πρότασιν περὶ ἐπεκτάσεως τῶν ὑπὸ μελέτην μέτρων προτιμήσεως καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν, πλὴν τῶν δημητριακῶν, γεωργικῶν προϊόντων, συγκεκριμένως τοῦ καπνοῦ, τῆς σταφίδος καὶ τῶν οἴνων. Ἡ πρότασις αὐτη, παρὰ τὴν ἀντίδρασιν, ἣν συνήντησεν, ἐκ φόβου μὴ αἴτησις γενικεύσεως τῶν μέτρων προστασίας τῶν γεωργικῶν μέτρων ἀγάγῃ ἐνδεχομένως εἰς ναυάγιον καὶ τῶν ὑπὲρ τῶν σιτηρῶν καταβαλλομένων προσπαθειῶν, ἀνεγράφη, τῇ ἐπιμονῇ ἡμῶν, εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν εἰδικῆς, ἐπὶ τῆς συναρμολογήσεως τῶν οἰκονομικῶν ζητημάτων κληθείσης, ὑποεπιτροπῆς τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιτροπῆς, εἰς ἣν καὶ ὑπεβλήθη διεξοδικὸν ὑπόμνημα ἐπὶ τῆς ἐν γένει καταστάσεως τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς ἐν Ἑλλάδι, καὶ ἰδίᾳ τοῦ καπνοῦ. Ἡ ὑποεπιτροπὴ συναρμολογήσεως (31 Αὐγούστου—2 Σεπτεμβρίου) ὑπέδειξεν ὅτι ἡ ὑπὲρ τῶν γεωργικῶν, πλὴν τῶν δημητριακῶν, προϊόντων μέριμνα ἔδει νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν μὲ τὴν ὑπὲρ τῶν δημητριακῶν, διὰ τῆς ἱδρύσεως παραλλήλου πρὸς τὴν σχετικὴν πρὸς ταῦτα ἐπιτροπῆς. Ἡ τετάρτη σύνοδος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιτροπῆς (3—5 Σεπτεμβρίου) ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν της τὰς ὑποδείξεις ταύτας, ἀποφασίσασα νὰ ζητήσῃ σχετικῶς καὶ τὴν γνώμην τῆς οἰκονομικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Κ.Τ.Ε.

Μετ' ὀλίγας ἡμέρας, ἡ ΙΒ' συνέλευσις τῆς Κ. Τ. Ε., ἐξετάζουσα τὰ πορίσματα τῶν ἐργασιῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιτροπῆς, ἔλαβεν ἀφορμὴν νὰ ἐπιληφθῇ καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος ἡμᾶς ζητήματος. Ζωηραὶ ἀντιρρήσεις ἠγέρθησαν τότε σχετικῶς, τόσον ἐκ μέρους τῶν βιομηχανικῶν κρατῶν, ὅσον καὶ ἐκ μέρους τῶν ἐμμενόντων εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου, ἐφ' ᾧ ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία ἐθεώρησεν ἀναγκαῖον, ὑπεραμυνομένη τῆς προτάσεώς της, νὰ εὐρύνῃ τὴν ἔννοιαν τῆς ζητουμένης προστασίας, ἀπὸ τοῦ δασμολογικοῦ ἁπλῶς ἐπιπέδου εἰς γενικωτέραν ἔρευναν τῆς θέσεως τῶν προϊόντων.

Τὴν 26 Σεπτεμβρίου, ἡ πέμπτη σύνοδος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιτροπῆς συνεκρότησε τὴν κατὰ τὰ ἀνωτέρω εἰδικὴν ὑποεπιτροπὴν πρὸς μελέτην τῆς ἑλληνικῆς προτάσεως προστασίας τῶν, μὴ δημητριακῶν, γεωργικῶν προϊόντων. Συνεδρίασεν ἡ ὑποεπιτροπὴ τὴν 30—31 Ὀκτωβρίου, ὑπὸ τὸ φῶς νέου λεπτομεροῦς ἑλληνικοῦ ὑπομνήματος, καὶ συνέταξε, κατόπιν μακρῶν καὶ δυσχερῶν συζητήσεων, τὴν πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴν ἐπιτροπὴν ἔκθεσίν της, καθ' ἥν, κατόπιν ἐγέρσεως βασικῶν ἀντιρρήσεων κατ' αὐτῆς ταύτης τῆς ἀρχῆς τῆς προτιμήσεως καὶ τοῦ σκοπίμου τῆς ἐφαρμογῆς της εἰς τὰ διάφορα, πλὴν τῶν δημητριακῶν, προϊόντα, δι' ἃ ἐζητήθη (σημειωτέον ὅτι, κατὰ μίμησιν τῶν ἡμετέρων, καπνοῦ, σταφίδος, οἴνων, εἶχον ζητήσει καὶ ἄλλα κράτη, ἰδίως ἡ Τουρκία, προστασίαν καὶ δι' ἄλλα, μὴ δημητριακά, προϊόντα τῆς γῆς, οἷον: σῦκα, ἐσπεριδοειδῆ, ξυλεῖαν, βάμβακα κ.λ.π.), ὑπεδεικνύετο περιορισμὸς τῆς ἐρεύνης μόνον εἰς τὸν καπνὸν (ὅστις, ὡς γνωστόν, ἀποτελεῖ καὶ τὸ κύριον ἡμῶν προϊόν). Καὶ συνιστᾶτο εἰς μὲν τὰ κράτη τὰ ἔχοντα καπνικὸν μονοπώλιον νὰ ἐξετάσουν τὰς δυνατότητας καλυτέρας τοποθετήσεως τοῦ καπνοῦ τῶν χωρῶν ἐκείνων, δι' ἃς ἀποτελεῖ οὗτος ἕνα τῶν κυριωτέρων παραγόντων τῆς ἐθνικῆς των οἰκονομίας, εἰς τὰ μὴ ἔχοντα μονοπώλιον νὰ προέλθουν εἰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῶν καπνοπαραγωγῶν χωρῶν πρὸς βελτίωσιν δασμολογικῶν τινων διατάξεων, θετουσῶν εἰς μειονεκτικὴν μοῖραν τὰ εὐρωπαϊκὰ καπνὰ ἔναντι τῶν ὑπερποντίων, εἰς τὰ καπνοπαραγωγὰ τέλος κράτη νὰ συντονίσουν τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν καπνοπαραγωγὴν καὶ τὸ καπνεμπόριον ἐνεργείας των.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην σύστασιν, συνεκροτήθη πράγματι ἐν Κωνσταντινουπόλει, κατὰ Μάϊον 1932, συνδιάσκεψις ἐμπειρογνωμόνων, ἀνεπισήμου μὲν χαρακτῆρος πλὴν διατελοῦσα ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῶν τριῶν κυβερνήσεων Ἑλλάδος, Τουρκίας καὶ Βουλγαρίας, ἥτις καὶ ἀπεφάνθη ὑπὲρ τῆς ἀνάγκης ἱδρύσεως ἑνὸς τριεθνοῦς «Γραφείου Ἀνατολικῶν Καπνῶν», πρὸς συντονισμὸν τῶν ὑπὸ τῶν τριῶν κρατῶν ληπτέων, πρὸς προστασίαν τοῦ προϊόντος των τούτου, μέτρων.

Ἡ συνδιάσκεψις τῶν ἐπανορθώσεων τῆς Λωζάννης συνέστησε, κατὰ τὴν τελευταίαν της συνεδρίασιν τῆς 9 Ἰουλίου 1932, ἐπιτροπὴν πρὸς μελέτην τοῦ ζητήματος τῆς οἰκονομικῆς ἀνασυγκροτήσεως τῶν κρατῶν τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Εὐρώπης καὶ ὑποβολὴν σχετικῶν προτάσεων εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν ἐπιτροπήν. Συνῆλθε πράγματι εἰς Στρέζαν, ἀπὸ 5 μέχρι 20 Σεπτεμβρίου, ἡ οὕτω συσταθεῖσα ἐπιτροπή, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἄλλοτε ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν τῆς Γαλλίας κ. Μποννέ, καὶ εἰς τὴν πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴν ἐπιτροπὴν ἔκθεσίν της ἀφιέρωσεν εἰδικὴν παράγραφον εἰς τὴν καπνικὴν κρίσιν, διαπιστοῦσα τὴν προϊοῦσαν ἔντασιν ταύτης καὶ διατυποῦσα εὐχὴν νὰ τεθοῦν ἄνευ ἀναβολῆς εἰς ἐφαρμογὴν αἱ συστάσεις τῆς ὑποεπιτροπῆς τοῦ Ὀκτωβρίου 1931.

Ἡ ἔκθεσις αὐτη ἐνεκρίθη ὑπὸ τῆς ἕκτης συνόδου τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιτροπῆς (30 Σεπτεμβρίου—1 Ὀκτωβρίου 1932), ἥτις καὶ προέβλεψε, τῇ παρεμβάσει τοῦ κ. Μιχαλακοπούλου, τὴν σύστασιν εἰδικῆς ἐπιτροπῆς ἐμπειρογνωμόνων, πρὸς μελέτην πρακτικῆς λύσεως τοῦ προβλήματος τοῦ καπνοῦ.

Ἡ ἐπιτροπὴ ἐμπειρογνωμόνων συνῆλθεν εἰς Γενεύην, ἀπὸ τῆς 21 μέχρι τῆς 25 Μαρτίου 1933, ἀπαρτισθεῖσα ἀπὸ ἀντιπροσώπους: α) τῶν τριῶν ἐνδιαφερομένων κρατῶν, Ἑλλάδος, Τουρκίας καὶ Βουλγαρίας, β) τῶν ἐχόντων καπνικὸν μονοπώλιον κρατῶν, Αὐστρίας, Γαλλίας, Ἰταλίας, Νοτιοσλαυΐας, Οὐγγαρίας, Πολωνίας καὶ Τσεχοσλοβακίας, γ) τοῦ Βελγίου, Γερμανίας, Ἑλβετίας καὶ Μ. Βρεττανίας, κρατῶν ὅπου τὸ καπνεμπόριον εἶναι ἐλεύθερον, ἀλλὰ τῶν ὁποίων τὸ δασμολογικὸν καθεστὼς ἀδικεῖ τὰ ἀνατολικὰ καπνὰ ἔναντι τῶν ἐξωευρωπαϊκῶν. Πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς ἐξελέγη ὁ ἀρχηγὸς τῆς παρ' αὐτῇ ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας Α. Μπακάλμπασης.

Τὰ τρία κράτη, ὧν οἱ ἀντιπρόσωποι εἶχον προσυσκεφθῆ εἰς Ἀθήνας, ὑπέβαλον εἰς τὴν ἐπιτροπὴν κοινὸν ὑπόμνημα. Περιεστράφησαν, ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ καὶ τῶν κατευθυντηρίων γραμμῶν τοῦ Ὀκτωβρίου 1931, αἱ συζητήσεις τῆς ἐπιτροπῆς εἰς τὰ τρία σημεῖα: α) ἐπέκτασιν τῆς τοποθετήσεως τῶν ἀνατολικῶν καπνῶν, β) εὐμενῆ τροποποίησιν τοῦ ἀφορῶντος ταῦτα δασμολογικοῦ καθεστῶτος, γ) ἐνίσχυσιν τῶν προσπαθειῶν τῶν τριῶν κρατῶν πρὸς συστηματικωτέραν κοινὴν καπνικὴν ὀργάνωσιν. Ἰδοὺ καὶ τὰ πορίσματα τῶν συζητήσεων τούτων, ἀποκρυσταλλωθέντα εἰς μακρὰν ἔκθεσιν πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴν ἐπιτροπήν: α) ἀναγνωρίζεται ἡ ὑφισταμένη δυνατότης αὐξήσεως τῆς χρησιμοποιήσεως ἀνατολικῶν καπνῶν εἰς τὰ προσφερόμενα εἰς τὴν κατανάλωσιν μίγματα, ἀναφερθέντος καὶ τοῦ παραδείγματος τοῦ γαλλικοῦ μονοπωλίου, ὅπερ εἰσήγαγεν εἰς τὰ μίγματά του περὶ τὰ 5 % ἀνατολικῶν καπνῶν· β) διαπιστοῦται ὅτι σχετικά τινα μέτρα ἐλήφθησαν ἤδη, ἢ εἶναι ὑπὸ μελέτην, συνεπαγόμενα βελτίωσιν τῆς ἀπὸ δασμολογικῆς ἀπόψεως μειονεκτικῆς θέσεως τῶν ἀνατολικῶν καπνῶν, πλὴν σημειοῦται ὅτι γενικῶς προσκρούει εἰς μεγάλας δυσχερείας ἡ παροχὴ εἰδικοῦ εὐνοϊκοῦ δασμολογικοῦ καθεστῶτος εἰς τὰ ἀνατολικὰ καπνά, καὶ λόγῳ τοῦ ταμιακοῦ χαρακτῆρος τῶν τελωνειακῶν καὶ λοιπῶν ἐπὶ τοῦ καπνοῦ δικαιωμάτων, καὶ ὡς ἐκ τῆς ῥήτρας τοῦ μᾶλλον εὐνοουμένου κράτους, δυνάμει τῆς ὁποίας τὰ ἐξωευρωπαϊκὰ καπνὰ θὰ ἐπωφελοῦντο αὐτομάτως ἐνδεχομένης ἐφαρμογῆς ἠλαττωμένου δασμολογίου διὰ τὰ ἀνατολικὰ καπνὰ· σημειωτέον ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀντέκρουσαν τὰ τρία ἐνδιαφερόμενα κράτη, ὑποστηρίξαντα ἄποψιν καθ' ἣν τὰ «ἀνατολικὰ καπνὰ» δέον νὰ ἀποτελέσουν ἰδίαν ἐμπορευματολογικὴν κλάσιν)· γ) λαμβανομένης μεθ' ἱκανοποιήσεως ὑπὸ σημείωσιν τῆς προθέσεως τῶν τριῶν κρατῶν ὅπως ἱδρύσουν Κεντρικὸν Γραφεῖον Ἀνατολικῶν Καπνῶν, προτείνεται σχέδιον δημιουργίας, εἰς ἕκαστον τῶν τριῶν κρατῶν, ὀργανισμοῦ ῥυθμιστικοῦ ἀποθέματος ἐκ 10—15 % τῆς ἐτησίας παραγωγῆς (πρὸς ἐξασφάλισιν, διὰ τὸ συμφέρον τῶν τε παραγωγῶν καὶ τῶν καταναλωτῶν, σχετικῆς σταθερότητος τῶν προσφερομένων ποσοτήτων καὶ συνεπῶς τῶν τιμῶν ἐν τῇ καπναγορᾷ, καὶ συγκροτήσεως τοῦ ἀπαραιτήτου κεφαλαίου διὰ τὴν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ Κεντρικοῦ Γραφείου Καπνῶν λειτουργίαν τῶν τριῶν ὀργανισμῶν ῥυθμιστικῶν ἀποθεμάτων (ὑπολογιζομένου, ὑπὸ τὰς σημερινὰς συνθήκας τῆς παραγωγῆς, εἰς 30 ἑκατομμύρια ἑλβετικὰ φράγκα) δι' ἐνδεχομένης συμμετοχῆς καὶ ἄλλων κρατῶν (λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς δυσχερείας ὅπως συγκεντρώσουν αὐτὰ ταῦτα τὰ τρία κράτη, ὡς θὰ ἦτο φυσικόν, τὸ ἀπαιτούμενον ὡς ἄνω κεφάλαιον), ἰδιαιτέρως ἐνδιαφερομένων διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἀνόρθωσιν τῶν τριῶν κρατῶν.

Ἡ τελευταία αὕτη, παρὰ διεθνοῦς ἐπιτροπῆς ἐκφρασθεῖσα, ἀρχὴ τῆς ἀλληλουχίας τῆς οἰκονομικῆς θέσεως τῶν ἀνατολικῶν χωρῶν πρὸς τὴν ἀπέναντι τῶν προϊόντων των στάσιν τῶν ἐνδιαφερομένων διὰ τὴν ἀνόρθωσίν των κρατῶν, ἐπανελήφθη παρὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας εἰς τὴν νομισματικὴν καὶ οἰκονομικὴν συνδιάσκεψιν τοῦ Λονδίνου τοῦ Ἰουνίου 1933, προτεινάσης αὔξησιν τῶν ἐξαγωγῶν μας (καὶ φυσικὰ τὴν πρώτην θέσιν εἰς αὐτὰς θὰ εἶχεν ὁ καπνός), πρὸς διευκόλυνσιν τῶν μετὰ τῶν κομιστῶν ἑλληνικῶν δανείων συνεννοήσεών μας. Ἀλλ' ὁ ὅλος ῥυθμὸς τῆς συνδιασκέψεως ἐκείνης δὲν ἐπέτρεψεν εὐόδωσιν ἑνὸς τοιούτου σχεδίου.

Ἡ ἔκθεσις τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Μαρτίου 1933 παραμένει εἰσέτι ἐκκρεμής, μὴ λαβούσης ἔκτοτε χώραν νέας συνόδου τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιτροπῆς. Ἀλλὰ δὲν ἔμειναν ἐν τῷ μεταξὺ ἄπρακτα τὰ τρία κράτη. Ἀπὸ τῆς 11 μέχρι τῆς 18 Σεπτεμβρίου συνῆλθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει νέα, ἡμιεπίσημος πλέον, καπνικὴ συνδιάσκεψις τῶν τριῶν κρατῶν. Συνετάγη κατ' αὐτὴν προσχέδιον ἱδρυτικὸν τοῦ κεντρικοῦ γραφείου, καὶ συνεννοοῦνται ἤδη αἱ τρεῖς κυβερνήσεις διὰ τὴν ἐπίσημον υἱοθέτησιν αὐτοῦ. Κατὰ τὰ συμφωνηθέντα, ἡ ἕδρα τοῦ γραφείου θὰ ἐναλλάσσεται, ἀνὰ διετίαν, εἰς τὰ τρία κράτη, ποιουμένης ἀρχῆς ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἕδρας τῶν καπνικῶν διασκέψεων τοῦ 1932 καὶ 1933. Αἱ δαπάναι τῆς λειτουργίας τοῦ γραφείου θὰ καλύπτωνται ἐκ τέλους ἡμίσεος χρυσοῦ λεπτοῦ ἐπὶ ἑκάστου ἐξαγομένου χιλιογράμμου καπνοῦ.

Ἐπανέλθωμεν ἤδη εἰς τὰ δημητριακά. Τὰ γεωργικὰ κράτη τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἐτήρησαν, ἀπὸ τοῦ 1930, κοινὸν μέτωπον, ἱδρύσαντα μόνιμον ἐπιτροπὴν οἰκονομικῶν μελετῶν τῶν ἐν λόγῳ κρατῶν, καὶ ὀργανώσαντα καὶ σχετικὰς συνδιασκέψεις, τὸν Αὔγουστον 1930 εἰς Βαρσοβίαν, τὸν Δεκέμβριον 1931 εἰς Σόφιαν, τὸν Ἰούνιον 1933 εἰς Βουκουρέστιον. Εἰς τὴν συνδιάσκεψιν τοῦ Βουκουρεστίου, προπαρασκευαστικὴν ἑνιαίας ἐπὶ τοῦ θέματος ἐμφανίσεως εἰς τὴν μετ' ὀλίγας ἡμέρας λαβοῦσαν χώραν νομισματικὴν καὶ οἰκονομικὴν συνδιάσκεψιν τοῦ Λονδίνου, ἔλαβον μέρος ἀντιπρόσωποι τῆς Βουλγαρίας, Ἑλλάδος, Ἐστονίας, Λεττονίας, Νοτιοσλαυΐας, Οὐγγαρίας, Πολωνίας, Ῥουμανίας, Τουρκίας καὶ Τσεχοσλοβακίας.

Τὴν 21 Αὐγούστου 1933, κατόπιν αἰτήσεως τῶν τεσσάρων μεγάλων ἐξωευρωπαϊκῶν παραγωγῶν σίτου χωρῶν, Ἀργεντινῆς, Αὐστραλίας, Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς καὶ Καναδᾶ, καὶ ἀφοῦ προηγήθη εἰς Γενεύην (10—17 Μαΐου) σύσκεψις ἐμπειρογνωμόνων τῶν χωρῶν αὐτῶν, συνῆλθεν εἰς Λονδῖνον συνδιάσκεψις τοῦ σίτου. Εἰς ἀντίρροπον τῶν μονομερῶν προσπαθειῶν τῶν σιτοπαραγωγῶν χωρῶν τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ἐγενίκευσαν αἱ ἐξωευρωπαϊκαὶ παραγωγοὶ χῶραι τὸ ζήτημα, θέσασαι ὡς ἐπιδιωκτέους σκοπούς, ἀναγραφέντας καὶ εἰς τὸ προοίμιον τῆς ὑπογραφείσης, τὴν 25 Αὐγούστου, συμφωνίας περὶ σίτου: α) τὴν προσαρμογὴν τῆς σιτοπαραγωγῆς εἰς τὴν παγκοσμίαν ζήτησιν, β) τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν γεωργικῶν περισσευμάτων, τῶν καταπιεζόντων τὴν διεθνῆ σιταγοράν, γ) τὴν ἐπιδίωξιν ὑψώσεως καὶ σταθεροποιήσεως τῶν τιμῶν εἰς ἐπίπεδον ἱκανοποιητικὸν διὰ τοὺς παραγωγοὺς καὶ λογικὸν διὰ τοὺς καταναλωτάς. Διὰ τῆς ἐπελθούσης συμφωνίας, ἰσχυσούσης ἀπὸ 1 Αὐγούστου 1933 μέχρι 31 Ἰουλίου 1934, αἱ εἰσάγουσαι σῖτον χῶραι ἀναλαμβάνουν: α) νὰ μὴ ἐνθαρρύνουν τὴν αὔξησιν τῆς σιτοπαραγωγῆς των, β) νὰ καταβάλουν πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς αὔξησιν τῆς καταναλώσεως τοῦ σίτου, γ) νὰ συνοδεύσουν πᾶσαν οὐσιώδη διεθνῆ βελτίωσιν τῆς τιμῆς τοῦ σίτου μὲ ἐλάττωσιν τῶν τελωνειακῶν δασμῶν. Ἡ Ἑλλὰς ὑπέγραψε τὴν συμφωνίαν, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἐπιφύλαξιν ὅτι δὲν θὰ ἰσχύσουν δι' αὐτὴν οἱ ἐκτιθέμενοι ἀνωτέρω διὰ τὰς εἰσαγούσας σῖτον χώρας περιορισμοί, ἐφ' ὅσον θὰ εἰσαγάγῃ, κατὰ τὴν ἐτησίαν διάρκειαν τῆς συμφωνίας, 300.000 τόννων σίτου τοὐλάχιστον. Δεδομένου ὅτι αἱ, ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἀνάγκαι τῆς εἰσαγωγῆς ὑπερβαίνουν τὸ ποσὸν τοῦτο, δὲν ἐδεσμεύθη ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ αὐξήσει τῆς παραγωγῆς της, ἥτις, σημειωτέον, ἀπὸ 312.000 τόννων κατὰ μέσον ὅρον ἐτησίως διὰ τὴν περίοδον 1928—1932, ἔφθασεν εἰς 615.000 μὲ τὴν ἐξαιρετικὴν ἐσοδείαν τοῦ 1933, μειωθείσης συγχρόνως τῆς εἰσαγωγῆς ἀπὸ μέσου ὅρου 600.000 τόννων διὰ τὰ αὐτὰ ἔτη, εἰς 464.000 τόννους διὰ τὸ 1933.

δ) *Διαιτησία ἐπὶ ἐμπορικῶν ὑποθέσεων.* Ἐπὶ τοῦ

Digitized by Google

κεφαλαίου τούτου ὑπεγράφησαν ἐν Γενεύῃ αἱ ἑξῆς δύο διεθνεῖς πράξεις:

1) Πρωτόκολλον σχετικὸν πρὸς τὴν διαιτητικὴν ῥήτραν, τῆς 24 Σεπτεμβρίου 1923, κυρωθὲν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 26 Μαΐου 1926.

2) Σύμβασις πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ξένων διαιτητικῶν ἀποφάσεων, τῆς 26 Σεπτεμβρίου 1927, κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 15 Ἰανουαρίου 1932, μέ τινα ἐπιφύλαξιν.

ε) *Ἁπλοποίησις τελωνειακῶν ὑποθέσεων.* Ἡ διεθνὴς σύμβασις πρὸς ἁπλοποίησιν τῶν τελωνειακῶν διατυπώσεων, ὑπογραφεῖσα ἐν Γενεύῃ τὴν 3 Νοεμβρίου 1923, ἐκυρώθη ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 6 Ἰουλίου 1927.

στ) *Οἰκονομικαὶ στατιστικαί.* Ἡ διεθνὴς σύμβασις περὶ οἰκονομικῶν στατιστικῶν, ὑπογραφεῖσα ἐν Γενεύῃ τὴν 14 Δεκεμβρίου 1928, ἐκυρώθη ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 18 Σεπτεμβρίου 1930.

ζ) *Καταστολὴ κιβδηλοποιίας.* Ἡ διεθνὴς σύμβασις περὶ καταστολῆς τῆς κιβδηλοποιίας, ὑπογραφεῖσα ἐν Γενεύῃ τὴν 20 Ἀπριλίου 1929, ἐκυρώθη ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 19 Μαΐου 1931.

η) *Ἑνοποίησις δικαίου ἐμπορικῶν τίτλων.* Ὑπεγράφησαν σχετικῶς ἐν Γενεύῃ αἱ ἑξῆς διεθνεῖς πράξεις:

1) Σύμβασις περὶ ἑνοποιήσεως τοῦ δικαίου τῶν συναλλαγματικῶν καὶ γραμματίων εἰς διαταγήν, τῆς 7 Ἰουνίου 1930, κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 31 Αὐγούστου 1931, μέ τινας ἐπιφυλάξεις.

2) Σύμβασις περὶ ῥυθμίσεως ὡρισμένων συγκρούσεων νόμων ἐπὶ συναλλαγματικῶν καὶ γραμματίων εἰς διαταγήν, τῆς 7 Ἰουνίου 1930, κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 31 Αὐγούστου 1931.

3) Σύμβασις περὶ τέλους χαρτοσήμου ἐπὶ συναλλαγματικῶν καὶ γραμματίων εἰς διαταγήν, τῆς 7 Ἰουνίου 1930, μὴ κυρωθεῖσα εἰσέτι ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος.

4) Σύμβασις περὶ ἑνοποιήσεως τοῦ δικαίου τῶν ἐπιταγῶν, τῆς 19 Μαρτίου 1931, κυρωθεῖσα, μέ τινας ἐπιφυλάξεις, ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος διὰ τοῦ νόμου 5868 τῆς 16 Ὀκτωβρίου 1933, τεθέντος ἐν ἰσχύϊ ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου 1934.

5) Σύμβασις περὶ ῥυθμίσεως ὡρισμένων συγκρούσεων νόμων ἐπὶ ἐπιταγῶν, τῆς 19 Μαρτίου 1931, κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος διὰ τοῦ νόμου 5868 τῆς 16 Ὀκτωβρίου 1933, τεθέντος ἐν ἰσχύϊ ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου 1934.

6) Σύμβασις περὶ τέλους χαρτοσήμου ἐπὶ ἐπιταγῶν, τῆς 19 Μαρτίου 1931, κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος διὰ τοῦ νόμου 5868 τῆς 16 Ὀκτωβρίου 1933, τεθέντος ἐν ἰσχύϊ ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου 1934.

θ) *Ἁλιεία φαλαίνης.* Ἡ σύμβασις τῆς Γενεύης περὶ ῥυθμίσεως τῆς ἁλιείας τῆς φαλαίνης, τῆς 24 Σεπτεμβρίου 1931, ὑπεγράφη καὶ ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος, πλὴν δὲν ἐκυρώθη εἰσέτι ὑπ' αὐτῆς.

4) ***Ζητήματα συγκοινωνιῶν καὶ διαμετακομίσεως.*** α) *Δούναβις καὶ Δαρδανέλλια.* Εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν ἐπιτροπὴν τοῦ Δουνάβεως (ἄσχετον, ὡς γνωστόν, πρὸς τὴν διεθνῆ ἐπιτροπὴν τοῦ Δουνάβεως, τὴν συσταθεῖσαν τῷ 1919 διὰ τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν, συγκειμένην ὑπὸ ἀντιπροσώπων τῶν παραδουναβίων χωρῶν καὶ ἀσκοῦσαν δικαιοδοσίαν ἀπὸ Οὔλμ μέχρι Βραΐλας), τὴν συσταθεῖσαν διὰ τῆς συνθήκης τῶν Παρισίων τοῦ 1856, ἀνανεωθεῖσαν διὰ τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν τοῦ 1919 καὶ ἀσκοῦσαν δικαιοδοσίαν ἀπὸ Βραΐλας μέχρι θαλάσσης, δὲν μετέχει ἡ Ἑλλὰς (μετεῖχον ἀρχικῶς μὲν αἱ ἓξ Μεγάλαι Δυνάμεις καὶ η Τουρκία ἤδη δὲ ἡ Μ. Βρεττανία, Γαλλία, Ἰταλία καὶ Ρουμανία). Ὑπέγραψεν ὅμως ἡ Ἑλλὰς τὴν περὶ ὁριστικοῦ καθεστῶτος τοῦ Δουνάβεως σύμβασιν τῶν Παρισίων τῆς 23 Ἰουλίου 1921, τὸ ἄρθρον 4 τῆς ὁποίας ὁρίζει ὅτι δύναται εἰς τὸ μέλλον πᾶν εὐρωπαϊκὸν κράτος, δικαιολογοῦν ἱκανὰ ἐμπορικὰ καὶ ναυτιλιακὰ συμφέροντα εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Δουνάβεως, νὰ ζητήσῃ συμμετοχὴν εἰς τὴν ἐπιτροπήν, τῇ ὁμοψήφῳ σχετικῇ ἀποφάσει τῶν ἀντιπροσωπευομένων ἤδη ἐν τῇ ἐπιτροπῇ κρατῶν. Τὴν 5 Δεκεμβρίου 1930, ἐν Γενεύῃ, ὑπέγραψεν ἡ Ἑλλάς, ad referendum, καὶ δήλωσιν, ἐπιτρέπουσαν εἰς τὰ ἀντιπροσωπευόμενα ἐν τῇ ἐπιτροπῇ κράτη, ὅπως ἐνδεχομένως τροποποιήσουν τὴν σύμβασιν τοῦ 1921. Καὶ δὲν ἐγένετο μὲν νέα σύμβασις, τροποποιητικὴ τῆς συμβάσεως τοῦ 1921, ὑπεγράφη ὅμως τὴν 25 Ἰουνίου 1933, εἰς Σέμμεριγκ τῆς Αὐστρίας, μεταξὺ Μεγάλης Βρεττανίας, Γαλλίας, Ἰταλίας καὶ Ρουμανίας, modus vivendi ἑρμηνευτικὸν τῆς συμβάσεως τοῦ 1921 καὶ συμπληρωματικὸν προγενεστέρου modus vivendi τῆς 13 Μαρτίου 1932.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ Στενὰ (Ἑλλήσποντον, Προποντίδα καὶ Βόσπορον), ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν τοῦ 1920 προέβλεπεν, ἐν ἄρθροις 37—61, συναινέσει Τουρκίας καὶ Ἑλλάδος (παροχθίας τότε τῶν Στενῶν), τὴν ἵδρυσιν «Ἐπιτροπῆς τῶν Στενῶν» ἐξ ἀντιπροσώπων τῆς Μεγάλης Βρεττανίας, Γαλλίας, Ἰταλίας, Ἰαπωνίας, Ἑλλάδος, Ρουμανίας, Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς ἐφ' ὅσον θὰ τὸ ἤθελον αὗται) καὶ Βουλγαρίας, Τουρκίας καὶ Ρωσίας (ἐφ' ὅσον τὰ τρία ταῦτα κράτη θὰ ἐγίνοντο μέλη τῆς Κ. Τ. Ε.). Ἡ ἀντικαταστήσασα τὰ ὡς ἄνω ἄρθρα τῆς μὴ τεθείσης εἰς ἐφαρμογὴν συνθήκης τῶν Σεβρῶν, σύμβασις τῆς Λωζάννης τῆς 24 Ἰουλίου 1923 περὶ καθεστῶτος τῶν Στενῶν, καθιέρωσε τὴν ἐπιτροπὴν ἐξ ἀντιπροσώπων τῆς Μεγάλης Βρεττανίας, Γαλλίας, Ἰταλίας, Ἰαπωνίας, Βουλγαρίας, Ἑλλάδος, Ρουμανίας, Τουρκίας (ἐχούσης καὶ τὴν προεδρίαν), Νοτιοσλαυΐας καὶ Ρωσσίας (τὰ δύο τελευταῖα κράτη δὲν μετέχουν εἰσέτι). Ἡ ἐπιτροπὴ τῶν Στενῶν διατελεῖ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κ.Τ.Ε., πρὸς ἣν ὑποβάλλει ἐτησίως ἔκθεσιν.

β) *Ἐλευθερία διαμετακομίσεως.* Ἡ σύμβασις περὶ ἐλευθερίας τῆς διαμετακομίσεως, ὑπογραφεῖσα ἐν Βαρκελώνῃ τὴν 20 Ἀπριλίου 1921, ἐκυρώθη ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 18 Φεβρουαρίου 1924.

γ) *Ἐσωτερικὴ ναυσιπλοΐα.* Ἰσχύουν σχετικῶς αἱ ἑξῆς διεθνεῖς πράξεις:

1) Σύμβασις περὶ καθεστῶτος τῶν περὶ διεθνοῦς ἐνδιαφέροντος πλωτῶν ὁδῶν, ὑπογραφεῖσα ἐν Βαρκελώνῃ τὴν 20 Ἀπριλίου 1921 καὶ κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 3 Ἰανουαρίου 1928.

2) Σύμβασις περὶ καταμετρήσεως τῆς χωρητικότητος τῶν πλοίων ἐσωτερικῆς ναυσιπλοΐας, ὑπογραφεῖσα ἐν Παρισίοις τὴν 27 Νοεμβρίου 1925 καὶ κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 6 Φεβρουαρίου 1931.

Δὲν προσεχώρησεν εἰσέτι ἡ Ἑλλὰς εἰς τὰς ὑπογραφείσας ἐν Γενεύῃ, τὴν 9 Δεκεμβρίου 1930, συμβάσεις: α) περὶ ἑνοποιήσεως ὡρισμένων κανόνων ἐπὶ συγκρούσεων ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ναυσιπλοΐᾳ, β) περὶ ἐγγραφῆς τῶν πλοίων ἐσωτερικῆς ναυσιπλοΐας, ἐμπραγμάτων δικαιωμάτων ἐπὶ τοιούτων πλοίων καὶ ἄλλων συναφῶν ζητημάτων, γ) περὶ διοικητικῶν μέτρων ἀφορώντων τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ δικαιώματος σημαίας τῶν πλοίων ἐσωτερικῆς ναυσιπλοΐας.

δ) *Θαλασσία ναυσιπλοΐα.* Ἰσχύουν σχετικῶς αἱ ἑξῆς διεθνεῖς πράξεις: 1) Δήλωσις περὶ ἀναγνωρίσεως τοῦ δικαιώματος σημαίας εἰς κράτη μεσόγεια, ὑπογραφεῖσα ἐν Βαρκελώνῃ τὴν 20 Ἀπριλίου 1921 καὶ κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 3 Ἰανουαρίου 1928.

2) Σύμβασις περὶ διεθνοῦς καθεστῶτος τῶν θαλασσίων λιμένων, ὑπογραφεῖσα ἐν Γενεύῃ τὴν 9 Δεκεμβρίου 1923 καὶ κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 24 Ἰανουαρίου 1927, μέ τινα ἐπιφύλαξιν.

3) Συμφωνία περὶ ναυτικῶν σημάτων ὑπογραφεῖσα ἐν Λισσαβῶνι τὴν 23 Ὀκτωβρίου 1930 καὶ κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 14 Σεπτεμβρίου 1932.

4) Συμφωνία περὶ πλοίων-φάρων εὑρισκομένων ἔξω τῆς συνήθους των θέσεως, ὑπογραφεῖσα ἐν Λισσαβῶνι τὴν 23 Ὀκτωβρίου 1930 καὶ ἰσχύουσα ἔκτοτε καὶ διὰ τὴν Ἑλλάδα.

ε') *Διεθνὲς καθεστὼς σιδηροδρόμων.* Ἡ σύμβασις περὶ διεθνοῦς καθεστῶτος τῶν σιδηροδρόμων, ὑπογραφεῖσα ἐν Γενεύῃ τὴν 9 Δεκεμβρίου 1923, ἐκυρώθη ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 6 Μαρτίου 1929.

στ') *Ὁδικὴ κυκλοφορία.* Σχετικῶς πρὸς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ὑπεγράφησαν, ἐν Γενεύῃ, αἱ ἑξῆς διεθνεῖς πράξεις:

1) Συμφωνία μεταξὺ τελωνειακῶν ἀρχῶν πρὸς διευκόλυνσιν τῆς τακτοποιήσεως τῶν τριπτύχων, τῆς 28 Μαρτίου 1931, ἣν ἐκύρωσεν ἡ Ἑλλὰς τὴν 18 Αὐγούστου 1931.

2) Σύμβασις περὶ φορολογικοῦ καθεστῶτος τῶν ξένων αὐτοκινήτων, τῆς 30 Μαρτίου 1931, εἰς ἣν δὲν προσεχώρησεν εἰσέτι ἡ Ἑλλάς.

3) Σύμβασις περὶ ἑνοποιήσεως τῶν ὁδικῶν σημάτων, τῆς 30 Μαρτίου 1931, εἰς ἣν δὲν προσεχώρησεν εἰσέτι ἡ Ἑλλάς.

ζ') *Δελτίον διελεύσεως μεταναστῶν.* Ἡ συμφωνία περὶ καθιερώσεως ἑνὸς δελτίου διελεύσεως διὰ τοὺς μετανάστας, ὑπογραφεῖσα ἐν Γενεύῃ τὴν 14 Ἰουνίου 1929, ἐκυρώθη ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 22 Ἰουνίου 1931.

η') *Ἠλεκτρικὴ καὶ ὑδραυλικὴ ἐνέργεια.* Σχετικῶς πρὸς τὸ κεφάλαιον τοῦτο, ὑπεγράφησαν, ἐν Γενεύῃ, τὴν 9 Δεκεμβρίου 1923, αἱ ἑξῆς δύο διεθνεῖς πράξεις:

1) Σύμβασις περὶ διαμετακομίσεως τῆς ἠλεκτρικῆς ἐνεργείας, κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 15 Φεβρουαρίου 1929.

2) Σύμβασις περὶ ῥυθμίσεως τῶν ἐνδιαφερουσῶν πλείονα κράτη ὑδραυλικῶν δυνάμεων, κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 14 Μαρτίου 1929.

5) ***Ζητήματα ὑγιεινῆς.*** Ἡ συνεργασία τῆς ὀργανώσεως ὑγιεινῆς τῆς Κ. Τ. Ε. μετὰ τῆς Ἑλλάδος ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν στενή.

Ὅταν συνέρρευσαν εἰς Ἑλλάδα αἱ μυριάδες τῶν προσφύγων καὶ ἠπειλήθη σοβαρῶς ὁ τόπος ἀπὸ ἀπόψεως ὑγιεινῆς, ἡ ἐπιδημιολογικὴ ἐπιτροπὴ ἐβοήθησε τὰς ἑλληνικὰς ἀρχὰς εἰς ὀργάνωσιν προληπτικοῦ ἀγῶνος δι' ἐμβολιασμῶν κατὰ τοῦ τύφου, τῆς χολέρας, τῆς δυσεντερίας κτλ.

Βραδύτερον, ὅταν ἡ ἐντεταλμένη τὴν παρακολούθησιν τοῦ ἔργου τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων Δημοσιονομικὴ Ἐπιτροπὴ διεπίστωσε καὶ ἀνέφερεν εἰς τὸ συμβούλιον τῆς Κ. Τ. Ε. τὴν ἐκ τῆς φυματιώσεως θραῦσιν, ἔθεσε τοῦτο εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἑλληνικῶν ὑγειονομικῶν ἀρχῶν τὰς ἁρμοδίας ὑπηρεσίας τῆς Κ. Τ. Ε. πρὸς κοινὴν σύνταξιν ἑνὸς ἀντιφυματικοῦ προγράμματος.

Ἐπίσης τῷ 1928, κατὰ τὴν ἐπιδημίαν τοῦ δαγκείου, ἐτέθη εἰς τὴν διάθεσιν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως εἰδικὸς ὑγειονολόγος τῆς Κ. Τ. Ε.

Εὐθὺς μετὰ ταῦτα ἐζήτησεν ἡ Ἑλλὰς τὴν σύμπραξιν τῆς Κ. Τ. Ε. πρὸς γενικὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι. Ἐμπειρογνώμονες ἀπεστάλησαν ἀμέσως εἰς Ἑλλάδα καὶ συνέταξαν, ἀπὸ συμφώνου μετὰ τῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν, σχετικὸν πρόγραμμα, προβλέπον ἵδρυσιν σχολῆς ὑγιεινῆς, ὡς καὶ μονίμου τεχνικῆς ὑπηρεσίας ὑγιεινῆς, συμβουλευτικῆς τῆς κυβερνήσεως, μὲ στελέχη προερχόμενα ἐκ τῆς ὡς ἄνω σχολῆς. Ὁ δόκτωρ Νόρμαν Οὐάϊτ, παλαιὸς ἀνώτερος ὑπάλληλος τοῦ ὑπουργείου τῆς Ὑγιεινῆς τῆς Μ. Βρεττανίας, ἀνέλαβε τὴν διοργάνωσιν ἀμφοτέρων τῶν ἀνωτέρω ὀργανισμῶν.

Ταυτοχρόνως διηυκόλυνεν ἡ ὀργάνωσις ὑγιεινῆς τὴν ἀποστολὴν Ἑλλήνων ὑγειονομικῶν ὑπαλλήλων εἰς τὸ ἐξωτερικὸν πρὸς ἐκπαίδευσιν. Ἀπένειμεν ἐξ ἄλλου ὑποτροφίας εἰς Ἕλληνας ἰατροὺς πρὸς μετεκπαίδευσιν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, καὶ συνέδραμε ξένους σοφούς, ὅπως κατέλθουν εἰς Ἑλλάδα δι' ἐκτέλεσιν διαλέξεων.

Τὴν 16 Μαρτίου 1931, ἱδρυθεῖσα διὰ τοῦ νόμου 4069 τῆς 6 Μαρτίου 1929, ἤνοιξεν ἡ σχολὴ ὑγιεινῆς. Μετ' οὐ πολὺ ἤρχισε τὰς ἐργασίας του καὶ τὸ Κέντρον Ὑγιεινῆς Ἀθηνῶν, ἱδρυθὲν διὰ τοῦ νόμου 4333 τῆς 17 Ἰουλίου 1929 καὶ διαιρεθὲν εἰς ἓξ τμήματα: δημοσίας ὑγιεινῆς, μηχανικῆς ὑγιεινῆς (ἀποξηράνσεων κτλ.), σχολικῆς ὑγιεινῆς, φαρμακολογίας, ἑλονοσιολογίας, ἐρευνῶν.

6) ***Κοινωνικὰ ζητήματα.*** α) *Προστασία γυναικῶν καὶ παίδων.* Ἡ διεθνὴς σύμβασις περὶ καταστολῆς τῆς σωματεμπορίας γυναικῶν καὶ παίδων, ὑπογραφεῖσα ἐν Γενεύῃ τὴν 30 Σεπτεμβρίου 1921, ἐκυρώθη ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 9 Ἀπριλίου 1923. Τὴν 11 Ὀκτωβρίου 1933 ὑπεγράφη, ἐπίσης ἐν Γενεύῃ, καὶ παρὰ τῆς Ἑλλάδος, ἑτέρα σύμβασις, ἐπεκτείνουσα τὴν ὑπὸ τῆς προηγουμένης παρεχομένην προστασίαν καὶ εἰς τὰς ἐνήλικας γυναῖκας.

β) *Καταστολὴ κυκλοφορίας ἀσέμνων δημοσιευμάτων.* Ἡ διεθνὴς σύμβασις περὶ καταστολῆς τῆς κυκλοφορίας καὶ τοῦ ἐμπορίου τῶν ἀσέμνων δημοσιευμάτων, ὑπογραφεῖσα ἐν Γενεύῃ τὴν 12 Σεπτεμβρίου 1923, ἐκυρώθη ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 9 Ὀκτωβρίου 1929.

γ) *Διεθνὴς ἕνωσις βοηθείας.* Ἡ διεθνὴς σύμβασις περὶ ἱδρύσεως μιᾶς διεθνοῦς ἑνώσεως βοηθείας (ἥτις θὰ συντρέχῃ τὰ ἐκ θεομηνιῶν παθόντα κράτη), ὑπογραφεῖσα ἐν Γενεύῃ τὴν 12 Ἰουλίου 1927, ἐκυρώθη ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 16 Ἰανουαρίου 1931.

Ἡ διεθνὴς ἕνωσις βοηθείας ἤρχισε τὰς ἐργασίας της τῷ 1933. Τοῦ ἐκτελεστικοῦ συμβουλίου αὐτῆς μετέχει ὁ Σ. Δέλτας. Τὸν Μάρτιον 1934 ὡρίσθη ἐμπειρογνώμων τῆς Ἑνώσεως διὰ τὴν Ἑλλάδα ὁ Μ. Νεγροπόντης.

δ) *Ἔλεγχος ναρκωτικῶν.* Ἰσχύουν, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, αἱ ἑξῆς διεθνεῖς πράξεις:

1) Ἡ πρώτη σύμβασις τοῦ ὀπίου (δι' ἧς ἱδρύεται ἔλεγχος ἐθνικὸς ἐπὶ τῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου τοῦ ὀπίου), ὑπογραφεῖσα ἐν Χάγῃ τὴν 23 Ἰανουαρίου 1912 καὶ κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 30 Μαρτίου 1920.

2) Συμφωνία περὶ καταργήσεως τῆς βιομηχανίας, ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου καὶ χρήσεως τοῦ κατειργασμένου ὀπίου, ὑπογραφεῖσα ἐν Γενεύῃ, κατόπιν τῆς πρώτης ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κ. Τ. Ε. συνδιασκέψεως τοῦ ὀπίου, τὴν 11 Φεβρουαρίου 1925. Ταύτης μετέχουν μόνον τὰ ἐν οἷς ἡ ὀπιομανία κράτη, ἐνδιαφερόμενα εἴτε ἀμέσως, ὡς αἱ Ἰνδίαι, ἡ Ἰαπωνία καὶ τὸ Σιὰμ (ἡ Κίνα δὲν προσεχώρησεν εἰσέτι), εἴτε λόγῳ τῶν ἐν Ἄπω Ἀνατολῇ κτήσεών των, ὡς ἡ Μ. Βρεττανία, ἡ Γαλλία, αἱ Κάτω Χῶραι καὶ ἡ Πορτογαλία. Νεωτέρα συμφωνία, περὶ καταπολεμήσεως τῆς ὀπιομανίας, ὑπογραφεῖσα εἰς Μπαγκὸκ τὴν 27 Νοεμβρίου 1931, μεταξὺ τῶν ἰδίων κρατῶν, δὲν ἐτέθη εἰσέτι ἐν ἰσχύϊ.

3) Ἡ δευτέρα σύμβασις τοῦ ὀπίου (δι' ἧς ὁ ἔλεγχος ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὸ διεθνὲς ἐμπόριον), ὑπογραφεῖσα ἐν Γενεύῃ κατόπιν τῆς δευτέρας ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κ. Τ. Ε. συνδιασκέψεως τοῦ ὀπίου, τὴν 19 Φεβρουαρίου 1925, καὶ κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 10 Δεκεμβρίου 1929.

4) Σύμβασις περὶ περιορισμοῦ τῆς βιομηχανίας τῶν ναρκωτικῶν, ὑπογραφεῖσα ἐν Γενεύῃ τὴν 13 Ἰουλίου 1931, καὶ κυρωθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος διὰ τοῦ Νόμου 6169 τῆς 4 Ἰουλίου 1934.

ε) *Ἀρμένιοι καὶ Ρῶσοι πρόσφυγες.* Ἤδη ἀπὸ τοῦ 1918 πρὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Κ. Τ. Ε., ὁ Νορβηγὸς καθηγητής, ἐξερευνητὴς καὶ φιλάνθρωπος δόκτωρ Νάνσεν εἶχεν ἐπιληφθῆ τοῦ ἔργου τῆς περιθάλψεως καὶ παλινοστήσεως τῶν αἰχμαλώτων πολέμου. Ἐντὸς τριῶν ἐτῶν ἄνω τῶν 400.000 ἀτόμων ἐσώθησαν διὰ τῶν φροντίδων τούτων μὲ συνολικὴν δαπάνην 400.000 £, ἤτοι ὀλιγωτέραν τῆς £ κατ' ἄτομον.

Ὅταν τῷ 1921, μετὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ ἀντισοβιετικοῦ μετώπου, ἐνεφανίσθη καὶ ζήτημα Ρώσων προσφύγων, ἐκρίθη ὅτι ὁ ἁρμοδιώτερος διὰ νὰ τὸ ἀντιμετωπίσῃ ἦτο ὁ δόκτωρ Νάνσεν, καὶ

Digitized by Google

διωρίσθη οὗτος ὑπὸ τοῦ συμβουλίου τῆς Κ. Τ. Ε. τὴν 20 Αὐγούστου 1921 ὕπατος ἁρμοστὴς διὰ τοὺς πρόσφυγας.

Ταυτοχρόνως συνῆλθε, πρὸς γενικωτέραν μελέτην τοῦ ζητήματος, και διακυβερνητικὴ συνδιάσκεψις, ἥτις καὶ συνέταξε σχέδιον ἑνὸς πιστοποιητικοῦ ταυτότητος διὰ τοὺς πρόσφυγας. Τὸ σχέδιον τοῦτο υἱοθετήθη ὁριστικῶς ὑπὸ τῆς συνελθούσης τὸ ἑπόμενον ἔτος διακυβερνητικῆς συνδιασκέψεως, διὰ τῆς συμφωνίας τῆς Γενεύης τῆς 5 Ἰουλίου 1922, συμπληρωθείσης διὰ τῶν συμφωνιῶν τῆς 31 Μαΐου 1924 καὶ τῆς 12 Μαΐου 1926 (ἐπεκταθέντος τοῦ πιστοποιητικοῦ ταυτότητος καὶ εἰς τοὺς Ἀρμενίους πρόσφυγας, τοὺς ἐκριζωθέντας ἀπὸ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν).

Τὴν 24 Μαρτίου 1924 ὁ γενικὸς γραμματεὺς τῆς Κ. Τ. Ε. ἐκοινοποίησε πρὸς τὰς κυβερνήσεις ἔκκλησιν τῶν ἀρμενικῶν ὀργανώσεων, περὶ παροχῆς ὑλικῆς βοηθείας πρὸς πραγματοποίησιν ἑνὸς σχεδίου ἐγκαταστάσεως Ἀρμενίων προσφύγων εἰς Ὑπερκαυκασίαν. Τὴν δὲ 26 Μαρτίου αἱ φιλαρμενικαὶ ὀργανώσεις ἀπετάθησαν πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, ἵνα δι᾽ αὐτῆς ἐρωτηθῇ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἂν ἀναλαμβάνῃ μέρος τῶν δαπανῶν μεταφορᾶς τῶν ἐγκατασταθησομένων τυχὸν εἰς Ὑπερκαυκασίαν Ἀρμενίων. Τὴν 12 Ἰουνίου 1924 ἡ Ἑλλὰς ἀνεκοίνωσεν εἰς τὴν Κ. Τ. Ε. ὅτι εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἐρώτησιν ἀπήντησε δεχομένη νὰ ἀναλάβῃ τὸ 30—40 % τῶν δαπανῶν, ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ μεταφορὰ δι᾽ ἑλληνικῶν πλοίων. Τὸ σχέδιον ἐγκαταστάσεως ἐμελετήθη ὑπὸ τῆς Κ. Τ. Ε., ἀλλ᾽ οὐδέποτε ἐφηρμόσθη. Ἐν τῷ μεταξύ, τῷ 1926, μελετωμένου ἀκόμη τοῦ σχεδίου, καθωρίσθη ὁριστικῶς ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ εἰς τὰς δαπάνας μεταφορᾶς εἰς 25 %.

Τὸ ναυάγιον τοῦ σχεδίου ἐγκαταστάσεως εἰς Ὑπερκαυκασίαν (Σοβιετικὴν Ἀρμενίαν) ὠφείλετο καὶ εἰς ἀδυναμίαν συγκεντρώσεως τῶν ἀπαιτουμένων κεφαλαίων ἀλλὰ καὶ εἰς ἐφεκτικότητα τῆς σοβιετικῆς κυβερνήσεως. Ἐπροτίμησε πάντοτε αὕτη τὴν ἀπ᾽ εὐθείας συνεννόησιν μετὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, μὲ ἀποτελέσματα ὄχι βεβαίως τόσον μεγαλεπήβολα ὅσον τὰ προβλεπόμενα ἐκ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ σχεδίου Νάνσεν, ἀλλὰ πάντως ταχέα καὶ θετικά.

Οὕτω, τὸν Αὔγουστον 1926, μᾶς ἐγνώρισεν ἡ σοβιετικὴ κυβέρνησις ὅτι θὰ ἐδέχετο χιλίους Ἀρμενίους ἐξ Ἑλλάδος. Λόγῳ τῆς ἐμπεσούσης εἰς σοβιετικὴν Ἀρμενίαν θεομηνίας, μόλις μετὰ ἓν ἔτος ἐπετεύχθη ἡ μεταφορὰ ἐκείνη. Ἐζήτησε τότε ἡ σοβιετικὴ κυβέρνησις, ὅπως ἰσχύσῃ καὶ ἐν προκειμένῳ ἡ προσφορὰ περὶ συμμετοχῆς τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰ 25 % τῶν δαπανῶν μεταφορᾶς (μέχρι Βατούμ), τοῦθ᾽ ὅπερ καὶ ἐδέχθημεν.

Τὴν 30 Ἰουνίου 1928 νέα διακυβερνητικὴ συνδιάσκεψις κατέληγεν εἰς τὰς συμφωνίας περὶ νομικῆς καταστάσεως τῶν προσφύγων καὶ περὶ ἐπεκτάσεως τῶν παρεχομένων εἰς τοὺς Ρώσους καὶ Ἀρμενίους πρόσφυγας εὐεργετημάτων καὶ εἰς ἄλλας κατηγορίας προσφύγων (Ἀσσυρίους, Ἀσσυροχαλδαίους, Τούρκους ἀντικεμαλικούς).

Ἀπὸ τοῦ 1929 λειτουργεῖ ἐν Γενεύῃ συμβουλευτικὴ διὰ τοὺς πρόσφυγας ἐπιτροπή, ἧς μετέχει ἔκτοτε Ἕλλην ἀντιπρόσωπος.

Τῷ 1930 ἀπέθανεν ὁ δόκτωρ Νάνσεν. Ἱδρύθη τότε αὐτόνομον, ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς Κ. Τ. Ε., γραφεῖον προσφύγων, ὀνομασθέν, πρὸς τιμὴν τοῦ ἐκλιπόντος, διεθνὲς γραφεῖον Νάνσεν. Ἡ λειτουργία του ἤρχισε τῷ 1931. Τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ γραφείου μετέχει Ἕλλην ἀντιπρόσωπος.

Τῷ 1931 ὁ τότε πρόεδρος τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ του ὅπως καταστῇ ἔτι περισσότερον δῆλον τὸ ἐνδιαφέρον του ὑπὲρ τῆς τύχης τῶν ἐν Ἑλλάδι Ἀρμενίων, ἐδήλωσεν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις θὰ ἀνελάμβανεν ἐφεξῆς τὸ σύνολον τῆς δαπάνης τῆς ὁμαδικῆς ἐξ Ἑλλάδος μεταφορᾶς Ἀρμενίων. Συνεφώνησαν μετ᾽ οὐ πολὺ αἱ κυβερνήσεις Ἑλλάδος καὶ Σοβιέτ, ὅπως δοθῇ συνέχεια εἰς τὸ ἐπιτυχὸν ἐγχείρημα τοῦ 1927, διὰ τμηματικῶν μεταφορῶν, ἐντὸς ἑνὸς ἔτους, 6.000 ἐν συνόλῳ Ἀρμενίων εἰς τὴν σοβιετικὴν Ἀρμενίαν. Ἐπραγματοποιήθησαν αὗται (1.850 ἄτομα τὸν Δεκέμβριον 1931, 1.250 τὸν Φεβρουάριον 1932 1.350 τὸν Ἀπρίλιον 1932, 1.500 τὸν Ἰούνιον 1932), διὰ συνολικῆς δαπάνης 1.300.000 δραχμῶν, ἤτοι ὀλίγον πλέον τῶν 200 δραχμῶν κατ᾽ ἄτομον. Διὰ τὰς μεταφορὰς ἐναυλώθησαν ἑλληνικὰ ἀτμόπλοια.

Τὴν 31 Ὀκτωβρίου 1933, κατόπιν διακυβερνητικῆς συνδιασκέψεως, ὑπεγράφη ἐν Γενεύῃ νέα σύμβασις περὶ διεθνοῦς καθεστῶτος τῶν προσφύγων. Τὴν σύμβασιν ταύτην δὲν ὑπέγραψεν ἡ Ἑλλάς. Ὡς ἐδήλωσεν ἐπανειλημμένως (καὶ ἀνεγνώρισε τὴν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεών της ἡ Κ. Τ. Ε.), δεχθεῖσα ἓν καὶ ἥμισυ ἑκατομμύριον ὁμογενῶν προσφύγων καὶ παλαίουσα εἰσέτι ὅπως ἀπορροφήσῃ αὐτούς, ἠναγκασμένη δ᾽ ὡς ἐκ τούτου νὰ ἀρνῆται τὴν ἄδειαν ἐλεύσεως καὶ εἰς ὁμογενεῖς ἀκόμη, ὡς οἱ ἐν Ρωσίᾳ, θεωρεῖ τοὺς ἀλλογενεῖς πρόσφυγας ὡς προσωρινῶς καὶ μόνον, ἐξ ὑπερτέρων λόγων φιλανθρωπίας, φιλοξενουμένους, συνεχίζουσα δὲ τὰς ὑλικὰς θυσίας, εἰς ἃς προέβη ὑπὲρ αὐτῶν, προσεφέρθη, ὅπως ἑκάστη ὁμαδικὴ μεταφορά των γίνεται κυβερνητικῇ δαπάνῃ. Μέχρις οὗ ὅμως προχωρήσῃ ἐπαρκῶς ἡ μεταφορὰ αὕτη, ἥτις μόνον μερικῶς ἐπραγματοποιήθη μέχρι τοῦδε, δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ὑποβολῆς ἡμῶν εἰς ὁριστικὰς δεσμεύσεις. Σημειωτέον ὅτι ἡ στάσις τῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν ἔναντι τῶν ἀλλογενῶν προσφύγων εἶναι λίαν φιλελευθέρα, μὴ ἀφισταμένη ἐν πολλοῖς τῶν ὑπὸ τῆς νέας συμβάσεως καθιερουμένων.

Ὁ ὅλος ἀριθμὸς τῶν ἀπομεινάντων εἰς Ἑλλάδα, μετὰ τὰς κατὰ τὰ ἀνωτέρω μεταφοράς, Ἀρμενίων προσφύγων ὑπολογίζεται εἰς 25 000 περίπου. Δὲν ἀποκλείεται νὰ πραγματοποιηθῇ εἰς προσεχὲς μέλλον καὶ νέα μεταφορὰ σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἐξ αὐτῶν εἰς σοβιετικὴν Ἀρμενίαν. Αἱ ἐν λόγῳ μεταφοραὶ εἶναι ἀπολύτως ἐθελούσιαι.

στ᾽) Ἀπαγόρευσις δουλείας. Ἡ ἀπαγορεύουσα τὴν δουλείαν σύμβασις, ὑπογραφεῖσα ἐν Γενεύῃ τὴν 25 Σεπτεμβρίου 1926, ἐκυρώθη ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 4 Ἰουνίου 1930.

7) ***Μειονότητες.*** α) *Μειονοτικαὶ ὑποχρεώσεις Ἑλλάδος.* Ἡ απαρχὴ τῶν, ὑπὸ τὴν μεταπολεμικὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως, μειονοτικῶν ὑποχρεώσεων τῆς Ἑλλάδος χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς 27 Νοεμβρίου 1919, ἡμέρας τῆς ὑπογραφῆς τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγύ. Διὰ τοῦ ἄρθρου 46 αὐτῆς ἐδέχετο ἡ Ἑλλὰς νὰ διατυπωθοῦν, ἐν Συνθήκῃ μεταξὺ τῶν κυριωτέρων συμμάχων Δυνάμεων καὶ τῆς Ἑλλάδος, διατάξεις προστατευτικαὶ τῶν φυλετικῶν, γλωσσικῶν καὶ θρησκευτικῶν μειονοτήτων.

Τοιαύτη συνθήκη ὑπεγράφη πράγματι ἐν Σέβραις τὴν 10 Αὐγούστου 1919 μεταξὺ Μ. Βρεττανίας, Γαλλίας, Ἰταλίας καὶ Ἰαπωνίας ἀφ᾽ ἑνός, Ἑλλάδος ἀφ᾽ ἑτέρου, τεθεῖσα εἰς ἰσχὺν βραδύτερον, μὲ ἐλαφρὰς τροποποιήσεις, διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τῆς Λωζάννης τῆς 24 Ἰουλίου 1923.

Ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν περὶ μειονοτήτων δὲν ἀφίσταται, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, τῶν ἀναλόγων συνθηκῶν, αἵτινες διέπουν τὰ λοιπὰ κράτη τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Εὐρώπης καὶ ὧν ὑπόδειγμα ὑπῆρξεν ἡ πρώτη ὑπογραφεῖσα τοιαύτη, μὲ τὴν Πολωνίαν, τὴν 28 Ἰουνίου 1919. Καθιερώνει διὰ τὰς μειονότητας: α) ἰσότητα πρὸς τὴν πλειονότητα ὅ,τι ἀφορᾷ προστασίαν τῆς ζωῆς, ἐλευθερίαν, ἀστικὰ καὶ πολιτικὰ δικαιώματα, β) ἐλευθερίαν χρήσεως ἄλλης γλώσσης πλὴν τῆς ἑλληνικῆς, εἴτε ἰδιωτικῶς, εἴτε δημοσίᾳ, γ) δικαίωμα συντηρήσεως ἰδίων φιλανθρωπικῶν ὀργανώσεων, ἐκκλησιῶν καὶ σχολείων, δ) ὑποχρέωσιν διὰ τὴν κυβέρνησιν νὰ ταῖς ἐξασφαλίζῃ ἑνιαχοῦ τὴν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν εἰς τὴν γλῶσσάν των, χωρίς, ἐννοεῖται, νὰ κωλύεται ἡ ὑποχρεωτικὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς.

Εἰδικαὶ διὰ τὴν Ἑλλάδα διατάξεις εἶναι αἱ ἑξῆς: α) σεβασμὸς τοῦ Σαββάτου τῶν Ἑβραίων, β) τοπικὴ φιλανθρωπική, ἐκκλησιαστικὴ καὶ σχολικὴ αὐτονομία διὰ τοὺς Βλάχους τῆς Πίνδου (ἡ διάταξις αὕτη, συνέχεια προπολεμικῆς ὑποσχέσεως τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, δὲν ἀφίσταται τοῦ καὶ γενικώτερον, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ἰσχύοντος, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, διὰ τὰς μειονότητας καθεστῶτος), γ) διατήρησις τῶν προνομίων τῶν ἀλλογενῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, περὶ ὧν τὸ ἄρθρον 62 τῆς Συνθήκης τοῦ Βερολίνου τοῦ 1878 (ἡ συνθήκη τοῦ Βερολίνου ὡμίλει περὶ ὅλων τῶν μοναχῶν, τοῦθ᾽ ὅπερ διετήρησεν οἰκείᾳ βουλήσει ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, καίτοι μόνον διὰ τοὺς ἀλλογενεῖς δεσμεύεται διεθνῶς), δ) σεβασμὸς τοῦ μουσουλμανικοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου.

Ἡ συνθήκη περὶ μειονοτήτων διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν τῆς Κ. Τ. Ε., ἥτις καὶ παρεμβαίνει, ἐν περιπτώσει παραβάσεων, συμφώνως πρὸς διαδικασίαν καθιερωθεῖσαν ὑπὸ τῶν ἀποφάσεων τοῦ συμβουλίου τῆς 22 Ὀκτωβρίου 1920, 25 Ὀκτωβρίου 1920, 27 Ἰουνίου 1921, 5 Σεπτεμβρίου 1923, 10 Ἰουνίου 1925 καὶ 13 Ἰουνίου 1929. Ἡ τελευταία αὕτη ἀπόφασις, ληφθεῖσα ἐν Μαδρίτῃ, ἐπιφέρει ἱκανὴν εὔρυνσιν τῆς διαδικασίας (συχνοτέραν συγκρότησιν τῶν ἁρμοδίων πρὸς ἐξέτασιν τῶν προσφυγῶν τῶν μειονοτήτων ἐπιτροπῶν, δημοσιότητα τοῦ ἀποτελέσματος τῆς ἐξετάσεως κτλ.), δι᾽ ἣν ὑπεστήριξεν ἡ ὁμὰς τῶν πέντε κυριωτέρων «μειονοτικῶν» κρατῶν (Ἑλλάδος, Νοτιοσλαυΐας, Πολωνίας, Ρουμανίας, Τσεχοσλοβακίας) ὅτι ἀπῃτεῖτο συναίνεσις τῶν διεπομένων ὑπὸ μειονοτικῶν συνθηκῶν κρατῶν. Καὶ παρέσχον μὲν τὰ πέντε κράτη τὴν συναίνεσίν των εἰς τὰς μεταρρυθμίσεις τῆς Μαδρίτης, πλὴν εἰς τὰς ἔκτοτε ἐν τῇ συνελεύσει τῆς Κ. Τ. Ε. συζητήσεις, προκαλουμένας κατὰ κανόνα ὑπὸ τῆς Γερμανίας, τῇ ὑποστηρίξει Οὐγγαρίας καὶ Βουλγαρίας, καὶ τεινούσας εἰς ἔτι μεγαλυτέραν ἐπέκτασιν τῶν περὶ προστασίας τῶν μειονοτήτων διατάξεων, ἐδήλωσαν πάντοτε τὰ πέντε κράτη ὅτι τότε μόνον θὰ στέρξουν εἰς τοῦτο, ὅταν ἡ ἐν λόγῳ προστασία γενικευθῇ, ἐπεκτεινομένη καὶ εἰς τὰ κράτη τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, καὶ δὴ τὰς Μεγάλας Δυνάμεις, αἵτινες νῦν εἰς οὐδεμίαν σχετικὴν δέσμευσιν ὑπόκεινται.

Ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν περὶ μειονοτήτων, ἐπιβάλλουσα εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰς καθιερωθείσας μεταπολεμικῶς διατάξεις, τὴν ἀπήλλαξεν ἐξ ἄλλου ἀπηρχαιωμένων δουλειῶν, ὑφ᾽ ἃς διετέλει ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτησίας, ἤτοι: α) τῶν εἰδικῶν δικαιωμάτων ἐπιβλέψεως καὶ ἐλέγχου ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος, ἅτινα εἶχε καθιερώσει ἡ συνθήκη τοῦ Λονδίνου τῆς 7 Μαΐου 1832 (καί, ὅ,τι ἀφορᾷ τὰς Ἰονίους νήσους, αἱ συνθῆκαι τοῦ Λονδίνου τῆς 14 Νοεμβρίου 1863 καὶ τῆς 29 Μαρτίου 1864) ὑπὲρ τῶν «προστατίδων» Δυνάμεων Μ. Βρεττανίας καὶ Γαλλίας (περὶ Ρωσίας δὲν κάμνει λόγον ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν) καὶ ὧν αἱ δύο αὗται Δυνάμεις εἶχον ἐνθυμηθῆ νὰ κάμουν χρῆσιν καὶ τῷ 1916 ἀκόμη (ἴδε ἀνωτέρω), β) τοῦ ἐκ τοῦ 3ου πρωτοκόλλου τῆς συνδιασκέψεως τοῦ Λονδίνου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830 δικαιώματος τῆς Μ. Βρεττανίας καὶ Γαλλίας νὰ ἐξασφαλίζουν τὴν ἐν Ἑλλάδι προστασίαν τῶν θρησκευτικῶν ἐλευθεριῶν.

β) *Ζητήματα Μουσουλμάνων Ἠπείρου καὶ Δυτικῆς Θρᾴκης.* Τὴν 11 Ἰανουαρίου 1923 ὁ παρὰ τῇ συνδιασκέψει τῆς Λωζάννης Ἀλβανὸς ἀντιπρόσωπος Φράσερης ἀπετάθη δι᾽ ἐπιστολῆς του πρὸς τὴν ἰταλικὴν ἀντιπροσωπείαν (ἡ Ἀλβανία, παριστάμενη ἁπλῶς ἐν Λωζάννῃ διὰ τὸ ζήτημα τῆς συμμετοχῆς της εἰς τὸ δημόσιον ὀθωμανικὸν χρέος, δὲν μετεῖχεν ἐνεργῶς τῆς συνδιασκέψεως) ἀνακινῶν ζήτημα ὑπάρξεως ἐν Μακεδονίᾳ, καὶ πρὸ παντὸς ἐν Ἠπείρῳ, Μουσουλμάνων ἀλβανικῆς καταγωγῆς, οἵτινες δὲν θὰ ἔδει, κατ᾽ αὐτόν, ὡς ἐκ τούτου, νὰ περιληφθοῦν εἰς τὴν συναπτομένην, κατ᾽ ἐκείνας τὰς ἡμέρας, σύμβασιν περὶ ἀνταλλαγῆς.

Ἡ Ἰταλία ἔφερε πράγματι τὸ ζήτημα, τὴν 19 Ἰανουαρίου, πρὸ τῆς ὑποεπιτροπῆς ἀνταλλαγῆς, ἧς προήδρευεν ὁ Ἰταλὸς ἀντιπρόσωπος Μοντάνια, καὶ ὁ Δ. Κακλαμάνος ἐδήλωσε τότε ὅτι ἡ Ἑλλὰς οὐδεμίαν ἔχει πρόθεσιν νὰ προβῇ εἰς τὴν ἀνταλλαγὴν τῶν Μουσουλμάνων ἀλβανικῆς καταγωγῆς. Τὴν ἑπομένην ἡ ἰταλικὴ ἀντιπροσωπεία ἐγνωστοποίει τὸ ἐπιτευχθὲν ἀποτέλεσμα εἰς τὸν Ἀλβανὸν ἀντιπρόσωπον.

Τὴν 30 Ἰανουαρίου ὑπεγράφη ἡ σύμβασις περὶ ἀνταλλαγῆς. Οὐδὲν ἔλεγε περὶ Μουσουλμάνων ἀλβανικῆς καταγωγῆς, ἀλλ᾽ ἦτο ἀρκετὴ ἡ ἐκ τῆς καταχωρίσεως τῆς δηλώσεως τοῦ Κακλαμάνου εἰς τὰ πρακτικὰ δέσμευσις.

Τὴν 6 Δεκεμβρίου ἡ ἀλβανικὴ κυβέρνησις ἐπέσυρε τὴν προσοχὴν τοῦ συμβουλίου τῆς Κ. Τ. Ε. ἐπὶ τῆς θέσεως τῶν Μουσουλμάνων ἀλβανικῆς καταγωγῆς, ἐκφράζουσα φόβους (ἐπὶ οὐδεμιᾶς στηριζομένους βάσεως) ὅτι θὰ ὑπήγοντο οὗτοι, ὡς οἱ Μουσουλμᾶνοι τουρκικῆς καταγωγῆς, εἰς τὴν ἀνταλλαγήν.

Τὴν 17 Δεκεμβρίου τὸ συμβούλιον ἐπελήφθη τοῦ ζητήματος. Ἐπανέλαβε τότε ὁ Ἕλλην ἀντιπρόσωπος τὴν δήλωσιν τοῦ Κακλαμάνου, καὶ τὸ συμβούλιον ἠρκέσθη νὰ ἐπιστήσῃ σχετικῶς τὴν προσοχὴν τῆς Μικτῆς Ἐπιτροπῆς Ἀνταλλαγῆς.

Τὴν 14 Μαρτίου 1924 ἡ μικτὴ ἐπιτροπή, ἐφαρμόζουσα ἐν τῇ πράξει τὴν ἀρχὴν τῆς ἐκ τῆς ἀνταλλαγῆς ἐξαιρέσεως τῶν Μουσουλμάνων ἀλβανικῆς καταγωγῆς, ἀπεφάσισε τὴν ἵδρυσιν εἰδικοῦ ὀργάνου πρὸς ἐπιτοπίαν ἔρευναν τῶν στοιχείων τῶν ἀναγκαιούντων πρὸς καθορισμὸν τῶν δικαιουμένων νὰ ὑπαχθοῦν εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀτόμων. Μετέβη πράγματι εἰς Μακεδονίαν καὶ Ἤπειρον εἰδικὴ ἀντιπροσωπεία τῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ πορίσματος τῶν ἐρευνῶν της συνετάγησαν αἱ δέουσαι ὁδηγίαι πρὸς τὰς διεξαγούσας τὴν ἀνταλλαγὴν ὑποεπιτροπάς.

Ἐξειλίσσετο οὕτω φυσιολογικῶς τὸ ζήτημα, μὲ κάθε ἐγγύησιν, ὡς ἐκ τῆς διεθνοῦς φύσεως τῶν ὑποεπιτροπῶν, ὅτι ἡ κατάταξις τῶν Μουσουλμάνων εἰς Τούρκους ἢ Ἀλβανοὺς τὴν καταγωγὴν θὰ ἐγίνετο μεθ᾽ ὅλης τῆς δεούσης προσοχῆς καὶ ἀντικειμενικότητος.

Μᾶς ἤγαγεν ἐν τούτοις ἡ ἀλβανικὴ κυβέρνησις, ἐγκαινιάζουσα μέθοδον ἣν θὰ ἐπανελάμβανε τῷ 1928, εἰς τὸ συμβούλιον τῆς Κ. Τ. Ε., δι᾽ αἰτήσεώς της ἀπὸ 11 Αὐγούστου 1924, ἐπικαλουμένη τὸ ἄρθρον 11 τοῦ συμφώνου, περὶ κινδύνου διαταράξεως τῆς εἰρήνης, καὶ διερωτωμένη, ὅπως καὶ πρὸ ὀκτὼ μηνῶν, ἂν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις τηρῇ τὰς ἐκ τῆς δηλώσεως Κακλαμάνου ὑποχρεώσεις της. Τὸ συμβούλιον, δι᾽ ἀποφάσεώς του τῆς 11 Δεκεμβρίου, ἀνέθεσεν εἰς τὰ οὐδέτερα μέλη τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς τὴν ρύθμισιν τοῦ ζητήματος, ὑπὸ τὴν ἰδιότητα ἐντολοδόχων τοῦ συμβουλίου διὰ τὴν προστασίαν τῆς ἀλβανικῆς ἐν Ἑλλάδι μειονότητος.

Τὴν 4 Νοεμβρίου 1925 ἐπανῆλθε, διὰ τρίτην φορὰν ἐπὶ τοῦ θέματος, ἡ ἀλβανικὴ κυβέρνησις πρὸς τὴν Κ. Τ. Ε., ἐπικαλουμένη διαφόρους πληροφορίας. Ἀνέπτυξε, τὴν 10 Δεκεμβρίου, καὶ προφορικῶς ταύτας πρὸ τοῦ συμβουλίου ὁ Φράσερης, ὁ ἴδιος τῆς συνδιασκέψεως τῆς Λωζάννης καὶ τῆς προσφυγῆς τοῦ 1928. Ἡ Ἑλλὰς δὲν παρέστη εἰς τὴν συνεδρίασιν. Ἀλλ᾽ ἀντέκρουσε τὸν Ἀλβανὸν ἀντιπρόσωπον ὁ πρόεδρος τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς, διαβεβαιώσας καὶ αὖθις ὅτι οὐδὲ εἷς Ἀλβανὸς τὴν καταγωγὴν θὰ ἀνεχώρει.

Αἴφνης, ὀλίγον μετὰ ταῦτα, προέβη ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις εἰς ἀπροσδόκητον ἐνέργειαν: ἐδήλωσεν ὅτι, πρὸς πλήρη ἀπόδειξιν τῶν ἀγαθῶν τῆς διαθέσεων, παραιτεῖται τοῦ δικαιώματός της τῆς ὑπὸ περαιτέρω ἐξετάσεως, παρὰ τῶν ἁρμοδίων

Digitized by Google

επιτροπῶν, τῆς ἀλβανικότητος, ἢ μὴ τῶν Μουσουλμάτων τῆς Ἠπείρου. Παρέμειναν οὕτω εἰς Ἤπειρον, ἐκτὸς τῶν πραγματικῶς ἀλβανικῆς καταγωγῆς Μουσουλμάνων, χιλιάδες ὅλαι Μουσουλμάνων μὴ ἀλβανικῆς καταγωγῆς. Ἔληξεν οὕτω, διὰ τῆς ῥιζικῆς ταύτης λύσεως, κατ' Αὔγουστον 1926, καὶ τὸ ὡς ἐντολοδόχων τῆς Κ.Τ.Ε. ἔργον τῶν οὐδετέρων μελῶν τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς.

Δὲν δύναταί τις νὰ ἀρκεσθῇ εἰς τὴν ἐξήγησιν ὅτι ἡ ὡς ἄνω δήλωσις ἐγένετο ἁπλῶς διὰ νὰ δρέψῃ αὕτη μερικὰ χειροκροτήματα τῆς Κ.Τ.Ε., εὐκόλως λησμονούμενα. Εὐλογοφανεστέρα ἑρμηνεία τῆς χειρονομίας εἶναι ὅτι ἀπετέλει μέρος τῆς ὅλης πρὸς τὴν Ἀλβανίαν πολιτικῆς τῆς δικτατορίας. Ἡ δήλωσις τοῦ 1926 ἀποτελεῖ, μὲ τὸ πρωτόκολλον περὶ βουλγαρικῶν μειονοτήτων καὶ τὰς παγκαλοσερβικὰς συμβάσεις, τὸ τρίπτυχον τῶν σφαλμάτων τῆς ἡμετέρας, μετὰ τὸν πόλεμον καὶ πρὸ τῆς πτώσεως τῆς δικτατορίας, ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἡ δήλωσις τοῦ 1926 ἦτο τριπλοῦν πλῆγμα:

α) Δι' αὐτοὺς τοὺς ἰδίους, οὓς ἐσκόπει νὰ εὐεργετήσῃ, καὶ οἵτινες, Τοῦρκοι οἱ πλεῖστοι τὴν ψυχήν, βαρέως ἔφερον, ὅτι τοὺς ἀφῃρέθη μία εὐκαιρία νὰ μεταβοῦν μὲ τοὺς ὁμοεθνεῖς των εἰς Τουρκίαν.

β) Διὰ τοὺς ἡμετέρους πρόσφυγας, οἵτινες εἶδον περιοριζόμενον ἄνευ λόγου τὸν ἤδη στενὸν χῶρον, ἐφ' οὗ θὰ ἠδύναντο νὰ ἐγκατασταθοῦν.

γ) Διὰ τὴν χώραν, ἡ ὁποία, μέσα εἰς μίαν παγκοσμίαν προσπάθειαν ἐθνοποιήσεως τῶν κρατῶν, ἐφορτώθη δύο περίπου μυριάδας ἀλλογενῶν, ὧν πολλοὶ ῥευστῆς συνειδήσεως, πρόχειρον ἔναυσμα περιπλοκῶν καὶ βάσιν προσπαθειῶν ἀντιρροπήσεως τοῦ ἀσυγκρίτου πρὸς αὐτούς, ποσοτικῶς καὶ ποιοτικῶς, Ἑλληνισμοῦ τῆς Βορείας Ἠπείρου.

Ταῦτα ὅσον ἀφορᾷ τοὺς Μουσουλμάνους τῆς Ἠπείρου. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς Μουσουλμάνους τῆς Δυτικῆς Θράκης, τὴν 31 Ὀκτωβρίου 1924 τὸ συμβούλιον τῆς Κ.Τ.Ε. ἔλαβεν αἰτήσεις τόσον τῆς ἑλληνικῆς ὅσον καὶ τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, ὅπως ἐπιληφθῇ τῆς ἐξετάσεως τῆς καταστάσεως τόσον τῆς ἑλληνικῆς μειονότητος Κωνσταντινουπόλεως ὅσον καὶ τῆς τουρκικῆς μειονότητος Δυτικῆς Θράκης. Τὸ συμβούλιον ἀνέθεσε, τὴν 13 Μαρτίου 1925, εἰς τὰ οὐδέτερα μέλη τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς νὰ προβοῦν εἰς σχετικὴν ἔρευναν. Πλὴν τὴν 11 Δεκεμβρίου 1925 Ἑλλὰς καὶ Τουρκία ἀπετάθησαν ἀπὸ κοινοῦ πρὸς τὴν Κ.Τ.Ε., γνωρίζουσαι εἰς αὐτὴν ὅτι ἤρξαντο διακανονισμοῦ τοῦ ζητήματος καὶ ὅτι συνεπῶς παρεκάλουν αὐτὴν νὰ ἀναστείλῃ πᾶσαν ἀνάμιξιν, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἔπραξε τὸ συμβούλιον.

γ) *Ζήτημα ἑλληνικοῦ καὶ βουλγαρικοῦ πρωτοκόλλου.* Τὴν 29 Σεπτεμβρίου 1924, ὑπὸ τὴν ἐνθουσιώδη πλὴν ἀπατηλὴν ἀτμοσφαῖραν τοῦ πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης (ἴδε κατωτέρω εἰς τὰ περὶ διαιτησίας καὶ ἀσφαλείας), οἱ ἀντιπρόσωποι Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας ὑπέγραφαν δύο ταυτόσημα πρωτόκολλα, δι' ὧν ἡ μὲν Ἑλλὰς διὰ τὴν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους της βουλγαρικὴν μειονότητα, ἡ δὲ Βουλγαρία διὰ τὴν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους της ἑλληνικὴν μειονότητα, ἀπεφάσιζον τὴν ἵδρυσιν ἑνὸς κοινοῦ συμβουλευτικοῦ διὰ τὰς κυβερνήσεις ὀργανισμοῦ, ἀποτελουμένου ἐκ τῶν οὐδετέρων μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς μεταναστεύσεως Κὸρφ καὶ ντὲ Ροῦβερ, μὲ τὰ ἑξῆς δικαιώματα: νὰ δίδουν συμβουλὰς εἰς τὰς κυβερνήσεις περὶ τῆς ταχείας ἐκτελέσεως τῶν περὶ μειονοτήτων διεθνῶν διατάξεων, νὰ προβαίνουν εἰς ἐρεύνας ἐπὶ τόπου ἐπὶ τῶν ἀναγκῶν, ἐκπαιδευτικῶν, θρησκευτικῶν καὶ ἄλλων, τῶν μειονοτήτων, νὰ ὑποβάλλουν εἰς τὰς κυβερνήσεις τὰ ληπτέα μέτρα, νὰ συλλέγουν ἐλευθέρως οἱανδήποτε πληροφορίαν θὰ χρειάζοντο ἐν τῇ ἐνασκήσει τῶν καθηκόντων των, νὰ δέχωνται προσφυγὰς τῶν μειονοτήτων, ἀτομικὰς ἢ ὁμαδικάς, νὰ γνωμοδοτοῦν ἐπ' αὐτῶν καὶ νὰ λαμβάνουν τὸ ταχύτερον γνῶσιν τῶν σχετικῶν ἀποφάσεων τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως.

Ἀπετέλουν τὰ ἀνωτέρω μίαν βαρυτάτην δουλείαν τῆς Ἑλλάδος, προσθέτουσαν εἰς τὸν ἀπὸ περιωπῆς ἔλεγχον τῆς Κ. Τ. Ε. δικαιοδοσίαν εὐρυτάτην δύο ἀτόμων, ὧν τὸ ἓν τοὐλάχιστον δὲν εἶχε δώσει, κατὰ τὴν ἐνάσκησιν τῶν ἐν τῇ Μικτῇ Ἐπιτροπῇ καθηκόντων του, ἀπόλυτα δείγματα ψυχραίμου ἐκτιμήσεως τῶν πραγμάτων, καὶ οἵτινα, ὅσην καλὴν θέλησιν καὶ ἂν εἶχον, θὰ ἦτο ἐκτάκτως δυσχερὲς νὰ ἀντεπεξέλθουν πρὸς πάθη διάφορα καὶ ἀνωμαλίας ἴσως τεχνητάς, εἰς ἃ ἀναγκαίως, ἐπὶ τόπου ὄντα, θὰ ἐνεπλέκοντο. Ἀρχαὶ διοικητικαὶ καὶ δικαστικαί, ἡ κρατικὴ μηχανὴ ὁλόκληρος, θὰ ἦσαν εἰς τὴν διάθεσίν των, αὐτὴ ἡ κυβέρνησις ὑπεχρεοῦτο νὰ ἀπαντᾷ προθύμως καὶ ταχέως εἰς τὰς εἰσηγήσεις των.

Δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀνεχθῇ τοιαύτην ὑποδούλωσιν ἡ ἐθνοσυνέλευσις καὶ ἀπέρριψε τὸ πρωτόκολλον, ὅπως ἀπέρριψε βραδύτερον ἡ βουλὴ τὰς παγκαλοσερβικὰς συμβάσεις.

Ἐγεννᾶτο ὅμως ἤδη ζήτημα λεπτότατον μὲ τὴν Κ.Τ.Ε. Τὸ πρωτόκολλον, ὅπερ εἶχον ὑπογράψει, ἐκτὸς τοῦ Ἕλληνος ἀντιπροσώπου, καὶ ὁ πρόεδρος τοῦ συμβουλίου καὶ ὁ γενικὸς γραμματεὺς τῆς Κ.Τ.Ε., περιεῖχε ῥήτραν, καθ' ἣν ἡ ἰσχύς του ἤρχιζεν ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς του. Καὶ λέγουν μὲν οἱ διεθνολόγοι ὅτι διεθνεῖς πράξεις, διὰ νὰ ἰσχύσουν, πρέπει κατὰ κανόνα νὰ ἔχουν τύχει τῆς δεούσης νομοθετικῆς κυρώσεως, ὁσάκις ἀπαιτεῖται αὕτη (καὶ εἶναι φανερὸν ὅτι πρᾶξις τοιαύτης ἐκτάσεως ἦτο ἀδύνατον, ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς, νὰ μείνῃ ἄνευ νομοθετικῆς κυρώσεως), ἀλλ' ὑπάρχει ἀφ' ἑτέρου καὶ ἡ θεωρία, καθ' ἣν ὁ συμβαλλόμενος διεθνῶς, ὑποχρεοῦται, ἀπέναντι τοῦ ἑτέρου συμβαλλομένου, δι' ὅσα ὑπέγραψε.

Ἀλλὰ δὲν ἐπρόκειτο μόνον περὶ ζητήματος νομικοῦ. Ἐπρόκειτο καὶ περὶ τοῦ γοήτρου τοῦ συμβουλίου τῆς Κ.Τ.Ε., ὅπερ διὰ τοῦ προέδρου του εἶχε δώσει κῦρος εἰς ἐθελουσίαν προσφορὰν τοῦ Ἕλληνος ἀντιπροσώπου, ἣν ἦρεν ἤδη ἡ ἑλληνικὴ ἐθνοσυνέλευσις. Δι' ὃ καὶ παρῃτήθη μὲν τὸ συμβούλιον, δι' ἀποφάσεώς του τῆς 14 Μαρτίου 1925 ἀπὸ τοῦ νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰς ἃς εἶχεν αὕτη ἀναλάβει διὰ τοῦ πρωτοκόλλου ὑποχρεώσεις, τονίζον ὅμως ὅτι θὰ ἐδικαιοῦτο νὰ θεωρήσῃ τοῦτο ὡς δεσμευτικὸν ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς του. Ταυτοχρόνως ἀπηύθυνε τὸ συμβούλιον σειρὰν ἐρωτήσεων πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν, περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐξετέλει αὕτη τὰς ἐκ τῶν περὶ μειονοτήτων διεθνῶν διατάξεων ὑποχρεώσεις της. Ἀπήντησεν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις δεόντως εἰς τὸ ἐρωτηματολόγιον καί, διὰ νέας ἀποφάσεώς του ἀπὸ 10 Ἰουνίου 1925, τὸ συμβούλιον ἐθεώρησε τὸ ζήτημα λῆξαν.

δ) *Προσφυγαὶ μειονοτήτων.* Ὁμαλώτατα λειτουργεῖ ἐν Ἑλλάδι, ἀφ' ἧς ἴσχυσεν ἡ συνθήκη τῶν Σέρβων περὶ μειονοτήτων, ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτὰς διαδικασία. Βοηθεῖ βεβαίως εἰς τοῦτο καὶ τὸ ἀσήμαντον τῶν ἐναπομεινασῶν εἰς Ἑλλάδα, μετὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς ἑλληνοτουρκικῆς ἀνταλλαγῆς καὶ τῆς ἑλληνοβουλγαρικῆς μεταναστεύσεως (καὶ τὴν ἀναχώρησιν, κατόπιν συμφωνίας μετὰ τῆς ῥουμανικῆς κυβερνήσεως, ἀριθμοῦ τινος Κουτσοβλάχων), μειονοτήτων, ἀνερχομένων ἤδη εἰς τὸ 4 % μόλις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας (εἶναι τοῦτο τὸ κατώτατον, μεταξὺ τῶν κρατῶν τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Εὐρώπης, ποσοστόν, εἰς τὰ Βαλκάνια ἡ Ρουμανία ἔχει 33.3 % ἐπὶ τοῦ πληθυσμοῦ της μειονότητας, ἡ Νοτιοσλαυΐα 25 4 %, ἡ Βουλγαρία 15 %, ἴδε Duparc, La protection des minorités, Librairie Dalloz), ἀλλὰ βοηθοῦν πρὸ παντὸς ἀφ' ἑνὸς τὸ ἄκρως φιλελεύθερον τῆς ἑλληνικῆς διοικήσεως, ἀφ' ἑτέρου τὸ νομοταγὲς τῶν μειονοτικῶν πληθυσμῶν. Ὁ μόνος ἐξ αὐτῶν συμπαγής, ὁ μουσουλμανικὸς τῆς Δυτικῆς Θράκης, οὐδέποτε μέχρι τοῦδε προσέφυγεν εἰς τὴν Κ.Τ.Ε.

Ἐξαίρεσιν ἀπετέλεσαν δυο μικραὶ μειονοτικαὶ ὁμάδες, ἡ τῶν Μουσουλμάνων τῆς Ἠπείρου (ἴδε ἀνωτέρω πῶς συνεπήχθη ἡ μειονότης αὕτη) καὶ ἡ τῶν ἀλλογενῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Προσέφυγαν αὗται ἐπανειλημμένως εἰς τὴν Κ. Τ. Ε., κυρίως διὰ παράπονα ἐκ τῆς, συμφώνως πρὸς τὸν ἀγροτικὸν νόμον, ἀπαλλοτριώσεως ὡρισμένων κτημάτων των, πλὴν οὐδεμία ἐκ τῶν προσφυγῶν τούτων ἔφθασε μέχρι τοῦ συμβουλίου, τῶν ἐξεταζουσῶν προηγουμένως ταύτας τριμελῶν ἐπιτροπῶν θεωρησασῶν κατὰ κανόνα ἐπαρκεῖς τὰς δοθείσας κατὰ καιροὺς ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἐξηγήσεις.

Ἰδοὺ πλήρης πίναξ τῶν προσφυγῶν τούτων, μὲ τὰς ἡμερομηνίας τῶν ἐπιστολῶν, δι' ὧν ἔκλεισαν τὰ ζητήματα αἱ τριμελεῖς ἐπιτροπαί, δημοσιευθεισῶν πασῶν, τῇ συναινέσει τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, συμφώνως πρὸς τὴν διαδικασίαν τῆς Μαδρίτης (ἴδε ἀνωτέρω), εἰς τὴν ἐπίσημον ἐφημερίδα τῆς Κ. Τ. Ε.

Μουσουλμάνων Ἠπείρου: 1) Πάργας, ἀπὸ 20 Ἰουλίου 1927 καὶ 20 Ἰανουαρίου 1928 (κλεισθεῖσαι 25—28 Ἀπριλίου καὶ 10—12 Μαΐου 1932). 2) Φιλιατῶν, ἀπὸ 3 Σεπτεμβρίου 1927 (κλεισθεῖσα 19 Φεβρουαρίου—9 Μαρτίου 1932). 3) Παραμυθιᾶς, ἀπὸ 28 Φεβρουαρίου καὶ 6 Ἀπριλίου 1930 (κλεισθεῖσαι 14 Σεπτεμβρίου 1931). 4) Δραγουμῆς, Μαΐου 1930 (κλεισθεῖσα 14—15 Ἀπριλίου 1931). 5) χήρα Χουλουσῆ, ἀπὸ 1 Σεπτεμβρίου 1931 (κλεισθεῖσα 5—25 Φεβρουαρίου 1934).

Ἀλλογενῶν μοναχῶν Ἁγίου Ὄρους: 1) Ρωσικῆς μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος, ἀπὸ 25 Νοεμβρίου 1927, 12 Μαρτίου 1928, 14 Ὀκτωβρίου 1928 καὶ 2 Ἰουλίου 1929, βουλγαρικῆς μονῆς Ζωγράφου, ἀπὸ 31 Ἰανουαρίου 1928, 5 Νοεμβρίου 1928 καὶ 7 Ἰουλίου 1929, ρωσικῆς σκήτης Ἁγίου Ἀνδρέου, ἀπὸ 24 Νοεμβρίου 1927, 12 Μαρτίου 1928, 2 Νοεμβρίου 1928 καὶ 5 Ἰουλίου 1929 (κλεισθεῖσαι 15 Μαΐου 1930). 2) Ρωσικῆς μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος, ἀπὸ 12 Μαρτίου 1930, βουλγαρικῆς μονῆς Ζωγράφου, ἀπὸ 15 Μαρτίου 1930 (κλεισθεῖσαι 3 Ὀκτωβρίου 1930). 3) Βουλγαρικῆς μονῆς Ζωγράφου, ἀπὸ 2 Ἰουνίου 1930 (κλεισθεῖσα 14—16 Σεπτεμβρίου 1931). 4) Βουλγαρικῆς μονῆς Ζωγράφου, ἀπὸ 20 Ἰανουαρίου 1931 ρωσικῆς μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος, ἀπὸ 24 Ἰανουαρίου 1931 (κλεισθεῖσαι 23 Ὀκτωβρίου 1931). 5) Ρωσικῆς μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος, ἀπὸ 25 Ἰανουαρίου 1931 (κλεισθεῖσα 27 Νοεμβρίου 1931—6 Ἰανουαρίου 1932). 6) Ρουμανικῆς σκήτης Προδρόμου, ἀπὸ 10 Ἰανουαρίου 1932 (κλεισθεῖσα 28 Νοεμβρίου—1 Δεκεμβρίου 1932). 7) Βουλγαρικῆς μονῆς Ζωγράφου, ἀπὸ 20 Ἀπριλίου 1932, ρωσικῆς μονῆς Ἁγίου Παντελεήμονος, ἀπὸ 29 Ἀπριλίου 1932 (κλεισθεῖσαι 9—19 Ἀπριλίου—5 Μαΐου 1934).

8) ***Πνευματικὴ συνεργασία.*** α) *Ἑλληνικὴ ἐπιτροπὴ πνευματικῆς συνεργασίας.* Ἐκτὸς τῆς ὀργανώσεως διεθνοῦς πνευματικῆς συνεργασίας τῆς Γενεύης (σχετικοῦ τμήματος τῆς γραμματείας τῆς Κ. Τ. Ε. καὶ σχετικῆς μονίμου ἐπιτροπῆς) καὶ τοῦ Ἰνστιτούτου πνευματικῆς συνεργασίας τῶν Παρισίων, πλεῖστα κράτη, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ Ἑλλάς, ἵδρυσαν καὶ ἐθνικὰς ἐπιτροπὰς πνευματικῆς συνεργασίας, συνεργαζομένας μετὰ τῶν ὀργανισμῶν Γενεύης καὶ Παρισίων. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιτροπὴ πνευματικῆς συνεργασίας, ἑδρεύουσα ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, προεδρεύεται παρὰ τοῦ καθηγητοῦ Σ. Σεφεριάδου.

Ἐκ τῶν ἐξαρτωμένων ἀπὸ τὴν ὀργάνωσιν πνευματικῆς συνεργασίας ὀργανισμῶν τὸ διεθνὲς γραφεῖον μουσείων ἔσχε τὴν πρωτοβουλίαν τῆς συγκλήσεως εἰς Ἀθήνας διασκέψεως ἐμπειρογνωμόνων. Ἔλαβεν αὕτη χώραν, τῇ συνδρομῇ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἀπὸ τῆς 21 μέχρι τῆς 30 Ὀκτωβρίου 1931, συγκεντρώσασα 120 εἰδικούς, ἐξ εἰκοσιτεσσάρων χωρῶν. Ἡ διάσκεψις, εἰσαγωγικὴ τῆς ὅλης ἐργασίας ἣν προτίθεται τὸ διεθνὲς γραφεῖον νὰ πραγματώσῃ, ἐξήτασε τοὺς διαφόρους νόμους τοὺς ἀφορῶντας τὴν διατήρησιν καὶ προστασίαν τῶν καλλιτεχνικῶν καὶ ἱστορικῶν μνημείων, τὰς τεχνικὰς μεθόδους ἀναστηλώσεως αὐτῶν, τὰς δυνατότητας ἀναστηλώσεως τοῦ Παρθενῶνος καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης κτλ.

β) *Ἑλληνικὸς Σύλλογος Κ. Τ. Ε.* Λειτουργεῖ ἐν Ἑλλάδι, ὅπως εἰς τὰ πλεῖστα τῶν κρατῶν, σύλλογος ὑπὲρ τῶν σκοπῶν τῆς Κ. Τ. Ε. Μετέχει οὗτος τοῦ διεθνοῦς συνδέσμου συλλόγων τῆς Κ. Τ. Ε. καὶ λαμβάνει μέρος εἰς τὰς συνελεύσεις αὐτοῦ. Ὁ σύλλογος ἔχει ὡς ὄργανον «Δελτίον», οὗτινος ἐξεδόθησαν, ἀπὸ τοῦ 1921 μέχρι τοῦδε, εἴκοσι τεύχη.

9) ***Διαιτησία, ἀσφάλεια, ἀφοπλισμός.*** α) ***Γενικὴ πρᾶξις εἰρηνικῆς διευθετήσεως τῶν διεθνῶν διαφορῶν.*** Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν πρῶτον τοῦ σχεδίου συνθήκης ἀμοιβαίας βοηθείας τοῦ 1923 καὶ εἶτα τοῦ πρωτοκόλλου εἰρηνικῆς διευθετήσεως τῶν διεθνῶν διαφορῶν, τοῦ γνωστοῦ ὡς πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης τοῦ 1924, τολμηρᾶς πλὴν προώρου προσπαθείας ὑπαγωγῆς πάσης διεθνοῦς διαφορᾶς εἰς πλῆρες σύστημα διαδικασίας, βασιζόμενον ἐπὶ τῆς ὑποχρεωτικῆς διαιτησίας καὶ συνδυαζόμενον μὲ ἐλάττωσιν τῶν ὁπλισμῶν, ὑπεγράφη ἐν Γενεύῃ, τὴν 26 Σεπτεμβρίου 1928, μετριοφρονεστέρα, πάντως ὅμως ἱκανῆς σπουδαιότητος, διεθνὴς σύμβασις, ἡ κληθεῖσα γενικὴ πρᾶξις. Αὕτη διαιρεῖται εἰς τρία μέρη, τὸ περὶ συνδιαλλαγῆς, τὸ περὶ δικαστικοῦ διακανονισμοῦ καὶ τὸ περὶ διαιτησίας, δύναται δὲ πᾶν κράτος νὰ προσχωρήσῃ εἴτε εἰς τὸ πρῶτον μόνον, εἴτε εἰς τὸ πρῶτον καὶ δεύτερον, εἴτε εἰς τὸ σύνολον. Ἡ Ἑλλὰς προσεχώρησε, τὴν 14 Σεπτεμβρίου 1931, εἰς τὸ σύνολον τῆς γενικῆς πράξεως, ὑπὸ τὰς ἑξῆς δύο ἐπιφυλάξεις:

Πρῶτον ὅτι ἐξαιροῦνται τῶν ὑπὸ τῆς γενικῆς πράξεως προβλεπομένων διαδικασιῶν αἱ διαφοραὶ αἱ γεννηθεῖσαι ἐκ γεγονότων προγενεστέρων τῆς προσχωρήσεως εἴτε τῆς Ἑλλάδος εἴτε τοῦ πρὸς ὃ ἡ διαφορὰ κράτους.

Δεύτερον ὅτι ἐξαιροῦνται ὡσαύτως αἱ διαφοραί, ἃς τὸ διεθνὲς δίκαιον ἀφήνει εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν δικαιοδοσίαν τῶν κρατῶν, καὶ δὴ αἱ διαφοραὶ αἱ ἔχουσαι σχέσιν μὲ τὸ ἐδαφικὸν καθεστὼς τῆς Ἑλλάδος, περιλαμβανομένων τῶν κυριαρχικῶν της δικαιωμάτων ἐπὶ τῶν λιμένων καὶ συγκοινωνιῶν της.

β) *Συνδιάσκεψις ἀφοπλισμοῦ.* Τόσον εἰς τὰς ἐργασίας τῆς προπαρασκευαστικῆς ἐπιτροπῆς (ἀπὸ τῆς 18 Μαΐου 1926 μέχρι τῆς 9 Δεκεμβρίου 1930), ὅσον καὶ εἰς τὰς ἐργασίας τῆς συνδιασκέψεως τοῦ ἀφοπλισμοῦ (ἀπὸ τῆς 2 Φεβρουαρίου 1932) ἔπαιξε σημαίνοντα ῥόλον ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία διὰ τοῦ Ν. Πολίτου, ὅστις εἶναι καὶ ἀντιπρόεδρος τῆς γενικῆς ἐπιτροπῆς τῆς συνδιασκέψεως καὶ πρόεδρος τῆς εἰδικῆς ἐπιτροπῆς ἀσφαλείας.

Ἡ Ἑλλὰς μετέσχε τῆς ἀπὸ 1 Νοεμβρίου 1931 ἰσχυσάσης «ἀνακωχῆς τῶν ὁπλισμῶν».

γ) *Ἔλεγχος διεθνοῦς ἐμπορίου ὅπλων καὶ πολεμεφοδίων.* Τὴν 17 Ἰουνίου 1925 ὑπεγράφη εἰς τὴν Γενεύην σύμβασις περὶ ἐλέγχου τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου ὅπλων, πολεμεφοδίων καὶ πολεμικοῦ ὑλικοῦ. Εἰς τὴν σύμβασιν αὐτὴν δὲν προσεχώρησεν ἡ Ἑλλάς, προσεχώρησεν ὅμως, τὴν 30 Μαΐου 1931, εἰς τὸ ἐπίσης τὴν 17 Ἰουνίου 1925 ὑπογραφὲν πρωτόκολλον περὶ ἀπαγορεύσεως τῆς χρήσεως ἐν πολέμῳ ἀσφυξιογόνων καὶ δηλητηριωδῶν ἀερίων, ὡς καὶ βακτηριολογικῶν μέσων.

δ) *Ἔλεγχος ἰδιωτικῆς βιομηχανίας ὅπλων καὶ πολεμεφοδίων.* Καίτοι τὸ σύμφωνον τῆς Κ.Τ.Ε. προβλέπει περὶ ἐλέγχου τόσον τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου, ὅσον καὶ τῆς ἰδιωτικῆς βιομηχανίας ὅπλων καὶ πολεμεφοδίων, ἐπὶ τοῦ τελευταίου τούτου κεφαλαίου δὲν ἐπετεύχθη εἰσέτι ἡ σύναψις διεθνοῦς συμβάσεως.

Digitized by Google

Πίναξ χρονολογικὸς τῶν καταχωρισθεισῶν, μέχρι τῆς 30 Ιουνίου 1934, ὑπὸ τῆς

1843 (22 Φεβρουαρίου). Συνθήκη ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας μὲ τὰς Κάτω Χώρας (παραταθεῖσα τῷ 1925).

1856 (12 Ἰουνίου). Σύμβασις περὶ κληρονομίας κινητῶν μὲ τὴν Αὐστροουγγαρίαν (ἐπανατεθεῖσα ἐν ἰσχύϊ διὰ τὴν Οὐγγαρίαν τὴν 9 Φεβρουαρίου 1922).

1874 (28 Μαρτίου). Σύμβασις περὶ ἐκδόσεως ναυτῶν λιποτακτῶν μὲ τὴν Αὐστροουγγαρίαν (ἐπανατεθεῖσα ἐν ἰσχύϊ διὰ τὴν Οὐγγαρίαν τὴν 9 Φεβρουαρίου 1922).

1897 (20 Ἰανουαρίου). Κανονισμὸς περὶ ἐπιστολῶν καταμετρήσεως χωρητικότητος μὲ τὴν Γερμανίαν (ἐπανατεθεὶς ἐν ἰσχύϊ κατόπιν τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν).

1904 (12 Αὐγούστου). Δηλώσεις καὶ διακοινώσεις περὶ ἐξαιρέσεως ἀπὸ φόρου κληρονομίας κινητῶν μὲ τὴν Αὐστροουγγαρίαν (ἐπανατεθεῖσαι ἐν ἰσχύϊ διὰ τὴν Οὐγγαρίαν τὴν 9 Φεβρουαρίου 1922).

1904 (21 Δεκεμβρίου). Συνθήκη ἐκδόσεως μὲ τὴν Αὐστροουγγαρίαν (ἐπανατεθεῖσα ἐν ἰσχύϊ διὰ τὴν Οὐγγαρίαν τὴν 9 Φεβρουαρίου 1922).

1907 (1 Δεκεμβρίου). Συνθήκη ἐκδόσεως μὲ τὴν Γερμανίαν (ἐπανατεθεῖσα ἐν ἰσχύϊ κατόπιν τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν).

1910 (24 Σεπτεμβρίου). Συνθήκη ἐκδόσεως μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν (τεθεῖσα ἐν ἰσχύϊ καὶ διὰ τὰς ὑπὸ βρεττανικὴν ἐντολὴν χώρας)

1910 (1 Δεκεμβρίου). Σύμβασις περὶ φόρου κληρονομιας κινητῶν μὲ τὴν Γερμανίαν (ἐπανατεθεῖσα ἐν ἰσχύϊ κατόπιν τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν).

1919 (6 Μαρτίου). Σύμβασις περὶ κληρονομιῶν μὲ τὴν Ἱσπανίαν.

1919 (28 Ἰουνίου). Συνθήκη εἰρήνης τῶν Βερσαλλιῶν μὲ τὴν Γερμανίαν.

1919 (10 Σεπτεμβρίου). Συνθήκη εἰρήνης τοῦ Ἁγίου Γερμανοῦ μὲ τὴν Αὐστρίαν καὶ προσηρτημέναι πράξεις (τροποποιηθεῖσαι 8 Δεκεμβρίου).

1919 (27 Νοεμβρίου). Συνθήκη εἰρήνης τοῦ Νεϊγὺ μὲ τὴν Βουλγαρίαν καὶ σύμβασις ἑλληνοβουλγαρικῆς μεταναστεύσεως.

1920 (25 Μαρτίου). Σύμβασις μὲ τὰς χώρας τῆς λατινικῆς νομισματικῆς ἑνώσεως (Βέλγιον, Γαλλίαν, Ἑλβετίαν, Ἰταλίαν), τροποποιητικὴ τῆς συμβάσεως τῆς 6 Νοεμβρίου 1885.

1920 (20 Ἀπριλίου). Συμφωνία μὲ τὴν Γαλλίαν περὶ τῆς γαλλικῆς ἀποστολῆς διὰ τὰ δημόσια ἔργα Κρήτης.

1920 (4 Ἰουνίου). Συνθήκη εἰρήνης τοῦ Τριανὸν μὲ τὴν Οὐγγαρίαν.

1920 (10 Αὐγούστου). Συνθῆκαι Σεβρῶν περὶ Δυτικῆς Θρᾴκης καὶ προστασίας τῶν μειονοτήτων.

1920 (4 Σεπτεμβρίου). Συμφωνία μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν σχετικὴ πρὸς τὸ καθεστὼς τῶν διομολογήσεων ἐν Αἰγύπτῳ.

1921 (10 Ἰουνίου). Συμφωνία σχετικὴ πρὸς τὸ ἄρθρον 296 τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν (περὶ χρεῶν).

1921 (23 Ἰουλίου). Συνθήκη περὶ ὁριστικοῦ καθεστῶτος τοῦ Δουνάβεως.

1921 (27 Ἰουλίου). Συμφωνία μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν περὶ ἀπαλλαγῆς, κατὰ τὸ 1921, τῶν πληρωμάτων ἀεροπλοίων ἀπὸ τῶν διατυπώσεων διαβατηρίων.

1921 (27 Αὐγούστου). Σύμβασις μὲ τὴν Γαλλίαν σχετικὴ πρὸς τὸ ἄρθρον 296 τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιῶν (περὶ χρεῶν).

1921 (9 Σεπτεμβρίου). Συμφωνία μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν περὶ βρεττανικῶν στρατιωτικῶν τάφων ἐν Ἑλλάδι.

1921 (10 Νοεμβρίου). Διακοινώσεις ἀνταλλαγεῖσαι μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν σχετικῶς πρὸς τὴν εἰσαγωγὴν ναρκωτικῶν ἐκ Μ. Βρεττανίας εἰς Ἑλλάδα.

1922 (8 Φεβρουαρίου). Διακοινώσεις ἀνταλλαγεῖσαι μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν σχετικῶς πρὸς ἐκκαθάρισιν ἐχθρικῶν ἐπιχειρήσεων.

1922 (18 Φεβρουαρίου). Ἐμπορικὴ συνθήκη μὲ τὴν Αἰθιοπίαν.

1922 (10 Ἰανουαρίου). Προσωρινὴ ἐμπορικὴ συμφωνία μὲ τὴν Τσεχοσλοβακίαν.

1923 (30 Ἰανουαρίου). Σύμβασις περὶ ἑλληνοτουρκικῆς ἀνταλλαγῆς καὶ συμφωνία μὲ τὴν Τουρκίαν περὶ ἀνταλλαγῆς αἰχμαλώτων καὶ πολιτικῶν ὁμήρων.

1923 (10 Μαΐου). Σύμβασις μὲ τὴν Νοτιοσλαυΐαν περὶ διαμετακομίσεως διὰ Θεσσαλονίκης καὶ σχετικὰ πρωτόκολλα.

1923 (24 Ἰουλίου). Συνθήκη εἰρήνης τῆς Λωζάννης μὲ τὴν Τουρκίαν καὶ προσηρτημέναι πράξεις.

1923 (29 Σεπτεμβρίου). Πρωτόκολλον περὶ Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων καὶ πρόσθετος πρᾶξις τῆς 19 Σεπτεμβρίου 1924).

1923 (23 Νοεμβρίου). Σύμβασις μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν, Γαλλίαν καὶ Ἰταλίαν περὶ πληρωτέων εἰς συμμάχους ὑπηκόους ποσῶν.

1924 (21 Φεβρουαρίου). Ἐμπορικὴ συμφωνία μὲ τὴν Γαλλίαν.

1924 (21 Μαρτίου). Διακοινώσεις περὶ ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν σημάτων μὲ τὴν Γερμανίαν.

1924 (27 Μαΐου). Διακοινώσεις περὶ ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν σημάτων μὲ τὴν Αὐστρίαν.

1924 (30 Αὐγούστου). Συμφωνία κυρωτικὴ τοῦ σχεδίου τῶν ἐμπειρογνωμόνων τῆς 9 Ἀπριλίου 1924 περὶ γερμανικῶν ἐπανορθώσεων.

1924 (29 Σεπτεμβρίου). Πρωτόκολλον περὶ βουλγαρικῶν μειονοτήτων ἐν Ἑλλάδι (μὴ ἐφαρμοσθέν).

1924 (29 Νοεμβρίου). Συμφωνία περὶ ἱδρύσεως διεθνοῦς γραφείου οἴνου ἐν Παρισίοις.

1924 (10 Δεκεμβρίου). Διακοινώσεις περὶ παρατάσεως τῶν συνθηκῶν ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας μὲ τὴν Δανίαν τοῦ 1843—1846 καὶ μὲ τὴν Νορβηγίαν τοῦ 1852.

1925 (8 Ἀπριλίου). Προσωρινὴ ἐμπορικὴ συμφωνία μὲ τὴν Τσεχοσλοβακίαν.

1925 (17 Ἀπριλίου). Προσωρινὴ ἐμπορικὴ συμφωνία μὲ τὴν Πολωνίαν.

1925 (18 Ἀπριλίου). Προσωρινὴ ἐμπορικὴ συμφωνία μὲ τὴν Αὐστρίαν.

1925 (15 Μαΐου). Προσωρινὴ ἐμπορικὴ συμφωνία μὲ τὴν Γερμανίαν.

1925 (4 Ἰουνίου). Προσωρινὴ ἐμπορικὴ συμφωνία μὲ τὴν Οὐγγαρίαν.

1925 (17 Ἰουνίου). Παράτασις τῶν καταγγελθεισῶν ἑλληνοβρεττανικῶν ἐμπορικῶν συμφωνιῶν μέχρι τέλους τοῦ 1925.

1925 (21 Σεπτεμβρίου). Συνθήκη συνδιαλλαγῆς καὶ δικαστικοῦ διακανονισμοῦ μὲ τὴν Ἑλβετίαν.

1925 (30 Νοεμβρίου). Σύμβασις μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν περὶ ζημιῶν προξενηθεισῶν ὑπὸ τῶν ἐν Ἑλλάδι βρεττανικῶν στρατευμάτων.

1926 (10 Ἀπριλίου). Προσωρινὴ ἐμπορικὴ συμφωνία μὲ τὴν Αἴγυπτον.

1926 (12 Μαΐου). Ἐμπορικὴ σύμβασις μὲ τὰς Κάτω Χώρας.

1926 (22 Ἰουνίου). Προσωρινὴ ἐμπορικὴ συμφωνία μὲ τὴν Φινλανδίαν.

1926 (25 Ἰουνίου). Συνθήκη ἐκδόσεως μὲ τὴν Ἀλβανίαν.

1926 (16 Ἰουλίου). Συνθήκη ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν.

1926 (10 Σεπτεμβρίου). Ἐμπορικὴ σύμβασις μὲ τὴν Σουηδίαν.

1926 (10 Σεπτεμβρίου). Προσωρινὴ ἐμπορικὴ συμφωνία μὲ τὸ Βέλγιον καὶ Λουξεμβοῦργον.

1926 (23 Σεπτεμβρίου). Συνθήκη προξενική, ναυτιλίας, ἀστικῶν καὶ ἐμπορικῶν δικαιωμάτων καὶ ἐγκαταστάσεως μὲ τὴν Ἱσπανίαν.

1926 (13 Ὀκτωβρίου). Συνθήκη ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας καὶ σύμβασις ἰθαγενείας μὲ τὴν Ἀλβανίαν.

1926 (16 Νοεμβρίου). Προσωρινὴ ἐμπορικὴ συμφωνία μὲ τὴν Νέαν Ζηλανδίαν.

1926 (24 Νοεμβρίου). Σύμβασις περὶ ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας καὶ σύμβασις περὶ ἁλιείας μὲ τὴν Ἰταλίαν.

1926 (29 Νοεμβρίου). Προσωρινὴ ἐμπορικὴ σύμβασις μὲ τὴν Ἑλβετίαν.

1926 (30 Νοεμβρίου). Συμφωνία μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν περὶ καταμετρήσεως χωρητικότητος ἐμπορικῶν πλοίων.

1926 (1 Δεκεμβρίου). Συμφωνία Ἀθηνῶν μὲ τὴν Τουρκίαν.

1926 (18 Δεκεμβρίου). Συνθήκη ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας μὲ τὴν Φινλανδίαν.

1927 (4 Ἰανουαρίου). Σύμβασις ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας μὲ τὴν Ἐστονίαν.

1927 (17 Φεβρουαρίου). Συμφωνία μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν περὶ ἐξαγορᾶς ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως τῶν ἀπαλλοτριωτέων κτημάτων Βρεττανῶν ὑπηκόων (παρόμοιαι συμφωνίαι ὑπεγράφησαν μὲ τὸ Βέλγιον τὴν 20 Ἰανουαρίου 1928, τὴν Ἰταλίαν τὴν 5 Μαρτίου 1927 καὶ τὴν Γαλλίαν τὴν 28 Φεβρουαρίου 1929.

1927 (25 Φεβρουαρίου). Σύμβασις ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας μὲ τὴν Λεττονίαν.

1927 (28 Φεβρουαρίου). Προσωρινὴ ἐμπορικὴ συμφωνια μὲ τὴν Βουλγαρίαν.

1927 (28 Μαρτίου). Προσωρινὴ ἐμπορικὴ συμφωνία μὲ τὴν Ρουμανίαν.

1927 (7 Ἀπριλίου). Σύμβασις ἀμοιβαίας προστασίας καὶ δικαστικῆς βοηθείας ἐπὶ ἀστικῶν καὶ ἐμπορικῶν ὑποθέσεων καὶ κληρονομιῶν, σύμβασις ἐκδόσεως καὶ δικαστικῆς βοηθείας ἐπὶ ποινικῶν ὑποθέσεων, σύμβασις περὶ ἀναγνωρίσεως καὶ ἐκτελέσεως τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων μὲ τὴν Τσεχοσλοβακίαν.

1927 (9 Ἀπριλίου). Συμφωνία περὶ ρυθμίσεως τοῦ πολεμικοῦ χρέους πρὸς τὴν Μ. Βρεττανίαν.

1927 (19 Ἀπριλίου). Προσωρινὴ ἐμπορικὴ συμφωνία μὲ τὴν Δανίαν.

1927 (29 Ἰουνίου). Σύμβασις ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας μὲ τὴν Νορβηγίαν.

1927 (15 Σεπτεμβρίου). Πρωτόκολλον περὶ νομισματικῆς σταθεροποιήσεως, ἐκκαθαρίσεως τῶν ἐλλειμμάτων τοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ ἐγκαταστάσεως τῶν προσφύγων.

1927 (2 Νοεμβρίου). Σύμβασις ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας μὲ τὴν Νοτιοσλαυΐαν.

1927 (1 Δεκεμβρίου). Σύμβασις ἐγκαταστάσεως καὶ δικαστικῆς προστασίας μὲ τὴν Ἑλβετίαν.

1927 (9 Δεκεμβρίου). Συμφωνία μὲ τὴν Βουλγα-

Σημ. α': Κατὰ τὸ ἄρθρον 18 τοῦ συμφώνου τῆς Κ.Τ.Ε., οὐδεμία διεθνὴς συνθήκη κτλ., συνομολογηθεῖσα μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἰσχύος τοῦ συμφώνου 10 Ἰανουαρίου 1920 ἰσχύει, πρὶν ἢ καταχωρηθῇ ὑπὸ τῆς Κ.Τ.Ε.

Σημ. β': Ὁ κάτωθι πίναξ δεν περιεχει τὰς γενικὰς διεθνεῖς συμφωνίας, περὶ ὧν γίνεται ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα λόγος εἰς τὰ περὶ Ἑλλάδος καὶ Κ.Τ.Ε.

ε) *Σύμβασις περὶ δημοσιονομικῆς ἀρωγῆς.* Ἡ σύμβασις περὶ δημοσιονομικῆς ἀρωγῆς εἰς τὰ θύματα ἀδίκου ἐπιθέσεως κράτη ὑπεγράφη ἐν Γενεύῃ τὴν 2 Ὀκτωβρίου 1930, μελετᾶται δὲ ἡ κύρωσίς της καὶ ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος.

στ) *Σύμβασις περὶ τῶν μέσων ἀποσοβήσεως τοῦ πολέμου.* Ἡ γενικὴ σύμβασις περὶ ἐνισχύσεως τῶν μέσων ἀποσοβήσεως τοῦ πολέμου ὑπεγράφη ἐν Γενεύῃ τὴν 26 Σεπτεμβρίου 1931, μὴ κυρωθεῖσα εἰσέτι ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος. Τόσον αὕτη, ὅσον καὶ ἡ προηγουμένη, συναφεῖς πρὸς τὴν μελετωμένην σύμβασιν περὶ ἀφοπλισμοῦ, δὲν ἐτέθησαν εἰσέτι ἐν ἰσχύϊ.

10 ***Νομικὰ ζητήματα.*** Ἡ ἀπὸ ἐτῶν ἀρξαμένη προσπάθεια πρὸς κωδικοποίησιν τῶν ὡρίμων δι' αὐτὴν κανόνων διεθνοῦς δικαίου κατέληξεν εἰς τὴν σύγκλησιν τῆς πρώτης σχετικῆς συνδιασκέψεως, ἐν Χάγῃ, ἀπὸ τῆς 13 Μαρτίου μέχρι τῆς 12 Ἀπριλίου 1930. Ἡ συνδιάσκεψις αὕτη ἔσχεν ὡς πενιχρὰ ἀποτελέσματα (μὴ κατορθωθέντος νὰ ἐπέλθῃ συμφωνία εἰς τὰ ἄλλα θέματα, ὧν εἶχεν αὕτη ἐπιληφθῆ) τὴν ὑπογραφήν, τὴν 12 Ἀπριλίου, τεσσάρων διεθνῶν πράξεων ἀφορωσῶν τὴν **ἰθαγένειαν, ἤτοι:** α) συμβάσεως περὶ ζητημάτων **τινῶν σχετικῶν** πρὸς συγκρούσεις νόμων περὶ ἰθαγενείας, β) πρωτοκόλλου περὶ στρατιωτικῶν ὑποχρεώσεων εἴς τινας περιπτώσεις διπλῆς ἰθαγενείας, γ) δύο πρωτοκόλλων περὶ ἀπατριδίας. Τὰς πράξεις ταύτας ὑπέγραψε πλὴν δὲν ἐκύρωσεν ἡ Ἑλλάς, οὐδ' εἰσῆλθον εἰσέτι αὗται ἐν ἰσχύϊ.

11) ***Διαρκὲς Δικαστήριον Διεθνοῦς Δικαιοσύνης.*** Τὸ ἱδρυτικὸν τοῦ Δ. Δ. Δ. Δ. τῆς Χάγης πρωτόκολλον, ὑπογραφὲν ἐν Γενεύῃ τὴν 16 Δεκεμβρίου 1920, ἐκυρώθη ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 3 Ὀκτωβρίου 1921.

Εἰς τὴν προαιρετικὴν ρήτραν τοῦ ἄρθρου 36 τοῦ κανονισμοῦ τοῦ Δ. Δ. Δ. Δ., περὶ ὑποχρεωτικῆς ὑπαγωγῆς εἰς τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ τῶν νομικῶν διαφορῶν τῶν ἀφορωσῶν: α) τὴν ἑρμηνείαν μιᾶς συνθήκης, β) πᾶν σημεῖον διεθνοῦς δικαίου, γ) τὴν ὕπαρξιν γεγονότος, οὗτινος ἡ πιστοποίησις θὰ ἀπετέλει παραβίασιν διεθνοῦς ὑποχρεώσεως, δ) τὴν φύσιν ἢ τὴν ἔκτασιν τῆς ὀφειλομένης, λόγῳ παραβάσεως διεθνοῦς ὑποχρεώσεως, ἀποζημιώσεως, προσεχώρησεν ἡ Ἑλλὰς τὴν 12 Σεπτεμβρίου 1929, διὰ πέντε ἔτη, ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἀμοιβαιότητος καὶ μὲ τὰς ἑξῆς ἐξαιρέσεις: α) τῶν διαφορῶν τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ ἐδαφικὸν καθεστὼς τῆς Ἑλλάδος, περιλαμβανομένων τῶν κυριαρχικῶν της δικαιωμάτων ἐπὶ τῶν λιμένων καὶ συγκοινωνιῶν της, β) τῶν διαφορῶν τῶν ἐχουσῶν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως σχέσιν μὲ τὴν ἐφαρμογὴν συνθηκῶν ἢ συμβάσεων γενομένων δεκτῶν παρ' αὐτῆς καὶ προβλεπουσῶν ἄλλην διαδικασίαν.

Τὴν 14 Σεπτεμβρίου 1929 ὑπεγράφησαν ἐν Γενεύῃ δύο πρωτόκολλα, ἓν περὶ ἀναθεωρήσεως τοῦ κανονισμοῦ τοῦ Δ.Δ.Δ.Δ. καὶ ἕτερον περὶ προσχωρήσεως τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς εἰς τὸ ἱδρυτικὸν πρωτόκολλον τοῦ Δ. Δ. Δ. Δ. Τὰ δύο ταῦτα πρωτόκολλα ἐκυρώθησαν ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος τὴν 29 Αὐγούστου 1930, πλὴν δὲν ἐτέθησαν εἰσέτι ἐν ἰσχύϊ, ἀπαιτουμένης πρὸς τοῦτο τῆς κυρώσεως ὅλων τῶν κρατῶν, ὅσα ὑπέγραψαν τὸ ἱδρυτικὸν πρωτόκολλον, ὡς καὶ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς.

Ἰδοὺ πίναξ τῶν ὑπὸ τοῦ Δ. Δ. Δ. Δ. ἐκδοθεισῶν ἀποφάσεων καὶ γνωματεύσεων, τῶν ἐνδιαφερουσῶν τὴν Ἑλλάδα.

α') Ἀπόφασις ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως τῶν παραχωρήσεων Μαυρομμάτη ἐν Παλαιστίνῃ (ὡς πρὸς τὴν ἁρμοδιότητα), 30 Αὐγούστου 1924.

β') Ἀπόφασις ἐπὶ τῆς ἑρμηνείας τῆς παραγράφου 4 τοῦ παραρτήματος τοῦ ἄρθρου 179 τῆς συνθήκης τοῦ Νεϊγύ, 12 Σεπτεμβρίου 1924.

γ') Γνωμοδότησις ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ὅρου ἐ-

Digitized by Google

Κ Τ.Ε συνθηκῶν, συμβάσεων καὶ συμφωνιῶν τῆς Ἑλλάδος μετὰ ξένων Κρατῶν.

ρίαν περὶ ρυθμίσεως τῶν ἀποζημιώσεων τῶν μεταναστῶν.

1928 (18 Ἰανουαρίου). Σύμβασις μὲ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς περὶ ρυθμίσεως τοῦ πολεμικοῦ χρέους (μὴ καταχωρηθεῖσα εἰς τὴν Κ. Τ. Ε.).

1928 (21 Μαρτίου). Σύμφωνον μὴ ἐπιθέσεως καὶ διαιτησίας μὲ τὴν Ρουμανίαν.

1928 (24 Μαρτίου). Συνθήκη ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας μὲ τὴν Γερμανίαν.

1928 (25 Ἀπριλίου). Σύμβασις μὲ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς περὶ ρυθμίσεως τοῦ ἐμπορίου τῶν οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν.

1928 (28 Ἰουνίου). Διακοινώσεις περὶ ναυτιλίας μὲ τὴν Οὐγγαρίαν.

1928 (22 Αὐγούστου). Σύμβασις ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας μὲ τὴν Δανίαν.

1928 (23 Σεπτεμβρίου). Συνθήκη φιλίας, συνδιαλλαγῆς καὶ δικαστικοῦ διακανονισμοῦ μὲ τὴν Ἰταλίαν.

1929 (21 Φεβρουαρίου). Σύμβασις ἐκδόσεως μὲ τὴν Βουλγαρίαν.

1929 (11 Μαρτίου). Σύμβασις ἐμπορίου, ναυτιλίας καὶ ἐγκαταστάσεως μὲ τὴν Γαλλίαν (εἶχεν ὑπογραφῆ καὶ ἑτέρα, τὴν 8 Σεπτεμβρίου 1926), συμπληρωθεῖσα 3 Ιουλίου 1933.

1929 (27 Μαρτίου). Σύμφωνον φιλίας, συνδιαλλαγῆς καὶ δικαστικοῦ διακανονισμοῦ μὲ τὴν Νοτιοσλαυΐαν.

1929 (10 Μαΐου). Συμφωνία μὲ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς περὶ διακανονισμοῦ ὑφισταμένων οἰκονομικῶν διαφορῶν (μὴ καταχωρηθεῖσα εἰς τὴν Κ. Τ. Ε).

1929 (24 Μαΐου). Προσωρινὴ συμφωνία περὶ τελωνειακοῦ καθεστῶτος μὲ τὴν Περσίαν.

1929 (8 Ἰουνίου). Σύμφωνον φιλίας, συνδιαλλαγῆς καὶ δικαστικοῦ διακανονισμοῦ μὲ τὴν Τσεχοσλοβακίαν.

1929 (10 Ἰουνίου). Διακοινώσεις μὲ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς περὶ καταργήσεως τῆς διπλῆς φορολογίας ἐπὶ ἐφοπλιστικῶν κερδῶν (παρομοία συμφωνία ὑπεγράφη μὲ τὴν Γαλλίαν τὴν 18 Φεβρουαρίου 1929

1929 (11 Ἰουνίου). Σύμβασις ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας μὲ τὴν Ἕνωσιν Σοβιετικῶν Σοσιαλιστικῶν Δημοκρατιῶν (μὴ καταχωρηθεῖσα εἰς τὴν Κ. Τ. Ε.).

1929 (11 Ἰουνίου). Προσωρινὴ συμφωνία μὲ τὴν Σουηδίαν περὶ ἀναγνωρίσεως τῶν πιστοποιητικῶν καταμετρήσεως χωρητικότητος.

1929 (21 Ἰουνίου). Διακοινώσεις μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν περὶ προξενικῆς θεωρήσεως τῶν πιστοποιητικῶν προελεύσεως.

1929 (25 Ἰουνίου). Σύμβασις συνδιαλλαγῆς, διαιτησίας καὶ δικαστικοῦ διακανονισμοῦ μὲ τὸ Βέλγιον.

1929 (31 Ἰουλίου). Συμφωνία μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν περὶ ἐξαιρέσεως, ἀπὸ τοῦ φόρου εἰσοδήματος, τῶν ἐφοπλιστικῶν κερδῶν.

1929 (30 Σεπτεμβρίου). Συμφωνία μὲ τὸν Καναδᾶν περὶ ἐξαιρέσεως, ἀπὸ τοῦ φόρου εἰσοδήματος, τῶν ἐφοπλιστικῶν κερδῶν.

1929 (30 Σεπτεμβρίου). Συνθήκη φιλίας μὲ τὴν Κίναν.

1929 (27 Δεκεμβρίου). Συμφωνία μὲ τὴν Αὐστρίαν περὶ καταβολῆς ἀποζημιώσεων εἰς τοὺς Ἕλληνας ὑπηκόους διὰ τὰς ζημίας, ἃς ὑπέστησαν οὗτοι κατὰ τὴν περίοδον τῆς οὐδετερότητος τῆς Ἑλλάδος.

1930 (20 Ἰανουαρίου). Συμφωνίαι τῆς Χάγης περὶ ὁριστικῆς ρυθμίσεως τοῦ ζητήματος τῶν ἐπανορθώσεων.

1930 (23 Ἰανουαρίου). Συνθήκη συνδιαλλαγῆς, δικαστικοῦ διακανονισμοῦ καὶ διαιτησιας μὲ τὴν Ἱσπανίαν.

1930 (24 Ἰανουαρίου) Σύμβασις περὶ διαλύσεως τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων.

1930 (28 Ἰανουαρίου). Συνθήκη ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας μὲ τὴν Ἰσλανδίαν.

1930 (10 Ἀπριλίου). Σύμβασις ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας καὶ συμφωνία δικαστικῆς βοηθείας μὲ τὴν Πολωνίαν.

1930 (28 Ἀπριλίου). Συμφωνίαι σχετικαὶ πρὸς τὰς ἐκ τῆς συνθήκης τοῦ Τριανὸν ὑποχρεώσεις.

1930 (5 Μαΐου). Συνθήκη συνδιαλλαγῆς καὶ διαιτησίας μὲ τὴν Οὐγγαρίαν.

1930 (15 Μαΐου). Διακοινώσεις περὶ ἐμπορικῶν σχέσεων μὲ τὴν ἐλευθέραν πολιτείαν τῆς Ἰρλανδίας.

1930 (3 Ἰουνίου). Σύμβασις ἐμπορίου καὶ σιδηροδρομικῶν μεταφορῶν μὲ τὴν Οὐγγαρίαν.

1930 (10 Ἰουνίου). Συμφωνίαι Ἀγκύρας μὲ τὴν Τουρκίαν.

1930 (19 Ἰουνίου). Συνθήκη διαιτησίας καὶ συνθήκη συνδιαλλαγῆς μὲ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς.

1930 (26 Ἰουνίου). Συνθήκη φιλίας, συνδιαλλαγῆς, διαιτησίας καὶ δικαστικοῦ διακανονισμοῦ μὲ τὴν Αὐστρίαν.

1930 (1 Αὐγούστου). Σύμβασις περὶ ἀντιδιφθεριτικοῦ ὀροῦ.

1930 (30 Ὀκτωβρίου). Συνθήκη φιλίας, οὐδετερότητος, συνδιαλλαγῆς καὶ διαιτησίας καὶ σύμβασις ἐγκαταστάσεως, ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας μὲ τὴν Τουρκίαν.

1930 (5 Δεκεμβρίου). Συμφωνία μὲ τὰς Κάτω Χώρας περὶ ἀπαλλαγῆς, ἀπὸ τοῦ φόρου εἰσοδήματος, τῶν ἐκ ναυτιλιακῶν ἐπιχειρήσεων κερδῶν.

1931 (17 Ἀπριλίου). Σύμβασις μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν περὶ ἐγκαταστάσεως ὑπηρεσιῶν ἐναερίων μεταφορῶν.

1931 (22 Ἀπριλίου). Σύμβασις μὲ τὴν Πολωνίαν περὶ ἐκμεταλλεύσεως τακτικῶν γραμμῶν ἐναερίου συγκοινωνίας.

1931 (6 Μαΐου). Συνθήκη ἐκδόσεως μὲ τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς.

1931 (23 Μαΐου). Ἐμπορικὴ συμφωνία μὲ τὴν Γαλλίαν (τροποποιηθεῖσα τὴν 7 Μαρτίου 1932).

1931 (5 Ἰουνίου). Σύμβασις μὲ τὴν Γαλλίαν περὶ ἐγκαταστάσεως ἀεροπορικῶν γραμμῶν.

1931 (11 Αὐγούστου). Σύμβασις ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας, σύμβασις ἐγκαταστάσεως, κτηνιατρικὴ σύμβασις, πρωτόκολλον περὶ ἑλληνικῶν ἐκκλησιῶν καὶ σχολείων μὲ τὴν Ρουμανίαν.

1931 (15 Αὐγούστου). Συμφωνία μὲ τὴν Νορβηγίαν περὶ ἀπαλλαγῆς, ἀπὸ τοῦ φόρου εἰσοδήματος, ὡρισμένων ἐκ ναυτικῶν μεταφορῶν κερδῶν.

1931 (10 Νοεμβρίου). Συμφωνία μὲ τὴν Γερμανίαν περὶ τῆς λειτουργίας τοῦ Μικτοῦ Διαιτητικοῦ Ἑλληνογερμανικοῦ Δικαστηρίου.

1931 (19 Νοεμβρίου). Συμφωνία μὲ τὴν Σουηδίαν περὶ ἀπαλλαγῆς, ἀπὸ τοῦ φόρου εἰσοδήματος, ὡρισμένων ἐκ ναυτικῶν μεταφορῶν κερδῶν.

1932 (4 Ἰανουαρίου). Συνθήκη φιλίας, συνδιαλλαγῆς καὶ διαιτησίας μὲ τὴν Πολωνίαν.

1932 (15 Ἰανουαρίου). Συμφωνία μὲ τὴν Ἰταλίαν περὶ ἀμοιβαίας ἀπαλλαγῆς, ἀπὸ τοῦ φόρου εἰσοδήματος, ὡρισμένων ἐκ ναυτικῶν μεταφορῶν κερδῶν.

1932 (11 Ἰουλίου). Διακοινώσεις μὲ τὴν Ἱσπανίαν περὶ τῶν Ἱσπανῶν ὁμολογιούχων τοῦ σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης—Μοναστηρίου.

1933 (21 Ἀπριλίου). Διακοινώσεις μὲ τὴν Μ. Βρεττανίαν περὶ διαβατηρίων ναυτικῶν.

Πίναξ καθ' ὕλην ἀλφαβητικὸς τῶν σπουδαιοτέρων ἐκ τῶν ὡς ἄνω συνθηκῶν, συμβάσεων καὶ συμφωνιῶν.

I. Πολιτικαί.

Μὲ Ἀμερικῆς Ἡν. Πολιτείας (19 Ἰουνίου 1930)
» Αὐστρίαν (26 Ἰουνίου 1930)
» Βέλγιον (25 Ἰουνίου 1929)
» Ἑλβετίαν (21 Σεπτεμβρίου 1925)
» Ἱσπανίαν (23 Ἰανουαρίου 1930)
» Ἰταλίαν (23 Σεπτεμβρίου 1928)
» Νοτιοσλαυΐαν (27 Μαρτίου 1929)
» Οὐγγαρίαν (5 Μαΐου 1930)
» Πολωνιαν (4 Ἰανουαριου 1932)
» Ρουμανιαν (21 Μαρτίου 1928)
» Τουρκίαν 30 Ὀκτωβρίου 1930)
» Τσεχοσλοβακίαν (8 Ἰουνίου 1929)

II. Ἐμπορικαί.

Μὲ Αἰθιοπίαν (18 Φεβρουαρίου 1922)
» Ἀλβανίαν (13 Ὀκτωβρίου 1926), συμπληρωθεῖσα 27 Ιουλίου 1933),
» Αὐστρίαν (18 Ἀπριλίου 1925, συμπληρωθεῖσα 15 Σεπτεμβρίου 1933).
Μὲ Γαλλίαν (21 Φεβρουαρίου 1924, 8 Σεπτεμβρίου 1926, 11 Μαρτίου 1929, 23 Μαΐου 1931, 7 Μαρτίου 1932, 3 Ἰουλίου 1933
» Γερμανίαν (24 Μαρτίου 1928)
» Δανίαν (22 Αὐγούστου 1928)
» Ἕνωσιν Σοβιετικῶν Σοσιαλιστικῶν Δημοκρατιῶν (11 Ἰανουαρίου 1929)
» Ἐσθονίαν (4 Ἰανουαρίου 1927)
» Ἰσλανδίαν (28 Ἰανουαριου 1930)
» Ἰταλίαν (24 Νοεμβρίου 1926)
» Κάτω Χώρας (12 Μαΐου 1926)
» Λεττονίαν (25 Φεβρουαρίου 1927)
» Μεγάλην Βρεττανίαν (16 Ἰουλίου 1926)
» Νορβηγίαν (29 Ἰουνίου 1927)
» Νοτιοσλαυΐαν (2 Νοεμβρίου 1927)
» Οὐγγαρίαν (3 Ιουνίου 1930)
» Πολωνίαν (10 Ἀπριλίου 1930)
» Ρουμανίαν (11 Αὐγούστου 1931)
» Σουηδίαν (10 Σεπτεμβρίου 1926)
» Τουρκίαν (30 Ὀκτωβρίου 1930)
» Φινλανδίαν (18 Δεκεμβρίου 1926)

Πίναξ συμφωνιῶν συμψηφισμοῦ καὶ ἀνταλλαγῆς.

Μὲ Ἀλβανίαν, 26 Ἰουνίου 1933, 24 Μαρτίου 1934.
» Αὐστρίαν, 15 Σεπτεμβρίου 1933
» » (καπνική), 13 Ἰουνίου 1932
» Γαλλίαν, 9 Ἰουλίου 1932
» » (διακανονισμοῦ ἐμπορικῶν χρεῶν), 18 Ὀκτωβρίου 1932
» Γερμανίαν (διακανονισμοῦ ἐμπορικῶν χρεῶν), 17 Αὐγούστου 1932
» Ἕνωσιν Σοβιετικῶν Σοσιαλιστικῶν Δημοκρατιῶν, 8 Σεπτεμβρίου 1933
» Ἰταλίαν (καπνική), 8 Σεπτεμβρίου 1933
» Νορβηγίαν, 9 Νοεμβρίου 1933
» Νοτιοσλαυΐαν, 20 Ἰουλίου 1933.
» Οὐγγαρίαν (καπνική), 8 Ἰουνίου 1933
» Ρουμανίαν, 15 Σεπτεμβρίου 1933
» Σουηδίαν, 29 Δεκεμβρίου 1933
» Τουρκίαν 22 Δεκεμβρίου 1933
» Τσεχοσλοβακίαν, 30 Ἰουλίου 1932, 5 Μαρτίου 1934
» » (διακανονισμοῦ ἐμπορικῶν χρεῶν), 30 Ἰουλίου 1932.

bli ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῆς συμβάσεως ἑλληνοτουρκικῆς ἀνταλλαγῆς, 21 Φεβρουαρίου 1925.

δ') Ἑρμηνεία τῆς προαναφερθείσης ἀπὸ 12 Σεπτεμβρίου 1924 ἀποφάσεως, 26 Μαρτίου 1925.

ε') Ἀπόφασις ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως τῶν παραχωρήσεων Μαυρομμάτη ἐν Παλαιστίνῃ (ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν), 26 Μαρτίου 1925.

στ') Ἀπόφασις ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως τῆς ἀναπροσαρμογῆς τῶν παραχωρήσεων Μαυρομμάτη ἐν Παλαιστινῃ (ὡς πρὸς τὴν ἁρμοδιότητα), 10 Ὀκτωβρίου 1927.

ζ') Γνωμοδότησις ἐπὶ τῆς ἑρμηνείας τοῦ ἄρθρου 4 τοῦ τελικοῦ πρωτοκόλλου τῆς ἀπὸ 1 Δεκεμβρίου 1926 ἑλληνοτουρκικῆς συμφωνίας, 28 Αὐγούστου 1928.

η') Γνωμοδότησις ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν κοινοτήτων, 31 Ἰουλίου 1930.

θ') Γνωμοδότησις ἐπὶ τῆς ἑρμηνείας τῆς συμφωνίας Καφαντάρη—Μολλὼφ τῆς 9 Δεκεμβρίου 1927, 8 Μαρτίου 1932.

ι') Ἀπόφασις ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως τῶν φάρων τῶν ἤδη ἑλληνικῶν ἐδαφῶν, τμημάτων τῆς ἄλλοτε Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας (δι' ἣν ἐνδιεφέρετο γαλλικὴ ἑταιρεία καὶ εἶχον προσφύγει εἰς τὸ Δ. Δ. Δ. Δ. αἱ κυβερνήσεις Ἑλλάδος καὶ Γαλλίας διὰ συνυποσχετικοῦ ἀπὸ 15 Ἰουλίου 1931, 17 Μαρτίου 1934.

12. ***Διεθνὴς ὀργάνωσις ἐργασίας.*** Αἱ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς διεθνοῦς ὀργανώσεως ἐργασίας υἱοθετηθεῖσαι ἐργατικαὶ συμβάσεις, εἰς ἃς προσεχώρησεν ἡ Ἑλλάς, εἶναι αἱ ἑξῆς:

α') Σύμβασις τείνουσα εἰς περιορισμὸν εἰς ὀκτάωρον καθ' ἡμέραν καὶ τεσσαρακονταοκτάωρον καθ' ἑβδομάδα τῶν ὡρῶν ἐργασίας τῶν βιομηχανικῶν ἱδρυμάτων (ἰσχύει διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς 19 Νοεμβρίου 1920).

β') Σύμβασις περὶ ἀνεργίας (ἰσχύει διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς 19 Νοεμβρίου 1920).

γ') Σύμβασις περὶ ἐργασίας τῶν γυναικῶν πρὸ τοῦ τοκετοῦ καὶ μετ' αὐτὸν (ἰσχύει διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς 19 Νοεμβρίου 1920).

δ') Σύμβασις περὶ νυκτερινῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν (ἰσχύει διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς 19 Νοεμβρίου 1920).

ε') Σύμβασις καθορίζουσα τὸ κατώτατον ὅριον ἡλικίας χρησιμοποιήσεως τῶν παίδων εἰς βιομηχανικὰς ἐργασία (ἰσχύει διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς 19 Νοεμβρίου 1920).

στ') Σύμβασις περὶ νυκτερινῆς ἐργασίας τῶν παίδων ἐν τῇ βιομηχανίᾳ (ἰσχύει διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς 19 Νοεμβρίου 1920).

ζ') Σύμβασις καθορίζουσα τὸ κατώτατον ὅριον ἡλικίας χρησιμοποιήσεως τῶν παίδων εἰς ναυτικὰς ἐργασιας (ἰσχύει διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς 16 Δεκεμβρίου 1925).

η') Σύμβασις περὶ ἀποζημιώσεως ἐξ ἀνεργίας ἐπὶ περιπτώσεων ναυαγίου (ἰσχύει διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς 16 Δεκεμβρίου 1925).

θ') Σύμβασις περὶ ναυτολογήσεως (ἰσχύει διὰ τὴν Ἑλλαδα ἀπὸ τῆς 16 Δεκεμβρίου 1925).

ι') Σύμβασις περὶ χρήσεως τοῦ ἀνθρακικοῦ μολύβδου εἰς τὴν χρωστικὴν (ἰσχύει διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς 22 Δεκεμβριου 1926.

11) Σύμβασις περὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἑβδομαδιαίας ἀργίας εἰς τὰ βιομηχανικὰ ἱδρύματα (ἰσχύει διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς 11 Μαΐου 1929.

12) Σύμβασις καθορίζουσα τὸ κατώτατον ὅριον χρησιμοποιήσεως τῶν νέων εἰς ἀνθρακευτικὰς ἢ θερμαστικὰς ἐργασίας (ἰσχύει διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ 14 Ἰουνίου 1930).

13) Σύμβασις περὶ ὑποχρεωτικῆς ἰατρικῆς ἐξετάσεως τῶν παίδων καὶ νέων τῶν ἐργαζομένων εἰς τὰ πλοῖα (ἰσχύει διὰ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ 28 Ἰουνίου 1930).

Β. Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Α'. Ἀρχαία Ἱστορία.—*Γενικὰ ἔργα: Rollin Ch.*, «Histoire ancienne» (1730—1738, ἑλλην. μετάφρ. ὑπὸ *Ἀλεξ. Καγκελλαρίου*, Ἐνετίῃσιν 1750, τ. 16).—*Goldsmith Ol.*, «The history of Greece» (London 1774, τ.

Digitized by Google

2, ιδ' ἐκδ. 1823, τ. 3, ἑλλην. μετάφρ. τῶν μέχρι τῆς ἁλώσεως ὑπὸ *Δ. Ἀλεξανδρίδου*: Βιέννη 1806, τ. 3, γ' ἐκδ., Ἀθῆναι 1838—1839).—*Mitford W.*, History of Greece» 1781 κ.ἑ., γ ἐκδ. 1829).— *Müller K. Ottfr.*, «Geschichte hellenischer Stämme und Städte» (Breslau 1820—1824, γ' ἐκδ. ὑπὸ Schneidewin 1844).— *Clinton H. F.*, «Fasti hellenici» (γ ἐκδ. Oxford 1841, σπουδαῖον ὡς σύστημα χρονολογικοῦ διαγράμματος) καὶ «Fasti romani. The civil and literary chronology of Rome and Constantinople» (Oxford 1845—1850, τ. 2, λήγει εἰς τὸ 641 μ. Χ.).— *Grote G.*, «A history of Greece» (London 1846—1856, τ. 12, νεωτ. ἐκδ. 1888).- *Duncker Max*, «Geschichte des Alterthums» (Berlin 1852—1857, στ' ἐκδ. 1881 — 1886, τ. 2).— *Παπαρρηγόπουλος Κ.*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους» (Ἀθῆναι 1853 καὶ 1888, ἐκδόσεις μαθητικαί. Α' ἐκδ. συστηματικὴ 1860 — 1862, τ. 2, ε ἐκδ. εἰκονογρ. ὑπὸ *Π. Καρολίδου* 1925, τ. 6).— *Smith W. καὶ Felton C.*, «A history of Greece» (Boston 1855).— *Curtius Er.*, «Griechische Geschichte» (Berlin 1857 — 1861 τ. 2, στ' ἐκδ. 1887 — 1889, ἑλλην. μετάφρ. *Σπ. Π. Λάμπρου* 1898—1900 τ. 5 Ἀθῆναι).— *Hertzberg G. F.*, Geschichte Griechenlands von der Urzeit bis zum Beginn des Mittelalters» (ἐν *Ersch* καὶ *Gruber*, «Allgemeine Encyclopädie» Leipzig 1862).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Geschichte von Hellas und Rom (Berlin 1878 — 1879 ἐν τῇ Allgemeine Geschichte τοῦ *Oncken*).— *Meyer Ed.*, «Geschichte des Alterthums» (Stuttgart 1884—1902, ε' ἐκδ. 1921 - 1931 μηπω συμπληρωθεῖσα).— *Hertzberg G. F.*, (ἐν τῇ «Allgemeine Weltgeschichte» τοῦ *Grote* Berlin II/1885).—*Busolt G.*, «Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeroneia» (Gotha 1885, β ἐκδ., 1893 — 1904).— *Holm Ad.*, «Griechische Geschichte» (Berlin 1886 — 1894, τ. 4).— *Λάμπρος Σ. Π.*, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (Ἀθῆναι 1886—1908 τ. 6).— *Duruy V.*, «Histoire grecque» (νεωτ. ἐκδ. Paris 1887—1889, τ. 3).— *Belloch K. J.*, «Griechische Geschichte» (Strassburg 1893—1904, τ. 4.— β' ἐκδ. Berlin-Strassburg 1912 κ.ἑ.).— *Pöhlmann R.*, «Grundriss der Griechischen Geschichte nebst Quellenkunde» (ἐν *I. Müller's*, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München III 4/1896, ε' ἐκδ. 1914).— *Bury J. B.*, «The history of Greece to the day of Alexander the Great» (1900 κ.ἑ., 1922, β' ἐκδ.).— *Cavaignac Eug.*, «Histoire de l'antiquité» (Paris 1913 — 1920, τ. 4).— *Ciccotti E.*, «Griechische Geschichte» (ἐν τῇ «Weltgeschichte» τοῦ Hartmann, Gotha 1920).— «The Cambridge ancient history» (ὁμαδικὴ ἐργασία τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Καΐμπριτζ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῶν *J. B. Bury, S. A. Cook* καὶ *F. E. Adcock*, 1925 — 1932, 3 τ. πινάκων καὶ 9 τ. κειμένου).— *Hatzfeld J.*, «Histoire de la Grèce ancienne» (Paris 1926).— *Cary M.*, «Documentary sources of greek history» (Oxford 1927).— *Rostovtzeff M.*, «A history of ancient world.— I. The Orient and Greece» (Oxford 1928, κατὰ μετάφρ. τοῦ J. D. Duff).— *Roussel P.*, «La Grèce et l'Orient des guerres médiques à la conquête romaine» (= *L. Halphen - Ph. Sagnac*, «Peuples et civilisations» Paris t. II/1928).— «Παγκόσμιος Ἱστορία» ἐκδ. *Ἐλευθερουδάκη*, ὁμαδικὴ ἐργασία ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ *Στ. Καραβία*, Ἀθῆναι 1932 κ.ἑ., ἐν ᾗ τὰ κατὰ τὴν Ἑλλάδα ἔγραψαν οἱ *Κ. Ἄμαντος, Ν. Βέης, Ἀδ. Διαμαντόπουλος, Χ. Θεοδωρίδης, Σ. Καραβίας, Π. Καρολίδης, Σ. Κουγέας, Γ. Οἰκονόμου, Σ. Μαρινάτος* καὶ *Χατζηβασιλείου*).— *Στρατηγόπουλος Ἀν. Μιλ.*, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων μέχρι σήμερον» (ἐκδ. ἐφημερίδος «Πατρίς» 1933—1934, τ. 4).— Διὰ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῶν ὅρων καὶ ἐννοιῶν Ἑλλάς, Ἕλληνες κτλ., βλ. *Bury J.*, «The history of the names Hellas, Hellenes» (ἐν «Journal of hellenic studies» τ. XV/1895, σ. 217 κ.ἑ.).— *Ψυχάρης Ἰω.*, «Ρόδα καὶ μῆλα» (Παρίσι Α'/1902, σ. 121—132).- *Dieterich K.*, «Römer, Romäer, Romanen» (ἐν Neue Jahrbücher für das klass. Altertum» τ. X/1907, σ. 482 κ.ἑ.).— *Παλαμᾶς Κ.*, «Γράμματα» (Ἀθῆναι Β'/1907, σ. 121—132).— *Βέης Ν.*, «Helladikos» (ἐν τοῖς «Wiener Studien», XL/1918, 169 κ.ἑ.).— *Μυστακίδης Β.*, «Αἱ λέξεις Ἕλλην, Γραικός, Ρωμαῖος, Ὀθωμανός» (ἐν «Νέῳ Ποιμένι» τ. Α'/1919, σ. 227 κ.ἑ.).- *Τοῦ αὐτοῦ*, «Αἱ λέξεις Ἕλλην, Γραικὸς (Γραικύλος), Βυζαντινός, Ρωμαῖος (Γραικορρωμαῖος, Ὀθωμανὸς (Ἑλληνοθωμανός), Μωαμεθανός, Τοῦρκος, Ὀσμανλῆς» (Τυβίγγη 1920, β' ἐκδ.).— *Πολίτης Ν. Γ.*, «Ἕλληνες ἢ Ρωμιοί;» (ἐν «Ἀγῶνι» τοῦ 1901=«Λαογραφικὰ σύμμεικτα», Ἀθῆναι τ. Α'/1920, σ. 122—133).— *Cuny A.*, «Le nom des Ioniens» (ἐν «Révue des études grecques» τ. XXXIV/1921, σ. 155 κ.ἑ.).— *Jüthner J.*, «Hellenen und Barbaren» (Leipzig 1923).— *Χατζιδάκις Γ.*, «Ἑλλὰς καὶ Ἕλληνες» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1925, σ. 97 κ.ἑ.).— *Beurlier E.*, «Grec» (ἐν F. Vigouroux, «Dictionnaire de la Bible» Paris τ. III/1926).— *Legendre A.*, «Javan» (αὐτόθι τ. III/926).

Προϊστορικοὶ χρόνοι: *Ridgeway W.*, «The early age of Greece» (Cambridge I/1901).— *Fick A.*, «Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands» (Göttingen 1905.—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Hattiden und Danubier in Griechenland» (Göttingen 1909).- *Paretti L.*, «Storia di Sparta arcaica» (Firenze I/1917).—*Jardé A.*, «La formation du peuple grec» (Paris 1923).—*Weber W.*, «Die Staatenwelt des Mittelmeers in der Frühzeit des Griechentums» (Stockard 1925).—*Gordon, Child V.*, «The Aryans» (London 1926).—*Frankfort H.*, «Asia, Europe and the Aegean, and their earliest interrelations» (London 1927).— *Bérard V.*, «Les Phéniciens et l'Odyssée» Paris 1927 τ. 2), Les navigations d'Ulysse» (αὐτόθι τ. 4), «Tables Odysséennes» (Paris 1932) καὶ «Album Odysséen» (Paris 1933), ἀποτελοῦντα ἐξαίρετον σειρὰν διὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους.—*Mucke J. R.*, «Die Urbevölkerung Griechenlands» (London 1927—1929, τ. 2).— *Μυλωνᾶς Γ. Ε.*, «Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1928. μετ' ἐκλεκτῆς βιβλιογραφίας).—*Blegen C. καὶ Haley J.*, «The coming of the Greeks» (ἐν «American journal of archeology» 1928 σ. 141 κ.ἑ.).— *Λαμπρίδη Ἕλλη*, «Οἱ Αἰγαῖοι» (Ἀθῆναι 1929).—*Linton Myres J.*, Who were the Greeks» (Berkeley 1930).—*Schroeder O.*, «Grundriss der griechischen Vorgeschichte» (= *J. Geffken*, «Bibliothek der klassischen Altertumswissenschaft» Heidelberg Bd 7/1930).—*Burn A. R.*, «Minoans, Philistins and Greeks, before Chr. 1400—900» (London 1930).—*Μυλωνᾶς Γ. Ε.*, «Ἡ προϊστορικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι καὶ τὰ ἱστορικὰ ἑλληνικὰ φῦλα» (ἐν «Ἀχαιολ. Ἐφημερίδι» 1930, σ. 1 ἑ.).— *Wainwright G. A.*, «Keftiu. Kreta or Cilicia?» (ἐν «Journal of hellenic studies» τ. LI/1931 σ. 1—38. Πρβλ. αὐτόθι καὶ *A. H. Sayce* ἐν σ. 286—287). — *Ἐλευθεριάδης Ν. Π.*, «Πελασγικὴ Ἑλλάς. Οἱ Προέλληνες» (Ἀθῆναι 1931).— Εἰδικώτερον, διὰ τὴν προϊστορικὴν χρονολογίαν βλ. *Evans A.*, «Essai de classification des époques de la civilisation minoenne» (Londres 1906). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «The nine minoan periods» (London 1914). — *Belloch K. J.*, «Griechische Geschichte» (β' ἐκδ. Strassburg I, 2/1914 σελ. 121 κ.ἑ.).—*Aberg Nils*, «Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie» (Stockholm 1929).—Διὰ γενικωτέρας δὲ συγκρίσεις βλ. *Sergi G.*, Europa, l'origine dei popoli europe» (Torino 1908).—*Gordon Child V.*, «The dawn of european civilization» (London 1924).—*Schuchhardt K.*, «Alteuropa» (β' ἐκδ. Berlin 1926, σελ. 141 κ.ἑ.).—*Kühn Herb*, «Kunst und Kultur der Vorzeit Europas» (Berlin Leipzig I/1929).—Ἐκ τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν καὶ συναφῶν πρὸς αὐτὰς μελετῶν σπουδαίως φωτίζουν τὸ ζήτημα αἱ ἐργασίαι τοῦ *Schliemann* (κατοπτρίζουσαι τὰς ἀνασκαφικὰς του ἐρεύνας): «Mykenae» (Leipzig-London 1878), «Orchomenos» (Leipzig 1881), «Ilios» (Leipzig 1881), «Troja» (1884), «Tirynthe» (Paris 1885) — Πρὸς ταύτας, βλ. *Schuchhardt C.*, «Schliemann's Ausgrabungen in Troja, Tiryns, Mykenae, Orchomenos, Ithaka im Lichte der heutigen Wissenschaft» (β' ἐκδ. Leipzig 1891).—*Blinkenberg Chr.*, «Griechische Steingeräte» (ἐν «Archäologische Studien» Copenhaghen-Leipzig 1904).—*Σκοῦφος Θ.*, «Ueber die paleontologischen Ausgrabungen in Griechenland in Beziehung auf das Vorhandensein des Menschen» (ἐν «Comptes Rendus du congrès intern. d'archéologie» Athènes 1905).—*Bulle H.*, «Orchomenos» (München 1907).—*Τσούντας Χρ.*, «Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου» (Ἀθῆναι 1908). - *Boyd Hawes H. καὶ Williams B. E.*, «Gournia, Vasiliki and other prehistoric sites on the isthmus of Hierapetra» (Philadelphia 1908).—*Wace A. J. B. καὶ Thomson M. S.*, «Prehistoric Thessaly» (Cambridge 1912).—*Blegen C. W.*, «Korakou. A prehistoric settlement near Corinth» (Boston-New York 1921).—*Gordon Childe*, «The east european relations of the Diminio culture» ἐν «Journal of hellenic studies» XLII/1922 σ. 254 κἑ.).—*Muller Val.*, «Kretisch-mykenischen Studien» (ἐν «Jahrb. d. archeol Instituts» XL/1925).—*Harland J. P.*, «Prehistoric Aegina» Paris 1925).—*Heurtley W. A.*, A prehistoric site in western Macedonia and the Dorian invasion» (ἐν «Annual of the british school of Athens» XXVIII/1926—1927 σελ. 158 κ ἑ. Πρβλ. αὐτόθι σελ. 195. κἑ.). καὶ XXIX/1927—1928 σ. 117 κἑ. καὶ XXX/1928 — 1929 σ. 113 κἑ.).— *Godmann H.* «Excavations at Eutresis» (Harvard 1927). — *Casson*, «Macedonia Thrace and Illyria» (Oxford 1927). —*Blegen C. W.*, «Zygouries» 1928). — *Μυλωνᾶς Γ. Ε.*, «Excavations at Olynthus, I: The neolithic settlement» (Baltimore 1929). - *Müller K.*, «Orchomenos» (1930). *Velley Ch.*, «Les nouveaux aspects de la question de Troie» (Paris 1930).—*Kunze E.*, «Orchomenos» (München 1931 τ. 2).—*Levi D.*, «Arkades» (ἐν «Annario della scuola italiana di Atene» X—XII/1931).—[Λεπτομερεστέραν βιβλιογραφιαν βλ. παρὰ *Ebert M.*, «Reallexicon der Vorgeschichte» (Berlin 1920—1932, σχέδιον, 15 τόμοι καὶ εὑρετήριον, ἐν ᾧ βλ. λ. Griechen καὶ Griechenland ἐν σ. 161), νεωτέραν δὲ βιβλιογραφιαν ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ ἰδιου ἐν Βερολίνῳ, 1930 κἑ., εκδιδομένῳ «Vorgeschichtlicher Jahrbuch»].—Εἰς τὴν περι ἀποικιῶν βιβλιογραφιαν προσθετέα και τα ἑξῆς ἔργα: *Pais E.*, «Storia della Sicilia e della Magna Grecia» (Torino 1894).—*Libertini G. καὶ Paladino G.*, «Storia di Sicilia dai tempi più antichi» (Catania 1933). —*Lenormant Fr.*, «La Grande Grèce» (Paris 1881—1884, τ. 3).—*Λάμπρος Π.*, «De conditorum coloniarum indole, praemisque et honoribus» (Lipsiae» 1875).— *Bayet J.*, La Sicile grecque (Paris 1930). —*Ciaceri Em*, Storia della Magna Grecia τομ. 3 (Ρώμη 1932).

Κλασσικοὶ χρόνοι: *Schaefer A.*, «Demosthenes und seine Zeit» (Leipzig 1856—1858 β' ἐκδ. 1885).— *Belloch J.*, «Die Attische Politik seit Perikles» (Leipzig 1884).— *Stern E.*, «Geschichte der spartanischen und thebanischen Hegemonie» (Dorpat 1884).— *Wilamowitz-Mœllendorf U.*, «Aristoteles und Athen» (Berlin 1893).— *Marshall*, «The second athenian confederation» (London 1905).— *Grundy G. B.*, «The great Persian war» (London 1907).— *De Sanctis G.*, «Ἀτθίς, storia della repubblica Ateniese» β' ἐκδ. Torino 1912).— *Henderson*, «The great war between Athens and Sparta» (London 1927).— *Ferrabino A.*, «L'impero Ateniese» (Torino 1927).— *Cavaignac E.*, «Le monde méditerranéen jusqu' au IVe siècle» (Paris 1929).

Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι: *Droysen J. G.*, «Geschichte des Hellenismus» (Gotha 1877—1878, τ. 6, β' ἐκδ. ἐπιμερεστέρων ἐργασιῶν ἐκδοθεισῶν τῷ 1823—1843.—ἑλλην. μετάφρ. «Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ» ὑπὸ *Ι. Πανταζίδου* ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ, Ἀθῆναι 1897—1903, τ. 3) καὶ «Ἱστορία τῶν διαδόχων» αὐτόθι 1897).— *Niese B.*, «Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht von Chäronea» (Gotha 1893—1903).— *Kaerst Jul.*, «Geschichte des Hellenismus» (Leipzig 1901 — 1909 τ. 2, γ' ἐκδ. 1927).— *Bouché-Leclercq A.*, «Histoire des Lagides» (Paris 1903—1907, τ. 4).— *Colin G.*, «Rome et la Grèce de 200 à 146 a. J.—C.» (Paris 1905).— *Ferguson W. S.*, «Hellenistic Athens» (London 1911).— *Bouché-Leclercq A.*, Histoire des Seleucides» (Paris 1913 — 1914, τ. 2).— *Niccolini G.*, «La lega achea» (Pavia 1913).— *Tarn W. W.*, «Antigonos Gonatas» (Oxford 1913).— *Ferguson W. S.*, «Greek imperialism» (1913).— *Fritz M.*, «Die ersten Ptolemäer und Griechenland» (Halle 1917).— *Holleaux M.*, «Rome et la Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle av. J.—Ch. 273—205» (Paris 192).— *Ferrabino A.*, «Arato da Sicione e l'idea federale» (Firenze 1921).— *Behrens E.*, «Alexander der Grosse an Chinas Grenzen» (Bydgoszez 1925). — *Belloch K. J.*, «Griechische Geschichte» (β' ἐκδ. Berlin-Strassburg, τ. III, 2/1923, σ. 299 κ.ἑ. διὰ τὴν μάχην τῆς Χαιρωνείας καὶ τοὺς ἐφεξῆς χρόνους, τ. IV, 1/1925, σ. 10 κ.ἑ. καὶ IV, 2/1927 διὰ τοὺς διαδόχους).— *Hasebroek Joh.*, «Der Imperialistische Gedanke im Altertum» (Stuttgart 1926).— *Ehrenberg V.*, «Alexander und Aegypten» (1926).— *Bevan E.*, «A history of Egypt under the Ptolemaic dynasty» (1927).— *Jouguet P.*, «L'impérialisme Macédonien et l'hellénisation de l'Orient» (Paris 1926, ἐν τῇ σειρᾷ «Évolution de l'Umanité»).— «The Cambridge ancient history» (ἧς εἰς τοὺς μακεδονικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀφοροῦν οἱ τόμοι VI/1927, VII/1928 καὶ VIII/1930, ἔνθα και νεωτέρα βιβλιογραφία. Ἐν αὐτοῖς συνεργάται οἱ *W. Tarn, M. Rostovtzeff, M. Cary, M. Holleaux, Benecke* καὶ *E. Bevan*).— *Geyer Fr.*, «Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II» (Munich-Berlin 1930).—*Radet G.*, «Alexandre le Grand» (Paris 1931).— *Wilcken Ulr*, «Alexander der Grosse» (Leipzig 1931, γαλλιστὶ Paris 1933).— *Leroux G., Hatzfeld J., Jardé A., Croiset A., Chapot V., Jouguet P., Reinach Th. καὶ Colin G.*, «Ἡ ἐξελλήνισις τοῦ ἀρχαίου κόσμου» (μετάφρ. Ξ. Π. Μακκᾶ, Ἀθῆναι 1933 κ.ἑ.).

Ρωμαϊκοὶ χρόνοι: *Hertzberg G. F.*, «Die Geschichte Griechenlands unter der Herschaft der Römer» (Halle 1866—1875 τ. 3, μετάφρ. *Π. Καρολίδου*, Ἀθῆναι 1902—1906 ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ) — *Petit de Sulleville*, «Histoire de la Grèce sous la domination romaine» (Paris 1875).— *Finlay G.*, «A history of Greece from its conquest by the Romans to the present time» ἐκδ. Tozer, Oxford 1877 τ. 7, σύνθεσις ἐξ ἐπιμερεστέρων προηγουμένων ἐργασιῶν, διαλαμβάνουσα τὴν περιοδον 146 π. Χ. — 1864).— *Schmid W.* «Der Atticismus in seinen Hauptvertretern» (Stockhard 1883—1884, τ. 2).— *Mahaffy J. P.*, «The greek world under the roman Sway» (1890).— *Mahaffy J.*, «The silver age of the Greek world» (Cambridge 1911).—*De Sanctis G.*, «Storia dei Romani» (Torino IV, 1/1923).— *Chapot V.*, «Le monde romain» (Paris 1927).— *Graindor P.*, «Athènes sous Auguste» (Le Caire 1927).—*Ferrabino A.*, «La dissoluzione della libertà nella Grecia antica» (Padova 1929). [Λεπτομερεστέραν καὶ νεωτέραν βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ *J. Marouzeau*, «Dix années de bibliographie classique» 1914 — 1924» (Paris II/1928, σ. 897 — 911, 934 κ.ἑ καὶ 943 κ.ἑ.) καὶ *Nairn J. A. καὶ Blackwell B. H.* «A hand-list of books relating to the classics and classical antiquity» (Oxford 1931), τὰς νεωτέρας δὲ ἐργασίας ἐν τοῖς ἐτησίοις βιβλιογραφικοῖς περιοδικοῖς «Bibliotheca philologica classica» (Berlin - Leipzig 1874 κ.ἑ. Ἐν τῷ τμήματι «Geschichte»), «The Year's work of classical studies» (Bristol 1906 κ.ἑ.) καὶ ἐν τῷ παρὰ *Marouzeau* ἐν Παρισίοις, 1928 κ.ἑ. «L'année philologique».]

Β'. Μεσαιωνικοὶ χρόνοι. *Γενικὰ βοηθήματα*: *Ducange Ch Dufr.*, «Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs françois» 1657 καὶ «Historia byzantina duplici comentario illustrata: α' Familiae augustae byzantinae... β) Constantinopolis christiana...» (1680, νεωτ. ἐκδ. Paris 1845 τ. 2 ὑπὸ Buchon).—*Banduri Ans.*, «Imperium orientale sive antiquitates Constantinopolitanae» (Parisiis 1712) —*Cousin J.*, «Histoire de Constantinople depuis la règne de l'ancien Justin jusqu' a la fin de l'empire» (Paris 1672—1674 τ. 8).—*Le Beau Ch.*, «Histoire du Bas-empire» (1756—1779 τ. 27, νεωτ. ἐκδ. ὑπὸ *Saint-Martin* καὶ *Brosset*, Paris 1824—1836, τ. 21, χρήσιμο: ἔτι ἰδίως διὰ τὰς ἀνατολικὸς πηγὰς ἃς εἰσήγαγεν ὁ Saint-Martin).—*Gibbon E.*, «The history of the declin and fall of the roman empire» (London 1776—1788 τ. 6, ἡ πρώτη ὀργανικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου κριθεῖσα παρὰ πολλῶν ὡς ἀντιχριστιανικὴ καὶ θεωροῦσα τὸ Βυζάντιον ἐν συνεχεῖ καταπτώσει. Νεωτ. ἔκδ. ὑπὸ *J. B. Bury* London 1909—1914 τ. 7 μετ' ἀξιολόγων βιβλιογραφικῶν ὑποδείξεων. γαλλ. μετάφρ. ὑπὸ *Buchon*: 1835—1836).—*Fallmerayer Ph*, «Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters» (Stockard-Tübingen 1830—1836 τ. 2).—*Ségur L. Ph.*, «Histoire du Bas-empire» (ζ' ἐκδ. Paris 1844 τ. 2, ἑλλην. μετάφρ. *Δ. Α. Σοϊτσου* 1836, τ. 4).—*Gfrörer A. Fr.*, «Byzantinische Geschichte» Graz 1872—1874).—*Hertzberg G. F.*, «Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart» (= *K. Lamprecht*, «Allgemeine Staaten Geschichte» Gotha 1876—1879, Abt. I, Bd. 22, Th. I—IV) —*Finlay G.*, «A history of Greece from its conquest by the Romans bis to the present time» (Oxford 1877 τ. 7). —*Hertzberg G. F.*, «Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches bis gegen Ende des 16. Jahrhunderts» (Berlin 1883).—*Oman C. W. B.*, «The byzantine empire» (London 1892).—*Βικέλας Δ.*, «La Grèce byzantine et moderne» (Paris 1891).—*Gelzer H.*, «Abriss der byzantinische Kaisergeschichte» (ἐν *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinische Literatur» σελ. 911—1067 τῆς β' ἐκδ. München 1897.—ἑλλην. μετάφρ. «Ἐπίτομος βυζαντινὴ ἱστορία» ἐν τ. Γ'/1900 σ. 250—521 τῆς ὑπὸ *Σωτηριάδου* μεταφράσεως τοῦ ὅλου ἔργου τοῦ Krumbacher).—*Jorga N.*, «The byzantine empire» (ἐκ τοῦ ρουμαν. ὑπὸ *Powles*, London 1907).—*Βασιλιέφσκιυ Β. Γ.*, «Ἄπαντα» (Λένινγκραντ 1903—1930, τ. 4).—«The Cambridge medieval history» (ὁμαδικὴ ἐργασία τῶν *Bury, Diehl, Vasilev, Miller, Jagic* κ. ἄ. ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Καΐμπριτζ, 1911 κ ἑ., ἰδίως ἐνδιαφέρουν τὴν Ἑλλάδα οἱ τ. II καὶ IV/1925 καὶ 1927).—*Οὐσπένσκιυ Φ. Ν.*, «Ἱστοριγια μπυζαντίσκοϊ ἰμπέριυ» (Λένινγκραντ 1912—1917, τ. 2).—*Schlumberger G.*, «Récits de Byzance et des croisades» (Paris 1916, νεωτ. ἐκδ. Paris 1917—1922 τ. 2, ἑλλην. μετάφρ. Ὀρ. *Κ. Σχινᾶ* «Βυζαντινὰ ἱστορήματα» Ἀθῆναι 1922).—*Βασιλιεφ Α. Α.*, «Ἀναγνώσματα ἐπὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου» (Λένινγκραντ 1917—1925, τ. 4.—ἀγγλ. μετάφρ. *S. Ragozin*, Madison I/1928.—γαλλ. μετάφρ. *P. Brodin* καὶ *Anna Bourguine*, Paris 1932 τ. 2).—*Roth K.*, «Geschichte des byzantinisches Reiches» (β' ἐκδ. 1919 ἐν τῇ σειρᾷ «Sammlung Goeschen»).—*Diehl Ch.*, «Histoire de l'Empire byzantin» (Paris 1919, ἑλλην. μετάφρ. *Ἐμμ. Καψαμπέλη* 1923 Ἀθῆναι, σερβοκροατ. μετ. *R. Perovic* Βελιγράδιον 1933).—«Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neuren Zeit» (ὑπὸ ἀκαδημιῶν τῶν ἐπιστημῶν τοῦ Μονάχου καὶ Βιέννης, 1924 κἑ.).—*Baynes N. H.*, «The Byzantine empire» (London 1925).—*Stein Ern.*, «Geschichte des spätrömischen Reiches» (Wien I/1928).—*Romein J.*, «Byzantium Geschiedkundig van Staat en beschaving in het Oost-Romeinscheryk» (Zutphen 1928).—«Παγκόσμιος ἱστορία» (ἔκδ. *Ἐλευθερουδάκη*, ὁμαδικὴ ἐργασία ὑπὸ τὸν *Στ. Καραβίαν*, Ἀθῆναι 1932 κἑ.).—*Καιροφύλας Κ.*, «Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου μέχρι τῆς ἁλώσεως ὑπὸ τῶν Τούρκων. 330—1456» Ἀθῆναι 1933).—*von Hammer J.*, «Geschichte des Osmanisches Reichs» (Pest 1827—1835, τ. 10 ἑλλ. μεταφρ.: πολιορκίας καὶ ἁλώσεως ὑπὸ *Α. Ι. Κομπότου* Ἀθῆναι 1855, ὁλικὴ ὑπὸ *Κ. Ι. Κροκιδᾶ* Ἀθῆναι 1870—1874 τ. 6).—*Kretschmeyer A.*, «Geschichte von Venedig» (Gotha 1905—1928 τ. 2) —*Clinton H. F.*, «Fasti romani. The civil and literary chronology of Rome and Constantinople» (Oxford 1845—1850 τ. 2. Ἐξικνεῖται μέχρι τοῦ 641).—*Muralt E.*, «Essai de chronographie byzantine» Petersbourg I/1855 διὰ τὰ ἔτη 395—1057, Bâle Genève II/1871—1873 διὰ τὰ ἔτη 1057—1453).—*Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (β' ἐκδ. München 1897, ἑλλ. μετάφρ. *Σωτηριάδου* Γ'/1900 σελ. 595—600, ἔνθα βιβλιογραφία).—*Rühl F.*, «Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit» (Berlin 1907).—*Bratianu G. J.* «Les divisions chronologiques de l'histoire byzantine» (=«Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine» t. XVII p. 49 κἑ.). —Διὰ τὰς σχέσεις Βυζαντίου καὶ ἁγίας Ἕδρας: *Bréhier L.*, «Le schisme oriental du XIe siècle» (Paris 1899).—*Norden W.*, «Das Papstum und Byzanz» (Berlin 1903 β' ἐκδ.).—*Pernice A.*, «Il papato e Bizanzio nelle loro relazioni religioso-politiche» (Firenze 1908=«Arch. stor. ital.» ser. 5a t. XLII) —*Bréhier L.*, «Normal relations between Rome and the church of the East before the schism of eleventh century» (ἐν «The constructive quarterly» New York 1917).—*Holtzmann W.*, «Die Unionverhandlungen zwischen Kaiser Alexis I und Papst Urban II in Jahre 1089» (ἐν «Byzantinische Zeitschrift» 1928). —*Caspar Er.*, «Das Papstum und byzantinischer Herrschaft» (τ. Β'/1933 τῆς «Geschichte des Papstums» Tübingen 1933).

Διὰ τὰς σχέσεις πρὸς τὰ ὅμορα κ.ἄ. κράτη: *Golubinsky E. E.*, «Ἱστορία τῆς βουλγαρικῆς, σερβικῆς καὶ ρουμανικῆς ἐκκλησίας» (Μόσχα 1871, ρωσιστὶ) καὶ «Ἱστορία τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας» (Μόσχα Α'/1900).— *Gasquet A.*, «L'empire byzantin et la monarchie franque» (Paris 1888, ἑλλην. μετάφρ. *Σ. Ι. Βουτυρᾶ*, Ἀθῆναι 1908).— *Βασίλιεφ Α. Α.*, «Βυζάντιον καὶ Ἄραβες» (Πετρούπολις 1900—1902, τ. 2).—*Pernice A.*, «Origine ed evoluzione storica delle nazioni balcaniche» (Milano 1915).—*Laurent J.*, «L'Arménie entre Byzance et l'Islam» (Paris 1919).—*Lemmens H.*, «La Syrie» (Beirut 1921, τ. 2).— *Jorga N.*, «Relations entre l'Orient et l'Occident» (Paris 1923).— *Leib B.*, «Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI siècle» (Paris 1924).— *Dvornik F.*, «Les Slaves, Byzance et Rome au IX siècle» (Paris 1926). — *Jorga N.*, «L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen-Age» (Bucarest 1928).— *Heisenberg Aug.*, «Zu den armenisch-byzantinischen Beziehungen» (München 1929).— *Demonbynas G.. καὶ Platonov*, «Le monde musulman et byzantin jusqu' aux croisades» (Paris 1932).— *Darko E.*, «Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweite Halfte des XIII Jahrhunderts» (Weimar 1933).

Εἰδικὰ βοηθήματα: α') *περίοδος 330—641*: *Burckardt J.*, «Die Zeit Konstantins des Grossen» (Basel 1853, β' ἐκδ. Leipzig 1880).— *Hertzberg G. F.*, «Die Geschichte Griechenlands unter der Herschaft der Römer» (Halle 1866—1875 τ. 3, μετάφρ. *Π. Καρολίδου*, Ἀθῆναι 1902. Ἐξικνεῖται μέχρις Ἰουστινιανοῦ Α').—*Couret A.*, «La Palestine sous les emprereurs grecs. 323—636» (Grenoble 1869).—*Güldenpenning A. καὶ Iffland*, «Der Kaiser Theodosius der Grosse» (Halle 1878).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Geschichte des oströmischen Reiches unter den Kaisern Arkadius und Theodosius» (Halle 1885).—*Groh K.*, «Geschichte des oströmischen Kaisers Justin II» (Leipzig 1889).—*Bury J. B.*, «History of the later roman empire from Arcadius to Irene. 395 —

Digitized by Google

(London 1889 τ. 2, νέα ἔκδ. μέχρις Ἰουστινιανοῦ, London 1923 τ. 2).— *Diehl Ch.*, «L'Afrique byzantine, histoire de la domination byzantine en Afrique. 533—709» (Paris 1896) — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Justinien et la civilisation byzantine au VI siècle» (Paris 1901).— *Pernice A.*, «L'imperatore Eraclio, saggio di storia bizantina» (Firenze 1905).— *Holmes W. G.*, «The age of Justinian and Theodora» (London 1905 — 1907, τ. 2).— *Patrono C. M.*, «Bisanzio e i Persiani alla fine del secolo VI» (Firenze 1907).— *Kulakovskij J.*, «Istorija Vizantii» (ρωσιστ., Κίεβον 1910—1915, τ. 3, μέχρι τοῦ ἔτους 717, β΄ ἔκδ. 1913).— *Bréhier L.*, «La fondation de Constantinople» (ἐν «Révue historique» 1915 .— *Stein A.*, «Studien zur Geschichte des byzantinischen Reichas, vormerlich unter Justinus II und Tiberius Constantinus» (Stockard 1919).— *Grupe E.*, «Kaiser Justinian, aus seinem Leben und aus seiner Zeit» (Leipzig 1923).— *Rouillard G.*, «L'administration civile de l'Égypte byzantine» (Paris 1927, β΄ ἔκδ. 1928).— *Piganiol An.*, «L'empereur Constantin» (Paris 1932 .— *Ἀδαμαντίου Ἀδ. Ἰ.*, «Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος» καὶ «Ἰουλιανὸς ὁ ἀποστάτης» (=«Ἐγκυκλοπαιδεία τῶν Ἐθνῶν» ἀρ. 4 καὶ 9, Ἀθῆναι 1933).— *Ἄμαντος Κ. Ἰ.*, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν. Τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ μεσαίωνος» (Ἀθῆναι 1934).— *Diehl Ch.*, «Théodora, impératrice de Byzance» (Paris, ἄνευ ἔτους).

β) *περίοδος 641—1025*: *Hergenröther J. A. G.*, «Photius, Patriarch von Konstantinopel» Ratisbon 1867—1869, τ. 3. — *Rambaud A.*, «L'empire grec au Xe siècle. Constantin Porphyrogénète» (Paris 1870).—*Hirsch F.*, «Kaiser Konstantin VII Porphyrogennetos» (Berlin 1873).— *Schenk K.*, Kaiser Leo III» «Halle 1880).—*Φουρόπουλος Ἰ. Δ.*, «Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία, αὐτοκράτειρα Ρωμαίων» (Λειψία 1887).— *Βικέλας Δ.*, «L'empereur Nicéphore Phocas» (ἄνευ τόπου, 1890 .— *Schlumberger G. L.*, «Un empereur byzantin au Xe siècle, Nicéphore Phocas» (Paris 1890).— *Πόποφ Ν.*, «Ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Σοφὸς καὶ ἡ βασιλεία του» (Μόσχα 1892, ρωσιστί).— *Schlumberger G. L.*, «L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle, I: Jean Tzimiscès, Basile I (969-989). II: Basile II (989—1025. III: Les Porphyrogénètes, Zoé et Théodore (1025—1057)» (Paris 1896 1905, τ. 3.— ἑλλην μετάφρ. *Σ. Βουτυρᾶ καὶ Ι. Λαμπρίδου*, Ἀθῆναι 1901—1905, τ. 4).— *Lombard A.*, «Constantin V, empereur des Romains» (Paris 1902).— *Bréhier L.*, «La querelle des images» (Paris 1904).— *Pargoire J.*, L'église byzantine de 527 à 847» (Paris 1905 .— *Kaestner J.*, «De imperio Constantini III. 641-668» (Leipzig 1907).— *Vogt A.*, «Basil I» (Paris 1908).— *Ruinaut J.*, «Le schisme de Photius» (Paris 1910).— *Bury J. B.*, «History of the eastern roman empire from the fall of Irene to the accension of Basil I» 802 — 867 (London 1912) — *Runciman S.*, «The emperor Romanus Lecapenus and his reign. A study of tenth century Byzantium» Cambridge 1929).—

γ') *Περίοδος 1025 — 1453*: *Parisot V.*, «Cantacuzène, homme d'état et historien» Paris 1845).— *Berger de Xivrey*, «Manuel II Paléologue» (Paris 1853).— *Kap-Herr H.*, «Die abenländische Politik Kaiser Manuels» (Strassburg 1881).— *Mijatović C.*, «Constantin the last emperor of the Greeks» (London 1892).— *Καλλιγᾶς Π.*, «Μελέται βυζαντινῆς ἱστορίας. 1205 — 1453» (Ἀθῆναι 1894).— *Neumann C.*, «Die Weltstellung des byzantinischen Reiches von der Kreuzzügen» (Leipzig 1894, γαλλ. μετάφρ. *Renauld* καὶ *Kalowski*, Paris 1905 καὶ ἐν τ. X τῆς «Revue de l'Orient latin»).— *Norden W.*, «Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abenlandes zu Byzanz» (Berlin 1898).— *Chalandon F.*, «Les Comnènes, études sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles, I: Essai sur la règne d'Alexis. 1081 — 1118» (Paris 1900), — II: Jean Comnène 1118—1143 et Manuel I Comnène 1143 — 1180» (Paris 1913).— *Gruhn A.*, «Die byzantinische Politik zur Zeit der Kreuzzüge» (Berlin 1904).— *Luchaise A.*, «Innocent III. La question de l'Orient» (Paris 1907). — *Τσερεβάνσκιν Βλ.*, «Ἡ τελευταία πνοὴ τοῦ Βυζαντίου» (Πετρούπολις 1909, ρωσιστί).— *Gibbon A. G.*, «The foundation of the Ottoman empire. A history of the Osmanlis up to the death of Bayezid I. 1300—1403» (Oxford 1916).— *Silberschmidt M.*, «Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen Venedigs zu Sultan Bajazid I, zu Byzanz κτλ. 1381—1400» (Leipzig 1923).— *Παπαδόπουλος Χρ.*, «Σχέσεις ὀρθοδόξων καὶ Λατίνων κατὰ τὸν ΙΣΤ αἰῶνα» (ἐν «Θεολογίᾳ» 1923).— *Θεοτόκης Σ. Μ.*, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μνημείων τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἰδίᾳ τῆς Κρήτης ἐν τῷ κρατικῷ ἀρχείῳ τοῦ ἑνετικοῦ κράτους» (Κέρκυρα 1926).— *Schlumberger Gust.*, «Byzance et croisades» Paris 1927).— *Mazuranic Vlad.*, «Südslaven im dienste des Islams» (Zagreb-Leipzig 1928).— *Κορδᾶτος Γ.*, «Ἡ κομμούνα τῆς Θεσσαλονίκης. 1342—1349» (Ἀθῆναι 1928).— *Καιροφύλας Κ.*, «Ἱστορικὲς σελίδες Τήνου. 1207 — 1821» (Ἀθῆναι 1930).— *Κορδᾶτος Γ.*, «Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας» (Ἀθῆναι 1931).— *Καμπούρογλου Δ. Γρ.*, «Ἅπαντα τὰ ἔργα. Α΄ Ἡ ἅλωσις τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν» (Ἀθῆναι 1934).

Εἰδικώτερον διὰ τὴν φραγκοκρατίαν ἐν Ἑλλάδι: *Sauger Rob.*, Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Archipel» (Paris 698, ἑλλ. μετάφρ. *Ἀλ. Καράλη* Ἑρμούπολις 1878).— *Buchon J. A. C.*, «Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française» (Paris 1840, τ. 2), «Recherches historiques sur la principauté française de Morée» (Paris 1845 τ. 2), «Nouvelles recherches historiques κ.τ.λ.» (Paris 1845, τ. 2), «Atlas des nouvelles recherches historiques» (αὐτόθι) καὶ «Histoire des conquêtes et de l'établissement des Français dans les états de l'ancienne Grèce» (Paris 1846), ἔργα ἀποτελοῦντα πολύτιμον καὶ συστηματικὴν σειράν.— *Pagano C.*, «Delle imprese e del dominio dei Genovesi in Grecia» (Genova 1846).—*Heyd* καὶ *Müller*, «Le colonie commerciali degli Italiani in Oriente» (Venezia-Torino 1866—1868 τ. 2).— *Σταμπάθης Ε. Ι.*, «Οἱ Καταλάνοι ἐν τῇ Ἀνατολῇ» (Ἀθῆναι 1869).— *Sreit L.*, «Venedig und die Wendung des viertes Kreuzzuges nach Konstantinopel» (Anklam 1877).— *Schlumberger G.*, «Les principautés franques du Levant» (Paris 1877).— *Tozer H. F.*, «The Franks in the Peloponnese» (1883).— *Tessier J.*, «La quatrième croisade» (Paris 1884).— *Pears E.*, «The fall of Constantinople, the story of the fourt cru-ade» (London 1885).— *Guldencone D.*, «L'Achaïe féodale» (Paris 1886).— *Beun M. A.*, «Histoire de la latinité de Constantinople» (β' ἔκδ, Paris 1894).— *Guardione F.*, «Sul dominio dei ducati di Atene e Neopatras» (Palermo 1895).— *Gerland E.*, «Geschichte des lateinischen Kaiserreichs von Konstantinopel» (Hamburg 1/1905).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Histoire de la noblesse crétoise au moyen âge» (ἐν «Révue de l'orient latin» X—XI/1907).— *Rennel Rodd*, «The princes of Achaia and the chronicles of Morea» London 1907 τ. 2).— *Stevenson W. B.*, «The crusaders in the East» Cambridge 1907) — *Miller W.*, «The latins in the Levant. A history of frankish Greece 1204—1456» (London 1908, ἑλλ. μετάφρ. καὶ προσθῆκαι *Σπ. Π. Λάμπρου*: «Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι» Ἀθῆναι 1909—1910 τ. 2).— *Λάμπρος Σπ. Π.*, «Τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ οἱ Καταλάνοι» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» ΣΤ/1909).— *Rubió y Lluch A.*, «Τὰ καταλανικὰ φρούρια ἐν τῇ ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι» (ἑλλην. μετάφρ. *Γ. Ν. Μαυράκη*, Ἀθῆναι 1912).— *Μομφερρᾶτος Ἀ. Γ.*, «Μεθώνη καὶ Κορώνη ἐπὶ ἑνετοκρατίας ὑπὸ κοινωνικήν, πολιτικὴν καὶ δημοσιονομικὴν ἔποψιν» (Ἀθῆναι 1914).—*Rubió y Lluch A.*, «La Grecia cataluna desde 1330 a 1377» (Barcelona 1914, νεωτ. διασκευὴ ἐν «Anuari de l'Institut d'estudis catalans» VI/1920).—*Μομφερρᾶτος Ἀ. Γ.*, «Σιγισμοῦνδος Πανδόλφος Μαλατέστας» (Ἀθῆναι 1914).—*Miller W.*, «Essays on the Latin Orient» (Cambridge 1921, συναγωγὴ μονογραφιῶν μεταφρασθεισῶν ὑπὸ *Σπ. Π. Λάμπρου* οὐτοτελῶς καὶ ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» τ. ΙΘ΄—ΚΑ΄) —*Καρᾶς Φωκ.*, «Οἱ Ρόδιοι ἐν Μάλτᾳ» (Ρόδος 1925).—*Rubió y Lluch A.* «Los catalanes en Grecia. Ultimes anos de su dominación» (Madrid A/1927).- *Gerola G.*, «Sugli stemmi dei possedimenti Veneti in Levante» Firenze 1931: Πρβλ. Ἑλληνικὰ» τ. Δ΄/1931 σ. 511—518).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «I Francescani in Creta» (=«Collectanea franciscana» II/1932 fasc. 3—4, Assisiis).—«Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Τόμ. Α΄, τεῦχ. 1: *Σπ. Λάμπρου*, Βραχέα χρονικά ἐπιμελείᾳ *Κ. Ἀμάντου*. Τεῦχ. 2: *Σπ. Μ. Θεοτόκη*, Ἀποφάσεις μείζονος συμβουλίου Βενετίας, 1255—1669» (Ἀθῆναι 1933 τ. 2).—*Καιροφύλας Κ.*, «Τὸ γαλλικὸν δουκᾶτον τῶν Ἀθηνῶν» (=«Ἐγκυκλοπαιδεία τῶν ἐθνῶν» ἀρ. 15, Ἀθῆναι 1933).

Διὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως: *Mordtmann A. D.*, «Belagerung und Eroberung von Konstantinopel im Jahre 1453» (1858).— *Πασπάτης Α.*, «Πολιορκία καὶ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἐν ἔτει 1453» (Ἀθῆναι 1890).— *Βερναρδάκης Ἀ. Ν.*, «La prise de Constantinople en 1453» (Ἀθῆναι 1907).— *Schlumberger G.*, «La siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453» (Paris 1914. μετάφρ. *Σ. Λάμπρου* 1914 .— *Getz F.*, «Eroberung von Konstantinopel» (Leipzig 1920).

Διὰ τὰ δεσποτᾶτα τῆς Ἠπείρου καὶ τοῦ Μορέως καὶ τὰς αὐτοκρατορίας Νικαίας καὶ Τραπεζοῦντος: *Fallmerayer J. P.*, «Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt» (München 1827).— *Ρωμανὸς Ἰ. Α.*, «Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου» (Κέρκυρα 1895).— *Μηλιαράκης Α.*, «Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. 1204—1261» (Ἀθῆναι 1898) — *Παπαδόπουλος Ι. Β.*, «Théodore II Laskaris empereur de Nicée» (Paris 1908).— *Gardner A.*, «The Laskaris of Nicaea» (London 1912).— *Λάμπρος Σ. Π.*, «Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά» (Ἀθῆναι 1912—1926, τ. 4).— *Miller W.*, «Trebizont, the last greek empire (London 1926).— *Ζακυθηνὸς Διον.*, «Le despotat grec de Moree. 1262 — 1460» (Paris I/1932, ἔκδ. «Νεοελληνικοῦ Ἰνστιτούτου»).— *Rice D. T.*, «Trebizond» (ἐν «The Journal of hellenic studies» τ. LII/1932).

Βιβλιογραφικὰ βοηθήματα: *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinische Literatur» (ἐν τόμ. Γ΄/1900 τῆς ἑλλην μεταφρ *Ι. Σωτηριάδου*, σ. 536—706 πλουσία βιβλιογραφία διὰ τὰς παλαιοτέρας μελέτας) καὶ ἰδίως τὸ ὑπὸ τούτου ἱδρυθὲν «Byzantinische Zeitschrift» Leipzig 1892 κ.ἑ. Ἔνθα βλ. «Bibliographische Notizen und Kleinere Mitteilungen .— *Marouzeau J.*, «Dix années de bibliographie classique. 1914 — 1924» (Paris τ. II/1928, σ. 931 κ.ἑ. καὶ τὸ ὑπὸ τούτου ἱδρυθὲν «L'année Philologique» (Paris 192· κ.ἑ.).

Π. Ν. Π.

Γ΄. Τουρκοκρατία. *Crusius M. (Kraus)*, «Turco-Graecia» (Basilea 1584) —*Angelus Chr.*, «Enchiridium de statu hodiernorum Graecorum» Lipsiae 1668 .— *Cantemir D.*, «Histoire de l'origine et la décadence de l'empire ottoman» (Paris 1743).— *Περραιβὸς Χρ.*, «Ἱστορία τοῦ Σουλίου» (Παρίσιοι 1803, νεωτ. ἔκδ. Ἀθῆναι 1933).— *Sickler F. K. L.*, «Ἀναστασία oder Griechenland in der Knechtschaft unter den Osmanen 1389—1821» (Hildburghausen 1821—1822, 4 τ.).— *Carrel A.*, «Résumé de l'histoire de la Grèce moderne, depuis l'envahissement de la Grèce par les Turcs jusqu'aux derniers événements de la révolution actuelle» (Paris 1825, μετ. *Α. Γ. Κωνσταντᾶ*, Βουκουρέστι 1838).— *Raffenel C. D.*, «Histoire des Grecs modernes depuis la prise de Constantinople jusqu'à nos jours» (Paris 1825.— ἑλλην. μετάφρ. ὑπὸ *Κοσμᾶ Κοκκίδου*: «Ἱστορία τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Μωάμεθ τοῦ Β΄ μέχρι τοῦ 1825»).— *Curtius Jul.*, «Geschichte der Neu-Griechen von der Eroberung Konstantinopels» London 1827—1830, τ. 5).— *Hammer J.*, «Geschichte des osmanischen Reiches» (1827—1834. τ. 10, β΄ ἔκδ. Budapest 1840. ἑλλην. μετάφρ. *Κ. Σ. Κροκιδᾶ*, 1870—1871, τ. 6).— *Wincker R.*, «Siege und Eroberungen der Neu-Griechen seit dem Anfange ihres Aufstandes gegen die Türken bis zum Jahre 1825» (Leipzig 1827).— *Νερουλὸς Ἰάκ. Ριζ.*, «Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'Empire de l'Orient» (Genève 1828) — *Emerson J.*, «The history of modern Greece» (London 1830, τ. 2).— *Fallmerayer Ph.*, «Geschichte der Halbinsel Morea» (Stockard-Tübingen 1830—1836. τ. 2).— *Zinkeisen J.*, «Gecshichte Griechenlands» (1832—1840, τ. I, III καὶ IV).— *Φιλήμων Ἰω.*, «Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς ἑταιρείας» (Ναυπλία 1834).— *Ross L.* καὶ *Schmeller J. A.*, «Urkunden zur Geschichte Griechenlands im Mittelalter» (=«Abhandlungen der philos.-philol. Classe d. k. bayer. Akademie» II/153., München).— *Σχινᾶς Κ.*, «Die Philike Hetairia und ihre Urheber» (Ἀθῆναι 1837).— *Φραντζῆς Ἀμβρ.*, «Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος. 1715 — 1835» (Ἀθῆναι 1839 — 1841, τόμ. 3). — *Zinkeisen J. W.*, «Geschichte der osmanischen Reiches in Europa» (=*K. Lamprecht*, «Allgemeine Staatengeschichte» Abt. I. Bd. 13. Th. I—VII. Hamburg-Gotha 1840—1863.—*Λούντζης Ἑρμ.*, «Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Ἑνετῶν» (Ἀθῆναι 1856 .—*Villemain A. P.* (*Βιλμένος*), «Ἱστορικὸν δοκίμιον τῆς καταστάσεως τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἐθνικῆς αὐτῶν ἀποκαταστάσεως» (Ἀθῆναι 1856, μετάφρ. *Γ. Βελίνη*).—*Pieri M.*, «Storia del risorgimento della Grecia dal 1740 al 1824» (Milano 1858, νεωτ. ἔκδ. «Storia κ. τ. λ. fino al 1896», αὐτόθι 1897).—*Παπαρρηγόπουλος Κ.*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους» (Ἀθῆναι 1860—1862 τ. 2, ε΄ ἔκδ. *Π. Καρολίδου* 1925 τ. 6).—*Π. Α. Σ.*, «Ἡ Πάργα» (Ἀθῆναι 1861).—*Σάθας Κ.*, «Ἡ κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα ἐπανάστασις τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. 1684—1715» (Ἀθῆναι 1865).— *Hopf K.*, «Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelalters bis auf unseren Zeit» (ἐν τῇ «Allgemeine Encyklopädie» τῶν *Ersch* καὶ *Gruber*» τ. 85—86/1867—1868, Leipzig).—*Σάθας Κ. Ν.*, «Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς» (Ἀθῆναι 1869).—*Κομνηνὸς-Ὑψηλάντης Ἀθ.*, «Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν 1453—1789» (Κωνσταντινούπολις 1870).—*Mendelssohn-Bartholdy K.*, «Geschichte Griechenlands von der Eroberung Konstantinopels bis auf unsere Tage» (Leipzig 1870—1874, τ. 2.—Ἑλλην. μεταφράσεις: *Μ. Ι. Παπαρρηγοπούλου*, Ἀθῆναι 1872 ἀτελής, *Ἀγγ. Βλάχου*, Ἀθῆναι 1873—1876, τ. 2, *Ἠλ. Οἰκονομοπούλου* Ἀθῆναι 1891 ἀτελής).—*Σάθας Κ.*, «Ἱστορικαὶ διατριβαί» (Ἀθῆναι 1870).- *Βελίνης Σπ. Γ.*, «Ἐπιτομὴ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κ/ώς ὑπὸ τῶν Τούρκων μέχρι τοῦ 1821» (Ἀθῆναι 1871).—*Σάθας Κ. Ν.*, «Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη. Bibliotheca Graeca medii aevi» (Ἑνετία—Παρίσιοι 1872—1894 τ. 7).—*Χιώτης*, «Ἱστορία τοῦ Ἰονίου κράτους» (Ζάκυνθος 1874—1877).—*Πολυζωΐδης Α.*, «Τὰ νεοελληνικά. 146 π. Χ.—1821 μ. Χ.» (Ἀθῆναι 1874 τ. 2).- *Hertzberg G. F.*, «Geschichte Griechenlands» (=*K. Lamprecht's*, «Allgemeine Staatengeschichte» Abt I, Bd 22, Th. I—IV: Gotha 1876—1879.—Ἑλλην. μετάφρ. *Π. Καρολίδου*).—*Finlay G.*, «A history of Greece from its conquest by the Romans to the present time» (ἔκδ. Tozer, Oxford 1877 τ. 7).—*Κρέμος Γ.*, «Χρονολογία τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, 1453—1830» (Ἀθῆναι 1879).)—*Σάθας Κ. Ν.*, «Μνημεῖα ἑλληνικῆς ἱστορίας. Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen-âge» (Paris 1880—1890 τ. 9, ἐξ ἑνετικῶν πηγῶν).—*Βικέλας Δ.*, «Ἡ Ἑλλὰς πρὸ τοῦ 1821» (Ἀθῆναι 1884, καὶ γαλλ. Paris 1884).—*Σάθας Κ.*, «Ἕλληνες στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει» (Ἀθῆναι 1885= Πανδώρας» τόμ. 1885, σ. 59 κ.ἑ.).—*Καμπούρογλου Δ. Γ.*, «Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων. Τουρκοκρατία, 1458—1687» (Ἀθῆναι 1889—1890, τ. 2. Πρβλ. καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐν «Νέᾳ Ἑστίᾳ» τ. 15/1933 σ. 619).- *Μαυρογιάννης Γ. Ε.*, «Ἱστορία τῶν Ἰονίων νήσων 1797—1815» (Ἀθῆναι 1889 τ. 2).—*Κωνσταντινίδης Γ.*, «Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως μέχρι τοῦ ἔτους 1821» (Ἀθῆναι 1894).—*Εὐαγγελίδης Τρ.*, «Ἱστορία τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας 1281—1894» (Ἀθῆναι 1894, τ. 2).— *Ἀραβαντινὸς Σ. Π.*, «Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ» (Ἀθῆναι 1895). —*Εὐαγγελίδης Τρ.*, «Ἱστορία τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, σατράπου τῆς Ἠπείρου 1741—1822» (Ἀθῆναι 1896) —*Φιλαδελφεὺς Θ. Χ.*, «Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἀθῆναι 1902 τ. 2) —*Κοντογιάννης Π. Μ.*, «Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β΄ ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον. 1768—1774» (Ἀθῆναι 1903).— *Φιλάρετος Γ. Ν.*, «Ἑλληνικὴ ναυτιλία κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Ἐπαναστάσεως» (Ἀθῆναι 1907).— *Jorga N.*, «Geschichte des Osmanischen Reiches» (= *K. Lamprecht's*, «Allgemeine Staatengeschichte» Gotha 1908—1913, Abt. I. 39, Bd 1-5).— *Ludwig Salv.*, «Versuch einer Geschichte von Parga» (Prag 1908).— *Blancard Th.*, «Les Mavrogéni» (Paris 1909, τ. 2) συμπληρούμενον διὰ τοῦ «Quelques détails additionnels κτλ.», Marseille 1921). — *Σακελλάριος Σ. Γ.*, «Φιλικὴ ἑταιρεία» (Ὀδησσὸς 1909).— *Hasluck I. W.*, «Depopulation in the Aegean islands and the Turkish conquest» (ἐν τῷ «Annual of the Brit. school of Athens», XVII/1911, 151—181).— *Τσοποτὸς Δ. Κ.*, «Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας» (Βόλος 1912).— *Villari L.*, «Una spedizione russa nell'Egeo al tempo di Caterina II» (Firenze 1912).— *Jorga N.*, «Cronica expeditiei Turcilor in Morea 1715 atribuita lui Constantin Diichiti» (Bucaresti 1913).— *Κοντογιάννης Π.*, «Οἱ προστατευόμενοι» (Ἀθῆναι 1917).— *Miller W.*, «The Turkish restoration in Greece. 1718—1797» (London 1921).— *Παπαναστασίου Εὐ.*, «Τὰ Βαλκάνια ἀπὸ τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα» (ἐν «Ἀρχείῳ οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» τ. Α΄/1921, σ. 175—196).- *Ζερλέντης Π. Γ.*, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἑλληνικὴ ἐκκλησία ἐπὶ Ἑνετῶν. 1685—1715» (Ἀθῆναι 1921).— *Καρολίδης Παῦλος*, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι Γεωργίου Α΄» (Ἀθῆναι 1925).— *Κορδᾶτος Ἰ. Κ.*, Νεοελληνικὴ πολιτικὴ ἱστορία» (Ἀθῆναι 1925).— *Κανδηλῶρος Τ. Χ.*, «Ἡ Φιλικὴ ἑταιρεία» (Ἀθῆναι 1927).— *Remérand Gabr.*, «Ali de Tébélen, pacha de Janina. 1744—1822» (=«Les grandes figures de l'Orient» II/1928, Paris).— *Ἄμαντος Κ. Ἰ.*, «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ» (Ἀθῆναι 1930).— *Μιχαλόπουλος Φ.*, «Ρήγας ὁ Βελεστινλῆς» (Ἀθῆναι 1930).— *Κορδᾶτος Γ.*, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς κεφαλαιοκρατίας» (Ἀθῆναι 1931).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ὁ Ρήγας Φεραῖος καὶ ἡ ἐποχή του» (Ἀθῆναι 1931).— *Θεοτόκης Σπ. Μ.*, «Οἱ τελευταῖοι χαιρετισμοὶ τοῦ Ρήγα» (Ἀθῆναι 1931). — «Παγκόσμιος ἱστορία» (ἔκδ. *Ἐλευθερουδάκη*, διεύθυνσις *Στ. Καραβία*, Ἀθῆναι 1932 κ.ἑ.).— *Βογιατζίδης Ι. Κ.*, «Ἱστορικαὶ μελέται» (Θεσσαλονίκη 1933).— *Καιροφύλας Κ.*, «Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (=«Ἐγκυκλοπαιδεία τῶν Ἐθνῶν» ἀρ. 20, Ἀθῆναι 1933).— *Eichtal*, «Ὁ Βολταῖρος καὶ τὸ ἑλληνικὸν ζήτημα» (ἐν «Κλειοῖ» ἀρ. 404, καὶ «Νέᾳ Ἡμέρᾳ» ἀρ. 711).— «Journal der Kriegsoperationen der russischen Flotte v. Jahre 1770—1774» (ἐν τῷ Briefwechsel» τοῦ *A. L. Schözer's*, τ. LXVIII. σ. 344 κ.ἑ.).

Δ΄. Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις. *Γενικὰ βοηθήματα*: *Blaquières Ed.*, The greek revolution» (London 1824).—*Comstock I.*, «History of the greek revolution» (New York 1825). —*Leak N. M.*, «A history outline of the greek revolution», London 1826 .—*Pouqueville F. C. H. L.*, «Histoire de la régénération de la Grèce» Paris 1828.—ἑλλην. μετάφρ. *Ξ. Ζυγούρα* Ἀθῆναι 1893).—*Σοῦτζος Ἀλ.*, «Histoire de la révolution grecque» (Paris 1829) —*Κούμας Κ. Μ.*, «Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων» (Βιέννη 1832).—*Gordon Th.*, «History of the greek revolution» (London 1833, β΄ ἔκδ. 1814 τ. 2.—Ἑλλην. μετάφρ. ἀτελὴς ὑπὸ *Σ. Ι. Κασιμάτη*, Ἀθῆναι 1849) —*Φραντζῆς Ἀμβρ.*, «Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος. 1715—1835» (Ἀθῆναι 1839—1841 τ. 3).—*Zinkeisen J. W.*, «Geschichte des osmanischen Reiches in Europa» (Hamburg — Gotha 1840—1863=*K. Lamprecht's*, «Allgemeine Staatengeschichte» Abt. I, Bd 13, Th. I—VII).—*Winter Ad.*, «Geschichte des neugriechischen Freiheitskampfes» (Berlin 1847).—*Τρικούπης Σπ.*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» (Λονδῖνον 1853—1857 τ. 4, νεωτ. ἔκδ. Ἀθῆναι 1925—1926 τ. 8 μετὰ προλόγου Κ. Παλαμᾶ καὶ ἐπιμέτρου Κ. Ἀμάντου, λαϊκὴ ἔκδ. «Πολιτείας» Ἀθῆναι Α΄/1933. Πρβλ. *Ν. Κοτζιᾶ*, «Ἐπανόρθωσις τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Σ. Τρικούπη περὶ τῶν Ψαριανῶν πραγμάτων ἱστορουμένων», Ἀθῆναι 1857).—*Gervinus G. G.*, «Geschichte der neunzehnten Jahrhunderts» ἧς μέρος ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις Leipzig 1856—1866 τ 8., Ἑλλην. μετάφρ. *Α. Σγούτα*).—*Pieri M.*, «Storia del risorgimento della Grecia fino dal 1740 al 1824» (Milano 1858, νεωτ. ἔκδ «Storia κ. τ. λ. fino al 1886», αὐτόθι 1897).—*Φιλήμων Ἰω.*, «Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» (Ἀθῆναι 1859-1861, τ. 4).—*Παπαρρηγόπουλος Κ.*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους» (Ἀθῆναι 1860—1862 τ. 5, ε΄ ἔκδ. *Π. Καρολίδου* 1925 τ. 6).—*Finlay G.*, «History of the greek revolution» (Edinburg 1861 καὶ «A short history of Greece from its conquest by the Romans to the present time» (ἔκδ. Tozer, Oxford 1877, τ. 7).—*Κουτσονίκας Λ.*, «Γενικὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» (Ἀθῆναι 1863 τ. 2).—*Παπαρρηγόπουλος Δ. Κ.*, «Σύνοψις τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» (Ἀθῆναι 1864, θ΄ ἔκδ. 1892, Σχολική).— *Hopf G.*, «Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelalters bis auf unseren Zeit» (=*Ersch & Gruber*, «Allgemeine Encyclopädie» Bd 85—86/1867-1868, Leipzig).—*Prokesch-Osten Ant.*, «Geschichte der Abfalls der Griechen vom türkischen Reiche» (Wien 1867 — 1868, τ. 6.—μετάφρ. τῶν δύο πρώτων τόμων ὑπὸ *Γ. Ε. Ἀντωνιάδου*, Ἀθῆναι 1868—1869, τ. 2).— *Hertzberg G. F.*, «Geschichte Griechenlands» (ἐν τῇ «Allgemeine Staatengeschichte» τοῦ *K. Lamprecht* Abt. I, Bd 22, Th. I—IV: Gotha 1876—1879. Μερικὴ μετάφρ. *Π. Καρολίδου*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» Ἀθῆναι 1916, τόμ. 4).— *Mendelssohn-Bartholdy K.*, «Geschichte Griechenlands von der Eroberung Konstantinopels bis auf unsere Tage» (Leipzig 1870—1874, τ. 2. —Ἑλλην. μετάφρ. *Μ. Ι. Παπαρρηγοπούλου*, Ἀθῆναι 1872 καὶ *Ἠλ. Οἰκονομοπούλου* 1894 ἀτελεῖς καὶ *Ἀγγ. Βλάχου* 1873—1876, τ. 2).— *Οἰκονόμος Μιχ.*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας» (Ἀθῆναι 1873).—*Francis F.*, «The diplomatic history of the greek Revolution» (London 1877).— *Tiersch H.* (Θείρσιος) «Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως», (Ἀθῆναι 1879, κατὰ μετάφρ. *Ν. Βουτυρᾶ*).— *Θεοφίλου Γ.*, «Ἐπίτομος ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» (Ἀθῆναι, γ΄ ἔκδ. 1880).— *Guizot Fr.*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» (Ἀθῆναι 1881, κατὰ μετάφρ *Χαρ. Ἀννίνου*).— *Κυριακίδης Ἐπαμ.*, «Ἱστορία τοῦ συγχρόνου ἑλληνισμοῦ. 1832—1892» (Ἀθῆναι 1892, τ. 2).— *Εὐαγγελίδης Τ. Ε.*, «Ἱστορία τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. 1821 — 1894» (Ἀθῆναι 1894) καὶ «Ἱστορία τοῦ Ἰωάννου Καποδιστρίου» (αὐτόθι 1894).— *Allison Phillips*

Digitized by Google

W., «The War of Greek independence» (London - New York 1897).— *Isambert G.*, «L'indépendance grecque et l'Europe» (Paris 1900).— *Jorga N.*, «Geschichte des osmanischen Reiches» (= *K. Lamprecht's*, «Allgemeine Staatengeschichte» Gotha 1908—1913, Abt. I, Bd. 39, Th. 1—5).— *'Ασπρέας Γ. Κ.*, «Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. 1821—1921» ('Αθῆναι Α /1922 καὶ β' ἐκδ. 1930).— *Καρολίδης Π.*, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι Γεωργίου Α'» ('Αθῆναι 1925).— *Κορδᾶτος 'Ι. Κ.*, «Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» ('Αθῆναι 1925, β' ἐκδ. 1927).— *Driault E.* καὶ *Lheritier M.*, «Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours» Paris 1925—1926, τ. 5).— *Δασκαλάκης Α. Β.*, «Τὰ αἴτια καὶ οἱ παράγοντες τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821» (Παρίσιοι 1927).— *Πιπινέλης Τ. Ν.*, «Πολιτικὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» (Παρίσιοι 1927).— *Μοσχόπουλος Ν.*, «La révolution grecque et ses sources turques» (Le Puy 1930).— *Crawley C. W.*, «The question of Greek independence. A study of British policy in the Near East. 1821—1833» (Cambridge 1930).— *Κλασόπουλος Χρ. 'Ι.*, «Ἡμερολόγιον τοῦ ἀγῶνος» ('Αθῆναι 1930).— *Κόκκινος Δ. Α.*, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις» ('Αθῆναι 1931—1934, τ. 5).

Μονογραφίαι καὶ εἰδικὰ βοηθήματα: Διὰ τὸν κατὰ θάλασσαν ἀγῶνα: *'Ομηρίδης Π. Σ.*, «Ἱστορία τῶν τριῶν ναυτικῶν νήσων Ὕδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν» (Ναύπλιον 1831).— *Μιαούλης Α. Α.*, «Συνοπτικὴ ἱστορία τῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας... γενομένων ναυμαχιῶν κτλ.» (Ναύπλιον - 'Αθῆναι, 1833—1836).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ὑπόμνημα περὶ τῆς νήσου Ὕδρας» (Μόναχον 1834).— *Κριεζῆς Γ. Δ.*, «Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας» (1860).— *Χατζηαναργύρου Α. Α.*, «Τὰ Σπετσιωτικὰ» ('Αθῆναι - Πειραιεὺς 1861 — 1925, τ. 3).— *Νικόδημος Κ.*, «Ὑπόμνημα τῆς νήσου Ψαρῶν» ('Αθῆναι 1862, τ. 2).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἐπίσημα ἔγγραφα τῶν ἀνδραγαθησάντων πυρπολιστῶν τῶν τριῶν ναυτικῶν νήσων» ('Αθῆναι 1865).— *'Ορλάνδος 'Α.*, «Τὰ ναυτικὰ» ('Αθῆναι 1869, τ. 2).— *Φωτόπουλος Γ. Π.*, «Συνοπτικὴ ναυτικὴ ἱστορία τοῦ κατὰ θάλασσαν ὑπὲρ ἐθνικῆς αὐτονομίας ἀγῶνος κτλ.» ('Αθῆναι 1873).— *Τσαμαδὸς Α.*, «Ἱστορικὰ ἡμερολόγια τῶν ἑλληνικῶν ναυμαχιῶν» ('Αθῆναι 1886) — *Σαχτούρης Γ.*, «Ἱστορικὰ ἡμερολόγια» ('Αθῆναι 1890).—*Jurien de la Gravière*, «Ἱστορία τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος, κυρίως τοῦ ναυτικοῦ (μεταφρ. καὶ συμπλήρ. ὑπὸ *Κ. Ν. Ράδου*, 'Αθῆναι 1894).— *Ράδος Κ.*, «La marine grecque pendant la guerre de l'indépendance» (1907).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Φ. Α. Ἄστιγξ» ('Αθῆναι 1917).— *Κοντογιάννης Π. Μ.*, «Ἡ πυρπόλησις τῆς τουρκικῆς ναυαρχίδος ὑπὸ τοῦ Κανάρη ἐν Χίῳ» ('Αθῆναι 1925).— *'Αλεξανδρῆς Κ.*, «Αἱ ναυτικαὶ ἐπιχειρήσεις τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος. 1821 — 1829» ('Αθῆναι 1926, β ἐκδ. 1930).— *Φωκᾶς Δ. Γ.*, «Ἡ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου» ('Αθῆναι 1927, ἐκδ. «Ναυτικῆς Ἐπιθεωρήσεως») — *Πρωτοψάλτης 'Εμμ.*, «Ἡ συμβολὴ τῆς Κάσσου εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν» ('Αθῆναι 1930).— *Θεοφανίδης Ι.*, «Ὁ ἀγὼν τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ. 1824—1826» ('Αθῆναι 1932).—*Μελᾶς Σ.*, «Ὁ ναύαρχος Μιαούλης» (1932).— *'Αλεξανδρῆς Κ.*, «Οἱ ναυτικοὶ ἀγῶνες» (ἐν ταῖς «Διαλέξεσι τῆς ἐθνικῆς ἑκατονταετηρίδος. 1830—1930» τοῦ Συλλόγου ὠφελίμων βιβλίων, 'Αθῆναι 1932).— *Γεωργακόπουλος Γ. Ε.*, «Τὸ ἑλληνικὸν ναυτικὸν διὰ μέσου τῶν αἰώνων» ('Αθῆναι 1933).—«Statuto della Societad d'Ajüt per ils grecs in Engandina» (Zürich 1822).— Διὰ τὸν φιλελληνισμὸν ἐν Εὐρώπῃ καὶ 'Αμερικῇ: «Tägebuch und Erläuterungen über den Kampf der Philhellenen in «Griechenland» (Dinkelsbühl 1823).— *Βικέλας Δ.*, «Le philhellénisme en France» (Paris 1891).—*Arnold G.*, «Der deutsche Philhellenismus» (Ergänzusgsheft No II/1896 τοῦ περιοδ. «Euphorion»).—«Der Genfer I. G. Egnard als Philhellene. 1821 - 1829» (Zürich 1900).—*Κοντογιάννης Π. Μ.*, «Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον. 1768—1774» ('Αθῆναι 1903, σελ. 444 κἑ.).—*Erler Kurt*, «Der Philhellenismus in Deutschland. 1821—1829» (1906).— *Muoni G.*, «La letteratura filellenica nel romantismo italiano» (Napoli-Milano 1907).— *Λάμπρος Σπ. Π.*, «Λόγοι καὶ ἀναμνήσεις ἐκ τοῦ Βορρᾶ» ('Αθῆναι 1909, σελ. 191—216).—*Heisenberg Aug.*, «Der Philhellenismus einst und jetzt» (München 1913).—*Τρικογλίδης Κ.*, «Ἡ ἱστορία τοῦ ἀγγλικοῦ φιλελληνισμοῦ» ('Αθῆναι 1917).— *Ferriman Z.*, «Some english philhellenes» (London 1919, ἐκδ. τῆς Anglohellenic league).—«Ἑλλὰς καὶ Βύρων» ('Αθῆναι 1921, λεύκωμα).—*Λάσκαρης Σ. Θ.*, «Ὁ φιλελληνισμὸς ἐν 'Αμερικῇ κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν» ('Αθῆναι 1926).—*Dieterich K.*, «Aus Briefen und Tagebüchern zum deutschen Philhellenismus, 1821—1828» (Hamburg 1928).—*Καλλιτσουνάκης Ι.*, «Γουλιέλμος Μύλλερ καὶ ὁ φιλελληνισμὸς ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ» ('Αθῆναι 1928).—«The Ahepa bulletin» (πανηγυρικὸν τεῦχος I, 5/Μάρτιος 1928, ἔνθα ἱκανὴ ὕλη διὰ τὸν ἀντίκτυπον τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ἐν τῷ βορειοαμερικανικῷ κογκρέσσῳ).— *Στεφανᾶτος Π. Θ.*, «Ὁ φιλελληνισμὸς τῶν ἀμερικανῶν κατὰ τὸ 1821» ('Αθῆναι 1930).—*Silbernagel A.* καὶ *Καλογιάννης*, «Le mouvement Philhellène en Suisse» ('Αθῆναι 1930).— *Μακκᾶς Λ.*, «Le Philhellénisme français d'il y a cent ans» (=«L'Acropole» τ. V/1930 fasc. 1—2).— *Laistner M. L. W.*, «Le Philhellénisme allemand 1821—1827» (ἐν «L'acropole» τ. V/1930 σ. 94—102) «Le philhellénisme américain, 1821—1828» (αὐτόθι σ. 103—110), «Ὁ φιλελληνισμὸς ἐν Γερμανίᾳ κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν» ('Αθῆναι 1931).— *Rothpletz Em*, «Der Schöfflisdorfer Philhellen - Johann Jakob Meyer (1798—1826) Ein Beitrag zur Geschichte der Griechenbewegung in Europa während des griechieschen Freiheitskriegen» (Basel 1931)).— *Παππᾶς Σπ.*, «Οἱ γάλλοι ἐθελονταὶ κατὰ τὸν ἀγῶνα» (ἐν «Πολιτισμῷ» 1932).— *Choisy F.*, «Capodistria et le philhellénisme en Suisse» (ἐκδ. τοῦ «Messager d'Athènes», 'Αθῆναι 1933).— *Παππᾶς Σπ.*, «France et Grèce, (Paris 1934).— Εἰς ποικίλα ζητήματα τῆς ἐπαναστάσεως ἀναφέρονται τὰ ἔργα: *Σουρμελῆς Δ.*, «Ἱστορία τῶν 'Αθηνῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα» (Αἴγινα 1834).— *Βυζάντιος Χρ. Σ.*, «Ἱστορία τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ τῆς Ἑλλάδος» ('Αθῆναι 1837). — *Σπηλιάδης*, «Οἱ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀγῶνες τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ» ('Αθῆναι 1865).— *Βλαχογιάννης 'Ιω.*, «Ἱστορικὰ ζητήματα» ('Αθῆναι 1895).— *'Αγαπητὸς Α.*, «Οἱ ἔνδοξοι Ἕλληνες τοῦ 1821» (Πάτραι 1877).—*Νικολαΐδης Β.*, «'Αλῆ Χουρσὴτ μπέης» (Παρίσιοι 1882).—*Debidour A.*, «Histoire diplomatique de l'Europe» (Paris I/1891).—*'Αλεξανδρᾶκος Δ.*, «Ἱστορία τῆς Μάνης» ('Αθῆναι 1892).—«Συλλογὴ τῶν περὶ Μαυρομιχαλῶν γραφέντων» ('Αθῆναι 1903).—*Debidour A.*, «Le général Fabvier (Paris 1904).—«Ἡ ἐπανάστασις τοῦ εἰκοσιένα εἰς μονογραφίας» (λαϊκὴ ἐκδ. τῆς «'Ατλαντίδος», Νέα Ὑόρκη 1910 τ. 2, ὑπὸ *Γ. Τσοκοπούλου, Τ. Μωραΐτίνη, Ι. Πετρουνάκου, Δ. Ι. Καλογεροπούλου, Χρηστοβασίλη, Ν. 'Αντωνοπούλου κ. ἄ.*).—*Djouvara T. G.* «Cents projets de partage de la Turquie» (Paris 1914).—*Ράδος Κ. Ν.*, «Περὶ τὸ στέμμα τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἀπόπειρα τῶν 'Ορλεανιδῶν, 1825—1826» ('Αθῆναι 1917).—*Μοσχόπουλος Ν.*, «Les Turcs jugés par leur histoire» (Paris 1920).—*Καλογερόπουλος Ν. Π.* καὶ *Στρᾶτος Ν. Α.*, «La Grèce et les puissances garantes» ('Αθῆναι 1920).—*Ζωγράφος Δ.*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας» ('Αθῆναι 1921—1924, τ. 3).— *Βλαχογιάννης 'Ιω.*, «'Ανέκδοτα τοῦ Καραϊσκάκη καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη» ('Αθῆναι 1922).—*Δασκαλάκης Α.*, «Ἡ Μάνη καὶ ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ('Αθῆναι 1923).—*Σωτηριάδης Γ.*, «Ὁ Φαβιέρος καὶ τὸ ἔργον του εἰς τὴν Ἑλλάδα» ('Αθῆναι 1923).— *Βλαχογιάννης 'Ι.*, «Ἱστορικὴ ἀνθολογία 1820—1864» ('Αθῆναι 1927).— *Μελᾶς Σπ.*, «Τὸ εἰκοσιένα καὶ ἡ Κρήτη» ('Αθῆναι 1930).—*Πετρώνδας Γ.*, «Capodistrias et Eynard, leur œuvre éducative pour la régénération de la Grèce Genève 1930).—*Κορδᾶτος 'Ι.*, «Ἡ ἐπανάσταση τῆς Θεσσαλομαγνησίας στὸ 1821» ('Αθῆναι 1930) — *Driault E.*, «L'expédition de Crète et de Morée. 1823—1828» (Cairo 1930) — *Μελᾶς Σ.*, «Ὁ γέρος τοῦ Μωριᾶ» (1931).—*Καλογερόπουλος Δ.*, «Αἱ προκηρύξεις τοῦ 'Αλεξάνδρου Ὑψηλάντου» ('Αθῆναι 1932).—*Γεδεὼν Μ. 'Ι.*, «'Αποσημειώματα χρονογράφου. 1800—1915» ('Αθῆναι 1932).—*Γατόπουλος Δ.*, «Ἰωάννης Καποδίστριας, ὁ πρῶτος κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος» ('Αθῆναι 1932).— *'Αργέντης Φ.*, «The massacres of Chios described in contemporary diplomacy» (London 1932).—*'Αλιμπέρτη Σωτ. Ι.*, «Αἱ ἡρωΐδες τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» ('Αθῆναι 1933).—*'Αργέντης Φ. Π.*, «The expedition of colonel Fabvier to Chios described in contemporary diplomatic reports» (Oxford 1933) —

'Απομνημονεύματα ἀγωνιστῶν: Γερμανὸς (Παλαιῶν Πατρῶν), «Ὑπομνήματα τῆς κατὰ τοῦ τυράννου τῶν Ἑλλήνων ὁπλοφορίας» (Ναύπλιον 1836, β' ἐκδ. 'Αθῆναι 1900).—*Περραιβὸς Χρ.*, «'Απομνημονεύματα πολεμικὰ» ('Αθῆναι 1836).— *Καστόρχης Κ.* «Ὑπομνήματα περὶ τῆς ἐπαναστάσεως τῆς Ἑλλάδος» ('Αθῆναι 1837).— *Ξάνθος Ε.* «'Απομνημονεύματα» ('Αθῆναι 1845).— *Τερτσέτης Γ.*, «Ὁ γέρων Κολοκοτρώνης. Διήγησις τῶν συμβάντων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς καθ' ὑπαγόρευσιν Θ. Κολοκοτρώνη» ('Αθῆναι 1846), τοῦ ὁποίου νεωτέρα ἐκδ. Τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη... μὲ πρόλογον τοῦ κ. Νίκου Βέη» (ἐν «Μηνιαίῳ Νέῳ Κόσμῳ» ('Αθῆναι 1914, τεῦχ. Β', σ. 55—164 καὶ Γ', σ. 49—178).— *Σπηλιάδης Ν.*, «'Απομνημονεύματα» ('Αθῆναι 1851, τ. 3).— *Δραγούμης Ν.*, «Ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις» ('Αθῆναι 1876, β' ἐκδ. 1925).— *Μεταξᾶς Κ.*, «'Απομνημονεύματα τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» (1878).— *Χρυσανθόπουλος Φ. (Φωτᾶκος)*, «Βίοι Πελοποννησίων ἀνδρῶν» ('Αθῆναι 1888).— *Κριεζῆς Α.*, «Ἡμερολόγιον» (ἐν «Ἑβδομάδι» 1859).— *Χρυσανθόπουλος Φ. (Φωτᾶκος)*, «'Απομνημονεύματα περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως (β' ἐκδ. 'Αθῆναι 1900). — *Ὑψηλάντης Ν.*, «Mémoires» ('Αθῆναι 1900. Ἐκδ. Δ. Γ. Καμπούρογλου).— *Ράλλης Λ.*, «'Αναμνήσεις περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» ('Αθῆναι 1910, ἐκδ. β' *'Ι. Βλαχογιάννη*).— *Μάγιερ 'Ιω. 'Ι.*, «Ἡμερολόγιον πολιορκίας Μεσολογγίου. 1825—1826» ('Αθῆναι 1926, ἐκδ. *Γ. Δροσίνη*).— *Σπυρομήλιος Μιχ.*, «'Απομνημονεύματα τῆς β' πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου» ('Αθῆναι 1926, ἐκδ. *'Ιω. Βλαχογιάννη*).— *Βλαχογιάννης 'Ιω.*, «Νικολάου Κουσουμούλη τὰ ἐνθυμήματα τῆς ἐπαναστάσεως» ('Αθῆναι 1930).

'Αρχεῖα, ἀλληλογραφίαι κλ.: Orell, «Documents relatifs à la Grèce délivrée» (Zurich 1822).— *Μάμουκας 'Α. Ζ.*, «Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος» ('Αθῆναι 1833—1841, τ. 9).— *Βλαχογιάννης 'Ιω.*, «'Αρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ 'Ι. Πύλου» ('Αθῆναι 1900).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «'Αθηναϊκὸν ἀρχεῖον» ('Αθῆναι 1901).— «'Αρχεῖον Διονυσίου Ρώμα» ('Αθῆναι 1901, τ. 2).— «Διπλωματικὰ ἔγγραφα περὶ τῆς ἐπαναστάσεως ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ ὑπουργείου 'Εξωτερικῶν τῆς Ρωσίας» (ἐν «Πατρίδι» Βουκουρεστίου, 18 Ἰουνίου 1903).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «'Αρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη» ('Αθῆναι 1907).— «Ἱστορικὸν ἀρχεῖον τοῦ 'Ανδρέου Λόντου» ('Αθῆναι 1914 - 1916, τ. 2. Ἐκδ. οἰκογενείας Λόντου).— *Ράδος Κ. Ν.*, «Ἔγγραφα καὶ ἐπιστολαὶ Γ. Κ. Βοϊνέσκου» ('Αθῆναι 1916).— *Rothpletz Em.*, «Lettres de Louis-André Gosse. 1826—1830» (Genève-Paris 1919).— *Rothpletz Em*, «Correspondence entre Louis-André Gosse et Cochran» 1827—1828» (Genève-Paris 1919). — *Λιγνὸς 'Αντ.*, «'Αρχεῖα Λαζάρου καὶ 'Αντωνίου Κουντουριώτου» (Πειραιεὺς 1920—1927, τ. 5).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «'Αρχεῖον τῆς κοινότητος Ὕδρας» ('Αθῆναι - Πειραιεὺς 1921 — 1930, τ. 14).— *Βλαχογιάννης 'Ιω.*, «Χιακὸν ἀρχεῖον» ('Αθῆναι 1926, τ. 5).— *Κοντογιάννης Π.*, «Ἱστορικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν» ('Αθῆναι 1927, ἐκ τῶν ἀρχείων τοῦ ὑπουργείου 'Εξωτερικῶν).— *Θεοτόκης Σ. Μ.*, «'Αλληλογραφία 'Ι. Α. Καποδίστρια - 'Ι. Γ. 'Ευνάρδου. 1826—1831» ('Αθῆναι Α / 1929).— *Λουκόπουλος Δ.*, «Ὁ Ρουμελιώτης καπετάνιος τοῦ 1821 'Ανδρίτσος Σαφάκης καὶ τὸ ἀρχεῖό του» ('Αθῆναι 1931).— *Παππᾶς Σπ.*, «Τὰ ἔγγραφα τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως εἰς τὰ ἀρχεῖα τοῦ Quai d'Orsay» (ἐν «Πρακτικοῖς τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν», τ. Ζ / 1932).— 'Ανέκδοτος ἐπίσης ὕλη εὑρηται ἐν τοῖς γενικοῖς ἀρχείοις τοῦ κράτους (κολοσσιαία), ἐν τοῖς ἀρχείοις τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας, ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις Βουλῆς καὶ 'Εθνικῇ καὶ ἐν τῇ ἰδιωτικῇ συλλογῇ 'Ιωάννου Βλαχογιάννη.

Π. Ν. Π.

Ε'. Νεώτεροι χρόνοι. *Γενικὰ βοηθήματα: Zinkeisen J. W.*, «Geschichte des osmanischen Reiches in Europa» (Hamburg—Gotha 1840—1863=K. Lamprecht's «Allgemeine Staatengeschichte» Abt. I. Bd 13, Th. 1—V(I).— *Hopf. K.*, «Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelalters bis auf unseren Zeit» (ἐν Ersch & Gruber, «Allgemeine Encyclopädie» Bd. 85—86/1867—1868, Leipzig). *Mendelssohn — Bartholdy K.*, «Geschichte Griechenlands von der Eroberung Konstantinopels bis auf unsere Tage» (Leipzig 1870—1874 τ. 2 —Ἑλλην. μετάφρ. *'Αγγ. Βλάχου* 'Αθῆναι 1873—1876 τ. 2).—*Hertzberg G. F.*, «Geschichte Griechenlands» (= *K. Lamprechts*, «Allgemeine Staatengeschichte» Gotha 1876—1879. Abt. I, Bd 22 Th. I—IV).— *Finlay G.*, A short history of Greece from its conquest by the Romans to the present time» (ἐκδ. *Tozer*, Oxford 1877 τ. 7).— *Κυριακίδης 'Επ.*, «Ἱστορία τοῦ συγχρόνου ἑλληνισμοῦ 1832—1892» ('Αθῆναι 1892 τ. 2).—*Εὐαγγελίδης Τρ.*, «Ἱστορία τοῦ Ἰωάννου Καποδίστρια» ('Αθῆναι 1894), «Ἱστορία τοῦ Ὄθωνος» ('Αθῆναι). «Τὰ μετὰ τὸν Ὄθωνα ἤτοι ἱστορία τῆς μεταβασιλείας καὶ τῆς βασιλείας Γεωργίου τοῦ Α'», «Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας» ('Αθῆναι 1894, τ. 2).—*Pieri M.*, «Storia del resorgimento della Grecia dal 1740 fino al 1896» (Milano 1897 β' ἐκδ.).—*Φιλάρετος Γ. Ν.*, «Ξενοκρατία καὶ βασιλεία ἐν Ἑλλάδι 1821—1897» 'Αθῆναι 1897).—*Καμπούρογλου Δ. Γ.*, «Σύγχρονος ἑλληνικὴ ἱστορία» ('Αθῆναι 1905).— *Carl Ritter v. Sax*, «Geschichte des Machtverfalls der Turkei bis Ende des 19. Jahrhunderts» (Wien 1908).— *Jorga N.*, «Geschichte des osmanischen Reiches» (=*K. Lamprecht's*, «Allgemeine Staatengeschichte», Gotha 1908 - 1913, Abt. 1, Bd 39, Th 1—5).—*Miller W.*, The Ottoman Empire and its successors 1801 - 1913 (1813, γ' ἐκδ. Cambridge 1927, διὰ τὰ ἔτη 1801—1927. Ἑλλην. μετάφρ *Σπ. Π. Λάμπρου*: «Ἡ Τουρκία καταρρέουσα» 'Αθῆναι 1925).—*Σκληρὸς Γ.*, «Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ ἑλληνισμοῦ» ('Αλεξάνδρεια 1919). *Καρολίδης Π.*, «Σύγχρονος ἱστορία τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν λοιπῶν λαῶν τῆς 'Ανατολῆς μέχρι σήμερον» ('Αθῆναι 1921—1930 τ. 7).—*Miller W.*, «A history of the Greek people. 1821—1921» (London 1922, ἑλλην. μετάφρ. ὑπὸ *Κ. Καιροφύλα* 'Αθῆναι 1924. Νεωτέρα διασκευὴ τοῦ πρωτοτύπου: «Greece. 1821—1927», London 1928).—*'Ασπρέας Γ. Κ.*, «Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. 1821—1921» ('Αθῆναι 1922—1930, τ. 3.—β' ἐκδ. 1930, τ. 3, διαλαμβάνουσα τὰ μέχρι τοῦ 1928).—*Κορδᾶτος Ι. Κ.*, «Νεοελληνικὴ πολιτικὴ ἱστορία» ('Αθῆναι 19[illegible]).—*Καρολίδης Π.*, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι Γεωργίου Α'» ('Αθῆναι 1925).— «Μεγάλη στρατιωτικὴ καὶ ναυτικὴ ἐγκυκλοπαιδεία» (γενικῶν ἐπιτελείων 'Αθῆναι 1927—1930, τ. [illegible], διεύθυνσις *Γ. Ι. Σώχου*).—*Στενοβέας Σ. Ν.*, «Αἱ ἑλληνικαὶ κυβερνήσεις ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτησίας μέχρι σήμερον» («ἐν Ἑλληνικῷ Ἔτει» 1929).—*Τσαγκαράκης Ι.*, «Ἐποποιία καὶ θρῦλοι 1821—1922. Ἱστορικὸν λεύκωμα» ('Αθῆναι Α'/1930).— *Miller W.*, «Modern Greek history in the Gennadeion» ('Αθῆναι 1930). Χρήσιμον διὰ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν ἐν τῇ Γενναδείῳ Βιβλιοθήκῃ).—*Τριανταφυλλίδης Νεοκλ.*, «Ἑκατὸ χρόνια ἐλεύθερης ζωῆς. 1830—1930» ('Αλεξάνδρεια 1930).—*Γατόπουλος Δ.*, «Τὰ 100 ἑλληνικὰ χρόνια» 'Αθῆναι 1931).—*Στρατηγόπουλος Α. Μ.*, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος» 'Αθῆναι 1934, ἐκδ. ἐφημερίδος «Πατρίς»).—*Γατόπουλος Δ.*, «Ἱστορία τοῦ τόπου μας» ('Αθῆναι 1934).

Εἰδικὰ βοηθήματα: Ludwig E., «Der Kampf auf dem Balkan» (Berlin 1916).— *Gibbon H. A.*, «Venizelos» (1921).—*Μάλλωσης Ι. Η.*, «Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Δημητρίου Γούναρη. 1902—1922» 'Αθῆναι 1926).— *Νικόλαος (πρίγκιψ τῆς Ἑλλάδος)*, «Τὰ πενῆντα χρόνια τῆς ζωῆς μου» ('Αθῆναι 1926).— *Παπαντωνάκης Γ. Ε.*, «Ἡ πολιτικὴ σταδιοδρομία τοῦ 'Ελευθερίου Βενιζέλου» (1928).— *Στρατηγὸς Lamouche*, «Quinze ans d'histoire balkanique. 1904—1918» (Paris 1928).— *Λάσκαρις Σ. Θ.*, «Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καὶ ἡ ἕνωσις τῆς Ἑπτανήσου» ('Αθῆναι 1930).— *Βεντήρης Γ.*, «Ἡ Ἑλλὰς τοῦ 1910—1920» ('Αθῆναι 1931, τ. 2).— *Πιπινέλης Τ. Ν.*, «Ἡ μοναρχία ἐν Ἑλλάδι. 1833—1843» ('Αθῆναι 1932) — *Παρασκευόπουλος Λ. (στρατηγός)*, «'Απομνημονεύματα» ('Αθῆναι Α /1933).— *Klor*, «Der griechisch-türkische Krieg im Jahre 1897» (1897).—*Σπηλιωτόπουλος Α. Θ.*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου» ('Αθῆναι 1897, τ. 2).— Gli avenimenti d' Oriente (Guerra Greco-turca 1897» (Milano 1897, 32 εἰκονογρ. φυλλάδια).— *Βερναρδάκης Α. Ν.*, «Τὰ μετὰ τὴν καταστροφὴν» ('Αθῆναι 189).— *Εὐαγγελίου Χρ. Κ.*, «Πολεμικὸν ἡμερολόγιον. Ἔργα καὶ ἡμέραι τοῦ ἐν 'Ηπείρῳ πολεμικοῦ στρατοπέδου» (Πάτραι 1898).— *Goltz C. F.*, «Die Thessalische Krieg» (Berlin 1898, ἑλληνιστὶ 'Αθῆναι 1899).— *Οἰκονομόπουλος 'Ηλ.*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου» ('Αθῆναι 1898, τ. 2).— *Λεσιδης Ν. Δ.*, «Ὁ ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος» ('Αθῆναι 1898, τ. 3).— «'Αρχηγεῖον στρατοῦ Θεσσαλίας. 'Εκθέσεις διαδόχου» ('Αθῆναι 1899—1901).— *Μακρῆς Ν.*, «Τὰ κατὰ τὸν πόλεμον συμβάντα ἐν Θεσσαλίᾳ» ('Αθῆναι 189[illegible]). — *Μᾶνος Θ.*, «Ἔκθεσις ἐπὶ τῆς πολεμικῆς ἐνεργείας ἐν 'Ηπείρῳ κτλ.» ('Αθῆναι 1899).— *Καχλαμᾶνος Γ.*, «Παρατηρήσεις κτλ.» ('Αθῆναι 1901).— *Τζῆτζος Κ.*, «Περὶ τῶν αἰτίων καὶ τῶν ὑπολόγων τῆς ὑποχωρήσεως τοῦ στρατοῦ τοῦ Νεζεροῦ» ('Αθῆναι 1902).— *Neyt*, «Notes concernant la Grèce, la Turquie et la guerre gréco-turque de 1897» (Liège 1910) — «Ὁ ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1897» (τουρκιστί, ἄνευ τόπου καὶ ἔτους).— *Θεοδωρίδης 'Αρ.*, «Ἡ ἐπανάστασις καὶ τὸ ἔργον αὐτῆς» ('Αθῆναι 1914).—*'Αποστολίδης Δημ.*, «Ὁ νικηφόρος ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1912—1913» ('Αθῆναι 1913).— *'Ισμὲτ Φουὰτ πασᾶς*, «Paroles de vaincu» (Paris 1913).— *Μαχμοὺτ Μουχτὰρ πασᾶς*, «Meine Führung im Balkankriege. 1912» (Berlin 1913).— *Moyer H.*, «Der Balkankrieg 1912—1913» (München 1913).— *Μολοσσὸς Σ.*, «Ἱστορία τοῦ βαλκανοτουρκικοῦ πολέμου» ('Αθῆναι 1913, τ. 2).— *Οἰκονομόπουλος 'Ηλ. Π.*, «Ἱστορία τοῦ βαλκανοτουρκικοῦ πολέμου» ('Αθῆναι 1913, τ 2) — *Trapmann Al.*, «Ὁ πόλεμος τῆς Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας» (μετάφρ *Κ. Ι. Θεοδωροπούλου*, 'Αθῆναι 1913—1914).— *'Αμπελᾶς Τιμολ.*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνοβουλγαρικοῦ πολέμου τοῦ 1913» (Νέα Ὑόρκη 1914) — *Βρυζάκης Π. Ε.*, «Πολεμικαὶ εἰκόνες. 1912—1913» ('Αθῆναι 1914).— *Γατόπουλος Δ.*, «Ἡ ὑποχώρησις τοῦ Σόροβιτς» ('Αθῆναι 191).— *Κασσαβέτης Δ.*, «Hellas and the Balkan wars» (1914).— *Leune J.*, «Une revanche. Avec les Grecs de Paris à Salonique Paris 1914 μετάφρ. *Χ. Νεοκλέους*, 'Αθῆναι 1914).— *Οἰκονόμου Κωστῆς*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνοβουλγαρικοῦ πολέμου» ('Αθῆναι 1914).— *Rankin R.*, «The inner history of the Balkan wars» (1914) — *Rohde H.*, «Operationen an den Dardanellen im Balkankriege. 1912 — 1913» (Berlin 1914).— «Der Balkankrieg 1912 — 1913» (ἐν τοῖς «Kriegsgeschichtliche Einzelschriften» τοῦ γερμανικοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου, Abt. 1, Heft 50 κ.ἑ., Berlin 1914).— *Νικολαΐδης Κλ.*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου» ('Αθῆναι 1915).— *Sell*, «Geschichte Griechenlands während des Krieges 1914—1918» (1920) — *Δουσμάνης Β.*, «Ὁ συμμαχικὸς πόλεμος κατὰ τῶν Βουλγάρων» ('Αθῆναι 1928).— *'Αργέντης Φ. Π.*, «Chius liberata, or the occupation of Chios by the greeks in 1912 and Chios during the great war» (Oxford 1933).— «Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς κατὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους» ('Αθῆναι Α / 1933).— *Μόλιν Λεωνίδας*, «Ναυτικὸν λεύκωμα. Οἱ κατὰ θάλασσαν νικηταὶ τοῦ βαλκανικοῦ πολέμου» (ἄ. τ. καὶ ἄ. ἔ.).— *Νικόλαος (πρίγκιψ τῆς Ἑλλάδος)*, «Political memoirs. 1914—1917» (London [1928]).— *Βενιζέλος 'Ελ. Κ.*, «Greece in her true light» (New York 1916).— *Price G. W.*, «The story of the Salonica army» (1917).— «Cinq ans d'histoire grecque» (Paris 1917, οἱ ἐν τῇ βουλῇ κατ' Αὔγουστον τοῦ 1917 λόγοι τῶν *'Ελ. Βενιζέλου, Νικ. Πολίτου, 'Εμμ. Ρέπουλη* καὶ *Γεωργίου Καφαντάρη*). — *Recouly R.*, «Jonnart en Grèce et l'abdication de Constantin» (Paris 1918).— *Frégier Ch.*, «Les étapes de la crise grecque. 1915 — 1918 (Paris 1919).— *Regnault*, «La conquête d' Athènes 1917» (Paris 1919).— *Βενιζέλος 'Ε. Κ.*, «The internal situation in Greece and the amnesty of political offenders» (London 1920).— *Feyler C. F.*, «La campagne de Macedoine. 1916 — 1917» (Genève 1920).— *Mackensen*, «Von Bukarest bis Saloniki» (1920).—*Κοντογιάννης Πάνο*, «Ἱστορία τοῦ μεγάλου πολέμου 1914—1918» (1921 καὶ 1928).—*Νικολόπουλος Χρ. Β.*, «Μὲ τοὺς μυρίους τοῦ 1921. Ἡ ἐκστρατεία τῆς Μικρᾶς 'Ασίας» ('Αθῆναι 1921) —*Abbott G. F.*, «Greece and the Allies 1914—1922» (1922).—*Βουτιερίδης Η. Π.*, «Ἡ ἐκστρατεία πέραν τοῦ Σαγγαρίου» ('Αθῆναι 1922).—*Sotan D.*, «Ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ εἰς τὸν συμμαχικὸν ἀγῶνα» ('Αθῆναι 1922).— *Toran Bayle X.*, «Salonique, Monastir et Athènes» (Paris 1922).— *'Αθάνατος Κ. (Καρτιμούζης)*, «Τὸ ἐθνικὸν κίνημα Χίου καὶ Μυτιλήνης» ('Αθῆναι 1923).—*Δούσμανης Β.*, «Ἡ ἐσωτερικὴ ὄψις τῆς Μικρασιατικῆς ἐμπλοκῆς» ('Αθῆναι 1928).—*Sarail*, «Mon commandement en Orient Salonique, 1916—1918» (Paris 1928).—*Χριστοφίλης Α. Κ.*, «Πολεμικαὶ ἀναμνήσεις 1918—1922» ('Αθῆναι 1931).— *Δρακάκης Π. Γ.*, «Ἱστορία τῆς εἰς τὴν Οὐκρανίαν καὶ Κριμαίαν ὑπερποντίου ἐκστρατείας τοῦ 1919» ('Αθῆναι 1934).—*Κωνσταντίνου Ι.*, «Ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ» ('Αθῆναι 1934).—*Φεσόπουλος Γ. Θ.*, «Αἱ διχόνοιαι τῶν ἀξιωματικῶν μας καὶ ἡ διάλυσις τοῦ στρατοῦ μας ἐν Μικρᾷ 'Ασίᾳ ('Αθῆναι 1934).—*Παπαλεξάνδρου Κ. Θ.*, «Τὸ πολιτικὸν ἔτος» (ἐν «Ἑλληνικῷ ἔτει» Α'/1929, σ. 9 κἑ καὶ Β'/1930 σ. 352 κἑ.).— «Τὸ ἔργον τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου κατὰ τὴν τετραετίαν 1928—1932» ('Αθῆναι 1932), κ. τ. λ.

Π. Ν. Π.

ς'. Διεθνὴς θέσις. Α'. *'Επίσημα κείμενα.*— «Recueil des traités actes et pieces concernant la fondation de la royauté en Grèce et le tracé de ses limites» (Ναύπλιον 1833) — *Σκοῦφος Ν.*, «Συλλογὴ τῶν συνθηκῶν, πρωτοκόλλων καὶ διπλωματικῶν ἐγγράφων τῶν ἀποτελούντων τὸ οὐσιωδέστερον μέρος τῆς διπλωματικῆς ἱστορίας τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους» (Ναύπλιον 1834).— «Συλλογὴ τῶν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν δημόσιον δίκαιον τῆς Ἑλλάδος ἀναφερομένων ἐπισήμων ἐγγράφων, ὑπὸ *'Α. Ι. Σούτσου*» ('Αθῆναι 1858).— «Διπλωματικὰ ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὸ μεθοριακὸν ζήτημα» ('Αθῆναι 1882).—«Διπλωματικὰ ἔγγραφα ἀφορῶντα τὸν ἑλληνοτουρκικὸν πόλεμον» ('Αθῆναι 1897).— «Documenti diplomatici presentati al Parlamento Italiano dal Ministro degli Affari Esteri, Creta. Macedonia» Roma 1898, 19[illegible] — «Συνθῆκαι ὑπογραφεῖσαι κατὰ τὰς δύο συνδιασκέψεις τῆς εἰρήνης ἐν Χάγῃ» 1899 καὶ 1907).— «Ἑλληνοτουρκικὴ προξενικὴ σύμβασις» (1900—1901) — «Διπλωματικὰ ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν ἑλληνορρουμανικὴν διαφορὰν» ('Αθῆναι 1906).— «'Επίσημα ἔγγραφα περὶ τῆς ἐν Μακεδονίᾳ δυνηρᾶς καταστάσεως» (Κωνσταντινούπολις 1906).— «Ὑπο

Digitized by Google

μνημα τῶν Δωδεκανησίων πρὸς τὰς Μεγάλας Δυνάμεις» (Ἀθῆναι καὶ Ἀλεξάνδρεια 1912). — «Συλλογαὶ τῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ ξένων κρατῶν συνθηκῶν, συμβάσεων καὶ συμφωνιῶν, ἀπὸ τοῦ 1912» (ἐκδόσεις Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν). — «Συνθῆκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου, Ἀθηνῶν» 1912—1913). — «Διπλωματικὰ ἔγγραφα τῆς περιόδου 1913—1917» (Ἀθῆναι 1917). — Atrocités bulgares en Macédoine (Ἀθῆναι 1913, ἐκδ. τῆς Μακεδονικῆς ἑταιρείας). — Αἱ βουλγαρικαὶ ὠμότητες ἐν ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ καὶ Θρᾴκῃ. 1912—1913. Γεγονότα, ἐκθέσεις, ἔγγραφα, ἐπίσημοι μαρτυρίαι» (Ἀθῆναι 1914). — «Οἱ διωγμοὶ τῶν Ἑλλήνων ἐν Θρᾴκῃ καὶ Μικρᾷ Ἀσίᾳ. Αὐθεντικαὶ ἐκθέσεις καὶ ἐπίσημα κείμενα» (Ἀθῆναι 1916). — «Τὰ κατὰ τὰς ἀνταρτικὰς ὁμάδας ἐν τῇ οὐδετέρᾳ ζώνῃ» (Ἀθῆναι 1917). — «Οἱ ἀνθελληνικοὶ διωγμοὶ ἐν Τουρκίᾳ» (Ἀθῆναι 1917). — «Διπλωματικὰ ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν μικτὴν ἐπὶ τῶν ἀποζημιώσεων ἐπιτροπὴν» (Ἀθῆναι 1918—1919). — «Ὑπόμνημα Βενιζέλου καὶ λοιπὰ ὑπομνήματα τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας εἰς τὴν συνδιάσκεψιν τῆς εἰρήνης» (Παρίσιοι 1918—1919). — «Ὑπόμνημα Καραπάνου περὶ τῆς Βορείου Ἠπείρου» (Παρίσιοι 1919). — «Ἔκθεσις τῆς διασυμμαχικῆς ἐπιτροπῆς περὶ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ διαπραχθεισῶν ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ὠμοτήτων καὶ καταστροφῶν» (1919). — «Ὑπόμνηματου οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου περὶ τῶν Ἑλλήνων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας» (Παρίσιοι 1919). — «Le Dodécanèse à la Conférence de la Paix» (Paris 1919, ὑπόμνημα τῶν Δωδεκανησίων). — «Hellenism in Asia Minor» (London 1919, τῆς ἐν Λονδίνῳ ἐπιτροπῆς τῶν ἀλυτρώτων Ἑλλήνων). — «Recueil des Actes de la Conférence de la Paix 1919—1920» (Κιτρινη Βίβλος). — «Συνθῆκαι Βερσαλλιῶν, Ἁγίου Γερμανοῦ, Νεϊγύ, Τριανόν, Σεβρῶν» (1919—1920). — Στρατηγὸς Ξεν., «La campagne d'Asie Mineure» (1921, καὶ ἀγγλιστὶ. «Ἔκθεσις διὰ τὰς ἐπιχειρήσεις 24 Ἰουνίου/11 Ἰουλίου μέχρι 10/23 Σεπτεμβρίου 1921». — «Ὑπομνήματα Φραγκούλη περὶ συνθήκης τῶν Σεύρων, περὶ Βορείου Ἠπείρου καὶ περὶ ἀνατολικοῦ ζητήματος» (1921—1922). — «Νόμοι καὶ διατάγματα ἀφορῶντα εἰς ἐφαρμογὴν τῶν περὶ εἰρήνης συνθηκῶν» (Ἀθῆναι 1921—1923). — «Recueil des Actes de la Conférence de Lausanne sur les Affaires du Proche-Orient 1922—1923» (Κιτρινη Βίβλος). — «Lausanne Conference on Near Eastern Affairs 1922—1923» (Κυανῆ Βίβλος). — «Διπλωματικὰ ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν ἑλληνοϊταλικὴν διαφορὰν περὶ τὴν ὑπόθεσιν Κακαβιᾶς» (Ἀθῆναι 1923). — «Πράξεις Λωζάννης» (1923). — «Frontière gréco-albanaise, protocole de délimitation» Florence 1925). — «Ἑλληνοσερβικαὶ συμφωνίαι καὶ πρωτόκολλα περὶ Ἐλευθέρας Σερβικῆς Ζώνης Θεσσαλονίκης» (1926 καὶ 1929). — Διαμαρτυρία τῆς Δωδεκανησιακῆς νεολαίας» (Ἀθῆναι 1927). — «Πράξεις τῆς συνδιασκέψεως τῆς Χάγης» (1929—1930). — «Πρακτικὰ καὶ ἀποφάσεις τῶν Βαλκανικῶν Διασκέψεων» (ἐν «Les Balkans» 1930—1934). — «Disturbances in Cyprus in October 1931» (Κυανῆ Βίβλος). — «The Lausanne Conference — 1932 - Conférence de Lausanne» (Κυανῆ Βίβλος, ἀγγλιστὶ καὶ γαλλιστὶ). — «Journal Officiel et autres publications de la Société des Nations et de la Cour Permanente de justice internationale». — «Memoranda sur l'organisation d'un régime d'union fédérale européenne».

Β. Μελέται. *Parish H. H.* «The diplomatic history of the Greek monarchy from the year 1830» London 1838). — *Παπανικολας Γ. Δ.*, «A business view of the Greek question» (London 1850). — «Ἑλληνισμὸς ἢ Ρωσσισμός; Ἤτοι ἡ μεταξὺ Ἀγγλίας καὶ Ρωσσίας ἀπόρρητος καὶ ἐμπιστευτικὴ διαπραγμάτευσις περὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1854). — *Καμβίτσης Γ. Γ.*, «La Grèce au milieu des nations belligérantes» Florence 1854). — *Ficquemont C. L. de*, «Le côté religieux de la question d'Orient» (Paris 1854). — *Παπανικόλας Γ. Δ.*, «A new view of the eastern question» (London 1856). — *Καλέργης Π.*, «Ἡ ρωσσοφοβία καὶ ὁ πανσλαβισμός» (Ἀθῆναι 1860). — *Μᾶνος Γ. Δ.*, «L'Orient rendu à lui-même» (Londres - Paris 1861). — *Μαλιάδης Δ.*, «Ἡ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1863). — *Géion Cl.*, «Le russisme grec» (Paris 1867). — *Κωνσταντινίδης Ν.*, «Le panslavisme au Mont-Athos» (Κωνσταντινούπολις 1873). — *Ἀριστάρχης-βέης Δ.*, «Τὸ Βουλγαρικὸν ζήτημα καὶ αἱ πλεκτάναι τοῦ πανσλαυϊσμοῦ ἐν Ἑλλάδι» Ἀθῆναι 1875 κἑ.). — *North Rob*, «Étude sur la question d'Orient» (Τουρίνον 1876). — *Gladstone W. E.*, «Bulgarian horrors and the question of the East» (London 1876. — *Μεταξᾶς Π. Ξανθάκη* Ἀθῆναι 1876. — *Gladstone W. E.*, «The hellenic factor in the Eastern problem» (Leipzig 1877). — *Ἰαλεμος Ὀδ.*, «L'hellénisme devant le congrès» (Ἀθῆναι 1878). — *Mirza Z.*, «Grèce et Italie» (Rome 1878). — «La diplomatie et la question d'Orient. 1877—1878» (Paris 1878). — *Παπαϊωάννου Ι. Δ.*, «Τὰ ἀπόκρυφα τῆς Ἀνατολικῆς καὶ ἡ λύσις τοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1879). — «L'Épire et la question grecque» (Paris 1879). — *Εὐταξίας Α. Π.*, «Τὸ ἔργον τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν Μακεδονίᾳ» (Ἀθῆναι 1880). — [*Βλαστὸς Στ.*], «Khalifat, Patriarchat et Papauté» (Paris 1892). — *Bérard V.*, «La Turquie et l'hellénisme contemporain» (1893) — *Ἰδρωμένος Μ. Ε.*, «Αἴτια τῆς διακοπῆς τῶν μετὰ τῆς Ρουμανίας διπλωματικῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1894. — *Στρέϊτ Σ.*, «Ἡ ὑπόθεσις Ζαππα» (1894), «Zur Klärung der Zappafrage» (Erlangen 1894) καὶ «L'affaire Zappa» (Paris 1894). — «Τὰ δίκαια τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θρᾴκῃ» (Ἀθῆναι 1895). — *Στρέϊτ Σ.*, «La question crétoise» (Paris 1896, 1897, 1900). — *Gladstone W. E.*, «Ἡ ἀνατολικὴ κρίσις» (μετάφρ. Γ. Σ. Φραγκούδη, Ἀθῆναι 1897. — *Κωνσταντινίδης Γ.*, «Εὐρώπη καὶ Ἀνατολή. Κατακτητικαὶ βλέψεις καὶ σχέδια εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ἰδίως κατὰ τὸν ιη' καὶ ιθ' αἰῶνα» (Ἀθῆναι 1898. — *Δικαλίδης Κ.*, «Macedonien» (Berlin 1894). — *Λεβίδης Ν. Δ.*, «Τὰ ἐν Ρουμανίᾳ ἑλληνικὰ μοναστηριακὰ κτήματα» (Ἀθῆναι 1899. — *Terdjuma* ef endi ψευδων. τοῦ *Στ. Βλαστοῦ*), «Grecs et Turcs» (Marseille 1899). — *Στρέϊτ Γ.*, «La sentence arbitrale entre la Grèce et la Turquie» (Bruxelles 1900. — *Πολίτης Ν.*, «La convention consulaire gréco-turque et l'arbitrage des embassadeurs des grandes Puissances à Constantinople du 2 Avril 1901» (Paris 1903) — *Στεφανόπολι Ι. Ζ.*, «Trente deux ans de propagande roumaine en Macédoine» (Ἀθῆναι 1903). *Χρηστοβασίλης Χ.*, «Les droits de la Grèce en Macédoine au point de vue historique et statistique» (Ἀθῆναι 1903. — *Φιλιππίδης Δημ.*, «Τὸ φιρμιλιανεῖον ζήτημα» (Ἀθῆναι 1903). *Δραγούμης Σ. Ν.*, «Μακεδονικὴ κρίσις» (Ἀθῆναι 1903—1907, τ. 3). — *Gandolphe M.*, «La crise Macédonienne» (Paris 1904). — *Amadori - Virgilj G.*, «Macedonia, Vecchia Serbia, Albania, Epiro e la politica italiana» (Bitonto 1905). — *Ἀναστασόπουλος Δ.*, «Πανολαυισταί, οἱ μεγάλοι ἐχθροὶ τοῦ γένους» (Ἀθῆναι 1906). — *Ἀργυρόπουλος Ἀθαν.*, «Ἡ μακεδονικὴ μας πολιτικὴ» (Ἀθῆναι 1906). — *Καραπαναγιώτης Γ. Ξ.*, «Βιβλιοθήκη τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1906). — *Στρέϊτ Γ.*, «La question des communautés grecques en Roumanie» (Ἀθῆναι 1906). — *Driault E.*, «La question d'Orient» (Paris 1907, ἑλλην. μετάφρ. ὑπὸ *Χ. Ἀννίνου*, Ἀθῆναι). — *Upward A.*, «The east end of Europe» (London 1908). — *Παπαγεωργίου Σ.*, «Les Koutsovalaques» (Ἀθῆναι 1908). — *Χοϊδᾶς Ἰω.*, «Ἡ ἱστορία τῆς μακεδονικῆς ὑποθέσεως» (Ἀθῆναι 1909). — *Ἐλευθεριάδης Π. Ν.*, «Ἀνατολικαὶ μελέται» (Σμύρνη Α' 1908). — *Δραγούμης Στ.*, «Τὸ κατὰ τὰ ἔτη 1897 καὶ 1901 συνομολογηθὲν νέον ἑλληνοτουρκικὸν καθεστὼς» (Ἀθῆναι 1909). — *Ρικάκης Ἐμμ.*, «Βεράτιον» (Ἀθῆναι 1910). — *Σπηλιωτόπουλος Α. Τ.*, «Les Vlachophones grecs et la propagande roumaine» (Ἀθῆναι 1910). — «Comment la Porte détruit les privilèges de Samos» (Ἀθῆναι 1911). — *Μιζαράκης Α.*, «Αἱ ἱστορίαι αἱ περιπέτειαι τῆς Μακεδονίας» (Ἀθῆναι 1912). — *Μπούσιος Γ.*, «Τὸ πολιτικὸν πρόγραμμα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν Τουρκίᾳ» (1912). — *Niserov*, «Kak'e l'zmogna Balkanskata Konfederatsja» (Σόφια 1912). *Ρουσήση Ἀ. Ἀ.*, «Τουρκικὴ ἀκεραιότης, βαλκανικὴ ἀκεραιότης» (Ἀθῆναι 1912). — *Στεφανόπολι (Stephanopoli) Ι. Ζ.*, «Les îles de l'Égée leurs privilèges. Avec documents et notes statistiques» (Ἀθῆναι 1912). — *Γκίκα Γ.*, «Τὸ ἀνατολικὸν πρόβλημα» (Βιέννη 1913). — *Louis-Jaray G.*, «L'Albanie inconnue» (Paris 1913). — *Vellay C.*, «L'irrédentisme hellénique» (Paris 1913). — *Uebersberger H.*, Russlands Orientpolitik» (Stuttgart I/1913). — *Καρτάλης Α.*, «Ἡ ἰταλικὴ πολιτικὴ ἐν Ἀλβανίᾳ καὶ τοῖς Βαλκανίοις» (Ἀθῆναι 1914). — *Λαμπίκης Δ. Β.*, «Σελίδες διπλωματικῆς ἱστορίας» (1914). — *Νικολαΐδης Κ.* «Griechenlands Anteil an den Balkankriegen (Wien 1914). — *Πολύβιος Π. Ι.*, «L'Albanie et la réunion d'ambassadeurs à Londres» (Paris 1914). — *Γούναρης Δ.*, «Ἀγορεύσεις ἐν τῇ βουλῇ ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ζητήματος» (1914). — *Guechoff Iv. E.*, «L'alliance Balkanique» (Paris 1915, μετὰ πλήρων διπλωμ. κειμένων). — *Καλλισουνάκης Ι. Ε.*, «Venizelos und Neugriechenland, mit einer Skizzierung der Kretafrage» Berlin 1915) — *Μακκᾶς Λ.*, «Ἡ Γαλλία καὶ ἡ Γερμανία ἐνώπιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ» (Ἀθῆναι 1915, β' ἔκδ.). — *Price Crawford*, «Πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἱστορία τῶν ἐν Μακεδονίᾳ βαλκανικῶν πολέμων» (Ἀθῆναι 1915). — *Trapmann A. H.*, «The Greeks triumphant» (London 1915). — *Ἀστεριου Ἀστ.*, «Τὰ ἑλληνοσλαυικὰ σύνορα. Μακεδονία - Θρᾴκη - Ἀλβανία» (Ἀθῆναι 1916). — *Cwiklinski Lud.*, «Balkan und naher Orient» (Wien-Leipzig, 1916). — *Ἀργυριάδης Ἐκ.*, «La Grèce et la Guerre européenne Neutralité néfaste» (Ἀθῆναι 1916). — *colonel Murray*, «Adress on Northern Epirus» (1916). — *Ρέπουλης Ἐ.* «Les san lants événements d'Athènes» (1916). — *Abbott G. F.*, «Turkey Greece and the Great Powers» (New York 1917) — *Ἀντωνόπουλος Σ.*, «Αἱ συνθῆκαι Λονδίνου Βουκουρεστίου καὶ Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι 1917). — *Gauvain A.*, «L'affaire grecque» (Paris 1917. — *Strupp Ch.*, «La situation internationale de la Grèce» (Zürich 1918). — *Ἀλεξανδρῆς Ἀπ.*, «Les Balkans et les prétentions bulgares à l'hégémonie balcanique» (Lausanne 1918). — *Burrows R. M.*, «Albania and Greece» London 1918) — *Falkenhausen*, «Die Erdrosselung Griechenlands» 1918). — *Fougères G.*, «La mission de l'hellénisme» (Paris 1918). — *Gauvain A.*, «La première guerre balkanique» (Paris 1918), «La deuxième guerre balkanique» (Paris 1918). — *Μπότσαρης Νότης Δ.*, «Ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ πάλῃ» (Ἀθῆναι 1918. — *Πλατύκης Π. Δ.*, «La Grèce pendant la guerre de 1914—1918. Étude de politique extérieure» (Berne 1918). — «La question d'Orient vue par les socialistes grecs» (ὑπόμνημα Α. Δ. Σίδερι, Α. Κουριέλ καὶ Π. Δημητράτου εἰς τὴν διασυμμαχικὴν σοσιαλιστικὴν συνδιάσκεψιν τοῦ Λονδίνου, Paris 1918) — *Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «La Grèce devant le congrès de la Paix» (Paris 1919). — *Bert A.*, général *Malleterre Reinach J.* καὶ *Sartiaux F.*, «La Grèce devant le Congrès» (Paris 1919). — *Bourdon G.*, «Ce qu'est devenue en Orient la politique de la victoire» Paris 1919). — *Burrows R M.*, «The unity of the greek race» (London 1919). — *Χρυσόστομος* (ὁ Σμύρνη.), «Les persecutions des Chrétiens» (1919). — *Deville G.*, «L'Entente, la Grèce et la Bulgarie» (1919). — *Dieterich K.*, «Das Griechentum Kleinasiens» (Heft 9/1915 τῆς σειρᾶς: «Länder und Völker der Turkei» τοῦ *H. Grothe*, Leipzig. — καὶ γαλλιστί, Paris 1919). — *Driault E.*, «Devant Constantinople» (1919). — *Lufavard C.*, «L'Asie Mineure et l'hellénisme» (Paris 1919). — *Εὐαγγελίδης Δ.*, «Ἡ Βόρειος Ἤπειρος» Ἀθῆναι 1919). — *Franc A.*, «La Grèce et la paix» (Paris 1919). — *Καλλισουνάκης Δ. Ε.*, «Griechenlands politische Weltlage» (Berlin 1919. — *Κασσαβέτης Ν.*, «The question of Northern Epirus at the Peace Conference» (New York 1919). — *Κασσαβέτης Ν.*, «Epirus and Albania» (London 1919). — *Κολοκοτρώνης Β.*, «La Macédoine et l'Hellénisme» (Paris 1919. — *Κομνόπεκρας Ξ. Σ.*, «La Grèce loyale, Grèce enchaînée» (Genève 1919). — *Κοντογιάννης Π. Κ.*, «Ἡ ἑλληνικότης τῶν νομῶν Προύσης καὶ Σμύρνης» (Ἀθῆναι 1919). — *Κυριακίδης Σ. Π.*, «Ἡ δυτικὴ Θρᾴκη καὶ οἱ Βούλγαροι» (Ἀθῆναι 1919). — *Μακκᾶς Λ.*, «L'hellénisme de l'Asie Mineure» (Paris 1919). — *Μαζαράκης Αἰνιὰν Κ. Ι.*, «Ἡ λύσις τοῦ βαλκανικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1919). — *Mills J. S.* καὶ *Χρυσάφης Μ.*, «The question of Thrace» (London 1919). — *Μπότσαρης Δ. Ν.*, «Ἡ Μικρὰ Ἀσία καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς» Ἀθῆναι 1919 καὶ γαλλιστί: Paris 1919). — *Παπαδόπουλος Α. Α.*, «Ὁ ὑπόδουλος ἑλληνισμὸς τῆς Μικρασιατικῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1919). — *Philippson A.*, «L'hellénisme de l'Asie Mineure» (Paris 1919). — *Puaux R.*, «La déportation et le rapatriement des Grecs en Turquie» (Paris 1919). — *Ψάλτης Σ. Β.*, «Ἡ Θρᾴκη καὶ ἡ δύναμις τοῦ ἐν αὐτῇ ἑλληνικοῦ στοιχείου» (Ἀθῆναι 1919). — *Reiss R. A.*, «Bulgares et Turcs contre les Grecs» (Paris 1919). — *Vellay C*, «Smyrne ville grecque» (Paris 1919) — «L'armée grecque et la victoire d'Orient» (Paris 1919). — «Étude sur l'avenir économique de l'Asie Mineure» (Paris 1919). — «Hellenism in Turkey» (Manchester 1919, τοῦ «Morning Post», καὶ γαλλιστί: Paris 1919). — *Bourdon G.*, «Hellas and unredeemed hellenism» (New York 1920). — *Driault E.*, «La renaissance de l'Hellénisme» (Paris 1920). — *Καλογερόπουλος Ν. Π.* καὶ *Στράτος Ν. Α.*, «La Grèce et les Puissances garantes» (Ἀθῆναι 1920). — *Οἰκονομίδης Δ. Η.*, «Ὁ Πόντος καὶ τὰ δίκαια τοῦ ἐν αὐτῷ ἑλληνισμοῦ» (Ἀθῆναι 1920). — *Miller W.*, «Greece and Macedonia» (London 1920, τ. 2). — *Παπαχαλόπουλος Κ. Ν.*, «Ἡ Κωνσταντινούπολις ἑλληνική» (Ἀθῆναι 1920). — *Puaux R.*, «Constantinople et la question d'Orient» Paris 1920). — *Σακκάρης Γ.*, «Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν» (Ἀθῆναι 1920). — «Carte des églises et des écoles helléniques de l'Épire du Nord en 1913» (Θεσσαλονίκη 1920. 1: 2.000.000, ἔκδ. τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου. Καὶ ἑλληνιστί). — «Le traité de paix avec la Turquie» ἔκδ. τῶν «Études franco-grecques» 1920). — *Cosmin S.* (Κοσμετᾶτος), «Diplomatie et presse dans l'affaire grecque. 1914—1916» (Paris 1921). — *Driault E.*, «Le mystère de l'Orient» (Versailles 1921). — *Εὐσταθιάδης Γρηγ.*, «The eastern crisis, the allies and Greece» (Ἀθῆναι 1921, καὶ γαλλ. Paris 1922. — *Iorga N.*, «Roumains et Grecs au cours des siècles» (Bucarest 1921). — *Κοντογιάννης Π. Κ.*, «Γεωγραφία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας» Ἀθῆναι 1921). — *Λαμέρας Κ. Γ.*, «Περὶ Μικρᾶς Ἀσίας» (Ἀθῆναι 1921). — *Lhéritier A.*, «La Grèce» (Paris 1921). — *Μακκᾶς Λ.*, «La question Gréco-albanaise» (Nancy-Paris 1921). — *Savadjian L.*, «En Thrace occidentale» (Paris 1921). — *Σκαλιέρης Γ. Κ.*, «Τὰ δίκαια τῶν ἐθνοτήτων ἐν Τουρκίᾳ» (Ἀθῆναι 1921). — «Ἡ Ἑλλὰς εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν» (Ἀθῆναι 1921, ἔκδ. ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν). — *Ἀντωνιάδης Α.*, «Le développement économique de la Thrace» (Ἀθῆναι 1922). — *Μοσχόπουλος Ν.*, «La question de Thrace» (Ἀθῆναι 1922). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «La Turquie et l'Entente» (Paris 1922). — *Nicol E.*, «Les alliés et la crise orientale» (Paris 1922). — *Οἰκονόμος Α.*, «The martyrdom of Smyrne and eastern christendom» (London 1922). — *Padel W.*, «Der Vertrag von Sèvres» (1922. — *Paillarès M.*, «Le kémalisme devant les alliés» (Constantinople 1922). — *Παπαναστασίου Εὐάγγ.*, «Τὰ βαλκάνια ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1922). — *Πρωτονοτάριος Σ. Β.*, «Τὰ αἴτια τῆς καταστροφῆς τῆς Μικρᾶ. Ἀσίας καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Θρᾴκης» (Ἀθῆναι 1922). — *Πρωτονοτάριος Σ. Β.*, «Ἡ προδοθεῖσα Ἑλλὰς» (Ἀθῆναι 1922). — *Ρέντης Κ. Θ.*, «Τὸ βορειοηπειρωτικὸν μετὰ τὴν 1ην Νοεμβρίου» (Ἀθῆναι 1922). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν 1ην Νοεμβρίου» (Ἀθῆναι 1922). — *Σβολόπουλος Δ.*, «La Thrace sous l'administration hellénique» (Κωνσταντινούπολις 1922). — *Σκαλιέρης Γ. Κ.*, «Λαοὶ καὶ φυλαὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας» (Ἀθῆναι 1922). — *Ἄμαντος Κ. Ι.*, «Οἱ βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1923). — *Ancel J.*, «Manuel historique de la question d'Orient» (Paris, νέα ἔκδοσ. 1931). — *Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «La destruction de Smyrne» (Ἀθῆναι 1923). — *Bareilles B.*, «Le drame oriental. D'Athènes à Angora» (Paris 1923. — *Hibben Paxt*, «Betrayal of Greece by Lloyd George» (ἐν «Current history» XVII, 4/1923 Jan.). — *Puaux R.* «Les derniers jours de Smyrne» (Paris 1923). — *Savadjian L.*, «La Grèce économique et financière» (Paris 1923). — *Dewing H. B.*, «Greece and the Great Powers» (Washington 1921). — *Κοντογιάννης Π. Μ.*, «Τουρκία καὶ Τοῦρκοι» (Ἀθῆναι 1924). — *Λάσκαρης Σ. Θ.*, «La politique extérieure de la Grèce 1875—1881» Paris 1921. — *Μοσχόπουλος Ν.*, «Τὸ ἀρμενικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1924) — *Strupp*, L'incident de Janina» (Paris 1924). — *Caracciolo M.*, «L'intervento della Grecia nella guerra mondiale el'opera della diplomazia alleata» (Roma 1925). — *Driault Ed.* καὶ *Lheritier M.*, «Histoire diplomatique de Grèce de 1821 à nos jours» Paris 1925—1926, τ. 5). — *Κοσιόπουλος Στ.*, «L'empi e d'Orient» (Paris 1925). — *Lasturel*, «L'affaire gréco-italienne» (1925). — *Νικογλου Σ. Π.*, «L'affaire de Corfou et la Société des Nations» Dijon 1925). — *Πάλλης Α. Α.*, «Στατιστικὴ μελέτη περὶ τῶν φυλετικῶν μεταναστεύσεων Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης» (Ἀθῆναι 1925). — *Pech E.*, «Les alliés et la Turquie» (Paris 1925. — *Πετραχάκος Δ. Α.*, «Τὸ μοναχικὸν πολίτευμα τοῦ ἁγίου Ὄρους Ἄθω» (Ἀθῆναι 1925). — *Φεσσόπουλος Γ. Θ.*, «Ἡ Ἑλλὰς εἰς τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους» (Ἀθῆναι 1925). — *Φραγκούδης Γ. Σ.*, «L'hellénisme en lutte contre l'Orient et l'Occident» (Ἀθῆναι 1925). — «Pro Macedonia» (Wien 1925, τ. 3). — *Στρατηγὸς Ξεν.*, «Ἡ Ἑλλὰς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ» (Ἀθῆναι 1925). — *Ancel J.*, «Peuples et nations des Balkans» (Paris 1926). — *Cosmin S.* (Κοσμετᾶτος) «L'Entente et la Grèce pendant la grande Guerre» (Paris 1926 τ. 2). — *Horton G.*, «The blight of Asia» (Indianapolis 1926. — *Δαμπιρης Ι.*, «Ἡ ἑλληνο-ἰταλικὴ διαφορὰ» (ἐν «Δικαιοσύνῃ» 1926). — *Μοσχόπουλος Ν.*, «Τὸ ζήτημα τῶν Στενῶν» (Ἀθῆναι 1926). — *Ζερβὸς Σ.*, «Τὸ ζήτημα τῆς Δωδεκανήσου καὶ τὰ διπλωματικὰ αὐτοῦ ἔγγραφα» (Ἀθῆναι 1926, Β' ἔκδ. 1928. Καὶ γαλλιστί). — *Κυριακόπουλος Ἠλ. Γ.*, «Ueber die Balkanpolitik Italiens» (1927, περίληψις αὐτοῦ ἐν Οἰκονομικῷ Ταχυδρόμῳ ἀρ. 55, 58, 59 τῆς 24ης Ἀπρ., 15ης καὶ 29ης Μαΐου 1927). — *Rappoport Alf.*, «Au pays des martyrs» (Paris 1927). — *Sarailieff V.*, «Le conflit gréco-bulgare de 1925» (Amsterdam 1927). — *Σοφιανόπουλος Ι. Α.*, «Πῶς εἶδα τὴ Βαλκανική» (Ἀθῆναι 1927). — *Zingarelli J.*, «Der Gross-Balkan» (Wien 1927). — *Ancel J.* «Les Balkans face à l'Italie» (Paris 1928). — *Booth C. D.*, «Italy's Aegean possessions» (London 1928). — *Bosdari A. de*, «Delle guerre balcaniche, della grande guerra e di alcuni fatti precedenti ad esse, appunti diplomatici» (Milano 1928, συλλογὴ *Angelo Ratti*). — *Κοσμετᾶτος*, «The tragedy of Greece» (London 1928, μετ. *E. W. Dickes, A. Dickes* καὶ *H. Hartmann*). — *Μουσταφᾶ Κεμὰλ πασᾶς*, «Die neue Turkei. 1919—1927» (Leipzig I/1928). — *Παπαδάκης Β. Π.*, «Ἐκθέσεις ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν τῶν συνελεύσεων τῆς Κ. Τ. Ε.» 1928—1933). — *Σκενδέρης Κ. Χ.*, «Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχοπόλεως» (Ἀθῆναι 1928). — *Στρέϊτ Γ.*, «Der Lausanner Vertrag und der Griechiesch-türkische Bevölkerungsaustausch» (Berlin 1928). — *Θεοτοκᾶς Π.*, «Τὰ συμβατικὰ δικαιώματα τῶν Ἑλλήνων ἐν Τουρκίᾳ» (Ἀθῆναι 1928). — *Τσακαλάκης Α.*, «Le Dodécanèse» (Ἀλεξάνδρεια 1928) — [*Παπαδάκης Β. Π.*], «La question du débouché bulgare à la mer Égée» (Ἀθῆναι 1928). — [*Τοῦ αὐτοῦ*], «La Macédoine hellénique en 1928, esquisse ethnographique» (Ἀθῆναι 1928). — *Cobham C. D.*, «An attempt at a bibliography of Cyprus» (Nicosia 1929, σι' ἔκδ. ὑπὸ G. Jeffery). — *Δρόσος Δ. Ι.*, «La fondation de l'alliance balkanique. Étude d'histoire diplomatique» (Ἀθῆναι 1929). — *Gentizon P.*, «Moustafa Kemal pacha ou l'Orient en marche» (Paris 1929). — *Καλογερόπουλος Δ. Π.*, «Βιβλιογραφικὴ συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Ἀλβανίας» (1929). — *Μακκᾶς Λ.*, «Pour l'entente balkanique» (Ἀθῆναι 1929). — *Παπαδόπουλος Π.*, «La Grèce et la paix balkanique» (Ἀθῆναι 1929). — *Πασσάδης Ἀύγ.*, «La question de l'Orient et la Grèce» (Paris 1929). — *Σεφεριάδης Σ.*, «L'échange des populations» (Paris 1929). — *Σκενδέρης Κ. Χ.*, «Ὁ βορειοηπειρωτικὸς ἀγὼν τοῦ 1914» (Ἀθῆναι 1929). — *Στασινόπουλος Ε. Κ.*, «Παλαιὰ καὶ σύγχρονος Τουρκία» (Ἀθῆναι 1929). — *Ancel J.*, «La Macédoine» (Paris 1930). — *Βενιζέλος Ἐλ. Κ.*, «Ἡ ἑλληνοτουρκικὴ συμφωνία καὶ αἱ προσφυγικαὶ ἀποζημιώσεις» (Ἀθῆναι 1930). — *colonel Bujac*, «Les campagnes de l'armée hellénique 1918—1922» (Paris 1930). — «Bulgares! qu'avez-vous fait de vos minorités grecques?» (Ἀθῆναι 1930). — *Δερτιλῆς Π. Β.*, «Τὸ πρόβλημα τῶν βουλγαρικῶν ἐπανορθώσεων» (1930). — *Driault E.*, «Le roi Constantin» (Versailles 1930). — *Γράφας Κ.*, «Ὁ θόρυβος περὶ τὰ κτήματα τῆς Τζαμουργιᾶς Ἠπείρου» (1930). — *Μαυρομμάτης Δ. Κ.*, «Ἡ Ἀγχίαλος μέσ' ἀπ' τὶς φλόγες» (Ἀθῆναι 1930). — *Μιχαλακόπουλος Α. Σ.*, «Ἀγορεύσις κατὰ τὴν εἰσήγησιν ἐπὶ τῶν ἑλληνοτουρκικῶν συμφωνιῶν» (1930). — *Παπαδάκης Β. Π.*, «Ἡ οἰκονομικὴ συνδιάσκεψις τῆς Γενεύης» (ἐν «Πειθαρχίᾳ» 2. III καὶ 6. IV. 1930). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ἐναρμόνισις τῶν δύο συμφώνων» (ἐν «Πειθαρχίᾳ» τῆς 16. III. 1930). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Διαιτησία καὶ ἀσφάλεια» (ἐν «Πειθαρχίᾳ» 20/27. IV καὶ 4. V. 1930). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ κωδικοποίησις τοῦ διεθνοῦς δικαίου» (ἐν «Πειθαρχίᾳ» 23 III. 1930). — *Seyfullah Ibrahim*, «Italien im östlichen Mittelmeer» (Berlin-Grünewald 1930). — *Wurfbain André*, «L'échange gréco-bulgare des minorités ethniques» (Lausanne-Genève 1930. — *Ζαννέτος Φ.*, «Ἡ Κύπρος κατὰ τὸν αἰῶνα τῆς παλιγγενεσίας. 1821—1930» (Ἀθῆναι 1930). — *Δερτιλῆς Π. Β.*, «La Grèce et la Dette publique ottomane» (Ἀθῆναι 1931). — *Μαυρογορδᾶτος Μ. Ι.* καὶ *Χαμουδόπουλος Α. Χ.*, «Ἡ Μακεδονία» (Θεσσαλονίκη 1931). — *Μερκούρης Ι. Σ.*, «Αἱ βαλκανικαὶ διασκέψεις καὶ τὰ σύμφωνα φιλίας μετὰ τῶν βαλκανικῶν κρατῶν» (Ἀθῆναι 1931. — *Τενεκίδης Κ. Γ.*, «L'affaire des communautés gréco-bulgares» (1931). — «Ἡ δίκη τῶν ἕξ» (ἔκδ. τοῦ «Πρωΐας», Ἀθῆναι 1931). — *Ἀβέρωφ Εὐ. Α.*, «Union douanière balkanique» (Ἀθῆναι 1932). — *Capasso C.*, «Italia e Oriente» (Perugia Firenze 1932). — *Χατζηβασιλείου Ν.*, «Εὐρωπαϊκὴ Ἕνωσις» (1932). — *Γιαννόπουλος Π.*, «Οἱ γείτονες τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἀλβανία» (Ἀθῆναι 1932). — *Λαδᾶς Σ. Π.*, «The exchange of minorities. Bulgaria, Greece and Turkey» New York 1932. — *Μηλιαρέσης Δ.*, «Αἱ ἑλληνοτουρκικαὶ σχέσεις κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν» (Ἀθῆναι 1932). — *Παπαδάκης Β. Π.*, «Ἡ ἰθαγένεια τῆς γυναικὸς» (ἐν «Ἐργασίᾳ» τῆς 5. XI. 1932). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ συμβολὴ τοῦ τύπου εἰς τὸ ἔργον τῆς Κ. Τ. Ε.» (ἐν «Ἐργασίᾳ» 20. XI. 1932). — *Puaux R.*, «Grèce, terre aimée des dieux» (Paris 1932). — *Unden Osten*, «Sentences arbitrales internationales sur l'article 181 du traité

Digitized by Google

de Neuilly (Uppsala 1932—1933).— *Χατζηβασιλείου Ν.*, «Ἡ διαδικασία τῆς συνδιαλλαγῆς εἰς τὸ διεθνὲς δίκαιον» (Ἀθῆναι 1933).— *Μηλιαρέσης Δ. Κ.*, «Τὸ μέλλον τῶν ἐμπορικῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχεσεων» (Ἀθῆναι 1933).—*Νικολαΐδης Γ. Δ.*, «Le problème grec» (Ἀθῆναι 1933).—*Πάλλης Α. Α.*, «Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν» (Ἀθῆναι 1933).—*Πεφάνης Θ. Γ.*, «Ἡ ἰδέα τῆς Βαλκανικῆς ἑνώσεως» (Ἀθῆναι 1933).—*Σιμωνίδης Β.*, «Vers l'union douanière et économique des Balkans» (Ἀθῆναι 1934).—«La Grèce et la crise mondiale» (ἐκδ. διευθύνσεως τύπου ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, Ἀθῆναι 1933).—*Ἀλεξανδρῆς Α.*, «Τὸ βαλκανικὸν σύμφωνον» (ἐν «Ἐργασίᾳ» 216/1934).—*Χατζηβασιλείου Ν.*, «Περίγραμμα διπλωματικῆς ἱστορίας. 1919—1933» Ἀθῆναι 1931).— *Χριστόπουλος Γ. Χ.*, «Ἡ ἀναθεώρησις τῶν συνθηκῶν» (Ἀθῆναι 1934).—*Παπαναστασίου Ἀλ.*, «Le pacte d'entente balkanique (ἐν «Les Balkans» τ. V/1934).— *Παππᾶς Σπυρ.*, «France et Grèce (Paris 1934).—*Pember Reeves W.*, «A plea for a civilised Epirus» (London).—*Πολίτης Ν.*, «Les aspirations nationales de la Grèce» (Paris).—*Polybius* Greece before the conference» (London).— *Puaux R.*, «La Grèce» (Genève). «La Grèce» (ἐκδ. τοῦ «Lloyd Commercial», Bruxelles).— «La Grèce» (ἐκδ. τῆς «La Vie Technique et Industrielle», Paris).—«Le caractère hellénique du vilayet d'Andrinople» (ἐκδ. τῆς «Balkan Review»).—«Carte des écoles et des églises grecques de l'Asie Mineure en 1912».—«Carte ethnographique de l'Épire du Nord en 1913».—«Carte des écoles chrétiennes de la Macédoine».—«Aveux sur la question grecque» (Genève).—«Observations de l'association grecque pour la S. D. N. sur le mémoire bulgare» —[Πρβλ. καὶ τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ κεφ. Δ' *Ἐθνολογία* καὶ τοῦ τμήματος «Ἀλύτρωτος Ἑλληνισμὸς» τοῦ κεφ. Θ'. *Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς διασπορᾶς.*]

Β. Π. Π.

Digitized by Google

ΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑ

la Vie Technique
ère hellénique
kan Review].—
s de l'Asie Mineure
l'Épire du Nord
de la Macédoine
Genève.—
ar la S. D. N.
ὴν βιβλιογραφίαν
ς «Ἀλύτρωτος
ς διασπορᾶς.]

ΣΤ'. ΔΙΚΑΙΟΝ

I. Αἱ πηγαὶ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου εἶναι λίαν διεσπαρμέναι. Δὲν εἶναι συγκεντρωμέναι ὅπως εἰς τὸ ρωμαϊκόν. Ὡς κύριον ὁδηγὸν κατὰ τὴν προσπάθειαν πρὸς ἀναπαράστασιν αὐτοῦ ἔχομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰς φιλολογικὰς πηγὰς καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ ἀρχαῖα σχόλια ἐπὶ τῶν τελευταίων. Μεταξὺ τῶν πρώτων ἡ σπουδαιοτάτη εἶναι ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Γόρτυνος, ἀναγομένη εἰς τὸν Ε' π. Χ. αἰῶνα, καὶ κατὰ δεύτερον λόγον οἱ ἀττικοὶ νόμοι τοῦ Δράκοντος περὶ φόνων, περισωθέντες ἀνακεκαθαρμένοι εἰς ἐπιγραφὴν ἀναγομένην εἰς τὸν αὐτὸν ἐπίσης αἰῶνα. Ἐκ τῶν φιλολογικῶν πηγῶν τὴν σπουδαιοτάτην θέσιν κατέχουν οἱ ρήτορες, ἐφ' ὧ ὡς οἱ σπουδαιότεροι σχολιασταὶ τῶν φιλολογικῶν πηγῶν δέον νὰ θεωρηθοῦν κυρίως οἱ λεξικογράφοι. Νομικὰ συγγράμματα—ἂν ἐξαιρέσωμεν τὸ ἐν μέρει περισωθὲν κείμενον πραγματείας τοῦ Θεοφράστου περὶ συμβολαίων, πραγματευόμενον κυρίως περὶ τοῦ τρόπου τῆς μεταβιβάσεως τῆς κυριότητος ἐπὶ ἀκινήτων—δὲν ὑφίστανται. Ὡς πηγαὶ τοῦ δικαίου δέον νὰ θεωρηθῶσιν ἐπίσης, ὑποβαλλόμενοι ὑπὸ βάσανον πρὸς ἀποχωρισμὸν τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, πρὸ παντὸς οἱ «Νόμοι» τοῦ Πλάτωνος καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ἡ «Πολιτεία» του.

Ἡ lex patriae ἐρρύθμιζε τὰς σχέσεις τῶν Ἑλλήνων· ὁ Ἕλλην δηλαδὴ ἐβίου κατὰ τὸ ἴδιον τῆς πόλεως, εἰς ἣν ἀνῆκε, δίκαιον, ὁπουδήποτε τῆς Ἑλλάδος διέμενε.

Τὸ ἑλληνικὸν δίκαιον οὐκ ὀλίγον ἐπέδρασε καὶ ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ρωμαϊκοῦ, ἰδίως τῇ ἐποχῇ τοῦ Δωδεκαδέλτου. Διότι οἱ decemviri legis scribundis, οἵτινες συνέταξαν τὸν βασικὸν αὐτὸν ρωμαϊκὸν κώδικα, δὲν ἀπετέλουν νομοπαρασκευαστικὴν ἁπλῶς ἐπιτροπήν, ἀλλ' ἦσαν ἄρχοντες περιβεβλημένοι τὴν ἀνωτάτην ἐξουσίαν, ὅμοιοι πρὸς τοὺς Ἕλληνας αἰσυμνήτας, οἵτινες ἐπὶ πλέον συνέταξαν τὸν κώδικα αὐτὸν ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν πρότυπα ἑλληνικά. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀνατολὴ καὶ τὰ διάφορα δίκαιά της ἐλάχιστα ἐπέδρασαν ἐπὶ τοῦ δικαίου τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον.

Ἀπὸ ἀπόψεως τοπικῶν ὁρίων, τὸ ἑλληνικὸν δίκαιον δὲν ἀπετέλει ἑνιαῖον σύνολον, ἰσχῦον ὁμοιομόρφως καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα. Τοὐναντίον, ἑκάστη ἀνεξάρτητος πολιτεία, εἰς ἃς ἦτο διῃρημένη καὶ κατατετμημένη ἡ Ἑλλάς, διείπετο ὑπὸ ἰδίων νόμων καὶ ὑπὸ ἰδίου δικαίου. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅμως τοῦτο, δὲν δύναται ν' ἀμφισβητηθῇ, ὅτι κοιναὶ ἦσαν αἱ ἀρχαὶ αἱ διέπουσαι τοὺς βασικοὺς κανόνας τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου καὶ ὅτι ἡ ἀντίληψις αὕτη ἦτο ἐρριζωμένη εἰς τὴν συνείδησιν τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες ὡμίλουν περὶ κοινῶν νόμων τῆς Ἑλλάδος. Ἀπόδειξις τοῦ γεγονότος αὐτοῦ εἶναι τὸ συχνὸν φαινόμενον πολιτειῶν μετακαλουσῶν δικαστὰς ἐξ ἄλλης πρὸς λύσιν ἐπιτοπίων διαφορῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ ἐρανισμὸς νόμων πολιτείας τινός, ἰδίως τῆς ἀθηναϊκῆς, ὑπὸ ἄλλης. Τὸ θετὸν δίκαιον δὲν ἐθεωρεῖτο ἁπλῶς προϊὸν τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως. Ἀπεδίδετο μᾶλλον εἰς ἔμπνευσιν ὑπερφυσικήν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ Θέμις καὶ ἡ Δίκη ἦσαν οἱ κυριώτεροι συντελεσταί. Θέμις ἦτο ἡ θεία βούλησις, σύμμαχος τῆς ἑκάστοτε κρατούσης ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως, τὰ δίκαια τῆς ὁποίας καθιεροῦσα προήσπιζεν. Ὡς Δίκη τοὐναντίον ἐνεφανίζοντο τὰ δικαιώματα τῶν καθ' ἕκαστον ἀτόμων, ὑφιστάμενα καὶ ρυθμιζόμενα κατὰ θείαν ἐπιταγήν. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ Δίκη ἐσήμαινεν ἐνίοτε καὶ τὴν ἔννομον προστασίαν καὶ ρύθμισιν τῶν δικαιωμάτων.

Κατὰ τὴν ἐπικὴν περίοδον πηγὴ τοῦ δικαίου παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ὅπως καὶ παρ' ἅπασι τοῖς ἄλλοις ἀρχαίοις λαοῖς, ἦτο τὸ ἔθος. Τοῦτο ἐρρύθμιζε τὰς δικαιοπρακτικὰς σχέσεις τῶν ἀτόμων. Ἀπόδειξις οἱ κανόνες οἱ διέποντες τὰ τῆς ἐγγύης, οἵτινες εἶναι ἅπαντες ἐθιμικῆς προελεύσεως. Διότι, κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, δικαστηριακὴ πρᾶξις καὶ ἐπιστημονικῶς προηγμένον δίκαιον δὲν ὑφίσταντο. Ἐν τούτοις, ὡς ἡ κυριωτάτη πηγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου δέον νὰ θεωρηθῇ ὁ νόμος, ὅστις διεδέχθη ἐν πολλοῖς τὸ ἔθιμον ὡς ρυθμιστὴς τῶν ἐννόμων σχέσεων μετὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ ἔθους εἰς τὸν νόμον, ἀπὸ τοῦ ἐθιμικοῦ δηλαδὴ δικαίου εἰς τὸ θετὸν δίκαιον, ὑπῆρξε τὸ προϊὸν τῶν ἀγώνων τῶν κατωτέρων τάξεων πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἐλευθερίας των καὶ στερουμένων κατὰ τῶν ἀνωτέρων, αἵτινες εἶχον εἰς χεῖράς των τὴν διοίκησιν καὶ τὴν δικαιοσύνην. Συνέπεια τοῦ γεγονότος αὐτοῦ εἶναι, ὅτι ἐν ἀρχῇ ὁ νόμος δὲν ἦτο ἐν Ἑλλάδι κανὼν δικαίου ρυθμίζων τὰς σχέσεις τῶν ἀτόμων πρὸς ἄλληλα, ὡς σήμερον, ἀλλὰ φραγμὸς τιθέμενος εἰς τὴν ἄλλως ἐλευθέραν κρίσιν καὶ ἀπόφασιν τοῦ ἄρχοντος. Διὰ τοῦτο καὶ κατ' ἀρχὰς ὁ νόμος ἐλάμβανε τὴν ὀνομασίαν του οὐχὶ ἐκ τῆς σχέσεως ἣν ἐκέκλητο νὰ ρυθμίσῃ ἀλλὰ ἐκ τοῦ ἄρχοντος ἢ τῆς ἀρχῆς πρὸς τὴν ὁποίαν ἀπηυθύνετο, ρυθμίζουσα τὰς πράξεις της. Οὕτως ἔχομεν νόμους: *βουλευτικούς, κοινούς, τῶν ἐννέα ἀρχόντων* καὶ *νόμους τῶν ἄλλων ἀρχόντων*. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ὑπάγονται πρὸ παντὸς οἱ νόμοι τοῦ βασιλέως, οἱ ρυθμίζοντες δηλαδὴ τὰ τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀνωτάτου αὐτοῦ ἄρχοντος καὶ ἀφορῶντες κυρίως ζητήματα ποινικὰ καὶ θρησκευτικά. Λόγῳ δὲ τῆς στενῆς σχέσεως τῆς ὑφισταμένης μεταξὺ τῆς ἐννοίας τοῦ κανόνος δικαίου καὶ τοῦ ἄρχοντος τοῦ ἐντεταλμένου τὴν ἐφαρμογήν του, οἱ νόμοι ἐδημοσιεύοντο ἀναρτώμενοι εἰς περίοπτον θέσιν, ἵνα ὄχι μόνον οἱ ἄρχοντες, ἀλλὰ καὶ οἱ πολῖται δύνανται νὰ τοὺς συμβουλεύωνται. Οὕτω, οἱ νόμοι τῆς Γόρτυνος ἦσαν ἀναγεγραμμένοι ἐπὶ περιφερικοῦ τοίχου δημοσίου κτηρίου. Ἐπίσης εἰς τὰς Ἀθήνας οἱ νόμοι ἐδημοσιεύοντο ἀναρτώμενοι εἰς ὡρισμένον δημόσιον κτήριον. Ὀνομασίαν σχετικὴν μὲ τὴν σχέσιν καὶ τὸ ἀντικείμενον, ἅτινα ἐρρύθμιζον, εἰς ἐποχὴν πολὺ μεταγενεστέραν μόνον ἀπέκτησαν οἱ νόμοι. Κατ' ἀκολουθίαν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης μόνον ἀπαντῶσι: νόμος ξενικός, ἐμπορικός, φονικός, μεταλλικός. Ἐκ τούτου βεβαίως δὲν πρέπει νὰ συμπερανθῇ ὅτι ἀνεπτύχθη καὶ ὑφίστατο νομοθεσία μεταλλευτική, ἐμπορικὴ κτλ., ὡς σήμερον, ρυθμίζουσαι τὰς ἀναλόγους σχέσεις τῶν ἐντοπίων, τῇ προστασίᾳ τῶν ὁποίων ἐξηρέθησαν οἱ ξένοι, ὑπαγόμενοι εἰς τὴν ἀνεξέλεγκτον κρίσιν τοῦ ἄρχοντος.

Ἡ διάκρισις μεταξὺ νόμου καὶ πολιτείας, μεταξὺ ἁπλοῦ νόμου δηλαδὴ καὶ καταστατικοῦ χάρτου, κατὰ τὴν σημερινὴν ἔννοιαν, ἀνάγεται εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, οἵτινες καὶ πρῶτοι ἐδίδαξαν τὴν σχετικὴν θεωρίαν. Οἱ Ἕλληνες ἠγνόησαν ταύτην ἐν τῇ πράξει. Ἐφ' ᾧ καὶ νομοθέται ἐκαλοῦντο ὄχι μόνον οἱ ἐκδόντες νόμους, ἀλλὰ καὶ οἱ συντάξαντες καὶ ἐπιβαλόντες καταστατικοὺς χάρτας, θεμελιώδεις νόμους. Ῥήτρα δὲ καὶ θεσμὸς ἦσαν συνώνυμα πρὸς τὸν νόμον, ὅστις ἐθεωρεῖτο ἀπόρροια ὑπερφυσικῶν δυνάμεων, ἐξ ὧν ἐπήγαζε καὶ πᾶσα ἐξ αὐτοῦ συνέπεια. Βασικὴν δ' ἀρχὴν ἀπετέλει ἐν τῇ ἀπονομῇ τοῦ δικαίου ἡ ἰσονομία. Ἐξ ἄλλου οἱ Ἕλληνες ἐπρέσβευον τὴν ὕπαρξιν ἀγράφου νόμου, δηλαδὴ τὴν ὕπαρξιν φυσικοῦ δικαίου, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν εἰδικὸν θετὸν κανόνα δικαίου. Ὁ πρῶτος συνυπῆρχε μετὰ τοῦ δευτέρου, ἀποτελῶν ἀναγκαῖον στοιχεῖον αὐτοῦ. Βασιζόμενος δ' ἐπὶ τοῦ ἐπιεικοῦς καὶ τοῦ ἴσου, παρέμενε καὶ ἐν τῇ κυριολεξίᾳ ἄγραφος, μὴ ἔχων δηλαδὴ ἀνάγκην γραφῆς καί, κατ' ἀκολουθίαν, φυσικὸς ρυθμιστὴς τῆς διαγωγῆς τοῦ ἀτόμου, εἴτε ὡς ἄρχοντος εἴτε ὡς πολίτου. Τέλος, ὄχι μόνον ὁ νόμος ἐθεωρεῖτο δῶρον τῆς θείας προνοίας, ἀλλὰ καὶ ὁ νομοθέτης ὡς θεόπνευστος.

Εἰς μεταγενεστέρας περιόδους ἐμφανίζεται ἡ διάκρισις νόμου καὶ ψηφίσματος. Τὸ δεύτερον ἐθεωρεῖτο τροποποιητικὸς κανὼν τοῦ πρώτου, πρὸς τὸν ὁποῖον ὅμως δὲν ἐθεωρεῖτο ἀντιτιθέμενος, ἀλλὰ παραλλήλως ἰσχύων. Ἐλάμβανε δὲ χώραν τροποποίησις τοῦ νόμου διὰ προτάσεως ὑποβαλλομένης εἰς εἰδικὸν σῶμα, τὸ ὁποῖον ἔπειτα ὑπέβαλλε ταύτην ὑπὸ τὴν κρίσιν τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου.

Ὡς οἱ δύο κυριώτεροι σταθμοὶ ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου δέον νὰ θεωρηθοῦν ἡ ἡρωϊκὴ περίοδος καὶ ἡ δημοκρατική. Κατὰ τὴν πρώτην, ρυθμιστὴς τῶν σχέσεων ὑπῆρξε τὸ ἔθιμον. Ἡ δευτέρα ἐμφανίζεται ὡς ἡ περίοδος τῆς νομοθετικῆς δράσεως, καθ' ἣν διέπρεψαν ὡς νομοθέται ὁ Χαρώνδας τῶν Κατάνων, ὁ Ζάλευκος ὁ νομοθέτης τῶν Ἐπιζεφυρίων Λοκρῶν, ὁ Λυκοῦργος τῆς Σπάρτης, ὁ Δράκων καὶ ὁ Σόλων τῶν Ἀθηνῶν, ὁ Ἱεροκλῆς τῶν Συρακουσῶν, ὁ Φείδων τῆς Κορίνθου, ὁ Φιλόλαος τῶν Θηβῶν. Οἱ τεθέντες ὅμως ὑπ' αὐτῶν νόμοι δὲν περιεσώθησαν ὑπὸ τὴν ἀμιγῆ αὐτῶν ἀρχικὴν μορφήν, ἀλλ' ἀναμεμιγμένοι μετὰ στοιχείων τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ὁποίας, διὰ λόγους σχετιζομένους μὲ τὴν διδασκαλίαν τῶν φιλοσοφικῶν των δοξασιῶν, ἐκ προθέσεως ἠλλοίωσαν τὸ κείμενον.

Ποῖον πνεῦμα διεῖπε τὸ ἑλληνικὸν δίκαιον, καθόλου δὲν δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ. Διότι ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, ὅπως ἐν Ῥώμῃ, οὐδέποτε ἀνεπτύχθη ἐν Ἑλλάδι. Ἡ πανηγυρικότης ὅμως καὶ ἡ δημοσιότης ἀποτελοῦν τὰ κύρια αὐτοῦ χαρακτηριστικά. Ἐξεδηλοῦντο δὲ αὗται κατὰ διαφόρους τρόπους: ἐπὶ γάμου, ἐπὶ παραδείγματι, ἡ ἐγγύη, δηλαδὴ ἡ διὰ χειρὸς τοῦ κυρίου παράδοσις τῆς νύμφης εἰς τὸν σύζυγον, ἀπετέλει τὸ στοιχεῖον τῆς πανηγυρικότητος καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἐγκυρότητος αὐτοῦ. Ἐπίσης ἐπὶ ἐγγυήσεως ἡ αὐτόβουλος παράδοσις τοῦ ἐγγύου πρὸς τὸν δανειστήν. Ἀλλὰ καὶ πᾶσα ἄλλη νομικὴ ἐνέργεια, ἵνα εἶναι ἔγκυρος, ἔδει νὰ περιβληθῇ τὸν τύπον τῆς δημοσιότητος. Οὕτω ἡ δημοσιότης ἦτο ἀπαραίτητον στοιχεῖον ἐγκύρου μεταβιβάσεως κυριότητος ἀκινήτου, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Θεόφραστος, καθὼς καὶ ἐπὶ ἐπαγωγῆς κληρονομίας καὶ ἐπὶ ἀπελευθερώσεως δούλου. Ἐν Ἀθήναις, εἰδικώτερον, ἡ γυνή, ἔχουσα δικαίωμα ἐπὶ τὴν διάζευξιν, ἔδει νὰ ζητήσῃ ταύτην παρὰ τοῦ ἄρχοντος καθ' ὡρισμένον τύπον, ἐκπληροῦντα τὰ προαπαιτούμενα τῆς δημοσιότητος. Ἀπαραίτητος ἐπίσης ἦτο ἡ δημοσιότης ἐπὶ ἀποκηρύξεως παιδὸς καθὼς καὶ ἐπὶ υἱοθεσίας.

Εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἀρχῆς τῆς δημοσιότητος συνέβαλλον καὶ τὰ ἀρχεῖα, ἅτινα ἦσαν δημόσια ἱδρύματα, ὁ ἀρχικὸς προορισμὸς τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ἡ ἐν αὐτοῖς διαφύλαξις παντὸς ἐγγράφου ἔχοντος σπουδαιότητα ἀπὸ ἀπόψεως δικαίου. Πρόδρομοι τῶν ἀρχείων αὐτῶν ὑπῆρξαν οἱ μνήμονες καὶ οἱ συγγραφοφύλακες. Ἡ πρώτη δὲ ἀρχὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν ἀρχείων δέον ν' ἀναζητηθῇ εἰς τοὺς ὑπὸ τῶν διαφόρων τάξεων, εἰς οὓς ἦτο διῃρημένος ὁ λαός, ἰδίως δὲ ὑπὸ τῶν φρατρῶν καὶ τῶν φυλῶν, τηρουμένους καταλόγους τῶν μελῶν των. Ἐν αὐτοῖς ἀνεγράφοντο ἰδίως οἱ λαμβάνοντες χώραν γάμοι, δύνανται δὲ νὰ θεωρηθῶσι καὶ αὐτοὶ ὡς οἱ πρόδρομοι τῶν σημερινῶν ληξιαρχικῶν βιβλίων. Τὸ σύστημα τῶν ἀρχείων ἐβελτιώθη καὶ προήχθη αἰσθητῶς κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον.

Ἐν τῷ κεφαλαίῳ τοῦ δικαίου τοῦ διέποντος τὰ πρόσωπα τὴν σπουδαιοτάτην θέσιν κατέχει ἡ διαίρεσις εἰς δούλους καὶ εἰς ἐλευθέρους. Οἱ δοῦλοι διεκρίνοντο εἰς οἰκέτας, εἰς δούλους δηλαδὴ ἐργαζομένους ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ κυρίου των, ἢ ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ του ἢ ἀπασχολουμένους εἰς ἐργασίας σχετικὰς μὲ τὰς ἐπιχειρήσεις του καὶ ἔχοντας τὴν ἱκανότητα τοῦ κτᾶσθαι· καὶ εἰς δούλους μισθοφόρους, ἡμιελευθέρους δηλαδή, ζῶντας ἐκτὸς τοῦ οἴκου τοῦ κυρίου, ἐν σχετικῇ ἀνεξαρτησίᾳ καὶ ὑποχρεωμένους εἰς καταβολὴν αὐτῷ χρηματικοῦ τινος ποσοῦ καθ' ὡρισμένας τακτὰς περιό-

Digitized by Google

δους. Ὁ δοῦλος τοῦ τελευταίου αὐτοῦ εἴδους ἐκέκτητο οὐ μόνον τὴν πρὸς τὸ πράττειν ἱκανότητα, δυνάμενος ν' ἀσκῇ καὶ ἰδίαν ἐργασίαν, ἀλλὰ καὶ ἱκανότητα τοῦ παρίστασθαι ἐπὶ δικαστηρίου εἴτε ὡς ἐνάγων εἴτε ὡς ἐναγόμενος. Ὡς δοῦλοι ἄλλης μορφῆς, ἐφ' ὧν ἴσχυον ἰδιαίτεροι κανόνες, δέον νὰ θεωρηθῶσι καὶ οἱ πενέσται τῆς Θεσσαλίας καὶ οἱ εἵλωτες τῆς Λακεδαίμονος. Δοῦλος ἐπίσης τοῦ δανειστοῦ καθίστατο και ὁ αὐτενεχυραζόμενος διὰ χρέος, ὑποχρεούμενος, ἐν ᾗ περιπτώσει ἦτο ἐγκατεστημένος εἰς τὰ κτήματα τοῦ δανειστοῦ, νὰ παραδίδῃ εἰς τὸν τελευταῖον μέρος τῶν διὰ τῶν ἰδίων κόπων παραγομένων ἐκ τῆς γῆς. Ἐν περιπτώσει ζημίας, αὕτη κατενέμετο μεταξὺ δανειστοῦ καὶ ὀφειλέτου-δούλου ἐξ ἴσου. Ἐφ' ὅσον ὅμως διήρκει ὁ αὐτενεχυρασμός, ὁ δανειστὴς μόνον ἠδύνατο νὰ παραστῇ ἐπὶ δικαστηρίου διὰ τὸν ὀφειλέτην· ὁ τελευταῖος ἐστερεῖτο τῆς ἱκανότητος ταύτης.

Σπουδαία ἐπίσης ἦτο ἡ διάκρισις μεταξὺ ἐντοπίων καὶ ξένων. Ἀλλ' ἐνῷ κατ' ἀρχὰς ὁ ξένος ἐθεωρεῖτο ἐκτὸς νόμου, στερούμενος τῆς προστασίας του, σὺν τῷ χρόνῳ, μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν διεθνῶν οὕτως εἰπεῖν σχέσεων τῶν πολιτειῶν, κατοχυρουμένων διὰ συνθηκῶν, ἀνεγνωρίσθη ἡ ἀρχὴ τοῦ σεβασμοῦ τῆς περιουσίας τοῦ ξένου καὶ καθιερώθησαν δι' αὐτοὺς ἰδιαίτεροι κανόνες νομοθετικῆς καὶ δικαστικῆς προστασίας. Ἐν τούτοις σπανιώτατα ἐπετρέπετο ἡ κτῆσις ἀκινήτου ἰδιοκτησίας ὑπὸ ξένου, καθὼς ἐπίσης σπανιώταται ὑπῆρξαν αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς ἀνεγνωρίζετο τὸ δικαίωμα ἐπιγαμίας τοῦ ξένου μετ' ἐντοπίας, ἡ μετὰ τῆς ὁποίας ἕνωσις κατὰ κανόνα δὲν ἐθεωρεῖτο νόμιμος γάμος. Ἀπὸ ἐπόψεως ὅμως ποινικοῦ δικαίου, ὑπήγετο εἰς τοὺς νόμους τῆς φιλοξενούσης αὐτὸν πολιτείας. Πλὴν τῶν φυσικῶν, ἀνεπτύχθη ἐν Ἑλλάδι καὶ ὁ θεσμὸς τῶν νομικῶν προσώπων, τὴν νομικὴν ὑπόστασιν τῶν ὁποίων καὶ τὴν λειτουργίαν καὶ ὀργάνωσιν ἐρρύθμιζεν ἐν πολλοῖς ὁ νόμος λεπτομερῶς. Μεταξὺ τῶν ἱδρυμάτων σπουδαίαν θέσιν κατεῖχον τὰ διοικούμενα ὑπὸ ἑτέρου νομικοῦ προσωπου, κυρίως δὲ ὑπὸ τῆς πολιτείας.

Ὑποκείμενα δικαίου ἐθεωροῦντο οὐχὶ μόνον οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ καὶ οἱ θεοί, οἱ νεκροὶ καὶ αὐτὰ τὰ ζῷα. Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία ἦτο ἀνέκαθεν ἀνεγνωρισμένη, ἐκτεινομένη οὐχὶ μόνον ἐπὶ τῶν κινητῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ἀκινήτων. Ἐν τούτοις ὑπολείμματα συλλογικῆς ἰδιοκτησίας, κοινοκτημοσύνης, ἐχούσης ὡς ἀντικείμενον ἀκίνητα, ἐσῴζοντο καὶ εἰς μεταγενεστέρας ἀκόμη περιόδους. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς δικαιοῦχος ἐμφανίζεται πρὸ παντὸς τὸ γένος. Τὸ γεγονὸς τοῦτο δὲν ἀπέκλειε τὴν παράλληλον ὕπαρξιν συλλογικῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἐντὸς κύκλου πλέον περιωρισμένου, ὅπως π. χ. ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς ἀποκαλουμένη οἰκογενειακὴ κοινοκτημοσύνη. Δεῖγμα συλλογικῆς ἰδιοκτησίας τῆς πρώτης μορφῆς ἦτο ὁ κλῆρος, οἱ ἑκάστοτε κάτοχοι τοῦ ὁποίου ἤλλασσον, ἐνῷ ἡ κυριότης παρέμενε πάντοτε εἰς τὸ γένος. Ἀρχαιοτάτη μορφὴ ἰδιοκτησίας ὑπῆρξαν τὰ κτέρεα, τὰ εἰς τὸν τάφον δηλαδὴ τοῦ νεκροῦ και παρ' αὐτῷ τοποθετούμενα κατὰ τὴν ταφὴν ἀντικείμενα, ἰδίως ὅπλα, τῶν ὁποίων αὐτὸς ἐθεωρεῖτο ὁ κύριος, ἀποτελοῦντα τὴν μερίδα αὐτοῦ ἐκ τῶν ἐπὶ γῆς ἀγαθῶν. Τὰ σκῦλα καὶ ἡ λεία πολέμου ἔπαιξαν οὐχὶ μικρὸν ρόλον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ δικαίου τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Εἰδικὸς ὅρος πρὸς ὑποδήλωσιν τοῦ δικαιώματος τῆς κυριότητος ἐν τῷ ἀρχαίῳ ἑλληνικῷ δικαίῳ δὲν ὑφίστατο. Ὡρισμένοι δικονομικοὶ κανόνες ἴσχυον ἐπὶ διαφορῶν ἀφορωσῶν τὴν ἀκίνητον ἰδιοκτησίαν καὶ τὰς κληρονομίας, ἡ δὲ ἀπόδειξις τῆς κυριότητος ἐπὶ ἀκινήτων μόνον ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν εἰδικῶν αὐτῶν δικονομικῶν κανόνων ἦτο ἐφικτή. Τὸ σύνολον δὲ τῶν εἰδικῶν αὐτῶν ἐπὶ ἀκινήτων κανόνων ἐκαλεῖτο διαδικασία. Ἐπὶ ταύτης διάκρισις μεταξὺ ἐνάγοντος καὶ ἐναγομένου δὲν ὑφίστατο, ἀλλ' οἱ διάδικοι ἐτίθεντο ἐν ἴσῃ μοίρᾳ, τῆς ἀποφάσεως δυναμένης νὰ πλήξῃ εἴτε τὸν ἕνα, εἴτε τὸν ἄλλον, εἴτε και ἀμφοτέρους. Πλείονες ἠδύναντο νὰ εἶναι κύριοι τοῦ αὐτοῦ ἀκινήτου, εἴτε εἰς ὁλόκληρον, εἴτε καὶ διῃρημένως. Εἰς τὴν τελευταίαν περίπτωσιν, τὰ ἀνεξάρτητα ἀπ' ἀλλήλων νομικῶς μέρη ἐνεφανίζοντο ἡνωμένα εἰς ὅλον χάριν οἰκονομικοῦ σκοποῦ. Κατατετμημένη ἢ διῃρημένη κυριότης, κυρίως ἐπὶ δούλων, ἐμφανίζεται ἐπίσης ὑφισταμένη ὡς θεσμός. Δουλεῖαι δὲν ὑφίσταντο, ἡ δὲ ἐμφύτευσις κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν μόνον περίοδον τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται.

Ὁ θεσμὸς τῆς ἐμπραγμάτου ἀσφαλείας ἦτο τὰ μάλιστα ἀνεπτυγμένος. Διεκρίνοντο τὸ ἐνέχυρον, ἡ ὑποθήκη καὶ τὸ ἀποτίμημα. Τὰ δύο πρῶτα εἶναι ὡς θεσμοὶ γνωστὰ καὶ δὲν ἔχουν ἀνάγκην λεπτομερεστέρου καθορισμοῦ. Τὸ ἀποτίμημα ἦτο θεσμὸς ἐμπραγμάτου ἀσφαλείας, δι' οὗ ἐπετυγχάνετο ἀφ' ἑνὸς ἡ ἐξασφάλισις τῆς προικὸς τῆς γυναικὸς ἀπέναντι τοῦ ἀνδρὸς και ἀφ' ἑτέρου τῆς περιουσίας τοῦ ἐπιτροπευομένου ἀνηλίκου ἀπέναντι τοῦ ἐπιτρόπου. Ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν ταῖς νήσοις, παρὰ τὴν Ἰωνίαν, εἰς διαπίστωσιν τοῦ ὅτι ἀκίνητόν τι ἐδόθη ὡς ἐμπράγματος ἀσφάλεια ἐχρησίμευον οἱ ὅροι, λίθοι δηλαδὴ ἐμπηννύμενοι πρὸ τοῦ ἀκινήτου, ἐφ' ὧν ἀνεγράφετο ὅτι τοῦτο ἦτο ὑποθηκευμένον διὰ χρέος καὶ ὅτι ὁ κύριος ἐκέκτητο περιωρισμένα μόνον δικαιώματα διαθέσεως ἐπ' αὐτοῦ. Πᾶν πρᾶγμα ὅμως δὲν ἠδύνατο να ὑποθηκευθῇ καὶ νὰ ἐνεχυρασθῇ. Ἡ ἀπαγόρευσις εἶχε θεσπισθῆ διὰ λόγους κοινωνικοὺς καὶ περιελάμβανε τὰ ὅπλα, τὰ γεωργικὰ ἐργαλεῖα καὶ πᾶν πρᾶγμα χρησιμεῦον πρὸς συντήρησιν τοῦ ὀφειλέτου.

Ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ ἐνοχικοῦ δικαίου ὁ δανειστὴς ἐκέκτητο κατ' ἀρχὰς τὸ δικαίωμα τῆς αὐτοβούλου ἱκανοποιήσεως τῆς ἀπαιτήσεώς του, θέτων χεῖρα ἐπὶ τοῦ ὀφειλέτου, ὅστις τότε ἐκαλεῖτο ἀγώγιμος, ὡς καθιστάμενος δοῦλος τοῦ δανειστοῦ. Εἰς μεταγενεστέραν μόνον ἐποχὴν ἀνεγνωρίσθη εἰς τὸν δανειστὴν τὸ δικαίωμα τῆς δικαστικῆς ἐπιδιώξεως τῆς ἀπαιτήσεώς του καὶ τῆς ἱκανοποιήσεώς του ἐκ τῆς περιουσίας τοῦ ὀφειλέτου. Ἡ ἀγοραπωλησία ἐλάμβανε χώραν τοῖς μετρητοῖς καὶ ἑπομένως χωρισμὸς τῆς συμβάσεως ἀγοραπωλησίας ἀπὸ τῶν πράξεων τῶν ἐχουσῶν ὡς ἀντικείμενον τὴν ἐκτέλεσιν τῆς συμβάσεως, ὡς ἐν τῷ ρωμαϊκῷ δικαίῳ ἀπὸ τῆς κλασσικῆς περιόδου, δὲν ὑφίστατο. Ἐν τοσούτῳ εἶδός τι ἐνοχικοῦ δεσμοῦ, δημιουργοῦντος ἀγώγιμον ἐνίοτε ἀξίωσιν, ἐδημιούργει ἡ δόσις ἀρραβῶνος ἐπὶ τῷ τέλει πραγματοποιήσεως ἀγοραπωλησίας.

Ἡ ἐλευθερία τοῦ συμβάλλεσθαι ἐν τῇ Ἀττικῇ ἦτο ἀπόλυτος. Αἱ πλεῖσται τῶν συμβάσεων συνήπτοντο καλυπτόμεναι ὑπὸ τὸν τύπον τοῦ δανείου. Τὸ ναυτικὸν δάνειον, ἀναπτυχθὲν καὶ ἐξελιχθὲν ὑποδειγματικῶς, ἦτο καὶ τὸ συνηθέστατον εἰς ἐμπορικὸν κέντρον ὅπως αἱ Ἀθῆναι καὶ ὁ Πειραιεύς, συστατικὸν δὲ αὐτοῦ ἦτο ἡ συγγραφή, δηλαδὴ τὸ ἔγγραφον καὶ τὸ πρὸ μεταφορὰν ἐμπόρευμα. Συνηθέσταται ἦσαν ἐπίσης καὶ αἱ συμβάσεις ἐργασίας. Ἡ ὁρολογία ἐπὶ ἀγοραπωλησίας καὶ μισθώσεως εἶναι ἀνακριβὴς λίαν καὶ διάχυτος. Ἐπὶ ἀγοραπωλησίας, ὁ πωλητὴς εἶχε τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ προλέγειν εἰς τὸν ἀγοραστὴν τὰ νομικὰ καὶ φυσικὰ ἐλαττώματα τοῦ πωλουμένου πράγματος, ὑπέχων ἄλλως εὐθύνας.

Τὸ ἀδίκημα ὡς γενεσιουργὸς λόγος ἐνοχῆς ἐμφανίζεται ὑπὸ ποικίλας μορφάς. Εἰδικὴ γενικὴ ἀγωγὴ εἶχε πλασθῆ μὲ ἀντικείμενον τὴν ἐπιδίωξιν τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς γενομένης ζημίας. Ἡ injuria, ὡς ἀδίκημα κατὰ προσώπου ἀπετέλει συνήθη μορφὴν ἀστικοῦ ἀδικήματος, κατέχοντος οὐχὶ μικρὰν θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἐνοχικοῦ δικαίου. Ἡ ψευδομαρτυρία ἐθεωρεῖτο ἐπίσης ἀστικὸν ἀδίκημα, δι' ἣν ἐδίδετο ἰδιαιτέρα ἀγωγὴ εἰς τὸν ἐξ αὐτῆς ζημιωθέντα.

Ὁ γάμος ἀπηγορεύετο μεταξὺ ἀνιόντων καὶ κατιόντων, οὐχὶ ὅμως καὶ μεταξὺ συγγενῶν ἐκ τοῦ πλαγίου. Κατ' ἀκολουθίαν, νόμιμος ἐθεωρεῖτο ὁ γάμος μεταξὺ ἀδελφῶν. Εἰς τὸν Ὅμηρον ἀνευρίσκομεν ὑπολείμματα τοῦ παναρχαίου γάμου ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς ἀγορᾶς τῆς νύμφης ὑπὸ τοῦ γαμβροῦ παρὰ τοῦ ἐξουσιαστοῦ της. Ἡ μονογαμία δὲν ἀπετέλει κανόνα· διότι ὑφίσταντο ποικίλαι μορφαὶ ἑτεροφύλων ἑνώσεων ἀναγνωριζομένων ὑπὸ τοῦ δικαίου. Σπουδαῖον ρόλον εἰς τὸν γάμον ἔπαιζε παραλλήλως πρὸς τὴν ἐγγύην, περὶ ἧς ἐλέχθη ἀνωτέρω, καὶ ἡ φερνή. Αὕτη εἰσήχθη λίαν βραδέως, παρέμενε δὲ εἰς τὴν κυριότητα τῆς γυναικός, ἐχούσης γενικὰ ἐνεχυρικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῆς περιουσίας τοῦ συζύγου πρὸς ἐξασφάλισιν της. Ἐφ' ὅσον ἡ γυνὴ παρέμενεν ἀνύπανδρος, ἐτέλει ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἐξουσιαστοῦ, καλουμένου κυρίου.

Ὑφίστατο καὶ ἐξ ἀδιαθέτου καὶ ἐκ διαθήκης διαδοχή. Ἐν τῷ δικαίῳ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχῆς τὴν πρώτην θέσιν κατεῖχον τὰ τέκνα, ὧν εἵποντο οἱ ἄλλοι συγγενεῖς. Διὰ τὰ χρέη τοῦ ἀποβιώσαντος τὰ τέκνα μόνον ηὐθύνοντο ἀπεριορίστως, ἐνῷ πάντες οἱ ἄλλοι κληρονόμοι μόνον ἐφ' ὅσον ἐξήρκει ἡ κληρονομικὴ μερίς. Ἐξαιρετικὴν θέσιν κατέχει ἡ διαδοχὴ ἐκ διαθήκης, ἥτις, κατ' ἀψευδῆ μαρτυρίαν τοῦ Πλάτωνος, ἦτο ἀνέκαθεν καθιερωμένη. Ἐν τούτοις δέον νὰ δεχθῶμεν ὅτι θὰ ὑπῆρξεν ἐν τῇ ἐξελίξει διάμεσός τις μεταβατικὸς σταθμὸς ἀπὸ της ἐξ ἀδιαθέτου εἰς τὴν ἐκ διαθήκης διαδοχήν. Τοιοῦτος δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανον νὰ ὑπῆρξεν ἡ δωρεὰ αἰτίᾳ θανάτου, καθ' ἣν τὸ ἀντικείμενον τῆς δωρεᾶς δὲν θὰ ὑπερέβαινεν ὡρισμένην ἀξίαν. Κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Γόρτυνος π. χ. δὲν ηδύνατο νὰ ὑπερβαίνῃ τὴν ἀξίαν τῶν 100 στατήρων. Ἕτερος ἐνδιάμεσος σταθμὸς ὑπῆρξε βεβαίως και ἡ υἱοθεσία διὰ διαθήκης, δι' ἧς ὁ διαθέτης καθώριζε τὸν υἱὸν καὶ διάδοχόν του. Ἐὰν γυνὴ ἦτο ὁ μόνος κληρονόμος, ἠδύνατο νὰ ὑποχρεωθῇ ὡς τοιαύτη νὰ ὑπανδρευθῇ ὡρισμένον πρόσωπον ἐκ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν, ὑπὸ τὴν εὐρεῖαν αὐτῆς ἔννοιαν· ἐν τούτοις, βραδύτερον, ἐπετράπη εἰς τὴν ἐπίκληρον νὰ ἐκλέξῃ τὸν μέλλοντα σύζυγόν της μεταξὺ εὐρυτέρου κύκλου προσώπων ἢ μόνον μεταξὺ τῶν συγγενῶν της. Ὁ σύζυγος τῆς ἐπικλήρου ἐθεωρεῖτο ὡς ἐξ υἱοθεσίας υἱὸς τοῦ διαθέτου· ἐφ' ᾧ καὶ ὀρθῶς διδάσκεται, ὅτι ὁ γάμος οὗτος ἀποτελεῖ ἑτέραν μορφὴν υἱοθεσίας διὰ διαθήκης. Σκοπὸς τοῦ θεσμοῦ ἦτο, ὅπως ἡ περιουσία μὴ ἐξέλθῃ τοῦ κύκλου τῆς οἰκογενείας. Τὰ κοινὰ γνωρίσματα τὰ διέποντα τὴν ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικὴν διαδοχὴν ἦσαν ὅτι αὕτη ἐλάμβανε χώραν κατὰ γενεάς, ἐπικρατεῖ δηλαδὴ τὸ ἀντιπροσωπευτικὸν σύστημα, και ὅτι οἱ πρὸς πατρὸς συγγενεῖς προτιμῶνται τῶν πρὸς μητρός.

Τὸ ποινικὸν δίκαιον ἐμφανίζεται ἀρχικῶς ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς ἐκδικήσεως (βεντέττας). Ταχέως ὅμως τὸ δίκαιον κατέστη τὸ ἀντικείμενον πολιτειακῆς ρυθμίσεως καὶ ἐπιβολῆς καὶ ἡ πολιτεία ἀνέλαβε τὴν ἐνάσκησιν τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης. Τὸν ἀδικήσαντα ἀρχικῶς μόνον ὁ παθὼν ἢ οἱ στενότεροι αὐτοῦ συγγενεῖς ἠδύναντο νὰ διώξωσιν, ἐνῷ βραδύτερον τὸ δικαίωμα τοῦτο ἐκέκτητο πᾶς πολίτης. Τὴν τελευταίαν ταύτην καινοτομίαν εἰσήγαγεν εἰς τὸ ἀττικὸν δίκαιον ὁ Σόλων. Ἡ ἀρχὴ αὕτη δὲν στηρίζεται ἐπὶ τῆς διακρίσεως τῶν ἀδικημάτων εἰς ἰδιωτικὰ καὶ δημόσια. Διῃροῦντο βεβαίως αἱ ἀγωγαὶ εἰς ἰδιωτικὰς (δίκη) καὶ δημοσίας (γραφή), ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν πρώτη κατηυθύνετο ἐπὶ τὴν ἀναζήτησιν τῆς ζημίας, ἡ δὲ δευτέρα ἐπὶ τὴν ἐπιβολὴν τῆς δικαίας ποινῆς ὑπὸ τῆς πολιτείας. Ἡ διάκρισις ὅμως μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν εἰδῶν ἀγωγῶν δὲν ἦτο αὐστηρά, ἐγίνετο δὲ χρῆσις τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀδιακρίτως καὶ ἀδιαφόρως τοῦ ἀδικήματος, περὶ οὗ ἐπρόκειτο. Ἐπὶ τούτοις, ὡς ὑπόλειμμα τῆς ἀρχαιοτάτης νομοθεσίας τοῦ Δράκοντος δέον νὰ θεωρηθῇ τὸ γεγονός, ὅτι ἐν τῇ Ἀττικῇ μόνον οἱ συγγενεῖς τοῦ φονευθέντος ἠδύναντο νὰ διώξωσι τὸν φονέα καὶ ὅτι, ἂν τοιοῦτοι δὲν ὑπῆρχον, τὸ δικαίωμα τοῦτο ἀνῆκεν εἰς τὴν φράτραν, εἰς ἣν ἀνῆκεν ὁ φονευθείς. Τόσον ὅμως ὁ φονευθεὶς ὅσον καὶ οἱ συγγενεῖς του εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ συγχωρήσωσι τὸν φονέα. Ἡ συνεκτικότης τῆς οἰκογενείας ἀπὸ ἀπόψεως ποινικοῦ δικαίου ἐμφανίζεται εἰς τὰς περιπτώσεις τῆς ἀτιμίας, πληττούσης οὐχὶ μόνον τὸν ἀδικήσαντα, ἀλλὰ καὶ τὰ τέκνα του. Πλεῖστα ἐπίσης ἀδικήματα κατὰ τῆς πολιτείας εἶχον θεσπισθῆ καὶ καθιερωθῆ ὑπὸ τοῦ ποινικοῦ δικαίου τῆς δημοκρατικῆς περιόδου, ἠδύναντο δὲ νὰ ὑποπέσουν εἰς ταῦτα οὐχὶ μόνον οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι, ἀλλὰ καὶ ἁπλοῖ πολῖται. Ἡ θεωρία τῆς βουλήσεως ὑπῆρξεν ἀξίωμα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου, πολλαχῶς ἀναπτυχθεῖσα καὶ προαχθεῖσα καὶ διέπουσα, πλὴν τῶν συμβατικῶν σχέσεων, καὶ τὸ ποινικὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον ἐποιεῖτο διάκρισιν μεταξὺ δόλου, ἀμελείας καὶ τυχαίου περιστατικοῦ. Μεταξὺ τῶν ὑπὸ τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἐπιβαλλομένων ποινῶν κατελέγοντο ὁ θάνατος, ἡ ἀπώλεια τῆς ἐλευθερίας διὰ καταδουλώσεως, ἥτις ἐφηρμόζετο κυρίως ἐπὶ μὴ πολιτῶν, καὶ πρόστιμα, τῶν ὁποίων ὑπῆρχε μέγιστος ἀριθμὸς καὶ εὐρὺ ἦτο το πεδίον τῆς ἐφαρμογῆς. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἐπιβλητέον πρόστιμον, πλήρης ἐλευθερία ἐπαφίετο εἰς τὸν δικαστήν. Ἀκρωτηριασμοὶ καὶ εἱρκτὴ ὡς ποιναὶ ἦσαν ἄγνωστοι. Εὐρεῖαν ἐπίσης ἐφαρμογὴν εἶχε καὶ ἡ ποινὴ τῆς δημεύσεως, ἰδίως ἐπὶ ἀδικημάτων στρεφομένων κατὰ τοῦ κράτους, εἰς ὃ περιήρχετο ἡ τοιαύτη περιουσία. Εἰς τὴν Λακεδαίμονα μόνον καὶ εἰς ἐλαχίστας τινὰς ἄλλας πόλεις ἐφηρμόζετο, κυρίως ἐπὶ δούλων καὶ παίδων, οἵτινες δὲν ἠδύναντο νὰ καταβάλωσι, λόγῳ τῆς θέσεώς των, πρόστιμον, ἡ ποινὴ τῆς μαστιγώσεως.

Οὐδαμοῦ ἀντικατοπτρίζεται καλύτερον ἡ ἀμοιβαία σχέσις καὶ ἀλληλεξάρτησις δικαίου καὶ πολιτείας ἐν Ἑλλάδι ὅσον εἰς τὴν δικαστηριακὴν ὀργάνωσιν. Τόσον κατὰ τὴν περίοδον τῆς ὀλιγαρχίας ὅσον και κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν ταύτης, τὴν δικαστικὴν ἐξουσίαν ἤσκουν οἱ ἄρχοντες, ἔχοντες κυρίως ἁρμοδιότητα ἐπὶ πολιτικῶν ὑποθέσεων καὶ διαφορῶν. Εἰς τὰς ὀλιγαρχικῶς διοικουμένας ἑλληνικὰς πολιτείας ἡ βουλὴ ἢ γερουσία ἦτο ἁρμοδία πρὸς ἐκδίκασιν τῶν ποινικῶν ὑποθέσεων, ἰδίως δὲ τῶν πολιτικῶν ἀδικημάτων. Εἰς τὰς Ἀθήνας μέχρι τοῦ Σόλωνος, μία μόνη βουλή, ἔχουσα δικαστικὴν ἁρμοδιότητα, ὑφίστατο. Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς δημοκρατίας ἡ ἀρχικὴ δικαστικὴ ἐξουσία τῶν ἀρχόντων ἐμειώθη αἰσθητῶς, ἀφ' ἧς ὁ Σόλων ἐπέτρεψε τὴν ἔφεσιν τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν ἐνώπιον τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, τῆς ἐπονομαζομένης ἡλιαίας. Βραδύτερον αἱ ποινικαὶ ὑποθέσεις ὑπήχθησαν εἰς τὴν ἁρμοδιότητα εἰδικῆς λαϊκῆς συνόδου, τοῦ δικαστηρίου. Παρ' ὅλον ὅμως τὸν χωρισμὸν τῶν δικαστικῶν ἀπὸ τῶν ἄλλων ἁρμοδιοτήτων τῶν συνόδων αὐτῶν, αὗται ἦσαν γνωσταὶ πάντοτε ὡς ἡλιαστικὰ δικαστήρια. Ἐν Ἀθήναις πᾶς πολίτης συμπληρώσας τὸ τριακοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του ἠδύνατο νὰ ἐκλεγῇ δικαστής. Ἓξ χιλιάδες δικασταί, λαμβανόμενοι μεταξὺ τῶν ἐκλογίμων, κατενέμοντο διὰ κλήρου εἰς τὰ διάφορα δικαστήρια. Ὁ ἀριθμὸς τῶν δικαζόντων δικαστῶν ἦτο μέγιστος, συγκρινόμενος πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν δικαστῶν τῶν δικαζόντων εἰς τὰ σύγχρονα δικαστήρια. Διότι ἐπὶ ἀστικῶν δικῶν οἱ δικασταὶ ἀνήρχοντο ἐνίοτε εἰς 201, ἐνῷ ἐπὶ δημοσίων ἀνήρχοντο εἰς 501. Τοῦ δικαστηρίου προΐστατο ἄρχων ἄνευ ψήφου, καλούμενος θεσμοθέτης. Ὁ Περικλῆς ἐθέσπισεν ἡμερησίαν ἀποζημίωσιν διὰ τοὺς δικαστάς

Digitized by Google

Αἱ ἀποφάσεις τῶν λαϊκῶν δικαστηρίων ἦσαν ἀνέκκλητοι ἡ δὲ ἀπόφασις ἠδύνατο νὰ ἐκτελεσθῇ εὐθὺς ἅμα τῇ ἐκδόσει της. Λαϊκὰ δικαστήρια ὑφίσταντο εἰς ἁπάσας τὰς δημοκρατικῶς διοικουμένας πολιτείας διαφέροντα μεταξύ των μόνον καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἡλικίαν τῶν ὡς δικαστῶν ἐκλεγομένων καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν δικαζόντων. Ἐν Ἀθήναις, παρὰ τὴν ἵδρυσιν τῶν ἡλιαστικῶν δικαστηρίων, ἐξηκολούθουν νὰ ἐκτελοῦν δικαστικὴν λειτουργίαν παραλλήλως πρὸς ταῦτα ὁ Ἄρειος Πάγος καὶ τὰ ἐφετεῖα, ἔχοντα ἀνέκαθεν ἁρμοδιότητα πρὸς ἐκδίκασιν τῶν ἀδικημάτων ἀνθρωποκτονίας καὶ ἄλλων τινῶν παρεμφερῶν. Τὴν ἁρμοδιότητα δὲ αὐτῶν ταύτην εἶχον οἱονεὶ ἐξ ἀγραφοῦ ἀπτοῦ ἱεροῦ δικαιώματος, τοῦ ὁποίου οὐδεὶς τοῖς ἐτόλμα ποτὲ τὴν ἀφαίρεσιν.

Ἡ διαδικασία ἐνώπιον τῆς ἡλιαίας τόσον ἐπὶ πολιτικῶν ὅσον καὶ ἐπὶ ποινικῶν ὑποθέσεων ἦτο ἡ αὐτή. Ὁ διάδικος ἠδύνατο νὰ παρασταθῇ καὶ διὰ ῥήτορος, ἐξ οὗ ἀποδεικνύεται ἀναγνωριζομένη ἡ ἀρχὴ τῆς ἀντιπροσωπείας· ἠδύνατο ὅμως νὰ παρασταθῇ κατὰ τὴν δίκην καὶ μόνος, ἐκφωνῶν δικανικὸν λόγον, παρασκευασθέντα αὐτῷ ὑπὸ τοῦ ῥήτορος. Ἡ διαδικασία ἦτο προφορικὴ καὶ δημοσία. Ἴδιον χαρακτηριστικὸν τῆς πολιτικῆς διαδικασίας ἦτο τὸ ὅτι ὁ διάδικος ἦτο ὑποχρεωμένος προσωπικῶς αὐτὸς καὶ προφορικῶς νὰ ἐκθέσῃ ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου καὶ ν' ἀποδείξῃ τὴν νομικὴν βάσιν τῆς ἀγωγῆς του. Ἐφ' ᾧ συνάγεται ὅτι εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ὁ κανὼν jura novit curia δὲν ἴσχυεν.

Οἱ δικασταὶ ἀπελάμβανον πλήρους ἐλευθερίας περὶ τὴν διατύπωσιν τῆς κρίσεώς των, μὴ δεσμευόμενοι ἐκ τῶν μαρτυρικῶν καταθέσεων. Σπουδαῖον ἀποδεικτικὸν μέσον ἐθεωρεῖτο ὁ ὅρκος, διδόμενος εἴτε ὑπὸ τοῦ διαδίκου εἴτε ὑπὸ μάρτυρος. Οἱ δοῦλοι ἀνεκρίνοντο τῇ βοηθείᾳ βασάνων. Ἡ ἐνώπιον τοῦ Ἀρείου Πάγου διαδικασία περιεῖχεν ἐν ἑαυτῇ τύπους τοῦ ἀρχαιοτάτου δικονομικοῦ δικαίου. Εἰδικὴ διαδικασία ὑφίστατο προκειμένου περὶ ἐμπορικῶν ὑποθέσεων καὶ εἰδικὰ εἶχον ἱδρυθῇ δικαστήρια, τὰ ἐμποροδικεῖα, διὰ τὰς ὑποθέσεις αὐτάς, καθὼς καὶ διὰ τὰ ἀδικήματα τοῦ κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου. Ὁ ἐπ' αὐτοφώρῳ συλλαμβανόμενος ἐγκληματίας ἐξετελεῖτο ἐπὶ τόπου.

II. Ἡ κατάκτησις τῆς Ἀνατολῆς ὑπὸ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου ηὔρυνε τὸ πεδίον δράσεως τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον, ὡς τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἐπέπρωτο νὰ ἀναπτύξῃ κοσμοϊστορικὴν καὶ ἐκπολιτιστικὴν δρᾶσιν εἰς τὰς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατακτηθείσας χώρας. Ἡ περίοδος αὕτη τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καλεῖται ἑλληνιστική, τὸ δὲ δίκαιον ἑλληνιστικόν.

Τὸ κύριον πεδίον δράσεως τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὑπῆρξεν ἡ Αἴγυπτος. Διότι εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τὴν Ἐγγὺς Ἀνατολήν, λόγῳ τῆς ἐρρωμένης ἀντιστάσεως, ἣν ἀντέταξε τὸ δίκαιον τῆς Ἀνατολῆς (κληρονόμου παναρχαίου πολιτισμοῦ καὶ κατ' ἐξοχὴν συντηρητικοῦ) περιωρίσθη ἁπλῶς εἰς τὴν ἀφομοίωσιν ὁμοειδῶν θεσμῶν. Οὕτω ἡ κατατετμημένη ἡ μερικὴ κυριότης ἐμφανίζεται εἰς ἔγγραφον ἐξ Εὐρώπου, ὡς συνέπεια αὐτοενεχυρασμοῦ (παραμονῆς λόγῳ δανείου, συναφθέντος μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Ἀνατολιτῶν, ἐφαρμοζόντων θεσμοὺς ὁμοίους καὶ συγχρόνως οἰκείους τῆς πατρίδος ἑκάστου. Ἐξ ἄλλου ὅμως μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τῆς πόλεως ταύτης, ὡς ἀπέδειξεν ἑτέρα περγαμηνή, ἴσχυσαν ὅμοιοι κανόνες ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχῆς μὲ τοὺς ἰσχύσαντας ἐν τῇ ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι, μὲ ἀσημάντους δὲ μόνον παραλλαγάς. Βεβαίως δὲν δυνάμεθα ν' ἀρνηθῶμεν ὅτι ἡ ἐπικοινωνία Ἑλλήνων καὶ Ἀνατολιτῶν ἐπέφερε μεταβολὴν εἰς τὰς περὶ δικαίου ἀντιλήψεις τῶν τελευταίων. Ἀλλ' αὗται, ἀνευρισκόμεναι κυρίως εἰς τὰ νομικὰ ἔγγραφα τῆς νεοβαβυλωνικῆς περιόδου, φαίνεται νὰ ὑπῆρξαν αἰσθητῶς ἀσήμαντοι.

Διὰ τὴν Αἴγυπτον ὅμως οἱ πάπυροι, ἡ σπουδαιοτάτη αὕτη ἐξ ὅλων τῶν πηγῶν τῆς περιόδου ταύτης, μᾶς παρέχουν ἀφθόνους πληροφορίας περὶ τῆς τεθλασμένης, ἣν διήνυσεν ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ τὸ δίκαιον ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς κατακτήσεως, ἐν ἔτει 322 π. Χ. μέχρι τῆς ὁριστικῆς αὐτοῦ παρακμῆς καὶ τῆς ἐν ἔτει 639 ὑποταγῆς τῆς Αἰγύπτου εἰς τοὺς Ἄραβας, ἀφοῦ, ἐν τῷ μεταξύ, ἐπὶ πέντε αἰῶνας, δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ 30 π. Χ., ἀπετέλεσεν αὕτη ἐπαρχίαν τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους δουλεύσασα κατὰ σειρὰν εἰς τοὺς Ῥωμαίους ἡγεμόνας καὶ εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας.

Καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον τὸ δίκαιον τῆς ἰθαγενείας (lex patriae) ἦτο τὸ ῥυθμίζον τὰς σχέσεις τῶν εἰς διαφόρους ἐθνικότητας ἀνηκόντων προσώπων, τῶν ἐγκατασταθέντων ἐκεῖ μετὰ τὴν κατάκτησιν. Κατ' ἀκολουθίαν ὁ Ἕλλην καὶ ὁ Αἰγύπτιος ἔζη ἕκαστος κατὰ τὸ ἴδιον τῆς ἐθνικότητός του δίκαιον. Τὸ αἰγυπτιακὸν δίκαιον, τὴν συγκέντρωσιν τῶν διατάξεων τοῦ ὁποίου ἐν πολλοῖς ὑπεβοήθησαν οἱ Πτολεμαῖοι, ἐρρύθμιζε τὰς σχέσεις τῶν Αἰγυπτίων πρὸς ἀλλήλους. Τὸ κοινὸν δίκαιον τῆς Ἑλλάδος ἦτο τὸ ἐπὶ Ἑλλήνων ἰσχῦον δίκαιον. Τὸ ζήτημα ὅμως αὐτό, καθὼς καὶ ὅλα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν Αἴγυπτον μετὰ τὴν ἑλληνικὴν κατάκτησιν, συνδέονται στενότατα μὲ τὴν πορείαν, ἣν ἐν γένει ἠκολούθησεν ἡ πτολεμαϊκὴ καὶ ἡ ῥωμαϊκὴ πολιτική, ἥτις φυσικὰ ἔπαιξε πρωτεύοντα ῥόλον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἑλληνιστικοῦ δικαίου εἰς τὴν χώραν αὐτήν. Ἀνάγκη διὰ τοῦτο νὰ διαλάβωμεν ἐν ἀρχῇ συντόμως περὶ ταύτης.

Ἠπία ὑπῆρξεν ἡ συμπεριφορὰ τῶν Πτολεμαίων ἀπέναντι τῶν ἡττημένων. Κατ' ἀρχὰς μὲν προσεπάθησαν οὗτοι διὰ παντοίων μέσων νὰ προσεταιρισθοῦν τὸ ἐντόπιον στοιχεῖον καὶ νὰ ἀφομοιώσωσιν αὐτὸ μὲ τοὺς νέους ἀποίκους· τάχιστα ὅμως ἐγκατέλειψαν τὴν πολιτικὴν ταύτην. Στρατιωτικαὶ ἀνάγκαι ἰδίως ἐπέβαλλον, ὅπως ἐνισχυθῇ τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἀπέναντι τοῦ ἐντοπίου καὶ συγχρόνως ὅπως προσελκυσθοῦν καὶ ἄλλοι Ἕλληνες, ἵνα ἔλθωσι καὶ ἐγκατασταθῶσιν ἐν τῇ χώρᾳ. Παρεχωρήθησαν λοιπὸν εἰς τοὺς Ἕλληνας πλεῖστα προνόμια. Αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις, ἡ Ναύκρατις, ἡ Πτολεμαΐς καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἀπέλαυον σημαντικῆς αὐτονομίας. Εἰς τοὺς Ἕλληνας ἀποίκους παρεχωρήθη γῆ, κλῆρος, τὸν ὁποῖον ἠδύναντο νὰ νέμωνται ἐφ' ὅρου ζωῆς εἰς ἀντάλλαγμα τῆς ὑποχρεώσεώς των πρὸς στρατείαν. Σὺν τῷ χρόνῳ μάλιστα ὁ κλῆρος αὐτός, ὅστις, κατ' ἀρχάς, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ κληρούχου περιήρχετο καὶ πάλιν εἰς τὸν βασιλέα, κατέστη ἰδιοκτησία τοῦ κληρούχου, μεταβιβαζόμενος κληρονομικῶς εἰς ἐκεῖνον τῶν κατιόντων τοῦ ἀρχικοῦ κληρούχου, ὅστις θὰ ἠδύνατο καλλιεργῶν αὐτὸν νὰ παρέχῃ καὶ αὐτὸς ὡς ἀντάλλαγμα τὴν στρατείαν. Τοιουτοτρόπως χιλιάδες κλήρων διενεμήθησαν εἰς τοὺς Ἕλληνας ἀποίκους. Ἀκριβῶς δὲ αὐτοὶ οἱ κληροῦχοι ἐγένοντο οἱ φορεῖς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ μεταξὺ τῶν ἐντοπίων. Συνέπεια καὶ ἀπόδειξις τῆς ἐπιδράσεως αὐτῆς εἶναι ἡ κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα π. Χ. παρατηρουμένη παρακμὴ τῆς ἐντοπίας γλώσσης, κατ' ἀκολουθίαν τῆς ὁποίας καὶ αὐτὰ τὰ μεταξὺ Αἰγυπτίων ἔγγραφα συνετάσσοντο εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ δὴ ὑπ' αὐτῶν τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων, τῶν κατ' ἐξοχὴν φυλάκων τῶν πατρίων παραδόσεων.

Ἀλλ' ἂν τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ συμπεριφορά των εἰς ὅ,τι ἀφεώρα εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον καὶ τὴν κατοχὴν τῆς γῆς, ἀπέναντι τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου οἱ Πτολεμαῖοι ἐτήρησαν οὐδετερότητα. Διότι ἐπέτρεψαν εἰς τὰ διάφορα στοιχεῖα, τὰ οἰκοῦντα τὴν χώραν, ὅπως ἕκαστον πολιτεύεται, ὡς ἐλέχθη ἤδη, κατὰ τὸ ἴδιον αὐτοῦ δίκαιον. Ἐφ' ᾧ καὶ ὥρισαν ὅτι αἱ μεταξὺ ἐντοπίων διαφοραὶ θὰ κρίνωνται ὑπὸ εἰδικοῦ δικαστηρίου, τῶν λαοκριτῶν, ἀποτελουμένου ἐξ αὐτοχθόνων. Οἱ διαφερόμενοι ἠδύναντο βεβαίως νὰ ἀπευθυνθῶσι καὶ πρὸς τὰ ἑλληνικὰ δικαστήρια, ἅτινα εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὑπεχρεοῦντο νὰ ἐφαρμόσουν τὸν αἰγύπτιον νόμον. Μόνον ὡρισμένων συμβατικῶν σχέσεων ἐτήρησαν τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν, λ. χ. τῶν δικαιοπραξιῶν, δι' ὧν μετεβιβάζετο ἡ κυριότης ἐπὶ ἀκινήτων, λόγῳ τοῦ μεγάλου οἰκονομικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὅπερ εἶχε διὰ τὸ κράτος ἡ ἀκίνητος ἰδιοκτησία. Διὰ τῆς πολιτικῆς ταύτης βαθὺ χάσμα ἐδημιουργήθη μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἐντοπίου δικαίου. Τοῦ δικαίου τῆς χώρας, ὅπως ἀπεκαλεῖτο τὸ ἐντόπιον δίκαιον, καὶ τοῦ πολιτικοῦ νόμου, τοῦ δικαίου δηλαδὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Τὸ δίκαιον τῆς χώρας ἦτο, ὡς ἐλέχθη, τὸ ἐντόπιον δίκαιον, τὸ περισωζόμενον εἰς τὰ ἔθιμα τοῦ κατακτηθέντος λαοῦ, τὴν ἐν συλλογαῖς καταγραφὴν τῶν ὁποίων ἐν πολλοῖς ὑπεβοήθησαν οἱ Πτολεμαῖοι. Ὡς πρὸς τὸ δίκαιον τῶν Ἑλλήνων, τὸν πολιτικὸν νόμον, τοῦτο ἦτο τὸ ἑλληνικὸν κοινοδίκαιον, συμπληρούμενον καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς μικροτέρας πόλεις διὰ τῶν ἀποφάσεων τῶν «βουλῶν», καθ' ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὴν πρωτεύουσαν, τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἀπολαύουσαν ἐπιφανεστέρας αὐτονομίας, διὰ τῶν προσταγμάτων καὶ τῶν διαγραμμάτων τῶν βασιλέων, ἅτινα ἀπετέλουν καὶ τὸν κυρίως νόμον καθ' ὅλην τὴν ἐπικράτειαν.

Ἡ ἐκπολιτιστικὴ δρᾶσις τῶν κληρούχων ἤρξατο ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος π. Χ. συνεχῶς μειουμένη. Ἡ ἐπιδειχθεῖσα ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ἀπέναντι αὐτῶν ἀδιαφορία καὶ ἡ παραμέλησις τῆς συντηρήσεως τῶν ἀρδευτικῶν ἔργων καὶ τῆς βελτιώσεως αὐτῶν ἐξηνάγκασεν αὐτοὺς εἰς ἐγκατάλειψιν τῶν ἀγρῶν καὶ τὴν ἀνάθεσιν τῆς καλλιεργείας αὐτῶν εἰς τοὺς ἐντοπίους.

Οἱ Ῥωμαῖοι ἔπειτα, καταλαβόντες τὴν χώραν, διέπραξαν κατ' ἀρχὰς τὸ σφάλμα νὰ παραχωρήσουν μεγάλας ἐκτάσεις εἰς διαφόρους εὐνοουμένους. Ταχέως ὅμως τὸ ἀντελήφθησαν καί, μιμούμενοι τοὺς πρώτους Πτολεμαίους, ὑπεστήριξαν πάσῃ δυνάμει τοὺς παλαιοὺς κυρίους τῆς γῆς, τοὺς μικροϊδιοκτήτας κληρούχους, διευκολύναντες μάλιστα καὶ τὴν ὑπὸ ἄλλων ἀκόμη ἀπόκτησιν κλήρου, ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς διαμονῆς ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ καὶ τῆς διαθέσεως ἐπαρκῶν κεφαλαίων διὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀγρῶν. Οἱ νέοι οὗτοι κληροῦχοι ἦσαν κατά τινα τρόπον Ῥωμαῖοι, νέου τύπου, οὐχὶ δηλαδὴ γνήσιοι, ἀλλ' ἄνθρωποι ἐκ τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους προερχόμενοι, Ἕλληνες καὶ Αἰγύπτιοι ἐξελληνισμένοι, εἰς οὕς, λόγῳ τῆς ἐν τῷ στρατῷ ὑπηρεσίας των, ἀπενεμήθη ἡ civitas romana. Ἡ γενομένη ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων εἰς τοὺς κληρούχους ὑποστήριξις ὑπῆρξεν ἡ κυρίως αἰτία τῆς ἐπὶ τῆς περιόδου τῆς ῥωμαϊκῆς κυριαρχίας εὐρυτάτης ἐξαπλώσεως τοῦ καλουμένου ἑλληνο-αἰγυπτιακοῦ δικαίου, ὅπερ κατὰ βάσιν ἦτο ἑλληνικὸν καὶ τὰς ῥίζας τοῦ ὁποίου ἀνευρίσκομεν ἐρριζωμένας μακρὰν εἰς τὴν περίοδον τῆς πτολεμαϊκῆς κυριαρχίας. Τοιουτοτρόπως καὶ αὐτὸ τὸ δίκαιον τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἔβαινεν ὁλονὲν συγχωνευόμενον μετὰ τοῦ αἰγυπτιακοῦ, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῆς πρωτευούσης, τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐνῷ τοὐναντίον τὸ ῥωμαϊκὸν δίκαιον περιώριζε τὴν δρᾶσίν του μεταξὺ τῶν Ῥωμαίων, οἱ ὁποῖοι, εἴτε ὡς ὑπάλληλοι εἴτε χάριν ὑποθέσεων, διέμενον ἐν Αἰγύπτῳ. Τὴν κατάστασιν ὅμως ταύτην τῶν πραγμάτων ἦλθε ν' ἀνατρέψῃ ἡ ἐν ἔτει 212 μ. Χ. ὑπὸ τοῦ Caracalla ἐκδοθεῖσα Constitutio Antoniana, δι' ἧς πάντες οἱ ὑπήκοοι τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους κατέστησαν, πλὴν τῶν dediticiorum, Ῥωμαῖοι πολῖται. Εἰς τὴν διὰ τῆς διατάξεως ταύτης προσπάθειαν πρὸς ἐπιβολὴν τοῦ ῥωμαϊκοῦ δικαίου τὸ ἑλληνικὸν προέβαλε λυσσώδη ἀντίστασιν. Τὸ ῥωμαϊκὸν βεβαίως ἐν τέλει κατίσχυσεν, ὄχι ὅμως ἄνευ σοβαρῶν ὑποχωρήσεων. Διότι ἐξηναγκάσθη νὰ δεχθῇ ἀρχὰς ἑλληνικὰς καὶ νὰ διαμορφώσῃ ἐν πολλοῖς τοὺς κανόνας του συμφώνως πρὸς τὰ ἑλληνικὰ ὑποδείγματα. Παῦσαν δὲ τοιουτοτρόπως νὰ εἶναι ἄκαμπτον καὶ αὐστηρόν, διεμόρφωσεν ἀρχὰς γενικάς, δυναμένας νὰ ἰσχύσωσι παντοῦ καὶ ἐπὶ παντὸς λαοῦ καὶ διευκολυνάσας τὴν ὑπὸ τὴν νέαν του μορφὴν ἐπικράτησίν του εἰς τὴν Δύσιν, ἔνθα μετὰ λαμπρὰν σταδιοδρομίαν ἀπετέλεσε τὴν βάσιν, ἐφ' ἧς ἐστηρίχθησαν οἱ νεώτεροι κώδικες.

Τὴν Constitutio Antoniana διεδέχθη ὁ καλούμενος αἰγυπτιακὸς μεσαίων. Ἡ Ῥωμαϊκὴ αὐτοκρατορία εἶχε καταστῇ ἡ παλαίστρα τοῦ ἀγῶνος διὰ τὴν κατάκτησιν τοῦ θρόνου διαφόρων ἀνταγωνιστῶν καὶ μνηστήρων. Ἡ κεντρικὴ ἐξουσία ἐξασθενήσασα δὲν ἠδύνατο νὰ κινήσῃ τὴν κρατικὴν μηχανήν. Ἡ μέριμνα τῆς ἀρδεύσεως ἐγκατελείφθη εἰς τὴν τύχην. Ἐκ τούτου δυστυχία καὶ ἀπροθυμία πλουσίων καὶ πενήτων πρὸς καταβολὴν τῶν φόρων. Προϊὸν τῆς καταστάσεως ταύτης ὑπῆρξε τὸ patrocinium, ἡ ὑποδούλωσις δηλαδὴ τῶν χωρικῶν εἰς τοὺς ἰσχυροὺς μεγαλοκτηματίας, οἵτινες, εἰς ἀντάλλαγμα τῆς παρεχομένης πρὸς αὐτοὺς προστασίας των, ἰδιοποιοῦντο τὰ κτήματά των, τῶν ὁποίων καὶ αὐτὸ τὸ κράτος ἠναγκάσθη νὰ τοῖς ἀναγνωρίσῃ, μετ' ἀγῶνας εἰς οὓς ἡττήθη, τὴν κατοχήν. Ἐντεῦθεν κακοδαιμονία καὶ βιαιοπραγίαι κατὰ τῶν χωρικῶν, οἵτινες μόνον διὰ τῆς φυγῆς (ἀναχωρήσεως κατώρθωνον ν' ἀπαλλαγοῦν τῆς ἐπαχθοῦς ταύτης δουλείας. Οὕτω ἡ τάξις τῶν μικροϊδιοκτητῶν, ὑπὸ τὸ πέλμα τῶν μεγαλοκτηματιῶν καὶ χάρις εἰς τὴν ἀδιαφορίαν τῆς κεντρικῆς διοικήσεως, ἐξηφανίσθη. Ἐπὶ τῶν ἐρειπίων δὲ αὐτῶν τὸ ἐξουθενωμένον ἐντόπιον στοιχεῖον ἀναθαρρῆσαν ὕψωσε τὴν κεφαλὴν καὶ μετ' αὐτοῦ τὸ δίκαιον καὶ τὰ ἔθιμά του. Ἀψευδεῖς τοῦ γεγονότος αὐτοῦ μάρτυρες εἶναι τὰ ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα ἤδη πλέον γράφονται εἰς τὴν αἰγυπτιακὴν γλῶσσαν καὶ μὲ τὸ νέον ἀλφάβητον, τὸ καλούμενον κοπτικόν, τὸ ὁποῖον παίζει πλέον τὸν ῥόλον, ὃν μετὰ τὴν κατάκτησιν ὑπὸ τῶν Πτολεμαίων ἔπαιξεν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπέναντι τῆς αἰγυπτιακῆς.

Διὰ τὸ δίκαιον ἡ σημασία τῆς ἀναθαρρήσεως τοῦ ἐντοπίου στοιχείου εἶναι ἔτι μεγαλυτέρα. Διότι τὸ ῥωμαϊκὸν δίκαιον καὶ μετὰ τὴν τελικὴν ἐπικράτησίν του καὶ τὴν κωδικοποίησίν του μὲ ἰσχυρὰν ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ δὲν ἔμεινε καὶ πάλιν ἥσυχον. Τὴν ἐναντίον του ἐπίθεσιν ἐνήργησε τώρα πλέον τὸ ἐντόπιον δίκαιον, τὸ ὁποῖον, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ κοπτικοῦ, εἰσέβαλεν εἰς τὴν νομικὴν ζωὴν τῆς χώρας μὲ ἀξιώσεις τοιαύτας, ὥστε ἐν πολλοῖς νὰ ὑποκαταστήσῃ καὶ ἐπιδράσῃ καὶ αὐτὸ ἐπὶ τὴν εἰς τὸ ἑξῆς διαμόρφωσιν τοῦ πολυπαθοῦς κρατικοῦ δικαίου. Τέλος δὲν πρέπει νὰ λησμονηθῇ ὅτι οἱ Πέρσαι τῆς ἐπιγονῆς καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς ἑλληνικῆς καὶ ῥωμαϊκῆς κατοχῆς τῆς Αἰγύπτου φαίνεται ὅτι ὑπῆρξαν τάξις μειωμένη ἀπὸ ἀπόψεως δικαίου.

Ἡ Αἴγυπτος ὑπῆρξεν ἡ κατ' ἐξοχὴν χώρα τῆς βασιλείας τοῦ γραπτοῦ. Ὁλόκληρον τὸ πεδίον δράσεως τοῦ δικαίου τῆς Αἰγύπτου διέπεται ὑπὸ ἰσχυροτάτου πνεύματος ἐγγράφου διατυπώσεως τῶν νομικῶν σχέσεων τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, καὶ αὐτῶν τῶν ἐλαχίστων. Αἱ συμβάσεις ἦσαν πᾶσαι ἔγγραφοι· ἄγραφοι συμβάσεις σπανιώτατα ἀπαντῶνται. Ἐπὶ τῆς πτολεμαϊκῆς περιόδου καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ῥωμαϊκῆς, τὰ μεταξὺ Αἰγυπτίων ἐν τῇ δημοτικῇ ἔγγραφα συνετάσσοντο ὑπὸ τῶν μονογράφων, οἵτινες ἀνῆκον εἰς τὴν τάξιν τῶν ἱερέων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἤσκει ἐποπτείαν τὸ κράτος. Κατὰ τὴν σύνταξιν προσελαμβάνοντο 16 μάρτυρες, οἵτινες ἐπέθετον ἁπλῶς τὴν σφραγῖδά των ἐπὶ τοῦ ἐγγράφου. Χάριν ὅμως τῆς ἀσφαλείας τῶν συναλλαγῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ λόγους φορολογικοὺς ἐπὶ μεταβιβάσεως ἀκινήτων, ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς πτολεμαϊκῆς περιόδου ὡρίσθη, ὅτι: «τὰ μὴ ἀναγεγραμμένα αἰγύπτια συναλλάγματα ἄκυρα εἶναι»· δηλαδὴ ὅτι τὰ συμβόλαια ταῦτα ἵνα εἶναι

Digitized by Google

ἔγκυρα, ἔπρεπε νὰ ἐπικυροῦνται ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει ὑπὸ τοῦ Ἕλληνος συμβολαιογράφου.

Τὰ ἀπὸ τῆς πτολεμαϊκῆς περιόδου καὶ ἐντεῦθεν ἔγγραφα εἶναι εἴτε ἰδιωτικὰ εἴτε δημόσια. Ἰδιωτικὰ ἦσαν: ἡ συγγραφὴ ἑξαμάρτυρος, συνταςσομένη ἐνώπιον ἓξ μαρτύρων, εἰς διπλοῦν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ῥόλου. Τὸ ἓν ἐκ τῶν κειμένων ἐδιπλώνετο, ἐδένετο καὶ ἐσφραγίζετο ὑπὸ τῶν μαρτύρων καὶ τοῦ ἐκδότου, ἀναγραφόντων τὸ ὄνομά των παραπλεύρως τῆς σφραγῖδος. Ὁ εἷς τῶν μαρτύρων, καλούμενος συγγραφοφύλαξ, ἀνελάμβανε τὴν διαφύλαξίν του. Τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἐπέζησε μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως. Ἕτερον ἰδιωτικὸν ἔγγραφον ἦτο τὸ χειρόγραφον, συνταςσόμενον ἐν εἴδει ἐπιστολῆς καὶ ἰδιοχείρως συνήθως παρὰ τοῦ ἐνδιαφερομένου, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ ὑπόμνημα, ἀρχόμενον διὰ δοτικῆς προσδιοριστικῆς. Ἐν χρήσει παρέμειναν ταῦτα μέχρι τῆς ἀραβικῆς κατακτήσεως. Τὸ ὑπόμνημα ἦτο τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐν χρήσει ἔγγραφον ἐπὶ μισθώσεων ἀγροτικῶν καὶ ἀστικῶν ἀκινήτων, μαζὶ δὲ μὲ τὸ χειρόγραφον ἐπέζησαν μέχρι καὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου, καθ' ἣν ἀπετέλεσαν τοὺς μοναδικοὺς τύπους ἐγγράφων, συνταςσομένων ὑπὸ τοῦ συμβολαιογράφου, ὅστις ἦτο ἰδιώτης. Ἤδη ὅμως ἀπὸ τοῦ Γ' αἰῶνος π. Χ., ἐπὶ τῆς πτολεμαϊκῆς περιόδου, διαφαίνεται ἡ τάσις πρὸς ἐπιβολὴν τοῦ δημοσίου ἐγγράφου (δημοσίου χρηματισμοῦ), ὡς τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἐξασφαλιστικοῦ τῶν συναλλαγῶν· ἐφ' ᾧ καὶ ἱδρύθησαν τὰ μνημονεῖα ἢ ἀρχεῖα ἢ συνηθέστερον ἀγορανομεῖα, τὰ ὁποῖα, μὲ προϊστάμενον τὸν ἀγορανόμον, ὅστις ἦτο δημόσιος λειτουργός, κυρίαν εἶχον ἁρμοδιότητα τὴν σύνταξιν τῶν συμβολαίων, τὰ ὁποῖα, ὡς δημόσια, εἶχον πλήρη ἀποδεικτικὴν ἐπὶ δικαστηρίου ἰσχύν, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἰδιωτικά, ἅτινα ἐστεροῦντο τοιαύτην. Ταυτοχρόνως πρὸς τὰ ἀγορανομεῖα, ἀνὰ ἓν ἐκ τῶν ὁποίων ἱδρύθη εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἑκάστου νομοῦ, ἦσαν καὶ τὰ γραφεῖα, ἀπαντῶντα κυρίως εἰς τὰς κώμας καὶ εἰς τὰ χωρία καὶ πιθανῶς ἀποτελοῦντα παραρτήματα τῶν πρώτων. Κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν περίοδον τὰ ἀγορανομεῖα ἦσαν ὑποχρεωμένα νὰ συγκολλῶσιν ὁμοῦ καὶ κατὰ σειρὰν τὰ πρωτότυπα τῶν ὑπ' αὐτῶν συνταςσομένων συμβολαίων, τὸν δὲ οὕτως ἀποτελούμενον τόμον συγκολλήσιμον ἐκράτουν παρ' αὐτοῖς. Ἀντίγραφα τῶν συμβολαίων ἐπίσημα, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον συγκεκολλημένα πρὸς ἄλληλα, ἦσαν ὑποχρεωμένα ν' ἀποστέλλωσι πρὸς τὴν βιβλιοθήκην ἐγκτήσεων. Δημόσιον ἔγγραφον, ὅπως τὸ ἀνωτέρω περιγραφέν, τὸ συντασσόμενον ἐνώπιον τοῦ ἀγορανόμου (τὸ ἀγορανομικόν, ἦτο καὶ ἡ συγχώρησις, ἀπαντῶσα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ περὶ τὸ τέλος τῆς πτολεμαϊκῆς περιόδου καὶ ἕλκουσα τὴν καταγωγήν της ἐκ τῶν ἐπὶ δικαστηρίου ἐπιτυγχανομένων συμβιβασμῶν καὶ ἀναγνωρίσεων, ἐφ' ᾧ καὶ εἶναι συντεταγμένη ὑπὸ τύπον ἀναγνωρίσεως ὑφισταμένης ἀπαιτήσεως. Ἁρμόδια περὶ τὴν σύνταξιν αὐτῶν ἦσαν τὰ ἀλεξανδρινὰ κριτήρια καὶ ὁ ἀρχιδικαστὴς διὰ τοῦ ὑπ' αὐτὸν καταλογείου. Ἕτερον εἶδος δημοσίου ἐγγράφου ἦτο καὶ ἡ διαγραφὴ τραπέζης, ἐμφανιζομένη ἐπὶ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου καὶ συνδεομένη μὲ τὴν μεγάλην ἀλλ' εὐεργετικὴν ἐπέκτασιν τῶν τραπεζικῶν ὀργανισμῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Ἡ διαγραφή, πηγάσασα ἀπὸ τῶν συνεπείᾳ καταθέσεων τῶν πελατῶν των διδομένων εἰς τὰς τραπέζας ἐντολῶν πρὸς καταβολὴν καὶ τῆς ἐπακολουθούσης ἐκ μέρους τοῦ ὑπὲρ οὗ ἡ ἐντολὴ ἐξοφλήσεως, ἐξειλίχθη σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ἰδιαίτερον εἶδος ἐγγράφου, ἀνεξαρτήτου πρὸς πᾶσαν κατάθεσιν καὶ δημοσίου, λόγῳ τῆς θέσεως, ἣν κατέκτησαν αἱ τράπεζαι ἐν ταῖς συναλλαγαῖς ἐν γένει. Ἡ ἐμφανὴς προτίμησις πρὸς τὰ δημόσια ἔγγραφα ὤθησεν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀναγραφῆς, δηλαδὴ τῆς συμβολαιογραφικῆς θεωρήσεως τῶν ἰδιωτικῶν ἐγγράφων, ἰδίως τῶν χειρογράφων, ὑπὸ τῶν ἑκασταχοῦ ἀγορανομείων, προσδίδουσα εἰς τὸ ἰδιωτικὸν ἔγγραφον τὴν ἰσχὺν δημοσίου. Καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐπὶ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου ἐδημιουργήθη ὁ θεσμὸς τῆς δημοσιώσεως, λαμβανούσης χώραν δι' ὅλα τὰ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα ἐν τῇ πρωτευούσῃ καὶ μόνον, τῇ Ἀλεξανδρείᾳ, καὶ ἀποκωλυούσης τὰ μέγιστα τὴν χρησιμοποίησιν τῶν ἰδιωτικῶν ἐγγράφων, λόγῳ τῶν δυσχερειῶν πρὸς ἐκτέλεσίν της ἕνεκα τῆς ἀποστάσεως.

Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ θεσμοῦ τῶν δημοσίων ἀρχείων ἰδιαιτέρως προωθήθη εἰς τὴν Αἴγυπτον. Ἰδίως ἐπὶ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου, καθ' ἣν ἱδρύθη ἡ βιβλιοθήκη ἐγκτήσεων, ἡ ὕπαρξις τῆς ὁποίας δὲν μαρτυρεῖται διὰ τὴν πτολεμαϊκὴν περίοδον. Εἰς τὰς βιβλιοθήκας, ἐκ τῶν ὁποίων ὑπῆρχον ἀνὰ μία εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἑκάστου νομοῦ καὶ τῶν ὁποίων προΐσταντο δύο βιβλιοφύλακες, ἐφυλάσσετο πᾶν ἔγγραφον σχέσιν ἔχον μὲ τὴν μεταβολήν, μεταβίβασιν, τροποποίησιν κτλ. τῶν δικαιωμάτων ἐπὶ ἀκινήτων κυρίως. Οὕτως ἐπετυγχάνετο ὁ ἔλεγχος τῆς κινήσεως ἐπὶ ἀκινήτων καὶ τῶν κατόχων των, ὅστις εἶχε σπουδαιοτάτην σημασίαν διὰ τὸ δημόσιον ταμεῖον, τόσον ἀπὸ ἀπόψεως φορολογικῆς, ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως λειτουργιῶν. Τὰ ὑπ' αὐτῶν τηρούμενα βιβλία, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον (ἂν καὶ τότε ἁπλῶς οὐδὲν ἕτερον ἦσαν ἢ μεγάλοι ρόλοι κατὰ σειρὰν συγκεκολλημένων ἐγγράφων), ἦσαν διῃρημένα εἰς διαστρώματα, στοιχεῖα καὶ κολλήματα. Ἑκάστη δηλαδὴ μητρόπολις, πόλις καὶ χωρίον κατελάμβανεν εἰς τὸ κατάστιχον ἰδιαίτερον τμῆμα, καλούμενον διάστρωμα, ὑπὸ τὸ ὁποῖον τὰ ὀνόματα τῶν ἐγγεγραμμένων ἦσαν κατακεχωρημένα κατ' ἀλφαβητικὴν τάξιν (στοιχεῖον). Ἕκαστος ἐγγεγραμμένος εἶχε πάλιν ἰδίαν μερίδα, καλουμένην κόλλημα. Ἡ διαίρεσις αὕτη βάσιν εἶχε τὰς ἀπογραφάς, αἵτινες ἦσαν εἴτε εἰδικαί, ὡς λαμβάνουσαι δηλαδὴ χώραν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἑκάστοτε αἰτήσεων τῶν ἐνδιαφερομένων, εἴτε γενικαί, ὡς λαμβάνουσαι χώραν κατὰ διαστήματα, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἀναθεωρήσεως καὶ ἀνακαθάρσεως τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ συνεπείᾳ διαταγῆς τῶν ἀρχῶν. Αἱ εἰδικαὶ ἀπογραφαὶ τῆς ἀκινήτου ἰδιοκτησίας ἐλάμβανον χώραν κατόπιν προσαγγελίας καὶ ἐπιστάλματος. Οἱ ἐνδιαφερόμενοι δηλαδὴ ὑπέβαλλον αἴτησιν πρὸς τὴν βιβλιοθήκην, ζητοῦντες ὅπως δοθῇ εἰς τὸν συμβολαιογράφον ἄδεια πρὸς σύνταξιν τοῦ ἐγγράφου ἀγοραπωλησίας. Ἡ ἄδεια αὕτη, ἀναγραφομένη συνήθως κάτωθεν τῆς προσαγγελίας, ἐκαλεῖτο ἐπίσταλμα καὶ ἀπηυθύνετο πρὸς τὸν συμβολαιογράφον, ὅστις τότε καὶ μόνον προέβαινεν εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ ὁριστικοῦ συμβολαίου. Κατ' αὐτὸν λοιπὸν τὸν τρόπον ἡ βιβλιοθήκη κατέστη ἀρχεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀπεικονίζετο ὁλόκληρος ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις ἀτόμου τινός, ἐφ' ὅσον ἀκριβῶς διὰ τὸν ἔλεγχον οἱ συμβολαιογράφοι, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἦσαν ὑποχρεωμένοι ν' ἀποστέλλωσιν ἀντίγραφα τῶν ὑπ' αὐτῶν συνταςσομένων συμβολαίων διὰ τῶν εἰρημένων. Ἡ ὁρολογία ἀποκαλύπτει ὅτι τὰ συμβόλαια ἐκαλοῦντο συγγραφαὶ ἀλλὰ καὶ ὁμολογίαι. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς ὅρος οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μὲ τὸ ἂν τὸ ἔγγραφον εἶναι συντεταγμένον εἰς τρίτον ἢ εἰς πρῶτον πρόσωπον.

Εἰς ἐλευθέρους καὶ δούλους διῃροῦντο καὶ οἱ Αἰγύπτιοι. Ἡ διάκρισις ὅμως αὕτη δὲν ἦτο τόσον αὐστηρά, ὅσον εἰς τὴν Ρώμην, ὁ δὲ δοῦλος ἀπέλαυε σχετικῆς ἐλευθερίας. Οὗτος ἐκαλεῖτο καὶ ἀνδράποδον, καθὼς ἐπίσης καὶ παῖς, παιδίσκη καὶ οἰκέτης, ἐὰν ἦτο οἰκιακὸς τοιοῦτος. Δοῦλος ἐγίνετό τις δι' αἰχμαλωσίας, ἀνδραποδισμοῦ, διὰ γεννήσεως ἐκ μητρὸς δούλης. Δοῦλος ἐπίσης καθίστατο ὁ ἐλεύθερος ὁ πωλῶν ἑαυτὸν εἰς δουλείαν καθὼς καὶ τὸ ἐξ ἐλευθέρων γονέων νεογνὸν τὸ περισυλλεγόμενον ἐκ τῆς κοπρίας, ἔνθα ἐξέθετον αὐτὸ οἱ γονεῖς του. Τὸ τελευταῖον καθίστατο δοῦλος τοῦ περισυλλέξαντος. Ὁ δοῦλος ἐθεωρεῖτο ἰδιοκτησία τοῦ κυρίου του, ἠδύνατο ὅμως νὰ ἔχῃ ἰδίαν περιουσίαν, ἐπιχείρησιν καὶ ἐπάγγελμα ἴδιον, νὰ συνάψῃ δὲ καὶ νόμιμον γάμον μετ' ἐλευθέρας. Δὲν ἠδύνατο ὅμως νὰ παρασταθῇ ἐπὶ δικαστηρίου, ἡ δὲ μαρτυρική του κατάθεσις ἐλαμβάνετο διὰ βασάνων. Ἀπηλευθεροῦτο διὰ πράξεως τελευταίας βουλήσεως ἢ διὰ πωλήσεώς του εἴς τινα θεόν. Εἰς τὴν Αἴγυπτον ἀπαντᾷ καὶ ἡ περίπτωσις δούλου ὄντος ἐν μέρει τοιούτου καὶ ἐν μέρει ἐλευθέρου, συνεπείᾳ ἀπελευθερώσεώς του ὑπό τινος τῶν συγκυρίων του. Ἡ περίπτωσις αὕτη εἶναι ὄχι ἀσυνήθης καὶ εἰς τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δίκαιον.

Περιπτώσεις οἰκογενειακῆς ὁμοκυριότητος ἀπαντῶσιν ἐπίσης. Δὲν ἔχουν τίποτε τὸ ἑλληνικόν, ἀλλ' ἀνάγονται εἰς τὸ αἰγυπτιακὸν δίκαιον.

Ἡ ἔκθεσις τῶν ἀνεπιθυμήτων νηπίων τέκνων ἀπαντᾷ, ὡς ἐλέχθη, καὶ ἐδῶ, ἔνθα ἡ ἐπὶ τὸ αὐτὸ σύμπτωσις τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτῆς συνηθείας ἐπέτεινε τὸ κακόν. Ἡ ἐξουσία τοῦ πατρὸς ἐπὶ τοῦ τέκνου διήρκει μόνον μέχρις τῆς ἐνηλικιώσεώς του, ὁ δὲ ὑπεξούσιος ἀπέκτα τὴν κυριότητα παντός, ὅπερ περιήρχετο αὐτῷ ἐκ κληρονομίας ἢ δωρεᾶς. Ὁ ἀμιγὴς ἑλληνικὸς γάμος, στοιχεῖον ἐγκύρου συνάψεως τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ ἐγγύη καὶ ἡ φερνή, ἀπαντᾷ καὶ ἐδῶ μέχρι καὶ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου συμπεριλαμβανομένης. Κατὰ τὸ διάστημα μάλιστα τῆς ἰσχύος του ἐνταῦθα, ἡ ἐγγύη σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέβη περιττή, ἐνῷ ἐξ ἄλλου τὸ ἔγγραφον δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ὄντως ὑπῆρξε καὶ αὐτὸ ἐκ τῶν συστατικῶν του. Ἐπὶ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου ἀπαντῶμεν καὶ τὴν διάκρισιν ἐγγράφου καὶ ἀγράφου γάμου. Διὰ τοῦ τελευταίου φαίνεται νὰ νοῆται ὁ ἑλληνικὸς γάμος, ἐνῷ ὁ ἔγγραφος ἔχει σχέσιν μᾶλλον μὲ τὸν γάμον κατὰ τὸ αἰγυπτιακὸν δίκαιον. Ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἄγραφος γάμος ἦτο ὁ καταρτιζόμενος ἀγράφως, ἐνῷ ἔγγραφος ἦτο ὁ συναπτόμενος μεταξὺ προσώπων ἀνηκόντων εἰς τὰς ἀνωτέρας κοινωνικὰς τάξεις τῶν honestiores, ἀπαιτουμένης ἐπὶ τούτων τῆς συστάσεως προικὸς καὶ προγαμιαίας δωρεᾶς. Παρὰ τὴν φερνὴν ἀπαντῶσι καὶ τὰ παράφερνα ὡς ἐξώπροικος περιουσία τῆς γυναικός, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ προγαμιαία δωρεά, καλουμένη ἕδνον, τὸ ὁποῖον καὶ αὐτὸ ἦτο φθάριον ἕδνον. Μεταξὺ τῶν συζύγων ἠδύνατο νὰ συμφωνηθῇ καὶ κοινοκτημοσύνη. Τὴν ἐπιτροπείαν τῶν ἀνηλίκων εἶχον ὄχι μόνον οἱ κηδεμόνες καὶ φροντισταί, ἀλλὰ καὶ ἡ μήτηρ, καλουμένη φροντίστρια καὶ ἐπακολουθήτρια. Ἡ γυνὴ ἐτέλει ἀπὸ τῆς πτολεμαϊκῆς περιόδου, ὅπως καὶ ἐν Ἑλλάδι, ἐφ' ὅσον ἦτο ἀνύπανδρος, ὑπὸ κύριον. Ἡ υἱοθεσία ἦτο, ὡς καὶ ἐν Ἑλλάδι, θεσμὸς ἐν ἰσχύϊ.

Ἡ δημοσιότης προκειμένου περὶ τῆς μεταβιβάσεως τῆς κυριότητος ἐπὶ ἀκινήτων ἦτο καὶ ἐκεῖ, ὅπως καὶ ἐν Ἑλλάδι, ἀναγκαία. Εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, σύμφωνα μὲ τὸν πάπυρον τῆς Χάλης, ἵνα ἐπιτευχθῇ ἡ πώλησις ἀκινήτου, οἱ συμβαλλόμενοι ὑπέβαλλον αἴτησιν πρὸς τοὺς ταμίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ περιεγράφετο τὸ ἀκίνητον καὶ οἱ ὅροι ὑφ' οὓς τοῦτο ἐπωλεῖτο, ζητοῦντες τὴν ὑπ' αὐτῶν σύνταξιν ἐπισήμου πράξεως περὶ τῆς ἀγοραπωλησίας, ἥτις ἔπρεπεν εἰς τὸ τηρούμενον ὑπὸ τῶν ταμιῶν ἀρχεῖον νὰ τύχῃ ὡρισμένης ταξινομήσεως. Ἡ αἴτησις αὕτη ἦτο ἡ καλουμένη πρᾶσις ἐνῷ ἡ καταγραφὴ ἀπετέλει τὸ συστατικὸν ἔγγραφον τῆς ἀγοραπωλησίας, ἄνευ τῆς ὁποίας δὲν ἠδύνατο νὰ λάβῃ χώραν ἔγκυρος μεταβίβασις. Εἰς τὴν ὕπαιθρον ἡ καταγραφὴ συνετελεῖτο, ὅταν ὁ ἀγορανόμος, πρὸς ὃν κατέφευγον οἱ συμβαλλόμενοι καὶ συνέταςσεν ἔκθεσιν περὶ τῆς γενομένης συμφωνίας μεταξὺ τῶν συμβαλλομένων, καλουμένην πρᾶσιν, προέβαινεν εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ τελικοῦ ἐγγράφου, τῆς καταγραφῆς, κατόπιν ἐλέγχου τῆς νομικῆς καταστάσεως τοῦ ἀκινήτου, γινομένου ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπ' αὐτοῦ κρατουμένων βιβλίων συναλλακτικῆς κινήσεως τῆς περιφερείας του. Ἡ ἀγοραπωλησία ἐπὶ κινητῶν δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ἐπὶ ἀγοραπωλησίας δούλων ἡ σχετικὴ πρᾶξις κατεχωρεῖτο καὶ αὕτη εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῶν ἐγκτήσεων, ὑποβαλλομένη καὶ εἰς εἰδικὴν φορολογίαν.

Ἡ μίσθωσις ἀγροτικῶν ἀκινήτων, γινομένη συνηθέστατα ὑπὸ τὸν τύπον ὑπομνήματος ἢ χειρογράφου, ἦτο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον μακροχρόνιος μέχρι τῶν πρώτων αἰώνων τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως. Ἐπὶ τῆς μεταγενεστέρας ρωμαϊκῆς καὶ ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἰδίως, συνεφωνεῖτο, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἐκμισθωτήν, ὅτι θὰ διήρκει ἐφ' ὅσον χρόνον ἐβούλει, ἀποτελοῦσα δεῖγμα τῆς δεινῆς καταπιώσεως, εἰς ἣν εἶχον περιέλθει αἱ κατώτεραι τάξεις, καὶ τῆς ἰσχύος ἣν ἀπέκτησαν οἱ μεγαλοκτηματίαι. Τὸ μίσθωμα κατεβάλλετο κατὰ κανόνα εἰς εἶδος, καλούμενον ἐκφόριον, ἀλλὰ καὶ εἰς χρῆμα, καλούμενον φόρος, ἢ καὶ μικτῶς. Ὁ ἐκμισθωτής, ὅπως καὶ εἰς τὸ ἑλληνικὸν δίκαιον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ αἰγυπτιακόν, εἶχε νόμιμον ἐνέχυρον ἐπὶ τῶν ἐκ τοῦ κτήματος παραγομένων καρπῶν. Ἐπὶ μισθώσεων, αἵτινες ἦσαν κατὰ κανόνα ἐτήσιαι, ἀστικῶν ἀκινήτων τὸ μίσθωμα ἐκαλεῖτο καὶ φόρος καὶ ἐνοίκιον. Κεκαλυμμένα ὑπὸ τύπον προθεσματικῆς μισθώσεως, καθ' ἣν δηλαδὴ τὸ μίσθωμα προκαταβάλλεται, συνήπτοντο συχνότατα δάνεια ἐπὶ ἀντιχρήσει, καθ' ἃ τὸ ἐκμισθούμενον ἀγροτικὸν ἀκίνητον ἰδίᾳ δίδεται εἰς ἀντίχρησιν κεφαλαίου καὶ τόκων εἴτε κεχωρισμένως καὶ εἰς ἀσφάλειαν τοῦ χρέους. Εἶδος μισθώσεως ὑπηρεσιῶν ἀπετέλει καὶ ἡ διδασκαλικὴ συγγραφή, καθὼς καὶ συγγραφὴ τροφῖτις.

Τὸ δάνειον κατεῖχεν ἐξέχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν συμβάσεων. Διότι ὑπ' αὐτὸ ἐκαλύπτοντο συμβάσεις παντὸς εἴδους, καὶ δὴ ἀπηγορευμέναι. Ἐφ' ᾧ καὶ ἡ συγγραφὴ δανείου ἦτο ἰσχυρὰ ὡς τοιαύτη, ἀδιαφόρως τῆς κρυπτομένης ὑπ' αὐτὴν αἰτίας. Ἀπεσβέννυτο δὲ ἡ ἐκ δανείου ὀφειλὴ εἴτε διὰ καταβολῆς, εἴτε δι' ἀχρηστεύσεως τοῦ ἐγγράφου, ἢ ἁπλῶς ἢ κατόπιν ἀποδείξεως τοῦ ἀνυπάρκτου αὐτοῦ. Δάνειον ἠδύνατο νὰ καλυφθῇ καὶ ὑπὸ τύπον παρακαταθήκης (παραθήκης, παραθέσεως, διὰ τὴν ὁποίαν ὑφίστατο εἰδικὸς νόμος, ὁ νόμος παραθηκῶν, καθ' ὃν ὁ ὑπερήμερος καθιστάμενος θεματοφύλαξ ὑπεχρεοῦτο εἰς ἀπόδοσιν τῆς παρακαταθήκης εἰς διπλοῦν. Τὸν κίνδυνον ἐπ' αὐτῆς φέρει ὁ θεματοφύλαξ, μὴ δυνάμενος νὰ συμψηφίσῃ ἄλλην τυχὸν ἀπαίτησίν του κατὰ τοῦ παρακαταθέτου μὲ τὴν ἐκ παρακαταθήκης ἀπαίτησιν τοῦ τελευταίου. Ἡ διάταξις περὶ τοῦ διπλασιασμοῦ τῆς παρακαταθήκης ἐν περιπτώσει ὑπερημερίας ἀφεώρα εἰς τὰ ἀκατάλωτα. Ὡς τοιαῦτα δὲ δίδονται καὶ τὰ χρήματα ἐν περιπτώσει κεκαλυμμένου δανείου, τὸ ὁποῖον κατ' ἀνάγκην ἦτο τότε τοκογλυφικόν, ὅπως τοκογλυφικὸν ἦτο καὶ τὸ δάνειον τὸ διδόμενον ὑπὸ τύπον προκαταβολῆς ἔναντι τῆς ἀξίας προπωλουμένων καρπῶν μελλούσης ἐσοδείας. Ἡ ἐμπράγματος ἀσφάλεια ἦτο λίαν ἀνεπτυγμένη. Ἡ lex commissoria ἐνυπῆρχεν ἐν αὐτῇ τῇ φύσει τοῦ ἑλληνικοῦ ἐνεχύρου τῆς Αἰγύπτου, τὸ ὁποῖον κατηργήθη ὑπὸ τὴν μορφήν του ταύτην διὰ τῆς γνωστῆς διατάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου. Τοῦ ὅρου ἐνέχυρον ἐγίνετο χρῆσις, ὅταν τὸ εἰς ἀσφάλειαν διδόμενον ἦτο κινητόν, ἐνῷ ὅταν εἰς ἐμπράγματον ἀσφάλειαν ἐδίδετο ἀκίνητον ἐκαλεῖτο ὑποθήκη καὶ ὑπάλλαγμα. Τὸ εἰς ὑπάλλαγμα διδόμενον ἀκίνητον ἦτο ἀντικείμενον ἐκ τοῦ ὁποίου, κατ' ἀποκλεισμὸν παντὸς ἄλλου, ἠδύνατο κατὰ προτίμησιν νὰ ἱκανοποιηθῇ ὁ δανειστής, πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ ὁποίου συνεστήθη τοῦτο, χωρὶς δι' αὐτοῦ οὔτε ὁ ὀφειλέτης προσωπικῶς οὔτε καὶ ἡ ἄλλη περιουσία του νὰ ἐξαιρῆται τῆς εὐθύνης πρὸς ἀποπληρωμὴν τοῦ χρέους. Ἡ πρᾶξις ἐκτελέσεως ἐπὶ ὑπαλλάγματος ἐκαλεῖτο ἐνεχυρασία καὶ ἐπετυγχάνετο κατόπιν εἰδικῆς δικαστικῆς προσφυγῆς, ἡ δὲ παραχώρησις τοῦ ὑπαλλάγματος εἰς τὸν δανειστὴν κατὰ κυριότητα, συνεπείᾳ

ταύτης καὶ πρὸς ἱκανοποίησίν του, ἐκαλεῖτο προσβολή. Τοὐναντίον, τὸ εἰς ὑποθήκην διδόμενον ἀπετέλει τὸ ἀντικείμενον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἠδύνατο νὰ ἱκανοποιηθῇ ὁ δανειστής, περιερχόμενον εἰς τὴν κυριότητά του ἐν περιπτώσει μὴ ἱκανοποιήσεώς του, ἀποκλειομένης πάσης ἄλλης περιουσιακῆς καὶ προσωπικῆς εὐθύνης τοῦ ὀφειλέτου. Διὰ τοῦτο, ὁσάκις παρέχεται ὑποθήκη εἰς ἀσφάλειαν, ὁρίζεται ὅτι ὁ δανειστὴς δύναται κρατεῖν καὶ ἐμβατεύειν τοῦ ἀκινήτου, δηλαδὴ δύναται νὰ τὸ λάβῃ εἰς τὴν νομὴν καὶ κατοχήν του. Τόσον ἐπὶ ὑπαλλάγματος ὅσον καὶ ἐπὶ ὑποθήκης ἀνεγράφετο ἀπαγόρευσις πωλήσεως καὶ ἐνεχυράσεως εἰς ἄλλον τῶν οὕτως ὑποτεθέντων πραγμάτων ὑπὸ τοῦ ὀφειλέτου, ἥτις ἐσημειοῦτο εἰς τὴν σχετικὴν μερίδα τῆς βιβλιοθήκης ἐγκτήσεων. Ἕτερον εἶδος ἐμπραγμάτου ἀσφαλείας ἦτο ἡ ὠνὴ ἐπὶ πίστει, ἀποτελοῦσα τὸ ἀντίστοιχον, ἀλλὰ καὶ ὁρολογικῶς ἀντίστροφον τῆς πράσεως ἐπὶ λύσει τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου. Ἐπὶ ταύτης ἡ κατοχὴ τοῦ πράγματος παραμένει εἰς τὸν ὀφειλέτην, τῆς κυριότητος ἀνηκούσης εἰς τὸν δανειστήν πρὸς ὃν αὕτη διὰ τῆς συμβάσεως μεταβιβάζεται (καταγράφειν, παραχωρεῖν) χάριν ἀσφαλείας οὖσα ἐπιστρεπτέα ἅμα τῇ ἀποτίσει τῆς ὀφειλῆς. Τὸ ἐν πίστει δοθὲν πρᾶγμα δὲν ἠδύνατο νὰ πωληθῇ ἢ ἐνεχυρασθῇ ὑπὸ τοῦ δανειστοῦ. Ἕτεραι συνήθεις συμβάσεις ἦσαν τὸ receptum nautarum, καθὼς καὶ ἡ ἐγγύη, ἀμιγῶς ἑλληνική, ἀλλὰ καὶ ἀναμεμιγμένη μὲ ξένα στοιχεῖα. Ἡ ἄμεσος ἀντιπροσωπεία ἦτο ἐπίσης πλήρως ἀνεγνωρισμένη.

Ἡ ἀναπαράστασις τῶν κανόνων τῶν διεπόντων τὴν ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικὴν διαδοχὴν δὲν εἶναι ἐφικτή, διότι οὐδεὶς πάπυρος περιεσώθη περιέχων τοιούτους. Ἐν τούτοις ἐξ ὡρισμένων γεγονότων ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ ἀντιπροσωπευτικὸν σύστημα μὲ προτίμησιν διδομένην εἰς τὰ ἄρρενα μέλη ἴσχυσε καὶ ἐνταῦθα, μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν αἰγυπτιακῶν ἀντιλήψεων, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ γυνὴ ἐτίθετο εἰς ἴσην μοῖραν μὲ τὸν ἄνδρα, ἡ αὐστηρὰ διάκρισις καὶ ὁ χωρισμὸς τῶν γενεῶν τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων παρεμερίσθη, ἐπιτευχθείσης σὺν τῷ χρόνῳ ἐξισώσεως σχεδὸν τῶν δύο φύλων. Τὸ γεγονὸς τοῦτο διαπιστοῦται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ τὸ δίκαιον τῶν παπύρων ἡ θυγάτηρ τότε μόνον ἀποκλείεται, καθὼς φαίνεται, τῆς πατρικῆς κληρονομίας ὅταν ἐπροικίσθη, κληρονομοῦσα ἄλλως εἰς ἴσην μοῖραν μετὰ τῶν ἀδελφῶν της. Ἐπίσης οἱ κατιόντες ηὐθύνοντο καὶ προσωπικῶς διὰ τὰ χρέη τοῦ ἀποβιώσαντος πατρός, ἐξ οὗ καὶ ἐκέκτηντο τὸ δικαίωμα ν' ἀποποιηθῶσι τὴν κληρονομίαν. Δεδομένου ὅτι διὰ τὴν σύνταξιν διαθήκης ἀπῃτεῖτο ἡ παρουσία ἓξ μαρτύρων, αὕτη συνετάσσετο εἴτε ὑπὸ τύπον συγγραφῆς ἑξαμαρτύρου εἴτε ὑπὸ τύπον ὁμολογίας. Ἐπὶ τῆς πτολεμαϊκῆς περιόδου οἱ μάρτυρες ἀνεφέροντο ἁπλῶς ὑπὸ τοῦ συμβολαιογράφου, ἐνῷ ἐπὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἀπῃτεῖτο ὅπως ὑπογράψωσι καὶ αὐτοὶ ἐν τῇ διαθήκῃ. Ἡ δήλωσις τελευταίας βουλήσεως ἠδύνατο νὰ διατυπωθῇ καθ' οἱονδήποτε τρόπον. Συνήθης εἶναι ὁ θεσμὸς τοῦ ἐκτελεστοῦ, ὁριζομένου ὑπὸ τοῦ διαθέτου, καθὼς καὶ ἡ ἀμοιβαία διαθήκη μεταξὺ συζύγων. Ὑπὸ τὸν ὅρον συγγραφοδιαθῆκαι νοοῦνται αἱ κληρονομικαὶ συμβάσεις καὶ ὁ απομερισμὸς ἢ μερατεία. Ἀπομερισμὸς δὲ καλεῖται ἡ ὑπὸ τοῦ γονέως ζῶντος διανομὴ εἴτε ὁλοκλήρου εἴτε μέρους τῆς περιουσίας του εἰς τοὺς κατιόντας αὐτοῦ. Ἡ κυριωτέρα δὲ περίπτωσις τοιαύτης εἶναι ἐκείνη, καθ' ἣν ὁ γονεὺς διανέμει τὴν περιουσίαν του εἰς τὰ τέκνα του διὰ τὴν περίπτωσιν θανάτου του, παρακρατῶν ὅμως τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθέρας διαθέσεως ταύτης εἴτε ἐν ζωῇ εἴτε αἰτίᾳ θανάτου. Ὁ ἀπομερισμὸς ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δίκαιον, ἔνθα ὅμως ἀπετέλει πραγματικὴν διανομήν, τοῦ γονέως ἀποξενουμένου, συνεπείᾳ αὐτοῦ, παντὸς δικαιώματός του ἐπὶ τοῦ ἀπομεριζομένου πράγματος.

Πρὸς ἐπίλυσιν τῶν μεταξὺ ἐντοπίων διαφορῶν ἁρμόδιον ἦτο, ὡς ἐλέχθη, τὸ δικαστήριον τῶν λαοκριτῶν, ἐνῷ πρὸς ἐπίλυσιν τῶν διαφορῶν μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Αἰγυπτίων ἁρμόδιον ἦτο τὸ κοινοδίκιον ἱδρυθὲν κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα π. Χ. Ταχέως ὅμως οἱ λαοκρῖται ἔπαυσαν νὰ ὑφίστανται, παρέμειναν δὲ ἐν ἐνεργείᾳ δύο μόνον, τὸ κοινοδίκιον καὶ τὸ δικαστήριον τῶν χρηματιστῶν, ἀπαρτιζόμενον ἐκ τριῶν δικαστῶν, ἑνὸς εἰσαγωγέως παρασκευάζοντος, προετοιμάζοντος καὶ εἰσάγοντος τὴν πρὸς ἐκδίκασιν ὑπόθεσιν, ἑνὸς γραμματέως καὶ ἑνὸς ὑπηρέτου. Ἦτο δικαστήριον κινητόν, ἐξέθετε δὲ ὅπου μετέβαινε πρὸς ἐργασίαν τὸ ἀγγεῖόν του, ἐν ᾧ ἀπετίθεντο αἱ πρὸς αὐτὸ ἀπευθυνόμεναι αἰτήσεις. Κατὰ πρόσταγμα Πτολεμαίου Β' τοῦ Εὐεργέτου εἰς τὴν δικαιοδοσίαν του ὑπήγοντο πᾶσαι αἱ διαφοραὶ αἱ ἀπορρέουσαι ἐκ σχέσεων στηριζομένων ἐπὶ ἐγγράφων συντεταγμένων εἰς τὴν ἑλληνικήν, ἐνῷ εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν λαοκριτῶν ὑπήγοντο κατὰ τὴν ἐποχήν, καθ' ἣν ἦτο ἐν λειτουργίᾳ, πᾶσαι αἱ ὑποθέσεις αἱ στηριζόμεναι ἐπὶ ἐγγράφων ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ συντεταγμένων. Κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα π. Χ. ἀπαντᾷ εἰς τὸ Φαγιοὺμ τὸ ἐξ ἐννέα δικαστῶν καὶ ἑνὸς διὰ κλήρου ἐκλεγομένου προέδρου ἀποτελούμενον δικαστήριον, τὸ ὁποῖον ἐκέκτητο ἐπίσης εἰσαγωγέα. Ἀτυχῶς ἀγνοοῦμεν τὴν ἁρμοδιότητά του. Ἡ Ἀλεξάνδρεια εἶχε τρία δικαστήρια, τοὺς δικαστάς, τοὺς διαιτητὰς καὶ τοὺς κριτάς. Εἰς τὴν πόλιν ταύτην ἀπαντῶσι καὶ τὰ ξενικὰ δικαστήρια, ἁρμόδια πρὸς ἐπίλυσιν τῶν μεταξὺ ξένων ἀναφυομένων διαφορῶν. Ἕτερον δὲ ἴδιον δικαστήριον ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὴν Πτολεμαΐδα. Δικαστικὰ χρέη ἐξετέλουν ἐπίσης καὶ διάφοροι ἄλλοι δημόσιοι ὑπάλληλοι, ἰδίως ὁ στρατηγός. Ἡ ἁρμοδιότης αὐτοῦ ὅμως δὲν ἦτο κυρίως δικαστική, διότι αἱ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδιδόμεναι ἀποφάσεις δὲν ἔτεμνον τὴν δίκην, ἀλλ' εἶχον συμβιβαστικὴν καὶ προσωρινὴν ἰσχὺν μόνον. Ἕνεκα τῶν δυσχερειῶν τῆς προσφυγῆς εἰς τὰ δικαστήρια, οἱ ἐν τῇ ὑπαίθρῳ ζῶντες κατέφευγον συχνότατα πρὸς αὐτόν, λόγῳ τοῦ ὅτι τὸ μέσον αὐτὸ δικαστικῆς προστασίας ἦτο ταχὺ καὶ ὀλιγώτερον ἐπίπονον.

Πηγὴ τοῦ δικαίου ἐθεωρεῖτο ὁ βασιλεύς, πρὸς τὸν ὁποῖον κατέφευγον οἱ διάδικοι ὑποβάλλοντες ἔγγραφον δικαστικῆς προσφυγῆς, καλούμενον ἔντευξιν. Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι κατ' ἀνάγκην ἡ ἔντευξις ἐνεχειρίζετο εἰς τὸν βασιλέα, ὅστις καὶ ἐξέδιδε τὴν ἀπόφασιν, ἀλλ' ὅτι συνετάσσετο ἐπ' ὀνόματί του ἐγχειριζομένη εἰς τὸ ἁρμόδιον δικαστήριον, ἀποφασίζον κατ' ἐξουσιοδότησίν του. Ἡ πρὸς τὸν στρατηγὸν ἐπιδιδομένη αἴτησις καλεῖται ὑπόμνημα. Ἡ ἔντευξις, ριπτομένη ἐντὸς τοῦ ἀγγείου τοῦ δικαστηρίου, ἐξητάζετο ὑπὸ τοῦ εἰσαγωγέως, ὅστις, ἂν ἔκρινεν ὅτι ἀνῆκεν εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ δικαστηρίου πρὸς ὃ ἀπηυθύνετο, εἰσῆγε ταύτην πρὸς ἐκδίκασιν. Ἡ κλῆσις πρὸς τὸν ἐναγόμενον ἐπεδίδετο κατ' ἀρχὰς προσωπικῶς ὑπὸ τοῦ ἐνάγοντος ἐνώπιον δύο μαρτύρων, τῶν κλητόρων· βραδύτερον, κατὰ τὸν Β' αἰῶνα π. Χ., ἐζητεῖτο παρὰ τοῦ δικαστηρίου ἡ ἐπίδοσις ταύτη διὰ τοῦ ὑπηρέτου. Τοῦ ἀντικειμένου τῆς διαφορᾶς ἐζητεῖτο ἡ χρηματικὴ ἀξία, τὸ τίμημα, οἱ δὲ διάδικοι προσῆγον πρὸς ἀπόδειξιν τῶν ἰσχυρισμῶν των μαρτυρίας. Ἡ ἐξαίρεσις δικαστῶν ἐπετρέπετο. Ἡ διαδικασία ἐκαλεῖτο κατάστασις. Ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου οἱ διάδικοι ἠδύναντο νὰ παρασταθῶσι διὰ ρητόρων. Εἶδος δικηγόρων, κατωτέρων ὅμως, ἦσαν καὶ οἱ πραγματικοί. Τῶν συνεδριάσεων ἐτηροῦντο πρακτικά, ὑπομνηματισμοί. Πάντως ἡ ὅλη ὀργάνωσις τῶν δικαστηρίων κατὰ τὴν πτολεμαϊκὴν περίοδον καὶ ἡ ἐνώπιον αὐτῶν διαδικασία προδίδει καθαρῶς ἑλληνικὴν τὴν καταγωγήν των. Ποίαν ἁρμοδιότητα ἀκριβῶς εἶχεν ὁ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἑδρεύων ἀρχιδικαστὴς δὲν γνωρίζομεν.

Ἐπὶ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου ἡ ὀργάνωσις τῶν δικαστηρίων μεταβάλλεται. Ἡ ρωμαϊκὴ διοίκησις μονομελῆ μόνον δικαστήρια γνωρίζει, ἢ μᾶλλον ἕνα μόνον δικαστήν, τὸν ἔπαρχον, κατ' ἐξουσιοδότησιν τοῦ ὁποίου δικάζουν πάλιν ἄλλα μονομελῆ δικαστήρια. Παρ' αὐτὸν ὑπάρχουν καὶ ἕτερα δύο μονομελῆ δικαστήρια, ὁ δικαιοδότης καὶ ὁ ἴδιος λόγος, μὲ λίαν περιωρισμένην ὅμως δικαιοδοσίαν. Ἡ διαδικασία ἦτο ἡ τῆς extra ordinem cognitio. Ἡ αἴτησις πρὸς δικαστικὴν προστασίαν καλεῖται libellus (βιβλίδιον).

III. Τὸ κοπτικὸν δίκαιον, δηλαδὴ τὸ δίκαιον τῶν ἐν τῇ κοπτικῇ γλώσσῃ συντεταγμένων ἐγγράφων τῆς Αἰγύπτου, ἔχει μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν μελέτην τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Διότι πλεῖστοι θεσμοὶ τοῦ δικαίου αὐτοῦ, ἰδίως σχετιζόμενοι μὲ τὰ ὑπὸ τοῦ tabellio συντεταγμένα ἔγγραφα, μὲ τὴν ἀγοραπωλησίαν, τὴν ἐγγύησιν, τὴν ἀντιπροσωπείαν καὶ τὴν ἐκ διαθήκης διαδοχήν, ἀποδεικνύονται ἔχοντες στενοτάτην συγγένειαν πρὸς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, χωρὶς βεβαίως νὰ δύναται ἐξ αὐτοῦ νὰ τεκμαρθῇ ἐπίδρασις τοῦ τελευταίου ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν κανόνων τοῦ πρώτου. Ἀρκετοὶ βεβαίως θεσμοί του, ἰδίως οἱ τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ κληρονομικοῦ δικαίου, καθὼς καὶ οἱ σχετιζόμενοι πρὸς τὴν διάλυσιν, περὶ ἧς θὰ λάβωμεν ἀφορμὴν νὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω, ἔχουν τὰς ρίζας των εἰς τὸ ἀρχαῖον αἰγυπτιακὸν δίκαιον, ἐνῷ ἐξ ἄλλου τὸ ἀραβικὸν δίκαιον εἰς τὸ διοικητικὸν σύστημα κυρίως ἀπετύπωσε τὰ ἴχνη του. Τὰ δὲ σχετικὰ μὲ τὴν διαχείρισιν τῶν μεγάλων κτημάτων (latifundia), τῶν ὁποίων ἰδιοκτῆται εἶναι κυρίως τὰ μοναστήρια, πρέπει ν' ἀναζητηθῶσι καὶ αὐτὰ εἰς τὰ ἔγγραφα τῆς προαραβικῆς περιόδου. Ἰδία ἐσωτερικὴ ἐξέλιξις τῶν θεσμῶν τοῦ κοπτικοῦ δικαίου κατὰ τοὺς τέσσαρας αἰῶνας τοῦ βίου του δὲν παρατηρεῖται. Ἐκτεινόμενον δὲ τοῦτο ἐπὶ περιόδου ἀρχομένης ἀπὸ τοῦ ΣΤ' καὶ ἐξικνουμένης μέχρι τοῦ Ι' αἰῶνος· ἐμφανίζεται δὲ μὲ οὐσιώδεις ἐνίοτε τοπικὰς παραλλαγάς.

Τὰ ἐπὶ παπύρου κυρίως σῳζόμενα ἔγγραφα δὲν περιέχουν νόμους ἢ ἀποσπάσματα αὐτῶν ἢ ἄλλων κανόνων δικαίου, ἀλλ' εἶναι κυρίως συμβόλαια καὶ ἄλλαι πράξεις ποικίλου περιεχομένου. Ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦν τὰ σιγίλλια, αἱ πρὸς ἄτομα δηλαδὴ ἢ πρὸς ὑπαλλήλους ἀπευθυνόμεναι διαταγαὶ τῶν προϊσταμένων τῶν νομῶν ἢ περιφερειῶν. Ἀναφέρονται βεβαίως εἰς τὰ ἔγγραφα nomos nbasi'ikon, nomos morasis ἢ καὶ ἁπλῶς νόμος. Δι' αὐτῶν ὅμως δὲν ἀναφέρονται εἰς διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου γνωστὰς εἰς τοὺς κάμνοντας χρῆσιν αὐτῶν συμβολαιογράφους, ἀλλά, κατὰ τὴν κρατοῦσαν γνώμην, εἰς διατάξεις βυζαντινὰς ἐξ ἐθίμου ἐπιβληθείσας εἰς τοὺς συναλλασσομένους.

Πρὸς ὑποδήλωσιν τοῦ συμβολαίου γίνεται χρῆσις τῶν ὅρων χάρτης καὶ ὁμολογία, ἡ δὲ ὁρολογία εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἑλληνική. Ἔχουν δὲ τὰ συμβόλαια κυρίως ἕνα ἐκδότην, εἶναι τουτέστι συντεταγμένα ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἑνὸς ἐκ τῶν συναλλασσομένων, χωρὶς νὰ δύναται ἐκ τούτου νὰ συναχθῇ, ὅτι ἐξεδίδετο καὶ ἕτερον ἔγγραφον ἐκ μέρους καὶ τοῦ ἑτέρου τῶν συμβαλλομένων συντεταγμένον. Ἐξαίρεσιν εἰς τὸν κανόνα ἀποτελοῦν τὰ συμβόλαια μισθώσεως ὑπηρεσιῶν, καλούμενα σύμφωνα. Ὁ τύπος τῶν ἐγγράφων εἶναι ὁ αὐτός, οἱαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ ἐν αὐτοῖς σύμβασις, ἥτις μόνον διὰ τῆς προσθήκης τῶν εἰς ἑκάστην ἰδίων ὅρων καὶ ρητρῶν διακρίνεται τῶν ἄλλων. Ἡ εἰς τὸ τέλος σημείωσις δι' ἐμοῦ κλπ. τῶν κοπτικῶν συμβολαίων προέρχεται ἀπὸ τὸν νομικὸν ἢ τὸν συμβολαιογράφον, ὅστις ἦτο ἰδιώτης καὶ οὐχὶ δημόσιος λειτουργός. Τὸ σῶμα τοῦ ἐγγράφου ἐγράφετο κατὰ κανόνα παρ' αὐτοῦ, ἐνῷ εἰς τὴν βυζαντινὴν περίοδον τοῦτο ἀπετέλει τὴν ἐξαίρεσιν. Χρέη ἰδιώτου συμβολαιογράφου, γραφέως δηλαδή, ἠδύνατο νὰ ἐκτελέσῃ καὶ ὁ γραμματεὺς τῆς κώμης (sah ntime) καὶ ὁ νοτάριος (ὁ γραμματεὺς ἑνὸς οἱουδήποτε ἀνωτάτου ὑπαλλήλου), οὐχὶ ὅμως ὑπὸ τὴν ἰδιότητά των τοῦ δημοσίου λειτουργοῦ. Ἐν τέλει ἐμφανίζεται εἰς τὰ ἔγγραφα, ὁσάκις ὁ συμβαλλόμενος ἦτο ἀγράμματος, καὶ ὑπογράφων ἀντ' αὐτοῦ ὁ ὑπογραφεύς. Ἡ εἰς τὴν κατάρτισιν τῆς συμβάσεως περὶ συγκαταθέσεως δήλωσις τοῦ συμβαλλομένου, ἀποτελοῦσα τὴν ὑπογραφήν του, σχηματίζεται διὰ τοῦ ρήματος στοιχεῖ. Ἂν ὁ συμβαλλόμενος μόνον τὸ ὄνομά του ἠδύνατο νὰ γράψῃ, τὸ aisioi<e, τὸ ὑπόλοιπον δηλαδὴ τῆς ὑπογραφῆς συνεπληροῦτο ὑπὸ τοῦ ὑπογραφέως. Ἂν δὲ ὁ συμβαλλόμενος ἦτο ἐντελῶς ἀγράμματος, ὁλόκληρον τὸ κείμενον τῆς ὑπογραφῆς ἐγράφετο παρὰ τοῦ ὑπογραφέως, τοῦ συμβαλλομένου περιοριζομένου νὰ θέσῃ ὑπὸ ταύτην τὸ σημεῖόν του, τουτέστι τρεῖς σταυρούς. Πλειστάκις τὰ συμβόλαια ὑπογράφουν καὶ μάρτυρες. Δεδομένου ὅμως ὅτι ὁ ἀριθμός των ποικίλλει μεταξὺ ἑνὸς καὶ τριάκοντα δύο, ὀρθὸν θὰ ἦτο νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ πρόσληψις αὐτῶν δὲν ἀπετέλει στοιχεῖον ἐγκυρότητος τοῦ συμβολαίου, ἀλλ' ὅτι ἐγίνετο ἁπλῶς χάριν τῆς χρησιμοποιήσεως αὐτῶν ὡς μαρτύρων, ἐν ἐνδεχομένῃ δίκῃ, περὶ τοῦ ὅτι πράγματι συνετάγη τὸ ἔγγραφον. Δὲν γνωρίζομεν ὅμως ἂν τὰ συμβόλαια κατετίθεντο εἰς ἀρχεῖα, παρ' ὅλον ὅτι τοιαῦτα ἀνευρέθησαν εἰς τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Φουβάμμωνος καὶ τοῦ Ὁσίου Παύλου.

Ὁ ὅρος ἐλεύθερος ἀπαντᾷ εἰς τὰ κοπτικὰ ἔγγραφα ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἐντίμου», «ἀξιοτίμου». Πρὸς ὑποδήλωσιν δὲ τοῦ δούλου ἐγίνετο χρῆσις τοῦ ὅρου gauon. Ἐξ ἑτέρου ἀπαντᾷ καὶ κατάστασις μερικῆς δουλείας, ἱδρυομένη διὰ τῆς ἱεροδουλείας, διὰ τῆς ὑπὸ τῶν γονέων δηλαδὴ ἀφιερώσεως τῶν τέκνων των εἰς μονὴν εἰς ἐκπλήρωσιν «τάματος». Οἱ παῖδες οὗτοι ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ παρέχωσιν ὡρισμένας ὑπηρεσίας πρὸς τὴν μονὴν δι' ὅλου των τοῦ βίου, μὴ δυνάμενοι νὰ περιβληθῶσι τὸ μοναχικὸν σχῆμα. Ὑπὸ ὡρισμένας προϋποθέσεις καὶ ὅρους ἠδύναντο νὰ ἐργάζωνται ἐκτὸς τῆς μονῆς καὶ δι' ἴδιον λογαριασμόν, καθὼς ἐπίσης ἠδύναντο νὰ ἐξαγοράσουν τὴν ἐλευθερίαν των. Ἐξ ἄλλου καὶ ἐνήλικοι ἠδύναντο νὰ ἀφιερώσωσιν ἑαυτούς, ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὅρους, εἰς μονήν. Φυσικὰ οἰκονομικοὶ λόγοι τοὺς ὤθουν εἰς τοῦτο. Ἄνηβος τέλος ἐθεωρεῖτο ὁ μὴ συμπληρώσας τὸ δέκατον τέταρτον ἔτος τῆς ἡλικίας του ἄρρην.

Τὰ σχετικὰ μὲ τὸν γάμον συμβόλαια ἀφορῶσιν εἴτε εἰς δωρεὰν τοῦ συζύγου πρὸς τὴν σύζυγον, εἴτε εἰς τὰς σχετικὰς μὲ τὸν γάμον καὶ τὴν μνηστείαν τελετάς, εἴτε εἰς διαφορὰς σχετικὰς πρὸς τὴν τελευταίαν, πρὸς ἐπίλυσιν τῶν ὁποίων παρενέβαινον ἱερωμένοι. Διαζύγια καὶ δευτερογαμίαι, ἐναντίον τῶν ὁποίων μάτην ἠγωνίσθη ἡ Ἐκκλησία, ἦσαν συνήθη φαινόμενα. Πάντως ἡ γυνὴ δὲν φαίνεται ἔχουσα μειονεκτικὴν θέσιν ἀπέναντι τοῦ ἀνδρός.

Ἐν σχέσει πρὸς τὰ περιουσιακὰ δίκαια τῶν συζύγων, ἀπαντῶσι: τὸ s/aat, ἀποτελοῦν γαμήλιον δῶρον τοῦ γαμβροῦ πρὸς τὴν νύμφην, τὸ šeleet, ἡ προὶξ καθὼς καὶ τὸ rompe nouom, τὸ ἀντίστοιχον τῆς «ἐτησίας τροφῆς», τῶν συγγραφῶν τροφίτιδων τῶν δημοτικῶν παπύρων τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ γάμου. Τὰ νομικὰ πρόσωπα ἦσαν δύο εἰδῶν: ἀφ' ἑνὸς τὸ κοινόν, δηλαδὴ ἡ κοινότης συμβαλλομένη εἴτε αὐτὴ αὕτη ἀπ' εὐθείας ὡς πρόσωπον εἴτε διὰ ποικίλων ὀργάνων, πρὸ παντὸς τοῦ lašane. Ἐνίοτε ὅμως τὰ ἀντιπροσωπεύοντα ταύτην ὄργανα ὑπογράφουσι περιεκτικῶς: «ἡμεῖς, ἡ κοινότης ὁλόκληρος» καὶ ἀφ' ἑτέρου αἱ μοναὶ καὶ οἱ ναοί. Δεδομένου ὅτι ἀπαντῶμεν πωλητήρια τμήματος ναῶν, φαίνεται ὅτι ἀσφαλῶς ὑπῆρξαν οὗτοι ἀντικείμενα δικαίου. Τόσον δὲ οὗτοι, ὅσον

Digitized by Google

καὶ τὰ μοναστήρια, ἀντιπροσωπεύονται ὑπὸ ὑπαλλήλων ἱερωμένων, τοῦ ἡγουμένου ἢ τοῦ οἰκονόμου. Ἐνίοτε, ἐπὶ τῶν τελευταίων, ὡς συμβαλλόμενον πρόσωπον ἐμφανίζεται τὸ δίκαιον αὐτοῦ, δηλαδὴ τὸ νομικὸν πρόσωπον τοῦ μοναστηρίου ὡς οἰκονομικὴ μονάς.

Τὰ πράγματα διαιροῦνται εἰς ἀκίνητα, κινητὰ καὶ αὐτοκίνητα. Εἰς τὰ πρῶτα συγκαταλέγονται οἱ ἀγροί, καλλιεργημένοι καὶ χέρσοι, αἱ οἰκίαι καὶ τμήματα αὐτῶν, καθὼς καὶ οἱ φοίνικες. Τὰ σπουδαιότερα εἴδη κινητῶν ἦσαν τὰ τρόφιμα καὶ τὰ βιοτεχνικὰ καὶ βιομηχανικὰ εἴδη Εἰς τὴν τρίτην κατηγορίαν ὑπάγονται τὰ ἐξημερωμένα ζῷα. Ἦσαν δὲ πάντα ταῦτα ἐνσώματα· διότι τὰ ἀσώματα οὐδαμοῦ ἐμφανίζονται ὡς πράγματα. Τὰ ἐπὶ πράγματος δικαιώματα ἦσαν: τὸ rpjoeis μεταφραζόμενον εἰς τὴν ἑλληνικὴν εἰς κυριεύειν (dominium) καὶ τὸ amahte, ἀποδιδόμενον ἑλληνιστὶ διὰ τοῦ κελεύειν possessio. Τὸ κελεύειν περιλαμβάνει τὸ χρῆσθαι καὶ διοικεῖν, καθὼς ἐπίσης τὸ οἰκονομεῖν καὶ τὸ παραχωρεῖν, δηλαδὴ τὸ jus disponendi. Ἡ μεταβίβασις ἐπὶ κληρονομικῷ δικαιώματι ἔδει ῥητῶς νὰ μνημονευθῇ κατὰ τὴν πώλησιν ἢ παραχώρησιν. Ἡ συγκυριότης, ἰδίως ἐπὶ ἀκινήτων, ἀπαντᾷ συχνῶς, ἱδρυομένη συνεπείᾳ κοινῆς κληρονομίας ἢ καὶ ἐξ ἄλλων λόγων.

Ποικίλαι εἶναι αἱ περισωθεῖσαι ἐν τῇ κοπτικῇ συμβάσεις. Τὰ εἰς τὸ δάνειον ἀφορῶντα ἔγγραφα καλοῦνται ἀσφάλειαι. Ἐκδότης αὐτῶν εἶναι ὁ ὀφειλέτης, ὁμολογῶν ὅτι ἔλαβε χρήματα ἢ πράγματα καὶ ὑποσχόμενος τὴν ἐπιστροφήν των. Πλειστάκις ἀπαντῶσι δάνεια μὲ πλείονας ἐκ συνενοχῆς ὀφειλέτας ἢ πιστωτάς. Ἐνίοτε τὰ δάνεια εἶναι ἔντοκα. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι τὰ εἰς χρῆμα δάνεια εἶναι συνήθως ἐνιαύσια καὶ ἀποδοτέα ἐν μηνὶ Παῦνι τοῦ ἔτους, ἤτοι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς συγκομιδῆς τῶν καρπῶν ἐν τοῖς ἀγροῖς. Τὸ ὡς δάνειον διδόμενον εἶδος συνίσταται ἐξ ἀγροτικῶν προϊόντων, κυρίως ἐκ δημητριακῶν καὶ ἐξ οἴνου. Ὅταν τὸ δάνειον συνίσταται εἰς δημητριακά, εἶναι ἐπιστρεπτέον κατὰ μῆνα Παῦνι· ὅταν δὲ συνίσταται εἰς οἶνον, κατὰ μῆνα Μεσορή, ἤτοι κατὰ τὸν χρόνον τοῦ τρυγητοῦ. Ὄσπρια, φακή, σκόροδα, οἰνοδοχεῖα κτλ. ἀναφέρονται ὡς ἀποτελοῦντα ἀντικείμενον δανείου. Περιπτώσεις ἀναγνωρίσεως ἰδίου χρέους, ἀναλαμβανομένης τῆς ὑποχρεώσεως ἐπιστροφῆς αὐτοῦ εἰς εἶδος, ἀπαντῶσιν ἐπίσης. Ἐπὶ δανείων εἰς δημητριακά, πιστωταὶ συνήθως εἶναι μοναχοὶ καὶ ἄλλοι ἱερωμένοι ὑπὸ ὑπαλληλικὴν ἰδιότητα. Ἐπὶ δανείου εἰς οἶνον, ὁρίζεται ποινικὴ ῥήτρα διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς μὴ καταβολῆς ἐν μηνὶ Μεσορή

Ὡς ἀγοραπωλησίαι μᾶλλον δέον νὰ χαρακτηρισθῶσι τὰ δάνεια, ἐν οἷς συμφωνεῖται ἡ ἀπόδοσις χρημάτων ἀντὶ τοῦ δοθέντος εἴδους. Εἰς ἀπόδειξιν τῆς ἀποσβέσεως τοῦ δανείου χρησιμεύουν αἱ ἀποδείξεις ἢ ἐντάγια, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τοῦ ἐξοφληθέντος δανειστοῦ. Ἡ παραίτησις χρέους καλεῖται εἴς τι ἔγγραφον ἀποταγή Εἰς ἄλλο ἔγγραφον χρέος τι ἀποτίεται διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ συζύγου μεταβιβάσεως εἰς τὸν πιστωτὴν οἰκίας ἀνηκούσης εἰς τὴν σύζυγον. Εἰς ἔγγραφον, καλούμενον πρᾶσις, καταγόμενον δὲ ἐκ τῆς Θηβαΐδος συγκατανεύει καὶ ὁ υἱός. Τὸ ἔγγραφον ἀγοραπωλησίας ἀκινήτου δὲν περιέχει πάντοτε τὰς ῥήτρας τῆς stipulatio καὶ τῆς sanctio. Ἐπὶ πωλήσεως κινητῶν, ἀναφέρεται κατὰ κανόνα ὅτι τὸ τίμημα κατεβλήθη. Τὰ ἔγγραφα δὲ ἀγοραπωλησίας τοιούτων πραγμάτων ἔχουν τὴν ὄψιν ἐξοφλητικῶν ἀποδείξεων μᾶλλον ἢ συμβολαίων ἀγοραπωλησίας. Καλοῦνται ἀμεριμνεία, ἀσφάλεια, ἀποδείξεις, ἔγγραφον, ἐντάγιον, ὁμολογία, χάρτης, ἐνῷ τὸ συμβόλαιον ἀγοραπωλησίας ἀκινήτου καλεῖται πρᾶσις. Ἐπὶ πωλήσεως κινητῶν παραδοτέων ἐν τῷ μέλλοντι, ὁ πωλητὴς ἐκδίδει ἀσφάλειαν ὑπὲρ τοῦ ἀγοραστοῦ.

Τὰ ἔξοδα τῆς μεταφορᾶς καὶ τῆς παραδόσεως τῶν ὀφειλομένων, ἀποτελουμένων κυρίως ἐκ δημητριακῶν, βαρύνουν τὸν πωλητήν, συμφωνουμένης καὶ ποινικῆς ῥήτρας διὰ τὴν μὴ παράδοσιν κατὰ τὸν χρόνον τῆς συγκομιδῆς. Ἡ μίσθωσις ἀγροτικοῦ ἀκινήτου εἶναι εἴτε ἐτησία, καλουμένη μίσθωσις, εἴτε ἐμφύτευμα. Δύο εἴδη ἐγγράφων σχετικῶν πρὸς τὰς μισθώσεις ὑφίστανται: μισθωτήρια συμβόλαια καὶ ἀποδείξεις καταβολῆς τοῦ μισθώματος. Τὰ μισθωτήρια συμβόλαια εἶναι συντεταγμένα εἴτε ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ μισθωτοῦ, εἴτε ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἐκμισθωτοῦ. Ἐν τοῖς μισθωτηρίοις τῆς ὑπογεγραμμένοις παρὰ τοῦ ἐκμισθωτοῦ τὸ μίσθιον περιγράφεται ἐπακριβῶς, καθορίζεται ὁ χρόνος τῆς μισθώσεως, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ ποσὸν τοῦ καταβλητέου μισθώματος. Τὸ μίσθωμα καλεῖται πακτὸν καὶ φόρος. Αἱ μισθώσεις, ἐφ' ὧν τὸ μίσθωμα καλεῖται šgor, εἶναι ἐνιαύσιοι, συμφωνοῦνται δὲ ἐνίοτε μέχρις ἀνακλήσεως αὐτῶν ὑπὸ τοῦ ἐκμισθωτοῦ. Τὸ μίσθωμα ὁρίζεται εἰς χρῆμα ἢ εἰς εἶδος. Ἐφ' ὧν μισθώσεων πρὸς ὑποδήλωσιν τοῦ μισθώματος γίνεται χρῆσις ὅρων ἑλληνικῶν, τὸ μισθωτήριον καλεῖται ἀσφάλεια, ἡ μίσθωσις εἶναι πολυετής, ἡ καταβολὴ τῶν μισθῶν τῶν ὑπαλλήλων τοῦ κτήματος τοῦ ἐκμισθωτοῦ ὑπολογίζεται εἰς τὸ μίσθωμα, ἐπὶ πλέον δὲ ὁ μισθωτής, ποιούμενος τυχὸν χρῆσιν τῆς παραχωρηθείσης αὐτῷ εὐχερείας πρὸς ἐγκατάλειψιν τῆς μισθώσεως μετὰ ἔτος, δὲν ὑποχρεοῦται εἰς καταβολὴν τὴν ποινῆς. Ἀναλαμβάνει δ' ἐπὶ πλέον τὴν ὑποχρέωσιν ὁ μισθωτὴς ὅπως ἀποχωρούντων τυχὸν τῶν ὑπαλλήλων τοῦ κτήματος, ἐκτελέσῃ αὐτὸς τὴν ὑπ' αὐτῶν ἐν τῷ κτήματι ἐκτελουμένην ἐργασίαν. Αἱ ἀποδείξεις ἐξ ἄλλου καταβολῆς τοῦ μισθώματος καλοῦνται ἀποδείξεις. Ἐνίοτε ἐπὶ ἀποδείξεων μαρτυρεῖται ἡ καταβολὴ τοῦ μισθώματος εἰς τὸ δημόσιον ὡς δημοσία παρακαταθήκη. Ἐπὶ ἐμφυτευμάτων, τὰ ἐκ τῶν ὁποίων δικαιώματα καὶ αἱ ὑποχρεώσεις μεταβιβάζονται εἰς τοὺς κληρονόμους τῶν συμβαλλομένων, ἐκμισθωταὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶναι μοναστήρια. Ἐπ' αὐτῶν ὁρίζεται ὡς εἶναι φυσικόν, ὅτι ὁ μισθωτὴς ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς ὑπομισθώσεως. Καλεῖται δ' ἐπ' αὐτῶν τὸ μίσθωμα πάντοτε πακτόν.

Πλουσίως ἀντιπροσωπεύονται αἱ μισθώσεις ἔργου καὶ ἐργασίας. Αὗται διακρίνονται εἰς ἀγροτικὰς καὶ βιοτεχνικάς. Ἡ ἀγροτικὴ μίσθωσις ἐργασίας καὶ ἔργου καλεῖται ἐπιτροπὴ καὶ ἀποτελεῖ ἐξουσιοδότησιν πρὸς ἐργασίαν διδομένην παρὰ τοῦ ἐργοδότου. Ἡ ἐκτελεστέα ἐργασία εἶναι εἴτε σπορὰ τῶν ἀγρῶν τοῦ κυρίου, εἴτε ἡ φύλαξις τῶν καμήλων του. Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ἡ μίσθωσις ἔχει ἐν πολλοῖς τὴν μορφὴν ἑταιρικῆς μισθώσεως, συμμισθώσεως, ἀγροτικοῦ ἀκινήτου. Διότι ὁ ἐργάτης εἰς τὰς περιπτώσεις μισθώσεως ἐργασίας σπορέως λαμβάνει συνήθως τὸ ἥμισυ τῆς ἐσοδείας, τὰ δὲ ἔξοδα βαρύνουν κύριον καὶ ἐργάτην κατὰ τὸ ἥμισυ. Ἐνίοτε μάλιστα ὁ ἐργάτης ὑποχρεοῦται εἰς καταβολὴν τῶν φόρων. Ἐξ ἑτέρου, ἐπὶ μισθώσεως τῶν ὑπηρεσιῶν καμηλοβοσκοῦ, ὁ τελευταῖος λαμβάνει ὡς ἀμοιβὴν εἴτε μέρος τῶν ἐσόδων ἐκ τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν καμήλων ὡς μεταφορικοῦ μέσου, εἴτε τὸ ἥμισυ τῆς ἐσοδείας τῶν ὡς τροφῆς τῶν καμήλων σπαρέντων. Πλὴν ὅμως τῶν ἐγγράφων μισθώσεων τύπου ἐπιτροπῆς, ἀπαντῶσι καὶ συμβόλαια ὑπογεγραμμένα παρὰ τοῦ ὑποχρέου πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐργασίας, καλούμενα ἀσφάλεια ἢ ὁμολογία καὶ ἔχοντα τὸ αὐτὸ περιεχόμενον πρὸς τὰ πρῶτα Ἐκ τῶν βιοτεχνικῶν τοὐναντίον συμβάσεων, αἱ ἔχουσαι ὡς ἀντικείμενον τὴν μίσθωσιν ἐργασίας καλοῦνται σύμφωνα, ἐνῷ αἱ ἔχουσαι ὡς ἀντικείμενον τὴν μίσθωσιν ἔργου φέρουσι ποικίλα ὀνόματα. Αἱ πλεῖσται τῶν μισθώσεων αὐτῶν εἶναι ἐνιαύσιοι ἢ βραχυτέρας διαρκείας, τὸ δὲ μίσθωμα συνίσταται εἰς εἶδος καὶ οὐχὶ εἰς χρῆμα. Ὁσάκις ὡς κύριος ἐμφανίζεται ὁ βιοτέχνης, πρόκειται περὶ «διδασκαλικῆς συγγραφῆς». Ἐνίοτε εἰς τὰ μισθωτήρια συμβόλαια ἐργασίας καὶ ἔργου οἱ συμβαλλόμενοι εἶναι τρεῖς: ἡ κοινότης, ὁ τρίτος καὶ τὸ πρὸς τὸν τελευταῖον ἐκμισθούμενον μέλος τῆς κοινότητος. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα καλοῦνται lebeke, ἀπηυθύνοντο ἐκ μέρους τῆς κοινότητος πρὸς τὸν ἐργοδότην, ὁρίζεται ἐν αὐτοῖς ἐπακριβῶς ἡ χρονικὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας τοῦ ἐκμισθουμένου, ὅτι ὁ μισθὸς θὰ καταβάλλεται εἰς τὴν κοινότητα καὶ δι' αὐτῆς εἰς τὸν ἐργάτην, ὅτι ἡ κοινότης δύναται ν' ἀφαιρέσῃ ἐκ τοῦ μισθοῦ ποσόν τι ὡς προμήθειαν καὶ ὅτι ὁ ἐργάτης δὲν ὑποχρεοῦται εἰς ἐκτέλεσιν δημοσίας ὑπηρεσίας.

Οἱ κόπται ἐγνώριζον τὸν θεσμὸν τῆς ἐμπραγμάτου ἀσφαλείας, ἐφ' ἧς διακριτέον τὴν εἰς ἀσφάλειαν δόσιν ὁλοκλήρου περιουσίας, ἀπὸ τῆς ἐνεχυράσεως ἢ ὑποθηκεύσεως ὡρισμένου κινητοῦ ἢ ἀκινήτου. Ἡ νομὴ περιέρχεται εἰς τὸν πιστωτὴν εὐθὺς ἅμα τῇ συντάξει τοῦ δανειστικοῦ ἐγγράφου, ἐνῷ τὴν κυριότητα ἀποκτᾷ οὗτος μόνον μετὰ τὴν παρέλευσιν τῆς πρὸς καταβολὴν τοῦ χρέους προθεσμίας ἀπράκτου. Ἡ ἐμπράγματος ὅμως ἀσφάλεια δὲν εἶναι τόσον ἐν χρήσει, ὅσον ἡ ἐγγύησις, καὶ ἰδίως ἡ αὐτεγγύη. Αἱ συνηθέστεραι περιπτώσεις ἐγγύης ἦσαν ἡ ἐγγύη περὶ τοῦ ὅτι πρόσωπόν τι θὰ ἐμφανισθῇ πρὸς ἐκτέλεσιν ὡρισμένης πράξεως π. χ. καταβολὴν τῶν φόρων ἢ πρὸς ἐκτέλεσιν δημοσίας ὑπηρεσίας καὶ ἡ ἐγγύησις περὶ τοῦ ὅτι θὰ συμπεριφερθῇ τις καθ' ὡρισμένον τρόπον, π. χ. θὰ καταβάλῃ ὡρισμένας προσπαθείας πρὸς εἴσπραξιν περισσοτέρων φόρων κλπ. Οἱ συνήθεις ὅροι πρὸς ὑποδήλωσιν τῆς ἐγγυήσεως ἦτο ἐγγύη καὶ ἀντιφώνησις. Συνήθης εἶναι ἡ ἀλληλεγγύη μὲ εἴκοσιν ἐνίοτε ὑποκείμενα. Ἐνίοτε ὁ πιστωτὴς ἐγγυᾶται ἑαυτῷ διὰ τὸν ἴδιον αὐτοῦ ὀφειλέτην. Ἐμφανίζεται δὲ ἡ ἐγγύησις εἴτε ὡς αὐτοτελὴς εἴτε ὡς παρεπομένη σύμβασις.

Ἡ ἐντολὴ καὶ ἡ ἄμεσος ἀντιπροσωπεία εἶναι γνωστὰ εἰς τὸ κοπτικὸν δίκαιον. Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον ἂν ἐγνώριζε τὴν παρακαταθήκην, ὁ ὅρος πρὸς ὑποδήλωσιν τῆς ὁποίας ἦτο πιθανῶς καταθήκη. Γνωστὴ ἦτο ἡ σύμβασις ἑταιρείας, ἡ σύμβασις ἀνταλλαγῆς, ἡ ναύλωσις, ἡ δωρεά, ἐφ' ἧς τὰ σχετικὰ ἔγγραφα καλοῦνται δωρεαστικά, καλουμένη δὲ προσφορὰ ὅταν αὕτη γίνεται πρὸς μονήν. Ὁ τόκος ἀνήρχετο παρὰ κόπταις συνήθως εἰς 33 %. Ἐνοχαὶ ἐξ ἀδικημάτων γεννῶνται ἐπίσης καὶ παρ' αὐτοῖς.

Διακρίνονται δύο εἴδη διαθηκῶν: ἡ συντασσομένη ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου μονῆς, δι' ἧς οὗτος ὑποδεικνύει καὶ διορίζει τὸν διάδοχόν του ἡγούμενον, καὶ ἡ συντασσομένη ὑπὸ λαϊκοῦ ἢ ἱερωμένου, δι' ἧς οἱ τελευταῖοι προβλέπουν περὶ τῆς διαθέσεως τῆς ἰδίας αὐτῶν περιουσίας. Εἰς πλείστας διαθήκας ἀναφέρεται τὸ κινοῦν αἴτιον διὰ τὴν σύνταξιν αὐτῆς. Πλήρη ἐκράτει περὶ τὸ διαθέτειν ἐλευθερία. Ἀπαντῶσιν ἀμοιβαῖαι διαθῆκαι συζύγων, καθὼς καὶ ἡγουμένων. Ὡς τιμώμενοι διὰ κληρονομίας καὶ κληροδοσίας ἐμφανίζονται μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ διαθέτου, ξένοι, ἱδρύματα εὐαγῆ καὶ ἱερωμένοι. Δὲν γνωρίζομεν θετικῶς ἂν ἡ διαθήκη ἦτο ἀνακλητή. Τὸ κύριον πρόσωπον τῆς διαθήκης ἦτο ὁ κληρονόμος, βαρυνόμενος μὲ τὰ ἔξοδα τῆς κηδείας τοῦ τεθνεῶτος, καθὼς καὶ διὰ τὰ χρέη τῆς κληρονομίας. Τὰ δικαστικῶς κερδαινόμενα ὑπὸ τοῦ κληρονόμου ὅστις ἦτο συγχρόνως καὶ ὁ ἐκτελεστὴς τῆς διαθήκης, εἴτε ἐκράτει ὁ ἴδιος, εἴτε ἀφιέρωνεν εἰς τὸν νεκρόν, εἴτε διενέμετο μετὰ τοῦ κληροδόχου. Τὸ δικαίωμα τῆς ἀποκληρώσεως ἦτο ἐπίσης γνωστόν, καθὼς καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ κωδικέλλου. Πλεῖστα ἔγγραφα ἐπίσης περιορίζουν διανομὴν κληρονομικῆς περιουσίας καὶ καλοῦνται διαλύσεις.

IV. Ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς ἱδρύσεως τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἤρξατο, ἐπὶ τοῦ πεδίου τοῦ δημοσίου, τοῦ διοικητικοῦ καὶ τοῦ ποινικοῦ δικαίου, συντελουμένη μία ἐργασία, συμβάλλουσα εἰς τὴν διηνεκῆ καὶ σταθερὰν βελτίωσιν καὶ προαγωγὴν τῶν κανόνων τῶν διεπόντων τοὺς κλάδους αὐτοῦ τοῦ δικαίου, ἥτις, μέσῳ τοῦ ὀργανωτικοῦ δαιμονίου τοῦ Ἀδριανοῦ, κατεστάλαξεν εἰς τὴν ἀπολυταρχικὴν ὀργάνωσιν τοῦ κράτους ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ, ὀργανώσαντος καὶ διαρρυθμίσαντος καὶ τὰ τῆς δικαιοσύνης, συμφώνως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὀργανωθέντος κράτους.

Ἀλλ' ἂν τοιαύτη ἦτο ἡ δρᾶσις τῶν αὐτοκρατόρων εἰς ὅ τι ἀφορᾷ τοὺς κλάδους αὐτοὺς τοῦ δικαίου, ἀλλοία ὑπῆρξεν ἡ τύχη τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου τῶν Ρωμαίων. Ἐχόμενον τοῦτο στερρῶς τῶν ἀρχαίων παραδόσεων καὶ ἐνθηλακωμένον ἐντὸς τῶν τύπων τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀρχαιοτάτου ρωμαϊκοῦ δικαίου, ὄχι ἄνευ ἀντιστάσεως καὶ δισταγμῶν, ἐδέχθη νὰ ὑποστῇ τὴν διεύρυνσιν τοῦ ὀστρακώδους περιβλήματός του, ὑπὸ τῶν πραιτώρων ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς σοφῆς καὶ περιεσκεμμένης χειραγωγήσεως τῶν Ρωμαίων νομικῶν ἀφ' ἑτέρου, ἵνα προσαρμοσθῇ πρὸς τὸ νέον περιβάλλον, ὅπερ ἐδημιούργησαν νικηφόροι πόλεμοι καὶ ἡ κατ' ἀκολουθίαν τούτων εὐρυνσις τῆς ἀπηρχαιωμένης οἰκονομίας τῆς ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς ἕως τότε περιωρισμένης πόλεως. Εἰς τὴν συνεκτικότητα αὐτὴν καὶ τὸ δύσπλαστον καὶ δυσμετάβλητον τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ δικαίου τὰ μέγιστα συνέβαλε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τοὺς κατακτωμένους λαοὺς οἱ Ρωμαῖοι δὲν προσήρτων καὶ ἑπομένως δὲν τοῖς ἀπένεμον καὶ τὴν civitas romana. Τοιουτοτρόπως καὶ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον παρέμεινεν ἀλώβητον καὶ οἱ ὑπήκοοι ἐξηκολούθουν θεωρούμενοι ξένοι, peregrini, ἀνίκανοι ἑπομένως καὶ νὰ ζήσωσι κατὰ τοὺς κανόνας τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Ἀλλ' εἰ καὶ οὗτοι κατ' ἀρχὴν ἐθεωροῦντο dediticii, ἀποδιοπομπαῖοι τουτέστιν, ἀπὸ ἀπόψεως ρωμαϊκοῦ δικαίου τρᾶγοι καὶ κατώτεροι τῶν Ρωμαίων κατακτητῶν, ἐπετράπη εἰς αὐτοὺς νὰ ζοῦν κατὰ τὸ ἴδιον αὐτῶν δίκαιον ὠργανωμένοι καὶ πολιτειακῶς κατ' ἴδιον τρόπον, ἐνῷ καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις των πρὸς τὴν Ρώμην εὑρέθη συνεκτικός τις κρίκος, ἀποτελούμενος ἐκ τύπων μὴ διαταρασσόντων τὸν ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν πολιτειακὸν ὀργανισμόν· καθόσον δ' ἀφορᾷ εἰς ἰδιωτικὰς σχέσεις τῶν καθ' ἕκαστον πολιτῶν ἐν Ρώμῃ, τὸ jus gentium ἐκάλυπτε τὰς νομικὰς ἀνάγκας τῶν συναλλαγῶν. Κατὰ φυσικὴν λοιπὸν συνέπειαν καὶ τὸ δίκαιον τῶν κατακτηθέντων λαῶν ἐξηκολούθησε διαγράφον τὴν ἐξελικτικήν αὐτοῦ τροχιὰν καὶ τὸ ρωμαϊκὸν τὴν συντηρητικὴν ἰδικήν του. Ἐφ' ᾧ ἀνευρίσκομεν κατὰ τοὺς αἰῶνας αὐτοὺς ὀρθούμενα κατέναντι ἀλλήλων δύο δίκαια: ἀφ' ἑνὸς τὸ δίκαιον τῶν ἐπαρχιῶν φέρον ἐπ' αὐτοῦ ἰσχυρῶς ἀποτετυπωμένην τὴν σφραγῖδα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως, τόσον δέ, ὥστε νὰ δυνάμεθα, νὰ τὸ ὑποκείμενον περὶ τοῦ δικαίου αὐτοῦ, νὰ τὸ ἀποκαλέσωμεν συνολικῶς ἀφόβως ἑλληνιστικόν, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ ρωμαϊκόν.

Ἡ ἀντίθεσις τῶν δύο αὐτῶν δικαίων εἶναι εἰς πλεῖστα σημεῖα καταφανής. Οὕτω εἰς τὸ πεδίον τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου οἱ Ρωμαῖοι ἐξηκολούθουν νὰ διέπωνται ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν τῆς ὑπὸ τὴν σιδηρᾶν πυγμὴν τοῦ pater familias διοικουμένης οἰκογενείας καὶ τῆς πατριαρχικῆς ὀργανώσεώς της. Καὶ ἐνῷ οἱ Ρωμαῖοι βραδύτατα μόνον ἐπὶ τῆς περιόδου τῆς ἡγεμονίας διὰ τῶν s. c. Tertullianum καὶ Orphitianum ἀνεγνώρισαν εἰς τὰ τέκνα κληρονομικὰ δικαιώματα, περιωρισμένα ὅμως, ἐπὶ τῆς περιουσίας τῆς μητρός, εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν Ἀνατολὴν τὰ τέκνα τίθενται ἀπέναντι τῆς μητρός, καθόσον ἀφορᾷ εἰς τὸ κληρονομικὸν δίκαιον, εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν ἣν κατεῖχον ἔναντι τοῦ πατρός.

Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην οἱ ἐκ θηλυγονίας συγγενεῖς, ἀπὸ ἀπόψεως κληρονομικοῦ δικαίου

Digitized by Google

ἐτίθεντο εἰς ἴσην μοῖραν πρὸς τοὺς ἐξ ἀρρενογονίας, ἐνῷ εἰς τὴν Ρώμην οὗτοι μόνον ὑπὸ τοῦ πραιτωρικοῦ ἐδίκτου ἐλαμβάνοντο ὑπ' ὄψιν καὶ τότε μόνον ἐφ' ὅσον δὲν ὑφίσταντο συγγενεῖς ἐξ ἀρρενογονίας. Ἡ πατρικὴ ἐξουσία ἐλάμβανε τέλος ἐν Ρώμῃ μόνον διὰ τοῦ θανάτου τοῦ pater familias, ἐνῷ εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς χώρας, ἀποβλέπουσα κυρίως εἰς τὴν προστασίαν τῶν ἀνηλίκων, ἐλάμβανε τέλος διὰ τῆς ἐνηλικιώσεως τοῦ ὑπεξουσίου, ὅστις μάλιστα καὶ πρὸ τῆς ἐνηλικιώσεώς του, ὡς ἐλέχθη εἰς προηγούμενον κεφάλαιον, ἠδύνατο νὰ ἔχῃ περιουσίαν, τῆς ὁποίας διαχειριστὴς ἦτο ὁ πατήρ. Ἡ ἀντίθεσις εἶναι πλέον ἔκδηλος ἀκόμη εἰς τὸ πεδίον τοῦ θεσμοῦ τῆς υἱοθεσίας: κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον ἡ περιουσία τοῦ εἰσποιουμένου αὐτεξουσίου περιήρχετο εἰς τὸν εἰσποιοῦντα, κτώμενον ἐξουσιαστικὰ δικαιώματα ἐπὶ τοῦ εἰσποιουμένου, ὁ δὲ ὑπεξούσιος διέκοπτε πάντα συγγενικὸν δεσμὸν πρὸς τὴν οἰκογένειάν του, καθιστάμενος ἐξ ἀρρενογονίας συγγενὴς τοῦ νέου του πατρός. Εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς τοὐναντίον χώρας ἡ υἱοθεσία ἐδημιούργει ὑπὲρ τοῦ υἱοθετουμένου νέα δικαιώματα, κληρονομικὰ καὶ διατροφῆς, χωρὶς διὰ ταύτης νὰ διακόπτεται ὁπωσδήποτε περιουσιακῶς ἢ ἄλλως ὁ δεσμός του πρὸς τὴν πραγματικὴν οἰκογένειάν του.

Ἕτερον παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ κανόνες οἱ διέποντες τὴν διαθήκην. Κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, καὶ τῆς περιόδου ἔτι τῆς ἡγεμονίας, ἡ διαθήκη ἀπετέλει πρᾶξιν υἱοθεσίας τοῦ κληρονόμου ὑπὸ τοῦ ἄπαιδος πολίτου. Κατὰ τὰς ἑλληνιστικὰς τοὐναντίον ἀντιλήψεις ἀπετέλει διάθεσιν τῆς περιουσίας τοῦ διαθέτου διὰ τὴν περίπτωσιν θανάτου. Ἐξ οὗ, ἐνῷ οἱ Ρωμαῖοι εἴχοντο πάντοτε στερρῶς τῆς ἀρχῆς nemo pro parte testatus pro parte intestatus decedere potest, ἐπιδικάζοντες τὸ ἀδιάθετον μέρος τῆς κληρονομικῆς περιουσίας τοῦ διαθέτου εἰς τὸν ἐγκατασταθέντα ἐπὶ μέρους μόνον αὐτῆς κληρονόμον, οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐδέχοντο ὅτι τὸ ἀδιάθετον μέρος τῆς κληρονομίας περιήρχετο εἰς τοὺς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονόμους τοῦ τεθνεῶτος. Καὶ ἐνῷ πάλιν οἱ Ρωμαῖοι κληρονόμον ἐθεώρουν μόνον τὸν ρητῶς ὡς τοιοῦτον ἐν τῇ κληρονομίᾳ κατονομαζόμενον, οἱ Ἕλληνες κληρονόμον ἐθεώρουν οἱονδήποτε λαμβάνοντα ὁπωσδήποτε μερίδα κληρονομικὴν καὶ ἀδιαφόρως τοῦ ἂν ρητῶς κατωνομάζετο ὡς τοιοῦτος ἐν τῇ διαθήκῃ.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὀφείλεται εἰς τὴν πείσμονα ἐμμονὴν τῶν Ρωμαίων εἰς τοὺς παλαιοὺς τύπους, οἱ ὁποῖοι, παρὰ τὰς προσπαθείας τῶν νομικῶν, κατορθωσάντων π. χ. καὶ τὰ ἁπλᾶ σύμφωνα τὰ προσαρτώμενα εἰς τυπικὴν δικαιοπραξίαν νὰ καταστήσουν, ὑπὸ ὡρισμένας προϋποθέσεις, ἀγώγιμα, ἢ καὶ αὐτὰς τὰς τυπικὰς δικαιοπραξίας, τὰς καταρτισθείσας ὑφ' ὅλας τὰς ἀπαιτουμένας προϋποθέσεις τῆς ἐγκυρότητος νὰ καταστήσουν ἐν μέρει ἀνισχύρους ἰδίως διὰ τῆς ἀγωγῆς τοῦ δόλου, παρέμειναν πάντοτε ἀμετάβλητοι ἐξωτερικῶς, ἀπαιτοῦντες διὰ τὴν ἐγκυρότητά των τύπους πανηγυρικούς, συνισταμένους εἰς λόγους καὶ πράξεις συμβολικάς. Τυπικὸν παράδειγμα εἶναι καὶ ἡ mancipatio, τὸ τυπικὸν τῆς καταρτίσεως τῆς ὁποίας παρέμεινε τὸ αὐτὸ καὶ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ νομίσματος ὡς μέσου πληρωμῆς. Οἱ τύποι κατετυράννουν τὸν Ρωμαῖον καὶ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν ἐλευθεριωτέρων τρόπων συναλλαγῆς, οἷα ἦτο ἡ traditio, προκειμένου περὶ μεταβιβάσεως τῆς κυριότητος τῶν res nec mancipi. Διότι ἡ traditio, ἡ παράδοσις τουτέστι τοῦ πράγματος, ἦτο ὡς τοιαύτη πρᾶξις πάντοτε ἀναγκαία. Ἐφ' ᾧ καὶ ἐπὶ τῶν συμβάσεων τῶν ἐχουσῶν τοιαῦτα πράγματα ὡς ἀντικείμενον, ὅπως π. χ. ἡ ἀγοραπωλησία χωρίζεται ἡ σύμβασις ἡ δημιουργοῦσα τὴν ἐνοχικὴν σχέσιν ἀπὸ τῶν πράξεων τῶν ἀποτελουσῶν τὴν ἐκτέλεσιν ταύτης.

Μεγαλυτέρα ἐλευθερία, οὕτως εἰπεῖν, συναλλαγῆς ὑφίστατο ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν ἐνοχικῶν σχέσεων, ἐφ' ὧν ἡ mancipatro ὑπῆρξεν ὁ τρόπος συνάψεως συμβάσεως ποικίλου περιεχομένου, ὁσάκις οἱ ἄλλοι τύποι, οἱ ἀνταποκρινόμενοι εἰς ἐπακριβῶς καθωρισμένην σύμβασιν, δὲν ἠδύναντο νὰ χρησιμεύσωσι πρὸς κατάρτισιν ἑτέρας. Ἀλλὰ καὶ ἐπ' αὐτῆς ἀπῃτεῖτο ἡ χρῆσις ὡρισμένων πανηγυρικῶν λόγων, verba solemnia, ἅτινα ἀπετέλουν στοιχεῖον ἐγκύρου καταρτίσεώς της καὶ ὅταν ἀκόμη ἡ σύμβασις κατεγράφετο ἐπὶ παπύρου, ἡ tabula cerata, καὶ ἥτις καταγραφὴ ἐχρησίμευεν ἁπλῶς εἰς διευκόλυνσιν τῆς ἀποδείξεως περὶ τοῦ καταρτισμοῦ της, ad probationem. Εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ὅμως Ἀνατολὴν ἐπεκράτει σύστημα διαφορετικόν. Ἐκεῖ πᾶσα σύμβασις κατηρτίζετο ἐγγράφως. Τὸ ἔγγραφον ἦτο εἴτε δημόσιον εἴτε ἰδιωτικόν. Τὸ ἰδιωτικὸν εἶχε καὶ αὐτὸ ἀποδεικτικὴν ἰσχὺν ἔστω καὶ περιωρισμένην, ὑποβαλλόμενον, ὡς ἐλέχθη, εἰς ἀναγραφήν, μόνον καὶ μόνον ἵνα δύναται νὰ ἔχῃ ἐπὶ δικαστηρίου ἀπόλυτον ἀποδεικτικὴν ἰσχύν. Συνηθέστερον βεβαίως ἦτο τὸ συμβολαιογραφικὸν ἔγγραφον, τὸ συντασσόμενον ὑπὸ τοῦ συμβολαιογράφου παρουσίᾳ ὡρισμένων μαρτύρων καὶ ὑπογραφόμενον ὑπὸ τῶν συμβαλλομένων. Εἰς τὴν γραφὴν ἀπεδίδετο ἐν τῇ ἑλληνιστικῇ Ἀνατολῇ ἡ αὐτὴ σχεδὸν μαγικὴ δύναμις, ἡ ἀποδιδομένη ἐν Ρώμῃ εἰς τὰ verba solemnia. Τοσαύτη δὲ ἦτο ἐκεῖ ἡ ἰσχὺς τοῦ ἐγγράφου, ὥστε, ἵνα τὸ δάνειον ἀποσβεσθῇ, δὲν ἤρκει ἡ καταβολὴ ἀλλ' ἔπρεπε τὸ συστατικὸν αὐτοῦ ἔγγραφον νὰ καταστραφῇ. Ἐν τούτοις ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν ρωμαϊκῶν verba καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐγγράφου ἦτο μεγάλη. Διότι ἐνῷ τὰ verba ἠδύναντο νὰ χρησιμεύσωσι πρὸς σύναψιν περιωρισμένου ἀριθμοῦ συμβάσεων μόνον, τὸ ἔγγραφον ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ ἐν αὐτῷ ἀτελεύτητον ἀριθμόν, πᾶσαν ἀνεξαιρέτως σύμβασιν. Ἂν δὲ εἰς τὴν Αἴγυπτον, προκειμένου περὶ πράξεων ἐπὶ ἀκινήτων, ἀπῃτεῖτο, ὡς ἐλέχθη, ἄδεια τῆς βιβλιοθήκης ἐγκτήσεων, τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἀφῄρει τὴν ἰσχὺν τῆς διὰ τοῦ ἐγγράφου καὶ μόνον καταρτιζομένης συμβάσεως, καὶ δὴ ὑπὸ τοὺς ἐν αὐτῷ διαλαμβανομένους ὅρους, ἀλλ' ἀπετέλει ἁπλῶς κρατικὸν ἔλεγχον, προκειμένου περὶ μεταβιβάσεως ἀκινήτων, ἀναγκαῖον χάριν αὐτῆς τῆς ἀσφαλείας τῶν συναλλαγῶν.

Τὸ ἀμοιβαίως ἀπροσπέλαστον τῶν δύο δικαίων, τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ ἑλληνιστικοῦ, ἐτερματίσθη διὰ τῆς ἐν ἔτει 212 μ. Χ. ἐκδοθείσης διατάξεως τοῦ Ἀντωνίου Καρακάλλα, δι' ἧς ἀπενεμήθη ἡ civitas romana εἰς ἅπαντας τοὺς ὑπηκόους τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Κατ' ἀκολουθίαν, ἅπαντες οὗτοι, Ρωμαῖοι πολῖται γενόμενοι, ἔπρεπεν ἅτε ἀπολοῦντες τὸ ἴδιον, νὰ πολιτεύωνται εἰς τὸ ἑξῆς κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον.

Εἶναι ὅμως φανερὸν ὅτι θεσμοί, οἷοι οἱ περιγραφέντες ἀνωτέρω, ἀντιτιθέμενοι εἰς τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον κατὰ βάσιν καὶ ἀναφερόμενοι εἰς τὸ κληρονομικὸν καὶ οἰκογενειακὸν δίκαιον, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξαφανισθοῦν διὰ μόνης τῆς ἐνεργείας ταύτης τοῦ αὐτοκράτορος. Διότι οἱ ἀντίστοιχοι ρωμαϊκοὶ θεσμοί, τοὺς ὁποίους ἐκαλοῦντο ν' ἀσπασθῶσιν οἱ ὑπήκοοι, συνδεόμενοι πρὸς ἀρχαιοτάτας παραδόσεις, περιβεβλημένοι ἀρχαιοτάτους τύπους, καὶ καταλήξαντες νὰ εἶναι ἀπηρχαιωμένοι καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ρώμην δυσχεραίνοντες τὰς συναλλαγάς, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπικρατήσωσι τῶν ἐν τῇ ἑλληνιστικῇ Ἀνατολῇ κρατούντων τύπων, τοὺς ὁποίους αὐτὴ αὕτη ἡ συνήθεια τῶν συναλλαγῶν εἶχε καθιερώσει καὶ ἀσπασθῆ. Οὐδεμία ἀνθρωπίνη δύναμις ἠδύνατο νὰ ἐπιβάλῃ ἐν τῇ Συρίᾳ π. χ. τὴν χρῆσιν τοῦ libripens ἐπὶ τῆς ἀγοραπωλησίας, ἐνῷ ἕως τότε ἡ σύνταξις ἑνὸς ἐγγράφου ἤρκει ὅπως ἡ δικαιοπραξία καταρτισθῇ.

Τὰ γεγονότα βεβαίως αὐτὰ δὲν ἠμπόδισαν ν' ἀνακύψῃ ὀξὺς ἀγὼν πρὸς ἐπιβολὴν καὶ ἐπικράτησιν τοῦ κρατικοῦ δικαίου. Καὶ εἶναι ἀληθὲς ὅτι θεσμοί, ὡς ἡ πολυγαμία καὶ ἡ ἀποκήρυξις συνήθεις ἐν τῇ Ἀνατολῇ, πρὸς τοὺς ὁποίους ἡ ρωμαϊκὴ συνείδησις καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ νομικὴ διέκειτο ἐχθρικῶς, σὺν τῷ χρόνῳ περιέπεσαν εἰς μερικὴν ἀχρηστίαν. Ἀντιθέτως ὅμως οὐδὲν κατώρθωσε νὰ ἐμποδίσῃ τὸν ὑπεξούσιον υἱὸν ἀπὸ τοῦ νὰ ἔχῃ ἰδίαν περιουσίαν, ἔστω καὶ διαχειριζομένην ὑπὸ τοῦ πατρός, οὐδὲ τὸν υἱοθετούμενον νὰ ὑποχρεώσῃ νὰ διακόψῃ πάντα δεσμὸν πρὸς τὴν πραγματικὴν αὐτοῦ οἰκογένειαν, ὑποβαλλόμενον ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ θετοῦ πατρός. Ὡς πρὸς τὰς διαθήκας τὰς μὴ περιεχούσας ρητὴν ἐγκατάστασιν κληρονόμου, ἢ τὰς ἐγκαταστησάσας τὸν κληρονόμον ἐπὶ μέρους μόνον τῆς κληρονομίας, αὗται ἐθεωρήθησαν ἔγκυροι, ἂν μὴ ὡς διαθῆκαι, ὡς κωδίκελλοι. Κατ' ἀρχὰς βεβαίως οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἐθεωροῦντο ἐν Ρώμῃ ἀνίσχυροι, ἐφ' ὅσον δὲν ἦσαν προσηρτημένοι εἰς ὑφισταμένην διαθήκην. Ἡ προσπάθεια ὅμως πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν τυραννικῶν τύπων ἤγαγε τοὺς Ρωμαίους εἰς τὴν σὺν τῷ χρόνῳ ἀναγνώρισιν τῆς ἰσχύος τῶν καλουμένων codicilli ab intestato, προωρισμένην νὰ περισώσῃ τὰς τελευταίας θελήσεις τοῦ διαθέτου.

Πεισματωδέστερος ὑπῆρξεν ὁ ἀγὼν τῶν δύο ἀντιθέτων δικαίων ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν τύπων τῶν ἀπαιτουμένων διὰ τὴν κατάρτισιν τῶν συμβάσεων καὶ τῶν ἀπαιτουμένων διὰ τὴν μεταβίβασιν τῆς κυριότητος ἐπ' ἀκινήτων. Διότι οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες ἠγωνίσθησαν παντὶ σθένει νὰ διατηρήσουν τοὺς ἀρχαίους ρωμαϊκοὺς τύπους. Καὶ διὰ τοῦτο διὰ τῶν rescripta αὐτῶν, ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ ἔγγραφον, τὸ ὁποῖον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀπετέλει στοιχεῖον τῆς συμβάσεως, ἐπανειλημμένως ὥρισαν ὅτι ἐπὶ τῶν συμβάσεων juris gentium, τὸ ἔγγραφον ἦτο πλεονάζων τύπος, μὴ δυνάμενος ν' ἀντικαταστήσῃ τὴν μὴ ὑφισταμένην συγκατάθεσιν, ἥτις, κατὰ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, ἦτο ἀναγκαία προϋπόθεσις διὰ τὴν ἔγκυρον κατάρτισιν ἀγοραπωλησίας· ὅτι, ὅπου ἀπῃτεῖτο mancipatio, ἔπρεπεν ἀνυπερθέτως ν' ἀναγγελθῶσι τὰ verba solemnia, μὴ ἀρκούσης τῆς ἐν τῷ ἐγγράφῳ μνείας ὅτι ἀπηγγέλθησαν· ὅτι πρὸς μεταβίβασιν τῆς κυριότητος ἀπῃτεῖτο νὰ λάβουν χώραν αἱ τυπικαὶ πράξεις, ἡ mancipatio δηλαδὴ ἢ ἡ traditio. Ἐφ' ᾧ καὶ οἱ συμβολαιογράφοι, μὴ δυνάμενοι ν' ἀντιτάξωσι τὰς ἰδίας ἀντιλήψεις πρὸς τὸ ἐπίσημον δίκαιον, ἐπήλειφον ταύτας διὰ ρωμαϊκοῦ ψιμυθίου. Στηριζόμενοι εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ Ρωμαῖοι αὐτοὶ συνήθιζον νὰ συντάσσωσι περὶ τῆς συντελεσθείσης mancipatio, traditio, stipulatio ἔγγραφον ad probationem, ἐξηκολούθησαν νὰ συντάσσωσιν, ὅπως καὶ πρότερον, ἐγγράφως τὰς διαφόρους συμβάσεις, παραθέτοντες ἐν τέλει καὶ τὸν ἀναγκαῖον ρωμαϊκὸν τύπον. Τοιουτοτρόπως ἀπαντᾷ εἰς τὸ τέλος τῶν ἐγγράφων ἡ ρήτρα καὶ ἐπερωτηθεὶς ὡμολόγησα (et stipulatus spopondi), ἀποτελοῦσα αὐτὰ ταῦτα τὰ verba solemnia, τὰ ὁποῖα οὕτω ἐφέροντο ὡς ἀπαγγελθέντα, ἐνῷ ὅλοι ἐγνώριζον ὅτι τοιοῦτόν τι δὲν συνέβη. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπληροῦντο οἱ ὅροι τῆς stipulatio. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ μὲ τὴν mancipatio. Ἡ ἑλληνικὴ καταγραφή, δηλαδὴ τὸ ἔγγραφον τὸ συστατικὸν τῆς ἀγοραπωλησίας, ἐταυτίσθη πρὸς τὴν mancipatio Τὴν ὑλικὴν δὲ παράδοσιν τοῦ πράγματος, τὴν συνιστῶσαν τὴν ρωμαϊκὴν traditio καὶ ἀποτελοῦσαν τὴν ἐκτέλεσιν τῆς συμβάσεως, προσεπάθησαν ν' ἀντικαταστήσουν διὰ τῆς παραδόσεως τοῦ σχετικοῦ πρὸς τὴν μεταβίβασιν τοῦ πράγματος ἐγγράφου πρὸς τὸν ἀγοραστήν· ἐξ οὗ καὶ ἡ traditio per cartam (ἡ παράδοσις δι' ἐγγράφου). Τὰ γεγονότα ταῦτα ἀποδεικνύουν τὴν ὑποχώρησιν καὶ τὴν βαθμιαίαν ὡς ἐκ ταύτης παρακμὴν τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ δικαίου.

Ἡ ὁριστικὴ ὅμως παρακμὴ τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ δικαίου δὲν ἔχει τὴν ἀφορμήν της εἰς μόνην τὴν μεταφορὰν τῆς πρωτευούσης τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἀπὸ τῆς Ρώμης εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Διότι καὶ εἰς αὐτὰς τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, εἰς αὐτὴν τὴν Ρώμην, ἔπαυσε σὺν τῷ χρόνῳ ὑφισταμένη ἡ πίστις ἐπὶ τὸ ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν δίκαιον καὶ τοὺς τύπους του, διὰ τὸν ἁπλούστατον λόγον ὅτι αἱ μεταγενέστεραι γενεαὶ ἔχασαν τὴν ἐπαφήν των πρὸς τὰς παλαιὰς παραδόσεις καὶ τὰ σύμβολα. Ὅταν δὲ αἱ παλαιαὶ παραδόσεις ἐκριζωθοῦν, καθίσταται ἀδύνατος καὶ ἡ πιστὴ ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχαίων κανόνων, οἵτινες καταντοῦν ἁπλαῖ σκιαὶ ἄνευ ἐννοίας. Ἔκδηλος εἶναι ἡ δημιουργηθεῖσα νέα αὕτη κατάστασις πραγμάτων εἰς τὰς συγγραφὰς τῶν μεταγενεστέρων Ρωμαίων νομικῶν, οἵτινες, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς παλαιοτέρους, οἱ ὁποῖοι, αἰσθανόμενοι τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον ὡς σύνολον, ὡς τοιοῦτο τὸ ἐπραγματεύοντο εἰς τὰς συγγραφάς των, συγγράφουσιν ἤδη πραγματείας χωριστὰς ἐπὶ τῶν παλαιῶν πατροπαραδότων θεσμῶν καὶ χωριστὰ ἐπὶ τῶν νέων, τῶν δημιουργηθέντων ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ jus gentium. Διὰ τοῦτο καὶ ὑπῆρξε τόσον διαφορετικὴ ἡ ἐξέλιξις τῆς μετακλασσικῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἐν τῇ Δύσει καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ.

Πάντως εἰς τὴν Ἀνατολὴν νέον ἰδιωτικὸν δίκαιον ἤρξατο διαπλασσόμενον, δικαίως καλούμενον *ρωμαϊκοελληνικόν*. Διότι ὁ σκελετὸς καὶ τὰ θεμέλια παραμένουν ρωμαϊκά, τὸ ὑπόλοιπον δὲ οἰκοδόμημα, καὶ δὴ τὸ ἐσωτερικόν, εἶναι ἑλληνικόν. Η σύνθεσις τοῦ νέου αὐτοῦ δικαίου εἶναι ἡ ρωμαϊκή, ἡ σκαλευθεῖσα ὑπὸ τῶν Ρωμαίων νομοδιδασκάλων. Εἰς τὸ νέον ὅμως αὐτὸ δίκαιον μέγιστος ἀριθμὸς κανόνων, πρακτικῆς κυρίας ἐφαρμογῆς, εἶναι ξένος, ἐξ ἐπιδράσεως τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ κρατούντων θεσμῶν. Παράδειγμα τῆς παρεισφρήσεως ταύτης ἔστωσαν ἐκ τῶν πολλῶν ἡ adoptio plena ἥτις εἶναι ἡ ρωμαϊκὴ τοιαύτη, ἡ πραγματοποιοῦσα τὴν μετάστασιν τοῦ υἱοθετουμένου ἀπὸ μιᾶς οἰκογενείας εἰς ἄλλην καὶ ἡ παραλλήλως πρὸς αὐτὴν ἐπικράτησις τῆς adoptio minus plena, ἑλκούσης τὴν καταγωγήν της ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου. Ὁ ἀρραβὼν μνηστείας, ἡ donatio propter nuptias, ἡ κηδεμονία τῶν γυναικῶν, τὸ testamentum tripertitum, ἡ σύστασις δουλείας pactionibus et stipulationibus.

Δὲν εἶναι ὅμως αὐτοὶ μόνον οἱ παράγοντες οἱ ἐπιδράσαντες ἐπὶ τὴν μεταβολὴν τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ δικαίου καὶ ἐπὶ τὸν σχηματισμὸν τοῦ νέου. Διότι μεγίστη ὑπῆρξε καὶ ἡ ἐπιρροὴ ἣν ἐξήσκησεν ὁ Χριστιανισμός, ἰδίως ἀφ' ὅτου ἡ θρησκευτικὴ ἀρχή, οἱ ἐπίσκοποι κυρίως, κατέστησαν ἁρμόδιοι πρὸς λύσιν καὶ διαφορῶν ἐν αἷς οἱ διαφερόμενοι ἦσαν ἰδιῶται (episcopalis audientia).

Εἰς πλείστους κανόνας εἶναι καταφανὴς ἡ ἐπίδρασις τοῦ Χριστιανισμοῦ εἴτε περὶ τὴν διαμόρφωσιν εἴτε περὶ τὴν κατάργησίν των. Οἱ ἐπὶ Αὐγούστου ἐκδοθέντες νόμοι de maritandis ordinibus, οἱ στρεφόμενοι κατὰ τῆς ἀγαμίας, κατηργήθησαν λόγῳ τῆς ἐχθρότητος τῆς ἐκκλησίας πρὸς τοὺς δευτέρους ἰδίους γάμους καὶ τῆς εὐνοίας πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ἀγαμίαν. Τὸ διαζύγιον, τόσον εὔκολον κατὰ τὴν κλασσικὴν περίοδον, ἐδυσχεράνθη, καθορισθεισῶν εἰδικῶν περιουσιακῶν ποινῶν κατὰ τοῦ ὑπαιτίου καὶ ἀπαγορευθέντος τοῦ κατὰ συναίνεσιν διαζυγίου. Νόμοι προστατευτικοὶ τῶν ἀνηλίκων ἐξεδόθησαν, ἀπηγορεύθη ἡ πώλησις καὶ ἡ ἔκθεσις τῶν νηπίων, ἐπροστατεύθησαν δὲ καὶ τὰ ἐκ παλλακείας τέκνα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀνεγνωρίσθη περιωρισμένον κληρονομικὸν δικαίωμα καὶ τῶν ὁποίων διηυκολύνθη ἡ νομιμοποίησις. Τὸ ἐπὶ διατροφὴν δικαίωμα, περιοριζόμενον ἐν ἀρχῇ μεταξὺ ἀνιόντων καὶ κατιόντων, ἐπεξετάθη ἤδη ἐπινεύσει τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπὶ συγγενῶν ἀπωτέρου βαθμοῦ. Οἱ κανόνες τῆς laesio enormis

Digitized by Google

ἐπὶ ἀγοραπωλησίας εἶναι ἀναμφισβητήτως ἀπόρροια τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας περὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον. Φυσικά, δὲν πρέπει, λαμβάνοντες τὴν κατιοῦσαν, ν' ἀποδώσωμεν καὶ πᾶσαν ἐπὶ τὸ ἀνθρωπιστικώτερον τροποποίησιν τῶν διατάξεων τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου εἰς χριστιανικὴν ἐπίδρασιν. Διότι πλεῖσται τοιαῦται τροποποιήσεις ὀφείλονται εἰς τὴν μεταβολὴν τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν τὴν ἐπελθοῦσαν κατὰ τὴν μεγάλην μεταβατικὴν περίοδον, οἵα ὑπῆρξεν ὁ Δ' μ. Χ. αἰών.

Πᾶσαι λοιπὸν αἱ δυνάμεις αὗται συνέβαλον εἰς τὴν μεταμόρφωσιν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον ἔλαβε τὴν τελικὴν αὐτοῦ μορφὴν εἰς τὴν Ἰουστινιάνειον κωδικοποίησιν, ἀποτελοῦσαν τὸ μεγαλύτερον νομοθετικὸν ἔργον πάντων τῶν αἰώνων. Χωρὶς δὲ νὰ θέλωμεν νὰ μειώσωμεν οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον τὸ ἔργον τῶν νομικῶν τῶν ἀγαγόντων εἰς πέρας τὸ γιγαντιαῖον αὐτὸ ἔργον ἐντὸς βραχυτάτου διαστήματος, ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι, ἵνα καὶ ἡ νομικὴ ἐπιστήμη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐξιχθῇ μέχρι τοῦ νὰ κατορθώσῃ νὰ κατασκευάσῃ τοιοῦτον ἔργον, ἐχρειάσθη μακρὰ προεργασία.

Ἤδη κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα παρατηρεῖται κωδικοποιητικός τις ὀργασμός, ὀφειλόμενος εἰς ἰδιώτας καὶ ἀποβλέπων εἰς τὴν διευκόλυνσιν τῶν ἰδιωτῶν περὶ τὴν γνῶσιν τοῦ ἰδιωτικοῦ κυρίως δικαίου τοῦ κατεσπαρμένου εἰς τὰς αὐτοκρατορικὰς διατάξεις. Ἐκδήλωσις τῆς τάσεως ταύτης εἶναι ὁ Γρηγοριανὸς κῶδιξ, συνταχθεὶς ὑπό τινος Γρηγορίου ἢ Γρηγοριανοῦ, ἐν Νικομηδείᾳ, ἐπὶ τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ μεταξὺ τοῦ 291 καὶ τοῦ 292 μ. Χ., καὶ ὁ Ἑρμογενειανός, συνταχθεὶς ὑπό τινος Ἑρμογένους, συγγραφέως, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ πραγματείας ἐπιγραφομένης epitomae juris. Αἱ συλλογαὶ αὗται δὲν περιεσώθησαν μέχρις ἡμῶν πλήρεις, ἀλλ' εἰς ἀποσπάσματα μέσῳ τῆς Collatio τῶν Vaticana fragmenta τῆς Consultatio Veteris καὶ τῶν ρωμαιοβαρβαρικῶν νομοθεσιῶν. Τὸν μεγαλύτερον ὅμως σταθμὸν μεταξὺ τοῦ παλαιοτέρου δικαίου καὶ τῆς Ἰουστινιανείου κωδικοποιήσεως ἀποτελεῖ ὁ Θεοδοσιανὸς κῶδιξ, συνταχθεὶς κατ' ἐντολὴν τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου τοῦ Β' ἐν ἔτει 438 μ. Χ., χρησιμεύσας ὡς βάσις καὶ πρότυπον πρὸς σύνταξιν τοῦ κώδικος τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ συγκεντρώσας ἐν αὐτῷ πάσας τὰς αὐτοκρατορικὰς διατάξεις. Ὁ κῶδιξ αὐτὸς ἀποτελεῖ συγχρόνως καὶ τὴν πρώτην ἐπίσημον κωδικοποίησιν. Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονῆται ὅτι αἱ αὐτοκρατορικαὶ διατάξεις εἶναι αἱ κυρίως εἰσαγαγοῦσαι ἐπισήμως τὸ ἑλληνιστικὸν δίκαιον εἰς τὸ ἀπηρχαιωμένον ρωμαϊκόν.

Ὁ κωδικοποιητικὸς τῶν αὐτοκρατορικῶν διατάξεων ὀργασμὸς δὲν ἐμείωσε τὴν πρὸς τὴν καθαρῶς δογματικὴν ἑρμηνείαν τοῦ δικαίου τάσιν καὶ τὴν συστηματικὴν ἀνάπτυξιν αὐτοῦ, ἐκδηλουμένην εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ Γ' ἰδίως μ. Χ. αἰῶνος αἰσθητὴν γενομένην ἀνάγκην τῆς ἱδρύσεως σχολῶν δικαίου εἰς διαφόρους πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, εἰς τὴν Ρώμην, τὴν Βηρυττόν, τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὴν Ἀντιόχειαν, τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τὴν ἵδρυσιν μάλιστα τῶν σχολῶν αὐτῶν εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐπέβαλλε κυρίως ἡ ἀνάγκη τῆς συστηματικῆς διδασκαλίας τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἰδίως ἀφ' ὅτου, διὰ τῆ Constitutio Antonina τοῦ Caracalla, τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον ἐρρύθμιζε τὰς σχέσεις πάντων ἀνεξαιρέτως σχεδὸν τῶν ὑπηκόων τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Παρὰ δὲ τὴν αἴγλην, τὴν ὁποίαν φυσικὸν ἦτο νὰ περιβληθῇ ἡ νομικὴ σχολὴ τῆς Ρώμης, τὴν μεγαλυτέραν φήμην ἀπέκτησε καὶ διετήρησεν ἡ σχολὴ τῆς Βηρυττοῦ, τῆς πόλεως αὐτῆς τῆς Συρίας τῆς ἐπικληθείσης ἕνεκα τούτου παιδευτηρίου τῶν νόμων καὶ μητρὸς τῶν νόμων καὶ ἐξασφαλισάσης εἰς τοὺς καθηγητάς της τὴν ὀνομασίαν τοῦ ἥρωος καὶ τοῦ διδασκάλου τῆς οἰκουμένης.

Ἐν τούτοις, οἱ διδάσκαλοι αὐτοί, γέννημα καὶ θρέμμα τῆς Ἀνατολῆς, ἀπεδείχθησαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀνίκανοι νὰ ἀντιληφθοῦν καὶ νὰ προαγάγωσι τὸ δίκαιον τῆς Ρώμης, τὸ ὁποῖον, ὡς διάδοχοι τῶν κλασσικῶν Ρωμαίων νομικῶν, ἐκλήθησαν νὰ προαγάγωσιν. Εἰς τοῦτο δὲν συνέτεινεν ἔλλειψις ἐπιστημονικῆς νομικῆς παρασκευῆς καὶ συγκροτήσεως παρ' αὐτοῖς, ἀλλὰ κυρίως ἡ ἄβυσσος ἡ χωρίζουσα τὸ δίκαιον ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ δίκαιον τῆς Ἀνατολῆς. Διὰ τοῦτο ἐγκαταλείποντες τοὺς ἀρχαιοτέρους Ρωμαίους νομικοὺς περιωρίσθησαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς διδασκαλίας ὡρισμένων ἐξ αὐτῶν. Καὶ ἡ προτίμησις αὐτῶν ἐστράφη πρὸς τὸν Παπινιανόν, ἡ εὐρεῖα ἀντίληψις τοῦ ὁποίου εἶχε καταστήσει τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον εὐπροσάρμοστον ἐν παντὶ τόπῳ· πρὸς τὸν Παῦλον καὶ τὸν Οὐλπιανόν, οἵτινες, πραγματευθέντες ὁλόκληρον τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, εἶχον δώσει εἰς αὐτὸ τὴν ὁριστικὴν αὐτοῦ ἐπιστημονικὴν συστηματικὴν μορφήν· τέλος εἰς τὸν Μοδεστῖνον, τοῦ ὁποίου τὰ ἔργα, συντεταγμένα ἐν πολλοῖς εἰς τὴν ἑλληνικήν, δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἡ γέφυρα ἡ ἄγουσα ἀπὸ τῆς δημιουργικῆς ἐργασίας τῆς ρωμαϊκῆς νομικῆς ἐπιστήμης τῆς κλασσικῆς περιόδου εἰς τὴν νέαν σύγχρονον ἐπιστήμην τῶν γενικεύσεων καὶ διακρίσεων.

Ἀπόρροια τῶν νέων τάσεων, κατευθύνσεων, ἀντιλήψεων καὶ τῆς καταστάσεως τῆς νομικῆς ἐπιστήμης τῆς περιόδου ταύτης ἐν γένει εἶναι οἱ διάφοροι παραφράσεις καὶ σχόλια εἰς Ρωμαίους νομικούς, τῶν ὁποίων εὐρεῖα ἦτο ἡ διάδοσις κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Οὕτω, εἰς τὴν σχολὴν τῆς Βηρυτοῦ ἀποδίδονται τὰ καλούμενα «Σιναϊτικὰ σχόλια», τὰ ἀποτελοῦντα σχόλια εἰς τὸ ἔργον τοῦ Οὐλπιανοῦ Ad Sabinum, ἀνευρεθέντα εἰς τὴν μονὴν τοῦ Σινᾶ ὑπὸ τοῦ Ἕλληνος καθηγητοῦ Βερναρδάκη. Ἐγράφησαν χάριν σχολικῶν σκοπῶν κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα, καὶ δὴ μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικος. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ συνεγράφη καὶ ἡ σύντομος ἑλληνιστὶ συντεταγμένη πραγματεία περὶ ἀγωγῶν. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐπίσης συνετάγη ἡ συλλογὴ ἡ γνωστὴ ὡς Συρορρωμαϊκὴ Νομόβιβλος, ἢ ὀρθότερον Δικαιώματα καὶ Leges Constantini Theodosii Leonis, συντεταγμένη εἰς τὴν συριακὴν καὶ ἀνευρεθεῖσα εἰς παραλλαγὴν ἀραβικὴν καὶ ἀρμενικήν. Ἡ συριακὴ παραλλαγὴ ἰδίως, ἀναγομένη εἰς τὸν Η' αἰῶνα καὶ γενομένη ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως ἀναζωογονήσῃ τὴν ἀνάμνησιν τῶν ὑπὸ τὸν μουσουλμανικὸν ζυγὸν Χριστιανῶν τῆς Μεσοποταμίας πρὸς τοὺς νόμους τῶν παλαιῶν Χριστιανῶν αὐτοκρατόρων, στηρίζεται ἐπὶ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου τοῦ Ε' αἰῶνος, συνταχθέντος πρὸς χρῆσιν σχολικήν. Ἐν αὐτῇ ἐξετίθετο τὸ ἀρχαῖον jus civile ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ δίκαιον τὸ εἰσαχθὲν διὰ τῶν αὐτοκρατορικῶν διατάξεων τῆς μεταγενεστέρας περιόδου.

Ἡ δρᾶσις τῶν νομικῶν αὐτῶν σχολῶν ἐξηκολούθησεν ἀδιάπτωτος μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἐκ τῶν καθηγητῶν τῶν σχολῶν αὐτῶν ἐστρατολογήθησαν οἱ συντάκται τοῦ γιγαντιαίου ἔργου τῆς Ἰουστινιανείου κωδικοποιήσεως, ἥτις ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν περὶ τὸ δίκαιον ἀβεβαιότητα, τὴν δημιουργηθεῖσαν ἐκ τῆς συγκρούσεως διδασκαλιῶν κλασσικῶν νομικῶν, κωδικοποιήσεων ἐπισήμων καὶ ἰδιωτικῶν, νέων αὐτοκρατορικῶν διατάξεων ὁλονὲν ἐκδιδομένων, ἐγχειριδίων, σχολίων, γλωσσηματίων εἰς νομικούς, προϊουστινιανείων παρεμβολῶν.

Τὸ ἔργον τοῦ Ἰουστινιανοῦ δὲν δύναται νὰ κριθῇ ἐνταῦθα, οὐδὲ νὰ ἐκτεθοῦν αἱ μεταβολαὶ καὶ τροποποιήσεις αἱ ἐπενεχθεῖσαι εἰς τὰ συγγράμματα τῶν κλασσικῶν νομικῶν, ἵνα καταστῶσιν ἱκανὰ νὰ προσαρμοσθῶσι πρὸς τὰς νέας ἀνάγκας καὶ κατευθύνσεις, οὐδὲ ἡ κολοσσιαία ἐπίδρασις, ἣν ἐξήσκησεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰς τὴν Δύσιν, συντελέσασα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ προαγωγὴν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν καὶ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Πάντως τοῦτο πρέπει νὰ ἔχῃ τις ὑπ' ὄψιν του: ὅτι τὸ γιγαντιαῖον αὐτὸ ἔργον, τὸ Corpus juris Civilis, εἶναι προϊὸν τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, φέρον ἁπτὰ καὶ ἀναμφισβήτητα τὰ σημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως, καὶ ὅτι τὰ μνημεῖα τοῦ κλασσικοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἅτινα ἐχρησιμοποίησαν οἱ ἐρανισταί, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Τριβωνιανόν, κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ νομοθετήματος, δὲν περιῆλθον καὶ ταῦτα ἀδιάφθορα εἰς χεῖράς των, ἀλλ' ὑπὸ τὰς διαφόρους μεταβολάς, ἐπεξεργασίας καὶ προσθήκας, ἃς εἶχον ὑποστῇ κατὰ τὴν μετακλασσικὴν ἰδίως περίοδον κυρίως ἐν τῇ Ἀνατολῇ, εἴτε εἰς τὰς διαφόρους σχολὰς τοῦ δικαίου, εἴτε ἐκ μέρους τῶν μὲ τὴν πρακτικὴν αὐτῶν ἐφαρμογὴν ἀσχολουμένων, ἵνα προσαρμοσθοῦν πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ περιβάλλοντος, ὁπότε καὶ αὐτὴ ἡ παρερμηνεία δὲν ἀπεκλείετο. Καὶ τὰ γεγονότα ταῦτα δέον τις νὰ ἔχῃ πάντοτε ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν προσπάθειαν πρὸς ἀνακάλυψιν τῶν παρεμβολῶν εἰς τὸ κείμενον τοῦ νομοθετήματος.

V. Μὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἐπισυμβάντα τῷ 565 μ. Χ., ἄρχεται ἡ νέα περίοδος τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, ἡ καλουμένη περίοδος τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ἥτις δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς τρεῖς μεγάλας περιόδους: α) Ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος 565—866 μ. Χ.). Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην πηγὴ τοῦ δικαίου ὑπῆρξε κυρίως ἡ Ἰουστινιάνειος κωδικοποίησις. β) Ἡ δευτέρα ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἀναρρήσεως εἰς τὸν θρόνον Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος καὶ ἐξικνεῖται μέχρι τῆς ἱδρύσεως τῆς νομικῆς σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου (867—1045). Ἡ περίοδος αὕτη εἶναι ἡ τῶν Βασιλικῶν. γ) Ἡ τρίτη περιλαμβάνεται μεταξὺ τῆς ἱδρύσεως τῆς νομικῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς καταρρεύσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ τῆς ὑποταγῆς αὐτοῦ εἰς τοὺς Τούρκους (1045—1453). Χαρακτηριστικὸν τοῦ πρώτου τμήματος τῆς περιόδου ταύτης εἶναι ἡ ἀναγέννησις τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ὡς ἐπακολούθημα τῆς ἱδρύσεως τῆς νομικῆς σχολῆς.

Α) Ἐξεταστέα τυγχάνει ἐν πρώτοις ἡ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, καὶ δὴ μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς κωδικοποιήσεώς του συντελεσθεῖσα ἐπιστημονικὴ ἐργασία. Διότι αὕτη, ὀφειλομένη εἰς τοὺς Ἕλληνας νομοδιδασκάλους ἀπετέλεσεν τὴν πηγὴν τοῦ δικαίου, καθὼς καὶ τὸ ὑλικόν, ἐξ οὗ ἤντλησαν τὰ νομοθετήματα τῶν μεταγενεστέρων περιόδων. Ὁ Ἰουστινιανός, θέλων νὰ περιφρουρήσῃ τὸ ἔργον του καὶ φοβούμενος, ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία αὐτοῦ θὰ ἐπέφερε τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐπιφέρει ἡ ἐλευθέρα τοῦ δικαίου ἐπεξεργασία καὶ ἑρμηνεία πρὸ τῆς κωδικοποιήσεώς του, θέλων δηλαδὴ ν' ἀποφύγῃ τὸ χάος, ἀπηγόρευσε πᾶσαν ἐργασίαν ἑρμηνευτικὴν τῶν Πανδεκτῶν καὶ ἴσως καὶ τῶν ἄλλων τμημάτων τοῦ κώδικος. Ἐπέτρεψε μόνον τὰς κατὰ λέξιν μεταφράσεις (κατὰ πόδα), πίνακας περιεχομένων (ἰνδῆκας) καὶ συλλογὰς παραλλήλων χωρίων (παράτιτλα). Σιωπηρῶς ἐπετράπησαν, εἰ καὶ ἀφιστάμεναι αἰσθητῶς τῶν ἀρχικῶν ὁρισμῶν, καὶ αἱ παραγραφαί, δηλαδὴ ἑρμηνευτικαὶ σημειώσεις εἰς χωρία τοῦ ἔργου. Ἀλλ' ἀκριβῶς διὰ τῆς μεθόδου τῶν παραγραφῶν οἱ νομοδιδάσκαλοι τοῦ ΣΤ' καὶ τοῦ Ζ' αἰῶνος προήγαγον τὸ δίκαιον. Πάντα δὲ τὰ ἔργα ταῦτα, ἐξαιρέσει τῶν εἰρημένων παραγραφῶν, περιεσώθησαν κυρίως διὰ τῶν παλαιῶν σχολίων τῶν Βασιλικῶν εἰς ἀποσπάσματα, αὐτοτελῶς δ' ἐλάχιστα.

Σχολιασταὶ τῆς Ἰουστινιανείου κωδικοποιήσεως, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν, εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ: ὁ Θεόφιλος, καθηγητὴς ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ μέλος τῆς κωδικοποιητικῆς ἐπιτροπῆς, ἐκπονήσας τὴν περίφημον παράφρασιν τῶν Εἰσηγήσεων, καθὼς καὶ ἴνδηκα τῶν Πανδεκτῶν· ὁ Δωρόθεος, καθηγητὴς ἐν Βηρυττῷ, φιλοτεχνήσας μετάφρασιν τῶν Πανδεκτῶν· ὁ Ἰσίδωρος, καθηγητὴς ἐν Βηρυττῷ ἐπίσης· ὁ Ἀνατόλιος, ὁμοίως· ὁ Θαλέλαιος, συγγραφεὺς ἐκτενεστάτων σχολίων εἰς τὸν κώδικα· ὁ Ἰουλιανός, καθηγητὴς ἐν Κωνσταντινουπόλει γράψας τὴν Epitome Juliani, λατινικὴν δηλαδὴ μετάφρασιν τῶν Νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ διὰ τὴν Δύσιν. Ἐπὶ Ἰουστίνου τοῦ Β' καὶ Μαυρικίου 565—602 ἤκμασαν: ὁ Στέφανος, διακεκριμένος νομομαθής, γράψας σημειώσεις εἰς τὸ πρωτότυπον τῶν Πανδεκτῶν καὶ ἐπεξεργασθεὶς τὴν ἐπὶ τῶν Πανδεκτῶν συγγραφὴν τοῦ Θεοφίλου· ὁ Κωβιδᾶς, συγγραφεὺς τοῦ ποιναλίου· ὁ Κύριλλος ὁ νεώτερος, γράψας περίληψιν τῶν Πανδεκτῶν· ὁ Ἀθανάσιος, συγγραφεὺς ἐπιτομῆς τῶν Νεαρῶν, ὁ Φιλόξενος καὶ ὁ Συμβάτιος, ἐπεξεργασθέντες τὰς Νεαράς, ὁ Θεόδωρος ὁ Ἑρμουπολίτης, ἐπεξεργασθεὶς τόν τε κώδικα καὶ τὰς νεαρὰς καὶ τέλος ἀνώνυμός τις, συντάξας περίληψιν τῶν Πανδεκτῶν.

Τὴν ἐπὶ Φωκᾶ (602—610) σημειωθεῖσαν παρακμὴν τοῦ δικαίου, διαδέχεται ἄνθησίς τις τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἐπὶ Ἡρακλείου (610—641), ἐφ' οὗ συνετάχθησαν δύο ἔργα ἔχοντα ἀντικείμενον τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ: τὸ τῶν ἐναντιοφανῶν μονοβιβλίον, γραφὲν ὑπὸ ἀνωνύμου τινός, καὶ τοῦ ὁποίου τμήματα μόνον περιεσώθησαν διὰ τῶν σχολίων τῶν Βασιλικῶν. Αἱ Ροπαί, συλλογὴ σχοῦσα εὐρεῖαν διάδοσιν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Δύσει καὶ ἀφορῶσα εἰς τὰς προθεσμίας καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑκατονταετοῦς παραγραφῆς ἐπὶ τῶν δικαιωμάτων καθόλου. Τὸ περὶ ἰδίων ἀγωγῶν ποινημάτιον, τὸ ὁποῖον, παρ' ὅλην τὴν μετριότητά του καὶ παρ' ὅλον ὅτι ἀπετέλει ἀνακεκαθαρμένην ἔκδοσιν προϊουστινιανείου πραγματείας, ἐπανεξεδόθη μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν Βασιλικῶν.

Ὀλίγαι μόνον νεαραὶ ἐξεδόθησαν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καὶ δὴ ὑπὸ Ἰουστίνου τοῦ Β', τοῦ Τιβερίου καὶ τοῦ Ἡρακλείου, ἀφορῶσαι εἰς τὸ δημόσιον, τὸ κανονικὸν καὶ τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον καὶ δὴ τὸν γάμον. Σπουδαιόταται εἶναι αἱ ὑπ' ἀριθ. 22 καὶ 25 νεαραὶ τοῦ Ἡρακλείου, αἱ ἀφορῶσαι τὰ τῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἰδίως τὸ provilegium fori. Ἐπὶ Ἰουστίνου τοῦ Β' τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους εἶχον καταθλιωθῆ. Οἱ δυνατοί, βέβαιοι περὶ τῆς ἀτιμωρησίας των, εἶχον ἁρπάσει τὰς ἰδιοκτησίας τῶν ἀσθενῶν· ἐφ' ᾧ ὁ Τιβέριος, πρὸς πρόληψιν τῆς ἐξαφανίσεως τῆς τάξεως τῶν μικροϊδιοκτητῶν καὶ τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν, κατήργησε τὴν ἐπιβολήν, ἥτις βραδύτερον μόνον, ἐπὶ Νικηφόρου τοῦ Α' (802—811) ἀνεκλήθη καὶ πάλιν εἰς τὴν ζωήν.

Νέα παρακμὴ τοῦ δικαίου ἐπακολουθεῖ τὸν θάνατον τοῦ Ἡρακλείου, διαρκέσασα μέχρι τῆς ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον Λέοντος τοῦ Γ' τοῦ Ἰσαύρου (717—741) καὶ τοῦ υἱοῦ του Κωνσταντίνου τοῦ Ε' (741—775), αἱ κοινωνικαὶ καὶ ἄλλαι ρηξικέλευθοι μεταρρυθμίσεις τῶν ὁποίων εὗρον τὴν σταθερωτέραν καὶ διαρκεστέραν αὐτῶν ἐκδήλωσιν εἰς τὴν ὑπ' αὐτῶν ἐκδοθεῖσαν νομοθετικὴν συλλογήν, τὴν γνωστὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἐκλογή», καὶ τῶν ὁποίων σύμβολον μᾶλλον ὑπῆρξεν ἡ θρησκευτικὴ ἀνακαίνισις διὰ τῆς εἰκονομαχίας. Ἕτεραι νομοθετικαὶ πηγαὶ διασωθεῖσαι ἐκ τῆς περιόδου ταύτης, εἶναι ὁ γεωργικὸς νόμος, ὁ ναυτικὸς νόμος τῶν Ροδίων καὶ ὁ στρατιωτικὸς νόμος.

Κατὰ τὸν Τριανταφυλλόπουλον: «Τρεῖς εἶναι αἱ μεταξύ των ἀρρήκτως συνεχόμεναι κύριαι γραμμαί, αἱ διήκουσαι διὰ τῆς νομοθεσίας τῶν Ἰσαύρων». Στρατιωτικὴ ἀνασυγκρότησις τοῦ κράτους πρὸς ὑπεράσπισίν του ἐναντίον τῶν πανταχόθεν εἰσβαλλόντων ἐχθρῶν. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν κατηργήθη ὁ ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ εἰσαχθεὶς χωρισμὸς τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἐξουσίας, ὅστις ἴσχυσε κατὰ βάσιν μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης καὶ συνεκεντρώθη ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ στρατιωτική

Digitized by Google

ἐξουσία εἰς τὰς ἐπαρχίας εἰς χεῖρας τῶν στρατηγῶν. Παραλλήλως ἐβάδισε καὶ ἡ προσπάθεια πρὸς ἀνάπτυξιν ἐλευθέρας ἀγροτικῆς τάξεως κα ἡ ἀνακούφισις αὐτῶν ἀπὸ τὴν καταδυνάστευσιν τῶν «δυνατῶν», ἡ ὑποστήριξις τῆς μικρᾶς ἰδιοκτησίας καὶ ἡ παράδοσις εἰς τὴν γεωργίαν τῶν μεγάλων χέρσων ἐκτάσεων τῶν μονῶν. Μὲ τὴν προσπάθειαν αὐτὴν συνδέεται καὶ ὁ περιορισμὸς τῶν μοναχικῶν θεσμῶν, χάριν ἰδίως τῆς στρατιωτικῆς ἀνασυγκροτήσεως, καὶ ἡ κατάργησις τῶν εἰκόνων. Διὰ τοῦ γεωργικοῦ νόμου ἐτέθησαν αἱ βάσεις τῆς ἀγροτικῆς μεταρρυθμίσεως, ἥτις ἐφ᾽ ᾧ γνωρίζει δούλους, καταργεῖ τοὺς δουλοπαροίκους, τοὺς ἐναπογράφους, τοὺς γεωργούς, δηλαδὴ τοὺς ἀποτελοῦντας παράρτημα τῆς γῆς καὶ συνδεομένους τόσον ἀρρήκτως πρὸς ταύτην, ὥστε νὰ μὴ δύνανται νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν, συμμεταβιβαζόμενοι μετ᾽ αὐτῆς καὶ γεωργοῦντες καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ ἀπόγονοί των χάριν τοῦ ἰδιοκτήτου. Ἀγνοεῖ ἐπίσης ὁ νόμος τὸ ἄλλοτε κρατῆσαν, ἀλλὰ καὶ πάλιν μετὰ τὴν ἄνοδον εἰς τὸν θρόνον τῶν Μακεδόνων εἰσαχθὲν σύστημα τῆς προστασίας ὑπὸ τῶν δυνατῶν καὶ τῆς πλήρους ἐξ αὐτῶν ἐξαρτήσεως ὁλοκλήρων γεωργικῶν κοινοτήτων, τὸ γνωστὸν ὡς πατρονικίνιον (patrocinium).

Διὰ τῆς Ἐκλογῆς αἱ οἰκογενειακαὶ σχέσεις ρυθμίζονται ἐπὶ νέων βάσεων, προσαρμοζόμεναι ἐν πολλοῖς πρὸς τὸ δημῶδες ἑλληνικῆς προελεύσεως δίκαιον καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὴν ἀληθῆ χριστιανικὴν περὶ γάμου ἀντίληψιν καὶ προάγοντα τὴν ἰδέαν τῆς συνοχῆς καὶ τῆς συνεργασίας ἐν τῇ οἰκογενείᾳ.

Ἄλλαι καινοτομίαι ἐπίσης εἶναι: οἱ μικτοὶ γάμοι, μεταξὺ Χριστιανῶν, δηλαδὴ ὀρθοδόξων καὶ καὶ αἱρετικῶν, εἶναι ἔγκυροι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅ,τι συνέβαινε πρίν. Τὸ ἐλεύθερον διαζύγιον, ἔστω καὶ μὲ τὴν συνέπειαν περιουσιακῶν ζημιῶν, καταργεῖται, εἰς τὸ ἑξῆς δὲ ὁ γάμος δὲν λύεται ἐφ᾽ ὅσον δὲν ὑπάρχουν νόμιμοι λόγοι. Οὗτοι καθορίζονται ἐπακριβῶς καὶ εἶναι λίαν περιωρισμένοι. Χαρακτηριστικὸν δὲ εἶναι ὅτι οὐδ᾽ ἡ ἐπιλογὴ τοῦ μοναχικοῦ βίου ἀποτελεῖ λόγον λύσεως τοῦ γάμου. Ἡ παρθενία τῆς γυναικὸς προστατεύεται, ὁριζομένου ὅτι ὁ ἐξώγαμον σχέσιν μετὰ γυναικὸς συνάψας ὑποχρεοῦται ἢ νὰ νυμφευθῇ ταύτην ἢ νὰ τὴν προικίσῃ. Ἡ συζυγικὴ κοινοκτημοσύνη καθορίζει τὰς περιουσιακὰς σχέσεις τῶν συζύγων ἐν πολλοῖς. Ὁ ἀνήρ, συνεστῶτος τοῦ γάμου, διαχειρίζεται καὶ τὴν προῖκα καὶ τὴν ὑπ᾽ αὐτοῦ συσταθεῖσαν πρόγαμον δωρεάν, στερούμενος τοῦ δικαιώματος τῆς διαθέσεως αὐτῶν, ἐξαιρέσει τῶν καρπῶν. Ἐὰν ἀποθανόντος τοῦ ἀνδρός, δὲν ὑπάρχουν τέκνα, εἰς τὴν γυναῖκα περιέρχεται ἡ προὶξ καὶ ἡ πρόγαμος δωρεά. Λαμβάνει δὲ αὕτη ἐπὶ πλέον ὡς γαμικὸν κέρδος καὶ ποσοστὸν ἐκ τῆς ἐλευθέρας περιουσίας τοῦ ἀνδρὸς ἴσον πρὸς τὸ τέταρτον τοῦ ἀθροίσματος προικὸς καὶ προγαμιαίας δωρεᾶς. Ἂν προγαμιαία δωρεὰ δὲν ὑφίσταται, τὸ ποσὸν αὐτὸ ἀνέρχεται εἰς τὸ τέταρτον τῆς προικός. Ἡ ὑπόλοιπος περιουσία τοῦ ἀνδρὸς περιέρχεται εἰς τοὺς ἐκ διαθήκης ἢ ἐξ ἀδιαθέτου κληρονόμους αὐτοῦ.

Ἐὰν ἀποθανούσης τῆς γυναικὸς δὲν ὑπάρχουν τέκνα, εἰς τὸν ἄνδρα περιέρχονται ὡς γαμικὸν κέρδος τὸ τέταρτον τῆς προικὸς καὶ τῆς ὑπαρχούσης τυχὸν προγαμιαίας δωρεᾶς. Τὰ ὑπόλοιπα τρία τέταρτα περιέρχονται εἰς τοὺς ἐκ διαθήκης ἢ ἐξ ἀδιαθέτου κληρονόμους τῆς γυναικός.

Ἀποθανόντος τοῦ πατρός, ἂν ὑπάρχουν τέκνα, πᾶσαν τὴν περιουσίαν διαχειρίζεται ἡ μήτηρ, τουτέστι τήν τε προῖκα, τὴν προγαμιαίαν δωρεὰν καὶ τὴν περιουσίαν τοῦ ἀνδρός. Φροντίζει περὶ τῶν τέκνων, τὰ ὁποῖα, ἐφ᾽ ὅσον εἶναι ἀνήλικα, δὲν δύνανται νὰ ζητήσουν μερίδιον ἐκ τῆς κληρονομίας τοῦ πατρός. Ἐφόσον εἶναι ἀνήλικα ἐξακολουθεῖ ἡ κοινωνία μὲ ἀρχηγὸν τὴν μητέρα. Μετὰ τὴν ἐνηλικίωσιν πάντων, ἐπερχομένην ἅμα τῇ συμπληρώσει τοῦ 20οῦ ἔτους τῆς ἡλικίας των, ἡ μήτηρ δύναται ἢ νὰ ἐξακολουθήσῃ τὴν κοινωνίαν ἢ νὰ ζητήσῃ τὴν διανομὴν ὁλοκλήρου ὅμως τῆς περιουσίας. Ἡ μήτηρ λαμβάνει τὴν προῖκα, τὴν προγαμιαίαν δωρεὰν καὶ τὰ ἐξώπροικά της. Ἡ ἐλευθέρα περιουσία τοῦ πατρὸς περιέρχεται εἰς τὰ τέκνα κληρονομικῷ δικαιώματι. Δὲν περιέρχεται ὅμως εἰς αὐτὰ ὁλόκληρος, διότι καὶ ἡ μήτηρ ἔχει ἐξ αὐτῆς μερίδιον. Αὕτη λαμβάνει, ἂν ὑφίσταται ἓν μόνον τέκνον, τὸ ἥμισυ τῆς κληρονομικῆς περιουσίας τοῦ ἀνδρός. Ὁ νόμος δὲν ἀναφέρει σαφῶς ἂν τὰ ἐνήλικα τέκνα δύνανται νὰ ζητήσουν τὴν διανομὴν τῆς πατρικῆς περιουσίας. Φαίνεται ὅτι ἠδύναντο νὰ πράξουν τοῦτο ἐφ᾽ ὅσον ἀποκαθίσταντο εἰς ἴδιον οἶκον.

Τὰ αὐτὰ λαμβάνουν χώραν ἐν σχέσει μὲ τὸν πατέρα, ἂν ἀποθάνῃ ἡ μήτηρ καὶ ὑπάρχουν τέκνα. Λυομένης τῆς κοινωνίας μεταξὺ πατρὸς καὶ τέκνων, ὁ πρῶτος λαμβάνει τὴν περιουσίαν του ἀκεραίαν, ἐνῷ ἡ προίξ, ἡ προγαμιαία δωρεὰ καὶ τὰ ἐξώπροικα περιέρχονται κληρονομικῷ δικαιώματι εἰς τὰ τέκνα. Καὶ πάλιν ὅμως ὁ πατὴρ ἔχει καὶ ἐξ αὐτῶν μερίδιον, καὶ δὴ ἴσον μὲ τὰ τέκνα.

Βάσιν τῆς ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχῆς ἀποτελεῖ τὸ ἀντιπροσωπευτικὸν σύστημα, τὸ σύστημα δηλαδὴ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνιστικοῦ δικαίου. Ἡ ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχὴ τῶν τέκνων τροποποιεῖται ὡς ἐκ τῆς συμμετοχῆς τοῦ ἐπιζῶντος γονέως εἰς τὴν κληρονομίαν τοῦ ἀποθανόντος ἑτέρου γονέως. Τὰ δικαιώματα τοῦ ἐπιζῶντος γονέως δὲν δύνανται, μετὰ τὴν λύσιν τῆς κοινωνίας, νὰ ὑποστῶσι μείωσιν διὰ διαθήκης τοῦ ἀποθανόντος γονέως. Ἐπιτροπεία χωρεῖ μόνον ὅταν τὰ τέκνα ἐστερήθησαν ἀμφοτέρων τῶν γονέων των. Ἂν οἱ γονεῖ δὲν διώρισαν ἐπίτροπον, ἡ ἐπιτροπεία ἀνήκει εἰς τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὀρφανοτροφεῖον ἢ εἰς ἄλλα εὐαγῆ ἱδρύματα ἐδρεύοντα ἐν ταῖς ἐπαρχίαις. Δυσπίστως ἔχει πρὸς τοὺς συγγενεῖς ὡς ἐπιτρόπους.

Ὁ καλούμενος νόμος Ροδίων ναυτικός, μὲ κεντρικὴν ἰδέαν τὴν ἀλληλασφάλειαν καὶ τὴν κοινωνίαν τῶν θαλασσίων κινδύνων μεταξὺ ἐφοπλιστοῦ, φορτωτοῦ καὶ ἐπιβάτου, ἀπέβλεπε, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὴν προστασίαν τοῦ δεινῶς πάσχοντος ἐκ τῆς πειρατείας θαλασσίου ἐμπορίου. Θέλων τέλος ὁ Λέων νὰ στρέψῃ ὅλην τὴν προσοχὴν καὶ ἐπιμέλειαν τῶν στρατιωτῶν ἐπὶ τὰ στρατιωτικά, ἀπηγόρευσεν εἰς αὐτούς, διὰ τῆς «Ἐκλογῆς» ν᾽ ἀσχολῶνται εἰς μισθώσεις ἀκινήτων.

Οὐχὶ ξένον πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ δικαίου τῆς «Ἐκλογῆς» εἶναι καὶ τὸ κανονικὸν δίκαιον. Ἐνδιαφέρον θὰ ἦτο ἐπίσης νὰ ἐξετασθῇ ποία ὑπῆρξεν ἡ σχέσις τοῦ δικαίου τῆς «Ἐκλογῆς» πρὸς τὸ λίαν ἀνεπτυγμένον ὀθωμανικὸν καὶ πρὸς τὸ ἰουδαϊκόν. Ὡς ἐν κατακλεῖδι δέον νὰ προστεθῇ ὅτι διὰ τῆς «Ἐκλογῆς» οἱ Ἴσαυροι δὲν ἠθέλησαν νὰ ἐξαντλήσουν ὅλους τοὺς κλάδους τοῦ δικαίου, ἀλλὰ νὰ εἰσαγάγουν θεσμοὺς οἰκείους τοῦ λαοῦ, συντάσσοντες κώδικα εὐσύνοπτον καὶ εὔχρηστον, ἐνῷ ἐξ ἄλλου ἡ Ἰουστινιάνειος νομοθεσία, καθόσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς μὴ διὰ τῆς νέας νομοθεσίας καταργουμένους θεσμούς, παρέμενε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐν ἰσχύϊ.

Ἐκ τῶν μετὰ τὸν Λέοντα τὸν Γ᾽ καὶ τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Ε᾽ ἐκδοθεισῶν νεαρῶν, ἐλάχισται μόνον περιεσώθησαν. Ἀνάγονται εἰς τὸν Λέοντα τὸν Χάζαρον, τὸν Κωνσταντῖνον τὸν ΣΤ᾽, τὴν Εἰρήνην, τὸν Νικηφόρον τὸν Α᾽, τὸν Λέοντα τὸν Ε᾽ καὶ τὸν Θεόφιλον καὶ θίγουν ζητήματα κανονικοῦ καὶ δημοσίου δικαίου.

Κατὰ τοὺς χρονογράφους, ἡ περὶ τὸ 856 σημειωθεῖσα ἄνθησις τῶν γραμμάτων ὀφείλεται εἰς τὸν Καίσαρα Βάρδαν (856—866) ὅστις ἵδρυσε διαφόρους σχολὰς μὲ ποικίλας ἕδρας καὶ συνεκέντρωσεν εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Μαγναύρας τοὺς σοφοὺς τῆς ἐποχῆς του, οἵτινες, λαμβάνοντες κρατικὴν ἐπιχορήγησιν πλουσιοπάροχον, ἐδίδασκον δωρεάν· ἐξ οὗ καὶ ἀναγέννησις τῶν νομικῶν σπουδῶν σημαντικὴ κατ᾽ αὐτοὺς παρατηρεῖται.

Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τὰ κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἐρρυθμίζοντο ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τῶν συνόδων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας θεσπισθέντων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς ἀφορώσας ταύτην διατάξεις τοῦ κώδικος. Συνεκεντρώθησαν ἅπασαι αἱ διατάξεις αὗται πιθανῶς ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου εἰς ἔργον ἐπιγραφόμενον «Διατάξεις νόμων πολιτικῶν ἐκ τῶν Νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ βασιλέως συνηγοροῦσαι καὶ ἐπικυροῦσαι τοὺς τῶν ἁγίων πατέρων ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας». Πρὸς συμπλήρωσιν δὲ τῆς συλλογῆς ταύτης ἐξεδόθη περὶ τὸν ΣΤ᾽ αἰῶνα ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ (τοῦ ἐξ Ἀντιοχείας) συλλογὴ ὑπὸ τὸν τίτλον «Συναγωγὴ κανόνων ἐκκλησιαστικῶν εἰς 50 τίτλους διῃρημένη». Ὀλίγον βραδύτερον Στέφανος ὁ Ἐφέσιος συνέταξε τὴν εἰς τὸ κανονικὸν δίκαιον ἀναγομένην καὶ ταύτην «Σύνοψιν κανόνων», ἡ δὲ γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Collectio constitutionum ecclesiasticarum tripertita», ἑλληνιστὶ δὲ ὑπὸ τὸν μακρὸν καὶ πομπώδη τίτλον «Συναγωγὴ τῶν εἰρημένων ἐν τῷ κώδικι καὶ τοῖς διγέστοις καὶ νεαραῖς διατάξεων περὶ ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν καὶ μοναχῶν καὶ πραγμάτων εὐαγῶν, ἔτι δὲ καὶ Ἰουδαίων καὶ αἱρετικῶν», ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 580 μ. Χ., ὁ δὲ συντάκτης της εἶναι ἄγνωστος. Εἰς τὸ τέλος τοῦ ΣΤ᾽ αἰῶνος ἀνάγονται οἱ τρεῖς πρῶτοι γνωστοὶ νομοκάνονες: ὁ Νομοκάνων 50 τίτλων, ἔχων ὡς βάσιν τὴν Συναγωγὴν κανόνων· τὸ Κανονικὸν Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ καὶ ὁ Νομοκάνων ὁ δεκατετράτιτλος.

Β) Τῆς δευτέρας περιόδου κυριώτεροι νομοθέται ἐγένοντο Βασίλειος ὁ Μακεδὼν 867—886 καὶ Λέων ὁ Σοφὸς (886—911). Διὰ τῆς ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων αὐτῶν ἐπελθούσης ἀποκαταστάσεως τῆς προγενεστέρας νομοθεσίας, ὁλόκληρος ἡ μεταρρυθμιστικὴ προσπάθεια τῶν Ἰσαύρων ἐναυάγησεν. Εἰς τοῦτο δὲ ἐξ ἴσου μεγάλως συνέβαλε καὶ ἡ ἐπελθοῦσα παλινόρθωσις τῆς δυνάμεως τῶν μοναχῶν διὰ τῆς ἐν ἔτει 842 ἀποκαταστάσεως τῶν εἰκόνων.

Κατὰ πρῶτον ὁ Βασίλειος, ὁμοῦ μετὰ τῶν υἱῶν του Κωνσταντίνου καὶ Λέοντος, ἐξέδωκε τὸν «Πρόχειρον νόμον», δημοσιευθέντα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 870 καὶ 879 μ. Χ. Πρόκειται περὶ ἐγχειριδίου εὐλήπτου καὶ ἁπλοῦ, ἀντιστοιχοῦ πρὸς τὰς Εἰσηγήσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ, συνταχθέντος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἑλληνικῶν σχολίων καὶ παραφράσεων τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας, ἧς ἀναπαράγει τὰ «συχνῶς ζητούμενα», δηλαδὴ τὰς ἐν χρήσει διατάξεις. Ἐν τῷ δευτέρῳ μάλιστα αὐτοῦ μέρει ἀναπαράγει καὶ τὰς διατάξεις τῆς «Ἐκλογῆς» τῶν Ἰσαύρων, ἡ ὁποία ἐν τούτοις τόσον κακοποιεῖται καὶ καταχεραυνώνεται εἰς τὸν πρόλογον. Ἐλαχίστας μόνον περιέχει καινοτομίας καὶ διαιρεῖται εἰς τεσσαράκοντα τίτλους ἀφορῶντας τὸν γάμον, τὰς ἐνοχάς, τὴν κληρονομίαν καὶ τὸ δημόσιον δίκαιον.

Ὡς δεύτερον ἔργον ἐξέδωκε νέον καὶ πάλιν ἐγχειρίδιον, τὴν «Ἐπαναγωγὴν τῶν νόμων», δημοσιευθεῖσαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 879 καὶ 886, ἐπ᾽ ὀνόματι τοῦ ἰδίου καὶ τῶν υἱῶν του Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου. Ἀποτελεῖ δὲ ἡ Ἐπαναγωγὴ σχέδιον, στερούμενον ἐπισήμου χαρακτῆρος, μελετηθείσης δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ Προχείρου νόμου καὶ συγχρόνως εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Ἀνακάθαρσιν τῶν παλαιῶν νόμων, θεωρουμένην ὑπὸ τοῦ Βασιλείου ὡς τὸ ἄριστον τῶν νομοθετικῶν του ἔργων. Διαιρεῖται καὶ αὕτη εἰς τεσσαράκοντα τίτλους, ἀντιστοιχοῦντας πρὸς τοὺς τοῦ Προχείρου νόμου. Περιέχει ὁμοίως καὶ ἀξιολόγους καινοτομίας.

Ὡς πρὸς τὴν τεσσαρακοντάβιβλον Ἀνακάθαρσιν κρατεῖ μεγίστη σύγχυσις. Οἱ σπουδαιότεροι τῶν βυζαντινολόγων φρονοῦν ὅτι ἡ συλλογὴ αὕτη, ἥτις ἀπωλέσθη, συνετάχθη ὑπὸ τοῦ Βασιλείου. Εἰς ποῖον σκοπὸν ἀπέβλεπεν αὕτη δὲν δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ. Κατὰ τὸν Πρόχειρον ἀπετελεῖτο ἐξ ἑξήκοντα βιβλίων, κατὰ δὲ τὴν Ἐπαναγωγὴν ἐκ τεσσαράκοντα. Κατὰ πᾶσαν ὅμως πιθανότητα δὲν ἐξεδόθη ἐπὶ Βασιλείου, ἀλλ᾽ ἐχρησιμοποιήθη ὡς βάσις διὰ τὴν σύνταξιν τῶν Βασιλικῶν.

Ὡς ὁ σπουδαιότατος ὅμως μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν νομοθέτης δέον νὰ θεωρηθῇ ὁ Λέων ὁ Σοφός, διότι καὶ τὸ σπουδαιότατον μεταϊουστινιάνειον νομοθετικὸν μνημεῖον κατέλιπε, τὰ Βασιλικά, ἀλλὰ καὶ πληθὺν νεαρῶν ποικίλου καὶ τὰ μάλιστα ἐνδιαφέροντος περιεχομένου.

Τὰ Βασιλικά, ἀποκληθέντα οὕτω οὐχὶ ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ Βασιλείου, ὡς ἐσφαλμένως ὑπολαμβάνουν τινές, ἀλλ᾽ ὡς ἀποδίδοντα τὸ βασιλικόν, αὐτοκρατορικὸν δίκαιον, ἀποτελοῦνται ἐξ ἑξήκοντα βιβλίων (διαιρούμενα εἰς κεφάλαια καὶ θέματα), ἐφ᾽ ᾧ ἀπεκαλοῦντο καὶ Ἑξηκοντάβιβλος. Εἶναι δὲ γνωστὰ καὶ ὡς Ἑξάβιβλος, ὡς διαιρούμενα ἐν τοῖς χειρογράφοις εἰς ἓξ τεύχη. Εἰς τὸ προοίμιον τῶν Βασιλικῶν ὁ Λέων ἐκθέτει τοὺς λόγους τοὺς ὠθήσαντας αὐτὸν εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ Κώδικος, ὁ σπουδαιότατος τῶν ὁποίων εἶναι τὸ δύσχρηστον τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας, κατεσπαρμένης εἰς τέσσαρα διάφορα ἔργα (τὸν Κώδικα, τὰ Διγέστα, τὰς Εἰσηγήσεις καὶ τὰς Νεαράς). Ἐφ᾽ ᾧ καί, λέγει, κατέληξεν εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ συγκεντρώσῃ ὁλόκληρον τὴν νομοθεσίαν εἰς ἓν ἔργον ἑνιαῖον.

Δεδομένου, ὅτι δὲν περιεσώθη πλῆρες τὸ κείμενον τοῦ Κώδικος, ἡ ἀποκατάστασις αὐτοῦ καὶ ἡ διαίρεσις κατορθοῦται κατὰ προσέγγισιν ἐκ τοῦ εἰς τὸ Κοϊσλανὸν χειρόγραφον τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων εὑρετηρίου καὶ ἐκ τοῦ Τιπουκείτου. Ἡ ὅλη διάταξις τοῦ ἔργου ἀκολουθεῖ κατά τινα σημεῖα τὸν Κώδικα καὶ τοὺς Πανδέκτας τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Τὸ πρῶτον βιβλίον εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν ἁγίαν Τριάδα καὶ εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν. Εἰς τὸ δεύτερον περιλαμβάνονται οἱ γενικοὶ κανόνες τοῦ δικαίου, ἐξαχθέντες ἐκ τῶν Πανδεκτῶν. Τὰ βιβλία 3—5 ἀναφέρονται εἰς τὸ κανονικὸν δίκαιον. Τὰ βιβλία 6—9 ἀφορῶσιν εἰς τοὺς ἄρχοντας, τὴν δικαστηριακὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν δικονομίαν. Τὰ βιβλία 10—53 ἀφορῶσιν εἰς τὸ ἀστικὸν δίκαιον, τὰ δὲ 54—57 εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον καὶ τὸν στρατόν. Τὸ 53ον βιβλίον εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὰς δουλείας καὶ εἰς τὰς ὑδατικὰς σχέσεις, τὸ 59ον εἰς τὰ μνήματα καὶ τὰς δαπάνας τῶν νεκρῶν καὶ τὸ 60ὸν εἰς τὸ ποινικὸν δίκαιον.

Ὡς βάσις πρὸς σύνταξιν τοῦ ὅλου ἔργου ἐχρησίμευσαν ὁ Κῶδιξ, οἱ Πανδέκται, εἰς ἔκτασιν λίαν περιωρισμένην αἱ Εἰσηγήσεις, κατὰ μέγα μέρος αἱ Νεαραί, ἐν μέρει δὲ καὶ ὁ Πρόχειρος νόμος. Τὸ κείμενον εἶναι ἑλληνικόν. Αἱ ἐκ τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας διατάξεις δὲν εἶναι εἰλημμέναι κατ᾽ εὐθεῖαν ἐκ τοῦ λατινικοῦ, ἀλλ᾽ ἐκ τῶν ἑλληνικῶν ἐπεξεργασιῶν αὐτῶν τοῦ ΣΤ᾽ καὶ τοῦ Ζ᾽ αἰῶνος. Εἰδικώτερον, αἱ διατάξεις αἱ ἀναγόμεναι εἰς τὸν κώδικα εἶναι εἰλημμέναι ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Θαλελαίου καὶ τὸ Breviarium ἢ «Σύντομος τῶν Νεαρῶν Διατάξεων σὺν παραπομπαῖς τῆς κειμένης ὁμοίως διαιρέσεως τῶν μὲν ἐν τῷ Κώδικι, τῶν δὲ ἐν αὐταῖς ταῖς Νεαραῖς» τοῦ Θεοδώρου· αἱ ἀναγόμεναι εἰς τοὺς Πανδέκτας ἐκ τῶν σχολίων τοῦ Ἀνωνύμου, τοῦ Στεφάνου καὶ τοῦ Κυρίλλου· αἱ ἀναγόμεναι εἰς τὰς Εἰσηγήσεις, ἀπὸ τὴν παράφρασιν τοῦ Θεοφίλου.

Τὸ κείμενον ἀκολουθεῖται εἰς τὰ χειρόγραφα ἀπὸ πολλὰ παρασελίδια σχόλια. Τὰ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῶν, τὰ καλούμενα παλαιά, εἶναι ἀποσπάσματα ἐκ τῶν ἀναφερθέντων ἤδη ἑλληνικῶν ὑπομνημάτων τοῦ ΣΤ᾽ καὶ τοῦ Ζ᾽ αἰῶνος. Ταῦτα, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, προσετέθησαν εἰς τὸ κείμενον, ὡς ἑρμηνεία τρόπον τινὰ αὐτοῦ, μεταξὺ τοῦ 920 καὶ 945 μ. Χ., ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Βαλσαμὼν ἀποδίδει εἰς τὸν αὐτοκράτορα αὐτὸν ἀνακαθαρτικὴν τῆς νομοθεσίας προσπά-

Digitized by Google

θειαν. Ἀνάγονται δὲ ταῦτα εἰς νομικοὺς δευτερευούσης σημασίας καὶ δὴ εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Νομοφύλακα, τὸν Καλοκυρὸν Σίξτον, τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Νικαέα, τὸν Γρηγόριον Δοξαπατρῆν, τὸν Πατζὸν τὸν Ἁγιοθεοδωρίτην καὶ εἰς τινα ἀνώνυμον.

Ἀποβλέπων εἰς τὸ ὅλον ἔργον ὁ Τριανταφυλλόπουλος κρίνει, ὅτι «ἡ σύνταξις τῶν Βασιλικῶν εἶναι, ἐν πάσῃ περιπτώσει, καὶ ἀπὸ ποιοτικῆς ἀκόμη ἀπόψεως, τὸ σπουδαιότερον τῶν ἐρανιστικῶν ἔργων ἐπὶ παντὸς πεδίου γνώσεως (στρατιωτικῶν, διοικητικῶν, γεωπονικῶν, ἰατρικῶν κ.τ.λ.), δι' ἃ διακρίνεται ἡ περίοδος τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, τεκμήριοι δ' ἐπὶ πλέον τὴν ὑπεροχὴν τῆς βυζαντινῆς νομικῆς ἐν παραβολῇ πρὸς τὴν σύγχρονον ἐν τῇ Δύσει ἐπεξεργασίαν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου». Ἔτι σπουδαιότερα εἶναι τὰ Βασιλικὰ λόγῳ τῶν σχολίων των, ἅτινα διευκολύνουν τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ ἀληθοῦς κειμένου τῆς ἰουστινιανείου κωδικοποιήσεως, τὸ ὁποῖον περιεσώθη διὰ χειρογράφων σημαντικῶς ἠλλοιωμένων ὑπὸ τῶν ἀντιγραφέων τοῦ μεσαίωνος.

Αἱ Νεαραὶ τοῦ Λέοντος, ὑπερβαίνουσαι τὰς ἑκατόν, ἐξαιρέσει δύο, δὲν φέρουσι χρονολογίαν. Αἱ πλεῖσται ἐξεδόθησαν μετὰ τὰ Βασιλικά. Ἡ περισωθεῖσα συλλογή, ἡ περιλαμβάνουσα 113 Νεαρὰς τοῦ αὐτοκράτορος αὐτοῦ ἀνάγεται εἰς τὴν πρὸ τοῦ τρίτου γάμου αὐτοῦ 899) περίοδον. Ἀφορῶσιν εἰς παντοῖα θέματα ἔκ τε τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν εὐρέως ὑπὸ τῶν ἐπὶ τοῦ κανονικοῦ καὶ τοῦ ἀστικοῦ δικαίου γραψάντων μετὰ τὸν Ι' αἰῶνα συγγραφέων, ὡς ὁ Ψελλός, ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, ὁ Βαλσαμών, ὁ Ματθαῖος Βλαστάρης καὶ ὁ Ἁρμενόπουλος. Πλεῖσται ἐκ τῶν Νεαρῶν τούτων ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος ἔλαβε δρακόντεια μέτρα κατὰ τῶν μεγαλοκτηματιῶν, οἵτινες κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἔτεινον νὰ ἐξελιχθοῦν εἰς ἀληθεῖς φεουδάρχας.

Εἰς τὸν Λέοντα τέλος ἀνάγεται καὶ τὸ περίφημον Ἐπαρχικὸν Βιβλίον, ἀντικείμενον ἔχον τὴν ἐν γένει ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν ὀργάνωσιν τῶν εἰς σωματεῖα ὠργανωμένων ἐν Βυζαντίῳ ἐπαγγελματιῶν καὶ ἐπιδιῶκον διὰ τῆς συντεχνιακῆς ὀργανώσεως σκοποὺς διοικητικοὺς καὶ οἰκονομικούς. Ὁ πρῶτος ἐπραγματοποιεῖτο διὰ τῆς ὀργανώσεως τῶν ἐπαγγελματιῶν εἰς σωματεῖα, διακεκριμένα κατ' εἰδικότητα, τὰ ὁποῖα (εἴτε διὰ τῶν ὑποδεικνυομένων μὲν ὑπ' αὐτῶν, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἀμέσου ἐπακολουθήσεως τῆς ἐγκρίσεως τοῦ ἐπάρχου, εἴτε τοῦ ἀπ' εὐθείας ὑπ' αὐτοῦ διορισμοῦ τῶν προϊσταμένων αὐτῶν, μέσῳ τῶν ὁποίων ἐπραγματοποιεῖτο ἡ ἄμεσος ἐπαφὴ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ κράτους) ἐτέλουν ὑπὸ τὴν ἄμεσον αὐστηρὰν ἐποπτείαν καὶ τὸν ἔλεγχον τοῦ μὲ ἀπεριορίστου ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἐξουσίαν περιβεβλημένου ἐπάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν εἰδικῶν ὑπαλλήλων. Ὁ δεύτερος σκοπὸς ἐπραγματοποιεῖτο μὲ κατεύθυνσιν τὴν διευκόλυνσιν τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἀμέσου ἐπαφῆς τῆς παραγωγῆς πρὸς τὴν κατανάλωσιν, δι' ἧς ἐπετυγχάνετο ἡ μικροτέρα δυνατὴ ἐπιβάρυνσις τῆς τιμῆς τῶν προϊόντων καὶ τῶν ἐμπορευμάτων ἐν γένει ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν καὶ διοικητικοὺς σκοποὺς ἐπιδιώκουσαν ἀρχὴν τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων καὶ τῆς ἐργασίας, αὐστηρῶς χωριζομένων τῶν διαφόρων ἐπαγγελμάτων καὶ ἀπαγορευομένης τῆς συγχρόνου ἐξασκήσεως δύο διαφόρων τοιούτων.

Κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ τοῦ 911 μέχρι τοῦ 1045, τὸ μεσολαβῆσαν μεταξὺ τοῦ Λέοντος καὶ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, ἡ νομοθετικὴ παραγωγὴ δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξε μεγάλη. Διότι ὀλίγαι μόνον Νεαραί, ἀναγόμεναι εἰς τὴν περίοδον ταύτην, περιεσώθησαν, ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ, Ἰωάννου τοῦ Τσιμισκῆ, Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου, Ρωμανοῦ Β'. τοῦ Ἀργυροῦ καὶ τοῦ τῆς Ζωῆς. Αἱ Νεαραὶ αὗται, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἐκδοθείσας ὑπὸ τοῦ Λέοντος, ἀφορῶσι κυρίως εἰς τὰ ἑξῆς ζητήματα: α) Τὴν προτίμησιν ἢ jus protimiseos. Τοιοῦτο εἶχον συγγενεῖς ἢ γείτονες ἐπὶ ἀγροτικοῦ ἀκινήτου ἢ οἰκίας πωλουμένου ἐκ λόγων οἰκονομικῆς δυσχερείας. Τὸν κανόνα αὐτόν, ἀποβλέποντα εἰς τὴν προστασίαν τῶν ἀδυνάτων κατὰ τῶν δυνατῶν, ἐθέσπισαν κυρίως ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Ζ' καὶ ὁ Ρωμανὸς Λεκαπηνὸς διὰ τῆς ἐν ἔτει 922 ἐκδοθείσης ὑπ' ἀριθ. 2 Νεαρᾶς αὐτῶν. β) Τὴν προστασίαν τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων ἐφ' ὧν ἐστηρίζετο ἡ συντήρησις τῶν ἐνόπλων δυνάμεων τῆς χώρας.

Πάντως αἱ Νεαραὶ πᾶσαι εἶχον ὑπ' ὄψιν τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον εἴτε ἐπισήμως καθιέρωνον, εἴτε κατήργουν. Τὸ θεώρητρον, θεωρούμενον pretium pudicitiae (φθόρον ξένον) καὶ παραλλήλως ὑφιστάμενον πρὸς τὸ ὑπόβολον ἢ donatio ante nuptias, εἶναι εἷς τῶν περιεργοτάτων τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου θεσμῶν, τῶν διὰ τῶν Νεαρῶν ρυθμισθέντων.

Ἡ διδασκαλία τῆς νομικῆς ἐπιστήμης κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὑπῆρξεν ἀντικείμενον ἰδιωτικῆς διδασκαλίας. Οἱ συμβολαιογράφοι τῆς πρωτευούσης, ἀνερχόμενοι εἰς εἴκοσι τέσσαρας, διὰ τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου, εἶχον ὀργανωθῆ εἰς σωματεῖον, τὰ μέλη τοῦ ὁποίου ἐξελέγοντο μεταξὺ τῶν ἀκροασαμένων τῆς διδασκαλίας τῶν παρὰ τῷ σωματείῳ αὐτῷ καθηγητῶν καὶ ἀφοῦ ὑφίσταντο ἐξέτασιν ἐνώπιον τῆς ὁλομελείας τοῦ σωματείου. Οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος καθηγηταὶ διῃροῦντο εἰς καθηγητὰς τῆς νομικῆς, παιδοδιδασκάλους νομικοὺς καὶ εἰς καθηγητὰς τῶν ἐγκυκλοπαιδικῶν μαθημάτων, καλούμενους ἁπλῶς διδασκάλους, ἐπὶ τῶν ὁποίων τὴν ἐποπτείαν εἶχεν ὁ ἔπαρχος. Οἱ αὐτοὶ καθηγηταὶ ἐδίδασκον τὰ νομικὰ καὶ εἰς τοὺς μέλλοντας δικηγόρους. Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς διδασκαλίας φαίνεται ὅτι ἀπέτυχε καὶ μέχρι μὲ τὴν ἀποτυχίαν παρήκμασαν καὶ αἱ νομικαὶ σπουδαί, οὗ ἕνεκα ὁ Κωνσταντῖνος Μονομάχος ἠναγκάσθη νὰ προβῇ εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῶν νομικῶν σχολῶν καθόλου.

Μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν Βασιλικῶν ἀνεπτύχθη πλουσία βιβλιογραφία, ἀποσκοποῦσα κυρίως εἰς τὴν εὐχερῆ χρησιμοποίησιν τῆς ἀνακεκαθαρμένης ταύτης νομοθεσίας. Διότι λόγῳ τοῦ ὄγκου της ἦτο δυσχερὴς ἡ ἀπόκτησις ἀντιτύπων ἀξιούντων πληρότητα. Ὅθεν ἐνωρὶς ἐνεφανίσθη ἡ ἀνάγκη καταρτίσεως ἰδιωτικῶν συνόψεων καὶ περιλήψεων τῆς νομοθεσίας.

Ἡ Ἐπιτομὴ τῶν Νόμων, συνταχθεῖσα ἐν ἔτει 920, ἤτοι κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ἀναρρήσεως εἰς τὸν θρόνον Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ, ἐγράφη, κατὰ τὸν Lingenthal, ἐπὶ τῇ βάσει ἑτέρας Epitome ex antiquis libris collecta, ἀπαρτισθείσης ἐξ ἀποσπασμάτων τοῦ Κώδικος, τῶν Παιδεκτῶν, τῶν Νεαρῶν, χωρίων ἀπηνθισμένων ἐκ τοῦ Προχείρου, περιεχούσης καὶ παραπομπὰς εἰς τὰ Βασιλικὰ καὶ τὰς Νεαρὰς τοῦ Λέοντος. Συγγραφεὺς φαίνεται νὰ ὑπῆρξεν ὁ Συμβάτιος, ὅστις ἐν τῷ προλόγῳ, παρέχοντι πρώτης τάξεως ἱστορικὰς πληροφορίας, δηλοῖ ὅτι συνεκέντρωσε τὰς πλέον ἐν χρήσει ἐν τῇ πρακτικῇ διατάξεις. Ἀποτελεῖται δὲ τὸ ἔργον ἐκ πεντήκοντα τίτλων.

Ἡ Ἐκλογὴ τοῦ Λέοντος καὶ τοῦ Κωνσταντίνου, εἰ καὶ καταργηθεῖσα καὶ ἀποκηρυχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Βασιλείου, ἐξηκολούθησεν ἐν τούτοις νὰ ἐξασκῇ εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν καθημερινῶν συναλλαγῶν διὰ τοὺς ἀναπτυχθέντας ἤδη λόγους, τοὺς σχετιζομένους μὲ τὸ εὔχρηστον αὐτῆς καὶ μὲ τὸ γεγονός, ὅτι ἐκωδικοποίησε κανόνας τοῦ δημώδους δικαίου. Ἡ ἐπίδρασις ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐξεδόθησαν ἐργασίαι ταύτην ἔχουσαι ὡς βάσιν, ὡς ἡ Ecloga privata ἡ Ηὐξημένη Ἐκλογὴ καὶ ἡ Ecloga ad Prochiron mutata. Ἡ Ecloga privata ἀποτελεῖ ἐπανέκδοσιν μετά τινων παραλλαγῶν τοῦ ἀπολεσθέντος πρωτοτύπου τῆς Ἐκλογῆς, ὁ δὲ Lingenthal φρονεῖ ὅτι ἀπετέλεσε τὴν πηγήν, ἐξ ἧς ἤντλησαν πρὸς σύνταξιν τῆς Ecloga privata Aucta. Ἡ τελευταία αὕτη, συγγραφεῖσα κυρίως ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ecloga Privata καὶ τοῦ Προχείρου καὶ περιέχουσα κράμα Ἰουστινιανείου καὶ νεωτέρου δικαίου, ἀποδίδει τὸ ἐν Ἰταλίᾳ ἐφαρμοζόμενον τότε βυζαντινὸν δίκαιον. Δυσεξακρίβωτος εἶναι ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς της, πιθανῶς ὅμως νὰ ἀνάγεται εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς δὲ χρόνους καὶ εἰς τὴν αὐτὴν χώραν φαίνεται ὅτι συνετάγη καὶ ἡ Ecloga ad Prochiron Mutata, ἀποτελουμένη ἐκ δώδεκα τίτλων. Στηρίζεται ἐπὶ τῇ Eloga privata, τῆς Ἐπιτομῆς τῶν νόμων καὶ ἐπὶ τοῦ Προχείρου. Τὸ ἰδιάζον τῆς συλλογῆς ταύτης εἶναι ὅτι περιέχει ἀποσπάσματα ἐκ τῆς Ἐκλογῆς τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου, ἀπανθίσματος ἐκ τῆς Πεντατεύχου εἰς τριάκοντα ἓξ βραχεῖς τίτλους, καθὼς καὶ διατάξεις ποινικοῦ περιεχομένου, ἐξ ἀντιγραφῆς νόμων ξένων μέν, ἀλλὰ συγγενῶν πρὸς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον.

Ἡ «Μεγάλη σύνοψις τῶν Βασιλικῶν» συνετάχθη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Βασιλικῶν καὶ ὑποδιαιρεῖται εἰς εἴκοσι τέσσαρα μέρη ἢ γράμματα, ὑποδιαιρούμενα εἰς τίτλους κατὰ τὴν ἐν τοῖς Βασιλικοῖς τηρουμένην σειράν. Συνετάχθη κατὰ τὰ μέσα τοῦ Ι' αἰῶνος, πιθανῶς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τῆς Ecloga Novellarum Leonis. Περιέχει καὶ σχόλια, ἔσχε εὐρεῖαν διάδοσιν, ἀπετέλεσασα τὴν πηγήν, ἐξ ἧς ἤντλησαν ὁ Ηὐξημένος Πρόχειρος καὶ ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου.

Τοῦ «Προχείρου νόμου» τοῦ Βασιλείου μία μόνον ὑφίσταται παραλλαγή, καλουμένη «Πρόχειρον legum», συνταχθεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἐκλογῆς, τοῦ Προχείρου, τῆς Ἐπαναγωγῆς καὶ τῆς Ἐπιτομῆς τῶν νόμων. Τῆς Ἐπαναγωγῆς σῴζονται διάφοροι ἀνακεκαθαρμέναι ἐκδόσεις, ἐξ ὧν ἀξία μνείας εἶναι ἡ Ηὐξημένη Ἐπαναγωγή, ἀναγομένη εἰς τὸν Ι' αἰῶνα.

Τὸ σπουδαιότατον ὅμως καὶ πρωτοτυπώτατον ἀσφαλῶς ἔργον τῆς περιόδου ταύτης εἶναι ἡ Πεῖρα. Κατὰ τὸν Τριανταφυλλόπουλον, εἶναι αὕτη τὸ «μοναδικὸν μνημεῖον τῆς βυζαντινῆς νομικῆς ἐπιστήμης, διότι δι' αὐτῆς γνωρίζομεν οὐχὶ τὰ διὰ τῆς ρωμαϊκῆς παραδόσεως μεταβιβασθέντα κείμενα, ἀλλ' αὐτὴν ταύτην τὴν ἐφαρμογήν, ἧς ἐτύγχανον τότε τὰ κείμενα ταῦτα ἐν τῇ πράξει. Καὶ ἡ ἐκτίμησις αὐτῆς ἄγει εἰς τὸ πόρισμα ὅτι διάφορος ἐντελῶς εἶναι ἐν πολλοῖς ἡ εἰκὼν τοῦ δικαίου, ἣν σχηματίζομεν ἐκ τῶν ἀποφάσεων τούτων. Ἐπὶ πλείστων σημείων δὲν πρόκειται περὶ λύσεων συμφώνων πρὸς τὰ ἐπίσημα κείμενα, ἀλλὰ περὶ λύσεων, ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν νομολογίαν τοῦ Εὐσταθίου, αἵτινες ὑπαγορεύονται πολλάκις ἀπὸ τὸ ἄγραφον ἐθιμικὸν δίκαιον, ἑλληνιστικοῦ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χαρακτῆρος, καὶ οὐχὶ σπανίως ἀπὸ σταθερὰς γραμμὰς ἰσχυροῦ κοινωνικοῦ συναισθήματος, ὁδηγούσας ἔστιν ὅτε εἰς ἐπιτυχεῖς λύσεις, ἃς μόνον σύγχρονοι νομοθεσίαι καθιέρωσαν».

Εἰς τὸν Ι' καὶ ΙΒ' αἰῶνα ἀνάγονται καὶ διατριβαί τινες. Ἰδίως ἡ περὶ ὑποβόλου τοῦ Εὐσταθίου Μαγίστρου, τοῦ Γεωργίου Φοβηνοῦ εἴς τινα τῶν ἐν τοῖς νόμοις ἀσαφῶν τὸ σκαλάθυρμα ἀνωνύμου τινὸς περὶ προτιμήσεως καὶ αἱ πραγματεῖαι περὶ πεκουλίων καὶ τὸ τρακτᾶτον περὶ ἐνυποθήκων καὶ προσωπικῶν δανείων, ἤτοι ἀνυποθήκων, τῶν μὲν ἐχόντων προνόμιον τῶν δὲ μὴ ἐχόντων.

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ κανονικὸν δίκαιον, ἡ περίοδος αὕτη, μεταξὺ τοῦ 867 καὶ 1045, οὐδὲν τὸ ἀξιόλογον ἔχει νὰ παρουσιάσῃ. Ἐπανεξεδόθη ἁπλῶς ἐν ἔτει 883 ὁ Νομοκάνων εἰκοσιτεσσάρων τίτλων, ὁ ἐπικαλούμενος Σύνταγμα τοῦ Φωτίου, τοῦ ὁποίου ὅμως δὲν ὑπῆρξε συγγραφεὺς ὁ μεγαλοφυέστατος αὐτὸς πατριάρχης οὐδ' ὁ ἐμπνευστής, ἐξεδόθη δ' ἐπίσης καὶ ἀνατεθεωρημένη ἔκδοσις τῆς Συναγωγῆς κανόνων ὑπὸ Σίμωνος τοῦ Λογοθέτου.

Γ) Ἡ ἵδρυσις τῆς νομικῆς σχολῆς ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, ἐν ἔτει 1045, ἀποτελεῖ τὸ σημαντικώτατον γεγονὸς τῆς τρίτου περιόδου καὶ σπουδαῖον σταθμὸν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ καθ' ὅλου βυζαντινοῦ δικαίου. Διότι, ὡς βεβαιοῖ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ εἰς τὴν Νεαράν, τὸ σύστημα τῆς διδασκαλίας τὸ ἐγκαθιδρυθὲν διὰ τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου Λέοντος τοῦ Σοφοῦ εἶχεν ἀποτύχει ἐξ οὗ καὶ παρακμὴ τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἐπὶ τῆς προηγουμένης περιόδου. Ἐφ' ᾧ καταργεῖ τὸ σύστημα τοῦτο καὶ ἐπαναφέρει τὸ σύστημα τῆς διδασκαλίας ὑπὸ καθηγητῶν διδασκόντων μὲν δωρεάν, διοριζομένων δὲ καὶ μισθοδοτουμένων πλουσιοπαρόχως ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος.

Ἡ λόγῳ τῆς παρακμῆς τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἐπακολουθήσασα ἀμφιβολία περὶ τὴν ἀληθῆ ἑρμηνείαν τοῦ δικαίου καὶ τὴν ὀρθὴν ἀπονομὴν αὐτοῦ, ἐπιταθεῖσα καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, παρὰ τὸ σύστημα τὸ εἰσαχθὲν διὰ τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου, τὸ δίκαιον ἐξηκολούθουν νὰ διδάσκουν διάφοροι καθηγηταὶ κατ' ἰδίαν, οἵτινες καὶ ἀκροατὰς ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου εἶχον περισσοτέρους καὶ ἀξιολογώτεροι ἦσαν τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει συναδέλφων των. Ἐφ' ᾧ καὶ ἔριδες τῶν μὲ πρὸς τοὺς δὲ ἀνέκυψαν. Τὰ διεστῶτα συνεβίβασεν ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους, ὅστις ὑπῆρξεν ὁ εἰσηγητὴς καὶ συντάκτης τῆς τὴν ἵδρυσιν νομικῆς σχολῆς ἀφορώσης Νεαρᾶς τοῦ αὐτοκράτορος.

Κατὰ τὴν Νεαρὰν ἡ νομικὴ σχολὴ ἦτο δημοσία, ἡ δὲ διδασκαλία ἐγίνετο δωρεάν· ὁ πρύτανις, καλούμενος νομοφύλαξ, διωρίζετο παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος, πρῶτος δὲ τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ Ἰωάννης Ξιφιλῖνος. Κύριος σκοπὸς τῆς σχολῆς ἦτο ἡ κατάρτισις πρακτικῶν νομικῶν, καταλλήλων διὰ τὴν δικηγορίαν καὶ διὰ τὴν κατάληψιν δημοσίων θέσεων. Οἱ κάτοχοι τῆς νομικῆς ἕδρας ἔπρεπε νὰ εἶναι κάτοχοι καὶ τῆς λατινικῆς γλώσσης. Ἡ σχολὴ αὕτη, ἐπιζήσασα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μέχρι ΙΔ' αἰῶνος, ἐλαμπρύνθη διὰ τῶν ὀνομάτων τοῦ Δοξαπατρῆ, τοῦ Ἀλεξίου Ἀριστηνοῦ καὶ τοῦ Θεοδώρου τοῦ Βαλσαμῶνος, οἵτινες πάντες ἐγένοντο νομοφύλακες κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα, τοῦ Μιχαὴλ Χουμνοῦ κατὰ τὸν ΙΓ' καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Ἁρμενοπούλου κατὰ τὸν ΙΔ'. Καθηγηταὶ δὲ διάσημοι ἐγένοντο οἱ Γαριδᾶς, ὁ Ψευδοτιπούκειτος ὁ Ἁγιοθεοδωρίτης. Ἀπόδειξιν δὲ τῆς δόξης τῆς σχολῆς καὶ τῆς δικαίας φήμης, ἧς ἀπέλαυεν, ἀποτελοῦν τὰ σημαντικὰ ἔργα, τὰ ὑπὸ τῶν διδασκάλων αὐτῶν καταλειφθέντα.

Μέχρι τοῦ ΙΑ' καὶ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος πηγὴ τοῦ ἀστικοῦ δικαίου, τῶν πολιτικῶν νόμων, εἰς τὸ Βυζάντιον ἦσαν τὰ Βασιλικά, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰουστινιάνειος νομοθεσία. Διότι ὁ Λέων ὁ Σοφός, διὰ τῆς ἐκδόσεως τῶν Βασιλικῶν δὲν προυτίθετο νὰ ἐξαφανίσῃ τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀλλὰ νὰ παράσχῃ νομοθετικὸν ἔργον λύον μὲν πάσας τὰς ἐκ τοῦ corpus juris civilis προκυπτούσας ἀντινομίας, συντεταγμένον δὲ εἰς γλῶσσαν ἑλληνικήν. Κατὰ τὸ τέλος ὅμως τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, καὶ δὴ ἐπὶ βασιλείας Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ ἡ ἰουστινιάνειος νομοθεσία κατέστη πλέον σκιά, χωρὶς βέβαια νὰ παύσῃ καὶ ἡ μελέτη ταύτης.

Πλεῖσται εἶναι αἱ μεταξὺ τοῦ ΙΑ' καὶ ΙΕ' αἰῶνος ἐκδοθεῖσαι Νεαραί, ἀποτελοῦσαι καὶ τὴν μοναδικὴν τῆς ἐποχῆς ταύτης νομοθετικὴν πηγήν. Τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου, τοῦ Μιχαὴλ Στρατιωτικοῦ, τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ, τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα, τοῦ Ἀλεξίου Β' Κομνηνοῦ, τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου καὶ τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Β' περισώθησαν ἀνὰ μία μόνον Νεαρά. Ἀνὰ δύο ἢ τρεῖς περιεσώθησαν τῶν Μιχαὴλ Δούκα, Νικηφόρου Βοτανειάτου, Ἰωάννου Κομνηνοῦ, Ἰσαακίου Ἀγγέλου, Ἰωάννου Βατάτση καὶ τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου. Ἐνῷ τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ

Digitized by Google

περιεσώθησαν εἴκοσι πέντε καὶ δέκα ἑπτὰ τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ. Αἱ πλεῖσται ἀφορῶσιν εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ κανονικὸν δίκαιον. Ἐλάχισται ὅμως εἶναι αἱ δι' αὐτῶν ἐπενεχθεῖσαι εἰς τὸ δίκαιον καινοτομίαι. Ἡ σπουδαιοτάτη πασῶν εἶναι ἀσφαλῶς ἡ δεκάτη Νεαρὰ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ (1166, δι' ἧς εἰσάγεται ἀξιολογωτάτη δικαστηριακὴ ὀργάνωσις.

Ἐκ τῶν νομικῶν συγγραφῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης οἱ σπουδαιότεραι εἶναι: τὸ Βιβλίον περὶ ἀγωγῶν, διατεταγμένον κατ' ἀλφαβητικὴν σειράν, ὀλίγα ἀποσπάσματα τοῦ ὁποίου περιεσώθησαν διὰ τῶν νεωτέρων σχολίων τῶν Βασιλικῶν, συγγραφὲν ἐπὶ Κωνσταντίνου Δούκα (1059—1067) ὑπὸ τοῦ Γαριδᾶ. Ὁ αὐτὸς συνέγραψε βραχεῖαν πραγματείαν ἐπιγραφομένην διαίρεσις περὶ φόνων, ἑρμηνεύουσαν τὴν δωδεκάτην Νεαρὰν Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου περὶ φόνου. Ἡ περὶ ψιλῶν συμφώνων πραγματεία συνεγράφη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ξιφιλίνου περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος. Πρόκειται περὶ ἀξιολόγου καὶ πρωτοτύπου ἐργασίας. Τὴν σύνοψιν τῶν νόμων συνέγραψεν ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ἐν ἔτει 1406. Εἶναι γεγραμμένη εἰς ἰάμβους καὶ πολιτικοὺς στίχους καὶ συνετάχθη κατὰ διαταγὴν τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου, ἵνα χρησιμεύσῃ εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῶν στοιχείων τοῦ δικαίου ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Δούκα. Πρὸς σύνταξίν του ἐχρησίμευσεν ἐν μέρει καὶ ὁ κῶδιξ, καὶ αἱ Πανδέκται, καὶ αἱ Νεαραὶ καὶ τὰ Βασιλικά. Ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, ἀποβλέπων εἰς τὴν θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν μόρφωσιν τῶν νομικῶν, συνέταξε τὸ Νομικὸν Ποίημα, ἀποτελούμενον ἐκ τριάκοντα ἑπτὰ τίτλων καὶ ἀφιερωμένον εἰς τὸν Μιχαὴλ Δούκαν. Συνετάχθη μὲ βάσιν τὰ Βασιλικὰ ἐν ἔτει 1073 ἢ 1074. Ὁ Τιπούκειτος ἀνάγεται εἰς τὸν ΙΒ' αἰῶνα, ὁ συντάκτης του δὲ εἶναι ἄγνωστος. Εἶναι σπουδαιότατος διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τῶν Βασιλικῶν, τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ ἐκτενὲς εὑρετήριον, ἔχει δ' ἐκδοθῆ ἐν μέρει μόνον. Κατὰ τὴν ἐποχὴν δὲ ταύτην προσετέθησαν εἰς τὰ Βασιλικὰ τὰ νέα σχόλια ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Νομοφύλακος, τοῦ Καλοκυροῦ Σέξτου, τοῦ Κωνσταντίνου Νικαίας, τοῦ Γρηγορίου Δοξαπατρῆ, τοῦ Πατζοῦ, τοῦ Ἁγιοθεοδωρίτου.

Ἡ Μικρὰ Σύνοψις ἢ Μικρὸν κατὰ στοιχεῖον, διαιρουμένη εἰς ὅσα καὶ τὸ ἀλφάβητον μέρη καὶ ὑποδιαιρουμένη εἰς τίτλους, συνετάχθη ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Νομικοῦ Ποιήματος τοῦ Ἀτταλειάτου, τῆς Μείζονος Συνόψεως, τῆς Ἐπαναγωγῆς καὶ τῶν Νομικῶν Σχολίων ὑπὸ ἀγνώστου ἐν Νικαίᾳ καὶ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννου Δούκα Βατάτση (1222—1255). Εἶναι εὔχρηστον πρωτότυπον εὑρετήριον τοῦ κατὰ τὴν ΙΓ' ἑκατονταετηρίδα ἰσχύοντος δικαίου. Τὸ σπουδαιότατον ὅμως τῆς περιόδου ταύτης ἐγχειρίδιον, καταστῆσαν τὸν συντάκτην αὐτοῦ διάσημον, εἶναι ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, ὅστις ὑπῆρξεν ὁ τελευταῖος ἀντιπρόσωπος τῆς βυζαντινῆς λογίας νομικῆς ἐπιστήμης, ἐδιδάχθη τὴν λατινικὴν ἀπὸ διδάσκαλον ἐπίτηδες μεταπεμφθέντα ἐκ Καλαβρίας καὶ διετέλεσε νομοφύλαξ καὶ κριτής. Τὸ βιβλίον αὐτό, ἀκόμη καὶ κατ' αὐτὸ τὸ τέλος τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἐκυκλοφόρησεν εἰς δημώδη μετάφρασιν καὶ ἀπετέλεσεν ἕνα τῶν κυριωτέρων κωδίκων, καθ' οὓς ἐκυβερνήθη τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας ὑπὸ τοὺς Τούρκους. Συνετάχθη ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Προχείρου τοῦ Βασιλείου, παρ' οὗ παρέλαβε καὶ τὴν περὶ τόκων ἀπαγόρευσιν, καθὼς καὶ ἄλλας ἀσυμβιβάστους διατάξεις περὶ τόκων. Ἔχει δὲ καὶ σήμερον ἰσχὺν ἐν Ἑλλάδι.

Ἐγχειρίδια κανονικοῦ δικαίου ἐν χρήσει κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀπαντῶμεν τὸν Νομοκάνονα τοῦ Δοξαπατρῆ, συνταχθέντα κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ (1118—1143, καθὼς καὶ ἕτερον Νομοκάνονα, συντάκτης τοῦ ὁποίου ἐγένετο ὁ Ἀλέξιος Ἀριστηνός. Κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα μεγάλην διάδοσιν ἔσχεν ἡ Ἐξήγησις τῶν ἱερῶν καὶ θείων κανόνων τοῦ ἱστορικοῦ Ζωναρᾶ, συνταχθεῖσα ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1159—1169), καθὼς καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ 1169—1177) συνταχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Βαλσαμῶνος ἑτέρα ἐξήγησις τῶν ἱερῶν καὶ θείων κανόνων. Εἰς τὴν ἐποχὴν τέλος τῶν Παλαιολόγων ἀνάγονται ποικίλαι ἄλλαι συλλογαὶ ἐλάσσονος ὅμως σπουδαιότητος.

VI.—Α) Πρὶν ἢ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ δικαίου τοῦ μετὰ τὴν ἅλωσιν Ἑλληνισμοῦ, εἶναι ἀνάγκη ν' ἀναμνησθῶμεν καὶ τῆς φραγκικῆς κατοχῆς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἥτις ἐπῆλθε διὰ τῆς ἐν ἔτει 1204 κατακτήσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ὑπὸ τῶν σταυροφόρων.

Οἱ κατακτηταὶ οὗτοι προσεπάθησαν ποικιλοτρόπως νὰ ἐπιβάλουν τὸ ἴδιον αὐτῶν φεουδαρχικὸν δίκαιον εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Ἐφ' ᾧ πλειστάκις ἀπαντῶμεν ἐν χρήσει τὸ ἀποδεικτικὸν μέσον τῆς θεοδικίας, δι' οὗ, κατὰ τὴν φραγκικὴν ἀντίληψιν, διὰ θείας ἐπινεύσεως καὶ ἐπεμβάσεως, ἔμενεν ἀλώβητος ὁ πράγματι ἀθῷος ἐκ τῆς διαδικασίας π. χ. τῆς διὰ μύδρου ἀποδείξεως. Τὰ διὰ σιδήρου καὶ μονομαχίου μέσα ἀποδείξεως εἰσήχθησαν ἐπίσης εἰς τὴν βυζαντινὴν ποινικὴν δικονομίαν καὶ ἴσχυσαν προσωρινῶς κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα, καὶ δὴ εἰς τὸ βασίλειον τῆς Νικαίας καὶ κυρίως ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Δουκῶν. Κατὰ τὸν Czebé, ἡ προέλευσίς των δέον ν' ἀναζητηθῇ εἰς τὰς Ἀσσίζας τῶν Ἱεροσολύμων, ἡ ἀνάμνησις τῶν ὁποίων εἰς τὰς ὑπὸ τὴν φραγκικὴν κυριαρχίαν τελεσάσας μικρασιατικὰς χώρας ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι τόσον ἰσχυρὰ καὶ μετὰ τὴν κατάρρευσιν τῶν σταυροφορικῶν κρατῶν, ὥστε νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ διείσδυσις καὶ ἡ (προσωρινὴ) ἐπικράτησις τοῦ βαρβαρικοῦ αὐτοῦ δικονομικοῦ ἐθιμικοῦ κανόνος εἰς τὸ βασίλειον τῆς Νικαίας. Περὶ τῆς ἐκ τῶν Ἀσσιζῶν προελεύσεως μαρτυρεῖ τόσον ἡ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀπόδοσις τῶν ἀντιστοίχων γαλλικῶν ὅρων εἰς τὰς Ἀσσίζας τῆς Κύπρου, ἐξ ὧν διεμορφώθη παρὰ τοῖς μὴ νομικοῖς συγγραφεῦσιν ἡ διὰ σιδήρου καὶ μονομαχίου μαρτυρία, ὅσον καὶ τὸ ὅτι οἱ ἱστορικοὶ Γεώργιος Ἀκροπολίτης καὶ Γεώργιος Παχυμέρης περιγράφουν τὴν διαδικασίαν καὶ τὸν τρόπον τῆς διεξαγωγῆς ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐπὶ ἐσχάτῃ προδοσίᾳ δίκης τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, ἀκριβῶς ὅπως ὁρίζουν αἱ σχετικαὶ διατάξεις τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ τῆς Κύπρου.

Ἡ προσπάθεια πρὸς ἐπιβολὴν τοῦ φραγκικοῦ δικαίου εἶναι καταφανὴς καὶ ἐκ τοῦ ὅτι καὶ κώδικα ἴδιον φεουδαρχικοῦ δικαίου, τὸ Liber Consuetudinum Impe ii Roman ae, κοινῶς καλούμενον Ἀσσίζαι τῆς Ρωμανίας, συνέταξαν οἱ Βενετοὶ διὰ τὴν Ἑλλάδα. Κατὰ τὰς προσφάτους ἐρεύνας ὁ κῶδιξ αὐτός, παρὰ τὸν τίτλον του, δὲν ἴσχυσεν ἀλλαχοῦ εἰμὴ εἰς τὸν Μορέαν, δι' ὃν κυρίως προωρίζετο, τὴν Εὔβοιαν καὶ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τὰς Ἰονίους. Οἱ λόγοι καὶ τὰ περιστατικά, ἅτινα ὑπεβοήθησαν τὴν γένεσιν τοῦ κώδικος αὐτοῦ, ὅστις, ὅπως καὶ αἱ Ἀσσίζαι τῶν Ἱεροσολύμων, ἀποτελεῖ συλλογὴν συνηθειῶν, ἦσαν τὰ αὐτὰ μὲ τὰ συντελέσαντα εἰς τὴν γένεσιν τῶν Ἀσσιζῶν τῶν Ἱεροσολύμων, μὲ τὰς ὁποίας εἶναι σύγχρονος ὁ κῶδιξ, χωρὶς ὅμως τὸ παράπαν νὰ ἔχῃ ὑποστῇ τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν. Ἂν δὲ διατάξεις τινὲς τῶν Ἀσσιζῶν αὐτῶν, αἵτινες περιέχουν ἀμιγὲς καὶ πρωτόγονον φεουδαλικὸν δίκαιον, φαίνωνται ταυτιζόμεναι καὶ διὰ τοῦτο εἰλημμέναι ἐκ τῶν Ἀσσιζῶν τῶν Ἱεροσολύμων, τὸ γεγονὸς εἶναι προϊὸν μεταγενεστέρας παρεμβολῆς. Αἱ συνήθειαι αὗται πρὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἦσαν ἄγραφοι καὶ μόνον κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ, καὶ δὴ περὶ τὸ 1320, συνελέγησαν καὶ ἐκωδικοποιήθησαν ὑπὸ πρακτικοῦ τινος νομικοῦ μετρίας μορφώσεως, αἱ δὲ σκέψεις περὶ ἐπισήμου κωδικοποιήσεως διετυπώθησαν τὸ πρῶτον εἰς τὸ Registre du Seignor, τὸ συνταχθὲν κατὰ τὴν σύνοδον τῆς Ἀνδραβίδος ἐν ἔτει 12 0 μ. Χ.

Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ ἐπίδρασις τοῦ φραγκικοῦ δικαίου ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ, τοῦ τε γραπτοῦ καὶ τοῦ ἀγράφου, δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξεν ἢ λίαν περιωρισμένη, δυναμένη νὰ ἐξακριβωθῇ καὶ ἄλλοθεν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς συστηματικῆς καὶ προσεκτικῆς μελέτης τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μωρέως ὅπερ ἀποτελεῖ λίαν ἀξιόπιστον πηγὴν διὰ τὴν μελέτην τοῦ δικαίου τῆς ἐποχῆς ταύτης, τοῦ τε ἐπισήμου καὶ τοῦ δημώδους.

Β) Αἱ ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτηθεῖσαι ἑλληνικαὶ χῶραι δὲν ἀπέκτησαν ἀπολύτως ὁμοιόμορφον διοίκησιν ὑπὸ τοὺς νέους κυριάρχους. Διότι ἄλλαι ἀπέλαυον μικροτέρας, ἄλλαι δὲ μεγαλυτέρας τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, ἥτις βεβαίως οὐχ πάντοτε ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ παρεχωρήθη. Πάντως οἱ Ἕλληνες κατώρθωσαν διὰ τῆς νοημοσύνης των καὶ διὰ τῆς πνευματικῆς των ὑπεροχῆς ἀπέναντι τῶν κατακτητῶν νὰ ἐπιβληθῶσιν ἐν πολλοῖς ἐπ' αὐτῶν, αἱ δὲ ἐξέχουσαι θέσεις, τὰς ὁποίας κατέλαβον διαπρεπεῖς Ἕλληνες ἐν τῇ διοικητικῇ τουρκικῇ ἱεραρχίᾳ, ὄχι ὀλίγον ἐπέδρασαν ἐπὶ τὴν παραχώρησιν τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ καὶ εἰς τὴν ἀποτελεσματικὴν ἐνίοτε ὑπεράσπισιν τῶν δικαίων τῶν ὑποδούλων. ἅτινα προελείανον τὸν ἀγῶνα διὰ τὴν μετὰ τετρακόσια ἔτη ἀπὸ τῆς ἁλώσεως πραγματοποιηθεῖσαν ἐθνικὴν παλιγγενεσίαν.

Ἐξαιρετικὴν θέσιν ἀπέκτησαν οἱ θρησκευτικοὶ ἄρχοντες, ὁ δὲ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἀπέλαυσεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐξαιρετικῶν προνομίων, παραχωρηθέντων ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ κατακτητοῦ Μωάμεθ, ὅστις ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν ἐλευθέραν ἐξάσκησιν τῆς θρησκευτικῆς των λατρείας. Οὕτω, πέριξ τῶν θρησκευτικῶν ἀρχόντων συνεκεντρώθη ὁλόκληρος ἡ ζωὴ τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἐφρόντιζεν ἰδίως διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἑλληνοπαίδων, ἅτινα παρὰ τῶν ἱερέων, μετρ ωτάτης μορφώσεως καὶ αὐτῶν, ἐπὶ μακρὸν ἐδιδάσκοντο κυρίως τὰ ἐκκλησιαστικά. Βραδύτερον ὅμως εἰς διαφόρους πόλεις τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ, ὅπως εἰς τὴν Σμύρνην, τὴν Χίον, τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὰ Ἰωάννινα, δωρεαῖς Ἑλλήνων πλουσίων τοῦ ἐξωτερικοῦ ἰδίως καὶ τῶν νήσων, ἱδρύθησαν σχολαὶ πολλαχῶς ἀκμάσασαι καὶ λαμπρυνθεῖσαι διὰ τῶν ὀνομάτων ἐξόχων διδασκάλων.

Ἀπὸ ἀπόψεως διοικητικῆς, πρέπει νὰ διακρίνωμεν, τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, τὴν Μάνην καὶ τὰς νήσους, διότι ἡ ὀργάνωσις τῆς διοικήσεως ὑπῆρξε διάφορος εἰς ἑκάστην τῶν περιφερειῶν τούτων.

Ἡ Πελοπόννησος ἀπετέλει μέγα σαντζάκιον, οὗ προΐστατο πασᾶς καλούμενος μῶρα-βαλεσῆ. Ἕδρα αὐτοῦ ὑπῆρξε κατ' ἀρχὰς ἡ Κόρινθος, ἔπειτα τὸ Λεοντάριον, ὁ Μυστρᾶς, τὸ Ναύπλιον καὶ τέλος ἡ Τρίπολις. Ὑπ' αὐτὸν ὑπάλληλοι ἦσαν ὁ μουκαμπε ετζῆς καὶ ὁ δεφτὲρ-κεχαγιᾶς ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲ πρῶτος ἐκράτει τὰ βιβλία ἔνθα ἐσημειοῦντο αἱ ὁροθεσίαι τῶν ἐπαρχιῶν, τῶν χωρίων καὶ τῶν καλλιεργουμένων ἀγρῶν, ὁ δὲ δεύτερος παρίστατο κατὰ τὸ ἄνοιγμα καὶ τὸ κλείσιμον τῶν βιβλίων αὐτῶν, σφραγίζων ταῦτα. Παρὰ τὸν πασᾶν ἤδρευεν ὁ καδῆς, ὁ δικαστὴς ἁρμόδιος πρὸς λύσιν πάσης διαφορᾶς ἀστικῆς καὶ ἐμπορικῆς φύσεως, τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἀποφάσεων αὐτοῦ ἐξασφαλιζομένης διὰ βοηθείας παρεχομένης ὑπὸ τοῦ πασᾶ. Ποινικὰς ὑποθέσεις ἐδίκαζε μόνον ἐφ' ὅσον ἐπέτρεπεν αὐτῷ ὁ τελευταῖος. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν αὐτοδιοίκησιν, ἑκάστη πόλις, κώμη ἢ χωρίον, ἀποτελοῦσα κοινότητα, εἶχεν ἐπὶ κεφαλῆς ἀνὰ ἕνα ἢ περισσοτέρους δημογέροντας. Ἀλλὰ καὶ τῶν ὑπὸ Τούρκων καὶ μόνον οἰκουμένων κοινοτήτων προΐστατο προεστώς, καλούμενος ἀγιάνης, διοριζόμενος ὑπὸ τοῦ πασᾶ, ἐνῷ οἱ δημογέροντες τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων ἐξελέγοντο ἐλευθέρως καὶ κατὰ πλειοψηφίαν ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς κοινότητος, εὑρισκομένης ἐν ἀπαρτίᾳ ἅμα ἐν γένει παρευρίσκοντο τὰ πλεῖστα τῶν μελῶν της. Ἡ ἐκλογὴ ἐθεωρεῖτο ἔγκυρος μόνον μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ καδῆ ἐπικύρωσιν τοῦ ἐγγράφου τοῦ συνταssομένου καὶ ὑπογραφομένου ὑπὸ τῶν ἐκλογέων. Οἱ δημογέροντες ἐξήσκουν ἀπόλυτον ἐξουσίαν, ὑποχρεούμενοι ὅμως ἐπὶ σπουδαίων ὑποθέσεων νὰ συγκαλέσουν συμβούλιον ἐκ τῶν προκρίτων ἢ ἐνίοτε καὶ πάντων τῶν μελῶν τῆς κοινότητος, Κατὰ τὸν αὐτὸν σχεδὸν τρόπον ὠργανώθησαν σὺν τῷ χρόνῳ καὶ αἱ ἐπαρχίαι, αἵτινες ἀπέκτησαν ἐπαρχιακὴν συνέλευσιν, ἥτις ἐξέλεγε δύο προεστῶτας, ἕνα Τοῦρκον, ἀγᾶν καλούμενον, καὶ ἕνα Ἕλληνα, καθὼς καὶ ἕνα ταμίαν, ἑδρεύοντας ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς ἐπαρχίας, παρὰ τῷ καδῇ. Τέλος, καὶ δὴ περὶ τὰ τέλη τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας, οἱ Πελοποννήσιοι ἀπέκτησαν καὶ τὸ δικαίωμα ὅπως οἱ κοτζαμπασῆδες ἁπάσης τῆς Πελοποννήσου συνέρχωνται ἅπαξ τοῦ ἔτους εἰς τὴν πρωτεύουσαν, συγκροτοῦντες συνέλευσιν παρὰ τῷ πασᾶ, καθορίζουσαν τὴν εἰς ἑκάστην ἐπαρχίαν ἐπιβληθεῖσαν ἀναλογίαν ἐκ τῶν φόρων.

Τοὐναντίον ἡ Μάνη, οὐδέποτε ἐξ ὁλοκλήρου ὑποταγεῖσα, ἀπέτιε φόρον ἐτήσιον πρὸς τὸν σουλτᾶνον, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅμως φαινομενικῶς, διότι ὁ φόρος εἰς σπανίας περιπτώσεις κατεβλήθη. Ἐν αὐτῇ πᾶσα κωμόπολις ἢ χωρίον ἢ καὶ περισσότερα χωρία ὁμοῦ ἀπετέλουν κοινότητα, ἧς προΐστατο εἷς ἄρχων ἢ καπετᾶνος, ἐκλεγόμενος ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς κοινότητος. Βαθμηδὸν περιφέρειαι πλειοτέρων καπετάνων ἀπετέλεσαν ἐπαρχίας ἢ μεγάλας καπετανίας, ὧν προΐστατο εἷς ἀνώτερος καπετᾶνος. Ἅπαντες οἱ καπετᾶνοι συναθροιζόμενοι ἀπετέλουν συμβούλιον, οὗτινος προΐστατο ὁ ἀρχικαπετᾶνος, ἐκλεγόμενος ὑπ' αὐτῶν. Ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως ὅμως τοῦ 1770 οἱ Τοῦρκοι ἐπεφύλαξαν ἑαυτοῖς τὸν διορισμὸν τοῦ ἀρχικαπετάνου, τιτλοφορηθέντος μπέη ἢ μανιάτμπεη.

Τὸ σύστημα τῆς αὐτοδιοικήσεως ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι ἦτο μὲν ὅμοιον περίπου πρὸς τὸ τῆς Πελοποννήσου, ἀλλ' ἀτελέστερον. Πᾶσα πόλις καὶ χωρίον ἀπετέλει καὶ ἐδῶ κοινότητα ἧς προΐστατο ὁ κοτζάμπασης ἢ προεστώς. Τοιούτους δ' εἶχον ὡσαύτως καὶ τὰ κεφαλοχώρια, ἅτινα ὅμως ετέλουν ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ σούμπαση. Ὑπῆρχον δὲ καὶ ἐπαρχιακαὶ συνελεύσεις, εἰς ἃς ἀπεστέλλοντο πρόκριτοι ἐπὶ τούτῳ ἐκλεγόμενοι, ἐπίσης δὲ καὶ συνελεύσεις συνολικαὶ ἐν τῇ πρωτευούσῃ. Οἱ προεστῶτες ἐξελέγοντο ἐλευθέρως, πλὴν τὸ προνόμιον αὐτὸ κατηργήθη ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Ἡ Στερεὰ ἀπὸ ἀπόψεως τῆς κεντρικῆς ὀθωμανικῆς διοικήσεως διῃρεῖτο εἰς τὰ σαντζάκια τοῦ Νεγρεπόντε (Εὐβοίας), διατελοῦντα ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ καπετὰν-πασᾶ, τοῦ Λεπάντου (Ναυπάκτου) καὶ τοῦ Καρλελί (τῆς Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας), ὁ πασᾶς τοῦ ὁποίου διωρίζετο κατ' εὐθεῖαν ὑπὸ τῆς Πύλης. Καὶ ἐνταῦθα, ὡς ἐν Πελοποννήσῳ, ὑπῆρχον βοϊβόδαι, σουμπασῆδες καὶ καδῆδες. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι αἱ Ἀθῆναι ἀπέλαυον μεγαλυτέρων προνομιῶν αὐτοδιοικήσεως.

Αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου πελάγους εὑρίσκοντο εἰς σχέσεις πρὸς τὴν Πύλην ὁμοίας περίπου πρὸς τὰς τῆς Μάνης. Αἱ Κυκλάδες νῆσοι ἀπετέλουν ἴδιον σαντζάκιον, ὑπαγόμενον ὑπὸ τὸν καπετὰν-πασᾶν, δηλαδὴ τὸν πρῶτον ναύαρχον τοῦ τουρκικοῦ στόλου, ἐνῷ αἱ νῆσοι Ἄνδρος καὶ Σῦρος, ἀνήκουσαι εἰς τὴν ἑκάστοτε εὐνοουμένην σουλτάναν, καὶ ἡ Τῆνος ἀνήκουσα εἰς Ὀθωμανὸν μεγιστᾶνα ὡς τιμάριον, δὲ ὑπήγοντο εἰς τὸν καπετὰν πασσᾶν, ἀπέλαυον δ' ἔτι μείζονος αὐτονομίας καὶ ἐλευθερίας. Ἀνώτατος διοικητὴς ἑκάστης ἢ πλειοτέρων νήσων ἦτο ὁ βοεβόδας, ὅστις καὶ αὐτὸς βραδύτερον ἔπαυσε νὰ ὑπάρχῃ. Καδῆς δὲν ὑπῆρχε πανταχοῦ, εἰς τὴν Πάρον μάλιστα οὗτος ἦτο Ἕλλην.

Digitized by Google

Ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκησις ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν ἀρχόντων ἢ προεστώτων ἢ ἐπιτρόπων, ὡς ἐκαλοῦντο οὗτοι ἐν Μήλῳ καὶ Σερίφῳ, ἐκλεγόμενοι κατὰ τὴν ἐνιαύσιον συνέλευσιν τῶν δημογερόντων ἢ τῶν ἐν τῇ πρωτευούσῃ προκρίτων. Τὸ ἐκλογικὸν σύστημα ἦτο τὸ πλειοψηφικόν, περὶ δὲ τῆς ἐκλογῆς συνετάσσετο πρακτικόν, ἐπικυρούμενον ὑπὸ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν. Ἰδιαιτέρων τέλος προνομιῶν διοικητικῆς καὶ ἄλλης φύσεως ἀπελάμβανον αἱ νῆσοι Ὕδρα, Σπέτσαι καὶ Ψαρά.

Εἶναι φανερὸν ὅμως ὅτι εἰς κράτος ἀπολυταρχικὸν ὡς ἡ Τουρκία, ἡ αὐτοδιοίκησις ἦτο προνόμιον λίαν ἐνίοτε ρευστόν, καθότι πᾶσα ἀπόφασις, καὶ αὐτὴ ἡ αὐτοδιοίκησις, ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὴν αὐθαίρετον βούλησιν τοῦ σουλτάνου.

Τὴν δικαιοσύνην ἀπένεμεν ὁ Τοῦρκος δικαστής, ὁ καδῆς, ὅστις κατὰ τὴν ἐπίλυσιν τῶν διαφορῶν μεταξὺ Ἑλλήνων ἔδει νὰ ἐφαρμόζῃ τὸ δίκαιον τῶν ἀντιφερομένων. Ἐν τούτοις τοῦτο σπανιώτατα συνέβαινεν, εἴτε λόγῳ τῆς ἀγραμματωσύνης τῶν καδήδων, εἴτε καὶ διότι καὶ γινώσκοντες αὐτό, ἐκ φανατισμοῦ ἐθνικοῦ ἐφήρμοζον τὸ τουρκικὸν δίκαιον. Διὰ τὸν λόγον αὐτόν, καὶ διότι πολυέξοδος ἦτο ἡ ἐνώπιον τοῦ καδῆ δίκη, λαμβάνοντος ποσοστὰ παρὰ τῶν διαδίκων, ἀλλὰ καὶ διότι οἱ Τοῦρκοι αὐτοὶ δικασταὶ ἦσαν εὐώνητοι, οἱ Ἕλληνες προύτίμων νὰ ὑποβάλλωσι τὰς διαφορὰς αὐτῶν πρὸς λύσιν εἰς τοὺς δημογέροντας ἔχοντας ἀστικὴν δικαιοδοσίαν, ἐφ' ὅσον δὲν εἶχον οἰκειοποιηθῆ ταύτην ἀποκλειστικῶς οἱ ἐπίσκοποι. Αἱ ἀποφάσεις αὐτῶν εἶχον χαρακτῆρα διαιτητικόν, ἐφ' ᾧ ἠδύναντο νὰ ἐκκληθῶσιν εἴτε ἐνώπιον τοῦ καδῆ, εἴτε ἐνώπιον τοῦ πασᾶ. Σημειωτέον ὅτι οἱ δημογέροντες καθῆκον εἶχον καὶ τὴν ἐπικύρωσιν τῶν μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν συνομολογουμένων συμβολαίων. Πολὺ ὅμως μεγαλυτέραν δικαστικὴν ἐξουσίαν σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέκτησαν οἱ ἐπίσκοποι. Ἀνώτατος δὲ ἐκκλησιαστικὸς δικαστὴς ἦτο ὁ πατριάρχης. Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει σύνοδος μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, ὡς προέδρου, ἀπετέλει τὸ ἀνώτατον ἑλληνικὸν δικαστήριον, ἐν τελευταίῳ βαθμῷ δικάζον τὰς ἀπὸ τῶν ἐπισκοπικῶν δικαστηρίων ἐκκαλουμένας πολιτικὰς ἀποφάσεις. Ἐκέκτητο ὅμως καὶ σπουδαίαν ποινικὴν δικαιοδοσίαν. Τὸ πατριαρχεῖον μάλιστα εἶχε καὶ ἰδίας φυλακὰς καὶ ἰδίαν στρατιωτικὴν δύναμιν. Τὰ ἐπισκοπικὰ δικαστήρια συνεκροτοῦντο ἐν μὲν τῇ πρωτευούσῃ παρὰ τοῦ πατριάρχου ὡς ἐπισκόπου, ἢ τοῦ πρωτοσυγκέλλου, ἐν δὲ ταῖς ἐπαρχίαις, ἐφ' ὅσον δὲν ἀντικαθίστων ταῦτα τὰ καθαρῶς λαϊκὰ δικαστήρια, παρὰ τῶν ἐπισκόπων, βοηθουμένων ὑπὸ τῶν προεστώτων. Ἐδίκαζον ὅμως καὶ μόνοι των οἱ ἐπίσκοποι, ἀλλ' εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην μόνον γαμικὰς καὶ κληρονομικὰς διαφοράς. Αἱ ἀποφάσεις αὐτῶν ἦσαν ἐκκλητοὶ ἐνώπιον τοῦ πατριαρχικοῦ δικαστηρίου. Ἀλλ' ἐνῷ ὁ Heimbach ὑποστηρίζει ὅτι ἡ δικαστικὴ δικαιοδοσία τοῦ κλήρου εἶχε χαρακτῆρα διαιτητικόν, στηριζομένη ἐπὶ τῆς ἐλευθέρας καὶ κοινῆς ἀμφοτέρων τῶν διαδίκων συναινέσεως, ὁ Μοσχοβάκης τὸ ἀμφισβητεῖ, ὑποστηρίζων ὅτι, ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι συνέβαινε κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἐπὶ τουρκοκρατίας ἡ Ἐκκλησία, ἀναλαβοῦσα τὴν διοίκησιν τῆς δικαιοσύνης, ὅπως ἀντιστρατευθῇ κατὰ τῶν παραβιάσεων τοῦ δικαίου τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐκ μέρους τοῦ βαρβάρου κατακτητοῦ, ἔκαμε τοῦτο ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐπιβολῆς καὶ οὐχὶ τῆς διαιτησίας. Πάντως, βέβαιον εἶναι ὅτι, καὶ διαιτητικὴν μόνον ἂν ἐξήσκει δικαστικὴν ἐξουσίαν, ἡ Ἐκκλησία κατώρθωσε διὰ τοῦ ἐπιβαλλομένου ὑπ' αὐτῆς κατὰ τοῦ ἀποσκιρτῶντος ἀπὸ τῆς δικαιοδοσίας ἀφορισμοῦ νὰ συγκρατῇ τοὺς Ἕλληνας ὑπὸ τὴν πνευματικὴν καὶ δικαστικὴν ἐξουσίαν της.

Οἱ ἐπίσκοποι εἶχον ἀνέκαθεν ἰδίους συμβολαιογράφους παρ' αὐτοῖς, καλουμένους κατζελιέρους ἢ νοταρίους, οἵτινες συνέτασσον καὶ ὑπέγραφον τὰς διαθήκας καὶ τὰ ἔγγραφα τὰ ἔχοντα ἀνάγκην δημοσίας κυρώσεως. Βραδύτερον ὅμως φαίνεται ὅτι ἀπέκτησαν τοιούτους πλεῖσται πόλεις, ἰδίως αἱ νῆσοι καὶ αἱ κοινότητες. Ἐξελέγοντο ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ εἶχον καὶ αὐτοὶ τὸ καθῆκον νὰ συντάσσουν διάφορα ἔγγραφα, ν' ἀναγράφουν ταῦτα εἰς δημόσια βιβλία, τὰ ὁποῖα νὰ φυλάσσουν ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐγγράφων. Εἶχον δὲ ἐπὶ πλέον ὑποχρέωσιν νὰ φυλάσσουν καὶ παρακαταθήκας.

Κατὰ τὸν Maurer καὶ τὸν Geibe ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἀνεπτύχθη αὐτοτελῶς ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἐνῷ κατὰ τὸν Heimbach αὕτη ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 1329 τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου, ὅστις, κατὰ μαρτυρίαν τοῦ χρονογράφου Γρηγορᾶ, ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ του νὰ ἀναδιοργανώσῃ τὰ δικαστήρια, ἵδρυσε τοιοῦτον ἀποτελούμενον ἐκ τεσσάρων καθολικῶν κριτῶν, εἷς τῶν ὁποίων ἦτο ἐπίσκοπος. Καίτοι δὲ τὸ οὕτω συγκροτηθὲν δικαστήριον ἀπεδείχθη ἔχον ἀρκετὰ τρωτὰ καὶ ἐξέπεσε καὶ εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν, διετηρήθη ἐν τούτοις ὡς καθαρῶς ἐκκλησιαστικὸν δικαστήριον δι' ὅλης τῆς τουρκοκρατίας, ὅτε καὶ δικαίως ἀπήλαυε γενικῆς ἐκτιμήσεως.

Ἡ γῆ ἀνῆκε πρὸ παντὸς καὶ κατὰ τὸ ὅλον σχεδὸν εἰς τὸν σουλτᾶνον ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλους Τούρκους μεγιστᾶνας. Διὸ καὶ οἱ καλλιεργοῦντες ταύτην ὑπεχρεοῦντο νὰ ἀποδίδωσι τὸ δέκατον τῆς παραγωγῆς. Ὑπῆρχον βεβαίως καὶ κτήματα ἀνήκοντα εἰς Τούρκους ἰδιώτας. Τὰ τοιαῦτα κτήματα ἐκαλοῦντο τζιφλίκια, οἱ δὲ καλλιεργηταὶ ὑπεχρεοῦντο νὰ δίδωσιν εἰς τὸν ἰδιοκτήτην ἄλλοι μὲν τὸ ἥμισυ, ἄλλοι δὲ τὸ τρίτον κ.τ.λ. τῆς παραγωγῆς. Ὑπῆρχον ὅμως ποῦ καὶ ποῦ καὶ μικραὶ ἐκτάσεις ἀνήκουσαι εἰς τοὺς ἐντοπίους. Αἱ κῶμαι καὶ ἰδίως τὰ χωρία, ἅτινα εἶχον τοιαύτας γαίας ἀνηκούσας εἰς μικροϊδιοκτήτας, ἐκαλοῦντο κεφαλοχώρια, ἦσαν δὲ ἐλάχιστα κατ' ἀρχάς, βραδύτερον ὅμως ἐπληθύνθησαν κάπως.

Πηγὴ τοῦ ἀστικοῦ δικαίου κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας δὲν ὑπῆρξε μόνον ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου, τῆς ὁποίας πλεῖστα χειρόγραφα καὶ ἐκδόσεις ἐν νεοελληνικῇ μεταφράσει περιεσώθησαν, ἀναγόμεναι εἰς τὴν καθόλου περίοδον τῆς τουρκοκρατίας, ἀλλὰ καὶ ἄλλαι συλλογαὶ βυζαντινοῦ δικαίου ποικίλαι, συμπιλήματα ἐν τῇ κοινῇ διαλέκτῳ συντεταγμένα. Γενικῶς δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι οἱ τὴν δικαιοσύνην ἀπονέμοντες ἔκαμον χρῆσιν πάσης συλλογῆς, ἐν ᾗ εὑρίσκετο ὁπωσδήποτε συγκεντρωμένον τὸ ἐν χρήσει βυζαντινὸν δίκαιον. Τοιουτοτρόπως εἰς τὰς βιβλιοθήκας μονῶν καὶ ἄλλων ἱδρυμάτων ὁ Heimbach διεπίστωσε τὴν ὕπαρξιν χειρογράφων τῶν ἑξῆς συλλογῶν: τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλαστάρεως, μεταπεφρασμένου εἰς τὴν νεοελληνικὴν ὑπὸ τοῦ Κουνάλη ἢ ἄλλως Κουνάλη Κριτοπούλου ἀγνώστου ἢ Μικρὰ Σύνοψις ἢ μικρὸν κατὰ στοιχεῖον ἀπόσπασμα ἐκ τῶν Βασιλικῶν μεταγλωττισμένον εἰς τὴν νεοελληνικήν, ἀλλὰ καὶ ἄλλας ἐν γένει συλλογάς, ἀποκλειούσας τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου ὡς πηγῆς τοῦ δικαίου.

Παραλλήλως ὅμως πρὸς τὸ γραπτὸν δίκαιον ἀνεπτύχθη καὶ πλούσιον ἐθιμικόν, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν φέρει τὸν χαρακτῆρα ἐθνικοῦ, ἀλλ' ἰσχυρῶς τοπικοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου τὰ μάλιστα ρευστοῦ καὶ εὐμεταβλήτου. Ἡ δυσχέρεια περὶ τὴν ἐξακρίβωσιν καὶ τὴν ἐφαρμογήν του ἐγέννησε πολλαχοῦ τὴν ἀνάγκην τῆς συγκεντρώσεως καὶ τῆς καταγραφῆς αὐτοῦ, τυχούσης εἰς τινας μάλιστα περιπτώσεις τῆς κυρώσεως ἐκ μέρους τῆς κεντρικῆς διοικήσεως ἐν Κωνσταντινουπόλει. Οὕτω ἔχομεν κωδικοποιημένον τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον τῆς Σύρου, τῆς Σαντορίνης καὶ τῆς Νάξου, καὶ δὴ εἰς τὴν ἁπλῆν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ.

Τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐξηκολούθησεν ἰσχῦον καὶ δι' ὅλης τῆς περιόδου τῆς τουρκοκρατίας. Οὕτω τὸ Σύνταγμα τοῦ Ματθαίου Βλαστάρεως ἐξηκολούθησε ν' ἀποτελῇ καὶ ἐπὶ τῆς περιόδου ταύτης τὴν πηγὴν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, μεταφρασθὲν εἰς τὴν καθωμιλουμένην ὑπὸ τοῦ Κουνάλη Κριτοπούλου. Παρὰ ταύτην, μετὰ τὴν ἅλωσιν, ὡς πηγὴ τοῦ κλάδου αὐτοῦ τοῦ δικαίου ἐχρησίμευον καὶ αἱ ἑξῆς πατριαρχικαὶ ἀποφάσεις καὶ συνοδικαὶ πράξεις: «Ἀκολουθία τυπωθεῖσα ὑπ' αὐτῆς τῆς ἁγίας καὶ μεγάλης συνόδου, εἰς τοὺς ἐκ λατινικῶν αἱρέσεων ἐπιστρέφοντας τῇ ὀρθοδόξῳ τε καὶ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀλλὰ δὴ καὶ τοῖς τρισὶν ἁγιωτάτοις πατριάρχαις τῆς Ἀνατολῆς Ἀλεξανδρείας δηλονότι, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Συμεῶν, τοῦ ἔτους 1481. Πρᾶξις συνοδική τῆς ἁγίας καὶ μεγάλης συνόδου ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν ἔτει ,ξζοτ' περὶ πατριάρχου Μοσχοβίας ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου, ἔτους 1588. Νεοφύτου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως σημείωμα περὶ διαφόρων γαμικῶν κεφαλαίων, ἔτους 1611. Γράμματα τοῦ τε οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ ἔτους 1723 καὶ τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας Ἀθανασίου πρὸς τὴν ἁγιωτάτην σύνοδον τῆς Ρωσίας, δι' ὧν ἀναγνωρίζεται τὸ αὐτοκέφαλον τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἄλλα τινά.

Ἀτυχῶς τὸ ἐπὶ τουρκοκρατίας δίκαιον παρέμεινεν ἐν ταῖς λεπτομερείαις ἀνεξερεύνητον μέχρι τοῦδε καὶ δι' ἄλλους λόγους, ἀλλὰ καὶ διότι αἱ πηγαὶ εἶναι σχεδὸν πᾶσαι ἀνέκδοτοι. Μία ἐπισκόπησις ὅμως τῶν χειρογράφων τῶν ἀναγομένων εἰς τοὺς ΙΕ'—ΙΗ' αἰῶνας καὶ ἀφορώντων τὸ ἐκκλησιαστικὸν καὶ τὸ ἀστικὸν δίκαιον, καθὼς καὶ τῶν ὑπὸ Ἑλλήνων κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα καὶ μέχρι τοῦ 1821 διὰ τοῦ τύπου δημοσιευθέντων νομικῶν συλλογῶν τῶν ἀφορώντων τοὺς δύο αὐτοὺς κλάδους τοῦ δικαίου εἶναι ἀπολύτως χρήσιμος καὶ ἀναγκαία πρὸς κατατόπισιν τοῦ ἐρευνητοῦ ἐπὶ τοῦ χρησιμοποιηθέντος ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας νομικοῦ ὑλικοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ τῆς διακριβώσεως καὶ τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου τῆς ἐποχῆς ταύτης καθόλου καὶ τοῦ πεδίου τῆς ἐφαρμογῆς του.

Χειρόγραφα νομικῶν κανόνων, χρησιμοποιηθέντα κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἀνευρίσκομεν τὰ ἀκόλουθα: 1) Τὴν ὑπὸ τοῦ Νικολάου Κουνάλη ἢ Κουνάλη Κριτοπούλου, ἐν ἔτει 1493, φιλοτεχνηθεῖσαν ἐν νεοελληνικῇ μετάφρασιν τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλαστάρεως. Ὑφίστανται 9 χειρόγραφα κατεσπαρμένα εἰς διαφόρους βιβλιοθήκας. 2) Διάφορα Κανονάρια τῶν πνευματικῶν καὶ δή: α) τὸ Κανονάριον τοῦ ἱερομονάχου Μακαρίου, ἀποτελούμενον ἐκ 231 κεφαλαίων (2 χειρογράφων)· β) πέντε χειρόγραφα τοῦ καλουμένου Νομοκάνονος πλουσιωτάτου, ἀποτελουμένου εἰς ἄλλα μὲν χειρόγραφα ἐξ 173, εἰς ἄλλα ἐκ 350 καὶ εἰς ἄλλα ἐκ 361 κεφαλαίων· γ) εἰς κώδικα τοῦ Ἁγίου Τάφου εὑρίσκεται ἕτερον νομοκάνονον, ἀποτελούμενον ἐκ 276 κεφαλαίων καὶ τοῦ ὁποίου ὅμοια, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, ἀντίτυπα εὑρίσκονται εἰς 5 ἔτι βιβλιοθήκας. 3) Συμεὼν ἱερομόναχος ὁ Σχολάριος συνέγραψεν ἐν ἔτει 1576 νομοκάνονον κατὰ στοιχεῖον εἰς τὴν δημώδη γλῶσσαν, διαφέρουν ὅμως τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλαστάρεως. 4) Ὁ πρωτονοτάριος Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς ἐφιλοτέχνησε «Βασιλικῶν νόμων ἐπιτομὴν τοῦ σοφωτάτου Μιχαὴλ ἀνθυπάτου τοῦ μεγάλου κριτοῦ τῆς Ανατολῆς τοῦ Ἀτταλειώτου» εἰς δημώδη γλῶσσαν. Ἀντίτυπα τούτου εὑρίσκονται δύο. 5) Ὁ υἱὸς Ζυγομαλᾶς ἐξέδωκε καὶ ἀπόστασμα ἐν δημώδει μεταφράσει τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου. 6) Εἰς χειρόγραφον τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης εὕρηται τὸ ἑπόμενον ἔργον: «Νόμιμον ἐκλελεγμένον ἐκ διαφόρων βιβλίων καὶ ἀπὸ τὴν θείαν καὶ ἱερὰν γραφὴν συντεθὲν παρὰ τοῦ λογιωτάτου κυρίου Ἰωάννου ἱερέως Τρουλινοῦ τοῦ Κρητὸς καὶ πνευματικοῦ πατρὸς ἡμῶν». Ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει τὸ ἔργον: «Τοῦ Ἀνατολικοῦ νομίμου βιβλία τρία» τοῦ Bonefidius τὰς Νεαρὰς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τὴν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου, τὴν Ἐκλογὴν τοῦ Λέοντος κλπ. 7) Χειρόγραφον τῆς Παρισινῆς βιβλιοθήκης περιέχει ἀποσπάσματα ἐν τῇ δημώδει ἐκ τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου, συντεθέντα ὑπὸ τοῦ ἱερομονάχου Θεοκλήτου. 8) Ἡ συλλογὴ τῶν κανόνων μετὰ σχολίων τοῦ Ζωναρᾶ μετεφράσθη εἰς τὴν καθωμιλουμένην ὑπὸ τοῦ ἱερομονάχου Διονυσίου ἐν ἔτει 17.0 καὶ εὑρίσκεται εἰς τὴν μονὴν τοῦ Δοχειαρίου τοῦ Ἄθωνος. Ἐπιγράφεται: «Ἐξήγησις τῶν ἱερῶν καὶ θείων κανόνων .... μετενεχθέντων ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς λέξεως εἰς τὴν κοινὴν μετὰ μερικῆς παραφράσεως παρὰ Διονυσίου ἱερομονάχου». 9) Ὁ ἱερομόναχος Θεόκλητος τῆς κατὰ τὴν Ἰβηρον τοῦ Καυσοκαλυβίου σκήτης συνέταξεν ἐν ἔτει 1767, κατὰ διαταγὴν τοῦ ἡγουμένου, Νομοκάνονα εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον, ἀποτελεσθέντα ἐξ ἀποσπασμάτων εἰλημμένων κυρίως ἐκ τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ ἐκ τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλαστάρεως. Τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ εὑρίσκονται ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει δύο ἀντίτυπα. 10) Θεόφιλος ὁ ἐπίσκοπος Καμπανίας, κατὰ τὰ ἔτη 1749—179., συνέγραψε Πρόχειρον Νομικόν, ἀποτελούμενον ἐκ δύο μερῶν: τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ νόμου καὶ τοῦ Πολιτικοῦ νόμου. Τὸ βιβλίον τοῦτο ἦτο εὐρύτατα διαδεδομένον ἐν τῇ Ἀνατολῇ, καὶ μάλιστα μετὰ παραρτήματος περιέχοντος τὰς ἀποκρίσεις τοῦ αὐτοῦ ἐπισκόπου, ἀνατρέχοντος πλειστάκις εἰς τὰς Εἰσηγήσεις τοῦ Θεοφίλου, εἰς τὰ Βασιλικὰ κτλ. Ἐν τῶν σπουδαιοτάτων ὅμως καὶ πλέον διαδεδομένων ἔργων, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν σῳζομένων ἐν ὅλῳ 170 χειρογράφων, ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει, εἶναι ὁ Νομοκάνων τοῦ Μιχαὴλ Μαλαξοῦ, τὸ αὐθεντικώτερον χειρόγραφον τοῦ ὁποίου εἶναι, κατὰ τὸν καθηγητὴν Δυοβουνιώτην, τὸ κοσμῆσαν ἄλλοτε τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Κολυβᾶ, ἤδη δὲ κοσμοῦν τὴν βιβλιοθήκην τοῦ δικηγόρου Π. Ἀγγελετοπούλου. Ὁ Μανουὴλ Μαλαξὸς ἐγεννήθη ἐν Ναυπλίῳ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, ἀποβιώσας τῷ 1581. Ἦτο συμβολαιογράφος, ἔγραψε δὲ τὸν νομοκάνονα ἐν Θήβαις. Περιέχει ἀποσπάσματα ἐκ τῆς Ἐκλογῆς τοῦ Λέοντος, τοῦ Νομοκάνονος τοῦ καλουμένου τοῦ Φωτίου, τοῦ Συντάγματος Κανόνων τοῦ Ζωναρᾶ, τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλαστάρεως καὶ τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου.

Τὸ γεγονὸς ὅτι πλεῖστα τῶν χειρογράφων αὐτῶν εὑρίσκονται ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος οὐχὶ εἰς ἑλληνικάς, ἀλλ' εἰς ξένας βιβλιοθήκας, δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίσῃ. Διότι ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος πλεῖστα τῶν χειρογράφων αὐτῶν ἠγοράσθησαν διὰ λογαριασμὸν βιβλιοθηκῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐνῷ ἐξ ἄλλου πολλαὶ συλλογαὶ κανόνων δικαίου ἤρξαντο κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐκδιδόμεναι διὰ τοῦ τύπου.

Ὡς πρὸς τὰς τελευταίας ταύτας, δυνάμεθα νὰ ἀπαριθμήσωμεν τὰς ἑξῆς ἐκδόσεις, ἀναγομένας, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὸν ΙΗ' αἰῶνα καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ', μέχρι τοῦ 1821: 1) Ὁ Ἀρμενόπουλος ἐν νεοελληνικῇ μεταφράσει, βελτιωμένη ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ, ἐξεδόθη ἐν ἔτει 1774 ἐν Βενετίᾳ παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ, ἐντολῇ καὶ δαπάναις τοῦ μητροπολίτου Ἡρακλείας Γερασίμου. Ταύτῃ ἐπισυνάπτεται ἐν τέλει καὶ ποιημάτιον τοῦ αὐτοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ συνοικεσίων ἐγχειρίδιον». 2) Ἐν ἔτει 1753 ἐξεδόθη ἐν Βενετίᾳ νομικὴ ἐργασία ἀποτελοῦσα ἐράνισμα ἐκ τῶν ἔργων τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων, τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλαστάρη καὶ τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου, εἰς 8 βιβλία καταλαμβάνοντα 2.. σελίδας. Τιτλοφορεῖται ὡς ἑξῆς: «Σύνοψις νέα .. βιβλίου νομικοῦ καὶ περὶ ἐξομολογήσεως, ὅπου περιέχει ὡς φῶς ζωῆς τὰ ἀναγκαῖα καθε τάξεως Χριστιανῶν ἱερωμένων τε καὶ λαϊκῶν, οὕτινος προσ-

Digitized by Google

τας μὲν καὶ πρὸς πάντα τὸν ἀντεροῦντα προμάχους ἐπικαλούμεθα τοὺς διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς καὶ συνθέτας αὐτοῦ, ἐν οἷς τοὺς μεγίστους τρεῖς θεολόγους καὶ μετὰ τούτους τοὺς ποιμένας τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας, ἀναλωτὰς δὲ τόν τε λογιώτατον κύριον Ἰωάννην Ἱσπαναῖον Πελοποννήσιον καὶ τὸν χρησιμώτατον ἐν ἐμπόροις κύριον Δημήτριον Γεωργίου Ἰωαννηνίτην· νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθὲν καὶ ἐπιμελῶς διορθωθὲν Ἑνετίῃσι 1753 ἐν τῇ χαλκογραφίᾳ Ἀλμπρίτζι παρὰ Ἱερωνύμῳ τῷ Δορυγενεῖ». Τῷ ἔργῳ ἐπισυνάπτεται ἐν τέλει καὶ πονημάτιον «Περὶ ἐξομολογήσεως». 3) Ἡ ὑπ' ἀριθ. 1 ἔκδοσις τοῦ Ἁρμενοπούλου ἀνετυπώθη ἐν ἔτει 1766 μετὰ προσθήκη ἐν τέλει ἐν τῇ δημοτικῇ μεταφράσεως τῆς Ἐπιτομῆς κανόνων τοῦ αὐτοῦ Ἁρμενοπούλου. 4) Τὸ αὐτὸ ἔργον ἀνετυπώθη ἐν ἔτει 1777 ἐν Βενετίᾳ ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Θεοδοσίου. 5) Ἐν ἔτει 1787 ἐξετυπώθη ἐν Βενετίᾳ συλλογὴ τῶν κανόνων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου ὑπὸ τὸν τίτλον: «Συλλογὴ πάντων τῶν ἱερῶν καὶ θείων κανόνων τῶν τε ἁγίων ἀποστόλων καὶ Οἰκουμενικῶν συνόδων, ἅμα δὲ καὶ τοπικῶν, σὺν τούτοις καὶ τῶν λοιπῶν ἁγίων πατέρων τῶν κατ' ἰδίαν ὁροθετησάντων καὶ ὑπὸ συνόδων Οἰκουμενικῶν ἢ τοπικῶν θεωρηθέντων· συλλεχθέντες ἐκ διαφόρων βιβλίων καὶ τυπωθέντες νῦν διὰ προτροπῆς καὶ ἀναλωμάτων τοῦ πανιερωτάτου καὶ σεβασμιωτάτου ἁγίου Ναζαρὲτ κυρίου κυρίου Νεοφύτου Πελοποννησίου ,αψπζ'. Ἑνετίῃσι, παρὰ τῷ Βορτώλῃ». 6) Ἐν ἔτει ,ΑΩ' (1800) ἐξεδόθη ἐν Λειψίᾳ τῆς Σαξωνίας ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Βραϊτκόπφ καὶ Αἴρτελ τὸ «Πηδάλιον», ἤτοι συλλογὴ κανόνων τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, συνταχθεῖσα ἐντολῇ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς παρ' αὐτῷ συνόδου καὶ καταστᾶσα ἀναγκαία λόγῳ τοῦ ὅτι αἱ κατὰ καιροὺς ἐκδοθεῖσαι διάφοροι συλλογαὶ τῶν κανόνων αὐτῶν ἦσαν λίαν ἀτελεῖς. Περιέχει τοὺς ἰσχύοντας κανόνας τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, τοὺς ἀναγνωριζομένους ὡς τοιούτους ὑπὸ τοῦ πατριάρχου, ἐν τῇ λογίᾳ διαλέκτῳ μετὰ μεταφράσεως εἰς τὴν δημώδη, γενομένης ὑπὸ τῶν ἱερομονάχων Ἀγαπίου καὶ Νικοδήμου. Τὸ ἔργον ἐπεθεώρησε καὶ διώρθωσεν ὁ διδάσκαλος καὶ ἱεροκήρυξ Δωρόθεος, ἡ δὲ τύπωσις ἐγένετο, κατ' ἐντολὴν τοῦ πατριάρχου, ἐπιστασίᾳ τοῦ ἱερομονάχου Θεοδωρήτου. Τὸ σχέδιον, ἐφ' οὗ ἐστηρίχθη ἡ σύνταξις τοῦ ὅλου ἔργου, ἐκτίθεται ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν ἱερομονάχων Ἀγαπίου καὶ Δωροθέου ἐν τῷ προλόγῳ, χρονολογουμένῳ ἀπὸ 4 Δεκεμβρίου 1793. 7) Ἐν ἔτει 1800 ἐξεδόθη ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπιτομὴ τῶν κανόνων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Χριστοφόρου ὑπὸ τὸν τίτλον: «Κανονικόν, ἤτοι οἱ θεῖοι κανόνες τῶν ἁγίων καὶ πανσέπτων ἀποστόλων, τῶν τε Οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος θεοφόρων πατέρων. Ἐν ἐπιτομῇ συνειλεγμένοι παρὰ Χριστοφόρου μοναχοῦ, τοῦ ἐκ τῆς κατὰ τὴν εὐαγῆ μονὴν τῶν Ἰβήρων Προδρομικῆς Σκητέως, ὑφ' οὗ καὶ σημειώσεις ἐκ διαφόρων ἱερῶν διδασκάλων εἰς αὐτὸ τοῦτο συνερανισθεῖσαι προσετέθησαν. Ὅπερ τῇ τοῦ παναγιωτάτου καὶ θειοτάτου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου Νεοφύτου καὶ τῆς περὶ αὐτὸν ἱερᾶς συνόδου τῶν ἁγίων ἀρχιερέων ἀξιώσει, σπουδῇ τε αὐτῶν καὶ δαπάνῃ νῦν πρῶτον τύποις ἐκδέδοται. Ἐν τῷ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ». Περιέχει ἐπὶ πλέον πρόλογον τοῦ Χριστοφόρου, ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν πατριάρχην, καθὼς καὶ ἕτερον πρὸς τοὺς ἀναγνώστας. Ἐπίσης στίχους εἰς τιμὴν τοῦ συντάκτου τῆς ἐπιτομῆς, τὴν ἐγκριτικὴν πρὸς τύπωσιν διαταγὴν τοῦ πατριάρχου, καθὼς καὶ Τάξιν κανόνων κτλ. 8) Ἐν ἔτει 1805 ἐτέθη εἰς κυκλοφορίαν καὶ πάλιν ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἁρμενοπούλου ἐν ἀνατυπώσει. 9) Νέα ἀνατύπωσις τοῦ αὐτοῦ ἔργου, φέρουσα τὴν δήλωσιν ὅτι πρόκειται περὶ τῆς πρώτης ἐκδόσεως, ἐγένετο ἐν Βενετίᾳ τῷ 1820 ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Πάνου Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Φέρει καὶ αὕτη τὴν σημείωσιν «Ἔκδοσις πρώτη».

VII. Ἓν τῶν πλέον ἐνδιαφερόντων ζητημάτων εἶναι ἀσφαλῶς καὶ ἡ διάδοσις καὶ ἡ ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἐκτὸς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, εἰς χώρας ξένας, γειτονικὰς καὶ μή.

Τὸ περιεργότερον ἐν πρώτοις φαινόμενον εἶναι ἡ διάδοσις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν τῆς Αἰγύπτου, τῶν Κοπτῶν καὶ Μελχιτῶν, κατὰ τὸν ΙΓ' καὶ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, καὶ δὴ ἡ παρ' αὐτοῖς ἰσχὺς διατάξεων ἀπολύτως ἀνεφαρμόστων εἰς χώρας μουσουλμανικάς.

Ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Αἰγύπτου, καὶ δὴ τὸ κοπτικὸν πατριαρχεῖον, εἶχε περιέλθει εἰς παρακμὴν καὶ κατάπτωσιν, μετὰ τὴν ἐν ἔτει 642 ὑποταγὴν τῆς χώρας εἰς τοὺς Ἄραβας, ἐξ ἧς ἀναλήψαντές πως κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα οἱ εἰς αὐτὸ ὑπαγόμενοι κατέβαλον πᾶσαν δυνατὴν προσπάθειαν ὅπως δημιουργήσουν φιλολογίαν νέαν, ὄχι ὅμως πλέον εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἢ εἰς τὴν κοπτικὴν γλῶσσαν, ἀλλ' εἰς τὴν ἀραβικήν. Ἡ τάσις πρὸς ἀναδημιουργίαν ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὸ δίκαιον. Τούτου ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Αἰγύπτου ἐθεράπευεν ἐκείνους μόνον τοὺς κλάδους, οἵτινες συνεδέοντο περισσότερον τῶν ἄλλων μὲ τὰ διδάγματα καὶ μὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπως ἰδίως τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον ἐρρυθμίζετο ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Καινῆς Διαθήκης, τῶν ἀποστολικῶν καὶ τῶν συνοδικῶν κανόνων καὶ τῶν ἔργων τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Ὡς πρὸς τοὺς ὑπολοίπους κλάδους τοῦ δικαίου, μηδ' αὐτοῦ τοῦ κληρονομικοῦ ἐξαιρουμένου, ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἦτο λίαν ἀσταθής, μεταβαλλομένη ἀπὸ πατριάρχου εἰς πατριάρχην, ἀπὸ ἐπισκόπου εἰς ἐπίσκοπον καὶ ἀπὸ τόπου εἰς τόπον. Προσεπάθει νὰ στηριχθῇ ὅσον τὸ δυνατὸν ἐπὶ τῆς γενικῆς περὶ δικαίου ἀντιλήψεως καὶ ὅσον τὸ δυνατὸν ἐπὶ τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἴσου, ἵνα οὕτως ἀποτρέψῃ τοὺς Χριστιανοὺς ἀπὸ τοῦ νὰ καταφεύγωσιν εἰς τὸν Μουσουλμᾶνον δικαστήν. Τὴν κατάστασιν ταύτην, ἀπὸ ἀπόψεως δικαίου, ηὐνόει τὰ μάλιστα καὶ ὁ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ χωρισμὸς τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου ἀπὸ τῆς ἐννοίας τῆς θρησκείας καὶ ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ ἑνὸς ἀπέναντι τοῦ ἄλλου. Ἀλλ' ἂν καί πως κατωρθώθη ἡ δημιουργία ἐπιτυχοῦς τινος συστήματος κληρονομικοῦ δικαίου, τῇ φιλοτίμῳ προσπαθείᾳ τοῦ πατριάρχου Γαβριὴλ Β' Ibn Turaya (1131—1145), τοιοῦτό τι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συμβῇ προκειμένου καὶ περὶ τῶν ὑπολοίπων κλάδων τοῦ δικαίου, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἔλειπον τὰ πρόσωπα τὰ κατέχοντα τὸ δίκαιον καὶ ἀφ' ἑτέρου ἔλειπε καὶ τὸ πρόσωπον τὸ ἔχον τὸ ἀπαραίτητον κῦρος, ὅπως ἐπιβάλῃ κώδικα δικαίου ὁσονδήποτε πλήρης καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ἦτο οὗτος. Ἐξ ἄλλου ὅμως ἡ ἀνάγκη ὅπως καὶ αὐτοὶ οἱ Χριστιανοὶ τῆς Αἰγύπτου ἀποκτήσωσι κανόνας δικαίου ρυθμίζοντας κατὰ τὸ δυνατὸν λεπτομερέστερον, θετικώτερον καὶ διαρκέστερον τὰς διαφόρους σχέσεις καθίστατο πλέον ἔκδηλος καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τόσον οἱ Ἑβραῖοι, ὅσον καὶ οἱ Μουσουλμᾶνοι, οἱ τὴν αὐτὴν χώραν οἰκοῦντες, εἶχον θρησκείαν ρυθμίζουσαν λεπτομερῶς καὶ αὐτὰς τὰς ἐγκοσμίους σχέσεις.

Προσθετέον ὅτι καὶ ἂν ἀκόμη πατριάρχης τις ἐπεχείρει νὰ λύσῃ διαφοράς τινας καθαρῶς ἐγκοσμίους, ἐπὶ τῇ βάσει π. χ. τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὅπως οἱ Ἑβραῖοι ἔλυον τὰς ἰδικάς των ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου, δὲν θὰ τὸ κατώρθωνε, διότι, κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν, τὸ Εὐαγγέλιον δὲν καθάπτεται τῶν ἐγκοσμίων, ἐπὶ πλέον δ' οἱ προγενεστέρως αὐτοῦ ὑφιστάμενοι κανόνες δικαίου δι' αὐτοῦ κατηργήθησαν. Διὰ τοῦτο ἦτο ἀνάγκη ν' ἀναζητηθοῦν ἢ νομικὰ ἔργα ἐμφανιζόμενα ὡς ἔργον τῶν πρώτων Χριστιανῶν, ἢ ἔργα ἀξιοῦντα ὅτι ἀνάγονται εἰς τὴν πρώτην μεγάλην Οἰκουμενικὴν σύνοδον τῆς Νικαίας, τὴν συγκληθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, τοῦ πρώτου δηλαδὴ Χριστιανοῦ αὐτοκράτορος. Τὸ πρῶτον λοιπὸν βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ἐδόθη διὰ τῆς κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα εἰς τὴν ἀραβικὴν γλῶσσαν ἐκδόσεως παραλλαγῆς τῆς Συρορρωμαϊκῆς Νομοβίβλου, τῆς φερούσης ἐν προλόγῳ τὴν δήλωσιν ὅτι μετὰ Χριστὸν «πάντες οἱ εἰς αὐτὸν πιστεύοντες λαοὶ θὰ διέπωνται ὑφ' ἑνὸς δικαίου κατασκευασθέντος διὰ τὸν βασιλέα ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, θείᾳ ἐπινεύσει καὶ ἐμπνεύσει». Τὸ δεύτερον βῆμα πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν ἐδόθη διὰ τῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἢ κατὰ τὰ πρῶτα τοῦ ΙΓ', ἐπιμελείᾳ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ Μελχιτῶν, ἐκδόσεως τοῦ Προχείρου Νόμου τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος, ἐν ἀραβικῇ μεταφράσει, γενομένη ἀμέσως ἀποδεκτῇ ὑπὸ τῶν Κοπτῶν, θεωρησάντων ταύτην ὡς συνταχθεῖσαν ὑπὸ τῶν 318 πατέρων τῆς ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς συνόδου χάριν τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου. Τοιουτοτρόπως ἀπηρτίσθησαν οἱ «Κανόνες τοῦ βασιλέως» ἐκ τεσσάρων βιβλίων, ἀποδιδομένων εἰς τοὺς πατέρας τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου καὶ περιλαμβάνοντες: α) τὸν Πρόχειρον Νόμον, β) τὴν Συρορρωμαϊκὴν Νομόβιβλον, γ) διδαχὰς τῶν 318 πατέρων τῆς Νικαίας, μὴ νομικάς, δ) διδαχὰς ἠθικὰς καὶ ἄλλας ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Πάντα ταῦτα εἶναι συγκεντρωμένα εἰς τὸν Νομοκάνονα τοῦ Ibn-al-Assâl. Φυσικά, μόνον ἡ ἔλλειψις πάσης γνώσεως ἱστορικῆς καὶ νομικῆς ἦτο δυνατὸν νὰ καταστήσῃ τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Αἰγύπτου ἱκανοὺς νὰ ἑνώσωσιν ἐπὶ τὸ αὐτὸ τὰ τέσσαρα ταῦτα ἀνομοιογενῆ στοιχεῖα, ἀποδίδοντες μάλιστα ταῦτα εἰς τοὺς πατέρας τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου. Οἱ μεταγενέστεροι τοῦ Ibn-al-Assâl δὲν ὑπῆρξαν κατὰ τοῦτο εὐφυέστεροι. Ἀντελήφθησαν ὅμως τὸ σόλοικον τῆς ἐν τῇ συλλογῇ συγκεντρώσεως κανόνων ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἥτις διὰ τῆς Νέας εἶχε καταργηθῇ· δι' ὃ ἠθέλησαν ν' ἀντικαταστήσουν αὐτοὺς δι' ἔργου ἀναγομένου εἰς τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους. Ἐφ' ᾧ καὶ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα μετεφράσθη καὶ προσετέθη, ἀντὶ τῶν κανόνων ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων, καὶ δὴ μετὰ τῶν παραρτημάτων τῶν προσηρτημένων εἴς τινα χειρόγραφα, χωρὶς νὰ λάβωσιν ὑπ' ὄψιν των, ὅτι εἰς πλεῖστα σημεῖα διαφέρει αὕτη τοῦ τε Προχείρου καὶ τῆς Συρορρωμαϊκῆς Νομοβίβλου, ἐξ ὧν ἀπετελέσθη ἡ δευτέρα συλλογὴ κανόνων δικαίου, ἡ ἐνσωματωμένη εἰς τὰ ἔργα τοῦ Abû l-Barakât Ibn Kubr καὶ τοῦ Μακαρίου καὶ περιλαμβάνουσα τὸν Πρόχειρον, τὴν Συρορρωμαϊκὴν Νομόβιβλον, τὰς διδαχὰς τῶν 318 πατέρων τῆς Νικαίας καὶ τὴν Ἐκλογὴν μετὰ τῶν παραρτημάτων της. Τούτων οὕτως ἐχόντων, μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν τῆς Αἰγύπτου ὁ μοναδικὸς ἐν χρήσει Νομοκάνων, ἀφορῶν εἴς τε τὸ ἐκκλησιαστικόν, τὸ ἀστικὸν καὶ τὸ δικονομικὸν δίκαιον, ὑπῆρξεν ὁ τοῦ Safi-ad-din Abû l-Fadâ Ibn al-Assâl, συνταχθεὶς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1240 καὶ 1250, περιέχων ἐν ἑαυτῷ ἐπεξειργασμένους ἅπαντας τοὺς ἀνωτέρω μνημονευθέντας κώδικας.

Ὅ,τι συνέβη διὰ τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Αἰγύπτου συνέβη καὶ διὰ τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Ἀρμενίας, παρ' οἷς ὁ Mekhithar Goš (ἀποθανὼν τῷ 1207) διὰ τὴν Μεγάλην Ἀρμενίαν καὶ ὁ Νερσῆς (1196 μ. Χ.) διὰ τὴν μικρὰν Ἀρμενίαν ἢ Κιλικίαν συνέταξε κατ' ἐπιταγὴν τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου Δ' (1173—1193) συλλογὴν νόμων ἀποτελουμένην ἐξ ἑτερογενῶν στοιχείων, μεταφράσας συγχρόνως εἰς τὴν ἀρμενικὴν καὶ τοὺς «Νόμους τοῦ Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου», δηλαδὴ τὴν Ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων καθὼς καὶ τὸν στρατιωτικὸν νόμον.

Ὁμοίως συνέβη καὶ προκειμένου περὶ τῶν Χριστιανῶν τῆς Γεωργίας, ἔνθα ὁ βασιλεὺς Vekhtang ΣΤ' τὴν 15ην Φεβρουαρίου 1723 ἐδημοσίευσε κώδικα, ἀπαρτιζόμενον, πλὴν τῶν ἄλλων, ἐκ τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου καὶ ἐκ τῆς Ἐκλογῆς τοῦ Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου, ἀποτελουμένης εἰς 318 ἄρθρων καὶ ληφθείσης ἐκ τῆς ἀρμενικῆς μεταφράσεως.

Εἰς τὴν Βουλγαρίαν ἡ ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἀποτελεῖ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτὴν τῆς συναγωγῆς τῶν κανόνων εἰς ν τίτλους διῃρημένης τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ καὶ τοῦ Νομοκάνονος τοῦ καλουμένου τοῦ Φωτίου. Εἶναι φυσικὸν ὅτι ἡ ἐπίδρασις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἐπὶ τοὺς Βουλγάρους ἤρξατο ἀπὸ τῆς προσηλυτίσεως αὐτῶν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἐν ἔτει 864, ἐπὶ τοῦ τσάρου Βόριδος, καὶ ἰδίως ἐπὶ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ, τοῦ τσάρου Συμεών. Διὰ λόγους δὲ πολιτικοὺς ὁ Βόρις ἐζήτησε καὶ ἔλαβε νόμους ἀπὸ τὸ Βυζάντιον, ἀντὶ ἀπὸ τὸν πάπαν, ἀπὸ τὸν ὁποῖον τὸ πρῶτον ἐζήτησε τοιούτους. Ἡ πρώτη βουλγαρικὴ μετάφρασις νομοκάνονος ἀνάγεται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὸ ἔτος 864. Ὁ μεταφρασθεὶς δὲ τοιοῦτος εἶναι ὁ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ, ἀντικατασταθεὶς βραδύτερον διὰ τοῦ καλουμένου νομοκάνονος τοῦ Φωτίου, προτιμηθέντος λόγῳ τῆς αἴγλης τοῦ πατριάρχου αὐτοῦ, ὡς πρωτεργάτου τοῦ προσηλυτισμοῦ τῶν Βουλγάρων. Μακρὰν ἱστορίαν ὅμως ἔχει ἐν τῇ Βουλγαρίᾳ ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων, ἥτις, ἂν δὲν εἰσήχθη εἰς τὴν χώραν ταύτην διὰ τῆς ἐν ρωσικῇ γλώσσῃ συντεταγμένης νομικῆς συλλογῆς, τῆς καλουμένης Κορμτσάγια, ἀσφαλῶς (ὑποστηρίζεται ὑπὸ δοκίμων συγγραφέων) συνετάχθη ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ παλαιοτέρου σερβικοῦ νομοκάνονος, τοῦ περιέχοντος μὲν καὶ τὸν Πρόχειρον τοῦ Βασιλείου, οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν Ἐκλογήν. Πάντως ἀνευρίσκεται εἰς τὴν λαϊκὴν συλλογὴν τὴν καλουμένην Zacon Soudni liudem (=νόμοι διὰ τὸν λαόν), ἥτις θεωρεῖται ὡς τὸ ἀρχαιότατον μνημεῖον τοῦ σλαυϊκοῦ δικαίου. Ἡ χρονολογία τῆς συντάξεως τῆς συλλογῆς ταύτης εἶναι ἄγνωστος. Πάντως ἡ κυριωτάτη πηγή, ἐξ ἧς ἠντλήθη διὰ τὴν σύνταξίν της, εἶναι ἡ Ἐκλογή, διότι ἔχει ἐξακριβωθῇ ὅτι τὰ 29 ἄρθρα ἐκ τῶν 32, ἐξ ὧν ἐν ὅλῳ ἀποτελεῖται, ἐλήφθησαν ἐκ ταύτης, ἐπενεχθεισῶν μεταβολῶν τινων ἀσημάντων ἐν σχέσει μὲ τὰς ποινάς. Τὸ Zacon Soudni εὑρίσκεται εἰς τὰ χειρόγραφα τῆς ρωσικῆς Κορμτσάγια, ἰδίως δὲ εἰς τὸ ἀρχαιότατον τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, καθὼς καὶ εἰς τὸ πρῶτον διὰ τοῦ τύπου ἐν ἔτει 1652 ἐκδοθὲν ἀντίτυπον ταύτης, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τὸ 46ον κεφάλαιον, μετηνέχθη δὲ εἰς τὴν Ρωσίαν ἐκ τῆς Βουλγαρίας. Ἄλλωστε οἱ σλαυολόγοι ἰσχυρίζονται ὅτι ἀνευρίσκουν βουλγαρισμοὺς εἰς τὸ ἀρχαιότατον κείμενον τοῦ Zacon Soudni.

Τὸ ἀρχαιότερον νομοθετικὸν μνημεῖον τῶν Σέρβων, ὁ κῶδιξ (Zacon) τοῦ τσάρου Στεφάνου Δουσάν, ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν μερῶν: ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Δουσὰν ἐξ ἐπιτομῆς τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλαστάρεως καὶ ἐκ συλλογῆς τινος ἐπιγραφομένης «Νόμοι τοῦ εὐσεβεστάτου αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ». Τὰ δύο τελευταῖα μέρη προτάσσονται τοῦ κώδικος Δουσὰν εἰς τὰ χειρόγραφα. Παρὰ τὸν τίτλον τοῦ τελευταίου ἔχει ἐξακριβωθῇ ὅτι τὰ 16 ἐκ τῶν 29 πρώτων ἄρθρων, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται, καὶ δὴ τὰ ἄρθρα 13—25, εἶναι εἰλημμένα ἐκ τοῦ γεωργικοῦ νόμου, τὰ ἄρθρα 28 καὶ 31 ἐκ τῆς Ἐκλογῆς, μέ τινας ἐλαφρὰς μεταβολάς, ἐνῷ ἄλλα τινὰ ἄρθρα εἶναι καὶ ταῦτα εἰλημμένα ἐκ τῆς Ἐκλογῆς ἐν συνδυασμῷ πιθανῶς καὶ ἐκ τοῦ Προχείρου νόμου τοῦ Βασιλείου. Πάντως ἡ Ἐκλογή, ἥτις ἀποτελεῖ καὶ τὴν κυρίως βυζαντινὴν νομικὴν πηγήν, τὴν διαδοθεῖσαν εἰς τὴν Σερβίαν, ἐχρησιμοποιήθη ἐν αὐτῇ ὄχι μόνον κατὰ τὸν ΙΓ' καὶ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν ΙΖ' καὶ τὸν ΙΗ'· διότι τὰ χειρόγραφα τοῦ κώδικος τοῦ Δουσὰν τὰ ἀναγόμενα εἰς τοὺς αἰῶνας αὐτοὺς δὲν περιέχουν μὲν τὸ Σύνταγμα τοῦ Βλαστάρεως, περιέχουν ὅμως τὴν Ἐκλογήν. Κατὰ πᾶ-

Digitized by Google

σαν δὲ πιθανότητα ἡ Ἐκλογὴ ἐξηκολούθησεν ἰσχύουσα ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ, μαζὶ μὲ τὸ ἐθνικὸν δίκαιον τῶν Σέρβων, κατὰ τοὺς κανόνας τοῦ ὁποίου ἦσαν ἐλεύθεροι νὰ πολιτεύωνται ὑπὸ τοὺς Τούρκους, καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς κυριαρχίας τῶν τελευταίων, μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος.

Ἡ ἱστορία ὅμως τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου καὶ εἰς τὴν Ρωσίαν ἀποτελεῖ ἱστορίαν κυρίως τῆς Ἐκλογῆς. Τὸ κατασταλαγμα τῶν διαφόρων ἀπὸ τοῦ Ι' ἤδη αἰῶνος γενομένων κανονικῶν συλλογῶν τῶν κυκλοφορουσῶν ἐν ταύτῃ, ἀποτελεῖ ἡ «Κορμτσάγια Κνίγκα» (ἡ πρώτη δηλαδὴ ἐπίσημος συλλογὴ διατάξεων), τυπωθεῖσα διὰ πρώτην φορὰν ἐν Μόσχᾳ τῷ 1653 καὶ ἔπειτα τῷ 1787 καὶ τῷ 1816. Ταύτης τὸ 49ον κεφάλαιον—ἀπαρτιζεται ἐξ ἑβδομήκοντα κεφαλαίων ἐν ὅλῳ—ἀποτελεῖ ἡ Ἐκλογή, διαιρουμένη εἰς 16 τίτλους (ἀντιστοιχοῦντας σχεδὸν πρὸς τοὺς τίτλους τῶν ἐκδόσεων τῆς Συλλογῆς ὑπὸ τοῦ Leunclavius καὶ τοῦ Lingenthal) καὶ οὗτοι εἰς παραγράφους. Ἡ Κορμτσάγια φαίνεται ὅτι συνετάχθη ἐν ἔτει 1284, ἂν δεχθῶμεν ὡς ὀρθὴν τὴν ἄρχουσαν γνώμην, καθ' ἣν τὸ χειρόγραφον τοῦ Riazan τοῦ ἔτους αὐτοῦ ἀποτελεῖ αὐτὸ τὸ χειρόγραφον τῆς Κορμτσάγια. Πηγὴν ἐξ ἄλλου πρὸς σύνταξιν τῆς Ρουσκάγια Πράβδα, τοῦ κατ' ἐξοχὴν τουτέστι ρωσικοῦ κώδικος, ἀποτελεῖ καὶ πάλιν ἡ Ἐκλογή, μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως ὅτι δὲν ἤντλησαν ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου, ἀλλὰ ἐκ τῆς Κορμτσάγια, ἤτοι ἐκ τῆς σερβικῆς μεταφράσεως τῆς Ἐκλογῆς. Χρησιμεύσασα τέλος ὡς βάσις διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ κώδικος τοῦ τσάρου Ἀλεξίου Μιχαήλοβιτς, ἐν ἔτει 1649, ἐξηκολούθησεν ἔχουσα ἰσχὺν κατὰ πολλὰ αὐτῆς σημεῖα καὶ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ πρὸ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ μπολσεβικισμοῦ τσαρικοῦ καθεστῶτος.

Προκειμένου περὶ τῶν παραδουναβείων χωρῶν, δηλαδὴ τῆς Ρουμανίας, διακρίνομεν τρεῖς περιόδους κωδικοποιητικῆς προσπαθείας: τὴν προφαναριωτικὴν μέχρι τοῦ 1716, τὴν φαναριωτικὴν μέχρι τοῦ 1856 καὶ τὴν μεταφαναριωτικὴν ἀπὸ τοῦ 1856 καὶ ἐντεῦθεν. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἰδίως, καθ' ἣν ἡγεμόνες ἐν τῇ Μολδαυίᾳ ἤρξαντο διοριζόμενοι Φαναριῶται Ἕλληνες, βαθεῖα εἶναι ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν χώραν, ἥτις ὄχι ἀσήμαντον συνέπειαν ἔσχε καὶ διὰ τὰς μετέπειτα ἐν γένει τύχας τῆς Ρουμανίας καὶ διὰ τὴν διαμόρφωσιν καὶ τὴν ἐξέλιξίν της. Ὁ πρῶτος μάλιστα Ἕλλην ἡγεμών, ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος, διὰ τοῦ ἐν ἔτει 1775 ἐκδοθέντος χρυσοβούλλου του, ἔκαμε τὴν ἀρχὴν πρὸς τὴν κωδικοποίησιν, καὶ ἰδίως τὴν ἀνακάθαρσιν τοῦ δικαίου ἐν γένει, τῆς ὁποίας τὴν ἀνάγκην πρὸ πολλοῦ ᾐσθάνετο ἡ χώρα. Φυσικὰ τὰ κατὰ τὴν μεταρρύθμισιν ἐνεπνεύσθη ὁ ἡγεμὼν ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, οὗτινος βεβαίως θὰ ἦτο γνώστης, ὡς ἀποδεικνύει κυρίως τὸ γεγονὸς ὅτι διὰ τοῦ χρυσοβούλλου ἀπηγόρευσε τὴν ὑπὸ τῶν πενήτων δώρησιν τῶν κτημάτων των εἰς τοὺς πλουσίους, καθὼς καὶ τὴν lex commissoria ἐπὶ ἐνεχύρου. Ἀλλὰ καὶ ὁ προγενέστερος αὐτοῦ Κῶδιξ τοῦ Βασιλείου Λούπου περιεῖχε διατάξεις εἰλημμένας ἐκ τοῦ γεωργικοῦ νόμου καὶ ἄλλων βυζαντινῶν νομικῶν πηγῶν, πρὸς δὲ ὥριζεν ἐν κεφαλαίῳ 52 § 2 ὅτι οἱ νόμοι τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων θὰ χρησιμεύσωσι πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἐν τῷ δικαίῳ κενῶν. Ἂν δὲ τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Μαυροκορδάτου φαίνεται ἐμπνεόμενον ὑπὸ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, αἱ μετέπειτα προσπάθειαι πρὸς εἰσαγωγὴν νέων νόμων, συνοψίζονται εἴτε εἰς μεταφράσεις βυζαντινῶν συλλογῶν εἴτε εἰς ἐρανίσματα ἐξ αὐτῶν. Οὕτω τῷ 1804 ὁ Θωμᾶς Κάρρα, κατ' ἐπιταγὴν τοῦ ἡγεμόνος Ἀλεξάνδρου Κωνσταντίνου Μουρούζη μετέφρασεν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ρουμανικὴν τὴν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου, μὴ τεθεῖσαν ὅμως, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐν ἰσχύϊ, ἐνῷ συγχρόνως ἤρξατο συντάσσων κώδικα, ἀπομείναντα λόγῳ τοῦ θανάτου του ἡμιτελῆ, ἐπὶ τῇ βάσει, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τῶν βυζαντινῶν πηγῶν καὶ ἰδίως τῶν Βασιλικῶν, κατὰ τὸ πρότυπον δὲ τῶν Εἰσηγήσεων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἡ «Ἐπιτομὴ τῶν αὐτοκρατορικῶν νόμων», ἡ συνταχθεῖσα ἐν ἔτει 1813 ὑπὸ τοῦ Andronaci Donici καὶ ἰσχύσασα ἀπὸ τοῦ 1814 μέχρι τῆς ἐκδόσεως τοῦ κώδικος τοῦ Καλλιμάχη, ἐν ἔτει 1817, ἀποτελεῖ ἐν πολλοῖς ἀπάνθισμα ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Τὸ κορύφωμα ὅμως τῆς κωδικοποιητικῆς προσπαθείας ἀποτελεῖ ὁ κῶδιξ τοῦ Καλλιμάχη. Οὗτος, κατὰ τὰς νεωτάτας ἐρεύνας τοῦ Τριανταφυλλοπούλου καὶ ἀντιθέτως πρὸς τὰ διδαχθέντα ὑπὸ τοῦ Lingenthal, δὲν ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖον στάδιον τῆς ἐξελίξεως τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, διότι κατὰ τὰ 8/10 ἀποτελεῖ κατ' ἀρχὴν ἀντιγραφὴν τοῦ αὐστριακοῦ ἀστικοῦ κώδικος τοῦ 1811. Ἐν τούτοις τὰ κεφάλαια τὰ ἀφορῶντα τὴν δουλείαν, τὸν γάμον, τὸ διαζύγιον καὶ τὰς ἐξ αὐτοῦ συνεπείας, τὴν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχήν, τὴν νόμιμον μοῖραν, τὴν ἀποκήρυξιν καὶ ἀποκλήρωσιν, τὴν προῖκα καὶ τὰ παράφερνα, τὴν διὰ γάμους δωρεὰν καὶ τὸ ὑπόβολον, τὸ θεώρετρον, τὰς μεταξὺ συζύγων δωρεὰς συνετάχθησαν ἅπαντα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν Βλαχίαν ὁ εἰ. τὸν Ζ' αἰῶνα ἀναγόμενος «Κῶδιξ τῶν νόμων» περιέχει διατάξεις εἰλημμένας ἐκ τοῦ ρωσικοῦ δικαίου, ὁ δὲ κῶδιξ τοῦ Μιχαὴλ Ρακοβίτζα εἶναι ἔργον τοῦ ἐκ Χίου Ἑλληνο- Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου, συνταχθεὶς ἐν ἔτει 1766 μὲ βάσιν τὰς βυζαντινὰς πηγὰς τοῦ δικαίου. Διὰ τὴν Βλαχίαν τέλος συνέταξεν ἴδιον κώδικα δικαίου ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης ἐν ἔτει 1780 καὶ ὁ Ἰωάννης Γεωργίου Καρατζᾶς ἐν ἔτει 1818, ἐπὶ τὴν σύνταξιν τῶν ὁποίων δὲν εἶναι ξέναι βυζαντιναὶ ἐπιδράσεις, παρ' ὅλον ὅτι τὸ πρόβλημα εἶναι ἀκόμη ἀνεξερεύνητον.

Μακρὰν ὅμως ἱστορίαν ἔχει τὸ βυζαντινὸν δίκαιον ἐν τῇ Ἰταλίᾳ, ἔνθα, ὑποστηρίζεται, ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῶν θεσμῶν τοῦ ἰταλικοῦ δικαίου ἐξησκήθη οὐχὶ μόνον διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας, ἀλλὰ κυρίως διὰ τῆς ὁδοῦ τῶν ἐθίμων, ἐπικυρωθέντων εἴτε διὰ συμβολαιογραφικῶν ἐγγράφων, εἴτε διὰ τῶν statuta τῶν διαφόρων πόλεων. Δὲν πρέπει δὲ προσέτι, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ θεσμοὶ τοῦ ἰταλικοῦ δικαίου εἶναι ὅμοιοι πρὸς τοὺς τοῦ βυζαντινοῦ, νὰ συμπερανθῇ ὅτι ἐμορφώθησαν συνεπείᾳ βυζαντινῆς ἐπιδράσεως· διότι δὲν ἀποκλείεται ποσῶς νὰ ἐμορφώθησαν ἐκ παραλλήλου θεσμοὶ ὅμοιοι ἔν τε τῇ Ἰταλίᾳ καὶ ἐν τῷ Βυζαντίῳ, ἀλλὰ καὶ ἄλλως νὰ πρόκειται περὶ συγχωνεύσεως ὁμοίων θεσμῶν. Οὕτω ἐν Σικελίᾳ, ἥτις ὑπῆρξε τὸ κυρίως πεδίον δράσεως τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, λόγῳ τῆς μακρᾶς κατοχῆς της ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, ἡ μεταξὺ τῶν συζύγων κοινοκτημοσύνη, καθὼς καὶ ἡ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν τέκνων των, πιθανῶς νὰ ἐμορφώθη εἴτε ἀφ' ἑαυτῆς, εἴτε νὰ εἶναι ἀπόρροια κοινῆς ἐπιδράσεως τοῦ φραγκο-νορμανδικοῦ δικαίου καὶ τοῦ δικαίου τῆς Ἐκλογῆς. Ὁ αὐτὸς θεσμὸς πάλιν ἐμορφώθη ἐν Σαρδηνίᾳ, κατὰ τὰς νεωτάτας ἐρεύνας τοῦ Melchiorre Roberti, ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου καὶ ἰδίᾳ συνεπείᾳ τοῦ ἰσοφαρισμοῦ τὸν ὁποῖον ὑπέστησαν ἡ προὶξ καὶ ἡ προγαμιαία δωρεά, ἥτις τούτου ἕνεκα καὶ ἰσόπροικον ἐκλήθη. Ὁμοίως ὁ θεσμὸς τῆς προτιμήσεως ἐν τῷ δικαίῳ τῷ ἰσχύσαντι ἐν τῇ Σικελίᾳ εἶναι πανομοιότυπος πρὸς τὸν αὐτὸν θεσμόν, ὡς ἔχει καὶ καθωρίσθη οὐχὶ μόνον εἰς τὴν Ἐκλογήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἐπαναγωγὴν καὶ εἰς τὰς Νεαρὰς τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Λεκαπηνοῦ. Δὲν εἶναι δὲ καθόλου ἀπίθανον ὁ θεσμὸς αὐτὸς νὰ ἀνεπτύχθη ἐδῶ συνεπείᾳ ἐθίμου τοπικοῦ, ὑφισταμένου ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βυζαντινῆς κατοχῆς, ἐνῷ εἰς τὸ Βυζάντιον καθιερώθη διὰ τῆς νομοθετικῆς ὁδοῦ. Εἰς τὴν νότιον Ἰταλίαν ἡ προτίμησις, κατὰ τὴν ἄρχουσαν γνώμην, ἐλήφθη ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Ἐκεῖ ὅμως ὅπου κυρίως ἐμφανίζεται ἡ ἐπίδρασις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου εἶναι τὸ δημόσιον καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον· διότι εἰς τὸ ἰδιωτικὸν ἡ ἐπίδρασις δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ καὶ βασίμως νὰ ὑποστηριχθῇ, ὡς ἐλέχθη, ἡ ἀνάπτυξις ἐθιμικῶν κανόνων. Πάντως δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἐπίδρασις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου δὲν ὑπῆρξεν εἰς ὅλην τὴν Ἰταλίαν ἡ αὐτή. Διότι ἂν ὑπῆρξε μεγαλυτέρα εἰς τὴν Σικελίαν, ὑπῆρξεν ἀσθενεστέρα εἰς τὴν Βενετίαν καὶ εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Δαλματίας, τῆς Ἰστρίας, περιορισθεῖσα κατὰ προτίμησιν εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον καὶ ὀλιγώτερον εἰς τὸ ἰδιωτικόν, μικροτέρα εἰς τὴν Σαρδινίαν καὶ τὴν μεσημβρινὴν Ἰταλίαν καὶ μικροτέρα ἀκόμη εἰς τὴν Ρώμην καὶ τὰς εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ παπικοῦ κράτους χώρας. Ὅτι ὅμως πάντως ἐξησκήθη ἐπίδρασις, ἀποδεικνύεται οὐχὶ μόνον ἐκ τῆς ἐρεύνης τῶν διαφόρων θεσμῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς πληθύος τῶν ἐν Ἰταλίᾳ ἀνευρισκομένων ἀντιγράφων χειρογράφων τῶν διαφόρων βυζαντινῶν συλλογῶν, πρὸ παντὸς δὲ καὶ κυρίως τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, ἀλλὰ καὶ τοῦ Προχείρου νόμου καὶ τῆς Ἐπαναγωγῆς καὶ τῆς Ἐπιτομῆς. Ἴχνη τέλος τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἀπαντῶνται καὶ εἰς αὐτὴν τὴν νορμανδικὴν νομοθεσίαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 1) *Ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δίκαιον.* α') *Ἐπιγραφαί:* «Inscriptiones Graecae. Consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum (ed. *A. Kirchoff, Ulr. Köhler* etc. Vol. I, II, pars 1—5, III 1—3, IV, V. 1 2, VII, IX, 1-2, XI, 2—4, XII, pars 3. Berlin 1873—1932).— *W. Dittenderger*, «Sylloge Inscriptionum Graecarum» (τόμ. I—IV, 3η ἔκδ. Berlin 1915—1924), «Orientis Graeci Inscriptiones Selectae (τόμ. I—II, Berlin 1903—1905).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Inscriptiones Graecae Siciliae et infimae Italiae ad ius pertinentes. Ediderunt et commentariis instruxerunt *V. Arangio - Ruiz et Alex. Olivieri*» (Milano 1925).— *R. Dareste, B. Haussoullier, Th. Reinach*, «Recueil des Inscriptions juridiques grecques» (τόμ. I—II Paris 1891—1898).— *D. Comparetti*, «Le leggi di Gortyna e le altre iscrizioni Archaiche Cretesi» (Milano 1893).— *J. und Th. Baunack*, «Die Inschrift von Gortyn» (Leipzig 1885).— *F. Bernhöft*, «Die Inschrift von Gortyn» (Stuttgart 1886).— *H. Lewy*, «Altes Stadtrecht von Gortyn (Berlin 1885).— *Samuel Petit*, «Leges atticae» (2α ἔκδ. Leyden, τόμ. I—III, 1738—1741).— *I. Telfy*, «Corpus iuris Attici» (Pesth und Leipzig 1868).—*Ziehen*, «Leges graecorum sacrae» (τόμ. 1—2, Leipzig 1906). (ὅπως ἄλλως τε καὶ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου)

β) *Διατριβαί.* —*F. Bücheler und E. Zitelmann*, «Das Recht von Gortyn» (1885).— *I. Kohler und E. Ziebarth*, «Das Stadtrecht von Gortyn und seine Beziehungen zum gemeingriechischen Rechte» (Gottingen 1912). —*Α. Μομφερράτου*, «Τὸ δίκαιον τῆς Γόρτυνος» (Ἀθῆναι 1921).—*Ι. Α. Τυπάλδου*, «Ἑρμηνεία τῆς ἐν Γόρτυνι τῆς Κρήτης τῷ 1884 ἀνακαλυφθείσης ἐπιγραφῆς» (Ἀθῆναι 1887).—*Α. Ἀγαθονίκου*, «Ὁ Ἄρειος Πάγος καὶ οἱ Ἐφέται» (Ἀθῆναι 1889).— *A. Albertoni*, L' apokyrexis: con ributo alla storia della famiglia» (Bologna 1923).— *J. Anderhub*, Platons Politeia und die kritische Rechtsphilosophie» (Köln 1920).— *Α. Ἀνδρεάδου*, «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας» (2α ἔκδ. Ἀθῆναι 1927).— *P. S. Anfossi*, «Le legislazioni di Solone e di Servio Tullio» (Torino 1899).—*E. G. Anthes*, «De emptione venditione Graecorum quaestiones epigraphicae» (Halle 1885).— *Α. Σ. Ἀρβανιτοπούλου*, «Ζητήματα τοῦ ἀττικοῦ Δικαίου. II Περὶ τῶν εὐθυνῶν τῶν ἀρχόντων καὶ ἰδίᾳ τῶν λογιστῶν, συνηγόρων, εὐθύνων καὶ παρέδρων, ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πολιτείαν» (Ἀθῆναι 1900).— *A. Arvanitopoullos*, «Quaestioni di diritto attico. I Dei debitori verso lo stato ateniese» (Roma 1899). — *Al. Balabanoff*, «Untersuchungen zur Geschäftsfähigkeit der griechischen Frau» (Borna - Leipzig 1905).— *E. Barker*, «Greek Political theory» (London 1918).—*R. Bartsch*, «Die rechtsstellung der Frau als Gattin und Mutter» (Leipzig 1903).—*P. Bastid*, «L' hypothèque grecque et sa signification historique» (Tours 1917).—*A. Baumstark*, «De curatoribus emporii et nautodicis apud Athenienses disputatio» (Freiburg 1828).—*T. W. Beasley*, «Le cautionnement dans l'ancien droit grec (Paris 1902).—*L. Beauchet*, «Histoire du droit privé de la république athénienne (τόμ. I—IV Paris 1897).—*L. Beauchet*, «Études sur l'ancien droit attique. De la polygamie et du concubinat à Athènes (Paris 1895).—*V. Béard* De arbitrio inter liberas Graecorum civitates» (Paris 1894).—*G. Billeter*, «Geschichte des Zinsfusses im griechisch-römischen Altertum bis auf Justinian» (Leipzig 1898).—*B. Bisoukides*, «Der Hochverrat» (Berlin 1903) —*Π. Βιζουκίδου*, «Ἡ δίκη τοῦ Σωκράτους» (Βερολῖνον 1918).—*S. Blaschke* «De antidosi apud Athenienses» (Berlin 1876).—*M. Bloch*, «Die freilassungsbedingungen der delphischen Freilassungsinschriften» (Strassburg 1914).—*A. Boeck*, «Kleine Schriften» (Leipzig 1858—1874).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Die Staatsaushaltung der Athener» (3η ἔκδ., τόμ. I II, Berlin 1886).—*F. Boesch*, «De XII tabularum lege a Graecis petita» (Göttingen 1893).—*E. Bohstedt*, «De rebus capitalibus Atheniensium quae τῶν φονικῶν nomine comprehenduntur (Rendsburg 1863).—*G. E. Boissonade*, De la réserve héréditaire chez les Athéniens» (Paris 1867).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Histoire de la réserve héréditaire et de son influence morale et économique» (Paris 1873).—*A. Bonet*, De l'origine historique des interdits relatifs aux res publicae», (Paris 1897).—*R. J. Bonner and G. Smith*, «The administration of justice from Homer to Aristotle (Vol I, Chicago, 1930).—*A. Bonucci*, «La legge commune nel pensiero greco», Perugia, 1903).—*C. de Boor*, «Ueber das attische Intestaterbrecht und einige gegenstände des attischen Rechtes und prozesses (Hamburg 1838).—*A. Boxler*, «Précis des institutions publiques de la Grèce et de Rome anciennes» (3η ἔκδ. Paris 1910).—*V. Brandts*, «Propriété et communauté dans le droit Athénien» (Louvain 1882).—*L. Brehier*, «De graecorum iudiciorum origine» (Paris 1899).—*A. Brenot*, «Recherches sur l'éphébie attique et en particulier sur la date de l'institution (Paris 1920).—*M. Brillant*, «Les secrétaires athéniens» (Paris 1911). —*E. F. Bruck*, «Die Schenkung auf den Todesfall im griechischen Recht (Breslau, 1909).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Zur Geschichte der Verfügungen von todeswegen im altgriechischen Recht» (Breslau 1909).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Todesteil und Seelgerät im griechischen Recht (München, 1926).—*F. Buddenhagen*, «Περὶ γάμου» (Zürich 1919).—*B. A. Buechsenschutz*, «Besitz und Erwerb im griechieschen Altertum» (Halle 1869).— *C. K. J. Bunsen*, «De jure hereditario Atheniensium disquisitio philologica ab amplissimo philosophorum ordine gottingensi praemio regio ordinata (Göttingen 1813).—*H. Burmann*, «Drei Studien auf dem Gebiete des attischen Rechts» 1878.—*E. Burle*, «Essai historique sur le développement de la notion du droit naturel dans l' antiquité grecque» (Trévoux 1908).—*G. Busolt*, «Griechische Staatskunde» (τόμ. I—II, 3η ἔκδ. München 1920).— *E. v. Bileveld*, «De furti delicto iure attico Leyden 1843).— *E. Caillemer*, «Des institutions commerciales d' Athènes au siècle de Démosthènes» (1865).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Le droit de succession légitime à Athènes» (Paris 1879).— *A. Calderini*, «La manomissione e la condizione dei liberti in Grecia» (Milano 1908).— *G. M. Calhoun*, «The growth of criminal law in ancient Greece» (California 1927).— *G. A. Calhoun and C. Dalamere*, «A working bibliography of Greek Law» (Cambridge Harvard 1927) — *J. Carcopino* «La loi d' Hiéron et les Romains» (Paris 1914).— *E. Cavaignac* «Études sur l' histoire financière d' Athènes. Le trésor d' Athènes de 480 à 404» Paris 1908).— *E. Ciccotti*, «La famiglia nel diritto attico» (Torino 1886).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Il tramonto della schiavitù nel mondo antico (Torino 1887, καὶ ἐν γαλλικῇ καὶ γερμανικῇ μεταφράσει).— *M. Clerc*, «Les métèques athéniens» (Paris 1893).— *V. Cucheval*, «Étude sur les tribunaux athéniens, et les plaidoyers civils de Démosthène» (Paris 1863).— *C. Cromer*, «De undecimviris Atheniensium» (Düsseldorf 1828).— *R. Dareste*, «Du prêt à la grosse chez les Athéniens» (Paris 1867).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «La science du droit en Grèce (Paris 1893).— *L. Bastard Delisle*, «Aperçu de la justice chez les Grecs» (Caen 1845).— *A. Desjardins*, «Mémoire sur la condition de la femme dans le droit civil des Athéniens (Paris 1865).—*E. Dugit*, Étude sur l' Aréopage athénien (Paris 1867).— *V. Ehrenberg*, «Die Rechtsidee im frühen Griechentum» (Leipzig 1921).— *A. H. G. P. van den Es*, «De iure familiarum apud Athenienses libros tres (Leyden 1864).— *K. Euler*, De locatione, conductione atque emphyteusi Graecorum (Giessen 1822).— *F. Filomusi-Guelfi*, «Le dottrina dello stato nell' antichità greca nei suoi rapporti con l' etica» (Napoli 1873) — *P. Foucart*, Thiases «Des associations religieuses chez les Grecs, Thiases, Éranes, Orgéons» (Paris 1873).— *P. Foucart*, «Mémoire sur l' affranchissement des esclaves, par forme de vente à divinité, d' après les inscriptions de Delphes» (Paris 1867).— *A. Fraenkel*, «De condicione iure, iurisdictione sociorum Atheniensium» (Rostock 1878) — *M. Fraenkel*, Die attische Geschworenengerichte» (Berlin 1877).—*F. de Coulanges*, «La cité antique (22α ἔκδ. Paris 1912).— *E. Gans*, «Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung (τόμ. 1—3, Berlin 1824—1835).— *K. Γ. Γαρδίκα*, «L' homicide chez les anciens Hellènes et notamment chez les Attiques» (Genève 1918).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι καὶ μάλιστα τοῖς Ἀττικοῖς ποινικὸν καὶ ἰδίᾳ τὸ φονικὸν δίκαιον» (Ἀθῆναι 1918) —*A. Gautier*, «Étude sur le crime d' incendie» (Genève 1884).—*L. Gernet*, «Recherches sur le développement de la pensée juridique et morale en Grèce» (Paris 1917).—*G. Gilbert*, «Staat der Lakedaimonier und Athener» (2α ἔκδ. Leipzig 1893).— *G. Glotz*, «Études sociales et juridiques sur l' antiquité grecque (Paris 1906).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce» (Paris 1904). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «L' ordalie dans la Grèce primitive (Paris 1904).— *A. Glotz*, «La cité grecque» (1928).— *R. H. Gneist*, «Die formellen Verträge des neueren römischen Obligationenrechts in Vergleichung mit den Geschäftsformen des griechischen Rechts (Berlin 1845).—*A. H. J. Greenidge*, «A handbook of Greek constitutional history. New edition» (London, 1914).—*E. G.*

Digitized by Google

ther, «Die Sicherungsübereignung im griechischen Recht» (Königsberg 1914). - *E. Guillard*, «Les banquiers athéniens et romains·trapézites et argentarii» Paris 18.5).—*P. Guiraud*. La propriété foncière en Grèce jusqu'à la conquête romaine» (Paris 1893).—*E. Hafter*, Die Erbtochter nach attischem Recht» (Leipzig 1887).—*B. Haussoullier*, «Traité entre Delphes et Pellana» (Paris 1917) —*A. Hauvette-Besnault*, «Les stratèges athéniens» (Paris 1885). — *A. W. Hefter*, «Die athenische Gerichtsverfassung» (Köln, 1822).—*H. Henkel*, Studien zur Geschichte der griech schen Lehre vom Staat» (Leipzig 1872).—*D. Hérauld*, De rerum iudicatarum auctoritate» (Paris 1840).—*P. Herfst*, «Le travail de la femme dans la Grèce ancienne» (Utrecht 1922).— *K. F. Hermann*, «De Diacone legumlatore attico» (Gottingen 1849/50).— *K. Hermann*, «Die Verbrechen gegen das Leben nach attischem Recht» (Berlin 1883).—*E. von Herzog*, «Zur Verwaltungsgeschichte des attischen Staates (Tübingen 1897).—*C G. Heyne*, «De iudic orum publicorum ratione et ordine apud Graecos» (Göttingen 1788—1789).—*G. E. W. van Hille*, «De testamentis iure attico» (Amsterdam, 1898).—*R Hirzel*, «Ἄγραφος Νόμος (Leipzig 1900).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Der Eid» (Leipzig 1902) —*Τοῦ αὐτοῦ*, «Themis, Dike und Verwandtes, ein Beitrag zur Geschichte der Rechtsidee bei den Griechen» (Leipzig 1907).—*H. F Hitzig*, «Altgriechische Staatsidee über Rechtshilfe» (Zürich 1907).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Das griechische Pfandrecht» (München 1895).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Iniuria; Beiträge zur Geschichte der iniuria im griechischen und römischen Recht» (München 1899).—*F. Hoffmann*, «Beiträge zur Geschichte des griechischen und römischen Rechts» (Wien 1870).—*Th Homolle* Les archives de l'intendance sacrée à Délos» (Paris 1887).—*E. Hruza* «Beiträge zur Geschichte des griechischen und römischen Familienrechtes» (Erlangen und Leipzig, 1892—1894).—*C Jannet*, «Les institutions sociales et le droit civil à Sparte» (2α ἔκδ. Paris 1880).—*U. Kahrstedt*, «Griechisches Staatsrecht I. Sparta und seine Symachie» (Gottingen 1922).—*J. Kaerst*, «Studien zur Entwickelung und theoretischen Begründung der Monarchie im Altertum» (München und Leipzig, 1898). —*B. Keil*, «Die Solonische Verfassung» (Berlin 1892).—*A. Κεραμοπούλου*, «Ἀποτυμπανισμός. Συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν» (Ἀθῆναι 1923).—*J. E. Kirchner*, «De litis instrumentis quae extant in Demosthenis quae fertur in Lacritum et priore adversus Stephanum orationibus» (Halle 1883).— *G. Kohler und L. Wenger*, «Allgemeine Rechtsgeschichte. I Hälfte, Orientalisches Recht und Recht der Griechen und Römer» (Leipzig 1914).—*W. Kopp*, «Griechische Staatsalterthümer» (2α ἔκδ. Berlin 1893).—*E. Kraus*, «Die Formeln des griechischen Testaments» (Borna—Leipzig 1915). —*L. Lallemand*, «Histoire des enfants abandonnés et délaissés» (Paris 1885).—*R. Lallier*, «De la condition de la femme dans la famille athénienne au V et au IV siècle» (Paris 1875).—*K. Latte*, «Heiliges Recht» (Tübingen 1920). —*B. Laum*, «Stiftungen in der griechischen und römischen Antike» (τόμ. 1—2 Leipzig 1914).— *C. P. F. Lecontère*, «L'archontat athénien d'après la Πολιτεία Ἀθηναίων» (Louvain 1893).—*E. Leist*, «Der Zeuge im attischen Recht» (Frauenfeld 1908).—*B. W. Leist*, «Gräco-italische Rechtsgeschichte» (Jena 1884).—*G. A. Leist*, «Der attische Eigenthumstreit im System der Diadikasien» (Jena 1886).— *A. Levi*, «Delitto e pena nel pensiero dei Greci» (Torino 1903).— *H. Lewy*, «De civili condicione mulierum graecarum» (Breslau 1885).— *T. H. Lipsius*, «Das attische Recht und Rechtsverfahren» (Leipzig 1905—1915).—*L. E. Loegdberg*, «Animadversiones de actione παρανόμων» (Uppsala 1898).— *S. Madonia*, «Sull' enfiteusi. Studio di storia e di giurisprudenza» (Palermo 1882).— *B. Matthias*, «Das foenus nauticum und die geschichtliche Entwicklung der Bodmerei» (Würzburg 1881).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Das griechische Schiedsgericht» (Stuttgart 1892).—*S. Mayer*, Rechte der Israeliten, Athener und Römer, mit rücksicht auf die neuen Gesetzgebungen» (Leipzig τόμ. I—III 1862—1876).— *G. Mazzalroso*, «Lo stato e le persone giuridiche in Grecia e particolarmente in Atene» (Bologna 1907).— *M. H. E. Meier*, «Die Privatschiedsrichter und die öffentlichen Diäteten Athens» Halle 1846).— *M. H. E. Meier und G. F. Schoemann*, «Der attische Prozess» (Νέα ἔκδοσις ὑπὸ *Lipsius*, τόμ. I—II Berlin 1883—1887).— *P. Monceaux*, «Les proxénies grecques» (Paris 1886).— *E. Oesterberg*, «De ephetarum Atheniensium origine» (Upsala 1885). —*L. Ott*, «Beiträge zur Kenntniss des griechischen Eides» (Leipzig 1896).— *K. E. Otto*, «Beiträge zur Kenntniss des griechischen Eides» (Leipzig 1896).— *K. N. Παπαμιχαλοπούλου*, «Ὁ Ἄρειος Πάγος ἐν ταῖς ἀρχαίαις Ἀθήναις» (Ἀθῆναι 1880).— *Δ. Παππούλια*, «Τὸ ἑλληνικὸν ἀστικὸν δίκαιον ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει» (Ἀθῆναι 1911).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ἐμπράγματος ἀσφάλεια κατὰ τὸ ἑλληνικὸν καὶ ρωμαϊκὸν δίκαιον» (Leipzig 1909).— *G. Perrot*, «Essais sur le droit public et privé de la république athénienne» (Paris 1867).— *A. Philippi*, «Der Areopag und die Epheten» (Berlin 1874).— *C. Philippson*, «The international Law and Custom of ancient Greece and Rome» (τόμ. I—II, London 1911).— *Ἰ. Φραγκιά*, «Αἱ διαθῆκαι Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους» (Ἀθῆναι 1904).— *E. Platner*, «Der process und die Klagen bei den Attikern» (Darmstadt τόμ. I—II, 1824—1825).— *R. v. Poehlmann*, «Geschichte der sozialen Fragen und des Sozialismus in der antiken Welt» (2α ἔκδ., τόμ. I—II, München 1922).— *F. Poland*, «Geschichte des griechischen Vereinswesens» (Leipzig 1909).— *M. Radin*, «Legislation of the Greeks and Romans on corporations» (New-York 1909).— *J. Partsch*, «Griechisches Bürgschaftsrecht» (Leipzig 1909).— *G. de Sanctis*, «Ἀτθίς, Storia della republica Atheniese» (2α ἔκδ. Torino 1918). — *E. Schneider*, «De iure hereditaris Atheniensium» (München 1851). —*K. Schodorf*, «Beiträge zur genaueren Kenntniss der attischen Gerichtssprache» (Würzburg 1904). — *J. Schreiner*, «De corpore iuris Atheniensium» (Bonn 1913). —*F. Schulin*, «Das griechische Testament verglichen mit dem römischen» (Basel 1882). — *O. Schulthess*, «Das attische Volksgericht» (Bern 1921). — *O. Schulthess*, «Vormundschaft nach attischem Recht» (Freiburg 1886).—*A. Μομφεράτου*, «Ἐπιτροπεία καὶ Κηδεμονία κατὰ τὸ ἑλληνικὸν καὶ ρωμαϊκὸν δίκαιον» (Ἀθῆναι 1917).—*H. E. Seebohm*, «Structure of Greek tribal society» (London 1895).—*P. Seifert*, «De iure hereditaris Athensiensium» (Griefswatd 1842).— *H. T. Sieveking*, «Das Seedarlehen des Altertums (Leipzig 1893).—*H. Swoboda*, «Zum griechischen Staatsrecht» (Innsbruck, 1898).— *E. Szanto*, «Untersuchungen über das attische Burgerrecht» (Wien 1881).—*J. J. Thonissen*, «Le droit pénal de la république athénienne» (Bruxelles, 1876).—*H. J. Treston*, «A study in ancient Greek blood-vengeance» (London 1923) —*P. Usteri*, «Aecttung und Verbanung im griechischen Recht» (Berlin 1903).—*P. Vinogradoff*, «Outlines of historical jurisprudence» (τόμ. I—II, Oxford 1920—1922).—*H. A. Wallon*. «Histoire de l'esclavage dans l'antiquité» (τόμ. I—III Paris 1879).—*H. V. Weber*, «Attisches Prozessrecht in den attischen Seebundesstaaten» (Paderborn, 1908).—*E. Weiss*, «Griechisches Privatrecht auf rechtsvergleichender Grundlage» (τόμ. I. Leipzig 1923) —*L. Wenger*, «Die Verfassung und Verwaltung des europäischen Altertums» (Leipzig 1911) —*U. von Wilamowitz—Moellendorf*, «Aristoteles und Alten» (τόμ. I—II, Berlin 1893). — *A. Wilhelm*, «Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde mit einem Anhange über die öffentliche Aufzeichnung von Urkunden» (Wien 1900) —*E. Ziebarth*, «Das griechische Vereinswesen» (Leipzig 1896). —*U. E Paoli*, «Studi di diritto attico» (Firenze 1930).— *U Kahrstedt*, «Staatsgebiet und Staatsangehörige in Athen» (Stuttgart—Berlin, 1934).—*E Ciccotti*, «La formazione della Coscienza Giuridica e le sue concrete graduali espressioni nel mondo antico» (Udine, 1934).—*S. Ranulf*, The zealousy of the Gods and criminal Law at Athens» (τόμ. I—II, Copenhage 1933—1934).—*U. E. Paoli*, «Studi sul processo attico» (Padova, 1933).—*J Passias*, «Essai sur le droit maritime des anciens Hellènes» (Wetteren, 1933).— *L Wармund*, «Das Institut der Ehe im Altertum» (Weimar 1933).—*E. Ziebarth*, «Der griechische Kaufmann im Altertum» (München 1933).

2) *Πηγαὶ τοῦ ἑλληνιστικοῦ δικαίου.* α) *Πάπυροι.*—The Amherst Papyri (ed. by *Grenfell and Hunt*, τόμ. 2. London, 1901).—Papyrusurkunden der öffentlichen Bibliothek der Universität zu Basel (hrsg. von *E. Rabel*, Berlin 1917).—Ägyptische Urkunden aus den Museen zu Berlin, hrsg. von der Generalverwaltung. Griechische Urkunden» (τόμ. 1—7, Berlin 1895—1933).—Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire. Papyrus grecs d'époque byzantine (par Jean Maspero, τόμ. 1—3, Le Caire, 1911—1916).—Griechische Urkunden des Ägyptischen Museums zu Cairo (hrsg. von *F. Preisigke*, Strassburg 1911).—Papyrus Cattaoui (I hrsg. von *Grenfell* and *Hunt*, erklärt von *P. M Meyer*: Archiv f Papyrusforschung III, 55 ἑπ.).—Papyri from Karanis (by *Ed Goodspeed*, Chicago 1900).— A Group of Greek Papyrus texts (edited by *E. Goodspeed*: Classical Philology I No 2 σ. 167 ἑπ. Chicago 1906).—Corpus Papyrorum Hermopolitanorum (I hrsg. von *Wessely* (=Stud Pal. V), Leipzig 1905).—Corpus Papyrorum Raineri (I hrsg von *Wessely*, Wien 1895).— Elephantine Papyri (bearbeitet von *Rubensohn*, mit beiträgen von Schubart und Spiegelberg, Berlin 1907).—Fayum Towns and their Papyri By Grenfell, Hunt, Hogarth, London 1900).—Papiri greco—Egizii pubblicati dalla R. Accademia dei Lincei sotto la direzione di *Comparetti* e *Vitelli* Papiri Fiorentini (τόμ. 1—3, Milano 1906—1915).—Mitteilungen aus der Freiburger Papyrussammlung (I, II, III, Heidelberg 1914—1927).—Urkunden der Ptolemäerzeit (hersg. von *Ul. Wilcken*, τόμ. 1 Berlin 1924—1928). —Papyrus Erzherzog Rainer. Führer durch die Ausstellung Wien 1894).—Les Papyrus de Genève (publiés par *J. Nicole*, Genève 1896—1906).—Griechische Papyri im Museum des Oberhessischen Geschichtsvereins zu Giessen (hrsg. von *Egger, Kornemann, Meyer* I Leipzig 1910—1912). - Greek Papyri from the Cairo Museum together with Papyri of Roman Egypt from American Collections (by *E. Goodspeed*. The University of Chicago 1902).—Ein gräkoägyptischer Erbstreit aus dem 2 Jahrh. v Chr. (von *Gerhard*. Heidelberg 1911).—Ein Erbstreit aus dem ptolemaischen Aegypten. Griechische und demotische Papyri der Wiss. Gessell zu Strassburg i. Elsass. Strassburg 1912.— Griechische Papyri der Sammlung Gradenwitz hrsg. von *G. Plaumann*, Heidelberg 1914).— An Alexandrian erotic Fragment and other Greek Papyri chiefly Ptolemaic, (edited by *B. Grenfel*, Oxford 1896).—«New classical fragments and other greec and latin Papyri», (edited by *B. Grenfell*, Oxford 1897) — Dikaiomata, Auszüge aus Alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen in einem Papyrus des Philologischen Seminars der Universität Halle (Berlin 1913).—Griechische Papyrusurkunden der Hamburger Staatsbibliothek (hrsg. und erklärt von *P. Meyer*, τόμ. I—II Leipzig 1911—1924).— The Hawara Papyri, edited by *J. G. Milne*: Archiv f. Papfsg. V, 378 ἑπ.—The Hibeh Papyri (edited by *Grenfell* and *Hund* I, London 1906).— Papyri Iandanae I, II III, IV, V, VI Leipzig 1913—1934.— Papyri graeci musei antiquarii publici Lugduni Bataviae (ed Leemans, τόμ. I—II, 1813, 1885).— Institut Papyrologique de l' Université de Lille. Papyrus grecs publiés sous la direction de *Pierre Jougnet*, τόμ. 1—2, Paris 1907 - 1924.— Griechische Urkunden der Papyrussammlung zu Leipzig (hrsg. von *L. Mitteis* I, Leipzig 1906).— Greek Papyri in the British Museum. Catalogue with texts (edited by *Kenyon* and *Bell*, τόμ. I V London 1893—1917).—Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan (ed. by *E. H. Minns*: Journ. Hell. Studies 35 (1915), σ. 22 ἑπ.).—Veröffentlichungen aus der Papyrussammlung der Münchener Staatsbibliothek (hrsg. von *Heisenberg* und *Wenger*). I. Byzantinische Papyri. Leipzig (1914). — The Oxyrhynchus Papyri (edited by *Grenfell* and *Hunt*, τόμ. 1—17, Oxford 1898—1927).—Notices et Extraits des Manuscrits grecs de la bibliothèque Impériale XVIII (par *Brunet de Presle*, Paris 1865). — The Flinders Petrie Papyri (edited by *Mahaffy* and *Smyly*, Dublin 1891—1905).—Papyrus grecs et démotiques par *Th. Reinach* avec le concours de *W. Spiegelberg* et *Seymour de Ricci*, Paris 1905.— Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus, (ed by *B Grenfell*, Oxford 1896).—Catalogue of the Greek Papyri in the John Rylands Library, Manchester. Vol II (ed. by *Johnson. Martin, Hunt* Manchester 1915).— *Preisigke*, «Sammelbuch griechischer Urkunden am Aegypten» (τόμ. I—IV 1915—1931).— *Schubart*, Papyri graecae Berolinenses, collegit W. Schubart, Bonnae 1911. — Pubblicazioni della Società italiana per la ricerca dei Papiri greci e latini in Egitto. Papiri greci e latini. Firenze τόμ. 1—10, 1912—1933.— Griechische Papyrus der Kaiserlichen Universitäts - und Landesbibliothek zu Strassburg (hrsg. von *F. Preisigke*, τόμ. I—II. Leipzig 1912 — 1920).— Studien zur Palaeographie und Papyruskunde (hrsg. von *C. Wessely*. Leipzig τόμ. I, II, III, IV, V, VII, VIII, X, XIII. XIV, XVII, XX Leipzig 1901—1921).— The Tebtunis Papyri (edited by *Grenfell, Hunt Hogarth*, τόμ 1—3, London 1902—1933).—Papyrus de Théadelphie (édités par *Pierre Jougnet*, Paris 1911).— Aktenstücke aus der Kngl. Bank zu Theben hrsg. von *U. Wilcken*, Berlin 1886. —Papyri graeci regii Taurinensis Musei Aegyptii (ed. *A. Peyron*, Taurini 1826—1827).— Classicorum Auctorum e Vaticanis codicibus editorum, τόμ. IV καὶ V (ed. *Angelo Mai*, Romae 1831—1833).— *Wessely*, Papyrorum scripturae graecae specimina isagogica, Leipzig 1900.— Schrifttaffeln zur älteren lateinischen Paläographie, hrsg. von *Wessely*, Leipzig 1898.— *U. Wilcken*, Griechische Ostraca aus Aegypten und Nubien, τόμ. 1—2, Leipzig 1899.— Papyri Osloenses, fasc. II (edited by *S. Eitrem* and *L. Amundsen*, Oslo 1931).— Papyri of the Princeton University Collections (edited by *A C Johnson* and *H. B. van Hoesen*. Baltimore 1931).—Papyri russischer und georgischer Sammlungen, II Ptolemäische und FrühRömische Texte (hrsg von *Otto Krüger*, Tiflis 1929).— Zenon Papyri in the University of Michigan Collection (ed. by *C. C. Edgar*, Ann Arbor 1931).— Il papiro Vaticano greco 11, a cura d. *M. Norsa* e *G. Vitelli*, Città del Vaticano 1931.—«Ἐντεύξεις» par *Octave Guéraud*, τόμ. 1—2, Le Caire 1931—1933.— *C. C. Edgar*, Zenn Papyri, τόμ 1-4, Le Caire 1925—1931.— *H Büttner*, Griechische Privatbriefe (Giessen 1931).— *H. Frisk*, Bankakten aus dem Fayum (Göteborg, 1931).— *Medea Norsa*, «Papiri greci delle collezioni italiane» Fascicolo primo, Roma, 1931.— *Rostovtzeff and Welles*. A parchment contract of Loan from Dura-Europos in the Euphrates (ἐν Yale Classical Series, ed. by H. Harmon, II, 1931 σ. 2 ἑπ.).

β) *Διατριβαί.*—*Arangio-Ruiz*. La successione testamentaria secondo i papiri greco-egizii (Napoli 1906).—*Arangio-Ruiz*, Osservazioni sul sistema della successione legittima nel diritto dei Papiri (Cagliari 1913).—*V. Arangio-Ruiz*. Persone e famiglia nel diritto dei papiri (Milano 1930).— *V. Arangio-Ruiz* Lineamenti del sistema contrattuale nel diritto dei Papiri (Milano 1927).—*A. Berger*, Die Strafklauseln in den Papyrusurkunden (Leipzig 1911).—*E. Biedermann*, Studien zur aegyptischen Verwaltungsgeschichte in ptolemäisch-römischer Zeit. Der βασιλικὸς γραμματεὺς (Berlin, 1913).— *Boulard*, Les instructions écrites du magistrat au juge-commissaire dans l'Égypte romaine (Paris 1906).—*S. Brassloff*, Zur Kenntniss des Volksrechtes in den Ostprovinzen des römischen Kaiserreiches (Weimar 1902) —*Bry*, Essai sur la vente dans les papyrus greco-égyptiens (Paris 1909).—*Calogirou*, die Arrha im Vermögensrecht (Leipzig 1911).—*L. Cantarelli*, La serie dei prefetti di Egitto (I III Roma 1906—1913).—*Castelli*, I parapherna nei papiri greco-egizii e nelle fonti romane (Milano 1913).—*A. Deissmann*, Licht vom Osten (4e Aufl. Tübingen 1922) - *V. Druffel*, Papyrologische Studien zum byzantinischen Urkundenwesen im Anschluss an P. Heidelberg 311 (München 1915). - *O. Eger*, Zum ägyptischen Grundbuchwesen in römischer Zeit (Leipzig 1909).—*O. Eger*, Rechtsgeschichtliches zum neuen Testament (Basel 1919).—*Engers*, De Aegyptiarum κωμῶν administratione qualis fuerat aetate Lagidarum (Groningen 1909).—*B. Frese*, Aus dem gräkoägyptischen Rechtsleben (Halle 1909) —*M. Gelzer*, Studien zur byzantinischen Verwaltung Aegyptens (Leipzig 1909).—*O. Gradenwitz*, Einführung in die Papyruskunde (1900) —*Haymann*, Die Haftung des Verkäufers für die Beschaffenheit der Kaufsache (Berlin 1912).—*P. Jouguet*, La vie municipale dans l'Égypte romaine (Paris 1911) —*H. Kreller*, Erbrechtliche Untersuchungen auf Grund der gräkoägyptischen Papyrusurkunden (Leipzig 1919) —*E. Kühn*, Antinoopolis (Leipzig 1913). —*J. Lesquier*, Les institutions militaires de l'Égypte sous les Lagides (Paris 1911).—*Levison*, Die Beurkundung des Civilstandes im Altertum (Bonn 1898).—*H. Lewald* Beiträge zur Kenntniss des römisch-ägyptischen Grundbuchrechtes (Leipzig 1909).—*H. Lewald*, Zur Personalexecution im Recht der Papyri (Leipzig 1910) —*Manigk*, Gläubigerbefriedigung durch Nutzung (Berlin 1910).—*V. Martin*. Les epistratèges (Genève 1911).—*Méautis*, Hermoupolis la Grande (Lausanne 1918).—*P. M. Meyer*, Heerwesen der Ptolemäer und Römer in Aegypten (Leipzig 1900).—*L. Mitteis*, Zur Geschichte der Erbpacht im Altertum (Leipzig 1901).—*L. Mitteis-U. Wilcken*, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde (τόμ. I-IV Leipzig 1912).—*P. M. Meyer*, Juristische Papyri (1920).—*M. Modica*, Introduzione allo studio della papirologia giuridica (Milano 1914).—*Niedermeyer*, Über antike Protokoll-Literatur (Göttingen 1918) —*Nietzold*, Die Ehe in Aegypten zur ptolemäisch-römischen Zeit (Leipzig 1903).—*Fr. Oertel*, Die Liturgie (Leipzig 1917).—*W. Otto*, Priester und Tempel im hellenistischen Aegypten (τόμ. 1—2 Leipzig 1905 —1908).—*J. Partsch*, Die Schriftformel im römischen Provinzialprozess (Berlin 1905).—*Paulus*, Die Prosopographie der Beamten des Ἀρσινοΐτης νομὸς in der Zeit von Augustus bis auf Diokletian (Greifswald 1914).—*G. Plaumann*, Ptolemais in Oberaegypten (Leipzig 1910).—*Plaumann*, Der Idios logos (Berlin 1919).—*Preisigke* Städtische Verwaltungsbeamten im römischen Aegypten (Halle 1903). —*F. Preisigke*, Girowesen im griechischen Aegypten (Strassburg 1910).—*Γ. Πετροπούλου*, Τινὰ περὶ γάμου ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ τοὺς ἑλληνο-αἰγυπτιακοὺς παπύρους (Ἀπόσπασμα ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1931). —*Τοῦ αὐτοῦ*, Περὶ τῆς συζυγικῆς κοινοκτημοσύνης. I, Τὸ αἰγυπτιακον δίκαιον ἰδίως κατὰ τοὺς δημοτικοὺς παπύρους (Ἀθῆναι 1932).—*S. Huwardas*, Beiträge zum griechischen und gräkoägyptischen Eherecht der ptolemäer und frühen Kaiserzeit (Leipzig 1931).— *Γ. Πετροπούλου*, Βιβλιογραφικὴ Ἐπισκόπησις τοῦ 1931 (Ἀθῆναι 1932).—*Raape*, Der Verfall des griechischen Pfandes, besonders des griechisch-aegyptischen (Halle 1912). — *L. Raape*, Die Verfallsklausel bei Pfand und Sicherungsübereignung (Berlin 1913).— *E. Rabel*, Die Hauftung des Verkäufers wegen Mangels im Rechte (Leipzig 1902).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Die Verfügungsbeschränkungen des Verpfänders besonders in den Papyri (Leipzig 1909).— *P. Koschaker*, Über einige griechische Rechtsurkunden aus den östlichen Randgebieten des Hellenismus, (Leipzig 1931).— *Th. Reil*, Beiträge zur Kenntniss des Gewerbes im hellenistischen Aegypten (Leipzig 1913). — *M. Rostowzew*, Studien zur Geschichte des römischen Kolonates (Leipzig 1910).—*De Ruggiero*, Il divieto d' alienazione del pegno (Cagliari 1910). — *San-Nicolò*, Aegyptisches Vereinswesen zur Zeit der Ptolemäer und Römer (τόμ. 1—2, München 1913—1915).— *W. Schubart*, Einführung in die Papyruskunde (Berlin 1920).— *A. Schwarz*, Hypothek und Hypallagma (Leipzig 1911).— *Schwarz*, Homologie und Protokoll (Leipzig 1913).— *Semeka*, Ptolemäisches Prozessrecht (München 1913).— *Steiner*, Beiträge zur Interpretation des Steuergesetzes von Ptolemaios Philadelphos (Heidelberg 1910). — *Τοῦ αὐτοῦ*, Der Fiscus der Ptolemäer (Leipzig 1914).— *Taubenschlag*, Vormundschaftsrechtliche Studien (Leipzig 1913).— *Taubenschlag*, Das Strafrecht im Rechte der Papyri (Leipzig 1916). - *S. Waszynski*, Die Bodenpacht. Agrargeschichtliche Papyrusstudien. I Die Privatpacht (Leipzig 1905).— *E. Weiss*, Pfandrechtliche Untersuchungen I (Weimar 1909).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Studien zu den römischen Rechtsquellen (Leipzig 1914).—*L. Wenger*, Rechtshistorische Papyrusstudien (Graz 1902).— *Τοῦ αὐτοῦ*, Die Stellvertretung im Rechte der Papyri (Leipzig 1906).—*K. Τριανταφυλλοπούλου*, Ἡ παπυρολογία καὶ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον (ἐν Ἐπιθ. τῶν κοινωνικῶν καὶ νομικῶν Ἐπιστημῶν τόμ. I (1909), σ. 69 ἑπ.).— *C. Wessely*, Aus der Welt der Papyri (Leipzig 1914).— *Zehetmaier*, De appellationibus honorificis in papyris graecis obviis (Marburg 1912).— *Fr. Zucker*, Beiträge zur Kenntniss der Gerichtsorganisation im ptolemäischen und römischen Aegypten (1911).— *Berneker*, Zur Geschichte der Prozesseinleitung im ptolemäischen Recht (Ansbach 1930).— *Goodenough*, The jurisprudence of the Jewish Courts in Egypt (New Haven 1929).— *Heichelheim*, Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus Jena 1930).— *E. Seidl*, Der Eid im ptolemäischen Recht (München 1929).— Taubenschlag, Geschichte der Rezeption des römischen Privatrechts in Aegypten (ἐν Studi Bonfante I σ. 367—440).

3) *Κοπτικὸν δίκαιον.* α) *Πηγαί.* Aegyptische Urkunden aus den königlichen Museen zu Berlin, herausgegeben von der Generalverwaltung. Koptische Urkunden (τόμ. I—II Berlin 1904—1906).—Catalogue of the Coptic Manuscripts in the British Museum (edited by *W C. Crum*, 1905).—*A. A. Schiller*, Ten Coptic Legal Texts (New York, 1932).—Corpus Papyrorum Raineri: II, Koptische Texte (herausgegeben *von J. Krall*, Wien 1895) —Koptische Rechtsurkunden des achten Jahrhunderts aus Djeme (Herausgegeben von *W. E. Crum* und *G. Steindorf* Leipzig 1912).—An Appendix of Coptic Papyri, by *W. E. Crum*, ἐν: Greek Papyri in the British Museum, τομ. IV (London 1912).—Catalogue of the Coptic Manuscripts in the John Rylands Library (by *W. E. Crum*, 1909).—Short Texts from Coptic Ostraca (by *W. E. Crum* 1921).—Coptic and Greek Texts in the British Museum (by *H. R. Hall* 1905). —**The Monastery of Epiphanius**, part II: Coptic Ostraca

Digitized by Google

by *E. C. Crum*, New York 1931.—Coptic Ostraca by *W. E. Crum*, London 1902.

β) *Διατριβαί. Boulard*, La vente dans les actes coptes, ἐν Études juridiques offertes à P. F. Girard τόμ. 2 σ. 1 ἑπ. Paris 1912).—*Revillout*, Précis de droit égyptien, 2 τόμοι Paris 1903.—*Steinwenter*, Studien zu den koptischen Rechtsurkunden aus Oberägypten, Leipzig Studien z. Paläographie und Papyruskunde hrsg. von. C. Wessely τόμ. 19.—*A A. Schiller*, Coptic Law (reprinted from the «Juridical Review» September 1931). —*A. A Schiller*, Koptisches Recht ἐν Kritische Vierteljahrschrift τόμ. 25, Heft 2—4, 1932

4) *Ρωμαϊκοελληνικὸν δίκαιον.* α) *Διατριβαί. L. Mitteis*, Reichsrect und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches (Leipzig 1891).—*Gilson*, L'étude du droit romain comparé anx autres droits de l'antiquité (1899) —*V. Arangio-Ruiz*, Corso di Storia del diritto romano (3η ἐκδ., τόμ. 1—2, Roma 1923).—*L. Mitteis*, Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians (Leipzig 1908) καθὼς καὶ πλεῖσται τῶν διατριβῶν τῶν ἀφορωσῶν τὸ ἑλληνιστικὸν δίκαιον (τῶν παπύρων).—*P. Collinet*, Études historiques sur le droit de Justinien, τόμ. I, Le caractère oriental de l'œuvre législative de Justinien, Paris 1912, τόμ II, Histoire de l'école de droit de Beyrouth Paris 1915, τόμ. III, La procédure par libelle, Paris 1933) —*M. Roberti*, Contributo allo studio delle relazioni fra diritto romano e patristica ἐν S. Agostino 1931 σ. 305—366.—*A Marchi*, Dell'influenza del cristianesimo sulla codificazione giustinianea (Siena 1924).— β) Εἰς τὰς *πηγὰς* τῆς ἐποχῆς ἀνήκουν Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert von *G. Bruns* und *E. Sachau*, Leipzig 1880, καὶ *E. Sachau*, Syrische Rechtsbücher, τόμ. 1—3 Berlin 1907—1914.

5) *Βυζαντινὸν δίκαιον.* α) *Πηγαί: Bonefidius*, Juris orientalii libri tres, Παρίσιοι 1573.—*Leunclavius*, Juris grecoromani tam canonici quam civilis, tomi duo (Francoforti 1546).—*F. Miklosich und J. Müller*, Acta et diplomiita graeca Meda Aevi sacra et profana (τόμ. 1—6, Wien 1860—1889).—*K. Σάθα*, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας (τόμ. 1—9, Παρίσιοι 1880—1890).—*K. Σάθα*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη (τόμοι 1—7, Ἀθῆναι—Βενετία—Παρίσιοι, 1872—1894). —*C. E. Zachariae.* Ὁ Πρόχειρος Νόμος. Imperatorum Basilii Constantini et Leonis Prochiron, (Heidelbergae 1837). —*J. B. Pitra*, Analecta sacra et classica. Spicilegio Solesmnensi parata. Juris ecclesiastici graecorum selecta paralipomena (Parisiis et Romae 1891).—*Ferrini*, Institutionum graeca paraphasis Theofilo antecessore vulgo tributa (τόμ. 1—2, Berlin—Milano 1884—1897).—*K. E. Zachariae*, Αἱ Ῥοπαὶ (Heidelberg, 1836). —*Zachariae von Lingenthal*, Collectio Librorum Juris graeco-romani ineditorum (Leipzig 1852).—*Ἀντων. Μομφερράτου*, Ecloga Leonis et Constantini cum Appendice (Ἀθῆναι 1889). —*W. Ashburner*, Νόμος Ῥοδίων Ναυτικός, The Rodian Sea Law (Oxford 1909).—*Σπ. Ζαμπελίου*, Ἰταλοελληνικά, ἤτοι κριτικὴ πραγματεία περὶ τῶν ἐν τοῖς ἀρχείοις Νεαπόλεως ἀνεκδότων ἑλληνικῶν περγαμηνῶν (Ἀθῆναι 1864—1868) —*F. Trinchera*, Syllabus Graecarum Membranarum, (Napoli 1865).—*S. Cusa*, I diplomi Greci et Arabi di Sicilia (Palermo 1869—1892).—*Ἰωάννου Δ. Ζέπου*, Βασιλικὰ κατὰ τὴν ἐν Λειψίᾳ ἔκδοσιν τοῦ C. E. Heimbach κτλ. (Ἀθῆναι, 2α ἔκδοσις 5 τόμοι, 1912).—*A. Z. Lingenthal*, Ἀνέκδοτα Theodori Scholastici Breviarium Novellarum κτλ. (Lipsiae 1843).—*C. E. Heimbach*, Ἀνέκδοτα (τόμ. 1—2, Lipsiae 1838—1840).—Basilicorum Libri LX, edidit *C. G. Heimbach* (τόμ. 1—7, Lipsiae 1833—1870) καὶ Supplementum ὑπὸ *Mercati* καὶ *Ferrini* (Lipsiae 1897).— Ἤδη αἱ πλεῖσται τῶν Βυζαντινῶν πηγῶν ἐξεδόθησαν ὑπὸ *Ἰωάννου* καὶ *Παναγιώτου Ζέπου*, Jus Graecoromanum, τόμοι 1—8, Ἀθῆναι 1931 μετὰ πλήρους βιβλιογραφίας ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ Δικαίου καθόλου.—*Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ*, Σύνταγμα τῶν Ἱερῶν καὶ θείων κανόνων (τόμοι 1—6, Ἀθῆναι 1852—1859).—*Zachariae von Lingenthal*, Jus Graecoromanum (τόμ. 1—7, Lipsiae 1856—1883).—*Epulber*, L'Éclogue des Isauriens (Cernautzi 1929).—*O. Spata*, Le Pergamene Greche esistenti nel grande archivio di Palermo (Palermo 1861).—*Fr. Dölger*, Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A: Regesten: Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches Teil 1—3 (München u Berlin 1925—1933).—*J. Nicole*, Λέοντος τοῦ Σοφοῦ τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον (Genève 1893).—*Παπαδοπούλου-Κεραμέως*, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμητικῆς σταχυολογίας (5 τόμοι, Πετρούπολις 1891—1906).

β) *Διατριβαί.*— *Zachariae v. Lingenthal*, Geschichte des griechisch-römischen Rechts (3η ἐκδ. 1892· ὑφίσταται μετάφρ. τῆς α' ἐκδόσεως ἡμιτελὴς ὑπὸ *Δ. Σγούτα* ἐν Θέμιδι αὐτοῦ).—*Albertoni*, Per una esposizione del diritto bizantino (1927).—*Καλλιγᾶ*, Περὶ δουλοπαροικίας παρὰ Ῥωμαίοις καὶ Βυζαντινοῖς («Θέμις» *Σγούτα* 9 (1865), σ. 154 ἑπ.) —*Ἰ. Βαλαωρίτου*, Ἰωάννης ὁ Νομοφύλαξ καὶ ἡ περὶ ἐπανιδρύσεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Νομικῆς Σχολῆς Νεαρὰ Κωνσταντίνου τοῦ Μονάρχου (ἐν «Ἐφημερίδι Ἑλληνικῆς καὶ Γαλλικῆς Νομολογίας» 5 (1885), σ. 328 ἑπ.).—*Τριανταφυλλοπούλου*, Ὁ φαλκίδιος Νόμος ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ (Ἀθῆναι 1912).—*A. Μομφερράτου*, Περὶ τῆς Προγαμιαίας δωρεᾶς ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ (Ἀθῆναι 1884).—*Μαριδάκη*, Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων (1912).—*H. Monnier*, Les Novelles de Léon le Sage (Bordeaux 1923).—*K. Τριανταφυλλοπούλου*, Βυζαντινὸν Δίκαιον, Ἀπόσπασμα ἐκ τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας (Ἀθῆναι 1929).—*A. Ferradou*, Des biens des monastères à Byzance (Bordeau 1896).—*K. Triantaphyllopoulos*, Die Novelle des Patriarchen Athanasius über die τριμοιρία (ἐν Byzantinische-Neugriechische Jahrbücher 8 (1930), σ. 136 ἑπ.).—*Siciliano-Villanueva*, Diritto Bizantino (Milano 1906).—*Dinou Arion*, Le νόμος γεωργικὸς et le régime de la terre dans l'ancien droit roumain (Paris 1929).—*Biener*, Beiträge zur Revision des Justinianischen Codex (Berlin 1893).—*Heimbach*, Griechisch-römisches Recht (ἐν Allgemeine Enzyclopädie der Wissenschaften und Künste von Ersch und Gruber τόμος 86, Leipzig 1868).—*Z. v. Lingenthal*, Historiae iuris graecoromani delineatio (Heidelberg 1839).—*Mortreuil*, Histoire du droit byzantin (τόμοι 1—3, Paris 1843—1846).—*Ginis*, Das Promulgationsjahr der Isaurischen Ekloge (ἐν Byzantinische Zeitschrift 24 (1923—1924), σ. 346 ἑπ.).—*H. Kreller*, Lex Rhodia (ἐν Zeitschrift für das gesammte Handels-und Konkursrecht, 85 (1921), σ. 257 ἑπ.).—*C. Ferrini*, Opere, τόμ. I Studi di diritto romano-byzantino (Milano 1929).—*Alb. Stockle*, Spätrömische und byzantinische Zünfte (Leipzig 1911).—*G. Zoras*, Le corporazioni bizantini. Studio sull' Ἐπαρχικὸν βιβλίον de Imperatore Leone VI (Roma 1931).—*Ch. Macri*, L'organisation de l'Économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macedoine (Paris 1925).—*E. H. Freshfield*, Les manuels officiels de droit romain publiés à Constantinople par les empereurs Léon III et Basil I, 726—870 (Paris 1919).—*Monnier et Platon*, La meditatio de nudis pactis (Paris 1915).—*E. H. Freshfield*, Roman Law in the later Roman Empire (Cambridge 1932).—*H. von Wittken*, Die Entwicklung des Rechts nach Justinian in Byzanz (Halle-Saale 1928).—*Zhismann*, Das Eherecht der orientalischen Kirche (Wien 1864).—*Koch*, Die byzantinischen Beamtentitel von 400—700 (Jena 1903).—*Νικοδήμου Μίλας*, Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, (Ἑλλ. μετ. ὑπὸ *M. Ἀποστολοπούλου*, Ἀθῆναι 1906 τ. 1—2). —*K. Ῥάλλη*, Ποινικὸν Δίκαιον τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας (Ἀθῆναι 1907).—*J. B Bury*, The Constitution of the later Roman Empire (London 1910).—*G Ferrari*, I documenti greci medioevali di diritto privato dell'Italia meridionale (Leipzig 1910).—*J B. Bury*, The Imperial administrative System in the ninth century (London 1911).—*A Heisenberg*, Staat und Gesellschaft des byzantinischen Reiches ἐν Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer (2α ἔκδοσις, Leipzig 1923).—*Pierre Noailles*, Les collections de Novelles de l'empereur Justinien (τόμ 1—2, Paris 1912). *Βάση*, Περὶ τινων χωρίων τῆς Ἐκλογῆς Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου ἐν Βυζαντίδι I (1909—1910) — *F. Aussaresses*, L'armée byzantine à la fin du VI siècle d'après le Strategikon de l'Empereur Maurice (Paris 1909).—*K. M. Rhallis*, Zwei inedierte Novellen des Kaisers Alexios Komnenos, (Ἀθῆναι 1898).—*Καλλιγᾶ*, Μελέται καὶ λόγοι, (Ἀθῆναι 1899).—*Laborde*, Les écoles de droit dans l'Empire d'Orient (Bordeaux 1912).—*Andréadès*, Le recrutement des fonctionnaires et les Universités dans l' Empire Byzantin (ἐν Mélanges Cornil vol I σ. 16—40).—*B. A. Μυστακίδου*, Ἀνώτατα παιδευτήρια κατὰ τοὺς βυζαντιακοὺς χρόνους καὶ ἡ παρὰ τὰ Πατριαρχεῖα Μ. τοῦ Γένους σχολὴ κατὰ τὴν ἅλωσιν (Tübingen 1921).—*S. Ch Σακελλαριάδου*, Περὶ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Κωνσταντίνου Ἁρμενοπούλου (Ἀθῆναι 1916).—*Chr. Zervos*, Un philosophe néoplatonicien du XI siècle. Michel Psellos (Paris 1920).—*M. Holleaux*, Στρατηγὸς-ὕπατος (Paris 1918).—*O. Elissen*, Der Senat im Oströmischen Reiche (Göttingen 1881).—*Lécrivain*, Le sénat romain depuis Dioclétien (Paris 1908).—*G. Rouillard*, L' administration de l' Égypte byzantine (2α ἔκδ. 1928).—*M. Gelzer*, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung (Leipzig 1899).—*Ἀνδρεάδου*, Περὶ τῶν Οἰκονομικῶν τοῦ Βυζαντίου (ἐν Ἐπετ. Κοιν. καὶ νομικ. ἐπιστημῶν I (1909) σ. 22—46).—*G Leo*, Die capitatio plebeia und die capitatio humana im römisch-byzantinischen Steuerrecht (Berlin 1900).—*K. M. Ῥάλλη*, Περὶ ἀσυλίας κατὰ τὸ δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (Ἀθῆναι 1911).—*Zhismann*, Das Stiftrecht in der Morgenländischen Kirche (Wien 1888).—*A. Sarrazin*, Études sur les fondations dans l' antiquité, en particulier à Rome et à Byzance (Paris 1909).—*Testaud*, Des rapports des puissants et des petits propriétaires ruraux dans l' Empire Byzantin an X siècle (Bordeaux 1898).—*K. Δυοβουνιώτου*, Νομοκανονικαὶ μελέται (Ἀθῆναι 1917).—*Brandileone*, Sulla storia e la natura della donatio propter nuptias (Bologna 1892) —*Tamassia*, L'affratellamento (ἀδελφοποιΐα) (Torino 1886). —*Platon*, Observations sur le droit de προτίμησις en droit byzantin (Paris 1906).—*G. Paturini*, Pactes et contrats en droit romain et byzantin. Simples remarques (Paris 1917).—*F. Dölger*, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung (Berlin 1927).

6. *Τὸ μεταβυζαντινὸν δίκαιον.* α) *Πηγαί.* Εἶναι κατὰ τὸ μέγιστον αὐτῶν μέρος ἀνέκδοτοι: *G. Recoura*, Les Assises de Romanie (Paris 1930). — Πρόχειρον Νομικὸν Θεοφίλου ἐπισκόπου Καμπανίας, νῦν τὸ πρῶτον τύποις ἐκδιδόμενον ἐκ χειρογράφου ἐπιμελῶς κεκαθαρμένου μετὰ προσθήκης διαφόρων παραπομπῶν καὶ σημειώσεων ἑρμηνευτικῶν τοῦ κειμένου (Κωνσταντινούπολις 1887). —*Γ. Δυοβουνιώτου*, Ὁ ὑπ' ἀριθ. 1428 χειρόγραφος κῶδιξ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν Βιβλιοθήκης (ἐν Ἀθηνᾷ 18 (1910), σ. 225—246).—*A. Παπαδοπούλου-Κεραμέως*, Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου (ἐν Βυζαντίδι, τόμ. 1, 1908).—*K. I. Δυοβουνιώτου*, Ὁ Νομοκάνων Μανουὴλ τοῦ Μαλαξοῦ (Ἀθῆναι 1916).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἐκ τῶν νομοκανονικῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ἡμετέρου πανεπιστημίου τὰ ὑπ' ἀριθ. 1457 καὶ 1458 (ἐν Ἑβδομηκονταπενταετηρίδι τῆς Ῥιζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς, Ἀθῆναι 1920, σ. 185—203).—*M. I. Γεδεών*, Ἐπίσημα Ἐκκλησιαστικὰ Γράμματα (ἐν Ἐκκλ. Ἀληθείᾳ 19 (1899), σ. 155—158, 161—166, 183—186, 223—224, 229, 371—374).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Γνώσεις ἐκ τοῦ τυπικοῦ τῶν μονῶν τοῦ Γαλησίου ὄρους (1898).—*Σ. Λάμπρου*, Διαθήκη τοῦ ιζ' αἰῶνος (ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι 5 (1908), σ. 339—340).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Κανονικαὶ Διατάξεις (τόμοι 1—2, Κωνσταντινούπολις 1888—1889).—*M. Καραβοκυροῦ*, Κῶδιξ τοῦ ἐξ ἀδιαθέτου καὶ ἐκ διαθηκῶν Κληρονομικοῦ Δικαίου (Κωνσταντινούπολις 1889).—*M. Θεοτοκᾶ*, Νομολογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (Κωνσταντινούπολις 1897).

β) *Διατριβαί.*— *Heimbach* (ἐν Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste, hrsg von *Ersch* und *Gruber*, τόμ. 87, Leipzig 186).—*Geib*, Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland während der türkischen Herrschaft und bis zur Ankunft des Königs Otto I Heidelberg 1835) —*Maurer*, Das Griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung vor und nach der Freiheitskampfe bis zum 3 Juli 1834 (τομοι 1—3, Heidelberg 1835).—*N. Ἐλευθεριάδου*, Ἡ ἀκίνητος ἰδιοκτησία ἐν Τουρκίᾳ (Ἀθῆναι 1903).—*K. M. Ῥάλλη*, Τὸ ἀναπαλλοτρίωτον τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας κατὰ τὸ δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (Ἀθῆναι 1903).—*K. Δ. Τσοποτοῦ*, Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν πηγῶν (Βόλος 1912).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἱστορία τῶν γεωργῶν καὶ τῆς ἰδιοκτησίας ἐν Θεσσαλίᾳ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς Τουρκοκρατίας, ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν πηγῶν (Ἀθῆναι 1915).—*N. Μοσχοβάκη*, Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον Δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἀθῆναι 1882).—*Δ. Χρυσανθοπούλου*, Συλλογὴ τοπικῶν τῆς Ἑλλάδος συνηθειῶν (Ἀθῆναι 1853).—*Μιχαηλίδου-Νουάρου*, Νομικὰ ἔθιμα τῆς νήσου Καρπάθου τῆς Δωδεκανήσου κτλ. (Ἀθῆναι 1926).—*Π. Βιζουκίδου*, Ἠπειρωτικῶν θεσμίων ἔρευνα (ἐν Ἠπειρωτικοῖς χρονικοῖς 2 (1927), σ. 5 ἑπ.).—*I. καὶ Π. Ζέπου*, Συλλογὴ τοπικῶν ἑλληνικῶν ἐθίμων (ἐν Jus Graecoromanum, τόμ. 8, 1931, σ. 441—580).

7) *Τὸ Βυζαντινὸν Δίκαιον ἔξω τοῦ Βυζαντίου.*— Οἱ Κώδικες τοῦ Σκαρλάτου Καλλιμάχη, τῆς Μολδαυίας καὶ τοῦ Καρατζᾶ τῆς Οὐγγροβλαχίας ἐξεδόθησαν νεωστὶ ὑπὸ *I. καὶ Π Ζέπου* ἐν Jus Graecoromanum τόμ. 8, 1931.—*C. Alfonso Nallino*, Libri giuridici bizantini in versioni arabe cristiane dei secoli XII—XIII Roma 1925). —*Kazarow*, Die Gesetzgebung des bulgarischen Fürsten Kroum ἐν Byz. Zeitschrift 17 (1907, σ 294 ἑπ.).—*Zigel*, Lectures on Slavonic Law (London 1902).—*R. Hube*, Le droit romain et gréco-byzantin chez les peuples slaves (Paris 1880).—*Mitrovitz* Nomocanon der slavischen morgenländischen Kirche oder die Kormtchaïa Kniga (Wien 1898).—*Pawlow*, Geschichte des russischen Kirchenrechts (Stuttgart 1905).—*H. Zamfiresco*, Les origines du droit privé roumain (Paris 1923).—*C. D. Triantafyllopulos*, Sur les sources du code Callimaque (Bucarest 1931).—*K. Δ. Τριανταφυλλοπούλου*, Σημείωμα περὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐν Ῥουμανίᾳ κωδικοποιήσεων (ἐν Jus Graecoromanum ὑπὸ *I. καὶ Π. Ζέπου*, τόμ. 8. Πρόλογος). —*Brandileone*, Il diritto bizantino nell' Italia Meridionale dall' VIII al XII secolo Bologna 1886).—*Tamassia*, Le Ῥοπαὶ in Occidente (Bologna 1895).—*Besta*, Legislazione e scienza giuridica dalla caduta dell' Impero Romano al secolo XV (Milano 1923).—*Patetta*, La scuola giuridica constantinopolitana del secolo XI e la scuola di Bologna (ἐν Studi Schupfer vol II, 1898, σ. 117 ἑπ.).—*Siciliano-Villanueva*, Sul diritto greco-romano privato in Sicilia (Catania 1901).—*V. Giuffrida*, La genesi delle consuetudini giuridiche della città di Sicilia. I, Il diritto grecoromano nel periodo bizantino-arabo (Catania 1901).—*Roberti*. Le origini romano-cristiane della communione dei beni tra coniui (Torino 1919).—*Segrè*, Elementi Elleno-Orientali nel diritto privato dell' alto Medio Evo in Occidente (ἐν Annuario della R. Università di Torino 1923—1924).—*La Mantia*, Consuetudini e leggi su protimisi in Sicilia (Palermo 1895).—*A. Μομφερράτου*, Ἡ ἑλληνικὴ νεαρὰ τοῦ βασιλέως τῶν Νορμαννῶν Ῥογήρου τοῦ Β' ἐν ἔτει 1150 (Ἀθῆναι 1912).

Γ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΕΩΤΕΡΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ. Τὸ ἐν Ἑλλάδι ἰσχῦον δίκαιον εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ὑπερεκατονταετοῦς ἱστορικῆς ἐξελίξεως, τὴν ὁποίαν διήνυσεν ἡ τελευταία κλειστὴ περίοδος τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ 1821. Διαδεχθεῖσα ἡ περίοδος αὐτὴ τὸ σκότος τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας, χαρακτηρίζεται γενικῶς μὲ τὴν ἐπίδρασιν ἀφ' ἑνός, τὴν ὁποίαν αἱ ἐν ἰσχύι ἀρτιώτεραι ξέναι νομοθεσίαι ἀσκοῦν ἐπὶ τοῦ εἰσαγομένου νέου ἑλληνικοῦ δικαίου, καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν ἐμμονὴν ἑνὸς μεγάλου τμήματος αὐτοῦ, τοῦ ἀστικοῦ δικαίου, εἰς τὸ κατὰ παράδοσιν διατηρηθὲν ῥωμαϊκοβυζαντινὸν δίκαιον.

Ἡ διατήρησις τοῦ ἀστικοῦ ῥωμαϊκοῦ δικαίου ἐξηγεῖται πολλαχῶς, καὶ ἀπὸ τὴν ῥωμαντικὴν δικαιολογίαν τῆς συνδέσεως τοῦ δημιουργουμένου παρόντος πρὸς τὸ ἔνδοξον βυζαντινὸν παρελθόν. Αἱ ξέναι τοὐναντίον νομοθεσίαι, καὶ ἀρχικῶς ἰδίως ἡ νεωτέρα τότε γαλλική, χρησιμεύουν ὡς πρότυπον διὰ τὰ πλεῖστα τμήματα τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εὑρίσκει διπλῆν ἐξήγησιν: ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν ἀνάγκην, τὴν ὁποίαν ὁ ἀγωνιζόμενος λαὸς ᾐσθάνετο, ὅπως συνδεθῇ μὲ μίαν ἰσχυρὰν ἐπικράτειαν μὲ πολιτικοὺς δεσμοὺς καὶ ἀναπτύξῃ ἐσωτέραν τινὰ συγγένειαν διὰ τῆς εἰσαγωγῆς γαλλικῶν συστημάτων δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου εἰς τὸ ὀργανούμενον νέον κράτος· ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ κυρίως, διότι οἱ κυβερνῶντες τότε τὰ κοινὰ πράγματα ἐν Ἑλλάδι εἶχον λάβει τὴν ἀνωτέραν αὐτῶν παιδείαν εἰς Γαλλίαν καὶ εἶχον κατανοήσει τὴν ἐπὶ φιλελευθέρων ἀρχῶν θεμελιωμένην ἀρτιωτέραν αὐτῆς νομοθεσίαν. Ἡ ἀκμάζουσα γαλλικὴ ἐπιστήμη, ἀντιθέτως πρὸς τὰς βαρείας θεωρητικὰς γερμανικὰς κατασκευάς, ἦτο πολὺ περισσότερον ἑλκυστική, ὥστε νὰ δύναται ἀμέσως νὰ κατακτᾷ καὶ νὰ ἐπιτρέπῃ εἰς τοὺς ἐμποτισμένους μὲ αὐτὴν νὰ κερδίζουν εἰς δύναμιν καὶ ἐπιρροήν. Ἡ ἰσχὺς τοῦ παράγοντος αὐτοῦ, τῆς ἐπιδράσεως τῶν εἰς τὴν ξένην σπουδαζόντων καὶ μεταφυτευόντων τὰ ἐξ αὐτῆς διδάγματα εἰς τὴν Ἑλλάδα, καταφαίνεται καὶ βραδύτερον, ὅτε, ἰδίᾳ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ μετέπειτα, ἡ ἐκ Γερμανίας ἐπίδρασις καθίσταται ἐντονωτέρα, ὅταν ἐμφανὴς καθίσταται ἡ μεταστροφὴ τοῦ ῥεύματος τῶν εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν σπουδαζόντων ἀπὸ τῆς Γαλλίας πρὸς τὴν Γερμανίαν. Πρὸς ἐποχὴν δὲ προηγμένης ἐπιστημονικῆς ἐνημερότητος καὶ δυναμικότητος πρὸς κριτικὴν καὶ πρωτοβουλίαν, ἀντιστοιχεῖ ἤδη ἡ σύγχρονος τάσις πρὸς χρησιμοποίησιν συγκριτικῶν μεθόδων δικαίου κατὰ τὴν κατάρτισιν τῶν νεωτέρων νομοθετημάτων.

Ἡ ἐξεταζομένη χρονικὴ διαδρομὴ τοῦ νεωτέρου ἑλληνικοῦ δικαίου δύναται νὰ διακριθῇ εἰς τρεῖς περιόδους. Ἡ πρώτη, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ 1821, ἐξικνεῖται μέχρι τῆς κατὰ Ἰανουάριον 1833 ἀφίξεως τοῦ Ὄθωνος. Ἡ δευτέρα περιλαμβάνεται μεταξὺ τοῦ 1833 καὶ τῶν μεγάλων μεταρρυθμίσεων τοῦ 1910, ὁπότε ἀρχίζει ἡ τρίτη, διαρκοῦσα μέχρι σήμερον.

Πρώτη περίοδος (1821—1833). Μὲ τὴν ἔναρξιν τοῦ πρὸς ἀπελευθέρωσιν ἀγῶνος συμπίπτει καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς εἰς καταστατικόν τινα χάρτην διατυπώσεως τῶν ἀρχῶν, καθ' ἃς ἡγέται καὶ λαὸς θὰ πολιτεύωνται. Εἰς τοὺς πρώτους μῆνας τῆς ἐκραγείσης ἐπαναστάσεως, τὴν 26 Μαΐου 1821, ἀνάγεται ἡ λεγομένη Πρᾶξις τῆς ἐν τῇ μονῇ τῶν Καλτεζῶν συνελεύσεως, ὅπου οἱ πρόκριτοι τῶν ἐπαναστατημένων ἐπαρχιῶν τῆς Πελοποννήσου ἀνέθεσαν εἰς ἐπιτροπὴν ἐξ 6 «φιλογενεστάτων κυρίων», ὅπως ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἀρχιστρατήγου Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη «συσκέπτωνται, προβλέπωσι καὶ διοικῶσι, καὶ κατὰ τὸ μερικὸν καὶ κατὰ τὸ γενικόν, ἁπάσας τὰς ὑποθέσεις, διαφορὰς καὶ πᾶν ὅ,τι συντείνε. εἰς τὴν κοινὴν εὐταξίαν, ἁρμονίαν, ἐξοικονομίαν τε καὶ εὐκολίαν τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος καθ' ὁποιον τρόπον ἡ θεία πρόνοια τοὺς φωτίσει καὶ γνωρίσωσιν ὠφέλιμον». Ἡ πρᾶξις αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν πρώτην διάταξιν σειρᾶς ὀργανικῶν πράξεων τῶν μεταγενεστέρως συγκληθεισῶν τοπικῶν συνελεύσεων τοῦ ἀγωνιζομένου λαοῦ. Εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Μάμουκα, ὅπου ἐξεδόθησαν ὅλα τὰ ἐπίσημα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔγγραφα, ἀναφέρονται κατὰ σειρὰν τὰ σχέδια ὀργανισμοῦ τῆς διοικήσεως τῆς Πελοποννήσου, ὀργανισμὸς τῆς γερουσίας τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, ὀργανισμὸς τοῦ Ἀρείου Πάγου (τῆς γερουσίας δηλαδὴ τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος), ὀργανισμὸς τῆς πελοποννησιακῆς γερουσίας. Εἰς τοὺς ὀργανισμοὺς αὐτοὺς καταστρώνεται ἡ ἐσωτερικὴ ὀργάνωσις τῶν ἀπελευθερουμένων τμημάτων τῆς Ἑλλάδος, ἐνίοτε ἀρκετὰ λεπτομερῶς, καὶ μὲ δημοκρατικὴν πάντοτε βάσιν. Εἰς τὴν «Νομικὴν Διάταξιν τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος» ὑπάρχουν ἐνδιαφέρουσαι διατάξεις: Ἕλληνες θεωροῦν

Digitized by Google

ται μόνον «ὅσοι κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος πιστεύουσιν εἰς Χριστόν», οἱ δὲ λοιποὶ διακρίνονται εἰς «μετοίκους» καὶ «ξένους», μὲ περιωρισμένα δικαιώματα. Αὐτόθι, ἐν ἀντιπαραβολῇ καὶ κατ' ἀληθῶς χαριτωμένον τρόπον, ὁρίζονται τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα καὶ αἱ ὑποχρεώσεις τῶν Ἑλλήνων, ἅτινα ἀμφότερα χαρακτηρίζονται ὡς «αἱ θεμελιώδεις ἀρχαὶ καὶ ἡ βάσις τῆς σταθερᾶς εὐτυχίας τῶν Ἑλλήνων».

Γενικωτέραν σημασίαν κέκτηται ὁ πρῶτος καταστατικὸς χάρτης τῆς Ἑλλάδος, τὸ «Πολίτευμα τῆς Ἐπιδαύρου», δημοσιευθὲν τὴν 1 Ἰανουαρίου 1822 ἐν ὀνόματι τῆς ἁγίας καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος, καὶ τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἐπίσημον κήρυξιν «ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων τῆς πολιτικῆς ὑπάρξεως καὶ ἀνεξαρτησίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους». Ἀναγνωρίζον τὴν τριπλῆν διάκρισιν τῶν ἐξουσιῶν, ὡς καὶ τὰ «γενικὰ» δικαιώματα τῶν κατοίκων τῆς ἐπικρατείας κατὰ τὸ πρότυπον τῆς γαλλικῆς διακηρύξεως τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, τὸ Σύνταγμα αὐτὸ ἦτο καθαρῶς δημοκρατικῶν ἀρχῶν, συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ Μαυροκορδάτου, τοῦ Νέγρη καί τινος Ἰταλοῦ Βικεντίου Γαλλίνα. Ἡ διοίκησις ἠσκεῖτο κατ' αὐτὸ ὑπὸ δύο σωμάτων, τοῦ «Βουλευτικοῦ», συγκειμένου ἐξ αἱρετῶν πληρεξουσίων ἐκλεγομένων δι' ἓν ἔτος, καὶ τοῦ «Ἐκτελεστικοῦ», ἐκ πέντε μελῶν ἐκλεγόντων ὀκτὼ ὑπουργούς, ἅτινα ἐξ ἴσου συνέβαλλον εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν νόμων. Τὸ Ἐκτελεστικὸν δηλαδὴ εἶχεν ἀπόλυτον δικαίωμα ἀρνησικυρίας ἐν τῇ νομοθετικῇ ἐξουσίᾳ. Ἐντελῶς δ' ἀνεξάρτητος αὐτῆς ἦτο ἡ δικαστικὴ ἐξουσία.

Δημοκρατικῶν ὡσαύτως ἀρχῶν ἦτο καὶ τὸ πολίτευμα τῆς Β' ἐν Ἄστρει συνελεύσεως τοῦ 1823, τὸ ὁποῖον παρέλυσεν ἔτι μᾶλλον τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὁποίου ἤδη ἀφίεται νὰ ἐπεμβαίνῃ τὸ Βουλευτικόν. Τὰ μειονεκτήματα ἐν τούτοις τοῦ πολυμελοῦς τῆς διοικήσεως διαρκοῦντος τοῦ Ἀγῶνος ταχέως κατέστησαν ἐμφανῆ, ὥστε ἡ ἐν Τροιζῆνι συνελθοῦσα Γ' ἐθνικὴ συνέλευσις τῷ 1827 ἀνέθεσεν εἰς ἕνα μόνον τὴν «νομοτελεστικὴν δύναμιν». Ἐξελέγη δὲ ὁ κόμης Ἰωάννης Καποδίστριας «Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος» δι' ἑπτὰ ἔτη. Ἀνεγνωρίζετο καὶ εἰς τὸ νέον αὐτὸ πολίτευμα ἡ τελεία διάκρισις τῶν ἐξουσιῶν, ρητῶς δὲ καθιεροῦτο καὶ ἡ κυριαρχία τοῦ λαοῦ, ἀνεγνωρίζετο δηλαδὴ ἀκόμη μίαν φορὰν ἡ δημοκρατικὴ βάσις τοῦ πολιτεύματος. Τὰ ἐλαττώματα τῆς ἀκράτου αὐτῆς δημοκρατίας κατιδὼν ὁ Καποδίστριας, κατέλυσε διὰ πραξικοπήματος τὴν βουλὴν μόλις ἔφθασεν εἰς Ἑλλάδα καὶ ἵδρυσεν ἀντ' αὐτῆς τὸ «Πανελλήνιον», τὸ ὁποῖον μετὰ τοῦ κυβερνήτου «μετέχει τῶν ἔργων καὶ τοῦ ὑπευθύνου τῆς Κυβερνήσεως, ἕως τῆς συγκροτήσεως τῆς ἐθνικῆς συνελεύσεως». Τοιαύτη συνῆλθε πράγματι ἐν Ἄργει τῷ 1828 (Δ' Ἐθνικὴ Συνέλευσις) καὶ ἐπεκύρωσε τὰς πράξεις τοῦ κυβερνήτου, προτάσει τοῦ ὁποίου, ἀντὶ τοῦ «Πανελληνίου», ἵδρυσε τὴν «Γερουσίαν» ὡς συμβουλευτικὸν σῶμα ἐξ 27 μελῶν, διοριζόμενων ἀπὸ αὐτὸν τὸν κυβερνήτην.

Ἡ κατάργησις τοῦ δημοκρατικοῦ χαρακτῆρος τοῦ πολιτεύματος ἦτο οὕτω πλέον συντετελεσμένη. Ἂν ὅμως τὸ ἐκ τῶν περιστάσεων ἐπιβαλλόμενον συγκεντρωτικὸν σύστημα τοῦ Καποδιστρίου ἦτο τὸ μόνον ἱκανόν, ὅπως ἀποδώσῃ ἀγαθὰ ἀποτελέσματα, κατέστη ἐν τούτοις τοῦτο μισητὸν εἰς τὸν συνηθισμένον εἰς αὐτοδιοίκησιν καὶ ἀκραιφνῶς δημοκρατικὸν ἀπελευθερωθέντα λαόν. Ἡ μῆνις δὲ κατὰ τοῦ ἀγαθοῦ κυβερνήτου δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐκσπάσῃ καὶ νὰ ἐπιφέρῃ καὶ τὴν δολοφονίαν αὐτοῦ. Ἡ ἐπακολουθήσασα δὲ ἀναρχία δὲν ἔληξεν οὔτε καὶ μετὰ τὴν ἐπιψήφισιν τοῦ οὐδέποτε ἐφαρμοσθέντος ἡγεμονικοῦ Συντάγματος τοῦ 1832 ὑπὸ τῆς ἐν Ἄργει Ε' ἐθνικῆς συνελεύσεως.

Τὴν ἀληθῆ στροφὴν ἀπὸ τοῦ ἀκράτου δημοκρατικοῦ χαρακτῆρος τοῦ πολιτεύματος τῶν πρώτων συνελεύσεων πρὸς τὴν ἀπόλυτον μοναρχίαν σημειώνει ἡ ὑπὸ τῆς «κατὰ συνέχειαν Δ' Ἐθνικῆς τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως» (ἐν Ἄργει, Ναυπλίῳ καὶ εἶτα ἐν Προνοίᾳ) ἐπικύρωσις τῆς ὑπὸ τῶν Δυνάμεων γενομένης ἐκλογῆς τοῦ βασιλέως Ὄθωνος, τὴν 27 Ἰουλίου 1832.

Πρὸς τὴν ἀρρυθμίαν τῆς μορφῆς τοῦ πολιτεύματος, λόγῳ τῶν ἀνωμαλιῶν τοῦ συνεχιζομένου Ἀγῶνος καὶ τῶν δυσκολιῶν τῆς συστάσεως τῆς νέας ἐπικρατείας, ἀντιστοιχεῖ πλήρης ἀναρχία καὶ εἰς τὸν τρόπον τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης κατὰ τὴν πρώτην αὐτὴν περίοδον καὶ ἰδίως μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Καποδιστρίου. Ὁ δλως ἰδιαίτερος τρόπος, καθ' ὃν ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀπενέμετο ἡ δικαιοσύνη, ἐπέβαλεν εὐθὺς ἀπὸ τῆς κηρύξεως τοῦ Ἀγῶνος νομοθετικὰς λύσεις. Τὸ ὑφιστάμενον κενὸν ἀντελαμβάνοντο καὶ οἱ συντάκται τοῦ πρώτου πολιτεύματος τῆς Ἐπιδαύρου (1822) καὶ προέβλεπον τὴν ἵδρυσιν «κριτηρίων» μὲ καθωρισμένας ἀπὸ τὸν νόμον ἁρμοδιότητας. Ἐξεδόθη οὕτω τὴν 30 Ἀπριλίου 1822 διάταγμα, τὸ ὁποῖον ἵδρυεν εἰρηνοδικεῖα, πρωτοβάθμια καὶ δευτεροβάθμια δικαστήρια. Ὀλίγον δὲ βραδύτερον, τὴν 2 Μαΐου 1822, ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὸν Μαυροκορδᾶτον ἐθησαύρισε νόμον καθορίζοντα τὰ τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης καὶ ἀποδίδοντα μὲ πολλὰς ἐλλείψεις τὰς ἀρχὰς τῆς γαλλικῆς κυρίως δικονομίας. Ὁ νόμος προέβλεπεν ἤδη καὶ περὶ δικαστηρίου τρίτου βαθμοῦ, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἔφερε τὸν τύπον τοῦ γαλλικοῦ ἀκυρωτικοῦ, ἀλλ' ἦτο πράγματι δικαστήριον οὐσίας, κεκτημένον μόνον τὸ δικαίωμα τῆς αὐθεντικῆς ἑρμηνείας. Λόγῳ ἐν τούτοις τοῦ συνεχιζομένου Ἀγῶνος ἦτο ἀδύνατος ἡ λειτουργία καὶ τῶν δικαστηρίων οὐτῶν, οὕτως ὥστε ἐν τῇ πραγματικότητι μέχρι τοῦ Καποδιστρίου νὰ μὴ λειτουργήσουν εἰμὴ ποινικά τινα δικαστήρια. Τὰ δικαστήρια ταῦτα ἦσαν συντεθειμένα πάντοτε κατὰ τὸ πρότυπον τῆς γαλλικῆς δικονομίας. Οὐσιώδους δὲ σημασίας εἶναι ὅτι ἀπὸ τῆς ἐν Τροιζῆνι Γ' ἐθνοσυνελεύσεως εἶχεν ἀποφασισθῆ νὰ εἰσαχθῇ ὁ λαϊκὸς θεσμὸς τῶν ἐνόρκων.

Ἡ ἄφιξις τοῦ Καποδιστρίου συνέπεσε σχεδὸν μὲ τὴν λῆξιν τοῦ μακροῦ Ἀγῶνος. Παρείχετο ἑπομένως ἡ ἐλπὶς ὅτι μὲ τὴν ὁριστικὴν ἔκλειψιν τῶν ἐξωτερικῶν ἀνωμαλιῶν θὰ καθίστατο δυνατὴ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἀναδιοργάνωσις. Πράγματι δὲ ἡ ἰσχυρὰ θέλησις καὶ ἀγαθὴ διοίκησις τοῦ κυβερνήτου, ἰδίως κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη, ἐπέφερον τὴν ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως. Τοὐναντίον ἀπὸ τοῦ 1830 ἡ διοίκησις, ἀποβαίνουσα τυραννικωτέρα πρὸς ἐμπέδωσιν τῆς ἐσωτερικῆς γαλήνης, κατέστη ταχέως μισητή, ἡ δυσφορία δὲ τοῦ ἀνησύχου λαοῦ ἐξεδηλώθη τόσον κατὰ τοῦ κυβερνήτου ὅσον καὶ κατὰ τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ, ἰδίᾳ τοῦ ἐκ Κερκύρας δικηγόρου Γεννατᾶ, τοῦ μεταγενεστέρως χρηματίσαντος καὶ ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης. Τὰ πρῶτα ἔτη τῆς διοικήσεως τοῦ κυβερνήτου (τῷ 1828) ἐκδίδεται ὁ περὶ ὀργανισμοῦ τῶν δικαστηρίων νόμος, ὁ ὁποῖος ἵδρυεν εἰρηνοδικεῖα, πρωτοβάθμια καὶ δευτεροβάθμια δικαστήρια, ὡς καὶ ἐμποροδικεῖα. Βραδύτερον ἱδρύετο καὶ ἀνώτατον δικαστήριον, ὡς δικαστήριον τρίτου βαθμοῦ, ἐνίοτε δὲ λειτουργοῦν καὶ ὡς ἀκυρωτικόν. Ἡ ποινικὴ δικονομία τῆς 6 Μαΐου 1829 ἐστηρίζετο σχεδὸν ἀπολύτως ἐπὶ τῆς γαλλικῆς νομοθεσίας, μέ τινας ἐν τούτοις οὐσιώδεις διαφοράς. Δὲν ἀνεγνωρίζετο οὕτω ὁ θεσμὸς τῶν ἐνόρκων, ἡ δ' εἰσαγγελικὴ ἀρχὴ εἶχεν ἐντελῶς περιωρισμένας ἁρμοδιότητας. Τὴν τελευταίαν ταύτην ἔλλειψιν, ὡς καὶ πολλὰ μειονεκτήματα τοῦ νομοθετήματος αὐτοῦ, ἐσκόπησε νὰ θεραπεύσῃ ἡ ὑπὸ τοῦ Γεννατᾶ, ὑπὸ χρονολογίαν 15 Αὐγούστου 1830, δημοσιευθεῖσα «Ἐγκληματικὴ διαδικασία» ἐκ 370 ἄρθρων, συνταχθεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διδασκαλιῶν Ἰταλῶν ἰδίως νομοδιδασκάλων (Crenani, Filangieri). Ὑπὸ τὴν αὐτὴν χρονολογίαν (15 Αὐγούστου 1830) ἐξεδόθη ὡσαύτως καὶ ἡ ἐκ 562 ἄρθρων πολιτικὴ δικονομία, ἡ ὁποία, εἰσάγουσα σχεδὸν γενικῶς τὴν ἔγγραφον διαδικασίαν, ἀνεγνώρισε μεταξὺ ἄλλων καὶ ὡς ἀποδεικτικὸν μέσον τὴν δι' ἐκκλησιαστικοῦ ἀφορισμοῦ ἀπόδειξιν.

Ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης ἐλειτούργει οὕτω πλέον κανονικῶς, χειριζομένη ἀπὸ δικαστὰς ὑπαλλήλους καὶ ὄχι πλέον αἱρετούς, ὅπως προηγουμένως, πρᾶγμα ὅπερ μοιραίως προεκάλεσε τὴν ἀντίδρασιν τῶν ὑπὸ ἄλλας συνηθείας ἐκτραφέντων προκρίτων καὶ κοτζαμπάσηδων. Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς δὲν ἐβράδυνε νὰ μεταβληθοῦν τὰ δικαστήρια εἰς ὄργανα τῆς κυβερνήσεως, ἡ ὁποία, παρεξηγηθεῖσα εἰς τὰ ὄμματα τοῦ λαοῦ, ἐφέρετο ὡς τυραννίς, ἐγκαταστήσασα καὶ «ἐξαιρετικὸν δικαστήριον», ἀποφασίζον ἐπὶ ἐγκληματικῶν ὑποθέσεων πολιτικῆς φύσεως. Τὸ ρεῦμα κατὰ τοῦ κυβερνήτου ὤγκωτο, δὲν ἐβράδυνε δὲ μετὰ τὴν δολοφονίαν ἐκείνου ν' ἀνατρέψῃ ὁλόκληρον τὸ ἐπιτευχθὲν διὰ πολλῶν προσπαθειῶν ἔργον.

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ οὐσιαστικὸν δίκαιον, αἱ πρῶται ἐθνικαὶ συνελεύσεις προέβλεπον καὶ ὑπέσχοντο ἤδη τὴν σύνταξιν «πολιτικῶν» καὶ «ἐμπορικῶν» κωδίκων, μέχρι ὅμως τῆς συντάξεως αὐτῶν ὥριζον στερεοτύπως πᾶσαι ὡς ἐφαρμοστέον τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον ἐπὶ τῶν σχέσεων τοῦ ἀστικοῦ δικαίου, ἐπὶ δὲ τῶν ἐμπορικῶν τὸν γαλλικὸν ἐμπορικὸν κώδικα. Ὁ τελευταῖος ἦτο ἤδη πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ Ἀγῶνος ἐν εὐρυτάτῃ χρήσει μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων, ἰδίως ἐν Κωνσταντινουπόλει, Σμύρνῃ καὶ Θεσσαλονίκῃ, εἶχε δὲ καὶ δὶς μεταγλωττισθῆ εἰς τὴν ἑλληνικήν. Ἡ διὰ τῶν πρώτων ἐθνικῶν συνελεύσεων εἰσαγωγὴ τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορικοῦ κώδικος ἄνευ τινὸς προσαρμογῆς του πρὸς τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον, ἄνευ συμπληρώσεων, τὰς ὁποίας ἐπέβαλλε τὸ ἐλλιπὲς ἀκόμη τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας, καὶ χωρὶς ἐπίσημον τινα μετάφρασιν τοῦ κειμένου εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, δικαιολογημένως ἐκακίσθη βραδύτερον ὑπὸ πολλῶν (*Geib, Heimbach*). Οὐχ ἧττον ἡ ἐξοικείωσις τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων μὲ τὸ γαλλικὸν σύστημα δικαίου, καὶ τὰ πλεονεκτήματα τῆς γαλλικῆς νομοθεσίας ἦσαν ἀρκετὰ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς εἰσαγωγῆς τότε τοῦ κώδικος αὐτοῦ, τὸν ὁποῖον ἐπέβαλεν ἐπὶ πλέον καὶ ἡ γενική, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, τάσις πρὸς μίμησιν τῆς γαλλικῆς νομοθεσίας. Τὴν τάσιν αὐτὴν εὑρίσκομεν ὁριστικῶς διατυπωμένην εἰς τὸ πολίτευμα τῆς Γ' ἐθνικῆς ἐν Τροιζῆνι συνελεύσεως (1828), ὅπου ρητῶς ὁρίζεται ὅτι ὅλοι οἱ κώδικες πρέπει νὰ συνταχθοῦν κατὰ γαλλικὰ πρότυπα. Ἡ κατάστασις δὲ δὲν μεταβάλλεται καὶ μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ κυβερνήτου, ἀφ' ἧς, ὡς ἐλέχθη, τὸ πρῶτον δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ σοβαρᾶς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης ἐν Ἑλλάδι. Τὸ ἀστικὸν οὕτω δίκαιον ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι τὸ βυζαντινορρωμαϊκόν, ὅπως τοῦτο διατυποῦται εἰς τὴν ἐπίτομον καὶ ἐν εὐρείᾳ ἤδη χρήσει Ἑξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου (ψήφισμα τῆς 11 Δεκεμβρίου 1828, ἄρθρ. 38). Εἰδικοὶ νόμοι ἄξιοι μνείας δὲν ἐκδίδονται, εἰμὴ τὸ ἀπὸ 11 Φεβρουαρίου 1830 ψήφισμα τοῦ κυβερνήτου περὶ διαθηκῶν καὶ ὁ ὑπὸ τὴν αὐτὴν χρονολογίαν ὀργανισμὸς τῶν συμβολαιογράφων (ψήφισμα περὶ καταστάσεως μνημόνων), ἀμφότερα πιστὴ σχεδὸν ἀντιγραφὴ τῶν σχετικῶν γαλλικῶν νόμων. Ἀναγνωρίζων ὅμως ἤδη καὶ ὁ κυβερνήτης τὴν ἀνάγκην συντάξεως ἐγχωρίου ἑλληνικοῦ ἀστικοῦ κώδικος, ὥρισεν εἰς διάταγμα τῆς 4 Φεβρουαρίου 1830 (Γενικὴ ἐφημερίς, ἔτος Ε', ἀριθ. 22) ὅτι «ὁ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης γραμματεὺς τόσον ἐκ τῶν Βασιλικῶν, ὅσον ἐκ τῶν Νεαρῶν τῶν μεταγενεστέρων αὐτοκρατόρων, θέλει συλλέξει ἅπαντας τοὺς πολιτικοὺς βυζαντινοὺς νόμους, κατατάττων αὐτοὺς εἰς τὴν ἀνήκουσαν τάξιν». Ἐπέπρωτο ὅμως ἡ πρώτη αὐτὴ περὶ συντάξεως ἀστικοῦ κώδικος διάταξις νὰ μείνῃ ἀνενέργητος.

Διὰ τοῦ ψηφίσματος τῆς 11 Δεκεμβρίου 1828 ἐπανελήφθη, μίαν ἀκόμη φοράν, ὅτι διὰ τὰς ἐμπορικὰς σχέσεις ἰσχὺν ἔχει ὁ γαλλικὸς ἐμπορικὸς κῶδιξ. Δύο ἔτη ὅμως βραδύτερον, διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 152 ψηφίσματος τῆς 15 Αὐγούστου 1830, ὁ κυβερνήτης περιώρισε τὴν ἰσχὺν τοῦ κώδικος αὐτοῦ εἰς τὰ τρία αὐτοῦ πρῶτα βιβλία καὶ ἀντικατέστησε τὸ τέταρτον βιβλίον (περὶ ἐμπορικῆς δικαιοδοσίας) διὰ τῶν ἄρθρων 36—50 τοῦ ψηφίσματος, τὰ ὁποῖα οὐδαμῶς ὅμως ἀπέκλειον διὰ τὴν ἑρμηνείαν των ἀναδρομὴν εἰς τὸ καταργηθὲν τμῆμα τοῦ γαλλικοῦ κώδικος.

Ἐπιτακτικωτέρα ἡ εἰς τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον παρίστατο εὐθὺς ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς Ἐπαναστάσεως ἡ σύνταξις ποινικοῦ κώδικος, καὶ τοῦτο διότι μὲ τὴν ἀνατροπὴν τοῦ τουρκικοῦ καθεστῶτος ἐξέλιπαν ἐντελῶς διατάξεις ποινικοῦ δικαίου, αἱ δὲ σχετικαὶ βυζαντιναὶ ἐκρίνοντο γενικῶς ὡς ἀνεφάρμοστοι. Ἡ Β' ἐθνικὴ συνέλευσις ἀνέθεσεν οὕτω, κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1823, εἰς ἐννεαμελῆ ἐπιτροπὴν τὴν σύνταξιν ἑλληνικοῦ ποινικοῦ κώδικος· ἡ ἐπιτροπὴ συντόνως ἐργασθεῖσα, συνέταξεν ὄντως ἐντὸς ἑβδομάδων τινῶν κώδικα, τὸν ὁποῖον ἡ ἐθνικὴ συνέλευσις περιέβαλε μὲ νομοθετικὴν ἰσχὺν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀπάνθισμα τῶν ἐγκληματικῶν». Ὁ ποινικὸς αὐτὸς κῶδιξ δὲν ἐφηρμόσθη ὅμως πράγματι εἰμὴ ἀπὸ τῆς καθόδου τοῦ Καποδιστρίου εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔκτοτε δὲ μέ τινας μεταρρυθμίσεις μέχρι τοῦ 1834, ὁπότε εἰσήχθη ὑπὸ τῆς ἀντιβασιλείας ὁ νέος κῶδιξ. Οἱ συντάκται τοῦ πρώτου ποινικοῦ κώδικος τοῦ 1823 ἐχρησιμοποίησαν ὡς κυρίαν πηγὴν τὸν γαλλικὸν ποινικὸν κώδικα, τοῦ ὁποίου ὅμως ἀγνωστον διὰ τίνα λόγον παρέλειψαν νὰ περιλάβουν ὁλόκληρον τὸ γενικὸν μέρος, μετερρύθμισαν δὲ οὐσιωδῶς τὰ εἴδη καὶ τὸ μέτρον τῶν ἐπιβαλλομένων ποινῶν, καὶ ἀντὶ τῶν αὐστηρῶν καὶ ἐνίοτε ἀγρίων ποινῶν τοῦ κώδικος ἐκείνου διετύπωσαν ποινὰς ἐξαιρετικῶς καὶ συχνὰ ἀκατανοήτως ἐπιεικεῖς. Εἰς τὴν κατάστασιν αὐτὴν ὁ Καποδίστριας δὲν μετέβαλε νομοθετικῶς τίποτε, ὁρίσας μόνον γενικῶς καὶ προφανῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ρασιοναλιστικῶν ἀρχῶν ὅτι ὁ δικαστὴς ὀφείλει νὰ κρίνῃ τὰ ἐγκλήματα ἀκολουθῶν τὴν «ἐπιείκειαν καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον».

Ἡ τελευταία αὕτη ρήτρα εὐνόητον εἶναι ὅτι εὐκόλως ἠδύνατο νὰ ὁδηγήσῃ εἰς αὐθαιρεσίας. Καὶ ἡ αὐθαιρεσία πράγματι κατέστη ἔκδηλος, κυρίως ἀφ' ἧς τὴν δολοφονίαν τοῦ Καποδιστρίου ἠκολούθησε γενικὴ ἀναρχία. Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς καὶ μὲ τὴν τυπικὴν δικαιολογίαν τοῦ ἀνωμάλου τῶν περιστάσεων καὶ τῆς ἀνεπαρκείας τῶν δικαστηρίων, ἡ διοικητικὴ ἐπιτροπὴ τῆς Ἑλλάδος προέβη εἰς τὸ πρωτοφανὲς ἐν τῇ ἱστορίᾳ μέτρον, καταργήσασα διὰ τοῦ ἀπὸ 8 Ὀκτωβρίου 1832 διατάγματος ὅλα τὰ λειτουργοῦντα δικαστήρια πλὴν τῶν εἰρηνοδικείων. Καὶ τὰ τελευταῖα ὅμως αὐτὰ σχεδὸν μόνον κατ' ὄνομα ὑφίσταντο, ὥστε κατὰ τὴν λῆξιν τῆς πρώτης ἐποχῆς τῆς ἱστορίας τοῦ νεωτέρου ἑλληνικοῦ δικαίου δικαιοσύνη ἐν τῇ πραγματικότητι νὰ μὴ ἀπονέμεται.

Δευτέρα περίοδος (1833—1909). Εἰς τὴν ἀναρχίαν καὶ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, ἅτινα διεδέχθησαν τὴν δολοφονίαν τοῦ κυβερνήτου, ἔθεσε τέρμα ἡ ἄφιξις τοῦ βασιλέως Ὄθωνος, κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1833. Παρὰ τὰς δοθείσας ὑποσχέσεις περὶ Συντάγματος, ἡ χώρα μέχρι τοῦ 1843 ἐκυβερνήθη ἀπολυταρχικῶς, κατὰ μὲν τὰ πρῶτα ἔτη ὑπὸ τριμελοῦς ἀντιβασιλείας, ἀπὸ δὲ τῆς κατὰ τὸ 1835 ἐνηλικιώσεως τοῦ Ὄθωνος ὑπὸ τοῦ μονάρχου βασιλέως. Ἡ ἐπανάστασις τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1843 ἐπέβαλεν ὅμως εἰς τὸν Ὄθωνα τὴν σύγκλησιν ἐθνοσυνελεύσεως ἐν Ἀθήναις, ἡ ὁποία συνέταξε τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν Σύνταγμα, ἐκδοθὲν τῷ 1844, κατὰ μίμησιν τῆς γαλλικῆς Charte τοῦ 1830 καὶ τοῦ βελγικοῦ Συντάγματος τοῦ 1831. Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844 καθιέρου τὴν συνταγματι-

Digitized by Google

κὴν μοναρχίαν, θεωρουμένου ὅτι ἡ κυριαρχία ἑδρεύει εἰς τὸν βασιλέα καὶ ὄχι εἰς τὸν λαόν. Ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ἀνῆκε κατ' αὐτὸ ἀπὸ κοινοῦ εἰς τὸν βασιλέα, τὴν βουλὴν καὶ τὴν γερουσίαν, δικαίωμα δὲ ψήφου εἶχον πάντες οἱ Ἕλληνες συμπληρώσαντες τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας των, ἐφ' ὅσον εἶχον ἰδιοκτησίαν τινὰ ἢ ἐξήσκουν ἀνεξάρτητόν τι ἐπιτήδευμα. Τοῦ Συντάγματος ὅμως αὐτοῦ ὁ βίος δὲν ἔμελλε νὰ εἶναι μακρός. Ὁ ἐπαναστατήσας λαὸς τὴν 10 Ὀκτωβρίου 1862 ἀνέτρεψε τὴν δυναστείαν τοῦ Ὄθωνος καὶ μὲ αὐτὴν κατήργησεν ὁμοῦ καὶ τὸ πρῶτον Σύνταγμα τοῦ 1844

Παρὰ τὰς ἀνωμάλους αὐτὰς μεταπτώσεις τῆς μορφῆς τοῦ πολιτεύματος κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἤδη ἀπὸ τῆς ἀντιβασιλείας ἐτέθησαν αἱ σταθεραὶ βάσεις τῆς ἐσωτερικῆς διοργανώσεως τοῦ κράτους. Διὰ τοῦ νόμου τῆς 27 Δεκεμβρίου 1833 εἰσήχθη ὁ «δῆμος» ὡς ὁ κατώτερος ὀργανισμὸς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως. Ὄργανα αὐτοῦ κατέστησαν ὁ δήμαρχος, οἱ πάρεδροι καὶ τὸ δημοτικὸν συμβούλιον. Ἁρμόδιος ἦτο ὁ δῆμος τόσον δι' ὑποθέσεις τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως ὅσον καὶ διὰ τὴν ἐπιμέλειαν κρατικῶν ὑποθέσεων (δημοτική, ἀγροτικὴ ἀστυνομία). Ὑπὲρ τὸν δῆμον εἶχον δημιουργηθῆ καὶ ἀνώτεραι τοπικαὶ περιφέρειαι, οἱ δέκα «νομοὶ» τοῦ κράτους, ὑποδιαιρούμενοι εἰς πλείονας «ἐπαρχίας» (διάταγμα 3 Ἀπριλίου 1833). Τούτων προΐστατο εἷς «νομάρχης» ἢ «ἔπαρχος», παρ' αὐτοῖς δ' ἐλειτούργουν τὰ «ἐπαρχιακὰ» ἢ «νομαρχιακὰ συμβούλια».

Ἡ κήρυξις τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας (23 Ἰουλίου 1833) καὶ ἡ ὀργάνωσις τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου, ἡ ρύθμισις τῶν μοναστηριακῶν ζητημάτων καὶ ἐπὶ πᾶσιν ἡ ὀργάνωσις τῆς ἐκπαιδεύσεως εἶναι ἐπίσης ἔργα κυρίως τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς ἀντιβασιλείας. Τῆς τελευταίας ταύτης ὅμως κυριώτατον καὶ ἀμέσως ἐνδιαφέρον ἐνταῦθα ἔργον ὑπῆρξεν ἡ θεμελίωσις τῆς δικαστικῆς ὀργανώσεως καὶ τῆς νομοθεσίας ἐν Ἑλλάδι.

Ἡ ἀντιβασιλεία, ἅμα τῇ ἀναλήψει τῆς κυβερνήσεως, προσεπάθησε πράγματι νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς ρυθμὸν τὴν τελείως ἔκρυθμον κατάστασιν. Συνέστησεν ὡς τάχιστα (9 Φεβρουαρίου 1833) τρία ποινικὰ δικαστήρια, ἐν Ναυπλίῳ, ἐν Θήβαις καὶ ἐν Μεσολογγίῳ, ὁρίσασα ὅτι εἰς ταῦτα δύνανται νὰ ἐκδικάζωνται καὶ πολιτικαὶ ὑποθέσεις, ὁσάκις τοῦτο ἤθελον οἱ διάδικοι, ἐζωογόνησε τὴν λειτουργίαν τῶν εἰρηνοδικείων καὶ ἀναδιωργάνωσε τὸ ἐν μαρασμῷ ἐμποροδικεῖον τῆς Σύρου. Ἵδρυσεν ἐπίσης φυλακὰς καὶ ἐπελήφθη ἤδη ἠρεμώτερον τῆς συντάξεως ἑλληνικῶν κωδίκων. Τὸ ἔργον τῆς ἀντιβασιλείας αὐτὸ ἀποδοτέον ἐν τούτοις ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὸν ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς, τέως δικαστὴν καὶ καθηγητὴν τῶν πανεπιστημίων Μονάχου καὶ Γοτίγγης, Γεώργιον Μάουρερ.

Ἐπηρεασμένος οὗτος ἀπὸ τὰ διδάγματα τῆς ἀκμαζούσης κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἱστορικῆς τοῦ δικαίου σχολῆς τοῦ Σαβινύ, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀπεκρούετο, ἰδίως διὰ τὸ ἀστικὸν δίκαιον, ἡ εἰσαγωγὴ ξένων πρὸς τὰς παραδόσεις καὶ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τοῦ λαοῦ κωδικοποιήσεων, ἀπέστεργε καὶ ἀνέβαλλε τὴν σύνταξιν ἀστικοῦ κώδικος διὰ τὰς ἑλληνικὰς ἀνάγκας, ἀρκεσθεὶς νὰ καταστρώσῃ τὴν ἀναγκαίαν, κατὰ τὰς ἀντιλήψεις του, διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ κώδικος αὐτοῦ προεργασίαν, ἀναθέσας δηλαδὴ εἰς τὸν Χριστόδουλον Κλονάρην τὴν σύνταξιν ἐρωτηματολογίου, τὸ ὁποῖον ἔμελλε ν' ἀποσταλῇ εἰς τὰς κατὰ τόπους ἀρχάς, ὅπως ἐπιτευχθῇ ἡ συλλογὴ τοῦ ἐν ἰσχύϊ ἀκόμη ἐθιμικοῦ δικαίου. Τὸ ἐρωτηματολόγιον συνετάχθη καὶ ἀπεστάλη πράγματι, ἐκ τῶν ἀποσταλεισῶν δὲ πρὸς τὸ ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης ἀπαντήσεων συνετάχθη συλλογή, ἀποτελοῦσα καὶ σήμερον ἀκόμη τὴν κυρίαν πηγὴν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου. Τὸ ὑλικὸν τῶν ἐθίμων αὐτῶν, βυζαντινῆς κατὰ κανόνα προελεύσεως, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀπὸ ἐπιδράσεις τῆς Δύσεως ἢ τοῦ κατακτητοῦ, ὁ Μάουρερ εὕρισκε συγγενὲς πρὸς τὰ ἀρχαῖα γερμανικὰ ἔθιμα, διαπιστώνων οὕτω ἐσωτερικήν τινα συγγένειαν «μεταξὺ Πελασγῶν καὶ ἀρχαίων Γερμανῶν».

Ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς εὐτύχημα διὰ τὴν Ἑλλάδα ὅτι τὴν πρὸς κωδικοποίησιν ἀποστροφήν του ὁ Μάουρερ περιώρισε, συμφώνως ἄλλως τε πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, μόνον ἐπὶ τοῦ ἀστικοῦ δικαίου. Ὅλως ἀντιθέτως καὶ μὲ χαλκέντερον ἀληθῶς ἐργατικότητα παρεσκεύασεν ἐν διαστήματι δέκα ἑπτὰ μηνῶν, ἀπὸ τῆς ἀφίξεώς του μέχρι τῆς κατ' Ἰούλιον 1834 ἀνακλήσεώς του εἰς Βαυαρίαν, ἐπελθούσης συνεπείᾳ σκευωριῶν τῶν λοιπῶν τῆς ἀντιβασιλείας μελῶν, τέσσαρας κώδικας, ἀποτελοῦντας καὶ σήμερον ἀκόμη τὸ κατὰ βάσιν ἐν Ἑλλάδι ἰσχῦον δίκαιον. Οἱ κώδικες αὐτοὶ ἦσαν ὁ ὀργανισμὸς τῶν δικαστηρίων καὶ συμβολαιογράφων, ὁ ποινικὸς νόμος, ἡ ποινικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ δικονομία. Οἱ κώδικες ἐγράφησαν ἀρχικῶς γερμανιστί, μετεφράσθησαν δ' ἑλληνιστί, ὁ μὲν ποινικὸς νόμος ὑπὸ τοῦ Πολυζωΐδου καὶ τοῦ Κ. Σχινᾶ, οἱ δὲ λοιποὶ τρεῖς ὑπὸ μόνου τοῦ Σχινᾶ. Ἐδημοσιεύθησαν δὲ εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς κυβερνήσεως ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστὶ καὶ ἐτέθησαν ἐν ἰσχύϊ ὁ μὲν ποινικὸς νόμος ἀπὸ τῆς 19 Ἀπριλίου 1834, οἱ δὲ λοιποὶ τρεῖς κώδικες μόλις ἀπὸ τῆς 25 Ἰανουαρίου 1835, ὅτε δηλαδὴ ὁ συντάκτης των εἶχε πλέον ἀνακληθῆ.

Μὲ τὴν δημοσίευσιν τῶν τεσσάρων αὐτῶν κωδίκων τῆς ἀντιβασιλείας σημειώνεται ὁριστικῶς στροφὴ ἀπὸ τῆς τάσεως πρὸς τὴν γαλλικὴν εἰς τὴν κατεύθυνσιν πρὸς τὴν γερμανικὴν ἐπιστήμην. Ὁ ἴδιος ὁ Μάουρερ ἱστορεῖ ὅτι κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν κωδίκων αὐτῶν εἶχεν ὑπ' ὄψιν του νὰ συνδυάσῃ τὴν γαλλικὴν ἁπλότητα πρὸς τὴν ἀκρίβειαν τῆς νεωτέρας γερμανικῆς ἐπιστήμης. Βέβαιον δ' εἶναι ὅτι ὁ ἴδιος, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰς νομοθεσίας τῆς ἰδίας του πατρίδος, ἐμποτισμένος ὅμως καὶ ἀπὸ τὰς φιλελευθέρας ἀρχὰς τῆς γαλλικῆς νομοθεσίας, τὴν ὁποίαν ἰδιαιτέρως εἶχε μελετήσει κατὰ τὰς εἰς Παρισίους νομικὰς αὐτοῦ σπουδάς, συνειδὼς δὲ καὶ τῆς ἤδη ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ Ἀγῶνος ἐκδηλωθείσης τάσεως πρὸς μίμησιν τῆς γαλλικῆς νομοθεσίας, προσεπάθησε νὰ συγκεράσῃ πάντα ταῦτα κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν νομοθετημάτων του, παρασκευάσας οὕτω κώδικας ἀπολύτως ἱκανοποιητικοὺς διὰ τὴν ἐποχήν των, καὶ τοιούτους οἵους ἐλάχισται ἐπικράτειαι ἐκέκτηντο κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Ἡ σφραγὶς δὲ τῆς γερμανικῆς ἐπιστήμης, ἣν οἱ τέσσαρες κώδικες φέρουν, δὲν εἶναι δηλωτικὴ μόνον τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς γαλλικῆς νομοθεσίας ὡς προτύπου, ἀλλὰ ἀποκλείει καὶ παντὸς εἴδους ἄλλας ἐπιδράσεις. Διότι πράγματι ἤδη πρὸ τῆς ἀντιβασιλείας, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ κυβερνήτου, εἶχεν ἐκδηλωθῆ, ὡς ἀνεπτύχθη, ἡ τάσις πρὸς ἰταλικὰς θεωρίας καὶ διδασκαλίας, γνωστὴ δ' εἶναι ἡ ἰσχυρὰ ἐπιρροή, τὴν ὁποίαν εἶχον ἀποκτήσει αἱ θεωρίαι τοῦ διασήμου Ἄγγλου νομικοῦ Ἱερεμίου Bentham, τοῦ ὁποίου τὸ «Περὶ νομοθεσίας ἰδιωτικῆς καὶ ποινικῆς» σύγγραμμα καὶ μετεφράσθη ἑλληνιστὶ τῷ 1834 ὑπὸ τοῦ Γ. Ἀθανασίου, συμβούλου τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης, ἐκ τῆς γαλλικῆς αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Στεφάνου Dumont ἐκδόσεως.

Διὰ τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν δικαστηρίων καὶ συμβολαιογραφείων τῆς 21 Ἰανουαρίου 1834 κατηργήθησαν πάντες οἱ προηγούμενοι σχετικοὶ νόμοι καὶ ἱδρύθησαν κατὰ τὸ γαλλικὸν πρότυπον μέ τινας συμπληρώσεις ἐκ τῆς βαυαρικῆς νομοθεσίας καὶ ἐκ τῶν διδαγμάτων τῆς ὀλιγοχρόνου δικαστηριακῆς ἐν Ἑλλάδι πρακτικῆς ἐφαρμογῆς, εἰρηνοδικεῖα, πρωτοδικεῖα, ἐφετεῖα, καὶ ὑπεράνω ὅλων τούτων ἀκυρωτικὸν δικαστήριον, ὀνομασθὲν εἰς ἀνάμνησιν τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος «Ἄρειος Πάγος». Διὰ τοῦ αὐτοῦ κώδικος ὠργανοῦντο τὰ ποινικὰ δικαστήρια καὶ ἱδρύοντο κατὰ γαλλικὸν πρότυπον καὶ δικαστήρια τῶν ἐνόρκων.

Ὁ ποινικὸς νόμος τῆς 18 Δεκεμβρίου 1833, ἰσχύσας ἀπὸ τῆς 19 Ἀπριλίου 1834, κατήργησεν ὅλας τὰς προηγουμένως ἐκδοθείσας ποινικὰς διατάξεις. Ὁ νέος ποινικὸς νόμος ἦτο ἔργον αὐτοῦ τοῦ Μάουρερ, ὅστις διὰ τὴν σύνταξιν αὐτοῦ ἐστηρίχθη κυρίως εἰς τὸν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πλέον πρόσφατον καὶ ἀρτιώτερον βαυαρικὸν ποινικὸν κώδικα τοῦ 1813. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἦτο ἔργον τοῦ διασήμου νομικοῦ Anselm von Feuerbach, ἦτο δὲ σαφέστατος καὶ ἐθεωρεῖτο ἐπιστημονικώτατος, εἶχεν ὅμως μειονεκτήματα, ἰδίᾳ τὴν αὐστηρότητα τῶν ποινῶν καὶ τὴν ἐξαντλητικὴν περιπτωσιολογίαν. Τὰ μειονεκτήματα αὐτὰ ἐσκόπησαν νὰ διορθώσουν μεταγενέστεραι μεταρρυθμιστικαὶ ἐργασίαι, τὰ κατὰ τὸ 1822, 1827 καὶ 1831 ἐκπονηθέντα σχέδια, τὰ ὁποῖα καὶ ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ἑλληνικοῦ ποινικοῦ κώδικος τοῦ 1833. Διαιρούμενος ὁ ποινικὸς νόμος εἰς τρία βιβλία, περιέλαβεν 708 ἄρθρα, συνταχθεὶς δὲ εἰς τὴν γερμανικήν, μετεφράσθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τοῦ Πολυζωΐδου καὶ τοῦ Κωνστ. Σχινᾶ καὶ ἐδημοσιεύθη τὴν 10 Ἰανουαρίου 1834 εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς κυβερνήσεως.

Ἡ ποινικὴ δικονομία συνετάχθη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γαλλικῆς καὶ γερμανικῶν σχεδίων καὶ ἐξεδόθη τὴν 10 Μαρτίου 1834, ἐτέθη δ' ἐν ἰσχύϊ ἀπὸ τῆς 25 Ἰανουαρίου 1835. Ἔκτοτε ὑπέστη σημαντικὰς τροποποιήσεις, ἰδίως κατὰ τὴν κατωτέρω ἐξεταζομένην τρίτην περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ νεωτέρου ἑλληνικοῦ δικαίου.

Τὴν πηγήν, ἐξ ἧς ὁ Μάουρερ ἤντλησε διὰ τὴν σύνταξιν τῆς πολιτικῆς δικονομίας, ἀπετέλεσεν ἀφ' ἑνὸς ἡ γαλλικὴ δικονομία καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ βαυαρικὰ σχέδια τοῦ 1831. Ἐξεδόθη ἡ πολιτικὴ δικονομία τελευταία ἐκ τῶν τεσσάρων κωδίκων, τὴν 2 Ἀπριλίου 1834, τεθεῖσα καὶ αὐτὴ ἐν ἰσχύϊ τὴν 25 Ἰανουαρίου 1835. Διαιρουμένη εἰς 5 βιβλία, περιέλαβε 1.101 ἄρθρα. Τὸ πλῆθος αὐτῶν δικαιολογεῖται ἐκ τοῦ ὅτι, ἐλλείποντος ἀστικοῦ κώδικος καὶ τοιούτου βραδύνοντος νὰ συνταχθῇ, ὁ κῶδιξ τῆς πολιτικῆς δικονομίας περιέλαβε καὶ διατάξεις ὄχι τόσον δικονομικοῦ ὅσον οὐσιαστικοῦ περιεχομένου, ὅπως λ. χ. διατάξεις περὶ ἐπιτρόπων, περὶ κηδεμόνων, περὶ συγγενικῶν συμβουλίων, περὶ ἀποδείξεως κλπ. Ἡ πολιτικὴ δικονομία τοῦ 1834, ἔργον ἐπιτυχὲς ἐν τῷ συνόλῳ του διὰ τὴν ἐποχήν του, διετηρήθη ἐν ἰσχύϊ, μὲ ἀρκετὰς ὅμως μεταγενεστέρας μεταρρυθμίσεις, μέχρι σήμερον.

Τὴν κωδικοποιητικὴν αὐτὴν ἐργασίαν ἐπρόκειτο ἤδη ὁ Μάουρερ νὰ συνεχίσῃ καὶ διὰ τὸ ἐμπορικὸν δίκαιον, εἶχε δὲ ἀναθέσει, καθὰ ὁ ἴδιος ἱστορεῖ, εἰς ἐπιτροπὴν τὴν ἐκπόνησιν πρωτίστως μιᾶς νέας ἀκριβοῦς μεταφράσεως τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορικοῦ κώδικος καὶ εἶτα τὴν ἐξέτασιν τῶν συνθηκῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐτελεῖτο ἐν γένει τὸ ἐμπόριον ἐν Ἑλλάδι, οὕτως ὥστε νὰ συντελεσθῇ ἡ ἀναγκαία διὰ τὴν σύνταξιν ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ κώδικος προεργασία. Τὴν προσπάθειαν ὅμως αὐτὴν ἐματαίωσεν ἡ κατ' Ἰούλιον 1834 γενομένη ἀνάκλησίς του εἰς Βαυαρίαν. Μετὰ τὴν ἀναχώρησιν του περιωρίσθη ἑπομένως ἡ ἀντιβασιλεία νὰ δημοσιεύσῃ τὴν ἤδη ἑτοίμην μετάφρασιν τοῦ κειμένου τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορικοῦ κώδικος. Τοῦτο ἐγένετο διὰ τοῦ ἀπὸ 19 Ἀπριλίου 1835 διατάγματος, τοῦ ὁποίου ἡ φύσις, ἂν δηλαδὴ ἦτο νομοθετικὸν ἢ διοικητικόν, πολλὰς ἐγέννησε μεταξὺ τῶν ἑρμηνευτῶν τοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου ἀμφιβολίας. Διὰ τοῦ διατάγματος ἐπανελαμβάνετο, διὰ μίαν ἀκόμη φοράν, ἡ ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺς τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορικοῦ κώδικος. Ἐδημοσιεύθη δὲ δι' αὐτοῦ μετάφρασις μόνον τῶν τριῶν πρώτων βιβλίων τοῦ γαλλικοῦ κώδικος. Τὸ τελευταῖον τέταρτον βιβλίον, κατηργημένον ἤδη διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 152 ψηφίσματος τοῦ κυβερνήτου, ἀντικατέστησεν ἤδη τὸ ἀπὸ 2 Μαΐου 1835 διάταγμα περὶ ἁρμοδιότητος τῶν ἐμποροδικείων.

Μῆνάς τινας μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Μάουρερ ὁ Γεώργιος Πραΐδης ἀνέθεσεν εἰς ἐπιτροπὴν ὑπὸ τὸν Χ. Κλονάρην νὰ μελετήσῃ σχέδιον διατάγματος, διὰ τοῦ ὁποίου ὡρίζετο ἀφ' ἑνὸς ὅτι ὡς ἀστικὸς νόμος θέλει ἰσχύει ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἁρμενοπούλου καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅτι «τὰ γενικὰ ἔθιμα διατηροῦν τὴν ἰσχύν των». Ἡ ἐπιτροπὴ ὑπέβαλε πρὸς «τὴν ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης βασιλικὴν γραμματείαν» τὴν ἔκθεσίν της, τῆς ὁποίας τὸ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρον κείμενον μόλις κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀνεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Τριανταφυλλοπούλου. Ἐν αὐτῇ ἡ ἐπιτροπὴ προτείνει, ὅπως ἀντὶ τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἁρμενοπούλου δοθῇ ἰσχὺς εἰς τοὺς νόμους τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, διότι αὐτοὶ μόνοι ἀπέκτησαν νομοθετικὴν ἰσχύν, ἐνῷ ἡ Ἑξάβιβλος ὑπῆρξεν ἁπλοῦν ἐγχειρίδιον πρὸς ἰδιωτικὴν χρῆσιν. Ἐν σχέσει δὲ πρὸς τὰ ἔθιμα ἡ ἐπιτροπὴ ὑποστηρίζει ὅτι πρέπει νὰ δοθῇ ἰσχὺς ὄχι εἰς τὰ γενικά, ὅπως ἡ γραμματεία εἶχε προτείνει, ἀλλ' εἰς τὰ τοπικὰ ἔθιμα, διότι τὰ τελευταῖα ταῦτα ἦσαν συνηθέστερα, θὰ ἦτο δὲ ἄδικον νὰ καταργηθοῦν τὰ τοπικά, ἀναγνωριζομένων τῶν ἐλαχίστης σημασίας γενικῶν ἐθίμων. Τὴν περὶ ἐθίμων διάταξιν θεωροῦσα ἐν τούτοις ἡ ἐπιτροπὴ ὡς ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος, καθ' ὃν οἱ νόμοι τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἀποτελοῦν τὸ ἰσχῦον δίκαιον, ἔθεσεν εἰς ἓν ἄρθρον μὲ τὸν κανόνα αὐτόν, διατυπώσασα ὡς ἑξῆς ἐν τέλει τὸ σχέδιόν της: «Οἱ πολιτικοὶ νόμοι τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, οἱ περιλαμβανόμενοι εἰς τὴν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἁρμενοπούλου, θέλουν ἰσχύει μεχρισοῦ δημοσιευθῇ ὁ πολιτικὸς κῶδιξ, τοῦ ὁποίου τὴν σύνταξιν διετάξαμεν. Τὰ ἔθιμα ὅμως, ὅσα πολυχρόνιος καὶ ἀδιάκοπος συνήθεια ἢ δικαστικαὶ ἀποφάσεις καθιέρωσαν, ὑπερισχύουν ὅπου ἐπεκράτησαν». Τὸ σχέδιον αὐτὸ τῆς ἐπιτροπῆς ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς κυβερνήσεως μὲ χρονολογίαν ἐκδόσεως 23 Φεβρουαρίου 1835, ἀποτελεῖ δὲ καὶ σήμερον ἀκόμη τὸ νομοθέτημα, διὰ τοῦ ὁποίου, κατὰ γενικῶς παραδεδεγμένην διδασκαλίαν, τὴν ὁποίαν ἐνδυναμώνει ἤδη ἡ αἰτιολογικὴ ἔκθεσις τοῦ διατάγματος, ἀναγνωρίζεται ὡς ἰσχῦον παρ' ἡμῖν ἀστικὸν δίκαιον, τὸ κατεστρωμένον εἰς τὰς βυζαντινορρωμαϊκὰς νομοθετικὰς συλλογὰς καὶ ὄχι ἁπλῶς τὸ ἀποδιδόμενον ἐν τῇ Ἑξαβίβλῳ τοῦ Ἁρμενοπούλου ὑλικόν. Δὲν ἰσχύουν οὕτω βυζαντινορρωμαϊκαὶ διατάξεις δημοσίου δικαίου ἢ περὶ πηγῶν δικαίου, αἱ ἀχρηστευθεῖσαι τοιαῦται ἰδιωτικοῦ δικαίου, ὡς καὶ αἱ καταργηθεῖσαι διὰ νεωτέρων νόμων ἢ τῶν ἐπικρατησάντων ἐθίμων. Τοιαῦτα ἐπικρατοῦντα κατὰ τὸ 1835 ἔθιμα, τὰ ὁποῖα καὶ ἡ νομοθετικὴ ἐπιτροπὴ εἶχε, φαίνεται, ὑπ' ὄψιν της, ἦσαν τὸ καθ' ὅ αἱ συμφωνίαι εἶναι ἰσχυραὶ καὶ ἀτύπως καταρτιζόμεναι, ἡ ἀναγνώρισις τῆς ἀμέσου ἀντιπροσωπείας καὶ τῆς καταρτίσεως ἀναιτιωδῶν συμβάσεων· ἐπίσης ὅτι ἡ γυνὴ διὰ τοῦ γάμου ἀποκτᾷ τοῦ ἀνδρὸς ἰθαγένειαν, κατοικίαν καὶ τὸ ἐπώνυμον, ὅτι τὰ προικῷα ἀκίνητα δύνανται κοινῇ συναινέσει νὰ ἀπαλλοτριῶνται, ὅτι καὶ οἱ ἀδελφοὶ ὑποχρεοῦνται εἰς προίκισιν τῆς ἀδελφῆς των, ὅτι αἱ προικισθεῖσαι θυγατέρες ἀποκλείονται τῆς πατρομητρικῆς κληρονομίας, ὡς καί τινα ἄλλα ἔθιμα κληρονομικοῦ δικαίου.

Ἐξ αὐτοῦ τοῦ γράμματος τοῦ διατάγματος τῆς 23 Φεβρουαρίου τοῦ 1835 προκύπτει ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου καὶ ἡ ἀναγνώρισις τῶν τοπικῶν ἐθίμων προσωρινὸν ἁπλῶς χαρακτῆρα ἔμελλε νὰ ἔχουν, «μεχρισοῦ δημοσιευθῇ ὁ πολιτικὸς κῶδιξ». Εὐθὺς δὲ πράγματι μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Μάουρερ, ὁ ὁποῖος, πιστὸς πρὸς τὰς διδασκαλίας τῆς ἱστορικῆς σχολῆς, ἀντέδρα εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ κώδικος, ἡ ἀντιβασιλεία ἀνέθεσεν, ἴσως ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1835, εἰς δεκαμελῆ ἐπιτροπὴν (ἐκ τῶν Κλονάρη, Παΐκου

Πολυζωΐδη, Ἀθανασίου, Φέδερ, Σούτσου, Ράλλη, Προβελεγγίου καὶ τῶν Γερμανῶν Berg καὶ Vellhoff, τὴν σύνταξιν ἀστικοῦ κώδικος. Ἡ πρώτη αὐτὴ ἐπιτροπὴ ἦτο αὐτὴ ἡ συντάξασα τὸ κείμενον καὶ την αἰτιολογικὴν ἔκθεσιν τοῦ διατάγματος τῆς 23 Φεβρουαρίου 1835, ἔμελλε δὲ νὰ ἔχῃ μακρὸν βίον, χωρὶς ὅμως νὰ δυνηθῇ νὰ ἀγάγῃ εἰς πέρας τὸ ἀνατεθὲν ἔργον. Εἰργάσθη οὕτω ἡ ἐπιτροπὴ σχεδὸν συνεχῶς μέχρι τοῦ 1874, ταύτης δὲ διετέλεσαν μέλη ἐκ περιτροπῆς πᾶσαι αἱ νομικαὶ κορυφαὶ τῆς χώρας. Τῷ 1849 διὰ διατάγματος ἀνενεοῦτο ἡ ἐντολὴ πρὸς πολυμελῆ ἤδη ἐπιτροπὴν (ἐκ τῶν Μ. Ποτλῆ, Δ. Σούτσου, Σ. Πήλλικα, Χ. Κλονάρη, Μ. Ρενιέρη, Γ. Βέλλιου, Ι. Σούτσου, Κ. Προβελεγγίου, Δ. Κυριακοῦ, Π. Καλλιγᾶ, Π. Παπαρρηγοπούλου, Β. Οἰκονομίδου καὶ ἄλλων), ἥτις, στηριχθεῖσα κυρίως εἰς τὴν γαλλικὴν νομοθεσίαν, συνέταξε σχέδιον ἀστικοῦ κώδικος, τοῦ ὁποίου μέρη τινὰ ψηφισθέντα κατέστησαν ἐν τῷ μεταξὺ νόμοι τοῦ κράτους. Οὕτω ὁ ἀπὸ 29 Ὀκτωβρίου 1856 νόμος περὶ δημοσιεύσεως τῶν νόμων περὶ ἀστικῶν δικαιωμάτων καὶ ληξιαρχικῶν πράξεων, ἀποτελῶν τὰ 90 πρῶτα ἄρθρα τοῦ καταρτισθέντος σχεδίου. Ὑπὸ τὴν αὐτὴν χρονολογίαν ἐξεδίδετο καὶ ὁ ἐκ 12 ἄρθρων νόμος περὶ μεταγραφῆς, καὶ τὴν 17 Αὐγούστου 1861 ὁ περὶ ἀνηλίκων, ἐπιτροπείας, κηδεμονίας καὶ χειραφεσίας νόμος. Μὲ τοὺς νόμους αὐτοὺς καὶ τινας ἀκόμη ἄλλους, ὅπως λ. χ. τὸν ἀπὸ 11 Αὐγούστου 1836 «Περὶ ὑποθηκῶν» καὶ τὸν ἀπὸ 1 Ὀκτωβρίου 1836 «Περὶ ἐνεχύρου», τὸν ἀπὸ 21 Ἰουνίου 1837 «Περὶ διακρίσεως κτημάτων» καὶ τὸν ἀπὸ 15 Ὀκτωβρίου 1861 ΧΚΣΤ' νόμον «Περὶ μικτῶν γάμων», διὰ τοῦ ὁποίου καθωρίζοντο τὰ τοῦ γάμου ἑτεροδόξων καὶ κατηργεῖτο κατόπιν παραστάσεων τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως ὁ προηγούμενος ΧΟΖ' νόμος τῆς 10 Αὐγούστου 1861, κλείει τὸ πρῶτον τμῆμα τῆς δευτέρας περιόδου τοῦ νεωτέρου ἀστικοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου.

Ὁλόκληρον τὸ βάρος τῆς συντελεσθείσης κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν νομοθετικῆς ἐργασίας πίπτει, κατὰ τὰ ἐκτεθέντα καὶ διὰ πάντας τοὺς κλάδους τοῦ δικαίου, εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἀντιβασιλείας τοῦ Ὄθωνος. Αἱ μεταγενέστεραι συμπληρώσεις εἶναι μᾶλλον ἐπουσιώδεις. Οὕτω οἱ κατὰ τὰ ἔτη 1836—1838 ἐκδοθέντες συμπληρωματικοὶ ἢ τροποποιητικοὶ νόμοι τῆς πολιτικῆς δικονομίας (περὶ κατασχέσεως καὶ πλειστηριασμῶν, περὶ ἐξαιρέσεως δικαστῶν, περὶ ἀγωγῆς κακοδικίου κλπ.) ἢ τοῦ ποινικοῦ νόμου (ἀπαγόρευσις σωματεμπορίας τοῦ 1841, ζωοκλοπῆς τοῦ 1848 κ.ἄ.), ὡς καί τινες βραδύτερον ἐκδοθέντες νόμοι, ὡς ὁ ΣΙΒ' τῆς 1 Ὀκτωβρίου 1859 περὶ δημοσίου λογιστικοῦ, δὲν ἀνήρουν τὸ ἐπὶ ἀντιβασιλείας εἰσαχθὲν γενικὸν δίκαιον. Τὸ τελευταῖον αὐτό, συμπληρούμενον ἤδη μὲ τοὺς νεωτέρους νομους μὲ κατεύθυνσιν καὶ πάλιν πρὸς τὸ γαλλικὸν δίκαιον, ἐδημιούργει νέα καὶ πολλὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐκαλεῖτο νὰ λύσῃ ἡ δημιουργουμένη ἑλληνικὴ νομικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ νομολογία τῶν δικαστηρίων. Ἡ κατεύθυνσις ἐξ ἄλλου πρὸς τὸ γαλλικὸν δίκαιον ἐξεδηλοῦτο καὶ εἰς τινας νεωτέρους νόμους τοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου, ἰδίᾳ τοῦ νόμου ΧΠΑ' τῆς 10 Αὐγούστου 1861 «Περὶ ἀναγνωρίσεως τῶν γαλλικῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν» (τροποποιηθέντα βραδύτερον διὰ τοῦ νόμου ϡΚΑ' τῆς 13 Μαρτίου 1881 καὶ ἐπεκταθέντα εἶτα διὰ διαταγμάτων καὶ ἐπὶ τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν καὶ ἄλλης πλὴν τῆς γαλλικῆς ἰθαγενείας), διὰ τοῦ ὁποίου ἡ δρᾶσις τῶν ἀλλοδαπῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν καθίστατο δυνατὴ ἐν Ἑλλάδι μόνον ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἀμοιβαιότητος, ἐφ' ὅσον δηλαδὴ καὶ ἡ ἀλλοδαπὴ πολιτεία ἀνεγνώριζε τὴν ἐλευθέραν δρᾶσιν καὶ τῶν ἑλληνικῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν ἐν αὐτῇ.

Ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις, ἥτις διεδέχθη τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1862, συνεκάλεσεν ἐθνικὴν συνέλευσιν, ἡ ὁποία ἀνηγόρευσε βασιλέα τὸν Γεώργιον καὶ ἐψήφισε τὸ νέον Σύνταγμα, δημοσιευθὲν τὴν 17 Νοεμβρίου 1864. Κατὰ τὸ νέον Σύνταγμα, κυρίαρχον ὄργανον, ἀντὶ τοῦ μονάρχου, κατέστη ὁ λαὸς - κοινοβούλιον, ἐνῷ ὁ βασιλεὺς ἔχει ἁπλῶς τὸ δικαίωμα τῆς κυρώσεως τῶν νομοθετημάτων τῆς συνελεύσεως. Περιέλαβε δὲ τὸ νέον Σύνταγμα καὶ διατάξεις περὶ Συμβουλίου Ἐπικρατείας, καταργηθείσας ὅμως μετὰ ἓν περίπου ἔτος, τὴν 25 Νοεμβρίου 1865.

Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 εἰσῆγε τὴν ἄμεσον, καθολικὴν καὶ μυστικὴν ψηφοφορίαν. Παρίστατο ἐκ τούτου ἀνάγκη μεταρρυθμίσεως καὶ τῶν ἐπὶ ἐκλογῶν τῶν δήμων ἰσχυουσῶν διατάξεων. Ἐξεδόθη οὕτως ὁ νόμος ΗΓ' τοῦ 1865 διὰ τοῦ ὁποίου ὡρίζετο ἡ ἄμεσος ἐκλογή, τετραετὴς ἡ θητεία τῶν ὀργάνων τοῦ δήμου καὶ ἡ σύγχρονος διενέργεια τῆς ψηφοφορίας εἰς πάντας τοὺς δήμους τοῦ κράτους. Πρὸς τὰς εὐρείας αὐτὰς μεταρρυθμίσεις τῶν ἐπὶ δήμων ἰσχυόντων ἀντιστοιχοῦν νομοθετικαί τινες μεταβολαὶ εἰς τὰ περὶ ἐπαρχιακῶν καὶ νομαρχιακῶν συμβουλίων. Τὰ ἐπὶ ἀντιβασιλείας ἤδη εἰσαχθέντα συμβούλια αὐτά, καὶ ἰδίως τὰ ἀπὸ τὸ 1836 ἐκ νέου εἰσαχθέντα ἐπαρχιακὰ συμβούλια, δὲν εἶχον ὡς θεσμὸς εὐδοκιμήσει. Κατηργήθησαν λοιπὸν διὰ νόμου τῷ 1887 καὶ διετηρήθησαν ἔκτοτε μόνον τὰ νομαρχιακὰ συμβούλια μὲ συμβουλευτικὴν καὶ ἐποπτικὴν ἁρμοδιότητα· ἐκτελεστικὸν ὄργανον καθίστατο ἡ νομαρχιακὴ ἐπιτροπὴ καὶ περιφέρεια ἐκλογῆς ὁ δῆμος. Καὶ ὁ νόμος ὅμως αὐτὸς τοῦ 1887 δὲν ἐβράδυνε νὰ καταργηθῇ καὶ νὰ εἰσαχθοῦν τῷ 1890 καὶ πάλιν τὰ ἐπαρχιακὰ συμβούλια. Τὴν κατάργησιν δὲ αὐτήν, δικαιολογουμένην ἀπὸ κομματικοὺς καὶ μόνον λόγους, ἦλθε νὰ ἀνατρέψῃ νέος νόμος τῷ 1899, ὅστις εἰσῆγε καὶ πάλιν τὰ νομαρχιακὰ συμβούλια ὡς ἀνωτέρας τοπικὰς περιφερείας τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως. Ὁ νόμος ὅμως αὐτὸς οὐδέποτε ἐφηρμόσθη.

Ἅμα τῇ καθόδῳ τοῦ βασιλέως Γεωργίου καὶ διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου τῆς 17/29 Μαρτίου 1864 ἡ Ἀγγλία παρεχώρει τὴν Ἑπτάνησον εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀνέκυπτεν οὕτω εὐθὺς ἀμέσως τὸ πρόβλημα τῆς νομοθεσίας τῶν προσαρτωμένων νήσων. Ἤδη ἀπὸ τοῦ 1841 ἐκράτει εἰς Ἑπτάνησον πλήρης νομοθεσία ἐκ πέντε κωδίκων, συντεταγμένων κατὰ τὸ πρότυπον τῆς γαλλικῆς νομοθεσίας. Τὴν 1 Μαΐου 1841 εἶχον οὕτω τεθῆ ἐν ἰσχύι ὁ ἀστικός, ὁ ποινικὸς καὶ ὁ ἐμπορικὸς κῶδιξ, ἀπὸ δὲ τοῦ 1844 ἴσχυον καὶ οἱ κώδικες τῆς πολιτικῆς καὶ ποινικῆς δικονομίας. Τὸ πλῆρες αὐτὸ δίκαιον κατήργησεν ἐν γένει ὁ ἀπὸ 1 Ἰουλίου 1866 ἐκδοθεὶς ΡΝ' νόμος τῆς 20 Ἰανουαρίου 1866, διὰ τοῦ ὁποίου εἰσήγετο καὶ εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους ἡ ἐν τῷ λοιπῷ βασιλείῳ κειμένη νομοθεσία, διατηρηθέντος προσωρινῶς, μέχρι δηλαδὴ συντάξεως τοῦ νέου ἀστικοῦ κώδικος, τοῦ ἰονίου ἀστικοῦ κώδικος, ἐφ' ὅσον αἱ διατάξεις αὐτοῦ δὲν ἀντέκειντο εἰς νεωτέρους νόμους τοῦ κράτους. Ἀνεγνωρίζετο οὕτω τὸ πρῶτον τοπικὸν ἐν Ἑλλάδι ἀστικὸν δίκαιον.

Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχήν, τὴν 16 Φεβρουαρίου 1866, ἡ κυβέρνησις, ἐν τῇ προσπαθείᾳ της νὰ εἰσαγάγῃ γενικὸν ἀστικὸν κώδικα εἰς Ἑλλάδα, ἀνενέωνε τὴν ἐντολήν της πρὸς τὴν ὀκταμελῆ πλέον ἐπιτροπὴν τοῦ ἀστικοῦ κώδικος (ἐκ τῶν Γ. Ράλλη, Β. Οἰκονομίδου, Π. Καλλιγᾶ, Π. Παπαρρηγοπούλου, Κ. Φρεαρίτου, Ι. Σκαλτσούνη, Ν. Ζωμπέλη καὶ Α. Λαζαράτη), ὅπως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γενομένων ἤδη προεργασιῶν προβῇ αὕτη εἰς τὴν συνταξιν σχεδίου ἀστικοῦ κώδικος. Τὸ σχέδιον συνετάχθη πράγματι ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ γαλλικοῦ καὶ τῶν νεωτέρων τότε σαξωνικοῦ καὶ ἰταλικοῦ κωδίκων, καὶ τὴν 10 Ἰανουαρίου 1870 ὑπεβλήθη εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης. Μετὰ νέαν δ' ἐπιθεώρησιν τοῦ σχεδίου ὑπὸ τῆς αὐτῆς σχεδὸν ἐπιτροπῆς, ὑπεβλήθη τοῦτο ἐκ νέου εἰς τὸ ὑπουργεῖον τὴν 22 Αὐγούστου 1874. Καὶ πάλιν ὅμως ἡ ἐπιψήφισις τοῦ κατατεθέντος σχεδίου ἔμελλε νὰ ματαιωθῇ, καὶ τοῦτο, διότι δὲν ἦτο τότε δυνατὴ ἡ ἐν τῷ συνόλῳ ψήφισις τοῦ κώδικος.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ἀντιθέτως πρὸς τὸ δημόσιον, δὲν σημειοῦνται ριζικαὶ μεταρρυθμίσεις εἰς τοὺς καθ' ἕκαστον κλάδους τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Μετὰ τὴν ματαίωσιν οὕτω τῆς εἰσαγωγῆς γενικοῦ ἀστικοῦ κώδικος ἐλάχιστοι ἐξεδόθησαν νεώτεροι νόμοι μέ τινα ἰδιαιτέραν σημασίαν. Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ περὶ τόκων ὑπερημερίας νόμος ϡΞΕ' τῆς 22 Μαΐου 1882, ὁ ὁποῖος, διατυπώνων γαλλικὸν δίκαιον, ὥρισε τὸν τόκον ὑπερημερίας εἰς 8 % προκειμένου περὶ ἀστικῶν χρεῶν καὶ 9 % ἐπὶ ἐμπορικῶν τοιούτων, περιώρισε τὴν ἀποζημίωσιν διὰ την μὴ ἔγκαιρον ἐκτέλεσιν χρηματικῆς ὀφειλῆς εἰς τὸν νόμιμον τόκον καὶ ἔθεσε περιορισμοὺς εἰς τὰ περὶ ἀνατοκισμοῦ ἰσχύοντα. Ὁ ἀπὸ 20 Ἰουλίου 1885 νόμος ,ΑΣΜΔ' περὶ τῶν πληρωτέων τῷ κομιστῇ ἀνωνύμων χρεωγράφων ἐπέφερεν ἐξ ἄλλου σημαντικὴν μεταρρύθμισιν εἰς τὸ προηγουμένως ἰσχῦον δίκαιον, θεωρήσας τὸν καλῇ τῇ πίστει κάτοχον ἀνωνύμων χρεωγράφων κύριον αὐτῶν κατ' ἀμάχητον τεκμήριον, ἐφ' ὅσον ἡ ἀπόκτησις αὐτῶν δὲν ἔγινε δι' ἀπωλείας ἢ ἀφαιρέσεως διὰ λῃστείας ἢ κλοπῆς, ὁπότε εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ἐπιτρέπεται ἡ διεκδίκησις· ἡ τελευταία αὐτὴ διάταξις εἰσήχθη κατὰ μίμησιν τῶν γερμανικῆς προελεύσεως διατάξεων τοῦ ἰταλικοῦ ἐμπορικοῦ κώδικος. Ἄλλοι τινὲς νόμοι ἀστικοῦ περιεχομένου, ὅπως λ. χ. ὁ ΧΛ' νόμος περὶ ὑπερημερίας καὶ παραγραφῆς τῶν κατὰ τοῦ δημοσίου ἀγωγῶν καὶ ἡ διὰ τοῦ ἄρθρου 5 τοῦ νόμου ,ΒΩΞ' τῆς 16/17 Μαρτίου 1903 εἰσαχθεῖσα κατάθεσις ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦ ἀναπαλλοτριώτου εἰς τὸ ταμεῖον τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἐκδοθέντες κατὰ τὴν ἐξεταζομένην περίοδον, ἦσαν δευτερευούσης σημασίας. Γενικωτέρου τοὐναντίον ἐνδιαφέροντος εἶναι αἱ κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον κλεισθεῖσαι μετὰ πολλῶν ἐπικρατειῶν διεθνεῖς συμφωνίαι, διὰ τῶν ὁποίων ἐρρυθμίσθησαν τὰ περὶ κληρονομιῶν ἡμεδαπῶν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἢ ἀλλοδαπῶν ἐν τῇ ἡμεδαπῇ. Τὴν ὕλην τοῦ ἀστικοῦ δικαίου θίγει ἐν πολλοῖς ὁ ἀπὸ 30 Δεκεμβρίου 1887 νόμος ,ΑΧΚΕ' περὶ τελῶν χαρτοσήμου. Ἐνδιαφέρει δὲ τέλος καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ὑπαλληλικοῦ δικαίου ὁ ἀστικῆς κατ' ἐξοχὴν φύσεως νόμος ϡΝΕ' τοῦ 1882, δι' οὗ ἀπηγορεύθη ἡ ἐκχώρησις τῶν μισθῶν καὶ ἀποδοχῶν τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ὑπαλλήλων.

Εὐρύτεραί πως τοὐναντίον ὑπῆρξαν αἱ ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐμπορικὸν δίκαιον ἐπελθοῦσαι κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν μεταρρυθμίσεις. Ὁ ἀπὸ 13/14 Δεκεμβρίου 1878 ΨΛΣΤ' νόμος περὶ πτωχεύσεως καὶ χρεωκοπίας ἀντικατέστησεν ὁλόκληρον τὸ τρίτον βιβλίον τοῦ ἐμπορικοῦ κώδικος, τοῦ ὁποίου αἱ ἐλλιπεῖς διατάξεις ἐπέβαλλον ἀπὸ πολλοῦ τὴν μεταρρύθμισιν. Ὁ νόμος ΨΛΣΤ' ἔσχεν ὡς πρότυπον τὴν νεωτέραν γαλλικὴν νομοθεσίαν, ὡς καὶ τὴν βελγικὴν τοιαύτην, συγχρόνως δὲ καὶ τὸ ἰταλικὸν δίκαιον, ἐμμέσως δὲ δι' αὐτοῦ καὶ τὴν γερμανικὴν νομοθεσίαν. Συμπλήρωμα αὐτοῦ ἀπετέλεσεν ὁ κατὰ τὸ 1893 ἐκδοθεὶς ,ΒΡΜΑ' νόμος περὶ προληπτικοῦ τῆς πτωχεύσεως συμβιβασμοῦ, ὁ ὁποῖος, μετὰ σύντομον ἐφαρμογήν, κατηργήθη τῷ 1895. Οὐσιώδους σημασίας ὑπῆρξαν τὰ τροποποιημένα πλέον σήμερον διατάγματα περὶ τοῦ χρηματιστηρίου Ἀθηνῶν τῆς 29 Ὀκτωβρίου 1880 καὶ 21 Μαρτίου 1901. Ἐνδιαφέρουσα δε καὶ ἀπὸ ἀπόψεως τῆς πολιτικῆς δικονομίας ὑπῆρξεν ἡ διὰ τοῦ νόμου ,ΑΥΝΖ' τῆς 27 Μαΐου 1887 κατάργησις τῶν ἐμποροδικείων, ὡς καὶ μεταρρυθμίσεις τινὲς ἀφορῶσαι εἰς τὴν προσωπικὴν κράτησιν (νόμος ,ΒΧΟΣΤ' τῆς 9 Μαρτίου 1900). Ὁ νόμος ,ΒΡΝΣΤ' τῆς 10/15 Φεβρουαρίου 1893, περὶ προστασίας τῶν βιομηχανικῶν καὶ ἐμπορικῶν σημάτων, εἶχεν ὡς πρότυπον τὴν γαλλικήν, κυρίως ὅμως τὴν ἰταλικὴν νομοθεσίαν, ἡ ὁποία ἀπετύπωνε διατάξεις ἰδίως τοῦ γερμανικοῦ δικαίου. Μὲ τὸν νόμον αὐτὸν διὰ πρώτην φορὰν εἰσήγετο εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ προστασία τῆς λεγομένης «βιομηχανικῆς ἰδιοκτησίας» μὲ ἀστικὰς καὶ ποινικὰς κυρώσεις. Ἀγγλικὸν δίκαιον ἐμμέσως διατυπώνει ὁ ἀπὸ 10/13 Ἀπριλίου 1896 εἰσαχθεὶς νόμος ,ΒΥΙΗ' περὶ γενικῶν ἀποθηκῶν, ἀφοῦ τὰ διὰ τὴν σύνταξιν αὐτοῦ χρησιμεύσαντα πρότυπα, ἡ γαλλικὴ καὶ ἡ ἰταλικὴ νομοθεσία, ἐπανελάμβανον τὰς εἰς Ἀγγλίαν ἀναπτυχθείσας ἀρχὰς τοῦ θεσμοῦ τῶν γενικῶν ἀποθηκῶν καὶ τῶν σχετικῶν ἀποδεικτικῶν ἐναποθηκεύσεως καὶ ἐνεχυρογράφων (warrants). Εἰς τὴν περίοδον δὲ τέλος αὐτὴν ὑπάγονται καὶ διάφοροι νόμοι σχετικοὶ μὲ τὴν ἐμπορικὴν ναυτιλίαν. Τοιοῦτοι ἦσαν ὁ νόμος ΩΔ' τῆς 4 Ἀπριλίου 1880 περὶ ναυτιλιακῶν διπλωμάτων τῶν ἑλληνικῶν ἐμπορικῶν πλοίων, ὁ νόμος ΩΞ' τῆς 25 Ἀπριλίου 1880 περὶ τῶν ἐν Βοστόρφῳ κλπ. ποταμοπλοίων, τὸ ἀπὸ 26 Ἀπριλίου 1882 διάταγμα περὶ σημάτων τῶν ἐμπορικῶν πλοίων, καὶ ἰδίως ὁ ἀπὸ 12 Ἰουλίου 1890 νόμος ,ΑΩΞΒ' περὶ ὑποθήκης πλοίων, ὁ ὁποῖος διηυκόλυνε τὴν ὑποθήκευσιν τῶν πλοίων, ἐτροποποιήθη δὲ καὶ πάλιν μεταγενεστέρως.

Εἰς τὸ οὐσιαστικὸν ποινικὸν δίκαιον αἱ μεταρρυθμίσεις κατὰ τὴν περίοδον ταύτην δὲν εἶναι μεγάλαι. Πλὴν τοῦ ΣΛ' νόμου τοῦ 1867 περὶ ζωοκλοπῆς, καὶ τοῦ ΤΟΔ' τοῦ 1871 περὶ λῃστείας, συμπληρωθέντος καὶ διὰ τινων ἀκόμη νόμων, ὡς καί τινων ἄλλων νόμων γενικωτέρου μὲν ἐνδιαφέροντος, περιεχόντων ὅμως καὶ ποινικὰς διατάξεις, ὡς λ.χ. ὁ περὶ λαχείων ,ΑΧΛ' νόμος τοῦ 1887, ὁ ,ΒΧΣΤ' τοῦ 1899 περὶ διοικητικῆς ἀστυνομίας καὶ ὁ ,ΒΧΜΣΤ' τοῦ αὐτοῦ ἔτους περὶ ἀρχαιοτήτων, τὸ ποινικὸν δίκαιον δὲν ὑπέστη ἄλλας οὐσιώδεις συμπληρώσεις ἢ τροποποιήσεις. Τὸ αὐτὸ δὲ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τὰς δύο δικονομίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν πολιτικὴ εἶχεν ὑποστῇ μέχρι τοῦ 1909 ἀρκετάς, μὴ οὐσιώδεις ὅμως, τροποποιήσεις (νόμ. ,ΑΥΝΗ' τοῦ 1887, δι' οὗ κατηργήθησαν τὰ περὶ ἀποπείρας συμβιβασμοῦ, νόμ. ,ΒΣΚΕ' τοῦ 1894 περὶ παρεκτάσεως προθεσμιῶν), ἡ δὲ ποινικὴ ἐλαχίστας καὶ ἐπουσιώδεις τοιαύτας (νόμος ΣΗ' τοῦ 1867 περὶ λιπομαρτύρων, ,ΑΥΞΒ' τοῦ 1887 περὶ τῆς ἐρήμην διαδικασίας ἐνώπιον πλημμελειοδικείου, νόμος ,ΒΙΔ' τοῦ 1892 περὶ ὑπολογισμοῦ χρόνου προφυλακίσεως, καὶ ἰδίως νόμος ,ΒΞΗ' τοῦ 1892 περὶ δικαστηρίου κακουργιοδικῶν). Εἰς τὴν περίοδον τέλος αὐτὴν ἀνάγονται καί τινες συμβάσεις ἐκδόσεως ἐγκληματιῶν μὲ ἀλλοδαπὰς πολιτείας.

Κατὰ τὴν λῆξιν οὕτω τῆς δευτέρας περιόδου τῆς ἱστορίας του τὸ νεώτερον ἑλληνικὸν δίκαιον, πλὴν τοῦ συνταγματικοῦ καὶ διοικητικοῦ, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι κατὰ βάσιν αὐτὸ τοῦτο τὸ ὑπὸ τῆς ἀντιβασιλείας εἰσαχθὲν δίκαιον μὲ ἐπουσιώδεις συμπληρώσεις. Ὑπὸ τὴν μορφήν του δὲ αὐτὴν τὸ δίκαιον τοῦτο εἶχεν ἤδη εἰσαχθῆ διὰ μιᾶς πράξεως, τοῦ νόμου ϠΜ' τῆς 19/20 Μαρτίου 1882, εἰς τὰς ἐν τῷ μεταξὺ προσαρτηθείσας νέας χώρας, τὴν Ἤπειρον καὶ τὴν Θεσσαλίαν. Ἡ προσάρτησις τῆς τελευταίας αὐτῆς, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ βυζαντινῆς προελεύσεως κολληγικὸν σύστημα καλλιεργείας ἦτο ἀκόμη ἐν ἐκτεταμένῃ ἐφαρμογῇ, ἐγέννησε καὶ τὸ εὐρέως ἔκτοτε συζητηθὲν ἀγροτικὸν καὶ κοινωνικὸν πρόβλημα ἀποκαταστάσεως τῶν ἀκτημόνων γεωργῶν, τοῦ ὁποίου ὁριστικὴ λύσις ἔμελλε νὰ δοθῇ κατὰ τὴν τελευταίαν μόλις περίοδον τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου. Ὡς πρόδρομος ἐν τούτοις τῆς προετοιμαζομένης κοινωνικῆς αὐτῆς μεταρρυθμίσεως δύναται νὰ σημειωθῇ ὁ ἀπὸ 7 Ἀπριλίου 1907 νόμος ,ΓΣΒ' περὶ διανομῆς γαιῶν ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ ἱδρύσεως Θεσσαλικοῦ Γεωργικοῦ Ταμείου, συμπληρωθεὶς βραδύτερον διὰ τοῦ νόμου ,ΓΤΘ' τῆς 14/15 Μαΐου 1908, καὶ διὰ τοῦ ὁποίου Ἕλληνες πρόσφυγες τῶν βουλγαρικῶν διωγμῶν,

Digitized by Google

ἀγρόται κατὰ τὸ πλεῖστον, ἐγκατεστάθησαν εἰς τὰ μεγάλα θεσσαλικὰ κτήματα, τὰ ὁποῖα ἠγόρασε πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τὸ δημόσιον. Περὶ ἀναγκαστικῆς ἀπαλλοτριώσεως δὲν ἐγίνετο ἀκόμη λόγος, ὅπως καί, διὰ τὴν ἔλλειψιν ὠργανωμένης ἐργατικῆς τάξεως, δὲν ἠδύνατο νὰ γίνῃ ἀκόμη λόγος καὶ περὶ ἐργατικῆς νομοθεσίας. Εἰς τὴν τελευταίαν καταταχτέοι ἐν τούτοις νόμοι τινὲς περὶ ταμείων ἀσφαλίσεων ὡρισμένων κατηγοριῶν ἐργατῶν, ἐκδοθέντες κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Γενικῶς ὅμως προστατευτικοὶ νόμοι τῆς ἐργατικῆς τάξεως, ὡς καὶ τοιοῦτοι εὐρυτέρου κοινωνικοῦ περιεχομένου, τὸ πρῶτον ἀπὸ τοῦ 1910 ἐμφανίζονται εἰς τὴν ἑλληνικὴν νομοθεσίαν.

***Τρίτη περίοδος* (1909—1934).** Ἡ τελευταία εἰκοσιπενταετία εἶναι ἀσφαλῶς ἡ γονιμωτέρα νομοθετικὴ περίοδος τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου. Τὰς εὐρείας καὶ περιεσκεμμένας μεγάλας μεταρρυθμίσεις, αἱ ὁποῖαι ἀμέσως διεδέχθησαν τὴν στρατιωτικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1909, ἠκολούθησε πλήρης ἀρρυθμία καὶ ἔλλειψις συστηματικότητός τινος κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν νόμων, διατηρουμένη καὶ σήμερον ἀκόμη. Εἰς τοῦτο συνέτεινον ὄχι μόνον αἱ ἐξωτερικαὶ περιπλοκαί, αἵτινες ἐδημιούργουν προβλήματα ἔχοντα ἀνάγκην ἀμέσου θεραπείας, ἀλλὰ καὶ κυρίως αἱ ἐσωτερικαὶ κομματικαὶ ὀξύτητες, αἱ ὁποῖαι, ἄνευ προδιαγεγραμμένης τινὸς μελέτης, ἐξώθουν εἰς νομοθετικὰς ἑκάστοτε λύσεις. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐλλείψεως μέτρου καὶ ρυθμοῦ τινος περὶ τὴν ἔκδοσιν τῶν νόμων ὑπῆρξεν ἡ σήμερον ἐν ἰσχύι ἀφόρητος πολυνομία, ἀφαιροῦσα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν νομοθεσίαν κάθε συνεκτικὸν δεσμὸν μεταξὺ τῶν καθ' ἕκαστον τμημάτων της καὶ καθιστῶσα ἀδύνατον τὴν παρακολούθησιν αὐτῆς, ἐπιβάλλουσα δὲ οὐσιαστικὰς καὶ πάλιν μεταρρυθμίσεις.

Ἡ κατὰ τὸ 1909 ἔκρηξις τοῦ στρατιωτικοῦ κινήματος ἦτο τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δυσφορίας κατὰ τῶν μεθόδων τοῦ παλαιοῦ πολιτικοῦ κόσμου, συγχρόνως ὅμως καὶ ἡ ἀπαρχὴ περιόδου εὐρυτάτων συνταγματικῶν καὶ νομοθετικῶν μεταρρυθμίσεων. Ἀπὸ ἀπόψεως δημοσίου συνταγματικοῦ δικαίου ὁ ἀγὼν τῶν στασιαστῶν τοῦ 1909 τερματίζεται μὲ τὴν κατὰ τὸ 1911 ἀναθεώρησιν κατὰ μὴ θεμελιώδεις αὐτοῦ διατάξεις τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864 ὑπὸ διπλῆς ἀναθεωρητικῆς βουλῆς. Πρὸς τὴν ἀναθεώρησιν δὲ αὐτὴν ἀντιστοιχεῖ σειρὰ μεταρρυθμίσεων καὶ εἰς τὸ διοικητικὸν δίκαιον. Διὰ τοῦ νόμου οὕτω ΔΝΖ' τοῦ 1912 ἐτέθησαν αἱ βάσεις τῆς ἰσχυούσης τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, διακριθέντων τῶν κατωτέρων ὀργάνων αὐτῆς εἰς «δήμους» καὶ «κοινότητας». Ὄργανα αὐτῶν κατέστησαν τὸ δημοτικὸν συμβούλιον, ὁ δήμαρχος καὶ οἱ δημαρχιακοὶ πάρεδροι, τῶν δὲ κοινοτήτων ὁ πρόεδρος τῆς κοινότητος καὶ τὸ κοινοτικὸν συμβούλιον. Ἡ ὑπαλληλία ἐξ ἄλλου ἔβαινε διαρκῶς πλέον βελτιουμένη, ἀναγνωρισθείσης τῆς μονιμότητος τῶν δικαστῶν μὲν ὁριστικῶς ἀπὸ τοῦ 1911, τῶν δὲ λοιπῶν ὑπαλλήλων ἀπὸ τῆς προβλεπομένης ἱδρύσεως τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας, ἐπιτευχθείσης τῆς μεταβολῆς τοῦ συστήματος προσλήψεως τῶν ὑπαλλήλων, οἵτινες εἰσήρχοντο διὰ διαγωνισμοῦ πλέον εἰς τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας, καὶ ὀργανωθείσης τῆς ἀπονομῆς τῆς πειθαρχικῆς ἐπὶ τῶν ὑπαλλήλων ἐξουσίας μὲ ἐχέγγυα καλῆς αὐτῆς λειτουργίας.

Ὑπὸ τὴν πνοὴν τοῦ νέου πνεύματος ὁρμῆς καὶ δημιουργίας τῶν ἀνθρώπων τοῦ 1909 ἐξεδόθησαν ἐν συνεχείᾳ σειρὰ νόμων, οἵτινες ἀπέβλεπον εἰς τὴν καλυτέραν λειτουργίαν τῆς ἐν ἰσχύι νομοθεσίας. Εἰσάγονται οὕτω σειρὰ μεταρρυθμίσεων τῆς ἀπηρχαιωμένης πλέον καὶ μὲ ὑπερβολικὴν τυπικότητα φορτωμένης πολιτικῆς δικονομίας. Ὁ νόμος ,ΓΦΝΔ' τῆς 28 Ἰανουαρίου 1910 ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν ,ΓΦϟΓ' τῆς 6 Μαρτίου 1910 καὶ τὸ ἀπὸ 19 Μαρτίου 1910 βασιλικὸν διάταγμα εἰσάγουν βαθείας μεταρρυθμίσεις εἰς τὸ περὶ ἀναγκαστικῆς ἐκτελέσεως τμῆμα. Δι' ἄλλων δὲ νόμων τοῦ 1911 μετεβλήθησαν πλεῖστα ἄρθρα τῆς πολιτικῆς δικονομίας. Διὰ σειρᾶς ἐξ ἄλλου νόμων (,ΓΦΜΖ' τοῦ 1909, ,ΓΦΜΗ' τοῦ 1910, ,ΓΧΞΑ' τοῦ 1910 καὶ ,ΓΨΟ' τοῦ 1911) μετερρυθμίσθησαν πλεῖστα ἄρθρα τῆς ποινικῆς δικονομίας μὲ κατεύθυνσιν κυρίως τὴν καθιέρωσιν τῆς φανερᾶς ἀνακρίσεως, καὶ ἐτροποποιήθησαν τὰ τῆς ἐπιδόσεως τῶν ποινικῶν δικογράφων καὶ τὰ τῆς ἐρημοδικίας ἐν ποινικαῖς δίκαις. Τέλος καὶ ὁ ὀργανισμὸς τῶν δικαστηρίων δὲν διέφυγε τὴν συμπλήρωσιν καὶ μεταρρύθμισιν, τροποποιηθέντων εὐρύτατα τῶν περὶ δικηγόρων ἰσχυόντων ὑπὸ τοῦ νεωτέρου ,ΓϟΟΓ' τοῦ 1911.

Εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν ἀνάγονται ἀκόμη καί τινες νόμοι τροποποιητικοὶ τῆς ἰσχυούσης προγενικῆς νομοθεσίας, μακρὰ δὲ σειρὰ νομοθετημάτων μετερρύθμισε γενικώτερον τὰς διατάξεις τοῦ ποινικοῦ νόμου, συμπληρωθέντος ἄλλως τε καὶ μὲ πολλοὺς νεωτέρους εἰδικοὺς νόμους ποινικοῦ περιεχομένου, ὡς λ. χ. τὸν ,ΓΩΛΖ' τοῦ 1911 περὶ συμβατικοῦ τόκου, τοκογλυφίας καὶ αἰσχροκερδείας, συνταχθέντα κατὰ τὸ πρότυπον τῆς αὐστριακῆς νομοθεσίας, τὸν ,ΓϟΝ' τοῦ 1911 περὶ τῆς ἐκ τῶν αὐτοκινήτων ποινικῆς καὶ ἀστικῆς εὐθύνης κλπ.

Διὰ τῶν τελευταίων αὐτῶν ἐθίγετο καὶ ὕλη τοῦ ἀστικοῦ δικαίου. Τούτου πάλιν ἡ κωδικοποίησις καθίστατο εἴπερ ποτὲ ἐντονώτερον ἀναγκαία ὑπὸ τὸ νέον ρεῦμα μεταρρυθμίσεως τῶν πάντων. Συνεστάθη οὕτω τῷ 1911 καὶ πάλιν ἐπιτροπὴ ἀστικοῦ κώδικος, ἡ ὁποία μὲ βάσιν τὸν γερμανικὸν κυρίως κώδικα ἀλλὰ μὲ χρησιμοποίησιν καὶ τῆς γαλλικῆς, ἰταλικῆς, ἐλβετικῆς νομοθεσίας καὶ τοῦ οὑγγρικοῦ σχεδίου τοῦ 1913, ἐξεπόνησε μέχρι τοῦ 1920, ὁπότε κατηργήθη, τμήματά τινα τοῦ ἀστικοῦ κώδικος ἐν σχεδίῳ. Ἡ κωδικοποιητικὴ αὐτὴ ἐργασία εἶχε τεθῆ τὴν φορὰν αὐτὴν ἐπὶ εὐρειῶν βάσεων. Πλὴν τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ἀστικοῦ, συνεστάθησαν οὕτω ἀπὸ τοῦ 1911 καὶ ἐπιτροπαὶ πρὸς ἀναθεώρησιν τοῦ ἐμπορικοῦ κώδικος, τῆς πολιτικῆς καὶ ποινικῆς δικονομίας, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ταχέως θὰ καθίστατο δυνατὴ ἡ ὁριστικὴ καὶ ἐκ θεμελίων ἀναρρύθμισις τῆς ἀπηρχαιωμένης πλέον ἑλληνικῆς νομοθεσίας.

Εἰδικῶς διὰ τὸ ἐμπορικὸν δίκαιον ἡ ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τῶν συναλλαγῶν ἐπιβαλλομένη αὐτὴ ἀναρρύθμισις εἶχε νεωστὶ μόλις ἐν εὐρείᾳ κλίμακι συντελεσθῆ, μὲ τὴν ἔκδοσιν τεσσάρων νόμων κατὰ τὸ ἔτος 1910. Μὲ τοὺς νόμους αὐτοὺς (,ΓΦΟΓ', ,ΓΦΟΔ', ,ΓΧΟ' καὶ ,ΓΨΙΖ') ἐπήρχετο γενικὴ ἀνακαίνισις τῆς μορφῆς τοῦ ἐμπορικοῦ νόμου καὶ προσαρμογὴ αὐτοῦ πρὸς τὰς συγχρόνους ἀνάγκας τῶν συναλλαγῶν. Τὴν βάσιν τῆς συντελεσθείσης μεταρρυθμίσεως ἀπετέλεσαν καὶ πάλιν τὰ πρότυπα τῶν ξένων νομοθεσιῶν, τὴν φορὰν ὅμως αὐτὴν ὄχι μονοπλεύρως ἡ γαλλική, ἀλλ' ἐν τῷ αὐτῷ βαθμῷ καὶ ἡ ἰταλικὴ καὶ ἡ γερμανική, ἔν τισι δὲ καὶ ἡ ἀγγλικὴ νομοθεσία. Μὲ τὸν νόμον ,ΓΦΟΓ' καθηρεῖτο εἰδικὴ διαδικασία τῶν διαφορῶν ἐκ συναλλαγματικῶν καὶ γραμματίων εἰς διαταγήν. Τῶν τελευταίων αὐτῶν ἠπλοποιεῖτο ὁ τύπος διὰ τοῦ νόμου ,ΓΦΟΔ', ἐτροποποιοῦντο δὲ τὰ περὶ παραγραφῆς τῶν ἐξ αὐτῶν ἀξιώσεων διὰ τοῦ νόμου ,ΓΧΟ'. Ὁ νόμος ,ΓΦΟΔ' ἐπέφερε ριζικὰς βελτιώσεις τῶν περὶ πτωχεύσεως διατάξεων, τέλος δ' ὁ νόμος ,ΓΨΙΖ' ἐπέφερε τελείαν ἀναρρύθμισιν τοῦ ναυτικοῦ δικαίου καὶ διὰ πρώτην φορὰν ἐρρύθμιζε τὰ περὶ ἀσφαλιστικῆς συμβάσεως. Κατηργήθη οὕτω δι' αὐτοῦ ὁλόκληρον τὸ δεύτερον βιβλίον τοῦ ἐμπορικοῦ νόμου, τοῦ ὁποίου οὕτω μόνον τὸ πρῶτον βιβλίον ἀπέμεινεν ἀκραιφνῶς γαλλικῆς προελεύσεως. Δι' ἐπακολουθήσαντος δὲ διατάγματος ἐγένετο νέα ἀρίθμησις τῶν κωδικοποιηθέντων 707 ἄρθρων τοῦ ἐμπορικοῦ κώδικος, ὥστε ἡ ἀναθεώρησις αὐτοῦ νὰ εἶναι ἤδη μεσοῦντος τοῦ 1910 συντελεσμένη.

Μὲ τὴν λῆξιν τῶν εὐτυχῶν πολέμων τοῦ 1912—1913 καὶ τὴν προσάρτησιν τῶν νέων χωρῶν τὸ πεδίον ἐφαρμογῆς τῆς ἑλληνικῆς πολυσχιδοῦς νομοθεσίας εὐρύνεται. Διὰ νόμων ἐκδοθέντων τῷ 1913 εἰσήχθησαν οὕτω τμήματά τινα τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἰσχύοντος δικαίου εἰς τὰς προσαρτηθείσας χώρας. Διὰ τοῦ νόμου δὲ 147 τοῦ 1914 εἰσήχθη συνολικῶς ἡ ἑλληνικὴ νομοθεσία εἰς τὰς χώρας αὐτάς, διατηρηθέντος ὅμως ἐν Σάμῳ μὲν τοῦ ἀπὸ τοῦ 1899 ἰσχύοντος ἀστικοῦ κώδικος, συνταχθέντος ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἑλληνικοῦ νομοσχεδίου ἀστικοῦ κώδικος τοῦ 1874, καὶ ἐν Κρήτῃ τοῦ ἀστικοῦ κώδικος τοῦ 1904. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς κῶδιξ εἶχε συνταχθῆ ὑπὸ ἐπιτροπῆς ἐντὸς ὀκταμήνου, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νομοσχεδίου τοῦ 1874, τῶν πρὸς ἀναθεώρησιν τοῦ βελγικοῦ κώδικος ἐργασιῶν, ὡς καὶ κυρίως ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νεωτάτου τότε γερμανικοῦ ἀστικοῦ κώδικος, τοῦ ὁποίου περιέλαβε καὶ πλείστας διατάξεις. Ὁ κρητικὸς ἐν τούτοις κῶδιξ εἶναι ἀτελής, μὴ περιέχων οἰκογενειακὸν καὶ κληρονομικὸν δίκαιον, ὡς πρὸς τὰ ὁποῖα ἴσχυεν ἤδη ἡ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα κρατοῦσα βυζαντινορρωμαϊκὴ νομοθεσία. Ἐν Κρήτῃ εἰδικὴ ὡσαύτως ὑπάρχει πολιτικὴ δικονομία ἀπὸ τοῦ 1880, τῆς ὁποίας πλεῖστα ἄρθρα, ἰδίως σχέσιν ἔχοντα πρὸς τὸ οἰκογενειακὸν καὶ κληρονομικὸν δίκαιον, ἐξηκολούθησαν νὰ ἰσχύουν καὶ μετὰ τὸ 1914, ἰσχύοντα ἔτι καὶ σήμερον, ἐφ' ὅσον δὲν κατηργήθησαν διὰ νεωτέρων νόμων. Τὴν ἰσχύν του διετήρησε καὶ ὁ περὶ μεταγραφῆς καὶ ὑποθηκῶν 167 νόμος τοῦ 1900 τῆς Κρητικῆς πολιτείας, ὡς καὶ τμήματά τινα τοῦ 276 νόμου τοῦ 1900 τῆς Κρητικῆς ὡσαύτως πολιτείας περὶ καταστατικοῦ νόμου τῆς ἐν Κρήτῃ ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἀφορῶντα τὸν γάμον, τὸ διαζύγιον καὶ τὴν μοναχικὴν περιουσίαν.

Καθιερώθη κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, μὲ τὴν ἀναγνώρισιν τῶν τοπικῶν δικαίων, τὸ πολλαπλοῦν τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας, ἐπὶ βλάβῃ τῆς ταχύτητος καὶ τῆς ἀσφαλείας τῶν συναλλαγῶν. Τὰς ἀντιθέσεις αὐτάς, τὰς ὁποίας μόνον γενικὴ νομοθετικὴ ἀναρρύθμισις θὰ ἠδύνατο νὰ ἄρῃ ἐκόλασάν πως οἱ μεταγενεστέρως ἐκδοθέντες πολλοὶ καὶ μὲ γενικὴν εἰς τὴν ἐπικράτειαν ἐφαρμογὴν νόμοι. Οἱ νόμοι αὐτοὶ ἐρρύθμιζον ὕλην σχετικὴν πρὸς πάντα τὰ τμήματα τῆς ἰσχυούσης νομοθεσίας, συνδέονται δὲ ἐσωτερικῶς πάντες πρὸς τὸ ἀπὸ τοῦ 1909 κρατοῦν πνεῦμα γενικῆς ἀναδημιουργίας.

Ἐκ τῶν εἰς τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἀναφερομένων αὐτῶν νόμων παλαιότεροι εἶναι ὁ ἀπὸ 17 Νοεμβρίου 1909 νόμος ,ΓΥΛΓ' περὶ βραχυπροθέσμων παραγραφῶν συνταχθεὶς βάσει διατάξεων τοῦ γερμανικοῦ ἀστικοῦ κώδικος, καὶ ὁ ,ΓΥΠΓ' νόμος τοῦ αὐτοῦ ἔτους περὶ συγγραφικῶν δικαιωμάτων τῶν θεατρικῶν ἔργων, τοῦ ὁποίου αἱ διατάξεις ηὐρύνθησαν καὶ συνεπληρώθησαν βραδύτερον διὰ τοῦ περὶ τῆς πνευματικῆς ἰδιοκτησίας ἐν γένει 2457 νόμου τῆς 29 Ἰουνίου 1920. Γενικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὄχι μόνον ἐξ ἀπόψεως ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ ἀστικὸν δίκαιον, ἦτο ὁ νόμος ,ΓΥΙΔ' περὶ Γενικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ταμείου, κανονίζων καὶ τὸ κληρονομικὸν δίκαιον κληρικῶν καὶ μοναχῶν, ὡς καὶ τὰς ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν καὶ μοναστηριακῶν κτημάτων δικαιοπραξίας. Τῷ 1911 ἐκδίδεται μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ νέος περὶ διαθηκῶν ,ΓΨΠ' νόμος βάσει τοῦ γερμανικοῦ κυρίως κώδικος, καὶ διὰ τοῦ ὁποίου κατηργεῖτο τὸ ἀπὸ τοῦ 1830 ἰσχῦον ψήφισμα περὶ διαθηκῶν τοῦ κυβερνήτου. Τῷ 1914 ἐκδίδεται ὁ περὶ ἀφανείας 292 νόμος, συνταχθεὶς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐλβετικῆς νομοθεσίας, κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ ἔτος ἐκδίδονται οἱ νόμοι 281 καὶ 602, ὁ πρῶτος περὶ σωματείων καὶ ὁ δεύτερος, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὴν αὐστριακὴν νομοθεσίαν, περὶ συνεταιρισμῶν. Ὁ περὶ σωματείων νόμος εἰσήγαγεν ἐν Ἑλλάδι τὸ σύστημα τῆς ἀποκτήσεως νομικῆς προσωπικότητος διὰ τῆς τηρήσεως ὡρισμένων ὑπὸ τοῦ νόμου προβλεπομένων διατυπώσεων, καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἐργατικῆς τάξεως διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως καὶ ρυθμίσεως τῶν ἐπαγγελματικῶν σωματείων. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν περίπου (1915) χρονολογεῖται καὶ ἡ πρώτη δι' «ἐνοικιοστασίων» ρύθμισις τῆς μισθωτικῆς σχέσεως, διὰ τῶν ὁποίων ἐπεδιώκετο τὸ ἐκ τοῦ πολέμου δημιουργηθὲν πρόβλημα τῆς στέγης νὰ λυθῇ διὰ τῆς ἀναγκαστικῆς παρατάσεως τῆς ἀρχικῆς μισθώσεως μετὰ ἢ ἄνευ αὐξήσεως τοῦ ἀρχικοῦ μισθώματος. Ἡ ἔκδοσις τῶν ἐνοικιοστασίων ἔδωκεν ἀπὸ τοῦ 1916 ἀφορμὴν εἰς σφοδρὰς συζητήσεις περὶ τοῦ ἂν τὸ κράτος δύναται νὰ ἐπεμβαίνῃ καὶ νὰ ρυθμίζῃ αὐτὸ τὴν συμβατικὴν σχέσιν τῆς μισθώσεως. Ὀλίγα ἔτη βραδύτερον, τῷ 1918, ἐκδίδεται ὁ κατὰ γερμανικὸν πρότυπον συνταχθεὶς νόμος 1339 περὶ εὑρέσεως ἀπολωλότων, καὶ ὁ μεγάλης σημασίας νόμος 1340 περὶ ἐκποιήσεως προικῴων ἀκινήτων, ὁ ὁποῖος, μιμούμενος τὸ σύστημα τοῦ ἰταλικοῦ καὶ γαλλικοῦ κώδικος, ἐπέτρεψε τὴν ἐκποίησιν, ὑπὸ ὡρισμένας προϋποθέσεις, ἐγγυωμένος τὴν ἐξασφάλισιν τῆς γυναικός. Τὴν ὕλην τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου ἐνδιαφέρει ὅμως ἀμέσως καὶ ὁ κατὰ τὸ 1920 ἐκδοθεὶς 2228 νόμος περὶ διαζυγίου, μὲ βάσιν κυρίως τὸ ἐλβετικὸν δίκαιον καὶ μὲ ἀναγνώρισιν τῆς ἀρχῆς τῆς ὑπαιτιότητος ἐν τῇ χορηγήσει τοῦ διαζυγίου. Συμπληρώσεις τινὰς εἰς τὰ περὶ διαζυγίου ἐπέφερεν ὁ ὡς ἀτυχὴς χαρακτηρισθεὶς(?) νόμος 3222 τοῦ 1924. Τῷ 1920 ἐκδίδεται καὶ ὁ νόμος 2310 περὶ τῆς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικῆς διαδοχῆς, ἀνατρέπων τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον καὶ εἰσάγων τὸ δικαιότερον καὶ ἐπιεικέστερον σύστημα τῶν «γενεῶν» τοῦ γερμανικοῦ κώδικος, τὸ ὁποῖον, ὅπως νεώτεραι ἔρευναι ἀπέδειξαν, φαίνεται ἰσχύσαν καὶ εἰς τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δίκαιον. Τὸ ἔτος 1920 εἶναι ἔτος γόνιμον νομοθετικῶς. Κατ' αὐτὸ ἐκδίδονται οὕτω καὶ ὁ περὶ ὑποχρεωτικῆς καταγγελίας συμβάσεως ἐργασίας νόμος 2112 πρὸς προστασίαν τῆς τάξεως τῶν ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων, ὁ νόμος 2184 περὶ γεωργικοῦ ἐνεχυρογράφου, εἰσάγων νέας μορφὰς ἐνεχύρων, ὁ νόμος 2434 περὶ προσημειώσεως, ὁ περὶ καταργήσεως τοῦ Φαλκιδίου τετάρτου καὶ περὶ τῶν δικαιωμάτων τῆς ἀπόρου χήρας νόμος 2230, τέλος καὶ ὁ νόμος 2430 περὶ ληξιαρχικῶν πράξεων. Σχέσεις δὲ καὶ ἀστικοῦ δικαίου ἐπραγματεύετο τὸ ἀπὸ 17 Ἰουλίου 1923 νομοθετικὸν διάταγμα περὶ εἰδικῶν διατάξεων ἐπὶ ἀνωνύμων ἑταιρειῶν, ἂν καὶ κυρίως τοῦτο ἀφεώρα κατ' ἐξοχὴν ζητήματα τοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου.

Τὸ τελευταῖον αὐτὸ εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ ὑποστῆ ἀπὸ τῆς μεγάλης μεταρρυθμίσεώς του τοῦ 1910 μερικὰς ἀκόμη συμπληρώσεις. Τῷ 1914 ἐξεδίδετο οὕτω ὁ ὑπ' ἀριθ. 146 νόμος περὶ ἀθεμίτου ἀνταγωνισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἔθετεν ὡρισμένα ὅρια πρὸς προστασίαν τοῦ ἐμπορίου εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ ἐλευθέρου συναγωνισμοῦ, ἀκολουθήσας τὸ σύστημα τοῦ γερμανικοῦ νόμου τοῦ 1909, τοῦ ὁποίου ἀπετέλεσε ἀκριβῆ σχεδὸν μετάφρασιν. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος καὶ ὀλίγους μῆνας βραδύτερον συνιστῶντο καὶ ὠργανοῦντο διὰ τοῦ νόμου 184 τὰ ἐμπορικὰ καὶ βιομηχανικὰ ἐπιμελητήρια κατὰ ἰταλικὸν πρότυπον. Κατὰ ἐνδεχομένων καταχρήσεων εἰς βάρος τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου ἐσκόπησεν ὁ νομοθέτης νὰ εἰσαγάγῃ προστασίαν διὰ τοῦ νόμου 1023 τοῦ 1917, διὰ τοῦ ὁποίου, πλὴν ἄλλων, ὡρίσθη ὅτι μόνον ἀνώνυμος ἑταιρεία δύναται νὰ ἀσκῇ ἐν Ἑλλάδι ἰδιωτικὴν ἐπιχείρησιν ἀσφαλίσεως. Κατόρθώνων δὲ ὅ,τι ἀπὸ τοῦ 1875 ἤδη εἶχεν ἐπιχειρήσει, εἰσήγαγεν ἤδη καὶ ὠργάνωσεν ὁ νομοθέτης διὰ τοῦ νόμου 1308 τοῦ 1917 (τροποποιηθέντος κατόπιν διὰ νομοθετικῶν διαταγμάτων τοῦ 192.) τὰ ἐμπορικὰ χρηματιστήρια. Ἓν ἔτος βραδύτερον ἐξεδίδετο ὁ περὶ τραπεζιτικῆς ἐπιταγῆς νόμος 13.. τοῦ 1918, καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1920 εἰσήγετο διὰ τοῦ νόμου 2190 ἡ νέα περὶ ἀνωνύμων ἑταιρειῶν π…

Digitized by Google

μοθεσία, ἰσχύουσα μὲ ἀρκετὰς μεταγενεστέρας τροποποιήσεις (νόμος 2655, πλεῖστα νομοθετικὰ διατάγματα καὶ νόμος 5076 τοῦ 1931) ἔτι καὶ σήμερον. Τελευταῖοι μνημονευτέοι δύο ἀκόμη νόμοι, ὁ 2527/1920 περὶ διπλωμάτων εὑρεσιτεχνίας καὶ ὁ 2880/1922, τροποποιήσας τὸν περὶ σημάτων ΒΡΝΣΤ΄ νόμον.

Συνεπληροῦτο διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἡ ἰσχύουσα νομοθεσία, τῆς ὁποίας ἐσκοπεῖτο ἡ ριζικὴ ἀναρρύθμισις. Πρὸς τὸν τελευταῖον αὐτὸν σκοπὸν εἶχεν ἐπαναληφθῆ ἡ κατὰ τὸ 1920 λόγῳ τῶν πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν διακοπεῖσα κωδικοποιητικὴ ἐργασία ἐπὶ τοῦ ἐμπορικοῦ καὶ ποινικοῦ κώδικος, τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ποινικῆς δικονομίας ὑπὸ ἐπιτροπῶν, τῶν ὁποίων τὸ ἔργον συνεχίζεται εἰσέτι.

Συγχρόνως πρὸς τὰς νομοθετικὰς αὐτὰς μεταρρυθμίσεις σειρὰ ὅλη ἄλλων νομοθετημάτων ἐπεδίωκε τὴν εἰσαγωγὴν καὶ παρ' ἡμῖν τῆς λεγομένης «κοινωνικῆς» νομοθεσίας. Ἤδη ἀπὸ τοῦ 1909 ἤρχισε καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα νὰ εἰσάγεται καὶ ν' ἀναπτύσσεται ἡ νομοθετικὴ ἐπέμβασις τοῦ κράτους πρὸς προστασίαν τῆς τάξεως τῶν ἐργατῶν. Πρὸ αὐτοῦ ἡ μόνη ἀπήχησις τοιαύτης «ἐργατικῆς» νομοθεσίας ὑπῆρξε νόμος τις τοῦ 1861 καὶ εἶτα τοῦ 1901 πρὸς προστασίαν τῶν μεταλλευτῶν ἐργατῶν. Ἀπὸ τοῦ 1909 ὅμως εἰσάγεται συστηματικῶς σειρὰ νόμων πρὸς προστασίαν καὶ βελτίωσιν τῶν ἐργατικῶν συνθηκῶν καὶ προσαρμογὴν καὶ τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας πρὸς τὴν συνεπείᾳ τῆς ἐκβιομηχανικοποιήσεως τῆς ἑλληνικῆς παραγωγῆς ἐπελθοῦσαν μεταβολήν. Οἱ ἐκδοθέντες νέοι νόμοι προέβλεπον περὶ τῆς βελτιώσεως τῶν ὅρων ὑγιεινῆς καὶ τῶν ὡρῶν τῆς ἐργασίας, τῆς Κυριακῆς ἀργίας, τῆς ἐξασφαλίσεως τῆς πληρωμῆς τοῦ ἡμερομισθίου, θεσπισθέντος καὶ τοῦ ἀκατασχέτου αὐτοῦ, τῆς ἰδιαιτέρας προστασίας τῆς ἐργασίας γυναικῶν καὶ ἀνηλίκων, καὶ περὶ τῆς ἀσφαλίσεως τῶν ἐργατῶν ἐν γένει. Πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην κατεύθυνσιν ἔτεινε καὶ ὁ ἀπὸ τοῦ 1914 ἐκδοθεὶς νόμος 551 περὶ ἐργατικῶν ἀτυχημάτων, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκυροῦτο νομοθετικῶς ἡ εἰς βάρος τοῦ ἐργοδότου ἀρχὴ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ κινδύνου, συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς γαλλικῆς κυρίως θεωρίας καὶ τοῦ σχετικοῦ γαλλικοῦ νόμου τοῦ 1898. Διὰ τοῦ ἄρθρου 20 δὲ τοῦ περὶ σωματείων νόμου 281 ἀνεγνωρίζετο, ἔστω καὶ ἐλλιπῶς, ἡ «ὁμαδικὴ σύμβασις ἐργασίας» ὡς πηγὴ διατάξεων ὑποχρεωτικῶν κατὰ τὴν κατάρτισιν μερικωτέρων συμβάσεων μεταξὺ ἐργοδότου καὶ ἐργάτου. Ἐδημιουργεῖτο οὕτω μία πλήρης ἐργατικὴ νομοθεσία ἐν Ἑλλάδι, μέλημα δὲ πασῶν τῶν ἀπὸ τοῦ 1915 κυβερνήσεων ὑπῆρξεν ἡ δι' ἑρμηνευτικῶν νόμων καὶ διοικητικῶν διαταγμάτων προσπάθεια καὶ πρὸς οὐσιαστικὴν αὐτῆς ἐφαρμογήν. Κενὸν τοὐναντίον παρετηρεῖτο εἰς τὴν περὶ κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων νομοθεσίαν πρὸς προστασίαν τοῦ ἐργάτου κατὰ τῶν κινδύνων τοῦ γήρατος, ἀσθενειῶν, ἀνικανότητος πρὸς ἐργασίαν κλπ., τὸ ὁποῖον δὲν κατέστη οὔτε καὶ μέχρι σήμερον δυνατὸν νὰ πληρωθῇ διὰ τῆς ἐκδόσεως γενικοῦ τινος νόμου εἰσάγοντος διὰ πάντας τοὺς ἐργάτας τὰς κοινωνικὰς ἀσφαλίσεις. Εἰδικοὶ νόμοι βεβαίως δὲν ἔλειψαν δι' ὡρισμένας κατηγορίας ἐργατῶν καὶ ὑπαλλήλων, ἡ ὕπαρξις ὅμως αὐτῶν δὲν ἀναπληρώνει τὴν ἔλλειψιν γενικοῦ περὶ κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων νόμου.

Ἡ πρὸς τὰς συγχρόνους ἐργατικὰς ἀπαιτήσεις ἐνηρμονισμένη αὐτὴ κοινωνικὴ νομοθεσία ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα τόσον τῆς πνευματικῆς κινήσεως ἰδίᾳ τῶν νεωτέρων ἐπιστημόνων πρὸς σοσιαλιστικὰς κατευθύνσεις, ὅσον καὶ κυρίως τῆς ἀποκτήσεως ἰδίας συνειδήσεως τῆς ἐργατικῆς τάξεως, διὰ τὴν ὁποίαν σπουδαίως, καθὰ ἐλέχθη, συνέβαλεν ἡ διὰ τῶν νόμων περὶ σωματείων καὶ συνεταιρισμῶν ἐπιτευχθεῖσα ὀργάνωσις τῶν ἐργατικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν σωματείων. Ὑπὸ τὴν πνοὴν πάλιν προηγμένων θεωρητικῶν καὶ ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς τάξεως τῶν ἀγροτῶν κατωρθώθη ἡ ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτρίωσις τῶν θεσσαλικῶν κατ' ἀρχάς, ἀπὸ τοῦ 1917, εἶτα δὲ καὶ τῶν λοιπῶν μεγάλων ἰδιωτικῶν κτημάτων, πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν καὶ τῶν ἐκ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς προσφύγων. Κατὰ τὴν κατάργησιν οὕτω τῆς βασιλείας τῷ 1924 ὑπὸ τῆς Δ΄ ἐθνοσυνελεύσεως, ἡ ἑλληνικὴ νομοθεσία ἐνεφανίζετο ἐν τῷ συνόλῳ της διαμορφωμένη κατὰ τὴν συγχρονισμένην μορφὴν τοῦ λεγομένου κρατικοῦ σοσιαλισμοῦ. Ἀπέμενον ἐν τούτοις εἰς βάρος της ὁ φόρτος τῆς πολυνομίας καὶ τὸ ἀσυστηματοποίητον τοῦ πλείστου αὐτῆς μέρους, τέλος δὲ καὶ ἡ ἔλλειψις κώδικος διὰ τὸ σημαντικώτερον ἴσως αὐτῆς τμῆμα, τὴν ὕλην τοῦ ἀστικοῦ δικαίου.

Μὲ τὴν κατὰ τὸ 1924 ἀνακήρυξιν τῆς δημοκρατίας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὅτι εἰσερχόμεθα εἰς νέαν περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου. Ἡ τελευταία δεκαετία, ἣν τὸ ἑλληνικὸν δίκαιον μέχρι σήμερον διήνυσε, παρὰ τὴν σημαντικὴν μεταβολὴν τῆς μορφῆς τοῦ πολιτεύματος καὶ τοῦ κρατοῦντος δημοσίου δικαίου, ἐσωτερικῶς συνέχεται πρὸς τὴν ἀπὸ τοῦ 1909 διαρκοῦσαν περίοδον.

Ἀπὸ ἀπόψεως δημοσίου δικαίου, οὐσιώδους σημασίας ἦτο τὸ κατὰ τὴν 10 Σεπτεμβρίου 1925 ψηφισθὲν Σύνταγμα τῆς ἑλληνικῆς δημοκρατίας καὶ δημοσιευθὲν τὴν 22 Σεπτεμβρίου 1926, τὸ ὁποῖον καὶ ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τοῦ ἰσχύοντος σήμερον Συντάγματος τῆς 3 Ἰουνίου 1927, διὰ τοῦ ὁποίου καθιεροῦται ἡ δημοκρατικὴ μορφὴ τοῦ πολιτεύματος, ἀναγνωρίζεται ἡ λαϊκὴ κυριαρχία, τὸ ἀντιπροσωπευτικὸν σύστημα, ὡς καὶ ἡ καθολικὴ ψηφοφορία καὶ τονίζεται ἡ διάκρισις τῶν ἐξουσιῶν. Ἀπὸ τὰς οὐσιωδεστέρας διατάξεις τοῦ ἰσχύοντος καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τῆς δημοκρατίας συντεταγμένου Συντάγματος εἶναι αἱ περὶ γερουσίας καὶ συμβουλίου ἐπικρατείας. Ἀμφότεροι οἱ θεσμοὶ εὑρίσκονται ἤδη ἐν λειτουργίᾳ, ὅλως δ' ἰδιαιτέραν σημασίαν προσέλαβεν ἐξ αὐτῶν τὸ συμβούλιον ἐπικρατείας. Ἡ ἵδρυσις τοῦ τελευταίου αὐτοῦ εἶναι τὸ τέρμα μακρᾶς ἐν Ἑλλάδι ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς ἀπονομῆς τῆς διοικητικῆς δικαιοσύνης, ἀρχομένης ἤδη ἀπὸ τοῦ 1835. Κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ εἶχε πράγματι ἀρχίσει ἡ λειτουργία Συμβουλίου Ἐπικρατείας ὡς σώματος συμβουλευτικοῦ καὶ δικαστικοῦ δι' ὡρισμένας διοικητικὰς ἀμφισβητήσεις. Κατηργήθη ὅμως, καὶ μετ' αὐτοῦ καί τινα ἐν τῷ μεταξὺ ἱδρυθέντα διοικητικὰ δικαστήρια, ὡς περιττὸν καὶ ἀντισυνταγματικὸν σῶμα διὰ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844. Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 ἄφηνεν εἰς τὴν νομοθεσίαν τὴν γενικὴν ἁρμοδιότητα πρὸς ἐπανίδρυσιν διοικητικῶν δικαστηρίων, τὰ σχετικὰ ὅμως μὲ τὸ ἐπανασυσταθὲν συμβούλιον ἐπικρατείας ἄρθρα κατηργήθησαν τῷ 1865. Ἡ νομοθεσία μετὰ ταῦτα ἐξηκολούθει νὰ δημιουργῇ καὶ νέας διοικητικὰς δικαιοδοσίας. Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1911 προέβλεψε τὴν ἵδρυσιν συμβουλίου ἐπικρατείας, ἐξεδόθησαν δὲ καὶ σχετικοὶ μὲ τὴν λειτουργίαν του νόμοι, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν ἐφηρμόσθησαν. Τὰς διατάξεις τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911 ἐπανέλαβε μέ τινας τροποποιήσεις τὸ ἰσχῦον Σύνταγμα τοῦ 1927, πρὸς ἐκτέλεσιν δὲ τῶν διατάξεων αὐτοῦ ἐξεδόθη ὁ νόμος 3713 τῆς 24 Δεκεμβρίου 1928 περὶ συμβουλίου ἐπικρατείας, συμπληρωθεὶς βραδύτερον ὑπὸ τοῦ νόμου 4210 τοῦ 1919 καί τινων ἑρμηνευτικῶν διαταγμάτων. Κατέστη δὲ τὸ συμβούλιον ὡς συμβουλευτικὸν καὶ δικαστικὸν σῶμα. Τὸ συμβουλευτικόν του ἔργον συνίσταται εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν κανονιστικῶν διαταγμάτων, ὡς δικαστικὸν δὲ σῶμα δικάζει τὰς διοικητικὰς διαφοράς. Διοικητικὸν δικαστήριον δικάζον διαφορὰς ἐκ τῆς διαχειρίσεως τῶν δημοσίων ὑπολόγων ὑπάρχει ἐξ ἄλλου ἀπὸ τοῦ 1833 καὶ λειτουργεῖ ἐπὶ τῇ βάσει νεωτάτης ἀπὸ τοῦ 1923 νομοθεσίας, τὸ ἐλεγκτικὸν συνέδριον, ἀσκοῦν ἔλεγχον ἐπὶ τῆς διαχειρίσεως νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου καὶ ἀποφαινόμενον περὶ τῶν συντάξεων τῶν ὑπαλλήλων πλὴν τῶν στρατιωτικῶν, ἐκδικάζον δὲ κατ' ἔφεσιν τὰς φορολογικὰς καὶ ἄλλας διαχειριστικῆς διοικητικῆς φύσεως ὑποθέσεις.

Οὐσιώδεις τινὰς τροποποιήσεις ὑπέστησαν κατὰ τὴν ἐξεταζομένην περίοδον καὶ ἀμφότεραι αἱ δικονομίαι, ποινικὴ καὶ πολιτική. Τῆς τελευταίας, διὰ σειρᾶς νομοθετικῶν διαταγμάτων ἐκδοθέντων κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δικτατωρείας (1925—1926), πλεῖστα τῶν ὁποίων ἠκυρώθησαν ἐπιγενομένως, ἀπερρίπτοντο καὶ ἐτροποποιοῦντο οὐσιώδεις διατάξεις, ὡς λ. χ. αἱ περὶ ἐρημοδικίας, περὶ ἐκδικάσεως διαφορῶν ἐκ συναλλαγματικῶν, περὶ ἐκδικάσεως μικροδιαφορῶν κλπ. Τὸ ἰσχυρότερον ὅμως πλῆγμα κατὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς κειμένης νομοθεσίας καὶ τῆς ἐκδικάσεως τῶν διαφορῶν ἐπέφερον αἱ ἀπὸ τοῦ 1861 συνεχῶς, γενικῶς ἢ κατὰ διαστήματα ἰσχύουσαι ἐν Ἑλλάδι διατάξεις περὶ δικαιοστασίου, γενικευθεῖσαι ἰδίᾳ μετὰ τοὺς πολέμους τοῦ 1897 καὶ 1912—1913, ἰσχύουσαι δὲ καὶ σήμερον ἐπὶ τῇ βάσει πολλῶν καὶ νεωτάτων νόμων. Αἱ περὶ δικαιοστασίου διατάξεις, περιέχουσαι ἀναστολὴν παραγραφῶν καὶ προθεσμιῶν, εἶναι μικτοῦ περιεχομένου, ἀστικοῦ καὶ δικονομικοῦ, ἐπιφέρουν δὲ τελείαν παράλυσιν τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης.

Νόμοι τροποποιητικοὶ καὶ συμπληρωτικοὶ ἐξεδόθησαν καὶ τῆς ποινικῆς δικονομίας. Τοιοῦτοι ἦσαν τὸ ἀπὸ 29 Δεκεμβρίου 1924 ψήφισμα τῆς Δ΄ ἐθνοσυνελεύσεως περὶ ἀνακρίσεως καὶ ἐκδικάσεως ἀδικημάτων τινῶν ὑπὸ τῶν ἐφετῶν, διὰ τοῦ ὁποίου παρείχοντο μείζονες ἐγγυήσεις διὰ τὴν ἐκδίκασιν τῶν κατὰ τοῦ δημοσίου πλούτου ἐγκλημάτων. Εἰδικαὶ διατάξεις πρὸς δίωξιν τῆς λῃστείας, ζωοκλοπῆς καὶ φυγοδικίας περιέλαβεν ὁ νόμος 4458, κυρώσας νομοθετικὸν διάταγμα τοῦ 1928. Τὴν ταχυτέραν δ' ἐκδίκασιν ἐλαφρῶν τινων πλημμελημάτων ἐσκόπησεν ἡ διὰ τῶν νόμων 3998 καὶ 5229 εἰσαγωγὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν μονομελῶν πλημμελειοδικείων, διὰ τοῦ νόμου δὲ 5098 προεβλέπετο ἡ ἵδρυσις εἰδικῶν δικαστηρίων ἀνηλίκων, μὴ λειτουργησάντων ὅμως ἀκόμη.

Τὸ οὐσιαστικὸν ποινικὸν δίκαιον συνεπλήρωσαν ἐξ ἄλλου νόμοι τινές, οἷον ὁ 4092 πρὸς προστασίαν περιουσιακῶν τινων δικαίων, ὁ 4061 πρὸς προστασίαν τῆς μητρότητος καὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ὁ περὶ μέτρων ἀσφαλείας τοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος νόμος 4229, ὁ 5458 περὶ ἀπεργίας δημοσίων ὑπαλλήλων, δι' οὗ ἀπηγορεύθη ἡ ὁμαδικὴ αὐτῶν ἀπεργία, ὡς καὶ ὁ 5060 νόμος περὶ τύπου. Πλὴν δ' αὐτῶν ἐξεδόθησαν καὶ πλεῖστοι ἄλλοι δευτερευούσης σημασίας ποινικοὶ νόμοι, οἱ περισσότεροι τῶν ὁποίων, ὡς ὁ περὶ σπογγαλιείας 5525 νόμος, ὁ 4103 περὶ ἐλέγχου ὑγιεινῆς καὶ καθαριότητος τῶν ἀρτοποιείων κλπ., ἔφερον καὶ γενικώτερον κοινωνικὸν χαρακτῆρα. Τοιοῦτον ὅμως χαρακτῆρα ἔφερον κυρίως ἄλλοι τινὲς νόμοι, ἀσφαλῶς ἀνήκοντες εἰς τὴν λεγομένην κοινωνικὴν νομοθεσίαν. Τοιοῦτοι ἦσαν: νόμος τοῦ 1925 περὶ προστασίας ἐφέδρων ἀξιωματικῶν καὶ ὁπλιτῶν, νόμος τοῦ 1926 ἐπιδιώκων τὴν ἀπόπειραν συμβιβασμοῦ ἐπὶ τῶν ἀναφυομένων μεταξὺ ἐργοδοτῶν καὶ ἐργατῶν διενέξεων, τέλος ὁ ἀπὸ τοῦ 1932 ὑπ' ἀριθ. 5733 νόμος, εἰσάγων γενικῶς παρ' ἡμῖν τὰς κοινωνικὰς ἀσφαλίσεις, τοῦ ὁποίου ὅμως ἀπὸ τοῦ 1933 ἀνεστάλη ἡ ἰσχύς, παρασκευαζομένου νέου σχετικοῦ νομοσχεδίου. Ἄλλοι νόμοι τῆς κοινωνικῆς νομοθεσίας ἦσαν ἡ περὶ πολυτέκνων νομοθεσία, νόμοι περὶ ταμείων συντάξεων, περὶ ἀνέργων ἐργατῶν, περὶ προστασίας φυματικῶν ὑπαλλήλων κλπ., ἅτινα προσδίδουν εἰς τὴν νομοθεσίαν αὐτὴν τὸν χαρακτῆρα τελείως συγχρονισμένης καὶ προηγμένης κοινωνικῆς νομοθεσίας. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν δὲ αὐτὴν ὠθεῖ ἤδη καὶ τὸ ἄρθρον 33 τοῦ ἐν ἰσχύϊ Συντάγματος, τὸ ὁποῖον ἐκήρυξε τὴν ἐργασίαν ὡς τελοῦσαν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ κράτους, τοῦ ὁποίου μέλημα εἶναι νὰ μεριμνᾷ συστηματικῶς ὑπὲρ τῆς ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς βελτιώσεως τῶν ἐργαζομένων ἀστικῶν καὶ ἀγροτικῶν τάξεων.

Μὲ ἀρκετὰ ζωηρὸν ρυθμὸν ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ἡ ἀπὸ τοῦ 1909 ἤδη ἀρξαμένη συμπλήρωσις καὶ βελτίωσις τοῦ ἰσχύοντος ἰδιωτικοῦ δικαίου. Εἰδικῶς, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἐμπορικὸν δίκαιον, οἱ ἐκδοθέντες νόμοι ἐπήνεγκον ἀρκετὰς τροποποιήσεις, χωρὶς ὅμως νὰ δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι κατωρθώθη ἡ ἀναρρύθμισις καὶ προσαρμογὴ τῆς ἰσχυούσης ἐμπορικῆς νομοθεσίας πρὸς τὰς συγχρόνους ἀπαιτήσεις τῆς ἐμπορικῆς συναλλαγῆς. Παρέμεινεν οὕτω ἀπηρχαιωμένον ὁλόκληρον τὸ δυσκίνητον σύστημα τοῦ ἰσχύοντος πτωχευτικοῦ δικαίου, ἐλλιπὲς δ' ἐν πολλοῖς τὸ περὶ ἐμπορικῶν ἑταιρειῶν. Ἐκ τῶν ἐκδοθέντων ἐξ ἄλλου νόμων κυριώδη σημασίαν κέκτηται ὁ νέος περὶ συναλλαγματικῶν 5325 νόμος τοῦ 1932, εἰσαγαγὼν τὸ διὰ διεθνῶν συμβάσεων κυρωθὲν δίκαιον ἐπὶ συναλλαγματικῶν, ὡς καὶ ὁ περὶ τραπεζιτικῆς ἐπιταγῆς νόμος 5960 τοῦ 1933. Τὸ δίκαιον τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν σημάτων ἐτροποποιήθη κατ' ἐπιτυχῆ τρόπον διὰ τοῦ νόμου 3462 τοῦ 1928, ὁ δὲ νόμος 3632 τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀνερρύθμισε τελείως τὰ περὶ χρηματιστηρίων ἀξιῶν παρ' ἡμῖν ἰσχύοντα. Τροποποιήσεις ἀρκετὰ σημαντικάς, ὄχι ὅμως καὶ θεμελιώδεις, τοῦ δικαίου τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν ἐπήνεγκεν ὁ νόμος 5076 τοῦ 1931, περιλαβὼν εἰδικὰς διατάξεις περὶ τῶν τραπεζιτικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ ἄλλας καθαρῶς ἑλληνικῆς καταγωγῆς, ἀφορῶσας δὲ εἰς τὸν ἐπὶ ἀνωνύμων ἑταιρειῶν ἔλεγχον δι' εἰδικοῦ σώματος ὁρκωτῶν λογιστῶν καὶ ἐλεγκτῶν. Σχετικὸς δὲ μὲ τὰς ἀνωνύμους ἑταιρείας ἦτο καὶ ὁ περὶ συγχωνεύσεως αὐτῶν νόμος 5261 τοῦ 1931. Ὁλόκληρος ὅμως ἡ νομοθετικὴ αὐτὴ προσπάθεια ἀσφαλῶς εἶναι μονόπλευρος καὶ ἐλλιπής, ἐφ' ὅσον δὲν ἀναρρυθμίζονται καὶ τὰ λοιπὰ ἀπηρχαιωμένα τμήματα τοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου, καὶ ἰδίᾳ ἐφ' ὅσον δὲν συμπληροῦται ἡ πρὸς σύνταξιν ἀστικοῦ κώδικος ἐργασία, τοῦ ὁποίου ἡ ὑπόστασις ἄμεσον ἔχει ροπὴν καὶ ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν θεσμῶν τοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου.

Ἡ ἀστικὴ πράγματι νομοθεσία δὲν κατέστη μέχρι σήμερον δυνατὸν νὰ συντονισθῇ διὰ τῆς ἐκδόσεως γενικοῦ ἀστικοῦ κώδικος, καταργοῦντος τὸ πολλαπλοῦν δίκαιον, τὸ ὁποῖον κατὰ τόπους καὶ καθ' ὕλην ἰσχύει. Ἡ σχετικὴ πρὸς τοῦτο ἐργασία φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι ἐγγίζει ἤδη τὸ τέρμα της καὶ ὅτι θὰ δημοσιευθῇ τὴν φορὰν αὐτὴν ὁριστικῶς ἀστικὸς κῶδιξ σύμφωνος πρὸς τὰς συγχρόνους κοινωνικὰς συνθήκας. Μέχρις ὅμως αὐτοῦ ἡ νομοθετικὴ μηχανὴ δὲν ἔπαυσε παράγουσα συνεχῶς νόμους, συσκοτίζοντας συχνά, λόγῳ τοῦ πλήθους των, τὸ ἰσχῦον δίκαιον, ἐνίοτε ὅμως εἰσάγοντας καὶ μέτρα νομοθετικὰ ἀπολύτου σοβαρότητος πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν συγχρόνων κοινωνικῶν ἀναγκῶν. Τοιοῦτον χαρακτῆρα φέρει ὁ περὶ διεκδικήσεως διατετιμημένων προικῴων ἀκινήτων μετὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου νόμος 3237 τοῦ 1924, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ γυνὴ ἐπροστατεύετο κατὰ τῶν κινδύνων τῆς πτώσεως τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος, ἀποκτῶσα δικαίωμα διεκδικήσεως καὶ τῶν διατετιμημένων προικῴων ἀκινήτων, ἐφ' ὅσον ταῦτα ἐσῴζοντο παρὰ τῷ ἀνδρί. Εὐρυτέρας κοινωνικῆς σημασίας ὑπῆρξεν ἡ ἐπὶ δικτατωρείας ἀρξαμένη νομοθεσία πρὸς προστασίαν τῶν ἐξωγάμων τέκνων, τῆς ὁποίας ὑπάρχουν δύο νόμοι ἐν ἰσχύϊ, λόγῳ ἀνωμαλιῶν τινων κατὰ τὴν ἔκδοσιν καὶ κύρωσιν αὐτῶν, χωρὶς ἡ νομολογία τῶν δικαστηρίων νὰ ἔχῃ ἀκόμη καὶ σήμερον δυνηθῆ νὰ ἀποκρυσταλλώσῃ γνώμην περὶ τοῦ τί πράγματι ἰσχύει ἢ δὲν ἰσχύει. Τὸ ἐμπράγματον δίκαιον ἐνδιαφέρουν ἀφ' ἑνὸς ὁ περὶ τῆς ἰδιοκτησίας κατ' ὀρόφους νόμος 3741 τοῦ 1929, θεσπίσας γενικῶς τὸ δίκαιον τῆς ὁριζοντίου ἰδιο-

Digitized by Google

κτησίας, ἰσχῦον ἤδη δυνάμει τοπικῶν ἐθίμων καὶ τῶν τοπικῶν κωδίκων εὐρύτατα καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ περὶ συστάσεως ὑποθήκης ἐπὶ μηχανικῶν καὶ ἄλλων ἐγκαταστάσεων νόμος 4112 τοῦ 1929. Ριζικαὶ τροποποιήσεις ἐπεφυλάσσοντο ἐξ ἄλλου κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ἐξελίξεως τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας σχετικῶς πρὸς τὸ ἰσχῦον περὶ χρηματικῶν ἐνοχῶν δίκαιον. Πράγματι, μετὰ τὸ κατοχυρῶσαν τὰς εἰς χρυσὸν καταθέσεις ψήφισμα τῆς συνελεύσεως τοῦ 1927 καὶ τὴν κατὰ τὸ 1928 σταθεροποίησιν τοῦ ἑλληνικοῦ νομίσματος, ἡ ἀπὸ τοῦ 1932, συνεπείᾳ τῆς οἰκονομικῆς καταστροφῆς, ἐπελθοῦσα εἰσαγωγὴ τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας ἀνέτρεψε τὸ προηγουμένως ἰσχῦον δίκαιον διὰ σειρᾶς νόμων καὶ διαταγμάτων (5422 νόμος, νομοθετικὸν διάταγμα 14 Ἰουλίου 1932), ὧν τελευταῖον τὸ ἀναγκαστικὸν διάταγμα τῆς 29 Ἰουλίου 1932 περὶ δραχμοποιήσεως. Οἱ νόμοι δὲ 3849 τοῦ 1929 καὶ 5108 τοῦ 1931 μετέβαλον τὸ μέτρον τῶν συμβατικῶν καὶ νομίμων τόκων, τῶν ὁποίων τὸ ποσοστὸν ἐξηρτήθη ἀπὸ τὸν προεξοφλητικὸν τόκον τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος. Σειρὰ τέλος ἄλλων νόμων, ὡς ὁ περὶ εὐθύνης ξενοδόχων, περὶ χαρτοσήμου, περὶ σχεδίου πόλεων κλπ., ἔτεινεν εἰς τὴν συμπλήρωσιν καὶ τὴν ἐκ τῶν ἐνόντων ῥύθμισιν πλείστων σχέσεων τοῦ ἀστικοῦ δικαίου μέχρι τῆς συντάξεως τοῦ παρασκευαζομένου νέου ἀστικοῦ κώδικος.

Ἡ σύνταξις τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἀνετέθη ἤδη διὰ τοῦ νόμου 4680 τῆς 7/13 Μαΐου 1930 εἰς συντακτικὴν καὶ ἀναθεωρητικὴν ἐπιτροπήν. Ἡ πρώτη, ἀποτελουμένη ἐκ πέντε τακτικῶν μελῶν (Κ. Δεμερτζῆ, Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Γ. Μπαλῆ, Γ. Μαριδάκη, Π. Θηβαίου), καὶ ἐκ πέντε παρέδρων (Γ. Οἰκονομοπούλου, Γ. Κουσουλάκου, Δ. Ζέπου, Ν. Γαζῆ, Ν. Θηβαίου) συντόνως ἐργασθεῖσα, κατήρτισε γενικὸν διάγραμμα τοῦ ὑπὸ σύνταξιν σχεδίου, ὅπερ διάγραμμα δημοσιευθὲν συνεζητήθη ὑπὸ τῆς ἀναθεωρητικῆς ἐπιτροπῆς (ἐκ τῶν πέντε τακτικῶν μελῶν τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς καὶ τῶν Ρακτιβάν, Ζηλήμονος, Στρέϊτ, Τσαγρῆ, Χατζάκου, Βασιλείου, Παπαφράγκου, Ρηγανάκου, Κουμάντου, Πολυγένη, Ράλλη, Παπούλια, Πετιμεζᾶ, Σβώλου, Ἀραβαντινοῦ, Ἀναστασιάδη, Βαρβαρέσσου, Ζάκα καὶ Δυοβουνιώτου) ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου 1930 μέχρι τοῦ Ἰανουαρίου 1931. Μὲ τὴν ἐπακολουθήσασαν σύνταξιν καὶ συζήτησιν ὑπὸ τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τῶν ἄρθρων τοῦ νέου σχεδίου ἐπερατώθη ἤδη τὸ ἔργον ταύτης, τὸ τμῆμα δὲ τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου ἐδημοσιεύθη ἐν σχεδίῳ κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1933, δημοσιευομένων ἤδη καὶ τῶν λοιπῶν τμημάτων τοῦ νέου κώδικος. Ὡς βάσις κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ κώδικος αὐτοῦ ἐλήφθη κυρίως τὸ ἤδη ἰσχῦον ἐν Ἑλλάδι δίκαιον, συμπληρούμενον μὲ διατάξεις τῶν νεωτέρων ἀλλοδαπῶν κωδίκων, ἐφ' ὅσον αἱ κοινωνικαὶ ἐν Ἑλλάδι συνθῆκαι ἐπέβαλλον τὴν συμπλήρωσιν ταύτην.

Παραλλήλως πρὸς τὴν συντετελεσμένην αὐτὴν ἐργασίαν βαίνει ἤδη καὶ τὸ ἔργον τῶν λοιπῶν νομοπαρασκευαστικῶν ἐπιτροπῶν. Οὕτω τὸν Μάϊον τοῦ 1926 ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον πλῆρες σχέδιον νέου ἑλληνικοῦ ποινικοῦ κώδικος, τῷ δὲ 1929 ἡ αἰτιολογικὴ τοῦ σχεδίου αὐτοῦ ἔκθεσις. Ὀλίγον βραδύτερον, τῷ 1931, συνέστη νέα ἐπιτροπὴ πρὸς σύνταξιν κώδικος ποινικῆς δικονομίας, ἡ ὁποία, μετὰ δημοσίευσιν διαγράμματος, συνέταξεν ἤδη πλῆρες σχέδιον, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1934 ἐπιθεωρεῖται ὑπὸ ἁρμοδίας ἀναθεωρητικῆς ἐπιτροπῆς. Ἐπιτροπαὶ ἐξ ἄλλου συνέστησαν καὶ πρὸς σύνταξιν νέου ἐμπορικοῦ κώδικος, ὡς καὶ κώδικος πολιτικῆς δικονομίας καὶ ὀργανισμοῦ δικαστηρίων, ὥστε συντόνως νὰ προετοιμάζεται ἡ γενικὴ ἀναρρύθμισις τῆς κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπηρχαιωμένης ἑλληνικῆς νομοθεσίας, ἡ ὁποία καὶ σήμερον ἀκόμη βασίζεται κυρίως εἰς τὸ ὑπὸ τῆς ἀντιβασιλείας τοῦ Ὄθωνος πρὸ ἑκατονταετίας εἰσαχθὲν δίκαιον, ὡς τοῦτο συνεπληρώθη ὑπὸ νεωτέρων νόμων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Αἱ ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1832 ἐπίσημοι πράξεις, πολιτεύματα καὶ νόμοι, ὑπάρχουν δημοσιευμένα εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1839 ἀρξαμένην νὰ ἐκδίδεται συλλογὴν τοῦ *Α. Μάμουκα*, «Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος». Ἐφημερίδες μέχρι τοῦ 1825 ἐκδίδονται τὸ πρῶτον ἐν Καλάμαις ἡ «Ἑλληνικὴ Σάλπιγξ», εἶτα δὲ τέσσαρες τοπικαί, τῶν Ἀθηνῶν, Μεσολογγίου, Ναυπλίου καὶ τῆς Ὕδρας. Ἡ τελευταία αὕτη («Φίλος τοῦ Νόμου») ἐθεωρήθη καὶ ἡ ἐπίσημος τῆς κυβερνήσεως. Ἀκολουθεῖ ἡ «Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος», ὡς ἐπίσημος ἐφημερὶς τῆς κυβερνήσεως ἀπὸ τοῦ 1825 μέχρι τοῦ 1832. Ἀπὸ τοῦ 1833 δὲ ἐκδίδεται μέχρι σήμερον ἡ ἐπίσημος «Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως» μετὰ εὑρετηρίου αἱ ἀτέλειαι τοῦ ὁποίου ἔδωκαν ἀφορμήν, ὥστε νὰ ἐκδοθοῦν πλεῖσται ἰδιωτικαὶ συλλογαί. Γενικὸν εὑρετήριον τῶν ἀπὸ τοῦ 1833—1924 δημοσιευθέντων νόμων καὶ διαταγμάτων ἐξέδωκεν ὁ *Α. Μαλαγαρδῆς*, «Εὑρετήριον νόμων καὶ διαταγμάτων 1833—1921» (Ἀθῆναι 1924). Τὰ κείμενα τῶν τριῶν τοπικῶν κωδίκων ἐξεδόθησαν, τοῦ μὲν τῶν Ἰονίων Νήσων ὑπὸ *Σ. Μπαλάνου* ἐν Ἀθήναις τῷ 1867· διὰ δὲ τοὺς λοιποὺς βλ. *Φραγκούλη* «Ἀστικὸς Κῶδιξ τῆς Ἡγεμονίας Σάμου» (Σάμος 1899), *Χ. Μπενάκη* «Ἀστικὸς Κρητικὸς Κῶδιξ» (1928) καὶ «Κρητικὴ Πολιτικὴ Δικονομία».— Τῶν ἐθίμων νεωτέρα συλλογὴ περιλαμβάνουσα πλὴν τῶν ἐν ἄλλαις συλλογαῖς δημοσιευθέντων καὶ ὅσα ἔθιμα ἐβεβαιώθησαν ὑπὸ ἑλληνικῶν δικαστηρίων, ὑπάρχει τῶν *Ιω. καὶ Παν. Ζέπου* ἐν «Jus Graecoromanum», τόμος 8, 1931, σελ. 441 ἑπ.

Ἐργασία συνολικῆς μορφῆς διὰ τὸ ἀπὸ τοῦ 1821 ἰσχῦον δίκαιον εἶναι τοῦ *Κ. Τριανταφυλλοπούλου*, «Τὸ ἑλληνικὸν ἰδιωτικὸν δίκαιον κατὰ τὸν δέκατον ἔνατον αἰῶνα» (Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ Γ' τόμου «Ἐπιστῆμαι» τοῦ Πανελληνίου Λευκώματος τῆς Ἐθνικῆς Ἑκατονταετηρίδος, Ἀθῆναι 1924). Ἐπίσης *Π. Βιζουκίδου* ἄρθρον «Griechisches Recht» (ἐν «Handwörterbuch der Rechtswissenschaft» τῶν Stier-Somlo-Elster III, 1928, σελ. 15 ἑπ.).— *Κ. Παπαπάνου*, ἄρθρον Griechenland (ἐν «Rechtsvergleichendes Handwörterbuch für das Zivil-und Handelsrecht, I, 1929, σελ. 73 ἑπ.).—*Ἀναστασιάδου-Λογοθέτου*, «Le fonti del diritto privato greco» (ἐν «Annuario di diritto comparato e di studi legislativi» 1930, σελ. 35 ἑπ.). —*Ν. Κασκαρέλη*, «Die Entwicklung des griechischen Handelsrechts» (ἀνέκδοτος εἰσέτι ἐργασία).—Ἱστορίαν τῶν πρώτων ἑλληνικῶν πολιτευμάτων ἐδημοσίευσεν ὁ *Ν. Ν. Σαρίπολος* εἰς τὸν α' τόμον τοῦ «Συστήματος ἑλληνικοῦ συνταγματικοῦ δικαίου». Βλ. καὶ *Θ. Ἀγγελοπούλου*, «Ἡ ἐπὶ τοῦ Ἀγῶνος Β Βουλευτικὴ περίοδος» (Ἀνατύπωσις ἐξ «Ἐπιθεωρήσεως Τοπικῆς Αὐτοδιοικήσεως», VI), 1927. —Κυρίαν σημασίαν διὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν τοῦ νεωτέρου ἑλληνικοῦ δικαίου μέχρι τοῦ 1834 ἔχει ἀκόμη τὸ ἔργον τοῦ *G. Maurer*, «Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31 Juli 1834» (Heidelberg 1835).— Διὰ τὴν μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὄθωνος περίοδον *G. Geib*, «Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland zur Zeit der türkischen Herrschaft und bis zur Ankunft des Königs Otto» (Heidelberg 1835).—Διὰ τὴν περίοδον ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὄθωνος μέχρι τῆς ἀνόδου του εἰς τὸν θρόνον (1833—1835) *J. Mährlen*, «Chronik der neuesten Zeit: Geschichte Griechenlands von der Ankunft König Otto's in Nauplia bis zu seiner Thronbesteigung» (Stuttgart, 1839), σελ. 323—358.—Κλασσικῆς σημασίας διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου μέχρι καὶ τῶν μεταρρυθμίσεων τῆς ἀντιβασιλείας εἶναι τὸ ἄρθρον τοῦ *C. W. E. Heimbach*, «Griechisch-römisches Recht im Mittelalter und in der Neuzeit» (ἐν Ersch-Gruber Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste, τόμος 87 (Λειψία 1869), ἰδίᾳ σελ. 66—106).—Περὶ τοῦ Γ. Μάουρερ καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὡμίλησεν ὁ *Κ. Θ. Κυριακόπουλος* εἰς διάλεξίν του κατὰ τὸ ἐν Ἀθήναις τῷ 1927 συνέδριον τῶν δικηγορικῶν συλλόγων, δημοσιευθεῖσαν εἰς «Ἐπίσημα πρακτικὰ» (Ἀθῆναι 1928), σελ. 275—285. Αὐτόθι σελ. 285—298 δημοσιεύεται καὶ ἡ διάλεξις τοῦ *Κ. Τριανταφυλλοπούλου* περὶ τοῦ νομοθετήματος περὶ Ἀρμενοπούλου καὶ ἐθίμων καὶ τῆς ἐκθέσεως τῆς νομοθετικῆς ἐπιτροπῆς. Ἐπὶ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ νομοθετήματος καὶ τῆς κρατούσης περὶ αὐτοῦ διδασκαλίας τῶν ἑρμηνευτῶν ὑπάρχει μελέτη τοῦ *Ι. Μπαλῆ*, «Ἡ κατὰ πλάνην ἐν Ἑλλάδι ἐφαρμογὴ ἀστικοῦ δικαίου μήποτε εἰσαχθέντος» (δημοσιευμένη ἐν Μελέταις, 1927, σελ. 146 ἑπ., ἐν ᾗ ὁ συγγραφεὺς ὑποστηρίζει ὅτι εἰσήχθη παρ' ἡμῖν μόνον τὸ ἐν τῇ Ἑξαβίβλῳ τοῦ Ἀρμενοπούλου ὄχι καὶ τὸ βυζαντινορρωμαϊκὸν δίκαιον ἐν τῷ συνόλῳ του).

Διὰ τὰς νεωτέρας περιόδους τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου βλ. *C. Triantaphyllopoulos*, «Le droit civil grec de 1869 à 1919» ἐν «Les transformations du droit dans les principaux pays depuis cinquante ans» (1869—1919): Livre du cinquantenaire de la Société de Législation comparée, Paris, I, 1922, σελ. 219 ἑπ. Αὐτόθι (σελ. 231 ἑπ.) ἄρθρον τοῦ *Lampiris*, «La législation sociale en Grèce de 1869 à 1919». — *Θρ. Πετιμεζᾶ*, «Ἡ ἀναθεώρησις τοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου τοῦ 1910» (ἐν «Ἐπιθεωρήσει Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν», Ἀθῆναι 1910).— *A. Andréadès*, «La législation ouvrière en Grèce» (ἐν Revue Internationale du Travail). — *Δ. Καλιτσουνάκι* καὶ *Ράμου*, «Περὶ τοῦ ἐργατικοῦ δικαίου ἐν Ἑλλάδι» (ἐν Arbeiten zur Handels-Gewerbe und Wirtschaftsrecht (τοῦ Heymann), No 50, σελ. 67).— *Κρητικοῦ* καὶ *Ζάρα*, «Ἡ ἐργατικὴ καὶ κοινωνικὴ νομοθεσία» (1929).— Ἐν τῇ Ἐπετηρίδι Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν τοῦ 1927 ὑπάρχουν ἐπίσης δημοσιευμέναι αἱ ἑξῆς μελέται: *Κ. Παπαπάνου*, «Περὶ προστασίας τῆς πνευματικῆς ἰδιοκτησίας ἐν Ἑλλάδι».— *Δ. Δαμασκηνοῦ*, «Αἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ ἑλληνικοῦ ποινικοῦ νόμου».— *Τ. Ἡλιοπούλου*, «Αἱ γενικαὶ ἀρχαὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Ἑλληνικοῦ Ποινικοῦ Κώδικος».— *Χρ. Πράτσικα*, «Αἱ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη μεταρρυθμίσεις τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας». — *Π. Γουναράκη*, «Περὶ τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης, τῆς συμβάσεως ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν καὶ τῶν συναφῶν διατάξεων τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας».— *Θ. Χοϊδᾶ*, «Ἡ νεωτέρα νομοθεσία ἐπὶ τῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν, τῶν ἀσφαλιστικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῶν χρηματιστηρίων».— *Π. Ἀγγελετοπούλου*, «Οἱ νόμοι περὶ ἐνοικιοστασίου καὶ δικαιοστασίου».— *Κ. Τσουκαλᾶ*, «Αἱ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη μεταρρυθμίσεις ἐν τῇ Ποινικῇ Δικονομίᾳ».— *Α. Σβώλου*, «Οἱ νόμοι περὶ σωματείων καὶ συνεταιρισμῶν».— *Κ. Τριανταφυλλοπούλου*, «Αἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Οἰκογενειακοῦ δικαίου κατὰ τὴν περίοδον 1919—1926».

Ἐπὶ τῆς κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν νομοθεσίας ἐδημοσιεύθησαν ἐπίσης ἄρθρα εἰς «Ἐργασίαν» (φύλλα 227 καὶ 228 τῆς 6 καὶ 13 Μαΐου 1934) τῶν *Δ. Καλιτσουνάκι*, «Ἡ κοινωνικὴ νομοθεσία ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν 1924—1934», *Π. Πέρδικα*, «Ἡ ἐμπορικὴ νομοθεσία κατὰ τὴν δεκαετίαν 1924—1934», *Κ. Πολυχρονιάδου*, «Τὸ Συμβούλιον Ἐπικρατείας», *Π. Ἰωτοπούλου*, «Ἡ ἐν τῇ ποινικῇ νομοθεσίᾳ δρᾶσις κατὰ τὴν πρώτην ἀπὸ τῆς ἀνακηρύξεως τῆς δημοκρατίας δεκαετίαν», *Γῳ. Κασιμάτη*, «Ἡ ἀστικὴ νομοθεσία κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν».

Τὸ ἔργον τῶν νομοθετικῶν ἐπιτροπῶν πρὸς σύνταξιν κωδίκων συντελούμενον δημοσιεύεται ἐπισήμως ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Δικαιοσύνης. Οὕτω νομοσχέδιον ἀστικοῦ κώδικος τοῦ 1874, σχέδιον ποινικοῦ κώδικος τοῦ 1926, σχέδιον ἀστικοῦ κώδικος: Οἰκογενειακὸν δίκαιον, 1933. Ἐπὶ τοῦ ἔργου τῶν ἐπιτροπῶν ἀστικοῦ κώδικος *P. Vallindas*, «Vorbereitungsarbeiten und Bedeutung der zivilrechtlichen Kodifikation Griechenlands» (ἐν Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht», 7, 1933, σελ. 161 ἑπ.).

Πλὴν τῶν ἐνταῦθα ἀναφερομένων, ἡ ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ἱστορία τοῦ νεωτέρου ἑλληνικοῦ δικαίου ἐκτίθεται σχεδὸν κατὰ κανόνα καὶ εἰς πάντα τὰ ἐπὶ τοῦ ἰσχύοντος δικαίου συστήματα καὶ τὰς ἐπ' αὐτοῦ μονογραφίας καὶ διατριβάς. Σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. ὑπὸ ἄρθρον *Νομική*, ὡς ἐπιστήμη, ἐν κεφ. Ι' (*Ἑλληνικὸς πολιτισμός*).

Π. Ι. ΖΕΠΟΣ

Digitized by Google

Ζ΄. ΘΡΗΣΚΕΙΑ

ΑΡΧΑΙΑ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Εἰσαγωγή. Πᾶν ὅ,τι εἶναι γνωστόν, μεταξὺ τῶν μεμορφωμένων, διὰ τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν ἀποτελεῖ κληρονομίαν δύο ἐποχῶν. Ὁ κλασσικισμὸς τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος μας ἐκληροδότησε σαφῆ μὲν ἀλλὰ ψευδῆ ἰδέαν τῶν θεῶν· ἡ μυθολογία ἀπέβη ἐμπόδιον εἰς τὴν κατανόησιν τῆς θρησκείας. Ἡ κακὴ ἐπίδρασίς της ἐξουδετερώθη ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ νεοανθρωπισμοῦ τοῦ Winckelmann, τοῦ Goethe, τοῦ Schiller, ἀλλ' ἡ ἀντίδρασις αὕτη εἶχε χαρακτῆρα καθαρῶς αἰσθητικὸν καὶ μόνον ἡ κλασσικὴ φιλολογία κατώρθωσε μετά τινας ψηλαφήσεις ν' ἀνακαλύψῃ τὴν ὀρθὴν ὁδὸν καὶ νὰ ἐκτιμήσῃ κατ' ἀξίαν τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν. Ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ Winckelmann μετὰ τοῦ μυστικισμοῦ τοῦ Swedenborg καὶ τοῦ Cagliostro ἐγέννησαν τὸν συμβολισμὸν (Sainte-Croix, Kreutzer), ὁ ὁποῖος μὲ τὴν σειράν του προεκάλεσε τὴν ἐμφάνισιν ἑνὸς ἄκρου κλασσικισμοῦ (Voss, Lobeck). Ὁ Max Müller («ἡλιακὴ θεωρία») καὶ ὁ Forchhammer («ἀτμοσφαιρικὰ φαινόμενα») ἠρεύνησαν τὴν καταγωγὴν τῶν ἰδεῶν τῶν Ἑλλήνων περὶ τῶν θεῶν καὶ ἔλυσαν τὸ ζήτημα κατὰ τὸν τρόπον τοῦ φυσικοῦ ἑνισμοῦ. Ἀλλ' ἡ θρησκεία καθ' ἑαυτὴν ἐσκοτίσθη ἀκόμη περισσότερον. Τὸ ὄνομα τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς «ἱστορικῆς σχολῆς» Ottfried Müller πρέπει νὰ μνημονευθῇ, ὄχι διότι οὗτος ἐμελέτησε τὴν ἀνάπτυξιν τῆς λατρείας κατὰ τοὺς πρωτογόνους χρόνους, ἀλλὰ διότι ἠσχολήθη καὶ μὲ τὸ ζήτημα τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας. Σήμερον, ἡ ἐπελθοῦσα μεταβολὴ εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε ὁ Wilamowitz ἔφθασε μέχρι τοῦ σημείου νὰ χαρακτηρίσῃ τοὺς Ἕλληνας ὡς «τὸν εὐσεβέστερον λαὸν τοῦ κόσμου». Ἐν τούτοις δὲν ἔχουν ἀκόμη διαδοθῆ εἰς τὸ πολὺ κοινὸν αἱ ἀληθεῖς ἔννοιαι περὶ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας. Διὰ νὰ τὴν ἐμφανίσωμεν ἔκτυπον, ὀφείλομεν, ἀποφεύγοντες τὰς λεπτομερείας, νὰ ὑποδείξωμεν τὰς μεγάλας κατευθυντηρίους γραμμάς της καὶ νὰ δώσωμεν, οὕτως εἰπεῖν, τὴν οὐσίαν τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας κατὰ τὴν ἐποχήν, καθ' ἣν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἔφθασεν εἰς τὸν κολοφῶνα τοῦ μεγαλείου του. Ἀλλὰ ποῦ θ' ἀνεύρωμεν τὴν οὐσίαν ταύτην. Ὁ ἑλληνισμὸς δὲν ἔχει τὸ κανονικόν του βιβλίον, ὅπως ἔχουν ἄλλαι θρησκεῖαι τὸ Εὐαγγέλιον, τὴν Θωρὰ ἢ τὸ Κοράνιον. Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἔχουν δίκαιον χαρακτηρίζοντες αὐτὴν ὡς αἵρεσιν, ἐφ' ὅσον ἡ λέξις αὕτη σημαίνει ἐκλογὴν καὶ ἐφ' ὅσον ὁ Ἕλλην εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέγῃ ὅ,τι τοῦ ἤρεσεν ἀπὸ τὸν θρησκευτικὸν θησαυρόν· ἡ ἰδέα τοῦ κανόνος ἀντετίθετο εἰς τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα. Δὲν ἔχομεν ἐπίσης καὶ τὴν πηγὴν πλουσίας θεολογικῆς γραμματείας. Ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία ἦτο, ὅπως καὶ αἱ ἄλλαι, θρησκεία ἐξ ἀποκαλύψεως, εἶχε τὰς θεοφανείας της καὶ τοὺς προφήτας της· ἀλλ' αἱ ἐμφανίσεις αὗται τῆς θεότητος ἦγον εἰς τὴν ἵδρυσιν λατρειῶν, αἱ ὁποῖαι παρέμενον κληρονομικαὶ εἰς τὸ γένος τῶν ἐκλεκτῶν, οὕτω δὲ τὰ μυστικὰ δὲν ἐκοινολογήθησαν. Ἀπηχήσεις τῶν λατρειῶν τούτων ὑπῆρχον εἰς πλῆθος ἐμμέτρων καὶ πεζῶν ἔργων, τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ὁποίων ἀπωλέσθη. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ οὐσία τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας εὑρίσκεται πανταχοῦ: εἰς τὴν θύραθεν γραμματείαν, εἰς τὰ ἐπιγραφικὰ μνημεῖα καὶ εἰς τὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν. Εἰς τὸ πλῆθος τοῦτο τῶν μαρτυριῶν διακρίνει τις κλίμακα γεγονότων καὶ γνωμῶν, ἀντιφατικῶν ἐνίοτε. Καὶ τοῦτο, διότι δὲν ὑπάρχει μία καὶ ἑνιαία θρησκεία, ὅπως εἶχε διαπιστωθῆ ὑπὸ τῶν ἰδίων τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοῦ Γ΄ αἰῶνος, ἀλλὰ τρεῖς: ἡ ποιητικὴ θρησκεία, ἤτοι ἡ μυθολογία, ἡ ὁποία δι' οὐδένα εἶναι ὑποχρεωτική, ἐπιδεχομένη ἀλληγορικήν, κατὰ τὸ δοκοῦν ἑκάστῳ, ἑρμηνείαν· ἡ φιλοσοφικὴ θρησκεία, παραλλάσσουσα κατὰ σχολὰς καὶ ἀφήνουσα εἰς τοὺς ὀπαδούς της τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθέρας ἐκλογῆς· καὶ τέλος ἡ δημοσία θρησκεία, ὑποχρεοῦσα εἰς συμμετοχὴν εἰς τὴν κοινὴν λατρείαν, ἄνευ ὅμως δογματικῶν περιορισμῶν. Ἡ θυσία, τὴν ὁποίαν ἐτέλει ἄρχων τις πρὸ τοῦ βωμοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, ἀπετέλει διὰ τὸν θρησκευόμενον ἄνθρωπον πρᾶξιν πίστεως, ἐνῷ ὁ ἄθεος τὴν ἔβλεπεν ἁπλῶς ὡς καθῆκον ἄρχοντος τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ. Ἀπὸ τὸν λαβύρινθον τῶν ἑλληνικῶν δοξασιῶν, ὅπως αὗται ἐνεφανίσθησαν μεταξὺ ἀνθρώπων διαφόρου διανοητικοῦ ἐπιπέδου καὶ κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχάς, πρέπει νὰ γίνῃ ἐπιλογή, διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ σαφὴς ἀναπαράστασις τῶν θρησκευτικῶν ἀρχῶν τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἂς φαντασθῶμεν ἕνα πιστὸν καὶ πεπαιδευμένον Χριστιανὸν τῶν ἡμερῶν μας καὶ ἂς τὸν μεταφέρωμεν εἰς τὰς Ἀθήνας τοῦ Δ΄ καὶ τοῦ Γ΄ αἰῶνος· κατόπιν ἂς ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ ἐρώτημα, ποῖαι θὰ ἦσαν τότε αἱ δοξασίαι του. Καλὸν εἶναι ὁ ὑποθετικὸς οὗτος ἄνθρωπος νὰ καθοδηγῆται ὑπὸ ὑγιοῦς θρησκευτικοῦ αἰσθητηρίου, τὸ ὁποῖον, δίκην μαγικῆς ῥάβδου, θὰ τὸν ἐβοήθει νὰ διακρίνῃ τὸ ζῶν ἀπὸ τοῦ νεκροῦ, τὸ χρυσοῦν ἀπὸ τοῦ χαλκίνου, διότι ἄνευ τοῦ ὁδηγοῦ τούτου θ' ἀπετύγχανε καὶ ὁ μεγαλύτερος σοφός. Πρέπει ἐπίσης ν' ἀποφευχθῇ κάθε δογματικὴ στενότης, ἡ ὁποία ἄγει εἰς τὸν φανατισμὸν καὶ θεωρεῖ ὡς ἀνοσίους καὶ ἀσεβεῖς ὅλους ὅσοι ἀνήκουν εἰς ἄλλην θρησκείαν. Ὁ μεγαλοπρεπὴς ναὸς τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ἀποκαλύπτει τὰ θαύματά του εἰς ἐκεῖνον μόνον, ὁ ὁποῖος ἀνάπτει τὸν πυρσὸν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθητηρίου καὶ ἐγκαταλείπει τὴν ἀμυδρὰν λυχνίαν τοῦ δογματισμοῦ.

Ἡ θεοποίησις τῆς φύσεως. Ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην εἶχε σαφῆ ἔννοιαν τῆς μυστηριώδους ζωῆς τῆς περιβαλλούσης αὐτὸν φύσεως. Χωρὶς νὰ ποιῆται διάκρισιν μεταξὺ «νεκρᾶς» καὶ «ζώσης» φύσεως, ᾐσθάνετο ἑαυτὸν περιστοιχιζόμενον ὑπὸ πλήθους φυσικῶν θεοτήτων. Κάθε *πηγὴ* εἶναι δι' αὐτὸν καὶ μία νύμφη, μία Ναϊάς· ὁ λαὸς εὐγνωμονῶν διὰ τὰς συμβουλάς, τὰς ὁποίας ψιθυρίζει αὕτη εἰς τοὺς τεθλιμμένους, τὴν τιμᾷ θυσιάζων αὐτῇ ἀμνὸν καὶ καλύπτων αὐτήν, κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς, μὲ στεφάνους. Πόλις ἐκτισμένη πλησίον πηγῆς ὑπερηφανεύεται διὰ τοῦτο. Ὁ *ποταμός*, παρέχων ζωηρὰν εἰκόνα δυνάμεως καὶ βίας εἰς στιγμὰς πλημμυρῶν, παρίσταται ὑπὸ μορφὴν ταύρου ἢ ἡμιταύρου. Ὅταν παρέλθῃ ἡ ὀργή του (ἡ ὁποία κατὰ τὰς δοξασίας τῶν Ἑλλήνων προκαλεῖται συνήθως ἔκ τινος ἀνοσίας ἀνθρωπίνης πράξεως), ἀποβαίνει ἐκ νέου εὐεργετικὴ τροφὸς τῆς χώρας, ἡ ὁποία καὶ τὸν τιμᾷ διὰ τοῦτο, ἀνιδρύουσα ναοὺς καὶ ἐπικαλουμένη αὐτὸν εἰς τὰς προσευχάς. Οἱ παῖδες τῷ ἀφιερώνουν τὸν πρῶτον κοπτόμενον βόστρυχον τῆς κόμης των. Ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῆς γονιμότητος τῶν γυναικῶν. Ἐν καιρῷ πολέμου χρησιμεύει ὡς ὑλικὸν καὶ θρησκευτικὸν ὀχύρωμα. Τὰ δένδρα τῶν *ἀλσῶν* ἢ καὶ τὰ μεμονωμένα, ἐκδήλου ὡραιότητος, δένδρα κατοικοῦνται ὑπὸ τῶν νυμφῶν τῶν δρυμῶν, τῶν Δρυάδων, αἱ ὁποῖαι ὀρχοῦνται ὑπὸ τὸ φῶς τῆς σελήνης μὲ τὴν βασίλισσάν των Ἄρτεμιδα καὶ παίζουν μετὰ τῶν Σατύρων, οἵτινες ἀποτελοῦν προσωποποίησιν τοῦ γονιμοποιοῦ στοιχείου τοῦ δάσους, ἢ καὶ μετὰ τοῦ Ἑρμοῦ, τοῦ ὑπερτάτου γονιμοποιοῦ θεοῦ τῆς Ἀρκαδίας. Αἱ Ὀρειάδες νύμφαι κατοικοῦν εἰς τὰς κλιτῦς καὶ τὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων· ὑφαίνουν ἀόρατα ὑφάσματα, φυλάσσουν τὰς ἀναβρυούσας πηγάς, ἐπαγρυπνοῦν ἐπὶ τῶν παρεκτρεπομένων τῆς ὁδοῦ των ἐριφίων, διαμοιράζονται τὸ βασίλειόν των μετὰ τοῦ τραγόποδος Πανὸς (θεότητος ἀρκαδικῆς καταγωγῆς), χαριτωμένου καὶ φιλοπαίγμονος, ὁ ὁποῖος ἐξοργίζεται, μόνον ὅταν διακόπτουν τὸν μεσημβρινόν του ὕπνον (ὥρα τοῦ Πανός), ὁπότε προκαλεῖ, διὰ τῆς αἰφνιδίας ἐμφανίσεώς του, τὸ «πανικὸν» δεῖμα μεταξὺ τῶν ποιμένων. Βραδύτερον, μία θρησκευτικὴ παραπλάνησις, ἡ ὁποία περιεφρόνησε τὴν Γῆν Μητέρα, κατεσκεύασεν ἐξ αὐτοῦ τὸν διάβολον. Ἡ *θάλασσα*, ἡ σημασία τῆς ὁποίας διὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἐξαιρετική, ἐθεοποιήθη ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ὀλυμπίου θεοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς συζύγου του Ἀμφιτρίτης. Ἡ θάλασσα ἔχει τὰς νύμφας της, τὰς Νηρηΐδας, αἱ ὁποῖαι βοηθοῦν τὴν θαλασσοπλοΐαν, καὶ τοὺς Σατύρους της, τοὺς Τρίτωνας, οἱ ὁποῖοι προκαλοῦν τὴν τρικυμίαν φυσῶντες διὰ θαλασσίων κογχῶν. Τοὺς εὐσεβεῖς θαλασσοπόρους, οἱ ὁποῖοι ἀπηύθυναν τὰς προσευχάς των πρὸς τοὺς θεοὺς τῆς θαλάσσης, σῴζουν ἀπὸ τὸν κίνδυνον οἱ Διόσκουροι Κάστωρ καὶ Πολυδεύκης. Ὁ Πὰν τῆς θαλάσσης εἶναι ὁ Πρωτεύς, ὁ μυριόμορφος θεός. Ἡ θυγάτηρ του Εἰδοθέα εἶναι εὐμενὴς πρὸς τοὺς θαλασσοπόρους, ὅπως καὶ μία ἄλλη θεότης, ἡ Ἰνὼ Λευκοθέα. Ὁ Γλαῦκος εἶναι ὁ θεὸς τοῦ ἡλιοφωτίστου κυανοῦ κύματος. Τέλος ὁ ναυαγὸς γνωρίζει τὸ ὀλέθριον ᾆσμα τῶν Σειρήνων... Ὁ *οὐρανὸς* ἀπεσπάσθη, κατὰ τοὺς θεολόγους, ἐκ τῆς Γαίας (τῆς Γῆς Μητρὸς) καὶ ἐγέννησεν ἐξ αὐτῆς τοὺς Τιτᾶνας καὶ τὰς Τιτανίδας, κατόπιν δὲ ἀπεστερήθη ὑπὸ τοῦ νεωτέρου Τιτᾶνος, τοῦ Κρόνου, τῶν ὀργάνων τῆς ἀνδρότητός του. Αἱ φαντασιώσεις αὗται δὲν εἶναι ὑποχρεωτικαὶ διὰ τὸν Ἕλληνα· οὗτος βλέπει ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Διός, υἱοῦ τοῦ Κρόνου, τὸν κύριον τῶν οὐρανῶν. Ὁ Ζεύς, ὡς θεὸς τῆς φύσεως, εἶναι νεφεληγερέτης (συνάγει τὰς νεφέλας) καὶ θεὸς τῆς βροντῆς. Πρέπει νὰ ἐξιλεώνεται διὰ προσευχῶν καὶ διὰ θυσιῶν ἐπὶ τοῦ πυρός, τὸ ὁποῖον ἐν τῷ οὐρανῷ εὑρισκόμενον ἐκόμισε κρύφα εἰς τοὺς ἀνθρώπους εἷς Τιτάν, φίλος τῶν ἀνθρώπων, ὁ Προμηθεύς. Ὁ Ἥλιος μᾶς καθαίρει ἀπὸ τοὺς νυκτερινοὺς φόβους, τὰ ἀνήσυχα ὄνειρα· τινὲς διαβλέπουν ἐν αὐτῷ ἕνα θεῖον ἔφηβον, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἡμέρας διατρέχει τὸν οὐρανὸν ἐπὶ χρυσοῦ ἅρματος, ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, ἐνῷ κατὰ τὴν νύκτα ἀκολουθεῖ τὸν ποταμὸν Ὠκεανόν, ὅστις περιβάλλει τὴν γῆν, ἢ (κατὰ νεωτέραν θεωρίαν) φωτίζει τὴν διαμονὴν τῶν μακάρων. Παραλλήλως, ἐννοεῖται, ὁ Ἀναξαγόρας ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι τεράστιος διάπυρος μύδρος. Μὲ τὴν σελήνην, πάλιν, ὑπολογίζομεν τὰς ἡμέρας τοῦ μηνός· εἰς αὐτὴν ἐμπιστεύονται οἱ ἐρῶντες, ζητοῦντες τὴν συμβουλήν της. Αἱ μάγισσαι τῆς Θεσσαλίας τὴν καταβιβάζουν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τὴν ἀναγκάζουν νὰ ὑπακούῃ εἰς τὰς μαγικὰς ἐπιθυμίας των. Ἰδοὺ ἐπὶ τοῦ οὐρανοῦ οἱ θεοποιημένοι *ἀστέρες*: ὁ ἀστὴρ τῆς ἑσπέρας, ὁ Ἕσπερος, σύντροφος τῆς Ἀφροδίτης· οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Πλειάδος, θυγατέρες τοῦ Ἄτλαντος, σύζυγοι θεῶν (ὅπως ἡ Μαῖα, ἥτις ἔτεκεν ἐκ τοῦ Διὸς τὸν Ἑρμῆ)· ἡ Ἄρκτος, παλαιότερον Καλλιστώ, ἀγαπωμένη ὑπὸ τοῦ Διός· ὁ Ἀρκτοῦρος ἢ Βοώτης, ὁ Ὠρίων καὶ ἄλλοι. Πάντες οὗτοι ἀποτελοῦν μέρος ποιητικῆς μᾶλλον θρησκείας παρὰ πραγματικῆς πίστεως, ἐξαιρέσει τῶν Διδύμων, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονται εἰς τὸν θαλασσοπόρον, ἀφοῦ διασκορπίσουν τὰ νέφη οἱ Διόσκουροι. Μεταξὺ τῶν *ἀνέμων* διακρίνεται ὁ Βορέας, ὁ Νότος, κομιστὴς βροχῆς, ὁ Ζέφυρος καὶ ὁ Εὖρος, ἄνεμοι δυτικοὶ καὶ ἀνατολικοί, βίαιοι καὶ θυελλώδεις. Αἱ θεῖαι δυνάμεις τῆς φύσεως ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ δύο θεμελιώδεις ἀρχάς: τὴν γονιμοποιοῦσαν, ἄρρενα ἀρχήν, καὶ τὴν γονιμοποιουμένην, θήλειαν ἀρχήν, τὸν Δία Πατέρα καὶ τὴν Γῆν Μητέρα, συνδεομένους διὰ τοῦ Ἔρωτος. Ἡ Γαῖα εἶναι ἐν τῇ ἑλληνικῇ, ὅπως καὶ ἐν πάσαις ταῖς ἰνδοευρωπαϊκαῖς γλώσσαις, γένους θηλυκοῦ, ὁ δὲ Οὐρανὸς (παρ' Αἰσχύλῳ) καὶ ὁ Ζεὺς-Οὐρανὸς γένους ἀρσενικοῦ. Ἐκ τῶν δύο γονέων τοῦ κόσμου ὁ πατὴρ ταχέως ἐξεπνευματίσθη καὶ μόνον ἡ Γῆ Μήτηρ παρέμεινε παροῦσα ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει. Τὴν ἐκάλουν Μητέρα πολὺ πρὸ τῆς βαρβάρου θεᾶς Κυβέλης, τῆς Μεγάλης Μητρὸς τῶν θεῶν. Ὁ Ἕλλην ἠγάπα τὴν γῆν μὲ ἀφοσίωσιν καὶ τὰ συμφέροντα αὐτῆς κυρίως ἐσκέπτετο ὁ Σόλων προβαίνων εἰς τὴν ἀγροτικὴν μεταρρύθμισιν, ἡ ὁποία θὰ ἠδύνατο νὰ φέρῃ ὡς ἔμβλημα τό: «ὁ λαὸς διὰ τὴν γῆν», ἀντιθέτως πρὸς τὰς νεωτέρας δημοκρατικὰς θεωρίας. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐκολακεύοντο ἀποκαλοῦντες ἑαυτοὺς «αὐτόχθονας». Περιβαλλόμενος ὑπὸ τῆς φροντίδος

Digitized by Google

τῆς γῆς καὶ τῶν πολυπληθῶν φυσικῶν θεοτήτων, ὁ ἀρχαῖος ἄνθρωπος δὲν ἐγνώριζε τὸ συναίσθημα τῆς ἐρημίας, τὸ ὁποῖον καταβάλλει τοὺς νεωτέρους. Ὁ Φιλοκτήτης, πληγωμένος ἀνιάτως, ἐγκαταλελειμμένος εἰς μίαν ἐρημόνησον, τὴν ἀποχαιρετᾷ ὡς γλυκὺ αὐτοῦ ἄσυλον, πλῆρες εὐεργετικῶν θεῶν· ὁ Ὀδυσσεύς, ναυαγός, δὲν αἰσθάνεται ἑαυτὸν περιβαλλόμενον ὑπὸ ἀψύχων καὶ ἀνηλεῶν κυμάτων· δύναται νὰ ἱκετεύσῃ τὸν Ποσειδῶνα καὶ τοὺς ἀνέμους του καὶ τὴν Λευκοθέαν, ἡ ὁποία τῷ δίδει τὸν πέπλον της· ἐν τῷ προσώπῳ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Ἠοῦς βλέπει δύο προστατρίας θεότητας. Οἱ Ἰσραηλῖται ἐνήργησαν ἐντελῶς ἀντιθέτως πρὸς τὸ εὐσεβὲς τοῦτο συναίσθημα, οὐδὲν ἄλλο βλέποντες εἰς τὴν Γῆν τῆς Ἐπαγγελίας εἰ μὴ τὴν κατακτηθεῖσαν χώραν, μίαν δούλην ὑποτεταγμένην, ἀλλ' ἐκδικητικήν. Ὁ Ἰσραὴλ ἐπλήρωσε τῆς ἐννοίας ταύτης τὸν Χριστιανισμὸν (ὁ ὁποῖος ἐν τούτοις παρεξέκλινε ταύτης χάριν εἰς τὸ κλασσικὸν πνεῦμα, οὗ εἶναι ἐν μέρει κληρονόμος) καὶ τὸν Ἰσλαμισμόν, ὅστις ἠρήμωσε τὰς ἕως τότε ἀνθούσας χώρας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Συρίας, τῆς Μεσοποταμίας καὶ τῆς Βορείου Ἀφρικῆς.

Ἡ καθαγίασις τῆς ἐργασίας. Εἶναι ἐντελῶς σφαλερὰ ἡ ἐπικρατοῦσα γνώμη, ὅτι δῆθεν οἱ Ἕλληνες ἀπεστρέφοντο καὶ περιεφρόνουν τὴν φυσικὴν ἐργασίαν, ἡ στηριζομένη ἐπὶ τῶν λόγων τοῦ ἀριστοκράτου καὶ νοησιαρχικοῦ Πλάτωνος. Ἀπεναντίας, ἡ χαρὰ τῆς ἐργασίας, καὶ ἰδίᾳ τῆς ἐργασίας ἡ ὁποία διεξάγεται ἐν στενῇ ἐπαφῇ πρὸς τὴν Γῆν Μητέρα, καθηγιάσθη ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας εἰς ἀνέφικτον ἔκτοτε βαθμόν. Τὸ εἶδος ζωῆς τὸ πλέον σύμμορφον πρὸς τὴν φυσικὴν ζωὴν ἦτο τὸ τοῦ *κυνηγοῦ*. Ἡ θεὰ Ἄρτεμις ἐπώπτευεν ἐπιμελῶς μήπως ὁ ἄνθρωπος, πεπροικισμένος μὲ νόησιν καὶ ὑπερφυσικὴν φαντασίαν καὶ ἐλεύθερος νὰ πολεμῇ ἐναντίον τῶν τετελεσμένων ἤδη δημιουργημάτων, προβῇ εἰς πράξεις ἐκθετούσας εἰς κίνδυνον τὴν ὕπαρξιν τοῦ εἴδους· ἡ τερπνὴ ἀπασχόλησις τοῦ κυνηγοῦ, ὅστις ζῇ ζωὴν παραπλησίαν πρὸς τὴν τῶν ἁρπακτικῶν, ὑπέκειτο εἰς τοὺς περιορισμοὺς τῶν νόμων τῆς Δικαιοσύνης, οἱ ὁποῖοι δεσμεύουν μόνον τὸν ἄνθρωπον. Ἐκεῖνος, ὅστις παρεβίαζε τὴν ἱερότητα τῶν φωλεῶν τῶν πτηνῶν ἢ τῶν ἐγκύων θηλειῶν, ἐδιώκετο ὑπὸ τῶν Ἐρινύων. Εἰς χρόνους ἀγροτικῆς οἰκονομίας, τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια ἐπεκύρωσαν τὰ δικαιώματα τῶν ζῴων· οὕτω τὰ φιλεύσπλαγχνα μέτρα, τὰ ὁποῖα ἐσχάτως μόνον περιελήφθησαν εἰς τὰς νεωτέρας νομοθεσίας, εἶχον ἔκτοτε ὑπαγορευθῆ ὑπὸ τῆς θρησκείας. Ἐν περιπτώσει εὐτυχοῦς θήρας, ὁ κυνηγὸς ὤφειλε νὰ δείξῃ τὴν εὐγνωμοσύνην του πρὸς τὴν Ἀρτέμιδα. Καὶ ἂν ἀκόμη ἤλλασσεν εἶδος ζωῆς, δὲν ἔπρεπε νὰ λησμονήσῃ τὴν προστάτιδά του, ὅπως ἔκαμεν ὁ Αἰνείας ὁ Καλυδώνιος, ὅστις ἐτιμωρήθη ὑπὸ τῆς θεᾶς, ἀποστειλάσης ἐναντίον του ἕνα ὑπερμεγέθη κάπρον. Ἀκόμη καὶ τὸ αἷμα, τὸ ὁποῖον ἐχύνετο κατὰ τὴν θήραν, ἔστω καὶ ἐντὸς τῶν πλαισίων τοῦ νόμου, ἐτάρασσε τὴν συνείδησιν τῶν Ἑλλήνων καὶ ὑπηγόρευε τὴν ἀνάγκην θρησκευτικῆς καθάρσεως τοῦ κυνηγοῦ καὶ τῶν κυνῶν του. Ὁ *βουκόλος* ἐτίμα κατὰ πρῶτον λόγον τὸν Ἑρμῆν, ὅστις εἶχε κλέψει ἐκ τοῦ Ὀλύμπου τὸ πρῶτον ποίμνιον βοῶν καὶ τὸ εἶχε δώσει εἰς τοὺς θνητούς. Ἡ συμβολικὴ αὕτη κλοπή, ἀνάλογος πρὸς τὴν ἁρπαγὴν τοῦ πυρὸς ὑπὸ τοῦ Προμηθέως, παρεστάθη βραδύτερον ὑπὸ τῶν ἀοιδῶν ὡς ἐπιτήδειον τέχνασμα κλέπτου. Εἰς ἄλλας πόλεις οἱ βουκόλοι ἐτίμων τὸν Ἀπόλλωνα, ὁ ὁποῖος, διὰ νὰ ἐξαγοράσῃ φόνον τινά, τὸν ὁποῖον εἶχε διαπράξει, διετέλεσεν ἐπὶ ἓν ἔτος βουκόλος. Ἐτίμων ἐπίσης τὸν Πᾶνα καὶ τὰς Νύμφας, εἰς τὰς ὁποίας ἀφιερώνοντο λιτοὶ ναοί, προσευχαὶ καὶ θυσίαι. Τὰ κατ' ἐξοχὴν βουκολικὰ ὄργανα ἦσαν ἡ λύρα (ἐπινοηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἑρμοῦ, ὅστις δι' αὐτῆς ἐξηγόρασε τὸ κλαπὲν ποίμνιον) καὶ ἡ σῦριγξ, παιζομένη ὑπὸ τοῦ Πανός. Ἡ κτηνοτροφία καὶ ἡ μελισσοκομία προσέφερον εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς θεοὺς τροφὴν φυσικὴν καὶ ἀναίμακτον. Ἡ μετάβασις εἰς τὴν κρεοφαγίαν ἐγένετο οὐχὶ ἄνευ φόβου, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ τελετὴ τῶν ἀθηναϊκῶν Βουφονίων, καθ' ἣν ὁ ἱερεὺς ἐδραπέτευε μετὰ τὴν θυσίαν τοῦ βοὸς καὶ ὁ χρησιμοποιηθεὶς πέλεκυς ἐκρίνετο ἔνοχος τοῦ φόνου. Ἡ *γεωργία* προϋποθέτει τὸν θεσμὸν τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τὴν διατήρησίν της καὶ συνεπῶς πολιτικὴν ὀργάνωσιν. Ἡ ἐργασία τοῦ γεωργοῦ καθηγιάσθη ἔν τινι λατρείᾳ τῆς πολιτείας. Οὕτω αἱ Ἀθῆναι, ἐκ συμφώνου μετὰ τῶν Δελφῶν (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐξηγεῖ τὸ μέρος, ὅπερ διεδραμάτιζον ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἄρτεμις), ὠργάνωσαν κύκλον ἑορτῶν τῆς πολιτείας. Ἡ ἀγροτικὴ θεότης, ἡ Δημήτηρ, προσωποποίησις τῆς Γῆς Μητρός, συμβολίζει διὰ τὸν Ἕλληνα ἀγρὸν ἐκ σίτου ὡριμάζοντος, ἡ δὲ θυγάτηρ της Κόρη τοὺς κόκκους τοῦ σίτου. Ἡ σύνθεσις τῆς ἐννοίας τοῦ ἀναγεννωμένου σίτου μετὰ τῆς ἐννοίας τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς σχηματίζει τὴν βάσιν τῶν Ἐλευσινίων, ἑορτῆς τῆς σπορᾶς, ἧς προηγεῖται ἡ ἑορτὴ τῆς ἀρόσεως, τὰ Προηρόσια. Τὰ Θεσμοφόρια ἤγοντο πρὸς τιμὴν τῆς δοτείρας τῶν καρπῶν, τῆς ἱδρυτρίας τῆς μονίμου ζωῆς, τοῦ γάμου καὶ τοῦ νόμου. Ἡ ἐργασία τοῦ *ἀμπελουργοῦ* ἦτο ἀφιερωμένη εἰς τὸν Διόνυσον, θεόν, ὅστις εἶχεν ὑποστῆ ἐξέλιξιν ἀντίθετον πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῆς Δήμητρος, μεταμορφωθεὶς ἀπὸ θεότητα τῆς δημιουργικῆς ἐκστάσεως καὶ ἄγγελον τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς εἰς προστάτην τοῦ ἀμπελουργοῦ, ἀφοῦ ἡ μέθη εἶναι παραπλησία πρὸς τὴν κατάστασιν τὴν προκαλουμένην ὑπὸ τῆς ἐμπνεύσεως. Ἡ πολιτεία δὲν ἠσχολεῖτο μὲ τὴν ἄμπελον εἰμὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ τρυγητοῦ· αἱ ἄλλαι ἑορταὶ τοῦ Διονύσου ἦσαν ἰδιωτικαί. Ὁ κύκλος περιελάμβανε τὰ Ὀσχοφόρια, τὰ κατ' ἀγροὺς Διονύσια κατὰ Δεκέμβριον, τὰ Λήναια κατ' Ἰανουάριον, τὰ Ἀνθεστήρια κατὰ Φεβρουάριον καὶ τέλος τὰ Μεγάλα Διονύσια, θεσπισθέντα ὑπὸ τοῦ Πεισιστράτου καὶ σεβόμενα τὴν πρωτόγονον σημασίαν τοῦ θεοῦ, εἰς τὰ ὁποῖα ὀφείλομεν τὰς θαυμαστὰς ἑλληνικὰς τραγῳδίας. Ἡ *δενδροκομία* ἦτο γενικῶς ἀφιερωμένη εἰς τὸν Διόνυσον Δενδρίτην, θεὸν τοῦ ἔαρος· ἀλλ' ἡ ἐλαία ἦτο ἀφιερωμένη εἰς τὴν Παλλάδα Ἀθηνᾶν. Αἱ ἐλαῖαι τῆς κοιλάδος τοῦ Κηφισοῦ ἐκαλοῦντο μορίαι, διότι ἔπληττεν ὁ «μόρος», τὸ μοιραῖον, ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι τὰς ἔθιγον μὲ ἱερόσυλον χεῖρα. Ἡ Παλλάς, ὡς Ἀθηνᾶ Ἐργάνη, ἐπροστάτευε τὰς *τέχνας* καὶ ἑωρτάζετο κατ' Ὀκτώβριον. Ἦτο προστάτις τῆς κεραμεικῆς καὶ τῆς ὑφαντουργίας. Ἐν τῇ σιδηρουργίᾳ ἐτιμᾶτο μετὰ τοῦ Ἡφαίστου, θεοῦ τοῦ πυρός, ἰδίᾳ κατὰ τὰ Ἡφαίστεια καὶ τὰ Χάλκεια (περὶ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου)· οἱ Ἕλληνες ἐτίμων ἐπίσης καὶ ἕνα ἄλλον θεὸν τοῦ πυρός, τὸν εὐεργέτην των Προμηθέα. Τὸ *ἐμπόριον* εἰς τοὺς δύο κλάδους του: τὸ χονδρικὸν εἰσαγωγικὸν καὶ ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον καὶ τὸ λιανικόν, ἐπροστατεύετο ὑπὸ τοῦ Ἑρμοῦ, ὁ ὁποῖος ὀφείλει τὴν κακήν του φήμην ὡς κλέπτου εἰς τὸν δεύτερον κλάδον. Ἐν τῇ θαλάσσῃ ὁ Ἑρμῆς ἐπροστάτευεν ἀπὸ τοὺς ἐκ τῶν πειρατῶν κινδύνους, ἀλλὰ διὰ τοὺς ἐκ τῆς ἰδίας τῆς θαλάσσης προερχομένους κινδύνους, οἱ ὁποῖοι ἦσαν καὶ πολὺ μεγαλύτεροι, ἱκέτευον καὶ τοὺς ἄλλους θεούς. Ἡ θαλασσοπορία κατεῖχεν ἐν τῷ συστήματι τῶν ἑλληνικῶν ἑορτῶν τὴν δευτέραν θέσιν, μετὰ τὴν γεωργίαν. Αὐτὴν ἀφεώρων τὰ Δελφίνια (κατ' Ἀπρίλιον) καὶ τὰ Πυανέψια (κατ' Ὀκτώβριον). Αἱ ἑορταὶ αὗται ἤγοντο πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος, λόγῳ τῆς ἐπιρροῆς τῶν Δελφῶν, καὶ ἐξύμνουν τὴν ἐργασίαν ἐν γένει. Κατὰ τὴν πομπὴν παῖς τις ἐκόμιζε κλάδον ἐλαίας μετὰ τῶν δώρων τῆς Δήμητρος, τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Παλλάδος, τὴν εἰρεσιώνην, εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἡ αὐτὴ τελετὴ ἐγίνετο παρ' ἁπάσαις ταῖς οἰκογενείαις (παρ' αἷς συνεδέετο πρὸς τὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος)· ἡ εἰρεσιώνη, ἀνηρτημένη εἰς τὸν τοῖχον, ἐχρησίμευεν ὡς φυλακτήριον μέχρι τῆς προσεχοῦς συγκομιδῆς. Ἡ *πνευματικὴ ἐργασία*, καὶ ἰδίᾳ ἡ μουσική, ἡ ποίησις καὶ ἡ ὄρχησις (αἱ τρεῖς «μουσικαὶ τέχναι»), εἶχε τὰς θεάς της ἐν τῷ προσώπῳ τῶν νυμφῶν τῶν ὀρέων (ὁ ἀὴρ τῶν κορυφῶν ἦτο ζωογόνος καὶ εὐνοϊκὸς διὰ τὴν πνευματικὴν ἐργασίαν), τῶν Μουσῶν. Θυγατέρες τῆς Μνημοσύνης, αἱ Μοῦσαι, κατῴκουν ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου (Ὅμηρος) ἢ ἐπὶ τοῦ Ἑλικῶνος (Ἡσίοδος). Οἱ Ἀθηναῖοι τὰς ἐθεώρουν θυγατέρας τῆς Ἁρμονίας καὶ ἐπίστευον ὅτι κατῴκουν εἰς τὸν σημερινὸν λόφον τοῦ Φιλοπάππου. Ἡ πνευματικὴ ἐργασία δὲν εἶχεν ἰδιαιτέραν ἑορτήν, ἀλλ' ἀπετέλει τὸ κόσμημα ὅλων τῶν ἑορτῶν, τὰς ὁποίας καθίστα σχολὰς ἐθνικῆς ἀγωγῆς. Αἱ ἑορταί, ἀντὶ νὰ εἶναι ἡμέραι ὀκνηρίας καὶ ῥαθυμίας, ἦσαν ἀφιερωμέναι εἰς ἔντονον δρᾶσιν, ὄχι χάριν κέρδους τινός, ἀλλὰ χάριν ψυχικῆς τελειώσεως. Αἱ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους τελεταὶ ἔδιδον εἰς τὸ τυπικὸν τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας χαρίεντα τόνον καὶ ὕψωνον τὸ πνεῦμα τοῦ πολίτου ὑπεράνω τῶν καθημερινῶν φροντίδων.

Ἀποκάλυψις τοῦ θεοῦ ἐν τῷ κάλλει. Οἱ Ἕλληνες ἐφαντάζοντο κατ' ἀρχὰς κάθε θεὸν ὡς ἐνοικοῦντα εἰς τὸ στοιχεῖόν του καὶ ἐμψυχοῦντα αὐτό· τοῦτο ἀπετέλεσε τὴν περίοδον τοῦ ἐμμόνου ἐμψυχισμοῦ. Ἐπηκολούθησεν ὁ ὑπερκόσμιος ἐμψυχισμός, ὅστις ἀπεμόνωσε τὴν ἔννοιαν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ στοιχείου καὶ τὴν ἀπεχώρησε φυσικῶς ἀπ' αὐτοῦ. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης κάθε θεὸς ἠδύνατο νὰ ἔχῃ συμβολικήν τινα εἰκόνα (δεδομένου ὅτι οἱ θεοὶ ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των εἶναι ἀόρατοι), διακεκριμένην ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ στοιχείου του. Ἀντιστρόφως πρὸς ἄλλους λαούς, οἱ ὁποῖοι ἔβλεπον τὸ θεῖον ἐν τῇ ὑπερανθρώπῳ δυνάμει καὶ φρικαλεότητι, ὁ Ἕλλην προσεπάθησε νὰ ἐκφράσῃ τὸ ἀόρατον τέλειον διὰ τελείων μορφῶν. Δι' αὐτὸν ὁ θεὸς ἐξεδηλοῦτο ἐν τῷ κάλλει. Ἐννοεῖται ὅτι καὶ οἱ Ἕλληνες διῆλθον διὰ προγενεστέρων σταδίων καὶ τὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐπέζησαν (ὅπως ἡ ἱπποκέφαλος Δημήτηρ τῆς Ἀρκαδίας) μέχρι τῶν ἱστορικῶν χρόνων, τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ μὴ παρουσιάζοντος εἰκονοκλαστικὰς διαθέσεις. Ἡ εὐσέβεια διετήρησεν ἐπίσης ἔργα τῆς λεγομένης περιόδου τοῦ Δαιδάλου, καθ' ἣν ὁ χρωστὴρ καὶ ἡ σμίλη δὲν ὑπήκουον ἀκόμη εἰς τὴν δημιουργικὴν σκέψιν. Ἀλλ' ἡ λατρεία, ἡ απονεμομένη εἰς τὰ «δαιδάλεια» εἴδωλα, οὐδόλως ἠμπόδιζε τὰς ἐπερχομένας γενεὰς ἀπὸ τὴν ἔμπνευσιν, ἀπυφευχθέντος οὕτω τοῦ κινδύνου τῆς «ἀποκρυσταλλώσεως», ἥτις θὰ περιώριζε τὸ μονοπώλιον τῆς ἁγιότητος εἰς συμβατικούς τινας τύπους δῆθεν «γνησίους». Περὶ τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰῶνος οἱ καλλιτέχναι ἐπέτυχον νὰ ἐξεικονίσουν πάσας τὰς θεότητας, ἀκόμη καὶ ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν προσωποποίησιν δυνάμεων σκοτεινῶν ἢ καταστρεπτικῶν, ὑπὸ μορφὴν ἀπολύτως ὡραίαν. Κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα, ἐποχὴν τοῦ «ὡρίμου ἀρχαϊσμοῦ», κατέστη ἐφικτὸν τὸ ἰδεῶδες κάλλος, ἀλλὰ ἔλειπεν ἡ ἐξατομίκευσις, καὶ διακρίνομεν τοὺς θεοὺς μόνον ἀπὸ τὰς ἰδιότητάς των. Κατὰ τὸν Ε' καὶ τὸν Δ' αἰῶνα, ὁ Φειδίας, ὁ Πολύκλειτος, ὁ Ἀλκαμένης, ὁ Πραξιτέλης ἐδημιούργησαν—ὅμοιοι κατὰ τοῦτο πρὸς τοὺς προφήτας τοῦ Ἰσραὴλ—ὄχι διὰ τοῦ λόγου, ἀλλὰ διὰ τῆς σμίλης παράστασιν τῆς θεότητος καθωρισμένην, ἔξοχον καὶ ἑνιαίαν. Δὲν ὑπῆρχεν ἑνότης δόγματος, παραδόσεως καὶ τυπικοῦ, ἐλλείψει κεντρικοῦ τινος θρησκευτικοῦ ὀργάνου καὶ θελήσεως, καὶ μόνον ἡ εἰκὼν τῶν θεῶν καθωρίσθη ἐφεξῆς ἐς ἀεί: ὁ Ζεὺς τῆς Ὀλυμπίας τοῦ Φειδίου, μεγαλοπρεπὴς καὶ εὔνους, ἡ Ἥρα τοῦ Ἄργους τοῦ Πολυκλείτου, αὐστηρὰ φρουρὸς τῆς οἰκογενειακῆς ἑστίας, ἡ Ἀθηνᾶ Παρθένος τοῦ Παρθενῶνος, ἐπιβλέπουσα τὴν ἐκτέλεσιν τῶν πολιτικῶν ὑποχρεώσεων τοῦ Ἀθηναίου καὶ προστατεύουσα αὐτόν, ἡ Δημήτηρ, γλυκεῖα τροφός, τὸν τύπον τῆς ὁποίας μᾶς διέσωσεν ἡ Εἰρήνη τοῦ Κηφισοδότου, τοῦ Δ' αἰῶνος. Ὁ Πραξιτέλης καὶ ὁ Λύσιππος, σύγχρονοί του, μᾶς ἔδωσαν τὸν Ἀπόλλωνα, τὸ ἰδεῶδες τοῦ διανοητικοῦ κάλλους, τὸν Διόνυσον, αἰνιγματικὸν θεόν, τὸν Ἑρμῆν, σύμβολον τῆς ἐφηβικῆς δυνάμεως, καὶ ὡς ἀντίστοιχόν του τὴν Ἀφροδίτην καὶ τὴν Ἀρτέμιδα. Ἡ Παλλὰς (τοῦ Giustiniani), ὁ Ζεὺς (τοῦ Otricoli) καὶ ἡ Ἥρα (τοῦ Ludovisi) ὑπέστησαν μεταμόρφωσίν τινα σύμμορφον πρὸς τὰς μᾶλλον γηΐνους τάσεις τοῦ αἰῶνος τούτου. Τέλος, ὀφείλομεν εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην τὸν Ποσειδῶνα, ἀδελφὸν τοῦ Διός, σύμβολον τῆς τεταραγμένης θαλάσσης, καὶ τὸν Ἡρακλέα τοῦ Λυσίππου (Farnese), τὸν ἄνθρωπον-θεόν. Κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα, ὁ Σέραπις τῆς Ἀλεξανδρείας εἰκονίσθη ὑπὸ τοῦ Βρυάξεως ὡς ὑποχθόνιος Ζεύς, ἀγαθὸς καὶ περίλυπος, μὲ τὴν κόμην πίπτουσαν, ἐνῷ ἡ Ἶσις εἰκονίσθη μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Δήμητρος. Ἡ εἰκὼν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, θεραπευτοῦ τῶν ἀνθρώπων, ἀποτελοῦσα οἱονεὶ ἀντανάκλασιν τῆς εἰκόνος τοῦ φειδιακοῦ Διός, ἔδωκεν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς τὸ περίγραμμα τῆς εἰκόνος τοῦ Σωτῆρός των καὶ οὕτω ἡ προφητικὴ ἔμπνευσις τοῦ Φειδίου ἔφθασε μέχρις ἡμῶν. Πολλάκις διατυποῦται ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων—ἰδίᾳ εἰς τὰ ἔργα τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας—ἡ κατηγορία ἐπὶ εἰδωλολατρείᾳ ἤ, κατ' ἀναφορὰν εἰς παναρχαίας ἐπιβιώσεις, ἐπὶ φετιχισμῷ. Οἱ ἄγριοι λαοὶ τῆς Γουϊνέας, τοὺς ὁποίους οἱ Πορτογάλοι θαλασσοπόροι ἐχαρακτήρισαν ὡς φετιχιστὰς (feitiço-deus, facticius), δὲν ἔβλεπον εἰς τὸ φετὶχ τὸ ἅγιον σύμβολον (ὅπως τὸ βλέπουν εἰς τὸν ἐσταυρωμένον οἱ διαμαρτυρόμενοι, ἀδιάλλακτοι εἰκονοκλάσται), ἀλλ' αὐτὴν ταύτην τὴν θεότητα. Οὐδὲν ἀποδεικνύει παρομοίαν στάσιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀπέναντι π. χ. τοῦ διπλοῦ πελέκεως, τῆς λάβρυος, συμβόλου τοῦ βροντῶντος Διός. Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους τὸ ζήτημα τῆς εἰδωλολατρείας εἶναι λελυμένον. Ἡ ἀχαϊκὴ ἐποχὴ δὲν γνωρίζει εἴδωλα ταυτιζόμενα πρὸς τοὺς θεούς. Κατὰ τοὺς ἀκολούθους αἰῶνας χιλιάδες Ἀθηναίων ἔβλεπον τὸν Ὀρέστην τοῦ Αἰσχύλου ἐναγκαλιζόμενον τὸ εἴδωλον τῆς Παλλάδος, ἐνῷ ταυτοχρόνως εἰσήρχετο εἰς τὴν σκηνὴν ἡ ἰδία ἡ θεά. Ἡ λατρεία, ἡ ἀπονεμομένη εἰς τὰ εἴδωλα, ἦτο ἀπολύτως ἀνάλογος πρὸς τὴν τῶν Χριστιανῶν, ἡ δὲ εἰκὼν τοῦ θεοῦ δὲν ἀπέβαινεν ἀντικείμενον σεβασμοῦ εἰμὴ ἀπὸ τῆς στιγμῆς τῆς θρησκευτικῆς πράξεως τῆς καθιερώσεως ἢ τῆς ἐκ μέρους τοῦ θεοῦ (ἐν Ἐλευσῖνι ἢ Δελφοῖς) ἀπαιτήσεως, ἂν τῷ ἤρεσεν ἡ εἰκών του. Εἰς τὸν Φειδίαν ἐξαπέστειλεν ὁ ἴδιος ὁ Ζεὺς τὸ μήνυμά του, τὸν κεραυνόν, διὰ νὰ δείξῃ τὴν ἱκανοποίησίν του. Οὐδέποτε οἱ Ἕλληνες ἐπίστευσαν, ὅπως ἰσχυρίζονταί τινες, ὅτι εἷς καλλιτέχνης, εἷς ἄνθρωπος, ἔχει τὴν δύναμιν νὰ κατασκευάζῃ ἕνα θεόν, ἢ ὅτι ἓν εἴδωλον, ἔργον ἀνθρώπου, εἶναι εἰς θέσιν νὰ ὑπερασπίζῃ ἑαυτὸ ἐνώπιον κινδύνου τινός. Ἡ ἐναντίον εἰδώλου τινὸς ἐπίθεσις ἦτο δι' αὐτοὺς ἱεροσυλία κατὰ τοῦ θεοῦ καὶ προσβολὴ τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων τῶν συμπολιτῶν. Ὡς πρὸς τὸν ἀνθρωπομορφισμόν, διὰ τὸν ὁποῖον κατηγόρουν τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν οἱ φιλόσοφοι (π. χ. ὁ Ξενοφάνης), θὰ ἠδύνατό τις ν' ἀπαντήσῃ παραφράζων περιφημόν τινα φράσιν τοῦ Αἰσχύλου: «Ζεῦ, ὅστις ποτ' εἶ, εἰ τῇδέ σοι φίλον τῇ εἰκόνι τιμᾶσθαι, ταύτῃ σε τιμῶμεν». Καὶ ἡ εἰκὼν αὕτη ἦτο βεβαίως ἡ πλησιεστέρα εἰς τὴν συνείδησιν τῶν λατρευόντων. Ἐνῷ ἤνθει ἡ θρησκευτικὴ γλυπτική, αἱ γραπταὶ εἰκόνες εἰδώλων μόνον εἰς τὴν ἰδιωτικὴν λατρείαν ἀπηντῶντο. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ὁμήρου δὲν ὑπῆρχον ἀκόμη ναοί· ἐπήρκουν οἱ βωμοὶ καὶ βραδύτερον ἀκόμη ἡ λατρεία ἐτελεῖτο ἐνώπιον τοῦ ναοῦ, ὅστις κατ' ἀρχὰς ἦτο ξύλινος (μικρὸν περί-

Digitized by Google

πτερον) καὶ μόνον κατὰ τοὺς πρώτους ἱστορικοὺς χρόνους ἔλαβε τὴν γνωστὴν ἡμῖν μορφὴν τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ. Ἐκτίζετο ἐπὶ τῶν ἀκροπόλεων (παλαιῶν βασιλικῶν φρουρίων ἐπὶ ὑψώματος φυσικοῦ), τῶν δημοσίων πλατειῶν, τῶν μεγάλων ὁδῶν, τῶν ἀκρωτηρίων καὶ τῶν ἀλσῶν, εἰς τὰ ὁποῖα πιθανῶς ὀφείλει τὴν καταγωγήν του. Ἐκτὸς τῶν κυρίως ναῶν, ὑπῆρχον πανταχοῦ ἱερὰ τῶν τοπικῶν θεῶν καὶ ἡρώων, ἱερὰ σπήλαια, ἀγάλματα, προτομαί. Ἡ φύσις καὶ ἡ τέχνη συνεχωνεύοντο ἐν τῇ ἁρμονίᾳ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Ἡ γλυπτικὴ ἐξωράϊζε τὴν δημιουργικὴν ὁρμὴν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διὰ τοῦ θεάματος ἰσορροπημένων καὶ ὑποτεταγμένων δυνάμεων. Τὸ ἀέτωμα καὶ αἱ μετόπαι παρεῖχον σκηνὰς τῆς μυθολογίας, τῆς ποιητικῆς ταύτης θρησκείας, εἰς τὴν ὁποίαν κανεὶς δὲν ἐπίστευεν, ἀλλ' ἡ ὁποία ἀνυψοῖ τὴν ψυχὴν διὰ τοῦ κάλλους. Τέλος, τὰ πέριξ τῶν ναῶν ἔβριθον ἀγαλμάτων, ἀναγλύφων, ἀφιερωμάτων κλπ. Ὁ Παυσανίας—κατὰ τὸν Β' πλέον μ. Χ. αἰῶνα—ἀναφέρει ἀκόμη ἀνυπολογίστους θησαυροὺς θρησκευτικοῦ κάλλους. Ἡ θεότης ἐξεδηλοῦτο οὐ μόνον ἐν τῷ κάλλει τῆς ἀκινήτου εἰκόνος, ἀλλὰ καὶ τοῦ λόγου καὶ τῆς μουσικῆς. Μεταξὺ τῶν τριῶν μουσικῶν τεχνῶν, ἡ «*χορεία*», ὁ χορός, ἦτο ἡ σπουδαιοτέρα. Τὰ μεγαλοφυᾶ δημιουργήματα τῆς ἑλληνικῆς χορογραφίας ἀπωλέσθησαν· αἱ τάσεις τοῦ ἰουδαϊσμοῦ ἐνέκρωσαν ἐν ἡμῖν ἐπὶ μακρὸν κάθε ἱκανότητα κατανοήσεως τῆς μορφῆς ταύτης τῆς θρησκευτικότητος καὶ οἱ λόγοι τοῦ Πλάτωνος καθ' οὓς οἱ νέοι τῶν Ἀθηνῶν θὰ ἔπρεπε νὰ χορεύουν ὄχι μόνον καλῶς, ἀλλὰ τὸ καλόν, μᾶς φαίνονται παράξενοι. Ἡ νεωτέρα ἐν τούτοις ψυχολογία μᾶς διδάσκει περὶ τῆς ὑποβλητικῆς δυνάμεως, τῆς ἀναγεννητικῆς ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐπιδράσεως τῆς πλαστικῆς κινήσεως. Ἡ ἑλληνικὴ θρησκευτικὴ μουσικὴ μᾶς εἶναι ἐλάχιστα γνωστή, ὅπως καὶ ἡ ποίησις. Μόνον τὸ δρᾶμα, ἡ τελειοτέρα ἔκφρασις τῆς διονυσιακῆς ἰδέας, μᾶς ἔχει παραδοθῆ, καὶ τοῦτο ὑπὸ τὴν ρηματικήν του ὄψιν. Ἡ ἀρχαία δημοκρατία εἶχε διὰ τῆς θρησκείας καθιερώσει τὴν ἀρχὴν τῆς ἁμίλλης πασῶν τῶν ἀτομικῶν δυνάμεων πρὸς ὄφελος τῆς ὁλότητος, τοῦτο δὲ ἀνταπεκρίνετο εἰς τὴν ἰδέαν περὶ τῆς δυναμικῆς ἰσότητος, καθιστώσης εἰς ὅλους ἐφικτὰ τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς, ἀναλόγως τῶν ποικίλων δεξιοτήτων τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἀγωνιστικὴ διεδραμάτιζε σπουδαῖον μέρος ἐν τῇ «*χορείᾳ*»· ἡμιλλῶντο αἱ ὀρχούμεναι παρθένοι, οἱ ραψῳδοί, οἱ τραγῳδοί, οἱ χοροὶ καὶ οἱ ὑποκριταί. Κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τῶν Θεσμοφορίων διεξήγετο ὁ «*ἀγὼν εὐπαιδίας*» καὶ ἡ μήτηρ τοῦ ὡραιοτέρου παιδὸς ἐλάμβανε βραβεῖον. Καὶ ἐδῶ ἀκόμη ἐστεφανοῦτο τὸ κάλλος: τὸ ὁρατὸν σημεῖον τοῦ ἀοράτου θεοῦ.

Καθαγίασις τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Ἡ ἑστία, κέντρον τῆς *οἰκογενείας,* εἶχε θεοποιηθῆ ἐν τῷ προσώπῳ τῆς Ἑστίας, ἐμμόνου ἀκόμη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ὁμήρου καὶ παρθένου ἀδελφῆς τοῦ Διὸς παρ' Ἡσιόδῳ. Ἐξ αἰτίας τῆς κάπως ὀψίμου ταύτης ὑπερκοσμιοποιήσεως, ἀπενέμετο αὐτῇ συμβολικὴ μόνον λατρεία, διὰ διατηρήσεως ἀσβέστου πυρᾶς ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῶν ναῶν καὶ τῶν οἰκιῶν. Ἐνῷ ἐν Ἑλλάδι ὁ οἶκος καὶ τὰ ἀγαθὰ μετεβιβάζοντο ἀπὸ πατρὸς εἰς υἱόν, διὰ τὴν Ἑστίαν ἐπεκράτει ἡ κατὰ μητρικὴν γραμμὴν διαδοχή. Ἡ μήτηρ τῆς νεονύμφου, ἡγουμένη τῆς γαμηλίου πομπῆς, ἥναπτε διὰ πυρσοῦ, προερχομένου ἐκ τοῦ οἴκου της, τὴν νέαν φλόγα εἰς τὴν ἑστίαν τῆς θυγατρός της καὶ τοῦ γαμβροῦ της. Εὐγνώμονες διὰ τὰς εὐεργεσίας της οἱ Ἕλληνες, ἤρχιζον συνήθως τὰς προσευχάς των ἀπευθυνόμενοι πρὸς τὴν Ἑστίαν· ὁ πατὴρ τὴν ἀπεχαιρέτα ἀναχωρῶν ἐκ τοῦ οἴκου καὶ τὴν ἐχαιρέτα ἐπανερχόμενος· τὴν πέμπτην ἀπὸ τῆς γεννήσεως ἡμέραν περιέφερον τὸ νεογέννητον πέριξ τῆς ἑστίας (Ἀμφιδρόμια). Ἀπαραβίαστος καὶ ἱερὸς ἦτο ἐκεῖνος, ὅστις ἐζήτει ἄσυλον πλησίον τῆς ἑστίας. Ὁ Ζεὺς Ἑρκεῖος, τοῦ ὁποίου ὁ βωμὸς εὑρίσκετο ἐν τῇ αὐλῇ τῆς οἰκίας, ἦτο ἡ ἄρρην ἀρχὴ τοῦ οἴκου· ὁ πατὴρ ἐρράντιζεν ἐνώπιον τοῦ βωμοῦ του τοὺς παρισταμένους μὲ καθηγιασμένον ὕδωρ καὶ κατόπιν ἐθυσίαζεν εἰς τὸν θεὸν ζῷόν τι· τὰ συμβολικὰ μέρη, τὰ μόνα τῶν ὁποίων εἶχεν ἀνάγκην ἡ θεότης, ἐκαίοντο, τὰ δὲ ἄλλα προσεφέροντο εἰς τοὺς ξένους, «*συνδείπνους τῶν θεῶν*». Τὰ πνεύματα τῶν προγόνων συμμετεῖχον τῆς ζωῆς τῆς οἰκογενείας: προσέφερον εἰς αὐτὰ σπονδὰς καὶ τὰ προσεκάλουν κατὰ τὰς ἑορτάς. Αἱ Ἐρινύες, ἐξερχόμεναι ἐκ τῶν ψυχῶν τῶν τεθνεώτων, ἐτιμώρουν τὰς ἀπίστους γυναῖκας, αἱ ὁποῖαι ἐμόλυνον τὴν καθαρότητα τοῦ αἵματός των. Ἡ μοιχεία τῆς γυναικὸς ἦτο οὕτω θρησκευτικὸν ἔγκλημα, ἐνῷ ἡ τοῦ ἀνδρὸς ἐτιμωρεῖτο μόνον ὑπὸ τοῦ νόμου. Ὁ γάμος ἦτο μυστήριον, «*τέλος*»· ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλοῦν τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἀθανασίαν τοῦ εἴδους —τὸν ὑπέρτατον σκοπὸν τοῦ γάμου. Οἱ αὐτοὶ λόγοι: «*ἀπέφυγον τὸ κακόν, ὅπερ εἶναι προσωρινόν, καὶ εὗρον τὸ ἀγαθόν, ὅπερ εἶναι αἰώνιον*», ἀπαγγέλλονται εἰς τὰ μυστήρια καὶ ἐνώπιον τῶν νεονύμφων, ἡ δὲ Δημήτηρ δέχεται τοὺς συζύγους εἰς τὸν νυμφικόν των θάλαμον. Ὁ πρῶτος γάμος, τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας, χρησιμεύει ὡς πρότυπον εἰς τὸν ἀνθρώπινον γάμον· ὁ μὴν Ἰανουάριος, καθ' ὃν εἶχε συναφθῆ, ἐκαλεῖτο Γαμηλιὼν (μὴν τοῦ γάμου) καὶ κατ' αὐτὸν ἤγοντο αἱ περισσότεραι γαμήλιοι τελεταί. Κατ' Ὀκτώβριον, ταυτοχρόνως μὲ τὴν συγκομιδήν, ἤγοντο αἱ ἑορταὶ τῶν πατέρων καὶ τῶν μητέρων (Ἀπατούρια καὶ Θεσμοφόρια). Τὰς ἐγκύους ἐπροστάτευεν ἡ Ἄρτεμις, ἡ προστάτις τῶν θηλέων τῶν ζῴων, τοῦτο δ' ἀποτελεῖ τεκμήριον τῆς ἑνότητος ἀνθρώπου καὶ φύσεως. Οἱ γονεῖς ἦσαν πρόσωπα ἱερὰ διὰ τὰ τέκνα· τὰ ἀμοιβαῖα καθήκοντα μεταξὺ ἀδελφῶν ἦσαν ἐπίσης ἱερὰ (Ἀντιγόνη). Ἡ ἑλληνικὴ οἰκογένεια περιελάμβανε καὶ τοὺς δούλους, οἱ ὁποῖοι ἐνεσωματοῦντο οἱονεὶ ἐν αὐτῇ διὰ τοῦ ραντισμοῦ. Μετὰ τὴν ἀχαϊκὴν ἐποχὴν ὁ κύριος δὲν εἶχε πλέον δικαίωμα ζωῆς καὶ θανάτου ἐπὶ τῶν δούλων του· ὁ φόνος των ἀπέβη θρησκευτικὸν ἔγκλημα. Ἡ ζωή των ἦτο γενικῶς ὑποφερτὴ καὶ εὐχάριστος ἀκόμη. Αἱ τόσον γνωσταὶ φρικαλεότητες ἀπέναντι τῶν δούλων ἀναφέρονται εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, εἰς τοὺς χρόνους τῶν ρωμαϊκῶν λατιφουντίων. Οἱ ἐνδιάμεσοι δεσμοὶ μεταξὺ τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς πόλεως ἀπώλεσαν ταχέως τὴν πολιτικὴν σημασίαν των καὶ διεφύλαξαν μόνον θρησκευτικόν τινα χαρακτῆρα. Προστάτης τοῦ *γένους* (ἀθροίσματος οἰκογενειῶν συνδεδεμένων διὰ γενεαλογικῶν δεσμῶν) ἦτο ὁ Ὁμόγνιος Ζεύς. Τὰ μέλη τῶν *φρατριῶν* (ἔχοντα κοινὸν μυθικὸν πρόγονον) μετεῖχον τῶν Ἀπατουρίων καὶ ἐβεβαίουν τὴν γνησιότητα τῶν νεογεννήτων, τὰ ὁποῖα ἐνεγράφοντο εἰς τὰ γραμματεῖα (δημοτολόγια). Οὐδὲν γνωρίζομεν περὶ τῶν ἑορτῶν τῶν *φυλῶν*. Μία ἔτι ὁδὸς ἦγεν ἀπὸ τοῦ ἀτόμου εἰς τὸ ἄστυ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους: αἱ διάφοροι «*κοινωνίαι*» ἰδιωτῶν (σωματεῖα), αἱ ὁποῖαι ἐξέλεγον τὸν ἥρωά των ἢ τὸν προστάτην θεόν. Παραλλήλως πρὸς τὰ σωματεῖα τῶν ὡρίμων ἀνδρῶν ὑπῆρχον καὶ κύκλοι τῶν ἐφήβων, ἀφιερωμένοι εἰς δελφικὰς θεότητας, τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἀρτέμιδα (ἀδελφὴν τοῦ Ἀπόλλωνος, ταυτισθεῖσαν ὕστερον μετὰ τῆς θεᾶς τῶν δασῶν). Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας ἵστατο τὸ ἄστυ-πολιτεία, ἡ πόλις. Μῦθός τις διηγεῖται ὅτι ἡμέραν τινὰ οἱ θεοὶ ἀπεφάσισαν νὰ διανεμηθοῦν πρὸς ἀλλήλους τὰς πόλεις· εἰς τὴν Ἥραν ἔλαχε τὸ Ἄργος, εἰς τοὺς Διοσκούρους ἡ Σπάρτη, εἰς τὸν Ἄρην αἱ Θῆβαι· ὁ Ποσειδῶν ἠθέλησε νὰ λάβῃ τὰς Ἀθήνας ἐπιδεικνύων τὴν δύναμίν του, ἀλλ' ἐνικήθη ὑπὸ τῆς Παλλάδος, ἥτις ἔδωκεν εἰς τοὺς πολίτας τὴν ἐλαίαν. Κατ' Ἰούλιον μῆνα, διαρκούντων τῶν Παναθηναίων, ἐτιμᾶτο ἡ θεὰ διὰ παντοειδῶν ἀγώνων· τὴν τελευταίαν ἡμέραν, τὴν ἡμέραν τῆς ἑκατόμβης, ὅλοι οἱ πολῖται ἀνήρχοντο ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἐν περιφήμῳ πομπῇ, τὴν ὁποίαν ἐξεικόνισεν ὁ Φειδίας ἐπὶ τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος. Οι γέροντες ἐκράτουν κλάδους ἐλαίας· αἱ παρθένοι κάνιστρα· οἱ ὥριμοι ἄνδρες ὡδήγουν τὰ πρὸς θυσίαν προοριζόμενα ζῷα καὶ τέλος αἱ οἰκοδέσποιναι ἐκόμιζον πέπλον, ὑφανθέντα πρὸς τιμὴν τῆς Παλλάδος. Αἱ ἑορταὶ τῶν ἄλλων θεῶν ἤγοντο ὡσαύτως μὲ τὴν συνδρομὴν τοῦ ἄστεως, ἐν ταῖς ὁδοῖς καὶ ταῖς πλατείαις· ἦσαν διὰ τοὺς πολίτας πραγματικὸν σχολεῖον καὶ διὰ νὰ καταστοῦν ἐφικταὶ καὶ εἰς τοὺς πτωχοὺς διένεμον εἰς αὐτοὺς τὸ «θεωρικόν», βοήθημα ἐκ 2—3 ὀβολῶν. Ἡ πολιτεία δὲν ἀνεμειγνύετο εἰς ζητήματα συνειδήσεως καὶ ἡ ἰδιωτικὴ θρησκευτικότης δὲν τὴν ἐνδιέφερεν εἰμὴ μόνον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ καθωρισμένου ὑπὸ τῶν προγόνων τυπικοῦ. Ἂν δέ, προτοῦ ἀναλάβῃ πολίτης τις δημόσιόν τι ὑπούργημα, ἠρωτᾶτο ἂν ἐξετέλει τὰ ἰδιωτικὰ θρησκευτικά του καθήκοντα, τοῦτο ἐγίνετο διὰ τὸν φόβον τῆς ὀργῆς τῶν θεῶν. Ἡ εὐθύνη διὰ τὴν ἔλλειψιν ἀνεξιθρησκείας, τὴν ὁποίαν ἀποδεικνύει ἡ καταδίκη τοῦ Σωκράτους, δὲν βαρύνει τὸ κράτος, διότι ἡ ἀπόφασις δὲν ἐστηρίχθη ἐπὶ τῶν νόμων, ἀλλ' ἐπὶ τῆς συνελεύσεως τῶν ἐπὶ τούτῳ ὁρισθέντων δικαστῶν, ἡ ὁποία μετὰ τὰ ἐγκλήματα τοῦ Κριτίου κατεδίκασε τὴν διδασκαλίαν τοῦ διδασκάλου του ὡς ὀλεθρίαν καὶ ἀφῆκεν ἑαυτὴν νὰ ἐπηρεασθῇ ἀπὸ πολιτικὰ ἐλατήρια. Ἀντιθέτως, δύναταί τις νὰ κατηγορήσῃ τοὺς Ἕλληνας ἐπὶ ἄκρᾳ ἀνεξιθρησκείᾳ, ἡ ὁποία τοὺς ἐπέτρεπε νὰ υἱοθετοῦν θρησκευτικὰς ξένων λαῶν καὶ ἀμφιβόλου ποιότητος δοξασίας, ἀκόμη δὲ καὶ ἀκολάστους (σημιτικὴ Ἀστάρτη). Τὸ ἄστυ, οἰκογένεια ἐν μεγεθύνσει, ἐλάτρευεν, ὅπως καὶ ἐκείνη, τὴν Ἑστίαν, ἧς εἶχεν ἀφιερώσει ἐν τῷ Πρυτανείῳ ἕνα βωμόν· ὁ Ζεὺς Πολιεὺς (ὁ τῆς πόλεως) ἦτο ἀνάλογος πρὸς τὸν Ἑρκεῖον Δία. Κατὰ τὰ Ἀνθεστήρια (Φεβρουάριος) ἡ πόλις ἀπένεμε θρησκευτικὰς τιμὰς εἰς τὰς ψυχὰς τῶν τεθνεώτων πολιτῶν της· ἡ ἑορτὴ τῆς ἐπανόδου τῶν ψυχῶν συνεδέετο πρὸς τὴν ἑορτὴν τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ οἴνου (ἑορτὴ τοῦ Διονύσου). Ἰδιαιτέρας λατρείας ἐτύγχανον αἱ ψυχαὶ τῶν τοπικῶν «ἡρώων», οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐνίοτε πρόγονοι θεοποιηθέντες. Κάθε πόλις εἶχε τὸν ἱδρυτὴν ἥρωά της· ἂν τὸ ὄνομά του δὲν ἦτο γνωστόν, ὑπετίθετο τὸ αὐτὸ μὲ τὸ ὄνομα τῆς πόλεως. Αἱ Ἀθῆναι, φυσικά, δὲν εἶχον ἱδρυτήν, ἀλλ' εἶχον πολλοὺς ἥρωας, π. χ. τὸν Ἀκάδημον, αἰνιγματικὸν ἥρωα, καὶ τὸν βασιλέα Θησέα. Ἡ ἔννοια τῆς πολιτείας συνέπιπτε παρὰ τοῖς Ἕλλησι πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς πόλεως. Εἶχον ἐν τούτοις συνείδησιν τῆς *ἐθνικῆς ἑνότητός* των, στηριζομένης ἐπὶ τῆς κοινότητος τῆς γλώσσης, τῶν ἐθίμων καὶ τῶν δοξασιῶν. Νομικὴν μορφὴν ὑπεδύθη ἡ ἑνότης αὕτη ἐν ταῖς ἀμφικτιονίαις. Οἱ «ἀμφικτίονες» (οἱ πέριξ οἰκοῦντες) εἶχον τὴν ἐπιμέλειαν κοινοῦ ναοῦ. Περιφημοτέρα ἦτο ἡ ἀμφικτιονία τῶν Δελφῶν. Οἱ ἀμφικτίονες συνῆπτον συνθήκην, ἡ ὁποία ἀπηγόρευε τὴν καταστροφὴν μιᾶς ἐκ τῶν μετεχουσῶν πόλεων καὶ τὴν παρεμπόδισιν τῶν ποσίμων ὑδάτων, καὶ ὑπεχρέου εἰς κοινὴν ἐπέμβασιν κατὰ πολιτείας, ἡ ὁποία θὰ παρέβαινε τοὺς ὅρους τούτους. Οἱ Δελφοὶ θὰ ἠδύναντο ν' ἀποβοῦν ἡ κοινὴ ἑστία τῆς Ἑλλάδος, ἂν ἡ ὀργάνωσις τοῦ συμβουλίου δὲν εἶχε παύσει ν' ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα (αἱ ἀσήμαντοι πολιτεῖαι εἶχον ἴσον δικαίωμα ψήφου πρὸς τὴν Σπάρτην καὶ τὰς Ἀθήνας), καὶ ἂν δὲν ἀφήνοντο νὰ παρασυρθοῦν ὑπὸ τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῶν περσικῶν πολέμων καὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Ἡ θρησκευτικὴ ἑνότης ἐξεδηλώθη ἐπίσης καὶ εἰς τοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνας (πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς ἐν Νεμέᾳ καὶ Ὀλυμπίᾳ, τοῦ Ποσειδῶνος ἐν Ἰσθμίᾳ, τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Δελφοῖς) καὶ εἰς τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια. Τινὲς ἐκ τῶν κοινῶν ἐν Ἑλλάδι νόμων εἶχον θρησκευτικὴν κύρωσιν. Τὸ κηρύκειον τοῦ Ἑρμοῦ ἠγγυᾶτο τὴν ἀσφάλειαν τῶν κηρύκων καὶ τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα συνώδευον, καὶ ἐπηγρύπνει ἐπὶ τῆς καλῆς ἐκτελέσεως τῆς ἀποστολῆς ὑπὸ τοῦ κήρυκος. Τὸ δικαίωμα τῶν ἱκετῶν (ἱκεσία) καὶ τῆς ξενίας, ἐτέλει ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Διός. Ὁ ξένος καὶ ὁ ἐχθρὸς ἀπέβαινον ἱεροί, ἐὰν ἐγονυπέτουν πρὸ τοῦ βωμοῦ κρατοῦντες κλάδον ἐλαίας. Μὲ τὸ ἔθιμον τοῦτο ἐσχετίζετο καὶ τὸ δικαίωμα ἀσύλου τῶν ἱερῶν. Κατ' ἀρχὰς ἦτο γνωστὴ μόνον ἡ ἀτομική, ἡ κληρονομικὴ ξενία· ἡ ἀναγνώρισίς της ἐγίνετο τῇ βοηθείᾳ συμβόλου τινός, τὸ ὁποῖον εἶχον κόψει εἰς δύο τεμάχια οἱ τὸ πρῶτον συνάπτοντες τὸν δεσμὸν τῆς ξενίας. Κατόπιν αὕτη ἐπεξετάθη ἐπὶ τῆς κοινότητος καὶ ἐγέννησε τὸν θεσμὸν τῆς προξενίας, παρόμοιον πρὸς τὸν τῶν ἡμετέρων προξένων, ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Ξενίου Διός. Ἐνῷ ὁ Ἰεχωβᾶ ἦτο ὁ θεὸς τοῦ περιουσίου του λαοῦ, ὁ Ζεὺς τοῦ Ὁμήρου ἐβασίλευεν ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος (ἂς ἐνθυμηθῶμεν τοὺς συγκεκινημένους λόγους του περὶ τοῦ Ἕκτορος, ἐχθροῦ τῶν Ἑλλήνων, καταδιωκομένου ὑπὸ τὰ τείχη τῆς Τροίας). Ὁ Ἕλλην ἐσκέπτετο ὅτι, ὑπὸ διάφορα ὀνόματα, ὁλόκληρος ἡ ἀνθρωπότης λατρεύει τοὺς αὐτοὺς θεούς. Διὰ τὸν Ἡρόδοτον δὲν ὑπάρχουν «*ἐθνικοί*». Οἱ Δελφοὶ διὰ μίαν στιγμὴν ἠθέλησαν, στηριζόμενοι ἐπὶ τῆς θεμελιώδους ταύτης ἑνότητος, νὰ διαδώσουν τὴν θρησκείαν των εἰς ὅλον τὸν κόσμον καὶ ἐπέτυχον ἀποτελέσματά τινα ἐν τῇ Ρώμῃ τῶν Ταρκυνίων, ἀλλ' αἱ τάσεις των αὗται, ἐκδηλωθεῖσαι ἐν Ἀνατολῇ κατὰ τὴν στιγμὴν ἀκριβῶς τῶν περσικῶν πολέμων, ἐμείωσαν πολὺ τὸ ἐν Ἑλλάδι γόητρόν των. Εὐτυχέστερος ὑπῆρξε, μετὰ τὰς κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὁ Εὐμολπίδης Τιμόθεος, ὅστις ἐπέτυχε νὰ συγχωνεύσῃ ἐν τῷ βασιλείῳ τῆς Περγάμου τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια μὲ τὴν λατρείαν τῆς Κυβέλης καὶ ἐν Αἰγύπτῳ τὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος μὲ τὴν λατρείαν τῆς Ἴσιδος. Αἱ δύο αὗται θρησκεῖαι ἔδωκαν ἔπειτα τὴν θεάν των εἰς τοὺς Χριστιανούς: ἡ Μεγάλη Μήτηρ—Ἶσις καὶ ἡ Δημήτηρ, προστάτρια καὶ παρήγορος, ἐγκατέμειξαν τὰ χαρακτηριστικά των ἐν τῷ προσώπῳ τῆς Παρθένου Μαρίας.

Ἀποκάλυψις τοῦ θεοῦ ἐν τῷ ἀγαθῷ. Κατ' ἀρχὰς ὁ ἑλληνικὸς θεὸς ἀπεκαλύπτετο, ὅπως ἦτο φυσικόν, ἐν τῇ δυνάμει· ἡ ἐν τῷ χρόνῳ διαδοχὴ τῶν διαφόρων ὁμηρικῶν ποιημάτων ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν πορείαν τῆς ἠθικοποιήσεως τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας. Κατὰ πρῶτον ὁ θεὸς ἱκανοποιεῖται μὲ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀπέναντι αὐτοῦ καθηκόντων· κατόπιν ἀναλαμβάνει τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ ἀσθενοῦς· τέλος, κάθε ἠθικὸν καθῆκον ἀποβαίνει ἀντικείμενον τῆς θείας «ὄπιδος» (ἠθικῆς δυνάμεως τῶν θεῶν παρ' Ὁμήρῳ). Κατὰ τὴν ἑπομένην περίοδον, καθ' ἣν ἐβασίλευεν ὁ Ἀπόλλων τῶν Δελφῶν, θεὸς ἡλιακός, ἡ κυρία ἀπαίτησις ἦτο ἡ ἀπαίτησις τῆς καθαρότητος· ὁ θεὸς ἀπηχθάνετο κάθε ρύπον (φόνον, μοιχείαν κλπ.). Τοῦτο ὑπέκρυπτε τρεῖς κινδύνους. Πρῶτον, ὁ ρύπος ἠδύνατο νὰ νοηθῇ ἀνεξαρτήτως τῆς προθέσεως τοῦ δράστου, ὡς αὐτόνομος ρύπος ἐπιδρῶν ὡς λοιμὸς (ρυπαίνει καὶ ἡ ἐπαφὴ μόνη τοῦ φονέως). Δεύτερον ἡ ἀνάπτυξις τῆς τάσεως ταύτης ἠδύνατο ν' ἀγάγῃ εἰς τὴν θρησκευτικὴν φυτοφαγίαν (πυθαγορισμὸς) καὶ εἰς τὴν ἀντιφυσικὴν ἐκτίμησιν τῆς παρθενίας («Ἱππόλυτος» τοῦ Εὐριπίδου). Τέλος, ἠδύνατο νὰ καταλήξῃ εἰς τυπικότητα (ritualisme), ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ Δοὺνς Σκώτου, οὐδόλως λαμβάνουσαν ὑπ' ὄψιν τὴν κατάστασιν τῆς ψυχῆς τοῦ ἁγνισθέντος. Οἱ πυθαγόρειοι **συνέβαλον εἰς τὴν ἐπικράτησιν βαθυτέρας ἀντιλή-**

Digitized by Google

ψεως. Αἱ τραγῳδίαι τοῦ Ε' αἰῶνος περιεῖχον ἀκόμη ἴχνη τῆς ἀρχαίας θεωρίας, ἀλλὰ κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἐθριάμβευσεν ἡ ἠθικὴ ἄποψις. Τὴν πρώτην θέσιν κατελάμβανεν ἐκ νέου ἡ κατάστασις τῆς ψυχῆς τοῦ πιστοῦ, ἡ ἐσωτερική του καθαρότης. Ὁ φόβος τῆς θεότητος ἦτο κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους ἰσχυρὸν κίνητρον τῆς ἠθικότητος, ὑποχωρήσας κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀπόλλωνος πρὸ τῆς ἀγάπης τοῦ θεοῦ. Ἀπηυθύνοντο πλέον πρὸς τὸν προσφιλῆ Δία, πρὸς τὴν προσφιλῆ Ἀρτέμιδα καὶ προσέφερον εἰς τοὺς θεούς, ὅπως εἴθισται ἐν ταῖς οἰκογενείαις, ἀσήμαντα ἀντικείμενα, ἀλλ' ἐνδιαφέροντα διὰ τὸν δωροῦντα. Οὐδὲν ἐφοβοῦντο τόσον, ὅσον τὴν συνεπείᾳ ἁμαρτήματός τινος στέρησιν τῆς θρησκευτικῆς παραμυθίας, ἣν παρέχει ἡ θέα τῶν εἰδώλων καὶ ἡ συμμετοχὴ εἰς τὰς ἑορτάς.

Οἱ στωϊκοί, συμπληροῦντες τὰς τάσεις ταύτας, ὥρισαν τὴν ἐλευθέραν ψυχὴν ὡς ψυχήν, ἡ ὁποία ἀγαπᾷ τὴν ἀρετὴν καθ' ἑαυτὴν καὶ κατεδίκασαν τὸν φόβον τῆς τιμωρίας. Τὸ συναίσθημα τοῦτο τοῦ φόβου ἀπέβη τόσον ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν χαρίεσσαν ἑλληνικὴν θρησκείαν, ὥστε βραδύτερον, ὅταν ὡμίλησαν οἱ Ἕλληνες περὶ τῶν Ἰσραηλιτῶν, τοὺς ἐχαρακτήρισαν ὡς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι «φοβοῦνται τὸν θεόν». Ὁ ἠθικὸς χαρακτὴρ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ἐκδηλοῦται ἐπίσης καὶ ἐν τῇ λατρείᾳ. Ἐν τῇ ἱκετηρίῳ θυσίᾳ (ἀπὸ τῆς ἁπλῆς λοιβῆς μέχρι τῆς ἑκατόμβης) τὸ κέντρον τοῦ βάρους μετετίθετο βαθμηδὸν ἀπὸ τῆς ὑλικῆς ἀξίας τοῦ προσφερομένου πρὸς τὴν κατάστασιν τῆς ψυχῆς τοῦ θύοντος. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς διὰ πυρὸς θυσίας εἰς τοὺς θεοὺς προσεφέροντο ἀσήμαντα μόνον μέρη τοῦ θύματος, τὸ δ' ὑπόλοιπον παρεχωρεῖτο εἰς τοὺς πτωχούς. Τοιουτοτρόπως ἠσκεῖτο ἡ εὐσπλαγχνία ἐν ὀνόματι τοῦ θεοῦ. Ἀλλ' ὁ κίνδυνος πλεονεκτικωτέρας καταστάσεως τῶν πλουσίων ἔναντι τῶν πτωχῶν ἀπετρέπετο διὰ τῆς ἀντιλήψεως τῆς μεγαλυτέρας ἀξίας τοῦ «ὀβολοῦ τῆς χήρας». Ἡ μεταγενεστέρα παράδοσις τῆς νομοθεσίας τοῦ Ζαλεύκου τονίζει ὅτι τιμᾷ τις τοὺς θεούς, οὐχὶ διὰ πολυτίμων προσφορῶν καὶ ἀφιερωμάτων, ἀλλὰ πράττων τὸ ἀγαθόν. Κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν ἐξαγνιστικῶν θυσιῶν ἐξελέγετο «ἀποδιοπομπαῖόν» τι ζῷον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπέρριπτον τὸ ἄγος ὁλοκλήρου τοῦ λαοῦ καὶ τὸ ὁποῖον ἔθυον τοῖς θεοῖς (ἀναλογία πρὸς τὸν Ἀμνὸν τοῦ Θεοῦ τῶν Χριστιανῶν). Ἡ ἰδέα αὕτη ἐγέννησε τὴν φοινικιαστικὴν ἀνθρωποθυσίαν. Ἀλλ' ἐν Ἑλλάδι ἤδη κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἡ θυσία τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἰδομενέως ἐτιμωρήθη, ἡ δὲ θυσία τῆς Ἰφιγενείας δὲν ἐγένετο δεκτὴ παρὰ τῆς Ἀρτέμιδος. Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἀντικαθίστων τὸν ἄνθρωπον δι' ὁμοιώματός τινος ἢ μετημφιεσμένου ζῴου, ἔσωζον τὴν ζωήν του διὰ τεχνάσματος καὶ προώριζον διὰ τὴν θυσίαν ἐγκληματίαν τινὰ καταδεδικασμένον εἰς θάνατον. Τοῦτο ἀποδεικνύει τὸ ἀσυμβίβαστον τῆς ἀνθρωποθυσίας πρὸς τὴν ἑλληνικὴν θρησκευτικὴν ἠθικήν. Τὴν αὐτὴν ἠθικὴν πρόοδον δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν καὶ ἐν τοῖς ὕμνοις (προσευχαῖς). Τὸ πρῶτον αὐτοῦ μέρος, ὅπου ἀπαριθμοῦνται κολακευτικὰ διὰ τὴν θεότητα ἐπίθετα, πολὺ ὀλίγας μεταβολὰς ὑφίσταται. Τὸ δεύτερον μέρος ὑπενθυμίζει τὰς εἰς τὸν θεὸν προσενεχθείσας ὑπηρεσίας καὶ τὰς πρὸς τὸν προσευχόμενον ὑποχρεώσεις αὐτοῦ· εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ὕμνους (τοὺς ὕμνους τοῦ Διομήδους εἰς τὴν Παλλάδα, τῆς Σαπφοῦς εἰς τὴν Ἀφροδίτην) δι' οὐδὲν ἄλλο γίνεται λόγος εἰμὴ διὰ τὴν ἐπανειλημμένως ὑπὸ τῆς θεᾶς ἐπιδειχθεῖσαν ἀγάπην, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει εἰς τὴν ἀνθρωπίνην δημιουργίαν νὰ ἐλπίζῃ ἐπὶ τὴν εὔνοιάν της. Κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ὁ ἄνθρωπος ἠπείλει, πιθανῶς, τὸν θεόν· ἡ προσευχὴ ἦτο ἐξορκισμός· ἴχνη, ἐν τούτοις, τοῦ σταδίου τούτου δὲν εὑρίσκομεν ἐν Ἑλλάδι. Τὸ τρίτον, τέλος, μέρος τοῦ ὕμνου περιελάμβανεν ἐνίοτε παράκλησιν, ὅπως οἱ θεοὶ τιμωρῶσι τοὺς κακοὺς καὶ κολάζωσι τοὺς ἀσεβεῖς. Ἀλλ' ἡ Θεανώ, ἱέρεια τῆς Δήμητρος, εἶπεν: «εἶμαι ἱέρεια διὰ νὰ ὑμνῶ καὶ ὄχι νὰ καταρῶμαι». Ὁ Πλάτων συνιστᾷ νὰ ζητῶμεν ἀπὸ τοὺς θεοὺς μόνον τὸ ἀγαθόν· ὁ Πυθαγόρας ἀπαιτεῖ νὰ γίνωνται ὅλαι αἱ προσευχαὶ γεγωνυίᾳ τῇ φωνῇ, διὰ ν' ἀποφεύγωνται οὕτω τὰ ἀνόσια αἰτήματα. Ὁ Σωκράτης «ηὔχετο πρὸς τοὺς θεοὺς ἁπλῶς τ' ἀγαθὰ διδόναι, ὡς τοὺς θεοὺς κάλλιστα εἰδότας, ὁποῖα ἀγαθά ἐστι». Διὰ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ ἡ προσευχὴ ἀπέβη ἄμεσος ἐπικοινωνία μὲ τὸ θεῖον. Οἱ δίκαιοι καθοδηγοῦνται ὑπὸ τῆς ἀγάπης, ἐνῷ οἱ ἄδικοι συγκρατοῦνται ὑπὸ τοῦ φόβου τῆς τιμωρίας. Ἡ εὐδαιμονία τῶν δικαίων καὶ ἡ κακοδαιμονία τῶν κακῶν ἑρμηνεύεται, ἀνεξαρτήτως τῆς φυσικῆς αἰτιότητος, ὡς ἀμοιβὴ ἢ τιμωρία. Εἶναι ὁ νόμος τῆς «διπλῆς ὄψεως», ἀνάλογος πρὸς τὸν νεώτερον ψυχολογικὸν παραλληλισμόν. Ὁ ἄνθρωπος πλήττεται ἢ ὁ ἴδιος ἢ ἐν τῷ προσώπῳ τῶν ἀπογόνων του. Ἕκαστος Ἕλλην εἶχε συνείδησιν τοῦ ὅτι εἶναι συνδεδεμένος μετὰ τῶν προγόνων του καὶ τῶν ἀπογόνων του καὶ ὅτι φέρει φορτίον εὐθύνης (φυλονομικὴ ἠθική). Αἱ περισσότεραι τῶν ἑλληνικῶν τραγῳδιῶν στηρίζονται ἐπὶ τῆς ἰδέας τοῦ κληρονομικοῦ ἁμαρτήματος, τοῦ ἀλάστορος. Ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν τέκνα τιμωροῦνται διὰ τῆς στειρότητός των. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο συναντῶνται τὰ νήματα τὰ ὁρμώμενα ἀπὸ τῆς ἀρχαίας θρησκείας ὡς θρησκείας τῆς φύσεως καὶ θρησκείας τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Τοῦτο ἐξηγεῖ καὶ τοὺς τελετουργικοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι συνώδευον τὸν γάμον: «ἀπέφυγον τὸ κακόν, εὗρον τὸ ἀγαθόν». Ἡ νομοθεσία τοῦ Ζαλεύκου (ὁ Ζάλευκος ἔζη κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ἀλλ' οἱ νόμοι του διεδόθησαν εἰς πολλὰς ἑλληνικὰς πολιτείας καὶ ὑπέστησαν μεταμορφώσεις ἀναλόγως πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν) ἀναφέρει, πλὴν τῶν ἐπιγείων τιμωριῶν, καὶ τὰς πέραν τοῦ τάφου τιμωρίας. Ἡ ἀντίληψις τῆς ἀθανασίας δὲν εἶχεν ἀποκρυσταλλωθῆ εἰς δόγμα. Ἐξεδηλοῦτο ἐν τῇ ψυχολατρείᾳ (ἡ ψυχὴ ἵπταται μετὰ θάνατον εἰς τὴν κατοικίαν τῶν ἀπογόνων της· ζῇ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ τάφου καὶ ἐμφανίζεται κατὰ τὰ Ἀνθεστήρια· κατοικεῖ ἐν τῷ Ἅδῃ. Ἡ ἰδέα αὕτη εἶναι ἐστερημένη ἠθικοῦ στοιχείου, ὅπως καὶ ἀντίληψις περὶ τῶν «ἡρώων». Ἂν οὗτοι εἶναι ἔνδοξοι νεκροί, τέλειοι, πανευδαίμονες καὶ μνημονεύονται ὑπὸ τῶν ἐπιζώντων, τοῦτο δὲν ὀφείλεται πάντοτε εἰς τὴν ἀρετήν των. Μόνον ἡ διδασκαλία τῶν μυστηρίων ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ἠθικότητος. Τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια εἶχον ἱδρυθῆ, κατὰ τὸν σχετικὸν μῦθον, ὑπὸ τῆς Δήμητρος. Ἡ θυγάτηρ αὐτῆς Κόρη εἶχεν ἁρπαγῆ ὑπὸ τοῦ βασιλέως τοῦ Ἅδου καὶ μόνον μετὰ μακρὰς ἀναζητήσεις τὴν ἀνεῦρε καὶ ἐπέτυχε παρὰ τοῦ συζύγου της νὰ ζῇ ἡ Κόρη κατὰ τὸ ἓν τρίτον ὑπὸ τὴν γῆν καὶ κατὰ τὰ δύο μετ' αὐτῆς. Ὁ μῦθος οὗτος συμβολίζει ταυτοχρόνως τὴν κατὰ τὸ ἔαρ ἀναγέννησιν τοῦ σίτου καὶ τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς, πίστιν ὀφειλομένην, διὰ τὸν ἀρχαῖον ἄνθρωπον, εἰς τὴν ἀγάπην καὶ τὸν πόθον ἀνευρέσεως τῶν προσφιλῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα ἀφήρπασεν ὁ θάνατος. Ἡ Κόρη ἀνεκοίνωσε τὰ ὑποχθόνια μυστήρια εἰς τὴν μητέρα της. Οἱ μεμυημένοι συνέρρεον εἰς τὴν Ἐλευσῖνα ἐξ ὅλης τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐτίμων τὴν θεὰν διὰ νυκτερινῶν συγκεντρώσεων καὶ κατόπιν ἐθεῶντο τὸ ἱερὸν δρᾶμα. Ὁ κῆρυξ ἐκάλει ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸ ἔαρ εἶχον ὑποστῆ τὴν προπαρασκευαστικὴν μύησιν τῶν «μικρῶν μυστηρίων». Οἱ μεμυημένοι μετὰ θάνατον ἀπέλαυον πλήρους μακαριότητος ἐν παραδεισιακῷ περιβάλλοντι, ἐνῷ οἱ μὴ μεμυημένοι ἔζων εἰς τὰς ἀβύσσους τοῦ Ἅδου φαντασματικὴν ζωήν. Ἡ αὐτὴ τύχη ἀνέμενε καὶ ἐκείνους ἐκ τῶν μεμυημένων, οἱ ὁποῖοι διὰ τοῦ ἁμαρτωλοῦ βίου των εἶχον δυσαρεστήσει τὰς θεάς. Οὕτω ὁ κυνικὸς Διογένης δὲν εἶχε δίκαιον ὑποστηρίζων ὅτι ὁ λῃστὴς Πατεκίων ἦτο προνομιοῦχος ὡς μεμυημένος, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν ἀμύητον Ἐπαμεινώνδαν. Παραλλήλως πρὸς τὴν ἱερὰν προϋπόθεσιν τῆς μακαριότητος, ἤτοι τὴν μύησιν, ὑπῆρχε καὶ ἡ ἀπαραίτητος ἠθικὴ προϋπόθεσις, ἤτοι ἡ δικαία ζωή. Ἐν ἀρχῇ τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Ἑλλάδος εἰσήχθη ἐκ Θρᾴκης μία παράδοξος λατρεία, ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐν ἀρχῇ ἔφερε μεθ' ἑαυτῆς στοιχεῖα μαγείας καὶ γενετησιακῆς ἀκολασίας, ἀποσκοπούσης εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ γονιμωτέραν τὴν γῆν. Ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ὅμως ἐδάφους δὲν διετηρήθη εἰμὴ ἡ ἔκστασις, ἡ ἐπιτυγχανομένη διὰ τοῦ χοροῦ καὶ τῆς μουσικῆς. Αἱ Βακχίδες—τὸ γυναικεῖον στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον εἰδικῶς ὑπέκειτο εἰς ἔκστασιν—ἀπετέλεσε τὴν συνοδείαν τοῦ θεοῦ. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ χοροῦ ἡ ψυχὴ ἐξήρχετο τοῦ σώματος καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐλάμβανε πεῖραν τῆς αὐτονομίας καὶ συνεπῶς τῆς ἀθανασίας αὐτῆς (ἐσχατολογικὴ σημασία τοῦ διονυσιασμοῦ). Ἡ θρησκεία τοῦ Ἀπόλλωνος περιώρισε τὰ ὄργια ἐν τῷ Παρνασσῷ ἅπαξ ἀνὰ διετίαν· ἐν τῇ λοιπῇ χώρᾳ ἐτιμᾶτο ὁ Διόνυσος μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ οἴνου. Μία νέα διδασκαλία, ἐλθοῦσα ἐπίσης ἐκ Θρᾴκης, ἐχαρακτηρίσθη διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ὀρφέως, προφήτου τοῦ Διονύσου· καὶ αὐτὴ ἐπίσης ἐμετριάσθη, σχοῦσα ὡς ἀποτέλεσμα τὰ ὀρφικὰ μυστήρια. Τὸ κοσμογονικὸν μέρος τῆς διδασκαλίας ταύτης ἀνεφέρετο εἰς τὴν νίκην τοῦ Διὸς κατὰ τῶν Τιτάνων. Ὁ Ζεὺς ἐγέννησεν ἐκ τῆς Περσεφόνης τὸν Διόνυσον Ζαγρέα, ἀλλ' οἱ Τιτᾶνες τὸν ἐπεμάχισαν καὶ τὸν κατέπιον. Ὁ Ζεὺς ἐπέτυχε νὰ καταπίῃ τὴν διασωθεῖσαν καρδίαν τοῦ υἱοῦ του καὶ ἐγέννησεν ἐκ τῆς Σεμέλης ἕνα δεύτερον Διόνυσον. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὑπεισέρχεται τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον. Καταγόμεθα ἐκ τῶν Τιτάνων, οἱ ὁποῖοι κατέφαγον τὸν Διόνυσον, καὶ ἑπομένως ἀποτελούμεθα ἀπὸ δύο στοιχεῖα: τιτανικὸν ἤτοι γήϊνον καὶ διονυσιακὸν ἤτοι πνευματικόν. Ἡ ἠθικὴ ἡμῶν ὑποχρέωσις εἶναι νὰ διάγωμεν «βίον ὀρφικὸν» καὶ νὰ ἐλευθερώσωμεν τὸν ἐν ἡμῖν θεῖον σπινθῆρα τοῦ Διονύσου. Τὰ μικρὰ τεμάχια τοῦ πρώτου Διονύσου τείνουν νὰ συνενωθοῦν ἐν τῷ δευτέρῳ Διονύσῳ, ὅστις εἶναι ἡ καρδία τοῦ Ζαγρέως, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος δὲν θὰ εὕρῃ τὴν ὁριστικὴν γαλήνην, εἰμὴ κατόπιν σειρᾶς ἐξατομικεύσεων καὶ ἐνσαρκώσεων ἐν τῷ «σήματι» (τάφῳ τῶν ἀνθρωπίνων καὶ ζωικῶν σωμάτων (τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν αἰτίαν τοῦ φυτοφαγικοῦ χαρακτῆρος τῆς διδασκαλίας ταύτης). Μόνον μία ἀνεπίληπτος ζωή, τρὶς ἐπαναληφθεῖσα, θὰ λυτρώσῃ ἕκαστον ἐξ ἡμῶν. Κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐνσαρκώσεων διάστημα διερχόμεθα ἐκ τοῦ βασιλείου τῆς Περσεφόνης, τὸ ὁποῖον διὰ τοὺς περισσοτέρους ἐκ τῶν ἀνθρώπων εἶναι εἶδος καθαρτηρίου, διὰ τοὺς μεγάλους ἁμαρτωλοὺς κόλασις ἄνευ ἐλπίδος σωτηρίας καί, τέλος, διὰ τοὺς δικαίους προσωρινὸς παράδεισος. Τὰ ὀρφικὰ μυστήρια εἶχον διαδοθῆ καθ' ὅλην τὴν χώραν καὶ τὸ ἐπίπεδον αὐτῶν ἐξηρτᾶτο ἐκ τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἑρμηνευτῶν των. Υπῆρχον «ὀρφεοτελεσταὶ» (κατηχηταὶ τῶν ὀρφικῶν μυστηρίων) γελοῖοι καὶ ὀρφεοτελεσταὶ ὡσὰν τὸν Πίνδαρον, τὸν Πυθαγόραν καὶ τὸν Πλάτωνα. Ὁ ὀρφισμὸς ἐπέδρασεν ἐπί τινων διδασκαλιῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς λ. χ. τῆς περὶ καθαρτηρίου πυρός. Ἄνευ Ὀρφέως δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ Δά της.

Θρησκευτικὴ φιλοσοφία. Ὁ Ἕλλην, καίτοι πατὴρ τῆς ἡμετέρας νοησιαρχίας, ἀνεγνώριζεν ἐν τούτοις ὅτι ἡ θρησκεία ἀνήκει εἰς τὴν περιοχὴν οὐχὶ τῆς νοήσεως, ἀλλὰ τοῦ συναισθήματος. Ἡ εἰκὼν καὶ ὁ τύπος εἶναι οἱ ἰσχυρότεροι ὁδηγοί της· ὁ λόγος ἔρχεται μετ' αὐτούς. Ἡ ἀρχαία θεογονία μας ἔχει παραδοθῆ διὰ τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου. Στηρίζεται ἐπὶ δύο ἐννοιῶν, ὑπηγορευμένων ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῆς φύσεως: τῆς ἐννοίας τῆς πάλης καὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἐξελίξεως διὰ τοῦ τοκετοῦ καὶ συνεπῶς διὰ τῆς γενετησιακῆς συζεύξεως. Ὁ Οὐρανὸς γεννᾷ μετὰ τῆς Γαίας τοὺς Τιτᾶνας καὶ τὰς Τιτανίδας. Ὁ Κρόνος, ὁ νεώτερος ἐκ τῶν Τιτάνων, στερεῖ κατὰ παράκλησιν τῆς μητρός του τὸν Οὐρανὸν τῆς γονιμοποιοῦ δυνάμεώς του καὶ κατόπιν γεννᾷ μετὰ τῆς ἀδελφῆς του Ρέας ὁλόκληρον γενεὰν θεῶν, τοὺς ὁποίους καταβροχθίζει κατόπιν φοβούμενος τὴν ἐκθρόνισίν του. Εἷς μόνος διασῴζεται ὑπὸ τῆς Ρέας, ὁ Ζεύς, ὅστις νικᾷ τὸν Κρόνον καὶ τοὺς Τιτᾶνας καὶ ἱδρύει τὸ βασίλειόν του. Ἀλλὰ θὰ ἡττηθῇ καὶ οὗτος μὲ τὴν σειράν του ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του καὶ τῶν Γιγάντων, σκληρῶν δυνάμεων τῆς γῆς. Ἡ θρησκεία τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπεμάκρυνε τὸν ἐφιάλτην τῆς «γιγαντομαχίας», ὁ ὁποῖος ἐπὶ μακρὸν ἐν τούτοις ἐπίεσε τὰς ψυχάς. Ἡ ἀρχαία μυθολογία ἀπέβη ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ θεοῦ ἐν τῷ ἀγαθῷ· εἶχεν ὡς ὑποκείμενον τὴν ἐπανάστασιν τοῦ υἱοῦ κατὰ τοῦ πατρός, τὴν αἱμομειξίαν κλπ. Δὲν τὴν ἠρνήθησαν, ἐκ σεβασμοῦ, ἀλλ' οἱ λόγοι τοῦ Σωκράτους παρὰ Πλάτωνι καὶ τοῦ Εὐριπίδου μαρτυροῦν ὅτι δὲν ἐπίστευον πλέον εἰς αὐτήν. Τὸ ἀνεπτυγμένον πλέον θρησκευτικὸν συναίσθημα ἔπαυσε νὰ τὴν ἀποδέχεται. Ἂν ἡ ἀρχαία θεογονία ἐπέζησε χάρις εἰς τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Ἡσίοδον, τὰ συστήματα τῶν Ἰώνων, τῶν Ἐλεατῶν, τοῦ Ἐμπεδοκλέους, τῶν σοφιστῶν ἀπωλέσθησαν, ἐξαιρέσει τῶν ἰδεῶν, τὰς ὁποίας εὑρίσκει τις παρὰ Πλάτωνι καὶ ἄλλοις συγγραφεῦσι. Τοῦτο μᾶς ἐπιτρέπει τὴν ἄμεσον μετάβασιν πρὸς τὸν κολοφῶνα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζει πρὸ παντὸς ἐντιμότης πνευματικῆς ἐργασίας καὶ σημαντικὴ ἀνεξ. θρησκεία. Πρέπει νὰ σημειώσωμεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὅτι ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις τῶν Ἑλλήνων αἴρεται ὑπεράνω τῆς φαινομενικῆς ἀντινομίας τοῦ μονοθεϊσμοῦ καὶ τοῦ πολυθεϊσμοῦ καὶ λαμβάνει ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ θείου ἑνότης καὶ πολλότης συγχέονται. Ἀναλογικῶς, ἐν τῇ διαλεκτικῇ σκέψει, οἱ Ἐλεᾶται ἀπεδείκνυον ὅτι τὸ ἕν, στερούμενον πάσης ἰδιότητος, ἀποβαίνει ἐνεργὸν μόνον διασπώμενον ἐν τῷ πρίσματι τῆς πολλότητος. Αἱ δύο ἀπόψεις ἀνευρίσκονται παρὰ Πλάτωνι· οἱ θεοὶ τίθενται τότε εἰς δευτέραν μοῖραν, ὑποχωροῦντες πρὸ τῆς μεγαλεπηβόλου θεωρίας τῶν ἰδεῶν. Εὐαίσθητος εἰς τὰς καλλονὰς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ὥριζε τὸν Ἔρωτα ὡς «δίψαν τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ τόκου ἐν τῷ καλῷ», ἀθανασίας χάριν. Ἀλλ' ὠνειροπόλει κάλλος τόσον τέλειον, ὥστε νὰ μὴ εὑρίσκεται εἰμὴ ἐν τῇ ἀληθεῖ πατρίδι τῶν ψυχῶν, τῷ οὐρανῷ. Ἐκεῖ ὑπάρχουν αἱ αἰώνιοι πρότυποι ἰδέαι. Αἱ ψυχαί μας, ἅρματα ἐζευγμένα εἰς τὸν ἵππον τοῦ «ἐπιθυμητικοῦ» καὶ τοῦ «θυμοειδοῦς» καὶ διευθυνόμεναι ὑπὸ τοῦ ἡνιόχου τοῦ «λογιστικοῦ», προσπαθοῦν νὰ «θεωρήσουν» τὰς ἰδέας, ἀλλ' ὁ δυσήνιος ἵππος τοῦ «θυμοειδοῦς» τὰς σύρει πρὸς τὰ κάτω, ἐν τῇ φυλακῇ τοῦ σώματος, ἐπὶ τῆς γῆς. Αἱ ψυχαί, ἐξαιρουμένων τῶν ἀπολύτως βοσκηματωδῶν, διατηροῦν τὴν νοσταλγίαν τοῦ ὀφθέντος παραδείσου, ἡ ὁποία αὐξάνει, ὅταν ὁ ἄνθρωπος, διὰ μέσου τῶν αἰσθήσεων, λαμβάνῃ τὴν ἀντανάκλασιν μιᾶς οὐρανίου ἰδέας. Ἡ ὀπτικὴ ἀντανάκλασις τῆς τοιαύτης ἰδέας εἶναι τὸ κάλλος, τὸ ὁποῖον ἀφυπνίζει ἐν ἡμῖν ἀκατανίκητον νοσταλγίαν, καλουμένην ἔρωτα καὶ φαινομενικῶς μὲν ἀποβλέπουσαν εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ ἀγαπωμένου ἀντικειμένου, ἐν τῇ πραγματικότητι δὲ εἰς τὴν δυνατότητα ἐπιστροφῆς εἰς τὴν οὐρανίαν πατρίδα καὶ ἀναθεωρήσεως τῆς ἰδέας. Ὁ Πλάτων ἤντλησε δύο ἀπὸ τὰς θεμελιώδεις ἰδέας του ἐκ τοῦ «δαιδαλείου» σταδίου τῆς θρησκείας. Ἡ Μοῖρα, ἡ προφητικὴ νόησις καὶ δύναμις τῆς γῆς, ἀποβαίνει ἐκτελέστρια τῆς θελήσεως τοῦ παντοδυνάμου Διός, μόνον διὰ τῆς θρησκείας τοῦ Ἀπόλλωνος· ἐν τούτοις οὐδέποτε ἐκλείπει ἐξ ὁλοκλήρου ἡ ἀντίληψις τῆς ἐπὶ τῶν θεῶν ἀσκουμένης ὑπ' αὐτῆς ἐπιρροῆς καὶ ὁ ΣΠ

Digitized by Google

καὶ ὁ Ε′ αἰὼν τὴν ἀνενέωσαν μὲ τὸν τρόπον των, βεβαιοῦντες ὅτι ναὶ μὲν οἱ θεοὶ ἄρχουν ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν θεῶν ἄρχει ὁ Νόμος. Ἡ δευτέρα ἰδέα εἶναι ἡ ἰδέα τῆς ὕλης, αἰωνίου ὅπως ἡ ἰδέα καὶ ὁ νόμος. Ἡ θεότης δὲν εἶναι ὁ δημιουργός της ἀλλ' ὁ πλάστης της. Ἡ ἔκφρασις «χάος», ἡ χαρακτηρίζουσα τὴν πρὸ τῆς ὑπάρξεως τῆς Γῆς κατάστασιν, εἶναι ἐν τῇ θεογονίᾳ τοῦ Ἡσιόδου συμβολική· σημαίνει: χαῖνον, κενὸν καὶ ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἔλλειψιν οὐρανοῦ (ὅστις θεωρεῖται ὡς μέγαρον), τῆς γῆς καὶ τοῦ κάτω κόσμου, τῶν Ταρτάρων. Κατὰ τὸν Πλάτωνα, τὸ χάος εἶναι ἡ ἀδιακόσμητος ὕλη, ἀντιτιθεμένη εἰς τὸν «κόσμον», ὕλην διακεκοσμημένην ὑπὸ τῆς θεότητος. Ὁ θεός, ὁ διακοσμῶν τὴν ὕλην εἶναι πηγὴ τοῦ ἀγαθοῦ, τὸ δὲ κακὸν εἶναι ἀνεπαρκὴς ἐμποτισμὸς τῆς παθητικῆς ὕλης ἀπὸ τοῦ ἀγαθοῦ. Ὁ Πλάτων ἀποκρυσταλλώνει τὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν περὶ δαιμόνων καὶ χαρακτηρίζει αὐτοὺς ὡς κατωτέρας δυνάμεις ἐνδιαμέσους μεταξὺ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων. Παρὰ τοὺς κοινοὺς δαίμονας ὑπάρχουν καὶ οἱ ἀτομικοὶ δαίμονες, οἱ φύλακες ἑκάστου. Τοιοῦτος δαίμων εἶναι καὶ τὸ ὄν, τὸ ὁποῖον ἀφυπνίζει ἐν τῇ ψυχῇ τὴν νοσταλγίαν τῆς πατρίδος της, ἤτοι ὁ Ἔρως.

Γενεὰς τινας βραδύτερον ἀνεφάνη ἡ νέα ἢ μᾶλλον ἡ μέση ἀκαδήμεια, ἀδιάφορος ἀπὸ θρησκευτικῆς ἀπόψεως δυναμένη νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὁ ἀρχαῖος βολταιρισμὸς (Ἀρκεσίλαος). Ἀλλὰ πρὸ αὐτῆς ἐδίδαξε περὶ τὸ Λύκειον τῶν Ἀθηνῶν, ὁ μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος *Ἀριστοτέλης*. Ἡ ζωὴ εἶναι, δι' αὐτόν, ἡ κίνησις. Ἡ θεότης συνενοῖ τὴν ἐνεργητικὴν καὶ παθητικὴν ἱκανότητα τῆς κινήσεως καὶ κινεῖ τὸν κόσμον, καταλαμβάνουσα θέσιν ὄπισθεν τοῦ στερεώματος, πρώτης σφαίρας τοῦ κόσμου. Πλὴν τῆς σφαίρας ταύτης ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι πολλαὶ σφαῖραι καὶ πολλαὶ θεότητες, κινούμεναι ὑπὸ ὑπερτάτης τινὸς θεότητος. Ἐκεῖνο ὅπερ ἐξωτερικῶς ἐμφανίζεται ὡς κίνησις, ἐσωτερικῶς εἶναι νόησις· οὕτω ἡ θεότης εἶναι ταυτοχρόνως λόγος. Νοοῦσα καὶ βουλομένη πραγματοποιεῖ τὸ ἀληθὲς κάλλος ἐν τῷ κόσμῳ καὶ αἰσθάνεται, λόγῳ τῆς ἁρμονίας ταύτης τοῦ εἶναί της, ἄπειρον μακαριότητα. Ἡ θεότης εἶναι τὸ αἴτιον καὶ οὐχὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ὕλης, ἡ ὁποία εἶναι ἐξ ἴσου αἰώνιος. Ἡ ὕλη κατέχει ἀπεριόριστον δυνατότητα (δύναμιν) ποιοτήτων καὶ μορφῶν· ἡ θεότης εἰσδύουσα ἐν αὐτῇ τῇ δίδει πραγματικὴν ὕπαρξιν (ἐνεργείᾳ) καὶ τὴν μεταβάλλει εἰς «οὐσίαν». Ἡ πρώτη βαθμὶς τῆς πραγματοποιήσεως περιλαμβάνει τὰ τέσσαρα στοιχεῖα, ἡ δευτέρα τὰς ἀνοργάνους οὐσίας, ἡ τρίτη τὴν φυτικήν, τὴν ζωϊκὴν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην ψυχήν. Ὁ λόγος, πυρὴν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς (φυτικοζωϊκῆς), εἶναι σπινθὴρ τοῦ θείου καὶ ἀθανάτου πυρός· μετὰ τὸν θάνατον τῆς φυτικοζωϊκῆς φύσεως τῆς ψυχῆς αὕτη ἐπανέρχεται εἰς τὴν πηγήν της καὶ ἑνοῦται πρὸς τὸ μέγα «ὄν». Ὁ λόγος καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον ἱκανὸν διὰ διανοητικὴν ἀρετὴν (ἀνωτέραν τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς, ἡ ὁποία στηρίζεται ἐπὶ ἀσυνειδήτων ἰδιοτήτων) καὶ διὰ πρόσκαιρον μακαριότητα ἐν τῇ ἐσωτερικῇ θεωρίᾳ.

Κατὰ τὸν Γ′ αἰῶνα, ἐδίδασκεν ἔν τινι κήπῳ, ὅστις ἀπέβη περίφημος, ὁ Ἐπίκουρος, ἀθεραπεύτως ἀσθενής, τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἀσθενείας του. Τὸ πᾶν εἶναι σῶμα· τὸ σῶμα εἶναι ἄθροισμα ἀτόμων· ἡ ψυχὴ ἀποτελεῖται ἐκ λειοτέρων ἀτόμων, τὰ ὁποῖα διαλύονται ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον· ἀθανασία δὲν ὑπάρχει. Καὶ ὁ κόσμος ἀκόμη θ' ἀποσυντεθῇ εἰς ὡρισμένην στιγμὴν καὶ θὰ χαθῇ. Οἱ θεοὶ ὑπάρχουν, ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι πιστεύουν εἰς αὐτούς· εἶναι ἀθάνατοι, ἀνανεώνουν δηλαδὴ αἰωνίως τὰ ἄτομά των, καὶ πανευδαίμονες, δηλαδὴ ἀπηλλαγμένοι φροντίδων, ἀπομεμονωμένοι ἐν ταῖς ὀάσεσι τοῦ σύμπαντος, ταῖς «μετακοσμίαις», ἀδιαφοροῦντες διὰ τὴν τύχην τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀνθρωπότητος. Δὲν ὑπάρχει, ἑπομένως, θεία πρόνοια· ὁ ἄνθρωπος εὑρίσκεται εἰς τὴν διάθεσιν τῶν τυφλῶν δυνάμεων τῆς ἀναγκαιότητος καὶ τῆς τύχης. Ἡ μηχανιστικὴ καὶ ἀπαισιόδοξος αὕτη φιλοσοφία, χαρακτηριστικὴ δι' ἕνα ἀσθενῆ (εὐδαιμονία ἡ ὁποία ἔγκειται ἐν τῇ παθητικότητι. ἀδικία τῆς ζωῆς ἐκδηλουμένη ἐν τῇ εὐδαιμονίᾳ τῶν κακῶν καὶ τῇ δυστυχίᾳ τῶν ἀγαθῶν), ἔλαβε τόνον τινὰ ἁπαλότητος, προερχόμενον, καὶ τοῦτον, ἐκ τῆς καταστάσεως τοῦ φιλοσόφου: ὁ ἄνθρωπος ἀπολαύει ἱκανότητος ἐκλογῆς, ἡ ὁποία τῷ ἐπιτρέπει νὰ ἐκλέγῃ τὴν καλυτέραν ἐκ τῶν καταστάσεων τῶν προσφερομένων ὑπὸ τῶν δυνάμεων τῆς φύσεως. Πρέπει νὰ προσθέσωμεν ὅτι τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ἐπικούρου, τὸ ἀφορῶν τὴν ἀδικίαν τῆς τύχης, ἦτο δυνατὸν μόνον εἰς μίαν ἐποχὴν παρακμῆς τῆς φιλονομίας καὶ ἐπιδρομῆς τοῦ ἀτομικισμοῦ. Ὁ Ἐπίκουρος, ἄγαμος ὤν, ἔρρεπε περισσότερον παντὸς ἄλλου εἰς τὸν τρόπον τοῦτον τοῦ σκέπτεσθαι. Ἡ δύναμις τοῦ φιλοσόφου τούτου ἔγκειται ἐν τῇ ἀτομικῇ θεωρίᾳ, τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξεν. Ἡ ἐπίδρασίς του ἐπὶ τῆς θρησκευτικῆς φιλοσοφίας ὑπῆρξε μᾶλλον ἀρνητική. Τὸν ἐθεώρουν ἄθεον, ἂν καὶ συνίστα νὰ τιμῶμεν τοὺς θεούς, ὄχι διὰ νὰ τυγχάνωμεν εὐεργεσιῶν παρ' αὐτῶν, ὅπως πράττουν οἱ ἄλλοι, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ἀπολύτως ἀφιλοκερδῆ.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐδιδάσκετο ἐν τῇ Στοᾷ μία ἡρωϊκὴ φιλοσοφία, ὁ *στωϊκισμός*. Οὗτος ἦτο ἐξελικτικὸς πανθεϊσμός: ὁ θεός, ἀποτελούμενος ἐξ αἰθερίου πυρός, εἰσδύει εἰς τὸ σύμπαν καὶ τὸ ὁδηγεῖ πρὸς προϊοῦσαν τελειοποίησιν. Χάρις εἰς τὸν στωϊκισμὸν ἡ λαϊκὴ θρησκεία ἔφθασεν εἰς τὸν κολοφῶνά της. Ἡ φιλοσοφία αὕτη προσωποποιεῖ τὴν καθολικὴν ψυχὴν διὰ τοῦ Διός, αἰθερίου πυρός, καὶ τὰ τέσσαρα στοιχεῖα γῆν, ὕδωρ, ἀέρα καὶ στοιχειῶδες (τεχνικὸν) πῦρ διὰ τῆς Δήμητρος, τοῦ Ποσειδῶνος, τῆς Ἥρας καὶ τοῦ Ἡφαίστου· πιστεύει ἐπίσης καὶ εἰς ἄλλας θεότητας, αἱ ὁποῖαι, πᾶσαι, μετέχουν τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ὑπερτάτου θεοῦ, ὡς ἀντανακλάσεις του ἐν τῇ ὕλῃ. Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν νηπιακὴν ἡλικίαν ἔχει ψυχὴν μόνον· ἀναπνέει δὲ τὸ πνεῦμά του (σπινθῆρα τοῦ θείου λόγου) ἐκ τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ τὸ ἐξατομικεύει. Ἡ ψυχὴ διατηρεῖ τὴν ἀτομικὴν σφραγῖδα μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ σώματος. Οὕτω ὁ στωϊκισμὸς εἶναι, λοιπόν, ἀτομικιστικὴ θεωρία (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ὀρφισμόν). Δὲν δύναται, συνεπῶς, ν' ἀπαντήσῃ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἀδικίας τῆς τύχης, παραδεχόμενος ἐπανορθωτικὴν ἀποζημίωσιν ἐν τῇ ζωῇ τῶν ἀπογόνων· δὲν ἐπιμένει, οὐχ ἧττον, καὶ ἐπὶ τῆς μετὰ θάνατον κρίσεως. Κατὰ τὴν μεγαλοπρεπῆ ἠθικὴν τοῦ στωϊκισμοῦ, ἡ ἀρετὴ εὑρίσκει ἐν ἑαυτῇ τὴν ἀνταμοιβὴν καὶ ἐπαρκεῖ πρὸς ἐπίτευξιν εὐδαίμονος βίου. Ἡ διδασκαλία τοῦ στωϊκισμοῦ ἀπέδειξε τὴν δύναμίν της καὶ τὴν ἀξίαν της μὲ τοὺς μεγάλους Ρωμαίους ὀπαδούς της: τὸν Κάτωνα, τὸν Βροῦτον, τὸν Σενέκαν, τὸν Μᾶρκον Αὐρήλιον, ἐνῷ ὁ ἐπικουρισμὸς καὶ εἰς τὰς εὐτυχεστέρας τῶν περιπτώσεων οὐδὲν ἄλλο ἔδωκεν εἰμὴ ἀξιαγαπήτους αἰσθητικούς, ὅπως ὁ Ἀττικὸς ἢ ὁ Μαικήνας.

Ἀποκάλυψις τοῦ θεοῦ ἐν τῇ ἀληθείᾳ. Ὁ θεὸς τοῦ Ὁμήρου δὲν γνωρίζει πάντοτε τὴν ἀλήθειαν· ἡ ἰδέα τῆς παντογνωσίας εἶναι προϊὸν θρησκευτικῆς ἐξελίξεως. Ἔτι μᾶλλον: οἱ ὁμηρικοὶ θεοὶ ψεύδονται ἐνίοτε καὶ μόνον ἡ θρησκεία τοῦ Ἀπόλλωνος διεκήρυξε κατὰ τοὺς Η′—ΣΤ′ αἰῶνας τὸ ἀσυμβίβαστον μεταξὺ θεότητος καὶ ψεύδους, τὸ ὁποῖον διὰ τὸν Πίνδαρον, προφήτην τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀποτελεῖ ἁμάρτημα κατὰ τῆς ἀληθείας, οὐ μόνον ὑποκειμενικόν, ἀλλὰ καὶ ἀντικειμενικόν. Ὁ Πλάτων ἐν τῇ «Πολιτείᾳ» του φοβούμενος τὴν ἐπίδρασιν τῶν παλαιῶν μυθολογικῶν ἐννοιῶν, ἐπιμένει ἐπίσης ἐπὶ τῆς φιλαληθείας τῶν θεῶν. Ἡ ἀλήθεια ἐν τῷ θεῷ· ἡ πεποίθησις αὕτη, ἐν συνδυασμῷ πρὸς μίαν ἄλλην, τὴν τῆς φροντίδος τοῦ θεοῦ διὰ τὸν ἄνθρωπον, μᾶς βοηθοῦν νὰ κατανοήσωμεν τὴν μαντικήν, τὸ ἄκαρπον τοῦτο ἄνθος τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας, καὶ τὴν ἐν τῷ χρόνῳ ἀντοχήν της. Ἡ μαντικὴ ὀφείλει τὴν ἐμφάνισίν της ὄχι εἰς τὴν θρησκείαν, ἀλλ' εἰς ἀτλοϊκόν τινα ἐμπειρισμόν, σημειοῦντα τὴν σύμπτωσιν δύο γεγονότων καὶ προσπαθοῦντα ν' ἀποφύγῃ τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν διὰ ν' ἀποφύγῃ τὸ ἄλλο (τὰ «σημεῖα»: ὄφις διασχίζων τὴν ὁδόν, πταρμός...) καὶ εἰς ἀναλογίαν τινὰ πρὸς τὴν προγνωστικὴν (αἱ χελιδόνες ἵπτανται ὑψηλά...). Δὲν ἐποιοῦντο διάκρισιν μεταξὺ συμπτώσεων γεγονότων, ὧν ὁ πρὸς ἄλληλα δεσμὸς εἶναι προβληματικός, καὶ γεγονότων, ὧν ὁ δεσμὸς εἶναι ἀδύνατος. Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἡ διὰ τῶν σημείων μαντικὴ ἀνήκει πλέον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς δεισιδαιμονίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν θρησκευτικὴν μαντικήν, ἂν καὶ τὰ διαχωριστικὰ ὅρια εἶναι τόσον δυσδιάκριτα. Ἡ θρησκευτικὴ μαντικὴ διῃρεῖτο εἰς «ἄτεχνον» ἢ προφητείαν (ὁ θεὸς ὁμιλεῖ ἐπ' εὐθείας πρὸς τὸν ἄνθρωπον) καὶ «ἔντεχνον» (ὁ θεὸς ἐξαποστέλλει οἰωνούς, οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ ἑρμηνευθοῦν ὑπὸ μάντεώς τινος). Ἡ ὀνειρομαντεία ἀπετέλει τι τὸ ἐνδιάμεσον, διότι καὶ τὰ ὄνειρα, ὄντα ἐνίοτε συμβολικά, ἐχρῄζον ἑρμηνείας. Οἱ «ὄνειροι» κοιμῶνται κατὰ τὴν ἡμέραν ἐν Ἅδου· τὴν νύκτα ἵπτανται καὶ ἐπισκέπτονται τοὺς ἀνθρώπους, ἄλλοτε τῇ διαταγῇ τῆς ψυχῆς τεθνεῶτός τινος καὶ ἄλλοτε οἰκείᾳ βουλήσει. Τὰ ὄνειρα δύνανται νὰ ἀναγγείλουν τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ δὲν τὸ θέλουν πάντοτε· ἡ πίστις δὲν μᾶς ὑποχρεώνει νὰ πιστεύωμεν εἰς αὐτά. Ἐν τούτοις, κλείς τις ὀνείρων, διασωθεῖσα μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ πίστις ἐπὶ τὴν ἀποκαλυπτικὴν δύναμιν τῶν ὀνείρων ἦτο ἀρκετὰ διαδεδομένη καὶ συνεδέετο πρὸς μίαν ἄλλην πίστιν, τὴν τῆς νεκρομαντείας.

Ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει (τῆς ἀτέχνου μαντικῆς) ὁ θεὸς ἀπονέμει τὴν ἀποκαλυπτικὴν δύναμιν εἰς ἄτομό τι (Ἡσίοδος, Σίβυλλαι) ἢ οἰκογένειαν (Ἰαμίδαι ἐν Ὀλυμπίᾳ) ἢ τόπον, ὅπως οἱ Δελφοί. Ἐνταῦθα, καθ' ὡρισμένας ἡμέρας ἡ Πυθιὰς παρθένος καθημένη ἐπὶ τοῦ τρίποδός της καὶ βεβυθισμένη εἰς εἶδός τι ἀναισθησίας ἐκ τῶν ἀναθυμιάσεων τοῦ ἐδάφους, ἀπήγγελλε τὸν χρησμόν, ἀθέατος ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν προσκυνητῶν. Οἱ ἀσυνάρτητοι λόγοι της κατεγράφοντο καὶ ἐτίθεντο ἐν λογικῷ εἱρμῷ ὑπὸ παρόντων «προφητῶν». Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους οἱ Δελφοὶ ἐγκατέλιπον τὴν προφητείαν τοῦ μέλλοντος καὶ περιωρίσθησαν εἰς τὴν παροχὴν καλῶν συμβουλῶν. Ὑπὸ τὴν μορφὴν ταύτην ἡ ἀπάντησις τοῦ θεοῦ δὲν ἐπεδέχετο ἀμφισβήτησιν· καὶ ἐν περιπτώσει ἀποτυχίας, ἠδύναντο πάντοτε νὰ ὑποθέσουν ὅτι ἡ ἀπείθεια εἰς τὴν συμβουλὴν θὰ συνεπήγετο μεγαλύτερα κακά. Ἡ «ἔντεχνος» μαντικὴ συνῆγε συμπεράσματα ἐκ τῆς πτήσεως τῶν πτηνῶν καὶ ἐκ τῶν θυμάτων. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει τὰ σημεῖα τῆς θελήσεως τῶν θεῶν συνίσταντο ἀφ' ἑνὸς εἰς τὸν τρόπον, δι' οὗ τὸ πῦρ ἔκαιε τὸ θυόμενον ζῷον, καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν φύσιν καὶ τὴν μορφὴν τῶν σπλάγχνων. Ἀπὸ τοῦ Β′ αἰῶνος ἡ Ἑλλὰς ἔλαβεν ἐκ Βαβυλωνίας τὰ στοιχεῖα εἰδικῆς μορφῆς μαντικῆς: τῆς ἀστρολογίας.

Ἐν τῇ πρακτικῇ ἡ μαντικὴ δὲν ἦτο δύσκολος· ἔθετεν ὅμως πλεῖστα προβλήματα εἰς τὸ πνεῦμα. Ἂν οἱ θεοὶ μᾶς ἀγαποῦν καὶ μᾶς συμβουλεύουν, διατὶ τάχα νὰ προσπαθῶμεν, ὅπως ἀποφύγωμεν ἕνα κακὸν οἰωνόν; Ἐδῶ συνέβη ἀλλαγή τις: ὁ οἰωνὸς—ἀγγελία καὶ ὁ οἰωνὸς—συμβουλὴ μετεμορφώθησαν εἰς οἰωνὸν—μαγείαν. Ἡ παντογνωσία τῶν θεῶν, περιλαμβάνουσα τὸ μέλλον, περιλαμβάνει ἐπίσης καὶ τὴν γνῶσιν τῶν μελλοντικῶν πράξεών μας. Τοῦτο σημαίνει ὅτι αἱ πράξεις μας εἶναι προκαθωρισμέναι καὶ ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸ θεμελιῶδες αἴτημα τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ θρησκείας, τὴν ἐλευθέραν βούλησιν. Ἡ ἀρχαιοτέρα ἐποχὴ εἶχεν ἐπινοήσει διέξοδόν τινα, τὴν «ὑποθετικὴν μοιροκρατίαν», ἥτις βλέπει ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ βουλήσει μίαν ἐκ τῶν στιγμῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπιδροῦν ἐπὶ τοῦ μέλλοντος. Ἡ ἀπάντησις, λοιπόν, τῶν θεῶν πρέπει νὰ εἶναι ὑποθετικοῦ τύπου: «Ἂν ὁ Λάϊος γεννήσῃ υἱόν, θὰ φονευθῇ ὑπ' αὐτοῦ...». Ἀλλὰ διὰ τοὺς ἐν κοινωνίᾳ ζῶντας ἀνθρώπους ἡ ἀπάντησις θὰ ὤφειλε νὰ φέρῃ πλῆθος περιορισμῶν καὶ θὰ ἔχανεν οὕτω κάθε ἀξίαν. Οἱ σκεπτικοὶ καὶ ὁ Ἐπίκουρος ἠρνοῦντο τὴν μαντικήν, ἐνῷ οἱ στωϊκοί, πιστεύοντες εἰς τὴν πρόνοιαν, τὴν παρεδέχοντο. Ἂν δὲν ὑπῆρχε μαντική, ἔλεγον, τοῦτο θὰ ἐσήμαινεν ὅτι οἱ θεοὶ ἢ δὲν γνωρίζουν τὸ μέλλον (ἀντίφασις πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς παντογνωσίας) ἢ δὲν θέλουν νὰ τὸ ἀνακοινώσουν, εἴτε διότι ἀδιαφοροῦν δι' ἡμᾶς (ἀντίφασις πρὸς τὴν θείαν ἀγαθότητα), εἴτε διότι θεωροῦν τὴν γνῶσιν ταύτην ἄχρηστον (ἀντίφασις πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον). Τὰ δύο τελευταῖα σημεῖα δὲν ἐπιδέχονται ἀναίρεσιν· τὸ πρῶτον ὁδηγεῖ εἰς τὴν αἰτιοκρατίαν, παρ' ὅλας τὰς προσπαθείας τῶν στωϊκῶν νὰ τὴν ἀποφύγουν. «Ducunt volentem fata, nolentem trahunt»· ἡ ὑποδούλωσις εἰς τὸ μοιραῖον σκιάζει τὸ μέτωπον τοῦ Αἰνείου μὲ βαθεῖαν θλῖψιν.

Ὁ θεὸς ἐν τῇ ἀληθείᾳ· πᾶσα γνῶσις ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεται. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἡ Μοῦσα ἀνεκοίνου εἰς τοὺς ἀοιδοὺς τὴν ἀλήθειαν. Ὁ πατὴρ τῆς ἰατρικῆς, ὁ Ἱπποκράτης κατήγετο ἐξ οἰκογενείας ἱερέων, τῶν Ἀσκληπιαδῶν· κλάδος τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἦτο καὶ ἡ γνῶσις τῶν θεραπευτικῶν βοτανῶν, ἡ κατόπιν φαρμακολογία. Ὁ Ἑρμῆς καὶ ὁ Ἀπόλλων ἔδωκαν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν γνῶσιν τῶν βοτανῶν. Ἡ μαντικὴ ἐγέννησε τὴν ὀρνιθολογίαν καὶ τὴν ἀνατομίαν. Ὁ Πυθαγόρας, πατὴρ τῆς μαθηματικῆς, ἦτο προφήτης τοῦ Ἀπόλλωνος. Ὁ Λόγος, ἐσωτερικὴ δύναμις κάθε ἐπιστήμης, ἦτο ὁ θεῖος υἱὸς τοῦ Ἑρμοῦ κατὰ τὸν «ἑρμητισμόν». Ὅλοι οἱ καλοὶ ἐργάται τοῦ Λόγου ἦσαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον προφῆται. Ὁ Διογένης ἐζήτησε συμβουλὴν παρὰ τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅστις πάλιν, μὲ τὴν σειράν του, ἀνακηρύσσει τὸν Σωκράτην, τὸν ταπεινὸν μαθητὴν κάθε διαβάτου, «ἀνδρῶν ἁπάντων σοφώτερον». Οὕτω ὁ θεὸς ἀνενέωνεν ἐν ἑνὶ ἀτόμῳ ὅ,τι εἶχε πράξει δι' ὅλην τὴν Ἑλλάδα, αὕτη δέ, μαθήτρια ὅλων τῶν λαῶν, ἐγένετο ἡ σοφωτέρα πάντων, ἡ ἐκπαιδεύτρια ἑνὸς νέου κόσμου. Ὅπως ὁ θεὸς εἶναι τὸ ἀγαθόν, χωρὶς ἡ ὕλη νὰ εἶναι τὸ κακόν, ἀλλά τι τὸ μὴ φωτισθὲν ἀκόμη ἀπὸ τὸν ἥλιον τοῦ ἀγαθοῦ, οὕτω ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἀλήθεια, τὸ δὲ ψεῦδος εἶναι ἁπλῶς ἡ μὴ φωτισθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἡλίου της περιοχή. Περιττὸν νὰ καταρᾶσθε καὶ ν' ἀναθεματίζετε ἕνα ἀνύπαρκτον διάβολον. Κάμετε ὥστε νὰ θριαμβεύσῃ ὁ ἥλιος· τοῦτο εἶναι τὸ πᾶν.

Συμπέρασμα. Οἱοσδήποτε γνωρίσῃ τὸ κάλλος καὶ τὴν τελειότητα τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας, θὰ ἐρωτήσῃ: διατί, λοιπόν, ἐξηφανίσθη αὕτη; Εἰς τὴν δεδικαιολογημένην ταύτην ἀπορίαν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ δώσωμεν τρεῖς ἀπαντήσεις, αἱ ὁποῖαι ἀλληλοσυμπληροῦνται. Οἱ Ἕλληνες, ὑποδεδουλωμένοι, ἐστερημένοι τῆς ἀνεξαρτησίας των, πτωχευμένοι, ᾐσθάνοντο τὴν δίψαν ἑνὸς κυριαρχικοῦ ἐπ' αὐτῶν κανόνος, ὁ ὁποῖος θὰ τοὺς ἀνεκούφιζεν ἀπὸ τὸ φορτίον τῆς ἐλευθερίας, ἣν εἶχον παύσει νὰ ἀγαπῶσι. Ἐννοεῖται ὅτι—καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν δευτέραν ἡμῶν ἀπάντησιν—οἱ Ἕλληνες ἀντέταξαν πείσμονα πολλάκις ἀντίστασιν εἰς τὴν ξένην πίστιν. Ἀλλ' ἡ ψυχὴ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ἀπωλέσθη συνεπείᾳ τῆς καταστροφῆς τοῦ κυρίου θελγήτρου αὐτῆς, τοῦ ὁρατοῦ κάλλους· ὁ φανατισμὸς καὶ ἡ βαρβαρότης κατέστρεψαν τοὺς ναοὺς καὶ τὰ ἀγάλματα, ἀπηγόρευσαν τὰς πομπὰς καὶ τὰ θεάματα. Ἐξ ἄλλου—καὶ ἡ ἀπάντησις αὕτη περιλαμβάνει τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἀληθείας—ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία οὐδόλως ἐξηφανίσθη ἐκ τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως· συνεχωνεύθη ἐν τῷ Χριστιανισμῷ. Γενικῶς θεωροῦν τὸν ἰουδαϊσμὸν ὡς κορμὸν τοῦ χριστιανισμοῦ· ἂς σημειώσωμεν τὰς κυριωτέρας

Digitized by Google

διαφοράς των. Ὁ ἰουδαϊσμὸς δὲν ἀνεγνώριζε τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ θεοῦ ἐν τῷ κάλλει. Τὴν ἰδέαν τοῦ ἀγαθοῦ τὴν ἀντελαμβάνετο, ἀντιστρόφως ἀπὸ τὸν Ἕλληνα, ἐν τῇ ἀρνητικῇ του σημασίᾳ ὡς ἀποχὴν ἀπὸ κακῶν πράξεων, ἐκείνων αἱ ὁποῖαι ἠδύναντο ν' ἀποτελέσωσι παράβασιν τοῦ νόμου· δὲν ἐγνώριζε τὸ συναίσθημα τῆς ἀνθρωπίνης ἀδελφότητος καί, ἐντὸς τῶν κόλπων αὐτοῦ τούτου τοῦ λαοῦ τοῦ ὁποίου ἦτο θρησκεία, ἐθεώρει τὰν γυναῖκας ὡς ἀναξίας τῆς πλήρους ἀγαθότητος τοῦ Ἰεχωβᾶ. Διὰ τὸν Ἰουδαῖον, ὅπως καὶ διὰ τὸν Ἕλληνα, ὁ θεὸς ἐκδηλοῦται ἐν τῇ ἀληθείᾳ· ἀλλ' ὁ Ἰουδαῖος δὲν γνωρίζει τὸ ἀντίστοιχον τῆς ἀρχῆς ταύτης: «ἡ ἀλήθεια εἶναι θεός». Ἂν βραδύτερον οἱ Ἰουδαῖοι ἀνέγραψαν πλεῖστα ἔνδοξα ὀνόματα εἰς τὰς δέλτους τῆς προόδου, τοῦτο τὸ ὀφείλουν εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ εὐρυτέρου ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, δηλαδή, ἐμμέσως, τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὁ ἰουδαϊσμὸς ἔδωκεν εἰς τὸν χριστιανισμὸν ἓν μοιραῖον δῶρον: τὴν μισαλλοδοξίαν, ἣν οἱ Χριστιανοὶ ἔστρεψαν κατὰ τῶν ἰδίων των διδασκάλων, τῶν Ἰουδαίων, ἐνῷ οἱ περὶ ἀνεξιθρησκείας ἀπέναντί των λόγοι ἠκούσθησαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀναβιωσασῶν ἀρχαίων ἰδεῶν (Reuchlin, Lessing). Οὕτω, ὁ ἀντισημιτισμὸς δρᾷ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἰουδαϊσμοῦ, ἡ δὲ φιλάνθρωπος ὑπεράσπισις τῶν Ἰουδαίων ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἂν καὶ ἡ Ἰουδαία, καὶ κατὰ μείζονα λόγον ἡ Γαλιλαία, ἦσαν πολὺ ἐξελληνισμέναι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστοῦ, ἂν καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ ἦτο διαμαρτυρία κατὰ τοῦ πνεύματος τῶν Φαρισαίων, ἐν τούτοις ἡ πολιτικὴ ἕλξις τῆς Γαλιλαίας πρὸς τὴν Ἱερουσαλὴμ ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα μοιραῖον ἐξιουδαϊσμὸν τοῦ πρωτογόνου χριστιανισμοῦ. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὅμως, ὁ ἰουδαϊσμὸς ἀπορρίπτει τὸν χριστιανισμόν, ὅστις μεταβιβάζεται, ἐξαπλούμενος, ἐκ τῶν ἰουδαϊκῶν κοινοτήτων, εἰς τοὺς «ἐθνικούς»· οὕτω προκύπτει μία ἐξελλήνισις τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἡ ἐξελλήνισις αὕτη ἐβάδισε παραλλήλως πρὸς τὴν κατάρρευσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ· πρόκειται περὶ μιᾶς μανίας αὐτοκτονίας, καταστροφῆς, ἐκμηδενισμοῦ, ἡ ὁποία προὐκάλεσε φρικτὰς καταστροφὰς διὰ τὸν ἀνθρώπινον πολιτισμόν. Ἀλλά, εἰς πεῖσμα τῶν φανατικῶν, ὁ ἐκχριστιανισθεὶς Ἕλλην ἀνέκτησε τὸ ἀρχαῖον δῶρον τοῦ Ὀλύμπου του, τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ θεοῦ ἐν τῷ κάλλει. Τὰ σπέρματα τοῦ μέλλοντος εἶχον σωθῆ. Ἡ θεότης διῃρέθη εἰς τρεῖς ὑποστάσεις, ἡ Μήτηρ τοῦ Θεοῦ καὶ οἱ Ἅγιοι κατῴκησαν τοὺς οὐρανούς, ἡ νέα λατρεία ἐξήνθησε συμβολικὰς τελετὰς καὶ τὸ ἐρευνητικὸν πνεῦμα, ἑνοῦν τὸν θεωρητικὸν διαστοχασμὸν τῆς Ἀκαδημίας, τῆς Στοᾶς, μὲ τὰς θεμελιώδεις θέσεις τῆς νέας θρησκείας καὶ καθοδηγούμενον ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου Λόγου, ἐδημιούργησε τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν. Ἂν ἡ θεολογία αὕτη ἐχρησιμοποίησεν ἀναθέματα, καταδιώξεις, βασάνους καὶ θρησκευτικοὺς πολέμους, τοῦτο, ὡς γνωστόν, ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ μεσαίωνος προσεπάθει ν' ἀναπτύξῃ τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ δὲν κατώρθωσε νὰ περιορίσῃ τὴν ἄλλην ἐπίδρασιν (τοῦ ἰουδαϊσμοῦ) καὶ ὁ ἀνεξιουδαϊσμὸς τοῦ χριστιανισμοῦ ἐγένετο ἐν τῇ Μεταρρυθμίσει τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος. Τότε ἀπερρίφθη ἡ λατρεία τῶν εἰκόνων, κατηργήθη ἡ λειτουργία, περιωρίσθη ἡ ὑπηρεσία τοῦ θεοῦ εἰς μόνον τὸν λόγον καὶ ἔπαυσεν ἡ θεοποίησις τῆς φύσεως. Ἡ ἀντίδρασις ἐξεδηλώθη εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διὰ τοῦ νεοανθρωπισμοῦ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Τέλος ὁ ἐξιουδαϊσμένος χριστιανισμὸς ἀνετράπη ὁ ἴδιος κατὰ τὴν τελευταίαν του φάσιν, ἐν τῇ σχολῇ τοῦ Harnack. Ἀνεγνώρισε τὴν ὀρθότητα τοῦ προφητικοῦ λόγου τοῦ Goethe: τὸ συναίσθημα εἶναι τὸ πᾶν. Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα εἶναι ὁ πυρὴν τῆς θρησκείας· πάντα τὰ ἄλλα εἶναι ἀλληγορία.

TH. ZIELINSKI

[Ἄρθρον γραφὲν εἰδικῶς διὰ τὴν «Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν» καὶ μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ γαλλικοῦ πρωτοτύπου ὑπὸ Θ. Π. Βιβλιογραφίαν βλ. ἐν τέλει τοῦ Ζ' κεφαλαίου—Θρησκεία.]

ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

Τὰ ἴχνη τοῦ ἀρχαίου κόσμου εὑρίσκομεν μέχρι σήμερον πανταχοῦ, εἰς ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἡμετέρου πολιτισμοῦ, πρὸ πάντων εἰς τὴν τέχνην, εἰς τὴν ἐπιστήμην, εἰς τὴν πολιτείαν, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν θρησκείαν. Διότι ὁ πολιτισμὸς τῆς ἀρχαιότητος ἀποτελεῖ παλαιότατον στοιχεῖον τοῦ μετέπειτα πνευματικοῦ βίου, ὅστις δύναται οὕτω νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἄθροισμα δύο παραγόντων, τοῦ πνεύματος δηλαδὴ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ σύνθεσις αὕτη τῶν δύο πνευματικῶν δυνάμεων δὲν ἐμφανίζει πάντοτε τὰς αὐτὰς ἀναλογίας, ἀλλὰ ποικίλλει ἀναλόγως τῶν ἐποχῶν καὶ ἀναλόγως τῶν περὶ ἀρχαιότητος καὶ Χριστιανισμοῦ ἀντιλήψεων τῶν διαφόρων σχολῶν καὶ ἱστορικῶν περιόδων. Τοιουτοτρόπως τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ ὑφίσταται ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων τῆς ἐμφανίσεως τοῦ δευτέρου, μὲ τὴν διαφορὰν **ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦτο μόνον κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἀπέβη πλήρως συνειδητὸν καὶ** διετυπώθη σαφῶς. Ἡ τοιαύτη θέσις αὐτοῦ χρονολογεῖται ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς ἐμφανίσεως τῶν ἀντιτριαδικῶν αἱρέσεων, ὅτε ὑποστηρίζεται μετὰ βεβαιότητος ὁ συνδυασμὸς στοιχείων τοῦ ἀρχαίου κόσμου πρὸς τὸ Εὐαγγέλιον καὶ συνδέεται πρὸ πάντων πρὸς τὰ ὀνόματα τοῦ Σουβεραίν, τοῦ Μοσχάϊμ καὶ ἄλλων. Τὸ πρόβλημα δὲ τοῦτο τῶν σχέσεων Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ δὲν περιορίζεται εἰς τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι ὑφίστανται κοινὰ μεταξὺ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ ἄρα εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τῶν τυχὸν ἐπιδράσεων, τὰς ὁποίας ἤσκησεν ἐκείνη ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τῶν ἱερῶν βιβλίων. Διότι τὸ πρόβλημα εἶναι σύνθετον καὶ πολύπλοκον, δυνάμενον νὰ ἀναλυθῇ εἰς πολλὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα. Ταῦτα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Σχέσις τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸν ἐν τῇ εἰδικῇ σημασίᾳ τῆς λέξεως, δηλαδὴ πρὸς τὸν ἀλεξανδρεωτικὸν πολιτισμόν, ὅστις δὲν εἶναι ἀμιγῶς ἑλληνικός. Ἐξ ἄλλου τὸν Χριστιανισμὸν διακρίνουν εἰς Χριστιανισμὸν τῆς Ἰουδαίας καὶ Χριστιανισμὸν τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, τὸν ὁποῖον ἐκπροσωπεῖ ὁ Παῦλος καὶ ὁ Ἰωάννης, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκδοχῆς τῶν ὁποίων ἀνεπτύχθη ὁ Χριστιανισμὸς τῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν περὶ τὰ προβλήματα ταῦτα ἀσχολουμένων ἐρευνητῶν. Ἐπισκοποῦντες τὴν ἱστορίαν τῆς ἐρεύνης τῶν σχέσεων Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, παρατηροῦμεν ὅτι κατὰ τὰς διαφόρους φάσεις αὐτῆς ἐπέδρασαν διάφοροι ἀλλήλων μορφαὶ τῆς ἀρχαιότητος, ὁτὲ ἡ ἑλληνικὴ καὶ ὁτὲ ἡ ρωμαϊκή, ἄλλοτε ἡ κλασσικὴ καὶ ἄλλοτε ἡ ἑλληνιστική, κατὰ τὴν ὁποίαν συντελεῖται διαρκὴς ἀλληλεπίδρασις μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἀνατολῆς. Ἐπίσης ἄλλοτε μὲν ἡ ὑποτιθεμένη ἐπίδρασις τοῦ ἀρχαίου κόσμου περιορίζεται ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ μορφῇ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἄλλοτε δὲ ἐπεκτείνεται καὶ ἐπὶ τῶν ἱερῶν πηγῶν τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκείας, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον διακρίνουν εἰς ἐξελικτικὰ στάδια, ἀναζητοῦντες τὸν ἐν ἑκάστῃ αὐτῶν βαθμὸν τῆς ἔξωθεν ἐπιδράσεως. Τῆς συνθέσεως δὲ ταύτης Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ ἀποδέχονται διαφόρους τύπους, νομίζουσιν ὅμως ὅτι βάσις ὅλων τῶν μετέπειτα ἀπόκειται ἡ σύνθεσις, ἥτις συνετελέσθη κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας καὶ τὴν ὁποίαν ἐκδέχονται ὡς συνδυασμὸν χριστιανικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν στοιχείων. Τὰ τελευταῖα ταῦτα εἶναι εἰλημμένα τὸ μὲν ἐκ τῆς πρακτικῆς καὶ θρησκευτικῆς κατευθύνσεως τῆς φιλοσοφίας τῶν ἀλεξανδρεωτικῶν χρόνων, τὸ δὲ ἐκ τῶν μυστηρίων, τὰ ὁποῖα ἐγεννήθησαν ἐκ τοῦ πρὸς ἀπολύτρωσιν πόθου, κοινοῦ εἰς τὸν ἑλληνιστικὸν κόσμον καὶ εἰς τὴν νέαν θρησκείαν, τὸ δὲ καὶ ἐκ τοῦ σημιτικοῦ πολιτισμοῦ, ὅστις καὶ αὐτὸς ἀπετέλει ἕνα τῶν παραγόντων τοῦ ἑλληνιστικοῦ. Πρὸ πάντων δέχονται, ὡς πρὸς τὴν πρώτην ταύτην περίοδον, ἐπίδρασιν τῆς γλώσσης καὶ τῶν παραστάσεων τῶν μυστηρίων, τοῦ μυστικισμοῦ καὶ τῆς νεοπλατωνικῆς θεωρίας, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεολογίας τῆς Στοᾶς. Πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην ἀντιτίθεται τὸ γεγονὸς τῶν διωγμῶν, τὸ φαινόμενον τῆς ἀμοιβαίας πολεμικῆς καὶ ἀπολογητικῆς, ἡ καταστροφὴ τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ ἡ παραλλήλως πρὸς αὐτὸν βαίνουσα νίκη τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ταῦτα ὅμως δὲν παρέχουν τὸ δικαίωμα, ὅπως ὁμιλῶμεν μόνον περὶ ἀντιθέσεως μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ. Διότι πρῶτον ἡ καταστροφὴ ἐκείνη καὶ ἡ νίκη αὕτη εἶναι παράλληλα φαινόμενα, τὰ ὁποῖα μεταβαίνουν διαρκῶς τὸ ἓν εἰς τὸ ἄλλο καὶ προϋποθέτουν παράλληλον κίνησιν διαφόρων ἀλλήλων ροπῶν ἐξελίξεως. Οὕτως ἡ ἀρχή, καθ' ἣν ἡ ἀρχαιότης ὑπέκυψε καταστραφεῖσα διὰ τῆς νίκης τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶναι ἐσφαλμένη, ὀφείλεται δὲ εἰς ἀδικαιολόγητον ἐχθρότητα πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ὅστις θεωρεῖται ἔνοχος τοῦ λεγομένου ἀφανισμοῦ τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Οἱ τοῦτο ἰσχυριζόμενοι προσέχουν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἐξωτερικὴν νίκην, εἰς τὴν καταστροφὴν ναῶν καὶ εἰς τὴν διάλυσιν τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, ἐπειδὴ ἀφορμῶνται ἐξ ἀξιολογήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀντιθέτου πρὸς τὴν ἀξιολόγησιν τῆς ἀρχαιότητος. Ἀλλ' ἡ ἔξαρσις αὕτη τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ ἀποτελεῖ δεύτερον τύπον, ὑπὲρ τὸ δέον ἁπλοῦν, ὅστις δὲν εἶναι διὰ τοῦτο ἱκανὸς νὰ ὁδηγήσῃ εἰς λύσιν τοῦ προβλήματος, ἀλλ' ἐκβιάζει τὰ γεγονότα. Διότι λησμονοῦν οἱ οὕτω σκεπτόμενοι ὅτι οἱ μεγάλοι φορεῖς τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος εἶναι καὶ αὐτοὶ μορφαὶ τοῦ «δύνοντος» ἑλληνικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ κόσμου, οἷαι εἶναι ὁ Παῦλος, ὁ Ἰωάννης, ὁ Ὠριγένης, ὁ Εὐσέβιος, ὁ Αὐγουστῖνος, διὰ νὰ περιορισθῶμεν εἰς αὐτούς. Μετὰ τούτων ἐξακολουθεῖ νὰ ζῇ καὶ ὁ ἀρχαῖος κόσμος. Δὲν ἐπιτρέπεται λοιπὸν νὰ ὁμιλῶμεν περὶ τοῦ τέλους αὐτοῦ, ἀλλὰ μόνον περὶ μεταβάσεως εἰς νέαν μορφὴν ὑπάρξεως, πρὸς τὴν ὁποίαν κατέστη ἱκανὸς διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ πρὸς αὐτὸν συνδυασμοῦ τῶν πρὸς ζωὴν ἱκανῶν στοιχείων αὐτοῦ. **Ὁ συνδυασμὸς ὅμως οὗτος σημαίνει εἰσδοχὴν αὐτῶν εἰς τὴν νέαν θρησκείαν. Ἀλλ' ἐνταῦθα γεννᾶται τὸ ἐρώτημα**: Ποῖα εἶναι τὰ στοιχεῖα ταῦτα καὶ ποῖος ὁ βαθμὸς τῆς ἀναλήψεως αὐτῶν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ; Ὡς πρὸς μὲν τὸ πρῶτον, ἀποδέχονται ὅτι τὰ στοιχεῖα ταῦτα παρελήφθησαν ἐκ τῆς ἑλληνιστικῆς θρησκευτικότητος, ἐκ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεοσοφίας, ἐκ τῆς μυστηριακῆς εὐσεβείας καὶ ἐκ τῆς λατρείας. Ἀλλ' ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν ἐπικρατεῖ μεγάλη ἀντίθεσις γνωμῶν. Οὕτω οἱ μὲν ὁμιλοῦν περὶ περιφερειακῆς μόνον ἐπιδράσεως, οἱ δὲ περὶ κεντρικῆς, ἀναφερομένης εἰς τὰ οὐσιώδη. Ἄλλοι πιστεύουν εἰς συνειδητὴν προσαρμογὴν ἐκ παιδαγωγικῶν λόγων καὶ ἄλλοι δέχονται αὐτὴν ὡς τυχαίαν. Τινὲς νομίζουν ὅτι ἡ ἐπίδρασις αὕτη τῆς ἑλληνιστικῆς ἀρχαιότητος συνετελέσθη κατ' ἄμεσον τρόπον, ἄλλοι, τοὐναντίον, ὑποστηρίζουσιν ὅτι αὕτη εἶναι ἔμμεσος, συντελεσθεῖσα διὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Εἰς ἓν ὅμως εἶναι σύμφωνοι πρὸς ἀλλήλους, ὅτι δηλαδὴ ὁ Χριστιανισμὸς ἀνέλαβεν εἰς ἑαυτὸν στοιχεῖα τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου. Ἡ γλῶσσα ἤδη, λέγουσι, τῆς Καινῆς Διαθήκης δεικνύει ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς συνδέεται στενῶς πρὸς τὸν πέριξ κόσμον. Τὸ αὐτὸ διαπιστώνει καὶ ἡ ἱστορία τῶν ἐννοιῶν τῆς εὐσεβείας τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν, ὡς δεικνύουν οἱ ὅροι Σωτήρ, αἰωνία ζωή, ἀφθαρσία, ἀθανασία, ἡ ἔννοια τῆς ἀπολυτρώσεως, ἡ χαρὰ ἐπὶ τῇ γνώσει τῶν θείων «μυστηρίων» δι' ἀποκαλύψεως κ. ἄ. Τὴν ἐπαφὴν ταύτην τῆς νέας θρησκείας πρὸς τὸν ἀρχαῖον πολιτισμὸν ἐπιδιώκουν νὰ καταδείξωσι καὶ διὰ τῆς συγκρίσεως τῶν τύπων τῆς λατρείας αὐτῆς πρὸς τοὺς τῆς θύραθεν εὐσεβείας, ἀνευρίσκουσι δὲ αὐτὴν καὶ ἐν τῇ χριστιανικῇ θεολογίᾳ, τῇ χριστολογίᾳ καὶ τῇ ἐσχατολογίᾳ. Ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴν ἐπίσης ἰσχυρίζονται ὅτι διὰ τῆς περὶ Λόγου διδασκαλίας ἀνέλαβεν ὁ Χριστιανισμὸς καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ φυσικοῦ νόμου τῶν στωϊκῶν, ἀναγκαίου πρὸς ρύθμισιν τῶν κοινωνικῶν, νομικῶν καὶ κρατικῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων. Παραπέμπουσι δὲ καὶ εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν τριῶν θεμελιωδῶν ἀρετῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὰς τέσσαρας κυρίας ἀρετὰς τῆς θύραθεν φιλοσοφίας, ἥτις ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον παρ' Ἀμβροσίῳ, ὡς ἐξ ἄλλου καὶ εἰς τὴν εἰσδοχὴν ἄκρων ἀσκητικῶν ροπῶν. Ἀποτέλεσμα τῶν ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς ἐπιδράσεων τούτων εἶναι ἡ ἀλλοίωσις αὐτῆς. Ἐκ πάντων δὲ τούτων συνάγουν τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἐξηλληνίσθη βαθμιαίως, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐσπευσμένην ἀπόπειραν τῶν γνωστικῶν συστημάτων, ἥτις δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὀξεῖα μορφὴ ἐξελληνίσεως τῆς νέας θρησκείας. Ὅτι δὲ πρόκειται περὶ ἐξελληνισμοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἀντιλήψεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, οἵτινες τὸν Χριστιανισμὸν δὲν συναισθάνονται ὡς ἀντίθετον πρὸς τὸν ἀρχαῖον κόσμον, ἀλλὰ τοῦτον ὡς προβαθμῖδα καὶ ὡς προπαρασκευὴν ἐκείνου καὶ ἀνευρίσκουσιν ἐν αὐτῷ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ αὐτοῦ θείου Λόγου, εἰ καὶ σπερματικὴν καὶ οὐχὶ πλήρη. Τοιοῦτοι εἶναι λ. χ. οἱ ἀπολογηταί, Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, ὁ Εὐσέβιος καὶ πλεῖστοι ἄλλοι. Ἀλλ' οὔτε οἱ ἐχθροὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ συναισθάνονται αὐτὸν ξένον πρὸς τὸν ἀρχαῖον κόσμον. Οὕτω ὁ Πορφύριος, ἵνα εἰς αὐτὸν περιορισθῶμεν, παρατηρεῖ ὅτι οἱ Χριστιανοὶ θεολόγοι ἑλληνίζουσι. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Τερτυλλιανός, ὅστις οὐδὲν κοινὸν ἀποδέχεται ὅτι ὑπάρχει μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Ἱεροσολύμων, ἐκδεχόμενος τὸν Χριστιανισμὸν ὡς νέον κόσμον, χρησιμοποιεῖ τὰς ἐννοίας τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου πρὸς ἑρμηνείαν τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας. Τέλος ὁ Ὠριγένης καὶ ὁ Αὐγουστῖνος συνδυάζουν συνειδητῶς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν μετὰ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, ὁ δὲ μυστικισμός, ὅστις οὐδέποτε ἔλειψεν ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν, ἀποδεικνύει τὴν ἐπίδρασιν τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, ὅστις ἀναλαμβάνεται εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν διὰ τοῦ ψευδοδιονυσίου. Τοιουτοτρόπως τὰ παραλλήλως τὸ κατ' ἀρχὰς βαίνοντα φαινόμενα τοῦ θύραθεν πνευματικοῦ βίου καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ συγκλίνουσι καὶ συγχωνεύονται πρὸς ἄλληλα κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἐρευνητῶν τούτων τῶν νεωτέρων χρόνων. Ὁ τύπος δὲ οὗτος τῆς κατ' αὐτοὺς συνθέσεως, ὅστις ἐδημιουργήθη κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς νέας θρησκείας, ἐπενεργεῖ καθ' ὅλας τὰς μετὰ ταῦτα ἱστορικὰς περιόδους, αἵτινες τὸ μὲν ἐμφανίζουν παραπλήσιον συνδυασμὸν τῶν δύο φαινομένων, τὸ δὲ πειρῶνται νὰ διαχωρίσουν αὐτὰ ἄλλοτε ἐν ὀνόματι τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἐξ αὐτοῦ, ἄλλοτε ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, παρακωλύουσαι οὕτω τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἐπενέργειαν τόσον τῆς πραγματικῆς ἀρχαιότητος ὅσον καὶ τοῦ γνησίου πνεύματος τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ σχέσις τῶν ἔπειτα αἰώνων πρὸς τὴν σύνθεσιν ταύτην Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, τὴν ὁποίαν ἀποδέχονται διὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶναι τριττή. Κατ' ἀρχὰς παρατηροῦμεν ἰσχυροτάτην κατάφασιν αὐτῆς. Ὁ μέσος τουτέστιν αἰὼν ἀναλαμβάνει τὴν οὕτω πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν συγχωνευθεῖσαν ἀρχαιότητα καὶ ἐπαυξάνει τὴν συγχώνευσιν ταύτην, τῇ βοηθείᾳ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, καὶ πρὸ πάντων τῆς ἀριστοτελικῆς. Περὶ τὸ τέλος τῆς σχολαστι-

Digitized by Google

κῆς φιλοσοφίας προσλαμβάνει ἡ Ἀναγέννησις εἰς τὴν σύνθεσιν ταύτην καὶ τὴν ὑπόλοιπον ἀρχαιότητα, ἥτις ἀνακαλύπτεται νῦν καὶ ἥτις δὲν εἶχε περιληφθῆ εἰς τὴν σύνθεσιν ἐκείνην τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ τῆς θεολογίας τῶν μέσων αἰώνων. Ἀλλ' ἡ Μεταρρύθμισις ἀρνεῖται τὴν συντελεσθεῖσαν σύνθεσιν ἐν ὀνόματι τοῦ Εὐαγγελίου, χωρὶς ὅμως νὰ κατορθώσῃ μήτε νὰ διαλύσῃ πλήρως αὐτὴν μήτε νὰ παρακωλύσῃ τὴν ἐπανεισδοχὴν σπουδαίων στοιχείων τῆς ἀρχαιότητος, τὰ ὁποῖα εἶχεν ἀπορρίψει. Ἄρνησις τῆς συνθέσεως ταύτης εἶναι καὶ ὁ νέος ἀνθρωπισμός, οὐχὶ ὅμως ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἐν ὀνόματι αὐτοῦ, ἀλλ' ἐκ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, καὶ δὴ μετὰ ἐνεργητικότητος πολὺ μείζονος ἐκείνης, τὴν ὁποίαν παρατηροῦμεν παρά τισι τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἀλλὰ ἡ Ἀναγέννησις καὶ ὁ νέος ἀνθρωπισμὸς συνδέονται πρὸς ἄλληλα διὰ τοῦ αὐτοῦ γνωρίσματος, ὅτι δηλαδὴ καὶ ἐκεῖ καὶ ἐνταῦθα ἡ ἀρχαιότης ἀπελευθερουμένη ἀρχίζει νὰ ἐπενεργῇ δραστικώτερον, καὶ δὴ ὡς ἀντίπαλος τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὰς ἐσχάτας συνηθείας τῆς ἐκδοχῆς ταύτης συνάγει ἡ Διαφώτισις, ἥτις βασιζομένη ἐπὶ στοιχείων τῆς ἀρχαιότητος, καὶ δὴ ἐπὶ τῆς στωϊκῆς δόξης περὶ τοῦ φυσικοῦ φωτὸς τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, δημιουργεῖ τὸ φυσικὸν σύστημα τῶν ἐπιστημῶν, τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει καὶ τὴν θεολογίαν. Ἐν ὀνόματι τοῦ Εὐαγγελίου ἀναλαμβάνει ἡ τελευταία αὕτη νὰ ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα πιστεύει ὅτι παρέλαβεν οὗτος ἐκ τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἀσκεῖ λοιπὸν κριτικὸν ἔλεγχον ἐπὶ τῆς συντελεσθείσης συνθέσεως μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Συγχρόνως ὅμως ἐπιχειρεῖ καὶ αὕτη νέαν τινὰ σύνθεσιν στοιχείων ἐξ ἀμφοτέρων τῶν φαινομένων, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νέων μεθόδων, τὰς ὁποίας ἐδημιούργησεν ἡ φιλοσοφία τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος, ἰδίᾳ δὲ ἡ τοῦ Καρτεσίου. Τέλος ἡ ἐν Γερμανίᾳ ἀνθρωπιστικὴ κίνησις, ἡ συνδεομένη πρὸς τὰ ὀνόματα τῶν Χέρδερ, Γκαῖτε, Σίλλερ, Βίγκελμανν, Γουλ. φὸν Χοῦμβολδ κλπ., ἑρμηνεύει κατὰ νέον τρόπον τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα καὶ ἀντιτίθεται καὶ πρὸς τὸν ἑλληνιστικὸν πολιτισμὸν καὶ πρὸς τὴν σύνθεσιν, ἥτις συνεκροτήθη διὰ στοιχείων εἰλημμένων ἐξ αὐτοῦ ὑπὸ τῶν πρώτων αἰώνων. Ἡ κλασσικὴ ἀρχαιότης ἀποβαίνει ἐνταῦθα ἀντίπαλος τοῦ Χριστιανισμοῦ, τόσον ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ, ὅσον καὶ ἐν τῇ κοσμοθεωρίᾳ, καίπερ μὴ ἀποκλειομένου ἐντελῶς καὶ ἐνταῦθα ποιοῦ τινος συνδυασμοῦ πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ ἀντιορθολογιστικὴ ροπὴ τοῦ γερμανικοῦ τούτου ἰδανισμοῦ, ὅστις ἐν τῇ κλασσικῇ ἀρχαιότητι ἀναγνωρίζει ἀπολύτους ἀξίας καὶ δεοντολογικοὺς κανόνας, καθιστᾷ δυνατὴν τὴν σύνθεσιν ταύτην. Γενικῶς ὅμως εἰπεῖν τὸ κήρυγμα τοῦ νέου τούτου ἀνθρωπισμοῦ ἐπὶ γερμανικοῦ ἐδάφους ἀποτελεῖ ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἐκκλησιαστικὸν Χριστιανισμόν, ἐφ' ὅσον οἱ σκοποὶ αὐτοῦ φέρουν ὑπερβατικὸν χαρακτῆρα καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀντιστρατεύονται πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἰδανικὸν τῆς μεταξὺ αἰσθήσεων καὶ πνεύματος ἁρμονίας. Παρὰ ταῦτα οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κινήσεως ταύτης συναισθάνονται ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι μόνον Ἕλληνες, ὡς πρὸ πάντων διέγνωσεν ὁ Χέρδερ. Ἀλλὰ καὶ ὁ Χαίλδερλιν, ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ὁποίου ἀγωνίζονται πρὸς ἀλλήλους ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Διόνυσος, καὶ αὐτὸς ὁ Γκαῖτε, ὁ ὁποῖος συνδυάζει τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ, συνεπείᾳ τῆς πρὸς καθολικότητα καὶ ὁλοκλήρωσιν ὁρμῆς αὐτοῦ. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ εἴπωμεν ὅτι παρὰ τὴν πρὸς τὴν παραδεδομένην μορφὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀντίθεσιν, ἐπιτελεῖται καὶ ἐνταῦθα σύνθεσίς τις τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ πνεύματος τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Πᾶσαι αὗται αἱ συνθέσεις καὶ ἀντιθέσεις ἐξακολουθοῦν νὰ ὑφίστανται παρ' ἀλλήλας καὶ νὰ ἀνταγωνίζωνται ἐναντίον ἀλλήλων καθ' ὅλον τὸν ΙΘ΄ αἰῶνα καὶ μέχρι τοῦ παρόντος. Ἡ ὑπερβολικὴ μάλιστα ἐκτίμησις τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος καὶ ἡ ἐπενέργεια τῆς Ἀναγεννήσεως ὡδήγησαν εἰς τὴν ἀπόπειραν, ὅπως ἀποκλεισθῇ ὁ Χριστιανισμὸς ἀπὸ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνευματικοῦ βίου. Εἰσηγητὴς αὐτῆς ἐγένετο κυρίως ὁ Νίτσε, ὁ ὁποῖος ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἰδανικοῦ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ἐκήρυξε τὴν ἠθικὴν τῶν κυρίων, ἀντιπαραβαλὼν αὐτὴν πρὸς τὴν ἠθικὴν τῶν δούλων, τουτέστι τὴν χριστιανικήν. Ἠπιωτέρα ἐμφανίζεται ἡ περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ κρίσις ἐκείνων, οἵτινες ἐπεζήτησαν ὅπως τὸ χριστοκεντρικὸν ἰδανικὸν τῆς μορφώσεως ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τοῦ ἑλληνοκεντρικοῦ. Περαιτέρω ὅμως χωροῦσιν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κινήσεως πρὸς ἀποκατάστασιν θρησκείας συμφώνου πρὸς τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν χαρακτῆρα ἑκάστου λαοῦ, ὡς εἶναι οἱ ὑποστηρίζοντες τὴν ἐπάνοδον εἰς τὴν γερμανικὴν θρησκείαν. Οὗτοι ἀπορρίπτουσιν οὐ μόνον τὴν σύνθεσιν Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ ταῦτα τὰ δύο φαινόμενα ὡς παράγοντας τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ. Τοὐναντίον ὁ ρωμαντισμὸς τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἀφορμώμενος ἀπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀπαιτεῖ τὴν ἀποβολὴν τῆς ἀρχαιότητος, τῆς ὁποίας τὴν ἀπόλυτον ἀξίαν καὶ δεοντολογικὴν σημασίαν ἀπορρίπτει. Κατὰ παραπλήσιον τρόπον ἀποκρούει τὴν μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ ἀρχαίου κόσμου σύνθεσιν καὶ ἡ διαλεκτικὴ θεολογία τοῦ παρόντος. Ἡ ἀπόκρουσις αὕτη εἶναι συνέπεια τῆς καθόλου ἀντιλήψεως τῶν διαλεκτικῶν θεολόγων περὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλλ' ἀκριβῶς ἡ ἐμβάθυνσις εἰς τὸν πολιτισμὸν τοῦτον, ὅστις ἀποτελεῖ ἑνιαῖον καὶ διηρθρωμένον ὅλον, ὁδηγεῖ πάλιν κατὰ τοὺς παρόντας χρόνους εἰς τὴν πεποίθησιν ὅτι οὔτε ὁ Χριστιανισμὸς μετὰ τῶν ὑπερκοσμίων αὐτοῦ ἀξιῶν, οὔτε ὁ ἀρχαῖος κόσμος εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξοβελισθοῦν, ἐφ' ὅσον τὸ ἀνθρωπιστικὸν ἰδανικὸν τῆς πλήρους καὶ καθολικῆς μορφώσεως μέλλει νὰ διέπῃ τὰ βήματα τῆς ἀνθρωπότητος. Ἄρα ἡ συνεργασία τῶν δύο μεγάλων πολιτιστικῶν δυνάμεων καὶ ἡ σύνθεσις αὐτῶν ἐμφανίζεται ὥς τι ἀναγκαῖον, ὡς κατὰ τὸ παρελθόν. Ἀρκεῖ μόνον νὰ ζῇ καὶ ἐν τῷ νεωτέρῳ ἀνθρώπῳ, ὅπως ἐν τοῖς Χριστιανοῖς τῶν πρώτων αἰώνων, ἡ συναίσθησις τῆς ἀποστάσεως, ἥτις χωρίζει τὸν Χριστιανισμὸν ἀπὸ πάσης ἐκφάνσεως τοῦ παρόντος κόσμου, ἡ συνείδησις τῆς ὑπεροχῆς, ὡς διέγνωσεν αὐτὴν ὁ Ἕγελος, καὶ τοῦ ἰδιοτύπου καὶ νέου, συνείδησις ἐκπηγάζουσα ἐκ τῆς βεβαιότητος τῆς κτήσεως τῆς πλήρους ἀληθείας ἐν τῇ θείᾳ ἀποκαλύψει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Havet Ern.*, «Le christianisme et ses origines» (Paris 1871—1884). — *Hatch Ed*, «The influence of greek ideas and usages upon the Christian church» (1888). —*Anrich G.*, «Das antike Mysterienwesen in seinem Einfluss auf das Christentum» (Göttingen 1894).—*Immisch O.*, «Das Erbe der Alten (1911).—*Harnack, A. von*—, «Was verdankt unsere Kultur den Kirchenvätern, Aus Wissenschaft und Leben» (τ. Β΄ 1911).—*Glawe W.*, «Die Hellenicierung des Christentums etc». (1912). — *Wendland P.*, Die hellenistisch-römische Kultur in ihrer Beziehung zu Judentum und Christentum» (β ἔκδ. 1912).—*Troeltsch E.*, August n die christliche Antike und das Mittelalter» (1916).—Vom Altertum zum Gegenwart (Boll, Curtius, Goetz, Holl, Norden, Spranger κ.ἄ., β΄ ἔκδ. 1921). — *Duchesne L.*, «Les origines du culte chrétien» (Paris 1920, ε΄ ἔκδ.). — *Geffcken J.*, Das Christentum im Kampf und Ausgleich mit der griechisch-römischen Welt» (1920). — *Fracassini U.*, «Il misticismo greco e il cristianesimo» (Castello 1922). —*Hoffmman H.*, «Die Antike in der Geschichte des Christentums» (1923). — *Otto W.*, «Der Geist der Antike und die Christliche Welt» (1923). — *Casel O.*, «Altchristlicher Kult und Antike» (ἐν «Jahrbuch für Liturgiewissenschaft», Münster 1923). — *Stemplinger E.*, «Die Ewigkeit der Antike» (1924). — *Holl K.*, «Urchristentum und Religionsgeschichte» (1925). —*Allevi L.*, «I misteri antichi e i sacramenti» (ἐν «Scuola Cattolica» 1926). — *Κορδᾶτος Ι.*, «Ἀρχαῖες θρησκεῖες καὶ χριστιανισμὸς» (Ἀθῆναι 1927).—*Pinard de la Boullaye H.*, «L' étude comparée des religions» (Paris 1928 γ΄ ἔκδ., τ. Α΄, σ 43—102 καὶ Β΄, 58—83).—*Quasten I.*, «Musik und Gesang in der Kulten der heidnischen Antike und der christlichen Frühzeit» (ἐν Liturgiegeschichtl. Quellen und Forschungen», Münster 25/1930). — *Heigl B.*, «Antike Mysterienreligionen und Urchristentum (ἐν «Biblische Zeitfragen» 13 Folges Heft 11/12, Münster 1932).

Ν. Ι. ΛΟΥΒΑΡΙΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΠΡΩΤΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (50—529)

Διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ. Κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἡ Ἑλλὰς διετέλει ἐν μεγάλῃ παρακμῇ. Οἱ Ρωμαῖοι, συντρίψαντες τὸ τελευταῖον αὐτῆς ἔρεισμα, τὴν Ἀχαϊκὴν Συμπολιτείαν (140 π. Χ.), μετέβαλον αὐτὴν εἰς ρωμαϊκὴν ἐπαρχίαν, ἣν ὠνόμασαν Ἀχαΐαν, ὑπὸ τὸ ὄνομα δὲ τοῦτο ἐγνώρισαν τὴν χώραν οἱ πρῶτοι κήρυκες τοῦ Χριστιανισμοῦ. Αἱ Ἀθῆναι μόλις διέσῳζον τὰς ἀναμνήσεις τῆς παλαιᾶς των δόξης, ὡς πνευματικὸν κέντρον τῆς ὑποδουλωθείσης χώρας, πολιτικὸν δὲ καὶ ἐμπορικὸν κέντρον αὐτῆς εἶχεν ἀποβῇ ἡ Κόρινθος, ἐν ᾗ ἥδρευε καὶ ὁ Ρωμαῖος ἀνθύπατος Ἀχαΐας. Ἡ Κόρινθος ἀνακαινισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, ἀνέκτησε τὴν προτέραν της ἀκμήν, ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἀπέβη καὶ ἑστία ἐσχάτης διαφθορᾶς καὶ ἀκολασίας ἀπεριγράπτου. Γενικῶς δ' εἰπεῖν ἡ θρησκεία ἐν Ἑλλάδι εἶχε τελείως καταπέσει. Οἱ ἐκλεκτικοὶ φιλόσοφοι, οἱ νέοι πυθαγόρειοι καὶ οἱ νέοι πλατωνικοὶ εἶχον ἀναλάβει νὰ ὑποστηρίξωσι τὴν θρησκείαν διὰ τῆς φιλοσοφίας, μετασχηματίσαντες αὐτὴν εἰς θεολογίαν, ἀλληγορικῶς ἑρμηνεύσαντες τοὺς μύθους καὶ παραστήσαντες αὐτοὺς ὡς σύμβολα ὑψηλῶν ἐννοιῶν. Ἀλλὰ τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα τοῦ λαοῦ ἦτο ἄνευ πραγματικοῦ περιεχομένου. Ὡς μίμησις δὲ τοῦ παρελθόντος, ἡ ἀναζωογόνησις τῆς θρησκείας δὲν ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς πραγματικῆς ζωῆς, ἀλλὰ προήρχετο ἐκ τῶν βιβλίων καὶ ὡς τοιαύτη ἦτο ξένη πρὸς τὸν λαόν. Ὅθεν οἱ φιλόσοφοι, στρέψαντες τὴν προσοχήν των εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἐζήτησαν ἐκεῖθεν νέους θεοὺς καὶ νέας θρησκευτικὰς ἰδέας, τοῦτο δὲ μᾶλλον ἐπηύξησε τὴν θρησκευτικὴν σύγχυσιν. Κακότεχνα ξόανα αἰγυπτιακῶν καὶ περσικῶν θεοτήτων ἀντικατέστησαν τὰ λαμπρὰ ἀγάλματα τῶν ἑλληνικῶν θεῶν· τελεταὶ ἀκατανόητοι, ξέναι καὶ γελοῖαι καὶ ἀκόλαστοι, διέστρεφον πᾶσαν θρησκευτικὴν ἰδέαν, ἐπαυξάνουσαι τὴν διαφθορὰν καὶ τὴν ἀκολασίαν. Καθ' ὃν δὲ χρόνον οἱ λόγιοι ἄνδρες ἀπεμακρύνοντο ἀπὸ τῆς θρησκείας, ἣν μάτην προσεπάθει ἡ φιλοσοφία ν' ἀποπνευματίσῃ, ὁ ὄχλος ἐπέμενεν εἰς τὸν παχυλὸν πολυθεϊσμόν· ἐλάτρευε τὰ οἰκιακά του εἴδωλα, ἐτήρει τὰς θρησκευτικὰς συνηθείας καὶ τελετὰς καὶ δεισιδαιμονίας, χωρὶς ἐξ αὐτῶν νὰ πορίζηται πνευματικήν τινα ἢ ἠθικὴν ὠφέλειαν.

Ἐν τοιαύτῃ θρησκευτικῇ καὶ ἠθικῇ καταστάσει ἠκούσθη τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα ἐν Ἑλλάδι διὰ τοῦ μεγίστου τῶν ἀποστόλων, τοῦ Παύλου. Οὗτος, ἐν Ταρσῷ τῆς Κιλικίας γεννηθείς, ἐγίνωσκε καὶ ἐλάλει τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὡς μητρικήν. Μετὰ τὴν προσέλευσίν του εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς Ἀντιοχείας, ἥτις ἀπέβη ἡ πρώτη τῶν ἐξ Ἑλλήνων καὶ λοιπῶν ἐθνικῶν χριστιανικὴ μητρόπολις, ἐπεχείρησε τὴν πρώτην ἀποστολικήν του περιοδείαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν νῆσον Κύπρον, ἥτις ἔκτοτε ἤρξατο ἐκχριστιανιζομένη. Κατὰ τὴν δευτέραν περιοδείαν του ὁ Παῦλος διέτρεξε τὰς ἑλληνικὰς καὶ ἐξηλληνισμένας πόλεις τῆς Συρίας, τῆς Λυκαονίας καὶ τῆς Φρυγίας, τῆς Γαλατίας καὶ τῆς Μυσίας, σκοπῶν νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν Βιθυνίαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸν Πόντον, ἀλλ' ἐν Τρῳάδι εὑρισκόμενος ὡδηγήθη δι' ὁράματος, ἵνα διαπεράσῃ εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς ἐπαρχίας τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἀποπλεύσας ἐκ Τρῳάδος μετὰ τοῦ Σίλα καὶ τοῦ Τιμοθέου, ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν Νεάπολιν τῆς Μακεδονίας (παρὰ τὴν Καβάλλαν), ὅπου τὸ πρῶτον ἐκήρυξε τὸν Χριστιανισμόν. Ἐκεῖθεν μετὰ τοῦ Σίλα μετέβη εἰς Θεσσαλονίκην καὶ Βέρροιαν, ἀναγκαζόμενος πανταχοῦ ν' ἀποκρούῃ τοὺς ἀντιδρῶντας Ἰουδαίους. Καταλιπὼν ἐκεῖ τὸν Σίλαν καὶ τὸν Τιμόθεον, ἦλθεν εἰς Ἀθήνας ἐν τέλει τοῦ 50οῦ ἔτους, ὅπου κατ' ἀρχὰς μὲν ἐκήρυττεν ἐν τῇ συναγωγῇ τῶν Ἰουδαίων, εἰς τὴν ὁποίαν προσήρχοντο καὶ οἱ προσήλυτοι Ἕλληνες, εἶτα δὲ καὶ ἐν τῇ Ἀγορᾷ, κατὰ σωκρατικὸν τρόπον, προὐκάλει συζητήσεις μετ' ἄλλων τε καὶ μετὰ τῶν ἐπικουρείων καὶ τῶν στωϊκῶν. Τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν εὗρε «κατείδωλον», πλήρη ναῶν, βωμῶν καὶ εἰδώλων, τοὺς δὲ κατοίκους αὐτῆς «ὡς δεισιδαιμονεστέρους», εἰς ἄκρον παραδεδομένους εἰς τὴν λατρείαν τῶν εἰδώλων. Εἰς τὸν Παῦλον ἐνεποίησεν ἐντύπωσιν βωμός τις ἐπιγεγραμμένος «ἀγνώστῳ θεῷ». Δὲν εὑρέθη μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων βωμὸς φέρων τοιαύτην ἐπιγραφὴν ἀκριβῶς, ἀλλ' ἀνάλογός τις ἀναφέρεται ἐπιγραφή, «τῷ προσήκοντι θεῷ», ὑπὸ τοῦ Διογένους Λαερτίου, ὅστις ἐπὶ πλέον παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι καὶ εἰς τὰ πέριξ τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρχον «βωμοὶ ἀνώνυμοι». Ὁ δὲ Παυσανίας εἶδε κατὰ τὴν ἀπὸ Φαλήρου εἰς Ἀθήνας ὁδὸν βωμοὺς ἀφιερωμένους εἰς ἀγνώστους θεοὺς («ἔστι δὲ βωμοὶ θεῶν τε ὀνομαζομένων ἀγνώστων καὶ ἡρώων»), ὅμοιόν τι δὲ παρετήρησε καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ. Καὶ ὁ Φιλόστρατος ἐν βίῳ Ἀπολλωνίου Τυανέως λέγει ὅτι οὗτος εἶδεν ἐν Ἀθήναις βωμὸν «ἀγνώστων θεῶν», ὁ δὲ Λουκιανὸς διέσωσε καὶ συνήθη ὅρκον «Νὴ τὸν Ἄγνωστον ἐν Ἀθήναις». Ἐν Περγάμῳ ἀνευρέθη ἐπιγραφὴ ἐπὶ ἱδρυθέντος ὑπὸ Καπίτωνος δᾳδούχου βωμοῦ «θεοῖς ἀγνώστοις». Ὁ Λατῖνος πρεσβύτερος Ἱερώνυμος († 420) ἀναγράφει ὅτι ὁ Παῦλος γενικῶς εἶπεν ὅτι ὁ βωμὸς εἶχεν ἐπιγραφὴν «ἀγνώστῳ θεῷ», ἐνῷ ἡ ἐπιγραφὴ ἔλεγε «θεοῖς Ἀσίας, Εὐρώπης καὶ Ἀφρικῆς, θεοῖς ἀγνώστοις καὶ ξένοις» (diis Asiae et Europae et Africae, diis ignotis et peregrinis). Ὑπὸ τὸν αὐτὸν περίπου τύπον διέσωσε τὴν ἐπιγραφὴν καὶ ὁ Οἰκουμένιος Τρίκκης. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι ὁ Παῦλος εἶδε βωμὸν φέροντα ἐπιγραφὴν «ἀγνώστῳ θεῷ», ἐταράσσετο δ' ἐκ τοῦ θεάματος τῆς κατειδώλου πόλεως. Ἡ διδασκαλία του, αἱ συνομιλίαι ἐν τῇ ἀγορᾷ καὶ αἱ συζητήσεις μετὰ τῶν στωϊκῶν καὶ τῶν ἐπικουρείων προὐκάλουν διάφορα σχόλια. Οἱ μὲν ἐχαρακτήριζον αὐτὸν ὡς «σπερμολόγον», οἱ δ' ἔλεγον ὅτι «ξένων δαιμονίων» ἦτο κῆρυξ. Ὡς ξένα δὲ ἢ «καινὰ δαιμόνια», ὡς ἔλεγον οἱ Ἀθηναῖοι, ὑπελάμβανον τὸν Ἰησοῦν καὶ τὴν Ἀνάστασιν, «καὶ γὰρ τὴν ἀνάστασιν θεὸν ἐνόμιζον, ἅτε εἰωθότες καὶ θηλείαις σέβειν», λέγει ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος. Τοιαύτη κατηγορία ἀποδεικνυομένη συνεπήγετο θάνατον, κατὰ τοὺς ἀθηναϊκοὺς νόμους. Ἀλλά, κυρίως εἰπεῖν, ὁ Παῦλος δὲν κατηγγέλθη ἐπὶ «ἀσεβείᾳ», ὡς ἐχαρακτηρίζετο τὸ ἔγκλημα τοῦτο («ἀσεβείας γραφή»), ἀλλ' ἐζητήθησαν παρ' αὐτοῦ ἐξηγήσεις περὶ τῆς διδασκαλίας του. Ἀγαγόντες «ἐπὶ τὸν Ἄρειον πάγον», ἠθέλησαν νὰ μάθωσι τί πράγματι ἐδίδασκεν. Ἐνταῦθα οὔτε κατήγορος παρουσιάσθη, οὔτε κατηγορία διετυπώθη, οὔτε δίκη ἐγένετο, οὔτε ἀπόφασις ἐξεδόθη. Οἱ συνελθόντες δὲν ἦσαν μόνον ἀρεοπαγῖται, ἀλλὰ καὶ φιλόσοφοι καὶ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, ἄνδρες καὶ γυναῖκες. Ὁ Παῦλος προσαγορεύει οὐχὶ δικαστὰς ἀρεοπαγίτας, ἀλλὰ τὸν λαὸν («ἄνδρες Ἀθηναῖοι»). Οἱ συνελθόντες προσῆλθον μᾶλλον ἐκ περιεργείας, ἵν' ἀκούσωσι τί θὰ εἴπῃ ὁ Παῦλος, διότι «Ἀθηναῖοι πάντες καὶ οἱ ἐπιδημοῦντες ξένοι εἰς οὐδὲν ηὐκαίρουν ἢ λέγειν τι καὶ ἀκούειν καινότερον», ἐσημείωσεν ὁ συγγραφεὺς τῶν Πράξεων. Δὲν ἦσαν λοιπὸν δικασταὶ οἱ ἀκροαταὶ τοῦ Παύλου, ἡ δὲ ὁμιλία του φέρει λαϊκόν, οὐχὶ δικανικὸν χαρακτῆρα. Ἔμεινε δὲ ἀτελής, διότι διεκόπη ὑπὸ τῶν φιλοσόφων, ἀλλὰ τοῦτο δὲν θὰ ἐπετρέπετο, ἂν εὑρίσκετο ἐνώπιον δικαστηρίου. Ἡ διακοπὴ συνωδεύθη ὑπὸ χλευασμῶν καὶ τῆς περιφρονητικῆς φράσεως «ἀκουσόμεθά σου περὶ τούτου καὶ πάλιν».

Δύναται λοιπὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀναντίρρητον ὅτι ὁ Παῦλος ὡμίλησεν ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ἀρχόμενος τῆς θαυμασίας ὁμιλίας

Digitized by Google

του επήνεσε την θεοσέβειαν των Ἀθηναίων, εἰπὼν δὲ ὅτι μεταξὺ τῶν πολλῶν σεβασμάτων εἶδε καὶ βωμὸν μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς: «ἀγνώστῳ θεῷ», ἐδίδαξε περὶ τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς καὶ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ, δημιουργοῦ καὶ κυρίου τῶν πάντων, «ὅστις οὐκ ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖ, οὐδὲ ὑπὸ χειρῶν ἀνθρωπίνων θεραπεύεται, προσδεόμενός τινος». Ταῦτα λέγων ὁ Παῦλος, εἶχεν ἐνώπιόν του τὴν Ἀκρόπολιν καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ χειροποιήτους ναούς. Συνεχίσας ἀνέπτυξε τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς προνοίας αὐτοῦ ἐπὶ τῶν διαφόρων λαῶν καὶ προσέθηκεν ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ὡς ἐν σκοτεινῷ τόπῳ εὑρισκόμενοι, ἀνεζήτουν κἂν εὕρωσι καὶ ψηλαφήσωσιν, εἰ δυνατόν, τὸν Θεόν, ἐνῷ καὶ Ἕλληνες ποιηταὶ εἶπον ὅτι ἐκ τοῦ Θεοῦ, ὡς δημιουργοῦ ἡμῶν, οἱ ἄνθρωποι καταγόμεθα, ἐν αὐτῷ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ὑπάρχομεν. Τέλος προσέθηκεν ὅτι ὁ Θεὸς προσκαλεῖ τοὺς ἀνθρώπους εἰς μετάνοιαν, διότι ὥρισεν ἡμέραν, καθ' ἣν θὰ κρίνῃ ἐν δικαιοσύνῃ τοὺς πάντας, διὰ τοῦ ἀποσταλέντος ὑπ' αὐτοῦ, ὃν ἀνέστησεν ἐκ νεκρῶν. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διεκόπη ἡ ὁμιλία τοῦ ἀποστόλου Παύλου ὑπὸ τῶν φιλοσόφων, τῶν ἀρνουμένων τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν. Ἀλλ' ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ἀπέδωκεν ἀμέσως τοὺς πρώτους καρπούς. Διότι ἐμορφώθη ἡ πρώτη χριστιανικὴ παροικία τῶν Ἀθηνῶν ἐκ τῶν προσελθόντων διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ ἀποστόλου εἰς τὴν νέαν θρησκείαν, ὀνομαστὶ δ' ἐγνώσθησαν μεταξὺ τούτων ὁ ἀρεοπαγίτης Διονύσιος καὶ γυνή τις ὀνόματι Δάμαρις. Ὁ Διονύσιος, ὡς μέλος τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἦτο ἐκ τῶν ἀρχόντων τῆς πόλεως Ἀθηνῶν, κατὰ τὴν μαρτυρίαν δὲ τοῦ Διονυσίου ἐπισκόπου Κορίνθου (Β' αἰών), ἣν διέσωσεν ὁ Εὐσέβιος ἐν τῇ «Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ», ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης ἐχρημάτισεν ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν, κατὰ δὲ τὸν ἐκκλησιαστικὸν ἱστορικὸν Νικηφόρον Κάλλιστον Ξανθόπουλον, ἀπέθανε μαρτυρικὸν θάνατον. Βραδύτερον ὁ Διονύσιος ἐταυτίσθη πρὸς ἕτερον Διονύσιον, ὅστις περὶ τὸ 250 μετέβη εἰς Γαλλίαν καὶ ὑπέστη μαρτυρικὸν θάνατον. Ἐπ' ὀνόματι τοῦ Διονυσίου Ἀθηνῶν διεσώθησαν συγγράμματά τινα, προφανῶς μὴ ἀνήκοντα εἰς αὐτόν.

Ἀπομακρυνθεὶς ὁ Παῦλος ἐξ Ἀθηνῶν μετέβη εἰς Κόρινθον, τὴν πρωτεύουσαν τῆς Ἀχαΐας, ὄντος τότε ἀνθυπάτου τοῦ Γαλλίωνος, ἀδελφοῦ τοῦ Σενέκα. Κατά τινας ἐπιγραφὰς τῶν Δελφῶν καὶ τῶν Πλαταιῶν, ὁ Γαλλίων ἐχρημάτισεν ἀνθύπατος κατὰ τὸ ἔτος 51—52, φαίνεται δ' ὅτι ὁ Παῦλος ἔφθασεν εἰς Κόρινθον ἐν ἀρχῇ τοῦ 51. Ἡ πρόοδος τοῦ κηρύγματός του ὑπῆρξε μεγάλη, ἐκ τῶν πρώτων δὲ προσῆλθον εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ὁ Στεφανᾶς, «ἡ ἀπαρχὴ τῆς Ἀχαΐας», καὶ οἱ τούτου ἑταῖροι Φορτουνᾶτος καὶ Ἀχαϊκός. Ἐκήρυττε δὲ ὁ Ἀπόστολος ἐν τῇ οἰκίᾳ προσηλύτου τινός, τοῦ Τίτου Ἰούστου, συνομοροῦσῃ τῇ ἑβραϊκῇ Συναγωγῇ. Ἀλλ' ἐξηγέρθησαν κατ' αὐτοῦ οἱ Ἰουδαῖοι, ἐνώπιον δὲ τοῦ Γαλλίωνος συνέβησαν ἐπεισόδιά τινα, καθ' ἃ ὁ Ρωμαῖος ἀνθύπατος ἐφάνη μᾶλλον δυσμενὴς πρὸς τοὺς Ἰουδαίους. Ἐκ Κορίνθου ὁ Παῦλος ἔγραψε τὰς πρὸς Θεσσαλονικεῖς καὶ πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολάς, πιθανῶς δὲ καὶ τὴν πρὸς Γαλάτας. Ἀπελθὼν ἐκ Κορίνθου, μετὰ 18 μηνῶν διαμονήν, διὰ Κεγχρεῶν μετέβη εἰς Ἔφεσον, Καισάρειαν, Ἱερουσαλὴμ καὶ Ἀντιόχειαν, ἐκεῖθεν δ' ἀνέλαβε κατὰ τὸ 52 τὴν τρίτην ἀποστολικὴν περιοδείαν. Ἐν Ἐφέσῳ ἔμεινε κηρύττων κατὰ τὰ ἔτη 53—56, κατὰ δὲ τὸ φθινόπωρον καὶ τὸν χειμῶνα τοῦ 56—57 διὰ Μακεδονίας μετέβη πάλιν εἰς Κόρινθον, πρὸς ἐμπέδωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Εἰς τοῦτο ὁ Παῦλος ἔσχε συνεργάτας τὸ ἐκ Πόντου ζεῦγος Ἀκύλαν καὶ Πρίσκιλλαν καὶ τὸν λόγιον Ἀλεξανδρέα Ἀπολλώ. Ἀλλά, δυστυχῶς, ἡ νεαρὰ χριστιανικὴ παροικία τῆς Κορίνθου εἶχε διαιρεθῆ εἰς διαφόρους μερίδας, ἔγραψε δὲ ὁ Παῦλος, ἤδη ἐν Ἐφέσῳ εὑρισκόμενος καὶ καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν Κόρινθον, πρὸ τῆς τελευταίας μεταβάσεώς του, τὰς δύο πρὸς Κορινθίους ἐπιστολάς. Προσωπικῶς ἐργασθεὶς καὶ πάλιν ἐν Κορίνθῳ, ἠδυνήθη νὰ θέσῃ σταθερὰ τὰ θεμέλια τοῦ χριστιανικοῦ οἰκοδομήματος καὶ νὰ καταστήσῃ τὴν πόλιν ἐκείνην κέντρον τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα.

Κατὰ τὴν παράδοσιν καὶ ἄλλοι ἀπόστολοι εἰργάσθησαν πρὸς τοῦτο, ἰδίως δὲ ὁ Ἀνδρέας, ὅστις καὶ τὸν μαρτυρικὸν ὑπέστη ἐν Πάτραις περὶ τὸ 66ον ἔτος θάνατον. Ὁ Ἀνδρέας ἐκήρυξε πρότερον τὸν Χριστιανισμὸν πολλαχοῦ, καὶ δὴ καὶ ἐν Βυζαντίῳ, ἔνθα ἵδρυσε τὴν ἐκεῖ ἔνδοξον εἰς τὸν ἐφεξῆς χρόνον καταστᾶσαν ἐκκλησίαν. Ὡσαύτως ἐκήρυξε τὸν Χριστιανισμὸν ἐν Κρήτῃ ὁ μαθητὴς καὶ συνέκδημος τοῦ Παύλου Τίτος, χρηματίσας ἐπίσκοπος. κατά τινας δὲ παραδόσεις καὶ ὁ ἀπόστολος Φίλιππος ἐν Ἀθήναις, ὅπου καὶ ναὸς εἰς μνήμην αὐτοῦ ἱδρύθη ΒΔ. τοῦ Θησείου, καὶ ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ὁ δὲ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, ἐξορισθεὶς εἰς τὴν νῆσον Πάτμον, εἶδεν ἐκεῖ τὴν Ἀποκάλυψιν, ἐν ᾧ τόπῳ βραδύτερον ἱδρύθη ἡ ἔνδοξος μονή, ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ τιμωμένη. Ἐξ ἐπιγραφῶν δὲ καὶ ἄλλων μαρτυριῶν καὶ ἐνδείξεων καταφαίνεται ὅτι πλεῖσται χριστιανικαὶ παροικίαι ὑπῆρχον ἐν Ἑλλάδι, ἔχουσαι ἰδίους ἐπισκόπους, ὑπερεῖχον δὲ αἱ παροικίαι τῆς Κορίνθου, τῶν Ἀθηνῶν, τῶν Μεγάρων, τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Πατρῶν. Μεγαλυτέρα ὑπῆρξεν ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Ἠπείρῳ, κέντρον ἔχουσα τὴν Νικόπολιν, ἐν Θεσσαλίᾳ τὴν Λάρισαν, ἐν Κρήτῃ τὴν Γορτύνην καὶ ἐν ταῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἰδίως ἐν Μήλῳ, Τήνῳ, Πάρῳ, Θήρᾳ, Ἀστυπαλαίᾳ, Καλύμνῳ, Τενέδῳ Λέρῳ. Χίῳ. Ἀκμαῖαι χριστιανικαὶ παροικίαι ὑπῆρχον ἐν Μακεδονίᾳ (Φίλιπποι, Θεσσαλονίκη, Βέρροια), ὧν κέντρον ἦτο ἡ Θεσσαλονίκη, εὐρεῖα δὲ ὑπῆρξεν ἡ διάδοσις τῆς νέας θρησκείας ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ παρὰ τὴν Προποντίδα. Ἐν Βυζαντίῳ ὑπῆρχεν ἤδη κατὰ τὸν Β' αἰῶνα χριστιανικὴ παροικία, ἐξ αὐτῆς δὲ προῆλθεν ὁ αἱρετικὸς Θεόδοτος, περὶ τὸ 190 εἰς Ρώμην μεταβάς. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἐχρησιμοποίει τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν πρὸς διατύπωσιν τῆς διδασκαλίας του καὶ ὅτι οὕτως ἡ γλῶσσα αὕτη ἀπέβη γλῶσσα τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας πανταχοῦ τοῦ κόσμου, καὶ ἐν αὐτῇ ἔτι τῇ Ρώμῃ, συνετέλει τὰ μάλιστα εἰς τὴν εὐχερεστέραν διάδοσιν τῆς νέας θρησκείας ἀνὰ τὸν ἑλληνικὸν καὶ ἐξηλληνισμένον κόσμον. Τὸ πνευματικὸν ἐνδιαφέρον, τὸ προκαλούμενον ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἵλκυε τὴν προσοχὴν τῶν Ἑλλήνων, τὸ δὲ ἀπελευθερωτικὸν αὐτοῦ κήρυγμα ἀνεκούφιζε τοὺς στενάζοντας ὑπὸ τὸν βαρύτατον ρωμαϊκὸν ζυγόν. Καὶ ταῦτα συνέβαινον καθ' ὃν χρόνον τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα ὁσημέραι κατέπιπτε. Χαρακτηριστικὸν δ' ἐπεισόδιον ἀναφέρεται κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Τιβερίου καὶ παράδοξός τις εἴδησις περὶ τοῦ θανάτου τοῦ «μεγάλου Πανός». Ἕλλην τις, Ἐπιθέρσης ὀνόματι, γραμματικὸς ἐκ Προύσης, πλέων πρὸς τὴν Ἰταλίαν, ἤκουσε μεταξὺ Παξοῦ καὶ Ἀντιπάξου φωνὴν λέγουσαν πρὸς τὸν Αἰγύπτιον κυβερνήτην τοῦ πλοίου: «Ὅταν γένῃ κατὰ τὸ Παλῶδες, ἀνάγγειλον ὅτι Πὰν ὁ μέγας τέθνηκεν». Γενομένος κατὰ τὸ Παλῶδες ἐξετέλεσε τὴν ἐντολὴν ὁ Αἰγύπτιος ναύκληρος, ἠκούσθη δὲ ὡς ἀπάντησις μέγας στεναγμός, ὡσεὶ ὑπὸ πολλῶν ἐκπεμπόμενος ἀνθρώπων. Ἀλλ' ἡ γενικὴ κατάπτωσις τοῦ ἐθνικοῦ θρησκεύματος ἦτο πασίδηλος. Μάτην δὲ ἠγωνίζοντο οἱ ὑπέρμαχοι αὐτοῦ ὅπως στηρίξωσιν αὐτὸ διὰ τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας τῶν ἀνατολικῶν θεοτήτων. Αὕτη μᾶλλον ἐπέσπευσε τὴν διάλυσιν τοῦ ἐθνικοῦ πολυθεϊστικοῦ θρησκεύματος. Ὁ δὲ Λουκιανὸς διὰ τῶν διαλόγων αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν συγγραμμάτων ἀναφανδὸν ἐνέπαιζε καὶ ἐσατίριζε τοὺς ψευδεῖς θεούς.

Παρὰ πᾶσαν δὲ τὴν ἀντίδρασιν τῆς μετὰ τοῦ πολυθεϊστικοῦ θρησκεύματος συνδεθείσης φιλοσοφίας, ἡ νέα θρησκευτικὴ ζωὴ εἶχε τοιαύτας ἐκδηλώσεις, ὥστε τὸ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τὴν πληροφορίαν τοῦ Τερτυλλιανοῦ, ἤρξαντο συγκροτούμεναι Σύνοδοι πρὸς ἐπίλυσιν διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων. Φαίνεται δ' ὅτι καὶ οἱ πρῶτοι αἱρετικοί, *γνωστικοὶ* λεγόμενοι, εὗρον ἄσυλον εἰς τὴν Ἑλλάδα, διότι ἐν Σάμῃ τῆς Κεφαλληνίας ἀναφέρονται ὀπαδοὶ τοῦ Ἀλεξανδρέως γνωστικοῦ Ἐπιφανοῦς. Σημαντικώτατον ὡσαύτως γεγονὸς ἀπετέλεσεν ἡ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπανειλημμένη ἐπίσκεψις τοῦ μεγάλου Ἀλεξανδρέως θεολόγου Ὠριγένους († 251), οὗτινος διδάσκαλος ἐχρημάτισεν ὁ ἐξ Ἀθηνῶν καταγόμενος Κλήμης, πρεσβύτερος Ἀλεξανδρείας. Ἡ πρώτη ἐπίσκεψις τοῦ Ὠριγένους εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ εἰδικῶς εἰς τὰς Ἀθήνας, προὐκλήθη ἐξ ἐκκλησιαστικῶν τινων ζητημάτων, πρὸς ἐπίλυσιν τῶν ὁποίων ὁ τέως λαϊκὸς Ὠριγένης ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος ἐν Παλαιστίνῃ. Κατὰ δὲ τὴν δευτέραν ἐπίσκεψίν του ἔμεινεν ἐπὶ μακρὸν ἐν Ἀθήναις, ἔνθα ἐπεράτωσε τὸ ὑπόμνημα εἰς τὸν προφήτην Ἰεζεκιὴλ καὶ συνέταξε τὰ πέντε βιβλία εἰς τὸ «Ἆσμα τῶν Ἀσμάτων». Περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν ὁ Ὠριγένης, παραβάλλων αὐτὴν πρὸς τὴν ἀρχαίαν «Ἐκκλησίαν τοῦ Δήμου Ἀθηναίων», γράφει ὅτι ἦτο «πραεῖά τις καὶ εὐσταθὴς ἅτε θεῷ ἀρέσκειν τῷ ἐπὶ πᾶσιν βουλομένη, ἡ δ' Ἀθηναίων ἐκκλησία στασιώδης καὶ οὐδαμῶς παραβαλλομένη τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ». Ὁ Ὠριγένης κατέλιπε ζωηρὰ ἀναμνήσεις ἐν Ἀθήναις, ἔνθα, κατὰ πληροφορίας τοῦ Λατίνου πρεσβυτέρου Ρουφίνου († 410), εἶχε πολλοὺς ὀπαδούς. Πιθανῶς ὁ Ὠριγένης ἐπεσκέφθη καὶ τὴν Νικόπολιν τῆς Ἠπείρου.

Ἡ ἐπισκοπὴ τῆς Κορίνθου. Ἡ παρουσία τοῦ μεγάλου Ἀλεξανδρέως διδασκάλου συνετέλεσε πάντως εἰς ἐνίσχυσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Σημειωτέον δ' ὅτι ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῶν Ἀθηνῶν ἐφοίτων ἤδη καὶ Χριστιανοί, ὡς ὁ ἐκ Πόντου Γρηγόριος, ὁ κατόπιν μαθητὴς τοῦ Ὠριγένους καὶ εἶτα ὡς ἐπίσκοπος Νεοκαισαρείας δοξασθείς. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία ἦ ὀργανωμένη καὶ διοικητικῶς ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἀρξαμένης τῆς ὀργανώσεως ταύτης. Διότι ἤδη ὁ ἀπόστολος Παῦλος θεωρεῖ πάσας τὰς παροικίας τῆς Ἑλλάδος ὡς ἀποτελούσας ἓν ὅλον. Διότι τὴν Β' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴν ἐπιστέλλει «τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ τῇ οὔσῃ ἐν Κορίνθῳ, σὺν τοῖς ἁγίοις πᾶσι τοῖς οὖσιν ἐν ὅλῃ τῇ Ἀχαΐᾳ» (1, 1). Ἐκτὸς τῶν κατὰ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν, ἃς κατέστειλεν ὁ ἀπόστολος Παῦλος διὰ τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῆς προσωπικῆς του παρουσίας, τελευτῶντος τοῦ Α' αἰῶνος παρουσιάσθησαν νέαι ἀνωμαλίαι, ἔγραψε δ' ἐν ἔτει 95 διὰ τοῦ Κλήμεντος Ρώμης («ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ, ἡ παροικοῦσα Ρώμην, τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ, τῇ παροικούσῃ Κόρινθον») ἐπιστολήν, ἀποτελοῦσαν ἀπάντησιν εἰς ἐπιστολὴν τῆς παροικίας τῆς Κορίνθου, βραδύνασαν ἕνεκα τῶν διωγμῶν («διὰ τὰς αἰφνιδίους καὶ ἐπαλλήλους γενομένας ἡμῖν συμφορὰς καὶ περιπτώσεις»). Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἐξέφραζε τὴν λύπην της διὰ τὴν «μιαρὰν καὶ ἀνόσιον στάσιν», ἣν «ὀλίγα πρόσωπα προπετῆ καὶ αὐθάδη» προὐκάλεσαν καὶ δι' ἧς «ἐπηγέρθησαν οἱ ἄτιμοι ἐπὶ τοὺς ἐντίμους, οἱ ἄδοξοι ἐπὶ τοὺς ἐνδόξους, οἱ ἄφρονες ἐπὶ τοὺς φρονίμους, οἱ νέοι ἐπὶ τοὺς πρεσβυτέρους». Αἰτία τῆς στάσεως ὑπῆρξεν ὁ φθόνος. Διὰ τοῦτο παραινοῦνται ἐν τῇ ἐπιστολῇ οἱ Κορίνθιοι Χριστιανοί, ὅπως πειθαρχῶσι καὶ ἀγαπῶσιν ἀλλήλους, ἐγκαταλείποντες τὴν ἀλαζονείαν. Φαίνεται ὅτι οἱ Κορίνθιοι Χριστιανοὶ δὲν ἠδύναντο ν' ἀπαλλαγῶσι τῆς ὀλεθρίας ἐπιδράσεως τῆς κρατούσης ἐν τῇ πόλει αὐτῶν ἀκαταστασίας.

Κατὰ τὸν Β' αἰῶνα ἐπεσκέφθη τὴν Κόρινθον ὁ Ἡγήσιππος, ὅστις ἐν τοῖς «ὑπομνήμασιν» αὐτοῦ ἐσημείωσε καὶ τὰ ἑξῆς, διασωθέντα ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ἐν τῇ «Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ»: «καὶ ἐπέμενεν ἡ Ἐκκλησία ἡ Κορινθίων ἐν τῷ ὀρθῷ λόγῳ μέχρι Πρίμου, ἐπισκοπεύοντος ἐν Κορίνθῳ· οἷς συνέμειξα πλέων εἰς Ρώμην καὶ συνδιέτριψα τοῖς Κορινθίοις ἡμέρας ἱκανάς, ἐν αἷς συνανεπάημεν τῷ ὀρθῷ λόγῳ». Τοῦ ἐνταῦθα μνημονευομένου ἐπισκόπου Κορίνθου Πρίμου διάδοχος ὑπῆρξεν ὁ Διονύσιος, ὅστις «τῆς ἐνθέου φιλοπονίας οὐ μόνοις τοῖς ὑπ' αὐτόν, ἀλλ' ἤδη καὶ τοῖς ἐπὶ τῆς ἀλλοδαπῆς ἀφθόνως ἐκοινώνει, χρησιμώτατον ἑαυτὸν καθιστάς, ἐν αἷς ὑπετυποῦτο καθολικαῖς πρὸς τὰς ἐκκλησίας ἐπιστολαῖς», λέγει ὁ Εὐσέβιος. Οὗτος δὲ μεταδίδει τὸ περιεχόμενον τῶν «καθολικῶν ἐπιστολῶν» τοῦ Διονυσίου πρὸς τὰς χριστιανικὰς παροικίας Λακεδαίμονος, Ἀθηνῶν, Νικομηδείας, Γορτύνης τῆς Κρήτης, Ἀμάστριδος τοῦ Πόντου, Κνωσοῦ τῆς Κρήτης, Ρώμης. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ ἐπιστολῇ ἐπῄνει τὴν παροικίαν Ρώμης διὰ τὰς πεμπομένας ὑπ' αὐτῆς πρὸς τὰς ἄλλας χριστιανικὰς παροικίας βοηθείας, ἃς ηὔξησεν ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς Σωτὴρ (166—175). Οὗτος εἶχεν ἀπευθύνει πιθανῶς κατὰ τῶν αἱρετικῶν καὶ ἰδίαν ἐπιστολὴν πρὸς τὴν ἐν Κορίνθῳ Ἐκκλησίαν. Ὁ Διονύσιος Κορίνθου ὑπέστη τῷ 183, ὡς καὶ ὁ προκάτοχος αὐτοῦ, τὸν μαρτυρικὸν θάνατον ἐν Ρώμῃ. Μετ' αὐτὸν δὲ ἤκμασεν ἐν Κορίνθῳ, κατὰ τὰ ἔτη 190—197, ὁ ἐπίσκοπος Βακχύλος, γνωστὸς γενόμενος ἐκ τῶν ἀγωνισμάτων αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς πίστεως. Ἡ προσωπικότης τοῦ Διονυσίου προσέδωκεν ἐξαιρετικὴν αἴγλην εἰς τὴν ἐπισκοπὴν τῆς Κορίνθου, ἀλλὰ καὶ ἀσχέτως πρὸς τοῦτο ἡ ἐν Κορίνθῳ χριστιανικὴ ἐπισκοπή, ὡς ἐπισκοπὴ τῆς τότε πρωτευούσης πόλεως τῆς Ἑλλάδος, ἀπέβη ἡ μητρόπολις πασῶν τῶν ἐπισκοπῶν αὐτῆς ἐν διαρκείᾳ τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων. Ἡ ἐπισκοπὴ τῆς Κορίνθου ἦτο μητρόπολις τῆς τότε χριστιανικῆς Ἑλλάδος, συγκεντροῦσα τὴν ὅλην ζωὴν αὐτῆς, καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ καθόλου χριστιανικὴ Ἐκκλησία κατεδιώκετο ὑπὸ τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων.

Οἱ διωγμοί. Οἱ κατὰ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας διωγμοὶ ἀνέκοψαν τὴν πρόοδον τοῦ Χριστιανισμοῦ, πολλῷ δὲ μᾶλλον ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ Νέρων, δύο ἔτη μετὰ τὸν πρῶτον ἐν Ρώμῃ σφοδρὸν διωγμὸν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, περὶ τὸ 66ον ἔτος ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἑλλάδα, συνετάραξεν αὐτὴν διὰ τῶν θεατρικῶν του ἐπιδείξεων. Πάντως ἡ παρουσία τοῦ παράφρονος ἐκείνου τυράννου ἐν Ἑλλάδι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προαγάγῃ τὴν διάδοσιν τῆς νέας θρησκείας. Ὁ δ' ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Δομιτιανοῦ (81—96) διωγμὸς ἔσχε, φαίνεται, καὶ ἐν Ἑλλάδι ἀπηχήσεις, διότι τότε ἀναφέρεται ὅτι ὑπέστη μαρτυρικὸν θάνατον, ριφθεὶς εἰς τὴν πυράν, ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης. Μετὰ τὸν Διονύσιον ἐπίσκοποι τῶν Ἀθηνῶν τάσσονται ὁ Ἱερόθεος καὶ ὁ Νάρκισσος, ἀλλ' εἶναι ἱστορικῶς γνωστὸν ὅτι ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐμαρτύρησεν ὁ ἐξ Ἀττικῆς καταγόμενος ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν Πούπλιος. Ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ (98—117) ὑπέστησαν μαρτυρικὸν θάνατον ἐν Φιλίπποις οἱ Χριστιανοὶ Παρμενᾶς, Ζώσιμος καὶ Ροῦφος τῷ 109, τῷ δὲ 110 ὁ ἐπίσκοπος Δυρραχίου Ἄστιος ἢ Ἀρίστιος. Ὁ κατὰ τὸν Β αἰῶνα, ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου (161—180) ἀκμάσας καὶ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς ἐπίσκοπος Κορίνθου Διονύσιος, ὁ καὶ μαρτυρικὸν θάνατον ὑποστάς, ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ, ἧς ἀποσπάσματα διέσωσεν ὁ Εὐσέβιος, ἐποιεῖτο μνείαν τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου ὡς πρώτου ἐπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ προσέθετεν ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι Χριστιανοί, ὀλιγωρήσαντες τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον πολιτείας, σχεδὸν ἐκινδύνευσαν ν' ἀποστῶσι

αὐτῆς, ἕνεκα τοῦ διωγμοῦ, καθ' ὃν καὶ ὁ ἐπίσκοπος αὐτῶν ἐμαρτύρησεν, ὅτι διάδοχος τοῦ Πουπλίου ἐχρημάτισεν ὁ Κοδρᾶτος, κατορθώσας νὰ ἐπισυνάξῃ τὴν χριστιανικὴν κοινότητα Ἀθηνῶν καὶ νὰ ἀναζωπυρήσῃ αὐτὴν ἐν τῇ πίστει. Ἐκ τῆς πληροφορίας ταύτης καταφαίνεται ὅτι καὶ ὁ ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου διωγμὸς ἔσχε θύματα ἐν Ἑλλάδι. Ὁ Λατῖνος πρεσβύτερος Ἱερώνυμος ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἱστορικῆς μαρτυρίας του Διονυσίου ἐπισκόπου Κορίνθου συνήγαγεν ὅτι ὁ μνημονευόμενος ὑπ' αὐτοῦ ὡς διάδοχος τοῦ Πουπλίου ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν Κοδρᾶτος ὑπῆρξεν ὁ ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ Κοδρᾶτος. Ἀλλ' οὗτος ἤκμασεν ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ (117—138), ἐπισκεφθέντος τὰς Ἀθήνας κατὰ τὰ ἔτη 125—126. Πάντως δὲ πρὸς αὐτὸν ὑπέβαλεν ὁ Κοδρᾶτος τὴν ἀπολογίαν του κατὰ τὴν εἰς Ἀθήνας ἐπίσκεψιν. Ὑπῆρξε δὲ καὶ ἕτερος Κοδρᾶτος, μαθητὴς τῶν ἀποστόλων «εὐαγγελιστής» καὶ «προφήτης», διάφορος τοῦ τε ἐπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἀπολογητοῦ Κοδράτου. Ἐκτὸς τοῦ τελευταίου τούτου, καὶ ἕτερος Ἀθηναῖος φιλόσοφος καὶ ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ Ἀριστείδης, ὑπέβαλεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανὸν λαμπρὰν ἀπολογίαν ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀναπτύσσει τὴν θεμελιώδη ἀλήθειαν ὅτι οἱ Χριστιανοὶ κατέχουσι τὴν μόνην ὀρθὴν περὶ Θεοῦ ἰδέαν καὶ μόνον ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ ἀληθὴς θρησκεία, ἐνῷ οἱ βάρβαροι, οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἰουδαῖοι ἐπλανήθησαν. Ταυτοχρόνως ὁ ἀπολογητὴς ἀποδεικνύει ὅτι οἱ Χριστιανοί, κατέχοντες τὴν ἀλήθειαν, οὐχὶ ὡς ἁπλῆν θεωρίαν, ἐφαρμόζουσιν αὐτὴν ἐν τῇ ζωῇ. Ἀλλὰ καὶ ἕτερος μέγας ἀπολογητής, ὁ Ἀθηναγόρας, ἦτο «Ἀθηναῖος φιλόσοφος Χριστιανός», ὡς ἐπιγράφεται ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του «*Πρεσβεία περὶ Χριστιανῶν*», ἣν περὶ τὸ 177 ἀπέστειλε πρὸς τὸν Μᾶρκον Αὐρήλιον εἰς Ρώμην, ὅπου καὶ μετέβη ἐξ Ἀθηνῶν. Ὡσαύτως υἱὸς Ἀθηναίου φιλοσόφου, ὀνόματι Ἀντιόχου, μαρτυρήσαντος ἐν Ρώμῃ ἐπὶ Δομιτιανοῦ, ὑπῆρξεν ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης Ἀνάκλητος (76—88), πιθανῶς δὲ καὶ ὁ Ξύστος Β' (257—258) ἦτο υἱὸς Ἀθηναίου φιλοσόφου. Καὶ ὁ Ὑγῖνος, ὅστις εἰς Ρώμην μεταβὰς ἐξελέγη ἐπίσκοπος τῆς πόλεως ταύτης (136—140), ἦτο Ἀθηναῖος φιλόσοφος Χριστιανός. Αἱ ἀπολογίαι τῶν Χριστιανῶν ἀπολογητῶν δὲν ἀνέστελλον τοὺς διωγμούς, ὑποκινουμένους διαρκῶς ὑπὸ τῶν φανατικῶν εἰδωλολατρῶν. Οὕτω δ' ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀντωνίνου Πίου (138—161) ἐξηγέρθη πάλιν διωγμὸς ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν τῆς Ἑλλάδος. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐξέδωκε διάταγμα «*πρὸς Λαρισαίους καὶ Θεσσαλονικεῖς καὶ Ἀθηναίους*», κατὰ τὰς παρ' Εὐσεβίῳ πληροφορίας τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων, ὅπως μὴ καταδιώκωσι τοὺς Χριστιανούς. Τὸ διάταγμα δὲ τοῦτο μαρτυρεῖ τὴν ἀκμὴν τῶν χριστιανικῶν παροικιῶν εἰς τὰς ἀνωτέρω ἑλληνικὰς πόλεις. Ὁ ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Δεκίου (249—251) σφοδρὸς διωγμὸς ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Μεταξὺ τῶν Ἀθηναίων Χριστιανῶν μαρτύρων τοῦ διωγμοῦ ἐκείνου ἐγνώσθησαν ὁ Ἡράκλειος, ὁ Παυλῖνος καὶ ὁ Βενέδημος, οἵτινες ἐκάησαν ζῶντες καὶ ὧν τὴν μνήμην γεραίρει ἡ Ἐκκλησία τῇ 15 Μαΐου. Πρὸ τούτων δὲ πιθανῶς ἐμαρτύρησαν ἐν Ἀθήναις οἱ ἅγιοι Πέτρος, Διονύσιος, Χριστῖνα παρθένος, Ἀνδρέας καὶ Παῦλος, ὧν ἡ μνήμη ἑορτάζεται τῇ 19 Μαΐου. Ἐν Κορίνθῳ, κατὰ τὸν αὐτὸν διωγμὸν καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνθυπάτου Κοδράτου, ὑπέστησαν μαρτυρικὸν θάνατον ὁ Κυπριανός, ὁ Παῦλος καὶ ἄλλοι τινές, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀνθυπάτου Διονυσίου ἐμαρτύρησαν πολλαὶ γυναῖκες, ἐν αἷς καὶ ἡ ἁγία Χάρισσα καὶ ὁ ἅγιος ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν Λεωνίδας, ὅστις, συλληφθεὶς ἐν Τροιζῆνι, κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Πάσχα, ἤχθη εἰς Κόρινθον, ἔνθα μετὰ πολλὰς βασάνους ἀπηγχονίσθη. Βραδύτερον ἀνεκομίσθη τὸ λείψανον αὐτοῦ εἰς Ἀθήνας, διεσώθη δὲ παρὰ τὸν Ἰλισὸν ὑπόγειος κρύπτη, ἀποτελοῦσα μέρος τοῦ «*Μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Λεωνίδου*», ἱδρυθέντος πιθανῶς κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα. Τὸ «*Μαρτύριον*» ἦτο μεγαλοπρεπὴς βασιλική, ὡς μαρτυροῦσι τ' ἀνακαλυφθέντα ἀρχαιολογικὰ λείψανα αὐτῆς. Ἐν Γορτύνῃ τῆς Κρήτης ὑπέστησαν μαρτυρικὸν θάνατον ὁ ἅγιος ἐπίσκοπος Κύριλλος, γέρων 84 ἐτῶν, καὶ δέκα ἕτεροι Χριστιανοί, Θεόδουλος, Σατουρνῖνος, Εὔπορος, Γελάσιος, Εὐνίκιος, Ἀγαθόπους, Ζωτικός, Κλεομένης, Βασιλείδης καὶ Εὐάρεστος. Κατὰ τὸν αὐτὸν διωγμόν, τῇ 14 Μαΐου 250, ἐμαρτύρησε καὶ ὁ ἅγιος Ἰσίδωρος ἐν Χίῳ. Ἐν Κορίνθῳ ἐπὶ Δεκίου μαρτυρήσαντες ἀναφέρονται δεκατρεῖς Χριστιανοὶ μάρτυρες (ἡ μνήμη αὐτῶν τῇ 31 Ἰανουαρίου, 10 Μαρτίου, 16/15 Ἀπριλίου). Ἐκ Θεσσαλονίκης δὲ κατήγετο ἡ ὑποστᾶσα ἐν Κορίνθῳ τὸ μαρτύριον Ἑλκιονὶς (ἡ μνήμη αὐτῆς τῇ 28 Μαΐου). Πλεῖστοι ἕτεροι μάρτυρες ἀνεδείχθησαν εἰς διαφόρους ἄλλας ἑλληνικὰς πόλεις καὶ νήσους. Ἀλλ' ἰδίως ἡ Μικρὰ Ἀσία ἔδωκε καθ' ἅπαντας τοὺς διωγμοὺς τοὺς περισσοτέρους μάρτυρας. Ἐπὶ Γαλερίου (305—311) ἐγένετο μεγάλη σφαγὴ τῶν Χριστιανῶν ἐν Κορίνθῳ, ἐγνώσθησαν δὲ τὰ ἑξῆς ὀνόματα: Μύρων, Βικτωρῖνος, Βίκτωρ, Νικηφόρος, Κλαυδιανός, Σαραπίων, Παπίας, Κοδρᾶτος, Κορίνθιοι. Ἐκ τῶν πέριξ τῆς Κορίνθου καὶ ἀλλαχόθεν: Κυπριανός, Διονύσιος, Ἄνεκτος, Παῦλος, Κρίσκης, Λεωνίδας, Εἰρήνη, Ἀδριανός. Κατὰ τὸν τελευταῖον δ' ἐπὶ Διοκλητιανοῦ διωγμὸν μεγαλομάρτυς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀνεδείχθη τῷ 303 μετὰ τοῦ Νέστορος ὁ ἅγιος Δημήτριος μετὰ τοῦ ἐνδόξου ὀνόματος τοῦ ὁποίου συνεδέθη ἡ περαιτέρω ἱστορία τῆς πόλεως, καὶ ἐν Παλαιστίνῃ ἕτερος μεγαλομάρτυς, ὁ ἅγιος Γεώργιος, ὡς καὶ ἐν Αἰγύπτῳ ἡ ἁγία Αἰκατερίνη, ἰδιαζόντως τιμώμενοι ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἐκ Θεσσαλονίκης κατήγοντο αἱ ἐν Νικαίᾳ μαρτυρήσασαι Ἀγάπη, Χιονία καὶ Εἰρήνη. Ἀναφέρονται δὲ καὶ ἕτεροι μάρτυρες ἐν Θεσσαλονίκῃ, οἷον Ματρώνα, Δομίνιος, Ἀλέξανδρος, Ἀνυσία, Ἀγαθόπους διάκονος, Θεόδουλος ἀναγνώστης, Φλωρέντιος, Λούκιος καὶ Ταυρίων. Ἐν Κερκύρᾳ ζῶντες ἐκάησαν οἱ μάρτυρες Ζήνων, Εὐσέβιος, Νέων καὶ Βιτάλιος. Ἀλλ' οἱ διωγμοὶ οὗτοι κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν ἀνέκοψαν τὴν πρόοδόν του. «*Τὸ αἷμα τῶν μαρτύρων ὑπῆρξεν ὁ σπόρος τοῦ Εὐαγγελίου*», ὡς ὀρθῶς ἐλέχθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Τερτυλλιανοῦ κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα. Ἀλλ' ἡ πρόοδος αὕτη τῆς νέας θρησκείας ὑπῆρξε βραδυτάτη ἐν τῇ ἑστίᾳ τῆς πολυθεΐας, τῇ Ἑλλάδι, ἥτις μετὰ τὰς ὑπὸ τῶν Ρωμαίων προξενηθείσας καταστροφὰς καὶ δῃώσεις ὑπέστη ἐπιδρομὰς διαφόρων βαρβάρων, καθ' ὃν χρόνον ἡ ἀναρχία ἐλυμαίνετο τὸ Ρωμαϊκὸν κράτος. Κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Γότθων (267) κατεστράφησαν καὶ τὰ ἀρχαιότερα χριστιανικὰ μνημεῖα, ἐν οἷς καὶ ὁ πρῶτος εἰς μνήμην τοῦ ἁγίου Διονυσίου ναὸς παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον μετὰ τοῦ πρώτου ἐπισκοπείου τῶν Ἀθηνῶν. Οἴκοθεν δὲ νοεῖται ὅτι ἐν μέσῳ τοιούτων ἀνωμαλιῶν δὲν ἦτο εὔκολος ἡ πρόοδος τοῦ Χριστιανισμοῦ. Εἰς τοὺς διωγμοὺς τούτους ἔθηκε τέρμα ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος (306—337), ὁ πρῶτος Χριστιανὸς αὐτοκράτωρ, ὅστις καὶ διηυκόλυνε τὴν πλήρη ἐπικράτησιν τῆς νέας θρησκείας. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐδείχθη εὔνους πρὸς τὴν Ἑλλάδα, πρὸς τιμὴν δ' αὐτοῦ οἱ Ἀθηναῖοι ἵδρυσαν ἀνδριάντα. Καὶ ἐσκόπει μὲν κατ' ἀρχὰς ὁ Κωνσταντῖνος νὰ καταστήσῃ πρωτεύουσαν τοῦ κράτους τὴν Θεσσαλονίκην, προέβη δὲ καὶ εἰς προκαταρκτικάς τινας ἐργασίας ἐν τῷ λιμένι αὐτῆς, ἀλλὰ προὐτίμησεν ὕστερον τὸ Βυζάντιον, ἀρχαίαν ἀποικίαν τῶν Μεγαρέων, ὅπερ ἔμελλε νὰ καταστῇ περιφανέστατον κέντρον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ἡ νέα πρωτεύουσα, ἧς τὰ ἐγκαίνια ἐτελέσθησαν τῇ 11 Μαΐου 330, μετωνομάσθη *Κωνσταντινούπολις*, τὸ ὄνομα δὲ τοῦτο ἐκυριάρχησεν ἐν τῇ περαιτέρῳ ἱστορίᾳ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Διοικητικὴ ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ διαρρύθμισις τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἕνεκα τῶν ἰδιαιτέρων πολιτικῶν καὶ διοικητικῶν συνθηκῶν τῆς χώρας, ἐγένετο κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε ἡ Ἐκκλησία αὕτη δὲν συνεδέθη ἀμέσως μετὰ τῶν μεγάλων ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν κέντρων τῆς Αἰγύπτου, τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Συρίας, ἐν οἷς εἶχον μορφωθῆ τὰ πατριαρχεῖα Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, ὡς καὶ ἡ τῆς Κύπρου Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος δὲν συνεδέθη διοικητικῶς οὐδὲ μετὰ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, εὑρέθη δὲ μᾶλλον συνδεδεμένη μετὰ τῆς Ἐκκλησίας Ρώμης. Ἑλληνικαὶ χῶραι καὶ πόλεις, ὡς ἡ Μικρὰ Ἀσία, ἐν ᾗ ἡ Ἔφεσος, ἡ Καισάρεια καὶ ὁ Πόντος τῆς Καππαδοκίας καὶ αἱ περὶ τὴν Προποντίδα καὶ τὸν Ἑλλήσποντον ἑλληνικαὶ χῶραι, ἀπὸ τῶν πρώτων ἤδη ἡμερῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀναδειχθεῖσαι ἑστίαι ἐπιφανεῖς τῆς χριστιανικῆς ζωῆς, ἔτι μᾶλλον ἀνεπτύχθησαν ὑπαχθεῖσαι ὑπὸ τὸ ἐκκλησιαστικὸν κέντρον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, «Νέας Ρώμης», ἥτις μικρὸν κατὰ μικρὸν ἀπέκτα καὶ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ τὰς αὐτὰς προνομίας τῆς παλαιᾶς Ρώμης. Ἐν τῇ πολιτικῇ ὅμως διαιρέσει τοῦ κράτους αἱ χῶραι τῆς κυρίως Ἑλλάδος παρέμειναν εἰς τὸ δυτικὸν αὐτοῦ τμῆμα, ὅθεν ἀπετέλεσαν ἰδίαν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν, μὴ ὑπαχθεῖσαι ἀμέσως ὑπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ μᾶλλον διατελέσασαι ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν τῆς Ρώμης. Οὕτω: διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου γενομένης νέας διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ κράτους, ἡ κυρίως Ἑλλὰς μετὰ τῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἠπείρου καί τινων νήσων συμπεριελήφθη ἐν τῇ ὑπαρχίᾳ (Praefectura) τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, οὗτινος πρωτεύουσα ἀρχικῶς ὡρίσθη τότε τὸ Σίρμιον. Τὸ Ἀνατολικὸν Ἰλλυρικὸν γενικῶς ὠνομάζετο ὑπὸ τῶν τότε συγγραφέων Ἑλλάς, ἐν γεωγραφικῇ ἐννοίᾳ. Τούτου ὁ ἐπίσκοπος, μητροπολίτης καὶ ἔξαρχος, εἶχεν ὑφ' ἑαυτὸν τὰς μητροπόλεις Νικοπόλεως, Φιλίππων, Λαρίσης, Κορίνθου, Γορτύνης Κρήτης). Ἡ Θεσσαλονίκη διετήρησεν, ὡς φαίνεται, ἀνεξαρτησίαν τινά. Ἀλλὰ περὶ τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνος, καταστραφέντος τοῦ Σιρμίου ὑπὸ τῶν Οὔννων, κατέστη πρωτεύουσα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ ἡ Θεσσαλονίκη. Ταύτης δὲ ὁ ἐπίσκοπος ἀνεδείχθη ἔξαρχος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀποτελεσθείσης ἐκ δώδεκα μητροπόλεων, μιᾶς ἐν ἑκάστῃ τῶν ἐπαρχιῶν, ἤτοι ὑποδιοικήσεων τοῦ Ἰλλυρικοῦ:

Μακεδονία πρώτη. α') *Θεσσαλονίκης* μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν Φιλίππων, Βερροίας, Δίου, Δοβήρου, Σερρῶν, Παρθικοπόλεως, Κασσανδρείας, Ἡρακλείας Λυγκιστίδος, Ἡρακλείας Σιντικῆς ἢ Στρυμμοῦ, Ἀμφιπόλεως, Πέλλης, Ἐδέσσης, Θάσου, Λήμνου, Θεωρίνης (Θεωρίου).

Μακεδονία δευτέρα. β') *Στόβων* (ἐπὶ τῆς συμβολῆς τοῦ ποταμοῦ Ἐριγῶνος πρὸς τὸν Ἀξιὸν) μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Βαργάλων, Ζαπάρων.

Θεσσαλία. γ') *Λαρίσης* μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Δημητριάδος, Γόμφων, Ἐχιναίου, Φαρσάλου, Λαμίας, Τρίκκης, Μητροπόλεως, Ὑπάτων (Ὑπάτης), Θηβῶν Φθιώτιδος, Καισαρείας, Σκιάθου, Σκοπέλου.

Ἀχαΐα. δ') *Κορίνθου*, μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Ἀθηνῶν, Μεγάρων, Μαραθῶνος, Θηβῶν, Τανάγρας, Θεσπιῶν, Κορωνείας, Ὀποῦντος, Σκαρφείας, Ἐλατείας, Ναυπάκτου, Παλαιῶν Πατρῶν, Ἤλιδος, Μεγαλοπόλεως, Τεγέας, Μεσσήνης, Κυπαρισσίας, Λακεδαίμονος, Ἀσωποῦ, Μονεμβασίας, Ἄργους, Τροιζῆνος, Σικυῶνος, Χαλκίδος, Καρύστου Πορθμοῦ, Ὠρεοῦ, Σκύρου, Αἰγίνης, Ζακύνθου, Κεφαλληνίας.

Κρήτη. ε') *Γορτύνης*, μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Κνωσοῦ, Ἡρακλείου, Χερσονήσου, Ἀρκαδίας, Ἱεραπύδνης (Ἱεραπέτρας), Ἀπολλωνίας, Φοινίκης, Κυδωνίας, Κισάμου, Λάμπης, Σουβρίτου, Ἐλευθέρνας, Κυντανίας.

Παλαιὰ Ἤπειρος. στ') *Νικοπόλεως*, μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Εὐροίας, Δωδώνης, Φωτικῆς, Ἀγχιασμοῦ (Ὀγχησμοῦ), Βουθρωτοῦ, Φοινίκης, Ἀδριανουπόλεως, Κερκύρας.

Νέα Ἤπειρος. στ') *Δυρραχίου*, μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Σκάμπας, Βουλλίδος, Αὐλῶνος, Ἀμαντίας, Λυχνιδοῦ, Λίστρων.

Δακίας (Πραιβαλαίας). η') *Σκόδρας*, μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Διοκλείας, Λίσσου, Δεκατέρας, Δριβάστου.

Δαρδανίας. θ') *Σκοπίων*, μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Οὐλπιανῶν.

Μυσίας πρώτης (ἄνω). ι') *Βιμινακίου*, μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Σιγγιδῶνος, Μάργου, Ὀρρεομάργου (Ὀρθεμάργου).

Δακίας μέσης. ια') *Σερδικῆς*, μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Ναϊσσοῦ, Ρεμεσιανῶν, Πανταλίας.

Δακίας παροχθίας. ιβ') *Ἄκυων* (Aquae), μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Καστραμάρτιδος, Ρατιαρίας.

Ἐκτὸς τῶν δώδεκα τούτων μητροπόλεων τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὑπῆρχε καὶ ἡ μητρόπολις Ρόδου τῆς «*Ἐπαρχίας νήσων*» ἢ «*Νήσων Κυκλάδων*», συμπεριλαμβάνουσα πάσας τὰς μὴ ὑπαγομένας διοικητικῶς ὑπὸ τὰς ἐπαρχίας καὶ ὑποδιοικήσεις τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἑλληνικὰς νήσους. Ἑκάστη μητρόπολις, συμφώνως πρὸς τοὺς κανόνας τῆς Ἐκκλησίας, εἶχεν ὑφ' ἑαυτὴν τοὺς ἰδίους ἐπισκόπους, οἵτινες, κατὰ τακτὰς ἢ ἐκτάκτους χρονικὰς περιόδους, συνήρχοντο εἰς ἐπαρχιακὰς συνόδους ἐν τῇ ἕδρᾳ καὶ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ μητροπολίτου. Πάντες δὲ οἱ μητροπολῖται συνήρχοντο ἐν Θεσσαλονίκῃ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς πόλεως καὶ ἐξάρχου.

Οὕτως ἐμορφώθη ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, συγκεντρουμένη περὶ τὴν μητρόπολιν καὶ ἐξαρχίαν Θεσσαλονίκης. Αἱ ἐξαρχίαι Μικρᾶς Ἀσίας, Καισαρείας καὶ Πόντου δι' ἀποφάσεως τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου εἶχον ὑπαχθῆ ὑπὸ τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ Ἀνατολικὸν Ἰλλυρικὸν ἀρχικῶς ὑπήγετο εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ἡ ἐξαρχία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ μετ' αὐτῆς ἡ ὅλη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος εὑρέθη ἄνευ ἀποφάσεως Οἰκουμενικῆς συνόδου ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, ἐπὶ μακρὸν δὲ οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἑλλάδος ἐχαρακτηρίζοντο ὡς «*δυτικοί*». Τῷ 379 τὸ Ἀνατολικὸν Ἰλλυρικὸν συνηνώθη πολιτικῶς μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ κράτους, οὐχ ἧττον ὅμως ἐξηκολούθει ἰσχῦον τὸ καθεστώς, καθ' ὃ ἐθεωρεῖτο τοῦτο ὡς ἀνῆκον εἰς τὴν Δύσιν. Τὸ ἐν λόγῳ γεγονὸς ἐνίσχυε τὰς ἀναφανείσας ἀξιώσεις τῶν ἐπισκόπων Ρώμης ἐπὶ τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Ἀλλ' ἡ ψιλὴ ἐκείνη ἐποπτεία παρεῖχεν οὐχὶ σπανίως ἀφορμὰς ἐπεμβάσεως τῶν ἐπισκόπων Ρώμης εἰς τὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τούτου δ' ἕνεκα προὐκαλοῦντο σοβαραὶ ἀνωμαλίαι ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ζωῇ αὐτῆς.

Αἱ αἱρέσεις καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας ζωηρῶς ἀπησχόλησε τὴν καθόλου Ἐκκλησίαν τὸ ζήτημα περὶ τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐτάσσετο πρὸς τὴν γνώμην καὶ τὴν συνήθειαν τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀλεξανδρείας καὶ Ρώμης. Ἀρχομένου τοῦ Δ' αἰῶνος ἡ μεγάλη αἵρεσις τοῦ Ἀρειανισμοῦ, ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας ἀρξαμένη, ἐπεξετάθη εἰς τὴν Συρίαν καὶ εἰς ἄλλας ἐπαρχίας, ἀλλ' ἡ Ἑλλὰς ἔμεινεν ἐκτὸς τῆς κινήσεως ἐκείνης. Οὐχ ἧττον, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος συνεκάλεσε τὴν Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικὴν σύνοδον (325), πρὸς λύσιν τοῦ προκληθέντος ὑπὸ τοῦ Ἀρειανισμοῦ ζητήματος περὶ τῆς

Digitized by Google

θεότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ καθορισμὸν τῆς ἡμέρας τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀντεπροσωπεύθη ἐν τῇ συνόδῳ διὰ τῶν ἐπισκόπων Ἀλεξάνδρου Θεσσαλονίκης, Βουδίου Στοβῶν, Μάρκου Μητροπόλεως (Θεσσαλία;), Ἀλιτοδώρου Κερκύρας, Πρωτογένου Σερδικῆς, Πιστοῦ Ἀθηνῶν, Μάρκου Βοίας (Χαλκίδος), Κλαυδιανοῦ Λαρίσης, Κλεονίκου Θηβῶν. Κατά τινας εἰδήσεις, εἰς τὴν σύνοδον παρέστη καὶ ὁ ἅγιος Ἀχίλλιος Λαρίσης, ἐκτὸς τοῦ Κλαυδιανοῦ, κατέχοντος ἄλλην ἕδραν ἐν Θεσσαλίᾳ. Πράγματι δὲ οὗτος ἔν τισι καταλόγοις τῶν πατέρων τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου ὀνομάζεται γενικῶς ἐπίσκοπος Θεσσαλίας. Ὁ ἅγιος Ἀχίλλιος ἤκμασεν ἀναμφιβόλως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου, διακριθεὶς ἐπὶ ἁγιότητι τοῦ βίου. Κατὰ τὸν Ι΄ αἰῶνα οἱ Βούλγαροι εἰσβαλόντες εἰς Θεσσαλίαν ἀπεκόμισαν ἐκ Λαρίσης τὸ λείψανον τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου εἰς Πρέσπαν. Ἵδρυσαν δὲ καὶ μονὴν ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτοῦ ἐν τῇ νησῖδι τῆς Μικρᾶς Πρέσπας. Ὁ νῦν ὑπάρχων ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου ἐν Λαρίσῃ ἐκτίσθη τῷ 1794.

Μετὰ τὴν Α΄ Οἰκουμενικὴν σύνοδον ὁ αὐτοκράτωρ Μέγας Κωνσταντῖνος ἐν τῇ ἐπιστολῇ, δι᾽ ἧς ἀνήγγειλε τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος περὶ τῆς ἡμέρας τῆς μεγάλης ἑορτῆς τοῦ Πάσχα, ἐξέφραζε τὴν εὐχήν, ὅπως αὕτη ἑορτάζεται πανταχοῦ «καὶ εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα» τὴν αὐτὴν ἡμέραν. Κατὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας δὲ μετὰ τὴν σύνοδον ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας ἀγῶνας διεκρίθη ὁ Ἡσίοδος Κορίνθου, εἰς τὰς εὐχὰς τοῦ ὁποίου ἀποδίδεται ὁ οἰκτρὸς τοῦ Ἀρείου θάνατος, ὡσαύτως ὁ Ἀλέξανδρος Θεσσαλονίκης, συνεργασθεὶς μετὰ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας ἐναντίον τῶν ἀρειανῶν καὶ τῶν παραφυάδων τῆς αἱρέσεως. Ἐπίσης ἠγωνίσαντο κατ᾽ αὐτῶν ὁ Κορίνθου Ἡσίοδος, ὁ Λαρίσης Ἀχίλλιος καὶ ἕτεροι ἐπίσκοποι Θεσσαλίας, Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας. Ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Κορίνθου Ἐπίκτητον, διάδοχον πιθανῶς τοῦ Ἡσιόδου, μανθάνομεν ὅτι διεξήγοντο ἐν Κορίνθῳ σχετικαὶ συζητήσεις ἐπὶ τῶν προκληθέντων ὑπὸ τοῦ Ἀρειανισμοῦ ζητημάτων. Ὁ Ἐπίκτητος περὶ τὸ 370 ὑπέβαλεν ἐρωτήματά τινα πρὸς τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον, ὅστις ἀπήντησεν εἰς αὐτὰ δι᾽ ἐπιστολῆς, ἀναπτύξας τὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ἐν τῷ μεταξύ, μετὰ τὰς ἐν Ἀντιοχείᾳ συνόδους (340—341) τῶν ἀρειανῶν καὶ ἡμιαρειανῶν, καταδικασάντων τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον καὶ τὸ «ὁμοούσιον», ἀπεφασίσθη νὰ συνέλθῃ ἐν Σιρμίῳ τῷ 343 νέα Οἰκουμενικὴ σύνοδος. Ἀλλ᾽ ἐπειδὴ οἱ ἀνατολικοὶ ἠρνοῦντο τὴν ἐν αὐτῇ παρουσίαν τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, ἀπεσχίσθησαν καὶ συνεκρότησαν κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος τὴν ἐν Φιλιππουπόλει σύνοδον, ἐνῷ οἱ δυτικοί, συνελθόντες ἐν Σερδικῇ, ἀνενέωσαν καὶ ὑπεστήριξαν τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι μετὰ τῶν ἀνατολικῶν συνέπραξεν εἷς μόνος ἐπίσκοπος ἐξ Ἑλλάδος, ὁ Ἑλλάδιος Ἀμαντίας (τῆς Ἠπείρου), ἐνῷ πάντες οἱ λοιποί, 36 τὸν ἀριθμόν, συνῆλθον μετὰ τῶν δυτικῶν ἐν Σερδικῇ. Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ἐξορισθείς, τῇ ἐπεμβάσει τοῦ Κώνσταντος, ἀδελφοῦ καὶ συνάρχοντος τοῦ Κωνσταντίου, ἐπανῆλθεν εἰς Ἀλεξάνδρειαν, ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κώνσταντος ὑποστηριχθέντες οἱ ἀρειανοί, συνεκρότησαν δ᾽ ἐν Σιρμίῳ τῆς Παννονίας σύνοδον (351) καὶ κατεδίκασαν τὸν συνεργάτην τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου Μάρκελλον Ἀγκύρας καὶ τὸν μαθητὴν αὐτοῦ Φωτεινὸν Σιρμίου. Δευτέρα σύνοδος ἐν Σιρμίῳ συνεκροτήθη μετὰ ἑξαετίαν (357) καὶ τρίτη ἓν ἔτος μετὰ τὴν δευτέραν (358), ἀμφότεραι κατὰ τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος. Ἐν μέσῳ τῆς συγχύσεως ἐκείνης περὶ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον συνεκεντροῦντο οἱ διαπρεπέστεροι τῶν ἱεραρχῶν καὶ συνειργάζοντο πρὸς προπαρασκευὴν τῆς νίκης τῆς ὀρθοδοξίας. Μεταξὺ τούτων ἦτο ὁ Μέγας Βασίλειος, ἐπίσκοπος Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Ἀχόλιος, πρὸς ὃν ἔγραφεν ὁ Βασίλειος ἐξυμνῶν τὰς μεγάλας ἀρετὰς αὐτοῦ. Ὅτε δὲ μετὰ μικρὸν ὁ Ἀχόλιος ἐβάπτισε τὸν Θεοδόσιον, κατ᾽ ἀρχὰς μὲν συνάρχοντα τοῦ Γρατιανοῦ, εἶτα δὲ μονοκράτορα, προὐκάλεσε παρ᾽ αὐτοῦ νόμον (380) ἐναντίον τῶν ἀρειανῶν. Ὁ Θεοδόσιος συνεκάλεσεν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν Β΄ Οἰκουμενικὴν σύνοδον (381), ἐν ᾗ ὁριστικῶς κατεδικάσθη ὁ Ἀρειανισμὸς καὶ πᾶσαι τῶν παραφυάδων αὐτοῦ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι παρέστη ἐν αὐτῇ ἐκ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὁ Δωρόθεος Κορίνθου, ἀλλ᾽ ὅτε παρουσιάσθησαν δυσχέρειαί τινες περὶ τὴν διαδοχὴν τοῦ θανόντος προέδρου τῆς συνόδου ἁγίου Μελετίου, προσεκλήθη καὶ ὁ Ἀχόλιος Θεσσαλονίκης μετὰ τῶν ἐπισκόπων Μακεδονίας. Ὡς δὲ θὰ ἴδωμεν περαιτέρω, ὁ Ἀχόλιος ἐπεκοινώνησε μετὰ τῆς Ῥώμης διὰ τὸ ζήτημα τοῦ Αἰγυπτίου Μαξίμου τοῦ Κυνικοῦ, ζητήσαντος νὰ καταλάβῃ τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως, τῷ δὲ 382 μεταβὰς εἰς Ῥώμην συμμετέσχε συνόδου, συγκληθείσης ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου αὐτῆς Δαμάσου (364—384). Σύγχρονος τοῦ Ἀχολίου Θεσσαλονίκης ὑπῆρξεν ὁ ἅγιος Δονάτος, ἐπίσκοπος Εὐροίας τῆς Ἠπείρου, οὗτινος τὴν μνήμην ἄγει ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, τῇ 30 Ἀπριλίου. Κατὰ τὰ μεγάλα ζητήματα, ἅτινα προὐκλήθησαν ἐκ τῆς ἀδίκου καταδίκης καὶ ἐξορίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως (407), διεκρίνετο ὁ Κορίνθου Ἀλέξανδρος, πρὸς αὐτὸν δὲ τῷ 405 καὶ 406 ἔγραψεν ὁ μέγας ἱεράρχης, παρακαλῶν ὅπως συντελέσῃ εἰς τὴν ἄρσιν τῆς ἀδικίας ἐκείνης, διὰ τῆς συγκροτήσεως Οἰκουμενικῆς συνόδου.

Κατὰ τὰς ἐφεξῆς προκυψάσας χριστολογικὰς αἱρέσεις τινὲς τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἑλλάδος ἐτάχθησαν ἀναφανδὸν ὑπὲρ τοῦ Νεστορίου, οὗτινος ἠσπάσθησαν τὰς ἰδέας, ὡς ὁ Βασίλειος Λαρίσης, ὁ Μάξιμος Δημητριάδος, ὁ Πιανσιανὸς Ὑπάτης, ὁ Θεόκτιστος Καισαρείας (τῆς Θεσσαλίας) καὶ ὁ Ἰουλιανὸς Σερδικῆς, ὅστις καὶ καθῃρέθη. Εἰς τὴν συγκληθεῖσαν δὲ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β΄ καὶ Γ΄ Οἰκουμενικὴν σύνοδον ἐν Ἐφέσῳ 431) παρέστη ἐκ τῶν ἐπισκόπων Μακεδονίας ὁ Φιλίππων Φλαβιανός, ὅστις ἀντεπροσώπευσε καὶ τὸν Θεσσαλονίκης Ῥοῦφον καὶ συνειργάσθη μετὰ τοῦ προέδρου τῆς συνόδου ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας κατὰ τοῦ Νεστορίου, κατόπιν δὲ μετέβη καὶ εἰς Κωνσταντινούπολιν ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς συνόδου. Ἐκ Θεσσαλίας, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, παρέστησαν εἰς τὴν σύνοδον καὶ ὁ Θεόδωρος Ἐχίνου, ὁ Περρέβιος Φαρσάλων, ὁ Σεκουνδιανὸς Λαμίας, ὁ Δίων Θηβῶν. Ὁ μητροπολίτης Κορίνθου Περιγένης εἶχε μεθ᾽ ἑαυτοῦ τοὺς ἐπισκόπους Κορώνης Ἀγαθοκλέα, Ὀποῦντος Δομνῖνον, Θηβῶν Ἀνύσιον, Ἀθηνῶν Μόδεστον, Ναυπάκτου Καλλικράτην καὶ Μεγάρων Νικίαν. Ἐκ Κρήτης ὁ Γορτύνης Ἰκόνιος εἶχε μεθ᾽ ἑαυτοῦ τὸν Ζηνόβιον Κνωσοῦ, τὸν Ἀνδέιον Χερσονήσου καὶ τὸν Παῦλον Λάμπης. Ἐκ τῆς Παλαιᾶς Ἠπείρου παρέστη ὁ μητροπολίτης Νικοπόλεως Δονᾶτος μετὰ τῶν ἐπισκόπων Θεοδώρου Δωδώνης καὶ Φήλικος Ἀπολλωνίας καὶ Βελλιάδος. Ὡσαύτως παρέστη μόνος ὁ μητροπολίτης Δυρραχίου Εὐχάριος ἐκ τῆς Νέας Ἠπείρου. Τέλος ἐκ τῶν νήσων παρέστησαν οἱ ἐπίσκοποι Μυτιλήνης, Μηθύμνης, Πορδοσελήνης, Ῥόδου καὶ Πάρου. Ἡ σύνοδος κατεδίκασε, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ τὸν ἐπίσκοπον Τενέδου Ἀναστάσιον, ὡς νεστοριανόν. Ἡ πλήρης ἀποκατάστασις τῆς εἰρήνης ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ μετὰ τὴν Γ΄ Οἰκουμενικὴν σύνοδον διὰ τῆς καταδίκης τοῦ Νεστοριανισμοῦ ἐπετεύχθη δι᾽ ὅρου ὑπογραφέντος τῷ 433, ὁ δὲ ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας ἐξέθηκε διὰ μακρῶν τὰ κατὰ τὴν ἐπίτευξιν αὐτοῦ πρὸς τὸν διαπρεπῆ μητροπολίτην Νικοπόλεως Δονᾶτον (Δυνατόν).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὑποδηλοῦται πόσον βαθεῖα ὑπῆρξεν ἡ ἀπήχησις τῶν ἐκ τοῦ Νεστοριανισμοῦ προκυψάντων ζητημάτων καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος. Μετὰ τὴν Γ΄ Οἰκουμενικὴν σύνοδον συνεκροτήθησαν ἕτεραι σύνοδοι πρὸς καταδίκην τῆς ἀναφανείσης νέας αἱρέσεως, τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ. Τὸ πρῶτον οὗτος κατεδικάσθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Φλαβιανοῦ (446—449), ἐν τῇ αὐτόθι συγκληθείσῃ συνόδῳ, ἐν ᾗ παρέστη καὶ ὁ ἐπίσκοπος Ἄργους Γενέθλιος, ὑπογράψας τὴν καθαίρεσιν τοῦ ἀρχηγέτου τοῦ μονοφυσιτικῆς αἱρέσεως ἀρχιμανδρίτου Εὐτυχοῦς. Ἀλλὰ τὴν ὑπεράσπισιν τούτου ἀναλαβὼν ὁ Ἀλεξανδρείας Διόσκορος (444—451), ἔπεισε τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον Β΄, ὅπως συγκαλέσῃ τὴν ἐν Ἐφέσῳ σύνοδον, ἥτις, ἕνεκα τῶν βιαίων πράξεων της, διεφημίσθη ὡς «λῃστρική». Τῆς συνόδου ταύτης μετέσχον ἱκανοὶ τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἑλλάδος, καὶ δὴ ὁ μητροπολίτης Φιλίππων Σώζων μετὰ τῶν ἐπισκόπων Βερροίας Λουκᾶ, κεχηρυγμένου ὑπὲρ τοῦ Εὐτυχοῦς, Δοβήρου Εὐσεβίου, Σερρῶν Μαξιμιανοῦ, Κασσανδρείας Ἑρμογένους καὶ Κβιντιλλίου Ἡρακλείας Λυγκιστίδος, ὅστις ἀντεπροσώπευσε καὶ τὸν Ἀναστάσιον Θεσσαλονίκης. Ἐκ Θεσσαλίας ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Βιγιλάντιος εἶχε μεθ᾽ ἑαυτοῦ τοὺς ἐπισκόπους Δημητριάδος Κωνσταντῖνον, Πλαταιῶν Δομνῖνον, Ὀποῦντος Ἀθανάσιον. Ἐξ Ἀχαΐας παρέστη ὁ Κορίνθου Ἐρασίστρατος, ἐκ Κρήτης ὁ Γορτύνης Μαρτύριος, ἐκ τῆς Παλαιᾶς Ἠπείρου ὁ μητροπολίτης Νικοπόλεως Ἀττικὸς προσῆλθε μετὰ τῶν ἐπισκόπων Μάρκου Εὐροίας, Κλαυδίου Ἀγχησμοῦ (Ὀγχησμοῦ), Εὐτυχίου Ἀδριανουπόλεως καὶ Σωτηρίχου Κερκύρας. Ἐκ τῆς Νέας Ἠπείρου προσῆλθον ὁ Λουκᾶς Δυρραχίου, ἐκ τῆς μέσης Δακίας ὁ Διογένης Ῥεμεσιανῶν καὶ τέλος ἐκ τῶν νήσων ὁ Ῥόδου Ἰωάννης. Πάντες σχεδὸν οὗτοι, ὑπὸ τὴν βίαν τοῦ Διοσκόρου, ἐψήφισαν ὑπὲρ τοῦ Εὐτυχοῦς καὶ κατὰ τοῦ Φλαβιανοῦ Κωνσταντινουπόλεως. Ταχέως ὅμως συνεκλήθη ἐν Χαλκηδόνι ἡ Δ΄ Οἰκουμενικὴ σύνοδος (451), ἀπαρτισθεῖσα ἐξ 600 ἐπισκόπων. Μέγα μέρος τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετέσχεν αὐτῆς, τούτων δέ τινες ἦσαν ἐκ τῶν μετασχόντων καὶ τῆς λῃστρικῆς συνόδου. Ὁ Θεσσαλονίκης Ἀναστάσιος δὲν παρέστη εἰς αὐτήν, ἀντιπροσωπευθεὶς καὶ πάλιν ὑπὸ τοῦ Κβιντιλλίου Ἡρακλείας. Παρέστησαν δὲ ἐκ τῆς Μακεδονίας ὁ Φιλίππων Σώζων μετὰ τοῦ Δοβήρου Εὐσεβίου, Σερρῶν Μαξιμιανοῦ, Νικολάου Στοβῶν, Δαρδανίου Βαργάλων, Ἰωάννου Παρθικουπόλεως, οἵτινες ὑπέγραψαν διὰ τοῦ πρεσβυτέρου Κυριακοῦ. Ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Ἀνδρέας παρέστη ἔχων μεθ᾽ ἑαυτοῦ τοὺς ἐπισκόπους Κωνσταντῖνον Δημητριάδος καὶ Πέτρον Ἐχίνου. Αὐτοπροσώπως παρέστη ἐκ τῆς Ἀχαΐας ὁ Πέτρος Κορίνθου μετὰ τῶν ἐπισκόπων Δομνίνου Πλαταιῶν, Ἀθανασίου Ὀποῦντος, Εἰρηναίου Ναυπάκτου, Ὠφελίμου Τεγέας, Ὀνησίμου Ἄργους, Θεοφίλου Ὠρεοῦ (Ἱστιαίας), Μεγάρων Νικίου, Μεσσήνης Ἰωάννου, Πατρῶν Ἰωάννου. Ἐκ Κρήτης ὁ Μαρτύριος Γορτύνης μετὰ τῶν ἐπισκόπων Γενναδίου Κνωσοῦ, Εὐσεβίου Ἀπολλωνίας, Δημητρίου Λάμπης, Κυρίλλου Σουβρίτου, Εὐφράτα Ἐλευθέρνας, Παύλου Καντανίας. Ἐκ τῆς Παλαιᾶς Ἠπείρου ὁ Νικοπόλεως Ἀττικὸς συνωδεύετο ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων Μάρκου Εὐροίας, Φιλοθέου Δωδώνης, Ἰωάννου Φωτικῆς, Κλαυδίου Ἀγχησμοῦ, Περεγρίνου Φοινίκης, Σωτηρίχου Κερκύρας. Ἐκ τῆς Νέας Ἠπείρου ὁ Λουκᾶς Δυρραχίου μετὰ Ἀντωνίου Λυχνιδοῦ. Καὶ ἐκ τῆς Δακίας ὁ Εὔανδρος Διοκλείας, ἐκ δὲ τῶν νήσων οἱ ἐπίσκοποι Δήλου Σαβῖνος, Τενέδου Φλωρέντιος, Κῶ Ἰουλιανός, Ῥόδου Ἰωάννης, Χίου Τρύφων, Θάσου Ὀνωρᾶτος. Οἱ ἐξ Ἑλλάδος ἐπίσκοποι παρέστησαν ἐν τῇ Δ΄ Οἰκουμενικῇ συνόδῳ ὡς «δυτικοὶ» τοιοῦτοι, συντεταγμένοι μετὰ τῶν λοιπῶν ἐκ τῆς Δύσεως ἐπισκόπων καὶ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Λέοντος Α΄ Ῥώμης (440—461), ἀλλ᾽ ἐτήρησαν ἀνεξάρτητον καὶ λίαν χαρακτηριστικὴν στάσιν. Κατὰ τὸ πρῶιον στάδιον τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς ἡ σύνοδος κατεδίκασε τὴν βιαίαν σύνοδον τοῦ 449 καὶ τὸν Διόσκορον. Ὅτε δὲ εἰσῆλθεν εἰς τὸ δογματικὸν μέρος καὶ διεπίστωσε τὴν ὀρθοδοξίαν τοῦ Φλαβιανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Πέτρος Κορίνθου, ἐκ τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος, εἰς ἣν εὑρίσκετο, μετέστη πρὸς τὴν δεξιάν, χαρακτηριστικῶς δ᾽ ἐχαιρέτησεν αὐτὸν ἡ σύνοδος, εἰποῦσα «ὁ Πέτρος τὰ Πέτρου φρονεῖ· ὀρθόδοξε, καλῶς ἦλθες». Τὸ παράδειγμα τοῦ Πέτρου ἠκολούθησαν καὶ πολλοὶ ἐκ Μακεδονίας, ἐκ Κρήτης καὶ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος ἐπίσκοποι. Οὗτοι δέ, καίτοι διετέλουν ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν πνευματικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Ῥώμης Λέοντος, ὅτε ἀνεγνώσθη ἡ περίφημος αὐτοῦ ἐπιστολὴ πρὸς Φλαβιανὸν Κωνσταντινουπόλεως, ἐξέφρασαν ἀμφιβολίας περὶ τῆς ὀρθοδοξίας ὡρισμένων σημείων αὐτῆς. Ἐκ τῆς ἀντιβολῆς τῶν σημείων τούτων πρὸς σχετικὰ σημεῖα τῶν συγγραμμάτων τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ἐδείχθη ἡ ὀρθοδοξία αὐτῶν, ἀλλ᾽ ὁ Ἀττικὸς Νικοπόλεως ἠμφεσβήτησε τὸ πόρισμα τῆς ἐρεύνης ταύτης, ἐζήτησε δὲ προθεσμίαν πρὸς μελέτην τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Λέοντος. Τὴν γνώμην ταύτην ἠσπάσθησαν καὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι ἐξ Ἑλλάδος (Ἰλλυρικοῦ), ὅθεν ἀνεβλήθη πᾶσα ἀπόφασις. Μόνον δὲ μετὰ ἐμπεριστατωμένην μελέτην οἱ ἐξ Ἑλλάδος, ὡς καὶ οἱ ἐκ Παλαιστίνης ἐπίσκοποι ἐπείσθησαν, ὅπως ἀποδεχθῶσι τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Λέοντος ὡς ὀρθόδοξον. Ἡ Δ΄ Οἰκουμενικὴ σύνοδος κατεδίκασεν ὁριστικῶς τὸν Μονοφυσιτισμόν, ἀλλὰ δυστυχῶς ἡ αἵρεσις αὕτη συμπαρέσυρε τοὺς ἰθαγενεῖς πληθυσμοὺς τῆς Αἰγύπτου καὶ Συρίας καὶ προὐκάλεσε μεγίστην ἀνωμαλίαν ἐν τῷ κράτει. Πρὸς πρόληψιν τῶν κακῶν ἐπακολουθημάτων τῆς αἱρέσεως, οἱ μετὰ τὴν Δ΄ Οἰκουμενικὴν σύνοδον αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου ἠγωνίσθησαν, ὅπως συμβιβάσωσι τοὺς ἀποδεχθέντας τὸν Μονοφυσιτισμὸν ἰθαγενεῖς πληθυσμοὺς μετὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐπὶ μειώσει τοῦ κύρους τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἥτις ἐπιστεύετο ὑπὸ τῶν μονοφυσιτῶν ὅτι ἀπεφάνθη ὑπὲρ τοῦ Νεστοριανισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐμμένουσα εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν, ἀπέκρουε πᾶσαν κίνησιν ὑπὲρ τοῦ συμβιβασμοῦ τῶν μονοφυσιτῶν διὰ τῆς μειώσεως τοῦ κύρους τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου. Τῷ 458 ὁ μητροπολίτης Κορίνθου Πέτρος συνεκρότησε σύνοδον ἐπαρχιακὴν ἐξ 20 ἐπισκόπων τῆς δικαιοδοσίας του πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἀποφάσεων τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἔγραψε δὲ καὶ σχετικὴν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Α΄ (457—474). Τὸ αὐτὸ ἔπραξαν καὶ οἱ μητροπολῖται τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Μετὰ ἓν ἔτος 459 ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γεννάδιος Α΄ (458—471) συνεκάλεσε σύνοδον ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ «σιμωνίας». Τὴν σχετικὴν πρᾶξιν τῆς συνόδου ταύτης ὑπέγραψαν ὁ παραστὰς ἐν τῇ συνόδῳ ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν Ἀνατόλιος καὶ πλεῖστοι ἄλλοι ἐπίσκοποι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, πρὸς οὓς ἀπεστάλη πρὸς ἔγκρισιν καὶ ὑπογραφήν.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀναγραφῆς τῶν μετασχόντων τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου ἐπισκόπων ὑποδηλοῦται πόσον εὐρέως εἶχεν ἤδη ἐξαπλωθῆ ὁ Χριστιανισμὸς ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλά, δυστυχῶς, στερούμεθα εἰδήσεων περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐν αὐτῇ Ἐκκλησίας. Εἶναι μόνον γνωστὸν ὅτι ὑπῆρχε πνευματική τις κίνησις, διότι περὶ τὰ μέσα τοῦ Ε΄ αἰῶνος ἤκμασεν ὁ ἐπίσκοπος Φωτικῆς Διάδοχος, ὅστις συνέγραψεν ἑκατὸν κεφάλαια ἀσκητικά, ἐτιμήθη δὲ ὡς ἅγιος. Τὸ σύγγραμμα τοῦ ἁγίου Διαδόχου ἀπέβλεπεν εἰς τὴν μοναχικὴν τελείωσιν. Βραδύτερον δὲ ἤκμασεν ὁ Οἰκουμένιος ἐπίσκοπος Τρίκκης (ΣΤ΄ αἰών), ὅστις ἀνεδείχθη δοκιμώτατος τῶν ἁγίων Γραφῶν ἑρμηνευτής.

Digitized by Google

Τῷ 477 ὁ αὐτοκράτωρ Ζήνων ἐξέδωκε τὸ «Ἑνωτικόν», ὅπερ ὑπεστήριξε τὸν Μονοφυσιτισμὸν καὶ προὐκάλεσε σχίσμα μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας, εἰς ἣν περιελαμβάνετο καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ (527—565) κατεβλήθησαν προσπάθειαι πρὸς συμβιβασμὸν τῶν μονοφυσιτῶν μετὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἄνευ ὅμως προσβολῆς τοῦ κύρους τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου. Τῶν προσπαθειῶν ἐκείνων τοῦ αὐτοκράτορος μετέσχε καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Οὕτως ὁ Δημήτριος Θεσσαλονίκης, προσκληθεὶς τῷ 531 μετὰ τοῦ Ὑπατίου Ἐφέσου καὶ ἄλλων ἐπισκόπων εἰς Κωνσταντινούπολιν, διεξήγαγε δημοσίαν συζήτησιν μετὰ τῶν σεβηριανῶν μονοφυσιτῶν. Τῆς κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἐναντίον τῶν μονοφυσιτῶν συγκροτηθείσης ἐν Ρώμῃ συνόδου μετέσχε καὶ ὁ ἐπίσκοπος Δημητριάδος Ἀβουδάντιος. Τῷ 533 μετὰ τοῦ αὐτοῦ Ὑπατίου ὁ Δημήτριος ἀπεστάλη πρὸς τὸν Ρώμης Ἰωάννην Β΄ (531—535) πρὸς ἀπόδειξιν τῶν κακοδοξιῶν τῶν «Ἀκοιμήτων», ἀρνουμένων ὅτι ἡ Παρθένος Μαρία ὑπῆρξε «Θεοτόκος» καὶ ὅτι ἐνεσαρκώθη ἓν τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὡσαύτως δὲ πρὸς ἐπίτευξιν συμφωνίας τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης πρὸς τὸν ἐκδοθέντα νόμον κατὰ νεστοριανῶν καὶ εὐτυχιανῶν. Εἰς τὰς προσπαθείας τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς συμβιβασμὸν τῶν μονοφυσιτῶν μετὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησιας ὠφείλετο ἡ συγκρότησις συνόδου ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 536, εἰς ἣν παρέστησαν ὁ Γορτύνης Θεόδωρος καὶ ὁ Εὐροίας (τῆς Ἠπείρου) Θεόδωρος, ἀντεπροσωπεύθη δὲ ὁ Φώτιος Κορίνθου ὑπὸ τῶν διακόνων Καλλινίκου καὶ Διονυσίου, ὡς καὶ ἡ συγκρότησις τῆς Ε΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (553). Εἰς αὐτὴν ὀλίγοι ἐπίσκοποι ἐκ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος παρέστησαν, ὁ Ἡρακλείας (Λυγκιστίδος) Βενῖνος, ὁ Ὀποῦντος Καλλίνικος, ὁ Λακεδαιμονίας Θεοδόσιος, ὁ Πορθμοῦ (Ἐρετρίας) Θεόδωρος, ὁ Αὐλῶνος Σωτὴρ καὶ ὁ τῆς νέας τότε ἱδρυθείσης ἐν Μακεδονίᾳ ἀρχιεπισκοπῆς Ἰουστινιανῆς Α΄ Βενενᾶτος. Ὁ Παῦλος ἐπίσκοπος Οὐλπιανῶν τῆς Δαρδανίας ὑπέγραψε τὸ ἔγγραφον «Constitutum» τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Βιγιλίου (538—555) καὶ ἠρνήθη νὰ παραστῇ ἐν τῇ συνόδῳ, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι δὲν παρίστατο ὁ μητροπολίτης Δαρδανίας· ὡσαύτως καὶ ὁ Προϊεκτος Ναϊσοῦ. Τῆς κατὰ τὸ ἑπόμενον δ᾽ ἔτος (536) συγκροτηθείσης ἐν Κωνσταντινουπόλει συνόδου ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Μηνᾶ (536—552) μετέσχε καὶ ὁ Βεροίας Τιμόθεος, παρεπιδημῶν τότε ἐκεῖ. Ἀλλὰ καὶ μετ᾽ αὐτὴν ἐξηκολούθουν οἱ μονοφυσῖται τὴν ἀντίδρασίν των κατὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἦσαν δὲ καὶ καθ᾽ ἑαυτοὺς διῃρημένοι, μερὶς δέ τις αὐτῶν, ἡ τῶν «Τριθεϊτῶν», εὗρεν εἴσοδον καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, διότι ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Κορίνθῳ ὑπῆρχε κοινότης τῶν «Τριθεϊτῶν», ὑπὸ ἴδιον ἐπίσκοπον, ἑδρεύοντα ἐν Ἀθήναις. Περὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἤκμασεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐσέβιος 590—604), διακριθεὶς ὡς ἀντιρρητικὸς θεολόγος. Συνέγραψε πραγματείαν εἰς δέκα βιβλία καὶ τοῦ μοναχοῦ Ἀνδρέου τοῦ Ἐγκλείστου, ὀπαδοῦ τοῦ «ἀφθαρτοδοκητισμοῦ» καὶ ἐπιστολὴν πρὸς αὐτόν.

Κατὰ τὴν συγκληθεῖσαν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Πωγωνάτου ΣΤ΄ Οἰκουμενικὴν σύνοδον (680), ἥτις κατεδίκασε τὸν Μονοθελητισμόν, παρέστησαν ὁ Ἰωάννης «ἐλέῳ Θεοῦ ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης, βικάριος τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου Ρώμης καὶ ληγᾶτος» μετὰ τοῦ Στόβων Ἰωάννου ἐκ Μακεδονίας, ὡς καὶ τοῦ Σιλουανοῦ Λήμνου, ὁ Κορίνθου Στέφανος, ὁ Ἀθηνῶν Ἰωάννης, ὁ Γορτύνης Βασίλειος μετὰ τῶν ἐπισκόπων Λάμπης Ἰωάννου καὶ Καντανίας Γρηγορίου. Ὁ Βασίλειος Γορτύνης εἶχε διαδεχθῆ τὸν ἅγιον Εὐμένιον Γορτύνης, ὅστις κατὰ τὰς μονοθελητικὰς ἔριδας εἶχεν ἀποσταλῆ εἰς Θηβαΐδα, ἵν᾽ ἀγωνισθῇ κατὰ τῶν αἱρετικῶν, ὅπου καὶ ἀπέθανεν ἐν μέσῳ τῶν ἀγώνων αὐτοῦ. Τὸ λείψανόν του ἀνεκομίσθη εἰς Γορτύνην τῆς Κρήτης. Ἑορτάζει δὲ τὴν μνήμην αὐτοῦ ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῇ 18 Σεπτεμβρίου. Ὡσαύτως ὁ ἀνωτέρω μνημονευόμενος Θεσσαλονίκης Ἰωάννης ὑπῆρξε συγγραφεὺς ἀξιολόγου πραγματείας περὶ εἰκόνων, ἧς ἀποσπάσματα ἀνεγνώσθησαν ἐν τῇ Ζ΄ Οἰκουμενικῇ συνόδῳ, καὶ διηγήσεων περὶ τοῦ μεγαλομάρτυρος ἁγίου Δημητρίου.

Πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων Ε΄ καὶ ΣΤ΄, συνῆλθεν ἡ Πενθέκτη σύνοδος ἐν Κωνσταντινουπόλει (692), εἰς ἣν ὡσαύτως παρέστησαν ὁ εἰρημένος Βασίλειος Γορτύνης μετὰ τῶν ἐπισκόπων Κισάμου Θεοπέμπτου, Χερσονήσου Σισινίου Β΄, Κυδωνίας Νικήτα, ἐκ τῆς Μακεδονίας ὁ Ἀμφιπόλεως Ἀνδρέας, ὁ Ἐδέσσης Ἰσίδωρος, ὁ Θεωρίου Ἰωάννης, ὁ Στόβων Μαργαρίτης καὶ ὁ Ἰουστινιανῆς Α΄ Ἰωάννης Β΄. Ἐκ τῆς Νέας Ἠπείρου ὁ Δυρραχίου Σισίνιος καὶ ἐκ τῶν νήσων ὁ Σιλουανὸς Λήμνου. Ἡ σύνοδος ἐξέδωκεν 102 κανόνας, ἀναφερομένους εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας. Διεκρίθη δὲ περὶ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ Ἀνδρέας Γορτύνης τῆς Κρήτης, ἔξοχος ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ καὶ ὑμνογράφος, συντάξας πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὸν Μέγαν Κανόνα.

Οἱ ἐπίσκοποι τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας, συμμετέχοντες τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων, ὑπεστήριζον τὴν ὀρθοδοξίαν, πρὸς ἣν ἔκτοτε στενῶς συνεδέθη ὁ Ἑλληνισμός. Κατὰ τὴν προκληθεῖσαν ὑπὸ τῶν αἱρέσεων κίνησιν ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία παρίστατο ἡνωμένη. Ἡ ἑνότης ἦτο γενική, καίτοι ἐνιαχοῦ ὑπῆρχον διαφοραί τινες ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ζωῇ. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Σωκράτης Ε΄ αἰών) ἐσημείωσεν ὅτι «οἱ ἐν Ἰλλυριοῖς καὶ ὅλῃ τῇ Ἑλλάδι καὶ οἱ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, πρὸ ἑβδομάδων ἓξ τὴν πρὸ τοῦ Πάσχα νηστείαν νηστεύουσι, Τεσσαρακοστὴν αὐτὴν ὀνομάζοντες». Ἐν Θεσσαλίᾳ εἰς τοὺς κληρικοὺς μετὰ τὴν χειροτονίαν ἐπεβάλλετο νὰ ἀπέχωσι τῶν συζύγων των, ἐὰν εἶχον τοιαύτας πρὸ τῆς χειροτονίας. Εἰσηγητὴς τοῦ ἔθους τούτου, ὅπερ ἐφυλάσσετο «ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ αὐτῇ τῇ Μακεδονίᾳ καὶ Ἑλλάδι», ἐγένετο ὁ ἐξ Ἐμέσης Ἡλιόδωρος, ἐπίσκοπος Τρίκκης, ὅστις ἤκμασε κατὰ τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ Γ΄ αἰῶνος. Ὡσαύτως ἐν Θεσσαλίᾳ μόνον κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Πάσχα ἐβάπτιζον, «δι᾽ ὃ σφόδρα, πλὴν ὀλίγων, οἱ λοιποὶ μὴ βαπτισθέντες ἀποθνήσκουσι».

Πτῶσις τοῦ ἐθνισμοῦ ἐν Ἑλλάδι. Καθ᾽ ὃν χρόνον διεξήγετο ἐσωτερικὸς σφοδρὸς ἀγὼν τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῶν αἱρέσεων, τὸ πολυθεϊστικὸν θρήσκευμα, μικρὸν κατὰ μικρόν, κατέρρεεν ἐν Ἑλλάδι, τῇ κοιτίδι αὐτοῦ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Ἰουλιανός, ὁ ἐπικληθεὶς Παραβάτης, ἀπεπειράθη νὰ καταπολεμήσῃ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ν᾽ ἀναζωογονήσῃ τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα, θεωρῶν ἀσυμβίβαστον τὸν Ἑλληνισμὸν πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Πρὸς τοῦτο, μόλις κατέλαβε τὴν ἀρχὴν 361), προέβη εἰς καταδιωκτικὰς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ πράξεις καὶ ἐνεφανίσθη ὡς πρόμαχος τῆς ἑλληνικῆς πολυθεΐας. Πλὴν ἄλλων, ἐθανατώθη ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν ὁ Ρηγῖνος, ἐπίσκοπος Σκοπέλου (Πεπαρήθου). Ταχέως ὅμως φονευθεὶς ἐν πολέμῳ (363), οὐδὲν ἠδυνήθη ὁ Ἰουλιανὸς νὰ κατορθώσῃ, διότι ἡ ἀρχαία θρησκεία δὲν ἠδύνατο ν᾽ ἀναζήσῃ μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς νέας καὶ ἀληθοῦς θρησκείας. Τοῦτο ὑπεδήλου καὶ ὁ δοθείς, ὡς λέγεται, εἰς τὸν ἀποστάτην χρησμὸς τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν: «Εἴπατε τῷ Βασιλεῖ· χαμαὶ πέσε δαίδαλος αὐλά. Οὐκέτι Φοῖβος ἔχει καλύβαν, οὐ μάντιδα δάφνην, οὐ παγὰν λαλέουσαν. Ἀπέσβετο καὶ λάλον ὕδωρ». Τὴν ἐπαύριον τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὁ ἐπὶ μῆνας μόνον βασιλεύσας Ἰοβιανὸς (363—364), Χριστιανὸς ὤν, ἀνεπέτασεν αὖθις τὸ χριστιανικὸν λάβαρον καὶ ἀνεκάλεσε τὰ ὑπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκδοθέντα διατάγματα. Ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν Οὐαλεντινιανὸς Α΄ (364—376), θελήσας νὰ καταργήσῃ καὶ τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, ἀπετράπη ὑπὸ τοῦ ἀνθυπάτου τῆς Ἑλλάδος Πραιτεξτάτου. Κατήργησε, πρὸς τοῖς ἄλλοις, τὸν νόμον τοῦ Ἰουλιανοῦ, δι᾽ οὗ ἀπηγορεύετο εἰς τοὺς Χριστιανοὺς ἡ ἑλληνικὴ παιδεία, ὅθεν ὁ Χριστιανὸς σοφιστὴς Προαιρέσεως ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν θέσιν αὐτοῦ, ἐξ ἧς εἶχεν ἀπομακρυνθῆ. Ὁ ἐν τῇ Ἀνατολῇ συνάρχων τοῦ Οὐαλεντινιανοῦ Οὐάλης (364—378), ὡς ἀρειανὸς τὸ φρόνημα, ἐπολέμησε τὴν ὀρθοδοξίαν, ἀλλ᾽ ἦτο ἀδιάφορος πρὸς τὸν ἐθνισμόν, καταδιώκων μόνον τὴν μαγείαν, ἕνεκα πολιτικῶν ὑποψιῶν. Τὸν Οὐάλεντα διεδέχθη ὁ Γρατιανὸς (379—383), προσλαβὼν ὕστερον ὡς συνάρχοντα διὰ τὴν Ἀνατολὴν τὸν Θεοδόσιον (375—395). Ὁ Γρατιανὸς ἠρνήθη νὰ δεχθῇ τὰ σήματα τοῦ ἄκρου ἀρχιερέως, καὶ οὕτω διέκοψε τὴν ἐπίσημον αὐτοῦ σχέσιν πρὸς τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν. Πρεσβεία τῆς γερουσίας, ἡγουμένου τοῦ Συμμάχου, μετέβη εἰς Μεδιόλανον, ὅπως παρακαλέσῃ τὸν αὐτοκράτορα ὑπὲρ τῆς ἀνακλήσεως ἀποφάσεων καταργουσῶν τὴν ἐπίσημον σχέσιν τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας πρὸς τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα. Ἀλλ᾽ ὁ Γρατιανὸς δὲν ἐδέχθη αὐτήν. Δραστηριώτερον εἰργάσθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ κατὰ τοῦ ἐθνισμοῦ ὁ Θεοδόσιος, ὅστις ἐβαπτίσθη ἐν Θεσσαλονίκῃ ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχολίου. Τῇ εἰσηγήσει τούτου ἐξεδόθη τῷ 380, ἐξ ὀνόματος καὶ τῶν τριῶν συναρχόντων, ὁ πρῶτος νόμος κατὰ τοῦ ἐθνισμοῦ. Δι᾽ ἑτέρου νόμου (381) ἀπηγόρευσεν ὁ Θεοδόσιος τὴν μαγείαν, περιέστειλε τὰ δικαιώματα τῶν ἐθνικῶν ἱερέων καὶ κατήργησε τὴν προστασίαν τῆς πολιτείας ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας ἐν Ρώμῃ (382). Τότε ἀπεμακρύνθη ὁριστικῶς ἐκ τῆς γερουσίας τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐπαναχθὲν ἄγαλμα τῆς Νίκης. Κατὰ διαταγὴν τοῦ Θεοδοσίου πάντες οἱ ναοὶ τῶν πόλεων καὶ τῆς ὑπαίθρου χώρας ἐν Αἰγύπτῳ ἐκλείσθησαν ἢ κατεστράφησαν. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ ναὸς τοῦ Ἡλίου μετεποιήθη εἰς ξενῶνα τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, ὁ τῆς Ἀρτέμιδος εἰς σκιραφεῖον καὶ ἄλλοι δι᾽ ἄλλας χρήσεις ὡρίσθησαν. Ἀλλὰ πολλαχοῦ συνέβησαν καταστροφαὶ τῶν λαμπρῶν μνημείων τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, μάτην δὲ ὁ γηραιὸς Λιβάνιος διὰ λόγου αὐτοῦ «Ὑπὲρ ἱερῶν» ἐζήτει παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος τὴν ἀναστολὴν τῆς καταστροφῆς ἐκείνης. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἡ διαταγὴ τοῦ Θεοδοσίου, ὅπως ὁ ναὸς τοῦ Βάκχου μεταποιηθῇ εἰς χριστιανικὸν ναόν, προὐκάλεσε στάσιν τοῦ ἐθνικοῦ ὄχλου. Κατεστράφη δ᾽ ἐκτὸς ἄλλων ναῶν τὸ Σεράπειον. Ἐν Ρώμῃ, μετὰ τὸν φόνον τοῦ Οὐαλεντινιανοῦ καὶ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἅρπαγος τῆς ἀρχῆς Εὐγενίου, ἀποκατεστάθη πάλιν τὸ ἄγαλμα τῆς Νίκης ἐν τῇ γερουσίᾳ καὶ ἐτελοῦντο ἐλευθέρως τὰ τῆς ἐθνικῆς λατρείας. Ἀλλ᾽ ὁ κατισχύσας καὶ μονοκράτωρ ἤδη γενόμενος Θεοδόσιος ἀπηγόρευσεν ὁριστικῶς δι᾽ αὐστηροτέρων νόμων, ἐν Μεδιολάνῳ (391) καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει (392) ἐκδοθέντων, πᾶσαν οἱανδήποτε θυσίαν καὶ ἐθνικὴν τελετήν. Ἐν Μεδιολάνῳ εὑρισκόμενος ὁ Θεοδόσιος, ἔμαθεν ὅτι ὁ λαὸς τῆς Θεσσαλονίκης ἐστασίασε κατὰ τὰς ἑορτὰς ἀγώνων τοῦ ἱπποδρόμου. Παρασυρθεὶς ὑπὸ ὀργῆς διέταξε γενικὴν σφαγήν, ἐκτελεσθεῖσαν ὑπὸ τοῦ στρατοῦ. Ἀλλ᾽ ὅτε ἠθέλησεν ὁ αὐτοκράτωρ νὰ μεταβῇ εἰς τὸν ναόν, ὁ Μεδιολάνου Ἀμβρόσιος ἔκλεισε τὴν θύραν κατὰ πρόσωπον αὐτοῦ καὶ ἐπέβαλεν εἰς αὐτὸν βαρὺ ἐπιτίμιον μετανοίας. Μόλις δὲ μετὰ ὀκτὼ μῆνας ἐδέχθη αὐτόν, εἰλικρινῶς μετανοήσαντα. Ἐν Ἑλλάδι, συνεπείᾳ τῶν διαταγμάτων τοῦ Θεοδοσίου, ἐκλείσθησαν πλεῖστοι ναοί, ἐσβέσθησαν δὲ τὰ τελευταῖα ἴχνη τῶν ὀνομαστῶν μαντείων καὶ περιεστάλη ἡ τέλεσις τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων. Τὸ ὕστατον ἐτελέσθησαν οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες τῷ 395, τότε δὲ μετηνέχθη εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Διός, ὅπερ ἐποίησεν ὁ Φειδίας. Ἀδείᾳ τοῦ αὐτοκράτορος ἐτελοῦντο οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες μόνον ἐν Ἀντιοχείᾳ, ἔνθα δὲν ἐφηρμόζοντο αὐστηρῶς τὰ κατὰ τοῦ ἐθνισμοῦ διατάγματα. Ἐλευθέρως ἐδίδασκεν ἐκεῖ ὁ Λιβάνιος, στηρίζων ὅσον ἠδύνατο τὸν καταρρέοντα ἐθνισμόν. Ἡ λαλουμένη ὑφ᾽ ἁπάντων ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμός, αἱ κοινωνικαὶ καὶ οἰκογενειακαὶ παραδόσεις, ἀφ᾽ ὧν δὲν ἠδύναντο ν᾽ ἀποσπασθῶσιν οἱ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν προσερχόμενοι, τὰ ἐλευθέρως λειτουργοῦντα θέατρα, αἱ ἑορταὶ καὶ τελεταὶ τῶν ἐθνικῶν, πάντα ταῦτα συνεκράτουν ἔτι τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα.

Ἡ εἴδησις τοῦ θανάτου τοῦ Θεοδοσίου (17 Ἰανουαρίου 395) ἠκούσθη μετ᾽ ἀνακουφίσεως ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν, διότι ἤλπισαν οὗτοι ὅτι οἱ υἱοὶ αὐτοῦ Ἀρκάδιος (395—408) καὶ Ὀνώριος (395—423) ἔμελλον νὰ πολιτευθῶσιν ἐπιεικέστερον πρὸς τὸν ἐθνισμόν. Ἀλλ᾽ ἐπ᾽ αὐτῶν καὶ τὸ κράτος διῃρέθη καὶ ὁ ἐθνισμὸς μετὰ τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ μεγίστας καὶ ἀνεπανορθώτους καταστροφὰς ὑπέστη. Οἱ Γότθοι ὑπὸ τὸν Ἀλάριχον κατέστρεψαν τὰ μνημεῖα καὶ κατηρήμωσαν τὴν Ἑλλάδα. Εἰς φλόγας παρεδόθη ὑπ᾽ αὐτῶν ἰδίως ἡ Ἐλευσίς, ὅπου ἐφονεύθη ὁ ἔσχατος τῶν ἱεροφαντῶν μεθ᾽ ὅλου τοῦ ἱερατείου. Μόλις ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἐσώθη ἐκ τῆς πανωλεθρίας ἐκείνης. Ὁ τοῦ Ἀρκαδίου υἱὸς καὶ διάδοχος Θεοδόσιος Β΄ (408—450) εὐηργέτησε μὲν τὴν Ἑλλάδα καὶ πολλαχῶς προσεπάθησε νὰ θεραπεύσῃ τὰ ἐκ τῆς γοτθικῆς ἐπιδρομῆς ἐπενεχθέντα αὐτῇ κακά, ἀλλ᾽ ἐπ᾽ αὐτοῦ, γενομένης (438) τῆς κωδικοποιήσεως τῶν νόμων, διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικος, κατηργήθησαν καὶ τὰ τελευταῖα λείψανα τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐλευθέρου πολιτειακοῦ βίου καὶ ἀφῃρέθησαν ἀπὸ τῆς πόλεως Ἀθηνῶν τὰ ἰδιαίτερα αὐτῆς προνόμια. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ μὲν φανατικὸς χριστιανικὸς τῆς Ἀλεξανδρείας ὄχλος, συλλαβὼν ἡμέραν τινὰ τὴν περίκλυτον φιλόσοφον Ὑπατίαν ἀπανθρώπως ἐφόνευσε (415), ὑπὸ δὲ τοῦ αὐτοκράτορος διετάσσετο (423, 426) πλήρης καὶ τελεία ἐφαρμογὴ τῶν προηγουμένων νόμων καὶ διαταγμάτων κατὰ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας, ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἀπηγορεύετο ἡ καταστροφὴ τῶν μνημείων τῆς τέχνης καὶ τῶν ναῶν, ὧν ἐπετρέπετο ὁ ἐξαγνισμὸς διὰ τῆς ἐπ᾽ αὐτῶν ἀναστηλώσεως σταυρῶν. Παρὰ τὰς ἐπιφυλάξεις ταύτας, ἐν Ὀλυμπίᾳ ἐπυρπολήθη ὁ σῳζόμενος ἔτι τότε ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διός, αἱ δὲ Ἀθῆναι ἐστερήθησαν καλλίστων μνημείων, διότι ἀπὸ τοῦ ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου ναοῦ ἀφῃρέθησαν πολλοὶ κίονες, ἵνα κοσμήσωσι τὴν χρυσῆν πύλην τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπεσπάσθη ὡσαύτως ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ Ἀκροπόλει ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς τὸ ἀριστούργημα τοῦ Φειδίου, τὸ κολοσσιαῖον τῆς Προμάχου Ἀθηνᾶς ἄγαλμα. Οὐχ ἧττον ἡ μέριμνα αὕτη περὶ τῆς διασώσεως τῶν μνημείων καὶ τῶν ναῶν ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἐνισχυθείσης κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀγάπης καὶ συμπαθείας πρὸς τὸ ἑλληνικὸν παρελθόν. Τὴν τάσιν δὲ ταύτην ἐνίσχυσεν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Θεοδοσίου Β΄ ἡ σύζυγος αὐτοῦ Ἀθηναΐς, ἐξόχως μεμορφωμένη Ἑλληνίς, βαπτισθεῖσα (421) καὶ μετονομασθεῖσα Εὐδοκία, ἥτις, ἀναλαβοῦσα εὐσεβῆ ὁδοιπορίαν εἰς τοὺς ἁγίους Τόπους τῆς Παλαιστίνης (439) καὶ διελθοῦσα τῆς Ἀντιοχείας, ἀπήγγειλε λόγον πρὸ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου καὶ εἶπεν, ἐγκαυχωμένη ἐπὶ τῇ ἑλληνικῇ καταγωγῇ αὐτῆς τε καὶ τῶν ἀκροατῶν, «ὑμετέρης γενεῆς τε καὶ αἵματος εὔχομαι εἶναι». Ἐπανακάμψασα ὅμως ἐκ Παλαιστίνης ἡ Εὐδοκία, περιῆλθεν εἰς ρῆξιν πρὸς τὴν περισσόθρησκον ἀδελφὴν τοῦ Θεοδοσίου Β΄ Πουλχερίαν, ὑφ᾽ ἧς ἀπεμακρύνθησαν τῆς Αὐλῆς οἱ πεπαιδευμένοι Ἕλληνες, ὧν ὁ ἀρχιγραμματεὺς Παυλῖνος ἀπεκεφαλίσθη ἐν Καππαδοκίᾳ, ὁ δὲ Κῦρος ἠναγκάσθη νὰ γίνῃ ἐπίσκοπος τῆς στασιαζούσης τότε Σμύρνης.

Digitized by Google

Ἡ Εὐδοκία, ἀποκατασταθεῖσα ἐν Ἱερουσαλήμ, ἐκόσμησεν αὐτὴν διὰ πολλῶν μνημείων καὶ ναῶν († 460).

Ἡ Εὐδοκία ὑπῆρξεν ἀντιπρόσωπος τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, οὐχὶ ὡς θρησκεύματος ἀλλ' ὡς πολιτισμοῦ, μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ συνδυασμὸς δὲ οὗτος καὶ ἡ ἀφομοίωσις τοῦ ἀρχαίου βίου πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ συνετελεῖτο ἐπιμόνως. Τὰ ἀρχαῖα ἤθη καὶ ἔθιμα διετηροῦντο ἐν τῇ ἑλληνικῇ χριστιανικῇ κοινωνίᾳ· τελεταί, ἑορταὶ καὶ παραστάσεις συνεκρατοῦντο ἀδιασπάστως, διασῳζόμεναι ἐν αὐτῇ, ὡς καὶ μέχρι τῆς σήμερον συμβαίνει. Οἱ ἀρχαῖοι ναοὶ ἀφιεροῦντο εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν. Ὁ ναὸς τοῦ Παρθενῶνος ἐν τῇ Ἀκροπόλει Ἀθηνῶν μετεβλήθη εἰς ναὸν τῆς Παρθένου Μαρίας καὶ ἀπέβη ὁ πρῶτος καθεδρικὸς ναὸς τῶν χριστιανικῶν Ἀθηνῶν, τὸ Θησεῖον εἰς ναὸν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου, οἱ ναοὶ τοῦ Ἡλίου ἐπὶ κορυφῶν τῶν ὀρέων εἰς ναοὺς τοῦ προφήτου Ἠλιού, οἱ τοῦ Ποσειδῶνος εἰς ναοὺς τοῦ ἁγίου Νικολάου καὶ οἱ τοῦ Διονύσου εἰς ναοὺς τοῦ ἁγίου Διονυσίου, τὸ τῆς Ρώμης Πάνθεον εἰς ναὸν τῶν ἁγίων Πάντων. Οὕτως ἀνεστέλλετο ἡ καταστροφὴ τῶν ἀρχαίων μνημείων. Καίτοι δὲ κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ὁ αὐτοκράτωρ Λέων Α' ἀνενέωσε τοὺς αὐστηροὺς τοῦ Θεοδοσίου Α' νόμους κατὰ τοῦ ἐθνισμοῦ, ἠναγκάσθησαν δὲ τότε πολλοὶ ἐθνικοὶ ἔτι παραμένοντες νὰ δεχθῶσι τὸν Χριστιανισμόν, οὐχ ἧττον ἐνιαχοῦ ἐσῴζετο ἔτι τὸ καταπῖπτον θρήσκευμα διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Κέντρον αὐτῆς ἦτο τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν, ἔχον ἐκπρεπεστάτους καθηγητὰς τὸν Πρίσκον καὶ τὸν Ἀθηναῖον Πλούταρχον, υἱὸν πιθανῶς τοῦ τελευταίου ἱεροφάντου τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων, καὶ ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων τὸν ἐκ Συρίας Πρόκλον, ἀδιάλλακτον τοῦ Χριστιανισμοῦ πολέμιον. Ὁ Πρόκλος ἀνέλαβε ν' ἀναδιοργανώσῃ ἐκλεκτικῶς τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα, διατελῶν, ὡς ἐπίστευεν, ὑπὸ τὴν ἄμεσον τῆς Ἀθηνᾶς χειραγωγίαν, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ κατορθώσῃ τι, οἱ δὲ διάδοχοι αὐτοῦ, ἐξακολουθήσαντες νὰ τηρῶσι τὴν αὐτὴν ἐχθρικὴν στάσιν πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, προυκάλεσαν τὴν προσοχὴν τῆς χριστιανικῆς πολιτείας. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς Α', ὅστις ἀπηγόρευσε τὴν τέλεσιν τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων ἐν Ἀντιοχείᾳ (528), ἐκδοὺς τὸν περίφημον Ἰουστινιάνειον κώδικα (529), ὥρισεν ὅπως ἡ νομικὴ ἐπιστήμη σπουδάζηται μόνον ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν Ρώμῃ καὶ ἐν Βηρυτῷ, οὐχὶ δὲ καὶ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἀνεκαλύφθησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει πολλοὶ πρεσβεύοντες τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα, ὑποστηριζόμενον ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν καθηγητῶν, ὁ Ἰουστινιανὸς ἀπηγόρευσε τὰς θυσίας, ἀνανεώσας τὰς προτέρας διατάξεις κατὰ τοῦ ἐθνισμοῦ. Ὡσαύτως ἀπηγόρευσε τὸ διδάσκειν εἰς τοὺς «νοσοῦντας τὴν ἑλληνικὴν μανίαν», ἤτοι τοὺς ἐθνικοὺς καθηγητάς, καὶ περιέλαβεν εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον τὴν περιουσίαν τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ταῦτα κατέστησαν ἀδύνατον τὴν περαιτέρω λειτουργίαν αὐτοῦ, πολλῷ μᾶλλον ὅτε δὲν εὑρέθησαν Χριστιανοὶ καθηγηταί. Οἱ ἐθνικοὶ καθηγηταί, ἡγουμένου τοῦ σχολάρχου αὐτῶν Δαμασκίου, ἀπεφάσισαν νὰ μετοικήσωσιν εἰς Περσίαν καὶ μετέβησαν τῷ ὄντι ἐκεῖ, ὅπου ἐγένοντο ἐνθουσιωδῶς δεκτοί. Ἀλλά, ταχέως ἀπογοητευθέντες, ἐπανέκαμψαν πάλιν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Λείψανα τοῦ ἐθνισμοῦ ἐναπελείφθησαν ἐν Μάνῃ, ἅτινα κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ἐξηφανίσθησαν, ἐπικρατήσαντος τελείως τοῦ Χριστιανισμοῦ.

ΟΙ ΜΕΣΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (529—1204)

Ἡ ἐξαρχία Θεσσαλονίκης. Ἀπὸ τοῦ 529, ὅτε διὰ τῆς διαλύσεως τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἔπαυσε πᾶσα συστηματικὴ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀντίδρασις καὶ ἐπεκράτησεν ὁ χριστιανικὸς βίος ἐν Ἑλλάδι, ἤρξατο νέα περίοδος καὶ τῆς ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ Ἐκκλησίας. Ἀλλ' αὕτη ἐστερεῖτο ἰδίων καὶ ἐπιτοπίων πνευματικῶν δυνάμεων πρὸς ἀνάπτυξιν, μὴ μετασχοῦσα ἐνεργῶς οὐδ' αὐτῆς τῆς καθόλου κινήσεως τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν καὶ μὴ συνδεομένη ἀμέσως μετὰ τῶν μεγάλων ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν κέντρων. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι εὑρέθη ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν τῆς Ρώμης, ἅτε συμπεριληφθείσης τῆς Ἑλλάδος ἐν τῷ Ἀνατολικῷ Ἰλλυρικῷ καὶ συγκεντρωθείσης διοικητικῶς τῆς ἐν αὐτῇ Ἐκκλησίας πρὸς τὴν ἐξαρχίαν Θεσσαλονίκης. Πρώτη σχέσις τῆς Ἐκκλησίας Ρώμης πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Ἰλλυρικοῦ ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Δαμάσου (366—384) ἀνακοίνωσις πρὸς τὸν Θεσσαλονίκης καὶ τοὺς ἄλλους ἐπισκόπους τοῦ Ἰλλυρικοῦ τῶν ἀποφάσεων τῆς ἐν Ρώμῃ συνελθούσης συνόδου (369 ἢ 370) κατὰ τοῦ ἀρειανοῦ τὸ φρόνημα ἐπισκόπου Μεδιολάνων Αὐξεντίου. Ἐκ τῆς ἀνακοινώσεως ἐκείνης οὐδεμία δικαιοδοσία τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης ἐπὶ τοῦ Ἰλλυρικοῦ διαφαίνεται, πολλῷ δὲ μᾶλλον ὅτι ἡ ἀνακοίνωσις ἀπεστάλη καὶ πρὸς ἄλλους ἐπισκόπους. Δευτέρα περίπτωσις σχέσεων παρουσιάσθη κατὰ τὸν ὑπὸ τοῦ Ἀχολίου Θεσσαλονίκης καὶ τινων ἄλλων ἐπισκόπων τοῦ Ἰλλυρικοῦ, παρευρεθέντων προφανῶς ἐν Θεσσαλονίκῃ (πρβλ. καν. 16 τῆς ἐν Σερδικῇ συνόδου), γενομένην ἀνακοίνωσιν πρὸς τὸν Ρώμης Δάμασον περὶ τῶν κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς Β' Οἰκουμενικῆς συνόδου (380) προκληθέντων ἐπεισοδίων ἐκ τῆς παρανόμου χειροτονίας τοῦ Μαξίμου κυνικοῦ. Ὁ Δάμασος ἔσπευσε ν' ἀπαντήσῃ καὶ ἐπικρίνῃ μὲν τὸν Αἰγύπτιον Μάξιμον, συστήσῃ δὲ ὅπως φροντίσωσιν οἱ τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἐπίσκοποι, ἵνα ἐκλεγῇ ὁ κατάλληλος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Ἀχολίου αἱ σχέσεις τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ τῆς Ρώμης ἦσαν σχέσεις ἀνεξαρτήτων ἀπ' ἀλλήλων Ἐκκλησιῶν. Ἀλλ' ἀφ' ὅτου ἡ Θεσσαλονίκη κατέστη πρωτεύουσα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἐξυψώθη καὶ ἡ θέσις τοῦ ἐπισκόπου τῆς πόλεως ὡς ἐξάρχου τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Ἀλλὰ δὲν ἀνεγνωρίσθη ἀμέσως παρὰ πάντων τῶν ἐπισκόπων τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἡ προνομιοῦχος θέσις τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης καὶ τὸ ἐξαρχικὸν αὐτοῦ ἀξίωμα. Ἐνιαχοῦ δ' ὑπῆρχε τοιαύτη ἀναρχία, ὥστε ἀναφέρεται περίπτωσις ταυτοχρόνου χειροτονίας τριῶν ἐπισκόπων διὰ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πόλιν.

Ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης Σιρίκιος, εἴτε οἴκοθεν εἴτε προκληθείς, ἔγραψε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 386 πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τοῦ Ἰλλυρικοῦ, δηλῶν ὅτι δὲν πρέπει νὰ γίνηται ἐκλογὴ καὶ χειροτονία ἐπισκόπου ἄνευ προηγουμένης ἐγκρίσεως τοῦ ἐξάρχου Θεσσαλονίκης, πρὸς δὲ τὸν Ἀνύσιον Θεσσαλονίκης, «τὸν προσφιλέστατον ἀδελφόν», συνίστα νὰ εἶναι φρουρὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς Ἰλλυρικοῦ. Ὁ Ἀνύσιος εὐγνωμόνως ἀπεδέχθη συστάσεις, προερχομένας ἀπὸ τοῦ μέγα κῦρος ἔχοντος ἐπισκόπου τῆς παλαιᾶς Ρώμης καὶ προαγούσας τὸ ἐξαρχικὸν αὐτοῦ ἀξίωμα· ἔκτοτε δὲ ἄρχονται στενότεραι μεταξὺ αὐτῶν σχέσεις. Ὁ Ἀνύσιος καὶ οἱ Μακεδόνες ἐπίσκοποι κατήγγειλαν τὸν Βόνωσον, ἐπίσκοπον Ναϊσοῦ, πρὸς τὸν Σιρίκιον Ρώμης, ὅστις, συγκαλέσας τῷ 391 σύνοδον ἐν Καπύῃ, ἐξήτασε μὲν τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Βονώσου, κατηγορουμένου, ὡς φαίνεται, καὶ διὰ κακοδοξίαν καὶ διὰ κανονικὰ παραπτώματα, ἀλλὰ τὴν τελικὴν ἀπόφασιν ἀνέθηκεν εἰς τὸν Θεσσαλονίκης καὶ τοὺς Μακεδόνας ἐπισκόπους, οἵτινες πράγματι κατεδίκασαν αὐτόν. Καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ἐνισχύετο τὸ ἐξαρχικὸν ἀξίωμα τοῦ Θεσσαλονίκης, ὅπερ ἐπισήμως ἀνεγνώρισε τῷ 402 δι' ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Ἀνύσιον Θεσσαλονίκης ὁ Ρώμης Ἰννοκέντιος Α'. Οὗτος, γράψας τῇ 17 Ἰουνίου 415 πρὸς τὸν νέον ἐπίσκοπον Θεσσαλονίκης Ροῦφον, οὐ μόνον κατοχύρωσε τὰς προνομίας αὐτοῦ ὡς ἐξάρχου, ἀλλὰ καὶ ἀνεκήρυξεν αὐτὸν βικάριον τῆς ἀποστολικῆς ἕδρας Ρώμης.

Οὕτως ἐμορφώθη, μικρὸν κατὰ μικρόν, ἡ δικαιοδοσία τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, συγκεντρουμένης περὶ τὴν ἐξαρχίαν Θεσσαλονίκης. Ἀλλ' εὐθὺς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε' αἰῶνος κατεδείχθη ὁποίαν ἀνωμαλίαν ἠδύνατο νὰ προκαλῇ ἡ ἐπέμβασις τῶν ἐπισκόπων Ρώμης εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἐκκλησίας ταύτης. Ὁ Περιγένης Κορίνθου εἶχε χειροτονηθῆ κατ' ἀρχὰς ἐπίσκοπος Παλαιῶν Πατρῶν ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως τῶν κατοίκων. Ἐπειδὴ δὲ οὗτοι δὲν ἐδέχοντο αὐτόν, ὁ Περιγένης ἔμεινε σχολάζων μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ χειροτονήσαντος αὐτὸν μητροπολίτου Κορίνθου Ἀλεξάνδρου, ὃν καὶ διεδέχθη. Ἐπειδὴ δὲ ἡ μετάθεσις αὐτοῦ ἐγένετο ἄνευ ἀποφάσεως τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου, ἐζητήθη παρὰ τῶν Κορινθίων ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Βονιφατίου ἡ ἔγκρισις τῆς μεταθέσεως. Ὁ Βονιφάτιος ἐθώπησε πυράτυπον τὴν αἴτησιν, διότι δὲν διεβιβάσθη διὰ τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ρούφου, πρὸς ὃν καὶ ἔγραψε (19 Σεπτεμβρίου 419). Μετὰ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Ρούφου ὁ Βονιφάτιος ἀνεγνώρισε τὸν Περιγένη ὡς μητροπολίτην Κορίνθου, ἀλλὰ πολλοὶ τῶν ἐπισκόπων τοῦ Ἰλλυρικοῦ διεμαρτύροντο κατὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς μεταθέσεως τοῦ Περιγένους, ἄνευ γνώμης καὶ ἀποφάσεως τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου γενομένης.

Οἱ διαμαρτυρόμενοι εὗρον ὑποστήριξιν παρὰ τῷ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως Ἀττικῷ (405—425), πρὸς ὃν διετέλει εἰς διάστασιν ἡ Ἐκκλησία Ρώμης, ἕνεκα τῶν μονοφυσιτικῶν ζητημάτων. Ἐδημοσιεύθη δὲ διάταγμα τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β' (ἀπὸ 14 Ἰουλίου 421), καθ' ὃ οἱ ἐπίσκοποι τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἠδύναντο ἐν περιπτώσει ἀμφιβολιῶν ν' ἀπευθύνωνται πρὸς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Ἅμα τῇ δημοσιεύσει τοῦ διατάγματος τούτου οἱ ἐπίσκοποι Θεσσαλίας ἔδειξαν τάσεις ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τοῦ ἐξάρχου Θεσσαλονίκης. Ἐχειροτόνησαν ἐπίσκοπόν τινα Μάξιμον καὶ καθήρεσαν τὸν ἐπίσκοπον Σαλτῶν (Φαρσάλων) Περέβιον. Οἱ δὲ διαμαρτυρόμενοι κατὰ τῆς αὐθαιρέτου ἐγκαταστάσεως τοῦ Περιγένους ἐν τῇ μητροπόλει Κορίνθου ἐζήτησαν τὴν ἀναθεώρησιν τῆς ὑποθέσεως αὐτοῦ παρὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ ἔξαρχος Θεσσαλονίκης προυκάλεσεν ἐπιτιμήσεις τοῦ πάπα Ρώμης κατὰ τῶν Θεσσαλῶν ἐπισκόπων, ἄνευ ὅμως ἀποτελέσματος. Ὁ πάπας προσεκάλεσε πάντας τοὺς ἐπισκόπους εἰς Σύνοδον πρὸς ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος Περιγένους καὶ πρὸς καθορισμὸν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἐξάρχου Θεσσαλονίκης ὡς βικαρίου τοῦ Ρώμης· ὡσαύτως προυκάλεσε καὶ τὴν ἐπέμβασιν τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Δύσεως Ὀνωρίου παρὰ τῷ Θεοδοσίῳ Β' πρὸς ἀναστολὴν τῆς ἰσχύος τοῦ διατάγματος τοῦ 421, ὄντως δὲ ἀνεστάλη πᾶσα κίνησις τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τῆς ἐξαρχίας Θεσσαλονίκης καὶ δι' αὐτῆς κατὰ τῆς Ἐκκλησίας Ρώμης· ἡ προκληθεῖσα ὑπὸ τοῦ πάπα σύνοδος δὲν συνεκροτήθη, ὁ δὲ Περιγένης ἔμεινεν ἀνενόχλητος ἐν Κορίνθῳ. Οὗτος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ρούφου καὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Ἀναστασίου (434—453), ἀπεπειράθη νὰ καταστήσῃ τὴν μητρόπολιν Κορίνθου αὐτοκέφαλον καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῆς ἐξαρχίας Θεσσαλονίκης, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἡ Ἐκκλησία Κορίνθου εἶχεν ἀποστολικὴν καταγωγὴν καὶ ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν αὐτῆς τριάκοντα ἐπισκοπάς, ἐν αἷς ἦτο καὶ ἡ τῶν Ἀθηνῶν, ἡ δὲ περιοχὴ αὐτῆς διοικητικῶς ἀπετέλει ἰδίαν ἐπαρχίαν. Ἀλλ' ἠναγκάσθη ὁ Περιγένης νὰ ὑποχωρήσῃ, ἐν τῷ μεταξὺ δὲ καὶ οἱ ἐπίσκοποι Νέας Ἠπείρου ἀπετράπησαν ὑπὸ τοῦ πάπα Ρώμης Κελεστίνου (422—432) ἀπὸ τοῦ νὰ καταδικάσωσιν ἐπίσκοπόν τινα, ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ἐξάρχου Θεσσαλονίκης. Ὁ Λέων Α' τῇ 6 Ἰανουαρίου 446 δι' ἐπιστολῆς ἔψεξε τὸν μητροπολίτην Κορίνθου Ἐρασίστρατον, ἐπιβαλόντα εἰς τὸν κλῆρον καὶ τὴν παροικίαν Θεσπιῶν ἄγνωστόν τινα καὶ οὐχὶ εὐπρόσδεκτον κληρικόν. Ὡσαύτως ὑπερήσπισεν ἐνεργῶς τὸν Νικοπόλεως Ἀττικόν, καθ' οὗ ὁ Θεσσαλονίκης ἐπέβαλε πειθαρχικὴν ποινὴν ὑπερβολικῶς αὐστηράν.

Ταῦτα μαρτυροῦσι πόσον ἀνώμαλος ἦτο ἡ ἐξάρτησις τῶν μητροπόλεων τῆς Ἑλλάδος ἐκκλησιαστικῶς ἐκ Ρώμης, ἐνῷ πολιτικῶς ἦσαν ἡνωμέναι μετὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οὐχὶ σπανίως ἐπίσκοποι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μεταβαίνοντες εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐζήτουν τὴν λύσιν πολλῶν ζητημάτων παρὰ τοῦ ἐκεῖ πατριάρχου, δι' ἣν διεμαρτύροντο οἱ πάπαι Ρώμης. Δυσχερεστέρα ἀπέβη ἡ θέσις τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ λεγόμενον Ἀκακιανὸν σχίσμα. Κατὰ Ἰούλιον τοῦ 484 διεκόπησαν ἐντελῶς αἱ σχέσεις Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, διότι ὁ μὲν Φῆλιξ Ρώμης ἀνεθεμάτισε τὸν Ἀκάκιον Κωνσταντινουπόλεως, οὗτος δὲ διέγραψε τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐκ τῶν διπτύχων. Πρὸς τὴν πρᾶξιν τοῦ πάπα δὲν συνεμορφώθη ὁ Θεσσαλονίκης Ἀνδρέας, τὸ παράδειγμα δὲ αὐτοῦ ἠκολούθησαν καὶ οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἑλλάδος. Ὁ πάπας Γελάσιος Α' (492—496) παραδόξως πως ἐζήτησε νὰ προκαλέσῃ ἀντιπερισπασμὸν τῶν ἐπισκόπων τοῦ βορείου ἐκλατινισμένου Ἰλλυρικοῦ καὶ τῆς Δαρδανίας, οἱ ἀπέτρεψεν ἀπὸ πάσης σχέσεως μετὰ τοῦ ἐξάρχου Θεσσαλονίκης, τοῦ ἐξακολουθοῦντος νὰ μνημονεύῃ τὸν «αἱρετικὸν» Ἀκάκιον, ἐπὶ δὲ τοῦ πάπα Ἀναστασίου Β' (496—498) διεκόπη πρὸς καιρὸν πᾶσα σχέσις τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐν γένει τοῦ Ἰλλυρικοῦ μετ' αὐτοῦ. Ὁ διάδοχος τοῦ Ἀναστασίου Σύμμαχος ἀπηύθυνε τῷ 512 ἐπιστολὴν «τοῖς ἐπισκόποις, πρεσβυτέροις, διακόνοις, παντὶ τῷ κλήρῳ καὶ τῷ λαῷ τοῦ Ἰλλυρικοῦ, τῆς Δαρδανίας καὶ τῶν δύο Δακιῶν», συνιστῶν ἐμμονὴν εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ ὑποταγὴν εἰς τὴν ἀποστολικὴν ἕδραν τῆς Ρώμης.

Ἀλλ' ὁ τὸν Ἀνδρέαν διαδεχθεὶς ἔξαρχος Θεσσαλονίκης Δωρόθεος (514—530) ἐτάχθη ἀναφανδὸν ὑπὲρ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑποστηριζόντων τὸν Μονοφυσιτισμόν. Τεσσαράκοντα τότε ἐπίσκοποι τῆς Ἑλλάδος, συνελθόντες εἰς σύνοδον, ἀπέστησαν τοῦ ἐξάρχου Θεσσαλονίκης καὶ συνετάχθησαν τῷ ἐπισκόπῳ Ρώμης. Καταδιωχθέντες ὅμως ἕνεκα τῆς ἀπειθείας των πρὸς τὸν ἔξαρχον Θεσσαλονίκης, παρεκάλεσαν τὸν πάπαν Ρώμης ἵνα ἐπεμβῇ ὑπὲρ αὐτῶν παρὰ τῇ αὐλῇ Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ πάπας Ὁρμίσδας (514—523) ἐτίμησε τὸν Θεσσαλονίκης, διότι ἐπίεζεν ἰδίως τὸν Νικοπόλεως Ἰωάννην καὶ τοὺς λοιποὺς ἐπισκόπους τῆς Ἠπείρου, ἀπέστειλε δὲ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀντιπροσώπους πρὸς μεσιτείαν, ἀλλ' οὗτοι εὐσχήμως ἐξεδιώχθησαν. Τὰ πράγματα μετεβλήθησαν διὰ τῆς ἀναρρήσεως εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ὀρθοδόξου Ἰουστίνου, ὁ δὲ πάπας ἀναθαρρήσας ἠξίωσε δι' ἀπεσταλμένων νὰ ὑπογράψωσι λίβελλον πίστεως ὅ τε ἔξαρχος Θεσσαλονίκης καὶ οἱ λοιποὶ ἐπίσκοποι τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλ' ἡ παρουσία τοῦ παπικοῦ ἀπεσταλμένου Ἰωάννου ἐν Θεσσαλονίκῃ προυκάλεσε τὴν ἐξέγερσιν τοῦ λαοῦ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ πρεσβυτέρου Ἀριστείδου. Ὁ ἀπεσταλμένος μόλις ἐσώθη, κρυβεὶς ἐν τῷ ναῷ, δύο ὑπηρέται αὐτοῦ ἐφονεύθησαν, ὡς καὶ ὁ οἰκοδεσπότης τῆς οἰκίας, ἐν ᾗ διέμενε. Τόσον ἀπεχθὴς ἦτο ἡ ἐκκλησιαστικὴ ξενοκρατία ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις. Καὶ ἐζήτησε μὲν ὁ πάπας τὴν τιμωρίαν τοῦ ἐξάρχου Θεσσαλονίκης Δωροθέου καὶ τοῦ πρεσβυτέρου Ἀριστείδου παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου, ἀλλ' ἠρκέσθη εἰς ἔκφρασιν λύπης. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Δωροθέου μητροπολίτης καὶ ἔξαρχος Θεσσαλονίκης ἐξελέγη ὁ πρεσβύτερος Ἀριστείδης (530—535), ἀναγνωρισθεὶς ὡς βικάριος τῆς Ἁγίας Ἕδρας.

Digitized by Google

Νέα ἐπεισόδια ἀπέδειξαν πόσον ἐπισφαλῆ ἦσαν τὰ δικαιώματα τῆς Ἁγίας Ἕδρας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος. Τῷ 531 ἐξελέγη ὑπὸ τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου τῶν ἐπισκόπων Θεσσαλίας μητροπολίτης Λαρίσης ὁ Στέφανος. Ἀλλ' ὁ ἐπίσκοπος Δημητριάδος Προβιανός, καίτοι μετέσχε τῆς ἐκλογῆς καὶ μάλιστα ἐξεφώνησε καὶ τὸν πανηγυρικὸν λόγον ἐπὶ τῇ ἐκλογῇ τοῦ Στεφάνου, μεταβὰς εἰς Κωνσταντινούπολιν μετ' ἄλλου ἐπισκόπου ἐκ Θεσσαλίας, κατήγγειλε πρὸς τὸν πατριάρχην Ἐπιφάνιον (520—535 τὸν Στέφανον, ὡς παρανόμως δῆθεν ἐκλεγέντα. Ὁ Ἐπιφάνιος κατέστησεν ὑπόδικον τὸν Στέφανον, εὑρισκόμενον τότε ἐν Θεσσαλονίκῃ, καὶ ἐκάλεσεν αὐτὸν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ὁ Στέφανος διεμαρτύρετο, λέγων ὅτι ὑπάγεται ὑπὸ τὸν πάπαν Ρώμης, ἀλλὰ διὰ τῆς βίας ἀχθεὶς εἰς Κωνσταντινούπολιν καθῃρέθη τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος καὶ ἐφυλακίσθη, ἵνα μὴ μεταβῇ εἰς Ρώμην. Συνεπείᾳ δὲ τῶν ἐπανειλημμένων ἐκκλήσεων τοῦ Στεφάνου πρὸς τὸν «πατέρα πατέρων, οἰκουμενικὸν πατριάρχην Βονιφάτιον», ὡς ὠνόμαζε τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης, συνῆλθεν ἐν Ρώμῃ τῇ 7 καὶ 9 Δεκεμβρίου 531 σύνοδος, εἰς ἣν ἐνεφανίσθησαν τρεῖς ἐκ Θεσσαλίας ἐπίσκοποι, διαμαρτυρόμενοι κατὰ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὰ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Καὶ δὲν εἶναι μὲν γνωστὴ ἡ ἀπόφασις τῆς συνόδου, πάντως ὅμως ἠθωώθη ὁ Στέφανος, διότι ἐστάλη διαμαρτυρία εἰς Κωνσταντινούπολιν Ἀλλ' οὐδεμία ἐδόθη προσοχὴ εἰς ταύτην, ἐχειροτονήθη δὲ νέος μητροπολίτης Λαρίσης ὁ Ἀχιλλᾶς, ὅστις ἀνεγνωρίσθη βραδύτερον καὶ ὑπὸ τοῦ πάπα Ρώμης Ἀγαπητοῦ (533—536, πληροφορηθέντος ὅτι ὁ Ἀχιλλᾶς ἐχειροτονήθη κατὰ διαταγὴν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ Α'. Οὗτος, μετατοπίσας τὸ κέντρον τῆς διοικήσεως τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης εἰς τὴν ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ πατρίδι του Βεδεριανὰ ἢ Ταυρήσιον, παρὰ τὰ Σκόπια, ἱδρυθεῖσαν νέαν πόλιν Ἰουστινιανὴν Α', ἵδρυσε καὶ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Α' Ἰουστινιανῆς. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος αὐτῆς περιέλαβεν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ τὰς ἐπισκοπὰς ἀμφοτέρων τῶν Δακιῶν, τῆς Πραιβαλέως, τῆς Δαρδανίας, τῆς Ἄνω Μυσίας καὶ τῆς Παννονίας. Ἀνεγνωρίσθη δὲ καὶ ὡς βικάριος τῆς Ἁγίας Ἕδρας, χωρὶς νὰ καταργηθῇ τὸ ἀξίωμα τοῦτο διὰ τὸν μητροπολίτην καὶ ἔξαρχον Θεσσαλονίκης. Διὰ τοῦ νέου βικαριάτου ἐνισχύθη μᾶλλον ἡ ἐξουσία τοῦ πάπα Ρώμης ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Ἀλλ' ἡ ξένη αὐτη, ἔστω καὶ σκιώδης δικαιοδοσία ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἦτο λίαν ἀνώμαλος. Οὐκ ἦτο δυνατὸν νὰ λύωνται τὰ γενικώτερα ζητήματα αὐτῆς ὑπὸ τῆς μακρὰν εὑρισκομένης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς. Ὑπῆρξαν δὲ πολλαὶ περιπτώσεις, καθ' ἃς διεπράχθησαν σοβαρὰ ἀδικήματα ὑπὸ τοῦ παπικοῦ δικαστηρίου καὶ περιεφρονήθησαν δίκαιαι ἀποφάσεις τῶν ἐπαρχιακῶν συνόδων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Οὕτω λ. χ. ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Ἰωάννης καθῄρεσε τὸν ἐπίσκοπον τῶν Φθιωτικῶν Θηβῶν Ἀδριανόν. Οὗτος ἐποιήσατο ἔκκλησιν πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Α' Ἰουστινιανῆς Ἰωάννην, ὅστις ὅμως ἐπεκύρωσε τὴν καθαίρεσιν. Ἀλλ' ὁ Ἀδριανός, ἀποταθεὶς πρὸς τὸν πάπαν Ρώμης Γρηγόριον Α' (590—604), ἠθωώθη παρ' αὐτοῦ καὶ ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἐπισκοπήν. Τοιαῦται αὐθαιρεσίαι παρέλυον τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν. Καὶ ἡ μὲν ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς κατηργήθη ἅμα τῷ θανάτῳ τοῦ ἱδρυτοῦ αὐτῆς, ἐζητεῖτο δὲ κατάλληλος εὐκαιρία ὅπως καταργηθῇ καὶ ἡ ὅλως τυχαίως δημιουργηθεῖσα ξένη δικαιοδοσία τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἰλλυρικοῦ.

Ἡ εἰκονομαχία καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα προέκυψε μέγα ζήτημα ἐκ τῆς ἀποπείρας τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως περὶ τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων, ἡ εἰκονομαχία, ὡς ὠνομάσθη, ἀσκῆσαν μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν περαιτέρω πορείαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ εἰκονομαχικὴ κίνησις ἤρξατο τὸ πρῶτον ἐν ταῖς μικρασιατικαῖς ἐπαρχίαις τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἐνεκολπώθη δὲ τὰς ἰδέας αὐτῆς ὁ αὐτοκράτωρ Λέων Γ' (711—741). Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἦτο ὁ Γερμανὸς Α' (715—730, εὐρείας μορφώσεως, ἠπίου δὲ καὶ εἰρηνικοῦ χαρακτῆρος ἱεράρχης. Ὁ Λέων, μετά τινας προπαρασκευαστικὰς ἐνεργείας ἐν Κωνσταντινουπόλει τῶν εἰκονομάχων ἐπισκόπων Κωνσταντίνου Νακωλέας (παρὰ τὴν Φρυγίαν) καὶ Θωμᾶ Κλαυδιουπόλεως (παρὰ τὴν βόρειον Γαλατίαν), ἤρξατο ἀπὸ τοῦ 726 ζητῶν παρὰ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τὴν κατάργησιν τῶν εἰκόνων. Ὁ τελευταῖος ἀνθίστατο, ἡ δὲ ἀντίστασις αὐτοῦ ζωηροτάτην ἔσχεν ἀπήχησιν ἰδίως ἐν Ἑλλάδι, ἧς οἱ κάτοικοι ἀπεφάσισαν ν' ἀντιστῶσιν ἐνόπλως κατὰ τοῦ εἰκονομάχου αὐτοκράτορος. Συνέβη δὲ τότε, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 726, ὑποθαλάσσιος ἡφαιστειώδης ἔκρηξις, γενομένη αἰσθητὴ μέχρι τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Μακεδονίας. Ἐκ τοῦ κέντρου τῆς ἐκρήξεως, μεταξὺ τῶν νήσων Θήρας καὶ Θηρασίας, ἀνεπήδησαν ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης νέοι ὄγκοι, ἑνωθέντες μετὰ τῆς ἀρχαίας ἡφαιστειώδους νήσου Ἱερᾶς (Παλαιᾶς Καϋμένης). Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἡρμηνεύθη ὡς ἐκδήλωσις θείας ὀργῆς, ὑπὸ μὲν τοῦ αὐτοκράτορος διὰ τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων, ὑπὸ δὲ τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων διὰ τὸν κατ' αὐτῶν πόλεμον.

Μῆνάς τινας βραδύτερον οἱ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Κυκλάδων ἐπανεστάτησαν ἀναφανδὸν κατὰ τοῦ Λέοντος, ὑπὸ ἀρχηγοὺς τὸν Ἀγαλλιανόν, «τουρμάρχην» τῆς Ἑλλάδος, καὶ Στέφανον. Ἀνεκηρύχθη δὲ καὶ βασιλεὺς ἐν Ἑλλάδι ὁ Κοσμᾶς, ὅστις, παρασκευάσας ἱκανὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις καὶ στόλον ἰσχυρόν, ἐπέπλευσε ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλ' ὁ στόλος κατεστράφη διὰ τοῦ ὑγροῦ πυρός. καὶ ὁ μὲν Ἀγαλλιανὸς ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν, ὁ δὲ Στέφανος καὶ ὁ Κοσμᾶς παραδοθέντες ἀπεκεφαλίσθησαν. Ὁ Λέων προέβη τότε ἀνενδότως εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν σχεδίων αὐτοῦ, ἀναγκάσας τῷ 730 τὸν πατριάρχην Γερμανὸν εἰς παραίτησιν καὶ ἐκδοὺς τὸ πρῶτον κατὰ τῶν εἰκόνων διάταγμα. Ἀντέστη ὅμως κατὰ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ διατάγματος ὁ πάπας Ρώμης Γρηγόριος Γ' (731—741), συγκαλέσας σύνοδον ἐν Ρώμῃ, κατὰ Νοέμβριον τοῦ 731, καὶ ἀποφανθεὶς ἐναντίον τῶν εἰκονομάχων. Τὰς ἀποφάσεις τῆς ἐν Ρώμῃ συνόδου ἔδει ν' ἀσπασθῇ καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ὡς διατελοῦσα ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης. Ἀλλὰ προλαμβάνων ὁ Λέων, κατήργησε τῷ 732 διὰ διατάγματος πᾶσαν δικαιοδοσίαν τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἣν ἥνωσε διοικητικῶς μετὰ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως. Οὕτω συνετελέσθη γεγονὸς ὑψίστης ἱστορικῆς σημασίας. Εἰς τὴν συγκροτηθεῖσαν ὑπὸ τῆς αὐτοκρατείρας Εἰρήνης τῷ 787 ἐν Νικαίᾳ Ζ' Οἰκουμενικὴν σύνοδον, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ταρασίου (784—806), παρέστη ὁ Θεόφιλος Θεσσαλονίκης ὡς εἷς τῶν μητροπολιτῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὁ Ἠλίας Γορτύνης μετὰ 9 ἐπισκόπων τῆς Κρήτης, Ἀναστασίου Κνωσοῦ, Θεοδώρου Ἡρακλείου, Ἰωάννου Ἀρκαδίας, Λέοντος Φοινίκης, Λέοντος Κισάμου, Ἐπιφανίου Λάμπης, Θεοδώρου Σουβρίτου, Ἐπιφανίου Ἐλευθέρνας, Φωτεινοῦ Καντανίας. Ἐκ τῆς Ἠπείρου παρέστη ὁ Ἀναστάσιος Νικοπόλεως, ἐκ δὲ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος μόνον ὁ Πέτρος Μονεμβασίας, ὁ τὰ μάλιστα διακριθεὶς καὶ τιμηθεὶς ὡς ἅγιος ἐν τῇ παροικίᾳ του, ὁ Ἀντώνιος Τροιζῆνος καὶ ὁ Φιλητὸς Ὠρεοῦ. Τέλος ἐκ τῶν νήσων ὁ Ἰωάννης Λήμνου, ὁ Γαβριὴλ Αἰγίνης, ὁ Λέων Ζακύνθου, ὁ Φίλιππος Κερκύρας καὶ Γρηγόριος τοποτηρητὴς Κεφαλληνίας. Ἡ σύνοδος κατεδίκασε τὴν εἰκονομαχίαν, ὥρισε δὲ τὴν τιμητικὴν προσκύνησιν (οὐχὶ τὴν λατρείαν) τῶν ἱερῶν εἰκόνων. Πλὴν ἄλλων ἀγαθῶν ἔργων, ἅτινα ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας ἔπραξεν ἡ Εἰρήνη, ἔκτισε πολλοὺς ναοὺς ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ πατρίδι αὐτῆς, ταῖς Ἀθήναις, ἐν οἷς καὶ τὸν λαμπρὸν ναὸν τῆς Θεοτόκου Γοργοεπηκόου (νῦν ἁγίου Ἐλευθερίου). Περὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐκτίσθη καὶ ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου «Καμουχαρέα» ἢ «Καπνικαρέα». Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ κατὰ τὴν Ζ Οἰκουμενικὴν σύνοδον παραστὰς ὡς ἀντιπρόσωπος τῶν πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς Θωμᾶς ἐγένετο ὕστερον μητροπολίτης Θεσσαλονίκης.

Τῷ 807 οἱ ἐν Ἀχαΐᾳ καὶ Ἀρκαδίᾳ ἐγκατεστημένοι Σλάβοι, ἐπαναστάντες κατὰ τῶν Ἑλλήνων, ἐπολιόρκησαν τὰς Πάτρας, ἀλλ' ὑπέστησαν παντελῆ καταστροφὴν διὰ τολμηρᾶς ἐξόδου τῶν Ἑλλήνων κατοίκων, ἐπικαλεσθέντων τὴν βοήθειαν τοῦ πολιούχου τῶν Πατρῶν ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἀποστόλου. Τὸ γεγονὸς τοῦτο συνετέλεσεν εἰς νέαν ἀκμὴν τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν. Ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς προεβιβάσθη εἰς μητροπολίτην, ὑπήχθησαν δὲ ὑπ' αὐτὴν αἱ ἐπισκοπαὶ Μεθώνης, Λακεδαίμονος καὶ Κορώνης Ἐπὶ Λέοντος Ε' (813—820) καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ Μιχαὴλ Β' Τραυλοῦ (825—829, καὶ Θεοφίλου (829—842), ἐφ' ὧν ἀνενεώθη ἡ εἰκονομαχία, ἀνεδείχθη μέγας πρόμαχος τῆς ὀρθοδοξίας ὁ ἅγιος Θεόδωρος Στουδίτης († 826), οὗτινος ὁ ἀδελφός, Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος († 884), ἐκόσμησε τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον Θεσσαλονίκης. Ἡ ἐκ τῆς εἰκονομαχίας διαταραχή, ἐπὶ τεσσαράκοντα περίπου ἔτη κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην περίοδόν της ἐξακολουθήσασα ἔσχε ζωηρὰν ἀπήχησιν καὶ ἐν Ἑλλάδι, οἱ δὲ αὐτοκράτορες κατέβαλον πᾶσαν προσπάθειαν, ἵνα προλάβωσι νέας ἐντεῦθεν ἀντιδράσεις. Ἀλλὰ παρὰ πάσας τὰς προσπαθείας ταύτας καὶ τὰ βίαια μέτρα ἡ εἰκονομαχία δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιβληθῇ.

Ἡ σύζυγος τοῦ Θεοφίλου Θεοδώρα, μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, ὡς κηδεμὼν τοῦ ἀνηλίκου αὐτῆς υἱοῦ Μιχαὴλ Γ', παρεσκεύασε, μικρὸν κατὰ μικρόν, τὴν ὁριστικὴν ἐπικράτησιν τῆς ὀρθοδοξίας. Τῇ 11 Φεβρουαρίου 843 ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μεθοδίου συνῆλθεν ἐν τῷ ναῷ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας σύνοδος, ἥτις ἐπισήμως ἀνεστήλωσε τὰς εἰκόνας. Ἔκτοτε ἡ ἡμέρα ἐκείνη, ἥτις ἦτο ἡ πρώτη Κυριακὴ τῆς πρὸ τοῦ Πάσχα τεσσαρακονθημέρου νηστείας, ἑορτάζεται ὡς «Κυριακὴ τῆς Ὀρθοδοξίας». Οὕτως ἔληξε τὸ ζήτημα τῆς εἰκονομαχίας, λείψανα δέ τινα εἰκονομάχων εἶχον ὑπολειφθῆ ἐν Κρήτῃ καὶ ἀλλαχοῦ. Ἡ εἰκονομαχία, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἐχρησίμευσεν ὡς ἐξωτερικὴ ἀφορμὴ πρὸς κατάργησιν τῆς ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος δικαιοδοσίας τῶν παπῶν τῆς Ρώμης.

Οἱ πάπαι Ρώμης ἀπεπειράθησαν πολλάκις ν' ἀνακτήσωσι τὴν ἐπὶ τοῦ Ἰλλυρικοῦ σκιώδη δικαιοδοσίαν, ἀλλὰ δὲν ἐπέτυχον. Ἤδη ὁ πάπας Ἀδριανὸς Α' (772—795, προσκληθεὶς νὰ συμμετάσχῃ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἠξίωσε παρὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ταρασίου τὴν ἀπόδοσιν τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἀλλὰ δὲν ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν ἡ ἀξίωσις αὐτοῦ. Ἐντονώτερον ἐπανέλαβεν αὐτὴν ὁ πάπας Νικόλαος Α' (858—867) πρὸς τὸν πατριάρχην Φώτιον Α' (858—867, 877—886), ὅστις ἐπιστείλας πρὸς τὸν πάπαν ἀπέδειξεν ὅτι «τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ μάλιστα τὰ περὶ ἐνοριῶν δίκαια ταῖς πολιτικαῖς ἐπικρατείαις καὶ διοικήσεσι συμμεταβάλλεσθαι εἴωθεν». Αἱ ἐπαρχίαι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλαδος, πολιτικῶς οὖσαι ἡνωμέναι μετὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατ' ἀνάγκην ἔδει νὰ ἐξαρτῶνται καὶ ἐκκλησιαστικῶς ἐξ αὐτῆς. Ἡ ἐπὶ Φωτίου συνελθοῦσα μεγάλη σύνοδος τοῦ 879—880 κατεκύρωσεν ὁριστικῶς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Κωνσταντινουπόλεως τὰ ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος δίκαια, ἅτινα ἀνεγράφησαν μετὰ μικρὸν (884) καὶ ἐν τῷ κώδικι τῶν «Βασιλικῶν».

Νέα διοικητικὴ ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τῆς διοικητικῆς ἑνώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου κατηργήθη ἡ ἐξαρχία Θεσσαλονίκης, ἐξισωθείσης τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης πρὸς τὰς λοιπὰς μητροπόλεις. Αἱ μητροπόλεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐθεωρήθησαν ἴσαι πρὸς ἀλλήλας, ἐπομένως ἀπέβαλε τὴν ἰδιάζουσαν θέσιν αὐτῆς καὶ ἡ μητρόπολις Κορίνθου. Κατὰ τὴν ἐπελθοῦσαν δὲ νέαν διοικητικὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὰς πέντε παλαιὰς μητροπόλεις προσετέθησαν νέαι τοιαῦται καὶ ἀρχιεπισκοπαί. Ἐν ταῖς «Ἀναγραφαῖς» τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ Θ' αἰῶνος ἐμφανίζεται τὸ ἑξῆς διάγραμμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδος:

Μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπαὶ αὐτῶν: α') *Θεσσαλονίκης* μετὰ 5 ἐπισκοπῶν: Κίτρους, Βερροίας, Δραγουβιτίας, Σερβίων, Κασσανδρείας. β') *Κορίνθου* μετὰ 6 ἐπισκοπῶν: Δαμαλᾶ, Ἄργους, Μονεμβασίας, Ζακύνθου, Ζημαινᾶς, Μαΐνης. γ') *Ἀθηνῶν* μετὰ 10 ἐπισκοπῶν: Εὐρίπου, Διαυλείας, Κορωνείας, Ἄνδρου, Ὠρείου (Ὠρεοῦ), Σκύρου, Καρύστου, Πορθμοῦ, Αὐλῶνος, Σύρας. δ') *Κρήτης* μετὰ 12 ἐπισκοπῶν: Γορτύνης, Κνωσοῦ, Ἀρκαδίας, Χερσονήσου, Αὐλοποτάμου, Ἀγρίου, Λάμπης, Κυδωνίας, Ἱερᾶς, Πέτρας, Σητείας, Κισσάμου. ε') *Πατρῶν* μετὰ 4 ἐπισκοπῶν: Λακεδαιμονίας, Μεθώνης, Κορώνης, Βολαίνης. στ') *Λαρίσης* μετὰ 10 ἐπισκοπῶν: Δημητριάδος, Φαρσάλου, Θαυμακοῦ, Ζητουνίου, Ἐζεροῦ, Λοιδορικίου, Τρίκκης, Ἐχίνου, Κολύδρου, Σταγῶν. ζ') *Ναυπάκτου* (Νικοπόλεως) μετὰ 8 ἐπισκοπῶν: Βουνδίτζης, Ἀετοῦ, Ἀχελῴου, Ρογῶν, Ἰωαννίνων, Φωτικῆς, Ἀδριανουπόλεως, Βοθρωτοῦ. η') *Φιλίππων* μετὰ 6 ἐπισκοπῶν: Πολυστύλου, Βελικείας, Χριστουπόλεως, Σμολαίνων, Καισαροπόλεως, Ἀλεκτρυοπόλεως. θ') *Νέων Πατρῶν* (Ὑπάτης) μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Μαρμαριτζάνων.

Ἀρχιεπισκοπαί: α') *Σερρῶν*, β') *Λευκάδος*, γ') *Θηβῶν*, δ') *Αἰγίνης*, ε') *Κερκύρας*.

Εἰς τὰς ἀνωτέρω μητροπόλεις διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ἀπελευθερώσεως τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν Ἀράβων προσετέθη καὶ ἡ μητρόπολις Γορτύνης, ἔχουσα 12 ἐπισκοπάς, κατὰ δὲ τὸν Ι' αἰῶνα ἀνεβίωσεν ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς, ἐκ πλάνης μᾶλλον συνταυτισθεῖσα μετὰ τῆς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων τὸ πρῶτον ἱδρυθείσης ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος. Ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081—1118) προήχθησαν εἰς μητροπόλεις αἱ ἀρχιεπισκοπαὶ Θηβῶν, Σερρῶν, Κερκύρας καὶ προσετέθησαν νέαι μητροπόλεις Χριστιανουπόλεως (Ἀρκαδίας), Λακεδαιμονίας, Παροναξίας, τῆς τελευταίας ἀποσπασθείσης ἐκ τῆς μητροπόλεως Ρόδου, ὑφ' ἣν τέως ὑπέκειτο. Ἐπὶ τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1143—1180) ὑπὸ τὴν μητρόπολιν Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης) ὑπήχθησαν αἱ ἐπισκοπαὶ Μαρμαριτζῶν, Βελᾶς καὶ Ἁγίας, ὑπὸ δὲ τὴν μητρόπολιν Θηβῶν αἱ ἐπισκοπαὶ Κανάλων, Ζαρατόβου, Καϊστορίου, Τριχίων, Πλατάνων. Τέλος, ἐπὶ τοῦ Ἰσαὰκ Ἀγγέλου (1186—1196), προήχθη εἰς μητρόπολιν καὶ ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἄργους, ἣν χρόνον τινὰ πρότερον (τέλος τοῦ Θ' καὶ ἀρχὰς τοῦ Ι' αἰῶνος) εἶχε κοσμήσει ὁ ἅγιος ἐπίσκοπος Πέτρος ὁ θαυματουργός.

Ὁ μοναχικὸς βίος. Καταφανὴς καθίστατο ἡ ἐπελθοῦσα ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας μεταβολή, διὰ τῆς ἑνώσεως αὐτῆς μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Καθ' ἣν ἐποχὴν συνετελεῖτο τὸ γεγονὸς τοῦτο, παρετηρεῖτο κίνησις πρὸς ἀνάπτυξιν ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς ἑλληνικαῖς χώραις τοῦ ἐκ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν ἐκτοπιζομένου μοναχικοῦ βίου. Διετηρήθη οὗτος μόνον ἐν Ἱεροσολύμοις παρὰ τὸν Πανάγιον Τά-

Digitized by Google

φον διὰ τῆς 'Αγιοταφιτικῆς 'Αδελφότητος καὶ ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ, ἐν τῇ ἐνδόξῳ μονῇ τῆς 'Αγίας Αἰκατερίνης, ἀλλ' ἐν Αἰγύπτῳ, τῇ κοιτίδι αὐτοῦ, καὶ τῇ Συρίᾳ ἐξηφανίσθη. Πρὸς καιρὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἔνθα ἤκμαζεν ὁ μοναχικὸς βίος, κέντρον ἔχων τὴν περιώνυμον μονὴν τοῦ Στουδίου, κατεπιέσθη ὑπὸ τῆς εἰκονομαχίας, πολλοὶ δὲ τῶν μοναχῶν ἀπεδήμησαν εἰς τὴν Ρώμην καὶ ἀλλαχοῦ τῆς 'Ιταλίας, ἰδίως δ' ἐν τῇ Μεγάλῃ λεγομένῃ 'Ελλάδι, ἐν ᾗ ἤνθησεν ἔκτοτε καὶ ἤκμασεν ὁ ἑλληνικὸς χριστιανικὸς μοναχικὸς βίος. Πῶς δὲ καὶ παρὰ τίνος οὗτος τὸ πρῶτον εἰσήχθη εἰς τὴν 'Εκκλησίαν τῆς 'Ελλάδος, δὲν εἶναι γνωστόν. 'Αλλ' ἀπὸ τῶν πρώτων ἤδη αἰώνων ἀναφέρονται μοναί τινες, ὡς ἡ τῆς Καισαριανῆς τῶν 'Αθηνῶν, ὑφιστάμεναι ὡς κέντρα πνευματικά. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ἐν τῇ ἐν Μεγαρίδι πολίχνῃ Παγῶν ἢ Πηγῶν, κειμένῃ παρὰ τὴν ἀκτὴν τοῦ 'Αλκυονικοῦ κόλπου (ἀνατολικῶς τῆς ἄκρας 'Ολμιῶν), ὑπῆρχε γυναικεία μονή. Διελθὼν τὴς μονῆς (μετὰ τὸ 485) εἷς τῶν ἀδελφῶν τοῦ αὐτοκράτορος Ζήνωνος, Λογγῖνος ὀνόματι, διέπραξε, κατὰ πληροφορίας τοῦ χρονογράφου Μαλάλα, πολλὰς ἀνοσιουργίας.

Μετὰ τὴν θύελλαν τῆς εἰκονομαχίας ἤρξατο ζωηροτέρα κίνησις τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν τῇ 'Εκκλησίᾳ τῆς 'Ελλάδος. Τῷ 840, ἐμπρησθείσης τῆς παρὰ τὰ Καλάβρυτα ἀρχαίας μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, διεσώθη ἐν αὐτῇ μόνη ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, ἥτις, κατὰ τὴν παράδοσιν, εἶναι ἔργον τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ, κηρύξαντος ἐν 'Ελλάδι. 'Η εἰκὼν αὕτη εἶχεν εὑρεθῇ τὸ πρῶτον τῷ 315 ὑπό τινος ποιμενίδος κόρης, Εὐφροσύνης καλουμένης, ἐν ᾧ τόπῳ ἐκτίσθη ἡ μονὴ ὑπὸ τῶν ὁσίων Συμεὼν καὶ Θεοδώρου. Κατὰ τὸν ἐμπρησμὸν τῆς μονῆς, ἐπειδὴ ἐκινδύνευε καὶ ἡ ἱερὰ εἰκών, ἕνεκα τοῦ διεξαγομένου τότε ὑπὸ τοῦ εἰκονομάχου αὐτοκράτορος Θεοφίλου διωγμοῦ κατὰ τῶν εἰκόνων, οἱ μοναχοὶ παραλαβόντες αὐτὴν περιεπλανήθησαν ἐπί τινα χρόνον ἀνὰ τὰς Πάτρας καὶ τὸ Αἴγιον. Κατὰ τὴν ἐπάνοδον, μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς μονῆς, διενυκτέρευσαν ἐν τόπῳ ἀπέχοντι τέσσαρας ὥρας ἀπ' αὐτῆς, πλησίον τοῦ ποταμοῦ Σελινοῦντος, ὅπου ὑπῆρχε πλάτανος, κοῖλον ἔχουσα κορμόν. 'Εν τῷ κοιλώματι αὐτῆς ἐναπέθηκαν τὴν νύκτα τὴν ἱερὰν εἰκόνα, τῇ δ' ἐπαύριον εἶδον αὐτὴν ἐν τῷ κοιλώματι ἐντετυπωμένην αὐτομάτως. Ἔκτοτε οἱ κάτοικοι τῆς ἐγγὺς κώμης Κλαπατσούνης μετεποίησαν τὸ κοίλωμα τῆς πλατάνου εἰς ναΐδιον, ἐν ᾧ διατηρεῖται τὸ ἀποτύπωμα τῆς εἰκόνος «σῶον καὶ ἀκραιφνές», κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ «Κτητορικοῦ» τῆς μονῆς.

Ἔτη τινὰ βραδύτερον, ἤτοι τῷ 874, ἐκτίσθη ὑπό τινος Λέοντος, πρωτοσπαθαρίου, ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ 'Ορχομενοῦ Βοιωτίας ὁ μοναστηριακὸς ναὸς τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Περὶ τὴν αὐτὴν δ' ἐποχὴν (περὶ τὸ 812—892) ἤκμασεν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἡ ἁγία Θεοδώρα. Αὕτη κατήγετο ἐξ Αἰγίνης καὶ ἦτο θυγάτηρ ἱερέως. Μετὰ τὸν θάνατον τῆς μητρός της Χρυσάνθης, ὁ πατήρ της 'Αντώνιος προσῆλθεν εἰς τὸν μοναχικὸν βίον, παρέδωκε δὲ τὴν θυγατέρα του εἴς τινα συγγενῆ ὡς κηδεμόνα, ὅστις ἐμνήστευσεν αὐτήν, ἄγουσαν τὸ 7ον ἔτος τῆς ἡλικίας της. 'Αλλὰ τῷ 826, ἕνεκα ἐπιδρομῆς Σαρακηνῶν, ἠναγκάσθη ἡ Θεοδώρα μετὰ τῶν συγγενῶν της νὰ μετοικήσῃ εἰς Θεσσαλονίκην, ὅπου, χηρεύσασα τῷ 837, προσῆλθεν εἰς τὸν μοναχικὸν βίον καὶ εἰσήχθη εἰς τὴν παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην μονὴν τοῦ 'Αγίου Στεφάνου. 'Εν αὐτῇ διέμεινεν ἐπὶ 55 ἔτη, παραδοθεῖσα εἰς αὐστηροτάτας ἀσκήσεις καὶ προκαλέσασα τὸν γενικὸν θαυμασμόν. Μετὰ τὸν θάνατόν της ἀνεδείχθη θαυματουργὸς καὶ «μυροβλύτις», ἡ δὲ μνήμη αὐτῆς τελεῖται τῇ 29 Αὐγούστου. Παρὰ τὸν ναὸν τῆς 'Αγίας Σοφίας ἐν Θεσσαλονίκῃ διασῴζεται ἔτι καὶ νῦν ναὸς εἰς μνήμην τῆς ἁγίας Θεοδώρας, προφανῶς ἱδρυθεὶς ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτῆς, ὅπου ἄλλοτε εὑρίσκετο ἡ μονὴ τοῦ 'Αγίου Στεφάνου.

Περὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν διεκρίθη ὁ Θεσσαλονικεὺς ὅσιος Εὐθύμιος, μονάσας κατ' ἀρχὰς ἐπὶ τοῦ Μυσικοῦ 'Ολύμπου καὶ εἶτα ἐν Θεσσαλονίκῃ. Περὶ τὸ 865 μετέβη τὸ πρῶτον εἰς Ἅγιον Ὄρος, εἰς ὃ ἐμόναζον ὁ Πέτρος 'Αθωνίτης καὶ ὁ 'Ιωάννης Κολοβός, ὡς ἀναχωρηταί. 'Ο ἅγιος 'Αθανάσιος ὁ 'Αθωνίτης διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθείσης Μεγίστης Λαύρας ὠργάνωσεν ἐπὶ νέων βάσεων τὸν μοναχικὸν βίον τοῦ 'Αγίου Ὄρους. 'Ο 'Αθανάσιος ὑπῆρξε μαθητὴς Μιχαὴλ τοῦ Μαλεΐνοῦ, ἡγουμένου τῆς ἐν τῷ ὄρει Κομνᾶ τοῦ 'Ολύμπου μονῆς, φίλος καὶ σύμβουλος τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ὅστις ὡσαύτως ἐσκόπει νὰ μονάσῃ μετ' αὐτοῦ καὶ τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε». Τῷ 960 συνώδευσαν τὸν Νικηφόρον Φωκᾶν οἱ δύο οὗτοι φίλοι αὐτοῦ κατὰ τὴν εἰς Κρήτην ἐκστρατείαν καὶ εἰργάσθησαν ἀποστολικῶς μεταξὺ τῶν ἐν αὐτῇ ὑπολειφθέντων Μουσουλμάνων 'Αράβων. Καὶ ὁ μὲν Νίκων ἦλθεν εἰς τὴν 'Ελλάδα, ὁ δὲ 'Αθανάσιος, μεταβὰς εἰς Ἅγιον Ὄρος τῷ 962, τῇ ἀρωγῇ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ἵδρυσε τὴν Λαύραν καὶ καθώρισε τὸν κοινοβιακὸν βίον, καθ' οὗ ἀντέδρασαν οἱ παλαιοὶ ἀναχωρηταὶ τοῦ 'Αγίου Ὄρους. Τῷ 969 ὁ ἅγιος 'Αθανάσιος ἐξέδωκε τὸ διὰ τὴν Λαύραν κτητορικὸν τυπικόν, στηριζόμενον ἐπὶ τῶν διατάξεων τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου. 'Υπεστήριξαν δὲ τὸ ἔργον τοῦ ἁγίου 'Αθανασίου, ἐκτὸς τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, καὶ ἄλλοι αὐτοκράτορες ὡς ὁ 'Ιωάννης Τσιμισκῆς (969—976) καὶ Ρωμανὸς Γ' (1028—1034). Τὸ δὲ ἐν ἔτει 972 ἐκδοθὲν τυπικὸν τοῦ 'Ιωάννου Τσιμισκῆ ἐκανόνισε τὰ κατὰ τὴν μοναστικὴν κοινότητα τοῦ 'Αγίου Ὄρους, ἀποτελουμένην ἐξ ἐρημιτῶν καὶ κοινοβιατῶν, διοικουμένην δὲ ὑπὸ τῆς συνάξεως τῶν ἡγουμένων καὶ τοῦ καλουμένου *Πρώτου*, τοῦ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος διοριζομένου. Τὰ προνόμια τῆς Λαύρας ἐκύρωσε καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος τῷ 976 διὰ χρυσοβούλλου, χαρίσας εἰς αὐτὴν ἱερὰ λείψανα καὶ ἐτησίας εἰσφορὰς ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου. Τῷ 1000 ὁ ἅγιος 'Αθανάσιος ἐτελεύτησεν ὁσίως τὸν βίον, ἐξηκολούθησε δὲ τὸ ἔργον αὐτοῦ ὁ ἡγούμενος τῆς Λαύρας Εὐστράτιος.

Οὕτως ὁ Ἄθως καθίστατο ὄρος ἅγιον καὶ κέντρον ἐπιφανέστατον τοῦ μοναχικοῦ βίου, εἰς αὐτὸ δὲ συνέρρεον οὐ μόνον Ἕλληνες ἀλλὰ καὶ ἕτεροι ὀρθόδοξοι, ὡς οἱ Ἴβηρες, ἱδρύσαντες ἐν τέλει τοῦ Ι' αἰῶνος τὴν Μονὴν τῶν Ἰβήρων. 'Εκτὸς δὲ τῆς μονῆς ταύτης ἱδρύθησαν αἱ μοναὶ Βατοπεδίου, Ξηροποτάμου, Ξενοφῶντος, Ξηροκάστρου, Ζωγράφου, Καρυῶν, Μακροῦ, Κουτλουμουσίου, Κωνσταμονίτου, Τροχαλᾶ, Σκοποῦ, Βουλευτηρίου, Κολοβοῦ, Χαρζανᾶ, Σταυρονικήτα, 'Εσφιγμένου, Ζυγοῦ, Σικελοῦ, Φιλοθέου, 'Αμαλφινῶν καὶ πολλαὶ ἄλλαι, ἐνισχυόμεναι οὐ μόνον ὑπὸ τῶν 'Ελλήνων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ καὶ ξένων ἡγεμόνων. 'Απηγορεύθη δὲ ἡ εἴσοδος θήλεος εἰς Ἅγιον Ὄρος (τὸ «ἄβατον») καὶ μικρῶν παίδων. Πᾶσαι αἱ μοναὶ ἀπετέλεσαν ἔκτοτε ἰδίαν μοναχικὴν πολιτείαν, διεπομένην ὑπὸ αὐστηρῶν διατάξεων.

'Ιδιαζόντως ὑπεστήριξε τὸν μοναχικὸν βίον ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια τῶν Κομνηνῶν, κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα. Τῇ ἀρωγῇ αὐτῶν ἱδρύθη τῷ 1079 ἐν τῇ νήσῳ Πάτμῳ, ἐν ᾧ τόπῳ ὁ εὐαγγελιστὴς 'Ιωάννης εἶδε τὴν 'Αποκάλυψιν, ναὸς καὶ παρ' αὐτὸν ἡ ἔκτοτε σῳζομένη βασιλικὴ μονή. 'Ο ἅγιος Χριστόδουλος κατά τινα ἐπιδρομὴν τῶν 'Αράβων ἀπεμακρύνθη εἰς Εὔβοιαν, ὅπου καὶ ἐτελεύτησεν ὁσίως τὸν βίον (16 Μαρτίου 1093). 'Ωσαύτως περὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἱδρύθη ἡ περίφημος μονὴ Κύκκου ἐν Κύπρῳ, ὑπό τινος μοναχοῦ 'Ησαΐου, ὅστις κατώρθωσε νὰ λάβῃ παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος 'Αλεξίου Α' Κομνηνοῦ καὶ μεταφέρῃ εἰς τὴν μονὴν τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, ἔργον τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ. Ταυτοχρόνως ἐν τῇ κυρίως 'Ελλάδι ἀναφαίνεται σειρὰ μεγάλων μοναχῶν, οἵτινες ἐργάζονται ἀποστολικῶς καὶ ἱδρύουσι περιφανῆ μοναστικὰ κέντρα. Πρῶτος δὲ τοιοῦτος ἀνεδείχθη ὁ ὅσιος *Λουκᾶς*. Οἱ γονεῖς αὐτοῦ, καταγόμενοι ἐξ Αἰγίνης, ἕνεκα πειρατικῶν ἐπιδρομῶν κατέφυγον εἰς Καστορίαν τῆς Μακεδονίας, ὅπου καὶ ἐγεννήθη ὁ Λουκᾶς. 'Εν νεαρᾷ ἡλικίᾳ, μεταβὰς εἰς 'Ιεροσόλυμα πρὸς προσκύνησιν τῶν 'Αγίων Τόπων, διῆλθε τὰς 'Αθήνας καὶ ἐκάρη μοναχός, πιθανῶς τῆς μονῆς Καισαριανῆς. Μαθητεύσας δ' ἐν Κορίνθῳ, ὑπηρέτησε παρά τινι στυλίτῃ ἐν Ζεμενᾷ παρὰ τὰς Πάτρας) ἐπὶ δεκαετίαν. Εἶτα μονάσας παρὰ τὸ Στείριον τῆς Λεβαδείας, ἵδρυσεν αὐτόθι ναὸν εἰς μνήμην τῆς ἁγίας Βαρβάρας, παρ' ὃν καὶ ἐμόνασεν (ἐντεῦθεν ἐκαλεῖτο Στειριώτης). Τῇ συνδρομῇ δὲ τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἵδρυσε τὴν σῳζομένην ἔκτοτε μεγαλοπρεπεστάτην μονήν, ἥτις φέρει τὸ ὄνομα αὐτοῦ. 'Απέθανε δὲ ὁ ὅσιος Λουκᾶς τῇ 7 Φεβρουαρίου 946.

Μετά τινα ἔτη παρουσιάσθη ὁ ὅσιος *Νίκων*, ὁ ἐπικληθεὶς «Μετανοεῖτε», Ἕλλην Μικρασιάτης, καταγόμενος ἐκ τοῦ Πόντου, τοῦ καλουμένου Πολεμωνιακοῦ. Νεαρὸς εἰσαχθεὶς εἴς τινα μονὴν τοῦ Πόντου καὶ διαμείνας ἐν αὐτῇ ἐπὶ δωδεκαετίαν, εἶτα δ' ἐπὶ τριετίαν ἐν ἐρήμῳ τόπῳ, ἐγκατέλιπε περὶ τὸ 959 αὐτὴν καὶ περιοδεύων εἰργάζετο ἀποστολικῶς. Συνδεθεὶς μετὰ τοῦ ὁσίου 'Αθανασίου, τοῦ ἀνακαινιστοῦ ὕστερον γενομένου τοῦ μοναχικοῦ βίου τοῦ Ἄθωνος, καὶ μετὰ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ἠκολούθησε τοῦτον μετὰ τοῦ 'Αθανασίου κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τῆς Κρήτης καὶ εἰργάσθη ἐκεῖ ἐπὶ ἑπταετίαν μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου. 'Επισκεφθεὶς ὕστερον τὴν 'Επίδαυρον τῆς 'Αργολίδος καὶ τὴν πόλιν Δαμαλᾶ (Τροιζῆνα), ἦλθε διὰ τῆς Σαλαμῖνος εἰς 'Αθήνας, ἧς τοὺς κατοίκους ἔθελξε διὰ τῶν διδαχῶν του. Διέμεινε δ' ἐπί τινα χρόνον ἀσκούμενος ἔν τινι σπηλαίῳ τοῦ Κιθαιρῶνος. Περιοδεύσας δὲ εἰς ἄλλας πόλεις τῆς 'Ελλάδος, ἔφθασεν εἰς Λακεδαίμονα (Σπάρτην), μεγάλως τότε ἀκμάζουσαν. Καταστήσας αὐτὴν ὁρμητήριον τῶν ἀποστολικῶν του ἐνεργειῶν, περιώδευσε πολλάκις τὴν περιοχὴν τοῦ Ταϋγέτου, ὅπου δραστηρίως εἰργάσθη μεταξὺ τῶν ὑπολειμμάτων τῶν Σλαύων, τῶν 'Εζεριτῶν καὶ Μελιγγῶν, παρὰ τὸν Ταΰγετον. Μετέβη εἰς Μαΐνην καὶ εἰς Καλάμας, διῆλθε διὰ τῆς Μεσσηνίας, ἐπισκεφθεὶς δὲ τῷ 981 ἐν Κορίνθῳ τὸν στρατηγὸν τῆς Πελοποννήσου Βασίλειον 'Απόκαυχον, ἐπέστρεψε τῷ 982 εἰς Λακωνίαν. 'Εκεῖ ἐξηκολούθησε τὸ ἀποστολικόν του ἔργον, ὅπου μεγάλως ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Θεοπόμπου, 'Αθηναίου τὸ γένος, ἵδρυσε δύο ναούς. Κατ' αὐτοῦ ἀντέδρασεν ὁ 'Ιωάννης Ἄρατος, ἰσχυρὸς ἄρχων Λάκων, προστατεύων τοὺς 'Ιουδαίους, καθ' ὧν εἶχεν ἀντεπεξέλθει ὁ ὅσιος Νίκων, ἀλλ' οἱ λοιποὶ ἄρχοντες τῆς χώρας, καὶ δὴ ὁ στρατηγὸς Πελοποννήσου Βασίλειος 'Απόκαυκος, ἐτάσσοντο ὑπὲρ τοῦ ὁσίου ἀνδρός. Τῷ 998 ἐτελεύτησεν οὗτος, ἱδρύθη δὲ ἐπὶ τοῦ τάφου του μονή, ἀλλ' ὑπέστη αὕτη διαφόρους ἐπιθέσεις, ἃς μετὰ κόπου ἀπέκρουεν ὁ ἡγούμενος αὐτῆς Γρηγόριος Παφλαγών. 'Η μονὴ διετηρήθη ἐπὶ μακρόν, ὡς μέγα πνευματικὸν κέντρον τῆς 'Ελλάδος, καὶ ἰδίᾳ τῆς Λακεδαίμονος.

'Εν τῷ μεταξύ, ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκᾶ ἢ τοῦ 'Ιωάννου Τσιμισκῆ, ὁ ἐκ Μονεμβασίας ὅσιος Θεόδωρος, διαπεραιωθεὶς εἰς τὴν νῆσον Κύθηρα, ἐμόνασεν ἐκεῖ ἐπὶ ἑνδεκαετίαν. Εἷς τῶν δεσποτῶν τῆς Λακωνικῆς Σπάρτης ἵδρυσεν ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἁγίου Θεοδώρου μονήν, περιάκουστον γενομένην ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ τελουμένων θαυμάτων. Εἶναι δὲ γνωστὸν ἐξ ἱστορικῶν πληροφοριῶν ὅτι ἱδρύθη τῷ 963 ὑπὸ 'Ιωάννου Λαμπαρδοπούλου ἡ ἔνδοξος μονὴ τοῦ «Φιλοσόφου» (Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου), ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ ποταμοῦ Λουσίου, πρὸς Δ. τῆς Δημητσάνης, ἐν Γορτυνίᾳ. 'Εκ τῆς μονῆς ταύτης ἐξηρτῶντο διάφορα «ἀσκητήρια», ἅτινα βραδύτερον προήχθησαν εἰς αὐτοτελεῖς μονὰς (Αἱμυαλῶν, Προδρόμου καὶ ἄλλοι), ἐκτὸς τῶν βραδύτερον ἱδρυθεισῶν νέων μονῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Γορτυνίας. 'Επειδὴ δ' ἐν αὐτῇ εἶχον ἐγκατασταθῇ ἱκανοὶ εἰδωλολάτραι Σλαῦοι, ἡ αὐλὴ Κωνσταντινουπόλεως ἔπεμπεν εἰς τὰς μονὰς τοῦ Λουσίου πολλοὺς δουλοπαροίκους, οἵτινες ὑπὸ τὴν πνευματικὴν καθοδήγησιν τῶν μοναχῶν καὶ τοῦ σχηματισμοῦ παροικιῶν συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐκχριστιάνισιν τῶν ὑπολειφθέντων Σλαύων καὶ τὴν ἐξελλήνισιν αὐτῶν. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον εἶχον ἱδρυθῇ καὶ εἰδικαί τινες ἐπισκοπαὶ χάριν τῶν ἐκχριστιανισθέντων καὶ ἐξελληνισθέντων 'Εζεριτῶν καὶ Μελιγγῶν.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἱδρύθη νοτιοδυτικῶς τῶν Καλαβρύτων καὶ ἡ ἱστορικὴ μονὴ τῆς Λαύρας, ἐν ᾗ θέσει εὕρηται σήμερον τὸ Παλαιομονάστηρον. 'Η μονὴ τῆς 'Αγίας Λαύρας μετὰ τῆς ἀρχαιότερον ἱδρυθείσης μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου ἐξεπλήρωσε μεγάλην ἀποστολὴν πρὸς ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Μικρόν τι ὕστερον ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου 'Αρσενίου, ἐν ἔτει 1077, ἡ μονὴ Βαρνακόβης ἐπὶ τῶν Βαρδουσίων ὀρέων, ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Δωρίδος, ἥτις, καταστραφεῖσα βραδύτερον ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν, ἐπεσκευάσθη τῷ 1148, ἐπὶ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Κομνηνοῦ. 'Επὶ τούτου δ' ἐχρημάτισε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ὁ ἐξ Αἰγίνης ὁρμώμενος Κοσμᾶς Β' (1146—1147), ὁ 'Αττικὸς ἐπιλεγόμενος. 'Εν τῷ μεταξὺ ὁ 'Αλέξιος Α' Κομνηνὸς ἀπέστειλε τῷ 1097 πρὸς τὴν μονὴν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, ἐπὶ τοῦ ὄρους Σαγματᾶ (Ὕπατον) τῆς Βοιωτίας κειμένης, τεμάχιον τοῦ τιμίου Σταυροῦ, ἀπήλλαξε τὴν μονὴν παντὸς φόρου καὶ ἐδώρησεν εἰς αὐτὴν μίαν τῶν λιμνῶν τῆς Βοιωτίας. 'Εν τῇ νήσῳ 'Αμοργῷ κατὰ τὸ ἔτος 1035 ἱδρύθη ἡ μονὴ τῆς Παναγίας Χοζοβιωτίσσης. Περὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἱδρύθη καὶ ἡ Νέα Μονὴ ἐν Χίῳ, ὡς καὶ ἄλλαι μεγάλαι μοναὶ πολλαχοῦ τῆς 'Ελλάδος.

Τῇ προστασίᾳ τοῦ 'Αλεξίου Α' Κομνηνοῦ εἰργάσθη ἐν 'Ελλάδι, μετὰ τὸν ὅσιον Νίκωνα καὶ τὸν ὅσιον Λουκᾶν, τρίτος ἀναμορφωτὴς τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ μέγας ἐργάτης τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ ὅσιος *Μελέτιος*. Οὗτος ἐγεννήθη τῷ 1033 ἐν τῷ χωρίῳ Μουταλάσκα τῆς Καππαδοκίας. Δεκαπενταετὴς τὴν ἡλικίαν ἐδραπέτευσεν ἐκ τοῦ πατρικοῦ οἴκου, ἐπειδὴ οἱ γονεῖς του ἤθελον νὰ νυμφεύσωσιν αὐτόν, καὶ μεταβὰς εἰς Κωνσταντινούπολιν εἰσήχθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ ἁγίου 'Ιωάννου Χρυσοστόμου. Μετὰ τριετῆ δοκιμασίαν ἐκάρη μοναχός, ἐπιθυμῶν δὲ τὴν ἠθικὴν τελείωσίν του ἀπεφάσισε νὰ περιοδεύσῃ εἰς Ρώμην καὶ εἰς 'Ιεροσόλυμα, ἀλλ' ἀφικόμενος εἰς Θεσσαλονίκην ἐστράφη πρὸς τὴν κυρίως 'Ελλάδα. 'Ελθὼν εἰς Θήβας, ὅπου ἥδρευε τότε ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος τῆς 'Ελλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου, ἐγκαθιδρύθη παρὰ τὸν ναὸν τοῦ 'Αγίου Γεωργίου καὶ ἐπεδόθη εἰς αὐστηρὰς ἀσκήσεις. Σὺν τῷ χρόνῳ ἤρξαντο προσερχόμενοι πρὸς αὐτὸν ἱκανοὶ μιμηταὶ τοῦ παραδείγματός του, ἱδρύθη δὲ περὶ τὸν ναὸν ἐκεῖνον μονή. Πραγματοποιῶν ὁ ὅσιος Μελέτιος τὸν παλαιόν του πόθον, νὰ ἐπισκεφθῇ τὰ μεγάλα καὶ ἀρχαῖα μοναστικὰ κέντρα χάριν προσκυνήσεως, ἐπεσκέφθη τῷ 1070 τοὺς ἁγίους Τόπους τῆς Παλαιστίνης καὶ τὴν Ρώμην. 'Επιστρέψας εἰς τὴν παρὰ τὰς Θήβας μονὴν τοῦ 'Αγίου Γεωργίου, ἐπεμελήθη τῆς περαιτέρω ἀναπτύξεως αὐτῆς. Καθ' ἕκαστον ἔτος ηὔξανεν ὁ ἀριθμὸς τῶν προσερχομένων πρὸς αὐτὸν μοναχῶν, ἐπιθυμούντων νὰ ταχθῶσιν ὑπὸ τὴν πνευματικὴν καθοδήγησιν αὐτοῦ. Ἕνεκα δὲ τοῦ πλήθους αὐτῶν ἔκτισε καὶ ἄλλας μονάς, ὥστε ἐμορφώθη μεγάλη μοναστικὴ κοινότης, προκαλοῦσα τὸν γενικὸν θαυμασμὸν. Φεύγων ὅμως ὁ ὅσιος Μελέτιος τὴν ἀνθρωπίνην

Digitized by Google

δόξαν, ἀπεμακρύνθη τῶν Θηβῶν καὶ ἔκτισεν ἰδιαίτερον κελλίον, ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖ ἀνεζήτουν αὐτὸν τὰ πλήθη, ἀπεμακρύνθη περὶ τὸ 1082 εἰς τὸ δύσβατον ὄρος Μυουπόλεως ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος, ἐν τοῖς ὁρίοις Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, εἰς τόπον ἄνυδρον καὶ ἐντελῶς ἔρημον. Ἐκεῖ εὗρε παρεκκλήσιον εἰς τιμὴν τοῦ Σωτῆρος καὶ κατῴκησε παρ' αὐτό. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἀνεζήτησαν καὶ ἀνεῦρον αὐτὸν εὐσεβεῖς ἄνδρες, ἐπιθυμοῦντες νὰ μονάσωσι παρ' αὐτῷ. Ἐνδίδων εἰς τὰς παρακλήσεις των ὁ ὅσιος Μελέτιος, ἵδρυσε δι' αὐτοὺς κελλία καὶ δύο ναούς, εἰς τιμὴν τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ προφήτου Ἠλιού. Ἐπειδὴ ὅμως διαρκῶς ηὔξανεν ὁ ἀριθμὸς τῶν μοναχῶν, παρέλαβεν ὑπὸ τὴν ἰδίαν κατοχὴν τὴν ἐν τῷ αὐτῷ ὄρει εὑρισκομένην Μονὴν Συμβούλου, ἐν ᾗ ἐμόνασεν ὁ ὅσιος Νίκων, μετὰ τοῦ ναοῦ εἰς τιμὴν τῶν Ἀσωμάτων δυνάμεων. Ταύτην διηύρυνε διὰ τῆς προσθήκης νέων κελλίων καὶ διωργάνωσε κοινοβιακῶς. Ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἵδρυσε καὶ «παραλαύρια», ὧν ἕκαστον περιελάμβανεν ὀκτὼ ἕως δώδεκα μοναχούς, καὶ ἰδιαίτερα ἀπομεμακρυσμένα κελλία διὰ τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ ζήσωσιν ἀναχωρητικὸν βίον. Τὰ παραλαύρια ἀνῆλθον, σὺν τῷ χρόνῳ, εἰς 24, εἰς ἑκατοντάδας δὲ ἠριθμοῦντο οἱ ἐν τῇ κεντρικῇ Λαύρᾳ, ἐν τοῖς παραλαυρίοις καὶ ἐν τοῖς ἰδιαιτέροις κελλίοις μοναχοί. Ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ ὄρος, κατὰ τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τοῦ Κιθαιρῶνος, κατελήφθη ὑπὸ μοναστικῶν κτισμάτων καὶ ἐμορφώθη ἀπέραντος μοναστικὴ κοινότης, ἐπὶ κεφαλῆς ἔχουσα τὸν ὅσιον Μελέτιον. Πλήθη δὲ λαοῦ ἁπανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος συνέρρεον πρὸς αὐτόν. Πιθανῶς τὸ κοινοβιακὸν σύστημα τοῦ ὁσίου Μελετίου εὑρέθη εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἐν ἄλλαις μοναῖς τῆς Ἀττικῆς καὶ δὴ ἐν τῇ Μονῇ Δαφνίου, κρατοῦν, καίτοι ὁσάκις κατήρχετο εἰς Ἀθήνας ὁ ὅσιος Μελέτιος ἐφιλοξενεῖτο ἐν τῇ Μονῇ Δαφνίου. Φαίνεται δ' ὅτι εἰς διαφόρους περιστάσεις κατήρχετο οὗτος εἰς Ἀθήνας.

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς παρέσχεν εἰς τὴν μονὴν τοῦ ὁσίου Μελετίου προνόμια καὶ δημοσίας προσόδους ἐκ τῶν φόρων τῆς Ἀττικῆς, διὰ τῶν ὁποίων ἠδυνήθη ὁ ὅσιος Μελέτιος ν' ἀναπτύξῃ τὴν πνευματικὴν καὶ φιλανθρωπικὴν δρᾶσιν τῆς μονῆς. Ἔκτισε δὲ ἐκτὸς αὐτῆς καὶ ἄλλας μονὰς ἐπὶ τοῦ Ἑλικῶνος, ἐν Μεγαρίδι, ἐν Ἤλιδι καὶ ἐν Ἀργολίδι. Αἱ μοναὶ αὗται τοῦ ὁσίου Μελετίου ἤκμασαν ἐπὶ μακρόν. Ὅτε βραδύτερον (1143) ὁ ἐπίσκοπος Ναυπλίας καὶ Ἄργους Λέων ἵδρυσε τὰς μονὰς Ἀρείας καὶ Βούζης, διωργάνωσεν αὐτὰς κατὰ τὸ κοινοβιακὸν σύστημα τῆς παρακειμένης μονῆς τοῦ ὁσίου Μελετίου. Αἱ μοναὶ αὗται, ἃς ἐγκατέσπειρεν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα ὁ μέγας ἐκεῖνος ἀναμορφωτὴς τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἔμελλον ν' ἀποβῶσιν ἐρείσματα τῆς ὀρθοδοξίας καὶ περιφανῆ αὐτῆς πνευματικὰ κέντρα κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους. Ὁ ὅσιος Μελέτιος ἐτελεύτησε τὸν βίον τῷ 1105 ἐτάφη δ' ἐν τῇ κεντρικῇ μονῇ Συμβούλου, ἥτις ἔκτοτε ἤρξατο ὀνομαζομένη διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Τὸν βίον τοῦ ὁσίου Μελετίου συνέγραψαν ὁ σύγχρονος αὐτῷ Θεόδωρος Πρόδρομος καὶ ὁ ἐπίσκοπος Μεθώνης Νικόλαος, τριάκοντα ἓξ ἔτη μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ ὁσίου, ὅτε ἡ μονὴ ἠρίθμει τριακοσίους μοναχοὺς καὶ αἱ περὶ αὐτοῦ παραδόσεις ἦσαν ἔτι ζωηραί. Ὁ Νικόλαος διετέλεσεν ἐπὶ ἱκανὸν ἐπίσκοπος Μεθώνης, ἀλλὰ τὸ πλεῖστον τοῦ βίου του διέτριψεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, μετέχων τῶν γενικῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων καὶ ἐπιδιδόμενος εἰς σπουδαίας θεολογικὰς συγγραφάς, ἕνεκα τῶν ὁποίων θεωρεῖται εἷς τῶν διαπρεπεστέρων θεολόγων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐν τῇ βιογραφίᾳ τοῦ ὁσίου Μελετίου γίνεται τὸ πρῶτον μνεία τῆς μονῆς Δαφνίου, κειμένης κατὰ τὴν πάροδον τοῦ Κορυδαλλοῦ, τῆς εἰς Ἐλευσῖνα ἀγούσης ὁδοῦ. Ἀλλ' ὁ πρῶτος τῆς μονῆς ναός, κατὰ τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐνδείξεις, ἀνάγεται εἰς τὸν ΣΤ' αἰῶνα, τοῦτον δὲ ἀντικατέστησεν ὁ νῦν σῳζόμενος, ἱδρυθεὶς πιθανῶς ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου. Περὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνεκαινίσθη καὶ ὁ ναὸς τῆς ἀρχαιοτέρας μονῆς Καισαριανῆς, κειμένης παρὰ τοὺς νοτίους πρόποδας τοῦ Ὑμηττοῦ ἐν Ἀθήναις. Τὸ Θησεῖον ἦτο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, μεταβεβλημένον εἰς μονὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Γυναικεία μονὴ ἦτο καὶ ὁ νῦν σῳζόμενος ναὸς τοῦ «Λυκοδήμου», ἱδρυθεὶς πρὸ τοῦ 1045 ὡς ναὸς τῆς Παρθένου Μαρίας τῆς «Σωτείρας» καὶ βραδύτερον κατὰ παραφθορὰν ὀνομασθεὶς τοῦ Νικοδήμου καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἐπὶ τῆς πρὸς βορρᾶν ἐσχατιᾶς τοῦ Ὑμηττοῦ ὑπῆρχεν ἡ μονὴ τοῦ Προδρόμου, ἐπικαλουμένη «τοῦ Κυνηγοῦ, τῶν φιλοσόφων». Κυνηγὸς ἐκαλεῖτο ὁ πρῶτος κτίτωρ τῆς μονῆς, ἴσως δὲ καὶ Φιλόσοφος. Παρὰ τὰς Ἀθήνας δὲ (ἐν Ἀμπελοκήποις) ὑπῆρχε μονὴ τῶν Ὁμολογητῶν, παρὰ τὴν ὁποίαν εἶχε ταφῆ ὁ Θεοφύλακτος Βελισσαριώτης.

Καθόλου εἰπεῖν, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ' αἰῶνος ὁ μοναχικὸς βίος ἐν Ἑλλάδι, διὰ τῶν μεγάλων ἀναμορφωτῶν αὐτοῦ, τῶν ὁσίων Λουκᾶ, Νίκωνος καὶ Μελετίου, εἰσῆλθεν εἰς στάδιον ἀναπτύξεως. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα παρετηρήθη παρεκτροπὴ τῶν μοναχῶν ἐν Ἑλλάδι. Στίφη ἐφίππων καὶ ὡπλισμένων διὰ κορυνῶν καὶ τόξων μοναχῶν, ἀκολουθουμένων καὶ ὑπὸ θεραπόντων, διέτρεχον τὴν χώραν λαφυραγωγοῦντες τοὺς ἀγρούς. Ἐβάπτιζον διὰ τῆς βίας τοὺς ὑπολειπομένους ἔτι εἰδωλολάτρας, ἰσχυρίζοντο ὅτι ἐξέβαλλον δαιμόνια ἐκ τῶν πασχόντων καὶ παρεδίδοντο εἰς πολλὰς ἀτοπίας. Ἀλλὰ διὰ τῶν μεριμνῶν ζηλωτῶν ἱεραρχῶν ὁ μοναχικὸς βίος συνεκρατήθη ἐν τῷ πεδίῳ τῆς δράσεως καὶ ἀποστολῆς αὐτοῦ.

Ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ὁ διοικητικὸς σύνδεσμος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν Ῥώμην λεληθότως εἶχεν ἀποξενώσει αὐτὴν ἀπὸ τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἐκράτησε μακρὰν τῆς ἐν αὐταῖς ἀναπτυχθείσης πνευματικῆς κινήσεως καὶ ζωῆς. Εἶναι ἀξιοσημείωτον τὸ γεγονὸς ὅτι καθ' ἅπασαν τὴν περίοδον, καθ' ἣν ἡ ἐξαρχία τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ συγκεντροῦσα πάσας τὰς ἐπαρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὑπήγετο ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν δικαιοδοσίαν τῆς Ῥώμης, οὐδεμία ἀξία λόγου πνευματικὴ καὶ θρησκευτικὴ κίνησις ἀνεπτύχθη ἐν τῷ κέντρῳ τῆς Ἐκκλησίας, τῇ Θεσσαλονίκῃ, ἥκιστα δ' ἐν Κορίνθῳ, ἐν Ἀθήναις ἢ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἅμα τῇ διοικητικῇ ὅμως ἑνώσει τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τὰ πράγματα ἤρξαντο μεταβαλλόμενα ἐπὶ τὸ βέλτιον.

Ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Ἐκκλησία αὐτῆς προκαλοῦσιν ἔκτοτε τὴν προσοχὴν τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὧν τινες καὶ προσωπικῶς ἐπισκέπτονται ἰδίως τὰς Ἀθήνας. Μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Κώνσταντος Β', ἐν ἔτει 652, ὅτε ἐδίδασκεν ἐν Ἀθήναις ὁ ἐκ Ταρσοῦ Θεόδωρος, ὅστις συνώδευσεν αὐτὸν εἰς Ῥώμην καὶ κατόπιν ἐγένετο ἀρχιεπίσκοπος Καντερβουρίας († 690), ἐπεσκέφθη τῷ 1019 τὴν ἔνδοξον πόλιν ὁ Βασίλειος Βουλγαροκτόνος, ὅπως μετὰ τοὺς συντελεσθέντας κατὰ τῶν Βουλγάρων θριάμβους δοξολογήσῃ τὸν Θεὸν ἐν τῷ ναῷ τοῦ Παρθενῶνος. Ὁ Βασίλειος, ἐκτὸς ἄλλων ἀναθημάτων, προσήνεγκεν εἰς τὸν ναὸν καὶ διάφορα πολυτελῆ σκεύη, ἐν οἷς χρυσῆν περιστεράν, ἀναρτηθεῖσαν ὑπὲρ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν, καὶ ἐξόχου τέχνης λυχνίαν. Ἔκτοτε δ' ἱδρύθησαν πλεῖστοι ναοὶ ἐν Ἀθήναις, Θεσσαλονίκῃ καὶ ἀλλαχοῦ. Ἐκ Θεσσαλονίκης προήρχοντο οἱ δύο ἀδελφοὶ Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, οἵτινες, συνεργασθέντες μετὰ τοῦ Φωτίου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, διέδωσαν τὸν Χριστιανισμὸν εἰς τοὺς Σλαύους καὶ τοὺς ἐκσλαυϊσθέντας λαοὺς καὶ ἐπενόησαν τὴν σλαυϊκὴν γραφήν, ἥτις ἐχρησίμευσεν ὡς ὄργανον τῆς διαδόσεως τῆς νέας θρησκείας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ Χριστιανισμοῦ παρ' αὐτοῖς. Διέπρεπε δὲ περὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ ἅγιος Θεόκλητος, ἐπίσκοπος Λακεδαιμονίας, ὅστις νεαρὸς εἶχεν εἰσέλθει εἰς τὰς τάξεις τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἐδέχθη δὲ τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα πιεσθεὶς ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς Λακεδαιμονίας (Σπάρτης). Ἦτο ἤδη ἐπίσκοπος κατὰ τὰ ἔτη 869—870 καὶ συμμετέσχε τῶν ἐπὶ πατριάρχου Φωτίου γεγονότων, ἅτινα προὐκάλεσεν ἡ ἐπέμβασις τῶν δυτικῶν εἰς τὰ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν Λακεδαιμονίᾳ ἡ ὑπὲρ τῶν πασχόντων καὶ τῶν ἀδικουμένων δρᾶσις τοῦ ἁγίου Θεοκλήτου προὐκάλεσε καὶ ἐξέγερσιν ἀρχόντων τινῶν, οἵτινες καὶ τὸν ἀπεμάκρυναν τῆς ἐπισκοπῆς. Ἀλλ' ὁ λαὸς τὸν ἐπανήγαγεν. Ὁ διάδοχος αὐτοῦ Ἀντώνιος συμμετέσχε τῆς ὑπὸ τοῦ Φωτίου συγκροτηθείσης ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 879 συνόδου. Περὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἤκμασε καὶ ὁ Ἰωάννης Εὐβοίας, διακριθεὶς ὡς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεύς.

Τῆς συνόδου τοῦ 879 μετέσχε καὶ ὁ Ἀθηνῶν Νικήτας, ὅστις ταυτίζεται πρὸς τὸν ὁμώνυμον συγγραφέα Νικήταν Δαυῒδ Παφλαγόνα († 881), ἕτεροι δὲ ἱεράρχαι Ἀθηνῶν μετέσχον ὡσαύτως συνόδων συγκληθεισῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει βραδύτερον πρὸς ἐπίλυσιν γενικῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων. Μετὰ μικρόν, μεσοῦντος τοῦ ΙΑ' αἰῶνος (1054), ἐπῆλθε τὸ σχίσμα τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, μὴ ἔχουσα πλέον μετ' αὐτῆς δεσμόν τινα καὶ ἡνωμένη οὖσα, οὐ μόνον δογματικῶς, ἀλλὰ καὶ διοικητικῶς μετὰ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, δὲν παρεσύρθη εἰς τὸ σχίσμα. Μεταξὺ τῶν ἱεραρχῶν Ἀθηνῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης διεκρίθησαν ἰδίως ὁ Μιχαὴλ Α' († 1030) καὶ ὁ Νικόλαος Ἁγιοθεοδωρίτης (1166—1175). Ταυτοχρόνως δὲ κληρικοὶ ἐξ Ἑλλάδος κατελάμβανον ἐξέχοντας ἀλλαχοῦ ἀρχιερατικοὺς θρόνους, ὡς ὁ ἐξ Ἀθηνῶν ἀρχιεπίσκοπος Σιναίου Ἰωάννης. Ἀθηναῖος ἦτο καὶ ὁ ἐν Κρήτῃ ἐργασθεὶς λόγιος Κωνσταντῖνος Ταρσίτης (1129). Κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ἐξαιρετικῶς διέπρεψαν ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης (1175—1194) καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος Ἀθηνῶν (1118—1120). Ὁ Εὐστάθιος ἐγεννήθη καὶ ἐξεπαιδεύθη ἐν Κωνσταντινουπόλει, χρηματίσας δὲ μοναχὸς καὶ εἶτα διάκονος ἐν τῷ ναῷ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας καὶ διαπρέψας ὡς διδάσκαλος τῆς ῥητορικῆς, ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος Μύρων (1174) καὶ προήχθη εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Θεσσαλονίκης (1175). Μετέσχε τῶν γενικῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων, διώρθωσε πολλὰ τὰ κακῶς ἔχοντα ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν μονῶν, ὑπεστήριξε γενναίως τὸ πνευματικόν του ποίμνιον κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμανῶν (1185), ἀνεξάρτητον δ' ἔχων τὸ φρόνημα, δὲν ἐδίστασε νὰ διαφωνήσῃ καὶ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Μανουὴλ Κομνηνόν, ζητήσαντα τροποποίησιν τῶν διατυπώσεων τῶν ἀφορωσῶν τὴν εἰς τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν ἐπιστροφὴν τῶν ἐξωμοτῶν τοῦ Μωαμεθανισμοῦ. Ὁ Εὐστάθιος ἀπέθανεν ἐν Θεσσαλονίκῃ τῷ 1194.

Ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος, γεννηθεὶς περὶ τὸ 1140 ἐν Χώναις ἢ Κολοσσαῖς τῆς Μικρασίας, ἐξεπαιδεύθη ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ τοῦ νεωτέρου ἀδελφοῦ του Νικήτα Χωνιάτου. Ἔσχε δὲ διδάσκαλον καὶ τὸν Εὐστάθιον Θεσσαλονίκης. Ἐκλεγεὶς μητροπολίτης Ἀθηνῶν τῷ 1181, ὑπερήσπισε τον λαὸν κατὰ τῶν ἀπλήστων ὑπαλλήλων καὶ εἰσπρακτόρων τῶν φόρων καὶ τῶν συνεχῶν ἐπιδρομῶν τῶν ληστοπειρατῶν, ἐχόντων ὁρμητήριον τὴν Αἴγιναν. Ἐν τοῖς λόγοις αὐτοῦ ἐγκαταμειγνύει πλείστας λεπτομερείας περὶ τῆς καθόλου ζωῆς καὶ τῆς καταστάσεως τῆς πόλεως καὶ τῶν κατοίκων αὐτῆς. Ἤρευε δ' ἐν τῇ Ἀκροπόλει, ὅπου εὑρίσκετο τὸ ἐπισκοπεῖον, καὶ ὡμίλει συνήθως ἐν τῷ ναῷ τοῦ Παρθενῶνος, ἀφιερωμένῳ εἰς τιμὴν τῆς Παναγίας τῆς «Ἀθηνιώτισσας», ὃν ὠνόμαζε «τέμενος περικαλλές, εὐφεγγές, ἀνάκτορον τῆς φωτοδόχου Παρθένου καὶ φωτοδότιδος χάριεν, τοῦ λάμψαντος ἐξ αὐτῆς ἀληθινοῦ φωτὸς ἅγιον σκήνωμα». Ἐτελεῖτο δ' ἐτησίως μεγάλη πανήγυρις («παγκόσμιος τῆς Θεοτόκου πανήγυρις»), εἰς ἣν προσήρχοντο «οἱ ἁπανταχόθεν λαοί». Ὁ εὐσεβὴς ἱεράρχης παρεπονεῖτο ὅτι ὁ λαὸς δὲν ἐδείκνυε προθυμίαν περὶ τὰ θεῖα, διετέλει δ' ἐν ἀμαθείᾳ. Μεταβεβλημένος εἰς χριστιανικὸν ναὸν ἦτο καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀπτέρου Νίκης, τὸ δὲ Θησεῖον ἦτο ναὸς τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ παρ' αὐτὸ ὑπῆρχον μοναὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Ἐν τοῖς ἐρειπίοις τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς ὑπῆρχε ναΐδιον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου. Πληθὺς ναῶν ἐκόσμει τὰς Ἀθήνας, ἐν οἷς διεκρίνοντο ὁ τῆς Καπνικαρέας, τῆς Γοργοεπηκόου, τῆς Ἁγίας Εἰρήνης καὶ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων.

Ἐκτὸς τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν εὑρίσκετο ὁ ναὸς τοῦ Ἀθηναίου μάρτυρος Λεωνίδου. Μεταξὺ τῶν ναῶν τῆς Ἀττικῆς διεκρίνετο ὁ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Κυνηγοῦ ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ καὶ ὁ τῆς Καισαριανῆς. Ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος ἤλεγχε τὸν τότε ἡγούμενον τῆς Καισαριανῆς, ὡς σφετεριζόμενον τοὺς καρποὺς ἀλλοτρίων μελισσώνων, ἀλλ' ὑπῆρχον καὶ διακεκριμένοι μοναχοὶ ἐν Ἀθήναις, ὡς ὁ ἀρχιμανδρίτης Νεόφυτος, ὃν ἐνεκωμίασε δι' ἐπιταφίου ὁ Ἀκομινᾶτος. Μεριμνῶν περὶ τοῦ λαοῦ τῶν Ἀθηνῶν, πολλάκις ἐμεσίτευσεν ὑπὲρ αὐτοῦ δι' ὑπομνημάτων πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας, μετέβη δὲ καὶ ὁ ἴδιος εἰς Κωνσταντινούπολιν (1187). Ἐκ τῶν συγγραμμάτων του μανθάνομεν ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει εὑρίσκετο πάντοτε ἀποκρισιάριος τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν παρὰ τῷ Οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ, ἐπιμελούμενος καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν λοιπῶν ζητημάτων τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Πρὸς πάντα ἐπίσημον ἐρχόμενον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὁ Μιχαὴλ ὑπεδείκνυε τὰς ἀνάγκας τῆς πόλεως, ὡς ἔπραξε πρὸς τὸν νέον πραίτωρα τῆς Ἑλλάδος Νικηφόρον Προσοὺχ (1182), πρὸς τὸν μέγαν δοῦκα (ἀρχιναύαρχον) Μιχαὴλ Στρυφνόν, πρὸς τὸν γυναικάδελφον τοῦ Ἀλεξίου Γ' (1195—1203) Βασίλειον Καματηρὸν καὶ ἄλλους. Ὅτε δ' ἐν ἔτει 1203 ὁ Λέων Σγουρός, ἱδρύσας ἀνεξάρτητον ἡγεμονίαν ἐν Πελοποννήσῳ, ὥρμησε νὰ καταλάβῃ τὰς Ἀθήνας καὶ ἐπολιόρκησε τὴν Ἀκρόπολιν, ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος ὑπερήσπισε τὴν πόλιν καὶ ἠνάγκασε τὸν ἐπιδρομέα νὰ ὑποχωρήσῃ. Δικαίως δ' ἐπῄνεσε τὴν ἀξιοθαύμαστον καὶ πολυμερῆ δρᾶσιν τοῦ ἱεράρχου Ἀθηνῶν ὁ Εὐθύμιος Μαλάκης, σύγχρονος ἐπίσκοπος Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης), ὅστις διεκρίθη ὡς συγγραφεύς.

Περὶ τὴν ἐποχὴν ταύτην διεκρίνοντο ἱκανοὶ ἐκκλησιαστικοὶ καὶ λόγιοι ἄνδρες, ὡς ὁ Γεώργιος Κουρκουρᾶς, ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας (περὶ τὸ 1180), γράψας κατὰ Λατίνων καὶ ἐπιστολὰς πρὸς ἐπισήμους ἄνδρας, ἐν αἷς καὶ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Φρειδερῖκον Βαρβαρόσσαν, ὁ Γεώργιος Βαρδάνης, μεταγενέστερος αὐτοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας (περὶ τὰ ἔτη 1222—1226), ὁ Κορίνθου Γρηγόριος Μαλάκης, ὁ Βασίλειος Πεδιαδίτης, ὁ Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ ἄλλοι. Διὰ τῆς δράσεως τοιούτων ἀνδρῶν παρείχετο ἐλπὶς ὅτι ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία ἠδύνατο νὰ εἰσέλθῃ εἰς στάδιον ἀναπτύξεως μεγάλης. Ἀλλά, δυστυχῶς, ἡ ἐπιδρομὴ τῶν σταυροφόρων ἀνέκοψεν ἀποτόμως πᾶσαν ζωὴν καὶ κίνησιν αὐτῆς.

Η ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ (1204—1470)

Βιαία ἐπικράτησις τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας. Αἱ λεγόμεναι Σταυροφορίαι τῆς Δύσεως, κινηθεῖσαι μὲν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν ἁγίων Τόπων τῆς Παλαιστίνης ἀπὸ τῶν κατεχόντων αὐτοὺς Σαρακηνῶν, ἀποτυχοῦσαι δὲ τοῦ κυρίου αὐτῶν σκοποῦ, ἀπέβησαν ὀλεθριώταται διὰ τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολήν, λίαν δ' εὐλόγως ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος († 1707) ἐσημείωσεν ὅτι οἱ σταυ-

Digitized by Google

ροφορικοὶ πόλεμοι καλοῦνται κατ' εὐφημισμὸν μόνον ἱεροί, καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ λέπρα ἱερὰ νόσος καλεῖται. Αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι τῆς Ἀνατολῆς ὑπεβλήθησαν ὑπὸ δουλείαν νέαν, οὐ μόνον πολιτικήν, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικήν, διότι ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία, ἐπωφελουμένη τὴν μεγάλην τῶν ὀρθοδόξων συμφοράν, ἐζήτησε νὰ ἐξαναγκάσῃ αὐτοὺς ὅπως ἀπαρνηθῶσι τὴν ὀρθοδοξίαν. Αὐθαιρέτως δὲ καὶ παρανόμως καταλύσασα πολλαχοῦ τὴν ὀρθόδοξον ἱεραρχίαν, ἐπέβαλεν ἐπὶ τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων τὴν λατινικὴν ἱεραρχίαν καὶ ἐκήρυξε διωγμὸν κατὰ τῶν μὴ ἀναγνωριζόντων αὐτήν. Ἐνιαχοῦ δὲ καὶ μαρτυρικὸν αἷμα ἐχύθη. Οὕτω κατηργήθησαν τὰ ὀρθόδοξα πατριαρχεῖα Ἱεροσολύμων καὶ Ἀντιοχείας καὶ ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Κύπρου, κατηργήθη δὲ καὶ τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως, ὅτε οἱ σταυροφόροι (12 Ἀπριλίου 1204) εἰσήλασαν εἰς τὴν βασιλεύουσαν.

Κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1204 πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἐξελέγη ὁ Ἑνετὸς Θωμᾶς Μοροζίνης, ὃν ἠναγκάσθη ν' ἀναγνωρίσῃ ὁ πάπας Ρώμης Ἰννοκέντιος Γ'. Ὑπήχθησαν δὲ ὑπὸ τὸν Λατῖνον πατριάρχην 22 ἀρχιεπισκοπαὶ ἑλληνικαί, ἤτοι 2 ἐν Μικρασίᾳ, 7 ἐν Θρᾴκῃ, 3 ἐν Μακεδονίᾳ, 2 ἐν Θεσσαλίᾳ, 1 ἐν Ἠπείρῳ, 2 ἐν τῇ μέσῃ Ἑλλάδι, 2 ἐν Πελοποννήσῳ καὶ 3 ἐν ταῖς νήσοις, ἐκδιωχθέντων ἐξ αὐτῶν τῶν ὀρθοδόξων ἱεραρχῶν καὶ ἐγκατασταθέντων Λατίνων. Τῶν ἀνωτέρω ἀρχιεπισκοπῶν 16 εἶχον ὑφ' ἑαυτὰς 56 ἐπισκοπάς, ἑπομένως τὸ λατινικὸν πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἠρίθμει 68 ἱεράρχας, οἵτινες, βοηθούμενοι καὶ ὑπὸ τῶν ἐκ Ρώμης ἀποστελλομένων λεγάτων, ἀνέλαβον νὰ ἐπιβάλωσι τὸ λατινικὸν δόγμα ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλ' ὑπῆρξαν χαρακτηριστικοὶ οἱ λόγοι τῶν Ἑλλήνων τῆς Θρᾴκης, οἵτινες ἔγραψαν πρὸς τὸν πάπαν ὅτι οἱ Λατῖνοι δύνανται νὰ ἄρχωσι τῶν σωμάτων οὐχὶ ὅμως καὶ τῶν ψυχῶν τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ πάπας Ρώμης, γενόμενος πρὸς καιρὸν κύριος τῶν ἑλληνικῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἐστράφη καὶ πρὸς τὴν βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν, διότι αὕτη διοικητικῶς ἦτο ἡνωμένη μετὰ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἐπὶ μικρὸν μόνον ὑπάρξασα ἀρχιεπισκοπὴ Ἰουστινιανῆς Α' ἐν Μακεδονίᾳ δὲν ὑφίστατο, ἡ δὲ Θεσσαλονίκη ἀπετέλει μητρόπολιν τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπὸ τοῦ Ι' αἰῶνος εἶχε μορφωθῆ ἐν Ἀχρίδι τῆς Μακεδονίας τὸ ἐκκλησιαστικὸν κέντρον τῶν Βουλγάρων, κατὰ δὲ τὴν διαρρύθμισιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἐν Μακεδονίᾳ ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, ἀνεγνωρίσθη ὁ Ἀχρίδος ὡς ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας. Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ αὕτη ταχέως ἀπέβη ἑλληνική. Σειρὰ Ἑλλήνων ἀρχιεπισκόπων, ἐν οἷς καὶ ὁ περιφανὴς Θεοφύλακτος, κατέστη γνωστή, μεσοῦντος δὲ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος ἐχρημάτισεν ὁ Ἰωάννης Κομνηνός, ἀνεψιὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ. Ὁ Ἰωάννης, συμμετασχὼν συνόδου τινὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὑπέγραψε τὰ πρακτικὰ αὐτῆς ὡς «ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν Α' Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας», συνεταύτισε δηλαδὴ ἐσφαλμένως τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος μετὰ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Α' Ἰουστινιανῆς, ἐνῷ οὐδεμία μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρξε σχέσις οὔτε ἱστορικὴ οὔτε τοπική.

Οἱ Βούλγαροι, ἐπανιδρύσαντες ἐν τέλει τοῦ ΙΒ' αἰῶνος (1185) τὸ κράτος αὐτῶν, ὡς βλαχοβουλγαρικὸν κράτος, ἵδρυσαν νέαν ἀρχιεπισκοπὴν ἐν Τορνόβῳ. Κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν σταυροφόρων ὁ τσάρος τῶν Βουλγάρων Ἰωαννίτσης ὑπέταξεν ἑαυτὸν καὶ τὴν βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν ὑπὸ τὸν πάπαν Ρώμης, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅπως στεφθῇ αὐτοκράτωρ. Ὄντως δὲ ὁ λεγάτος τοῦ πάπα Ρώμης μετὰ δύο Βουλγάρων ἐπισκόπων ἐχειροτόνησε τὸν Τορνόβου Βασίλειον καὶ ἀνηγόρευσεν αὐτὸν πατριάρχην, τῇ δὲ 8 Νοεμβρίου 1204 ἔστεψε τὸν Ἰωαννίτσην αὐτοκράτορα. Ἀλλ' ὁ Βούλγαρος ἡγεμών, μόλις ἐπέτυχε τούτου, διέκοψε πᾶσαν σχέσιν πρὸς τὸν πάπαν Ρώμης. Ὁ πάπας Ἰννοκέντιος ἐστράφη τότε πρὸς τοὺς Ρώσους καὶ τοὺς Σέρβους. Ὁ πρὸς τοὺς Ρώσους ἀποσταλεὶς καρδινάλιος Γρηγόριος προέτρεπεν αὐτοὺς νὰ ὑποταχθῶσιν εἰς τὸν πάπαν, «ἀφοῦ ἤδη τὸ βασίλειον τῶν Ἑλλήνων καὶ σχεδὸν σύμπασα ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία παρεδόθησαν εἰς τὸν ρωμαϊκὸν θρόνον καὶ ὑπακούουσιν εἰς τὰς διαταγὰς αὐτοῦ». Διεκήρυττε δὲ ὁ πάπας ἐν τῇ ἐν Λατερανῷ συνόδῳ τοῦ 1215 ὅτι τὸ σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν ἤρθη, ἐπικρατησάσης πανταχοῦ τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι, ὅπου εἶχεν ἐπικρατήσει ἡ ἐξουσία τῶν σταυροφόρων καὶ τῶν Ἑνετῶν, ἐκεῖ ἐφαίνετο κατηργημένη μὲν ἡ ἑλληνικὴ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ἐπικρατοῦσα δὲ ἡ ρωμαϊκή. Ἀλλ' ἡ ἐπικράτησις ὑπῆρξεν ὅλως ἐξωτερικὴ καὶ προσωρινή, ὀφειλομένη εἰς τὴν πολιτικὴν βίαν.

Κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ φραγκοκρατίας. Ἡ ὀρθόδοξος ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία, ἡνωμένη διοικητικῶς μετὰ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, εἰρήνευε καθ' ἑαυτὴν πρὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν σταυροφόρων. Περὶ τὴν ἐποχὴν δ' ἐκείνην διεκρίθησαν ἐν αὐτῇ πλεῖστοι λόγιοι καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες καὶ παρετηρεῖτο γενικῶς ἀκμή τις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου.

Ἀλλά, δυστυχῶς, ἡ ἐπιδρομὴ τῶν σταυροφόρων μετέβαλεν ἐντελῶς τὴν ὄψιν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας. Κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ', τοῦ πρώτου διοργανώσαντος τὴν ἐν Ἑλλάδι παρανόμως ἐγκαθιδρυθεῖσαν λατινικὴν Ἐκκλησίαν, ὡρίσθησαν αἱ παλαιαὶ μητροπόλεις Πατρῶν καὶ Κορίνθου ὡς ἀρχιεπισκοπαί. Ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου ὑπήγαγεν ὁ πάπας τὰς ἐπισκοπὰς Ἄργους, Δαμαλᾶ (πλησίον τῆς ἀρχαίας Τροιζῆνος), Ἕλους (Gilas), Ζεμενοῦ (Gimenes), Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου. Καίτοι δ' ἡ Μονεμβασία κατείχετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ὁ πάπας ὑπήγαγε κατ' ὄνομα καὶ τὴν ἐπισκοπὴν αὐτῆς ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου· ἀλλ' ἡ ἐπισκοπικὴ αὕτη διαίρεσις δὲν ἔμεινε σταθερά, διότι τινὲς τῶν ἀνωτέρω ἐπισκοπῶν συνεχωνεύθησαν μετ' ἄλλων, ὡς ἡ τοῦ Ἕλους μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Λακεδαίμονος, ἡ τοῦ Ζεμενοῦ μετὰ τῆς Κορίνθου, ἡ τοῦ Δαμαλᾶ διενεμήθη μεταξὺ τῆς ἐπισκοπῆς Ἄργους καὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κορίνθου. Ὡσαύτως αἱ ἐπισκοπαὶ Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου ἡνώθησαν εἰς μίαν ἐπισκοπήν, ὑπαχθεῖσαν ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Πατρῶν. Ὑπὸ τοῦτον κατ' ἀρχὰς ὑπήχθησαν ἐξ ἐπισκοπαί: Ὠλένης ἧς ὁ ἐπίσκοπος ἕδραν εἶχε τὴν Ἀνδραβίδαν, Μεθώνης, Κορώνης, Βελιγόστης (Χριστιανουπόλεως), Ἀμυκλῶν καὶ Λακεδαίμονος. Ὁ πάπας Ὀνώριος Γ' διήρεσε μὲν τὴν ἐπισκοπὴν Βελιγόστης μεταξὺ τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ ἐπισκοπῶν Μεθώνης καὶ Κορώνης, ἥνωσε δὲ τὴν ἐπισκοπὴν Ἀμυκλῶν μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Λακεδαίμονος. Ἀλλ' ἡ τελευταία αὕτη ὑπήχθη ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου, ἀντὶ δὲ τῆς ἐπισκοπῆς Ἕλους, καταργηθείσης, ἱδρύθη ἡ ἐπισκοπὴ Μαΐνης. Οὕτω δέ, μεσοῦντος τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἡ μὲν ἀρχιεπισκοπὴ Πατρῶν εἶχεν ὑφ' ἑαυτὴν τὰς ἐπισκοπὰς Ὠλένης, Κεφαλληνίας, Κορώνης καὶ Μεθώνης, ἡ δὲ τῆς Κορίνθου τὰς ἐπισκοπὰς Ἄργους, Μονεμβασίας, Λακεδαίμονος καὶ Μαΐνης. Ἀλλὰ καὶ πάλιν τὰ κατὰ τὴν ἐπαρχιακὴν διαίρεσιν τῆς ἡγεμονίας Ἀχαΐας δὲν ἔμειναν ἀπαρασάλευτα, πολλαὶ δ' ἔριδες ἐγεννήθησαν μεταξὺ τῶν ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων, μεταξὺ τῶν ἀρχιεπισκόπων καὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐγκατασταθέντος Ἑνετοῦ πατριάρχου Θωμᾶ Μοροζίνη, ἀξιοῦντος νὰ χειροτονῇ τοὺς ἀνωτέρους κληρικούς. Ὁ Γάλλος ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν καὶ ἔξαρχος Ἀχαΐας Ἀνσέλμος de Clugny δὲν ἤθελε νὰ ὑποτάσσηται εἰς Ἑνετὸν πατριάρχην, ὅστις προσεπάθει νὰ διορίζῃ εἰς τὰ ἀξιώματα τῶν κληρικῶν μόνον Ἑνετούς, ὅθεν ἐπεδίωξε καὶ ἐπέτυχε μέχρι τέλους ν' ἀναγνωρισθῇ ὑπὸ τοῦ πάπα ἀνεξάρτητος ἀπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ἤριζον ὅμως καὶ οἱ ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Πατρῶν Λατῖνοι ἐπίσκοποι πρὸς ἀλλήλους περὶ τῶν ὁρίων τῶν ἐπισκοπῶν αὐτῶν, ἤριζε πρὸς τοὺς ἐπισκόπους ὁ ἐνοριακὸς κλῆρος, ἤριζον πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον καὶ πρὸς τὸν κλῆρον καθόλου οἱ Ναΐται μοναχοί. Οἱ τελευταῖοι δ' οὗτοι μετὰ τῶν ἱπποτῶν τοῦ Τευτονικοῦ τάγματος, ἔχοντος ἕδραν τὴν Μοστενίτσαν (παρὰ τὰς Καλάμας), καὶ τοῦ τῶν Ἰωαννιτῶν, ἑδρεύοντος ἐν Μεθώνῃ, κατέλαβον ἀνὰ τέσσαρα ἱπποτικὰ τιμάρια ἐν Ἀχαΐᾳ καὶ Ἤλιδι, κατὰ τὴν διανομὴν τῆς Πελοποννήσου μετὰ τῶν ἐπιδρομέων κατακτητῶν. Αἱ ἔριδες αὐτῶν πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Πατρῶν προήρχοντο ἐκ φιλοκτημοσύνης καὶ ἁρπαγῆς. Πολλοὶ Γάλλοι κληρικοί, νοσταλγοῦντες, ἀπήρχοντο ἐκ Πατρῶν, ἄλλοι μακρὰν τῶν ἐνοριῶν αὐτῶν εὑρισκόμενοι εἰσέπραττον τὰ εἰσοδήματα, πολλοὶ δὲ τυχοδιῶκται ὡς κληρικοὶ παριστάμενοι ἐπηύξανον τὴν σύγχυσιν. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν καθῃρέθη ὑπὸ τοῦ πάπα Ρώμης Ὀνωρίου Γ' ἐπὶ διασπαθίσει τῶν ἐκκλησιαστικῶν προσόδων, ὑπὸ δὲ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' εἶχεν ἀνακληθῆ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κορίνθου Βάλθερος ὡς κακότροπος. Ἀλλὰ μάτην διεμαρτύρετο ὁ Ἰννοκέντιος κατὰ τῆς ἐχθρικῆς πρὸς τὸν κλῆρον στάσεως τῶν Φράγκων ἡγεμόνων καὶ βαρώνων. Ὁ τὰς Πάτρας τὸ πρῶτον καταλαβὼν ὡς τιμάριον Γουλιέλμος Ἀλαμᾶνος ἦλθεν εἰς τοιαύτας προστριβὰς πρὸς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Πατρῶν, ὥστε συλλαβὼν αὐτὸν ἐφυλάκισεν, ἐρρινοτόμησε τὸν ἐπίτροπον αὐτοῦ καὶ τέλος μετέβαλε τὴν ἀρχιεπισκοπικὴν κατοικίαν μετὰ τοῦ παρακειμένου ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων εἰς φρούριον. Ὁ δὲ Γοδοφρεΐδος Βιλλαρδουΐνος Α', βάϊλος καὶ ἡγεμὼν Ἀχαΐας, οὐ μόνον ἠρνεῖτο τὴν πρὸς τὸν κλῆρον νενομισμένην πληρωμὴν τῆς δεκάτης, παρὰ τὴν ὑποχρέωσιν, ἣν μετὰ τῶν βαρώνων εἶχεν ἀναλάβει, ἀλλὰ καὶ διέτασσε τοὺς τε Ἕλληνας καὶ τοὺς Φράγκους ὑπηκόους αὐτοῦ νὰ μὴ ἀποδίδωσι τὴν δεκάτην. Ἀπήλλαξε τοὺς Ἕλληνας ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου καὶ ἀπηγόρευσεν εἰς τοὺς λαϊκοὺς νὰ ἐπιδεικνύωσιν οἱανδήποτε ὑπακοὴν εἰς τὴν λατινικὴν Ἐκκλησίαν. Ταῦτα πάντα προὐκάλουν τὰς ἐντόνους διαμαρτυρίας τοῦ πάπα Ρώμης Ἰννοκεντίου, ὅστις ἔγραφεν «ἡ νέα φυταλιὰ τῶν Λατίνων, οὓς ἡ χεὶρ τοῦ Θεοῦ μετεφύτευσεν εἰς τὰ μέρη τῆς Ἀχαΐας, φαίνεται μὴ ἔχουσα στερεὰς ρίζας, ἕνεκα τῆς νέας μεταβολῆς».

Ἡ αὐτὴ ἐκκλησιαστικὴ σύγχυσις ἐπεκράτει καὶ ἐν τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν καὶ Θηβῶν, οὗτινος ἀρχηγέτης ὑπῆρξεν ὁ Ὄθων Δελαρός. Ὁ κατὰ τὴν σταυροφορικὴν κατάκτησιν μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος, ἀναγκασθεὶς νὰ φύγῃ ἐκ τῆς ἕδρας του, μετέβη εἰς τὴν νῆσον Κέαν, ὅπου διέμεινεν ἐν τῇ ἐκεῖ μονῇ τοῦ Τιμίου Προδρόμου. Ἐκεῖθεν παρηκολούθει τὰ συμβαίνοντα ἐν Ἀθήναις, τολμήσας δὲ τῷ 1217 νὰ ἔλθῃ κρύφα εἰς αὐτάς, ἐκινδύνευσε νὰ συλληφθῇ ὑπὸ τῶν Φράγκων. Ὅθεν ἀπεδόθη καὶ πάλιν εἰς τὰς προσφιλεῖς αὐτῷ μελέτας καὶ συγγραφὰς καὶ διεβίωσεν ἐξόριστος μέχρι τῆς τελευτῆς του (1220). Τὴν θέσιν αὐτοῦ παρανόμως κατέλαβε Λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος, ὁ Γάλλος Βεράρδος, ὁ δὲ πάπας Ρώμης Ἰννοκέντιος Γ', ἐγκρίνας τὴν ἐκλογήν, ἀνέλαβεν ὑπὸ τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ προστασίαν τὴν Ἐκκλησίαν Ἀθηνῶν, ἥτις διωργανώθη κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς Ἐκκλησίας τῶν Παρισίων. Ὑπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀθηνῶν ὑπήχθησαν αἱ ἐπισκοπαὶ Χαλκίδος, Θερμοπυλῶν, Διαυλείας, Αὐλωναρίου, Ὠρεοῦ, Καρύστου, Κορωνείας, Ἄνδρου, Μεγάρων, Σκύρου καὶ Κέω, ἐν αἷς ἐγκατεστάθησαν Λατῖνοι ἐπίσκοποι, ἐξαιρέσει μόνον τῆς ἐπισκοπῆς Χαλκίδος (Εὐρίπου). Ταύτης ὁ ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος Θεόδωρος, παραμείνας ἐν τῇ θέσει αὐτοῦ, ὑπεχρεώθη ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν καὶ νὰ μυρωθῇ ὑπ' αὐτοῦ. Ὁ Θεόδωρος δὲν ἐδέχθη νὰ μυρωθῇ καὶ ἐπαύθη, ἀλλ' ἀποκατεστάθη πάλιν εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ'. Ὁ μετὰ τοῦτον πάπας Ὀνώριος Γ' ἥνωσε τὰς τρεῖς ἐπισκοπὰς Εὐβοίας ἢ Αὐλωναρίου, Ὠρεοῦ καὶ Καρύστου μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Χαλκίδος ἢ Εὐρίπου. Βραδύτερον ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν ὑπήχθησαν καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ Ζαρατόρας (Ζαγαρᾶς τοῦ δήμου Πέτρας), Αἰγίνης καὶ Σαλώνων. Κατεῖχον δὲ τὴν Αἴγιναν καὶ τὰ Σάλωνα οἱ Φαδρῖγοι, συνδεόμενοι μετὰ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν. Ἀλλ' ὁ Ὄθων Δελαρὸς δὲν ἐσεβάσθη τὰς περὶ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων καὶ διαφόρων προνομιῶν τῆς Ἐκκλησίας Ἀθηνῶν διατάξεις τοῦ πάπα, τηρήσας ἀπέναντι τοῦ λατινικοῦ κλήρου στάσιν ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν ἀρχόντων τῆς Πελοποννήσου. Καὶ ἐν Θήβαις ὡσαύτως αἱ πολιτικαὶ ἀρχαὶ ἐχθρικῶς προσηνέχθησαν πρὸς τὸν κλῆρον, σφετερισθεῖσαι μέγα μέρος τῶν προσόδων τοῦ ἐκεῖ ἐγκαθιδρυθέντος ἀρχιεπισκόπου. Ἐσωτερικαὶ δ' ἔριδες τοῦ λατινικοῦ κλήρου καὶ ἐν Θήβαις καὶ ἀλλαχοῦ ἐπηύξανον τὴν ἀνωμαλίαν καὶ σύγχυσιν. Ἐπὶ πλέον οἱ ἀρχιεπίσκοποι Λαρίσης καὶ Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης) προὐκάλεσαν μεγάλα σκάνδαλα, ὁ μὲν διὰ καταπιέσεων, χάριν ἀνόμων εἰσφορῶν τῶν ὑποκειμένων αὐτῷ ἐπισκόπων καὶ τῶν μοναστηρίων, ὁ δὲ δι' ἀναμείξεως εἰς ἐμφυλίους πολεμικὰς καὶ πολιτικὰς τῶν ἡγεμόνων διενέξεις. Ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ ἐν Εὐβοίᾳ οἱ ἡγεμόνες κατελάμβανον αὐθαιρέτως τὰ μοναστήρια καὶ τοὺς ναούς, καταπιέζοντες τὰ μοναχικὰ τάγματα, ἅτινα εἶχον ἐγκαθιδρυθῆ ἐν αὐτοῖς. Ἡ λαμπρὰ μονὴ τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, μεταξὺ Θηβῶν καὶ Λεβαδείας κειμένη, παρεχωρήθη εἰς τοὺς μοναχοὺς τοῦ ἁγίου Τάφου τῆς Ἱερουσαλήμ, οἵτινες καὶ τὰ ἀλλαχοῦ κείμενα κτήματα τοῦ ἁγίου Τάφου εἶχον καταλάβει. Τὸ τάγμα τῶν Ἰωαννιτῶν κατέλαβε τὰ κτήματα τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, τὸ τῶν Ναϊτῶν τὸν ναὸν τῆς ἁγίας Λουκίας ἐντὸς τῶν Θηβῶν, τὴν Ραβέννικαν καὶ τὴν Λαμίαν, ἐν ᾗ ἔκτισαν πιθανῶς τὸ μέχρι σήμερον σῳζόμενον φρούριον. Ἡ περίφημος Μονὴ τοῦ Δαφνίου παρεδόθη εἰς τοὺς μοναχοὺς Κιστερκίους τῆς ἐν Βουργουνδίᾳ μονῆς Bellevaux. Οἱ σταυροφόροι μοναχοὶ (Cruciferi) τῆς Βονωνίας εἶχον ξενῶνα ἐν Χαλκίδι, οἱ Μινωρῖται (Φρεμενούριοι) ἐγκατεστάθησαν ἐν διαφόροις μοναῖς τῆς Ἑλλάδος. Λήγοντος τοῦ ΙΓ' αἰῶνος κατείχοντο ὑπ' αὐτῶν δωδεκα μοναί. Ἀλλ' οἱ μοναχοὶ καθόλου καὶ πρὸς τὸν κλῆρον καὶ πρὸς τοὺς κοσμικοὺς ἄρχοντας διεξῆγον διενεκεῖς ἀγῶνας πρὸς διάσωσιν τῶν κεκτημένων ἢ πρὸς ἐπαύξησιν αὐτῶν.

Ἀπόπειρά τις πρὸς καταστολὴν τῶν ἐρίδων καὶ ἐξομάλυνσιν τῶν λατινικῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἐν Ἑλλάδι ἐγένετο ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἑρρίκου, συγκαλέσαντος κατὰ Μάϊον τοῦ 1210, ἐν Ραβεννίκῃ συνέδριον. Κατ' αὐτὸ ἀπεφασίσθη, ὅπως αἱ μοναὶ καὶ αἱ ἐκκλησιαστικαὶ κτήσεις ἀπὸ τῶν ὁρίων τοῦ λατινικοῦ βασιλείου Θεσσαλονίκης μέχρι Κορίνθου ὦσιν ἐλεύθεραι πάσης φεουδαλικῆς ὑποχρεώσεως ὑπαγόμεναι ὑπὸ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ λατινικὸς καὶ ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος θὰ ἐπλήρωνον τὸ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἀποδιδόμενον «ἀκρόστιχον», ἤτοι ἔγγειον φόρον εἰς τὰς κοσμικὰς ἀρχάς, ἐν περιπτώσει δὲ μὴ ἀποδόσεως αὐτοῦ θὰ κατελαμβάνοντο αἱ γαῖαι τῶν κληρικῶν. Οἱ συγγενεῖς Ἕλληνος ἱερέως δὲ θὰ ἐφυλακίζοντο, ἂν παρέλειπον τὴν πληρωμήν, οἱ δὲ υἱοὶ αὐτοῦ, λαϊκοὶ μὲν ὄντες ὑπεχρεοῦντο νὰ παρέχωσι φεουδαλικὰς ὑπηρεσίας, χειροτονοι-

Digitized by Google

νοι δὲ θ' ἀπέλαυον οἵων καὶ ὁ λατινικὸς κλῆρος προνομίων. Αἱ ἀποφάσεις αὗται τοῦ ἐν Ραβεννίκῃ συνεδρίου, συνταχθεῖσαι ὑπὸ τύπον ὁμολογίας, ἐγκριθείσης καὶ ὑπὸ τοῦ πάπα Ρώμης, ὑπεγράφησαν μὲν ὑπὸ πάντων, οὐχὶ ὅμως καὶ ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Ἀχαΐας Βιλλαρδουΐνου, ὅστις ἐξηκολούθει διαρπάζων τὴν ἐκκλησιαστικὴν περιουσίαν καὶ ἀκυρῶν πᾶσαν πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Πατρῶν δωρεάν. Οὐ μόνον δ' ἐν τῇ ἡγεμονίᾳ τῆς Ἀχαΐας, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, δὲν ἐφηρμόσθη ἡ ὁμολογία τῆς Ραβεννίκης, μάτην δὲ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἱ ἀρχιεπίσκοποι ἐξετόξευον κεραυνοὺς ἀφορισμῶν κατὰ τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων, ὡς ἁρπάγων τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας.

Πρὸς ἄρσιν τῶν ἐμφυλίων ἐρίδων συνετάχθη τῷ 1223 νέα ὁμολογία μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀποφάσεων δευτέρου συνεδρίου τῆς Ραβεννίκης. Κατ' αὐτήν, ἅπασαι αἱ ἐπισκοπικαὶ ἕδραι τῆς Ἀχαΐας, ἀπαλλασσόμεναι πάσης εἰσφορᾶς καὶ δικαστικῆς ὑποχρεώσεως, εἰς ἣν ὑπέκειντο οἱ λαϊκοί, ἔμελλον νὰ ἔχωσιν ἁπάσας τὰς ἐγγείους κτήσεις, ἃς εἶχον κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς λατινοκρατίας, ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. Ὁ ἡγεμών, οἱ βαρῶνοι καὶ ἄλλοι λαϊκοὶ Ἕλληνες ἢ Λατῖνοι ὑπήκοοι αὐτοῦ θὰ ἐκράτουν τοὺς θησαυροὺς καὶ τὴν κινητὴν περιουσίαν τῆς Ἐκκλησίας, ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἐνιαυσίου πληρωμῆς δεκάτης, συμποσουμένης εἰς χίλια ὑπέρπυρα (περὶ τὰς 12.350 χρυσᾶς δραχμὰς) εἰς τὰς ἀρχιεπισκοπὰς Πατρῶν καὶ Κορίνθου καὶ εἰς τὰς ἐπισκοπὰς Λακεδαιμονίας, Ἀμυκλῶν, Κορώνης, Μεθώνης, Ὠλένης καὶ Ἄργους κατ' ἀναλογίαν. Διὰ τῆς ὁμολογίας ἐκανονίζετο καὶ ἡ θέσις τῶν Ἑλλήνων ἱερέων τῆς ὑπαίθρου χώρας ἀπέναντι τοῦ ἡγεμόνος, ὅστις κατηγορεῖτο ὅτι μετεχειρίζετο αὐτοὺς ὡς ἰδίους χωρικούς, ὡρίσθη δ' ὅπως εἷς μὲν ἱερεὺς ὑπάρχῃ ἐν χωρίῳ ἢ συνοικισμῷ ἐξ 25 οἰκογενειῶν, δύο ἱερεῖς ἐν χωρίῳ ἔχοντι 25—70 οἰκογενείας, τέσσαρες ἐν κώμῃ 70—100 οἰκογενειῶν, ἓξ ἐν πολυαριθμοτέραις κωμοπόλεσιν, ἀπηλλαγμένοι πάσης λαϊκῆς δικαιοδοσίας. Ἡ ἀπαλλαγὴ αὕτη ἐξετείνετο καὶ εἰς τὰς οἰκογενείας τῶν ἱερέων. Οἱ λοιποὶ ἀγροτικοὶ ἱερεῖς ὑπεβάλλοντο ὑπὸ τὰς κεκανονισμένας ὑπηρεσίας εἰς τὰς κοσμικὰς ἀρχάς, ὅπως καὶ ὁ ἀστικὸς κλῆρος, ἀλλ' ὁ κύριος αὐτῶν δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιβάλῃ χεῖρα ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ αὐτῶν προσώπου, ὅπερ ἐθεωρήθη ἀπαραβίαστον. Αἱ ἀποφάσεις αὗται ἐτηρήθησαν ἐπί τινα χρόνον, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξαν πάντοτε εἰρηνικαὶ αἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν κοσμικῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ἀρχιεπισκόπων, ἡ δ' ἐπακολουθήσασα καταλωνικὴ ἐπιδρομὴ κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπηύξησε τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀναρχίαν.

Ἡ αὐτὴ δὲ σύγχυσις καὶ ἀναρχία ἐπεκράτει καὶ ἐν τῷ βασιλείῳ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀρχιεπίσκοπος αὐτῆς κατὰ τὴν κατάκτησιν τῆς πόλεως (1204 εἶχεν ἐκλεγῆ ὁ Γάλλος Νευελών, ἀλλὰ μετὰ τριετίαν, θανόντος αὐτοῦ ἐν Βάρι τῆς Ἰταλίας, ἐπῆλθον ἔριδες καὶ ταραχαί. Οἱ βαρῶνοι εὗρον τὴν ζητουμένην εὐκαιρίαν, ὅπως διαρπάσωσι τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα, αὐτὴ δὲ ἡ βασίλισσα Μαργαρίτα, σύζυγος τοῦ θανόντος βασιλέως Βονιφατίου, ποικιλοτρόπως κατεπίεσε τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἰδίως τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Λαρίσης, εἰς ἣν ἀπεποιήθη τὴν πληρωμὴν δεκάτης. Ἕνεκα τῶν ἀνωμαλιῶν τούτων μετὰ δυσκολίας ἐξελέγη ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης ὁ τέως ἐπίσκοπος Βερροίας Γουαρῖνος. Τῷ 1212 κατέστη δυνατὸν ν' ἀναγνωρισθῇ οὗτος ὑπὸ πάντων ὡς ἀρχιεπίσκοπος καὶ νὰ καθορισθῇ ἡ δικαιοδοσία αὐτοῦ ἐπὶ ἕνδεκα ἐπισκοπῶν, ὑπὸ Ἑλλήνων κατὰ τὸ πλεῖστον κατεχομένων, ἐν αἷς ἦσαν καὶ αἱ ἀνέκαθεν ὑπὸ τὸν ἔξαρχον Θεσσαλονίκης ὑπαγόμεναι Κίτρους, Σερβίων, Πλαταμῶνος, Κασσανδρείας. Ὅ,τι ὅμως ἐγίνετο ἐν ταῖς λοιπαῖς χώραις μεταξὺ τῶν Φράγκων ἡγεμόνων καὶ τοῦ λατινικοῦ κλήρου, τοῦτο ἐπαναλαμβάνετο καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ. Οἱ ἡγεμόνες οὐ μόνον ἠρνοῦντο τὴν πληρωμὴν τῆς νενομισμένης δεκάτης εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑπηκόους αὐτῶν ἀπέτρεπον ἀπὸ τοιαύτης πληρωμῆς, καὶ ἐπὶ πλέον διήρπαζον τὴν ἐκκλησιαστικὴν περιουσίαν. Ἡ βασίλισσα Μαργαρίτα ἠξίου νὰ διαθέτῃ κατὰ τὸ δοκοῦν τὰ ὑπὸ τῶν μοναχικῶν τῆς Δύσεως ταγμάτων καταληφθέντα πλούσια μοναστήρια ἐν τῷ βασιλείῳ Θεσσαλονίκης. Ἐν αὐτῷ συμπεριλαμβάνοντο καὶ τὰ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἀλλ' εὐτυχῶς εἰς αὐτὰ δὲν μετέβησαν δυτικοὶ μοναχοὶ πρὸς ἐγκατάστασιν. Οὐχ ἧττον ὁ Λατῖνος ἐπίσκοπος Σεβαστῆς, εἰς ὃν ἦτο ἀνατεθειμένη ἡ ἐποπτεία τῶν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μοναστηρίων, συμμαχήσας μετὰ τῶν βαρώνων στασιαστῶν τῆς Θεσσαλονίκης, εἰσήλασεν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ διήρπασε πᾶν ὅ,τι πολύτιμον εὗρε, καταβασανίσας τοὺς Ἕλληνας μοναχούς. Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντινουπόλεως Ἐρρῖκος ἐμερίμνησε περὶ τῶν ληστευθέντων μοναστηρίων, ὁ δὲ πάπας Ρώμης τῷ 1214 ἔλαβεν αὐτὰ ὑπὸ τὴν προστασίαν του. Παρὰ ταῦτα ἔμεινεν ἔκτοτε παρὰ τοῖς μοναχοῖς τοῦ Ἁγίου Ὄρους ζωηροτάτη ἡ ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν μεταδιδομένη παράδοσις τῆς ἐπιδρομῆς ἐκείνης, ὡς «ἐπιδρομῆς τοῦ πάπα». Ὅπως δ' ἀλλαχοῦ, οὕτω καὶ ἐν τῷ βασιλείῳ Θεσσαλονίκης αἱ ἀποφάσεις τοῦ ἐν Ραβεννίκῃ συνεδρίου δὲν ἐφηρμόσθησαν, διότι ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ μετ' αὐτὰς ἐδημεύθησαν ὑπὸ τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων κτήματα τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἀλλὰ μετὰ μικρὸν κατελύθη τὸ βασίλειον Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, τὸ δὲ γεγονὸς τοῦτο ἔσχε μεγάλην ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, διότι ἀποκατεστάθη ἐν Μακεδονίᾳ ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ἐκδιωχθείσης τῆς ἐπεισάκτου λατινικῆς ἱεραρχίας.

Ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν ταῖς νήσοις. Περὶ τὸ ἔτος 1214 ἡ Κέρκυρα, καταληφθεῖσα ὑπὸ τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Α', ἀπέκτησεν ὀρθόδοξον μητροπολίτην. Ὁ Μιχαὴλ καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ ἐπηύξησαν τὰ προνόμια τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου· οὕτω τῷ 1246 ἀπήλλαξε τοὺς 32 ἱερεῖς τῆς πόλεως Κερκύρας, ἀποτελοῦντας ἱερατικὸν σύνδεσμον, πάσης ἀγγαρείας, ὅμοια δὲ προνόμια παρεχωρήθησαν καὶ εἰς τοὺς 33 ἱερεῖς τῆς ὑπαίθρου χώρας, τοὺς ἐντεῦθεν *Λευθεριώτας* ἀποκληθέντας καὶ ἀποτελέσαντας ἰδιαιτέραν τάξιν, εἰς ἣν εἰσήρχοντο μόνον τὰ μέλη τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν. Ἀλλὰ τῷ 1267 ἀπέσπασεν ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων τὴν Κέρκυραν ὁ Κάρολος ὁ Ἀνδηγαυϊκός, ἔκτοτε δὲ κατεπιέσθη ἡ ἐκεῖ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία. Λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος ἐγκατεστάθη ἐν αὐτῇ, οἱ δὲ σπουδαιότεροι τῶν ναῶν κατελήφθησαν ὑπὸ τοῦ λατινικοῦ κλήρου. Οὐδ' ἐπετράπη πλέον ἡ παραμονὴ ὀρθοδόξου μητροπολίτου Κερκύρας, ἀντικατασταθέντος ὑπὸ τοῦ «μεγάλου πρωτοπαπᾶ», ὃν ἐξέλεγον οἱ 32 ἱερεῖς «τοῦ ἱεροῦ τάγματος». Ὀκτὼ «πρωτοπαπᾶδες» διωρίζοντο διὰ τὴν ὕπαιθρον χώραν, ὁ δὲ ὀρθόδοξος κλῆρος ἐχειροτονεῖτο ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ἰωαννίνων, ὅστις τούτου ἕνεκα ἐτιτλοφορεῖτο «Ἔξαρχος Κερκύρας». Τῷ 1386 κατέλαβον οἱ Ἑνετοὶ τὴν Κέρκυραν, οἵτινες ἐφάνησαν μὲν ἀνεκτικώτεροι πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους Ἕλληνας ἕνεκα πολιτικῶν λόγων, ἀλλὰ διετήρησαν τοὺς ἐπὶ τῆς προηγουμένης ἀνδηγαυϊκῆς κυριαρχίας μορφωθέντας τύπους τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν «τοῦ ἱεροῦ τάγματος» τῆς Κερκύρας περιωρίσθη εἰς 20, ὡρίσθη δὲ πενταετὴς ἡ θητεία τοῦ ὑπ' αὐτῶν ἐκλεγομένου μεγάλου πρωτοπαπᾶ. Καὶ ἠδύνατο μὲν οὗτος πάλιν νὰ ἐκλεγῇ, ἀλλ' ἂν δὲν ἐξελέγετο, ὑπεβιβάζετο εἰς τὴν τάξιν τῶν λοιπῶν ἱερέων, ἔχων μόνον τὸ δικαίωμα νὰ φορῇ πορφυρᾶν ζώνην. Ἐξελέγοντο δὲ πρωτοπαπᾶδες οὐχὶ κυρίως οἱ ἔχοντες προσόντα, ἀλλ' οἱ ἀριστοκράται καὶ οἱ διδόντες περισσότερα χρήματα εἰς τοὺς ἐκλέκτορας. Ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς ἐξηρτᾶτο ἐκκλησιαστικῶς παρὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, πρὸς ὃν ἐπεκοινώνει διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑνετοῦ βαΐλου, καὶ εἶχεν ἰδίαν αὐλήν, ἀποτελουμένην ἐξ ὑποτακτικῶν, οἵτινες ἔφερον πομπώδεις τίτλους τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς. Ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς ἀπέλαυε μεγάλων τιμῶν, αἱ δὲ ἀποφάσεις αὐτοῦ ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἦσαν ἀνέκκλητοι. Παρ' αὐτοῦ ἐξηρτῶντο οἱ πρωτοπαπᾶδες τῆς ὑπαίθρου χώρας καὶ τῶν Παξῶν. Τὰ προνόμια τοῦ μεγάλου πρωτοπαπᾶ ἀνεγνώριζε καὶ ὁ πάπας Ρώμης, ἀλλ' ἐπιμόνως κατεπολέμει ὁ ἐν Κερκύρᾳ λατινικὸς κλῆρος καὶ μόνον διὰ τῆς ἐπεμβάσεως ἑκάστοτε τῶν ἑνετικῶν ἀρχῶν, αἵτινες εἶχον πολιτικὸν συμφέρον, διεσῴζοντο ταῦτα. Αἱ ἑνετικαὶ ἀρχαί, φροντίζουσαι πάντοτε νὰ περιστέλλωσι τὸν ἀριθμὸν τῶν εἰς Κέρκυραν καταφευγόντων Ἑλλήνων ἱερέων καὶ μοναχῶν, κατώρθουν νὰ διατηρῶσιν ἁρμονικὰς σχέσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πρὸς τὸν λατινικὸν κλῆρον. Ὁ ὀρθόδοξος κλῆρος κατὰ τὴν παραμονὴν τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν Θεοφανίων ἐποιεῖτο δεήσεις ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ Ἑνετοῦ βαΐλου ὑπὲρ τῆς κυριάρχου Ἑνετίας, ἀπελύοντο δὲ κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτάς, δίκην ἄλλων Βαραββᾶ, δύο Ἕλληνες κατάδικοι. Ὁ λατινικὸς κλῆρος καὶ αἱ πολιτικαὶ ἀρχαὶ συμμετεῖχον τῶν λιτανειῶν τῶν ὀρθοδόξων, ἰδίᾳ δὲ τῆς περιφορᾶς τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος, καθ' ἣν ἐρρίπτοντο τιμητικοὶ πυροβολισμοί. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος συμμετεῖχε τῶν λατινικῶν τελετῶν ἐν τῷ ὑπὸ τῶν Λατίνων κατεχομένῳ ναῷ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, ὑπεδέχετο ἐπισήμως τὸν ἑκάστοτε νέον Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον καὶ ἐδέετο ὑπὲρ τοῦ πάπα κατὰ τὸ ἐνιαύσιον συμπόσιον ἐν τῇ λατινικῇ ἀρχιεπισκοπῇ. Παρὰ ταῦτα οἱ ὀρθόδοξοι ἀπέκρουον πᾶσαν πρὸς τοὺς Λατίνους ἀφομοίωσιν. Αἱ ἁρμονικαὶ ὅμως σχέσεις τῶν δύο κλήρων ἐπέτρεπον τὴν ἀνάπτυξιν ὁμοίων καὶ μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν τῶν δύο δογμάτων. Καὶ ἐπειδὴ ἐπετρέποντο μὲν οἱ μεικτοὶ γάμοι, τὰ δὲ τέκνα ἐγίνοντο συνήθως ὀρθόδοξα, σὺν τῷ χρόνῳ ἐξηφανίσθησαν αἱ λατινικαὶ οἰκογένειαι, ὥστε εἴκοσιν ἔτη πρὸ τῆς καταλύσεως τῆς ἑνετοκρατίας ἐν Κερκύρᾳ δύο μόνον εὐγενεῖς λατινικαὶ οἰκογένειαι ὑπῆρχον. Σημειωτέον δ' ὅτι αἱ ἑνετικαὶ ἀρχαὶ ἐζήτουν ἑκάστοτε παρὰ τῶν πρωτοπαπάδων, κατὰ λατινικὸν ἔθος, νὰ ἐκδίδωσιν ἀφορισμὸν ἐναντίον τῶν δυσπειθῶν χωρίων ἢ ἐναντίον τῶν διαπραττόντων πολιτικὰ ἐγκλήματα, ἔκτοτε δ' ἐπεκράτησε παρ' ἡμῖν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ τοιαύτη ξένη πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας χρῆσις καὶ κατάχρησις τοῦ ἀφορισμοῦ.

Ἡ αὐτὴ σχεδὸν διοίκησις τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας διὰ πρωτοπαπάδων ἐπεκράτησε καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἑνετοκρατουμέναις νήσοις. Ἀλλ' ἐν Κεφαλληνίᾳ ἐπετράπη καὶ ἡ παρουσία ὀρθοδόξου ἐπισκόπου. Ἐπειδὴ δ' οὗτος ἠξίου νὰ διευθύνῃ καὶ τὴν Ζάκυνθον, ἔνθα ὑπῆρχε πρωτοπαπᾶς, ἐκλεγόμενος ἐπὶ μίαν πενταετίαν ὑπὸ τοῦ συμβουλίου τῶν 150, ἐπήρχοντο προστριβαί, ἃς ἐπηύξανον αἱ ἐπεμβάσεις τοῦ ὀρθοδόξου μητροπολίτου Κορίνθου. Οἱ Ζακύνθιοι παρεπονοῦντο ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου ἐξελέγετο πάντοτε ἐκ Κεφαλλήνων, ὅθεν ἀπεφασίσθη, ὅπως μεθ' ἑκάστην τρίτην χηρείαν τοῦ θρόνου ἐκλέγηται Ζακύνθιος. Ἀλλ' ἡ παρουσία ὀρθοδόξου ἐπισκόπου ἐν ταῖς νήσοις ταύταις ἐξῆπτε τὸν φανατισμὸν τοῦ λατινικοῦ κλήρου, σφοδρῶς καταπιέζοντος τοὺς ὀρθοδόξους. Ὁ ἐν Κεφαλληνίᾳ ἑδρεύων Λατῖνος ἐπίσκοπος Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου διέτασσε τοὺς Λατίνους ἱερεῖς νὰ τελῶσι τὰ μυστήρια ἐπὶ τῶν ὀρθοδόξων καὶ ἐν ὀρθοδόξοις ναοῖς. Ἀλλ' οἱ Ἑνετοί, πολιτικὸν ἔχοντες συμφέρον, ἀπέστεργον τὰς μισαλλοδόξους ταύτας ἐνεργείας, διασῴζοντες τὰς προνομίας τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου. Ἐν Κυθήροις ὑπῆρχε πρωτοπαπᾶς, βραδύτερον δ' ἐπετράπη καὶ ἡ ἐκλογὴ ὀρθοδόξου ἐπισκόπου τῆς νήσου.

Οὐδαμοῦ ὅμως οἱ ὀρθόδοξοι ὑπέστησαν τοιαύτας καταπιέσεις παρὰ τοῦ λατινικοῦ κλήρου, οἵας ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν μακρὰν ἐποχὴν τῆς ἑνετοκρατίας (1204—1669). Ἐκεῖ κατηργήθη σχεδὸν ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ἐγκαθιδρυθείσης τῆς λατινικῆς. Ὁ ἐκ Κρήτης καταγόμενος Νικηφόρος Μοσχόπουλος καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει χειροτονηθεὶς μητροπολίτης Κρήτης δὲν ἠδυνήθη νὰ μεταβῇ ἐκεῖ «διὰ τὴν τῶν Ἰταλῶν ἐπικράτειαν». Καὶ ὑπῆρχον μὲν ἔν τισιν ἐπαρχίαις τῆς νήσου Ἕλληνες ἐπίσκοποι, ἀλλ' οὗτοι ἦσαν οὐνῖται ὑπὸ τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον. Οὗτος ἠξίου νὰ χειροτονῇ καὶ αὐτὸν τὸν ὀρθόδοξον πρωτοπαπᾶν τῆς Κρήτης, πολλάκις δ' ἐγένοντο ἀπόπειραι καταργήσεως τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου λειτουργίας καὶ τῆς ἀντικαταστάσεως αὐτῆς διὰ τῆς λατινικῆς ἐν τοῖς ὀρθοδόξοις ναοῖς. Οἱ Κρῆτες ἐπιμόνως ἀπέκρουον τὰς ἀποπείρας ταύτας, παρὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν ἐν τῇ νήσῳ ἱεροεξεταστικοῦ κριτηρίου, ὅπερ ἐτιμώρει φρικωδῶς τοὺς ἀνθισταμένους ὀρθοδόξους. Ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία διετηρήθη ἐν τῇ νήσῳ, ἐχειροτονεῖτο δ' ὁ κλῆρος αὐτῆς ἐν Μονεμβασίᾳ ἢ ἀλλαχοῦ.

Ἐν τῷ δουκάτῳ τοῦ Αἰγαίου, ἱδρυθέντι τῷ 1207, ὁ Ἑνετὸς δοὺξ τῆς Νάξου Μᾶρκος Α' Σανοῦδος, σύζυγος τῆς ἀδελφῆς τοῦ Ἕλληνος αὐτοκράτορος Θεοδώρου Λασκάρεως, ἐφάνη ἀνεξίθρησκος πρὸς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Πολλοὶ ὅμως Λατῖνοι συνέρρευσαν τότε εἰς τὰς Κυκλάδας νήσους, ἱδρύθη δ' ἐν Νάξῳ καὶ λατινικὴ ἀρχιεπισκοπή, ἔχουσα ὑφ' ἑαυτὴν τὰς ἐπισκοπὰς Μήλου, Θήρας, Τήνου καὶ Σούδας (Σύρου) καὶ ὑποκειμένη ὑπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀθηνῶν. Ἀλλὰ μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς λατινοκρατίας ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νάξου, κατὰ τὰς διατάξεις τῶν παπῶν Ρώμης, συνεκέντρωσε τὴν ὅλην ἱεραρχικὴν διοίκησιν ἐν ταῖς νήσοις. Ἔκτοτε, παρὰ πάσας τὰς ἐπελθούσας μεταβολάς, ἔμεινεν ἡ ἀρχιεπισκοπὴ ἐκείνη τῶν Κυκλάδων νήσων συγκρατοῦσα τὰ λείψανα τῆς λατινοκρατίας ἐν Ἑλλάδι.

Κίνδυνος διασπάσεως τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν σταυροφόρων καὶ Ἑνετῶν, οἱ Ἕλληνες κατώρθωσαν νὰ καταστήσωσι τὴν Νίκαιαν περιφανέστατον τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας κέντρον καὶ ἑστίαν τῶν θεολογικῶν γραμμάτων. Ὁ κατὰ τὴν ἅλωσιν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης Καματηρὸς (1198—1206) εἶχε καταφύγει εἰς Διδυμότειχον τῆς Θρᾴκης, ὅπου καὶ ἐτελεύτησεν, ὑποβαλὼν κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1206 παραίτησιν ἀπὸ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου. Μετ' αὐτὴν συνελθόντες οἱ ἀρχιερεῖς ἐξελέξαντο ἐν Νικαίᾳ πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως τὸν Μιχαὴλ Δ' Αὐτωρειανὸν (1206—1213), ὅστις ἔστεψε βασιλέα τὸν Θεόδωρον Α' Λάσκαριν (1204—1222).

Οἱ ὀρθόδοξοι πατριάρχαι Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων καὶ οἱ ἀρχιεπίσκοποι Κύπρου πρὸς τὴν Νίκαιαν κατέφευγον, οἱ καταδιωκόμενοι ὀρθόδοξοι λαοὶ παρ' αὐτῆς ἐζήτουν καὶ ἐλάμβανον τὴν δυνατὴν βοήθειαν. Δυσχέρειαι μόνον παρουσιάσθησαν ἐν ταῖς πολιτικῶς διασπασθείσαις ἑλληνικαῖς χώραις, ἐν αἷς ἠδύναντο νὰ ἱδρυθῶσιν ἀνεξάρτητοι διοικητικῶς Ἐκκλησίαι, ὑφίστατο δ' ἐν Μακεδονίᾳ ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Ἀχρίδος, ἥτις, εὑρεθεῖσα νῦν ἐν ἀνεξαρτήτῳ ἀπὸ τῆς Νικαίας ἑλληνικῷ Κράτει, ἠδύνατο ν' ἀποσπάσῃ ἀπὸ τοῦ ἐν Νικαίᾳ εὑρισκομένου πατριαρχείου πολλὰς ἐπαρχίας καὶ νὰ διασπάσῃ αὐτό. Ἀλλ' ὁ κίνδυνος οὗτος προελήφθη. Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Ἀχρίδος διὰ τῆς ἐν Τορνόβῳ κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ἱδρυθείσης βουλγαρικῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἀπώλεσε

Digitized by Google

τὰς μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπὰς τῆς Βουλγαρίας, διὰ δὲ τῆς λατινικῆς ἐν Μακεδονίᾳ ἐπικρατήσεως ὑπέστη νέαν ἀπώλειαν καὶ σιωπηλῶς κατηργήθη, ἰδίως ὅτε ὁ τότε ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Ἰωάννης κατέφυγε πρὸς τὸν ἐν Νικαίᾳ πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Οὗτος δέ, προλαμβάνων τὴν ἵδρυσιν αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, ἐν αἷς χώραις ἐδέσποζον οἱ ξένοι ἢ ἐν αἷς ἱδρύθησαν ἑλληνικαὶ ἡγεμονίαι, ἐκανόνιζεν ἀναλόγως τὴν θεραπείαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πνευματικῶν ἀναγκῶν αὐτῶν. Οὕτω τῷ 1260 ὁ πατριάρχης Νικηφόρος Α΄ (1260—1261) ἐπέτρεψε διὰ συνοδικῆς ἀποφάσεως, ὅπως ἐν τῇ Τραπεζοῦντι καὶ οὐχὶ ἐν Νικαίᾳ ἐκλέγηται καὶ χειροτονῆται, παρισταμένου πατριαρχιακοῦ ἐπιτρόπου, ὁ μητροπολίτης Τραπεζοῦντος πρὸς ἀποφυγὴν τῶν δυσχερειῶν. Κατὰ τὰ λοιπὰ ὅμως ὁ Τραπεζοῦντος ἔμεινεν ὡς εἷς τῶν μητροπολιτῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, καίτοι ἐν Τραπεζοῦντι ἤδρευεν αὐτοκράτωρ. Δικαιώματά τινα χειροτονίας ἐδόθησαν καὶ εἰς τὸν μητροπολίτην Ἀδριανουπόλεως, ὡσαύτως πρὸς πρόληψιν δυσχερειῶν, χωρὶς νὰ ἱδρυθῇ αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία καὶ νὰ διασπασθῇ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἑνότης. Καὶ ἐν τῷ δεσποτάτῳ τῆς Ἠπείρου κατ' ἀρχὰς ἐτηρεῖτο ἡ ἑνότης αὕτη μετὰ τοῦ ἐν Νικαίᾳ ἑδρεύοντος Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἀλλὰ τῷ 1213 ἐν τῇ πρωτευούσῃ τοῦ δεσποτάτου Ἄρτῃ, κατ' ἐντολὴν τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Μιχαήλ, συνελθόντες οἱ ἀρχιερεῖς, ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου, προέβησαν εἰς ἐκλογὴν καὶ χειροτονίαν μητροπολίτου Δυρραχίου, ὡσαύτως δὲ ὁ Λευκάδος κατ' ἐντολὴν τοῦ δεσπότου ἐχειροτόνησε μητροπολίτην Λαρίσης. Ἀμέσως ὅμως συνησθάνθησαν τὸ ἀντικανονικὸν τῶν πράξεων τούτων καὶ γράψαντες πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν παριάρχην Θεόδωρον Β΄ Εἰρηνικὸν (1213—1215), διὰ τοῦ δεσπότου Μιχαήλ, ἐζήτησαν συγγνώμην καὶ παρεκάλεσαν ν' ἀναγνωρισθῶσιν οἱ ἄνευ προηγουμένης ἀδείας τοῦ πατριάρχου χειροτονηθέντες. Ὁ μετὰ τὸν Θεόδωρον καὶ τὸν ἐπί τινας μόνον μῆνας πατριαρχεύσαντα Μάξιμον Β΄ (1215) οἰκουμενικὸς πατριάρχης Μανουὴλ Α΄ Χαριτόπουλος (1215—1222) ἀπαντήσας, διὰ συνοδικῆς ἀποφάσεως, ἀπένειμε μὲν τὴν αἰτηθεῖσαν συγγνώμην, ἠξίωσεν ὅμως νὰ μὴ ἐπαναληφθῶσι τοιαῦται ἀντικανονικαὶ πράξεις.

Ἀλλὰ τῷ 1215 ὁ διαδεξάμενος τὸν ἀποθανόντα δεσπότην Μιχαὴλ ἀδελφὸς αὐτοῦ Θεόδωρος Δούκας Ἄγγελος, Κομνηνός, οὐχὶ μόνον δὲν ἠθέλησε ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν ἐν Νικαίᾳ Ἕλληνα αὐτοκράτορα, ἀλλὰ καὶ ἐπεζήτησε νὰ καταλάβῃ τὸ αὐτοκρατορικὸν ἀξίωμα, ἐκδιώκων τοὺς Λατίνους ἔκ τε τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Θεόδωρος, ἐκκαθαρίσας τὴν Μακεδονίαν ἀπὸ τῶν Βουλγάρων, ἀφῄρεσεν ἀπ' αὐτῶν ἄλλας τε πόλεις καὶ τὴν Ἀχρίδα, οὕτω δὲ συμπεριέλαβεν εἰς τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου καὶ τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος, ἧς ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάννης εὑρίσκετο ἐν Νικαίᾳ μετ' ἄλλων ὀρθοδόξων μητροπολιτῶν τῆς Μακεδονίας, ἐκδιωχθέντων ὑπὸ τῶν Λατίνων. Μεταξὺ τῶν κληρικῶν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς διεκρίνετο ὁ Δημήτριος Χωματηνὸς ἢ Χωματιανὸς (ἐκ Χώματος ἢ Χωμάτων τῆς Λυκίας), ὅστις προσκολληθεὶς εἰς τὸν γέροντα μητροπολίτην Ναυπάκτου Ἰωάννην Ἀπόκαυκον, διὰ τῆς πολυμαθείας καὶ δραστηριότητος αὐτοῦ ἤρξατο σπουδαίως ἐπιδρῶν οὐ μόνον ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἰδίως ἀφ' ὅτου ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος (1217—1230). Ἔκτοτε ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος ἤρξατο πάλιν ἔχουσα σημασίαν τινά, ἥν, παντὶ σθένει, ἐζήτησε νὰ ἐπαυξήσῃ ὁ Δημήτριος. Ἴσως δὲ τῇ εἰσηγήσει αὐτοῦ τῷ 1220 ὁ δεσπότης Θεόδωρος, ὅστις καὶ πρὸ διετίας εἶχε διατάξει τὸν μητροπολίτην Λαρίσης νὰ χειροτονήσῃ τὸν διάκονον Συμεὼν ἐπίσκοπον Θαυμακοῦ, διέταξε τὸν μητροπολίτην Ναυπάκτου μετὰ τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων νὰ προβῇ εἰς ἐκλογὴν ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας ἀντὶ τοῦ ἀποθανόντος Γεωργίου Πεδιαδίτου. Ἐκλιπόντος δὲ καὶ τούτου νέος ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας τῷ 1219 ἐξελέγη καὶ ἐχειροτονήθη, ὁ Γεώργιος Βαρδάνης, οὗτινος τὴν ἐκλογὴν συνέστησε θερμῶς καὶ ὁ ἐξόριστος διατελῶν τότε μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτος.

Τῷ 1220 ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας ἀπεφάσισε νὰ συγκαλέσῃ μεγάλην σύνοδον πρὸς ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, πρὸς τοῦτο δὲ ἐπέμφθησαν τὰ προσήκοντα προσκλητήρια γράμματα. Ἰδιαιτέρως ὁ πατριάρχης ἔγραψε καὶ πρὸς τὸν «πανευγενέστατον κατὰ πνεῦμα υἱὸν αὐτοῦ» Θεόδωρον δεσπότην Ἠπείρου καὶ πρὸς τὸν προϊστάμενον τοῦ κλήρου τοῦ δεσποτάτου μητροπολίτην Ναυπάκτου Ἰωάννην Ἀπόκαυκον. Οὗτος δ' ἀπαντήσας διὰ μακρῶν εἰς τὸν πατριάρχην ὑπεδείκνυεν οὐ μόνον τὴν δυσχέρειαν τῆς μεταβάσεως τῶν ἀρχιερέων τοῦ δεσποτάτου εἰς Νίκαιαν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἄσκοπον τῶν περὶ ἑνώσεως συζητήσεων. Προτιμότερον ἦτο κατ' αὐτὸν νὰ συνασπισθῶσιν αἱ πολιτικαὶ δυνάμεις τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἐκδίωξιν τῶν Λατίνων ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, διότι ἀφοῦ εἷς καὶ μόνος, ὁ Κομνηνός, τοιαῦτα διέπραττε κατ' αὐτῶν μεγαλουργήματα, ἂν συνησπίζετο μετ' αὐτοῦ καὶ ὁ «Βασιλεὺς τῆς Ἀνατολῆς», θὰ καθίστατο δυνατὴ ἡ ἐκδίωξις τῶν ἐπηλύδων. Καὶ δὲν συνεκροτήθη μὲν τότε ἡ μελετηθεῖσα μεγάλη περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἑνώσεως σύνοδος, ἀλλὰ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος (1220 συνῆλθεν ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ πατριάρχου ἄλλη τις σύνοδος, εἰς ἣν παρέστησαν μητροπολῖται καὶ ἐπίσκοποι τοῦ δεσποτάτου καὶ ἥτις ἐξήτασε ζητήματα προβληθέντα ὑπ' αὐτῶν. Ἐπειδὴ δὲ πρὸ ἑνὸς ἔτους ἐχειροτονήθη ἐν Νικαίᾳ ὁ μοναχὸς Σάββας Ἀρχιεπίσκοπος Πεκίου καὶ πάσης Σερβίας, ὁ Δημήτριος Χωματιανός, διὰ τοῦ ἐπισκόπου Σκοπίων, ἐντόνως ἠξίωσε κατὰ Μάϊον τοῦ 1220 παρὰ τοῦ Σάββα ν' ἀποστῇ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, ἀπειλήσας ἐν περιπτώσει παρακοῆς ἀφορισμὸν κατ' αὐτοῦ καὶ τῶν κοινωνούντων αὐτῷ. Ἐθεώρησε λοιπὸν ἀντικανονικὴν τὴν πρᾶξιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου καὶ διεμαρτυρήθη διὰ τὴν δῆθεν ἐπέμβασιν αὐτοῦ εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος. Δὲν ἐτόλμησεν ὅμως τότε νὰ διαμαρτυρηθῇ ἀμέσως πρὸς τὸν πατριάρχην, ἀλλ' ἐμφανέστατα ἐξεδήλωσε τὰς τάσεις αὐτοῦ. Αἱ γενόμεναι ἐν Ἄρτῃ καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου χειροτονίαι, παρὰ τὴν ἄδειαν τοῦ πατριάρχου, γνωσθεῖσαι εἰς Νίκαιαν ἐθεωρήθησαν ὡς παράβασις ὅρου, ὑφ' ὃν συνεχωρήθησαν προηγούμεναι χειροτονίαι. Τούτου ἕνεκα κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1222 ὁ πατριάρχης ἔγραψε πρὸς τὸν μητροπολίτην Ναυπάκτου καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Γαρδικίου, διαμαρτυρόμενος διὰ τὰς νέας χειροτονίας, ὑπομιμνήσκων τὴν ἄλλοτε αἰτηθεῖσαν ἐπὶ τοιαύταις πράξεσι συγγνώμην καὶ συνιστῶν τὸν σεβασμὸν μὲν τῶν κανονικῶν τῆς Ἐκκλησίας περὶ τούτων διατάξεων, τὴν ἀποφυγὴν δὲ παρομοίων ἀντικανονικῶν πράξεων, ἃς ἀπέδιδεν εἰς τὰς κακὰς εἰσηγήσεις τοῦ Χωματιανοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος καὶ Βουλγαρίας. Πόσον δὲ δίκαιον εἶχεν ὁ πατριάρχης, κατεδηλώθη ἐκ τῆς μακροτάτης ἀπαντήσεως τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου, συντεταγμένης ὑπὸ τοῦ ὑπερεπαινουμένου ἐν αὐτῇ Δημητρίου Χωματιανοῦ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα. Ἐν ἀρχῇ τῆς ἀπαντήσεως ζητῶν συγγνώμην διὰ τὴν βραδύτητα αὐτῆς ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου, χαρακτηρίζει ἑαυτὸν ὡς βραδὺν περὶ τὰς χειροτονίας, δικαιολογήσας δὲ τὰς γενομένας τοιαύτας ὡς ἐξ ἀνάγκης μὲν γενομένας, μὴ σημαινούσας ὅμως ἀποστασίαν ἀπὸ τοῦ πατριάρχου, οὗτινος τὸ ὄνομα μνημονεύουσι καὶ οἱ χειροτονοῦντες καὶ οἱ χειροτονούμενοι, εἰρωνικῶς ἐκφράζει τὴν ἔκπληξιν αὐτοῦ ἐπὶ τῷ ἐν τῇ πατριαρχικῇ ἐπιστολῇ τίτλῳ «οἰκουμενικὸς» καὶ ἐπὶ ταῖς σφραγῖσιν αὐτῆς. Διὰ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου πρὸς τὸν πατριάρχην ἐξεδηλοῦτο μέν τις ἀνευλάβεια πρὸς αὐτόν, ὀφειλομένη εἰς τὸν Δημήτριον Χωματιανόν, ἀλλὰ δὲν ἐκηρύσσετο ἀποστασία τῶν ἐν τῷ δεσποτάτῳ τῆς Ἠπείρου ἱεραρχῶν ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. Ἐζητεῖτο μόνον ἄδεια νὰ μὴ γίνωνται αἱ χειροτονίαι ἐν Νικαίᾳ, ἕνεκα τῶν παρουσιαζομένων δυσχερειῶν. Τὴν ἄδειαν ταύτην δὲν παρεχώρει τὸ πατριαρχεῖον, ἀναμφιβόλως δὲ δὲν ἦτο ἄσχετον τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ πρὸς τὰ πολιτικὰ ζητήματα, διότι οἱ ἐν Νικαίᾳ κατ' οὐδένα τρόπον ἤθελον ν' ἀναγνωρίσωσιν ὡς βασιλέα τὸν δεσπότην τῆς Ἠπείρου, οἱ δ' ἐν Ἠπείρῳ πάλιν ἐπέμενον εἰς τὴν ἀναγνώρισιν ταύτην καὶ ἐθεώρουν ὡς ὁριστικὴν τὴν ὕπαρξιν δύο βασιλείων ἑλληνικῶν, τοῦ ἀνατολικοῦ ἐν Μικρασίᾳ καὶ τοῦ δυτικοῦ ἐν Ἠπείρῳ καὶ Μακεδονίᾳ. Συνέβη δὲ ὅ,τι εὐλόγως ἐφοβοῦντο οἱ ἐν Νικαίᾳ, διότι ὁ Θεόδωρος Ἄγγελος Κομνηνὸς ἠθέλησε ν' ἀνακηρυχθῇ αὐτοκράτωρ καὶ νὰ παραγκωνίσῃ τὸν ἐν Νικαίᾳ Ἕλληνα αὐτοκράτορα. Αἱ πολεμικαὶ αὐτοῦ ἐπιτυχίαι ἀληθῶς ἦσαν μεγάλαι, διότι τῷ 1223 κατώρθωσε νὰ συντρίψῃ καὶ τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Λατίνους ἐν Μακεδονίᾳ καταλύσας δ' ἐντελῶς τὸ βασίλειον τῶν δευτέρων, κατέλαβε τὴν Θεσσαλονίκην καὶ οὕτως ἐπεξέτεινε τὸ κράτος αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ Ἀδριατικοῦ μέχρι τοῦ Αἰγαίου. Μετενεγκὼν τὴν ἕδραν του εἰς Θεσσαλονίκην καὶ σκοπῶν ἐκεῖθεν νὰ χωρήσῃ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν, περιεβλήθη περιβολὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, καὶ ἵδρυσεν αὐλήν. Πρὸς νομιμοποίησιν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀξιώματος ἠξίωσε παρὰ τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτου, ὅπως χρίσῃ αὐτὸν βασιλέα καὶ αὐτοκράτορα Ρωμαίων, γενομένης ἤδη περὶ τούτου ἐπισήμου πράξεως τοῦ κλήρου τοῦ δεσποτάτου ἐν Ἄρτῃ. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης ἠρνήθη, εἰπὼν ὅτι ὁ μόνος νόμιμος Ἕλλην αὐτοκράτωρ ἑδρεύει ἐν Νικαίᾳ μετὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. Ἀλλ' ὁ Θεόδωρος εὗρε πρόθυμον τὸν «ἀρχιεπίσκοπον Ἀχρίδος καὶ πάσης Βουλγαρίας» Δημήτριον Χωματιανόν, ὅπως στέψῃ καὶ χρίσῃ αὐτὸν αὐτοκράτορα Ρωμαίων ἐν Θεσσαλονίκῃ. Μετὰ τὴν στέψιν ὁ γηραιὸς μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἰωάννης, μὴ δυνηθεὶς τότε νὰ παρευρεθῇ κατ' αὐτήν, συνεχάρη τῷ νέῳ αὐτοκράτορι καὶ ηὐχήθη αὐτῷ νὰ νικήσῃ μὲν πάντα ἐχθρόν, νὰ πατήσῃ δὲ τὴν γῆν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν αὐλὴν τῶν ἐκεῖ ἀνακτόρων. Μετὰ μικρὸν μεταβὰς εἰς Θεσσαλονίκην ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου ἔγραφε πρὸς τοὺς ἄλλους εἰς Νίκαιαν πρὸς τὸν πατριάρχην «νῦν ὁ σαθρὸς καὶ δυσκίνητος ἐγὼ Θεσσαλονίκης τῆς περιλαλήτου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ θεαμάτων καταπολαύω καὶ περὶ τὸν μυροφόρον τάφον στροφοῦμαι τοῦ μεγάλου ἐν μάρτυσι, τοῦ περιβοήτου ἐν θαύμασιν». Ἐκ τούτων καταφαίνεται ἡ χαρὰ ἐπὶ τῇ ἀνακτήσει τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων.

Τὸν Θεόδωρον ἀπησχόλησεν ἐκ τῶν πρώτων τὸ ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα. Ὑπῆρχον ἐν τῷ νέῳ κράτει αὐτοῦ πλεῖστοι ἀρχιερεῖς λαβόντες παρὰ τοῦ Βουλγάρου πατριάρχου τὴν χειροτονίαν. Ἀλλ' ὁ πατριάρχης οὗτος εἶχε χειροτονηθῆ μὲν ὑπὸ τοῦ Βουλγάρου ἐπισκόπου Βιδίνης, ἀνήχθη δὲ εἰς τὸ πατριαρχικὸν ἀξίωμα ὑπὸ τοῦ παπικοῦ λεγάτου κατὰ τὴν στέψιν τοῦ Ἰωαννίτση, ὡς ἑνωθεὶς μετὰ τοῦ πάπα Ρώμης, ἑπομένως αἱ χειροτονίαι τῶν ἐν Μακεδονίᾳ ἀρχιερέων, οἵτινες περιῆλθον νῦν εἰς τὸ κράτος τοῦ Θεοδώρου, προήρχοντο παρὰ τοῦ οὐνίτου Βουλγάρου πατριάρχου. Προέβησαν δὲ ὡς ἦτο ἑπόμενον καὶ οἱ ἀρχιερεῖς εἰς χειροτονίας πρεσβυτέρων καὶ διακόνων. Ζήτημα λοιπὸν προέκυψεν, ἂν αἱ χειροτονίαι αὗται ἦσαν ἔγκυροι καὶ ἂν αἱ ὑπὸ τῶν κληρικῶν τελεσθεῖσαι ἐκκλησιαστικαὶ πράξεις δύνανται ν' ἀναγνωρισθῶσιν. Ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ συνῆλθε τοπικὴ σύνοδος, ἐν ᾗ διηρέθησαν αἱ γνῶμαι. Οἱ μέν, προεξάρχοντος τοῦ μητροπολίτου Καστορίας, ἤθελον ν' ἀποκηρυχθῶσι πάντες οἱ Βούλγαροι ἀρχιερεῖς καὶ αἱ πράξεις αὐτῶν ὡς παράνομοι, οἱ δὲ ὑπὸ τὸν συνετὸν καὶ πρᾶον ἐπίσκοπον Μογλενῶν ὑπεστήριξαν ἐνθέρμως τὴν γνώμην, ὅπως ἀναγνωρισθῶσιν αἱ ὑπὸ τῶν ἀρχιερέων γενόμεναι χειροτονίαι πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, ἑπομένως καὶ αἱ τούτων ἐκκλησιαστικαὶ πράξεις καὶ τὰ μυστήρια. Ἀλλ' ὁ Δημήτριος Χωματιανὸς ἀπεφήνατο, «ἵνα μὴ παντάπασι τὴν ἀκρίβειαν τῶν κανόνων περιφρονήσωμεν, μήτε τοῖς τούτων καταφρονηταῖς χώραν δῶμεν ἐκ παραδείγματος ὡς ἔννομα καὶ κανονικὰ πράττειν τὰ μὴ καθήκοντα», ἐφ' ᾧ καὶ κατεδίκασε τοὺς Βουλγάρους ἐπισκόπους, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν προαχθέντων εἰς χηρευούσας ἐπισκοπάς, εἰς ἀνέκκλητον στέρησιν τῶν θρόνων αὐτῶν, τοὺς δὲ παρ' αὐτῶν χειροτονηθέντας πρεσβυτέρους καὶ διακόνους εἰς κανονικὰ ἐπιτίμια. Οὐχ ἧττον ἀνεγνώρισε τὰς ἐκκλησιαστικὰς αὐτῶν πράξεις καὶ τὰ μυστήρια

Πολλῷ σπουδαιότερον ἦτο τὸ ζήτημα τῆς ρυθμίσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τῆς Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἐν Νικαίᾳ ἑδρεύοντα πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, διότι οἱ ἐν Ἀσίᾳ Ἕλληνες ἐθλίβησαν ἐκ τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ Θεοδώρου ὡς αὐτοκράτορος καὶ τῆς χρίσεως αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Χωματιανοῦ, σφετερισθέντος δικαιώματα πατριάρχου. Διὰ τῶν γεγονότων τούτων ἠπειλεῖτο δεινὴ διχοστασία ἐν τῷ ἑλληνισμῷ, πολιτικὴ ἅμα καὶ ἐκκλησιαστική, διότι ὁ Χωματιανός, κληρικὸς λογιώτατος ἀλλὰ καὶ σοφιστὴς πολυτροπώτατος, ἐθεώρησεν ἑαυτὸν πατριάρχην αὐτόνομον καὶ ἀνεξάρτητον ὡς δῆθεν «Ἀρχιεπίσκοπος Α΄ Ἰουστινιανῆς, Ἀχριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας». Εἰς τὴν πρώτην ἐκείνην πλάνην τῆς συνταυτίσεως τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος τοῦ Ἰουστινιανοῦ μετὰ τῆς Ἀχρίδος ὁ Χωματιανός, ἐκθάπτων ἐκ τῆς λήθης τίτλους καὶ περγαμηνὰς παραποιῶν καὶ ἐπίσημα ἔγγραφα, πρὸς ἐνίσχυσιν ματαίων φιλοδοξιῶν, προσέθηκεν ἐν ἐπιγνώσει παρεξήγησιν τῆς πράξεως τοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου περὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, ἥτις οὐδὲν ἀπολύτως τὸ κοινὸν εἶχε πρὸς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν τῆς Α΄ Ἰουστινιανῆς. Ἀλλὰ μὴ ἀρκούμενος εἰς ταῦτα ὁ Χωματιανός, διενοήθη νὰ καταλάβῃ τὴν θέσιν πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, παρὰ τὸν νέον αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων καὶ ἑπομένως νὰ ὑποτάξῃ ὑφ' ἑαυτὸν τὸν κλῆρον τοῦ δυτικοῦ βασιλείου τοῦ Θεοδώρου. Διότι ἐζήτει ὁ κλῆρος οὗτος νὰ διοργανωθῇ ἐν τῷ κράτει τοῦ Θεοδώρου εἰς ἰδίαν Ἐκκλησίαν, αὐτοδιοικουμένην μὲν ἀλλ' οὐχὶ καὶ αὐτοκέφαλον, διότι ἐμελλεν αὕτη νὰ διατελῇ ὑπὸ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, ἔχουσα μόνον τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν τοὺς ἰδίους ἐπισκόπους καὶ αὐτοδιοικεῖσθαι. Ἐπὶ ἰδίῳ σκοπῷ ὑπεβοήθει κατ' ἀρχὰς τὰς προσπαθείας ταύτας καὶ ὁ Δημήτριος Χωματιανός, διότι ὑφίστατο ἀνάγκη ἐγκρίσεως τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ τελεσθέντων παρὰ τοῦ ἐν Νικαίᾳ πατριάρχου πρὸς πρόληψιν ἀμφισβητήσεως τῆς νομιμότητος αὐτῶν, καὶ μόνον ὅταν παρὰ τοῦ ἐν Νικαίᾳ πατριάρχου ἀντετάχθη ἄρνησις, προέκυψεν εἰς μέσον ὁ Χωματιανὸς μετὰ τῶν ὑπερφιάλων αὐτοῦ ἀξιώσεων.

Οἱ ψηφίσαντες τὴν στέψιν τοῦ Θεοδώρου ἐπίσκοποι τοῦ βασιλείου αὐτοῦ συνελθόντες μετὰ τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ εἰς σύνοδον ἀπηύθυναν πρὸς τὸν νέον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸν Β΄ (1222—1240 εἰς Νίκαιαν μακρὸν «πιττάκιον τῶν ὅλων ἀρχιερέων, σχεδιασθὲν παρὰ τοῦ Ναυπάκτου». Ἐν αὐτῷ ἐδήλωσαν ὅτι ὁ βασιλεὺς Θεόδωρος δὲν θέλει ν' ἀποστέλλωνται ἀ

χιερεῖς ἐκ Νικαίας εἰς τὸ κράτος αὐτοῦ καὶ ζητοῦσιν ἑπομένως, ὅπως ὁ πατριάρχης «καθάπαξ ἀπροσώπως» ὁρίσῃ, ὅπως αἱ χειροτονίαι καὶ ἐκλογαὶ τῶν ἀρχιερέων γίνωνται ὑπ' αὐτῶν ἐν τῷ βασιλείῳ καὶ ν' ἀναγνωρίσῃ τὰς γενομένας ἤδη χειροτονίας ἀρχιεπισκόπων Κερκύρας, Λευκάδος, Φαρσάλων, ὡς κατ' οἰκονομίαν ἄλλας ἀλλαχοῦ γενομένας χειροτονίας ἀνεγνώρισεν· ὥρισαν δὲ καὶ προθεσμίαν τρίμηνον ἀποδοχῆς τῶν προτεινομένων, ἀπειλήσαντες ἕνωσιν μετὰ τοῦ πάπα Ρώμης καὶ ὑπαγωγὴν ὑπὸ τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ δικαιοδοσίαν, ἣν ἐμελέτα ὁ Θεόδωρος. Τὸ παράδοξον τοῦτο πιττάκιον ἦτο ὑπογεγραμμένον καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀχρίδος καὶ ὑπὸ τοῦ Ναυπάκτου, ὁ τελευταῖος ὅμως ἔγραψε καὶ ἰδιαιτέρως πρὸς τὸν πατριάρχην Γερμανόν, γνώριμον ὄντα αὐτῷ ἀπὸ πολλοῦ, καὶ ὡμολόγησεν ὅτι ἡ ἀφοσίωσις αὐτοῦ πρὸς τὸν μεγαλουργήσαντα βασιλέα Θεόδωρον παρέσυρεν αὐτὸν εἰς ἀντικανονικὰς πράξεις, δι' ἃς ᾐσθάνετο τύψεις συνειδότος καὶ ἐζήτει συγγνώμην. Ταῦτα μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ Ναυπάκτου ἄκων ὑπέγραψε τὸ ἀνωτέρω αὔθαδες τελεσίγραφον, συντεταγμένον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ. Οὗτος δὲ καὶ συγχαρητήριον ἐπιστολὴν ἔγραψε «πρὸς τὸν νεοχειροτονηθέντα ἐν Νικαίᾳ πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γερμανόν», ὡς «ἐλέῳ θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας». Δικαιολογούμενος ὅτι ἕνεκα τῶν ἀνωμαλιῶν ἐβράδυνε νὰ γράψῃ, πληροφορεῖ ὅτι τὰ κατ' αὐτὸν καλῶς ἔχουσι διὰ τῶν ἀόκνων τοῦ βασιλέως προσπαθειῶν, δι' ὧν «τὰ ἱερὰ ἐπισκοπεῖα ποιμέσιν ἐπεκοσμήθησαν», ὅθεν εὔχεται ὑπὲρ ἑνώσεως τῶν δύο Ἑλλήνων βασιλέων, ἵνα κατασυντριβῇ ἡ λατινικὴ ἐξουσία καὶ ἐπικαλεῖται τὰς εὐχὰς τοῦ πατριάρχου. Οἴκοθεν νοεῖται ὅτι ὁ Χωματιανὸς ἤλπιζε νὰ λάβῃ εὐνοϊκὴν ἀπάντησιν, ἥτις θὰ ἦτο καὶ ἀναγνώρισις τῶν ὑπ' αὐτοῦ τετελεσμένων. Ἀλλ' ὁ πατριάρχης, συγκαλέσας ἐν Νικαίᾳ σύνοδον ἐκ τεσσαράκοντα ἐπισκόπων, ἔδωκεν εἰς τὸ πιττάκιον τῶν ἀρχιερέων ἀρνητικὴν ἀπάντησιν, ἀποφανθεὶς ὅτι «οὔτε συμφέρον οὔτε εὐπρεπὲς τοῖς ὁμογενέσι δύο βασιλεῖς καὶ πατριάρχας ἔχειν». Ὑπέδειξε, δηλονότι, ὅτι οὔτε ὁ Θεόδωρος ἔπρεπε ν' ἀναγνωρίζηται ὡς βασιλεὺς οὔτε ὁ Ἀχρίδος, ἐξερχόμενος τοῦ κύκλου τῆς δικαιοδοσίας αὐτοῦ, νὰ καταλάβῃ ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς ἐν τῷ βασιλείῳ τοῦ Θεοδώρου Ἐκκλησίας, ὑπαγομένης ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον, καὶ νὰ σφετερίζηται δικαιώματα πατριάρχου στέφων καὶ χρίων βασιλεῖς. Σαφέστερον ταῦτα ὑπέδειξεν ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ἐν τῇ ἀπαντήσει αὐτοῦ πρὸς τὸν «Μακαριώτατον ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας», ἀποδίδων εἰς αὐτὸν τὸν τίτλον τοῦ «Μακαριωτάτου», ὃν καὶ ἄλλοι ἀρχιεπίσκοποι εἶχον, οὐχὶ ὅμως καὶ τὸν τοῦ «ἀδελφοῦ καὶ συλλειτουργοῦ» ἕνεκα τῶν ἀντικανονικῶν αὐτοῦ πράξεων, ἃς αὐστηρῶς ἐλέγχει ἐν τῇ ἐπιστολῇ. Οὐχ ἧττον δηλοῖ ὁ πατριάρχης ὅτι ἀπονέμει συγγνώμην καὶ ὅτι ἀποστέλλει τὸν μητροπολίτην Ἀμάστριδος, συνοδικῇ ἀποφάσει, πρὸς ἐξέτασιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τοῦ βασιλείου τῆς Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας.

Ὁ Δημήτριος Χωματιανός, βαθύτατα αἰσθανθεὶς τὸ κατανεχθὲν κατ' αὐτοῦ πλῆγμα, ἐματαίωσε μὲν τὴν ἐξαρχικὴν ἀποστολὴν τοῦ μητροπολίτου Ἀμάστριδος, ἔγραψε δὲ βραδύτερον καὶ ἀπάντησιν πρὸς τὸν πατριάρχην Γερμανόν, δι' ἧς τελείως ἐξεδήλωσε καὶ τὰ φρονήματα αὐτοῦ καὶ τὰς παραλόγους τάσεις. Μετὰ πολλῆς τῆς προπετείας γράφων, παριστᾷ τὰ ἐν τῇ πατριαρχικῇ πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῇ ὡς ὑπαγορεύσεις τοῦ ἐν Νικαίᾳ Ἕλληνος βασιλέως, δικαιολογῶν δὲ τὴν γενομένην ὑπ' αὐτοῦ χρίσιν καὶ στέψιν τοῦ Θεοδώρου λέγει ὅτι προέβη εἰς τὴν πρᾶξιν ταύτην συνεπείᾳ τῆς ἀποφάσεως τῶν ἐν Ἄρτῃ συνελθόντων ἀρχιερέων, ἕνεκα τῆς ὑπεροχῆς τῆς τοῦ θρόνου αὐτοῦ (τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ) μεγαλειότητος, καὶ ὅτι παράδειγμα τοιαύτης μὴ συμβιβαζομένης τελείως πρὸς τὴν ἀκρίβειαν τῶν κανόνων πράξεως ἔχει τὰς ἐν Νικαίᾳ γενομένας ἀναγορεύσεις καὶ προχειρίσεις βασιλέως καὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Διὰ μακρῶν δὲ ὑποδεικνύων ὅτι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐπιτρέπεται ἡ «οἰκονομία», τῶν περιστάσεων ἑκάστοτε ἐπιβαλλουσῶν αὐτήν, ἀπορεῖ πῶς ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ἐτεκλήρωσεν εἰς ἑαυτὸν τὸ δικαίωμα τοῦ κατασκευάζειν μύρον, ἐνῷ τοῦτο, λέγει, δύναται πᾶς ἐπίσκοπος νὰ κατασκευάσῃ καὶ δὲν εἶναι ἄκυρον ἐκεῖνο, ὅπερ δὲν ἀποστάζει ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλὰ προχωρῶν πειρᾶται νὰ δείξῃ, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ρλα' Νεαρᾶς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὅλως ἀνιστορήτως, ὅτι ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς, οὖσα ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν πάσης Βουλγαρίας ἐν τῇ σειρᾷ τῶν πατριαρχικῶν θρόνων, ἤρχετο τρίτη, προηγουμένη τοῦ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐπὶ πλέον δ' ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Α' Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας, ὡς βικάριος τοῦ πάπα, εἶχε τὸ δικαίωμα τοῦ στέφειν βασιλεῖς. Οὐδόλως ἄρα παράδοξον ὅτι τοιαῦτά τινα περὶ τοῦ ἀξιώματος αὐτοῦ ἔχων φρονήματα, μετεχειρίσθη ἐν πρακτικοῖς ἐπὶ ἄλλῃ περιστάσει περὶ ἑαυτοῦ τὴν φράσιν «δεσποτικὴ θεία μεγαλειότης». Δὲν ἐθεώρει πλέον ἑαυτὸν ἁπλῶς πατριάρχην, ἀλλὰ καὶ πατριάρχου ἀνώτερον, οἷον ὑπελάμβανε τὸν πάπαν. Θέλων δὲ νὰ παραστήσῃ τὸν πατριάρχην ἀντικανονικὰς τολμήσαντα πράξεις, ἀναμιμνήσκεται τῆς ἱδρύσεως τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου, ἣν θεωρεῖ ἐπέμβασιν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος. Ἐν γένει δὲ ὁ Δημήτριος Χωματιανὸς ἐκ τῶν ἐπιστολῶν καὶ ἐνεργειῶν αὐτοῦ καταφαίνεται ὅτι ἐζήτει νὰ στηρίξῃ τὴν θεωρίαν ὅτι ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως οὐδεμίαν πλέον δικαιοδοσίαν εἶχεν ἐν τῷ δεσποτάτῳ τῆς Ἠπείρου τῷ ἐπεκταθέντι διὰ τοῦ Θεοδώρου Κομνηνοῦ μέχρι Θεσσαλονίκης, μόνη δὲ ἡ ὀρθόδοξος πίστις συνέδεε τὸν πατριάρχην πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τοῦ δεσποτάτου. Διότι ἡ Ἐκκλησία ἔπρεπε νὰ μείνῃ ἐλευθέρα καὶ αὐτόνομος, ἀνεξάρτητος ἀπὸ τοῦ Πατριαρχείου. Τῆς Ἐκκλησίας ὅμως ταύτης ἐζήτησε νὰ ἐξουσιάσῃ ὁ Δημήτριος Χωματιανός, ὡς ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος καὶ πάσης Βουλγαρίας.

Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ κατέπεσε τὸ θεμέλιον, ἐφ' οὗ ἐστήριξε τὸ φανταστικὸν αὐτοῦ οἰκοδόμημα ὁ Χωματιανός. Τῷ 1230 ὁ Θεόδωρος Δούκας Ἄγγελος Κομνηνὸς ἡττήθη καὶ ᾐχμαλωτίσθη ὑπὸ τοῦ Βουλγάρου τσάρου Ἀσάν. Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ μικρὸν μέρος τοῦ δεσποτάτου ἀφέθη εἰς τὸν ἀδελφὸν τοῦ Θεοδώρου Μανουήλ, γαμβρὸν ὄντα τοῦ Ἀσάν, ἀλλὰ τὸ μέγιστον μέρος τοῦ δεσποτάτου προσήρτησαν εἰς τὸ ἑαυτῶν κράτος οἱ Βούλγαροι, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ἀχρίδος, ἣν ἐπὶ δεκαπενταετίαν ἐκράτησαν. Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος δὲν διελύθη, ὁ δὲ νέος δεσπότης τῆς Ἠπείρου Μανουὴλ ἔσπευσεν ἀμέσως ν' ἀποκαταστήσῃ τὰς σχέσεις τῶν ἐν τῷ δεσποτάτῳ ἐπισκόπων μετὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, δεχθεὶς ὡς ἀντιπρόσωπον αὐτοῦ τὸν μητροπολίτην Ἀγκύρας Χριστοφόρον, κατὰ τινων ἐνεργειῶν τοῦ ὁποίου διεμαρτυρήθη ὁ Χωματιανός. Ὁ Ἰωάννης Ναυπάκτου παρῃτήθη τῆς θέσεως αὐτοῦ, ὡς καὶ πρότερον δὲ ἡ μητρόπολις Ναυπάκτου ἐτάχθη ἐν ταῖς μητροπόλεσι τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Ἀχρίδος ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων (1251) παρέμεινεν ἡ ἀρχιεπισκοπὴ ὡς αὐτοκέφαλος, ἐνισχυθεῖσα κατόπιν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ καὶ τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου διὰ πολλῶν προνομίων ἕνεκα τῆς ὅλως ἐξαιρετικῆς σημασίας αὐτῆς. Οὕτως ἐτέθη τέρμα εἰς τὰ κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα συνταράξαντα αὐτὴν ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα, ἅτινα προκληθέντα ὑπὸ τῆς ἀδοτήτου παρεισδύσεως τῶν Λατίνων εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων προξενηθέντων αὐτῇ κακῶν, ἠπείλησαν νὰ διασπάσωσι τὴν ἑνότητα τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Τὰ μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τῇ 15 Αὐγούστου 1261 ἀνέκτησαν οἱ Ἕλληνες τὴν Κωνσταντινούπολιν, οὕτω δὲ ἀποκατεστάθη καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἐπανελθόντος εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τοῦ Ἀρσενίου Αὐτωριανοῦ 1255—1259, 1261—1267). Ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς ἐπόψεως ἐξαιρετικῶς ἀνεδείχθη ἡ Μονεμβασία, ἕνεκα τῆς πολιτικῆς αὐτῆς σημασίας. Ἐπὶ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, γενομένης νέας διατάξεως τῶν ἐπαρχιῶν, προήχθη εἰς μητρόπολιν ἡ ἐπισκοπὴ Μονεμβασίας, ὑπὸ τὴν μητρόπολιν Κορίνθου τέως ὑπαγομένη. Ὁ τοῦ Μιχαὴλ διάδοχος Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος (1282—1328) δι' εἰδικοῦ χρυσοβούλλου παρεχώρησεν ἐξαιρετικὰς προνομίας εἰς τὸν μητροπολίτην Μονεμβασίας, φέροντα τὸν τίτλον «ἐξάρχου πάσης Πελοποννήσου». Βραδύτερον (1354) ἀπεστάλη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἰς Κόρινθον ὀρθόδοξος μητροπολίτης φέρων τὸν τίτλον «ἐξάρχου πάσης Ἀχαΐας», ἀλλὰ μὴ δυνάμενος οὗτος νὰ διαμένῃ ἐν τῇ λατινοκρατουμένῃ Κορίνθῳ εἶχε τὴν ἕδραν αὐτοῦ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου. Εἰς αὐτὴν δὲ ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης ΣΤ' Καντακουζηνὸς (1341—1359, διὰ χρυσοβούλλου ἐχορήγησε πολλὰς προνομίας, ἀνανεώσας τὰς δωρεὰς τῶν προκατόχων του Ἀνδρονίκου Β' (1282—1328) καὶ Ἀνδρονίκου Γ' (1328—1341).

Ἐν Ἀθήναις ἡ δυναστεία τῶν Ἀτζαϊώλων ἐπέτρεψε τὴν ἐγκατάστασιν ὀρθοδόξου μητροπολίτου, χωρὶς ὅμως ν' ἀπομακρυνθῇ καὶ ὁ Λατῖνος, ὅστις παρέμεινε μέχρι τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως (1560) καὶ χωρὶς νὰ παραχωρηθῇ εἰς τὸν ὀρθόδοξον ὁ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως μητροπολιτικὸς ναός. Ὁ ὀρθόδοξος μητροπολίτης Ἀθηνῶν, μικρὸν κατὰ μικρόν, ἠδυνήθη νὰ καταλάβῃ πάσας τὰς ἐπισκοπὰς τῆς μητροπόλεως, ἔφερε δὲ κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα τὸν τίτλον «ἐξάρχου πάσης Ἑλλάδος, προέδρου Θηβῶν καὶ Νέων Πατρῶν».

Καθ' ὃν περίπου χρόνον ἐγκαθιδρύετο ὀρθόδοξος μητροπολίτης ἐν Ἀθήναις, οἱ Βενετοί, καταλαβόντες τὴν Μεθώνην καὶ Κορώνην ἐν Πελοποννήσῳ, ἐπέτρεψαν νὰ μεταβῶσιν εἰς αὐτὰς ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι. Ἐπὶ πλέον ἐπετράπη ὑπὸ τῶν Βενετῶν νὰ χειροτονῶνται οὐ μόνον ἐν Μονεμβασίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν Μεθώνῃ καὶ Κορώνῃ οἱ ὀρθόδοξοι ἱερεῖς τῆς Κρήτης, στερουμένης ἰδίου ὀρθοδόξου ἐπισκόπου. Καὶ εἰς τὴν Ναύπακτον, ἣν κατέλαβον οἱ Ἀλβανοὶ ἐκδιώξαντες τοὺς Λατίνους, ἀποκατεστάθη ὀρθόδοξος μητροπολίτης ἑδρεύων ἐν Ἄρτῃ, προήχθη δὲ περὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς μητροπολίτην ὁ ἐπίσκοπος Ἰωαννίνων, ὑπὸ τὸν Ναυπάκτου τελῶν, καὶ οὕτως ἐνεφανίζετο διὰ τὴν Ἤπειρον καὶ τὴν ἀπέναντι λατινοκρατουμένην Κέρκυραν νέον σπουδαιότατον ἐκκλησιαστικὸν κέντρον. Καὶ εἰς τὴν Λάρισαν μετέβη Ἕλλην ὀρθόδοξος μητροπολίτης, μετὰ τὴν κατάληψιν ὑπὸ τῶν Σέρβων τῆς Θεσσαλίας, ὁπότε ἤρξαντο ἱδρυόμεναι αἱ περίφημοι μοναὶ τῶν Μετεώρων. Τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἀποκαθίστατο οὕτως εἰς τὴν πρὸ τῶν Σταυροφοριῶν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ. Μόνον αἱ ξενοκρατούμεναι νῆσοι παρέμειναν ἐκτὸς τῆς δικαιοδοσίας ταύτης, ἀλλ' ἡ εὐεργετικὴ αὐτοῦ δρᾶσις ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας ἐξικνεῖτο καὶ μέχρις αὐτῶν διὰ τοῦ πιστοῦ εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν κλήρου. Ἐνιαχοῦ ἐξηκολούθουν ἀπηνεῖς οἱ κατὰ τῶν ὀρθοδόξων διωγμοί, ἰδίως ἐν Κύπρῳ καὶ ἐν Κρήτῃ. Ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Ἄνθιμος ἀποσταλεὶς εἰς Κρήτην ὑπὸ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ὡς «πρόεδρος Κρήτης» πρὸς παραμυθίαν τῶν ὀρθοδόξων καὶ στήριξιν αὐτῶν, συνελήφθη, ἀξιώσει τοῦ λατινικοῦ κλήρου, ὑπὸ τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν καὶ καθείρχθη ἐν ὑπογείῳ, ἔνθα καὶ ἐτελεύτησε τὸν βίον μαρτυρικῶς. Ὁμοίως ἀπέθανον καὶ ἐν Κρήτῃ καὶ ἀλλαχοῦ πολλοὶ ἕτεροι ὀρθόδοξοι κληρικοί τε καὶ λαϊκοί, διωκόμενοι ὑπὸ τῶν Λατίνων. Οὐχ ἧττον ἡ ὀρθοδοξία ἐσῴζετο.

Αἱ Σταυροφορίαι διηύρυναν τὸ χάσμα μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ. Δυστυχῶς, οἱ ἐπίσκοποι Ρώμης ἀντὶ νὰ βοηθήσωσι τὴν κινδυνεύουσαν Ἀνατολήν, προὐκάλεσαν συζητήσεις περὶ ἑνώσεως καὶ καθ' ἃς στιγμὰς ὁ Τοῦρκος κατακτητὴς ἔκρουε τὰς πύλας τῆς Πόλεως.

Ἡσυχαστικαὶ ἔριδες. Καὶ μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, τὸ μεῖζον μέρος τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐξηκολούθει κατεχόμενον ὑπὸ τῶν Φράγκων, ὑφ' οὓς διετέλει ὑπόδουλος καὶ ἡ ἐν αὐταῖς Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία. Ἐνίσχυε δὲ αὐτὴν τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον. Ἀλλ' εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνάκτησιν ἤρξαντο νέαι ἀπόπειραι πρὸς ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία μὴ δυνηθεῖσα νὰ ἐξαναγκάσῃ τοὺς Ὀρθοδόξους Ἕλληνας εἰς ὑποταγήν, εἶχε στραφῇ πρὸς τὴν Νίκαιαν καὶ ἐζήτησε νὰ διαπραγματευθῇ τὰ ζητήματα τῆς ἑνώσεως μετὰ τῶν ἐκεῖ βασιλέων καὶ πατριαρχῶν. Νῦν ὅμως τὴν πρωτοβουλίαν τῶν διαπραγματεύσεων ἀναλαμβάνει ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος, ὅστις ἐζήτησε δι' αὐτῶν νὰ προλάβῃ πᾶσαν ἐκ τῆς Δύσεως κίνησιν πρὸς ἐπανάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν ἐκδιωχθέντων Φράγκων. Τῶν διεξαχθεισῶν συζητήσεων ἡ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἔμεινε, κατ' ἀνάγκην, ἀμέτοχος, ἀλλ' οὕτως ἢ ἄλλως τὰ ἐξ αὐτῶν προκύπτοντα γεγονότα εὕρισκον καὶ ἐν αὐτῇ ζωηρὰν ἀπήχησιν.

Ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος εὑρὼν ὁμόφρονα καὶ συμπράκτορα τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννην Βέκκον (1275—1282), κατ' ἀρχὰς μὲν ἀντίθετον πρὸς τὴν ἐπιδιωκομένην μετὰ τῶν Λατίνων ἕνωσιν, εἶτα δὲ ἔνθερμον αὐτῆς ὑπέρμαχον γενόμενον, καὶ ἀποδεχθεὶς τὰς σχετικὰς περὶ ἑνώσεως ἢ μᾶλλον τῆς ὑποταγῆς τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τὴν Ρωμαϊκὴν, ἀποφάσεις τῆς ἐν Λογδούνῳ τῷ 1274 συνελθούσης συνόδου, ἠθέλησε νὰ ἐπιβάλῃ αὐτὰς διὰ τῆς βίας πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, προὐκάλεσε δὲ μεγίστην ἀνωμαλίαν καὶ διαταραχὴν ἰδίως ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἀποθανόντος τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου (1281) ὁ διάδοχος αὐτοῦ Ἀνδρόνικος Β' (1281—1332), ἀνήγειρεν ἐκ βάθρων τὴν μονὴν Ξηροποτάμου καὶ μεγάλην ἐπεδείξατο εὔνοιαν πρὸς τὸ Ἅγιον Ὄρος. Καὶ αἱ μὲν μάταιαι ἀπόπειραι πρὸς ἕνωσιν ἐξηκολούθησαν συνταράσσουσαι τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, κατὰ δὲ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ἰδιαιτέραν διαταραχὴν προὐκάλεσαν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει καὶ ἀλλαχοῦ αἱ λεγόμεναι «ἡσυχαστικαὶ» ἔριδες. Ἀνέκαθεν ὑπῆρχον μεταξὺ τῶν μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους οἱ ἐφαρμόζοντες ἐν τῇ ἀσκήσει αὐτῶν μυστικιστικάς τινας θεωρίας, στηριζομένας ἐπὶ τῶν εἰς τὸν Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ἀποδιδομένων συγγραμμάτων. Ταύτας ὑπεστήριξε καὶ ὁ Συμεών, ὁ νέος Θεολόγος († 1042), μετ' αὐτὸν δὲ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ὁ Γρηγόριος Σιναΐτης († 1346) μονάσας ἐν Κύπρῳ καὶ ἐν Σινᾷ, εἶτα δὲ δι' Ἱεροσολύμων μεταβὰς εἰς Κρήτην εὗρε διδάσκαλόν τινα τῆς «ἡσυχίας» τὸν μοναχὸν Ἀρσένιον, παρ' οὗ ἐδιδάχθη ταύτην· μεταβὰς δ' εἰς Ἅγιον Ὄρος μετέδωκεν εἰς τοὺς ἐκεῖ μοναχοὺς τὸν τρόπον τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκήσεως. Οὗτος συνίστατο εἰς τὴν νοερὰν προσευχήν, καὶ μυστικὴν θεωρίαν τοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ μοναχοί τινες παραμορφώσαντες τὸν τρόπον τῆς προσευχῆς ταύτης καὶ περιορίσαντες αὐτὴν ἁπλῶς εἰς τὴν ἐντεταμένην καὶ ἐπίμονον θεωρίαν τοῦ ὀμφαλοῦ πρὸς κατόπτευσιν «ἀΰλου» φωτός, προὐκάλεσαν τὰ σκώμματα τοῦ ἐκ Καλαβρίας τῆς Ἰταλίας μοναχοῦ Βαρλαάμ, δόντες ἀφορμὰς εἰς τὰς οὕτω κληθείσας «ἡσυχαστικὰς» ἔριδας. Ὑπὲρ τῆς «ἡσυχίας» ἐξεδηλώθη διαπρε-

Digitized by Google

πὴς μοναχὸς τοῦ Ἁγίου Ὄρους ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἄλλοι δὲ μετὰ τοῦ Βαρλαὰμ ἐπετέθησαν κατ' αὐτῆς. Τὸ ζήτημα περιεστρέφετο κυρίως περὶ τὸ ἂν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ὁρατὸν εἰς τοὺς αἰσθητοὺς ὀφθαλμοὺς τὸ θεῖον καὶ ἄκτιστον φῶς, ὅπερ καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ Σωτῆρος εἶδον κατὰ τὴν μεταμόρφωσιν αὐτοῦ ἐν Θαβώρ. Κατόπιν τὸ ζήτημα περιεστράφη περὶ τὸ ἂν μόνη ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ ἢ καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ εἶναι μεθεκτή. Ὁ Βαρλαὰμ καὶ οἱ ἀκολουθήσαντες αὐτὸν περιέπεσαν εἰς πλάνας, καὶ ἐνίκησε μὲν ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς κατὰ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει συγκροτηθεῖσαν σύνοδον (1341), ἐνίκησεν ἐφεξῆς καὶ ἐν δευτέρᾳ συνόδῳ, κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος συνελθούσῃ, τὸν ὑποστηρίξαντα τὰς θεωρίας τοῦ Βαρλαὰμ Γεώργιον Ἀκίνδυνον, ἀλλ' αἱ ἐπακολουθήσασαι ραγδαῖαι δυναστικαὶ μεταβολαὶ ἐν τῷ αὐτοκρατορικῷ θρόνῳ τοῦ Βυζαντίου προυκάλεσαν τὴν συγκρότησιν νέων συνόδων (1345, 1347) καθ' ἃς ἡ νίκη ἐδίδετο εἰς τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, μεγάλως ταλαιπωρηθέντος.

Τῷ 1349 ὁ Παλαμᾶς ἐχειροτονήθη ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ἐξηκολούθησε δὲ τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τῶν «ἡσυχαστῶν», καθ' ὧν εἶχεν ἀντεπεξέλθει καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς μετὰ πολλῆς βιαιότητος. Τῷ 1351 ἐν νέᾳ συνόδῳ ἐθριάμβευσεν ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἐπανέκαμψε δὲ τῷ 1356 εἰς Θεσσαλονίκην, ἀφοσιωθεὶς ἔκτοτε εἰς τὰ ποιμαντικά του καθήκοντα καὶ εἰς τὰς πολυτίμους συγγραφάς. Τὸ προκληθὲν ἐκ τῶν «ἡσυχαστικῶν» συζητήσεων ζήτημα εἶχε προσλάβει διαστάσεις, διότι ἐνεφανίσθησαν ἔντονοι αἱ ἀντιθέσεις μεταξὺ τοῦ πνεύματος τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ πνεύματος τῆς Δύσεως. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ὑπῆρξεν ἀντίπαλος τῶν λατινιζόντων ἑνωτικῶν, ἀντεπεξελθὼν κατ' αὐτῶν διὰ σπουδαίων συγγραμμάτων.

Ὀρθόδοξα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα ἐν Ἑλλάδι. Παρὰ τὰς μεγάλας ἀνωμαλίας, ἃς ὑφίσταντο αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι, καὶ παρὰ τὴν πολλαχοῦ ἐπικράτησιν τῶν ξένων, διεσώζετο ἡ ἑνότης τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους διὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Σπουδαῖα δὲ κέντρα τῆς πνευματικῆς τοῦ Ἔθνους ζωῆς ἦσαν αἱ μοναί, ἐκπληροῦσαι μεγάλην ἀποστολήν. Εἰς τὰς πανταχοῦ δὲ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ὑπαρχούσας προσετέθησαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην αἱ μοναὶ τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν (Καλαμπάκας) ἐν Θεσσαλίᾳ, ἣν κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα κατέλαβον οἱ Σέρβοι ὑπὸ τὸν Στέφανον Δουσὰν († 1355). Ἤδη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1358 καὶ 1368 ἐπὶ τῶν κατὰ τὴν ἔξοδον τοῦ Πηνειοῦ ὑψηλῶν καὶ ἀποκρήμνων βράχων ὁ «Πρῶτος» τῆς Σκήτης Σταγῶν καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς Δούπιανης, παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Καστράκιον, Νεῖλος ὀνόματι, εἶχεν ἀνεγείρει περὶ αὐτὴν τέσσαρας ναοὺς ἐντὸς σπηλαίου. Ἡ Σκήτη Σταγῶν ἀπετελεῖτο ἐκ πολλῶν ἀσκητηρίων μοναχῶν, κέντρα ἐχόντων τὸν ναὸν Δούπιανης, περὶ ὃν ἠγέρθη ἡ μονή. Ὁ ναὸς ἦτο τὸ «καθολικὸν» ἢ «κυριακὸν» τῆς σκήτης. Καθ' ὃν χρόνον ὁ Νεῖλος προέβαινεν εἰς τ' ἀνώτερο κτίσματα, ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης μετὰ τοῦ πνευματικοῦ του πατρὸς Γρηγορίου ἀνῆλθεν εἰς τὸν βράχον Στῦλον, ὅπου ὑπῆρχε ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν, νῦν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος λεγόμενος, καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ μονάζων. Βραδύτερον ἐπὶ τοῦ βράχου Πλατυλίθου ἔκτισε τὸν ναὸν τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, τὸν βράχον δ' ἐκεῖνον ὠνόμασε Μετέωρα. Περὶ τοὺς ναοὺς διὰ τῶν προσερχομένων μοναχῶν ἐμορφοῦντο μοναί, εἰς ἃς γενικῶς ἀπεδόθη τὸ ὄνομα Μετέωρα. Τοιαύτη ἦτο καὶ ἡ Μονὴ τῆς Ὑπαπαντῆς. Τῷ 1367 εἶχεν ἱδρυθῆ καὶ ἡ μονὴ τοῦ ἁγίου Στεφάνου ὑπὸ Ἀντωνίου Καντακουζηνοῦ, πιθανῶς Σέρβου, ὁ δὲ Ἰωάννης, υἱὸς τοῦ χωροδεσπότου Θεσσαλίας καὶ τῆς Ἠπείρου Συμεὼν Οὔρεση, ἐχορήγησε γενναίως διὰ τὴν ἐπαύξησιν τῆς μονῆς τοῦ Μετεώρου, εἰς ἣν καὶ εἰσήχθη ὡς μοναχὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωάσαφ. Ὁ ναὸς τοῦ Μετεώρου, ὅστις ἀπέβη τὸ καθολικὸν τῶν Μετεώρων, ἀπετέλει τὸ ἱερὸν τοῦ βραδύτερον ἐπαυξηθέντος καὶ σῳζομένου σήμερον ναοῦ. Ὁ Ἰωάσαφ, γενόμενος ἡγούμενος τῆς μονῆς Μετεώρου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου (1583), ἔτι μᾶλλον ηὔξησε καὶ ἀνέδειξε τὴν μονήν. Ἐπὶ πλέον δὲ περὶ τὸ 1390 προήγαγε τὴν ἀπέναντι τοῦ Μετεώρου κειμένην ἐπὶ δυσπροσίτου βράχου Μονὴν τῆς Ὑψηλοτέρας. Πολλοὶ συνέρρεον εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων μορφωθείσης οὕτω νέας μοναστικῆς Πολιτείας, ἐφαμίλλου πρὸς τὴν τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω. Ὑπ' αὐτὴν ὑπήχθη καὶ ἡ πρώτη Σκήτη Σταγῶν, συγχωνευθεῖσα μετὰ τῆς μονῆς Δούπιανης. Μετὰ δὲ ὅτι ἡ Θεσσαλία μετὰ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος κατεκτήθη ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἀλλ' εὐτυχῶς οὗτοι ηὐνόησαν τὸν μοναχικὸν βίον καὶ παρέσχον πολλὰς προνομίας εἰς τὰς μονὰς Μετεώρων, προαχθείσας εἰς μεγάλην ἀκμήν. Βραδύτερον ἱδρύθησαν καὶ ἕτεραι μοναί, οὕτω δὲ εἰς τὰς κυριωτέρας 12 μονὰς προσετέθησαν καὶ πολλαὶ μικρότεραι. Αἱ μοναὶ τῶν Μετεώρων ἀπέβησαν τὸ στήριγμα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἐν Θεσσαλίᾳ κατὰ τὴν ἐπελθοῦσαν τουρκοκρατίαν καὶ κέντρον σπουδαίας πνευματικῆς ζωῆς διὰ τὴν ὅλην Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος. Εἶχον πλουσίας βιβλιοθήκας, ὡς αἱ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἐκοσμήθησαν δὲ οἱ ναοὶ αὐτῶν ἐπὶ τῶν δυσπροσίτων ἐκείνων βράχων διὰ λαμπρῶν μνημείων τῆς ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς τέχνης.

Ἐκ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων σπουδαῖον πνευματικὸν κέντρον ἀπέβη ἡ Θεσσαλονίκη, ἥτις μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν ξένων κατακτητῶν καὶ τὴν ἀνάκτησίν της ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων προήχθη εἰς μεγάλην ἀκμήν. Ἐκοσμήθη δὲ διὰ λαμπρῶν μονῶν καὶ ναῶν. Τούτων ὑπερέχει ὁ περίβλεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου τοῦ μυροβλήτου, πολιούχου τῆς πόλεως, συνδεθέντος πρὸς πάσας τὰς ἱστορικὰς αὐτῆς περιπετείας. Ὁ μεγαλοπρεπὴς ναὸς ἱδρύθη τὸ πρῶτον ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ μεγαλομάρτυρος τῷ 412 ὑπὸ τοῦ ἐπάρχου τοῦ Ἰλλυρικοῦ Λεοντίου. Ὑπῆρξε δὲ τὸ κέντρον τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῆς πόλεως, εἰς ὃ πανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος συνέρρεον μυριάδες προσκυνητῶν. Μεσοῦντος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἡ πόλις ἐταράχθη ὑπὸ τῶν λεγομένων Ζηλωτῶν, ἀποτελεσάντων ἰδίαν ὀργάνωσιν καὶ ἐπιδιωξάντων κοινωνικὰς μεταρρυθμίσεις. Τῷ 1342 οἱ Ζηλωταὶ προσεταιρισθέντες τοὺς ἀκτήμονας καὶ τοὺς ἀέργους, ἐπανεστάτησαν κατὰ τῶν πλουσίων καὶ τῶν εὐγενῶν, ἐγκατέστησαν δικτατωρικὴν ἀρχήν, μόλις δὲ μετὰ ἑπταετίαν διὰ τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ ἀποκατεστάθη ἡ τάξις ἐν τῇ πόλει. Ἐκ τῶν Ἱεραρχῶν τῆς πόλεως διωρίσθη ὁ συνεργάτης καὶ διάδοχος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ Νικόλαος Καβάσιλας († 1371), ὅστις ἐπηνώρθωσε καὶ τὸν παρεκτραπέντα ἡσυχασμὸν διὰ τῶν λαμπρῶν αὐτοῦ συγγραφῶν, ἐν αἷς ἐξέχει ἡ «Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς». Τὸ θαυμάσιον περιεχόμενον τῆς συγγραφῆς ταύτης ἐξεπήγασεν ἐκ τοῦ βάθους τῆς ψυχῆς τοῦ εὐσεβοῦς συγγραφέως. Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας κατὰ τὰς ἐμφυλίους διαμάχας μεταξὺ τοῦ Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου καὶ Ἰωάννου ΣΤ' Καντακουζηνοῦ (1347 — 1355) ἐχρησίμευσεν ὡς πρεσβευτής. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἐτίμησε τὸν Θεσσαλονίκης διὰ τοῦ τίτλου «Παναγιώτατος» καὶ τοῦ δικαιώματος ὁμοίως τοῖς Πατριάρχαις γράφειν «ἡ μετριότης ἡμῶν» ἀντὶ «ἡ ταπεινότης». Λήγοντος δὲ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1380 καὶ 1396 τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον Θεσσαλονίκης ἐκόσμησεν ὁ Ἰσίδωρος Γλαβᾶς, δεινὸς θεολόγος καὶ ῥήτωρ, ἀναπτύξας μεγάλην ἐκκλησιαστικὴν καὶ κοινωνικὴν δρᾶσιν.

Τελευταία ἀπόπειρα πρὸς ἕνωσιν. Οἱ ἐκ τῶν Τούρκων κίνδυνοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς ἣν σχεδὸν εἶχε περιορισθῆ ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, ἐνίσχυσαν τὴν ἰδέαν τῆς ἀντὶ πάσης θυσίας ἑνώσεως τῆς Ὀρθοδόξου μετὰ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἥτις ὑπέσχετο ὅτι μετὰ τὴν ἕνωσιν ἔμελλε νὰ βοηθήσῃ τὴν κινδυνεύουσαν πόλιν. Ἐμορφώθησαν τότε δύο μερίδες, ἡ τῶν *Ἑνωτικῶν* καὶ ἡ τῶν *Ἀνθενωτικῶν*, τῶν μὲν ὑποστηριζόντων, τῶν δὲ ἀποκρουόντων τὴν ἕνωσιν. Ἐν τῇ φραγκοκρατουμένῃ Ἑλλάδι ἦτο ἰσχυρὰ ἡ μερὶς τῶν Ἑνωτικῶν. Μετὰ πολλὰς διαπραγματεύσεις ἀπεφασίσθη νὰ συγκροτηθῇ Σύνοδος ἐν τῇ Δύσει, εἰς ἣν προσωπικῶς ἀπεφάσισαν νὰ μεταβῶσιν ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Ζ' Παλαιολόγος (1425—1448) καὶ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἰωσὴφ Β' (1416—1439). Ἐξ Ἑλλάδος μετέβη ὁ Γεώργιος Γεμιστὸς Πλήθων, γενναίως ὑποστηρίξας τὰς ἀπόψεις τῶν ὀρθοδόξων, ἐνῷ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, ὁ Βησσαρίων Νικαίας καὶ ὁ Ἰσίδωρος Ρωσίας, ὑπῆρξαν ὑπέρμαχοι τῶν λατινικῶν ἀντιλήψεων. Ἡ Σύνοδος συνῆλθε κατ' ἀρχὰς ἐν Φερράρᾳ, εἶτα δὲ ἐν Φλωρεντίᾳ, ἔνθα διὰ βιαίων μέσων καὶ ληστρικῶν τρόπων ἐπεβλήθη εἰς τοὺς Ἀνατολικοὺς ἡ ὑπογραφὴ τοῦ ὅρου τῆς ἑνώσεως (5 Ἰουλίου 1439). Ἐκ τῶν ἀρχιερέων μόνος ἠρνήθη νὰ ὑπογράψῃ ὁ Μᾶρκος Ἐφέσου († 1443), δὲν ὑπέγραψε δὲ ὡσαύτως καὶ ὁ Πλήθων.

Ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ γενομένη ψευδὴς ἐκείνη ἕνωσις ἐπηύξησε μᾶλλον τὴν σύγχυσιν, διότι οἱ ὀρθόδοξοι ζωηρότερον ἀπεδοκίμαζον τὴν λατινικὴν Ἐκκλησίαν, ζητοῦσαν νὰ κυριαρχήσῃ ἐπὶ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐν Ἀθήναις καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ὁ ὅρος τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου ἐφηρμόζετο, ἐμνημονεύετο δὲ ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων ἱερέων τὸ ὄνομα τοῦ πάπα Ρώμης, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Ἀθηναίου ἱερέως Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ πρὸς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Μητροφάνη Β' (1440—1443). Τινὲς τῶν λατινοφρόνων ἐπισκόπων τῆς Ἑλλάδος, ὡς ὁ Ἰωσὴφ Μεθώνης, συνέγραψαν καὶ ἀπολογίας ὑπὲρ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου. Κατά τινας ἀποφάσεις τῆς Συνόδου ταύτης ἐν ἑκάστῃ τῶν Ἰονίων νήσων, ἐκτὸς τῆς Κεφαλληνίας καὶ τῆς Ζακύνθου, ὁ ὀρθόδοξος ἑλληνικὸς κλῆρος ὑπήγετο ὑπὸ τὸν ἐν αὐτῇ Λατῖνον ἐπίσκοπον, ἐν Κεφαλληνίᾳ δὲ καὶ ἐν Ζακύνθῳ οἱ ἐπίσκοποι ἔμελλον νὰ ἐκλέγωνται ἐκ περιτροπῆς ἔκ τε τῶν Λατίνων καὶ ἐκ τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων. Ἡ διάταξις αὕτη ἀπεσκόπει εἰς τὸν ἐκλατινισμὸν τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες διαρρήδην ἀπεκήρυσσον ὡς ἀλλαξοπιστίαν τὴν ἕνωσιν τῆς Φλωρεντίας. Οἱ πάπαι Ρώμης ἐπέμενον ἀνενδότως ζητοῦντες τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ὅρου τῆς Φλωρεντίας, διότι ἐθεώρουν ἤδη ὑποτεταγμένην τὴν Ὀρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν εἰς αὐτούς. Τῷ 1459 ἐξελέγη ἐν Ρώμῃ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ὁ Ἰσίδωρος Μόσχας ἐκ τῶν φανατικῶν λατινοφρόνων. Μετὰ ἓν ἔτος ὁ πάπας Πῖος Β' (1458—1464) ἐδέχθη ὑπὸ τὴν προστασίαν του τὴν εἰς τὴν παπικὴν ἕδραν δωρηθεῖσαν Μονεμβασίαν, εἰς ἣν ἐγκατέστησε Λατῖνον ἐπίσκοπον, θανόντα δὲ μετὰ μικρὸν τὸν Ἰσίδωρον ἀντικατέστησε διὰ τοῦ περιφανεστάτου Ἕλληνος καρδιναλίου Βησσαρίωνος († 1470), ὅστις ὡς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἀνέπτυξε μεγάλην δραστηριότητα, ὅπως ἀφομοιώσῃ τοὺς Ἕλληνας ὀρθοδόξους πρὸς τοὺς Λατίνους, ἔχων συνεργάτας διαπρεπεῖς Ἕλληνας λογίους, ὡς τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλιον ἐργαζόμενον ἐν Κρήτῃ. Τῷ 1460 ἁλωθείσης τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὁ τελευταῖος κύριος αὐτῶν Θωμᾶς Παλαιολόγος ἔφυγεν εἰς Ρώμην, ἀποκομίζων τὴν ἱερὰν κάραν τοῦ ἁγίου Ἀποστόλου Ἀνδρέου ὅπου τῇ συστάσει τοῦ Βησσαρίωνος ἐδωρήσατο τὸ λείψανον τοῦτο εἰς τὸν πάπαν Πῖον Β', μετὰ μεγάλων τιμῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν τελετῶν ἀποθέσαντα αὐτὸ ἔν τινι τῶν ναῶν τῆς Ρώμης.

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ (1470—1821)

Ἀποκατάστασις τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν Ἑλλάδι. Τρία ἔτη μετὰ τὴν πολυθρήνητον ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453), ἤτοι τῇ 4 Ἰουνίου 1456, ἡμέρᾳ Παρασκευῇ, ἐκυριεύθη ὑπὸ τῶν Τούρκων ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, μετὰ διετίαν δὲ (1458) εἰσῆλθεν εἰς αὐτὴν ὁ κατακτητὴς Μωάμεθ Β' θριαμβευτικῶς. Τῷ 1470 ἐξεδίωξεν οὗτος τοὺς Ἑνετοὺς ἐξ Εὐβοίας καὶ ταυτοχρόνως κατέλαβε τὴν Πελοπόννησον, συμπληρώσας οὕτω τὴν κατάκτησιν τῆς Ἑλλάδος. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἀρνητικῶς ὠφέλησε τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ δι' αὐτῆς τὴν ὑποδουλωθεῖσαν χώραν, διότι ἀπεμάκρυνε μὲν τὸν ἐπείσακτον λατινικὸν κλῆρον, ὑπεβοήθησε δὲ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ὀρθοδόξων ἱεραρχῶν καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος οἱ ὀρθόδοξοι ἱεράρχαι ἀνέκτησαν τὰς θέσεις των, ἐπειδὴ δὲ ὁ κατακτητὴς ἠνέχθη τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἀναγνωρίσας προνόμιά τινα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἤρξατο καὶ πάλιν, ὅσον τότε ἦτο δυνατόν, ἡ κανονικὴ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ ἐν Ἑλλάδι.

Εἰδικάς τινας προνομίας παρὰ τοῦ κατακτητοῦ ἀπέκτησε καὶ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν. Ἐν τῇ Ἀκροπόλει παρέμεινε τουρκικὴ φρουρὰ ὑπὸ τὸν φρούραρχον «δεισδάρην» καλούμενον, ἀπεστέλλετο δ' ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὁ «βοεβόδας» ἤτοι ὁ διοικητὴς τῆς πόλεως καὶ ὁ δικαστὴς «καδής». Ἡ πόλις ἀπέλαυε σχετικῆς αὐτονομίας, ὀλίγοι δὲ Τοῦρκοι παρέμενον ἐν αὐτῇ. Ἐθεωρεῖτο ἡ πόλις κτῆμα τοῦ «κισλάραγα» τοῦ σουλτάνου, ἤτοι τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν εὐνούχων τοῦ σεραγίου, ὅστις ἐδέχετο εὐμενῶς τὰς αἰτήσεις τῶν κατοίκων καὶ ἐπροστάτευεν αὐτούς.

Οἱ ναοὶ τοῦ Παρθενῶνος τῆς Ἀκροπόλεως καὶ οἱ ὁπωσδήποτε ἐξέχοντες ἐν τῇ πόλει τῶν Ἀθηνῶν, καταληφθέντες ὑπὸ τῶν Τούρκων, μετεβλήθησαν εἰς τζαμία. Ἐκτός τινων ἄλλων διεσώθη τὸ ἀρχαῖον Θησεῖον, ὅπερ ἦτο μεταβεβλημένον εἰς ναὸν τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Οὐχ ἧττον ἡ Ἐκκλησία ἤρξατο καταλαμβάνουσα διακεκριμένην θέσιν. Ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν ἐφοδιαζόμενος διὰ σουλτανικοῦ βερατίου, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ μητροπολῖται τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, ὡς πρόεδρος τοῦ κοινοτικοῦ συμβουλίου Ἀθηνῶν, ἀπέκτησε σημαντικὴν πολιτικὴν ἰσχὺν καὶ ἀπέβη ἐν σμικρῷ ἐθνάρχης. Ἔφερε δὲ τίτλον «μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ Λεβαδείας, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Ἑλλάδος» ἢ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα «μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ ἔξαρχος πάσης Ἑλλάδος καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων καὶ τὸν τόπον ἐπέχων τοῦ Καισαρείας».

Κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς τουρκοκρατίας μετὰ τὰς ἐπελθούσας ἀλλεπαλλήλους συμφορὰς τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἐλάχισται ἦσαν αἱ ἐκκλησιαστικαὶ ἐπαρχίαι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐν αἷς συμπεριελαμβάνοντο καὶ αἱ τῆς Ἑλλάδος. Ἐξ ἀναγραφῆς τῶν ἐπισκοπῶν τῶν χρόνων ἐκείνων μανθάνομεν ὅτι ὁ Θεσσαλονίκης εἶχεν ὑφ' ἑαυτὸν ἐπισκοπὰς Κίτρους, Σερβίων, Κασσανδρείας, Καμπανίας, Πέτρας, Ἀρδαμερίου, Ἱερισσοῦ καὶ Ἁγίου Ὄρους, Λιτῆς, Ρεντίνης, Πλαταμῶνος καὶ Λυκοστομίου. Ὁ μητροπολίτης Κορίνθου τὰς ἐπισκοπὰς Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος, Κεφαλληνίας Ζακύνθου, Ζημαινᾶς, Ταρσοῦ καὶ Πολυφέγγους. Ὁ Μονεμβασίας τὰς ἐπισκοπὰς Κυθηρίας, Μεθώνης, Κορώνης, Ἕλους, Μαΐνης, Ἀνδρούσης, Ζευγνῶν ἤτοι Καλαμάτας καὶ τοῦ Ρέοντος. Ὁ Ἀθηνῶν τὰς ἐπισκοπὰς Διαυλείας, Ταλαντίου, Ἄνδρου, Σκύρου, Σόλωνος, Μενδενίτζης. Ὁ Παλαιῶν Πατρῶν δύο ἐπισκοπὰς Ὠλένης καὶ Κερνίτζης. Ὁ Λαρίσης τὰς ἐπισκοπὰς Δημητριάδος, Λιτζᾶ καὶ Ἀγράφων, Φαναρίου, Ζητουνίου, Θαυμακοῦ, Σταγῶν, Λοιδορικίου, Γαρδικίου, Ραδοβιζίου καὶ Σκιάθου. Ὁ Ναυπάκτου τὰς ἐπισκοπὰς Βενδίτζης, Ἀετοῦ, Ἀχελῴου. Ρωγῶν. Ὁ Φιλίππων τὴν ἐπισκοπὴν Ἐλευθερουπόλεως. Ὁ Ἰωαννίνων τὰς ἐπισκοπὰς **Βελλᾶς,** Βουθρωτοῦ, Γλ-

Digitized by Google

…κέων, Δρυϊνουπόλεως, Χειμάρας. Ὁ Λακεδαιμονίας τρεῖς ἐπισκοπάς, Ἀμυκλῶν, Καρυουπόλεως, Βρεσθένης. Καὶ τέλος ὁ Εὐρίπου τῆς Εὐβοίας τὰς ἐπισκοπὰς Ὠρεοῦ, Καρύστου, Πορθμοῦ, Αὐλῶνος, Καναλίων. Ἐν ταῖς νήσοις ὑπῆρχεν ἡ μητρόπολις Ῥόδου μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Λέρνης καὶ ἡ Μυτιλήνης μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Ἐρισσοῦ.

Πάντως αἱ δειναὶ περιστάσεις τῆς Ἐκκλησίας συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐλάττωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν καὶ τὴν ἀραίωσιν τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Ἀλλ' ἡ ἀποκατάστασις τῆς ὀρθοδόξου ἱεραρχίας μικρὸν κατὰ μικρὸν συνεπήγαγε καὶ τὴν πύκνωσιν τοῦ ὀρθοδόξου ποιμνίου, πολλῷ μᾶλλον ὅτε ἐξέλιπεν ὁ λατινικὸς κλῆρος, ὁ καταπιέζων αὐτό. Ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἀναγραφὴν τῶν ἐπισκοπῶν, ἥτις ἀναμφιβόλως δὲν εἶναι πλήρης, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπισκοπῶν, μετὰ τὸν μητροπολίτην Μονεμβασίας ἤρχετο ὁ μητροπολίτης Λαρίσης, ἀλλ' οὗτος ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος δὲν ἤδρευεν ἐν τῇ πόλει Λαρίσης. Ἐν ἀρχῇ δὲ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος συνεχωνεύθησαν μετὰ τῆς μητροπόλεως Λαρίσης αἱ ἐπισκοπαὶ Γαρδικίου, Τρίκκης καὶ Περιστερᾶς, ἀλλὰ βραδύτερον ἀπεσπάσθη ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου. Ὁ μητροπολίτης Λαρίσης διέτριβεν ἐν Τρικκάλοις, ὅθεν ἐτιτλοφορεῖτο Λαρίσης καὶ Τρίκκης. Ὅτε δ' ἐν ἔτει 1734 ἀπεσπάσθη καὶ ἡ ἐπισκοπὴ Τρίκκης, γενομένη αὐτοτελής, ὁ Λαρίσης διέμεινεν ἐν Τυρνάβῳ, διότι ἡ Λάρισα μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν ἐλαχίστους εἶχε Χριστιανούς. Τὴν μητρόπολιν Λαρίσης ἐν ἀρχῇ τῆς ὑπ' ὄψιν ἡμῶν περιόδου ἐλάμπρυνεν ὁ ἅγιος Βησσαρίων. Γεννηθεὶς οὗτος περὶ τὸ 1490 ἐν τῷ χωρίῳ τῆς Θεσσαλίας Μεγάλη Πόρτα (τέως δήμου Αἰθίκων) ἔτυχεν ἐπιμεμελημένης ἐκκλησιαστικῆς μορφώσεως. Ὑπηρετήσας δὲ κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Λαρίσης Μᾶρκον (1499—1520) ἐχειροτονήθη ὑπ' αὐτοῦ ἐπίσκοπος Δομενίκου (τῆς Ἐλασσόνος), ἀλλὰ μὴ γενόμενος δεκτὸς ὑπὸ τῶν κατοίκων, τῷ 1514 διωρίσθη ἔξαρχος Σταγῶν, μετὰ ἑξαετίαν δὲ (1520) προήχθη εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσης. Ὑπὸ τὴν ἰδιότητα ταύτην ἀνέπτυξεν ὁ Βησσαρίων μεγάλην Ἐκκλησιαστικὴν δρᾶσιν, ἱδρύσας, πρὸς τοῖς ἄλλοις, παρὰ τὸ γενέθλιον χωρίον Μεγάλη Πόρτα τὴν ἱερὰν μονὴν Δουσίκου, προέβη εἰς διάφορα κοινωφελῆ ἔργα, κατασκευάσας τὴν ἐπὶ τοῦ Ἀχελῴου μεγάλην γέφυραν, καθὼς καὶ ἄλλας γεφύρας καὶ ὁδοὺς ἀνὰ τὴν Θεσσαλίαν. Περὶ τὸ 1535 συνέταξε τὴν σῳζομένην ἔτι διαθήκην του, ἀπεβίωσε δὲ τῇ 13 Σεπτεμβρίου 1540, τιμηθεὶς ὡς ἅγιος ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Τὴν βιογραφίαν του συνέταξεν ὁ σύγχρονος αὐτῷ μοναχὸς Παχώμιος Ρουσάνος (1510—1553). Εἶναι δὲ ὁ ἅγιος Βησσαρίων Β' μητροπολίτης Λαρίσης διάφορος τοῦ Βησσαρίωνος Α' τοῦ ἀπὸ Δημητριάδος ἐν ἔτει 1489—1490 προαχθέντος ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Διονυσίου Α' (1466—1471, 1489—1491) εἰς τὴν μητρόπολιν Λαρίσης.

Γενικώτερον δέ, αἱ ὑπαγόμεναι ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον ἐκκλησιαστικαὶ ἐπαρχίαι τῆς Ἑλλάδος διῃροῦντο εἰς τὰς ἐπαρχίας τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Δύσεως, ὑφ' ἣν ἐνοοῦντο πᾶσαι αἱ λοιπαί. Πατριαρχικοὶ ἔξαρχοι περιώδευον συνεχῶς πρὸς εἴσπραξιν τῶν πατριαρχικῶν δικαιωμάτων, δι' ὧν ἡ Ἐκκλησία κατώρθου ν' ἀντεπεξέρχηται κατὰ τῶν ἀπαιτήσεων τῶν δυναστῶν, οὐχὶ δὲ σπανίως περιώδευον αὐτοπροσώπως καὶ οἱ πατριάρχαι, οἵ τε τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἱ τῶν λοιπῶν θρόνων, ἰδίως δὲ τῶν Ἱεροσολύμων. Οὗτοι ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος εἶχον ἀποκτήσει ἐν Ἀθήναις καὶ ἀλλαχοῦ μετόχια τοῦ Παναγίου Τάφου. Μέγας ἀριθμὸς τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ἄλλων θρόνων προήρχετο ἐκ τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Κατ' αὐτὸν ἔτι τὸν ΙΕ' αἰῶνα πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἐχρημάτισεν ὁ ἐξ Ἀθηνῶν Ἰωακεὶμ ὁ Πάνυ (1487—1567), ὃν διεδέχθησαν οἱ ἐκ Κρήτης πατριάρχαι Σίλβεστρος (1569—1590), Μελέτιος Πηγᾶς (1590—1601), Κύριλλος Λούκαρις (1601—1621 + 1638), Γεράσιμος Σπαρταλιώτης (1621—1636). Κατὰ τοὺς ἐφεξῆς αἰῶνας ἐκόσμησε τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Ἱεροσολύμων μακρὰ σειρὰ ἱεραρχῶν ἐκ Δημητσάνης τῆς Πελοποννήσου, ὁ Γερμανὸς (1537—1579), ὁ Σωφρόνιος (1579—1608), ὁ Θεοφάνης (1608—1644), ὁ Δοσίθεος (1669—1707), ὁ Χρύσανθος Νοταρᾶς (1707—1731), ὡσαύτως οἱ ἐξ Ἀθηνῶν Παρθένιος καὶ Ἐφραὶμ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα. Τινὲς τούτων ὡς ὁ Δοσίθεος, ὁ Χρύσανθος καὶ ὁ Ἐφραὶμ διεκρίθησαν καὶ ὡς θεολόγοι καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς.

Οὕτω μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Φράγκων, παρὰ τὰ ἐκ τῶν νέων δυναστῶν ἀνήκουστα δεινά, ἡ ἀποκατασταθεῖσα ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἠδυνήθη ν' ἀναδείξῃ ἐξ ἑαυτῆς μεγάλας πνευματικὰς δυνάμεις καὶ δι' ἑαυτὴν καὶ διὰ τὴν καθόλου ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Κέντρον τῆς ὁρμωμένης ἐν αὐτῇ νέας πνευματικῆς κινήσεως ἀπέβη καὶ πάλιν ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, μετὰ τὴν ἐπὶ φραγκοκρατίας, ἀπὸ ὀρθοδόξου ἐπόψεως, ἀφάνειαν. Διακεκριμένοι ἱεράρχαι κοσμοῦσι τὸν θρόνον Ἀθηνῶν, λόγιοι ἄνδρες διδάσκουσιν ἐν τῇ πόλει εἰς ἣν βραδύτερον εἰσήγαγε πρῶτος τὴν σπουδὴν τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων ὁ Ἀθηναῖος Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, διδάξας ὕστερον ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἀλλαχοῦ. Κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα ἐν Ἀθήναις, ἀναγεννᾶται ὁ μοναχικὸς βίος καὶ δι' ἄλλων μὲν μοναχῶν, ἀλλ' ἰδίᾳ διὰ τῆ λογίας καὶ περιακούστου μοναχῆς Φιλοθέη, Μπενιζέλου 1522—1589), ἱδρυσάσης τὴν μονὴν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἐντὸς τῶν Ἀθηνῶν (ὅπου σήμερον ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν καὶ παραρτήματα ἐκτὸς αὐτῆς. Ἀθηναῖοι λόγιοι κληρικοί, ὡς ὁ Ἀθηνῶν Θεοφάνης Καρύκης (1592—1596), ὁ γενόμενος ὕστερον πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, εἰργάζοντο καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, ἰδίως δ' ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἥτις πολὺ περισσότερον ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀπέβη τὸ κατ' ἐξοχὴν κέντρον τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Εἰς αὐτὸ κατέφευγον καὶ οἱ τῶν λοιπῶν θρόνων πατριάρχαι καὶ ὑπ' αὐτοῦ ἐρρυθμίζοντο τὰ τῆς ζωῆς τοῦ καταδυναστευομένου, ὑπὸ τοῦ ἑτεροθρήσκου κατακτητοῦ, ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησιας.

Γενικὴ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀποκατασταθεῖσα μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν Φράγκων καὶ ἑνωθεῖσα πάλιν μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, εὑρέθη μετὰ τοῦ πνευματικοῦ ποιμνίου αὐτῆς εἰς οἵαν δυσάρεστον θέσιν γενικῶς εὑρέθησαν καὶ τὰ λοιπὰ τμήματα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν ταῖς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτηθείσαις χώραις. Ἐν μέσῳ τῶν φρικτῶν ἐρειπίων τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καταστροφῆς, ἐπακολουθησάσης μετὰ τὴν ἀχαρακτήριστον καταπιεστικὴν διαγωγὴν τῶν Φράγκων, ὁ νέος κατακτητὴς δὲν κατεδίωξε μὲν συστηματικῶς τὴν θρησκείαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἡ ἔναντι ὅμως αὐτοῦ στάσις ἐδημιούργει κίνδυνον ἐξαφανισμοῦ οὐ μόνον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς θρησκείας τοῦ ὑποδουλωθέντος λαοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἐκαλεῖτο νὰ ἐκπληρώσῃ νέαν μεγίστην ἀποστολὴν κατὰ τὴν μεγίστην ἐκείνην περιπέτειαν αὐτοῦ.

Τὸ Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἠγέρθη ἐκ τῶν ἐρειπίων τῆς πολιτικῆς καταστροφῆς τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου, ἵνα συνεχίζον παλαιὰν καὶ ἔνδοξον παράδοσιν περιλάβῃ πρὸ παντός, καὶ συγκρατήσῃ τοῦ ἑλληνικοῦ γένους τὴν ἑνότητα. Ἡ ἀνεπίσχετος τουρκικὴ κατάκτησις τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ νήσων συνεπήγαγε τὴν ἐξωτερικὴν ἑνότητα τοῦ γένους ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, ἡ δ' ἐξωτερικὴ ἑνότης συνεπήγαγε καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ὑπὸ τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἑνότητα. Οὕτω δὲ συνηνοῦντο τὰ τέως διεσπασμένα τοῦ ἑλληνισμοῦ τμήματα. Τὸ πατρειαρχεῖον ἐπεκοινώνει ἤδη μετὰ τῶν Ἀθηνῶν, τῶν Πατρῶν, τῆς Κορίνθου, τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπείρου, τῆς Κύπρου, τῆς Ῥόδου, τῆς Κρήτης, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας, τῆς Μικρασίας ὁλοκλήρου. Ἐπετελεῖτο ἀληθῶς ἓν τῶν θαυμάτων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, διότι τὸ ἑλληνικὸν γένος μετὰ τὴν ἀνεκδιήγητον καταστροφὴν εὑρίσκει τοὺς τρόπους, ἵνα σωθῇ ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ πατριαρχεῖον καθίστατο σύμβολον ἑνώσεως ἐν ταῖς ἰδέαις τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος, κέντρον ἐθνικῆς περισυλλογῆς.

Τὸ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου ἱδρυθὲν τουρκικὸν κράτος ἦτο μουσουλμανικὸν κράτος, στηριζόμενον ἐπὶ τῶν διατάξεων τοῦ Κορανίου. Οἱ νόμοι αὐτοῦ ἠδύναντο νὰ ἐφαρμόζωνται μόνον ἐπὶ Μουσουλμάνων. Κατ' ἀνάγκην δὲ οἱ Χριστιανοὶ ὑπήκοοι τοῦ κράτους, ἐφ' ὅσον ἐγίνοντο ἀνεκτοὶ διὰ πληρωμῆς κεφαλικοῦ φόρου, ἔμενον θρησκευτικῶς ἐλεύθεροι ὑπὸ τοὺς θρησκευτικοὺς των ἀρχηγούς. Τούτου ἕνεκα ὁ πορθητὴς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνεγνώρισε τὸν πατριάρχην ὡς ἐθνάρχην τῶν νέων Ἑλλήνων ὑπηκόων. Τὸ πρῶτον δοθὲν εἰς τὸν πατριάρχην Γεννάδιον Σχολάριον βεράτιον δὲν διεσώθη, ἀλλ' ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν μαρτυριῶν τῶν συγχρόνων χρονογράφων καὶ τῶν σῳζομένων μεταγενεστέρων βερατίων, ὁ πατριάρχης εἶχεν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν του τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν κλῆρον, τοὺς ναοὺς καὶ τὰς μονὰς μετὰ τῆς περιουσίας των, τὰ θρησκευτικά, ἐκπαιδευτικὰ καὶ φιλανθρωπικὰ καθιδρύματα. Εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ συλλέγῃ τακτικὰς ἢ ἐκτάκτους πρὸς συντηρησίν των εἰσφορὰς καὶ ἐρρύθμιζεν ἐλευθέρως πάντα τ' ἀφορῶντα εἰς τὸν οἰκογενειακὸν βίον τῶν Χριστιανῶν. Ὡς ἐθνάρχης ὁ πατριάρχης ἦτο ὑπεύθυνος ἔναντι τοῦ σουλτάνου διὰ τὴν ὑποταγὴν καὶ τὴν εἰρήνην τῶν Χριστιανῶν. Τὰ αὐτὰ δικαιώματα εἶχον ἐν ταῖς ἐπαρχίαις καὶ οἱ ἀρχιερεῖς, βοηθούμενοι ὑπὸ τῶν δημογερόντων. Τὸ πατριαρχικὸν ὡς καὶ τὸ ἀρχιερατικὸν δικαστήριον ἐδίκαζον ἀνεκκλήτως τὰς μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν διαφοράς, πολλάκις δὲ καὶ τὰς μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ Τούρκων διαφοράς. Καὶ ἐδικαιοῦτο μὲν νὰ προσφύγῃ τις εἰς τουρκικὸν δικαστήριον, ἀλλὰ συνήθως προελαμβάνετο τοῦτο. Τὰ πρὸς ναοὺς ἢ μονὰς ἢ χάριν τῶν πτωχῶν κληροδοτήματα τῶν Χριστιανῶν ὑπεχρεοῦντο ν' ἀναγνωρίζωσι τὰ τουρκικὰ δικαστήρια, μόνον ἐν σχετικαῖς περιπτώσεσι δεχόμενα τὴν μαρτυρίαν Χριστιανοῦ. Παρ' ἑκάστῳ ἀρχιερεῖ ὑπῆρχε καὶ ἰδιαίτερος συμβολαιογράφος, διότι ὁ ἀρχιερεὺς ὑπέγραφε καὶ ἐπεκύρου πᾶν συμβόλαιον τῶν Χριστιανῶν, ὡσαύτως ὑπέγραφε καὶ ἐπεκύρου τὰς διαθήκας καὶ τὰ περὶ κηδεμονίας ἔγγραφα. Ἦτο δὲ συνήγορος τῶν Χριστιανῶν παρὰ ταῖς τουρκικαῖς ἀρχαῖς, ἀντιπρόσωπος τῶν ὑποδούλων, σύμβουλος αὐτῶν καὶ παραστάτης.

Ἕνεκα τῆς κοινοτικῆς αὐτοδιοικήσεως τῶν ὑποδούλων, διατελούσης ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς Ἐκκλησίας, διωργανώθη αὕτη θαυμασίως ἐντὸς τοῦ τουρκικοῦ κράτους. Αἱ μεγάλαι ἐλλείψεις τῆς διοικήσεως τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως ἐνίσχυον ἔτι μᾶλλον τὴν ἑλληνικὴν αὐτοδιοίκησιν. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ὡς ἀρχηγὸς τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτείας, ἀπέβη διὰ τοὺς ὑποδούλους «αὐθέντης» καὶ «βασιλεύς», καταλαβὼν τὴν θέσιν τοῦ ἐκλιπόντος αὐτοκράτορος, ἔχων ὡς σῆμα τὸν δικέφαλον ἀετόν, περιβεβλημένος πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν μεγαλειότητα, ἐπικοινωνῶν πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Πύλην διὰ τοῦ Τούρκου ὑπουργοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν (ρεῒς-ἐφέντη, ἀλληλογραφῶν πρὸς τοὺς ξένους μονάρχας. Συγκεντρωμένοι ὄντες οἱ ὑπόδουλοι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ των, ὡς ἰδιαίτερος ὀργανισμός, ἐφαίνοντο ἀληθῶς συγκροτοῦντες κράτος ἐν κράτει.

Ἀλλὰ τὸ ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν κράτος εὑρίσκετο ἐν κράτει βαρβαρότητος καὶ αὐθαιρεσίας. Ὁ πατριάρχης ἦτο «δέσμιος βασιλεὺς ἐν μέσῳ δεσμίου λαοῦ». Οἱ ὑπόδουλοι διετήρησαν μὲν τὴν θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν, ἀλλ' ἐστερήθησαν παντὸς ἀνθρωπίνου δικαιώματος. Τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας καθίσταντο χάρτης ἄγραφος, ἐφ' ὅσον διὰ τὸν ξένον κατακτητὴν «ἡ αὐθαιρεσία ἦτο κανὼν καὶ ἡ ἰδιοτροπία νόμος». Ὁ προστυχὼν Τοῦρκος πασᾶς ἠδύνατο δι' ἑνὸς λακτίσματος νὰ συντρίψῃ τὸ οἰκοδόμημα τῆς κοινοτικῆς αὐτοδιοικήσεως, νὰ καταργήσῃ πᾶν προνόμιον. Ὁ ὑπόδουλος ἐθεωρεῖτο κατώτερον ὄν, ὑπόχρεως ὢν ν' ἀποδίδῃ κεφαλικὸν φόρον πρὸς ἐξαγορὰν τῆς ζωῆς του καὶ μυρίους ἄλλους φόρους τακτικοὺς ἢ ἐκτάκτους. Φόρος ὑπῆρχε καὶ «διὰ τὴν ἐξερεύνησιν τῶν ναῶν». Ἰδιαίτεροι ὑπάλληλοι ἀποζῶντες ἐκ τοῦ φόρου τούτου περιήρχοντο καὶ ἐπεθεώρουν τοὺς ναούς. Μικρά τις ἂν ἐγίνετο ἐπισκευή, ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀφορμὴ κατακρημνίσεως ὁλοκλήρου τοῦ ναοῦ, τῆς μαστιγώσεως ἢ φυλακίσεως τῶν κατοίκων, τῆς ἐπιβαρύνσεως αὐτῶν διὰ μεγάλων χρηματικῶν προστίμων. Ὠνόμαζον δὲ οἱ Τοῦρκοι τοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς «στάβλους», πολλάκις δὲ εἰσῆγον τὰ ζῷά των εἰς αὐτούς. Πρὸς ἀποφυγὴν τούτου οἱ μοναὶ ἐνιαχοῦ εἶχον πολὺ χαμηλὰς θύρας. Πολλάκις ἡ δαπάνη διὰ τὴν ἐπίτευξιν ἀδείας τῆς κυβερνήσεως πρὸς ἐπισκευὴν ναοῦ τινος ὑπερέβαινε τὴν διὰ τὴν ἐπισκευὴν ἀπαιτουμένην. Μεγάλας δαπάνας ἀπῄτει ἡ διέλευσις δημοσίου ὑπαλλήλου διὰ χριστιανικῆς πόλεως ἢ ὁ διορισμὸς νέου διοικητοῦ ἢ ἀνωτέρου ὑπαλλήλου, διότι ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις ἀπὸ τοῦ σουλτάνου Μουρὰτ Γ' (1566) ἐπώλει τὰς θέσεις διὰ πλειοδοσίας ἐπὶ ἓν ἔτος. Οἴκοθεν δ' ἐννοεῖται ὅτι ὁ δαπανῶν πρὸς κατάληψιν θέσεώς τινος Τοῦρκος διοικητής, μεταβαίνων εἰς αὐτὴν μετὰ σμήνους ὑπαλλήλων καὶ ἀβέβαιος ὢν περὶ τῆς ἐν αὐτῇ παραμονῆς του, ἔσπευδεν ὄχι μόνον νὰ εἰσπράξῃ ὅσα ἐδαπάνησεν, ἀλλὰ καὶ νὰ πλουτήσῃ. Ἐφορολόγει δὲ βαρύτατα πρῶτον τὸν ἀρχιερέα τοῦ τόπου καὶ τοὺς δημογέροντας. Ἀπαισιώτερος πάντων τῶν φόρων ἐπὶ πολὺν χρόνον ἦτο τὸ παιδομάζωμα διὰ τὸ τάγμα τῶν γενιτσάρων.

Οἱ πασάδες καὶ οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι ἠδύναντο ν' ἀφαιρέσωσιν ὄχι μόνον τὴν περιουσίαν ἀλλὰ καὶ τὴν τιμὴν καὶ τὴν σύζυγον καὶ τὰς θυγατέρας καὶ τὴν ζωὴν τῶν ὑποδούλων, ζωὴν ἥτις καθίστατο ἀδιάλειπτον μαρτύριον. Ἐξαιρετικῶς μόνον κατὰ τὰς τρεῖς ἡμέρας τοῦ Πάσχα εἶχον τὸ δικαίωμα οἱ Χριστιανοὶ νὰ διασκεδάζωσι δημοσίᾳ. Κατὰ τὰς λοιπὰς ἡμέρας τοῦ ἔτους προσεπάθουν νὰ μὴ φαίνωνται, νὰ μὴ ἀκούωνται, ἂν συνέπιπτε νὰ συγκατοικῶσι μετὰ Τούρκων. Δὲν ἐδικαιοῦντο οἱ Χριστιανοὶ νὰ φορῶσιν ἐνδύματα χρωματιστὰ ὡς οἱ Τοῦρκοι, ἀλλὰ πένθιμα ἐνδύματα, αἱ οἰκίαι των δὲν ἠδύναντο νὰ εἶναι ὑψηλότεραι τῶν οἰκιῶν τῶν γειτόνων των Τούρκων ἢ νὰ ἔχωσι παράθυρον βλέπον πρὸς τουρκικὸν τζαμί, δὲν ἐδικαιοῦντο νὰ ἱππεύωσιν ἢ νὰ κάθηνται διερχομένου Τούρκου.

Θεωρητικῶς εἶχε παραχωρηθῆ θρησκευτικὴ ἐλευθερία διὰ τῶν προνομίων, ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι ὑπῆρχεν ἀκήρυκτος διωγμὸς κατὰ τῆς Ἐκκλησίας. Οὐχὶ σπανίως Χριστιανοὶ ὑπεβάλλοντο εἰς φρικτὰς βασάνους καὶ ὑφίσταντο μαρτύρια διὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς ἁλώσεως ἤρξατο μακρὰ σειρὰ νεομαρτύρων. Οἱ σουλτᾶνοι περιήρχοντο εἰς ἀνακολουθίαν πρὸς ἑαυτούς, οἰκτρῶς παραβιάζοντες τὰ προνόμια. Ἀλλ' εὐτυχῶς ἡ παραβίασις δὲν ἦτο συστηματική, ὠφείλετο δὲ μᾶλλον εἰς τὴν αὐθαιρεσίαν. Ἡ Ἐκκλησία διὰ μυρίων τρόπων κατώρθου νὰ προλαμβάνῃ τὴν καταστροφήν, αὐτὴ πρώτη ὑφισταμένη τὰ πλήγματα τῆς αὐθαιρεσίας. Διὰ

Digitized by Google

τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔζησαν οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες ἐπὶ τουρκοκρατίας ὡς οἱ Χριστιανοὶ τῶν πρώτων αἰώνων. Πατριάρχαι καὶ ἀρχιερεῖς διαρκῶς ἐπένοντο, ὑποχρεούμενοι νὰ πληρώνωσι βαρυτάτους φόρους τακτικοὺς ἢ ἐκτάκτους, εἰσπραττομένους παρὰ τοῦ λαοῦ. Οἱ ἀνώτατοι λειτουργοὶ τοῦ κράτους μετεχειρίζοντο τὴν ἐξουσίαν πρὸς χρηματισμόν, ἀπομυζῶντες πᾶσαν δύναμιν τῶν ὑποδούλων. Οἱ ἀπειθάρχητοι γενίτσαροι κύριον ἀσχόλημά των εἶχον τὰς ἁρπαγάς, τὰς ἀτιμώσεις, τοὺς βιασμούς. Πολλοὶ τῶν ὑποδούλων, ὅπως ἀποφεύγωσι τὰς τυραννικὰς καταπιέσεις, ἠναγκάζοντο ἐξωτερικῶς νὰ ἐκτουρκίζωνται, δεχόμενοι μὲν τὸ θρήσκευμα τοῦ Ἰσλὰμ ἀλλ' ἐν τῷ βάθει τῆς ψυχῆς των διασῴζοντες τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Πλεῖστοι Χριστιανοὶ πολλαχοῦ τοῦ τουρκικοῦ κράτους καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Κωνσταντινουπόλει ἐφαίνοντο ἐξωτερικῶς Μουσουλμᾶνοι, ὄντες ἐν τῷ κρυπτῷ Χριστιανοί. Ἑλληνίδες κόραι ἐξηναγκάζοντο νὰ συζευγνύωνται Τούρκους, ἀντιθέτως δὲ πᾶς Χριστιανὸς ἔχων σχέσεις μετὰ Μουσουλμανίδος ἐξηναγκάζετο νὰ γίνῃ Μουσουλμᾶνος, ἄλλως κατεδικάζετο εἰς θάνατον.

Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, τοιοῦτον ὑφιστάμενον διωγμόν, θὰ διέτρεχε μέγιστον κίνδυνον ἄνευ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν αὐτῇ δὲν εὗρε μόνον τὴν ἐξωτερικήν του ἑνότητα, ἀλλὰ καὶ τοὺς τρόπους τῆς ἐθνικῆς περισυλλογῆς, τῆς ψυχικῆς ἀναπλάσεως καὶ ἠθικῆς καθάρσεως, ἀπέκτησεν ἐθνικὴν συνείδησιν. Ἡ Ἐκκλησία διακρατοῦσα τοὺς Ἕλληνας πνευματικῶς ἐλευθέρους ἀπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἀνανεοῦσα ἑκάστοτε τὰς φθειρομένας δυνάμεις των, παρὰ πᾶσαν ἐξωτερικὴν τῶν Τούρκων πίεσιν, ἀνεζωογόνει τὴν αὐτοσυνείδησιν των διὰ τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων, ὧν πιστὴ ἦτο θεματοφύλαξ, διὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Μέγας πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ Κύριλλος Λούκαρις, θέλων νὰ προφυλάξῃ τοὺς ὑποδούλους ἀπὸ τῶν ξένων προπαγανδῶν, συνέταξε διάλογον ἐν ἁπλῇ γλώσσῃ, ἐν τῷ ὁποίῳ ἔλεγε πρὸς τοῖς ἄλλοις, «Πρέπον εἶναι, ὦ ἄνδρες Ἕλληνες καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας γνήσια παιδιά, ἂν ἴσως καὶ εὑρισκόμεθα ξεπεσμένοι ἀπὸ βασιλείαν, ἀπὸ πλούτη καὶ ἀνάπαυσιν, ὁποῦ ἔχει ὁ κόσμος, νὰ μὴ προδώσωμεν τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς μας». Ἄνδρας Ἕλληνας προσφωνεῖ ὁ πατριάρχης τοὺς ὑποδούλους, ζητῶν νὰ διασώσῃ τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς των. Εἶναι δ' εὐνόητον τὶ τοῦτο ἐσήμαινεν. Ὁ δὲ Κρὴς διδάσκαλος Φραγκῖσκος Σκοῦφος ἐν τῇ «Ρητορικῇ» του συμπεριέλαβε δέησιν πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἔλεγε: «Φωνάζει ἀπὸ τὴν Κρήτην ὁ Ἀνδρέας καὶ σὲ παρακαλεῖ νὰ ἐξολοθρεύσῃς τοὺς Ἀγαρηνοὺς λύκους... φωνάζει ἀπὸ τὴν πόλιν ἕνας Χρυσόστομος καὶ σὲ παρακαλεῖ νὰ μὴ κυριεύηται ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Υἱοῦ ἐκείνη ἡ χώρα ὁποῦ μίαν φορὰν ἀφιερώθη τῆς Μητρὸς καὶ Παρθένου, φωνάζει ἡ Αἰκατερίνα καὶ δείχνοντάς σου τὸν τροχὸν εἰς τὸν ὁποῖον ἐμαρτύρησε, σὲ παρακαλεῖ ὁ τροχὸς πάλιν τῆς τύχης νὰ γυρίσῃ διὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, φωνάζουσιν οἱ Ἰγνάτιοι ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν, οἱ Πολύκαρποι ἀπὸ τὴν Σμύρνην, οἱ Διονύσιοι ἀπὸ τὰς Ἀθήνας, οἱ Σπυρίδωνες ἀπὸ τὴν Κύπρον καὶ δείχνοντάς σου τοὺς λέοντας ὁποῦ τοὺς ἐξέσχισαν, τὰ σίδερα ὁποῦ τοὺς ἐθέρισαν, ἐλπίζουσιν ἀπὸ τὴν ἄκραν σου εὐσπλαγχνίαν τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ ὅλης τῆς Ἑλλάδος τὴν ἀπολύτρωσιν». Ἡ συγκινητικὴ αὕτη εὐχὴ τοῦ Σκούφου, ἣν ἐπανέλαβε βραδύτερον ὁ Ἠλίας Μηνιάτης, παραστήσας ζωηρότατα τὸ μαρτύριον τοῦ ἑλληνικοῦ γένους, καταδεικνύει πόσον εὐρὺς ἦτο ὁ ἑλληνικὸς πνευματικὸς ὁρίζων, περιλαμβάνων πάσας τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Τὰ παλαιὰ τοπικὰ ὅρια ἤρθησαν διὰ τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ Ἐκκλησία καὶ αἱ ἀπόπειραι πρὸς ἀπελευθέρωσιν. Κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα ὑπεθάλπετο ἡ ἰδέα τῆς ἀπελευθερώσεως, ἕνεκα δὲ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων λόγων ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος ἐπρωτοστάτει ἢ ἐνεργῶς συμμετεῖχε πάσης ἀπελευθερωτικῆς κινήσεως. Οὕτω πρῶτος ἡγήθη ἐν Θεσσαλίᾳ τολμηρᾶς ἐπαναστάσεως ἐν τέλει τοῦ 1600 ὁ μητροπολίτης Λαρίσης—Τρίκκης Διονύσιος Β' ὁ Φιλόσοφος († 1611), ὁ ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ τῶν ἄλλων ἐχθρῶν του ἀποκληθεὶς Σκυλόσοφος. Ἀποτυχούσης τῆς θεσσαλικῆς ἐκείνης ἐπαναστάσεως οἱ Τοῦρκοι ἐξεδικήθησαν ἀγρίως τοὺς Χριστιανούς. Πρὸς τοῖς ἄλλοις ὑπέστη τότε μαρτυρικὸν θάνατον ὁ ἐπίσκοπος Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου Σεραφεὶμ († 1601), ἐθανατώθησαν δὲ καὶ ἕτεροι ἀρχιερεῖς καὶ ἄλλοι κληρικοί. Διαφυγὼν ὁ Διονύσιος κατέφυγεν εἰς τὴν Δύσιν, συνεννοηθεὶς δὲ μετὰ τῶν περὶ τὸν δοῦκα τοῦ Νεβὲρ Κάρολον Γονζάγαν, ἔχοντα κληρονομικὰς ἀξιώσεις ἐπὶ τοῦ θρόνου τῶν Παλαιολόγων, προὐκάλεσε τῷ 1611 καὶ ἠπειρωτικὴν ἐπανάστασιν ἐν Ἰωαννίνοις. Ἀλλ' ἀποτυχὼν πάλιν, συνεπείᾳ προώρου ἐξεγέρσεως ἢ προδοσίας, καὶ συλληφθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐξεδάρη ζῶν καὶ ἀπεστάλη πρὸς τὸν σουλτᾶνον εἰς Κωνσταντινούπολιν.

Εἰς τὰς ὑποκινήσεις τοῦ Γονζάγα θαρρήσαντες ἐξηγέρθησαν πρὸς κατάλυσιν τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας ὁ μητροπολίτης Λακεδαίμονος Χρύσανθος Λάσκαρις καὶ ὁ ἐπίσκοπος Μάνης Νεόφυτος μετ' ἄλλων προκρίτων Ἑλλήνων τῆς Πελοποννήσου. Εἰς τὴν ἐξέγερσιν προσεχώρησαν καὶ οἱ μητροπολῖται Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Γαβριήλ, ὁ Ἰωαννίνων, ὁ Δυρραχίου Χαρίτων, ὁ Τορνόβου τῆς Βουλγαρίας Διονύσιος Ράλλης καὶ ὁ λόγιος Ἀθηναῖος Λεονάρδος Φιλαρᾶς. Υἱοθέτησε δὲ τὸ κίνημα καὶ ὁ πρῴην Πατρῶν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Τιμόθεος Β' (1612—1620). Ἀλλ' οἱ δυτικοὶ δυστυχῶς ἐγκατέλιπον τοὺς Ἕλληνας καὶ τὸ κίνημα ἐκεῖνο ἀπέτυχεν, ἀποτέλεσμα δὲ τῆς ἀποτυχίας ταύτης ὑπῆρξαν αἱ καταπιέσεις τῶν ὑποδούλων.

Ἰδιαζόντως κατεπιέσθησαν καὶ ἐξηναγκάσθησαν πρὸς ἐξόμωσιν οἱ κάτοικοι τῆς Ἠπείρου, κατηγορηθέντες ὅτι συνεννοοῦντο μετὰ τῶν Δυτικῶν. Τότε δ' ἐξισλαμίσθησαν οἱ ἐν τῷ τουρκικῷ στρατῷ ὑπηρετοῦντες σπαχῆδες. Οἱ πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως, ὡς ἐθνάρχαι τοῦ ἑλληνικοῦ γένους, ἐστράφησαν πρὸς τὴν Ρωσίαν, ζητήσαντες ν' ἀναδείξωσιν αὐτὴν εἰς κράτος μέγα, πρὸς προστασίαν τῶν καταδυναστευομένων. Ἰδιαζόντως εἰργάσθη πρὸς τοῦτο ὁ ἐκ Κρήτης καταγόμενος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας καὶ εἶτα Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρις († 1638), ὅστις καὶ μαρτυρικὸν ὑπέστη θάνατον, καταδιωχθεὶς ὑπὸ τῶν Ἰησουϊτῶν. Ἐν τέλει ἐπέτυχον αἱ προσπάθειαι ἐκεῖναι τῶν πατριαρχῶν καὶ ἡ ὀρθόδοξος Ρωσία ἤρξατο ἐνδιαφερομένη περὶ τῶν ὁμοδόξων ὑποδούλων.

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ ὀρθόδοξοι ἡγεμόνες Μολδαυΐας καὶ Βλαχίας ἐφαίνοντο γενναῖοι προστάται τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῶν ὑποδούλων. Ἰδίως ἐν τούτῳ διεκρίθη ὁ ἡγεμὼν Βλαχίας Βασίλειος (1634—1654). Ἀλλ' ἡ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ λαοῦ ἦτο πάντοτε δεινή. Τὰ προνόμια τῆς Ἐκκλησίας κατεπατοῦντο εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε λ. χ. ἐπὶ πατριάρχου Νεοφύτου Γ' (1636—1637) ὁ μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως Γαβριὴλ βιαίως ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ πρῴην Κορίνθου Κυρίλλου, τὴν δὲ πρᾶξιν τῆς μεταθέσεως ὑπέγραψαν πέντε ἀρχιερεῖς καὶ τρεῖς Τοῦρκοι! Μόλις δὲ ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Παρθενίου Α' (1639—1644) κατέστη δυνατὸν ν' ἀκυρωθῇ ἡ ἀσεβὴς ἐκείνη πρᾶξις. Ὁ διάδοχος τοῦ Παρθενίου Α', ἐξορισθέντος εἰς Κύπρον, Παρθένιος Β' τῇ 16 Μαΐου 1650 ἐστραγγαλίσθη ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ὁμοίως τῇ 14 Μαρτίου 1657 ἀπηγχονίσθη καὶ ὁ Παρθένιος Γ', κατηγορηθεὶς ὅτι συνεννοεῖτο μετὰ τῶν Ρώσων, ἐπέβαλε δὲ ἡ Ὑψηλὴ Πύλη βιαίως ὡς πατριάρχην τὸν Γάνου καὶ Χώρας μητροπολίτην Γαβριὴλ (1657). Ἀλλὰ καὶ οὗτος μετὰ δώδεκα μόνον ἡμερῶν πατριαρχείαν κατηγορηθεὶς ὅτι ἐβάπτισε Μωαμεθανόν, ἐξωρίσθη εἰς Προῦσσαν καὶ ἐκεῖ τῇ 3 Δεκεμβρίου 1659 ἀπηγχονίσθη

Τῷ 1645, μαθὼν ὁ σουλτᾶνος Ἰβραῒμ Α' (1640—1689) ὅτι ἑνετικὸς στόλος προσεγγίσας εἰς Πάτρας, Μεθώνην καὶ Κορώνην, συνέλαβεν αἰχμαλώτους Τούρκους τινάς, διέταξεν ἐν τῇ ὀργῇ του σφαγὴν ὅλων τῶν Χριστιανῶν, μόλις δὲ συνεκρατήθη ἀπὸ τοῦ φονικοῦ τούτου βουλεύματος ὑπὸ τοῦ μουφτῆ Ἐβουσαῒτ. Πλεῖστοι δὲ Χριστιανοὶ κατεσφάγησαν κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κρήτης. Μεγάλη πίεσις ἠσκεῖτο περὶ τὴν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ἐποχὴν διὰ τῆς αὐξήσεως τῶν φόρων, ἐπιβληθέντων καὶ ἐπὶ τῶν μονῶν. Πολλαχοῦ ἐξηγέρθησαν οἱ Ἕλληνες, προτρεπόμενοι καὶ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν. Ὁ μητροπολίτης Κεφαλληνίας Τιμόθεος Τυπάλδος συμμετέσχε τῆς ἐξεγέρσεως μετὰ σώματος 150 κληρικῶν. Ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος παρουσιάσθησαν μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἕτεροι ἐπίσκοποι ὡς ὁ Σαλώνων Φιλόθεος, ὁ Θηβῶν Ἱερόθεος, ὁ Λαρίσης Μακάριος, ὁ Εὐβοίας Ἀμβρόσιος. Ὁ Σαλώνων Φιλόθεος, ἐκδιώξας τοὺς Τούρκους ἐκ τῆς Παρνασσίδος, μετέβη εἰς Κόρινθον πρὸς τὸν Μοροζίνην. Ταυτοχρόνως ὁ περιφανὴς ῥήτωρ Ἠλίας Μηνιάτης ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τοῦ ἐν Ἑνετίᾳ ἑλληνικοῦ ναοῦ προέτρεπε τοὺς Ἕλληνας εἰς ἐξέγερσιν. Ἀλλά, δυστυχῶς, αἱ ἐλπίδες τῶν Ἑλλήνων διεψεύσθησαν, ἀποτέλεσμα δὲ τῆς ἀποτυχίας καὶ ταύτης τῆς ἐξεγέρσεως ὑπῆρξαν καταπιέσεις τοῦ λαοῦ. Τότε, πρὸς τοῖς ἄλλοις ὑπέστη μαρτυρικὸν θάνατον καὶ ὁ μητροπολίτης Κορίνθου Ζαχαρίας. Ἡ Ἐκκλησία παρέστη καὶ πάλιν παρήγορος μήτηρ, στηρίζουσα τὸν λαὸν ἐν τῇ πίστει καὶ τῇ ἐλπίδι. Ὁ Ἠλίας Μηνιάτης εἰργάσθη ὕστερον ὡς ἱεροκῆρυξ καὶ διδάσκαλος ἐν τῇ πατρίδι του Κεφαλληνίᾳ, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν Ζακύνθῳ καὶ τέλος ὡς ἐπίσκοπος Κερνίκης καὶ Καλαβρύτων († 1714). Συνέγραψε καὶ κατὰ τῶν Λατίνων, διότι δυστυχῶς ἐν μέσῳ τῶν φρικτῶν καταπιέσεων τῶν Ἑλλήνων παρὰ τῶν Τούρκων ἠγωνίζοντο καὶ οἱ ἑτερόδοξοι τῆς Δύσεως, ἵν' ἀποσπάσωσιν αὐτοὺς διὰ τοῦ προσηλυτισμοῦ ἀπὸ τῆς ὀρθοδοξίας.

Αἱ ἐπεμβάσεις τῶν Δυτικῶν. Αἱ ἐπεμβάσεις αὐτῶν ἀπεσκόπουν κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν Χριστιανῶν, καίτοι ὁ πάπας Ρώμης Πῖος Β' (1458—1464) προέβη εἰς τὰς προτάσεις πρὸς τὸν πορθητὴν Κωνσταντινουπόλεως Μεχμὲτ Β', ὅπως δεχθῇ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἀναγνωρισθῇ αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. «Δύο ῥανίδες ὕδατος καὶ τὸ πᾶν εὐοδοῦται.» ἔγραψεν ὁ πάπας. Ἀλλ' ὕστερον ἐπεδίωξαν τὸν προσηλυτισμὸν τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων, ὠφελούμενοι ἐκ τῆς μεγάλης αὐτῶν συμφορᾶς τῆς δουλείας. Εἰς τοῦτο ἐβοήθουν καὶ οἱ ἐκπατρισθέντες λόγιοι Ἕλληνες, οἵτινες εὗρον προστασίαν παρὰ τοῖς πάπαις τῆς Ρώμης καὶ οἵτινες μετὰ τὴν πολιτικὴν καταστροφὴν τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ἐθεώρουν ἄσκοπον τὴν περαιτέρω ἀντίδρασιν κατὰ τῶν προσηλυτευτικῶν τοῦ παπισμοῦ ἐνεργειῶν. Ὁ πάπας Πῖος Β' ὑπεχρέου πάντας τοὺς Ἕλληνας ἐπισκόπους τῶν ἑνετοκρατουμένων ἑλληνικῶν χωρῶν, ὅπως ὑπογράφωσι καὶ ἐφαρμόζωσι τὸν ὅρον τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου. Ὁ Πῖος Β' ἀνηγόρευσε καὶ πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὸν Ἰσίδωρον Ρωσίας τὸν πολὺν Βησσαρίωνα, ὅστις ἐκθύμως ὑπεστήριξε τὰς παπικὰς βλέψεις μετὰ πολλῶν Ἑλλήνων συνεργατῶν καὶ ὁμοφρόνων. Ἐν Ρώμῃ εὑρίσκετο καὶ ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος, ἀδελφὸς τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος, ἀνακομίσας ἐκεῖ ἐκ Πατρῶν τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου τὰ λείψανα, μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Θωμᾶ †1465) ὁ πάπας ἀνέλαβεν ὑπὸ τὴν προστασίαν του τοὺς Ἕλληνας βασιλόπαιδας. Τούτων ὁ Μανουήλ, νεώτερος υἱὸς τοῦ Θωμᾶ, μὴ ἀνεχόμενος τὴν θρησκευτικὴν δουλείαν, εἰς ἣν ὑπεβλήθη, προὐτίμησε νὰ καταφύγῃ πρὸς τὸν Τοῦρκον Σουλτᾶνον Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ πρεσβύτερος ἀδελφός του Ἀνδρέας ἀνεγνωρίσθη δεσπότης Πελοποννήσου, χωρὶς ὅμως νὰ δυνηθῇ ὅπως ἀνακτήσῃ αὐτήν, ἡ δὲ ἀδελφή του Ζωή, χηρεύσασα ἐκ πρώτου γάμου, συνεζεύχθη τὸν Ρῶσον τσάρον τῆς Μόσχας Ἰωάννην Γ' (1402—1505), μετονομασθεῖσα Σοφία Εἰς τὸν γάμον τοῦτον συνετέλεσεν ὁ Βησσαρίων, ἀποθανὼν μετά τινα ἔτη († 1472) ἐν μέσῳ τοῦ γενικοῦ θαυμασμοῦ διὰ τὴν ἔκτακτον πολυμάθειαν καὶ τὰς πολλὰς ἀρετάς, ὑφ' ὧν ἐκοσμεῖτο.

Αἱ ἐπεμβάσεις τοῦ πάπα προὐκάλουν πολλαχοῦ ταραχάς, ὡς συνέβη ἐν Ρόδῳ τῷ 1474, καὶ ἰδίως ἐν Κρήτῃ, ὅπου κατὰ τῶν δυστροπούντων Ἑλλήνων ἐγίνετο χρῆσις καὶ τῆς ἱερᾶς ἐξετάσεως. Διὰ τῶν βιαίων ἐκείνων ἐνεργειῶν μᾶλλον ἐνισχύετο ἡ ἀντίδρασις κατὰ τοῦ πάπα. Κέντρον τῆς ἀντιδράσεως ἦτο ἡ Κωνσταντινούπολις. Οἱ ὀρθόδοξοι πατριάρχαι προσεπάθουν νὰ συγκρατήσωσι τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἐν τῇ ὀρθοδοξίᾳ. Ὁ πατριάρχης Μάξιμος Γ' (1477—1481) διεμαρτυρήθη καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν δόγην τῆς Ἑνετίας Ἰωάννην Μοσενίγον, ζητήσας τὴν περιστολὴν τῶν φανατικῶν Λατίνων κληρικῶν καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τῶν ἐν Κρήτῃ, Μεθώνῃ καὶ Κορώνῃ δικαιωμάτων τοῦ πατριαρχείου. Συνεκάλεσε δὲ καὶ σύνοδον μεγάλην ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐπὶ διετίαν (1482—1484) ἐργασθεῖσαν πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ὀρθοδοξίας.

Μετά τινα ἔτη ἐξηγέρθη ἐν τῇ Δύσει ἡ μεγάλη θρησκευτικὴ ἐπανάστασις τοῦ Λουθήρου, ζητήσασα μὲν τὴν ριζικὴν μεταρρύθμισιν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐκτραπεῖσα εἰς πεπλανημένας ἀκρότητας. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι λίαν ἐνωρὶς κατεδηλώθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ πρὸς τὸν προτεσταντισμὸν ἀντίθεσις, συνέγραψε δὲ κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα εἰδικὴν κατὰ Λουθήρου πραγματείαν ὁ διαπρεπὴς Ζακύνθιος μοναχὸς Παχώμιος Ρουσάνος († 1553). Ὡσαύτως εἶναι ἀληθὲς ὅτι τινὲς μὲν τῶν ἐλλογίμων Ἑλλήνων, ὡς ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης († 1535), ὁ καὶ Μονεμβασίας γενόμενος ἐπίσκοπος, μετὰ φανατισμοῦ εἰργάζοντο ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἕτεροι δέ, ὡς ὁ Κερκυραῖος Ἀντώνιος Ἔπαρχος († 1570), κατελάμβανον μεσάζουσάν τινα θέσιν μεταξὺ τοῦ προτεσταντισμοῦ καὶ τοῦ παπισμοῦ ἢ εἰργάζοντο ὑπὲρ τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν παπῶν Ρώμης, ἀλλ' ἕτεροι πάλιν Ἕλληνες ἢ μετὰ συμπαθείας ἀπεῖδον πρὸς τὸν προτεσταντισμὸν ἢ ἀναφανδὸν ὑπὲρ αὐτοῦ ἐτάχθησαν, ὡς ὁ Κρὴς Φραγκῖσκος Πόρτος († 1581), ὁ Σάμιος Βασιλικὸς Ἡρακλείδης († 1563) καὶ ἄλλοι. Τοῦτο δὲ συνέπεσε πρὸς τὰς ἀπαρχὰς τῆς πνευματικῆς τῶν Ἑλλήνων ἀναγεννήσεως, ἥτις κατεδηλώθη ἐν τοῖς μάλιστα ἐπὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως Διονυσίου Β' (1546—1555), πρὸς ὃν θερμῶς ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἔγραφεν ὁ Ἀντώνιος Ἔπαρχος, καὶ Ἰωάσαφ τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (1555—1565), πρὸς ὃν ὡσαύτως ἔγραφεν ὁ Ἔπαρχος. Ὁ Ἰωάσαφ ἐκ τῶν σπουδαίων αὐτοῦ μελημάτων ἐθεώρησε τὴν παιδείαν, προσκαλέσας εἰς Κωνσταντινούπολιν ἄλλους τε καὶ τὸν Ἰωάννην Ζυγομαλᾶν μετὰ τοῦ υἱοῦ του Θεοδοσίου ἐκ Ναυπλίου, ὅπως διδάξωσιν.

Ἐν τῇ ἀρξαμένῃ ταύτῃ κινήσει εὔκολος ἦτο ἡ πρὸς τὸν προτεσταντισμὸν προσέγγισις τῶν Ἑλλήνων, πολλῷ μᾶλλον ὅτι οἱ κορυφαῖοι αὐτοῦ διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας συνεδέοντο πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Ὁ Μελάγχθων ἠρίθμει μεταξὺ τούτων πολλοὺς φίλους. Ἀλλ' ἀξιοσημείωτον ὅτι τὴν πρὸς στενωτέραν καὶ ἀμεσωτέραν γνῶσιν τοῦ προτεσταντισμοῦ πρωτοβουλίαν λαμβάνει τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ πατριάρχης Ἰωάσαφ ἀποστέλλει εἰς Βιττεμβέργην, τὴν κοιτίδα τοῦ προτεσταντισμοῦ, τὸν Θεσσαλικέα διάκονον Δημήτριον Μυσόν, οὗτος δ' ἐπισ-

Digitized by Google

κάμψας τῷ 1559 εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐκόμισε πρὸς τὸν πατριάρχην τὴν «Αὐγουσταίαν Ὁμολογίαν» τῶν προτεσταντῶν ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει μετ' ἐπιστολῆς τοῦ Μελάγχθονος. Αἱ πληροφορίαι τοῦ Δημητρίου Μυσοῦ καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς «Αὐγουσταίας Ὁμολογίας» ἔπεισαν τοὺς ἡμετέρους ὅτι δὲν ἦτο δυνατὴ ἡ ἕνωσις τῶν προτεσταντῶν μετὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ὁ Ἰάκωβος Βασιλικός, ἰσχυριζόμενος ὅτι κατήγετο ἐκ τῶν ἀρχαίων Ἡρακλειδῶν, διὰ παραβόλων ἐγχειρημάτων γενόμενος ἡγεμὼν τῆς Μολδαυΐας, ἔγραφε πρὸς τὸν πατριάρχην καὶ πρὸς τὸν Ἰωάννην Ζυγομαλᾶν, ὅτι ἤλπιζε ν' ἀνακτήσῃ καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλ' ἐσκόπει νὰ εἰσαγάγῃ καὶ τὸν προτεσταντισμὸν εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὅθεν προκαλέσας τὰς δυσαρεσκείας τῶν ὑπηκόων του εὗρεν οἰκτρὸν τέλος. Ταυτοχρόνως ἐν Χίῳ ὁ Ἰάκωβος Παλαιολόγος διέδωκε τὰς προτεσταντικὰς ἰδέας μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Τούρκων, ἀλλ' ἄνευ σοβαρῶν ἀποτελεσμάτων.

Ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία παρακολουθοῦσα τὴν προσέγγισιν τῶν προτεσταντῶν πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους, ἐνέτεινε τὰς προσπαθείας της πρὸς ἐπικράτησιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης καταλαβὼν τὴν μητρόπολιν Μονεμβασίας, μετὰ φανατισμοῦ εἰργάσθη πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, προέβη δὲ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Παχώμιος Α' (1504—1513 τὸ β') εἰς καθαίρεσιν αὐτοῦ καὶ ἀφορισμόν. Ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης μετέβη τότε εἰς Ἐνετίαν, ἧς συνετάραξε τὴν ἑλληνικὴν κοινότητα. Ὁ πάπας Λέων Ι' (1513—1521) ζητῶν νὰ ἑλκύσῃ τοὺς Ἕλληνας, ὑπεστήριζεν ἐκθύμως τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Τῷ 1516 ἵδρυσεν ἐν Ρώμῃ ἑλληνικὸν γυμνάσιον, ἐν ᾧ ἐδίδαξεν ὁ πολὺς Ἰανὸς Λάσκαρις († 1515), ἔχων συνεργάτην τὸν Μᾶρκον Μουσοῦρον († 1517), γενόμενον ὕστερον ἐπίσκοπον Μονεμβασίας. Ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης καὶ πάλιν εἰς Ἐνετίαν τῷ 1534 μεταβάς, προὐκάλεσε νέους θορύβους μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων διὰ τοῦ ὑπὲρ τοῦ παπισμοῦ φανατισμοῦ του. Πρὸς τοῖς ἄλλοις προὐκάλεσε παρὰ τῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν τὴν φυλάκισιν τοῦ ἀντιδρῶντος κατ' αὐτοῦ Ἰωαννικίου Καρτάνου, κληρικοῦ ἐκ Κερκύρας. Ὁ Καρτᾶνος ἐν τῇ φυλακῇ εὑρισκόμενος ἐξεπόνησεν εἰς βάρβαρον ἑλληνικὸν ἰδίωμα μετάφρασιν τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ «Ἱερὰν Ἱστορίαν» πολλὰς παρενείρας ἐν αὐτῇ κακοδοξίας, καθ' ὧν ἀντεπεξῆλθεν ὁ Παχώμιος Ρουσᾶνος. Τὰς ἐνεργείας τοῦ Ἀποστόλη ὑπὲρ τοῦ παπισμοῦ ἐξηκολούθησαν οἱ Ἕλληνες ἐφημέριοι τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Ἐνετίας, ὁ Νικόλαος Τριζέντης καὶ ὁ Ἀναστάσιος Πορφύριος, μετὰ μείζονος δὲ φανατισμοῦ εἰργάζοντο οἱ Λατῖνοι κληρικοί, ζητοῦντες νὰ ἐπιβάλωσιν ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων τὸν ὅρον τῆς Φλωρεντινῆς συνόδου. Πρὸς κατευνασμὸν τῶν ταραχῶν τῆς ἐν Ἐνετίᾳ κοινότητος ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Διονύσιος Β' (1546—1555) ἀπέστειλε τῷ 1446 τὸν μητροπολίτην Καισαρείας Μητροφάνη, ὅστις ὅμως, δυστυχῶς, οὐχὶ μόνον τὸν ἑλληνικὸν ναὸν παρέδωκεν εἰς τοὺς λατινόφρονας, ἀλλὰ καὶ εἰς Ρώμην μεταβὰς ἐδέχθη τὸν ὅρον τῆς Φλωρεντινῆς συνόδου καὶ ἡνώθη μετὰ τοῦ πάπα. Τὸ σκάνδαλον τοῦτο γνωσθὲν συνετάραξε τὸν ὀρθόδοξον ἑλληνικὸν λαόν, κατὰ Νοέμβριον δὲ τοῦ 1547 συνελθόντες οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχιερεῖς ἀπεδοκίμασαν τὴν πρᾶξιν τοῦ Μητροφάνους.

Ἐπηκολούθησαν αἱ πολύκροτοι ἀπόπειραι ἑνώσεως τῶν διαμαρτυρομένων μετὰ τῶν ὀρθοδόξων ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Β' († 1595), χωρὶς ν' ἀποδώσωσιν ἀποτέλεσμά τι, ἐνῷ οἱ Λατῖνοι ἐπὶ τοῦ πάπα Ρώμης Γρηγορίου ΙΓ' (1572—1585) προέβησαν εἰς δραστηρίας προσηλυτευτικὰς ἐνεργείας ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Τῷ 1577 ὁ Γρηγόριος ἵδρυσε καὶ τὴν ἐν Ρώμῃ ἑλληνικὴν σχολὴν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἐν ᾗ πλεῖστοι ἐμορφώθησαν Ἕλληνες, οἵτινες μετὰ φανατισμοῦ εἰργάσθησαν ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἀρνητικῶς ὅμως ἡ σχολὴ ἐκείνη ὠφέλησε διὰ τῆς ἀναδείξεως λογίων Ἑλλήνων. Ὁ πάπας Γρηγόριος ἀπέστειλεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἰησουΐτας ἀναπτύξαντας καὶ ἐκεῖ καὶ εἰς ἄλλας πόλεις τῆς Ἀνατολῆς τὴν λατινικὴν προπαγάνδαν, ἰδίως διὰ τῶν σχολείων, ὧν ἐστερεῖτο ἡ Ἀνατολή. Τῷ 1582 ὁ Γρηγόριος μεταρρυθμίσας τὸ ἡμερολόγιον, ἐζήτησε νὰ ἐπιβάλῃ διὰ προσηλυτευτικοὺς σκοποὺς τὴν μεταρρύθμισιν ἐκείνην. Καὶ αἱ μὲν δυτικαὶ προτεσταντικαὶ χῶραι μετὰ μακροὺς ἀγῶνας καὶ μετὰ πάροδον ἑνὸς ἢ δύο αἰώνων ἐδέχθησαν τὸ λεγόμενον γρηγοριανὸν ἡμερολόγιον, ἡ δὲ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς ὁριστικῶς ἀπέκρουσεν αὐτὸ καὶ διότι διὰ προσηλυτευτικοὺς σκοποὺς ἐπεδιώκετο ἡ ἐπιβολή του καὶ διότι παρεβίασε τὴν περὶ τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα διάταξιν τῆς Α' Οἰκουμενικῆς συνόδου. Ἐσχάτως ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία διώρθωσε τὸ ἰουλιανὸν ἡμερολόγιον, χωρὶς νὰ παραδεχθῇ τὸ γρηγοριανόν. Ἀλλὰ τοῦτο κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα ἐπεβάλλετο ἐν ταῖς ἐνετοκρατουμέναις ἑλληνικαῖς χώραις. Καὶ ἡ ἐν Ἐνετίᾳ ἑλληνικὴ κοινότης πιεζομένη ἐζήτησε παρὰ τοῦ πατριάρχου τὴν ἄδειαν νὰ ἐφαρμόσῃ αὐτό, ἀλλὰ δὲν ἐπετράπη διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους.

Διηυθύνετο δὲ ἡ κοινότης αὕτη ἀπὸ τοῦ 1577 ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρου († 1616) ἀνδρὸς ἐλλογιμωτάτου καὶ δραστηρίου. Ἐκεῖ διέτριβεν ὡσαύτως ὁ ἐπίσκοπος Κυθήρων Μάξιμος Μαργούνιος († 1602), ὅστις προὐκάλεσεν ἔριδά τινα διὰ τῆς ὑποχωρητικότητός του ἔναντι τῶν Λατίνων. Σύγχρονος διαπρεπὴς θεολόγος καὶ ἱεράρχης, ὁ Ἀλεξανδρείας Μελέτιος Πηγᾶς († 1601) εἰργάσθη δραστηρίως ὑπὲρ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὑπῆρξε δὲ τὸ σπουδαιότερον πρόσωπον τῆς ἐν ἔτει 1593 συνελθούσης ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγάλης συνόδου πρὸς κύρωσιν τῆς πράξεως τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου περὶ ἱδρύσεως τοῦ ρωσικοῦ πατριαρχείου καὶ ἀπόκρουσιν τῆς λατινικῆς ἐν γένει Ἐκκλησίας, ἅμα δὲ καὶ διαρρύθμισιν τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Καὶ ἀπεκρούσθη μὲν πρὸς καιρὸν ἡ λατινικὴ προπαγάνδα ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις, ἀλλ' ἐπεκράτησεν ἐν ταῖς ρωσικαῖς χώραις, ὑποστηριζομένη καὶ ὑπὸ τῆς Πολωνίας. Ἐπὶ πάπα Ρώμης Κλήμεντος Η' (1592—1605) προσῆλθον εἰς τὴν ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν ἑκατομμύρια Ρώσων διὰ τῆς Οὐνίας (unia, καταργηθείσης ἐν τῇ νοτιοδυτικῇ Ρωσίᾳ καὶ Γαλικίᾳ τῆς ὀρθοδόξου ἱεραρχίας. Καὶ διὰ τῶν ἐνεργειῶν μὲν τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἰδίως δὲ τοῦ Θεοφάνους Ἱεροσολύμων, προσωπικῶς εἰς Ρωσίαν μεταβάντος, ἀποκατεστάθη ἡ ὀρθόδοξος ἱεραρχία, ἀλλὰ διὰ συντόνων ἐνεργειῶν τῶν ἰησουΐτῶν καὶ ἄλλων Λατίνων ἱεραποστόλων, ἀρχομένου τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, καὶ εἰς αὐτὸν τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως ἀνέβαινον Ἕλληνες ἱεράρχαι λατινοφρονοῦντες. Ἐφαίνετο κυριαρχοῦσα καὶ πάλιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησια.

Ἀλλὰ σπουδαίως ἀντέδρασε κατ' αὐτῆς ὁ μεγαλοπράγμων πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις, διὰ κηρυγμάτων πρὸς τὸν λαὸν καὶ διὰ βιβλίων ἱδρύσας πρῶτος αὐτὸς καὶ τυπογραφεῖον ἐν Κωνσταντινουπόλει, καὶ διὰ σχολείων. Ἔχων ἀνάγκην ἐξωτερικῆς ἐνισχύσεως ἐπεδίωξε τὴν συνεργασίαν μετὰ τῶν διαμαρτυρομένων. Ἀλλά, δυστυχῶς, καὶ οὗτοι ἠθέλησαν νὰ ὠφεληθῶσι τῆς δεινῆς θέσεως τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων, ἵνα προσελκύσωσιν αὐτοὺς εἰς τὸν προτεσταντισμόν. Ἐντεῦθεν δραματικωτάτη ἀπέβη ἡ ἀρχιερατεία τοῦ μεγάλου ἐκείνου πατριάρχου, ὅστις πεντάκις καταβιβασθεὶς ἀπὸ τὸν θρόνον, διὰ τῶν ἐνεργειῶν τῶν ἰησουΐτῶν, καὶ τέλος καταγγελθεὶς εἰς τοὺς Τούρκους ὡς παρασκευάζων ἐπανάστασιν κατ' αὐτῶν, ἐστραγγαλίσθη καὶ ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν. Εἰς τοῦτο συνειργάσθη, δυστυχῶς, μετὰ τῶν ἰησουΐτῶν, ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Κύριλλος Κονταρῆς, ἐκ Βεῤῥοίας τῆς Μακεδονίας καταγόμενος, ἀλλὰ καὶ οὗτος ἐπὶ μικρὸν πατριαρχεύσας, ἐξωρίσθη εἰς Ἀφρικὴν καὶ οἰκτρῶς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐθανατώθη. Διάφοροι σύνοδοι συγκροτηθεῖσαι ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν Ἰασίῳ καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἀπέκρουσαν τὸν ἐπὶ Κυρίλλου Λουκάρεως ἀποπειραθέντα νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν Ἀνατολὴν προτεσταντισμόν, ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἀπεκρούσθη καὶ ὁ ἀναθαῤῥήσας παπισμός, μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε μεσοῦντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, καθ' ὑπερβολὴν βεβαίως, ἀπεφασίσθη καὶ ὁ ἀναβαπτισμὸς τῶν Δυτικῶν ἐν γένει.

Συνεκίνουν δὲ τὸν ἑλληνικὸν λαὸν βαθύτατα καὶ τὰ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἀρξάμενα ζητήματα τῶν προσκυνημάτων ἐν Παλαιστίνῃ. Ἐπὶ τόπου, ἐν Παλαιστίνῃ, τοὺς κατὰ τῶν Λατίνων ἀγῶνας, δυστυχῶς αἱματηροὺς ἐνίοτε, διεξήγεν ἡ ἑλληνικὴ Ἁγιοταφιτικὴ Ἀδελφότης, ἧς ἡ ἀρχὴ ἀνάγεται εἰς τὸν Δ' αἰῶνα, ἐνισχυομένη ἠθικῶς καὶ ὑλικῶς ὑπὸ σύμπαντος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων λαῶν. Ἐπὶ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως τὰ ζητήματα τῶν προσκυνημάτων εἶχον περιέλθει εἰς ὀξύτατον σημεῖον. Ἔν τινι δὲ συσκέψει, γενομένῃ ἐν τῇ ὀλλανδικῇ πρεσβείᾳ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Κύριλλος Λούκαρις ἠπείλησεν ἐπανάστασιν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοῦ σουλτάνου, ἂν οὗτος πιεζόμενος ὑπὸ τῶν λατινικῶν Δυνάμεων, παρεχώρει τυχὸν ταῦτα εἰς τοὺς Λατίνους μοναχούς. Καὶ τότε μὲν ἐλύθη τὸ ζήτημα ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, παρὰ τὰς ὑπερανθρώπους προσπαθείας τῆς Γαλλίας διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτοῦ Harlay de Cesy, διότι ὁ σουλτᾶνος Μουρὰτ Γ' ἐξέδωκε τῷ 1631 ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων φιρμάνιον, ἐπαναληφθὲν καὶ κατὰ τὸ 1634, ἀλλ' ἡττηθεῖσα ἡ Τουρκία τῷ 1688 ὑπὸ τῶν συνησπισμένων κατ' αὐτῆς Δυνάμεων Αὐστρίας, Πολωνίας, Ἐνετίας, εἰς ἃς προσετέθη καὶ ἡ Ρωσία ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς Γαλλίας διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτοῦ Castagnères de Chataunef κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1689 παρεχώρησε τὰ πλεῖστα τῶν προσκυνημάτων εἰς τοὺς Λατίνους. Μάτην ἠγωνίσθη ὁ μέγας πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος († 1707) νὰ σώσῃ τὰ προσκυνήματα διὰ τῶν Ρώσων καὶ διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου κατὰ τὴν ἐν Κάρλοβιτς συναφθεῖσαν συνθήκην (1699). Διὰ συντόνου ἐνεργείας τῶν Ἑλλήνων τὸ κακὸν ἐπηνορθώθη βραδύτερον τῷ 1757, ὅτε διὰ φιρμανίου τοῦ σουλτάνου Ὀσμὰν Γ' ἀπεδόθησαν καὶ πάλιν τὰ προσκυνήματα εἰς αὐτούς.

Τὸ ζήτημα τῶν προσκυνημάτων ἐκράτει ζωηρότατον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἐνίσχυε τὴν εὐσέβειαν αὐτοῦ. Πολλοὶ ἐτησίως Ἕλληνες μετέβαινον εἰς Παλαιστίνην πρὸς προσκύνησιν τῶν Ἁγίων Τόπων, φέροντες μετὰ τιμῆς τὸν τίτλον τοῦ «*προσκυνητοῦ*» (χατζῆ), πρὸς ἐνίσχυσιν δὲ τῆς Ἁγιοταφιτικῆς Ἀδελφότητος ἱδρύοντο πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος μετόχια τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ ἐδωροῦντο κτήματα, οἱ δὲ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων διαρκῶς περιοδεύοντες ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἐστήριζον τὸν λαὸν ἐν τῇ χριστιανικῇ πίστει, ἐν μέσῳ τῶν πληγμάτων τῆς τουρκικῆς κακοδιοικήσεως.

Ἀντίδρασις κατὰ τοῦ ἐξισλαμισμοῦ. Μεταξὺ τῶν πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ὅλως ἐξέχουσαν κατέλαβε θέσιν ὁ Δοσίθεος, ὅστις μετὰ τὸν Κύριλλον Λούκαριν ζωηρότερον ἐπεδίωξεν, ἵνα προκαλέσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ρωσίας ὑπὲρ τῶν καταπιεζομένων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς. Πράγματι δὲ ἤρξατο ἐνδιαφερομένη ἡ χώρα ἐκείνη, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Μ. Πέτρου ἰδίως ὡς πρόγραμμα αὐτῆς εἶχε τὴν κατάκτησιν τῆς Ἀνατολῆς. Δυστυχῶς, ἡ πάλη τῶν ὑποδούλων πρὸς τοὺς κατακτητὰς ἐξηκολούθει ἀμείλικτος, ὀξυτάτη, τραγική. Οἱ κατακτηταὶ ἐζήτουν ν' ἀφομοιώσωσιν αὐτοὺς ἀμυνομένους διὰ τῆς Ἐκκλησίας, περὶ τὴν ὁποίαν ἦσαν συγκεντρωμένοι, ὑπομένοντες καὶ ἐγκαρτεροῦντες. Θρησκεία, γλῶσσα, ἤθη καὶ ἔθιμα, πολιτισμός, ἐθνικὸς χαρακτὴρ εἶχον εὐρύνει ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὸ μεταξὺ ὑποδούλων καὶ κατακτητῶν χάσμα. Ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος ρακένδυτος καὶ γυμνητεύων συνεκράτει τὸν λαὸν καὶ ἀπέκρουε πᾶσαν ἀφομοιωτικὴν τῶν κατακτητῶν ἐπίδρασιν. Ταυτοχρόνως δὲ οἱ ὑπόδουλοι διὰ τῆς εὐφυΐας καὶ διὰ τῆς πνευματικῆς των ἀναπτύξεως ἀνηγείροντο ἐκ τῆς ἐσχάτης κακοδαιμονίας, κατελάμβανον ἀνώτατα πολιτικὰ ἀξιώματα ἐν τῇ καταρρεούσῃ Τουρκίᾳ καὶ αὐτὸ ἔτι τὸ τῶν ἡγεμόνων τῶν παριστρίων χωρῶν. Τὸ γένος ὁλόκληρον ἤρξατο κινούμενον καὶ ἐξερχόμενον ἐκ τοῦ τουρκικοῦ κλοιοῦ. Ἐν Ρωσίᾳ καὶ ἐν τῇ ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ ἱδρύοντο ἑλληνικαὶ παροικίαι, ἀνεπτύσσετο τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ ναυτιλία. Συνεκροτοῦντο δὲ ἀδελφᾶτα καὶ συνεταιρισμοὶ ἐπαγγελματικοὶ καὶ ἤρξατο ζωηρότερον ἐκδηλούμενος ὁ ἄσβεστος πόθος τῆς ἐλευθερίας διὰ τῶν κλεφτῶν καὶ ἁρματολῶν.

Τῆς μεγάλης ταύτης κινήσεως ἡγεῖτο ἡ Ἐκκλησία, ἥτις, ὡς ἔλεγε μεγαλοφώνως ἐν τῷ πατριαρχικῷ ναῷ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῷ 1760 ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, «*καὶ ἀνάμεσα εἰς τὰς ἀντιφράξεις τοῦ πυκνοῦ νέφους τῶν ἐγκαταδυναστευόντων ἐθνῶν καὶ ὑποκάτω εἰς τὸν ζυγὸν τῆς αἰχμαλωσίας ἔλαμπεν ἀκτινοβολοῦσα καὶ ὑψουμένη*». Ἐκ τῆς Ἐκκλησίας ἀνεδίδοντο αἱ ἀκτῖνες τῆς ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως. Τὰς περὶ ἀπελευθερώσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐπανιδρύσεως τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου ἐλπίδας ὑπέθαλψε καὶ ἡ αὐτοκράτειρα τῆς Ρωσίας Αἰκατερίνη Β' (1762—1776), ἧς ἀπεσταλμένος ὁ Γεώργιος Παπάζωλης περιοδεύσας τὴν Ἑλλάδα συνεννοήθη ἰδίως μετὰ τῶν μητροπολιτῶν τῆς Πελοποννήσου. Ἅμα τῇ ἐκρήξει ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, προὐκλήθη διὰ τοῦ Ἀλεξίου καὶ Θεοδώρου Ὀρλὼφ ἐπανάστασις τῶν Ἑλλήνων (1768), πρώτου ὑψώσαντος τὴν σημαίαν αὐτῆς τοῦ μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν Παρθενίου. Ἐκτὸς ἄλλων συμμετέσχον τῆς ἐπαναστάσεως οἱ ἐπίσκοποι Μεθώνης καὶ Καλαμῶν, ὁ δὲ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ἐφησυχάζων πρῴην πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Σεραφεὶμ Β' (1757—1760) μετέβη εἰς τὸν ρωσικὸν στόλον καὶ δι' ἐγκυκλίων προέτρεπε τοὺς Ἕλληνας εἰς ἐξέγερσιν. Ἀλλ' ἡ ἐπανάστασις ἐκείνη ὑπῆρξεν ὀλεθριωτάτη διὰ τοὺς Ἕλληνας, ἐγκαταλειφθέντας ὑπὸ τῶν Ρώσων.

Πρὸς στιγμὴν ἐγένετο σκέψις περὶ γενικῆς σφαγῆς τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ μὴ πραγματοποιηθείσης ταύτης ἀπερίγραπτοι διεπράχθησαν βιαιότητες κατὰ τοῦ λαοῦ. Ὁ ἡγεμὼν τῆς Μολδαυΐας Γρηγόριος Καλλιμάχης καὶ ὁ μέγας διερμηνεὺς τῆς Ὑψηλῆς Πύλης Νικόλαος Σοῦτσος ἐκαρατομήθησαν (29 Αὐγούστου 1769), ἄλλοι ἐφυλακίσθησαν ἢ ἐξωρίσθησαν μετὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μελετίου Β' (1768—1769), ἀπέθανε δ' ἐν τῇ φυλακῇ ὁ ἐπίσκοπος Καρύστου Ἰάκωβος, καὶ ὁ μητροπολίτης Λήμνου μετὰ πολλὰς βασάνους ἐθανατώθη. Μεγάλας ζημίας ὑπέστησαν αἱ μοναὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἕνεκα τοῦ ἀνωτέρω διαβήματος τοῦ Σεραφείμ, χιλιάδες αἰχμαλώτων ἀπήχθησαν καὶ ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλοι, πολλοὶ δ' ἐκ Πελοποννήσου ἐξετοπίσθησαν εἰς Μικρὰν Ἀσίαν. Ὑπῆρξε τόσον μεγάλη ἡ καταλαβοῦσα τοὺς ὑποδούλους φρίκη, ὥστε, ἐνῷ ἀπὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἑξῆς εἶχον δικαίωμα μόνον τρεῖς ἡμέρας τοῦ Πάσχα νὰ ἑορτάζωσι δημοσίᾳ, ὁ πατριάρχης Θεοδόσιος Β' (1769—1773) δι' ἐγκυκλίου του (1772) προέτρεψε τὸν λαὸν ν' ἀποφύγῃ πᾶσαν ἑορτὴν καὶ ἐκδήλωσιν χαρᾶς. Ἡ Μοσχόπολις τῆς Ἠπείρου κατεστράφη τότε ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν, ἐλεηλατήθησαν δὲ ἡ Θεσσαλία, ἡ Ἀκαρνανία καὶ ἄλλαι

Digitized by Google

ἐπαρχίαι. Ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἔμεινεν ἔρημος ἐπὶ τριετίαν, τῶν κατοίκων αὐτῆς ἐκπατρισθέντων εἰς Σαλαμῖνα καὶ ἀλλαχοῦ. Ἀλλὰ τὰς μεγαλυτέρας ἔπαθε καταστροφὰς ἡ Πελοπόννησος ὑπὸ τῶν ληστρικῶν στιφῶν τῶν Ἀλβανῶν.

Ἱκανοὶ τῶν Ἑλλήνων ἐξεπατρίσθησαν εἰς Αὐστρίαν καὶ εἰς Ρωσίαν, ἱδρύσαντες ἀκμαίας ἐκεῖ παροικίας. Χάριν τῶν ἐν Ρωσίᾳ πολυαρίθμων Ἑλλήνων ἡ αὐτοκράτειρα Αἰκατερίνη συνέστησε τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Σλαβονίου καὶ Χερσῶνος, εἰς ἣν ἐχειροτονήθη τῇ 1 Ὀκτωβρίου 1775 ὁ περικλεὴς Εὐγένιος Βούλγαρις. Τοῦτον μετὰ τετραετίαν παραιτηθέντα διεδέχθη ὁ ἐφάμιλλος αὐτῷ Νικηφόρος Θεοτόκης († 1800). Ὁ μητροπολίτης Κορίνθου Μακάριος Νοταρᾶς ἀναγκασθεὶς ν' ἀπέλθῃ ἐκ τῆς ἕδρας του, ἐγκατεστάθη ἐν Χίῳ, ὅπου καὶ ἐτελεύτησε τὸν βίον τῇ 16 Ἀπριλίου 1805, περιφανῆ καταλαβὼν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ θέσιν διὰ τῆς ἁγιότητος τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ.

Μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ ρωσσοτουρκικοῦ πολέμου τῇ 10 Ἰουλίου 1774 ὑπεγράφη ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ, δι' ἧς ἡ Τουρκία ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωσιν να μὴ καταδιώκῃ τοὺς Χριστιανοὺς και νὰ ἐπιτρέπῃ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν ναῶν. Αἱ διατάξεις αὗται ἔμειναν δυστυχῶς ἐπὶ τοῦ χάρτου, ὅτε δὲ μετὰ ἓν ἔτος ἐγένετο ἀπόπειρα ἐπισκευῶν τῶν ναῶν Κωνσταντινουπόλεως, ἐξηγέρθη ὁ φανατικὸς τουρκικὸς ὄχλος, καταστρέψας πᾶσαν οἰκοδομὴν καὶ πέριξ ἔτι τῶν ναῶν.

Δυστυχῶς πολλαχοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐξηκολούθουν οἱ βίαιοι ἐξισλαμισμοί, ἀντέδρα δὲ κατὰ τοῦ κακοῦ ἐκείνου ἡ Ἐκκλησία διὰ τῶν ἱεραρχῶν αὐτῆς καὶ ἄλλων κληρικῶν. Περὶ τὴν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ἐποχὴν ἤκμασαν διαπρεπεῖς ἱεράρχαι Ἀθηνῶν, ὡς ὁ Ἄνθιμος Γ' (1655—1676), ὑποστηρίξας ἐνθέρμως τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν. Ὁ γραμματεὺς αὐτοῦ ἱερομόναχος Διονύσιος ἦτο εἰδήμων τῆς λατινικῆς καὶ τῆς ἰταλικῆς γλώσσης καὶ ἐντριβέστατος περὶ τὰ θεολογικά. Ἐδίδασκον δ' ἐν τῇ δημοσίᾳ σχολῇ Ἀθηνῶν καὶ ὁ Ἄνθιμος καὶ ὁ Διονύσιος. Μετά τινας ἄλλους τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον Ἀθηνῶν ἐκόσμησεν ὁ Μελέτιος Β' (1703—1713), μετατεθεὶς ἐκ τῆς μητροπόλεως Ἄρτης. Ὁ Μελέτιος, λόγῳ τῆς μεγάλης μορφώσεώς του και τῶν συγγραμμάτων, ἅτινα κατέλιπε, κατέλαβεν ἐπιφανῆ θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς καθόλου ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἐπ' αὐτοῦ διῴκησε τὰς Ἀθήνας ὁ πρῶτος καὶ μόνος Ἕλλην διοικητὴς Δημήτριος Παλαιολόγος Μπενιζέλος.

Ἰδιαζόντως δὲ εἰργάσθη πρὸς περιστολὴν τοῦ ἐξισλαμισμοῦ ὁ ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός. Γεννηθεὶς τῷ 1716 ἐν Ἀποκούρῳ τῆς Ναυπακτίας ἐξεπαιδεύθη ἐν Σιγδίτσῃ τῆς Παρνασσίδος παρὰ τῷ ἱεροδιδασκάλῳ Γερασίμῳ Λύτσικᾳ ἐπὶ δεκαετίαν (1722—1732), συνεπλήρωσε δὲ τὰς σπουδάς του ἐν Ἀθήναις. Μεταβὰς εἰς Ἅγιον Ὄρος, ἐγένετο μοναχὸς τῆς μονῆς Φιλοθέου ἀλλὰ ταχέως ἐγκαταλιπὼν αὐτὴν μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου εἰργάζετο ὁ ἀδελφός του Χρύσανθος ὡς καθηγητὴς ἐν τῇ πατριαρχικῇ ἀκαδημίᾳ και λαβὼν ἄδειαν παρὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σεραφεὶμ Β' (1757—1761), εἶτα δὲ καὶ τοῦ πατριάρχου Σαμουὴλ Χαντζερῆ (1763—1768, 1773—1774), περιῆλθε τὰς ἑλληνικὰς χωρας κηρύττων, ἐπιμείνας ἰδίως ἐν Ἠπείρῳ, ὅπου οἱ Χριστιανοὶ διέτρεχον τὸν μεγαλύτερον κίνδυνον ἐξισλαμισμοῦ. Καταγγελθεὶς ὑπὸ τῶν Ἑβραίων εἰς τὸν σατράπην τῆς Ἠπείρου Κοὺρτ Πασᾶν, ἠθωώθη μὲν παρ' αὐτοῦ προσωπικῶς, ἀλλ' ὕστερον ὑπὸ ἀντιπροσώπων του ὑπέστη μαρτυρικὸν θάνατον τῇ 24 Αὐγούστου 1779 παρὰ τὸ χωρίον Καλλικούνταση (Μουζακία παρὰ τὸν Αὐλῶνα καὶ τὸ Δυρράχιον). Ὁ Κοσμᾶς περιῆλθεν, ὡς ἔγραφεν ὁ ἴδιος πρὸς τὸν ἀδελφόν του, τριάκοντα ἐπαρχίας, ἵδρυσε δὲ διακόσια σχολεῖα. Τὸ κήρυγμά του ἁπλοῦν καὶ ἀφελές, συνοδευόμενον καὶ ὑπὸ ἐξαισίων ἔργων καταπλησσόντων τοὺς ἀκροατάς, ἀνέστειλε τὸν ἐξισλαμισμὸν τῆς Ἠπείρου, ἥτις καὶ σήμερον ἔτι εἶναι πλήρης τῶν παραδόσεων περὶ τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ.

Συστηματικὸς ἐξισλαμισμὸς διενηργεῖτο ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐν Κρήτῃ διὰ μυρίων καταπιέσεων, χαρακτηριστικὴ δέ τις λεπτομέρεια εἶναι γνωστὴ ἐκ τοῦ ἔτους 1780, καθ' ὃ εἰς τοὺς Χριστιανοὺς κατοίκους τῶν Χανίων ἀπηγορεύθη νὰ διανυκτερεύωσιν εἰς τὰς ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως οἰκίας των ἐπὶ δύο μῆνας, διότι ὁ ἐπίσκοπος Χανίων ἐτόλμησε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν πόλιν ἔφιππος!

Τῷ 1787 ἕνεκα τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων παραβιάσεως τῆς συνθήκης Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ ἐξερράγη νέος ρωσσοτουρκικὸς πόλεμος, ἐπὶ τετραετίαν διαρκέσας. Κατ' αὐτὸν οἱ Ἕλληνες κατεδιώχθησαν ἀπηνῶς ὡς κατάσκοποι, δῆθεν, τῶν Ρώσσων. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Προκόπιος (1785—1789) ἐξηναγκάζετο ὑπὸ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἵνα προτρέπῃ τοὺς Ἕλληνας ὅπως εὔχωνται ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν τουρκικῶν ὅπλων καὶ καταβάλλωσι βαρυτάτους πολεμικοὺς φόρους. Ἐπὶ πλέον διετάχθη ὁ πατριάρχης νὰ συλλέξῃ δεκακισχιλίους Ἕλληνας ναύτας, ἀλλὰ καὶ μόνη ἡ ἐμφάνισις αὐτῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐξῆψε τὸν φανατισμὸν τοῦ τουρκικοῦ ὄχλου. Ὁ ἡγεμὼν τῆς **Μολδαυΐας** Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης (1787—1788) κατεδιώχθη ὡς φιλόρωσος. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπεκεφαλίσθη ὁ Δημήτριος Σκαναβῆς διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, ἀπερίγραπτοι δὲ βιαιοπραγίαι διεπράχθησαν κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Τὸν πατριάρχην Προκόπιον παραιτηθέντα διεδέχθη ὁ Νεόφυτος Ζ' (1784—1794 τὸ α'), ἐφ' οὗ ἡ αὐτὴ ἐξηκολούθησε κατάστασις.

Τῷ 1797 οἱ Τοῦρκοι τῆς Σμύρνης κατέσφαξαν χιλιάδας Ἑλλήνων κατοίκων, καταστρέψαντες τὸ περίφημον νοσοκομεῖον καὶ ἄλλα κτήρια τῆς πόλεως, μόλις δὲ διὰ τῆς ἐν Ἰασίῳ ρωσσοτουρκικῆς συνθήκης (29 Δεκεμβρίου 1791) ἐβελτιώθη πως ἡ θέσις τῶν Χριστιανῶν. Ἐπετράπη τότε διὰ διατάγματος τοῦ σουλτάνου Σελὴμ Γ' (1789—1807), ἡ ἀνοικοδόμησις ναῶν, ὡς δ' ἐσημείωσεν ὁ Κωνσταντῖνος Κουμας «ποτὲ δὲν ἐκτίσθησαν εἰς τὴν Τουρκίαν τόσαι καὶ τοσαῦται περικαλλεῖς ἐκκλησίαι, ὅσαι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Σελήμ».

Ἐκκλησιαστικὰ κέντρα ἐν Ἑλλάδι. Ἀρχομένου τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐν Πελοποννήσῳ ὑπῆρχον ὀκτὼ μητροπόλεις, κατὰ τὰς ἀναγραφὰς τῶν ἐπισκοπῶν: α') *Κορίνθου*, ἔχουσα ἐπισκοπὴν μίαν, τὴν Δαμαλῶν, β') *Μονεμβασίας*, μετὰ ἓξ ἐπισκοπῶν, Ἀνδρουβίτσης, Ἀνδρούσης, Μηλέας, Πλάτσης, Ἕλους, Ἁγίας, Μαΐνης, γ') *Παλαιῶν Πατρῶν*, μετὰ τριῶν ἐπισκοπῶν Βρεσθένης, Καρυουπόλεως, Μαλτσίνης, δ') *Χριστιανουπόλεως*, ε') *Ναυπλίου καὶ Ἄργους*, στ') *Τριπόλεως*, ζ') *Ρέοντος καὶ Πραστοῦ*, η') *Ὠλένης* καὶ δύο ἀρχιεπισκοπῶν 1) *Δημητσάνης*, 2) *Ζαρνάτας*. Ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι ὑπῆρχον αἱ ἑξῆς μητροπόλεις: α') *Ἀθηνῶν*, μετὰ τεσσάρων ἐπισκοπῶν Ταλαντίου καὶ Διαυλείας, Σαλώνων, Μενδενίτσης, Σκύρου, β') *Θηβῶν*, γ') *Νέων Πατρῶν*, δ') *Ὑπάτης*, ε') *Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης*. Ἐν ταῖς νήσοις ὀκτὼ μητροπόλεις: α') *Αἰγίνης καὶ Ὕδρας*, β') *Τζίας καὶ Θερμίων*, γ') *Παροναξίας*, δ') *Σίφνου, Μήλου καὶ Μυκώνου*, ε') *Ἄνδρου καὶ Σύρου*, στ') *Τήνου*, ζ') *Σαντορίνης* (Θήρας) η') *Εὐρίπου* (Χαλκίδος), ἔχουσα ἐπισκοπὴν τὴν τῆς Καρύστου. Εἰς τὸ διάγραμμα τοῦτο τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν ἐπήρχοντο μεταβολαί, ἀναλόγως τῶν ἑκάστοτε παρουσιαζομένων ἀναγκῶν. Ἐν τέλει τοῦ ΙΗ' και καὶ ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐγένετο ἀθρόα προαγωγὴ τῶν ἀρχιεπισκοπῶν καὶ ἐπισκοπῶν τῆς Ἑλλάδος εἰς μητροπόλεις. Τῷ 1811 ἡ ἐξαρχία Ζαρνάτας, ἀποσπασθεῖσα ἀπὸ τῆς μητροπόλεως Λακεδαιμονίας, προήχθη εἰς ἀρχιεπισκοπήν, κατὰ Μάϊον δὲ τοῦ 1817 ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτζᾶς (Τριπόλεως) προήχθη εἰς μητρόπολιν. Ἡ πληθὺς ἐν γένει τῶν ἐπισκοπῶν και τῶν ἀρχιερατικῶν ἑδρῶν παρουσιάζετο ὡς ἀναγκαία διὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, καθ' οὓς ἡ παρουσία ἀρχιερέως, ἐκτὸς τῆς καθαρῶς πνευματικῆς ἀποστολῆς ἣν ἐξεπλήρου, ἦτο στήριγμα τοῦ υποδούλου λαοῦ κατὰ τῶν αὐθαιρέτων δυναστῶν.

Ἱκαναὶ τῶν μητροπόλεων ἦσαν σπουδαῖα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα. Οὕτω λ. χ. ἡ Δημητσάνα ἀπὸ τοῦ 1764, ὅτε ὁ σοφὸς μοναχὸς Ἀγάπιος (Ἀσημάκης Λεονάρδος) ἀνεκαίνισε τὴν μονὴν Φιλοσόφου καὶ τὴν σχολὴν αὐτῆς, προὐκάλεσε τὴν πάγκοινον προσοχὴν καὶ τὴν συρροὴν λογίων καὶ σπουδαστῶν. Ἡ σχολὴ καὶ ἡ πολύτιμος αὐτῆς βιβλιοθήκη ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. Ἐκ τῆς σχολῆς τῆς Δημητσάνης ἐξῆλθον δεκάδες ἐλλογίμων καὶ δραστηρίων ἱεραρχῶν (ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς καὶ ὁ Γρηγόριος ἦσαν Δημητσανῖται) καὶ ἕτεραι δεκάδες λογίων ἀνδρῶν. Πασῶν τῶν λοιπῶν μητροπόλεων τῆς Ἑλλάδος ὑπερεῖχεν ἡ τῶν Ἀθηνῶν, διότι ἡ ἔνδοξος πόλις εἶχεν ἀποβῆ καὶ πάλιν ἐπὶ τουρκοκρατίας τὸ πνευματικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν κέντρον τῆς ὅλης Ἑλλάδος. Ὑπέστη ἡ πόλις αὕτη τὰ δεινὰ τῆς δουλείας καὶ κατὰ μὲν τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μοροζίνη ἠρημώθη ἐπὶ τριετίαν, εἶτα δὲ ἐταλαιπωρήθη φρικτῶς ἐπὶ τῆς τυραννίας τοῦ Χασεκῆ. Ἀλλὰ κατώρθου ν' ἀναλαμβάνῃ ἑκάστοτε ἐκ τῶν δεινῶν ἐκείνων. Ὑπῆρξε δὲ μεταξὺ τῶν πρώτων πόλεων τῆς δούλης Ἑλλάδος, αἵτινες ἔσχον διαπρεπεῖς καὶ δὴ ἰθαγενεῖς διδασκάλους καὶ ἱεράρχας. Ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἐκτὸς τοῦ Ἀγγέλου Μπενιζέλου ἐδίδαξεν ὁ Ἀθηναῖος σοφὸς Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς († 1646), κατὰ τὰς ἀρχὰς δὲ τοῦ ἐπομένου αἰῶνος ἵδρυσε τὴν πρώτην δημοσίαν σχολὴν ἐν Ἀθήναις ὁ Ἀθηναῖος ἱερομόναχος Γρηγόριος Σωτηριανός ὅστις, γενόμενος ὕστερον μητροπολίτης Μονεμβασίας, ἐξησφάλισε τὴν σχολην διὰ πατριαρχικοῦ σιγιλλίου γράμματος (1728). Ὁ Ἱερομόναχος Παΐσιος, ὁ Ἀγάπιος Βουλισμᾶς ἐξ Ἰθάκης καὶ ἄλλοι διδάσκαλοι, προκαλοῦντες τὸν θαυμασμὸν τῶν ἐπισκεπτομένων τὰς Ἀθήνας ξένων περιηγητῶν, ἐνίσχυον τὴν πνευματικὴν κίνησιν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Ἐκόσμησαν δὲ κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν ἐποχὴν τὴν Ἐκκλησίαν Ἀθηνῶν, ἐξέχοντες ἱεράρχαι, ὧν καθυπέρτερος ἀνεδείχθη ὁ ἀπὸ Ἄρτης Μελέτιος Β' (1703—1713). Ὁ Μελέτιος ὑπῆρξε συγγραφεὺς πολυτίμων συγγραμμάτων καὶ δὴ τριτόμου «Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας». Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἀπέκτησαν μετόχια τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ τῆς μονῆς τοῦ ὄρους Σινᾶ, ἐπεσκέπτοντο δὲ αὐτὰς οἱ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων, ὧν ὁ Παρθένιος Γερένης (1737—1766) καὶ ἄλλοι, κατήγοντο ἐξ Ἀθηνῶν. Ἱδρύθησαν ἐν αὐταῖς μεγάλαι μοναὶ εὐεργετικῶς διὰ τὴν κοινωνίαν δράσασαι. Μετὰ τὴν μονὴν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, ἣν ἵδρυσεν ἡ ὁσία Φιλοθέη, ἱδρύθη ἡ μονὴ Παντοκράτορος ἐν θέσει Ταῷ (Νταοὺ Πεντέλη), ἡ μονὴ Πεντέλης τῷ 1578 ὑπὸ τοῦ ἐξ Ἀττικῆς καταγομένου ἁγίου Τιμοθέου Εὐβοίας, ἡ μονὴ τῶν ἁγίων Ἀναργύρων (ὅπου νῦν τὸ μετόχιον τοῦ Παναγίου Τάφου) ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Κολοκύνθη, ἡ μονὴ Πετράκη ὑπὸ τοῦ ἰατροφιλοσόφου Παρθενίου Πετράκη († 1686, συγχωνεύσαντος μετ' αὐτῆς τὴν ἐν Καισαριανῇ τοῦ Ὑμηττοῦ μονὴν Ἀσωμάτων, ἀνεκαινίσθη ἡ ἐν Σαλαμῖνι μονὴ τῆς Μεταμορφώσεως ὑπὸ τοῦ ἐκ Μεγάρων Λαυρεντίου Κανέλλου († 9 Μαρτίου 1707) μετονομασθεῖσα τῆς Φανερωμένη, ἐκ τῆς φανερωθείσης εἰκόνος τῆς Θεοτόκου και διακοσμηθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἐκ Κρήτης ζωγράφου Γεωργίου Μάρκου, ὅστις κατέλιπε σπουδαῖα ἔργα τέχνης εἰς τὸν ναὸν τῆς μονῆς Πετράκη καὶ ἀλλαχοῦ. Διετηροῦντο δὲ αἱ παλαιότεραι μοναί, τῆς Καισαριανῆς, τοῦ ὁσίου Μελετίου, Κλειστῶν, του Δαφνιου καὶ ἄλλαι. Ἡ μονὴ Πεντέλης διετήρει ἐν ἑαυτῇ σχολήν, ἡ δὲ μονὴ τῶν Ἀσωμάτων-Πετράκη συνετήρει τὴν δημοσίαν σχολὴν Ἀθηνῶν καὶ εὐηργέτει τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν, οἱ δὲ ἡγούμενοι τῆς μονῆς μετεῖχον ἐνεργῶς τῶν κοινοτικῶν πραγμάτων τῆς πόλεως. Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν ἐπρωτοστάτει ἐν τῇ πνευματικῇ κινήσει τῆς δουλευουσης Ἑλλάδος καὶ διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἥτις πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐξηπλοῦτο, ἰδίως ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς. Ἀλλὰ τελευτῶντος τοῦ αἰῶνος ἐκείνου ἐδημιουργήθη νέον ἐκκλησιαστικὸν κέντρον διὰ τῆς καταργήσεως τῆς ἑνετικῆς κυριαρχίας ἐν ταῖς Ἰονίοις νήσοις (1797) ὑπὸ τῶν Γάλλων. Τὸ γεγονὸς τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν πλήρη ἀποκατάστασιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν ταῖς νήσοις. Δυστυχῶς οἱ Γάλλοι δὲν ἐσεβάσθησαν αὐτὴν καὶ ἐν γένει τὴν θρησκείαν, προκαλέσαντες διαμαρτυρίας τοῦ λαοῦ, ἃς συνεμερίσθη και ὁ Οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γρηγόριος Ε' († 1821). Τῷ 1799 ἡ μόνη ὑφισταμένη ἐπὶ ἑνετοκρατίας ὀρθόδοξος ἐπισκοπὴ Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου προεβιβάσθη εἰς μητρόπολιν, ἐπανιδρύθη δὲ ἡ μητρόπολις Κερκύρας. Τρίτη μητρόπολις ἱδρύθη ἡ Λευκάδος και Ἁγίας Μαύρας. Ἀπομακρυνθέντων τῶν Γάλλων ἐκ τῆς Ἑπτανήσου, ἐτέθη αὕτη ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ρωσίας καὶ Τουρκίας, ἀποτελέσασα τὴν Ἰόνιον Πολιτείαν (1800). Ἐν αὐτῇ ἐπικρατοῦσα θρησκεία ἀνεκηρύχθη ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία (1803), ἥτις καὶ διωργανώθη δι' εἰδικοῦ νόμου τῆς γερουσίας (1804) εἰς αὐτόνομον Ἐκκλησίαν. Τῷ 1807 κατέλαβον πάλιν οἱ Γάλλοι τὴν Ἑπτάνησον, ἀλλὰ μετὰ διετίαν ἐτέθη αὕτη ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ἀγγλίας διὰ τῆς ἐν Παρισίοις συνθήκης τῆς 24 Ὀκτωβρίου 1815, ἀποτελέσασα τὴν «Ἡνωμένην Πολιτείαν τῶν Ἰονίων νήσων». Τῇ 20 Ἀπριλίου 1817 συνέλευσις τῶν Ἑπτανησίων ἐν Κερκύρᾳ ἐψήφισε τὸ Σύνταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνεκηρύχθη ἡ ἐν τῇ Ἰονίῳ Πολιτείᾳ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, τελοῦσα ὑπὸ τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην, ἀποτελουμένη δ' ἐκ τῶν μητροπόλεων Κερκύρας, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Λευκάδος καὶ Ἁγίας Μαύρας, Κυθήρων καὶ τῶν ἐπισκοπῶν Ἰθάκης καὶ Παξῶν. Εἷς τῶν μητροπολιτῶν ἐκ περιτροπῆς, ἐφ' ὅσον διήρκει μία βουλευτικὴ περίοδος, προεξῆρχε τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἰονίων νήσων, τιτλοφορούμενος ἔξαρχος καὶ διοικῶν τὴν Ἐκκλησίαν. Οἱ ἱερεῖς ἐξέλεγον τοὺς ἀρχιερεῖς, ἐγκρινομένους ὑπὸ τῆς γερουσίας καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Καθωρίσθησαν δὲ τὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας, τῆς μισθοδοσίας τοῦ κλήρου ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου καὶ τῆς μορφώσεως αὐτοῦ ἐν τῇ θεολογικῇ σχολῇ τῆς ὑπὸ τοῦ κόμητος Γυίλφορδ ἱδρυθείσης Ἰονίου Ἀκαδημίας καὶ ἐν τῷ ἱεροσπουδαστηρίῳ ἢ λυκείῳ ἑκάστης νήσου. Οὕτως ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν καὶ δικαιοδοσίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἱδρύθη ἡ Ἰόνιος Ἐκκλησία, ἀποτελέσασα οὐχὶ αὐτοκέφαλον, ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως, ἀλλ' αὐτόνομον Ἐκκλησίαν καὶ ἀποβᾶσα σπουδαῖον ἐκκλησιαστικὸν κέντρον διὰ τὴν δουλεύουσαν Ἑλλάδα.

Ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῇ συντομωτάτῃ ταύτῃ ἐκθέσει τῶν κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σημειωθῶσι συστηματικῶς αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῆς ζωῆς. Παρατηροῦμεν μόνον ὅτι γενικῶς ἡ ὅλη ζωὴ τοῦ ὑποδούλου ἔθνους ἔφερεν ἐκκλησιαστικὸν χαρακτῆρα. Ὁ ὑπόδουλος Ἕλλην ἔβλεπεν ἐνώπιόν του διαρκῶς τὴν Ἐκκλησίαν, τὸν πατριάρχην, τὸν ἀρχιερέα, τὸν ἱερέα, τὰ δὲ ζητήματα τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν ζητήματα τοῦ ἔθνους καὶ τἀνάπαλιν. Ἐστηρίζετο τὸ ἔθνος ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐστήριζε καὶ αὐτὸ τὴν φιλόστοργον μητέρα Ἐκκλησίαν. Μετεῖχεν ἐνεργῶς τῆς διοικήσεως αὐτῆς, ἐγνώριζε δὲ τὰς ἀνάγκας αὐτῆς καὶ ἀντεπεξήρχετο πρὸς αὐτάς.

Τὸ πατριαρχεῖον εὑρίσκετο διαρκῶς καταχρεωμένον, ἀναγκαζόμενον νὰ δίδῃ πρὸς τοὺς κρατοῦντας, ὅπως διασώζῃ ἑαυτὸ καὶ τοὺς ὑποδούλους

Digitized by Google

Ἤδη κατὰ τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα τὸ χρέος ἀνήρχετο εἰς ἑκατομμύρια γροσίων, ἐπελήφθη δὲ τῆς ἀνορθώσεως τῶν οἰκονομικῶν ὁ πατριάρχης Ἰωάσαφ ὁ Μεγαλοπρεπὴς (1555—1565). Εὐτυχῶς ἡ γενναιοδωρία τῶν Χριστιανῶν ἀνεκούφιζεν ἑκάστοτε τὸ πατριαρχεῖον. Κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα τὰ χρέη του ἐπλήρωσεν ὁ ἡγεμὼν Μολδαυΐας Βασίλειος. Κατὰ τὸν ΙΗ΄ ηὐξήθησαν καὶ πάλιν τὰ χρέη, διότι ἐν τῷ πατριαρχικῷ βερατίῳ μόνον ἀνεγράφοντο ἐτήσιοι φόροι πρὸς τὸ τουρκικὸν δημόσιον ταμεῖον γρόσ. 33.425, διὰ τοὺς διερμηνεῖς τοῦ διβανίου γροσ. 5.000, διὰ τὸν στρατὸν 65.440, διὰ τὸ ἰδιαίτερον σουλτανικὸν ταμεῖον 24.060 καὶ διὰ τὴν γενομένην μετὰ τοῦ πατριαρχείου ἕνωσιν τῶν ἀρχιεπισκοπῶν Ἀχρίδος καὶ Πεκίου γρόσ. 163.000. Ὁ Σαμουὴλ Χαντζερῆς, διαπρεπὴς πατριάρχης τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος, ἐπεμελήθη σοβαρῶς τοῦ οἰκονομικοῦ ζητήματος. Μετ' αὐτὸν ὁ Γρηγόριος Ε΄ κατέβαλε μεγάλας προσπαθείας.

Τῷ 1818 εὗρε χρέος τοῦ «Κοινοῦ», ἤτοι τοῦ πατριαρχείου καὶ τοῦ ἔθνους, 1.936.000 γροσίων, ἐρρύθμισε δὲ τὴν ἀπόσβεσιν αὐτοῦ δι' ἐθνοσυνελεύσεως, ἣν συνεκάλεσεν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Τὸ ταμεῖον τοῦ «Κοινοῦ» ἔδιδεν ἐτησίως εἰς τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν 40 000 γροσίων. Ἔδιδεν ὡσαύτως ἀπαραίτητα χρηματικὰ δῶρα εἰς τοὺς μεγάλους βεζύρας καὶ εἰς τοὺς ἑκάστοτε νέους ὑπουργούς, κατηύναζε τὴν ὀργὴν τῶν κρατούντων κατὰ τῶν ἐπαναστατούντων Ἑλλήνων, ἐξηγόραζεν αἰχμαλώτους καὶ ὑφίστατο μυρίας ἄλλας ἐθνικὰς δαπάνας. Ἐκ τούτων ἀπετελοῦντο τὰ «αὐλικὰ» λεγόμενα χρέη, διὰ τὴν ἀπόσβεσιν τῶν ὁποίων ἐπεφορτίζετο ἀναλόγως ἑκάστη ἐπαρχία διὰ τῶν ἀρχιερέων. Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς ἐλαμβάνοντο παρ' αὐτοῦ τοῦ λαοῦ, προερχόμενοι ἐκ τῶν τάξεων αὐτοῦ. Εἶχον δὲ τὴν κοινὴν μόρφωσιν. Κατὰ τὸν ΙΖ΄ καὶ ΙΗ΄ αἰῶνα κατεβλήθησαν ὑπὸ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως εἰδικαὶ προσπάθειαι πρὸς μόρφωσιν τοῦ κλήρου, ἀλλ' αἱ περιστάσεις δὲν ἐπέτρεπον γενναῖόν τι. Οὐχ ἧττον οἱ λογιώτεροι ἐν τῇ ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ ἦσαν συνήθως κληρικοί. Ἦσαν δὲ συνήθως πολυάριθμοι οἱ κληρικοί. Ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος ὁ Tournefort ἐσημείωσεν ὅτι ἐν Ἑλλάδι συνήντα τις δέκα μοναχοὺς ἢ ἱερεῖς ἀπέναντι ἑνὸς λαϊκοῦ! Τὸ ἱερατικὸν στάδιον ἦτο περιζήτητον. Ἀπὸ τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος ἤρξατο πλεονάζων ὁ ἄγαμος κλῆρος. Ὁ ἐνοριακὸς κλῆρος συμμετεῖχε τῆς διοικήσεως τῶν κοινοτήτων, ἐνιαχοῦ δὲ δημογέροντες ἐξελέγοντο κληρικοί. Πᾶν ζήτημα πρὸς τὴν κυβέρνησιν διεξήγετο διὰ τοῦ κλήρου. Ὁ κλῆρος προερχόμενος ἐκ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ ζῶν τὴν ζωὴν αὐτῆς, συνεμερίζετο τὴν δυστυχίαν τοῦ λαοῦ καὶ παρίστατατο ἄγγελος παρήγορος ἐν πάσῃ στιγμῇ, χειραγωγὸς καὶ προστάτης. Οὐδὲν ἔργον ἐπεχείρει ὁ λαϊκός, ἂν μὴ ἐλάμβανε τὴν γνώμην καὶ τὴν εὐλογίαν τοῦ ἱερέως. Συνετηρεῖτο δὲ ὁ κλῆρος ἐκ τῶν πενιχρῶν εἰσφορῶν τῶν Χριστιανῶν. Ἡ ἐξωτερικὴ περιβολὴ τῶν κληρικῶν ἦτο ὁποία καὶ ἡ τῶν λαϊκῶν, κατὰ τὰς διαφόρους ἐπαρχίας. Οἱ ἀρχιερεῖς ἐφόρουν «καβάδιον», ἐνιαχοῦ δὲ τοῦτο ἐφόρουν καὶ οἱ ἱερεῖς.

Ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς θείας λατρείας, ἥτις ἐχαρακτήριζε τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων κατὰ τοὺς προγενεστέρους χρόνους, εἶχεν ἐξαφανισθῆ ἐπὶ τουρκοκρατίας. Οἱ ναοὶ διηρπάζοντο καὶ κατεστρέφοντο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν καὶ μεθ' ἑκάστην ἐξέγερσιν τοῦ τουρκικοῦ ὄχλου κατὰ τῶν ὑποδούλων. Ὑπῆρχον μόνον πολλὰ παρεκκλήσια, ἰδίως ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἐν ταῖς νήσοις. Ἐπὶ πληθυσμοῦ 17.000 οἰκογενειῶν τῶν συμπεριληφθεισῶν κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ ἑλληνικὸν βασίλειον νήσων τοῦ Αἰγαίου εὑρέθησαν 502 ναοὶ καὶ 602 ἱερεῖς. Ἐν τῇ νήσῳ Σκύρῳ ὑπῆρχον 365 παρεκκλήσια. Γενικῶς εἰπεῖν τῶν ἐν ταῖς πόλεσι ναῶν ἡ ἐμφάνισις ἦτο πενιχρά. Μόνον αἱ μοναὶ κατώρθουν νὰ ἱδρύωσιν ἀξίους λόγου ναούς, ἀνεπτύχθη δὲ καὶ ἡ ζωγραφικὴ τέχνη κατὰ τὸν ΙΣΤ΄ καὶ ΙΖ΄ αἰῶνα ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν Ἑπτανήσῳ, μεταδοθεῖσα καὶ ἀλλαχοῦ. Ἔργα τοιαύτης τέχνης σῴζονται ἐν ταῖς μοναῖς Φανερωμένης Σαλαμῖνος, μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν καὶ ἀλλαχοῦ.

Κέντρον τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐξηκολούθει νὰ εἶναι τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἀλλὰ διεκρίνοντο ὡσαύτως αἱ μοναὶ τῆς Παλαιστίνης, τῆς Πάτμου, τοῦ Σινᾶ, τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἄλλων μερῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐν ᾗ κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν της εὑρέθησαν 545 μοναὶ ἀνδρῶν καὶ 18 γυναικῶν. Ἤκμαζον αἱ μοναὶ τῆς Πελοποννήσου, Μ. Σπηλαίου, ἥτις καταστραφεῖσα τῷ 1640 ἐκ πυρκαϊᾶς, ἀνεκαινίσθη ἐκ βάθρων μετὰ ἓν ἔτος, καὶ Ἁγίας Λαύρας, ἐν Ἠπείρῳ ἡ τῆς Βελλᾶς, τοῦ Προφήτου Ἠλιού, τοῦ Δρυάνου, τῆς Μολυβδοσκεπάστου καὶ τῆς Γκούρας. Ἐν Θεσσαλίᾳ αἱ μοναὶ τῶν Μετεώρων, ἐν Μακεδονίᾳ τῆς Ζάβορδας παρὰ τὰ Γρεβενά, τῆς Ὀλυμπιωτίσσης παρὰ τὴν Ἐλασσόνα, τοῦ Τιμίου Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας, τῆς Εἰκοσιφοινίσσης παρὰ τὴν Δράμαν καὶ ἄλλαι ἀλλαχοῦ. Τὸ πλῆθος τῶν μονῶν ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ Τοῦρκοι, κατ' ἀρχὴν, ἐσεβάσθησαν τὸν μοναχικὸν βίον, χάρις δὲ εἰς τὴν ἀνοχὴν αὐτῶν αἱ μοναὶ ἀπέβησαν ἄσυλον τῶν καταδυναστευομένων καὶ ἐνίσχυον τὴν εὐσέβειαν τοῦ λαοῦ. Αἱ μοναί, ὡς προσκυνήματα, προὐκάλουν τακτικὰς συγκεντρώσεις τοῦ λαοῦ μακρὰν τῶν ὀμμάτων τῶν Τούρκων. Μοναχοὶ διδάσκαλοι, ἐν ταῖς μοναῖς διδάσκοντες ἢ περιοδεύοντες, κήρυκες καὶ πνευματικοὶ ἐξομολόγοι ἐνίσχυον τὸν λαὸν καὶ εἰς τὴν πίστιν καὶ εἰς τὴν ἐγκαρτέρησιν. Ἐν πολλαῖς μοναῖς ἐλειτούργουν σχολαί, πᾶσαι δὲ ἐφιλοτιμοῦντο νὰ συλλέγωσι χειρογράφους κώδικας καὶ ἔχομεν σήμερον ἀτιμήτους πνευματικοὺς θησαυροὺς εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν μονῶν. Αἱ γυναικεῖαι μοναὶ ἦσαν συνήθως ἐργαστήρια τῶν πτωχῶν γυναικῶν. Τέλειον ὑπόδειγμα τοιαύτης μονῆς ὑπῆρξεν ἡ ἐν Ἀθήναις μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ὑπὸ τῆς ὁσίας Φιλοθέης Μπενιζέλου ἱδρυθεῖσα. Ἐντεῦθεν ἐξηγοῦνται αἱ μεγάλαι καὶ πλούσιαι δωρεαὶ κτημάτων πρὸς τὰς μονάς. Μεγάλη ὑπῆρξεν ἡ φιλανθρωπικὴ δρᾶσις καὶ κοινωνικὴ πρόνοια τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος ἀναφαίνεται μακρὰ σειρὰ Ἐθνικῶν εὐεργετῶν, οἵτινες προήγαγον τὸ ἔργον τῆς φιλανθρωπίας. Ἵδρυον ναούς, σχολάς, νοσοκομεῖα καὶ ἄλλα ἱδρύματα, ἐπροικοδότουν πτωχὰ κοράσια, ἐξεπαίδευον νέους. Ἤδη δὲ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνος (1520) ὑπῆρχεν ἐν Κωνσταντινουπόλει νοσοκομεῖον, ὅπερ διὰ τῆς διαθήκης του εὐηργέτησεν ὁ Δούκας Πέτρου Σοφιανός. Αἱ συντεχνίαι καὶ τὰ διάφορα ἀδελφᾶτα καὶ ἰσνάφια, οἱ Ἕλληνες ἡγεμόνες Μολδοβλαχίας καὶ πλούσιοι ὁμογενεῖς ἀνελάμβανον τὴν ὑποστήριξιν τῶν φιλανθρωπικῶν καταστημάτων, προκαλούμενοι ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ σουλτᾶνος Σελὶμ Γ΄ τῷ 1793 ἐξέδωκε φιρμάνιον, δι' οὗ ὡρίσθη, ὅπως οἱ ἀνίκανοι πρὸς ἐργασίαν, οἱ τυφλοὶ καὶ οἱ ἀνάπηροι ὁδηγῶνται εἰς τὰ τρία ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὰ νοσοκομεῖα πρὸς περίθαλψιν. Τοῦτο ηὔξησε τὰς ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας, ὅθεν πρωτοβουλίᾳ τοῦ μεγάλου διερμηνέως τῆς Υ. Πύλης καὶ τοῦ πατριάρχου Γερασίμου Γ΄ συνεκροτήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὴ ἐθνοσυνέλευσις ἐξ ἀρχιερέων, ἐπιτρόπων τοῦ κοινοῦ, τῶν πρωτομαγιστόρων τῶν συντεχνιῶν πρὸς ἐξεύρεσιν πόρων. Ἱδρύθη δὲ ἡ ἐπιμελὴς ἐξ ἀντιπροσώπων τῶν συντεχνιῶν ἐπιτροπὴ τῶν ἀναπήρων καὶ πενήτων, εἰς ἣν τὸ πατριαρχεῖον παρεχώρησεν ὡρισμένας προσόδους, προσήρτησε δὲ εἰς τὰ νοσοκομεῖα τὸν ναὸν τῆς Ζωοδόχου πηγῆς ἐν Βλαχέρναις.

Τῷ 1806 ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ ἐπέβαλεν ὡρισμένην εἰσφορὰν εἰς τοὺς ναύτας (10 γρόσια δι' ἕκαστον ταξίδιον), πρὸς συντήρησιν τῶν ἐθνικῶν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων, καὶ τῷ 1819 ἵδρυσεν ἐν τῷ πατριαρχείῳ τὸ περίφημον «κιβώτιον τοῦ ἐλέους», λαμπρὰν φιλανθρωπικὴν ὀργάνωσιν, εἰς ἣν ἐκ τῶν πρώτων ὁ Ἰωάννης Βαρβάκης προσέφερεν ἱκανὸν ποσὸν χρημάτων.

Ἀναμφιβόλως ἡ μεγάλη φιλανθρωπικὴ δρᾶσις τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξεν ἓν τῶν σπουδαιοτέρων μέσων τῆς διασώσεως τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ καὶ ἡ δρᾶσις αὕτη συνετέλει εἰς τὸν στενότερον σύνδεσμον αὐτοῦ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς πίστεως αὐτοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς. Ταυτοχρόνως, ἡ δρᾶσις αὕτη, διεξαγομένη διὰ τοῦ λαοῦ καὶ ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, ἀπετέλει ἐκδήλωσιν τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων. Ἄλλαι ἐκδηλώσεις ἐνίσχυον ὡσαύτως τὸν λαὸν εἰς τὴν πίστιν καὶ τὴν εὐσέβειαν. Ἀναμφιβόλως σπουδαιοτάτη τοιαύτη ἐκδήλωσις ὑπῆρξε τὸ μαρτύριον, ὅπερ ὑφίσταντο οἱ ὑπὲρ πίστεως ἀποθνήσκοντες, οἱ γενικῶς νεομάρτυρες ἀποκληθέντες. Πρωτίστη αἰτία τοῦ μαρτυρίου αὐτῶν ὑπῆρξεν ἡ μισαλλοδοξία καὶ ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς τῶν δυναστῶν, οἵτινες ἐζήτουν εὐκαιρίας ἐξισλαμισμοῦ τῶν ὑποδούλων. Πᾶς Χριστιανός, δι' οἱανδήποτε αἰτίαν καταδικασθεὶς εἰς θάνατον, ἠδύνατο ν' ἀπαλλαγῇ, ἐὰν ἐγίνετο Μουσουλμᾶνος. Πολλάκις καὶ διὰ προσωπικοὺς λόγους ὡδηγοῦντο πρὸ τῶν ἱεροδικαστῶν Χριστιανοί, ἤρκει δὲ ψευδὴς μαρτυρία ὅτι ὕβρισε τὸν Μωάμεθ, ἵνα καταδικασθῶσιν εἰς θάνατον καὶ ν' ἀπαλλαγῶσι μόνον διὰ τῆς προσελεύσεως εἰς τὴν θρησκείαν τοῦ Μωάμεθ. Πολλάκις, χάριν παιδιᾶς, Τοῦρκοι ἔθετον σαρίκιον ἐπὶ κεφαλῆς Χριστιανοῦ, ἢ πολλάκις Χριστιανός τις ἔλεγεν ἀπροσέκτως ἢ ἀφελῶς τουρκιστὶ τὰς λέξεις «Δόξα σοι ὁ Θεός» ἢ ἀνεγίνωσκεν ὡς μάθημα τὴν μουσουλμανικὴν ὁμολογίαν πίστεως, ἢ ἐν παραφορᾷ ἔλεγεν ὅτι θὰ γίνῃ Τοῦρκος· εἰς ὅλας ταύτας τὰς περιπτώσεις ἐξηναγκάζετο εἰς τὸν ἐξισλαμισμόν, μὴ πειθόμενος δὲ ὑφίστατο φρικτὰς βασάνους καὶ θάνατον. Πᾶσα ὕποπτος σχέσις μετὰ Μουσουλμανίδος συνεπήγετο θάνατον. Οἱ νεομάρτυρες, περιφρονοῦντες τὰς βασάνους καὶ τὸν θάνατον, ἡρωϊκῶς ἠγωνίζοντο ὡς οἱ μάρτυρες τῶν πρώτων αἰώνων τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπὲρ τῆς πίστεως, στηρίζοντες εἰς αὐτὴν τοὺς ὑποδούλους καὶ ὁπλίζοντες αὐτοὺς δι' ὑπομονῆς καὶ καρτερίας. Οὐ μόνον ἡμέτεροι ἀλλὰ καὶ ξένοι, αὐτόπται μάρτυρες γενόμενοι τοῦ ἡρωικοῦ ἀγῶνος τῶν νεομαρτύρων, περιέγραψαν αὐτόν. Τὸ μαρτύριόν των ὑπῆρξεν ἐκδήλωσις τῆς δυνάμεως τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Πολλοὺς τῶν νεομαρτύρων κατέταξεν εἰς τὸν χορὸν τῶν ἁγίων ἡ Ἐκκλησία, ἀλλ' ἐπειδὴ διὰ τὸν φόβον τῶν Τούρκων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ πράξῃ τοῦτο διὰ πάντας, τὸ μαρτύριον αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἐθεωρήθη ἀρκετὸν πρὸς κατάταξιν τῶν νεομαρτύρων μεταξὺ τῶν ἁγίων. Ἐτιμῶντο δὲ οὗτοι τοπικῶς εἰς τοὺς τόπους τῶν μαρτυρίων των. Ἡ Ἐκκλησία «ἐκανόνισεν», ἀναγράψασα εἰς τὸν χορὸν τῶν ἁγίων, καὶ ἄλλους διακριθέντας ἐπὶ ἁγιότητι βίου καὶ ἄνδρας καὶ γυναῖκας. Οὕτω, εὐθὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐκανονίσθη ἡ ὁσία Ματρώνα ἡ Χιοπολίτισσα· ὡσαύτως ἐκανονίσθησαν οἱ δύο ἅγιοι πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως Διονύσιος Α΄ (1466—1471, 1489—1491) καὶ Νήφων Β΄ (1486—1489, 1497—1498). Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἤκμασε καὶ ἅγιος Διονύσιος ἀρχιεπίσκοπος Αἰγίνης († 1624), ἐκ Ζακύνθου μὲν καταγόμενος, ἐν Ἀθήναις δὲ χειροτονηθείς. Τὸ ἱερόν του λείψανον σῴζεται ἐν Ζακύνθῳ, ὡς ἐν Κερκύρᾳ τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος καὶ ἐν Κεφαλληνίᾳ τοῦ ἁγίου Γερασίμου, ὃν ἐκανόνισεν ὁ μέγας πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρις. Ὁ αὐτὸς ἐκανόνισε καὶ τὸν ἐν Κρήτῃ ἀσκήσαντα ἅγιον Ἰωάννην ἐρημίτην καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ. Μεσοῦντος τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνος διεκρίθησαν ἐπὶ ἁγιότητι βίου οἱ ἐξ Ἰωαννίνων ἀδελφοὶ Ἀψαρᾶδες Θεοφάνης († 17 Μαΐου 1544) καὶ Νεκτάριος (7 Ἀπριλίου 1550), ἱδρυταὶ γενόμενοι τῆς μονῆς Βαρλαὰμ Μετεώρων, ὁ ἅγιος Διονύσιος, ἱδρυτὴς τῆς ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου φερωνύμου μονῆς, καὶ ὁ ἅγιος Βησσαρίων Λαρίσης καὶ ἄλλοι. Διὰ πατριαρχικῆς καὶ συνοδικῆς πράξεως ὁ Οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ματθαῖος Β΄ (1595—1600 τὸ β΄) κατέταξε «*τῷ χορῷ τῶν ὁσίων καὶ ἁγίων γυναικῶν*» τὴν Ἀθηναίαν Φιλοθέην Μπενιζέλου († 19 Φεβρουαρίου 1589), ὁσίως μὲν βιώσασαν, λαμπρῶς δὲ ὑπὲρ τῆς κοινωνίας ἐργασθεῖσαν καὶ τέλος θανοῦσαν ἐκ τῶν παρὰ τῶν Τούρκων κακώσεων, διότι ἐφυγάδευσεν Ἑλληνίδας τινάς. Πάντες οὗτοι οἱ ἅγιοι, ὡς καὶ οἱ κατὰ τοὺς ἐφεξῆς αἰῶνας ἀναφανέντες, ἐξεδήλουν τὸ ἀληθὲς πνεῦμα καὶ τὴν δύναμιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ διὰ τῆς ἁγιότητος τοῦ βίου αὐτῶν καὶ διὰ τῶν ἔργων τῶν ἀγαθῶν ὑπὲρ τῆς κοινωνίας.

Πόσοι καὶ τίνες ὑπῆρξαν οἱ ἅγιοι καὶ οἱ μάρτυρες τῶν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν χρόνων δὲν εἶναι, κυρίως εἰπεῖν, γνωστόν. Τελευτῶντος τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος ὁ πολὺς Εὐγένιος Βούλγαρις, ἐν θαυμασίᾳ ἐπιστολιμαίᾳ διατριβῇ πρὸς τὸν Πέτρον Κλαίρκιον «*Περὶ τῶν μετὰ τὸ σχίσμα ἁγίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν γινομένων ἐν αὐτῇ θαυμάτων*», ἀπαριθμήσας τοὺς γνωστοτέρους ἁγίους καὶ μάρτυρας, γίνωσκε, λέγει, ὅτι οὗτοι μερὶς βραχεῖά ἐστι τῶν παρ' ἡμῖν νεοφανῶν ἁγίων, δείγματος ἕνεκεν ἀπομνημονευθέντες, πολλοὶ δὲ καὶ ἄλλοι ὑπάρχουσιν, ὧν οἱ μὲν ἤδη ἐκανονίσθησαν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, οἱ δὲ θ' ἀπογραφῶσι καὶ θὰ κανονισθῶσιν ἐν ἡμέρᾳ βουλῆς Κυρίου, ὅτε ἵλεως ἐφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν Αὐτοῦ θὰ εὐδοκήσῃ νὰ ἐπιβλέψῃ ὁ φιλάνθρωπος. Διότι πολλοὺς τοῖς παλαιοῖς ἐφαμίλλους ἁγίους καὶ ὁ ὕστερον ἀνέδειξε χρόνος, οὐδ' εἶναι δυνατὸν ν' ἀριθμήσῃ τις τοὺς ἐν ταῖς μοναῖς τοῦ Σινᾶ καὶ τοῦ Ἄθω καὶ ἐν ταῖς ἐρήμοις ἐπ' ἀρετῇ καὶ βίου ἁγιότητι διαλάμποντας. Παρατρέχω τοὺς ὑπὲρ Χριστοῦ παντοίως ὑπὸ τῶν τυραννούντων ὁσημέραι κακουμένους καὶ ὅσα οὐδ' εἶναι δυνατόν τις νὰ διεξέλθῃ πάσχοντας, τοὺς τὰς περιουσίας ἀφαιρουμένους, τοὺς ἄνω καὶ κάτω φερομένους καὶ στρεφομένους, τοὺς ἐν δεσμωτηρίοις καθειργνυμένους, τοὺς ἐν τριήρεσι, τοὺς ἐν λατομίαις, τοὺς ἐν μεταλλείοις βίον κόπων καὶ ταλαιπωριῶν διάγοντας καὶ τέως καταγηράσκοντας... «*τοὺς ἐν μυρίοις βασάνων εἴδεσι κατατεινομένους καὶ ἐν ὀρθῇ τέως ὁμολογίᾳ ἐκπνέοντας*». Τοιαῦται, γενικῶς, ὑπῆρξαν αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν περίοδον.

Ἡ *Ἐκκλησία καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία.* Ἀλλ' ἐξ ἴσου θαυμασία ἐκδήλωσις τοῦ ἐσωτερικοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξεν ἡ ὑπ' αὐτῆς ὑποστήριξις τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀναμορφωτὴς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἔγραφεν: «*Εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς κοινὴν μητέρα, εἶναι τὸ Γένος προσκεκολλημένον καὶ διὰ τὴν θρησκείαν καὶ διὰ τὴν μητρικὴν φροντίδα, τὴν ὁποίαν δείχνει καθ' ἑκάστην ἡμέραν ὑπὲρ τῆς παιδείας τοῦ Γένους*». Ὁ αὐτὸς προσέθετεν ὅτι ἡ Ἐκκλησία «*ὡς φιλόστοργος μήτηρ τοῦ Γένους τίποτε δὲν ἀμελεῖ ἀφ' ὅσα δύνανται νὰ διδάξωσι τὸ Γένος*». Κατὰ τὸν Ἰάκωβον Νεροῦτσον Νερουλὸν ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξις τοῦ Γένους συνετελέσθη «*ὑπὸ τὰς πτέρυγας τῆς θρησκείας μακρὰν τῶν ὀφθαλμῶν τῶν τυράννων*». Τὰ σχολεῖα καὶ ἰδίως τὰ «κοινὰ» λεγόμενα ἱδρύοντο εἰς τὰς μονάς, τοὺς ναοὺς καὶ εἰς τοὺς οἴκους τῶν κληρικῶν. Σπάνιοι ἦσαν οἱ λαϊκοὶ διδάσκαλοι. Συνήθως ἐδίδασκον οἱ ἐπίσκοποι, ἄλλοι κληρικοὶ καὶ οἱ μοναχοί, ὧν τινες ὑπῆρξαν ἀφανεῖς ἀλλὰ μεγάλοι διδάσκαλοι τοῦ γένους, ὡς λ. χ. ὁ Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλός, κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος, ἐκπαιδευθεὶς μὲν ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, μονάσας δὲ ὕστερον ἔν τινι τῶν ἐρημητηρίων τῶν Ἀγρά-

Digitized by Google

φων καὶ ἀναδείξας πλείστους ἐπιφανεῖς μαθητάς. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἤρξαντο ἱδρυόμενα τὰ «ἑλληνικὰ» λεγόμενα σχολεῖα ἢ «μουσεῖα», «ἑλληνομουσεῖα» καὶ «γυμνάσια», ἐκτὸς δὲ αὐτῶν καὶ αἱ λεγόμεναι «ἀκαδημίαι». Τοιαύτη κατ' ἐξοχὴν ἦτο ἡ πατριαρχικὴ ἀκαδημία Κωνσταντινουπόλεως, ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπιστασίαν τοῦ πατριαρχείου διατελοῦσα. Τῷ 1713 ἵδρυσε τὴν Ἀκαδημίαν τῆς Πάτμου ὁ Πάτμιος ἱερομόναχος Μακάριος († 1738), μαθητὴς χρηματίσας ἐν Κωνσταντινουπόλει τοῦ Ἰθακησίου Ἀγαπίου Βουλισμᾶ († 1739, ὅστις ὕστερον ἐδίδαξεν ἐν Ἀθήναις. Ἑκατοντάδας μαθητῶν ἐξ ἁπασῶν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἠρίθμει ἡ ἀκαδημία αὕτη ἐν τῇ ἀκμῇ αὐτῆς. Ἡ Ἀθωνιὰς ἀκαδημία, ἱδρυθεῖσα ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου (1749), ἐδοξάσθη ὑπὸ τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως. Καίτοι δ' ἐπὶ μικρὸν εἰργάσθη, ἀπέδωκε δαψιλεῖς πνευματικοὺς καρπούς. Ταυτοχρόνως ἱδρύοντο πανταχοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν δημόσια σχολεῖα. Ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ὁ ἐκ Ναούσης Ἀναστάσιος Μιχαὴλ ἐπληροφόρει ὅτι ἡ κυρίως Ἑλλὰς καὶ πλεῖσται πόλεις τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπείρου, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Θράκης, τῆς Πελοποννήσου, τῆς Κρήτης, τῶν Ἰονίων νήσων εἶχον ἐν συνόλῳ τεσσαράκοντα σχολεῖα, τῷ δὲ 1714 ὁ Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος περιέγραφε τὸ πρόγραμμα καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων. Ὁ Γεώργιος Κωνσταντίνου ἐξ Ἰωαννίνων ἔλεγεν ὡσαύτως ὅτι σχολεῖα ὑπῆρχον πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰς μεγαλυτέρας πόλεις καὶ τὰς νήσους «καὶ ὅπου ἂν ἡ ἡμετέρα διάλεκτος πολιτεύεται καὶ ἡ εὐσέβεια τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας κηρύττεται καὶ σχολεῖα σῴζονται καὶ ἄλλα ἐγείρονται καὶ διδάσκαλοι καὶ σπουδαῖοι κοσμοῦσι τὰς ὁμηγύρεις τῶν τε ἀρχιερέων καὶ τῶν κληρικῶν καὶ ἀπ' ἄμβωνος συνεχῶς κηρύττουσι λόγους, συνθεμένους μὲ τὴν πλέον ἀνθηρὰν καὶ γλαφυρὰν φράσιν, κατὰ τὴν ἁπλῆν διάλεκτον...» Ὡς δ' ἔλεγε βραδύτερον ὁ Σοφ. Οἰκονόμου, διὰ τῶν μεριμνῶν τῆς Ἐκκλησίας «ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ πρὸς ἀν. καὶ πρὸς δυσμὰς τῆς ἑλληνικῆς γῆς, μέχρις αὐτῶν τῶν ἄκρων τῆς Ἑπτανήσου οὐδεμία πόλις ὑπῆρχεν ἐπίσημος στερουμένη σχολείων».

Ὁ σουλτᾶνος Σελὴμ Γ' τῷ 1804 παρέσχεν ἄδειαν ἀνασυστάσεως τῆς ἐν τῷ μεταξὺ διαλυθείσης πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας Κωνσταντινουπόλεως ἐν τῷ προαστείῳ Ξηροκρήνης, διώρισε δὲ τὸν Δημήτριον Μουρούζην γενικὸν διευθυντὴν καὶ ἐπόπτην τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ νοσοκομείων, εὐλόγως δὲ ὁ Νεόφυτος Δούκας ἐχαρακτήρισε τὸ ἐκπληκτικὸν ἐκεῖνο γεγονὸς ὡς νέαν ἐποχὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Τῷ 1813 ἱδρύθησαν ἐν Ἀθήναις ἡ «Φιλόμουσος Ἑταιρεία» καὶ ἐν Ὀδησσῷ ἡ «Ἑταιρεία τῶν Ἑλλήνων ἀσφαλιστῶν» πρὸς συντήρησιν ἑλληνικῶν νοσοκομείων καὶ σχολείων, ἡ δ' ἐν τῇ αὐτῇ πόλει ἑδρεύουσα «Φιλόμουσος καὶ φιλάνθρωπος Γραικικὴ Ἑταιρεία» συνετήρει περὶ τὰ μέσα τοῦ 1817 120 Ἕλληνας σπουδαστὰς ἐν τῇ ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ. Τούτων οἱ πλεῖστοι ἐπαναχάμψαντες ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς διδάσκαλοι, ὡς δ' ἐσημείου ὁ Κοραῆς «οἱ περισσότεροι διδάσκαλοι τῶν εὐρωπαϊκῶν μαθήσεων ἦσαν ἱερωμένοι». Τῷ 1807 ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ Γυϊλφορδ ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία ἐν Κερκύρᾳ, ἀριθμήσασα μεταξὺ τῶν καθηγητῶν της διαπρεπεῖς κληρικούς, δὲν εἶναι δὲ ἀπροσδόκητος ἡ εἴδησις, καθ' ἣν ὁ ἐν τῇ σχολῇ τῶν Ἀθηνῶν διδάσκων ἀρχιμανδρίτης Διονύσιος Πύρρος συνέστησε «κῆπον βοτανικὸν μὲ 300 εἰδῶν βότανα καὶ μουσεῖον μὲ 300 εἰδῶν μέταλλα εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Δημητρίου Καλλιφωρνᾶ». Διότι τῆς λανθανούσης ἐκείνης ὑπὸ τὴν ἀπηνεστάτην δουλείαν τεραστίας πνευματικῆς κινήσεως ἡγεῖτο ἡ Ἐκκλησία διὰ τῶν κληρικῶν της. Ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας μαθὼν ὅτι ὁ ἡγεμὼν τῆς Μάνης Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης ἐσκόπει νὰ ἱδρύσῃ σχολεῖον, ἔγραφε πρὸς αὐτόν, «Ἂν τὰ σχολεῖα εὐδοκιμοῦσι πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, τοῦτο συμβαίνει διότι εὑρίσκονται ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἐκκλησίας καὶ μόνον διὰ τοῦτο ἡ Πύλη σέβεται αὐτά. Ὅταν δμως ὑποτεθῇ ὅτι τὰ καθιδρύματα ταῦτα δύνανται ν' ἀποβῶσιν ἑστίαι ἐπαναστάσεως, οὐδὲν θ' ἀναχαιτίσῃ τοὺς καταδιωγμούς. Ἱδρύοντες λοιπὸν τὴν σχολήν σας ἐξαρτήσατε αὐτὴν καθ' ὁλοκληρίαν ἐκ τοῦ πατριαρχείου καὶ μεταχειρισθῆτε καλοὺς διδασκάλους, ἵνα διδάξωσι τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν γλῶσσαν, τὰ θρησκευτικά, στοιχειώδη φυσικὰ καὶ ἱστορίαν. Μὴ περιβάλλετε δι' οὐδεμιᾶς ἐπιδεικτικότητος τὸ νέο τοῦτο καθίδρυμα, ἀλλὰ θεωρήσητε αὐτὸ ὡς παράρτημα τῆς Ἐκκλησίας». Ταῦτα χαρακτηρίζουσιν ὡς ἄριστα τὴν θέσιν τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ ἐκτάκτῳ ἐκείνῃ πνευματικῇ κινήσει.

Ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ε' ὑπῆρξεν ἔνθερμος ὑποστηρικτὴς τῆς παιδείας. Ἐνίσχυσε τὴν ἀκαδημίαν τῆς Πάτμου, ἧς ὑπῆρξε τρόφιμος, ὡς καὶ τὴν πατριαρχικὴν ἀκαδημίαν Κωνσταντινουπόλεως, διὰ πατριαρχικῶν δὲ σιγιλλίων ἐνέκρινε τὴν ἵδρυσιν πλείστων σχολῶν καὶ τῷ 1807 ἐξέδωκεν ἐγκύκλιον πρὸς τὸν κλῆρον καὶ τὸν λαὸν ὑπὲρ τῆς παιδείας. Τῷ 1819 ὁ Κ. Κούμας ὑπέβαλεν εἰς τὸν πατριάρχην σχέδιον νέου σχολικοῦ προγράμματος, μεγάλαι δὲ συζητήσεις διεξήγοντο τότε περὶ τῶν παιδευτικῶν ζητημάτων καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, προεξάρχοντος τοῦ ἀναμορφωτοῦ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας Ἀδαμαντίου Κοραῆ, ὅστις ἐκτὸς τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου ἐνθέρμους προστάτας τῆς παιδείας ἀνέφερεν ὀνομαστὶ τοὺς μητροπολίτας Ἐφέσου Μελέτιον Πετροκόκκινον καὶ Διονύσιον Καλλιάρχην, τὸν Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιον, ὃν «καύχημα τοῦ γένους» ἀπεκάλει, τὸν Χίου Πλάτωνα, τοὺς μοναχοὺς τῆς μονῆς Βατοπεδίου Ἁγίου Ὄρους καὶ ἄλλους. Ἐπειδὴ δ' ἐλευθεριάζουσαι τινὲς ἰδέαι ἤρξαντο διαδιδόμεναι ἐκ τῆς ἑσπερίας Εὐρώπης ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀρχῶν τοῦ Ρουσσώ, τοῦ Βολταίρου καὶ τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ὁ πατριάρχης Γρηγόριος τῷ 1819 ἐδημοσίευσε πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν «τόμον» περὶ σχολείων πρὸς ἀπόκρουσιν ὀλεθρίων τῷ ὄντι ἀρχῶν.

Ταυτοχρόνως ὁ πατριάρχης ἐπανίδρυσεν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ πατριαρχικὸν τυπογραφεῖον, κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1798 λαβὼν τὴν σχετικὴν ἄδειαν τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Τὸ τυπογραφεῖον διευθυνόμενον ὑπὸ ἐξαμελοῦς ἐπιτροπῆς, ἐξέδωκεν ἱκανὰ βιβλία, ἀναδιωργανώθη δ' ἐν ἔτει 1820 ὑπὸ τοῦ ἱδρυτοῦ αὐτοῦ.

Τὰ θεολογικὰ γράμματα. Τὴν πνευματικὴν κίνησιν τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς ἐπὶ τουρκοκρατίας διηύθυνεν ἡ Ἐκκλησία, καίτοι βεβαίως οὔτε ἡ κατάστασις αὐτῆς οὔτε καθόλου αἱ περιστάσεις ἦσαν κατάλληλοι πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῶν συμφορῶν καὶ τῶν θλίψεων. Παρὰ ταῦτα ἔχομεν ἀξίαν πολλοῦ λόγου θεολογικὴν φιλολογίαν, διότι καὶ ἡ παίδευσις καθόλου ἔφερεν ἐκκλησιαστικὸν χαρακτῆρα καὶ οἱ πλεῖστοι μὲν τῶν ἐπὶ παιδείᾳ διαλαμψάντων ἦσαν κληρικοί, οὐ μόνον δὲ οὗτοι, ἀλλὰ καὶ οἱ λοιποὶ λόγιοι ἠσχολήθησαν περὶ τὰ θρησκευτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τούτου ἕνεκα πλουσίως ἀντεπροσωπεύθησαν διὰ σχετικῶν συγγραφῶν πάντες οἱ κλάδοι τῆς θεολογίας καὶ πάντα τὰ εἴδη τοῦ λόγου.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἠναγκάζετο ν' ἀμύνηται κατὰ τῶν ἐνεργειῶν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας, ζητούσης ἐπιμόνως νὰ προσηλυτεύσῃ καὶ ἐκλατινίσῃ τοὺς Ἕλληνας, οὐδόλως παράδοξον ὅτι τὸ κύριον θέμα τῆς ἑλληνικῆς θεολογίας κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους ἦτο ἡ ἀναίρεσις τοῦ παπισμοῦ. Σχεδὸν πάντες οἱ λόγιοι Ἕλληνες ὑπεστήριζον τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, γράψαντες κατὰ τοῦ παπισμοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ παρατρέξωσι τὰ ἄλλα θρησκευτικὰ καὶ θεολογικὰ ζητήματα. Εἶναι δὲ ὁ χαρακτὴρ τῆς ἑλληνικῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης καὶ φιλολογίας τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνων συντηρητικός, συμφώνως πρὸς τὸν καθόλου χαρακτῆρα τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἥτις ὑπὸ τὰς δεινὰς περιστάσεις τῶν νέων χρόνων διετήρησεν ἔτι μᾶλλον ἀναλλοίωτον τὸν γνήσιον αὐτῆς χαρακτῆρα, ἐλάχιστα δὲ καὶ ἀσήμαντα θεολογικὰ ζητήματα ἐχώρισαν τοὺς Ἕλληνας θεολόγους. Οὐδ' ἀνεφάνησαν, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἑτεροδιδασκαλιῶν αἱρέσεις καὶ σχίσματα ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ. Διετηρήθη ἐν αὐτῇ ἀκραιφνὴς καὶ ἀλώβητος ἡ ὀρθόδοξος πίστις. Ὅθεν ἠδυνήθη νὰ γράψῃ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίας Β' πρὸς τὸν Δαυὶδ Χυτραῖον «εἰ καὶ δουλείᾳ τὸ γένος ἡμῶν ὑπέπεσεν, ἀλλ' ἀσεβείας ἀνένευσε καὶ μένει κηρύττον τὴν εὐσέβειαν».

Γενικῶς δὲ ἀναγράφοντες τοὺς διακριθέντας Ἕλληνας θεολόγους καὶ συγγραφεῖς, πρώτους κατὰ τοὺς ἀμέσους μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους συναντῶμεν τὸν Γεννάδιον Σχολάριον, πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, τὸν Ματθαῖον Καμαριώτην, Μανουὴλ Κορίνθιον, μέγαν ῥήτορα τῆς Ἐκκλησίας, εἶτα δὲ ὑπὸ τὸ ὄνομα Μάξιμος πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, καὶ Μανουὴλ τὸν μέγαν ἐκκλησιάρχην. Τούτων ἡ φιλολογικὴ θεολογικὴ δρᾶσις ἀναφέρεται μὲν καὶ εἰς ἄλλα θέματα, ἀλλὰ κυρίως ἔχει χαρακτῆρα ἀντιρρητικόν, στρεφομένη εἰδικώτερον κατὰ τῆς Φλωρεντινῆς συνόδου, καθ' ἧς ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Μαξίμου ἐν τέλει τοῦ αἰῶνος συνῆλθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγάλη σύνοδος. Ὁμώνυμος τοῦ πατριάρχου τούτου Ἕλλην Ἁγιορείτης μοναχός, ὁ Μάξιμος † 1556), εἰργάσθη κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα ἐν Ρωσίᾳ, πολλὰ παθὼν ἐν αὐτῇ καὶ συγγράψας οὐ μόνον κατὰ τῶν Λατίνων, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν προτεσταντῶν, κατὰ τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν Μουσουλμάνων. Ποικιλωτάτη ὑπῆρξεν ὡσαύτως ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ συγγραφικὴ δρᾶσις τοῦ μοναχοῦ Παχωμίου Ρουσάνου, πρώτου παρ' ἡμῖν γράψαντος κατὰ Λουθήρου. Ἐκτὸς δὲ ἄλλων συγγραφέων τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, οἷον τοῦ Θεοφάνους Ἐλεαβούλκου Νοταρᾶ, τοῦ Δαμασκηνοῦ Στουδίτου, τοῦ Ζαχαρίου Σκορδυλίου Μαραφαρᾶ, ἐπὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Β' εἰργάσθησαν ἵνα οἱ Ἕλληνες θεολόγοι, ἐν οἷς διεκρίθησαν οἱ ἐκ Ναυπλίου Ἰωάννης Ζυγομαλᾶς καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Θεοδόσιος, πρὸς σύνταξιν τῶν περιφήμων «Ἀποκρίσεων» τοῦ Ἱερεμίου πρὸς τοὺς προτεστάντας. Τότε τὸ πρῶτον ἤρξαντο ἐξεταζόμενα παρ' ἡμῖν τὰ θεολογικὰ ζητήματα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν προτεσταντισμόν, ἐπὶ τῇ βάσει ὅμως τῆς θεολογικῆς φιλολογίας τῶν προηγουμένων αἰώνων καὶ τῆς παραδόσεως. Αἱ «Ἀποκρίσεις», μνημεῖον σπουδαιότατον τῆς θεολογικῆς φιλολογίας τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, διετύπωσαν γνησίως τὸ ὀρθόδοξον φρόνημα.

Ταυτοχρόνως ὅμως διεξήγετο μὲν ἐν τῇ Δύσει ὁ μεταξὺ τῶν Λατίνων καὶ προτεσταντῶν ἀγών, ἐμορφοῦντο δ' ἐν ταῖς σχολαῖς τῆς Δύσεως Ἕλληνες θεολόγοι. Μεταξὺ τούτων διεκρίθησαν ἐν τέλει τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ὁ Ἀλεξανδρείας Μελέτιος Πηγᾶς, ὁ ἐπίσκοπος Κυθήρων Μάξιμος Μαργούνιος († 1602) καὶ ὁ Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβῆρος († 1616). Ἐπὶ τούτων εἶναι προφανὴς ἡ ἐπίδρασις τῆς λατινικῆς θεολογίας, δι' ἧς εἰσῆλθον εἰς τὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν νέοι ὅροι θεολογικοί. Καίτοι δὲ ὁ Μαργούνιος συνηγόρησεν ὑπὲρ τῆς λατινικῆς ἐκδοχῆς τοῦ Filioque, ποθῶν τὴν ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, ὑπῆρξεν ὅμως μετὰ τοῦ Μελετίου Πηγᾶ καὶ τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου γενναῖος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας πρόμαχος. Καὶ οἱ τρεῖς δὲ οὗτοι κορυφαῖοι τῶν Ἑλλήνων θεολόγων τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος συνέγραψαν πλεῖστα καὶ σπουδαιότατα φιλολογικά τε καὶ θεολογικὰ συγγράμματα. Κατὰ τῆς διδασκαλίας τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας ἀντεπεξῆλθε καὶ ὁ Ναθαναὴλ Χύκας, ὡς καὶ ὁ μαθητὴς καὶ ἀρχιδιάκονος τοῦ Μελετίου Πηγᾶ Μάξιμος ὁ Πελοποννήσιος, διδάξας ἀλλαχοῦ τε καὶ ἐν Ἰωαννίνοις. Ὁ Ἀρσένιος, ἐπίσκοπος Ἐλασσόνος, ἐν Ρωσίᾳ ἐργασθεὶς ἠσχολήθη καὶ περὶ τὴν χρονογραφίαν. Πολύκροτον χρονογραφικὸν ἔργον τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, συντεθὲν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἀνακριβῶς ἀπεδόθη εἰς τὸν ἀνύπαρκτον Δωρόθεον Μονεμβασίας, ἢ τὸν λίαν γνωστὸν Ἱερόθεον Μονεμβασίας τὸν συνοδεύσαντα εἰς Ρωσίαν τὸν πατριάρχην Ἱερεμίαν Β'. Κυρίως συντάκτης τοῦ ἐν λόγῳ χρονογραφικοῦ ἔργου ὑπῆρξεν ὁ Μανουὴλ Μαλαξός, διδάξας ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ συγγράψας καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα.

Ὁ ΙΖ' αἰών, αἰὼν τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, ἐνεφάνισε πλουσιωτέραν τὴν θεολογικὴν φιλολογικὴν παραγωγὴν καὶ τὴν καθόλου πνευματικὴν κίνησιν, διότι καὶ μεγάλα ζητήματα ἀπησχόλησαν τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἡ ἀκμάζουσα ἑλληνικὴ ἐν Ἑνετίᾳ κοινότης ἤσκει μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν ἀναβίωσιν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Εἶναι δὲ καταφανὴς ἡ νέα θεολογικὴ τάσις, ἥτις μορφοῦται περὶ τὸν Κύριλλον Λούκαριν καὶ ἥτις τείνει ν' ἀποκρούσῃ πᾶσαν ἐπίδρασιν τῆς λατινικῆς θεολογίας, ζητοῦσα τὴν ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου θεολογίας. Τὴν τάσιν ταύτην ἐξεδήλωσεν ὁ Ἀθηναῖος διδάσκαλος Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, προκαλέσας παρεξηγήσεις τινάς, διδάξας ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει, γενόμενος μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης, ἀλλ' ἀποβαλὼν τὸ ἀρχιερατικὸν ἀξίωμα καὶ μετὰ πολλὰς περιπετείας καταντήσας πάλιν εἰς Ἀθήνας ὡς διδάσκαλος. Ὁ Κύριλλος Λούκαρις κατὰ Λατίνων εἰδικώτερον γράψας πρὸς ὑποστήριξιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, δι' οὐδενὸς τρόπου ἐφάνη ἀποδεχθεὶς τὴν ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ δημοσιευθεῖσαν καλβινικὴν «Ὁμολογίαν», οὔτε οἱ συνεργάται αὐτοῦ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων Θεοφάνης καὶ Ἀλεξανδρείας Γεράσιμος Σπαρταλιώτης. Ὁ Γεράσιμος μάλιστα καὶ διήλεγξε τὸν προτεσταντισμὸν διὰ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ, ὡς ὁ Θεοφάνης ἔπραξε διὰ τὸν παπισμόν. Τὸ φρόνημα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐξεδήλωσεν ἕτερος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ὁ ἐκ Βεῤῥοίας Μητροφάνης Κριτόπουλος († 1639). Πάντως ἀγαθὴ ὑπῆρξεν ἡ πρόθεσις καὶ τοῦ τὸ πρῶτον τότε μεταφράσαντος τὴν Ἁγίαν Γραφὴν εἰς ἁπλοελληνικὴν γλῶσσαν Μαξίμου Καλλιπολίτου. Ὁ ἐκ Χίου Γεώργιος Κορέσσιος († 1641) καίτοι διετέλεσεν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς λατινικῆς θεολογίας, ὑπεστήριξε διὰ τῶν συγγραφῶν του τὰς ὀρθοδόξους ἀπόψεις ἐπὶ πολλῶν ζητημάτων, γράψας καὶ κατὰ τοῦ προτεσταντισμοῦ. Βαθυτέρα ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ ἐκ Κρήτης Μελετίου Συρίγου † 1664, ὅστις ἐστράφη μᾶλλον κατὰ τοῦ προτεσταντισμοῦ, χρησιμοποιήσας τὰ κατ' αὐτοῦ ἕτοιμα ὅπλα τῶν Λατίνων θεολόγων. Συμμετέσχε δὲ καὶ τῆς διατυπώσεως τῆς «Ὁμολογίας» τοῦ Μογίλα, ἧς τὸ ἀρχικὸν κείμενον ὑπῆρξε λατινικόν. Ἀντιθέτως ὁ Ζαχαρίας Γεργανὸς συνέγραψεν ὑπὸ προτεσταντικὰς ἐπιδράσεις.

Σειρὰ Ἑλλήνων μαθητῶν τοῦ ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΓ' ἱδρυθέντος Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ἐν Ρώμῃ, ὧν κορυφαῖοι ὁ Κερκυραῖος Πέτρος Ἀρκάδιος († 1634) καὶ ὁ Χῖος Λέων Ἀλλάτιος († 1669), μετὰ φανατισμοῦ ὑπερημύνθησαν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας, ἀντιθέτως δὲ συνέγραψαν κατ' αὐτῆς οἱ σύγχρονοι Νικόλαος Κεραμεὺς †1672, Ἱερεμίας Κακαβέλας († μετὰ τὸ 1698), Βησσαρίων Μακρῆς († 1699) καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως πατριάρχης Ἱεροσολύμων Νεκτάριος († 1680). Ὑπέρτερος πάντων τούτων ὑπῆρξεν ὁ διάδοχος τοῦ Νεκταρίου Δοσίθεος, μεγάλη καὶ ἐξέχουσα ἐκ πάσης ἐπόψεως ἐκκλησιαστικὴ φυσιογνωμία. Ὁ Δοσίθεος ἐστερεῖτο μὲν πρωτοτυπίας,

Digitized by Google

διετέλεσε δὲ ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τοῦ Μελετίου Συρίγου. ἀλλ' ἠδυνήθη καὶ πολλὰ νὰ συγγράψῃ καὶ πολλὰ νὰ δημοσιεύσῃ, ἱδρύσας καὶ τυπογραφεῖον ἐν Ἰασίῳ. Ἀντίθετος πρὸς τὸν Δοσίθεον ὑπῆρξεν ὁ μαθητὴς τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως καὶ διάδοχος αὐτοῦ ἐν τῇ πατριαρχικῇ ἀκαδημίᾳ μέγας λογοθέτης τῆς Μ. Ἐκκλησίας Ἰωάννης Καρυοφύλλης († 1692), ὅστις, ἀποκρούων τὸν λατινικὸν ὅρον «μετουσίωσις», ἐξελήφθη ὡς αἱρετικὸς καὶ κατεδικάσθη ἐν τῇ ἐν Κωνσταντινουπόλει συνόδῳ τοῦ 1691. Εἰς τὴν καταδίκην ταύτην συνετέλεσε καὶ ὁ μέγας διερμηνεὺς τῆς Ὑ. Πύλης Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος († 1709), ὅστις διεκρίθη καὶ ὡς θεολόγος, μετὰ τὸν ἐπίσης ὡς θεολόγον διακριθέντα προκάτοχον αὐτοῦ Παναγιώτην Νικούσιον († 1673). Ταυτοχρόνως ἐκ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀνεδεικνύετο ὡς λόγιος καὶ συγγραφεὺς ὁ Καλλίνικος Ἀκαρνὰν († 1702). Τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἐπεσφράγισαν καὶ εἰσῆλθον εἰς τὸν ΙΗ' αἰῶνα μεγάλα σεμνώματα τῆς νέας ἑλληνικῆς θεολογίας, ὁ Σεβαστὸς Κυμηνίτης († 1702), δογματικὸς θεολόγος, ὁ Ἠλίας Μηνιάτης, ῥήτωρ γλαφυρώτατος καὶ θεολόγος ἀντιρρητικός, ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν, ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικός, ὁ Ἀθανάσιος Κομνηνὸς Ὑψηλάντης χρονογράφος, καὶ οἱ δευτερεύοντες συγγραφεῖς καὶ θεολόγοι Φραγκῖσκος Σκοῦφος, Ἄγγελος Βενιζέλος, Νεκτάριος Ζιμπέλιος καὶ ἄλλοι. Μεσοῦντος τοῦ αἰῶνος διακρίνεται ὡς ἐκκλησιαστικὸς ῥήτωρ καὶ συγγραφεὺς ὁ ἱδρυτὴς τῆς ἐν Πάτμῳ ἀκαδημίας Μακάριος Καλογερᾶς καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Ἰάκωβος Πάτμιος μεταλαμπαδεύσας τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν εἰς Συρίαν καὶ Παλαιστίνην, οἱ ἐκ Κεφαλληνίας ἀδελφοὶ Λειχοῦδαι Ἰωάννης († 1717) καὶ Σωφρόνιος († 1730), ἐν Μόσχᾳ ἐργαζόμενοι καὶ διδάσκοντες, καὶ ὁ Ἰωάννης Κομνηνὸς († 1719) ἐν Βουκουρεστίῳ. Περὶ θεολογικὰς συγγραφὰς ἠσχολήθησαν ὁ ἡγεμὼν Μολδαυΐας Νικόλαος Μαυροκορδᾶτος († 1730) καὶ ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἀθανάσιος († 1728) καὶ ὁ ἀνώτερος πάντων τῶν συγχρόνων αὐτοῦ Χρύσανθος Νοταρᾶς, πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Ὁ διδάσκαλος τούτου Νικόλαος Παπαδόπουλος Κομνηνὸς († 1740), καθηγητὴς τοῦ ἐν Πατραβίῳ πανεπιστημίου ἀφιέρωσε τὴν συγγραφικήν του δρᾶσιν ὑπὲρ τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας, ἧς ἦτο ὀπαδός. Ἀλλὰ σύγχρονοι αὐτοῦ ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος († 1729) ἱερομόναχος ἐξ Ἀγράφων, μαθητεύσας ἐν Ἀθήναις καὶ πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐργασθείς, ὁ διαπρεπὴς διδάσκαλος τῆς Κρήτης καὶ Χίου Διαμαντῆς Ρύσιος († 1747), ὁ διδάσκαλος τῆς Κεφαλληνίας Βικέντιος Δαμωδὸς († 1752) καὶ ἰδίᾳ ὁ Χῖος Εὐστράτιος Ἀργέντης († 1750), ἐν Αἰγύπτῳ ἐργασθείς, συνέγραψαν κατὰ Λατίνων. Πολυγραφώτατοι ἀνεδείχθησαν ὁ Ζακύνθιος Ἰωάννης Κοντονῆς († 1761) καὶ ὁ ἐκ τῆς νήσου Σκοπέλου Καισάριος Δαπόντε († 1759). Ὁ δὲ Κερκυραῖος ἀρχιμανδρίτης Σπυρίδων Μήλιας, πρῶτος καὶ μόνος παρ' ἡμῖν, μέχρι τοῦδε, ἐξέδωκε τῷ 1761 τὰ πρακτικὰ τῶν Συνόδων. Ὁ Ἀθηναῖος διδάσκαλος Κύπρου καὶ εἶτα πατριάρχης Ἱεροσολύμων Ἐφραὶμ († 1771) ὑπῆρξε καὶ συγγραφεὺς δόκιμος καὶ προστάτης τῆς παιδείας. Ὁ ἐκ Πατρῶν Ἁγιορείτης μοναχὸς Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης († 1780), πρῶτος διδάσκαλος τῆς Ἀθωνιάδος ἀκαδημίας, ὑπῆρξε καὶ συγγραφεὺς γονιμώτατος, ὁ δὲ ἐκ Σιατίστης Γεώργιος Ζαβίρας († 1804) συνέγραψε τὸ πολύτιμον βιογραφικὸν καὶ φιλολογικὸν ἔργον «Ἑλληνικὸν θέατρον» ἢ «Νέα Ἑλλάς», καθ' ὃν χρόνον ὁ Ζακύνθιος Γεώργιος Βενδότης ἐδημοσίευε τῷ 1783—1784 ἐν Βιέννῃ τὴν τρίτομον «Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν» τοῦ Μελετίου Ἀθηνῶν, τῷ δὲ 1795 προσέθετεν ἰδίαν ἱστορικὴν συγγραφὴν ὡς τέταρτον τόμον, μεγίστης ἀξίας. Ὁ Κορίνθου Μακάριος Νοταρᾶς († 1805), ἐπίσημος γενόμενος διὰ τὴν ἁγιότητα τοῦ βίου του, ἐξέδωκε τύποις πολλὰ συγγράμματα ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, ἴδια ἢ ἄλλων συγγραφέων, ἐν οἷς καὶ τὴν «Κατήχησιν» τοῦ Πλάτωνος Μόσχας. Ὁ Μακάριος ὑπεστήριξε τὴν συνεχῆ μετάληψιν τῶν ἀχράντων Μυστηρίων, περὶ τῆς ὁποίας διεξήγοντο ζωηραὶ συζητήσεις. Ἀλλὰ κορυφαῖοι τῶν Ἑλλήνων θεολόγων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀνεδείχθησαν οἱ ἐκ Κερκύρας Νικηφόρος Θεοτόκης († 1800) καὶ Εὐγένιος Βούλγαρις († 1806), ὁ μὲν μᾶλλον πρακτικὰ ὑπὲρ τοῦ λαοῦ καὶ ἀντιρρητικὰ κατὰ Λατίνων συγγράψας, ὁ δὲ μᾶλλον θεωρητικὰ καὶ κατ' ἐξοχὴν θεολογικά, μετ' ἐκτάκτου πολυμαθείας καὶ δραστηριότητος ἡγηθέντες τῆς τότε πνευματικῆς τῶν Ἑλλήνων κινήσεως. Λόγιοι μοναχοὶ ὡς ὁ ἐκ Δημητσάνης Ἀγάπιος (Ἀσημάκης) Λεονάρδος († 1815) καὶ ὁ ἐκ Νάξου Νικόδημος Ἁγιορείτης († 1809) ἐξέδωκαν συλλογὰς τῶν ἱερῶν κανόνων, ὁ δὲ δεύτερος καὶ τὸ «Πηδάλιον», ἐκτὸς ἄλλων πολυαρίθμων συγγραμμάτων, ὡσαύτως καὶ ὁ ἐξ Ἴμβρου Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός. Ὁ δὲ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων Σέργιος Μακραῖος († 1819) ἐκτὸς ἄλλων κατέλιπε σύγγραμμα μεγάλης σπουδαιότητος, τὴν «Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν». Μαθητὴς τοῦ Βουλγάρεως ἐν τῇ Ἀθωνιάδι ἀκαδημίᾳ ὑπῆρξε, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ὁ Ἀθανάσιος Πάριος († 1812) διδάξας ἐν Χίῳ καὶ ἀλλαχοῦ καὶ συγγράψας πλεῖστα καὶ ὠφελιμώτατα θεολογικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα. Περὶ τὴν συγγραφὴν τοιούτων συγγραμμάτων ἠσχολήθη καὶ ὁ ἀναμορφωτὴς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας Ἀδαμάντιος Κοραῆς († 1832), ἀλλ' ἐπεζήτησε καὶ τὴν τῆς Ἐκκλησίας ἀναμόρφωσιν, προκαλέσας παρεξηγήσεις τινάς.

Εὐτυχῶς καθ' ἅπασαν τὴν ὑπ' ὄψιν ἡμῶν περίοδον ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἔμεινεν ἀπηλλαγμένη σοβαρῶν δογματικῶν ἐρίδων ἢ ἄλλων τοιαύτης φύσεως ζητημάτων, δυναμένων νὰ προκαλέσωσιν ἐσωτερικὰς ἀνωμαλίας καὶ διαιρέσεις. Ἐκτὸς τοῦ Ἰωαννικίου Καρτάνου, ὅστις διὰ τῶν παραδοξολογιῶν του προὐκάλεσε θόρυβόν τινα, καὶ τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως, ὡς καὶ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου Καρυοφύλλου, τελευτῶντος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἠγέρθη ἐν Ἰωαννίνοις ἔρις τις ἐξ ὑπερβολικοῦ μᾶλλον ζήλου τοῦ μητροπολίτου Κλήμεντος, ἐκ Χίου καταγομένου. Οὗτος προὐκάλεσε μεταξὺ τῶν ἐν Ἰωαννίνοις διδασκάλων θεολογικὴν συζήτησιν περὶ τῆς θείας οὐσίας καὶ τῆς θείας ἐνεργείας, ὑπομιμνήσκουσαν τὰς ἡσυχαστικὰς ἔριδας τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Ὁ διαπρεπὴς διδάσκαλος Γεώργιος Σουγδουρῆς ὑπεστήριξε τὴν γνώμην, καθ' ἣν ἡ οὐσία διαφέρει τῆς ἐνεργείας τῷ ὁριστικῷ μόνον λόγῳ, οὐχὶ δὲ πραγματικῶς, ἀλλὰ καταγγελθεὶς ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Κλήμεντος, παρεξηγήσαντος αὐτόν, ἠναγκάσθη νὰ ὑποβάλῃ ὁμολογίαν πίστεως εἰς τὸ πατριαρχεῖον. Κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου χρόνον ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, διδάσκαλος ἐν Ἰωαννίνοις καὶ ἐν Καστορίᾳ, κατηγορήθη, διότι παρεδέχετο τὰς μυστικιστικὰς θεωρίας τοῦ Μιχαὴλ Μολίνα († 1697). Ὁ κατήγορος αὐτοῦ ἱερομόναχος Ἱερόθεος κατώρθωσε νὰ προκαλέσῃ καταδικαστικὴν ἀπόφασιν τοῦ πατριαρχείου κατὰ τοῦ Ἀνθρακίτου, στηριχθεῖσαν ἐπί τινων τετραδίων του. Ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης ἠναγκάσθη νὰ μεταβῇ εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ζητήσῃ συγγνώμην, ἀθωωθεὶς δὲ ἐξηκολούθησε τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου. Ὁ εὐγνώμων μαθητὴς καὶ διάδοχος αὐτοῦ πρωτοπαπᾶς Ἰωαννίνων Μπαλᾶνος Βασιλόπουλος ἐξέδωκε τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἀνθρακίτου «Ὁδὸς μαθηματικῆς».

Κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἱκανὸν θόρυβον προὐκάλεσεν ὁ Χριστόδουλος Εὐσταθίου Ἀκαρνάν, ὅστις ἐχρημάτισε μαθητὴς τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως ἐν τῇ Ἀθωνιάδι ἀκαδημίᾳ, εἰς τὴν διάλυσιν τῆς ὁποίας ἐνεργῶς συμμετέσχεν. Εἰργάσθη ὕστερον ἐν Βιέννῃ καὶ ἐν Λειψίᾳ, ὅπου ἀπέθανε τῇ 13 Αὐγούστου 1793. Ἐκδοὺς διάφορα συγγράμματα, διετύπωσε πανθεϊστικάς τινος θεωρίας, διὰ τὰς ὁποίας κατεδικάσθη ἐν συνόδῳ τοῦ 1793, ἐν Κωνσταντινουπόλει συνελθούσῃ. Ὡσαύτως ὁ Βενιαμὶν Λέσβιος, κληρικὸς διαπρεπὴς καὶ διδάσκαλος († 1824), κατηγορηθεὶς ὑπὸ τοῦ Δωροθέου Βουλισμᾶ καὶ ἄλλων ὡς καινόδοξος, ἠναγκάσθη ν' ἀπολογηθῇ πρὸς τὸ πατριαρχεῖον καὶ νὰ δηλώσῃ ὅτι εἶναι ὀρθόδοξος. Ἐκ τῶν συγγραμμάτων του καταφαίνεται ὅτι εἶχε πανθεϊστικάς τινας ἰδέας. Ὁ αὐτὸς Δωρόθεος Βουλισμᾶς κατήγγειλεν εἰς τὸ πατριαρχεῖον τὸν ἐκ Τυρνάβου τῆς Θεσσαλίας διαπρεπῆ κληρικὸν καὶ διδάσκαλον Στέφανον Δούγκαν († 1830) ἐπὶ κακοδοξίᾳ διότι πράγματι οὗτος διδάσκων ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν Ἰασίῳ, ἠθέλησε νὰ ἐφαρμόσῃ ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς ὀρθοδόξου δογματικῆς διδασκαλίας τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου Σχέλιγγ, ὅπερ εἶχε διδαχθῇ κατὰ τὰς ἐν Γερμανίᾳ σπουδάς του. Τὸ πατριαρχεῖον κατεδίκασε τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ «Φυσική», ἠναγκάσθη δὲ ὁ Στέφανος Δούγκας ν' ἀνακαλέσῃ τινὰς μὴ ὀρθὰς φράσεις μᾶλλον ἢ γνώμας. Ἐν γένει οἱ ἐν τῇ ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ τότε σπουδάζοντες Ἕλληνες θεολόγοι ἐπιστρέφοντες εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὑπεχρεοῦντο ἐπισήμως νὰ ὑποβάλωσιν ὁμολογίαν πίστεως πρὸς διατράνωσιν τῆς ἐμμονῆς των ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει καὶ πρὸς πρόληψιν ὑποψιῶν, εἰς ἃς κυρίως ὠφείλοντο τὰ προκαλούμενα ζητήματα. Ὁ Στέφανος Δούγκας προμηθευθεὶς ἐξ ἰδίων ὄργανα φυσικῆς, χημείας καὶ ἀστρονομίας, ἀπέστειλεν αὐτὰ εἰς τὰ Ἀμπελάκια, ἀκμαίαν κωμόπολιν τῆς Θεσσαλίας, σκοπῶν μετ' ἄλλων Θεσσαλῶν λογίων κληρικῶν, ὡς τοῦ Γρηγορίου Κωνσταντᾶ († 1844), τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ († 1837) καὶ λαϊκῶν νὰ ἱδρύσῃ ἀκαδημίαν. Ἀλλὰ κατὰ τὴν μετὰ μικρὸν ἐκραγεῖσαν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 οἱ Τοῦρκοι κατέστρεψαν τὰ ὄργανα ἐκεῖνα.

Ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ ἀπελευθερωτικὸς ἀγών. Ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐν μέσῳ τῆς θαυμασίως ἀναπτυχθείσης πνευματικῆς κινήσεως τοῦ ὑποδούλου ἑλληνικοῦ γένους, ἡ κατάστασις τοῦ τουρκικοῦ κράτους ἐν γένει ἦτο ἐκ πάσης ἐπόψεως οἰκτρὰ καὶ ἀφόρητος, τούτου δὲ ἕνεκα ἐπεσπεύδετο ἡ ἐξέγερσις τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τῆς «Φιλικῆς Ἑταιρείας». Αὕτη ἐν βραχυτάτῳ χρονικῷ διαστήματι διήπλωσε πανταχοῦ τὰς ἐνεργείας της, συμπεριλαβοῦσα πάντας τοὺς ἐξέχοντας κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς ἐν Τουρκίᾳ καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ διασπορᾷ εἰς τὸν «ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος» ἀγῶνα. Ἡ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ὁρμὴ τοῦ γένους ἦτο τοιαύτη, ὥστε δὲν ἠδύνατο ἡ Ἐκκλησία νὰ μείνῃ ἀμέτοχος τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος. Οἱ κληρικοὶ ὡς μέλη τῆς «Φιλικῆς Ἑταιρείας» εἰργάσθησαν μετὰ πολλῆς τῆς δραστηριότητος. Εἷς ἁπλοῦς ἱερεύς, ὁ παπᾶ Γεώργιος, ἐν αὐτῇ τῇ Κωνσταντινουπόλει ἐντὸς δύο μόνον μηνῶν τοῦ 1817 ἐμύησε 15.000 μέλη τῆς «Φιλικῆς Ἑταιρείας». Οὐδεὶς τῶν ἐπισήμων ἀρχιερέων, τῆς Πελοποννήσου ἰδίως, ἔμεινεν ἀμύητος. Μέλος αὐτῆς ὑπῆρξε καὶ ὁ ἐκ Πάτμου καταγόμενος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος, ὁ δὲ Γερμανὸς Ε' πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως τὸ γ' προσκληθεὶς εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῇ 14 Δεκεμβρίου 1818 εὑρέθη ἐν μέσῳ ἐπαναστατικοῦ ὀργασμοῦ. Προσωπικῶς ὁ μέγας ἐθνάρχης ἐφρόνει ὅτι ἡ ἐπανάστασις ἦτο πρόωρος, τὴν γνώμην δὲ ταύτην ἠσπάζοντο ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας καὶ Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Ἀλλ' ἀπέβη ἀνεπίσχετος ἡ ὁρμὴ πρὸς τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα. Ἡ ἐπικειμένη ἐπανάστασις δὲν ἦτο στάσις κατὰ νομίμου ἀρχῆς, οὔτε ῥῆξις ἠθικῶς ἐπιβεβλημένης ὑποταγῆς εἰς νόμιμον καὶ δικαίαν ἐξουσίαν, ἀλλ' ἦτο πόλεμος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους νόμιμος καὶ ἱερὸς κατὰ τοῦ ξένου κατακτητοῦ, ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ὁποίου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ζήσωσιν ἐλεύθεροι πολῖται. Τούτου ἕνεκα ἡ Ἐκκλησία ἐπηυλόγησε τὸν ἀγῶνα καὶ συμμετέσχεν αὐτοῦ.

Ἡ σημαία τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος ἐπισήμως ηὐλογήθη καὶ ἀνεπετάσθη ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ τῇ 25 Μαρτίου 1821 ἐν τῇ ἱστορικῇ μονῇ τῆς Ἁγίας Λαύρας, σύνθημα δὲ τοῦ ἀρξαμένου ἀγῶνος ὑπῆρξε: «Μάχου ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος». Ὁ ἀγὼν προσέλαβε θρησκευτικὸν χαρακτῆρα καὶ διὰ τοὺς Ἕλληνας, διὰ τῆς συμμετοχῆς τῆς Ἐκκλησίας, καὶ διὰ τοὺς Τούρκους. Διότι ὁ σουλτᾶνος Μαχμοὺτ προσεκάλεσε τοὺς «πιστούς», ἵνα ἐξεγερθῶσι κατὰ τῶν «ἀπίστων» πρὸς διάσωσιν τοῦ κινδυνεύοντος ἰσλαμισμοῦ, ἠξίωσε δὲ παρὰ τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου ν' ἀφορίσῃ τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἐπαναστάσεως Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην. Ἠπειλεῖτο γενικὴ σφαγὴ τῶν Ἑλλήνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τοῦ ἐκφανατισθέντος τουρκικοῦ ὄχλου, ὅθεν ὁ πατριάρχης πρὸς πρόληψιν τῆς σφαγῆς ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὴν τουρκικὴν ἀξίωσιν. Τοῦτο ὅμως δὲν ἱκανοποίησε τὸν σουλτᾶνον, ὅστις ἀγρίως ἐστράφη κατὰ τῶν ἱεραρχῶν καὶ τῶν κορυφῶν τοῦ ἔθνους. Τῇ 24 Μαρτίου 1821 ἐφυλακίσθη ὁ διαπρεπὴς μητροπολίτης Ἐφέσου Διονύσιος Καλλιάρχης, μέλος ὢν τότε τῆς ἱερᾶς συνόδου Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναρίθμητοι κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ ἀπηγχονίσθησαν ἢ ἐσφάγησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις. Ἐν Τριπόλει ἐφυλακίσθησαν οἱ περισσότεροι ἀρχιερεῖς τῆς Πελοποννήσου μετ' ἐξεχόντων προὐχόντων, ὑποστάντες ἀνεκδιηγήτους ταλαιπωρίας. Κατὰ διαταγὴν τοῦ σουλτάνου ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐφυλακίσθησαν τρεῖς ἔτι ἀρχιερεῖς: ὁ Θεσσαλονίκης Ἰωσήφ, ὁ Ἀδριανουπόλεως Δωρόθεος, ὁ Τορνόβου Ἰωαννίκιος, ζητηθέντες ὡς ὅμηροι παρὰ τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου Ε', ὃν ὁ σουλτᾶνος κατέστησε προσωπικῶς ὑπεύθυνον διὰ τὴν ἡσυχίαν τῶν Χριστιανῶν. Ἡ συνοικία τοῦ Φαναρίου ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἔνθα τὸ πατριαρχεῖον, εἶχε μεταβληθῆ εἰς σφαγεῖον ἀνθρώπων.

Ὁ πατριάρχης Γρηγόριος, ἐνῷ ἠδύνατο νὰ φύγῃ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἀπεφάσισε παρὰ τὰς ἐπιμόνους περὶ φυγῆς προτροπάς, νὰ μείνῃ, ἕτοιμος ὢν νὰ θυσιασθῇ χάριν τοῦ ποιμνίου του. Διότι ἡ σφαγή του ἀναμφιβόλως ἔμελλε νὰ χρησιμεύσῃ ὡς σύνθημα γενικῆς σφαγῆς. Τὴν νύκτα τοῦ Πάσχα τοῦ 1821 (10 Ἀπριλίου) ὁ πατριάρχης ἐτέλεσε τὸ ὕστατον τὴν θείαν Λειτουργίαν ἐν τῷ πατριαρχῷ ναῷ, κατὰ διαταγὴν δὲ τοῦ σουλτάνου συλληφθεὶς τὴν πρωΐαν, ἀπηγχονίσθη μετὰ μεσημβρίαν ἐν τῇ πύλῃ τοῦ πατριαρχείου. Ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ἔμεινε κρεμάμενον τὸ λείψανόν του, ὕστερον δὲ περιυβρισθὲν ὑπὸ Τούρκων καὶ Ἑβραίων ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν, ἀλλ' ὑπὸ ἑλληνικοῦ πλοίου ἐσώθη εἰς Ρωσίαν. Ἡ ἀποτροπαία πρᾶξις τοῦ ἀπαγχονισμοῦ τοῦ πατριάρχου, προσδοῦσα ἔτι μᾶλλον θρησκευτικὸν χαρακτῆρα εἰς τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῶν ἡρώων ἀγωνιστῶν, οἵτινες ὡρκίσθησαν νὰ ἐκδικηθῶσι διὰ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ πατριάρχου.

Κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην τοῦ Πάσχα ἀπηγχονίσθησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει οἱ μητροπολῖται Ἐφέσου Διονύσιος, Ἀγχιάλου Εὐγένιος, Νικομηδείας Ἀθανάσιος, ὅστις γέρων ὢν ἐξέπνευσε καθ' ὁδόν. Οἱ δήμιοι ἐκρέμασαν ἀπὸ τῆς ἀγχόνης τὸ ἄπνουν λείψανον. Τῇ 3 Μαΐου ἀπεκεφαλίσθη ὁ ἑκατοντούτης γέρων ἐπίσκοπος Μαριουπόλεως, τῇ ἐπαύριον οἱ μητροπολῖται Δέρκων, Ἀδριανουπόλεως καὶ Τορνόβου. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ γενίτσαροι ὁρμήσαντες κατεπάτησαν τὸ πατριαρχεῖον. Αἱ αὐταὶ βιαιοπραγίαι διεπράττοντο καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, ἐν Σμύρνῃ, ἐν Ἀδριανουπόλει, ἔνθα τῇ 18 Ἀπριλίου ἀπηγχονίσθη ὁ πρῴην πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος ΣΤ' μετὰ 8 ἄλλων κληρικῶν καὶ 20 λαϊκῶν. Ἐν Κύπρῳ τῇ 9 Ἰουλίου ἀπηγχονίσθησαν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κυπριανὸς μετὰ τῶν μητροπολιτῶν τῆς Κύπρου καὶ πλείστων προὐχόντων Ἑλλήνων. Ἐν Κρήτῃ ὡσαύτως ἐσφαγιάσθησαν ἐπίσκοποι καὶ ἄλλοι κληρικοί, ἐν Ἱερουσαλὴμ ὑπέστησαν οἱ Ἕλληνες μοναχοὶ μυρίας

Digitized by Google

κακώσεις, ὡς καὶ οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω, οἵτινες καὶ διὰ τῶν ὅπλων μετέσχον τῆς ἐπαναστάσεως. Ἐν τῇ Νέᾳ Μονῇ τῆς Χίου οἱ Τοῦρκοι κατέσφαξαν 200 μοναχούς, ὁλόκληρος δὲ ἡ νῆσος ὑπέστη ἀπερίγραπτον πανωλεθρίαν. Μεταξὺ τῶν θυμάτων ὑπῆρξε καὶ ὁ μητροπολίτης Χίου Πλάτων Φραγκιάδης, ἀπαγχονισθεὶς μετὰ τῶν προὐχόντων. Τὴν αὐτὴν τύχην ἔσχεν ἡ πόλις τῶν Κυδωνιῶν, τῆς ὁποίας ἤκμαζον τὰ λαμπρὰ ἐκπαιδευτήρια, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Θεοφίλου Καΐρη.

Ταυτοχρόνως ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι, ἥτις ἀπέβη τὸ ἔνδοξον πεδίον τοῦ μεγάλου ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος, ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος ἐνίσχυεν αὐτὸν δι' ἐνεργοῦ συμμετοχῆς. Ἐκτὸς τῶν κληρικῶν τῶν συμμετασχόντων διὰ τῶν ὅπλων τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος, πλεῖστοι ἕτεροι ἔργῳ καὶ λόγῳ ἀκαταπονήτως εἰργάσθησαν κατὰ τὴν διεξαγωγὴν αὐτοῦ. Διεκρίθησαν δ' ἐκ τῶν ἐπισκόπων, ἐκτὸς τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, ὁ Βρεσθένης Θεοδώρητος, ὁ Ταλαντίου Νεόφυτος Μεταξᾶς, ὁ Καρύστου Νεόφυτος, ὁ Ἀνδρούσης Ἰωσήφ, ὁ Ρέοντος καὶ Πραστοῦ Διονύσιος, ὁ Γρηγόριος Κορώνης, ἀπαγχονισθεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων (14 Ὀκτωβρίου 1824), ὁ Κορίνθου Κύριλλος, ὁ Ἕλους Ἄνθιμος, ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν κληρικῶν ὁ Θεόφιλος Καΐρης, ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, ὁ Νεόφυτος Δούκας, ὁ Νεόφυτος Βάμβας, ὁ Γρηγόριος Βατοπαιδινός, ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης καὶ πλεῖστοι ἕτεροι, συμμετασχόντες ἐνεργῶς τοῦ ἀγῶνος καὶ εἰς τὴν ἐπιτυχίαν αὐτοῦ συμβαλόντες. Ὁ Ρογῶν Ἰωσὴφ προσέφερεν ἑαυτὸν ὁλοκαύτωμα ἐν Μεσολογγίῳ. Τινὲς τῶν ἐπισκόπων προήδρευσαν τῶν ἐθνοσυνελεύσεων καὶ συμμετέσχον τῶν ἀποπειρῶν πρὸς συγκρότησιν νομίμων διοικητικῶν ἀρχῶν ὡς ὑπουργοί, ὡς ὁ Ἀνδρούσης Ἰωσήφ, μινίστρος τῆς Θρησκείας, εἶτα καὶ τῆς Δικαιοσύνης, ὁ Ἰωνᾶς Δαμαλῶν, μινίστρος τῆς Δικαιοσύνης. Αὐτοπροσώπως παρέστη ἐν Ἑλλάδι, ἐνισχύσας τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα, καὶ ὁ ἐκ Πάτμου πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος (1805—1825), παυθεὶς διὰ τοῦτο τῆς θέσεώς του.

Ἡ Ἐκκλησία καὶ διασώσασα τὸ ἔθνος ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ προπαρασκευάσασα τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτοῦ, ἔργῳ καὶ λόγῳ συμμετέσχε καὶ τοῦ ἐνδόξου ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος. «Ποσάκις καθ' ὅλον τὸ διάστημα τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος τὸ ἑλληνικὸν ἱερατεῖον ἔδωκε δείγματα ἡρωϊσμοῦ χριστιανικοῦ! Ποσάκις ἀφειδήσαντες ἑαυτῶν οἱ σεβάσμιοι τῆς Ἐκκλησίας ποιμένες ἔθεντο τὰς ψυχὰς ὑπὲρ τῶν προβάτων! Ποσάκις ἡ μειλίχιος τοῦ Εὐαγγελίου φωνὴ ἐνεθουσίασε κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως τοὺς ὑπὲρ αὐτῆς ἀγωνιζομένους»! ἔγραφεν ἐν ἐγκυκλίῳ αὐτοῦ ἀπὸ 9 Μαΐου 1832 ὁ Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλὸς ὡς γραμματεὺς (ὑπουργὸς) τῶν Ἐκκλησιαστικῶν πρὸς τὸν κλῆρον, εἷς τῶν τὰ μάλιστα πεφωτισμένων Ἑλλήνων τῶν ἡρωϊκῶν ἐκείνων χρόνων. Ἀλλὰ πάγκοινος ὑπῆρξεν ἡ ὁμολογία καὶ ἡ βαθεῖα πάντων τῶν Ἑλλήνων συναίσθησις ὅτι μεγίστη καὶ ἀνεκτίμητος ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἔθνους.

Η ΑΥΤΟΚΕΦΑΛΟΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑ (1831—1934)

Ἵδρυσις τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας. Ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν, ἀπὸ τοῦ Η' αἰῶνος ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ὑπαγομένη τέως ὑπὸ τὴν Ἐξαρχίαν Θεσσαλονίκης, περιλαμβάνουσαν τὰς ἐπαρχίας τοῦ ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὑπήχθη ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ἑνωθεῖσα μετ' αὐτοῦ διοικητικῶς. Ἀλλὰ διέκοψε κατ' ἀνάγκην τὴν μετ' αὐτοῦ ἐκκλησιαστικὴν σχέσιν καὶ ἐπικοινωνίαν κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821. Οἱ ἐν Ἑλλάδι εὑρισκόμενοι ἀρχιερεῖς ἐμνημόνευον «πάσης ἐπισκοπῆς ὀρθοδόξων», χωρὶς ὅμως νὰ σκεφθῶσι περὶ ἱδρύσεως ἰδιαιτέρας ἐκκλησίας. Ἡ ἀγωνιζομένη Ἑλλὰς διεκήρυσσε μέν, ὅτι ἀναγνωρίζει τὴν θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν, ἀλλ' ἐθεώρει ἐπικρατοῦσαν ἐν αὐτῇ τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1821 ἡ «Γερουσία τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος», ἧς μέλη ἦσαν οἱ ἀρχιερεῖς Ταλαντίου Νεόφυτος, Μενδενίτζης (Βοδονίτζης) Διονύσιος, Λοιδωρικίου Ἰωάννης ὡς καὶ ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἄνθιμος Γαζῆς, ἀπεφήνατο «ἂν καὶ ὅλας τὰς θρησκείας δέχεται ἡ Ἑλλὰς καὶ τὰς τελετὰς καὶ τὴν χρῆσιν αὐτῶν κατ' οὐδένα τρόπον ἐμποδίζει, τὴν Ἀνατολικὴν ὅμως Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν σημερινὴν γλῶσσαν μόνον ἀναγνωρίζει ὡς ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν καὶ γλῶσσαν τῆς Ἑλλάδος». Ὡσαύτως ἡ ἐν Ἐπιδαύρῳ Α' Ἑλληνικὴ Ἐθνοσυνέλευσις ψηφίσασα τῇ 1ῃ Ἰανουαρίου 1822 τὸ πρῶτον προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος ἀνέγραψεν ἐν αὐτῷ καὶ τὴν ἑξῆς διάταξιν: «Ἡ ἐπικρατοῦσα θρηκεία εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπικράτειαν εἶναι ἡ τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ἀνέχεται ὅμως ἡ διοίκησις τῆς Ἑλλάδος πᾶσαν ἄλλην θρησκείαν καὶ αἱ τελεταὶ καὶ ἱεροπραγίαι αὐτῶν ἐκτελοῦνται ἀκωλύτως».

Πρὸς διοίκησιν δὲ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἡ μὲν γερουσία τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος ὥρισεν «Ἐφορείαν τῆς λατρείας», ἡ δὲ Δ' Ἐθνοσυνέλευσις ὥρισε «Μινιστέριον τῆς θρησκείας». Πρῶτος μινίστρος διωρίσθη ὁ ἐπίσκοπος Ἀνδρούσης Ἰωσήφ, ὅστις ἀναλαβὼν τὸ ὑπουργεῖον εἰργάσθη δραστηρίως, ἐμελέτησε δὲ πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὸν τρόπον τῆς ἱδρύσεως συνόδου ἐκκλησιαστικῆς, ἥτις ἔμελλε νὰ σκεφθῇ «περὶ χρεῶν καὶ δικαιωμάτων τοῦ Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι ἱεραρχίας», διότι ὁ Ἰωσὴφ εἶχε τὴν γνώμην, ὡς ἔγραφε πρὸς τὸν Πέτρον Μαυρομιχάλην, ζητοῦντα τὴν χειροτονίαν ἐπισκόπου, ὅτι «ἂν δὲν συγκροτηθῇ ἀρχιερατικὴ σύνοδος καὶ γίνῃ σκέψις περὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι ἱεραρχίας, οὔτε χειροτονίαι χωροῦσιν οὔτε ἐκκλησιαστικαὶ ἐπιτροπαὶ διορίζονται». Ταῦτα σημαίνουσιν ὅτι ἡ ἐν τῇ ἀγωνιζομένῃ Ἑλλάδι Ἐκκλησία δὲν ἐθεωρεῖτο ἀπεσπασμένη ἀπὸ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἡ ἀπόφασις ὅμως περὶ ἱδρύσεως τῆς προσωρινῆς ἀρχιερατικῆς συνόδου ἐξ ἓξ ἢ ὀκτὼ ἀρχιερέων δὲν ἐπραγματοποιήθη. Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον ἀποθάνει τινὲς τῶν ἐν ταῖς φυλακαῖς τῆς Τριπόλεως κρατουμένων ἀρχιερέων, ἀλλ' ὑπὸ τῆς ἐν Ἄστρει συνελθούσης κατὰ Μάρτιον τοῦ 1823 Β' Ἐθνοσυνελεύσεως ἀπεφασίσθη νὰ μὴ γίνωσι δεκτοὶ εἰς ἀντικατάστασιν αὐτῶν ἀρχιερεῖς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως.

Τῷ 1825, ἕνεκα τῆς ἐπικρατούσης ἐν Πελοποννήσῳ πολιτικῆς διχοστασίας, παρῃτήθη τοῦ ὑπουργείου τῆς Θρησκείας ὁ Ἰωσὴφ Ἀνδρούσης ὡς καὶ τοῦ ὑπουργείου τῆς Δικαιοσύνης, ὅπερ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἀναλάβει, ὁ δὲ διαδεχθεὶς αὐτὸν ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῆς Θρησκείας Ἰωνᾶς, ἐπίσκοπος Δαμαλῶν, δὲν ἐπρόφθασε νὰ πράξῃ τι ἕνεκα τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Ἰβραήμ, μεγάλη δὲ ἀνωμαλία ἐπεκράτει ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς. Εἰς τὴν ἐν Ἐπιδαύρῳ τῷ 1826, εἶτα δ' ἐν Ἑρμιόνῃ καὶ τῷ ἐπιόντι ἔτει ἐν Τροιζῆνι συνελθοῦσαν ἐθνοσυνέλευσιν, οἱ ἀρχιερεῖς Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, Τριπόλεως Δανιήλ, Ἀνδρούσης Ἰωσήφ, Κορίνθου Κύριλλος, Ρέοντος Διονύσιος καὶ Βρεσθένης Θεοδώρητος ὑπέβαλον ὑπόμνημα περὶ τῆς καθόλου ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως καὶ ὑπέδειξαν τὴν ἀνάγκην τῆς συγκλήσεως τῆς Ἱεραρχίας εἰς σύνοδον. Ὡσαύτως ὑπέβαλον καὶ σχέδιον διακανονισμοῦ τῆς προσωρινῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καθ' ὃ ἱδρύετο αὐτόνομος Ἐκκλησία ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν πνευματικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, διοικουμένη ὑπὸ «ἐκκλησιαστικῆς ἐπιτροπῆς», ἐκ τριῶν ἢ πέντε ἀρχιερέων, ἀσκούσης τήν τε διοικητικὴν καὶ τὴν δικαστικὴν ἐξουσίαν, ἀνεξαρτήτως ἀπὸ πάσης ἐπεμβάσεως τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς, κατὰ τοὺς κανόνας καὶ τὰς παραδόσεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ τὸ σχέδιον τοῦτο δὲν ἐφηρμόσθη, κατελθόντος μετὰ μικρὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα τοῦ πρώτου κυβερνήτου Ἰωάννου Καποδίστρια. Οὗτος ἐπιμεληθεὶς καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ἀποκατέστησε τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐπικοινωνίαν πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον, διώρισεν ἐπιτροπὰς ἐξ ἀρχιερέων πρὸς μελέτην τῶν διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων, ἵδρυσε γραμματείαν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Παιδείας, πρῶτον ὑπουργὸν διορίσας τῇ 12 Σεμπτεμβρίου 1831 τὸν Νικόλαον Χρυσόγελον, καὶ ἐν Πόρῳ «Σχολεῖον Ἐκκλησιαστικὸν» πρὸς μόρφωσιν τοῦ κλήρου.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Καποδίστριας ἦλθεν εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, πρὸς ὃ εἶχε διακοπῆ πᾶσα σχέσις, μετὰ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ Γρηγορίου Ε'. Ὁ κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ ἐκλεγεὶς πατριάρχης Εὐγένιος Β' ἀπέθανε τῇ 29 Ἰουλίου 1822, διεδέχθη δ' αὐτὸν ὁ ἐκ Νάξου Ἄνθιμος Γ' (1822—1824), ἀλλ' ἐπαύθη ὑπὸ τοῦ σουλτάνου καὶ ἐξωρίσθη κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς Καισάρειαν, εἶτα δὲ εἰς Σμύρνην, διότι ἐδείχθη, κατὰ τὸν σουλτᾶνον, ἀδρανὴς καὶ ἀνάξιος πρὸς κατευνασμὸν τῶν ἐξεγερθέντων Ἑλλήνων. Ὁ μετ' αὐτὸν πατριάρχης Χρύσανθος (1824—1826), ἐδημοσίευσεν ἅμα τῇ ἐκλογῇ του ἐγκύκλιον γράμμα, δι' οὗ προέτρεπε τοὺς Ἕλληνας εἰς εἰρήνευσιν, εἰδικῶς δὲ ἔγραψε πρὸς τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ πρὸς τοὺς Κρῆτας. Ἀλλὰ καὶ τοῦτον ἔπαυσεν ὁ σουλτᾶνος, ὡς ὕποπτον, ἐξορίσας εἰς Καισάρειαν. Πατριάρχης μετ' αὐτὸν ἐξελέγη ὁ Ἀγαθάγγελος (1826—1830), καθ' ἃς περίπου ἡμέρας, μετὰ τὴν ἐν Πύλῳ ναυμαχίαν καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ τουρκοαιγυπτιακοῦ στόλου, οἱ Τοῦρκοι εἶχον ἐξαγριωθῆ κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Ὁ Ἀγαθάγγελος, εἴτε οἴκοθεν, εἴτε ἀξιώσει τοῦ σουλτάνου, ἀνέλαβε νὰ πείσῃ τοὺς Ἕλληνας, ὅπως συνεννοηθῶσι μετ' αὐτοῦ καὶ καταπαύσωσι τὴν ἐπανάστασιν. Ἀπέστειλε δὲ πρὸς τὸν Κυβερνήτην τῆς Ἑλλάδος πρεσβείαν, ἐκ τεσσάρων μητροπολιτῶν καὶ τοῦ Μ. Πρωτοσυγκέλλου τοῦ πατριαρχείου, κομίσασαν πρὸς αὐτὸν ἐπιστολήν. Δι' αὐτῆς προὐτρέποντο οἱ Ἕλληνες νὰ καταθέσωσι τὰ ὅπλα καὶ νὰ συμβιβασθῶσι μετὰ τοῦ σουλτάνου. Ὁ κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοῦ προσήκοντος σεβασμοῦ πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ πατριάρχου ἀπέκρουσε πάντα συμβιβασμόν, ὑπομνήσας τοὺς ὀκταετεῖς ἀγῶνας τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας των, τὰς καταστροφάς, ἃς οἱ Τοῦρκοι προὐξένησαν, τὸ μαρτύριον τοῦ πατριάρχου καὶ τῶν λοιπῶν ἱεραρχῶν, προσέθηκε δὲ ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶναι προσηλωμένοι εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἀποδέχονται τὰ μερίμνας τοῦ πατριάρχου, ἃς οὗτος ὡς κεφαλὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὀφείλει νὰ λαμβάνῃ περὶ πάντων τῶν τέκνων αὐτῆς. Οὕτως εὐλαβῶς ἀπεκρούσθη ἡ παρέμβασις τοῦ πατριάρχου.

Μετὰ μικρὸν (3 Φεβρουαρίου 1830) ἡ Ἑλλὰς ἀνεκηρύχθη αὐτόνομον καὶ ἐλεύθερον βασίλειον, ὁ δὲ νεωστὶ ἐκλεγεὶς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κωνστάντιος Α' (1830—1834) ἔγραψε τῇ 18 Αὐγούστου 1830 πρὸς τὸν Καποδίστριαν πρῶτος δοξάζων τὸν Θεὸν ἐπὶ τῇ ἀπελευθερώσει τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὑπέδειξε δὲ τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπανασυνδέσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ὁ Καποδίστριας ἐδήλου εἰς ἀπάντησιν ὅτι ἔμελλε ν' ἀποστείλῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἔμπιστον πρόσωπον, τοιοῦτον δὲ εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὸν Ρέοντος καὶ Πραστοῦ Διονύσιον. Ἀλλὰ τῇ 27 Σεπτεμβρίου 1830 ἐδολοφονήθη ὁ Καποδίστριας, ἀπεκόπη δ' οὕτω ἀποτόμως ἡ καλὴ πορεία τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν μετὰ τοῦ πατριαρχείου σχέσεων.

Ἡ ἐν Ἄργει Ε' Ἐθνοσυνέλευσις (1831) ἐπελήφθη καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος. Ὁ ὑπὸ τοῦ κυβερνήτου διορισθεὶς γραμματεὺς (ὑπουργὸς) τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Ν. Χρυσόγελος ἐξέθηκεν ἐν αὐτῇ τὰς ἐνεργείας τοῦ Κυβερνήτου, ὑπομνήσας καὶ τὴν ἀλληλογραφίαν του πρὸς τοὺς πατριάρχας, ἡ δὲ Ἐθνοσυνέλευσις ἀνακηρύξασα ἐπικρατοῦσαν ἐν Ἑλλάδι τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ὥρισεν ἐν τῷ Συντάγματι τὸν διορισμὸν πενταμελοῦς ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου, συγκροτουμένου ἐξ ἀρχιερέων, ἐκλεγομένου παρὰ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας καὶ διοριζομένου ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως. Ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ἔμελλε νὰ καθορίσῃ τὰ κατὰ τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ τοὺς ἱερεῖς, τὴν χρησιμοποίησιν τῶν προσόδων τῶν μονῶν πρὸς συντήρησιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς παιδείας, τὰ τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀρχιερέων. Ὁ διαδεχθεὶς τὸν Ν. Χρυσόγελον Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλὸς εἰσηγήθη παρομοίας ἐνεργείας περὶ ρυθμίσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων καὶ εἰς τὴν μετὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ βασιλέως Ὄθωνος συνελθοῦσαν ἐν Προνοίᾳ Ἐθνοσυνέλευσιν. Ἀλλ' αὕτη διαλυθεῖσα οὐδὲν ἠδυνήθη νὰ πράξῃ, ἤκουσε δὲ μόνον παρὰ τοῦ Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ εἰς ποίας ἐνεργείας εἶχε προβῆ ὁ κυβερνήτης. Οὕτω δ' ἐπὶ τοῦ βασιλέως Ὄθωνος τὸ ζήτημα τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας εἰσήρχετο εἰς κρίσιμον στάδιον.

Ἤδη διαρκούσης τῆς Ἐπαναστάσεως, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς διετύπου τὴν γνώμην, καθ' ἣν ἐν τῇ μελλούσῃ Ἑλλάδι ἡ Ἐκκλησία ἔδει νὰ καταστῇ διοικητικῶς ἐλευθέρα ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ἐκ τῆς γνώμης ταύτης ἀπέρρευσεν ἡ ἐπικρατήσασα ἔκτοτε θεωρία, καθ' ἣν ἕκαστον κράτος ἀποσπώμενον ἀπὸ τῆς Τουρκίας, ἔδει νὰ ἔχῃ καὶ τὴν ἀνεξάρτητον Ἐκκλησίαν του. Ἡ θεωρία εὗρεν ἔνθερμον συνήγορον τὸν κληρικὸν Θεόκλητον Φαρμακίδην, μετὰ μεγάλης ἐπιμονῆς ὑποστηρίξαντα αὐτήν. Ἡ δὲ ἀντιβασιλεία τοῦ Ὄθωνος, ἔχουσα ὡς ρυθμιστὴν τῶν τῆς Ἐκκλησίας τὸν Γεώργιον Μάουρερ, προτεστάντην τὸ δόγμα, ἀσμένως ἠσπάσθη τὴν θεωρίαν ἐκείνην, διότι ἤθελε νὰ καταστήσῃ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος ὑποτελῆ εἰς τὸν βασιλέα Ὄθωνα, καίτοι καθολικὸν τὸ δόγμα, πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ μοναρχικοῦ ἀξιώματος αὐτοῦ καὶ πρὸς πρόληψιν ἐνδεχομένης ἀντιδράσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὡς ἔπραττεν ἡ δυτικὴ Ἐκκλησία κατὰ τῶν μοναρχῶν τῆς Εὐρώπης.

Τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Φαρμακίδου ἠσπάζοντο καὶ οἱ τότε ἐξέχοντες πολιτικοὶ ἄνδρες τῆς Ἑλλάδος, ἰδίως δὲ ὁ Σπυρίδων Τρικούπης, οὐδεμία δὲ οὐδαμόθεν παρουσιάσθη ἀντίδρασις. Οὕτω δὲ ὁ Μάουρερ, ἐν συνεννοήσει μετὰ τοῦ Θεοκλήτου Φαρμακίδου, κατήρτισεν ἑπταμελῆ ἐπιτροπὴν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ὀγδοηκονταετοῦς Πανουτσου Νοταρᾶ, ἐκ δύο προσφύγων ἀρχιερέων, τοῦ Φαρμακίδου, τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου, τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Σχινᾶ, ἀπεφάσισε δὲ τὴν ἵδρυσιν «Ἱερᾶς Συνόδου τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος» ἐκ πέντε μελῶν διοριζομένων ὑπὸ τοῦ βασιλέως, καὶ διωργάνωσεν αὐτὴν κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε ἡ Ἐκκλησία νὰ ἐξαρτᾶται ἀπολύτως ἐκ τῆς πολιτείας. Μετὰ τοῦτο συγκληθέντες εἰς Ναύπλιον οἱ ἱεράρχαι ἐπεκύρωσαν τυπικῶς τ' ἀποφασισθέντα. Τῇ 23 Ἰουλίου 1833 ἐδημοσιεύθη τὸ περὶ τῆς Συνόδου καταστατικὸν διάταγμα, στηριζόμενον ἐπὶ βαυαρικοῦ νόμου, μετὰ δύο ἡμέρας διωρίσθησαν τὰ πρῶτα μέλη τῆς Συνόδου καὶ τῇ 27 Ἰουλίου ἔδωκαν πρὸς τὸν βασιλέα ὡς «κυρίαρχον» τῆς Ἐκκλησίας τὸν ὅρκον. Αὐθημερὸν ἐτελέσθη δοξολογία καὶ ὑπὸ τοὺς ἤχους τῶν τηλεβόλων ἐγκαθιδρύθη ἐπισήμως ἡ «Ἱερὰ Σύνοδος τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος».

Οὕτω ἱδρύθη καὶ ὠργανώθη ἡ Αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία, ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, εἰς ὃ τέως ὑπήγετο. Ὁ Φαρμακίδης, δικαιολογούμενος εἰς τοῦτο, ἰσχυρίσθη ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐμιμήθη τὴν ρω-

Digitized by Google

ικὴν Ἐκκλησίαν, οὐχὶ ὀρθῶς φρονῶν, ὅτι ὁ Μ. Πέτρος κατήργησε τὸ Πατριαρχεῖον Μόσχας καὶ ἵδρυσε διαρκῆ Σύνοδον ἄνευ συγκαταθέσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐνῷ εἶναι γνωστόν, ὅτι ὁ Μ. Πέτρος προέβη εἰς τὴν ἀνωτέρω μεταβολὴν τῇ συγκαταθέσει τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

Ὡς ἦτο ἀκόλουθον, ὁ τρόπος τῆς ἱδρύσεως τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος προὐκάλεσε μεγάλην ἐσωτερικὴν ἀνωμαλίαν ἐν τῇ χώρᾳ, διότι ἐξεδηλώθη εὐθὺς ἀμέσως σοβαρὰ ἀντίδρασις ἐκ μέρους κληρικῶν τινων, οὓς ἡ Ἀντιβασιλεία ἠναγκάσθη νὰ ἐξορίσῃ. Τὴν ἀντίδρασιν ἐνίσχυσεν ἡ παραχθεῖσα μεγάλη δυσφορία ἐκ τῆς διαλύσεως 412 Μοναστηρίων καὶ τῆς διαρπαγῆς τῆς κολοσσιαίας αὐτῶν περιουσίας, ἰδιαζόντως δ' ἐξεπροσώπησε τὴν ἀντίδρασιν ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος († 1857), κληρικὸς διαπρεπέστατος, ἀπὸ τοῦ 1834 ἐγκατασταθεὶς ἐν Ἑλλάδι. Ὁ Οἰκονόμος ἐκάκισεν ἀναφανδὸν τὸ νέον ἐκκλησιαστικὸν καθεστὼς τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπετέθη διὰ τῆς μεγάλης αὐτοῦ σοφίας καὶ τῆς βαθυτάτης γνώσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων κατὰ τοῦ Μάουρερ καὶ τοῦ Φαρμακίδου. Ἤρξατο σφοδρὸς ἀγὼν μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ Οἰκονόμου, διὰ συγγραμμάτων, προσῆλθε δὲ ἐπίκουρος τοῦ Φαρμακίδου ὁ σεμνὸς καὶ πολυμαθὴς κληρικὸς Νεόφυτος Βάμβας, διότι οὗτος ἐξ ἀγνοῦ συνειδότος ὑπεστήριξε τὴν μετάφρασιν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἣν καὶ ὁ Φαρμακίδης ἐνέκρινε, μᾶλλον ἐκ πνεύματος ἐλευθεριάζοντος. Συνέπεσε δὲ τότε καὶ ἡ ἐκδήλωσις τῶν προσηλυτευτικῶν τάσεων τῶν ξένων σχολῶν καὶ ὁ ἐκ τῶν θεοσεβιστικῶν γνωμῶν τοῦ Θεοφίλου Καΐρη σάλος, ταῦτα δὲ πάντα συνεσχετίζοντο πρὸς τὸ καθιδρυθὲν ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὸν καθεστὼς καὶ πρὸς τὸν πρωτεργάτην αὐτοῦ Θεόκλητον Φαρμακίδην, ὅστις καὶ ἐπαύθη τέλος αἰφνιδίως, τῇ 10 Νοεμβρίου 1839, τῆς θέσεως τοῦ γραμματέως τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ μετετέθη εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου. Ὁ Φαρμακίδης ἐδημοσίευσε τότε τὴν περίφημον «Ἀπολογίαν», ζητήσας νὰ δικαιολογήσῃ τὴν στάσιν του ἐν τῷ ζητήματι τῆς ἱδρύσεως τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας καὶ τὰς περὶ τῆς ἐξαρτήσεως τῆς διοικήσεως αὐτῆς ἐκ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἰδέας του.

Μεταξὺ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος οὐδεμία ὑπῆρχε σχέσις. Ἀπόπειρα ἐπικοινωνίας τῆς Ἱερᾶς Συνόδου πρὸς τὸ πατριαρχεῖον, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ζητήματος τοῦ Θεοφίλου Καΐρη, τῷ 1841, ἀπέτυχε, διότι τὸ πατριαρχεῖον ἐδήλωσεν ὅτι ἀγνοεῖ τὴν ὕπαρξιν τοιαύτης συνόδου. Ὅτε δὲ τῷ 1849 ἔγραψεν ἡ Ἱερὰ Σύνοδος εὐχαριστοῦσα τὸν πατριάρχην Ἄνθιμον Δ' διὰ τὰς ἐπιδαψιλευθείσας τιμὰς εἰς τὸν νεκρὸν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει θανόντος πρεσβευτοῦ τῆς Ἑλλάδος Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ, δὲν ἐγένετο δεκτὴ ἡ ἐπιστολὴ τῆς Συνόδου. Τότε ἐγένετο κατάδηλον ὅτι ἔδει νὰ ζητηθῇ ἐπισήμως ἡ ἀναγνώρισις τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τῇ 30 Μαΐου 1850 συνελθοῦσα ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἀπεφάσισεν, ὅπως γένηται ἁρμοδίως ἡ διακοίνωσις τῆς συστάσεως αὐτῆς πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον. Τὸ πατριαρχεῖον συγκαλέσαν σύνοδον ἐνδημοῦσαν, τῇ 16 Ἰουνίου 1850, ἔθηκεν ἐνώπιον αὐτῆς τὸ ζήτημα. Ἐκτὸς τοῦ προεδρεύσαντος πατριάρχου Ἀνθίμου Δ' μετέσχον τῆς συνόδου πέντε πρῴην πατριάρχαι, ὁ Ἱεροσολύμων Κύριλλος καὶ δεκαιρεῖς μητροπολῖται τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, παρίσταντο δὲ καὶ ἄλλοι κληρικοὶ καὶ βαθμοῦχοι τοῦ πατριαρχείου καὶ λογάδες τοῦ γένους. Ἐν οὕτω ἐπισήμῳ συνελεύσει τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον ἐξέδωκε τῇ 29 Ἰουνίου 1850 τὸν Συνοδικὸν Τόμον, δι' οὗ ἀνεκηρύσσετο τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Αἱ κυριώτεραι αὐτοῦ διατάξεις εἶναι ὅτι: 1) Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος κηρύσσεται ἐλευθέρα καὶ ἀνεξάρτητος· 2) ὑπερτάτη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ αὐτῆς ἔσται σύνοδος διαρκής, συνισταμένη ἐξ ἀρχιερέων, προσκαλουμένων ἀλληλοδιαδόχως, κατὰ τὰ πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας, πρόεδρον δ' ἔχουσα τὸν κατὰ καιρὸν μητροπολίτην Ἀθηνῶν καὶ διοικοῦσα τὰ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας ἐλευθέρως καὶ ἀκωλύτως ἀπὸ πάσης κοσμικῆς ἐπεμβάσεως· 3) οἱ ἀρχιερεῖς ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ θὰ μνημονεύωσι τῆς συνόδου, αὐτὴ δ' ἐν τοῖς διπτύχοις τοῦ τε κατὰ καιρὸν Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου καὶ τῶν λοιπῶν πατριαρχῶν κατὰ τάξιν, καθὼς καὶ πάσης ἐπισκοπῆς ὀρθοδόξων· 4) θὰ λαμβάνῃ τὸ ἅγιον Μύρον παρὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας· 5) ὁ πρόεδρος τῆς συνόδου ἀναγορευόμενος θὰ ἐπιστέλλῃ τὰ συνοδικὰ γράμματα πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν καὶ τοὺς λοιποὺς πατριάρχας, καθὼς καὶ αὐτοὶ τὸ αὐτὸ πράττουσι· 6) τὰ τῆς ἐσωτερικῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως (ἐκλογὴ καὶ χειροτονία ἀρχιερέων, ἀριθμὸς καὶ ὀνομασία τῶν θρόνων αὐτῶν, χειροτονία ἱερέων καὶ διακόνων, γάμοι καὶ διαζύγια, διοίκησις μοναστηρίων, εὐταξία καὶ ἐκπαίδευσις τοῦ κλήρου, κήρυγμα τοῦ θείου λόγου, ἀποδοκιμασία ἀντιθρησκευτικῶν βιβλίων καὶ τὰ τοιαῦτα) **κανονισθήσονται παρὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου διὰ** συνοδικῆς πράξεως· 7) ἐν τοῖς παρεμπίπτουσι σπουδαίοις ἐκκλησιαστικοῖς ζητήμασι, τοῖς δεομένοις συσκέψεως καὶ συμπράξεως πρὸς κρείττονα οἰκονομίαν καὶ στηριγμὸν τῆς ὀρθοδοξίας ἡ Ἱερὰ Σύνοδος θ' ἀναφέρηται πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν πατριάρχην καὶ τὴν περὶ αὐτὸν Σύνοδον, ὁ δὲ πατριάρχης καὶ ἡ Σύνοδος θὰ παρέχωσι προθύμως τὴν ἑαυτῶν σύμπραξιν.

Ὁ Συνοδικὸς Τόμος ἐγένετο κατ' ἀρχὴν δεκτός, οὕτω καθορίζων καὶ ρυθμίζων τὰ τῆς διοικήσεως τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἔσπευσε δὲ ἡ κυβέρνησις νὰ καταρτίσῃ τὴν σύνοδον μᾶλλον κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ Τόμου, ἐξ ἀρχιερέων ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἐπισκόπου Ἀττικῆς Νεοφύτου, δεχθεὶς δὲ αὐτὴν ὁ βασιλεὺς Ὄθων ἐδήλωσε, πρὸς τοῖς ἄλλοις: «τὴν ἐπανάληψιν τῶν κανονικῶν σχέσεων τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῶν λοιπῶν ὁμοδόξων Ἐκκλησιῶν θεωρῶ ὡς ἓν τῶν ἐπὶ τῆς βασιλείας μου λαμπροτέρων συμβεβηκότων». Ὁ Φαρμακίδης ἀπεμακρύνθη ὁριστικῶς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑπηρεσίας. Ὁ Ὄθων τῇ 28 Ἰουλίου 1850 ἀπερχόμενος εἰς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ ἀναθέτων τὴν ἀντιβασιλείαν εἰς τὴν Ἀμαλίαν, ἐξεδήλου καὶ πάλιν τὴν χαράν του ἐπὶ τῇ «κανονικῶς γενομένῃ ἀναγνωρίσει τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας». Προτάσει δὲ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου διὰ διατάγματος τῆς 11 Αὐγούστου ἀπεφασίσθη, ὅπως τῇ 20 Αὐγούστου ἐν πᾶσι τοῖς ναοῖς τῆς Ἑλλάδος τελεσθῇ δοξολογία καὶ ἀναγνωσθῇ ὁ Συνοδικὸς Τόμος. Πράγματι δὲ ἐν μέσῳ τῆς γενικῆς χαρᾶς τοῦ λαοῦ ἀνεγνώσθη ὁ Τόμος καὶ ἀνεπέμφθη δοξολογία πρὸς τὸν Θεόν. Εἰς τὸν ναὸν τῆς «Ἁγίας Εἰρήνης», μητροπολιτικὸν τότε ναὸν τῶν Ἀθηνῶν, προσῆλθεν αὐτοπροσώπως ἡ βασίλισσα Ἀμαλία, ἀνεγνώσθη δὲ ὁ Συνοδικὸς Τόμος ὑπὸ τοῦ Μισαὴλ Ἀποστολίδου, ὅστις καὶ ὡμίλησεν ἐξάρας τὸ μέγα γεγονὸς τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τὸ γεγονὸς τοῦτο εὗρε σημαντικὴν ἀπήχησιν καὶ εἰς τὸν τύπον, ὅστις ἐτόνισε τὴν ἔκτακτον αὐτοῦ σημασίαν: «Ἐὰν ἡ 25 Μαρτίου 1821 ἔθεσε τὸν πρῶτον θεμέλιον λίθον τῆς πολιτικῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος, ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἡ 20 Αὐγούστου 1850 ἔθεσε τὸν ἕτερον καὶ αἰώνιον θεμέλιον λίθον τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἐθνικῆς ἑνότητος τῆς Ἑλλάδος» («Αἰὼν» 20 Αὐγούστου 1850). Μετά τινας ἡμέρας ὁ ἐπίσκοπος Ἀττικῆς Νεόφυτος Μεταξᾶς ὠνομάσθη διὰ διατάγματος μητροπολίτης Ἀθηνῶν.

Ὁ Φαρμακίδης ἔσπευσε νὰ δημοσιεύσῃ ἐπίκρισιν τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου, ἐπαναλαβὼν τὰς γνωστὰς θεωρίας του καὶ συστήσας τὴν ἀπόρριψιν αὐτοῦ. Ὁ «Ἀντίτομος» τοῦ Φαρμακίδου, ὡς ὠνομάσθη ἡ ἐπίκρισις ἐκείνη ἤσκησεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἀναδιοργανώσεως τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας, διότι ἡ πολιτεία δὲν ἐστηρίχθη ἐπὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου καθορισθεισῶν κανονικῶν βάσεων διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας.

Ὀργάνωσις τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας. Τὸ καταστατικὸν βασιλικὸν διάταγμα τῆς 23 Ἰουλίου 1833, δι' οὗ διεκηρύχθη ἡ ἀνεξαρτησία τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ὅπερ ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον ὀργανικὸν καὶ καταστατικὸν νόμον τῆς Ἐκκλησίας ταύτης, ἀντεγράφη σχεδὸν κατὰ λέξιν ἐκ τοῦ ὀργανικοῦ νόμου τοῦ 1818 τοῦ βαυαρικοῦ Κονσιστορίου. Οὐχ ἧττον αἱ ἅπαξ τεθεῖσαι ἐν αὐτῷ διοικητικαὶ ἀρχαὶ ἴσχυσαν καθ' ἅπασαν τὴν ἐφεξῆς περίοδον, ἀποτελέσασαι «παράδοσιν» διὰ τοὺς πολιτικοὺς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ διατάγματος, ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία, ἐν πνεύματι ἀναγνωρίζουσα κεφαλὴν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, κατὰ δὲ τὸ διοικητικὸν μέρος αὐτῆς ἔχουσα ἀρχηγὸν τὸν βασιλέα, ἀνακηρύσσεται αὐτοκέφαλος καὶ ἀνεξάρτητος ἀπὸ πάσης ἄλλης ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, φυλαττομένης ἀπαραχαράκτου τῆς δογματικῆς ἑνότητος, κατὰ τὰ παρὰ πασῶν τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ἀνέκαθεν πρεσβευόμενα. Τῆς Ἐκκλησίας ταύτης ὑπερτάτη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, ὑπὸ τὴν τοῦ βασιλέως κυριαρχίαν, θὰ ἦτο διαρκὴς «Ἱερὰ Σύνοδος τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος», συγκειμένη ἐκ πέντε μελῶν, ἐξ ὧν εἷς πρόεδρος καὶ δύο τοὐλάχιστον σύμβουλοι, πάντες διοριζόμενοι ὑπὸ τοῦ βασιλέως. Τὰ λοιπὰ μέλη αὐτῆς ἠδύναντο νὰ εἶναι σύμβουλοι, ἀλλά, κατὰ τὴν κρίσιν τῆς κυβερνήσεως, θὰ διωρίζοντο οὗτοι καὶ ὡς πάρεδροι. ἐπὶ πλέον δὲ καὶ ὡς ἀναπληρωματικοὶ σύμβουλοι τῆς Συνόδου ἢ πάρεδροι. Σύμβουλοι θὰ διωρίζοντο μόνον ἀρχιερεῖς, ἀλλ' οἱ πάρεδροι ἠδύναντο νὰ λαμβάνωνται ἐκ τῶν πρεσβυτέρων ἢ ἱερομονάχων. Κατ' ἔτος θὰ ἐγίνετο μὲν νέα ἐκλογή, θὰ ἠδύναντο δὲ νὰ διορίζωνται ἐκ νέου οἱ σύμβουλοι καὶ οἱ πάρεδροι. Ἐν τῇ συνόδῳ, συνεδριαζούσῃ κατὰ τοὺς τύπους τῶν λοιπῶν σωματείων, θὰ παρίστατο πάντοτε βασιλικὸς ἐπίτροπος καὶ ὁ γραμματεὺς αὐτῆς, διοριζόμενοι ὑπὸ τοῦ βασιλέως. Οἱ λοιποὶ τοῦ γραφείου ὑπάλληλοι ἔμελλον νὰ διορίζωνται ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἐγκρίσει πάντοτε τῆς κυβερνήσεως. Ὁ γραμματεὺς θὰ συνεζήτει χωρὶς νὰ ἔχῃ ψῆφον, ὁ βασιλικὸς ἐπίτροπος θὰ εἰσηγεῖτο προτάσεις, πᾶσα δὲ συνεδρίασις, ἐν ἀπουσίᾳ αὐτοῦ γινομένη, θὰ ἦτο ἄκυρος. Τὰ μέλη τῆς συνόδου, ὁ βασιλικὸς ἐπίτροπος, ὁ γραμματεὺς καὶ οἱ λοιποὶ ὑπάλληλοι θὰ ἔδιδον ὅρκον πρὸ τῆς ἀναλήψεως τῶν καθηκόντων αὐτῶν καθ' ὡρισμένον τύπον. Ἐν τοῖς ἐσωτερικοῖς ζητήμασιν ἡ σύνοδος θὰ ἐνήργει ἀνεξαρτήτως τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, οὐδεμία ὅμως ἀπόφασις αὐτῆς ἠδύνατο νὰ κοινοποιηθῇ ἢ νὰ ἐκτελεσθῇ, ἄνευ προηγουμένης κυβερνητικῆς ἐγκρίσεως, ἔστω καὶ ὅταν πρόκειται περὶ ἐσωτερικῶν ζητημάτων, οἷον ἡ τήρησις τῆς πίστεως, ἡ ὀρθὴ ἐκτέλεσις τῶν τῆς λατρείας, ἡ τήρησις τῶν καθηκόντων τῶν κληρικῶν, ἡ ἐκκλησιαστικὴ εὐταξία, ἡ χειροτονία τῶν κληρικῶν, ὁ ἁγιασμὸς ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων καὶ οἰκοδομημάτων. Πολλῷ μᾶλλον ἀπῃτεῖτο ἡ κυβερνητικὴ ἔγκρισις διὰ πᾶσαν ἄλλην ἀπόφασιν τῆς Συνόδου, πρὸ τῆς ἐκτελέσεως αὐτῆς. Οἱ ἀρχιερεῖς τοῦ βασιλείου θὰ διετέλουν ὑπὸ τὴν ὑπερτάτην ἐφορείαν τῆς Συνόδου, λαμβάνοντες παρ' αὐτῆς διαταγὰς καὶ ἀναφέροντες εἰς αὐτὴν πᾶν ζήτημα ἀναγόμενον εἰς τὰ ἐσωτερικὰ ἢ ἐξωτερικὰ καθήκοντα αὐτῆς. Ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ ἔκτασις τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ βασιλείου θὰ προσδιωρίζοντο παρὰ τῆς κυβερνήσεως, κατὰ τὴν γνωμοδότησιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Αἱ ἐπισκοπαὶ ἔμελλον νὰ προικοδοτηθῶσι καταλλήλως, οἱ δ' ἀρχιεπίσκοποι καὶ ἐπίσκοποι θὰ διωρίζοντο μὲν κατὰ πρότασιν τῆς Συνόδου παρὰ τῆς κυβερνήσεως, κατὰ δὲ γνωμοδότησιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, πλὴν καὶ τοῦτο μόνον εἰς τὰς παρὰ τῶν ἱερῶν κανόνων προσδιοριζομένας περιπτώσεις, θὰ μετετίθεντο, θὰ ἐπαύοντο ἢ θὰ ἐξέπιπτον τῆς θέσεως αὐτῶν πρὸς ποινήν. Ἡ Σύνοδος θὰ εἶχε τὴν ὑπερτάτην δικαστικὴν ἐξουσίαν ἐφ' ὅλου τοῦ κλήρου καὶ ἐπὶ τῶν λαϊκῶν, ἐν ζητήμασι καθαρῶς ἐκκλησιαστικοῖς, ἐγκρινομένης ὅμως ἑκάστοτε ἀποφάσεως ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως. Αἱ πολιτικαὶ τῶν κληρικῶν ὑποθέσεις θὰ ἐξητάζοντο ὑπὸ τῶν πολιτικῶν δικαστηρίων. Τότε ὁ βασιλεὺς θὰ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ καλῇ γενικὰς συνόδους τῶν ἀρχιερέων τοῦ κράτους, νὰ διευθετῇ τὰ πρὸς τοῦτο ἀναγκαῖα, «χωρὶς ὅμως νὰ παρεισδύηται παντάπασιν εἰς τὰ περὶ δογμάτων».

Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ πρώτη διὰ τοῦ διατάγματος τοῦ 1833 συντελεσθεῖσα ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, δεσμευτικὴ πάσης ἐλευθέρας κινήσεως. Κατὰ τὴν ἐκπόνησιν τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844 ζωηρόταται διεξήχθησαν ἐν τῇ βουλῇ συζητήσεις περὶ Ἐκκλησίας, κατέστη δὲ δυνατὸν νὰ διατυπωθῶσι τὰ δύο πρῶτα ἄρθρα κατὰ τρόπον εὐνοοῦντα τὴν κανονικὴν διευθέτησιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος. Καὶ εἰσηγήθη μὲν ἡ κυβέρνησις Ἰωάννου Κωλέττη ἐκκλησιαστικοὺς νόμους εἰς τὰ νομοθετικὰ σώματα, ἀλλὰ δὲν ἐπρόφθασε νὰ ψηφίσῃ αὐτούς. Ἤρξατο ἔκτοτε κίνησις πρὸς ἀναθεώρησιν τοῦ ἰσχύν νόμου ἐπέχοντος βασιλικοῦ διατάγματος τοῦ 1833, τὴν κίνησιν δ' ἐκείνην ὑπεβοήθησεν ἡ ἔκδοσις τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου παρὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ ἡ ἐπελθοῦσα ἀναγνώρισις τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τῷ ὄντι δὲ τῷ 1852 εἰσήχθησαν εἰς τὴν βουλὴν ὁ Σ' καὶ ΣΑ' νόμοι περὶ διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ περὶ ἐπισκόπων καὶ ἐπισκοπῶν, ἡ τελικὴ δὲ διατύπωσις τῶν νόμων ἐκείνων δὲν ἀπεμακρύνθη τῶν βάσεων τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τοῦ 1833. Ὡρίσθη μόνον μόνιμος πρόεδρος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν, ἡ δὲ Σύνοδος ὠνομάσθη «Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» καὶ ὁ καταρτισμὸς αὐτῆς ὡρίσθη μόνον ἐξ ἀρχιερέων, προσκαλουμένων κατὰ τὰ πρεσβεῖα τῆς ἀρχιερωσύνης. Ἡ ἐκλογὴ τῶν ἀρχιερέων παρέμεινεν ὡς εἶχε, καίτοι δ' ἐπολεμήθη ἐν τῇ βουλῇ ζωηρῶς ὁ θεσμὸς τοῦ βασιλικοῦ ἐπιτρόπου παρὰ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ, οὐχ ἧττον ἀφέθη ἰσχύουσα καὶ ἡ περὶ αὐτοῦ διάταξις, κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε ἐν ἀπουσίᾳ αὐτοῦ δὲν ἠδύνατο νὰ συνεδριάσῃ ἡ Σύνοδος. Ἐπεκράτησαν καὶ πάλιν αἱ ἀρχαὶ τοῦ Φαρμακίδου, ἐπανελθόντος ἐν τῷ μεταξὺ εἰς τὴν παρὰ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ θέσιν αὐτοῦ ὡς γραμματέως.

Μετὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Ὄθωνος ἐν τῇ Ἐθνοσυνελεύσει τοῦ 1863 καὶ ὕστερον ἐν ταῖς βουλαῖς ἐγένετο πολὺς λόγος περὶ ἀναθεωρήσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν νόμων, ἀλλ' οὐδαμῶς ἡ κατάστασις ἐβελτιώθη, ἀτελεσφόρητον δ' ἀπέβη τὸ διάβημα τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἥτις τῷ 1868 συνελθοῦσα ἐν Ἀθήναις διὰ τὴν βάπτισιν τοῦ διαδόχου Κωνσταντίνου, ὑπέβαλε πρὸς τὴν κυβέρνησιν ὑπόμνημα, δι' οὗ ἐζήτει τὴν βελτίωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, διὰ τῆς ἀναθεωρήσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν νόμων. Ἐπηκολούθησαν διάφορα θλιβερὰ γεγονότα ἐν τῷ ἐσωτερικῷ βίῳ τῆς Ἐκκλησίας, ὡς τὰ «Σιμωνιακά», ὧν εὐλόγως κυρία αἰτία ἐθεωρήθη ὁ ἰσχύων καταστατικὸς νόμος.

Τῷ 1889, ὑπουργοῦντος τοῦ Ἀθανασίου Εὐταξίου, ἐξεδόθη νόμος, διαρρυθμίζων τὰς ἐπισκοπὰς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' ἄνευ οἱασδήποτε ἄλλης μερίμνης περὶ γενικωτέρας μεταρρυθμίσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν νόμων, μόλις δὲ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1909 κατέστη δυνατὸν νὰ ψηφισθῶσιν οἱ νόμοι περὶ ἐνοριῶν καὶ ἐνοριακοῦ κλήρου καὶ περὶ γενικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τα-

Digitized by Google

μείου, δι' ὧν ἐσημειώθη σημαντικὴ πρόοδος. Μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους τῷ 1912, τῇ πρωτοβουλίᾳ ἀρχιερέων τινῶν, ἤρξατο σοβαρὰ κίνησις, ἀπολήξασα εἰς τὸν ἐν ἔτει 1914 καταρτισμὸν μεγάλης νομοπαρασκευαστικῆς ἐπιτροπείας, ἥτις ἐξεπόνησε σειρὰν σχεδίων ἐκκλησιαστικῶν νόμων, ἀλλ' αἱ ἐπακολουθήσασαι ἐσωτερικαὶ πολιτικαὶ ἀνωμαλίαι παρέσυραν, δυστυχῶς, καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, μὴ ἔχουσαν ἔρεισμά τι ἐκτὸς τῆς πολιτείας, δεινῶς τότε διαιρεθείσης. Ἡ συμμετοχὴ τῆς Ἐκκλησίας εἰς πολιτικὸν «ἀνάθεμα» (1916) ἔσχεν ὀλεθρίας συνεπείας δι' αὐτήν. Τὸ Ἀνώτατον Εἰδικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δικαστήριον δύο μὲν μητροπολίτας καθῄρεσε, τοὺς δὲ λοιποὺς ἱεράρχας ἐκήρυξεν ἐκπτώτους τῆς θέσεώς των ἢ ὑπέβαλεν ὑπὸ ἀργίαν. Οὕτω παρήχθη λίαν ἐπικίνδυνος ἐσωτερικὴ ἀνωμαλία. Τῇ 8 Μαρτίου 1918 ἐγκατεστάθη ὡς μητροπολίτης Ἀθηνῶν ὁ ἀπὸ Κιτίου Μελέτιος, ἐκλεγεὶς ὑπὸ τῆς «ἀριστίνδην» καταρτισθείσης Συνόδου, ἀλλὰ μετὰ τὰς ἐκλογὰς τῆς 1 Νοεμβρίου 1920 ἀπεμακρύνθη τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου ὁ Μελέτιος, ἐπανῆλθε δὲ πάλιν ὁ Θεόκλητος. Δι' ἁπλοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 16 Νοεμβρίου 1920 ἐκηρύχθησαν ἄκυροι αἱ ἀποφάσεις τοῦ Ἀνωτάτου Εἰδικοῦ Δικαστηρίου τοῦ 1917 καὶ συνεκλήθη μὲν ὕστερον ἡ Ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 28 Νοεμβρίου 1920, ἀλλὰ δὲν εὑρέθησαν πάντες οἱ ἱεράρχαι σύμφωνοι πρὸς κανονικὴν ἄρσιν τῶν ὑφισταμένων ἀνωμαλιῶν. Τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως διέκοψε τὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, οὐχ ἧττον ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Φώτιος († 1926), ἐπισκεφθεὶς τὰς Ἀθήνας διὰ τοὺς γάμους τοῦ διαδόχου Γεωργίου, συνετέλεσε, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ εἰς τὸν «κανονισμὸν» τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου Ε', οὗτινος τὸ ἱερὸν λείψανον ἐναπόκειται ἐν τῷ καθεδρικῷ ναῷ τῶν Ἀθηνῶν. Τῷ 1921 ἤρξατο ἡ ἀπαλλοτρίωσις τῶν ἀγροτικῶν μοναστηριακῶν κτημάτων ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας, διαλυσάσης καὶ τὴν συνελθοῦσαν (1922) πρὸς διαμαρτυρίαν Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1922, ἡ Ἐπανάστασις, μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφήν, ἐν μέσῳ τῆς παραχθείσης πολιτικῆς συστροφῆς, ἀπεμάκρυνε τὸν μητροπολίτην Θεόκλητον, ὡς καθῃρημένον καὶ ἀντικανονικῶς κατέχοντα τὸν θρόνον. Κατηρτίσθη τότε νέα Σύνοδος, ἐξελέγησαν ὀκτὼ νέοι μητροπολῖται εἰς χηρευούσας μητροπόλεις καὶ διὰ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 27 Δεκεμβρίου 1922 συνεκλήθη Μείζων Σύνοδος ἐκ 18 ἀρχιερέων τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Σύνοδος αὕτη, συνελθοῦσα τῇ 30 Δεκεμβρίου 1922, ἀνεθεώρησε τὰς ἀποφάσεις τοῦ Ἀνωτάτου Εἰδικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαστηρίου τοῦ 1917 καὶ πάντας μὲν τοὺς ἀρχιερεῖς ἀποκατέστησεν εἰς τὰς ἕδρας αὐτῶν καὶ εἰς τὸ ἀξίωμα, τὸν δὲ μητροπολίτην Θεόκλητον μόνον εἰς τὸ ἀρχιερατικὸν ἀξίωμα, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὴν ἕδραν.

Τῇ 8 Μαρτίου 1923 ἐξελέγη ὁ νέος ἀρχιερεὺς Ἀθηνῶν, χειροτονηθεὶς τῇ 10 Μαρτίου, ὅστις ἔπεισε τὴν κυβέρνησιν ὅπως δεχθῇ τὴν σύγκλησιν τῆς ἱεραρχίας, ἥτις συνελθοῦσα τῇ 3 Ἀπριλίου 1923 ἐξέδωκε ψήφισμα, κυροῦν τὴν ἐπελθοῦσαν λύσιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος. Ἐπελήφθη δὲ ἡ ἱεραρχία τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ καταστατικοῦ νόμου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀποφασίσασα νὰ καταργήσῃ τοὺς νόμους τοῦ 1852 Σ' καὶ ΣΑ' καὶ νὰ καταστήσῃ αὐτοτελῆ τὴν Ἐκκλησίαν, ἀπηλλαγμένην τῶν δεσμῶν τῆς πολιτείας.

Μετ' ὀλίγον ὅμως ἐπῆλθον νέαι δυσχέρειαι τῆς Ἐκκλησίας, ἀφορῶσαι εἰς τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὴν πολιτείαν. Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1923 ἐδημοσιεύοντο τό τε βασιλικὸν διάταγμα τοῦ «ἀριστίνδην» καταρτισμοῦ νέας Συνόδου, καὶ ἡ ἀπόφασις τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς Ἐπαναστάσεως «Περὶ ὁρίου ἡλικίας, μεταθέσεως καὶ περιθάλψεως τῶν μητροπολιτῶν τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ περὶ ἀνασυγκροτήσεως τῆς Ἱερᾶς Συνόδου». Κατὰ τὴν ἀπόφασιν ταύτην θ' ἀπεμακρύνοντο ἓξ τοὐλάχιστον ἀρχιερεῖς, θὰ μετετίθεντο ἐλευθέρως οἱ λοιποὶ καὶ θὰ ἐχειροτονοῦντο νέοι ἀρχιερεῖς μέχρι τῆς 15 Δεκεμβρίου. Ἐν τέλει, ἐπελθούσης συμφωνίας μεταξὺ πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, ἐδημοσιεύθησαν τῇ 14 Δεκεμβρίου ἐν τῇ Ἐφημερίδι τῆς Κυβερνήσεως δύο νέαι ὑψίστης σπουδαιότητος ἀποφάσεις τῆς Ἐπαναστάσεως. Διὰ τῆς πρώτης κατηργεῖτο ὁ νόμος τοῦ 1852 ΣΑ', μετ' αὐτοῦ κατηργεῖτο ἡ διαρκὴς πενταμελὴς Σύνοδος, ἀνετίθετο δὲ ἡ διοίκησις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τῆς ἱεραρχίας, συνερχομένην ἅπαξ τοῦ ἔτους καὶ ἐκπροσωπουμένην ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ἡ ἱεραρχία ἔμελλε νὰ συνέλθῃ ἐντὸς τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1923, ἐν ἡμέρᾳ ἣν θὰ ὥριζεν ἡ κυβέρνησις διὰ βασιλικοῦ διατάγματος. Διὰ τῆς δευτέρας ἀποφάσεως ὡρίζετο ὅτι μητροπολῖται τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀνεπαρκεῖς πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ποιμαντορικῶν καθηκόντων, ἀποχωροῦσι τῆς ὑπηρεσίας μετὰ ἀπόφασιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς ἱεραρχίας. Ὁ τρόπος τῆς λήψεως τῆς ἀποφάσεως ἔμελλε νὰ ὁρισθῇ διὰ νομοθετικοῦ διατάγματος. Οἱ ἀποχωροῦντες ἔμελλον νὰ λαμβάνωσι περίθαλψιν ἴσην πρὸς τὸν μισθόν των. Μετάθεσις μητροπολίτου εἰς ἄλλην θέσιν ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγῳ προαγωγῆς ἢ τῇ αἰτήσει του ἢ τῇ προηγουμένῃ ἀποφάσει τῆς ἱεραρχίας.

Μετὰ τρεῖς ἡμέρας, 17 Ἰανουαρίου, ἐδημοσιεύετο διὰ νομοθετικοῦ διατάγματος ὁ νέος ἐνοριακὸς νόμος καὶ κατηρτίζετο ἐπιτροπὴ πρὸς μελέτην τοῦ ὑπὸ τῆς ἱεραρχίας ἐκπονηθέντος σχεδίου καταστατικοῦ νόμου. Τῇ 18 Δεκεμβρίου ἐξεδίδετο βασιλικὸν διάταγμα περὶ συγκλήσεως τῆς ἱεραρχίας διὰ τὴν 24 Δεκεμβρίου, ὑπὸ τὸν ὅρον δὲ τοῦτον ὁ ἀρχιεπίσκοπος, ἀποστείλας τηλεγραφικῶς τὴν πρόσκλησιν πρὸς τοὺς ἱεράρχας, ἐδέχθη νὰ συνέλθῃ τυπικῶς καὶ διαρκὴς Σύνοδος.

Ἡ συνεδρία τῆς ἱεραρχίας τῇ 24 Δεκεμβρίου 1923 ὑπῆρξε πανηγυρική. Παρέστη κατ' αὐτὴν ἡ κυβέρνησις καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἐπαναστάσεως ὅστις μετὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπον καὶ τὸν πρωθυπουργὸν ὁμιλήσας ἐξέφρασε τὴν χαράν του διὰ τὴν ἐπιτευχθεῖσαν λύσιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος. Μετὰ τὴν ἀποχώρησιν δὲ αὐτοῦ καὶ τῆς κυβερνήσεως ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς ἱεραρχίας ἐδοξολόγησε τὸν Θεὸν καὶ ἐξέφρασε «τὴν εὐγνωμοσύνην αὐτῆς πρὸς τοὺς συντελεστὰς τῆς χειραφετήσεως» καὶ τῆς αὐτοδιοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἀνήγγειλε δὲ τὸ ἱστορικὸν τοῦτο γεγονὸς πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν καὶ τὰ λοιπὰ πατριαρχεῖα καὶ διὰ διαγγέλματος πρὸς τὸν λαόν. Ὁ πατριάρχης ἀπήντησεν ἐπευλογῶν τὴν ἐπελθοῦσαν μεταβολὴν τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας, οἱ δὲ λοιποὶ πατριάρχαι συνεχάρησαν αὐτήν. Ὁ καταρτισθεὶς νέος καταστατικὸς χάρτης ἐδημοσιεύθη ὡς «Ἀπόφασις» τῆς Ἐπαναστάσεως συνταγματικῆς ἰσχύος, ἐν τῇ Ἐφημερίδι τῆς Κυβερνήσεως τῇ 31 Δεκεμβρίου 1923. Ὁ καταστατικὸς οὗτος χάρτης ἐνεφάνισεν ὑπὸ ἐντελῶς νέαν ὄψιν τὴν διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Καταργηθείσης τῆς ὀλιγομελοῦς διαρκοῦς Συνόδου, ὡρίσθη ὡς ἀνωτάτη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ ἡ ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, συνερχομένη ἅπαξ τοῦ ἔτους καὶ ἐκτάκτως ὁσάκις παρίστατο ἀνάγκη, ἀντιπροσωπευομένη δέ, κατὰ τὴν ἀπουσίαν αὐτῆς, ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν. Ἡ ἐκλογὴ τῶν ἀρχιερέων ἀφέθη εἰς τὴν ἱεραρχίαν. Ἐκτὸς τῶν πρωτοβαθμίων δικαστηρίων ὡρίσθησαν δευτεροβάθμια ἐξ ἀρχιερέων ὡρισμένης περιοχῆς, συνερχόμενα περιοδικῶς, ἀφέθη δὲ ἐλευθέρα ἀπὸ τῆς πολιτείας ἡ δικαστικὴ ἐξουσία. Ὡσαύτως διὰ τοῦ νέου ἀπὸ 17 Δεκεμβρίου 1923 νόμου περὶ ἐνοριῶν καὶ ἐνοριακοῦ κλήρου ἐπετεύχθη ἡ χειραφέτησις τῆς διοικήσεως τῶν ἱερῶν ναῶν καὶ ἡ βαθμιαία ἀνάπτυξις καὶ ἀξιοπρεπὴς συντήρησις τοῦ κλήρου.

Οὕτω, μετ' ἀγῶνας ἑνὸς περίπου αἰῶνος, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος κατήγαγε μεγάλην νίκην, ἧς τὰ ἀγαθὰ ἀποτελέσματα κατεδηλώθησαν ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τοῦ νέου διοικητικοῦ συστήματος, ἐπὶ διετίαν περίπου, ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1924 μέχρι τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1925. Δὲν ἐβράδυναν ὅμως νὰ ἐκδηλωθῶσιν αἱ κατὰ τοῦ νέου συστήματος ἀντιδράσεις, αἵτινες ἐπετάθησαν ἐπὶ τῆς δικτατορείας Παγκάλου. Αὕτη ἠμπόδισε διὰ τῆς βίας τοὺς ἱεράρχας νὰ συνέλθωσιν εἰς σύνέλευσιν τῆς ἱεραρχίας, ἐξέδωκε δὲ καὶ νομοθετικὸν διάταγμα περὶ νέας μητροπόλεως Μεγαρίδος. Νέος τότε ἀγὼν ἀνελήφθη ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ μακραὶ διεξήχθησαν διὰ τοῦ τύπου συζητήσεις, ἕως οὗ, τῇ 26 Σεπτεμβρίου 1925, ἐξεδόθη νομοθετικὸν διάταγμα, δι' οὗ ἐπανιδρύετο ἡ διαρκὴς Ἱερὰ Σύνοδος. Εὐτυχῶς ἡ δικτατορεία δὲν υἱοθέτησε τὰς γνώμας τῶν εἰσηγουμένων εἰς αὐτὴν τὴν ἐπαναφορὰν τῶν νόμων τοῦ 1852 Σ' καὶ ΣΑ', ἐδέχθη δὲ μόνον τὴν ἐκλογὴν τῶν ἀρχιερέων παρὰ τῆς ὀλιγομελοῦς Συνόδου. Δὲν κατηργήθη ἡ ἱεραρχία ὡς ἀνωτάτη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, ὅθεν παρέμεινεν ἐν ἰσχύϊ ἡ θεμελιωδεστέρα διάταξις τῶν νόμων τοῦ 1923. Ἡ ἱεραρχία ὁλόκληρος, ἐκδηλοῦσα τὸ φρόνημα τῆς Ἐκκλησίας καὶ κατορθώσασα νὰ συνέλθῃ ἀνεπισήμως ἐν τῇ ἀρχιεπισκοπῇ, ἀπεφάσισε νὰ μὴ συμβιβασθῇ πρὸς τὸ διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 26 Σεπτεμβρίου 1925 ὁρισθὲν καθεστὼς τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας. Αἱ καταβληθεῖσαι ἔκτοτε προσπάθειαι ἀπέδωκαν εὐχάριστον ἀποτέλεσμα.

Τῷ 1931 ἐψηφίσθη ὁ νόμος 5187, περιέχων τὸν νέον καταστατικὸν χάρτην τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καὶ ὁ νόμος 5438, περιέχων τροποποιήσεις τινὰς καὶ τὴν κωδικοποίησιν τοῦ καταστατικοῦ χάρτου. Διὰ τῶν νόμων τούτων ἐπανῆλθον ἐν ἰσχύϊ κατὰ τὸ πλεῖστον αἱ διατάξεις τοῦ νόμου τοῦ 1923. Ταυτοχρόνως δ' ἐνομοθετήθη νέα δικονομία τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐξεδόθησαν νέοι νόμοι, ἀναφερόμενοι εἰς τὸν ἐφημεριακὸν κλῆρον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς τὸ οἰκονομικὸν ζήτημα αὐτῆς. Οἱ νόμοι οὗτοι, δι' ὧν ἀναδιωργανώθη ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἀποτελοῦσι τὸ ἐπιστέγασμα τῶν ἀπὸ τῆς ἐπαύριον τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 27 Ἰουλίου 1833 ἀρξαμένων προσπαθειῶν πρὸς κανονικὴν ῥύθμισιν τῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν εὑρέθησαν 9 μητροπόλεις μετὰ 14 ἐπισκοπῶν καὶ δύο ἀρχιεπισκοπῶν ἐν Πελοποννήσῳ, 4 μητροπόλεις μετὰ 4 ἐπισκοπῶν ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι, 5 ἐπισκοπαὶ ἐν Θεσσαλίᾳ μετὰ τῆς νήσου Σκοπέλου καὶ 8 μητροπόλεις ἐν ταῖς νήσοις. Καταργηθέντος ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Μάουρερ τοῦ ἰσχύοντος συστήματος τῶν αὐτοτελῶν μητροπόλεων μετ' ἐπισκοπῶν, διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 20 Νοεμβρίου 1833 ὡρίσθησαν μόνον 10 ἐπισκοπαί, ἰσάριθμοι πρὸς τοὺς 10 νομοὺς τοῦ κράτους. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὑπῆρχον πολλοὶ πρόσφυγες ἀρχιερεῖς ἐκ τῶν ἀλυτρώτων ἑλληνικῶν χωρῶν, διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 21 Νοεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἱδρύθησαν καὶ ἕτεραι 30 προσωριναὶ ἐπισκοπαί, αἵτινες μετὰ τὴν χηρείαν των ἔμελλον νὰ συγχωνεύωνται μετὰ τῶν μονίμων. Ἐν τῇ ἐφαρμογῇ ὅμως τῆς διατάξεως ταύτης παρουσιάσθησαν μεγάλαι δυσχέρειαι. Διὰ τοῦ νόμου Σ' τοῦ 1852 ὡρίσθησαν 24 ἐπισκοπαί, ὧν ἡ τῶν Ἀθηνῶν ὠνομάσθη μητρόπολις, αἱ δὲ τῶν πρωτευουσῶν τῶν νομῶν καὶ ἡ τῆς Κορίνθου ἀρχιεπισκοπαί, κατὰ τὸ ἑξῆς διάγραμμα:

Μητρόπολις	*Ἐπισκοπαί*
Ἀθηνῶν	Θηβῶν καὶ Λεβαδείας
	Καρυστίας
Ἀρχιεπισκοπαί	Φωκίδος
Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας	Ναυπακτίας καὶ Εὐρυτανίας
Ἀργολίδος	Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας
Χαλκίδος	Ὕδρας καὶ Σπετσῶν
Φθιώτιδος	Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως
Κορίνθου	Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας
Πατρῶν καὶ Ἠλείας	Γυθείου
Μαντινείας καὶ Κυνουρίας	Οἰτύλου
Μεσσηνίας	Ἄνδρου καὶ Κέας
Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης	Νάξου
Σύρου καὶ Τήνου	Θήρας

Διὰ τῆς ἑνώσεως τῆς Ἑπτανήσου ἡνώθησαν μετὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ αἱ ἐν αὐτῇ 3 μητροπόλεις, 2 ἀρχιεπισκοπαὶ καὶ 2 ἐπισκοπαί, ὁμοίως τῷ 1882 αἱ 4 μητροπόλεις καὶ 5 ἐπισκοπαὶ Θεσσαλίας καὶ ἡ τῆς Ἄρτης. Διὰ δὲ τοῦ νόμου τῆς 6 Ἰουλίου 1899 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀρχιερατικῶν ἑδρῶν ὡρίσθη εἰς 32, προστεθείσης τῷ 1922 καὶ ἑτέρας μιᾶς. Πᾶσαι ὠνομάσθησαν ἐπισκοπαί, πλὴν τῆς τῶν Ἀθηνῶν, ἧς ὁ ἀρχιερεὺς ἐτήρησε τὸν τίτλον τοῦ μητροπολίτου. Διὰ τοῦ νόμου 2891 ἀπὸ 29 Ἰουλίου 1922 τῆς Γ' ἐθνοσυνελεύσεως (1922) ἀπεδόθη ὁ τίτλος τοῦ μητροπολίτου εἰς πάντας τοὺς ἐπισκόπους, ὁ δὲ Ἀθηνῶν ἐτιτλοφορήθη «Μακαριώτατος Ἔξαρχος πάσης Ἑλλάδος». Προσφορώτερον διὰ τοῦ καταστατικοῦ χάρτου τοῦ 1923 ὠνομάσθη «Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος». Αἱ ὁμόδοξοι Ἐκκλησίαι Ρουμανίας καὶ Σερβίας ὠνόμασαν «πατριάρχας» τοὺς προέδρους τῶν Ἐκκλησιῶν αὐτῶν, ἀλλ' ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος ἀρκετὸς ἐθεωρήθη ὁ κατ' οὐσίαν ἴσος, ἄλλωστε, πρὸς τὸν τοῦ πατριάρχου τίτλος τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ «πρώτου» τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐπὶ πολὺ ἀπησχόλησε τὸ ζήτημα τῆς διοικήσεως τῶν μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους εὑρεθεισῶν ἐν ταῖς νέαις χώραις τῆς Ἑλάδος μητροπόλεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ὧν ὁ ἀριθμὸς ηὐξήθη μετὰ τὴν ἐκ Μικρασίας ἀπομάκρυνσιν τῶν Ἑλλήνων, ὅτε τὸ πατριαρχεῖον ἵδρυσε καί τινας προσωρινὰς μητροπόλεις διὰ τοὺς πρόσφυγας ἀρχιερεῖς. Ἀλλ' εὑρέθη τρόπος καθ' ὅν, χωρὶς ν' ἀποσπασθῶσι πνευματικῶς αἱ μητροπόλεις αὗται ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, νὰ ἑνωθῶσι διοικητικῶς μετὰ τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Σχετικὸς νόμος τοῦ 1928, ὑπ' ἀριθ. 3615, ἐδημοσιεύθη, μετὰ συνεννόησιν καὶ μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, καθ' ὃν ἐπῆλθεν ἡ διοικητικὴ αὕτη ἀφομοίωσις. Δι' αὐτῆς ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀπετελέσθη ἐκ δύο τμημάτων, οἱ δὲ ἀρχιερεῖς τῶν νέων χωρῶν μετέχουσι τῆς διοικήσεως αὐτῆς ἐν ἴσῃ μοίρᾳ πρὸς τοὺς τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας, μνημονεύουσι δὲ τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ. Ὁ κατωτέρω πίναξ δεικνύει πόσαι εἶναι αἱ μητροπόλεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος σήμερον καὶ πόσαι αἱ μοναὶ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν μοναχῶν ἐν ἑκάστῃ αὐτῶν.

	Ναοί	*Μοναί*	*Μοναχοί*
Ἀρχιεπισκοπὴ Ἀθηνῶν	231	6	60
Μητροπόλεις			
Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας	280	5	40
Ἀλεξανδρουπόλεως	32		
Ἀργολίδος	70	2	21
Ἀρδαμερίου	29		
Ἄρτης	68	4	16
Βελλᾶς καὶ Κονίτσης	50	3	13
Βερροίας καὶ Ναούσης	114	3	
Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως	142	3	
Γρεβενῶν	101	1	
Γυθείου καὶ Οἰτύλου	94		
Δημητριάδος	140	2	
Διδυμοτείχου καὶ Ὀρεστιάδος	85		6
Δράμας καὶ Φιλίππων	121	1	3
Δρυϊνουπόλεως καὶ Πωγωνιανῆς	54	2	
Ἐδέσσης	140		1
Ἐλασσόνος	67	1	
Ἐλευθερουπόλεως	89		44
Ζακύνθου	157	4	[illegible]
Ζιχνῶν	41		50
Ἠλείας	195	6	21
Θεσσαλιώτιδος Φαναριοφερσάλων	255	8	[illegible]

Digitized by Google

	Ναοὶ	Μοναὶ	Μοναχοί
Θεσσαλονίκης	105		
Θηβῶν καὶ Λεβαδείας	89	4	52
Θήρας	41	4	32
Ἱερισσοῦ καὶ Ἁγίου Ὄρους	20		
Ἰωαννίνων	250	7	50
Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας	147	5	200
Καρυστιας	119	3	25
Κασσανδρείας	65	1	10
Καστορίας	106	1	5
Κερκύρας καὶ Παξῶν	100	4	22
Κεφαλληνίας	220	8	139
Κοζάνης	93	1	3
Κορινθίας	150	5	54
Κυθήρων	5		
Λαρίσης κα Πλαταμῶνος	110	1	3
Λευκάδος καὶ Ἰθάκης	61	2	18
Λήμνου	36		
Μαντινείας καὶ Κυνουρίας	130	13	80
Μαρωνείας καὶ Θάσου	68		
Μεσσηνίας	203	3	31
Μηθύμνης	33	1	18
Μυτιλήνης	52	1	28
Ναυπακτίας			
Νευροκοπιου	25		
Νιγρίτης	48		
Νικοπόλεως καὶ Πρεβέζης	110	3	8
Ξάνθης	57		
Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν	125	2	10
Παρονοξίας	40	4	60
Πατρῶν	143	4	15
Πλωμαρίου	23		
Πολυανῆς καὶ Κιλκισίου	90		
Πτολεμαΐδος Ἐορδαίας	47		
Σάμου καὶ Ἰκαρίας	106	3	10
Σερρῶν	63	1	8
Σιδηροκάστρου	47		
Σισανίου καὶ Σιατίστης	76		
Σουφλίου	36		
Σπάρτης	145	2	28
Σύρου, Ἄνδρου, Τήνου	126	7	190
Τρίκκης καὶ Σταγῶν	168	7	41
Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας	138		
Ὕδρας καὶ Σπετσῶν	52	3	41
Φθιώτιδος	270	5	35
Φιλίππων καὶ Νεαπόλεως	63		
Φλωρίνης	87	1	3
Φωκίδος	104	3	37
Χαλκίδος	120	5	42
Χίου	118	8	342

Τούτων ἑπτὰ μητροπόλεις τῶν νέων χωρῶν εἶναι προσωριναί, θὰ συγχωνευθῶσι δὲ μετὰ τῶν μονίμων, ὡσαύτως δὲ τρεῖς μητροπόλεις τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος ἐκρίθησαν ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας καταργητέαι. Ὑπολογίζεται ὅτι εἰς ἀμφότερα τὰ τμήματα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος θὰ παραμείνωσι περὶ τὰς 62 μητροπόλεις, ὁ ἀριθμὸς δὲ οὗτος θεωρεῖται μέγας ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἀριθμὸν τοῦ ὀρθοδόξου ποιμνίου, καίτοι ἀνέκαθεν ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἠρίθμει πολλοὺς ἐπισκόπους.

Ὁ ἐφημεριακὸς κλῆρος. Προκειμένου περὶ ἐφημεριακοῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὁ πρῶτος διοργανώσας τὴν διοίκησιν αὐτῆς ἀντιβασιλεὺς Γεώργιος Μάουρερ ἐσημείωσεν ὅτι ἐπὶ χιλίων ἱερέων τῆς Ἑλλάδος μόλις οἱ δέκα ἠδύναντο νὰ γράψωσι τὸ ὄνομά των, ἀλλὰ προσέδωκε τοιαύτην κατεύθυνσιν εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῆς χώρας, ὥστε ἐπὶ μίαν ἑκατονταετίαν σχεδὸν δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ βελτιωθῇ ἡ κατάστασις τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου, ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς μορφώσεως καὶ τῆς ἀξιοπρεποῦς οἰκονομικῆς συντηρήσεως.

Ἀπὸ τῆς ἐπαύριον τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἐζήτει τὴν ἵδρυσιν ἱερατικῶν σχολῶν πρὸς μόρφωσιν τῶν ἐφημερίων καὶ τὴν τακτικὴν μισθοδοσίαν αὐτῶν ἐξ εἰδικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου, ἀλλ' οὐδὲν ἐγένετο. Μετά τινα χρόνον ἱδρύθη ἡ Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Σχολὴ ἥτις ἠδύνατο νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ κλήρου. Ἡ σχολὴ ηὐτύχησε νὰ λάβῃ διάφορα κληροδοτήματα, δι' ὧν ηὐξήθησαν αἱ ὑπὸ τοῦ Ριζάρη ὁρισθεῖσαι δωρεὰν ὑποτροφίαι, ἐπειδὴ δὲ ἡ περιουσία αὐτῆς ἦτο κτηματική, οἰκονομικῶς εὑρέθη τελείως ἐξησφαλισμένη, ἀπηλλαγμένη δὲ οὖσα καὶ κυβερνητικῶν ἐπεμβάσεων, ἠδυνήθη ἄνευ σοβαρῶν περισπασμῶν νὰ διανύσῃ τὸ μακρὸν στάδιόν της. Ἅπαξ μόνον, ἀπὸ τῆς 6 Νοεμβρίου 1881 μέχρι τῆς 15 Αὐγούστου 1882, ἀνεστάλη ἡ λειτουργία αὐτῆς. Οἱ τῆς σχολῆς ταύτης ὅμως ἀποφοιτῶντες ἐτρέποντο εἰς διάφορα ἐπαγγέλματα, ἐπειδὴ μέχρι τοῦ χρόνου τῆς χειροτονίας των δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς θέσεις ἀναλόγους πρὸς τὰ προσόντα των. Τῷ 1856 τὸ κράτος ἵδρυσε σχολάς τινας ἱερατικας, ἀλλὰ τὴν συντήρησιν αὐτῶν ἐξήρτησεν ἐκ τῶν μονῶν, λίαν δὲ ταχέως διέλυσε τὰς σχολάς, πολλῷ μᾶλλον ὅτε, ἀντὶ νὰ ἐπιβάλῃ τὴν χειροτονίαν μόνον ἀποφοίτων τῆς Ριζαρείου καὶ τῶν ἱερατικῶν σχολῶν, διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 18 Ὀκτωβρίου 1856 ἐπέτρεπε τὴν χειροτονίαν καὶ ἀποφοίτων κατωτέρων σχολῶν.

Ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν διετυποῦντο γνῶμαι περὶ συνδυασμοῦ τῆς ἱερατικῆς μετὰ τῆς διδασκαλικῆς ὑπηρεσίας, ὁ δὲ Γερμανὸς Καλλιγᾶς, ἱδρύσας ἱερατικὴν σχολήν, ὠνόμασεν αὐτὴν «Ἱεροδιδασκαλεῖον», χωρὶς νὰ προφθάσῃ, ὅπως ἴδῃ καὶ παρακολουθήσῃ τὴν λειτουργίαν αὐτοῦ, καταληφθέντος καὶ κατεχομένου ἔτι ὑπὸ τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας. Ἀναλαβὼν ὁ ἀρχιμανδρίτης Χρυσόστομος Παπαδόπουλος (νῦν ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν) τὴν διεύθυνσιν τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς ἀπὸ τοῦ 1911, ἐπεδίωξε συντόνως καὶ τῷ 1918 ἐπέτυχεν, ὅπως ἐκδοθῇ ὁ νόμος 1432 «Περὶ ὀργανισμοῦ τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς καὶ τοῦ Ἱερατικοῦ Φροντιστηρίου», δι' οὗ μετεβάλλετο ἡ Ριζάρειος εἰς «Ἱεροδιδασκαλεῖον». Οἱ τρόφιμοι αὐτῆς ἐξήρχοντο ὡς δημοδιδάσκαλοι, δυνάμενοι ἐπὶ μίαν δεκαπενταετίαν ν' ἀσκήσωσι τὸ ἔργον τοῦ δημοδιδασκάλου. μέχρις οὗ παρασκευασθῶσι διὰ τὴν ἱερωσύνην. Παρὰ τὴν σχολὴν ἱδρύθη καὶ τὸ «Ἱερατικὸν Φροντιστήριον», ὅπερ ἀπέδωκε λαμπροὺς καρπούς. Ὅμοιαι πρὸς τὴν Ριζάρειον σχολαὶ ἱδρύθησαν τῷ 1926—1927 ἐν Μεσολογγίῳ, ἐν Ἄρτῃ, ἐν Ἀμαλιάδι (τὸ πρῶτον ἐν Πεντέλῃ), ἐν Κερκύρᾳ, ἐν Κορίνθῳ, ἐν Τριπόλει, ἐν Ἰωαννίνοις, ἐν Σάμῳ, ἐν τῇ Μονῇ Ἁγ. Ἀναστασίας παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ἐν Χανίοις. Ἀλλὰ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἱεροδιδασκαλείων καὶ ἡ ἐλαττωματικὴ λειτουργία τινῶν ἐξ αὐτῶν ἐνίσχυσε τὴν κατὰ τῶν ἱεροδιδασκαλείων ἀντίδρασιν, ἥτις ἐπέτυχε τὴν διὰ νόμου κατάργησιν τοῦ δικαιώματος τοῦ νὰ διορίζωνται δημοδιδάσκαλοι οἱ ἀπόφοιτοι ἱερατικῶν σχολῶν, ἅμα δὲ καὶ τὸν περιορισμὸν αὐτῶν. Ἐδημοσιεύθη δὲ τῷ 1931 ὁ νόμος 5142 «Περὶ ἱδρύσεως Ἱερατικῶν Φροντιστηρίων καὶ Ἱερατικῶν σχολῶν», ῥυθμίζων τὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ προπαρασκευῆς τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου.

Μεγάλην πνευματικὴν ἐνίσχυσιν ἔσχεν ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος παρὰ τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου, ἥτις, ἐκτὸς τῆς ἀναπτύξεως τῶν θεολογικῶν γραμμάτων, οὐ μικρὸν συνετέλεσεν εἰς τὴν μόρφωσιν ἀρχιερέων καὶ ἐφημερίων ἱερέων, ἀγλαοὺς ἀποδοῦσα καρποὺς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐκ δὲ τῶν ἱερατικῶν σχολῶν μόνη ἥτις ἀδιακόπως ἐπὶ ὑπερενενήκοντα ἔτη εἰργάσθη, ὑπῆρξεν ἡ Ριζάρειος. Αὕτη δὲν ἀπέδωκε μὲν πολυαρίθμους κληρικούς, ἀλλ' ὡς τηλαυγὴς φάρος ἐφώτισε τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν ἔν τε τῇ ἐλευθέρᾳ καὶ τῇ τέως ὑποδούλῳ Ἑλλάδι. Ἀπεφοίτησαν ἐξ αὐτῆς, ἐκτὸς τῶν ἀρχιερέων καὶ ἱερέων, διδάσκαλοι καὶ θεολόγοι, ἐπιστήμονες, πολιτευταί, ἄνδρες τὰ ὕπατα καταλαβόντες ἀξιώματα καὶ ἐν ταῖς ἐπιστήμαις καὶ ἐν παντὶ σταδίῳ δράσεως.

Ἡ πρώτη καθόλου ὀργάνωσις τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας, δι' ἧς ἐστερήθη αὕτη τῆς ἀναγκαίας αὐτοτελείας, συνετέλεσεν εἰς τὴν ὑπαγωγὴν τῆς διοικήσεως τῶν ἐνοριακῶν ναῶν ὑπὸ τοὺς δήμους καὶ τὰς κοινότητας. Ὁ περὶ δήμων νόμος, ἐν ἄρθρῳ 111, καθώριζε τὸν ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου διορισμὸν τῶν ἐνοριακῶν ἐπιτροπειῶν, προεδρευομένων ὑπὸ τοῦ δημάρχου, ὅστις ἀπέβη ἀπόλυτος ἄρχων τοῦ ναοῦ, ἐπεμβαίνων πολλάκις καὶ εἰς τοὺς διορισμοὺς τῶν ἐφημερίων. Κατὰ τῆς ἐπεμβάσεως ταύτης ἐξεδόθη τῷ 1857 ἐγκύκλιος τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Μ. Καλλιφρονᾶ πρὸς τοὺς νομάρχας. Οὕτως ἡ Ἐκκλησία ἐφαίνετο ἀπεξενωμένη τῆς διοικήσεως τῶν ἱερῶν ναῶν. Ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1909 ἡ Ἐκκλησία ἀπέκτησε τὸν πρῶτον ἐνοριακὸν νόμον. Οὗτος ἐδημοσιεύθη τῇ 6 Μαρτίου 1910 (ὑπ' ἀριθμ. 3596), κατήργησε δὲ τὸ δικαίωμα τοῦ διορισμοῦ τῶν ἐπιτρόπων τῶν ναῶν ὑπὸ τῶν δημάρχων καὶ τῶν δημοτικῶν συμβουλίων καὶ ἀπεμάκρυνε τῆς προεδρίας τῶν ἐνοριακῶν ἐπιτροπειῶν τοὺς δημάρχους, ἀφέθηκε δὲ εἰς τοὺς ἐνορίτας τὴν ἐκλογὴν τεσσάρων λαϊκῶν ἐπιτρόπων καὶ εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς τὸν διορισμὸν ἑνὸς ἐφημερίου ὡς μέλους τῆς ἐπιτροπείας. Εἰς τὰ δημοτικὰ συμβούλια καὶ τοὺς νομάρχας ἀφέθησαν σκιώδη δικαιώματα. Καὶ τῶν ἀρχιερέων τὰ δικαιώματα κατὰ τὸν νέον νόμον δὲν ἦσαν σημαντικά, οὐχ ἧττον ὡρίσθη σαφῶς ἐν τῷ νόμῳ (ἄρθρ. 12) ὅτι οὐχὶ μόνον τοὺς ἐφημερίους, ἐκλεγομένους ὑπὸ τῶν ἐνοριτῶν, διορίζει ὁ ἀρχιερεύς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ψάλτας καὶ νεωκόρους, δικαίωμα ὅπερ εἶχεν ἀμφισβητηθῆ καὶ ὅπερ εἶχε λυθῆ δι' ἀποφάσεως τοῦ Ἀρείου Πάγου ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας (ἀπόφασις 15 τῆς 26 Φεβρουαρίου 1909). Ἐνοριακάς τινας διατάξεις εἶχε καὶ ὁ νόμος τῆς 16 Νοεμβρίου 1909 περὶ γενικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου, νεώτερος δὲ νόμος, ὁ τῆς 21 Δεκεμβρίου 1911, τὰ ἐπὶ τῶν ἐνοριακῶν ναῶν δικαιώματα τῶν δημοτικῶν συμβουλίων κατέστησε μὴ ὑποχρεωτικὰ διὰ τοὺς ἐπιτρόπους. Διὰ νόμου τῆς 10 Αὐγούστου 1921 (ὑπ' ἀριθμ. 5677) ὡρίσθη ὁ ἐφημέριος ὡς τακτικὸς τῆς ἐνοριακῆς ἐπιτροπείας πρόεδρος.

Ἀλλὰ ῥιζικὴν μεταβολὴν εἰς τὰ τῆς διοικήσεως τῶν ἐνοριακῶν ναῶν ἐπήνεγκε τὸ περὶ ἐνοριῶν καὶ ἐνοριακοῦ κλήρου νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 17 Δεκεμβρίου 1923, χειραφετῆσαν τελείως τοὺς ναοὺς καὶ τοὺς ἐφημερίους ἀπὸ πάσης ἐπεμβάσεως τῶν δημάρχων καὶ τῶν νομαρχῶν. Ἀντὶ τούτων ἔθηκεν ἐπὶ κεφαλῆς τῆς διοικήσεως τῶν ἐνοριακῶν ναῶν τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν. Τέλος, τῷ 1931, ἐψηφίσθη ὁ νόμος 5148, κωδικοποιηθεὶς διὰ τοῦ νόμου 5439 τοῦ ἑπομένου ἔτους 1932. Δι' αὐτῶν ἡ διοίκησις τῶν ἐνοριακῶν ναῶν ἀνετέθη εἰς μητροπολιτικὸν συμβούλιον, προεδρευόμενον ὑπὸ τοῦ οἰκείου ἱεράρχου.

Ὁ νόμος ἐπιγράφεται «Περὶ ἐνοριακῶν ναῶν καὶ ἐφημερίων καὶ ταμείου ἀποδοχῶν καὶ ἀσφαλίσεως τοῦ κλήρου τῆς Ἑλλάδος», διότι συμπεριέλαβεν ἐν τῇ κωδικοποιήσει καὶ τὰς διατάξεις τοῦ εἰδικοῦ νόμου 4606 «Περὶ συστάσεως ἀσφαλίσεως τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου τῆς Ἑλλάδος». Ὁ νόμος οὗτος οὐ μόνον ἐβελτίωσε τὴν διοίκησιν τῶν ναῶν καὶ ἐπέτρεψεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν νὰ μετέχῃ ἀμέσως αὐτῆς, ἀλλὰ προὐνόησε καὶ περὶ τακτικῆς μισθοδοσίας τοῦ κλήρου καὶ τῆς ἀσφαλίσεως αὐτοῦ. Καὶ τὸ μὲν ταμεῖον τῆς ἀσφαλίσεως ἀπέδωκε μέχρι τοῦδε ἄριστα καὶ ἀσφαλῆ ἀποτελέσματα, ἀλλὰ τὸ ταμεῖον τῶν ἀποδοχῶν, μὴ ἔχον ἐπαρκεῖς πόρους, ἀπέβη ταμεῖον μᾶλλον ἐπικουρικόν, διότι ἡ μισθοδοσία τῶν ἐφημερίων ἀφέθη εἰς τοὺς ναούς, ὑποχρεουμένους νὰ καταβάλλωσι τοὺς ὑπὸ τοῦ νόμου καθοριζομένους μισθοὺς ἐκ τῶν 33 % τῶν ἀκαθαρίστων προσόδων των, τὸ δὲ τυχὸν περίσσευμα ἐκ τῶν 33 % ἀνήκει εἰς τὸ ταμεῖον τῶν ἀποδοχῶν τοῦ κλήρου, πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἐφημερίων, ὧν οἱ ἐν οἷς ἐφημερεύουσι ναοὶ δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ καταβάλλωσι πλήρη τὸν μισθόν. Ὡρίσθη δὲ βασικὸς μισθὸς ἀπὸ 1000 μέχρι 2000 δραχμῶν, ἀναλόγως τῶν προσόντων, ἀδιακρίτως τοῦ τόπου τῆς ὑπηρεσίας. Εὐτυχῶς τὸ ταμεῖον ἀσφαλίσεως τοῦ κλήρου ἐξασφαλίζει σύνταξιν εἰς τοὺς ἐφημερίους, ἐν περιπτώσει γήρατος ἢ ἀσθενείας, καὶ εἰς τὰς οἰκογενείας αὐτῶν ἐν περιπτώσει θανάτου. Ἡ πλήρης ἐπιτυχία τῶν οἰκονομικῶν τούτων ὀργανισμῶν θ' ἀποτελέσῃ τὴν ἀρχὴν τῆς λύσεως, ἂν μὴ τὴν λύσιν, τοῦ προβλήματος τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου.

Αἱ μοναὶ καὶ τὸ οἰκονομικὸν ζήτημα. Ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῆς, εὑρέθη πληθὺς μονῶν καὶ μέγας πλοῦτος αὐτῶν κτηματικός, προερχόμενος εἴτε ἐκ δωρεῶν τῶν εὐσεβῶν εἴτε ἐξ ἀγορῶν καὶ κτήσεως τῶν μοναχῶν, οὓς ἠνέχθη ἡ τουρκοκρατία. Ὁ πλοῦτος ἐκεῖνος, καλῶς χρησιμοποιούμενος, ἠδύνατο νὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τὰ οἰκονομικὰ μέσα οὐχὶ μόνον ἀξιοπρεποῦς συντηρήσεως τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ μεγάλης πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς δράσεως τῆς Ἐκκλησίας.

Κατὰ τὸ 1833 εὑρέθησαν ἐν ὅλῳ 563 μοναστήρια καὶ μετόχια ἐν Ἑλλάδι, ἤτοι 545 ἀνδρῶν καὶ 18 γυναικῶν, μετὰ 3.000 μοναχῶν καὶ 277 μοναζουσῶν. Τὰ ἐτήσια εἰσοδήματα τῶν μοναστηρίων ἀνήρχοντο εἰς 600.000 δραχμῶν. Ἡ κατάστασις τοῦ μοναχικοῦ βίου ἦτο δυσάρεστος, ἡ δὲ μεγάλη κτηματικὴ μοναστηριακὴ περιουσία ἦτο παρημελημένη. Ἐπεβάλλετο νὰ ληφθῇ πρόνοιά τις· ἀλλ' ἡ ἀντιβασιλεία, ἀφαιρέσασα τὰ μοναστήρια ἀπὸ τῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὑπαγαγοῦσα αὐτὰ ὑπὸ τὸ κράτος, ἀπεφάσισε νὰ διαλύσῃ πάντα τὰ ἔχοντα ὀλιγωτέρους τῶν 3 μοναχοὺς καὶ νὰ ἐκποιήσῃ τὴν περιουσίαν αὐτῶν διὰ διαφόρους σκοπούς, καὶ δὴ καὶ δι' ἀρχαιολογικὰς ἀνασκαφάς. Διὰ διατάγματος τῆς 25 Σεπτεμβρίου 1833 διελύθησαν 412 ἀνδρῷα μοναστήρια, ἡ δὲ μεγάλη περιουσία αὐτῶν ἐδημεύθη, τελείως ἐξαφανισθεῖσα· ὡσαύτως διὰ διατάγματος τῆς 25 Φεβρουαρίου 1834 διελύθησαν πάντα τὰ γυναικεῖα μοναστήρια, ἐκτὸς 3 μόνον. Καὶ ἱδρύθη μὲν τῇ 13 Δεκεμβρίου 1834 «Ἐκκλησιαστικὸν ταμεῖον», εἰς ὃ εἰσήχθησαν τὰ εἰσπραχθέντα ἐκ τῆς πωλήσεως τῶν κτημάτων καὶ πραγμάτων τῶν διαλυθέντων μοναστηρίων, εἰσεπράχθησαν δὲ ἐκ μὲν τῆς πωλήσεως ἐν ὅλῳ 339.881.35 δραχμαί, ἐκ τῆς ἐπὶ ἓν ἔτος μισθώσεως κτημάτων 158.049.85, ὡσαύτως δὲ κατὰ τὸ ἐπιὸν ἔτος ἐκ τῆς μισθώσεως τῶν κτημάτων τῶν διατηρουμένων μοναστηρίων τὸ ποσὸν 220.000 δρχ., ἀλλὰ ταῦτα δὲν ἐπήρκουν διὰ τὴν κάλυψιν τῶν δαπανῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου, ὅπερ ἀνέλαβε νὰ δαπανᾷ διὰ τὰς ἀρχαιολογικὰς ἀνασκαφὰς καὶ διὰ τὴν συντήρησιν τῶν σχολείων. Διὰ μεταγενεστέρας διατάξεως (1 Δεκεμβρίου 1834) ἀναδιωργανώθη τὸ ἐκκλησιαστικὸν ταμεῖον, τεθὲν ὑπὸ τὴν διαχείρισιν πενταμελοῦς ἐπιτροπῆς, ἀλλὰ μετὰ τριετίαν περίπου (1 Ἰουλίου 1837) αὕτη διελύθη, τὸ δὲ ταμεῖον ὑπήχθη ὑπὸ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κατ' ἀρχάς, εἶτα δὲ ὑπὸ τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν καὶ τέλος, ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ὑπουργείου τῆς Γεωργίας, ἐν ἔτει 1917, ἡ διοίκησις τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ταύτης ὑπήχθη ὑπ' αὐτό. Τὰ κτήματα τῶν διαλελυμένων μοναστηρίων καὶ ἡ ἐξ αὐτῶν πρόσοδος, ὡς καὶ τὸ δέκατον ἐκ τῶν προσόδων τῶν διατηρουμένων μοναστηρίων, ἐνεγράφοντο εἰς βιβλία ἰδιαίτερα, μὴ συγχεόμενα μετὰ τῶν κτημάτων καὶ τῶν προσόδων τοῦ κράτους, ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ ἐξηφανίσθη καὶ αὐτὸ ἔτι τὸ ἀρχεῖον τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου.

Αἱ διατηρηθεῖσαι μοναί, κακῶς διοικούμεναι καὶ ἐξαρτώμεναι ἐκ τῶν νομαρχῶν, δὲν κατώρθωσαν νὰ ἐπαρκῶσιν οὐδὲ κἂν εἰς τὴν συντήρησιν τῶν μοναχῶν, ὅθεν σωτήριος ὑπῆρξεν ὁ περὶ Γενικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Ταμείου νόμος τοῦ 1910. Αἱ μοναὶ ὑπήχθησαν ὑπὸ τὸ νέον τοῦτο ταμεῖον, ἀποδίδουσαι εἰς αὐτὸ τὰ περισσεύματα αὐτῶν. Κατώρθωσε δὲ πράγματι τὸ ταμεῖον νὰ περισυλλέξῃ τὴν μοναστηριακὴν περιουσίαν καὶ διὰ τῶν περισσευμάτων τῶν μονῶν νὰ ἐπαρκῇ εἰς τὴν συντήρησιν τῶν μοναχῶν, εἰς τὴν μισθοδοσίαν τῶν ἀρχιερέων, τῶν ἱεροκηρύκων καὶ τῶν καθηγητῶν τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων ἔτι. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ

Digitized by Google

1921, διὰ τοῦ ἀγροτικοῦ νόμου, ἤρξατο ἀθρόα ἀπαλλοτρίωσις τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων, χωρὶς νὰ λαμβάνηται φροντὶς περὶ τοῦ δημιουργουμένου διὰ τὴν Ἐκκλησίαν κενοῦ. Ἀντιθέτως τὸ κράτος ἐπεβάρυνε τὸ Γενικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Ταμεῖον διὰ προσθέτων δαπανῶν. Εἰς τὰς ἀπαλλοτριώσεις ἀγροτικῶν κτημάτων ἐπὶ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1922 προσετέθησαν καὶ ἀπαλλοτριώσεις ἀστικῶν κτημάτων. Τὸ κακὸν δ' ἐπετάθη διὰ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἀεροπορικῆς Ἀμύνης (1925), ἥτις κατέλαβε τὴν μοναστηριακὴν περιουσίαν. Καὶ ἀπεδόθη μὲν αὖθις ἡ περιουσία εἰς τὴν Ἐκκλησίαν (1926), ἀλλ' ἐξηκολούθησαν αἱ ἀπαλλοτριώσεις, ἕνεκα τῶν ἀναγκῶν τῶν ἀκτημόνων καὶ τῶν προσφύγων. Τούτου ἕνεκα ἀπεφασίσθη ἡ ρευστοποίησις τῆς περιουσίας, ψηφισθέντος τῷ 1930 τοῦ νόμου 4684, δι' οὗ κατηργήθη τὸ Γενικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Ταμεῖον, ἀντικατασταθὲν διὰ τοῦ «Ὀργανισμοῦ Διοικήσεως Ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας» (Ο.Δ.Ε.Π.).

Διὰ τοῦ νέου οἰκονομικοῦ ὀργανισμοῦ ἐχωρίσθη ἡ περιουσία εἰς διατηρητέαν καὶ ἐκποιητέαν· καὶ ἡ μὲν πρώτη ἀφέθη ἐλευθέρα εἰς τὰς μονάς, πρὸς συντήρησιν τῶν μοναχῶν, ἡ δὲ δευτέρα ρευστοποιεῖται καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς χρῆμα κατατίθεται ὡς κεφάλαιον, ἐκ τῶν τόκων τοῦ ὁποίου θὰ λαμβάνωνται οἱ πόροι διὰ τὴν διοίκησιν, τὰς ποικίλας τῆς Ἐκκλησίας ἀνάγκας καὶ διὰ τὴν μισθοδοσίαν τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου. Ὁ νέος οὗτος οἰκονομικὸς ὀργανισμὸς τῆς Ἐκκλησίας ἀπέδωκε λαμπρὰ ἀποτελέσματα, θὰ ὠφελήσῃ δὲ μεγάλως τὴν Ἐκκλησίαν, ἐὰν παραμείνῃ ὡς ἔχει.

Διοίκησις τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ μέχρι τοῦδε ἐξέλιξις τῶν εἰς τὴν διοίκησιν καὶ τὴν καθόλου ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀναφερομένων ζητημάτων, προσέλαβε τοὺς ἑξῆς ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τύπους. Ἡ Ἐκκλησία ἀποτελεῖ αὐτοτελῆ ὀργανισμόν, διατελοῦντα ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς πολιτείας. Ὡς βάσις τῆς διοικήσεως αὐτῆς ὑπόκεινται οἱ κανόνες καὶ αἱ παραδόσεις, ἀλλὰ λεπτομέρειαί τινες ρυθμίζονται διὰ τῶν ὑπὸ τῆς πολιτείας ἐκδιδομένων νόμων. Ἐπεκράτησεν ἤδη ἡ ἀρχή, ὅπως ζητῆται ἡ γνώμη τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τῶν ἑκάστοτε ἐκδιδομένων νόμων καὶ εἶναι μὲν αὕτη σεβαστή, οὐχὶ ὅμως καὶ ὑποχρεωτικὴ διὰ τὴν κυβέρνησιν καὶ τὰς βουλάς. Ἀνωτάτη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ εἶναι ἡ Ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀπαρτιζομένη ἐκ πάντων τῶν ἐν ἐνεργείᾳ ἀρχιερέων, συγκροτούντων, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, τὴν «Ἱερὰν Σύνοδον τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος». Δὲν εἶναι διοικητικὸν σῶμα ἡ Σύνοδος αὕτη, ἀλλά, συνερχομένη κατὰ τριετίαν, βουλεύεται περὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἐξετάζει τὰ γενικὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα καὶ δίδει τὰς γενικὰς κατευθύνσεις εἰς τὴν ἀντιπροσωπεύουσαν αὐτὴν διαρκῆ «Ἱερὰν Σύνοδον». Αὕτη εἶναι δεκατριμελής, ἀπαρτιζομένη ἐκ τοῦ προέδρου ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ δώδεκα κατὰ τὰ πρεσβεῖα τῆς ἀρχιερωσύνης καλουμένων ἱεραρχῶν ἀμφοτέρων τῶν τμημάτων τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας, τῆς Αὐτοκεφάλου καὶ τῶν μητροπόλεων τῶν νέων χωρῶν, δι' ἓν ἔτος. Ἡ διαρκὴς Σύνοδος ἀσκεῖ πᾶσαν τὴν διοικητικὴν καὶ δικαστικὴν ἐξουσίαν, ἐκλέγει δὲ καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς, κατὰ τὰς ἰσχυούσας διατάξεις, ἀλλ' ἐπεκράτησεν ἤδη ἡ γνώμη, ὅπως τοὺς ἀρχιερεῖς ἐκλέγῃ ἡ Ἱεραρχία, ἡ δὲ κυβέρνησις ἁπλῶς ἐπικυροῖ τὴν ἐκλογήν. Παρὰ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ παρακάθηται ἄνευ ψήφου κυβερνητικὸς ἐπίτροπος. Αἱ περὶ τοῦ θεσμοῦ τούτου νεώτεραι διατάξεις ἐξησφάλισαν τὴν ἀκώλυτον λειτουργίαν τοῦ διοικητικοῦ σώματος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Ἡ κυβέρνησις ἐπικυροῖ καὶ ὡρισμένας δικαστικὰς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου, ἀπαιτούσας τὴν σύμπραξιν αὐτῆς πρὸς ἐκτέλεσιν, κατὰ τὰ λοιπὰ δὲ διοικητικῶς καὶ δικαστικῶς ἐνεργεῖ ἐλευθέρως ἡ Ἱερὰ Σύνοδος. Ἀσκεῖ δὲ αὕτη τὴν ἐποπτείαν ἐπὶ πάντων τῶν ἀρχιερέων καὶ παρέχει τὴν ἔγκρισιν αὐτῆς εἰς ὡρισμένας αὐτῶν πράξεις καὶ ἀποφάσεις. Οἱ ἀρχιερεῖς διοικοῦσι τὰς μητροπόλεις αὐτῶν καὶ ἔχουσιν ὑπὸ τὴν ἄμεσον αὐτῶν ἀρχὴν τὸν κλῆρον αὐτῶν, ἐνεργοῦντες ἐλευθέρως, ἀλλ' ὑπόκεινται ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἧς ζητοῦσι τὴν ἔγκρισιν δι' ὡρισμένας πράξεις. Ἐν ἑκάστῃ μητροπόλει λειτουργοῦσιν εἰδικὰ γραφεῖα, δι' ὧν διεξάγεται ἡ ὑπηρεσία. Οὕτως ὀργανικῶς ἡ Ἐκκλησία κινεῖται ὡς **ἓν ὅλον διὰ** τῶν συνόδων καὶ τῶν ἀρχιερέων.

Ἡ δικαιοσύνη ἀπονέμεται πρωτοδίκως μὲν ὑπὸ τῶν ἐν ἑκάστῃ μητροπόλει πνευματικῶν δικαστηρίων, κατ' ἔφεσιν δὲ ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Διὰ τὴν ἔκδοσιν οἱασδήποτε δικαστικῆς ἀποφάσεως ἀπαιτεῖται συνεδρία τῆς ὁλομελείας. Ἡ Σύνοδος δικάζει καὶ πρωτοδίκως ὑποθέσεις, συνεπαγομένας καθαίρεσιν. Συμπληρουμένη ὑπὸ τεσσάρων ἀρχιερέων, δικάζει ὡς ἀναθεωρητικὸν δικαστήριον· ὡσαύτως, συμπληρουμένη ὑπὸ τεσσάρων ἀρχιερέων, δικάζει πρωτοδίκως ὡς ἀνώτατον δικαστήριον τοὺς ἀρχιερεῖς. Τὰ τοῦ γάμου διεξάγονται ὑπὸ μόνης τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐν τῷ διαζυγίῳ **συμμετέχει καὶ ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη**. Ὁ ἐφημεριακὸς κλῆρος ὑπάγεται ὑπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς, ἀλλ' ἕκαστος τῶν ἐφημερίων, ἀναλόγως τῶν προσόντων αὐτοῦ, τοποθετεῖται εἰς ἐνορίαν δι' ἐκλογῆς καὶ θεωρεῖται ἰσόβιος. Εἰ ὡρισμένας μόνον περιπτώσεις δύναται νὰ παυθῇ. Μισθοδοτεῖται δὲ ὑπὸ τοῦ ναοῦ, ἐν ᾧ ὑπηρετεῖ· ἐνιαχοῦ τῆς ὑπαίθρου χώρας μισθοδοτεῖται εἰς εἶδος (σῖτον ἢ ἄλλους καρπούς). Ἱδρύθη εἰδικὸν ταμεῖον ἀποδοχῶν τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου, ἑνωθὲν μετὰ τοῦ ταμείου συντάξεως τοῦ κλήρου. Τοῦτο, διὰ τῆς ἐξευρέσεως ἀσφαλῶν καὶ ἐπαρκῶν πόρων, θὰ βελτιώσῃ σημαντικώτατα τὴν θέσιν τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Ἑκάστη ἐνορία, περιγραφομένη ὑφ' ὡρισμένης τοπικῆς περιφερείας, ἀποτελεῖ ἴδιον νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου. Ἐνορίαν ἀποτελοῦσιν 600 οἰκογένειαι ἐν πόλεσιν ἄνω τῶν 100.000 κατοίκων τοὐλάχιστον, 500 οἰκογένειαι ἐν πόλεσι κάτω τῶν 100 000 κατοίκων καὶ 400 οἰκογένειαι τοὐλάχιστον ἐν πόλεσι κάτω τῶν 20.000 κατοίκων. Διὰ τὰ χωρία καὶ ὀλιγώτερος ἀριθμὸς οἰκογενειῶν δύναται ν' ἀποτελέσῃ ἐνορίαν. Οἱ ἐνοριακοὶ ναοὶ διοικοῦνται ὑπὸ ἐνοριακῶν ἐπιτροπειῶν, ἐκ τοῦ ἐφημερίου καὶ τεσσάρων λαϊκῶν μελῶν, προκειμένου περὶ ἐνοριῶν ἐχουσῶν ἀριθμὸν οἰκογενειῶν ἄνω τῶν 300, κάτω δὲ τῶν 300 ἐκ δύο μελῶν, ἐκλεγομένων ὑπὸ τῶν ἐνοριτῶν. Τὰ τῶν παρεκκλησίων καὶ τῶν ἰδιοκτήτων ναῶν διέπουσιν εἰδικαὶ διατάξεις. Ἀνωτάτη διοικητικὴ ἀρχὴ τῶν ἐνοριακῶν ναῶν εἶναι τὸ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ οἰκείου ἱεράρχου ἐν τῇ ἀρχιεπισκοπῇ καὶ ἐν ἑκάστῃ μητροπόλει μητροπολιτικὸν συμβούλιον, ἐποπτεῦον καὶ ἐλέγχον τὸ ἔργον τῶν ἐνοριακῶν λαϊκῶν ἐπιτροπειῶν. Οἱ ψάλται καὶ οἱ νεωκόροι τῶν ναῶν διορίζονται καὶ παύονται ὑπὸ τοῦ ἱεράρχου μετὰ γνώμην τῆς ἐνοριακῆς ἐπιτροπείας. Οὕτω αὐτοτελῶς διοικοῦνται οἱ ναοὶ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, τῇ συμμετοχῇ τοῦ λαοῦ, τὸ δὲ ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας καὶ τῶν Θρησκευμάτων ἀσκεῖ ἀνωτάτην ἐπ' αὐτῶν ἐποπτείαν. Αἱ μοναὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπόκεινται ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν καὶ τὸν ἄμεσον ἔλεγχον τοῦ οἰκείου ἱεράρχου, ὡς πρὸς τὴν πνευματικὴν καὶ ἐσωτερικὴν ζωήν. Ὁ ἱεράρχης διορίζει τὸν ἡγούμενον καὶ ἐγκρίνει τὴν ὑπὸ τῶν μοναχῶν γινομένην ἐκλογὴν δύο συμβούλων, ἢ, ἐν ὡρισμέναις περιπτώσεσιν, ἀντικαθιστᾷ αὐτούς, ὑπὸ τὴν πνευματικὴν δὲ δικαιοδοσίαν αὐτοῦ ὑπάγονται οἱ μοναχοί. Διὰ τὴν οἰκονομικὴν διαχείρισιν τὰ ἡγουμενοσυμβούλια ὑπόκεινται ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τοῦ οἰκείου ἱεράρχου καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἧς ἀπαιτεῖται ἡ ἔγκρισις ἐν ὡρισμέναις περιπτώσεσιν. Ἡ κηρυχθεῖσα ρευστοποιητέα μοναστηριακὴ περιουσία διοικεῖται ὑπὸ τοῦ «Ὀργανισμοῦ διοικήσεως ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας». Ὁ ὀργανισμὸς οὗτος ἀντικατέστησε τὸ Γενικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Ταμεῖον, ἀλλὰ στηρίζεται ἐπὶ νέων βάσεων, διοικεῖται δὲ ὑπὸ κεντρικοῦ συμβουλίου, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, εἰς ὃ ὑπόκεινται τὰ τοπικὰ συμβούλια ἐν ἑκάστῃ μητροπόλει ἐχούσῃ μονὰς ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ οἰκείου μητροπολίτου. Ὁ ὀργανισμὸς διεξάγει τὸ ἔργον τῆς ἀποτιμήσεως, ἀπογραφῆς καὶ ἐκποιήσεως τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας διὰ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης. Ἑκάστη μητρόπολις δικαιοῦται νὰ ἔχῃ ἕνα τοὐλάχιστον ἱεροκήρυκα, ὅστις διορίζεται προτάσει τῆς Ἱερᾶς Συνόδου διὰ διατάγματος, οἱ δὲ τελευταίως ψηφισθέντες νόμοι προβλέπουσι τὴν ἵδρυσιν εἰδικοῦ φροντιστηρίου διὰ τοὺς ἱεροκήρυκας. Οὕτω γενικῶς συγκροτεῖται καὶ διεξάγεται νῦν ἡ διοίκησις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐπελθούσης σὺν τῷ χρόνῳ σημαντικωτάτης βελτιώσεως, ἄνευ ἀνωμαλιῶν καὶ συγκρούσεων μεταξὺ πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας.

Ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ζωῇ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας δεν παρουσιάσθη σοβαρά τις ἀνωμαλία, οὐδ' ἴσχυσαν αἱ ξέναι προπαγάνδαι νὰ προκαλέσωσι θρησκευτικὴν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ διαίρεσιν, ἐσημειώθησαν δὲ διάφοροι κινήσεις, ὧν τινες θετικῶς ἢ ἀρνητικῶς ἀπέδωκαν μᾶλλον ἀγαθὰ ἀποτελέσματα. Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς περιγράφοντες ταύτας, παρατηροῦμεν, πρὸ παντός, ὅτι ὑπῆρξε, κατ' ἀρχήν, μέγα ἀτύχημα τὸ ὅτι οἱ δύο διαπρεπεῖς κληρικοί, ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, κατηναλώθησαν εἰς τὰς ἀγόνους καὶ μακρὰς συζητήσεις περὶ τῆς ἱδρύσεως καὶ διοργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, παραμελήσαντες τὸ ζήτημα τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς. Ἰσχυρὰν ἀνακαινιστικὴν πνοὴν εἰς τὸν νέον ἐκκλησιαστικὸν ὀργανισμὸν ἠδύνατο νὰ προσδώσῃ ὁ διαπρεπὴς κληρικὸς καὶ διδάσκαλος τοῦ Γένους Θεόφιλος Καΐρης († 1853). Οὗτος εἰργάσθη λαμπρῶς ἐν τῇ σχολῇ τῶν Κυδωνιῶν, μετὰ δὲ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, ἧς ἐνεργὸς συμμετέσχε, λίαν ἐπιτυχῶς συνεχίσας, διὰ τῆς ἐν Ἄνδρῳ ἱδρύσεως τοῦ «Ὀρφανοτροφείου», ὡς ὠνόμασε τὴν σχολὴν αὐτοῦ, τὸ μορφωτικόν του ἔργον, παρήγαγεν εὐνοϊκὴν πρὸς ἀναγέννησιν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἀτμόσφαιραν. Ἡ ἐν Ἄνδρῳ σχολὴ αὐτοῦ ἀπέβη μέγα πνευματικὸν καὶ μορφωτικὸν κέντρον ἀπὸ τοῦ 1835 καὶ ἐξῆς, προκαλέσασα τὴν συρροὴν πλήθους μαθητῶν, μέχρις 600 πολλάκις, πάσης κοινωνικῆς τάξεως ἀπὸ 9 μέχρι 40 ἐτῶν. Πλεῖστοι τούτων ἐφοίτων εἰς τὴν σχολὴν ὡς ἐξωτερικοὶ μαθηταί, καθ' ὁμίλους ἐνοικιάζοντες οἰκίας καὶ συσσιτοῦντες. Ἐφοίτων ὡσαύτως καὶ μαθήτριαι. Ὁ Καΐρης, μείνας ἀμέτοχος τῶν ἀκάρπων συζητήσεων τῶν φίλων αὐτοῦ Οἰκονόμου καὶ Φαρμακίδου περὶ διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἐπεδόθη μετ' ἐνθέου ζήλου εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν νέων ἑλληνικῶν γενεῶν. Ἀλλὰ δυστυχῶς ὁ εὐσεβὴς καὶ ζηλωτὴς κληρικός, ἐν μέσῳ τοῦ παγκοίνου θαυμασμοῦ, περιέπεσεν εἰς θρησκευτικὰς πλάνας. Ἐνόμισεν ὅτι ἔμελλε ν' ἀναγεννήσῃ τὴν Ἑλλάδα διὰ νέας θρησκείας, ἣν ὠνόμασε θεοσέβειαν. Στηριχθεὶς ἐπὶ τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἠρνήθη πᾶσαν ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν, ἠρνήθη τον Χριστιανισμόν, τὰ δὲ ἀποτελέσματα τῶν θεωριῶν αὐτοῦ, ἰδίως μεταξὺ τῶν ἀμαθῶν, ὑπῆρξαν δυσάρεστα. Τρία περίπου ἔτη μετὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς σχολῆς τῆς Ἄνδρου ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐπληροφορήθη μετ' ἐκπλήξεως τὴν ἀποπλάνησιν τοῦ διαπρεποῦς διδασκάλου. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν προσεπάθησε δι' ἰδιαιτέρων προτροπῶν νὰ φέρῃ αὐτὸν εἰς τὴν εὐθεῖαν ὁδόν, ἀλλ' οὐδὲν κατώρθωσε. Ματαία ἀπέβη καὶ ἡ προσωπικὴ ἐπέμβασις τοῦ Φαρμακίδου, μεταβάντος εἰς Ἄνδρον. Τῇ 21 Ὀκτωβρίου 1839 προσκληθεὶς παρέστη ὁ Καΐρης ἐνώπιον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἀλλ' ἐπιμείνας εἰς τὰς πεπλανημένας ἰδέας καθῃρέθη τοῦ ἱερατικοῦ ἀξιώματος τῇ 23 Ὀκτωβρίου. Ἡ πρᾶξις αὕτη τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ὑπὸ πολλῶν μὲν ἐπῃνέθη, ὑπ' ἄλλων ὅμως ἐπεκρίθη, διαδηλώσεις δὲ ζωηραὶ συνεκροτοῦντο ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τῶν μαθητῶν τοῦ Καΐρη, θεωρούντων αὐτὸν νέον Σωκράτη καὶ μάρτυρα τῆς ἀρετῆς. Τῇ 3 Νοεμβρίου ἀπεμακρύνθη ὁ Καΐρης εἰς τὴν ἐν Σκιάθῳ μονὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, πολλαὶ δ' ἐγένοντο καὶ ἐκεῖ ἀπόπειραι ἵνα μεταπεισθῇ ὁ διδάσκαλος, ἀλλ' εἰς μάτην. Κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1840 μετηνέχθη εἰς τὴν ἐν Θήρᾳ μονὴν τοῦ Προφήτου Ἠλιού, ὅπου μεταβὰς ὁ Φαρμακίδης δὲν ἠδυνήθη νὰ νικήσῃ τὴν πεισμονὴν τοῦ Καΐρη, ὃν ἔκτοτε ἀπεκάλει γόητα, ἐχθρὸν τῆς πατρίδος κάκιστον. Ἡ κυβέρνησις ἐξέδωκε διάταγμα, δι' οὗ ἐνεκρίνετο ἡ περὶ καθαιρέσεως τοῦ Καΐρη ἀπόφασις τῆς Συνόδου, ἀναγνωσθεῖσα ἐν τοῖς ναοῖς τῆς Ἑλλάδος τῇ 9 Νοεμβρίου 1841. Ὁ Καΐρης ἀπῆλθεν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, διακόψας οὕτω τὸ λαμπρὸν αὐτοῦ ἔργον, ἡ δὲ σχολὴ τῆς Ἄνδρου διελύθη. Μετὰ τριετίαν κατώρθωσε νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ ἐπανιδρύσῃ τὴν σχολήν, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐξηκολούθησε διδάσκων τὰς πεπλανημένας αὐτοῦ δοξασίας, καὶ δὴ καὶ προσηλυτίζων εἰς αὐτὰς διά τινων μαθητῶν αὐτοῦ. Καταγγελθεὶς ἐδικάσθη ὑπὸ τοῦ πλημμελειοδικείου Σύρου τῇ 19 Δεκεμβρίου 1852, μὴ ἀρνηθεὶς δὲ τὰς δοξασίας αὐτοῦ κατεδικάσθη εἰς δύο ἐτῶν καὶ ἑνὸς μηνὸς φυλάκισιν, ἀλλὰ τὴν νύκτα τῆς 9ης πρὸς τὴν 10ην Ἰανουαρίου 1853 ἀπέθανεν ἐν τῇ φυλακῇ, ταφεὶς ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ λοιμοκαθαρτηρίου Σύρου. Ὁ Καΐρης ἦτο πεποικισμένος διὰ μεγάλων πνευματικῶν δυνάμεων, δι' ὧν ἠδύνατο πράγματι ν' ἀναγεννήσῃ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλ' ἡ θρησκευτική του ἀποπλάνησις ἀνέκοψεν ἀποτόμως τὸ μορφωτικόν του ἔργον. Παρὰ ταῦτα, αἱ μὲν παράδοξοι θεοσεβιστικαὶ αὐτοῦ ἰδέαι ἐλαχίστους εὗρον ὀπαδούς, ταχέως δὲ παρεδόθησαν εἰς λήθην, ὑπῆρξεν ὅμως μεγάλη καὶ σημαντικὴ ἡ ἐκ τῆς σχολῆς αὐτοῦ ὠφέλεια διὰ τὴν πνευματικὴν καὶ ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς Ἑλλάδος. Θόρυβόν τινα προὐκάλεσε καὶ ὁ Ἀνδρέας Λασκαρᾶτος διὰ τοῦ συγγράμματός του «Τὰ μυστήρια τῆς Κεφαλονιᾶς» (1856), ἐν ᾧ ἐσατίρισε πολλὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα. Ἀφορισθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κεφαλληνίας, ἀπῆλθεν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἀλλ' ἐπανελθὼν ἐξέδωκεν «Ἀπόκρισι στὸν ἀφορεσμὸ τοῦ 1856» 1868, δι' ἣν κατηγορηθεὶς ἠθωώθη ὑπὸ τοῦ κακουργιοδικείου Κεφαλληνίας (1869). Ὡσαύτως θόρυβόν τινα προὐκάλεσε καὶ ὁ Ἐμμανουὴλ Ροΐδης διὰ τοῦ συγγράμματος περὶ τῆς «Παπίσσης Ἰωάννας» καὶ ἄλλοι διὰ συγγραμμάτων ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ. Κατ' αὐτῶν ἀντεπεξῆλθον διάφοροι καθηγηταὶ τοῦ πανεπιστημίου καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς. Κατὰ τὴν λῆξιν τοῦ καϊρείου δράματος ἀνεφάνη ὁ μοναχὸς Χριστοφόρος Παναγιωτόπουλος, ὁ γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα Παπουλάκης, ὅστις διὰ τοῦ ἐναρέτου βίου καὶ τοῦ ἐνθουσιώδους κηρύγματός του συνήρπασε τὸν λαὸν τῆς ὑπαίθρου χώρας ἐν Πελοποννήσῳ καὶ προὐκάλεσε σοβαρὰν θρησκευτικὴν κίνησιν. Διὰ τοῦ ἁπλοῦ καὶ ἀφελοῦς κηρύγματός του διώρθωσε πολλὰς κακὰς συνηθείας καὶ ἐλλείψεις τοῦ λαοῦ, ὅστις ὡς ἅγιον καὶ προφήτην ἠκολούθησεν αὐτὸν καὶ εὐλαβῶς ἐνεστερνίζετο τὴν ἐνθουσιώδη διδασκαλίαν του. Ἀλλ' ἡ ταυτόχρονος ἐμφάνισις ἄλλων μοναχῶν, ὧν ἐπὶ κεφαλῆς ἵστατο ὁ Κοσμᾶ Φλαμιᾶτος, ἡ ἐπίθεσις αὐτῶν οὐ μόνον κατὰ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ πολιτικοῦ καθεστῶτος τῆς Ἑλλάδος, ἡ ἐπὶ ἐγκλήματι καθοσιώσεως δίκη αὐτῶν ἐν Πάτραις καὶ οἱ πραξικο-

…ισμοί, οὓς ἀδίκως ὑπέστησαν, παρέπεισαν τὸν Παπουλάκην, ἵνα προσδώσῃ εἰς τὴν κίνησιν, τὴν παρ' αὐτοῦ παραχθεῖσαν, ἀντικαθεστωτικὸν χαρακτῆρα. Τὸν βασιλέα Ὄθωνα ἀπεκάλει «φωριάρικο γίδι», ἀναφανδὸν δ' ἐπετίθετο κατὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, τῆς κυβερνήσεως, τῶν σχολείων. Ἐν Μεσσηνίᾳ καὶ Λακωνίᾳ προὐκάλεσε μέγαν συναγερμὸν τοῦ λαοῦ, προσκληθεὶς δὲ νὰ ἔλθῃ εἰς Ἀθήνας, ἠρνήθη. Συνοδευόμενος ὑπὸ ἐνόπλων χωρικῶν ἐξεστράτευσε κατὰ τῶν Καλαμῶν, ὧν μόλις προελήφθη ἡ ἅλωσις, τέλος δὲ ὁ Γενναῖος Κολοκοτρώνης κατώρθωσε νὰ συλλάβῃ αὐτὸν καὶ περιορίσῃ εἰς τὰς φυλακὰς Ρίου. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ὥρισεν ὡς τόπον διαμονῆς αὐτοῦ τὴν ἐν Ἄνδρῳ μονὴν τῆς Παναχράντου, ἔνθα καὶ ἐτελεύτησε τὸν βίον ὁ Παπουλάκης (19 Ἰανουαρίου 1861). Πολλαχοῦ ὁ λαὸς διατηρεῖ ἔτι ζωηρὰν τὴν μνήμην αὐτοῦ. Σοβαρωτέρα καὶ θετικωτέρα ὑπῆρξεν ἡ θρησκευτικὴ ἐργασία τοῦ συνεργάτου καὶ συναθλητοῦ τοῦ Κοσμᾶ Φλαμιάτου τοῦ μοναχοῦ τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου Ἰγνατίου Λαμπροπούλου († 22 Ἰουνίου 1869), ὅστις ἀνέπτυξεν ἱεραποστολικὴν δρᾶσιν διὰ τοῦ κηρύγματος καὶ τῆς ἐξομολογήσεως, ἰδίως μετὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Ὄθωνος, καὶ ἐμόρφωσεν ὅμιλόν τινα ἐνθουσιωδῶν κληρικῶν, ἐν οἷς ἦσαν ὁ Γαβριὴλ Παπανικολάου, ὁ Εὐσέβιος Ματθόπουλος, ὁ Ἱερόθεος Μητρόπουλος, ὁ Νεῖλος Νικολαΐδης καὶ ὁ Ἠλίας Βλαχόπουλος. Ὅτε, τῷ 1866, κατῆλθεν εἰς Ἀθήνας ὁ Ἀπόστολος Μακράκης καὶ ἤρξατο τῶν κηρυγμάτων του, πρώτους ἐνθουσιώδεις μαθητὰς καὶ ὀπαδοὺς εὗρε τοὺς μαθητὰς κληρικοὺς τοῦ Λαμπροπούλου, ὅστις καὶ προσωπικῶς ἐγνώρισε τὸν Μακράκην ἐν Πάτραις καὶ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου. Ὁ Μακράκης, «ἐμπνεόμενος ὑπὸ διαπύρου χριστιανικοῦ ζήλου ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τῶν θείων ἀληθειῶν», ὡς ἔγραψεν ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἐν ἐγκυκλίῳ, ἀνέπτυξε διὰ τοῦ κηρύγματος τοῦ θείου λόγου, διὰ τῶν περιοδικῶν καὶ τῶν πραγματειῶν του ὅλως ἔκτακτον πνευματικὴν καὶ θρησκευτικὴν κίνησιν, ἵδρυσε (1876) τὴν φιλοσοφικὴν καὶ ἐκπαιδευτικὴν σχολὴν τοῦ «Λόγου», ἐν ᾗ τὴν μὲν ἡμέραν ἐδιδάσκοντο παῖδες κατ' ἴδιον αὐτοῦ σύστημα, τὴν δὲ ἑσπέραν ἐγίνοντο θρησκευτικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ διαλέξεις. Ἀλλὰ λίαν ταχέως προὐκάλεσεν ἀπερίγραπτον συγκίνησιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ τὸ σκάνδαλον τῶν «Σιμωνιακῶν», ὁ δὲ Μακράκης ἐπετέθη ἐναντίον τῆς διοικούσης Ἐκκλησίας, διότι δὲν καθῄρεσεν ἀμέσως καὶ δὲν ἀφώρισε τοὺς ἀναμιχθέντας εἰς τὸ σκάνδαλον. Ἐπετέθη ὡσαύτως ἐναντίον τῶν καθηγητῶν τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου καὶ ἐναντίον τῆς κυβερνήσεως Κουμουνδούρου, ἥτις διέλυσε τὴν σχολὴν τοῦ «Λόγου». Ἡ δὲ Σύνοδος ἐξέδωκε πρὸς τὸν λαὸν ἐγκύκλιον (21 Δεκεμβρίου 1878), δι' ἧς κατεδίκαζε τὰς διδασκαλίας τοῦ Μακράκη καὶ τῶν περὶ αὐτὸν κληρικῶν, οὓς μετὰ ἓν ἔτος ἐδίκασε καὶ κατεδίκασεν εἰς ἐξορίαν (1879). Ὡς βάσις τῆς καταδίκης ἐχρησίμευσε κυρίως ἡ ὑποστηριχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Μακράκη θεωρία περὶ τοῦ τρισυνθέτου τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' οἱ κληρικοί, βραδύτερον δὲ καί τινες τῶν λαϊκῶν, διαγνόντες τὸ ἐσφαλμένον τῆς θεωρίας, ἐγκατέλιπον αὐτόν, λαμπρῶς ἐφεξῆς ἐργασθέντες ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ὁ διδάσκαλος, καὶ μόνος ὑπολειφθείς, ἐξηκολούθησε μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ (1905) κηρύττων, ἐμμένων εἰς τὰς ἀρχάς του καὶ πιστεύων ὅτι ὑπερφυσικῶς θὰ ἐξενίκα καὶ θὰ ἐπεβάλλετο. Εἶναι πρόδηλον ὅτι ἂν παρέμενεν ἡνωμένος μετὰ τῆς Ἐκκλησίας ὁ Ἀπ. Μακράκης καὶ ἂν δὲν παρεσύρετο εἰς ἀσκόπους θεωρίας καὶ εἰς ἀσχολίας ξένας πρὸς τὴν ἀποστολήν του, ἠδύνατο θετικώτερον νὰ ὠφελήσῃ, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐξειλίχθη τὸ ἔργον του, ἰδίως δὲ διὰ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ κηρύγματος τοῦ θείου λόγου, ἐσημείωσε σταθμὸν σπουδαῖον ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Οἱ μαθηταί του, ἀπηλλαγμένοι τῶν ὑπερβολῶν τοῦ διδασκάλου, ἠδυνήθησαν ν' ἀναπτύξωσι θετικὴν θρησκευτικὴν δρᾶσιν, εἴτε ἀτομικῶς ἐργαζόμενοι, εἴτε δι' ὀργανώσεων. Ἐκ τῶν ὀργανώσεων τούτων μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν καθηγητῶν τοῦ πανεπιστημίου ἱδρυθεῖσαν καὶ ἐπὶ μικρὸν ἐργασθεῖσαν «Ἀδελφότητα τῶν φιλοχρίστων», ὡς καὶ τὸν σύλλογον «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος», σπουδαιοτέρα ὑπῆρξεν ἡ τοῦ συλλόγου τῆς «Ἀναπλάσεως», ἱδρυθέντος ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Διαλησμᾶ († 1917) καὶ συγκεντρώσαντος περὶ ἑαυτόν, ἐκτὸς τῶν τέως μαθητῶν τοῦ Ἀπ. Μακράκη, καὶ ἑτέρους ἐνθέρμους ζηλωτὰς καὶ κήρυκας τοῦ Εὐαγγελίου, ὡς τὸν Μιχαὴλ Γαλανόν, τὸν Ἰωάννην Σκαλτσούνην († 1905), τὸν Εὐσέβιον Ματθόπουλον, τὸν Πανάρετον Δουληγέρην, τὸν Τιμόθεον Ἀναστασίου (εἶτα μητροπολίτην γενόμενον Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας), τὸν Γεώργιον Μακρῆν καὶ ἄλλους, δι' ὧν ἀνεζωογονήθη τὸ κήρυγμα τοῦ θείου λόγου. Τὴν «Ἀνάπλασιν» ὑπεστήριξεν ὁ μητροπολίτης Γερμανὸς Καλλιγᾶς, ἐφ' οὗ τὸ κήρυγμα τοῦ θείου λόγου ἔλαβε νέαν ἐπίδοσιν. Ὁ ἀείμνηστος οὗτος ἱεράρχης ἵδρυσε καὶ τὸν «Ἱερὸν Σύνδεσμον» (1890) πρὸς ἀνόρθωσιν τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου. Συνεργασθεὶς κατ' ἀρχὰς μετὰ τῆς «Ἀναπλάσεως» ὁ Εὐσέβιος Ματθόπουλος († 1929), ἵδρυσεν ὕστερον τὴν ἀδελφότητα «Ζωή», ἐφαρμόσας τὰς διὰ τοῦ Ἀπ. Μακράκη ἐνισχυθείσας ἀρχὰς ἱεραποστολικῆς καὶ θρησκευτικῆς δράσεως τοῦ πρώτου διδασκάλου του Ἰγνατίου Λαμπροπούλου. Τὸ κήρυγμα καὶ ἡ ἐξομολόγησις ὑπῆρξαν τὰ δύο ὑγιᾶ καὶ γονιμώτατα στοιχεῖα τῆς δράσεως ταύτης, ἥτις ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν μεγάλην προσέλαβεν ἔκτασιν. Δεκάδες μεμορφωμένων καὶ ζηλωτῶν θεολόγων συγκεντροῦνται ἤδη περὶ τὴν θρησκευτικὴν ἀδελφότητα τῆς «Ζωῆς». Τὸ περιοδικὸν δὲ τῆς «Ζωῆς» κυκλοφορεῖ εἰς χιλιάδας φύλλων ἑβδομαδιαίως.

Ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ ὀξεῖά τις ἔρις παρουσιάσθη ἐκ τῶν λεγομένων «Εὐαγγελικῶν». Ἀπὸ τοῦ θέρους τοῦ 1897 ἤρξατό τις κίνησις πρὸς μετάφρασιν τῆς ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν ἁπλοελληνικὴν γλῶσσαν, ὀφειλομένη εἰς τὴν βασίλισσαν Ὄλγαν, ἐπιθυμήσασαν νὰ καταστῇ εὐνόητος ἡ ἀνάγνωσις τῆς ἁγίας Γραφῆς ὑπὸ τοῦ λαοῦ. Ἀναθέσασα ἡ βασίλισσα τὴν μετάφρασιν εἰς τὸν ἐν τῇ Ριζαρείῳ Σχολῇ καθηγητὴν Φίλιππον Παπαδόπουλον καὶ εἰς ἄλλους τινάς, ἐζήτησε τὴν ἔγκρισιν αὐτῆς ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἀλλ' αὕτη, μετὰ γνωμοδότησιν τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου, ἀπέρριψε κατ' ἀρχὴν πᾶσαν μετάφρασιν. Τὸ ζήτημα ἐφαίνετο λῆξαν, ὅτε, κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1901, ἤρξατο δημοσιευομένη ἐν τῇ ἐφημερίδι «Ἀκρόπολις» ἡ μετάφρασις τοῦ Ἀλεξ. Πάλλη, προκαλέσασα τὴν ἐξέγερσιν ἰδίως τῶν φοιτητῶν. Ἐζητήθη ἡ παῦσις τῆς μεταφράσεως ἐκείνης, ἀλλά, δυστυχῶς, δὲν ἐπετεύχθη αὕτη ἐξ ἀδιαφορίας μᾶλλον τῆς κυβερνήσεως. Δυστυχῶς δ' ἐζήτησε νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὸ ζήτημα καὶ ἡ ἀντιπολίτευσις. Κατηγορίαι διετυποῦντο κατὰ τῆς βασιλίσσης καὶ ἐμφανέστερον κατὰ τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Προκοπίου, ἐζητεῖτο δὲ ὁ ἀφορισμὸς τῆς μεταφράσεως καὶ τῶν μεταφραστῶν. Τῇ 8 Νοεμβρίου 1901 συνεκροτήθη πάνδημον συλλαλητήριον, ὅπερ ἐπιχειρήσασα ἡ κυβέρνησις νὰ διαλύσῃ δι' ἐνόπλου δυνάμεως προὐκάλεσεν αἱματηρὰς ῥήξεις. Τούτων ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ὁ φόνος ὀκτὼ καὶ ὁ τραυματισμὸς ὀγδοήκοντα φοιτητῶν καὶ πολιτῶν. Ὁ μητροπολίτης Προκόπιος, καίτοι ὢν ἀθῷος τῶν ἀποδοθεισῶν εἰς αὐτὸν κατηγοριῶν ἐξηναγκάσθη εἰς παραίτησιν, παρῃτήθη δὲ καὶ ἡ κυβέρνησις Γ. Θεοτόκη, διότι τὸ ζήτημα προσέλαβε πολιτικὴν χροιάν. Ἱκανὸν θόρυβον προὐκάλεσαν καὶ οἱ λεγόμενοι «Παλαιοημερολογῖται», ἤτοι οἱ ἐμμένοντες εἰς τὴν παλαιὰν χρονολόγησιν τοῦ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ἰσχύοντος Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου. Ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις, ἀπὸ τοῦ 1902, πρωτοβουλίᾳ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωακεὶμ Γ' († 1913), ἤρξατο συζητουμένη ἡ διόρθωσις τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου. Εἰς σχετικὸν ἐρώτημα τοῦ πατριάρχου ἀπαντήσασα ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τῷ 1903, ἐδήλωσεν ὅτι ἡ διόρθωσις τοῦ ἡμερολογίου ἐξαρτᾶται ἐκ περιστάσεων καὶ συνθηκῶν ἐθνικῶν καὶ κοινωνικῶν καὶ ὅτι «αἱ ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι ἐν συνεννοήσει μετ' ἀλλήλων καὶ μετὰ τῆς πολιτείας ἑκάστης αὐτῶν, δύνανται νὰ ἐπιχειρήσωσι τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ νῦν ἐν χρήσει παρ' αὐτοῖς ἡμερολογίου συμφώνως πρὸς τὰς προόδους καὶ τὰ πορίσματα τῆς ἀστρονομικῆς ἐπιστήμης». Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ἡ πολιτεία ἐτήρει ἐν Ἑλλάδι τὴν παλαιὰν χρονολόγησιν τοῦ ἡμερολογίου, ζήτημα ἡμερολογίου δὲν ὑπῆρχε διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλ' ὅτε, ἰδίως ἀπὸ τοῦ 1919, ἡ πολιτεία ἀπεφάσισε νὰ εἰσαγάγῃ δι' ἑαυτὴν τὸ νέον ἡμερολόγιον, ἐζήτει ὅπως ταυτοχρόνως πράξῃ τοῦτο καὶ ἡ Ἐκκλησία. Αὕτη δὲ διὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἐδήλωσεν ὅτι ναὶ μὲν δὲν προσκρούει εἰς δογματικοὺς καὶ κανονικοὺς λόγους ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ νέου ἡμερολογίου, ἀλλὰ πρέπει νὰ προηγηθῇ συνεννόησις μετὰ τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, καὶ ἰδίως τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ταυτοχρόνως τὸ ζήτημα ἐμελετᾶτο καὶ ἐν τῷ Οἰκουμενικῷ πατριαρχείῳ καὶ ἐν Ρωσίᾳ, ὅπου ἤδη ἀπὸ τοῦ 1917 εἶχεν εἰσαχθῇ πολιτικῶς τὸ νέον ἡμερολόγιον. Ὁ πατριάρχης Μόσχας Τύχων διὰ γράμματός του πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν πατριάρχην Γερμανὸν Ε' (1913—1918) παρεκάλει ὅπως τὸ ταχύτερον ἀποφασίσῃ ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τὴν διόρθωσιν τοῦ ἡμερολογίου, διότι ἡ μονομερὴς εἰσαγωγὴ τοῦ νέου ἡμερολογίου εἰς τὴν πολιτείαν κινδυνεύει ν' ἀποξενώσῃ τοὺς Χριστιανοὺς ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Μὴ τυχὼν ἐγκαίρως ἀπαντήσεως ὁ πατριάρχης Τύχων, ἠναγκάσθη τῷ 1919 νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ νέου ἡμερολογίου εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν τῆς Φινλανδίας. Ἐπειδὴ τὸ νέον ἡμερολόγιον εἰσήχθη καὶ εἰς τὰ ὀρθόδοξα κράτη Ρουμανίας καὶ Σερβίας, ἀπετάθησαν καὶ αἱ Ἐκκλησίαι αὐτῶν εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον, ζητοῦσαι τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ ἡμερολογίου. Τὸ πατριαρχεῖον ἀπεφάσισε τότε νὰ καλέσῃ ἐν Κωνσταντινουπόλει πανορθόδοξον συνέδριον ἐξ ἀντιπροσώπων πασῶν τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν. Μετὰ μικρὸν (16 Φεβρουαρίου 1923) εἰσήχθη καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ νέον πολιτικὸν ἡμερολόγιον, προὐκλήθη δὲ καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ αὐτῆς τοιαύτη οἵα καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς Ἐκκλησίαις ἀνωμαλία ἐκ τῆς ὑπάρξεως δύο ἡμερολογίων. Ὅθεν ἡ τῇ 16 Ἀπριλίου 1923 συνελθοῦσα Ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὁμοφώνως ἀπεφάσισεν ὅπως δεχθῇ τὴν διόρθωσιν τοῦ ἰσχύοντος Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου μετὰ σχετικὴν ἀπόφασιν εἴτε τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει συγκληθέντος πανορθοδόξου συνεδρίου, εἴτε, ἐὰν τοῦτο ματαιωθῇ, ἐκ συνεννοήσεως μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν. Καὶ τὸ μὲν πανορθόδοξον συνέδριον, ἐν ᾧ ἀντεπροσωπεύθησαν πᾶσαι αἱ Ἐκκλησίαι, πλὴν τῶν πατριαρχείων Ἀλεξανδρείας, Ἱεροσολύμων καὶ Ἀντιοχείας, μὴ ἐπικοινωνούντων τότε πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον, συνελθὸν κατὰ Μάϊον τοῦ 1923 ἀπεφάνθη ὑπὲρ τῆς διορθώσεως τοῦ τε ἡμερολογίου καὶ τοῦ Πασχαλίου, ἀλλὰ δυστυχῶς ὁ πατριάρχης ἰδίως Ἀλεξανδρείας Φώτιος ἀντέστη κατὰ τῶν ἀποφάσεων ἐκείνων, ζητῶν τὴν σύγκλησιν Οἰκουμενικῆς συνόδου. Ἡ σύγκλησις ὅμως αὐτῆς δὲν καθίστατο δυνατή, διὰ πολλοὺς λόγους, ἡ δὲ ἀνάγκη τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν περὶ διορθώσεως τοῦ ἡμερολογίου ἦτο ἐπιτακτική. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν, παρὰ τὴν ἀπόφασιν τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, δὲν προέβη εἰς ἐφαρμογὴν τῆς διορθώσεως τοῦ ἡμερολογίου, προσπαθήσας νὰ πείσῃ τὰ ἐνιστάμενα πατριαρχεῖα, καὶ δὴ τὸ πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας, ὅπως συμφωνήσωσιν εἰς ὁμόφωνον ἐφαρμογὴν τῆς διορθώσεως τοῦ ἡμερολογίου μόνον, οὐχὶ δὲ καὶ τοῦ Πασχαλίου, ὅπερ νὰ παραπεμφθῇ εἰς Οἰκουμενικὴν σύνοδον. Ἡ συνελθοῦσα κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1923 Ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος διεπίστωσε μὲν καὶ αὖθις τὴν ἀναπόφευκτον ἀνάγκην τῆς διορθώσεως τοῦ ἡμερολογίου, υἱοθετήσασα δὲ τὴν γνώμην περὶ μέσης λύσεως τοῦ ζητήματος, ἤτοι τῆς διορθώσεως μόνον τοῦ ἡμερολογίου, οὐχὶ δὲ καὶ τοῦ Πασχαλίου, ὑπέβαλε διὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, ὡς προέδρου αὐτῆς, εἰς τὸν Οἰκουμενικὸν πατριάρχην σχετικὴν πρότασιν, μετὰ τῆς παρακλήσεως ὅπως τοῦτο προέλθῃ εἰς συνεννοήσεις μετὰ τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν. Ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ζ' († 1924), ἐπικοινωνῶν τότε πρὸς πάντας τοὺς πατριάρχας, ἀνέλαβε τὸ ἔργον τοῦτο, ἀνεκοίνωσε δὲ πρὸς πάσας τὰς Αὐτοκεφάλους Ἐκκλησίας ὁριστικὴν ἀπόφασιν περὶ ἐφαρμογῆς τῆς διορθώσεως τοῦ ἡμερολογίου ἀπὸ 10 Μαρτίου 1924. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν, μάτην προσπαθήσας καὶ ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἐκείνῃ στιγμῇ νὰ πείσῃ τὸν πατριάρχην Ἀλεξανδρείας, προτείνας δὲ καὶ τὴν σύγκλησιν νέας ἐκκλησιαστικῆς διασκέψεως, ἀλλὰ μὴ δυνάμενος ἐπὶ πλέον ν' ἀναβάλῃ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἀποφάσεως τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀπεδέχθη ἐκ μέρους αὐτῆς τὴν πρότασιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Οὕτω ἐτέθη εἰς ἐφαρμογὴν ἡ διόρθωσις τοῦ ἡμερολογίου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ 10 Μαρτίου 1924. Δυστυχῶς ὅμως ἡ μετά τινας ἡμέρας ἀνακηρυχθεῖσα δημοκρατία (25 Μαρτίου 1924), κατὰ παράδοξον τρόπον, συνεδυάσθη ὑπό τινων πρὸς τὴν γενομένην ταύτην ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ μεταβολήν, ἐντεῦθεν δὲ εὗρεν αὕτη ἀπροσδόκητον ἀντίδρασιν πολιτικῆς χροιᾶς. Ἀλλ' ἡ ἀντίδρασις αὕτη δὲν θὰ εἶχε σημασίαν τινά, ἂν μὴ παρουσιάζετο μερίς τις Ἁγιορειτῶν μοναχῶν, «Ζηλωτῶν» αὐτοκληθέντων, οἵτινες ἐλθόντες εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐκμεταλλευθέντες τὴν ἁπλοϊκότητα τοῦ λαοῦ, ἐκήρυξαν ὅτι ἀνετράπη ἡ ὀρθοδοξία διὰ τῆς μεταβολῆς τοῦ ἡμερολογίου, ἐμόρφωσαν δὲ τὴν μερίδα τῶν λεγομένων «Παλαιοημερολογιτῶν» καὶ προὐκάλεσαν διάφορα ἐπεισόδια. Ἐκ τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν μικρὸν κατὰ μικρὸν ἐφήρμοσαν ἢ ἀπεφάσισαν τὴν ἐφαρμογὴν τῆς διορθώσεως τοῦ ἡμερολογίου πᾶσαι, μέχρι τοῦδε, πλὴν τῆς τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς τῶν Σέρβων, ἕνεκα τοπικῶν λόγων.

Πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ δρᾶσις. Ἡ θρησκευτικὴ καὶ πνευματικὴ καθόλου δρᾶσις τῆς συγχρόνου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐκδηλοῦται τὸ μὲν διὰ τοῦ κηρύγματος τοῦ θείου λόγου, τὸ δὲ διὰ τῶν «Κατηχητικῶν σχολείων», ἐπίσης δὲ διὰ τῆς ἱδρύσεως ἢ ἐνισχύσεως ἠθικοθρησκευτικῶν ὀργανώσεων. Τὸ ἱερὸν κήρυγμα, γινόμενον, πρώτιστα πάντων, ὑπὸ τῶν οἰκείων ἱεραρχῶν, μεγάλως ἐνισχύθη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Πλὴν τῶν ἀρχιερέων τὸ κήρυγμα ἀσκοῦσι πολλαχοῦ καὶ εἰδικοὶ ἱεροκήρυκες, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ θεολόγοι λαϊκοὶ καθηγηταί. Πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ κηρύγματος καὶ τῆς καθόλου πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς δράσεως τῆς Ἐκκλησίας ἱδρύθη παρὰ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ ἡ «Ἀποστολικὴ διακονία» (Ἱεραποστολή), ἥτις ἤρξατο ἤδη συντόνως ἐργαζομένη. Ἀπό τινων ἐτῶν ἀρξάμενα, μεγάλην ἔλαβον ἐπίδοσιν τὰ «Κατηχητικὰ» σχολεῖα, λειτουργοῦντα κατὰ Κυριακήν, Τετάρτην καὶ Πέμπτην. Σήμερον ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἀριθμοῦνται ἑκατοντάδες κατηχητικῶν σχολείων μετὰ χιλιάδων μαθητῶν καὶ μαθητριῶν. Εἶναι δὲ διῃρημένα εἰς κατώτερα, μέσα καὶ ἀνώτερα, παρέχοντα θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν μόρφωσιν εἰς τοὺς παῖδας.

Τῆς Ἐκκλησίας τὸ πολυσχιδὲς ἔργον βοηθοῦσι τὰ ἑκασταχοῦ ἠθικοθρησκευτικὰ σωματεῖα, ἅτινα ὑπὸ διαφόρους ὀνομασίας (ἑνώσεις, σύλλογοι, ἀδελφότητες), συνεστήθησαν εἴτε ἐκ πρωτοβουλίας ἱε-

Digitized by Google

ραρχῶν καὶ ἄλλων κληρικῶν, εἴτε καὶ ἐξ ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, ὡς ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τοῦ ἱερέως Μάρκου Τσακτάνη † 1924), πολλοὶ δὲ τούτων συντελοῦσιν εἰς τὴν τόνωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ τὴν ἠθικοποίησιν τῆς κοινωνίας διὰ κηρυγμάτων, διαλέξεων, ὀργανώσεως κατηχητικῶν σχολείων, ἀντιπροπαγανδικῆς δράσεως. Τινὰ τούτων ἐκδηλοῦσιν εὐρυτάτην ἠθικοθρησκευτικὴν δρᾶσιν, ἀριθμοῦντα χιλιάδας μελῶν, ἀπέκτησαν δὲ τελευταίως ἰδίας αἰθούσας κηρυγμάτων καὶ μορφωτικὰ κέντρα.

Παρεκτὸς τοῦ προφορικοῦ κηρύγματος ἡ διαφώτισις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ γίνεται καὶ διὰ τοῦ θρησκευτικοῦ τύπου, ἤτοι δι' εἰδικῶν θρησκευτικῶν καὶ ἠθικοκοινωνικῶν περιοδικῶν. Οὕτως ἐκτὸς τοῦ καθαρῶς ἐπιστημονικοῦ θεολογικοῦ περιοδικοῦ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν «Θεολογία», ἡ μὲν Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐκδίδει τὸ ἐπίσημον ἑβδομαδιαῖον δελτίον «Ἐκκλησία» καὶ τὸ μηνιαῖον φύλλον «Ὁ Ἄμβων τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας», περιέχον κυριακὰ διδάγματα καὶ κηρύγματα, οἱ δὲ τῶν ἐπαρχιῶν ἱεράρχαι ἐκδίδουσιν ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας διάφορα περιοδικά, οἷον «Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ» Ἰωαννίνων, «Ἐκκλησιαστικαὶ Εἰδήσεις» Μαντινείας, «Γρηγόριος Παλαμᾶς» Θεσσαλονίκης, «Ἱεροκήρυξ» Ἐδέσσης, «Ἀπόστολος Παῦλος» Φιλίππων καὶ Νεαπόλεως, «Ὁ ἅγιος Πέτρος» Ἀργολίδος, «Φρουρὸς τῶν τέκνων τοῦ λαοῦ» Δράμας, «Δελτίον» Μηθύμνης, «Χριστιανικὸν Φῶς» Χανίων, «Ποιμὴν» Μυτιλήνης. Παρεμφερῆ περιοδικὰ ἐκδίδουσι καὶ πολλὰ σωματεῖα ἢ ἄτομα ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, οἷον: «Ζωή», «Ἀνάπλασις», «Τρεῖς Ἱεράρχαι», «Καινὴ Κτίσις», «Ἱερὸς Σύνδεσμος» «Ὀρθοδοξία», «Ἀπόστολος Ἀνδρέας», «Ἐκκλησιαστικαὶ μεταρρυθμίσεις», «Ἐκκλησιαστικὸν Βῆμα», «Φωνὴ τῆς Ἐκκλησίας», «Ἀλήθεια», «Καλὸς ποιμήν», «Ἡ κατὰ Χριστὸν ἀγωγὴ» καὶ ἄλλα.

Ἡ φιλανθρωπία ἀσκεῖται ἐν τῇ ἀρχιεπισκοπῇ καὶ ἐν πάσαις ἀνεξαιρέτως ταῖς μητροπόλεσιν οὐ μόνον πρωτοβούλως διὰ τῆς ὑπ' αὐτῶν ὀργανώσεως καὶ συγκεντρώσεως τῆς ὑπὸ τῶν πιστῶν ἐνεργουμένης, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἐποπτείας, τῆς καθοδηγήσεως καὶ τῆς ἐνισχύσεως. Πολλαχοῦ ἤδη. κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, ὠργανώθησαν τὰ «Φιλόπτωχα ταμεῖα», ἀποτελοῦντα μεγάλην φιλανθρωπικὴν ὀργάνωσιν. Τὰ ταμεῖα ταῦτα, ἐνισχυόμενα ἐκ τῶν εἰσφορῶν τῶν ἱεραρχῶν καὶ τοῦ λαοῦ, ὡς καὶ ἐξ εἰδικῶν δημοσίων ἐράνων, ἰδίως ἐν τῇ Ἀρχιεπισκοπῇ κατὰ τὴν κληθεῖσαν «ἡμέραν τῶν πτωχῶν» (14 Δεκεμβρίου), χρησιμεύουσιν εἰς ἀνακούφισιν τῶν ἐνδεῶν διὰ τακτικῶν ἢ ἐκτάκτων βοηθημάτων, εἰς ἀποφυλάκισιν κρατουμένων ἐν ταῖς φυλακαῖς διὰ χρέη, εἰς προίκισιν ἀπόρων ἢ ὀρφανῶν νεανίδων, εἰς παροχὴν βιβλίων, ἐνδυμάτων καὶ ὑποδημάτων εἰς ἀπόρους μαθητάς, εἰς χορήγησιν φαρμάκων, ἄρτου, κρέατος καὶ χρημάτων ἰδίᾳ κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτάς, εἰς βοήθειαν μαθητῶν καὶ φοιτητῶν ἀπόρων πρὸς συνέχισιν τῶν σπουδῶν των, εἰς ἄσυλα ἀπόρων γερόντων, εἰς χήρας, εἰς ἀπόρους κληρικοὺς καὶ ἄλλα. Παρεκτὸς δὲ τῶν ἀμέσως ὑπὸ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς καὶ τῶν μητροπόλεων καὶ τῆς διὰ τῶν σωματείων ἀσκουμένης πολυειδοῦς φιλανθρωπικῆς δράσεως, αὕτη ἐνεργεῖται τὸ μὲν δι' εἰδικῶν κληροδοτημάτων, τὸ δὲ καὶ διὰ φιλανθρωπικῶν καταστημάτων τελούντων ὑπὸ τὴν προεδρίαν, τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν ἐποπτείαν τῶν ἱεραρχῶν.

Παρὰ τῇ ἀρχιεπισκοπῇ Ἀθηνῶν λειτουργοῦσιν, ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Πειραιεῖ, δύο ὀρφανοτροφεῖα ἀρρένων καὶ δύο ἄσυλα θηλέων μετὰ 500 περίπου τροφίμων. Ὡσαύτως λειτουργοῦσι δύο λαϊκὰ ἰατρεῖα. Ἐν Πειραιεῖ λειτουργεῖ ὡσαύτως τὸ «Ἄσυλον Γηροκομεῖον γερόντων πενήτων», ἱδρυθὲν ἐκ κληροδοτήματος κληρικοῦ. Ἔν τισι τῶν μητροπόλεων τὰ φιλανθρωπικὰ καθιδρύματα ἀποτελοῦσιν ἑνιαῖα συγκροτήματα, ἰδιοτύπως διοικούμενα ἐπὶ τῇ βάσει εἰδικοῦ ἑνισίου κανονισμοῦ ἢ συστήματος κανονισμῶν ὑπὸ εἰδικῶν συμβουλίων ἢ ἐπιτροπειῶν ἢ ἀδελφάτων, προεδρευομένων ὑπὸ τῶν ἱεραρχῶν, ἀποτελούντων τὸν κύριον μοχλὸν τῆς εὐρυτάτης αὐτῶν ὀργανώσεως. Τοιαῦτα εἶναι τὰ φιλανθρωπικὰ καταστήματα Ἰωαννίνων, τὰ τῆς διαδεχθείσης τὴν ὀρθόδοξον ἑλληνικὴν κοινότητα Θεσσαλονίκης «Ἀνωτέρας ἐνοριακῆς ἀντιπροσωπείας», τὰ τῆς «Ἐφορείας τῶν φιλανθρωπικῶν καταστημάτων» Μυτιλήνης, τὰ «Ἐλέη Ἄρτης» τῆς Κεφαλληνίας καὶ ἄλλα. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, πρωτοστατοῦσα πάσης πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς κινήσεως, μεριμνῶσα περὶ τῶν μορφωτικῶν, κοινωνικῶν καὶ ἐκπολιτιστικῶν ἀναγκῶν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἐμπνέουσα καὶ ἐνισχύουσα πᾶσαν κοινωφελῆ δρᾶσιν, ἐμφανίζεται ὡς σπουδαιότατος κοινωνικὸς καὶ ἐκπολιτιστικὸς παράγων.

Τὰ θεολογικὰ γράμματα. Οὐχὶ μικροτέρας σημασίας ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ ἐντεῦθεν ἐπιστημονικὴ θεολογικὴ κίνησις, ἐν ᾗ διεκρίθησαν πλεῖστοι καὶ σοφώτατοι ἄνδρες, κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ (βλ. Η, *Ἑλληνικὸς πολιτισμός: Ἐπιστῆμαι, θεολογία*).

Αἱ λοιπαὶ ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι. Ἡ ἱστορία τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας εἶναι στενῶς συνυφασμένη μετὰ τῆς ἱστορίας τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, μεθ' ὧν συναποτελεῖ τὴν Μίαν, Ἁγίαν, Καθολικὴν καὶ Ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν. Αἱ ἐπὶ μέρους Αὐτοκέφαλοι Ἐκκλησίαι εἶναι αἱ ἑξῆς:

α) *Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον*. Ἕδραν ἔχει τὴν Κωνσταντινούπολιν, διοικεῖται δὲ ὑπὸ δωδεκαμελοῦς συνόδου, προεδρευομένης μὲν ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως καὶ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, ἀνασυγκροτουμένης δὲ κατὰ τὸ ἥμισυ τῇ 1 Μαρτίου καὶ τῇ 1 Σεπτεμβρίου. Ἐκτὸς τῶν ἐν Ἑλλάδι μητροπόλεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, αἵτινες διοικητικῶς ἀφωμοιώθησαν πρὸς τὰς τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας, ὑπ' αὐτὸ ὑπάγονται ἐν Τουρκίᾳ τέσσαρες μητροπόλεις, ἔχουσαι ποίμνιον, Χαλκηδόνος, Δέρκων, Πριγκηποννήσων, Ἴμβρου, τέσσαρες ἐν Δωδεκανήσῳ, Ρόδου, Κώου, Καρπάθου, Λέρου καὶ Καλύμνου καί τινες ἐκ τῶν ἐν Μικρασίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ μὴ ἐχουσῶν σήμερον ὀρθόδοξον ποίμνιον, ὡς Καισαρείας, Ἐφέσου, Ἡρακλείας, Τραπεζοῦντος, Σάρδεων, Σηλυβρίας Ροδοπόλεως, Τυρολόης, Θεοδωρουπόλεως (Ροδόπης), Χριστουπόλεως (Καρίας), Μύρων (Λυκίας) καὶ Λαοδικείας, ὧν τοὺς τίτλους φέρουσι μητροπολῖται. Ὡσαύτως ἐπίσκοποι Συνάδων, Χαριουπόλεως, Ἐλαίας, Λεύκης, Τρωάδος, Μιλήτου, Ἀβύδου, Ναζιανζοῦ. Εἰς τὰς μητροπόλεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου ὑπάγονται καὶ αἱ ἐν Ἀλβανίᾳ. Ὡσαύτως ὑπ' αὐτὸν ὑπάγονται καὶ αἱ ἑξῆς αὐτόνομοι μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαί:

1) *Ἀρχιεπισκοπὴ Βορείου καὶ Νοτίου Ἀμερικῆς*. Αὕτη ἕδραν ἔχει τὴν Νέαν Ὑόρκην. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἔχει βοηθὸν ἐπίσκοπον, ἑδρεύοντα συνήθως ἐν Σικάγῳ. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος προεδρεύει τῆς κληρικολαϊκῆς συνελεύσεως, ἀσκούσης νομοθετικὴν ἐξουσίαν, ὑπὸ τὴν ἔγκρισιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. Προεδρεύει ἐπίσης τοῦ κληρικολαϊκοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου. Ἐκλέγεται δὲ ὑπὸ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἱερᾶς Συνόδου καὶ χειροτονεῖται ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου.

2) *Μητρόπολις Κρήτης* μετὰ τριῶν ἐπισκόπων. Ὁ μητροπολίτης Ἡρακλείου ἐκλέγεται ἐν Κρήτῃ, ἐγκρίνεται δὲ ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. Διοικεῖ τὴν μητρόπολιν μετὰ τῆς ἐπαρχιακῆς Συνόδου.

3) *Μητρόπολις Θυατείρων*. Ὁ μητροπολίτης ἑδρεύει ἐν Λονδίνῳ, ἔχει δὲ ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν του τὰς ἑλληνικὰς παροικίας δυτικῆς καὶ βορείου Εὐρώπης.

4) *Μητρόπολις Ἀμασείας*. Ὁ μητροπολίτης ἑδρεύει ἐν Βιέννῃ, ἔχει δὲ ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν του τὰς ἑλληνικὰς παροικίας τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης.

5) *Ἀρχιεπισκοπὴ Τσεχοσλοβακίας*. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πράγας καὶ πάσης Τσεχοσλοβακίας ἑδρεύει ἐν Πράγᾳ, ὑπάγεται δὲ ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Τὴν δικαιοδοσίαν ταύτην διεκδικεῖ ἡ σερβικὴ Ἐκκλησία.

6) *Ἀρχιεπισκοπὴ Ἐσθονίας*. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ταλλίνης καὶ πάσης Ἐσθονίας ἑδρεύει ἐν Ρεβάλ.

7) *Ἀρχιεπισκοπὴ Φινλανδίας*. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καρελίας καὶ πάσης Φινλανδίας ἑδρεύει ἐν Σαρτάβαλα. Προΐσταται Συνόδου, ἧς μετέχουσι πρεσβύτεροι καὶ λαϊκοί.

8) *Ἀρχιεπισκοπὴ Αὐστραλίας*. Ὁ μητροπολίτης Αὐστραλίας καὶ πάσης Ὠκεανίας ἑδρεύει ἐν Σίδνεϋ καὶ ἔχει ὑφ' ἑαυτὸν τὰς ἑλληνικὰς παροικίας τῆς Αὐστραλίας, τῆς νέας Ζηλανδίας, τῆς βορείου Κουϊνσλάνδης καὶ Νέας Οὐαλλίας.

9) *Τὸ Ἅγιον Ὄρος Ἄθω*. Ὑπαγόμενον ὑπὸ τὴν πνευματικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, συγκροτεῖ αὐτόνομον μοναστηριακὴν συμπολιτείαν ἐξ 20 μονῶν, Μεγίστης Λαύρας, Βατοπεδίου, Ἰβήρων, Χιλιανδαρίου, Διονυσίου, Παντοκράτορος, Ξηροποτάμου, Ζωγράφου, Κουτλουμουσίου, Δοχειαρίου, Καρακάλου, Φιλοθέου, Σιμωνοπέτρας, Σταυρονικήτα, Ἁγίου Παύλου, Ξενοφῶντος, Γρηγορίου, Ἐσφιγμένου, Παντελεήμονος, Κασταμονίτου. Τούτων 17 εἶναι ἑλληνικαί, μία ρωσική, μία σερβικὴ καὶ μία βουλγαρική. Οἱ 20 ἀντιπρόσωποι αὐτῶν ἀποτελοῦσι τὴν «Κοινότητα τοῦ Ἁγίου Ὄρους», ἑδρεύουσαν ἐν Καρυαῖς ὡς διαρκὲς διοικητικὸν σῶμα. Τὴν ἐκτελεστικὴν ἐπιτροπὴν ἀποτελεῖ ἡ «Ἐπιστασία», ἐκ 4 μελῶν. Ὑπὸ τὰς 20 κυριάρχους μονὰς τελοῦσι 12 σκῆται, 200 κελλία, 450 καλύβαι καὶ καθίσματα, οἱ δὲ μοναχοὶ ἀνέρχονται εἰς 3.000 περίπου.

10) Ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν δικαιοδοσίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ὑπήχθη τελευταίως καὶ ὁ ἐν Παρισίοις ἑδρεύων Ρῶσος μητροπολίτης Εὐλόγιος μετὰ τῶν ρωσικῶν παροικιῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης.

β) *Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας*. Ὁ πάπας καὶ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἑδρεύει ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ἐν Καΐρῳ, ἔχων ὑφ' ἑαυτὸν 10 μητροπολεις: Τριπόλεως, Λεοντοπόλεως, Πηλουσίου, Ἑρμουπόλεως, Ἀξώμης, Ἰωαννουπόλεως, Νουβίας, Καρθαγένης καὶ Πτολεμαΐδος. Ἡ δικαιοδοσία αὐτοῦ ἐκτείνεται ἐπὶ ὅλης τῆς Ἀφρικανικῆς ἠπείρου, τῆς Μαδαγασκάρης καὶ ἄλλων παρακειμένων τῇ Ἠπείρῳ νήσων. Διοικεῖται ὑπὸ τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου ἐκ πάντων τῶν μητροπολιτῶν, συνερχομένης δὶς τοῦ ἔτους ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ πατριάρχου. Περιλαμβάνει δὲ τὸ πατριαρχεῖον 53 ὀρθοδόξους κοινότητας καὶ 100 ναοὺς καὶ εὐκτηρίους οἴκους μὲ ἀνάλογα σχολεῖα.

γ) *Πατριαρχεῖον Ἀντιοχείας*. Ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας καὶ πάσης Ἀνατολῆς ἑδρεύει ἐν Δαμασκῷ, ἔχει δὲ ὑφ' ἑαυτὸν 15 μητροπόλεις: Βηρυτοῦ, Ἀρκαδίας, Ἀμίδης, Χαλεπίου, Τύρου καὶ Σιδῶνος, Σελευκείας, Ἐπιφανείας, Ἐμέσσης, Λαοδικείας, Αὐρανίτιδος, Λιβάνου, Ταρσοῦ καὶ Ἀδάνων, Θεοδοσιουπόλεως (Ἐρζερούμ), Τριπόλεως (Φοινίκης). Ἡ σύνοδος, ἀποτελουμένη ἐκ πάντων τῶν ἀρχιερέων, συνέρχεται περιοδικῶς ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ πατριάρχου.

δ) *Πατριαρχεῖον Ἱεροσολύμων*. Ὁ πατριάρχης ἑδρεύει ἐν Ἱερουσαλήμ, εἶναι δὲ ταυτοχρόνως καὶ ἡγούμενος τῆς Ἁγιοταφιτικῆς Ἀδελφότητος, τάγματος μοναχικοῦ, φρουροῦ καὶ διακονητοῦ τῶν προσκυνημάτων. Ἐντὸς τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐκτὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, ἔχει ἡ Ἀδελφότης ὡς κεντρικὴν μονὴν τὴν τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, δεκαεπτὰ ἄλλας μονὰς καὶ τρεῖς ἐπὶ πλέον ναούς, ἀνὰ τὴν Παλαιστίνην δὲ εἴκοσι καὶ δύο ἑτέρας μονὰς καὶ προσκυνηματικοὺς τόπους. Ἡ ποιμαντικὴ δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου ἐκτείνεται εἰς ἐδάφη τῶν νῦν κρατῶν Παλαιστίνης, Ὑπεριορδανίας, Αἰγύπτου καὶ Ἀραβίας. Περιλαμβάνει δὲ δύο μητροπόλεις: Ναζαρὲτ καὶ Πτολεμαΐδος, καὶ 10 τιτουλαρίους ἀρχιεπισκόπους: Κυριακουπόλεως, Φιλαδελφείας, Νεαπόλεως, Ἰορδάνου, Μαδάβων, Πέλλης, Ἐλευθερουπόλεως, Διοκαισαρείας, Ἀσκάλωνος. Οὗτοι μετὰ τοῦ πατριάρχου ὡς προέδρου ἀποτελοῦσι τὴν διαρκῆ σύνοδον, ἧς συμμετέχουσι νῦν ὁ σκευοφύλαξ τοῦ Παναγίου Τάφου, ὁ διερμηνεὺς καὶ ὀκτὼ ἀρχιμανδρῖται μέλη τῆς ἀδελφότητος. Τῶν συνεδριῶν τῆς Συνόδου μετέχουσιν αὐτοδικαίως καὶ οἱ δύο μητροπολῖται, ὁσάκις παρίστανται ἐν Ἱερουσαλήμ.

Ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν δικαιοδοσίαν τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων ὑπάγεται καὶ ἡ αὐτόνομος *Ἀρχιεπισκοπὴ Σινᾶ*. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σινᾶ καὶ Ραϊθοῦς ἑδρεύει ἐν τῇ μονῇ τοῦ ὄρους Σινᾶ, ἧς διατελεῖ ἡγούμενος, προεδρεύει δὲ τῆς μοναστηριακῆς συνάξεως. Ἐκλέγεται ὑπὸ τῆς ἀδελφότητος τῆς μονῆς Σινᾶ καὶ χειροτονεῖται ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων.

ε) *Πατριαρχεῖον Ρωσίας*. Ἕδρα αὐτοῦ ἡ Μόσχα. Σήμερον διευθύνεται μετὰ διαρκοῦς Συνόδου ὑπὸ ἀναπληρωτοῦ τοῦ ἐν φυλακῇ διατελοῦντος τοποτηρητοῦ τοῦ πατριάρχου. Ἐκτὸς τῆς πατριαρχικῆς Ἐκκλησίας ὑφίσταται καὶ ἡ συνοδικὴ Ἐκκλησία διοικουμένη καὶ αὕτη ὑπὸ Συνόδου ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ μητροπολίτου Μόσχας καὶ Τούλας Βασιλείου. Τὸ σύνολον τῶν Ρώσων ἱεραρχῶν ἀνέρχεται εἰς 400.

στ) *Πατριαρχεῖον Σερβίας*. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰπεκίου, μητροπολίτης Βελιγραδίου καὶ Καρλοβιτσίου καὶ πατριάρχης τῶν Σέρβων, ἑδρεύει ἐν Βελιγραδίῳ. Περιλαμβάνει δὲ τὸ πατριαρχεῖον τρεῖς μητροπολίτας καὶ 27 ἐπισκόπους Διοικεῖται ὑπὸ τῆς Συνόδου πάντων τῶν ἀρχιερέων, συνερχομένης ἅπαξ τοῦ ἔτους, καὶ τῆς διαρκοῦς Συνόδου, ἀποτελουμένης ἐκ τεσσάρων ἱεραρχῶν, ἀμφοτέρων ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ πατριάρχου. Ἡ δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου ἐκτείνεται ἐπὶ πάσης τῆς Νοτιοσλαυΐας, ἀλλὰ διεκδικεῖ τοῦτο δικαιοδοσίαν καὶ ἐπὶ τῶν ὀρθοδόξων παροικιῶν Τσεχοσλοβακίας καὶ Οὐγγαρίας.

ζ) *Πατριαρχεῖον Ρουμανίας*. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Οὐγγροβλαχίας, μητροπολίτης Βουκουρεστίου καὶ πατριάρχης Ρουμανίας ἑδρεύει ἐν Βουκουρεστίῳ· περιλαμβάνει δὲ τὸ πατριαρχεῖον τέσσαρας μητροπόλεις μετὰ δεκατεσσάρων ἐπισκόπων καὶ δώδεκα βικαρίων. Διοικεῖται ὑπὸ Συνόδου, ἀποτελουμένης ἐκ τοῦ πατριάρχου ὡς προέδρου, τῶν μητροπολιτῶν καὶ τῶν ἐπισκόπων, συνερχομένης δὶς ἅπαξ τοῦ ἔτους. Ὁ πατριάρχης καὶ οἱ μητροπολῖται εἶναι μέλη τῆς γερουσίας τοῦ ρουμανικοῦ κράτους.

η) *Ἀρχιεπισκοπὴ Κύπρου*. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νέας Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Κύπρου ἑδρεύει ἐν Λευκωσίᾳ. Ἐκτὸς τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ἡ Ἐκκλησία αὕτη ἔχει τρεῖς ἔτι ἐπισκόπους, φέροντας τίτλους μητροπολίτου καὶ συναποτελοῦντας τὴν Ἱερὰν Συνοδον τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου. Αὕτη συνέρχεται ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἅπαξ τοῦ ἔτους.

θ) *Ἐκκλησία Γεωργίας*. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μιτσχάτης, μητροπολίτης Τιφλίδος καὶ καθολικὸς πατριάρχης τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας Γεωργίας ἑδρεύει ἐν Τιφλίδι, ἡ δικαιοδοσία δὲ αὐτοῦ ἐκτείνεται ἐπὶ ἐδαφῶν τῶν κρατῶν τοῦ Καυκάσου. Ἐκτὸς τοῦ καθολικοῦ-πατριάρχου, ἡ Ἐκκλησία αὕτη ἔχει τέσσαρας ἔτι ἀρχιερεῖς, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἡ Ἱερὰ Συνοδος ὑπὸ τὴν προεδρείαν αὐτοῦ.

ι) *Μητρόπολις Πολωνίας*. Ἡ μητρόπολις αὕτη, ἥτις διετέλει τέως ὑπὸ τὴν ρωσικὴν Ἐκκλησίαν, ἀπέβη αὐτοκέφαλος μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ νέου

Digitized by Google

πολωνικοῦ κράτους, χειραφετηθεῖσα διὰ πράξεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ὁ μητροπολίτης Βαρσοβίας καὶ πάσης Πολωνίας ἑδρεύει ἐν Βαρσάβᾳ, προεδρεύει δὲ τῆς συνόδου, ἧς μετέχουσι καὶ οἱ τέσσαρες ἐπίσκοποι. Ἐν συνόλῳ ἡ αὐτοκέφαλος αὕτη Ἐκκλησία ἀποτελεῖται ἐκ πληθυσμοῦ τὸ πλεῖστον ρωσικοῦ πέντε περίπου ἑκατομμυρίων, ἀριθμεῖ δὲ 120 ἀρχιερατικὰς ἐπιτροπάς, 1.411 ἐνορίας, 11 ἀνδρῴας καὶ 4 γυναικείας μονάς.

ια) *Βουλγαρικὴ Ἐκκλησία.* Ἡ Ἐκκλησία αὕτη, ἱδρυθεῖσα διὰ τοῦ κηρύγματος Ἑλλήνων ἱεραποστόλων καὶ διὰ τῶν μεριμνῶν ἰδίως τοῦ Μεγάλου Φωτίου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐξηρτᾶτο κατ' ἀρχὰς ἐκ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα ἐγένετο αὐτοκέφαλος, προαχθεῖσα καὶ εἰς πατριαρχεῖον κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1393, ὅτε οἱ Τοῦρκοι κατέκτησαν τὴν Βουλγαρίαν, ἡ ἐν αὐτῇ Ἐκκλησία ἡνώθη πάλιν μετὰ τοῦ πατριαρχείου. Κατὰ τὸν παρελθόντα ὅμως αἰῶνα οἱ Βούλγαροι, ὠθούμενοι κυρίως ὑπὸ τῶν πανσλαυϊστῶν, ἐζήτησαν, πρὸ τῆς πολιτικῆς ἀπελευθερώσεώς των, νὰ ἱδρύσωσιν αὐτοκέφαλον βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν, μὴ περιοριζομένην ἐντὸς τῆς Βουλγαρίας, ἀλλ' ἐκτεινομένην καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ πανταχοῦ τῆς Τουρκίας, ὅπου ὑπῆρχον Βούλγαροι. Ἐζήτουν δὲ νὰ ἔχωσιν ἰδίους Βουλγάρους ἐπισκόπους καὶ ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχον Ἕλληνες ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι. Ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως, ἀποκρούσασα τὰς ἐθνοφυλετικὰς ταύτας ἰδέας, μετὰ τὴν διὰ σουλτανικοῦ φιρμανίου ἵδρυσιν τῆς βουλγαρικῆς ἐξαρχίας, ἠναγκάσθη νὰ συγκαλέσῃ σύνοδον ἐν Κωνσταντινουπόλει (1872) καὶ ν' ἀποκηρύξῃ τοὺς Βουλγάρους ἀρχιερεῖς ὡς σχισματικούς. Ἔκτοτε ὑφίσταται τὸ Βουλγαρικὸν σχίσμα, ἕνεκα τοῦ ὁποίου καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος δὲν ἔχει σχέσεις μετὰ τῆς κατὰ τὰ ἄλλα ὀρθοδόξου ταύτης Ἐκκλησίας.

Οἱ ἑτερόδοξοι ἐν Ἑλλάδι. Εὐτύχημα μέγιστον ὑπῆρξε τὸ ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαός, παραμείνας πιστὸς εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἀπέφυγε τοὺς διχασμοὺς καὶ τὰς ἐσωτερικὰς θρησκευτικὰς διαιρέσεις. Ἀλλά, δυστυχῶς, αἱ ξέναι θρησκευτικαὶ προπαγάνδαι ἀπεπειράθησαν, ὡς κατὰ τοὺς προηγουμένους, οὕτω καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, νὰ διαιρέσωσιν αὐτόν.

Ἤδη καὶ πρὸ τῆς λήξεως τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ξένοι ἱεραπόστολοι, ἐλθόντες εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἵδρυσαν διάφορα σχολεῖα. Τοσοῦτον ἀνύποπτοι ἦσαν αἱ ἐνέργειαι αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τοιαύτη ἐπεκράτει ἴσως ἄγνοια τῶν μεταξὺ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τοῦ προτεσταντισμοῦ διαφορῶν, ὥστε εἷς τῶν ξένων ἱεραποστόλων, ὁ ἑλληνομαθὴς Ἄρτλεϋ, ἱδρύσας σχολὴν ἐν Αἰγίνῃ, ἐκήρυττεν ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τοῦ ὀρθοδόξου ναοῦ τῆς νήσου, ἔχων μεταξὺ τῶν ἀκροατῶν του τὸν ἐπίσκοπον τότε Ταλαντίου Νεόφυτον Μεταξᾶν. Οὗτος δέ, καὶ ὡς ἐπίσκοπος Ἀττικῆς, εἶχε στενὰς σχέσεις μετὰ τῶν ξένων ἱεραποστόλων, συμπαριστάμενος ἐν κηδείαις προτεσταντῶν ἐν ὀρθοδόξοις ναοῖς τελουμέναις. Κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ Ὄθωνος, τὸ πρῶτον ἐλθόντος εἰς Ἀθήνας, ὁ Νεόφυτος, ἐνδεδυμένος τὰ ἀρχιερατικὰ ἄμφια, εἶχε καὶ προτεστάντας πάστορας ἐν τῇ συνοδείᾳ αὐτοῦ. Ὁ Ἄρτλεϋ περιοδεύσας τὴν Ἑλλάδα, ἔτυχεν ἐξαιρετικῶν τιμῶν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, ἐν ᾗ ἐξενίσθη. Τελευτῶντος τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1828, ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα μετ' ἄλλων δύο Ἀμερικανῶν ἱεραποστόλων ὁ Ἰωνᾶς Κίγγ, κομιστὴς ἐνδυμάτων καὶ ζωοτροφιῶν. Ἐγκατασταθεὶς ἐν Σύρῳ, ἵδρυσε σχολὴν χάριν τῶν Ἑλληνοπαίδων. Παρομοίας σχολὰς ἵδρυσαν ἐν Σύρῳ ὁ Χίλδνερ, ἐν Ἀθήναις ὁ Χὶλλ καὶ ἄλλοι ἀλλαχοῦ. Τὸ ἐν Ἀθήναις πρῶτον ἱδρυθὲν διδασκαλεῖον διηύθυνε μέχρι τοῦ 1835 ὁ Κόρκ. Εἰς Ἀθήνας δ' ἐλθὼν ἵδρυσε σχολὴν καὶ ὁ Ἰωνᾶς Κιγγ, ὅστις ὅμως ἔκτοτε ἤρξατο προπαγανδίζων ὑπὲρ τοῦ προτεσταντισμοῦ μεταξὺ Ἑλληνοπαίδων. Ἓν ἐκ τῶν μέσων, ἅτινα μετεχειρίζοντο οἱ ξένοι ἱεραπόστολοι πρὸς διάδοσιν προτεσταντικῶν ἰδεῶν, ἦτο ἡ ἁγία Γραφὴ ἐν ἁπλῇ γλώσσῃ, τούτου δ' ἕνεκα, ἐνῷ εἶχεν ἐπιτραπῆ ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἡ μετάφρασις, κατέστη αὕτη ὕποπτος. Τῆς μεταφράσεως ταύτης εἶχε μετάσχει καὶ ὁ Νεόφυτος Βάμβας μετὰ τῶν Ἄγγλων Λεϊβς καὶ Λάουνδς, ἀλλ' ἕνεκα τῆς δι' αὐτῆς διενεργουμένης προπαγάνδας ἠγέρθη μέγας θόρυβος καὶ κατ' αὐτῆς καὶ κατὰ τῶν βιβλίων καὶ τῶν σχολείων ἐν γένει τῶν ξένων ἱεραποστόλων· σφοδρὸς δὲ διεξήχθη συγγραφικὸς ἀγὼν μεταξὺ τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου καὶ Νεοφύτου Βάμβα, ὑπὲρ οὗ ἐτάχθη καὶ ὁ Φαρμακίδης.

Τὴν πρὸς τὰ ξένα σχολεῖα δυσπιστίαν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἐνίσχυσεν ὁ Ἰωνᾶς Κίγγ, ὅστις ἐν μέσαις Ἀθήναις ἀναφανδὸν ἐπετίθετο διὰ συστηματικοῦ κηρύγματος καὶ διὰ συγγραφῶν κατὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος κατεδίκασεν ὡς βλάσφημα τὰ βιβλία του δι' ἐπανειλημμένων ἀποφάσεων, κατ' Αὔγουστον καὶ Ὀκτώβριον τοῦ 1845. Κατηγγέλθη δὲ ὁ Κιγγ καὶ εἰς τὰ πολιτικὰ δικαστήρια, ὑπὸ τῶν ὁποίων, μετὰ πολύκροτον δίκην, κατεδικάσθη εἰς ἐξορίαν. Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐπανελθὼν εἰς Ἑλλάδα, ἐξηκολούθησε προπαγανδίζων ὑπὲρ τοῦ προτεσταντισμοῦ. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος κατεδίκασε νέα συγγράμματά του κατὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας (1863), ἀλλ' ὁ Κίγγ δὲν ἔπαυσε μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ (1865) ἀγωνιζόμενος ὑπὲρ τῆς ἐμπεδώσεως τοῦ προτεσταντισμοῦ ἐν Ἀθήναις. Ὁ συνεχίσας τὸ ἔργον του Μιχαὴλ Καλοποθάκης, ἵδρυσεν ἐνταῦθα τῷ 1890 τὴν οὕτως ὀνομαζομένην «Εὐαγγελικὴν Ἐκκλησίαν», μεγάλην ἀναπτύξας δραστηριότητα. Ἀκολουθοῦσα τὸ δόγμα τῶν πρεσβυτεριανῶν ἡ «Εὐαγγελικὴ Ἐκκλησία», ἀπορρίπτει τὰ μυστήρια, ἔχουσα διοίκησιν λαϊκήν. Διαφέρει δὲ τοῦ ἄλλου προτεσταντισμοῦ κατὰ τοῦτο κυρίως, ὅτι δέχεται τὸ σύμβολον τῆς πίστεως ἄνευ τῆς μεταγενεστέρας προσθήκης «Καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ». Κατ' αὐτοῦ καὶ τῶν εὐαγγελικῶν ἐν γένει ἀντεπεξῆλθον οἱ περὶ τὸν σύλλογον τῆς «Ἀναπλάσεως». Τελευταίως ἡ «Εὐαγγελικὴ Ἐκκλησία» ἐνισχύθη μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν, διὰ προσφύγων Ἑλλήνων διαμαρτυρομένων, ἐν Ἀθήναις, ἐν Κατερίνῃ τῆς Μακεδονίας καὶ ἀλλαχοῦ ἐγκαταστάντων, δημοσιεύει δὲ καὶ μηνιαῖον διδακτικὸν περιοδικὸν «Ἀνατολικὸς Ἀστήρ».

Μεγαλύτερον θόρυβον προὐξένησεν ἡ λατινικὴ προπαγάνδα, ἥτις ἀναφανδὸν διὰ τῶν πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἱδρυθέντων σχολείων ἐνήργει προσηλυτισμὸν τῶν Ἑλληνοπαίδων, οὐδέποτε δὲ ἠθέλησεν ἡ ἐν Ἑλλάδι λατινικὴ Ἐκκλησία νὰ ὑπαχθῇ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ κράτους. Τὰ ἀπὸ 3 Ἀπριλίου 1833 νομοθετικὰ διατάγματα τοῦ Λατίνου τὸ δόγμα βασιλέως Ὄθωνος περὶ σχηματισμοῦ καὶ ἁρμοδιότητος ὑπουργείων Ἐξωτερικῶν καὶ Ἐκκλησιαστικῶν ἐπιβάλλουσι τὴν ἐποπτείαν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἐπὶ τῶν λειτουργῶν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας ἐν Ἑλλάδι. Κατὰ τὰ ἄρθρα 3—5 τοῦ περὶ τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν διατάγματος, χρέος αὐτοῦ εἶναι «νὰ φροντίζῃ καὶ παραλαμβάνῃ ἀπὸ τὴν Αὐλὴν τοῦ πάπα ὅσας οἱ καθολικοῦ δόγματος ὑπήκοοι τῆς Ἑλλάδος ἤθελον ζητήσει ἐκκλησιαστικὰς ἀδείας καὶ νὰ κρατῇ τὴν ἀλληλογραφίαν μεταξὺ τῆς παπικῆς Αὐλῆς, τῶν ἀρχῶν καὶ πρακτόρων αὐτῆς καὶ τοῦ καθολικοῦ ἱερατείου τοῦ τόπου». Τὸ δὲ ἄρθρον τοῦ διατάγματος περὶ τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ἀνατίθησιν εἰς τὴν ἁρμοδιότητα αὐτοῦ: «α') τὰς τῶν διαφόρων χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἄλλων θρησκευτικῶν κοινοτήτων πολιτικὰς καὶ ἀστικὰς σχέσεις καὶ τὴν ἀκριβῆ τῶν ἐπὶ τούτῳ τεταγμένων νόμων τήρησιν... γ') τὴν ἐξέτασιν ὅλων τῶν διαταγμάτων τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, πρὸ πάντων δὲ τῶν αὐτογράφων βουλλῶν καὶ πιττακίων τοῦ πάπα Ρώμης πρὶν γνωστοποιηθῶσι, ζητουμένης πρὸς τοῦτο ἀδείας ἀπὸ τὸν βασιλέα... η') τὰ ἡγεμονικὰ δίκαια ὡς πρὸς τὸν διορισμὸν εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὑπουργήματα... θ') τὰς ἀδείας συστάσεως θρησκευτικῶν ἑταιρειῶν καὶ καταστημάτων καὶ καθαιρέσεως αὐτῶν ἂν ὑπάρχωσιν εὐλογοφανεῖς εἰς τοῦτο αἰτίαι». Καὶ κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ποινικοῦ νόμου (ἄρθρ. 194 ἑξ.) ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι ἀπολαύει μὲν προστασίας, ἀλλ' ὑπόκειται ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τῆς κυβερνήσεως. Ὑπὸ τοιαύτην ἐπιτήρησιν ὑπόκεινται τὰ εὐαγῆ καὶ ἐκπαιδευτικὰ αὐτῆς καθιδρύματα. Ἀμφισβητεῖται μόνον ἡ ἀστικὴ ἱκανότης τῶν Λατίνων ἐπισκόπων ἐν Ἑλλάδι καὶ τῆς λατινικῆς ἐν αὐτῇ Ἐκκλησίας ὡς συνόλου, ὡσαύτως ἀμφισβητεῖται τὸ δικαίωμα νομικοῦ προσώπου τῶν ὀπαδῶν τοῦ λατινικοῦ δόγματος. Ὅτι ὅμως ἀναγνωρίζεται ἡ νομικὴ προσωπικότης τῶν λατινικῶν ἱδρυμάτων καταφαίνεται ἐκ τοῦ γ' πρωτοκόλλου ἀπὸ 3 Φεβρουαρίου 1830 τῆς ἐν Λονδίνῳ διασκέψεως περὶ τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων. Δι' αὐτοῦ συνωμολογήθη ὅπως ἡ Γαλλία παραιτηθῇ τοῦ προνομίου τῆς προστασίας τῶν τέως ὑπὸ τὴν τουρκικὴν ἐξουσίαν τελούντων Λατίνων, ἐμπιστευθῇ δὲ αὐτὴν εἰς τὸν βασιλέα τῶν Ἑλλήνων, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅπως ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία ἀπολαύῃ ἐν τῷ νέῳ κράτει τῆς ἐλευθέρας ἐκτελέσεως τῶν τῆς θείας λατρείας, παραμείνωσιν ἠγγυημέναι αἱ κτήσεις αὐτῆς, διατηροῦσαι ἀμείωτα τὰ ὑπουργήματα, δικαιώματα καὶ προνόμια, ὧν ἀπέλαυον ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Γαλλίας καὶ τέλος ὅπως τὰ κτήματα τὰ ἀνήκοντα εἰς ἀρχαίας γαλλικὰς ἀποστολὰς ἢ γαλλικὰ ἱδρύματα ἀναγνωρισθῶσι τοιαῦτα καὶ ὦσι σεβαστά. Προσετίθετο ἐν τῷ πρωτοκόλλῳ ὅτι πάντες οἱ ὑπήκοοι τοῦ νέου κράτους ἔμελλον νὰ ὦσι δεκτοὶ εἰς πάσας τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας, ὑπουργήματα καὶ τιμάς ἀπολαύοντες πλήρους ἰσότητος ὡς πρὸς τὰς θρησκευτικὰς καὶ πολιτικὰς αὐτῶν σχέσεις. Εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ πρωτοκόλλου τούτου ἀπαντῶσα ἡ ἑλληνικὴ γερουσία ἐν τῷ ἀπὸ 10 Ἀπριλίου 1830 ὑπομνήματι αὐτῆς ἐδήλου ὅτι ἀποδέχεται τὰ ἀποφασισθέντα, συνυπέδειξε δὲ ὅτι «ἡ πρὸς τοὺς τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας Ἕλληνας παραχώρησις τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων σύμφωνος κατὰ μέγα μέρος πρὸς τοὺς ὑφισταμένους νόμους τοῦ κράτους ἀρκεῖ νὰ πείσῃ, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἔσται ἡ ἐπικρατοῦσα». Τὸ ἀπὸ 1 Ἰουλίου 1830 πρωτόκολλον, ἐπεξηγοῦν τὰς ἀνωτέρω συμφωνίας μεταξὺ τῶν τριῶν προστατίδων Δυνάμεων ὑπὲρ τῶν ἐν Ἑλλάδι δυτικῶν, ἀνέγραφε καὶ τὰ ἑξῆς: «α') τὰ χορηγούμενα διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τῆς 3 Φεβρουαρίου προνόμια οὐδεμίαν ἐπιβάλλουσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν ὑποχρέωσιν νὰ στραφῇ κατὰ τῆς ἐπικρατούσης Ἐκκλησίας. β') αἱ ἐν αὐτῷ ἐκφρασθεῖσαι διαθέσεις καὶ ἡ πρόνοια τῶν τριῶν Αὐλῶν περὶ ἰσότητος τῶν ἀστικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων ἀναφέρεται ἰδίως εἰς χριστιανικὰς θρησκείας».

Διὰ τῶν εἰρημένων πρωτοκόλλων ἡ Γαλλία παρῃτήθη πάσης προστασίας ἐπὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι εὑρεθεισῶν τότε λατινικῶν ἐπισκοπῶν Τήνου, Σύρου, Θήρας, Νάξου, τῶν μονῶν, σχολῶν καὶ λοιπῶν καθολικῶν ἱδρυμάτων, καταργηθείσης ἅμα καὶ τῆς ἐπὶ τοῦ τουρκικοῦ καθεστῶτος ἑτεροδικίας καὶ παντὸς συναφοῦς πρὸς αὐτὴν δικαιώματος τῶν Λατίνων ἐπισκόπων. Πέραν δὲ τῆς ἀνεξιθρησκείας καὶ τῆς προστασίας τῆς λατινικῆς λατρείας, ὡς καὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τῶν κατὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος ὑπαρχουσῶν ἐπισκοπῶν καὶ λατινικῶν καθιδρυμάτων οὐδεμίαν ἀπέναντι οἱουδήτινος ἔχει ἡ Ἑλλὰς διεθνῆ ὑποχρέωσιν. Ἐκ τῶν πρωτοκόλλων δὲν ὑποχρεοῦται ἡ Ἑλλὰς ν' ἀνεχθῇ τὴν ἄνευ ἀδείας αὐτῆς ἵδρυσιν νέων ἐπισκοπῶν, πλὴν τῶν τεσσάρων ἐν ἔτει 1830 ὑπαρχουσῶν. Ἐκ τῶν εἰρημένων πρωτοκόλλων δὲν ὑποχρεοῦται ἡ Ἑλλὰς ν' ἀναγνωρίσῃ οἱανδήποτε δικαιοδοσίαν τῶν Λατίνων ἐπισκόπων, χωρὶς νὰ καθορισθῇ αὕτη προηγουμένως ὑπ' αὐτῆς, ἀφοῦ, ἄλλως τε, καὶ ἐπὶ τοῦ τουρκικοῦ καθεστῶτος ἐξεδίδοντο βεράτια πρὸς ἀναγνώρισιν τῶν ὑπὸ τῆς Γαλλίας προστατευομένων Λατίνων ἐπισκόπων.

Κατὰ τὴν ἕνωσιν τῆς Ἑπτανήσου μετὰ τῆς Ἑλλάδος εὑρέθη Λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος ἑδρεύων ἐν Κερκύρᾳ καὶ μισθοδοτούμενος μὲν ὑπὸ τῆς Ἰονίου Πολιτείας, μὴ δικαιούμενος δὲ νὰ δημοσιεύῃ ἐντολὰς τοῦ πάπα ἄνευ προηγουμένης αὐτῆς ἀδείας. Ἀπηγορεύετο δὲ εἰς αὐτὸν νὰ φέρῃ καὶ τὸν τίτλον τοῦ ἀρχιεπισκόπου, συνεπείᾳ τῶν ἐντόνων διαμαρτυριῶν τοῦ ὀρθοδόξου ἀρχιεπισκόπου τῆς νήσου Ἀθανασίου Πολίτου (1848—1870). Λατῖνος ἐπίσκοπος ἠδύνατο νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἐν Ζακύνθῳ, ἄνευ ὅμως ἐπιβαρύνσεως τῆς Ἰονίου Πολιτείας. Ἐν δὲ τῇ περὶ τῆς παραχωρήσεως τῶν Ἰονίων νήσων συμβάσει τῆς 29 Μαρτίου 1864, παρὰ τὰς ὑποδείξεις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ὅτι ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἀπολύτως ἐξησφαλισμένη ἡ ἀνεξιθρησκεία, ἀξιώσει τῆς Γαλλίας ἐπανελήφθησαν αἱ διατάξεις τοῦ πρωτοκόλλου τοῦ 1830, καθ' ἃς ἡ Ἑλλὰς ὑπεχρεώθη νὰ διατηρήσῃ τὸ ἐν Ἑπτανήσῳ καθεστὼς τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας.

Οὕτως ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις κατ' ἀρχὰς μὲν εἶχεν ἀναγνωρίσει τὰς λατινικὰς ἐπισκοπὰς Νάξου, Σύρου, Τήνου, Θήρας, μετὰ δὲ τὴν προσάρτησιν τῆς Ἑπτανήσου καὶ τὰς ἐπισκοπὰς Κερκύρας καὶ Ζακύνθου, συμφώνως πρὸς τὰς ἀνωτέρω διεθνεῖς ὑποχρεώσεις. Πάντως δὲν εἶχε τὴν ὑποχρέωσιν ν' ἀναγνωρίσῃ ἄλλας ἐπισκοπὰς ἄνευ προηγουμένης τοὐλάχιστον συνεννοήσεως μετὰ τοῦ Βατικανοῦ καὶ ἄνευ συγκαταθέσεως αὐτῆς. Ἐν τούτοις τὸ Βατικανὸν δι' αὐτοβούλων συστηματικῶν ἐνεργειῶν κατώρθωσε, παρὰ τὴν θέλησιν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, νὰ δημιουργήσῃ νέας ἱεραρχικὰς θέσεις. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν διώριζεν ἕνα τῶν Λατίνων ἐπισκόπων ὡς ἀποστολικὸν δελεγᾶτον ἐν Ἑλλάδι, ἡ δὲ ἑλληνικὴ κυβέρνησις δὲν ἀνεγνώριζεν αὐτὸν ὡς τοιοῦτον, ἀλλ' ὡς δικαιούμενον ἁπλῶς νὰ ἐκτελῇ ἐπισκοπικὰ καθήκοντα ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπάρχει Λατῖνος ἐπίσκοπος. Ἀλλ' οἱ δελεγᾶτοι τοῦ πάπα Ρώμης ἥδρευον ἐν Ἀθήναις, τῇ ἀνοχῇ τῆς κυβερνήσεως, καὶ ἐξηκολούθουν τιτλοφορούμενοι οὕτω παρὰ τὴν ἄρνησιν αὐτῆς. Τὸ Βατικανόν, ἐκμεταλλευόμενον τὴν ἀνοχὴν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ὠνόμασε τῷ 1875 τὸν ἐπίσκοπον Τήνου καὶ «ἀποστολικὸν δελεγᾶτον» Ἰωάννην Μαραγκὸν «ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν» καὶ ἀνήγγειλεν ἁπλῶς τὸ γεγονὸς εἰς τὸν βασιλέα τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις δὲν ἀνεγνώρισε μὲν αὐτόν, τὸν ἀφῆκεν ὅμως ἑδρεύοντα ἐν Ἀθήναις. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μαραγκοῦ ἐγκαθιδρύθη ἐν Ἀθήναις ὡς «ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν» ὁ ἐπίσκοπος Νάξου Ζαφῖνος. Ὁ πάπας Λέων ΙΓ', ὑπολογίζων ἐπὶ τῆς ἀνοχῆς τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, διώρισε τῷ 1895 τὸν Δεάγγελην «ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν» ἀπ' εὐθείας καὶ ἄνευ οἱασδήποτε εἰδοποιήσεως. Τέλος, τῷ 1911, ὁ Γάλλος ἀσσομπσιονιστὴς μοναχὸς Louis Petit διωρίσθη «ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ ἀποστολικὸς δελεγᾶτος». Ἡ κυβέρνησις ἠγνόησεν αὐτὸν ἐπισήμως, ἀλλὰ τὸν ἀφῆκεν ἑδρεύοντα ἐν Ἀθήναις. Ἐπειδὴ δὲ μετὰ τὴν παραίτησιν αὐτοῦ ἠκούσθησαν φωναί τινες κατὰ τῆς ἀποστολῆς εἰς Ἀθήνας ξένου Λατίνου ἐπισκόπου, τὸ Βατικανὸν διώρισε τῷ 1927 τὸν Ἕλληνα τὴν καταγωγὴν Ἰωάννην Φιλιππούσην «ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν», οὐχὶ ὅμως καὶ δελεγᾶτον. Πρὸ μικροῦ ὅμως ἐνεφανίσθη αἴφνης ἐν Ἀθήναις ὡς ἀποστολικὸς δελεγᾶτος ὁ Κάρολος Μαργκόττι. Ἡ κυβέρνησις διὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν ἐξέφρασε τὴν ἔκπληξιν αὐτῆς, ὁ δὲ Μαργκόττι ἠναγκάσθη ν' ἀπέλθῃ ἐξ Ἀθηνῶν.

Μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν ἦλθεν εἰς Ἀθήνας μετά τινων Γάλλων ἀσσομπσιονιστῶν μοναχῶν, φερόντων τὸ σχῆμα τοῦ ὀρθοδόξου κλη-

Digitized by Google

ρικοῦ, καὶ ἕτερος Λατῖνος ἐπίσκοπος, ὁ Θεοδωροπόλεως Γεώργιος Χαλαβατζῆς, φέρων μεθ' ἑαυτοῦ καί τινας μοναχὰς Ἑλληνίδας ὑπὸ τὴν «ἀδελφὴν» Μαγδαληνὴν Φωτιάδου, τὴν ἐκ Νάξου. Ἐν μέσῳ τῆς ἐκ τῆς συρροῆς τῶν προσφύγων ἀπεριγράπτου συγχύσεως ὁ εἰρημένος ἐπίσκοπος προσηνέχθη νὰ ἐργασθῇ ὑπὲρ τῶν ὀρφανῶν, ἡ δὲ κυβέρνησις τῷ ἐπέτρεψε νὰ ἐγκαθιδρυθῇ ἐν Ἀθήναις. Προέβη ἐν αὐταῖς εἰς μεγάλας ἐγκαταστάσεις, ἵδρυσε σχολεῖα, ὀρφανοτροφεῖα, τυπογραφεῖα καὶ ἤρξατο συστηματικῶν ἐνεργειῶν πρὸς προσηλυτισμὸν ἰδίως τῶν προσφύγων, καὶ δὴ τῶν ὀρφανῶν προσφυγοπαίδων. Ἐντεῦθεν προέκυψαν προστριβαὶ μεταξὺ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ξένης ταύτης προπαγάνδας, συνεχιζόμεναι ἔτι. Ἡ κυβέρνησις ὑπεχρέωσεν αὐτοὺς ὅπως μὴ φέρωσι τὸ σχῆμα τοῦ ὀρθοδόξου κληρικοῦ, θεσπίσασα διάταξιν ἐν τῷ καταστατικῷ νόμῳ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, καθ' ἣν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ φέρωσι τὸ σχῆμα τοῦτο καθηρημένοι κληρικοὶ ἢ ἑτερόδοξοι ἢ λαϊκοί. Τῷ δὲ 1930 ἐθέσπισε νόμον, δι' οὗ ἀπαγορεύεται ἡ φοίτησις τῶν Ἑλληνοπαίδων εἰς ξένα δημοτικὰ σχολεῖα. Ἀλλὰ πάντως ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος θὰ δεήσῃ νὰ διεξαγάγῃ ἀγῶνας κατὰ τῆς ξένης προπαγάνδας, εἰς ἣν τελευταίως προσετέθησαν καὶ οἱ ἐξ Ἀμερικῆς χιλιασταί.

† ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν

ΠΕΙΘΑΡΧΙΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ. Πρὸς τήρησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς πειθαρχίας καὶ τιμωρίαν τῶν ὑποπεσόντων εἰς παράπτωμα ὡς πρὸς τὰ καθήκοντα τῆς ἐπαγγελίας αὐτῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν ὑπάρχουσι παρ' ἡμῖν τὰ ἑξῆς ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια: τὰ ἐπισκοπικά, τὰ συνοδικὰ πρωτοβάθμιον καὶ δευτεροβάθμιον, τὰ διὰ τοὺς ἀρχιερεῖς πρωτοβάθμιον καὶ δευτεροβάθμιον, τὸ διὰ τοὺς συνοδικούς.

Ἐπισκοπικὰ δικαστήρια. Ἐπισκοπικὸν δικαστήριον: 1) Ὑπάρχει ἐν τῇ ἀρχιεπισκοπῇ, ὡς καὶ ἐν ἑκάστῃ μητροπόλει, ἁρμοδιότητα δ' ἔχει, ἵνα ἐπιλαμβάνηται τῶν καταγγελιῶν κατὰ ἱερέων, διακόνων καὶ μοναχῶν. 2) Συνεδριάζει ἐν τῇ ἕδρᾳ τῆς μητροπόλεως καὶ ἐν τῷ μητροπολιτικῷ γραφείῳ. 3) Συγκροτεῖται ἐκ τοῦ οἰκείου μητροπολίτου ὡς προέδρου ἤ, κωλυομένου, ὑπὸ τοῦ νομίμου αὐτοῦ ἀναπληρωτοῦ, ὡς προεδρεύοντος, καὶ ἐκ δύο πρεσβυτέρων ἀξιωματικῶν ἐκ τῶν ἐν τῇ περιφερείᾳ τῆς μητροπόλεως ὡς μελῶν. Κατὰ τριετίαν διὰ διατάγματος, μετὰ πρότασιν τοῦ οἰκείου μητροπολίτου καὶ σύμφωνον γνώμην τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, καθίστανται ἐν ἑκάστῃ μητροπόλει δύο μὲν ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ πρεσβυτέρων ὡς τακτικὰ μέλη, ὑπὸ τῶν ἐφημερίων τῆς μητροπολιτικῆς περιφερείας ὑποδεικνυόμενα, ἕτερα δὲ δύο ὡς ἀναπληρωματικά. Τὰ τακτικὰ μέλη ὡς καὶ τὰ ἀναπληρωματικὰ ἐπιτρέπεται νὰ κατασταθῶσι καὶ αὖθις, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, μετὰ τὴν λῆξιν τῆς ἑαυτῶν τριετοῦς θητείας. Τὸν μητροπολίτην ἐλλείποντα ἢ ἄλλως κωλυόμενον ἀναπληροῖ ὁ πρωτοσύγκελλος, ἤ, τοιούτου μὴ ὄντος, οἱ κατὰ νόμον ἀναπληρωταί. Ἐν ἐλλείψει δέ, ἀπουσίᾳ ἢ ἑτέρῳ κωλύματί τινος τῶν λοιπῶν μελῶν ὁ ἀναπληρωτὴς λαμβάνεται κατὰ τὴν τάξιν τῆς καταστάσεως ἐκ τῶν κατασταθέντων ἀναπληρωματικῶν μελῶν. Οἱ συμπαρεδρεύοντες πρεσβύτεροι ἔχουσι ψῆφον συμβουλευτικήν, ἐπιτρέπεται δ' αὐτοῖς νὰ χωρίσωσιν ἐν τοῖς πρακτικοῖς τὴν γνώμην αὐτῶν. Ἀλλ' ὁσάκις, ἐλλείποντος, ἀπόντος ἢ ἄλλως κωλυομένου τοῦ μητροπολίτου, συγκροτεῖται τὸ ἐπισκοπικὸν δικαστήριον μόνον ἐκ πρεσβυτέρων, πάντα τὰ μέλη αὐτοῦ ἔχουσιν ἀποφασιστικὴν ψῆφον. Τὰ τοῦ γραμματέως τελεῖ ὁ γραμματεὺς τῆς μητροπόλεως, τούτου δὲ ἐλλείποντα, ἀπόντα ἢ ἄλλως κωλυόμενον ἀναπληροῖ ὁ ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου πρὸς τοῦτο ἑκάστοτε ὁριζόμενος κληρικός. Τὰ τοῦ κλητῆρος τελεῖ ὁ κλητὴρ τοῦ μητροπολιτικοῦ γραφείου. 4) Δικάζει: α) τὰ ὁπουδήποτε διαπραχθέντα ἐκκλησιαστικὰ παραπτώματα τῶν ὑπὸ τὴν ποιμαντορίαν τοῦ μητροπολίτου κληρικῶν καὶ μοναχῶν, καὶ β) τὰ ἐν τῇ περιφερείᾳ τῆς μητροπόλεως διαπραχθέντα παραπτώματα παντὸς ὑπὸ τὴν ποιμαντορίαν οἱουδήποτε μητροπολίτου τελοῦντος κληρικοῦ ἢ μοναχοῦ.

Ἐπὶ συντρεχούσης ἁρμοδιότητος ἐπισκοπικῶν δικαστηρίων προτιμᾶται τὸ παρ' οὗ ὁ κατηγορούμενος ἐκλήθη πρότερον πρὸς ἀνάκρισιν. Ἐν περιπτώσει ἀμφισβητήσεως περὶ τῆς ἁρμοδιότητος, κανονίζει ταύτην κατ' αἴτησιν οἱουδήποτε τῶν διαφερομένων μητροπολιτῶν ἢ τοῦ κατηγορουμένου ἡ Ἱερὰ Σύνοδος. Αὕτη, λαβοῦσα τὴν περὶ κανονισμοῦ τῆς ἁρμοδιότητος αἴτησιν, γνωρίζει ταύτην τοῖς διαφερομένοις μητροπολίταις, οὗτοι δέ, μέχρις οὗ ἀποφανθῇ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἐπὶ τῆς ἀμφισβητήσεως, ὀφείλουσι νὰ ἀναστείλωσι πᾶσαν περαιτέρω διαδικασίαν, ὑπέχοντες, ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει, πειθαρχικὴν εὐθύνην πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον. 5) Δυναται νὰ ἐπιβάλῃ: Α) Εἰς τοὺς ἐγγάμους πρεσβυτέρους, διακόνους καὶ ὑποδιακόνους τὰς ἑξῆς ποινάς, ἐφ' ὅσον δι' εἰδικῆς διατάξεως δὲν ὁρίζεται ἑτέρα τις: α) ἐπίπληξιν, β) στέρησιν τοῦ μισθοῦ μέχρι τριῶν μηνῶν ὑπὲρ τοῦ Τ.Α.Κ.Ε., γ) χρηματικὴν ποινὴν ὑπὲρ τοῦ Τ.Α.Κ.Ε. μέχρι πεντακοσίων δραχ. διὰ τοὺς τυχὸν μὴ μισθοδοτουμένους, δ) ἀργίαν ἀπὸ πάσης ἱεροπραξίας μέχρις ἔτους μετὰ ἢ ἄνευ στερήσεως τοῦ μισθοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἐφημεριακῶν δικαιωμάτων, ε) ἀργίαν ἑνὸς μέχρις ἑνὸς καὶ ἡμίσεος ἔτους μετὰ παύσεως ἀπὸ τῆς ἐφημεριακῆς θέσεως, στ) σωματικὸν περιορισμὸν κατ' οἶκον μέχρι πέντε καὶ δέκα ἡμερῶν, ζ) ἔκπτωσιν ἀπὸ τοῦ ἀξιώματος (ὀφφικίου). Ἡ ποινὴ τῆς ἐκπτώσεως ἀπὸ τοῦ ἀξιώματος ἢ τῆς ἀργίας ἀπὸ πάσης ἱεροπραξίας ἢ τῆς ἀργίας μετὰ παύσεως καὶ ἡ τοῦ σωματικοῦ περιορισμοῦ ἐπιτρέπεται νὰ ἐπιβληθῶσι καὶ ἀθροιστικῶς ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει. Β) Εἰς δὲ τοὺς μοναχοὺς καὶ τοὺς ἀγάμους κληρικοὺς δύναται νὰ ἐπιβάλλῃ τὰς ἑξῆς ποινάς, ἐφ' ὅσον δὲν ὁρίζεται ἑτέρα τις ὑπὸ εἰδικοῦ τινος νόμου: α) ἐπίπληξιν, β) ἐπὶ ἱερωμένων ἀργίαν ἀπὸ πάσης ἱεροπραξίας μέχρις ἑνὸς ἔτους, γ) σωματικὸν περιορισμὸν ἐν τῷ σωφρονιστηρίῳ τῆς οἰκείας μονῆς μέχρι δύο μηνῶν, δ) σωματικὸν περιορισμὸν μέχρι τριῶν ἐτῶν ἐν τῷ εἰδικῷ σωφρονιστηρίῳ τῶν κληρικῶν ἢ ἐν ἄλλῃ μονῇ, ε) ἔκπτωσιν ἀπὸ τοῦ ἀξιώματος (ὀφφικίου, ἢ τῆς θέσεως. Ἐκ τῶν εἰρημένων ποινῶν ἡ ποινὴ τῆς ἐκπτώσεως ἀπὸ τοῦ ἀξιώματος ἢ τῆς θέσεως, ἢ τῆς ἀργίας ἀπὸ πάσης ἱεροπραξίας καὶ ἡ τοῦ ὑφ' οἱονδήποτε τύπον σωματικοῦ περιορισμοῦ δύνανται νὰ ἐπιβληθῶσι καὶ ἀθροιστικῶς ἐν λόγῳ ἢ ἐν μέρει. Ἐπὶ ἐλαφρῶν παραπτωμάτων ὁ ἀρχιερεύς, μετὰ προφορικὴν ἢ ἔγγραφον ἀπολογίαν, ἐπιτρέπεται νὰ ἐπιβάλῃ ἀργίαν μέχρις εἴκοσιν ἡμερῶν, ἂν δὲ τὸ παράπτωμα προξενήσῃ σκάνδαλον καὶ μείζονα, ἀλλ' οὐχὶ ἄνω τῶν δύο μηνῶν. 6) Ἐὰν μετὰ τὴν ἐνώπιον αὐτοῦ διαδικασίαν τὸ ἐπισκοπικὸν δικαστήριον ἤθελε κρίνει ὅτι εἰς τὸν κατηγορούμενον ἱερωμένον εἶναι ἐπιβλητέαι ποιναὶ ἀνώτεραι τῶν μνημονευθεισῶν, κηρύσσει ἑαυτὸ ἀναρμόδιον καὶ παραπέμπει τὴν ὑπόθεσιν εἰς τὸ πρωτοβάθμιον συνοδικὸν δικαστήριον.

Συνοδικὰ δικαστήρια. Τοιαῦτα εἶναι: 1) Τὸ *πρωτοβάθμιον.* Τοῦτο συγκροτεῖται ἐκ τοῦ πρώτου τῇ τάξει συνοδικοῦ ὡς προέδρου καὶ ἐκ πέντε συνοδικῶν, ὁριζομένων διὰ κλήρου κατὰ τὴν πρώτην μετὰ τὴν 1ην Ὀκτωβρίου ἑκάστου ἔτους συνεδρίαν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Διὰ τὴν κλήρωσιν τίθενται εἰς τὴν κληρωτίδα κατὰ τὴν πρώτην ἑκάστης συνοδικῆς περιόδου συνεδρίαν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τὰ ὀνόματα πάντων τῶν συνοδικῶν, πλὴν τῶν τοῦ προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ τοῦ πρώτου τῇ τάξει. Ἐκ τοῦ ὁλικοῦ ἀριθμοῦ τῶν κλήρων ὁ πρόεδρος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἐξάγει ἐκ τῆς κληρωτίδος πέντε. Οἱ κληρωθέντες συνοδικοὶ συγκροτοῦσι μετὰ τοῦ πρώτου τῇ τάξει τὸ διὰ τὸ ἀρξάμενον συνοδικὸν ἔτος πρωτοβάθμιον συνοδικὸν δικαστήριον. 2) Τὸ *δευτεροβάθμιον.* Τοῦτο συγκροτεῖται ἐκ τοῦ προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ὡς προέδρου καὶ ἐκ τῶν ὑπολειπομένων ἓξ συνοδικῶν, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἀντιπροέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ τῶν πέντε κατὰ τὰ εἰρημένα κληρωθέντων διὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ πρωτοβαθμίου συνοδικοῦ δικαστηρίου συνοδικῶν.

Ἐν περιπτώσει νομίμου ἀποκλεισμοῦ, ἐξαιρέσεως ἢ νομίμου κωλύματος τῶν μελῶν ἑκατέρου τῶν συνοδικῶν δικαστηρίων, προσκαλοῦνται ὑπὸ τοῦ προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου δι' ἀναπλήρωσιν ἐκ τῶν μὴ συνοδικῶν κατὰ τὰ πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας ἐξ ἡμισείας ἐκ τῶν τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος καὶ ἐκ τῶν νέων χωρῶν. Ὑφισταμένης δὲ τυχὸν δι' ἅπαντας τοὺς πρὸς ἀναπλήρωσιν προσκαλουμένους συνοδικοὺς αἰτίας νομίμου ἀποκλεισμοῦ ἢ ἐξαιρέσεως ἢ ἑτέρου νομίμου κωλύματος, προσκαλοῦνται οἱ ἀναπληρωταὶ ἐκ τῶν λοιπῶν ἀρχιερέων τοῦ κράτους, κατὰ τὰ εἰρημένα. Ἐν περιπτώσει κωλύματος τοῦ προέδρου προεδρεύει ἑκατέρου τῶν συνοδικῶν δικαστηρίων ὁ ἐκ τῶν μελῶν τούτων ἡγούμενος, κατὰ τὰ πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας. Τὰ τοῦ γραμματέως παρὰ μὲν τῷ πρωτοβαθμίῳ συνοδικῷ δικαστηρίῳ τελεῖ ὁ γραμματεὺς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, παρὰ δὲ τῷ δευτεροβαθμίῳ ὁ ἀρχιγραμματεύς. Τὸν γραμματέα ἑκατέρου τῶν δικαστηρίων τούτων ἐλλείποντα, ἀπόντα ἢ ἄλλως κωλυόμενον ἀναπληροῖ εἷς τῶν γραφέων ἢ ὑπογραμματέων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ὁριζόμενος πρὸς τοῦτο ὑπὸ τοῦ προεδρεύοντος. Τὰ τοῦ κλητῆρος παρὰ τοῖς συνοδικοῖς δικαστηρίοις τελοῦσιν οἱ κλητῆρες τῆς Ἱερᾶς Συνόδου.

Ἐκ τῶν συνοδικῶν τούτων δικαστηρίων δικάζουσι: 1) Τὸ μὲν πρωτοβάθμιον: α) Τὰ παραπτώματα τῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν, ὧν ἡ ἐκδίκασις παρεπέμφθη εἰς αὐτὸ ὑπὸ τοῦ ἐπισκοπικοῦ δικαστηρίου. β) Τὰς ἐφέσεις τοῦ ἐπισκοπικοῦ δικαστηρίου. γ) Τὰς σιμωνιακὰς παραβάσεις ὡς πρὸς τὴν εὐθύνην τοῦ χειροτονηθέντος. Ἐπιλαμβανόμενον δὲ κατὰ πρῶτον βαθμὸν δύναται νὰ ἐπιβάλῃ οἵας καὶ τὸ ἐπισκοπικὸν δικαστήριον ποινὰς μέχρι καὶ τοῦ τριπλασίου αὐτῶν, ἔτι δὲ τὴν ποινὴν τῆς καθαιρέσεως, ἐπὶ δὲ μοναχῶν τὴν τῆς ἀποβολῆς ἀπὸ τῆς μονῆς μετ' ἀφαιρέσεως ἢ μὴ τοῦ μοναχικοῦ σχήματος. 2) Τὸ δὲ δευτεροβάθμιον τὰς ἐφέσεις κατὰ τῶν ἀποφάσεων τοῦ πρωτοβαθμίου συνοδικοῦ δικαστηρίου.

Τὰ συνοδικὰ δικαστήρια, τό τε πρωτοβάθμιον καὶ τὸ δευτεροβάθμιον, συνεδριάζουσιν ἐν τῷ καταστήματι τῆς Ἱερᾶς Συνόδου.

Τὰ διὰ τοὺς ἀρχιερεῖς δικαστήρια. Τοιαῦτα εἶναι: 1) Τὸ *πρωτοβάθμιον.* Τοῦτο συγκροτεῖται ἐκ τοῦ ἀντιπροέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ὡς προέδρου καὶ ἐκ τῶν ὑπολειπομένων ἕνδεκα συνοδικῶν, πλὴν τοῦ προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Ἐν ἰσοψηφίᾳ ἐπικρατεῖ ἡ ψῆφος τοῦ προέδρου. Ἐν περιπτώσει νομίμου ἀποκλεισμοῦ, ἐξαιρέσεως ἢ ἑτέρου νομίμου κωλύματος τῶν συγκροτούντων τὸ δικαστήριον τοῦτο, προσκαλεῖται ὁ ἀναπληρωτὴς ἐκ τῶν λοιπῶν ἐκτὸς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἐν τῷ κράτει ἀρχιερέων, τῶν ἐχόντων μητροπόλεις, κατὰ τὰ πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας.

Ἐν περιπτώσει κωλύματος τοῦ προέδρου προεδρεύει τοῦ δικαστηρίου ὁ ἐκ τῶν μελῶν αὐτοῦ ἡγούμενος κατὰ τὰ πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας. Τὰ τοῦ γραμματέως τελεῖ ὁ γραμματεὺς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ὃν κωλυόμενον, ἀπόντα ἢ ἄλλως ἐλλείποντα ἀναπληροῖ ὑπογραμματεύς τις ἢ γραφεὺς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ὁριζόμενος πρὸς τοῦτο ὑπὸ τοῦ προέδρου τοῦ δικαστηρίου. Τὰ τοῦ κλητῆρος τελοῦσιν οἱ κλητῆρες τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Δικάζει δὲ τὰ παραπτώματα τῶν ἀρχιερέων, δυνάμενον νὰ ἐπιβάλῃ τὰς ἑξῆς ποινάς, ἂν μὴ δι' εἰδικῆς διατάξεως νόμου ὁρίζεται ἑτέρα τις: α) μομφήν· β) ἀργίαν ἀπὸ πάσης ἱεροπραξίας μέχρις ἓξ μηνῶν· γ) ἔκπτωσιν ἀπὸ τοῦ θρόνου, δ) καθαίρεσιν.

Ὁ εἰς ἀργίαν καταδικασθεὶς ἀρχιερεὺς δὲν δύναται ἐπὶ τριετίαν ἀπὸ τοῦ ἀμετακλήτου τῆς ἀποφάσεως ν' ἀναλάβῃ συνοδικὰ καθήκοντα, συνοδικὸς δ' ὢν ἐκπίπτει ἔκτοτε αὐτοδικαίως ἀπὸ τοῦ ἀξιώματος τούτου.

2) Τὸ *δευτεροβάθμιον.* Τὸ δικαστήριον τοῦτο: Α) Συγκροτεῖται ἐκ τοῦ προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ὡς προέδρου καὶ δεκατεσσάρων ἀρχιερέων λαμβανομένων κατὰ τὰ πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας ἐκ τῶν μὴ συνοδικῶν ἀρχιερέων τοῦ κράτους τῶν ἐχόντων μητροπόλεις. Τὰ τοῦ γραμματέως τελεῖ ὁ ἀρχιγραμματεὺς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ὃν ἀπόντα κωλυόμενον ἢ ἄλλως ἐλλείποντα ἀναπληροῖ ὁ ὑπὸ τοῦ προέδρου τοῦ δικαστηρίου ὁριζόμενος ἐκ τῶν ὑπογραμματέων ἢ γραφέων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Τὰ τοῦ κλητῆρος τελοῦσιν ὡσαύτως οἱ κλητῆρες τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Β) Δικάζει τὰς ἐφέσεις κατὰ τῶν ἀποφάσεων τοῦ πρωτοβαθμίου διὰ τοὺς ἀρχιερεῖς δικαστηρίου. Γ) Συνεδριάζει, ὡς καὶ τὸ πρωτοβάθμιον, ἐν τοῖς γραφείοις τῆς Ἱερᾶς Συνόδου.

Δικαστήριον διὰ τοὺς συνοδικούς. Τὸ διὰ τὴν δίκην τοῦ προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ τῶν μελῶν της διὰ τὰς ἐν τῇ ἐκτελέσει τῶν συνοδικῶν αὐτῶν καθηκόντων παραβάσεις ἐκκλησιαστικοῦ τινος θεσμοῦ δικαστήριον: Α) Συγκροτεῖται διὰ κληρώσεως ἐκ τοῦ τρίτου τῶν ἐχόντων μητροπόλεις ἀρχιερέων τοῦ κράτους, πλὴν τῶν διατελούντων συνοδικῶν κατὰ τὴν συνοδικὴν περίοδον, καθ' ἣν διεπράχθησαν αἱ παραβάσεις αἱ δοῦσαι ἀφορμὴν εἰς τὴν δίκην. Ἐὰν οὗτοι ὑπερβαίνωσι τοὺς δεκαπέντε, ἐκ τοῦ ἡμίσεος ἀριθμοῦ τῆς ὁλομελείας, ἐπικρατούσης τῆς ψήφου τοῦ προέδρου ἐν ἰσοψηφίᾳ. Προσκαλοῦνται δ' οἱ ἀρχιερεῖς διὰ διατάγματος ὁρίζοντος τὸν τόπον τῶν συνεδριῶν τοῦ δικαστηρίου καὶ τὴν ἡμέραν καὶ ὥραν τῆς πρώτης συνεδρίας αὐτοῦ. Β) Δικάζον ἐν πρώτῳ καὶ τελευταίῳ βαθμῷ, δύναται ἐπιβάλλῃ οἵας καὶ τὸ πρωτοβάθμιον διὰ τοὺς ἀρχιερεῖς δικαστήριον ποινάς. Ὁ εἰς ἀργίαν καταδικασθεὶς συνοδικὸς ἐκπίπτει αὐτοδικαίως τοῦ συνοδικοῦ ἀξιώματος. Ὁ ἕνεκα κυρίας ἢ παρεπομένης ποινῆς ἐκπεσὼν τοῦ συνοδικοῦ ἀξιώματος κωλύεται ἐπὶ τριετίαν, ἀφ' ἧς ἡ ἀπόφασις κατέστη ἀμετάκλητος, ὅπως ἀναλάβῃ καὶ αὖθις συνοδικὰ καθήκοντα. Παρὰ τοῖς εἰρημένοις δικαστηρίοις, πλὴν τοῦ ἐπισκοπικοῦ, παρίσταται καὶ ὁ παρὰ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ ἐπίτροπος τῆς ἐπικρατείας.

Νόμιμος ἀποκλεισμός. Οὐδεὶς κληρικὸς ἐπιτρέπεται νὰ μετάσχῃ ὡς δικαστὴς ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου ἢ νὰ τελέσῃ τὰ τοῦ ἀνακριτοῦ ἢ τὰ τοῦ γραμματέως: α) ἂν ὑπῆρξεν ὁ παθὼν ἐκ τοῦ ὑπὸ κρίσιν παραπτώματος· β) ἂν συνδέεται μετὰ τοῦ κατηγορουμένου ἢ τοῦ παθόντος διὰ συγγενείας ἐξ αἵματος κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν ἢ μέχρι καὶ τοῦ τρίτου βαθμοῦ ἐκ πλαγίου, ἢ διὰ κηδεστίας κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν ἢ μέχρι καὶ τοῦ δευτέρου βαθμοῦ ἐκ πλαγίου· γ) ἂν ἐν τῇ ὑπὸ κρίσιν ὑποθέσει ἐξητάσθη ἤδη ὡς μάρτυς ἢ ἐτέλεσεν ἤδη τὰ τοῦ συνηγόρου· δ) ὁ μητροπολίτης, ἂν ἐν τῇ ὑπὸ κρίσιν ὑποθέσει ἐδίκασεν ὡς δικαστὴς ὑποδεεστέρου βαθμοῦ.

Κ. Μ. ΡΑ...

Βλ. καὶ κεφ. *Γ' Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς - Λαϊκὴ ζωὴ - Θρησκεία* καὶ *Ἐπιστῆμαι - Θεολογία*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Ἀρχαία Θρησκεία. *Μυθολογικὰ λεξικά.* Τὸ πολύτομον εἰκονογραφημένον «Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie» τοῦ W. H. *Roscher*, ἡ ἔκδοσις ὑπὸ Teubner ἐν Λειψίᾳ ἤρξατο τῷ 18.. ἀπὸ δὲ τοῦ 1924 συνεχίσθη ὑπὸ τοῦ *K. Ziegler* εἰς τέσσ... αὐτοῦ συμπληρώματα περιέχονται αἱ συναγωγαί: «Epitheta deorum quae apud poetas leguntur» τῶν *C. F. H. Bruchmann* (διὰ τοὺς Ἕλληνας, 1893) καὶ *J. B. Carter* (διὰ τοὺς Λατίνους 1902), ἔτι δὲ ἡ «Mythologische Kosmographie der Griechen» τοῦ *E. Berger* (1904) καὶ νεωτέρα ἔκδοσις τῆς μυθολογίας τοῦ *O. Gruppe* (1921). — Βλ. ... καὶ μετὰ νεωτέρας βιβλιογραφίας, τοῦ *Lavedan P.* Dictionnaire illustré de la Mythologie et des antiquités ...

Digitized by Google

grecques et romaines» (Paris 1932). — [Ἀξιόλογοι ἐπίσης μυθολογικαὶ ἐργασίαι εὑρηνται καὶ εἰς τὰ γενικὰ ἀρχαιολογικὰ λεξικὰ τῶν *Daremberg-Saglio-Pottier-Lafaye* 1877—1919, τ. 9, Paris) καὶ *Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus-Witte* (Stuttgart 1894 συνεχιζόμενον ἔτι).]

Γενικαὶ μυθολογίαι: *Creuzer Fr.*, «Symbolik und Mythologie» (Leipzig 1810—1812, τ. 3 καὶ γ' ἐκδ. 1883, τ. .).— *Preller Lud.*, «Griechische Mythologie (Leipzig 1854, τ. 2—δ' ἐκδ. ὑπὸ *K. Robert*, Berlin 1887—1926, τ. 4).— *Welcker Fr. G.*, «Griechische Götterlehre» (Göttingen 1857—1862, τ. 3).— *Müller H. D.*, «Mythologie der griech. Stämme» (Göttingen 1857—1861, τ. 2) — *Maury L. F. A.*, «Histoire des religions de la Grèce antique» (Paris 1857—1859, τ. 3).— *Cox Will.*, «Mythology of the Aryan nations» (London 1870).— *Decharme P.*, «Mythologie de la Grèce antique» (Paris 1879, β' ἐκδ. 1881 ἑλληνικὴ μετάφρασις ὑπό: *Καράλη Ἀλ.*, Ἀθῆναι 1891, *Ἀδαμαντίου Α.*, Ἀθῆναι 1926, *Οἰκονομίδου Ι.*, Ἀθῆναι 1925).— *Gruppe O.*, Griechische Mythologie und Religionsgeschichte» (ἐν τοῖς «Handb. d. Altertumswiss.» τοῦ *I. Müller*, 1897.— νεωτέρα ἔκδοσις, ἐν παραρτήματι τοῦ μυθολογικοῦ λεξικοῦ *Roscher*, 1921).—*Harrison J. E.*, «Themis. A study of social origin of greek religions». (Cambridge 1912) — *Geffeken J.*, «Der Ausgang des griech.-römischen Heidentums» (1920).— *Cornford F. M.*, «Greek religions» (London 1923).— *Λουνατσάρσκυ Α. Β.*, «Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων» (Μόσχα 1925, ρωσιστί. Μικρὸν μέρος μετεφρ. ἐν τῇ «Νέα Ἐπιθεώρηση» ἀρ. 1/1928). — *Zielinski Th.*, «La religion dans la Grèce antique (Paris 1926, μετάφρ. *A. Fichelle*).— *Meunier M.*, «Nouvelle mythologie classique» (Paris 1927, τ. 2).— *Rose H. J.*, «A handbook of greek Mythology» (1928).— *Wilamowitz-Möllendorf U.*, «Der Glaube der Hellenen» (Berlin 1931 κ. ἑ.).—*Picard Ch.*, «Les origines du polythéisme hellénique» (Paris 1932).

Πρώϊμος θρησκεία τῶν Ἑλλήνων: *Girard J. Aug.*, «Le sentiment religieux en Grèce d'Homère à Eschyle» (1868).— *Nägelsbach C. F.*, «Homerische Theologie» (Nürnberg 1840.—γ' ἐκδ. ὑπὸ *G. Autenrieth*, 1884).— *Hoffmann Em.*, «Mythen aus der Wanderzeit der Graeko-italischen Stämme» (Leipzig 1876).— *Hogarth D. G.*, «Aegean religion» (ἐν τόμ. Α'/1908 τῆς «Encyclopaedia of religion and ethics» τοῦ *Hastings*).— *Karo G.*, «Religion des Ägäischen Kreises» (Leipzig 1925).— *Rose H. J.*, «Primitive culture in Greece» (1926).— *Nilsson M. P.*, «The Minoan-Mycaenean religion and its survivals in greek religion» (Lund 1927).— *Καραμόπουλος Α. Δ.*, «Ἡ μινωϊκὴ-μυκηναϊκὴ θρησκεία καὶ ἡ ἐπιβίωσις αὐτῆς ἐν τῇ ἑλληνικῇ θρησκείᾳ» (ἐν «Πρακτ. Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν» τ. 2/1927, σ. 23 κ. ἑ.).

Μυστήρια καὶ λατρεία ἐν γένει: *Fustel de Coulanges*, «La cité antique» (Paris 1864, πλειστάκις ἐπανεκδοθέν).— *Farnell L. R.* «The Cults of the greek states» (Oxford 1896—1909, τ. 5).— *Stengel P.*, «Die griechischen Sacralaltertümer» (1898).— *Rouse W. H. D.*, «Greek votive offerings» (1902).— *Reitzenstein R.*, «Hellenistische Mysterienreligion» (1909, γ' ἐκδ. 1927).— *Farnel*, «Greek hero cults and ideas of immortality» (1921).— *Pettazzoni R.*, «I misteri» (Bologna 1924).— *Lanzani C.*, «Religione dionisiaca» (Torino 1923).—*Giannelli*, «Culti e miti della Magna Grecia» (1924).

Ἀρχαία θρησκεία καὶ χριστιανισμός. Βλ. ἐν τέλει τοῦ ἄρθρου ***Χριστιανισμὸς καὶ Ἑλληνισμός***.

Θρησκεία καὶ τέχνη: *Overbeck Ioh. Ad.*, «Griechische Kunstmythologie» (Leipzig 1871—1889, τ. 5 καὶ ἄτλας).— *Müller K. O.*, «Antike Denkmäler zur griechischer Götterlehre» (δ' ἐκδ. παλαιοτέρας ἐργασίας, 1889 κ. ἑξ., ὑπὸ *Fr. Wieseler*).—*Campbell Lew.*, «Religion in greek literature» (1898). Βλ. καὶ βιβλιογραφίαν ἐν Ι' κεφαλαίῳ *Ἑλληνικὸς πολιτισμός, Τέχνη*.

Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία. (Ἐνταῦθα παρατίθενται τὰ ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν ἱστορίαν της ἀφορῶντα ἔργα. Τὰς συνθετικὰς ἱστορικὰς ἐργασίας ζήτει ἐν τῷ Ε' κεφαλαίῳ *Ἱστορία*.)

Πηγαί: Οἱ πολιτικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοὶ συγγραφεῖς τῆς βυζαντινῆς περιόδου καὶ ἡ ἐν τοῖς ἀκολούθοις ἔργοις ἱστορικὴ ὕλη: *Mansi J. D.*, «Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio» (Paris 1759 κ. ἑ. συνεχιζομένη, ἐνῷ ἀπὸ τοῦ 1891 ἤρξατο ἡ β' ἐκδ.).—*Migne I. P.*, «Patrologiae cursus completus. Ser. graeca» (Paris 1857—66, 161 τ.).— *Miklosich F.* καὶ *Müller I.*, «Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. Tom. I—XI. Acta patriarchatus Constantinopolitani» (Vindobonae 1860—62).— *Parthley G.*, «Hieroclis synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum» (Berolini 1866).— *Δημητρακόπουλος Ἀνδρ. Κ.* (ἀρχιμ.), «Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη» (Λειψία 1866).— *Παπαδόπουλος Κεραμεὺς Α.*, «Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας» (Πετρούπολις 1891—1898, τ. 5).— *Gelzer H.*, «Ungedruckte und ungenügend veröff. Texte der Notitia episcopatuum» (ἐν «Abhandl. d. kais. bayer. Akademie d. Wissensch.», I Classe XXI/1900 München).— *Δελικάνης Καλλιν.* (ἀρχιμ.), «Τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχειοφυλακίου σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα» (Κωνσταντινούπολις 1903—1905, τ. 3).— *Grumel V.*, «Les regestes des actes du patriarcat byzantin» (Paris 1933) κ. ἑ.). — *Gerland E.*, «Corpus notitiarum episcopatuum Ecclesiae orientalis graecae» (Paris 1933 κ.ἑ.).

Ἐκκλησιαστικαὶ ἱστορίαι καὶ γενικὰ ἔργα: *Le Quien*, «Oriens Christianus» (Parisiis 1740, τ. 3) — *Cornelius F.*, «Creta sacra» (Ἐνετία 1755, τ. 2).— *Μελέτιος* (μητροπ. Ἀθηνῶν), «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία» (Βιέννη 1781, τ. 3) — *Φαρμακίδη Θεόκλ.*, «Ὁ Συνοδικὸς τόμος ἢ Περὶ ἀληθείας» (Ἀθῆναι 1852).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἀπολογία» (Ἀθῆναι 1852).— *Κωνσταντίνου (πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων)*, «Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα» (Ἀθῆναι 1862—66, τ. [illegible], ἐκδ. Σοφοκλ. Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων).— *Γεδεὼν Μ.*, «Πατριαρχικοὶ πίνακες» (Κωνσταντινούπολις 1890).— *Διομήδης-Κυριακὸς Α.*, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία» (Ἀθῆναι 1897, τ. 3).— *Hore A. H.*, «Eighteen centuries of the orthodox greek church» (London 1899) — *Διομήδη Κυριακὸς Α.*, «Geschichte der orientalischen Kirchen von 1453—1898» (Leipzig 1902).— *Norden W.*, «Das Papstum und Byzanz» (Berlin 1903, β' ἐκδ.). — *Βαφείδης Φιλάρ.* (μητρ. Διδυμοτείχου), «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία» (Κωνσταντινούπολις 1912, τ. 3, Ἀλεξάνδρεια 1923).— *Παπαδόπουλος Χρ. Α.*, (ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν), «Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1920, Α').— *Μαζαράκης Γ. Γ.*, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Αἰγύπτῳ ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» 1927—1931).— *Bücherbger M.—Hofmnnn K.*, «Lexikon für Theologie und Kirche» (Friburg 1930).— *Παπαδόπουλος Χρ.* (ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν), «Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων» (Ἀλεξάνδρεια 1910). — *Poulet Ch.*, «Histoire du christianisme» (Paris 1912 κ.ἑ.).—*Παπαδόπουλος Χρ.* (ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν), «Οἱ νεομάρτυρες» (Ἀθῆναι, β' ἐκδ., 1934).—Πλουσίαν βιβλιογραφίαν διὰ τοὺς μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος χρόνους βλ. καὶ ἐν τῇ «Geschichte der byzantinische Literatur» τοῦ *Krumbacher*, τόμῳ Γ'/1900, σελ. 579—591 τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τοῦ *Γ. Σωτηριάδου*.

Εἰδικὰ ἔργα: *Maurer G. L. von—*, «Das griech. Volk in öffentl., kirchl. und privatrechtl. Beziehung» (Heidelberg 1833, τ. 3).— *Μαυροκορδᾶτος Γ.*, «Ἡ θεοτείχιστος Ἐκκλησία» (Ἀθῆναι 1854).— *Δημητρακόπουλος Ἀνδρόν.* (ἀρχιμ.), «Ἱστορία τοῦ σχίσματος τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας» (Λειψία 1867).— *Hergenröther J.*, «Photius Patriarch von Konstantinopel» (Ratisbonae 1867—1869, τ. 3).— *Friedrich J.*, «Ueber die Sammlung der Kirche von Thessalonik und das päpstliche Vicariat für Illyricum» (ἐν «Sitzungsber. d. bayer. Akademie, Phil.-Hist. Klasse 1891).— *Duchesne L.*, «Les anciens évêchés de la Grèce» (ἐν «Mélanges d'archéol. et d'histoire», Paris XV/1895).— *Λεπόρσκυ Π.*, «Ἱστορία τοῦ ἐξαρχάτου Θεσσαλονίκης μέχρι τοῦ χρόνου τῆς ἑνώσεώς του μετὰ τοῦ Πατριαρχείου» (Πετρούπολις 1901, ρωσιστί).— *Gelzer H.*, «Das Patriarchat von Achrida, Geschichte und Urkunden» (Leipzig 1902).—*Beth*, «Die orientalische Christenheit der Mittelmeerländer» (1902).—*Harnack A.*, «Die Mission und Ausbreitung des Christentums in dem ersten drei Jahrhunderten (Leipzig 1906) — *Παπαμιχαὴλ Γρ.*, «Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς» (Πετρούπολις — Ἀλεξάνδρεια 1911).— *Ζερλέντης Π.*, «Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου Θαλάσσης» (Ἑρμούπολις 1913—1922, τ. 2) — *Λαγοπάτης Σ. Ν.*, «Γερμανὸς Β', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως—Νικαίας» (Τρίπολις 1914).— *Σοκόλωφ Ι.*, «Ἐπαρχιακὰ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως» (Πετρούπολις 1915, ρωσιστί).— *Πιπέρκοβιτς Αἰμ.*, «Τὸ Ἰλλυρικὸν καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ δίκαια τῶν Ἐκκλησιῶν Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὰς λατινικὰς βλέψεις» (Ἀθῆναι 1919).— *Παπαδόπουλος Χρ.* (ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν), «Αἱ ἐπαρχίαι τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς μέσους χρόνους» (Ἀθῆναι 1923).— *Πολάκης Παρθ.* (διάκ.), «Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου» (Ἱεροσόλυμα 1923).—*Duchesne L.*, «L'église au VI siècle» (Paris 1925).— *Παπαδόπουλος Χρ.* (ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν), «Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι 1928).— *Παπαδόπουλος Νικ. Π.*, «Ἐκκλησιαστικαὶ σελίδες ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» (ἐν «Χριστιανικῷ Ἡμερολογίῳ» τοῦ 1929).— *Βαφείδης Φιλάρ.* (μητροπ. Ἡρακλείας), «Τὸ πρωτεῖον τοῦ πάπα τῆς Ρώμης (Θεσσαλονίκη 1929) — *Παπαδόπουλος Χρυσ.* (ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν), «Τὸ πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης (1930).— *Halecki Osk.*, «Un empereur de Byzance à Rome ... pour l'union des églises. 1355—1375 (Βαρσοβία 1930).— *Ianin I. R.*, «Au lendemain de la conquête de Constantinople. Les tentatives d'union des églises» (ἐν «Échos d'Orient» 36/1933).

Σύγχρονος ἑλληνικὴ Ἐκκλησία: *Κουργκάνωφ Θ. Α.*, «Ὀργάνωσις τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδος» (Καζὰν 1871, ρωσιστί).— *Δημητρακόπουλος Ἀνδρόν.* (ἀρχιμ.), «Ὀρθόδοξος Ἑλλάς» (Λειψία 1872) — *Δαμαλᾶς Ν. Μ.*, «Περὶ διαρρυθμίσεως τῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας» (Ἀθῆναι 1876).— *Κοφινιώτης Εὐάγ.*, «Ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία» (Ἀθῆναι 1897). — *Palmieri A.*, «La chiesa ellenica nel secolo XIX (ἐν Bessarione» III/1902).— *Πετρακάκος Δ. Π.*, «Zur rechtl. Stellung der hellen. Kirche» (ἐκ τοῦ «Festschrift f. Emil Friedberg», Leipzig 1907). — *Πετρακάκος Δ. Α.*, «Πολιτεία καὶ Ἐκκλησία» (ἐν «Δικαιοσύνης» Γ'/1908, σ. 96—102).— *Δυοβουνιώτης Κ.*, «Σχέσις Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1916).— *Σωτηρίου Γ.*, «Περὶ τῆς ἐξωτερικῆς περιβολῆς τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ κλήρου» (ἐν Γρηγορίῳ Παλαμᾷ Γ'/1919). — «Ἑβδομηκονταπενταετηρὶς τῆς Ριζαρείου ἐκκλησιαστικῆς σχολῆς» (Ἀθῆναι 1920).— *Μπαλάνος Δ. Σ.*, «Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία» (Ἀθῆναι 1920).— *Ἀλιβιζᾶτος Α. Σ.*, «Ἡ κοινωνικὴ καὶ διοικητικὴ ὀργάνωσις καὶ δρᾶσις τῆς Ἐκκλησίας» (Θεσσαλονίκη 1920).— *Ἀνδρούτσος Χρ.*, «Ἐκκλησία καὶ πολιτεία ἐξ ἀπόψεως ὀρθοδόξου (Ἀθῆναι 1920).— *Κωσταρίδης Εὐ.*, «Ἡ σύγχρονος ἑλληνικὴ Ἐκκλησία» (Ἀθῆναι 1921).— *Ἀλιβιζᾶτος Α. Σ.*, «Ἡ κοινωνικὴ ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας (Ἀθῆναι 1925).— *Βελανιδιώτης Ἰεζ.* (ἀρχιμ.), «Ἐκκλησία καὶ πολιτεία» (Ἀθῆναι 1927).— *Μπαλᾶνος Δ. Σ.*, «Ἡ θεολογικὴ σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν» (ἐκ τῶν Ἐναισίμων ἐπὶ τῇ λε' ἐπετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως Χρυσοστ. Παπαδοπούλου, ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν Ἀθῆναι 1931).— *Παπαδόπουλος Χρ.* (ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν), Περὶ τῆς συγχρόνου πνευματικῆς δράσεως καὶ κοινωνικῆς προνοίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1933).

Μοναχικὸς βίος καὶ μοναστήρια: *Γεδεὼν Μ.*, «Ἄθως» (Κωνσταντινούπολις 1885).—*Σμυρνάκης Γ.*, «Τὸ ἅγιον ὄρος» (1903).— *Βλάχος Κ.*, «Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἄθω» (Βόλος 1903).— *Μεταξάκης Μελ.* (πατρ. Ἀλεξανδρείας), «Τὸ ἅγιον ὄρος καὶ ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ ἐν Ἀνατολῇ» (Ἀθῆναι 1913). — *Ράλλης Κ. Μ.*, «Περὶ τῶν μοναστηριακῶν σφραγίδων κατὰ τὸ δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας» (1914).— *Βαμβέτσος Α.*, «Τὸ ἅγιον ὄρος καὶ ἡ ἑλληνικὴ πολιτική (Ἀθῆναι 1917).— *Κτενᾶς Χρ.*, «Νεώτεραι πηγαὶ πρὸς καθορισμὸν τῶν θεσμῶν τοῦ ἁγίου Ὄρους» (ἐν «Γρηγορίῳ Παλαμᾷ» 1918).— *Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτου*, «Ἁγιορειτικὴ πολιτεία» (Θεσσαλονίκη 1921).—*Ράλλης Κ.Μ.*, «Περὶ τῶν μονῶν καὶ τῆς διαιρέσεώς των κατὰ τὸ δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας» (Ἀθῆναι 1924).— *Κουρίλα Σ.*, «Περὶ μοναχικοῦ βίου» (Θεσσαλονίκη 1924). — *Πετρακάκος Δ. Α.*, «Τὸ μοναχικὸν πολίτευμα τοῦ ἁγίου Ὄρους» (Ἀθῆναι 1925) — «Ὁ καταστατικὸς χάρτης τοῦ ἁγίου Ὄρους καὶ αἱ ἐξ αὐτοῦ ἀδικίαι κατὰ τῶν κελλιωτῶν» (Ἀθῆναι 1931).— *Koch H.*, «Auf Athos» (Posen 1933). —*Janin R.*, «Les monastères à Byzance» («Échos d'Orient» 36/1933).

Σχέσεις πρὸς τὰς λοιπὰς ἐκκλησίας: *Schmidt H. J.*, «Kritische Geschichte der neugriech. und der russischen Kirche κ.τ.λ.» (Mainz 1840).—*Δαμαλᾶς Ν. Μ.*, «Περὶ τῆς σχέσεως τῆς ἀγγλικῆς ἐκκλησίας πρὸς τὴν ὀρθόδοξον» (Λονδῖνον 1867) —*Duchesne L.*, «Les églises séparées» (Paris 1905).—*Γεδεὼν Μ.*, «Ἔγγραφα πατριαρχικὰ καὶ συνοδικὰ ἐπὶ τοῦ βουλγαρικοῦ ζητήματος» (Κωνσταντινούπολις 1908).—*Bousquet J.*, «L'unité des églises et le schisme grec» (Paris 1913).—*Παπαδόπουλος Χρ.* (ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν), «Αἱ ὀρθόδοξοι ἐκκλησίαι Σερβίας καὶ Ρουμανίας» (Ἱεροσόλυμα 1923).—*Schwarzlose K.*, «Grundzüge des deutschen evangelischen und des orthodox—morgenländischen Kirchenrechts» (1924).— *Καρπάθιος Ἐμμ.* (ἀρχιμ.), «Τὸ βουλγαρικὸν σχίσμα» (ἐν Θεολογίᾳ» Γ', 1925, πλουσία βιβλιογραφία).—*Zankow St.*, «Die Lage und die Verfassung des neuesten Orthodoxen Kirchen» (Sofia 1929).

Λατινικὴ ἐκκλησία Ἑλλάδος: *Eubel C.*, «Hierarchia catholica medii aevi» (Münster 1898—1901).—*Gerland E.*, «Neue Quelle zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras» Leipzig 1900) —*Gerola Gius.*, «I franciscani in Creta» (ἐκ τῶν «Collectanea Franciscana», II 1932).—*Bréhier L.*, «L'église de l'Orient au Moyen Age. Les croisades» (Paris 1907, γ' ἐκδ. 1911).—*Παχνὸς Α.*, «Μελέτιος Πηγᾶς καὶ οἱ ἐν Χίῳ Ἰησουῗται» (Ἀθῆναι 1914).

Ἐκκλησιαστικὰ καὶ θεολογικὰ περιοδικά: «Θρησκευτικὴ Φωνὴ» (1869—1871, ὑπὸ *Α. Διομήδους-Κυριακοῦ*).— «Θρησκευτικὴ Φωνὴ» (δεκαπενθήμερος ἐν Ἀθήναις 1880—1882). — «Ὀρθόδοξος Ἐπιθεώρησις» (1880—1882, ὑπὸ *Α. Διομήδους-Κυριακοῦ*).— «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» (ὄργανον πατριαρχ. Κωνσταντινουπόλεως, 1880—1923).— «Σιὼν» (ἑβδομαδιαία ἐν Ἀθήναις, 1881—1889, εὑρετήριον ὑπὸ *Ἰεζεκιὴλ Βελανιδιώτου* 1909).— «Φωνὴ τῆς Ἐκκλησίας» (ἑβδομαδιαία ἐν Ἀθήναις ὑπὸ *Δ. Χριστοπούλου* καὶ *Εὐ. Κοφινιώτου*, 1882—1884).— «Ἱερὸς Σύνδεσμος» (ἑβδομαδιαῖον ὄργανον τοῦ ὁμωνύμου ἐν Ἀθήναις συλλόγου ἀπὸ τοῦ 1894. Τούτου τριμηνιαῖον παράρτημα ἡ «Ὀρθόδοξος Θεολογικὴ Ἐπιθεώρησις», ἀπὸ τοῦ 1922).— «Καθολικὴ Ἐπιθεώρησις» (ἐν Σύρῳ ἱδρυθεῖσα τῷ 1903).—«Νέα Σιὼν» (ἀπὸ τοῦ 1904 ἐν Ἱεροσολύμοις).— «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» (μηνιαία ἐπιθεώρησις ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἀπὸ τοῦ 1908, ἐκδίδουσα ἀπὸ τοῦ 1911 τὸ «Ἐγκόλπιον Ἡμερολόγιον τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου».— «Πάνταινος» (ἱδρυθὲν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῷ 1908).—«Ἁγιοταφικὸν ἡμερολόγιον» (ἐν Ἱεροσολύμοις, ἱδρυθὲν τῷ 1912). — «Χριστιανικὴ Κρήτη» (ἐν Ἡρακλείῳ, 1912—1915, ὑπὸ *Στ. Ξανθουδίδου*, τετραμηνιαῖον ὄργανον τῆς Κρητικῆς ἐκκλησίας).— «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» (δεκαπενθήμερον περιοδικὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐκδιδόμενον ἀπὸ τοῦ 1917).—«Ἐκκλησία» (ἑβδομαδιαῖον ὄργανον Ἐκκλησίας Ἑλλάδος, ἐκδιδόμενον ἐν Ἀθήναις ἀπὸ τοῦ 1923).— «Θεολογία» (προνοίᾳ τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν, ἱδρυθεῖσα τῷ 1923).—«Χριστιανικὸν Ἡμερολόγιον» (ἱδρυθὲν ἐν Ἀθήναις τῷ 1925 ὑπὸ *Εὐγ. Κωσταρίδου*, ἀρχιεπ.).—«Ἡμερολόγιον ἁγιορειτικὸν» (ἱδρυθὲν ἐν Ἀθήναις τῷ 1927 ὑπὸ *Σάββα* ἱερομονάχου).—«Φωνὴ τῆς Ὀρθοδοξίας» (ἑβδομαδιαία εἰκονογραφημένη, ἱδρυθεῖσα ἐν Ἀθήναις τῷ 1928).

Digitized by Google

Η. ΓΛΩΣΣΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ

1) **Ἀρχαία Ἑλληνική.** *Γενικαὶ παρατηρήσεις.* Ἡ γλῶσσα εἶναι ἐκ τῶν πρώτων δημιουργημάτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἔπλασεν αὐτὴν πάντως στοιχειώδη κατὰ πρῶτον καὶ ἔκτοτε ἐξηκολούθησε κατὰ πάντας τοὺς αἰῶνας ν' ἀναπτύσσῃ αὐτὴν συμφώνως πρὸς τὰς ἑκάστοτε καὶ ἑκασταχοῦ ἀνάγκας καὶ πρὸς τὸν πολιτισμὸν αὐτοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζῷον κοινωνικόν, τουτέστι ζῇ πάντοτε καὶ πανταχοῦ ἐν κοινωνίᾳ μικρᾷ ἢ μεγάλῃ, διὰ τοῦτο ἕκαστος ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ πλησίον—συνήθως ἄνευ ἐπιγνώσεως—καὶ ἡ γλῶσσα ἑκάστου ρυθμίζεται καὶ μεταρρυθμίζεται διαρκῶς κατὰ τὴν γλῶσσαν τῶν ἄλλων. Ἕνεκα τούτου ἡ ἀλλοίωσις τῆς λαλουμένης γλώσσης ἡ βαθμιαία καὶ ἀνεπαίσθητος εἶναι ἐκ φύσεως ἀναπόφευκτος, διὸ καὶ οὐδέποτε ἡ ἑκάστοτε νεωτέρα γενεὰ ὁμιλεῖ κατὰ πάντα ὁμοίως πρὸς τὴν ἀμέσως προγενεστέραν. Τὴν τοιαύτην σὺν τῷ χρόνῳ μεταβολὴν τῆς γλώσσης παρετήρησε κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὁ Ἐπίκτητος, ὠνόμασε δὲ αὐτὴν παρακολούθησιν ὀνομάτων καὶ τὴν ἀντέτασσε πρὸς τὴν ἑκάστοτε χρῆσιν αὐτῆς. Ὅπως δὲ κατὰ τοὺς χρόνους καὶ τὰς διαφόρους περιόδους εἶναι διάφορος ἡ γλῶσσα, οὕτω καὶ κατὰ τοὺς διαφόρους τόπους. Ἐντεῦθεν εἶναι ἀναγκαία οὐχὶ μόνον ἱστορικὴ παρακολούθησις τῶν ἀλλοιώσεων αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ κατὰ τόπους, ἤτοι διαλεκτικὴ γνῶσις αὐτῆς. Ἀναπτύσσονται δὲ καὶ ἐπιδίδουν αἱ κατὰ χρόνους καὶ τόπους γλωσσικαὶ αὗται ἀλλοιώσεις τοσοῦτον, ὥστε, ἂν δὲν ὑπάρχῃ ἰσχυρὸν τὸ αἴσθημα τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος καὶ ἐπικοινωνία ἱκανή, δύναται ἡ γλῶσσα νὰ διασπασθῇ βαθύτατα καὶ οὕτως ἐκ μιᾶς γλώσσης νὰ προέλθουν δύο ἢ καὶ περισσότεραι, ὅπως λ. χ. αἱ ἐκ τῆς λατινικῆς ἀναπτυχθεῖσαι ρωμανικαὶ γλῶσσαι.

Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀλλοίωσις τῆς γλώσσης παρατηρεῖται καὶ εἰς τοὺς φθόγγους καὶ εἰς τὴν κλίσιν καὶ εἰς τὰς σημασίας τῶν λέξεων καὶ εἰς τὴν παραγωγὴν καὶ σύνθεσίν των καὶ εἰς τὴν σύνταξιν καὶ εἰς τὸ λεξιλόγιον, ἤτοι εἰς ἅπαντα ἀνεξαιρέτως τὰ στοιχεῖα αὐτῆς. Πλὴν τούτου παρατηρεῖται ὅτι διὰ τὰς πολιτικὰς καὶ καθόλου ἱστορικὰς περιστάσεις ἡ γλῶσσα λαοῦ τινος δύναται νὰ καλλιεργηθῇ, ν' ἀναπτυχθῇ καὶ νὰ διαδοθῇ ἢ καὶ τοὐναντίον νὰ περιορισθῇ, νὰ παραμεληθῇ, νὰ ἀναμειχθῇ μὲ ἄλλην ἢ καὶ νὰ ἐξαφανισθῇ. Ἀλλὰ καὶ ἐντὸς μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς γλώσσης εἶναι δυνατὸν μία ἐκ τῶν διαλέκτων της νὰ κριθῇ ὑπερτέρα τῶν ἄλλων καὶ νὰ ἐκβάλῃ αὐτὰς ἐκ τῆς καθολικῆς χρήσεως.

Γενικὴ ἐπισκόπησις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς ἱστορίας αὐτῆς. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος κατὰ τὴν μακρὰν σταδιοδρομίαν του ὑπέστη πολλὰς καὶ ποικίλας περιπετείας, ὅτι ἐξηπλώθη εἰς χώρας ἀλλογλώσσους, ὅτι ἐδέχθη θρησκείαν ἄλλου λαοῦ, διοίκησιν, ἡμερολόγιον (Ἰανουάριος, Φεβρουάριος, Μάρτιος κλπ.) καὶ ὄνομα ἔτι ἄλλου λαοῦ, ὅτι διῳκήθη κατὰ καιροὺς ποικιλοτρόπως, ὅτι ἐκαλλιέργησε τὰ γράμματα (καὶ τὸν πολιτισμὸν ἐν γένει) διαφόρως κατὰ τοὺς διαφόρους χρόνους κλπ., ὀφείλομεν ἤδη ἐκ τῶν προτέρων νὰ εἰκάσωμεν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ὑπέστη πολλὰς καὶ ποικίλας περιπετείας καὶ πολλὰς κατὰ τὸν μακρὸν χρόνον ἀλλοιώσεις. Ἐκ τούτου καθίσταται φανερὸν ὅτι ἡ ἀκριβὴς καὶ ἐπιστημονικὴ γνῶσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης δὲν δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ, ἂν δὲν παρακολουθῆται καὶ ἡ βαθμιαία ἐξέλιξις αὐτῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον· καὶ τοῦτο ἐν στενῇ πάντοτε συναφείᾳ πρὸς τὸν βίον τοῦ λαλήσαντος καὶ λαλοῦντος ἔτι αὐτὴν ἑλληνικοῦ ἔθνους. Εἶναι δὲ ἡ μελέτη καὶ γνῶσις αὕτη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀναγκαία καὶ χρήσιμος οὐχὶ μόνον εἰς ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας, ἀλλὰ καὶ εἰς πάντα λόγιον καὶ μελετητὴν τοῦ καθόλου πολιτισμοῦ. Διότι, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐγράφησαν ἀριστουργήματα λογοτεχνικά, καὶ δὴ ὅλως πρωτότυπα, ἤτοι ἄνευ μιμήσεως ἄλλων προτύπων, ἀριστουργήματα οὐχὶ μόνον κατὰ τὸ περιεχόμενον, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν γλωσσικὴν μορφήν. Εἰς τὴν γλῶσσαν ταύτην ἐγράφησαν ἔργα φιλολογικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ἀθάνατα, ἀποτελοῦντα τὴν βάσιν τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ καὶ κληρονομιὰν κοινήν, κτῆμα ἀνεκτίμητον ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος. «Χωρὶς τὴν Ἑλλάδα, τὴν διανοητικὴν μητέρα ὁλοκλήρου τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι ἄγνωστον ποῦ θὰ ἤμεθα καὶ τί θὰ ἤμεθα—ἀναφωνεῖ λόγιος ἐπιφανὴς τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων—· ἡ Ἑλλὰς εἶναι ὁ ἥλιος τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Καὶ μετ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν δύσιν της ἀφήνει μίαν λάμψιν τόσον ἰσχυράν, ὥστε ἀπὸ τὰς ἀκτῖνάς της νὰ ἀναγεννηθῇ τὸ μεσαιωνικὸν λυκόφως». Εἶναι εὐνόητον ὅτι, ὅπως τοῦ καθόλου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἡ ἐπίδρασις ὑπῆρξε καὶ εἶναι μεγάλη καὶ εὐρεῖα, οὕτω καὶ ἡ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης—τῆς ἀξίας κατὰ τὸν Κικέρωνα νὰ λαλῆται ὑπὸ τῶν θεῶν. Οὐχὶ μόνον ἡ λατινική, ἀλλὰ καὶ αἱ νεώτεραι εὐρωπαϊκαὶ γλῶσσαι καὶ διάφοροι ἀσιατικαὶ καὶ λοιπαὶ γλῶσσαι ἐπλουτίσθησαν κατὰ διάφορον ἑκάστη βαθμὸν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἑλληνικῆς.

Διαίρεσις τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὅπως καὶ πάσης ἐν γένει γλώσσης ἡ ἱστορία, δύναται νὰ διαιρεθῇ διττῶς, ἤτοι: 1) Εἰς *ἐξωτερικὴν* καὶ *ἐσωτερικήν*, καθ' ὅσον ἐξετάζει ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ τῆς πρώτης κοιτίδος της καὶ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς τὰ τῆς σχέσεως καὶ συγγενείας αὐτῆς πρὸς ἄλλας γλώσσας, τὰ τῆς κατὰ τοὺς μακροὺς αἰῶνας ἐξαπλώσεως καὶ ἐπεκτάσεώς της καὶ τἀνάπαλιν τὰ τῆς ἐπ' αὐτὴν ἐπιδράσεως καὶ ἀναμείξεως ἄλλων γλωσσῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ γενικὰ γνωρίσματά της, τὰς διαλέκτους αὐτῆς καὶ τοὺς γενικοὺς χαρακτῆράς των, τὴν χρῆσιν τούτων, τὴν ἐκβολήν των ὑπὸ μιᾶς ἐκ τούτων, διαδοθείσης πανταχοῦ καὶ καταστάσης *κοινῆς*, ἐθνικῆς γλώσσης, τὰ γνωρίσματα τῆς κοινῆς ταύτης καὶ τὴν διὰ τῶν αἰώνων ἐξέλιξιν αὐτῆς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἐξέλιξιν φωνητικήν, μορφολογικήν, σημασιολογικήν, λεξιλογικήν, συντακτικήν. 2) *Χρονικῶς* εἰς διαφόρους περιόδους. Πρώτη περίοδος εἶναι ὁ μακρὸς χρόνος ὁ ἀπὸ τοῦ χωρισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀπὸ τῶν ἄλλων ἰαπετικῶν γλωσσῶν μέχρι τῆς ὁριστικῆς ἐγκαταστάσεως ἑκάστου ἑλληνικοῦ φύλου εἰς τὴν ἐκ τῆς ἱστορίας γνωστὴν εἰς ἡμᾶς χώραν του. Δευτέρα περίοδος εἶναι ἡ ἀρχαία. Τρίτη ἡ μεταγενεστέρα (ἤτοι ἡ κατὰ τοὺς μακεδονικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους). Τετάρτη ἡ μεσαιωνικὴ καὶ πέμπτη ἡ τῶν νεωτέρων χρόνων. Πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι αἱ περίοδοι αὗται δὲν χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ σινικοῦ τείχους. Τοὐναντίον μάλιστα αἱ παλαιότεραι ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τὰς νεωτέρας, τῶν ὁποίων αἱ δεύτεραι εἶναι συνέχεια καὶ τέκνα. Ἀλλὰ παρὰ τὴν στενὴν ταύτην ἀλληλουχίαν καὶ τὸν στενὸν σύνδεσμόν των, εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι αἱ τύχαι καὶ αἱ ἀλλοιώσεις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν ἑκάστῃ ἐκ τῶν περιόδων τούτων ὑπῆρξαν τόσον μεγάλαι καὶ σημαντικαί, ὥστε δικαίως ὀφείλουν νὰ ἐξαίρωνται καὶ νὰ ἐξετάζωνται ἑκάστη χωριστά.

Πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Αὗται εἶναι: α') Ἡ μικρὰ *γραπτὴ παράδοσις* αὐτῆς. Κατ' εὐτυχίαν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐγράφη ἐνωρὶς καὶ πολλῶν ἐκ τῶν διαλέκτων της διεσώθησαν καὶ παρεδόθησαν εἰς ἡμᾶς γραπτὰ μνημεῖα. Πλὴν τούτου, ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἐξητάσθη γραμματικῶς καὶ λεξικογραφικῶς ἤδη ὑπὸ τῶν παλαιῶν. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς κατόπιν χρόνους μέχρι σήμερον ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν ἐλαλεῖτο μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐγράφετο ὁπωσδήποτε, διὸ ἔχομεν γραπτὰ μνημεῖά της ἐκ πάντων τῶν αἰώνων. Διὰ τοῦτο ἡ γραπτὴ παράδοσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἶναι πλουσιωτέρα καὶ μᾶλλον συνεχὴς καὶ ἀδιάκοπος ἢ πάσης ἄλλης γλώσσης, ἀληθῶς ἐξαιρετική. β') Ἡ *προφορικὴ παράδοσις* αὐτῆς. Ἐπειδὴ καὶ τῆς παλαιᾶς γλώσσης μόριά τινα μόνον ἐγράφησαν (πάντοτε καὶ πανταχοῦ ὀλίγα μόνον στοιχεῖα τῆς ἀληθῶς εὐχρηστούσης παρὰ τοῖς λαοῖς γλώσσης γράφονται) καὶ ἐκ τούτων πάλιν μέρος μόνον διεσώθη μέχρις ἡμῶν (μερικῶν μάλιστα χωρῶν, ὅπως λ. χ. τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, ὀλίγαι μόνον λέξεις περιῆλθον εἰς ἡμᾶς) καὶ ἐπειδὴ προσέτι κατὰ τὸν μεσαίωνα ἡ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων λαλουμένη γλῶσσα δὲν ἐγράφετο ὅπως ἐλαλεῖτο, ἐξηκολούθει ὅμως ἀδιαλείπτως νὰ ζῇ, ἤτοι νὰ ὁμιλῆται ὑπὸ τοῦ λαοῦ, νὰ διατελῇ πάντοτε μέχρι τῆς σήμερον ἑνιαία καὶ ἀδιαίρετος, διὰ τοῦτο εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ προφορικὴ παράδοσις — τουτέστιν ἡ γλῶσσα, τὴν ὁποίαν κληρονομήσαντες παῖς παρὰ πατρὸς καὶ γενεὰ παρὰ γενεᾶς ὁμιλοῦμεν σήμερον πανταχοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου — δύναται προσηκόντως μελετωμένη νὰ συμπληρώσῃ καὶ νὰ διορθώσῃ πάμπολλα ἐκ τῆς γραπτῆς παραδόσεως. Πρὸ πάντων ἔχει ἀνάγκην τῆς μελέτης ταύτης ἡ μεσαιωνικὴ ἑλληνική, ἡ ὁποία μόνον ἀπὸ τὴν πλουσιωτάτην νεοελληνικὴν ὁμιλουμένην ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ἐπιστημονικῶς ἐξητασμένην ἀρχαίαν ἑλληνικὴν δύναται νὰ νοηθῇ καὶ νὰ διαφωτισθῇ κατὰ τὸ δυνατὸν ὀρθῶς καὶ προσηκόντως.

Ἐξ ἀμφοτέρων τῶν πηγῶν τούτων ἀντλοῦντες δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἐξέλιξιν τῆς γλώσσης μας ἐπὶ τρεῖς περίπου χιλιετηρίδας. Εἶναι δὲ ἡ μακραίων αὕτη ἐξέλιξις διδακτικωτάτη οὐχὶ μόνον αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ γενικωτέρας ἀπόψεως, καθ' ὅσον συντελεῖ τὰ μάλιστα εἰς τὴν κατανόησιν τῆς καθόλου γλωσσικῆς ἐξελίξεως καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς μεθόδου τῆς γλωσσικῆς ἐρεύνης.

Προϊστορικὴ περίοδος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. *Περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς γλώσσης αὐτῶν.* Διὰ τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας ἀπεδείχθη περιτράνως ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀνήκουν εἰς τὴν μεγάλην ***ἰαπετικὴν*** (ἢ ***ἰνδοευρωπαϊκὴν*** καὶ *ἰνδογερμανικὴν* καλουμένην) ὁμοεθνίαν, ὅτι δηλαδὴ μετ' ἄλλων λαῶν: τῶν Ἰνδῶν, Περσῶν, Βακτρίων, Ἀρμενίων, Σλαύων, Γερμανῶν, Κελτῶν, Λατίνων κλ., Ἰλλυριῶν καὶ ἄλλων (ὀνομαζομένων πάντων ἰαπετικῶν ἢ ἰνδοευρωπαϊκῶν ἢ ἰνδογερμανικῶν) ἀπετέλεσαν πάλαι ποτέ, εἰς χρόνους προϊστορικούς, ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν λαόν, τὸν ὡσαύτως καλούμενον «ἰαπετικόν», ὅστις, ἐξαπλωθεὶς σὺν τῷ χρόνῳ εἰς εὐρυτάτας χώρας, διεσχίσθη εἰς τοὺς ῥηθέντας λαούς. Περὶ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου τῆς συμβιώσεως τούτων, ἤτοι περὶ τῆς ἀρχικῆς κοιτίδος τῶν ἰαπετικῶν λαῶν, οὐδὲν εἶναι βέβαιον. Ἄλλοτε ἐπιστεύετο ὅτι πρώτη πατρίς των ἦτο ἡ Ἀσία, καθόσον αὕτη, κατὰ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, ἐθεωρεῖτο κοιτὶς παντὸς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Σήμερον θεωρεῖται πιθανώτερον ὅτι ἡ Εὐρώπη καὶ μάλιστα ἡ κεντρικὴ καὶ ἡ βορεία, ὑπῆρξεν ἀφετηρία τῆς εὐρυτάτης ἐξαπλώσεως τοῦ ἰαπετικοῦ ἔθνους. Καὶ τοῦτο, διότι κατὰ πρῶτον αἱ μετανάστευσεις τῶν λαῶν, κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς τοὐλάχιστον χρόνους, ὁρμῶνται κανονικῶς ἐκ τῶν βορειοτέρων πρὸς τὰς νοτιωτέρας καὶ εὐκρασεστέρας χώρας, εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι καὶ παλαιότερον οὕτως ἐγίνετο· δεύτερον δέ, διότι ὡρισμένα ὀνόματα φυτῶν, φυομένων καὶ εὐδοκιμούντων εἰς μόνας τὰς βορείας χώρας, εἶναι ἐν χρήσει καὶ εἰς τινας τῶν μεσημβρινώτερον λαλουμένων γλωσσῶν. Καὶ εἶναι μὲν γνωστὸν ὅτι αἱ σημασίαι τῶν λέξεων (καὶ μάλιστα τῶν δηλουσῶν φυτά) μεταβάλλονται, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα φαίνεται πιθανόν, ὅτι τὰ φυτὰ τὰ οὕτως ὀνομαζόμενα ἀνῆκον παλαιότατα εἰς ὅλην τὴν ἰαπετικὴν ὁμοεθνίαν. Ἐκ τῆς βορείου καὶ κεντρικῆς Εὐρώπης οἱ ἰαπετικοὶ λαοὶ ἐχώρησαν καθ' ὁμάδας, ἄλλοι μὲν πρὸς ἀνατολὰς μέχρι τοῦ **Περσικοῦ κόλπου καὶ τῶν ἀκτῶν** τ…

Digitized by Google

Ἰνδικοῦ ὠκεανοῦ, ἄλλοι δὲ πρὸς δυσμὰς μέχρι τῶν παραλίων τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὠκεανοῦ καὶ ἄλλοι τελος πρὸς νότον καὶ διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ κατῆλθον εἰς τὴν βραδύτερον κληθεῖσαν Ἑλλάδα. Ὁ χρόνος τῆς ἀπὸ βορρᾶ καθόδου τῶν ἰαπετικῶν φυλῶν φαίνεται ὅτι ἀνήκει εις τὰ τέλη τοῦ νεολιθικοῦ καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ χαλκοῦ αἰῶνος· πάντως πρὸ τοῦ 1500 π. Χ. εἶχον ἐγκατασταθῆ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Πελοπόννησον, διότι ἤδη τότε εἶχε μεταφυτευθῆ ὁ παλαιότερος μινωϊκὸς πολιτισμὸς εἰς Πελοπόννησον καὶ εἶχεν ἀναπτυχθῆ ὁ λεγόμενος μυκηναϊκός, τὸν ὁποῖον ἐξύμνησεν ὁ Ὅμηρος καὶ ὅστις κατελύθη διὰ τῆς καθόδου τῶν Δωριέων, περὶ τὸ 1100 π. Χ.

Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀνήκει εἰς τὴν μεγάλην ἰαπετικὴν γλωσσικὴν ὁμοεθνίαν, ἤτοι καὶ αὕτη ὑπῆρξέ ποτε ἁπλῆ διάλεκτος τῆς «ἰαπετικῆς» γλώσσης, τουτέστι τῆς γλώσσης, ἥτις ὡμιλεῖτο ὑπὸ τοῦ ῥηθέντος ἰαπετικοῦ λαοῦ πρὸ τῆς διασπάσεώς του. Τοῦτο πιστοῦται κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον ἐκ πολλῶν καὶ χαρακτηριστικωτάτων κοινῶν στοιχείων τῆς ἑλληνικῆς πρὸς τὰς λοιπὰς ἰαπετικὰς γλώσσας: τὴν ἰνδικήν, τὴν ἀρχαίαν περσικήν, τὴν ἀρμενικήν, τὴν σλαυϊκήν, τὴν γερμανικήν, τὴν λιθουανικήν, τὴν κελτικήν, τὴν λατινικὴν καὶ τὰς συγγενεῖς πρὸς αὐτὴν ἀρχαίας ἰταλικὰς διαλέκτους κλπ. Εἶναι δὲ τὰ κοινὰ ταῦτα στοιχεῖα ὄχι μόνον λέξεις (ἐκ τῶν ὁποίων ἀποδεικτικώτεραι τῆς συγγενείας εἶναι τὰ ἀριθμητικά:

δύο—ἰνδ. dva—λατ. duo
τρία—λατ. tria—ἰνδ. tri
ἑπτὰ—λατ. septem—ἰνδ. sapta
δέκα—λατ. decem—ἰνδ. dacam κλ.,

αἱ ἀντωνυμίαι:

ἐγὼ—λατ. ego, *ἐμὲ*—λατ. me—ἰνδ. mam, κλ.

καὶ τὰ ὀνόματα τὰ δηλοῦντα συγγένειαν:

μήτηρ (δωρ. *μάτηρ*)—λατ. mater—ἰνδ. mata
πατὴρ—λατ. pater—ἰνδ. pita—γερ. Vater κλ.),

ἀλλὰ καὶ τύποι ὀνομάτων καὶ ῥημάτων:

ναῦς—λατ. navis—ἰνδ. naus, ἑν. αἰτ. *νᾶFα* (ἰων. *νῆα*)—λατ. navem—ἰνδ. navam, πληθ. ὀν. *νᾶFες* ἰων., ἀττ. *νῆες*)—λατ. naves—ἰνδ. navas, δοτ. πληθ. *ναυσὶ*—ἰνδ. nausu κλ.
εἶμι—λατ. eo—ἰνδ. emi, *εἶ*—is—ἰνδ. esi (*εἶτι*) *εἶσι*—λατ. it—ἰνδ. eti, *ἴμες* δωρ.—λατ. imus—ἰνδ. imas κλ. κλ.
γέ-γο-να—ἰνδ. *ja-ja-na*, *δέ-δορκ-α*—ἰνδ. da-darc-a
(*F*)*έ*(*F*)*οικ-α* (ἔοικα)—ἰνδ. vi-ve-ca κλ.
δωρ (*F*)*ἁδὺς* (ἡδὺς)—λατ. suavis—ἰνδ. svadus
(*F*)*ἅδιστος* (ἥδιστος)—ἰνδ. svadistas κ. οὕ. κ.,

προσέτι δὲ παραγωγικαὶ καταλήξεις, ἡ σύνθεσις τῶν λέξεων καί, τὸ σπουδαιότερον καὶ ἐνδεικτικώτερον ὁμοίας ἐν γένει ἰδιοφυΐας τῶν λαῶν τούτων, ἡ σύνταξις. Ταῦτα δὲν εἶναι ἐκ τῶν στοιχείων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα εὐκόλως μεταφέρονται ἀπὸ γλώσσης εἰς γλῶσσαν, ἀλλὰ μόνον κληροδοτοῦνται ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν καὶ δι' αὐτὸ θεωροῦνται ἀποδεικτικώτατα τῆς συγγενείας, ἤτοι τῆς κοινῆς καταγωγῆς τῶν γλωσσῶν.

Ἐξέλιξις τῆς ἑλληνικῆς μετὰ τὴν ἐκ τῆς ἰαπετικῆς ἀπόσπασιν αὐτῆς. Ἐξετάζοντες τὰ διάφορα στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, παρατηροῦμεν ὅτι, πλὴν τῶν ἀνωτέρω ῥηθέντων κοινῶν πρὸς τὰς λοιπὰς ἀδελφὰς ἰαπετικὰς γλώσσας, ἔχει αὕτη καὶ πολλὰ ἄλλα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἴδια αὐτῆς καὶ μάλιστα κοινὰ εἰς ὅλας τὰς ἀρχαίας ἑλληνικὰς διαλέκτους. Τὰ ἰδιαίτερα ταῦτα καὶ συγχρόνως πανελλήνια στοιχεῖα (συνιστάμενα εἰς μεταβολὰς ἢ ἀποβολὰς παλαιοτάτων ἰαπετικῶν στοιχείων καὶ δημιουργίαν νέων) ἀνεπτύχθησαν μετὰ τὸν χωρισμὸν μὲν τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἰαπετικοὺς λαούς, ἀλλὰ πρὸ τῆς διασπάσεώς των εἰς τὰς γνωστὰς ἐκ τῆς ἱστορίας ἑλληνικὰς φυλάς, ἤτοι καθ' οὓς χρόνους οἱ πρόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συνέζων ἀκόμη εἴς τινα χώραν πρὸς βορρᾶν καὶ ἴσως ἐκτὸς τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου κειμένην. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα, τὰ διαστέλλοντα τὴν ἑλληνικὴν ἀπὸ τὰς ἀδελφάς της γλώσσας, ἀποτελοῦν τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Τὰ κυριώτερα ἐκ τούτων εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Ἡ ἀποβολὴ τῶν τελικῶν ἀφώνων. Διὰ τοῦτο λέξις ἑλληνικὴ δύναται νὰ τελειώνῃ μόνον εἰς: ν, ρ, ς (καὶ κς, πς ἢ ξ, ψ): **ἄλλοδ* (λατιν. aliud—*ἄλλο*, **τὸδ* (λατ. quod.—*τό*, τὸ **γάλακτ*—*γάλα*, ὦ **γύναικ*—*γύναι*, **λεγετωδ*—*λεγέτω* κ.οὕ.κ.). 2) Ἡ ἀποβολὴ τῶν ἐρρίνων (ν, μ) πρὸ τοῦ σ + συμφώνου: **δεμς-πότης* — *δεσπότης*, **τριακονστὸς* — *τριακοστὸς* κ.λ. 3) Ἡ μεταβολὴ τῶν s καὶ j ἐν ἀρχῇ λέξεως καὶ πρὸ φωνήεντος καὶ ἐν μέσῳ φωνηέντων εἰς δασεῖαν: *so (ἰνδ. sa)—*ho* ἢ *ὁ*, λατ. sex—*ἕξ*, septem—*ἑπτά*, sequor—*ἕπομαι*, *jos (ἰνδ. jas ἢ yas)—*ὅς*, **γένεσος* — *γενεος*—*γένους*—, **τιμάjω* — *τιμάω*—*τιμῶ*, **φιλέjω*—*φιλέω*—*φιλῶ* κ.λ. 4) Ἡ μεταβολὴ τοῦ τελικοῦ —μ εἰς —ν: malom (malum λατ.)—*μᾶλον* δωρ. (ἰων. ἀττ. *μῆλον*), * ἔφερομ ἰνδ. abharam)—*ἔφερον* κ.οὕ.κ. 5) Ἡ μεταβολὴ τῶν ἠχηρῶν δασέων bh, dh, gh εἰς ἄηχα δασέα ph, th, kh, ἤτοι (κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γραφὴν) φ, χ, θ: ἰνδ. bharami—*φέρω*, *nebhos (ἰνδ. nabhas)—*νέφος*, *bheido—*πείθω* κ.λ. 6) Ἡ ἐξέλιξις τῶν ἰαπετικῶν χειλικοῦ τερωϊκῶν εἰς ὀδοντικὰ καὶ χειλικὰ ὑπὸ διαφόρους ὅρους κατὰ τὰς διαφόρους διαλέκτους (ὅρα περὶ τούτων τὸν Α' τόμον τῶν Ἀκαδημεικῶν Ἀναγνωσμάτων μου, ἔκδ. Β', σελ. 452 κ. ἑξ.). 7) Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ τονικοῦ νόμου τῆς τρισυλλαβίας, ἤτοι τοῦ νόμου, καθ' ὃν ὁ τόνος δὲν δύναται νὰ τίθεται πέραν τῆς προπαραληγούσης, ἐνῷ εἰς τὴν ἰαπετικὴν ὁ τονισμὸς ἦτο ἐλεύθερος καὶ τοιοῦτον διέσωσεν αὐτὸν ἡ ἀρχαία ἰνδική. 8) Ἡ ἑνικὴ ὀνομαστικὴ τῶν πρωτοκλίτων ἀρσενικῶν εἰς —*ας* (ἀντὶ —*α*, ὅπως ἦτο πρότερον καὶ τοῦ ὁποίου λείψανα ἀπαντοῦν καὶ κατ' αὐτοὺς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους) καὶ ἡ ἑνικὴ γενικὴ εἰς —*αο* ἢ —*εω* ἢ —*ου*, κατὰ διαλέκτους: *πολίταο*—*πολίτεω* ἐπικ. ἰων.—*πολίτου* ἀττ., *ταμίας*—*ταμίεω* ἐπ. ἰων. —*ταμίου* ἀττ. κ.λ.). 9) Ὁ σχηματισμὸς τῶν ὑπερθετικῶν ἐπιθέτων εἰς —*τατος* (ἀντὶ εἰς —tamos. ὅπως ἔληγον ταῦτα πρότερον): *ὑπέρ-τατος*, ἀλλὰ op-timus κ.οὕ κ. 10) Ὁ ἐνεργητικὸς παρακείμενος εἰς —*κα*: *λέλυ-κα*, *πέφυ-κα*, *ἔσταλ-κα* κ λ. 11) Ὁ παθητικὸς ἀόριστος εἰς —*θην*: *ἐδό-θην*, *ἐτέ-θην* κ.λ. καὶ ὁ ἐξ αὐτοῦ ὁρμηθεὶς παθητικὸς μέλλων εἰς —*θήσομαι*: *δυ-θήσομαι*, *τεθησομαι* κ.λ. 12) Αἱ ῥηματικαὶ καταλήξεις εἰς —*σθ*—: *λέγε-σθε*, *λεγέ-σθω*, **λελέγ-σθαι*—*λελέχθαι*, *λελύ-σθαι* κ.λ. 13) Ἡ εὐκτικὴ τοῦ μέλλοντος: *λύσοιμι*, *λυσοίμην* κ.λ. 14) Τὸ β' καὶ γ' ἑνικὸν πρόσωπον τῆς ὁριστικῆς τῶν εἰς —*ω* ῥημάτων εἰς —*εις*, —*ει*: *λέγεις*—*λέγει*, *γράφεις*—*γράφει* κ.λ. 15) Τὰ ἀριθμητικὰ *εἷς*—*μία*—*ἕν*. 16) Αἱ ἀντωνυμίαι *οὗτος*, *αὐτός*, *ἐκεῖνος*, *τῆνος*. 17) Καινοτομίαι τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν σύνταξιν ἀξιοσημείωτοι εἶναι ἡ γενικὴ ἀπόλυτος («*τούτων γενομένων*, ἔλεξε τάδε» κ. λ.) καὶ ἡ εὐκτικὴ τοῦ πλαγίου λόγου («ἔλεγεν ὅτι *ἡ ὁδὸς ἔσοιτο* κ.λ.π.»).

Παλαιότατα ξένα στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Ἐκτὸς τῶν φωνητικῶν, μορφολογικῶν καὶ συντακτικῶν διαφορῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀπὸ τὰς ἀδελφὰς αὐτῆς γλώσσας παρατηροῦνται καὶ πλεῖσται λεξιλογικαὶ μεταξὺ τούτων διαφοραί. Πλεῖσται δηλονότι ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ λέξεις δὲν ἔχουν οὐδὲν τὸ ἀντίστοιχον εἰς τὰς ἄλλας ἰαπετικὰς γλώσσας, οὐδὲ δύνανται νὰ ἐτυμολογηθοῦν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς συγκριτικῆς γλωσσικῆς. Τὰ λεξιλογικὰ ταῦτα στοιχεῖα δὲν ἐκληρονομήθησαν ἐκ τῆς μητρὸς γλώσσης, τῆς ἰαπετικῆς, ἀλλ' εἰσῆλθον πιθανῶς εἰς την ἑλληνικὴν ἐκ παλαιοτάτων ξένων γλωσσῶν, ἤτοι ἐκ τῶν γλωσσῶν τὰς ὁποίας ἐλάλουν οἱ λαοί, πρὸς τοὺς ὁποίους ἦλθον οἱ πρόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἰς ἐπαφὴν καὶ ἐπικοινωνίαν κατὰ τὴν ῥηθεῖσαν ἐκ βορρᾶ καὶ ἐκ τῆς ἀρχικῆς κοιτίδος κάθοδόν των, ἔτι δὲ ἐκ τῆς γλώσσης ἢ τῶν γλωσσῶν, τὰς ὁποίας ἐλάλουν οἱ κατοικοῦντες εἰς τὴν χώραν μας κατὰ τὴν εἰς αὐτὴν ἄφιξιν καὶ ἐγκατάστασιν τῶν παλαιοτάτων προγόνων μας. Οἱ προελληνικοὶ οὗτοι λαοὶ ὡς ἀσθενέστεροι ἀφωμοιώθησαν μὲν καὶ συνεχωνεύθησαν, ὡς φαίνεται, πρὸς τοὺς πολεμικωτέρους καὶ ἰσχυροτέρους ἐπήλυδας (πρβλ. *Ἡροδότου* Α' 58 «τὸ Ἑλληνικόν...ἀπὸ μικροῦ τεο τὴν ἀρχὴν ὁρμεόμενον ηὔξετο ἐς πλῆθος ἐθνέων, Πελασγῶν μάλιστα προσκεχωρηκότων αὐτῷ καὶ ἄλλων ἐθνέων βαρβάρων συχνῶν»), ἀλλ' ἐξήσκησαν ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων ἐπίδρασιν καὶ ὡς πρὸς τὰ ἄλλα, καὶ δὴ καὶ ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν. Διότι πάντοτε καὶ πανταχοῦ παρατηρεῖται ὅτι, ὅπου ἔγινε κατάκτησις καὶ συγχώνευσις διαφόρων λαῶν καὶ πολιτισμῶν καὶ μία γλῶσσα ἐπεβλήθη εἰς ἀλλογλώσσους, συνέβησαν τοιαῦται ἐπιδράσεις. Τοιαῦτα παλαιότατα ἐπείσακτα στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς εἶναι κατὰ πρῶτον πολλαὶ τοπωνυμίαι συναπτόμεναι στενῶς πρὸς ἄλλας μικρασιατικάς: *Τίρυνς*—*υνθος*, *Ἐρύμανθος*, *Κόρινθος*, *Ζάκυνθος* κ.λ., *Ἰλισ(σ)ός*, *Κηφι(σ)σός*, *Ὑμηττός*, *Βριλησσός*, *Λυκαβηττός*, *Ἀρδηττός*, *Παρνα(σ)σός*, *Λάρισα* κ.λ., πρὸς τὰς ὁποίας ὁμοιάζουν αἱ μικρασιατικαί: *Ἄλινδα*, *Κάλινδα*, *Λάβρανδα*, *Λάρανδα*, *Σόανδος* κ.λ., *Σαλαγασσός*, *Τερμησσός*, *Τιτυασσὸς* κ. λ. Τὰ τοπωνύμια ταῦτα πρέπει νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν προελληνικῶν κατοίκων τῆς χώρας μας, οἱ ὁποῖοι οὕτως ἀποδεικνύονται συγγενεῖς πρὸς τοὺς τῆς ἀρχαίας Μικρᾶς Ἀσίας. Ἐπειδὴ δὲ πρὸς τούτοις ὁ πολιτισμὸς τῶν μὲν αὐτοχθόνων ἦτο λίαν ἀνεπτυγμένος, τῶν δὲ ἐπηλύδων προγόνων μας ἐντελῶς πρωτόγονος καὶ στοιχειώδης (τοῦτο μαρτυροῦν τὰ πανταχοῦ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ πρὸ πάντων τῆς Κρήτης προϊστορικὰ εὑρήματα), πολλὰ στοιχεῖα τοῦ ῥηθέντος παλαιοτάτου πολιτισμοῦ θὰ παρέλαβον οἱ ἄγροικοι καὶ βάρβαροι ἔτι κατακτηταὶ ἀπὸ τοὺς ὑποταχθέντας αὐτόχθονας, μετ' αὐτῶν δὲ πάντως καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν. Τοῦτο δυναται νὰ λεχθῇ μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος, προκειμένου περὶ λέξεων δηλωτικῶν ἀνωτέρου πολιτισμοῦ, καὶ μάλιστα ὅταν αἱ λέξεις αὗται ἔχουν ξένην κατάληξιν: *ἀσάμινθος*, *θάλαμος*, *μέγαρον*, *πύργος*, κ.λ. Πλὴν τούτων καὶ ἄλλαι λέξεις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, μὴ δυνάμεναι νὰ συναφθοῦν πρὸς ἀντιστοίχους ἄλλων ἀδελφῶν γλωσσῶν, δύνανται κατ' ἀρχὴν νὰ προέρχωνται ἐκ τῆς γλώσσης τῶν προελληνικῶν κατοίκων τῆς χώρας μας, μολονότι σήμερον, μετὰ τὴν ἐξαφάνισιν τῆς γλώσσης ταύτης, οὐδὲν δύναται ν' ἀποδειχθῇ. Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ ὁποῖον θεωρεῖται βέβαιον, εἶναι ὅτι ἐπὶ τὸν ὀργανισμὸν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἤτοι ἐπὶ τὸ τυπικόν, τὴν σύνθεσιν καὶ παραγωγὴν τῶν λέξεων, τὴν σύνταξιν κ.λ., δὲν ἐξήσκησεν ἡ ῥηθεῖσα γλῶσσα αἰσθητὴν ἐπίδρασιν. Διότι καὶ ἡ κλίσις ὀνομάτων, ῥημάτων κ.λ. καὶ ἡ σύνθεσις τῶν λεξεων καὶ ἡ σύνταξις εἶναι τόσον ὅμοιαι πρὸς τὰς τῶν ἄλλων ἰαπετικῶν γλωσσῶν, ὅσον αἱ τῶν διαλέκτων μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς γλώσσης.

Ἱστορικὴ περίοδος. *Διαλεκτικὴ διάσχισις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς.* Οἱ πρόγονοι τῶν Ἑλλήνων δὲν ἦλθον εἰς τὴν χερσόνησον ταύτην διὰ μιᾶς καὶ ἡνωμένοι, ἀλλὰ διαδοχικῶς, ἡ μία φυλὴ μετὰ τὴν ἄλλην. Οὐδὲ διένειμαν τὴν χώραν ταύτην εἰρηνικῶς, ἀλλ' ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ἐπέπιπτον κατ' ἀλλήλων καὶ ἀνεμειγνύοντο. Τοῦτο μαρτυρεῖ πλὴν ἄλλων καὶ ὁ Θουκυδίδης 1, 2: «Φαίνεται γὰρ ἡ νῦν Ἑλλὰς καλουμένη οὐ πάλαι βεβαίως οἰκουμένη, ἀλλὰ μετανκστάσεις τε οὖσαι τὰ πρότερα καὶ ῥᾳδίως ἕκαστοι τὴν ἑαυτῶν ἀπολείποντες, βιαζόμενοι ἀπό τινων αἰεὶ πλειόνων». Ἐὰν πλὴν τούτων ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ χώρα, εἰς ἣν ἐγκατεστάθησαν, δὲν εἶναι πεδιάς τις ἐκτεταμένη, ὅπως ἡ τῆς Δακίας καὶ Ρωσίας, ἀλλ' ὅτι διασχίζεται ὑπὸ ὀροσειρῶν καὶ θαλασσῶν, ἔτι δὲ ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες οὐδέποτε σχεδὸν ἀπετέλεσαν ἓν καὶ μόνον κράτος, ἀλλ' ὅτι ἦσαν κατατετμημένοι εἰς πλεῖστα κρατίδια διαρκῶς ἐρίζοντα καὶ ἀλληλομαχοῦντα, τότε θέλει νοηθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν Ἑλλάδι παλαιότατα οὐχὶ μία ἑνιαία ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐλαλεῖτο, ἀλλὰ πολλαὶ καὶ ποικίλαι διάλεκτοι. Οὐδαμοῦ δὲ τοῦ κόσμου παρατηρεῖται εἰς τόσον μικρὸν χῶρον τοσοῦτος ἀριθμὸς διαλέκτων. Ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν οὕτω παραχθεισῶν διαλεκτικῶν ποικιλιῶν οἱ ἀρχαῖοι παρετήρησαν καὶ διέστειλαν τέσσαρας ἐν ὅλῳ διαλέκτους: τὴν *ἀττικήν*, τὴν *ἰωνικήν*, τὴν *αἰολικὴν* καὶ τὴν *δωρικήν*. Εἰς ταύτας βραδύτερον προσέθεσαν καὶ πέμπτην: τὴν *κοινήν*. Εἰς τὴν διαίρεσιν ταύτην ἤχθησαν οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοὶ ἐκ δύο λόγων, πρῶτον μὲν ἐκ τῆς φυλετικῆς διακρίσεως τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἰς Αἰολεῖς, Ἴωνας καὶ Δωριεῖς, καὶ δεύτερον ἐκ τῶν διαλεκτικῶν φιλολογικῶν μνημείων. Ἀλλὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν διαλέκτων δυνάμεθα καλύτερον καὶ ἀκριβέστερον νὰ διδαχθῶμεν οὐχὶ ἐκ φιλολογικῶν μνημείων, τῶν ὁποίων ἡ γλῶσσα εἶναι συνήθως τεχνητὴ καὶ ἀνάμεικτος, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκ τῶν ἐπὶ λίθων, ἀγγείων, νομισμάτων κλ. ἐπιγραφῶν. Ἐπὶ τούτων στηριζόμενοι οἱ νεώτεροι ἐρευνηταὶ προέβησαν εἰς πολλὰς καὶ ποικίλας διαιρέσεις καὶ ὑποδιαιρέσεις, ἐκ τῶν ὁποίων προτιμῶμεν τὴν ἑξῆς:

Α') Εἰς τὴν *ἀνατολικὴν ἑλληνικήν*. Αὕτη ὑποδιαιρεῖται εἰς τὴν *ἰωνικὴν* καὶ τὴν *ἀττικήν*, ἐξ ὧν ἡ πρώτη διακρίνεται εἰς τὴν ἐν Ἰωνίᾳ καὶ ταῖς παρακειμέναις νήσοις μετὰ τῶν ἐν Προποντίδι, Ἑλλησπόντῳ καὶ Εὐξείνῳ πόντῳ ἀποικιῶν των, εἰς τὴν τῶν Κυκλάδων (ἐκτὸς τῆς Μήλου, Θήρας καὶ Ἀνάφης) καὶ τῆς Θάσου (ἀποικίας τῆς Πάρου) καὶ τέλος εἰς τὴν τῆς Εὐβοίας μετὰ τῶν ἐν Σικελίᾳ, Νοτίῳ Ἰταλίᾳ καὶ Χαλκιδικῇ ἀποικιῶν των.

Β') Εἰς τὴν *ἀχαϊκήν*, ὑποδιαιρουμένην εἰς τὴν βόρειον (ἢ ἄλλως *αἰολικὴν* καλουμένην) καὶ εἰς τὴν νότιον—τὴν κατ' ἐξοχὴν—ἀχαϊκήν. Ἐκ τούτων ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὴν ἐν Αἰολίδι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Λέσβῳ καὶ ἀλλαχοῦ αἰολικήν, τὴν θεσσαλικὴν καὶ τὴν βοιωτικήν, ἡ δὲ δευτέρα τὴν ἀρκαδικὴν καὶ τὴν τῆς Κύπρου, ἀποικισθείσης ὑπὸ τῶν Ἀρκάδων καὶ ἄλλων Πελοποννησίων πρὸ τῆς εἰσβολῆς τῶν Δωριέων εἰς τὴν Πελοπόννησον ἢ κατ' αὐτήν.

Γ') Εἰς τὴν *βορειοδυτικήν*, διακρινομένην εἰς τὴν κατ' ἐξοχὴν βορειοδυτικὴν καὶ εἰς τὴν κυρίως δωρικήν. Ἐκ τούτων, ἡ πρώτη ὑποδιαιρεῖται εἰς τὴν τῆς Φθιώτιδος, τῆς Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, τῆς Ἠπείρου, ἔτι δὲ τὴν τῆς Ἤλιδος καὶ Ἀχαΐας ἐν Πελοποννήσῳ. Ἡ δὲ κυρίως δωρικὴ ὑποδιαιρεῖται εἰς πολλὰς μικροτέρας διαλέκτους: τὴν λακωνικὴν (μετὰ τῆς τῶν ἀποικιῶν τῆς Λακωνικῆς, ἤτοι τῆς Μήλου, πρὸς δὲ τοῦ Τάραντος καὶ τῆς Ἡρακλείας ἐν τῇ νοτίῳ Ἰταλίᾳ), τὴν μεσσηνιακήν, τὴν ἀργείαν, τὴν κορινθιακὴν (μετὰ τῆς τῶν ἀποικιῶν τῆς Κορίνθου, ἤτοι τῆς Ἀπολλωνίας, Ἐπιδάμνου, Συρακουσῶν κ. ἄ.), τὴν μεγαρικὴν (μετὰ τῶν ἀποικιῶν τῶν Μεγαρέων, ἤτοι Ποτιδαίας, Βυζαντίου, Χαλκηδόνος, Σελινοῦντος κλπ.), τὴν κρητικήν, τὴν θηραϊκὴν καὶ κυρηναϊκήν, τὴν ῥοδιακὴν καὶ ἄλλας. Πλὴν τούτων διακρίνονται καὶ ἄλλαι ἀνάμεικτοι διάλεκτοι, ὅπως ἡ παμφυλιακὴ (κρᾶμα δωρικῶν καὶ ἀχαϊκῶν), ἡ μακεδονική, ἥτις εἶναι ἐλάχιστα γνωστή, ἀλλ' ἔκ τινων φθογγικῶν τεκμηρίων φαίνεται συγγενὴς τῆς βορειοδυτικῆς καὶ τῆς ἀργείας.

Χαρακτηριστικὰ ἑκάστης διαλέκτου. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀρχαίων διαλέκτων δὲν εἶναι ἀρκούντως γνωστὰ (ἐξαιρουμένης τῆς ἀττικῆς διαλέκτου), ἕνεκα τῆς ἐλλιποῦς καὶ ἀνίσου γραπτῆς παραδόσεως αὐτῶν. Ἄλλων μὲν ἐξ αὐτῶν ἔχομεν παλαιὰ

Digitized by Google

ἐπιγραφικὰ μνημεῖα (ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος π. Χ.), ἄλλων ὅμως μόνον ἀπὸ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων. Καὶ ἄλλων μὲν μᾶς παρεδόθησαν πολλά, ἄλλων ὅμως ὀλιγώτερα καὶ ἄλλων ἐλάχιστα, τῆς δὲ ἐγχωρίου μακεδονικῆς διαλέκτου οὐδὲ ἕν, οὐδὲ τὸ ἐλάχιστον ἐπιγραφικὸν μνημεῖον. Διὰ ταῦτα γενικὰ μόνον, καὶ μάλιστα φωνητικά, χαρακτηριστικὰ θὰ μνημονεύσωμεν ἀμέσως κατωτέρω.

Τῆς *ἰωνικῆς-ἀττικῆς* κοινὰ γνωρίσματα ἦσαν: ἡ τροπὴ τοῦ ἰαπετικοῦ μακροῦ Α εἰς Η (ἁ τιμά, ἁ νίκα: *ἡ τιμή, ἡ νίκη* κλπ.), ἡ τροπὴ τοῦ Υ (=ου) εἰς ü, ἡ ἀντιμεταχώρησις (λαὸς—ληὸς—*λεώς*, βασιλῆος—*βασιλέως* κλπ.), ἡ ἁπλοποίησις τοῦ διπλοῦ σσ τοῦ προσελθόντος ἐκ τοῦ σ+σ (τοῖς ὄρεσ-σι=τοῖς *ὄρεσι*, τοῖς γένεσ-σι=τοῖς *γένεσι* κλπ.) ἢ ἐξ ὀδοντικοῦ μετὰ τοῦ j (ὁπότjος=ὁπόσσος—*ὁπόσος*, μέθjος=μέσσος—*μέσος* κ. οὕ. κ.), ἡ πληθυντικὴ ὀνομαστικὴ τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας εἰς —έες —εῖς: *ἡμέες—ἡμεῖς, ὑμέες—ὑμεῖς, σφέες—σφεῖς*, τὰ ἀπαρέμφατα εἰς *—ναι* (εἶναι, ἰέναι, τιθέναι κλπ.), ὁ δυνητικὸς *ἂν* κλπ. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς μὲν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἰωνικῆς εἶναι ἡ ψίλωσις (*ἱρός, κάτημαι* κλπ.=ἱερός, κάθημαι κλπ.), τὸ Κ ἀντὶ τοῦ Π εἰς τὰς ἀντωνυμίας καὶ τὰ ἀντωνυμικὰ ἐπιρρήματα: *ὁκόσος, ὁκοῖος, ὅκως* κλπ.=ὁπόσος, ὁποῖος, ὅπως κλπ., τῆς ἐν Ἐρετρίᾳ ἰωνικῆς ἴδιον γνώρισμα ἦτο ὁ ρωτακισμὸς ἐν μέσῳ λέξεως καὶ μεταξὺ φωνηέντων: *ὁπόροι, ἄρχουριν, Ἡγήριππος, τοῖς παιρὶν* κλπ.=ὁπόσοι, ἄρχουσιν, Ἡγήσιππος, τοῖς παισὶν κλπ., τῆς δὲ ἀττικῆς τὸ μακρὸν Α μετὰ τὰ Ρ, Ι, Ε (*χαρά, ἀνία, γενεά*), τὰ διπλᾶ ρρ καὶ ττ (*ἄρρην, γλῶττα* κλπ.=ἄρσην, γλῶσσα), ἡ ἀποβολὴ τοῦ F μετὰ τὰ σύμφωνα λ, ρ, ν, σ ἄνευ ἀναπληρωτικῆς ἐκτάσεως (ξένFος, κόρFη=*ξένος, κόρη*, ἀλλ' ἰωνικῶς: *ξεῖνος, κούρη* μετ' ἀναπληρωτικῆς ἐκτάσεως), ἡ συχνοτέρα ἢ εἰς τὰς ἄλλας διαλέκτους συναίρεσις, ἡ ἑνικὴ γενικὴ τῶν πρωτοκλίτων εἰς *—ου* συμφώνως πρὸς τὰ δευτερόκλιτα, τὰ συγκριτικὰ *κρεῖττον, μεῖζον* (μετὰ τοῦ ΕΙ ἐν τῇ παραληγούσῃ, ἀλλ' ἰωνικῶς: *μέζον* κλπ.).

Τῆς *ἀχαϊκῆς* κοινὰ γνωρίσματα εἶναι: τὰ χειλικὰ τὰ προελθόντα ἀπὸ τὰ ἰαπετικὰ χειλικοϋπερωϊκὰ πρὸ τῶν φωνηέντων Ε, Η (ἀντὶ τῶν εἰς τὰς λοιπὰς διαλέκτους ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὅρους ἀπαντώντων ὀδοντικῶν), λ. χ. *πέτταρες, βέλλειτει, φὴρ* (ἀντὶ *τέσσαρες, βούληται, θὴρ* κλπ.), ὁ μετασχηματισμὸς τῶν συνῃρημένων ρημάτων κατὰ τὰ εἰς *—μι* (*φίλημι, κάλημι, στεφάνωμι*=φιλῶ, καλῶ, στεφανῶ κλπ.), ἡ ἀποκοπὴ τῶν προθέσεων (*ἂν* ἢ *ὂν* ἢ *ὖν*=ἀνά, *πὰρ*=παρά, *κὰτ*=κατὰ κλπ. καὶ κατ' ἀφομοίωσιν τοῦ τελικοῦ των συμφώνου πρὸς τὸ ἀρκτικὸν σύμφωνον τῆς ἑπομένης λέξεως ἢ δευτέρου συνθετικοῦ: *κάββαλε*=κάτβαλε—κατάβαλε, *ὑββάλλειν*=ὑπβάλλειν—ὑποβάλλειν), ἡ πρόθεσις *πεδὰ* ἀντὶ τῆς *μετὰ* καὶ ὁ σύνδεσμος *κὲ* (ἀντὶ τοῦ δωρικοῦ *κὰ* καὶ τοῦ ρηθέντος ἰωνικοῦ-ἀττικοῦ *ἂν*) κλπ. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς βορείου ἀχαϊκῆς (ἢ ἄλλως αἰολικῆς) εἶναι: ὁ μετασχηματισμὸς τῶν μετοχῶν τοῦ ἐνεργητικοῦ παρακειμένου εἰς *—ων* (—οντος) κατὰ τὰς μετοχὰς τοῦ ἐνεργητικοῦ ἐνεστῶτος: *πεπληρώκων, πεφειράκων* κλπ.=πεπληρωκώς, τεθηρακώς, τὰ πατρωνυμικὰ εἰς *—ιος*: *Φίλων Νικίαιος* λεσβιακῶς, *Φίλουν Νικίαιος* θεσσαλικῶς, *Φίλων Νικίηος* βοιωτικῶς (ἀντὶ *Φίλων ὁ Νικίου*, ὅπως θὰ ἐλέγετο παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς), *Αἴας ὁ Τελαμώνιος* (=ἀττ. Αἴας ὁ Τελαμῶνος), τῆς δὲ νοτίου ἀχαϊκῆς ἰδιαίτερα γνωρίσματα εἶναι: τὰ ἀπαρέμφατα εἰς *—ναι* τῆς συζυγίας τῶν εἰς *—μι* ρημάτων, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἰωνικὴν-ἀττικήν, ὁ ὑποθετικὸς σύνδεσμος *εἰ* κλπ.

Ἑκάστης ἐκ τῶν ἀχαϊκῶν διαλέκτων τὰ κυριώτερα γνωρίσματα εἶναι τὰ ἑξῆς: τῆς μὲν ἐν Ἀσίᾳ αἰολικῆς (ἢ λεσβιακῆς καλουμένης) ἡ βαρυτονία (ὁ *θέος*, ὁ *θῦμος*, ὁ *πόταμος*=θεός, θυμός, ποταμὸς κλ.), ἡ ψίλωσις, ἤτοι ἡ ἀποσιώπησις τοῦ δασέος πνεύματος, ὅπως καὶ εἰς τὴν μικρασιατικὴν ἰωνικὴν κ. ἀ., αἱ δίφθογγοι ΑΙ καὶ ΟΙ, ὅπου ἔγινεν ἀναπληρωτικὴ ἔκτασις πρὸ τοῦ συμφωνικοῦ συμπλέγματος νσ (*λέγοντjα) *λέγοισα*=λέγουσα, (*πάντjα) *παῖσα*=πᾶσα κλ., τὰ διπλᾶ ὑγρὰ ἢ ἔνρινα, ὅπου προῆλθον ἐξ ἀφομοιώσεως ἐνρίνου ἢ ὑγροῦ μετὰ ἡμιφώνου (j ἢ ς) ἢ καὶ ἐξ ἀφομοιώσεως τοῦ j ἢ ς μετὰ ἑπομένου ὑγροῦ ἢ ἐνρίνου: (*ἔστελσα) *ἔστελλα*, (*ἔφθερσα) *ἔφθερρα*, (*φθέρjω) *φθέρρω*, (*ἄσμε) *ἄμμε*, (*ἔνεμσα) *ἔνεμμα*, (*ἔκτενσα) *ἔκτεννα*, (*κτένjω) *κτέννω*, (*κρένjω) *κρίννω*, κλπ.=ἔστειλα, ἔφθειρα, φθείρω, ἡμεῖς, ἔνειμα· τῆς θεσσαλικῆς: ἡ τροπὴ τοῦ Η εἰς ΕΙ ἀπὸ τῆς Δ' ἑκατονταετηρίδος καὶ ἑξῆς (*βασιλεῖος*=βασιλῆος—βασιλέως, *χρεισίμουν*=χρησίμων κλ.), τὸ —νθ— ἀντὶ —ντ— εἰς καταλήξεις ρηματικῶν τύπων (*ἐγένονθο*=ἐγένοντο κλπ.), ἡ ἀπαρέμφατος εἰς *—σθειν* ἀντὶ *—σθαι* (*ἐσσεσθειν*=ἔσσεσθαι—ἔσεσθαι), τὸ γ' ἑνικὸν πρόσωπον τῶν ρημάτων εἰς *—τει* ἀντὶ εἰς *—ται* (*βέλλειτει*=βούληται κλπ.), ἡ τροπὴ τοῦ Ω εἰς ΟΥ: *«καὶ τοῦν ἄλλουν Ἑλλάνουν ἀπάντουν»*=καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων ἁπάντων· τῆς δὲ βοιωτικῆς ἰδιαίτερα γνωρίσματα εἶναι τὰ ἑπόμενα: τὸ διπλοῦν ττ ἀντὶ τοῦ σσ (ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀττικὴν διάλεκτον), ἡ πρώϊμος ἁπλοποίησις διαφόρων διφθόγγων (τῆς ΑΙ εἰς Η, τῆς ΕΙ εἰς Ι μακρόν: *ἠί*=αἰεί, ἀεὶ κλπ., τῆς ΟΙ εἰς Υ μακρόν: *αὐτῦς, τῦς ἄλλυς* κλπ.=αὐτοῖς, τοῖς ἄλλοις κλπ.), τὸ διπλοῦν δδ ἐν μέσῳ λέξεως καὶ τὸ ἁπλοῦν δ ἐν ἀρχῇ λέξεως ἀντὶ τοῦ ἰωνικοῦ-ἀττικοῦ Ζ: *γραμματίδδω*=γραμματίζω, *Δωῖλος*=Ζωΐλος κλπ., ἡ ἀφομοίωσις τοῦ στ εἰς ττ: *ἴττω*=ἴστω· τῆς ἀρκαδικῆς καὶ τῆς κυπριακῆς κοινὰ μὲν γνωρίσματα εἶναι ἡ συστολὴ τοῦ τελικοῦ Ο εἰς Υ (ἤτοι ΟΥ): *γένοιτυ*=γένοιτο, *Ἀριστόλαῦ, Μίδαῦ* ἀντὶ Ἀριστόλαο, Μίδαυ (=Μίδου) κλ., ἡ τροπὴ τοῦ Ε εἰς Ι εἰς τὴν πρόθεσιν *ἰν* (=ἐν) καὶ εἰς ἄλλας λέξεις παρὰ τὰ ἔνρινα (μ, ν): *ἀπεχόμινος*=ἀπεχόμενος κλπ., ἡ ἑνικὴ ὀνομαστικὴ εἰς *—ής* ἀντὶ *—εύς*: *ἱερής*=ἱερεὺς κλπ., ἡ σύνταξις τῆς προθέσεως *ἀπὺ* (=ἀπὸ) καὶ τῆς *ἐξ—ἐς* μετὰ τοπικῆς πτώσεως καὶ τέλος τὸ *κὰς*=καί, ἰδιαίτερα δὲ τῆς μὲν ἀρκαδικῆς εἶναι ἡ ρηματικὴ κατάληξις *—τοι* ἀντὶ *—ται* τῆς μέσης φωνῆς (*τέτακτοι*=τέτακται κλπ.), ἡ κατάληξις *—νσι* ἀντὶ τῆς *—ντι* (*κελεύωνσι*=κελεύωντι κλπ.), τὸ Ζ ἀντὶ τοῦ Δ: *ζέρεθρον*=δέρεθρον (=βάραθρον) κλπ., ὁ προσσχηματισμὸς ἀντωνυμιῶν εἰς *—νι*: *τάνι*=τάδε, *τῶννι*=τῶνδε κλπ., τῆς δὲ κυπριακῆς ἡ ἑνικὴ αἰτιατικὴ τῶν τριτοκλίτων εἰς —ν: *τὸν ἰjατῆραν*=τὸν ἰατῆρα, *ἀδριjάταν*=ἀνδριάντα κλπ., ἡ ἑνικὴ γενικὴ δευτεροκλίτων ὀνομάτων εἰς *—ων* ἀντὶ —ω (=ἀττ. *—ου*): *ἀργύρων* ἀντὶ *ἀργύρω*=ἀργύρου, *Φιλοκύπρων*=Φιλοκύπρου, ἡ ἀνάπτυξις ἡμιφώνου j μεταξὺ φωνηέντων: *ἔπιjα*=ἔπεα, *Ἀριστίjα*=Ἀριστέα, τὸ αἶλος ἀντὶ ἄλλος (κατ' ἐπένθεσιν τοῦ j τοῦ *ἄλjος) κλπ.

Τῆς *βορειοδυτικῆς* κοινὰ γνωρίσματα εἶναι: ἡ διατήρησις τοῦ *—τι, —ντι* εἰς ρηματικοὺς τύπους καὶ ἄλλας λέξεις (ἀντὶ τῶν εἰς τὰς ἄλλας διαλέκτους *—σι, —(ν)σι*): *δίδωτι, λέγοντι*=δίδωσι, λέγονσι—λέγουσι, *πέρυτι*=πέρυσι, *πλούτιος*=πλούσιος κλπ., ἡ συναίρεσις τοῦ ΑΕ εἰς Η (ὅραε=*ὅρη* κλπ.=ὅρα) καὶ τοῦ ΑΩ εἰς Α (δραχμάων=*δραχμᾶν*=ἀττ. δραχμῶν, μωσάων=*μωσᾶν*=μουσῶν, τάων=*τᾶν* ἀντὶ ἀττ. *τῶν*, Ἀτρείδαο=*Ἀτρείδα*=ἀττ. Ἀτρείδου κλπ.), ὁ ἀρθρικὸς τύπος *τοὶ*=οἱ, τὸ α' πληθυντικὸν πρόσωπον τῶν ρημάτων εἰς *—μες* ἀντὶ *—μεν*: *λέγομες, ἀπορίομες*=λέγομεν, ἀπορέομεν—ἀποροῦμεν κλπ., ὁ δωρικὸς λεγόμενος μέλλων εἰς *—σέω, —σίω, —σῶ* (*δειξῶ—δειξεῖς—δειξεῖ* κλπ.), ὁ μέσος μέλλων εἰς *—σοῦμαι* (*ἐσσοῦμαι—ἐσσεῖται* ἢ *ἐσσῆται* κλπ.=ἔσομαι—ἔσται καὶ οὕτω καθεξῆς) καὶ ὁ παθητικὸς μέλλων εἰς *—(θ)ησῶ* ἀντὶ *—(θ)ήσομαι*: *ἀναγραφησῶ*=ἀναγραφήσομαι, *ἀναγραφήσει*=ἀναγραφήσεται *συναχθησῶ, —θησεῖ—θησοῦντι*=συναχθήσομαι, —θήσεται, —θήσονται, ὁ ἀόριστος εἰς *—ξα* ἀντὶ *—σα*: *ὥριξα—ὡρίξαμες* κλπ.=ὥρισα—ὡρίσαμεν, διάφοροι ἰδιόρρυθμοι λέξεις: *πρᾶτος, τέτορες, τῆνος, αἴκα*=πρῶτος, τέσσαρες, ἐκεῖνος, ἐάν, ὁ ἰδιόρρυθμος τονισμός: *ἀνθρώποι, γυναίκες, ἐλέγον* κλπ. Ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ δωρικὰ φῦλα ὡς «πολυπλάνητα κάρτα» ἐξηπλώθησαν εἰς πολλὰς χώρας καὶ ἀνεμείχθησαν μὲ ἄλλα, διὰ τοῦτο καὶ ἡ διάλεκτος αὐτῶν παρουσίαζε κατὰ τόπους ἐξαιρετικὴν ποικιλίαν. Ὀλίγας μόνον ἰδιορρυθμίας τῶν δωρικῶν καὶ τῶν κυρίως βορειοδυτικῶν ἰδιωμάτων θὰ ἀναφέρωμεν κατωτέρω:

Τῆς λακωνικῆς ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ εἶναι ἡ τροπὴ τοῦ Θ εἰς Σ (πρὸ πάντων μεταξὺ φωνηέντων, σπανιώτερον ἐν συνδυασμῷ μετὰ συμφώνων: *σιώ*=θεώ κλπ.), ὁ ρωτακισμός, ἤτοι τροπὴ τοῦ τελικοῦ Σ εἰς Ρ: *Κλέανδρορ*=Κλέανδρος (τὰ δύο ταῦτα χαρακτηριστικὰ διακρίνουν κυρίως εἰπεῖν τὴν νεωτέραν λακωνικὴν) καὶ ἡ διττὴ προφορὰ τοῦ φωνήεντος Υ ὡς ου καὶ ὡς ιου. Τῆς διαλέκτου τοῦ Ἄργους καὶ Αἰγίνης ἰδιορρυθμία ἦτο ἡ διατήρησις ἀπαθοῦς τοῦ συμφωνικοῦ συμπλέγματος ΝΣ: *τὸνς υἱὸνς*=τοὺς υἱούς, *ποιέσανς*=ποιήσας, *ἐπαγγέλονσι*=ἐπαγγέλλουσι κλπ. Τῆς κρητικῆς ἰδιορρυθμίας εἶναι ἡ διατήρησις τοῦ ΝΣ, ὅπως καὶ εἰς τὰς προηγουμένας διαλέκτους (*πάνσανς*=πάσας, *σπένσανσα*=σπείσασα, τοῦ ρήματος *σπένδω*), τὸ διπλοῦν *δδ* καὶ *ττ* ἐν μέσῳ λέξεως ἢ καὶ ἁπλοῦν *δ, τ* ἐν ἀρχῇ λέξεως ἀντὶ τοῦ Ζ τῶν ἄλλων διαλέκτων: *δικάδδω*=δικάζω, *Δῆνα* ἢ *Τῆνα*=Ζῆνα (Δία) κλπ., πολλαὶ ἀφομοιώσεις συμφωνικῶν συμπλεγμάτων: *ταθ θυγατέρας, πατρὸδ δόντος*=τὰς θυγατέρας, πατρὸς δόντος, *ἀννιομαι*=ἀρνέομαι, —οῦμαι κλπ. Τῆς ροδιακῆς τὰ ἀπαρέμφατα εἰς *—μειν* (ἀντὶ *—μεν* τῶν ἄλλων δωρικῶν διαλέκτων): *θέμειν* ἀντὶ *θέμεν*=ἀττ. *θεῖναι*, τοῦ ρήμ. *τίθημι*. Τῆς ἠλειακῆς τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ εἶναι ἡ ἀνοικτοτέρα προφορὰ τοῦ Ε ὡς Α (βραχέος) καὶ τοῦ Η ὡς Α (μακροῦ): *πατάρα, Fάργον* ἀντὶ *πατέρα* (*F*)*ἔργον* καὶ *πατάρ, βασιλᾶες* ἀντὶ *πατήρ, βασιλῆες*=βασιλεῖς, ἔτι δὲ ὁ ρωτακισμὸς (ὅμοιος πρὸς τὸν λακωνικὸν ρωτακισμὸν) καὶ ἡ ἀποσιώπησις τοῦ δασέος πνεύματος, ὅπως εἰς τὴν λεσβιακὴν καὶ τὴν ἐν Μ. Ἀσίᾳ ἰωνικήν. Τῆς σικελικῆς δωρικῆς γνωρίσματα εἶναι ἡ τροπὴ τοῦ συμπλέγματος ΛΤ εἰς ΝΤ (βέλτιστος=*βέντιστος* κλπ.), ὁ μετασχηματισμὸς τοῦ ἐνεργητικοῦ παρακειμένου κατὰ τὸν ἐνεργητικὸν ἐνεστῶτα ἤτοι εἰς *—ω* (*ἑστήκω, δλώλω*=ἕστηκα, ὄλωλα), ἡ προστακτικὴ τοῦ ἐνεργητικοῦ ἀορίστου δευτέρου εἰς *—ον*: *λάβον, θίγον* κλπ. ἀντὶ *λαβὲ* ἢ *λάβε*, *θίγε*, κατὰ τὴν προστακτικὴν τοῦ ἐνεργητικοῦ ἀορίστου πρώτου. Τῆς αἰτωλικῆς ἰδιορρυθμία εἶναι αἱ δοτικαὶ πληθυντικαὶ τῶν τριτοκλίτων εἰς *—οις* κατὰ τὰ δευτερόκλιτα: τοῖς *ἀγώνοις*, τοῖς *λιμένοις*, *πάντοις* κλπ. ἀντὶ τοῖς *ἀγῶσι*, τοῖς *λιμέσι*, πᾶσι, τῆς ἠπειρωτικῆς, πλὴν ἄλλων, καὶ τὰ ρήματα εἰς *—είω* ἀντὶ *—εύω*: *φυγαδείω* ἀντὶ *φυγαδεύω* (ὅπως καὶ εἰς τὴν ἠλειακήν), τῆς δὲ παμφυλιακῆς, ἡ ὁποία, καθὼς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, δὲν ἦτο καθαρῶς δωρικὴ διάλεκτος, ἀλλὰ μεικτὴ ἐκ δωρικῶν καὶ αἰολικῶν στοιχείων, ἴδιον ἦτο ἡ χρῆσις τοῦ *δ* ἀντὶ τῶν συμπλεγμάτων *νδ* καὶ *ντ*: *ἀδρί*, κάθηντο ἀντὶ *ἀνδρί*, *κάθηντο* μετ' ἐξασθενώσεως τοῦ τελικοῦ Ο εἰς Υ κλπ.

Ἰδιαίτερος λόγος πρέπει νὰ γίνῃ περὶ τῆς διαλέκτου τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων. Εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω ὅτι αὕτη εἶναι ἐλάχιστα γνωστή, καὶ τοῦτο διότι οὔτε ἐπιγραφαὶ γεγραμμέναι εἰς τὴν ἀληθῶς ἐν Μακεδονίᾳ λαλουμένην ἐσώθησαν οὔτε φιλολογικὰ μνημεῖα μᾶς παρεδόθησαν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τὸ ὄνομα *Ἕλλην* ἐπὶ πολὺν χρόνον ἦτο δηλωτικὸν ἀνωτέρου πολιτισμοῦ (πρβλ. Ἰσο*κράτους*, Πανηγυρ. 10 «καὶ τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκεν [ἐνν. ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν] μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι καὶ μᾶλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας) καὶ ἐπειδὴ προσέτι τὸ ρηθὲν ὄνομα ἔλαβε μᾶλλον θρησκευτικὸν ἢ ἐθνικὸν χαρακτῆρα, διὰ τοῦτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τὰ φῦλα τὰ ἑλληνικά, ὅσα δὲν μετεῖχον τῶν κοινῶν ἑορτῶν, ἀμφικτιονιῶν κλπ., τοῦ κοινοῦ ἐν γένει πολιτισμοῦ—ὡς λ. χ. οἱ ἐν Ἠπείρῳ Χάονες, οἱ Μακεδόνες καὶ ἄλλοι—ἀπεκαλοῦντο βάρβαροι. Ἀλλ' ἀφοῦ σήμερον τὸ ὄνομα Ἕλλην εἶναι δηλωτικὸν τοῦ ἔθνους, αἱ δὲ ἀνευρεθεῖσαι εἰς τὴν Δωδώνην ἐπιγραφαὶ ἀπέδειξαν ἀναμφισβητήτως τὸν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα τῶν ἀρχαίων Ἠπειρωτῶν, ὑπελείπετο ν' ἀποδειχθῇ ὁ ἑλληνισμὸς καὶ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων. Καὶ ἡ ἀπόδειξις αὕτη ἐπετεύχθη διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων παραδοθεισῶν εἰς ἡμᾶς ἀρκετῶν μακεδονικῶν λέξεων. Καθὼς δηλονότι ὁ διάσημος ἐθνολόγος *Tomaschek* διδάσκει εἰς τὴν ἐξαίρετον πραγματείαν του «Die alten Thraker» (Α', σελ. 2 «ἡ ἐξεύρεσις καὶ διάγνωσις τῶν φωνητικῶν νόμων εἰς τὰς ἰαπετικὰς γλώσσας ἔχει τοσοῦτον προχωρήσει, ὥστε ἐκ τινων φθόγγων, οἵτινες εὑρίσκονται εἴς τινα γλῶσσαν (ἔστω καὶ ἐλλιπέστατα παραδοθεῖσαν) ἀντιστοιχοῦντες πρὸς ἀλλήλους καὶ οἵτινες πρότερον μὲν ἐνομίζοντο ἀσήμαντοι, τώρα ὅμως κατέστησαν λίαν σημαντικοί, δύναται νὰ συναχθῇ ἀσφαλὲς συμπέρασμα περὶ τῆς θέσεως τῆς γλώσσης ταύτης ἐν τῷ κύκλῳ τῶν συγγενῶν πρὸς αὐτὴν γλωσσῶν. Ὁ γλωσσολόγος εὑρίσκεται, κατὰ τὰς ἐρεύνας ταύτας, εἰς ὁμοίαν θέσιν πρὸς τὸν παλαιοντολόγον, ὅστις καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἐλαχίστων ὑπολειμμάτων εἰς γεωλογικόν τι στρῶμα δύναται νὰ καθορίσῃ τὴν ἡλικίαν αὐτῶν καὶ τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον ταῦτα συνδέονται γενετικῶς πρὸς τοὺς λοιποὺς ὀργανισμούς». Οὕτω ἐξετάσθησαν αἱ παραδοθεῖσαι εἰς ἡμᾶς μακεδονικαὶ λέξεις: *κεβαλὰ* (κεφαλή), *ἀβρούFες* (ὀφρύες), νίφα (νίφα=χιών), *αἴδουσα* (αἴθουσα) κλπ. καὶ διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς τούτων ἐρεύνης κατέστη φανερὸς ὁ ἑλληνικὸς χαρακτὴρ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων. Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου δύναταί τις νὰ ἴδῃ τὴν ἀρίστην μελέτην τοῦ *O. Hoffmann*, «Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum» (1906) καὶ τὰς πραγματείας τοῦ Γ. Χατζιδάκι «Περὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων» (ἐν τῷ Α' τόμῳ τῶν «Γλωσσολογικῶν Μελετῶν» αὐτοῦ, σελ. 33—114) καὶ «Καὶ πάλιν περὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων», ἥτις ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ «Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι» τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1911 σελ. 87 κ. ἑξ. Εἰς ταύτας εὑρίσκει τις ἀναίρεσιν καὶ τῶν ἀντιρρήσεων, αἱ ὁποῖαι διετυπώθησαν ὑπὸ διαφόρων ἐπιστημόνων κατὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων. Ἐκ τῶν ἰδιορρυθμιῶν τῆς διαλέκτου αὐτῶν σπουδαιότεραι εἶναι αἱ ἑξῆς: ἡ χρῆσις τῶν μέσων Β, Γ, Δ ἀντὶ τῶν δασέων Φ, Χ, Θ (*ἀβρούFες*=ὀφρύες, *δανὸν*=θάνατον, *ἀγέρδα*=ἄχερδος κλπ.), ἡ χρῆσις τοῦ ρρ ἀντὶ τοῦ ρσ: *Κουρραῖος*, *Κορράτας* κλπ., τοῦ ΝΝ ἀντὶ ΣΝ: (Κρατέσνας) *Κρατέννας*, ὅπως καὶ εἰς τὴν αἰολικὴν διάλεκτον, καὶ τέλος ἡ χρῆσις τῶν χειλικῶν καὶ ὀδοντικῶν ἀντὶ τῶν ἰαπετικῶν χειλικοϋπερωϊκῶν (ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀττικὴν διάλεκτον): *αἰγίποψ*, *Εὔρωπος*, *Τιμανορίδας* κλπ. Καὶ ἐπειδὴ εἰς οὐδεμίαν ἄλλην γλῶσσαν, ἐκτὸς τῆς ἑλληνικῆς, ἐμφανίζονται ὀδοντικὰ ἐκ τῶν ἰαπετικῶν χειλικοϋπερωϊκῶν καὶ εἰς οὐδεμίαν ἄλλην ἐκ τῶν γλωσσῶν τῶν ὁμιλουμένων εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἵμου, ἐκτὸς τῆς ἑλληνικῆς, ἀπαντοῦν χειλικὰ ἐκ τῶν ρηθέντων χειλικοϋπερωϊκῶν, διὰ τοῦτο ἡ μακεδονικὴ διάλεκτος, παρέχουσα ὀδοντικὰ καὶ χειλικὰ ἐκ τῶν παλαιοτάτων χειλικοϋπερωϊκῶν, μὲ οὐδεμίαν ἄλλην γλῶσσαν δύναται νὰ συνδέηται ἐκτὸς τῆς ἑλληνικῆς, καὶ δὴ εἶναι ἀναμφισβητήτως διάλεκτος ἑλληνική.

Λογοτεχνικὴ καλλιέργεια τῶν ἀρχαίων διαλέκτων. Τῆς πρώτης, τουτέστι τῆς πανελληνίου περιόδου τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τῆς περιόδου κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Ἕλληνες καὶ ἡ γλῶσσα αὐτῶν δὲν ἦσαν ἀκόμη διῃρημένοι εἰς φυλὰς καὶ διαλέκτους, οὐδὲ ἓν γραπτὸν μνημεῖον ἔχομεν. Ὅπως οἱ Ἕλλη-

Digitized by Google

ἐμφανίζονται εἰς τὴν ἱστορίαν διῃρημένοι εἰς φυλάς, οὕτω καὶ ἡ γλῶσσά των παρουσιάζεται εὐθὺς ἀπὸ τὰ πρῶτα μνημεῖά της διῃρημένη εἰς διαλέκτους. Τὴν διαλεκτικὴν ποικιλίαν, τὴν ὁποίαν μᾶς παρέχουν αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ τὴν ὁποίαν περιεγράψαμεν μὲ τὴν δυνατὴν συντομίαν εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον, μᾶς παρουσιάζουν—εἰς διάφορον βαθμὸν καὶ κατὰ διάφορον τρόπον—καὶ τὰ λογοτεχνικὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα μᾶς παρεδόθησαν ἐκ τῶν ἀρχαίων χρόνων. Καὶ τοῦτο εἶναι εὐεξήγητον. Διότι κατὰ τοὺς χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους τὸ αἴσθημα τῆς φυλῆς ἦτο ἰδιαιτέρως ἰσχυρόν· κατὰ τοὺς χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους, δι' ἔλλειψιν πολιτικῆς ἑνότητος, ἑκάστη σχεδὸν πόλις ἀπετέλει ἴδιον κράτος καὶ κατὰ τοὺς ὁποίους ἔννοια καὶ ὑπόνοια περὶ χυδαιότητός τινος τῶν διαλέκτων ἢ ἰδιωμάτων δὲν ὑπῆρχεν οὐδ' ἠδύνατο νὰ ὑπάρχῃ, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη οὐδὲ κοινή τις ἐθνικὴ καὶ ἀνεγνωρισμένη, ὡς τοιαύτη γλῶσσα, εἶναι φυσικὸν ὅτι ἑκάστη σχεδὸν φυλὴ μετεχειρίζετο τὴν ἰδίαν διάλεκτον οὐχὶ μόνον εἰς τὰς ἰδιωτικὰς καὶ ἐπισήμους σχέσεις, ἀλλὰ καὶ πρὸς συγγραφὴν λογοτεχνικῶν ἔργων. Διὰ τοῦτο οἱ Ἴωνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῶν Κυκλάδων, οἱ Αἰολεῖς τῶν γειτονικῶν νήσων καὶ ἰδίως τῆς Λέσβου, οἱ ἐν Πελοποννήσῳ, Σικελίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ Δωριεῖς, πρὸ πάντων δὲ οἱ Ἀττικοὶ μετ' ἰδιαιτέρας ἀγάπης ἐκαλλιέργησαν φιλολογικῶς τὴν ἰδίαν ἕκαστος διάλεκτον. Ἐπειδὴ δὲ ἑκάστη ἐκ τῶν φυλῶν τούτων συνέβη νὰ ἀναπτύξῃ καὶ προαγάγῃ ἰδιαίτερόν τι ποιητικὸν καὶ λογοτεχνικὸν εἶδος: τὸ ἔπος, τὴν ἐλεγείαν, τὸν ἴαμβον, τὸν πεζὸν λόγον κλπ., διὰ τοῦτο καὶ ἡ διάλεκτος ἑκάστης φυλῆς συνεδέθη πρὸς ὡρισμένον λογοτεχνικὸν εἶδος, κατέστη γλωσσικὸς τύπος κατάλληλος διὰ τοῦτο ἢ δι' ἐκεῖνο τὸ εἶδος: ἡ ἰωνικὴ διὰ τὸ ἔπος καὶ τὴν ἐλεγείαν (ἀνάμεικτος μὲ αἰολικὰ στοιχεῖα) καὶ τὴν ἰαμβικὴν ποίησιν, ἡ αἰολικὴ διὰ τὴν λυρικὴν ποίησιν, ἡ δωρικὴ (ἀνάμεικτος μὲ αἰολικὰ στοιχεῖα) διὰ τὴν χορικὴν ποίησιν, βραδύτερον καὶ διὰ τὴν βουκολικὴν καὶ διάφορα φιλοσοφικὰ ἔργα, ἡ ἀττικὴ διὰ τὴν δραματικὴν ποίησιν, τὴν ῥητορικὴν κλπ. Τόσον δὲ συνυφασμένην ᾐσθάνοντο οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἑκάστην ἐκ τῶν διαλέκτων τούτων πρὸς ὡρισμένον γραμματολογικὸν εἶδος, ὥστε βραδύτερον πάντες οἱ ποιηταὶ καὶ συγγραφεῖς, ὁποθενδήποτε καὶ ἂν κατήγοντο, συντάσσοντες μὲν ἐπικὰ ποιήματα μετεχειρίζοντο τὴν γλῶσσαν τοῦ Ὁμήρου, τοῦ ἐξοχωτέρου ἐκπροσώπου τοῦ ἔπους (ἤτοι τὴν *ἐπικὴν* λεγομένην διάλεκτον), συντάσσοντες δὲ λυρικὰ τὴν αἰολικήν, χορικὰ δωρίζουσάν τινα διάλεκτον, διὰ τὰ δράματα δὲ ἢ ῥητορικοὺς λόγους κλπ. μετεχειρίζοντο τὴν ἀττικὴν καὶ οὕτω καθεξῆς. Οὕτως αἱ ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ διάλεκτοι ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς δημιουργίαν ποικίλων καὶ ἐξόχων φιλολογικῶν ἔργων, διὰ τοῦτο δέ, καθὼς καὶ διότι ἔμελετήθησαν ὑπὸ γραμματικῶν καὶ λεξικογράφων, εἶναι γνωστότεραι ἢ αἱ διάλεκτοι πάσης ἄλλης ἐκ τῶν γνωστῶν γλωσσῶν τῆς ἀρχαιότητος. Διὸ καὶ ἡ χρησιμότης των πρὸς μελέτην τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν γένει καὶ τῆς μακρᾶς ἱστορίας της εἶναι μεγίστη καὶ ἀνυπολόγιστος. Χρῆσις καὶ καλλιέργεια διαλέκτων οὐδαμοῦ τοῦ κόσμου ἔγινε μέχρι τοῦδε ὅπως εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα.

Ἡ ἐπικὴ διάλεκτος. Ὅλαι βεβαίως αἱ ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ διάλεκτοι εἶναι πολύτιμοι διὰ τὴν μελέτην τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀλλ' ἡ ἐπικὴ διάλεκτος, ἡ τοῦ Ὁμήρου, εἶναι ἰδιαζόντως πρὸς τοῦτο χρήσιμος. Διότι καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀρχαϊκότητα καὶ τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἐξήσκησεν, ὑπερβάλλει κατὰ πολὺ τὰς ἄλλας διαλέκτους. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀξία ἰδιαιτέρας ἐξετάσεως.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ Ὁμήρου εἶναι μεῖγμα δύο κυρίως διαλέκτων: τῆς ἰωνικῆς καὶ τῆς αἰολικῆς (τὰ ἐν αὐτῇ ἀττικὰ στοιχεῖα εἶναι πολὺ ὀλιγώτερα)· ἐπειδὴ δὲ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη εἶναι προϊὸν μακρᾶς ἐξελίξεως, διάφορα δ' αὐτῶν μέρη ἐποιήθησαν κατὰ διαφόρους χρόνους, διὰ τοῦτο παρατηρεῖται εἰς αὐτὰ πλὴν τούτου ἀνάμειξις καὶ παλαιοτέρων πρὸς νεώτερα γλωσσικὰ στοιχεῖα. Καὶ ἡ μὲν ἀνάμειξις τῶν παλαιοτέρων τύπων, λέξεων κλπ. πρὸς νεωτέρους εἶναι διὰ τὰ ἀνωτέρω εὐνόητος. Γεννᾶται ὅμως ἡ ἀπορία: πῶς ἔγινεν ἡ ἀνάμειξις τῶν αἰολικῶν πρὸς τὰ ἰωνικά; Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ πράγματος προὐτάθησαν διάφοροι ὑποθέσεις. Κατ' ἄλλους μὲν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἐποιήθησαν κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν αἰολικὴν διάλεκτον καὶ οὕτω περιεῖχον μόνον αἰολικοὺς φθόγγους, τύπους, λέξεις κλπ., ὕστερον δὲ μετετράπησαν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν ἰωνικήν. Αὕτη εἶναι ἡ γνώμη ἐκ μὲν τῶν ἀρχαίων τοῦ Δικαιάρχου καὶ Ζωπύρου τοῦ Μάγνητος, ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων τοῦ ἐπιφανοῦς Αὐγούστου Fick, ὅστις καὶ ἐπεχείρησε νὰ ἐπαναγάγῃ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη εἰς τὴν αἰολικὴν (ὅρα τοῦ αὐτοῦ «Die homerische Odyssee», 1883 καὶ «Die homerische Ilias», 1885). Κατὰ τὸν P. Kretschmer «πρὸς λύσιν τοῦ προβλήματος (δηλαδὴ τῆς μείξεως τῆς αἰολικῆς καὶ ἰωνικῆς παρ' Ὁμήρῳ διαλέκτου) μᾶς παρέχει αὐτὴ ἡ παράδοσις νύξιν τινά, τοποθετοῦσα τὸν Ὅμηρον εἰς Σμύρνην, πόλιν πρότερον αἰολικήν, ἔπειτα καταληφθεῖσαν ὑπὸ τῶν Ἰώνων καὶ ἐξιωνισθεῖσαν....» Ἡ σύναψις αὕτη τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν (τῶν εἰς ἰωνικὴν καὶ αἰολικὴν διάλεκτον ποιηθέντων) πρὸς τὴν Σμύρνην, τὴν ὁμιλοῦσαν ἀνάμεικτον, τουτέστιν ἰωνικὴν ἅμα καὶ αἰολικήν, διάλεκτον ἔγινεν, ὡς φαίνεται, καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, ἐκ τούτου δὲ προῆλθεν ὁ μῦθος περὶ τοῦ Μελησιγενοῦς Ὁμήρου, φαίνεται δὲ ἑρμηνεύουσα ἐπιτυχῶς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος φαινόμενον, ἀλλὰ προϋποθέτει ἢ ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἐποιήθησαν μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Σμύρνης ὑπὸ τῶν Ἰώνων (τῷ 688 π. Χ.), ὄχι δὲ πρότερον, καὶ εἰς μίαν μόνον πόλιν: τὴν Σμύρνην, ἢ ὅτι πάντα τὰ πρότερον καθαρῶς αἰολικὰ καὶ καθαρῶς ἰωνικὰ ἐχάθησαν, οὐδενὸς ἴχνους ἐξ αὐτῶν περισωθέντος. Ταῦτα δὲν δύναταί τις νὰ τὰ χαρακτηρίσῃ ὡς ἀδύνατα, ἀλλ' εἶναι πάντοτε ἁπλῆ ὑπόθεσις· εἶναι ὡσὰν νὰ περιώριζέ τις τὴν ποίησιν τῶν ἰδικῶν μας κλέφτικων τραγουδιῶν εἰς μίαν μόνην χώραν, τὴν Θεσσαλίαν λ. χ. ἢ τὴν Ἀρκαδίαν, καὶ κατόπιν συμβάντος τινός, λ. χ. μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος. Διαφόρους ὑποθέσεις διετύπωσαν ἄλλοι φιλόλογοι καὶ γλωσσολόγοι, ὁ Bethe, ὁ Meillet, ὁ κράτιστος τῶν νεωτέρων φιλολόγων ὁ Wilamowitz καὶ ἄλλοι. Ἀλλὰ πάσας τὰς γνώμας ταύτας θεωρῶ ἀνεπαρκεῖς πρὸς λύσιν τοῦ ῥηθέντος περιέργου, ὅσον καὶ δυσλύτου φαινομένου τῆς διαλεκτικῆς παρὰ τῷ Ὁμήρῳ ἀναμείξεως. Διὰ τοῦτο εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. Ζ' (1932), σελ. 185 κ. ἑξ., προσεπάθησα νὰ λύσω τὸ ζήτημα κατ' ἄλλον πιθανώτερον, ὡς τοὐλάχιστον ἐγὼ νομίζω, τρόπον. Συνοψίζω τὴν γνώμην μου διὰ τῶν ἑξῆς:

Ἐπειδὴ αἱ αἰολικαὶ καὶ αἱ ἰωνικαὶ ἀποικίαι εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἐγειτόνευον, Ἴωνες καὶ Αἰολεῖς ποιηταί, καλλιτέχναι, καὶ δὴ καὶ ἀοιδοὶ διαρκῶς μετέβαινον ἀπὸ τὰς ἰωνικὰς πόλεις εἰς τὰς αἰολικὰς καὶ τἀνάπαλιν, διότι ἐκεῖ πρὸ πάντων (πλησίον τῶν βαρβάρων) ἔμελλε κατ' ἀνάγκην ν' ἀναπτυχθῇ τὸ αἴσθημα τῆς πρὸς ἄλληλα ἀλληλεγγύης τῶν ἑλληνικῶν φύλων καὶ τῆς συγγενείας των, τὸ αἴσθημα τῆς ἐθνικῆς των ἑνότητος καὶ τῆς ἀπέναντι τῶν ἄλλων ὑπεροχῆς των. Ὅπως δὲ ἀκριβῶς σήμερον διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν βορείων καὶ τῶν νοτίων Ἑλλήνων καὶ τῶν γλωσσικῶν ἰδιωμάτων των διεμορφώθη εἷς καθόλου ὁμοειδὴς γλωσσικὸς τύπος διὰ τὰ κλέφτικα καὶ τὰ λοιπὰ δημοτικὰ τραγούδια (μολονότι τὰ ἰδιώματα τῆς βορείου Ἑλλάδος μεγάλως διαφέρουν ἀπὸ τὰ τῆς νοτίου), οὕτω καὶ διὰ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, τὰ ὁποῖα ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ἐποιοῦντο ὑπό τε τῶν Αἰολέων καὶ τῶν Ἰώνων καὶ μετεφέροντο ἀπὸ τῆς μιᾶς φυλῆς εἰς τὴν ἄλλην, διεμορφώθη ἰδιαίτερος γλωσσικὸς τύπος, ὅστις δὲν ἦτο ἀληθῶς οὔτε αἰολικὸς οὔτε ἰωνικός, ἀλλ' ἀνάμεικτος ἐξ ἰωνικῶν καὶ αἰολικῶν κατὰ τὸ πλεῖστον στοιχείων: ἡ *ἐπικὴ διάλεκτος*. Τὸ ὅτι εἰς ταύτην ὑπερισχύουν τὰ ἰωνικὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι παράδοξον, ἀφοῦ κατὰ τοὺς χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐποιοῦντο τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἡ ἰωνικὴ φυλὴ ἐλάμβανεν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον μεγαλυτέραν ἐπίδοσιν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὁσημέραι παρακμάζουσαν αἰολικήν. Οἱ Ἴωνες ἐξηπλοῦντο ὁλονὲν περισσότερον, ἵδρυον ἀποικίας πυκνὰς καὶ δὴ καὶ εἰς χώρας ἐγγὺς καὶ ἀπομεμακρυσμένας (εἰς τὰς περὶ τὸν Εὔξεινον Πόντον, τὴν Μεσόγειον Θάλασσαν κλπ.) καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν Σμύρνην ἀφῄρεσαν ἀπὸ τοὺς Αἰολεῖς καὶ τὴν δωρικὴν Ἁλικαρνασσὸν ἐξιώνισαν, ἔτι δὲ ἦσαν ὠργανωμένοι ἀπὸ παλαιῶν χρόνων εἰς ἕνωσιν καὶ ἀμφικτιονίαν θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος, κέντρον ἔχουσαν τὴν Δῆλον (πρβλ. καὶ τὰ Πανιώνια, τὰ τελούμενα ἐν τῷ Πανιωνίῳ ἱερῷ τοῦ Ποσειδῶνος παρὰ τὴν Μυκάλην), τέλος δὲ ἦσαν φυλὴ περισσότερον ἀπὸ τὰς ἄλλας ζωηρά, εὐκίνητος, εὐφυὴς καὶ εὐκόλως προσλαμβάνουσα καὶ ἀφομοιοῦσα ὅ,τι καλὸν ἔβλεπεν εἰς τοὺς ἄλλους Ἕλληνας καὶ ξένους. Διὰ τοῦτο δὲν θὰ σφαλῶμεν παραδεχόμενοι ὅτι καὶ οἱ Ἴωνες ποιηταὶ καὶ ἀοιδοὶ θὰ ἦσαν πολὺ περισσότεροι καὶ δοκιμώτεροι ἀπὸ τοὺς Αἰολεῖς, καὶ οὕτω τὰ ὁμηρικὰ ἔπη κατὰ μικρὸν προσελάμβανον μᾶλλον ἰωνικὸν γλωσσικὸν χαρακτῆρα.

Γεωγραφικὴ ἔκτασις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ μεταγενεστέρους χρόνους. Καθὼς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ αἱ διάλεκτοι αὐτῆς ὡμιλοῦντο οὐχὶ μόνον εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἀποικίας, τὰς ἱδρυθείσας εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ Εὐξείνου Πόντου, εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Κυρηναϊκήν, εἰς τὴν Παμφυλίαν, τὴν Κύπρον, τὴν Σικελίαν, τὴν νότιον Ἰταλίαν, εἰς τὰς νοτίους ἀκτὰς τῆς Γαλατίας καὶ τὰς δυτικὰς τῆς Ἱσπανίας κ.ἄ. Μετὰ δὲ τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα διεδόθη ἀκόμη εὐρύτερον εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον, εἰς τὴν Θρᾴκην δὲ μέχρι τοῦ Αἵμου. Ἀλλ' ὡς φαίνεται, δὲν ἠδυνήθη εἰς ταύτας ἡ ἑλληνικὴ νὰ ἐπικρατήσῃ ὁριστικῶς καὶ νὰ ἐκβάλῃ καθ' ὁλοκληρίαν τὰς ἐν αὐταῖς ἐγχωρίους γλώσσας, ἐκτὸς τῆς Θρᾴκης καὶ βραδύτερον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἑλληνικὴ ἐπεκράτησε καὶ ἐρριζοβόλησεν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας, ἐν μέρει δὲ καὶ μέχρι τῆς πρὸ ὀλίγου συντελεσθείσης ἐκριζώσεως τῶν Θρᾳκῶν τῆς Ἀνατολικῆς Θρᾴκης καὶ τῶν Μικρασιατῶν ἀπὸ τὴν γῆν τῶν πατέρων των.

Διαλεκτικὰ κείμενα. Πρὸς σχηματισμὸν σαφεστέρας ἰδέας τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν διαλέκτων, παραθέτω κατωτέρω σύντομα ἀποσπάσματα ἀρχαίων διαλεκτικῶν ἐπιγραφῶν μετὰ μεταφράσεως εἰς τὴν νέαν ἑλληνικήν:

	Μετάφρασις
α') Λεσβιακή «. . . τὸν δὲ κέρναντα τὸ χρύσιον ὑπόδικον ἔμμεναι ἀμφοτέραισι ταῖς πολίεσσι, δικάσταις δὲ ἔμμεναι τῷ μὲν ἐμ Μυτιλήνᾳ κέρναντι ταὶς ἄρχαις παίσαις ταὶς ἐμ Μυτιλήνᾳ πλέας τῶν αἰμισέων, ἐμ Φώκᾳ δὲ ταὶς ἄρχαις παίσαις ταὶς ἐμ Φώκᾳ πλέας τῶν αἰμισέων· τὰν δὲ δίκαν ἔμμεναι, ἐπεί κε ὠνίαυτος ἐξέλθῃ, ἐν ἒξ μήνεσσι· αἰ δὲ καταγρέθη τὸ χρύσιον κέρναν ὐδαρέστερον θέλων, θανάτῳ ζαμιώσθω.» [Ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφὴ εἶναι τῶν μέσων τοῦ Δ' αἰῶνος π. Χ. καὶ ἀνευρέθη εἰς τὴν Μυτιλήνην.]	Ὁ δὲ ἀναμειγνύων τὸν χρυσὸν νὰ εἶναι ὑπόδικος εἰς ἀμφοτέρας τὰς πόλεις, δικασταὶ δὲ νὰ εἶναι διὰ μὲν τὸν ἀναμειγνύοντα ἐν Μυτιλήνῃ ὅλοι οἱ ἐν Μυτιλήνῃ ἄρχοντες πλείονες ἀπὸ τοὺς ἡμίσεις (δηλαδὴ ἡ πλειοψηφία τῶν ἐν Μυτιλήνῃ ἀρχόντων), εἰς δὲ τὴν Φώκαιαν ὅλοι οἱ ἐν Φωκαίᾳ ἄρχοντες πλείονες ἀπὸ τοὺς ἡμίσεις· ἡ δὲ δίκη νὰ διεξάγεται, ἀφοῦ περάσῃ τὸ ἔτος, ἐντὸς ἓξ μηνῶν. Ἐὰν δὲ ἐξελεγχθῇ ὅτι ἐπίτηδες ἀνεμείγνυε τὸν χρυσόν, νὰ τιμωρῆται διὰ θανάτου.
β') Θεσσαλική «. . . ψαφιξαμένας τᾶς πόλιος ψάφισμα τὸ ὑπογεγραμμένον: Πανάμμοι τᾶ ἕκτα ἐπ' ἰκάδι συνκλεῖτος γενομένας, ἀγορανομέντουν τοῦν ταγοῦν πάντουν. Φιλίπποι τοῖ βασιλεῖος γράμματα πέμψαντος πὸτ τὸς ταγὸς καὶ τὰν πόλιν διὲ κὶ Πετραῖος καὶ Ἀνάγκιππος καὶ Ἀριστόνοος, ούς ἀτ τᾶς πρεισβείας ἐγένονθο, ἐνεφανίσσοεν αὐτοῦ, πὸκ κὶ καὶ ἁ ἀμμέουν πόλις διὲ τὸς πολέμος ποτεδέετο πλειόνουν τοῦν κατοικειπόντουν· μέσποδί κε οὖν καὶ ἑτέρος ἐπινοείσουμεν ἀξίος τοῖ πὰρ ἀμμὲ πολιτεύματος, ἒτ τοῖ παρεόντος κρεννέμεν ψαφίξασθειν ἀμμὲ οὗς κε τοῖς κατοικέντεσσι πὰρ ἀμμὲ Πετθαλοῦν καὶ τοῦν ἄλλουν Ἑλλάνουν δοθεῖ ἁ πολιτεία». [Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι τοῦ Β' ἡμίσεος τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος καὶ εὑρέθη ἐν Λαρίσῃ.]	Ψηφισάσης τῆς πόλεως τὸ κατωθι γεγραμμένον ψήφισμα: Γενομένης συνεδρίας κατὰ τὴν εἰκοστὴν ἕκτην τοῦ μηνὸς Πανάμμου, ἀγορανομούντων πάντων τῶν ταγῶν, Φιλίππου τοῦ βασιλέως πέμψαντος ἐπιστολὰς πρὸς τοὺς ταγοὺς καὶ τὴν πόλιν, ἐπειδὴ ὁ Πετραῖος καὶ ὁ Ἀνάγκιππος καὶ ὁ Ἀριστόνους, ὡς ἀπὸ τῆς πρεσβείας ἐπανῆλθον, ἐδήλωσαν εἰς αὐτὸν ὅτι καὶ ἡ πόλις ἡμῶν ἕνεκα τῶν πολέμων χρειάζεται περισσοτέρους κατοίκους· ἕως οὗ λοιπὸν καὶ ἄλλους εὕρωμεν ἀξίους τῆς ἡμετέρας πολιτείας, ἐν τῷ παρόντι νὰ ἀποφασισθῇ ὅτι ἐψηφίσαμεν εἰς ἐκείνους, ὅσοι κατοικοῦν παρ' ἡμῖν ἐκ τῶν Θεσσαλῶν καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, νὰ δοθοῦν τὰ πολιτικὰ δικαιώματα.
γ') Ἰωνικὴ τῶν Κυκλάδων «Νικάνδρη μ' ἀνέθηκεν ἑκηβόλῳ ἰοχεαίρῃ, κόρη Δεινοδίκηο τοῦ Ναhσίου, ἔhσοχος ἀλλήων, Δεινομένεος δὲ κασιγνήτη, Φράhσου δ' ἄλοχός με». [Ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα τοῦ ΣΤ' αἰῶνος π. Χ., εὑρεθὲν ἐν Δήλῳ.]	Ἡ Νικάνδρα μὲ ἀνέθηκεν εἰς (Ἀρτέμιδα) τὴν διὰ τοὺς οἰστοὺς χαίρουσαν, κόρη Δεινοδίκου τοῦ Ναξίου, ὑπέροχος ἀπὸ τὰς ἄλλας, τοῦ Δεινομένους δὲ ἀδελφή, τοῦ Φράξου δὲ σύζυγος.
δ') Ἰωνικὴ τῆς Εὐβοίας «Ἔδοξεν τῇ βουλῇ Ἡγέλοχον τὸν Ταραντῖνον πρόξενον εἶναι καὶ εὐεργέτην καὶ αὐτὸν καὶ παῖδας καὶ σίτηρσιν εἶναι καὶ αὐτῷ καὶ παισίν, ὅταν ἐπιδημέωσιν, καὶ ἀτελέην καὶ προεδρίην ἐς τοὺς ἀγῶνας, ὡς συνελευθερώσαντι τὴμ πόλιν ἀπ' Ἀθηνάων». [Ἐπιγραφὴ τῆς Ἐρετρίας, τοῦ τέλους τοῦ Ε' αἰῶνος π. Χ.]	Ἀπεφάσισεν ἡ βουλὴ νὰ εἶναι πρόξενος καὶ εὐεργέτης ὁ Ἡγέλοχος ὁ Ταραντῖνος καὶ ὁ ἴδιος καὶ οἱ παῖδες αὐτοῦ καὶ νὰ ἔχουν τὸ δικαίωμα τῆς ἐν τῷ πρυτανείῳ σιτήσεως καὶ ὁ ἴδιος καὶ οἱ παῖδες αὐτοῦ, ὅταν εὑρίσκωνται εἰς τὴν πόλιν, καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ παντὸς τέλους (φόρου) καὶ προεδρίας εἰς τοὺς ἀγῶνας, ἐπειδὴ συνειργάσθησαν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πόλεως ἀπὸ τῶν Ἀθηναίων.
ε') Δωρικὴ τῆς Κρήτης «Θιοί· τάδ' ἔϜαδε τᾷ πόλι ψαφίδδονσι τριακατίων παριόντων· νομίσματι χρῆτθαι τῷ καυχῷ τῷ ἔθηκαν ἁ πόλις· τὸδ δ' ὀδελὸνς μὴ δέκετθαι τὸνς ἀργυρίος· αἰ δέ τις δέκοιτο ἢ τὸ νόμισμα μὴ λείοι δέκετθαι ἢ καρπῶ ὠνίοι, ἀποτεισεῖ ἀργύρω πέντε στατῆρανς . . .» [Ἀπόσπασμα ἐξ ἐπιγραφῆς τῆς ἐν Κρήτῃ Γόρτυνος τοῦ Γ' αἰῶνος π. Χ.]	Ἐν ὀνόματι τῶν θεῶν· τὰ ἀκόλουθα ἐνέκρινεν ἡ πόλις συνεδριάζουσα παρόντων τριακοσίων· νὰ ἔχωμεν εἰς χρῆσιν το χαλκοῦν νόμισμα, τὸ ὁποῖον καθώρισεν ἡ πόλις, νὰ μὴ δεχώμεθα δὲ τοὺς ἀργυροῦς ὀβολούς· ἐὰν δέ τις ἤθελε δεχθῇ (αὐτοὺς) ἢ δὲν ἤθελεν ἐπιθυμῇ νὰ δέχεται τὸ νόμισμα ἢ ἤθελε πωλεῖ πρὸς κερδοσκοπίαν, θὰ καταβάλλῃ πέντε στατῆρας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Α' *Πηγαί.* Πηγαὶ ἄμεσοι τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς εἶναι τὰ ἐμμέτρως ἢ ἐν πεζῷ λόγῳ συντεταγμένα γλωσσικὰ μνημεῖα, τὰ διασωθέντα εἴτε ἐν πρωτοτύπῳ ὡς αὐτόγραφα, οἷον τὰ ἐπὶ λίθου ἢ χαλκοῦ, ἐπὶ ἀγγείων, νομισμάτων, παπύρων κτλ., εἴτε ἐν ἀντιγράφοις, ὅπως τὰ κείμενα τῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων. Πλὴν τούτων ἄμεσοι πηγαὶ εἶναι τὰ μέτρα τῶν ποιητῶν, τὰ ὁποῖα διδάσκουν πολλὰ περὶ πλείστων φωνητικῶν, προσῳδιακῶν, μορφολογικῶν κλπ. ζητημάτων. Ἔμμεσοι πηγαὶ εἶναι αἱ μαρτυρίαι τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν, σχολιαστῶν, γλωσσογράφων, ἀττικιστῶν, μουσικῶν κτλ.— 1) *Συλλογαὶ ἐπιγραφῶν:* «Inscriptiones Grecae consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editae» (συντομογρ. I. G., τ. I—XIV Berlini 1873 κ.ἑ.).— *Collitz H.* καὶ *Bechtel F.*, «Sammlung griechischer Dialektinschriften» (Göttingen 1884—1915, τ. 4).— *Dareste, Haussoulier* καὶ *Reinach*, «Recueil des inscriptions juridiques grecques» (Paris 1895—1898).— *Michel Ch.*, «Recueil d'inscriptions grecques» (Paris 1900, παράρτ. α' 1912).—*Solmsen F.*, «Inscriptiones graecae ad illustrandas dialectos selectae (Leipzig 1903, δ' ἔκδ. ὑπὸ *E. Fraenkel* 1930).— *Dittenberger W.*, «Orientis Graeci inscriptiones selectae» (Leipzig 1903—1905).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Sylloge inscriptionum Graecarum» (Leipzig 1915—1921, γ' ἔκδ.).— *Schwyzer E.*, «Dialectorum graecarum exempla epigraphica potiora» (Leipzig 1923, βελτιωμένη ἔκδ. τοῦ παλαιοτέρου ἔργου τοῦ *Cauer* «Delectus inscriptionum graecarum propter dialectum memorabilium» Lipsiae 1877 καὶ 1883).— 2) Ἀρ-

Digitized by Google

χα οι γραμματικοί, γλωσσογράφοι καὶ λεξικογράφοι: Κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν (*Διονυσίου τοῦ Θρᾳκός, Ἀπολλωνίου τοῦ Δυσκόλου, Θεοδοσίου, Χοιροβοσκοῦ κ. ἄ.*) ἐφιλοπόνησαν οἱ *G. Uhlig, Schneider* καὶ *Hilgard*, «Grammatici Graeci recogniti et apparatu critico instructi» (Lipsia 1867—1910).— *Dindorf G.*, «Pollucis Onomasticon» (Lipsiae 1824.— νεωτ. ἔκδ. ὑπὸ *I. Bekker*, Berolini 1846 καὶ *E. Bethe* Lipsiae 1900) — *Bekker Im.*, «Suidae lexikon» (Berolini 1854, νεωτ. ἔκδ. ὑπὸ Adlero, Lipsiae 1928).— *Schmidt M.*, «Ἡσύχιος. Hesychii Alexandrini lexicon» (Jenae 1858—1868).— *Lenz Aug.*, «Herodiani technici reliquiae» (Lipsiae 1867—1870).— *Reitzenstein R.*, «Geschichte der griechischen Etymologica» (Leipzig 1897).

Β') *Ἐπιστημονικὰ συγγράμματα.* 1) *Γραμματικαί.* α') Ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς: *Henry V.*, «Grammaire comparée du grec et du latin» (Paris 1908, στ' ἔκδ.).— *Wackernagel J.*, «Vorlesungen über Syntax mit besond. Berücksichtigung von Griechisch, Lateinisch und Deutsch» (Basel 1920—1924, β ἔκδ. 1926—1928).— *Χατζηδάκις Ι.*, «Ἀκαδημεικὰ αναγνώσματα εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν γραμματικὴν» (Ἀθῆναι 1924—1930, τ. 2.— *Meillet A* καὶ *Vendryes J.*, «Traité de grammaire comparée du grec et du latin» (Paris 1927, β' ἔκδ.).—*Buck C. D.*, «Comparativ grammar of Greek and Latin» (Chicago 1933).— β) Ἀρχαίας ἑλληνικῆς μόνον: *Buttmann Ph.*, «Griechische Grammatik» (στ' ἔκδ. Berlin 1811, ἀπηρχαιωμένη).— *Krüger K. W.*, «Griechische Sprachlehre» (ε' ἔκδ. ὑπὸ *W. Pökel*, Leipzig 1875. Ἑλλην. μετάφρ. *Α. Γ. Κωνσταντινίδου*, Ἀθῆναι 1856, β' ἔκδ. 1863 καὶ μερικὴ ὑπὸ *Εὐ. Παπαχατζῆ*, Καλάμαι 1884).— *Brugmann K.*, «Griechische Grammatik» (München 1884, δ ἔκδ ὑπὸ *A. Thumb* 1913) — *Kühner R.*, «Ausfürliche Grammatik der griechischen Sprache» (γ' ἔκδ. ὑπὸ *F. Blass*, Hannover 1890 — 1892, πλουσία εἰς ὑλικὸν ἀλλ' ἀπηρχαιωμένη).—*Meyer G.*, «Griechische Grammatik» (γ ἔκδ. Leipzig 1896).—*Hirt H.*, «Handbuch der griechischen Laut- und Formenlehre» (Heidelberg 1902, β ἔκδ. 1912).— *Sommer F.*, «Sprachgeschiechtliche Erläuterungen für den griech. Unterricht» (Leipzig 1919, β ἔκδ.).— *Laurand*, «Grammaire historique grecque» (Paris 1920).— *Slotty*, «Einführung im Griechische» (Bonn 1922).—*Kieckers E.*, «Historische griech. Grammatik» (Berlin-Leipzig 1925—1926, τ 4, ἐν τῇ «Sammlung Göschen»).— *Schwyzer*, «Griechische Grammatik im Anschluss an Karl Brugmann's Griechische Grammatik, I: Allgemeiner Teil und Lautlehre» (München 1934, κάλλιστον καὶ νεώτατον ἔργον, οὗ τὸ ὑπόλοιπον μέρος θέλει ἐκδοθῆ προσεχῶς).— Εἰδικώτερα ἔργα, ἀναφερόμενα εἰς ὡρισμένους συγγραφεῖς ἢ εἰς μερικώτερα ζητήματα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματικῆς, εἶναι: *Zarncke E.*, «Die Entstehung d. griech. Literatursprachen» (Leipzig 1890).— *Schulze W.*, «Quaestiones epicae» (Gütersloh 1892).— *Solmsen F.*, «Untersuchungen zur griechischen Laut-und Verslehre» (Strassburg 1901).— *Vendryes J.*, «Traité d' accentua ion grecque» (Paris 1904).—*Fränkel E.*, «Griechische Denominativa» (Göttingen 1906).— *Cuny*, «Le nombre duel en Grec» (Paris 1906).— *Solmsen F.*, Beiträge zur griechische Wortforschung» (Strassburg 1909).— *Fränkel E.*, «Geschichte der griechisch. Nomina agentis» (Strassburg 1910 — 1912, τ. 2).— *Magnien V.*, «Le futur grec» (Paris 1912).—*Ehrlich H*, «Untersuchungen über die Natur der griechischen Betonung» (Berlin 1912).— *Hermann E.*, «Die Nebensätze in dem griechischen Dialektinschriften» (Leipzig 1912).— *Wackernagel J.*, «Sprachliche Untersuchungen zu Homer» (Göttingen 1916. Ἀποτελεῖ, ὡς καὶ ἡ προμνημονευθεῖσα ἐργασία τοῦ *Schulze*, ἄριστον ὑπόδειγμα συνδυασμοῦ γλωσσολογικῆς καὶ φιλολογικῆς συγχρόνως ἐρεύνης).— *Chantraine*, «Histoire du parfait grec» (Paris 1927).— *Parzy M.*, «L' épithète traditionelle dans Homère» (Paris 1928).— *A. Fick*, «Die griechischen Personennamen nach ihrer Bildung erklärt κτλ.» (Göttingen 1874, β' ἔκδ. ὑπὸ *F. Bechtel* 1894).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Vorgriechische Ortsnamen» (ἐν «Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen» XXI—XXIII καὶ XXV/1896—1899).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Vorgriechisch Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands» Göttingen 1905.— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Hattiden und Danubier in Griechenland» (Göttingen 1909) — *Τοῦ αὐτοῦ*, Älteste griechisch. Stammverbände» (ἐν «Zeitschrift für vergl. Sprachf.» XLVI/1914).— *Bechtel F.*, «Die histor schen Personennamen der Griechischen bis zur Kaiserzeit (Halle 1917) — *Autran C.*, «Introduction à l' étude du nom propre grec» (Paris 1924 κ.ἑ.).— γ) Γραμματικαὶ τῶν ἐπὶ μέρους διαλέκτων: *Ahrens H. L.*, «De graecae linguae dialectis» (Göttingen 1839—1843).— *Meister R.*, «Die griechischen Dialekte» (Göttingen 1882—1889, τ. 2).— *Hoffmann O.*, «Die griechischen Dialekte in ihrem histor. Zusammenhang» (Göttingen 1891—1898, τ 3) — *E. Kieckers*, «Die lokalen Verschiedenheiten im Dialekte Kretas» (Marburg 1908).— *Bechtel F.*, «Die griechischen Dialekte» (Berlin 1921 — 1924, τ 3).— *Ἀναγνωστόπουλος Γ.*, «Ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων, Α' Ἱστορία τῶν ἀρχαίων διαλέκτων» (Ἀθῆναι 1924).— *Buck C. D*, «Introduction to the study of the greek dialects» (Boston 1910, β' ἔκδ. αὐτόθι 1928).— *Thumb A.*, «Handbuch der griechischen Dialekte» (Heidelberg 1909, β ἔκδ. ὑπὸ *E. Kieckers* I/1932).— 2) *Ἐτυμολογικὰ κλπ. λεξικά: Pape W.*, «Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache» (Berlin 1836, πλεῖσται ἀνατυπώσεις καὶ ἐπιτιώσεις.— Ἑλλην. μετάφρ. «Λεξικον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ τὸ ἑλληνικὸν λεξικὸν τοῦ *Γουλιέλμου Πάπε*.... συμπληρωθὲν ἐκ τῶν ἑλληνικῶν λεξικῶν *Ἐρρίκου Στεφάνου καὶ Φραγκίσκου Πάσσωβ*.... ἐπιμελείᾳ *Ἀ. Α. Σακελλαρίου*» (Ἀθῆναι 1879, δ' ἔκδ. Ἀθῆναι 1887) — *Πανταζίδης Ἰω.*, «Λεξικὸν δμηρικὸν» κατὰ τὴν στ' ἔκδ. τοῦ λεξικοῦ τοῦ Crusius (Ἀθῆναι 1873, «ἔκδοσις νέα μετὰ παραρτήματος ὑπὸ *M. Κωνσταντινίδου*» Ἀθῆναι 1912.— *Curtius G.*, Grundzüge der griechischen Etymologie» (Leipzig 1879, ε ἔκδ., ἤδη ἀπηρχαιωμένον) — *Κοφινιώτης Εὐ.*, «Λεξικὸν δμηρικον» Ἀθῆναι 1886).— *Prellwitz W.*, Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache» (Göttingen 1892, β' ἔκδ. αὐτόθι 1905) — *Meyer L.*, Handbuch d. griechischen Etymologie» (Leipzig 1901 κ.ἑ., ἤδη ἀπηρχαιωμένον).—*Boisacq E.*, Dictionnaire étymologique de la langue grecque» (Paris—Heidelberg 1907—1916).— *Autenrieth G.*, «Wörterbuch zu der Homerischen Gedichten» (ιγ ἔκδ. Leipzig 1920 παρὰ *A. Kägi—H. Blümner*. Ἑλλην. μετάφρ. ἐκ τῆς ε' ἔκδ. ὑπὸ *Δ. Ι. Ὀλυμπίου*, Ἀθῆναι 1893).— *Λορεντζάτος Π.*, «Λεξικὸν δμηρικὸν» (Ἀθῆναι 1925).— *Liddel G. H.* καὶ *Scott R.*, «Μέγα λεξικον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, μεταφρασθὲν ὑπὸ *Ξεν. Π. Μόσχου*... πλουτισθὲν καὶ ἐκδοθὲν ἐπιστασίᾳ *Μιχ. Κωνσταντινίδου*» (Ἀθῆναι 1925, τ 4, νέα ἔκδ.).— [Πρβλ. «Ἱστορία καὶ βιβλιολογία τῆς ἑλληνικῆς λεξικογραφίας» (ἐν τ. Α'/1925 σελ. I κ.ἑ. τοῦ «Μεγάλου λεξικοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» *Liddel-Scott-Κωνσταντινίδου*, κατὰ μετάφρασιν ἐκ τῆς «Griechische Lexikographie *von A. Autenrieth*», σελ. 587—605 τοῦ τ. II τοῦ «Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft *von Ivan Müller*»)].—3) *Ἐπιστημονικὸς τύπος:* Ἀπειροπληθεῖς πραγματεῖαι ἐδημοσιεύθησαν καὶ δημοσιεύονται εἰς τὰ γλωσσικὰ καὶ φιλολογικὰ περιοδικά, οἷα τά: «Zeitschrift für vergleichen de Sprachforschung κτλ.» (συντετμ. *Kuhn's* Zeitschrift, βραχυγρ. *K. Z.*, Berlin-Gütersloh 1852 κ.ἑ.).— «Hermes» (Berlin 1866 κ.ἑ.).—«Mémoires—» (Paris 1868 κ.ἑ.).— «Bulletin de la société de linguistique» (Paris 1869 κ.ἑ.).— «Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen» (ὑπὸ *Bezzenberger*, βραχυγρ. *B. B*, 1877 κ.ἑ.) — «Ἀθηνᾶ» (Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρεία Ἀθηνῶν, 1889 κ.ἑ.) — «Indogermanischen Forschungen» (1892—1910, βραχυγραφ. *I F.*). — Glotta» (1907 κ.ἑ) — «Indogermanisches Jahrbuch» 1914 κ.ἑ.) — Rivista indo-greco-italica» (Napoli 1917 κ.ἑ.) — «Rheinisches Museum» Bonn καὶ εἶτα Frankfurt, 1827 κ.ἑ.).— «Révue de philologie, de littérature et d' histoire anciennes (Paris 1845 κ ἑ.).— «Classical philology» (Chicago 1906 κ.ἑ.).— «Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς» τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

[Τὴν νεωτέραν βιβλιογραφίαν δύναταί τις νὰ εὕρῃ παρὰ *Marouzeau J.*, «Dix années de bibliographie classique (Paris 1927-1928, διὰ τὰ ἔτη 1914—1924 καὶ «L' année philologique» ἐτήσιον συμπλήρωμα διὰ τὰ ἐφεξῆς ἔτη (Paris 1928 κ ἑ..]

Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ

2) Ἡ ἑλληνικὴ κατὰ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους. *Γενικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς περιόδου ταύτης.* Κατὰ τὴν ἀλεξανδρινὴν καὶ ρωμαϊκὴν—τὴν ἄλλως «μεταγενεστέραν» καλουμένην—περίοδον, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα τείνει, δι' οὓς λόγους θὰ ἀναφέρωμεν κατωτέρω, εἰς τὸν βαθμιαῖον περιορισμὸν τῶν πολλῶν καὶ μεγάλων κατὰ τόπους διαφορῶν της, εἰς τὴν δυνατὴν ἑνότητα καὶ ὁμοιομορφίαν. Οὕτως ἀνεπτύχθη ἡ *ἀττικὴ-κοινή*, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν μορφὴν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ τοὺς χρόνους τούτους. Διὰ τοῦτο ἡ ἐξιστόρησις τῆς ἑλληνικῆς κατὰ τὴν ρηθεῖσαν μακρὰν περίοδον, εἶναι κυρίως εἰπεῖν ἐξιστόρησις τῆς ἀττικῆς-κοινῆς καὶ τῆς βαθμιαίας ἐξαπλώσεως αὐτῆς.

Περὶ τῆς ἐννοίας τῆς κοινῆς καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς. Ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς κοινῆς δὲν συμφωνοῦν αἱ γνῶμαι τῶν ἐρευνητῶν. Κατὰ μὲν τὸν ἐπιφανῆ βυζαντινολόγον Krumbacher καὶ ἄλλους κοινὴ (ἐνν. διάλεκτος) εἶναι ἡ κατὰ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς χρόνους διαμορφωθεῖσα γραπτὴ γλῶσσα («die in alexandrinischer Zeit ausgebildete Schiftsprache»), τῆς ὁποίας ὁ Πολύβιος, ὁ Στράβων, ὁ Πλούταρχος καὶ ἄλλοι εἶναι οἱ κυριώτεροι ἀντιπρόσωποι. Κατ' ἄλλους ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦτον πρέπει νὰ ἐννοῆται μόνον ἡ κοινὴ ὁμιλουμένη τῶν ἀλεξανδρινῶν καὶ τῶν κατόπιν χρόνων, ὑπ' ἄλλων τέλος (τοῦ Γ. Χατζιδάκι, τοῦ Schwyzer κ. ἄ.) ἡ Κοινὴ χαρακτηρίζεται ὀρθότερον ὡς ἡ καθόλου γλῶσσα τῶν μετακλασσικῶν χρόνων, γραφομένη ἅμα καὶ ὁμιλουμένη, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Δ π. Χ. αἰῶνος (ἤτοι περίπου ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου) μέχρι τῶν πρώτων μεσαιωνικῶν χρόνων, ἐξαιρουμένων, ἐννοεῖται, τῶν ἔργων τῶν ἀττικιστῶν. Ὁμοία διαφωνία ἐπικρατεῖ καὶ ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῆς Κοινῆς. Οἱ μὲν ἀρχαῖοι τάξαντες τὴν κοινὴν παρὰ τὰς ἄλλας διαλέκτους (τὴν Ἰάδα, τὴν Ἀτθίδα, τὴν Δωρίδα καὶ Αἰολίδα) ἐξελάμβανον αὐτὴν ὡς ἰδίαν καὶ αὐτοτελῆ διάλεκτον—πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὑπό τινος παλαιοῦ γραμματικοῦ ἐθεωρήθη αὕτη ὡς ἡ ἀρχὴ τῶν ἄλλων διαλέκτων «Ἴδιον οὐκ ἔχουσα χαρακτῆρα κοινὴ ὠνομάσθη, διότι ἐκ ταύτης ἄρχονται πᾶσαι». Οἱ δὲ νεώτεροι ἐρευνηταὶ ἐξέφρασαν διαφόρους περὶ αὐτῆς γνώμας. Ὁ μὲν Sturz ἐχαρακτήρισεν αὐτὴν ὡς μεῖγμα τῆς ἀττικῆς, τῆς μακεδονικῆς καὶ αἰγυπτιακῆς ἑλληνικῆς, ὁ δὲ Kretschmer ὡς ἀκόμη πολυμιγέστερον κρᾶμα, ὡς ψηφιδωτόν, εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ὁποίου ὅλαι σχεδὸν αἱ ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ διάλεκτοι προσήνεγκον ὀλιγωτέρας ἢ περισσοτέρας ψηφῖδας. Κατ' αὐτὸν ἡ καθωμιλημένη κοινὴ δὲν εἶναι «οὔτε ἀττικὴ οὔτε παρεφθαρμένη ἀττικὴ οὔτε ἰωνική, ἀλλ' ἀξιοσημείωτον κρᾶμα διαφορωτάτων διαλέκτων», (τῆς βοιωτικῆς, αἰολικῆς, δωρικῆς, τῶν βορειοδυτικῶν διαλέκτων, τῆς ἰωνικῆς, τῆς ἀττικῆς κλπ.). Κατὰ τὸν ἐπιφανέστατον τῶν νεωτέρων φιλολόγων, τὸν Wilamowitz, ἡ κοινὴ προῆλθεν ἔκ τινος ἀγροίκου καὶ δημώδους ἰωνικοῦ ἰδιώματος («ein ionisches Bauernidiom») λογοτεχνικῶς καλλιεργηθέντος. Πρὸς τὴν γνώμην ταύτην συνεφώνησε καὶ ὁ ἐκ τῶν διαπρεπεστάτων συγχρόνων γλωσσολόγων W. Schulze. Ἀκριβέστερον ὅμως καὶ ὀρθότερον διέγνωσαν τὸν χαρακτῆρα τῆς κοινῆς ὁ Thumb, ὁ Krumbacher, ὁ W. Schmidt, ἐκ δὲ τῶν ἡμετέρων ὁ ἱδρυτὴς τῆς νεοελληνικῆς γλωσσολογίας Γ. Χατζιδάκις. Κατ' αὐτοὺς βάσις τῆς κοινῆς εἶναι ἡ ἀττικὴ διάλεκτος, ἥτις φυσικῶς ἐξελιχθεῖσα καὶ ἀναμειχθεῖσα εἰς τὰ διάφορα μεγάλα ἑλληνιστικὰ κέντρα τῆς Ἀσίας καὶ Αἰγύπου μὲ διάφορα ἀνάττικα—κυρίως ἰωνικὰ—στοιχεῖα, διεμορφώθη εἰς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος κοινήν. Πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι ἡ κοινὴ ποικίλλει κατὰ τοὺς διαφόρους συγγραφεῖς καὶ τὰ διάφορα κείμενα, εἰς τὰ ὁποῖα μᾶς παρεδόθη. Ἡ ποικιλία αὕτη εἶναι εὐνόητος, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ μεγαλυτέρα ἢ ὀλιγωτέρα ἐπίδρασις, ἀφ' ἑνὸς μὲν τῶν Ἀττικῶν συγγραφέων τῆς κλασσικῆς περιόδου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ὁμιλουμένης κοινῆς, ἡ διάφορος μόρφωσις καὶ καταγωγὴ τῶν γραψάντων αὐτά, τὸ διάφορον περιεχόμενόν των, ὁ χρόνος καθ' ὃν ἐγράφησαν κλπ. Διὰ τοῦτο ἄλλη εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ Πολυβίου καὶ τοῦ Πλουτάρχου καὶ ἄλλη ἡ τῶν παπύρων καὶ τῆς ἁγίας Γραφῆς. Καὶ τούτων ἔτι ἡ γλῶσσα διαφέρει κατὰ συγγραφεῖς καὶ περιεχόμενον: ἡ γλῶσσα λ. χ. τοῦ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου εἶναι διάφορος ἀπὸ τὴν τοῦ Λουκᾶ καὶ ἡ τοῦ Παύλου ἀπὸ τὴν γλῶσσαν τῆς Ἀποκαλύψεως. Ὡσαύτως ποικίλλει ἡ γλῶσσα τῶν παπύρων, καθ' ὅσον οὗτοι περιέχουν ἀναφορὰς ἢ ἐπιστολὰς ἢ διαφόρους συμβολαιογραφικὰς πράξεις, ἀποδείξεις πληρωμῶν κλπ. καὶ καθ' ὅσον ἐγράφησαν ὑπὸ Ἑλλήνων ἢ ξένων καὶ ἑλληνιζόντων βαρβάρων.

Διαίρεσις τῆς κοινῆς. Πλὴν τῆς διακρίσεως τῆς κοινῆς εἰς *ὁμιλουμένην* καὶ εἰς *γραπτὴν* ἢ *φιλολογικὴν* κοινήν, ἔγινεν ὑπό τινων καὶ χρονικὴ διαίρεσις τῆς περιόδου, καθ' ἣν αὕτη ἀνεπτύχθη καὶ διεμορφώθη. Οὕτως ὁ μὲν Α. Γιάνναρης διῄρεσε τὴν περίοδον τῆς κοινῆς εἰς τρεῖς μικροτέρας περιόδους: εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον (300—150 π. Χ.), εἰς τὴν ἑλληνορρωμαϊκὴν (150 π. Χ.—300 μ. Χ.) καὶ εἰς τὴν μεταβατικὴν («transitional period», ἀπὸ τοῦ 300—600 μ. Χ.), ὁ δὲ A. Thumb, ὁ ἔγκριτος ἐρευνητὴς τῆς κοινῆς καὶ συγγραφεὺς τοῦ καλλίστου περὶ αὐτῆς ἔργου, «Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus», διῄρεσεν αὐτὴν εἰς δύο μόνον περιόδους, ἤτοι εἰς μίαν μὲν περιλαμβάνουσαν τοὺς τρεῖς τελευταίους αἰῶνας π. Χ. καὶ εἰς δευτέραν περιλαμβάνουσαν τοὺς τρεῖς πρώτους μ. Χ. αἰῶνας. Αἱ διαιρέσεις αὗται δὲν φαίνονται ἀναγκαῖαι οὐδὲ δικαιολογοῦνται ἐκ τῶν πραγμάτων. Ἡ κοινὴ—ἀποτελοῦσα ὁλόκληρος μεταβατικὴν περίοδον ἀπὸ τῆς ἀρχαίας εἰς τὴν μεσαιωνικὴν καὶ νέαν ἑλληνικὴν—ὀρθότερον εἶναι νὰ ἐξετάζηται ὡς μία καὶ ἀδιαίρετος.

Πηγαὶ πρὸς μελέτην τῆς κοινῆς. Τὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα χρησιμεύουν ὡς πηγαὶ πρὸς μελέτην τῆς κοινῆς, καὶ μάλιστα τῆς ὁμιλουμένης κοινῆς, εἶναι πολλὰ καὶ ποικίλα. Τὰ πολυτιμότερα ἐκ τούτων, ἀπὸ γλωσσολογικῆς ἀπόψεως, εἶναι ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν λογοτεχνικὰς ἀξιώσεις. Καθ' ὅσον εἶναι εὐνόητον ὅτι ταῦτα εἶναι τὰ περισσότερον ἀπηλλαγμένα ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως, ἤτοι ἀπὸ ἀρχαϊκώτερα στοιχεῖα, καὶ ἑπομένως ἵστανται πλησιέστερον πρὸς τὴν κοινὴν ὁμιλουμένην τῶν χρόνων, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐγράφησαν. Τοιαῦτα κείμενα εἶναι κατὰ πρῶτον ἡ Παλαιὰ Διαθήκη (κατὰ μετάφρασιν τῶν Ο', γενομένην κατὰ τὸν Γ' καὶ Β' αἰῶνα π. Χ.) καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη. Ἐκ τούτων ἡ πρώτη, γενομένη κατὰ πιστὴν μετάφρασιν ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου, παρουσιάζει ἀρκετοὺς ἑβραϊσμοὺς εἰς τὴν σύνταξιν καὶ τὰς σημασίας πολλῶν λέξεων καὶ ἑπομένως πρέπει νὰ χρησιμοποιῆται μετὰ τῆς ἀπαιτουμένης βασάνου πρὸς μελέτην τῆς συντάξεως καὶ τοῦ λεξιλογίου τῆς κοινῆς. Πάντως ὅμως ἡ γλῶσσα τῆς ἁγίας Γραφῆς ἀπεδείχθη, ἰδίως διὰ τῶν ἐρευνῶν τοῦ Deissmann, ὅτι εἶναι εἰς τὰ κύρια σημεῖά της ἡ κοινή, καὶ μάλιστα ἡ δημωδεστέρα κοινή, καὶ διὰ τοῦτο ἀποτελεῖ, ὡς εἴπομεν, πολυτιμότατον γλωσσικὸν μνημεῖον πρὸς μελέτην αὐτῆς. Σπουδαιόταται διὰ τὴν ἔρευναν τῆς ἀττικῆς-κοινῆς εἶναι καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων (καὶ μάλιστα αἱ ἰδιωτικοῦ περιεχομένου) καὶ οἱ πολυπληθεῖς πάπυροι, οἵτινες ἀνευρέθησαν καὶ ἀνευρίσκονται ἀκόμη εἰς τὴν Αἴγυπτον, καὶ πρὸ πάντων ἐκεῖνοι ἐξ αὐτῶν, οἵτινες περιέχουν διαφόρους ἀναφοράς, ἐπιστολάς, πωλητήρια καὶ ἄλλας συμβολαιογραφικὰς πράξεις, ἀποδείξεις πληρωμῶν κλπ., ἂν καὶ ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἐγράφησαν ὑπὸ ἑλληνιζόντων βαρβάρων δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένοι ἀπὸ ποικίλους ξενισμοὺς καὶ ποικίλα (φωνητικά, μορφολογικὰ καὶ ἄλλα) σφάλματα. Ἀλλὰ καὶ τὰ φιλολογικὰ κείμενα, ὡς λ. χ. τοῦ Πολυβίου, τοῦ Πλουτάρχου κλπ., παρὰ τὰ ἀρχαϊκώτερα γλωσσικὰ στοιχεῖά των, περιέχουν πολλὰ τοιαῦτα καὶ ἐκ τῆς κοινῆς. Καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ἀττικισταὶ περιέχουν σπουδαιότατα στοιχεῖα τῆς κοινῆς καὶ μάλιστα, ὅπου συνιστοῦν ἀποφυγὴν ὡρισμένων λέξεων καὶ τύπων καὶ συντάξεων ὡς «ἀναττίκων» καὶ κοινῶν. Παρὰ τὸν ἔνθερμον ἀττικιστικὸν ζῆλόν των καὶ τὴν ἀρχαϊστικὴν προσπάθειάν των, δὲν κατορθώνουν νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς κοινῆς χρήσεως τῶν χρόνων κατὰ τοὺς ὁποίους ἔζων. Πηγή, τέλος, πολύτιμος πρὸς ἔρευναν καὶ μελέτην τῆς κοινῆς εἶναι ἡ νέα ἑλληνικὴ μετὰ τῶν διαλέκτων αὐτῆς. Διότι ἀφοῦ αὕτη δὲν εἶναι ἄλλο τι παρὰ ἡ τελευταία φάσις τῆς ἐξελίξεως τῆς κοινῆς, εἶναι αὐτονόητον ὅτι ἡ συγκριτικὴ τούτων ἔρευνα πλεῖστα φαινόμενα ἀμφοτέρων (καὶ φωνητικὰ καὶ μορφολογικὰ καὶ λεξιλογικὰ καὶ ἄλλα) δύναται νὰ λύσῃ καὶ διαφωτίσῃ.

Ἀνάπτυξις τῆς ἀττικῆς-κοινῆς καὶ ἐξάπλωσις αὐτῆς. Εἰς τὰ προηγούμενα κεφάλαια περιεγράφη ἡ διαλεκτικὴ ποικιλία, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἀρχαίαν περίοδον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἔφθασεν εἰς τὴν μεγαλυτέραν ἀνάπτυξίν της. Ἀλλ' ἡ ποικιλία αὕτη, ἥτις ἐξελισσομένη ἀκωλύτως θὰ ἠδύνατο βεβαίως νὰ καταλήξῃ εἰς ἀκόμη εὐρυτέραν καὶ βαθυτέραν διάσπασιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης, ἤρχισε τοὐναντίον (ἀπὸ τῶν χρόνων περίπου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου) νὰ ὑποχωρῇ καὶ βαθμηδὸν νὰ περιορίζηται ὑπὸ τῆς ἀττικῆς-κοινῆς. Εἶναι λίαν ἐνδιαφέρον νὰ ἐξετασθῇ πῶς ἀνεπτύχθη καὶ πῶς διεμορφώθη αὕτη, πῶς ἐξηπλώθη βαθμηδὸν καὶ κατέστη οὐχὶ μόνον πανελλήνιος ἀλλὰ καὶ διεθνὴς γλῶσσα.

Digitized by Google

Ἡ γλῶσσα δὲν εἶναί τι αὐθυπόστατον καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τοὺς ὁμιλοῦντας αὐτήν, ἀλλὰ τοὐναντίον συμμεταβάλλεται ἀδιακόπως μαζὶ μὲ τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς τύχας τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος την ὁμιλεῖ, καὶ ὑφίσταται ἀναποφεύκτως τὴν ἐπίδρασιν τῶν πολιτικῶν, τῶν κοινωνικῶν καὶ λοιπῶν ὅρων, ὑπὸ τοὺς ὁποίους οὗτος διατελεῖ. Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα διάφοροι παράγοντες, ἀναφερόμενοι τόσον εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ὅσον καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν της, δὲν ἐπέτρεψαν εἰς τὰς κατὰ τόπους διαλέκτους νὰ ἀκολουθήσουν ἐλευθέρως καὶ ἀβιάστως τὸν δρόμον τῆς φυσικῆς ἐξελίξεώς των, ἀλλὰ συνετέλεσαν τοὐναντίον εἰς τὸν βαθμιαῖον περιορισμὸν τῶν διαλεκτικῶν παραλλαγῶν, εἰς τὴν ἀντικατάστασίν των ἀπὸ τὰ καθολικώτερα γλωσσικὰ στοιχεῖα καὶ τέλος εἰς τὴν ἀποβολὴν τῶν διαλέκτων καὶ τὴν ἑνοποίησιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Εἷς ἀπὸ τοὺς κυριωτέρους παράγοντας, οἱ ὁποῖοι ἠμπόδισαν τὴν ἐλευθέραν, την κεντρόφυγα τρόπον τινά, ἐξέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῶν διαλέκτων της εἶναι ἡ ἀρχαία ποίησις καὶ λογοτεχνία. Οἱ μεγάλοι ποιηταὶ τῆς ἀρχαιότητος (ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἡσίοδος, ὁ Ἀρχίλοχος, ὁ Σιμωνίδης, ὁ Πίνδαρος, ὁ Ἀλκαῖος καὶ ἡ Σαπφώ, οἱ τραγικοί, οἱ κωμικοὶ καὶ λοιποὶ) δὲν ἦσαν ἁπλῶς ποιηταὶ ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς πόλεως ἢ φυλῆς, ἀλλ' ἐθνικοὶ ποιηταί, κτῆμα κοινὸν καὶ ἀνάγνωσμα ὅλων τῶν Ἑλλήνων. Πρὸ πάντων ὁ Ὅμηρος δὲν ἦτο μόνον κοινὸς διδάσκαλος καὶ παιδαγωγός των («τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν», λέγει περὶ αὐτοῦ ὁ Πλάτων), κῆρυξ τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος καὶ δημιουργὸς τῆς ἐθνικῆς των συνειδήσεως, ἀλλὰ συγχρόνως κοινὴ καὶ ἀκένωτος γλωσσικὴ πηγή, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐλάμβανον καὶ τύπους καὶ λέξεις καὶ φράσεις κατὰ τοὺς κατόπιν χρόνους ἀδιακόπως ποιηταὶ καὶ πεζογράφοι. Ἀναφέρομεν ἕνα ἀκόμη ἀπὸ τοὺς μεγάλους ποιητὰς τῆς ἀρχαιότητος: τὸν Εὐριπίδην. Περὶ τῆς γοητείας, τὴν ὁποίαν ἐξήσκουν τὰ δράματά του ὄχι μόνον εἰς τὰς Ἀθήνας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένας καὶ διαφόρων διαλέκτων ἀποικίας, μαρτυρεῖ ὁ Πλούταρχος (ἐν Βίῳ Νικίου 29), λέγων ὅτι «ἔνιοι (ἀπὸ τοὺς ἐν Σικελίᾳ αἰχμαλωτισθέντας Ἀθηναίους) καὶ δι' Εὐριπίδην ἐσώθησαν. Μάλιστα γάρ, ὡς ἔοικε, τῶν ἐκτὸς Ἑλλήνων ἐπόθησαν αὐτοῦ τὴν Μοῦσαν οἱ περὶ τὴν Σικελίαν. Καὶ μικρὰ τῶν ἀφικνουμένων ἑκάστοτε δείγματα καὶ γεύματα κομιζόντων ἐκμανθάνοντες, ἀγαπητῶς μετεδίδοσαν ἀλλήλοις». Ποίαν ἐπίδρασιν οὐχὶ μόνον καλλιτεχνικήν, ἀλλὰ —πρᾶγμα τὸ ὁποῖον μᾶς ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα περισσότερον— καὶ γλωσσικὴν ἐξήσκουν οἱ ἀρχαῖοι ποιηταὶ εἰς ὁλόκληρον τὸ ἔθνος, ἀρκεῖ νὰ καταδείξῃ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς κανένα λαὸν δὲν συνεδέθησαν τόσον στενῶς τὰ ποιητικὰ προϊόντα πρὸς τὴν γλωσσικὴν μορφήν των, ὅσον εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας. Διὰ τοῦτο ἡ διάλεκτος, εἰς τὴν ὁποίαν συνέβη νὰ ἐκφρασθῇ διὰ πρώτην φοράν, νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ νὰ εὐδοκιμήσῃ τὸ δεῖνα ποιητικὸν εἶδος, καθίστατο συνήθως ἡ ποιητικὴ κοινὴ ὡς πρὸς τὸ ῥηθὲν γραμματολογικὸν εἶδος καὶ τοιουτοτρόπως ὅλοι σχεδὸν οἱ κατόπιν καλλιεργοῦντες τοῦτο ἐξηκολούθουν —ὁποθενδήποτε καὶ ἂν κατήγοντο καὶ οἱαδήποτε καὶ ἂν ἦτο ἡ μητρική των διάλεκτος— νὰ μεταχειρίζωνται τὴν καθιερωθεῖσαν διὰ τὸ εἶδος τοῦτο διάλεκτον. Ἡ γλῶσσα τοῦ Ὁμήρου ἀνυψώθη εἰς γλῶσσαν τῆς ἐπικῆς ἐν γένει ποιήσεως καὶ αὐτὴν μετεχειρίζοντο οἱ ἐπικοὶ οὐχὶ μόνον τῶν ἀρχαίων χρόνων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀλεξανδρινῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν καὶ τῶν βυζαντινῶν ἀκόμη χρόνων: ὁ Πείσανδρος, Πανύασις, Ἀπολλώνιος ὁ Ῥόδιος, Νόννος, Μουσαῖος, Τζέτζης καὶ ἄλλοι. Οὕτως ἡ ἐπικὴ διάλεκτος ἔγινεν ἡ πρώτη φιλολογικὴ κοινὴ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Ἡ ἰωνική, ἀνάμεικτος μὲ ἐπικοὺς τύπους καὶ λέξεις, κατέστη ἡ γλῶσσα τῆς ἐλεγείας καὶ ἡ δωρικὴ ἡ γλῶσσα τῆς χορικῆς ποιήσεως καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον εἰς μὲν τὴν πρώτην ἔγραψαν τὰ ποιητικά των δημιουργήματα οὐχὶ μόνον Καλλῖνος ὁ Ἐφέσιος, ἀλλὰ καὶ ὁ Λάκων Τυρταῖος, εἰς δὲ τὴν δωρικὴν ἢ εἰς δωρικῶς χρωματισμένην γλῶσσαν ἔγραψαν οὐχὶ μόνον ὁ Ἀλκμὰν καὶ ὁ Στησίχορος, ἀλλὰ καὶ οἱ Ἴωνες τὴν καταγωγὴν Σιμωνίδης καὶ Βακχυλίδης, ὁ Βοιωτὸς Πίνδαρος, οἱ ἀττικοὶ τραγικοὶ καὶ κωμικοὶ ποιηταὶ τὰ χορικὰ μέρη τῶν δραμάτων αὐτῶν κλπ. Ἀλλὰ κανενὸς ἐξ αὐτῶν ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι πιστὴ ἀπόδοσις ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς διαλέκτου, κανενὸς ὁ γλωσσικὸς τύπος δὲν εἶναι τρόπον τινὰ ἀντιγραφὴ τοῦ ἰδιώματος ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς πόλεως. Ἡ ἐπικὴ διάλεκτος εἶναι κρᾶμα ἰωνικῶν καὶ αἰολικῶν (καὶ πολὺ ὀλιγωτέρων ἀττικῶν) στοιχείων, ἡ γλῶσσα τῆς χορικῆς ποιήσεως εἶναι κρᾶμα δωρικῶν, ἐπικῶν, αἰολικῶν κλπ., τὰ χορικὰ τῶν δραματικῶν εἶναι ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν μεῖγμα ἀττικῶν, δωρικῶν κλπ. λέξεων καὶ τύπων κ. οὕ. κ. Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ποίησις, γενομένη κτῆμα καὶ ἀνάγνωσμα τοῦ ἔθνους ὁλοκλήρου, ὑπὸ γλωσσικὴν δὲ ἔποψιν ἀνυψωθεῖσα ὑπεράνω τῶν στενῶς τοπικῶν καὶ καθαρῶς ἰδιωματικῶν καὶ προσλαβοῦσα κατὰ τὸ πλεῖστον τεχνητόν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ καθολικώτερον γλωσσικὸν τύπον, συνετέλεσεν ὄχι μόνον εἰς τὴν ἀποτροπὴν βαθυτέρας διασπάσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν βαθμιαίαν ἑνοποίησίν της.

Τὴν γλωσσικὴν ταύτην ἑνοποίησιν ὑπεβοήθησαν καὶ διάφοροι ἄλλοι παράγοντες: αἱ μεγάλαι ἐθνικαὶ ἑορταί, οἱ πανελλήνιοι ἀγῶνες—ἰδίως τὰ Ὀλύμπια καὶ τὰ Πύθια—εἰς τοὺς ὁποίους συνέρρεον ἐκ πάσης ἑλληνικῆς γῆς οἱ ἀθληταὶ καὶ οἱ θεωροὶ καὶ ἐλάμβανε τρόπον τινὰ σάρκα καὶ ὀστᾶ ἡ συνείδησις τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος (οἱ μὴ Ἕλληνες, οἱ βάρβαροι, ἀπεκλείοντο ἐξ αὐτῶν), προσέτι δὲ οἱ κοινοὶ ἀγῶνες κατὰ τῶν Περσῶν, οἱ συνενώσαντες καὶ συναδελφώσαντες ἐπί τινα χρόνον τοὺς Ἕλληνας καὶ ἐξαναγκάσαντες αὐτοὺς εἰς στενὴν συνεργασίαν καὶ ἐπικοινωνίαν καὶ ἐνισχύσαντες τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ τὸ ἐθνικὸν φρόνημά των. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω παραγόντων, ἑνοποιὸν ἐπὶ τὴν γλῶσσαν ἐπίδρασιν ἐξήσκησαν καὶ οἱ διάφοροι πολιτικοὶ σύνδεσμοι καὶ ἑνώσεις (ἀμφικτιονίαι, συμμαχίαι, συμπολιτεῖαι), εἰς τὰ συνέδρια τῶν ὁποίων ἐλάμβανον μέρος ἀντιπρόσωποι διαφόρων πόλεων καὶ διαλέκτων καὶ ἐκ τῶν συζητήσεων καὶ τῆς πυκνῆς ἐπικοινωνίας τῶν ὁποίων ἐδημιουργεῖτο σὺν τῷ χρόνῳ διὰ τὴν ἀνάγκην τῆς πρὸς ἀλλήλους συνεννοήσεως κοινή τις γλῶσσα, ἀπηλλαγμένη ἀπὸ τὰ ἐντελῶς ἰδιόρρυθμα καὶ τοπικὰ καὶ τὰ καθαρῶς ἰδιωματικά. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀνεπτύχθη ἡ *ἰωνικὴ κοινὴ* τῆς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἰωνικῆς Δωδεκαπόλεως, τοῦ Πανιωνίου, ἡ *δωρικὴ κοινὴ* τῆς Πελοποννήσου, ἡ βορειοδυτικὴ ἢ *αἰτωλικὴ κοινή*, ὄργανον καὶ δημιούργημα τῆς Αἰτωλικῆς συμπολιτείας, τοῦ κοινοῦ τῶν Αἰτωλῶν, καὶ πρὸ πάντων ἡ κυριωτέρα καὶ γνωστοτέρα ἐξ ὅλων, ἐκείνη ἡ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ καταστῇ ἀληθῶς πανελλήνιος: ἡ *ἀττικὴ κοινή*. Ἡ ἰωνικὴ κοινή, καλλιεργηθεῖσα φιλολογικῶς καὶ πρώτη ἐξ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων χρησιμοποιηθεῖσα εἰς τὸν πεζὸν λόγον, κατέστη ἐπί τινα χρόνον ἡ γλῶσσα τῆς λογογραφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης καὶ πέραν τῶν στενῶν ὁρίων τῆς Ἰωνίας. Εἰς αὐτὴν ἔγραψαν τὰ ἱστορικά των ἔργα Ἡρόδοτος ὁ Ἁλικαρνασσεὺς καὶ Κτησίας ὁ Κνίδιος, εἰς αὐτὴν συνέγραψεν ὁ πατὴρ τῆς ἰατρικῆς Ἱπποκράτης ὁ Κῷος, αὐτὴν μετεχειρίζοντο πεζογράφοι Ἴωνες καὶ μή, καὶ οὕτω θὰ ἀνυψώνετο ἴσως καὶ εἰς γλῶσσαν πανελλήνιον, ἂν μὴ διάφορα αἴτια (ἰδίως ἡ ὑποδούλωσις τῆς Ἰωνίας ὑπὸ τῶν Περσῶν καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἀπώλεια τῆς προτέρας πολιτικῆς, φιλολογικῆς, ἐμπορικῆς, ναυτικῆς καὶ λοιπῆς ἀκμῆς της, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἵδρυσις τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ εἰς αὐτὰς ἀπαράμιλλος ἄνθησις τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν) συνετέλουν εἰς τὴν παρευδοκίμησιν αὐτῆς ὑπὸ τῆς ἀδελφῆς της, τῆς ἀττικῆς.

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε' αἰῶνος π. Χ. τὸ κέντρον τοῦ βάρους μετατίθεται ἀπὸ τῶν ἀκτῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου κατὰ τὸν προηγούμενον αἰῶνα ἤκμαζε καὶ ἔθαλλεν ἡ ἑλληνικὴ ποίησις, ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμός, εἰς τὴν ἐντεῦθεν τοῦ Αἰγαίου κυρίως Ἑλλάδα. Αἱ Ἀθῆναι, αἵτινες τοσοῦτον συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀπόκρουσιν τοῦ ἐκ τῶν Περσῶν κινδύνου καὶ εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ἀπέκτησαν μετὰ τὰ Μηδικὰ δόξαν καὶ ἐπιρροὴν μεγάλην. Ἡ κατόπιν ἵδρυσις τῆς ἡγεμονίας των προσεπόρισεν εἰς αὐτὰς καὶ δύναμιν καὶ πλοῦτον. Καί, ὅπως συνήθως παρατηρεῖται εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐθνῶν, εἰς τὴν πολιτικὴν ἀκμὴν καὶ δύναμιν ἐπηκολούθησεν ἡ πρόοδος τῶν τεχνῶν καὶ τῶν γραμμάτων, ἡ ἄνθησις ὑπερτέρου πολιτισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ ἀκτινοβολία δὲν ἔπαυσε νὰ φωτίζῃ καὶ νὰ θερμαίνῃ καὶ τὸν σημερινὸν πολιτισμόν. Αἱ Ἀθῆναι κατέστησαν οὐχὶ μόνον κέντρον πολιτικὸν σπουδαιότατον, εἰς τὸ ὁποῖον συνεκεντροῦτο ἡ διοίκησις μεγάλου μέρους τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ κέντρον πνευματικὸν ἀπαράμιλλον, «παίδευσις τῆς Ἑλλάδος» κατὰ τὸν Θουκυδίδην, «πρυτανεῖον σοφίας» κατὰ τὸν Πλάτωνα «Ἑλλάδος μουσεῖον καὶ κοινὸν παιδευτήριον πᾶσιν ἀνθρώποις». Εἰς ποίαν περιωπὴν εἶχον ἤδη ἀνέλθει αἱ Ἀθῆναι καὶ ὑπὸ ποίας αἴγλης καὶ τιμῆς περιεβάλλοντο ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἀποδεικνύει ὁ γνωστὸς καὶ ὑπέροχος ὕμνος τοῦ Πινδάρου διὰ τὴν πόλιν τῆς Παλλάδος:

ὦ ταὶ λιπαραὶ καὶ ἰοστέφανοι καὶ ἀοίδιμοι,
Ἑλλάδος ἔρεισμα, κλειναὶ Ἀθᾶναι, δαιμόνιον πτολίεθρον.

Εἰς τὴν μεγάλην καὶ φιλόξενον πόλιν συνέρρεον ἤδη οὐχὶ μόνον οἱ ἐκ τῶν συμμαχίδων πόλεων ἀποστελλόμενοι θεωροὶ ἢ οἱ ἐξ αὐτῶν ἐρχόμενοι, ὅπως ἐμφανισθοῦν πρὸ τῶν ἀθηναϊκῶν δικαστηρίων, ἀλλὰ καὶ οἱ πανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος ἐπιθυμοῦντες νὰ παιδευθοῦν ἢ νὰ ἐργασθοῦν εἰς αὐτὴν ὡς καλλιτέχναι, βιομήχανοι, ἀγγειοπλάσται, λογογράφοι ἢ ῥητοροδιδάσκαλοι κλπ. (Κέφαλος καὶ ὁ υἱός του Λυσίας, Γοργίας, Πρωταγόρας, Ἀριστοτέλης καὶ ἄλλοι) ἢ νὰ ἴδουν καὶ ν' ἀποθαυμάσουν αὐτὴν καὶ νὰ μετάσχουν τῶν ἀγαθῶν, τῶν φώτων καὶ τοῦ πολιτισμοῦ της. «Τήν τε γὰρ πόλιν κοινὴν παρέχομεν καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε ξενηλασίαις ἀπείργομέν τινα ἢ μαθήματος ἢ θεάματος, ὃ μὴ κρυφθὲν ἄν τις τῶν πολεμίων ἰδὼν ὠφεληθείη», λέγει μὲ δικαίαν ὑπερηφάνειαν ὁ Περικλῆς (Θουκυδ. 2, 39). Εἶναι εὐνόητον ὅτι οὕτω καὶ ἡ ἐν Ἀθήναις ὁμιλουμένη, ἡ ὡραία γλῶσσα τοῦ ἀττικοῦ θεάτρου, τῶν ἀθηναϊκῶν δικαστηρίων, τῆς βουλῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ἡ «καλὴ φωνὴ» τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ τοῦ Εὐριπίδου, ἐγοήτευε τοὺς ἀκούοντας αὐτὴν ἢ μελετῶντας καὶ ἀναγινώσκοντας τὰ φιλολογικὰ μνημεῖά της, εἰσέδυε βαθμηδὸν καὶ διεδίδετο καὶ ἔξω τῶν ὁρίων τῆς Ἀττικῆς. «Ἐκείνην τε τὴν ἡδονὴν ἐνθυμεῖσθαι ὡς ἀξία ἐστὶ διασώσασθαι, οἳ τέως Ἀθηναῖοι νομιζόμενοι καὶ μὴ ὄντες ὑμῶν τῆς τε φωνῆς τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῶν τρόπων τῇ μιμήσει ἐθαυμάζεσθε κατὰ τὴν Ἑλλάδα» (*Θουκυδ.* 7, 63). Ἡ πολιτικὴ ἀφ' ἑνὸς δύναμις καὶ ἐπιρροὴ τῶν Ἀθηνῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ εἰς αὐτὰς καλλιέργεια τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν, ἡ τελειοποίησις τοῦ δράματος, τῆς ῥητορικῆς, τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἱστορίας, ἡ συγγραφὴ ἀπαραμίλλων ἀριστουργημάτων ἐμμέτρων καὶ εἰς πεζὸν λόγον, ἡ καλλιτεχνικὴ διαμόρφωσις καὶ ἐκλέπτυνσις τοῦ ἀττικοῦ λόγου συνετέλεσαν εἰς τὴν διάδοσιν αὐτοῦ κατὰ πρῶτον μὲν εἰς τοὺς συμμάχους τῶν Ἀθηνῶν, εἰς τοὺς ὁποίους καὶ κληροῦχοι πολλάκις ἐστέλλοντο, βαθμηδὸν δὲ καὶ εἰς ἄλλας ἑλληνικὰς πόλεις καὶ χώρας.

Εἰς τὴν πολιτικὴν ἡγεμονίαν τῶν Ἀθηναίων ἐπέθηκε τέλος ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος, ἀλλ' ὄχι καὶ εἰς τὴν πνευματικήν, καλλιτεχνικήν, ἐμπορικὴν καὶ ναυτικὴν ὑπεροχήν των. Οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ σύμμαχοί των εἶχον ὑπολειφθῆ εἰς ταῦτα πολύ, πάρα πολύ, ὥστε οὔτε ἠδυνήθησαν οὔτε ἴσως καὶ ἐσκέφθησαν νὰ παρευδοκιμήσουν εἰς αὐτὰ τοὺς Ἀθηναίους. Διὸ αἱ Ἀθῆναι ἐξηκολούθησαν καὶ μετὰ τὸν ῥηθέντα πόλεμον νὰ εἶναι, ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς παιδείας καὶ τῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς καὶ προόδου, ἔτι δὲ τῆς καλλιτεχνικῆς, βιομηχανικῆς, ἐμπορικῆς καὶ ναυτικῆς κινήσεως, ἡ πρώτη πόλις τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ῥητορικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία διδάσκονται ἤδη εἰς περιφήμους καὶ πολυφοιτήτους σχολὰς ὑπὸ μεγάλων ῥητοροδιδασκάλων καὶ φιλοσόφων (τοῦ Ἰσοκράτους, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἄλλων). Ἀλλ' —ὅπερ εἶναι διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς γλώσσης σπουδαιότατον—καὶ Ἕλληνες ἐξ ἄλλων πόλεων καὶ χωρῶν καταγόμενοι: ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Θεόφραστος, Ἔφορος ὁ Κυμαῖος κλπ., τὴν ἀττικὴν μεταχειρίζονται εἰς τὸ ἑξῆς εἰς τὴν συγγραφὴν ἔργων γενικωτέρας σημασίας. Ἴχνη τῆς ἀττικῆς διαλέκτου ἀρχίζουν ἐνωρὶς ν' ἀπαντοῦν εἰς τὰς ἐπιγραφὰς καὶ ἄλλων πόλεων καὶ χωρῶν, κατ' ἀρχὰς μὲν ἰωνικῶν, ἔπειτα δὲ καὶ μὴ ἰωνικῶν. Τοιουτοτρόπως, κατὰ πρῶτον μὲν διὰ τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ πολὺ περισσότερον διὰ τῆς καλλιεργείας τῆς διαλέκτου αὐτῶν ὑπὸ τῶν σοφιστῶν καὶ τῶν ῥητόρων, τῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων, διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ χρήσεως αὐτῆς εἰς τὰς σχολάς, εἰς τὰς φιλοσοφικὰς καὶ ἄλλας συζητήσεις καὶ ἐρεύνας, διὰ τῆς μεγάλης ἀναπτύξεως τοῦ ἐμπορίου, διὰ τοῦ ὁποίου ἐξήγοντο πανταχοῦ τὰ ἀθηναϊκὰ ἐμπορεύματα—«πᾶσαν μὲν θάλασσαν καὶ γῆν ἐσβατὸν τῇ ἡμετέρᾳ τόλμῃ καταναγκάσαντες γενέσθαι» (*Θουκυδ.* 2, 41) — διὰ τῆς ἐκτάκτου ἀναπτύξεως τῆς βιομηχανίας καὶ ναυτιλίας τῆς πόλεως καὶ τῆς πυκνῆς πρὸς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἐπικοινωνίας, ἐξηπλώθη ἡ ἀττικὴ διάλεκτος εἰς πολλὰς χώρας ἔξω τῶν ὁρίων τῆς Ἀττικῆς καὶ οὕτω κατέστη κατὰ μικρὸν καὶ ἄνευ ἐπισήμου ὁμολογίας ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐπίσημος, ἡ κατ' ἐξοχὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος τούτου ἦτο ὅτι καὶ Φίλιππος, ὁ βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων, καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἀλέξανδρος καὶ οἱ διάδοχοί του τόσον εἰς τὴν Μακεδονίαν, ὅσον καὶ εἰς τὰ ἐν Αἰγύπτῳ καὶ Ἀσίᾳ βασίλεια αὐτῶν μεταχειρίζονται ὡς ἐπίσημον γλῶσσαν τῶν κρατῶν των οὐχὶ τὴν μακεδονικὴν διάλεκτον, ἀκατέργαστον καὶ σχεδὸν ἄγνωστον εἰς τοὺς ἄλλους Ἕλληνας, ἀλλὰ τὴν ἐξευγενισθεῖσαν, διὰ τῆς λογοτεχνικῆς καλλιεργείας ἐκλεπτυνθεῖσαν καὶ εἰς πανελλήνιον ἐξάπλωσιν τείνουσαν διάλεκτον τῶν Ἀθηνῶν. Ἴσως νὰ ὑπελάνθανον εἰς τοῦτο καὶ σκοποὶ πολιτικοί: διὰ τῆς χρήσεως τῆς ἀττικῆς—ἀνυψωθείσης εἰς γλῶσσαν τῆς φιλοσοφίας, τῆς ῥητορικῆς, τῆς ἱστορίας, τοῦ δράματος, εἰς ὄργανον εὐρυτάτης χρήσεως ἀνὰ τὸν ἑλληνικὸν κόσμον —δὲν εἶναι ἀπίθανον ὅτι ὁ Φίλιππος, ὅστις ὡς σκοπὸν τῆς βασιλείας του καὶ τῆς μακεδονικῆς πολιτικῆς ἔταξε τὴν ὑπὸ τὸ σκῆπτρόν του συνένωσιν ὅλων τῶν Ἑλλήνων, ἐπεδίωκε νὰ μὴ φαίνεται ὡς ξένος καὶ ἀλλότριος τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ὅπως διισχυρίζετο ὁ Δημοσθένης—«οὐ βάρβαρος;»—, ἀλλ' ὡς ἔδειξε καὶ διὰ τῆς συμμετοχῆς του εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ ἱεροῦ τῶν Δελφῶν, ὡς μέλος γνήσιον τῆς μεγάλης ἑλληνικῆς οἰκογενείας. Ὁπωσδήποτε ἡ ὑπὸ τῶν Μακεδόνων χρῆσις τῆς ἀττικῆς ὡς γλώσσης τῆς αὐλῆς των καὶ ὡς ἐπισήμου γλώσσης τοῦ κράτους των ἀπεδείχθη γεγονὸς μεγίστης σημασίας διὰ τὴν ἱστορίαν οὐχὶ μόνον τῆς διαλέκτου ταύτης, ἀλλὰ καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν γένει. Δι' αὐτῆς ἐξησφαλίσθη ὁριστικῶς ἡ πανελλήνιος ἐξάπλωσις τῆς ἀττικῆς καὶ ἡ ἀδιαφιλονίκητος εἰς τὸ ἑξῆς ἐπικράτησίς της.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι διὰ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἀχαϊκῆς

Digitized by Google

καὶ τῆς Αἰτωλικῆς συμπολιτείας ἀνεπτύχθησαν καὶ δύο ἄλλαι εὐρυτέρας διαδόσεως καὶ χρήσεως διάλεκτοι: ἡ *ἀχαϊκή*, καὶ μάλιστα ἡ *αἰτωλικὴ* ἢ *βορειοδυτικὴ* κοινή, ἡ ὁποία ἦτο ἐν χρήσει οὐχὶ μόνον εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον.

Ἀλλ' ἐπειδὴ αἱ ῥηθεῖσαι πολιτικαὶ ἑνώσεις καὶ συμμαχίαι οὔτε μεγάλην ἔκτασιν ἔλαβον, οὔτε διετηρήθησαν ἐπὶ μακρὸν χρόνον, οὔτε ἐπετέλεσαν ἀξιόλογα ἔργα πολιτισμοῦ, διὰ τοῦτο αἱ ὑπ' αὐτῶν ἀναπτυχθεῖσαι *κοιναὶ* ἦσαν βραχύβιοι καὶ οὐδὲν ἄλλο, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, κατώρθωσαν παρὰ νὰ προπαρασκευάσουν τὸν περιορισμὸν τῶν διαλέκτων καὶ ἰδιωμάτων καὶ τὸν θρίαμβον τῆς ἀττικῆς. Ἀφοῦ οἱ κάτοικοι τῶν διαφόρων πόλεων συνήθισαν πλέον ν' ἀφήνουν σὺν τῷ χρόνῳ τὰ τοπικά των ἰδιώματα, τὰ ὁποῖα μέχρι τοῦδε τοσοῦτον ζηλοτύπως ἐχρησιμοποίουν καὶ κατ' ἰδίαν καὶ εἰς δημοσίας πράξεις, καὶ ν' ἀντικαθιστοῦν αὐτὰ διὰ διαλέκτων εὐρυτέρας χρήσεως καὶ μεγαλυτέρας γεωγραφικῆς ἐκτάσεως (ὅπως οἱ Λάκωνες, Ἠλεῖοι καὶ ἄλλοι διὰ τῆς ἀχαϊκῆς κοινῆς, οἱ δὲ Θεσσαλοί, Λοκροί, Ἀκαρνᾶνες καὶ ἄλλοι διὰ τῆς αἰτωλικῆς κοινῆς), δὲν θὰ ἐδυσκολεύοντο εἰς τὸ ἑξῆς ν' ἀντικαταστήσουν καὶ ταύτας διὰ γλωσσικοῦ ὀργάνου ἀκόμη εὐρυτέρας καὶ καθολικωτέρας διαδόσεως: ὑπὸ τῆς ἀττικῆς-κοινῆς. Τὰ αὐτὰ αἴτια, ἤτοι εὐκολωτέρα συνεννόησις, ἀποφυγὴ τῶν τοπικῶν καὶ τῶν ἐντελῶς ἰδιορρύθμων, τὰ ὁποῖα ὄχι καὶ τόσον εὐχαρίστως — ἐνίοτε δέ, ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερον, ὄχι χωρὶς σκώμματα καὶ εἰρωνείαν—γίνονται ἀκουστά, ὡδήγησαν κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὴν ἀχαϊκὴν καὶ τὴν αἰτωλικήν, κατόπιν δὲ καὶ εἰς τὴν ἀττικὴν κοινήν.

Διὰ τῆς ὑπὸ τῶν Μακεδόνων τεραστίας ἐπεκτάσεως καὶ ἐξαπλώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ, διὰ τῆς δημιουργίας νέων ἑλληνικῶν βασιλείων εἰς χώρας τότε βαρβαρικάς, διὰ τῆς εἰς αὐτὰς ἱδρύσεως νέων καὶ μεγάλων διοικητικῶν, ἐμπορικῶν, ἐπιστημονικῶν καὶ ἐκπολιτιστικῶν κέντρων, ὁποῖα ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ Πέργαμος, ἡ Ἀντιόχεια, ἡ ἀττική-κοινὴ ἔλαβεν ὡσαύτως μεγίστην ἐξάπλωσιν. Δὲν ἦτο πλέον ἁπλῶς ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ κράτους τῶν Πτολεμαίων, τῶν Σελευκιδῶν καὶ τῶν Ἀττάλων, ἡ γλῶσσα τῆς διοικήσεως, τῶν δικαστηρίων, τῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ ὄργανον διεθνοῦς συνεννοήσεως Ἑλλήνων πρὸς τοὺς διαφόρους βαρβάρους καὶ ὑπηκόους λαοὺς καὶ τούτων πρὸς ἀλλήλους. Αἰγύπτιοι καὶ Ἰουδαῖοι, Ἄραβες καὶ Σύροι, Πέρσαι καὶ Βαβυλώνιοι καὶ ἄλλοι λαοὶ αὐτὴν πλέον μεταχειρίζονται εἰς τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις των καὶ δι' αὐτῆς ἐπιτυγχάνουν τὴν πρὸς ἀλλήλους συνεννόησιν. Καὶ οὕτως, ὅτε βραδύτερον ἀνεφάνη ὁ Χριστιανισμὸς εἰς τὴν χώραν, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχεν ἤδη γνωσθῆ καὶ διαδοθῆ ἡ ἀττικὴ κοινή, αὐτὴν μετεχειρίσθη καὶ οὕτως εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς συγγραφὴν ἢ μετάφρασιν ἱερῶν βιβλίων ἢ εἰς τὸ κήρυγμα, τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν διάδοσιν τοῦ νέου θρησκεύματος. Εἰς τοὺς μνημονευθέντας παράγοντας, οἱ ὁποῖοι συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐξάπλωσιν τῆς κοινῆς, προσετέθη ἤδη καὶ ἕνας ἀκόμη ἐκτάκτου σημασίας καὶ σπουδαιότητος: ἡ νέα θρησκεία. Μαζὶ μὲ τὸ Εὐαγγέλιον διαδίδεται καὶ ἡ κοινὴ καὶ οἱ ἐκχριστιανιζόμενοι ἐξοικειοῦνται κατ' ἀνάγκην καὶ πρὸς αὐτήν. Οἱ προσήλυτοι εἰς τὴν νέαν ὁμολογίαν προσλαμβάνουν καὶ τὴν γλῶσσαν, εἰς τὴν ὁποίαν αὕτη διετυπώθη καὶ ἐκηρύχθη ἀνὰ τὸν κόσμον.

Χαρακτηριστικὰ τῆς κοινῆς. Ἔχει παρατηρηθῆ ὅτι οἱ χρόνοι τῆς ἐξαπλώσεως μιᾶς γλώσσης πέρα τῶν τέως ὁρίων της καὶ τῆς διαδόσεως αὐτῆς καὶ εἰς ἄλλας χώρας καὶ ἄλλους λαούς, διαφόρους κατὰ τὰ ἤθη, κατὰ τὸν βίον, κατὰ τὸν πολιτισμόν, εἶναι συγχρόνως καὶ ἐποχὴ μεγάλης καὶ βαθείας ἐξαλλοιώσεως τῆς γλώσσης ταύτης. Εἶναι ἑπομένως φυσικὸν ὅτι καὶ ἡ ἀττικὴ κοινή, διαδοθεῖσα εἰς τοσαύτας χώρας καὶ ὁμιλουμένη ἤδη παρ' Ἑλλήνων καὶ ξένων, ὑπέστη ὄχι ὀλίγας μεταβολὰς εἰς τὴν προφοράν, εἰς τὴν κλίσιν, εἰς τὴν σύνταξιν καὶ εἰς τὸν λεξιλογικὸν θησαυρόν της. «Ἡ ἀττικὴ διάλεκτος—λέγει ὁ Γ. Χατζιδάκις—ἦτο πάρα πολὺ λεπτὸν ὄργανον, εἶχε λεπτεπιλέπτους διακρίσεις, πλείστας συντακτικὰς καὶ ἄλλας πλοκάς, κομψότητα καὶ χάριν ἀξίαν τοῦ Εὐριπίδου, τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ τοῦ Πλάτωνος, ἦτο ἐν ἑνὶ λόγῳ πολυσύνθετον καλλιτέχνημα, ὅπερ οὔτε εὐμεταχείριστον οὔτε κατὰ πάντα νοητὸν οὔτε εἰς τὰς λεπτομερείας αὐτοῦ αἰσθητὸν ἠδύνατο νὰ εἶναι, δι' ἀνθρώπους μάλιστα τοσοῦτον διαφόρους ὡς πρὸς τὴν φύσιν, τὴν παιδείαν, τὰ ἐπαγγέλματα κλπ.». Ἡ ἀττική, ἐξελιχθεῖσα εἰς κοινὴν καὶ γενομένη ὄργανον ὅλων τῶν Ἑλλήνων καὶ διαφόρων ξένων λαῶν, ἔμελλεν ἀναποφεύκτως ν' ἁπλοποιηθῇ, νὰ ἀποβάλῃ τὰ ἐντελῶς ἰδιωματικὰ καὶ ἰδιόρρυθμα, πᾶν προσπῖπτον δυσμεταχείριστον καὶ πολύπλοκον. Ἐννοεῖται ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀποδοθοῦν ὅλαι αἱ μεταβολαί, τὰς ὁποίας παρουσιάζει ἡ κοινή, εἰς αἴτια ἐξωτερικά, τουτέστιν εἰς τὴν μεγάλην ἐξάπλωσίν της καὶ τὴν χρησιμοποίησιν αὐτῆς παρὰ βαρβάρων καὶ Ἑλλήνων ὁμιλούντων ἄλλας διαλέκτους. Αἱ σπουδαιότεραι ἀπὸ τὰς ῥηθείσας μεταβολὰς πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς φυσικῆς, τῆς κανονικῆς ἐξελίξεως πάσης γλώσσης ἢ διαλέκτου ζώσης καὶ ὁμιλουμένης. Οὕτως ἀνεφάνησαν κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους, ἐξηκολούθουν δὲ νὰ ἀναφαίνωνται καὶ κατὰ τοὺς κατόπιν χρόνους πολλαὶ καὶ διάφοροι καινοτομίαι.

Μία ἀπὸ τὰς μεγαλυτέρας μεταβολάς, τὰς ὁποίας ὑπέστη ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα κατὰ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους, εἶναι ἡ ἀπώλεια τῆς ἀρχαίας προσῳδίας, τουτέστιν ἡ ταύτισις τῶν μακρῶν φωνηέντων πρὸς τὰ βραχέα. Πόσον μεγάλη ἦτο ἡ φωνητικὴ αὕτη μεταβολή, δύναταί τις νὰ ἐννοήσῃ, ὅταν λάβῃ ὑπ' ὄψιν ὅτι αὕτη δὲν ἐξήλειψε μόνον τὴν προτέραν ποικιλίαν φωνηέντων καὶ διφθόγγων καὶ ἐπήνεγκεν οὕτω πτωχείαν εἰς τὸ φθογγικὸν σύστημα καὶ πολλὴν μονοτονίαν, ἀλλ' ὅτι καὶ τῶν τόνων τὴν ποικιλίαν περιώρισεν (ἐξαλειφθείσης τῆς περισπωμένης) καὶ τὴν ἀρχαίαν ῥυθμικὴν ῥιζικῶς μετέβαλεν. Ἐνῷ αὕτη πρότερον ἦτο, ὡς γνωστόν, *προσῳδιακή*, τουτέστι συνίστατο εἰς τὴν κανονικὴν διαδοχὴν μακρῶν καὶ βραχειῶν συλλαβῶν, ἤδη κατέστη *τονική*, ἤτοι συνίστατο εἰς τὴν κανονικὴν διαδοχὴν τονιζομένων καὶ ἀτόνων συλλαβῶν. Καὶ τοιαύτη ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι καὶ σήμερον. Ἄλλη μεγάλη φωνητικὴ μεταβολὴ τῆς ἑλληνικῆς κατὰ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος περίοδον εἶναι ἡ ἁπλοποίησις τῶν διφθόγγων. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὡρισμέναι δίφθογγοι —ἡ ΟΥ καὶ ἡ ΕΙ—εἶχον ἁπλοποιηθῆ πρὸ πολλοῦ· ἀλλ' ἡ ἁπλοποίησις αὕτη ἐπεξετάθη καὶ συνεπληρώθη κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, ἐξαιρουμένων τῶν διφθόγγων ΑΥ καὶ ΕΥ, αἱ ὁποῖαι ἔλαβον διάφορον ἐξέλιξιν. Ἡ δασεῖα, ἡ ὁποία κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἐξεφωνεῖτο εὐκρινῶς εἰς τὰς περισσοτέρας ἑλληνικὰς χώρας, εἶχε κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐξασθενωθῆ πολὺ καὶ τοῦτο μαρτυρεῖ ἡ συχνὴ ἤδη παράλειψις τῆς δασείας, καθὼς καὶ τῆς δασύνσεως τῶν ψιλῶν λεγομένων συμφώνων Κ, Π, Τ πρὸ φωνήεντος δασυνομένου. Ἡ πλήρης ἀποσιώπησις καὶ ἀποβολὴ τοῦ δασέος πνεύματος θὰ συνέβη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, κατὰ τὰ τέλη τῶν μεταγενεστέρων καὶ τὰς ἀρχὰς τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Ἄλλη σπουδαία μεταβολὴ εἰς τὴν προφορὰν εἶναι ἡ τροπὴ τῶν δασέων Θ, Φ, Χ (=th, ph, kh) εἰς φθόγγους πνευματώδεις, καὶ τῶν μέσων Β, Γ, Δ ὁμοίων πρὸς τὰ λατινικὰ B, C, D) εἰς φθόγγους διαρκεῖς καὶ προστριβεῖς, ἤτοι εἰς φθόγγους προσεγγίζοντας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πρὸς τοὺς ἀντιστοίχους τῆς νέας ἑλληνικῆς. Πλείστας καὶ μεγάλας ὡσαύτως μεταβολὰς παρατηροῦμεν εἰς τὴν κλίσιν. Τὸ ἀρχαῖον κλιτικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον διεκρίνετο διὰ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν μεγάλην ποικιλίαν τῶν τύπων, τείνει εἰς διαρκῆ ἁπλοποίησιν καὶ ἐξομαλισμόν. Ὅτι ἐκ τούτου ἡ γλῶσσα ἔγινε μὲν πτωχοτέρα, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ εὐκολωτέρα καὶ ἁπλουστέρα, εἶναι περιττὸν νὰ τονισθῇ. Ἀναφέρομεν ὀλίγα χαρακτηριστικὰ παραδείγματα: Μία ἀπὸ τὰς μεγαλυτέρας ἰδιορρυθμίας τῆς ἀττικῆς διαλέκτου τῶν δοκίμων χρόνων, ἤτοι ἡ λεγομένη ἀττικὴ δευτέρα κλίσις, ἐξέλιπε καὶ οὕτως ἀντὶ τῶν ἀττικῶν: *νεώς*, *λεὼς* κλπ. λέγονται ἤδη *λαός*, *ναός*. Ἡ ἑνικὴ αἰτιατικὴ τῶν τριτοκλίτων εἰς —*α* μετεσχηματίσθη κατὰ τὰ πρωτόκλιτα εἰς —*αν* (τὸν *ἄνδραν*, τὸν *πατέραν*, τὴν *ἐλπίδαν* κλπ.) καὶ οὕτω προπαρεσκευάσθη καὶ ὁ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους γενόμενος μετασχηματισμὸς τῆς ἑνικῆς ὀνομαστικῆς τῶν τριτοκλίτων κατὰ τὰ πρωτόκλιτα (ὁ *ἄνδρας*, ὁ *πατέρας*, ἡ *ἐλπίδα*). Ἀντίθετον μετασχηματισμὸν παρατηροῦμεν εἰς τὸν πληθυντικὸν τῶν πρωτοκλίτων: οἱ *παροδῖτες* κλπ. (κατὰ τὰ τριτόκλιτα), τὰς *τιμές*, *ἄλλες*, *ταῦτες* (ἀπὸ τοῦ Α' αἰῶνος μ. Χ.). Τὰ τριτόκλιτα οὐδέτερα: τὸ *κρέας*, *κέρας* κλπ. (ἑν. γεν. τοῦ *κρέως*, τοῦ *κέρως*, ἑν. δοτ. τῷ *κρέᾳ*, τῷ *κέρᾳ* κλπ.) κλίνονται ἤδη ἁπλούστερον: τοῦ *κρέατος*, τοῦ *κέρατος*—τῷ *κρέατι*, τῷ *κέρατι* καὶ πληθ. τὰ *κρέατα*, τὰ *κέρατα* κλπ. ἀντί: τὰ *κρέα*, τὰ *κέρα*, ὅπως ἐλέγοντο κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους. Καὶ ἀντὶ τῶν δυσκολωτέρων καὶ ἀνωμαλωτέρων ὡς πρὸς τὴν κλίσιν ὀνομάτων: *ὕδωρ*, *οἶς*, *ὗς*, *ἀμνός* (ἑν. γεν. τοῦ *ἀρνός*, τῷ *ἀρνί*, τὸν *ἄρνα* κλπ.) λέγονται ἤδη τὰ ὡσαύτως ἁπλούστερα καὶ εὐκολώτερα: τὸ *νηρὸν* (ὅθεν τὸ νεοελλ. *νερό*), τὸ *πρόβατον*, ὁ *χοῖρος*, ὁ *ἀμνὸς*—τοῦ *ἀμνοῦ*—τῷ *ἀμνῷ*—τὸν *ἀμνὸν* κλπ., ἀντὶ δὲ τῶν ὀνομάτων *οὖς*—*ὠτός*, *βοῦς*—*βοός*, *κτεὶς*—*κτενός*, *ἅλως*—*ω*, *παῖς*—*παιδὸς*—*παιδὶ* κλπ., ὡσαύτως δυσκόλων καὶ ἀνωμάλων ὡς πρὸς τὴν κλίσιν, χρησιμοποιοῦνται ἤδη τὰ ὑποκοριστικά: τὸ *ὠτίον*, τὸ *βοΐδιον*, τὸ *κτένιον*, τὸ *ἀλώνιον*, τὸ *παιδίον*. Ὅμοιον ἐξομαλισμὸν καὶ ἁπλοποίησιν ὑπέστησαν καὶ τὰ πρωτόκλιτα: ὁ *ταμίας*—τοῦ *ταμία*, ὁ *πρεσβευτής*—τοῦ *πρεσβευτῆ* κλπ., ἀντὶ τῶν παλαιοτέρων: τοῦ *ταμίου*, τοῦ *πρεσβευτοῦ*. Τὰ τριγενῆ καὶ δικατάληκτα ἐπίθετα ἔγιναν ἤδη τρικατάληκτα (ἡ μεταβολὴ αὕτη ἐγενικεύθη εἰς τὴν νεοελληνικὴν ὁμιλουμένην: ἡ *ἀνέντροπη*, ἡ *ἀθεόφοβη*, ἡ *τετραπέρατη*, ἡ *ἀδύνατη*, ἡ *ἀφιλότιμη* κλπ. Πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι τὰ πρῶτα παραδείγματα ἀπαντοῦν ἤδη εἰς τὸν Ὅμηρον: *ἀθανάτη*, *ἀριζήλη*, *ἀριγνώτη*, *ἀμφιβρότη* κλπ.). Τὰ παλαιότερα παραθετικὰ εἰς —*ίων*, —*ων* καὶ —*ιστος* (*ἐχθίων*, *ἡδίων*, *ἀμείνων*, *ῥᾴων* κλπ., *ἔχθιστος*, *ἥδιστος* κλπ.) ἀντικαθίστανται βαθμηδὸν ὑπὸ τῶν εἰς —*ότερος* (—*ώτερος*) καὶ —*ότατος* (—*ώτατος*): *ἀγαθώτερος*, *μεγαλώτερος*, *ταχύτερος*, *πλειότερος*, *ἐχθρότερος*, *ῥᾳδιερος* (παρὰ Πολυβίῳ καὶ *ῥᾳδιέστερος*), *ἀγαθώτατος*, *ταχύτατος*. Ἀσυγκρίτως περισσότεροι καὶ εὐρύτεροι μετασχηματισμοὶ καὶ ἁπλοποιήσεις συνέβησαν εἰς τὴν κλίσιν τοῦ ῥήματος, διότι καὶ αἱ εἰς τοῦτο ποικιλίαι καὶ ἀνωμαλίαι ἦσαν πολὺ περισσότεραι καὶ μεγαλύτεραι: ὁ ἐνεργητικὸς παρατατικὸς καὶ ὁ ἐνεργητικὸς ἀόριστος β' μετεσχηματίσθησαν εἰς —*α*: *ἔλεγα*, *εἶχα* κλπ., *ἦλθα*, *ἔλαβα*, *ἤγαγα*, *ἔβαλα*, *ἔπεσα*, *ἔσχα*, κατ' ἐπίδρασιν τοῦ ἀορίστου πρώτου —*σα*, ἡ δὲ προστακτικὴ τοῦ ἐνεργητικοῦ ἀορίστου πρώτου μετεσχηματίσθη εἰς —*(σ)ε* κατ' ἀναλογίαν τῆς προστακτικῆς τοῦ ἐνεργητικοῦ ἐνεστῶτος: *γράψε*, *δρᾶσε*, *ὄρυξε* κλπ. Διάφοροι ἀόριστοι δεύτεροι, δυσκολώτεροι καὶ ἀνωμαλώτεροι, μετεπλάσθησαν εἰς —*σα* κατὰ τὸν ἀόριστον α' καὶ οὕτως ἀντὶ τῶν ἀορίστου *ἔδραμον* (τοῦ *τρέχω*), *ἐβίων* (τοῦ *ζῶ*), *ἔχεα*, (*ἀν*)*έγνων*, *ἔδακον*, *ἀπέδραν*, *ἔφθην*, *ἔθιγον* κλπ., ἐλέγοντο ἤδη οἱ ὁμαλώτεροι καὶ εὐκολώτεροι: *ἔτρεξα*, *ἐβίωσα* ἢ *ἔζησα*, *ἔχυσα* (*ἀν*)*έγνωσα*, *ἔδηξα*, *ἀπέδρασα*, *ἔφθασα*, *ἔθιξα* κλπ. Τοὺς μέσους μέλλοντας ἐνεργητικῶν ῥημάτων (ἀκούω—*ἀκούσομαι*, ᾄδω—*ᾄσομαι*, ἁμαρτάνω—*ἁμαρτήσομαι*, γιγνώσκω—*γνώσομαι*, οἶδα—*εἴσομαι*, ὄμνυμι—*ὀμοῦμαι*, παίζω—*παίξομαι* καὶ —*σοῦμαι*, πνέω—*πνεύσομαι* καὶ —*σοῦμαι*, κλαίω—*κλαύσομαι* κλπ.) ὑπεκατέστησαν οἱ ἐνεργητικοί: *ἀκούσω*, *ᾄσω*, *ἁμαρτήσω*, *γνώσω*, *εἰδήσω*, *ὀμόσω*, *παίξω*, *πνεύσω*, *κλαύσω*, τὸν παρατατικὸν (τοῦ *εἰμὶ* *ἦν* ἀντικατέστησεν ὁ *ἤμην* καὶ τοὺς τύπους (οἶδα' *ἴσμεν*—*ἴστε*—*ἴσασι*, (ἔθηκα—*κας*—*κε*) *ἔθεμεν*—*ἔθετε*—*σαν*, οἱ ὁμαλώτεροι *οἴδαμεν*—*οἴδατε*—*οἴδασι* («οὐ γὰρ οἴδασι, τί ποιοῦσι»), *ἐθήκαμεν* κλπ. Τὸ β' ἑνικὸν πρόσωπον τοῦ παθητικοῦ ἐνεστῶτος (κτῶμαι, ἰῶμαι, φοβοῦμαι) *κτᾷ*, *ἰᾷ*, *φοβῇ* κλπ. ἐξωμαλίσθη εἰς —*σαι*: *κτᾶσαι*, *ἰᾶσαι*, *φοβεῖσαι* καὶ τὰ ἰδιόρρυθμα ἀπαρέμφατα *πεινῆν* *διψῆν*, εἰς *πεινᾶν*, *διψᾶν* (κατὰ τὰ ἄλλα εἰς —*ᾶν*: *νικᾶν*, *τιμᾶν*). Εἰς τὰς μεγαλυτέρας καινοτομίας τῆς κοινῆς ἀνήκει ἡ βαθμιαία ἀντικατάστασις τῆς συζυγίας τῶν εἰς —*μι* ὑπὸ τῆς συζυγίας τῶν εἰς —*ω* καὶ οὕτως ἀντὶ τῶν ῥημάτων *ἵστημι*, (*ἀφ*)*ίημι*, *δίδωμι*, *δείκνυμι*, *στρώννυμι*, *ὄμνυμι*, *δύναμαι* κλπ. ἐλέγοντο ἤδη τὰ *ἱστάω*, (*ἀφ*)*ίω*, *διδῶ*, *δεικνύω*, *στρωννύω*, *ὀμνύω*, *δύνομαι*, κλπ. Ἐγκλίσεις ὁλόκληροι καὶ χρόνοι ἤρχισαν νὰ περιπίπτουν εἰς ἀχρηστίαν, ἀντικαθιστάμενοι ὑπὸ ποικίλων περιφραστικῶν ἐκφράσεων ἢ ὑπ' ἄλλων χρόνων, ὡς λ. χ. ἡ εὐκτική ὁ μονολεκτικὸς παρακείμενος καὶ ὑπερσυντέλικος, ὁ μέσος ἀόριστος κλπ. Ὄχι μικροτέρας μεταβολὰς ὑπέστη καὶ ἡ ἀρχαία σύνταξις: τὴν γενικὴν καὶ δοτικὴν τοῦ ἀντικειμένου ἀρχίζει ν' ἀντικαθιστᾷ ἡ αἰτιατικὴ (*παραινεῖν τινα*, *χρῆσθαί τι*, *ἀκούειν τινὰ* ἢ *τι* κλπ. κλπ.), τὰς ἁπλᾶς πτώσεις οἱ ἐμπρόθετοι διορισμοί (*μέλει μοι περί τινος*, ἀντὶ *μέλει μοί τινος*, *πληροῦσθαι ἔκ τινος*, ἀντὶ *πληροῦσθαί τινος*, *ὑπομιμνήσκειν τινὰ περί τινος*, ἀντὶ *ὑπομιμνήσκειν τινά τι* κλπ.), τὸ ἀπαρέμφατον αἱ τελικαὶ ἢ εἰδικαὶ προτάσεις. Πολλὰς ὡσαύτως μεταβολὰς ὑπέστησαν αἱ σημασίαι τῶν λέξεων καὶ τὸ λεξιλόγιον ἐν γένει. Ἡ μεταβολὴ τοῦ βίου, τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἰδεῶν καὶ καθεστώτων, τῆς θρησκείας, ἡ ἐπικοινωνία μὲ ξένους λαοὺς κλπ. ἐπήνεγκον εἰς ταῦτα σπουδαίας ἀλλοιώσεις. Διάφοροι λέξεις ἤλλαξαν ἐντελῶς ἔννοιαν καὶ σημασίαν (*ἔθνος*—*ἐθνικός*, *ἐκκλησία*, *λειτουργία*, *ἄγγελος*, *διάβολος* κλπ.), νέαι ἐπλάσθησαν πρὸς δήλωσιν νέων πραγμάτων καὶ ἐννοιῶν (*λαογραφία*, *λαοκρίτης*, *δημοσιώνης*, *χωμογραμματεύς*, *συγκολλήσιμον*, *χαμαιδικαστής* κλπ.), λέξεις ἑλληνικαὶ ἐξετοπίσθησαν ἀπὸ ἄλλας λέξεις ἐπίσης ἑλληνικὰς (*διορία* ἀντὶ *προθεσμία*, *ἴγδη* ἀντὶ *θυεία*, *μαγειρεῖον* ἀντὶ *ὀπτάνιον*, *ἐξάδελφος* ἀντὶ *ἀνεψιός*, *ἀγριέλαιος* ἀντὶ *κότινος*, *προσφάγημα* ἀντὶ *ὄψον*, *τρύπωμα* ἀντὶ *ὀπή* κλπ., *θερίζειν* ἀντὶ *ἀμᾶν* κλπ., ὡς καθιστοῦν γνωστὸν τὰ αὐστηρὰ παραγγέλματα τῶν ἀττικιστῶν πρὸς ἀποφυγὴν τῶν νέων λέξεων καὶ χρῆσιν ἀντ' αὐτῶν τῶν δοκίμων ἀττικῶν). Καὶ ξέναι λέξεις, ἰδίως λατινικαὶ καὶ ἑβραϊκαί, εἰσήχθησαν καὶ ἐπολιτογραφήθησαν διὰ τῆς ρωμαϊκῆς διοικήσεως καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ: *καλάνδαι*, *δηνάριον*, *δικτάτωρ*, *κουστωδία*, *ἀσσάριον*, *πατρίκιος*, *φραγγέλλιον*, *κέλλα*, *τίτλος* κλπ., *Πάσχα*, *Σάββατον* κλπ., *Λάζαρος*, *Ἰωάννης*, *Ματθαῖος*, *Μιχαήλ*, *Γαβριήλ*, *Συμεὼν* κλπ. Πρέπει ὅμως νὰ προστεθῇ ὅτι αἱ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἰσαχθεῖσαι ξέναι λέξεις εἶναι πολὺ ὀλίγαι, σχετικῶς πρὸς τὸν ὅλον λεξιλογικὸν θησαυρὸν τῆς κοινῆς καὶ προσέτι ἐν παραβολῇ πρὸς τὰς ξένας λέξεις, αἱ ὁποῖαι εἰσέρρευσαν εἰς τὴν μεσαιωνικὴν καὶ τὴν νεωτέραν ἑλληνικήν. Προκειμένου ἰδίως περὶ τῶν λατινικῶν λέξεων, αἱ ὁποῖαι ἀνεμείχθησαν κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους μὲ τὸ ἑλληνικὸν λεξιλόγιον, εἶναι ἀξιοσημείωτον τὸ γεγονός, ὅτι, ἐνῷ ἡ λατινικὴ εἰς τὰς πλείστας ἐκ τῶν χωρῶν, τὰς ὁποίας κατέλαβον οἱ Ρωμαῖοι, ὄχι μόνον ἁπλῶς ἐπέδρασεν ἐπὶ τῶν γλωσσῶν τῶν αὐτοχθόνων, ἀλλὰ καὶ ἐντελῶς ἐξετόπισε καὶ ἀντικατέστησεν αὐτάς, εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας τοὐναντίον

Digitized by Google

λίγας μόνον σχετικῶς λέξεις ἠδυνήθη νὰ ἐπι- άλῃ εἰς τὸν κάλαμον τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, αἱ ἀκόμη ὀλιγωτέρας εἰς τὸ στόμα τοῦ ἑλληνι- οῦ λαοῦ. Τοῦτο μᾶς καθιστᾶ φανερὸν ὅτι, ὅπου κατακτητὴς συναντᾷ λαὸν ἢ λαοὺς μὲ ὑπέρτε- ον πολιτισμὸν καὶ συνείδησιν ἰσχυρὰν τῆς ἐθνι- ῆς των ἀτομικότητος, ἡ πλήρης συγχώνευσις εἶναι υσκολωτάτη, ἂν μὴ ἀδύνατος.

Ἀνάττικα στοιχεῖα τῆς κοινῆς. Ἐλέχθη ἀνωτέρω τι ἡ βάσις καὶ ὁ κύριος πυρὴν τῆς κοινῆς εἶναι ἀττικὴ διάλεκτος, ἀλλ' ὅτι ἀνεμείχθησαν μὲ αὐ- ὴν καὶ διάφορα στοιχεῖα ἐξ ἄλλων ἑλληνικῶν ιαλέκτων. Τοιαῦτα λ.χ. πρέπει νὰ θεωρηθοῦν τὸ ιπλοῦν *σσ* ἀντὶ τοῦ διπλοῦ *ττ* τῆς ἀττικῆς διαλέ- του, τὸ *ρσ* ἀντὶ τοῦ *ρρ*: *γλῶσσα, θάλασσα, βασί- ισσα, τέσσαρα, κυπάρισσος*, ὅθεν τὸ ἡμέτερον *κυ- παρίσσι, ἀρσενικός, χέρσος—χερσώνω, χερσόνησος* :λπ., τὰ ὀνόματα *λαός, ναὸς* κλπ., ἀντὶ τῶν ἀττι- ῶν *λεώς, νεώς*, τὰ ὀνόματα εἰς *—ᾶς*: *λαχανᾶς, ͻακᾶς, χειλᾶς, κηλᾶς, λαρυγγᾶς, κορυζᾶς* κλπ., τὰ ποῖα ηὐξήθησαν καὶ ἐπολλαπλασιάσθησαν κατὰ οὺς μεσαιωνικοὺς καὶ νεωτέρους χρόνους (*καπελ- ᾶς, κοσκινᾶς, ὡρολογᾶς, μυλωνᾶς, καλαθᾶς, γαλα- ᾶς, αὐγουλᾶς, ψαρᾶς, ψωμᾶς, σταφυλᾶς, κολοκυ- θᾶς* καὶ θηλυκὰ εἰς *—οῦ*: *κολοκυθοῦ, μυλωνοῦ* :λπ.). Τὰ εἰς *—ᾶς* ὀνόματα εἰσήχθησαν ἐκ τῆς ωνικῆς, ἐξ αὐτῆς δὲ φαίνεται ὅτι εἰσήχθησαν εἰς ὴν κοινὴν καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀνάττικα στοιχεῖά της. Καὶ τοῦτο εἶναι εὐεξήγητον, ὅταν ηφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι Ἴωνες πολυάριθμοι περιελαμ- βάνοντο εἰς τὴν ἀθηναϊκὴν ἡγεμονίαν καὶ ἔλαβον ιέρος ἐνεργὸν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀττικοῦ πολιτισμοῦ, κατόπιν δὲ —ἤτοι κατὰ τοὺς μακεδο- νικοὺς χρόνους— καὶ εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ ἀττι- κοῦ καὶ ἐν γένει τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς λαοὺς ξένους καὶ ἀλλογλώσσους. Ὀλίγα δὲ εἶναι τὰ ὑπολείμματα τῶν ἄλλων διαλέκτων εἰς τὴν κατὰ τόπους ὁμιλουμένην, ὡς δηλ. οὖν λ. χ. αἱ εἰς τὴν σημερινὴν Κρήτην εὐχρηστοῦσαι λέξεις *σακάζω, σάκασμα, λάδανος, σαμαιὰ* κλπ., *νασιτα* (ἤ, ἐκ τοῦ *νασί=νησίς*), *καζένιαρο* («γᾶς ἔντερον» κατὰ τὸν Rohlfs) κλπ. εἰς τὴν νότιον Ἰταλίαν κλπ. Μόνον εἰς τὴν Τσακωνιὰν παρατηρεῖται τὸ ἐξαιρετικὸν φαινόμενον ὄχι μόνον διασώσεως περισσοτέρων ἀρχαίων διαλεκτικῶν (δωρικῶν) στοιχείων, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς λακωνικῆς διαλέκτου, ἐξελιχθείσης εἰς τὴν σημερινὴν τσακωνικήν.

Ἐκβολὴ τῶν ἀρχαίων διαλέκτων ὑπὸ τῆς κοινῆς. Ὁ τεμαχισμὸς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος εἰς πλεί- στας αὐτονόμους καὶ ἐλευθέρας πολιτείας ηὐνόησε τὴν ἀνάπτυξιν πολλῶν διαλέκτων. Ἡ χρῆσις τού- των ἦτο στενῶς συνδεδεμένη μὲ τὴν αὐτονομίαν τῶν πόλεων, εἰς τὰς ὁποίας ὡμιλοῦντο, καὶ μὲ τὸ αἴσθημα τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας των. Εἰς αὐτὰς ἐχάραττον τὰ ψηφίσματα, τὰς συνθήκας, τοὺς νόμους των καὶ ὅλας ἐν γένει τὰς δημοσίας πράξεις των. Καμμιᾶς διαλέκτου ἡ χρῆσις—καὶ ἡ γραπτὴ καὶ ἡ προφορικὴ—δὲν ἐθεωρεῖτο ἀκόμη δεῖγμα ἀγροικίας καὶ ἀπαιδευσίας, ἔλλειψις μορ- φώσεως καὶ πολιτισμοῦ. Ὡς λέγει ὁ Γ. Χατζιδά- κις «ἔννοια ἢ ὑπόνοια χυδαιότητός τινος τῶν δια- λέκτων ἢ τῶν ἰδιωμάτων τούτων δὲν ὑπῆρχεν, ἀφ' οὗ δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη οὐδὲ κοινή τις, ἐθνικὴ ἀνεγνω- ρισμένη γλῶσσα». Ἀλλ' ὅτε διεμορφώθησαν αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι κοιναί, καὶ ἰδίως ἡ ἀτ- τικὴ κοινή, ἡ ὁποία κατέστη ἡ γλῶσσα τῶν γραμ- μάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν, ὁ φορεὺς τῆς ἑλληνι- κῆς διανοήσεως καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐν γένει πολι- τισμοῦ, τότε καὶ αἱ κατὰ τόπους διάλεκτοι ἤρχι- σαν νὰ ἐκπίπτουν ἀπὸ τὴν προτέραν θέσιν των, νὰ θεωρῶνται ὡς τεκμήριον ὑποδεεστέρας μορ- φώσεως καὶ πολιτισμοῦ. Τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ἀποβάλουν αὗται βαθμηδὸν τὰ ἰδιορρυθμότερα καὶ ἰδιωματικώτερα στοιχεῖά των, νὰ ἀναμειγνύων- ται μὲ περισσότερα ὁλονὲν στοιχεῖα ἀττικὰ καὶ κοινά, νὰ χάνουν τὴν προτέραν γνησίαν καὶ κα- θαρὰν διαλεκτικὴν μορφήν των. Ὅπως σήμερον ὄχι μόνον οἱ ἐπαρχιῶται, οἱ ὁποῖοι ἐγκαθίσταν- ται εἰς τὰς Ἀθήνας, ἀλλὰ καὶ οἱ εἰς τὰς ἐπαρ- χιακὰς πόλεις καὶ κωμοπόλεις θέλοντες νὰ φαί- νωνται μορφωμένοι καὶ ἀνήκοντες εἰς τὴν ἀνωτέ- ραν κοινωνικὴν τάξιν περιορίζουν καθ' ἑκάστην τὰ διαλεκτικὰ στοιχεῖα τοῦ τόπου τῆς καταγωγῆς των καὶ προσπαθοῦν νὰ ὁμιλοῦν ὅσον ἠμποροῦν καλύτερον τὴν γλῶσσαν τῶν μεγάλων ἀστικῶν μας κέντρων: τὴν νεοελληνικὴν κοινήν, οὕτω συν- έβαινε καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους. Καὶ ὅπως ἡ ἀττικὴ διάλεκτος διὰ νὰ γίνῃ κοινὴ ἀπέβαλε μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα γνω- ρίσματά της—τὸ διπλοῦν *ττ*, τὸ διπλοῦν *ρρ*, τὴν ἀττικὴν δευτέραν κλίσιν καὶ ἄλλα—, οὕτω συνέβη καὶ εἰς τὰς ἄλλας διαλέκτους. Καὶ αὗται ἀπεξε- νοῦντο βαθμηδὸν ἀπὸ τὰ καθαρῶς ἰδιωματικὰ των στοιχεῖα (τύπους, λέξεις κ.λ.) καὶ ὑπέκυπτον εἰς τὴν κοινὴν ἐθνικὴν ἀνάγκην τῆς ἑνοποιήσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς γλώσσης αὐτοῦ. Καὶ τοῦτο ἦτο ὄχι μόνον φυσικόν, ἀλλὰ καὶ δυνατὸν ἤδη μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς προτέρας αὐτονομίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ἀρχαίων ἑλληνι- κῶν πόλεων καὶ τὴν συνένωσιν αὐτῶν ὑπὸ τοὺς Μακεδόνας.

Πῶς καὶ πότε συνέβη ἡ βαθμιαία ὑποχώρησις καὶ τελικῶς ἡ ἐξαφάνισις τῶν ἀρχαίων διαλέ- κτων, δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρευνηθῆ μὲ τὴν ἀπαιτου- μένην ἐπιστημονικὴν ἀκρίβειαν, οὐδ' εἶναι δυνα- τὸν νὰ ἐρευνηθῇ, τοὐλάχιστον διὰ πολλὰς ἐκ τῶν ἀρχαίων διαλέκτων: μᾶς λείπουν αἱ πρὸς τοῦτο ἀπαιτούμεναι πολλαὶ καὶ ἐν συνεχείᾳ, καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς περιόδου ταύτης, γεγραμμέναι ἐπιγραφαὶ ἢ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι, ὥστε νὰ δυνά- μεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν μακροτέραν ἢ βραχυτέραν κατὰ τόπους πάλην τῆς κοινῆς πρὸς τὰς διαλέκτους καὶ τὴν ἐν τέλει ἐξαφάνισιν τῶν δευτέρων. Πρῶται φαίνονται ὅτι ὑπεχώρησαν εἰς τὴν ἀττικὴν κοινὴν ἡ μακεδονικὴ καὶ ἡ ἰωνική: ἡ μὲν πρώτη, διότι ἡ πολιτικὴ τῶν Μακεδόνων βασιλέων, ἡ ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ὑπὸ τὸ κράτος των ὑπαγωγὴν ὅλων τῶν Ἑλλήνων, παρηγκώνισεν αὐτὴν ὡς ἀγροῖκον καὶ ἀκαλλιέργητον καὶ ἄγνω- στον εἰς τοὺς λοιποὺς Ἕλληνας ἰδίωμα καὶ ἀντ' αὐτῆς ἀνύψωσεν ὡς γλῶσσαν τῆς μακεδονικῆς αὐ- λῆς καὶ ὡς ἐπίσημον γλῶσσαν τοῦ κράτους τῶν Μακεδόνων τὴν ἀττικὴν διάλεκτον· ἡ δὲ δευτέρα, ἡ ἰωνική, διότι εἶναι γνωστὸν ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν γλωσσῶν ὅτι, ὅταν διάλεκτός τις ἀνυψώνεται βαθμηδὸν εἰς κοινήν, πρῶτα συνήθως ἀντικαθί- στανται ὑπ' αὐτῆς τὰ συγγενέστερα πρὸς αὐτὴν γλωσσικὰ ἰδιώματα. Ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος π. Χ. ἀπαντοῦν εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ἰωνικῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας τύποι ἀττικοὶ (*ὄντι* ἀντὶ *ἐόντι, δημοσίαν* ἀντὶ *δημοσίην* κλπ.). Βραδύτερον ἀπὸ τὰς ἄλλας ἑλληνικὰς διαλέκτους ὑπέκυψαν εἰς τὴν κοινὴν αἱ δωρικαὶ διάλεκτοι, καὶ μάλιστα αἱ πε- λοποννησιακαὶ καὶ ἡ τῆς Ρόδου. Καὶ ἐκ τούτων πάλιν τελευταία φαίνεται, ὅτι ὑπεχώρησεν ἡ λα- κωνική, ὡς μαρτυρεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τινα γω- νίαν τῆς Πελοποννήσου, τὴν Τσακωνιάν, ἐξακο- λουθεῖ κατὰ τὰ λεχθέντα νὰ ὁμιλῆται ἀκόμη καὶ σήμερον διάλεκτος, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐν σημαν- τικῷ μέρει συνέχειαν καὶ ἐξέλιξιν τῆς ἀρχαίας λακωνικῆς διαλέκτου.

Ἀττικισμός. Ἡ κοινή, εὑρισκομένη εἰς στενὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπαφὴν πρὸς τὴν καθ' ἡ- μέραν ὁμιλίαν καὶ παρακολουθοῦσα αὐτὴν κατὰ τὸ δυνατὸν εἰς τὴν φυσικὴν ἐξέλιξίν της, ἐπροχώ- ρει οὐχὶ μόνον εἰς μεγαλυτέραν καθ' ἑκάστην ἁπλότητα, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀξιόλογον ἑνότητα καὶ ὁμοιομορφίαν. Τὸ σπάνιον ὅμως τοῦτο ἀγαθόν, τὸ εὐτύχημα τοῦτο τὸ ἀνυπολογίστου ἀξίας διὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ—ἡ δημιουρ- γία δηλονότι γλώσσης κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἑνιαίας καὶ ὁμοιομόρφου—δὲν ἐπρόκειτο, κατὰ κακὴν μοῖραν, ν' ἀποδώσῃ εἰς τὸ ἔθνος τοὺς καρπούς, τοὺς ὁποίους θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδώσῃ. Αἱ μεγάλαι μεταβολαὶ τῆς κοινῆς, τὰς ὁποίας ἀνω- τέρω περιεγράψαμεν καὶ αἱ ὁποῖαι διέστελλον αὐτὴν ἀπὸ τὴν ἀττικὴν διάλεκτον τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἡ οὕτω προκύψασα μεγάλη ἀπὸ τὴν δό- κιμον ἀττικὴν διαφορὰ — διαφορὰ ἐκληφθεῖσα ὡς διαφθορὰ καὶ οὐχὶ ὡς φυσικὴ ἐξέλιξις, ὁποία παρατηρεῖται εἰς πᾶσαν γλῶσσαν ζῶσαν καὶ λα- λουμένην—ἔγινεν ἀφορμὴ ἰσχυρᾶς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς κοινῆς καὶ τάσεως ζωηροτάτης πρὸς ἐπά- νοδον εἰς τὴν δόκιμον ἀττικὴν τῶν καλῶν χρόνων. Καλῶς καὶ ὀρθῶς γράφειν ἐθεωρεῖτο τοιουτοτρό- πως τὸ γράφειν οὐχὶ εἰς τὴν κοινήν, ἀλλ' εἰς τὴν ὡραίαν, τὴν κομψήν, τὴν γλαφυρὰν γλῶσαν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Δημοσθένους. Δι' αὐτῆς μόνης ἐνομίζετο ὅτι θὰ ἠδύναντο νὰ γραφοῦν καὶ πάλιν ἀριστουργήματα ἐφάμιλλα πρὸς τὰ τῶν ἀττικῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων του Ε' καὶ Δ' αἰῶνος π. Χ. Δι' αὐτῆς μόνης ἐπιστεύετο ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ρεύσῃ καὶ πάλιν ἡ δροσερὰ πηγὴ τῆς ἀττικῆς χάριτος καὶ ἀττικῆς καλλιεπείας. Πλάνη οἰκτρά, ἡ ὁποία δὲν ἠδύνατο παρὰ νὰ ἐπιδράσῃ ἐπιβλα- βέστατα εἰς τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅσον πταίουν τὰ μάρμαρα τῆς Πεντέλης, ὅταν δὲν πλάτ- τεται ἐξ αὐτῶν Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλους ἢ Ἀφρο- δίτη τῆς Μήλου, τόσον πταίει—κατὰ τὴν εὔστο- χον παρατήρησιν τοῦ Χατζιδάκι—καὶ ἡ γλῶσσα, ὅταν δὲν γράφωνται εἰς αὐτὴν λογοτεχνικὰ ἀρι- στουργήματα. Οὐχ ἧττον ἡ πλάνη ἐπεκράτησεν. Ἡ αἴγλη καὶ ἡ λαμπηδὼν τῶν ἀττικῶν προτύπων ἐμαγνήτιζεν ἤδη ἰσχυρῶς τοὺς συγγραφεῖς καὶ τοὺς λογίους. Τοιουτοτρόπως ἐνεφανίσθη κατὰ τὸν Α' π. Χ. αἰῶνα ὁ ἀττικισμός, ἡ ἀρχαϊστικὴ τουτέστι τάσις, ἡ ἔχουσα ὡς σκοπὸν τὴν ἐπάνο- δον εἰς τὴν καθαρὰν ἀττικὴν τῶν κλασσικῶν χρό- νων. Συγγραφεῖς καὶ γραμματικοὶ καὶ λεξικογρά- φοι, *Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσεύς*, ὁ «πνευματικὸς πα- τὴρ τῆς ἑλληνικῆς διγλωσσίας» κατὰ τον Krumbacher, *Δίων ὁ Χρυσόστομος, Αἴλιος Διονύσιος, Ἡρώδης ὁ Ἀττικός*, ὁ *Πολέμων*, ὁ *Ἀριστείδης*, ὁ γράψας ἐπιτυχέστερον τὴν ἀττικὴν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀττικιστὰς καὶ διὰ τοῦτο δεύτερος Δημοσθένης ἐπονομασθεὶς ὑπὸ τῶν κατόπιν, *Καικίλιος ὁ Καλα- κτίτης*, ὁ γράψας τὸ πρῶτον ἀττικιστικὸν λεξικόν, *Κλαύδιος Αἰλιανός*, ὁ *Εἰρηναῖος* ἢ *Πακᾶτος*, ὁ *Φιλό- στρατος*, ὁ *Λουκιανός*, ὁ *Ἡρῳδιανός*, ὁ *Φρύνιχος* (τοῦ Β' αἰῶνος μ. Χ.), ὁ *Μοῖρις* καὶ ἄλλοι, ἀγω- νίζονται μὲ ζῆλον καὶ ἐπιμονὴν ὑπὲρ τῶν «ἀρ- χαίων» καὶ «δοκίμων» καὶ διώκουν ἀμειλίκτως τὰ «διεφθαρμένα» καὶ «ἀνάττικα», τὰ «ἐσχάτως κί- βδηλα» καὶ «ὑπομόχθηρα», τὰς «ἀηδεῖς» καὶ «ναυ- τίας ἀξίας» λέξεις καὶ τὰς «ἐσχάτως βαρβά- ρους» συντάξεις. «*Θυσίαν* λέγε, μὴ *ἴγδην*», συνι- στᾷ ὁ Φρύνιχος, ὁ ἐκ τῶν ἐνθερμοτέρων ζηλω- τῶν τοῦ ἀττικισμοῦ· «*πολίτης* λέγε, μὴ *συμπολί- της*!», «*ἐλουόμην, ἐλούου, ἐλούετο, λούομαι, λούε- ται, ἐλουόμεθα, ἐλούοντο, λούεσθαι*· πάντα οὕτω λε- γόμενα ἀδόκιμα· εἰ δὲ δόκιμα βούλει αὐτὰ ποιῆσαι, τὸ Ε καὶ τὸ Ο ἄφαιρει καὶ λέγε *λοῦσθαι* καὶ *λοῦμαι, λοῦται, ἐλούμην, ἐλοῦτο, ἐλούμεθα, ἐλοῦντο*. Οὕτω γὰρ οἱ ἀρχαῖοι (=οἱ δόκιμοι Ἀττικοὶ) λέγουσι»· «*διώρυγος, —γι, —γα* οὔ· οἱ γὰρ ἀρχαῖοι ταῦτα διὰ τοῦ Χ λέγουσι *διώρυχος, —χι, —χα*»· «*οἴναπι* οὐ λεκτέον, *νάπυ* δὲ ὅτι ἀττικὸν καὶ δόκιμον»· «*ἐξά- δελφος* ἀποδοπομπητέον, *ἀνεψιὸς* δὲ ῥητέον»· «*φά- γομαι* βάρβαρον, λέγε οὖν *ἔδομαι* καὶ *κατέδομαι*· τοῦτο γὰρ ἀττικόν»· «*ψύλλος* βάρβαρον, ἡ δὲ *ψύλλα* δόκιμον, ὅτι καὶ ἀρχαῖον»· «*ἔμελλον γράψαι*, ἐσχά- τως βάρβαρος ἡ σύνταξις αὕτη· ἀορίστῳ γὰρ χρόνῳ τὸ *ἔμελλον* οὐ συντάττουσιν οἱ Ἀθηναῖοι, ἀλλ' ἤτοι ἐνεστῶτι, οἷον *ἔμελλον γράφειν*, ἢ μέλλοντι, *ἔμελ- λον γράψειν*»· «*κεφαλοτομεῖν*, ἀπόρριπτε τοὔνομα καὶ Θεόφραστον κεχρημένον αὐτῷ. λέγε δὲ *καρατομεῖν*» κλπ. Εἰς ἄλλα ἐκφράζει ὁ Φρύνιχος ἀκόμη ζωη- ρότερον τὴν ἀπαρέσκειάν του διὰ τὰ ἐπὶ τῶν χρό- νων του εὐχρηστοῦντα: «*βιωτικόν*, ἀηδὴς ἡ λέξις· λέγε οὖν χρήσιμον ἐν τῷ βίῳ»· «*μεσοδάκτυλα*, ἐναυ- τίασα τοῦτο ἀκούσας τοὔνομα· ἐγὼ μὲν οὖν τὰ *μέσα τῶν δακτύλων*»· «*σικχαίνομαι*, τῷ ὄντι ναυτίας ἄξιον τοὔνομα, ἀλλ' ἐρεῖς *βδελύττομαι*, ὡς Ἀθηναῖος» κλπ. Ὀφείλομεν νὰ εἴμεθα εὐγνώμονες εἰς τὴν ναυτίαν τοῦ Φρυνίχου, ἕνεκα τῆς ὁποίας ἔχομεν πηγὴν πολύτιμον διὰ τὴν ἱστορίαν της κοινῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν γένει. Χάρις εἰς αὐτὴν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ποῖαι λέξεις καὶ τύποι καὶ συντάξεις εἶχον ἤδη περιπέσει εἰς ἀχρηστίαν καὶ ποῖοι ἦσαν τότε ἐν χρήσει ἀντ' αὐτῶν.

Ἡ διδασκαλία καὶ ἡ προσπάθεια τῶν ἀττικι- στῶν ἐκαρποφόρησαν πλουσίως. Ἡ κατεύθυνσις, τὴν ὁποίαν οὗτοι ἐχάραξαν εἰς τὸν γραπτὸν λόγον, ἔγινεν ὁ κανών, τὸν ὁποῖον ἠκολούθουν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, οἱ κατόπιν συγγραφεῖς καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἐπίδρασις, ἔστω καὶ ἀσθενής, εἶναι ὁπωσ- δήποτε αἰσθητὴ ἀκόμη καὶ σήμερον. Καὶ αὐτὸς ὁ Χριστιανισμός, ὁ ὁποῖος ἐπήνεγκε βαθεῖαν καὶ ριζικὴν μεταβολὴν εἰς τὸν ἀρχαῖον βίον, εἰς τὰ ἀρχαῖα ἤθη καὶ ἔθιμα, εἰς τὰς κοινωνικὰς καὶ λοιπὰς ἰδέας καὶ καθεστῶτα, δὲν ἴσχυσε νὰ ἀντι- δράσῃ ἀποτελεσματικῶς κατὰ τῆς ἐπὶ τὸ ἀρχαϊ- κώτερον τροπῆς τοῦ γραπτοῦ λόγου. Εἶναι ἀλη- θὲς ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον ἐγράφη εἰς γλῶσσαν ἁπλου- στάτην, εἰς γλῶσσαν πολὺ πλησίον ἱσταμένην πρὸς τὴν τότε ὁμιλουμένην. Παρὰ ταῦτα καὶ ἡ γλῶσσα τῆς Ἐκκλησίας, ἐφ' ὅσον ὁ Χριστιανισμός, ἡ κατ' ἀρχὰς θρησκεία τῶν ταπεινῶν καὶ τῶν πτω- χῶν καὶ ἀπαιδεύτων, ἐγίνετο βαθμηδὸν θρησκεία καὶ τῶν πεπαιδευμένων καὶ εὐγενῶν καὶ ἐν γένει τῶν ἀνωτέρων τάξεων, ἐγκατέλειπεν ὀλίγον κατ' ὀ- λίγον τὴν «γλῶσσαν τῶν ναυτῶν» («τῶν βαρκάρηδων», ὅπως θὰ ἐλέγομεν σήμερον,—κατὰ τὸν ὑπὸ τῶν ἀτ- τικιστῶν χαρακτηρισμὸν τῆς γλώσσης τοῦ Εὐαγγε- λίου—καὶ ἐστράφη καὶ αὐτὴ πρὸς τὸν ἀττικισμόν.

Ἡ γλῶσσα τῶν μεγάλων ἀττικῶν προτύπων ἔγι- νεν οὕτως ὁ γενικὸς κανών, τὸν ὁποῖον οἱ γρά- φοντες ἠγωνίζοντο μὲ πόνους καὶ ἱδρῶτα, «μαι- νόμενοι ἐπὶ τὸ λεξικόν», νὰ ἀκολουθοῦν. «Κεῖται ἢ οὐ κεῖται;», τὸ περιβόητον ἐρώτημα τοῦ γραμ- ματικοῦ Οὐλπιανοῦ, ἀπασχολεῖ διαρκῶς καὶ βα- σανίζει συγγραφεῖς καὶ λογοτέχνας. Εἶναι εὐνόη- τον ὅτι οὕτω χάσμα βαθὺ διηνοίχθη μεταξὺ γραπτοῦ καὶ προφορικοῦ λόγου καὶ ἡ γόνιμος ἐπαφὴ καὶ ἀλληλεπίδρασις μεταξύ των κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον διεκόπη. «Ὅτι ὁ χωρισμὸς οὗτος δὲν ἔγινε—κατὰ τὸν Γ. Χατζιδάκιν—πρὸς ὠφέλειαν τοῦ ἔθνους, εἶναι φανερόν, ἀφοῦ ἡ γλῶσσα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὀφείλει καὶ πᾶσαν ἰδέαν περὶ φιλοπα- τρίας, περὶ θρησκείας, περὶ τέχνης, περὶ ἐπιστή- μης, περὶ πολιτείας, περὶ γεωργίας περὶ ἐμπορίας κ.π., νὰ μετοχετεύῃ μέχρι τῆς ἐσχάτης καλύβης τοῦ χωρικοῦ, καθὼς τὰ αἱματοφόρα ἀγγεῖα μεταφέρουν τὸ αἷμα μέχρι τῶν ἐσχάτων ἄκρων τοῦ σώματος».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Α') *Γενικὰ βοηθήματα:* Περὶ τῆς Κοινῆς καθόλου ἐπραγματεύθη ὁ *A. Thumb*, «Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus. Beiträge zur Geschichte und Beurteilung der κοινή» (Strassburg 1901). Τὸ ἔργον του ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι πάντοτε ὁ κυριώτερον βοήθημα καὶ ἡ σπουδαιοτέρα εἰσαγωγὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς Κοινῆς καὶ τῶν σχετικῶν πρὸς αὐτὴν ζητημάτων. —*Dieterich K.*, «Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10 Jahrhundert n. Chr.» (Leipzig 1898=«Byzantinisches Archiv» τ. I.). —*Kretschmer P.*, Die Entstehung der κοινή» («Sitzungsber. der kais. Akademie d. Wissenschaften in Wien. Philos.—histor. Classe», Bd CXLII /100).— *Wahrmann - Lamberz*, «Prolegomena zu einer Geschichte der griechischen Dialekte im Zeitalter des Hellenismus» (Programm Wien 1906—1907).— *Kretschmer P.*, «Die griechische Sprache» (ἐν τῇ Einleitung in die Altertumswissenschaft» τῶν Gercke - Norden, Leipzig I/1910, βλ. β' ἐκδόσεως 1923, I Bd, 6es Heft, σελ. 548 κ.ἑ.) — *Χατζιδάκις Γ.*, «Σύντομος ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1915, ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ὠφελίμων βιβλίων).— *Ἀναγνωστόπουλος Γ.*, «Ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων. Μέρος Α'. Ἱστορία τῶν ἀρχαίων διαλέκτων» (Ἀθῆναι 1924, σελ. 111 κ.ἑ.).— *Meillet A.*, «Aperçu d' une histoire de la langue grecque» (Paris 1930, γ' ἐκδ., σελ. 241 κ.ἑ.)

Β') *Εἰδικαὶ ἐργασίαι ἀναφερόμεναι:* 1) *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν μεταγενεστέρων χρόνων:* *Schweizer* (νῦν

Digitized by Google

Schwyzer Ed., «Grammatik der pergamenischen Inschriften» (Berlin 1898).— *Nachmanson E.*, «Laute und Formen der magnetischen Inschriften» (Uppsala 1903).— *Waldis J.*, «Sprache und Schrift der grossen griechischen Inschrift von Nemrud-Dagh» (Heidelberg 1920) — 2) *Εἰς τοὺς παπύρους: Crönert W.*, «Memoria graeca herculanensis» (Leipzig 1903).— *Mayser Ed.*, «Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit (Leipzig 1906—1934, τ. 4, πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ὁποίων θὰ ἐκδοθῇ προσεχῶς πέμπτος καὶ τελευταῖος τόμος μετ' ἐκτενῶν πινάκων». — *Schubart W.*, «Einführung in die Papyruskunde» (Berlin 1918, σελ. 184—225, ἔνθα διαλαμβάνει νεωτερικώτερον περὶ τῆς γλώσσης τῶν παπύρων). — *Preisigke F.*, «Wörterbuch der griechischen Papyrusfunden, herausgegeben von Dr. *Em. Kiessling*» (Berlin 1925—1931, τ. 3, ἐν οἷς ἀπεθησαυρίσθη ὁ λεξιλογικὸς πλοῦτος τῶν παπύρων).—*Salonius A.*, «Zur Sprache der Papyrusbriefe» (Helsingfors 1927).— 3) *Εἰς συγγραφεῖς: Jerusalem W.*, «Die Inschr. von Sestos und Polybios» (ἐν «Wiener Studien» I/1879, σελ. 32 κ.ἑ.). — *Krebs Fr.*, «Die Präpositionen bei Polybius» (ἐν «Beiträge zur histor. Syntax der griechischen Sprache, herausg. von *M. Schanz*», Wurzburg I/1882).—*Krebs Fr.*, «Die präpositionsartigen Adverbia bei Polybius (I Teil: Programm Regensburg 1882) «Die Präpositionsadverbien in der späteren histor. Gräzität» (Progr. I. München 1884, II. 1885).— *Kaelker F.*, «De elocutione polybiana» (ἐν «Leipz. Studien» III/1889, σελ. 229 κ.ἑ.).— *Reinhardt L.*, «De Heronis Alexandrini dictione quaestiones selectae» (Münster i. W. 1930).—*Pohle Ul.*, «Die Sprache der Redners Hypereides in ihren Beziehungen zu Koine» (ἐν «Klassisch-philolog. Studien, herausg. von *Christian Jensen*», Leipzig 2/1928).— *Wackernagel J.*, «Hellenistica» (Göttingen 1907) — 4) *Εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφήν: α')* Γενικὰ ἔργα: *Deissmann A.*, «Bibelstudien» (Marburg 1895), Neu Bibelstudien» (αὐτόθι 1897) καὶ «Licht vom Osten. Das N. T. und die neundeckten Texte der hellenistischen Welt (Tübingen 1913, δ' ἔκδ.), ἐν οἷς διαλαμβάνει περὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς καὶ τῆς σχέσεως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν τῶν μακεδονικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων.— *Thumb A.*, «Die sprachgeschichtliche Stellung des biblischen Griechisch» (ἐν «Theol. Rundsch.» V/1902 Μάρτιος).— *Παπαμιχαὴλ Γ.*, «Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα τῶν Ἁγίων Γραφῶν καὶ δὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης κατὰ τὰ πορίσματα τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης» (ἐν «Νέᾳ Ἡμέρᾳ» Τεργέστης τοῦ 1904, Λ—ΜΘ).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ κοινὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐν σχέσει πρὸς τὴν τῶν Ἁγίων Γραφῶν κατὰ τὸν Σουπολέβσκη» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» τοῦ 1909, σελ. 297 κ.ἑ.).— *Viteau J.*, «Grec biblique» (ἐν τ. III/1926, σελ. 312—331 τοῦ «Dictionnaire de la Bible» τοῦ *F. Vigouroux*). — *Μπρατσιώτης Π.*, «Μετάφρασις τῶν Ἑβδομήκοντα» (ἐν τ. Θ/1929, σελ. 629—632 τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας»).— β') Γραμματικαὶ καὶ ἐπὶ μέρους ἐργασίαι: *Winer-Schmildel*, «Grammatik des neutestamentlichen Sprachidioms» (Göttingen 1891 κ.ἑ., η' ἔκδ.).— *Viteau J.*, Étude sur le Grec du Nouveau Testament comparé avec celui des Septantes» (Paris 1896).— *Blass F.*, «Grammatik des neutestamentlichen Griechisch» (Göttingen 1896, νεωτ. ἔκδ. ὑπὸ *A. Debrunner* 1921).— *Naegeli*, Der Wortschatz des Apostel Paulus» (Göttingen 1905).— *Helbing R.*, «Grammatik der Septuaginta» (Göttingen 1907).— *Meister R.*, «Prolegomena zu einer Grammatik der LXX» (ἐν «Wiener Studien» XXIX/1908, σελ. 228 κ.ἑ.). —*Ψυχάρης Ἰω.*, «Essai sur le grec de la Septante (ἐν «Revue des études juives», Paris 1908 Avril=«Quelques travaux de linguistique, de philologie et de littérature hellénique 1884—1928», Paris I/1930, 831—891.— *Thackeray R.*, A grammar of the Old Testament in Greek according to the Septuagint» (Cambridge I/1909).— *Johanessohn M.*, «Der Gebrauch des Kasus und Präpositionen in der Septuaginta» (Berlin I/1910).— *Robertson Stocks*, «Kurzgefasste Grammatik der neutestamentlichen Griechisch» (Leipzig 1911).— *Radermacher L.*, «Neutestamentliche Grammatik. Handbuch zum N. T.» (Tübingen 1911, β' ἔκδ. 1925.— ἑλλην. μετάφρ. ὑπὸ *N. Λούβαρι* ἐν «Γρηγορίῳ Παλαμᾷ» Θεσσαλονίκη).—*Moulton W.*, «Einleitung in die Sprache des Neuen Testaments» (Heidelberg 1911). — *Swete-Ottley H.*, «An introduction to the Old Testament in Greek» (Cambridge 1914, β' ἔκδ.).— *Huber K.*, «Untersuchungen der Sprachcharakter des griechischen Leviticus» Giessen 1916.— *Régard P.*, «Les prépositions dans le Nouveau Testament» (Paris 1919).— *Ljungvik H.*, «Studien zur Sprache der apokryphen Apostolgeschichten» (Upsala 1926) — *Pernot H.* Étude sur la langue des Évangiles» (Paris 1927).— *Abel F.*, «Grammaire du Grec biblique» (Paris 1927).— *Μπρατσιώτης Π.*, «Ἑβδομηκοντολογικὰ ζητήματα. Β' Ἡ γλῶσσα τῆς μεταφράσεως τῶν Ο'» (Ἀθήνησι 1927).— *Helbing R.*, «Die Kasussyntax der Verba bei den Septuaginta» (Göttingen 1928). — *Ἀντωνιάδου Σοφία*, «L'Évangile de Luc. Esquisse de grammaire et de style» (Paris 1930).

Γ') *Συλλογαὶ παπύρων* ἢ ἀπανθίσματα ἐκ τῶν πολυαρίθμων ἐκδεδομένων): *Mahaffy I.*, «The Flinders Petrie papyri κτλ.» (Dublin 1891—1905) —*Grenfeld-Hunt*, «The Oxyrhynchos-Papyri» (1898 κ.ἑ. I—IV). — *Grenfeld-Hunt-Smyly*, TheTebtunis-Papyri» (London 1902—1907 I—II). —*Preisigke Fr.*, Griechisch Papyrus der Universitäts-und Landesbibliothek zu Strassburg» (1906—1920 I—II) —*Rubensohn O.*, «Elephantine-Papyri» (Berlin 1907, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῶν *W. Schubart* καὶ *W. Spigelberg*).— *Jouguet P.*, «Papyrus grecs (ἐκ τοῦ παπυρολογικοῦ ἀρχείου τοῦ πανεπιστημίου τῆς Λίλλης, Paris 1907—1912, I—III).— *Edgar C.*, «Selected Papyri from the archives of Zenon» (ἐν «Annales du service des antiquités de l' Égypte» τ. XVIII/1918, σ. 159 κ.ἑ., XIX/1919, σ. 3 κ.ἑ. καὶ 81 κ.ἑ., XX/1920, σ. 19 κ.ἑ. καὶ 181 κ.ἑ., XXI/1921, σ. 87 κ.ἑ.).— *Schubart W. καὶ Kuhn E.*, «Papyri und Ostraka aus Ptolemäerzeit» (=«Ägyptische Urkunden κτλ.» Berlin, τ. VI/1922).— *Wilcken U.*, «Urkunden der Ptolemäerzeit» (Bd I Lief. 1—2, 1922—1923).— *Mitteis L. καὶ Wilcken U.*, «Grunzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. I: Historisches Teil, II: Juristisches Teil» (Leipzig 1912, τ. 4. Ἔργον σπουδαιότατον, ἐν τῷ ὁποίῳ εὕρηται κάλλιστον ἀπάνθισμα παπύρων) καὶ *Witkowsky St.*, «Epistulae privatae graecae, quae in papyris aetatis Lagidorum servantur» (Lipsiae 1911. Εὔχρηστος συλλογὴ ἐπιστολῶν ἐκ παπύρων).— Πλήρης δὲ καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων συλλογῶν εὑρίσκεται εἰς τὰ μνημονευθέντα ἔργα τῶν *Ed. Mayser* «Grammatik der griechischen Papyri κτλ.» (Leipzig 1906—1934) καὶ *Fr. Preisigke* «Wörterbuch der griechischen Papyrusfunden κτλ.» Berlin 1915—1931), ἔτι δὲ εἰς τὸ ὑπὸ *U. Wilcken* ἐκδιδόμενον «Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete» (Leipzig 1901 κ.ἑ.).

Γ. Π. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

3) **Μεσαιωνικὴ ἑλληνική.** *α) Πηγαὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς.* Ἡ βαθεῖα διάσπασις τῆς γραπτῆς γλώσσης ἀπὸ τὴν ὁμιλουμένην, ἡ διγλωσσία, τὴν ὁποίαν ἐπήνεγκεν ὁ ἀττικισμός, συνετέλεσεν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ εἰς τὴν ἔκτοτε περισσότερον αὐτοτελῆ καὶ χωριστὴν ἐξέλιξιν τοῦ προφορικοῦ λόγου ἀπὸ τοῦ γραπτοῦ. Ἐνῷ ὁ δεύτερος, ὑφιστάμενος τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τῶν κλασσικῶν προτύπων, ἐκανονίζετο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον συμφώνως πρὸς τὴν γλῶσσαν τούτων, ἀντιθέτως «ἡ λαλουμένη ὅλως ἐλευθέρα ἔβαινεν ἰδίαν ὁδὸν καὶ ἀπεχωρίζετο ἀπὸ τὴν ἀρχαΐζουσαν γραφομένην καὶ διεσπᾶτο εἰς τοπικὰς διαλέκτους ἀνεπίβλεπτος καὶ ἀνεπιτήρητος» (*Γ. Χατζιδάκις*). Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀπὸ τοῦ ἀττικισμοῦ καὶ κατόπιν ὀφείλει νὰ διακρίνεται αὐστηρότερον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαϊζούσης γραφομένης καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς δημωδεστέρας ἑλληνικῆς. Καὶ διὰ μὲν τὸν κατὰ μέγα μέρος ἀττικίζοντα γραπτὸν λόγον τῶν Βυζαντινῶν—παρὰ τὰ παραδοθέντα εἰς ἡμᾶς πολλὰ καὶ ποικίλα γλωσσικὰ μνημεῖα: ἱστορικά, θεολογικά, φιλοσοφικά, φιλολογικά, ποιητικὰ κλπ.—δὲν ἔχομεν νὰ εἴπωμεν πολλά. Γλῶσσα ἀποκρυσταλλωθεῖσα εἰς ὡρισμένον τύπον, ὅπως ἡ ὡσαύτως κατὰ τὸν μεσαίωνα κικερωνίζουσα λατινική, δὲν ἔχει ἐξέλιξιν, τουτέστιν ἱστορίαν, οὐδ' ἐνδιαφέρει τόσον τὸν ἱστορικὸν τῆς γλώσσης, ὅσον τὸν φιλόλογον. Ἡ μελέτη τῶν εἰς αὐτὴν γραφέντων μνημείων ἀνήκει σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλολογίας, οὐχὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς γλώσσης. Διὰ τοῦτο ἔργα, ὅπως τὰ τοῦ ἱστορικοῦ *Προκοπίου* (ΣΤ' αἰὼν μ. Χ.), τοῦ ζηλωτοῦ τοῦ Θουκυδίδου, ἢ ἡ «Ἀλεξιὰς» *Ἄννης τῆς Κομνηνῆς*, ἥτις ἐκαυχᾶτο διὰ «τὸ ἑλληνίζειν ἐς ἄκρον ἐσπουδακέναι καὶ τὸν νοῦν ἀπὸ τῆς τετρακτύος τῶν μαθημάτων πυκάσαι» κλπ. ἢ ποιητικά, ὅπως λ. χ. ἡ «Ἡρακλειὰς» καὶ τὰ λοιπὰ ποιήματα *Γεωργίου τοῦ Πισίδου* (Ζ' αἰὼν μ. Χ.) ἢ οἱ ὕμνοι *Ρωμανοῦ* τοῦ μελῳδοῦ, δὲν παρέχουν σχεδὸν ἄλλο τι εἰς τὸν μελετητὴν τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ πόσον ἐβάρυνεν ἐπ' αὐτὰ ὁ ἰσχυρὸς ζῆλος τοῦ γλωσσικοῦ ἀρχαϊσμοῦ. Καὶ εἰς αὐτὰ ἀκόμη τὰ κείμενα, ἡ φύσις τῶν ὁποίων ἀποκλείει γλῶσσαν ἀπομακρυνομένην πολὺ ἀπὸ τὴν τῆς καθ' ἡμέραν ὁμιλίας, ὅπως λ. χ. αἱ ἐπιστολαί, ἡ ἀττικιστικὴ ἐπίδρασις εἶναι ἔκδηλος. Λαμπρὸν τούτου δεῖγμα εἶναι ἡ ἐπιστολή, μὲ τὴν ὁποίαν ὁ πολυΐστωρ *Ψελλὸς* (τοῦ ΙΑ' αἰῶνος μ. Χ.), «ὁ ὑπέρτιμος καὶ ὕπατος τῶν φιλοσόφων», ὁ θαυμαστὴς τοῦ Πλάτωνος, προσήνεγκεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον Δούκαν δῶρον ἐκ τριῶν σκάρων: «Πάλιν δεξιοῦμαί σε τὸν δεσπότην καὶ βασιλέα τρισὶ λευκοσκάροις ὁ δὲ ἀριθμὸς μυστικὸς καὶ θεῖον τὸ ὄνομα· τό τε λευκὸν τοῦ ἰχθύος ἐκφαντικὸν τῆς σῆς καθαρότητος, ἀλλὰ καὶ ὁ σκάρος μόνος τῶν ἰχθύων λαλίστατος καὶ ἔστιν ὡσανεὶ ἰχθὺς μουσικός, σύμβουλος καὶ οὗτος τῆς σῆς εὐστρόφου γλώττης καὶ μουσικῆς. Σῴζοι μὲν οὖν σε ἡ τριάς, καταυγάζοι δέ σε ἡ λευκότης τῶν ἀρετῶν, εἴης δὲ καὶ τῇ γλώττῃ τὰ θεῖα φθεγγόμενος, χρηστότατε καὶ ἐπιεικέστατε βασιλεῦ».

Ἀσυγκρίτως μεγαλυτέραν σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης παρουσιάζει ἡ δημωδεστέρα μεσαιωνική, ἡ «συνήθης» ἢ «κοινὴ» ἢ «χυδαία» γλῶσσα κατὰ τὸν Εὐστάθιον. Ἀτυχῶς ὁ χαρακτὴρ τῆς γλώσσης τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων δὲν καθιστᾷ εὔκολον τὴν ἀκριβῆ κατὰ τὸ δυνατὸν μελέτην της. Εἶναι τοιαύτη ἡ ἀνάμειξις τῶν ἀρχαίων πρὸς τὰ νεώτερα εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ὥστε εἶναι ἀνάγκη μεγίστης προσοχῆς πρὸς διάκρισιν τῶν στοιχείων τῆς φυσικῆς, τῆς ὁμιλουμένης γλώσσης τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἐξακρίβωσιν τῶν χαρακτηριστικῶν της. Καὶ θὰ ἦτο αὕτη φυσικὰ ἀδύνατος, ἂν ὅλοι οἱ γράφοντες ἐπετύγχανον νὰ μιμῶνται ἀκριβέστατα τοὺς δοκίμους Ἀττικοὺς συγγραφεῖς καὶ ν' ἀποφεύγουν μὲ κάθε ἐπιμέλειαν τὴν χρῆσιν ποικίλων στοιχείων ἐκ τῆς γλώσσης τοῦ καθ' ἡμέραν βίου. Εὐτυχῶς διὰ τὴν ἔρευναν τῆς μεσαιωνικῆς ὁμιλουμένης μερικοὶ ἐκ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων ἔγραψαν εἰς γλῶσσαν ἱσταμένην κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πλησιέστερον πρὸς τὴν κοινὴν ὁμιλουμένην (ἰδίως ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς), ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνοι ἐξ αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι ὑφίστανται ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀττικισμοῦ, μᾶς παρέχουν ἐνίοτε καὶ λέξεις καὶ φράσεις (γνωμικά, παροιμίας κλπ.) δημωδεστέρας καὶ στίχους ὁλοκλήρους ἐξ ᾀσμάτων τοῦ λαοῦ. Ἀναφέρομεν ὡς παράδειγμα τὸ παρὰ Κωνσταντίνῳ τῷ Πορφυρογεννήτῳ ὡραῖον ᾆσμα τῆς ἀνοίξεως:

> Ἴδε τὸ ἔαρ τὸ γλυκὺ πάλιν ἐπανατέλλει,
> χαράν, ὑγίαν καὶ ζωὴν καὶ τὴν εὐημερίαν,
> ἀνδραγαθίαν ἐκ θεοῦ τῷ βασιλεῖ Ρωμαίων
> καὶ νίκην θεοδώρητον κατὰ τῶν πολεμίων

καὶ τὰς ἐπευφημίας τοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν Ἱππόδρομον κ.ἄ., αἱ ὁποῖαι ὡσαύτως ἀντανακλοῦν τὴν μεσαιωνικὴν ὁμιλουμένην, καθὼς καὶ τὰ διάφορα ἀλληγορικὰ καὶ σκωπτικὰ ᾀσμάτια, τὰ ὁποῖα μᾶς παρέδωσαν διάφοροι ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι (ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς):

> Πάλιν 'ς τὸν καῦκον ἔπιες
> πάλιν τὸν νοῦν ἀπώλεσας

> Εὕρηκε τὴν δαμαλίδα ἁπαλὴν καὶ τρυφεράν
> καὶ ὡς τὸ καινὸν ἀλεκτόριν, οὕτως αὐτὴν πεπήδηκεν
> καὶ ἐποίησε παιδία ὡς τὰ ξυλοκούκουδα.
> Καὶ οὐδεὶς τολμᾷ λαλῆσαι, ἀλλ' ὅλους ἐφίμωσεν.
> Ἅγιέ μου, ἅγιε, φοβερὲ καὶ δυνατέ,
> δὸς αὐτῷ κατὰ κρανίου, ἵνα μὴ ὑπεραίρηται κλπ.

Τὴν μεσαιωνικὴν ὁμιλουμένην δυνάμεθα κατὰ ταῦτα νὰ μελετήσωμεν πρὸ πάντων ἀπὸ τὰ πλησιέστερον πρὸς αὐτὴν ἱστάμενα ἐκ τῶν βυζαντινῶν κειμένων, ἀπὸ τὰ ἔργα «τὰ ἐξολισθήσαντα» κατὰ τὸν Krumbacher—ἐκ τοῦ ζυγοῦ τῆς ἀττικιζούσης παραδόσεως», ἤτοι συναξάρια, ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια, ἀποκρύφους Πράξεις Ἀποστόλων, παπύρους καὶ ἐπιγραφάς, ἰατροσόφια, ἀπὸ τὰς χρονογραφίας—ὡς λ. χ. αἱ τοῦ ἐκ Συρίας *Ἰωάννη Μαλάλα* (500—560 μ. Χ.), τὸ Πασχάλιον Χρονικὸν (τοῦ Ζ' αἰῶνος), ἡ χρονογραφία *Θεοφάνους τοῦ Ὁμολογητοῦ* (τοῦ Η' αἰῶνος), τὰ χρονικὰ *Γεωργίου Μοναχοῦ τοῦ Ἁμαρτωλοῦ, Συμεὼν τοῦ Μαγίστρου* (τοῦ Ι' αἰῶνος), *Λέοντος τοῦ Γραμματικοῦ, Γεωργίου Κεδρηνοῦ* (τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ ΙΒ αἰῶνος), τοῦ *Μιχαὴλ Γλυκᾶ* (ΙΒ' αἰῶνος) καὶ ἄλλα—ἀπὸ τὰ συγγράμματα *Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, Κωνσταντίνου Δούκα*, ἀπὸ τὸ «Στρατηγικὸν» τοῦ *Κεκαυμένου* (ΙΑ' αἰῶνος), ἰδίως ὅμως ἀπὸ τὰ κατὰ τὸν ΙΑ' καὶ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ ποιηθέντα δημωδέστερα ποιήματα, ἤτοι τὸ ἔπος τοῦ *Διγενῆ Ἀκρίτα* (τοῦ ὁποίου αἱ ἀρχαὶ ἀνέρχονται, κατὰ τὸν Krumbacher, εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα, ἂν καὶ τὰ εἰς ἡμᾶς παραδοθέντα κείμενα εἶναι πολὺ νεώτερα), διάφορα ἐπαινετικά, παρακλητικὰ καὶ παραινετικὰ ποιήματα τοῦ ΙΒ' αἰῶνος (γνωστότατα εἶναι τὰ «Προδρομικὰ» ποιήματα), ἀπὸ διαφόρους μυθιστορικὰς ποιήσεις καὶ ἱστορίας ζῴων καὶ φυτῶν (ὡς λ. χ. «Τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην», «Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα» «Φυσιολόγος», «Πουλολόγος» κλπ.), διάφορα ἱστορικά, διδακτικά, ἀλληγορικὰ καὶ ἐρωτικὰ ποιήματα τοῦ ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος, ὡς λ. χ. τὰ Ροδιακὰ ἐρωτικὰ ᾄσματα ἢ «Ἀλφάβητος τῆς ἀγάπης», τὰ ἀνήκοντα, κατὰ τὸν Krumbacher, εἰς τὰ κάλλιστα καὶ σπουδαιότατα προϊόντα τῆς καθόλου δημώδους ποιήσεως.

Εἰς ταῦτα, τὰ δημωδέστερα ἐκ τῶν βυζαντινῶν κειμένων, ἡ γλῶσσα παρουσιάζεται ἐντελῶς διάφορος ἀπὸ τὴν τοῦ ἐπισήμου γραπτοῦ λόγου τῶν Βυζαντινῶν, μᾶς ἀποκαλύπτεται διὰ μιᾶς ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ φυσικότητι καὶ δροσερότητι καὶ μᾶς φανερώνει ὅλας τὰς μεγάλας καὶ βαθείας μεταβολὰς καὶ τὴν μακρὰν ἐξέλιξιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὑποστῆ—τρόπον τινὰ ἐν κρυπτῷ καὶ μετὰ πάσης μυστικότητος—ἐπὶ αἰῶνας ὁλοκλήρους ἡ γλῶσσα τῆς καθ' ἡμέραν ὁμιλίας. Διὰ νὰ γίνῃ τὸ πρᾶγμα σαφέστερον, παραθέτομεν ὀλίγους ἀπὸ τοὺς «Στίχους γραμματικοῦ Μιχαὴλ τοῦ Γλυκᾶ» (ἔκδ. *Legrand*, στ. 269—277):

> Ἔδε κρίται καὶ δίκαια καὶ νόμοι καὶ κανόνες·
> Ἡ παππαδιὰ παρέπεσεν, ἐξύβρισε τὴν κοίτην
> καὶ κουθαιροῦσι τὸν παππᾶν, αἱ συμφορὰ μεγάλη!
> Ἐκείνη παρηνόμησε καὶ τοῦτον τιμωροῦσιν.
> Οὐκ ἔνι τοῦτο πλανταγμός, οὐκ ἔν' μελαγχολία;
> Ἐλάκτισεν ὁ γάϊδαρος καὶ δέρουσι τὸ σάμα,
> νὰ γίνῃ καλοπαίδευτον, ἄλλο νὰ μὴ λακτίσῃ.
> Ἡ θάλασσα ζαλίζεται, βρυχᾶται, κυματίζει
> καὶ τὸν περάτην τὸν πτωχὸν ὡς παίστην ἀνατάσσει.

Ἐπίσης ἀποσπῶμεν ὀλίγους στίχους ἐκ τῶν Προδρομικῶν ποιημάτων (ἔκδ. Hesseling-Pernot), εἰς τοὺς ὁποίους ὁ ποιητὴς μᾶς ἀποκαλύπτει μὲ πηγαίαν εἰλικρίνειαν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ πικρὰ καὶ δηκτικώτατα παράπονα τῆς γυναικός του, ἡ ὁποία δὲν εἶχε, φαίνεται, κανένα λόγον νὰ εἶναι εὐχαριστημένη ἀπὸ τὴν συζυγικὴν τύχην της, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰς ἰδικάς του μεμψιμοιρίας κατὰ τῆς μορφώσεώς του, ἡ ὁποία δὲν τοῦ ἐξησφάλιζε τὴν ποθητὴν τὴν εὐμάρειαν καὶ ἄνεσιν:

> Ἔχεις με χρόνους δώδεκα ψυχρούς καὶ ἀσβολωμένους·
> οὐκ ἔβαλα ἀπὸ κόπο σου τατίκιν εἰς ποδάριν,
> οὐκ ἔβαλα εἰς τὴν ῥάχιν μου μεταξωτὸν ἱμάτιν,
> οὐκ εἶδα εἰς τὸ δακτύλιν μου κρικέλλιν δακτυλίδιν
> οὐδὲ βραχιόλιν με ἔφερες ποτὲ νά το φορέσω.
> . . . .
> Ποτὲ οὐκ ἐλούθην εἰς λουτρὸν νὰ μὴ στραφῶ θλιμμένη·
> ἡμέραν οὐκ ἐχόρτασα νὰ μὴ πεινάσω δύο.
> Στενάζω πάντοτε, θρηνῶ καὶ κόπτομαι καὶ κλαίω.
> . . . .
> Τὸ τί σε θέλω ἐξαπορῶ, τὸ τί σε χρήζω οὐκ οἶδα
> Ἂν οὐκ ἐθάρρεις κολυμβᾶν, κολυμβητὴς μὴ ἐγένου,
> ἀλλ' ἂς ἐκάθου σιγηρὸς καὶ ἀπομεριμνημένος
> καὶ ἂς ἔκνηθες τὴν λέπραν σου καὶ ἂς ἄφινες ἐμέναν
> (I, 48 κ.ἑ.)

> Ἀπὸ μικρόθεν μ' ἔλεγεν ὁ γέρων ὁ πατήρ μου.
> «Παιδίν μου, μάθε γράμματα καὶ ὡσὰν ἐσέναν ἔχει.
> Βλέπεις τὸν δεῖνα, τέκνον μου, πεζὸς περιεπάτει
> καὶ τώρα διπλοσεντέληνος καὶ παχυμουλαρᾶτος.
> Αὐτός, ὅταν ἐμάνθανεν, ὑπόδησιν οὐκ εἶχεν,
> καὶ τώρα, βλέπεις, τον, φορεῖ τὰ μακρυμύτικά του.
> Αὐτός, ὅταν ἐμάνθανε, λουτρόθυρον οὐκ ἶδε
> καὶ τώρα λουτρικίζεται τρίτον τὴν ἑβδομάδα.
> Αὐτός, ὁ κόλπος του ἔγεμε φθεῖρας ἀμυγδαλάτας
> καὶ τώρα τὰ ὑπέρπυρα γέμει τὰ μανουηλᾶτα.
> Καὶ πείσθητι γεροντικοῖς καὶ πατρικοῖς μου λόγοις
> καὶ μάθε τὰ γραμματικὰ καὶ ὡσὰν ἐσέναν ἔχει.
> Καὶ ἔμαθον τὰ γραμματικὰ μετὰ πολλοῦ τοῦ κόπου.
> Ἀφ' οὗ δὲ τάχα γέγονα γραμματικὸς τεχνίτης,
> ἐπιθυμῶ καὶ τὸ ψωμὶν καὶ τοῦ ψωμιοῦ τὴν μάνναν.
> Ὑβρίζω τὰ γραμματικά, λέγω μετὰ δακρύων:
> «Ἀνάθεμαν τὰ γράμματα, Χριστέ, καὶ ὁποὺ τὰ θέλει»
> (IV, 1—19)

Ποῖος, ἀκούων ἢ ἀναγινώσκων τοὺς στίχους τούτους, δὲν ἔχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι πρόκειται περὶ ποιήματος σχεδὸν νεοελληνικοῦ καὶ περὶ γλώσσης, ἡ ὁποία ὀλίγον ἀπέχει ἀπὸ τὴν σημερινὴν ὁμιλουμένην; Καὶ πράγματι, ἂν μεταβάλωμεν ὀλίγους τύπους (*ἐθάρρεις, ἐγένου, κολυμβᾶν*, *πείσθητι γεροντικοῖς καὶ πατρικοῖς λόγοις* κλπ.), καὶ

Digitized by Google

ἀντικαταστήσωμεν μερικὰς λέξεις ἀπαρχαιωθείσας πρὸ πολλοῦ ἢ περιπεσούσας εἰς ἀχρηστίαν μαζὶ μὲ τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα ἐδήλουν (*ἀλεκτόριν—διπλοσντέληνος—ὑπέρπυρα τὰ μανοηλᾶτα*, τὸ ἀρνητικὸν *οὐκ κλπ.*), ὁ λόγος μετατρέπεται εὐκολώτατα εἰς γνησίαν νεοελληνικήν.

Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν ρηθέντων δημωδεστέρων βυζαντινῶν κειμένων, πολύτιμον πηγὴν τῆς μεσαιωνικῆς ὁμιλουμένης ἀποτελοῦν τὰ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ληφθέντα γλωσσικὰ στοιχεῖα ὑπὸ τῶν ἀλλοφύλων καὶ ἀλλογλώσσων, οἱ ὁποῖοι ἦλθον εἰς μεγάλην ἐπικοινωνίαν πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν, ὡς λ. χ., οἱ Σλαῦοι, οἱ Ἀρμένιοι, Σύροι, Κόπται, Ἀλβανοί, Κουτσόβλαχοι καὶ ἄλλοι. Τὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπολιτογραφήθησαν κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους εἰς τὰς γλώσσας τούτων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, εἶναι ἀληθῶς ἀπαραίτητα πρὸς ἔρευναν καὶ γνῶσιν τῆς βυζαντινῆς ὁμιλουμένης καὶ πρέπει νὰ μελετηθοῦν μετὰ πάσης προσοχῆς καὶ ἀκριβείας. Ἀλλ' ἐξαιρετικὴν σπουδαιότητα διὰ τὴν μεσαιωνικὴν ὁμιλουμένην ἔχει ἰδίως ἡ ἄμεσος συνέχεια αὐτῆς, ἤτοι: ἡ νέα ἑλληνικὴ καὶ αἱ διάλεκτοι αὐτῆς, καὶ μάλιστα ἐκεῖναι ἐξ αὐτῶν, αἱ ὁποῖαι, ἀπομονωθεῖσαι δι' ἱστορικοὺς καὶ γεωγραφικοὺς λόγους ἀπὸ τὰς τῆς κυρίως Ἑλλάδος—ὡς ἡ κυπριακή, αἱ δωδεκανησιακαί, ἡ ποντικὴ καί τινες ἄλλαι—διασῴζουν ἀκόμη καὶ σήμερον διάφορα γλωσσικὰ στοιχεῖα ἀνήκοντα προφανῶς εἰς ἀρχαιοτέραν γλωσσικὴν περίοδον: τὴν *μεσαιωνικὴν ἑλληνικήν*.

β) *Χαρακτηριστικὰ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς*. Τὰ κυριώτερα ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς (καὶ λέγοντες μεσαιωνικὴν ἑλληνικὴν ἐννοοῦμεν τὴν δημωδεστέραν ἑλληνικήν), τὰ ὁποῖα πορίζόμεθα ἀπὸ τὴν ἔρευναν τῶν ρηθεισῶν πηγῶν, εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Ἡ ἐξέλιξις τοῦ φωνήεντος Υ (εἴτε ἦτο ἀρχαῖον Υ εἴτε προῆλθεν ἐκ τῆς διφθόγγου ΟΙ) πρὸς τὸ Ι, κατὰ τὰ τέλη περίπου τοῦ Ι' αἰῶνος μ. Χ. Ὅτι ὅμως ἡ φωνητικὴ αὕτη μεταβολὴ δὲν συνέβη πανταχοῦ τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀποδεικνύει ἡ ἀκόμη καὶ σήμερον διάσωσις τῆς μεσαιωνικῆς προφορᾶς τοῦ Υ εἰς τὰ ἰδιώματα τῆς Αἰγίνης, Μεγάρων, Κύμης τῆς Εὐβοίας κλπ. (*γιουναῖκα, σούρνω, χιοῦρος* κλπ.=γυναῖκα, σύρω, χοῖρος). 2) Ἡ συνίζησις, ἡ ὁποία εἶχε συντελεσθῆ πρὸς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος (ἰδὲ *Γ. Χατζιδάκι*, Μεσαιωνικὰ καὶ νέα ἑλληνικά, τόμ. Α. 352). Ἀλλὰ καὶ αὕτη δὲν ἐκαθολικεύθη κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἀσυνίζητος προσφορὰ τῶν εἰς *—έος* (*—αῖος*), *—έο(ν)* (*—αῖον*), *—έα* (*—αία*), *—ίος*, *—ία*, *—ιο(ν)* καὶ λοιπῶν ὀνομάτων εἰς τὰ ρηθέντα ἰδιώματα, καθὼς καὶ εἰς τὰ ἰδιώματα τῆς Χιμάρας τῆς Ἠπείρου, τῆς Τσακωνιᾶς, τῆς Μάνης, τοῦ Πόντου καὶ τῶν ἑλληνοφώνων τῆς Καλαβρίας καὶ Ἀπουλίας. Οὕτως εἰς τὴν Αἴγιναν, τὰ Μέγαρα, τὴν Κύμην τῆς Εὐβοίας οἱ γεροντότεροι λέγουν ἀκόμη ἀσυνιζήτως: *ἐλαία, πορτοκαλέα, λεμονέα* κλπ., ἡ *καρδία, φωτία*, τὰ *παιδία* κλπ., εἰς τὴν Χιμάραν: *κομαρέα, ἀγνέα* κλπ., εἰς τὴν Νότιον Ἰταλίαν: *παλαῖο(ς), ἀραῖο(ς), φωλέα, ἀρρωστία*=παλαιός, ἀραιὸς κλπ. 3) Ἡ κατ' ἀφομοίωσιν τροπὴ τῶν συμφωνικῶν συμπλεγμάτων *νθ, μφ, γχ* εἰς *θθ, φφ, χχ* κλπ. Ὀρθογραφικὴ καινοτομία τῶν Βυζαντινῶν εἶναι τὸ ὑπογεγραμμένον ἰῶτα τῶν μακροφώνων διφθόγγων *ᾳ, ῃ, ῳ*, τὸ ὁποῖον ὡς γνωστὸν πρότερον προσεγράφετο. Ἡ ὑπογραφὴ αὕτη τοῦ Ι ἤρχισεν ἀπὸ τὸν Ζ' αἰῶνα μ. Χ., ἐγενικεύθη ὅμως ἀργότερα, ἤτοι ἀπὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς. Τὰ χαρακτηριστικώτερα ὅμως γνωρίσματα τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς εἶναι τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν κλίσιν, τὴν παραγωγήν, τὴν σύνταξιν καὶ τὸν λεξιλογικὸν θησαυρόν της. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὰ ὀνόματα εἰς *—ις, —ιν* ἀντὶ τῶν εἰς *—ιος, —ιον* ἐμφανίζονται ἐνιαχοῦ ἤδη ἀπὸ τοῦ Γ' αἰῶνος π. Χ., ἀλλὰ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἔγιναν ταῦτα συνηθέστερα: *Βελισσάρις, καμαροτοιχάρις, Καμπανάρις, ὁ κῦρις, Μιχαὴλ ὁ Παραπινάκις*, ὁ *πατρίκις, προσμεράρις*, κλπ., τὸ *βαλτίδιν*, τὸ *ἐλάφιν*, τὸ *καλαπόδιν*, τὸ *κρασοβόλιν*, τὸ *ὀψάριν*, τὸ *ρυάκιν*, τὸ *σιτάριν*, τὸ *στηθάριν*, τὸ *τροπάριν* κλπ., τὸ *κοσμίδιν*, τὸ *κουροπαλατίκιν*, τὸ *κωδικέλλιν* κλπ., τὸ *βουνίτζιν*, τὸ *τυρίτζιν*, τὸ *ὑπνίτζιν*, τὸ *χορδοκοιλίτσιν* κλπ. Ἐκ τῶν οὐδετέρων τούτων καὶ τῶν ἄλλων, τὰ ὁποῖα ἐκληρονομήθησαν παρὰ τῶν ἀρχαίων: τὸ *ξύλον*, τὸ *πρόβατον* κλπ., ἐξηπλώθη τὸ τελικὸν *—ν* καὶ εἰς τὰ τριτόκλιτα οὐδέτερα, τὰ ὁποῖα οὕτως μετεσχηματίσθησαν εἰς *—αν*· τὸ *ὀξύγαλαν*, τὸ *πρῆσμαν*, τὸ *ὑπόδημαν* (παρὰ Πτωχοπροδρόμῳ) κλπ., ὅπως καὶ λέγονται ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς τὰ ἀρχαϊκώτερα ἰδιώματα τῆς Κύπρου, Δωδεκανήσου κ. ἄ.: τὸ *ὀξὺν βουνίν*, τὸ *γλυκύν*, τὸ *ἀδρύν*, τὸ *γάλαν*, τὸ *πρᾶμαν*, τὸ *γράμμαν*.

Ἐξ ἴσου συχνότερα ἔγιναν κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους τὰ εἰς *—έα* ὀνόματα ἢ διὰ μετασχηματισμοῦ λέξεων, αἱ ὁποῖαι εἶχον πρότερον ἄλλην παραγωγικὴν κατάληξιν, ἢ διὰ σχηματισμοῦ νέων λέξεων εἰς *—έα*: *καρέα* (ἀντὶ *καρύα*), *κρανέα, κεδρέα, μελέα, κονταρέα, κουφοξυλέα, πετρέα, ποδέα, σκωρέα, σπαθέα, τραχηλέα, τρυγέα, χρονέα, χελιδονέα* κλπ., ἐξ ὧν προῆλθον τὰ ἡμέτερα κατὰ συνίζησιν εἰς *—ιά*: *ποδιά, μηλιά σπαθιά, γρουθιά* κλπ.

Ἐκ τῆς ἑνικῆς αἰτιατικῆς εἰς *—αν* τριτοκλίτων ὀνομάτων, τὰ ὁποῖα μετεσχηματίσθησαν οὕτω κατὰ τὰ πρωτόκλιτα ἤδη κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους (τὸν *γείτοναν*, τὸν *πατέραν*, τὴν *ἐλπίδαν*, τὴν *πατρίδαν*), ὡρμήθη καὶ ἡ ἑνικὴ ὀνομαστικὴ εἰς *—α* καὶ εἰς *—ας* (ἡ *πατρίδα*, ἡ *ἐλπίδα*, ἡ *Σαλαμῖνα*, ἡ *Γόρτυνα*, ὁ *πατέρας*), οὕτω δὲ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους συνετελέσθη ὁ μετασχηματισμὸς τοῦ ἑνικοῦ πολλῶν τριτοκλίτων κατὰ τὰ πρωτόκλιτα, ὅστις σχεδὸν ἐγενικεύθη εἰς τὴν δημωδεστέραν νέαν ἑλληνικήν.

Ἡ κλίσις ἐν γένει, ἡ ὁποία ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς κοινῆς ἤρχισε νὰ ὑφίσταται ποικίλους ἐξομαλισμούς, τείνει ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πρὸς πλήρη ἁπλοποίησιν, ἀποβάλλουσα σχεδὸν ὅλας τὰς ὑπολειπομένας δυσκολίας καὶ ἀνωμαλίας. Εἰς τὴν τάσιν ταύτην ὀφείλονται τύποι ἁπλούστεροι καὶ μορφολογικῶς ὁμαλώτεροι: ἡ *γυνὴ—τῆς γυνῆς*, τὴν *γυνήν*, ὁ *εὐγενὴς*—τοὺς *εὐγενούς*, τοὺς *συγγενούς*, λόγους *ἀληθούς*, τοὺς *ἡμίσους ἁπάντων* (τὸ ἐπίθετον μάλιστα *ἥμισυς, —εια, —υ* κατήντησε σχεδὸν ἄκλιτον: πήχεως μιᾶς *καὶ ἥμισυ*, αἱ δύο *ἥμισυ φυλαί*, τὴν *ἥμισυ αἰχμαλωσίαν*), ἡ Σαλαμῖνα—τῆς *Σαλαμίνης*, τὴν *Σαλαμίνην* (παρὰ Θεοφάνει), ὁ πληθυντικὸς τῶν εἰς *—ιμον* οὐδετέρων ὀνομάτων κατὰ τὰ τριτόκλιτα εἰς *—ίματα*: (τὸ ἀλλάξιμον) τὰ *ἀλλαξίματα*, «κατὰ τὰ ἐθίματα», τὰ *μεταστασίματα* (παρὰ Κωνστ. Πορφυρογεννήτῳ), *βαψίματα, ραψίματα* (παρὰ Πτωχοπροδρόμῳ), ἡ παράλειψις τῆς αὐξήσεως (*οἴκει*=ᾤκει, *οἴκησαν, καταναλωσα, ἐπενδύετο, ἀπεκδέχετο, ἐπεκτάθη, αἰχμαλωτίσθη, ἐκπόρθησε* (κατὰ τοὺς ἐνεστωτικοὺς τύπους: *καταναλίσκω, ἐπενδύομαι*), ἡ αὔξησις τῶν συνθέτων ρημάτων ἔξωθεν κατὰ τὰ ἁπλᾶ (*ἐδιοίκει, ἐδιοίκουν, ἐδιοίκησα, ἐσυμβούλευεν, ἐπρόστατιεν, ἐμετοίκησαν, ἠπαίτησε* ἀντὶ *ἀπῄτησε*), ρηματικοὶ τύποι ὡς οἱ ἑπόμενοι (προελθόντες ἐκ ποικίλων ἀναλογικῶν μετασχηματισμῶν): *ἀγάγαι, ἀγάγας* (παρὰ Μαλάλᾳ), *ἐπάξας, συνάξας, κῦρας* (=*κυρῶν*, παρὰ Λέοντι Γραμματικῷ), *παραδέδωκαν, πεποίηκαν* (κατὰ τὸ γ' πληθυντικὸν πρόσωπον τοῦ ἀορίστου α' εἰς *—σαν*), *ἔζουν, ἐτίμουν, ἐνίκουν, ἠπατοῦντο*. Ἀντὶ τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας *ὑμεῖς—ὑμᾶς* σχηματίζονται (κατὰ τοὺς τύπους τοῦ ἑνικοῦ *σὺ—σοῦ—σὲ* κλπ.) νέοι τύποι (*ἐσεῖς—σᾶς*, «πολυχρόνιον ποιήσει ὁ θεὸς τὴν ἁγίαν βασιλείαν *σας*», «ὁ θεὸς ὁ φυλάξαι *σας*» (παρὰ Πορφυρογεννήτῳ) καὶ ἀντὶ τῶν τύπων *αὐτόν, αὐτήν, αὐτῶν* κλπ., οἱ συγκεκομμένοι: *τον, την των* («στρώσας *την*» παρὰ Μαλάλᾳ, «πολλά *των* τὰ ἔτη» παρὰ Κ. Πορφυρογεννήτῳ). Ἀντὶ τοῦ γ' πληθυντικοῦ προσώπου τῶν ρημάτων εἰς *—ουσι(ν)* σχηματίζεται τὸ εἰς *—ουν*: *κυριεύουν* ἂς *πράξουν*, νά σε *ὀνομάσουν* (ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ Ε' αἰῶνος μ. Χ. ἀνεγνώσθη *ἐπιτηδεύσουν*). Ὁ παθητικὸς ἀόριστος εἰς *—θην* ἐπηυξήθη εἰς *—θηκα* (κατ' ἀρχὰς εἰς τὰ τρία ἑνικὰ πρόσωπα, ἀπὸ δὲ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς καὶ εἰς τὰ πληθυντικά), ἡ δὲ μετοχὴ τοῦ ἐνεργητικοῦ ἐνεστῶτος καὶ τοῦ β' ἀορίστου εἰς *—ων* καὶ *—ῶν, —ὼν* ἀντικατεστάθη ὑπὸ τῆς μετοχῆς εἰς *—οντα, —ῶντα* ὅπως λέγεται ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς τινας νεοελληνικὰς διαλέκτους: *τρώγοντα, πίνοντα, πηδῶντα*, ἀντὶ τῶν κοινῶν *τρώγοντας, πίνοντας, πηδῶντας*). Ἄλλη σπουδαία μεταβολὴ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς εἶναι ὁ μετασχηματισμὸς τῶν συνῃρημένων ρημάτων εἰς (*—όω*) *—ῶ* εἰς *—ώνω*: *κομβώνω, κολοβώνω, σκαλώνω, τυφλώνω, φορτώνω*, ὅπως λέγονται καὶ σήμερον, καὶ τοῦ γ' πληθυντικοῦ προσώπου *—(σ)αν, —καν* εἰς *—(σ)ασιν, —κασιν* κλ.: *ἐκτίσασι, ἐφύγασι, παρεδώκασι* (Πτωχοπρόδρομος). Σπουδαιοτάτη ὡσαύτως μεταβολὴ τοῦ ρήματος κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους εἶναι ἡ βαθμιαία ἀντικατάστασις διαφόρων χρόνων καὶ ἐγκλίσεων διὰ περιφραστικῶν τύπων: τοῦ μέλλοντος (διὰ τοῦ *θέλω* καὶ ἀπαρεμφάτου: *θέλω ἀποθάνειν, θέλει σύρειν* κλ.), τοῦ παρακειμένου καὶ ὑπερσυντελίκου, τοῦ τρίτου προσώπου τῆς προστακτικῆς. Ὁ μέσος ἀόριστος περιέπεσεν εἰς ἀχρηστίαν.

Εἰς τὴν σύνταξιν εἶναι ἀξία σημειώσεως ἡ διπλῆ ἐκφορὰ τοῦ ἐμμέσου ἀντικειμένου: *δίδω σε* καὶ *δίδω σου*, λέγω *σε* καὶ λέγω *σου* (σήμερον εἰ μὲν τὴν Μακεδονίαν, Θράκην κ. ἄ. λέγουν «*τί με δίνεις*», «δέν *τον* εἶπα τίποτα», εἰς τὰς λοιπὰς ὅμως, καθὼς καὶ εἰς τὴν κοινὴν ὁμιλουμένην, «*τί μου δίνεις*», «δὲν *του* εἶπα τίποτα»), ὁ περιορισμὸς τῆς γενικῆς πτώσεως («νὰ εὕρω *ψωμὶν κομμάτιν*» παρὰ Πτωχοπροδρόμῳ), ὁ ὁποῖος ἐπιτείνεται εἰς τοὺς κατόπιν χρόνους, κλπ.

Εἰς τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς πρέπει νὰ καταλεχθοῦν καὶ τὰ ὀνόματα εἰς *—ίκιον* (*ἀνθυπατίκιον, βασιλίκιον, γυμναστίκιον, δουλίκιον, ζωστίκιον, καισαρίκιον, σπαθαρίκιον, σχολαρίκιον* καὶ *σχολαρίκιν*), τὰ εἰς *—(σ)ιμον* (τὸ *ἀλλάξιμον*, τὸ *ἀπολύσιμον*, τὸ *δέξιμον*, τὸ *ζυγιάσιμον*, τὸ *ράψιμον*, τὸ *στέψιμον*, τὸ *σταυρώσιμον*, τὸ *μεταθέσιμον*, τὸ *μεταστάσιμον*, τὸ *παραστάσιμον* κλπ.) καὶ ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν ὀνομάτων εἰς *—ᾶς, —ισσα* κλπ.: ὁ *ἐλαδᾶς*, ὁ *κοσκινᾶς*, ὁ *ὀξυγαλατᾶς* (Πτωχοπρόδρομος), *Γονατᾶς, Κεφαλᾶς, Κρασᾶς, Κτενᾶς, Λαχανᾶς, Προβατᾶς, Τοξαρᾶς, Χοιρινᾶς* κλπ., ἡ *ἀρχόντισσα, αὐτοκρατόρισσα, διακόνισσα, ἱέρισσα, κανδιδάτισσα, κομίτισσα, ἐκκλησιάρχισσα, ἐπάρχισσα, καισάρισσα, μαγκίπισσα, ὑπάτισσα* κλπ., *Ἀπάμισσα, Λαοδίκισσα, Δεκαπολίτισσα* κλπ.

γ') *Διαλεκτικὴ διάσπασις τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς*. Ἡ κοινὴ ἐξαπλωθεῖσα βαθμηδὸν εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἐξηφάνισε τὰς ἀρχαίας διαλέκτους καὶ ἐπήνεγκε σπανίαν ἀληθῶς γλωσσικὴν ἑνότητα καὶ ὁμοιομορφίαν. Ἀλλὰ δὲν πρέπει ἐκ τούτου νὰ νομισθῇ ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν ἀλεξανδρινῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων κατέστη ἐντελῶς ὁμοία εἰς ὅλας τὰς χώρας, ὅπου ὡμιλεῖτο. Τοὐναντίον, εἶχε κατὰ τόπους διαφόρους φωνητικάς, μορφολογικάς, λεξιλογικὰς καὶ ἄλλας ποικιλίας. Τοῦτο ἀπεδείχθη κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον ἀπὸ τὴν ἔρευναν τῆς νέας ἑλληνικῆς. Καθὼς πολὺ ὀρθῶς ἐτόνισεν ὁ Γ. Χατζιδάκις, ἡ διτυπία: *ἀλόθι* καὶ *ἀλύθι, κρεμμύδι* καὶ *κρομμύδι, ρᾶγα* καὶ *ρῶγα, λεβίθες* (καὶ *λεβίδες*) καὶ *ὁρμίγγοι* κλπ., ἡ ὁποία ἀντανακλᾷ ἀρχαίαν διτυπίαν: *ὄλονθος* καὶ *ὄλυνθος, κρέμμυον* καὶ *κρόμμυον, ρὰξ* καὶ *ρώξ, ἕλμινθες* καὶ *ἕλμιγγες*, ἡ διάσωσις μέχρι σήμερον δωρικῶν τινων στοιχείων εἰς τινας χώρας, εἰς τὰς ὁποίας ὡμιλοῦντο δωρικαὶ διάλεκτοι, μαρτυροῦν περιτράνως ὅτι οὐδέποτε ὑπῆρξε πλήρης καὶ ὁλοσχερὴς γλωσσικὴ ὁμοιομορφία. Ἀλλὰ τὰς ὀλίγας σχετικῶς κατ' ἀρχὰς ἰδιωματικὰς κατὰ τόπους παραλλαγὰς ἐπηύξησαν βαθμηδὸν καὶ ηὔρυναν, ἀπ' αὐτῶν ἀκόμη τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, διάφορα αἴτια, ἰδίως ὁ ἀττικισμός. Οὗτος, ἀποσπάσας τὴν γραπτὴν ἀπὸ τὴν ὁμιλουμένην γλῶσσαν, στρέψας τὴν πρώτην πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ περιορίσας τὴν δευτέραν εἰς μόνην τὴν καθ' ἡμέραν ὁμιλίαν, συνετέλεσεν ὥστε ἡ λαλουμένη νὰ παραμεληθῇ ἐπὶ μακρὸν χρόνον σχεδὸν ἐντελῶς καὶ «νὰ διασχισθῇ καὶ πάλιν εἰς πολλὰς καὶ ποικίλας διαλέκτους καὶ ἰδιώματα» (*Γ. Χατζιδάκις*).

Τὴν διασπαστικὴν ταύτην ἐνέργειαν τοῦ ἀττικισμοῦ ἐνίσχυσαν καὶ διάφορα ἄλλα αἴτια: 1) Ἡ ἀνισόχρονος καὶ διάφορος κατὰ τόπους ἐξέλιξις τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς. Τοῦτο μαρτυροῦν πλεῖστα φαινόμενα καὶ γνωρίσματα τῆς κατὰ τόπους ὁμιλουμένης νεοελληνικῆς, ὡς λ.χ. ἡ πληθυντικὴ αἰτιατικὴ εἰς *—ας* (*μῆνας, ἡμέρας* κ.λ.), τὸ Ε ἐκ τοῦ ἀρχαίου Η (ἡ *νύφε*=νύ(μ)φη, ὁ *κλέφτες*=κλέπτης, *ἐτίμεσα — ἐτιμέθα* = ἐτίμησα — ἐτιμήθην κλπ.) εἰς τὴν ποντικὴν διάλεκτον, ἡ προστακτικὴ τοῦ ἐνεργητικοῦ ἀορίστου εἰς *—(σ)ον* ἀντὶ τῆς κοινῆς εἰς *—ε* εἰς τὰς διαλέκτους τῶν Ποντίων καὶ τῶν ὑπολειπομένων ἑλληνοφώνων τῆς Ἀπουλίας καὶ Καλαβρίας, τὸ γ' πληθυντικὸν πρόσωπον εἰς *—(σ)ουσι* (ἀντὶ τοῦ εἰς *—ουν*, τὸ ὁποῖον ἐπιστώθη ἐπιγραφικῶς ἤδη ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος μ. Χ.) εἰς τὰ ἰδιώματα τῆς Μάνης, τῶν Σφακίων τῆς Δ. Κρήτης, τῆς Κύπρου κ. ἄ., ἡ προφορὰ τοῦ Υ ὡς ου καὶ ιου εἰς τὰ ἰδιώματα Αἰγίνης, Μεγάρων, Κύμης τῆς Εὐβοίας κ. ἄ. (ἐνῷ ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Ι' αἰῶνος εἶχε τοῦτο ταυτισθῆ πρὸς τὸ Ι εἰς τὰς περισσοτέρας χώρας τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ) κλπ. 2) Ἡ διάφορος κατὰ τόπους ἀνάμειξις τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς πρὸς ξένας γλώσσας καὶ ξένα στοιχεῖα (βενετικὰ καὶ ἐν γένει ἰταλικὰ εἰς τὰς νήσους τοῦ Ἰονίου καὶ Αἰγαίου πελάγους, σλαυϊκὰ καὶ ἀλβανικὰ εἰς τὰς βορειοτέρας χώρας τῆς κυρίως Ἑλλάδος κλπ.). 3) Ἡ διὰ τῆς παρεμβολῆς ποικίλων ἀλλοφύλων καὶ ἀλλογλώσσων διάσπασις τῆς συνεχείας τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἑλληνοφώνου πληθυσμοῦ, ἡ ὁποία ἐπήνεγκε τὴν ἐντελῶς χωριστὴν κατὰ τόπους ἐξέλιξιν τῆς μεσαιωνικῆς ὁμιλουμένης, προσέτι δὲ τὸ δύσκολον καὶ ἐλαττωματικὸν τῆς συγκοινωνίας καὶ ἡ ἕνεκα τούτου ἀνεπιμειξία τῶν κατοίκων, ἡ μεγάλη ἀμάθεια καὶ ἀπαιδευσία—ἡ ὁποία εἰς ὡρισμένας χρονικὰς περιόδους τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὡς λ. χ. τὴν τῆς εἰκονομαχίας, ἔφθασεν εἰς τὸ κατακόρυφον—ἡ διὰ γεωγραφικοὺς καὶ ἱστορικοὺς λόγους ἀπομόνωσις διαφόρων ἑλληνικῶν χωρῶν (ἰδίως τοῦ Πόντου, τῆς Καππαδοκίας, τῶν ἑλληνοφώνων περιφερειῶν τῆς Ν. Ἰταλίας), αὐτὰ καὶ ἄλλα τοιαῦτα συνετέλεσαν εἰς τὴν εὔρυνσιν τῶν προτέρων διαφορῶν καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν νέων τοιούτων, μὲ ἄλλας λέξεις εἰς τὴν γένεσιν νέων διαλέκτων. Πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι—ἂν ἡ γένεσις τῶν νέων τούτων διαλέκτων ἤρχισεν ἀπ' αὐτῶν τῶν μεταγενεστέρων χρόνων καὶ ἐσυνεχίσθη κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ—τὴν μεγαλυτέραν ὅμως καὶ εὐρυτέραν ἀνάπτυξιν ἔλαβον αἱ ρηθεῖσαι διάλεκτοι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς, ἤτοι μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων. Ἔκτοτε αἱ νεοελληνικαὶ διάλεκτοι (αἱ ὁποῖαι δὲν συμπίπτουν φυσικὰ ὡς πρὸς τὴν τοπικὴν ἔκτασιν πρὸς τὰς ἀρχαίας διαλέκτους) διεκρίνοντο καθ' ἑκάστην βαθύτερον ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἐλάμβανον ὁσημέραι τὸν ὁριστικὸν τύπον καὶ τὴν τελικήν των μορφήν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐμφανίζονται καὶ σήμερον. Ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ὁπότε διεσπάσθη ἡ πολιτικὴ ἑνότης τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀρχίζει προσέτι ἡ διαλεκτικὴ ποικιλία τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς νὰ ἐμφανίζηται σποραδικῶς καὶ εἰς βυζαντινά τινα κείμενα, ἐνῷ πρότερον ἡ γραπτὴ

Digitized by Google

τοὐλάχιστον γλῶσσα, παρὰ τὴν διάκρισίν της εἰς ἀττικίζουσαν καὶ δημωδεστέραν, ἦτο παντοῦ καὶ πάντοτε μία καὶ ἑνιαία. Οὕτως εἰς τὴν ξενοκρατουμένην Κύπρον αἱ Ἀσσίζαι μετεφράσθησαν πιθανῶς κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ἐκ τοῦ γαλλικοῦ κειμένου των οὐχὶ εἰς τὴν κοινὴν γραφομένην τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλ' εἰς τὴν διάλεκτον τῆς μεγαλονήσου, εἰς τὴν ὁποίαν ἐγράφη, μετὰ ἕνα καὶ πλέον αἰῶνα, ἡ γνωστὴ χρονογραφία Λεοντίου τοῦ Μαχαιρᾶ καὶ ὀλίγον ἀργότερον ἡ τοῦ Γεωργίου Βουστρωνίου. Ὀλίγον κατόπιν εἰς τὴν ὡσαύτως ξενοκρατουμένην Κρήτην ἐχρησιμοποιήθη ὁμοίως ἡ διάλεκτος τῆς νήσου εἰς τὰ ὡραῖα καὶ ἀξιόλογα κρητικὰ δράματα (τὴν «Θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ», τὴν «Ἐρωφίλην» τοῦ Χορτάτση κλπ.) καὶ εἰς τὴν κρητικὴν ἐν γένει ποίησιν (πρβλ. τὸν «Ἐρωτόκριτον» τοῦ Κορνάρου κ.λ.).

δ) *Τὰ ξένα γλωσσικὰ στοιχεῖα τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς*. Αἱ γλῶσσαι εἶναι συνδεδεμέναι ἀναποσπάστως μὲ τοὺς λαούς, οἱ ὁποῖοι τὰς ὁμιλοῦν, καὶ παρακολουθοῦν πιστῶς τὰς τύχας καὶ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξίν των. Διὰ τοῦτο δικαίως ἐθεωρήθησαν ὡς μέγα καὶ πολύτιμον ἀρχεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον οἱ λαοὶ ὄχι μόνον καταθέτουν τὰς σκέψεις των καὶ τὰ αἰσθήματά των, ἀλλ' ἀποτυπώνουν καὶ ἴχνη, πολλάκις βαθέα καὶ ἀνεξάλειπτα, τῶν ἱστορικῶν τυχῶν καὶ περιπετειῶν των. Τὸ παρελθόν των μὲ τὰς θλιβερὰς καὶ χαρμοσύνους ἡμέρας του, μὲ τὰς ἐνδόξους καὶ μελανὰς σελίδας του ἀντικατοπτρίζεται ὄχι μόνον εἰς τὰ ἱστορικὰ καὶ ἄλλα μνημεῖά των, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν ἐκληρονόμησαν ἀπὸ τὰς παρελθούσας γενεάς. Τὰ ξένα πρὸ πάντων στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπολιτογράφησαν κατὰ καιροὺς εἰς τὸν λεξιλογικὸν καὶ ἐν γένει εἰς τὸν γλωσσικὸν θησαυρόν των, μᾶς ἀποκαλύπτουν τὰς ποικίλας σχέσεις καὶ τὴν μεγαλυτέραν ἢ μικροτέραν ἐπικοινωνίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἦλθον οἱ λαοὶ οἱ ὁμιλοῦντες αὐτὰς μὲ διαφόρους ἄλλους λαούς, γειτονικοὺς ἢ μακρινούς, βαρβάρους ἢ πολιτισμένους. Παρετηρήθη ὅτι ἡ ἀνάμειξις τῶν γλωσσῶν μὲ ξένα στοιχεῖα δὲν εἶναι ἐξ ἴσου μεγάλη καὶ εὐρεῖα κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους τῆς ἱστορίας των. Εἰς χρόνους πολιτικῆς καὶ ἐθνικῆς ἀκμῆς, εἰς αἰῶνας πολιτισμοῦ ἀνθηροῦ καὶ ὑπερτέρου ὁ γλωσσικὸς δανεισμὸς εἶναι μικρὸς καὶ πολλάκις ἀσήμαντος. Εἰς χρόνους ὅμως παρακμῆς πολιτικῆς καὶ ἐκπολιτιστικῆς ἡ πολιτογράφησις ξένων γλωσσικῶν στοιχείων γίνεται πυκνὴ καὶ ἀθρόα. Τοῦτο συνέβη καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ὅπως ὀρθῶς λέγει ὁ Γ. Χατζιδάκις «.... μέχρι μὲν τοῦ Διοκλητιανοῦ, ὅτε τὸ ἔθνος μας εἶχεν ἀκόμη συνείδησιν ἰσχυρὰν τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅτε ἐθεώρει ἑαυτὸ ὑπέρτερον τῶν ἀλλοφύλων καὶ ἀλλογλώσσων, ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴν πεπολιτισμένον λαόν, ἕως τότε ἐν τῇ δικαίᾳ ὑπερηφανείᾳ του ἐνόμιζεν ἀνάξιον ἑαυτοῦ νὰ παραλαμβάνῃ καὶ ν' ἀναμειγνύῃ εἰς τὴν γλῶσσάν του ξένας λέξεις, καθῆκον δὲ πρὸς τὸν ἑαυτόν του καὶ πρὸς τὸν πολιτισμόν του ἐθεώρει νὰ διατηρῇ τὴν γλῶσσάν του καθαρὰν ἀπὸ ξένα στοιχεῖα. Διὰ ταῦτα καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς αἰγυπτιακοὺς παπύρους .... ἐλάχισται παρελαμβάνοντο εἰς τὴν γλῶσσάν μας ξέναι λέξεις. Ὅτε δμως, μετὰ τὸν Διοκλητιανὸν ἀπὸ Ἑλλήνων ἔγιναν ἁπλῶς Χριστιανοὶ καὶ πατέρας εἶχον τὸν Ἀβραάμ, Ἰσαὰκ καὶ Ἰακὼβ καὶ οὐχὶ τοὺς εἰδωλολάτρας Περικλέα, Λεωνίδαν καὶ λοιπούς, τουτέστιν ὅτε διεκόπη τὸ νῆμα τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως καὶ οἱ τότε Ἕλληνες καὶ ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν δὲν ἀνεγνώριζον πλέον τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν ὡς ἴδιον αὐτῶν παρελθὸν οὐδ' ὠνόμαζον ἑαυτοὺς διὰ τοῦ ἐθνικοῦ των ὀνόματος, ἀλλὰ διὰ μόνου τοῦ πολιτικοῦ *Ρωμαῖοι* καὶ διὰ τοῦ θρησκευτικοῦ *Χριστιανοί*, τότε κατεκλύσθη ἡ γλῶσσά μας ὑπὸ λατινικῶν καὶ ἄλλων λέξεων». Ἄξια ἀναγραφῆς καὶ ὅσα γράφει ὁ Meillet εἰς τὸ ἔργον του «Ἐπίτομος ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (γ' ἔκδ., σελ. 304): «Ἡ ὑπερηφάνεια, τὴν ὁποίαν εἶχον οἱ Ἕλληνες διὰ τὸν πολιτισμόν των, ἐκδηλοῦται κατὰ τρόπον ἀξιοσημείωτον εἰς τὴν γλῶσσαν. Ὅλαι αἱ γλῶσσαι λαμβάνουν λέξεις ἀπὸ τὰς τῶν γειτόνων. Ἀλλὰ καμμία δὲν ἔλαβεν ὀλιγώτερα ἀπὸ ὅσα ἐδανείσθη ἡ (ἀρχαία) ἑλληνικὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἐξαιρουμένων ὀλίγων τεχνικῶν ὅρων καί τινων ὀνομάτων δηλούντων ἀντικείμενα ἄγνωστα, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τῆς ἱστορικῆς περιόδου ἀρκοῦνται εἰς τὸ ἰδικόν των λεξιλόγιον καὶ ἡ γλῶσσα τῶν ἀνωτέρων τάξεων δὲν δέχεται ξένους ὅρους ..... Δὲν ὑπάρχει γλῶσσα μᾶλλον ἀντιδραστικὴ εἰς τὴν πολιτογράφησιν ξένων στοιχείων, ὅσον ἡ ἑλληνικὴ τῆς κλασσικῆς περιόδου, διότι οὐδενὸς πολιτισμοῦ ἡ ὑπεροχὴ ἀπὸ τοὺς τῶν γειτόνων ἦτο τόσον καταφανής, ὅσον ἡ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ». Αἱ λατινικαὶ λέξεις, εἰσαγόμεναι διὰ τῆς ρωμαϊκῆς διοικήσεως, τῆς ὁποίας ὄργανον ἐπίσημον ἦτο ἡ λατινικὴ—παραμείνασα ὡς τοιαύτη καὶ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας—εἰσέρχονται καὶ εἰς αὐτὸν τὸν καθ' ἡμέραν βίον καὶ ἐκτοπίζουν λέξεις κοινοτάτας: ἡ *οἰκία* μεταβαπτίζεται εἰς *ὁσπίτιον* (λατ. hospitium) καὶ κατόπιν εἰς *σπίτι*, εἰς δὲ τὴν τσακωνικὴν εἰς *τζέλλαν* (ἢ *τζέαν*) ἐκ τοῦ λατ. cella, ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθε καὶ τὸ *κελλί(ν)* εἰς τὴν μοναστικὴν καὶ καθόλου ἐκκλησιαστικὴν γλῶσσαν. Ἡ *θύρα* μετωνομάσθη εἰς *πόρταν* (porta), τὸ *χαλινὸς*—*χαλινάρι* εἰς *καπίστρι*, ἡ γαμήλιος πομπὴ εἰς *ψίκι(ν)* (obsequium) κλπ. Αἱ ἀπὸ βορρᾶ ἐξαπολυθεῖσαι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐπιδρομαί, αἱ ὁποῖαι κατέκλυσαν τὴν χερσόνησον τοῦ Αἵμου μὲ ποικιλώνυμα φῦλα, ἐπήνεγκον, ὡς εἶναι φυσικόν, διαφόρους φυλετικὰς καὶ γλωσσικὰς ἀναμείξεις. Τὴν ἀνάμειξιν ταύτην δὲν ἀπέφυγε καὶ ἡ μεσαιωνικὴ ἑλληνική, ἡ ὁποία παρέλαβε διαφόρους λέξεις (δηλωτικὰς πραγμάτων καὶ τόπων) καὶ μερικὰ ἄλλα γλωσσικὰ στοιχεῖα, ἰδίως παραγωγικὰς καταλήξεις. Αἱ περισσότεραι ἐκ τῶν ξένων τούτων καταλήξεων τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς εἶναι λατινικαί, ὀλιγώτεραι σλαυϊκαί:

ἡ —*ᾶτος* (λατ. —atus): *κανδιδᾶτος* καὶ *σπαθαροκανδιδᾶτος, λωρικᾶτος, μαγιστρᾶτος, φοιδερᾶτος* κλπ., κατὰ τὰ ὁποῖα ἐσχηματίσθησαν καὶ τὰ *ἱκανᾶτος, κωδωνᾶτος, πιπερᾶτος, πληγᾶτος, πωγωνᾶτος, τριχοταραχᾶτος* κλπ., τὸ *δημεστικᾶτον*, τὸ *δρουγγαρᾶτον*, τὸ *δουκᾶτον, κομετᾶτον, ληγᾶτον, μαγιστρᾶτον, νοταρᾶτον, πατρικᾶτον, πριμικηρᾶτον, πρωτοσπαθαρᾶτον, ρηγᾶτον, στρατηγᾶτον, χαρτουλαρᾶτον* κλπ.

ἡ —*άριος*: *(πρωτο)βεστιάριος, βικάριος, βουκελλάριος, (πρωτο)καγκελλάριος, κελλάριος, κομμερκιάριος, (πρωτο)νοτάριος, κουστωδιάριος, σιλεντιάριος, σακελλάριος, σεκρετάριος, ταβουλάριος* κλπ. καὶ (ἐξ ἑλληνικῶν λέξεων): *δευτεράριος, διαιτάριος, ἑβδομάριος, ἐντολικάριος, λιμενάριος, (παρα—, προσ)μονάριος, παρακοιτωνάριος, σημαδάριος, (πρωτο)σπαθάριος, ἀποστασιάριος, ἐπινικιάριος* κλπ.

ἡ —*άλιος* (—alis): *αὐγουστάλιος, βουκάλιος, ὀφφικιάλιος*, (ἱμάτια) *ὀκτάλια, ἑξάλια, δεκάλια* κλπ.

ἡ —*ήσιος* (λατ. —ensis): *καστρήσιος, λαβαρήσιος, λιβελλήσιος, φαβρικήσιος, χαλκηδονήσιος* κλπ. καὶ κύρια ὀνόματα *Ἰουλιανήσιος, Λαβινήσιος, Ρωμανήσιος, Προκλιανήσιος* (λιμὴν) κ.λπ. καὶ οὐδέτερα *μιλιαρήσιον, τριμήσιον, χαλκήσιον· βροτήσιος* (φύσις *βροτησία* κλπ.).

ἡ —*ιανὸς* (—ianus): *Ἀναστασιανός, Ἀννιβαλιανός, Ἀρκαδιανός, Ἀρμενιανός, Βασιλειδιανός, Βασιλικιανός, Βοσποριανός, Δημητριανός, Καρποκρατιανός, Κλεοβιανός, Μακεδονιανός, Σοφινιανὸς* κλπ., *καστρισιανός, μαγιστριανός, τσερβουλιανὸς («τσερβουλιανοὺς* τοὺς τὰ εὐτελῆ καὶ πενιχρὰ ὑποδήματα σέρβουλα) φοροῦντας» *Πορφυρογένν.)* κλπ.

ἡ —*πουλ(λ)ος,—πουλ(λ)ον*: *ἀρχοντόπουλος, αὐθεντόπουλος, εὐνουχόπουλος, κομητόπουλος* κλπ., *Γαβριηλόπουλος Ἀργυρόπουλος* (παρὰ Κεδρηνῷ), *Λογγιβαρδόπουλος* (παρὰ Γλυκᾷ κλπ., *ἀββαδόπουλον, ἀρμενόπουλον, ἐμβοτόπουλον* κλπ.

—*οὐρα* (—ura): *λιγατοὺρα, πεδατοὺρα, στρατοὺρα*, καθ' ἃ καὶ *κλεισοὺρα*.

—*τζιν* (σλαυϊκῆς καταγωγῆς κατὰ τὸν G. Meyer): *βουνίτζιν, ἡνίτζιν, καλογηρίτζιν, προαστιτζιν, ὑπνίτζιν* κλπ. καὶ ἀρσενικὰ καὶ θηλυκὰ κύρια ὀνόματα εἰς —*τζης*, —*τζα* (*τσης*, —*τσα*): *Βασιλίτζης, Βοϊδίτζης, Ἰακωβίτζης, Ἰουνιανίτζης, Θεοφιλίτζης, Σκυλίτζης, Τριαδίτζα, Ζερμπίτσα* κλπ.

—*έλλιον*, —*έλλιν* (—ellus, —ellum: codicellus, castellum, circellum, scutellum κλπ.): *κασιέλλι(ο)ν, κρικέλλιν, κωδικέλλι(ο)ν, μανικέλλιον* κλπ.

—*τώριον* (—torium), ἥτις ὁρμηθεῖσα ἀπὸ λέξεις λατινικάς, πολιτογραφηθείσας εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἑλληνικὴν (*κοιμιστώριον, κοισιστώριον, κουρατώριον, ὀρνατώριον* κλπ.), ἐπεξετάθη καὶ εἰς λέξεις ἑλληνικάς, εἰς τὰς ὁποίας ἀπαντᾷ καὶ ὑπὸ τὴν μορφὴν —*τούριον*: *κλητώριον, σφιγκτούριον* (πρβλ. καὶ *ἁρματώριον* καὶ *ἁρματούριον*) κλπ.

Μερικὰ ἐκ τῶν ξένων τούτων στοιχείων τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς περιέπεσον ἤδη πρὸ πολλοῦ εἰς ἀχρηστίαν, ἄλλα ὅμως ἐρριζοβόλησαν καὶ εἶναι εὐχρηστότατα καὶ ἐκφραστικώτατα στοιχεῖα τῆς συγχρόνου ἑλληνικῆς *σπίτι, κάλαντα, κάστρο, σκάλα, πόρτα, βούλλα, βέργα, τίτλος, ἀκκουμπῶ, σκαμνί, μάστορας, μαντίλι, παλάτι, τσεκούρι, κάμπος* κλπ.), ὅπως ἀποδεικνύουν καὶ τὰ πολλὰ παράγωγα καὶ σύνθετα, τὰ ὁποῖα ἐσχηματίσθησαν ἐξ αὐτῶν: *σπιτάκι, σπιτήσιος* (ξεσπιτώνω, *σπιτονοικοκύρις*, —*ρά*, κλπ. *ἄσπρος* (asper) —*ἀσπρίζω, ἄσπρισμα, ἀσπριστής, ἀσπροπρόσωπος* κλπ., *δικτάτωρ*, —*τωρία*, —*τωρικὸς* κλπ. Ἐπίσης ἐρριζοβόλησαν καὶ αἱ περισσότεραι ἀπὸ τὰς ἀνωτέρω σημειωθείσας ξένας παραγωγικὰς καταλήξεις: *ἀφρᾶτος, γεμᾶτος, μυρωδᾶτος, αὐγουλᾶτα* σταφύλια κλπ., *γλωσσίτσα, καρεκλίτσα, κουκλίτσα μαγειρίτσα, δεκαρίτσα, πενταρίτσα, ποδίτσα, σουπίτσα, φωλίτσα* κλπ., *ἀρνήσιος, κατοικήσιος, μοσχαρήσιος, λιμνήσιος, πηγαδήσιος, ποταμήσιος*, κλπ. Ἐπίσης παρέμειναν τὰ ἐκ τῆς λατινικῆς ληφθέντα ὀνόματα τῶν μηνῶν: (Ἰανουάριος) *Γενάρης, Φλεβάρης, Μάρτις* ἢ —*της, Ἀπρίλης, Αὔγουστος* κλπ., ἂν καὶ εἰς διάφορα μέρη ἀντ' αὐτῶν εὐχρηστοῦν ἄλλα λαϊκώτερα καὶ γνήσια ἑλληνικὰ ὀνόματα: *ἁλωνάρης, θεριστής, Ἁϊδημήτρης* κ.λπ. (=Ἰούλιος Ἰούνιος, Ὀκτώβριος). Πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι εἰς τὰ ἰδιώματα τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ τῶν νήσων ἡ ἐπίδρασις τῶν ξένων γλωσσῶν περιωρίσθη εἰς τὸ λεξιλόγιον καὶ τὴν παραγωγήν, δὲν ἐπεξετάθη δὲ εἰς τὴν προφορὰν καὶ εἰς τὴν κλίσιν, τοὐλάχιστον καθόσον δυνάμεθα ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ γνωρίζωμεν. Μόνον εἰς τοὺς διαλέκτους τῆς Νοτίου Ἰταλίας, τοῦ Πόντου καὶ τῆς Καππαδοκίας, αἱ ὁποῖαι διὰ γεωγραφικοὺς καὶ ἱστορικοὺς λόγους ἀπεμονώθησαν ἀπὸ τὰς ἄλλας ἑλληνικὰς διαλέκτους, ἡ ξένη ἐπίδρασις ὑπῆρξε πολὺ μεγαλυτέρα καὶ βαθυτέρα.

δ) *Ἐπίδρασις τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς εἰς ξένας γλώσσας*. Μεγάλη ὑπῆρξεν ἡ γλωσσική, καθὼς καὶ ἡ ἐν γένει ἐκπολιτιστικὴ ἐπίδρασις, τὴν ὁποίαν ἐξήσκησεν ὁ βυζαντινὸς Ἑλληνισμὸς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπὶ πολλῶν λαῶν, εὑρισκομένων εἰς πολὺ μικροτέραν ἀπὸ αὐτὸν βαθμίδα πολιτισμοῦ, ἤτοι τῶν Ἀλβανῶν, Κουτσοβλάχων, Βουλγάρων Σέρβων, Ρώσων, Ρουμάνων, Ἀρμενίων, Γεωργιανῶν, Περσῶν, Σύρων, Ἑβραίων, Κοπτῶν, Γότθων καὶ ἄλλων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Ἐπὶ τῶν Σύρων, Ἑβραίων, Αἰγυπτίων κλπ. ἐξηκολούθησε κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ ἤδη ἀπὸ τῆς μακεδονικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀρξάσασα ἐπίδρασις τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ γλώσσης. Καὶ εἰς ἄλλους μὲν ἐκ τῶν ρηθέντων λαῶν ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς καὶ γλῶσσα ἐπέδρασαν ἀμέσως, εἰς ἄλλους ὅμως ἐμμέσως, ὅπως λ.χ. εἰς τοὺς Ἄραβας, οἱ ὁποῖοι ἤδη ἀπὸ τοῦ Ζ' καὶ Η' αἰῶνος μ. Χ. παρέλαβον διὰ μέσου τῶν Σύρων διάφορα ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ μεσαιωνικὰ κείμενα καὶ τὰ μετέφρασαν εἰς τὴν γλῶσσάν των. Ἔμμεσος ὡσαύτως (διὰ μέσου τῶν Σύρων καὶ Κοπτῶν) ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τοὺς Αἰθίοπας (τοὺς σημερινοὺς Ἀβησσυνίους). Τὸ μέγεθος τῆς ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τοὺς Κόπτας ἀρκεῖ νὰ καταδείξῃ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὴν γλῶσσάν των ἐπολιτογραφήθησαν, κατὰ τὸν Blok, σχεδὸν τέσσαρες χιλιάδες λέξεις. Ὄχι μικροτέρα ἦτο ἡ ἐπίδρασις τῆς ἑλληνικῆς ἐπὶ τῶν σημιτικῶν γλωσσῶν. Κατὰ τὸν F. Abel «τὸ σύνολον τῶν ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ ἀραμαϊκῶν λέξεων εἶναι ἐλάχιστον ἐν παραβολῇ πρὸς τὰ ἀναρίθμητα δάνεια τοῦ Ταλμούδ, τῶν Midrasch καὶ τῶν Ταργκοὺμ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς». Εἰς τὴν ἀρμενικὴν ἡ πολιτογράφησις ἑλληνικῶν λέξεων ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ Γ' αἰῶνος, ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος τούτων ἀνήκει εἰς τὸ ἀπὸ τοῦ Ε' μέχρι τοῦ Ι' μ. Χ. αἰῶνος χρονικὸν διάστημα. Σπουδαιοτέραν ἐπίδρασιν ὑπέστησαν οἱ σλαυϊκοὶ λαοὶ καὶ αἱ σλαυϊκαὶ γλῶσσαι, διότι ἀσυγκρίτως μεγαλυτέρα, ἀληθῶς «κοσμοϊστορικὴ» κατὰ τὸν Krumbacher, ὑπῆρξε καὶ ἡ ἐκπολιτιστικὴ ἐπίδρασις, τὴν ὁποίαν ἐξήσκησεν ὁ μεσαιωνικὸς Ἑλληνισμὸς (ἰδίως διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας) ἐπὶ τῶν Σέρβων, Βουλγάρων καὶ Ρώσων. Ἀφ' ὅτου ὁ Μεθόδιος καὶ ὁ Κύριλλος, οἱ ἱεραπόστολοι τῶν Βουλγάρων καὶ λοιπῶν Σλαύων, οἱ «θεμελιωταὶ τοῦ σλαυϊκοῦ πολιτισμοῦ» κατὰ τὸν Hesseling, διέδωσαν εἰς αὐτοὺς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ αἱ ἐκκλησιαστικαί, πολιτικαί, πνευματικαὶ καὶ οἰκονομικαὶ σχέσεις μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Σλαύων ἐπυκνώθησαν, πολλὰ βιβλία—ἡ ἁγία Γραφὴ καὶ διάφορα ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, αἱ χρονογραφίαι τοῦ Μαλάλα, τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, τοῦ Ἰ. Ζωναρᾶ, τοῦ Κ. Μανασσῆ καὶ ἄλλων, διάφορα διδακτικὰ καὶ ἄλλα βιβλία—μετεφράσθησαν εἰς τὴν σλαυϊκήν, οὕτω δὲ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου καὶ τῆς ἑλληνικῆς μεσαιωνικῆς φιλολογίας ἐδημιουργήθη ἡ σλαυϊκὴ γραφὴ (ἡ γλαγολιτικὴ καὶ ἡ κυριλλική) καὶ ἡ σλαυϊκὴ φιλολογία, ἔτι δὲ καὶ ἡ γραπτὴ γλῶσσα τῶν Σλαύων, ἥτις ἐπλουτίσθη ἀπὸ τὴν ἀκένωτον πηγὴν τοῦ ἑλληνικοῦ λεξιλογίου καὶ διεμορφώθη κατὰ τὸ πρότυπον τῆς ἑλληνικῆς μεσαιωνικῆς γλώσσης. Εἶναι χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πρῶτοι Βούλγαροι χάναι, Ὀμουρτὰγ καὶ Μαλαμὶρ (τοῦ Θ' αἰῶνος μ. Χ.), τὴν ἑλληνικὴν εἶχον ὡς ἐπίσημον γλῶσσαν, ὡς δηλοῦν αἱ ὑπ' αὐτῶν χαραχθεῖσαι ἐπιγραφαί, τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ὁ Βούλγαρος ἑλληνιστὴς Beschevliev. Πόσον φῶς θὰ ἐπέχυνεν ὄχι μόνον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς καὶ τῶν μνημονευθεισῶν γλωσσῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐν γένει ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ ἡ συστηματικὴ καὶ ἀκριβὴς ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς ἀμοιβαίας ἐπιδράσεως τῶν ἀνωτέρω γλωσσῶν, ἐτόνισαν πρὸ ἐτῶν ὁ Γ. Χατζιδάκις, ὁ Thumb ὁ Krumbacher καὶ ἄλλοι. Ἀλλ' ἡ ἐργασία αὕτη ἀπέχει ἀκόμη πολὺ ἀπὸ τὴν ἀπαιτουμένην ἐπιστημονικὴν ἀκρίβειαν καὶ εὐρύτητα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Περὶ τῆς ἱστορικῆς γραμματικῆς τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δὲν δύναται ἀκόμη να γίνῃ λόγος. Πρὸ τούτου εἶναι ἀπαραίτητος ἡ κριτικὴ ἔκδοσις συμφώνως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς φιλολογικῆς ἀκριβείας ὅλων τῶν βυζαντινῶν κειμένων, ἐνδεδομένων καὶ ἀνεκδότων. Ὀλίγοι ἐκ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων ἐξεδόθησαν μέχρι τοῦδε εἰς καλὰς κριτικὰς ἐκδόσεις, ἀρίστη τῶν ὁποίων εἶναι ἡ τοῦ Θεοφάνους τοῦ Ὁμολογητοῦ (ὑπὸ De Boor, ἐν Λειψίᾳ 1883—1885). Ἀναγκαία ἐπίσης προϋπόθεσις τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορικῆς γραμματικῆς εἶναι αἱ μονογραφικώτεραι γλωσσικαὶ ἔρευναι εἰς τοὺς διαφόρους βυζαντινοὺς συγγραφεῖς καὶ τὰ διάφορα βυζαντινὰ κείμενα [illegible] γένει, καθὼς καὶ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ζητήματα τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς. Ὀλίγαι τοιαῦται ἐργασίαι ἔγιναν μέχρι τοῦδε, ἐν αἷς: *Vogeser J.*, «Zur Sprache der griechischen Heiligenlegenden München 1907». — *Καλιτσουνάκις* [illegible], «Mittel - und neugriechische Erklärungen bei Eustathios» (ἐν «Mitteilungen der Seminars für orientalischen Spr[illegible]

Digitized by Google

en τ. XII/1909, σελ. 170 κ.ἑ. Ἀναφέρεται εἰς μερικώτερα ζητήματα τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς).— *Τριανταφυλλίδης M.*, «Studien zu den Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärlitteratur» (Marburg 1909) — *Thurmayr*, Sprachliche Studien zu den. Kirchenhistoriker Euagrios (Eichstätter Programm 1910) — *Wolf K.*, «Studien zur Sprache des Malalas» (München 1911—1912, τ. 2.— *...άλτης Στ.*, «Grammatik der byzantinischen Chroniken» (Göttingen 1913, ἔργον ἀξιόλογον).—*Moritz H.*, «Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chroniken» (Program des human. Gymnasiums in Landshut).— ...νικὰ βοηθήματα διὰ τὴν καθόλου ἔρευναν τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς γλώσσης: *Ψυχάρης Ἰω.*, «Essais de grammaire historique néogrecque» (Paris 1886—1889, τ. 2 Βλ. ἰδίως τὰ ἐν τ. Β΄, σελ. XXIII—CLIX). — *Χατζιδάκις Ι.*, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν γλώσσης» (ἐν «Πεντηκονταετηρίδι τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου», Ἀθῆναι 1888, σελ. 117—173).—*Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (München 1891, β΄ ἔκδ. αὐτόθι 1897.— ἑλλην. μετάφρ. ὑπὸ *Γ. Σωτηριάδου* ἐν Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ, Ἀθῆναι 1897—1900, τ. 3. Ἔργον θεμελιῶδες διὰ τὴν βυζαντινὴν γραμματολογίαν μὲ πλουσίους πληροφορίας, παρατηρήσεις καὶ βιβλιογραφικὰ σημειώματα, ὧν ἰδίως βλ. τὰ ἐν τ. Γ΄, σελ. 687—692).— *Χατζιδάκις Ι.*, «Μεσαιωνικὰ καὶ νέα Ἑλληνικὰ» (Ἀθῆναι 1905—1907, τ. 2 ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ. Ἔργον θεμελιῶδες διὰ τὴν ἔρευναν τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νέας ἑλληνικῆς, οὗ βλ. ἰδίως τὰ ἐν τ. Α΄ σελ. 482=«Einleitung in die neugriechische Grammatik», Leipzig 1892, σελ. 234 κ.ἑ., ἔνθα διαλαμβάνει περὶ τοῦ καθόλου χαρακτῆρος τῶν μεσαιωνικῶν συγγραφέων).— *Dieterich K.*, «Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10. Jahrhundert» (Leipzig 1898. Ἀποτελεῖ συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορικὴν γραμματικὴν τῆς μεσαιων. ἑλληνικῆς. Περὶ τῶν ἐν αὐτῷ σφαλμάτων ... *Γ. Χατζιδάκιν*, «Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ» (τ. ..., σ. 330—360, κατ' ἀνατύπωσιν ἐκ «Gottinger Gelehrten Anzeigen» τοῦ 1899, σελ. 505 κ.ἑ.).— *Hesseling D.*, «Essai sur la civilisation byzantine» (ἐκ τῆς ὁλλανδ., Paris 1907. ἐκ τῆς γαλλ. ὑπὸ ... *Σακελλαροπούλου*: «Βυζάντιον καὶ βυζαντινὸς πολιτισμός», Ἀθῆναι 1911—1912, τ. 3).— *Ἀγνωστόπουλος Γ.*, «Περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν νέων ἑλληνικῶν διαλέκτων» (ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» Α /1924, σελ. 93 κ.ἑ. Ἐν αὐτῷ τὰ περὶ τῆς διαλεκτικῆς ποικιλίας τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς ὡς ἀρχῆς τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Die Erforschung des Mittelgriechischen und die neugriechischen Dialekte» (ἐν «Byzantinische Zeitschrift» τ. XXX/1929—30, σελ. 230 κ.ἑ. Διαλαμβάνει περὶ τῆς ἀξίας τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων εἰς τὴν ἔρευναν τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς).— Περὶ τῶν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, καὶ δὴ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δανείων διαφόρων ξένων γλωσσῶν πραγματεύθησαν πολλοί. Περὶ τῶν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς γλωσσικῶν στοιχείων τῆς ἀλβανικῆς βλ. τὰ ἀκόλουθα ἔργα: *Meyer G.*, «Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache» (Strassburg 1891).— *Φουρίκης Π.*, «Ἡ Ἀττικὴ ἑλληνοαλβανικὴ διάλεκτος» (ἐν τ. ΜΕ΄/1933 τῆς «Ἀθηνᾶς», σελ. 49 κ.ἑ., ἰδίως δὲ σελ. 157 κ.ἑ.) —Περὶ τῶν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς δανείων τῆς ἀραμαϊκῆς βλ. *Nöldeke Th.*, «Mandäische Grammatik» (Halle 1875).— Διὰ ... τῆς ἑβραϊκῆς: τὸ ἑλληνοεβραϊκὸν γλωσσάριον τοῦ ...*rst J.* (Strassburg 1891).— *Kraus S.*, «Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud κτλ.» (Berlin I/1898). *Schwab M.*, «Mots grecs dans les livres hébreux du moyen âge» (ἐν «Journal asiatique» série 9e, τ. 4, σελ. ...5 κ.ἑ.) — Διὰ τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα τῆς ἀρμενικῆς: *...ockelmann*, «Die griechische Fremdwörter im Armenischen» (ἐν «Zeitschrift d. deutsch. morgenl. Gesellschaft» XLVII/1893, σελ. 1 κ.ἑ.).—*Hübschmann H.*, «Armenische Grammatik, I:Armenische Etymologie» (Leipzig I/1897). *Thumb A.*, «Die griechische Lehnwörter im Armenischen» (ἐν «Byzantinische Zeitschrift» τ. IX/1900, σελ. 388 κ.ἑ.).— Περὶ τῶν δανείων τῆς ρουμανικῆς: *Hasdeu B.*, «Etymologicum magnum Romaniae» (Bucarest 1885 κ.ἑ.). Τὰ τῶν σλαβικῶν γλωσσῶν ἠρεύνησαν οἱ *A. Sobolewski*, *Krystymiacki* κ.ἄ., ἰδίως δὲ τὰ τῆς βουλγαρικῆς οἱ *D. ...atov* καὶ *Sismanov*.— Περὶ τῶν ξένων στοιχείων τῆς μεσαιωνικῆς βλ. *Hahn L.*, «Rom und Romanismus im griechischrömisch. Osten» (Leipzig 1906).— *Vasmer M.*, «Slavische Lehnwörter in der griechischen Sprache» (ἐν «Zbornik ... Starina» XV, σελ. 277).— Μέχρι τῆς ἐκδόσεως τοῦ θησαυροῦ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς, τὸν ὁποῖον ἀνέλαβεν ἀπὸ τοῦ 1932 ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, θὰ εἶναι πάντοτε χρήσιμα τὰ ἑξῆς λεξικά: *Ducange*, «Glossarium in scriptores mediae et infimae Graecitatis» (Lugduni 1688, φωτ. ἔκδ. εἰς 2 τ., Vratislaviae 1891).— *Σοφοκλῆς Ε.*, «Greek lexicon of the roman and byzantine periodes» (ἔκδ. New York 1888).

Γ. Π. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

4) Νεωτέρα ἑλληνική. Α΄) *Νέα ἑλληνικὴ ὁμιλουμένη. Ἀρχὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς καὶ ἐξέλιξις αὐτῆς.* Τὰ ὅρια τῆς νέας ἑλληνικῆς ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴν δὲν εἶναι σαφῆ καὶ εὐδιάκριτα. Πρῶτον, διότι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς νέας ἑλληνικῆς, διὰ τῶν ὁποίων διακρίνεται αὕτη ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν—ἤτοι ἡ ἁπλοποίησις τῶν διφθόγγων, ἡ ταύτισις τῶν μακρῶν φωνηέντων πρὸς τὰ βραχέα, ἡ ταύτισις εἰς τὰ πλεῖστα τῶν ἰδιωμάτων τῶν φωνηέντων Η καὶ Υ πρὸς τὸ Ι, ἡ μεταβολὴ τῆς φύσεως τοῦ τονισμοῦ, ἡ ἀπώλεια τῆς περισπωμένης καὶ ἡ ἀλλοίωσις τῆς φύσεως τῶν δύο ἄλλων τόνων (ἀπὸ ὀξέος καὶ βαρέος εἰς ἰσχυρὸν καὶ ἀσθενῆ), ὁ ἐξομαλισμὸς εἰς πολλὰ καὶ ἡ ἁπλοποίησις τῆς κλίσεως, ἡ ἀντικατάστασις τῆς δοτικῆς πτώσεως, τῆς εὐκτικῆς, τοῦ ἀπαρεμφάτου, τοῦ μέλλοντος, τοῦ παρακειμένου καὶ ὑπερσυντελίκου κλπ. διὰ ποικίλων περιφράσεων, ὁ μετασχηματισμὸς τῶν εἰς *—μι* ρημάτων κατὰ τὰ εἰς —ω κλπ.—αὐτὰ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον κοινὰ εἰς τὴν νέαν καὶ τὴν μεσαιωνικὴν ἑλληνικήν. Καθ' ὅσον ἄλλα μὲν ἐξ αὐτῶν εἶχον ἤδη συντελεσθῆ εἰς τὴν κοινήν, ἄλλα δέ, ἀρχίσαντα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κοινῆς, συνετελέσθησαν κατὰ τὸν μεσαίωνα. Δεύτερον δέ, διότι «ἤδη κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα ἡ λαλουμένη ἑλληνικὴ εἶχεν ἐξελιχθῆ κατὰ τοῦ, ἐφαίνετο νέα ἑλληνική» (*Ι. Χατζιδάκις*). Καὶ ἀληθῶς, ὅστις ἀνέγνωσε κείμενα βυζαντιακά, ὅπως τὰ τοῦ Πτωχοπροδρόμου, τῶν ὁποίων ἀποσπάσματα παρετέθησαν ἀνωτέρω, καὶ ἄλλα τοιαῦτα, δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι ταῦτα εἶναι «τὰ πρῶτα δείγματα τῆς νεοελληνικῆς ὁμιλουμένης» (P. Kretschmer), ὅτι ἡ δημωδεστέρα ἑλληνικὴ τοῦ ΙΑ καὶ ... αἰῶνος εἶναι κυρίως νεοελληνική. Διὰ τοῦτο μόνον ἡ ἀντιστοιχία πρὸς τὴν συνήθη διαίρεσιν τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ δύναται νὰ δικαιολογήσῃ τὸν περιορισμὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς εἰς τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους. Πράγματι ὅμως ἡ νέα ἑλληνικὴ ἀρχίζει σχεδὸν τέσσαρας αἰῶνας ἐνωρίτερον.

Ἡ ὁμιλουμένη εἶχεν ἀρχίσει διὰ διαφόρους λόγους ἐκτεθέντας ἀνωτέρω ἀπ' αὐτοὺς τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ νὰ διακρίνεται εἰς νέας διαλέκτους καὶ ἰδιώματα. Ἀλλ' ὑπεράνω τούτων ἵστατο ἡ μεσαιωνικὴ κοινὴ ὁμιλουμένη, ἡ γλῶσσα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ μεγάλου καὶ περιλάμπρου πνευματικοῦ, διοικητικοῦ, ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἐμπορικοῦ κέντρου τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ μεσαιωνικὴ αὐτὴ κοινή, ὁ γνώμων καὶ ὁ κανὼν τῆς καλῆς χρήσεως ὅλης τῆς μορφωμένης κοινωνικῆς τάξεως ἀπὸ τῆς πρωτευούσης μέχρι τῶν περάτων τῆς μεγάλης αὐτοκρατορίας, ὑπερεῖχε τόσον πολὺ εἰς αἴγλην καὶ εὐγένειαν ἀπὸ τὰ νέα ἰδιώματα, ὥστε δὲν ἐπέτρεψε τὴν χρησιμοποίησίν των εἰς τὴν δημωδεστέραν μεσαιωνικὴν λογοτεχνίαν. Γλῶσσα αὐτῆς —ἀνάμεικτος, ἐννοεῖται, μὲ ποικίλα ἀρχαϊκώτερα στοιχεῖα— ἦτο ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁμιλουμένη, ἡ μεσαιωνικὴ κοινή· τὴν ὁποίαν μόνην ἀντανακλοῦν τὰ λεχθέντα προϊόντα τῆς δημωδεστέρας βυζαντινῆς φιλολογίας: ἀπὸ τοῦ «Διγενῆ Ἀκρίτα», τοῦ Σπανέα, τοῦ Γλυκᾶ καὶ τοῦ Πτωχοπροδρόμου μέχρι τῶν ἐμμέτρων μυθιστοριῶν τοῦ «Βελθάνδρου καὶ Χρυσάντζας», τοῦ «Λυβίστρου καὶ Ροδάμνης» καὶ τῶν ὁμοίων βυζαντινῶν κειμένων, ἕως αὐτοὺς τοὺς τελευταίους χρόνους τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ γλῶσσα τούτων εἶναι, καθὼς εἴπομεν, εἰς τὰ κύρια χαρακτηριστικά της ἡ νέα ἑλληνικὴ ἢ μᾶλλον ἡ πρώτη ἐμφάνισις τῆς νεοελληνικῆς ὁμιλουμένης. Ἀλλὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων καὶ τὴν ἀπόσπασιν μεγάλων τμημάτων τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τῶν σταυροφόρων, ἤρχισαν αἱ νέαι διάλεκτοι, χειραφετηθεῖσαι ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴν κοινὴν ὁμιλουμένην, νὰ ἐμφανίζωνται καὶ εἰς τὴν λογοτεχνίαν, νὰ γίνωνται ὄργανα οὐχὶ μόνον τῆς προφορικῆς συνεννοήσεως, ὁποῖα ἦσαν ἕως τότε, ἀλλὰ καὶ τῆς ποιήσεως καὶ δὴ καὶ τῆς πεζογραφίας. Αἱ Ἀσσῖζαι καὶ τὰ χρονικὰ Λεοντίου τοῦ Μαχαιρᾶ καὶ Γεωργίου Βουστρωνίου ἐγράφησαν εἰς τὴν νέαν κυπριακὴν διάλεκτον. Ὀλίγον ἀργότερον ἡ κρητικὴ διάλεκτος χρησιμοποιεῖται μὲ λαμπρὰν ἐπιτυχίαν εἰς τὸ κρητικὸν θέατρον («*Θυσία* τοῦ Ἀβραάμ», «*Ἐρωφίλη*» τοῦ Χορτάτση) καὶ τὴν κρητικὴν ποίησιν ἐν γένει («*Ἐρωτόκριτος*» τοῦ Βιτσέντζου Κορνάρου κλπ.), εἰς τὰ κρητικὰ συμβόλαια κλπ. Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἡ ὁριστικὴ κατάλυσις τῆς μεγάλης μεσαιωνικῆς αὐτοκρατορίας—ἥτις ἐμείωσε κατὰ πολὺ τὴν ἀκτινοβολίαν καὶ ἐπίδρασιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς κέντρου ἐκπολιτιστικοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ κατεκάλυψεν ὅλον τὸ ἔθνος μὲ σκότος βαθὺ ἀμαθείας καὶ ἀπαιδευσίας («in tota Graecia studia nulla florent», γράφει ὁ Γερμανὸς φιλόλογος Μαρτῖνος Κρούσιος, κατὰ τὸ 1565 μ. Χ.)—ἐπήνεγκεν, ὡς εἶναι φυσικόν, πλῆγμα βαρὺ ὄχι μόνον κατὰ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ, κατὰ τῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἐκπολιτιστικῆς καταστάσεως αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ κοινοῦ ὀργάνου τῆς συνεννοήσεώς του, τῆς κοινῆς ὁμιλουμένης. Αὕτη περιωρίσθη ἤδη εἰς ὀλίγους λογίους (κληρικοὺς καὶ μή), εἰς τοὺς ἀραιοὺς πλέον θεράποντας τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν. Εἰς τὴν ὕπαιθρον ὁλόκληρον καὶ εἰς αὐτὰς τὰς ἐπαρχιακὰς ἀκόμη πόλεις ὡμιλοῦντο αἱ νέαι διάλεκτοι, αἱ ὁποῖαι— ἐντελῶς ἀνεμπόδιστοι καὶ ἐλεύθεραι ἀπὸ κάθε ἐπίδρασιν τοῦ σχολείου, τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς κατόπιν φιλολογίας, τῆς λογίας ἐν γένει παραδόσεως — ἀνεπτύσσοντο καὶ ἐξειλίσσοντο, ἀπεμακρύνοντο καθ' ἑκάστην περισσότερον ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἐχώρουν πρὸς τὴν τελευταίαν διαμόρφωσίν των. Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, ἕως οὗ, κατὰ τὸν ΙΖ΄ καὶ ἰδίως κατὰ τὸν ΙΗ΄ αἰῶνα, ὅροι εὐνοϊκώτεροι: ἡ ἀρχομένη παρακμὴ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὑπὸ Ἑλλήνων ἡγεμόνων (τῶν Φαναριωτῶν) διοίκησις τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν καὶ ἡ ἐν αὐταῖς ἵδρυσις ἀνθηρῶν ἑλληνικῶν παροικιῶν, κέντρων ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ παιδείας, ἡ διὰ τῆς ναυτιλίας καὶ τοῦ ἐμπορίου οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ κλ., συνετέλεσαν εἰς τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν, εἰς τὴν ἵδρυσιν σχολῶν ὀνομαστῶν (εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὰς Κυδωνίας, τὴν Σμύρνην, τὴν Χίον, τὴν Πάτμον, τὴν Δημητσάναν, τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν Κοζάνην, τὴν Σιάτισταν, τὴν Μοσχόπολιν, τὰ Ἰωάννινα, τὸ Ἅγιον Ὄρος, εἰς πολλὰς πόλεις τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαυΐας: Βουκουρέστιον, Γαλάζιον, Βραΐλαν, Ἰάσιον κ.ἄ.), εἰς τὰς ὁποίας δὲν ἐδιδάσκοντο πλέον μόνον «κολυβογράμματα» — ὅπως ἐπὶ τὸ παραστατικώτερον εἶχε καλέσει ὁ Νικ. Σοφιανὸς τὴν πενιχροτάτην παιδείαν τῶν δύο προηγουμένων καὶ σκοτεινῶν αἰώνων τῆς δουλείας, τὴν συνισταμένην εἰς ἁπλῆν ἀνάγνωσιν, γραφὴν καὶ ἀποστήθισιν μερῶν τοῦ Ψαλτηρίου, τῆς Ὀκτωήχου καὶ τινων ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων—ἀλλὰ καὶ τὴν ρητορικήν, γραμματικήν, λογικήν, γεωμετρίαν κλπ., καθὼς καὶ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας συγγραφεῖς. Πρὸς τοῦτο ἐξεδόθησαν καὶ διάφορα βιβλία διδακτικὰ καὶ ἐπιστημονικά, καθὼς καὶ μεταφράσεις ἀρχαίων καὶ μεταγενεστέρων ποιητῶν καὶ συγγραφέων, ἀρκετῶν μάλιστα «εἰς τὴν ἁπλῆν τῶν Γραικῶν γλῶσσαν». Τοῦτο, ἔτι δὲ ἡ βαθμηδὸν ἀναπτυσσομένη συγκοινωνία, ἡ δι' αὐτῆς καὶ τῶν κοινῶν ἀγώνων ὁσημέραι πυκνουμένη ἐπικοινωνία τῶν ὁμογενῶν συνετέλεσαν εἰς τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν κοινοῦ τινος ὀργάνου τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς προφορικῆς ἐν γένει συνεννοήσεως, διὰ τῆς ἀποβολῆς τῶν ἰδιωματικωτέρων καὶ διαφόρων ξένων γλωσσικῶν στοιχείων καὶ τῆς προσλήψεως ἄλλων ἀπὸ τὴν γλῶσσαν τῆς γραπτῆς παραδόσεως. Ἡ γλῶσσα αὕτη, ἡ νεοελληνικὴ κοινὴ ὁμιλουμένη, ἀνεπτύχθη, ἐννοεῖται, γοργότερον καὶ ἔλαβε τὴν σαφεστέραν διαμόρφωσίν της κυρίως ἀπὸ τοῦ μεγάλου Ἀγῶνος τοῦ 1821 καὶ ἑξῆς καὶ τῆς ἀπελευθερώσεως μέρους τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ, ὁπότε ἱδρύθη καὶ κέντρον πολιτικόν, διοικητικὸν καὶ πνευματικόν: ἡ πρωτεύουσα τοῦ ἐλευθέρου κράτους, εἰς τὴν ὁποίαν συνέρρευσαν ὁμογενεῖς ἐκ πάσης ἑλληνικῆς γωνίας, ἰδίως ἐκ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νήσων, καὶ ἥτις ἐχρησίμευσεν οὕτως ὡς τὸ κύριον ἐργαστήριον, οὐχὶ μόνον τῆς ἐκπαιδευτικῆς καὶ ἐν γένει πνευματικῆς καὶ ἐκπολιτιστικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ νέου ὀργάνου τῆς πανελληνίου συνεννοήσεως, τῆς *νεοελληνικῆς κοινῆς ὁμιλουμένης*. Αὕτη ἀπετελέσθη ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπὸ διάφορα στοιχεῖα ληφθέντα ἐκ τῶν νοτίων κατὰ μέγα μέρος ἰδιωμάτων (καὶ ἰδίως τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νήσων, διότι ἐξ αὐτῶν—κατὰ τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα—προήρχοντο κατὰ τὸ πλεῖστον οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς πρωτευούσης τοῦ ἐλευθέρου κράτους, τοῦ Ναυπλίου κατ' ἀρχάς, τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς 10 Δεκεμβρίου 1834), ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ τὴν γλῶσσαν τῆς λογίας παραδόσεως. Ποῖα ἀκριβῶς εἶναι τὰ στοιχεῖα ταῦτα καὶ εἰς ποίαν περίπου ἀναλογίαν εὑρίσκονται ταῦτα πρὸς ἄλληλα, θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ ἐξακριβώσῃ συστηματικὴ καὶ λεπτομερὴς καὶ ἀκριβὴς ἔρευνα τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων καὶ ἰδιωμάτων, ἡ ὁποία εὑρίσκεται ἀκόμη σχεδὸν εἰς τὴν ἀρχήν της.

Ἡ νεοελληνικὴ κοινὴ ὁμιλουμένη δὲν ἔφθασεν ἀκόμη εἰς τὴν ὁριστικὴν καὶ παγίαν κατὰ τὸ δυνατὸν διαμόρφωσίν της. Εὑρίσκεται εἰσέτι εἰς τὸ στάδιον τῆς ἀναπτύξεώς της, διὸ καὶ εἶναι ρευστὴ καὶ ἀκαθόριστος. Εἰς τοῦτο συντελεῖ ὄχι ὀλίγον καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ἡ νεοελληνικὴ γραφομένη ἡ πλησιεστέρα πρὸς τὴν κοινὴν ὁμιλουμένην—ἡ μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀλληλεπίδρασις εἶναι καὶ ἀναγκαία καὶ φυσικὴ—εἶναι καὶ αὐτὴ ἀκόμη πολύμορφος καὶ ρευστή, εὑρίσκεται καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἐν τῷ γίγνεσθαι. Ἡ νεοελληνικὴ κοινή, ἡ γλῶσσα τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων, ἐξαπλώνεται καθ' ἑκάστην ἐξ αὐτῶν εἰς ὅλας τὰς ἐπαρχίας, καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμη τὰς ἀπωτάτας καὶ ἀποκέντρους κώμας καὶ γωνίας τῆς ἑλληνικῆς γῆς διὰ τῆς ὁσημέραι πυκνοτέρας ἐπικοινωνίας, διὰ τῶν σχολείων, διὰ τοῦ στρατοῦ, τῶν δικαστηρίων, τῆς διοικήσεως, τοῦ θεάτρου, διὰ τῶν ἐφημερίδων καὶ τῆς λογοτεχνίας, τῶν ὁποίων ἡ γλῶσσα εἶναι ἤδη κατὰ τὸ πλεῖστον ὁμοία πρὸς τὴν κοινὴν ὁμιλουμένην. Οὕτω δὲ αἱ διάλεκτοι καὶ τὰ ποικίλα ἰδιώματα ὁσημέραι περιορίζονται, τὰ ἰδιωματικώτερα στοιχεῖά των τὸ ἓν μετὰ τὸ ἄλλο περιπίπτουν εἰς ἀχρηστίαν καὶ ἀντικαθίστανται ὑπὸ τῆς «καλῆς» καὶ πανελληνίου χρήσεως. Διάφοροι ἰδιωματικαὶ λέξεις ἀκούονται ἤδη εἰς πολλὰ μέρη μόνον ἀπὸ τὸ στόμα τῶν γεροντοτέρων, ἐνῷ οἱ νεώτεροι τὰς ἐγκατέλειψαν ὡς ἀγροικοτέρας (ὡς «χωριάτικες»), ὡς ἰδίας ἀξέστων καὶ ἀμορφώτων. Εἰς τὴν Ἁγίαν Βαρβάραν τῆς κεντρικῆς Κρήτης ἤκουσα πρὸ ἐτῶν ὁ ἴδιος ἀπὸ μὲν τοὺς γεροντοτέρους καὶ ἀπαιδευτοτέρους τὴν λέξιν *μοναστῆρι* ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ *ἐκκλησία*, ἀλλ' οἱ νεώτεροι, οἱ λαβόντες τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν καὶ συναναστραφέντες περισσότερον μὲ κατοίκους τῶν πόλεων καὶ ἰδίως τοῦ Ἡρακλείου (ἐκ τοῦ ὁποίου πολλαὶ εὔποροι οἰκογένειαι παραθερίζουν κατ' ἔτος εἰς τὴν Ἁγίαν Βαρβάραν ἕνεκα τῆς καλλίστης θέσεως καὶ τοῦ ὑγιεινοῦ καὶ δροσεροῦ κλίματός της) λέγουν ἤδη τὴν κοινὴν λέξιν *ἐκκλησιά*, καὶ μάλιστα ὄχι *ἐκκλησά*, κατὰ τὴν ἐγχώριον προφοράν, τὴν χαρακτηρίζουσαν τὴν διάλεκτον τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης. Ἀντὶ τῶν ἰδιωματικῶν ἡ *χέρα*, ὁ *πόδας*, *ξανοίγω*, *κατέ(χ)ω* κλπ. λέγουν ἤδη ὡσαύτως τὰ πανελλήνια τὸ *χέρι*, τὸ *πόδι*, *κοιτάζω*, *ξέρω* ἢ *γνωρίζω* κλπ. Θὰ φέρω ἓν χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς βαθμιαίας ἐκβολῆς τῶν διαλεκτικῶν καὶ τῆς ἀντικαταστάσεώς των ὑπὸ τῆς κοινῆς ὁμιλουμένης: εἰς τὴν Μύκονον, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι τσιτακίζουν, ἤτοι προφέρουν τὸ οὐρανικὸν λεγόμενον Κ (πρὸ τῶν φωνηέντων ε, ι, η, υ κλπ., πρὸ τῶν αι, οι, ει κλπ.) ὡς *τσ*, ἡ λέξις *κυριακὴ* ὑπὸ μὲν τῶν κατοίκων τῆς *Ἄνω Μεριᾶς* (εἰς τὴν ὁποίαν τὸ μυκόνιον ἰδίωμα διασῴζεται ἀκόμη καθαρώτερον) λέγεται φυσικὰ *τσυριατσή*, ἀλλ' εἰς τὴν Χώραν ἡ

Digitized by Google

ἐπίδρασις τῆς κοινῆς—ἰδίως διὰ τῶν ἐξ Ἀθηνῶν παραθεριζόντων—ἐξωμοιώθη ἤδη κατὰ τὸ ἥμισυ πρὸς τὸν κοινὸν τύπον καὶ οὕτω λέγεται ἀδιαφόρως «*κυριατσή*» ἢ «*ισυριακή*». Δὲν ἀπέχει πολὺ βεβαίως ἡ πλήρης ἐκνίκησις τοῦ κοινοῦ «κυριακή». Ὡσαύτως οἱ Στερεοελλαδῖται, οἱ Θεσσαλοί, οἱ Ἠπειρῶται, οἱ αὐτόχθονες τῆς Μακεδονίας κα Θράκης κλπ., οἱ ὁποῖοι τὰ μὲν ἄτονα Ε καὶ Ο προφέρουν ὡς Ι καὶ ΟΥ, τὰ δὲ ὡσαύτως ἄτονα Ι καὶ ΟΥ συνήθως ἀποβάλλουν (*πιδεύου*=παιδεύω, *πιδί*,=παιδί, *κτί*=κουτί, *φλῶ* ἢ *φλάου*=φιλῶ,φιλάω κλπ.) περιορίζουν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὴν κυριωτέραν αὐτὴν διαλεκτικὴν ἰδιορρυθμίαν των—ἡ ὁποία τόσον βαθέως διακρίνει τὰ ἰδιώματά των ἀπὸ τὰ τῶν Πελοποννησίων, τῶν πλείστων νησιωτῶν καὶ ἄλλων Ἑλλήνων—καὶ ἀποκαθιστοῦν τὰ ἐξασθενωθέντα Ε καὶ Ο καὶ τὰ ἀποβληθέντα Ι καὶ ΟΥ Πρέπει ὅμως πρὸς ἀποφυγὴν πάσης παρανοήσεως νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ νεοελληνικὴ κοινὴ δὲν εἶναι πανταχοῦ καὶ καθ' ὅλα ὁμοία. Ἡ γοργὴ ἐξάπλωσίς της δὲν ἐκβάλλει ὅλα καὶ διὰ μιᾶς τὰ ἰδιόρρυθμα καὶ διαλεκτικά. Ἡ ἐγχώριος ἰδίως προφορὰ δεικνύει περισσοτέραν ἀντοχὴν καὶ οὕτως εἰς τὰς ἐπαρχιακὰς πόλεις—εἰς τὰς ὁποίας ὁμιλεῖται πλέον πανταχοῦ ἡ κοινή, ἰδίως ἀπὸ τὴν μορφωμένην κοινωνικὴν τάξιν—ὁ ἰδιωματικὸς χρωματισμὸς τῆς προφορᾶς εἶναι ἀκόμη λίαν εὐδιάκριτος. Καὶ εἰς τὴν κλίσιν καὶ εἰς τὴν σύνταξιν καὶ εἰς τὸ λεξιλόγιον παρουσιάζει ποικίλας κατὰ πόλεις καὶ τόπους ἀποχρώσεις. Εἰς τὸ Ἡράκλειον λ. χ. τῆς Κρήτης ἀκούει τις κοινῶς καὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς μορφωμένους τὰ ἰδιάζοντα εἰς τὸ κρητικὸν ἰδίωμα *ἤδωκα, ἤφαγα, ἤκαμα, ἤπαιξα, «ξά σου!»* (τρόπον τινά=κάμε ὅπως θέλεις! εἶναι στὸ χέρι σου νὰ κάμῃς ὅπως θέλεις), *εἶδα* θέλεις;, ὁ *βούτυρος* (=τὸ βούτυρο), ἡ *φρίσα* (=ἡ ρέγγα), τὸ *φρύο* (πιθανῶς ἐκ τοῦ *φρύγιο(ν)*=τὸ λάχανο) κλπ., ἔτι δὲ τὴν οὐρανικωτέραν προφορὰν τοῦ Κ πρὸ τῶν φωνηέντων ε, ι, η, υ, τὴν τόσον χαρακτηριστικὴν τῶν Κρητῶν καὶ προσεγγίζουσαν πρὸς τὸν τσιτακισμόν. Πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι ἡ ποικιλία αὕτη δὲν ἰδιάζει εἰς μόνην τὴν νεοελληνικὴν κοινὴν ὁμιλουμένην. Χαρακτηρίζει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον τὴν κοινὴν λαλουμένην ὅλων τῶν χωρῶν. Ἀρκεῖ νὰ φέρω ὡς παράδειγμα τὴν γερμανικὴν κοινήν, ἡ ὁποία ἄλλως προφέρεται εἰς τὸ Βερολῖνον, ἄλλως εἰς τὴν Βιέννην καὶ ἄλλως εἰς τὸ Μόναχον καὶ τὰς διαφόρους ἐλβετικὰς πόλεις καὶ οὕτω καθεξῆς.

Χαρακτηριστικὰ τῆς νεοελληνικῆς κοινῆς καὶ ξένα στοιχεῖα αὐτῆς. Ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω μερικὰ ἀπὸ τὰ κοινὰ γνωρίσματα τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεοελληνικῆς κοινῆς. Ἐννοεῖται ὅτι αὕτη προέβη εἰς τὴν ἐξέλιξίν της ἀκόμη περαιτέρω καὶ οὕτως ἀνεπτύχθησαν καὶ νέα χαρακτηριστικά, ἰδιάζοντα εἰς μόνην τὴν νέαν ἑλληνικήν. Τὰ σπουδαιότερα ἐκ τούτων, διὰ τῶν ὁποίων διαστέλλεται ἡ νεωτέρα ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴν ἑλληνικήν, εἶναι τὰ ἑπόμενα:

Τὰ διπλᾶ σύμφωνα—καὶ τὰ παραδοθέντα διὰ τῆς προφορικῆς παραδόσεως ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν (*ἄλλα, πολλὰ—γράμμα—γλῶσσα*, θάλασσα κλπ.—γεννῶ, γέν*ν*ησις κλπ.) καὶ τὰ προελθόντα ἐξ ἀφομοιώσεως κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους: (ἐ)*ρεβίνθια—ρεβίθθια, κολοκύνθια—κολοκύθθια, συγχωρῶ—συχχωρῶ, νύμφη—νύφφη* κλπ.) ἡπλοποιήθησαν εἰς τὴν νεοελληνικὴν καὶ τὰς πλείστας ἐκ τῶν διαλέκτων της καὶ οὕτω σήμερον προφέρομεν ἁπλῶς *γράΜα, γραΜένος, γλῶΣα, θάλαΣα, γρόθος, κολοκύθι, κολοκυθιά* κλπ. Μόνον εἰς ὀλίγας ἐκ τῶν ἀρχαϊκωτέρων διαλέκτων (ἰδίως τὰς δωδεκανησιακὰς καὶ τὴν κυπριακὴν) σῴζεται ἀκόμη ἡ προφορὰ τῶν διπλῶν συμφώνων, καὶ μάλιστα ἐπεξετάθη καὶ εἰς λέξεις, εἰς τὰς ὁποίας δὲν ὑπῆρχε πρότερον διπλοῦν τι σύμφωνον (ἀφί*ν*νω, πλύ*ν*νω κλπ.).

Σπουδαιόταται μεταβολαὶ συνέβησαν εἰς τὰ διάφορα συμφωνικὰ συμπλέγματα: ἐκ τῶν δύο ψιλῶν (κτ—πτ) τὸ πρῶτον ἐτράπη εἰς δασύ, καὶ ἐκ δύο δασέων (φθ—φχ—χθ) τὸ δεύτερον ἐτράπη εἰς ψιλὸν καὶ οὕτω σήμερον τὰ ἀνωτέρω συμπλέγματα προφέρομεν ὡς χτ—φτ—φκ (ὀκτὼ—*ὀχτώ*, σκάπτω—*σκάφτω*, πταίω—*φταίω*, κτίζω—*χτίζω*, ἑπτὰ—*ἑφτά*, πτωχὸς—*φτωχὸς* κλπ., ἐρρίφθη—*ρίφτηκε*, φθάνει—*φτάνει*, (ἐ)χθὲς—*χτές, χτεσινός*, ἐδέχθην—*δέχτηκα* κλπ.). Ἐννοεῖται ὅτι εἰς τὰς λέξεις, αἱ ὁποῖαι ἐλήφθησαν ἀμέσως ἀπὸ τὴν λογίαν παράδοσιν, προφέρομεν σήμερον *κτ—πτ—φθ—φχ—χθ*: *κτῆμα—κτηματίας—Κτηματικὴ* τράπεζα, (φτωχός, ἀλλὰ) *πτώχευσις, λεπτὸς—λεπτότης* τῶν τρόπων κλπ., *εὐχαριστῶ* (ἀλλὰ δημωδέστερον *φκαριστῶ*), *εὐχάριστος, εὐχαρίστησις, εὐχή*, σοῦ *εὔχομαι* χρόνια πολλά, *ἀπεδείχθη* ὅτι ...., *ἐπανελήφθη κλπ.*

Τὰ συμπλέγματα *σθ, σχ* ἐτράπησαν εἰς *στ, σκ*: (ἐσχίσθη) *σκίστηκε*, (ἐβασανίσθη) *βασανίστηκε*, (σχολεῖον) *σκολειό*, (ἐσχάρα) *σκάρα*, (σχίζω) *σκίζω*, *σκίσιμο*. Εἰς τὰς λέξεις ὅμως, αἱ ὁποῖαι προέρχονται ὡσαύτως ἀπὸ τὴν λογίαν παράδοσιν, προφέρομεν σχ καὶ σθ: *ἀσθενὴς—ἀσθενῶ, αἰσθάνομαι—αἴσθημα—αἰσθηματίας—αἰσθητική, σχέσις—σχετίζομαι, σχέδιο(ν), σχολαστικός, σχῆμα, σχηματίζω, ἄσχημος* (*ἀσχημάνθρωπος, ἀσχημομούρης*), *ἀσχημίζω* (τὰ *ἄσκημος, ἀσκημίζω* κ.λ.π. εἶναι δημωδεστέρα).

Τὸ συμπλεγμα *κβ* ἐτράπη εἰς *γβ* καὶ κατὰ μετάθεσιν εἰς *βγ*: (ἐκβαίνω, ἐκβάλλω) *βγαίνω, βγάνω* καὶ *βγάζω* κλπ., τὸ σύμπλεγμα *βμ* ἡπλοποιήθη εἰς *μ*: *εὔμορφος* (προφ. *ἔβμορφος*) —*ἔμορφος* καὶ *ὄμορφος*, μαγευμένος (μαγεβμένος) —*μαγεμένος*, (μαγειρευμένος) *μαγερεμένο* φαεῖ, τὰ δὲ συμπλέγματα *γξ* καὶ *γχν* ἡπλοποιήθησαν ὡσαύτως εἰς *ξ* καὶ *χν*: (ἔσφιγξα) *ἔσφιξα*, τὸ *σφίξιμο*, (ἄσπλαγχνος) *ἄσπλαχνος* ἄνθρωπος, τὰ *σπλάχνα*, (βραγχνὸς) *βραχνὸς* κλπ.

Τὰ παλαιὰ συμπλέγματα: *κμ, θμ, τμ, θν, λχ* ἐξηλείφθησαν πρὸ πολλοῦ ἀπὸ τὴν δημωδεστέραν προφοράν, τὸ δὲ σύμπλεγμα —*γμ*— εἰς τὰς λέξεις τῆς προφορικῆς παραδόσεως συνήθως ἡπλοποιήθη εἰς —*μ*— (μάλαγμα) —*μάλαμα, πρᾶ(γ)μα, βρεμένος* (εἰς διάφορα ἰδιώματα, ὡς λ. χ. τῆς Ἠπείρου, προφέρεται τὸ ῥηθὲν σύμπλεγμα ἀπαθὲς καὶ ἀκέραιον: *βρεγμένους, φουναγμένους, πειραγμένους—πείραγμα κλπ.* =βρεγμένος, φουναγμένος, πειραγμένος). Ἀλλ' ἀκέραιον προφέρεται κοινῶς τὸ σύμπλεγμα —γμ— εἰς τὰς ἐκ τῆς λογίας παραδόσεως ληφθείσας λέξεις: *μεῖγμα, σύνταγμα, συνταγματικός, συνταγματάρχης* κ.λ. Ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα συμπλέγματα τριῶν συμφώνων προφέρομεν σήμερον μόνον ἐκεῖνα, τῶν ὁποίων τὸ τρίτον σύμφωνον εἶναι ὑγρὸν ἢ ἔνρινον: *ὀχτρός, σπλῆνα, στρώνω, στρῶμα, σκνῖπα* (τὰ συμπλέγματα *γχν* καὶ *γχρ* ἁπλοποιοῦνται εἰς *χν* καὶ *χρ*: *κέγχρος κεχρί*, τὸ δὲ *σπλάγχνα*, ὡς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω, προφέρεται *σπλάχνα* καὶ *σπλαχνικὸς* ἄνθρωπος κλπ.), ἐκ δὲ τῶν συμπλεγμάτων τῶν τεσσάρων συμφώνων κανὲν πλέον δὲν ἀκούεται εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ.

Τὸ τελικὸν —*ν* περιωρίσθη πάρα πολύ: εἰς τὸ ἄρθρον καὶ εἰς τὰ ὀνόματα συνηθέστατα ἀπεσιωπήθη: τὸ *παιδί*, τὸ *τυρί*, τὸ *σκολειό*, τὸ *χωριό*—τὸ *ξύλο*, τὸ *μῆλο*, τὸ *χορό, αὐτὴ τὴ φορά, μιὰ μέρα* θὰ 'ρθῶ (μόνον πρὸ φωνήεντος καὶ πρὸ τῶν συμφώνων κ, π, τ, ξ, ψ ἐξακολουθεῖ νὰ προφέρεται ἀρκετὰ εὐκρινῶς: τὸν *καλὸν ἄνθρωπο*, τὸν *καφέ*, τὸν *παππᾶ*, τὸν *τροχό*, τὸν *ξένο*, τὸν *ψαρᾶ*). Ἐπίσης ἀκούεται ἀκόμη εἰς ἀντωνυμικοὺς καὶ ῥηματικοὺς τύπους: *αὐτὸν* θέλω, *τοῦτον* ἢ *ἄλλον, κἄποιον* ζητῶ, *ποιὸν* ἢ *ὅποιον* θέλεις, *θέλουν, παίζουν—ἔπαιξαν, πῆγαν, βρῆκαν* κλπ.

Εἰς τὴν κλίσιν ὡσαύτως συνέβησαν μεγάλαι μεταβολαί, ἐξομαλισμοὶ καὶ ἁπλοποιήσεις. Ἐκτὸς τῆς δοτικῆς, ἡ ὁποία πρὸ πολλοῦ εἶχε περιπέσει εἰς ἀχρηστίαν καὶ ἀντικατασταθῇ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπὸ ἐμπροθέτων διορισμῶν, αἱ τέσσαρες ἄλλαι πτώσεις σῴζονται ἀκόμη καὶ σήμερον, ἀλλὰ τῆς μὲν ἑνικῆς γενικῆς καὶ ἰδίως τῆς πληθυντικῆς γενικῆς ἡ χρῆσις περιωρίσθη κατὰ πολὺ ἕνα καλάθι *σταφύλια*, ἕνα ποτῆρι *κρασί*, ἕνα τσουβάλι *ἀλεῦρι*, μιὰ χούφτα *χῶμα κλπ.*, ἕνα τραπέζι *ἀπὸ ξύλο*, ἕνα ποτῆρι *ἀπὸ ἀλουμίνιο κλπ.*), εἰς μερικὰς μάλιστα διαλέκτους ἡ ἀρχαία πληθυντικὴ γενικὴ σχεδὸν ἐξηφανίσθη ἀπὸ τὴν προφορικὴν χρῆσιν, ἡ δὲ ἑνικὴ αἰτιατική, ἀποβαλοῦσα τὸ τελικόν της —ν, ἐταυτίσθη εἰς τὰ θηλυκὰ ὀνόματα μορφολογικῶς πρὸς τὴν ἑνικὴν ὀνομαστικὴν καὶ μόνον διὰ τοῦ ἄρθρου ἢ ἐκ τῶν συμφραζομένων διαστέλλεται ἀπ' αὐτῆς (ἡ *ὥρα*—τὴν *ὥρα*, ἡ *ψυχή*—τὴν *ψυχή*, ἡ *φακῆ*—τὴ *φακῆ*, ἡ *χαρὰ*—τὴ *χαρὰ* κλπ.). Εἰς δὲ τὰ βόρεια λεγόμενα ἰδιώματα ἐξέλιπε κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ἡ ἀρχαία αἰτιατικὴ τοῦ πληθυντικοῦ τῶν δευτεροκλίτων ὀνομάτων, ἀντικατασταθεῖσα ὑπὸ τῆς πληθυντικῆς ὀνομαστικῆς: οἱ *ἀνθρώπ(οι)*—τς *ἀνθρώπ(οι)*, οἱ *λύκ(οι)*—τς *λύκ(οι)*, οἱ *γειτόν(οι)*—τς *γειτόν(οι)* κλπ. καὶ οὕτω μόνον διὰ τοῦ ἄρθρου καὶ τῶν συμφραζομένων διαστέλλονται ἀπ' ἀλλήλων καὶ οἱ τύποι οὗτοι.

Τὰ ὀνόματα τῆς τρίτης κλίσεως—τὰ ὁποῖα εἰς τὰς διαλέκτους καὶ τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ ἐν γένει περιωρίσθησαν πάρα πολὺ—εἶναι ἀρκούντως εὔχρηστα εἰς τὴν κοινὴν ὁμιλουμένην: ἡ *κυβέρνησις*—τῆς *κυβερνήσεως* (ἡ παρατησις τῆς *κυβερνήσεως*), ἡ *αἴτησις*, ποὺ ὑπέβαλα στὸ ὑπουργεῖο......, ἡ *συναίσθησις* τοῦ καθήκοντος, δὲν τὸ ἐπιτρέπει ἡ *συνείδησίς μου*, ἡ ἐλευθερία τῆς *συνειδήσεως*, εἶναι ζήτημα *συνειδήσεως*, ἡ *συζήτησις*—τῆς *συζητήσεως*—τὴ *συζήτησι*—αἱ *συζητήσεις*—τῶν *συζητήσεων*, τὰς καὶ *τὶς συζητήσεις*, καμμία *εἴδησις* ἀκόμη ἀπὸ τὸ Γεώργη, ἡ *ἔκθεσις* τοῦ Ζαππείου, τὸ *βάθος*, τὸ *πλάτος*, τὸ *κόστος*, τὸ *φάρδος* (κατὰ διαλέκτους καὶ τὸ *κοῦρσος*), τὸ *μάκρος*, τὸ *πέλαγος*, ὁ *συγγενής* μου, εἶναι πολὺ *εὐγενὴς* ἢ *ἀγενής, ἀτυχὴς—εὐτυχὴς—δυστυχής, ἀξιοπρεπής, αὐθάδης, εὐφυής, σαφής*, αὐτὸ εἶναι *οὐσιῶδες*, ζήτημα *θεμελιῶδες*, μιὰ ἐκδρομὴ *περιπετειώδης, βαθὺς—βαθύ, παχὺς—ύ, βαρὺς—ύ, πλατὺς—ὺ* (κατὰ τὰ ὁποῖα λέγεται καὶ *ἀλαφρὺς—ὺ* καὶ *ἀλαφρὸς—ό, μακρὺς—ὺ* καὶ συγκριτικόν: *ἀλαφρύτερος, μακρύτερος, μεγαλύτερος, καλύτερος, πρωτύτερα*, κατὰ διαλέκτους δὲ καὶ *πικὺς—ύ*, ἀντὶ *πικρὸς—ὸ* (ἐν Κρήτῃ κ. ἀ.) κατὰ τὸ *γλυκύς—ύ*).

Ἡ μεσαιωνικὴ κατάληξις —*έα* (ἀντὶ τοῦ ἀρχαίου —*εῖα*) συνιζηθεῖσα εἰς *εά,— ιὰ* ἐπεξετάθη ἀπὸ τὰ θηλυκὰ τῶν εἰς —*ὺς* ἐπιθέτων καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα ὀνόματα: (ἀγαπητικὸς) *ἀγαπητικιά*, (Κρητικὸς) *Κρητικιά*, (κακὸς) *κακιά*, (γνωστικὸς) *γνωστικιά*, (παστρικὸς) *παστρικιὰ* κλπ.

Ἀξιοσημείωτοι ἀλληλεπιδράσεις συνέβησαν εἰς τὴν κλίσιν τῶν ἀντωνυμιῶν: κατὰ τὰ *ἐκεῖνος—ἐκείνου, ἐκείνη—ἐκεῖνοι* κλπ. λέγεται καὶ αὐτός—(αὐτοῦ καὶ) *αὐτεινοῦ—αὐτεινῆς* (καὶ *αὐτῆς*), καὶ ἀντιστρόφως κατὰ τὴν γενικὴν *αὐτοῦ—αὐτῆς—αὐτῶν* λέγεται καὶ *ἐκεινοῦ—ἐκεινῆς—ἐκεινῶν*, κατὰ ταῦτα δὲ καί: *τουτεινοῦ—τουτεινῆς* (καὶ *τουτουνοῦ—ῆς*) ἔτι δὲ καί: *ἀλλουνοῦ—ἀλλουνῆς—ἀλλουνῶν* κα—*ωνῶν, ποιανοῦ—ποιανῆς—ποιανῶν, μιανοῦ* (=ἑνὸς)—*μιανῆς* κλπ.

Σπουδαιόταται καινοτομίαι συνέβησαν καὶ εἰς τὴν κλίσιν τοῦ ῥήματος, ὡς λ. χ. ὁ διὰ τοῦ θὰ (ἐκ τοῦ *θέλει νὰ—θενὰ*) καὶ τῆς ὑποτακτικῆς τοῦ ἐνεστῶτος ἐκφερόμενος διαρκὴς μέλλων καὶ ὁ διὰ τοῦ *θὰ* καὶ τῆς ὑποτακτικῆς τοῦ ἀορίστου στιγμιαῖος μέλλων (*θὰ κάμνῃ—θὰ κάμῃ, θὰ τρώγουν—θὰ φάγουν*), προσέτι δὲ ὁ διὰ τοῦ ἔχω καὶ ἀπαρεμφάτου σχηματιζόμενος παρακείμενος καὶ ὁ διὰ τοῦ *εἶχα* καὶ ἀπαρεμφάτου ὑπερσυντέλικος: *ἔχω κάμει, ἔχω γράψει κλπ.—εἶχα κάμει, εἶχα γράψει* κλπ.

Τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς κυρίως εἰπεῖν δημιούργημα εἶναι καὶ ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς ἀόριστος εἰς —(*θ*)*ηκα*: *ἀνέβηκα, κατέβηκα, ...θηκα, σκέφτηκα* κλπ., τοῦ ὁποίου κατ' ἀρχὰς ἐσχηματίσθησαν τὰ τρία ἑνικὰ πρόσωπα, ἀπὸ δὲ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς καὶ τὰ τρία πληθυντικά.

Τὸ νεοελληνικὸν λεξιλόγιον παρουσιάζει πολλὰς διαφορὰς ἀπὸ τὸν λεξιλογικὸν θησαυρὸν τῆς ἀρχαίας καὶ μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς: διάφοροι λέξεις καὶ σημασίαι περιέπεσον εἰς ἀχρηστίαν, νέαι λέξεις ἐπλάσθησαν διὰ συνθέσεως καὶ παραγωγῆς ἢ ἐλήφθησαν ἀπὸ ξένας γλώσσας. Αἱ τελευταῖαι ἀποτελοῦν μέρος σημαντικὸν τοῦ λεξιλογίου μας. Ἀξίζει δὲ νὰ γίνῃ περὶ αὐτῶν ἰδιαίτερος λόγος, διότι ἡ ἔρευνα τῶν ξένων γλωσσικῶν στοιχείων δὲν ἔχει μόνον γλωσσικὴν σημασίαν, ἀλλὰ καὶ ἱστορικήν, διότι δι' αὐτῆς διαφωτίζονται καὶ αἱ σχέσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἦλθεν ὁ νεώτερος Ἑλληνισμὸς πρὸς ἄλλα ἔθνη καὶ ἡ ἀμοιβαία ἐκπολιτιστικὴ ἐπίδρασις αὐτῶν.

Ἐκτὸς τῶν ξένων λέξεων, τὰς ὁποίας ἡ νεοελληνικὴ ὁμιλουμένη ἐκληρονόμησεν ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴν καὶ τὴν προηγουμένην ἑλληνικήν, ἐξηκολούθησε νὰ προσλαμβάνῃ—ἰδίως ἀπὸ τὰς γλώσσας τῶν ξένων κατακτητῶν—καὶ ἄλλας ξένας λέξεις. Καὶ εἰς μὲν τὰς ξενοκρατουμένας νήσους τοῦ Ἰονίου καὶ Αἰγαίου πελάγους ἐλήφθησαν πολλαὶ βενετικαὶ καὶ ἐν γένει ἰταλικαὶ λέξεις: ἰδίως ὅροι ναυτικοὶ (*ἀλλάργα, βίρα,—άρω, βόλτα, κάβος*, λάσκα,—άρω, μάϊνα,—άρω, μόλα, ὄρτσα, πονέντες, ...ρόκος, σινιάλο, τιμόνι, τεζάρω, φορτσάρω κλπ.), ὅροι διοικητικοί, νομικοί, λέξεις δηλωτικαὶ διαφόρων ἀντικειμένων καὶ ἐμπορευμάτων, λέξεις τῆς καθ' ἡμέραν ὁμιλίας, ἐξ ὧν ἄλλαι μὲν εἶναι ἀκόμη εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ, ἄλλαι ὅμως ἀπαντοῦν μόνον εἰς διάφορα νεοελληνικὰ κείμενα, ὡς λ. χ. τὰ ὑπὸ τοῦ Σάθα, Gerland καὶ Ξανθουδίδου ἐκδοθέντα κρητικὰ συμβόλαια τῶν χρόνων τῆς βενετοκρατίας. Ὡς δεῖγμα παραθέτω τὰ κατωτέρω ἀποσπάσματα ἐξ αὐτῶν:

«*Κόπια* ἐβγαλμένη ἀπὸ τὸν *λίμπρον* τῆς νοταρίας ἐμοῦ Ἰωάννου Κατζαρᾶ *μόρε βένετο* ....»

«Καὶ τὸ *ἰστρουμέντο* ἐκεῖνο τζῆ *κοντεντζιῶς* αὐτοῦ νὰ εἶναι κομμένο καὶ *ἀννουλᾶδο* ὡσὰν ποτὲ νὰ μὴ ἤθελε γενεῖ. Οὕτω μένω *κοτέντος* καὶ *σατισφάδος*»

«Δίδοντας τὰ *τορνέσα* τζοὶ ἄνωθεν *νιτράδες* καὶ *σπέζες* εἰς *τέρμενο* χρόνους τρεῖς εἰς *πάγες* ἀπὸ αὔγουστον εἰς αὔγουστον δὲν *ατεντάροντας* ὡς ἄνωθεν νὰ μαι *ἀστρέτος* καὶ *ἀμαχεμένος* ...... Ἐγὼ Μανώλης Τζὲς εἶμαι *πρεζέντες* καὶ *ἀφερμάρω* (=βεβαιώνω, πιστοποιῶ τὰ ἄνωθεν)».

Πλῆθος ἰταλικῶν καὶ γαλλικῶν λέξεων ἕνεκα τῆς ἐπὶ τρεῖς περίπου αἰῶνας κυριαρχίας τῶν Λουσινιανῶν (Lusignans) ἐπὶ τῆς Κύπρου, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 1191—1489 μ. Χ., περιέχουν καὶ τὰ μνημονευθέντα κυπριακὰ κείμενα τῶν Ἀσσιζῶν, τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ καὶ Βουστρωνίου, καθὼς καὶ νεώτερα κυπριακὰ διαλεκτικὰ κείμενα, ὡς λ. χ. κυπριακὸν χειρόγραφον τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἐκδοθὲν εἰς τὸν 34ον τόμον τῆς «Ἀθηνᾶς» (ἀμπαδία, ...ρῶζα, ἀρμάδα, ἀπόστα, δισκόρδια, διζόρδινα, ...ρατζιόνε, ἰντζίρκα, κομμοδᾶτος, κομμοδιτά, ...δον, λεβάντε, ὄπλιγο, προβεδέρω, προτέστο, ...γουρτά). Πολλαὶ ὡσαύτως ἰταλικαὶ λέξεις ἀπαντοῦν εἰς ἔγγραφα τῶν Κυκλάδων καὶ ἄλλων νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ πρὸ πάντων τοῦ Ἰονίου πελάγους, τῶν ὁποίων ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας ἐκυριάρχησαν οἱ Βενετοὶ καὶ εἰς τὰς ὁποίας καὶ μετὰ τὴν ἀπόσπασίν των ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν Βενετῶν ἡ ἰταλικὴ ἐξηκολούθησε νὰ χρησιμεύῃ ὡς γλῶσσα τῶν δικαστηρίων καὶ τῆς βουλῆς (μόλις κατὰ τὸ 1836 ἀντικατεστάθη αὕτη ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὰ εἰρηνοδικεῖα καὶ λοιπὰ δικαστήρια, τῷ δὲ 18.. καὶ εἰς τὰς ἀγορεύσεις καὶ εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς Ἰονίου Βουλῆς, ἂν καὶ πρὸ εἰκοσαετίας εἶχε θεσπισθῇ διὰ τοῦ Συντάγματος τῆς Ἰονίου Πολιτείας ἡ ἑλληνικὴ ὡς ἐπίσημος γλῶσσα αὐτῆς· τοσοῦτον εἶχε συνδεθῇ ἡ ἰταλικὴ πρὸς τὸν δημόσιον ἐν αὐτῇ βίον. Ἀλλὰ δύναταί τις νὰ εἴπῃ μετὰ βεβαιότητος ὅτι πολλαὶ ἀπὸ τὰς ῥηθείσας ξένας λέξεις ἦσαν εὔχρηστοι εἰς μόνον τὸν γραπτὸν λόγον καὶ δὲν ἀπετέλουν νομίσματα κοινῆς

Digitized by Google

...ρήσεως εἰς τὴν καθ' ἡμέραν ὁμιλίαν. Περὶ τού...ου ἠμποροῦμεν νὰ εἴμεθα βέβαιοι, ἂν λάβωμεν ...π' ὄψιν ὅτι πολλαὶ ξέναι λέξεις ἀναγινωσκόμεναι ...ίς τὰ ῥηθέντα γραπτὰ μνημεῖα δὲν λέγονται ἤ...η ...αρὰ τῶν κατοίκων τῶν ἀνωτέρω νήσων. Και ...ίναι μὲν πιθανώτατον ὅτι μερικαὶ ἀπὸ τὰς λέ...εις ταύτας ἦσαν πρότερον εὔχρηστοι καὶ εἰς τὴν ...αθ' ἡμέραν ὁμιλίαν, ἀλλ' ἐξετοπίσθησαν βαθμη...όν, ἰδίως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν εἰρημέ...ων νήσων καὶ τὴν ἐγκαθίδρυσιν εἰς αὐτὰς τῆ... ...λληνικῆς διοικήσεως, τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν ...λληνικῶν σχολείων, ἐφημερίδων κλπ.) (πρβ. *φαρ...ακεῖο, τυπογραφεῖο, ταχυδρομεῖο, συβουλογράφος, ...ίκη* κλπ. ἀντὶ τῶν *σπετσαρία, σταμπαρία, πόσια, ...οδάρος, κάουζα*), ἀλλὰ καὶ ἂν ἐξαιρέσωμεν τὰς ...έξεις ταύτας, πάλιν ὑπολείπονται πολλαί, τῶν ...ποίων ἡ ἔλλειψις ἀπὸ τὴν καθημερινὴν χρῆσιν ...ὲν ἐξηγεῖται κατ' ἄλλον τρόπον παρὰ διὰ τῆς ...κδοχῆς ὅτι ποτὲ δὲν ἀπετέλεσαν κοινὰ στοιχεῖα ...ύτῆς. Πολὺ ὀλιγώτερα εἶναι τὰ κύρια ὀνόματα (βα...τιστικὰ καὶ ἐπωνύμια), τὰ ὁποῖα παρέμειναν εἰς ...οὺς νησιώτας μας (ἰδίως τοὺς καθολικοὺς Ἕλ...ηνας τῶν Κυκλάδων) ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς βενε...οκρατίας: *Μπενεδέτιος, Ντομινίκος, Νάτσιος* (Igna...io-Ἰγνάτιος), *Κλάρα, Λουρέντσος, Μαρῖνος, Φρα...έσκος* ἢ *Τζέκος* κλπ. Ὀλίγα σχετικῶς εἶναι καὶ ...ὰ ξένα (ἰταλικῆς καὶ φραγκικῆς καθόλου ἀρχῆς) ...οπωνύμια εἰς τὰς ῥηθείσας νήσους. Ἀντιθέτως ...ρὸς τὰς πολλὰς ἀλβανικάς, σλαυϊκὰς καὶ τουρκι...ὰς τοπωνυμίας τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, τῆς Ἠπεί...ου, Μακεδονίας, Θράκης κλπ., τὰ ὀνόματα τῶν ...όλεων, κωμῶν καὶ τοποθεσιῶν τῶν νήσων εἶναι ...ατὰ τὸ πλεῖστον καθαρῶς ἑλληνικά, ὅπως ἀπέ...ειξαν αἱ τοπωνυμικαὶ ἔρευναι εἰς τὰς νήσους Ἰ...αρίαν, Χίον, Κύπρον κ.ἄ. ὑπὸ τοῦ Γ. Χατζιδάκι, ... Ἀμάντου, Σ. Μενάρδου καὶ ἄλλων.

Ἀλλ' ἂν εἶναι ὄντως μεγάλη ἡ ἐπίδρασις τῆς ἰτα...ικῆς εἰς τὸ λεξιλόγιον τῶν νήσων, δύναταί τις ὁμω...ὰ εἴπῃ μετὰ βεβαιότητος ὅτι εἰς τὴν φωνητικήν, τὴν ...λίσιν κλπ. αὕτη εἶναι μικρὰ ἢ μᾶλλον ὅλως ἀσή...αντος. Τοῦτο προσεπάθησα νὰ ἀποδείξω—καὶ ἂς ...οῦ ἐπιτραπῇ νὰ πιστεύω ὄχι ἀνεπιτυχῶς—εἰς τὸν ...' τόμον τῆς «Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν ...πουδῶν», σελ. 306 κ. ἑξ. Ὀλίγαι παραγωγικαὶ ...αταλήξεις εἰς *—δόρος* (*ἀμακαδορος, τζογαδορος, ...ριταδόρος*=φιλόδικος, *λιμαδόρος, σολατσαδόρος, ...ουμαδόρους* κλπ.), *—όζος* (*σκερτσόζος, θυμόζος*= ...ώδης), *—άρω* (*γουστάρω, κυράρω, πασσάρω, σι...ουράρω, στραπατσάρω, φουμάρω*, καθ' ἃ καὶ *προ...τιμάρω*) εἶναι τὰ μόνα σχεδὸν δείγματα ἐπιδρά...εως τῆς γραμματικῆς τῆς ἰταλικῆς γλώσσης εἰς ...ὴν ὁμιλουμένην τῶν καλῶν νησιωτῶν μας. Εἰς ...ὴν φωνητικὴν ἰδίως ἡ ἐπίδρασις φαίνεται ἀσή...αντος, ἴσως οὐδεμία. Τὸ πρᾶγμα διαφέρει προ...ειμένου περὶ τῶν ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων τῆς ...Απουλίας καὶ Καλαβρίας. Εἰς αὐτὰ ἡ ἐπίδρα...ις τῆς ἰταλικῆς καὶ εἰς τὴν φωνητικὴν καὶ εἰς ...ὴν κλίσιν εἶναι μεγάλη, ἀληθῶς ἀποτνικτική. ...Αλλὰ τοῦτο εἶναι, φυσικά, εὐνόητον προκειμένου ...ερὶ ἰδιωμάτων ἀπομονωθέντων πρὸ πολλοῦ ἐν...ελῶς ἀπὸ τὰ ἄλλα ἑλληνικὰ ἰδιώματα καὶ περι...φιγγομένων καθ' ἡμέραν περισσότερον ὑπὸ τῆς ...ταλικῆς, ὥστε ὀλίγον ν' ἀπέχουν ἀπὸ τὴν πλήρη ...ξαφάνισίν των. Ὁμοίαν σχεδὸν καὶ δι' ὁμοί...ους λόγους ἐπίδρασιν εἶχον ὑποστῆ τὰ ἑλλη...νικὰ ἰδιώματα τῆς Καππαδοκίας καί τινα ἄλλα ...ικρασιατικὰ ὑπὸ τῆς τουρκικῆς, μερικὰ δὲ μά...ιστα ἐξ αὐτῶν εἶχον ἤδη ἐντελῶς ἐκτοπισθῆ ...π' αὐτῆς. Ἀλλ' εἰς τὰ λοιπά—τὰ πλεῖστα—νεο...λληνικὰ ἰδιώματα (τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ ...Ιελοποννήσου, Θεσσαλίας Μακεδονίας, Ἠπείρου, ...ράκης καὶ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῶν νήσων) ἡ ...πίδρασις τῆς τουρκικῆς, καθὼς καὶ τῆς σλαυϊ...ῆς, ἀλβανικῆς καὶ τελευταῖον τῆς γαλλικῆς πε...ιορίζεται (ἐφ' ὅσον ἠμποροῦμεν ἀπὸ τὰς μέχρι ...οῦδε ἐρεύνας νὰ γνωρίζωμεν) εἰς μόνον τὸ λεξι...όγιον καὶ εἰς ὀλίγας παραγωγικὰς καταλήξεις, ...ς λ. χ. τὰς ἐκ τῆς τουρκικῆς *—τζῆς* (*καφετζῆς, ...ασπριτζῆς* (καὶ *ἀσπριστής*), *γανατζῆς* (καὶ *γανωτής*), ...*ιεριτζῆς, καζαντζῆς* (ἐνιαχοῦ καὶ ὡς ἐπώνυμον *Κα...αντζῆς*), *ταμπουρατζῆς, λυρατζῆς σαμαρτζῆς* (καὶ *σα...μαρᾶς*), *—λῆς* (*παραλῆς*=πλούσιος, *μεγαλῆς, σοϊλῆς, ...ουρλῆς, θεριακλῆς* κλπ.) Ἐκ τῶν ξένων λέξεων ...ῆς νέας ἑλληνικῆς ἄλλαι μὲν εἶναι τοπικῶς πε...ιωρισμέναι, ἄλλαι ὅμως κοινῆς, πανελληνίου χρή...σεως (ὅπως λ. χ. τὰ ἐκ τῆς τουρκικῆς *ῥουσφέτι, ...ιπαχτσές, γλεντζὲς* καὶ ῥ. *γλεντῶ* κλπ., πολλὰ ὀνό...ματα φαγητῶν καὶ γλυκισμάτων: *γιαχνί, καπαμᾶς, ...ιπιφτέκι, κανταΐφι, μπακλαβᾶς, χαλβᾶς* κλπ.), ἄλλαι ...ἶναι καθαρῶς ξενικαί, ἄλλαι ὅμως εἶναι λέξεις ...λληνικαὶ πολιτογραφηθεῖσαι ὑπὸ ξένων γλωσσῶν ...αὶ ἐπανελθοῦσαι ἐξ αὐτῶν μὲ τὴν ἠλλοιωμένην ...μορφήν των εἰς τὴν ἑλληνικήν: (διφθέρα—ἀραβ. ...ουρκ. difter), *δεφτέρι* ἢ *τεφτέρι* (λιμὴν—λιμένα: ...ουρκ. λιμάν) *λιμάνι*, (ποντικόν, ἐνν. κάρυον—τουρκ. ...intik) *φουντούκι*, (πιστάκιον—τουρκ. fistik) τὸ ...*φιστίκι* κλπ. (παραβολὴ—λατ. parabole καὶ pa...abola—ἰσπαν. palabra) ἡ *παλάβρα*, (τάλαντον—...ατ. talentum—ἰταλ. talento) τὸ *ταλέντο*.

Περὶ αὐτῶν ἐπραγματεύθη ὁ γερμανὸς A. Mai...lhof εἰς πρὸ ὀλίγου ἐκδοθὲν βιβλίον του, τὸ ὁποῖον ...δ. εἰς τὴν κατωτέρω νεοελλην. βιβλιογραφίαν.

Πλὴν τούτου ἄλλαι μὲν ἀπὸ τὰς ξένας λέξεις εἶναι ἀπαραίτητοι καὶ πληροῦν πραγματικὴν ἀνάγκην (ὅπως λ. χ. τὰ ὀνόματα διαφόρων καρπῶν καὶ φυτῶν, τὰ ὁποῖα δὲν φύονται ἢ δὲν εὐδοκιμοῦν εἰς τὴν χώραν μας καὶ διὰ τὰ ὁποῖα ἑπομένως ἡ γλῶσσά μας δὲν ἔθετεν ἰδικάς της λέξεις: *καφές, κακάο, ἰπεκακουάνα, μπανάνα* κλπ.), ἄλλαι ὅμως ἀποτελοῦν καθαρὰν πολυτέλειαν, ἀφοῦ ἡ γλῶσσά μας ἔχει ἰδικάς της—καὶ μάλιστα ζωντανὰς καὶ εὐχρήστους λέξεις—ἢ θὰ ἠδύνατο εὐκολώτατα νὰ πλάσῃ καταλλήλους ὅρους. Δι' αὐτὰς εἶναι ἀξιοσημείωτα ὅσα λέγει ὁ καθηγητὴς Γ. Χατζιδάκις εἰς τὴν «Γενικὴν Γλωσσικήν» του, σελ. 106: «Ἐπ' ἐσχάτων εἰσήχθη ἡ λέξις σουφραζέττα ἀντὶ τῆς ὁποίας κάλλιστα θὰ ἐλέγετο ἑλληνιστὶ *ψηφομανής*, ὅτε θὰ εἴχομεν καὶ ῥῆμα *ψηφομανῶ* καὶ τὸ ὄνομα *ψηφομανία*. Ὁμοίως γράφεται *μιλιταρισμὸς* ἀντὶ τοῦ *στρατοκρατία*.... πάντες λέγουν καὶ γράφουν τὸ *ῥεκὸρ* ὡς νὰ μὴ ἐλέγετο ὑπὸ τῶν μεσαιωνικῶν πατέρων ἡμῶν ἐπὶ τούτου τὸ *δοκίμιν* («*δοκίμιν*, ποῦ πηδᾶτε σεῖς, πηδοῦν το κι' οἱ γυναῖκες»), *κουζῖνα* ὡς νὰ ἦτο ἄγνωστον τὸ *μαγειρεῖον*...., *κραβάτα* λέξις σλαυϊκὴ ἀντὶ τοῦ ἑλληνικωτάτου καὶ ἐν Κρήτῃ καὶ ἀλλαχοῦ γνωστοῦ *λαιμοδέτης* κλπ. Πρβλ. προσέτι *ἀρτίστας* καὶ *ἀρτίστα* ἀντὶ *καλλιτέχνης*.... Ἀξιοσημείωτα εἶναι ὅσα ἔγραψε περὶ τούτων ὁ μακαρίτης Παπαδιαμάντης ἐν τῷ διηγήματι «Ἡ συντέκνισσα»: «Εἶχε ζήσει εἰς τὰ ἥμερα βουνὰ τὰ ἐγγὺς τῆς πολίχνης, ὅπου ὁ παράσιτος νεωτερισμὸς ἀκόμη δὲν εἶχε ποδάρια διὰ νὰ ἀναρριχηθῇ, ὠνόμαζε τὸ *πιάτο πινάκι*, τὴν *σκουτέρα λοπάδα*, τὸ *μπαρμποῦνι τριγλί*, τὸ *τσεκοῦρι ἀξινάρι*, τὴν *πουλάδα νοσσίδα* καὶ τὴν *κουμπάρα*, εἰς τὴν ὁποίαν ὡμίλει, τὴν προσηγόρευε *συντέκνισσα*». Ἐξαιρουμένων τούτων τῶν ξένων καὶ ὅλως περιττῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα εἰσήγαγε καὶ εἰσάγει κοῦφος ἐπίδειξις καὶ «ξενολατρεία» (μαντάμ, μαντμουαζὲλ καὶ μαμζέλ, μερσί, ὠρεβουὰρ καὶ ἀντίο ἀντὶ τῶν ὡραίων «χαίρετε» καὶ «γειά σου!» κλπ.), τὰ ἄλλα—ὅπως καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη—εἶναι τέκνα τῶν τυχῶν καὶ περιπετειῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τῶν ποικίλων σχέσεων καὶ τῆς μακρᾶς ἐπικοινωνίας του πρὸς ξένους λαοὺς καὶ πολιτισμοὺς καὶ ἀποτελοῦν πλοῦτον ἀναμφισβήτητον καὶ δυσαπαλλοτρίωτον τῆς γλώσσης μας, ὄργανα ἐκφραστικότητος καὶ ποικιλίας. Πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι ἀπὸ τὰς ξένας λέξεις ἄλλαι μὲν εὑρίσκονται ἐν ἀποκλειστικῇ χρήσει, ἄλλαι ὅμως λέγονται ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰς ἀντιστοίχους καὶ συνωνύμους ἑλληνικὰς (ὅπως λ. χ. εἰς τὴν Κέρκυραν: *φτάνω* καὶ *ἀρεβαίρνω*, *φτάνει* καὶ *μπάστα*, *ἀντίλογος* καὶ *κοντράστο*, *παραθύρι* καὶ *φανέστρα* κλπ.) μὲ λεπτὰς ἐνίοτε σημασιολογικὰς ἀποχρώσεις, οὕτω δὲ παλαίουν πολλάκις ξένα καὶ γνήσια ἑλληνικὰ στοιχεῖα. Ἀποτέλεσμα τῆς πάλης ταύτης εἶναι φυσικὰ ἄλλοτε μὲν ἐκτοπισμὸς ἢ περιορισμὸς τῶν δευτέρων πρβλ. λ. χ. τὰς λέξεις *μαγειρειὸ* καὶ *κουζῖνα*, *θύρα* καὶ *πόρτα*), συνηθέστερον ὅμως ἐξαφάνισις τῶν πρώτων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνέβη ἤδη εἰς διαφόρους ξένας λέξεις.

Γενικῶς ἐπισκοποῦντες τὴν νέαν ἑλληνικὴν—τὴν ὁποίαν ὁ Νικόλαος Σοφιανὸς (τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος) συγκρίνων πρὸς τὴν γλῶσσαν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Δημοσθένους καὶ τοῦ Ξενοφῶντος εὕρισκε «minime inferiorem», διακρινομένην δὲ «verbis puris per manus ab antiquissimo saeculo traditis et brevitate quadam mirabili, tum regulis certis et paucis», ἤτοι διὰ τὰς γνησίας ἑλληνικὰς λέξεις της, τὸ βραχὺ καὶ ὀλιγοσύλλαβον αὐτῶν καὶ τὸ διὰ τοὺς ὀλίγους καὶ ἀκριβεῖς κανόνας εὐκολομάθητον τῆς νέας ἑλληνικῆς—παρατηροῦμεν ὅτι «ἂν καὶ ἐλέγχεται κατωτέρα τῆς ἀρχαίας ὡς πρὸς τὸν πλοῦτον καὶ τὴν σημασίαν τῶν λέξεων, τὴν σύνταξιν αὐτῶν κ.λ., ἀλλ' ὅμως καὶ τῆς ἀρχαίας διέσωσε πλείστας ἀρετὰς καὶ νέας ἀνέπτυξεν οὐκ ὀλίγας, ὥστε δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς πᾶσαν ἄλλην εὐρωπαϊκὴν γλῶσσαν. Οὕτω π. χ. διέσωσε τὴν παλαιὰν ἀρετὴν τῆς δηλώσεως τῶν προσώπων καὶ τῶν ἀριθμῶν εἰς τὰ ῥήματα διὰ προσωπικῶν καταλήξεων, οὐχὶ δι' ἀντωνυμιῶν: *φέρω—φέρεις—φέρει—φέρομεν—φέρετε—φέρουν*, μετὰ ταύτης δὲ καὶ τὴν ἄλλην μεγάλην ἀρετὴν τῆς ἐλευθέρας τοποθετήσεως τῶν λέξεων ἐν τῇ προτάσει. Διέσωσεν ὁμοίως τὴν ἱκανότητα τῆς μονολεκτικῆς δηλώσεως τῶν διαθέσεων *φέρω—φέρομαι*· ὡσαύτως διαστέλλει εἰσέτι σαφῶς τρεῖς καὶ τέσσαρας πτώσεις τοῦ ἑνικοῦ καὶ δύο καὶ τρεῖς τοῦ πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ (*καλὸς—καλοῦ—καλὸν*) — *καλὲ—καλοὶ—καλῶν*) — *καλοὺς ὥρα—ὥρας—ὥραν*) — *ὧρες—ὡρῶν—ὧρας* κλπ.). Ὡσαύτως διαστέλλει ἔτι πιστῶς καθόλου τὰ τρία γένη ὅπως ἡ ἀρχαία, ἐλάχιστα σχετικῶς καὶ ταῦτα ὄχι ἄνευ λόγου ἑκάστοτε μεταβαλοῦσα. Ὁμοίως τονίζει μόνον τῶν τριῶν τελευταίων συλλαβῶν μίαν, καθὰ καὶ ἡ ἀρχαία γενικῶς, αἱ δὲ ἐπιγενόμεναι τονικαὶ μεταβολαὶ δὲν εἶναι οὔτε πολλαὶ οὔτε ἀνερμήνευτοι. Διέσωσεν ὁμοίως τὴν ἐξαισίαν τῆς ἀρχαίας γλώσσης δύναμιν τοῦ πλάττειν σύνθετα ὀνόματα καὶ ἐπεξέτεινε μάλιστα τὴν ἀρετὴν ταύτην καὶ εἰς δημιουργίαν συνθέτων ῥημάτων (*καλοτρώγω, δὲν καλυβλέπω*). Οὕτω δὲ ἡ ἐκτενὴς χρῆσις ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς συνθέσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν παραγωγικῶν καταλήξεων *—μος, —μα, —της, —άρις, —ᾶτος, —ούτσικος, —ιμον, —εὰ* κλπ., κατέστησαν τὴν γλῶσσαν ταύτην ἱκανὴν νὰ ἐκφράζῃ πᾶσαν ἐννοίας ἀπόχρωσιν μετὰ σπανίας συντομίας καὶ σαφηνείας. Πόσον διὰ τῶν καταλήξεων τούτων ἀνεπτύχθη καὶ ηὐξήθη ἡ ἐκφραστικὴ δύναμις τῆς γλώσσης, δύναταί τις νὰ ἴδῃ ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὴν χρῆσιν τῆς τελευταίας καταλήξεως *—εά*, δι' ἧς σήμερον δηλοῦνται: α) δένδρα καὶ φυτά, πρὸς τὰ ὁποῖα δηλονότι ἀντιδιαστέλλεται ἀπὸ τοῦ φυτοῦ ὁ καρπός, τὸ ἄνθος, ἡ ῥίζα, τὰ μέρη αὐτοῦ κλπ. (*ῥεβιθεὰ—ῥεβίθι, τριανταφυλλεὰ—τριαντάφυλλον, ῥιζαρεὰ—ῥιζάρι, βρουλλεὰ—βροῦλλο, μαραθεὰ—μάραθο*)· β) πληγαὶ (*ξυλεά, σπαθεά, κατακεφαλεά*)· γ) ὀσμαὶ (*λαδεά, πισσεά, κρασεά*)· δ) φορτία (*καραβεά, βαρκεά*)· ε) μέτρα (*καλαθεά, κοφινεά, φουχτεά*). Ὁμοίως ἀνέπτυξεν ἡ νεωτέρα γλῶσσα καὶ ἕτερον μέλλοντα, τὸν τῆς διαρκείας, ὥστε *θὰ γράφω* ἢ *θέλω γράφει* διαφέρει τοῦ *θὰ γράψω* ἢ *θέλω γράψει*. Εἰς τὰς ἀρετὰς τῆς νεωτέρας λαλουμένης ἑλληνικῆς πρέπει πάντως νὰ καταλεχθῇ καὶ τοῦτο, ὅτι—ὅπως ἡ ἀττικὴ διάλεκτος, ἀποφεύγουσα τὴν ἀλληλεπαλληλίαν τῶν φωνηέντων, συνῄρεσε καὶ συνέστειλε πολυειδῶς τὰς λέξεις—οὕτω καὶ ἡ νεωτέρα διὰ συχνῆς συνιζήσεως, ἐκθλίψεως καὶ ἀφαιρέσεως τῶν λεπτοτέρων φωνηέντων i (=ι, ει, η, υ, οι, υι), e (=ε, αι) ἐξέβαλε κατὰ πολλοὺς τρόπους τούτους τοὺς ἐκ πολλῶν ἄλλων προελθόντας ἰσχνοὺς φθόγγους, τοὺς ἀπειλοῦντας νὰ βλάψουν τὴν εὐφωνίαν τῆς γλώσσης, ἀφῆκε δὲ τοὺς ἀδροτέρους *α, ο, ου*. Ἐντεῦθεν ἡ προφορὰ ἡμῶν ἔχει μὲν μονοτονίαν τινὰ (ἐπειδὴ ἔχει μόνον πέντε φωνήεντα: α, ο, ε, ι, u καὶ ὀλίγας διφθόγγους: *καημός, τάειδα, τόειδα, τοῦειπα, λειμόνι, βόιδι*), ἀλλ' ὅμως δὲν ὑπερισχύει τοὐλάχιστον εἰς αὐτοὺς ὁ ἀσθενέστατος φθόγγος i. Διὰ τῆς συνιζήσεως καὶ ἐξαφανισμοῦ τῶν ἀσθενεστέρων φωνηέντων ἡ ἀττώθη πολὺ καὶ ἡ ἐντὸς λέξεως καὶ μεταξὺ δύο λέξεων χασμωδία....». (*Γ. Χατζιδάκις*).

Νεοελληνικαὶ διάλεκτοι. Τὰ πρῶτα σπέρματα τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων πρέπει νὰ ζητηθοῦν εἰς αὐτὰς τὰς κατὰ τόπους ποικιλίας τῆς ἀττικῆς κοινῆς, ἡ ὁποία—ὡς ὀρθῶς λέγει ὁ Γ. Χατζιδάκις—δὲν ἦτο οὐδ' ἠδύνατο νὰ εἶναι πανταχοῦ «*κατὰ πάντα ὅμοια καὶ ἑνιαία*». Αἱ ποικιλίαι αὗται, ἐννοεῖται, ηὐξήθησαν κατὰ τοὺς κατόπιν χρόνους ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν διαφόρων αἰτίων, καὶ ἰδίως τοῦ ἀττικισμοῦ, τοῦ διανοίξαντος τὸ μέγα γλωσσικὸν χάσμα μεταξὺ τῆς γραφομένης καὶ τῆς ὁμιλουμένης. Ἀλλ' ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, ἡ γοργοτέρα καὶ εὐρυτέρα συγχρόνως ἐξέλιξις καὶ διαμόρφωσις τῶν νέων διαλέκτων μας συνέβη κυρίως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ὁπότε ὁ ὑπὸ τῶν σταυροφόρων διαμελισμὸς τοῦ βυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ ἐξουδετέρωσις τῆς ἑνοποιοῦ ἐπιδράσεως τοῦ κέντρου αὐτοῦ φυσικὸν ἦτο νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν κατὰ τόπους χωριστὴν καὶ ἀνεξάρτητον ἐξέλιξιν τῆς μεσαιωνικῆς ὁμιλουμένης. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι μετὰ δύο—τρεῖς αἰῶνας ἐπῆλθεν ἐκ νέου ἡ πολιτικὴ ἑνότης τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπὸ νέον κατακτητήν: τοὺς Τούρκους· ἀλλ' ἡ φοβερὰ ἀμάθεια καὶ ἀπαιδευσία, ὑπὸ τὴν ὁποίαν διῆγε τὸ δουλεῦον ἔθνος, ἰδίως κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς τουρκοκρατίας, ὁ πλήρης κατ' αὐτοὺς μαρασμὸς τοῦ ἐμπορίου καὶ τοῦ οἰκονομικοῦ ἐν γένει βίου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ ἕνεκα τῆς τουρκικῆς τυραννίας καὶ ληστοκρατίας ἀπονέκρωσις πάσης σχεδὸν ἐπικοινωνίας, ἡ μεγάλη μείωσις τῆς προτέρας πνευματικῆς καὶ ἐκπολιτιστικῆς ἀκτινοβολίας τῆς «Βασιλίδος τῶν πόλεων», ταῦτα καὶ ἄλλα τοιαῦτα ὄχι μόνον δὲν ἠδύναντο ν' ἀναστείλουν τὴν ῥηθεῖσαν χωριστὴν κατὰ τόπους ἐξέλιξιν τῆς γλώσσης καὶ τὴν διαλεκτικὴν διάσπασίν της, ἀλλὰ τοὐναντίον ὑπεβοήθουν καὶ ἔτρεφον αὐτήν. Αἱ ὑπάρχουσαι φωνητικαί, μορφολογικαί, σημασιολογικαί, λεξιλογικαὶ καὶ λοιπαὶ ποικιλίαι βαθμηδὸν ηὐρύνοντο καὶ νέαι καθ' ἑκάστην ἀνεπτύσσοντο, διάφορα δὲ κατὰ τοὺς διαφόρους τόπους ξένα στοιχεῖα — ἰταλικὰ εἰς τὰς νήσους, σλαυϊκὰ καὶ τουρκικὰ κλπ. εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα καὶ ἰδίως εἰς τὰς βορείους ἐπαρχίας της — ἀνεμειγνύοντο εἰς τὸν λεξιλογικὸν θησαυρόν της καὶ ηὔξανον τὴν κατὰ χώρας ἀνομοιομορφίαν τῆς νέας ἑλληνικῆς· οὕτω διεμορφώθησαν αἱ νεοελληνικαὶ διάλεκτοι καὶ ἔλαβον τὸν τύπον, ὑπὸ τὸν ὁποῖον παρουσιάζονται σήμερον ἢ μᾶλλον παρουσιάζοντο κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, πρὸ τῆς ἱδρύσεως νέου πολιτικοῦ καὶ πνευματικοῦ κέντρου τῶν Ἑλλήνων καὶ πρὸ τῆς ἀναπτύξεως τῆς νέας κοινῆς ὁμιλουμένης, ἥτις τείνει εἰς τὸν περιορισμὸν καὶ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν ἐξαφάνισιν τῶν νέων διαλέκτων μας.

Τὰς νεοελληνικὰς διαλέκτους ὁ Συμεὼν Καβάσιλας, γράφων κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα πρὸς τὸν γνωστὸν Γερμανὸν ἑλληνιστὴν Μαρτῖνον Κρούσιον, τὸν συγγραφέα τῆς «Turcograecia», ὑπολογίζει εἰς ὑπερεβδομήκοντα. Πόσον ὁ ὑπολογισμὸς οὗτος εἶναι αὐθαίρετος, μαρτυρεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκόμη καὶ σήμερον—παρ' ὅλην τὴν συντελεσθεῖσαν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας πρόοδον εἰς τὴν ἔρευ-

Digitized by Google

ναν τῆς νέας ἑλληνικῆς καὶ τῶν διαλέκτων αὐτῆς —ἀδυνατοῦμεν νὰ ἐξακριβώσωμεν τὸν ἀριθμόν των, τὰ ὅρια καὶ τὴν γεωγραφικὴν ἔκτασίν των. Τοῦτο μόνον εἶναι βέβαιον, ὅτι τὰ ὅρια τῶν συγχρόνων διαλέκτων μας δὲν συμπίπτουν μὲ τὰ ὅρια τῶν ἀρχαίων καὶ ἑπομένως πρόκειται περὶ ὅλως νέων διαλέκτων, ἀνεξαρτήτων ἀπὸ τὰς ἀρχαίας ἑλληνικάς, περὶ διαλέκτων, αἱ ὁποῖαι—ἐξαιρουμένης τῆς τσακωνικῆς—δὲν ἀποτελοῦν συνέχειαν τῶν διαλέκτων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἀλλὰ διάφορον κατὰ τόπους ἐξέλιξιν τῆς ἀττικῆς κοινῆς. Ἡ ὑπὸ τοῦ Γ. Χατζιδάκι ἐπιστημονικὴ ἀπόδειξις τούτου ὑπῆρξε γόνιμος διὰ τὴν ἔρευναν τῆς νέας ἑλληνικῆς ἢ μᾶλλον ἔθεσεν αὐτὰς τὰς βάσεις καὶ τὰ θεμέλια αὐτῆς. Μολονότι ἀκριβῆ διαίρεσιν τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων μόνον ὁ Γλωσσικὸς Ἄτλας τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος θὰ ἠδύνατο νὰ καταστήσῃ δυνατήν, οὐχ ἧττον διάφοροι ἐρευνηταί, ἡμέτεροι καὶ ξένοι, ἐπεχείρησαν διαφόρους διαιρέσεις, λαβόντες ὡς βάσιν ποικίλα χαρακτηριστικά, συνηθέστερον ἐπουσιώδη, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν αἱ νεοελληνικαὶ διάλεκτοι. Οὕτως ἐπὶ τῇ βάσει μὲν τοῦ κληθέντος «ἀλόγου ἠχηροῦ γ» (irrationaler Spirant): *παρασκευ-γ-ή, δυυλεύ-γ-ω, παιδεύ-γ-ω κλπ.*, διῃρέθησαν αὗται εἰς δύο μεγάλας ὁμάδας: τὴν μετὰ τοῦ ἀλόγου τούτου ἠχηροῦ καὶ τὴν ἄνευ αὐτοῦ. Ὁμοία διαίρεσις ἐστηρίχθη ἐπὶ τοῦ λεγομένου «τσιτακισμοῦ». Ἀλλ' εἶναι φανερὸν ὅτι διαίρεσις ἐπὶ τῇ βάσει τοιούτων ἐπουσιωδῶν σχετικῶς φωνητικῶν φαινομένων εἶναι πολὺ ἐπισφαλὴς καὶ αὐθαίρετος. Ἀφοῦ πλεῖστα τοιαῦτα φαινόμενα χαρακτηρίζουν κατὰ τόπους τὴν νέαν ἑλληνικήν, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ κάμωμεν ἰσαρίθμους διαιρέσεις τῶν διαλέκτων της, ἐκ τῶν ὁποίων καμμία δὲν θὰ εἶχε περισσότερα δικαιώματα νὰ προτιμηθῇ ἀπὸ τὰς ἄλλας. Διὰ τοῦτο ἐπεζητήθη διαίρεσίς τις ἀσφαλεστέρα, τουτέστι στηριζομένη ἐπὶ οὐσιώδους τινὸς διαφορᾶς τῶν νεοελληνικῶν ἰδιωμάτων ἀπ' ἀλλήλων. Καὶ τοιαύτη εἶναι ἡ γενομένη ὑπὸ τοῦ Γ. Χατζιδάκι εἰς *βόρεια* καὶ *νότια* ἰδιώματα. Βάσις τῆς διαιρέσεως ταύτης εἶναι ἡ διάφορος εἰς τὰ ῥηθέντα ἰδιώματα διάθεσις τῶν ἀτόνων Ε, Ο, Ι, ΟΥ. Εἰς τὰ βόρεια δηλονότι νεοελληνικὰ ἰδιώματα τὰ μὲν ἄτονα Ε καὶ Ο ἐξασθενοῦνται εἰς Ι καὶ ΟΥ (παιδεύω —*πιδεύου*, παιδεύομαι —*πιδεύουμι*, λέγω—*λέγου*, ἔλεγα—*ἔλιγα*), τὰ δὲ ὡσαύτως ἄτονα Ι καὶ ΟΥ συνήθως ἀποβάλλονται: (πιστεύω) *πστεύου*, (δουλεύω) *δλεύου*, (πουλάω) *πλάου*—*πλᾷς πλάει*, (φυσῶ) *φσῶ*—*φσᾷς*, (κουνῶ) *κνῶ* ἢ *κνάου*, (ψηλὸ) *ψλός, ψλὰ κλπ.* Πόσον βαθεῖα διαφορὰ προκύπτει ἐκ τούτου εἰς τὰ ῥηθέντα ἰδιώματα, δύναταί τις ν' ἀντιληφθῇ, ὅταν ἀκούσῃ ἕνα αὐτόχθονα Μακεδόνα ἢ Ἠπειρώτην νὰ ὁμιλῇ πρὸς ἕνα Κρητικὸν ἢ Πελοποννήσιον ἢ ὅταν ἀναγνώσῃ ἓν οἱονδήποτε λαογραφικὸν κείμενον γεγραμμένον εἰς βόρειόν τι ἰδίωμα καὶ συγχρόνως εἴς τι ἐκ τῶν νοτίων ἰδιωμάτων. Καὶ δὲν εἶναι μόνον αἱ μεγάλαι μεταβολαὶ τῶν ἀτόνων φωνηέντων, αἱ ὁποῖαι προσδίδουν εἰς τὰ βόρεια ἰδιώματα τὸν ἰδιορρυθμότατον χαρακτῆρά των, ἀλλὰ καὶ αἱ πολλαὶ καὶ ποικίλαι ἀλλοιώσεις καὶ ἁπλοποιήσεις τῶν συμφωνικῶν συμπλεγμάτων, αἱ ὁποῖαι ὀφείλονται εἰς τὴν συχνήν, ὡς εἴπομεν, ἀποβολὴν τῶν ἀτόνων Ι καὶ ΟΥ: τὸ *χτυπῶ* λ. χ. εἰς τὰ βόρεια ἰδιώματα προφέρεται *χτπῶ* καὶ *χπῶ* καὶ ὁ παθητικὸς ἀόριστος (χτυπήθηκα) *χτπήθκα* καὶ *χπήθκα*, τὸ *δέχτηκα* λέγεται *δέγκα*, τὸ *βουκένρι* μετεβλήθη διὰ τὸν ἴδιον λόγον εἰς *φκέντρ* ἢ *θκέντρ'* καὶ τὸ ἐπίθετον *χρυσὸς* εἰς *χσὸς* ἢ *ξὸς* καὶ τὸ χρυσάφι εἰς *χσάφ'* ἢ *ξάφ'* κατὰ τόπους. Ὁμοίως ὁ *βουκόλος* εἰς (βκόλους) *φκόλους* καὶ τὸ ῥῆμα *ἑρμηνεύω* (νὰ ἑρμηνεύσω —νά 'ρμηνεύσω —ν' ἀρμηνεύσω —ν' ἀρμνεύσω) ἀρμνεύω —*ἀρνεύου*, ἡ δὲ ὑποτακτικὴ τοῦ ἐνεργητικοῦ ἀορίστου: νὰ *χτυπήσῃς*, νὰ *σβήσῃς*, νὰ *φυσήσῃς* εἰς: νὰ *χπῆς*, νὰ *σβῆς*, νὰ *φσῆς* κλπ. Ὁμοίως δυσδιάγνωστοι ἔγιναν οἱ ἀόριστοι *ἀμπότσα, ἀκλούτσα, μάτσα* εἰς τὸν Τύρναβον τῆς Θεσσαλίας καὶ τὸν Βελβεντὸν τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας (ἀντὶ τῶν *ἐμπόδισα, ἀκολούθησα*, (ἐ)*μάθησα*), τὸ *σφλιζου* (ἀντὶ *σουβλίζω*) εἰς τὴν Αἰτωλίαν κ.ἄ., τὸ *ἔσλιν* (ἀντὶ *ἔστειλεν*) εἰς τὴν Σιάτισταν, τὸ *πέφ'* (ἀντὶ *πέφτει*) εἰς τὰς Σαράντα Ἐκκλησίας, ἡ ἑνικὴ αἰτιατικὴ *'γ κόρ'* (ἀντί: *τὴν κόρη*), *τ' λόχ' σ'* (ἀντί: τοῦ *λόγου σου*) κλπ.

Εἰς τὰ νότια ὅμως ἰδιώματα τὰ ῥηθέντα φωνήεντα μένουν ἀπαθῆ καὶ ἀμετάβλητα, ὅπως προφέρονται καὶ εἰς τὴν νῦν ὁμιλουμένην.

Τὰ ὅρια τῶν ἀνωτέρω διαλεκτικῶν ὁμάδων δὲν εἶναι ἀκόμη εὔκολον νὰ χαραχθοῦν, καὶ τοῦτο διὰ δύο κυρίους λόγους: Πρῶτον, διότι ἕνεκα τῶν πολλῶν μεταναστεύσεων καὶ ἐποικήσεων καὶ ἀναμείξεων τῶν πληθυσμῶν τῶν διαφόρων χωρῶν καὶ νήσων ἰδίως κατὰ τοὺς δεινοὺς καὶ ταραχώδεις χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, συνέβησαν ἀναμείξεις καὶ τῶν διαφόρων ἰδιωμάτων (εἰς τὴν Εὔβοιαν λ. χ. καὶ εἰς τὴν Ἄνδρον ἄλλα μὲν ἰδιώματα ἀνήκουν εἰς τὴν βόρειον, ἄλλα ὅμως εἰς τὴν νότιον ὁμάδα)· τὸ πρᾶγμα τοῦτο σήμερον, μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Ἀνατολικῆς Θρᾴκης προσφύγων εἰς τὸ ἑλληνικὸν κράτος, παρατηρεῖται, ὡς εἶναι φυσικόν, εἰς μεγαλύτερον βαθμόν. Δεύτερον δέ, διότι ἐκ τῶν νεοελληνικῶν ἰδιωμάτων ἄλλα μὲν εἶναι ἀτελῶς ἠρευνημένα, ἄλλα δὲ—καὶ μάλιστα τὰ περισσότερα—ἐντελῶς ἀκόμη ἀμελέτητα. Μόνον μεθοδικὴ καὶ συστηματικὴ ἔρευνα τῶν νεοελληνικῶν ἰδιωμάτων—καὶ τοιαύτην μόνον ὁ Γλωσσικὸς Ἄτλας τῆς Ἑλλάδος θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιτρέψῃ—θὰ καθίστα δυνατὴν τὴν χάραξιν ἀκριβῶν ὁρίων μεταξὺ τῶν βορείων καὶ τῶν νοτίων ἰδιωμάτων. Διὰ τοῦτο ἐπὶ τοῦ παρόντος πᾶσα γεωγραφικὴ διάκρισις τῶν ῥηθέντων ἰδιωμάτων θὰ εἶναι κατ' ἀνάγκην ἀτελὴς καὶ κατὰ προσέγγισιν. Κατὰ τὸν Γ. Χατζιδάκιν τὰ ὅρια τούτων εἶναι εἰς τὴν 38° περίπου βορείου πλάτους, οὕτω δὲ εἰς μὲν τὰ νότια ἰδιώματα ἀνήκουν τὰ τῆς Πελοποννήσου, Κυκλάδων, Ἰονίων νήσων, Κρήτης Χίου, Δωδεκανήσου, Κύπρου κλπ., εἰς δὲ τὰ βόρεια ἀνήκουν τὰ ἰδιώματα τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, Θεσσαλίας, Ἠπείρου (ἐκτὸς τῆς Χιμάρας καί τινων ἄλλων περιφερειῶν), Μακεδονίας, Θρᾴκης, βορείων Σποράδων, βορείου Εὐβοίας, Λήμνου, Ἴμβρου, Θάσου, Σαμοθρᾴκης, Λέσβου, Σάμου κλπ. Πρέπει ὅμως νὰ προστεθῇ ὅτι διάφορα ἰδιώματα—ὅπως λ. χ. τὸ τῆς βορείως τῆς Κονίτσης (τῆς Ἠπείρου) κειμένης κωμοπόλεως Βουρμπιάνης καὶ τῶν περιχώρων—ἀποτελοῦν διάμεσον βαθμίδα μεταξὺ τῶν ῥηθέντων μεγάλων διαλεκτικῶν ὁμάδων, καθ' ὅσον παρουσιάζουν μόνον τὸ ἓν ἐκ τῶν μνημονευθέντων δύο κυριωτάτων χαρακτηριστικῶν τῶν βορείων ἰδιωμάτων, τουτέστιν ἢ μόνον τὴν ἐξασθένωσιν τῶν ἀτόνων Ο καὶ Ε εἰς ΟΥ καὶ Ι ἢ μόνον τὴν ἀποβολὴν τῶν ὡσαύτως ἀτόνων Ι καὶ ΟΥ. Ταῦτα ἐκλήθησαν *ἡμιβόρεια*. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τὸ αἴτιον τῆς ῥηθείσης ἐξασθενώσεως καὶ ἀποβολῆς τῶν ἀτόνων φωνηέντων εἰς τὰ βόρεια ἰδιώματα, δὲν ἐπικρατεῖ ὁμοφωνία μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν. Ὁ μὲν Γ. Χατζιδάκις ἀποδίδει τὰς λεχθείσας φωνητικὰς ἀλλοιώσεις τῶν βορείων ἰδιωμάτων εἰς τὴν φύσιν τοῦ τονισμοῦ των, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζει ὡς δυναμικὸν ἢ ἐντατικόν, ἄλλοι ὅμως, ὡς ὁ Pernot καὶ ὁ Meillet, εἰς τὸν διάφορον χρόνον τῶν τονιζομένων συλλαβῶν. Εἰς ἐξακρίβωσιν τοῦ πράγματος θὰ ἠδύνατο πιθανῶς νὰ ὁδηγήσῃ ἡ πειραματικὴ φωνητική, ἥτις θεωρεῖται σήμερον ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευναν γλωσσῶν ὁμιλουμένων καὶ τῶν διαλέκτων αὐτῶν. Πλὴν τῶν ῥηθέντων θεμελιωδῶν γνωρισμάτων, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὅλα τὰ βόρεια ἰδιώματα, ὑπάρχουν καὶ ἄλλα γνωρίσματα τοπικῶς μᾶλλον περιωρισμένα καὶ ἐπιχωριάζοντα εἰς μικροτέραν ἔκτασιν. Ἐκ τούτων—ἕνεκα τοῦ περιωρισμένου χώρου τῆς παρούσης περιγραφῆς—θ' ἀναφέρω ὀλίγα μόνον, τὰ ἰδιορρυθμότερα:

Εἴς τινα μέρη τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας (ἰδίως εἰς τὸν Τύρναβον, τὸν Βελβεντόν, τὴν Κοζάνην κλπ.), εἴς τινα μέρη τῆς Θρᾴκης, εἰς τὴν Λέσβον κ. ἄ. ἀντὶ τοῦ ἄρθρου Ὁ λέγεται ὁ τύπος τοῦ θηλυκοῦ Ἡ (καὶ ἡj πρὸ φωνήεντος): *ἡ* φίλους καὶ *jή* φίλους κατὰ τόπους, ἡ πατέρας, *ἡj* ἄνθρωπους κλπ. (εἰς τὴν Κοζάνην μόνον μετὰ κυρίων ὀνομάτων λέγεται τὸ ἄρθρον Ἡ ἀντὶ τοῦ Ὁ: *ἡ* Κώστας, *ἡ* Νικόλας, ἀλλ' *οὑ* φίλους, *οὑ* κόσμους). Ἀκόμη ἰδιορρυθμότερος καὶ δυσερμήνευτος εἶναι ὁ ἀρθρικὸς τύπος *ἑ* (=ὁ), τὸν ὁποῖον μεταχειρίζονται οἱ κάτοικοι τῆς Πανόρμου, τῆς Ἀρτάκης, ἔτι δὲ οἱ τοῦ Καστελλορρίζου (ἢ Μεγίστης): *ἑ* κόσμος, καὶ πληθυντικῶς: *ἑ* κόρφοι.

Οἱ Σαρακατσαναῖοι νομάδες καὶ οἱ κάτοικοι διαφόρων μερῶν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος προφέρουν ἀνοικτότερον τὸ Ε ἤτοι ὡς ä πρὸ τῶν ἀνοικτοτέρων φωνηέντων Α, Ο (=ο, ω) καὶ τοῦ ΟΥ: *φäρου, φäρουμ, φäρουν—θäλου, θäλουμι, θäλουν* (=φέρω, φέρομεν, φέρουν—θέλω, θέλομεν, θέλουν), ἀλλὰ *φέρς, φερ', φέριτι* (=φέρεις, φέρει, φέρετε) κλπ. Ἡ προφορὰ αὕτη κάμνει τὴν ἐντύπωσιν διχασμοῦ τοῦ Ε εἰς ΙΕ (*φιέρου, θιέλου* κλπ., ὅπως λέγεται καὶ γράφεται ἐπὶ τὸ σκωπτικώτερον), ἀλλὰ ἡ ἀντίληψις αὕτη εἶναι ἐσφαλμένη, ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ μελετητὴς τῶν ἰδιωμάτων τῶν Σαρακατσαναίων Δανὸς φιλόλογος Carsten Höeg.

Ἀπὸ τὰ ἰδιορρυθμότερα φωνητικὰ φαινόμενα τῆς νέας ἑλληνικῆς εἶναι καὶ ἡ συχνὴ ἀποβολὴ τοῦ Ρ εἰς τὴν Σαμοθρᾴκην, ἥτις ἀποβολὴ ἐπιφέρει διαφόρους τονικὰς καὶ φωνητικὰς μεταβολάς, καθιστῶσας ἐνίοτε τὰς λέξεις καὶ τοὺς τύπους ἐντελῶς ἀγνωρίστους: *κάαβ* (καράβι), *ἄαζου* (ἀράζω), *ἀάφτς* (ῥάπτης), *ἀαρκὰ* (ῥαφτικα), *gbάους* (κουμπάρος), *νιουτὸ καachì* (νερωτὸ κρασὶ) κλπ. Ἐπίσης ἡ τροπὴ εἴς τινα μέρη τῆς Λέσβου (Πλωμάρι, Ἐρεσόν, Τσουκαλοχῶρι) τοῦ Τ πρὸ τοῦ i (=ι, η, υ, ει, οι, υι, ῃ) εἰς Κ: *κοῖχους, μύκ(η), κυρί, πουκῆρ', /αρκύ, χκίζου, χκύπσα* (=τοῖχος, μύτη, τυρί, ποτῆρι, χαρτί, χτίζω, χτύπησα) κλπ. Εἰς τὰ ἰδιώματα ταῦτα τῆς Λέσβου καὶ τὸ ἠχηρὸν nd (ντ) τρέπεται εἰς τὸ ὡσαύτως ἠχηρὸν ng (γγ, γκ: *ἀγκιλαλῶ, γκύνουμι, δογκ(ι), καγκήλα, μαγκῆλ'* κλπ. (=ἀντιλαλῶ, ντύνομαι, δόντι, καντήλα, μαντῆλι). Τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα *καππακισμός*, ἀπαντᾷ δὲ καὶ εἰς τὴν Τσακωνιάν.

Πολλαὶ καὶ τοπικῶς περιωρισμέναι ἰδιορρυθμίαι ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὴν κλίσιν, ὅπως λ. χ. ἡ γενικὴ πληθυντικὴ εἰς *—οῦνις* τῶν εἰς —ι οὐδετέρων ὀνομάτων καὶ τῶν κατ' αὐτὰ κλινομένων, ἥτις ἀπαντᾷ εἰς τὴν Σάμον, εἰς τὴν Σκόπελον καὶ εἰς τὴν Β. Εὔβοιαν: *ἀστεριοῦνις, πιδιοῦνις, χουματιοῦνις κλπ.* (=ἀστεριῶν, παιδιῶν, χωμάτων), ὁ τύπος τοῦ ἐνεργητικοῦ παρατατικοῦ τῶν συνῃρημένων ῥημάτων: *ρώτουμ* καὶ *ρώτγουμ, φίλουμ κλπ.* (=ρωτοῦσα, φιλοῦσα) καὶ ὁ παθητικὸς παρατατικὸς *ρουτειώμ* ἢ *ρουκειώμ, ρουτγιώμdαν* καὶ *ρουτγέμdαν*, οἱ ὁποῖοι εὐχρηστοῦν εἰς τὴν Μυτιλήνην, τὸ Πλωμάρι κ. ἄ. τῆς Λέσβου, εἰς δὲ τὴν σύνταξιν ἡ αἰτιατικὴ τοῦ ἐμμέσου ἀντικειμένου: *μὶ δίν', μὶ λέει πὼς κλπ.* (=μὲ δίνει, μὲ λέγει ὅτι κλπ., ἀντὶ τοῦ κοιν. *μοῦ δίνει, μοῦ λέει πὼς κλπ.*), ἡ ὁποία ἐπιχωριάζει ἰδίως εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ Θρᾴκην καὶ ἡ ὁποία, ὡς εἴδομεν, παρεδόθη ἐκ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς.

Εἰς τὴν νότιον διαλεκτικὴν ὁμάδα διακρίνονται: 1) Τὰ ἰδιώματα τῆς Αἰγίνης, Μεγάρων, Κύμης τῆς Εὐβοίας καὶ τὸ παλαιότερον ἰδίωμα τῶν Ἀθηνῶν (πρὸ τῆς μεταφορᾶς εἰς αὐτὰς τῆς πρωτευούσης τοῦ κράτους), τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἰδιαιτέραν διαλεκτικὴν ἑνότητα ἐν τῷ κύκλῳ τῆς ῥηθείσης ὁμάδος καὶ τῶν ὁποίων τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ εἶναι ἡ ἀρχαϊκωτέρα προφορὰ τοῦ Υ (καὶ τοῦ ἀρχικοῦ Υ καὶ τοῦ προελθόντος ἐκ τῆς διφθόγγου ΟΙ) ὡς ου καὶ ιου: *ἄχιουρο* (ἄχυρο), *σούρνω, σούρτης*=σύρω, σύρτης, *συυρτάρι*=συρτάρι, *σουτσέα*=συκέα, *τροῦπα*=τρῦπα, *τρουπώνω, γεροσερό, φούργανα*=φρύγανα, *τσιουλῶ* (=κυλῶ, κυλίω), *σισιούλος* (σκύλος), *χιούνω* (χύνω) κλπ., *τσιούτη* (κοίτη), *στσιουνὶ* (σκοινί, σχοινί), *τσιουλιὰ* (κοιλιά), ἡ ἀσυνίζητος προφορὰ τῶν συμπλεγμάτων: —ία, —*ία*, —*έος* (ἢ —*αῖος*), —*ίος*: *ἀλλαξέα, ἀχλαδέα, κοπρέα, λαδέα* (κοιν. ἀλλαξιά, ἀχλαδιά, λαδιὰ κλτ.), *λεμονέα, πορτοκαλέα, χαψέα, γειτονία, ἐρημία, κλεψία, κακομοιρία, λευτερία, μοναξία, μερία* (κοιν. ἡ μεριά), *ξεστερία* (κοιν. ξαστεριά), *συυγνεφία* (συννεφιά), ἡ *σουπία* (σηπία, κοιν. σουπιά), *φωτία*, τὸ *ἀτζεῖο* (ἀγγεῖο), *καμπαναρεῖο, βαρέος, μακρέος, παχέος, πλατέος*, ἀντὶ τῶν κοινῶν *βαρύς, μακρύς, παχύς, πλατὺς κλπ.* 2) Τὰ ἰδιώματα τῆς Μάνης, διακρινόμενα διὰ τὴν ὁμοίαν πρὸς τὰ προηγούμενα ἰδιώματα προφορὰν τοῦ Υ ὡς ου καὶ ιου καὶ τὸ ἀσυνίζητον, τὴν ἐπένθεσιν τοῦ ἡμιφώνου ι (ἡ *ποιδά*, ἡ *μεϊρά*, ἀντὶ ἡ *ποδιά*, ἡ *μεριά*), τὴν συχνὴν ἀποσιώπησιν τοῦ Δ μεταξὺ φωνηέντων καὶ τὴν συγχώνευσιν τούτων εἰς ἕν, ἂν εἶναι τὰ αὐτά: (τὸ δαχτυλίδι) τὸ δαχτυλίι—*δαχτυλί*, τὸ (κουνούπίδι) *κυυνουπί*, τὸ (κρομμύδι) *κρομμύ*, τὸ (καρύδι) *καρύ*, τὴν —ἄγνωστον ἀκόμη ὑπὸ ποίους ὅρους— τροπὴν τοῦ Σ εἰς ἠχηρὸν Ζ: *πίζου*=πίσω, ἡ *βάρκα ζου*=ἡ βάρκα σου, *ζ' ἀγαποῦ*=σ' ἀγαπῶ. 3) Τὰ κρητικὰ ἰδιώματα, διακρινόμενα διὰ τὴν τροπὴν τοῦ —*τια*—, —*τιο*—, —*τιου* εἰς —*θια*—, —*θιο*—, —*θιου*—: *τ' ἀμμάθια—τῶν ἀμμαθιῶ, τ' αὐθιὰ* (αὐτιά), *τέθοιος*, τέτοιος, *τέθοια*, τοῦ *κομμαθιοῦ*, ἡ *φωθιά*, τὰ *σκαθια κλπ.* (ὁμοία τροπὴ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ ἰδίωμα τοῦ ἀτυχοῦς Μελενίκου, εἰς τὸ ὁποῖον πιθανῶς μετῴκησαν ἄποικοι ἐκ Κρήτης κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους), ἡ τροπὴ τοῦ —*σια*—, —*σιο*—, —*σιου*— εἰς —*σα*—, —*σο*—, —*σου*—: *ἄξος*—*ἄξα* (ἄξιος, ἄξια), τὰ *κεράσα* (—σια), *τ' ἀνίψα* (ἀνίψια), *σοῦνται τὰ δέντρα*=σειοῦνται, τῶν —*ρια*—, —*ριο*—, —*ριου*— εἰς —*ρα*—, —*ρο*—, —*ρου*—: ἡ *μεράρ*=μεριά, μιὰ *δεκαρὰ*=δεκαριὰ κλπ. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ μὲν πρώτη ἐκ τῶν φωνητικῶν τούτων ἰδιορρυθμιῶν εἶναι παγκρητική, ἡ δευτέρα ὅμως καὶ ἡ τρίτη ἰδιάζουν εἰς τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην ἀπὸ τῆς περιφερείας Ἡρακλείου μέχρι τῆς ἀνατολικῆς ἄκρας τῆς μεγαλονήσου. 4) Τὰ δωδεκανησιακὰ καὶ τὰ κυπριακά, τὰ ἰδιορρυθμότερα καὶ ἀρχαϊκώτερα ἐκ τῶν νοτίων ἰδιωμάτων, διακρινόμενα διὰ τὴν εὐκρινῆ προφορὰν τῶν διπλῶν συμφώνων (*ἄλλος, βάλλω*, τὰ *κάλλη*, στέλλω, ζώννω, στρώννω, καθ' ἃ καὶ ὀμόννω=ὀμόνω, ὄμνυμι), *ὀφίννω, πίννω*, τὸ *ἀππάριν*=ἱππάριν, *καμμῶ*=καμμύω κλπ.). Εἰς τὴν Ἀστυπάλαιαν καὶ εἴς τινα χωρία τῆς Καρπάθου τὸ διπλοῦν —λλ— ἐξειλίχθη εἰς —λτ—: *ἄλτος, πολτὰ κλπ.*=ἄλλος, πολλά. Πλὴν τούτου, τὰ ῥηθέντα ἰδιώματα διακρίνονται διὰ τὴν διάσωσιν τοῦ τελικοῦ —ν τῶν ὀνομάτων τὸ μαλλίν, τὸ τραπέζιν, τὸ τυρίν, τὸ μῆλον, τὸ ξύλον, κατὰ ταῦτα δὲ προσέλαβον τελικὸν —ν καὶ τὰ εἰς —α οὐδέτερα ὀνόματα, δι' ὃ λέγονται καί: τὸ γάλαν, τὸ γράμμαν, τὸ ὄνομαν κλπ. (ὅπως φέρονται ἤδη ἀπὸ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων), διὰ τὸν τσιτακισμόν, ἤτοι τὴν τροπὴν τοῦ οὐρανικοῦ Κ (πρὸ τῶν φωνηέντων e καὶ i=ε, αι, ι, η, υ, ει, οι κλπ.) εἰς τσ ἢ tch κατὰ τόπους: *τσεφάλιν* ἢ *tchεφάλιν*, ὁ *τσαιρὸς* ἢ *tchαιρὸς*, διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ —γ— μεταξὺ τῆς διφθόγγου ΕΥ καὶ φωνήεντος: *παρασκευ—γή, δουλεύ—γ—ω, παιδεύ—γω* (ἢ *παιδεύ—κ—ω* κλ. εἰς τὴν Κύπρον), διὰ τὴν ἀποβολὴν καὶ ἐναλλαγὴν τῶν μέσων Β, Γ, Δ μεταξὺ φωνηέντων (*ἀερφός*, τὸ *σιερο'*, τὸ *πλεῖα*, τὸ *βράῦ*, *φοοῦμαι*, *στραὸς κλπ*=ἀδερφός, σίδερο, τραγουδῶ, εἶδα, τὸ βράδυ, φοβοῦμαι, στραβός, ὁ *όσκός*, ὁ *ἀσιλιᾶς*=ὁ βοσκός, ὁ βασιλιᾶς, *δαφτίζω*, *ἀδλὴ*=βαφτίζω, αὐλή, *ἀδγὴ*=αὐγή, *ὀβρίζω*=ἀγοράζω, *παρηβορῶ*=παρηγορῶ, *ὀβαθό*=ἀγαθό, *βακρύζω*=δακρύζω, *βαιλίζω*=δαιλίζω, *βόντιν*=δόντι καὶ *βοντάγρα*=ὁδοντάγρα καὶ

Digitized by Google

τιν=ὡσαύτως: δόντι), διὰ τὴν ἀρχαϊκωτέραν εἰς πολλὰ κλίσιν των καὶ διὰ τὸ ὡσαύτως ἀρχαϊκώτερον λεξιλόγιόν των.

Ἐντελῶς χωριστὴν θέσιν μεταξὺ τῶν νεοελληνικῶν ἰδιωμάτων κατέχουν τὰ *ποντικά*, τὰ *καππαδοκικά*, τὰ *νοτιοϊταλικὰ* (ἐν Ἀπουλίᾳ καὶ Καλαβρίᾳ), ἰδίως ὅμως ἡ *τσακωνικὴ* διάλεκτος. Καὶ τὰ μὲν ποντικά, καππαδοκικὰ καὶ νοτιοϊταλικὰ ἰδιώματα, ἀποχωρισθέντα ἐνωρίς, διὰ γεωγραφικοὺς καὶ ἱστορικοὺς λόγους ἀπὸ τὰ λοιπὰ νεοελληνικὰ ἰδιώματα καὶ λαβόντα ὅλως χωριστὴν καὶ ἀνεξάρτητον ἐξέλιξιν, ἀναμειχθέντα δὲ εἰς μέγιστον βαθμὸν μὲ ξένα γλωσσικὰ στοιχεῖα (τουρκικὰ τὰ πρῶτα, ἰταλικὰ δὲ τὰ τῆς Ἀπουλίας καὶ Καλαβρίας), ἀποτελοῦν τὰ κατ' ἐξοχὴν μεικτὰ καὶ διὰ τοῦτο ἰδιορρυθμότατα ἰδιώματα, ἡ δὲ τσακωνικὴ εἶναι ἡ μόνη νεοελληνικὴ διάλεκτος, ἡ ὁποία ἀνάγεται οὐχὶ εἰς τὴν ἀττικὴν-κοινήν, ὅπως ὅλαι αἱ ἄλλαι νεοελληνικαὶ διάλεκτοι, ἀλλ' εἰς τὴν λακωνικὴν διάλεκτον, ὑποστᾶσα δὲ ἐκτὸς τούτου βαθυτάτας μεταβολὰς διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἀποτελεῖ τὴν ἀρχαϊκωτέραν καὶ συγχρόνως τὴν περισσότερον ἠλλοιωμένην ἑλληνικὴν διάλεκτον, ἥτις διὰ τοῦτο φαίνεται ἐντελῶς ἀκατάληπτος ὑπὸ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων.

Τῆς ποντικῆς, ἡ ὁποία εἰς πολλὰ ὁμοιάζει μὲ τὴν καππαδοκικήν, χαρακτηριστικώτατα γνωρίσματα εἶναι: ἡ ἀρχαϊκωτέρα προφορὰ τοῦ Η ὡς Ε (ὁ *ἀργάτες*, ὁ *πολίτες*, ὁ *ψεύτες*=ἐργάτης, πολίτης, ψεύτης, *ἀδελφότε*, (ἡ) *ὀλοτε*=ἀδελφότης, ὁλότης, *ὠμοπλάτε*, *ἐκεινε*=ἐκείνη, *ἀνόετος*, *ἀμέτρετος*=ἀνόητος, ἀμέτρητος, *ἐγάπεσα*, *ἐρώτεσα*, *ἐτιμέθα*=ἠγάπησα, ἠρώτησα, ἐτιμήθην κλπ.), ἡ πληθυντικὴ αἰτιατικὴ εἰς *—ας* (*αὐλάς*, *ἡμέρας*, *ἰτέας*, *μῆνας*, *γυναῖκας*), τὸ ἀσυνίζητον (ἡ *καταφρονία*, ἡ *λαλία*, ἡ *μετανοία*, ἡ *παρακαλια* ἢ *παρακαλεσία*, ὁ *βεξίος*=τὸ βήξιμο, ὁ *κλεψίος*=κοιν. ἡ κλεψιά, ὁ *ματοπονίος*=ματόπονος, ὁ *πλεξίος*, ὁ *πλυσίος*=τὸ πλύσιμο, ὁ *τρεξίος*=τὸ τρέξιμο, ὁ *τσιλαρίος*=ἡ διάρροια, ὁ *σκολείος*=τὸ σχολειό, ὁ *πλυσιαρείος*=τὸ πλυσιαρειό, ὁ *τραπεζαρίος*=ἡ τραπεζαρία), ἡ διάσωσις τοῦ τελικοῦ —ν (τὸ *ἄλογον*, τὸ *ξύλον*, τὸ *βοῦδιν*, τὸ *ἐγγόνιν*, τὸ *παιδίν*, καθ' ἃ καὶ τὸ *γάλαν*, τὸ *γράμμαν*, τὸ *πεῖσμαν*, ὅπως ἐν Κύπρῳ κ. ἀ.), τὰ τριγενῆ καὶ δικατάληκτα ἐπίθετα εἰς *—ος*, *—ος*, *—ον* (ὁ *ἄδολος* —ἡ *ἄδολος* —τὸ *ἄδολον*, ὁ *ἄνιφτος* —ἡ *ἄνιφτος*, ὁ *ἀόμματος*—ἡ *ἀόμματος*, ὁ *μονόφθαλμος*—ἡ *μονόφθαλμος*, ἀντὶ τῶν κοινῶν ἡ *ἄνιπτη*, ἡ *ἀόμματη* κ. π., αἱ κτητικαὶ ἀντωνυμίαι: *τ' ἐμόν*, *τ' ἐσόν*, *τ' ἐμέτερον*, *τ' ἐσέτερον*, τὰ εἰς *—οῦμαι* ῥήματα *ἀπλοῦμαι*, *πλεροῦμαι*=πληροῦμαι, *φανεροῦμαι*, *χρυσοῦμαι*, ἀντὶ τῶν κοινῶν εἰς *—ώνομαι*) τῶν ὁποίων καὶ ἡ προστακτικὴ τοῦ ἀορίστου λέγεται ἐπὶ τὸ ἀρχαϊκώτερον εἰς *—οῦ*: *φανεροῦ*, *φορτοῦ σκοτοῦ*=κοιν. φανερώσου, φορτώσου κλπ., ἡ προστακτικὴ τοῦ ἐνεργητικοῦ ἀορίστου εἰς *—σον*: *βλάψον*, *κρίξον*, *ποίσον*=κοιν. βλάψε κλπ., ὁ παθητικὸς ἀόριστος εἰς *—(θ)α*: *ἐγεννέθα—ἐγεννέθες—ἐγεννέθεν*=ἐγεννήθην—ης—η, *ἐλλάγα—ἐλλαγες—ἐλλάγεν*=ἠλλάγην—ἠλλάγης—ἠλλάγη καὶ ἡ προστακτικὴ τοῦ αὐτοῦ χρόνου εἰς *—θετε* (=—θητι): *τιμέθετε*, *φοβέθετε*=τιμήθητι, φοβήθητι, ἡ διάσωσις —ἂν καὶ ἐν περιωρισμένῳ βαθμῷ—τοῦ ἐνεργητικοῦ καὶ παθητικοῦ ἀπαρεμφάτου: *πρὶν κοιμεθῆναι με*=πρὶν κοιμηθῶ, τὸ εἰς πολλὰ ἀρχαϊκώτερον λεξιλόγιον (*ἄναλος*=ἀνάλατος, *ἀλίζω*=ἅλατι ζω, *ἀσινὸς*=ἰσινής, ἀβλαβής, *ἴς*=ἰός, σκωρία, τὸ *ἰχῶριν*=ἰχώρι(ο)ν, τὸ *στέας*=στέαρ, *χαλεπὸς*=πενιχρός, ῥακένδυτος, *αἰγμάλωτος* (αἰχμάλωτος)=δυστυχής, κακόμοιρος), αἱ ποικίλαι καὶ ἰδιορρυθμόταται μεταβολαὶ εἰς τὴν κλίσιν: *ὁ κόσμον—τὶ κόσμονος*=ὁ κόσμος—τοῦ κόσμου, *ὁ ψύλλον—τὶ ψύλλονος*=ὁ ψύλλος—τοῦ ψύλλου καὶ γενικὴ πληθυντικὴ *τὶ κοσμίων*, *τὶ ψυλλίων*=τῶν κόσμων, τῶν ψύλλων, ἡ αἰτιατικὴ πληθυντικὴ τῶν πρωτοκλίτων ὀνομάτων καί τινων δευτεροκλίτων εἰς *—άντας*: (ἡ ἐντροπή—) *τὰ ἐντροπάντας*, (ἡ προκοπή—) *τὰ προκοπάντας*, (ἡ χολή—) *τὰ χολάντας*, (ὁ χορός—) *τὰ χορόντας*, καὶ ἡ πληθυντικὴ ὀνομαστικὴ εἰς *—άντοι*: οἱ *βασιλιάντοι*, οἱ *δεσποτάντοι*, ἡ χρῆσις τοῦ οὐδετέρου ἐπιθέτων καὶ ἀντωνυμιῶν μετ' οὐσιαστικῶν ἀρσενικοῦ καὶ θηλυκοῦ γένους (*πλούσια πολιτεῖες*, *τ' ἀφωρεσμένον ἡ γενεά*=ἡ ἀφωρισμένη γενεά, *τὸ σὸν ὁ λόγος*, *τ' ἐμὸν ἡ μάννα*=ὁ σὸς λόγος, ἡ ἐμὴ μάννα κλπ.), τὰ θηλυκὰ εἰς *—εσσα* καὶ *—ισσα* (ἄγριος—*ἀγριέσσα*, ὑψηλος—*ὑψηλέσσα*, ἄσχημος—*ἀσκημέσσα*, παλαιὸς—*παλαίισσα*, φίλος—*φίλισσα*, ὀλίγος—*ὀλίγισσα*, χτυπημένος—*χτυπημένισσα*), ἡ ἀπώλεια τῆς ὑποτακτικῆς τοῦ ἀορίστου καὶ ἀντικατάστασις αὐτῆς διὰ τῆς ὑποτακτικῆς τοῦ ἐνεστῶτος: «*ἐσίμωσαν νὰ τρώγνε*»=ἐσίμωσαν (ἐπλησίασαν) νὰ φάνε. Ἰδιορρυθμία ἀξιοσημείωτος τῆς ποντικῆς φωνητικῆς εἶναι καὶ οἱ ἐκ τῆς συνιζήσεως τῶν συμπλεγμάτων —ια— καὶ —ιο— (—ιω—) προελθόντες φθόγγοι ä καὶ ö: *δäβαίνω* (διαβαίνω), *δäβάζω* (διαβάζω), *παλöν* (παλαιὸν—παλιόν), *σπηλöν* (σπήλαιον—σπήλιον) κλπ., ἐκ δὲ τῶν ὀλίγων ἰωνικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα διέσωσεν ἡ ποντικὴ διάλεκτος, εἶναι τὸ ἀρνητικὸν *οὐκι* ἢ *'κὶ* κατὰ τόπους ἀντὶ τοῦ κοινοῦ *δέν*.

Τὰ νοτιοϊταλικὰ ἰδιώματα τῶν ὑπολειπομένων ὀλίγων—σχετικῶς πρὸς τὸν προηγούμενον ἀριθμόν των—ἑλληνοφώνων τῆς Καλαβρίας (ἰδίως τῆς κωμοπόλεως Μπόβας) καὶ τῆς Ἀπουλίας (ἰδίως τῆς παρὰ τὸ Otranto—τὸν ἀρχαῖον Ὑδροῦντα—κειμένης κωμοπόλεως Καλημέρας) διακρίνονται ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τὰ ἀρχαϊκώτερα γλωσσικὰ στοιχεῖά των (ἡ *αἶγα*, τὸ *στέο*=ὀστέον—ὀστοῦν, *λεκάτη*=ἠλακάτη, *μόννω*=ὀμόνω, ὄμνυμι — τὰ ἀσυνίζητα: ἡ *γειτονία*, ἡ *ὑγεία*, ἡ *ἀγραπιδέα*, ἡ *(ὑ)βρισία*, ἡ *ἀγκαλια*=κοινῶς ἀγκαλιά, ἡ *ἀρρουσιία*=ἀρρώστια, ἡ *θημωνία*, ἡ *φορεσία*, ἡ *γιατρεία*, ἡ *ἀντροπία* =ἡ ἐντροπή, *βαρεῖα*, *παχεῖα*, *glυκεῖα*, κατὰ τὰ ὁποῖα ἐσχηματίσθησαν καὶ τὰ ἀρσενικὰ εἰς *—εῖο(ς)*: *βαρεῖο(ς)*, *παχεῖο*, *μακρεῖο*, *πρικεῖο*=πρικεῖος, ἤτοι πικρὸς κατὰ τὸ *γλυκὺς—γλυκεῖος*, ποῖο=ποῖος, τύποι ῥηματικοί, οἷον *egάπω*=ἠγαπων, *ἐλύθην-α*, *ἐστάθη -α*=ἐλύθην, ἐστάθην ἐν Bova, *ἔναι*=εἶναι, ἡ προστακτικὴ τοῦ ἐνεργητικοῦ ἀορίστου εἰς *—σο(ν)*, ἀριθμητικὰ ὡς *τριάκοντα* ἀντὶ τοῦ κοινοῦ *τριάντα*, τὰ ἐπιρρήματα *ὧδε*=ἐδῶ, *γάμαι* (ὅπως καὶ εἰς τὴν Κρήτην=χαμαί), ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τὰς πολλὰς καὶ μεγίστας μεταβολάς, πολλαὶ ἐκ τῶν ὁποίων ὀφείλονται ἀναμφιβόλως εἰς τὴν ἰταλικὴν ἐπίδρασιν (ὡς λ. χ. ἡ ἀποσιώπησις τοῦ τελικοῦ —ς: ὁ *κλέφτα*, ὁ *ἄντρα*, ὁ *χειμῶνα*, ὁ *πόνο*=πόνος, ὁ *gονέο*=ὁ γονέος, γονεύς, τὸ *κρέα*=κρέας, *ὀρτὸ*=ὀρθός, *παλαῖο*=παλαίος,—αιός, *ἀμαλὸ*=ὁμαλός, ποικίλαι μεταβολαὶ συμφώνων καὶ συμφωνικῶν συμπλεγμάτων: (πέφτω) *πέττω*, (προχθὲς) *προστέ*, (ἐχθὲς) *ἐστέ*, (ἐχθρὸς—ὀχθρὸς) *ὀστρό*, (δαχτυλήθρα) *δαστυλήστρα*, (φθεῖρα) *στεῖρα*, κοινῶς ψεῖρα, (ἐκόφθην) *ἐκόστηνα*, (ἀλέκτωρ—ἀλέχτορας) *ἀλέστορα*, (δάκτυλος—χτύλο.) *δάστυλο*, (ἀδράχτι) *ἀgράστι* (σφιχτὸς) *σπιστό* (πέρτη) *πέστη*, (ἄνθρωπος) *ἄτρεπο*, (ἀμύγδαλο) *ἀμύddαλο*, (ῥαβδὶ) *ῥoddί*, (ποῦθε) *ποῦττε*, (ἐπάνωθεν) *ἀπάνωττε*, (κάτωθεν) *κάωττε*.

Ἡ *τσακωνικὴ* ὁμιλεῖται εἰς μικρὸν τμῆμα τῆς ἀρχαίας Κυνουρίας, ἀπὸ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου πρὸς Β. μέχρι τοῦ Λεωνιδίου πρὸς Ν. Τὴν ἐκ τῆς ἀρχαίας λακωνικῆς καταγωγήν της πρῶτος ἀνεγνώρισε κάπως ἀκριβέστερον ὁ Villoison, ὅστις εἰς τὸν πρόλογον τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθείσης Ἰλιάδος τοῦ Ὁμήρου (1788 γράφει πλὴν ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς: «in suis asperrimis et fere inaccessis montibus multas antiquas voces et formas *Doricas* caeteris Graecis recentioribus novas et inauditas retinuerunt; verbi gratia dicunt κακὰ pro κακή, ἁμέρα pro ἡμέρα, ἑορτά.... βροντά, ὁρμὰ etc. dicunt ψουχά, γουναῖκα pro γυναῖκα et sic similia.... Tzacones dicunt ά, τάς... τὰμ pro ταν....», ὁ δὲ ὡσαύτως Γάλλος Deville—ὁ δημοσιεύσας τὴν πρώτην ἀξίαν λόγου γραμματικὴν τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου—χαρακτηρίζει τὴν διάλεκτον ταύτην ὡς «κληρονόμον τῆς λακωνικῆς ἐκείνης διαλέκτου, ἥτις ὡμιλεῖτο ἄλλοτε εἰς τοὺς αὐτοὺς ἀκριβῶς τόπους» (l' héritier de ce dialecte laconien, qui se parlait autrefois précisément dans les mêmes localités»). Ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης ἐτάχθησαν ὁ Thumb (καθ' ὃν «ὁ δωρισμὸς τῆς τσακωνικῆς ἔγινε κοινὸν κτῆμα τῆς ἐπιστήμης») ὁ Deffner, ὁ Schwyzer κ. ἄ., ἐκ δὲ τῶν ἡμετέρων ὁ Γ. Χατζιδάκις, ὅστις εἰς τὸν Α' τόμον τῶν «Ἀκαδημεικῶν Ἀναγνωσμάτων» του (Α' ἐκδ. 1902, σελ. 68 σημ. 1) λέγει τὰ ἑξῆς ἀξιοσημείωτα: «Τὴν ἐκ τῆς λακωνικῆς διαλέκτου καταγωγὴν τῆς τσακωνικῆς, ἀποδειχθεῖσαν πρῶτον ὑπὸ τοῦ Deville καὶ ἔπειτα ὑπὸ τοῦ Deffner ἠμφεσβήτησέ τις ἐπ' ἐσχάτων, ἀλλ' ἀδίκως. Ἐπειδὴ πρῶτον αὐτὸ τοῦτο ὅτι οὐχὶ ἕν τι, ἀλλὰ καὶ τὰ τρία κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς λακωνικῆς, ἤτοι ἡ τροπὴ τοῦ *ϑ* εἰς *σ*, ἡ τοῦ *σ* μεταξὺ φωνηέντων εἰς δασεῖαν καὶ ἐξαφάνισις αὐτῆς ἔπειτα, καὶ ἡ τροπὴ τοῦ τελικοῦ —ς εἰς —ρ, εὑρίσκονται ὁμοίως καὶ ἐν τῇ τσακωνικῇ καὶ ἐν οὐδεμιᾷ ἄλλῃ διαλέκτῳ τῆς νεωτέρας ἡμῶν γλώσσης, ἀποβάλλει πάντα δισταγμόν. Ἔπειτα παρατηρῶ ὅτι καὶ τὰ ἀνάλογα ὅσα ἐξ ἄλλων ἰδιωμάτων προσήχθησαν δὲν εἶναι ἀληθῶς κατὰ πάντα ὅμοια. Οὕτω λ. χ. τρέπεται ἐν Ἰκάρῳ τὸ *ϑ* εἰς *σ*, οἷον *ροβίσιν*, *μάρασον*, *ισσόπετρα*=ἀθθόπετρα, ἀνθόπετρα κλπ., ἀλλὰ καὶ τἀνάπαλιν τὸ *σ* εἰς *ϑ*: *ἐπιθημον*, *Γενέθιον*, 'ς τῆς *Πιθθας* κλπ. Διὰ τούτων οὐδὲν ἄλλο ἀποδεικνύεται ἢ ὅτι ἐν τῇ διαλέκτῳ ταύτῃ ἡ ἄρθρωσις τῶν συμφώνων τελεῖται λίαν ἀσθενῶς, ὥστε ἐναλλάσσονται εὐκόλως πάντα, ὅσα μεθ' ὁμοίας τινὸς ἀρθρώσεως σχηματίζονται. Ὁμοίως ἐτράπη καὶ ἐν Ἄργει καὶ ἐν Κύπρῳ τὸ μεταξὺ φωνηέντων *σ* εἰς δασεῖαν καὶ ἐν Ἠλείᾳ τὸ τελικὸν —ς εἰς —ρ, ἀλλὰ τὰ λοιπὰ τῆς λακωνικῆς καὶ τσακωνικῆς διαλέκτου χαρακτηριστικὰ δὲν παρατηροῦνται ἐν αὐταῖς. Δῆλον ἄρα ὅτι ἀπαράβλητα παραβάλλονται». Καὶ ὁ Pernot—ὅστις περιορίζει τὰ δωρικὰ στοιχεῖα τῆς τσακωνικῆς, μὴ θεωρῶν ὡς τοιαῦτα οὔτε τὴν ἀποβολὴν τοῦ μεταξὺ φωνηέντων Σ οὔτε τὴν τροπὴν τοῦ Ε εἰς Ι πρὸ τῶν ἀδρῶν φωνηέντων, κατὰ μέγα δὲ μέρος οὔτε τὴν τροπὴν τοῦ Θ εἰς Σ καὶ ὅστις δέχεται μετὰ τοῦ Hesseling μεγαλυτέραν ἴσως τοῦ πραγματικοῦ τὴν ξένην ἐπίδρασιν—εἰς τὸ ἀξιόλογον βιβλίον του «Introduction à l' étude du dialecte Tsakonien» (σελ. 138 ὁμολογεῖ ὅτι ἡ «ἐκ τῆς λακωνικῆς καταγωγὴ τῆς τσακωνικῆς δὲν ἐπιδέχεται ἀμφιβολίαν καὶ δὲν ἠμφεσβητήθη παρ' οὐδενὸς γλωσσολόγου» («l' origine laconienne du tsakonien ne fait pas de doute et n' a été contestée par aucun linguiste»). Ἐκ τῶν δωρισμῶν τῆς τσακωνικῆς ἀναφέρω τὸ δωρικὸν Α (ἀντὶ τοῦ ἰωνικοῦ—ἀττικοῦ Η): τὸ *μᾶλι* (μᾶλον=μῆλον, τὸ *κᾶλι* (κᾶλον)=ξύλον, ἁ *μάτη* (ἁ μάτηρ=μήτηρ, ἁ *ἁμέρα*, ἁ *φαγὸ* φαγὸς—φηγός), ἁ *ἀστραπά*, ἁ *ἀγέλα* ἀγέλη), ὁ *γιαβάτα* (διαβάτας—ης), ὁ *πολίτα*, ὁ *ναύτα*, ὁ *κρέφτα* (κλέπτας—κλέπτης), πρὸς δήλωσιν δὲ τοῦ ἀρχαϊκοῦ της λεξιλογίου παραθέτω ὀλίγας μόνον λέξεις: τὸ *ἄριστε* (=τὸ ἄριστον, τὸ γεῦμα), ὁ *κούε* (κύων), ὁ *ὄνε* (ὄνος), *κουβάνε*=κυανοῦς (πρβλ. τὰ τοῦ Ἡσυχίου «*κουανᾶ*· μέλανα, Λάκωνες»), *ὁρουῦ*=ὁρῶ, νὰ *ὁραθοῦ*=νὰ ὁραθῶ, *ὁρατὲ—ὁρατὰ*=ὁρατὸς—ὁρατή· να *μολου* (ὑποτ. ἀορ.)=μόλω (τοῦ ἀορ. *ἔμολον*), ἁ *χίμαιρε* (ἀρχ. χίμαιρα, χίμαρος) κλπ. Πόσον μεγάλας ἀλλοιώσεις ἐπήνεγκεν ἡ ὅλως ἰδιόρρυθμος ἐξέλιξις τῆς τσακωνικῆς, καθιστοῦν φανερὸν αἱ ἑπόμεναι λέξεις: *γρούσσα* (γλῶσσα), *κρᾶμα* (κλᾶμα—κλῆμα), *πρέγου* (πλέκω), *ὕπρε* (ὕπνος), *τέχρα* (τέχνη), τὸ *σκούντι* (σκόρδο), τὸ *τ'ούμα* (στόμα), *π'ογκικὸ* (ποντικό), *π'οῦρ ἔσι* (πῶς εἶσαι;), *τσούνερ ἔνι* (=τίνος εἶναι;), *τσάο* (τράγος), *μοῦζα* (μυῖα), *ἑρέχου* (εὑρίσκω), *θίλε* (φίλος), *cháφου* (ῥάπτω), *ἄντε* (ἄρτος), *ἄchι* (ἄστρον), *ἐζοὺ* (ἐγώ), *ἐκιοὺ* (ἐτύ, σύ), τὴν δὲ ὁλοσχερῆ καὶ πλήρη μεταμόρφωσιν τῆς κλίσεως μαρτυροῦν οἱ ἑξῆς τύποι: *ἔμα—ἔσα—ἔκι—ἔμαϊ—ἔτ'αϊ—ἦγκι*=ἤμην, ἦσο κλπ., νὰ *(ὁ)ράου*—νὰ *(ὁ)ράρε*—νὰ *(ὁ)ράῃ*—νὰ *(ὁ)ράμε*—νὰ *(ὁ)ράτε*—νὰ *(ὁ)ράνι*=νὰ ὁράσω, (=νὰ ἴδω) —νὰ ὁράσῃς κλπ.

Διὰ νὰ λάβῃ τις σαφεστέραν κάπως εἰκόνα τῆς ἐξαιρετικῆς ἰδιορρυθμίας τῶν διαλέκτων τοῦ Πόντου, τῆς Τσακωνιᾶς καὶ τέλος τῶν ἰδιωμάτων τῆς Νοτίου Ἰταλίας, παραθέτω ἀνὰ ἓν σύντομον διαλεκτικὸν κείμενον:

α') *Ποντικὴ*

Ἔταν δὺς ψεῦτοι. Ὁ εἷς εἶπεν· «Ἂς πάγω εὑρήκω τὸν ἄλλον τὸμ ψεύτεν. Ἐγὼ ἐξέρω ἀσ' ἐκεῖνον πλέα ψέματα λέω». Ἐπῆεν εὗρεν τ' ὀσπίτιν ἀτ' κ' ἐκεῖ 'κ' ἔτον ἄλλος ὁ ψεύτες. Εὗρεν τὸ παιδόπον τὶ ψεύτα καὶ ἐρώτεσεν ἀτο. «Ὁ τατᾶς σ' 'ς μέρος ἔν';» Εἶπεν ἀτον κ' ἐκεῖνο· «Οὐρανὸν ἐτσερίγεν κ' ὁ κύρι μ' ἐπῆρεν βελόν' καὶ ῥάμμαν κ' ἐπῆγεν νὰ παλαγών' τον οὐρανόν.» Ἐνούντσεν ὁ ψεύτες· «Τὸ μωρὸν ἀτ' οὕνταν ἐξέρ' ἀτόσα ψέματα, ὁ κύρ'ς ἀτ' πόσον θὰ ἐξέρ'!» Καὶ ἐφέκεν καὶ ἐδέβεν πλάν.

[=Ἦταν δύο ψεῦτες. Ὁ ἕνας εἶπε· «Ἂς πάω νὰ βρῶ τὸν ἄλλον ψεύτην. Ἐγὼ ξέρω νὰ λέω πιὸ πολλὰ ψέματα ἀπ' ἐκεῖνον». Ἐπῆγε καὶ ηὗρε τὸ σπίτι του κ' ἐκεῖ δὲν ἦταν ὁ ἄλλος ὁ ψεύτης. Εὗρε τὸ παιδάκι τοῦ ψεύτη καὶ τὸ ῥώτησε· «Ὁ πατέρας σου σὲ ποιὸ μέρος εἶναι;» Τοῦ εἶπε κ' ἐκεῖνο· «Ὁ οὐρανὸς ξεσχίστηκε κι' ὁ κύρις μου ἐπῆρε βελόνι καὶ ῥάμμα (κλωστὴν) κι' ἐπῆγε νὰ μπαλώσῃ τὸν οὐρανό». Σκέφτηκεν ὁ ψεύτης· «Τὸ μωρό του ὅταν ξέρῃ τόσα ψέματα, ὁ κύρις του πόσα θὰ ξέρῃ!» Καὶ (τὸ) ἄφησε καὶ διάβηκε πλάϊ (δηλαδὴ ἔφυγε)].

β') *Τσακωνικὴ*

—Καῶς τὰ Μαρούα! Κιὰ ἔσα σάμερε;

—Ὀρὶ ὀρκο μι, κιὰ νὰ ἔμα. Ἔμε πολομοῦντε ἔξερ ἀμέρε ἔδχρι μ' ἔταν τὰν ἄκρα τσ' ἀκόν' δ καταξούμαϊ νά νι μαζοῦμε. Σάμερε νάμ' ἐκατchοῦτ'ε τσχὶ τὸ ἔρατche τσ' ἐζάτσ' ἁ μέρα νάμου χατά. Ὁ γέρου μι δκ' ἔχου παρτὲ τὰ σύνταγα τσιπτα τσ' ἐζάτσε τὸ μισαμέζι κίσ' τοὺ καλύδου γιὰ τὸ ἄλλου ἔρατche. Ἐνεῖ μὲ τοὺ τσὶε τσ' ἀ ντὶ ποίωμε, δὺ γουναῖ σε; Ἀπ' ἐσ' ἔχου τσ' ἔνταϊ τὰ ψοϊθίνια τσ' οὖϊ στέκουντα, καμζί μι.

[=—Καλῶς τὴ Μαρούλα! Ποῦ ἤσουν σήμερα;
—Νά, παιδί μου, ποῦ νὰ ἤμουν; Πολεμοῦμε ἔξι τώρα μέρες μ' αὐτὴν τὴν ἄκρη κι' ἀκόμα δὲν καταξιωθήκαμε νὰ τὴ μαζέψωμε. Σήμερα μᾶς ἔστασε καὶ τὸ ἀλέτρι καὶ πῆγε ἡ μέρα χαμένη. Ὁ γέρος μου δὲν εἶχε πάρει τὸ πρωῒ τίποτα κ' ἐπῆγε τὸ μεσημέρι πίσω 'ς τὰ σπίτια ('ς τὸ χωριὸ) γιὰ τὸ ἄλλο ἀλέτρι. Ἡμεῖς μὲ τ' ἀξινάρια τί νὰ σοῦ κάμωμε, δυὸ γυναῖκες; Κ' ὕστερα ἔχεις κι' αὐτὰ τὰ ψοφίμια καὶ δὲ στέκουν, παιδί μου.]

γ) *Νοτιοϊταλικὰ ἰδιώματα.*

Ἄσκα, καρσέdda μου, νὰ παρευτῇ,
τὶ ἀφσημερώνει ἡ tchιουρατchῇ πωρνό,
tchaὶ βάλε τὴν gουννέddα τὴν καλὴ
tchaὶ τὸ μαντίλι σου ματαφσωτό.

Ἄμωνε tchaὶ ἀφφατchιεύτου εἰς τὸ γυαλὶ
tchaὶ 'δὲ ἂ τέλῃς ἄσπρο ὁ ροτινό:
ἂ τέλῃ ροτινό, ντέλα εἰς ἐμένα,
τὶ ἰchίτζω τὴ καρδία tchaὶ δίω σου jaἷμα.

[=Σήκω, κοπέλλα μου, νὰ ντυθῇς
γιατὶ ξημερώνει Κυριακὴ πρωῒ
καὶ βάλε τὴν φοῦστα σου τὴν καλὴ
καὶ τὸ μαντίλι σου τὸ μεταξωτό.

Ἄμε καὶ καθρεφτίσου σ' τὸ γυαλὶ
καὶ ἰδέ, ἂν θέλῃς ἄσπρο ἢ κόκκινο:
ἂν θέλῃς κόκκινο, ἔλα 'ς ἐμένα,
γιατὶ σχίζω τὴν καρδιά μου καὶ σοῦ δίνω αἷμα.]

Digitized by Google

Γεωγραφικὴ ἔκτασις τῆς νέας ἑλληνικῆς. Ἡ νέα ἑλληνικὴ ὁμιλεῖται σήμερον κατὰ πρῶτον μὲν ὑπὸ τοῦ πλείστου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἐξαιρουμένων 190.000 περίπου ὁμιλούντων τὴν τουρκικὴν (Τούρκων τῆς Δυτικῆς Θράκης καὶ τουρκοφώνων Ἑλλήνων), 80 000 σλαυοφώνων Ἑλλήνων τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, 65.000 Ἑβραίων, ὁμιλούντων ἱσπανικὸν ἰδίωμα καὶ κατοικούντων ἰδίως ἐν Θεσσαλονίκῃ, 33 000 Ἀρμενίων, ὁμιλούντων τὴν ἐθνικήν των γλῶσσαν, εἰκοσακισχιλίων βλαχοφώνων κατοικούντων εἴς τινα παρὰ τὴν Πίνδον χωρία τῆς Ἠπείρου, Θεσσαλίας καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας, περισσοτέρων ἀλβανοφώνων καὶ ἄλλων τινῶν ἀλλογλώσσων. Οἱ λοιποὶ κάτοικοι τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἀνερχόμενοι εἰς 5.759.523 (ἐπὶ ὁλικοῦ πληθυσμοῦ 6.204.684, κατὰ τὴν στατιστικὴν τοῦ 1928) ὁμιλοῦν τὴν ἑλληνικήν. Πλὴν τούτων, ὁμιλοῦν τὴν ἑλληνικὴν καὶ οἱ ἐναπομείναντες εἰς τὴν ἀλβανοκρατουμένην Β. Ἤπειρον, τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν περιφέρειαν αὐτῆς Ἕλληνες, οἱ Μουσουλμᾶνοι Ὀφῖται ἢ Ὀρλῆδες τοῦ Πόντου (ὁμιλοῦντες ποντικὸν ἰδίωμα) καὶ οἱ ὁμόθρησκοί των πρόσφυγες ἐκ Κρήτης καὶ οἱ ἐκ Μακεδονίας (οἱ καλούμενοι Βαλαᾶδες), οἵτινες ἐγκατεστάθησαν εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης καὶ Μικρᾶς Ἀσίας. Τὴν ἑλληνικὴν ὁμιλοῦν προσέτι οἱ ἐγκατεστημένοι εἰς τὴν Καυκάσιον καὶ τὴν Νότιον Ρωσίαν ἄποικοι ἐκ τοῦ Πόντου κλπ., οἵτινες ὁμιλοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν ποντικὴν (ἀνέρχονται περίπου εἰς 200.000), αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι τῆς Ρουμανίας (ἰδίως τῶν πόλεων Βουκουρεστίου, Γαλαζίου, Βραΐλας καὶ Κωστάντσας), τῆς Αἰγύπτου (ἰδίως αἱ πολυπληθεῖς καὶ ἀκμάζουσαι παροικίαι τὰς Ἀλεξανδρείας, τοῦ Καΐρου, τοῦ Πὸρτ-Σάϊδ, Τάντας, Μανσούρας, Ζαγαζικίου), οἱ πλεῖστοι τῶν κατοίκων τῶν Δωδεκανήσων καὶ τῆς Κύπρου, οἱ ἑλληνόφωνοι τῆς Ἀπουλίας καὶ Καλαβρίας καὶ τέλος οἱ ἐν Ἀμερικῇ ἐγκατεστημένοι Ἕλληνες, ὑπερβαίνοντες ἐν ὅλῳ τὸ ἥμισυ ἑκατομμύριον.

Β') ***Νέα ἑλληνικὴ γραφομένη.*** Παρ' ὅλας τὰς πολλὰς καὶ διαφόρους προσπαθείας—ἀπὸ τοῦ Νικ. Σοφιανοῦ καὶ ἰδίως ἀπὸ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ μέχρι τῆς σήμερον—πρὸς ἐξεύρεσιν λύσεως τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος, ἡ διγλωσσία μας εὑρίσκεται πάντοτε εἰς τὴν ἀκμήν της καὶ ὁ γραπτός μας λόγος παρουσιάζει φοβερὰν καὶ σπανίαν ἀκαταστασίαν. Γενικῶς μὲν δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι εὔχρηστοῦν ἡ *καθαρεύουσα* καὶ ἡ *δημοτικὴ* καὶ ὅτι ἡ μὲν πρώτη εἶναι ἐν χρήσει ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ κράτους (εἰς τοὺς νόμους καὶ τὰ διατάγματα, εἰς τὰς ἐγκυκλίους καὶ τὴν ἐπίσημον ἀλληλογραφίαν, εἰς τὰς συζητήσεις καὶ ἀγορεύσεις τῆς βουλῆς καὶ γερουσίας, τῶν δικαστηρίων κλπ.), εἰς τὰ βιβλία καὶ τὴν ἀλληλογραφίαν τραπεζῶν, βιομηχανικῶν καὶ ἐμπορικῶν οἴκων, κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸν ἡμερήσιον τύπον, εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ ἀνωτέραν ἐν γένει διδασκαλίαν, εἰς τὰ ἐπιστημονικὰ κατὰ τὸ πλεῖστον συγγράμματα καὶ περιοδικὰ κλπ., ἡ δὲ δημοτικὴ ἐπεκράτησε σχεδὸν καθ' ὁλοκληρίαν εἰς τὴν γλῶσσαν τῆς ποιήσεως (λυρικῆς καὶ δραματικῆς) καὶ τῆς λογοτεχνίας (εἰς τὸ διήγημα, τὸ μυθιστόρημα, τὸ χρονογράφημα κλπ.), ἐν μέρει δὲ καὶ εἰς τὸν ἡμερήσιον τύπον (ἤτοι εἰς ὡρισμένας στήλας τοῦ ἀστικοῦ καὶ ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὸν σοσιαλιστικὸν τύπον).

Ἀλλὰ καὶ ἡ καθαρεύουσα καὶ ἡ δημοτική—ἀναλόγως τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης ἀναμείξεως μὲ τὴν γλῶσσαν τῆς λογίας παραδόσεως ἢ τὴν ὁμιλουμένην—παρουσιάζει πολλὰς καὶ ποικίλας ἀποχρώσεις. Ἀπὸ τῆς ἄκρας, τῆς αὐστηρᾶς καὶ ἀτέγκτου καθαρευούσης μέχρι τῆς ἁπλῆς καὶ ἀνειμένης καὶ ἀπὸ τῆς ἄκρας καὶ ἀκάμπτου δημοτικῆς τοῦ Ι. Ψυχάρη καὶ Ἀλ. Πάλλη μέχρι τῆς «νεοδημοτικῆς» τοῦ Ἀχ. Τζαρτζάνου, Ἀρ. Καμπάνη καὶ τῆς Μαρίας Ἀργυροπούλου—οἱ ὁποῖοι θέτουν ὡς βάσιν τῆς γραφομένης τὴν γλῶσσαν τῆς μορφωμένης τάξεως τῶν μεγάλων ἀστικῶν μας κέντρων—αἱ διαβαθμίσεις εἶναι ἄπειροι.

Πῶς θὰ ἐξελιχθῇ εἰς τὸ ἑξῆς ἡ γραπτή μας γλῶσσα—ἡ ὁποία μὲ τὴν ἀφόρητον ἀκαταστασίαν καὶ ἀναρχίαν της προξενεῖ μεγάλην καὶ δυσεπανόρθωτον βλάβην εἰς τὴν κοινωνίαν μας καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ ἐν γένει ἐκπολιτιστικὴν πρόοδόν της, ἰδίως δὲ εἰς τὴν τρυφερὰν καὶ ἄπλαστον ἀκόμη ψυχὴν τοῦ παιδιοῦ, τὸ ὁποῖον διαστρέφεται μὲ τὴν γλωσσικὴν καὶ ὀρθογραφικήν μας ἀτασθαλίαν—δὲν ἀνήκει βεβαίως εἰς ἐμὲ νὰ προφητεύσω. Τοῦτο μόνον ὀφείλω νὰ τονίσω, ὅτι ὅλοι οἱ φωτισμένοι τοῦ ἔθνους εἶναι ἀνάγκη νὰ καταβάλουν κάθε δυνατὴν προσπάθειαν πρὸς ἐξάλειψιν τοῦ γλωσσικοῦ κυκεῶνός μας—ἐξάλειψιν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὄχι ὀλίγον ἐξαρτᾶται αὐτὸ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ πρόοδος καὶ ἡ ἐκπολιτιστικὴ ἀποστολή του—καὶ ὅτι ἡ καλυτέρα ρύθμισις τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος εἶναι—νομίζω—ἡ στηριζομένη ἐπὶ τῶν πραγμάτων, οὐχὶ ἐπὶ αὐθαιρέτων, δογματικῶν καὶ τεχνητῶν λύσεων. Τὴν ὁδὸν αὐτὴν εὔχομαι ν' ἀκολουθήσουν σταθερῶς καὶ συστηματικῶς καὶ ἡ λογοτεχνία μας καὶ ἡ νεοΐδρυτος Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, αἱ ὁποῖαι ὀφείλουν νὰ καταστοῦν οἱ φωτεινοὶ καὶ τελεσφόροι ρυθμισταὶ τῆς γραπτῆς γλώσσης μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Α') *Πηγαί.* Ἐκτὸς τῆς μεγάλης, τῆς ἀνεκτιμήτου καὶ ἀνεξαντλήτου πηγῆς, ἤτοι τῆς καθ' ἡμέραν ὁμιλίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, πολὺ καὶ χρησιμώτατον ὑλικὸν εὑρίσκεται ἀποτεθησαυρισμένον εἰς διαφόρους λαογραφικὰς συλλογὰς - ἄλλας μὲν αὐτοτελεῖς, ἄλλας δὲ δημοσιευθείσας εἰς διάφορα περιοδικά, εἰδικὰ καὶ μή, εἰς ἡμερολόγια, ἐφημερίδας κτλ. ἢ καὶ ἀνεκδότους ἀκόμη, ὡς λ. χ. τὰς ἀποκειμένας εἰς τὸ πλούσιον «Ἀρχεῖον τοῦ ἱστορικοῦ λεξικοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» καὶ προερχομένας κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὰς εἰς τοὺς ἑκάστοτε διαγωνισμοὺς τῆς «Γλωσσικῆς ἑταιρείας» ὑποβληθείσας ποικίλας συλλογὰς καὶ ἐργασίας. Ἀτυχῶς αἱ περισσότεραι ἐκ τούτων ἔχουν τὸ ἐλάττωμα τῆς ἀνακριβοῦς ἀποδόσεως, ἰδίως τῆς δημώδους φωνητικῆς καὶ οὕτω χάνουν μέγα μέρος τῆς ἀξιοπιστίας των καὶ καθιστοῦν ἀπαραίτητον τὴν ἐξέλεγξιν τῶν ποικίλων ἀνακριβειῶν των, ἐφ' ὅσον εἶναι σήμερον δυνατή.— *Ἐκδεδομέναι πηγαί.* Πλεῖστον καὶ σπουδαιότατον ὑλικὸν εὑρίσκει τις κατὰ πρῶτον εἰς τὸ «Περιοδικὸν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλολογικοῦ συλλόγου» (18..3 κ.ἑ.), εἰς τοὺς πολυτίμους τόμους τῆς «Λαογραφίας» (Ἀθῆναι 1909 κ.ἑ.), ὀργάνου τῆς ὑπὸ τοῦ *Ν. Πολίτου* ἱδρυθείσης «Λαογραφικῆς ἑταιρείας», ἔτι δὲ εἰς λαογραφικὰ καὶ ἱστορικο-φιλολογικὰ περιοδικά, ὡς τά: Χιακὰ Χρονικὰ (*Κ. Ἀμάντου* Ἀθῆναι 1911 κ.ἑ.), «Κυπριακὰ χρονικὰ» (Λάρναξ 1923 κ.ἑ.), «Ἠπειρωτικὰ χρονικὰ» (Ἀθῆναι 1926 κ.ἑ.), «Ἀρχεῖον Πόντου» (ἐπιτροπῆς ποντιακῶν μελετῶν, Ἀθῆναι 1928 κ.ἑ.), «Θρακικὰ» (τοῦ ἐν Ἀθήναις Θρακικοῦ κέντρου, 1928 κ.ἑ.), «Κρητικὰ» (τοῦ ἐν Χανίοις Κρητικοῦ Φιλολογικοῦ συλλόγου, 1930 κ.ἑ.), «Θεσσαλικὰ χρονικὰ» (Ἱστορικῆς καὶ λαογραφικῆς ἑταιρείας τῶν Θεσσαλῶν, Ἀθῆναι 1930 κ.ἑ.), «Μύσωνα» (*Μ. Γ. Καταπότη*, 1932 κ. ἑ.).— Ὡσαύτως πολύτιμοι εἶναι αἱ διάφοροι λαογραφικαὶ συλλογαί, ἐν αἷς προεξάρχουν διὰ τὸν βιβλιογραφικὸν πλοῦτόν των αἱ τοῦ *Ν. Πολίτου* «Παραδόσεις» καὶ «Παροιμίαι» (Ἀθῆναι 1899—19.4), ἔτι δὲ αἱ γνωσταὶ συλλογαὶ δημωδῶν ᾀσμάτων, ὡς αἱ τῶν: *Fauriel*, «Chants populaires de la Grèce moderne» (Paris 1824—1825, τ. 2).— *Passow*, «Carmina popularia Graeciae recentioris» (Lipsiae 1860).— *Χασιώτου Χρ.*, «Συλλογὴ τῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων Ἠπείρου» (Ἀθῆναι 1866, ἐκδ. *Κ. Τεφαρίκη*).— *Legrand E.*, «Recueil de chansons populaires grecques» (Athènes-Paris 1874).— *Ἀραβαντινοῦ Π.*, «Συλλογὴ δημωδῶν ᾀσμάτων τῆς Ἠπείρου» (Ἀθῆναι 1880).— *Κανελλάκη Κ.*, «Χιακὰ ἀνάλεκτα ἤτοι συλλογὴ ἠθῶν, ἐθίμων κτλ.» (Ἀθῆναι 1890).— *Μιχαηλίδου-Νουάρου Μ.*, «Καρπαθιακὰ δημοτικὰ ᾄσματα» (Κωνσταντινούπολις 1913) καὶ «Καρπαθιακὰ μνημεῖα» (Ἀθῆναι 1928, τ. 2).— *Πολίτου Ν.*, «Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ» (Ἀθῆναι 1914, γ' ἔκδ. 1932).— *Κριάρη Α.*, «Κρητικὰ δημώδη ᾄσματα» (Χανιὰ 1909, β' ἔκδ. Ἀθῆναι 1921).— *Πασαγιάννη Κ.*, «Μανιάτικα μοιρολόγια καὶ τραγούδια» (Ἀθῆναι 1928).— *Μερλιὲ Μέλπως*, «Τραγούδια τῆς Ρούμελης» (Ἀθῆναι 1931).— *Λιουδάκι Μ.*, «Κρητικὲς μαντινάδες» (Ἡράκλειον, ἄνευ ἔτους).— Ἐπίσης πολυτίμους συλλογὰς λαογραφικῶν κειμένων εὑρίσκει τις εἰς τὰς διαλεκτολογικὰς ἐργασίας ἡμετέρων καὶ ξένων ὡς τῶν *Α. Σακελλαρίου, Στ. Ψάλτη, Εὐθ. Μπουντώνα, C. Hoeg, R. Dawkins, P. Kretschmer, H. Pernot, K. Dieterich, A. Mirambel* κ. ἄ. (περὶ ὧν βλ. κατωτέρω). Τέλος κείμενα ἀξιόλογα διὰ τὴν μελέτην τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων ἀποτελοῦν αἱ μνημονευθεῖσαι χρονογραφίαι *Λεοντίου τοῦ Μαχαιρᾶ* «Χρονικὸν τῆς Κύπρου» (ἐκδ. Miller-Σάθα, Paris 1882, τ. 2, ἔκδ. Dawkins, Oxford 1932, τ. 2) καὶ *Γ. Βουστρωνίου* «Διήγησις Κρόνικας Κύπρου κτλ» (ἐν «Μεσαιωνικῇ Βιβλιοθήκῃ» Κ. Σάθα, Ἐνετία Β'/1873), τὰ κρητικὰ δράματα καὶ ποιητικὰ ἐν γένει ἔργα («Θυσία τοῦ Ἀβραάμ», «Ἐρωφίλη», «Γύπαρις», «Ἐρωτόκριτος», «Φορτουνᾶτος» κ.ἄ. ἔτι δὲ τὰ ἔργα τῶν ὀλίγων ποιητῶν τῶν μεταχειρισθέντων τὸ ἰδίωμα τῆς ἰδιαιτέρας των πατρίδος, ὡς ὁ *Δ. Λιπέρτης* «Τζυπριώτικα τραούδκια» (Λευκωσία 1923—1934, τ. 3) καὶ ὁ *Π. Λιασίδης* «Φκιόρα τῆς καρκιᾶς μου» (Κύπρος 1933), καὶ αἱ διάφοροι συλλογαὶ νεοελληνικῶν κυρίων ὀνομάτων: βαπτιστικῶν (ὡς ἡ τοῦ *Ἀθ. Μπούτουρα*, «Τὰ νεοελληνικὰ κύρια ὀνόματα», Ἀθῆναι 1912), ἐπωνυμίων, παρωνυμίων, τοπωνυμιῶν κ.ἄ. (περὶ ὧν βλ. ἐκτενῆ βιβλιογραφίαν παρὰ *Π. Πατριαρχέα*, «Ὁ θησαυρὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης», Ἀθῆναι 1933, σελ. 34—60) [Γενικῶς περὶ ὅλων σχεδὸν τῶν συλλογῶν τῶν ἐκδεδομένων καὶ περὶ πολλῶν ἀνεκδότων βλ. *Στ. Κυριακίδου*, «Ἑλληνικὴ λαογραφία» (Ἀθῆναι Α'/1923), καὶ τὴν ἐκτενεστάτην βιβλιογραφίαν τὴν προτασσομένην τοῦ τ. Α' τοῦ «Ἱστορικοῦ λεξικοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1933), σελ. κ'-πβ'].

Β'. *Ἐπιστημονικὸς τύπος.* Πλεῖσται ἐπιστημονικαὶ πραγματεῖαι, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν καθόλου νέαν ἑλληνικὴν ἢ εἰδικῶς εἰς ὡρισμένας διαλέκτους καὶ ἰδιώματα, εὑρίσκονται εἰς διάφορα ἐπιστημονικὰ περιοδικά, ἰδίως δὲ εἰς τὰ ἑξῆς: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung κ.τ.λ.» (ὑπὸ Kuhn, Berlin-Gütersloh 1852 κ.ἑ.).— «Revue des études grecques» (1888 ἑ.κ.).—«Ἀθηνᾶ» (188. κ.ἑ.).— «Indogermanische Forschungen (1892—1910).— «Glotta» (1907 κ.ἑ.).—«Λεξικογραφικὸν ἀρχεῖον» (1914 κἑ.).— «Byzantinische-neugriechische Jahrbücher» (*Ν. Α. Βέη*, Berlin 1920 κ.ἑ. καὶ εἶτα ἐν Ἀθήναις).—«Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς» Πανεπιστημίων Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης.—Byzantinische Zeitschrift (ἱδρυθὲν ὑπὸ τοῦ Krumbacher) κ.λ.

Γ. *Αὐτοτελεῖς ἐργασίαι:* 1) *Περὶ τῶν διαλέκτων: Deville G.*, «Étude du dialecte Tsakonien» (Paris 1866).— *Οἰκονόμου Θ.*, «Γραμματικὴ τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου κ.τ.λ.» (Ἀθῆναι 1870).—*Morosi G.*, «Studi sui dialetti greci della Terra d'Otranto» (Lecce 1870).—*Meyer G.*, «Il dialetto delle cronache di Cipro di Leonzio Machera e Giorgio Bustron» (Torino 1875).—*Morosi G.*, «Dialetti romaici del mandamento di Bova in Calabria» (ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ «Archivio glottologico italiano» IV/1878 σελ. 1—116).— *Foy K.*, «Lautsystem der griechischen Vulgärsprache» (Liepzig 1878).—*Δόσιος Ν.*, «Beiträge zur neugriechische Wortbildungslehre» (Zürich 1879).—*Pellegrini A.*, «Il dialetto Grecocalabro di Bova» (Torino-Roma I/1880).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «La poesia di Bova» (Napoli 1881).—*Deffner M.*, «Zakonische Grammatik. I: Lautlehre» (Berlin 1881, ἀπηρχαιωμένη).— *Paul de Lagarde*, «Neugriechisches aus Kleinasien» (Göttingen 1886).—*Ψυχάρης Ἰ.*, «Essais de grammaire historique néogrecque (Paris 1886).—*Χατζιδάκις Γ.*, «Einleitung in die neugriechische Grammatik» (Leipzig 1892), «Γλωσσολογικαὶ μελέται» (Ἀθῆναι Α/1901) καὶ «Μεσαιωνικὰ καὶ νέα ἑλληνικὰ» (Ἀθῆναι 1905—1907 τ. 2), ἔργα θεμελιώδη καὶ ἀπαραίτητα διὰ πάντα μελετητὴν τῆς νέας ἑλληνικῆς καὶ τῶν διαλέκτων της, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθεται προσεχῶς καὶ ὁ Α' τόμος τῶν «Γλωσσολογικῶν ἐρευνῶν» τοῦ αὐτοῦ. *Meyer G.*, «Zur neugriechischen Grammatik» (Sonderabdruck aus Analekta graecensia. Festschrift zum 42. Philologentag, Graz 1893).—*Μπουντώνας Εὐθ.*, «Μελέτη περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος Βελβεντοῦ καὶ τῶν περιχώρων αὐτοῦ» (Ἀθῆναι 1892).—*Schmitt J.*, «Über phonetische und graphische Erscheinungen im Vulgärgriechen» Leipzig 1898).—*Ἄμαντος Κ.*, «Die Suffixe der neugriechischen Ortsnamen» (München 1903).—*Kretschmer P.*, «Der heutige lesbische Dialekt verglichen mit den übrigen nordgriechischen Mundarten» (Wien 1905. Ἔργον σπουδαιότατον καὶ πολύτιμον πρὸς μελέτην τῶν νεοελληνικῶν καὶ ἰδίως τῶν βορείων διαλέκτων.—*Ψάλτης Στ.*, «Θρακικὰ» (Ἀθῆναι 19..).—*Pernot H.*, «La métathèse dans les dialectes de Chio» (Paris 1906).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Études de linguistique néo-hellénique. I: Phonétique des parlers de Chio» (Paris 19..).—*Κουκουλὲς Φ.*, «Οἰνουντιακὰ κ.τ.λ.» (Χανιὰ 1908).—*Dieterich K.*, «Sprache und Volksüberlieferungen der südlichen Sporaden im Vergleich mit denen der übrigen Inseln des Aegäischen Meeres» (Wien 1908).—*Οἰκονομίδης Δ.*, «Lautlehre des Pontischen» (Leipzig 19..).— *Τζάρτζανος Ἀχ.*, «Περὶ τῆς συγχρόνου Θεσσαλικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1909).—*Μπούτουρας Ἀν.*, «Ein Kapitel des historischen Grammatik κ. τ. λ.» (Leipzig 1910).—*Φάβης Β.*, «Γλωσσικαὶ ἐπισκέψεις ἀναφερόμεναι εἰς τὸ ἰδίωμα Αὐλωναρίου καὶ Κονιστρῶν Εὐβοίας» (Ἀθῆναι 1911).—*Σαριτωνίδης Ε.*, «Περὶ τῆς λιβισιακῆς διαλέκτου» (Τραπεζοῦς 1911).—*Ζαφειρίου Ν.*, «Περὶ τῆς συγχρόνου σαμίας διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1914).—*Ἀναγνωστόπουλος Γ.*, «Περὶ τοῦ δυναμικοῦ τονισμοῦ ἐν τῷ ἰδιώματι τοῦ Ζαγορίου» (Θεσσαλονίκη 1915).—*Dawkins R.*, Modern Greek in Asia Minor. A study of the dialects of Silli, Cappadocia and Pharasa (Cambridge 1916).—*Heisenberg Aug.*, «Dialekte und Umgangsprache in Neugriechischen» (München 1916).—*Σαβᾶνος Γερ.*, «Μελέτη περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς ἐν Κερκύρᾳ Ἀργυράδων» (Ἀθῆναι 1918).—*Παπαδόπουλος Ἀν.*, «Ὁ ὑπόδουλος ἑλληνισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐθνικῶς καὶ γλωσσικῶς ἐξεταζόμενος» (Ἀθῆναι 1919. Ἱκανὰ περὶ τῆς ποντικῆς καὶ καππαδοκικῆς διαλέκτου).—*Λεκὸς Μ.*, «Περὶ Τσακώνων καὶ τσακωνικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1920. Εὐθαρσῶς περιγραφικὴ γραμματική, μετὰ πολλῶν ἀτελειῶν καὶ ἐλλείψεων).—*Βιου Σ.*, «Χιακὰ γλωσσικὰ» (Χιος 1920).—*Rohlfs D.*, «Griechen und Romanen in Unteritalien. Ein Beitrag zur Geschichte des unteritalienischen Gräzität» (Genève).—*Φιλήντας Μ.*, «Γλωσσογνωσία καὶ γλωσσογραφία ἑλληνική» (Ἀθῆναι 1924 τ. 3).—*Höeg C.*, «Les Saracatsans» (Paris-Copenhague 1925—1926 τ. 2).—*Κακριδῆς Ι.*, «Ὁ νόμος τῆς ἀποβολῆς τῶν τονουμένων φωνηέντων εἰς τὸ ἰδίωμα τῶν Λευκῶν Πάρου» (Ἀθῆναι 1926).—*Ἀναγνωστόπουλος Γ.*, «Tsakonische Grammatik» (Berlin-Athen 1926).—*Παπαδόπουλος Ἀνθ.*, «Γραμματικὴ τῶν βορείων ἰδιωμάτων τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1926).—*Τζάρτζανος Ἀχ.*, «Νεοελληνικὴ σύνταξις ἤτοι συντακτικὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης, δημοτικῆς καὶ κοινῆς ὁμιλουμένης» (Ἀθῆναι 1928).—*Mirambel A.*, «Étude descriptive du parler maniote méridional (Paris 1929 τ. 2).—*Παντελίδης Χρ.*, «Φωνητικὴ τῶν νεοελληνικῶν ἰδιωμάτων Κύπρου, Δωδεκανήσου καὶ Ἰκαρίας» (Ἀθῆναι 1929).—*Σαρδωνίδης Π.*, «Μελένικος κτλ.» (Θεσσαλονίκη 1930. Ἰδίως σελ. 129—179).— *Τοπχάρας Κ.*, «Γραματικὶ τι ρωμέϊκυ ποντέϊκυ γλόσας» (Ροστοβ 1932).— *Pernot H.* καὶ *Κουκουλάκης Ἀθ.*, «Σύντομος γραμματικὴ τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1933).— *Rohlfs G.*, «Scavi linguistici nella Magna Grecia» (Roma 1933).—*Pernot H.*, «Introduction à l'étude du dialecte tsaconien» (Paris 1934).— *Περὶ συνθηματικῶν καὶ μυστικῶν ἰδιωμάτων τῆς νέας ἑλληνικῆς: Σάρρος Δ.*, «Περὶ τῶν ἐν Ἠπείρῳ, Μακεδονίᾳ καὶ Θρᾴκῃ συνθηματικῶν γλωσσῶν» (ἐν «Λαογραφίᾳ» τ. Ζ/1919, σελ. ... κ.ἑ.).— *Τριανταφυλλίδης Μ.*, «Τὰ ντόρτικα τῆς Εὐρυτανίας» (ἐν «Λαογραφίᾳ» τ. Ζ/1919, σελ. 243 κ.ἑ.).—*Βογιατζίδης Ἰ.*, «Περὶ τῆς συνθηματικῆς γλώσσης τῶν ἀρτοποιῶν Ζαγορίου» (ἐν «Λαογραφίᾳ» τ. Η'/1920, σελ. 153 κ.ἑ.).—*Νῖτσος Ν.*, «Μονογραφία περὶ τῆς ἐν Ἠπείρῳ κώμης Τσαμαντᾶ» (Ἀθῆναι 1926, σελ. 291—296, ἔνθα περὶ τῆς συνθηματικῆς γλώσσης τῶν γανωτῶν τῆς Ἠπείρου).— *Σούλης Χρ.*, «Τὰ μπουκουραΐϊκα τῶν Τζουμέρκων κτλ.» (ἐν «Ἠπειρωτικοῖς χρονικοῖς» τ. Γ/1928, σ. 310 κ. ἑ. § 2) *Περὶ τῆς κοινῆς ὁμιλουμένης (γραμματικαί).* Ἐπειδὴ κατὰ τὰ λεχθέντα ἀνωτέρω ἡ κοινὴ ὁμιλουμένη εὑρίσκεται ἀκόμη ἐν τῷ γίγνεσθαι, καὶ τοῦτο δὲ εἶναι καὶ θὰ εἶναι—ἄγνωστον ἐπὶ πόσον ἀκόμη χρόνον—ρευστὴ καὶ ἀκαθόριστος, αἱ ἐκδοθεῖσαι καὶ ἐκδιδόμεναι γραμματικαὶ αὐτῆς παραλλάσσουν εἰς πολλὰ (καὶ πολλάκις οὐσιώδη) σημεῖα πρὸς ἀλλήλας, τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον πλὴν τῆς ἐνεστώσης καταστάσεως τῆς κοινῆς ὁμιλουμένης ὑπέστησαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον τὴν ἐπίδρασιν καὶ τῶν ἰδεῶν τῶν συγγραφέων των ὡς πρὸς τὸ γλωσσικόν μας ζήτημα. Διὸ καμμία ἴσως ἐκ τῶν νεοελληνικῶν γραμματικῶν (τῆς δημοτικῆς ἢ κοινῆς ὁμιλουμένης) δὲν ἀνταποκρίνεται καθ' ὅλα εἰς τὴν γλωσσικήν μας πραγματικότητα καὶ δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη ἀνακριβειῶν καὶ αὐθαιρέτων διδαγμάτων. Μέχρις ὅτου ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ... νηθῇ νὰ παράσχῃ εἰς τὸ ἔθνος τὴν μεθοδικὴν καὶ ἀνταποκρινομένην καθ' ὅλας τὰς ἀπαιτήσεις τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης συντεταγμένην γραμματικὴν τῆς κοινῆς ὁμιλουμένης καὶ γραφομένης, θὰ εἶναι χρήσιμα τὰ γραμματικὰ ἐγχειρίδια τοῦ *A. Thumb* «Grammatik der neugriechischen Volkssprache» (β' ἔκδ. βελτιωμένη καὶ δι' ἐκτενοῦς βιβλιογραφίας ἐπηυξημένη ὑπὸ *Ἰ. Καλιτσουνάκι*, Berlin-Leipzig 19..) καὶ «Handbuch der neugriechischen Volkssprache. Grammatik, Texte, Glossar» (β' ἔκδ. Strassburg 1910) ἐπίσης τοῦ *H. Pernot*, «Grammaire du grec moderne. Langue parlée» (γ' ἔκδ. Paris 1917).— Ἄλλα γραμματικὰ ἐγχειρίδια εἶναι τὰ ἑξῆς: *Germano Girol.* «Grammaire et vocabulaire du grec vulgaire, publiés d'après l'édition de 1622 par *H. Pernot*» (Paris 1907. Χρήσιμος μόνον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς νέας ἑλληνικῆς).— *Portius S.*, «Grammatica linguae graecae vulgaris. Réproduction de l'édition de 1638, suivie d'un commentaire grammatical et historique par *W. Meyer* (Paris 1889. Ἐπίσης ἀπηρχαιωμένη καὶ χρήσιμος μόνον διὰ τὴν ἱστορίαν. Περὶ αὐτῆς β. ... σίαν ὑπὸ *Γ. Χατζιδάκι* ἐν «Μεσαιωνικοῖς καὶ Νέοις Ἑλληνικοῖς» τ. Β', σελ. 461—4.9).— *Mullach F.*, «Grammatik der griechischen Vulgärsprache in historischer Entwicklung (Berlin 1868. Ἤδη ἀπηρχαιωμένη).— *Φιλήντας Μ.*, «Γραμματικὴ τῆς ρωμαΐικης γλώσσας» (Ἀθῆναι Α/... Πλήρης ... περιέχουσα μόνον «Φωνολογίαν καὶ γραφήν». Ἀθῆναι 1907—1910, τ. 2).— *Capos C.*, «Nouvelle grammaire grecque» (Paris 1908).— *Βλαστὸς Π.*, «Γραμματικὴ τῆς δημοτικῆς» (Ἀθῆναι 1914).— *Pernot H.* καὶ ..., «Grammaire du grec moderne. Langue savante ...ris 1921).— *Βουτιερίδης Ἠλ.*, «Γραμματικὴ τῆς ...κῆς γλώσσας» (Ἀθῆναι 1921).—*Roussel L.*, «Grammaire descriptive du Roméïque littéraire» (Paris 19..).— *Τοπχαρᾶς Κ.*, «Γραμματικὶ τις νεοελινικὶς γλόσας» (Ροστοβ-Ντόν. 1928). Παρέχει καὶ εἰκόνα τῆς ἐν ... σίᾳ τῷ 1926 γενομένης παρὰ τοῦ συνδέσμου τῶν ... λήνων διδασκάλων μεταρρυθμίσεως ἐν τῇ ὀρθογραφίᾳ.— [*Ἀργυροπούλου Μαρία*], «Γραμματικοὶ τύποι καὶ ... τῆς κοινῶς ὁμιλουμένης νεοελληνικῆς. Μελέτη ... ἀπὸ Ἀθηναίους» (Ἀθῆναι 1931).—*Περὶ ξένων δανείων τῆς ἑλληνικῆς: Miklosich F.*, «Die slavische Elemente im Neugriechischen» (Wien 1870).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Die türkischen Elemente in dem südost-und osteuropäischen Sprachen» (Wien 1889).—*Meyer G.* «Neugriechische Studien» (Wien 1894—1895 τ. 4. Τὸ πληρέστερον ἔργον περὶ τῶν ξένων στοιχείων τῆς νέας ἑλληνικῆς, τὸ ὁποῖον, ἀπαρχαιωθὲν ἐν πολλοῖς, ἔχει ἀνάγκην νέας ἐκδόσεως καὶ ἐπεξεργασίας).— *Thumb A.*, «Die germanischen Elemente des Neugriechischen» (=«Germanistische Abhandlungen H. Paul ... A. März dargebracht», Strassburg 1902, σελ. 225—...).— *Hesseling D.*, «Les mots maritimes empruntés par le grec aux langues romanes» (Amsterdam 1903).—*Murnu G.*, «Rumänischen Lehnwörter in Neugriechischen» (München 1912).—*Παπαδόπουλος Α.*, «Οἱ γαλλισμοὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (ἐν «Ἀθηνᾶς» τ. ΜΒ'/1930 σελ. 3 κἑ.).—*Φιλήντας Μ.* ... *Ν.*, «Οἱ δῆθεν γαλλισμοὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι ...

Digitized by Google

1931).—*Maldhof. Ad.*, «Neugriechische Rückwanderer aus den romanischen Sprachen κ. τ. λ.» (Athen 1931).—3) *Λεξικα-γλωσσάρια κ. τ. τ.* Παλαιότερα, ἀλλὰ χρήσιμα πάντοτε διὰ τὸ ὑλικόν των εἶναι τὰ ἑξῆς: *Meursius J.*, «Glossarium graecobarbarum» (β' ἔκδ. Lugduni Batavornm 1614).—*Portius S.*, «Λεξικὸν λατινικόν, ρωμαϊκὸν καὶ ἑλληνικὸν» (Lutetiae Parisiorum 1635, νεωτ. ἔκδ. μετὰ μελέτης τοῦ *W. Meyer*, Paris 1889).—*Βλάχος Γεράσ.* (ὁ *Κρής*), «Θησαυρὸς τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς βάσεως τετράγλωσσος, μετὰ τῶν ἐπιθέτων ἐκλογῆς καὶ διττοῦ τῶν λατινικῶν τε καὶ ἰταλικῶν λέξεων πίνακος» (Venetiae 1659, νεωτ. ἔκδ. *Γλυκῦ*, Βενετία 1820).—*Ducange* «Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis» (Lugduni 1688, νεωτ. ἔκδ. εἰς 2 τ. Vratislaviae 1891).—*Alessio da Somavera*, «Θησαυρὸς τῆς ρωμαίκης καὶ φράγκικης γλώσσας» (Parigi 1709).—Ἐκ τῶν νεωτέρων, ὧν πολλὰ περιέχουν ὁμοῦ τὸν λεξιλογικὸν θησαυρὸν τῆς καθαρευούσης καὶ τῆς δημοτικῆς (ὡς τὰ τῶν *Περίδου, Μητσοτάκη, Ἠπίτου κ. ἄ.*), χρήσιμα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: *Βυζάντιος Σκαρλ.*, «Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου μεθερμηνευομένης κ. τ. λ.» (Ἀθῆναι 1835, γ' ἔκδ. 1874).— *Περίδης Μ.*, «Λεξικὸν ἑλληνικὸν καὶ ἰταλικὸν» (Ἑρμούπολις 1854 νεωτ. ἔκδ. Ἀθῆναι 1878).—*Πετράρης K.*, «Taschenwörterbuch der neugriech. und deutschen Sprachen» (Leipzig 1897, νεωτ. ἔκδ. 1911, ἐν τοῖς «Holtze's Vörterbücher»).—*Μητσοτάκης I.* καὶ *Dieterich K.*, «Taschenwörterbuch der neugriech. Schrift-und Umgangssprache» (Berlin 1906—1907).—*Ἠπίτης Ἀντ.* «Λεξικὸν ἑλληνογαλλικὸν» (Ἀθῆναι 1908—1910 τ. 3).—*Brighenti E.*, «Dizionario greco moderno-italiano e italiano-greco moderno» (Milano 1927 β' ἔκδ.) —*Pernot H.*, «Lexique grec moderne-français» (Paris 1933).— «Μέγα λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1933 κέ., ἔκδ. *Δ. Δημητράκου*. διεύθ. *I. Ζερβοῦ*).— «Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (ὑπὸ τῆς ἐφημερίδος «Πρωΐας», Ἀθῆναι 1933 κέ.).— Προσέτι τὰ μεγαλα ἐγκυκλοπαιδικὰ «Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία» (ἑταιρείας «Πυρσός», Ἀθῆναι 1926—1931 τ. 24) καὶ «Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη» (Ἀθῆναι 1927—1931 τ. 12).— Τὸ ἄριστον ὅμως καὶ πληρέστερον πάντων τῶν λεξικῶν τῆς νέας ἑλληνικῆς ὁμιλουμένης θὰ εἶναι τὸ μέγα «Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης», ἱδρυθὲν διὰ τῶν ἀτρύτων προσπαθειῶν τοῦ *Γ. Χατζιδάκι* καὶ τοῦ ὁποίου ἤδη (1933) ἐξεδόθη ὁ Α' τόμος ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.— Εἰδικώτερα ἄξια λόγου λεξικὰ εἶναι α': *Α. Πασπάτη*, «Χιακὸν γλωσσάριον» (1888) — *Μ. Δέφνερ* «Λεξικὸν τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου» Ἀθῆναι 1923, παράρτημα ΣΤ' τόμου τοῦ «Λεξικογραφικοῦ ἀρχείου»).— *G. Rohlfs*, «Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität» (Halle 1930).— *Θ. Χελδράϊχ-Σπ. Μηλιαράκη* «Τὰ δημώδη ὀνόματα τῶν φυτῶν κ. τ. λ.» (Ἀθῆναι 1910).— *Π. Γενναδίου*, «Φυτολογικὸν λεξικὸν» (Ἀθῆναι 1914). Τέλος πολύτιμον λεξιλογικὸν ὑλικὸν εὑρίσκει τις εἰς τὰ «Ἄτακτα» τοῦ *Ἀδ. Κοραῆ* (Παρίσιοι 1828—1835).—Σύντομον, ἀλλὰ περιεκτικὴν ἐξιστόρησιν τῆς γραφομένης ἀπὸ τοῦ ἀττικισμοῦ—τῆς κυρίας πηγῆς καὶ ἀρχῆς τῆς διγλωσσίας μας—μέχρι σήμερον εὑρίσκει τις εἰς τὸ ἔργον τοῦ *Γ. Χατζιδάκι*, Die Sprachfrage im Griechenland, Ἀθῆναι 1905 σελ. 49 κέξ. (μεταφρασθὲν καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ τοῦ ἰδίου τῷ 1907, σελ. 66 κέξ.) καὶ εἰς τὸ ἔργον τοῦ *K. Krumbacher*, Τὸ πρόβλημα τῆς νεοελληνικῆς γραφομένης (δημοσιευθὲν κατὰ μετάφρασιν εἰς ἕνα τόμον μετὰ τῆς «Ἀπαντήσεως» τοῦ *Γ. Χατζιδάκι*, Ἀθῆναι 1905).

Γ. Π. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΡΑΦΗ. Α') ***Προαλφαβητικὰ συστήματα γραφῆς.*** Τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ προαλφαβητικὰ συστήματα γραφῆς ἐν Ἑλλάδι εἶναι: ἡ *κρητομινωϊκή*, ἡ *μινυακὴ* καὶ ἡ *κυπριωτικὴ* γραφή.

Κρητομινωϊκὴ γραφή. Ἤδη ἐπὶ παλαιοτάτων κρητικῶν εὑρημάτων (σφραγίδων κ. ἄ.) ἀπαντῶσι ζωγραφήματα ποικίλα (ἄνθρωποι καὶ μέλη τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, ὅπλα, ἐργαλεῖα καὶ σκεύη, πλοῖα, πτηνὰ κ. ἄ.), τὰ ὁποῖα ἐχαρακτηρίσθησαν ὡς ἀνταποκρινόμενα εἰς τὴν πρώτην βαθμῖδα τῆς γραφῆς, τὸ ἰδεογραφικὸν σύστημα, καθ' ὃ ἀποδίδεται γραπτῶς (ζωγραφικῶς) αὐτὴ αὕτη ἡ ἔννοια (ἰδέα) καὶ οὐχὶ τὸ ἀκουστικὸν περίβλημα τῆς λέξεως (παρ' ἀρχαίοις *γράφω*=ζωγραφίζω)· οὕτω τὰ ἀναφερόμενα κρητικὰ ζωγραφήματα ὑποδηλοῦν ἢ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον εἰκονίζουν (πλοῖον, ὀφθαλμός, πύλη κλπ.), ἢ συμβολικῶς ἀποδίδουν ἔννοιαν συγγενῆ πρὸς τὸ ἀντικείμενον (ταξίδιον, ἐπόπτης, φύλαξ κλπ.). Τῆς διασωθείσης αὐτῆς γραφῆς *(κρητικὰ ἱερογλυφικὰ)* ἢ ἄλλης ἀπολεσθείσης ἢ ἀγνώστου ἐγχωρίου ἢ ἀλλοδαπῆς

Δείγματα κρητικῆς γραμμικῆς γραφῆς, τύπων Α (ἀριστερὰ) καὶ Β (δεξιά).

[Ἐκ πηλίνων πινακίδων τῆς Ἁγίας Τριάδος (Α) καὶ τῆς Κνωσοῦ (Β).]

ἰδεογραφίας θεωρεῖται περαιτέρω ἐξέλιξις ἡ καθαρῶς *γραμμικὴ γραφὴ* τῆς Κρήτης, ἧς τὰ σύμβολα ἐμορφώθησαν δι' ἁπλουστεύσεως τῶν ἀρχικῶν ἰδεογραμμάτων-ζωγραφιῶν, ὥστε νὰ μὴ ὁμοιάζουν πλέον πρὸς τὰ φυσικά των πρότυπα· ἡ ἁπλούστευσις αὕτη, εἰς ὅλας τὰς ἰδεογραφίας, ἐγένετο ὑπὸ τὸν νόμον τοῦ περιορισμοῦ τοῦ ἀναγκαίου χρόνου ἐργασίας καὶ προσέδωκεν εἰς τὰ νέα σημεῖα ρυθμὸν ἀνάλογον πρὸς τὰ γραφικὰ μέσα (ὄργανα καὶ ὕλας) τῶν λαῶν (ἡ σφηνοειδὴς γραφὴ τῶν Ἀσσυρίων, ἐκ τῶν χρησιμοποιημένων σφηνῶν, ἡ ἰδιότυπος κινεζικὴ ἐκ τῆς γραφίδος καὶ τοῦ χάρτου κ. ἄ.). Τῆς γραμμικῆς αὐτῆς κρητικῆς γραφῆς κατέχομεν δύο τύπους, τὸν Α (ἁπανταχοῦ τῆς Κρήτης καὶ ἐν Μήλῳ), ἐμφανιζόμενον περὶ τὸ τέλος τῆς μεσομινωϊκῆς περιόδου (ΙΣΤ' π. Χ. αἰῶν) καὶ παραγκωνιζόμενον εἶτα, μόνον ἐν Κνωσῷ, ὑπὸ τοῦ τύπου Β, ὅστις ἐχρησιμοποιήθη μέχρι τῆς δευτέρας ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς (ΙΔ' π. Χ. αἰών). Πᾶσαι αἱ γενόμεναι ἀπόπειραι ἀναγνώσεως τῶν γραφῶν αὐτῶν (ὑπὸ A. Evans, H. Schneider, J. Sundwall κ. ἄ.) ἀπέτυχον, μόνου γνωστοῦ ὄντος ὅτι αὗται ἦσαν γραφαὶ δεξιόστροφοι τὴν διεύθυνσιν (ἐνίοτε μόνον βουστροφηδὸν ἢ ἄλλως πως χρησιμοποιούμεναι), πιθανῶς δὲ ὅτι πρόκειται οὐχὶ περὶ ἰδεογραμμάτων, ἀλλὰ περὶ σημείων ἐχόντων πλέον ἀξίαν φωνητικὴν (τοῦτο εἰς ὅλας τὰς γραφὰς ἐγένετο κατὰ πορείαν μακροχρόνιον καὶ νόμους προσομοιάζοντας εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς) καὶ δὴ συλλαβικὴν (συλλαβογράμματα) καὶ ὅτι τινὰ τούτων μετέπεσαν (ὅπως εἰς πλείστας συλλα-

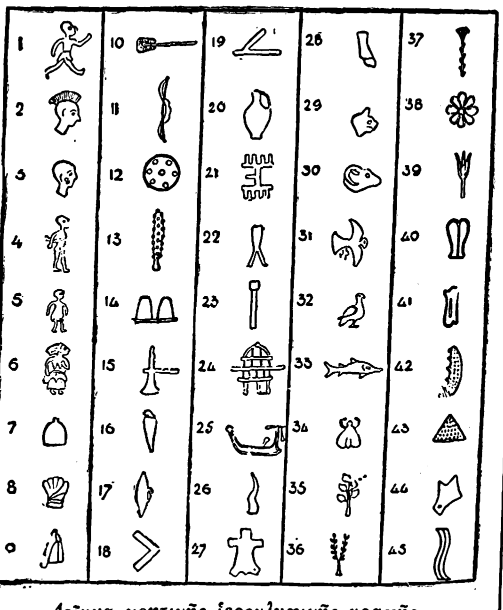

Δεῖγμα κρητικῆς ἱερογλυφικῆς γραφῆς.

[Ἡ μία τῶν ὄψεων τοῦ δίσκου τῆς Φαιστοῦ καὶ κατάλογος τῶν ἐν τῷ ὅλῳ δίσκῳ σημείων.]

βικὰς γραφὰς) εἰς τὴν σημασίαν ἑνὸς καὶ μόνου ἁπλοῦ φθόγγου (ἀλφαβητικὴ γραφή). Παρὰ τὰς γραφὰς αὐτὰς διεσώθη ἐν Κρήτῃ καὶ ἑτέρα, ἰδεογραφία κατά τινας, συλλαβικὴ γραφὴ κατ' ἄλλους, ἧς μόνον μνημεῖον εἶναι ὁ πήλινος *δίσκος τῆς Φαιστοῦ.* Εὑρέθη κατὰ τὰς ἰταλικὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1908 καὶ φέρει ἑκατέρωθεν (σπειροειδῶς δὲ καὶ ἐκ τῆς περιφερείας πρὸς τὸ κέντρον, μὲ καθέτους γραμμὰς ὡς διαχωρίσματα τῶν φράσεων ἢ παραγράφων) ἱερογλυφικὰ ζωγραφήματα μοναδικὰ ἐν τῷ κόσμῳ. Ὅλαι αἱ μέχρι τοῦδε ἀπόπειραι ἀναγνώσεώς των (A. Evans, A. Rowe κ. ἄ.) ἀπέτυχον, διίστανται δὲ καὶ αἱ ἀντιλήψεις ὡς πρὸς τὴν ἐγχωρίαν διαμόρφωσιν τῆς γραφῆς ταύτης ἢ τὴν ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς (ἴσως ἐκ νοτιοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας) εἰσαγωγήν της.

Μινυακὴ γραφή. Ἐκλήθη οὕτω ἐκ τοῦ παλαιότερον μόνου γνωστοῦ μνημείου αὐτῆς (ἀμφορέως ἐκ τοῦ βοιωτικοῦ Ὀρχομενοῦ, κοιτίδος τῶν Μινυῶν), ἐνῷ σήμερον αἱ ἔρευναι ἔφερον εἰς φῶς μνημεῖα αὐτῆς ἄφθονα ἐν Θήβαις καὶ Τίρυνθι, ἀρκετὰ δὲ καὶ ἐν Μυκήναις. Τούτων ἄλλα συγγενεύουν πρὸς τὴν γραμμικὴν τῆς Κρήτης γραφήν, ὥστε νὰ θεωρηθῇ ἡ μινυακὴ γραφὴ παραλλαγὴ τῆς πρώτης, ἄλλα δὲ καθιστοῦν ῥάσιμον τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται περὶ γραφῆς προελεύσεως ἀνεξαρτήτου πρὸς τὴν κρητικήν. Πάντως τὸ ζήτημα εὑρίσκεται εἰς τὸ στάδιον τῶν μελετῶν (J. Sundwall κ.ἄ.).

Κυπριακὴ γραφή. Εἶναι γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1850. Πρῶτοι ἀνέγνωσαν αὐτὴν ἐκ διγλώσσου ἐπιγραφῆς (εἴς τε τὴν φοινικικὴν καὶ τὸ κυπριακὸν ἰδίωμα) οἱ H. Lang καὶ G. Smith, τελικῶς

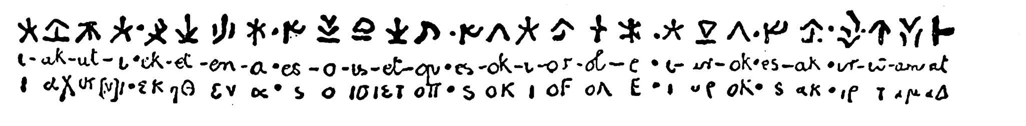

Δεῖγμα κυπριακῆς συλλαβικῆς γραφῆς.

[Ἐπιγραφὴ ἐκ Κουρίου τοῦ Δ' π. Χ. αἰῶνος, ἧς κάτωθεν ἡ διὰ λατινικῶν καὶ ἑλληνικῶν ψηφίων μεταγραφή. Ἡ ἀνάγνωσις πρὸς τὰ ἀριστερά.]

δὲ οἱ Deecke καὶ Sigmund. Πρόκειται περὶ γραφῆς συλλαβικῆς κυρίως, ἧς ὅμως σημεῖά τινα ἔχουν τὴν φωνητικὴν ἀξίαν ἑνὸς καὶ μόνου φθόγγου (κατὰ προτίμησιν φωνήεντος), ὅπως δὲ αἱ πλεῖσται μὴ περαιτέρω ἐξελιχθεῖσαι συλλαβικαὶ γραφαί, παρουσιάζει πλείστας ἀτελείας, ἐν αἷς: α') Δὲν διακρίνονται ἐν αὐτῇ τὰ ψιλά, μέσα καὶ δασέα σύμφωνα, ὥστε τὸ αὐτὸ σημεῖον-συλλαβόγραμμα νὰ χρησιμοποιῆται εἰς τρεῖς περιπτώσεις καὶ ὡς πα, βα, φα, ἄλλο ὡς πο, βο, φο, κλπ. β') Δὲν γίνεται διάκρισις τῶν μακρῶν ἀπὸ τὰ βραχέα φωνήεντα. γ') Δὲν ἀναγράφονται οἱ ἔρρινοι φθόγγοι πρὸ συμφώνου, ὥστε ἀντὶ πάντα νὰ γράφεται πάτα. δ') Συλλαβαὶ μὲ πλείονα τοῦ ἑνὸς σύμφωνα γράφονται κατὰ πολυσυλλαβικὸν τρόπον, δηλαδὴ ἀντὶ Στασικράτης γράφεται Σα.τα—σι—κα.ρα—τε.σε· ἡ τελευταία ὅμως αὕτη ἀτέλεια ὑπῆρξεν, εἰς πάντας τοὺς λαούς, ὁ κύριος ὁδηγὸς πρὸς ἀνάλυσιν τῆς συλλαβῆς εἰς φθόγγους καὶ εὕρεσιν τῶν ἀλφαβητικῶν σημείων, ὥστε δύναταί τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἐν τῷ ἀνωτέρω παραδείγματι τὰ σημεῖα τοῦ σα, κα καὶ σε, ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τῶν Κυπρίων ὡς ἀλφαβητικὰ στοιχεῖα σ, κ, σ. Πιθανῶς ἡ κυπριακὴ γραφὴ εἶναι ξενικῆς καταγωγῆς, παραχθεῖσα ἐκ τῆς σφηνοειδοῦς τῆς Μεσοποταμίας ἢ ἐκ τῆς χεττιτικῆς ἱερογλυφικῆς ἢ ἐκ τῆς κρητικῆς. Τὸ τελευταῖον ὑπεστήριξεν ὁ Evans, φρονῶν μάλιστα ὅτι ἡ ἐκ Κρήτης εἰς Κύπρον εἰσαγωγὴ τῆς γραφῆς ἐγένετο διά τινος ἀποικισμοῦ κατὰ τοὺς τελευταίους μινωϊκοὺς χρόνους καὶ ὅτι ἐκ Κύπρου θὰ προέλθῃ τὸ φῶς πρὸς ἀνάγνωσιν τῶν κρητικῶν μνημείων (πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ἐργάζεται ὁ Bossert). Τοιοῦτος ἀποικισμὸς στηρίζεται καὶ εἰς τὰ ἐν Κύπρῳ εὑρήματα τῆς Ἐγκωμῆς καὶ εἰς τὴν παρὰ Κυπρίοις ἐπιβίωσιν τῆς μινωϊκῆς θρησκείας, τοιοῦτο δὲ παράδειγμα μεταδόσεως τῆς γραφῆς ἔχομεν ἀκόμη καὶ μεταξὺ ἀλλογενῶν γλωσσικῶν λαῶν, ὡς ἡ διάδοσις τῆς σφηνοειδοῦς γραφῆς τῶν διαμφισβητουμένης γλωσσικῆς ὑποστάσεως Σουμερίων εἰς τοὺς ὅλως διάφορον ἔχοντας γλῶσσαν Σημίτας Ἀκκαδίους, κ. ἄ.

Κυπριακὴ-κρητικὴ γραφὴ καὶ φοινικικὸν ἀλφάβητον. Παρὰ τὴν κατωτέρω ἀναπτυσσομένην (καὶ μέχρι τινὸς κυρίως ἐπικρατοῦσαν) θεωρίαν τῆς ἐκ τῶν αἰγυπτιακῶν ἱερογλυφικῶν ἀναπτύξεως τῶν φοινικικῶν γραμμάτων (ἀφ' ὧν εἶτα τὰ ἑλληνικὰ τῶν ἱστορικῶν χρόνων), ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος διετυπώθησαν ὑποθέσεις περὶ τῆς ἐξ Ἑλλάδος, Κρήτης ἢ Κύπρου παραγωγῆς τοῦ φοινικικοῦ ἀλφαβήτου. Πρῶτος ὁ R. Dussand (1905) ὑπεστήριξεν ὅτι οἱ Φοίνικες ἔλαβον τὸ ἀλφάβητον ἐκ τῶν Ἑλλήνων, μορφωσάντων τοῦτο ἐκ τῶν μινωϊκῶν γραφῶν, παραπλήσια δὲ διετύπωσε καὶ ὁ A. Evans (1909). Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη στηρίζεται ἐπὶ τῶν ἑξῆς ἐπιχειρημάτων: 1) Τὰ φοινικικὰ γράμματα ὀνομάζονται δι' ὀνομάτων (ἄλεφ, μπέτ, γκίμ, κτλ. ἐξ ὧν τὰ ἡμέτερα ἄλφα, βῆτα, γάμμα) ἐχόντων σημασίαν (βοῦς, οἰκία, κάμηλος, κτλ.) διάφορον τοῦ πράγματος τοῦ παριστωμένου διὰ τῶν αἰγυπτιακῶν ἱερογλυφικῶν, τῶν ὑποτιθεμένων προτύπων ἑκάστου φοινικικοῦ γράμματος. 2) Οἱ Φιλισταῖοι, Κερετὶμ καὶ ἄλλοι λαοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας εἶναι κρητικῆς καταγωγῆς, ὥστε στηρίζεται πλήρως ἡ ἐπαφὴ τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Φοινίκης. 3) Πλεῖσται ἀναλογίαι εὑρίσκονται μεταξὺ φοινικικῶν γραμμάτων καὶ κρητικῶν σημείων.

Ἀνάλογα ὑπεστήριξε καὶ ὁ R. Schneider (1913), ὁ δὲ R. Dussand (1914), ἐπανελθὼν εἰς τὸ ζήτημα, ἐθεώρησε τό τε ἑλληνικὸν καὶ τὸ φοινικικὸν ἀδελφὰ ἀλφάβητα, ἀνεξαρτήτου ἀναπτύξεως, ἀλλὰ κοινῶν προτύπων, τὰ ὁποῖα πιθανώτατα δέον νὰ ἀναζητηθοῦν ἐν Κρήτῃ. Μὴ ἀποκλειομένης ὅμως, ὡς ἐπιστημονικῆς ὑποθέσεως, οἱασδήποτε τῶν ἀνωτέρω ἐκδοχῶν, εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ ἀλφάβητον τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἔλαβον οἱ νεήλυδες ἐν τῇ εἶτα Ἑλλάδι Ἕλληνες ἐκ τῆς Χαναναίας φοινικικῆς γραφῆς.

Π. Ν. ΠΑΠΠΑΣ

Β') ***Τὸ ἑλληνικὸν ἀλφάβητον.*** Παλαιὰ παράδοσις καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐριπίδου μνημονευμένη (ἐν ἀποσπ. 578) ἀπέδιδε τὴν εὕρεσιν 16 ἢ 17 γραμμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου εἰς τὸν περιβόητον ἐπὶ σοφίᾳ ἥρωα Παλαμήδη, τῶν δὲ λοιπῶν

Digitized by Google

8 ἢ 7 εἰς τὸν ποιητὴν Σιμωνίδην ἢ Ἐπίχαρμον. Κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (ε', 58 τὰ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου ἐκαλοῦντο «φοινικήϊα», διότι Φοίνικες μετὰ τοῦ Κάδμου εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀφικόμενοι ἐδίδαξαν τοὺς Ἕλληνας ταῦτα, τὰ αὐτὰ δὲ διδάσκουσι καὶ ἄλλοι ἀρχαῖοι ἱστορικοί, ὡς ὁ Ἔφορος, ὁ Διόδωρος καὶ ὁ Τάκιτος, καὶ ἐν παλαιᾷ δ' ἐπιγραφῇ τῆς Τέω τοῦ Ε' αἰῶνος τὰ γράμματα καλοῦνται «φοινικήϊα». Ὅτι δ' ἀληθῶς οἱ ὑπὸ συνεχῶν καταχτήσεων τῶν Ἑβραίων πιεζόμενοι ἐν τῇ στενῇ χώρᾳ αὐτῶν Φοίνικες, ἐγκατασταθέντες πολὺ πρὸ τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος ἀνὰ τὰς νήσους καὶ τὰς ἠπειρωτικὰς χώρας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Μ. Ἀσίας ἐδίδαξαν τοὺς Ἕλληνας τὸ ἀλφάβητον, ἀποδεικνύεται, ἐκτὸς τῶν μαρτυριῶν τῶν ἀνωτέρω ἱστορικῶν, καὶ ἐκ τῶν ἑξῆς: πρῶτον ὅτι τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἐν ταῖς ἀρχαιοτάταις ἑλληνικαῖς ἐπιγραφαῖς ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὰ γράμματα φοινικικῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Θ' π. Χ. αἰῶνος, ἅτινα γινώσκομεν ἐκ τοῦ ἀνακαλυφθέντος τῷ 1868 παρὰ τὴν ἀρχαίαν πρωτεύουσαν τῶν Μωαβιτῶν Δαιβὼν λίθου, ἐφ' οὗ ἀναγράφονται οἱ πόλεμοι τοῦ βασιλέως τῆς Μωαβίτιδος Μέσα (890 π. Χ.) κατὰ Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἰδουμαίων· δεύτερον ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν γραμμάτων (ἄλφα, βῆτα κ. λ. π.) εἶναι δηλωτικὰ ἐννοιῶν οὐχὶ τῆς ἑλληνικῆς, ἀλλὰ τῆς φοινικικῆς γλώσσης· τρίτον ὅτι ἡ τάξις τῶν γραμμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου εἶναι ὁμοία τῇ τάξει τῶν γραμμάτων τοῦ φοινικικοῦ· καὶ τέταρτον ἡ ὁμοία χρῆσις τῶν γραμμάτων ὡς ἀριθμητικῶν σημείων εἰς ἀμφοτέρας ταύτας τὰς γλώσσας. Πότε δ' ἀκριβῶς παρέλαβον παρὰ τῶν Φοινίκων οἱ Ἕλληνες τὸ ἀλφάβητον, δὲν εἶναι γνωστόν· ἐπειδὴ δὲ κατὰ τοὺς λεγομένους μυκηναϊκοὺς χρόνους ἦτο ἀκόμη ἄγνωστον, οἱ δὲ Φοίνικες ἤκμασαν περὶ τὰ τέλη τῆς β' π. Χ χιλιετηρίδος, πιθανώτατον εἶναι ὅτι οὐχὶ πολὺν χρόνον πρὸ τοῦ 1000 π. Χ. ἐγένετο ἡ εἰσαγωγὴ αὐτοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὰ πρῶτα δὲ μαρτύρια τῆς ἐν Ἑλλάδι ὑπάρξεως αὐτοῦ εἶναι τὰ παρ' Ὁμήρῳ (Ἰλ. Ζ, 163) «σήματα λυγρά». ἔπειτα ἡ παρ' Ἀρχιλόχῳ (ἀπόσπ. 89, «ἀχνυμένη σκυτάλη» (τοῦ Ζ' αἰῶνος), ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ δὲ πάντως αἰῶνος ἤρχισαν ν' ἀναγράφωνται ἐν Ὀλυμπίᾳ τὰ ὀνόματα τῶν νικητῶν, ἔπειτα δὲ αἱ ἀπὸ τοῦ 650 π. Χ. περίπου ἀρχόμεναι ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί.

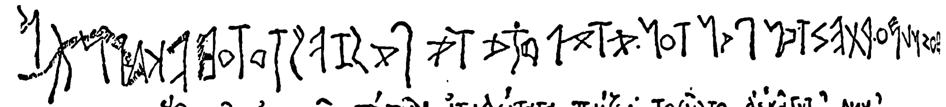

Ὃς νῦν ὀρχηστῶν πάντων ἀταλώτατα παίζει το(ῦ)το δέκα[ν] ? μιν?

Ἡ ἀρχαιοτάτη ἑλληνικὴ ἐπιγραφὴ (Η' περίπου αἰῶνος, ἐκ πηλίνου ἀγγείου τοῦ Διπύλου Ἀθηνῶν).
[Ἡ ἀνάγνωσις πρὸς τὰ ἀριστερά. Κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ μεταγραφὴ αὐτῆς.]

Αἰγυπτιακά			Φοινικικά		Χαδμηΐα		
Παριστώμενον πρᾶγμα	Ἱερογλυφικά	Ἱερατικά	Ὄνομα γράμματος	Γράμματα	Ὄνομα γράμματος	Ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά	Ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά
Ἀετός			Ἀλέφ		Ἄλφα		
Γέρανος			Βήθ		Βῆτα		
Ποτήριον			Γιμέλ		Γάμμα		
Χείρ			Δαλέθ		Δέλτα		
Σχέδιον οἰκίας			Χέ		Ἒψιλόν		
Κεραστὴς ὄφις			Βαῦ		Δίγαμμα		
Νῆσσα			Ζαγίν		Ζῆτα		
Κόσμινον			Χέθ		Ἦτα		
Λαβίς, βρόχος			Τέθ		Θῆτα		
Φύλλα			Ἰώδ		Ἰῶτα		
Θρόνος			Κάφ		Κάππα		
Λέαινα			Λαμέδ		Λάμβδα		
Γλαῦξ			Μέμ		Μῖ		
Ὕδωρ			Νούν		Νῦ		
Κλεῖθρον θύρας			Σαμέχ		Ξῖ		
Ὅπλον			Ἀΐν		Ὀμικρόν		
Θύρα			Πέ		Πῖ		
Ὄφις			Τσαδέ		Σάν		
Γόνυ			Κόφ		Κόππα		
Στόμα			Ρές		Ρῶ		
Ἀγρός			Σχίν		Σίγμα		
Χεὶρ κρατοῦσα πλαισιοῦντα			Ταῦ		Ταῦ		

Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου ἐκ τοῦ φοινικικοῦ.
[Κατὰ τὸ ἐγχειρίδιον Thompson—Λάμπρου.]

Ὀνόματα τῶν γραμμάτων. Τὸ φοινικικὸν ἀλφάβητον συνέκειτο ἐκ τῶν ἑξῆς 22 γραμμάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀκροφωνητικά, ἤτοι τὰ σημεῖά των παριστοῦν τὸ ἀντικείμενον διὰ τοῦ πρώτου γράμματος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀρχίζει ἡ λέξις ἡ ὑπὸ τούτων ὀνομαζομένη.

Μεταρρύθμισις καὶ πλουτισμὸς τοῦ ἀλφαβήτου. Τὰ 22 ταῦτα γράμματα παρίστων παρὰ τοῖς Σημίταις σύμφωνα, οὐδὲν δὲ φωνῆεν. Ἐπειδὴ δ' οἱ Ἕλληνες εἶχον πολλὰς λέξεις καὶ συλλαβὰς ἄνευ συμφώνου (ὡς λ. χ. οἷα, οἷοι, ᾧα, ᾠί, εἴη, ἱείη, ἠοῖαι κλπ.) καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἠδύναντο ν' ἀρκεσθῶσιν ἐν τῇ γραφῇ εἰς δήλωσιν μόνων τῶν συμφώνων, ἔπρεπεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ ἑλληνικὸν ἀλφάβητον νὰ μεταρρυθμισθῇ καὶ προσαρμοσθῇ πρὸς τοὺς ἑλληνικοὺς φθόγγους. Τοσούτῳ δὲ μᾶλλον ἦτο ἐπιβεβλημένη ἡ μεταρρύθμισις αὕτη, ὅσῳ τὸ φοινικικὸν ἀλφάβητον εἶχε γράμματα δηλοῦντα πνευματώδεις καὶ συριστικοὺς φθόγγους, οἵτινες ἦσαν ἄγνωστοι ἢ οὐχὶ τόσον συχνοὶ καὶ σημαντικοὶ ἐν Ἑλλάδι. Τούτων δὲ τῶν φθόγγων τὰ σημεῖα οἱ Ἕλληνες παρέλαβον πρὸς δήλωσιν τῶν φωνηέντων καὶ δὴ τὸ Ἀλὲφ = α, Χὲ = ε, Ἰὼδ = ι καὶ Ἀγὶν = ο. Τὸ δὲ Υ λέγεται μὲν ὅτι ἐξευρέθη ἐν Ἑλλάδι ἔκ τινος τύπου τοῦ V καὶ προσετέθη εἰς τὰ ἄλλα 22, ἀλλ' ἐπειδὴ τοῦτο ἐμφανίζεται εὐθὺς ἐν ἀρχῇ καὶ πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, εὕρηται δὲ καὶ ἐν τῇ μωαβιτικῇ ἐπιγραφῇ τοῦ Μέσα, πιθανὸν εἶναι ὅτι καὶ τοῦτο ἐλήφθη ἐκ Συρίας. Οὕτω δὲ συνεπληρώθη τὸ παλαιότατον ἑλληνικὸν ἀλφάβητον ἐξ 23 γραμμάτων, τὸ ὁποῖον εὑρίσκομεν ἐν Κρήτῃ Θήρᾳ καὶ Μήλῳ. Βραδύτερον δὲ ἐξέλαβον τὸ Η ὡς κατάλληλον εἰς παράστασιν τοῦ μακροῦ καὶ ἀνοικτοῦ φθόγγου ē (η), προσέθηκαν ἐν τέλει τὸ φ, χ, ψ καὶ τὸ ω εἰς δήλωσιν τοῦ μακροῦ καὶ ἀνοικτοῦ φθόγγου ō, ἐξέβαλον δὲ τὸ βαῦ (δίγαμμα) F, τὸ ϙ καὶ τὸ σὰν καὶ οὕτως ἀπετέλεσαν τὸ γνωστὸν ἡμῖν ἀλφάβητον ἐκ στοιχείων 24. Τὰ μέχρι τοῦ Υ συμπεριλαμβανομένου γράμματα εἶναι κοινὰ εἰς πάντα τὰ ἑλληνικὰ ἀλφάβητα, τὰ δὲ τέσσαρα τελευταῖα οὐχί. Τὰ πληρέστερα ἑλληνικὰ ἀλφάβητα διαιροῦνται εἰς δύο μεγάλας τάξεις, τὸ *ἀνατολικὸν* καὶ τὸ *δυτικόν*. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀνήκουν τὰ ἀλφάβητα τῆς Μ. Ἀσίας, τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, τῶν περὶ τὸν Βόσπορον ἑλληνικῶν ἀποικιῶν, τῆς Μακεδονίας, τῆς Κορίνθου, τῶν Μεγάρων, τοῦ Ἄργους καὶ τῶν Ἰονίων νήσων. Εἰς τὸ δυτικὸν ἀνήκουν τὰ ἀλφάβητα Εὐβοίας, Θεσσαλίας, Στερεᾶς, Πελοποννήσου, Σικελίας καὶ Κάτω Ἰταλίας, τὸ δ' ἀττικὸν ἔχει μέσην τάξιν μεταξὺ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ. Ἐν τῷ ἀνατολικῷ ἀλφαβήτῳ τὸ Χ = χῖ καὶ τὸ Ψ = ψῖ, τὸ δὲ φοινικικὸν ≡ = ξῖ, ἐν δὲ τῷ δυτικῷ τὸ Χ = ξῖ, τὸ Ψ = χῖ καὶ δὲν ὑπάρχει ἴδιον γράμμα πρὸς δήλωσιν τοῦ ψ ἢ χρησιμοποιεῖται πρὸς τοῦτο τὸ σύμπλεγμα ΠΣ ἢ ΦΣ καὶ σπανίως τὸ σημεῖον Ж. Τὸ παλαιὸν ἀττικὸν ἀλφάβητον δὲν εἶχε Ξ καὶ Ψ, ἀντ' αὐτῶν δ' ἐχρησιμοποίει τὰ συμπλέγματα ΧΣ καὶ ΦΣ, εἶχεν ὅμως ὡς τὸ ἀνατολικὸν τὰ σημεῖα Φ καὶ Χ.

Ἐπικράτησις τοῦ ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου. Ἡ μεγάλη κατὰ πόλεις ποικιλία τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου ἤρχισε νὰ ἐκλείπῃ ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος, ὅτε βαθμηδὸν εἰσήγετο καὶ εἰς ἄλλας ἐκτὸς τῆς Ἰωνίας χώρας τὸ ἐν Ἰωνίᾳ (πιθανῶς ἐν Μιλήτῳ) τελειοποιηθὲν ἀλφάβητον, τὸ ὁποῖον πρὸ τῆς Ζ' ἑκατονταετηρίδος ἦτο τελείως κατηρτισμένον. Εἰς τὴν Ἀττικὴν εἰσήχθη τὸ ἰωνικὸν ἀλφάβητον μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους, ὅτε οἱ Ἀθηναῖοι ἔγιναν ἡγεμόνες τῶν Ἰώνων. Ἐν Ἀθήναις κατ' ἀρχὰς ἐγίνετο χρῆσις τοῦ ἀλφαβήτου τούτου ὑπὸ ἰδιωτῶν εἰς φιλολογικὰ ἔργα, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ε' αἰῶνος πολλάκις καὶ εἰς τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς πόλεως, ἐπὶ δὲ τοῦ ἄρχοντος Εὐκλείδου 403 π. Χ.) διὰ νόμου ὡρίσθη, ἵνα μόνου τοῦ ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου γίνεται χρῆσις εἰς τὰ ἐπίσημα γράμματα τῆς πόλεως καὶ εἰς τὰ σχολεῖα. Τὸ οὕτω δὲ ἐπισήμως ὑπὸ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κυρωθὲν ἰωνικὸν ἀλφάβητον (τὰ ἰωνικὰ γράμματα) διεδόθη κατὰ μικρὸν ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα καὶ παρέμεινεν ἔκτοτε μέχρι τῆς σήμερον. Ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων παρέλαβον τὸ ἀλφάβητον πρῶτον μὲν ἡ Ρώμη, ἥτις κατά τι τροποποιήσασα αὐτὸ μετέδωκεν ἔπειτα εἰς τὰ καταχτηθέντα ὑπ' αὐτῆς καὶ ἐκλατινισθέντα ἔθνη, ἔπειτα δὲ οἱ μεταγενέστεροι Αἰγύπτιοι, ἤτοι οἱ Κόπται. Ὡσαύτως ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἐν μέρει ἐκ τοῦ συριακοῦ ἀλφαβήτου παρήχθη τὸ γραφικὸν σύστημα τῶν Ἀρμενίων. Καὶ ἡ τῶν Κελτῶν δὲ γραφὴ καὶ ἡ τῶν Γότθων, ἣν ἐφεῦρεν ὁ Οὐλφίλας χάριν τῆς γενομένης ὑπ' αὐτοῦ μεταφράσεως τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ ἐφήρμοσεν ἐν αὐτῇ, ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου καὶ αὗται παρήχθησαν. Κατ' εὐθεῖαν δ' ἐκ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Βυζαντίου κατὰ τοὺς μέσους χρόνους καὶ τὰ σλαυϊκὰ ἔθνη παρέλαβον τὸ ἀλφάβητον, οἷον ἐσχηματίσθη ἐν τῷ ἀρχαιοτάτῳ τύπῳ αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου τῶν Σλαύων Ἕλληνος Κυρίλλου.

Ἀρχαία καὶ νεωτέρα χρῆσις τῆς γραφῆς. Ὅπως οἱ Σημῖται, τοιουτοτρόπως καὶ οἱ Ἕλληνες κατ' ἀρχὰς ἔγραφον ἀπὸ τῶν δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ τοῦ τρόπου τούτου τῆς γραφῆς διεσώ-

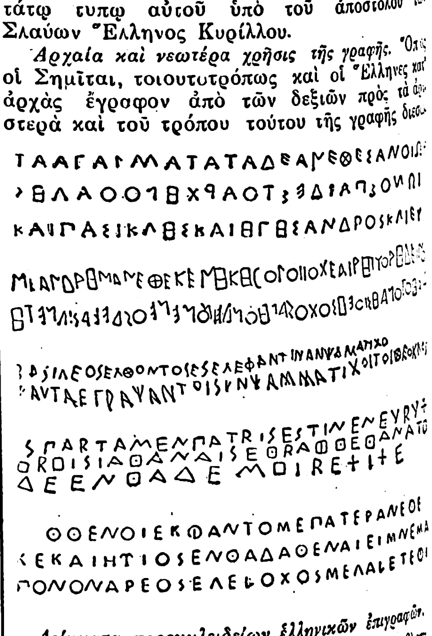

Δείγματα προευκλειδείων ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν.
(α) Ἰωνικὴ ἐπιγραφὴ Μιλήτου (βουστροφηδόν)· β) νησιωτικὴ ἐπιγραφὴ Νάξου (βουστροφηδόν)· γ) ἰωνικὴ ἐπιγραφὴ Νουβίας (πρὸς τὰ δεξιά)· δ) νησιωτικὴ ἐπιγραφὴ Ἐρετρίας Εὐβοίας (πρὸς τὰ δεξιά)· ε) ἀττικὴ ἐπιγραφὴ Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν (πρὸς τὰ δεξιά))
[Ἡ ἀνάγνωσις των ἔχει οὕτω: α) τὰ ἀγάλματα τὰ ἀνέθεσαν οἱ Ὠρίωνος παῖδες τῷ ἀρχηγῷ κτλ. β) Νικάνδρη μ' ἀνέθηκεν ἑκηβόλῳ ἰοχεαίρῃ κόρη κτλ. γ) βασιλέως ἐλθόντος ἐς Ἐλεφαντίνην Ψαματίχῳ κτλ. δ) Σπάρτη μὲν πατρίς ἐστι κτλ.]

Digitized by Google

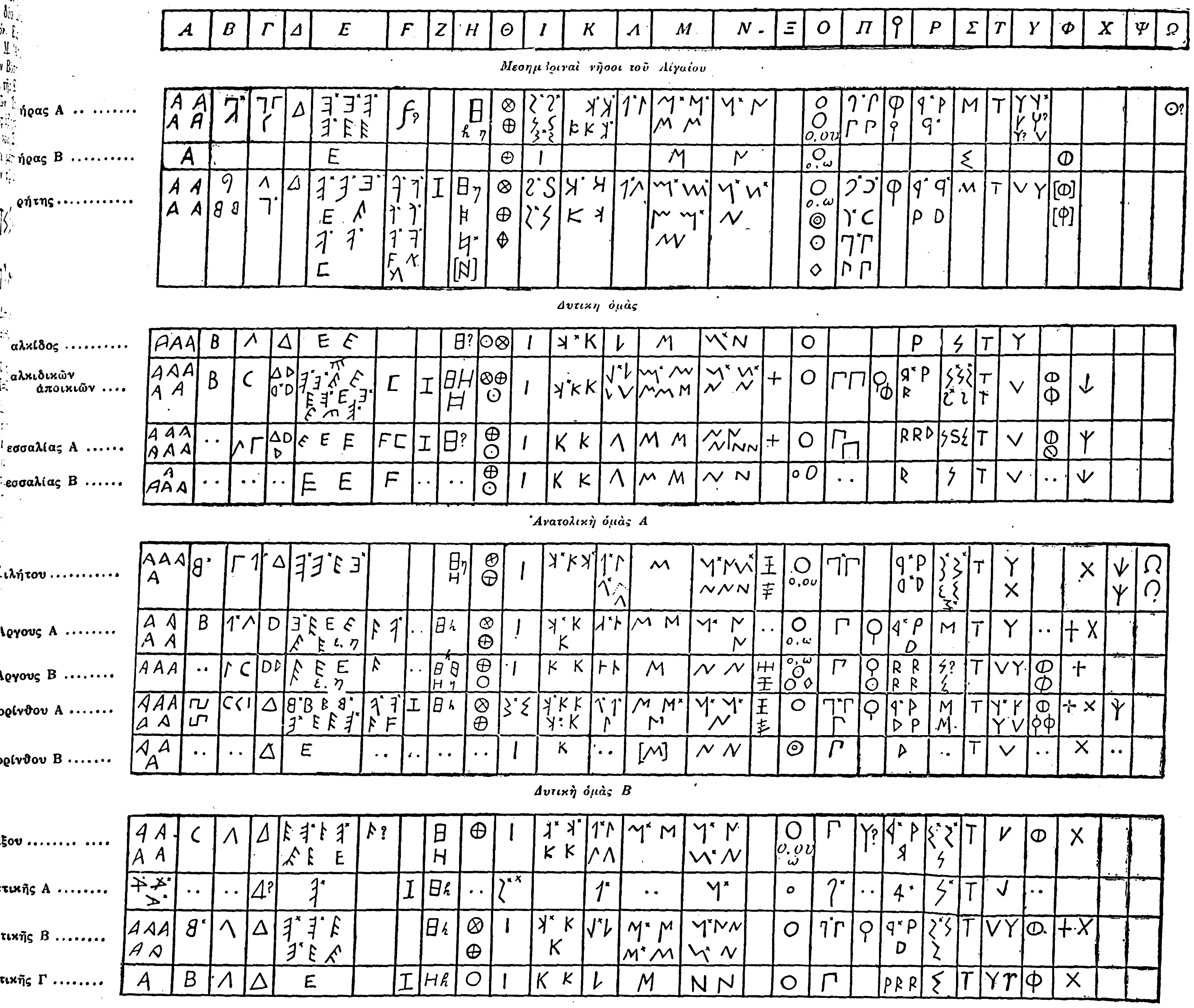

Οἱ κύριοι τύποι ἑλληνικῶν ἀρχαϊκῶν ἀλφαβήτων (δι' ἀστερίσκου σημειοῦνται τὰ τῆς ἐπ' ἀριστερὰ γραφῆς γράμματα· διὰ στιγμῶν σημειοῦνται τὰ κενὰ τετραγωνίδια, ὧν τὸ ἀντίστοιχον γράμμα τυχαίως ἐλλείπει ἐκ τῶν γνωστῶν μέχρι τοῦδε ἐπιγραφῶν).

[Κατὰ E. S. Roberts, «An introduction κτλ.]

ησαν ὀλίγαι τινὲς μικραὶ ἐπιγραφαί. Μετὰ ΰτα δ' ἤρχισαν νὰ γράφωσι *βουστροφηδόν*, ιοι τὸν μὲν πρῶτον στίχον ἀπὸ τῶν δεξιῶν ρὸς τὰ ἀριστερά, τὸν δὲ δεύτερον ἀπὸ τῶν ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά, ἔπειτα πάλιν τὸν τρίτον ἀπὸ ῶν δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά, τὸν τέταρτον ἀπὸ τῶν ριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ οὕτω καθεξῆς, καὼς ἀκριβῶς οἱ βόες στρέφονται ἀροτριῶντες οὺς ἀγρούς, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα τῆς γραφῆς. Ὁ ρόπος οὗτος τοῦ γράφειν ἐπεκράτει ἔτι κατὰ ὸν ΣΤ' αἰῶνα καὶ κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἐγράησαν ἐπὶ ἀξόνων οἱ νόμοι τοῦ Σόλωνος καὶ ἡ εγάλη ἐπιγραφὴ τῆς Γόρτυνος ἐν Κρήτῃ. Ἀλλ' πὸ τοῦ Ε' αἰῶνος φαίνεται ἐπικρατῶν ὁ καὶ νῦν ν χρήσει τρόπος τῆς γραφῆς ἀπὸ τῶν ἀριστεῶν πρὸς τὰ δεξιά.

Γραφὴ ἀριθμῶν. Κατ' ἀρχὰς ἐγίνετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων χρῆσις τοῦ ἀρχικοῦ γράμματος τοῦ ριθμοῦ ὡς γραφικοῦ συμβόλου αὐτοῦ. Οὕτω τὸ Ι ἐσήμαινε τὸ πέντε, τὸ Δ τὸ δέκα, τὸ Η τὸ κατὸν (Ηεκατόν), τὸ Χ τὸ χίλιοι καὶ τὸ Μ τὸ ύριοι (=10,000. Τὸ σύστημα δὲ τοῦτο ἐκλήθη *ρωδιάνειον* ἀπὸ τοῦ γραμματικοῦ Ἡρωδιανοῦ, στις περιέγραψεν αὐτὸ ἐν τῇ περὶ τῶν ἀριθμῶν υγγραφῇ του καὶ ἀνάγει αὐτὸ εἰς τοὺς χρόνους οῦ Σόλωνος. Κατόπιν δ' ἐπεκράτησε τὸ σύστημα ῆς χρήσεως τῶν πρώτων γραμμάτων τοῦ ἀλφαήτου ὡς δηλωτικῶν τῶν μονάδων, τῶν δὲ λοιῶν γραμμάτων ὡς δηλωτικῶν τῶν δεκάδων καὶ ῶν ἑκατοντάδων. Ἔνια δὲ γράμματα, ἐκπεσόντα κ τοῦ ἀλφαβήτου, διετηρήθησαν ὡς ἀριθμητικά. ὕτω πρὸς δήλωσιν τοῦ ἀριθμοῦ 6 διετηρήθη ὸ F, ὅπερ παρουσιάζεται τὸ πρῶτον ἔχον τὸ χῆμα s, ἔπειτα δὲ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας μεασχηματίζεται, ὁμοιάζον πρὸς ἡνωμένα σ καὶ ἤτοι στίγμα. Ἔπειτα ἔχομεν τὸ κόππα ϟ σηαῖνον τὸ 90. Τρίτον δὲ σύμβολον, προελθὸν ιθανῶς ἐκ τοῦ ἀρχαίου φοινικικοῦ ἀλφαβήτου αὶ ἔχον ἐν τοῖς παπύροις τὸ σχῆμα Τ ἢ Ρ, παουσιαζόμενον δ' ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ὡς

Ι	= 1	ΔΓΙ	=16	ΔΔΔΔ	= 40	Χ'	= 1000
ΙΙ	= 2	ΔΓΙΙ	=17	𐅄 ou 𐅄	= 50	ΧΧ	= 2000
ΙΙΙ	= 3	ΔΓΙΙΙ	=18	𐅄Δ	= 60	ΧΧΧ	= 3000
ΙΙΙΙ	= 4	ΔΓΙΙΙΙ	=19	𐅄ΔΔ	= 70	ΧΧΧΧ	= 4000
Γ	= 5	ΔΔ	=20	𐅄ΔΔΔ	= 80	𐅆	= 5000
ΓΙ	= 6	ΔΔΙ	=21	𐅄ΔΔΔΔ	= 90	𐅆Χ	= 6000
ΓΙΙ	= 7	ΔΔΙΙ	=22	Η	=100	𐅆ΧΧ	= 7000
ΓΙΙΙ	= 8	ΔΔΙΙΙ	=23	ΗΗ	=200	𐅆ΧΧΧ	= 8000
ΓΙΙΙΙ	= 9	ΔΔΙΙΙΙ	=24	ΗΗΗ	=300	𐅆ΧΧΧΧ	= 9000
Δ	=10	ΔΔΓ	=25	ΗΗΗΗ	=400	Μ	=10000
ΔΙ	=11	ΔΔΓΙ	=26	𐅅	=500	ΜΜ	=20000
ΔΙΙ	=12	ΔΔΓΙΙ	=27	𐅅Η	=600	ΜΜΜ	=30000
ΔΙΙΙ	=13	ΔΔΓΙΙΙ	=28	𐅅ΗΗ	=700	ΜΜΜΜ	=40000
ΔΙΙΙΙ	=14	ΔΔΓΙΙΙΙ	=29	𐅅ΗΗΗ	=800	𐅇	=50000
ΔΓ	=15	ΔΔΔ	=30	𐅅ΗΗΗΗ	=900		

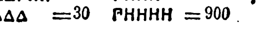

Ἡ κατὰ τὸ δεκαδικὸν σύστημα ἀρίθμησις.

(Ι=μονάς, Π=πεντάς, Δ=δεκάς, Η=hεκατοντάς, Χ=χιλιάς, Μ=μυριάς. Οἱ ὑπόλοιποι ἀριθμοὶ παριστῶνται ἢ διὰ προσθέσεως τῶν συμβόλων, ὡ: ΧΧ=2000, ἢ διὰ πολλαπλασιασμοῦ, ὡς τὸ 50 δηλ. πεντάκις δέκα, ἢ διὰ συνδυασμοῦ προσθέσεως καὶ πολλαπλασιασμοῦ, ὡς τὸ 600 δηλ. πεντάκις ἑκατὸν σὺν ἑκατόν. Οἱ κάτωθεν τοῦ πίνακος 6 ἀριθμοὶ εἰκονίζουν τὰ 5, 10, 50, 100, 1000 καὶ 500 τάλαντα καὶ εἶναι συνδυασμὸς τῶν ἀντιστοίχων ἀριθμῶν καὶ τοῦ συμβόλου Τ=τάλαντον. Ἀνάλογα σύμβολα τῆς δραχμῆς, ὀβολοῦ καὶ ἡμιοβόλου ἦσαν τά: Ͱ, Ι καὶ) ἢ (.)

Α = 1		Ι = 10		Ρ = 100			
Β = 2		Κ = 20		Σ = 200			
Γ = 3		Λ = 30		Τ = 300			
Δ = 4		Μ = 40		Υ = 400			
Ε = 5		Ν = 50		Φ = 500			
ϛ = 6		Ξ = 60		Χ = 600			
Ζ = 7		Ο = 70		Ψ = 700			
Η = 8		Π = 80		Ω = 800			
Θ = 9		ϟ = 90		ϡ = 900			

Ἡ κατὰ τὸ ἀλφαβητικὸν σύστημα ἀρίθμησις.

[Χρησιμοποιοῦνται τὰ γνωστὰ 24 γράμματα· μία μορφὴ τοῦ δίγαμμα (=6), μία τοῦ σαμπὶ (= 900) καὶ μία τοῦ κόππα (=90). Ἡ ἀρίθμησις γίνεται διὰ παραθέσεως τῶν ψηφίων μετὰ τονισμοῦ τοῦ τελευταίου, ὡς χνδ'=654. Αἱ χιλιάδες δηλοῦνται διὰ τῶν αὐτῶν ψηφίων λοξῶς ὑπογεγραμμένων, ὡ; ͵αϡλδ'=1981.]

ϡ, ἐκ τῆς ἰδιαζούσης αὐτοῦ ὁμοιότητος πρὸς τὸ π, ἐκλήθη σαμπὶ (=σὰν+πῖ), σημαίνει δὲ τὸ 900. Διεκρίνοντο δὲ οἱ ἀριθμοὶ συνήθως ἀπὸ τῶν γραμμάτων τοῦ κειμένου δι' ὁριζοντίας κεραίας τιθεμένης ἄνωθεν, οἷον ᾱ. Πρὸς δήλωσιν δὲ τῶν χιλιάδων προσετίθετο κεραία ἀριστερὰ τοῦ ἀριθμοῦ, οἷον, /Γ=3000, ἥτις ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ἀπεσπάσθη, οἷον ͵Γ. Ἀραβικοὶ δὲ ἀριθμοὶ παρουσιάζονται τὸ πρῶτον ἐν εὐρωπαϊκοῖς χειρογράφοις κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα καὶ ἐν ἑλληνικαῖς μόλις κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα.

Δεῖγμα ἀριθμητικῶν συμβόλων (ἐκ προευκλειδείου ἀττικῆς ἐπιγραφῆς).

Συστήματα γραφῆς. Ἀρχῆθεν οἱ Ἕλληνες ἔκαμνον χρῆσιν μεγάλων γραμμάτων (τοῦ καλουμένου μεγαλογραμμάτου ρυθμοῦ), κατόπιν δὲ μικρῶν γραμμάτων (μικρογραμμάτου ρυθμοῦ). Τῶν μεγάλων δὲ πάλιν γραμμάτων ἔχομεν δύο εἴδη, τὰ κεφαλαῖα καὶ τὰ στρογγυλόσχημα. Καὶ τὰ μὲν κεφαλαῖα εἶναι μεγάλα γράμματα, ἅτινα καὶ ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς καὶ ἐν τοῖς παπύροις σχηματίζονται κυρίως διὰ γραμμῶν συναπτομένων πρὸς ἀλλήλας γωνιωδῶς, ἐκτὸς τῶν γραμμάτων ἐκείνων, ἐν οἷς αἱ καμπύλαι εἶναι ἀπαραίτητοι· τὰ δὲ στρογγυλόσχημα εἶναι μεταρρύθμισις τῶν κεφαλαίων καὶ εἰς ταῦτα εἰσάγονται ἐλευθέρως καμπύλαι. Τὸ πέμπτον λ.χ. τοῦ ἀλφαβήτου γράμμα ἐν μὲν τοῖς κεφαλαίοις ἔχει τὸ σχῆμα Ε, ἐν δὲ τοῖς στρογγυλοσχήμοις τὸ σχῆμα ε. Τὰ δὲ γράμματα τοῦ μικρογραμμάτου ρυθμοῦ παρήχθησαν ἐκ τῶν γραμμάτων τοῦ μεγαλογραμμάτου. Ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις παπύροις καὶ ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις ἐπὶ περγαμηνῆς χειρογράφοις ἐπικρατεῖ ὁ

Digitized by Google

στρογγυλόσχημος χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων, τέλειος δὲ μικρογράμματος ρυθμὸς ἀνεπτύχθη πολὺ βραδύτερον.

Δύο δὲ παράλληλα συστήματα γραφῆς εὑρίσκομεν εὐθὺς ἀπ' ἀρχῆς, τὴν φιλολογικὴν ἢ γραφὴν τῶν βιβλίων, ἐν ᾗ ἐγράφοντο συνήθως τὰ φιλολογικὰ ἔργα, καὶ τὴν ἐπισεσυρμένην ἢ καθημερινὴν γραφήν. Ἐννοεῖται δ' ὅτι ἀκριβὴς διαστολὴ τῶν δύο τούτων γραφῶν δὲν παρατηρεῖται πάντοτε καὶ ὑπάρχουσι φιλολογικὰ ἔργα, ἐν οἷς ἀφθονοῦσι τὰ γράμματα τῆς ἐπισεσυρμένης γραφῆς. Τὰ ἀρχαιότατα τῶν σῳζομένων δειγμάτων ἑλληνικῆς φιλολογικῆς γραφῆς εἶναι ἀπόσπασμα παπύρου τοῦ Γ' π.Χ. αἰῶνος, περιέχον ἀρὰν Ἀρτεμισίας τινός, ἔνθα ἡ γραφὴ ὁμοιάζει πρὸς τὴν τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τὰ γράμματα εἶναι τελείως ἀπ' ἀλλήλων διακεκριμένα καὶ ἀσύνδετα.

Δεύτερον δεῖγμα ὁμοίας γραφῆς εἶναι ἀπόσπασμα παπύρου περιέχον μέρος τοῦ «Φαίδωνος» τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Γ' καὶ τοῦτο αἰῶνος.

Τρίτος πάπυρος, περιέχων ἀπόσπασμα πραγματείας περὶ διαλέκτου, ἐγράφη τῷ 160 π. Χ., ἔχει δὲ γράμματα στρογγυλόσχημα, μικρὸν ὑπτιάζοντα, λίαν ἁπλᾶ ὡς πρὸς τὸν σχηματισμόν.

Πάπυρος τοῦ Α' π. Χ αἰῶνος, περιέχων στίχους τοῦ Ε τῆς Ἰλιάδος (Ὅμηρος τοῦ Harris), παρουσιάζει γράμματα τετραγωνικώτερα καὶ ἀκαμπτότερα, ὧν ὁ λίαν λεπτὸς σχηματισμὸς ἐμφαίνει τὴν χαρακτηριστικὴν τῆς ἀρχαιότητος ἁπλότητα.

Ἐν τῷ παπύρῳ, ὅστις περιέχει ὀλίγους στίχους ἐκ τῆς περὶ θανάτου συγγραφῆς τοῦ Φιλοδήμου, ἐγράφη δὲ πιθανῶς κατὰ τὸν Α' π. Χ. αἰῶνα, ἡ γραφὴ εἶναι κομψὴ καὶ κανονικὴ καὶ τὰ γράμματα ἁπλᾶ τὸ σχῆμα.

Πάντα τὰ παραδείγματα ταῦτα ἀντιπροσωπεύουσι γραφὴν τῶν βιβλίων, οἵα παρουσιάζεται καθόλου ἐν τοῖς παπύροις, διακρινομένη ἀπὸ τῆς στρογγυλοσχήμου γραφῆς, τῆς ἀπαντώσης ἐν τοῖς ἀρχαιοτάτοις ἐπὶ περγαμηνῆς χειρογράφοις.

Ἐπισεσυρμένη γραφὴ παπύρων. Ἡ ἐπισεσυρμένη ἑλληνικὴ γραφὴ παπύρων, ἀπὸ τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος ἀρχομένη καὶ διήκουσα μέχρι τοῦ Η' μ. Χ. αἰῶνος, διαιρεῖται εἰς τὴν πτολεμαϊκήν, λήγουσ[αν] εἰς τὸν Α' π. Χ. αἰῶνα, τὴν ρωμαϊκὴν ἀπὸ τ[οῦ] Α' π. Χ. αἰῶνος μέχρι τοῦ Δ' μ. Χ. καὶ τὴν β[υ]ζαντινὴν ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τοῦ Η' αἰῶνος. Κ[ατ]ωτέρω παρατίθενται δείγματα καὶ τῶν τριῶν το[ύ]των περιόδων, δύο ἐξ ἑκάστης αὐτῶν.

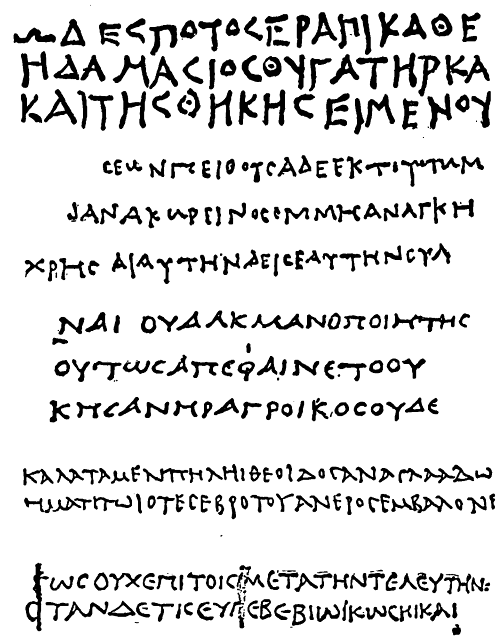

ω δεσποτο σεραπι καθε[οι]
η δαμασιος θυγατηρ κα[τα]
και της θηκης ει μεν ου[ν]
[αισθη]σεων πειθουσα δε εκ τουτων
[με]ν αναχωρειν οσομ μη αναγκη
χρησ[θ]αι αυτην δ εις εαυτην συλ
ναι ου αλκμαν ο ποιητης
ουτω απεφαινετο ου
κ ης ανηρ αγροικος ουδε
καλα τα μεν πηλει θεοι δοσαν αγλαα δω[ρα]
ηματι τωι οτε σε βροτου ανερος εμβαλον [ευνης]
τας ουχ επι τους μετα την τελευτην
οταν δε τις ευ γε βεβιωκως ηι και

Δείγματα φιλολογικῆς γραφῆς τῶν παπύρων.

(α) πάπυρος τῆς Ἀρτεμισίας, Γ' π. Χ. αἰῶνος· β) κείμενον Πλάτωνος, ἰδίου αἰῶνος· γ) γραμματικὸν κείμενον Β' π. Χ. αἰῶνος· δ) ὁμηρικὸν κείμενον Α' π. Χ. αἰῶνος· ε) πάπυρος τοῦ 1 μ. Χ.]
[Ἐκ τοῦ Ἐγχειριδίου Thompson - Λάμπρου.]

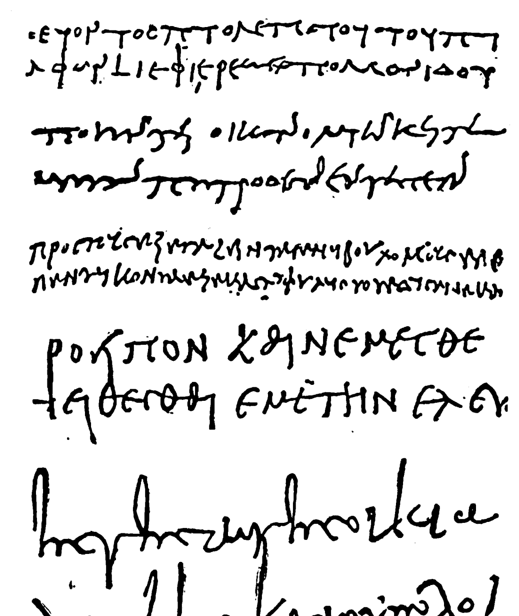

[βασι]λεύοντος Πτολεμαίου τοῦ πτ
[ἀδε]λφῶν ἔτους ι ἐφ' ἱερέως Ἀπολλωνίδου
[πε]πόηνται οἰκονομίαν καὶ τὰ
[ὀνόματ]α αὐτῶν πατρόθεν ἐντάσσειν
πρὸς τοὺς ἐξετάζειν τὰ γένη βουλομ[έν]ους ἐπε[ιτα]
πεντήκοντα ἓξ ἑκάστ[ης] φυλῆς τότε δ' ἦσαν εκα[τὸν]
[π]ροεῖπον καὶ νέμεσθε
πείθεσθαι ἐμὲ τὴν ἐλευ[θεροῦντα]
ης τῆς αὐτῆς οἰκία[ς]
[ἀ]δελφὴν κατὰ τὸ ὑπόλοι[πον]
ἔστω μεθ' ὑμῶν καὶ περὶ το[ῦ]
ἁρμόδιόν σοί ἐστιν καὶ ὑπομ

Δείγματα ἐπισεσυρμένης γραφῆς τῶν παπύρων.

(α) διαθήκη τοῦ 237 π. Χ.· β) ἐπιστολὴ τοῦ 146 π. Χ.· γ) κείμενον Ἀριστοτέλους τοῦ 100 μ. Χ.· δ) πρᾶξις ἀπελευθερώσεως δούλου τοῦ 355 μ. Χ.· ε) πωλητήριον τοῦ 599 μ. Χ.· ϛ) αὐτοκρατορικὴ ἐπιστολὴ τοῦ 756 μ. Χ.]
[Ἐκ τοῦ Ἐγχειριδίου Thompson-Λάμπρου.]

Στρογγυλόσχημος γραφὴ τῶν ἐπὶ περγαμηνῆς χειρογράφων. Ἐκ τοῦ στρογγύλου ρυθμοῦ τῆς γραφῆς τῶν παπύρων ἐπήγασεν ἡ στρογγυλόσχημος γραφὴ τῶν περγαμηνῶν, τῆς ὁποίας τὰ ἀρχαιότατα δείγματα εἶναι οἱ τρεῖς μεγάλοι κώδικες τῆς ἁγίας Γραφῆς, ἤτοι ὁ βατικανικός, ὁ σιναϊτικὸς καὶ ὁ ἀλεξανδρινός. Ἐκ τούτων δ' ἀρχαιότερος φαίνεται ὁ βατικανικός, δυνάμενος ν' ἀναβιβασθῇ εἰς τὸν Δ' μ. Χ. αἰῶνα, ἔπειτα ἔρχεται ὁ σιναϊτικός, γραφεὶς κατὰ τὸ τέλος τοῦ Δ' ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε' αἰῶνος, καὶ κατόπιν ὁ ἀλεξανδρινὸς τοῦ Ε' αἰῶνος.

Ἐκ τῶν τριῶν τούτων κωδίκων ἡ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ γραφὴ εἶναι ἐπιμελεστέρα καὶ κομψοτέρα, τὰ γράμματα μᾶλλον εὐρέα καὶ αἱ ὁριζόντιαι γραμμαὶ λίαν κομψαί.

Ἡ στρογγυλόσχημος γραφὴ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος δεικνύει μετάπτωσιν τοῦ λεπτοῦ ρυθμοῦ τοῦ Ε' αἰῶνος εἰς τὰ σχετικῶς ἁδρὰ σχήματα τῶν γραμμάτων αὐτῆς, αἱ ὁριζόντιαι γραμμαὶ ἐπιμηκύνονται καὶ συνήθως ἀπολήγουσιν εἰς παχείας στιγμὰς ἢ κορυφάς. Παράδειγμα τοιαύτης γραφῆς εἶναι ὁ ἐν Βιέννῃ κῶδιξ τοῦ Διοσκορίδου.

Ὀλίγον μετὰ τὸ 600 εἰσήχθη ποικιλία τις εἰς τὴν στρογγυλόσχημον γραφὴν τῶν μεμβρανῶν· τὰ κυκλικὰ δηλαδὴ γράμματα Є, Θ, Ο, C κατέστησαν ᾠοειδῆ, ὅλα δὲ τὰ γράμματα, συμπεπιεσμένα κατὰ τὰ πλάγια, φαίνονται στενὰ ἀναλόγως πρὸς τὸ ὕψος αὐτῶν. Δεῖγμα τῆς γραφῆς ταύτης παρέχει ἡ ἐν Μιλάνῳ ἀποκειμένη μαθηματικὴ συγγραφὴ τοῦ Ζ' αἰῶνος καὶ ὁ βατικανικὸς κῶδιξ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τοῦ Η' καὶ Θ' αἰῶνος.

Ἀλλὰ βραδύτερον ὁ στρογγυλόσχημος μεγαλογράμματος ρυθμὸς δὲν ἦτο πλέον ἐν κοινῇ χρήσει καὶ παρέμεινε μόνον εἰς τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας, ἐν τοῖς ὁποίοις τὰ μεγάλα γράμματα εὐηρμόστουν πρὸς δημοσίαν ἀνάγνωσιν. Τοιοῦτο δ' εἶναι χειρόγραφον Εὐαγγελίου γεγραμμένον κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα.

Μικρογράμματος ρυθμὸς τῶν μέσων αἰώνων. Τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ μικρογραμμάτου ρυθμοῦ τῶν μέσων αἰώνων διαιροῦνται εἰς τέσσαρας τάξεις. Ἐν τῇ α' περιλαμβάνονται οἱ καλούμενοι *κώδικες παλαιότατοι* (Codices vetustissimi), γεγραμμένοι ἀπὸ τοῦ Θ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ Ι' αἰῶνος, ἐν τῇ β' οἱ καλούμενοι *κώδικες παλαιοὶ* (Codices vetusti), γεγραμμένοι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ι' μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἐν τῇ γ' οἱ καλούμενοι *κώδικες νεώτεροι* (Codices recentiores), ἀρχόμενοι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΓ' καὶ τελευτῶντες εἰς τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, καὶ τέλος ἐν τῇ δ' τάξει περιλαμβάνονται οἱ καλούμενοι κώ*δικες νεώτατοι*, εἰς οὓς ἀνήκουσιν ἅπαντα τὰ χειρόγραφα τὰ ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν γεγραμμένα. Ἡ γραφὴ τοῦ μικρογραμμάτου τούτου ρυθμοῦ εἶναι αὐτὴ αὕτη ἡ ἐπισεσυρμένη τῆς καθημερινῆς χρήσεως, ἀλλὰ μετὰ μεγαλυτέρας ἐπιμελείας καὶ φιλοκαλίας. Καὶ ἡ μὲν γραφὴ τῆς α' τάξεως τῶν παλαιοτάτων κωδίκων εἶναι λίαν εὐκρινὴς καὶ ἀκριβής, τὰ γράμματα εἶναι ὅσον δυνατὸν συμμετρικῶς γεγραμμένα, συμπαγῆ καὶ ὄρθια, τὰ δὲ πνεύματα εἶναι ὀρθογώνια. Παράδειγμα τοιαύτης γραφῆς παρέχει ἀπόσπασμα συγγραφῆς τοῦ μαθηματικοῦ Εὐκλείδου καὶ ἕτερον Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως, τὸ πρῶτον τοῦ τέλους τοῦ Θ' καὶ τὸ β' τῶν ἀρχῶν τοῦ Ι' αἰῶνος.

Εἰς τὰ τῆς β' περιόδου χειρόγραφα (950-1250) ἡ μεταβολὴ εἰς τὰ νεώτερα σχήματα τῶν γραμμάτων ἐπῆλθε κατὰ μικρὸν καὶ βαθμιαίως, ὡς δεικνύουσι τὰ παρατιθέμενα τέσσαρα παραδείγματα γραφῆς τῶν χρόνων τούτων.

Τὸ πρῶτον τούτων, ἀπόσπασμα ἐκ τῶν ἔργων Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἀρχομένου τοῦ Ι' αἰῶνος, ἀναχαλεῖ εἰς τὴν μνήμην τὴν ἀκριβῆ κανονικότητα τῶν χειρογράφων τοῦ Ι' αἰῶνος.

Ἐν τῷ β', περιέχοντι ἀπόσπασμα ἐκ βίων ἁγίων τῶν μέσων τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, παρατηρεῖται μεγαλυτέρα τάσις πρὸς στρογγυλότητα καὶ χαλαρωτέρα σύμπηξις.

Ἐν τῷ γ', περιέχοντι ἀπόσπασμα ἐκ τῶν ἔργων Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ἡ γραφὴ εἶναι ἐλευθερωτέρα πως, αἱ γραμμαὶ ἐπιμηκύνονται, τὰ συνδετικὰ σημεῖα καὶ οἱ τόνοι εἶναι μᾶλλον εὐπρεπῆ καὶ τὰ πνεύματα δὲν ἔχουσι τὸ ἀρχαῖον γωνιῶδες σχῆμα.

Ἐν τῷ δ' δὲ τέλος, περιέχοντι ἀπόσπασμα Εὐαγγελίου τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, διατηρεῖται μὲν ὁ ἀρχαῖος ρυθμὸς τῆς γραφῆς, ἀλλ' εἶναι καταφανὴς ἡ νεωτέρα ἡλικία ἐκ τοῦ ἀκανονίστου σχήματος καὶ τῶν μεγαλυτέρων καὶ ἁδροτέρων γραμμάτων. Τὰ ἐν τῷ χειρογράφῳ δὲ τούτῳ ὑπεράνω τῶν στίχων σημεῖα, τὰ διακρινόμενα διὰ τοῦ σχήματος αὐτῶν ἀπὸ τῶν τόνων καὶ τῶν πνευμάτων, εἶναι τὰ καλούμενα μουσικὰ σημαδόφωνα, ἅτινα εἶχον προορισμὸν νὰ καθοδηγῶσι τὸν ἀναγνώστην

Digitized by Google

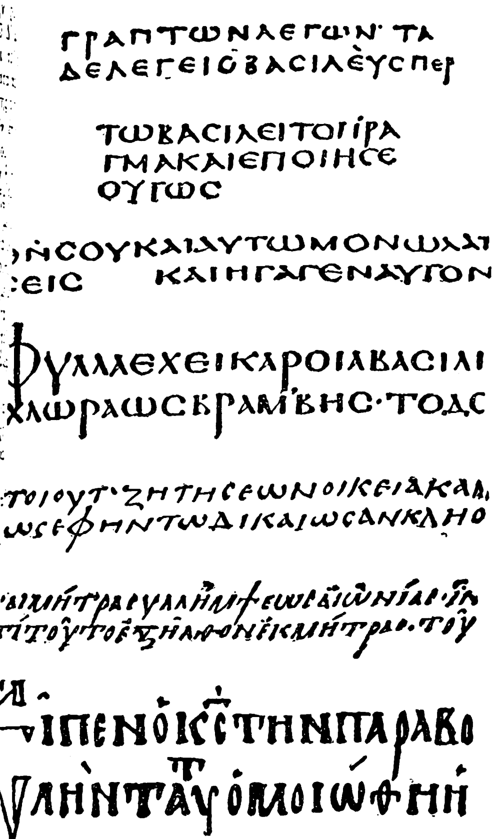

γραπτῶν λέγων· τά—
δὲ λέγει ὁ βασιλεὺς Περ
τῷ βασιλεῖ τὸ πρᾶ·
γμα καὶ ἐποίησε[ν]
οὕτως.
ϑ[εό]ν σου καὶ αὐτῷ μόνῳ λατ ρεύ]
σεις· καὶ ἤγαγεν αὐτὸν
φύλλα ἔχει καρoιὰ βασι- λι κή]
χλωρὰ ὡς κράμβης· τὸ δὲ
τοιούτ[ων] ζητήσεων οἰ- κεία καὶ
ὡς ἔφην τῷ δικαίως ἂν κληϑ. έντι]
καὶ μήτρα συλλήμψεως αἰωνίας ἵνα
τί τοῦτο ἐξῆλϑον ἐκ μή- τρας τοῦ
Εἶπεν ὁ κ[ύριος] τὴν παραβο
λὴν ταύ[την] ὁμοιώϑη ἡ

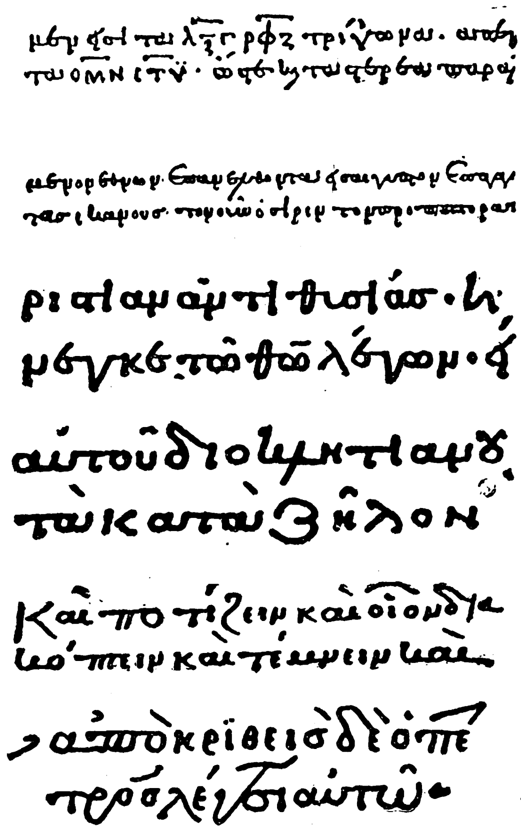

μεν εἰσὶ τὰ ΔΞΓ ΡΦΖ τρίγωνα· ἀπεν[αντίον δὲ]
τὰ ΟΜΝ ΣΤΥ ὥστε κ[αὶ] τὰ στερεὰ παραλ
μενον ἐϑνῶν· ἐπανελϑόντα εἰς Αἴγυπτον ἐπαγαγ[ε- σϑαι τεχνί]
τας ἱκανούς, τὸν οὖν Ὄσι- ριν, τὸν προπάτορα [τὸν αὐτοῦ]
ριστίαν ἀντὶ ϑυσίας, ἢ
νεγκε τῷ ϑ[ε]ῷ λέγων· εἴ
αὐτοῦ Διοκλητιανοῦ
τὰ κατὰ ζῆλον
καὶ ποτίζειν καὶ οἷον δια
κόπτειν καὶ τέμνειν καὶ
ἀποκριϑεὶς δὲ ὁ Πέ
τρος λέγει αὐτῷ.

Δείγματα στρογγυλοσχήμου γραφῆς τῶν περγαμηνῶν.

(α΄—γ΄) κώδικες τῆς Ἁγίας γραφῆς Βατικανικός, Σιναϊτικός, Ἀλεξανδρινὸς τῶν Δ΄—Ε΄ αἰώνων· δ΄) ἰατρικὸν κείμενον τοῦ ΣΤ΄ αἰῶνος· ε΄) μαϑηματικὴ συγγραφὴ τοῦ Ζ΄ αἰῶνος· στ΄) ἐνετικὸς κῶδιξ Παλαιᾶς διαϑήκης τοῦ Η΄ — Θ αἰῶνος· ζ) Εὐαγγέλιον τοῦ 980). [Ἐκ τοῦ ἐγχειριδίου Thompson-Λάμπρου.]

Δείγματα μικρογραμμάτου γραφῆς πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου.

(α΄) Εὐκλείδειον κείμενον τοῦ 888· β΄) κείμενον Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρείας τοῦ 914· γ) κείμενον Ἰωάννου Χρυσοστόμου τοῦ 1003· δ΄) βίοι ἁγίων τοῦ 1055· ε΄) κείμενον Θεοδώρου Στουδίτου τοῦ 1136· στ΄) Εὐαγγέλιον τοῦ ἔτους 1204 μ. Χ.) [Ἐκ τοῦ ἐγχειριδίου Thompson-Λάμπρου.]

ῦ Εὐαγγελίου εἰς τὴν ἀναβίβασιν καὶ καταβίβασιν τῆς φωνῆς.

Κατὰ δὲ τὴν γ΄ περίοδον (1250—1450), ἕνεκα ῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἀντιγραφομένων χειρογράφων, αἱ μεταβολαὶ τῆς γραφῆς ἐπῆλϑον γοργότεραι. Ὡς χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς γραφῆς τῆς περιόδου ταύτης εἶναι ἡ ἐπίμονος διατήρησις γραμμάτων μεμεγεϑυσμένων, τῶν καλουμένων καλοβαϑρικῶν, ἅτινα ἀπαντῶσι μὲν καὶ ἐν κώδιξι τῶν προηγουμένων περιόδων, ἀλλ' οὐχὶ τοσοῦτον συχνά, ὥστε νὰ ἀποβῶσι τυπικά. Δείγματα τῆς γραφῆς τῆς περιόδου ταύτης παρέχομεν ἐκ κώδικος περιλαμβάνοντος ἔργα Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ ΙΓ΄ αἰῶνος.

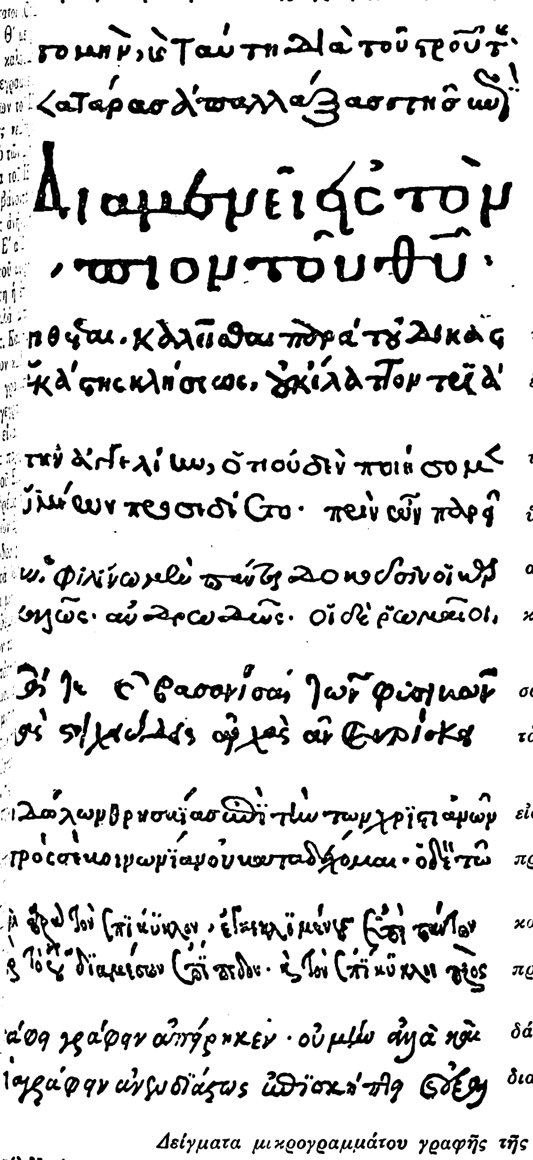

τομήν, κ[αὶ] ταύτη διὰ τοῦ στ[αυ]ροῦ τ῾ῆς]
κατάρας ἀπαλλάξαι τῆς ἐπὶ
Διαμενεῖ εἰς τὸν [αἰῶνα ἐνώ]
πιον τοῦ ϑ[εο ῦ
τίϑεται· καλεῖσϑαι παρὰ τοῦ δικαστ[οῦ]
ἑκάστης κλήσεως, οὐκ ἔλαττον τριά[κοντα]
τὴν ἀγγελίην, ὅτι οὐδὲν ποιήσομ[εν]
ὑμέων προσεϑέετο πρὶν ὧν παρεῖ[ναι]
αν, φιλίνω μὲν πάντα δοκοῦσιν οἱ καρ
καλῶς ἀνδρωδῶς· οἱ δὲ Ρωμαῖοι
σαί τε [καὶ] βασανίσαι τῶν φυσικῶν
τὰς στοιχειώδεις ἀρχὰς ἀνευρίσκει
εἰδώλων ϑρησκίας ἐπὶ τὴν τῶν Χριστιανῶν
πρός σε κοινωνίαν οὐ καταδέχομαι· ὁ δὲ τῷ
καὶ παρὰ τὸν ἐπίκυκλον, ἐγκεκλιμένους ἐπὶ πάντων
πρὸς τὸ τοῦ διὰ μέσων ἐπίπεδον· κ[αὶ] τὸν ἐπίκυκλον πρὸς
δάφει γράφειν ἀπείρηκεν· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ
διαγράφειν ἀνενδιάστως ἐπισκήπτει [καὶ ἐξαλ

Δείγματα μικρογραμμάτου γραφῆς τῆς τρίτης καὶ τετάρτης περιόδου.

α΄) Ἰωάννης Χρυσόστομος τοῦ 1273. β΄) Ψαλτήριον τοῦ 1304. γ΄) Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος τοῦ 1351. δ΄) Ἡρόδοτος τοῦ 1372. ε΄) Πολύβιος τοῦ 1416. στ΄) Σιμπλίκιος τοῦ 1441. ζ΄) Μηναῖον τοῦ 1460. η΄) Πτολεμαῖος τοῦ 1518, ϑ΄) Ματϑαῖος Βλάσταρις τοῦ 1593 μ. Χ.) [Ἐκ τοῦ ἐγχειριδίου Thompson-Λάμπρου.]

Ὡς παράδειγμα δὲ γραφῆς τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος παρέχομεν πρῶτον τμῆμα Ψαλτηρίου τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος τούτου, ἔνϑα γίνεται καταφανὴς ὁ συντηρητικὸς χαρακτὴρ τῆς τυπικῆς γραφῆς τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ἐκ τῶν μεγάλων γραμμάτων ἀρχαιοτέρων χρόνων, ἔπειτα δὲ δύο παραδείγματα τῶν μέσων τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος, ἐκ κώδικος τῆς «Ἑξαβίβλου» τοῦ Ἀρμενοπούλου τὸ ἓν καὶ ἐκ κώδικος τοῦ Ἡροδότου τὸ ἕτερον, ἐν τοῖς ὁποίοις εἶναι ἐναργὴς ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ ρυϑμοῦ τῶν μέσων αἰώνων εἰς τὸν ρυϑμὸν τῆς νεωτέρας σχολῆς. Ἐν ἀμφοτέροις δὲ τούτοις τοῖς παραδείγμασι παρατηροῦμεν δείγματα τοῦ μεταγενεστέρου ἔϑους τοῦ γράφειν τοὺς τόνους οὕτως, ὡσεὶ συναπετέλουν μέρος αὐτῶν τῶν γραμμάτων.

Κατὰ τὸν ΙΕ΄ αἰῶνα αἱ ποικιλίαι τῆς γραφῆς γίνονται πολυαριϑμότεραι, ὡς δεικνύουσι τὰ παρατιϑέμενα δύο παραδείγματα, τὸ ἓν ἐκ κώδικος τοῦ Πολυβίου καὶ τὸ ἕτερον ἐκ κώδικος ὑπομνημάτων τοῦ Σιμπλικίου εἰς τὴν περὶ οὐρανοῦ συγγραφὴν τοῦ Ἀριστοτέλους.

Ὡς παραδείγματα δὲ γραφῆς τῶν νεωτάτων κωδίκων (1450 καὶ ἑξῆς) παρέχομεν ὀλίγους στίχους Μηναίου, οὗτινος ἡ γραφὴ ὑπομιμνήσκει τὴν γραφὴν τοῦ ΙΓ΄ αἰῶνος, ἔπειτα δὲ ἀπόσπασμα τοῦ γεωγράφου Πτολεμαίου τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνος καὶ τελευταῖον ἀπόσπασμα ἐκ κώδικος τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματϑαίου Βλαστάρεως, γεγραμμένου κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνος.

Ε. Γ. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ

Βοηϑητικὰ σημεῖα τῆς γραφῆς. Παλαιότατα ἐν τῇ ἑλληνικῇ γραφῇ, πλὴν τῶν σημείων τῶν εἰκονιζόντων τοὺς φϑόγγους, οὐδὲν ἕτερον σύμβολον παρεσημειοῦτο βοηϑητικῶς εἴτε πρὸς γραπτὴν δήλωσιν τοῦ τονισμοῦ τῶν λέξεων καὶ τοῦ τυχὸν συνεκφωνουμένου πρὸ αὐτῶν δασέος πνεύματος, εἴτε πρὸς γραπτὴν διάκρισιν τῶν, κατὰ λογικὴν ἔννοιαν, μερῶν τῶν ἀποτελούντων τὸν λόγον. Ἐνωρὶς ὅμως εἴς τινας ἑλληνικὰς χώρας, ἐν αἷς καταφανῶς ὑπῆρχε τὸ δασὺ πνεῦμα, ἐχρησιμοποιήϑη πρὸς δήλωσιν αὐτοῦ τὸ Η, ἐνῷ εἰς τὴν Ἰωνίαν (ἔνϑα τὸ δασὺ ἐνωρίτατα ἐξησϑενώϑη), οὐδὲν σημεῖον ἐχρησιμοποιήϑη πρὸς τοῦτο. Ὅταν τὸν Δ΄ π. Χ. αἰῶνα ἐγενικεύϑη ἡ χρῆσις τοῦ ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου καὶ εἰς χώρας ἔνϑα τὸ δασὺ δὲν εἶχεν ἔτι ἐκλείψει, ἐπειδὴ ἐν τῷ ἰωνικῷ ἀλφαβήτῳ τὸ σημεῖον Η ἐχρησιμοποιεῖτο ἤδη πρὸς δήλωσιν τοῦ μακροῦ Ε, ἐπενοήϑη διὰ τὸ δασὺ νέον σύμβολον τὸ ⊢, διὰ διχοτομήσεως τοῦ Η (ὑπὸ τῶν Ταραντίνων, Ἡρακλεωτῶν κ. ἄ.)· τοῦτο ἀναφέρει ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης ὡς παράσημον. Προχωροῦντος δὲ τοῦ χρόνου καὶ ἐπελϑούσης συγχύσεως ἐν τῇ προσῳδίᾳ τῶν παλαιοτέρων καὶ τῶν διαλεκτικῶν ποιητῶν, ἐπενοήϑησαν ἢ διεμορφώ-

Digitized by Google

θησαν ὑπὸ τοῦ γραμματικοῦ Ἀριστοφάνους τοῦ Βυζαντίου (262—185 π. Χ.) αἱ *δέκα προσῳδίαι*, ἐν αἷς τὸ ἕτερον ἥμισυ τοῦ ⊣ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς *ψιλὴ* [προσῳδία], (εἶτα ἐξελιχθὲν διὰ ταχυγραφίας εἰς ᾿, ὡς τὸ ⊢ εἰς ῾) καὶ τὰ σημεῖα ´, ` ^ ὡς *ὀξεῖα, βαρεῖα* καὶ *ὀξυβαρεῖα* ἢ *περισπωμένη* [προσῳδία]. Τέλος ὁ αὐτὸς γραμματικὸς ἐπενόησεν ἢ διεμόρφωσε καὶ τὰ σημεῖα τῆς στίξεως *(στιγμάς)*, ἤτοι τὴν *τελείαν* [στιγμήν], τὴν *μέσην* ἢ *ἄνω στιγμὴν* καὶ τὴν *ὑποστιγμὴν* ἢ *κόμμα*. Ἀντ' αὐτῶν παλαιότερον ἐχρησιμοποιοῦντο ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς (καὶ οὐχὶ πάντοτε) μία στιγμὴ (ἢ δύο καὶ τρεῖς ὑπερκείμεναι ἀλλήλων στιγμαὶ) πρὸς διαχωρισμὸν τῶν λέξεων, ἐπὶ τοῦ Ἀριστοτέλους δὲ καὶ παρέγγραπτος ἐν τῷ κειμένῳ ὁριζοντία γραμμὴ *(παράγραφος)* πρὸς διάκρισιν τῶν κώλων τοῦ λόγου. Ἀλλὰ καὶ αἱ καινοτομίαι τοῦ Ἀριστοφάνους δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο ἐν ἀρχῇ εὐρέως, ὥστε καὶ κατ' αὐτοὺς ἔτι τοὺς Δ' καὶ Ε' μ. Χ. αἰῶνας (σιναϊτικὸς καὶ βατικανικὸς κῶδιξ τῆς Βίβλου) οὐδὲν σημεῖον στίξεως ἐχρησιμοποιεῖτο. Π. Ν. Π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Α'.) *Γενικὰ βοηθήματα* (διὰ τὴν ἐν γένει ἱστορίαν τῆς γραφῆς):— *Χατζιδάκις Γ.*, «Ἀκαδημεικὰ ἀναγνώσματα» (Ἀθῆναι Α /1902, β'. ἔκδ. /1924).—*Stübe R.*, «Die Ursprung des Alphabets und seine Entwicklung (Berlin 1921).—*Faulmann C.*, «Alphabets und Schriftzeichen des Morgen—und Abendlandes (1924).—*Jensen Ph. H.*, «Geschichte des Schrift» (Hannover 1925, μετὰ πλουσιωτάτης εἰκονογραφήσεως).—*Ullman B. L.*, «The origin and development of the alphabet» (ἐν «American Journal of Archeology», Ser. 2, τ. XXXI/1927).—*Degering H.*, «Die Schrift. Atlas d. Schriftformen d. Abendlandes» (Berlin 1929).—Εὐσυνόπτους ἔτι εἰσαγωγὰς εἰς τὸ θέμα ἀποτελοῦν τὰ ἄρθρα τῶν *F. Lenormant* «Alphabetum» (ἐν τ. I/1877, σ. 188—218 τοῦ *Ch. Darenberg—Edm. Saglio*, «Dictionnaire des antiquités grecques et romaines (Paris).—*Thurnwald*, «Schrift» (ἐν Eberts', Reallexikon des Vorgeschichte», Berlin τόμ 11/1927 σ. 315—334 Πλούσιον εἰς εἰκόνας καὶ συνθετικώτατον).—*Μαρινάτου Σπ. Ν*, «Ἀλφάβητον» (ἐν τ. Δ'/1928 τῆς «Μεγάλης ἑλληνικῆς ἐγκυκλοπαιδείας» σελ. 108—113) καὶ «Γραφὴ» (αὐτόθι, τ. Η'/1929 σελ. 701—706).

Β') *Ἑλληνικὴ γραφὴ* (γενικὰ ἔργα): *Kirchhoff A.*, «Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets» (Berlin β' ἔκδ. 1867, δ' ἔκδ. 1887).—*Φιλαδελφεὺς Α. Θ.*, «Ἡ γραφικὴ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι» (Ἀθῆναι 1896).—*Nilsson M. P.*, «Die Übername und Entwicklung des Alphabets durch die Griechen» (ἐν Det Danske Videnskabernes Felskab», Kjöbenhaven τ. I/1918).—*Mentz A.*, «Geschichte der griechisch-römischen Schrift» (Leipzig 1920. Ἐξετάζει τὴν ἱστορίαν τῆς γραφῆς μέχρι τῆς εὑρέσεως τῆς τυπογραφίας).—Πρὸς τούτοις πρβλ. τὰ εὐσύνοπτα ἄρθρα τῶν *Szanto*, «Griechische Alphabet» ἐν Pauly-Wissowa, Realencyclopädie des Klass. Altertums Wissenschaft» Stuttgart τ. I/1894 στ. 1612—1616 καὶ *Hiller von Gärtringen F.*, «Schrift» (ἐν Ebert's, Reallexikon der Vorgeschichte» τ. 11/1927 σελ. 357—364).—Εἰδικώτερον διὰ μὲν τὰ ἐπιγραφικὰ μνημεῖα τῆς γραφῆς βλ. *Larfeld W.*, «Handbuch der Griechische Epigraphie (Leipzig 1894—1907 τ. 2) καὶ «Griechische Epigraphie (γ' ἔκδ. München 1914=«Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft» τῶν *Iw. v. Müller—Rob. v. Pöhlmann*, Bd I, Abtl 5).—*Hiller von Gärtringen F.*, «Griechische Epigraphie (=«A. Gercke—Ed Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft», Leipzig—Berlin, Bd I, Heft 9/1924.—Διὰ τὰ παλαιογραφικὰ μνημεῖα ἐν γένει:—*Gardthausen V.*, «Griechische Paläographie» (Leipzig 1879, β' ἔκδ. 1910—1913 τ. 2).—*Thompson E.*, Handbook of greek and latin palaeography. (London 1897 β' ἔκδ. καὶ Oxford 1912 γ' ἔκδ., ἑλλην. μετάφρ. ὑπὸ *Σ. Λάμπρου*, Ἀθῆναι 1903 ἐν «Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ»).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Introduction to greek and latin palaeography» (Oxford 1912).—*Maas P.*, «Griechische Palaeographie» (=«Einleitung in die Altertumwissenschaft» τῶν A. Gercke—Ed. Norden, Leipzig—Berlin, Bd I, Heft 9/1924).—*Schubart W.*, «Griechische Paläographie» (München 1925).—*Πολίτης Λ. Ν.*, «Παλαιογραφία» (ἐν «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ» τόμ. ΙΘ /1932 σελ. 408—412).—Διὰ τὰ βοηθητικὰ σημεῖα: *Kretschmer P.*, «Die sekundären Zeichen des griechischen Alphabets (= Mitteil. d. deutsch. archäol. Instituts zu Athen» XXI/1896).—Διὰ τὴν ἀριθμητικὴν χρῆσιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου: *R. Hallo* ἐν «Zeitschrift der Morgenländische Gesellschaft» (τ. LXXX σ. 55 κέ.).—Διὰ τὰ μονογράμματα: *Gardthausen V.*, «Das alte Monogramm» (Leipzig 1924).—Τὰς νεωτέρας ἐργασίας δύναταί τις νὰ παρακολουθήσῃ εἰς τὰ περιοδικά: «Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete» (ὑπὸ *U. Wilcken*, Leipzig 1901 κέ.).—Archiv für Papyruskunde (1919 κέ.).—«Bulletin épigraphique» τοῦ *P. Roussel* (ἐν τῇ Revue des études grecques», ἐτησίως).—«The progress of greek epigraphy» τοῦ *M. N. Tod* (ἐν τῷ «The Journal of hellenic studies», σχεδὸν ἐτησίως, ἀπὸ τοῦ 1914).—«L'année philologique» (1924 κέ.), συμπληροῦσαν τὸ ὑπὸ *J. Marouzeau* «Dix années de bibliographie classique. 1914—1924» (Paris τ. 2).

Γ') *Κρητικὴ γραφή*: *Evans A.*, «Cretan pictographs and prae-phoenician script» (ἐν «Journal of hellenic studies X V/1894).—*Ξανθουδίδης Στ. Α.*, «Προϊστορικὴ γραφὴ ἐν Κρήτῃ» (ἐν «Ἀθηνᾷ» τ. ΙΗ'/1906 σελ. 560—581).—*Evans A.*, «Scripta minoa» (Oxford I/1909).—*Sundwall J.*, «Über die vorgriechische Linearschrift auf Kreta» (1913).—*Schneider H.*, «Der Kretische Ursprung des phönikischen Alphabets» (Leipzig 1913).—*Larfeld W.*, «Schrift systeme der vormykenischen und mykenischen Zeit» (= Griechische Epigraphik», München 1914 σελ. 190—199).—*Sundwall J.*, «Die Kretische Linearschrift» (ἐν «Jahrbuch d. deutschen archeol. Instituts» XXX/1915 σ. 41 κέ.).—*Rowe A.*, «The Phaistos disc, its Cypriote origin» (ἐν «Transactions of the royal society of South Australia» XL/1919).—*Sundwall J.*, «Der Ursprung der kretische Schrift (= Acta Academiae Aboensis» I/1920 σελ. 18 κέ.).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Zur Deutung kretischer Tontäfelchen («Acta Academiae Aboensis» τ. II/1920).—*Evans Arth.*, «The palace of Minos» (London 1921—1930 τ. I, II 1-2, III).—*Sundwall J.*, «Über kretische Masszeichen» (=«Acta Academiae Aboensis» τ. IV/1925).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Kretische Schrift» (ἐν «Ebert's Reallexikon des Vorgeschichte», Berlin τ. 7/1926, σελ. 95—101).—*Blaufuss H.*, «Kaphtor Die Inschriften von Kreta, Mykenae und Troja gelesen und erklärt» (Nurenberg 1928. Βασίζεται εἰς τὸ ὅτι ἡ κρητικὴ γλῶσσα εἶναι σημιτικόν τι ἰδίωμα).—*Persson A. Wl.*, «Schrift und Sprache in Alt-Kreta» (ἐν «Uppsala Universitets Ärsskrift 1930).—*Gordon F. G.*, «Through Basque to Minoan» (Oxford 1930. Χαράσσει νέαν ὁδόν, διὰ τοῦ συνταυτισμοῦ τῆς μινωϊκῆς πρὸς τὴν βασκικὴν γλῶσσαν).—*Lapoulier F.*, «Les écritures minoennes au palais de Mallia» (Paris 1930).—*Stawell F. M.*, «A clue to the cretan script» (London 1931).

Δ') *Κυπριακὴ γραφή*: *Larfeld W.*, «Die kyprisch-griechische Silbenschrift» (=«Griechische Epigraphik» München 1914, σελ. 200 κέ.).—*Sundwall J.*, «Kyprische Schrift» (ἐν Ebert's, «Reallexikon des Vorgeschichte», Berlin τ. 11/1927 σ. 334).—Διὰ τὴν ἐκ τῆς κυπριακῆς γραφῆς παραγωγὴν τοῦ ἀλφαβήτου βλ. τὸν *Prätorius Fr.*, «Über die Ursprung des Kanaanäischen Alphabets» (1906. Πρβλ. καὶ «Zeitschrift d. deutsch. Morgenbänd. Gesellschaft» LXIII/1909 σ. 192 κέ.). Ε. Γ. Π.—Π. Ν. Π.

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΞΙΣ. Τὸ πρῶτον συστηματικὸν καὶ αὐτοτελὲς ἐγχειρίδιον ἑλληνικῆς γραμματικῆς, τὸ ὁποῖον διεσώθη εἰς ἡμᾶς ἐκ τῶν ἀρχαίων χρόνων. εἶναι ἡ «Τέχνη γραμματικὴ» Διονυσίου τοῦ Θρᾳκὸς (170—90 π. Χ. περίπου), μαθητοῦ τοῦ Ἀριστάρχου. Ἐξεδόθη κατὰ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Bekker (εἰς τὰ Anecdota Græca, σελ. 629—643), κατόπιν δὲ ὑπὸ του G. Uhlig («Dionysii Thracis ars grammatica», Lipsiæ 1883). Τὸ μόλις δεκαεξασέλιδον τοῦτο ἐγχειρίδιον εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Bekker ἐχρησίμευσεν ὡς πρότυπον πάσης γραμματικῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀπὸ τοῦ Α' αἰῶνος π. Χ μέχρι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, δύναταί τις μάλιστα νὰ εἴπῃ καὶ μέχρις αὐτοῦ τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Ἡ δὲ εἰς τὴν ἀρμενικὴν καὶ συριακὴν γλῶσσαν μετάφρασίς του ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις καὶ ἀφετηρία τῆς ἀρμενικῆς καὶ συριακῆς γραμματικῆς. Πόσον ἐπέδρασεν ἡ γραμματικὴ Διονυσίου τοῦ Θρᾳκὸς (καὶ ἐν γένει ἡ ἑλληνικὴ γραμματικὴ) εἰς τοὺς Λατίνους γραμματικούς, εἶναι γνωστόν, ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξαρθῇ ἐνταῦθα. Πρέπει ὅμως νὰ λεχθῇ ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἔργον Διονυσίου τοῦ Θρᾳκὸς δὲν ὑπῆρξεν ἡ ἀρχή, ἀλλ' ὁ καρπὸς καὶ τὸ πόρισμα τῶν περὶ διάφορα γραμματικὰ καὶ γλωσσικὰ ἐν γένει ζητήματα συζητήσεων τῶν πρὸ αὐτοῦ φιλολόγων φιλοσόφων καὶ γραμματικῶν, ἤδη ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος π. Χ. Τὸ παρὰ Διογένει τῷ Λαερτίῳ (III, 25) ἀναφερόμενον ὅτι ὁ «Πλάτων πρῶτος ἐθεώρησε τῆς γραμματικῆς τὴν δύναμιν» δὲν εἶναι ἀκριβές. Ὁ πρῶτος περὶ γραμματικῶν ζητημάτων πραγματευθεὶς ἐκ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν ὁ ἐπιφανέστατος τῶν σοφιστῶν, ὁ Πρωταγόρας ὁ ἐξ Ἀβδήρων (481—411 π. Χ.). Οὗτος (πιθανῶς εἰς τὸ ἔργον του «Περὶ ὀρθότητος τῶν ὀνομάτων» ἢ «Περὶ ὀρθοεπείας») διέκρινε πρῶτος τὰ γένη τῶν ὀνομάτων, ἅτινα (κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους) διῄρει εἰς «ἄρρενα καὶ θήλεα καὶ σκεύη» (ἤτοι οὐδέτερα). Ὁ ἴδιος διέκρινε καὶ τὰ «μέρη τοῦ χρόνου». Καὶ περὶ ἄλλα γραμματικὰ ζητήματα ἠσχολήθη ὁ Πρωταγόρας, ἀλλὰ τὰ περὶ αὐτῶν διδάγματα τοῦ μεγίστου τῶν σοφιστῶν συναπωλέσθησαν μετὰ τοῦ ῥηθέντος ἔργου του. Εἰς τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς στωϊκοὺς ὀφείλεται ἡ διάκρισις τῶν κυριωτέρων μερῶν τοῦ λόγου καὶ τῶν πτώσεων, ἔτι δὲ ἡ δημιουργία πολλῶν γραμματικῶν ὅρων, οἵτινες εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐν χρήσει καὶ εἰς τὴν σημερινὴν ἑλληνικὴν γραμματικήν, διὰ δὲ τῆς λατινικῆς μετεδόθησαν καὶ εἰς τὰς γραμματικὰς ὅλων σχεδὸν τῶν νεοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν.

Οὕτως ὁ Πλάτων εἰς τὸν Κρατύλον διακρίνει *ὀνόματα* καὶ *ῥήματα*, ὁ Ἀριστοτέλης *ὀνόματα, ῥήματα, συνδέσμους* (ἢ *ἄρθρα*, ὡς συνώνυμα), οἱ δὲ στωϊκοὶ διέστειλαν τοὺς συνδέσμους ἀπὸ τὰ ἄρθρα. Πλὴν τουτων, ὁ μὲν Πλάτων εἰς τὸν Κρατύλον διακρίνει τοὺς φθόγγους εἰς *φωνήεντα, εἰς ἄφωνα* καὶ *ἄφθογγα* καὶ εἰς *μέσα*, ἤτοι «φωνῆς μὲν οὔ, φθόγγου δὲ μετέχοντά τινος» (καὶ ὡς τοιαῦτα ἠννόει τὰ ὑγρὰ καὶ τὸ Σ) καὶ τοὺς τόνους *ὀξεῖαν* καὶ *βαρεῖαν*. Οἱ στωϊκοὶ διέκριναν πρὸς τούτοις τὰς τέσσαρας κυρίας *πτώσεις* (ὀνομαστικήν, γενικήν, δοτικὴν καὶ αἰτιατικήν), τὰς *διαθέσεις* καὶ τοὺς *χρόνους* τῶν ῥημάτων κλπ. Οἱ γραμματικοὶ ὅροι εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον δημιούργημα τῆς Στοᾶς, ἐξ αὐτῆς δὲ παρέλαβε τούτους μὲ μικρὰς μεταβολὰς Διονύσιος ὁ Θρᾷξ εἰς τὴν ῥηθεῖσαν γραμματικήν του. Ἐκ τῶν γραμματικῶν ὅρων, τοὺς ὁποίους ἀπαντῶμεν εἰς τὸ ἐγχειρίδιον Διονυσίου τοῦ Θρᾳκός, ἀναφέρομεν τοὺς ἑξῆς: *φωνήεντα—σύμφωνα—ἡμίφωνα—δίφθογγοι*· (σύμφωνα) *μέσα—ψιλὰ—δασέα*· ἡμίφωνα· *ὑγρὰ* ἢ *ἀμετάβολα* (λ, μ, ν, ρ). Γένη ὀνομάτων: *ἀρσενικὸν—θηλυκὸν— οὐδέτερον*· Ἀριθμοί: *ἑνικὸς—δυϊκὸς—πληθυντικός*. Πτώσεις: *ὀρθὴ* ἢ *εὐθεῖα* ἢ *ὀνομαστικὴ—γενικὴ* ἢ *κτητικὴ* ἢ *πατρικὴ—δοτικὴ* ἢ *ἐπισταλτικὴ—αἰτιατικὴ—κλητικὴ* ἢ *προσαγορευτική*. Διαθέσεις ῥημάτων: *ἐνέργεια—πάθος—μεσότης*. Ἐγκλίσεις (ἢ κατὰ Διονύσιον τὸν Ἁλικαρνασσέα «πτώσεις ῥηματικαί»): *ὁριστικὴ—ὑποτακτικὴ—εὐκτικὴ — προστακτικὴ—ἀπαρέμφατος—μετοχή*. Χρόνοι τοῦ ῥήματος: *ἐνεστὼς—παρεληλυθὼς—μέλλων*, ἐκ τῶν ὁποίων τὸν παρεληλυθότα ὑποδιαιρεῖ εἰς *παρατατικὸν—ἀόριστον—παρακείμενον* καὶ *ὑπερσυντέλικον*. Συζυγίαι: *βαρύτονα—περισπώμενα* καὶ εἰς *—μι* ῥήματα. Σύνδεσμοι: *συμπλεκτικοὶ—διαζευκτικοὶ—συναπτικοὶ* (εἰ, εἴπερ κ.λ.) — *παρασυναπτικοὶ* (ἐπεί, ἐπειδὴ κλπ.)—*αἰτιολογικοὶ* (ἵνα, ὄφρα, ὅπως κλπ.) — *συλλογιστικοὶ* (ἄρα, τοίνυν, τοιγάρτοι, τοιγαροῦν κ.λ.)—*παραπληρωματικοὶ* (δή, ῥά, νύ, τοί, πέρ, ἄρ, αὖ, γέ κλπ.).

Οἱ μετὰ τὸν Διονύσιον τὸν Θρᾷκα γραμματικοὶ Τρύφων (ἀκμάσας κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου), Ἀπολλώνιος ὁ Δύσκολος καὶ ὁ υἱός του Ἡρωδιανὸς (ἀκμάσαντες ἀμφότεροι κατὰ τὸν Β' αἰῶνα μ.Χ.), προήγαγον ἔτι περαιτέρω τὴν ἑλληνικὴν γραμματικήν, οὐχὶ μόνον ἀκριβέστερον παρατηρήσαντες καὶ διατυπώσαντες διάφορα γραμματικὰ φαινόμενα καὶ ζητήματα, ἀλλ' ἐπεκτείναντες τὰς μελέτας των καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν σύνταξιν. Ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων ἔργων τῶν ῥηθέντων γραμματικῶν μᾶς παρεδόθησαν κατὰ μέγα μέρος μόνον τὸ «Περὶ συντάξεως τῶν τοῦ λόγου μερῶν» (ἔκδ. Uhlig) Ἀπολλωνίου τοῦ Δυσκόλου, ὅστις ἀνεδείχθη διὰ τούτου ὁ πατὴρ καὶ ἱδρυτὴς τοῦ ἑλληνικοῦ συντακτικοῦ, καὶ τὸ «Περὶ καθολικῆς προσῳδίας» τοῦ Ἡρῳδιανοῦ (ἔκδ. Lenz).

Διὰ τῆς συμπιλήσεως τῶν εἰρημένων γραμματικῶν καὶ συντακτικῶν καὶ τῶν σχολιαστῶν αὐτῶν (ἰδίως Γεωργίου τοῦ Χοιροβοσκοῦ, ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς ἀκμάσαντος (κατὰ τὸν Krumbacher πιθανῶς μεταξὺ τοῦ Ϛ' καὶ Ι' αἰῶνος μ. Χ.) προῆλθον αἱ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους συγγραφεῖσαι γραμματικαὶ καὶ συντακτικά, ὅπως λ. χ. Τιμοθέου τοῦ ἐκ Γάζης (Ϛ' αἰῶνος μ. Χ.) «Κανόνες καθολικοὶ περὶ συντάξεως», Μιχαὴλ Συγκέλλου πατριάρχου Ἱεροσολύμων κατὰ τὸ α' ἥμισυ τοῦ Θ' αἰῶνος μ. Χ., «Μέθοδος περὶ τῆς τοῦ λόγου συντάξεως», Γρηγορίου μητροπολίτου Κορίνθου κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα μ. Χ. «Περὶ συντάξεως τοῦ λόγου ἤτοι περὶ τοῦ μὴ σολοικίζειν» (ὁ αὐτὸς ἔγραψε καὶ «Περὶ τῶν ἰδιωμάτων τῶν διαλέκτων», ἐννοεῖται τῶν ἀρχαίων διαλέκτων), Ἰωάννου Γλυκᾶ (ἢ Γλυκέος) «Περὶ ὀρθότητος συντάξεως», Νικηφόρου Γρηγορᾶ (1295—1360 περίπου) «Τεχνολογία γραμματικῆς», Μαξίμου Πλανούδη (1260—1310 μ. Χ.) «Περὶ γραμματικῆς» ὑπὸ τύπον διαλόγου μεταξὺ τοῦ Παλαιτίμου καὶ Νεόφρονος, καὶ «Περὶ συντάξεως». Ἄλλοι γραμματικοὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἦσαν Ἰωάννης ὁ Φιλόπονος, Ἰωάννης ὁ Χάραξ (τοῦ Ϛ' αἰῶνος μ. Χ.), ὁ Θεόγνωστος (τοῦ Θ' αἰῶνος) καὶ ἄλλοι. Πόση ἀξία ἀπεδίδετο εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματικῆς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, μαρτυροῦν οἱ ἑπόμενοι στίχοι τοῦ πολυΐστορος Μιχαὴλ Ψελλοῦ:

> «Μελέτω σοι γραμματικῆς καὶ τῆς ὀρθογραφίας, πρῶτος αὕτη θεμέλιος καὶ βάσις μαθημάτων»

Ἀξιόλογος ἦτο ἡ γραμματικὴ τοῦ Μανουὴλ Μοσχοπούλου (ἀκμάσαντος κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος μ. Χ.), ἥτις ἔφερε τὸν τίτλον «Ἐρωτήματα γραμματικά», καθ' ὅσον ἦτο συντεταγμένη κατὰ τὸν συνήθη εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς τύπον ἐρωτήσεων καὶ ἀποκρίσεων. Αὕτη ἐπὶ χρόνον μακρόν, καὶ δὴ καὶ μετὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν Ἀναγέννησιν χρόνους, ἐχρησίμευσεν ὡς προσφιλὲς βοήθημα εἰς μελέτην τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Ὡσαύτως ὑπὸ τὴν μορφὴν ἐρωταποκρίσεων ἦτο συντεταγμένη καὶ ἡ γραμματικὴ τοῦ ἐκ Χίου Νείλου τοῦ Διασσωρεινοῦ, μητροπολίτου Ῥόδου (ἀκμάσαντος κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα μ. Χ.).

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας αὐξάνει ἡ δραστηριότης περὶ τὴν συγγραφὴν καὶ ἔκδοσιν ἑλληνικῶν γραμματικῶν καί, τὸ σπουδαιότερον, ἐνῷ αἱ προηγούμεναι ἑλληνικαὶ γραμματικαὶ περιεστρέφοντο περὶ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἤδη (ἀπὸ τοῦ Ν. Σοφιανοῦ καὶ ἑξῆς) ἀρχίζουν νὰ ἔχουν ὡς ἀντικείμενον καὶ τὴν νέαν ἑλληνικὴν ὁμιλουμένην: τὴν «ἁπλοελληνικὴν» ἢ «ἁπλῆν διάλεκτον» ἢ «κοινὴν γλῶσσαν» κλπ. Ἐκ τῶν γραμματικῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ὀνομαστότεραι καὶ σπουδαιότεραι (ἐκεῖναι, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων συνετάχθησαν ὅλαι σχεδὸν αἱ γραμματικαὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μέχρι τῶν χρόνων τῆς Ἐπαναστάσεως) ἦσαν αἱ γραμματικαὶ τοῦ Κ. Λασκάρεως («Ἐρωτήματα» ἐν Μεδιολάνῳ 1476, ἀνατυπωθέντα τῷ 1480 ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐπιτομὴ περὶ τῶν ὀκτὼ μερῶν τοῦ λόγου» καὶ εἶτα ἐν Βενετίᾳ 1489. Τελειοτέρα ἀνατύπωσις ἔγινεν ὑπὸ τοῦ Ἄλδου Μανουτίου τῷ 1494 καὶ 1515, εἶναι δὲ αὕτη τὸ πρῶτον βιβλίον τὸ ἐκδοθὲν ὑπ' αὐτοῦ. Τὴν ἀξίαν τοῦ βιβλίου δηλοῦν καὶ αἱ κατόπιν ἐκδόσεις του: τῷ 1516 ἐν Λοβανίῳ, 1535 ἐν Παρισίοις, 1521, 1540, 1557 ἐν Βενετίᾳ. Τῷ 1509 ἀνετυπώθη καὶ ἐν Ῥώμῃ), τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ (γραμματική, ἐν Βενετίᾳ 1495) καὶ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ («Ἐρωτήματα», ἐν Στρασβούργῳ 1495).

Ἐξ αὐτῶν ἐβλάστησαν πολλαὶ καὶ ποικίλαι γραμματικαί, ἀποτελοῦσαι ἐπιτομὰς ἢ ἐπαυξήσεις τῶν ἀνωτέρω γραμματικῶν μὲ σωρείαν σχολίων καὶ ὑπομνημάτων. Εἶναι ἀξιοσημείωτα διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς ὅσα ἀναφέρει ὁ Παχώμιος Ῥουσᾶνος ἐν ἀρχῇ τῆς γραμματικῆς του διὰ τὰ ποικίλα γραμματικὰ ἐγχειρίδια τὰ πρὸ αὐτοῦ: «Ὄντως φιλόπραγμόν ἐστι τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος καὶ ἀεὶ καινά τινα διανοεῖσθαι μαθεῖν καὶ προσκτήσασθαι....., ὅπερ μετὰ πάντων συνέβη κἀπὶ τοῖς γραμματικοῖς κατὰ διαφόρους καιρούς, διάφορα ἐκδεδωκόσι συγγράμματα τῆς κατ' αὐτοὺς τέχνης τε καὶ ἐπιστήμης, οὐδὲν δὲ βραχὺ διενηνοχότα τῇ διανοίᾳ, εἰμὴ τῇ συνθέσει, συστολῇ τε καὶ παρατάσει. Ἀλλὰ μέχρι μὲν ἡμῖν κατὰ [...]ροῦ Μανουὴλ τοῦ Μοσχοπούλου καὶ ἡμῖν κατὰ [...] θρησκείαν ὁμοδόξου, τὰ τῶν παλαιῶν ἐπεκράτει [...] οἷον Διονυσίου τοῦ Θρᾳκὸς «Τέχνη». Θεοδώρου [...]

Digitized by Google

γραμματικοῦ Ἀλεξανδρέως «Περὶ κλίσεως ὀνομάτων τε καὶ ῥημάτων» καὶ «Περὶ πνευμάτων». Σωφρονίου, πατριάρχου «Περὶ ὀρθογραφίας», ἔτι Ἰωάννου γραμματικοῦ τοῦ Χάρακος καὶ Τιμοθέου τοῦ Χάρακος «Κανόνες». Ἐμεσινοῦ «Εἰς τὰ Αἰλίου Ἡρωδιανοῦ». Θεοδωρήτου «Περὶ πνευμάτων τῶν ὀκτὼ στοιχείων ἐξ Ἡρωδιανοῦ πρὸς Πατρίκιον». Ἡρωδιανοῦ «Περὶ χρόνων, περὶ σχημάτων» καὶ ἄλλων. Ἰωάννου γραμματικοῦ Ἀλεξανδρέως «Τονικῶν παραγγελμάτων ἐν ἐπιτομῇ». Μιχαὴλ μοναχοῦ καὶ Συγκέλλου «Περὶ συντάξεως». Καὶ ἑτέρων δέ τινων Ἑλλήνων καὶ Χριστιανῶν, ὧν τὰ συγγράμματα τὰ μὲν ὁμοῦ, τὰ δὲ τοὺς κανόνας ὀνόματός τε καὶ ῥήματος, τοῦ δὲ τρίτου περὶ προσῳδίας καὶ ὀρθογραφίας, τοῦ δὲ τετάρτου περὶ συντάξεως. Μετὰ τοῦτον δὲ Κωνσταντῖνος (ὁ Λάσκαρις) ἐν τρισὶ βιβλίοις, τοῦ πρώτου ὡσαύτως περιέχοντος ὅσα τοῖς εἰσαγωγικοῖς ἀναγκαιότατα, μεθ' ὃ περὶ συντάξεως, εἶτα περὶ κανόνων ὀνομάτων τε καὶ ῥημάτων. Τινὲς δὲ τοὺς τοῦ Μοσχοπούλου κανόνας ἐν βραχύτητι κατέστησαν, ἕτεροι δὲ καὶ τὴν τοῦ Χρυσολωρᾶ συνέτεμον, ἐξελόντες τοὺς κανόνας, ἴσως διὰ τὸ μὴ ἐμποδίζεσθαι τοὺς ἀρχαρίους ἐν τῷ μεταγράφειν καὶ ἀποστηθίζειν· μέσον δὲ τούτων καὶ πολλὴ ἡ διαφορά. Οἱ μὲν γὰρ τοσοῦτον τῇ συντομίᾳ ἐχρήσαντο, ὡς καὶ πολλὰ τῶν χρησίμων παραλιπεῖν, οἷός ἐστιν ὁ Θεόδωρος, πλεῖστα θελήσας ἐν βραχέσι περιλαβεῖν, ὁ δὲ Κωνσταντῖνος ἐν τῷ τρίτῳ αὐτοῦ βιβλίῳ εἰς πλάτος τὰ τῶν κανόνων συνθείς, οἱονεὶ περὶ κλίσεως διαφόρου, περὶ ἀρκτικῶν μέντοι στοιχείων ἢ τελικῶν, ὤκνησεν εἰπεῖν, ὥστε δέεσθαι ἑτέραν γραμματικὴν ἑτέρας· διαφέρουσι δὲ καὶ περὶ κλίσεώς τε καὶ συζυγίας καί τινων ἑτέρων κεφαλαίων. Καὶ συνελόντα φάναι, ἡ τοιαύτη φιλοπονία αἰτία γέγονε συγχύσεως τοῖς μανθάνουσιν, ἄλλων ἄλλα μανθανόντων, ὡς μὴ ἐξαρκοῦντος ἑκάστου τῶν βιβλίων ἐν τῷ μανθάνειν ἢ τοῦ μανθάνοντος τὰ πάντα βιβλία ποριζεσθαι κλπ.».

Ἀπὸ τὰς ῥηθείσας γραμματικὰς τοῦ Λασκάρεως, τοῦ Χρυσολωρᾶ, τοῦ Θ. Γαζῆ, προσέτι δὲ ἀπὸ τὴν γραμματικὴν τοῦ Δ. Χαλκοκονδύλη «Ἐρωτήματα συνοπτικὰ τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν κλπ.» (ἐν Μεδιολάνῳ 1495) προῆλθον πολλαὶ καὶ ποικίλαι γραμματικαὶ —ἐπιτομαὶ ἢ ἐπαυξήσεις τῶν προηγουμένων μὲ σωρείαν σχολίων καὶ ὑπομνημάτων. Αὗται κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν εἶναι αἱ ἑξῆς: Ματθαίου Δεβάρη, «Περὶ μορίων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (ἐκδοθεῖσα λατινιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Liber de Graecae linguae particulis» ὑπὸ τοῦ ἀνεψιοῦ του *Πέτρου Δεβάρη*, ἐν Ρώμῃ 1588, καὶ ἀνατυπωθεῖσα ἐπανειλημμένως ἐν Νυρεμβέργῃ, Ἀμστελοδάμῳ, Λονδίνῳ, τελευταῖον δὲ ἐν Λειψίᾳ τῷ 1773 μετὰ σημειώσεων τοῦ Reusmann). Ἑλλαδίου Ἀλεξ., «Σταχυολογία τεχνολογικὴ τῆς Ἑλλάδος φωνῆς», ἤτοι γραμματικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν (ἐξεδόθη λατινιστὶ ἐν Νυρεμβέργῃ τῷ 1712 μετὰ διαλόγου ἐν ἀρχῇ μεταξὺ Μελίσσου καὶ Ἀγαπίου περὶ τῆς ἐν Εὐρώπῃ προφορᾶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης). Κατηφόρου Ἀντων., «Γραμματικὴ ἑλληνικὴ ἀκριβεστάτη, περιέχουσα τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν τὸν σχηματισμὸν καὶ τὴν σύνταξιν, ἔτι δὲ καὶ τὴν ποιητικὴν μέθοδον» (ἐν Βενετίᾳ 1734). Μαυροκορδάτου Ἀλεξ., τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, «Γραμματικὴ περὶ συντάξεως» καὶ ἕτερα Μιχαὴλ τοῦ Συγκέλλου, ἐπιμελείᾳ καὶ διορθώσει Ἀλεξάνδρου Καγκελλαρίου (ἐν Βενετίᾳ 1745). Βυζαντίου Γερασίμου, «Ὑπόμνημα εἰς τὸ τέταρτον βιβλίον τῆς τοῦ Θ. Γαζῆ Γραμματικῆς» (ἐν Βενετίᾳ 1757), Σουγδουρῆ Γ., «Ἐπιτομὴ γραμματικῆς, ᾗτινι προσετέθη συνταγμάτιον περὶ στιγμῆς καὶ ἄλλο περὶ μέτρων ποιητικῶν» (ἐν Βενετίᾳ 1763, ἀνετυπώθη τῷ 1781 καὶ τῷ 1804). Ἀντιπαρίου Ἀνανίου, «Σπλάγχνον γραμματικῆς ἢ περὶ μορίων» (ἐν Βενετίᾳ 1764). Γαλιάτσα Ἰ. «Ἐπιτομὴ γραμματικῆς» (ἐν Ἑνετίᾳ 1764, καὶ εἶτα ἐν Κερκύρᾳ τῷ 1835). Καυσοκαλυβίτου Νεοφύτου, «Θεοδώρου γραμματικῆς εἰσαγωγῆς τῶν εἰς τέσσαρα εἰς τὸ τέταρτον ὑπόμνημα» ἐν Βουκουρεστίῳ 1768. Ἡ γραμματικὴ αὕτη, ἀντιθέτως πρὸς τὴν τοῦ Σουγδουρῆ, τὴν συντομωτάτην ἐξ ὅλων καὶ ἀποτελουμένην ἐξ 89 μόνον σελίδων, ἀποτελεῖ τόμον ὀγκώδη ἐκ 1400 σελίδων, περιέχοντα σημειώσεις καὶ ὑπομνήματα εἰς ἓν μόνον μέρος (τὸ δ' βιβλίον) τῆς γραμματικῆς τοῦ Θεοδ. Γαζῆ. Καβαλλιώτου Θεοδ. τοῦ ἐκ Μοσχοπόλεως, «Πρωτοπειρία κλπ.» (Ἑνετίῃσιν 1770). Μακρῆ Βησσαρίωνος, «Σταχυολογία τεχνολογικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν τῆς γραμματικῆς τέχνης» (ἐν Βενετίᾳ 1786). Παρίου Ἀθανασίου, «Ἡ γραμματικὴ τοῦ κυροῦ Νεοφύτου ἐκείνου, συνοψισθεῖσα εἴτ' οὖν ἀπαλλαγεῖσά τε καὶ καθαρθεῖσα πάντων τῶν ἐν αὐτῇ περιττῶν τε καὶ ἀλλοτρίων τῆς γραμματικῆς ἐπαγγελίας τε καὶ εἰδήσεως» (Ἑνετίῃσιν 1787). Ματθαίου μοναχοῦ τοῦ ἐκ Γανοχώρων, «Ἐγχειρίδιον περὶ συντάξεως τῶν τοῦ λόγου μερῶν, ἐν ᾧ καὶ περὶ σχημάτων καὶ ἰδεῶν τοῦ λόγου καὶ περὶ στίχων τινῶν καὶ ἐπιγραμμάτων συντόμως τε καὶ λίαν εὐκρινῶς μεθοδευθὲν κλπ.» (ἐν Βιέννῃ 1795, ἀνετυπώθη ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 1816). Καραϊωάννου Κωνστ., «Θησαυρὸς γραμματικῆς συντεθεὶς ὡς οἷόν τε εὐμεθόδως. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδίδεται μετὰ προσθήκης πολλῶν κανόνων ἀνεκδότων σπουδῇ καὶ ἀκριβεῖ διορθώσει Πολυζώη Κοντοῦ, Α'—Β'» ἐν Βούδᾳ 1796—1797). Κουμητᾶ Στεφ. «Παιδαγωγὸς ἢ πρακτικὴ γραμματικὴ» (ἐν Βιέννῃ, ἀνετυπώθη ἐν Πέστῃ 1846). Πολυζώη Δημ. «Γραμματικὴ περιέχουσα τὰ ὀκτὼ μέρη τοῦ λόγου» (ἐν Βιέννῃ 1800). Ἰωσὴφ Κ. Μ., «Ἀπάνθισμα τοῦ τεχνολογικοῦ μέρους τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς, νῦν πρῶτον ἐκδοθὲν κλπ.» (Ἑνετίᾳ 1803, καὶ Σμύρνῃ 1834). Δαμασκηνοῦ ἱερομονάχου τοῦ Δημιτζαναίου, «Γραμματικὴ ἐξηγηματικὴ Θ. Γαζῆ, ἤτοι ἑρμηνεία εἰς τὸ τέταρτον τῶν εἰς τέσσαρα», (ἐν Βενετίᾳ 1802). Δανιὴλ μοναχοῦ τοῦ Πατμίου, «Ἑρμηνεία εἰς τὸ τέταρτον τῆς τοῦ Θ. Γαζῆ γραμματικῆς καὶ ἔκθεσις κατ' ἐρωταπόκρισιν τῆς κατ' αὐτὸν γραμματικῆς» (ἐν Βενετίᾳ 1804). Δούκα Νεοφύτου, «Γραμματικὴ Τερψιθέα ὅσον οἷόν τε σεμνότερον χάριν τῶν εὐγενῶν» (ἐν Οὐϊνδοβόνᾳ 1804, Αἰγίνῃ 1833). Βουλγάρεως Εὐγενίου, «Σχόλια εἰς τὸ τέταρτον βιβλίον τῆς Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ γραμματικῆς, συντεθέντα εἰς τὴν λατινικὴν διάλεκτον παρὰ Ἠλία Ἀνδρ. Βουρδιγαληνσίου, ἀπὸ δὲ τῆς λατινικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν μετενεχθέντα καὶ παραδείγμασι πλείστοις διασαφηνισθέντα ὑπὸ Εὐγ. Βουλγάρεως» (ἐν Βιέννῃ 1805). Εὐθυμίου Βασιλ., «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν γραμματικὴν ἤτοι τὰ ὀκτὼ μέρη τοῦ λόγου συντόμως ἐκτεθέντα πρὸς εὐχερεστέραν χρῆσιν τῶν πρωτοπείρων τῆς Ἑλλάδος φωνῆς, ἥτις τύποις ἐξεδόθη δι' ἀναλωμάτων τοῦ ἐν Τεργεστίῳ Ἑλληνικοῦ Φροντιστηρίου κλπ.» (ἐν Τεργεστίῳ τῆς Καρνιακῆς 1809). Ἀνθίμου ἱεροδιακόνου, «Ταμεῖον γραμματικῆς ἑλληνικῆς ἐκ διαφόρων μὲν παλαιῶν καὶ νεωτέρων γραμματικῶν μεθ' ὅ,τι πλείστης τῆς φιλοπονίας καὶ ὅσον οἷόν τε εὐμεθόδως ξυντεθεῖσης» (Α', ἐν Νεοφύτῳ τῆς Οὐγγαρίας 1810). Μακραίου Σεργίου, «Σταχυολογία γραμματικὴ κατὰ πάροδον διατριβῆς» (Ἑνετίῃσι 1810). Κωνσταντιξιώτη Βασ., «Φεραυγὴς γραμματικὴ πρακτικὴ τῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς γλώσσης» (ἐν Βιέννῃ 1811). Χρυσοκεφάλου Κωνστ., «Τερψίνους ἢ νέα γραμματική, περιέχουσα ἀνελλιπῶς τὸ κάλλιστον ἐκ πασῶν τῶν γραμματικῶν καὶ διῃρημένη εἰς τόμους τρεῖς, ἥτις συνετέθη ὡς οἷόν τε εὐμεθόδως .... εἰς χρῆσιν τῶν ὁμογενῶν νέων» (ἐν Λειψίᾳ 1811). Ζαχαριάδου Γεωργ., «Γραμματικὴ ἑλληνικὴ περιέχουσα τὸ ἐτυμολογικὸν καὶ συντακτικὸν» (ἐν Βιέννῃ 1816). Αἰνιᾶνος Γεωργ., «Νέα Ἀριάδνη» (ἤτοι Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1816, ἀνατυπωθεῖσα ἐν Ἀθήναις 1853). Κούμα Κωνστ., «Ἑλληνικὴ γραμματικὴ διὰ τὰ σχολεῖα» (Βιέννῃ 1818, πολλάκις ἀνατυπωθεῖσα). Σταματέλου Γ. (τοῦ καὶ Σαλαμπάνη), «Γραμματικὴ κατ' ἐπιτομὴν περὶ τοῦ τεχνολογικοῦ καὶ ὀρθογραφικοῦ μέρους κλπ.» (ἐν Βενετίᾳ 1819). Ἰαννικοπούλου Πέτρου, «Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, συντεθεῖσα εἰς τὴν ἁπλῆν ὁμιλουμένην γλῶσσαν χάριν τῶν ὁμογενῶν νέων» (ἐν Τεργέστῃ 1820). Σαράφη Γρηγ., «Γραμματικῆς βιβλίον Α', ἤτοι τὸ περὶ τεχνολογίας καὶ ὀρθογραφίας τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν» (ἐν Κυδωνίᾳ 1820). Βάμβα Νεοφύτου, «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης συνταχθεῖσα εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν, ἐπιστασίᾳ Κωνσταντίνου διακόνου Τυπάλδου» ἐν Βενετίᾳ 1825, ἀνατυπωθεῖσα τῷ 1895 ἐν Ἑρμουπόλει). Σκαλιόρα Ἰγνατίου, «Ἐγχειρίδιον περὶ συντάξεως τῶν ὀκτὼ τοῦ λόγου μερῶν καί τινων ἄλλων εἰς τὸν Ἕλληνα λόγον ἀνηκόντων διαλαμβάνον» (ἐν Τεργέστῃ 1826). Μινωΐδη Μηνᾶ, «Θεωρία περὶ τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς καὶ τῆς γλώσσης κλπ.» ἐν Παρισίοις 1827. Πύρρου Διονυσίου Γραμματικὴ Διονυσιά.» ἐν Ναυπλίῳ 1828 κλπ. κλπ. Τὰς γραμματικὰς ταύτας ἐπικρίνων ὁ Ἀδ. Κοραῆς (εἰς τὴν «Συλλογὴν τῶν προλεγομένων» του, σελ. 65 κ. ἑξ.) λέγει τὰ ἑξῆς: «Ὅλαι αἱ γραμματικαὶ αὗται καὶ περισσότερον ὅσαι συνετάχθησαν μικρὸν πρὸ τῆς Ἁλώσεως καὶ μετὰ τὴν Ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ δὲν ἔπαυσαν μέχρι τοῦ νῦν νὰ συντάσσωνται, ἔχουσι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον τρία σφάλματα, ἱκανὰ ν' απομακρύνωσι τοὺς νέους ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν, κάμνουσαι τὴν μάθησιν αὐτῆς ἀσυγκρίτως δυσκολωτέραν ἀφ' ὅ,τι εἶναι τῇ ἀληθείᾳ....... Σφάλμα πρῶτον, κοινὸν εἰς ὅλας τὰς γραμματικάς, εἶναι ὅτι γράφονται ἑλληνιστὶ (δηλ. εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἢ γλῶσσαν πολὺ ἀρχαΐζουσαν οἱ κανόνες τῆς γλώσσης. Ἐὰν καὶ καθ' ἑαυτὴν ἡ ἀνάγνωσις τῆς γραμματικῆς εἶναι ἀηδής, πόσον φυσικὰ θέλει τὴν κρίνειν ἀηδεστέραν ὁ ταλαίπωρος μαθητής, ὅταν τὴν ἀναγινώσκῃ εἰς γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν δὲν καταλαμβάνει, καί, τὸ χειρότερον, καὶ ὅταν ἀναγκάζεται καὶ νὰ τὴν ἐκστηθίζῃ; Ἂν εὑρίσκεται ἴσως κανεὶς ἀπὸ μᾶς, ὅστις ἐλησμόνησεν ὅσας δυσκολίας, ὅσας ἀηδίας, καμμίαν φορὰν καὶ ὅσας μαστιγώσεις (ἐπειδὴ τῆς ἀμαθείας εἶναι καὶ τοῦτο, νὰ σκετάζῃ τὴν ἀδυναμίαν της μὲ τῶν τυράννων τὴν βίαν) ἐδοκίμασεν εἰς τὴν νεότητά του διὰ τῆς γραμματικῆς τὴν μάθησιν, ἂς παρατηρήσῃ τὸν τρόπον, διὰ τοῦ ὁποίου τὰ σοφὰ τῆς Εὐρώπης ἔθνη μανθάνουσι καὶ παραδίδουσι ἄλλοι ἄλλων τὴν γλῶσσαν ... Δεύτερον σφάλμα τῶν γραμματικῶν εἶναι νὰ γράφωνται διεξοδικώτατα. Ἡ γραμματικὴ εἶναι τρόπον τινὰ τὸ κλειδίον τῆς γλώσσης. Δὲν εἶναι αὕτη κυρίως ἡ διδάσκουσα τὴν γλῶσσαν, ἀλλ' ἡ εἰσάγουσα εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων, ἐκ τῶν ὁποίων μανθάνεται ἡ γλῶσσα. Πρέπει λοιπὸν..... νὰ εἶναι εἰσαγωγὴ συντομωτάτη, περιέχουσα τοὺς σχηματισμοὺς τῶν ὀκτὼ μερῶν τοῦ λόγου ἢ κἂν νὰ εἶναι εἰς δύο γραμματικὰς διῃρημένη, τὴν μίαν διὰ τοὺς ἀρχαρίους, τὴν ἄλλην διὰ τοὺς ὅσοι ἔλαβον κἂν ὀλίγην εἴδησιν τῶν συνήθως παραδιδομένων συγγραφέων..... Ὅσα εἶπα περὶ τοῦ μέτρου τῆς γραμματικῆς, μᾶς παριστάνουν ἐν ταὐτῷ καὶ τὸ τρίτον αὐτῆς σφάλμα, λέγω τὴν ἀμεθοδίαν..... Δὲν εἶναι καμμία ἐπιστήμη ἢ τέχνη, ὅσον δύσκολος καὶ ἂν εἶναι, τῆς ὁποίας ἡ μάθησις δὲν εὐκολύνεται, ὅταν ἡ παράδοσις αὐτῆς γίνεται μὲ μέθοδον, καμμία ὅσον εὔκολον τὴν ὑποθέσῃς, τὴν ὁποίαν δὲν μανθάνει τις μὲ κόπον καὶ ἀηδίαν, ὅταν ἀμεθόδως ἢ μὲ διεστραμμένην μέθοδον τὴν μαθητεύεται. Ὀρθὴ μέθοδος εἶναι καὶ λέγεται ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ μαθήματα τάσσονται εἰς τρόπον, ὥστε νὰ γίνωνται προοδοποίησις τὰ πρῶτα εἰς τὴν κατάληψιν τῶν δευτέρων, ταῦτα τῶν τρίτων καὶ οὕτω καθεξῆς, ὥστε ἕκαστον ἀπὸ τὰ διδασκόμενα νὰ ἀνάγεται εἰς τὸ οἰκεῖον καὶ ὄχι εἰς ἀλλότριον εἶδος, μηδὲ νὰ πολλαπλασιάζωνται χωρὶς ἀνάγκην ἢ νὰ συγχέωνται τὰ εἴδη». Καὶ κατωτέρω (σελ. 321 ψέγων τὰ «Καλὰ γραμματικὰ» γράφει: «Ἐξεύρεις τάχα ποῖα εἶναι τῶν κακοδαιμόνων τούτων τὰ καλὰ γραμματικά; Εἶναι, τὰ ὁποῖα ἐδιδάσκετο τὸ γένος ἀπὸ τὴν ἡμέραν τῆς δουλώσεως αὐτοῦ μέχρι τῆς σήμερον καὶ διὰ τὰ ὁποῖα εἰς ὅλον τὸ διάστημα τοῦτο ἔζησεν εἰς ἐπονείδιστον βαρβαρότητα. Εἶναι (ἐκεῖνα), τὰ ὁποῖα διὰ νὰ μάθῃ ὁ υἱός σου, ἔπρεπε νὰ δαπανᾷ τὸ περισσότερον μέρος τῆς νεότητος καὶ νὰ μένῃ τὸν ἐπίλοιπον χρόνον τῆς ζωῆς αὐτοῦ εἰς τὴν ἄγνοιαν ὅλων τῶν βιωφελῶν μαθήσεων, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναστενάζεις εὑρισκόμενος καὶ σύ.... Τοιαῦτα εἶναι καὶ τοιαύτην ἔχουσι δύναμιν τῶν κακοδαιμόνων τούτων τῆς φιλοσοφίας ἐχθρῶν τὰ καλὰ γραμματικά». Καὶ ἀκόμη παρακάτω «.... ἀντὶ τούτου συμβουλεύουσι τὸ γένος.... νὰ ἄρχηται εἰς τὰ καλὰ γραμματικά, ἤγουν εἰς ἐκεῖνα τὰ γραμματικά, διὰ τὰ ὁποῖα μόνα ἕως τώρα τοὺς ἐδοξολόγει (ἐνν. τοὺς γραμματικοὺς) ὁ ἀνόητος ὄχλος, διὰ τὰ ὁποῖα μόνα τοὺς ὠνόμαζε σοφολογιωτάτους, μολονότι μὲ τὴν δύναμιν μόνον αὐτῶν δὲν εἶναι οἱ ταλαίπωροι καλοὶ (=ἱκανοὶ νὰ γράψωσιν ὀλίγους στίχους χωρὶς νὰ δείξωσιν ὅτι οὔτε γραμματικὴν οὔτε λογικήν, τί πρᾶγμα εἶναι, δὲν ἐγνώρισαν ποτέ».

Ἐκ τούτων δὲν πρέπει νὰ συναγάγῃ τις ὅτι ὁ ὀξυνούστατος Κοραῆς κατεδίκαζεν ὡς ἄχρηστον ἢ ὅτι περιεφρόνει τὴν γραμματικήν. Κατέκρινε καὶ περιεφρόνει τὰς ἀμεθόδους καὶ ἀσαφεστάτας καὶ εἰς γλῶσσαν ἐντελῶς ἀπρόσιτον, ἰδίως κατὰ τοὺς τότε χρόνους τῆς ἀμαθείας, συντεταγμένας ὑπὸ μωρῶν, δοκησισόφων καὶ σχολαστικῶν «λογιωτάτων» γραμματικάς. Ἀλλ' ἐτίμα τὴν γραμματικὴν καὶ ἀνεγνώριζε τὴν μεγίστην ὠφέλειαν αὐτῆς διὰ τὴν ἐκμάθησιν τῆς γλώσσης καὶ τὴν ἐν γένει μόρφωσιν τῶν μαθητῶν. Διὰ μὲν τὰς κακὰς γραμματικὰς εἶπε μετὰ δικαίας αὐστηρότητος τὰ περίφημα: «περισσότερον ἤθελ' ὠφελήσει τὸ γένος σήμερον ὅστις καίει παρὰ ὅστις γράφει γραμματικά.» καὶ «τοιαύτας γραμματικὰς περισσοτέραν δόξαν ἀποκτᾷ ὅστις τὰς καίει, παρὰ ὅστις τὰς κάμνει».

Ὅτι ὅμως ἐθεώρει σπουδαιότατον καὶ χρησιμώτατον μάθημα τὴν γραμματικήν, μαρτυρεῖ ἡ ἔνθερμος εὐχὴ καὶ σύστασις, τὴν ὁποίαν ἀπηύθυνε πρὸς τὸν Κούμαν (καὶ ἀπ' εὐθείας καὶ διὰ μέσου τοῦ Ἀλ. Βασιλείου), ὅπως μεταφράσῃ εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὴν γραμματικὴν τοῦ Matthiä. «Ἴσως ἀγνοεῖς, ἔγραφε πρὸς τὸν Ἀλ. Βασιλείου τῷ 1810, ὅτι εἶναι γραμματικὴ ἐξαίρετος ἑλληνικὴ γραμμένη εἰς τὸ γερμανικὸν ὑπὸ τοῦ Matthiä. Ἀπόκτησέ την τὸ γρηγορώτερον καὶ εὑρὲ κανένα νέον Γραικὸν νὰ τὴν μεταφράσῃ μυστικῶς καὶ γρήγορα εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν καὶ ὄχι τὴν (ἀρχαίαν) ἑλληνικήν...Τόσον εἶναι, φίλε μου, καλή, ὥστε μόλις ἔχει νὰ φανῇ εἰς τὴν γλῶσσάν μας καὶ θέλουν πεμφθῆ εἰς τοὺς κόρακας ὅλαι αἱ γραμματικαί. Βάλε το λοιπὸν εἰς ἔργον γρηγορώτερα. Ἔχομεν τὸν Κούμαν εἰς τὴν Σμύρνην, τὸν Σελεπῆν εἰς τὴν Χίον, τὸν χαριτωμένον νέον Θεόφιλον εἰς τὰς Κυδωνίας. Ἀφοῦ τὴν εἰσάξωμεν εἰς τὰς τρεῖς ταύτας πόλεις, τὰ ὄντως καλὰ γραμματικὰ ἐμβαίνουσιν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα». Μετὰ ἕνα περίπου μῆνα συνίστα ἄλλην γραμματικὴν πρὸς μετάφρασιν, τὴν ἀρίστην τῷ ὄντι καὶ περίφημον γραμματικὴν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τοῦ Φιλίππου Buttmann (1764—1829), διὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων συγχρόνων γλωσσολόγων J. Wackernagel λέγει ὅτι «καμμία νεωτέρα ὄχι μόνον δὲν τὴν υπερέβαλεν, ἀλλ' οὔτε κἂν τὴν ἔφθασε». «Σ' ἔγραψα προλαβόντως, ἔγραφεν ὁ Κοραῆς πρὸς τὸν ἴδιον Ἀλ. Βασιλείου, περὶ τῆς γραμματικῆς τοῦ Matthiä. Ἀλλ' ἐπειδὴ αὕτη εἶναι διεξοδικωτάτη, ἐσυλλογίσθην μετὰ ταῦτα ν' απο-

Digitized by Google

κτήσῃς τὸ γρηγορώτερον τὴν τοῦ Βυτμάνου... ἥτις εἶναι πολλὰ συντομωτέρα. Εὔκολον εἶναι νὰ κάμῃς νὰ τὴν μεταφράσῃ τις εἰς τὴν κοινὴν ἡμῶν γλῶσσαν. Μὴ τὸ ἀμελήσῃς, Ἀλέξανδρε, καὶ βάλε με σύντροφον, ἂν θέλῃς, καὶ εἰς τὴν δαπάνην τοῦ τύπου». Εἰς ἄλλην ἐπιστολὴν ἔγραφε: «τὴν Γραμματικὴν διὰ τοὺς οἰκτιρμοὺς τοῦ Θεοῦ! γρήγορα καὶ πρόσεχε—νὰ ζῇς!—αὐτοῦ ν' ἀποφύγῃς ὅσον εἶναι δυνατὸν τὰ τυπογραφικὰ σφάλματα». Καὶ ὅταν ἐπληροφορήθη τὴν ἔναρξιν τῆς τυπώσεως, ἔγραφεν ἀμέσως: «Ὢ πόσην χαρὰν μ' ἐπροξένησες λέγων ὅτι ἔλαβες τὸ τρίτον τῆς γραμματικῆς τοῦ Βυτμάνου. Ὑγίαινε! Δὲν ἔχω καιρὸν νὰ σὲ εἴπω περισσότερα. Καὶ ταῦτα τὰ ὀλίγα ἡ χαρὰ τῆς γραμματικῆς τὰ ἔγραψεν». Ἡ γραμματικὴ τοῦ Buttmann ἐδημοσιεύθη ὄντως ἐν Βιέννῃ τῷ 1812 («Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐκ τῆς γερμανιστὶ γεγραμμένης Φιλίππου Βουτμάνου»), ἀλλὰ κατὰ μετάφρασιν τοῦ ἰατροῦ Στ. Οἰκονόμου (ἀδελφοῦ τοῦ Κ. Οἰκονόμου) «εἰς χρῆσιν τοῦ κατὰ τὴν Σμύρνην φιλολογικοῦ γυμνασίου» (β' καὶ γ' ἔκδ. Κέρκυρα 1829 καὶ 1843). Καὶ μὲ τὴν μετάφρασιν αὐτὴν δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι εἰσήχθησαν καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα «τὰ ὄντως καλὰ γραμματικά», κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Κοραῆ. Μετὰ εἰκοσαετίαν περίπου μετεφράσθη καὶ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ἐμμ. Φωτιάδου ἡ γραμματικὴ τοῦ Thiersch (ἐν Μονάχῳ 1836). Μετὰ ἓν ἔτος ἐδημοσιεύθη καὶ ἄλλη μετάφρασις τῆς γραμματικῆς τοῦ Thiersch (ἄνευ τοῦ συντακτικοῦ) ὑπὸ τοῦ Γ. Γενναδίου (ἐν Ἀθήναις 1837). Περὶ αὐτῆς λέγει ὁ Δ. Βερναρδάκης εἰς τὸν πρόλογον τῆς κατωτέρω ἀναφερομένης γραμματικῆς του, ὅτι «ὠφέλησεν εἰς τὴν παρ' ἡμῖν σπουδὴν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὅσον οὐδὲν ἕτερον. Ἐξ αὐτοῦ ἀρυόμενοι συνεκάττυσαν τὰ ἴδια ἕκαστος γραμματικὰ ἐγχειρίδια, ὅσα διδάσκονται ἐν τοῖς σχολείοις (ὅσα τοὐλάχιστον ἔτυχε νὰ ἴδω) καὶ αὐτὸ μένει καὶ μέχρι τῆς σήμερον ἡ ἀρίστη πασῶν ἀνεξαιρέτως τῶν γραμματικῶν, μικρῶν ἢ μεγάλων, ὅσαι μέχρι τοῦδε ἐξεδόθησαν». Ἀπὸ τοῦ 1827 καὶ ἑξῆς ἐξεδόθησαν πολλὰ καὶ ποικίλα ἐγχειρίδια ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματικῆς, ὡς λ. χ. ἡ τοῦ *Σταγειρίτου Ἀθ.* «Γραμματικὴ μεθοδική, πρακτικὴ καὶ θεωρητικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Βιέννη 1827—1828 τ. 2), *Μιχαήλου Ἐμμ. Παπᾶ* (Βιέννη 1827 — 1829), *Κουτλουμουσιανοῦ Βαρθ.*, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν γραμματικὴν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης συντεθεῖσα κατ' ἐρωταπόκρισιν» (Ἐνετία 1828) καὶ «Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατ' ἐρωταπόκρισιν» (αὐτόθι 1834), *Γενναδίου Γ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Αἴγινα 1832, νεωτ. ἔκδ. ὑπὸ *Γ. Παπασλιώτου*, Ἀθῆναι 1857, ὑπὸ *Εὐ. Κοφινιώτου*, Ἀθῆναι 1888, κ. λ. π.), *Πιτζιπιοῦ Ἰάκ.*, «Ἡ λογικὴ γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ὀδησσὸς 1834, γ' ἔκδ. Ἑρμούπολις 1841), *Τσουκαλᾶ Γ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Κωνσταντινούπολις 1835), *Βάμβα Νεοφ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, συνταχθεῖσα δι' ἀρχαρίους» (Ἑρμούπολις 1835, ε' ἔκδ. ὑπὸ *Ν. Ἀδαμίδου*, Κωνσταντινούπολις 1844, ἐπίσης ε' ἔκδ. ὑπὸ *Γ. Πολυμέρη*, Ἑρμούπολις 1844), *Παμπούκη Χρ.* «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ναύπλιον 1835, β' ἔκδ. Ἀθῆναι Α' 1848), *Φωτιάδου Ἐμμ.*, «Εἰρηναίου Θειρσίου μικρὰ γραμματικὴ τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου» (Μόναχον 1836, μετάφρ. ἐκ τῆς γ' γερμαν. ἐκδόσεως), *Φωτιάδου Κ.*, «Γραμματικὴ ἐπανθοῦσα διῃρημένη εἰς τρία μέρη» (Σμύρνη 1838), *Ἀναστασιάδου Λεοντ.*, «Στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς» (β' ἔκδ. Ἀθῆναι 1851), *Φωτίλα Δ. Ν.*, «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παραλληλιζομένης μετὰ τῆς σημερινῆς γλώσσης» (Κωνσταντινούπολις 1851), *Σταθοπούλου Ἠλ.*, «Γραμματικὴ τῆς νέας καὶ ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1851) καὶ «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1860, η' ἔκδ. αὐτόθι 1878), *Παπασλιώτου Γ. Κ.*, «Ἑλληνικὴ γραμματικὴ» (Ἀθῆναι 1860, Βιέννη 1862), *Ιεράκη Γ. Ἀθ.*, «Πρακτικὴ γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Πάτραι 1862, Ἀθῆναι 1872), *Σακελλαρίου Ἀν.*, «Ἑλληνικὴ γραμματικὴ διὰ τοὺς πρωτοπείρους, εἰσάγουσα καὶ εἰς τὴν σύνταξιν» (Ἰωάννινα 1863, η' ἔκδ. 1886), *Βερναρδάκη Δ. Ν.*, «Στοιχειώδης γραμματικὴ εἰς χρῆσιν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων» (Ἀθῆναι 1865, β' ἔκδ. 1868), *Παπανικολάου Χ.*, «Γραμματικὴ ἑλληνικὴ φιλοπονηθεῖσα κατὰ τὸ σύστημα τοῦ ἀοιδίμου Γ. Γενναδίου» (Ἀθῆναι 1868, β' ἔκδ. 1877), *Θεοφίλου Γ.*, «Στοιχειώδης ἑλληνικὴ γραμματικὴ» (Ἀθῆναι, ε' ἔκδ. 1870, νεωτ. ἔκδ. 1874), *Πανταζῆ Μιλτ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» Κωνσταντινούπολις 1873, γ' ἔκδ. Ἀθῆναι 1885, ὡς «Γραμματικὴ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου»), *Δραΐκη Ἰω.*, «Ἑλληνικὴ γραμματικὴ» (Ἀθῆναι 1877 γ' ἔκδ. 1888 νεωτ. ἔκδ.), *Κωτσάκη Α. Α.*, «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1877, ιβ' ἔκδ. 1896) καὶ «Γραμματικὴ ἑλληνικὴ» (ἔκδ. ε' ἐπηυξ. μετὰ συντακτικοῦ, Ἀθῆναι 1890), *Δουκᾶ Χριστοδ.*, (Ἀθῆναι 1878 καὶ 1890), *Χριστοδούλου Δουκ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1878, ζ' ἔκδ. 1888 ὡς «Γραμματικὴ μεγάλη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης»), *Ἀντωνιάδου Α. Ἰ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1878, ϛ' ἔκδ. 1892), *Σταθάκη Εὐ.*, «Μεγάλη γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὑπὸ Ραφαὴλ Κυννέρου» (μετάφρασις, Ἀθῆναι β' ἔκδ. 1879, μέρος β' τμῆμα 1—2), *Πετρακίδου Π. Γ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Κωνσταντινούπολις 1879, ζ' ἔκδ. Ἀθῆναι 1896), *Ἰασεμίδη Περ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ Γ. Κούρτιον καὶ Ἐρν. Κὸχ» (Ἀθῆναι 1881) καὶ «Γραμματικὴ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1896, ζ' ἔκδ.), *Κυριακοπούλου Δ. Ι.*, «Ἑλληνικὴ γραμματικὴ τοῦ πεζοῦ ἀττικοῦ λόγου κατὰ τὴν ὑπὸ Albert von Bamberg καὶ G. Curtius» (Ἀθῆναι 1883, δ' ἔκδ. 1895 ὡς «Ἑλληνικὴ γραμματικὴ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου»), *Ζηκίδου Γ. Δ.*, «Διδακτικὴ γραμματικὴ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1885, στ' ἔκδοσις 1892), *Κατεβαίνη Κ. Σ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, μάλιστα τῆς ἀττικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1886), *Παππαγεωργίου Δ.*, «Διδακτικὴ γραμματικὴ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1889 β' ἔκδ., 1902, ια' ἔκδ. ὡς «Διδακτικὴ γραμματικὴ τοῦ πεζοῦ ἀττικοῦ λόγου»), *Σακελλαρίου Α. Α.*, «Γραμματικὴ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου μετ' ἐπιτόμου συντακτικοῦ» (Ἀθῆναι 1891), *Χασιώτη Εὐγ.*, «Διδακτικὴ γραμματικὴ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1892), *Σκιᾶ Α. Ν.*, «Ἑλληνικὴ γραμματικὴ» (Ἀθῆναι 1894), [*Χατζιδάκι Γ*], «Γραμματικὴ ἑλληνικὴ» (λιθόγραφος περίληψις πανεπιστημιακῶν παραδόσεων ὑπὸ *Ζ. Ἀγγελοπούλου*, Ἀθῆναι 1895), *Ἀδαμαντίου Ἀδαμ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1896), *Ζαλοΐχου Δ. Σ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης, μάλιστα τῆς ἀττικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1896), *Κοφινιώτη Εὐγ. Κ.* καὶ *Βανδώρου Ιερ.*, «Ἑλληνικὴ γραμματικὴ» (Ἀθῆναι 1896), *Μανταδάκη Π.*, «Γραμματικὴ ἑλληνικὴ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1898), *Μοσχίδου Δ.*, «Ἑλληνικὴ γραμματικὴ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1901, β' ἔκδ. 1902), *Φαραντάτου Ν. Σπ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1902), *Ιεραζῆ Ι.* (Ἀθῆναι 1904, δ' ἔκδ.), *Ρώσση Ι.* (Ἀθῆναι 1905, β' ἔκδ.), *Τσερέπη Γ.* (Ἀθῆναι 1905), *Ζαγγογιάννη Δ.—Φιλικοῦ Δημ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1917 δ' ἔκδ., 1925 ιβ' ἔκδ.), *Παντελάκη Ἐμμ. Γ.* καὶ *Σακελλαρίου Α. Σ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1920, δ' ἔκδ. 1923), *Φάβη Β.*, «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης, μετ' ἀσκήσεων ὑπὸ Μ. Μιχαηλίδου» (Ἀθῆναι 1925, δ' ἔκδ. 1931), *Παντελάκη Ἐμμ. Γ.*, «Μεθοδικὴ γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1926 β' ἔκδ., 1929 ε' ἔκδ.), *Κακριδῆ Θ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1926), *Ἀναγνωστοπούλου Γ.* καὶ *Παντελάκη Ἐμμ. Γ.* (Ἀθῆναι 1931), *Τζαρτζάνου Ἀχ. Ἀ.*, «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1931), κ. ἄ. Ὅλαι αἱ ἀνωτέρω γραμματικαὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ νεώτεραι εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μεθοδικώτερον συντεταγμέναι, εἶναι ἁπλᾶ διδακτικὰ ἐγχειρίδια, προοριζόμενα διὰ τὴν εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως διδασκαλίαν. Ἔλειπε παρ' ἡμῖν μέχρι πρὸ ὀλίγου ἡ μεγάλη ἐπιστημονικὴ γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἡ συντεταγμένη συμφώνως πρὸς τὰ διδάγματα καὶ τὰ πορίσματα τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία (ὅπως ἔγραφεν ὁ Δ. Βερναρδάκης εἰς τὸν πρόλογον τῆς ῥηθείσης γραμματικῆς του ἤδη ἀπὸ τοῦ 1865) ἐσημείωσε τοιαύτην πρόοδον, ὥστε «οὐδεμιᾶς ἄλλης ἴσως ἐπιστήμης ἡ ἀνάπτυξις καὶ πρόοδος νὰ δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς αὐτήν» καὶ «ἥτις ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ ἐκ τοῦ μηδενὸς σχεδὸν προελθοῦσα ἀνεπτύχθη.... εἰς βαθμὸν ἀπίστευτον καὶ ἀπροσδόκητον». Εἶναι γνωστὸν πόσον ἔκτοτε προώδευσεν ἡ γλωσσολογία καὶ ποίους ὁρίζοντας διήνοιξαν ὁ J. Schmidt, ὁ Osthoff, ὁ Brugmann, ὁ Delbrück, ὁ Leskien κλπ. καὶ οἱ νεώτεροι ἐρευνηταὶ καὶ πόσον μετέβαλον οὗτοι καὶ ἀνεκαίνισαν καὶ τὴν γραμματικὴν τῶν κλασσικῶν γλωσσῶν τῆς ἀρχαιότητος. Ἀρκεῖ νὰ συγκρίνῃ τις τὰς παλαιοτέρας ἑλληνικὰς γραμματικὰς τοῦ *Krüger* καὶ τοῦ *Kühner-Blass* πρὸς τὰς τῶν *G. Meyer, V. Henri, Brugmann-Thumb, Meillet-Vendryes, D. Buck, Kieckers, Hirt* καὶ τὴν νεωτάτην πασῶν: τὴν τοῦ *Ed. Schwyzer* (κατὰ ῥιζικὴν διασκευὴν τῆς τοῦ *Brugmann*)—περὶ ὧν βλ. τὴν βιβλιογραφίαν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς—, διὰ νὰ ἀντιληφθῇ τὴν ἐν τῷ μεταξὺ γενομένην μεγίστην πρόοδον ἐν τῇ γραμματικῇ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Τὴν ἔλλειψιν παρ' ἡμῖν καταλλήλου ἐπιστημονικοῦ ἔργου (ἀνάλογου πρὸς τὰ τοῦ *Brugmann, Schwyzer* κλπ.) ἀνεπλήρωσεν ἡ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ ἔκδοσις τῶν δύο τόμων τῶν *Ἀκαδημεικῶν Ἀναγνωσμάτων* τοῦ *Γ. Χατζιδάκι* (Ἀθῆναι 1902—1904), τὰ ὁποῖα περιέλαβον ἓν μόνον μέρος τῆς φωνητικῆς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, τῆς λατινικῆς καὶ ὀλιγώτερον τῆς ἰνδικῆς, ἰδίως ὅμως ἡ δευτέρα ἔκδοσις τῶν Ἀκαδημεικῶν Ἀναγνωσμάτων (τόμ. Α'—Β', Ἀθῆναι 1924—1930), **οἵτινες περιέλαβον** ὁλόκληρον τὴν γραμματικὴν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς συντεταγμένην κατὰ τὰ νεώτερα πορίσματα τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης. Τὸ ἔργον, προϊὸν μακρῶν γλωσσικῶν μελετῶν καὶ τεσσαρακονταετοῦς πανεπιστημιακῆς διδασκαλίας καὶ ἐφάμιλλον πρὸς τὰς ἀρίστας ἐκ τῶν ξένων ἐπιστημονικῶν γραμματικῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἀποτελεῖ κάλλιστον καὶ ἀπαραίτητον βοήθημα εἰς πάντα φιλόλογον καὶ μελετητὴν τῶν δοκίμων γλωσσῶν τῆς ἀρχαιότητος. Διὰ τὰς ἐπιστημονικὰς γραμματικὰς τῆς ἀρχαίας, μεταγενεστέρας καὶ μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς βλ. ἀνωτέρω τὰς εἰδικὰς βιβλιογραφίας.

Ἡ νέα ἑλληνικὴ ἤρχισε νὰ γίνεται ἀντικείμενον τῆς γραμματικῆς ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς. Πρῶτος ὁ Κερκυραῖος *Νικόλαος Σοφιανὸς* συνέταξε περὶ τὰ μέσα τοῦ ῥηθέντος αἰῶνος γραμματικὴν τῆς ἁπλοελληνικῆς γλώσσης, φρονῶν ὅτι ἡ ὁμιλουμένη ἔχει «τέτοιαν εὐταξίαν καὶ ἁρμονίαν καὶ καλλωπισμόν, ὁποῦ... ἄλλη νὰ μηδὲν ἔναι ὁποῦ νὰ τῆς σιμώνῃ» καὶ σκοπῶν διὰ τῆς γραμματικῆς του νὰ συντελέσῃ ὥστε νὰ μανθάνῃ τις «χωρὶς διδάσκαλον ἀπατός του εἰς ὀλίγον.... νὰ κλίνῃ τὰ μέρη τοῦ λόγου καὶ νὰ ξεύρῃ νὰ κανονίζῃ καὶ νὰ τεχνολογᾷ καὶ τ' ἄλλα ὡσὰν εἶναι γραμμένα. Λέγω νὰ γράφῃ ὀρθὰ καὶ νὰ συντάσσῃ τὰ λόγια του μὲ τέχνην γραμματικὴν κατὰ τὴν κοινὴν συνήθειαν». Ἡ γραμματικὴ τοῦ Ν. Σοφιανοῦ (τῆς ὁποίας τὸ χειρόγραφον εὑρίσκεται εἰς τὴν Bibliothèque Nationale τῶν Παρισίων) ἐξεδόθη τὸ πρῶτον τῷ 1870 ὑπὸ τοῦ E. Legrand ὑπὸ τὸν τίτλον «Ν. Σοφιανοῦ τοῦ Κερκυραίου, Γραμματικὴ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης, νῦν τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἐν Παρισίοις χειρόγραφον ἐκδοθεῖσα ἐπιμελείᾳ καὶ διορθώσει Αἰμιλίου Λεγρανδίου». Κατὰ τὸν ἑπόμενον αἰῶνα ἐξεδόθησαν αἱ ἀξιόλογοι γραμματικαὶ τοῦ *Girolamo Germano* (ἐκδοθεῖσα τὸ πρῶτον τῷ 1622 καὶ ἐπανεκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ *H. Pernot* τῷ 1907 ἐν τῇ γνωστῇ Collection des monuments pour servir à l'étude de la langue et de la littérature néo-hellénique, troisième série, No 1), ἡ τοῦ *Simon Portius* (ἐκδοθεῖσα τὸ πρῶτον ἐν Παρισίοις τῷ 1638 ὑπὸ τὸν τίτλον «Γραμματικὴ τῆς Ρωμαίικης γλώσσας. Grammatica linguae graecae vulgaris» καὶ ἐπανεκδοθεῖσα ἐν Παρισίοις τῷ 1889 ὑπὸ τοῦ *W. Meyer* (—Lübke) μετὰ προλόγου ἐκτενοῦς τοῦ Ι. Ψυχάρη) καὶ τοῦ *Μητροφάνους Κριτοπούλου*, «Γενικοὶ κανόνες τῆς ἰδιωτικῆς τῶν νῦν Ἑλλήνων γλώσσης» (τὸ ἔργον τοῦτο, γραφὲν κατὰ παράκλησιν τοῦ καθηγητοῦ Bernegger ἐν Στρασβούργῳ 1627, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ *Κ. Δυοβουνιώτου* ἐν Ἐπιστημ. Ἐπετηρίδι τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμ. Α' (1926), σελ. 97—118). Κατόπιν τούτων συνετάχθησαν αἱ νεοελληνικαὶ γραμματικαὶ τοῦ ἐκ Θεσσαλονίκης *Ρωμανοῦ Νικηφόρου* (λατινιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Grammatica linguae Graecae vulgaris, communis omnibus Graecis, ex qua alia artificialis deducitur peculiaris eruditis et studiosis tantum», τὴν ὁποίαν ἐξέδωκεν—ἐκ χειρογράφου ἀποκειμένου ἐν τῇ Ἐθνικῇ βιβλιοθήκῃ τῶν Παρισίων—ὁ Βέλγος *J. Boyens* ἐν Λιέγῃ τῷ 1908 καὶ τὴν ὁποίαν ὁ Legrand εἰς τὸν πρόλογον τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθείσης γραμματικῆς τοῦ Ν. Σοφιανοῦ συνιστᾷ ὡς τὴν τελειοτέραν καὶ μεθοδικωτέραν ἐξ ὅλων), τοῦ φραγκισκανοῦ μοναχοῦ *Petro Mercado* (ἐν Ρώμῃ 1732 εἰς τρεῖς γλώσσας, λατινικήν, ἰσπανικὴν καὶ ἰταλικήν, χάριν τῶν καθολικῶν ἱεραποστόλων), τοῦ Γερμανοῦ *Ἰωάννου Tribbechovii* (ὑπὸ τὸν τίτλον «Brevia linguae Ρωμαΐκῆς, sive Graecae vulgaris, elementa, quibus differentia antiquum inter et recentiorem Graecismum praecipue ostenditur...», Jenae 1705), τοῦ *Joh. M. Langii* (Philologiae Barbaro-graecae pars prior, continens.... Grammaticae Barbaro-Graecae synopsin et Glossarii Barbaro-Graeci compendium, ἐν Νυρεμβέργῃ 1708), τοῦ *Thomas P. E.* (Nouvelle Méthode pour apprendre les principes de la langue grecque vulgaire... Paris 1709), τοῦ ἱερέως *Βενεδίκτου Κρέδω* («Γραμματικὴ ἑλληνορρωμαϊκὴ περιέχουσα τοὺς κανόνας τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς ὀρθογραφίας τόσον τῆς ἑλληνικῆς, ὅσον καὶ τῆς ἁπλῆς διαλέκτου διὰ κοινὸν ὄφελος τῶν φιλομαθῶν νεανίσκων, ὁποῦ χωρίς τινος διδασκάλου βοήθειαν ἐπιποθοῦσι νὰ μάθουσι τὴν ὀρθογραφίαν», ἐν Βερώνῃ 1782), τοῦ *Ἰωάννου Callenberg* (Grammatica linguae Graecae vulgaris, quae hodiernae Ecclesiae Graecae vernacula est. Paradigmata linguae Graecae vulgaris, Hallae 1747), τοῦ *Κανέλλου Σπανοῦ* («Γραμματικὴ τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης» ἐκδοθεῖσα ἐν Τεργέστῃ τῷ 1908 ὑπὸ Ἰ. Βασιλικοῦ, ἐκ χειρογράφου γραφέντος τῷ 1749), τοῦ *Antiquarius A.* (Grammatica graeca vulgaris, Venetiis 1779) κλπ. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐπομένου ΙΘ' αἰῶνος ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ ἐκ Καστορίας ποιητοῦ *Ἀθαν. Χριστοπούλου* (1772—1847) ἡ «Γραμματικὴ τῆς αἰολοδωρικῆς ἤτοι τῆς ὁμιλουμένης τωρινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσας» ἐν Βιέννῃ 1805, ὑπὸ τοῦ *Δαρβάρεως Δημ.* τοῦ Μακεδόνος ἡ «Ἁπλοελληνικὴ Γραμματικὴ» (1806), ὀλίγα δὲ

Digitized by Google

ἔτη ἀργότερον ὑπὸ τοῦ *Βαρδαλάχου Κωνστ.* ἡ «Γραμματικὴ τῆς ὁμιλουμένης γλώσσης» (ἐν Ὀδησσῷ 1829. Μετὰ μίαν περίπου εἰκοσιπενταετίαν ἐδημοσιεύθη ἐν Βερολίνῳ ὑπὸ *Mullach* ἡ Grammatik der griechischen Vulgärsprache (1856), τῷ 1878 ἐν Παρισίοις ἡ «Grammaire grecque moderne» τοῦ E. Legrand, εἰς τὸν ὁποῖον τόσα ὀφείλουν αἱ νεοελληνικαὶ σπουδαί, τῷ 1886 ἐν Ἀθήναις ἡ «Grammaire élémentaire du grec moderne» τοῦ *L. Olivier*, τῷ δὲ 1895 ἐδημοσιεύθη εἰς α΄ ἔκδοσιν ἐν Στρασβούργῳ τὸ κάλλιστον «Ἐγχειρίδιον τῆς δημώδους νεοελληνικῆς» τοῦ *A. Thumb* (τῷ 1910 αὐτόθι εἰς β΄ ἔκδοσιν), συνδυάζον εἰς ἐξαίρετον βαθμὸν πρακτικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν συγχρόνως χαρακτῆρα καὶ περιέχον πλὴν τῆς κυρίως γραμματικῆς καὶ σύντομον συντακτικὸν καὶ νεοελληνικὰ κείμενα. Ὁ αὐτὸς ἔγκριτος ἐρευνητὴς τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης ἐδημοσίευσε καὶ ἐν τῇ γνωστῇ συλλογῇ Göschen ἐπίτομον καὶ λίαν εὐμέθοδον γραμματικὴν τῆς νεοελληνικῆς δημοτικῆς γλώσσης (Grammatik der neugriechischen Volkssprache», Berlin—Leipzig 1915, ἐπανεκδοθεῖσαν κατὰ διασκευὴν καὶ ἐπεξεργασίαν καὶ μετὰ πλουσίας βιβλιογραφίας ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ *Ἰ. Καλιτσουνάκι* τῷ 1928). Λίαν εὐμέθοδοι εἶναι καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ *H. Pernot* δημοσιευθεῖσαι γραμματικαί: ἡ τῆς νεοελληνικῆς γραφομένης καὶ ἡ τῆς ὁμιλουμένης («Grammaire de grec moderne, langue parlée» δ΄ ἔκδ. Paris 1921). Ὑπὸ τοῦ *L. Roussel* ἐξεδόθη ἡ «Grammaire descriptive du roméique littéraire» (Paris 1922). Γερμανιστὶ ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ *Ἀντ. Γιανναράκη (κατόπιν Γιάνναρη)* ἡ «Neugriechische Grammatik nebst Lehrbuch der neugr. Volkssprache» (Hannover 1877. Ἰταλιστὶ δὲ ἡ γραμματικὴ τοῦ *Ματθαίου Martino* («Grammatica del greco moderno», Roma 1901) καὶ ἀγγλιστὶ ἐν Κύπρῳ ἡ τῶν *Κ. Παυλίδου* καὶ *B. Newham* («Elementary primes of modern greek», Nicosia 1905). Ἑλληνιστὶ ἐδημοσιεύθησαν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος μέχρι σήμερον ὄχι ὀλίγα ἐγχειρίδια νεοελληνικῆς γραμματικῆς, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω εἰς τὴν εἰδικὴν βιβλιογραφίαν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἐκ τούτων ἀναφέρομεν τὰ ἑξῆς: «Γραμματικὴ τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» τοῦ *Ἀδαμ. Κοραῆ* («Τὰ μετὰ θάνατον εὑρεθέντα» τ. στ΄, 1888 Ἀθῆναι), «Γραμματικὴ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1832) τοῦ *Ι. Βενθύλου*, «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἑρμούπολις 1835, ε΄ ἔκδ. 1844, Κωνσταντινούπολις ὑπὸ *Ν. Ἀδαμίδου* καὶ Ἑρμούπολις ὑπὸ *Γ. Πολυμέρη*) τοῦ *Νεοφ. Βάμβα*, «Γραμματικὴ τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ παράθεσιν πρὸς τὴν ἀρχαίαν» (Ἀθῆναι 1839, β΄ ἔκδ. 1842—1845 τ. 2) τοῦ *Ι. Χρυσοβέργη*, «Γραμματικὴ τῆς νέας καὶ ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1851) τοῦ *Ἠλ. Σταθοπούλου*, «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παραλληλιζομένης μετὰ τῆς σημερινῆς γλώσση» (Κωνσταντινούπολις 1851) τοῦ *Δ. Ν. Φωτίλα*, «Γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1872 ζ΄ ἔκδ. αὐτόθι 1888) τοῦ *Ἀθ. Γ. Ἱεράκη*, «Γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1881, β΄ ἔκδ. 1882) τοῦ *Π. Ἰασεμίδου*, «Γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1889), τοῦ *Κ. Σ. Κατεβαίνη*, «Γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης (καθαρευούσης)» (Λάρναξ 1889) τοῦ *Γ. Κωνσταντινίδου*, «Γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1900) τοῦ *Γ. Ξυγαλάκη*, «Γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1901) τοῦ *Ν. Καρνέση* καὶ *Ν. Φαραντάτου*, «Γραμματικὴ τῆς ρωμαίϊκης γλώσσας» (Ἀθῆναι Α΄ 1902, νέα ἔκδ. αὐτόθι 1907—1910 τ. 2.) τοῦ *Μ. Φιλήντα*, «Ἡ ρωμαίϊκη γραμματική» (Ἀθῆναι 1904 β΄ ἔκδ.) τοῦ *Ι. Ροντάκη*, «Γραμματικὴ τῆς ὁμιλουμένης καὶ γραφομένης καθαρευούσης ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1904, ζ΄ ἔκδ. 1924) τοῦ *Ἀλεξ. Μακρυναίου*, «Γραμματικὴ τῆς ὁμιλουμένης καὶ γραφομένης καθαρευούσης» (Ἀθῆναι 1905 σχολική) τοῦ *Δ. Παπανδρέου*, «Γραμματικὴ τῆς δημοτικῆς» (Ἀθῆναι 1914) τοῦ *Π. Βλαστοῦ*, «Γραμματικὴ τῆς ὁμιλουμένης» (Ἀθῆναι 1920) τοῦ *Ν. Γκινοπούλου*, «Γραμματικί τις νεοελινικίς γλόσας» (Ροστὸβ-Ντὸν 1927) τοῦ *Τοπχάρα*, «Διδακτικὴ γραμματική» (Ἀθῆναι 1928—1930, τεύχη 3 διὰ τὰς γ΄—ε΄ τάξεις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου) τοῦ *Δ. Δαμασκηνοῦ*, «Γραμματικὴ καὶ ὀρθογραφικὴ διδασκαλία τῆς δημοτικῆς γλώσσας» (Ἀθῆναι 1929, σχολική) καὶ «Γραμματικὴ διδακτικὴ τῆς καθαρευούσης» (Ἀθῆναι 1931) τοῦ *Ἠλ. Γουτζέ*, «Γραμματικὴ τῆς δημοτικῆς γλώσσης, βγαλμένη ἀπὸ τὰ ἐγκριμένα ἀναγνώσματα» (Ἀθῆναι 1930) τοῦ *Δημ. Ἀνδρεάδη*, «Τύποι καὶ κανόνες τῆς κοινῆς ὁμιλουμένης» (Ἀθῆναι 1931) τῆς *Μαρίας Ἀργυροπούλου* (ἐν συνεργασίᾳ μετ' ἄλλων), «Γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης (τῆς ἁπλῆς καθαρευούσης)» (Ἀθῆναι 1930, εὐμέθοδον ἔργον) τοῦ *Ἀχ. Τζαρτζάνου*, «Γραμματικὴ τῆς δημοτικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1932) τοῦ *Ἠλ. Βουτιερίδη*, κ.ἄλ. Ἀγγέλλεται ἡ προσεχὴς δημοσίευσις «Ἱστορικῆς Γραμματικῆς τῆς Ν. Ἑλληνικῆς» τοῦ *Ἰ. Ψυχάρη*. Ἐντελῶς ἐπιπολαία ἡ τοῦ Ὀλλανδοῦ *H. Müller*, «Histor. Grammatik der hellen. Sprache» (I. Leiden 1891). Διὰ τὰς γραμματικὰς διαφόρων νεοελληνικῶν διαλέκτων γίνεται λόγος εἰς τὴν εἰδικὴν βιβλιογραφίαν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης.

Συντακτικὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ὅπως ἡ «Τέχνη Γραμματική» *Διονυσίου τοῦ Θρᾳκός*, οὕτω καὶ τὸ «Περὶ συντάξεως» ἔργον *Ἀπολλωνίου τοῦ Δυσκόλου* εἶναι τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν συντακτικόν. Ἐτυπώθη κατὰ πρῶτον τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα. Ἡ ἐν χρήσει σήμερον ἔκδοσις εἶναι ἡ καλλίστη τοῦ *Uhlig* (1910). Τὸ ῥηθὲν ἔργον Ἀπολλωνίου τοῦ Δυσκόλου ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις ὅλων τῶν περὶ τῆς ἑλληνικῆς συντάξεως γραφέντων μέχρις αὐτῶν τῶν νεωτέρων χρόνων. Καὶ εἰς τὴν λατινικὴν σύνταξιν ἡ ἐπίδρασίς του ὑπῆρξε μεγίστη. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τοῦ *Πρισκιανοῦ* (ΣΤ΄ αἰῶνος μ. Χ.) τὸ περὶ τῆς λατινικῆς συντάξεως μέρος τοῦ ἔργου του «Institutiones Grammaticae» εἶναι δουλικὴ μίμησις, σχεδὸν ἀντιγραφή, τοῦ Ἕλληνος ὁμοτέχνου του.

Ἡ ἑλληνικὴ σύνταξις καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα, καὶ μέχρις αὐτοῦ τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, δὲν ἔκαμε καμμίαν οὐσιώδη πρόοδον. Τὸ πρῶτον ἀξιόλογον αὐτοτελὲς συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης (συνήθως τοῦτο ἐξεδίδετο καὶ ἐκδίδεται ἀκόμη καὶ σήμερον ὡς μέρος τῆς καθόλου ἑλληνικῆς γραμματικῆς) εἶναι τὸ τοῦ *Bernhardy*, «Wissenschaftliche Syntax der griechischen Sprache» (1829). Τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι φυσικὰ πρὸ πολλοῦ ἀπηρχαιωμένον, ὅπως καὶ τὰ γνωστότατα καὶ πολύτιμα ἀκόμη διὰ τὸ ὑλικόν των ἔργα τοῦ *K. Krüger*, «Griechische Sprachlehre für Schülen» (εἰ. τὸ ὁποῖον τὸ Β΄ μέρος, ἐπανεκδοθὲν ὑπὸ τοῦ *Pökel* εἰς δύο τεύχη ἐν Λειψίᾳ 1879—1894, περιέχει ἐκτενὲς ἑλληνικὸν συντακτικόν), τοῦ *R. Kühner*, «Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache» (τοῦ ὁποίου ὁ 3ος καὶ 4ος τόμος, ἐπανεκδοθέντες ὑπὸ Gerth ἐν Ἀννοβέρῳ 1898—1905, εἶναι ὡσαύτως ἀφιερωμένοι εἰς τὴν ἑλληνικὴν σύνταξιν) καὶ τῶν *Riemann-Cölzer*, «Grammaire comparée du grec et du latin» (Β΄ τόμ., Paris 1901). Τὸ ἀξιόλογον ἔργον τοῦ Ἀμερικανοῦ *Gildersleeve*, «Syntax of classical Greek from Homer to Demosthenes» (I—II, New-York 1901—1910) δὲν πληροῖ τὰς ἀνάγκας τῆς συγχρόνου ἐπιστημονικῆς συντάξεως. Οὐσιώδη μεταβολὴν ἢ μᾶλλον πλήρη ἀνακαίνισιν ἐπέφερον εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ἐν γένει σύνταξιν αἱ ῥηξικέλευθοι ἔρευναι τοῦ *B. Delbrück*, τοῦ πατρὸς τῆς συγκριτικῆς συντάξεως τῶν ἰαπετικῶν γλωσσῶν. Τὰ θεμελιώδη καὶ σπουδαιότατα ἔργα του εἶναι τὰ ἑξῆς «Die Grundlagen der griechischen Syntax» (ἐν Syntakt. Forschung. 4) καὶ «Vergleichende Syntax der indogerm. Sprachen» (ἐν *K. Brugmann—B. Delbrück*, «Grundriss der vergleich. Grammatik der indogerm. Sprachen», τόμ. III—V, Strassburg 1893—1900). Εἰδικώτερα ἔργα εἶναι τὰ τοῦ *Schwab*, «Historische Syntax der griech. Komparation in der klassischen Literatur» (I—II, Würzburg 1893—1894 (=*Schanz*, «Beiträge zur histor. Syntax», τόμ. IV. Heft 1—2), τοῦ *Stahl*, «Kritisch—histor. Syntax des griechischen Verbums der klassischen Zeit» (Heidelberg 1907) καὶ ἄλλα. Ἱκανὸν μέρος ἀφιερώνουν εἰς τὴν ἱστορικὴν σύνταξιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ αἱ γνωστόταται καὶ κάλλισται γραμματικαὶ τοῦ *Brugmann—Thumb*, «Griechische Grammatik» (δ΄ ἔκδ. München 1913 ἀπὸ σελ. 414—672) καὶ τῶν *Meillet — Vendryes*, «Grammaire comparée des langues classiques» (Paris 1924, σελ. 519—600, β΄ ἔκδ. 1930) καὶ *E. Kieckers*, «Historische griechische Grammatik» (III—IV, Berlin—Leipzig, Sammlung Göschen 1926). Ἐν παραβολῇ πρὸς τὴν σύνταξιν τῆς λατινικῆς, γερμανικῆς, ἀγγλικῆς καὶ γαλλικῆς ἐπραγματεύθη τὴν ἑλληνικὴν σύνταξιν ὁ *F. Sommer* εἰς τὸ ἐπίτομον ἔργον του «Vergleichende Syntax der Schulsprachen» (Leipzig—Berlin 1921), ἐν παραβολῇ δὲ πρὸς τὴν λατινικὴν καὶ γερμανικὴν ὁ *J. Wackernagel* εἰς τὸ κάλλιστον, διδακτικώτατον καὶ λίαν εὐανάγνωστον ἔργον του «Vorlesungen über Syntax» (I—II, Basel 1920—1924). Οὐδὲν ἀνάλογον ἔργον ἔχομεν ἀκόμη εἰς τὴν ἑλληνικήν. Γενικά τινα περὶ τῆς ἱστορικῆς ἑλληνικῆς συντάξεως εὑρίσκει τις παρὰ *Ι. Χατζιδάκι*, «Γενικῆς γλωσσικῆς», τόμ. Β΄ (Ἀθῆναι 1916, σελ. 398—465). Ὅλα τὰ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐκδοθέντα μέχρι τοῦδε συντακτικὰ εἶναι ἁπλᾶ διδακτικὰ ἐγχειρίδια, κατὰ μέγα μέρος ἀπηρχαιωμένα, ὅπως τὰ τῶν: *Σταγειρίτου Ἀθ.*, «Γραμματικὴ μεθοδική, πρακτικὴ καὶ θεωρητικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Βιέννη, Β΄/1828 περιέχον συντακτικόν), *Βάμβα Ν.*, «Συντακτικὸν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Κέρκυρα 1828, β΄ ἔκδ. Ἀθῆναι 1846), *Ἀσωπίου Κ.*, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἑλληνικὴν σύνταξιν» (Κέρκυρα 1841) καὶ «Στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς. Μέρος Γ΄. Συντακτικόν. Περίοδος πρώτη» (Κέρκυρα 1841, β΄ ἔκδ. Ἀθῆναι 1847 ὡς «Περὶ ἑλληνικῆς συντάξεως. Περίοδος α΄», η΄ ἔκδ. ὑπὸ *Ἀ. Ἰ. Ἀντωνιάδου*, Ἀθῆναι 1874 καὶ 1876), «—περίοδος β΄» (Ἀθῆναι 1848)· ἰταλ. μετάφρ. ὑπὸ *D. Fanfani* (Pisa 1852), *Κομμητᾶ Στ.*, «Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Κωνσταντινούπολις 1842, β΄ ἔκδ. ὑπὸ *Γ. Μουσαίου* καὶ *Εὐθ. Κλεάνθους*), *Ἀγαθίδου Α.*, «Στοιχεῖα ἑλληνικῆς συντάξεως καὶ εἰσαγωγὴ εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη» (Λονδῖνον 1847), *Μυκονίου Α.* (Τεργέστη 1859, κατὰ *Γ. Κούρτιον*), *Σακελλαρίου Ἀν.*, «Ἑλληνικὴ γραμματικὴ διὰ τοὺς πρωτοπείρους, εἰσάγουσα καὶ εἰς τὴν σύνταξιν» (Ἰωάννινα 1863, η΄ ἔκδ. 1886), *Ἀποστολίδου Ν.*, «Ἑλληνικῆς γραμματικῆς βιβλίον δεύτερον, ἤτοι συντακτικόν» (Χαλκὶς 1867, β΄ ἔκδ. αὐτόθι 1873), *Παπανικολάου Χ.*, «Ἐπιτομὴ συντακτικοῦ κατὰ τὸ συντακτικὸν τοῦ Κ. Ἀσωπίου» (Ἀθῆναι 1868), *Χριστοδούλου Λουκ.*, «Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1873, β΄ ἔκδ. ἐπιμελείᾳ *Περ. Ἰασεμίδου* 1875), «Συντακτικὸν ἐπίτομον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1875, β΄ ἔκδ. 1879), *Παντάζῆ Μιλτ.*, «Διδακτικῆς γραμματικῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τὸ συντακτικόν» (Κωνσταντινούπολις 1876, νεωτ. ἔκδ. Ἀθῆναι 1886 καὶ 1891 ὡς «Συντακτικὸν τῆς ἀττικῆς διαλέκτου»), *Ἀντωνιάδου Ἀλ.*, «Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1879), *Ἰασεμίδου Περ. Π.*, «Τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης συντακτικόν» (Ἀθῆναι 1879, ε΄ ἔκδ. 1891 ὡς «Συντακτικὸν τῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς γλώσσης»), *Κατεβαίνη Κ. Σ.*, «Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, μάλιστα δὲ τῆς Ἀττικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1883, ε΄ ἔκδ. 1928), *Κυριακοπούλου Δ. Η.*, «Ἐπίτομον συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1855 β΄ ἔκδ., 1896 ε΄ ἔκδ.), *Κωστάκη Α. Α.*, «Γραμματικὴ ἑλληνική» (ε΄ ἔκδ. Ἀθῆναι 1890 μετὰ συντακτικοῦ) καὶ «Ἑλληνικὸν συντακτικόν» (Ἀθῆναι 1892 β΄ ἔκδ.), *Ζηκίδου Γ. Δ.*, Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1892 β΄ ἔκδ.), *Ρηγοπούλου Π. Ι.*, «Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1895), *Δημοπούλου Ν.*, «Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1895), *Πουλίου Χαρ.*, «Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ Ραφαὴλ Κύννηρον καὶ Ἐρνέστον Κόχιον» (Ἀθῆναι 1896 καὶ «Διεξοδικὸν συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης κατ' ἐπιτομὴν ἐκ τῆς β΄ ἐκδ. τοῦ Ρυφαὴλ Κυννήρου» (αὐτόθι 1896), *Δούκα Π. Χ.*, «Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1896, *Δελέκου Στ.*, «Ἐπίτομον συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1896), *Παπανδρέου Γ.*, «Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1896), *Παπαγεωργίου Δ.*, «Συντακτικὸν τῆς ἀττικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1897), *Τσερέπη Γ. Ν.*, «Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, μάλιστα τῆς ἀττικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1897, *Παπαβασιλείου Γ. Α.*, «Συντακτικὸν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης, μάλιστα δὲ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1898), *Μοσχίδου Δ.*, «Ἐπίτομον συντακτικὸν τῆς ἀττικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1902 καὶ 1905), *Γεραρῆ Ἰ. Ν.*, «Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1905, γ΄ ἔκδ. 1911), *Κόκκαλη Σ. Δ.*, «Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ μάλιστα τῆς ἀττικῆς διαλέκτου» (Ἀθῆναι 1919), *Παντελάκη Ἐμμ. Γ.*, «Μεθοδικὸν συντακτικὸν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1922, ἔκδ. δ΄ 1925), *Ζάμπα Κυρ.*, «Γλωσσοτεχνικὸν συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον» (Ἀθῆναι 1923, σχολικόν), *Λώλου Χρ.* (Ἀθῆναι 1925), *Τζαρτζάνου Ἀχ. Ἀ.*, «Συντακτικὸν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης» Ἀθῆναι 1931) κ. ἄ. Τὴν νεοελληνικὴν σύνταξιν περιέγραψαν συντόμως μὲν ὁ *A. Thumb* εἰς τὸ μνημονευθὲν «Handbuch der neugriechischen Volkssprache» Strassburg 1895, β΄ ἔκδ. αὐτόθι 1910, διεξοδικώτερον δὲ ὁ *Ἀχιλ. Ἀ. Τζάρτζανος* εἰς τὸ ἀξιόλογον αὐτοτελὲς ἔργον του «Νεοελληνικὴ σύνταξις ἤτοι συντακτικὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης, δημοτικῆς καὶ κοινῆς ὁμιλουμένης» (Ἀθῆναι 1928), μεθ' ὃν ἔγραψεν ὁ *Πικραμμένος Δαν.*, «Συντακτικὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1932, β΄ ἔκδ. 1933 ὡς «Στοιχειῶδες συντακτικὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης μὲ βάσιν τὴν ἔννοιαν τῆς ἐκφράσεως»). Εἰς μερικώτερα τέλος ζητήματα ἀναφέρονται αἱ πραγματεῖαι τοῦ *Στ. Ψάλτου* «Περὶ τῶν ὑποθετικῶν λόγων ἐν τῇ μέσῃ καὶ νεωτέρᾳ ἑλληνικῇ» (=Λεξικογρ. ἀρχείου» τ. Ε΄, σελ. 40—57), τοῦ *Ι. Αναγνωστοπούλου* «Περὶ τοῦ ἄρθρου» (=«Ἀθηνᾶς» τ. ΛΔ΄ 1922, σελ. 166—274) κ. ἄ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Α΄) *Πηγαί.* Ἡ καλυτέρα συστηματικὴ ἔκδοσις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Βυζαντινῶν γραμματικῶν ἔγινεν ἐν τῇ σειρᾷ «Grammatici graeci recogniti et apparatu critico instructi» (εἰς 4 μέρη ἐν 15 τόμοις, ἐκδ. *Teubner*, Lipsiae 1878 κ. ἑ. ὑπὸ *G. Uhlig*, *Alfr. Hilgard*, *Aug. Lentz*, *Rich. Schneider*) ἐκδοθέντων μέχρι τοῦδε τοῦ *Ἀπολλωνίου τοῦ Δυσκόλου*, *Διονυσίου τοῦ Θρᾳκός*, *Θεοδοσίου τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ*, *Γεωργίου τοῦ Χοιροβοσκοῦ*, *Σωφρονίου τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας*, *Ἡρωδιανοῦ τοῦ τεχνικοῦ*, τῶν εἰς Διονύσιον τὸν Θρᾷκα σχολίων κ.ἄ. Διὰ τὰς

Digitized by Google

λοιπὰς ἐκδόσεις ἀλλὰ καὶ ἐν γένει ὡς βοηθήματα διὰ τὴν μελέτην τῶν ἀρχαίων καὶ Βυζαντινῶν γραμματικῶν εἶναι ἡ «Geschichte der griechischen Literatur» τοῦ *W. Christ* (München 1888—1889, στ' ἐκδ. ὑπὸ *W. Schmidt* καὶ *O. Stählin*, αὐτόθι 1911—1926, ἑλλην. μετάφρ. ἐκ τῶν γ' καὶ δ' ἐκδόσεων ὑπὸ *Λ. Κώνστα* καὶ *Ν. Πολίτου*, Ἀθῆναι 1900—1905, τ. 2, ἔνθα βλ. ἰδίως ἐν τ. Β', σ. 188 κ.ἑ., 231 κ.ἑ., 538—553, 561—571 καὶ 697—717), ἔτι δὲ ἡ «Geschichte der byzantinischen Literatur» τοῦ *K. Krumbacher* (München 1893, β' ἔκδ. 1897, ἑλλην. μετάφρ. *Σωτηριάδου*, Ἀθῆναι 1897—1900, τ. 3, ἔνθα βλ. τ. Β', σ. 190—371, 309 κ.ἑ. καὶ ἰδίως 345—372).

Β') *Βοηθήματα. Διὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους*: *Steinthal H.*, «Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern» (Berlin 1863).— *Benfey Th.*, «Geschichte der Sprachwissenschaft» (München 1869, ἰδίως ἀπὸ σελίδος 100 κἑ.).— *Ἀναγνωστόπουλος Γ. Π.*, «Σύντομος ἱστορία τῶν γλωσσικῶν μελετῶν» (Ἀθῆναι 1927, ἐκ τοῦ τ. ΛΘ'/ 927 σελ. 73—100 τῆς «Ἀθηνᾶς»).— *Gudeman*, «Grammatik. I. Die Griechen» (ἐν *Pauly-Wissowa*, «Real-Encyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft», Stuttgart τ. VII, σελ. 1780—1797).— *Διὰ δὲ τοὺς νεωτέρους χρόνους*: *Σάθας Κ.*, «Νεοελληνικὴ φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν διαλαμψάντων κτλ. 1453—1821» (Ἀθῆναι 1868) καὶ «Νεοελληνικῆς φιλολογίας παράρτημα» (Ἀθῆναι 1870).— *Παντελάκης Ἐμμ.*, «Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ γραμματική» (ἐν «Τεσσαρακονταετηρίδι Κ. Κόντου» Ἀθῆναι 1909, σελ. 132—174).

Γ. Π. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΑ. ***Ἱστορικὴ ἐπιθεώρησις αὐτῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον.*** Εἶναι γνωστὸν ὅτι καμμία ὀρθογραφία —καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν λεγομένων *φωνητικῶν*— δὲν εἶναι καθ' ὅλα ἀκριβής. Ἡ ἀτέλεια αὕτη προέρχεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι διὰ καμμίαν ἐξ αὐτῶν δὲν χρησιμοποιεῖται οὐδ' ἐχρησιμοποιήθη ποτὲ ἀλφάβητον σύμφωνον πρὸς τὸ φωνητικὸν σύστημά της, τουτέστιν ἀλφάβητον ἀποτελούμενον ἀπὸ γράμματα ἰσάριθμα πρὸς τοὺς φθόγγους της. Πλεῖστα μάλιστα ἀλφάβητα δὲν ἐπαρκοῦν εἰς ἀκριβῆ παράστασιν οὐδὲ τοῦ ἡμίσεος ἐκ τῶν φθόγγων, διὰ τοὺς ὁποίους χρησιμοποιοῦνται. Καὶ οὕτω καθίσταται ἀναγκαῖον, ἀφ' ἑνὸς μὲν δύο ἢ καὶ περισσότεροι φθόγγοι νὰ γράφωνται δι' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ γράμματος, δι' ἄλλους δὲ νὰ χρησιμοποιοῦνται διάφορα συμπλέγματα γραμμάτων ἢ ποικίλα διακριτικὰ λεγόμενα σημεῖα εἰς ἀναπλήρωσιν τῶν ἐλλειπόντων πρὸς παράστασίν των στοιχείων. Τοιαύτας ἐλλείψεις ὄχι ὀλίγας παρουσιάζε καὶ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ὀρθογραφία. Αἰτία τούτου εἶναι κατὰ μέγα μέρος τὸ ὅτι διὰ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν δὲν ἐπενοήθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἰδιαίτερον ἀλφάβητον, σύμφωνον πρὸς τὰς φωνητικάς της ἀνάγκας, ἀλλ' ἐχρησιμοποιήθη ξένον ἀλφάβητον —σημιτικῆς καταγωγῆς—, προσαρμοσθὲν κατὰ τὸ δυνατὸν πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὰς ἀνάγκας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φωνητικῆς. Δι' ὃ—ἐπειδὴ τὰ στοιχεῖα τοῦ σημιτικοῦ ἀλφαβήτου, ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθε τὸ ἑλληνικόν, ἐχρησίμευον ὅλα πρὸς παράστασιν συμφώνων—κατέστη ἀναγκαῖον ὡρισμένα γράμματα αὐτοῦ νὰ χρησιμοποιηθοῦν πρὸς δήλωσιν διαφόρων φωνηέντων, τοσούτῳ μᾶλλον, καθόσον εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὁλόκληροι συλλαβαί, ἐνίοτε δὲ καὶ λέξεις ὁλόκληροι, ἀποτελοῦνται μόνον ἀπὸ φωνήεντα ἢ διφθόγγους (*ὠά, οἷα, εἶα, ἴα, ἀεὶ ἢ αἰεί, ἠέ, οἴου, ᾠοῦ, εἰ, ᾖα, οὐ, οἰ, ἕ, οἱ, οἵ, ἄϊω, ὗει, αὔω, ἰαύω* κλ. κλ.). Οὕτω τὰ σημιτικὰ γράμματα aleph, he, jod καὶ ajin διετέθησαν πρὸς παράστασιν τῶν φωνηέντων Α, Ε, Ι καὶ Ο. Εἰς ταῦτα προσετέθη καὶ τὸ Υ. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὰς τροποποιήσεις ταύτας τὸ παλαιὸν ἑλληνικὸν ἀλφάβητον δὲν ἐπήρκει πρὸς δήλωσιν διαφόρων φθόγγων. Οὕτω λ. χ. εἰς τὰς παλαιοτέρας ἀττικὰς καὶ ἄλλων χωρῶν ἐπιγραφὰς—ἤτοι εἰς ἐκείνας, διὰ τὰς ὁποίας δὲν εἶχε χρησιμοποιηθῆ ἀκόμη τὸ ἰωνικὸν ἀλφάβητον— ἀπαντῶμεν τὰ γράμματα Ε, Ο παριστῶντα οὐχὶ μόνον τὰ βραχέα Ε, Ο, ἀλλὰ καὶ ἀντίστοιχα μακρὰ Η, Ω, ἔτι δὲ καὶ τὰς νόθους διφθόγγους ΕΙ καὶ ΟΥ ΜΕΤΕ=μήτε, ΓΝΕΣΙΟΣ=γνήσιος, ΕΒΕ=ἥβη, ΕΝΑΙ=εἶναι, ΟΠΟΝΤΙΟΝ=Ὀπουντίων, ΑΥΤΟΙ=αὐτῷ κλπ.). Ἡ παλαιοτέρα γραφὴ τῆς Κρήτης, Μήλου καὶ Θήρας ἦτο ἀκόμη ἐλλιπεστέρα: αὕτη ἐστερεῖτο οὐχὶ μόνον τῶν γραμμάτων Η καὶ Ω, ἀλλὰ καὶ τῶν δασέων Φ, Χ, ἀντὶ τῶν ὁποίων ἐχρησιμοποιοῦντο τὰ ἀντίστοιχα ψιλὰ Π, Κ. Δι' ὃ εἰς τὰς παλαιοτέρας ἐπιγραφὰς τῶν νήσων τούτων ἀναγινώσκομεν ΚΡΕΣΘΑΙ=χρῆσθαι, ΚΡΕΜΑΤΟΝ=χρημάτων, ΠΥΛΑ=φυλά, φυλή, ΑΔΕΛΠΙΟΣ=ἀδελφιός—ἀδελφεός, ἀδελφός κλπ. Δὲν κάμνω λόγον διὰ τὴν παλαιοτέραν κυπριακὴν ὀρθογραφίαν, διότι δι' αὐτὴν ἐχρησιμοποιήθη ξένον—συλλαβογραφικόν—ἀλφάβητον, τὸ καλούμενον χεταιον. Ἱκανὰς ἀπὸ τὰς ῥηθείσας ἐλλείψεις ἀνεπλήρωσε τὸ τελειότερον ἰωνικὸν ἀλφάβητον, τὸ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἀλφαβήτων. Τοῦτο εἶχεν ἰδιαίτερα σημεῖα διὰ τὰ βραχέα Ε, Ο καὶ τὰ ἀντίστοιχα μακρὰ Η, Ω. Διὰ τὰ κλειστὰ καὶ μακρὰ Ε, Ο ἐχρησιμοποίησε τὰ συμπλέγματα ΕΙ καὶ ΟΥ. Εἶχεν ἐκτὸς τούτων ἰδιαίτερα στοιχεῖα διὰ τὰ δασέα Φ, Χ. καὶ διὰ τὰ διπλᾶ Ξ Ψ. Διὰ τὴν ὑπεροχήν του ταύτην τὸ ἰωνικὸν ἀλφάβητον, ἐκτοπίσαν ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὰ λοιπὰ ἀλφάβητα, κατέστη πανελλήνιον: εἰς τὴν Ἀττικὴν καθιερώθη ἐπισήμως τῷ 403 π. Χ. ἐπὶ ἄρχοντος Εὐκλείδου, εἰς τὴν Βοιωτίαν περὶ τὸ 370 π. Χ. καὶ οὕτω καθεξῆς. Οὕτως ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ὀρθογραφία κατέστη ἑνιαία καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀκριβεστέρα, ἀφ' ὅτου δὲ αἱ λέξεις ἤρχισαν νὰ γράφωνται καὶ χωρισμέναι, ἔγινε καὶ σαφεστέρα. Διὰ τοῦ ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου ἔλαβεν ἡ ἑλληνικὴ ὀρθογραφία τὴν ὁριστικήν διαμόρφωσίν της. Αἱ μεταβολαὶ καὶ συμπληρώσεις, τὰ ὁποίας ὑπέστη κατὰ τοὺς κατόπιν χρόνους, δὲν εἶναι σημαντικαί. Αἱ μᾶλλον ἀξιοσημείωτοι ἐκ τούτων εἶναι ἡ προσθήκη διαφόρων σημείων πρὸς παράστασιν τῶν τόνων καὶ τῶν πνευμάτων (τῆς ψιλῆς καὶ τῆς δασείας, δι' ἑκάτερον ἐκ τῶν ὁποίων ἐχρησιμοποιήθη κατ' ἀρχὰς τὸ ἕτερον ἥμισυ τοῦ γράμματος Η, ἤτοι τὸ ├ μὲν διὰ τὴν δασεῖαν, τὸ ┤ δὲ διὰ τὴν ψιλήν. Τὰ σημεῖα ταῦτα ἐξειλίχθησαν βαθμηδὸν εἰς τὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν καὶ σήμερον). Ὀλιγώτερον σπουδαῖαι εἶναι αἱ μεταβολαὶ αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸ δεύτερον στοιχεῖον τῶν μακροφώνων διφθόγγων, τὸ ὁποῖον ἀπὸ προσγεγραμμένου ἔγινεν ὑπογεγραμμένον (οὕτω δὲ ἀντὶ νὰ γράφεται *αὐτῶι, λόγωι* κλπ., ἐγράφετο *αὐτῷ λόγῳ* κλπ., ὅπως καὶ σήμερον), εἰς τὴν διαφορὰν τοῦ τελικοῦ Σ ἀπὸ τὸ ἐν ἀρχῇ καὶ ἐν μέσῳ τῶν λέξεων καὶ εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων τῶν κυρίων ὀνομάτων καὶ τῶν λέξεων τῶν ἐν ἀρχῇ τῶν προτάσεων, τὰ ὁποῖα μόνα γράφονται ἔκτοτε διὰ τῶν στοιχείων τοῦ μεγαλογραμμάτου ῥυθμοῦ, ἐνῷ παλαιότερον ἡ μεγαλογράμματος γραφὴ ἦτο ἐν ἀποκλειστικῇ χρήσει.

Ἡ ὀρθογραφία αὕτη κατ' ἀρχάς, παρὰ τὰς ὑποδηλωθείσας ἀτελείας της, ἀνταπεκρίνετο ὁπωσδήποτε πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φωνητικήν. Ἀλλ' εἶναι γνωστὸν ὅτι συνήθως ἡ ὀρθογραφία —διαμορφουμένη εἰς ὡρισμένον τύπον— ἀποκρυσταλλώνεται καὶ παγιοῦται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εἰς αὐτόν, ἐνῷ ἀντιθέτως ἡ προφορὰ διαρκῶς ἐξελίσσεται, «ἀεὶ ῥεῖ» καὶ ἀλλοιοῦται. Τοῦτο συνέβη καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ὀρθογραφίαν. Ἐνῷ αὕτη ἔλαβε κατὰ τὰ λεχθέντα τὸν ὁριστικόν της τύπον —ὅστις εἰς τὰ κύρια σημεῖα ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ εἶναι ἀμετάβλητος—, ἡ προφορὰ τοὐναντίον ὁλονὲν ἀπεμακρύνετο ἀπὸ τὴν οὕτως ἀποκρυσταλλωθεῖσαν ὀρθογραφίαν. Ἡ ἁπλοποίησις τῶν περισσοτέρων ἐκ τῶν διφθόγγων καὶ ἡ μεταβολὴ τῆς παλαιᾶς προφορᾶς τῶν ὑπολοίπων (ΑΥ, ΕΥ), ἡ ὡσαύτως ἁπλοποίησις τῶν διπλῶν συμφώνων, ἡ ἀπώλεια τῆς ἀρχαίας προσῳδίας, ἡ ὁποία ἐπέφερε τὴν ταύτισιν τῶν μακρῶν πρὸς τὰ βραχέα καὶ τὴν ἐκ ταύτης προελθοῦσαν ταύτισιν τῶν τόνων: τῆς ὀξείας καὶ περισπωμένης, ἡ ἐξαφάνισις τῆς δασείας, ἡ ὁποία κατέστη οὕτως ἁπλοῦν ὀρθογραφικὸν σημεῖον, ἡ φωνητικὴ ταύτισις ἄλλων τινῶν φθόγγων (λ. χ. τοῦ Η πρὸς τὸ Ι καὶ ἀργότερα τοῦ Υ πρὸς τὸ Ι κλπ.), διήνοιξαν μεταξὺ γραφῆς καὶ προφορᾶς χάσμα εὐρύτατον καὶ βαθύτατον. Ἡ ἑλληνικὴ ὀρθογραφία ἔγινεν *ἱστορική*. Τὰ ἀποτελέσματα τούτου— ἀποτελέσματα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον κοινὰ εἰς ὅλας τὰς ἱστορικὰς ὀρθογραφίας— εἶναι γνωστά: ἀφ' ἑνὸς μὲν παράστασις δύο ἢ περισσοτέρων φθόγγων δι' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ γράμματος στύλος, θέσις κλπ., ἀλλὰ καὶ Σμύρνη, κόσμος=Ζμύρνη, κόζμος κλπ. (πρβλ. καὶ γαλλ. soleil, soeur κλπ., ἀλλὰ vase, raison, maison κ. οὕ. κ.), ἀφ' ἑτέρου δὲ παράστασις ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ φθόγγου διὰ περισσοτέρων τοῦ ἑνὸς γραμμάτων. Τυπικὸν παράδειγμα τοῦ δευτέρου εἶναι εἰς μὲν τὴν ἑλληνικὴν ἡ γραφὴ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ φθόγγου, τοῦ Ι, διὰ τῶν στοιχείων Ι, Η, Υ Η, ΕΙ, ΟΙ, ΥΙ, εἰς δὲ τὴν γαλλικὴν ἡ γραφὴ τοῦ φθόγγου σίγμα διὰ τῶν γραμμάτων S (ἐν ἀρχῇ λέξεως ἢ πρὸ συμφώνου), ç, ss, sc, c (πρὸ τῶν φωνηέντων e, i κλπ.) καὶ τοῦ t (πρὸ τοῦ i καὶ ἄλλου φωνήεντος): sage, style, leçon, ça, paresseux, scier, ceci, nation, conversation κλπ. Ὅτι τὸ ὀρθογραφεῖν καθίσταται οὕτω δυσκολώτατον, πραγματικὸς ἆθλος ἀπαιτῶν καὶ κόπους καὶ χρόνον πολὺν καὶ ἄσκησιν μεγίστην καὶ εὐφυΐαν οὐ τὴν τυχοῦσαν, εἶναι αὐτονόητον καὶ τὸ γνωρίζομεν πολὺ καλὰ ἐξ οἰκείας πείρας. Τὸ ἀπταίστως ὀρθογραφεῖν γίνεται ἀληθῶς προνόμιον ὀλίγων λογίων, ἐνῷ ἀντιθέτως τὸ πολὺ ἢ ὀλίγον ἀνορθογραφεῖν καταντᾷ σχεδὸν κανὼν μὲ ὀλίγας ἐξαιρέσεις. Ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀλεξανδρινῶν, καὶ ἔτι μᾶλλον ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀναφαίνονται συγχύσεις διαφόρων γραμμάτων (τοῦ μακροῦ Ι πρὸς τὸ ΕΙ, τῶν Ε καὶ ΑΙ: *πολειτεία, νεικητήριον, νείκη, πέιπτω* κλπ. *προσαίχω, αἰμαὶ* κλπ.) καὶ διάφοροι ἄλλαι ἀνορθογραφίαι, δείγματα τρανὰ τοῦ ἱστορικοῦ πλέον χαρακτῆρος τῆς ἑλληνικῆς ὀρθογραφίας. Πόσον δυσκολωτέρα ἐγίνετο βαθμηδὸν καὶ πόσον αἰσθητὴ ἦτο πλέον ἡ ἀνάγκη ποικίλων βοηθημάτων πρὸς ἐκμάθησιν τῆς ὀρθογραφίας, καταδεικνύει ἡ ὑπὸ γραμματικῶν τῶν μεταγενεστέρων καὶ βυζαντινῶν χρόνων σύνταξις διαφόρων ὀρθογραφικῶν ἐγχειριδίων, ὁδηγῶν ἢ λεξικῶν: ὁ *Ἡρῳδιανὸς* (Β' αἰῶνος μ. Χ.) ἔγραψε πλὴν ἄλλων καὶ «Περὶ ὀρθογραφίας» ἐπίσης ὁ γραμματικὸς *Ὠρίων* ὁ Θηβαῖος (τοῦ Ε' αἰῶνος μ. Χ.) καὶ ὁ κατὰ τὸν ἑπόμενον αἰῶνα ἀκμάσας γραμματικὸς *Ἰωάννης ὁ Φιλόπονος*, ὅστις ἔγραψε περὶ «Τονικῶν παραγγελμάτων», συνεκδοθέντων μετὰ τοῦ «Περὶ σχημάτων» ἔργου τοῦ Ἡρῳδιανοῦ ὑπὸ τοῦ Dindorf (ἐν Λειψίᾳ 1825), ὁ κατὰ τὸν ΣΤ' ὡσαύτως αἰῶνα ἀκμάσας γραμματικὸς *Ἰωάννης ὁ Χάραξ*, καθὼς καὶ οἱ γνωστοὶ γραμματικοὶ *Χοιροβοσκὸς* καὶ *Θεόγνωστος*, ὑπὸ δὲ τοῦ Boissonade ἐξεδόθη τῷ 1832 ὀρθογραφικὸς ὁδηγὸς βυζαντινῶν χρόνων, περιέχων ἐμμέτρους ὀρθογραφικοὺς κανόνας εἰς 907 πολιτικοὺς στίχους.

Ἡ ἑλληνικὴ ὀρθογραφία ἀπηρχαιώνετο βαθμηδὸν καὶ ἐγίνετο δυσκολωτέρα, ὅπως δύσκολοι εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὅλαι αἱ ἱστορικαὶ ὀρθογραφίαι, καὶ ἰδίως ἡ ἀγγλικὴ καὶ ἡ ἰρλανδική. Εἰς τὴν ἀγγλικὴν εἶναι γνωστὸν ὅτι «καταντᾷ σχεδὸν κανὼν νὰ προφέρωνται αἱ λέξεις ὅλως ἀλλοίως ἢ ὅπως γράφονται» —κατὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἔκφρασιν τοῦ Γ. Χατζιδάκι—, τὴν ἐξαιρετικὴν δὲ δυσκολίαν τῆς ἀγγλικῆς ὀρθογραφίας ἀρκοῦν νὰ καταδείξουν ὀλίγα παραδείγματα: enough, knight, wrought κλπ. προφέρονται ὡς *ἰνάφ, νάϊτ, ρώτ* κ. οὕ. τ. Ἀκόμη δυσκολωτέρα εἶναι ἡ ὀρθογραφία τῶν Ἰρλανδῶν, ὡς φαίνεται λ. χ. ἀπὸ τὰς λέξεις saoghal — lanamhain — oidhche—cathughadh κλπ., αἱ ὁποῖαι προφέρονται περίπου ὡς sil, lanun, i, cahu. Εἶναι γνωσταὶ ἐπίσης αἱ δυσκολίαι τῆς γαλλικῆς ὀρθογραφίας, τὴν ὁποίαν ἐπιφανεῖς Γάλλοι ἐπιστήμονες ἐχαρακτήρισαν ὡς «ἐθνικὴν συμφοράν» (calamité nationale).

Τὰς δυσχερείας ταύτας τῆς ἱστορικῆς ὀρθογραφίας ἐπαυξάνει παρ' ἡμῖν καὶ ὁ φοβερὸς ὀρθογραφικὸς σάλος καὶ ἡ ἀκαταστασία, τὴν ὁποίαν προκαλοῦν δύο καὶ τρεῖς, ἐνίοτε καὶ περισσότεραι γραφαί, μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς λέξεως ἢ τύποι προερχόμεναι ἀπὸ τὰς πολλὰς διὰ πολλὰς λέξεις ἐτυμολογίας ἢ ἑρμηνείας ἢ τὴν διάφορον μεταρρυθμιστικὴν ἀρχήν, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας γράφονται: *μεγαλείτερος — μεγαλήτερος — μεγαλύτερος, καλλίτερος — καλύτερος, νὰ γράψῃ—νὰ γράψη—νὰ γράψει, νὰ γραφῇ—νὰ γραφῆ—νὰ γραφεῖ* κλπ., *ξέρω καὶ ξαίρω, κυτ(τ)άζω* καὶ *κοιτάζω, βρωμᾶ* καὶ *βρομᾶ* κλπ. κλπ. Διὰ τὰς μεγάλας ταύτας δυσκολίας, αἱ ὁποῖαι καθιστοῦν τὴν ὀρθογραφίαν ἐκτάκτως δύσχρηστον, διάφοροι συγγραφεῖς καὶ ἐπιστήμονες (γλωσσολόγοι, παιδαγωγοὶ κλπ.) ἐπεχείρησαν πανταχοῦ, ὅπου αὕτη εἶναι ἐν χρήσει, νὰ τὴν ἁπλοποιήσουν, νὰ τὴν κάμουν κατὰ τὸ δυνατὸν φωνητικωτέραν καὶ εὐκολωτέραν.

Τὸ πρᾶγμα, ὡς εἶναι εὐνόητον, προσέκρουσε καὶ προσκρούει πανταχοῦ εἰς ποικίλας καὶ δυσυπερβλήτους πολλάκις δυσχερείας, ἕνεκα τῶν ὁποίων ἀλλαχοῦ μὲν ἡ ὀρθογραφικὴ μεταρρύθμισις ἐντελῶς ἐματαιώθη —τοὐλάχιστον μέχρι τοῦδε—, ἀλλαχοῦ δὲ ἐφηρμόσθη εἰς εὐρυτέραν ἢ περιωρισμένην κατὰ χώρας κλίμακα. Τὰ κυριώτερα ἐκ τῶν προσκομμάτων, τὰ ὁποῖα συναντοῦν αἱ διάφοροι ὀρθογραφικαὶ μεταρρυθμίσεις, εἶναι κυρίως τὰ ἑξῆς: 1) Ἡ μακρὰ συνήθεια καὶ ἐξοικείωσις μὲ ὡρισμένην ὀπτικὴν εἰκόνα ἑκάστης λέξεως καὶ τύπου, ἥτις καθιστᾷ δυσκολωτάτην τὴν ἀνάγνωσιν καὶ κατανόησιν κειμένων ἐκτυπωθέντων εἰς ῥιζικῶς μετερρυθμισμένην ὀρθογραφίαν, ἀποτελοῦσαν (κατὰ τὸν Γάλλον γλωσσολόγον Vendryes) νέαν γραπτὴν γλῶσσαν. 2) Ἡ φιλολογικὴ παράδοσις, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐμπόδιον ἰσχυρότατον πρὸς ῥιζικὰς μεταβολάς, καὶ μάλιστα ὅταν αὕτη εἶναι— ὅπως ἡ ἰδική μας— μακροτάτη καὶ σπουδαιοτάτη καὶ ὡς πρὸς τὸν πλοῦτον καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐξαιρετικὴν ἐκπολιτιστικήν της ἀξίαν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἱστορικήν της σημασίαν. Ἡ μετατύπωσις ὅλων, ἢ τοὐλάχιστον μεγάλου μέρους, ἐκ τῶν προηγουμένων λογοτεχνικῶν, ἐπιστημονικῶν, βιοτεχνικῶν καὶ λοιπῶν ἔργων κατὰ τὴν νέαν καὶ ῥιζικῶς μεταβεβλημένην ὀρθογραφίαν θὰ ἦτο —ἕνεκα τῶν ὑπερόγκων δαπανῶν, ποὺ θὰ ἀπῄτει— ἀδύνατος καὶ ἑπομένως ῥιζικὴ μεταρρύθμισις εἰς λαοὺς ἔχοντας μακρὰν καὶ πλουσίαν λογοτεχνικήν, ἐπιστημονικὴν καὶ ἄλλην ἐκπολιτιστικὴν παράδοσιν θὰ εἶχεν ὡς ἐπακολούθημα ἀναπόφευκτον τὴν ἀποξένωσιν τῶν εἰρημένων λαῶν ἀπὸ φιλολογικούς, φιλοσοφικούς, ἐπιστημονικοὺς καὶ λοιποὺς θησαυροὺς ἀνυπολογίστου ἀξίας. 3) Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ἂν ἐγίνετο τοιαύτη πλήρης καὶ ῥιζικὴ ὀρθογραφικὴ μεταρρύθμισις—αὕτη μετὰ μακρότερον ἢ βραχύτερον, κατὰ τὰς διαφόρους γλώσσας, χρόνον θὰ ἀπηρχαιώνετο ἐκ νέου καὶ θὰ καθίστατο πάλιν ἀπὸ φωνητικῆς ἱστορική.

Καθ' ἃ λέγει ὁ ῥηθεὶς Γάλλος γλωσσολόγος Vendryes «ἡ κυριωτέρα αἰτία τῶν ὀρθογραφικῶν δυσχερειῶν καὶ ζητημάτων καὶ τὸ μεγαλύτερον τεκμήριον τῆς διαφορᾶς τῆς ὑφισταμένης μεταξὺ τῆς γραπτῆς καὶ τῆς λαλουμένης γλώσσης ἔγκειται εἰς τὴν ἀδυναμίαν τῆς ὀρθογραφίας νὰ παρακολουθῇ τὴν γλῶσσαν εἰς τὴν φυσικὴν ἐξέλιξίν της. Ἡ ὁμιλουμένη ἀλλοιοῦται ἀδιακόπως, ἐνῷ ἡ γραφομένη εἶναι ἐκ φύσεως συντηρητική. οὐχὶ μόνον διότι εἶναι ἡ ἔκφρασις τῆς κοινῆς, τῆς ὑπὸ τῶν γραμματικῶν κεκανονισμένης γλώσσης, ἀλλὰ καὶ διότι δὲν δύναται νὰ μεταβάλλεται ἐξ ἴσου γοργῶς πρὸς τὴν λαλουμένην. Βεβαίως ἡ φιλολογικὴ παράδοσις ἐξασκεῖ ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν, καὶ μάλιστα ὅταν ἐνισχύεται ὑπὸ τοῦ σχολείου, τῆς λογοτεχνίας, ὑπὸ πάσης τῆς μορφωμένης κοινωνίας. Μολαταῦτα ἡ παράδοσις δὲν εἶναι τὸ μόνον ἐμπόδιον εἰς τὰς μεταβολὰς τῆς γραφῆς. Τὸ πραγματικόν, τὸ ἀμετακίνητον, ἀποτελεῖ ἀνάγκην τῆς γραπτῆς γλώσσης. Αὕτη ἀντιπροσωπεύει τὸν ἰδεώδη, τὸν ἅπαξ διὰ παντὸς καθορισθέντα γλωσσικὸν

Digitized by Google

τύπον.... Ὅσον καὶ ἂν προσπαθῇ κανεὶς νὰ κάμῃ ἐλαστικὸν τὸν δύσκαμπτον αὐ ὸν χιτῶνα καὶ νὰ τὸν κρατῇ ἀνάλογον πρὸς τὰς διαστάσεις τοῦ σώματος, ποὺ περιβάλλει, δὲν θὰ ἐπιτύχῃ ποτὲ νὰ τὸν ὑποτάξῃ εἰς τὰς ἰδιοτροπίας τῆς φύσεως καὶ νὰ τὸν αὐξάνῃ ἀναλόγως πρὸς τὴν ἑκάστοτε αὔξησιν τοῦ σώματος. Διότι εἶναι κἄτι τὸ νεκρὸν ἐπὶ ζωντανοῦ σώματος» (ἰδ. *J. Vendryes*, Le langage, Paris 1921, σελ. 392).

Αἱ δυσκολίαι αὗται, εἰς τὰς ὁποίας προσέκοψε καὶ προσκόπτει ἡ μεταρρύθμισις τῆς ὀρθογραφίας μεγάλων ὀργάνων τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ἡ ἀγγλική, ἡ γαλλικὴ καὶ ἄλλαι γλῶσσαι, ἠμπόδισαν και τὰς μέχρι τοῦδε καταβληθείσας προσπαθείας πρὸς μεταβολὴν καὶ τῆς ἑλληνικῆς ὀρθογραφίας. Τὰ πρὸς τοῦτο ἐπινοηθέντα καὶ προταθέντα παρ' ἡμῖν ὀρθογραφικὰ συστήματα δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς δύο μεγάλας τάξεις: α) εἰς τὰ ἀποτελοῦντα ριζικὴν μεταβολὴν ἢ μᾶλλον πλήρη ἀπόσπασιν ἀπὸ τὴν ὀρθογραφικήν μας παράδοσιν καὶ ἀποσκοποῦντα εἰς καθιέρωσιν καθαρῶς φωνητικῆς γραφῆς καὶ β) εἰς τὰ ἀποτελοῦντα συμβιβασμὸν τῆς ἱστορικῆς μας ὀρθογραφίας πρὸς τὴν φωνητικὴν γραφήν, τουτέστιν εἰς τὰ ὀρθογραφικὰ συστήματα τὰ στηριζόμενα μὲν κατ' ἀρχὴν ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς ὀρθογραφίας, ἀλλὰ δεχόμενα ποικίλας ἁπλοποιήσεις, ἱκανὰς νὰ καταστήσουν τὴν ὀρθογραφίαν μας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἁπλουστέραν καὶ εὐκολωτέραν.

Εἰς τὰ πρῶτα ἀνήκει ἡ εἰς τὴν βενετοκρατουμένην Κρήτην καὶ ἀλλαχοῦ χρησιμοποίησις τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου πρὸς γραφὴν οὐχὶ μόνον συμβολαίων καὶ λοιπῶν συμβολαιογραφικῶν πράξεων, ἀλλὰ καὶ λογοτεχνικῶν ἔργων, ὡς λ. χ. τῆς «Ἐρωφίλης» τοῦ Χορτάτση (ἔκδ. *Legrand* 1875 καὶ 1881) καὶ ἄλλων.

Ὡς δεῖγμα τῆς γραφῆς ταύτης παραθέτω ὀλίγους στίχους τῆς «Ἐρωφίλης» ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐκδόσεως Legrand:

Ta gieglia me ta claimata, me ti gharan i [prica
mnian horan esparthicassi chie amadhi egie- [gnithica.
giaftos masi girisussi chie to ena t'alo alassi
chie opios egiela to taghi, clegi prighu [uradhiassi.
ghia chino ulepo ti ghara chie ego tin edhi- [chimu
pos tha girissi s'ametri prica chie pedomimu
Chie stecome tremamegni sa nacha na pe- [rasso
mnia thimomeni thalassa gi agrio chianena [dhasso.

Ἡ διὰ τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου ριζικὴ λύσις τοῦ ὀρθογραφικοῦ μας ζητήματος ἐπανῆλθε καὶ πάλιν πρό τινων ἐτῶν εἰς τὴν συζήτησιν. Πρὸ δεκαετίας καὶ πλέον τὴν προέτεινεν ὁ *Ἀλ. Πάλλης*, ἀλλὰ τὴν ἐγκατέλειψε μετ' ὀλίγον (τὸν λόγον τούτου ὑποδηλοῖ ὁ ἴδιος γράφων εἰς φίλον του λογοτέχνην «.... οἱ ξενισμοι με ἐνοχλούνε καταντήσαμε να συλλογιζόμαστε και να μιλούμε γαλλικα»). Τὸ λατινικὸν ἀλφάβητον προέτειναν ἐπίσης ὁ *Ν. Χατζιδάκις*, ὁ *Δ. Γληνός*, ὁ *Μ. Φιλήντας*, ὁ *Φ. Γιοφύλλης* καί τινες ἄλλοι, ἀλλὰ σφοδρῶς τὸ ἀπέκρουσεν ἐκτὸς ἄλλων καὶ ὁ Ἰ. Ψυχάρης, ὅστις εἰς τὸ περιοδικὸν «Πρωτοπορία» (τόμ. Α' (1929), σελ. 101—102) γράφει τὰ ἑξῆς: «..... θεόφάνερο πὼς τὴν ἰδέα τὴν πήραμε ἀπὸ τὴν τούρκικη μεταρρύθμιση, ποὺ τόρα θέλησε ν' ἀντικαταστήσῃ τὰ σημιτικὰ ψηφιὰ μὲ λατινικά. Μὰ δὲν ὑπάρχει καμμιὰ σύγκριση μεταξὺ τὴν τούρκικη μεταρρύθμιση καὶ κείνη ποὺ προτείνουμε γιὰ τὰ ἑλληνικά. Τὰ δυὸ ἀρφάβητα τὸ ἑλληνικὸ καὶ τὸ σημιτικὸ δὲ μοιάζουνε διόλου. Τὸ σημιτικὸ δὲν ἔχει σημεῖα γιὰ τὰ φωνήεντα. Ἐμεῖς ἔχουμε. Λοιπὸν ἡ δυσκολία, ποὺ σταματᾶ τὸν Τοῦρκο στὸ διάβασμα, δὲ βασανίζει τὸ Ρωμιό. Τὸ πιὸ κωμικὸ εἶναι ποὺ δὲ βλέπουμε τί ὄφελος θὰ μας βγῇ ἀπὸ τὰ λατινικὰ ψηφιά. Ὁ Φιλήντας γρῦ δὲ φυσᾶ γιὰ τὸ τί θὰ κερδίσουμε..... Τί θὰ γίνουνε σὲ μᾶς κείμενα χιλιάδες, σημερνά, μεσαιωνικά, κι' ἀρχαῖα; Μήπως θὰ χρειαστοῦμε καμμιὰ μέρα λατινικὰ ψηφιὰ γιὰ καμμιὰ ἔκδοση τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Σοφοκλῆ, τοῦ Σολωμοῦ; Θαρρῶ πὼς κάποιο ρόλο παίζει στὴν ὑπόθεση κι' ὁ σοβινισμός. Μήτε τὸ ἑλληνικὸ ἀρφάβητο μήτε ἡ γλῶσσα ἡ ἑλληνικὴ δὲν εἶναι γιὰ πέταμα!.... Θὰ ἠδιάσῃ ὁ Ρωμιός, δὲ θὰ διαβάζῃ καθόλου. Μὲ δυὸ λόγια: ὄχι μονάχα δὲ φαντάζεται κανεὶς μεταρρύθμιση πιὸ μπόσικη, μὰ καὶ πιὸ καταστρεφτικὴ δὲ φαντάζεται». Ριζικὴν ὡσαύτως λύσιν τοῦ ὀρθογραφικοῦ μας ζητήματος, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, ἀποτελοῦν τὰ ὀρθογραφικὰ συστήματα τὰ ἐπινοηθέντα καὶ χρησιμοποιηθέντα ὑπὸ τοῦ *Ἰ. Βηλαρᾶ* (1770—1823), τοῦ *Τιμοθέου Κούστα*, τοῦ *Ἐμιλίου Ἐβρότα* καὶ τῶν Ἑλλήνων τῆς σοβιετικῆς Ρωσίας. Καὶ ὁ μὲν Ἰ. Βηλαρᾶς ἐξέθηκε καὶ ἐφήρμοσε τὸ ὀρθογραφικὸν σύστημά του εἰς τὴν «Μηκρην ορμηνιαν για τα γραματα κε ορθογραφηα της ρομεηκης γλοσας» (ἔκδ. β' ἐν Ζακύνθῳ 1857) καὶ «Φηλολογηκες γραφες», αἱ ὁποῖαι ἐξεδόθησαν ἀπὸ τὸν Γιάννην Βλαχογιάννην εἰς τὸ περιοδικὸν «Προπύλαια» (τόμ Α' 1900—1908, σελ. 186—187). Εἰκόνα τοῦ συστήματος τούτου λαμβάνει τις ἀπὸ τὰ ἑπόμενα, τὰ ὁποῖα ἀποσπῶ ἀπὸ τὴν μετάφρασιν τοῦ «Κρίτωνος», τοῦ Πλάτωνος δημοσιευθεῖσαν ἀπὸ σελ. ΚΒ' κ.ἑξ. τῆς «Μηκρης ορμηνιας κλπ.»:

«Μη τα φοβασε λεο, γιατη κε τα μετρητα, οπου γηρε ουν να παρουν καμποση για να σε γλητροσουν κε να σε βγαλουν απ' εδο, δεν παραινε πολα. Κι' απε δε βλεπης τη καντηποτερνη ηνε αφτη η σηκοφαντιες κι' οληγα χρηαζουντε για ταφτους; Κι' απε του λογουσου εχης προτα κι' αρχης τα δηκα μου ασπρα, οπου ηνε αρκετα, καθος στοχαζομε, κι' ανησοστας παλη, για ν' αφηχηης εμενα δεν κρηνης ευλογο να ξοδεψης τα δηκα μου, ηνε ετημη να ξοδεψουν η ξενη, οπου βρισκουντε εδω. Ενας κι' ολας ηφερε καμποσα μετρητα για τάφτη την υποθεση, ο Σημηας ο Θηβεος κι' ο Κεβης ετημος ηνε κε πληθος αλη». Ὅτι και οἱ σύγχρονοι τοῦ Βηλαρᾶ *Ἀθ. Ψαλίδας* καὶ ὁ ποιητὴς *Ἀθ. Χριστόπουλος* δὲν εἶχον ὀλιγώτερον ριζικὰς ἰδέας περὶ ἁπλοποιήσεως τῆς ὀρθογραφίας μας, μαρτυροῦν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅσα ἔγραφεν ὁ πρῶτος εἰς ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Ζαμπέλιον «...... Ἕλληνες ἦσαν οἱ Ἕλληνες καὶ πρὸ τῆς εὑρέσεως τοῦ Η καὶ τοῦ Ω. Ἕλληνες θέλουν εἶναι πάλιν, ὄχι ἂν τὰ φυλάξουν χωρὶς νὰ χρειάζωνται, ἀλλ' ἂν τ' ἀπορρίψουν ὡς περιττά», ἀφ' ἑτέρου δὲ λέγει ὁ Χριστόπουλος εἰς τὰ «Λυρικά» του «...... ἂν γράψω τὸ *τρώγω τρόγο* μήπως γίνεται *πίνω*; ἢ ἂν γράψω τὸ *αὔριον ἄβριον*, μήπως γίνεται *σήμερον*; ἢ ἂν τὸ *αὐτὸς ἀφτός*, τάχα γίνετ' *ἐκεῖνος*;».

Ὡς δεῖγμα τῆς ὀρθογραφίας τοῦ *Τιμοθέου Κούστα*, τὴν ὁποίαν—πρέπει νὰ σημειωθῇ—ἐφήρμοσεν οὗτος καὶ προέτεινε γενικῶς διὰ τὴν νέαν ἑλληνικήν, ἑπομένως καὶ διὰ τὴν καθαρεύουσαν, ἀποσπῶ τὰ ἑξῆς ἀπὸ τὸ φυλλάδιόν του τὸ ἐπιγραφόμενον «Πάντες ι Ελινες κλπ.»: «Πιθανὸν ι καλί καγαθί, ι συντιριτικί ις τιν τον γραμάτον ἀριστοκρατίαν ι το μονοπολ(ι)ον αφτον ορεγόμενι, ισος μάλιστα ἐκ φόβυ, μι απολέσοσι τὸ δι αφθόνυ ιδρότος κε πολον μόχθον αποκτιθεν ὀρθογραφικόν φορτίον υδόλος στερξοσι τον αποχορισμὸν ἀπὸ το διακρινον αφτυς τον χιδέον κε αγραμάτον έξοχον πλεονέκτιμα. Ις τυς τιύτυς λέγομεν να φιλάξυν μετὰ θρισκεφτικ ς ευλαβ ας τον θισαβρον τον. Ος πιστι όμος οπαδι εκίνυ, όστις ίπε «πτοχι εβαγγελίζοντε» κε ος μιμιτε τυ τον εθνον Αποστόλυ ιπόντος «σοφις κε αγραμάτις οφιλέτις ιμι», ας δροσίσοσι κε ιμον τα διψαλέα χίλι δια τον διαβγον τις ιφιλις τον σοφίας ναμάτον».

Ἀσήμαντος εἶναι ἡ διαφορὰ τῆς φωνητικῆς ὀρθογραφίας, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοῦν ὁ Ἐμίλιος Ἐβρότας καὶ οἱ εἰς τὴν σοβιετικὴν Ρωσίαν ἐγκατεστημένοι Ἕλληνες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἑπόμενον μικρὸν ἀπόσπασμα ἐκ τῆς νεοελληνικῆς γραμματικῆς τοῦ *Κ. Τοπχάρα* (ψευδώνυμον τοῦ *Δ. Κανονίδη*), ἐκδοθείσης εἰς τὸ Ροστὸβ τῆς Ρωσίας τῷ 1928 σελ. 1: «Ι ςίνταξι γραματικις δὲν ινε δυλια έφκολι. Κε όμος ο ςιγραφέας μὲ τις φροντίδες-τυ κε τιν ακύραςτι τυ ενεργια έχι κατανικίσι όλες αφτες τις δισκολίες......».

Πολὺ περισσότερα καὶ ἀσυγκρίτως ποικιλώτερα εἶναι τὰ ὀρθογραφικὰ συστήματα τῆς δευτέρας τάξεως, ἤτοι τὰ ἀποτελοῦντα τοιοῦτον ἢ τοιοῦτον συμβιβασμὸν τῆς ἱστορικῆς ὀρθογραφίας πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς ἁπλοποιήσεώς της. Πλήρης καὶ ἀνελλιπὴς τούτων κατάλογος καὶ λεπτομερὴς περιγραφή των ὑπερβαίνει τὰ ὅρια καὶ τὸν σκοπὸν τῆς παρούσης συντόμου ἐπισκοπήσεως. Διὰ τοῦτο θὰ περιορισθῶ ν' ἀναφέρω μόνον τὰ γνωστότερα καὶ σπουδαιότερα ἐκ τῶν ρηθέντων συστημάτων. Ἡ πρώτη, καθ' ὅσον γνωρίζω, προσπάθεια ἐλαφρᾶς μεταρρυθμίσεως καὶ ἁπλοποιήσεως τῆς ὀρθογραφίας μας ἔγινε κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τῆς νεοελληνικῆς γραμματικῆς *Νικ Σοφιανοῦ*, ὅστις ἔγραφε χωρὶς ὑπογεγραμμένην: *«ἂν δώσῃ»*, *«ἐὰν γράψῃς»*, *«ἐὰν γραφθῇ»* κλπ., τὰ μόρια *νά*, *θά*, *ἄς* μὲ ὁριστικήν: *«νὰ διδάσκει»*, *«ἂς γράφει»*, *«νἄχεις»*, *«νὰ γράψεις»* κλπ. Ἀλλ' αἱ καινοτομίαι αὗται τοῦ Σοφιανοῦ δὲν ἔτυχον προσοχῆς καὶ μόλις κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' καὶ ἰδίως κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἀνεφάνησαν ἄνδρες, ὁποῖοι ὁ *Καταρτζῆς*, καὶ οἱ μνημονευθέντες *Ἀθ. Ψαλίδας*, *Ἰ. Βηλαρᾶς* καὶ *Ἀθ. Χριστόπουλος*, οἱ ὁποῖοι ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν μεταρρύθμισιν τῆς γραπτῆς γλώσσης ᾐσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην τῆς μεταρρυθμίσεως καὶ τῆς ὀρθογραφίας καὶ εἰσηγήθησαν τὴν μεταβολήν της (καὶ μάλιστα, καθὼς εἴδομεν, εὐρυτέραν καὶ μᾶλλον ριζικήν). Ἀλλὰ καὶ τούτων αἱ καινοτομίαι καὶ μεταρρυθμιστικαὶ εἰσηγήσεις εἰς τὴν ὀρθογραφίαν δὲν ἴσχυσαν νὰ κλονίσουν τὸ κῦρος καὶ τὸ κράτος τῆς ἱστορικῆς ὀρθογραφίας, τὸ ὁποῖον διετηρήθη καὶ μετ' αὐτούς—σχεδὸν ἀδιαφιλονίκητον—ἐπὶ μίαν περίπου πεντηκονταετίαν.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἀρχίζουν ἐκ νέου —καὶ πάλιν ἐκ παραλλήλου κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὴν μεταρρύθμισιν τῆς γραφομένης—αἱ προσπάθειαι πρὸς ἁπλοποίησιν καὶ τῆς ὀρθογραφίας. Δὲν ἀναφέρω τὴν καινοτομίαν τοῦ Τιμ. Κούστα, διότι περὶ αὐτῆς—ὡς ριζικωτέρας—ἔγινε λόγος ἀνωτέρω. Κατὰ τὸ 1884 *Ν. Φαρδὺς* ὁ Σαμόθραξ ἐδημοσίευσεν ἐν Μασσαλίᾳ τὴν γνωστὴν «Διατριβὴν περὶ ἀτόνου καὶ ἀπνευματίστου γραφῆς τῆ ἑλληνικῆς γλώσσης», διὰ τῆς ὁποίας εἰσηγήθη καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἐφήρμοσε τὴν πλήρη κατάργησιν τῶν τόνων καὶ τῶν πνευμάτων, ὡς ὅλως περιττῶν σημείων. Ὡς δεῖγμα τῆς καινοτομίας του ἀναδημοσιεύω τὴν ἀρχὴν τῆς ρηθείσης διατριβῆς του: «Δημοσιευων την ανα χειρας διατριβην μου σκοπον εχω ουχι να πειθαναγκασω η παρακαλεσω, αλλα μαλλον να δικαιολογησω εμαυτον ενωπιον των πολλων μου φιλων, μετα των οποιων ευρισκομαι εις αλληλογραφιαν δια την προ πολλου ατονον και απνευματιστον γραφην μου. Συμβαινει συχνακις μεταξυ των πολλων ανθρωπων, παντα οστις ηθελε τολμηση να παρουσιαση τι παραβαινον την τετριμμενην συνηθειαν, δικαιως η αδικως, να τον εκλαμβανωσιν ως νεωτεριστην ιδιορρυθμον και αβασανιστως να τον προγραφωσιν. Εγω, φιλε αναγνωστα, και πριν η ακουσω την αποφασιν σου, τρεχω δρομαιος εις τον τοπον της καταδικης. Ουχ ηττον εγκλησιν ποιουμενος εις την ευσυνειδησιαν σου, σοι αναφωνω το γνωστὸν σοι «παταξον μεν, ακουσον δε». Γενου λοιπον δικαιος κριτης μου, πριν η γινης σκληρος δημιος μου». Ἀλλὰ μετ' ὀλίγα ἔτη (1889) ὁ Φαρδὺς περιώρισε τὴν καινοτομίαν του εἰς τὴν κατάργησιν τῶν πνευμάτων καὶ τῆς περισπωμένης, ἐδέχθη ὅμως τὸν τονισμὸν τῶν ὑπερμονοσυλλάβων λέξεων δι' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τόνου—τῆς ὀξείας—διὰ νὰ μὴ «επέρχεται δυσκολία εις την ανάγνωσιν». Ἀκόμη περισσότερον περιωρισμένη ἦτο ἡ ὀρθογραφικὴ μεταρρύθμισις τοῦ *Ἰσιδωρίδου Σκυλίτση*, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ 1886 εἰσηγήθη τὴν κατάργησιν ἐκ μὲν τῶν πνευμάτων τῆς ψιλῆς, ἐκ δὲ τῶν τόνων τῆς βαρείας, αἱ ὁποῖαι—καθὼς ἔλεγε—«και αν λείψωσι, μαρτυροῦνται ὑπὸ τῶν άλλων τόνων τῶν διατηρουμένων». Τὴν καινοτομίαν ταύτην τοῦ Σκυλίτση ἀντέκρουσεν ὁ Γ. Χατζιδάκις διὰ τοῦ ἄρθρου του «Μετὰ βαρείας καὶ ψιλῆς ἢ ἄνευ αὐτῶν;», δημοσιευθέντος εἰς τὴν «Ἑβδομάδα» τοῦ 1886 (σελ 522 κ. ἑξ.), τὴν δὲ ἀπάντησιν τοῦ Σκυλίτση «Και ψιλὴν και βαρεῖαν άνευ ψιλῆς και βαρείας» (δημοσιευθεῖσαν ὡσαύτως εἰς τὴν «Ἑβδομάδα» τοῦ 1886, σελ. 548) διὰ τοῦ ἄρθρου του «Μετὰ ψιλῆς καὶ βαρείας, οὐχὶ δ' ἄνευ ψιλῆς καὶ βαρείας» (εἰς τὴν «Ἐφημερίδα» τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1887, ἀριθ. 28 καὶ 29).

Ὁ *Ι. Ψυχάρης*—ὁ μέχρι τῶν ἄκρων καινοτόμος εἰς τὸ γλωσσικὸν ζήτημα—δὲν ἔκρινε καλὸν νὰ δειχθῇ ἐξ ἴσου νεωτεριστὴς καὶ εἰς τὸ ζήτημα τῆς ὀρθογραφίας. Θεωρῶν οὗτος οὐχὶ σκόπιμον τὴν ἄμεσον καὶ ριζικὴν ὀρθογραφικὴν μεταβολὴν καὶ τὴν πλήρη ἀπόσπασιν ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν ὀρθογραφίαν, εἰσηγήθη καὶ ἐχρησιμοποίησεν εἰς τὸ γνωστὸν ἔργον του «Ρόδα και μῆλα» διαφόρους ἁπλοποιήσεις, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὅμως καὶ μίαν οὐχὶ σύμφωνον πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἀρχήν του, ἤτοι τὴν ἐπὶ τὸ φωνητικώτερον γραφὴν τῶν διφθόγγων *αυ* καὶ *ευ* ὡς *αβ*, *αφ* καὶ *εβ*, *εφ* (*ἄβριο*, *ἀφτὸς* κλπ.). Ὁ Ψυχάρης δὲν ἐνέμεινεν εἰς τὴν ὀρθογραφίαν του ταύτην μέχρι τέλους τοῦ βίου του. Ἐν ἀρχῇ τῆς τρίτης ἐκδόσεως τοῦ «Ταξιδιοῦ» του (Ἀθῆναι 1926) προτείνει νέον ὀρθογραφικὸν σύστημα, συνιστάμενον εἰς τὰ ἑξῆς: «Καταργιοῦνται τὰ πνεύματα, ἡ ψιλὴ καὶ ἡ δασεία. Ἡ ὀξεία μνήσκει, ὁ μόνος τόνος. Ἡ βαρεία μπαίνει σὲ μερι ἐς ἀντωνυμίες γιὰ νὰ μὴν δυσκολεβούμαστε στὸ νόημα: τὸ παιδί μου λέει—τὸ παιδὶ μοὺ λέει κλπ. Τὰ μονοσύλλαβα δὲν τονίζονται. Περισπωμένη θέλουνε τὰ ρωτηματικὰ πῶς, ποῦ, λ. χ. «ποῦ πας; πῶς πας;», μὰ «τὸ γράμα ποὺ γράφεις». Ἀπόστροφο βάζουμε γιὰ νὰ βροῦνε πιὸ ἔφκολα τὰ παιδιὰ καὶ οἱ ξένοι μιὰ λέξη στὸ λεξικό, λ. χ. τἀκούσματα κ' ἔτσι ὅλα τὰ τέτοια». Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰς ἁπλοποιήσεις ταύτας ὁ Ψυχάρης ἐθεώρει ὡς μεταβατικὰ μόνον στάδια πρὸς μίαν ριζικῶς μετερρυθμισμένην δι' ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου καὶ ἐντελῶς φωνητικὴν ὀρθογραφίαν, καθὼς γίνεται φανερὸν ἀπὸ ὅσα λέγει εἰς τὴν «Πρωτοπορίαν» (τοῦ 1929, ἀριθ. 4, σελ. 101—102): «Ἐλπίζω νὰ φέξῃ γλήγορις ἡ ἅγια ὥρα μιᾶς ὁλοτικῆς, τελειωτικῆς, ἀποφασιστικῆς μεταρρύθμισης τῆς στραβῆς μας ὀρθογραφίας. Ἐλπίζω, δηλαδή, ἀντὶς ψυχή, ἀντὶς παίζω νὰ γράφουμε ψιχί, πέζο κλπ.». Πολλὰς καὶ ποικίλας ὀρθογραφικὰς μεταρρυθμίσεις προέτειναν ὁ *Ἀλέξ. Πάλλης*, ὁ *Π. Βλαστός*, ὁ *Μ. Τριανταφυλλίδης*, ὁ *Δ. Γληνὸς* (ἰδίως εἰς τὸ περιοδικὸν «Φωνὴ τοῦ βιβλίου» τοῦ 1931, σελ. 220 κ. ἑξ., 311 κ. ἑξ. καὶ τοῦ 1932, σελ. 10 κ. ἑξ.), ὁ *Μ. Φιλήντας*, ὁ *Ἐ. Γιαννίδης* καὶ ἄλλοι. Περὶ τούτων ἰδ. τὴν βιβλιογραφίαν εἰς τὴν πραγματείαν τοῦ *Μ. Τριανταφυλλίδου*, «Ἡ ὀρθογραφία μας» (=Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, τόμ. Γ' (1913), σελ. 28 κ. ἑξ.) καὶ «Τὸ πρόβλημα τῆς ὀρθογραφίας μας» (δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐν Ἀθήναις 1932), σελ. 74 κ. ἑξ. Ὁ καθηγητὴς *Γ. Χατζιδάκις* — εἰσηγητὴς τῆς αὐστηρῶς ἱστορικῆς καὶ καθ' ὅλα ἀκολούθου πρὸς ἑαυτὴν καὶ συμφώνου πρὸς τὴν ἐτυμολογικὴν ἀρχὴν τῶν λέξεων καὶ τύπων ὀρθογραφίας—προέτεινεν εἰς τὸν στ'

Digitized by Google

τόμον τῆς «Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν» (1909), σελ. 85 καὶ εἰς τὴν Γενικὴν γλωσσικήν» του (τόμ. Β', Ἀθῆναι 1916, σελ. 559) καὶ δι' ἀνακοινώσεως του γενομένης τῷ 1930 ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν τὴν ἀντικατάστασιν τῶν τόνων δι' «ἑνὸς σημείου, σταυροῦ ἢ ἀστερίσκου ἢ ἄλλου τινὸς ὁπωσδήποτε διακριτικοῦ». Ἰδιαιτέρου λόγου ἄξιαι εἶναι αἱ μεταρρυθμιστικαὶ προσπάθειαι τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου», διότι τὸ ὀρθογραφικὸν σύστημα τούτου ἐφηρμόσθη οὐχὶ μόνον εἰς τὰς ἐκδόσεις του, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ἔργα καὶ τὰ δημοσιεύματα πλείστων λογοτεχνῶν καὶ — τὸ σπουδαιότερον — ἔγινε δεκτὸν καὶ ὑπὸ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβουλίου τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας (τῷ 1917), οὕτω δὲ κατέστη ἡ ἐπίσημος σχολικὴ ὀρθογραφία τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. (Εἰς τί συνίσταται ἡ ὀρθογραφία αὕτη ἴδε *Μ. Τριανταφυλλίδου*, «Τὸ πρόβλημα τῆς ὀρθογραφίας μας» (σελ. 44 κ. ἑξ.). Ἐπέκτασιν τῶν ὀρθογραφικῶν ἁπλοποιήσεων τοῦ «Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου» ἴδε εἰς τὸ περιοδικὸν «Ὁ Νέος Δρόμος» (τῆς 1 Νοεμβρίου 1928, σελ. 8).

Ἐννοεῖται ὅτι διὰ τούτων ἡ πηγὴ τῶν ὀρθογραφικῶν ἁπλοποιήσεων δὲν ἐστείρευσεν οὐδὲ φαίνεται ὅτι θὰ στειρεύσῃ. Νέος κατάλογος ἁπλοποιήσεων καὶ ὀρθογραφικῶν κανόνων δημοσιεύεται εἰς τὸ περιοδικὸν «Νέοι Πρωτοπόροι» (τοῦ Ἰανουαρίου 1934, φύλλ. 1ον, σελ. 21 κ. ἑξ.) καὶ νέα ὀρθογραφικὰ συστήματα ἐπινοοῦνται καὶ προτείνονται καθ' ἑκάστην. Καὶ μόνον τὸ ὀρθογραφικόν μας ζήτημα δὲν λύεται, ἀλλὰ τοὐναντίον περιπλέκεται διὰ τούτων. Τὰ πολλὰ καὶ ποικίλα καὶ δσημέραι πληθυνόμενα ὀρθογραφικὰ συστήματα καὶ αἱ ποικίλαι ἐτυμολογίαι καὶ ἑρμηνεῖαι λέξεων καὶ τύπων καὶ ἡ ἐπ' αὐτῶν στηριζομένη τοιαύτη ἢ τοιαύτη γραφή των ἐπέφεραν τοιαύτην ὀρθογραφικὴν ἀκαταστασίαν καὶ σύγχυσιν, ὥστε οἱ γράφοντες, καὶ ἰδίως οἱ μαθηταὶ τῶν σχολείων τῆς δημοτικῆς καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως (οὐχὶ σπανίως δὲ καὶ οἱ τῆς ἀνωτέρας), δὲν γνωρίζουν πῶς νὰ γράψουν τὴν δεῖνα ἢ δεῖνα λέξιν, τὸν δεῖνα ἢ δεῖνα τύπον: *νὰ γράψῃ* ἢ *νὰ γράψη* ἢ *νὰ γράψει*; *ἔχει* ἢ *θέλει γράψῃ* ἢ *γράψη* ἢ *γράψει*; *ποτῆρι* ἢ *ποτήρι*; *μεγαλείτερος* ἢ *μεγαλήτερος* ἢ *μεγαλύτερος*; *καλλίτερος* ἢ *καλύτερος*; *πρωτήτερα* ἢ *πρωτήτερα* ἢ *πρωτίτερα* ἢ *πρωτύτερα*; *μαζῆ* ἢ *μαζῇ* ἢ *μαζὺ* ἢ *μαζί*; *παλαιὸς* ἢ *παληὸς* ἢ *παλιός*; *ξέρω* ἢ *ξαίρω*; νὰ *πᾶτε* ἢ νὰ *πάτε*; *νὰ πᾷς* ἢ *νὰ πάς*; *τρῶν* ἢ *τρών*; *ἀκοῦν* ἢ *ἀκούν* κλπ., *λειώνω* ἢ *λυώνω*; *ἤσκιος* ἢ *ἴσκιος*; *αὐτὶ* ἢ *ἀφτί*; *εὔκολος* ἢ *ἔφκολος*; *ὄμμορφος* ἢ *ὀμμορφος* ἢ *ὤμμορφος* ἢ *ὄμορφος*; *ἀχτῖδα* ἢ *ἀχτίδα*; ὁ *κλητῆρας* ἢ ὁ *κλητήρας*; ὁ *ἀχυρῶνας* ἢ ὁ *ἀχυρώνας*; ὁ *μῆνας* ἢ ὁ *μήνας*; ὁ *βῆχας* ἢ ὁ *βήχας* κ.λ.; *βαθειὰ* ἢ *βαθεὰ* ἢ *βαθιά*; *μακρειὰ* ἢ *μακρυὰ* κλπ.; *γλείφω* ἢ *γλύφω*; *βραδυνὸς* ἢ *βραδινός*; *τραυῶ* ἢ *τρυβῶ*; *τραύῒξα* ἢ *τράβιξα* ἢ *τράβηξα* κλπ.; *γυαλὶ* ἢ *γιαλί*; ἡ *τρῦπα* ἢ ἡ *τρύπα*; *ἐλαιὰ* ἢ *ἐληὰ* ἢ *ἐλιά*; ἡ *ἐφορεία* ἢ ἡ *ἐφορία*; *κωπέλλα* ἢ *κοπέλλα* ἢ *κοπέλα* κλπ.; *'ς τὸ καλὸ* ἢ *στὸ καλό*; *τὄκαμα* ἢ *τό 'καμα*; *τὄγραψα* ἢ *τό 'γραψα* κλπ.; τὸ *φαγεῖ* ἢ τὸ *φαγί*; τὸ *δίχτυ* ἢ τὸ *δίχτι*; τὸ *βράδυ* ἢ τὸ *βράδι*; *ἦταν* ἢ *ἤταν* ἢ *εἶταν(ε)*; ἡ *κυβέρνησι(ς)* ἢ ἡ *κυβέρνηση* κλπ.; *σβήνω* ἢ *σβύνω*; *πενῆντα* ἢ *πενήντα*; *ἑξῆντα* ἢ *ἑξήντα* κλπ.; *βρωμῶ* ἢ *βρυμῶ*; *χλωμὸς* ἢ *χλομός*; *ἐν ᾧ* ἢ *ἐνῷ* ἢ *ἐνῶ*; *τώρα* ἢ *τώρα* ἢ *τόρα*; *ἀρά γε* ἢ *ἄραγε* ἢ *ἄραγε(ς)*; *γεμᾶτος* ἢ *γεμάτος*; *μουσουλμᾶνος*, *σουλτᾶνος* κλπ. ἢ *μουσουλμάνος*, *σουλτάνος* κ. οὕ. κ.; *ξύπνισα* ἢ *ξύπνησα*; Ἴδε περὶ αὐτῶν τὸ ἄρθρον τοῦ *Β. Ρώτα*, «Πῶς παρουσιάζεται ἡ δημοτικὴ γλῶσσα» (εἰς τὴν «Φωνὴν τοῦ βιβλίου» τοῦ 1932, ἀριθ. 9 καὶ 10) καὶ τὸ περὶ τοῦ ὀρθογραφικοῦ μας ζητήματος ἄρθρον μου, τὸ δημοσιευθὲν εἰς τὸν 1ον ἀριθ. τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ περιοδικοῦ «Νέο Σχολειό».

Τὴν ἀφόρητον αὐτὴν καὶ ἐπιβλαβεστάτην διὰ τὸν ἑλληνικὸν λαόν, καὶ ἰδίως διὰ τοὺς μικροὺς μαθητάς, ὀρθογραφικὴν ἀβεβαιότητα καὶ ἀταθαλίαν ἐπεχείρησε νὰ διορθώσῃ κατὰ τὸ δυνατὸν ἡ νεοΐδρυτος Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ πρὸς τοῦτο συνεστάθη εἰδικὴ (ἐξ ἀκαδημαϊκῶν καὶ μὴ) ἐπιτροπὴ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ἀποτελουμένη ἐκ τοῦ *Δ. Αἰγινήτου* (γενικοῦ τότε γραμματέως τῆς Ἀκαδημίας), *Κ. Ἀμάντου* καὶ *Ι. Καλιτσουνάκι* (ἀκαδημαϊκῶν), *Γ. Ἀναγνωστοπούλου* καὶ *Ἀχ. Τζαρτζάνου*. Ἡ βραχυτάτη προθεσμία, ἡ ὁποία ὡρίσθη διὰ τὸ ἔργον τῆς ἐπιτροπῆς, δὲν ἐπέτρεψεν εἰς αὐτὴν νὰ ἐκπονήσῃ παρὰ πρόχειρον καὶ συντομώτατον ὀρθογραφικὸν διάγραμμα καὶ κανονισμόν, δημοσιευθέντα —μὲ ἱκανὰς παραλλαγὰς — εἰς τὸν ἡμερήσιον καὶ περιοδικόν μας τύπον. Τὸ διάγραμμα τοῦτο ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, συμμορφουμένη πρὸς τὰ ἀπὸ 25 Μαΐου 1931 ὑπ' ἀριθ. 30408 καὶ ἀπὸ 9 Δεκεμβρίου 1931 ὑπ' ἀριθ. 73599 ἔγγραφα τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας, διὰ τῶν ὁποίων ἐζητήθη ἡ γνώμη αὐτῆς ἐπὶ τῆς νεοελληνικῆς ὀρθογραφίας «διὰ τὴν καθοδήγησιν τῶν συγγραφέων τῶν διαφόρων βιβλίων τῆς δημοτικῆς, πρὸς τερματισμὸν τῆς γλωσσικῆς ἀναρχίας, ἥτις ἐπικρατεῖ εἰς τὰ εἰς χεῖρας τῶν μαθητῶν παρεχόμενα βιβλία» καὶ θεωροῦσα ἓν ἐκ τῶν πρωτίστων καθηκόντων της τὸν κανονισμὸν τῆς ὀρθογραφίας τῆς νεοελληνικῆς καὶ τὴν ὅσον τὸ δυνατὸν ταχυτέραν ἐξάλειψιν τῆς ὀρθογραφικῆς ἀναρχίας καὶ συγχύσεως, ἥτις τοσαύτην βλάβην προξενεῖ, ἰδίως εἰς τὴν ἐκπαιδευομένην νεολαίαν, πρὸς ὑγιᾶ μόρφωσιν καὶ διαπαιδαγώγησιν τῆς ὁποίας ὅρος ἀπαραίτητος, πλὴν ἄλλων, εἶναι καὶ ἡ ὀρθογραφικὴ τάξις, ἑνότης καὶ εὐκοσμία, κατήρτισε πρὸς τοῦτο εἰσηγητικὴν ἐπιτροπήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἔλαβον μέρος.... (ἀναφέρονται τὰ ἀνωτέρω εἰρημένα πρόσωπα).

Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη συνελθοῦσα..... κατέληξεν εἰς ὡρισμένα πορίσματα, τὰ ὁποῖα ἐνέκρινεν ἡ ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας πρὸς τοῦτο ἐντεταλμένη ἐποπτικὴ ἐπιτροπή. Τὰ πορίσματα ταῦτα εἶναι τὰ ἑξῆς:

Α' Διατηρεῖται κατ' ἀρχὴν ἡ ἱστορικὴ ὀρθογραφία. Κατὰ ταύτην αἱ λέξεις καὶ οἱ τύποι οἵ τε ἀρχαιόθεν παραδοθέντες καὶ οἱ κατ' αὐτοὺς σὺν τῷ χρόνῳ σχηματισθέντες θὰ γράφωνται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κατὰ τὴν παραδεδομένην γραφήν:

ἅγιος, ἁγιάζω—ἁγίασμα (τὸ)

ἁλμυρὸς καὶ κοιν. *ἁρμυρός, ἁρμύρα* (ἡ),

κλῖμα, τὸ—*κλίσις*, ἡ—*κρῖμα*, τὸ—*κρίσις*, ἡ

θῦμα, κῦμα, χῦμα κλπ.

πρᾶγμα—πρᾶξις, δρᾶμα—δρᾶσις κλπ.

αἱ *λῦπαι* (ἢ κοιν. *λῦπες*), *νῖκαι, εὐθῦναι κλπ.*

τὸ *κῦρος*, τὸ *μῖσος* κλπ., τὸ *ρῖγος* τὸ *σφρῖγος*, (κοιν.) ἡ *γυναῖκα*, ἡ *προῖκα*, ἡ *ρᾶγα* ἢ ἡ *ρῶγα*, ἡ *σκνῖπα*, ἡ *σφῆνα*, ἡ *χῆνα* κ. οὕ. κ.

ὁ *ἀρραβῶνας*, ὁ *μῆνας* κλπ., ὁ *κλητῆρας*, ὁ *ρῆγας* κλπ., ὁ *σιραφῶνας* (ὡς προελθόντα ἐκ τῆς ἐν. αἰτ.: τὸν *ἀρραβῶνα*, τὸν *μῆνα* κλπ.).

ἀγαπῶντας, περνῶντας (=ὁ ἀγαπῶν κλπ.), *τραγουδῶντας, φιλῶντας* κλπ. (ὡς προελθόντα ἐκ τῆς ἐν. αἰτ. εἰς —ῶντα), αἱ ἀκτῖνες (καὶ κοιν. *ἀχτῖδες*), αἱ *ἀψῖδες, σφραγῖδες κλπ.*

ἡ *μυῖα* (καὶ κοιν. *μυῖγα*, οἱ *μυῖγες*), ἡ *γραῖα* κλπ.

οἱ *ζευγῖται* (καὶ κοιν. οἱ *ζευγῖτες*), οἱ *ὁπλῖται*, οἱ *τεχνῖται* (καὶ κοιν. *τεχνῖτες*), οἱ *Κοζανῖται Κυκλαδῖται, Λευκαδῖται, Μεγαρῖται, Κωνσταντινουπολῖται, Ἀδριανουπολῖται* (καὶ κοιν. *Κοζανῖτες* κλπ.), οἱ *Μοραΐτες* κλπ., οἱ *Σπαρτιᾶται*, οἱ *Τεγεᾶται* κλπ., καθ' ἃ καὶ οἱ *Κορφιᾶτες*, οἱ *Μενιδιᾶτες*, οἱ *χωριᾶτες* κλπ., ἀλλά: οἱ *προστάται, διαβάται, ἁμαξηλάται* κλπ. (ὡς ρηματικά).

νεώτερος, ἀγαθώτερος, τιμιώτερος, σοφώτερος κλπ., ἀλλὰ *ἐπιτηδειότερος, μικρότερος, ξηρότερος, πυκνότερος, ἰσχυρότερος, ἐπικινδυνότερος, ἐντιμότερος, εὐθυμότερος, προθυμότερος* κλπ. κλπ.

ἡ *ἀδελφοσύνη, φιλοφροσύνη, χριστιανοσύνη* κλ., ἀλλὰ *καλωσύνη* κ.οὕ.κ.

ὁδηγῶ—ὡδήγουν (καὶ κοιν. *ὡδηγοῦσα*), *ὁμολογῶ—ουν* ἢ *ὡμολογοῦσα*, *ὁμιλῶ—ὡμίλουν* ἢ *ὡμιλοῦσα*, *ὀνομάζω—ὠνόμαζον—ὠνόμασα* (καὶ κοιν. *ὠνόμαζα* κλπ.), *ὁμοιάζω — ὡμοίαζον — ὡμοίασα* (καὶ κοιν. *ὥμοιαζα— ὥμοιασα*), *κατορθώνω—κατώρθωνα* κλπ., *ἐξορίζω, ἀφορίζω — ἐξώριζον* καὶ κοιν. *ἐξώριζα, ἀφώριζα* κλπ.. *περιορίζω—περιώριζον* καὶ κοιν. *περιώριζα, περιώρισα* κλπ., *περιωρίσθην, περιωρισμένος* κλπ., *ράπτω—ἔρραπτον* (καὶ κοιν. *ἔρραφτα*)—*ἔρραψα*), *ρίπτω—ἔρριπτον* (καὶ κοιν. *ἔρριχνα*)—*ἔρριψα* (καὶ κοιν. *ἔρριξα*) κλπ.

προστ. *πλῦνε κρῖνε, σῦρε* κλπ. κλπ.

ἄμμος, ἀμμουδιὰ— ἀμμοκονία, κόκκος— κόκκινος —κοκκινίζω—κοκκινάδι — κόκκαλο — κουκκὶ κλπ., (*κε*)*κομμένος,—κομμάτι—κομματιάζω* κλπ., *λάκκος, σάκκος* (καὶ κοιν. *σακκί, σακκάκι*, τό), τὸ *σύννεφο, —συννεφιάζει—συννεφιασμένος* κλπ., *γραμμένος, ραμμένος, σκαμμένος, σκυμμένος, ξηραμμένος* (καθ' ὃ καὶ *μαραμμένος*) κλπ.

εὑρίσκω (καὶ κοιν. *βρίσκω*), ἀλλ' *εὕρισκα—ηὗρα, θὰ εὕρω* (καὶ κοιν. *θὰ βρῶ*) κλπ.

—ᾶς: ὁ *αὐγουλᾶς*, ὁ *γαλατᾶς*, ὁ *κοσκινᾶς*, ὁ *μυλωνᾶς*, ὁ *νερουλᾶς*, ὁ *σιδερᾶς*, ὁ *σταφυλᾶς*, ὁ *φαγᾶς*, ὁ *ψαρᾶς*, ὁ *ψωμᾶς*, ὁ *ὡρολογᾶς* κλπ.

—ῖνος: κατὰ τὰ ἀρχαῖα εἰς —ῖνος (*ἀγχιστῖνος, ἐρυθρῖνος, κορακῖνος* κλπ., *Ἀκραγαντῖνος, Ταραντῖνος* κλπ.) καὶ τὰ ἐκ τῆς λατινικῆς ὁμοίως λήγοντα (—inus): *Κωνσταντῖνος Λατῖνος* κλπ., θὰ γράφωνται καὶ ὅλα τὰ εἰς—*ινος*,—*ινα*,—*ινο(ν)* νεοελληνικὰ ὀνόματα: *Φραγκολεβαντῖνος* κλπ., ἡ *ἀραπῖνα, ἐλαφῖνα, κρεβατῖνα σουλτανῖνα, προβαιτῖνα, βουλευτῖνα, ὑπουργῖνα*, (Περικλῆς) *Περικλῖνα, Σταματῖνα* κλπ., καθὼς καὶ τὰ ξενικὰ (*Αἰ*)*κατερῖνα* ἢ *Καιῖνα, Μαρῖνα* κλπ., *κουζῖνα* κλπ., τὸ *κινῖνο*, τὸ *μαντολῖνο* κλπ. (ἀλλ' ὁ *καρκίνος* κλπ., ὅπως καὶ παρ' ἀρχαίοις).

—ίζω: *ἀφρίζω, ἀχνίζω, ἀσπρίζω, κτίζω* (καὶ κοιν. *χτίζω*), *μυρίζω, ζαλίζομαι, χαιρετίζω, χαρίζω, ψωνίζω* κλπ., ἀλλὰ (ἀντικρὺ) *ἀντικρύζω, γογγύζω, δακρύζω, κατακλύζω, κελαρύζω* κλπ, *δανείζω* κλπ.

ἔχω γράψει—ἔχεις ἔλθει—ἔχει πλυθῆ, ἔχουν ἐπισκεφθῆ κλπ., (οὐχὶ *ἔχω γράψῃ* ἢ *γράψη, ἔχω πλυθεῖ* κλπ.).

εἶμαι—εἶσαι—εἶναι κλπ., ἀλλὰ *ἤμην* καὶ κοιν. *ἤμουν(α)*, *ἦσο* καὶ κοιν. *ἤσουν*, *ἦτο* καὶ κοιν. *ἦταν* κλπ. (οὐχὶ *εἴμουν* κλπ.).

Ἐπίσης θὰ γράφωνται κατὰ τὴν ἱστορικὴν ὀρθογραφίαν τὰ μετὰ συνιζήσεως προφερόμενα τῆς καθ' ἡμέραν ὁμιλίας:

δυό, ἡ *καρδιά*, τὰ *παιδιά*, τὰ *πόδια*, τὰ *βόδια*, ἡ *μεριά*, τὰ *χέρια*, ἡ *πιπεριά*, κ.λ.π., *μιά*, τὰ *κορμιά*, ἡ *κληρονομιά*, κ.λ.π., ἡ *Κηφισιά*, τὸ *θειάφι*, ὁ *θειός μου, ποιός, ὁποῖος*, ἡ *φωτιά*, *κομματιάζω*, τὰ *κομμάτια* κ.λ.π. (οὐχὶ ἐπὶ τὸ φωνητικώτερον *δγιὸ* ἢ *δγιὸ* κ.λ.π., *καρδγιά, χέργια, κορμνιά, κληρονομνιά, πχοιός, ὅπχοιος, φωτχιά, κομμάτχια* κ. οὕ. κ.).

Ὡσαύτως ἡ Ἀκαδημία ἀδυνατεῖ νὰ ἐγκρίνῃ τὴν ἐπὶ τὸ φωνητικώτερον γραφὴν τῶν ἀρχαίων διφθόγγων **αυ** καὶ **ευ** (*ἀφτὸς—ἀφτό, ἔφχομαι, ἐβγενὴς* κ.λ.π., ἀντὶ *αὐτὸς—το, εὔχομαι, εὐγενὴς* κ.λ.π.), τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν οὐσιώδη μεταβολὴν τῆς ἱστορικῆς ὀρθογραφίας, ἥτις εἰς τὰ κύρια καὶ οὐσιώδη πρέπει καὶ παρ' ἡμῖν, ὡς παρ' ἅπασι τοῖς πεπολιτισμένοις λαοῖς, νὰ εἶναι σεβαστὴ καὶ ἀπαραβίαστος.

Κατὰ τὴν ἱστορικὴν ὀρθογραφίαν θὰ γράφωνται ἐν γένει καὶ τὰ ἐκ τῆς λατινικῆς εἰλημμένα, καὶ δὴ τά: 1) εἰς —ᾶτος (λατ. —âtus τά τε ἐκ τῆς λατινικῆς καὶ ἐκ τῶν νεολατινικῶν γλωσσῶν προερχόμενα, ἔτι δὲ καὶ τὰ κατ' αὐτὰ σχηματισθέντα μεσαιωνικὰ καὶ νεοελληνικὰ ὀνόματα: *ἀφρᾶτος, γεμᾶτος, μοσχᾶτος* (καὶ τοπων. τὸ *Μοσχᾶτο*), *μυρωδᾶτος, τρεχᾶτος* κλπ., γλυκὸ *καρυδᾶτο, χαλβᾶς ἀμυγδαλᾶτος*, φαῒ *πατατᾶτο, μελιτζανᾶτο, κολοκυθᾶτο, καστανᾶτο, κυδωνᾶτο* κλπ., *σταφύλια αὐγουλᾶτα*, τὸ *μαντολᾶτο* κλ., τὸ *ἀδελφᾶτον*, τὸ *δεσποτᾶτον*, τὸ *δουκᾶτον*, τὸ *κομιτᾶτον*, τὸ *καλιφᾶτον*, τὸ *σουλτανᾶτον*, τὸ *προτεκτορᾶτον*, τὸ *προλεταριᾶτο(ν)* κλπ., τὸ *ἀρχοντᾶτον* κ.οὕ.κ., τὰ ἐπώνυμα εἰς *—ᾶτος*: *Ιερωλυμᾶτος, Λιβιερᾶτος, Μαρινᾶτος* κλπ. τὰ τοπωνύμια εἰς —ᾶτα (ἰδίως ἐν Κεφαλληνίᾳ): τὰ *Κοντογουρᾶτα, Κουρουπᾶτα, Δαταβινᾶτα, Μαζαρακᾶτα, Τσαραμελᾶτα, Φραγκᾶτα, Φωκᾶτα, Χαριᾶτα* κλπ.· 2) τὰ εἰς —ᾶνος (λατ. —ānus) τά τε ἐκ τῆς λατινικῆς καὶ τὰ ἄλλοθεν εἰλημμένα καὶ τὰ κατ' αὐτὰ σχηματισθέντα: *Καταλᾶνος, Μουσουλμᾶνος, Πρεβεζιᾶνος, Γερουλᾶνος, Αλαβᾶνος* κλπ., *Σουλτᾶνος, Χαγᾶνος* κλπ., *Ιταλιᾶνοι, Τουρκομᾶνος* κλπ., *καπετᾶνος, καθαρευουσιᾶνος, μεγαλουσιᾶνος* κλπ.· 3) τὰ εἰς —ήσιος (λατ. —ensis: *βουνήσιος, λιμνήσιος, ποταμήσιος, πηγαδήσιος, καμπήσιος* κλπ., *ἀρνήσιος, δινγήσιος, βουβαλήσιος, κατοικήσιος, μοσχαρήσιος, σπιτήσιος* κλπ., τὸ *μακεδονῆσι* κ.οὕ.κ.· 4) τὸ *κελλί*, τὸ *κελλάρι* κλπ. (λατ. cella· 5) τὸ *μαντῆλι* (λατ mantēle καὶ —īle), 6) *πρῖγκιψ—ιπος* (λατ princeps, —ipis) καὶ κοιν. ὁ *πρίγκιπας* (οὐχὶ: *πρίγκηψ, ὁ πρίγκηπας*)·7 *ἀκκουμβῶ* ἢ *ἀκκουμπῶ* λατ. accumbo).

Κατὰ παρέκκλισιν ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν λατινικὴν ὀρθογραφίαν θὰ γράφωνται: ἡ *σκάλα* (ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ ἡ *σκᾶλα*), *δικτάτωρ—ορος—ορία* (ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ: δικτάτωρος,—*κτατωρία*), *κοστίζω*, τὸ *κόστος* καὶ τὰ εἰς —*πουλος*, —*πούλα*, —*πουλο(ν)* ὑποκοριστικά: τὸ *γαλόπουλο(ν)*, ἡ *γαλοπούλα*, τὸ *κοτόπουλο* κλπ., *Δημόπουλος, Κυριακόπουλος* (ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *Δημόπυλλος* κλπ.).

Συναφὴς πρὸς τὴν ἀνωτέρω θεμελιώδη ὀρθογραφικὴν ἀρχὴν εἶναι καὶ ἡ ἑπομένη: Αἱ λέξεις καὶ οἱ τύποι τῆς νέας ἑλληνικῆς οἱ φωνητικῶς καὶ μορφολογικῶς ἀλλοιωθέντες νὰ γράφωνται κατὰ τὸ ἔτυμον αὐτῶν: (κόσσυφος) ὁ *κότσυφας*—τὸ *κοτσύφι*, (βῶλος) ὁ *σβῶλος*, *χλομὸς* (οὐχὶ *χλωμός*, ὡς προελθὸν ἐκ τοῦ ἀρχ. *φλόμος*, *βρομῶ—βρομερός —ἡ βρόμα* (ὡς προελθὸν ἐκ τοῦ ἀρχ. *βρομέω—ῶ*, οὐχὶ ἐκ τοῦ ὀνόματος: *βρῶμα*, τό), *συνηθίζω* (ἐκ τοῦ ἐπιθέτου *συνήθης*, οὐχὶ *συνειθίζω*), *πίττα* (ἡ) (καὶ τὰ ἐξ αὐτοῦ σύνθετα: *πιττολόγος, κοτόπιττα, σπανακόπιττα, τυρόπιττα* κλπ.), *καημένος* (ἐκ τοῦ ἐκάην), —*ώνω* (*ἀνταμώνω, ἁρματώνω*, (ἐκ διπλώνω), *δυναμώνω*, (ὁ)*μαλώνω, θυμώνω, μεγαλώνω, ντακώνω, πληρώνω* κλπ., οὐχὶ —*όνω*), *τραυῶ—ἐτραύησα* ἢ *ἐτραύηξα* (ἐκ τοῦ *ταυρίζω—ταυρῶ*, κατὰ μετάθεσιν τοῦ —ρ—), *φτειάνω* ἢ *φκειάνω* (ἐκ τοῦ εὐθειάζω), (*ἠ*)*ξεύρω* ἢ *ξέρω* (ἐκ τοῦ: *ἐξεύρω*, οὐχὶ *ξαίρω*), *κοιτάζω* (οὐχὶ *κυττάζω*), *ἀφήνω, σβήνω, ψήνω* (ἐκ τοῦ ἀορ. *ἀφῆκα, ἔσβησα* κλπ.), *χύνω* κλπ., (κεῖμαι) *κείτομαι* (οὐχὶ *κοίτομαι*), *λημέρι—λημεριάζω*, (ἐκ συσπάζω) *ξυπάζω,—ομαι* (οὐχὶ *ξιππάζω*), *μοιρολογῶ*, τὸ *μοιρολόγι* καὶ κοιν. *μοιριολόϊ* (οὐχὶ *μυρολογῶ, μυρολόγι*), τὸ *θειάφι* ἢ *τειάφι*, (ἐξώφλοιον) τὸ *τσόφλοιο*, (ἐκλυτώνω) *γλυτώνω*, (ἐκλείχω) *γλείφω* (οὐχὶ *γλύφω*), (ἐκλιστρῶ) *γλιστρῶ* κλπ., (ἐκβατόν, τό) *ἀβγατίζω* (οὐχὶ *αὐγατίζω*), τὸ *καφιορίλι* (οὐχὶ *καρυοφύλλι*), (συνάγχη) τὸ *συνάχι, συναχώνομαι, συναχωμένος*, (σικχαίνομαι) *σιχαίνομαι, σιχαμένος* κλπ. Θὰ γράφωνται: τὸ *αὐγό*, τὸ *αὐτὶ—αὐγουλᾶς, αὐτάραχο, αὐγοθήκη* κλπ.—ἐπίρρ. *μαζὶ* (οὐχὶ *μαζῆ* ἢ *μαζὺ* κλπ.).

Β'. Αἱ λέξεις καὶ οἱ τύποι πρέπει νὰ γράφωνται συμφώνως πρὸς τὰ πρότυπα, κατὰ τὰ ὁποῖα ἐρρυθμίσθησαν καὶ μετεσχηματίσθησαν. Οὕτω λ.χ. τὸ ὄνομα *σκιά*, μετασχηματισθὲν ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ κατὰ τὸ ὄνομα *ἥλιος*, θὰ γράφεται κατ' αὐτὸ ὁ *ἥσκιος*. Δι' ὅμοιον λόγον πρέπει νὰ γράφωνται: (κατὰ *ἁδρύς, ἀψὺς—ἀψύ, ἐλαφρὺς—ύ, μακρὺς—ύ* (κατὰ τὰ εἰς —*υς*: *βαρύς, παχὺς* κλπ.), *καλύτερος, μεγαλύτερος* (οὐχὶ *καλλίτερος, μεγαλείτερος* —ήτερος), ἐπίρρ. *πρωτύτερα*, «μιὰ *ὥρα ἀρχύτερα*», *μακρύτερα*

ρος—ύτερα (ἀλλά: ἐνωρίς—*ἐνωρίτερα*) κλπ., *σταχτύς*, χρῶμα *σταχτύ, οὐρανύ, θαλασσύ, τριανταφυλλύ, καφετὺ* κ.λπ., *κελαηδῶ* (κατὰ παρετυμολογίαν πρὸς τὸ *ἀηδόνι*), *ἁγιόκλημα* (ἀντὶ *αἰγόκλημα*, κατὰ παρετυμολογίαν πρὸς τὸ ἐπιθ. *ἅγιος—ιο*) κ.λ.

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ὅλως αὐστηρὰ καὶ ἀπαρέγκλιτος τήρησις τῶν εἰρημένων θεμελιωδῶν ἀρχῶν θὰ καθίστα τὴν νέαν ἡμῶν ὀρθογραφίαν εἰς ἄκρον δύσκολον καὶ δύσχρηστον, λαμβανομένων μάλιστα ὑπ' ὄψιν τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων σημερινῶν ἐκπαιδευτικῶν ἀναγκῶν καὶ βιοτικῶν ὅρων· ἐπειδή, πλὴν τούτου, ἡ ῥηθεῖσα αὐστηρὰ τήρησις τῆς ἱστορικῆς ὀρθογραφίας θὰ ἦγεν εἰς γραφάς, αἱ ὁποῖαι θὰ ἀπετέλουν ἀντίθεσιν πρὸς θεμελιώδεις ὀρθογραφικοὺς κανόνας (*τιμᾷω—τιμᾷει* κλπ., *ἀλεύρι, κουνούπι*, κλπ.) καὶ οὕτω θὰ ἐπέφερον σύγχυσιν εἰς τὴν διάνοιαν τῶν μικρῶν ἰδίως μαθητῶν, διὰ ταῦτα ἡ ἐπιτροπὴ κρίνει ἐπείγουσαν ἀνάγκην νὰ εἰσηγηθῇ τὰς δυνατὰς ἁπλοποιήσεις, ἤτοι ἁπλοποιήσεις μὴ ἀποτελούσας πλήρη καὶ ῥιζικὴν διακοπὴν τῆς ὀρθογραφικῆς τοῦ ἔθνους παραδόσεως. Οὕτω προτείνει νὰ γράφωνται:

1) ἄνευ δασείας αἱ ἐκ τοῦ ρ ἀρχίζουσαι λέξεις.

2) ἄνευ ὑπογεγραμμένης τὸ β' καὶ γ' πρόσωπον τῆς ὁριστικῆς τῶν συνῃρημένων ῥημάτων: *ἀγαπᾶς, ἀγαπᾶ, πηδᾶς, πηδᾶ* κλπ. καὶ τὸ β' καὶ γ' ἑνικ. πρόσωπον τῆς ὑποτακτικῆς: νὰ *γίνῃς* νὰ *γίνῃ*, θὰ *πλυθῇς*, θὰ *πλυθῇ* κλπ. Ἡ Ἀκαδημία δὲν δύναται νὰ ἐγκρίνῃ τὴν ἐσχάτως εἰσαχθεῖσαν γραφήν: νὰ *γίνεις*—νὰ *γίνει*, νὰ *πλυθεῖς*—νὰ *πλυθεῖ* κλπ., ἥτις ἀποτελεῖ κατάργησιν τῆς ὀρθογραφικῆς διακρίσεως τῆς ὑποτακτικῆς ἀπὸ τῆς ὁριστικῆς. Θεωρεῖ δὲ διατηρητέαν κατ' ἀρχὴν τὴν ὑπογεγραμμένην ἐν ἀρχῇ καὶ ἐν μέσῳ λέξεως: *ᾄδω*, τὸ *ᾆσμα, ᾠδή, ᾠδεῖον, τραγῳδία, κωμῳδία, μονῳδία, προσῳδία* κλπ., (οἰκτίρω) *ᾤκτιρα, μετῴκησε* κλπ., *ἀθῷος, λῃστής, λῃστοφυγόδικος* κλπ., *σῴζω, ἀποθνῄσκω* κλπ. *τῳόντι, διᾴττοντες ἀστέρες* κλπ. Λέξεις ὅμως δημωδέστεραι: τὸ *δαδί*, τὸ *λάδι* κλπ. προτείνει νὰ γράφωνται ἄνευ ὑπογεγραμμένης (ἀντὶ τῶν ἱστορικῶς ὀρθῶν: τὸ *δᾳδί*, τὸ *λᾴδι* κλπ.).

3) νὰ προπερισπῶνται τὰ εἰς —*ι(ον)* οὐδέτερα τὰ ἔχοντα μακρὰν τὴν παραλήγουσαν: τὸ *ἀλεῦρι*, τὸ *ἀσῆμι*, τὸ *ζαφεῖρι*, τὸ *κουνοῦπι*, τὸ *νοῖκι*, τὸ *παραμῦθι*, τὸ *πετραχῆλι*, τὸ *τουλουμοτῦρι*, τὸ *σκουλῆκι* (οὐχί: *ἀλεύρι* κλπ., κατὰ τὴν ἱστορικὴν ὀρθογραφίαν). Θὰ προπερισπῶνται ἐπίσης τὰ ἀριθμητικά: *πενῆντα, ἑξῆντα* κλπ. (ἀντὶ *πενήντα, ἑξήντα* κλπ. κατὰ τὴν ἱστορικὴν ὀρθογραφίαν).

4) νὰ γράφωνται: ἡ *βρύση*, ἡ *σκόνη*, ἡ *Πόλη* κατὰ τὰ εἰς —η πρωτόκλιτα, πρὸς τὰ ὁποῖα μορφολογικῶς ἐξωμοιώθησαν. Τὴν ἐπέκτασιν ὅμως τῆς γραφῆς ταύτης καὶ εἰς πάντα τὰ εἰς —*ις* τριτόκλιτα θηλυκὰ (ἑν. γεν. —*εως*, πληθ. ὀν. —*εις* κλπ.), ὡς λ. χ. ἡ *κυβέρνηση*—τῆς *κυβέρνησης*, ἡ *συζήτηση*—τῆς *συζήτησης* κλπ., τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν βιασμὸν τῆς γλώσσης, ὡς ἀντίθετα πρὸς τὴν φυσικὴν καὶ ἀνεπιτήδευτον κοινὴν ὁμιλουμένην, ἡ Ἀκαδημία—πιστὸς τηρητὴς τῆς ὀρθογραφικῆς παραδόσεως καὶ τῆς σημερινῆς κοινῆς ὁμιλουμένης—δὲν δύναται νὰ ἐγκρίνῃ.

5) νὰ γράφωνται ὁμοιομόρφως διὰ τοῦ —*ης* ὅλα τὰ κύρια καὶ προσηγορικὰ ὀνόματα τὰ ἐκ τῶν εἰς —*ιος*, —*ειος* καὶ ἐκ τῶν ὑποκοριστικῶν εἰς —άκι κλπ. προελθόντα: *Ἀντώνης, Βασίλης, Γληγόρης, Γρηγοράκης, Παπαδάκης* κλπ. (ἀντὶ *Ἀντώνις, Βασίλεις, Γληγόρις, Γρηγοράκις*, κατὰ τὴν ἱστορικὴν ὀρθογραφίαν), *βαρκάρης, διακονάρης, κατεργάρης, λυράρης, παραπονιάρης, κιτρινιάρης, νοικοκύρης* κλπ.

6) ἐπίσης προτείνει νὰ γράφωνται χάριν ὁμοιομορφίας: τὸ *φαγί*, τὸ *φιλί* (ἀντὶ τῶν ὀρθῶν τὸ *φαγεῖ*, τὸ *φιλεῖ*), τὸ *κατῶγι*, τὸ *ἀνῶγι*, τὸ *χέλι* τὸ *χεῖλι*, (ἀντὶ τῶν: τὸ *κατώγει, ἀνώγει*, τὸ *χέλυ*, τὸ *χείλη*, κατὰ τὴν ἱστορικὴν ὀρθογραφίαν). Μὲ —*υ* θὰ γράφωνται: τὸ *βράδυ*, τὰ *βράδυα*, ἡ *βραδυά, βραδυάζει*, τὸ *δίχτυ*—τὰ *δίχτυα*, τὸ *δάκρυ*, τὸ *στάχυ*—τὰ *στάχυα*.

7) νὰ γράφωνται: τὸ *ξίδι*, τὸ *ταξίδι*, τὸ *φίδι*.

8) *στενώτερος—στενώτατος, κενώτερος—κενώτατος* (ἀντὶ ἀρχ. *στενότερος, κενότερος* κλπ.).

9) τὸ *κτῆμα μου*, ὁ *κῆπος των*, τὰ *πλοῖα των* κλπ., ἀλλὰ τὰ *κτήματά μου*, τὰ *γράμματά σας*, ὁ *γειτονάς μου* κλπ., *στεῖλε μου, πᾶρε το*, ἀλλὰ *φέρετέ μας* καὶ *φέρετέ μας το* (ἤτοι ὁ ἐκ τῆς ἐγκλίσεως τόνος θὰ γράφεται μόνον ὅπου καὶ ὁσάκις προφέρεται).

10) τὸ *κτίριον*. Μολονότι ἡ ὀρθὴ γραφὴ εἶναι τὸ *κτήριον* (ἐκ τοῦ *εὐκτήριος* οἶκος—τὸ *εὐκτήριον*), οὐχ ἧττον ἡ ἐπιτροπὴ προτείνει νὰ γράφεται—συμφώνως ἄλλως καὶ πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν καὶ καθιερωμένην γραφὴν—τὸ *κτίριον* (ὅθεν καὶ σύνθετον *κτιριολογία* ὡς ἐπιστημονικὸς ὅρος ἐν τῷ πολυτεχνείῳ), ἕνεκα τῆς σημασιολογικῆς συνάψεως τοῦ ὀνόματος πρὸς τὸ ῥῆμα *κτίζω*.

11) (ἀντικρὺ) *ἀντικρινός*, (βράδυ) *βραδινὸς* (κατὰ τά: *πρωϊνός, ἑσπερινός, περ(υ)σινός, τωρινός, ἐφετινὸς* κλπ.).

12) *μαυρομάτης, γαλανομάτης* (οὐχὶ *μαυρομμάτης* κλπ. ὡς σύνθετα ἀπὸ τὸ κοινόν: *μάτι*, τό).

13) ἡ πληθυντικὴ ὀνομαστικὴ τῶν θηλυκῶν εἰς —άδες παροξύνεται: *ἀδερφάδες, κολοκυθοκορφάδες, ὀκάδες, πρασινάδες*, κατὰ τὰ ἀρχαιόθεν κληρονομηθέντα: *ἀγελάδες, λαμπάδες* κλπ.

14) νὰ γράφωνται εἰς —*αίνω* οὐχὶ μόνον τὰ ἔχοντα ἀόριστον εἰς —*ανα*, —*άνθην*: *μωραίνω,—ομαι* (ἐμωράνθην), *μαραίνω—ομαι* ἐμαράνθην), *ὑφαίνω* (ὕφανα, ὑφάνθην), *γλυκαίνω—ομαι, θερμαίνω—ομαι, κωφαίνω* (καὶ κοιν. *κουφ*—), *ξηραινομαι, τρελλαίνομαι, εὐφραίνομαι* κλπ., ἀλλὰ καὶ ὅλα τὰ οὕτω λήγοντα (καὶ δὴ καὶ τὰ ἔχοντα ἀόριστον εἰς —*υνα* κλπ., τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν Γεώργιον Χατζιδάκιν πρέπει νὰ διαστέλλωνται γραφόμενα εἰς —*ένω*: *λαχαίνω, μαθαίνω, τυχαίνω, παχαίνω, φτηναίνω, φτωχαίνω* (ἀόρ. *ἐφτώχυνα*) κλπ.

15) τὰ συνῃρημένα τῆς καθ' ἡμέραν ὁμιλίας νὰ γράφωνται ἐπὶ τὸ ἁπλούστερον: *ἀγαπιοῦμαι—ιέσαι—ιέται* κλπ. (ἂν καὶ συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχήν των οἱ τύποι οὗτοι ὀφείλουν νὰ γράφωνται *ἀγαπειοῦμαι—ειέσαι* κλπ.), *στενοχωριοῦμαι—ιέσαι* κλπ.

Ἐν γένει ὅμως—ὁσάκις ἡ ἱστορικὴ ὀρθογραφία τῶν συνιζημένων λέξεων δὲν συμφωνεῖ πρὸς την σημερινὴν προφορὰν—αὗται θὰ γράφωνται κατὰ τὴν δευτέραν: *Ρωμιός, παλιός, γριά, μηλιά, κερασιὰ* (οὐχὶ *Ρωμαιός, παλαιός, Σμυρναιός, μηλεὰ* κλπ.)· ὅταν ὅμως ἡ ἱστορικὴ ὀρθογραφία δὲν εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν σημερινὴν προφοράν, θὰ τηρῆται ἡ ἱστορικὴ ὀρθογραφία: *ἔννοιά σου* ἢ *ἔγνοιά σου*! (οὐχὶ *ἔννια* ἢ *ἔγνια σου*!), *ὅποιος, κάποιος, βραδυάζει, λειανός, λειανίζω, λειώνω* κλπ., *γειά σου* (οὐχὶ *γιά σου*!), *μονοιάζουν* κλπ.

16) τὰ νέα καὶ δημωδέστερα σύνθετα, τῶν ὁποίων τὸ δεύτερον συνθετικὸν ἀρχίζει ἀπὸ ρ, τὸ δὲ πρῶτον συνθετικὸν λήγει εἰς βραχὺ φωνῆεν, νὰ γράφωνται δι' ἑνὸς ρ: *ἀσπρόρουχα, συχνορωτῶ, κακοραμμένος, καλοραμμένος, μισοραμμένος, μισοραγισμένος, φραγκοράφτης, κακορίζικος, καλορίζικος* κλπ.

17) νὰ προπερισπῶνται τὰ τῆς καθ' ἡμέραν ὁμιλίας: *ἀκοῦμε, τρῶμε, φταῖμε* κλπ., *ἀκοῦτε, τρῶτε, φταῖτε* κλπ., *ἀφῆστε, κλεῖστε, ψῆστε* κλπ. (ἀντὶ *ἀκούμε, τρώμε, φταίμε* κλπ.).

18) νὰ γράφωνται *τώρα* (ἀντὶ *τώρα* ἢ *τόρα*), *γύρω-γύρω* (ἀντὶ *γύρω*), *τριγύρω* (κατὰ τὰ *κάτω*, (ἐ)*πάνω, ἔξω, χάμω* κλπ.).

19) τὰ ἐκ τῶν νεοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν εἰλημμένα θὰ γράφωνται ὅσον τὸ δυνατὸν ἁπλούστερον (ἤτοι ἄνευ πιστῆς ἀποδόσεως τῆς ξένης ὀρθογραφίας των): *κοπέλα, καπέλο, κορδέλα, βιολέτα, ὀμελέτα, ὀπερέτα, τρομπέτα* κλπ., *Ἀννέτα* κλπ. (ἀντὶ τῶν μετὰ διπλοῦ —*έλλα* —*έττα*) κ. οὕ. κ.

Θὰ γράφωνται ὡς μία λέξις: *ἐνῶ, ἀφοῦ, καθότι* (πρβλ. καὶ *διότι*), *προτοῦ, μολονότι, μολαταῦτα, ἄραγε, δηλαδὴ* κλπ.

Θὰ γράφωνται κατ' ἔκθλιψιν: *τ' ἀμπέλι, τ' ἀμπέλια, τ' ἀντρός μου, τ' ἀρνί, τ' ἀσιέρια* κλπ. (καὶ οὐχὶ κατὰ κρᾶσιν: *τἀμπέλι* κλπ.), κατ' ἀφαίρεσιν δὲ καὶ οὐχὶ κατὰ κρᾶσιν: *τό 'γραψα, τό 'καμες, τό 'γραψε* κ.οὕ.κ.

Ἄνευ κορωνίδος θὰ γράφωνται τὰ ἑξῆς: *κανένας, κάποιος, κάποτε, κάτι* (ἀντὶ τῶν: *κἀνένας, κἄποιος* κλπ.).

Οἱ Κ. Ἄμαντος, Γ. Ἀναγνωστόπουλος καὶ Ἀχ. Τζάρτζανος—μειοψηφοῦντος τοῦ Ἰ. Καλιτσουνάκι—προτείνουν, πλὴν τούτων, συμφώνως πρὸς τὴν ἐκφρασθεῖσαν ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν γνώμην τοῦ Γ. Χατζιδάκι, καὶ τὴν ἀντικατάστασιν διὰ μιᾶς στιγμῆς τῶν ἤδη ἐν χρήσει τριῶν τονικῶν σημείων (ὀξείας, βαρείας καὶ περισπωμένης) καὶ τὴν παράλειψιν τῆς ψιλῆς, διὰ τῶν ὁποίων ἐπέρχεται μεγίστη ἁπλοποίησις τῆς ὀρθογραφίας μας ἄνευ οὐσιώδους μεταβολῆς τοῦ ἱστορικοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ τονικὴ αὕτη ἁπλοποίησις ἀφορᾷ τὴν νεοελληνικὴν μόνον ὀρθογραφίαν. Ὡς πρὸς τὰ ἀρχαῖα κείμενα, πάντα τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς φρονοῦν ὅτι ἡ παραδεδομένη ὀρθογραφία πρέπει νὰ μένῃ πάντοτε σεβαστὴ καὶ ἀμετακίνητος.

Τὸ πρόχειρον τοῦτο ὀρθογραφικὸν διάγραμμα, τὸ ὁποῖον οὔτε τοὺς ἄγαν μεταρρυθμιστικοὺς οὔτε τοὺς λίαν συντηρητικοὺς θὰ ἱκανοποιήσῃ, ἔχει βεβαίως ἱκανὰς ἐλλείψεις. Ἡ Ἀκαδημία παρὰ ταῦτα, νομίζουσα ὅτι δύναται τοῦτο νὰ ἐπιφέρῃ ἱκανὴν ὁμαλότητα καὶ ὁμοιομορφίαν καὶ νὰ θεραπεύσῃ ἀρκούντως τὴν ἐπικρατοῦσαν ὀρθογραφικὴν ἀταξίαν, ἐπιφυλάσσεται νὰ τὸ συμπληρώσῃ συμφώνως πρὸς τὰς ὑποδείξεις τῆς πείρας».

Τὸ ὀρθογραφικὸν τοῦτο διάγραμμα τῆς Ἀκαδημίας ἤγειρε πολλὰς καὶ ποικίλας καὶ εὐεξηγήτους ἀντιρρήσεις. Οἱ μὲν συντηρητικώτεροι—τόσον οἱ εὑρίσκοντες καλῶς ἔχον τὸ ὀρθογραφικὸν μας καθεστώς, ὅσον καὶ οἱ ἀναγνωρίζοντες μὲν τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰς δυσκολίας του, ἀλλὰ φοβούμενοι πᾶσαν μετακίνησίν του, συμφώνως πρὸς τὸ γνωστὸν παράγγελμα τῶν ὑπεράγαν φρονίμων «μὴ κίνει κακὸν εὖ κείμενον»— εὗρον τὴν ὀρθογραφίαν τῆς Ἀκαδημίας ὑπὲρ τὸ δέον μεταρρυθμιστικὴν καὶ ἐπομένως ἀπαράδεκτον· οἱ δὲ νεωτεριστικώτεροι τὴν εὗρον, ὡς εἶναι φυσικόν, ἀσυγχρόνιστον, ἀτελεστάτην καὶ ἐλάχιστα μεταρρυθμιστικήν, κατωτέραν τῶν προόδων καὶ τῶν ἀναγκῶν τῆς κοινωνίας μας. Ὅτι ὁ ὀρθογραφικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀκαδημίας περιέχει ἀρκετὰς ἐλλείψεις, τοῦτο ἀναγνωρίζει αὐτὴ ἡ συντάξασα αὐτὸν ἐπιτροπή, ἀφοῦ ὑπισχνεῖται νὰ τὸν συμπληρώσῃ «συμφώνως πρὸς τὰς ὑποδείξεις τῆς πείρας». Πᾶς ὅμως ἀπροκατάληπτος δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι θὰ ἦτο ἀληθῶς δυστύχημα, ἂν αἱ ἀντιρρήσεις αὗται καὶ αἱ ποικίλαι καὶ ἐκ διαφόρων λόγων προερχόμεναι ἀντιδράσεις ἐματαίωνον καὶ τῆς Ἀκαδημίας τὴν προσπάθειαν καὶ συνετέλουν εἰς τὴν παράτασιν τῆς ἀφορήτου καὶ ἐπιζημιωτάτης εἰς τὸ ἔθνος ὀρθογραφικῆς μας ἀκολασίας. Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λησμονῆται ὅτι—ἂν ἡ τοιαύτη ἢ τοιαύτη ἁπλοποίησις δύναται ν' ἀναβληθῇ—δὲν θὰ ἠδύνατο ὅμως, χωρὶς μεγίστην καὶ ἀνυπολόγιστον ζημίαν, ν' ἀναβληθῇ ὁ εὐκταῖος κανονισμὸς τῆς ὀρθογραφίας μας, ἤτοι ἡ καθιέρωσις μιᾶς καὶ μόνης, γενικῶς παραδεδεγμένης καὶ χρησιμοποιουμένης ὀρθογραφίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Γενικὰ βοηθήματα: Gabelenz G.*, «Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden and bisherigen Ergebnisse» (Leipzig β ἔκδ. 1901, σ. 132 κ.ἑ.).— *Χατζιδάκις Γ.*, «Γενικὴ γλωσσική» (Ἀθῆναι A'/1915, σ. 35 κ.ἑ. καὶ B /1916, σ. 501 κ.ἑ.).— *De Saussure Fr.*, «Cours de linguistique générale» (Lausanne - Paris 1916, σ. 45 κ.ἑ.).— *Paul H.*, «Prinzipien der Sprachgeschichte» (β' ἔκδ. Halle 1920, σ. 373 κ.ἑ.).— *Vendryes J.*, «Le language» (Paris 1921, σ. 389 κ.ἑ.).— *Ἀναγνωστόπουλος Γ. Π.*, «Ὀρθογραφία» (ἐν «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ» τ. ΙΘ'/1932. σ. 50).

Μελέται περὶ μεταρρυθμίσεως τῆς ὀρθογραφίας: Βηλαρᾶς Ι., «Μηκρη ορμηνια για τα γράματα κε ορθογραφια της ρομεηκης γλοσας» (Ζάκυνθος 1827, β ἔκδ.) καὶ «Φηλολογηκες γραφες» (=«Προπυλαίων» τ. A /1900—1901, σ. 186 κ.ἑ.).— *Κούστας Τιμόθ.*, Πάντες ι Έλινες εγγράματι, τυτέστι πος, καθομιλυμένι ελινικὶ γλόσα δίνατε διὰ καταλίλυ διδασκαλίας κε απλοπιίσεος επυσιόδυς τυ ορθογραφικὺ αφτις μέρυς κε ζοιν πλίονα ιδικίν τε κε κινονικίν ν αποκτίσι κε εφκολομαθιτος να καταστι προς πάντας ομογενίς κε άλογενίς» (Ἀθῆναι 1879).— *Φαρδῦς Ν. Β.*, «Διατριβὴ περὶ ἀτόνου καὶ ἀπνευματίστου γραφῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Μασσαλία 1884) καὶ «Περι ατονου και απνευματιστου γραφης της νεωτερας ελληνικης γλωσσης μαρτυριαι και αποδειξεις» (Ἀθῆναι 1889).— *Σκυλίτσης Ἰσίδ.*, «Αἱ γραφικαὶ προτάσεις» (ἐν «Αἰῶνι» τῆς 6ης Νοεμβρ. 1886 ἀρ. 4816), «Καὶ ψιλὴν καὶ βαρεῖαν, ἄνευ ψιλῆς καὶ βαρείας» (ἐν «Ἑβδομάδι» τοῦ 1886, σ. 548) καὶ «Περὶ ἄρσεως ματαιοπονίας ἐν τῷ γράφειν, τυπογραφεῖν καὶ στοιχειοθετεῖν» (ἐν «Παρνασσῷ» τ. I /1886—1887, σ. 105 κ.ἑ.).— *Χατζιδάκις Γ.*, «Μετὰ βαρείας καὶ ψιλῆς ἢ ἄνευ αὐτῶν» (ἐν «Ἑβδομάδι» τοῦ 1886, σ. 22 κ.ἑ.), «Μετὰ ψιλῆς καὶ βαρείας, οὐχὶ δ' ἄνευ ψιλῆς καὶ βαρείας» (ἐν «Ἐφημερίδι» τοῦ 1887. ἀρ. 28—29), «Μεσαιωνικὰ καὶ νέα Ἑλληνικὰ (Ἀθῆναι 1905—1907, τ. 2, πολλαχοῦ) καὶ «Ἑλληνικὴ ὀρθογραφία (ἐν «Ἐλευθερουδάκη ἐγκυκλοπαιδικῷ λεξικῷ» τ. E /1929, σ. 477—478).— *Ψυχάρης Ἰ.*, «Ῥόδα καὶ μῆλα» (Ἀθῆναι B'/1903, σ. 363) καὶ «Τὸ ταξίδι μου» (γ' ἔκδ. Ἀθῆναι 1926, σ. 6).—*Vzeren V.*, «Zur Geschichte der griechischen Orthographie» (ἐν «Neue Jahrbücher für das Klassische Altertum und deutsche Literatur» Bd XXVII/1911, σ. 89 κ.ἑ.).— *Βλαστὸς Π.*, «Κριτικὰ ταξίδια» (Ἀθῆναι 1912, ἰδίως σελ. 209 κ.ἑ.).— *Σκιᾶς Α.*, «Περὶ τῆς προταθείσης ἁπλοποιήσεως τῆς γραφομένης ἑλληνικῆς γλώσσης» (ἐν «Ἐπιστημ. ἐπετηρίδι τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν» Θ'/1913, σελ. 300 κ.ἑ.) καὶ «Δευτερολογία ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἁπλοποιήσεως τῆς γραφομένης γλώσσης καὶ τῆς ὀρθογραφίας» (αὐτόθι τ. ΙΑ'/1915—1916, σ. 49 κ.ἑ.).— *Τριανταφυλλίδης Μ.* «Ἡ ὀρθογραφία μας» (Ἀθῆναι 1913=«Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ ὁμίλου» τ. Γ /1913, σ 28—194, μετὰ πλουσίας βιβλιογραφίας), «Ἡ νεοελληνικὴ ὀρθογραφία καὶ ὁ κ. Σκιᾶς» (ἐν «Δελτίῳ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ὁμίλου» τ. Z'/1917, σελ. 77 κ.ἑ., «Τὸ πρόβλημα τῆς ὀρθογραφίας μας» (Ἀθῆναι 1932), «Ἡ ὀρθογραφία μας» («Πρωΐα» 15 καὶ 17 Αὐγούστου 1933), «Ἡ ὀρθογραφία τῆς ἀκαδημίας» (ἐν «Νέᾳ Ἑστίᾳ» τ. Z'/1933, σ. 913—921, 1023—1035, 1092—1104, 1148—1158, 1216—1221, 1266—1271) καὶ «Ἡ Ἀκαδημία καὶ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα» (Ἀθῆναι 1933).— «Κανονισμὸς συντάξεως τοῦ νεοελληνικοῦ λεξικοῦ» (Ἀθῆναι 1916, «Παράρτημα τοῦ Δελτίου τοῦ Ὑπουργείου τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίας παιδείας»), «Κανονισμὸς συντάξεως τοῦ νεοελληνικοῦ λεξικοῦ» (Ἀθῆναι 1920) «Κανονισμὸς συντάξεως τοῦ ἱστορικοῦ λεξικοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1930, σ. 17 κ.ἑ.), καὶ «Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Κανονισμὸς τῆς νεοελληνικῆς ὀρθογραφίας» (ἐν «Νέᾳ Ἑστίᾳ». τ. Z /1933, σελ. 686—690).— *Φιλήντας Μ.*, «Ἡ ὀρθογραφία μας» (ἐν «Ἀνθρωπότητι» τ. A /1919—1920 ἀρ. 5).— *Φιλήντας Μ., Κοκκίνης Γ Π*, κ. ἄ. (ἐν «Δελτίῳ Ἐκπαιδευτικοῦ ὁμίλου» τ. H /1920, σ. 179—183). - *Φιλήντας Μ.*, «Ὀρθογραφικὰ» («Ἀναγέννηση» τ. B /1927, σελ. 68—74 καὶ 114—117).— *Κακριδῆς Ἰ.*, «Τὸ πρόβλημα τῆς ὀρθογραφίας μας» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» τοῦ 1927, σ. 193 κ.ἑ.).— *Γιανίδης Ἐλ.*, «Ἡ τονικὴ μεταρρύθμιση καὶ ἄλλα γραμματικὰ» (ἐν «Ἀναγέννηση» τ. A'/1927, σελ. 336—348. Πρβλ. καὶ τ. B', σ. 87—88, 274—276, 372—373), «Ἡ τονικὴ μεταρρύθμιση» (ἐν «Διδασκαλικῷ βήματι» τ. ΣΤ'/1930, 6—13 Ἀπριλίου, ἀρ. 271—272) καὶ «Γλωσσικὰ πάρεργα. Γλῶσσα καὶ ὀρθογραφία. Συζητήσεις τῆς ἐποχῆς» (Ἀθῆναι 1932).— *Τοπχάρας Κ.*, «Γραματικί τις νεοελινικίς γλόσας» (Ροστὸβ-Ντὸν 1928. Ἔνθα αἱ ἐν Ρωσίᾳ ἁπλοποιήσεις).— *Γληνὸς Δ.*, «Ὀρθογραφικὴ ἁπλοποίηση» (ἐν «Φωνῇ τοῦ βιβλίου» A'/1931, ἀρ. 8—10 καὶ B'/1932, ἀρ. 1—2, 4).— *Λορεντζᾶτος Π. Ν.*, «Ἡ ὀρθογραφία μας» (ἐν «Νέᾳ Ἑστίᾳ» τ. ΣΤ /1932, σελ. 791 κ.ἑ.).— *Καρθαῖος Κ.*, «Ἡ ἁπλοποίηση τῆς ὀρθογραφίας καὶ οἱ δυὸ ὁμιλίες τοῦ κ. Μ. Τριανταφυλλίδη» (ἐν «Κύκλῳ» A'/1932, σελ. 282 κ.ἑ.).— *Βουτιερίδης Ἠλ.*, «Ποῖος ὁ διακανονισμὸς τῆς νεοελληνικῆς ὀρθογραφίας ὑπὸ τῆς ἀκαδημίας» (Ἀθῆναι 1933).

Περὶ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου: Φιλήντας Μ, «Πρέπει νὰ γράφουμε μὲ λατινικὸ ἀλφάβητο» (ἐν «Πρωτοπορίᾳ» τ. A'/1929 ἀρ. 1).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Λατινικὴ γραφή. Ἀπάντηση στὸν κ. Δραγούμη» (αὐτόθι, ἀρ. 4).— *Roussel L.*, «Γράμματα» (αὐτόθι, ἀρ. 3).— *Ψυχάρης Ἰ.*, «Λατινικὸ ἀρφάβητο ἢ ἑλληνικό;» (αὐτόθι, ἀρ. 4).— *Δραγούμης Φ.*, «Νέα μορφὴ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος. Τὸ λατινικὸν ἀλφάβητον» («Πρωΐα» 10 Φεβρουαρίου 1929).— *Δημάρατος Ἰ. Φ.*, Διατί εἶναι ἀδύνατος ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ἀλφαβήτου» (ἐν «Περιοδικῷ τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας» τ. Z' ἀρ. 170, 17 Φεβρ. 1929).—*Ροδᾶς Μιχ.*, «Τὰ λατινικὰ» («Ἐλεύθερον Βῆμα» 5 Μαρτίου 1929).— *Πικρὸς Π.*, «Ἡ θέση μας γιὰ τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο» («Νέα Ἐπιθεώρηση» Μαρτίου 1929, ἀρ. 3).—*Πετρινὸς Π.*, «Ὀρθογραφικὲς κατευθύνσεις καὶ λατινικὴ γραφή» (ἐν «Πολιτικοῖς Φύλλοις» 1931, ἀρ. 5).—*Γιοφύλλης Φ.*, «Ἡ ἁπλοποίηση τῆς γραφῆς μὲ τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο»(ἐν «Πρωτοπορίᾳ» τ. B', ἀρ. 3, Μάρτ. 1930). —*Φιλήντας Μ.*, «Τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη» (αὐτ.).—*Γληνὸς Δ.*, «Ἡ θεραπεία τῆς ἀγραμματωσύνης» (αὐτ.).—*Νάσης Ἀρ.*, «Τί πρέπει νὰ συζητηθῇ» (αὐτ.).— *Roussel L.*, «Γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου» (αὐτ.).— *Βάλσας Μ.* [Βαλσαμίδης], «Ζήτημα ἀλφαβήτων»

Digitized by Google

(αὐτ.).— *Σιδέρης Γιάν.*, «Ἡ σημασία τοῦ ἀγώνα γιὰ τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο» (αὐτ.).

Ὀρθογραφικοὶ ὁδηγοὶ καὶ λεξικά: Ζηκίδης Γ., «Ὀρθογραφικὸν λεξικὸν καὶ χρηστικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τῆς τε ἀρχαίας καὶ νέας» (Ἀθῆναι 89, β ἔκδ. 1913).— *Ἀποστολίδης Δ.*, «Ὀρθογραφικὸν ἐγκόλπιον» (Ἀθῆναι 1912).— *Σαλίβερος Μ.*, «Πρόχειρον ὀρθογραφικὸν λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1913) — *Καρακατσάνης Ἰ. Ζ.*, «Σύστημα ὀρθογραφίας, ἤτοι ἐφαρμογὴ τῶν κυριωτέρων κανόνων τῆς ὀρθογραφίας ἐπὶ φράσεων τῆς ἀρχαίας καὶ καθομιλουμένης γλώσσης» (Ἀθῆναι ιστ΄ ἔκδ. 1913, κβ΄ ἔκδ. 1931) — *Ἀμπατζόγλου Ν. Θ.*, «Τὸ ὀρθογραφικό μας πρόβλημα καὶ πῶς θ' ἀποχτηθῇ ἡ ὀρθογραφικὴ δεξιότητα» (Ἀθῆναι 1927).— «Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (ἔκδ. ἐφημερίδος «Πρωΐας». Ἀθῆναι 1933 κ.ἑ. Βλ. τὰ ἐν Μέρει Α΄, σ. 8—15).

Γ. Π. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΝΕΩΤΕΡΑ ΕΛΛΑΔΙ ΓΛΩΣΣΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ. Αἱ γλωσσικαὶ μελέται ἀρχίζουν εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα κυρίως ἀπὸ τοῦ *Ἀδαμ. Κοραῆ* (1747—1833). Ὁ σοφώτατος οὗτος ἀνὴρ καὶ εἰς τὰς ἐκδόσεις ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων ἐγκατέσπειρε πολλὰς καὶ ἀξιολόγους παρατηρήσεις περὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ εἰς τὰ περιώνυμα Προλεγόμενα καὶ τοὺς Αὐτοσχεδίους στοχασμούς του περιέλαβε πολὺ περισσοτέρας, εἰς δὲ τὰ Ἄτακτα αὐτοῦ ἀπεθησαύρισε καὶ ἡρμήνευσε πλείστας λέξεις τῆς νέας ἑλληνικῆς καὶ πλὴν τούτων συνέγραψε γραμματικὴν τῆς νέας ἑλληνικῆς ἐκδοθεῖσαν μετὰ τὸν θάνατόν του καὶ συνέστησε θερμῶς τὴν παρασκευὴν καὶ ἔκδοσιν τοῦ μεγάλου λεξικοῦ τῆς νέας ἑλληνικῆς, διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ὁποίου ἔδωκε καὶ τὰς προσηκούσας συμβουλὰς καὶ ὁδηγίας (ἐν τοῖς Προλεγομένοις εἰς τοὺς Βίους τοῦ Πλουτάρχου καὶ ταῖς ἐπιστολαῖς του), οὕτω δὲ ἀνεδείχθη πατὴρ τῶν περὶ τὴν νέαν ἑλληνικὴν μελετῶν.

Εἶναι λυπηρὸν ὅτι τὸ παράδειγμα τοῦ ἀοιδίμου ἀνδρὸς δὲν εὗρεν εἰς τοὺς ἀμέσως μετ' αὐτὸν χρόνους ἀνταξίους μιμητάς. Οἱ ἀμέσως μετὰ τὸν Κοραῆν λόγιοι Ἕλληνες, ὑπολαμβάνοντες ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα μετὰ τὸν Δημοσθένην ἀπώλεσε τὸ δόκιμον αὐτῆς, ἀνεμείχθη μετὰ βαρβαρικῶν στοιχείων, ἀπέβη βάρβαρος καὶ ἀναξία προσοχῆς καὶ μελέτης (συμφώνως ἄλλως τε πρὸς τὴν τότε ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ κρατοῦσαν θεωρίαν περὶ τοῦ δοκίμου μὲν τῆς ἀττικῆς, ἀδοκίμου δὲ καὶ βαρβάρου τῆς μεταγενεστέρας καὶ μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς, ἐνῷ πράγματι οὐχὶ ἡ γλῶσσα αὐτή, ἀλλὰ τὰ εἰς αὐτὴν γεγραμμένα ἦσαν ἀδόκιμα), δὲν ἠξίωσαν τῆς προσηκούσης προσοχῆς τὴν μεσαιωνικὴν καὶ νεωτέραν ἑλληνικήν. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ὁ *Δημ. Μαυροφρύδης* (1828—1866), ὁ ὁποῖος ἐπεχείρησε νὰ συνάψῃ εἰς ἓν ὅλον τὴν ἑλληνικὴν—τήν τε ἀρχαίαν, μεσαιωνικὴν καὶ νεωτέραν—καὶ πρὸς τοῦτο συνέγραψε τὸ «Δοκίμιον ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης», τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη μετὰ τὸν θάνατόν του (ἐν Σμύρνῃ, 1871). Ἀλλ' ἐπειδή, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀνέμειξε πολλὰς περιττὰς θεωρίας περὶ τῆς κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους δημιουργίας τῆς κλίσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἐπ' αὐτοῦ γλωσσολογικὴ μέθοδος ἦτο ἀκόμη ἀτελὴς (οὔτε ἡ ψυχολογία οὔτε ἡ φυσιολογία εἶχον ἀκόμη ἐφαρμοσθῆ καταλλήλως εἰς τὴν γλωσσικὴν ἐπιστήμην, οὔτε περὶ φωνητικῶν νόμων ἐγίνετο τότε λόγος), πλὴν τούτου δ' οὔτε αἱ κατάλληλοι κριτικαὶ ἐκδόσεις μεσαιωνικῶν καὶ νεωτέρων κειμένων εἶχον γίνει τότε, οὔτε ὁ Μαυροφρύδης ἔζησεν ἀρκούντως, ὥστε νὰ ἐπεξεργασθῇ περισσότερον καὶ ἐκδώσῃ ὁ ἴδιος τὸ ἔργον του, δι' ὅλα ταῦτα τὸ ῥηθὲν ἔργον του παρουσίαζε πολλὰς ἀτελείας οὐδὲ συνετέλεσεν ὅσον ἔπρεπεν εἰς σύστασιν τῶν γλωσσικῶν παρ' ἡμῖν μελετῶν καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν ἀληθοῦς καὶ ἀκριβοῦς ἐπιστημονικῆς μεθόδου ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῶν φαινομένων αὐτῆς. Βεβαίως δὲν ἔλειψαν ἐντελῶς οἱ λόγιοι (ἡμέτεροι καὶ ἀλλογενεῖς) οἱ ἐπιδεικνύοντες κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους πρὸς τὴν νέαν ἑλληνικὴν ἐνδιαφέρον καὶ ἀσχολούμενοι περὶ αὐτήν. Καὶ εἰς τὴν «Πανδώραν» καὶ εἰς τὴν «Ἐφημερίδα τῶν φιλομαθῶν» καὶ εἰς τὸν «Φιλίστορα» καὶ εἰς τὰ «Ἀνάλεκτα τοῦ Παρνασσοῦ» καὶ εἰς τὸ «Περιοδικὸν τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως» ἐδημοσιεύθησαν ἀξιόλογα (παρὰ τὰς ἀναποφεύκτους διὰ τὴν ἐποχήν των ἀτελείας καὶ ἐλλείψεις) γλωσσάρια καὶ αὐτοτελῆ ἔργα ἀναφερόμενα εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν ἐξεδόθησαν, ὡς λ. χ. τὰ «Κυπριακὰ» τοῦ μακαρίτου *Ἀθ. Σακελλαρίου*, τὰ γλωσσάρια τῆς Θήρας ὑπὸ τοῦ *Πεταλᾶ*, τῆς Τσακωνιᾶς ὑπὸ τοῦ ἱερέως *Οἰκονόμου* καὶ τοῦ *Μιχαὴλ Δέφνερ*, τῆς Χίου ὑπὸ τοῦ *Ἀλ. Πασπάτη*, τῆς Ἠπείρου ὑπὸ τοῦ *Π. Ἀραβαντινοῦ* καὶ ἄλλα. Καὶ νεοελληνικὰ λεξικὰ συνετάχθησαν καὶ ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου *Σκαρλάτου Βυζαντίου* (α΄ ἔκδ. 1835) καὶ τοῦ E. Legrand, κείμενα δὲ χρήσιμα εἰς τὰς νεοελληνικὰς μελέτας ἐδημοσίευσαν ὁ *Κ. Σάθας*, ὁ Legrand καὶ ἄλλοι, γραμματικὴν νεοελληνικὴν ὁ Mullach καὶ ἄλλοι. Ἀλλ' ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἔλειπεν ἀκόμη παρ' ἡμῖν καὶ ἄνευ τοῦ ὁποίου ἦτο ἀδύνατος ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς, ἦτο ἡ γλωσσολογία. Ὄχι μόνον τὸ πρᾶγμα, ἤτοι ἡ ἐπιστήμη αὕτη, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομά της ἦτο σχεδὸν ἄγνωστον παρ' ἡμῖν. Τὸ ὄνομα «γλωσσολόγος» ἀνέγνωσα διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὸ «Ὁμηρικὸν Λεξικὸν» τοῦ Ι. Πανταζίδου (1873), τὸ δὲ ὄνομα «γλωσσολογία» εἰς τὸ ῥηθὲν «Δοκίμιον ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» τοῦ Δ. Μαυροφρύδου. Ἀλλ' οὔτε ἡ διὰ τοῦ ὀνόματος τούτου δηλουμένη ἐπιστήμη οὔτε ἡ μέθοδος αὐτῆς ἦσαν ἀκόμη γνωσταὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, ὅτε, κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1877, προεκηρύχθη διαγωνισμὸς πρὸς σπουδὴν τῆς γλωσσολογίας. Εἰς τοῦτον ἐπέτυχεν ὁ γράφων τὰς γραμμὰς ταύτας κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους καὶ ἐστάλη εἰς Γερμανίαν, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε γεννηθῆ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος ἡ ῥηθεῖσα ἐπιστήμη καὶ λάβει ἐν βραχεῖ σχετικῶς χρόνῳ τεραστίαν πρόοδον καὶ ἀνάπτυξιν. Ἐν Λειψίᾳ ἐφοίτησεν ἐπὶ τρία ἑξάμηνα παρὰ τῷ ἐπιφανεῖ Γεωργίῳ Κουρτίῳ, ὅστις διὰ τοῦ κύρους, τοῦ ὁποίου ἀπέλαυεν ἐν Γερμανίᾳ, καὶ διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τῆς φιλολογίας πρὸς τὴν γλωσσολογίαν συνετέλεσε τὰ μάλιστα εἰς τὴν συνδιαλλαγὴν καὶ συνεργασίαν τῶν δύο τούτων, τοσοῦτον ἄλλως τε συγγενῶν ἐπιστημῶν, παρὰ τῷ ἐγκρίτῳ ἰνδολόγῳ Windisch, καὶ τῷ ὑφηγητῇ τότε τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας, κατόπιν δὲ ἐπιφανεστάτῳ γλωσσολόγῳ Καρόλῳ Brugmann. Ἐν Ἰένῃ ἐφοίτησεν ἐπὶ τρία ὡσαύτως ἑξάμηνα παρὰ τῷ ἰνδολόγῳ Kappeller, τῷ γνωστῷ ἑλληνιστῇ Moritz Schmidt (τῷ ἐκδότῃ τοῦ Ἡσυχίου), τῷ ἐξόχῳ φωνολόγῳ καὶ γερμανιστῇ Ed. Sievers, ἰδίως δὲ παρὰ τῷ διαπρεπεστάτῳ καθηγητῇ τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας καὶ ἱδρυτῇ τῆς συγκριτικῆς συντάξεως B. Delbrück. Καὶ τέλος ἐν Βερολίνῳ ἠκροάσθη ἐπὶ ἓν ἔτος τὸν ἐκ τῶν κορυφαίων Γερμανῶν γλωσσολόγων J. Schmidt. Εἰς ὅλους τούτους τοὺς ἐκπρεπεστάτους διδασκάλους μου ὀφείλω πλεῖστα, ἀλλ' ἐκεῖνος, ὅστις ἤσκησεν ἐπ' ἐμοῦ τὴν μεγαλυτέραν ἐπίδρασιν καὶ διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς του προσωπικότητος καὶ διὰ τῆς ἀπαραμίλλου διδακτικῆς του ἱκανότητος καὶ διὰ τοῦ ἀξιαγάστου ἤθους του, ἐκεῖνος ὅστις μὲ ἐποδηγέτησεν εἰς τὴν ὀρθὴν μέθοδον καὶ διήνοιξεν ἐν ἐμοὶ εὐρεῖς ὁρίζοντας, ἐκεῖνος ὅστις διὰ τούτων, ἔτι δὲ καὶ διὰ τῆς πρὸς ἐμὲ οἰκειότητος καὶ ἰδιαιτέρας φιλίας, ἀνῆψεν ἐν τῇ ψυχῇ μου τὸ ἱερὸν πῦρ τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῆς γλώσσης, ὑπῆρξεν ὁ προσφιλέστατός μοι B. Delbrück. Οὗτος καὶ κατὰ τὰς παραδόσεις του καὶ κατ' ἰδίαν εἰς τὸν φιλόξενον οἶκόν του καὶ εἰς τοὺς περιπάτους μας μοὶ ἀπεκάλυψε, ποία τις εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς γλώσσης, ποῖον τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς, ποία ἡ ὀρθὴ καὶ ἀκριβὴς μέθοδός της, ἀλλὰ πρὸ παντὸς διὰ τοῦ ζωντανοῦ παραδείγματός του μοὶ ἐνέπνευσε τὸν εἰλικρινῆ πρὸς τὴν γλωσσολογίαν ἔρωτα καὶ μοὶ κατέστησε τὴν ἔρευναν τῶν γλωσσικῶν φαινομένων τὸ κύριον καὶ ἥδιστον καὶ δὴ καὶ μόνον ἐνασχόλημα τοῦ βίου μου.

Ἐφωδιασμένος διὰ τῶν πολυτίμων διδαγμάτων τῶν ἀειμνήστων τούτων διδασκάλων μου— διδαγμάτων, δι' ὧν συνεπλήρωσα ὅσα εἶχον διδαχθῆ ἐν τῷ ἡμετέρῳ πανεπιστημίῳ παρὰ τοῦ Σ. Φιντικλέους, Στ. Κουμανούδη, Κ. Παπαρρηγοπούλου καὶ ἰδίως τοῦ ἀοιδίμου Κ. Κόντου—ἐπανῆλθον εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὸ 1881. Πόθος μου διακαὴς ἦτο νὰ καταστήσω γνωστὴν καὶ ἀγαπητὴν εἰς τὴν προσφιλῆ πατρίδα μου τὴν νέαν ἀκόμη, ἀλλ' εὐρυτάτην καὶ γονιμωτάτην ἐπιστήμην, ἣν δαπάναις τοῦ κράτους εἶχον σπουδάσει ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ. Ἐπόθουν νὰ καταστήσω γνωστὰ εἰς τοὺς ὁμογενεῖς μου τὰ σπουδαιότατα καὶ πολυτιμότατα πορίσματά της, νὰ στρέψω πρὸς αὐτὰ τὴν προσοχὴν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον των, ἐλέγχων ἅμα καὶ ἐκριζώνων πλάνας ἐπιβλαβεῖς ἐπικρατούσας εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῆς ἑλληνικῆς (ὅπως λ. χ. τὴν περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς νέας ἑλληνικῆς ὡς αἰολοδωρικῆς γνώμην, τὰς περὶ τῆς ἡμετέρας προφορᾶς ἐσφαλμένας δοξασίας, τὴν περὶ τὰς πλημμελεῖς καὶ εὐκόλους ἐτυμολογίας κλίσιν, ἥτις ἀτυχῶς δὲν ἐξερριζώθη ἀκόμη καθ' ὁλοκληρίαν κλπ.), οὕτω δὲ νὰ διανοίξω τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν ὀρθὴν καὶ ἀκριβῆ μέθοδον καὶ δι' αὐτῆς πρὸς τὴν μελέτην τῶν παρημελημένων ἕως τότε περιόδων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἤτοι τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεωτέρας. Τοῦτο ἐπεδίωξα καὶ διδάσκων ἀπὸ τῆς ἕδρας (ἀπὸ μὲν τοῦ 1882 ὡς ἔκτακτος, ἀπὸ δὲ τοῦ 1890 ὡς τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου) καὶ δημοσιεύων ποικίλας γλωσσικὰς πραγματείας εἰς ἡμέτερα καὶ ξένα ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ (τὸ «Ἀθήναιον», τὸν «Παρνασσόν», τὴν «Ἀθηνᾶν», τὴν «Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα» τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης, τὸ «Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον», τὰ «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» κ. ἄ., τὰς «Indogermanische Forschungen», τὴν «Kuhn's Zeitschrift», τὰ «Bezzenberger's Beiträge», τὴν «Byzant. Zeitschrift», τὴν «Glotta» κ.ἄ.), καὶ αὐτοτελῆ ἔργα: τὴν «Einleitung in die neugriechische Grammatik» (Leipzig 1892), τὰ «Ἀναγνώσματα περὶ τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς συγκριτικῆς γλωσσικῆς» (κατὰ διασκευὴν τοῦ εἰς τὴν γερμανικὴν μεταφρασθέντος ἔργου τοῦ Ἀμερικανοῦ *Whitney*, ἐν Ἀθήναις 1898), τὰς «Γλωσσολογικὰς μελέτας» (Α΄ Ἀθῆναι 1901), τὰ «Ἀκαδημεικὰ Ἀναγνώσματα» (τ. Α΄—Β΄ ἔκδ. 1η, ἐν Ἀθήναις 1902—1904, ἔκδ. 2α 1924—1930), τὰ «Μεσαιωνικὰ καὶ νέα ἑλληνικά» (Α΄—Β΄ Ἀθῆναι 1905—1907), τὴν «Γενικὴν Γλωσσικὴν» (τόμ. Α΄—Β΄ Ἀθῆναι 1915—1916), τὴν «Σύντομον ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (κατ' ἔκδοσιν τοῦ «Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων») καὶ τὰς «Γλωσσολογικὰς ἐρεύνας» (Α΄ Ἀθῆναι 1934). Πρὸς διάδοσιν παρ' ἡμῖν ὀρθῶν γλωσσολογικῶν διδαγμάτων καὶ ὑγιοῦς μεθόδου ἐχρειάσθησαν, ὡς εἶναι φυσικόν, προσπάθειαι μακραί, καὶ δὴ καὶ ἀγῶνες πολλοί. Εὐτυχῶς οὗτοι δὲν ἔμειναν ἄγονοι καὶ ἄκαρποι, ὡς—νομίζω—δηλοῦν αἱ πολλαὶ καὶ ποικίλαι ἐργασίαι προσφιλῶν μαθητῶν μου: τοῦ Σ. Μενάρδου εἰς τὴν κυπριακὴν διάλεκτον, τοῦ Στ. Ψάλτου εἰς τὴν τῶν Σαράντα Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολικῆς Θρᾴκης, τοῦ Εὐθ. Μπουντώνα εἰς τὴν τοῦ Βελβεντοῦ τῆς Δ. Μακεδονίας, τοῦ Ἀχ. Τζαρτζάνου εἰς τὴν θεσσαλικήν, τοῦ Β. Φάβη εἰς τὴν τῆς Σκύρου καὶ τὴν τῆς Εὐβοίας (Αὐλωναρίου καὶ Κονιστρῶν παρὰ τὴν Κύμην), τοῦ Φ. Κουκουλὲ εἰς τὴν τοῦ δήμου Οἰνοῦντος Λακωνικῆς), τοῦ Ἀνθ. Παπαδοπούλου εἰς τὰ βόρεια ἰδιώματα, τοῦ Χρ. Παντελίδου εἰς τὴν τῆς Κύπρου καὶ Δωδεκανήσου, τοῦ Γ. Ἀναγνωστοπούλου εἰς τὴν ἠπειρωτικήν, τὴν κρητικὴν καὶ τσακωνικήν, καὶ ἄλλων. Πλὴν τῶν διαλεκτικῶν τούτων ἐργασιῶν ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ μαθητῶν μου καὶ ποικίλαι ἄλλαι ἐργασίαι, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν φωνητικήν, τὴν μορφολογίαν, τὴν σύνταξιν τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νέας ἑλληνικῆς, ὡς λ. χ. ἡ «Γραμματικὴ τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων» τοῦ Στ. Ψάλτη (γερμανιστί), τὸ ἀξιόλογον νεοελληνικὸν συντακτικὸν τοῦ Ἀχ. Τζαρτζάνου, ἡ ὑποδειγματικὴ «Περὶ τοῦ ἄρθρου» πραγματεία τοῦ Γ. Ἀναγνωστοπούλου (ἐν «Ἀθηνᾶς» τόμ. 34ῳ, σελ. 166 κ.ἑξ.) καὶ ἄλλαι. Πλουσιώτατον καὶ πολύτιμον γλωσσικὸν ὑλικὸν συνελέγη διὰ τῶν ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις «Γλωσσικῆς Ἑταιρείας» (πρώην «Συλλόγου Κοραῆ») προκηρυσσομένων γλωσσικῶν διαγωνισμῶν, ἔτι δὲ διὰ τῆς δημοσιεύσεως τῆς «Λαογραφίας», ὀργάνου τῆς ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Ν. Πολίτου ἱδρυθείσης «Λαογραφικῆς Ἑταιρείας». Τὸ ἐπιστέγασμα τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων τούτων ἐργασιῶν ἀποτελεῖ τὸ μέγα «Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Α΄ Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῶς ὁμιλουμένης καὶ τῶν ἰδιωμάτων», τὸ ὁποῖον παρασκευάζεται ἀπὸ εἰκοσαετίας καὶ τοῦ ὁποίου ἐξεδόθη πρὸ μικροῦ ὁ 1ος τόμος (Α—Αμω).

Διὰ τῶν μνημονευθεισῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν ἐμελετήθησαν πλεῖστα φαινόμενα (φωνητικά, μορφολογικά, συντακτικά, σημασιολογικά, ἐτυμολογικὰ κλπ.), τῆς μεσαιωνικῆς ἰδίως καὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς, καὶ ὑπήχθησαν ὑπὸ νόμους (κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκριβεῖς), οὕτω δ' ἐτέθησαν ἀσφαλεῖς αἱ βάσεις τῆς ἱστορικῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεοελληνικῆς γραμματικῆς καὶ διαλεκτολογίας. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐλπίζω καὶ εὔχομαι νὰ συνεχισθῇ συντόνως, οὕτω δὲ νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ τὰ ὅλως ἢ ἐν μέρει ἀνεξέταστα ἀκόμη τῶν νεοελληνικῶν ἰδιωμάτων, τὰ ἀνερεύνητα ἔτι ἐκ τῶν φαινομένων καὶ στοιχείων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἰδίως τῆς νεοελληνικῆς συντάξεως, νὰ ἀποθησαυρισθῇ καὶ τὸ ὑπολειπόμενον λεξιλογικὸν ὑλικὸν τῆς νεοελληνικῆς ὁμιλουμένης, νὰ παρασκευασθῇ δὲ ἐκτὸς τοῦ λεξικοῦ τῶν ἐπιστημονικῶν ὅρων καὶ τῶν ὑπὸ τῶν λογίων καὶ λογοτεχνῶν πλασθεισῶν λέξεων καὶ ὁ μέγας Γλωσσικὸς Ἄτλας τῆς Ἑλλάδος, ὅστις ἀποτελεῖ ἓν ἐκ τῶν κυριωτάτων καὶ τῶν μᾶλλον ἐπειγόντων ἔργων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *D. Hesseling*, Uit geschiedenis der studie van het Nieuwgrieks, Haarlem 1933.—*Γ. Π. Ἀναγνωστοπούλου*, Σύντομος ἱστορία τῶν γλωσσικῶν μελετῶν (=Ἀθηνᾶς ΛΘ, σελ. 73 κ. ἑξ.).—*Γ. Χατζιδάκι*, Περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι γλωσσικῶν μελετῶν καὶ τοῦ λεξικοῦ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης (=Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Β (1927), σελ. 531 κ. ἑξ.).

Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΓΛΩΣΣΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ. Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπως ἐξ ἀρχῆς ἐνεφανίσθη, συνίσταται εἰς τοῦτο: ποῖον γλωσσικὸν τύπον ἔπρεπε νὰ μεταχειριζώμεθα εἰς τὸν γραπτὸν λόγον μας: τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἢ καμμίαν διάλεκτον τῆς νεωτέρας λαλουμένης ἢ μεῖγμά τι ἐξ ἀρχαίας καὶ νεωτέρας, καὶ ποῖον ἔπρεπε νὰ εἶναι τὸ μεῖγμα τοῦτο κατὰ τὸ τυπικόν, τὸ συντακτικὸν καὶ τὸ λεξιλογικόν; Τοιοῦτον δὲ παρουσιαζόμενον τὸ ζήτημα τοῦτο εἶναι μάλιστα μὲν ἱστορικὸν καὶ κοινωνικόν, ἐλάχιστα δὲ φιλολογικὸν καὶ γλωσσικόν. Ἱστορικὸν μέν, διότι, ἂν ἡμεῖς εἰς τὸν γραπτὸν λόγον μας μεταχειριζώμεθα σήμερον ταύτην τὴν φάσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ὄχι ἄλλην, φυσικὰ ὑπάρχουν λόγοι ἱστορικοί, ἐκ τοῦ παρελθόντος πηγάζοντες, οἱ ὁποῖοι μᾶς ἐπιβάλλουν τὴν χρῆσιν τῆς φάσεως ταύτης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Κοινωνικὸν δὲ εἶναι τὸ γλωσσικόν μας ζήτημα, διότι, ἀφοῦ ἡ γλῶσσα εἶναι δημιούργημα τῶν εἰς τὴν κοινωνίαν ζώντων ἀνθρώπων καὶ χρησιμοποιεῖται πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν διαφόρων ἀναγκῶν τῆς κοινωνίας, ἑπόμενον εἶναι, ὅτι ὅλοι οἱ ἀποτελοῦντες τὴν κοινωνίαν ἄνθρωποι ἐνδιαφέρονται πῶς καλύτερον καὶ εὐκολώτερον θὰ ἐξυπηρετῶνται αἱ ἀνάγκαι αὐτῶν διὰ τῆς γλώσσης.

Digitized by Google

Α'. *Ἡ διγλωσσία ἐν Ἑλλάδι.* Ἀφοῦ ἡ γλῶσσα εἶναι θεσμὸς κοινωνικὸς καὶ πάντες οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ ὅσῃ ἡμέραι μεταβάλλονται, ἀναπτύσσονται, βελτιοῦνται καὶ τελειοποιοῦνται, ἕπεται ὅτι καὶ ἡ γλῶσσα ἐπιδέχεται μεταβολήν, ἀνάπτυξιν, βελτίωσιν καὶ τελειοποίησιν. Εἰς τὴν τοιαύτην πρόοδον τῆς γλώσσης συντελοῦν μὲν ὅλοι οἱ ὁμόγλωσσοι, τῶν ὁποίων κοινὸν κτῆμα εἶναι ἡ γλῶσσα, μάλιστα δὲ καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐκεῖνοι ἐκ τῶν ὁμογλώσσων, ὅσοι μετὰ περισσοτέρας φροντίδος καὶ προσοχῆς κάμνουσι χρῆσιν τῆς γλώσσης, ἤτοι οἱ ἐπιστήμονες, οἱ λογοτέχναι, οἱ ἐφημεριδογράφοι, οἱ ἱεροκήρυκες, οἱ ῥήτορες καὶ γενικῶς οἱ λόγιοι. Ἐντεῦθεν πηγάζει ἡ παρὰ πεπολιτισμένοις λαοῖς παρατηρουμένη διγλωσσία, ἤτοι ἡ διαφορὰ τῆς γλώσσης τῶν ἀπαιδεύτων καὶ τῶν πεπαιδευμένων ὁμογλώσσων. Οἱ ἀπαίδευτοι ἀμελῶς κάμνουν χρῆσιν τῆς γλώσσης ἢ τῆς διαλέκτου ἢ τοῦ ἰδιώματος αὐτῶν· οἱ μορφωμένοι μετ' ἐπιμελείας μεταχειρίζονται αὐτήν. Καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ὑπῆρχε διγλωσσία καὶ οὐδεὶς ἠπόρησε μαθὼν ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφῶντος δὲν ἦτο ἡ αὐτὴ μὲ τὴν γλῶσσαν τῶν ἁλιέων τοῦ Πειραιῶς καὶ τῶν ἀνθρακοποιῶν Ἀχαρνέων. Ὁ ἀναγινώσκων τὰς κωμῳδίας τοῦ Ἀριστοφάνους ἀμέσως πείθεται περὶ τῆς διαφορᾶς, ἥτις ὑπῆρχε μεταξὺ τοῦ λόγου τῶν εὐπαιδεύτων Ἀθηναίων καὶ τῶν χωρικῶν τῆς Ἀττικῆς.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅμως ἐκτὸς τῆς γενικῆς ταύτης διγλωσσίας, ἀνεπτύχθη καὶ ἄλλη τις διγλωσσία διὰ τοὺς ἑξῆς ἱστορικοὺς λόγους. Μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου οἱ Ἕλληνες, ἂν καὶ ἦσαν διῃρημένοι εἰς φυλὰς καὶ ἑκάστη φυλὴ ἐλάλει τὴν ἰδίαν ἑαυτῆς διάλεκτον, ὅμως ὅλοι οἱ Ἕλληνες εὐκόλως ἐπεκοινώνουν προφορικῶς καὶ γραπτῶς πρὸς ἀλλήλους καὶ τὰς διαλέκτους αὐτῶν ἐχρησιμοποίουν ὅλοι ἀδιακρίτως φυλῆς καὶ γλώσσης. Ὁ Ὅμηρος, εἰς κεκραμένην ἐξ ἰωνικῶν καὶ αἰολικῶν στοιχείων ποιήσας τὰ ἔπη του, εὐχαρίστως ἀνεγινώσκετο καὶ ὑπὸ τῶν Ἀττικῶν καὶ τῶν Δωριέων, ὁ Δωριεὺς Ἡρόδοτος καὶ ὁ Δωριεὺς Ἱπποκράτης οὐχὶ εἰς δωρικήν, ἀλλ' εἰς ἰωνικὴν διάλεκτον ἔγραψαν τὰ ἔργα των, οἱ Ἀθηναῖοι δραματικοὶ κατὰ κόρον ἔκαμνον χρῆσιν δωρικῶν τύπων εἰς τὰ χορικὰ τῶν δραμάτων των καὶ οἱ Μύριοι τοῦ Ξενοφῶντος, ἐξ ὅλης τῆς Ἑλλάδος στρατολογηθέντες, δὲν εἶχον ἀνάγκην διερμηνέως συνεννοούμενοι μετ' ἀλλήλων εὐχερῶς. Ἀλλ' ὅταν, μετὰ τὰς νίκας ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν, θαλασσοκρατήσασα καὶ τῆς μεγάλης καὶ πλουσίας Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας ἡγουμένη ἀπέβη τὸ σπουδαιότερον κέντρον πανελληνίου ἐπικοινωνίας καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, φρονηματισθέντες ἐκ τῶν ἐθνικῶν ἀγώνων, κατὰ τοὺς ὁποίους αὐτοὶ ἐπρωταγωνίστησαν, ἐπεδόθησαν μετ' ἀπαραμίλλου ζήλου εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν γραμμάτων καὶ καλῶν τεχνῶν, τότε ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἐγένετο τῷ ὄντι «πρυτανεῖον σοφίας», εἰς τὸ ὁποῖον συνέρρεον ἐξ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν οἱ ἀνωτέραν παιδείαν καὶ μόρφωσιν ἐπιζητοῦντες νέοι. Ἐπειδὴ δ' οἱ Ἀθηναῖοι περισσότερον ἀπὸ ὅλους τοὺ ἄλλους Ἕλληνας ἐκαλλιέργησαν τὸ δρᾶμα, τὴν φιλοσοφίαν, τὴν ἱστοριογραφίαν καὶ τὴν ῥητορείαν, ἤτοι τὰ εἴδη ἐκεῖνα τοῦ λόγου, μὲ τὰ ὁποῖα κατ' ἐξοχὴν προάγεται ὁ πολιτισμός, τὰ ἔργα τῶν μεγάλων δραματικῶν, φιλοσόφων, ἱστορικῶν καὶ ῥητόρων Ἀθηναίων διεδίδοντο εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ μαζὶ μὲ αὐτοὺς καὶ ἡ γλῶσσα αὐτῶν, ἡ ἀττική, ἡ ὁποία, ἀφοῦ οὕτως εἰσεχώρησεν εἰς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἤρχισε νὰ περιορίζῃ πολὺ τὰς λοιπὰς ἑλληνικὰς διαλέκτους.

Ἀφοῦ δὲ κατόπιν ἡνωμένοι οἱ Ἕλληνες ὑπὸ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον ἐπέρασαν εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον καὶ ἱδρύθησαν ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου νέα κέντρα ἀκμαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς πολλὰς πόλεις τῶν χωρῶν τούτων, ἡ ἀττικὴ διάλεκτος, τὴν ὁποίαν οἱ βασιλεῖς τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτῶν ἀναμείξεως εἰς τὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ κατόπιν ἐν Ἀσίᾳ καὶ Αἰγύπτῳ διάδοχοι πάντες μετεχειρίζοντο, ἔγινεν ἐθνικὴ γλῶσσα καὶ τὴν γλῶσσαν ταύτην μετεχειρίζοντο καὶ εἰς τὴν διοίκησιν καὶ εἰς τὸν στρατὸν καὶ εἰς κάθε ἄλλην ἐπίσημον σχέσιν. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξον ὅτι τότε πολλοὶ συγγραφεῖς, οὐχὶ ἐκ τῆς Ἀττικῆς ὁρμώμενοι, τῆς ἀττικῆς διαλέκτου ἔκαμον χρῆσιν ὡς τῆς κατ' ἐξοχὴν ἑλληνικῆς γλώσσης.

Ὅτε, μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον, τὰ ὑπὸ τῶν διαδόχων ἱδρυθέντα πλούσια καὶ ἐκτεταμένα κράτη εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ Αἴγυπτον κατεστάθησαν ἕδραι ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ αἱ ἐπιστῆμαι ἐκαλλιεργοῦντο εἰς τὴν Πέργαμον, τὴν Ἀντιόχειαν καὶ Ἀλεξάνδρειαν πολὺ περισσότερον παρὰ εἰς τὴν μητρόπολιν, οἱ κάτοικοι δὲ τῶν κρατῶν τούτων, ἀνεξαρτήτως φυλῆς καὶ θρησκεύματος, τὴν ἀττικὴν διάλεκτον μετεχειρίζοντο, ἡ ἀττικὴ ἔγινεν ἡ κοινὴ τῆς ὅλης πεπολιτισμένης τότε ἀνθρωπότητος γλῶσσα. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ οἱ ἁπανταχοῦ τοῦ τότε κόσμου Ἰουδαῖοι τῆς διασπορᾶς εἰς τὴν κοινὴν ἀττικὴν ταύτην μετέφρασαν τὰ ἱερὰ βιβλία τῆς Π. Διαθήκης καὶ πολλοὶ Ῥωμαῖοι καὶ Ἰουδαῖοι καὶ Σύροι εἰς τὴν γλῶσσαν ταύτην τὰ συγγράμματα αὐτῶν ἔγραψαν. Εὐνόητον ἄρα διατὶ καὶ ὁ Χριστιανισμὸς τὴν γλῶσσαν ταύτην παρέλαβεν ὡς ὄργανον διαδόσεως τῆς νέας θρησκείας καὶ φυσικὸν εἶναι ὅτι ἡ καταπληκτικὴ ἐξάπλωσις αὐτοῦ συνεπέφερε καὶ τὴν ἐξάπλωσιν, εἰς ὅλον σχεδὸν τὸν τότε κόσμον, τῆς ἀττικῆς, ἡ ὁποία τοιουτοτρόπως, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἀπὸ κοινῆς γραφομένης ἔγινε κοινὴ λαλουμένη καὶ ἐξέβαλε κατὰ μικρὸν ὅλας τὰς ἄλλας τῆς Ἑλλάδος διαλέκτους.

Ἀλλ' εἶναι φυσικὸν ὅτι ἡ ἀττικὴ διάλεκτος, ἀφοῦ διαδοθεῖσα εἰς τόσας χώρας ὡμιλεῖτο ὑπὸ τόσων λαῶν, Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, ὑπέστη πολλὰς μεταβολὰς καὶ εἰς τὴν φωνητικὴν καὶ εἰς τὸ τυπικὸν καὶ εἰς τὴν σύνταξιν καὶ εἰς τὸν λεξιλογικὸν θησαυρόν της. Εἰς διεθνῆ τρόπον τινὰ γλῶσσαν ἀνυψωθεῖσα, ἡ ἀττικὴ κοινὴ ἔμελλε φυσικὰ νὰ ἁπλοποιηθῇ, ν' ἀποβάλῃ τὰ ἄκρως ἰδιωματικὰ καὶ ἰδιόρρυθμα, κάθε τι, ὅπερ προσέπιπτε δυσμεταχείριστον εἰς τοὺς ξένους. Ὅταν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ ἑξῆς δύο, δηλαδὴ πρῶτον μὲν ὅτι καὶ ἡ ἀττική, ὡς κάθε ζῶσα γλῶσσα, ὑπέστη τὴν φυσικὴν καὶ κανονικὴν ἐξέλιξίν της με τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, δεύτερον δὲ ὅτι πᾶσα γλῶσσα ἐξατλουμένη καὶ ἐκβάλλουσα ἄλλην ἢ ἄλλας γλώσσας δὲν δίδει μόνον, ἀλλὰ καὶ λαμβάνει ἐξ αὐτῶν, τότε εὔκολα θὰ ἐννοήσωμεν πόσον πολλὰς καὶ μεγάλας μεταβολὰς ὑπέστη ἡ ἀττική, ὅταν ἔγινε κοινὴ τῶν ἑλληνοφώνων λαῶν γλῶσσα.

Τὴν ἐξηλλοιωμένην ταύτην ἀττικὴν διάλεκτον παραβάλλοντες οἱ μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον Ἕλληνες μὲ τὴν γλῶσσαν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Δημοσθένους καὶ εὑρίσκοντες διαφορὰν μεταξὺ αὐτῶν, βλέποντες δὲ καὶ τὰ φιλολογικὰ ἔργα τῶν μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον συγγραφέων ὅτι ἦσαν πολὺ κατώτερα τῶν ἔργων τῶν ἐνδόξων τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος χρόνων, ἐνόμισαν ὅτι, ἐπειδὴ οἱ συγγραφεῖς τῶν ὑποδεεστέρων τούτων ἔργων μετεχειρίσθησαν γλῶσσαν πολὺ διάφορον τῆς κλασσικῆς ἀττικῆς διαλέκτου, διὰ τοῦτο καὶ τὰ ἔργα αὐτῶν ἦσαν τόσον κατώτερα κατὰ τὸ περιεχόμενον τῶν ἔργων τῶν κλασσικῶν τῆς Ἑλλάδος χρόνων. Οἱ μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον Ἕλληνες ἐνόμισαν ὅτι, ἂν μετεχειρίζοντο τὰς λέξεις, τοὺς τύπους καὶ τὰς συντάξεις τῶν ἐνδόξων τῆς Ἑλλάδος συγγραφέων, θὰ κατώρθωνον καὶ αὐτοὶ νὰ παραγάγωσιν ἔργα ἐφάμιλλα πρὸς τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Δημοσθένους. Οὕτω ἀνεπτύχθη ὁ καλούμενος *ἀττικισμός*, ἤτοι ἡ τάσις τοῦ γράφειν τὴν γλῶσσαν τῶν ἀρχαίων Ἀττικῶν συγγραφέων, ὅστις κατ' οὐσίαν εἶναι καὶ οὗτος διγλωσσία, διγλωσσία ὅμως ὅλως διάφορος τῆς παρὰ τοῖς πεπολιτισμένοις λαοῖς παρατηρουμένης. Οἱ ἀττικισταὶ οὔτε τὴν σύγχρονον αὐτῶν φάσιν τῆς γλώσσης ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν, οὔτε τοὺς πρὸς οὓς ἀπέβλεπον τὰ ἔργα αὐτῶν ἀνθρώπους, ἀλλὰ τὰ ἔργα τῶν κλασσικῶν συγγραφέων πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχοντες ἐπιμελῶς ἐφρόντιζον πᾶν ὅ,τι ἔγραφον νὰ συμφωνῇ γραμματικῶς, συντακτικῶς καὶ λεξιλογικῶς πρὸς τὰ ἔργα ταῦτα.

Ἡ ἐκ τῶν λόγων λοιπὸν τούτων γεννηθεῖσα ἱστορικὴ διγλωσσία εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία θὰ ἐνόμιζέ τις ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ ἔμελλε νὰ λησμονηθῇ καὶ ὁ γραπτὸς τῶν Ἑλλήνων λόγος νὰ προσαρμοσθῇ ὅσον τὸ δυνατὸν πρὸς τὸν προφορικόν, ὅλως τοὐναντίον παρέμεινεν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας διὰ πολλοὺς καὶ διαφόρους λόγους. Πρῶτον μὲν ἡ μεγάλη συντηρητικότης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἕνεκα τῆς ὁποίας ἡ γλῶσσα αὕτη ὑπέστη σχετικῶς πολὺ μικρὰς μεταβολὰς ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ μέχρι τῆς σήμερον, συνετέλεσεν ὥστε νὰ μὴ εἶναι τόσον αἰσθητὴ εἰς τοὺς Ἕλληνας ἡ ἱστορικὴ διγλωσσία. Ὄχι μόνον διετήρησε τὰς πλείστας τῶν λέξεων καὶ τοὺς πλείστους τῶν γραμματικῶν τύπων τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν ῥημάτων, ἀλλὰ καὶ ὅπου μετέβαλεν αὐτούς, ἡ μεταβολὴ ἔγινε πρὸς ἁπλοποίησιν καὶ ἐξομαλισμὸν ἀνωμάλου πρότερον συστήματος. Τοιουτοτρόπως ἡ γλῶσσα, φυλάξασα τὸν τύπον τῆς ἀρχαίας ἀττικῆς, ἁπλοποιήσασα δὲ καὶ ἐξομαλίσασά τινα, ἔγινεν ἁπλουστέρα καὶ εὐχρηστοτέρα. Ἐνῷ λ. χ. οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι ἔγραφον οἶδα, οἶσθα, οἶδε—ἴσμεν ἴστε, ἴσασιν, οἱ μεταγενέστεροι, τὴν μεγάλην διαφορὰν τοῦ ἑνικοῦ καὶ τοῦ πληθυντικοῦ τοῦ ῥήματος τούτου ἐξαλείψαντες, ἔγραφον οἶδα, οἶδας, οἶδε—οἴδαμεν, οἴδατε, οἴδασι καὶ ἔτσι κατέστησαν μὲν τὸ ῥῆμα τοῦτο ὁμαλώτερον καὶ εὐχρηστότερον, ὄχι ὅμως καὶ ἐντελῶς διάφορον τοῦ ἀρχαίου ἀττικοῦ ῥήματος. Ἐνῷ οἱ ἀρχαῖοι εἶχον τοὺς πολὺ ἀνωμάλους τύπους τῶν παραθετικῶν τοῦ ἐπιθέτου ἀγαθός—ἀμείνων—ἄριστος, οἱ μεταγενέστεροι ἁπλοποιήσαντες αὐτοὺς ἔγραφον ἀγαθός—ἀγαθώτερος—ἀγαθώτατος, τύπους δηλαδή, οἱ ὁποῖοι διαφυλάττουν τὸ αὐτὸ θέμα τοῦ θετικοῦ, λαμβάνουν ὅμως καταλήξεις ἄλλας, ἐκ τῆς ἀττικῆς μὲν καὶ ταύτας, ἀλλ' ὁμαλωτέρας καὶ ἄρα εὐχρηστοτέρας. Ὡς δεῖγμα τῆς ὁμαλῆς ταύτης κοινῆς παραθέτομεν τὴν ἑξῆς ἐπιστολήν, τὴν ὁποίαν, εἰς πάπυρον τῆς Αἰγύπτου εὑρεθεῖσαν, ἔστειλεν ὁ στρατιώτης Ἀπίων πρὸς τὸν πατέρα του κατὰ τὴν Β' μ. Χ. ἑκατονταετηρίδα: «Ἀπίων Ἐπιμάχῳ τῷ πατρὶ καὶ κυρίῳ πλεῖστα χαίρειν. Πρὸ μὲν πάντων εὔχομαί σε ὑγιαίνειν καὶ διὰ παντὸς ἐρρωμένον εὐτυχεῖν μετὰ τῆς ἀδελφῆς μου καὶ τῆς θυγατρὸς αὐτῆς καὶ τοῦ ἀδελφοῦ μου. Εὐχαριστῶ τῷ κυρίῳ Σεράπιδι ὅτι μου κινδυνεύσαντος εἰς θάλασσαν ἔσωσε εὐθέως. Ὅτε εἰσῆλθον εἰς Μησηνοὺς ἔλαβα βιάτικον παρὰ Καίσαρος χρυσοῦς τρεῖς. Καὶ καλῶς μοί ἐστιν. Ἐρωτῶ οὖν σε, κύριέ μου πατήρ γράψον μοι ἐπιστόλιον πρῶτον μὲν περὶ τῆς σωτηρίας σου, δεύτερον περὶ τῆς τῶν ἀδελφῶν μου τρίτον, ἵνα σου προσκυνήσω τὴν χέραν ὅτι μὲ ἐπαίδευσας καλῶς καὶ ἐκ τούτου ἐλπίζω ταχὺ προκόψαι τῶν θεῶν θελόντων. Ἄσπασαι Καπίτωνα πολλὰ καὶ τοὺς ἀδελφούς μου καὶ Σερηνίλλαν καὶ τοὺς φίλους μου. Ἔπεμψά σοι εἰκόνιν μου διὰ Εὐκτήμονος. Ἐρρῶσθαί σε εὔχομαι».

Ἂν ἡ γλῶσσα ἡμῶν κατὰ τὸ ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ κατόπιν διάστημα μετεβάλλετο καὶ ἐγίνετο ἐντελῶς διάφορος τῆς ἀρχαίας, ὅσον λ. χ. μετεβλήθη καὶ ἔγινεν ὅλως διάφορος τῆς λατινικῆς ἡ γαλλικὴ καὶ ἰταλική, φῶς φανερὸν ὅτι ἡ ἱστορικὴ διγλωσσία δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ διατηρηθῇ τόσους αἰῶνας. Ἀλλ' ὁ μέγας πλοῦτος καὶ τὸ ἀμίμητον κάλλος τῆς παλαιᾶς λογοτεχνίας κατὰ τὴν ὕλην καὶ τὴν μορφὴν φυσικὸν ἦτο νὰ ἐπικουρήσῃ εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ἱστορικῆς διγλωσσίας. Ἀφοῦ ἐμελέτων καὶ ἐθαύμαζον οἱ Ἕλληνες τῶν μετὰ Χριστὸν χρόνων τοὺς μεγάλους συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος καὶ εἶχον πάντοτε εἰς τὴν μνήμην των ζωηρὰς παραστάσεις τῆς δοκιμωτάτης ταύτης λογοτεχνίας, φυσικώτατα παρεσύροντο εἰς τὴν διατήρησιν καὶ χρῆσιν τῆς ὀρθογραφίας, τῶν τύπων, τῶν λέξεων καὶ τῶν συντάξεων αὐτῆς, ἀφοῦ μάλιστα δὲν ἦτο τόσον μεγάλη καὶ ῥιζικὴ ἡ διαφορὰ τῆς γραφομένης καὶ λαλουμένης γλώσσης.

Ὅταν δὲ συλλογισθῇ κανεὶς ὅτι εἰς τὴν Ἑλλάδα οὐδέποτε ἐπῆλθε παντελὴς λήθη τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ καὶ ἐγκατάλειψις πάσης παιδεύσεως, οἱ δὲ Ἕλληνες, καὶ ὅταν ὑπετάχθησαν εἰς τοὺς Ῥωμαίους καὶ ὅταν ἦλθον εἰς ἐπιμειξίαν μὲ διαφόρους λαοὺς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ τελευταῖον ὅταν ὑπὸ τῶν Τούρκων ὑπεδουλώθησαν, δὲν ἔχασαν τὸν ἴδιον αὐτῶν πολιτισμόν, ὅστις ἦτο κατὰ πολὺ ὑπέρτερος τοῦ πολιτισμοῦ τῶν λαῶν τούτων, ἐστηρίζετο ἐπὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀρχαιότητος διὰ τῆς γλώσσης μάλιστα, ὅταν κανεὶς ταῦτα ἐνθυμηθῇ, εὐκόλως κατανοεῖ διατὶ καθ' ὅλας τὰς πολιτικὰς ταύτας περιπετείας τοῦ ἔθνους ἡ προσήλωσις πρὸς τὴν ἀρχαιότητα ἦτο διηνεκὴς καὶ ἡ διατήρησις τῆς ἱστορικῆς διγλωσσίας ἀναπόφευκτος. Ἐὰν δὲ εἰς ταῦτα προστεθῇ καὶ τοῦτο, ὅτι κατὰ τὸν ὑπερχιλιετῆ βίον τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀφ' ἑνὸς μὲν πόλεμοι συνεχεῖς ἐσωτερικοὶ καὶ ἐξωτερικοὶ καὶ θρησκευτικαὶ ἔριδες καὶ ταραχαί, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἄκρατον δεσποτικὸν πολίτευμα δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἀνάπτυξιν ἀκμαίου ἐλευθέρου ἐθνικοῦ πνεύματος, ἑπόμενον ἦτο ὅτι οἱ Ἕλληνες τότε δὲν εἶχον καιρὸν νὰ φροντίσουν καὶ περὶ ἀνωτέρου καὶ μᾶλλον συγχρονισμένου ἰδιοτύπου πνευματικοῦ βίου, καὶ δὴ καὶ περὶ διαπλάσεως καὶ διαμορφώσεως νέας γραπτῆς γλώσσης, ἀρκούμενοι εἰς ἐκείνην, τὴν ὁποίαν παρὰ τῶν πατέρων παρέλαβον. Τέταρτος λόγος, ἕνεκα τοῦ ὁποίου διετηρήθη τόσους αἰῶνας ἡ ἱστορικὴ διγλωσσία εἰς ἡμᾶς, εἶναι ἡ ἀφαντάστως μεγάλη δύναμις τῆς Ἐκκλησίας. Ἀφοῦ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία ἐγράφησαν εἰς τὴν κοινὴν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν γλῶσσαν ἤκουον ὅλας τὰς ἀκολουθίας τῶν Κυριακῶν, τῶν ἑορτῶν, τῶν μυστηρίων εἰς τοὺς ναοὺς οἱ τόσον φιλακόλουθοι πατέρες μας καὶ ἀπὸ τὰ ἱερὰ αὐτὰ βιβλία οἱ Ἑλληνόπαιδες μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως εἰς τὰ μοναστήρια ἐμάνθανον τὰ γράμματα οἱ περισσότεροι, εἶναι ὅλως φυσικὸν ὅτι καὶ οἱ ἀπαιδευτότεροι ἀκόμη ἀπέκτησαν κάποιαν γνῶσιν τῆς ἀρχαίας γλώσσης ἀπὸ τὴν συχνὴν ἀκρόασιν αὐτῆς εἰς τοὺς ναούς. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἂν ἄλλο τι ἤκουον ἐκτὸς τῶν ναῶν γραμμένον εἰς αὐτὴν τὴν γλῶσσαν, ἐπειδὴ τοῦτο δὲν ἀπεῖχε καὶ πολὺ ἀπὸ τὴν γλῶσσαν τῆς Ἐκκλησίας, δὲν προσέπιπτεν ὡς ὅλως διόλου ἄγνωστον καὶ ἀκατάληπτον εἰς αὐτούς. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη κατωρθώνετο, παρ' ὅλους τούτους τοὺς λόγους, νὰ ἐκλείψῃ ἡ ἱστορικὴ διγλωσσία καὶ διαπλασθῇ γραπτὴ γλῶσσα ἀκόμη περισσότερον ἁπλουστέρα καὶ πλησιεστέρα πρὸς τὸν προφορικὸν λόγον, πάλιν ἡ γεωγραφικὴ διάπλασις τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ αἱ ἱστορικαὶ τοῦ ἔθνους περιπέτειαι θὰ ἦσαν μέγα ἐμπόδιον εἰς τὴν ἐξάπλωσιν καὶ ἐπικράτησιν τῆς νέας ταύτης ἀλλοίας φάσεως τῆς γλώσσης εἰς ὅλας τὰς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατοικουμένας χώρας. Ἀπὸ τῆς Καππαδοκίας μέχρι τῆς Ἰταλίας καὶ ἀπὸ τοῦ Δουνάβεως μέχρι τῆς Κρήτης οἰκοῦντες οἱ Ἕλληνες καὶ χωριζόμενοι ἀπ' ἀλλήλων δι' ὀρέων καὶ θαλασσῶν καὶ ἀλλογλώσσων λαῶν καὶ ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος καὶ πολιτικῶς κατατετμημένοι ἄλλοι μὲν ὑπὸ τοὺς Φράγκους καὶ ἄλλοι ὑπὸ τοὺς Τούρκους, δυσκόλως θὰ ἠδύναντο νὰ ἀναπτύξουν νέον γραπτὸν λόγον καὶ δυσκολώτερον ἀκόμη ὁ λόγος οὗτος θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξαπλωθῇ καὶ ἐπικρατήσῃ παντοῦ ὅπου κατῴκουν οἱ τόσον μακρὰν ἀλλήλων καὶ τόσον τοπικῶς καὶ πολιτικῶς χωρισμένοι Ἕλληνες.

Βαθμιαία ἁπλοποίησις τοῦ γραπτοῦ λόγου Καίτοι

Digitized by Google

διὰ τοὺς εἰρημένους λόγους ὡς βάσις τοῦ γραπτοῦ λόγου ἀπὸ Χριστοῦ καὶ ἐφεξῆς ἐχρησίμευεν ἡ ἀττικὴ κοινὴ μετὰ τῶν φυσικῶν βέβαια ἀτλοποιήσεων καὶ ἐξομαλισμῶν, τῶν γινομένων εἰς πᾶσαν γλῶσσαν διὰ τῆς παρόδου τῶν χρόνων, ὅμως ἤδη ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος ἤρχισε νὰ ἐκδηλοῦται τάσις τις, ὅπως ἡ γραφομένη γλῶσσα πλησιάζῃ μᾶλλον πρὸς τὴν λαλουμένην. Ὅταν δὲ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι τὴν τάσιν ταύτην ἐκαλλιέργησαν ἀφ' ἑνὸς μὲν οἱ χρονογράφοι, τῶν ὁποίων οἱ πλεῖστοι, μοναχοὶ ὄντες, ἐσκόπευον νὰ παρέχουν εἰς τοὺς ἀπαιδευτοτέρους συναδέλφους των καὶ λαϊκοὺς ἐπίτομα ἐγχειρίδια τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, τὴν ὁποίαν ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν ἀττικιστῶν ἱστορικῶν δὲν ἠδύναντο οὗτοι νὰ μελετήσουν, ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ συναξαρισταί, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα, διακρινόμενα ἐκ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ δημοτικοῦ πνεύματος, ἀπλήστως ὑπὸ τοῦ λαοῦ μέχρι τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἀνεγινώσκοντο, εὐκόλως κατανοεῖται πόσον ἡ τάσις αὐτὴ τῆς προσεγγίσεως γραφομένης καὶ λαλουμένης γλώσσης ἦτο ἐπωφελὴς εἰς τὸ ἔθνος καὶ πόσον ἐπωφελεστέρα θ' ἀπέβαινεν, ἂν ἐκαλλιεργεῖτο εἰς εὐρυτέραν κλίμακα καὶ ὑπὸ τῶν λογίων ἀνδρῶν συστηματικῶς καὶ ἀδιακόπως. Κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα ὁ χρονογράφος Μαλάλας παρέχει ἱκανὰ τοιαῦτα δείγματα προσεγγίσεως πρὸς τὴν λαλουμένην γλῶσσαν (λ. χ. ἡ Δήμητρα, τῆς Δήμητρας, λευκαῖς πλάκαις, ἡ μακρὴ ὁ κάμπος, ὀσπίτιον, ἐξέβαλα, ἔπια, ἐπανήλθαμεν, ἔφυγαν ἐδιοίκει, ἐψόφησεν ὁ μάγος, κρύβω, καὶ ἄλλα πολλὰ τοιαῦτα ἐκ τοῦ προφορικοῦ λόγου). Κατόπιν δέ, κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ὁ διάσημος συναξαριστὴς Λεόντιος ὁ ἐκ Νεαπόλεως τῆς Κύπρου καὶ τὸ καλούμενον «Πασχάλιον Χρονικόν», τὸ κυριώτατον ἔργον τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς χρονογραφίας, τὴν αὐτὴν ἐπὶ τὸ δημωδέστερον κλίνουσαν γλῶσσαν μετεχειρίσθησαν, ὡς καὶ ὁ ἐξ ἀπορρήτων γραμματεὺς τοῦ πατριάρχου Ταρασίου (784—806) σπουδαῖος χρονογράφος Γεώργιος ὁ Σύγκελλος. Κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ὁ χρονογράφος Θεοφάνης, τῆς αὐτῆς τάσεως ὀπαδός, γράφει καὶ αὐτὸς ἐκ τοῦ προφορικοῦ λόγου παραλαμβάνων τύπους (τοῦ ταμία Κώνστα τοῦ βασιλέως, τὴν γυναῖκαν, γυναῖκα οὖσα, ἤνοιξε, ἔλειψε, ἐσύναξε, παίρνω, ἐπῆρα, κομβώνω, διαλαλῶ, πεζεύω, κάμνω (=ποιῶ), καλοκαίριον, δίδειν κλπ.) καὶ συντάξεις πολεμῶ τινα, ὅταν ἔφυγεν, ἂς εἰσέλθωσιν, ἕως τὸ Πάσχα, γίνεται πρώτη φορὰ πτῶσις τοῦ ρωμαΐκοῦ στρατοῦ κλπ.) ἐκ τῆς λαλουμένης. Κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα, ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Γ' (842—867), Γεώργιος ὁ μοναχὸς εἰς τὴν αὐτὴν γλῶσσαν ἔγραψε τὴν χρονογραφίαν του, ἥτις ἔκτοτε κατέστη τὸ προσφιλέστατον λαϊκὸν ἀνάγνωσμα τῶν Βυζαντινῶν. Κατὰ δὲ τὸν Ι' αἰῶνα ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος χωρεῖ ἀκόμη περισσότερον εἰς προσέγγισιν πρὸς τὴν λαλουμένην (τὸν Νικήτα, τὸν βασιλέαν, παλαιὰ ἐθίματα, τοῦτος, ζεῦγος χρυσόν, περισσοτέρα, ἀρμενόπουλα, ἀρχόντισσα, τὸν γάμον σας, ἑνωμένοι, σκαλώνουσι, χαίρεται ὁ κόσμος, εἶσαι, ἤμην, ἀββάδες, ἦλθεν ἀπὸ Βεργωνίου κλπ.). Ἡ αὐτὴ δημώδης τάσις παρατηρεῖται καὶ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα καὶ εἰς τὰς περὶ πολεμικῆς τέχνης ὁδηγίας καὶ τοὺς κανόνας περὶ ἠθικῆς καὶ οἰκονομίας τοῦ Κεκαυμένου καὶ εἰς τὴν χρονογραφίαν Μιχαὴλ τοῦ Γλυκᾶ. Ἔτι μᾶλλον πλησιάζουσι πρὸς τὴν λαλουμένην καὶ ὁ συγγράψας τὰ κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1422) ὑπὸ τοῦ Μουρὰτ τοῦ Β' Ἰωάννης Κανανός, ὡς καὶ ὁ τῆς ἁλώσεως (1453) ἱστορικὸς Δούκας. Πάντων τούτων τῶν χρονογράφων καὶ τῶν συναξαριστῶν ἡ γλῶσσα, βάσιν ἔχουσα τὴν κοινήν, ἀλλὰ βαθμηδὸν ἀτλοποιουμένην καὶ πολλὰ στοιχεῖα καὶ ἐκ τῆς λαλουμένης παραλαμβάνουσα, ἦτο σαφὴς καὶ καταληπτὴ εἰς τοὺς πολλούς.

Ἡ γλῶσσα τῆς βυζαντινῆς ποιήσεως. Ὅπως εἰς τὸν πεζὸν λόγον, τοιουτοτρόπως καὶ εἰς τὴν ποίησιν τῶν μετὰ Χριστὸν καὶ ἐφεξῆς χρόνων παρατηρεῖται μὲν ἡ ἱστορικὴ διγλωσσία, ἀλλ' ὁ ἀττικισμὸς εἰς τὴν ποίησιν περιορίζεται εἰς ὀλίγα εἴδη, ἤτοι εἰς ἔμμετρα μυθιστορήματα, εἰς ποιητικὰς περιγραφὰς μνημείων, εἰς ἐπιγράμματα καὶ διδακτικὰ ποιήματα. Πάντα τὰ εἴδη ταῦτα ἀπομιμοῦνται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνεπιτυχῶς ἀρχαῖόν τι εἶδος, εἶναι δὲ πεποιημένα εἰς τὴν προσῳδιακὴν τῶν ἀρχαίων μετρικήν, παραλαβόντα τὸν ἰαμβικὸν τρίμετρον στίχον, σπανίως δὲ τὸν δακτυλικὸν ἑξάμετρον, τὸ ἐλεγειακὸν δίστιχον καὶ τὸν ἀνακρεόντειον δίμετρον καὶ τρίμετρον. Ἐκεῖ ὅμως, ὅπου δὲν ἠδύναντο οἱ Βυζαντινοὶ νὰ εὕρουν μέσα εἰς τὴν ἀρχαίαν λογοτεχνίαν πρότυπον μιμήσεως, καὶ θέλοντες καὶ μὴ θέλοντες ἦσαν ἠναγκασμένοι αὐτοὶ νὰ δημιουργήσουν, ἐκεῖ οὔτε τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν οὔτε τὴν ἀρχαίαν μετρικὴν ἐμιμήθησαν. Δύο ἦσαν τὰ νέα εἴδη ποιήσεως, τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτον ἐδημιούργησαν οἱ Βυζαντινοί, ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἡ δημοτικὴ ποίησις. Ἡ πρώτη ἐπήγασεν ἐκ τῆς νέας θρησκείας καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ ὑπὲρ τῆς θαυμαστῆς ὑπερισχύσεως αὐτῆς καὶ τῶν ἡρωϊκῶν μαρτύρων της· ἡ δευτέρα ἐκ τοῦ κατ' ἰδίον ὅλως τρόπον προγεωργηθέντος ἐδάφους τοῦ **ἐθνικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν. Ἀμφότεραι δὲ κοι**νὸν ἔχουσι τοῦτο, ὅτι «ἀμφότεραι ἐγκαταλείπουσι τὴν μίμησιν ἀρχαίων προτύπων, ἀμφότεραι εἰσάγουσι νέαν ὕλην εἰς νέους τύπους, ἀμφότεραι συνδέονται πρὸς τὸ ζωντανὸν αἷμα τοῦ συγχρόνου ἔθνους, ἀμφότεραι εἶναι αἷμα καὶ σὰρξ ἐκ τοῦ αἵματος καὶ τῆς σαρκὸς τῶν Χριστιανῶν Ἑλλήνων», κατὰ τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν τοῦ Krumbacher. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις μεταχειρίζεται γλῶσσαν μὲν τὴν κοινήν, ἀλλὰ μὲ πολλοὺς τύπους καὶ λέξεις καὶ φράσεις καὶ συντάξεις ἐκ τῆς λαλουμένης, μετρικὴν δὲ ὄχι τὴν ἀρχαίαν προσῳδιακήν, ἀλλὰ τὴν τονικήν, ἡ ὁποία, ἰσόχρονα πάντα τὰ φωνήεντα λαμβάνουσα, στηρίζεται ἐπὶ τοῦ τόνου τῶν λέξεων καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν συλλαβῶν τοῦ στίχου, ἐπὶ τῆς ὁμοτονίας καὶ ἰσοσυλλαβίας. Ὁ μέγας Ρωμανός, ὁ κορυφαῖος τῶν ὑμνογράφων, γλῶσσαν μεταχειρίζεται τόσον ἁπλῆν καὶ καθαράν, ὥστε ὁποῖος ἀναγνώσῃ μίαν στροφὴν ἐκ τῶν ποιημάτων του νομίζει ὅτι ἀναγινώσκει στροφὴν τοῦ πρὸ ὀλίγων δεκαετηρίδων ἀποθανόντος Ἀλεξάνδρου Ραγκαβῆ.

Τοιαύτην γλῶσσαν μεταχειρίζονται καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι μετὰ τὸν Ρωμανὸν ὑμνογράφοι τῆς Ἐκκλησίας, ἐκτὸς ἐλαχίστων κανόνων Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ ἄλλων πεποιημένων εἰς γλῶσσαν ἀρχαίαν καὶ μέτρα ἀρχαῖα. Ὅταν δὲ κανεὶς ἐνθυμηθῇ ὅτι οἱ Χριστιανοὶ Ἕλληνες, ἑκατοντάκις τοῦ ἔτους φοιτῶντες εἰς τὰς ἐκκλησίας κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ ἄλλας ἑορτάς, τὴν ἁπλῆν γλῶσσαν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν ὕμνων ἤκουον καὶ οὔτε ἐφημερίδας ἔχοντες, οὔτε θέατρα, οὔτε κινηματογράφους, ὡς μόνον ψυχαγωγικὸν ἀνάγνωσμα ὅλοι ἀνεξαιρέτως εἶχον τοὺς χρονογράφους καὶ τὰ διάφορα συναξάρια, τῶν ὁποίων ἡ γλῶσσα εἶναι ὁμοία καθόλου εἰπεῖν μὲ τὴν γλῶσσαν τοῦ Εὐαγγελίου, τότε θὰ πεισθῇ πόσον μεγάλη ἀνέκαθεν ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσης.

Ὡς πρὸς τὴν δημοτικὴν ποίησιν, αὕτη ἐμφανίζεται ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος εἰς τὰ ὑπὸ τῶν φατριῶν τοῦ δήμου ᾀδόμενα τῶν τριόδων ᾀσμάτια, καὶ εἰς σκωπτικοὺς στίχους, κατόπιν δὲ καὶ εἰς ἐκτενέστερα ποιήματα, οἷα εἶναι τὰ ἐθνικὰ ἔπη, ἅτινα κατόπιν, κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα, συνηνώθησαν εἰς τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, πρὸς τὸ ὁποῖον συνάπτονται μεταγενέστερά τινα ἔπη, πραγματευόμενα ἱστορικὰ συμβάντα ἐπὶ τὸ ποιητικώτερον. Εὐρύτερον ἔδαφος κατακτᾷ ἡ δημοτικὴ ποίησις ἀπὸ τοῦ ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος, ὅτε ἐμφανίζονται μυθιστορίαι ἀρχαίας ἢ μεσαιωνικῆς ὑποθέσεως, ἢ καὶ κατὰ μίμησιν φραγκικῶν προτύπων. Ἰδιαιτέραν ὁμάδα ἀποτελοῦν αἱ ποιητικαὶ ζῳολογίαι καὶ φυτολογίαι, τῶν ὁποίων κέντρον εἶναι ὁ «Φυσιολόγος». Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην ἀνήκουν ποιήματα ποικιλωτάτου περιεχομένου, τραγούδια ἐρωτικά, διδακτικά, κατανυκτικά, ἀλληγορικὰ κ.τ.λ. Ὅλως δ' ἰδιαιτέραν θέσιν κατέχει καὶ κατὰ τὰς ἰδέας καὶ κατὰ τὴν ὑπόθεσιν τὸ πολύτιμον ἱστορικὸν μνημεῖον τῶν χρόνων τῆς ἐν Ἑλλάδι φραγκοκρατίας «Χρονικὸν τοῦ Μορέως». Πάντων τούτων τῶν ποιημάτων γλῶσσα εἶναι ἡ τότε λαλουμένη δημοτική, ἀλλὰ καὶ οὐκ ὀλίγοι τύποι καὶ λέξεις καὶ συντάξεις ἀπαντῶσιν εἰς αὐτά, προδήλως ἐκ τῆς κοινῆς καὶ τῆς ἀττικῆς ἔτι δάνεια (ἐφεισάμην, ἔγνωκα, ἠγνοηκώς, πείσθητι, φαινοῦμαι, κοινῇ βουλῇ, χρή, ἐνταῦθα, ἐνθάδε, τὸ ἐπίκλην, βούλομαι ἐλθεῖν, εὐνοήτως, ἐπὶ τὸ σαφές, εἰς παντοίαν σαφηνείαν, πάτερ βασιλεῦ, γένη ἱκανὰ ὀρνέων, ἀντέλαμπον αἱ πτέρυγες ταῖς τῶν ἀνθέων χρόαις, ἕτερος δὲ τὸν ἕτερον οὐκ ἴσχυσε κρημνίσαι, τοῦ ἡλίου λάμψαντος ἐπὶ τῆς ἀκρωρείας, λιγυρῶς ἐπᾴδουσαι ὑπὲρ Σειρήνων μέλη, ὑπερθαρροῦντες εἰς ἰσχὺν ἄρδην ἡμᾶς ὀλέσαι, θεὸς νέμει τὴν εὐχήν, ὁ πάντα τρώγων βρώματα καὶ πάντα κατεσθίων κ.τ.λ.) Αἴτιον τῆς τοιαύτης ἀναμείξεως ἀρχαίων καὶ νέων στοιχείων ἐν τῇ δημοτικῇ ποιήσει κατὰ τὸν Krumbacher εἶναι ὅτι «παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ὁ ἀρχαῖος πολιτισμός, καὶ ἰδίᾳ ἡ ἐν τῷ σχολείῳ μόρφωσις, οὐδέποτε διεκόπη καὶ ὅτι ἡ τοῦ κράτους συνέχεια δὲν διεκόπη καὶ πολὺ συνετέλεσεν, ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς συντηρητικῆς δυνάμεως τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε καὶ ἐν τοῖς σκοτεινοτάτοις χρόνοις νὰ μὴ διακοπῶσιν ἐντελῶς τὰ μεταξὺ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ παρόντος νήματα. Οὕτω λοιπὸν εἶναι φυσικὸν ὅτι οἱ συγγραφεῖς, οἵτινες ἐν τῷ σχολείῳ μόνον ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἐμάνθανον, ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ μόνον ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἤκουον καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μόνον ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἀνεγίνωσκον, ἀνεμείγνυον εἰς τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν ὁτὲ μὲν ἰσχυρότερον, ὁτὲ δὲ ἧττον ἰσχυρῶς, ὁτὲ μὲν μετ' ἐπιτηδείας ἐκλογῆς, ὁτὲ δὲ ἀδεξίως καὶ ἀπειροκάλως ἀρχαῖα στοιχεῖα καὶ οὕτως εὑρίσκομεν πολλάκις ἐν τῷ αὐτῷ στίχῳ νέους καὶ ἀρχαίους τύπους, λέξεις καὶ συντάξεις εἰρηνικῶς πλησίον ἀλλήλων». Μέτρον τῆς δημοτικῆς ταύτης ποιήσεως εἶναι ὁ πολιτικὸς στίχος (ἤτοι κοινός, συνήθης), ἐκ 15 συλλαβῶν εἰς 2 ἡμιστίχια (8 + 7 συλλαβαῖς) διαιρούμενος, ὅστις τὸ πρῶτον ἀνεφάνη κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα, διετηρήθη δ' ἔκτοτε μέχρι τῆς σήμερον ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν μέτρον τῆς δημοτικῆς ποιήσεως.

Δημώδης γραμματεία Ρόδου, Κύπρου καὶ Κρήτης ἐπὶ φραγκοκρατίας. Ὅτε ὑπὸ τῶν σταυροφόρων κατελήφθησαν διάφοροι ἑλληνικαὶ χῶραι καὶ τρεῖς ἐκ τῶν μεγάλων ἑλληνικῶν νήσων ὑπήχθησαν ὑπὸ Φράγκους, ἤτοι ἡ Κύπρος (1189—1571), ἡ Ρόδος (1310—1522) καὶ ἡ Κρήτη (1210—1669), ἀνεφάνησαν εἰς τὰς τρεῖς ταύτας νήσους συγγραφεῖς καὶ ποιηταί, οἵτινες ἔγραψαν εἰς τὰς ἰδίας αὐτῶν διαλέκτους ἔργα ἔμμετρα καὶ πεζά, ὅλως ἀνεπηρέαστα ἀπὸ πάσης λογίας παραδόσεως. Οὕτως εἰς μὲν τὴν Ρόδον, ἐκτὸς ἄλλων τινῶν μικροτέρων λυρικῶν ᾀσμάτων, ἐποιήθησαν δύο μεγάλα ποιήματα: ἐπεξεργασία τοῦ μυθιστορήματος τῶν κατὰ τὸν Βελισσάριον καὶ περιγραφὴ τοῦ τρομεροῦ λοιμοῦ, ὅστις ἠρήμωσε τὴν νῆσον κατὰ τὰ ἔτη 1498 καὶ 1499. Εἰς τὴν Κύπρον κῶδιξ νόμων, γαλλιστὶ συντεταγμένος καὶ προωρισμένος διὰ τὸ βασίλειον τῆς Κύπρου, αἱ Ἀσσίζαι, μετεφράσθη εἰς κυπριακὴν διάλεκτον· ὁ Λεόντιος Μαχαιρᾶς ἔγραψε «Χρονικὸν τῆς Κύπρου» εἰς φραγκοελληνικὸν ἰδίωμα, τὸ ὁποῖον βραδύτερον ἄλλος Κύπριος, ὁ Γ. Βουστρώνιος, συνεπλήρωσε καὶ πλεῖστα δημοτικὰ τραγούδια, εἰς τὸν ἀκριτικὸν μάλιστα κύκλον ἀναφερόμενα, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἰς τὴν Κύπρον ἐποιήθησαν. Εἰς τὴν Κρήτην κατὰ τὴν περίοδον ταύτην πολὺ εὐρύτερον ἢ εἰς τὴν Ρόδον καὶ Κύπρον ἐκαλλιεργήθη ἡ δημώδης ἑλληνικὴ γραμματεία. Εἰς τὴν Σητείαν τῆς Κρήτης ἐποιήθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος τὸ μέγα ρωμαντικὸν ἔπος «Ἐρωτόκριτος», εἰς τὴν Κρήτην δ' ἐδιδάσκοντο κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα ἀπὸ σκηνῆς δράματα Κρητῶν ποιητῶν καὶ κωμῳδίαι, ἡ «Ἐρωφίλη» τοῦ Χορτάτση, ὁ «Στάθης», ὁ «Γύπαρης», ὁ «Φορτουνᾶτος» κ. ἄ., ὅλ' αὐτὰ εἰς καθαρὸν κρητικὸν ἰδίωμα. Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ἔπους καὶ τοῦ δράματος, κατὰ τὴν περίοδον τῆς βενετοκρατίας, εἰς τὴν Κρήτην παρήχθησαν καὶ ἄλλα διηγηματικοῦ, παραινετικοῦ, ἐρωτικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ περιεχομένου ποιήματα, ὡς τὸ χαριέστατον εἰδύλλιον «Ἡ εὔμορφη βοσκοπούλα», ἡ περίφημος «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ», τὸ «Περὶ ξενιτείας» ποίημα, ὁ «Ἀπόκοπος» τοῦ Μπεργαδῆ, ἡ ἔμμετρος ἁγία Γραφὴ τοῦ Γ. Χούμνου, κ. ἄ.

Ἀλλὰ μολονότι ὅλα ταῦτα τὰ ἔργα ἐγράφησαν εἰς γλῶσσαν καθαρῶς δημοτικήν, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐπιδράσεως τῆς γραφομένης, καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ δημώδης γλῶσσα ἔδειξε τὴν λογοτεχνικήν της εὐχρηστίαν εἰς σπουδαιότατα εἴδη τῆς ποιήσεως καὶ εἴς τινας κλάδους τοῦ πεζοῦ λόγου, ἐν τούτοις δὲν ἔγινε δυνατὸν ἡ γλῶσσα τῆς λογοτεχνίας ταύτης νὰ κατασταθῇ πανελλήνιος γλῶσσα γραφομένη, διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους: Πρῶτον μέν, διότι τὰ ἔργα ταῦτα ἐγράφησαν εἰς καθαρῶς τοπικὰς διαλέκτους, αἱ ὁποῖαι δὲν ἦσαν εὐκόλως καταληπταὶ εἰς τοὺς λοιποὺς Ἕλληνας. Αὐτὸς οὗτος ὁ «Ἐρωτόκριτος», τὸ ὁμολογουμένως ἄριστον τῶν ἔργων τῆς περιόδου ταύτης, ὅταν μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων (1669), δημοσιευθεὶς κατ' ἐπανάληψιν εἰς τὴν Βενετίαν, ἔγινε γνωστὸς καὶ εἰς τὴν ἄλλην Ἑλλάδα, ἤρεσε μὲν ὑπερβολικὰ καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς λογίους ὡς ποίημα, δὲν ἤρεσεν ὅμως καὶ ἡ γλῶσσα του. «Ὁ Ἐρωτόκριτος, ἔγραφεν ὁ Κ. Οἰκονόμος, ἀποδεικνύει λαμπρῶς ὅτι δὲν ἐξαρβαρώθη παντελῶς ἡ ἑλληνικὴ εὐφυΐα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ βαθὺ σκότος τῆς ἀπαιδευσίας ἐξήστραψε τῆς εὐγενοῦς φαντασίας ἡ λάμψις. Εἶναι κατεσκευασμένος κατὰ τοὺς πλειοτέρους τῆς ἐποποιΐας κανόνας, ἡ πρᾶξις ... καὶ χωρὶς τὸ θαυμαστόν, περαίνεται εὐτυχῶς, αἱ εἰκόνες του καὶ τὰ παραδείγματα γέμουσιν ἀπὸ ... θος καὶ ποιητικὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ αἰσχύλειον ἰσχὺν καὶ ζέσιν ὁμηρικήν. Κρῖμα νὰ εἶναι τόσον ἀκάθαρτος καὶ ἀκαλλιέργητος ἡ γλῶσσά του». Ὁ ... Βερναρδάκης, δικαιολογῶν τὴν γλῶσσαν τοῦ ποιητοῦ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», «προτιμήσαντος νὰ μεταχειρισθῇ ἀμιγῆ ὅλως καὶ ἀνόθευτον τὴν γλῶσσαν τῆς πατρίδος του, γλῶσσαν φυσικήν, ὁμαλήν, ... καμπτον καὶ εὐσυνάρμοστον πρὸς τὰς διαφόρους ... θέματος χρείας», καταλήγει λέγων: «ἐπειδὴ ὅμως εἶναι μερικὸν καὶ τοπικὸν ἰδίωμα, δὲν ἐκρίθη ... μόδιον εἰς κοινὴν καὶ πανελλήνιον χρῆσιν». Οὐ... λως λοιπὸν παράδοξον ὅτι ὁ ἐκ Πατρῶν Διονύσιος Φωτεινὸς τῷ 1818 ἐδημοσίευσε μετάφρασιν τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» εἰς ὁμαλωτέραν ἄνευ τῶν κρητικῶν ἰδιωμάτων γλῶσσαν, κακότεχνον βέβαια καὶ ἀκαλαίσθητον, ἐνδεικτικὴν ὅμως τῆς ὄχι εὐαρέστου ἐντυπώσεως εἰς τοὺς ἄλλους Ἕλληνας τῆς ἀκράτου κρητικῆς διαλέκτου τοῦ θαυμαστοῦ τούτου ἔπους. Δεύτερον ὁ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους πολιτικὸς κατακερματισμὸς τοῦ Ἔθνους, ἐπειδὴ καθίστα πολὺ δύσκολον τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν κατοίκων τῶν διαφόρων χωρῶν τῆς Ἑλλάδος, φυσικὸν ἦτο ὅτι θὰ καθίστα δύσκολον καὶ τὴν διάδοσιν καὶ ἐπικράτησιν εἰς σύμπαντα τὸν ἑλληνικὸν ... σμὸν γνησίας ἐθνικῆς φιλολογίας καὶ νέας ... πτῆς γλώσσης. Πῶς ἦτο δυνατὸν τότε τὰ κρητικὰ ἔργα νὰ γίνουν γνωστὰ εἰς τοὺς Ἕλληνας τῆς Καππαδοκίας ἢ τῆς Κύπρου ἢ τῆς Ἠπείρου, ἀφοῦ οὐδεμία ἐπικοινωνία τῶν χωρῶν τούτων ὑπῆρχε μετὰ τῆς Κρήτης, τὰ κυπριακὰ δὲ ᾄσματα ἢ τὰ ροδιακὰ πῶς θὰ ἀνεγίνωσκον οἱ Πελοποννήσιοι ἢ οἱ Κερκυραῖοι, ἀφοῦ ἐπικοινωνία Πελοποννήσου καὶ Κερκύρας μετὰ Ρόδου καὶ Κύπρου ἦτο ... παντάπασιν ἄγνωστος κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους; Ὅταν κατόπιν ἐπῆλθεν ἡ τουρκικὴ εἰσβολή, ἡ ... **κατέστρεψε κάθε πνευματικὴν ζωὴν καὶ πᾶν στ...**

Digitized by Google

...είον χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν Εὐρώπην, ὑπέκυψαν δ' εἰς τοὺς Τούρκους ... μὲν Ρόδος τῷ 1522, ἡ δὲ Κύπρος τῷ 1571 καὶ ... Κρήτη τῷ 1669, τότε πλέον ἐξέλιπον οἱ ὅροι ... περαιτέρω ἀναπτύξεως τῆς ἐθνικῆς λογοτεχνίας ...αρ' ἡμῖν. Διὰ τῆς κυριαρχίας τῶν Τούρκων, οἵτινες διέκειντο πολεμίως πρὸς πάντα χριστιανικὸν ...αὶ εὐρωπαϊκὸν πολιτισμόν, ὄχι μόνον ἐξηφανίσθη βαθμηδὸν ἡ ὑλικὴ εὐπορία τῶν Ἑλλήνων, ...λλὰ καὶ κατεπιέσθη σφόδρα κάθε κοινωνικὴ καὶ ...νευματικὴ κίνησις. Καὶ δὲν ἔπαυσε μὲν ἐντελῶς ...αὶ κατὰ τούτους τοὺς χρόνους πᾶσα λογοτεχνικὴ ...αραγωγή, ἀλλ' εἰς τὸ καταπεπιεσμένον γένος ...λειπεν ἐλευθερία κινήσεως καὶ αἱ προϋποθέσεις ...νεκτῶν πως κοινωνικῶν καὶ ὑλικῶν περιστάσεων. ...ὗτοι λοιπὸν εἶναι οἱ ἱστορικοὶ λόγοι, ἕνεκα τῶν ...ποίων ἡ τόσον λαμπρὰ δημώδης κρητικὴ γραμ...ατεία δὲν ἠδυνήθη νὰ δώσῃ εἰς τὸ Ἔθνος νέαν ...ισιν λόγου γραπτοῦ ὅλως ἀνεπηρεάστου ἀπὸ τὴν ...ογίαν παράδοσιν.

Κατὰ τοὺς μαύρους λοιπὸν χρόνους τῆς τουρκοκρατίας οἱ μὲν πλεῖστοι τῶν λογίων ἀνδρῶν τοῦ ...ένους κατέφυγον εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἄλλας εὐρωπαϊκὰς χώρας καὶ ἐκεῖ διδάσκοντες τὰ ἀρχαῖα ...λληνικὰ γράμματα καὶ μετεφράζοντες τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας συγγραφεῖς συνετέλεσαν πολὺ εἰς ...ὴν ἀπὸ τοῦ Βοκκακίου καὶ τοῦ Πετράρχα, ἀπὸ ...οῦ τέλους τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ἀρξαμένην ἀναγέννη...ιν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν εἰς τὴν Εὐρώπην, οἱ ...' ἐλάχιστοι εναπομείναντες λόγιοι εἰς τὴν δούλην ...Ἑλλάδα οὔτε τὰ ὑλικὰ μέσα πρὸς ἵδρυσιν σχο...είων, οὔτε τὰ πνευματικὰ ἐφόδια πρὸς διδασκα...ίαν ἀνωτέρων σπουδῶν εἶχον. Ἡ ὅλη λοιπὸν ἐκ...αίδευσις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὸν ΙΕ', ΙΣΤ' ...αὶ ΙΖ' αἰῶνα περιωρίσθη εἰς τὰς μονάς, ὅπου ...ερικὰ παιδιὰ ἐμάνθανον ἀνάγνωσιν καὶ γραφὴν ...αὶ ὡς κείμενα μετεχειρίζοντο τὰ λειτουργικὰ τῆ... ...κλησίας βιβλία, τὸ «Ψαλτήριον» καὶ τὸ «Ἀνθολόγιον», τὴν «Ὀκτώηχον» κ.τ.τ. Ποῖα ἦσαν τὰ ...ποτελέσματα τῆς τοιαύτης τοῦ γένους παιδείας, ...ριστα περιγράφει ὁ Ν. Σοφιανός, λέγων ὅτι οἱ ...αθηταὶ «πολλοὺς χρόνους μὲ τοὺς δασκάλους κάθονται εἰς τὰ σχολεῖα νὰ παιδεύωνται νύκτα καὶ ...μέραν μόνον νὰ γράφουν ἢ νὰ διαβάζουν καὶ οἱ ...ερισσότεροι γεννεάζουν εἰς τὸ σχολεῖον καὶ ἀκόμη ...ὰν νὰ καλαναρχοῦν ἢ νὰ διαβάζουν καλὰ δὲν προ...οφτουν, δὲν θέλω νὰ εἰπῶ νὰ γροικοῦν τὸ τί διαβάζουν». Καὶ συνεβούλευσαν μὲν τότε οἱ φιλοπάτριδες ἱεράρχαι Γεννάδιος ὁ Σχολάριος καὶ Βησσαρίων ὁ Νικαίας ὅτι ἔπρεπε νὰ μετακληθῶσιν ...ξ Ἰταλίας λόγιοι Ἕλληνες, ἵνα ἀναλάβουν τὴν ...παίδευσιν τῶν νέων εἰς τὴν Ἑλλάδα, νέοι δὲ ...ὐφυεῖς νὰ σταλοῦν εἰς Ἰταλίαν νὰ σπουδάσωσι ...αὶ κατόπιν ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν Ἑλλάδα νὰ ...ρησιμοποιηθοῦν ὡς διδάσκαλοι. Ἀλλ' ἐννοεῖται ...τι κατὰ τοὺς φοβεροὺς ἐκείνους χρόνους τῆς ...τωχείας καὶ τῆς κακοδαιμονίας ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ...έτρου τούτου ἦτο ὅλως ἀδύνατος καὶ τὸ γένος ...ἠκολούθει νὰ ἀρχῆται εἰς τὰ «κολυβογράμματα» ...ῶν μοναστηρίων.

Ὅταν κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα ὁ Σοφιανός, προ...λέπων τὴν επαπειλοῦσαν τὸ ἔθνος παντελῆ κατα...τροφὴν ἐκ τῆς ἀπαιδευσίας, συνεννοήθη μετὰ ...ολλῶν λογίων ἐν Ἑλλάδι καὶ Ἰταλίᾳ Ἑλλήνων ...αὶ ἔθηκεν εἰς αὐτοὺς τὸ κοινὸν ἐρώτημα: «μὲ ...οῖον τρόπον ἤθελε διορθωθῇ τὸ πάθος τοῦτο τῆς ...παιδευσίας καὶ νὰ γυρίσουν οἱ Ἕλληνες εἰς τὸ ...αλόν», ὁμόφωνος ἦτο ἡ δοθεῖσα εἰς αὐτὸν ἀπάντ...ησις, ὅτι «ἂν ἤθελαν διαβάσει (οἱ Ἕλληνες) καὶ ...ὰ γροικήσουν τὰ βιβλία ὅπου ἀφῆκαν οἱ παλαιοὶ ...αὶ ἐνάρετοι ἄνδρες, ἤθελε θεραπευθῇ ἡ ἀπαιδευ...ία, ὅπου πλεονάζει εἰς τοὺς πολλούς». Ἤρχισε ...οιπὸν ὁ Σοφιανὸς τὸ μεταρρυθμιστικὸν ἔργον ...ῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ πρῶτον μὲν συνέταξε καὶ ...ξέδωκε «Γραμματικὴν» τῷ 1534 εἰς τὴν νέαν ἑλ...ηνικὴν γλῶσσαν, κατόπιν δὲ εἰς τὴν αὐτὴν γλῶσ...αν μεταφράσας ἐξέδωκε συγγραμμάτιον «Περὶ ...αίδων ἀγωγῆς» τοῦ Πλουτάρχου. Τοῦτον μιμη...έντες κατόπιν καὶ ἄλλοι λόγιοι Ἕλληνες, μετέ...ρασαν καὶ αὐτοὶ εἰς τὴν αὐτὴν γλῶσσαν ἄλλα ...ργα τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας ἢ συνέγραψαν εἰς ...ὴν γλῶσσαν ταύτην ἔργα δι' ἐκπαιδευτικοὺς ...καθόλου μορφωτικοὺς σκοπούς, ὁ Παχώμιος ...ουσάνος, Δαμασκηνὸς ὁ Στουδίτης, Ἀλέξιος ...αρτοῦρος, ὁ Καρτάνος, Μάξιμος ὁ Μαργούνιος, Μελέτιος ὁ Πηγᾶς, Κύριλλος ὁ Λούκαρις, ...αθαναὴλ Χύκας, Μάξιμος ὁ Πελοποννήσιος, ...ρηγόριος ὁ Χῖος, Δωρόθεος ὁ Μονεμβασίας, ...ατθαῖος Κιγάλας, Σίμων Πόρτιος, Ἀγάπιος Λάνδος, Φραγκίσκος Σκούφος, Ἠλίας Μηνιάτης, Γιαννούλης Μαλάκης κ. ἄ. Ἀλλά, ἐὰν ἐξαιρέσωμεν ...ὸν Δαμασκηνὸν Στουδίτην, τὸν Δωρόθεον Μονεμβασίας, τὸν Ἀγάπιον Λάνδον, τὸν Φραγκῖσκον ...κοῦφον καὶ τὸν Ἠλίαν Μηνιάτην, τῶν ὁποίων ...ὸ ἔργα καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον ἦσαν ἀρεστὰ ...ὶς πάντας καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν, μᾶλλον ἐπιμεμελημένην, καὶ εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους ἦσαν προ...ιτὰ καὶ εἰς τοὺς πεπαιδευμένους δὲν προσέκρουον ...ολύ, ὅλοι οἱ ἄλλοι, οἱ εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ ...ράψαντες, καίτοι ἦσαν ἄνδρες ἀληθῶς πεπαιδευ...ένοι οἱ πλεῖστοι καὶ ἐξ ἀγαθῆς προαιρέσεως ...ρὸς ἠθικὴν καὶ διανοητικὴν μόρφωσιν τοῦ ἔθνους εἰργάζοντο, ὅμως ἀπέτυχαν τοῦ σκοποῦ αὐτῶν οἱ πλεῖστοι διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους: Πρῶτον μέν, διότι ἕκαστος τούτων, γράφων τὴν νέαν γλῶσσαν, ὡ τοιαύτην ἐθεώρει τὴν διάλεκτον τῆς ἰδίας αὐτοῦ πατρίδος καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν ἀπέφευγε τὰ ἰδιώματα αὐτῆς καὶ εἰς τὸ τυπικὸν καὶ εἰς τὸ συντακτικὸν καὶ οὕτω τὸ ἔργον του προσέκρουεν εἰς τὸ γλωσσικὸν αἴσθημα τῶν ἄλλων Ἑλλήνων. Δεύτερον, διότι, ὁσάκις, διὰ τὴν πτωχείαν τῆς λαλουμένης γλώσσης, ἠναγκάζοντο νὰ παραλαμβάνουν λέξεις ἐκ τῆς ἀρχαίας, δὲν ἐφρόντιζον νὰ προσαρμόζουν αὐτὰς εἰς τὸ τυπικὸν τῆς λαλουμένης καὶ οὕτω τὸ ἔργον αὐτῶν ἦτο κρᾶμά τι ἀρχαίων καὶ νέων στοιχείων, ὄχι βέβαια εὐάρεστον εἰς τὸν ἀναγνώστην. Τρίτον, διότι, ὁσάκις ἢ ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἢ τῆς ξένης λογοτεχνίας μετέφραζον εἰς τὴν γλῶσσαν ταύτην ἔργα, δὲν ἐφρόντιζον νὰ μεταφράζουν ὄντως ἔργα κλασσικὰ ἀρέσκοντα καὶ διδάσκοντα καὶ ψυχαγωγοῦντα τὸν ἑλληνικὸν λαόν, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἔργα δι' ὀλίγους μόνον χρήσιμα (ὡς λ. χ. ὁ ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ μεταφρασθεὶς «Νομοκάνων», οἱ ὑπὸ τοῦ Μανουὴλ τοῦ Πελοποννησίου μεταφρασθέντες ἀσκητικοὶ λόγοι τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ἡ ὑπὸ Μελετίου τοῦ Συρίγου μεταφρασθεῖσα «Νομικὴ ἐπιτομὴ» Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου τῶν βασιλέων κλπ.) ἢ καὶ ὅλως ἀδιάφορα εἰς τοὺς πολλούς. Διὰ τοὺς λόγους τούτους λοιπὸν ἡ ἀπὸ τοῦ Σοφιανοῦ ἀρξαμένη ἐκπαιδευτικὴ καὶ γλωσσικὴ μεταρρύθμισις δὲν ἀπέδωκε τοὺς προσδοκωμένους καρπούς, καὶ ἡ γλωσσικὴ ἀκαταστασία καὶ κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα ἐξηκολούθει.

Εἰς τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἀπὸ τοῦ Σοφιανοῦ ἀρξαμένης γλωσσικῆς ἰδίᾳ μεταρρυθμίσεως συνετέλεσεν οὐκ ὀλίγον καὶ ἡ παπικὴ προπαγάνδα. Διὰ νὰ διευκολύνῃ τὸ ἔργον τῶν εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἱεραποστόλων ἡ ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία καὶ ἀγρεύῃ εὐκολώτερα τοὺς ἀμαθεστέρους τῶν Ἑλλήνων, συνέταξε γραμματικὰς καὶ λεξικὰ καὶ βιβλία συνέγραψεν, ἐνίοτε μὲ λατινικὸν ἀλφάβητον, εἰς τοσοῦτον ἀπειρόκαλον γλωσσικὸν ἰδίωμα, ὥστε νὰ κινῇ εἰς ἀγανάκτησιν καὶ τοὺς μετριωτάτην αἴσθησιν τοῦ καλοῦ ἔχοντας Ἕλληνας. Ἰδοὺ λ. χ. τί ἔγραφεν ὁ ἐκδώσας τὸν «Θησαυρὸν τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς φράγκικης γλώσσας» τοῦ καπουκίνου Ἀλεξίου Σομμαβέρα (Sommevoir), καπουκῖνος καὶ αὐτός, Θωμᾶς ἐν τῇ προσφωνήσει τοῦ θησαυροῦ τούτου πρὸς τὸν ἀββᾶν Βινιῶν: «Σώνει μου ἐμένα νὰ εὐχαριστήσω τὴν Ἀφεντίαν σου μὲ ὅλην μου τὴν καρδίαν διὰ τ' αὐτὸ τὸ Λέξικον, τὸ ὁποῖον νὰ μὴν ἦχε βάλῃ χέρι καὶ προμηθέψῃ ἡ ἀγαθοσύνη καὶ καλοψυχία τῆς Ἀφεντιάς σου, χωρὶς ἄλλον ἤθελε χαθῇ ἄς τὸ πῶ καὶ ὅλας, ἤθελε θαφθῇ καὶ χωσθῇ μαζὶ μὲ τ' ἐκεῖνον τὸν εὐσεβὸν καὶ σοφὸν Μισιονάριον, ὅπου ἤτο συνθέσει, τοῦ ὁποίου εἴμεσθα διὰ τοῦτο πολλὰ κρατημένοι καὶ εὐχαριστιμένοι εἰς ὅλα κεῖνα τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς, ἐκεῖ ὅπου ἐκόπιαζα καὶ ἐγὼ μὲ τοὺς ἐπίλοιπους ἀμπελουργοὺς τοῦ ἰδίου μας σχήματος διὰ τὴν ἀνάστρεψην καὶ σωτηρίαν τῶν ἀπίστων, ἀμὴ ὄχι ἄς! πολλαῖς φοραῖς εὕκαρα καὶ δύχως καμίας λογῆς καρπόν, ἀφορμὴ εἶναι, τὸ πῶς ὄντας ἐκεῖ ἀνάμεσόν τους πολὺ ἀκριβεία ἀπὸ σπούδαις καὶ ἀπὸ ἀμαθείαν τῶν γλωσσῶν, δὲν γροικούμεσθε ἀλλήλος μας».

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπὸ τῶν Διαμαρτυρομένων προπαγάνδα ὄχι ὀλίγον συνετέλεσε καὶ αὐτὴ εἰς τὸ νὰ διαβληθῇ παρὰ τῷ λαῷ ἡ παράδοσις τῆς λαλουμένης εἰς τὸν γραπτὸν λόγον. Εἴπομεν ἀνωτέρω ὅτι ἡ Ἐκκλησία μας εὐθὺς ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἀπεδέχθη τὴν κοινὴν τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης γλῶσσαν ὡς ἐπίσημον αὐτῆς γλῶσσαν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν γλῶσσαν ἐγράφησαν κατόπιν καὶ ὅλοι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι καὶ αἱ ἀκολουθίαι τῶν μυστηρίων κττ. Ὅταν λοιπὸν κατὰ πρῶτον, τῷ 1638, ἐτυπώθη εἰς τὴν Γενεύην, δαπάναις Διαμαρτυρομένων, ἡ ὑπὸ τοῦ ἱερέως Μαξίμου τοῦ Καλλιπολίτου γενομένη μετάφρασις τῆς ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν λαλουμένην γλῶσσαν, ἡ Ἐκκλησία, διὰ συνοδικῶν ἀποφάσεων, ἀπεκήρυξεν αὐτήν, ὡς καὶ ἄλλας κατόπιν ἀπὸ ἄλλους γενομένας ὁμοίας μεταφράσεις τοῦ ἱεροῦ κειμένου. Οὕτω εἰς τὸν ἀπαίδευτον λαόν, ὅστις φυσικὰ δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ κρίνῃ τοὺς λόγους, οὓς εἶχεν ἡ Ἐκκλησία ἀπαγορεύουσα τὴν εἰς ἁπλῆν γλῶσσαν μετάφρασιν τῶν ἱερῶν βιβλίων, ἐγεννήθη ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἡ γλῶσσα αὐτὴ δὲν δύναται νὰ εἶναι καλή, ἀφοῦ ἡ Ἐκκλησία δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀναγινώσκωνται εἰς αὐτὴν τὰ ἱερά της βιβλία. Διὰ τοὺς λόγους λοιπὸν τούτους ἡ ὄντως ὀρθὴ καὶ ἐθνωφελὴς προσπάθεια τοῦ Σοφιανοῦ καὶ τῶν ἄλλων δὲν κατέστη δημοφιλὴς καὶ δὲν ἀπέδωκε τοὺς ἐξ αὐτῆς προσδοκωμένους καρπούς.

Οἱ λοιποὶ λόγιοι, κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας τῆς τουρκοκρατίας, συνεχίζοντες τὴν παράδοσιν τῆς ἱστορικῆς διγλωσσίας, μετεχειρίζοντο εἰς τὰ συγγράμματα των τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν. Ἐπειδὴ δὲ ὄχι μόνον ἡ γλῶσσα, ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν συγγραμμάτων τούτων ἦτο συνήθως τοιοῦτον, ὥστε νὰ μὴ ἑλκύῃ τὴν προσοχὴν τῶν πολλῶν, φυσικὰ καὶ τὰ ἔργα αὐτὰ ἀπέβησαν ἄχρηστα εἰς τὸ Ἔθνος καὶ ἡ ἀπαιδευσία κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους ἔφθασεν εἰς τὸ μὴ περαιτέρω. Οἱ πλεῖστοι δηλαδὴ τῶν λογίων τότε κατεγίνοντο εἰς τὴν συγγραφὴν ἢ γραμματικῶν πονημάτων καταληπτῶν εἰς μόνους τοὺς τυχόντας ἀνωτέρας παιδεύσεως, ἢ θεολογικῶν διατριβῶν παντελῶς ἀκαταλήπτων εἰς τοὺς πολλούς: «Ὅλη τοῦ Ἔθνους ἡ προσοχὴ τότε, ἔγραφεν ὁ Θερειανός, ὅλη τῶν τότε σπουδαίων ἡ μέριμνα πρὸς τοῦτο καὶ μόνον ἀπέβλεπε τὸ σημεῖον, πρὸς καταπολέμησιν τοῦ πάπα καὶ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ. Πρώτιστον καθῆκον παντὸς λογίου καὶ παντὸς διδασκάλου ἦτο ἡ συγγραφὴ μικροῦ ἢ ὀγκώδους, ἐν ἐμμέτρῳ ἢ ἐν πεζῷ λόγῳ, πονήματος ἐναντίον τῶν καινοτομιῶν καὶ τῶν κακοδοξιῶν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ἰδιῶται ἠτένιζον πλήρεις θαυμασμοῦ καὶ καταπλήξεως πρὸς τὰ λογοδαίδαλα κατασκευάσματα τῶν ἐναρίθμων λογίων, οἵτινες, ἀποστρέφοντες τὰς ὄψεις ἀπὸ παντὸς χρησίμου, φιλοπαιδευτικοῦ καὶ ἐθνωφελοῦς ἐπιτηδεύματος, κατέτριβον μάτην χρόνον πολύτιμον καὶ ζωὴν ὁλόκληρον εἰς διεξαγωγὴν στειρωτικῆς ἐργασίας, ἥτις τοὺς μὲν ἐναντίους ἥκιστα συνεκίνει καὶ οὐδαμῶς ἔβλαπτεν, εἰς δὲ τὸ πολυπαθὲς Ἔθνος οὐδεμίαν παρεῖχε ψυχικὴν ἢ ἄλλην πνευματικὴν ὠφέλειαν».

Πνευματικὴ ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα. Ἡ τοιαύτη πνευματικὴ κατάπτωσις τῶν Ἑλλήνων διήρκεσε μέχρι τῶν μέσων τῆς ΙΖ' ἑκατονταετηρίδος, ὅτε τὰ πράγματα ἤρχισαν ὀλίγον κατ' ὀλίγον καὶ μεταβάλλωνται ἐπὶ τὸ καλύτερον. Ἀφοῦ κατηργήθη τὸ παιδομάζωμα, ἐπὶ Μουρὰτ τοῦ Δ' (1623—1639, καὶ κατόπιν ἐφηρμόσθησαν κάπως ἠπιώτερα μέτρα διακυβερνήσεως τῶν ραγιάδων ὑπὸ τοῦ βεζυρικοῦ οἴκου τῶν Κιουπρουλῆ, ἤρχισαν οἱ Ἕλληνες ν' ἀναλαμβάνουν οἰκονομικῶς—προήγοντο εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου διερμηνέως, διωρίζοντο ἡγεμόνες τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαυΐας καὶ τοιουτοτρόπως ἠδυνήθησαν νὰ ζῶσιν ὁπωσδήποτε βίον ἀνθρωπινώτερον. Ἔπειτα πολλοὶ Ἕλληνες ἐκ διαφόρων μερῶν ἐγκατασταθέντες εἰς τὴν Αὐστρίαν, Ἰταλίαν, Γαλλίαν καὶ Ρωσίαν ὡς ἔμποροι καὶ εἰς ἐμπορικὰ καὶ ἄλλας σχέσεις μετὰ τῶν ὁμοεθνῶν εὑρισκόμενοι, ἐχρησίμευσαν ὡς μεσῖται τῆς μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ἑλλάδος πνευματικῆς ἐπικοινωνίας. Ἀπὸ τότε ἤρχισαν νὰ πολλαπλασιάζωνται τὰ σχολεῖα εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐκτὸς τῆς πατριαρχικῆς ἀκαδημίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἱδρύθησαν καὶ ἄλλα σχολεῖα, εἰς τὸ Βουκουρέστιον καὶ Ἰάσιον, εἰς τὰ Ἰωάννινα, τὴν Σιάτισταν, τὴν Δημητσάναν, τὰς Κυδωνίας, τὴν Σμύρνην, τὴν Χίον, τὴν Πάτμον, τὴν Κύπρον, τὴν Σίφνον, τὰ Ἱεροσόλυμα κ.ἄ. Ἤρχισαν νὰ μεταφράζουν διάφορα βιβλία τῶν ἀνεπτυγμένων ξένων φιλολογιῶν καὶ νὰ συγγράφουν ἄλλα χάριν ἐκπαιδευτικῶν σκοπῶν, καὶ ἐν γένει ἤρχισεν ἡ πνευματικὴ ἀναγέννησις τοῦ Ἔθνους. Ἀλλὰ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους οἱ πνευματικοὶ ἡγέται του, οἱ ὁποῖοι ἐπεχείρησαν νὰ μεταβιβάσουν εἰς τοὺς ὁμοεθνεῖς τοὺς πλουσίους θησαυροὺς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς λογοτεχνίας τῆς Δύσεως καὶ διὰ τῆς πνευματικῆς αὐτῆς ἀναγεννήσεως νὰ προπαρασκευάσουν καὶ τὴν πολιτικὴν ἀναγέννησιν τῆς πατρίδος, εὑρέθησαν διῃρημένοι εἰς τὸ ζήτημα τῆς γλώσσης, τὴν ὁποίαν ἔπρεπε νὰ προτιμήσουν κατὰ τὴν σύνταξιν πρωτοτύπων καὶ τὴν μετάφρασιν ξένων συγγραμμάτων. Μερικοί, ἐν τῇ πεποιθήσει ὅτι ἀληθινὴ πανελλήνιος δημοτικὴ γλῶσσα δὲν ὑπῆρχεν, ἀλλὰ μόνον τοπικὰ ἰδιώματα, μόλις ἐπαρκοῦντα εἰς τὰς καθημερινὰς ἀνάγκας καὶ ἄρα μὴ κατάλληλα εἰς ἔκφρασιν ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν, μετεχειρίσθησαν τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν. Ἄλλοι φρονοῦντες ὅτι ἡ ἁπλῆ διάλεκτος, δηλαδὴ ἡ ἀπηλλαγμένη ὅσον τὸ δυνατὸν διαλεκτικῶν στοιχείων δημοτικὴ γλῶσσα, ἠδύνατο νὰ χρησιμοποιηθῇ εἰς συγγραφὴν διδακτικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἔργων, μετεχειρίσθησαν τὴν ἁπλῆν αὐτὴν δημοτικὴν γλῶσσαν. Ἄλλοι, τέλος, σκεπτόμενοι ὅτι, ἤδη ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος ἐκτὸς τῆς ἀττικιζούσης γραπτῆς γλώσσης ἐγράφετο καὶ μία ἄλλη πολὺ ἁπλουστέρα ταύτης, παραλαμβάνουσα πολλὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς λαλουμένης, καὶ ὅτι ἡ γλῶσσα αὐτή, διὰ τῆς Ἐκκλησίας, τῶν σχολείων, τῶν χρονογράφων, τῶν συναξαρίων κλπ., προσέπιπτεν ὁπωσδήποτε σαφὴς καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς πολλοὺς καὶ ἀπαιδεύτους, παρέλαβον τὸν ἁπλούστερον τοῦτον τύπον μετὰ τῆς ὀρθογραφίας, τοῦ τυπικοῦ καὶ τοῦ λεξιλογικοῦ πλούτου αὐτοῦ. Ἀφοῦ δ' ἐρρύθμισαν αὐτὴν τὴν ἁπλῆν γραφομένην γλῶσσαν, ἀποβλέποντες πρὸς τὰς ἀνάγκας τῶν συγχρόνων, ἐξήταον ποῖα στοιχεῖα τῆς γλώσσης ταύτης ὡς ἀρχαϊκὰ καὶ ἐπομένως ἄγνωστα εἰς τοὺς πολλούς, ἢ ὡς διαλεκτικὰ καὶ ἐπομένως ἄγνωστα καὶ ταῦτα εἰς τοὺς πολλούς, ἢ ὡς ξένα ἔπρεπε ν' ἀποβάλωσι, ποῖα δὲ στοιχεῖα ἐκ τῆς λαλουμένης ἦσαν κοινὰ εἰς ὅλους ἢ τοὐλάχιστον τοὺς περισσοτέρους, ὥστε νὰ εἰσάγουν ταῦτα εἰς τὴν γλῶσσαν ἀντὶ τῶν ἀποβαλλομένων. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαΐζουσαν καὶ ἀπὸ τὴν δημοτικὴν πλευρὰν καθαριζομένη ἡ γραφομένη γλῶσσα ὠνομάσθη *καθαρεύουσα*, δηλαδὴ ἀπηλλαγμένη τῶν ἀγνώστων εἰς τοὺς πολλοὺς ἀρχαϊκῶν, διαλεκτικῶν καὶ ξενικῶν στοιχείων.

Δεῖγμα τῆς γλώσσης τῶν μὲν τῆς πρώτης κατηγορίας λογίων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, οἵτινες μετεχειρί-

Digitized by Google

σθησαν εἰς τὰ ἔργα των τὴν ἀρχαίαν, παραθέτομεν ἐκ τοῦ εἰς τὸν ἡγεμόνα τῆς Μολδαυΐας Νικόλαον Μαυροκορδᾶτον ἐγκωμίου Ἰακώβου τοῦ Ἀργείου, τοῦ ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας «ὑπάτου τῶν φιλοσόφων» ἀναγορευθέντος, τὸ ὁποῖον, γραφὲν τῷ 1716, ἔχει ὡς ἑξῆς: «Οὕτω γὰρ ἕλκων (ὁ Μαυροκορδᾶτος) ἔτος τὸ εἰκοστόν, πολὺς μὲν ἦν ἐν θεωρίᾳ καὶ πράξει, τοῦ Δανιὴλ οὐκ ἀπολειπόμενος, πολὺς δ' ἐν φιλοσοφίᾳ καὶ ῥητορείᾳ ἐν πολλαῖς διαλέκτοις τῷ πατρὶ παρεξεταζόμενος, μάλιστα δὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ πάτριον, τήν τε Λατινίδα καὶ τὴν Ὀθωμανικὴν οὕτως εἰς ἄκρον ἐξηκριβώσατο καὶ ταῦτα χρόνου μακροῦ μὴ δεηθεὶς μηδ' ἐκδημίας πρὸς ἀλλοτρίαν στειλάμενος, ἀλλ' οἴκοι μένων καὶ τῇ πατρίδι, ὥστε τοὺς μὲν Λατίνους αὐτὸν τῆς Λατινίδος ὑπερθαυμάζειν, τοὺς δ' Ὀθωμανοὺς τῆς οἰκείας φωνῆς καὶ τῆς ἄλλης παιδείας διὰ τιμῆς ἄγειν καὶ νῦν ἔχειν τὸν ἄνδρα, οὐχ ὅπως τοὺς τυχόντας, ἀλλὰ καὶ τοὺς προὔχοντας καὶ δὴ καὶ αὐτὸν τὸν βασιλέα».

Τῆς δευτέρας κατηγορίας οἱ ὀπαδοί, ἄλλοι μὲν ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ Σκούφου καὶ τοῦ Μηνιάτου βαδίζοντες ἔγραψαν τὴν «ἁπλῆν διάλεκτον» μὲ κάποιαν ἐπιμέλειαν καὶ προσοχὴν καὶ τὰ ἔργα των ἠδύναντο νὰ εἶναι ἀρεστὰ εἰς τοὺς πολλούς, ὅπως λ. χ. ὁ Κεφαλλὴν φιλόσοφος Βικέντιος Δαμωδός, τοῦ ὁποίου παραθέτομεν τὸ κατωτέρω ἀπόσπασμα ἐκ τῆς τῷ 1759 ἐκδοθείσης «Ῥητορικῆς»: «Εἶναι πολλαῖς καὶ διάφοραις ἡ τέχναις, ἀπὸ ταῖς ὁποίαις γίνονται πόλλὰ θαυμαστὰ ἔργα εἰς τὸν κόσμον, ὅμως δὲν εἶναι θαυμαστότερη τέχνη ἀπὸ τὴν ῥητορικήν. Διατὶ μοναχὴ αὐτὴ ἔχει ἐξουσίαν ἐπάνω εἰς τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων. Μόνης ἐτούτης ἐδόθη ὅλη ἡ δύναμις νὰ κρατῇ τὸ βασίλειον εἰς τὰ πάθη τῆς ψυχῆς καὶ νὰ τὴν βιάζῃ νὰ δέχεται ἐκείνην τὴν κίνησιν, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε παρακινήσει. Αὐτὴ εἶναι, ὁποῦ εἰς τὰ δικαστήρια μὲ βροντῶσαν φωνὴν ζωγραφίζει εἰς τὸ πρόσωπον τῶν κριτῶν τὴν ταραχὴν τῆς καρδίας, αὐτή, ὁποῦ ἀνάπτει ὅλαις ταῖς φλόγαις τῆς ζωῆς διὰ νὰ κατακαύσῃ τῶν παραβατῶν τὴν ἀνομίαν. Αὐτὴ εἶναι, ὁποῦ ἐν ταῖς δημηγορίαις τώρα ὑψώνει ταῖς ἐλπίδαις, τώρα κράζει τοὺς φόβους, τωρα σκεπάζει ἀπὸ ἐντροπὴν τὰ ὄμματα τῶν ἀκροατῶν. Αὐτὴ εἶναι τέλος, ὁποῦ εἰς τὰς πανηγύρεις ἐπαινεῖ τῶν ἡρώων τὴν ἀρετὴν καὶ ὑβρίζει τῶν ὀκνηρῶν τὴν κακίαν».

Ἄλλοι εἰς τὴν αὐτὴν «ἁπλῆν διάλεκτον» γράψαντες ἔκαμαν ἀδεξιώτερον τὴν ἀνάμειξιν τῶν τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς λαλουμένης στοιχείων. Ἐκ τῶν ὀπαδῶν τοῦ συστήματος τούτου ἦτο καὶ ὁ Δ. Καταρτζῆς, τοῦ ὁποίου παραθέτομεν τὸ ἑξῆς ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ 1789 πρὸς τὸν Λάμπρον Φωτιάδην ἀπόσπασμα: «Γιὰ νὰ περικλείσω ὅμως σ' ἕναν λόγο τὸ πᾶν σὲ μίαν ἐπιστολή, ἂς πῶ ἀκόμη μόν' τοῦτο, πῶς ὅσα εἶπα καὶ μποροῦσα νὰ εἰπῶ σ' αὐτὴν τὴν ὑπόθεσι, τὰ ὑπαγορεύ' ἡ γραμματικὴ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία ἔλαβ' αἰτία νὰ γενῇ οὐ πρὸ πολλοῦ ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ ἱστορία καὶ γραμμάτικὴ τέχνη κάθε γλώσσας καὶ θεωρεῖ τί διαίρεσι καὶ ὑποδιαίρεσι, τί ὅμοιο ἢ ἀνόμοιο, τί πλεονάζον ἢ ἐλλεῖπον, τί ὑπερέχον ἢ χεῖρον καὶ τὰ ἑξῆς ἔχουν ὅλαις. Λοιπὸν κατὰ τῆς ἀρχαῖς καὶ τὴν πρόοδο τῆς τέτοιας ἀναγκαιότατης μάθησις βαίνοντας κ' ἐμεῖς τὰ ῥωμαϊκά μας δὲν θέλουμε σφάλει ποτὲς εἰσὲ τίποτες, ἀλλὰ μάλιστα ἐκεῖνο ποῦ θὰ λέμε, θὰ νοοῦμε καὶ θὰ κάμνουμε διὰ ταυτά, λέγοντάς το, νοῶντάς το καὶ κάμνοντάς το κατ' ἐπιστήμην δὲ θέλει ἐνδέχεται νὰ γένετ' ἀλλοιῶς».

Οἱ τῆς τρίτης κατηγορίας ὀπαδοὶ τὴν γλῶσσαν τοῦ Σκούφου καὶ τοῦ Μηνιάτου καὶ οὗτοι συνεχίζοντες, ἀλλὰ κάθε διαλεκτικὸν στοιχεῖον ἐπιμελῶς ἀποφεύγοντες καὶ τὸ τυπικὸν τῆς λογίας παραδόσεως διατηρήσαντες κατὰ τὸ πλεῖστον, κατήρτισαν τὴν εἰρημένην καθαρεύουσαν γλῶσσαν, ἡ ὁποία, βαθμηδόν, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος καλλιεργουμένη καὶ πλουτιζομένη, ἔφθασεν εἰς τὸν κλασσικὸν τύπον της ἐπὶ Νικηφόρου Θεοτόκη, ὅστις θεωρεῖται ὁ ἄριστος ἐκπρόσωπος τῆς μερίδος ταύτης. Τῆς ἐξελίξεως τῆς γλώσσης ταύτης παραθέτομεν τὰ ἑξῆς δείγματα: Ἐκ τῆς ὑπὸ Κ. Βραγκοβάνου γενομένης μεταφράσεως «Τῶν Πλουτάρχου Χαιρωνέως Ἑλληνικῶν καὶ Ῥωμαϊκῶν παραλλήλων» ἐν Βουκουρεστίῳ 1704, «Ἀσδρούβας Καρθαγένων βασιλεὺς ὑποτάξας τὴν Σικελίαν ἀπεφάσισε νὰ κάμῃ πόλεμον κατὰ τῶν Ῥωμαίων. Κάποιος δὲ Μέτελλος τ' ὄνομα, ψηφισθεὶς στρατηγὸς ἀπὸ τὴν Σύγκλητον τῆς Ῥώμης, κατὰ κράτος τὸν ἐνίκησε. Λεύκιος δέ τις Γλαύκων, ἀνὴρ τῶν ἐπισήμων τῆς Ῥώμης, κρατῶντας τὸ καράβι, ὅπου ἦτον τοῦ Ἀσδρούβα, ἔχασε τὰ δύο του χέρια, καθὼς γράφει Ἀριστείδης ὁ Μιλήσιος εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τῶν Σικελικῶν». Ἐκ τῆς τοῦ Μελετίου «Γεωγραφίας», ἐκδοθείσης ἐν Βενετίᾳ τῷ 1728, «Πρότερον τῶν ἄλλων μερῶν ἐκατοικίσθη ἡ Ἑλλὰς ὑπ' ἀνθρώπων, ὡσὰν ὅπου αὐτη εἶναι πλησιεστέρα εἰς τὴν Ἀσίαν, καὶ εἶχε τὸ πάλαι μεγάλην καὶ ἀσύγκριτον δόξαν καὶ λαμπρότητα εἰς ὅλας τὰς πράξεις καὶ τὰ ἔργα της, διότι ἐστάθη αὐτη τὸ κατοικητήριον τῆς σοφίας καὶ ἀπ' αὐτῆς διεδόθησαν αἱ ἐπιστῆμαι καὶ εἰς τὰ λοιπὰ μέρη τῆς Εὐρώπης καὶ ἄλλων τόπων». Ἐξ ἐπιστολῆς Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν πατριάρχην Κύριλλον τῷ 1752, «Ἰδοὺ ἐκ τῶν πολλῶν ὀλίγα αἴτια τῆς (ἐκ τῆς Ἀθωνιάδος Σχολῆς) ἀναχωρήσεώς μου· ἔχετε ἐν αὐτοῖς τὸ διατὶ ἀποχρώντως. Ἀλλ' ἡ Ὑ. Παναγιότης, τὰ αἴτια ταῦτα ὡς τὸ μηδὲν λογιζομένη, τοῦτο μόνον ἐν τοῖς διαφόροις κατ' ἐμοῦ γράμμασιν ἀγωνίζεται νὰ παραστήσῃ, ὅτι τάχα ἡ ἐμὴ ἀναχώρησις ἠκολούθησε, διότι ἠθελήσατε νὰ διορθώσητε τὰ τῆς Σχολῆς ἄτοπα καὶ νὰ ἐξώσετε τοὺς ἀτάκτους, ἐγὼ δὲ ὡς ἀλαζὼν καὶ ὑπερήφανος ἐδυσχέραινα καὶ δὲν ὑπέφερον τὴν διόρθωσιν τῆς αἰτίας». Ἐκ τῶν Κυριακοδρομίων τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη (1796), «Τίς ἠσθένει τῆς ἁμαρτίας τὴν ἀσθένειαν καὶ ὁ Παῦλος οὐκ ᾐσθάνετο τῆς ἀρρωστίας τὴν δριμύτητα; Τίς μετὰ τοσαύτης ποιμαντικῆς ἐπιστήμης ἐπότισε τὸ γάλα τῆς ἁπλῆς διδασκαλίας τοὺς νηπίους καὶ ἀτελεῖς καὶ ἔθρεψε διὰ τῆς στερεᾶς τροφῆς τῶν ὑψηλῶν μυστηρίων τοὺς ἄνδρας καὶ τελείους; Τίς ἢ τοσοῦτον ἐπιτηδείως ἤλεγξε τοὺς ἁμαρτάνοντας ἢ τοσοῦτον καταλλήλως ἐπῄνεσε τοὺς ἐναρέτους ἢ τοσοῦτον ἐπωφελῶς ἐκανόνισε τὰ περὶ τῶν αἱρετικῶν ἢ τοσοῦτον δικαίως παρέδωκε τῷ σατανᾷ τοὺς σκανδαλοποιοὺς καὶ τοὺς ἀποστάτας τῆς πιστεως ἢ τοσοῦτον γενναίως ἀπεσκοράκισε τὰς ἔριδας, τὰς μάχας, τὰς δεισιδαιμονίας ἢ τοσοῦτον λαμπρῶς ἐστεφάνωσε τοὺς εἰς τὰ μέτρα τῆς ἁγιωσύνης φθάσαντας; Ταῦτά εἰσι τὰ ποιμαντικὰ ἔργα, ἔργα πατρικά, ἔργα διδασκαλικά, ἔργα εὐεργετικά».

Πότε τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται ζήτημα γλωσσικὸν παρ' ἡμῖν. Μολονότι ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος μ. Χ., ἐκτὸς τῆς διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ ἀττικισμοῦ ἐπικρατησάσης γραφομένης λογίας γλώσσης, παραλλήλως ἤρχισε νὰ χρησιμοποιῆται καὶ ἄλλη γραπτὴ γλῶσσα, ἡ ὁποία τὴν κοινὴν τῆς ἁγίας Γραφῆς βάσιν ἔχουσα καὶ ἐκ τῆς λαλουμένης στοιχεῖα παραλαμβάνουσα, ἐχρησιμοποιεῖτο μὲν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τοὺς ὕμνους καὶ τὰς προσευχάς, ἐχρησιμοποιεῖτο δὲ ὑπὸ τῆς λογοτεχνίας διὰ τῶν χρονογράφων καὶ τῶν συναξαριστῶν, αὐτὴ δὲ ἡ γλῶσσα κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα τὰ ἀρχαϊκὰ καὶ διαλεκτικὰ καὶ ξενικὰ στοιχεῖα ἐκτοπίζουσα κατέστη ἡ καθαρεύουσα γλῶσσα, οὐδέποτε κατὰ τὸ μακρὸν τοῦτο ἀπὸ τοῦ ΣΤ' μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰῶνος διάστημα ἀνεκινήθη γλωσσικὸν ζήτημα εἰς τῶν λογίων τὰς τάξεις, οὐδὲ κατῆλθον εἰς γλωσσικοὺς ἀγῶνας οἱ γράφοντες, ἀλλ' ἕκαστος ἔγραφεν ἣν γλῶσσαν ἤθελε. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐχώρουν τὰ πράγματα μέχρι τοῦ 1766, ὅτε ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, ἐκδώσας ἐν Λειψίᾳ τὴν περίφημον «Λογικήν» του, ἔψεξε σφοδρῶς τοὺς μεταχειριζομένους τὴν «ἁπλῆν διάλεκτον» εἰς φιλοσοφικὰ ἔργα, ἐννοῶν τὸν διδάσκαλόν του Βικέντιον Δαμωδὸν καὶ τὸν μαθητήν του Ἰώσηπον Μοισιόδακα, οἱ ὁποῖοι εἰς αὐτὴν τὴν γλῶσσαν ἔγραψαν, ὁ μὲν πρῶτος ἐκδώσας «Λογικὴν» τῷ 1759, ὁ δὲ δεύτερος μεταφράσας τὴν «Ἠθικὴν φιλοσοφίαν» τοῦ Ἰταλοῦ Μουρατόρη τῷ 1761. Ἀποδοκιμάζων λοιπὸν τὰ γραφόμενα εἰς τὴν «ἁπλῆν διάλεκτον», ἔγραφε τὰ ἑξῆς: «Πρὸ πάντων τοιγαροῦν μὴ κομιδῇ ξένον ὄντα καὶ ἀδαῆ τοῦ Ἕλληνος λόγου ἥκειν ἀξιῶ τὸν φιλοσοφήσοντα, ἀλλ' ἐκ τῆς γραμματικῆς (ἤτοι τῆς ἀρχαίας) καὶ τῆς ἄλλης ἐγκυκλίου τῶν μαθημάτων τριβῆς ἱκανῶς συγκεκροτημένον... Τοῖς γὰρ ἐν ὕφει χυδαίῳ παρενυφασμένοις ἐγκομβούμενοι φιλοσοφικοῖς λεξιδίοις αὐτοῦ μονονουχὶ τοῦ τῆς γνώσεως ὕψους τῇ κεφαλῇ ψαύειν ἐοίκασι καὶ φιλοσοφοῦντες ἀπαιδεύτως ἀνοηταίνουσι νεανικῶς. Ἐκσυρικτέον ἄρα τὰ χυδαϊστὶ φιλοσοφεῖν ἐπαγγελλόμενα βιβλιάρια, τῆς Ἑλλάδος φωνῆς ὡς οἷόν τε ἐπιμελομένους, ἧς ἄνευ οὐδὲν τῶν πάλαι πεφιλοσοφηκότων ἐστὶν ἀπόνασθαι». Τοιουτοτρόπως ὁ Βούλγαρις, ἐνῷ, ὡς ἐκ τῶν λόγων αὐτοῦ τούτων φαίνεται, ἀπεδοκίμαζε τὴν χρῆσιν τῆς ἁπλῆς γλώσσης εἰς μόνα τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα, διότι τὴν καθαρεύουσαν γλῶσσαν καὶ αὐτὸς κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ὄχι ἀδεξίως μετεχειρίζετο, ἔγινε πρῶτος εἰσηγητὴς τῶν περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος συζητήσεων. Διότι κατόπιν ὁ Μοισιόδαξ τῷ 1781, ἐκδώσας τὴν «Θεωρίαν τῆς γεωγραφίας», ὑπεραπελογήθη τῆς γλώσσης αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν ἀληθῶς ἐν τῷ μεταξὺ πολὺ ἐβελτίωσε, γράψας, ἐκτὸς ἄλλων, καὶ τὰ ἀκόλουθα: «Ἐγὼ διὰ λόγους, τοὺς ὁποίους ἐπιφέρω, ἔκρινα νὰ ἐξυφάνω τὴν παροῦσαν συγγραφὴν ἐν τῷ ἁπλῷ ὕφει, σῴζων ὅμως ἀεὶ τοὺς ὡρισμένους ὅρους τῶν πραγμάτων, οἵτινες ἦσαν ἐν χρήσει παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, καὶ μεθαρμόζων ἀεὶ το ἁπλοῦν ὕφος ἐπὶ τὸ σεμνότερον ἢ τὸ ἐλάχιστον ἐπὶ τὸ πρεπωδέστερον τῇ ἀνὰ χεῖρας πραγματευομένῃ ὕλῃ. Τρεῖς εἶναι οἱ λόγοι κυρίως, ὑπὸ τῶν ὁποίων προαχθεὶς προέκρινα τὸ ἁπλοῦν ὕφος ἀπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ. Ὁ πρῶτος μὲν εἶναι, διότι ἡ σαφήνεια, ὁσάκις τὰ πράγματα ἐκτίθενται ἁπλοϊκῶς, προσλαμβάνει ἐπίτασιν, ὁ δεύτερος δέ, διότι τὰ πράγματα, ἐκτεθειμένα ἁπλοϊκῶς, γίνονται νοητὰ καὶ αὐτοῖς τοῖς μὴ ἁψαμένοις γραμματικῆς, ὁ τρίτος δέ, διότι καλὸν εἶναι τέλος ὅτι καὶ οἱ Ἕλληνες αὐτοὶ νὰ γράφωσιν εἴτε περὶ τῶν ἐπιστημῶν, εἴτε καὶ περὶ πραγμάτων ἄλλων ἐν τῇ τετριμμένῃ, ἐν τῇ κοινῇ διαλέκτῳ αὐτῶν». Ἀναφερόμενος δὲ εἰς τὰ ἀνωτέρω τοῦ Βουλγάρεως, παρατηρεῖ ὅτι «ὁ μέγας ἀνήρ, ἀντὶ νὰ ἐκσυρίζῃ, ὤφειλε νὰ συστήσῃ μᾶλλον τὸ ἁπλοῦν ὕφος ἡμῶν, προσδιορίζων αὐτῷ τοὺς ὅρους κατὰ τοὺς ὁποίους εἶναι ῥυθμιστέον». Τοῦτο δ' ὅμως δὲν ἔγινε τότε καὶ διὰ τοῦτο οἱ λόγιοι ἐξηκολούθουν μεταχειριζόμενοι ἄλλοι μὲν ἄκρατον τὴν ἀρχαίαν, ἄλλοι δὲ ἄκρατον τὴν δημοτικήν, καὶ ἄλλοι τὴν μεταξὺ τούτων κειμένην καθαρεύουσαν γλῶσσαν. Πολλοὶ ἐκ τῶν μεταχειρισθέντων τὴν γλῶσσαν τοῦ προφορικοῦ καὶ εἰς τὸν γραπτὸν λόγον προοιμιαζόμενοι εἰς τὰ ἔργα των, ἔλεγον ὅτι κατ' ἀνάγκην μετεχειρίσθησαν τὴν γλῶσσαν ταύτην, διότι δὲν ὑπῆρχε γραμματικὴ καὶ λεξικὸν τῆς γραφομένης γλώσσης, ὥστε συμφώνως πρὸς αὐτὰ νὰ κανονίσουν τὴν γλῶσσάν των. Εἶναι ἐπίσης ἄξιον σημειώσεως ὅτι οἱ τὴν δημοτικὴν μεταχειριζόμενοι τόσον πολὺ εἶχον ἀπογοητευθῆ ἀπὸ τὴν ψυχρὰν ὑποδοχήν, ἧς ἐτύγχανον τὰ ἔργα των εἰς τοὺς κύκλους τῶν πεπαιδευμένων, ὥστε τινὲς ἐξ αὐτῶν παλινῳδήσαντες, ἄλλοι μὲν ἔγραφον κατόπιν τὴν καθαρεύουσαν, ἄλλοι δὲ ἐπροχώρησαν καὶ μέχρι τῆς ἀρχαίας. Οὕτω λ. χ. αὐτὸς οὗτος ὁ Μοισιόδαξ, ὁ θερμὸς συνήγορος τοῦ «ἁπλοῦ ὕφους», ἰδοὺ ποίαν γλῶσσαν μετεχειρίσθη μεταφράσας τὸν πρὸς Νικοκλέα λόγον τοῦ Ἰσοκράτους: «Ὅσοι, ὦ Νικόκλεις, παρρησιάζονται ἐμπρός σου μὲ δῶρα, μὲ φαίνεται πλέον νὰ πραγματεύωνται τὴν μεγαλοπρέπειάν σου παρὰ νὰ δεικνύωσι τὴν ὑπακοὴν ἢ τὴν φιλικὴν διάθεσιν, τὴν ὁποίαν ἔχουσι πρὸς σέ. Τάπητες, ἵπποι, κειμήλια, ἄλλα ἔργα τῆς περισσοτεχνίας τῶν ἀνθρώπων, πάντα εἶναι μία τεχνική, μία ἐσκεπασμένη ἐμπορία τῆς ἐλευθεριότητός σου». Κατόπιν οἱ ἐκ Μηλεῶν τοῦ Πηλίου λόγιοι κληρικοὶ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς καὶ Δανιὴλ Φιλιππίδης συνεργασθέντες ἐξέδωκαν μὲν ἐν Βιέννῃ τῷ 1791 τὸν α' τόμον τῆς «Νεωτερικῆς γεωγραφίας» εἰς τὴν δημώδη γλῶσσαν, ἀλλά, κατηγορηθέντες ὑπὸ τῶν ἄλλων λογίων τῆς ἐποχῆς των ὅτι μετεχειρίσθησαν γλῶσσαν τῶν «μπακάλιδων τῆς Ζιγορᾶς», β' τόμον τῆς «Γεωγραφίας» δὲν ἐξέδωκαν, εἰς τὰ κατόπιν δὲ ἔργα των μετεχειρίσθησαν καὶ αὐτοὶ τὴν γλῶσσαν τοῦ Θεοτόκη. Οὕτω λ. χ. ὁ Κωνσταντᾶς, μεταφράσας τὰ «Στοιχεῖα φιλοσοφίας» τοῦ Σουαβίου τῷ 1804, ἰδοὺ ποίαν γλῶσσαν μεταχειρίζεται καὶ ποίας γνώμας εἶχε περὶ τῆς γλώσσης: «Εὐχῆς ἔργον ἦτον νὰ ἔχωμεν μίαν γραμματικὴν καὶ ἕνα λεξικὸν τῆς γλώσσης μας, τουτέστιν ἕνα κοινὸν κανόνα, πρὸς τὸν ὁποῖον νὰ κανονιζώμεθα ὅλοι καὶ νὰ μὴν ἀστατῶμεν καὶ διαφωνῶμεν πρὸς ἀλλήλους, ἀκολουθοῦντες καθένας τὴν φαντασιαν του· ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἔργον ἑνὸς ἢ δύο. Εἰς τοῦτο χρειάζεται σύνοδος τοὐλάχιστον 5 καὶ 6 ἀνδρῶν πεπαιδευμένων, διαφόρων τόπων, διαφόρων σχολείων, ἀπηλλαγμένων πάσης ἄλλης φροντίδος καὶ ἀσχολίας καὶ ἀφιερωμένων ὅλως διόλου εἰς τοῦτο καὶ μόνον..... Τὸ μόνον λοιπὸν μέσον, ὅπου ἠμπορεῖ νὰ βελτιώσῃ καὶ τὸ ἰδικόν μας Γένος, εἶναι μία μικρὰ πρὸς τὸ παρὸν Ἀκαδημία, τοῦτο δέ ἐστιν ἕνα σύστημα ἀνδρῶν πεπαιδευμένων, εἰδημόνων καὶ τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῶν ἄλλων ξένων γλωσσῶν, ὄχι νὰ παραδίδουν μαθήματα καὶ ἐπιστήμας, ἀλλὰ νὰ καλλιεργήσουν τὴν γλῶσσάν μας, νὰ συγγράψουν δηλαδὴ τὴν γραμματικήν της, νὰ κάμουν τὸ λεξικόν της, νὰ συγγράψουν τὰ ἀναγκαῖα διδακτικὰ βιβλία.... Τοῦτο λοιπὸν ὅποιος ἀποφασίσῃ νὰ τὸ κάμῃ, θέλει στήσει κολοσσὸν αἰώνιον τοῦ ζήλου του, τῆς καλοκαγαθίας του, τοῦ ἀθανάτου ὀνόματός του».

Ὁ Φιλιππίδης, μεταφράσας τὴν «Λογικὴν» τοῦ Κονδιλλιὰκ τῷ 1801, γράφει ὅτι «ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Πλάτων, ὁ Θεόφραστος, ὁ Ἱπποκράτης, ὁ Γαληνός, ὁ Πολύβιος, ὁ Πλούταρχος δὲν πρέπει νὰ λείπουν ἀπὸ τὸ πλάγι ἐκείνων ὁποῦ γράφουν, εἴτε εἰς τὴν ὡμιλημένην ἑλληνικήν, εἴτε εἰς τὴν μὴ ὡμιλημένην. Ἡ γλῶσσά μας εἶναι ἀκαλλιέργητος, καὶ ἂν παίρνωμεν μὲ καλὴν ἐκλογὴν φράσεις ἀπὸ τὴν παλαιὰν ἑλληνικήν, τὴν στολίζομεν καὶ τὴν πλουτίζομεν. Εἰς τοὺς σχηματισμοὺς πρέπει νὰ εἴμεθα πολλὰ προσεκτικοί, διὰ νὰ μὴ πίπτωμεν εἰς ἀπεράντους ἀνωμαλίας... Ἡ γλῶσσα ἡ καλυτέρα εἶναι ἐκείνη, ὁποῦ ἔχει ὀλιγωτέρας ἀνωμαλίας». Ἐν τούτοις εἰς τὸ ἴδιον τοῦτο ἔργον, τὴν πρὸς τὸν Ἀλαμβέρτον ἀπάντησιν τοῦ Κονδιλλιὰκ καὶ τὸ περὶ σχολείων κεφάλαιον, ἔγραψεν εἰς ἀρχαΐζουσαν γλῶσσαν: «Αἱ μὲν γνώσεις ἐκ τῶν αἰσθήσεων, τὰ δ' αἰσθήματα οὐδὲν ἄλλ' ἢ τρόποι τοῦ εἶναι ἡμέτεροι». «Τῶν ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ κοινοῦ ἱδρυμάτων οὐδείς ἐστιν ὁ ἀμφιβάλλων ὅτι τὰ ἀξιολογώτερα, τὰ κοινωφελέστερα πάντων, μᾶλλον δ' εἰπεῖν τὰ ἀναγκαιότερα καὶ ἐπομένως οἷς πρώτοις προσήκει τὰ φιλάνθρωπα ἡγεμόνων καὶ ἁπλῶς τῶν προὐχόντων ὄμματα τρέπεσθαι, τυγχάνουν ἐκεῖνα, ἅπερ ἐπὶ τῇ τῶν νέων παιδείᾳ ἀφώρισται». Οὕτως ὁ Φιλιππίδης παρίσταται ὡς ἐκπρόσωπος τῆς κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ ἐπικρατούσης τριττῆς φάσεως τῆς γραφομένης γλώσσης, ἤτοι τῆς ἀρχαΐζούσης, τῆς λαλουμένης καὶ τῆς καθαρευούσης. Τῶν τριῶν τούτων φάσεων τῆς κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα γραφομένης γλώσσης οἱ ὀπαδοί, ἰσχυρότατα ὑποστηρίζοντες

Digitized by Google

ἕκαστοι τὰς ἀρχάς των καὶ εἰς προσωπικὰς ἀκόμη ἀντεγκλήσεις κατὰ τῶν ἀντιπάλων κατερχόμενοι, παρέβλαπτον τὴν ἐπ' αἰσίοις οἰωνοῖς ἀρχίσασαν διὰ τῶν σχολείων πνευματικὴν ἀναγέννησιν τῆς δούλης πατρίδος, ἐκ τῆς ὁποίας εὐλόγως προσεδοκᾶτο καὶ ἡ πολιτικὴ αὐτῆς ἀναγέννησις.

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Εἰς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κρίσιμον ἐποχὴν ἐπεφάνη ὁ Κοραῆς. Οὗτος, εὐτυχήσας εἰς τὴν Ὁλλανδίαν καὶ τὴν Γαλλίαν νὰ ἐκτιμήσῃ προσηκόντως τὰ μεγάλα ἀγαθὰ τῆς ἐλευθερίας, ἀπεφάσισε νὰ συνεργήσῃ τὸ κατὰ δύναμιν εἰς τὴν παιδείαν τῶν ὁμογενῶν του, ἀφοῦ μάλιστα ἐπληροφορήθη ὅτι ἡ αὔξησις καὶ ἐξάπλωσις τῆς παιδείας εἰς τὸ γαλλικὸν ἔθνος ἐγέννησε τὸν ἔρωτα τῆς ἐλευθερίας. Ἐπειδὴ δὲ ὡς μόνον μέσον τῆς τοιαύτης συνεργίας εὕρισκεν, ὡς ἔλεγε, τὰς ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων μὲ μακρὰ προλεγόμενα εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν, ὥστε νὰ ἀναγινώσκωνται ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς σπουδαστὰς τῆς παλαιᾶς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἰδιώτας, παραιτήσας πᾶσαν ἄλλην ἀσχολίαν, ἀφιέρωσεν ὅλον τὸν μακρὸν βίον του εἰς τὴν σπουδὴν καὶ μελέτην τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Καρπὸς τῆς μελέτης ταύτης ὑπῆρξεν ἡ ἔκδοσις 26 τόμων συγγραφέων μὲ μακρὰ προλεγόμενα καὶ τῶν περιφήμων «Αὐτοσχεδίων στοχασμῶν περὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης», διὰ τῶν ὁποίων, ἀφοῦ ἐξιστόρησε τὴν κακὴν μέθοδον, μὲ τὴν ὁποίαν συνετάσσοντο τὰ διδακτικὰ βιβλία καὶ παρεδίδοντο τὰ ἑλληνικὰ γράμματα τότε, ὑπέδειξε τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἔπρεπε νὰ μεταρρυθμισθῇ ὅλον τὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα. Ἐξ ὅσων διέλαβεν εἰς τοὺς «Αὐτοσχεδίους στοχασμούς», καὶ κατόπιν εἰς ἄλλα ἔργα αὐτοῦ καὶ ἐπιστολὰς περὶ τῆς γραφομένης γλώσσης, συνάγεται ὅτι ὁ Κοραῆς περὶ τῆς γλώσσης ταύτης ἐφρόνει τὰ ἀκόλουθα:

Πρῶτον μὲν οὐδεμίαν τῶν τριῶν φάσεων τοῦ γραπτοῦ λόγου, περὶ τῶν ὁποίων εἴπομεν ἀνωτέρω, ἐπιδοκιμάζει. Ἀποδοκιμάζει διὰ τὸν γραπτὸν λόγον τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν, ὄχι μόνον διότι εἶναι ἀκατάληπτος εἰς τοὺς πολλοὺς καὶ ἄρα ἀκατάλληλος ὡς μέσον μορφωτικὸν τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ καὶ διότι εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ γράψῃ τις ὀρθῶς, ὅταν συνολικῶς μιμῆται γλῶσσαν ἀνθρώπων, οἵτινες πρὸ αἰώνων ἔχουν ἀποθάνει. Ἀποδοκιμάζει δεύτερον τοὺς γράφοντας τὴν γλῶσσαν τὴν ὑπὸ τοῦ ὄχλου λαλουμένην, πρῶτον μὲν διότι ἡ ὀχλοκρατικὴ φαντασία τῶν ἀπαιδεύτων μαζῶν δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ παράσχῃ ὑλικὸν πρὸς κατασκευὴν ὀργάνου πανελληνίου μορφώσεως, ὁποῖον εἶναι ἡ γραφομένη γλῶσσα, δεύτερον δὲ διότι, «ἂν εἶναι χρέος τῶν λογίων νὰ συγκαταβαίνωσιν εἰς τὴν ἄγνοιαν τῶν χυδαίων, διὰ νὰ μὴν ἀκούωσι κατὰ πᾶσαν ὥραν ἀπ' αὐτοὺς τὸ τοῦ Ἀριστοφάνους «ἀμαθέστερόν πως εἰπὲ καὶ σαφέστερον», χρεωστοῦν ὅμως καὶ οἱ χυδαῖοι νὰ ἀναβαίνωσι κατὰ μικρὸν πρὸς τοὺς λογιωτέρους, διὰ νὰ μὴν ἀποχυδαϊσθῶσιν ὁλότελα». «Ἔπειτα διὰ ποίους ἀμαθεῖς γράφομεν; Ὄχι βέβαια διὰ τὸν χυδαῖον ὄχλον, οἱ ὁποῖοι μήτ' ἂν εἴμεθα εἰς τὸν κόσμον ἔχουν εἴδησιν, ἀλλὰ διὰ τοὺς ὅσοι τοὐλάχιστον ἠξεύρουν νὰ ἀναγινώσκωσι καὶ ἔχουν ὁπωσδήποτε ἐπιθυμίαν νὰ φωτισθῶσιν. Οἱ τοιοῦτοι ἀναγινώσκουν μὲ προσοχὴν καί, ἐὰν τὸ βιβλίον εἶναι γραμμένον εἰς γλῶσσαν μετρίως καλλωπισμένην, μανθάνουν καὶ αὐτοὶ κατὰ μικρὸν νὰ καλλωπίζωσι τὴν ὁμιλίαν των καὶ προοδοποιοῦν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους συγγραφεῖς τὴν εἰς τὸ ἑξῆς τελειοτέραν τῆς κοινῆς διαλέκτου διόρθωσιν». Τὸ «ὀχλοκρατικὸν» σύστημα «ἔχει τοῦτο τὸ ὄνειδος, ὅτι δὲν εἶναι καλὸν νὰ ἐμπνεύσῃ ἔρωτα τῆς προγονικῆς γλώσσης καὶ δόξης» καὶ οὕτως ἀπομακρύνει ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ παρελθόντος τῶν ἐνδόξων χρόνων τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον, ἂν εἰς ἄλλους λαοὺς ἔγινεν ἀκένωτος πηγὴ ἡμερώσεως καὶ πολιτισμοῦ, κατὰ μείζονα λόγον εἰς ἡμᾶς, τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν, πρέπει νὰ εἶναι ἡ βάσις καὶ τὸ θεμέλιον τῆς παιδείας, τῆς μορφώσεως, τοῦ πολιτισμοῦ ἡμῶν. Ἀποδοκιμάζει τρίτον ὁ Κοραῆς καὶ τὴν καθαρεύουσαν γλῶσσαν τοῦ Θεοτόκη καὶ τῶν ἄλλων, τὴν ὁποίαν καὶ «μακαρονικήν», «μειξελληνίζουσαν» καὶ «μειξοβάρβαρον» ἀποκαλεῖ, διότι ἀκρίτως ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ οὗτοι ἀναμιγνύοντες στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας γλώσσης οὔτε εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους πολλάκις εἶναι καταληπτοί, οὔτε εἰς τοὺς πεπαιδευμένους πάντοτε ἀρεστοί. Ἀφοῦ δὲ τοιουτοτρόπως ὁ Κοραῆς ἀπεδοκίμασε καὶ τὰς τρεῖς ἐν χρήσει τότε φάσεις τοῦ γραπτοῦ λόγου, διὰ τῆς ἑξῆς σειρᾶς συλλογισμῶν καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα τῆς κατ' αὐτὸν εἰσακτέας εἰς τὸν γραπτὸν ἡμῶν λόγον μορφῆς τῆς γλώσσης. Ἀφοῦ ἡ γλῶσσα εἶναι κτῆμα κοινὸν τοῦ ὅλου ἔθνους, τοῦ ὁποίου μετέχουν μὲ δημοκρατικὴν ἰσότητα ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ μέλη τοῦ ἔθνους, κανεὶς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα, ὅσον σοφὸς καὶ ἂν εἶναι, νὰ λέγῃ εἰς τὸν ἄλλον «οὕτω θέλω νὰ λαλῇς, οὕτω νὰ γράφῃς». Οὐδεὶς λοιπὸν ζῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ γράφων χάριν τῶν Ἑλλήνων τῶν νῦν ζώντων πρέπει νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν κοινὸν τρόπον τοῦ λέγειν καὶ νὰ γίνεται οὕτως ἀσαφὴς εἰς τὴν διάνοιαν καὶ παράξενος ὁλότελα εἰς τὴν ἀκοὴν τῶν πολλῶν, διότι ὄχι μόνον εἰς δημοκρατικὸν πρᾶγμα πράττει πρᾶξιν τυραννικήν, ἀλλὰ καὶ διότι ἀποτυγχάνει κατὰ μέγιστον μέρος τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, ὅστις εἶναι, καὶ πρέπει νὰ εἶναι, ἡ κατάληψις τῶν γραφομένων ὑπὸ τῶν πολλῶν. Κατὰ ταῦτα λοιπὸν καὶ ὁ τῶν ἀρχαϊστῶν καὶ ὁ τῶν μακαρονιστῶν λόγος πρέπει νὰ ἀποφεύγεται, ὡς τυραννικός, ἀντιδημοκρατικός. Ἀλλ' ἐὰν τὸ νὰ μακρύνεταί τις ἀπὸ τὴν κοινὴν συνήθειαν ἐν τῷ λόγῳ εἶναι τυραννικόν, τὸ νὰ μεταχειρίζεται πάλιν γλῶσσαν τοῦ ὄχλου, ὥστε νὰ γίνεται ἀηδὴς εἰς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἔλαβον ἀνατροφήν, τοῦτο πάλιν εἶναι δημαγωγικόν, ὀχλοκρατικὸν καὶ ἄρα καὶ τοῦτο ἀντιδημοκρατικόν. Ὅθεν «βάσις καὶ θεμέλιον τῶν ὅσα εἶπα περὶ τῆς κοινῆς γλώσσης εἶναι ἀπαράλλακτον αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀξίωμα, μήτε τύραννοι τῶν χυδαίων, μήτε δοῦλοι τῆς χυδαιότητος αὐτῶν». Ποῖοι εἶναι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι θὰ χρησιμεύσουν εἰς ἡμᾶς ὡς ὑπόδειγμα γραπτοῦ λόγου, ὥστε μήτε τύραννοι τῶν ἀπαιδεύτων, μήτε δοῦλοι τῆς ἀπαιδευσίας αὐτῶν νὰ γίνωμεν; Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ὁ Κοραῆς ἀπαντᾷ ὡς ἑξῆς: Ἐὰν στρέψωμεν τὸ βλέμμα εἰς ὅλα τὰ πεπολιτισμένα ἔθνη τοῦ κόσμου βλέπομεν ὅτι οἱ λόγιοι ἄνδρες αὐτῶν εἶναι καὶ οἱ νομοθέται τῆς γλώσσης, διότι οὗτοι «πλουτισμένοι ἀπὸ τὴν φύσιν μὲ ἐξαίρετον διάθεσιν ψυχῆς, ἔδωσαν εἰς τὴν γλῶσσαν μορφὴν ὡραίαν καὶ θελκτήριον». Ἡμεῖς ὅμως, οἵτινες δὲν ἔχομεν κλασσικοὺς συγγραφεῖς, τοὺς ὁποίους νὰ λάβωμεν ὡς κανόνα τοῦ γραπτοῦ ἡμῶν λόγου, τί πρέπει νὰ κάμωμεν; Τὴν μέσην ὁδὸν πρέπει νὰ βαδίσωμεν, διότι μὲ αὐτὴν ὄχι μόνον θὰ μεταδώσωμεν εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους εἴ τι ἔχομεν καλὸν καὶ θὰ δώσωμεν καὶ εἰς τοὺς σοφοὺς ἀφορμὴν νὰ μεταδώσωσι καλύτερα, ἀλλὰ καὶ θὰ ἐπιταχύνωμεν τὴν γένεσιν τῶν κλασσικῶν. Ἀλλὰ τὴν μέσην ταύτην ὁδὸν ἐκεῖνος μόνος εἶναι εἰς θέσιν νὰ πατήσῃ, ὅστις ἐξήτασεν ἀκριβῶς τὴν κατάστασιν τῆς γλώσσης του καὶ γνωρίζει ποῖα πρέπει νὰ ἀποφεύγῃ ὁ γράφων ὡς ἀρχαϊκὰ ἢ διαλεκτικὰ ἢ ξενικά, ποῖα πρέπει νὰ παραλαμβάνῃ καὶ κατὰ ποῖον τύπον καὶ ποίαν σημασίαν καὶ πῶς νὰ τοποθετῇ αὐτὰ γράφων, ὥστε νὰ συμφωνῶσι πρὸς τὸν ὅλον λόγον του καὶ μήτε εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους νὰ φαίνωνται ἀκατάληπτα, μήτε εἰς τοὺς πεπαιδευμένους νὰ προσπίπτωσιν ἀηδῆ καὶ δυσάρεστα. Τοιαύτην θέλων τὴν γραφομένην γλῶσσαν ὁ Κοραῆς, συμφωνεῖ μὲν κατὰ τὸ τυπικὸν πρὸς τὴν καθαρεύουσαν τοῦ Θεοτόκη, ἀποβάλλει ὅμως ἐξ αὐτοῦ κάθε ἀρχαϊκὸν στοιχεῖον, ἀντικαθιστῶν αὐτὸ διὰ τύπου τῆς λαλουμένης (λ. χ. τοὺς τύπους ἐστί, εἰσί, ἐσμέν, ἦν, ὅς, ὅσπερ κλπ., τὴν δοτικὴν ἁπλῆν, τὰ ἀπαρέμφατα κλπ.). Δὲν μεταχειρίζεται ξένας λέξεις, δὲν μεταχειρίζεται γενικὰς ἀπολύτους, ἀπέφευγε τὸν ἀναδιπλασιασμὸν ἐν τῇ μετοχῇ τοῦ παθητικοῦ παρακειμένου (τιμημένος, γραμμένος κλπ.), κατέλειπεν ἀναύξητα τὰ ἀπὸ φωνήεντος ἀρχόμενα ῥήματα (ἀπόρησεν, αἰσθάνθη κλπ.), ηὔξανεν ἔξωθεν τὰ μετὰ προθέσεως σύνθετα (ἐδιάλυσεν, ἐκατάστησεν κλπ.), προέκρινε τοὺς πρώτους ἀορίστους ἀντὶ τῶν δευτέρων (εἶδα, ἔλαβα κλπ.), ἐσχημάτιζε τὸν ἀόριστον τῆς προστακτικῆς κατὰ τὸν ἐνεστῶτα (ἄκουσε, γράψε συλλογίσου, στοχάσου κλτ.). Ἀλλά, θελήσας ν' ἀποκαταστήσῃ τὰς ὑπὸ τοῦ χρόνου ἐκπεσούσας καταλήξεις ἢ ἀρχικοὺς φθόγγους λέξεων ἢ ἐν μέσῳ λέξεων γράμματα ἢ ἄλλας φθογγικὰς μεταβολάς, προσέκρουσεν εἰς τὸ γλωσσικὸν αἴσθημα τῶν πολλῶν, οἵτινες δὲν ἐπεδοκίμαζον τὰ «ὀψώρια, ὅσπιτια, ὀμμάτιον, τραγῴδια, ἑταιρειάζω, ὑπάγω, πιεσχάζω, ἐβγῆκεν ἐξεύρει, χασημερία, ὑποδηματάδαι, καραβοκύριος» καὶ ἄλλα παρόμοια. Τὴν ἐκβολὴν ἐκ τῆς γραφομένης γλώσσης τῶν ἀναρμόστων λαϊκῶν στοιχείων συνιστῶν, παρατηρεῖ ὅτι, ἐπειδὴ «αἱ γλῶσσαι, καθὼς κατὰ μικρὸν διαστρέφονται, οὕτω καὶ κατὰ μικρὸν διορθώνονται», ἄλλον τρόπον τῆς διορθώσεως τῆς ἡμετέρας γλώσσης δὲν γνωρίζει παρὰ τὸν ἤπιον καὶ γλυκύν. «Γράφε μετὰ προσοχῆς καὶ μελέτης, λέγει, ἐκρίζωνε ἀπὸ τὴν γλῶσσαν τὰ ζιζάνια τῆς χυδαιότητος, ὄχι ὅμως ὅλα πάραυτα μὲ τὴν δίκελλαν, ἀλλὰ μὲ τὴν χεῖρα καὶ κατὰ μικρὸν τὸ ἓν κατόπιν τοῦ ἄλλου, σπεῖρε εἰς αὐτὴν τὰ ἑλληνικὰ σπέρματα, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ μὲ τὴν χεῖρα καὶ ὄχι μὲ τὸν σάκκον, καὶ θέλεις ἀποφρήσει πῶς εἰς ὀλίγον καιρὸν καὶ αἱ λέξεις καὶ αἱ φράσεις σου ἐπέρασαν ἀπὸ τὸ βιβλίον σου εἰς τοῦ λαοῦ τὰ στόματα». Συνοψίζων τὰς περὶ τῆς γλώσσης ἀρχάς του λέγει: «Τίποτε δὲν καινοτομῶ ἀπὸ τὴν (ἀρχαίαν) ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ τὰς κατὰ διαφόρους περιόδους μεταβολὰς αὐτῆς, ἄλλα ἐκλέγω ὡς καλά, ἄλλα ἀποβάλλω ἢ ὡς κακὰ ἢ ὡς ἀνάρμοστα εἰς τὴν σημερινὴν ἡμῶν γλῶσσαν. Ἡ ἐκλογὴ καὶ κρίσις ἐνδεχόμενον νὰ εἶναι σφαλμένη, ἀλλ' ἡ κρίσις μου δὲν εἶναι νόμος. Ἂς τὴν ἀκολουθῇ ὅστις τὴν νομίζει ὀρθήν, ἂς τὴν ἀποβάλῃ ὅτινα δὲν ἀρέσκει».

«Ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα τοῦ Κοραῆ, ἔγραφε βραδύτερον ὁ Δ. Βερναρδάκης, ἦτο πολὺ ἀνωτέρα τῆς διδασκαλίας του καὶ τὸ ὕφος αὐτοῦ ὅ,τι ἄριστον εἶχε νὰ ἐπιδείξῃ τέως ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία· τοῦτο δὲ τὸ ὕφος τοῦ ἐξόχου ἀνδρὸς θαυμάζοντες ἐφιλοτιμοῦντο, ὡς εἰκός, καὶ ν' ἀπομιμῶνται ὅλοι σχεδὸν οἱ λόγιοι καὶ ἐπιστήμονες τοῦ ἔθνους». Ἀλλ' ὡς ἦτο ἑπόμενον ὁ Κοραῆς, ἀποδοκιμάσας καὶ τοὺς ἀρχαϊστὰς καὶ τοὺς δημοτικιστάς, ἐκίνησε τὸν χόλον τῶν θερμοτέρων καὶ ζωηροτέρων ὀπαδῶν τῶν συστημάτων τούτων. «Αἱ περὶ γλώσσης ἰδέαι τοῦ Κοραῆ, παρατηρεῖ ὁ Δ. Βερναρδάκης, οὐδαμῶς ἀντιμαχόμεναι κατά τε πρᾶξιν καὶ θεωρίαν, οὔτε πρὸς τὰς τῶν πρὸ αὐτοῦ, οὔτε πρὸς τὰς τῶν ἐπ' αὐτοῦ, ἐχρησίμευσαν μόνον ὡς πρόφασις εἰς τὸν φθόνον τῶν συγχρόνων λογιωτάτων, ὃν συνυπέθαλψεν ἐκ τῶν ἐνόντων καὶ ἡ καθεστῶσα ὀλιγαρχία, ἀπεχθανομένη αὐτὸν ὡς εἰσηγητὴν «καινῶν δαιμονίων», τῶν νέων φιλελευθέρων πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἰδεῶν αὐτοῦ... ὁ ἀγὼν ἦτο, ὡς καὶ εἶναι πάντοτε παρ' ἡμῖν, ὄχι ὑπὲρ ἀρχῶν καὶ ἰδεῶν, ἀλλ' ὑπὲρ προσώπων καὶ κατὰ προσώπων... Οὐδεὶς ἀπέβαλλε τὴν δημώδη γλῶσσαν ἀπολύτως, ἀλλ' οὐδεὶς καὶ ἀπεδέχετο αὐτὴν ἀπολύτως. Ἅπαντες ἦσαν ἐκλεκτικοί, ἅπαντες ἐκηρύττοντο ὑπὲρ τοῦ κράματος καὶ τῆς μείξεως, ἅπαντες ὡμολόγουν τὸ ἄκρως μὲν τέλειον τῆς ἀρχαίας γλώσσης, τὸ ἄκρως δὲ βάρβαρον τῆς χυδαϊκῆς, ἤτοι τῆς καθομιλουμένης καὶ δημοτικῆς. ἅπαντες δὲ τὴν αὐτὴν περὶ τῆς ἐξ ἀμφοτέρων μείξεως γνώμην εἶχον, ἢ οἱ ἐκ μὲν τῆς παλαιᾶς νὰ παραλαμβάνεται πᾶν ὅ,τι πρὸς τὴν χυδαϊκὴν πλησιέστερον, ἐκ δὲ ταύτης πᾶν ὅ,τι πρὸς τὴν ἀρχαίαν εὐαναγωγότερον». Ὁ ἐκ τῶν ἀντιπάλων τοῦ Κοραῆ εὐπαίδευτος καὶ φιλόπατρις Κοδρικᾶς, ἐνῷ ἔγραφεν ὅτι «ἡ ἔντεχνος τῶν Ἀττικῶν συγγραφέων διάλεκτος, μετὰ τὴν ἡγεμονίαν τῶν Μακεδόνων καὶ τὴν ἐφεξῆς κυριαρχίαν τῶν Ρωμαίων, ἐξηπλώθη εἰς ὅλα τὰ ἔθνη καὶ συνεφύρθη μὲ τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ, ὥστε διὰ τὴν ἐπιμειξίαν τῶν διαφόρων ἐκείνων ἐθνῶν καὶ σύμμειξιν τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ἰδιωμάτων ἔχασε τὴν προτέραν αὐτῆς καθαρότητα, διὰ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν κοινοτέραν δημοτικὴν ἁπλότητα», ὅτι «ἡ δημοτικὴ διάλεκτος κατήντησεν εἰς ἄκρον πενιχρὰ καὶ στενή, ἀνάλογος μὲν ὡς πρὸς τὸ ἁπλοῦν καὶ ἀφελὲς πνεῦμα τοῦ χύδην λαοῦ, πτωχὴ ὅμως καὶ ἐξηπορημένη πρὸς λαμπρὰν ἔκδοσιν τῆς πολυειδοῦς ποικιλίας τῶν εὐγενικῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ὑψηλῶν νοημάτων τῶν σοφῶν», ὅμως δριμύτατος ἐπετέθη κατ' αὐτοῦ, διότι «μετεχειρίσθη γλωσσηματικὰς λέξεις καὶ φράσεις ἀντὶ τῶν πανδήμως συνηθισμένων καὶ εἰς ὅλην τὴν ὁλοκληρίαν τοῦ γένους γνωστῶν ἐκφράσεων». Ὁ Θεσσαλὸς Στέφανος Κομμητᾶς, συγγραφεὺς τῆς δεκατόμου «Ἑλληνικῆς ἐγκυκλοπαιδείας» καὶ ἄλλων ἔργων, ἐφρόνει ὅτι μόνη ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἔπρεπε νὰ προτιμᾶται εἰς πάντα τὰ συγγράμματα, ὡς μᾶλλον ἁρμόζουσα «γνησίοις Ἑλλήνων παισί», γράφων δὲ τῷ 1812 «τῷ φιλέλληνι Θειρσίῳ» ἔλεγε πρὸς τοῖς ἄλλοις: «προπατορικὸν κτῆμα νομίζοντες τοῦτον (τὸν Ἕλληνα λόγον) καὶ ἀπὸ τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος μέχρι τῆς σήμερον κατὰ διαδοχὴν παρὰ πατέρων διδασκόμενοι, ἐνσεμνυνόμεθα ἐπὶ τῷ χρήματι καὶ γράφειν καυχώμεθα οὐκ εὐκαταφρονήτως πρὸς μίμησιν τῶν προγόνων καὶ τοὺς ἐπιγινομένους εἰς τοῦτο προτρέπομεν, ἔχεσθαι ἀπρὶξ παρακελεύοντες ἀγαθοῦ κτήματος, ὃ ζηλωτοὺς ἐν τοῖς ἔθνεσι ποιεῖ ἡμᾶς, καὶ μὴ ἀποδειλιᾶν πρὸς μικροὺς πόνους μηδὲ προσέχειν, εἴ τις ἀφιλόσοφος τῷ τῆς φιλοσοφίας ὀνόματι δι' ἰδίαν ἀμαθίαν ἢ κενοδοξίαν ἐκπλῆξαι πειρᾶται τοὺς ἀπειροτέρους καὶ ἀποτρέψαι τοῦ ἐνδόξου τουτουῒ χρήματος, ἀλλὰ φεύγειν τοὺς τοιούτους, ὡς τοῦ πρώτου τῶν ἀγαθῶν ἀποστερῆσαι ἡμᾶς ἐπιζητοῦντας». Ταῦτα γράφων ὑπενόει τὸν Κοραῆν, ἀποκαλῶν αὐτὸν ἀφιλόσοφον καὶ ἀμαθῆ καὶ κενόδοξον. Καὶ ὅμως βραδύτερον, τῷ 1827, ἐκδώσας «Ἱερὰν κατήχησιν», μεταχειρίζεται τὴν γλῶσσαν τοῦ Κοραῆ γράφων: «Καθὼς ὅταν περιεργαζώμεθα ἕνα οἶκον, ὁ ὁποῖος σύγκειται ἐκ διαφόρων μερῶν, δὲν ἠμποροῦμεν νὰ ἐννοήσωμεν ἄλλο παρὰ ὅτι ἓν ὂν λογικὸν κατεσκεύασε τὸν οἶκον, οὕτω καὶ ὅταν περιεργασθῶμεν τοῦτον τὸν μέγαν κόσμον, δὲν ἠμποροῦμεν νὰ μὴν ἐννοήσωμεν ὅτι ἐδημιουργήθη ἀπὸ ἓν ὂν λογικώτατον καὶ πάνσοφον, διότι ἄλλος δὲν ἠδύνατο νὰ βάλῃ τοσοῦτον σοφωτάτην διάταξιν εἰς τὸν κόσμον».

Σφοδρότερος ἀντίπαλος τοῦ Κοραῆ παρουσιάσθη καὶ ὁ πολυγραφώτατος ἐπιφανὴς τοῦ γένους διδάσκαλος Νεόφυτος Δούκας. Ψέγων καὶ οὗτος, ὡς ὁ Κοραῆς, τοὺς ἀρχαϊστάς, οἵτινες μετεχειρίζοντο «τὸ χαλεπαίνειν, τὸ ἐπιτρέπειν, τὸ πῶ, τὸ πῇ, τὸ οὖν, ἀρχαϊκὰ ὄντα καὶ ὀδυνηδόσια καὶ εὐρῶτος καὶ ἀηδίας ἀνάπλεω», συνεβούλευε τοὺς τρακαριστὰς (ὡς ἀπεκάλει τοὺς περὶ τὸν Κοραῆν, ὡς μεταχειριζομένους γλῶσσαν «ἀκροβατοῦσαν καὶ τρακαρίζουσαν καὶ ἀντιδιαπλέκουσαν σοφιστικῶς πανταχοῦ ἐν τῷ λόγῳ») «ἀπεμέσαι τὸ ἐντάμα, τὸ ἀπατοῦ, τὸ ἐξεύρειν, τὸ πρωϊόν, τὸ ἀπ' ἴσης, τὸ ρευστωθῆν, τὸ ἐκρεύσειν, γενῆν, ἀναβῆν, καὶ τὰ τοιαῦτα παράβλωπα» καὶ «νὰ γράφωμεν εἰς τὴν νῦν ὁμιλουμένην καὶ νὰ μεταφράζωμεν μὲ σαφήνειαν ἱστορίας, μυθιστορίας, παιδαγωγίας, οἰκονομίας, ἐκ πάσης ὕλης καὶ τάξεως βιβλίων».

Σφοδρὸς ὑπέρμαχος τῆς δημώδους καὶ ὁ ποιητὴς Ἀθ. Χριστόπουλος, ἐξέδωκε τῷ 1805 «Γραμματικὴν τῆς αἰολοδωρικῆς ἢ τῆς ὁμιλουμένης τορινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσας», ἐν τῇ ὁποίᾳ προσεπάθησε

Digitized by Google

νὰ ἀποδείξῃ ὅτι «ἡ γλῶσσά μας δὲν ὁμοιάζει τὴν ἀττικήν, ἡμεῖς Ἀττικοὶ δὲν εἴμασθεν, ἀλλὰ Δωριεῖς καὶ Αἰολεῖς καὶ ἑπομένως κ' ἡ γλῶσσα μας εἶν' αἰολοδωρική», χωρὶς νὰ συλλογισθῇ ὁ ἄλλως εὐπαίδευτος Μακεδὼν ὅτι ἤδη πρὸ Χριστοῦ αἰολικῆς καὶ δωρικῆς διαλέκτου ἐλάχιστα ἴχνη εἶχον ὑπολειφθῆ. Ἀλλὰ καὶ ὁ πολέμιος οὗτος τοῦ Κοραῆ, ὅστις ἐγέλα «πῶς μερικοὶ ἀπὸ τοὺς λογίους μας τὴν ὑποθέτουν βάρβαρην καὶ σόλοικην καὶ φιλοτιμοῦνται νὰ τὴν ἑλληνίσουν μὲ τὸ «ἐντάμα» καὶ «κάμποια» καὶ «πρωνὸ» καὶ τὰ ὅμοια», ἰδοὺ βραδύτερον πῶς ἐσκέπτετο καὶ ποίαν γλῶσσαν μετεχειρίζετο. «Ἐπαινῶ εἰλικρινῶς τὸν ζῆλον τῶν λογίων Ἑλλήνων, ὅτι αὐθόρμητοι φιλοτιμοῦνται ν' ἀναστήσουν τῆς προγονικῆς τους γλώσσας τὸ ἰδίωμα καὶ τόσον περισσότερον, ὅτι δὲν κινοῦνται ἀλλαχόθεν πρὸς τοῦτο, ὡς ἄλλοι, ἀλλ' οἴκοθεν κι' αὐτοπροαίρετα. Θὰ ἦταν ὅμως πολὺ ἐπαινετώτεροι καὶ ὠφελιμώτεροι, ἀνίσως ἀφήνοντες πρὸς τὸ παρὸν αὐτὴν τὴν φιλοτιμίαν, ἐφιλοτιμοῦνταν νὰ μιμηθοῦν τοὺς προγόνους των εἰς ἄπειρα ἄλλα ὠφελιμώτερα καὶ ἀναγκαιότερα, λέγω δηλαδὴ νὰ τοὺς μιμοῦνται εἰς τὴν λιτότητα καὶ ἀτλοϊκὴν ζωήν, δύο ἀρκετὰ μάλιστα συστατικὰ πολιτικῆς ἀρετῆς καὶ πολεμικῆς ἐπιτηδειότητος, τὰ ὁποῖα ἔχοντας ἐκεῖνοι μαζὶ μὲ τὴν ἄσκησιν εἰς τὰ στρατιωτικὰ ἔστησαν τόσα τρόπαια κατὰ τῶν βαρβάρων». Ἕτερος ποιητής, ἀναμειχθεὶς καὶ αὐτὸς τότε εἰς τὸν γλωσσικὸν ἀγῶνα, ὁ Ἠπειρώτης Βηλαρᾶς, ὄχι μόνον σφοδρὸς καὶ οὗτος ὑπέρμαχος τῆς δημώδους, ἤτοι τῆς ἠπειρωτικῆς διαλέκτου, ἦτο, ἀλλὰ καταργήσας καὶ τὴν ὀρθογραφίαν καὶ τὰ πνεύματα καὶ τοὺς τόνους ἐξέδωκε τῷ 1814 μετάφρασιν τοῦ «Κρίτωνος» τοῦ Πλάτωνος καὶ μέρους τοῦ β' βιβλίου τοῦ Θουκυδίδου καὶ τῆς «Βατραχομαχίας», ἐπιγράψας τὸ ἔργον «Η ρομεηκη γλόσα», ὅπου ἀναπτύξας τὸ σύστημά του κατέληξεν εἰς τοῦτο: «Ἀποδήχνετε ληπον φος φανερα ἀπο τα ηπομένα πως ορθογραφηα ονομαζετε ο τροπος οπου ανεφερα για να γραφομε· οπηον αλον τροπο μεταχηρηστουμε ηνε ανορθογραφηα». Ἀλλ' αἱ γνῶμαι αὗται τοῦ ποιητοῦ οὐ μόνον οὐδένα εὗρον θιασώτην, ἀλλ' ἔτι μᾶλλον ἐνίσχυσαν τὴν φάλαγγα τῶν δοξαζόντων ὅτι ἡ λαλουμένη ὑπὸ τοῦ λαοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ὡς γραφομένη τοῦ ἑλληνισμοῦ γλῶσσα. Πολέμιος τῶν περὶ τῆς γλώσσης ἰδεῶν τοῦ Κοραῆ ἦτο καὶ ὁ ἐθνικός μας ποιητὴς Σολωμός, ἐκθέσας τὰς γλωσσικάς του γνώμας εἰς τὸν «Διάλογον».

Τελευταῖον ὁ μέγας ποστέλνικος τοῦ ἡγεμόνος τῆς Μολδαυΐας Καρατζᾶ Ἰακωβάκης Ῥίζος Νερουλὸς (1778—1849), ἐσατίρισε τὰς περὶ γλώσσης δόξας τοῦ Κοραῆ, δημοσιεύσας τῷ 1812 τὰ «Κορακιστικὰ ἢ διόρθωσις τῆς ρωμαΐκης γλώσσας, κωμῳδία εἰς τρεῖς πράξαις διαιρεμένη». Ὁ Νερουλὸς δὲν σατιρίζει μόνον τὸ «ἀποῦ», τὸ «ἐντάμα», τὸ «πρωνόν», τὸ «θέλω γραφθῆν», «θέλω γενῆν» τοῦ Κοραῆ, ἀλλὰ κατασκευάζει καὶ πλῆθος ἄλλο φαντασιωδῶν λέξεων, φράσεων καὶ συντάξεων, τὰς ὁποίας διασύρει ὡς κοραϊκάς. Εἶναι ἀληθῶς ἀπορίας ἄξιον ὅτι ὁ εὐπατρίδης οὗτος Φαναριώτης, πρὸ τῆς δημοσιεύσεως τῆς κωμῳδίας ταύτης, γράφων πρὸς τὸν Βάμβαν, μέχρις οὐρανοῦ ὕψωνε τὸ ἔργον τοῦ Κοραῆ, κατόπιν δὲ καὶ κατὰ θεωρίαν καὶ κατὰ πρᾶξιν παρουσιάζετο ὡς θερμὸς ὑπέρμαχος τῶν περὶ γλώσσης θεωριῶν τοῦ Κοραῆ.

Πλεῖστοι ὅμως λόγιοι ἀπεδέχθησαν τὸ γλωσσικὸν σύστημα τοῦ Κοραῆ, ὡς ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, ὁ Κούμας, ὁ Κ. Οἰκονόμος, ὁ Στ. Οἰκονόμος, ὁ Βάμβας, ὁ Φαρμακίδης, ὁ Θεόφιλος Καΐρης, ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος, ὁ Βαρδαλάχος, ὁ Γεννάδιος καὶ ἄλλοι. «Οἱ ἀσπασθέντες τὴν περὶ ἀναπλάσεως τῆς νέας γλώσσης ἀρχὴν τοῦ ἀειμνήστου Κοραῆ, ἔγραφε τῷ 1871 ὁ Φίλιππος Ἰωάννου, ἤρχισαν ἔκτοτε νὰ γράφωσι κατὰ τὸ παράδειγμα τούτου καὶ οἱ σοφώτεροι αὐτῶν συνέταξαν κατὰ τὴν δευτέραν δεκάδα τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος καὶ ἔπειτα ἱκανὰ λόγου ἄξια συγγράμματα. Ἡ αὐτὴ περὶ ἀναπλάσεως τῆς νέας γλώσσης ἀρχή, λαβοῦσα μετ' ὀλίγον ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τροποποιήσεις τινάς, διετέλεσεν ὁδηγοῦσα εἰς τὸ σπουδαιότατον τοῦτο ἔργον τοὺς λογίους Ἕλληνας κατά τε τὸν χρόνον τοῦ ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνος καὶ μετ' αὐτὸν ἕως σήμερον. Ἐνῷ δὲ ἀπὸ τοῦ 1821 ἡ νέα ἡμῶν γλῶσσα ἱκανῶς διωρθώθη καὶ ἐρρυθμίσθη γραμματικῶς, προέβη καὶ ὁ πλουτισμὸς αὐτῆς θαυμάσιος. Δ ότι ἡ εἰσαγωγὴ ἐλευθέρου πολιτεύματος, ἡ νομοθεσία, ὁ κανονισμὸς καὶ ἡ ἀνάπτυξις πολλῶν κλάδων τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας, ἡ ἵδρυσις τοῦ πανεπιστημίου καὶ ἡ ἐν αὐτῷ διδασκαλία τῶν ἐπιστημῶν, ἡ θεωρία καὶ πρᾶξις τῶν πολεμικῶν τεχνῶν καὶ τῆς ναυτιλίας, πάντα ταῦτα κατέστησαν ἀναγκαίαν τὴν εὕρεσιν ἢ δημιουργίαν πλείστων νέων λέξεων, μήτε ἐν τοῖς σῳζομένοις συγγράμμασι τῶν ἀρχαίων εὑρισκομένων, μήτε ἐν τοῖς λεξικοῖς τεθησαυρισμένων. Ὁ νέος οὗτος θησαυρὸς κρύπτεται ἔτι ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν πολλῶν, θέλει δὲ καταφανῆ, ὁπόταν ληφθῇ προσηκόντως φροντὶς περὶ συστάσεως συλλόγου λογίων ἀνδρῶν πάσης ἐπιστήμης, ὡρισμένου νὰ συναθροίσῃ τὰς μέχρι τοῦδε δημιουργηθείσας νέας λέξεις, ἐκλέξῃ δὲ ἐξ αὐτῶν καὶ ἐκδώσῃ εἰς ἓν λεξικὸν τὰς δοκιμωτέρας».

Μετὰ τὸν Κοραῆν. Ἐνῷ ὁ Κοραῆς συνίστα πάντοτε τὴν μέσην ὁδὸν εἰς τὸν γραπτὸν λόγον, εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατόν του ἤρχισαν νὰ ἐμφανίζωνται μερικοὶ ἐπιζητοῦντες τὴν αὔξησιν μὲν τῶν ἐκ τῆς ἀρχαίας, ἐλάττωσιν δὲ τῶν ἐκ τῆς δημοτικῆς παραλαμβανομένων στοιχείων εἰς τὸν γραπτὸν λόγον. Οὕτω λ. χ. ὁ Σκαρλᾶτος Βυζάντιος ἐκδώσας τῷ 1835 «Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου», ἐπεδοκίμαζε μὲν τὴν «μέσην ὁδὸν» γράφων «καθ' ὃν λόγον φρονῶ γελοῖον νὰ γράφωμεν ἀντὶ λοιπὸν τοιγαροῦν, ἐπειδὰν ἀντὶ τοῦ ὅταν, ποῖ ἀντὶ ποῦ, ἵνα ὦ καὶ ἀμέλει καὶ ὅσων ἄλλων σῴζονται εἰς τὴν γλῶσσάν μας εὐχρηστότερα καὶ γνωστότερα τὰ ἀνάλογα, κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον δὲν θέλω γράψει οὔτε τοῦτα ἀντὶ ταῦτα, οὔτε ἐκδομένος, ἐνῷ θὰ λέγω βέβαια καθὼς καὶ θὰ γράφω διῃρημένος καὶ ποτὲ ἴσως προκεκομμένος καὶ πεπαρμένος», συνίστα δ' ὅμως καὶ τὴν χρῆσιν περισσοτέρων ἀρχαϊκῶν στοιχείων, ἐκ τῶν ποιητῶν ἀναμένων τὸν καλλωπισμὸν τῆς γλώσσης. «Οἱ ποιηταὶ καὶ στιχουργοί μας, αὐτοὶ πρὸ τῶν ἄλλων ἂς φιλοτιμηθοῦν νὰ καλλωπίσουν, ὅσον ἐνδέχεται, τὴν γλῶσσάν των καὶ νὰ τῆς καθαρίσωσι τὰς κηλῖδας παρεισάγοντες, ὅταν στοχασθοῦν ἁρμόδιον τὸν καιρόν, καὶ λέξεις καὶ φράσεις ὀρχαίας καὶ ἀττικάς», οὕτω δὲ ἤλπιζεν ὅτι, καὶ «ἂν δὲν φθάσωμεν εἰς τὴν ἐντέλειαν τοῦ πλατωνικοῦ καὶ τοῦ δημοσθενικοῦ χαρακτῆρος, δὲν συμπεραίνω ὅμως ἐκ τούτου ὅτι δὲν πρέπει νὰ μὴ σκοπεύωμεν οὔτε πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ Στράβωνος καὶ Πλουτάρχου ἢ τοῦ Βασιλείου καὶ Χρυσοστόμου». «Διότι, ἐξακολουθεῖ, ἂν ἐξαιρέσῃς 20 ἢ 30 μόρια καὶ ἄλλας τόσας λέξεις διεφθαρμένας ὁλότελα, ἂν εἰσαγάγῃς τὸν (μονολεκτικὸν) μέλλοντα καὶ τὸ ἀπαρέμφατον καὶ τοὺς δύο παρῳχημένους, ἰδοὺ ἀμέσως ἡ ἀρχαία ἑλληνική, τοὐλάχιστον καθὼς τὴν ἐλαλοῦσεν ὁ ὄχλος εἰς τὰς ἡμέρας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τῇ ἀληθείᾳ τοῦτο εἶναι πολύ, εἶναι τὸ πᾶν». Ἀντιθέτως ὁ συγγραφεὺς τῆς «Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» Σπυρίδων Τρικούπης ἔγραφε: «Νομίζω ἤδη ἀναγκαῖον νὰ εἴπω ὀλίγα τινὰ καὶ περὶ τοῦ λεκτικοῦ μου καὶ τῆς σημερινῆς γλώσσης, καθ' ὅσον μάλιστα ἔλαβα ἀφορμὴν ἐκ τῆς ἀνὰ χεῖρας συγγραφῆς νὰ μελετήσω τὰ κατ' αὐτὴν βαθέως. Τὴν μέσην ὁδόν, τὴν μεταξὺ λέγω τῶν χυδαϊζόντων καὶ τῶν ἑλληνιζόντων, ἐβουλήθην συγγράφων νὰ βαδίσω, διότι ἐθεώρησα καὶ θεωρῶ ὅτι ἐν τῇ μέσῃ ταύτῃ ὁδῷ κεῖνται τὰ εἰσέτι ἀφανῆ ὅρια τῆς γλώσσης, ἂν θέλωμεν (οὐδ' ἠμποροῦμεν νὰ μὴ θέλωμεν) νὰ καταντήσῃ ἡ λαλουμένη καὶ γραφομένη γλῶσσα μία καὶ ἡ αὐτή... Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ ἀείμνηστος Κοραῆς, ὁ φιλολογικώτερος καὶ κριτικώτερος τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων, ὁ τὰ περὶ γλώσσης ὑπέρ τιν' ἄλλον καὶ μελετήσας καὶ διδάξας, τὴν αὐτὴν ἐβάδισεν ὁδὸν καὶ τὴν αὐτὴν ὁδὸν νὰ βαδίσωμεν καὶ ἡμεῖς μεγάλῃ τῇ φωνῇ μᾶς ἐσυμβούλευσεν. Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν αὐτῶν τῶν ἀρχῶν, τὰς ὁποίας θεωρῶ τὰς μόνας ὑγιεῖς, συνέταξα κ' ἐγὼ τὸ σύγγραμμά μου καὶ πᾶσαν κατέβαλα φροντίδα, ὥστε ὁ λόγος μου νὰ εἶναι καθαρός, εὔληπτος, ὁμαλός, ὁμοιόμορφος καὶ κανονικός, μὴν ἀποχωριζόμενος τῆς κοινῆς συνηθείας, εἰμὴ καθ' ὅσον ἔλαβεν ἤδη ἀνάπτυξιν ἡ γλῶσσα, καὶ δεχόμενος μετὰ πολλῆς συστολῆς τοὺς παλαιοὺς ἑλληνισμούς, ὅσων ἐθεώρησα τὴν γλῶσσαν δεκτικήν».

Ἡ νέα σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου. Τῷ 1853 ὁ ποιητὴς Παναγ. Σοῦτσος ἐδημοσίευσε φυλλάδιον μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἡ Νέα Σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου ἢ ἀνάστασις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης ἐννοουμένης ὑπὸ πάντων», ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποίου σφοδρότατος ἐπανήρχισεν ὁ περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ἀγών. «Ὁ Κοραῆς, ἔγραφεν ἐν τῷ φυλλαδίῳ τούτῳ ὁ Σοῦτσος, διέπλασε νέαν γραφομένην γλῶσσαν πενιχρὰν κατὰ τὴν λέξιν καὶ τὴν φράσιν καὶ στερουμένην πτώσεων, χρόνων καὶ ἐγκλίσεών τινων, τῶν πλείστων προθέσεων, ἐπιρρημάτων καὶ συνδέσμων καὶ τῶν πλείστων μετοχῶν καὶ ἀντωνυμιῶν... Ταύτην τὴν κολοβὴν κατὰ τὰ ὀκτὼ μέρη τοῦ λόγου νεογραικικὴν γλῶσσαν, ἐμπλήσαντες νέων ἔτι ἰδιωτισμῶν γαλλικῶν καὶ γερμανικῶν, γράφουσι σήμερον οἱ Πανεπιστήμιοι καθηγηταὶ τῆς Ἑλλάδος, οἱ δημοσιογράφοι, πάντες οἱ συγγραφεῖς καὶ ἅπαντες οἱ μεταφρασταὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν συγγραμμάτων. Σκαπανεῖς ἡμεῖς αὐθάδεις, καταρρίπτομεν σήμερον τὸ φραγκικὸν τοῦτο καὶ πτωχὸν οἰκοδόμημα καὶ ἀνεγείρομεν ἀπὸ τοῦ μνήματος τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν τῶν προγόνων, τὴν κοινὴν ἐπικληθεῖσαν τὸ πάλαι, καθιστῶντες αὐτὴν εὔληπτον καὶ ὑπὸ πάντων ἐννοουμένην». Ἰδοὺ δὲ καὶ οἱ γενικοὶ κανόνες τῆς γλώσσης ταύτης. «Α'—Ἡ γλῶσσα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἡμῶν τῶν νεωτέρων ἔσεται μία καὶ ἡ αὐτή, ἡ Γραμματικὴ ἐκείνων καὶ ἡμῶν ἔσεται μία καὶ ἡ αὐτή. Β'—Αἱ λέξεις, αἱ φράσεις ἐκείνων ἔσονται μόναι παραδεκταί, πᾶσα δὲ λέξις ἢ φράσις ξένη ἐν λέξεσιν ἑλληνικαῖς ἐξοβελισθήσεται». Ἐπειδὴ δὲ ὁ Σοῦτσος εἰς τὸν γλωσσικὸν ἀγῶνα κατῆλθεν ἐκ προσωπικῶν καὶ οὗτος, ὡς οἱ παλαιότεροι, λόγων, διότι οἱ κριταὶ τοῦ Ραλλείου ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ τοῦ 1853 ἐβράβευσαν ποιήματα τοῦ Ζαλοκώστα καὶ τοῦ Τερτσέτη καὶ ὄχι τὸν «Βλαχάβαν» του, σφοδρῶς ἐπετέθη κατὰ τοῦ ἐκ τῶν κριτῶν τοῦ διαγωνισμοῦ τούτου Κ. Ἀσωπίου, ἐλέγχων αὐτὸν ὡς ἀμαθῆ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, ὡς τὸν Κοραῆν καὶ ἄλλους λογίους. Ἠναγκασμένος λοιπὸν ν' ἀπαντήσῃ εἰς τὰς μομφὰς ταύτας ὁ Ἀσώπιος, ἔγραψε πολυσέλιδον ἔργον, τὰ «Σούτσεια», μεστὸν μὲν πολυμαθείας καὶ ἀκριβῶν ἐν τοῖς πλείστοις παρατηρήσεων, ἀλλ' ἀνεπιτυχὲς κατὰ βάσιν. Διότι, ἀντὶ ν' ἐλέγξῃ τὸ κατ' ἀρχὴν ἐσφαλμένον τοῦ συστήματος τοῦ Σούτσου καὶ ἀποδείξῃ τὸ ἀδύνατον τῆς χρήσεως τῆς ἀρχαίας εἰς τὸν γραπτὸν λόγον ἡμῶν καὶ οὕτως ἐκ θεμελίων καταρρίψῃ τὸ σαθρὸν γλωσσικὸν οἰκοδόμημα αὐτοῦ, ἠρκέσθη ν' ἀνασκευάσῃ τὰ ἐπὶ μέρους γλωσσικὰ ἁμαρτήματα αὐτοῦ καὶ ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἡ δεῖνα λέξις ἢ φράσις εἶναι ἀττικὴ καὶ κακῶς ψέγεται ὑπὸ τοῦ Σούτσου, ἢ ὅτι ἡ δεῖνα λέξις ἢ φράσις δὲν εἶναι ἀττικὴ καὶ κακῶς μεταχειρίζεται αὐτὴν ὁ Σοῦτσος. Ἀφοῦ δ' οὕτως ἐξετράπη ἡ περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος συζήτησις εἰς συζήτησιν περὶ τοῦ ποῖαι λέξεις καὶ φράσεις τῆς γραφομένης γλώσσης εἶναι ἀττικαὶ καὶ ποῖαι δὲν εἶναι, ὅλοι ἔπειτα οἱ εἰς τὸν γλωσσικὸν ἀγῶνα κατελθόντες εἰς τοῦτο κυρίως ἀπέβλεπον, πῶς ν' ἀποδείξουν ὁ εἷς τὸν ἄλλον ἀμαθῆ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου. Ἐξαίρεσιν ἀπετέλεσεν ὁ καθηγητὴς τῆς γλωσσολογίας Δ. Μαυροφρύδης, ὅστις συγγράψας, τῷ 1860, τὸ «Δοκίμιον ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης», ἐξετάζει ἐν αὐτῷ ἀπὸ περιωπῆς τὸ ζήτημα καὶ ἄλλας ὀρθὰς περὶ αὐτοῦ γνώμας ἐξέφερε καὶ ταύτας, ὅτι ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ δὲν εἶναι ἀφίγονός τις παραφυάς, ἀλλὰ συνέχεια καὶ νεωτάτη μορφὴ καὶ φάσις τῆς ἀρχαίας καὶ διὰ ταῦτα τὰς πηγὰς καὶ ῥίζας της ἔχει ἕως τὴν ἀπωτάτην ἀρχαιότητα, ὅτι κοινὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα κυρίως εἰπεῖν οὐδὲ σήμερον πραγματικῶς ὑπάρχει, ὡς οὐδὲ τὸ πάλαι κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὑπῆρχεν, ἀλλ' εἶναι σύγκραμα τῶν κοινῶν πάσαις ταῖς διαλέκτοις χαρακτήρων, ἤτοι ἀπετελέσθη ἐκ τῶν κοινῶν, τῶν πανελληνίων στοιχείων, ἅτινα ἀπαντῶσιν εἰς τὰς νεοελληνικὰς διαλέκτους, ὅτι εἶναι καὶ οἴκοθεν καὶ ἐκ ῥητῶν μαρτυριῶν δῆλον, ὅτι καὶ κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους, ἀπ' αὐτῶν ἔτι τῶν ὁμηρικῶν, ἡ λογία, ἡ γραπτὴ γλῶσσα διέφερε τῆς δημώδους. Ἀλλ' οἱ λόγοι τοῦ Μαυροφρύδου δὲν εἰσηκούσθησαν καὶ ὁ μὲν Χρυσοβέργης δριμὺς ἐπῆλθε κατὰ τοῦ Ἀσωπίου, ἐλέγχων αὐτοῦ γραμματικὰ σφάλματα, ὁ Βερναρδάκης πάλιν ἔψεξε δι' ὅμοια τὸν Χρυσοβέργην, ὅλους δὲ ὑπερέβη εἰς δριμύτατον ἔλεγχον ὁ πολὺς Κόντος.

Ὁ Κόντος ἐν τῷ γλωσσικῷ ζητήματι. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι καὶ ὁ Κόντος δὲν διέλαβεν ἀπὸ περιωπῆς περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, «κηρύττων δ' ὅμως μεγαλοφώνως, ὡς ἔγραφεν ὁ Θερειανός, ὅτι οὐδεὶς τῶν νέων Ἑλλήνων οὔτε πλείονα τοῦ ἀοιδίμου Κοραῆ, οὔτε καλλίονα ἐδίδαξεν, ἔθηκε τρεῖς θεμελιώδεις ἀρχὰς συνᾳδούσας πρὸς τὰς ὑφηγήσεις τοῦ Κοραῆ, ἤτοι: α') ὅτι δὲν εἶναι πάντοτε δυνατὸν νὰ μεταρρυθμίζωνται οἱ τῆς καθωμιλημένης λαλιᾶς τύποι κατὰ τοὺς κανόνας τῆς τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων φωνῆς, β') ὅτι οἱ λόγιοι, καταφρονοῦντες λέξεων καλλίστων σῳζομένων ἐν τῇ ἰδιωτικῇ φωνῇ, κακῶς πράττουσι παραλαμβάνοντες ἄλλας δῆθεν ἑλληνικωτέρας καὶ κομψοτέρας, οὐδαμῶς εὑρισκομένας παρὰ τοῖς δοκίμοις συγγραφεῦσι, καὶ γ') ὅτι πολλῷ κάλλιον εἶναι νὰ στέργῃ τις τὰ κοινολεκτούμενα ἢ σπουδάζων περὶ τὰ χαριέστατα νὰ σολοικίζῃ δεινότατα». Ὥστε κατὰ τὸν Κόντον τὸ «ἀφανίζω» εἶναι ὀρθότερον τοῦ «ἐξοντῶ», τὸ «διαφορὰ» τοῦ «διένεξις», τὰ λαϊκὰ «εἰσοδιάζω, ἐξοδιάζω» ὀρθότερα τῶν «εἰσοδεύω, ἐξοδεύω», τὸ «κάμνω λόγον» ὀρθότερον τοῦ «ποιῶ λόγον», τὸ «ἀπέθανε» τοῦ «ἀπεβίωσε», τὸ «ἐγγίζω» τοῦ «θίγω», τὸ «περατῶ τὸν λόγον» τοῦ «περαιῶ τὸν λόγον», τὸ «καταχωρίζω» τοῦ «καταχωρῶ», τὸ «ἔφθασε» τοῦ «ἀφίχθη», τὸ «ἐπίμονος» τοῦ «ἐπίμων», τὸ «προσεκτικῶς» τοῦ «ἐπεσταμένως» κλπ. κλπ., τὸ «διδάσκω τινὰ» ὀρθότερον τοῦ «διδάσκω εἴς τινα», τὸ «παρ' ὀλίγον ἐπνίγη ὁ ἄνθρωπος» τοῦ «παρ' ὀλίγον ἦλθε νὰ πνιγῇ ὁ ἄνθρωπος», τὸ «ὑποπτεύω τινὰ» τοῦ «ὑποπτεύομαί τινα» κλπ., ὄχι «καθεστηκὼς βίος», ἀλλὰ «ἑδραῖος βίος», ὄχι «λανθάνομαι», ἀλλὰ «σφάλλομαι», ὄχι «παλίρροια καὶ ἄμπωτις» ἀλλὰ «πλήμμυρα καὶ ἄμπωτις» (διότι παλίρροια σημαίνει τὰ δύο μαζί, πλήμμυρα καὶ ἄμπωτις), ὄχι «ὑπολήπτομαι» ἀλλὰ «ἀγαθὴν ὑπόληψιν ἔχω περί τινος» κλπ. Δι' ὅλων τούτων ἤθελεν ὁ Κόντος νὰ ὑποδείξῃ εἰς τοὺς θέλοντας νὰ γράφουν τὴν καθαρεύουσαν γλῶσσαν ὅτι χρεωστοῦν νὰ προσέχουν, ἵνα μὴ διαστρέφωσι κατὰ τύπους ἢ σύνταξιν ἢ σημασίαν ὅσα παραλαμβάνουν ἐκ τῆς ἀρχαίας γλώσσης· καὶ κατὰ τοῦτο ὁμολογουμένως ὠφέλησε πολὺ τὴν καθαρεύουσαν, ἐκ τῆς ὁποίας σὺν τῷ χρόνῳ ἐξεβλήθησαν ὅλα ἐκεῖνα τὰ πλημμελῆ καὶ ἀπροσδιόνυσα στοιχεῖα καὶ ἀντ' αὐτῶν εἰσήχθησαν τὰ ὀρθά. Ἀλλ' ἐσφάλη κατὰ τοῦτο ὁ Κόντος, ὅτι θέλων νὰ καθορίσῃ τὴν γραφομένην γλῶσσαν, ἀντὶ τῶν ἐπιβλητέων τύπων καὶ συντα-

Digitized by Google

ξεων, ἐθεώρησε μὲν ὀρθὸν νὰ παραλαμβάνωνται τύποι καὶ συντάξεις καὶ ἐκ τῆς μεταγενεστέρας γλώσσης καὶ ὄχι μόνον ἐκ τῆς παλαιᾶς ἀττικῆς, μετεχειρίσθη ὅμως εἰς τὸν γραπτόν του λόγον τόσας ἀσυνηθίστους ἕως τότε λέξεις, ὥστε ὑπὸ τῶν πολλῶν ἐξελήφθη ὡς ἀττικιστής, ἂν καὶ οὐδέποτε μετεχειρίσθη ἀττικοὺς μέλλοντας καὶ παρακειμένους καὶ ἄλλα ἀρχαϊκὰ στοιχεῖα, ἅτινα πρὸ αὐτοῦ ἄλλοι μετεχειρίσθησαν. Ἐσφάλη δεύτερον ὁ Κόντος, διότι, δριμύτατα ἐλέγξας πάντας σχεδὸν τοὺς πρὸ αὐτοῦ καὶ τοὺς συγχρόνους αὐτοῦ λογίους, ἐκίνησε τὸν χόλον τῶν ζώντων καὶ ἔτσι πολλοὺς ὤθησεν εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν ἀντιπάλων. Ξένος σοφός, ἀμερολήπτως κρίνων τὰ πράγματα, ὁ E. Miller, ἔγραψεν ὅτι «αἱ γλωσσικαὶ παρατηρήσεις τοῦ Κόντου εἶναι ἄριστον βιβλίον. Βαθεῖα γνῶσις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ὀξυτάτη κριτική, εὐρεῖα πολυαναγνωσία καθιστῶσιν αὐτὸ σφόδρα ὠφέλιμον. Ὅσῳ πλειότερον μελετᾶται ἡ ἀρχαία γλῶσσα, τόσῳ καλύτερον γράφεται ἡ νεωτέρα, ἥ τε φιλολογικὴ καὶ ἡ καθωμιλημένη. Ἀλλ' ὅμως ἡ μὲν περὶ τὸ καθαρεῦον τῆς γλώσσης αὐστηρότης ἔπρεπε νὰ εἶναι ἧσσον ὑπερβολικὴ καὶ ἀποκλειστική, αἱ δ' ἐπικρίσεις ἐπιεικέστεραι. Ἐὰν ἦτο μετριωτέρα ἡ γλῶσσα τοῦ Κόντου, ἡ ἀξία τῶν συμπερασμάτων αὐτοῦ δὲν θὰ ἦτο ἐλάσσων. Ἡ ἀληθὴς ἐπιστήμη καὶ σοφία, οἵα εἶναι καὶ ἡ τοῦ Κόντου, δέον νὰ εἶναι καὶ συνήθως εἶναι ἐπιεικεστέρα». Ἡ ἐπιείκεια ὅμως ἦτο ἄγνωστος εἰς τὸν Κόντον, καὶ διὰ τοῦτο μετὰ δύο ἀκριβῶς ἔτη ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τῶν περιφήμων «Γλωσσικῶν παρατηρήσεών» του ἐξεδόθη ἀνωνύμως τῷ 1884 ὑπὸ τοῦ Δ. Βερναρδάκη ὁ «Ψευδαττικισμοῦ ἔλεγχος». Εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο ὁ Βερναρδάκης σφοδρότατος ἐπῆλθε κατὰ τοῦ Κόντου. Καὶ τὰ μὲν διδάγματα αὐτοῦ νὰ ἀποδείξῃ ὡς πλημμελῆ δὲν κατώρθωσε, περὶ τῆς γραφομένης δὲ γλώσσης ὁμιλῶν ψέγει μὲν τὴν καθαρεύουσαν, λέγων ὅτι «εἶναι ἀδύνατον νὰ παραστήσῃ εἰς τὸν ἀναγνώστην τὸν μειξοβάρβαρον καὶ κακόζηλον τοῦ παρὰ τοῖς πλείστοις σήμερον ἐν χρήσει γλωσσικοῦ κυκεῶνος, ὅστις ὀνομάζεται καθαρεύουσα ἑλληνική», ψέγει δὲ καὶ τὴν δημοτικὴν τῶν ποιητῶν, λέγων ὅτι «εἶναι τερατωδεστέρα τῆς καθαρευούσης καὶ πλέον ταύτης ἐπικίνδυνος, διότι συμπαρασύρει ὁπωσδήποτε εἰς τὸν ξενικὸν βόρβορον καὶ τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ, ἣν ἐν τῇ πτωχαλαζονείᾳ αὐτῆς εἶχεν ἀφήσει καὶ ἀνέπαφον καὶ ἀνεπηρέαστον ἡ καθαρεύουσα»· καὶ ἐπαινεῖ μὲν τὸν Βηλαρᾶν καὶ τὸν Καταρτζῆν, λέγων ὅτι οἱ δύο οὗτοι ἄνδρες «καὶ ἔθεσαν καὶ ἔλυσαν ὅπως ἔπρεπε τὸ ζήτημα τῆς γλώσσης», ἀποδεχθέντες εἰς τὸν γραπτὸν ἡμῶν λόγον τὴν ἄκραν δημοτικήν, ἀλλ' ἐπαινεῖ καὶ τὸν Κοραῆν, τὸν σφοδρὸν πολέμιον τοῦ Βηλαρᾶ καὶ τοῦ Καταρτζῆ, λέγων ὅτι «τὸ ὕφος τοῦ ἐξόχου τούτου ἀνδρὸς θαυμάζοντες ἐφιλοτιμοῦντο, ὡς εἰκός, καὶ ν' ἀπομιμῶνται ὅλοι σχεδὸν οἱ λόγιοι καὶ ἐπιστήμονες τοῦ ἔθνους». Τέλος συνιστᾷ «ν' ἀποσκορακίσωμεν ἀπὸ τῆς καθαρευούσης ὅλον τὸν φορυτὸν τῶν λέξεων καὶ τύπων, ὅσους ὡς καρφία ἐνεπήξαμεν διὰ τῆς βίας εἰς τὸ σῶμα τῆς ζώσης γλώσσης τοῦ ἔθνους».

Ὁ Γ. Χατζιδάκις. Νέαν ὅλως τροπὴν λαμβάνει τὸ γλωσσικὸν ζήτημα ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Γ. Χατζιδάκι. Γλωσσολόγος εὐρωπαϊκῆς φήμης, ἐμβριθὴς μελετητὴς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι τῆς σήμερον, βαθὺς γνώστης τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων, κατῆλθεν εἰς τὸν γλωσσικὸν ἀγῶνα μὲ τὰ ὅπλα τῆς ἀρτίας ἐπιστημονικῆς μορφώσεως καὶ τῆς αὐστηρᾶς προσηλώσεως εἰς τὰ ἐκ τῆς ἱστορίας διδάγματα. Καὶ πρῶτον μέν, ἀφοῦ ἀνεσκεύασεν ὅσα ἐν τῷ «Ψευδαττικισμοῦ ἐλέγχῳ» ἔγραψεν ὁ Βερναδάκης, ἀπεδοκίμασε μὲν τοὺς δημοτικιστάς, γράψας ὅτι «παρὰ πάντα τὰ κατὰ τῆς δημοτικῆς καὶ ὑπὲρ αὐτῆς λεχθέντα, ἡ γλῶσσα αὕτη ἀγνοεῖται εἰσέτι ἐντελῶς, τουτέστι φθογγικῶς, τυπικῶς, συντακτικῶς, φρασεολογικῶς, λεξιλογικῶς καί, πρὶν ἐξετασθῇ καὶ γνωσθῇ, δὲν δύναται νὰ γίνῃ αὐτῆς χρῆσις καθαρᾶς καὶ ἀμιγοῦς εἰς τὴν φιλολογίαν καὶ ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ ἀμιγὴς αὐτῆς χρῆσις δὲν καταστῇ δυνατή, δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἀξιώσεις ἡ οὕτω ποικίλη καὶ ἀνάμεικτος γλῶσσα ν' ἀναλάβῃ τὰ σοβαρὰ καθήκοντα, τὰ ὁποῖα πᾶσα γραφομένη γλῶσσα ἔχει». Ἀπεδοκίμασε δὲ καὶ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς αὐστηρᾶς καθαρευούσης, γράψας ὅτι «ἀνάγκη νὰ μὴ σπεύδωσιν, ὅσοι γράφουσιν, εἰς μεταβολὰς καὶ εἰσαγωγὰς καινοφανῶν τύπων καὶ συντάξεων ἐκ τῆς ἀρχαίας» καὶ χαρακτηρίσας ὡς λίαν ἄτοπον ὅτι ὅσῳ τις μᾶλλον τὴν γραφομένην κανονίζει κατὰ τὰ παλαιότερα πρότυπα καὶ δὴ ὅσῳ ἐντελέστερον καταφρονεῖ τῆς συνήθους ἡμῶν λαλιᾶς καὶ απομακρύνεται ἀπ' αὐτῆς, τόσῳ εὐπρεπέστερον νομίζει ὅτι γράφει», κατέληγε δὲ εἰς τοῦτο, ὅτι «θὰ εἶναι μεγάλη ἐθνικὴ συμφορά, ἂν οὕτω προβαίνοντες φθάσωμεν μίαν ἡμέραν εἰς τὴν κοινὴν ἢ τὴν νεωτέραν ἀττικήν». Ἐπειδὴ δέ, ὡς γλωσσολόγος, ὄχι μόνον ἐμελέτησεν ἐπιστημονικῶς τὴν ἡμῶν γλῶσσαν, αὐτὸς πρῶτος θέσας τὰς βάσεις τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ προέτρεπε νὰ μελετῶσιν αὐτὴν καὶ σύλλογον ἴδιον, τὴν «Γλωσσικὴν ἑταιρείαν», πρὸς συλλογὴν ὑλικοῦ γλωσσικοῦ ἐκ τοῦ στόματος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἵδρυσε καὶ τὴν ἵδρυσιν τοῦ γραφείου τοῦ μεγάλου «Ἱστορικοῦ λεξικοῦ» αὐτὸς εἰς τὴν κυβέρνησιν ὑπέδειξε καὶ παντὶ τρόπῳ εἰργάσθη πρὸς μελέτην τῆς λαλουμένης γλώσσης, διὰ πάντα ταῦτα καὶ τῶν τῆς γραφομένης καὶ τῶν τῆς δημώδους ὀπαδοί τινες κατηγόρησαν τὸν Χατζιδάκιν ὅτι ἀντιφάσκει πρὸς ἑαυτὸν (ἀφοῦ τοσαῦτα μὲν ἔπραξεν ὑπὲρ τῆς δημώδους, εἶναι δ' ἔπειτα πολέμιος αὐτῆς), μὴ θέλοντες νὰ ἐννοήσωσιν ὅτι ἄλλο ἐπιστημονικὴ μελέτη γλώσσης τινὸς καὶ ἄλλο ἡ ἐν τῇ πράξει χρῆσις αὐτῆς. Ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν γενικῶς τῶν στοιχείων τῆς λογίας καὶ τῆς προφορικῆς παραδόσεως, ὁ Χατζιδάκις φρονεῖ ὅτι δυνάμεθα νὰ θέσωμεν τὰς ἑξῆς τρεῖς ἀρχάς: α) Δὲν θὰ μεταχειριζώμεθα πᾶν στοιχεῖον τοῦ λόγου (λέξιν, τύπον, σύνταξιν), ὅπερ, λεγόμενον ἐν ταῖς συναναστροφαῖς τῶν ἀνεπτυγμένων τάξεων, θὰ ἔκαμνε κακὴν ἐντύπωσιν εἴτε ὡς ἀρχαῖον, εἴτε ὡς χυδαῖον. β) Θὰ φεύγωμεν κατὰ δύναμιν πᾶσαν λέξιν ἢ φράσιν, ἥτις λεγομένη δὲν νοεῖται ἀμέσως καὶ ἀπ' εὐθείας, ἀλλ' ἐρχόμεθα εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως νοούμενον μόνον βραδέως, ἐμμέσως, διὰ μεταφράσεως ὡς εἰπεῖν, μόνον διὰ μεσολαβήσεως ἄλλου. γ) Ἐὰν δύο λέξεις, δύο τύποι, δύο συντάξεις κλπ. λέγωνται ἐν ταῖς εἰρημέναις συναναστροφαῖς ἐκ παραλλήλου καὶ μήτε ἡ ἑτέρα ὄζει ἀρχαϊσμοῦ, μήτε ἡ ἄλλη χυδαϊσμοῦ, τότε θὰ προτιμῶμεν ἐν τῷ γραπτῷ καὶ προφορικῷ ἐπισήμῳ λόγῳ τὴν συνδέουσαν ἡμᾶς πρὸς τὴν λογίαν παράδοσιν, ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται περὶ ἰδιαιτέρου χαρακτηρισμοῦ προσώπου τινὸς ὡς χυδαίου, διαλεκτικοῦ κττ.

Ὁ Α. Σκιᾶς. Ἰδίαν ὅλως γνώμην περὶ τῆς γενέσεως τῆς καθαρευούσης ἔχων ὁ καθηγητὴς Α. Σκιᾶς, ἔγραφεν ὅτι πρὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Πόλεως ὑπῆρχε «δημώδης νεοελληνικὴ λαλουμένη καὶ γραφομένη» καὶ «ἀρχαΐζουσα νεοελληνική», ἥτις ἦτο καὶ ἡ γλῶσσα τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων. Μετὰ τὴν ἅλωσιν ἡ ἀρχαΐζουσα αὕτη ἀνεμειγνύετο εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχε μετὰ τοῦ ἄλλου γλωσσικοῦ ὑλικοῦ εἰς τὰ κατώτατα στρώματα τοῦ λαοῦ καὶ διὰ τοῦτο ἐγένετο ὑπὸ τῶν γραφόντων αὐτὴν «ἐπιλογή» τις ἀνεπιτήδευτος καὶ φυσική. Ἡ ἐπιλογὴ δ' αὕτη τῆς γραφομένης ἦτο συντετελεσμένη μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ὅτε διὰ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη ἔλαβε τὸ ὄνομα καθαρεύουσα, ὑπὲρ ἧς ἐμόχθησε καὶ ὁ Κοραῆς, ὅστις νομίζεται καὶ ἱδρυτὴς αὐτῆς. Ἀλλ' ἡ ἐπιλογὴ αὕτη δὲν προὐχώρησε τόσον ταχέως καὶ ἐν τῇ ὁμιλουμένῃ, καὶ τούτου ἕνεκα, ἐκ τῆς ἀντιθέσεως γραφομένης καὶ λαλουμένης, ἐξελήφθη ὅτι ἡ γραφομένη εἶναι διάφορος γλῶσσα καὶ ἐνομίσθη ὅτι ὑπάρχει παρ' ἡμῖν διγλωσσία, ἐνῷ ἡμεῖς διατρέχομεν τὴν περίοδον τῆς ἐξελίξεως, ἣν πρὸ δύο αἰώνων διέτρεχον αἱ εὐρωπαϊκαὶ γλῶσσαι. Συμφώνως πρὸς ταῦτα, ἐπιλέγει ὁ Σκιᾶς, πρέπει νὰ ἀποδοκιμασθῇ καὶ ἡ τάσις τῶν ἐπιζητούντων ἁπλοποίησιν τῆς γραφομένης, διότι ἡ τάσις αὕτη εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς ἐπιλογῆς, «ἐκ τῆς προταθείσης δ' ἁπλοποιήσεως οὐδὲν ἀγαθὸν ἠδύνατο νὰ προκύψῃ, ἀλλὰ τοὐναντίον ἡ γλωσσικὴ ἡμῶν κατάστασις ἔμελλεν ἀφεύκτως νὰ καταστῇ χειροτέρα τῆς σήμερον ὑπαρχούσης». Τὰς γνώμας ταύτας τοῦ Σκιᾶ ἐλέγξας ὁ Χατζιδάκις, ἀπέδειξεν ὅτι «οὔτε συμφέρουσα εἶναι ἡ χρῆσις καὶ ἀνάμειξις ἀρχαίων καὶ ἀγνώστων τύπων εἰς τὸν γραπτὸν ἡμῶν λόγον, οὔτε ἡ ἐπικράτησις αὐτῶν ἐν τῷ συνήθει προφορικῷ λόγῳ εἶναι κατ' ἀλήθειαν δυνατή», ἡ δ' ἁπλοποίησις τῆς γραφομένης «καὶ ἐν τῷ τυπικῷ καὶ ἐν τῷ συντακτικῷ καὶ ἐν τῷ θησαυρῷ τῶν λέξεων καὶ ἐν τῇ χρήσει τῆς γλώσσης καθόλου οὐ μόνον δύναται νὰ ἐπέλθῃ ἀλλὰ καὶ ἐπῆλθεν ἤδη καὶ καθ' ἑκάστην ἐπέρχεται, ὅπως ἕκαστος παραβάλλων τὰ νῦν γραφόμενα πρὸς τὰ παλαιοτέρων δεκαετηρίδων παρατηρεῖ».

Λόγιοι Ἑπτανήσιοι ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐπέσυρε τὴν προσοχὴν τῶν λογίων ἡ λογοτεχνικὴ γλῶσσα μερικῶν συγγραφέων τῶν Ἰονίων νήσων, καὶ δὴ τῆς Κερκύρας. Ἕνεκα τῆς μακρᾶς ἑνετικῆς κυριαρχίας τῶν νήσων τούτων εἶχεν ἐπέλθει χαλάρωσις τῶν πρὸς τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως καὶ πρὸς τὴν ἀρχαίαν σχολειακὴν καὶ λογίαν παράδοσιν σχέσεων τῶν Ἑπτανησιωτῶν, οἵτινες οὕτω προέβησαν εἰς τὴν χρῆσιν τῆς ὑπ' αὐτῶν λαλουμένης διαλέκτου εἰς φιλολογικὰ ἔργα. Τοιουτοτρόπως ἐτέθησαν εἰς τὴν Ἑπτάνησον πάλιν αἱ βάσεις πρὸς δημιουργίαν νέας γραπτῆς γλώσσης ἐκ τῆς λαλουμένης, πλουτιζομένης ἐν ἀνάγκῃ ἐκ τῆς ἀρχαίας διὰ λέξεων καὶ φράσεων ἐκλεκτῶν. Τὸ σύστημα τοῦτο συνέστησαν καὶ ὑπεστήριξαν θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς ἄνδρες ἐκτάκτου εὐφυΐας καὶ καλαισθησίας, οἷοι ὁ Πολυλᾶς, ὁ Καλοσγοῦρος καὶ ἄλλοι. Οὗτοι ἐφρόνουν ὅτι «ἡ πολυχρόνιος ἐργασία τῶν λογίων ἐπήνεγκε γλωσσικὴν σύγχυσιν, ἀλλ' ὑπ' αὐτὴν ὑφίσταται καὶ ἡ τάξις καὶ ἡ λύσις τοῦ πολυπλόκου καὶ τῷ ὄντι δυσκολωτάτου ζητήματος ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς τὸ νὰ ἐξαχθῇ ἐκ τῆς συγχύσεως ταύτης ἡ τάξις, τοῦτο δὲ δὲν θέλομεν δυνηθῇ νὰ ἐφαρμόσωμεν, ἐὰν μὴ μετὰ τῆς αὐτῆς φυλακτικότητος, μεθ' ἧς ἀποκρούομεν τὴν αὐθαιρεσίαν τῶν καθαρευόντων, φυλαχθῶμεν καὶ ἀπὸ τῆς ἀντιθέτου προλήψεως, ἥτις περιορίζει τὴν γλῶσσαν εἰς τὰ στενὰ ὅρια τῆς πρώτης ἀφελοῦς αὐτῆς καταστάσεως». Ἀφοῦ δ' αἱ ἰδέαι αὗται τῶν Κερκυραίων λογίων ἐγνώσθησαν καὶ ὑπὸ πολλῶν ἐπεδοκιμάσθησαν, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ διὰ τῶν σχολείων, τοῦ θεάτρου, τοῦ τύπου, τῆς ἐπικοινωνίας, τῆς καθολικῆς τοῦ ἔθνους μορφώσεως ἐσχηματίσθη ἁπλούστερός τις κοινὸς γλωσσικὸς τύπος τοῦ προφορικοῦ λόγου, ἤρχισαν νὰ εἰσάγουν τοῦτον καὶ εἰς τὸ διήγημα, τὸ μυθιστόρημα, τὸ δρᾶμα κλπ. Οὕτως ἐπετεύχθη ἀπομάκρυνσις μὲν ἐκ τῶν ἀκατανοήτων εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους ἀρχαϊκῶν στοιχείων, εἰσαγωγὴ δ' ἀντ' αὐτῶν ἄλλων ἐκ τῆς ὁμιλουμένης γλώσσης, ἁπλουστέρα δημοτικὴ πλοκὴ τοῦ λόγου, ἀποφυγὴ περιπλόκων ἢ σχοινοτενῶν προτάσεων κλπ. Ἐπειδὴ δὲ καλλιτέχναι τοῦ λόγου μετεχειρίζοντο τοῦτον τὸν εἰς τὰς πόλεις λαλούμενον γλωσσικὸν τύπον καλλωπίζοντες αὐτόν, εὐλόγως ἠλπίζετο ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἐπίσημος γραφομένη θὰ ἡπλοποιεῖτο ἀκόμη περισσότερον σὺν τῷ χρόνῳ καὶ θὰ κατήρχετο πρὸς τὴν ἁπλουστέραν ταύτην εἰς τὰς πόλεις λαλουμένην καὶ ἅμα γραφομένην, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι αὕτη πάλιν θὰ ἐπλουτίζετο, θὰ ἐλεπτύνετο καὶ οὕτως ἐκ τῶν δύο θ' ἀπετελεῖτο ἡ εἰς ὅλους ἀρεστή, ἡ εἰς ὅλους καταληπτὴ καὶ εὔχρηστος ἐθνικὴ γραπτὴ γλῶσσα. Καὶ θὰ ὑπῆρχε μὲν καὶ τότε διαφορὰ μεταξὺ τῆς γραφομένης καὶ λαλουμένης, ὁποία πανταχοῦ παρατηρεῖται καὶ πανταχοῦ ἀνεκτὴ κρίνεται, θὰ συνέβαινε δὲ ἐκεῖνο, ὅπερ ἐδίδαξεν ὁ πολὺς Οὑμβόλδος, ἤτοι ὅτι ἀρκεῖ τὰ παράλληλα στρώματα λαλουμένης καὶ γραφομένης νὰ ἐπικοινωνοῦν πολλαχῶς, ὥστε ἀφ' ἑνὸς μὲν ρεῦμα τῆς γραφομένης νὰ εἰσβάλλῃ ἀδιαλείπτως εἰς τὴν λαλουμένην, ὅπως ἤδη ἀπὸ μακροῦ παρ' ἡμῖν συμβαίνει, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἄλλο ρεῦμα τῆς λαλουμένης νὰ εἰσβάλλῃ εἰς τὴν γραφομένην, τὸ ὁποῖον οἱ καλλιτέχναι τοῦ λόγου ἐκαλλιέργησαν παρ' ἡμῖν, οἱ ὁποῖοι καὶ νέας λέξεις καὶ νέας φράσεις καὶ νέας σημασίας ἀπὸ τῆς λαλουμένης εἰς τὸν γραπτὸν αὐτῶν λόγον παρελάμβανον.

Ὁ Ἰ. Ψυχάρης. Ἐνῷ τὰ πράγματα μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον ἐχώρουν ὁμαλῶς καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν γραφόντων προσεπάθουν ὅσον τὸ δυνατὸν ἁπλουστέραν τὴν καθαρεύουσαν νὰ γράφουν, ἀποφεύγοντες ἐξ ἴσου καὶ τὰ λίαν ἀρχαϊκὰ καὶ τὰ λίαν λαϊκὰ στοιχεῖα τῆς γλώσσης, ἐνεφανίσθη ὁ Ἰ. Ψυχάρης, ὅστις, δημοσιεύσας τῷ 1888 τὸ «Ταξίδι», νέαν ταραχώδη περίοδον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ἐδημιούργησε. Διδάσκων ὅτι ἡ λαϊκὴ γλῶσσα εἶναι αὐτάρκης, ἐπαρκοῦσα εἰς ὅλας τὰς ἀνάγκας τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου ὡς γραφομένη γλῶσσα, ἔγραψε τὸ «Ταξίδι» του εἰς ταύτην τὴν γλῶσσαν. Καὶ πρῶτον μέν, ἀποσκορακίσας τὴν λογίαν παράδοσιν, τὰ πλεῖστα τῶν εἰς τὴν λαλουμένην ἐπεισάκτων γλωσσικῶν στοιχείων ἐξώρισεν, ἀντ' αὐτῶν δὲ εἰσήγαγε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον βεβιασμένως νέα. Δὲν ἀπηξίου ὅμως νὰ παραλαμβάνῃ καὶ ἐκ τῆς λογίας παραδόσεως ἱκανὰς λέξεις. Ἔπειτα, ἀντὶ τοῦ γνωστοῦ τοῖς πᾶσι «περιβολάρης», ἔγραφε τὸ τουρκικὸν «μπαχτσεβάνης», ἀντὶ τοῦ «περίπατος» τὸ «σεργιάνι», ἀντὶ «ἐφημερὶς» «γαζέττα», ἀντὶ «στενοχωρία» «σεκλέτι», ἀντὶ «ἀγορὰ» «πιάτσα», ἀντὶ «σημαία» «παντιέρα» κλπ. Τρίτον δὲ γενικὸν ἐξομαλισμὸν τῶν φθογγικῶν κανόνων ἐπιζητῶν, εἰσάγει τύπους ὁποῖοι οἱ κίδυνος, μελαχολία, διεύτυσι, πνέμα, σκεδό, Αἰσκύλος, λέσκη κλπ., ἐγδότης, ἄλλα ἀντ' ἄλλα, τέλος πάντα κλπ. Τὸ γλωσσικὸν σύστημα τοῦ Ψυχάρη κατ' ἀρχὰς μὲν εὗρε πολλοὺς ὀπαδούς, ἰδίᾳ μεταξὺ τῶν νέων. Ἕκαστος ὀπαδὸς τοῦ συστήματος ἔγραφεν ὅπως ἤθελε τὴν γλῶσσαν, ἔπλαττε λέξεις κατ' ἀρέσκειαν καὶ κατήντησε νὰ ὑπάρχουν τόσαι δημοτικαὶ γλῶσσαι ὅσοι καὶ συγγραφεῖς. Ἀλλὰ δὲν παρῆλθε πολὺς χρόνος καὶ προῆλθον εἰς τὸ μέσον ἐπικριταί του ἐξ αὐτῶν τῶν τάξεων τοῦ δημοτικισμοῦ. Οὕτως ὁ μὲν Γ. Καλοσγοῦρος ἐχαρακτήρισε τὴν τάσιν τοῦ Ψυχάρη ὡς «ἀξίωσιν τοῦ ὄχλου ἐπὶ τοῦ εὐγενεστέρου καὶ εὐπαιδεύτου μέρους τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας», ὁ δὲ Ν. Κονεμένος ὡμολόγησεν ὅτι «αὐτοὶ οἱ σπάνιοι ἀρχαῖοι τύποι τώρα πλέον ἔχουσι γένει κοινῆς χρήσεως ὄχι μόνον μεταξὺ τῶν γραμματισμένων, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ πολλῶν ἀγραμμάτων καὶ ἂν τοὺς βγάλετε ἀπὸ τὸ γραφτὸ λόγο, δὲν θὰ κατορθώσετε νὰ τοὺς βγάλετε καὶ ἀπὸ τὸν προφορικὸ καὶ θὰ μείνουν στὴ γλῶσσα θέλετε καὶ δὲν θέλετε». Ὁ Α. Μπούτουρας ἐχαρακτήρισεν ὡς καθαρὰν οὐτοπίαν τὴν ψυχαρικὴν προσπάθειαν, γράψας ὅτι «ἡ διδασκαλία τοῦ Ψυχάρη συνίσταται εἰς τὴν παντὶ σθένει ἐπικράτησιν λόγου προφορικοῦ ἐν πάσαις ἡμῶν ταῖς σχέσεσιν, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀπολύτως προσοχῆς πρὸς τὰς μέχρι τοῦδε ἐπιδράσεις τοῦ γραπτοῦ ἡμῶν λόγου, ὅπερ εἶναι ἐσφαλμένον καὶ ἀνιστόρητον, δεύτερον δὲ εἰς τὴν προσπάθειαν πρὸς εἰσαγωγὴν εἰς τὸν κοινὸν λόγον λέξεων ἀκαταλήπτων ἐκ τῶν ἰδιωμάτων ἢ τὴν δημιουργίαν νέων λέξεων δῆθεν κατὰ νόμους τῆς δημώδους εἰς ἀντικατάστασιν παντὸς τοῦ λεξιλογικοῦ θησαυροῦ τοῦ γραπτοῦ λόγου» καὶ ἄρα «ἡ τάσις τοῦ πάντα χαλινὸν ἀποβαλόντος μαλλιαρισμοῦ εἶναι καθαρὰ οὐτοπία». Ὁ Ὀλλαν-

Digitized by Google

δὸς καθηγητὴς τῆς μεσαιων. καὶ νεοελλην. D. Hesseling ἔγραψεν ὅτι «ἡ γραμματικὴ τοῦ Ψυχάρη ἔχει κανονικότητα, τὴν ὁποίαν μόλις θὰ ἠδύνατό τις νὰ εὕρῃ εἰς τὸ ἰδίωμα ἀπομεμονωμένου τινὸς τῆς Ἑλλάδος χωρίου καὶ ὄχι εἰς τὴν τρέχουσαν γλῶσσαν κοινωνίας συγκροτηθεῖσαν ἐκ τῶν μάλιστα ἑτεροειδῶν στοιχείων». Ὁ Γ. Χατζιδάκις εἰς πλείστας διατριβάς του ἤλεγξε τὰς γνώμας τοῦ Ψυχάρη καὶ κατέδειξε ποικίλας πλημμελείας, ἀνακολουθίας καὶ ἀντιφάσεις τοῦ συστήματος αὐτοῦ, ὑποστηρίξας ὅτι λόγοι ἱστορικοὶ ἰσχυρότατοι μᾶς ἀναγκάζουν νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν πάντοτε τὴν λογίαν παράδοσιν, τῆς ὁποίας ἡ ἐπίδρασις εἶναι καταφανὴς εἰς τὸ γλωσσικὸν αἴσθημα ὄχι μόνον τῶν μορφωμένων Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν ὅλως ἀγραμμάτων. Ὁ ἀγὼν ἐσυνεχίσθη σφοδρός, ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ συστήματος ἤρχισαν ὀλίγον κατ' ὀλίγον ν' ἀποφεύγουν τοὺς «ψυχαρισμούς», ἤτοι πᾶν ὅ,τι νέον, μὴ λεχθὲν πρότερον ὑπ' ἄλλων δημοτικιστῶν, εἰσήγαγεν εἰς τὴν γλῶσσάν του ὁ Ψυχάρης, καὶ σήμερον ἐκτὸς ἐλαχίστων οὐδεὶς δημοτικιστὴς γράφων μεταχειρίζεται τὴν γλῶσσαν τοῦ «Ταξιδιοῦ». Καὶ ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν λογίων ἐγκατελείφθη ἡ γλῶσσα αὕτη, ἀλλὰ συνέβη μὲ αὐτὴν καὶ τοῦτο τὸ παράδοξον ὅτι, ἐνῷ ὁ εἰσηγητὴς αὐτῆς κατὰ κόρον ἐπανέλαβεν ὅτι «γράφει τὴν κοινὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ» ὅτι «παίρνει λέξι ἀπὸ τὴν ἀρχαία καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν ταιριάξῃ μὲ τὴ γραμματικὴ τοῦ λαοῦ», ὅτι «πρώτη φορὰ γράφηκε ἀπ' αὐτὸν) μὲ κάποια σειρὰ κ' ἔνοια ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ», αὐτὸς ὁ λαὸς περισσότερον τῶν λογίων κατεδίκασε τὴν γλῶσσάν του ὡς παρατηρεῖ ὁ Π. Νιρβάνας, γράψας ὅτι «ὁ Ψυχάρης μὲ τὴν ἀξίωσι ὅτι προσφέρει στὸ λαὸ τὴ γλῶσσά του, τοῦ παρουσίαζε μιὰ γλῶσσα, ποὺ ὁ ἴδιος ὁ λαὸς ἤτανε σὲ θέση νὰ καταλάβῃ πὼς δὲν ἤτανε ἡ γλῶσσα ποὺ μιλοῦσε ἢ ποὺ μποροῦσε νὰ μιλήσῃ. Ἔτσι συνέβη τὸ παράξενο φαινόμενο, νὰ βρῇ δηλαδὴ ὁ Ψυχάρης τὴ μεγαλύτερη ἀντίδραση ὄχι στοὺς κύκλους τῶν λογίων καὶ τῶν μορφωμένων, ὅπως θὰ ἤτανε φυσικό, ἀλλὰ στὶς μεγάλες λαϊκὲς μάζες, αὐτὲς ἀκριβῶς ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐγκολπωθοῦν τὸν ἀγῶνά του». Πράγματι δὲ αἱ λαϊκαὶ μᾶζαι τῶν Ἀθηνῶν τῷ 1902 ἐξηγέρθησαν κατὰ τῆς ψυχαρικῆς γλώσσης ἐξ ἀφορμῆς τῆς μεταφράσεως τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου εἰς τὴν γλῶσσαν ταύτην ὑπὸ τοῦ Ἀλ. Πάλλη, τὴν ὁποίαν ἐδημοσίευσεν ἡ ἐφημερὶς «Ἀκρόπολις». Ὄχι κανεὶς ἐκ τοῦ ἀντιπάλου στρατοπέδου, ἀλλ' αὐτὸς ὁ θερμότατος ὑπερασπιστὴς τοῦ Ψυχάρη Krumbacher ἔγραψεν, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐξεγέρσεως ταύτης τοῦ λαοῦ, ὅτι «ἡ μετάφρασις ἐγένετο οὐχὶ ἄνευ σφαλμάτων καί πως κατεσπευσμένως, ὅτι μέγα σφάλμα ἦτο ὅτι ἡ μετάφρασις ἐδημοσιεύθη ἐν ἐφημερίδι καὶ οὕτως ἔφθασε εἰς τὰ ὄμματα τῶν πολλῶν ὅτι τὸ ἱερὸν βιβλίον ἐβεβηλώθη, ὅτι δεύτερον σφάλμα ἦτο ὅτι ὁ Πάλλης, προσπαθῶν νὰ ἀποδώσῃ τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ ὅσον τὸ δυνατὸν γνησιωτέραν, ἐξέφρασε πολλὰ δημωδέστερον ἢ ὅσον ἦτο ἀνάγκη, μάλιστα δὲ δὲν παρετήρησε τὸ κακόηχον καὶ τὴν παρασημασίαν πολλῶν ἐκφράσεων». Εἰς παρομοίας ταραχὰς καὶ κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἔδωκεν ἀφορμὴν τὸ γλωσσικὸν ζήτημα. Κατὰ Νοέμβριον δηλαδὴ τοῦ 1903, ὅτε ἐδιδάσκετο ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ βασιλικοῦ θεάτρου ἡ «Ὀρέστεια» τοῦ Αἰσχύλου κατὰ μετάφρασιν εἰς δημοτικήν, πολυάριθμοι διαδηλωταί, ὑποκινούμενοι ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ πανεπιστημίου Γ. Μιστριώτου, ἀπεπειράθησαν διὰ τῆς βίας νὰ ἐμποδίσουν τὴν παράστασιν, ἐπηκολούθησε δὲ συμπλοκὴ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ στρατοῦ, καθ' ἣν ἐφονεύθησαν δύο καὶ ἐτραυματίσθησαν ἑπτά.

Ὁ Ἐ. Ῥοΐδης. Κατὰ τὸ 1893 ὁ πολυμαθὴς λογογράφος Ἐ. Ῥοΐδης ἐξέδωκε τὰ «Εἴδωλα» καὶ δι' αὐτῶν προσεπάθησε ν' ἀποδείξῃ τὰ ἐλαττώματα τῆς καθαρευούσης καὶ τὰ προτερήματα τῆς δημοτικῆς, ὑποστηρίξας τὰ ἀκόλουθα: 1) Ὅτι τὸ περὶ γλώσσης ζήτημα ἡμῶν εἶναι ἁπλῶς γλωσσολογικόν, οὐδαμῶς δὲ ἱστορικόν, κοινωνικόν, φιλολογικόν. 2) Ὅτι ἡ γλωσσολογία συγκαταλέγεται εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας καὶ ἀσχολεῖται μόνον περὶ τοὺς φθόγγους καὶ τοὺς τύπους τῆς γλώσσης, οὐχὶ δὲ καὶ περὶ τὴν σύνταξιν καὶ σημασίαν τῶν λέξεων, οὐδὲ περὶ τὴν ἀρχὴν καὶ γένεσιν τῆς γλώσσης κλπ. 3) Ὅτι οἱ φθογγικοὶ νόμοι εἶναι ἀνεξαίρετοι, ὅπως καὶ οἱ φυσικοί, ὥστε δύναταί τις ἐκ τῶν προτέρων νὰ ὁρίσῃ τὴν μορφὴν φθόγγου τινὸς ἔν τινι γλώσσῃ. 4) Ὅτι ὁ νόμος τῆς εὐκολίας ἐπικρατεῖ ἐν πάσαις ταῖς γλώσσαις καθ' ὅμοιον τρόπον, αἱ δὲ λέξεις καὶ οἱ τύποι βραχύνονται καὶ σμικρύνονται ἀδιαλείπτως. 5) Ὅτι ὅπου μέγας καὶ ἀνεπτυγμένος πολιτισμός, ἐκεῖ αἱ λέξεις καὶ οἱ τύποι αὐτῶν εἶναι σφόδρα ἠλλοιωμένοι καὶ τἀνάπαλιν. 6) Ὅτι ὅσῳ πτωχότερον τὸ τυπικὸν γλώσσης τινός, τοσούτῳ τελειοτέρα εἶναι αὕτη, διότι διὰ τῶν περιφράσεων γίνεται κατὰ πολλὰ σαφεστέρα. 7) Ὅτι ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι δὲν ὑπάρχουν διάλεκτοι. 8) Ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα σήμερον εἶναι πλουσία, πλουσιωτέρα τῆς γαλλικῆς, διότι διασώζει πολλὰς λέξεις κλπ. Εὐθὺς μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν «Εἰδώλων» ὁ Γ. Χατζιδάκις, ἐκδώσας βιβλίον ἐπιγραφόμενον «Εἰδώλων κατάλυσις», ἀνεσκεύασε τὰς γνώμας τοῦ Ῥοΐδου ὡς ἀντιβαινούσας εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης καὶ εἰς τὰ διδάγματα τῆς ἱστορίας τῶν γλωσσῶν, μὲ τόσην πειστικότητα, ὥστε ὁ μὲν H. Pernot ἔγραψεν ὅτι τὰ «Εἴδωλα» εἶναι οὐχὶ ἐπιστημονικὸν ἔργον, ἀλλὰ καλλιτεχνικόν, ὁ δὲ Thumb ὅτι «διὰ τὸν Χατζιδάκιν δὲν ἦτο δύσκολος ἡ ἀναίρεσις τῶν ὑπὸ τοῦ Ῥοΐδου διδασκομένων».

Σημειωτέον ὅτι ὁ Ῥοΐδης ἔγραφεν εἰς ἄπταιστον καθαρεύουσαν καί, ὅπως ἔλεγεν ὁ Σ. Μενάρδος, «μᾶς ἔδωκε τὸ τελειότερον κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα ἑλληνικὸν ὕφος». «Ἀκριβῶς ὑπολογίζοντες, γράφει ὁ Ἐ. Ῥοΐδης, πάντας τοὺς παράγοντας τοῦ προβλήματος, ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀκατόρθωτος εἶναι σήμερον ἡ διὰ πηδήματος μετάβασις ἀπὸ τὴν τεχνικὴν εἰς τὴν μητρικὴν ἡμῶν γλῶσσαν καὶ μόνος δυνατὸς τρόπος ἐπανόδου εἰς αὐτὴν ὁ καθαρισμὸς τῆς καθαρευούσης, ἤτοι ἡ ἀπολύμανσις τοῦ γραπτοῦ ἡμῶν λόγου ἀπὸ πάντα τὰ ἀσυμβίβαστα πρὸς τὸν προφορικὸν στοιχεῖα, συντελουμένη βαθμηδὸν καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνεπαισθήτως... Νὰ ῥίπτωμεν εἰς τὴν θάλασσαν ὅσον πλείστους ἀρχαίων τύπων εἶναι δυνατὸν ἑκάστοτε νὰ ῥιφθῇ, ἄνευ δυσαρέστου προσκρούσεως εἰς τὴν συνήθειαν τοῦ ἀναγνώστου». Ὡς τοιαῦτα ἐκβλητέα ἐκ τῆς γραφομένης γλώσσης ἐκρίθησαν ὑπὸ τοῦ Ῥοΐδου: 1) Ὁ ἐνεργητικὸς παρακείμενος τῆς μετοχῆς (ἐληλακώς, δεδεψηκὼς κλπ. καὶ τὰ ἀσχημότερα αὐτῶν θηλυκὰ μεμηνυῖα, γεγηρακυῖα κλπ.). 2) Ὁ μέσος ἀόριστος (εἰσηγησάμην κλπ.). 3) Ὁ β' ἀόριστος (ἀφεῖλον, προείλετο κλπ.). 4) Τὰ εἰς —μι ῥήματα. 5) Ἡ γ' συζυγία τῶν συνῃρημένων ῥημάτων (νὰ δηλῶται κλπ.). 6) Ὁ ἀναδιπλασιασμὸς (τετιμημένος κλπ.). 7) Αἱ αὐξήσεις ῥημάτων τινῶν (ὡς ἠνέῳξεν, ἐνῳκίασε κλπ.) καὶ 8) Τὰ ἐνενήντα ἑκατοστὰ τῆς δοτικῆς καὶ ἰδίως τῶν τριτοκλίτων (μητράσιν, ἀστράσι κλπ.).

Οἱ ξένοι περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος. Εἰς τὸν γλωσσικὸν ἡμῶν ἀγῶνα κατῆλθον καὶ μερικοὶ ξένοι, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλοι μὲν ἐτάχθησαν ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς, ὡς ὁ Thumb, ὁ Dieterich, ὁ Krumbacher, ἄλλοι δ' ὑπὲρ τῆς καθαρευούσης, ὡς ὁ Boy, ὁ D'Eichthal καὶ ὁ Wilamowitz, ὅστις ὑπὲρ τοῦ συμβιβασμοῦ ταχθεὶς ἔγραψε ταῦτα: «Οἱ νέοι Ἕλληνες, ὡς γνωστόν, ὀφείλουν τὴν ὕπαρξίν των ὄχι εἰς ἑαυτούς, ἀλλ' εἰς τοὺς προγόνους των. Κατ' ἀνάγκην ἄρα πρέπει νὰ ἐπέλθῃ συμβιβασμός· ἡ γλῶσσα ὀφείλει καὶ δύναται νὰ βαδίσῃ ὀλίγον πρὸς τὰ ὀπίσω· ἀλλὰ γλῶσσα στερουμένη φιλολογίας καὶ ἀκαλλιέργητος δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ περιλάβῃ καὶ ἐκφράσῃ τὸν νεώτερον πολιτισμόν». Ἀλλὰ ὅλους τοὺς ξένους τούτους ὑπερέβαλεν εἰς σφοδρότητα ἐκφράσεως ὁ Krumbacher, ἐκδώσας γερμανιστὶ τῷ 1902 πολυσέλιδον ἔργον «Τὸ πρόβλημα τῆς νεοελληνικῆς γραφομένης γλώσσης». Εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἀναγινώσκονται μὲν πολλὰ τὰ ἀληθῆ, ὡς λ. χ. ὅτι ἡ νέα ἑλληνικὴ εἶναι κατ' εὐθεῖαν ἐξέλιξις ἐκ τῆς ἀρχαίας, ὅτι ἡ γραπτὴ ἡμῶν γλῶσσα δὲν εἶναι πλάσμα μιᾶς τινος μερίδος (λ. χ. τῶν λογίων), ἀλλ' ἔχει τὰς βαθείας αἰτίας της ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἔθνους, ὅτι οἱ νέοι συγγραφεῖς ὀφείλουν νὰ παραλάβουν τὴν ἐν Ἀθήναις λαλουμένην ἀνάμεικτον ἐκ στοιχείων τῆς γραφομένης καὶ τῆς δημοτικῆς καὶ ἐν αὐτῇ νὰ γράφουν τὰ βιβλία των. Παρὰ ταῦτα ὅμως ὑπάρχουν ἐν τῷ συγγράμματι καὶ πολλὰ τὰ πλημμελῆ καὶ ἀνακριβῆ καὶ ἀντιφατικά, καὶ ταῦτα διὰ μακρῶν ἐξελέγξας ὁ Χατζιδάκις ἔγραψε διπλάσιον εἰς ὄγκον σύγγραμμα ἐπιγραφόμενον «Ἀπάντησις εἰς τὰ τοῦ Κ. Κρουμβάχερ». Διὰ τῆς ἀπαντήσεως ταύτης πρῶτον μὲν παρετήρησεν ὅτι αὐτὸς οὗτος ὁ Κρουμβάχερ, ὁμολογῶν ὅτι «ὅ,τι εἰς ἐμὲ λείπει εἶναι τὸ γλωσσικὸν αἴσθημα, ὅπερ συνήθως ἔχει ἕκαστος πρὸς μίαν μόνην γλῶσσαν, τὴν μητρικὴν αὐτοῦ» καὶ ὅτι «ἐγὼ ὡς οὐχὶ Ἕλλην πάρα πολὺ ὀλίγον γινώσκω καὶ αἰσθάνομαι τὴν ζῶσαν γλῶσσαν», δι' αὐτῶν τούτων ὁμολογεῖ ὅτι δὲν δύναται νὰ εἶναι καὶ ἁρμόδιος κριτὴς τῆς γλώσσης ταύτης. Ἔπειτα δὲ ὁ Χατζιδάκις ἀπέδειξεν ὅτι ὁ Krumbacher παρεγνώρισε γλωσσολογικάς τινας ἀρχάς, τρίτον ὅτι εἶχεν ἀτελῆ γνῶσιν τῆς ὅλης ἑλληνικῆς γλώσσης, τέταρτον ὅτι μερολητπικῶς ἐξήτασε τὸ ζήτημα, ὡς φιλολογικόν, οὐχὶ δὲ ἀπαθῶς καὶ δικαίως, ὡς ἱστορικὸν μάλιστα καὶ ἐθνικόν, τουτέστιν ὡς συνδεόμενον μετὰ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας, τῆς Ἐκκλησίας, τῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον, μετὰ τοῦ νεωτέρου ἡμῶν κράτους κλπ., ὅτι περιέπεσεν εἰς πολλὰ ἀδικήματα, εἰς πολλὰς ἀντιφάσεις, εἰς πολλὰ σφάλματα κλπ. Ὁ Krumbacher, ἀφοῦ πρῶτον ἐξύψωσε μέχρις ἑβδόμου οὐρανοῦ τὸν Ψυχάρην καὶ τὸ σύστημα αὐτοῦ, ἔπειτα ἔγραψε ταῦτα: «Καθαρῶς ἀφῃρημένως ἐξεταζομένη ἡ ῥιζοσπαστικὴ θεωρία τοῦ Ψυχάρη ἔχει ὀρθῶς· ἀλλ' ὡς ἀνεπτύχθησαν ἱστορικῶς τὰ τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης καὶ ὡς ἔχουσι ταῦτα σήμερον, ἡ θεωρία τοῦ Ψυχάρη εἶναι, κατ' ἐμὴν γνώμην, ἐσφαλμένη καὶ αὐτόχρημα ὀλεθρία διὰ τὴν εὐδόκιμον περαιτέρω διαμόρφωσιν τῆς γραφομένης γλώσσης, ὡς καὶ διὰ τὴν διάδοσιν τῆς ὑπὲρ τῆς δημώδους θεωρίας». Καὶ κατωτέρω ὅτι «ἡ μέθοδος τοῦ Ψυχάρη θὰ ἦτο ἀκαταγώνιστος, ἂν ἐπρόκειτο νὰ δημιουργηθῇ γραφομένη γλῶσσα διά τινα ἐντελῶς ἄξεστον καὶ ἄνευ γραμματείας βαρβαρικὸν λαόν· ἀλλὰ προκειμένου περὶ λαοῦ, ὅστις ἔχει τόσον μακρὸν καὶ τόσον μέγα γραμματειακὸν παρελθόν, ὀφείλει πρὸς τῇ γλωσσικῇ μεθόδῳ νὰ συμπαρεξετάζηται καὶ ἡ φιλολογικὴ—ἱστορικὴ μέθοδος· μετὰ τοῦ ἀκριβοῦς καθορισμοῦ, διαχωρισμοῦ καὶ ἐπεξεργασίας τῆς ζώσης γλώσσης πρέπει νὰ συνδέηται καὶ ὁ καθορισμός, ὁ διαχωρισμὸς καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῶν ἀπαραιτήτων γραμματειακῶς παραδεδομένων γλωσσικῶν στοιχείων».

Ὁ «Ἐκπαιδευτικὸς ὅμιλος» εἰς τὸ γλωσσικὸν ζήτημα. Τῷ 1910 ὑπὸ ἐπιλέκτων λογοτεχνῶν, πολιτικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν, ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις σωματεῖον ὁ «Ἐκπαιδευτικὸς ὅμιλος», ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ καταστατικόν του σκοπὸν εἶχε «νὰ ἱδρύσῃ ἕνα πρότυπο δημοτικὸ σχολεῖο στὴν Ἀθήνα καὶ νὰ βοηθήσῃ ν' ἀναμορφωθῇ μὲ τὸν καιρὸ ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση». Τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐπιδοκιμάσαντες καὶ ἄλλοι διαφόρων τάξεων πολῖται, προσῆλθον εἰς τὸν «Ὅμιλον» καὶ ἔτσι, ἐνῷ οἱ πρῶτοι ἱδρυταὶ τοῦ σωματείου ἦσαν 36, εἰς τὸ τέλος τοῦ 1911 τὰ μέλη του ηὐξήθησαν εἰς 650. Ἐπειδὴ δὲ οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτῶν ἀνῆκον εἰς τὴν τάξιν τῶν μετριοπαθῶν δημοτικιστῶν, ὄχι μόνον οἱ ὀπαδοὶ τῆς καθαρευούσης δὲν εἶδαν μὲ καλὸ μάτι τὴν ἵδρυσιν τοῦ «Ὁμίλου», ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ψυχάρης καὶ ὁ Ἐφταλιώτης ἔγραψαν εἰς τὸν «Νουμᾶν» δριμύτατα ἄρθρα κατ' αὐτοῦ. Ἐπρωτοστάτησαν δὲ εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ «Ὁμίλου» οἱ ἐκπαιδευτικοὶ Δ. Γληνός, Ἀλ. Δελμοῦζος καὶ Μ. Τριανταφυλλίδης, οἵτινες καὶ περιοδικὸν «Δελτίο» ἀπὸ τοῦ 1911 ἐξέδιδαν. Ἐνῷ δὲ οἱ πρῶτοι ἱδρυταὶ τοῦ «Ὁμίλου» σκοπὸν εἶχον νὰ ὑποβοηθήσουν τὸ κράτος εἰς τὰς προσπαθείας του πρὸς βελτίωσιν τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως, αὐτὴν δὲ τὴν βοήθειαν θὰ παρεῖχον διὰ τῆς ἱδρύσεως προτύπου δημοτικοῦ σχολείου, τῆς διαφωτίσεως τῆς κοινῆς γνώμης περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως, τῆς συντάξεως καταλλήλων διδακτικῶν βιβλίων καὶ ἄλλων βοηθητικῶν διὰ τοὺς διδασκάλους εἰς γλῶσσαν δημοτικήν, ἀπὸ ὅλ' αὐτά, ἐκτὸς μερικῶν διατριβῶν δημοσιευθεισῶν εἰς τὸ «Δελτίο», εἰς τὴν γλῶσσαν μάλιστα καὶ τὴν ὀρθογραφίαν αὐτῆς ἀναφερομένων, τίποτε δὲν ἔγινε, διότι ἤλλαξαν ἐντελῶς τὰ πράγματα, ὡς γράφει ὁ ἐκ τῶν πρώτων ἱδρυτῶν τοῦ σωματείου Μ. Τσιριμῶκος ἐν τῇ «Ἱστορίᾳ τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ ὁμίλου». «Ἐνῷ, λέγει ὁ Τσιριμῶκος, ὁ Ὅμιλος ἤταν ἀναγκασμένος νὰ ὑπολογίζει γιὰ βοηθὸ τὸ στοιχεῖο τοῦ χρόνου, ἐνῷ τοῦ χρειαζότανε καιρὸς πολὺς καιρός, γιὰ νὰ προετοιμάσει τὸ τόσο δύσκολον, ὅσο κι εὐγενικὸ ἔργο του, δυστυχῶς τοῦτο τὸ λησμόνησεν ἐντελῶς» καὶ ἀποκλειστικὸν σκοπὸν ἔθεσεν ὁ Ὅμιλος τὴν ταχεῖαν εἰσαγωγὴν τῆς δημοτικῆς γλώσσης εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον. «Γιὰ νὰ ἐπικρατήσει ἡ γνώμη τῆς ἄμεσης εἰσαγωγῆς στὸ δημοτικὸ σχολεῖο τῆς δημοτικῆς, συνεχίζει ὁ Τσιριμῶκος, ἡ γνώμη ἡ φανερὰ ἀντίθετη καὶ πρὸς τὰ πράγματα καὶ πρὸς τὴν ἐπιστήμη καὶ πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ σχολείου, πρέπει νὰ ὑπάρχει κάποιο σπουδαῖο αἴτιο ποὺ τὴν δικαιολογεῖ καὶ τὸ αἴτιο αὐτὸ μᾶς ἀποκαλύπτεται εὔκολα, ἅμα θέσωμε τὴν εἰσαγωγὴ τῆς δημοτικῆς γλώσσας στὸ σχολεῖο σὰ σκοπό, γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ ὅπως-ὅπως ἡ δημοτικὴ γλῶσσα, ξεχνῶντας ὅτι ζητήθηκε ἡ εἰσαγωγή της, ἅμα εἰσιμαθῇ, σὰ μέσο γιὰ νὰ προκόψει τὸ σχολεῖο».

Ἐξακολουθῶν δ' ὁ Τσιριμῶκος λέγει ὅτι «ἐνῷ τὰ χρόνια 1915—1917 εἶχαν περάσει χωρὶς νὰ γίνει τίποτα, ὥστε «ἡ ἀναμόρφωση νὰ γίνει συνειδητὴ καὶ φωτισμένη», ἐνῷ ἡ κοινωνία ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἀφώτιστη καὶ ἀνίδεη, ἐνῷ οὔτε τὸ ἀλφαβητάριο δὲν εἶχε γραφεῖ, οὔτε ἡ σύνταξη τῆς γραμματικῆς δὲν εἶχε ἀρχίσει, ἐνῷ οὔτ' ἕνας κανόνας τοῦ συντακτικοῦ τῆς γλώσσας δὲν εἶχε συνταχθεῖ κι ἐνῷ ὁ Ὅμιλος ἀπογυμνωμένος ἀπὸ τὰ μέλη του φυτοζωοῦσε, ἐνῷ δὲν εἶχε βέβαια μελετηθεῖ τὸ Ἑλληνόπουλο, οὔτε μορφωθεῖ τὸ διδακτικὸ προσωπικὸ σύμφωνα μὲ κανενὸς εἴδους ἰδέες, ἐν τούτοις ὁ ἕνας—ὁ πιὸ τολμηρὸς ἢ ὁ πιὸ βασικός—ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς τοῦ Ὁμίλου εἰσηγήθηκε στὴν προσωρινὴ πρῶτα κυβέρνηση κι ἔπειτα στὴν κυβέρνηση τοῦ κ. Βενιζέλου τὴν ἀνάγκη νὰ εἰσαχθεῖ ἀμέσως ἡ δημοτικὴ γλῶσσα στὰ σχολεῖα τοῦ κράτους. Κι' ἔτσι χάρη στὴν πρωτοβουλία καὶ τόλμη ἑνὸς ἀνθρώπου ἀποφασίσθηκε χωρὶς καμιὰ προετοιμασία ἡ πιὸ ἐπιπόλαια ἐκπαιδευτικὴ πράξη κι ἐπιχειρήθηκε γιὰ τρία χρόνια ἡ φημισμένη μεταρρύθμιση, ποὺ τὸ περιεχόμενό της ὅλο καὶ τὸ ἄπαντό της ἤτανε νὰ εἰσαχθοῦν σ' ἕνα δυὸ τρεῖς τάξεις στὸ δημοτικὸ σχολεῖο προχειροκατασκευασμένα ἀναγνωστικὰ σὲ γλῶσσα δημοτική... Τὸ ὅτι στὸ μεταξὺ θὰ δημιουργηθεῖ σχολικὸ χάος, τὸ ὅτι οἱ ἀμέτρητοι ἀπόφοιτοι τοῦ δημοτικοῦ σχολείου δὲ θὰ κατέχουν τὴ σύγχρονη γραφὴ γλῶσσα εἶναι ἀδιάφορα πράγματα γιὰ ὅποιον δέχτηκε πὼς τὸ σχολεῖο εἶναι μέσο γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ ἡ γλωσσικὴ μεταβολή. Ὁ συλλογισμὸς μὲ εἶναι ἄρτιος, μονάχα ποὺ δὲν εἶναι σύμφωνος μὲ τὴν τάξη καὶ τὴν ἀρχή, ποὺ ἀπαγορεύει τὸ σχο-

Digitized by Google

λεῖο νὰ τὸ κάνομε ὄργανο τῆς ὁποιασδήποτε προπαγάνδας ἀτομικῶν πεποιθήσεων». Ἀφοῦ δὲ τοιουτοτρόπως τὰ «προχειροκατασκευασμένα» ἀναγνωστικὰ βιβλία εἰσήχθησαν καὶ εἰς τὰς ἕξ τάξεις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, ἡ κυβέρνησις κατὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1933 ἐψήφισε τὸν νόμον 5911, κατὰ τὸν ὁποῖον «γλῶσσα τῶν διδακτικῶν βιβλίων διὰ μὲν τὰς τέσσαρας πρώτας τάξεις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου εἶναι ἡ κοινὴ δημοτική, διὰ δὲ τὰς δύο τελευταίας ἡ ἁπλῆ καθαρεύουσα, ἁπλῆ τὴν σύνταξιν καὶ μικροπερίοδος, γλῶσσα δὲ τῶν παντὸς εἴδους βιβλίων τῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν διδασκαλείων εἶναι ἡ ἁπλῆ καθαρεύουσα, ἐκτὸς τῶν ἀναγνωστικῶν, εἰς τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται παντοῖα ἔργα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας».

Ὁ συμβιβασμός. Ἀφοῦ οἱ πλεῖστοι τῶν δημοτικιστῶν καὶ κατὰ θεωρίαν καὶ κατὰ πρᾶξιν ἀπεκήρυξαν τὰς ἀκρότητας τοῦ ψυχαρισμοῦ, οἱ μετριοπαθέστεροι ἐξ αὐτῶν ἐπεδίωξαν συμβιβασμὸν πρὸς κατάπαυσιν τῶν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν στρατοπέδων φανατισμῶν καὶ ἐπιτάχυνσιν τοῦ χρόνου τῆς ἐπικρατήσεως τῆς ὑπὸ πάντων ποθουμένης ἑνιαίας γραπτῆς γλώσσης. Τῶν μετριοπαθῶν τούτων δημοτικιστῶν τὰς γνώμας ἐκφράζων, ἔγραφε τῷ 1927 ὁ Φ. Δραγούμης τὰ ἑξῆς: «Ἡ διγλωσσία δὲν θὰ ἐκλείψῃ μὲ ἐπιπολαίας καὶ ἀντιμαχομένας προσπαθείας ὀλίγων δημοτικιστῶν ἢ καθαρευουσιάνων, διότι ἡ γλῶσσα μὲ τὰς δύο της μορφὰς ἀνήκει εἰς ὁλόκληρον τὸ ἔθνος καὶ ἐπηρεάζεται πολὺ ἀπὸ τὰς ἀρχαίας μεγάλας γραμματολογικὰς ἀντιθέσεις της, ἀπὸ ὁλόκληρον τὸ παρελθὸν τοῦ ἔθνους. Ἀναμφιβόλως ἡ δημοτικὴ ὡς καλλιεργημένη εἶναι πολὺ νέα γλῶσσα, ἀλλ' εἶναι ἀδύνατον ν' ἀποκοπῇ ἀπὸ τὴν μητέρα της, τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικήν... Ἑπομένως ὅσον θὰ καλλιεργῆται περισσότερον ἡ δημοτική μας γλῶσσα, τόσον περισσότερον θ' ἀνατρέχῃ καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικήν, διὰ ν' ἀντλῇ πολυτιμότατα στοιχεῖα ζωτικὰ καὶ ἀπαραίτητα εἰς τὴν ἐξέλιξίν της. Θὰ ἦτο παραφροσύνη μας, ἂν ἐπροσπαθούσαμεν νὰ τὸ ἀποφύγωμεν.... Ἡ διγλωσσία κατὰ τὴν γνώμην μου θὰ ἐκλείψῃ βαθμιαίως, ἐφ' ὅσον θὰ γίνεται ἡ συγχώνευσις τῶν δύο γλωσσῶν μὲ βάσιν τὴν δημοτικήν, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἐμβολιασθοῦν πάμπολλα λεκτικά, πολλὰ γραμματικὰ καὶ μερικὰ συντακτικὰ στοιχεῖα τῆς καθαρευούσης ἢ ἀρχαίας». Τὰς αὐτὰς περίπου ἰδέας περὶ γραφομένης γλώσσης εἶχεν ἐκφράσει καὶ ὁ Ἐλ. Βενιζέλος, γράφων τῷ 1926 ταῦτα: «Ἔλαβα ἄλλοτε τὴν εὐκαιρίαν κατὰ τὴν σχετικὴν συζήτησιν ποὺ ἔγινεν εἰς τὴν Ἀναθεωρητικὴν Βουλὴν τοῦ 1911 νὰ ὑποστηρίξω τὴν γνώμην μου ὅτι ἡ γραφομένη γλῶσσα πρέπει νὰ εἶναι ἡ γλῶσσα ποὺ ὁμιλοῦν μεταξύ των οἱ μορφωμένοι ἄνθρωποι, ὅταν ὁμιλοῦν ἀπροσποίητα, χωρὶς νὰ παραγνωρίζεται βέβαια ἡ φυσικὴ διαφορά, ἡ ὁποία ὑφίσταται πάντοτε ὡς πρὸς τὸ ὕφος καὶ τὴν σύνταξιν μεταξὺ τῆς γραφομένης καὶ τῆς λαλουμένης γλώσσης. Τὴν βάσιν αὐτὴν ἀκολουθῶ καὶ εἰς τὴν παράφρασιν τοῦ Θουκυδίδου... Γράφω «ἐστηρίχθησαν εἰς μόνους τοὺς ἑαυτούς των» καὶ ὄχι «εἰς μόνους ἑαυτούς». Τὴν δοτικὴν καὶ συνεπῶς τὰς προθέσεις ἐν καὶ σὺν θεωρῶ ἐντελῶς νεκράς. Γράφω ἐν τούτοις, ὅπως καὶ λέγω, «ἐν τούτοις, ἐν γνώσει, ἐν μέσῳ, ἐν καιρῷ, ἐν σχέσει πρός, ἐν συνόλῳ, ἐν περιπτώσει, ἐπὶ τῇ βάσει, λόγῳ τοῦ ὅτι, συνεπείᾳ» καὶ τὰ τοιαῦτα, διότι εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς πρόκειται περὶ ἐπιρρηματικῶν ἐκφράσεων, αἱ ὁποῖαι διεσώθησαν εἰς την γλῶσσαν τῶν μορφωμένων... Διετήρησα τὰ τριτόκλιτα, μολονότι εἶναι καταφανὴς ἡ τάσις τῆς ἀντικαταστάσεως τῶν μὴ δημοτικῶν τριτοκλίτων διὰ πρωτοκλίτων. Εἰς τὸν δημοσιευόμενον «Ἐπιτάφιον» (τοῦ Θουκυδίδη) διατηρῶ ἀκόμη τὸν πληθυντικὸν τοῦ θηλυκοῦ ἄρθρου οἱ, τῶν, τάς... (διότι νομίζω καὶ) ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιήσωμεν ἀπὸ τοῦδε τὴν δημοτικὴν εἰς ὅλα τὰ λοιπὰ εἴδη τοῦ λόγου, ὄχι μόνον διότι δὲν εἶναι ἀκόμη ἐπαρκῶς καλλιεργημένη, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ καθαρεύουσα ἀποτελεῖ καθεστώς, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀνατραπῇ ἀπὸ μιᾶς εἰς ἄλλην ἡμέραν, καθόσον ἐξανίσταται κατὰ τοιαύτης ἀνατροπῆς τὸ γλωσσικὸν αἴσθημα τῶν μορφωμένων. Ἑπομένως μόνον διὰ βαθμιαίου καθαρισμοῦ τῆς καθαρευούσης, διὰ τῆς ἀποβολῆς δηλαδὴ παντὸς νεκροῦ τύπου ἐξ αὐτῆς, θὰ τὴν προσεγγίσωμεν πρὸς τὴν κοινῶς λαλουμένην καὶ θὰ ἠμπορέσωμεν μίαν ἡμέραν νὰ φθάσωμεν εἰς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπόν, τὸν παραμερισμὸν δηλαδὴ τῆς διγλωσσίας».

Τῷ 1931 ἡ λογία Μαρία Ἀργυροπούλου ἐξέδωκε βιβλίον ἐπιγραφόμενον «Γραμματική, τύποι καὶ κανόνες τῆς κοινῶς ὁμιλουμένης νεοελληνικῆς», εἰς τὸ ὁποῖον ὑπεστήριζεν ὅτι «εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰσαχθῇ ἡ ὁμιλουμένη γλῶσσα τοῦ μορφωμένου μας κόσμου στὸ δημόσιο βίο καὶ στὴ φιλολογία μας». Τελευταῖος κατῆλθεν εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον ὁ πρώην ἐκπαιδευτικὸς σύμβουλος Ἀχ. Τζάρτζανος, συγγραφεὺς «Συντακτικοῦ τῆς νέας ἑλληνικῆς», διὰ τοῦ ἔργου του: «Τὸ γλωσσικό μας πρόβλημα, πῶς ἐμφανίζεται τώρα καὶ ποία εἶναι ἡ ὀρθὴ λύσις του». Εἰς αὐτὸ πρῶτον μὲν ὁμολογεῖ ὅτι εἶναι ἀπὸ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι θεωροῦν ὅτι εἶναι συμφέρον ἐθνικόν, κοινωνικόν, οἰκονομικόν, πολιτικὸν καὶ πρὸ πάντων ἐκπαιδευτικὸν νὰ ἐπικρατήσῃ παντοῦ μία γλῶσσα, ἔπειτα δέ, ἰσχυριζόμενος ὅτι τοιαύτη γλῶσσα δὲν δύναται νὰ εἶναι οὔτε ἡ καθαρεύουσα οὔτε ἡ δημοτική, ἀλλὰ καὶ δὲν δύναται νὰ κηρυχθῇ ἀπὸ τώρα εἰς ἄγνοιαν ἡ πρώτη, ἀποδεικνύει ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος ἡ καθαρεύουσα εἶναι ἡ γλῶσσα, μὲ τὴν ὁποίαν ἐξυπηρετοῦνται αἱ πραγματικαὶ ἀνάγκαι τῆς ζωῆς ὅλων μας καὶ ἄρα διὰ τὴν παροῦσαν καὶ ἴσως καὶ διὰ τὴν μέλλουσαν γενεὰν «εἶναι καὶ θὰ εἶναι σκληρὴ ἀνάγκη ἡ ἐκμάθησις τῆς γλώσσας αὐτῆς». Ἂν δὲ ἡ καθαρεύουσα δὲν χρησιμοποιῆται πλέον εἰς τὴν λογοτεχνίαν, τὰ ποιήματα ὅμως, τὰ μυθιστορήματα, τὰ διηγήματα και τὰ θεατρικὰ ἔργα εἶναι γιὰ τέρψι καὶ διασκέδασι· ἐκεῖνα ποὺ εἶναι γιὰ τὴν πραγματικὴ ζωή, γιὰ τὶς ποικίλες ἀνάγκες τῆς ζωῆς, εἶναι τὰ ἄλλα τὰ πολλά, τὰ ὁποῖα εἶναι γραμμένα καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ γράφωνται στὴν καθαρεύουσα», ἤτοι τὸ Σύνταγμα, οἱ νόμοι, τὰ διατάγματα, ἡ ἐπίσημος ἀλληλογραφία τῶν κρατικῶν ἀρχῶν ὅλων, τῶν τραπεζῶν καὶ τῶν ἐμπορικῶν οἴκων, τὰ ἐπιστημονικὰ συγγράμματα καὶ αἱ ἐπιστημονικαὶ πραγματεῖαι. Ἂν ἐπεκράτει ἡ γνώμη τῶν περὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴν μεταρρύθμισιν καὶ δὲν ἐδιδάσκετο διόλου ἡ καθαρεύουσα γλῶσσα εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα τοῦ κράτους, τότε τὰ ἐννέα δέκατα τῶν παιδιῶν, τὰ ὁποῖα περιορίζονται εἰς μόνα τὰ γράμματα τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, «ἅμα θὰ ἔφευγαν ἀπ' τὸ σχολεῖο κι' ἔβγαιναν στην κοινωνία θὰ βρίσκονταν βέβαια σὲ κάποια τραγικὴ θέσι, θὰ μποροῦσαν νὰ διαβάζουν καὶ νὰ ἐννοοῦν ποιήματα, διηγήματα καὶ χρονογραφήματα καὶ θεατρικὰ ἔργα, ἀλλὰ θὰ ἦσαν ἀνίκανα γιὰ κάθε ἄλλη ἐργασία μέσ' στὴ δημόσια καὶ τὴν κοινωνικὴ καὶ ἰδιωτικὴ ζωή». Παρατηρῶν δὲ κατόπιν ὅτι «τὸ καθῆκον κι' ὁ προορισμὸς τοῦ σχολείου εἶναι νὰ χρησιμοποιῇ καὶ νὰ διδάσκῃ μιὰ ἑνιαία καὶ ὁμοιόμορφη, κατὰ τὸ δυνατόν, μιὰ ἐθνικὴ ὄντως γλῶσσα», ἀποδεικνύει ὅτι ἄλλο μητρικὴ καὶ ἄλλο δημοτικὴ γλῶσσα. Ἡ μὲν μητρικὴ εἶναι τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα τοῦ χωριοῦ ἢ τῆς κωμοπόλεως, ὅπου ζῇ ἡ οἰκογένεια ἑκάστου, γνωστὸν δὲ πόσον τὰ ἰδιώματα ταῦτα διαφέρουν τὸ ἓν ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἡ δὲ δημοτικὴ εἶναι ἡ κοινὴ γραφομένη, ἔχουσα ὡς βάσιν καὶ ὑπόδειγμα τὴν λαϊκὴν γλῶσσαν, ἤτοι τὴν γλῶσσαν τῶν ἀμορφώτων ἀνθρώπων, γλῶσσαν ἀνεπηρέαστον ἀπὸ τὸ σχολεῖον καὶ τὴν λογίαν ἐν γένει παράδοσιν. Τοιαύτη δὲ οὖσα ἡ δημοτική, δὲν βαίνει παραλλήλως πρὸς μίαν κοινὴν ὁμιλουμένην, δὲν βασίζεται εἰς μίαν κοινὴν ὁμιλουμένην καὶ ἄρα δὲν εἶναι ὄντως μία ἐθνικὴ (κοινὴ) γραφομένη γλῶσσα. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ παιδιὰ πηγαίνουν εἰς τὰ σχολεῖα διὰ νὰ μάθουν «μιὰ γλῶσσα ὄντως ἐθνική, μιὰ γλῶσσα, μὲ τὴν ὁποία νὰ μποροῦν νὰ ἐπικοινωνοῦν, εἴτε προφορικῶς εἴτε γραπτῶς, μὲ ὅλους τοὺς ὁμοεθνεῖς τους», συμπεραίνει καὶ ὁ Α. Τζάρτζανος ὅτι «τῶν μορφωμένων ὁμοεθνῶν τους τὴ γλῶσσα πρέπει νὰ μαθαίνουν στὰ σχολεῖα τὰ παιδιά, διότι οἱ μορφωμένοι ἄνθρωποι σὲ κάθε ἔθνος εἶναι ἐκεῖνοι, ποὺ μεταχειρίζονται μιὰ κοινή, μιὰ γλῶσσα ὄντως ἐθνική». Ἡ γλῶσσα αὐτη τῶν μορφωμένων, ἡ νεοδημοτική, εἶναι ἡ κοινὴ γραφομένη νέα ἑλληνική, ἔχουσα ὡς βάσιν καὶ ὑπόδειγμα τὴν κοινὴν ὁμιλουμένην νέαν ἑλληνικήν, ἤτοι τὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν ὁμιλοῦν φυσικὰ καὶ ἀβίαστα οἱ ὁπωσδήποτε μορφωμένοι νεοέλληνες. Καὶ τοιαύτη εἶναι ἡ γλῶσσα τῶν Ἀθηνῶν κατὰ πρῶτον λόγον καὶ τῶν ἄλλων ἀστικῶν κέντρων τῆς Ἑλλάδος.

Τοιαύτη ἡ σημερινὴ θέσις τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος.

Ε. Γ. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Αἱ περὶ τῆς συγχρόνου ἑλληνικῆς γλώσσης γνῶμαι τοῦ *Α. Κοραῆ* εὕρηνται ἐν τοῖς «Αὐτοσχεδίοις στοχασμοῖς» του, ἐν ταῖς «Ἐπιστολαῖς» καὶ εἰς τὰ προλεγόμενα τῶν πλείστων αὐτοῦ ἐκδόσεων τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων (περὶ ὧν βλ. *Ε. Γ. Παντελάκη*, «Κοραῆς» ἐν «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ» τ. ΙΔ΄/1930, ἰδίως σ. 860 κ.ἑ. καὶ 865—866, καὶ *Λαδᾶ Γ. Γ.*, «Βιβλιογραφικαὶ ἔρευναι ἀναφερόμεναι εἰς τὰ ἔργα τοῦ Κοραῆ», Ἀθῆναι 1934).— Ἐκ τῶν λοιπῶν ἐργασιῶν κύριαι εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: *Κοδρικᾶς Π.*, «Observations sur l' opinion de quelques hellénistes touchant le Grec moderne» (Paris, an XII).— *Χριστόπουλος Ἀθαν.*, «Γραμματικὴ τῆς αἰολοδωρικῆς, ἤτοι τῆς ὁμιλουμένης τωρινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσας» (Βιέννη 1805).— *Βηλαρᾶς Ἰ.*, «Η ρομεηκη γλοσα» (Κέρκυρα 1814).— *Οἰκονόμος Κ. ὁ ἐξ Οἰκονόμων*, «Γραμματικῶν ἢ ἐγκυκλίων παιδευμάτων βιβλία τέσσαρα» (Βιέννη 1817. Μόνον ὁ α΄ τόμος περιέχων δύο βιβλία).— *Κοδρικᾶς Π.*, «Μελέτη τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου» (Παρίσιοι Α΄/1818).— *Βυζάντιος Σκ.*, «Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου μεθερμηνευομένης κτλ.» (Ἀθῆναι 1835, γ΄ ἔκδ. αὐτόθι 1874).— *Σοῦτσος Π.*, «Νέα σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου ἢ ἀνάστασις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης ἐννοουμένης ὑπὸ πάντων» (Ἀθῆναι 1853).— *Ἀσώπιος Κ.*, «Τὰ Σουτσεῖα, ἤτοι ὁ κύριος Παναγιώτης Σοῦτσος ἐν γραμματικοῖς κτλ. ἐξεταζόμενος» (Ἀθῆναι 1853).—*Σάθας Κ.*, «Παράρτημα τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Ἱστορία τοῦ ζητήματος τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1870).— *Μαυροφρύδης Δ.*, «Δοκίμιον ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Σμύρνη 1871).— *Μαρκορᾶς Γερ.*, «Ἁπλῆ καὶ καθαρεύουσα» (Κέρκυρα 1872).—*Κονεμένος Ν.*, «Τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας» (Κέρκυρα 1873).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Καὶ πάλε περὶ γλώσσας» (Κέρκυρα 1875).— *Boltz Aug.*, «Die hellenische oder neugriechische Sprache» (Darmstadt 1881, β΄ ἔκδ. 1882).—*Κόντος Κ. Σ.*, «Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν» (Ἀθῆναι 1882).— *[Βερναρδάκης Δ.]*, «Ψευδαττικισμοῦ ἔλεγχος, ἤτοι Κ. Σ. Κόντου γλωσσικῶν παρατηρήσεων ἀναφερομένων εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀνασκευή» (Τεργέστη 1884, ἐκ τῆς «Νέας Ἡμέρας»).— *Χατζιδάκις Γ. Ν.*, «Μελέτη ἐπὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς ἢ Βάσανος τοῦ ἐλέγχου τοῦ ψευδαττικισμοῦ» (Ἀθῆναι 1884).— *Krumbacher K.*, «Griechische Reise» (Berlin 1886) — *Ψυχάρης Ἰ.*, «Essais de grammaire historique néogrecque» (Paris 1886—1889).— *Schmidt W.*, «Der Attizismus in seinem Hauptvertretern» (Stuttgart 1887—1897, τ. 5).— *Ψυχάρης Ἰ.*, «Τὸ ταξίδι μου» (Ἀθῆναι 1888, γ΄ ἔκδ., αὐτόθι 1926).— *Θερειανὸς Δ.*, «Ἀδαμάντιος Κοραῆς» (Τεργέστη 1889—1890, τ. 3).— *Χατζιδάκις Γ. Ν.*, «Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1890—1896, μέρη 4).— *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (München 1891, β΄ ἔκδ. αὐτόθι 1897, ἑλλην. μετάφρ. *Γ. Σωτηριάδου*, Ἀθῆναι 1897—1900, τ. 3).— *Χατζιδάκις Γ. Ν.*, «Einleitung in die neugriechische Grammatik» (Leipzig 1892).— *Πολυλᾶς Ἰάκ.*, «Ἡ φιλολογική μας γλῶσσα» (Ἀθῆναι 1892).— *Thumb A.*, «Neugriechische Sprache» (Freiburg 1892).— *Ροΐδης Ἐμμ.*, «Τὰ εἴδωλα. Γλωσσικὴ μελέτη» (Ἀθῆναι 1893. Πρβλ. *Ραζῆ Γ.*, «Τὰ εἴδωλα τοῦ κ. Ροΐδου σεσωματωμένα» Ἀθῆναι 1894).— *Deissmann A.*, «Bibelstudien» (Marburg 1895).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Neue Bibelstudien» (Marburg 1897, ἀγγλ. γ΄ ἔκδ. 1923).—*Norden Ed.*, «Die antike Kunstprosa von VI Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Rennaissance» (Leipzig 1898, τ. 2).— *Kretschmer P.*, «Die Entstehung der Koine» (Wien 1900).— *Κουμανούδης Στ. Ἀ.*, «Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων» (Ἀθῆναι 1900, τ. 2).— *Thumb A.*, «Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus» (Strassburg 1901).— *Quinn D.*, «The language question in Greece and some reflections suggested by it» (Washington 1901).— *Χατζιδάκις Γ. Ν.*, «Γλωσσολογικαὶ μελέται» (Ἀθῆναι 1901).— *Ψυχάρης Ἰ. Ν.* και *Pernot H.*, «The language question in Greece. Three essays by J. N. Psichari and one by H. Pernot, translated by «Chiensis» (Calcutta 1902).— *Ψυχάρης Ἰ.*, «Ρόδα και μῆλα» (Ἀθῆναι 1902—1908, τ. 5).— *Φωτιάδης Φ.*, «Τὸ γλωσσικὸ ζήτημα καὶ ἡ ἐκπαιδευτική μας ἀναγέννηση» (Ἀθῆναι 1902).— *Φιλήντας Μ.*, «Γραμματικὴ τῆς ρωμαίικης γλώσσας» (Ἀθῆναι Α΄/1902, νεωτ. ἔκδ. Ἀθῆναι 1907—1910, τ. 2).— *Dieterich K.*, «Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur» (Leipzig 1902, β΄ ἔκδ αὐτόθι 1909).— *Krumbacher K.*, «Das Problem der neugriechischen Schriftsprache» (München 1902.— Ἑλλην. μετάφρ. «Τὸ πρόβλημα τῆς νεωτέρας γραφομένης ἑλληνικῆς ὑπὸ *K. Krumbacher* καὶ ἀπάντησις εἰς αὐτὸν ὑπὸ *Γ. Ν. Χατζιδάκι*» Ἀθῆναι 1905).— *Οἰκονομίδης Δημ. Η.*, «Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος παρ' ἡμῖν» (Ἀθῆναι 1903).— *Ἀνδρεάδης Χαρ.*, «Ἡ γλῶσσα μας. Ὑπόμνημα εἰς τὰς θρησκευτικὰς καὶ πολιτικὰς τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀρχάς» (Ἀθῆναι 1903). *Καραμήτσας Γ.*, «Φιλολογικὰ πάρεργα» (Ἀθῆναι 1901).— *Χατζιδάκις Γ.*, «Ἀκαδημεικὰ ἀναγνώσματα» (Ἀθῆναι 1904—1916, τ. 4, νεωτ. ἔκδ. αὐτοθι 1904—1931, τ. 2).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Die Sprachfrage in Griechenland» (Ἀθῆναι 1905).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «La question de la langue écrite néo-grecque» (Ἀθῆναι 1907).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Καὶ πάλιν περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1907, ἀνατύπ. ἐκ τοῦ «Ἀγῶνος»).— *Γιανίδης Ἐλισ.*, «Γλῶσσα καὶ ζωή» (Ἀθῆναι 1908, γ΄ ἔκδ. 1914).— *Μπούτουρας Ἀθ. Χ.*, «Οἱ ἐθνικοὶ καὶ γλωσσικοὶ ἐφιάλται» (Ἀθῆναι 1911).— *Γληνὸς Δ.*, «Ἡ σχολικὴ διγλωσσία καὶ ἡ πολιτική» (ἐν «Δελτίῳ τοῦ Ἐκπαιδ. Ὁμίλου» Α΄/1911).— *Δελμοῦζος Ἀλ.*, «Σὰν παραμύθι» (Ἀθῆναι 1912). — *Τριανταφυλλόπουλος Κ.*, «Θεὸς καὶ Θέμις» (Ἀθῆναι 1912). — *Τριανταφυλλίδης Μαν.*, «Ἡ παιδεία μας καὶ ἡ γλῶσσά της» (Ἀθῆναι 1912, β΄ ἔκδ. αὐτόθι 1913).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὰ εὐαγγέλια καὶ ὁ ἀττικισμός» (Ἀλεξάνδρεια 1913 = «Τὰ γράμματα» τόμ. Β΄/1913).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἀπολογία τῆς δημοτικῆς» (1914).— *Χατζιδάκις Γ.*, «Γλωσσικὰ καὶ ἐκπαιδευτικά» (ἐν «Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν» Ι/1915).— *Τριανταφυλλίδης Μ.*, «Ἡ γλῶσσά μας στὰ σχολεῖα τῆς Μακεδονίας» (Ἀθῆναι 1916).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Quo-usque tandem ἢ ἡ νέα σχολικὴ γλῶσσα» (Ἀθῆναι 1919).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ γλῶσσά μας στὰ 1914—1916» (1920). — *Χατζιδάκις Γ. Ν.*, «Γεννηθήτω φῶς. Ὁ μαλλιαρισμὸς εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα» (Ἀθῆναι 1920).— *Γιαλούρης Α.*, «Τὸ γλωσσικὸ ζήτημα στὴν Πόλη» (ἐν «Δελτίῳ τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου» τ. Η/1920, σ. 133—139).— *Ἄμαντος Κ. Ἰ.*, «Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα» (Ἀθῆναι 1920, ἐκ τῆς «Ἀνθρωπότητος» ἀρ. 2).— *Τριανταφυλλίδης Μ.*, «Πρὶν κασοῦν. Ἡ ἀλήθεια γιὰ τ' ἀναγνώσματα τῆς δημοτικῆς» (Ἀθῆναι 1921).— *Γληνὸς Δ. Α.*, «Ἔθνος καὶ γλῶσσα» (Ἀθῆναι 1922, = «Δελτίο Ἐκπαιδ. Ὁμίλου» Ε΄/1916 καὶ Ι΄/1922).— *Μέγας Ἀ. Ε.*, «Ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1925—1927, τ. 2).— *Γληνὸς Δ. Ἀ.*, «Ἕνας ἄταφος νεκρός» (Ἀθῆναι 1925).— *[Τριανταφυλλίδης Μ.]*, «Ἡ γλῶσσά μας. Πίνακες ἀπὸ τὴν ἱστορία της» [Ἀθῆναι 1925].— *Τριανταφυλλίδης Μ.*, «Δημοτικισμός. Ἕνα γράμμα στοὺς δασκάλους μας» (Ἀθῆναι 1926).— *Βλαντῆς Σπ.*, «Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ἰταλῶν. Διαφοραὶ καὶ ὁμοιότητες» (Ἀθῆναι 1926).— *Λορεντζάτος Παν.*, «Πῶς τὸν καταλαβαίνω τὸ δημοτικισμό» («Ἀναγέννηση» Σεπτ. 1926, σ. 381 κ.ἑ.).— *Τσιριμῶκος Μ.*, Ἱστορία τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου» (Ἀθῆναι 1927, ἐκ τῆς «Νέας Ἑστίας».— *[Γληνὸς Δ. Ἀ., Θεοδωροπούλου Αὔρα, Σωτηρίου Κ. Δ., Λαχανᾶς Β., Μπέρτος Ν., Καζαντζάκη Γαλ.* καὶ *Ἀλιβιζᾶτος Μπ.]*, «Διακήρυξη τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου» (Ἀθῆναι 1927. Ἔνθα αἱ μετὰ τὴν διάσπασιν τοῦ ὁμίλου ἐπικρατήσασαι ἀπόψεις τῆς ἀριστερᾶς).— *Κορδᾶτος Ἰ. Κ.*, «Δημοτικισμὸς-λογιωτατισμός. Κοινωνιολογικὴ μελέτη τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος» (Ἀθῆναι 1927).— *Δελμοῦζος Ἀ. Π.*, «Δημοτικισμὸς καὶ παιδεία» (Ἀθῆναι 1927).— *Γιαννιὸς Ν.*, «Δημοτικισμὸς καὶ σοσιαλισμός» (Ἀθῆναι 1927).— *Ψυχάρης Ἰ.*, «Un pays qui ne veut pas de sa langue» (Paris 192., ἐκ τοῦ «Mercure de France»).— *Γληνὸς Δ.*, «Ὕστερ' ἀπ' τὸ θάνατο τοῦ Ψυχάρη» (ἐν «Κύκλῳ» τ. Α΄/1931, σελ. 12 κ.ἑ.).— *Σιδέρης Στ. Ζ.*, «Ἡ δημοτικὴ στὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη» (Σάμος 1931).— *[Ἀργυροπούλου Μαρία Π.]*, «Γραμματική, τύποι καὶ κανόνες τῆς κοινῆς ὁμιλουμένης νεοελληνικῆς. Μελέτη γραμμένη ἀπὸ Ἀθηναίους» (Ἀθῆναι 1931).— *Γιανίδης Ἐλισ.*, «Οἰκοδόμοι καὶ ἐμπρηστὴς ἢ ἡ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση καὶ ἡ ἔκθεση τῆς ἐπιτροπείας» (Ἀθῆναι 1933).— *Κουντουρᾶς Μίλτος*, «Ἡ θέση τοῦ δημοτικισμοῦ στὴ σημερινὴ ἐκπαίδευση» (Ἀθῆναι 1933).— *Τζάρτζανος Ἀχ.*, «Τὸ γλωσσικό μας πρόβλημα, πῶς ἐμφανίζεται τώρα καὶ ποία εἶναι ἡ ὀρθὴ λύσις του» (Ἀθῆναι 1934).— Ἀπειροπληθεῖς μελέται ἐδημοσιεύθησαν εἰς διάφορα περιοδικά, ὡς ἡ «Ἀθηνᾶ» (τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς ἑταιρείας, 1889 κ.ἑ.), ἡ «Ἑστία» (Ἀθῆναι 1876—1895), ἡ «Ἐθνικὴ ἀγωγή» (Ἀθῆναι 1898 κ.ἑ.), ὁ «Διόνυσος» (Ἀθῆναι 1901—1902), τὰ «Πάτρια» (τῆς ἑταιρείας τῆς ὑπὲρ τῶν πατρίων ἀμύνης, Ἀθῆναι 1902 κ.ἑ.), ὁ «Νουμᾶς» (*Δ. Π. Ταγκοπούλου*, Ἀθῆναι 1903—1917, 1912—1927, εἶτα ἀτάκτως ὑπὸ *Π. Δ. Ταγκοπούλου* μέχρι τοῦ 1931 καὶ τέλος ὑπὸ *Ἰ. Δ. Ταγκοπούλου*), τὸ «Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου» (Ἀθῆναι 1911—1924), τὰ «Γράμματα» (Ἀλεξάνδρεια 1911 κ.ἑ.), ἡ «Ἀναγέννηση» (*Δ. Γληνοῦ*, Ἀθῆναι 1926—1928), ἡ «Ἐργασία» (Ἀθῆναι 1930 κ.ἑ.), ὁ «Ἐπιστημολόγος» (ἐν Ἀθήναις 1932 κ.ἑξ.), ἡ «Ἰδέα» (*Σ. Μελᾶ*, Ἀθῆναι 1933 κ.ἑ.), ὁ «Ἀγών», ἡ «Ἁρμονία», τὸ περιοδικὸν «τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου», ἡ «Ἐπετηρὶς τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου», ὁ «Ἑρμῆς», τὰ «Προπύλαια», ἡ «Φοιτητικὴ συντροφιά», ἡ «Τέχνη» κ.ἄ., ὡς καὶ ὁ ἡμερήσιος τύπος.

Π. Ν. Π.—Ε. Γ. Π.

Digitized by Google

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Ὡς εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἰαπετικὴν γλωσσολογίαν καὶ τὴν γενικὴν γλωσσικὴν ἄξια πάσης συστάσεως εἶναι τὰ ἑξῆς ἔργα: *Whitney—Χατζιδάκις Ι.*, «Ἀναγνώσματα περὶ τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῆς συγκριτικῆς γλωσσικῆς» (Ἀθῆναι 1898, ἐν «Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ»).— *Delbrück B.*, «Einleitung in das Sprachstudium» (Leipzig 1908 δ' ἐκδ.).—*Χατζιδάκις Γ.*, «Γενικὴ γλωσσικὴ» (Ἀθῆναι 1915—1916 τ. 2).—*De Saussure F.*, «Cours de linguistique générale» (Lausanne-Paris 1916).—*Paul H.*, «Prinzipien der Sprachgeschichte» (Halle 1920 ε' ἐκδ.).—*Meillet A.*, «Linguistique historique et linguistique générale» (Paris 1921).—*Vendryes J.*, «Le langage» (Paris 1921).—*Schrijnen J.* καὶ *Fischer W.*, «Einführung in das Studium der indogermanischen Sprache» (Heidelberg 1921).— Διὰ τὴν συγκριτικὴν μελέτην τῶν ἰαπετικῶν γλωσσῶν ἀπαραίτητα συγγράμματα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: *Osthoff H.* καὶ *Brugmann K.*, «Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiet der indogermanischen Sprachen» Leipzig 1878—1910 τ. 4).— *Brugmann K.* καὶ *Delbrück B.*, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen» (Strassburg 1886—1910 τ. 5, ὧν οἱ μὲν I—II ἐκδοθέντες καὶ εἰς τὴν β' ἐκδ. τῷ 1897—1916 περιλαμβάνουν τὴν φωνητικὴν καὶ τὴν μορφολογίαν τῶν ἰαπετικῶν γλωσσῶν ὑπὸ *Brugmann*, οἱ δὲ III—V/1893—1910 περιέχουν τὴν συγκριτικὴν σύνταξιν τῶν ἰαπετικῶν γλωσσῶν ὑπὸ *Delbrück*, τοῦ πατρὸς τῆς συγκριτικῆς συντάξεως).— *Bechtel Fr*, «Die Hauptprobleme der indogermanischen Lautlehre seit Schleicher» (Göttingen 1892).— *Brugmann K.*, «Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprache» Strassburg 1902—1904 — γαλλ. μετάφρ., ὑπὸ τὸν τίτλον «Abrégé de grammaire comparée» Paris 1905, ἐγένετο ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῶν *A. Meillet* καὶ *R. Gauthiot*).— *Meringer R.*, «Indogermanische Sprachwissenschaft» (Leipzig 1903 γ' ἐκδ., ἐν τῇ Sammlung Göschen).— *Hirt H.*, «Indogermanische Grammatik» (Heidelberg 1921—1929 τ. 5). — *Meillet A.*, «Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes» (Paris 1922 ε' ἐκδ.).— *Συγκριτικὰ λεξικὰ τῶν ἰαπετικῶν γλωσσῶν:* *Fick A.*, «Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen» Göttingen 1880, δ' ἐκδ.) καὶ *Walde-Pokorny*, «Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen» (Berlin 1928 κ.ἑ.). — *Ἱστορικὰ ἐγχειρίδια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης:* *Μαυροφρύδης Δ.*, «Δοκίμιον ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Σμύρνη 1871).— *Hoffmann O.*, «Geschichte der griechischen Sprache. I: Bis zum Ausgange der klassischen Zeit» (Leipzig 1911, β' ἐκδ. Berlin 1916 ἐν τῇ «Sammlung Göschen»).—*Meillet A.*, «Aperçu d'une histoire de la langue grecque» (Paris 1913, γ' ἐκδ. αὐτόθι 1930).— *Χατζιδάκις Γ.*, «Σύντομος ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1915). Τούτου πρβλ. καὶ «Ἑλληνικὴ γλῶσσα» (ἐν τ. Γ'/[1892] σελ. 799—807 τοῦ «Ἐγκυκλοπαιδικοῦ λεξικοῦ» Μπάρτ καὶ Χίρστ) καὶ «Σύντομος ἐπιθεώρησις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (ἐν τ. Α'/1925 σελ. α'—η' τῆς νεωτ. ἐκδόσ. τοῦ «Μεγάλου λεξικοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» τῶν *Liddel—Scott*—Κωνσταντινίδου) —*Kretschmer P.*, «Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprachen» (=*A. Gercke* καὶ *Ed. Norden*, «Einleitung in die Altertumswissenschaft» ἐκδ. γ' Leipzig 1923 τ. Α' σελ. 463 κἑ. καὶ ἰδίως 520—553).— *Wilamowitz—Moellendorff K.*, «Geschichte der griechischen Sprache» (Berlin 1928).— *Wackernagel J.*, «Die griechische Sprache» (=P. Hinneberg's, «Kultur der Gegenwart» Teil I Abt. VIII, σελ. 286—312).— *Atkinson B.*, «The greek language» (London 1931, β' ἐκδ. 1933).—*Γενικαὶ ἱστορικαὶ γραμματικαί:* Συγγραφὴ ἱστορικῆς γραμματικῆς τῆς ὅλης ἑλληνικῆς γλώσσης συμφώνως πρὸς τὰς προόδους τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἑλληνικῆς (ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ νέας) φιλολογίας εἶναι ἀκόμη πρόωρον νὰ ἐπιχειρηθῇ. Ἐν τῷ μεταξύ, ἂν καὶ ἀπηρχαιωμένη καὶ γλωσσολογικῶς ἐλλιπής, θὰ εἶναι πάντοτε χρήσιμος διὰ τὸ πλούσιον ὑλικόν της ἡ τοῦ Α. Γιάνναρη (Jannaris), «An historical greek grammar, chiefly of the attic dialect, as written and spoken from classical antiquity down to the present time» (London 1897).

Γ. Π. Α.

Digitized by Google

Θ΄. Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ

Ἐλάχιστα ἔθνη παρουσιάζουν ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος διασπορὰν ἀνὰ τὸν κόσμον οἵαν καὶ ὅσην τὸ ἑλληνικόν. Καθ᾽ ὅλας τὰς περιόδους τῆς μακρᾶς των ἱστορίας οἱ Ἕλληνες, ὁρμώμενοι ἐκ τῶν πολυσχιδῶν παραλίων τῆς χώρας των, ἐτράπησαν, ἕνεκα διαφόρων ἑκάστοτε αἰτίων, πρὸς ὅλας τὰς γνωστάς των χώρας, εἰς τὰς ὁποίας, ἐντὸς βραχέος, ἵδρυσαν ἀκμαίας πόλεις καὶ παροικίας, μεταφυτεύοντες τὰ ἤθη των καὶ τὸν πολιτισμόν των καὶ συντελοῦντες, πάντοτε σχεδόν, διὰ τοῦ φιλοπροόδου των πνεύματος, εἰς τὴν γοργὴν ἀνάπτυξιν τῶν θετῶν πατρίδων των. Ὁ σύγχρονος ἐν διασπορᾷ ἑλληνισμός, μὴ ἀποτελῶν ἱστορικῶς συνέχειαν τοῦ περιφήμου ἀρχαιοελληνικοῦ ἀποικισμοῦ τῶν μεσογειακῶν παραλίων, ὅστις κατὰ τὴν περίοδον τῆς ρωμαιοκρατίας καὶ τὰς ἀκολουθησάσας αὐτὴν βαρβαρικὰς τοῦ μεσαίωνος ἐπιδρομὰς εἶχε βαθμηδὸν ἐκλείψει, ἐμφανίζεται, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τῶν Τούρκων (1453), ἐπιχειρῶν μεταναστευτικὰς ὁμαδικὰς ἐξορμήσεις ἐκ τῶν πατρίων χωρῶν ἐντὸς δύο κυρίως περιόδων. Ἡ πρώτη τούτων, διαρκοῦσα ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως μέχρι περίπου τῶν μέσων τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, κατευθύνεται, σχεδὸν ἀποκλειστικῶς, πρὸς τὰς χριστιανικὰς χώρας τῆς Εὐρώπης, ὅπου, ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς τοῦ Βυζαντίου, ὑπῆρχον, ὡς ἐν Γενούῃ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἰταλίας, μικραὶ ἐμπορικαὶ κατὰ τὸ πλεῖστον παροικίαι Ἑλλήνων· ἡ δευτέρα, ἀρχομένη ἔκτοτε καὶ διαρκοῦσα μέχρι καὶ πέρα τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, στρέφεται κυρίως πρὸς τὴν Βόρειον Ἀμερικήν, τὴν Νότιον Ἀφρικήν, τὴν Αὐστραλίαν, τὰς Ἰνδίας καὶ τὰς λοιπὰς νέας διὰ τοὺς πολλοὺς τῶν Εὐρωπαίων ἀποικιακὰς χώρας, τῶν ὁποίων ὁ φυσικὸς πλοῦτος παρεῖχεν ἢ ἐθεωρεῖτο παρέχων πρόσφορον ἔδαφος πρὸς κερδοφόρον ξενιτείαν. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο τούτων μεταναστευτικῶν περιόδων βασικὴ διαφορὰ συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἡ μὲν ἐπεβλήθη κυρίως ἐκ τῆς ἀνάγκης ἀποφυγῆς τῆς τουρκικῆς τυραννίας, ἡ δὲ ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῶν οἰκονομικῶν δυσχερειῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐτέλει ὁ ἑλληνισμὸς τῆς ἀσφυκτικῶς μικρᾶς καὶ σχετικῶς πτωχῆς καὶ ἀφόρου ἑλληνικῆς γῆς. Οἱ πρῶτοι μετὰ τὴν ἅλωσιν Ἕλληνες μετανάσται, οἵτινες ἐτράπησαν πρὸς τὰς χριστιανικὰς χώρας τῆς Εὐρώπης, ἐγκατεστάθησαν κυρίως εἰς τὰς γνωρίμους ἤδη αὐτοῖς καὶ ἀνθούσας τότε ἐμπορικὰς πόλεις τῆς Ἰταλίας (Βενετίαν, Γένουαν, Πίζαν, Λιβόρνον κ. ἄ.), εἰς τὰς πρὸς βορρᾶν τῆς Βαλκανικῆς καὶ εἰς τὴν ὁμόδοξον Ρωσίαν. Πεπαιδευμένοι ἔκγονοι τῶν ἰθυνουσῶν τάξεων τῆς ἐκπεσούσης Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, οἱ μετανάσται οὗτοι ἀπέβησαν, κατὰ κανόνα, πολλαχῶς ὠφέλιμοι εἰς τὰς χώρας εἰς τὰς ὁποίας ἐγκατεστάθησαν, καὶ ἰδίᾳ ἐν Βορείῳ Ἰταλίᾳ, ἔνθα, διὰ τῶν γνώσεών των, συνέβαλον μεγάλως εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς συντελουμένης ἤδη ἐν τῇ χώρᾳ πνευματικῆς ἀναγεννήσεως. Ἀφ᾽ ἑτέρου τὸ πρὸς τὴν Ρωσίαν καὶ τὴν Κεντρῴαν Εὐρώπην καταφυγὸν ἑλληνικὸν στοιχεῖον, μᾶλλον ἀνεπτυγμένον τοῦ ἐπιχωρίου, κατώρθωσεν ἐνωρὶς ν᾽ ἀναλάβῃ εἰς χεῖράς του τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἐμπορίου τῶν χωρῶν εἰς ἃς ἐγκατεστάθη καὶ νὰ καταστῇ σημαίνων παράγων τῆς ζωῆς καὶ τῆς προόδου αὐτῶν.

Ὁ οὕτω δημιουργηθεὶς καὶ ριζώσας φυγὰς ἑλληνισμός, ἐνισχυόμενος διαρκῶς διὰ νέων ἐκ τῆς κυρίως Ἑλλάδος μεταναστῶν, διετηρήθη ἐπὶ σειρὰν αἰώνων, παρὰ τὰς πολυειδεῖς διώξεις, ἃς κατὰ καιροὺς ὑπέστη, ἐξαπλωθεὶς καὶ εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς λοιπὰς χώρας τῆς Εὐρώπης. Μεταξὺ τῶν κινδυνωδεστάτων πολεμίων, τοὺς ὁποίους ὁ ἑλληνισμὸς τῆς διασπορᾶς ἀντεμετώπισεν, ἦσαν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ὁ ἐμπορικὸς ἀνταγωνισμὸς τῶν Ἰσραηλιτῶν, διεσπαρμένου καὶ τούτου λαοῦ, ἐστερημένου ἐπίσης ἐλευθέρας ἐθνικῆς γῆς, ἀλλὰ διατηροῦντος εἰς μεγαλύτερον, ἴσως, καὶ τῶν Ἑλλήνων βαθμὸν τὴν ἐθνικήν του αὐτοτέλειαν, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ αἱ προσηλυτιστικαὶ προσπάθειαι τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας, αἵτινες, ἀποτυγχάνουσαι, μετεβάλλοντο πολλάκις εἰς διωγμόν. Τοῦτο συνέβη κυρίως ἐν τῇ Ἰταλίᾳ, ὅπου καὶ διὰ διατάγματος τοῦ βασιλέως τῶν Δύο Σικελιῶν Φραγκίσκου Α΄ (μέσα τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος) ἐθεσπίσθη ὅτι ὅσοι ἐκ τῶν ὀρθοδόξων δὲν θὰ ἐδέχοντο νὰ προσέλθωσιν εἰς τὸν καθολικισμὸν ἢ τὴν Οὐνίαν ὤφειλον νὰ ἐγκαταλείψωσι τὰ ἐδάφη τοῦ κράτους· ἐπίσης εἰς τὸν γενόμενον κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ὀρλὼφ μέγαν διωγμὸν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου τῆς Αὐστροουγγαρίας, καθ᾽ ὃν 8.000 οἰκογένειαι, ἀπὸ μακροῦ οἰκοῦσαι ἀνθούσας ἐν τῇ χώρᾳ παροικίας, ἠναγκάσθησαν νὰ ἐκπατρισθῶσι, δὲν ἦτο ἐντελῶς ἀμέτοχος ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία. Εἶχε δὲ αὕτη καταφύγει, ἐν τῇ ἐπιδιώξει τοῦ σκοποῦ της, καὶ εἰς συγκεκαλυμμένην προπαγάνδαν, δημιουργήσασα τὴν Οὐνίαν, παπικὴν ἐκκλησίαν, κρυπτομένην ὑπὸ ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικὸν σχῆμα, καὶ χάρις εἰς αὐτὴν κατώρθωσε νὰ παρασύρῃ μέρος τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς κεντρῴας Εὐρώπης καὶ τὸν συμπαγῆ ἑλληνοαλβανικὸν πληθυσμὸν τῆς Ν. Ἰταλίας, ὅστις ἀπὸ τοῦ ΙΕ΄ ἤδη αἰῶνος εἶχεν ἀποικίσει τὴν χώραν ταύτην. Ὁ ὀρθόδοξος ἐν τούτοις ἑλληνισμός, χωριζόμενος ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ σχίσματος δογματικῶς, εἶτα δὲ καὶ ψυχικῶς, δι᾽ ἀγεφυρώτου χάσματος ἀπὸ τῶν Λατίνων, προσηνέχθη πάντοτε μετὰ μεγάλης ἔναντι αὐτῶν δυσπιστίας καὶ εἰς τοῦτο κυρίως ὀφείλεται ἡ διατήρησις τῆς ἑλληνικότητος τῶν παροικιῶν τῆς Δύσεως. Κεφαλαιώδης ὅθεν ὑπῆρξεν ὁ ρόλος τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἐν τῇ ξένῃ, ὅσον καὶ τὴν ἐν τῇ δούλῃ Ἑλλάδι στήριξιν τοῦ ἀκεφάλου πολιτικῶς ἑλληνικοῦ ἔθνους, τοῦ ὁποίου τὰ ἐκπατριζόμενα μέλη μὲ ἰδιάζουσαν μέριμναν ἔσπευδον εὐθὺς μετὰ τὴν ἔν τινι πόλει ἐγκατάστασίν των νὰ συμπήξωσιν ἐκκλησιαστικὴν κοινότητα καὶ νὰ μετακαλέσωσιν ἱερέα, ὅστις ἀνελάμβανε καὶ τὴν εἰς τοὺς ἑλληνόπαιδας διδασκαλίαν τῆς πατρίου γλώσσης. Ἔτυχε δὲ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἐν ταῖς παροικίαις τοῦ ἐξωτερικοῦ ὅλως ἰδιαζούσης προσοχῆς, ἀναπληρώσασα κατὰ τοῦτο τὴν ζημίαν, ἣν εἶχε προξενήσει ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι τὸ ἐκ τῆς δουλείας προελθὸν πνευματικὸν σκότος καὶ συντελέσασα μεγάλως εἰς τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἔθνους, ἐξ ἧς προῆλθεν ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις καὶ ἡ ἐλευθερία. Ἡ εἰς τὴν Ἐπανάστασιν συμβολὴ τῶν ἑλληνικῶν παροικιῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ δὲν ὑπῆρξε συμπτωματική ἀφοῦ ἐν αὐταῖς τὸ πρῶτον ἐξεκαύθη ἡ ἰδέα τῆς ἐθνεγερσίας, διὰ τῆς συστάσεως τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, ἐν αὐταῖς ἔδρασεν ὁ Βελεστινλῆς Ρήγας, ὁ Κοραῆς καὶ πλεῖστοι ἄλλοι, ἔργῳ καὶ λόγῳ συντρέξαντες τὸν Ἀγῶνα. Ἀφ᾽ ἑτέρου πολλαὶ παροικίαι τῆς Δύσεως ἐχρησίμευσαν κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν ὡς καταφύγια γυναικοπαίδων φευγόντων τὴν τουρκικὴν μάχαιραν, πλεῖστοι δὲ Χῖοι, καταφυγόντες μετὰ τὰς σφαγὰς τοῦ 1822 εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Ἑσπερίας, συνέβαλον εἰς τὴν ἀναζωπύρησιν τῶν ἐν καταπτώσει τότε ἑλληνικῶν παροικιῶν.

Λήξαντος τοῦ Ἀγῶνος διεκόπη προσκαίρως ἡ πρὸς ἐκπατρισμὸν τάσις τῶν Ἑλλήνων καὶ δὴ τῶν τοῦ ἐλευθέρου κράτους, μάλιστα δὲ παρετηρήθη καὶ παλινόστησις πολλῶν ὁμογενῶν ἐγκατεστημένων ἐν τῷ ἐξωτερικῷ. Οὕτω ἡ πρώτη περίοδος τῶν νεωτέρων μετὰ τὴν ἅλωσιν μεταναστεύσεων πρὸς τὴν Δύσιν, λήγει καὶ νέα τοιαύτη ἄρχεται, ταύτην τὴν φορὰν πρὸς τὰς ἀποικιακὰς χώρας καὶ τὴν Ἀμερικήν. Ἔκτοτε τὸ ποσοστὸν τῶν πρὸς τὴν Ἑσπερίαν μεταναστευόντων εἶναι μικρὸν ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὅλον μεταναστευτικὸν ρεῦμα, ἀποτελεῖται δὲ κατὰ μέγα μέρος ἐκ σπουδαστῶν. Αὔξησις παρατηρεῖται μόνον καθ᾽ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς παροικίας τῶν μεγάλων κοσμοπόλεων τῆς Δύσεως, καὶ δὴ τῶν Παρισίων, ἰδιαιτέρως ἑλκυουσῶν τοὺς Ἕλληνας. Πρὶν ἢ ὅμως περατώσωμεν τὰ κατὰ τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Δύσεως, εἰσερχόμενοι εἰς τὸν ἐκτὸς τῆς Εὐρώπης ἑλληνισμόν, δέον νὰ μνημονεύσωμεν ἰδιαιτέρως τὰς παροικίας τῆς Ρουμανίας, αἵτινες, ὑφιστάμεναι ἐν πολλοῖς καὶ πρὸ τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος, ἐπυκνώθησαν ἰδίᾳ καὶ προήχθησαν κατὰ τὴν περίοδον, καθ᾽ ἣν ἦρχον τῶν παριστρίων ἡγεμονιῶν Ἕλληνες Φαναριῶται (1711—1821). Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἀπετέλει τὴν κρατοῦσαν ἐν τῇ χώρᾳ τάξιν, διαχειριζόμενον μόνον τὴν διοίκησιν καὶ κρατοῦν πάσης τῆς ἄλλης, οἰκονομικῆς καὶ πνευματικῆς, κινήσεως. Πρώτη κατὰ σειρὰν ἐκ τῶν γενομένων πρὸς τὰς μὴ εὐρωπαϊκὰς χώρας ὁμαδικῶν ἐξορμήσεων τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρξεν ἡ πρὸς τὴν Αἴγυπτον, ἥτις, ἀναγεννωμένη ὑπὸ τὴν πεφωτισμένην διοίκησιν τοῦ Μωχάμμετ Ἄλη, παρεῖχεν εἰς τὸ ἐπιχειρηματικὸν ἑλληνικὸν πνεῦμα εὐρὺ στάδιον δράσεως καὶ πλουτισμοῦ. Οὕτω, μέχρι τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐδημιουργήθη ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ἀκμαῖος ἑλληνικὸς πυρήν, ὅστις, ἀπολαύων τοῦ εὐεργετήματος τῶν διομολογήσεων καὶ ἀπολύτου θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς ἐλευθερίας, γειτονεύων δ᾽ ἐξ ἄλλου μὲ τὸ ἐλεύθερον κράτος, εὗρεν ἔδαφος ραγδαίας ἐξελίξεως, ἀποβὰς μέχρι σήμερον πολλαπλῶς ὠφέλιμος δι᾽ ἑαυτὸν καὶ τὴν μητρόπολιν. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, ἰδίᾳ δὲ περὶ τὰ τέλη αὐτοῦ, παρετηρήθη νέον κῦμα μεταναστεύσεων ὁμαδικοῦ σχεδὸν χαρακτῆρος πρὸς τὴν Ἀμερικήν, καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας, αἵτινες, εὑρισκόμεναι εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐντατικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἀνεξαντλήτων πλουτοφόρων πηγῶν των καὶ στερούμεναι ἐπαρκῶν ἐργατικῶν χειρῶν, εἶχον ἀνοίξει τὸ ἔδαφός των εἰς τοὺς ἐξ Εὐρώπης μετανάστας. Μέχρι τοῦ Παγκοσμίου πολέμου αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι τῆς Ἀμερικῆς, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀποτελέσαντα αὐτὰς στοιχεῖα προήρχοντο, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἐκ γεωργικοκτηνοτροφικῶν περισσευμάτων τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος, κατέστησαν αἱ πολυπληθέστεραι τῶν ἐν πάσῃ ἄλλῃ χώρᾳ τοῦ κόσμου ἑλληνικῶν παροικιῶν, προαχθεῖσαι εἰς μεγάλην οἰκονομικὴν καὶ ἐκπολιτιστικὴν ἀκμήν. Πρὸς τὰς Ἰνδίας, τὴν Νότιον Ἀφρικήν, τὴν Αὐστραλίαν καὶ τὰς λοιπὰς ἀποικιακὰς χώρας τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἐτράπη κατὰ μικροτέραν ἀναλογίαν, προήχθη ὅμως ἐξ ἴσου ραγδαίως, διαπρέπον οὐ μόνον ἐν τῷ ἐμπορίῳ, ὅπου κυρίως ἀσχολεῖται, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα στάδια τῆς ἀνθρωπίνης δράσεως. Οὕτω ἔχομεν πολλαχοῦ τῆς γῆς Ἕλληνας ἀναδειχθέντας εἰς πάντας τοὺς κλάδους τῶν ἐπιστημῶν, τὴν καλλιτεχνίαν, τὴν ποιητικήν, τὴν οἰκονομίαν, τὸν ἀθλητισμόν, τὸν πολιτισμὸν ἐν γένει. Αἱ παροικίαι τῆς νέας ταύτης περιόδου παρουσιάζουν μείζονα τῶν παλαιῶν ζωτικότητα. Εἰς τοῦτο συντελεῖ καὶ τὸ ὅτι, λόγῳ τοῦ ἀρτισυστάτου αὐτῶν, ὑπάρχει εἰσέτι λίαν στενὸς ὁ μεταξὺ τοῦ μετανάστου καὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι συγγενῶν του σύνδεσμος. Ἰδιαιτέρως ἀξιομνημόνευτος εἶναι ἡ ὡς ἐκ τούτου συμβολή των εἰς τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἐλευθέρου κράτους, συντελουμένη διὰ τῶν πρὸς τοὺς συγγενεῖς ἀποστελλομένων ἐμβασμάτων, ἅτινα, ἀνερχόμενα εἰς σεβαστὰ ποσά, ἀποτελοῦσιν ἕνα τῶν κυριωτέρων τρόπων συγκεντρώσεως ξένου συναλλάγματος, πρὸς κάλυψιν τοῦ παθητικοῦ ἐμπορικοῦ μας ἰσοζυγίου καὶ τῶν λοιπῶν πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν κρατικῶν ὑποχρεώσεων. Τὰ ἐκ τῶν ἐμβασμάτων τούτων εἰσαχθέντα κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον (1921—1931) ποσά, ὑπολογιζόμενα εἰς ἀγγλικὰς στερλίνας, παρέχονται ἐν τῷ κατωτέρω πίνακι:

Ἔτη	*Λίραι στερλίναι*	*Ἔτη*	*Λίραι στερλίναι*
1921	15.066.000	1927	6 923.188
1922	4.907.837	1928	6.431.548
1923	6.771.373	1929	7.814.863
1924	8.537.634	1930	8.358.987
1925	7.304.152	1931	7.083.552
1926	7.369.082	—	—

Digitized by Google

Σοβαρωτάτη ἐξ ἄλλου εἶναι ἡ συμβολὴ τῶν παλινοστούντων Ἑλλήνων μεταναστῶν εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος, εἰς ἣν πολλοὶ τούτων ἐδημιούργησαν ἀνθούσας ἐπιχειρήσεις, χρησιμοποιήσαντες διὰ τὴν καλὴν ὀργάνωσιν αὐτῶν τὴν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ κτηθεῖσαν πεῖραν. Ἀπὸ τοῦ τέλους περίπου τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, ἀφ' ὅτου τὰ κυριώτερα κράτη, εἰς τὰ ὁποῖα παρετηρεῖτο μετανάστευσις Ἑλλήνων, εἰσήγαγον περιοριστικοὺς καί, ἐν πολλοῖς, ἀπαγορευτικοὺς δι' αὐτὴν νόμους, ἀνεκόπη τὸ μεταναστευτικὸν ἐξ Ἑλλάδος ρεῦμα, περιορισθὲν εἰς ὀλίγας μόνον χιλιάδας ἐτησίως. Οὕτως ἡ Ἀμερική, ἥτις μέχρι τοῦ 1921 προσείλκυσε πλέον τῶν $^{9}/_{10}$ τῶν πρὸς τὰς ὑπερωκεανίους χώρας κατευθυνομένων μεταναστῶν, δεχομένη ἐτησίως 20 ἕως 30 χιλιάδας ἐκπατριζομένων Ἑλλήνων, ἐδέχθη ἔκτοτε δύο ἕως ἕξ, κατ' ἀνώτατον ὅριον, χιλιάδας ἐτησίως, ἐπὶ συνόλου 4—9 000 περίπου μεταναστευόντων εἰς τὰς ὑπερωκεανίους χώρας· ἐννοεῖ δὲ τοιαύτας χώρας ἡ ἑλληνικὴ νομοθεσία τὰς κειμένας ἐκτὸς τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Μ σογείου. Κατὰ τὰς ἑλληνικὰς περὶ μεταναστεύσεως στατιστικάς, οἱ σχετικοὶ μὲ τὴν ὑπερωκεάνιον μετανάστευσιν ἀριθμοὶ τῆς δεκαετίας 1922—1931 παρέχονται ἐν τῷ κατωτέρω πίνακι:

Ἔτη	*Ἀριθμὸς μεταναστῶν*		
	Δι' Ἡνωμένας Πολιτείας	*Διὰ τὰς λοιπὰς ὑπερωκεανίους χώρας*	*Σύνολον*
1922	3.457	969 *	4 426
1923	3.333	1.909 *	5.242
1924	4 871	3.281	8.152
1925	2.160	1.416	3.576
1926	4 119	2.626	6.745
1927	6 346	2.909	9.255
1928	6.725	2.125	8 850
1929	5 905	3.805	9.710
1930	4.257	2.021	6.278
1931	2.761	663	3 424

Οἱ ἀριθμοὶ τῶν ἐτῶν 1922 καὶ 1923 ἀφορῶσι μόνον εἰς τοὺς πρὸς τὸν Καναδᾶν, τὴν Κούβαν, τὴν Βραζιλίαν, τὴν Αὐστραλιαν καὶ τὴν Νοτιοαφρικανικην Ἕνωσιν μετανάστας.

Δυσχερὴς εἶναι ὁ ἀκριβὴς ὑπολογισμὸς τοῦ συνολικοῦ αριθμοῦ τῶν ἀνὰ τὸν κόσμον διεσπαρμένων σήμερον Ἑλλήνων, τοῦτο δὲ ἀποδοτέον κυρίως εἰς τὴν τεραστίαν ἀνὰ τὰς πέντε ἠπείρους ἐξάπλωσιν αὐτῶν. Ἀφ' ἑτέρου, συμβαίνει πολλοὶ ἐξ αὐτῶν νὰ ἔχουν ἀπολέσει διὰ τοῦ χρόνου τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν, ἀποκτήσαντες τὴν ὑπηκοότητα τῆς χώρας εἰς ἣν ἐγκατεστάθησαν, ἢ νὰ μὴ ἀπέκτησαν ποτὲ αὐτήν, λόγῳ τοῦ ὅτι μετενάστευσαν ὅτε ἡ πατρίς των ἐξηκολούθει ἀκόμη νὰ τουρκοκρατῆται. Ἡ τελευταία μελέτη, ἡ ἀφορῶσα εἰς τοὺς ἐκτὸς τοῦ ἐλευθέρου κράτους Ἕλληνας, ἀναβιβάζει αὐτοὺς εἰς 1.518.965, κατανεμομένους κατὰ ἠπείρους ὡς ἑξῆς:

Εὐρώπη	587.811	Ἀφρική	112.102
Ἀσία	376.150	Ὠκεανία	15.160
Ἀμερική	427.742		

Ὁ ὑπολογισμὸς οὗτος ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Σ. Γ. Κλαδᾶ («Ἡ στατιστικὴ ἐν Ἑλλάδι», Ἀθῆναι 1932) βάσει τῶν διαφόρων κρατικῶν στατιστικῶν καὶ τῆς ἐπισήμου ἀλληλογραφίας τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν μὲ τὰς κατὰ τόπους προξενικὰς ἀρχάς, ἀφορᾷ δὲ μόνον εἰς τοὺς διατηροῦντας την ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν Ἕλληνας τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τὰς ξενοκρατουμένας ἐθνικὰς ἑλληνικὰς μειονότητας. Ὡς πρὸς τοὺς λοιπούς, Ἕλληνας μὲν τὸ γένος, ἀλλ' ἐστερημένους τῆς ἑλληνικῆς ἰθαγενείας, ἀκριβὴς ὑπολογισμὸς εἶναι σχεδὸν ἀδύνατος· κατ' ἐκτίμησιν ὅμως ὑπολογίζεται ὅτι ὑπερβαίνουσιν οὗτοι τὰ 2.000.000, οὕτω δέ, μετὰ τῶν κατοίκων τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος (6 $^{1}/_{2}$ ἑκατομμυρίων περίπου), συναπαρτίζεται ὁ ἀριθμὸς τῶν 10, ὡς ἔγγιστα, ἑκατομμυρίων, εἰς ὃν ἀναβιβάζεται τὸ ἑλληνικὸν γένος ἐν τῷ συνόλῳ του.

Παρὰ τὰς ἐπικρίσεις, ἃς ἐπέσυρε τὸ φιλαπόδημον τοῦ Ἕλληνος, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι διὰ τῆς μεταναστεύσεως ἐπέρχεται διάσπασις τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων καὶ τὸ κράτος χάνει ἐργατικὰς χεῖρας πολυτίμους, οὐδεὶς δύναται ν' ἀμφισβητήσῃ ὅτι ὁ ἐν διασπορᾷ ἑλληνισμὸς ἀπέβη πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως ὠφέλιμος εἰς τὴν μητέρα Ἑλλάδα, καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, δεδομένου ὅτι μέγα μέρος τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐκτελεσθέντων ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτησίας ἐκπολιτιστικῶν ἔργων ὀφείλεται εἰς δωρεὰς καὶ κληροδοτήματα ὁμογενῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ Σιναία Ἀκαδημία, τὸ Ζάππειον, τὸ Παναθηναϊκὸν στάδιον, ἡ Βαλλιάνειος βιβλιοθήκη καὶ πλεῖστα ἄλλα ἱδρύματα καὶ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων εἶναι καρποὶ τῆς φιλογενοῦς δράσεως τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ πλουτησάντων ὁμογενῶν, οἵτινες ἀνήγαγον τὸν τίτλον τοῦ ἐθνικοῦ εὐεργέτου εἰς δίκαιον ἐγκαύχημα τῆς φυλῆς καὶ στοιχεῖον ὑπεροχῆς της ἀναφαίρετον.

Τ. Ε. Ε.—Χ. Δ.

[Κατωτέρω ἐκτίθενται τὰ περὶ μιᾶς ἑκάστης τῶν κυριωτέρων ἑλληνικῶν παροικιῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ κατὰ κράτη καὶ ἠπείρους ἀκολουθοῦσι τὰ κατὰ τὸν ἀλύτρωτον Ἑλληνισμόν, ᾧ ἕπεται πίναξ τῶν ἀνὰ τὸν κόσμον ἑλληνικῶν πρεσβειῶν καὶ προξενικῶν ἀρχῶν.]

ΕΥΡΩΠΗ

Ἀγγλία. Αἱ ἑλληνοαγγλικαὶ σχέσεις ἄρχονται ἀναφαινόμεναι ἤδη ἀπὸ τοῦ Ζ' μ. Χ. αἰῶνος ὅτε διωρίσθη ἀρχιεπίσκοπος Καντερβουρίας ὁ ἐκ Ταρσοῦ τῆς Κιλικίας Ἕλλην Θεόδωρος (26 Μαρτίου 668), μεγάλως συντελέσας εἰς τὴν ἐν τῇ χώρᾳ διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Βραδύτερον, μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τῶν Τούρκων, παρετηρήθη ἐν τῇ χώρᾳ εἰσροὴ Ἑλλήνων, ἰδίᾳ δὲ ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, ἐπὶ Ἑρρίκου Η', ὅτε, ὑποδουλωθείσης καὶ τῆς Ρόδου, πλεῖστοι κάτοικοι αὐτῆς ἐγκατεστάθησαν ἐν Ἀγγλίᾳ ἀκολουθοῦντες τοὺς ἐκεῖθεν καταφυγόντας νοσοκόμους ἱππότας. Ἐπιφανέστατος μεταξὺ τῶν Ροδίων μεταναστῶν ἀναφέρεται ὁ Φραγκῖσκος Γαλιάρδης, ὅστις καὶ ἔλαβεν ἐμπορικάς τινας προνομίας (πρβλ Record Office State Papers, Henry VIII, 1794). Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν μνημονεύεται ὑπὸ του Ἕλληνος περιηγητοῦ Νικάνδρου Νουκίου καὶ στρατιωτικὸν σῶμα 558 Ἑλλήνων, ὑπὸ τὸν Ἀργεῖον Θωμᾶν, πολεμῆσαν γενναίως εἰς τὰς τάξεις τοῦ στρατοῦ τοῦ Ἑρρίκου Η' ἐν Σκωτίᾳ καὶ Β Γαλλίᾳ («Ἀποδημίαι», ἐκδ *J. Cramer* Λονδῖνον 1841, καὶ *Α. Μουστοξύδου,* Κέρκυρα 1860). Μετὰ τὸν Ἀργεῖον Θωμᾶν, ἀπόγονός τις τῶν Παλαιολόγων, καλούμενος Θεόδωρος, διέτριβε τῷ 1615 μετὰ τῆς θυγατρός του ἐν Ἀγγλίᾳ, ὅπου καὶ ἀπέθανε, ταφεὶς ἐν Λάντωλφ τῆς Κορνουάλης, περὶ δὲ τὸ 1620 ὁ Κεφαλλὴν Νικόδημος Μεταξᾶς ἵδρυσεν ἐν Λονδίνῳ τυπογραφεῖον ἀφοῦ δὲ ἐξέδωκεν αὐτόθι σειρὰν ὠφελίμων βιβλίων, ἐν οἷς καὶ τὸ «Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλλέως, ἐν Λωνδώνῃ τῇ Ἀγγλοβρεττανίας μητροπόλει» 1624, μετέβη κατὰ Ἰούνιον τοῦ 1627 εἰς Κωνσταντινούπολιν, κληθεὶς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου Λουκάρεως, τῇ ἀρωγῇ τοῦ ὁποίου ἠγόρασε μέγα τυπογραφεῖον καὶ προέβη αὐτόθι εἰς τὴν ἐκτύπωσιν σειρᾶς θρησκευτικῶν συγγραμμάτων κατὰ τῶν πλανῶν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην παρετηρήθη ἔτι μεγαλυτέρα συρροὴ Ἑλλήνων μεταναστῶν εἰς Ἀγγλίαν, ἐγκαθισταμένων ἐν τῇ χώρᾳ εἴτε πρὸς σπουδήν, εἴτε πρὸς ἐμπορίαν, ἀξιοσημείωτος δὲ εἶναι ἡ ὑπὸ τὸν τέως μητροπολίτην Σάμου Ἰωσὴφ Γεωργερίνην ὁμαδικὴ μετανάστευσις ἑκατὸν περίπου ὁμογενῶν ἐκ Σάμου καί τινων ἐκ Μήλου, γενομένη τῷ 1676. Ἐνεργείαις τοῦ ἐν Ἀγγλίᾳ διατρίβοντος ἰατροῦ καὶ εὐγενοῦς Κωνσταντίνου Ροδοκανάκη, ἰδιαιτέρου τότε θεράποντος τοῦ βασιλέως Καρόλου Β', ὁ Γεωργερίνης καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ ἔτυχον εὐμενοῦς ὑποδοχῆς ἐκ μέρους τοῦ τότε δουκὸς τῆς Ὑόρκης καὶ εἶτα βασιλέως Ἰακώβου Β', παρεχωρήθη δ' εἰς αὐτοὺς πρὸς ἐγκατάστασιν καὶ ἰδία συνοικία ἐν Crown Street Soho square, καλουμένη ἔκτοτε μέχρι σήμερον «Ἑλληνικὴ ὁδός», καὶ τοῖς ἐπετράπη νὰ ἱδρύσωσιν αὐτόθι τὸν μικρὸν ναὸν τῆς «Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου» πρὸς τέλεσιν τῶν θρησκευτικῶν των καθηκόντων. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τούτου ἀνέγραφεν ἔτος ἱδρύσεως το 1677, μνημονεύουσα, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι ὁ ναὸς ἀνηγέρθη «ὑπὲρ ἔθνους Ἑλλήνων, βασιλεύοντος τοῦ γαληνοτάτου Καρόλου Β'». Οὕτω ἀπετελέσθη ἡ πρώτη ἐν Ἀγγλίᾳ ὠργανωμένη παροικία Ἑλλήνων, ἔκτοτε δέ, καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ὅτε, διαρκούσης τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, εἰσέρρευσαν ἐν τῇ χώρᾳ καὶ ἄλλοι Ἕλληνες (Χῖοι, Κωνσταντινουπολῖται κλπ.), ἱδρύθησαν καὶ νέαι παροικίαι, ὑφιστάμεναι μέχρι σήμερον. Ἐκ τῶν ἀνθουσῶν ἐν Ἀγγλίᾳ ἑλληνικῶν παροικιῶν κυριώτεραι εἶναι αἱ ἑξῆς:

Λονδίνου. Τὸν πρῶτον σημαντικὸν αὐτῆς πυρῆνα ἀπετέλεσαν οἱ ὑπὸ τὸν Γεωργερίνην Σάμιοι καὶ Μήλιοι μετανάσται (τέλη τοῦ ΙΖ' αἰῶνος), πρὸς τοὺς ὁποίους, δυσανασχετοῦντας διὰ τὴν ἐν τῇ ξένῃ ἀπομόνωσίν των, ἐστάλη τῷ 1712 ἐκ μέρους τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Σαμουὴλ Καπασούλη ὁ μητροπολίτης Θηβαΐδος Ἀρσένιος, μετὰ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Γενναδίου, 4 διακόνων καὶ ἑνὸς ἀναγνώστου. Ἡ συμβολὴ τῆς ἀποστολῆς εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος ὑπῆρξε σπουδαιοτάτη, χάρις δ' εἰς αὐτὴν ἐπετεύχθη καὶ ἡ διατήρησις ἀναλλοιώτου τοῦ πατριωτικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τῶν παροίκων. Οἱ ἐν Λονδίνῳ Ἕλληνες, ἀπαλλοτριωθέντος ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ παρεκκλησίου των τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἐκκλησιάζοντο τότε ἐν τῷ ναϊδίῳ τῆς ρωσικῆς πρεσβείας, ἀπολαύοντες τῆς ἀμερίστου ὑποστηρίξεως τῶν Ρώσων ὀρθοδόξων. Ὅτε ὅμως, κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ηὐξήθη σημαντικῶς ἡ παροικία διὰ τῆς ἐν τῇ πόλει ἐγκαταστάσεως τοῦ Προυσσαέως μεταξεμπόρου Ἰπλικτζῆ ἢ Ἰπλικτζόγλου, μεγάλως συμβαλόντος εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς κοινότητος, τῶν διαφόρων Χίων μεταναστῶν, οἵτινες ἵδρυσαν τὸν πρῶτον ἐν Ἀγγλίᾳ ἑλληνικὸν ἐμπορικὸν οἶκον «Ἀργέντη Θωμᾶ καὶ Συντροφία» καὶ τῶν μετὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καταφυγόντων εἰς Ἀγγλίαν ἐπιφανῶν γενῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Μαυροκορδάτων, Ροδοκανάκηδων, Σκουλούδηδων, Σκυλίτζηδων, Πετροκοκκίνων, Τίφων, Ἀγελάστων, Ράλληδων καὶ ἄλλων, ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη ἀποκτήσεως ἰδίας ἐκκλησίας, ἐνοικιάσθη δὲ κατ' ἀρχὰς πρὸς τοῦτο ἰδιωτικὴ οἰκία καὶ εἶτα ᾠκοδομήθη ἀπὸ τοῦ 1837 ὁ ναὸς τοῦ «Σωτῆρος Χριστοῦ», ὅστις, ἀφοῦ διετηρήθη μέχρι τοῦ 1883, ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ τῆς «Ἁγίας Σοφίας», περικαλλεστάτου κτηρίου, κειμένου ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μόσχας, διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ὁποίου ἐδαπανήθη ποσὸν 100 000 λιρῶν. Παραλλήλως πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωσιν κατεβλήθη ἐνωρὶς φροντὶς καὶ διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐκπαίδευσιν. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν δὲν ἱδρύθη τακτικὸν σχολεῖον, ἀλλ' οἱ Ἑλληνόπαιδες ἐδιδάσκοντο ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἢ κατ' οἶκον ὑπὸ τῶν ἱερέων καὶ τῶν ἐν Λονδίνῳ παρεπιδημούντων πρὸς σπουδὴν λογίων· ἀπὸ τοῦ 1689 ὅμως ἱδρύθη χάριν προπαγάνδας τὸ ἐπὶ μακρὸν λειτουργῆσαν ἑλληνικὸν κολλέγιον τοῦ *Γκλώστερ Χώλ*, λειτουργῆσαν κατὰ τὸ σύστημα τῶν Λατίνων, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ διδασκάλου Γουόσδροφ καὶ ἀποβλέψαν εἰς τὸν προσηλυτισμὸν τῶν ἐν αὐτῷ φοιτώντων Ἑλληνοπαίδων. Τὸ κολλέγιον τοῦτο ἐγένετο, λόγῳ τῶν προπαγανδιστικῶν σκοπῶν του, ἀντικείμενον σφοδρᾶς πολεμικῆς ἐκ μέρους πολλῶν τῶν ἐν αὐτῷ φοιτησάντων Ἑλληνοπαίδων, ὁ δ' ἐξ αὐτῶν Φραγκῖσκος Προσελένης ἐξέδωκε τῷ 1703 ἐν Ὁλλανδίᾳ καὶ εἰδικὸν πρὸς τοῦτο βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁ αἱρετικὸς διδάσκαλος» (Γουόσδροφ) ὑπὸ ὀρθοδόξου μαθητοῦ ἐλεγχόμενος». Παρόμοιον βιβλίον ἔγραψε βραδύτερον (1714) καὶ ἐξέδωσε λατινιστὶ ἐν Ἄλτντορφ καὶ ὁ Λαρισαῖος Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος, μὲ τίτλον «Status presens Ecclesiae Graecae».

Μεταξὺ τῶν σπουδασάντων εἰς τὰ ἀνώτερα σχολεῖα τῆς Ἀγγλίας Ἑλλήνων, οἱ πλεῖστοι τῶν ὁποίων ἐχρησίμευσαν καὶ ὡς διδάσκαλοι τῶν ἐν τῇ παροικίᾳ τοῦ Λονδίνου Ἑλληνοπαίδων, ἐπιφανέστατοι ἦσαν ὁ Ἄγγελος Χριστόφορος, διατελέσας καὶ καθηγητὴς τῶν πανεπιστημίων Κανταβουργίας καὶ Ὀξωνίας (ἀρχὰς ΙΖ' αἰῶνος), ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος (1616 – 1623), σταλεὶς ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, ὁ Ναθαναὴλ Κονόπιος (1642—1648), ὁ μετέπειτα μητροπολίτης Σμύρνης Κυπριανὸς (1707), ὁ μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως Νεόφυτος (1701), ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος, ὁ Σιναίου Πορφύριος, ὁ καθηγητὴς Ἰωάννης Βαλέττας, ὁ Κύπρου Σωφρώνιος, ὁ Σύρου καὶ Τήνου Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος, οἱ Χριστόφορος Φιληιᾶς καὶ Νικόλαος Μανιάκης, ὑποστηριζόμενοι ἀμφότεροι ὑπὸ τοῦ φιλέλληνος λόρδου Γκίλφορδ, καὶ ἄλλοι. Ἀπὸ τοῦ 1870 τέλος συνεστήθη καὶ τὸ πρῶτον κοινοτικὸν ἑλληνικὸν σχολεῖον, τοῦ ὁποίου τακτικὸς διδάσκαλος διωρίσθη ὁ Ἰωάννης Βαλέττας, διδάξας μέχρι τοῦ 1886, ὅτε τὸ σχολεῖον διέκοψεν ἐλλείψει μαθητῶν, τῶν Ἑλληνοπαίδων διδασκομένων ἔκτοτε τὴν πάτριον γλῶσσαν κατ' οἶκον. Ἐξ ἄλλου, τὰ ἀνώτερα ἀγγλικὰ σχολεῖα ἐξακολουθοῦσι καὶ σήμερον ἔτι νὰ προσελκύωσι, καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς κυρίως Ἑλλάδος, πλείστους σπουδαστὰς τῶν φυσικῶν ἰδίᾳ καὶ ἐφηρμοσμένων ἐπιστημῶν. Ἡ παροικία, ἀριθμοῦσα παλαιότερον 150 περίπου οἰκογενείας ἐμπόρων καὶ ἐφοπλιστῶν, περιωρίσθη ἤδη εἰς 60 μόνον, ὧν αἱ πλεῖσται ἕλκουσι τὴν καταγωγὴν ἐκ Κάσου. Ἐπιφανέστατοι μεταξὺ τῶν ἐφοπλιστῶν, μεγαλεμπόρων καὶ τραπεζιτῶν τοῦ Λονδίνου εἶναι οἱ Λυκιαρδόπουλοι, οἱ Γεννάδιοι, οἱ Ράλληδες οἱ Σκυλίτσαι κ.ἄ. Ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Παγκοσμίου πολέμου τὸ Λονδῖνον εἶναι καὶ ἕδρα τοῦ ὀρθοδόξου ἐξάρχου τῆς Βορείου καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης μητροπολίτου Θυατείρων Γερμανοῦ, ἐποπτεύοντος τὰς παροικίας Ἀγγλίας, Γαλλίας, Βελγίου, Γερμανίας καὶ Ἑλβετίας. Ἐν Λονδίνῳ ἐξεδίδοντο τῷ 1819 καὶ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες, αἱ: «Μουσεῖον» καὶ «Ἶρις», παρὰ τῷ ἐκδοτικῷ οἴκῳ Murray (Abermole Street), πωλούμεναι ἀντὶ 3 $^{1}/_{2}$ σελλινίων κατ' ἀριθμόν. Περὶ τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Λονδίνου ἔγραψαν οἱ Δ Ροδοκανάκης ἐν «Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1872, σ. 149 κ. ἑξ.) καὶ ὁ Εὐθύμιος Καστόρχης (ἐν «Ἀττικῷ ἡμερολογίῳ» τοῦ Ε. Ἀσωπίου, 1884, σ. 311 κ. ἑξ.).

Κάρδιφ. Ὑφίσταται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΘ αἰῶνος, ἀναγνωρισθεῖσα ὡς κοινότης ἀπὸ τοῦ 1870, ὅτε ἱδρύθη ὁ ναὸς τοῦ «Ἁγίου Νικολάου», ἐπὶ γηπέδου δωρηθέντος ὑπὸ τοῦ φιλέλληνος μαρκησίου John Bute, ὅστις βραδύτερον ἐδωρήσατο καὶ εἰς τὸν δῆμον Ἀθηναίων τὰ ἐν τῷ κήπῳ τῶν Μουσῶν χαλκᾶ ἀγαλμάτια. Πρῶτος ἱερεὺς τῆς κοινότητος ἐχρημάτισεν ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀσπασθεὶς τὴν ὀρθοδοξίαν Ἄγγλος Στέφανος Hatherly, ἐπίσημος μουσικολόγος, γράψας καὶ ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον «Βυζαντινὴ μουσική». Κατ' ἀρχὰς ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινότης Κάρδιφ ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἀπὸ τοῦ 1908 ὅμως ὑπήχθη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τῆς Ἑλλάδος. Ἡ παροικία, ἀριθμοῦσα 30 περίπου οἰκογενείας ἐμπόρων καὶ ναυτικῶν, στερεῖται σχολείου, τῆς ἑλληνικῆς διδασκομένης ὑπὸ τῶν ἑκάστοτε ἱερέων τῆς κοινότητος.

Digitized by Google

Λίβερπουλ. Τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ὑφίστατο ἐν τῇ πόλει ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, ἀποτελούμενον ἐξ ἐμπόρων καὶ ναυτικῶν κυρίως, ἡ κοινότης ὅμως ἀνεγνωρίσθη ἀπὸ τοῦ 1865. Τῷ 1870 ἀπέκτησε καὶ μεγαλοπρεπῆ ναὸν τοῦ «Ἁγίου Νικολάου», τὰ ἐγκαίνια τοῦ ὁποίου ἐγένοντο μετὰ πάσης ἐπισημότητος, τῇ συμμετοχῇ ὡς ἀντιπροσώπου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἑλλάδος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σύρου καὶ Τήνου Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, ὅστις, ἐπωφελούμενος τῆς ἐν Ἀγγλίᾳ διαμονῆς του, ἦλθεν εἰς συνεννοήσεις μετὰ διαφόρων Ἄγγλων ἐπισκόπων διὰ τὴν ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν. Τὰ πρακτικὰ τῶν ἐν λόγῳ συνεδριάσεων, γενομένων ἐν τῷ μεγάρῳ Ely, ἐδημοσιεύθησαν τῷ 1871 ἀγγλιστὶ καὶ τῷ 1875 ἑλληνιστὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ παροικία εὑρίσκετο εἰς μεγάλην ἀκμήν, διέπρεπε δ' ἐν αὐτῇ ὁ ἐφοπλιστικὸς οἶκος Παπαγιάννη, ὅστις ὅμως ἀπὸ τοῦ 1915 ἐγένετο ἀγγλικός. Ἐν Λίβερπουλ δὲν ἱδρύθη ποτὲ ἑλληνικὸν σχολεῖον, ὡς διδάσκαλοι δὲ τῶν ἑλληνοπαίδων ἐχρησίμευσαν οἱ ἑκάστοτε ἐφημέριοι τῆς κοινότητος, ἐν οἷς ὁ μετέπειτα ἐπίσκοπος Κυθήρων Κωνσταντῖνος Στρατούλης καὶ ὁ Γαβριὴλ Παπαϊωάννου, γενόμενος ἐπίσης ἐπίσκοπος Τριφυλίας.

Μάντσεστερ. Παροικία ἀπὸ μακροῦ χρόνου ὑφισταμένη. Συνεκροτεῖτο κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τῶν ὀλιγαρίθμων ἐν τῇ πόλει ἐμπόρων, βαθμηδὸν δὲ προήχθη εἰς τοιαύτην ἀκμήν, ὥστε νὰ ἀριθμῇ τῷ 1915 54 μεγάλους ἐμπορικοὺς οἴκους Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων ἡ συναλλαγὴ ἐξετείνετο μέχρις Ἰνδιῶν, Ἀφρικῆς, Ἑλλάδος, Τουρκίας καὶ Ρωσίας. Πρῶτος ἱερεὺς τῆς κοινότητος διωρίσθη τῷ 1842 ὁ Δαμιανὸς Λιβερόπουλος, ἀπὸ δὲ τοῦ 1845 ἀνηγέρθη ἐν τῇ ὁδῷ Waterloo Road καὶ κοινοτικὸν κατάστημα μετὰ παρεκκλησίου, ἀντικατασταθέντος τέλος τῷ 1861 δι' εὐρυχώρου καὶ ὡραίας βασιλικῆς, τιμωμένης εἰς μνήμην τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ». Σχολεῖον ἑλληνικὸν οὐδέποτε ἱδρύθη· ἡ διδασκαλία τῶν Ἑλληνοπαίδων ἐγίνετο κατ' οἶκον ὑπὸ τῶν ἑκάστοτε ἐφημερίων τῆς κοινότητος, ἐν οἷς ὁ μνημονευθεὶς Δαμιανὸς Λιβερόπουλος (1842—1849), εἶτα καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, ὁ Δανιὴλ Πετρούλιας (1850—59), ὁ Βασίλειος Μῶρος (1859—1883), ὁ Ἱλαρίων Κανάκης (1883—1887), ὁ Εὐστάθιος Μεταλληνὸς (1887—1902), οἱ δύο διδάσκαλοι Γ. Ζολώτας καὶ Γ. Ραζῆς κ. ἄ.

Μελίτη (Μάλτα). Οἱ ἐν τῇ βρεττανικῇ ταύτῃ νήσῳ Ἕλληνες ἐγκατεστάθησαν ἐν αὐτῇ ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνος, εἶναι δὲ ἀπόγονοι τῶν 4.000 Ροδίων, οἵτινες, καταληφθείσης τῆς πατρίδος των ὑπὸ τῶν Τούρκων (1523), ἐξεπατρίσθησαν ἀκολουθήσαντες τοὺς ἱππότας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἐν Μελίτῃ οἱ Ρόδιοι οὗτοι ἔτυχον τῆς προστασίας τῶν ἱπποτῶν, συνεπολέμησαν δὲ μετ' αὐτῶν ἐναντίον τῶν πολιορκησάντων τὴν Μάλταν Τούρκων ἀπὸ τῆς 19 Μαΐου μέχρι τῆς 11 Σεπτεμβρίου 1565. Ἡ κατὰ τὴν πολιορκίαν ταύτην νίκη τῶν χριστιανικῶν ὅπλων ὀφείλεται εἰς τὸν ἐκ Πατρῶν ἀρνησίθρησκον Φίλιππον Λάσκαριν (Μεμῆ Τελεμπῆν), ὅστις πολεμῶν ὡς σπαχῆς Τοῦρκος ἐπανῆλθε, διαρκουσῶν τῶν ἐπιχειρήσεων, εἰς τὴν πάτριον θρησκείαν καὶ ἐπρόδωσε τὰ τουρκικὰ σχέδια. Τούτου ὁ ἀπόγονος Ἐ. Ἰωάννης Παῦλος Λάσκαρις, οὗ τὸ ὄνομα σῴζεται ἐν τῷ πύργῳ τοῦ τελωνείου Μελίτης, προεχειρίσθη τῷ 1642 μέγας μάγιστρος. Τοὺς Ροδίους τῆς Μελίτης ἐτεσίτιζεν ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐπιτροπὴ ἐξ ἱπποτῶν συσταθεῖσα πρὸς τοῦτο, παρεχωρήθη δὲ εἰς αὐτοὺς καὶ ναὸς διὰ τὴν τέλεσιν τῆς λατρείας των. Τὸ παρεχόμενον εἰς τοὺς Ἕλληνας σιτηρέσιον ἐκαλεῖτο κατὰ τὰ ἀρχεῖα τοῦ ναοῦ «Πάνε ντι Ρόδι» (=ἄρτος τῆς Ρόδου), ἂν καὶ διὰ τοῦ χρόνου τὸν ἑλληνικὸν πληθυσμὸν τῆς Μελίτης δὲν ἀπετέλουν μόνον Ρόδιοι, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ Κρῆτες, Κύπριοι καὶ Θηραῖοι, ἐκκλησιαζόμενοι εἰς τρεῖς ναούς, τῆς «Παναγίας τῆς Δαμασκηνῆς» (ἄριστον πάντων), τοῦ «Ἁγίου Νικολάου» καὶ τοῦ «Ἁγίου Γεωργίου». Ὅτε, ἀποτραπείσης τῆς καταλήψεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὁ μέγας μάγιστρος τῶν ἱπποτῶν Λὰ Βαλέττα ἵδρυσε τὴν φερώνυμον πόλιν, οἱ Ἕλληνες, καταλιπόντες τὴν παλαιὰν πόλιν Μπόργκο, μετονομασθεῖσαν εἰς Βιττοριόζο (Νικηφόρον), μετῴκησαν εἰς Λὰ Βαλέττα, ἱδρύσαντες ἐν αὐτῇ καὶ δύο ναούς, τοῦ «Ἁγίου Νικολάου» καὶ τῆς «Νέας Παναγίας Δαμασκηνῆς», κτίσματος τοῦ πλουσίου Ροδίου Ἰωάννου Καλαμᾶ. Ἐν τῷ ναῷ τούτῳ κατετέθησαν τῷ 1580 ἐν μεγάλῃ πομπῇ, ἧς μετέσχε καὶ ὁ μέγας μάγιστρος μεθ' ὅλων τῶν ἱπποτῶν, ἡ περίφημος εἰκὼν τῆς «Ἐλεημονητρίας» καὶ τῷ 1587 ἡ εἰκὼν τῆς «Δαμασκηνῆς». Πρωιμώτατα ὅμως ἡ ἑλληνικὴ κοινότης τῆς νήσου ὑπήγετο κατ' ἀρχὰς ἐκκλησιαστικῶς ὑπὸ τὸν ἡγούμενον τοῦ τάγματος τῶν ἱπποτῶν, ἀπὸ τῶν μέσων ὅμως τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος, παπεύοντος τοῦ Βενεδίκτου ΙΔ΄, ὑπήχθη εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ Λατίνου ἐπισκόπου Μελίτης, ὅστις κατώρθωσε διὰ συστηματικῆς προπαγάνδας νὰ προσηλυτίσῃ εἰς τὴν Οὐνίαν τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων τῆς νήσου. Ἐξ ἄλλου τὰ ἀρχεῖα τῶν ἐκκλησιῶν, τηρούμενα μέχρι τινὸς εἰς τὴν ἑλληνικήν, ἤρχισαν βραδύτερον γραφόμενα ἰταλιστί, ἐξαιρέσει τῆς περιόδου 1719—1761, ὅτε ἱερεῖς τῶν ἐν Μελίτῃ Ἑλλήνων ἦσαν οἱ ἐξ Ἑλλάδος κληθέντες Καρούσος, Προυνὸς καὶ Φαστρηνός. Οὕτω ἡ παλαιοτάτη αὕτη ἑλληνικὴ παροικία, ἀπολέσασα βαθμηδὸν τὴν πάτριον γλῶσσαν καὶ θρησκείαν, ἀπέβαλε συγχρόνως καὶ τὸν ἐθνικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα. Ἀρχομένου ὅμως τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος ἐδημιουργήθη νέα μελιτηνὴ παροικία Ἑλλήνων, ἀποτελεσθεῖσα ἐκ προσφύγων τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἰδίᾳ δὲ Χίων, οἵτινες φεύγοντες τὸν ζυγὸν τῶν Τούρκων ἐγκατεστάθησαν ἐν τῇ νήσῳ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Οἱ νέοι οὗτοι πρόσφυγες ὑπήγοντο κατ' ἀρχὰς ἐκκλησιαστικῶς εἰς τὸ πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας, τοῦ ὁποίου ὁ ἀντιπρόσωπος Διονύσιος Κάναλες, ἱερεὺς ἐκ Ζακύνθου, εἶχεν ἐπισκεφθῆ καὶ τὴν Μελίτην τῷ 1807, περιοδεύων διὰ τὴν συλλογὴν ἐράνων χάριν τοῦ ἐν Πάτμῳ ἰδιωτεύοντος πατριάρχου Θεοφίλου. Μετὰ τήν, διαρκούσης τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐπισυμβᾶσαν καταστροφὴν τῆς Χίου (10 Ἀπριλίου 1822) καὶ νέοι Χῖοι πρόσφυγες κατέφυγον ἐν Μελίτῃ, ὡς καὶ πολλοὶ Μακεδόνες, ἱδρύθησαν δὲ τότε πολλοὶ μεγάλοι ἐμπορικοὶ οἶκοι, ἐν οἷς ὁ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ράλλης, Πρασακάκης καὶ Συντροφία» καὶ ὁ τοῦ Ἰωάννου Παπάφη, ἀκμάσας μέχρι τοῦ 1886, ὅτε ἀπέθανεν ὁ ἱδρυτής του. Ὁ Παπάφης οὗτος ὑπῆρξε καὶ ὁ διακεκριμένος φιλάνθρωπος καὶ εὐεργέτης, κληροδοτήσας τὴν κολοσσιαίαν περιουσίαν του εἰς τὴν γενέτειράν του Θεσσαλονίκην πρὸς ἵδρυσιν μεγαλοπρεποῦς ὀρφανοτροφείου (τοῦ «Παπαφείου»), καὶ 100.000 λίρας εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις ὀρφανοτροφεῖον Χατζηκώνστα. Ἐξ ἄλλου συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπὶ Καποδιστρίου ἵδρυσιν τῆς «Χρηματιστικῆς Τραπέζης», ἐγγραφεὶς διὰ 4.000 ἰσπανικὰ δίστηλα (31 Μαρτίου 1830). Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῆς ἐν Μελίτῃ ἑλληνικῆς κοινότητος ἱδρύθη καὶ νέος ὀρθόδοξος ναός, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐφημέρευσε μεταξὺ ἄλλων τῷ 1821 καὶ ὁ Γρηγόριος Τήνιος, ὅστις βραδύτερον προεχειρίσθη εἰς μητροπολίτην Αἴνου. Ἱδρύθη ἐπίσης σχολεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐδιδάσκοντο οἱ ἑλληνόπαιδες ὑπὸ τῶν ἑκάστοτε ἐφημερίων, μεταξὺ δὲ τῶν ἐπιφανεστέρων μαθητῶν αὐτοῦ ὑπῆρξαν ὁ Μιχαὴλ Σαλβάγος, ὁ διαπρεπὴς ἰατροφιλόσοφος Ἀλέξανδρος Πασπάτης, ὁ ἀνεψιὸς τοῦ Παπάφη Ἀστέριος Θεολογίτης, κ. ἄ. Ἀπὸ τοῦ 1844 ἱδρύθη καὶ τὸ λαμπρὸν ἀγγλικὸν λύκειον τῆς Μάλτας, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐφοίτησαν ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος, διατελέσας πρεσβευτὴς ἐν Λονδίνῳ, ὁ Μιχαὴλ Κωνσταντινίδης, μεταφραστὴς τοῦ ἑλληνικοῦ λεξικοῦ Λίντελ-Σκὼτ (Ἀθῆναι 1900) καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Βραδύτερον δὲ ἐλειτούργησε καὶ περίφημον προπαγανδιστικὸν τυπογραφεῖον, ἱδρυθὲν ὑπὸ τῆς Ἱερογραφικῆς Ἑταιρείας τοῦ Λονδίνου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξεδόθησαν χιλιάδες ἀντίτυπα πρακτικῶν καὶ θρησκευτικῶν βιβλίων. Ἡ κοινότης Μελίτης ὑφίσταται μέχρι σήμερον, φημιζομένη διὰ τὸ ὁμόγνωμον τῶν μελῶν αὐτῆς, ὑπάγεται δὲ ἐκκλησιαστικῶς ὑπὸ τὸν ἐν Λονδίνῳ ἑδρεύοντα ἔξαρχον Βορείου καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Ροδοκανάκη Δ.*, «Λέοντος Ἀλλατίου Ἑλλὰς» (Ἀθῆναι 1872, σελ. 149 κ.ἑ.). — *Καστόρχη Εὐθ.* (ἐν «Ἀττικῷ ἡμερολογίῳ» Ἀσωπίου 1884, σελ. 311 κ.ἑ.). — *Ράλλη Α. Α.*, «A pedigree of the Rhallis of Scio» (London 1906). — *Χατζῆ Ἀ. Χ.*, «Οἱ Ραοὺλ, Ράλ, Ράλλαι» (Kirchain 1909, συμπληρώσεις ὑπὸ Ν. Α. Βέη ἐν «Byzant. Zeitschrift» II/1910—1911). — *Συριώτη Μ.*, «Ὁ οἶκος τῶν ἀδελφῶν Ράλλη» (ἐν «Χιακοῖς Χρονικοῖς» Α΄—Β΄/1911—1914). — «Ἱστορία τοῦ χιακοῦ οἴκου Ἀργέντη» Ἀθῆναι 1922) — *Μυστακίδη Β. Α.*, «Οἱ Ράλ(λ)αι» (ἐν «Ἐπετηρίδι ἑταιρείας βυζαντ. σπουδῶν» Ε΄/1928) — *Κωνσταντινίδη Μ.*, «The Greek orthodoxe church in London» (Oxford 1933).

Διὰ τὴν Μάλταν βλ. *Γραμματικοῦ Α.*, «Ἕλλην ἀρχιμανδρίτης, Διονύσιος Κανάλες, εἰς Μελίτην» (ἐν «Ἡμερολογίῳ» Κ. Σκόκκου 1892, σελ. 347—352. — *Ζώη Λ. Χ.*, «Συμπληρώσεις» (ἐν «Μούσαις» Ζακύνθου 1929 ἀρ. 345—346). — *Ἀρβανιτάκη Γ.* «Un Hellène philanglais. Διονύσιος Κανάλες» (ἐν Messager d' Athènes 5ης Ὀκτωβρ. 1929. Πρβλ. τὸν αὐτὸν ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» ΚΗ/1929, σ. 548—551). — *Ἠλιάδη Χ.*, «Συμπληρωματικαὶ σημειώσεις περὶ Διονυσίου Καναλέ» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» ΚΘ/1930, σελ. 279—281). — *Φιλιππίδου Ν. Σ.*, «Διονύσιος Κανάλες» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» ΛΑ/1932, σ. 228—256).

Ἑλληνικὸς τύπος Ἀγγλίας: «Μουσεῖον» (Λονδῖνον 1809). — «Ὁ βρεττανικὸς ἀστὴρ» (Στ. Ξένου, αὐτόθι 1860—1864). — «Ὁ ἄγγελος τῶν βυζαντινῶν λαῶν» (αὐτόθι 1861—1862). — «Ἀποθήκη ὠφελίμων γνώσεων» (αὐτόθι 1871). — «Πανελλήνιον ἡμερολόγιον» (Σ. Α. Παρασυράκου, αὐτόθι 1880). — «Ὁ ἀνατολικὸς ἀστὴρ» (αὐτόθι 1893). — «Ἔρευνα» (Πλ. Δρακούλη, Ὀξφόρδη - Λονδῖνον 1901—1909 καὶ εἶτα ἐν Ἀθήναις). — «Ἕνωσις ἐκκλησιῶν» (Λονδῖνον 1903). — «Ἠχὼ τοῦ Λονδίνου» αὐτόθι 1912—1913). — «Ἑσπερία» (Μουπτῆ, Λονδῖνον 1916—1920).

Αὐστρία. Κυριώτερον κέντρον τοῦ ἐν Αὐστρίᾳ ἑλληνισμοῦ ὑπῆρξε πάντοτε ἡ πρωτεύουσα τῆς χώρας *Βιέννη*, ἡ μετὰ τῆς ὁποίας ἐμπορικὴ συναλλαγὴ τῶν Ἑλλήνων ἀνάγεται εἰς τοὺς χρόνους τοῦ μεσαίωνος (ΙΒ΄ καὶ ΙΓ΄ αἰῶνας), ἐπιταθεῖσα κατὰ τοὺς ΙΔ΄ καὶ ΙΕ΄, κατόπιν ἰδίᾳ τῆς εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἵμου εἰσβολῆς τῶν Τούρκων. Ἡ συγκρότησις ὅμως τῆς καὶ νῦν ἔτι σῳζομένης ἑλληνικῆς κοινότητος ἀνάγεται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος, ἐπιτευχθεῖσα κυρίως κατόπιν τῶν συνθηκῶν τοῦ Κάρλοβιτς (1699), τοῦ Πασσάροβιτς (1718) καὶ τοῦ Βελιγραδίου 1739). Ἀπὸ τοῦ 1723 ἡ κοινότης ἀπέκτησε καὶ ναΐδιον (καπέλλαν), στεγασθὲν ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων. Βραδύτερον ἠγέρθησαν ζωηρόταται ἔριδες μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς παροικίας διὰ τὴν διοίκησιν τῆς κοινότητος, τῶν ἐν τῇ πόλει πολυαρίθμων φοιτητῶν ἀπαιτούντων νὰ ἀναμιγνύωνται εἰς αὐτήν. Αἱ διχόνοιαι αὗται ἐλύθησαν χάρις εἰς τὴν εἰρηνοποιὸν ἐπέμβασιν τοῦ δικηγόρου Θεοδώρου Κινδ, νέαι ὅμως δυσχέρειαι προέκυψαν μετ' ὀλίγον, ἕνεκα τῆς ἐπιμόνου ἀπαιτήσεως τῶν Σέρβων, ὅπως ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία τῆς Βιέννης ὑπαχθῇ ὑπὸ τὸν Σέρβον μητροπολίτην τοῦ Κάρλοβιτς. Μετὰ μακροχρονίους ἔριδας καὶ ἀσχημίας ἐπετεύχθη τὸ πρῶτον συμφωνία τῷ 1726, καθ' ἣν οἱ ἱερεῖς τῆς κοινότητος ἦσαν μὲν ὀρθόδοξοι Ἕλληνες, ἀλλ' ὑπήγοντο ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Κάρλοβιτς. Τῷ 1761 ἀναφορὰ τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν αὐτοκράτειραν Θηρεσίαν πρὸς ἀπόσχισιν τῆς κοινότητος ἀπὸ τοῦ Κάρλοβιτς ἀπερρίφθη, ὁ δὲ μητροπολίτης, διὰ στρατιωτικῆς χειρός, διήρπασε τὴν ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν, ἥτις κατόπιν αὐτοῦ μετεφέρθη εἰς ἄλλην θέσιν τῆς πόλεως. Εὐτυχῶς διὰ τοὺς Ἕλληνας ἡ κοινότης αὐτῶν κατώρθωσεν ἐν τῷ μεταξὺ καὶ νὰ πληθυνθῇ καὶ νὰ πλουτήσῃ σημαντικῶς διὰ τοῦ ἐμπορίου, πολλὰ δὲ μέλη της ἀπέκτησαν τοιαύτην ἰσχύν, ὥστε ἐπέτυχον τῷ 1776, βοηθούμενοι εἰς τοῦτο καὶ ὑπὸ τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς Τουρκίας Ἰ. Μαυρογένους, ὅπως εἰς τὸ ἑξῆς ἀναγνωρίζηται εἰς τοὺς ἐν Βιέννῃ Τούρκους ὑπηκόους ἐμπόρους δικαίωμα κυριότητος ἐπὶ τοῦ ἰδίου ναοῦ καὶ δικαίωμα ἐκλογῆς Ἕλληνος ἐφημερίου.

Τὰ προνόμια ταῦτα ἐκυρώθησαν καὶ βραδύτερον ὑπὸ τῶν διαδόχων αὐτοκρατόρων, ἀπενεμήθησαν δὲ τέλος καὶ εἰς τὸν ἕτερον ἐν Βιέννῃ ἑλληνικὸν ναὸν τῆς «Ἁγίας Τριάδος», ὅστις ἀνῆκεν εἰς τοὺς Ἕλληνας τὸ γένος, ἀλλ' Αὐστριακοὺς ὑπηκόους. Ὁ ναὸς οὗτος μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ὑπήχθη εἰς τὴν ἱερὰν αὐτῆς σύνοδον, ἐνῷ ὁ ἀνήκων εἰς τοὺς Ἕλληνας Τούρκους ὑπηκόους ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τῶν πατριαρχείων. Οἱ δύο οὗτοι ναοὶ ἀνηγέρθησαν τῷ 1802 καὶ 1803, ὁ τῆς Ἁγίας Τριάδος δὲ ᾠκοδομήθη ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίων τοῦ γνωστοῦ καὶ ἐν Ἀθήναις ἀρχιτέκτονος Χάνσεν καὶ ἐζωγραφήθη, τῷ 1852, ὑπὸ τοῦ Λουδοβίκου Τίρς. Ἀπὸ τοῦ 1847 εἰσήχθη εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς ναοὺς τῆς Βιέννης, κατ' ἐξοχὴν μουσοτραφοῦς τότε πόλεως τῆς Εὐρώπης, καὶ ἡ τετράφωνος μουσική, κατὰ τὸ σύστημα «*Ρανδχαρτίγκερ - Χαβιαρᾶ*», ὅπερ, ἐπικρατῆσαν βαθμηδόν, εἰσήχθη ἔκτοτε εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς ἑλληνικὰς κοινότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ, εἰς εὐρυτάτην δὲ κλίμακα καὶ ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι.

Ἡ ἑλληνικὴ κοινότης Βιέννης, ὁλονὲν προαγομένη διὰ τῆς συρροῆς νέων παροίκων, ἐκ Θεσσαλίας ἰδίᾳ καὶ Μακεδονίας καταγομένων, καὶ τοῦ πλουτισμοῦ τῶν μελῶν αὐτῆς, πολλὰ τῶν ὁποίων ἐτιμήθησαν καὶ διὰ τίτλων εὐγενείας, ὡς ὁ βαρῶνος Σίμων Σίνας, ὁ βαρῶνος Βέλλιος καὶ ὁ βαρῶνος Δούμπας, ἠρίθμει τῷ 1814, κατὰ τὸν R. Walsch, 4.000 μέλη. Εἰς τὴν ἐμπορικὴν αὐτῶν σταδιοδρομίαν οἱ Ἕλληνες τῆς Βιέννης ἀντεμετώπισαν ἐπικίνδυνον ἀνταγωνιστὴν τοὺς Ἑβραίους, οἵτινες, μετερχόμενοι πᾶν μέσον, ἐπέτυχον τέλος νὰ ὑποσκελίσωσιν αὐτοὺς κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὅτε ἕνεκα τῶν διωγμῶν, οὓς ὑπέστη τὸ φιλελεύθερον ἑλληνικὸν στοιχεῖον, μέγα μέρος αὐτοῦ ἐξεκληρίσθη ἢ ἐξεγερμανίσθη. Ἡ ἀκμὴ τῆς κοινότητος καὶ τὸ πολυπληθὲς αὐτῆς καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐλειτούργουν ἐν τῇ πόλει τυπογραφεῖα ἑλληνικά, ὡς τοῦ Γεωργίου Βενδότη (1794—1806), ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξετυπώθησαν πολυάριθμα ἑλληνικὰ βιβλία (πρβλ. *Σάθα*, «Ν. Φιλολογία», σ. 561—563), καὶ τῶν ἀδελφῶν Πουλίων Μαρκιδῶν (1791—1800), ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξετυπώθη ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἐφημερὶς ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐφημερὶς» (1791—1797). Ἐπίσης ἐν Βιέννῃ ἐξεδόθη βραδύτερον ὁ «Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος» (1812—1829), ἡ «Καλλιόπη» (1812) τοῦ διδασκάλου Ἀθανασίου Σταγειρίτου, ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» (1811—1821), ἐκδιδόμενος ὑπὸ τῶν λογίων Ἀνθίμου Γαζῆ, Θεοκλήτου Φαρμακίδου καὶ Κωνσταντίνου Κοκκινάκη. Ἡ πόλις αὕτη ἐξ ἄλλου ὑπῆρξε μία τῶν ἀξιολογωτέρων ἑστιῶν τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας Ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων, ἐν αὐτῇ δὲ πλεῖστοι φιλοπάτριδες ἄνδρες εἶχον ἀκούσει τὸν Ρήγαν, πρῶτον ἐθνομάρτυρα τῆς ἐλευθερίας, ψάλλοντα τὸ «Θούριόν» του ἐν τῷ καφενείῳ τοῦ «Fleischmarkt» καὶ εἶχον ἐκ τῶν πρώτων μυηθῆ εἰς τοὺς σκοποὺς τῆς «Φιλομούσου Ἑταιρείας» καὶ εἶτα τῆς «Φιλικῆς». Παραλλήλως πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωσιν τῆς κοινότητος, εἶχεν ἱδρυθῆ καὶ ἑλληνικὸν σχολεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ πρὸ τοῦ 1780 ἐδίδασκε, κατὰ τὸν Γεώργιον Ζαβίραν, ὁ Σιατιστεὺς Μιχαὴλ Παπαγεωργίου, μαθητὴς τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως. Βραδύτερον ἐπίσης ἐδίδαξαν μεταξὺ ἄλλων ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς καὶ ὁ πολὺς Νεόφυτος Δούκας. Μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος τὸ ἐν Βιέννῃ ἑλληνικὸν σχολεῖον δὲν ἦτο πιθανῶς ἐπίσημον, οἱ δὲ διδάσκαλοί του ἐμισθοῦντο ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῶν μαθητῶν. Τὴν 19 Μαΐου 1804 ἐξεδόθη θέσπισμα τοῦ αὐτοκράτορος Φραγκίσκου Β΄, δυνάμει τοῦ ὁποίου συνεχωρεῖτο εἰς τὴν κοινότητα τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἡ ἐν Βιέννῃ σύστασις ἑνὸς ἰδίου ἐθνικοῦ σχολείου, ὅπερ θὰ ἐτέλει ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Αὐστριακοῦ ἐφόρου.

Digitized by Google

Καὶ μετὰ τὸ διάταγμα ὅμως τὸ σχολεῖον δὲν ἤρχισε νὰ λειτουργῇ, πιθανῶς λόγῳ τῶν ἐσωτερικῶν ἐρίδων μετοξὺ τῶν τουρκικῆς καὶ αὐστριακῆς ὑπηκοότητος μελῶν τῆς κοινότητος. Κατὰ τὴν πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως δεκαετίαν ἀρχιδιδάσκαλος τῆς σχολῆς ἦτο ὁ φιλικὸς Ἀριστείδης Παπᾶς, ὅστις βραδύτερον, κομίζων ἐμπιστευτικὰς ὁδηγίας καὶ ἔγγραφα τοῦ Ὑψηλάντου πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Σερβίας Μιλόσην, συνελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων καί, μεταφερόμενος εἰς Κωνσταστινούπολιν, ἐφονεύθη ἢ ηὐτοκτόνησε, διὰ νὰ μὴ ἐξαναγκασθῇ πιεζόμενος εἰς προδοσίαν. Διδάσκαλοι δὲ τῆς ἁπλοελληνικῆς ἦσαν οἱ Μιχαὴλ Βογιατζῆς καὶ ἀρχιμανδρίτης Ἀρσένιος (1815—1821), εἰς περίοδον καθ' ἣν ἡ σχολὴ ἠρίθμει 41 μαθητάς, κατανεμημένους εἰς 2 τάξεις καὶ 4 κλάσεις. Τῷ 1870 οἱ μαθηταὶ ἀνῆλθον εἰς 70, ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ τὸ σχολεῖον ἤρχισε παρακμάζον ἕνεκα τῆς σχολαστικότητος τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τῶν διδασκάλων του, ἥτις ἠνάγκαζε τοὺς μαθητὰς νὰ προτιμῶσι ξένους οἰκοδιδασκάλους διὰ τὴν μόρφωσιν αὐτῶν. Παρὰ τὴν ἐλάττωσιν ὅμως τῶν μαθητῶν παρετηρεῖτο συνεχὴς αὔξησις τῆς περιουσίας τῆς σχολῆς, καταλειπομένων εἰς αὐτὴν πλουσίων κληροδοτημάτων, ὡς τὸ τῆς Ἀλεξάνδρας Ράλλη. Πλεῖστοι μαθηταὶ ἀπεστέλλοντο ὡς ὑπότροφοι εἰς τὰ πανεπιστήμια τῆς Ἑσπερίας, πρὸς συμπλήρωσιν τῶν σπουδῶν των, χρησιμοποιούμενοι ἀκολούθως ὡς διδάσκαλοι ἀνὰ τὴν Μακεδονίαν, τὴν Θράκην, τὴν Ἤπειρον, τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Βουλγαρίαν, ὅπου ἡ σχολὴ διετήρει ἴδια σχολεῖα. Ἡ Βιενναία σχολή, λειτουργήσασα μέχρι τοῦ 1920, ἀπετέλεσε μίαν τῶν ἐπισημοτέρων ἑστιῶν τοῦ ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ διεσπαρμένου ἑλληνισμοῦ. Ἡ Βιέννη ὑπῆρξε γενέτειρα πολλῶν Ἑλλήνων διακριθέντων ἐν ταῖς ἐπιστήμαις καὶ ταῖς γράμμασιν, ἐν οἷς οἱ: Ἀχιλλεὺς Ποστολάκας, Ἀθανάσιος Ρουσόπουλος, Ἀναστάσιος Χρηστομᾶνος, Κωνσταντῖνος Κοντογόνης, Μᾶρκος Ρενιέρης κ. ἄ. Σήμερον ἡ Βιέννη ἀποτελεῖ ἀπὸ τοῦ 1922 ἕδραν τοῦ ἐξάρχου μητροπολίτου Ἀμασείας, ἐποπτεύοντος τὰς ὀρθοδόξους ἑλληνικὰς παροικίας τῆς Κεντρῴας καὶ Νοτίου Εὐρώπης, δηλαδὴ τῶν χωρῶν Αὐστρίας, Οὑγγαρίας καὶ Ἰταλίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. (Διὰ τὸν ἑλληνισμὸν τῶν παλαιοτέρων τῆς Αὐστρουγγρικῆς αὐτοκρατορίας κτήσεων βλ. καὶ τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ ἑλληνισμοῦ Ἰταλίας, Οὑγγαρίας κτλ.).— *Παλλατίδου Ἀν.*, «Ὑπόμνημα ἱστορικὸν περὶ ἀρχῆς καὶ προόδου καὶ τῆς σημερινῆς ἀκμῆς τοῦ ἐν Βιέννῃ ἑλληνικοῦ συνοικισμοῦ» (Βιέννη 1845).— *Pecz Alex.*, «Die griechischen kaufleute in Wien» (Wien 1888, ἐκ τοῦ «Neue Freie Presse»).— *Κοντογιάννη Π. Μ.*, «Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' ρωσοτουρκικὸν πόλεμον. 1768 – 1774» (Ἀθῆναι 1903, σ. 393 κ.ἑ.).— *Λάμπρου Σ. Π.*, «Ὁ Ρήγας καὶ ἡ ἑλληνικὴ παροικία τῆς Βιέννης» (ἐν «Λόγοι καὶ ἀναμνήσεις ἐκ τοῦ βορρᾶ», τόμ. Β'/1908).— *Σωφρονίου* (τοῦ Λεοντοπόλεως), «Ὁ ἐν Βιέννῃ ναὸς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ φάρῳ» τ. Ζ'/1911, σ. 5—20, 97—116 καὶ Η'/1911, σ. 347—380, 419—433).— *Λάμπρου Σ. Π.*, «Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐν Οὑγγαρίᾳ καὶ Αὐστρίᾳ μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ» (Ἀθῆναι 1912, ἐκ τοῦ «Νέου Ἑλληνομνήμονος» τ. Η'/1911, σ. 257 κ.ἑ.).— *Κοϊμτζόγλου Μιχ.*, «Geschichte der griechischen Gemeinde zum heilige Georg in Wien» (1912).— *Εὐστρατιάδη Σωφρ.* (μητρ. Λεοντοπόλεως), «Ἡ κοινότης Βιέννης» (Ἀλεξάνδρεια 1913, ἐκ τοῦ «Ἐκκλησ. Φάρου»).— *Λάμπρου Σ. Π.*, «Κατάλοιπα ἐκ βιβλιοθηκῶν διαφόρων, Ρώμης, Βενετίας, Πέστης καὶ Βιέννης, δι' ὧν μανθάνομεν τὰ ὀνόματα, τὰ ἐπαγγέλματα, τοὺς γάμους, τὰς βαπτίσεις καὶ τοὺς θανάτους Ἑλλήνων παροίκων» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» ΙΖ'/1923—ΙΘ'/1926).— *Βογιατζίδη Ι. Κ.*, «Αἱ ἑλληνικαὶ κοινότητες τῆς Αὐστροουγγαρίας» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1926, σ. 71—78).

Ἑλληνικὸς τύπος Αὐστρίας: «Ἐφημερὶς» (*Μακριδῶν Πουλίου*, Βιέννη 1790—1797).— «Ἑρμῆς ὁ λόγιος, ἢ φιλολογικαὶ ἀγγελίαι» (*Ἀνθ. Γαζῆ*, Βιέννη 1811—1821).— «Τηλέγραφος ἑλληνικὸς» (Βιέννη 1812—1829 ὑπὸ *Δ. Ἀλεξανδρίδου*, μετὰ περιοδικοῦ παραρτήματος «Φιλολογικὸς τηλέγραφος, ἤτοι Ἑλληνικοῦ τηλεγράφου φιλολογικά»).—«Καλλιόπη» (*Ἀθ. Σταγειρίτου*, Βιέννη 1819—1821).— Βοηθήματα διὰ τὸν ἑλληνικὸν τύπον τῆς Αὐστρίας: *Ρούσσου Δημοσθ.*, «Αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες τῆς Βιέννης» (ἐν «Ἐλευθέρῳ Βήματι» 25—30 Νοεμβρίου 1928).— *Δασκαλάκη Ἀπ.*, «La presse néo-hellénique. Le journalisme et la rénaissance hellénique» (Paris 1930, σελ. 13—25).— *Πετρακάκου Δ. Α.*, «Δημοσιογράφοι καὶ δημοσιογραφία» (Ἀθῆναι 1931, σελ. 65—87).

Βέλγιον. Καὶ ἐν Βελγίῳ ὑπάρχουσι πολλαὶ μικραὶ ἑλληνικαὶ παροικίαι, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχουσαν κατέχει θέσιν ἡ ἑλληνικὴ κοινότης *Ἀμβέρσης*, οὖσα νεωτάτη, ἱδρυθεῖσα τῷ 1900 ὑπὸ τοῦ αὐτόθι προξένου τῆς Ἑλλάδος Λεσβίου Θ. Νικολαΐδου, ἀποτελουμένη δὲ κυρίως ἐξ ἐμπόρων καὶ ναυτικῶν. Διατηρεῖ ναΐδιον, τοῦ ὁποίου ὁ ἑκάστοτε ἱερεὺς εἶναι καὶ διδάσκαλος τῶν Ἑλληνοπαίδων, ὑπάγεται δὲ ἐκκλησιαστικῶς ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Θυατείρων, ἑδρεύοντα ἐν Λονδίνῳ. Ἀφ' ἑτέρου, τὰ διάφορα πανεπιστήμια τῆς χώρας προσελκύουσι πολλοὺς σπουδαστὰς ἐκ τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος.

Τ. Ε. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

Βουλγαρία. Ὁ ἐν Βουλγαρίᾳ (κυρίως ἐν τῇ νοτίῳ, τουτέστι τῇ βορείῳ Θράκῃ) μέχρις ἐσχάτων ὑφιστάμενος καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀκμάσας ἑλληνισμὸς δὲν ἦτο ὀψιγενής, ὡς ὁ ἐν διασπορᾷ ἀλλαχοῦ τοῦ κόσμου εὑρισκόμενος. Οὗτος ἦτο αὐτόχθων καὶ οὐδαμῶς τοῦ ἐν ταῖς ἄλλαις ἑλληνικαῖς χώραις διάφορος, ἄρα ἦτο παλαιότερος τοῦ βουλγαρισμοῦ. Λείψανον ὢν τοῦ ἀρχαίου καὶ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐκληροδοτήθη οὕτως εἰπεῖν ὑπὸ μὲν τῆς ρωμαιοκρατίας εἰς τὴν βυζαντινοκρατίαν, ὑπὸ ταύτης δὲ εἰς τὴν τουρκοκρατίαν, ἐξ ἧς περιῆλθε διὰ τῆς Βερολινίου συνθήκης (1878) εἰς τὸ συγκροτηθὲν τρίτον ἐν τῇ ἱστορίᾳ βασίλειον τῶν Βουλγάρων.

Εἶναι ἱστορικῶς μεμαρτυρημένον καὶ ἀναμφισβήτητον ὅτι ὅλη ἡ Θρᾴκη (ἄρα καὶ ἡ νῦν νότιος Βουλγαρία ἦτο τελείως ἐξηλληνισμένη, ὅτε ἤρξαντο αἱ εἰς αὐτὴν ἐπιδρομαὶ καὶ ἐγκαταστάσεις τῶν Σλαύων. Αὕτη, ὡς ἑλληνικὴ χώρα, διετέλεσεν ἐπὶ αἰῶνας τὸ προπύργιον τῆς κρατερῶς ἀμυνομένης ἑλληνικῆς τοῦ Βυζαντίου αὐτοκρατορίας κατὰ τοῦ ἀπὸ βορρᾶ ἐπερχομένου ἑκάστοτε βαρβαρισμοῦ. Ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς Θρᾴκης, ἀρξάμενος διὰ τῶν ἐπὶ τῶν κλασσικῶν ἤδη χρόνων ἱδρυθεισῶν ἐν αὐτῇ πολυαρίθμων ἑλληνικῶν ἀποικιῶν καὶ συνεχισθεὶς ἀκολούθως ὑπὸ τοῦ κυριαρχήσαντος αὐτῆς μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ, εἶχε συντελεσθῆ ἐπὶ ρωμαιοκρατίας. Χιλιετὴς περίπου ἐπικοινωνία καὶ ἐπιμειξία τῶν Ἑλλήνων μετὰ τῶν συγγενῶν των Θρᾳκῶν ἐπέβαλεν εἰς αὐτοὺς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν, τὴν γλῶσσαν, τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα καὶ ἐν τέλει τὸν Χριστιανισμόν. Κατὰ τὸν Δ' ἤδη αἰῶνα οἱ Θρᾷκες, ὁπότε ἐξεχριστιανίσθησαν, ἦσαν Ἕλληνες καὶ τὸ ὄνομά των κατήντησεν ἔκτοτε ἀπὸ ἐθνικοῦ τοπωνυμικόν. Τοῦτο σημαίνουσι καὶ οἱ ἀξιοσημείωτοι τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ λόγοι: «οἱ περὶ τὴν Θρᾴκην καὶ τὴν Ἰωνίαν οἰκοῦντες Ἑλλήνων ἐσμὲν ἔκγονοι».

Αἱ ἐπακολουθήσασαι ὅμως ἀλλεπάλληλοι τῶν βαρβάρων εἰς τὴν Θρᾴκην ἐπιδρομαὶ καὶ δῃώσεις, σφαγαὶ καὶ ἀπαγωγαὶ τῶν κατοίκων ἐπήνεγκον τὴν ἀραίωσιν καὶ διαρροὴν τοῦ ἐν αὐτῇ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Ὅθεν ἐγκατεστάθησαν ἀκωλύτως, ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος ἰδίως, ἐπὶ τῶν ὀρέων Αἵμου, Ἀνθαίμου καὶ Ροδόπης, συμπαγῆ γεωργικὰ σλαϊκὰ φῦλα, μεθ' ὧν βραδύτερον συνῴκησαν καὶ ὁμόγλωσσοί των πλέον Βούλγαροι, οἵτινες ἀπὸ τοῦ Ι' αἰῶνος, ἡνωμένοι μετὰ βλαχικῶν στοιχείων, ἤρξαντο κατερχόμενοι ἐκ τῆς ἐκεῖθεν τοῦ Αἵμου χώρας (Μοισίας-Βουλγαρίας). Οὕτω κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα, ὡς τεκμαίρεται ἐκ τῶν λόγων τοῦ συγχρόνου ἱστορικοῦ Γ. Ἀκροπολίτου, ἐν τῇ ὑπαίθρῳ βορείῳ Θρᾴκῃ ἐπεκράτει τὸ σλαυοβουλγαρικὸν στοιχεῖον, ἐκσλαυισθέντων καὶ αὐτῶν τῶν ὑπὸ τῆς αὐτοκρατορίας ἐγκατασταθέντων ἀπὸ τοῦ Η' αἰῶνος καὶ ἑξῆς ἐν τοῖς πρὸς Βουλγαρίαν μεθορίοις αἱρετικῶν Μανιχαίων (Σύρων καὶ Ἀρμενίων). Ὁ ἑλληνισμὸς ἔκτοτε περιωρίσθη εἰς τὰς πόλεις, τὰ φρούρια, τὴν παραλίαν καὶ τινας περιοχάς, ὑπερίσχυεν ὅμως τοῦ βουλγαρισμοῦ, διότι ἄλλως ἦτο ἀδύνατον ἡ ἐντεῦθεν τοῦ Αἵμου χώρα νὰ διατελῇ ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν, ν' ἀπαλλάσσηται δ' ὑπὸ ταύτης ταχέως τῆς κυριαρχίας τῶν Βουλγάρων, ὁσάκις κατεκτᾶτο προσκαίρως ὑπ' αὐτῶν, ὑπερβαινόντων τὸν Αἷμον κατὰ τὸ δεύτερόν των βασίλειον.

Ἐπὶ τουρκοκρατίας ὁ ἐν τῇ νῦν Βουλγαρίᾳ ἑλληνισμός, λείψανον ποῦ μὲν τοῦ ἀρχαίου, ποῦ δὲ τοῦ μεσαιωνικοῦ, ἠλαττώθη ἔτι πλέον ἕνεκα τῶν νέων ἐπαχθῶν καὶ ἀφορήτων, ὑφ' ἃς περιέστη, κυριαρχικῶν συνθηκῶν, τῶν ἀποδημιῶν καὶ τῶν δεινῶν ἐπιδημιῶν, ἀλλὰ δὲν ἀπέθανε. Κατώρθωσεν ἐπὶ πέντε ὅλους αἰῶνας νὰ συντηρηθῇ, ἐνισχυόμενος ἑκάστοτε διὰ μεταναστῶν Ἑλλήνων καὶ ἑλληνιζόντων ὀρθοδόξων ἀλλογενῶν (Κουτσοβλάχων καὶ Ἀλβανῶν), προσερχομένων σποράδην ἢ ὁμαδὸν ἐξ ἄλλων τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας τόπων. Διοργανωθεὶς δὲ ὡς ὁ ἀλλαχοῦ ἑλληνισμὸς εἰς θρησκευτικὰς κοινότητας ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ προνομιούχου Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἀνέλαβε σὺν τῷ χρόνῳ ὑλικῶς διὰ τῆς ἐν τῇ ἐμπορίᾳ καὶ βιοτεχνίᾳ ἐπιδόσεώς του καὶ προηγμένος μᾶλλον τῶν συνοίκων του ἐν τῷ πολιτισμῷ, ἤρξατο αὖθις τὸ ἐκπολιτιστικόν του ἀνὰ τὴν χώραν ἔργον.

Ζῶν ἐν ἁρμονίᾳ καὶ ἀδελφικῇ ἀγάπῃ μετὰ τῶν ὁμοθρήσκων του Βουλγάρων καὶ πνευματικῶς ὑπερέχων αὐτῶν, ἀποκτηνωθέντων ὑπὸ τὸν τυραννικὸν ζυγόν, ἐπεβλήθη εἰς αὐτοὺς καὶ ἐμπορικῶς καὶ κοινωνικῶς. Ἡ ἐπιβολή του δ' αὕτη ἐκορυφώθη φθίνοντος τοῦ ΙΗ' καὶ ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Τότε οἱ ἑκασταχοῦ Βούλγαροι προύχοντες (τζορμπατζῆδες), οἱ ἐμπορευόμενοι, οἱ πρὸς Ἕλληνας συναλλασσόμενοι ἢ διὰ φιλικῶν σχέσεων ἢ ἐπιγαμιῶν συνδεόμενοι, οἱ παρ' Ἕλλησι μαΐστοροι τῶν διωργανωμένων ρουφετίων (συντεχνιῶν) μαθητεύοντες πρὸς ἐκμάθησιν τέχνης τινὸς βιοποριστικῆς καὶ ἐν γένει πάντες οἱ κοινωνικῶς βουλόμενοι νὰ ἐπιδειχθῶσιν ἐφιλοτιμοῦντο αὐθόρμητοι νὰ ἑλληνίζωσιν. Ἀντὶ τῆς μητρικῆς των γλώσσης προετίμων τὴν χρῆσιν τῆς ἑλληνικῆς, οὐ μόνον ἐν τῇ ἀγορᾷ, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς οἰκογενείαις των, ἐδέχοντο ἄσμενοι τὰ ἑλληνικὰ ἤθη καὶ ἔθιμα καὶ ἀπηρνοῦντο καὶ αὐτὴν τὴν ἐθνικήν των καταγωγήν, αἰσχυνόμενοι νὰ ὀνομάσωσιν ἑαυτοὺς Βουλγάρους, οἱονεὶ τοῦ ἐθνικοῦ των ὀνόματος δυναμένου νὰ προσάψῃ εἰς αὐτοὺς ὄνειδος ἕνεκα τῆς ἀπαιδευσίας καὶ τῆς βαρβαρότητος, ὑφ' ἃς διετέλει τότε τὸ βουλγαρικὸν ἔθνος.

Ἐν τοῖς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἱδρυομένοις πολλαχοῦ σχολείοις των μετὰ τῆς βουλγαρικῆς συνεδιδάσκετο καὶ ἡ ἑλληνική, ὡς γλῶσσα τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τῶν συναλλαγῶν, ὅπου δ' ἐλειτούργουν πρὸς τοῖς βουλγαρικοῖς καὶ ἑλληνικὰ σχολεῖα, συντηρούμενα ὑπὸ τῶν μειοψηφούντων Ἑλλήνων, ὡς ἐν Σιστοβίῳ, Τυρνάβῳ, Σηλύμνῳ, Καρλόβῳ, Ὑαμτόλει, Ἀβραδάλοις, Παζαρτζικίῳ καὶ ἀλλαχοῦ, προετιμῶντο ταῦτα τῶν βουλγαρικῶν à la mode. Συμβόλαια, γραμμάτια, διαθῆκαι, καταστατικὰ ρουφετίων, λογαριασμοί, ἀλληλογραφία συνετάσσοντο ἑλληνιστί. Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἐπίσκοποί των, οἱ εὐπαίδευτοί των ἱερεῖς καὶ μοναχοὶ ἦσαν Ἕλληνες ἢ Βούλγαροι ἐκπαιδευθέντες διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Οἱ περιζήτητοι τῶν διδασκάλων των ἦσαν ἰδίᾳ ἢ τῶν κοινοτήτων των δαπάνῃ τρόφιμοι τῶν ἀνωτέρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Σμύρνης, Ἰωαννίνων, Ἑλλάδος ἑλληνικῶν σχολείων. Οἱ λόγιοί των καὶ οἱ διανοούμενοι ἐν γένει ἔγραφον ἢ μετέφραζον εἰς τὴν νεοελληνικὴν χάριν τῶν ὁμοεθνῶν των, προτιμῶντες ταύτην τῆς ἀκατεργάστου εἰσέτι γραπτῆς των γλώσσης, συνίστων δὲ θερμῶς τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἑλληνικῆς πρὸς τῇ μητρικῇ, πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῆς βαρβαρότητός των (*Ἀντων Κυριακοῦ* ἐκ Σιστοβίου, «Ὁδηγὸς εἰς τὸν εὐδαίμονα βίον», Βιέννη 1845, σελ. θ').

Ἡ τοῦ ἑλληνισμοῦ αὕτη ἐπὶ τοὺς Βουλγάρους ἐπίδρασις καὶ ἡ τούτων πρὸς αὐτὸν ἀσυνείδητος ροπή, ἀπειλοῦσα αὐτὴν ταύτην τοῦ βουλγαρισμοῦ τὴν ὑπόστασιν, ἐὰν ἐξηκολούθει, ἐπήνεγκεν ἐπὶ τέλους τὴν ἀντίδρασιν τῆς διὰ τῆς παιδείας ἀφυπνιζομένης ἐνίων Βουλγάρων ἐθνικῆς συνειδήσεως. Οὕτως ἤρξατο ἡ ὑπὲρ τῆς γλώσσης καὶ τοῦ ἐθνισμοῦ των ἄμυνα, ἥτις σὺν τῷ χρόνῳ ἐσυστηματοποιήθη εἰς ἀκήρυκτον κατὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ πόλεμον. Τούτου ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε, συνδραμόντων καὶ τῶν ἐπιγενομένων μοιραίων πολιτικῶν ἐν τῇ Βαλκανικῇ χερσονήσῳ γεγονότων, ἡ ῥίζηθεν τοῦ ἐν Βουλγαρίᾳ ἑλληνισμοῦ ἐξόντωσις.

Μετὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν μικροῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τμήματος καὶ τὴν ἐν αὐτῷ συγκρότησιν τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου (1832), ἡ ἐν Ρωσίᾳ πανσλαυϊστικὴ κίνησις ἔστρεψε σοβαρῶς τὴν προσοχήν της εἰς τὴν ἀρξαμένην ἤδη πνευματικὴν τοῦ βουλγαρικοῦ ἔθνους ἀναγέννησιν καὶ ἀπεφάσισε καὶ τούτου τὴν πολιτειακὴν ἀνεξαρτησίαν. Πρὸς ἐπίτευξιν τούτου ὑπελήφθη ἀπαραίτητος ἡ ἀπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, τῆς ἀνωτάτης ἐν Τουρκίᾳ τῶν ὀρθοδόξων πνευματικῆς ἀρχῆς, χειραφέτησις αὐτοῦ καὶ ἡ ὁλοσχερὴς ἀπὸ τῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐπιδράσεως ἀπαλλαγή του. Μόνον ὑπὸ ἰδίαν ἐθνικὴν αὐτοκέφαλον Ἐκκλησίαν τὸ βουλγαρικὸν ἔθνος, διακρινόμενον τοῦ ἑλληνικοῦ (Ρουμ-Ρωμαϊκοῦ), θ' ἀνεγνωρίζετο ὑπὸ τῆς Τουρκίας ἐπισήμως ὡς τοιοῦτον καὶ θὰ ἠδύνατο εἶτα αὐτούσιον πλέον νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν πολιτικήν του ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν ἐθνικήν του ἑνότητα (*Π. Νίκωφ*, «Ἡ ἀναγέννησις τοῦ βουλγαρικοῦ ἔθνους», Σόφια, 1929, βουλγαριστί). Ἔδει λοιπὸν τὸ μὲν νὰ κλονισθῇ ἡ πρὸς τὸ πατριαρχεῖον καὶ τὸν ἑλληνικὸν κλῆρον ἀφοσίωσις καὶ τυφλὴ ὑπακοὴ τοῦ εὐλαβοῦς βουλγαρικοῦ λαοῦ, τὸ δὲ ν' ἀποκοπῇ ἡ πρὸς τὸν ἑλληνισμὸν ὑπόληψις καὶ ροπὴ αὐτοῦ, ἀφυπνιζομένης τελείως τῆς ἐθνικῆς βουλγαρικῆς συνειδήσεως.

Πρὸς τοῦτο οἱ τὴν ἐθνικὴν τῶν Βουλγάρων ἀναγέννησιν ἰθύνοντες, ὧν πολλοὶ ἦσαν τρόφιμοι τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὄργανα δὲ τοῦ πανσλαυϊσμοῦ, δὲν ὤκνησαν νὰ θέσωσιν ἐν ἐνεργείᾳ τὸ ἰησουϊτικὸν δόγμα «ὁ σκοπὸς ἁγιάζει τὰ μέσα». Ἔρριψαν καὶ ἐκαλλιέργησαν καταλλήλως παρὰ τῷ ἀπαιδεύτῳ βουλγαρικῷ λαῷ τὸν σπόρον τοῦ μίσους καὶ τῆς ἔχθρας κατ' ἀρχὰς μὲν κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ὀρθοδόξου κλήρου καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, εἶτα δὲ καὶ κατὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ παιδείας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐν γένει ἔθνους, διακηρύττοντες ὅτι τό τε πατριαρχεῖον καὶ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος εἶναι οἱ προαιώνιοι τοῦ βουλγαρισμοῦ ἐχθροί. Ἐξεβλήθη, λοιπόν, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ πάντων τῶν βουλγαρικῶν σχολείων, ἐπαύθησαν οἱ ἐν αὐτοῖς Ἕλληνες ἢ ἑλληνίζοντες διδάσκαλοι, ἐξεδιώχθησαν οἱ πατριαρχικοὶ ἱερεῖς καὶ ἐπίσκοποι ὡς ἑλληνίζοντες ἀπὸ τῶν βουλγαρικῶν πόλεων, κατελήφθησαν ἑλληνικαὶ ἐκκλησίαι καὶ σχολεῖα. Συγχρόνως δὲ δι' ἐντόνου προσηλυτισμοῦ ἠναγκάζοντο νὰ ἐπανέρχωνται εἰς τὸν ἐθνισμόν των, ἑκόντες ἢ ἄκοντες, οἱ ἑλληνίζοντες Βούλγαροι, ὧν πολλοὶ μετεβάλλοντο εἰς ἀσπόνδους τοῦ ἑλληνισμοῦ διώκτας.

Μετὰ τοὺς ἐπιτυχεῖς τῶν Βουλγάρων ἀγῶνας πρὸς χειραφέτησίν των ἀπὸ τῆς πνευματικῆς τοῦ πατριαρχείου δικαιοδοσίας, ἀνεγνωρίσθη τῇ διπλωματικῇ τῆς ὀρθοδόξου Ρωσίας ἐνεργείᾳ παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ, διὰ σουλτανικοῦ φιρμανίου τῷ 1870, αὐτοκέφαλος ἐν Τουρκίᾳ βουλγαρικὴ Ἐκκλησία ὑπὸ ἀνώτατον θρησκευτικὸν ἀρχηγόν, ἐπικληθέντα ἔξαρχον καὶ ἑδρεύοντα ὡς πατριάρχην ἐν τῇ βασιλευούσῃ. Οὕτω οἱ Βούλγαροι, χωρισθέντες ἐκκλησιαστικῶς τῶν Ἑλλήνων, ὑπήχθησαν εἰς τὴν ἰδίαν των Ἐκκλησίαν καὶ ἀνεγνωρίσθησαν ἐπισήμως ὡς ἴδιον ἔθνος, καθορισθέντων καὶ τῶν γεωγραφικῶν των ἐθνικῶν ὁρίων διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν εἰς τὴν ἐξαρχίαν περιεχομένων μη-

τροπόλεων. Κηρυχθείσης ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου σχισματικῆς τῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας (1872), πρὸς ἀποφυγὴν συγκρούσεων τῶν ἐν Τουρκίᾳ ὀρθοδόξων, ὑπαγομένων πλέον εἰς δύο ἐθνικὰς Ἐκκλησίας, καθωρίσθη ἡ ἐθνότης αὐτῶν. Ἕλληνες ἐθεωρήθησαν πάντες οἱ εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον παραμείναντες, ἑπομένως οἱ ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ τὸν Θεὸν λατρεύοντες καὶ τὰ θρησκευτικά των καθήκοντα τελοῦντες καὶ ἐν αὐτῇ ἐκπαιδεύοντες τὰ τέκνα των, Βούλγαροι δὲ πάντες οἱ εἰς τὴν ἐξαρχίαν μεταστάντες καὶ τὴν σλαυϊκὴν γλῶσσαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἔχοντες ἀνέκαθεν ἢ τότε εἰσαγαγόντες καὶ τὴν βουλγαρικὴν γλῶσσαν εἰς τὰ σχολεῖά των διατηροῦντες. Οὕτω ὁριστικῶς ἐχωρίσθησαν αἱ ἐν Τουρκίᾳ ὀρθόδοξοι θρησκευτικαὶ κοινότητες εἰς πατριαρχικὰς-ἑλληνικὰς καὶ ἐξαρχικὰς-βουλγαρικὰς μετὰ τῶν εὐαγῶν ἱδρυμάτων των.

Ἐκ τούτου ὁ ἐν Βουλγαρίᾳ ἑλληνισμός, ἐλαττωθεὶς ἀριθμητικῶς, ἐτρώθη οὐχὶ τοσοῦτον ἐκ τῆς εἰς τὴν ἐξαρχίαν μεταστάσεως τῶν ἑλληνιζόντων Βουλγάρων, ἐπαναλαβόντων τὸν ἐθνισμόν των, οὓς οὐδέποτε ὑπελόγισεν ὡς Ἕλληνας, ὅσον ἐκ τῆς διαλύσεως τῶν ὀλιγομελῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων, τῶν εἰς τὰς βουλγαρικὰς μητροπόλεις ὑπαχθεισῶν, ὧν τὰ μέλη, γνήσιοι Ἕλληνες, στερηθέντα τῶν σχολείων καὶ τῶν ἐκκλησιῶν των, ὑπέκειντο εἰς βουλγαρισμόν. Εἰς ἀντιστάθμισμα τούτων εὐάριθμοι ἑλληνίζοντες Βούλγαροι, μὴ ἀνεχόμενοι τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἀπὸ τοῦ πατριαρχείου σχίσμα τῶν ὁμογενῶν των, παρέμειναν πατριαρχικοὶ ἐν ταῖς περιφερείαις τῶν ἑλληνικῶν μητροπόλεων, προτιμήσαντες ν' ἀπαρνηθῶσι τὸν ἐθνισμόν των καὶ νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς Ἕλληνες. Οὗτοι ἦσαν οἱ ἀποκαλούμενοι ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ἑλληνομανεῖς (γκρεκομᾶνοι). Πατριαρχικοὶ ὡσαύτως παρέμειναν, ὑποκείμενοι ἄρα εἰς τὸν ἐξελληνισμόν, καὶ οἱ ἐν τῇ περιφερείᾳ τῆς ἑλληνικῆς μητροπόλεως Βάρνης ζῶντες τουρκόφωνοι ὀρθόδοξοι, οἱ καλούμενοι Γκαγκαούζηδες. Οὗτοι, ἀπόγονοι ὄντες τῶν μεσαιωνικῶν Κουμάνων, τουρανικοῦ φύλου, ἐκχριστιανισθέντες κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα, ἐξετείνοντο ἐν μὲν τῇ παραλίᾳ μέχρι τῶν ἐκβολῶν σχεδὸν τοῦ Δουνάβεως, ἐν δὲ τῇ ἐνδοχώρᾳ μέχρι Σιλιστρίας.

Λυθέντος κατὰ τοὺς πόθους των τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἐθνικοῦ τῶν Βουλγάρων ζητήματος, ὁ κατὰ τοῦ πατριαρχείου καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀγών των δὲν ἐτερματίσθη, ὡς ἀνεμένετο, ἀνασυνδεομένων τῶν προτέρων ἀδελφικῶν των πρὸς τοὺς Ἕλληνας σχέσεων, ἀλλ' ἐξηκολούθησε σφοδρότερος, πρὸς ἐκτοπισμὸν τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἐπικράτησιν τοῦ βουλγαρισμοῦ. Ὁ ἑλληνισμὸς ὅμως, καίπερ μειοψηφῶν, ἠμύνετο γενναίως, ὡς ὑπερέχων τῶν ἀντιπάλων του ὑλικῶς καὶ πνευματικῶς. Κατεῖχε τὰ σκῆπτρα ἐν τῇ ἀγορᾷ, ἐν τῇ παιδείᾳ καὶ ἐν τῷ πολιτισμῷ διὰ τῶν μεγάλων του ἐμπορικῶν οἴκων, τῶν καλῶς λειτουργούντων σχολείων του καὶ διὰ τῶν λοιπῶν εὐαγῶν ἱδρυμάτων του. Τοῦτο ὡμολογήθη καὶ διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς γλώσσης του ὡς ἐπισήμου παρὰ τῇ βουλγαρικῇ καὶ τῇ τουρκικῇ ἐν τῷ καταστατικῷ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας χάρτῃ ὑπὸ τῆς διεθνοῦς συντακτικῆς ἐπιτροπείας μετὰ τῶν ἀκολούθων κολακευτικῶν δι' αὐτὸν λόγων τοῦ ἀντιπροσώπου τῆς Αὐστρουγγαρίας: «Ἐπιμένω νὰ δοθῶσι τὰ αὐτὰ δικαιώματα καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν (τοῖς δοθεῖσι δηλαδὴ εἰς τὴν βουλγαρικὴν καὶ τὴν τουρκικήν), οὐ μόνον διὰ τὰ ὑπὸ τοῦ συναδέλφου Ἄγγλου προεκτεθέντα αἴτια, δηλαδὴ διότι ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐκυριάρχησεν ἐν ταύτῃ τῇ χώρᾳ, ἀλλὰ καὶ διότι οἱ Ἕλληνες ἐνταῦθα προώδευσαν πνευματικῶς πολλῷ πλέον τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Τούρκων. Τὰ σχολεῖά των εἶναι πολυαριθμότερα τῶν τῶν ἄλλων. Δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ἐξετάσω τὰς αἰτίας. Τὸ ἀναντίρρητον εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀποτελοῦσι στοιχεῖον πεπολιτισμένον καὶ ἐκπολιτιστικόν, ὅπερ δὲν ἐπιτρέπεται ἡμῖν ν' ἀγνοῶμεν. Δέον ὡσαύτως νὰ μὴ ἐπιλανθανώμεθα ὅτι ἡ ἐμπορία εὑρίσκεται εἰς τὰς χεῖράς των. Ἐὰν ἀποφασίσωμεν ν' ἀποκλείσωμεν τὴν γλῶσσάν των, θὰ διαπράξωμεν ἀδίκημα οὐ μόνον κατ' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ καθ' ὁλοκλήρου τῆς χώρας». *Μαλζάρωφ Μιχαήλ*, «Ἀνατολικὴ Ρωμυλία», Σόφια 1925, σελ. 95).

Τοιαύτη ἦτο ἡ κατάστασις τότε τοῦ διὰ τῆς Βερολινίου συνθήκης ὑπαχθέντος ὑπὸ τὴν βουλγαρικὴν πολιτειακὴν κυριαρχίαν ἑλληνισμοῦ. Ὁ πληθυσμὸς ὁ διατελῶν ὑπὸ τὴν πνευματικὴν δικαιοδοσίαν τῶν πατριαρχικῶν μητροπόλεων Φιλιππουπόλεως, Ἀγχιάλου, Μεσημβρίας, Σωζοαγαθουπόλεως καὶ Βάρνης ἐκυμαίνετο κατὰ τοὺς τῶν προειρημένων μητροπόλεων ὑπολογισμοὺς μεταξὺ τῶν 120—130 χιλιάδων ψυχῶν, συνυπολογιζομένων, ἐννοεῖται, καὶ τῶν παραμενόντων πατριαρχικῶν Βουλγάρων καὶ τῶν τουρκοφώνων Γκαγκαούζηδων. Ἐξασφαλισθεισῶν δὲ διὰ τῆς διεθνοῦς κύρους συνθήκης τῶν πολιτικῶν, θρησκευτικῶν καὶ γλωσσικῶν ἐλευθεριῶν τῶν ὑπὸ τοὺς Βουλγάρους περιελθουσῶν ἐθνικῶν μειοψηφιῶν, ὁ ἑλληνισμὸς ἄσμενος ἀπεδέξατο τὸ νέον πολιτειακὸν καθεστώς, ὡς ἀπαλλαγεὶς ὁριστικῶς τῆς τουρκικῆς κακοδιοικήσεως, ἥτις, μεθ' ὅλας τὰς ἐπιγενομένας κατὰ τοὺς ἐσχάτους χρόνους διοικητικὰς μεταρρυθμίσεις πρὸς ἀνετώτερον τῶν Χριστιανῶν βίον, δὲν ἐβελτιοῦτο. Ἤλπισεν ὅτι θ' ἀνέτελλον δι' αὐτὸν ἡμέραι εὐδαιμονίας καὶ προόδου ὑπὸ τὸ φιλελεύθερον νέον χριστιανικὸν κράτος καὶ ὅτι θὰ συνέζη ἥσυχος μετὰ τῶν κυριάρχων του πλέον ὁμοδόξων Βουλγάρων, ἀφιερούμενος ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν νόμων εἰς τὰ εἰρηνικά του ἔργα, ἐκλιπούσης ἄλλως τε πάσης προστριβῶν αἰτίας πρὸς ἀλλήλους μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ τὴν πολιτικὴν τῆς χώρας ἀνεξαρτησίαν. Δυστυχῶς ὅμως αἱ ἐλπίδες του διεψεύσθησαν.

Οἱ Βούλγαροι ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει των, ἐπιλανθανόμενοι ἀμέσως τῶν ἐπὶ τῆς τουρκοκρατίας δεινοπαθημάτων των, μετεβλήθησαν εἰς ἀμειλικτοτέρους τῶν Τούρκων διώκτας τῶν Ἑλλήνων συμπολιτῶν των. Καίπερ οὐδένα πλέον διατρέχοντες ἐθνικὸν κίνδυνον ἐν τῷ διωργανωμένῳ συνταγματικῶς κράτει των ὑπὸ τοῦ μειοψηφοῦντος ἐν αὐτῷ ἑλληνισμοῦ, ἤρξαντο διεξάγοντες συστηματικῶς καὶ ἐπὶ προγράμματος πόλεμον ἐξοντώσεως κατ' αὐτοῦ, καὶ δὴ μετὰ τὴν ἕνωσιν τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας μετὰ τῆς Βουλγαρίας εἰς ἑνιαῖον κράτος ὑπὸ τὸν αὐτὸν ἡγεμόνα (1886). Σκοπὸς αὐτῶν ἐτέθη ἀρχῆθεν ὁ παντὶ μέσῳ ἐκβουλγαρισμὸς ἢ ἐκτοπισμὸς τοῦ ἐν τῷ κράτει των μοιραίως περιληφθέντος ἑλληνικοῦ στοιχείου, οὗ ἡ πλειοψηφία, ἐμμένουσα στερρῶς εἰς τὸν ἐθνισμὸν καὶ τὴν γλῶσσάν της, ἐξηρέθιζε περισσότερον τὸ ἀπὸ μιᾶς ἢ καὶ δύο γενεῶν ἐλλοχεῦον ἐν ταῖς καρδίαις των κατὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ μῖσος. Πιθανῶς ἐν τῷ σκοπῷ τούτῳ ὑπεκρύπτετο, κατὰ τὴν νοοτροπίαν των, καὶ πολιτική τις ὀπισθοβουλία, ὅπως δηλαδὴ ἐκλιπόντων τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ Ἑλλήνων ἡ Ἑλλὰς μὴ ἔχῃ ν' ἀντιτάξῃ αὐτοὺς ὡς ἀντιστάθμισμα διὰ μέλλοντας νὰ περιέλθουν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν της βουλγαρικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Μακεδονίας ἐν ἐνδεχομένῳ προσεχεῖ διαμελισμῷ ταύτης μεταξὺ τῶν περιοίκων χριστιανικῶν κρατῶν καὶ ἡ Βουλγαρία λάβῃ ἐκ τῆς λείας τὴν μερίδα τοῦ λέοντος.

Οὕτω οἱ Ἕλληνες Βούλγαροι πολῖται, πάντες νομοταγεῖς καὶ φιλήσυχοι, δὲν ἦσαν ἰσότιμοι πρὸς τοὺς Βουλγάρους ἀπέναντι τῶν νόμων ἐν συνταγματικῷ κράτει, ἐν ᾧ οὐδεμία διάκρισις ἐπετρέπετο νὰ γίνηται μεταξὺ τῶν διαφόρου φυλῆς ἢ θρησκείας πολιτῶν, ἐφορολογοῦντο δυσαναλόγως, ἀπεκλείοντο τῶν δημοτικῶν καὶ κυβερνητικῶν θέσεων, οὐδαμῶς ἐβοηθοῦντο εἰς τὴν συντήρησιν τῶν σχολείων των, καίπερ σχολικὸν φόρον ἐτησίως εἰς τὸ κράτος καταβάλλοντες, ἐμειονέκτουν ἐν τῷ στρατῷ θητεύοντες. Ὁ βίος δ' αὐτῶν καθίστατο ὁλονὲν ἐπαχθέστερος, ὑφισταμένων τὰ ἀντίποινα τῶν ἀποτυχιῶν τοῦ βουλγαρισμοῦ ἔν τε τῇ Θρᾴκῃ καὶ τῇ Μακεδονίᾳ, ἐφ' ὅσον αἱ τῶν Βουλγάρων ἐνέργειαι, αἵ τε ἐπίσημοι καὶ ἰδιωτικαί, πρὸς ἐπέκτασιν τῶν κατακτητικῶν των διαθέσεων ἀνὰ τὰς χώρας ταύτας, δὲν ἐτελεσφόρουν κατὰ τὰς ἐλπίδας των καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἀπετύγχανον οἰκτρότερον ἕνεκα τῆς κατὰ φυσικὸν δίκαιον ὑπὲρ βωμῶν καὶ ἑστιῶν ἀμύνης τῶν Μακεδόνων καὶ Θρᾳκῶν Ἑλλήνων καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου.

Ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς βουλῆς καὶ τῶν δικαστηρίων, ἐν συλλαλητηρίοις καὶ ἑορταῖς, ἐν τῷ σχολείῳ καὶ τῷ τύπῳ ὑβρίζετο χυδαιότατα τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, ἡ θρησκεία του, ἡ γλῶσσά του, ὁ πολιτισμός του, τονιζομένου ὅτι ὁ πνευματικὸς τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τοὺς Βουλγάρους ζυγὸς κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ἦτο μυριάκις χειρότερος τοῦ πολιτικοῦ τῶν Τούρκων, ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς ἀνέκαθεν ὑπῆρξεν ὁ μόνος τοῦ βουλγαρισμοῦ ἐχθρός, ὅτι ἡ κακοδαιμονία τῶν Βουλγάρων ἔν τε τῷ παρελθόντι καὶ νῦν προέρχεται ἐκ τῶν Ἑλλήνων κτλ. Ἐκ τούτου καὶ ἱστορικαὶ ἀλήθειαι καὶ γεγονότα παρεποιοῦντο, ὅπως ἐμφυσηθῇ εἰς τὰς νέας γενεὰς καὶ ἀναζωπυρηθῇ εἰς τὸν λαὸν ἐν γένει τὸ πνεῦμα τοῦ μισελληνισμοῦ, ὅστις ὑφίστατο ἀπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν των ἤδη ἀγώνων. Τότε, ὑπὸ τὰ ὄμματα αὐτῶν τῶν ἀρχῶν, ἑλληνικαὶ ἐκκλησίαι καὶ μοναὶ κατελαμβάνοντο ὑπὸ τοῦ μαινομένου κατὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ βουλγαρικοῦ ὄχλου, χωρὶς νὰ ἐπιστραφῶσι πλέον ὑπὸ τῶν ὑπευθύνων κυβερνήσεων εἰς τοὺς νομίμους αὐτῶν ἀπ' αἰώνων δικαιούχους Ἕλληνας, χαρακτηριζομένων τῶν ἁρπαγῶν ὡς τετελεσμένων δικαίως γεγονότων πρὸς ἡσυχίαν τῆς χώρας· Ἕλληνες Βούλγαροι πολῖται προεπηλακίζοντο καὶ ἐξυλοκοποῦντο, χωρὶς νὰ τυγχάνωσι τῆς προστασίας τῶν διοικητικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀρχῶν· ἑλληνικὰ καταστήματα ἐλεηλατοῦντο, τῆς ἀστυνομίας θεωμένης ἀπαθῶς τὰ συμβαίνοντα· ἑλληνικὰ σχολεῖα κατελαμβάνοντο καὶ κοινότητες διελύοντο καὶ δημοτικὰ ἐκ Βουλγάρων συμβούλια εἰς ἀμειγεῖς ἑλληνικοὺς δήμους ἐπεβάλλοντο διὰ τῆς βίας, τῶν ἑκάστοτε κυβερνήσεων ἐπικυρουσῶν τὰς ἐκνόμους καὶ ἀνελευθέρους ταύτας πράξεις.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ζῶν ὁ ἐν Βουλγαρίᾳ Ἑλληνισμός, ὅσον καὶ ἂν ἀντεῖχεν, ἠλαττοῦτο ἡμέρᾳ τῇ ἡμέρᾳ, ἄλλων μὲν ἐκπατριζομένων πρὸς ἐλεύθερον βίον, τῶν δὲ ἀσθενεστέρων τὸν χαρακτῆρα πρὸς ἡσυχίαν των, τῶν εἰς τὰ ὑλικά των μόνον συμφέροντα ἀφορώντων καὶ τῶν πρὸς Βουλγάρους δι' ἐπιγαμιῶν συνδεομένων, βουλγαριζόντων. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ συντελουμένη αὕτη μερικὴ ἀβαρία τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐγίνετο εἰς τὰς τάξεις τῶν καθαρῶν Ἑλλήνων, διότι οἱ παραμείναντες πατριαρχικοὶ Βούλγαροι καὶ ἑλληνίζοντες, μετὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸν σχίσμα, ὡς καὶ οἱ πατριαρχικοὶ ἀλλόγλωσσοι ἀπὸ τῶν πρώτων ἤδη χρόνων τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς χώρας ἀπέστησαν τοῦ ἑλληνισμοῦ, οἱ μὲν ἀναγκασθέντες, οἱ δὲ ἑκουσίως πρὸς τὸ συμφέρον των.

Ὁ τῶν Βουλγάρων μισελληνισμὸς καὶ αἱ κατὰ τῶν ἐν τῷ κράτει των ζώντων Ἑλλήνων πιέσεις καὶ βιαιοπραγίαι ἐπετάθησαν ἀπὸ τοῦ 1900 ἀνηκούστως, ὁπότε ἤρξαντο ἀναβλέποντες ὅτι ὁ ἐν Μακεδονίᾳ ἀπὸ δεκαετίας διεξαγόμενος ἀγών των πρὸς ἐπικράτησιν τοῦ βουλγαρισμοῦ διὰ τῆς ἐκκλησίας, τοῦ σχολείου καὶ τοῦ ἐγχειριδίου τῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων, τῶν ἀποστελλομένων ὑπὸ τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ μακεδονικῶν λεγομένων ὀργανώσεων καὶ κομιτάτων, ἀρωγῇ καὶ συμφωνίᾳ τῶν ἑκάστοτε κυβερνήσεων, ἐναυάγει κυριολεκτικῶς ἕνεκα τῆς ἀντιστάσεως καὶ τῆς βαθμιαίας πρὸς ἄμυναν διοργανώσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ τοῦ ἑλληνίζοντος μακεδονικοῦ στοιχείου, καὶ τὰ κατακτητικά των ὄνειρα διελύοντο ὡς πομφόλυγες, διαλάμποντος αὖθις ἐκεῖ τοῦ ἑλληνισμοῦ. Μετὰ ματαίας ἐμμέσους πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν ἀποπείρας περὶ ἀποχωρήσεως ἀπὸ τοῦ μακεδονικοῦ ἐδάφους τῶν ἑλληνικῶν ἀμυντικῶν σωμάτων, πρὸς ἀνενόχλητον ἐξακολούθησιν τοῦ ἔργου τῶν κομιτατζήδων, ἅμα τῇ ὑπὸ τοῦ Βάρδα καταστροφῇ τῆς ἀνταρτικῆς ἐν Τσαριτσαίνῃ φωλεᾶς κατ' Ἰούλιον τοῦ 1906, προέβησαν ἐν τῷ συνταγματικῶς διοικουμένῳ ἐλευθέρῳ κράτει των εἰς τὸ κατὰ τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων πραξικόπημα ἀπὸ τῆς 16 μέχρι τῆς 30 Ἰουλίου.

Τῇ ἀνοχῇ, ἢ μᾶλλον τῇ εἰσηγήσει τῆς κυβερνήσεως, ἧς ἰσχύων παράγων ἦτο ὁ ἐκ Μοναστηρίου Βουλγαρομακεδὼν ὑπουργὸς Ν. Γεννάδιεφ, υἱὸς πατριαρχικοῦ ἱερέως, ὄχλοι μαινόμενοι ἐλεηλάτησαν καὶ κατέλαβον τὰς ἑλληνικὰς ἐκκλησίας, τὰ σχολεῖα καὶ τὰ λοιπὰ εὐαγῆ ἱδρύματα τῶν ἑκασταχοῦ τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους θρησκευτικῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων, διήρπασαν ἑλληνικὰ καταστήματα καὶ περιουσίας καὶ ἐκάκωσαν τοὺς συμπολίτας των Ἕλληνας. Τότε καὶ ἡ ἀπ' αἰώνων ἑλληνικὴ Ἀγχίαλος ἐπυρπολήθη ὑπ' αὐτῶν, διότι οἱ Ἀγχιαλῖται ἐπειράθησαν ν' ἀμυνθῶσιν.

Αἱ διαμαρτυρίαι τῶν ἰθυνόντων τὰς κοινότητας πρὸς τὴν κυβέρνησιν, αἰτουμένων τὴν προστασίαν της, ἀπέβησαν μάταιαι· αἱ ἔντονοι παραστάσεις καὶ τὰ πλήρη ἐπιχειρημάτων ὑπομνήματα τοῦ πατριαρχείου πρὸς τὰς συνυπογραψάσας τὴν Βερολίνιον συνθήκην Μεγάλας Δυνάμεις, ἐγγυηθείσας τὴν ἀσφάλειαν τοῦ ἐν Βουλγαρίᾳ ἑλληνισμοῦ, παρέμειναν ἀτελεσφόρητοι· αἱ πλάγιαι τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ πρὸ παντὸς τοῦ βασιλέως Γεωργίου ἐνέργειαι παρ' εὐρωπαϊκαῖς αὐλαῖς πρὸς ἐπέμβασιν εἰς οὐδὲν συνετέλεσαν. Διότι ἡ μὲν βουλγαρικὴ κυβέρνησις ἐδήλωσε θρασύτατα ὅτι, ὑπείκουσα εἰς τὴν ὁμόθυμον τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ θέλησιν καὶ θέλουσα νὰ προλάβῃ ἐσωτερικὰς ταραχὰς καὶ ἀπειλουμένην αἱματοχυσίαν, κατέλυσε τὰς ἑλληνικὰς κοινότητας, τὴν πέτραν τῶν σκανδάλων ἐν τῷ οἴκῳ της, τῶν Ἑλλήνων δυναμένων εἰς τὸ ἑξῆς ὡς ὁμοδόξων νὰ ἐκκλησιάζωνται εἰς τὰς βουλγαρικὰς ἐκκλησίας καὶ τὰ τέκνα των ὡς μέλλοντας Βουλγάρους πολίτας νὰ ἐκπαιδεύωσιν εἰς τὰ καλῶς λειτουργοῦντα ὡσαύτως βουλγαρικὰ κυβερνητικὰ σχολεῖα, αἱ δὲ Μεγάλαι Δυνάμεις ἐχαρακτήρισαν τὰ γεγονότα ὡς ἐσωτερικῆς φύσεως ἐν ἐλευθέρῳ καὶ ἀνεξαρτήτῳ κράτει, μὴ ἐπιδεχόμενα ἐξωτερικὴν ἀνάμειξιν, ἡ δ' Ἑλλὰς καὶ θέσει καὶ δυνάμει δὲν ἠδύνατο νὰ βοηθήσῃ τὰ ὅμαιμά της τέκνα μηδὲ νὰ λάβῃ παρὰ τῶν Βουλγάρων ἀντίποινα ἐν τῷ ἐδάφει της, ἅτε οὐδαμοῦ τότε ζώντων Βουλγάρων ἐν τῷ ἑλληνικῷ κράτει.

Τὸ κατὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν Βουλγαρίᾳ τοῦτο πλῆγμα ἦτο καίριον. Ἔκτοτε οἱ Ἕλληνες, στερηθέντες τῶν σχολείων καὶ τῆς ἐκκλησίας των, ἤρξαντο ἀθρόοι μεταναστεύοντες εἰς τὴν Τουρκίαν, εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου παρεχωρήθη εἰς αὐτούς, ὡς δεινοπαθήσαντας ἀδελφούς, πᾶσα δυνατὴ περίθαλψις καὶ εὐκολία, καὶ ἀλλαχοῦ, σκορπισθέντες εἰς τὰ τέσσαρα τοῦ ὁρίζοντος σημεῖα. Ὁ ἀριθμὸς μόνον τῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸ ἀνθελληνικὸν κίνημα καταφυγόντων ὑπερέβη τὰς 30.000 καὶ πόλεις ὑπ' αὐτῶν ἐν Θεσσαλίᾳ ἱδρύθησαν, λαβοῦσαι πρὸς ἀνάμνησιν τὰ ὀνόματα τῶν ἐγκαταλειφθεισῶν, ὡς ἡ Νέα Ἀγχίαλος, Νέα Φιλιππούπολις, Εὐξεινούπολις.

Ἡ μοῖρα τῶν ἐναπομεινάντων ἐν Βουλγαρίᾳ—καὶ οὗτοι ἦσαν οἱ πολλοὶ—ἐγίνετο ὁσημέραι ζοφερωτέρα, διότι ὤφειλον οὗτοι νὰ ἐκπαιδεύωσι τὰ τέκνα των ἐν τοῖς βουλγαρικοῖς σχολείοις, διὰ τῆς βουλγαρικῆς γλώσσης, μὴ ποιοῦντες δὲ τοῦτο ὑπεβάλλοντο εἰς πρόστιμα καὶ φυλάκισιν, ἐφαρμοζομένου εἰς αὐτοὺς αὐστηρότατα τοῦ περὶ τῆς ὑποχρεωτικῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως νόμου διὰ τοὺς Βουλγάρους πολίτας, νὰ τελῶσι δὲ τὰ θρησκευτικά των καθήκοντα ἐν ταῖς βουλγαρικαῖς ἐκκλησίαις, ἐκδιωχθέντων πάντων τῶν Ἑλ-

Digitized by Google

λήνων ἱερέων καὶ τῶν πατριαρχικῶν ἀντιπροσώπων μετ᾽ οὐ πολύ. Καὶ τῶν πάντων χείριστον ἦλθον ἡμέραι, καθ᾽ ἃς ἀπηγορεύετο εἰς αὐτοὺς παντὶ μέσῳ καὶ ἡ τῆς μητρικῆς των γλώσσης χρῆσις, οὐ μόνον ἐν ταῖς ὁδοῖς καὶ τοῖς δημοσίοις τόποις, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς οἴκοις των, ἐν ᾧ χρόνῳ ἐλαλοῦντο ἐλευθέρως ἐν τῇ Βουλγαρίᾳ, πλὴν τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν, ἡ τουρκική, ἡ ἑβραιοϊσπανική, ἡ ἀρμενική, ἡ κουτσοβλαχική, ἡ ἀλβανικὴ και αὐτὴ ἡ ἀτσιγγανική.

Ἡ ἐν ἔτει 1912 συνομολογηθεῖσα πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς Βουλγαρίας συμμαχία ἐναντίον τῆς Τουρκίας καὶ ἡ μετ᾽ ἀμφοτέρους τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους ἐπακολουθήσασα συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου οὐ μόνον δὲν ἐβελτίωσε τὴν θέσιν τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ ἐναπομεινάντων Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ ἐπεδείνωσεν αὐτήν. Οἱ Βούλγαροι, πνέοντες ἐκδίκησιν κατὰ τῶν Ἑλλήνων διὰ τὴν ἧτταν των καὶ τὴν στέρησιν χωρῶν, ἃς διεξεδίκουν, ἐπίεζον τοὺς ἐν τῷ κράτει των ὁμοεθνεῖς ἐκείνων, νομοταγεῖς δὲ Βουλγάρους πολίτας καὶ ὑπηρετήσαντας εὐόρκως τον βουλγαρισμὸν κατὰ τοὺς πολέμους ὡς στρατιῶται, ὧν ἱκανοὶ ἔχυσαν τὸ αἷμά των ἐν τοῖς πεδίοις τῶν μαχῶν. Ἕνεκα τούτου καὶ ἄλλοι πολλοί, μετὰ τὴν εἰρήνην καὶ κατὰ τὸ πρῶτον τοῦ διεθνοῦς πολέμου ἔτος, κατέφυγον εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀφ᾽ ἧς ἡμέρας δὲ ἐξῆλθεν ἡ Ἑλλὰς τῆς οὐδετερότητος, ὡς σύμμαχος τῆς Συνεννοήσεως ἐναντίον τῶν κεντρικῶν αὐτοκρατοριῶν, μεθ᾽ ὧν συνεμάχουν οἱ Βούλγαροι, οἱ ἐν Βουλγαρίᾳ Ἕλληνες ὑπέφερον τὰ πάνδεινα, θεωρούμενοι ἐπισήμως πλέον ἐχθροί των.

Ἡ μετὰ τὸν διεθνῆ πόλεμον τῶν Βερσαλλιῶν τοῦ 1919 συνθήκη προέβλεψε περὶ τῶν ἐν διαφόροις κράτεσι συμπεριληφθεισῶν ἐθνικῶν μειοψηφιῶν, ὁρίσασα ὅπως αὗται ἀσκῶσιν ἐλευθέρως, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, τὰ τῆς θρησκείας των καὶ ἐκπαιδεύωσι τὰ τέκνα των ἐν τῇ μητρικῇ των γλώσσῃ. Ἀλλ᾽ ἐν τῇ πρὸς τοὺς Βουλγάρους συνθήκῃ τοῦ Νεϊγὺ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον προσετέθη καὶ κωδίκελλος, ἀφορῶν εἰς τὴν ἑκουσίαν ἀμοιβαίαν μετανάστευσιν τῶν μειοψηφιῶν μεταξὺ τῶν συμβαλλομένων κρατῶν Ἑλλάδος καὶ Βουλγαρίας, ἀποζημιουμένων δικαίως διὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς ἀκινήτου περιουσίας τῶν μεταναστευόντων, μετ᾽ ἐκτίμησιν μεικτῆς διεθνοῦς ἐπιτροπείας, παρισταμένων δι᾽ ἀντιπροσώπων καὶ τῶν ἐνδιαφερομένων μερῶν. Τοῦτο δέ, ὅπως λήξωσιν ὁριστικῶς πλέον αἱ μεταξὺ Βουλγαρίας καὶ Ἑλλάδος προστριβαὶ ἕνεκα τῶν ὑπαρχουσῶν ἐν ἑκατέρᾳ μειοψηφιῶν καὶ ἐπακολουθήσωσι φιλικαὶ σχέσεις, ὡς ἐμπρέπει εἰς ὁμόρους ἐπικρατείας.

Ἡ ἐπιτροπεία, ἀρξαμένη τοῦ ἔργου της ἀπὸ τοῦ 1922, ἐδέξατο τὰς δηλώσεις τῶν βουλομένων ἐξ ἑκατέρας τῶν χωρῶν νὰ μεταναστεύσωσιν ἑκουσίως καὶ τότε τὸ πλεῖστον τοῦ ἐναπομείναντος ἐν Βουλγαρίᾳ ἰθαγενοῦς ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ἀπολέσαν πᾶσαν ἐλπίδα πρὸς ἀνασύστασιν τῶν κοινοτήτων του συμφώνως τῇ τῶν Βερσαλλιῶν συνθήκῃ, ἀφῆκε διὰ παντὸς τὸ πάτριον ἔδαφος. Κατὰ τὴν ὑποβληθεῖσαν εἰς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν ἐν Γενεύῃ ἔκθεσιν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, τῷ 19.6, οἱ ἐκ Βουλγαρίας εἰς τὴν Ἑλλάδα δηλώσαντες καὶ μεταναστεύσαντες Ἕλληνες Βούλγαροι ὑπήκοοι ἀνῆλθον εἰς 48.742, ἀπέναντι τοιούτων Βουλγάρων 76.803 τῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης, καὶ τοῦτο μετὰ τὴν ἀθρόαν ἀπὸ τοῦ ἀνθελληνικοῦ κινήματος (1906) μετανάστευσιν καὶ διαρροὴν ἐκ Βουλγαρίας τοῦ ἰθαγενοῦς ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὸν ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Βουλγαρίας (1878) ἐκβουλγαρισμὸν πολλῶν, ἰδίως τῶν ἑλληνιζόντων ἀλλογλώσσων (ἀλβανογλώσσων Ἠπειρωτῶν, κουτσοβλαχογλώσσων Μακεδόνων καὶ τουρκογλώσσων Γκαγκαούζηδων).

Οἱ ἐναπομείναντες νῦν ἐν Βουλγαρίᾳ ἰθαγενεῖς Ἕλληνες - Βούλγαροι πολῖται, περὶ τὰς 20 000 πλὴν εὐαρίθμων, βουλγαρίζουσιν ἐξ ἀνάγκης, ἀποφεύγοντες νὰ λαλῶσι τὴν μητρικήν των γλῶσσαν καὶ νὰ ὁμολογῶσι τὴν ἑλληνικήν των καταγωγήν. Οἱ πλεῖστοι τούτων προσπαθοῦσι νὰ ὑπολαμβάνωνται Βούλγαροι, πρὸς ἀποφυγὴν συγκρούσεων πρὸς τοὺς συμπολίτας των Βουλγάρους, καὶ ὡς τοιοῦτοι τὴν ἐθνικότητα δηλοῦνται εἰς τὴν ἀστυνομίαν, εἰς τὰς ἐνορίας των καὶ εἰς τὰς στατιστικὰς τοῦ δήμου ἀπογραφάς· τινὲς δὲ καὶ διακηρύττουσιν ὅτι εἶναι ἐκ καταγωγῆς Βούλγαροι. Ἐντύπωσιν ἐμποιεῖ ἡ τοῦ παρόντος αἰῶνος γενεά, τουτέστιν ἡ μὴ ἐκπαιδευθεῖσα ἐν ἑλληνικοῖς σχολείοις μετὰ τὸ 1906. Ἡ τῶν βουλγαρικῶν σχολείων τρόφιμος εἶναι οὐ μόνον βουλγαρικὴ τα αἰσθήματα καὶ τὴν γλῶσσαν, ἀλλὰ καὶ ἀπιστεύτως ἐχθρὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ δὲ τῶν γαλλικῶν και γερμανικῶν σχολείων ἀδιάφορος ἐθνικῶς, κοσμοπολῖτις. Ἐν γένει ὁ ἐκβουλγαρισμὸς τοῦ περισῳζομένου εἰσέτι εὐαρίθμου ἑλληνισμοῦ συντελεῖται μοιραίως, ἐπιταχυνόμενος οὐχὶ τοσοῦτον ἐκ τῆς τῶν Βουλγάρων μισελληνοδοξίας, μετριασθείσης ἀπό τινος, ὅσον ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἑλληνικῆς ἐκκλησίας, ἑλληνικῆς ἑστίας καὶ σχολείου. Σήμερον Ἕλληνες εἶναι καὶ λέγονται ἐν Βουλγαρίᾳ οἱ τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν κεκτημένοι, ξένοι θεωρούμενοι. Οὗτοι ἀνέρχονται εἰς ὑπὲρ τὰς 2.000 ψυχὰς καὶ ὑπάγονται εἰς τὰς προξενικὰς περιφερείας Φιλιππουπόλεως, Πύργου, Βάρνης καὶ Σοφίας, ὧν οὐκ ὀλίγοι ἀλλογενεῖς (Ἑβραῖοι, Ἀρμένιοι). Οὕτως ἀπέθανεν ἀρχομένου τοῦ Κ΄ αἰῶνος ὁ ἐν Βουλγαρίᾳ ἑλληνισμός.

Οἱ ἐν Βουλγαρίᾳ Ἕλληνες, πλὴν τῶν ἁπανταχοῦ τῆς χώρας, εἰς διαφόρους πόλεις, κωμοπόλεις καὶ σιδηροδρομικοὺς σταθμοὺς διεσπαρμένων δι᾽ ἐμπορικοὺς σκοποὺς (καὶ τοιοῦτοι ἦσαν συνήθως σιτέμποροι, παντοπῶλαι, ξενοδόχοι, ἀρτοποιοὶ καὶ ποτοπῶλαι), κατῴκουν ὁμαδόν, ἀποτελοῦντες κοινότητας εἰς τρεῖς περιοχάς: α΄) εἰς τὴν παραλίαν τοῦ Εὐξείνου πόντου, ὅπου αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις Ἀγχίαλος, Μεσημβρία, Σωζόπολις καὶ αἱ μεικταὶ Πύργος, Βάρνα, Κάβαρνα μετὰ τῶν περὶ αὐτὰς κωμῶν· β΄) εἰς τὸ λεκανοπέδιον τοῦ Τόνζου, ὅπου αἱ περὶ τὸ Καβακλῆ ἑλληνικαὶ κωμοπόλεις καὶ κῶμαι, καὶ γ΄) εἰς τὸ λεκανοπέδιον τοῦ ἄνω Ἕβρου παρὰ τῇ Ροδόπῃ, ὅπου αἱ πόλεις Φιλιππούπολις, Στενίμαχος, Τατὰρ Παζαρτζίκιον καὶ περὶ αὐτὰς κῶμαί τινες. Ὁ ἑλληνισμὸς τῆς πρώτης περιοχῆς ὑφίστατο ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων ἑλληνικῶν χρόνων, ἄποικος ὢν Ἰώνων καὶ Δωριέων, τῶν δὲ ἄλλων ἀπὸ τῶν μεσαιωνικῶν ἰδίως χρόνων, ἐνισχυθεὶς διὰ μεταναστῶν ἐξ ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ δι᾽ ἐξηλληνισμένων ἐνίων ἀλλογλώσσων ὀρθοδόξων στοιχείων, θὰ ἔζη δὲ προαγόμενος καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ἐν τῇ ἑστίᾳ του, ἂν μὴ βιαίως ἐξερριζοῦτο ὑπὸ τῶν Βουλγάρων.

Κατὰ τὴν ἐπίσημον τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους στατιστικὴν τοῦ 1905, ἓν ἔτος πρὸ τοῦ ἀνθελληνικοῦ κινήματος, ἐδηλώθησαν Ἕλληνες ἐν ὅλῃ τῇ Βουλγαρίᾳ 63 483 καὶ ὡς ἔχοντες μητρικὴν γλῶσσαν τὴν ἑλληνικὴν 69.8?0, ἤτοι 1,73% τοῦ ὅλου τῆς Βουλγαρίας πληθυσμοῦ (4 ἑκατομ.). Ἦσαν πάντες ὀρθόδοξοι· οἱ ἐγγράμματοι αὐτῶν ἀνήρχοντο εἰς 33 34%, πλείονες ὄντες ἐν ἀναλογίᾳ τῶν Βουλγάρων. Ὅτι ὁ ἐν τῇ στατιστικῇ ἀναγραφόμενος ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων δὲν ἦτο ὁ πραγματικός, καὶ μεθ᾽ ὅλην τὴν ἕως τότε ἐλάττωσιν τῶν Ἑλλήνων ἕνεκα τῶν ἀποδημιῶν καὶ τοῦ ἐκβουλγαρισμοῦ ἱκανῶν, οὐδεμία ἀμφιβολία χωρεῖ. Τοῦτο πιστοῦται ἀριδήλως καὶ ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν 6 000, οἵτινες, καίπερ λαλοῦντες τὴν ἑλληνικήν, δὲν ἐδηλώθησαν ὡς Ἕλληνες. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ Ἑλλήνων κατὰ τὸν χρόνον τοῦ ἀνθελληνικοῦ κινήματος ὑπερέβαινε τὰς 100 000, κατὰ τὰς εἰδήσεις τῶν ἑλληνικῶν, ὑφ᾽ ἃς ὑπήγοντο, μητροπόλεων καὶ κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῶν εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα φοιτώντων παίδων, ὑπολογιζομένων 8% ἐπὶ τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ. Ὁ ἀριθμὸς οὗτος βεβαιοῦται καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων, λαμβανομένου ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι ἀμέσως μετὰ τὸ ἀνθελληνικὸν κίνημα μετενάστευσαν περὶ τὰς 30.000, ἱκαναὶ χιλιάδες διέρρευσαν μέχρι τοῦ διεθνοῦς πολέμου, ἐδήλωσαν περὶ τὰς 50.000 ἐπιθυμίαν πρὸς μετανάστευσιν καὶ παρέμειναν περὶ τὰς 20.000 πρὸς ἐκβουλγαρισμόν. Ὁ διδόμενος ἐν τῇ στατιστικῇ ἠλαττωμένος ἀριθμὸς ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι πολλοὶ ἐδήλωσαν εἰς τὰ ἀπογραφικὰ δελτία ὅτι ἦσαν Βούλγαροι καὶ ἐλάλουν τὴν βουλγαρικὴν ἐκ φόβου μή, δηλούμενοι ὡς Ἕλληνες, ὑποβληθῶσιν εἰς βαρυτέραν φορολογίαν ἢ ἄλλως πως καταδιώκωνται, ἄλλοι δέ, μὴ δυνάμενοι αὐτοὶ νὰ συμπληρώσωσι τὰ ἀπογραφικὰ δελτία, ὡς ἀγνοοῦντες νὰ γράφωσι βουλγαριστί, παρέδωκαν αὐτὰ πρὸς συμπλήρωσιν εἰς τοὺς ἀπογραφεῖς (διδασκάλους, ὑπαλλήλους, μαθητὰς) ἢ εἰς Βουλγάρους, οἵτινες κατέγραφον αὐτοὺς Βουλγάρους οὐ μόνον τὴν ἰθαγένειαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐθνικότητα. Ἡ ἀνακρίβεια τῆς ἐπισήμου στατιστικῆς περὶ τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ Ἑλλήνων μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τῆς γενομένης τῷ 1921 ἀπογραφῆς, καθ᾽ ἣν Ἕλληνες ἐδηλώθησαν 42.074, ἐνῷ μόνον οἱ μετὰ πέντε ἔτη εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν συνθήκην μεταναστεύσαντες ἀνῆλθον εἰς 50.000 περίπου.

Ἑλληνικαὶ θρησκευτικαὶ κοινότητες ἐν Βουλγαρίᾳ ἦσαν ἐν τῇ τρίτῃ περιοχῇ: ἡ ἀνθηροτάτη πασῶν *Φιλιππουπόλεως*, ἕδρα τῆς φερωνύμου μητροπόλεως μετὰ τῶν λαμπρῶν σχολείων της, ἐκκλησιῶν καὶ λοιπῶν εὐαγῶν ἱδρυμάτων· ἡ τοῦ *Στενιμάχου*· ἡ τῆς ἐπὶ τῆς Ροδόπης κωμοπόλεως ἑλληνικῆς) *Βοδενῶν* μετὰ παλαιᾶς ἐκκλησίας, δημοτικοῦ σχολείου ἀρρένων καὶ ἑτέρου θηλέων· ἡ τῶν *Ἀρβανιτοχωρίων*, μετ᾽ ἐκκλησίας καὶ δημοτικοῦ σχολείου· ἡ τῆς κωμοπόλεως *Κουκλένης*, μετ᾽ ἐκκλησίας καὶ δημοτικοῦ σχολείου ἀρρένων· ἡ τῆς κώμης *Δερμὲν-δερὲ* (Φερδινάνδοβον) μετὰ παλαιᾶς ἐκκλησίας καὶ δημοτικοῦ σχολείου ἀρρένων, καταλυθεῖσα πρὸ τοῦ ἀνθελληνικοῦ κινήματος· ἡ τῆς πόλεως *Τατὰρ-Παζαρτζικίου*, μετ᾽ ἐκκλησίας, ἀστικῆς σχολῆς ἀρρένων καὶ κατωτέρου παρθεναγωγείου, καταλυθεῖσα πρὸ τοῦ ἀνθελληνικοῦ κινήματος ὡσαύτως ὑπὸ τῶν Βουλγάρων· ἡ τῆς κωμοπόλεως *Περουστεριᾶς* ἐπὶ τῆς Ροδόπης, μετ᾽ ἐκκλησίας, δημοτικῆς σχολῆς ἀρρένων καὶ ἑτέρας θηλέων μετὰ νηπιαγωγείου, καταλυθεῖσα ὡσαύτως πρὸ τοῦ ἀνθελληνικοῦ κινήματος· ἡ τῆς πόλεως *Χασκόβου*, μετ᾽ ἐκκλησίας, ἀστικῆς σχολῆς ἀρρένων καὶ παρθεναγωγείου κατωτέρου μετὰ νηπιαγωγείου, καταλυθεῖσαι ὑπὸ τῶν Βουλγάρων ὀλίγον χρόνον μετὰ τὴν ἕνωσιν τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας μετὰ τῆς Βουλγαρίας· αἱ ἐπὶ τῆς Ροδόπης κῶμαι *Ἀχλούνιον, Βελάστιτσα, Ιιάβροβον, Λιάσκοβον, Βάσκοβον, Παναγιά*, αἵτινες, κατὰ τὸ 10 ἄρθρον τοῦ σουλτανικοῦ φιρμανίου περὶ ἀναγνωρίσεως τῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας ὡς αὐτοκεφάλου, παρέμειναν πατριαρχικαί, ἀποσπασθεῖσαι τῆς ἑλληνικῆς μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει τῆς χώρας καὶ προσελθοῦσαι εἰς τὴν ἐξαρχίαν. Ὡσαύτως οἱ κάτοικοι τῆς ἐπὶ τῆς Ροδόπης κωμοπόλεως *Βρατσικόβου*, μετανάσται ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἀλῆ πασᾶ ἐκ Καστορίας καὶ Ἀλβανίας, ἐξεβουλγαρίσθησαν πρωΐμως, ζῶντες μεταξὺ καθαροῦ βουλγαρικοῦ περιβάλλοντος. Ἕλληνες ἔμποροι ἐξαγωγεῖς σιτηρῶν καὶ ἄλλοι ἔζων σποράδην καθ᾽ ὅλους τοὺς σταθμοὺς τῶν ἀνατολικῶν σιδηροδρόμων, ἀπὸ Βελόβης μέχρι Χαρμανλῆ καὶ ἀπὸ Τυρνάβου-Σεϊμὲν μέχρι Νόβα-Ζαγόρας. Προεκτισθείσης τῆς γραμμῆς μέχρι Σοφίας καὶ στρωθείσης καὶ ἑτέρας ἀπὸ Φιλιππουπόλεως εἰς Πύργον, τούτων οἱ μὲν ἀπεχώρησαν ἐκτοπισθέντες ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, οἱ δὲ ἀφωμοιώθησαν σὺν τῷ χρόνῳ πρὸς τὸ ἐθνικὸν περιβάλλον.

Ἐν τῇ δευτέρᾳ περιοχῇ ἑλληνικὰς θρησκευτικὰς κοινότητας ἀπετέλουν αἱ ἀμειγεῖς ἑλληνικαὶ κωμοπόλεις *Καβακλῆ, Σιναπλῆ, Καρυαί, Μέγα καὶ Μικρὸν Μοναστήριον, Δογάνοβον, Τσουκούρκοϊ, Ἀκ* καὶ *Καρὰ Βουνάρ*, μετ᾽ ἐκκλησιῶν καὶ ἀστικῶν ἢ δημοτικῶν σχολείων ἀρρένων. Οἱ κωμοπολῖται οὗτοι τῆς περὶ τὸν Τόνζον χώρας, προερχόμενοι ἀπὸ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ, ἠσχολοῦντο περὶ τὴν κηπουρικήν, ἀμπελουργίαν, βομβυκοτροφίαν, γεωργίαν καὶ κτηνοτροφίαν. Ὑπήγοντο, ὡς οἱ τῆς πρώτης περιοχῆς, εἰς τὴν ἑλληνικὴν μητρόπολιν Φιλιππουπόλεως. Ἀνθοῦσαι ὡσαύτως ἑλληνικαὶ κοινότητες μετὰ περιωνύμων σχολείων ὑπῆρχον ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ ἐν τῇ *Σηλύμνῳ* καὶ *Ὑαμπόλει*, αἵτινες συνετέλεσαν σπουδαίως εἰς τὴν παρὰ τοῖς συνοίκοις Βουλγάροις διάδοσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ παιδείας. Ἡ παρακμὴ αὐτῶν ἤρξατο ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, κατελύθησαν δὲ ὑπαχθεισῶν τῶν πόλεων εἰς τὴν βουλγαρικὴν μητρόπολιν Στάρα - Ζαγόρας (1872). Μέχρι σήμερον ἐν Σηλύμνῳ δύο μεγάλαι συνοικίαι διατηροῦσι τὰ ἑλληνικά των ὀνόματα: Κρυοχώριον καὶ Νεοχώριον. Οἱ Ἕλληνες τῶν πόλεων τούτων, στερηθέντες τῶν σχολείων καὶ τῆς ἐκκλησίας των, σὺν τῷ χρόνῳ ἐξεβουλγαρίσθησαν, ἐκτὸς ἑκατοντάδων τινῶν ὑφισταμένων μέχρις ἐσχάτων, κατὰ τὰς ἐπισήμους στατιστικάς. Οὗτοι ἦσαν βιομήχανοι καὶ ἔμποροι, προερχόμενοι κυρίως ἐκ τῆς περιφερείας Ἀδριανουπόλεως ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας.

Ἀκραιφνεῖς ἑλληνικαὶ πόλεις ἦσαν αἱ ἐν τῇ πρώτῃ περιοχῇ, δηλαδὴ αἱ Παρευξεινοπόντιοι *Ἀγχίαλος, Μεσημβρία, Σωζόπολις* μετὰ τῶν περὶ αὐτοὺς κωμῶν *Βασιλικοῦ, Ἁγίου Βλάσι, Σταυροχωρίου* καὶ *Ἀγαθοπόλεως*, ἀποτελοῦσαι ἑλληνικὰς θρησκευτικὰς κοινότητας ὑπὸ τὰς μητροπόλεις Ἀγχιάλου, Μεσημβρίας καὶ Σωζοαγαθουπόλεως, μετὰ σχολείων ἀρρένων καὶ θηλέων τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως καὶ ἐκκλησιῶν, ὧν αἱ τῆς Μεσημβρίας, δέκα τὸν ἀριθμόν, βυζαντιακοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος. Ὡσαύτως ἀνθηρὰ ἑλληνικὴ κοινότης μετ᾽ ἐκκλησίας καὶ ἀστικῶν σχολείων ἀρρένων καὶ θηλέων, ὑπαγομένη εἰς τὴν μητρόπολιν τῆς Ἀγχιάλου, ὑπῆρχεν ἐν τῷ Πύργῳ (Μπουργάς), ὅστις ἐπὶ βουλγαροκρατίας, ἕνεκα τοῦ λιμένος του, ἀνεπτύχθη εἰς πόλιν συνοικισθεῖσαν ὑπὸ Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων ἐκ τῶν πέριξ. Οἱ Ἕλληνες οὗτοι, λείψανα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ, ἠσχολοῦντο εἰς τὴν ναυτιλίαν, ἁλιείαν, ἁλατοπηγίαν, ἀμπελουργίαν, ἀνθρακοποιίαν καὶ ἐμπορίαν.

Ἐν τῇ ἐκεῖθεν τοῦ Αἵμου παραλίᾳ ἀκμαία ἑλληνικὴ θρησκευτικὴ κοινότης ἦτο ἡ τῆς *Βάρνης* μετὰ τῆς μητροπόλεως τῆς φερωνύμου ἐπαρχίας, ὑφ᾽ ἣν ὑπήγοντο καὶ αἱ κοινότητες *Καβάρνης, Βαλτζικίου* καὶ *Ρουχτσουκίου* καὶ αἱ περικείμεναι τῶν Γκαγκαούζηδων κῶμαι, αἵτινες κατὰ τοὺς πρώτους ἤδη χρόνους τῆς ἡγεμονίας μετέστησαν εἰς τὸν βουλγαρισμόν. Οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων, βιοτέχναι καὶ ἔμποροι, ἰδίως ἐξαγωγεῖς σιτηρῶν, ἦσαν πολλαχόθεν Ἕλληνες, ἐγκατασταθέντες ἐπὶ τουρκοκρατίας πολλαχόθεν τοῦ ἑλληνισμοῦ, καὶ Γκαγκαούζηδες ἐξηλληνισμένοι. Αἱ προμνημονευθεῖσαι κοινότητες συνετήρουν καλῶς λειτουργοῦντα ἀστικὰ σχολεῖα ἀρρένων καὶ θηλέων, ἡ δὲ τῆς Βάρνης καὶ νοσοκομεῖον, ἱδρυθὲν ὑπὸ τοῦ ἐν Ὀδησσῷ Βαρναίου Παρασκευᾶ Νικολάου καὶ συντηρούμενον διὰ γενναίου κληροδοτήματος αὐτοῦ.

Ἀπὸ τῆς συστάσεως τῆς βουλγαρικῆς ἡγεμονίας συνεστήθη ἑλληνικὴ κοινότης καὶ ἐν τῇ πρωτευούσῃ Σόφιᾳ, εἰς ἣν ἐγκατεστάθησαν πολλαχόθεν Ἕλληνες τῆς Βουλγαρίας, ἰδίως δὲ ἐκ Στενιμάχου. Αὕτη, τεθεῖσα ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ θεωρηθεῖσα ὡς παροικία τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων, παρέμεινεν ἀβλαβὴς καὶ λειτουργεῖ καὶ νῦν, ἔχουσα ἐκκλησίαν ὑπαγομένην εἰς τὴν τῆς Ἑλλάδος καὶ μεικτὴν ἀστικὴν σχολήν. Αὕτη ἡ κοινότης, ἧς τὸ μέλλον προεμηνύετο λαμπρὸν ἕνεκα

Digitized by Google

τῆς εὐδοκιμήσεως τῶν μελῶν της ἐν τῇ ἐμπορίᾳ. ἀπὸ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἤρξατο μαραινομένη.

Μνημονευτέαι ὡσαύτως αἱ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀνθηραὶ κοινότητες τοῦ *Σιστοβίου*, ὅπου καὶ σήμερον ἐκ τῶν τριῶν μεγάλων τῆς πόλεως συνοικιῶν ἡ μία φέρει τὸ ὄνομα Ἑλληνική, ἡ τοῦ μεγάλου *Τυρνάβου* μετὰ τοῦ ὀνομαστοῦ σχολείου καὶ τῆς βιβλιοθήκης του καὶ ἡ τῆς ἑλληνικωτάτης κωμοπόλεως *Ἀρβανιτοχωρίου* (Ἀλμπανάς), ἧς οἱ κάτοικοι ἦσαν μετανάσται ἐκ Πωγωνίου καὶ ἄλλων τῆς Ἠπείρου μερῶν ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος. Ἡ κωμόπολις αὕτη ἤκμασε μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ὁπότε, δῃωθεῖσα ὑπὸ τῶν Κυρτζαλήδων λῃστῶν, ἔχασε τοὺς πλείστους τῶν κατοίκων της, ἐγκαταστάντας εἰς Σιστόβιον, Ρουμανίαν καὶ Ρωσίαν. Οἱ Ἀρβανιτοχωρῖται ἔμποροι εἰσαγωγεῖς καὶ ἐξαγωγεῖς συνηλλάσσοντο μετὰ τῆς Ρουμανίας καὶ Εὐρώπης. Ἐν τῇ κωμοπόλει των συνήθως διέτριβε καὶ ὁ Ἕλλην μητροπολίτης Τυρνάβου, ἀπέχοντος περὶ τὰ 4 χλμ. Τὸν ποτὲ ἑλληνισμὸν τῆς κωμοπόλεως μαρτυροῦσιν αἱ ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνος σῳζόμεναι τέσσαρες μεθ' ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν ἐκκλησίαι καὶ αἱ ἐπιτύμβιοι ἐνεπίγραφοι πλάκες ἐν ταῖς αὐλαῖς αὐτῶν. Σήμερον ἡ κωμόπολις, διατελοῦσα ἐν παρακμῇ εἶναι ἐκβεβουλγαρισμένη· οὐχ ἧττον οἱ κάτοικοί της ἔχουσι συνείδησιν τῆς ἑλληνικῆς των καταγωγῆς καὶ πολλοὶ τῶν πρεσβυτέρων δὲν ἐλησμόνησαν τὴν ἑλληνικήν.

Ὁ ἐν Βουλγαρίᾳ ἑλληνισμὸς ηὐδοκίμησεν ἰδίως ἐν τῇ ἐμπορίᾳ ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Πολλοὶ τῶν εὐπόρων, συνοδεύοντες αὐτοπροσώπως, χάριν μείζονος ἀσφαλείας, τὰ πρὸς ἐξαγωγὴν ἢ εἰσαγωγὴν ἐμπορεύματά των, ἐγνώρισαν τὰς ἐν τῇ Εὐρώπῃ καὶ τῇ Ἀσιατικῇ Τουρκίᾳ ἀγοράς. Οὗτοι ἕνεκα τῶν συχνῶν των ταξιδίων, ἰδίως οἱ περιώνυμοι καραμπατζῆδες (μεταπράται ἀμπάδων - μαλλίνων ὑφασμάτων καὶ ἄλλων εἰδῶν), οἱ γουναρᾶδες, οἱ καρτυνιτζῆδες (εἰσαγωγεῖς εἰδῶν ὑφαντουργικῆς) καὶ οἱ ζωέμποροι, καθιστάμενοι πολύγλωσσοι καὶ πολύπειροι, ἐγίνοντο φορεῖς τοῦ νεωτέρου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν χώραν. Οἱ εὐπορώτεροι τούτων ἐξεπαίδευον τὰ τέκνα των καὶ ἐν Εὐρώπῃ. Τὰ ταξίδια ὅμως ταῦτα ἐστέρουν πολλάκις τὸν ἑλληνισμὸν ἱκανῶν παραγόντων, διότι οὐκ ὀλίγοι, εὑρίσκοντες καταλληλότερον διὰ τὰς ἐπιχειρήσεις των ἔδαφος, ἐξεπατρίζοντο οἰκογενειακῶς καὶ ἐγκαθίσταντο ἐν Ρουμανίᾳ, Ρωσίᾳ, Αὐστρίᾳ, Γερμανίᾳ, Κωνσταντινουπόλει καὶ Μικρᾷ Ἀσίᾳ Σμύρνῃ, Προύσῃ, Περγάμῳ, Ἐσκὶ-Σεχὶρ, Δαμασκῷ. Τινὲς τολμηρότεροι προύχώρησαν μέχρι τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, ὅπου ἐν Καλκούττῃ καὶ Δάκᾳ φθίνοντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἔπηξαν καὶ κοινότητας μετ' ἐκκλησίας.

Οἱ ἐν τῇ ξένῃ οὕτω ἐγκαθιστάμενοι δὲν διέκοπτον τὰς πρὸς τὴν γενέτειραν σχέσεις των, ἐπικοινωνοῦντες τακτικῶς καὶ βοηθοῦντες τοὺς οἰκείους καὶ συγγενεῖς των ὑλικῶς· εὐάριθμοι τούτων εὐδοκιμήσαντες συνέδραμον πολλαχῶς καὶ τὰς κοινότητάς των διὰ γενναίων ἐπιχορηγήσεων εἰς τὰ εὐαγῆ των ἱδρύματα (ἐκκλησίας, σχολεῖα, νοσοκομεῖα). Τούτων μνημονευτέοι οἱ Φιλιππουπολῖται Γρηγόριος Μαρασλῆς υἱὸς (ἐν Ὀδησσῷ), Ἀντώνιος Κομιζόπουλλος (ἐν Μόσχᾳ), Σωτήριος Ἀντωνιάδης (ἐν Βιέννῃ), Κοσμᾶς Κατσίγρας (ἐν Μασσαλίᾳ), οἱ Στενιμαχῖται Γεώργιος Χρυσοβέργης (ἐν Κωνσταντινουπόλει), Ἀπόστολος Μεζεβίρης (ἐν Κισνοβίῳ), ὁ Βαρναῖος Παρασκευᾶς Νικολάου καὶ ὁ Μεσημβριανὸς Πάγκαλος (ἐν Ὀδησσῷ). Τινὲς τῶν εἰς τὴν Εὐρώπην ταξιδευόντων ἐκτῶντο ξένην ὑπηκοότητα (ρωσικήν, αὐστριακὴν καὶ γερμανικήν), ὅπως τυγχάνωσι προστασίας κατὰ τῶν τουρκικῶν αὐθαιρεσιῶν· πολλοὶ δὲ τὴν ἑλληνικὴν μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, εἰς ὃ μετέβαινον εἴτε πρὸς σπουδὰς εἴτε πρὸς ἐθελοντικὴν εἰς τὸν στρατὸν κατάταξιν. Τὴν ξένην ὑπηκοότητα διετήρησαν αὐτοί τε καὶ οἱ ἀπόγονοί των καὶ ἐπὶ τοῦ βουλγαρικοῦ καθεστῶτος· ἀπέβαλον δ' αὐτὴν δεξάμενοι τὴν βουλγαρικὴν ὅσοι ἐπεδίωξαν κυβερνητικὰς θέσεις ἢ ἐξήσκησαν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου πρὸ τῶν βουλγαρικῶν δικαστηρίων. Ἐκ τούτου ἑρμηνεύεται καὶ ἡ πληθὺς τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ κεκτημένων ἑλληνικὴν ἢ ἄλλην ὑπηκοότητα ἰθαγενῶν Ἑλλήνων.

Δεινὴν ἀφαίμαξιν ἔπαθεν ὁ ἐν Βουλγαρίᾳ ἑλληνισμὸς κατὰ τὸν Ρωσοτουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1828, καθ' ὃν οἱ Ρῶσοι, ὑπερβάντες τὸν Αἶμον, προήλασαν μέχρις Ἀδριανουπόλεως. Οἱ Ἕλληνες τῶν παρευξεινοποντίων πόλεων καὶ τῆς βορειοανατολικῆς ἐν γένει Θράκης, πιστεύσαντες ὅτι ἐπὶ τέλους θὰ ἐπραγματοποιεῖτο ἡ ἀπὸ τοῦ τυραννικοῦ ζυγοῦ τῶν Τούρκων ἀπελευθέρωσίς των, ὡς ἡ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἐβοήθησαν τοὺς Ρώσους πολλαχῶς κατὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν κατοχὴν τῆς χώρας των. Ἕνεκα τούτου φοβούμενοι ἀντεκδικήσεις παρὰ τῶν Τούρκων μετὰ τὴν σύναψιν τῆς εἰρήνης καὶ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ, ἠκολούθησαν αὐτὸν ἀθρόοι κατὰ χιλιάδας καὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς Ρουμανίαν καὶ Βεσσαραβίαν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μεταναστευσάντων τότε Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων ὑπολογίζεται περὶ τὰς 30.000. Ἔκτοτε ἐφυτοζώουν πλέον αἱ πόλεις Ἀγχίαλος, Μεσημβρία καὶ Σωζόπολις, ἤρξατο δὲ ὁ μαρασμὸς τῶν ἐν Σηλύμνῳ καὶ Ὑαμπόλει ἑλληνικῶν κοινοτήτων, καταλήξας εἰς τὸν ἐξαφανισμὸν αὐτῶν.

Ὁ ἐν Βουλγαρίᾳ γνήσιος ἑλληνισμὸς (οὐχὶ ὁ ἐξ ἐξηλληνισμένων ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀλλογενῶν προερχόμενος), θεματοφύλαξ καὶ αὐτὸς τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων καὶ μνήμων τοῦ ἱστορικοῦ του παρελθόντος, οὐ μόνον εἴχετο στερρῶς ἐν τῇ πλειονότητι τῆς τε θρησκείας καὶ τοῦ ἐθνισμοῦ του, ἀλλὰ μετεῖχε κατὰ δύναμιν καὶ τῶν ἑκάστοτε πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ γένους καὶ πραγμάτωσιν τῆς ἐθνικῆς ἰδέας ἀγώνων. Οὕτω κατὰ τὸ Αὐστρορρωσικὸν κατὰ τῆς Τουρκίας πόλεμον (1736—1739), πατριαρχεύοντος Παϊσίου Β', ὁπότε νέαι ἐν τῇ Τουρκίᾳ ἐπαναστατικαὶ τῶν Ρώσων προκηρύξεις διεσπάρησαν καλοῦσαι ἐπὶ τὰ ὅπλα τοὺς Ἕλληνας, ὁ ἐν Στενιμάχῳ προὔχων Χατζῆς Πρίμος, μετὰ τοῦ φίλου του ἱερομονάχου Χριστοφόρου, ἡγουμένου τῆς παρακειμένης βυζαντινῆς τῆς Παναγίας τῆς Πετριτσονιτίσσης μονῆς, ὕψωσεν ἐπὶ τῇ Ροδόπης τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως. Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1769 οἱ Φιλιππουπολῖται ὡς ὕποπτοι κατεδιώχθησαν, τινὲς αὐτῶν ἐσφάγησαν καθ' ὁδούς, οἰκίαι καὶ καταστήματα αὐτῶν διηρπάγησαν καὶ ἐπυρπολήθησαν καὶ οἱ δημογέροντες αὐτῶν ἐφυλακίσθησαν καὶ ἐρραβδίσθησαν.

Ἐκ τῶν πρωτεργατῶν καὶ διευθυντῶν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας εἶ ἦτο ὁ ἐν Μόσχᾳ Φιλιππουπολίτης Ἀντών. Κομιζόπουλλος, ἐνεργότατα δὲ μέλη οἱ ἐν Ὀδησσῷ Μεσημβριανοὶ ἀδελφοὶ Κουμπαροὶ καὶ ὁ Φιλιππουπολίτης Γρηγόριος Μαρασλῆς πατήρ. Ἐκ τῶν ἐν τῷ «Δοκιμίῳ περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας» τοῦ Ι. Φιλήμονος ἀναγραφομένων 700 ἐκ τῶν πολλῶν χιλιάδων ἑταίρων 22 εἶναι Φιλιππουπολῖται, Μεσημβριανοί, Ἀγχιαλῖται, Σωζοπολῖται καὶ Σηλύμνιοι, οἵτινες κατηχήθησαν ἐν Ρωσίᾳ καὶ Ρουμανίᾳ κατὰ τὴν ἐκεῖ δι' ἐμπορικοὺς σκοποὺς μετάβασίν των, ἐπανελθόντες δὲ εἰς τὴν γενέτειραν ἐμύησαν πολλοὺς τῶν συμπολιτῶν των. Οὐκ ὀλίγοι τῶν ἐκ Βουλγαρίας Ἑλλήνων μετέσχον καὶ τῆς μεγάλης Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἀγωνισθέντες ὑπὸ διαφόρους ὁπλαρχηγοὺς καὶ ὑπὸ τὸν Χατζηχρῆστον· τούτων οἱ μὲν ἐναπομείναντες ἐν τῇ Ἑλλάδι ἐγκατεστάθησαν ἐν Σύρῳ καὶ ἐν Ἀθήναις, οἱ δ' ἐπανελθόντες εἰς τὴν γενέτειραν ἐκλήθησαν Μοραλῆδες (ἐν Φιλιππουπόλει καὶ Στενιμάχῳ).

Μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ βασιλείου, ἐντὸς τῶν στενῶν του γεωγραφικῶν ὁρίων, οἱ ἐκ Βουλγαρίας Ἕλληνες ἔσπευδον πρόθυμοι καὶ πολυπληθεῖς κατὰ πᾶσαν ἐξέγερσιν, ὅπως μετάσχωσι τῶν πρὸς ἀπελευθέρωσιν ἀγώνων, μαρτυροῦντες οὕτω δι' ἔργων ὅτι τὰ ὅρια τοῦ ἑλληνισμοῦ ἦσαν πολὺ μακρὰν τῶν διὰ τῆς διπλωματίας χαραχθέντων καὶ ὅτι εἷς πόθος καὶ μία ἰδέα συνέδεε σύμπαντας τοὺς Ἕλληνας, ἡ ἕνωσις αὐτῶν μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος. Οὕτω κατὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον, καθ' ὃν ἡ Ἑλλὰς ἐπεστρατεύθη πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν δούλων τέκνων της, οἱ Βαρναῖοι, ὅπως καταστρέψωσι τὰ πυρομαχικὰ τῶν συμμάχων τῶν Τούρκων Ἀγγλογάλλων, τῶν μεταβαλόντων τὴν πόλιν των εἰς ὁρμητήριον ἐναντίον τῆς Ρωσίας, ἐπυρπόλησαν τὴν πόλιν των καὶ ἕνεκα τούτου ἔπαθον τὰ πάνδεινα ὑπὸ τῶν συμμάχων. Κατὰ τὴν κρητικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1866 Στενιμαχῖται, Φιλιππουπολῖται καὶ ἄλλοι ἠγωνίσθησαν ἐν Κρήτῃ ὑπὸ τὸν ὁπλαρχηγὸν Ζυμβρακάκην διακριθέντες ἐπ' ἀνδρείᾳ καὶ αὐτοθυσίᾳ. Κατὰ τὴν μακεδονικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1878 Στενιμαχίτης ὕψωσε τὴν σημαίαν τῆς ἐλευθερίας ἐν Λητοχωρίῳ καὶ ἠγωνίσθη γενναίως ὡς ἀρχηγὸς τῆς ἐπαναστάσεως, ὁ ἐπίσκοπος Κίτρους Νικόλαος Λούσης. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ὑπὸ τὴν βουλγαρικὴν κυριαρχίαν ὑπαγωγήν των δὲν ἔπαυσαν μετέχοντες τῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν δούλων ἀδελφῶν των ἀγώνων. Ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1897, ὁ Μακεδονικὸς ἀπελευθερωτικὸς ἀγὼν τοῦ 1905, οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι τοῦ 1912 καὶ 1913 καὶ ἡ μικρασιατικὴ στρατεία τοῦ 1921 ἔσχον τοὺς ἀλκίμους ἀγωνιστάς των, ὧν πολλοὶ ἀπέθανον ἐν τοῖς πεδίοις τῶν μαχῶν, ἐξ ὧν μνημονευτέοι ὁ ὁπλαρχηγὸς Μακούλης καὶ ὁ ἀνθυπολοχαγὸς Στ. Παπαθεοφίλου, Στενιμαχῖται, καὶ ὁ λοχαγὸς Παπαλάμπρου καὶ ὁ ἀντισυνταγματάρχης Θωμᾶ, Φιλιππουπολῖται.

Ἡ πνευματικὴ τοῦ ἐν Βουλγαρίᾳ ἑλληνισμοῦ κατάστασις ἦτο ἀγαστὴ καὶ ἀνωτέρα ἐν ἀναλογίᾳ πρὸς τὴν τῶν συνοίκων του ἐθνῶν καὶ τῶν Βουλγάρων. Τὰ σχολεῖα αὐτοῦ, πλὴν τῶν ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος παλαιῶν τῆς Ἀγχιάλου καὶ Φιλιππουπόλεως, ἱδρυθέντα ἀπὸ τῶν πρώτων δεκαετηρίδων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἐπολλαπλασιάσθησαν καὶ ὠργανώθησαν ἐπὶ τοῦ βουλγαρικοῦ καθεστῶτος, ἐφοδιασθέντα δι' ἀφθόνου καὶ ἱκανοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ ἐκ τῶν ἀποφοίτων τῶν ἐν Φιλιππουπόλει ἀπὸ τοῦ 1875 λειτουργησάντων Ζαριφείων διδασκαλείων ἀρρένων καὶ θηλέων. Ἀλλὰ καὶ σύλλογοι μουσικοφιλολογικοὶ καὶ σωματεῖα φιλανθρωπικὰ καὶ συσσίτια διὰ τοὺς ἀπόρους παῖδας ἐλειτούργουν παρὰ ταῖς μεγάλαις κοινότησι. Πρὸς δὲ ἐν τῇ Φιλιππουπόλει ἐξεδίδοντο δύο ἐφημερίδες, ἡ «Φιλιππούπολις» καὶ αἱ «Εἰδήσεις τοῦ Αἵμου», ἐν δὲ τῇ Βάρνῃ ἡ «Ὀδησσός».

Ἡ πρὸς τὰ γράμματα καὶ τὰς ἐπιστήμας κλίσις αὐτοῦ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τοῦ πλήθους τῶν διανοουμένων καὶ ἐπιστημόνων του, σπουδασάντων ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν Εὐρώπῃ. Οὗτοι εἶναι ἰατροί, νομικοί, φιλόλογοι, θεολόγοι, μαθηματικοί, φαρμακοποιοί, μηχανικοί, ἀρχιτέκτονες, γεωπόνοι, στρατιωτικοί, καλλιτέχναι. Ἱκανοὶ τούτων διέπρεψαν ἀσκήσαντες τὸ ἐπάγγελμά των εἴτε ἐν Βουλγαρίᾳ εἴτε ἐν Ἑλλάδι, ὅπου κατέλαβον ἀνωτάτας πολιτικὰς ἢ κοινωνικὰς θέσεις, τυχόντες πανελληνίου φήμης, τινὲς δὲ καὶ εὐρωπαϊκῆς ἐπὶ ταῖς ἐπιστημονικαῖς των ἐργασίαις. Τούτων μνημονευτέοι οἱ Φιλιππουπολῖται Ἀν. Γεωργιάδης Λευκίας, καθηγητὴς τῆς ἰατρικῆς σχολῆς τοῦ ἐν Ἀθήναις Ὀθωνείου πανεπιστημίου καὶ συγγραφεύς, ὁ Ἀλέξανδρος Ζωηρὸς πασᾶς, ἰατρὸς τοῦ σουλτάνου καὶ καθηγητὴς τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἰατρικῆς σχολῆς, ὁ Δημήτριος Εὐαγγελίδης, καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ πανεπιστημίου, Φιλιππουπολῖται, ὁ Βαρναῖος Φίλιππος Παπαδόπουλος, καθηγητὴς τῆς θεολογίας τοῦ ἐν Ἀθήναις πανεπιστημίου, οἱ Στενιμαχῖται Χρῆστος Τσούντας, καθηγητὴς τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ ἐν Ἀθήναις πανεπιστημίου καὶ συγγραφεύς, καὶ ὁ Κωνστ. Δημητριάδης, γλύπτης, καθηγητὴς τοῦ Μετσοβίου πολυτεχνείου, οἱ ζωγράφοι Σ. Παπαπαναγιώτου Ἀγχιαλίτης καὶ Γουναρόπουλος Πύργιος, ὁ παιδαγωγὸς Βλ. Σκορδέλης Στενιμαχίτης, ὁ μουσικὸς Θησεὺς Πίνδιος, διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν, Φιλιππουπολίτης, ὁ ποιητὴς Κωνστ. Βάρναλης Πύργιος καὶ ὁ ἰατρὸς Ἀπόστολος Δοξιάδης Στενιμαχίτης, γενόμενος πολλάκις ὑπουργός. Μνημονευτέοι ἐν τέλει οἱ ἀθανάτου μνήμης μεγάλοι ἐθνικοὶ εὐεργέται ὁ ἐν Ὀδησσῷ Γρηγόριος Μαρασλῆς υἱός, Φιλιππουπολίτης, καὶ ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Γεώργ. Χρυσοβέργης, Στενιμαχίτης.

Κ. - Μ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Οἰκονόμου Κ.*, «Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως» (Βιέννη 1819).— *Τσουκαλᾶς Γ.*, «Ἱστοριογεωγραφικὴ περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως» (Βιέννη 1851).— *Παπαδόπουλος-Βρετὸς Α.*, «La Bulgarie ancienne et moderne» (Saint-Petersbourg 1856).— *Τσουκαλᾶς Γ.*, «Ἡ Βουλγαροσλαυικὴ συμμορία καὶ ἡ τοιανδρία αὐτῆς» (Κωνσταντινούπολις 1859).— *[Σκορδέλης Βλ.]*, «Περὶ τοῦ τρόπου καὶ τῶν μέσων δι' ὧν πρόκειται νὰ μεταπληθῇ ἡ Φιλιππούπολις εἰς Πλόβδιφ. Ὑπὸ ὁμερολήπτου» (Ἀθῆναι 1860).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ Θράκης» (Κωνσταντινούπολις 1865).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Θρᾳκικαὶ μελέται» (Λειψία 1877) — *Παστιᾶς Ἐλ.*, «Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν ἐπὶ ἑπταετίαν ἐνεργειῶν καὶ ἔργων τοῦ ἐν Βάρνῃ Φιλεκπαιδευτικοῦ συλλόγου» (ἐν «Πρακτικοῖς τοῦ συνεδρίου τῶν ἑλληνικῶν συλλόγων» 1879, σελ. 221 κ.ἑ.).— *Κοντογεώργης Π.*, «Εἰδήσεις περὶ Βάρνης (Κωνστάντσα 1881).— *Παπακωνσταντίνου Δ.*, «Ὑπόμνημα περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Στρουμνίτσης» (Ἀθῆναι 1882).— *Μαρκόπουλος*, «Στοιχειώδεις γεωγραφικαὶ καὶ ἱστορικαὶ γνώσεις τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας» Φιλιππούπολις 1882).— *Παρασκευόπουλος Θ. Μ.*, «Ἱστορικογεωγραφικὴ περιγραφὴ τῆς Ἀγχιάλου» (Ἀθῆναι 1888 — *Μηλιαράκης Ἀντ.*, «Γεωγραφικὴ φιλολογία ἤτοι κατάλογος κτλ.» (Ἀθῆναι 1889, σελ. 57—61). — *Νικολάου Ἰω.*, «Ἡ Ὀδησσὸς (Βάρνα) ὑπ' ἀρχαιολογικὴν καὶ ἱστορικὴν ἔποψιν» (Βάρνα 1894).— *Καζάζης Ν.*, «Ὁ Ἑλληνισμὸς ἐν τῇ χερσονήσῳ τοῦ Αἵμου» (Ἀθῆναι 1899). — «Ὑπομνήματα ἐπιδοθέντα τοῖς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀντιπροσώποις τῶν Μεγάλων δυνάμεων μετὰ καὶ ἑτέρων ἐγγράφων σχετικῶν πρὸς τὰ προσφάτως ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ Ἀνατολικῇ Ρωμυλίᾳ διαδραματισθέντα» (Κωνσταντινούπολις 1906, ἐκδ. Πατριαρχείου) — *Κέπετζης Μ. Σ.* (Kebedgy), «Les évènements de Bulgarie et de Roumélie Orientale» (Bruxelles 1907, ἐκ τῆς «Revue de Droit international et de Législation comparée» Sér. 2, t. IX).— *Χατζηβασιλείου Ζ.*, «Βουλγάρων ἐνέργειαι πρὸς καταστροφὴν τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητος ἔν τε τῇ ἀνατολικῇ Ρωμυλίᾳ καὶ τῇ Βουλγαρίᾳ» (Ἀθῆναι 1908) — *Καζάζης Ν.*, «Ἕλληνες καὶ Βούλγαροι κατὰ τὸν ΙΘ' καὶ Κ' αἰῶνα» (Ἀθῆναι 1908). — *Κυριακίδης Σ. Π.*, «Ἡ δυτικὴ Θρᾴκη καὶ οἱ Βούλγαροι» (Ἀθῆναι 1919).— *Φώτιος* (ἐπισκ. Εἰρηνουπόλεως), «Ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ ἱστορικαὶ σημειώσεις περὶ τῆς βουλγαρικῆς πολιτικῆς καὶ τῶν βουλγαρικῶν κακουχιῶν πρὸς ἐξόντωσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας. 1878—1914» (Ἀθῆναι 1919).— *Παπαευγενίου Ἀθαν.*, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία ἐν Θρᾴκῃ. Τοῦρκοι - Βούλγαροι κτλ. 1912—1920» (Θεσσαλονίκη 1926).— *Peew Al.*, «Φευγαλέα ἐπισκόπησις τοῦ παρελθόντος τῆς Φιλιππουπόλεως» (Plovdiv 1928 βουλγαριστί).— *Ἀποστολίδης Μιρτ.*, «Περὶ Φιλιππουπόλεως» (ἐν «Θρᾳκικοῖς» Ἀθηνῶν, τ. Α'/1928, σ. 336—339), «Τὰ ἑλληνικὰ ἐν Φιλιππουπόλει σχολεῖα (αὐτόθι, τ. Β'/1929, σ. 94—121), «Περὶ τῆς ἐν Φιλιππουπόλει συντεχνίας τῶν ἀμπατζήδων καὶ τῶν ἐν Φιλιππουπόλει Βουλγάρων» (αὐτόθι, τ. Β'/1929, σ. 325—343).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ὁ Στενίμαχος» (Ἀθῆναι 1929).— *Mutafciev P.*, «Der Byzantinismus im mittelalterlichen Bulgarien» (ἐν «Byzantinische Zeitschrift» τ. XXX/1929—1930) — *Wurfbain Andr.*, «L' échange gréco-bulgare des minorités ethniques» (Lausanne-Genève 1930). — «Bulgares! qu' avez vous fait de vos minorités grecques?» (Ἀθῆναι 1930). — *Μαυρομμάτης Δρ. Κ.*, «Ἡ Ἀγχίαλος μέσ' ἀπὸ τὶς φλόγες» (Ἀθῆναι 1930).— *Τενεκίδης Κ. Γ.*, «L'affaire des communautés greco-bulgares» (1931). — *Σταμούλης Μ. Α.*, «Συμβολὴ εἰς τὴν Θρᾳκικὴν βιβλιογραφίαν» (ἐν «Θρᾳκικοῖς» τ. Γ'/1931, ἔκτακτον τεῦχος).— *Λαδᾶς Σ. Π.*, «The exchange of minorities. Bulgaria, Greece and Turkey» (New York 1932).— *Κωνσταντινίδης Κ.*, «Περὶ Σωζοπόλεως» (ἐν «Θρᾳκικοῖς» Ἀθηνῶν Γ'/1932, σ. 150—171).— *Νικήτωφ Ν.*, «Ἀπόστολοι τῆς βουλγαρικῆς ἀναγεννήσεως» (Σόφια 1933).— *Ἀποστολίδης Κ. Μ.*, «Συμβολὴ εἰς τὴν Θρᾳκικὴν βιβλιογραφίαν» (ἐν «Θρᾳκικοῖς» τ. Δ'/1933, σ. 342—353 καὶ 371—372).

Διὰ τὴν ἀνταλλαγὴν βλ. τὸ οἰκεῖον τμῆμα τοῦ περὶ πληθυσμοῦ ἄρθρου τοῦ παρόντος τόμου.

Πρὸς τούτοις βλ. τὴν ὕλην τῶν ἐκδόσεων: «Ἐπετηρὶς τοῦ ἐν Βάρνῃ Φιλεκπαιδευτικοῦ συλλόγου» (Κωνσταντινούπολις 1872 κ.ἑ.).— «Φιλιππούπολις» (Φιλιππούπολις 1879 κ.ἑ. ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί).— «Ὁ Μηνύτωρ τοῦ Αἵμου» (*Γ. Ο. Σκανάση*, Φιλιππούπολις 1895 κ.ἑ.).— «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» Κωνσταντινουπόλεως (ἰδίως ἐν τόμοις ΚΣΤ'—ΚΘ'/1906—1909).— «Θρᾳκικά» (τοῦ ἐν Ἀθήναις Θρᾳκικοῦ κέντρου, 1928 κ.ἑ).

Κ. - Μ. Α.

Γαλλία. Αἱ μετὰ τῆς χώρας ταύτης σχέσεις τῶν Ἑλλήνων ἀνάγονται εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, συνεσφίχθησαν δ' ἔτι μᾶλλον μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Λατίνων κατάλυσιν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους (1204), ὅτε, βασιλεύοντος τοῦ Αὐγούστου Φιλίππου, ἱδρύθη ἐν Παρισίοις τῷ 1210 προπαγανδιστικὴ σχολή, ὑπὸ τὸ ὄνομα «Κωνσταντινουπολιτικὸν φροντιστήριον», μὲ σκοπὸν «ὅπως οἱ ἐν αὐτῷ διδασκόμενοι Ἑλληνόπαιδες τῇ τῆς λατινικῆς γλώσσης μαθήσει, ἀποβάλωσι τὸ πρὸς τὴν λατινικὴν Ἐκκλησίαν μῖσος καὶ κηρύσσοντες ὕστερον ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα τὴν φιλανθρωπίαν καὶ καλοκαγαθίαν τῶν παπικῶν στηρίξωσι τοὺς καταλύσαντας τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν τῷ 1204 Φράγκους ἐν τῇ κατοχῇ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς». Βραδύτερον οἱ Γάλλοι, βλέποντες τὴν ἐν Ἰταλίᾳ πρόοδον τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, διαρκοῦντος του ΙΕ' καὶ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, μετεκάλεσαν εἰς Παρισίους τὸν μαθητὴν τοῦ Πλήθωνος Γεώργιον Ἑρμώνυμον διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν κλασσικῶν γραμμάτων, παρ' αὐτῷ δὲ ἐμαθήτευσαν οἱ περίφημοι γενόμενοι ἑλληνισταί, Γουλιέλμος Βουδαῖος, Ἔρασμος, Μελάγχθων, Ρεϋχλῖνος κ. ἄ. Τὸν Ἑρμώνυμον διεδέχθησαν ἐν Παρισίοις ὡς ἑλληνισταὶ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει σπουδάσαντες τὴν ἑλληνικὴν Ἰταλοὶ Γρηγόριος Τιφέρνης (1457—1464 καὶ Ἀλέξανδρος Γιρόλαμος (1508), ἐπίσης δὲ ὁ ἱδρύσας τῷ 1515 τὸ «Ἑλληνικὸν φροντιστήριον» Ἰάνος Λάσκαρις. Μεσοῦντος τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, ἐδίδαξε καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Ἰάνου Ἄγγελος Λάσκαρις, κατὰ τὴν περίοδον δὲ ταύτην ἀνεφάνησαν ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἄλλοι σπουδαῖοι ἑλληνισταί, ὡς οἱ Ἰωσὴφ καὶ Ἰωάννης Σκάλιγκερ καὶ ὁ περίφημος Ἑρρῖκος Στέφανος. Διαρκοῦντος τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος καὶ κατὰ τὸν ΙΖ' ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι διαπρέψαντες ἐν Γαλλίᾳ λόγιοι Ἕλληνες, ὡς ὁ Κρὴς Ἡλίας Ἀνδρέου, ὁ Σίμων Πόρτιος, ὁ Ἀθηναῖος Λεονάρδος Φιλαρᾶς, Κύριλλος ὁ Χῖος, ὁ Ἀθανάσιος Ρήτωρ, ὁ Κορίνθιος Ρωμανὸς Νικηφόρος, ὁ πρωτόπαππος τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ Ἀντώνιος Κοραῆς, ζήσας περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, καὶ ἄλλοι.

Ἀπὸ τῶν παραμονῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ ἐφεξῆς ἡ Γαλλία ὑπῆρξεν ἐκ τῶν προσφιλεστέρων εἰς τοὺς Ἕλληνας εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ταύτην δὲ ἰδίως ἐπισκέπτονται καὶ σήμερον χάριν σπουδῶν. Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἀνάγεται καὶ ἡ ἵδρυσις τῶν πλείστων τῶν ἐν τῇ χώρᾳ ἑλληνικῶν κοινοτήτων, περὶ ὧν εἰδικώτερον ἐκθέτομεν κατωτέρω. Αἱ κοινότητες τῆς Γαλλίας ὑπάγονται ἐκκλησιαστικῶς ὑπὸ τὸν ἐν Λονδίνῳ ἑδρεύοντα μητροπολίτην Θυατείρων. Πλὴν ὅμως τῶν ἑλληνικῶν ὀρθοδόξων κοινοτήτων, ὑπάρχουσιν ἐν Νορμανδίᾳ τῆς ΒΔ. Γαλλίας καὶ 500 περίπου ὀρθόδοξοι Γάλλοι, λείψανα τοῦ πρὸ τοῦ Φωτίου σχίσματος τῶν Ἐκκλησιῶν, ἤκμασε δὲ παλαιότερον καὶ ἐν Κορσικῇ πολυπληθὴς παροικία Μανιατῶν, ἐκλατινισθεῖσα διὰ τοῦ χρόνου.

Παρισίων. Ἡ ἐν τῇ γαλλικῇ πρωτευούσῃ ἑλληνικὴ παροικία εἶναι ἡ πολυανθρωποτέρα τῶν καθ' ὅλην τὴν Γαλλίαν, ἀριθμοῦσα 20.000 περίπου μελῶν καὶ ἀποτελουμένη ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῶν ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐγκατεστημένων ἐν τῇ πόλει ὁμογενῶν, ἐμπόρων κυρίως, λογίων καὶ καλλιτεχνῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τῶν διαρκοῦντος τοῦ Παγκοσμίου πολέμου καὶ μετὰ τὴν λῆξιν αὐτοῦ ἐγκατασταθέντων ἐν τῇ πόλει ἐπαγγελματιῶν, ἐργατικῶν καὶ στρατιωτικῶν. Οἱ πρῶτοι τῶν δρασάντων ἐν Παρισίοις Ἑλλήνων ὑπῆρξαν οἱ περὶ τὰ τέλη τοῦ μεσαίωνος καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς Ἀναγεννήσεως διατρίψαντες ἐν Γαλλίᾳ ἑλληνισταί, οἵτινες μνημονεύονται ἀνωτέρω. Κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως εἶχον συγκεντρωθῆ ἐν τῇ πόλει πλεῖστοι Ἕλληνες σπουδασταὶ καὶ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων, ἐν οἷς ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὁ Κωνσταντῖνος Σταμάτης, ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς, ὁ Σ. Θεοχαρόπουλος, ὁ ἐξ Ἀνδριτσαίνης Κωνσταντῖνος Νικολόπουλος, ὁ Γρηγόριος Μᾶνος, ὁ Γρηγόριος Τσαλίκογλους, ὁ Μιχαὴλ Σχινᾶς, ὁ Χ. Σύψωμος, ὁ Μηνᾶς Μινωΐδης καὶ πολλοὶ ἄλλοι, ἀποτελοῦντες τὸν πυρῆνα τῆς ἐν Παρισίοις ἑλληνικῆς παροικίας. Διαρκούσης τῆς ἐπαναστάσεως, ἡ γαλλικὴ πρωτεύουσα ὑπῆρξε σημαῖνον κέντρον τοῦ ἐν τῇ Δύσει φιλελληνισμοῦ καὶ τῷ 1830 ἱδρύθη ἐν αὐτῇ τὸ «Ἑλληνικὸν λύκειον», χάριν τῶν ἀπορφανισθέντων κατὰ τὸν Ἀγῶνα Ἑλληνοπαίδων. Ἐξ ἄλλου ἐν Παρισίοις ἐξετυπώθησαν τότε πλεῖστα ἑλληνικὰ βιβλία, ἐξεδόθησαν δὲ καὶ διάφοροι ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ (ἡ «Ἀθηνᾶ» τῷ 1819, ἡ «Μέλισσα» τοῦ Σπυρίδωνος Κοντοῦ, ἐκδιδομένη ἐπὶ τριετίαν μέχρι τοῦ 1822, τὸ «Μουσεῖον», ἐκδιδόμενον ἴσως κατὰ περιόδους καὶ ἐν Λονδίνῳ, τὰ «Μωρία ὅσα», ἐκδοθέντα τῷ 1868—1869 ὑπὸ τοῦ Ἰω. Ἰσιδωρίδη Σκυλίτση, καὶ ὁ «Ρωμανὸς ὁ Μελῳδός», ἐκδιδόμενος ἀπὸ τοῦ 1932 ὑπὸ τοῦ πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου). Ἀπὸ τοῦ 1830 ὁ Κύπριος Γεώργιος Οἰκονομίδης διετέλεσε καθηγητὴς τῶν τέκνων τοῦ βασιλέως Λουδοβίκου - Φιλίππου, ἀπὸ δὲ τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος πολλοὶ Ἕλληνες ἐδίδαξαν ὡς καθηγηταὶ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῶν Παρισίων, ὡς ὁ Φωτεινὸς Πανᾶς τῆς ὀφθαλμολογίας, ὁ Φραγκῖσκος Δαμασκηνὸς τῆς παθολογίας καὶ ὁ Νικόλαος Πολίτης τῆς νομικῆς. Εἰς τὴν γαλλικὴν λογοτεχνίαν διεκρίθησαν ὁ Ἰωάννης Παπαδιαμαντόπουλος (Ζὰν Μωρεάς), ὁ Ἰω. Ψυχάρης, κ. ἄ. Ὠργανωμένη κοινότης τῶν Ἑλλήνων παροίκων τῶν Παρισίων ἱδρύθη μόνον τῷ 1895, ὅτε ᾠκοδόμησε καὶ ναὸν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Biset. Τῷ 1929 (8/11 Ὀκτωβρίου) συνῆλθεν ἐν τῇ πόλει συνέδριον τῶν πνευματικῶν προϊσταμένων ἁπασῶν τῶν ὀρθοδόξων κοινοτήτων Βορείου καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης τῶν ὑπαγομένων ὑπὸ τὴν ἱδρυθεῖσαν τῷ 1922 ἐν Λονδίνῳ μητρόπολιν Θυατείρων. Μεταξὺ τῶν ἐπιφανεστέρων συγχρόνων μελῶν τῆς ἐν Παρισίοις ἑλληνικῆς παροικίας κυριώτερα εἶναι ὁ Ἕλλην τὸ γένος μεγαλοβιομήχανος Β. Ζαχάρωφ καὶ οἱ καλλιτέχναι καὶ λόγιοι: Δ. Γαλάνης, Δ. Γουναρόπουλος, Ἀνδρ. Κεφαλληνός, Δ. Ἀστεριώτης, Εὐστρ. Ἐλευθεριάδης, Ἐμμ. Ροδοκανάκης, Π. Ἀργυριάδης, Ν. Ἐπισκοπόπουλος (Ν. Σεγκύρ), Κ. Φωτιάδης, Θ. Μουστοξύδης κλπ.

Γρενόβλης. Νεοσύστατος παροικία μετὰ ναοῦ, συσταθεῖσα μετὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον καὶ συγκροτουμένη κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ Ἑλλήνων ἐργατῶν τῶν ἐν τῇ πόλει ταυτῃ ἐργοστασίων.

Λυών. Παροικία ἀποτελουμένη ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐξ ἐμπόρων μετάξης, ἐργατῶν καὶ ἐπιστημόνων, καὶ συντηροῦσα ἴδιον ναόν. Τῷ 1912 κληθέντες ἐδίδαξαν ἐν τῷ αὐτόθι γαλλικῷ πανεπιστημίῳ οἱ Ἕλληνες καθηγηταὶ τοῦ πανεπιστημίου Α. Ἀνδρεάδης, Σαριπολος καὶ Σ. Λάμπρος, εἰς ἀνταπόδοσιν τῶν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν διδαξάντων Γάλλων καθηγητῶν Hugauneng καὶ Déperet.

Μασσαλίας. Ἡ παλαιὰ αὕτη ἑλληνικὴ ἀποικία, κτισθεῖσα ὑπὸ Φωκαέων τῆς Ἰωνίας τῷ 601 π.Χ., ὑπῆρξε καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἓν τῶν κυριωτέρων κέντρων τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Δύσεως. Καὶ δὲν διετηρήθη μὲν οὐδεμία ἱστορικὴ συνέχεια μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ τῆς Μασσαλίας καὶ τοῦ νεωτέρου, διότι ἀπὸ τοῦ Ζ' μ. Χ. αἰῶνος, καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὸν Μεσαίωνα, ἀπέβαλεν ἡ πόλις τὸν ἑλληνικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα, λόγῳ τοῦ ἐπικρατήσαντος ἐν τῇ Δύσει πνευματικοῦ σκότους, ὁ λιμὴν ὅμως τῆς Μασσαλίας, λόγῳ τῆς διαρκοῦς ἐμπορικῆς ἀκμῆς του, ὑπῆρξε πάντοτε πολυσύχναστον κέντρον τῶν Ἑλλήνων ναυτικῶν καὶ ἐμπόρων. Διαρκοῦντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος οἱ Μασσαλιῶται προέβησαν εἰς τὴν ἵδρυσιν ἑλληνικοῦ προπαγανδιστικοῦ σχολείου, ἀπὸ δὲ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἤρχισαν νὰ ὀργανοῦνται καὶ οἱ ἐν τῇ πόλει Ἕλληνες εἰς παροικίαν, ὡς συνάγεται ἐξ ἐγγράφου τοῦ 1820, φυλασσομένου εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς αὐτόθι ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. Πρῶτος κληθεὶς ἱερεὺς ἦτο ὁ Πελοποννήσιος Ἀρσένιος Γιαννοῦκος, μετ' αὐτὸν δὲ ὁ Χῖος Καλλίνικος Κρεατσούλης, ἐφημερεύσας ἐπὶ 40 ἔτη (μέχρι τοῦ 1865). Ἡ παροικία τῆς Μασσαλίας ηὐξήθη ἐνωρὶς διὰ νέων παροίκων, καταφυγόντων ἐκ τῆς πατρίδος των Χίου μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων καταστροφήν της, προαχθεῖσα δὲ ταχέως εἰς πλοῦτον, ἀπέκτησε λαμπρὸν ἰδιόκτητον ναόν, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐδίδασκον οἱ κατὰ καιροὺς ἐφημέριοι. Ἐπιφανέστεροι τῶν μετὰ τὸν Κρεατσούλην ἐφημερίων τῆς κοινότητος ὑπῆρξαν ὁ μετέπειτα μητροπολίτης Ἀθηνῶν Γερμανὸς Καλλιγᾶς καὶ ὁ Κυμαῖος Ἠλίας Ζυγαβηνός, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἑωρτάσθη μεγαλοπρεπῶς ἡ ἐπέτειος τῆς 25ης ἑκατονταετηρίδος ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Μασσαλίας (1899). Ο Μασσαλιῶται Ἕλληνες ἔμποροι μεγάλως συνέβαλον εἰς τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀποστέλλοντες εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰ βιβλία τοῦ Κοραῆ καὶ ἐκδόντες βραδύτερον (οἱ Ζιρίφαι καὶ Ζιφειρόπουλοι) τοὺς ὑπὸ τοῦ Κίππερτ ἐκπονηθέντας μεγάλους χάρτας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἑλληνικὴ κοινότης Μασσαλίας, ὁλονὲν προαγομένη, ἀριθμεῖ σήμερον 6.000 μέλη, ἐμπόρους κατὰ τὸ πλεῖστον, ὑπαλλήλους, μεσίτας, ἐργάτας καὶ ναυτικούς, ἐν συνόλῳ δὲ ὑπὸ τὸ ἑλληνικὸν γενικὸν προξενεῖον τῆς πόλεως ὑπάγονται 13—14.000 ὁμογενῶν, μὴ συμπεριλαμβανομένων τῶν Κυπρίων καὶ Δωδεκανησίων. Ἡ παροικία διατηρεῖ ἐπίσης «Φιλόπτωχον ἕνωσιν», «Ἑλληνικὸν ἀθλητικὸν σύλλογον», «Ἐμπορικὸν ἐπιμελητήριον» ἀνεγνωρισμένον ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, καὶ ναὸν τῶν «Γραικῶν καθολικῶν», τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τοῦ προστάτου τῶν ναυτικῶν ἁγίου Νικολάου.

Πὸν-ντὲ Σερνὺ (Pont de Cherny). Μικρὰ παροικία μετὰ ναοῦ, οὗτινος ὁ ἐφημέριος εἶναι καὶ διδάσκαλος τῶν Ἑλληνοπαίδων.

Σαὶντ-Ἐτιὲν (St. Étienne). Ἐργατικὴ παροικία Ἑλλήνων, διατηροῦσα ναὸν καὶ σχολεῖον.

Κορσική. Εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τῆς Κορσικῆς ἱδρύθη κατὰ τὸ 1676 ἀποικία ἐξ 730 Μανιατῶν, ἐγκαταλειψάντων τὸ πάτριον ἔδαφος ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τριῶν Στεφανοπούλων καὶ τοῦ Ἰω. Κουτζικάλη. Ἡ Κορσικὴ ἀνῆκε τότε εἰς τοὺς Γενουηνσίους, οἵτινες παρεχώρησαν εἰς τοὺς Μανιάτας, διὰ συμβάσεως, τὸ δικαίωμα νὰ ἐγκατασταθῶσιν ἐν τῇ νήσῳ, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι θὰ ὑπεστήριζον ἐν αὐτῇ τὴν γενουατικὴν κυριαρχίαν καὶ ὅτι θὰ ἀνεγνώριζον ὡς κεφαλὴν τῆς Ἐκκλησίας τὸν πάπαν, θὰ προσεχώρουν δηλαδὴ εἰς τὴν οὐνίαν. Κατ' ἀρχὰς αἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἐντοπίων ὑπῆρξαν φιλικαί, ἡ δὲ ἑλληνικὴ παροικία, ἐγκατεστημένη ἐν Παομίᾳ, ὁλονὲν προήγετο, ἀριθμοῦσα 812 μέλη τῷ 1740. Αἱ ἀναφυεῖσαι ὅμως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἔριδες πρὸς τὸ ἐγχώριον στοιχεῖον, αἵτινες ἀφορμὴν εἶχον τὴν ὑπὸ τῶν ἐποίκων ὑποστήριξιν τῶν συμφερόντων τῶν Γενουησίων, προεκάλεσαν τὴν παρακμὴν τῆς παροικίας, τῆς ὁποίας πολλὰ μέλη μετῴκησαν εἰς Σαρδηνίαν. Ὅτε, τῷ 1778, οἱ Γάλλοι ἠγόρασαν τὴν Κορσικήν, οἱ Μανιᾶται, ὑποστάντες σφοδρὸν διωγμὸν ἐκ μέρους τοῦ μισοῦντος αὐτοὺς ἐγχωρίου πληθυσμοῦ, ὅστις ἔκαυσε τὰς ἐν Παομίᾳ οἰκίας των, ἠναγκάσθησαν νὰ μετοικήσουν εἰς Καργυὰς (Cargèse). Ἡ νέα αὕτη παροικία, ἐνισχυθεῖσα διὰ τῆς προσελεύσεως καὶ ἄλλων Ἑλλήνων (Χίων, Παρίων, Κῴων, Ψαριανῶν, Κυθηρίων, Κρητῶν, Κερκυραίων καὶ Σμυρναίων) ἤνθει μέχρι τῆς ἐκρήξεως τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, καθ' ἣν ὁ ἐγχώριος πληθυσμὸς ἤγειρε καὶ πάλιν ἐναντίον των φοβερὸν διωγμόν. Αἱ ἔριδες, ἐπαναληφθεῖσαι καὶ τῷ 1830, ἐσταμάτησαν ἔκτοτε, σήμερον δὲ ἡ πολίχνη τῶν Καργυῶν ἀριθμεῖ 1.400 κατοικους, οἵτινες ὅμως ἀπώλεσαν τὴν ἐθνικήν των συνείδησιν καὶ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου οὐνῖται, διατηροῦντες μόνον ἑλληνικόν τι παρεφθαρμένον ἰδίωμα, ὡς ὕστατον γνώρισμα τῆς καταγωγῆς των. Μέχρι του 1892 διετήρουν καὶ σχολεῖον, οὗτινος τελευταῖος διδάσκαλος ὑπῆρξεν ὁ Σαμόθραξ Ν. Β. Φαρδύς. Φθίνοντος τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἡ παροικία τῶν Καργυῶν ἐξέπεμψε πολλοὺς μετανάστας εἰς τὴν γαλλικὴν Ἀφρικήν, συνοικισθέντας εἰς τὴν ἐν Ἀλγερίῳ κώμην Σίντι Μερουάν. Ἐκ τῶν Μανιατῶν τῆς Κορσικῆς ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τῆς δουκίσσης ντ' Ἀμπραντὲς ὅτι κατήγετο ὁ Ναπολέων Βοναπάρτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Γενικῶς διὰ τὸν Ἑλληνισμὸν τῆς Γαλλίας βλ. *Egger E.*, «L' hellénisme en France» Paris 1869. Ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἐν Γαλλίᾳ μελέτας).— *Ἀλεξάνδρου Ἀ. Φ.*, «Ἀπομνημονεύματα τῶν ἐν Γαλλίᾳ μεταβάντων Ἑλλήνων ἐθελοντῶν κατὰ τὸν γαλλογερμανικὸν πόλεμον τοῦ 1870» (Ἀθῆναι 1871).— *Μηλιαράκη Ἀντ.*, «Γεωγραφικὴ φιλολογία, ἤτοι κατάλογος κτλ.» (Ἀθῆναι 1889, σελ. 98—99).— *Ράδου Κ.*, «Ὁ ἐν Γαλλίᾳ περὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἀγών» (Ἀθῆναι 1890).— *Παππᾶ Στ.*, «La France et la Grèce à l' époque du directoire» (Ἀθῆναι 1907).— *Λεβίδη Σ. Μ.*, «Περὶ σχολαζουσῶν κληροδοτημάτων Ἑλλήνων ἀποβιούντων ἐν Γαλλίᾳ (Ἀθῆναι 1912).— *Mathorez J.*, «Les éléments de population orientale en France» (ἐν «Revue des études grecques» 1916, σ. 57 κ.ἑ.).— *Εὐαγγελίδη Τ. Ε.*, «Ὁ Κωνσταντῖνος Σταμάτης Σαν Κιλὸττ» (ἐν «Πρωΐᾳ» 24ης Ἰουλίου 1932).— Ἐπίσης περὶ καὶ τὰ ἐν «Πλάτωνι» (Η'/1886, σ. 186 κ.ἑ.= «Revue du monde latin» τ. VIII ἀρ. 2, ὑπὸ *Ch. Gidel*), ἐν «Νέᾳ Ἑλλάδι» Βερολίνου (Ὀκτ. 1899, ὑπὸ *Τ. Ε. Εὐαγγελίδου*), ἐν «Φύσει» Ἀθηνῶν (1907, σ. 15 κ.ἑ., ὑπὸ *Φρ. Πρινιέζη*), ἐν «Ἐφημερίδι» Σύρου (5 Σεπτ. 1908, ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ), ἐν «Βυζαντίδι» (Β'/1912, σ. 281—292 ὑπὸ *Π. Ζερλέντη*), ἐν «Ἀδελφοσύνῃ» (Γ'/1919, ἀρ. 12—13, ὑπὸ *Γ. Γαρδίκα*), ἐν «Γρηγορίῳ Παλαμᾷ» Θεσσαλονίκης (ΙΔ/1930, σ. 410—419), «Ρωμανῷ Μελῳδῷ» (Α/1932, σ. 2—9) κ. ἄ.

Εἰδικῶς διὰ τοὺς Ἕλληνας τῆς Κορσικῆς βλ. *Στεφανόπολι Ν.*, «Histoire de la colonie grecque établie en Corse» (Paris 1826).— *Βρετοῦ Μαρίνου Π.*, «Une colonie grecque en Corse» (ἐν τοῖς «Mélanges Néohelléniques» αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1856, σ. 53 κ.ἑ.).— *Παπαδοπούλου Γ. Γ.*, «Χρονογραφία περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν ἐν Μάνῃ Στεφανοπούλων, τῆς αὐτόθεν εἰς Κορσικὴν ἀποικήσεως κτλ.» (παράρτ. 1 «Πανδώρας», Ἀθῆναι 1865).— «Ἡ ἐν Παομίᾳ τῆς Κορσικῆς ἑλληνικὴ ἀποικία» (ἐν «Οἰκονομικῇ ἐπιθεωρήσει» Ζ/1879, σ. 561 κ.ἑ.).— *Tozev H. F.*, «Vitylo and Cargèse» (London 1882, ἐκ τοῦ «Journal of hellenic studies»).— «Περὶ τῆς ἀπὸ τῆς Μάνης εἰς τὴν νῆσον Κύρνον ἑλληνικῆς ἀποικίας» (ἐν «Ἑβδομάδι» 1885, ἀρ. 59—61).— *Βιαστὸς Ε. Α.*, «Rélation d' un voyage en Corse. La colonie grecque de Cargèse» (ἐν τῷ «Annuaire de l'assoc. pour l' encour. des études grecques en France» XXI/1887 σ. 207 κ.ἑ.).— *Φαρδὺ Ν. Β.*, «Ὕλη καὶ σκαρίφημα ἱστορίας τῆς ἐν Κορσικῇ ἑλληνικῆς ἀποικίας μετὰ συλλογῆς Καργεσιανῶν τραγουδιῶν» (Ἀθῆναι 1888).— *Στεφανόπολι Πατ.*, «Histoire des Grecs en Corse» (Paris 1900).

Ἑλληνικὸς τύπος ἐν Γαλλίᾳ. «Μέλισσα ἢ Ἐφημερὶς ἑλληνική» (*Σ. Κόνδου*, Παρίσιοι 1819).— «Ἀθηνᾶ» (τῆς ὁμωνύμου ἑταιρείας, ὑπὸ Ν. Νικολοπούλου, αὐτόθι 1819).— «Ζεὺς Πανελλήνιος» (*Ἀρχ. Φιλοπατρίδου*, αὐτόθι 1859—1865).— «Γαληνός» (*Κ. Ρότα καὶ Κ. Πανᾶ*, αὐτόθι 1859).— «Μωρία ὅσα» «Ἐθνικὸν ἡμερολόγιον» (αὐτόθι 1861—1871).— «Ἐθνικὴ ἐπιθεώρησις» (*Ἰ. Ἰσιδ. Σκυλίτση*, αὐτόθι 1868—1869).— «Ἐθνικὴ ἐπιθεώρησις» (*Ἀλ. Μεϋμάρ*, αὐτόθι 1870—1872) καὶ ταύτης ἐν συνεχείᾳ «Ἐθνικὴ γραφικὴ ἐπιθεώρησις».— «Ἐξηγητὴς τῶν ἁγίων γραφῶν» (*Γρ. Ζιγαβηνοῦ*, Μασσαλία 1889—1896).— «L' hellénisme» (τῆς ἑταιρείας «Ἑλληνισμός», Παρίσιοι 1904 κ.ἑ.).— «Τὸ ἐθνικὸν ἐγερτήριον» (*Δ. Βουτσινάκη*, αὐτόθι 1913).— «La Méditerranée orientale» (*D. P. Sémitelos*, αὐτόθι 1917—1918).— «Ἡ Μεγάλη Ἑλλάς» (*Πλ. Οἰκονομίδου*, αὐτόθι 1920).— «Νέα Μεγάλη Ἑλλάς» (*Σ. Καραμάνου καὶ Πλ. Οἰκονομίδου*, αὐτόθι 1921 κ.ἑ.).— «Κῆρυξ» (αὐτόθι 1921—1923).— «Bulletin de la Chambre du Commerce Hellénique du Marseille» (1925 κ.ἑ.).— «Ἀγὼν Παρισίων» (*Θ. Καστανάκη*, Παρίσιοι 1925 κ.ἑ.).— «Ἀναγέννησις» (...πραίου, αὐτόθι 1931 καὶ εἶτα ἐν Ἀθήναις).— «Ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελῳδός» (*Σωφρονίου Εὐστρατιάδου*, Παρίσιοι 1932 κ.ἑ.).— «Journal des Hellènes».

Γερμανία. Τὸν ἑλληνισμὸν τῆς Γερμανίας δημιουργηθέντα κυρίως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἀπετέλεσαν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἔμποροι ἐκ Μακεδονίας ἐγκατασταθέντες κυρίως ἐν τῇ ἐμπορικῇ πόλει τῆς Λειψίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ διάφοροι ἐπιστήμονες, διαμείναντες ἐν τῇ χώρᾳ ἐν τῇ ὁποίᾳ ἤνθησαν αἱ ἑλληνικαὶ σπουδαί. Ἀφ' ἑτέρου οἱ πλεῖστοι τῶν ἐπιφανεστέρων νεοελλήνων ἐπιστημόνων ἐσπούδασαν ἐν Γερμανίᾳ, πολλοὶ δ' ἐξ αὐτῶν διεκρίθησαν ὡς καθηγηταὶ καὶ εἰς αὐτὰ τὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια, ὡς ὁ διαπρεπὴς σύγχρονος μαθηματικὸς Κ. Καραθεοδωρῆ. Κυριώτεραι τῶν ἐν Γερμανίᾳ ἑλληνικῶν παροικιῶν εἶναι αἱ κατωτέρω:

Digitized by Google

Λειψία. Ἡ ἐν Λειψίᾳ ἑλληνικὴ παροικία ὠργανώθη τὸ πρῶτον τῷ 1743 ὑπὸ τοῦ ἐκ Δρέσδης μετακληθέντος ἀρχιμανδρίτου Θεοκλήτου Πολυειδοῦς, συγκεντρώσαντος περὶ ἑαυτὸν τοὺς ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν μεγάλων ἐμπορικῶν πανηγύρεων τῶν Ταξιαρχῶν (Michaelismesse) καὶ τοῦ Πάσχα ἐπισκεπτομένους τὴν πόλιν ὁμογενεῖς ἐκ Μακεδονίας γουναρεμπόρους. Οἱ γουναρέμποροι οὗτοι ἐγκατεστάθησαν τότε μονίμως ἐν Λειψίᾳ, ἱδρύσαντες καὶ ναΐδιον τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐφημέρευσαν κατὰ καιροὺς ἐπιφανεῖς λόγιοι κληρικοί. Ἡ κοινότης Λειψίας προήχθη ταχέως εἰς μέγαν βαθμὸν ἀκμῆς, λογιζομένη ὡς μία τῶν μεγίστων τῆς Ἑσπερίας, τὸ δὲ ποσὸν τῶν ἐξ Ἀνατολῆς εἰσαγομένων ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐμπορευμάτων ἦτο τόσον μέγα, ὥστε, ὅταν τῷ 1788 διεκόπη ἡ εἰσαγωγή, λόγῳ τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ἡ ἔλλειψις τῶν εἰσαγομένων προϊόντων ἐγένετο αἰσθητὴ εἰς ὁλόκληρον τὴν γερμανικὴν βιομηχανίαν. Ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἡ κοινότης προήχθη ἔτι μᾶλλον διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως ἐν αὐτῇ καὶ ἄλλων ἐμπόρων (τῶν Ρίζων, Παπάδων, Ναούμ, Μουρατῶν καὶ ἄλλων) ἐκ Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας, ὡς καὶ πολλῶν φοιτητῶν ἐξ ὅλων τῶν χωρῶν τῆς Ἑλλάδος, οἵτινες ἐσπούδαζον ἐν τῷ αὐτόθι λειτουργοῦντι ἀπὸ τοῦ 1409 πανεπιστημίῳ. Εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Λειψίας ὑπάρχουσι καὶ διάφοροι ὑποτροφίαι ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων φοιτητῶν, ὡς ἡ τοῦ 1837, ἥτις κατ' ἄλλους μὲν προῆλθεν ἐκ τῶν περισσευμάτων τῶν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 συσταθέντων φιλελληνικῶν κομιτάτων τῆς Γερμανίας, κατ' ἄλλους δὲ συνεστήθη ὑπὸ τῶν Σαξώνων τῷ 1813 εἰς ἀνταμοιβὴν τῶν ἐνεργειῶν, εἰς ἃς οἱ Ἕλληνες προέβησαν τότε παρὰ τοῖς ὁμοδόξοις Ρώσοις, ὅπως ἐκκενώσωσιν οὗτοι τὸν γερμανικὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Θωμᾶ τῆς Λειψίας, ὃν εἶχον καταλάβει. Ἡ ἑλληνικὴ κοινότης Λειψίας ὑφίσταται μέχρι σήμερον, κέντρον δὲ τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων εἶναι ἡ ὁδὸς Bruhl.

Μονάχου. Ἡ ἐν αὐτῷ ἑλληνικὴ παροικία ἱδρύθη κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ διαρκούσης τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, καθ' ἣν ὁ περίφημος φιλέλλην βασιλεὺς τῆς Βαυαρίας Λουδοβῖκος Α' κατέστησε τὴν πρωτεύουσάν του ἓν τῶν κυριωτέρων κέντρων τοῦ ἐν τῇ Δύσει φιλελληνισμοῦ. Μετὰ τὴν ἡρωϊκὴν ἐποποιίαν τοῦ Μεσολογγίου, ὁ Λουδοβῖκος διὰ διατάγματος, δημοσιευθέντος τὴν 1 Ἰανουαρίου 1827, ἀνέλαβε τὴν ἐν Μονάχῳ ἐκπαίδευσιν 30 Ἑλληνοπαίδων, τέκνων ἀγωνιστῶν, ἡλικίας 7—14 ἐτῶν, ἅτινα, αὐξηθέντα τὸ ἐπόμενον ἔτος εἰς 40, ἐστεγάσθησαν ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Desjardin ἐν ἰδίῳ οἰκήματι, ὅπερ ἐκλήθη «Ἑλληνικὴ σχολή». Τῆς σχολῆς ταύτης τὴν διεύθυνσιν ἀνέλαβε μετὰ μικρὸν ὁ ἐκ Τεργέστης μετακληθεὶς ἐφημέριος καὶ διδάσκαλος Μιχαὴλ Ἀποστολίδης, μετέπειτα μητροπολίτης Ἀθηνῶν. Ἐπειδὴ ὅμως, λόγῳ τοῦ ψυχροῦ κλίματος, ἀπέθανόν τινες τῶν μαθητῶν, ὁ κυβερνήτης Καποδίστριας ἐσκέπτετο, μετὰ τὴν εἰς Ἑλλάδα κάθοδόν του, νὰ μεταφέρῃ αὐτὴν εἰς τὴν νῆσον Σπέτσας. Ἡ ἐπισυμβᾶσα ὅμως μετ' ὀλίγον δολοφονία του ἐματαίωσε τὴν μεταφοράν, καὶ ἡ σχολή, μετονομασθεῖσα βραδύτερον «Βασιλικὸν ἑλληνικὸν λύκειον», ἐξηκολούθησε νὰ λειτουργῇ ἐν Μονάχῳ, μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, τοῦ τελευταίου διδασκάλου αὐτῆς Παρρησιάδου ἀπελθόντος τῷ 1847 εἰς Βουκουρέστιον. Ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λυκείου, ἄλλοι ἐγένοντο ἀξιωματικοί, ἄλλοι καθηγηταὶ καὶ ἄλλοι μηχανικοί· καὶ μετὰ τὴν διάλυσιν ὅμως τῆς σχολῆς δὲν ἔπαυσαν αἱ ὑπὲρ Ἑλλήνων ὑποτροφίαι τοῦ Λουδοβίκου, διατηρηθεῖσαι μέχρι τοῦ 1903, παρὰ τὴν γενομένην ἐν τῷ μεταξὺ (τῷ 1862) ἔξωσιν τοῦ Ὄθωνος. Καθ' ὅλον τὸν ΙΘ' αἰῶνα τὸ Μόναχον ἦτο ἓν τῶν σπουδαιοτέρων ἐκπαιδευτικῶν καὶ πνευματικῶν κέντρων τῆς Εὐρώπης. Ἡ ἑλληνικὴ κοινότης Μονάχου διατηρεῖται ἐν ἀκμῇ μέχρι σήμερον, περιλαμβάνουσα μεταξὺ τῶν μελῶν της καὶ πλείστους ἐμπόρους, ἐν οἷς καὶ ὁ περίφημος γενόμενος ὡς προστάτης τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν Ἠλίας Πανταζόπουλος ἐκ Καλαμῶν († 1926).

Μπρέσλαου (Breslau). Ἡ ἀκμάσασα αὐτόθι κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἑλληνικὴ παροικία ἱδρύθη τῷ 1742, μετὰ διετίαν δ' ἔλαβε παρὰ τοῦ βασιλέως τῆς Πρωσσίας ἄδειαν ἱδρύσεως ναϊδίου (καπέλλας). Πρῶτος ἐφημέριος τῆς κοινότητος ὑπῆρξεν ὁ λόγιος Ἰάκωβος Μήλιος, ὅστις μετεκαλεῖτο συχνὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν παροικιῶν Βιέννης καὶ Λειψίας, ὅτε αὗται ἐστεροῦντο τακτικοῦ λειτουργοῦ. Περὶ τὸ 1775 διέμενεν ἐν τῇ πόλει καὶ ὁ πολὺς Νικηφόρος Θεοτόκης, ὁ εἶτα κληθεὶς ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας Γκίκα ὡς καθηγητὴς τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Ἰασίου. Ἡ κοινότης Μπρέσλαου διετηρήθη μέχρι τοῦ 1795.

Ραϊχεμβέργης καὶ *Χέμνιτς*. Μικραὶ παροικίαι συνδιοικούμεναι μετὰ τῆς ἐν Ποσνάνῃ τοιαύτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Εὐαγγελίδου Τ. Ε.*, «Λειψία» (ἐν «Δύο κόσμοις» Ἀθηνῶν 24 καὶ 31 Δεκ. 1895 καὶ 17 Ἰαν. 1896).— *Παπαγεωργίου Σπ.*, «Ἡ ἐν Μονάχῳ ἑλληνικὴ κοινότης καὶ ἑλληνικὴ ἐκκλησία» (Ἀθῆναι 1903).— «Statut des Hellenen-Vereins zu Leipzig» (Leipzig 1906).— *Κουρτίδη Ἀρ.*, «Ἑλλήνων οἶκος» (ἐν «Μελέτῃ» 1909, σελ. 581 κ.ἑ.).— «Ἀγὼν τῆς ἐν Λειψίᾳ ἑλληνικῆς κοινότητος ἀμυνομένης κτλ., (Λειψία 1909).— «Ἔκθεσις πεπραγμένων κτλ. τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου κοινότητος ἐν Βερολίνῳ» (Λειψία 1910).— *Εὐστρατιάδου Σωφρ.* (μητρ. Λεοντοπόλεως), «Ἀρχὴ καὶ σύστασις τῆς ἐν Λειψίᾳ ἑλληνικῆς ἐκκλησίας» (ἐκ τοῦ «Ἐκκλησ. Φάρου», Ἀλεξάνδρεια 1910).— «Ὑπόμνημα τῆς ἐν Βερολίνῳ ἑλληνικῆς κοινότητος διὰ τὴν δρᾶσιν τοῦ Ν. Γ. Θεοτόκη» (Λειψία 1914).— Ἐπίσης βλ. καὶ τὰ ἐν «Ἀπόλλωνι» Πειραιῶς (1886, ὑπὸ *Γ. Στρατήγη*), ἐν «Δικαιοσύνῃ» (1909, ἀρ. 140 ὑπὸ *Ν. Δημητρακοπούλου*). καὶ «Δελτίῳ τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας» (1929).

Ἑλληνικὸς τύπος Γερμανίας: «Ἕσπερος» (*Ἰ. Περβάνογλου*, Λειψία 1882—1889).— «Κλειὼ» (αὐτόθι 1885—1891). «Νέα Ἑλλὰς» (*Κλ. Νικολαΐδου* καὶ *Τρ. Εὐαγγελίδου*, Βερολῖνον 1899—1900).— «Hellenismus» (ἑταιρείας Ἑλληνισμός, Λειψία 1908 κ.ἑ.).— «Νέα τοῦ Görlitz» (*Δ. Π. Ἀγαπητοῦ*, Γκαΐρλιτς 1916—1918) καὶ τούτων συνέχεια «Ἑλληνικὰ Φύλλα» (Βερολῖνον).— «Ἑλληνικὸν ἡμερολόγιον» (*Δ. Ἀγαπητοῦ καὶ Αἰμιλ. Γκλάουμπερ*, Γκαΐρλιτς 1917).— «Ἐπιθεώρησις βιομηχανίας καὶ ἐμπορίου» (*Ἰ. Π. Δουρμούσογλου*, Λειψία 1921 κ.ἑ.).— «Ἑλλὰς» (μετ' ἐπετηρίδος «Hellasjahrbuch», ὑπὸ τῆς γερμανοελληνικῆς ἑταιρείας Ἁμβούργου 1921 κ.ἑ.). — «Δελτίον τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου ἐν Γερμανίᾳ (Βερολῖνον 1924 κ.ἑ.).— «Νέα Ἑλλὰς» (*Α. Ν. Ἱεροκλέους*, αὐτόθι καὶ ἀπὸ τοῦ 1900 ἐν Ἀθήναις).

Ἑλβετία. Ἡ χώρα αὕτη, λόγῳ τοῦ κοσμοπολιτικοῦ χαρακτῆρός της, ἤρχισε συγκεντροῦσα κατὰ τὸν παρελθόντα καὶ τὸν τρέχοντα αἰῶνα πολλοὺς Ἕλληνας, ἐγκαθισταμένους κυρίως εἰς τὰς διεθνοῦς χαρακτῆρος πόλεις τῆς Λωζάννης καὶ τῆς Γενεύης. Εἰδικώτερον ἐν Λωζάννῃ ὑπάρχει νεοσύστατος παροικία Ἑλλήνων μετὰ ναοῦ, οὗτινος ὁ ἐφημέριος εἶναι καὶ διδάσκαλος τῶν Ἑλληνοπαίδων. Ἐκκλησιαστικῶς ὑπάγεται ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Θυατείρων, ἔξαρχον Βορείου καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης, ἑδρεύοντα ἐν Λονδίνῳ.

Ἱσπανία. Ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ὁ Ἱσπανὸς Διέγος Χουρτάδος Δεμεντόζα (1503—1575), ἀνὴρ φιλόμουσος καὶ θιασώτης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, μετεκάλεσεν εἰς Ἱσπανίαν πολλοὺς Ἕλληνας, διὰ ν' ἀντιγράψουν χειρόγραφα καὶ νὰ συλλέξουν τοιαῦτα ἐξ Ἀνατολῆς. Τοιοῦτοι Ἕλληνες ἀντιγραφεῖς ἀναφέρονται διαμένοντες ἐν Μαδρίτῃ ὁ Νικόλαος Σοφιανὸς καὶ ὁ Ἀρσένιος, ὁ πρῶτος τῶν ὁποίων ἀπεστάλη καὶ εἰς τὸν Ἄθων πρὸς ἀγορὰν χειρογράφων καὶ ἀνεκάλυψε δεύτερον ἄγνωστον χειρόγραφον τῶν λόγων τοῦ Ἰσοκράτους. Πλὴν τῆς Μαδρίτης, Ἕλληνες ἀντιγραφεῖς καὶ ζωγράφοι ἔζων καὶ εἰς ἄλλας πόλεις τῆς Ἱσπανίας, ἰδίᾳ δὲ ἐν Σαραγόσσῃ, Τολέδῳ, Βαλλαδολίδῳ καὶ Σαλαμάγκᾳ. Ἐπιφανέστατος μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τούτων ὑπῆρξεν ὁ περίφημος Κρὴς ζωγράφος Δομήνικος Θεοτοκόπουλος. Ἐν Ἱσπανίᾳ ἐπίσης διέτριψε περὶ τὸ 1517 ὁ Δημήτριος Δούκας, Κρὴς καὶ οὗτος τὴν καταγωγήν, σπουδάσας ἐν Παταβίῳ, τελευτῶντος τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, καὶ συνεργασθείς, κατ' ἐντολὴν τοῦ μεγάλου ἱεροεξεταστοῦ καὶ πρωθυπουργοῦ τῆς Ἱσπανίας καρδιναλίου Χιμενές, εἰς τὴν ἐκτύπωσιν τῆς πολυγλώσσου βίβλου (Biblia comphetensis).

Πλὴν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἱσπανίας καὶ αἱ Βαλεαρίδες νῆσοι, ἰδίᾳ δὲ ἡ κυριωτέρα αὐτῶν Μινόρκα, ὑπῆρξαν κέντρον ἀναπτύξεως πλουσίας ἑλληνικῆς παροικίας, ναυτικῶν κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ἐμπόρων, φευγόντων τὸν τουρκικὸν ζυγόν. Ἡ παροικία τῆς Μινόρκας ἱδρύθη ὑπερμεσοῦντος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ὡς συνάγεται ἐξ ἐπιστολῆς πρὸς Π. Κλαίρκιον Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως καὶ ἑτέρας ἀπευθυνομένης πρὸς τὸν Ἕλληνα ἰατρὸν Ἰωάννην Ρῖζον Μανέν. Ἡ κοινότης αὕτη ἦτο πλουσία, διετήρει δὲ καὶ ναὸν καὶ σχολεῖον, μέχρι τοῦ 1758, ὅτε, καταληφθείσης τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Γάλλων, διελύθη, ὁ δὲ τελευταῖος ἱερεὺς καὶ διδάσκαλος αὐτῆς Θεόκλητος Πολυειδὴς ἀπῆλθεν εἰς τὴν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονὴν τῶν Ἰβήρων. Περὶ τοῦ τόπου, εἰς ὃν ἀπῆλθον οἱ πάροικοι, ἐλλείπουσι σαφεῖς πληροφορίαι, πιθανολογεῖται ὅμως ὅτι ἐγκατεστάθησαν ἐν Λιβόρνῳ καί τινες ἐν Τύνιδι καὶ Ρωσίᾳ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Παρανίκα Ματθ.*, «Σχεδίασμα τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων» (Κωνσταντινούπολις 1867, σελ. 195) καὶ *Apraiz Jul.*, «Apuntes para una historia de los estudies hellenicos en Espana» (Madrid 1876). Πρβλ. καὶ *Γεδεὼν Μ.*, ἐν «Ἑβδομαδιαίᾳ ἐπιθεωρήσει» Νεολόγου (1892, σελ. 85—87 καὶ 106—107, 1893, σελ. 1001—1002), ἐν «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ» (τ. Ι', σελ. 161) καὶ «Ἄθωνι» (σ. 223).

Ἰταλία. Ἡ Ἰταλία ὑπῆρξεν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἐκ τῶν στενότερον πάσης ἄλλης συνδεδεμένων μετὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου χωρῶν, ἰδίᾳ δὲ τὸ ὑπὸ Ἑλλήνων ἀποικισθὲν νότιον τῆς χερσονήσου τμῆμα μετὰ τῆς κατέναντι κειμένης νήσου Σικελίας, ὅπερ, λόγῳ τῆς ἀκραιφνοῦς αὐτοῦ ἑλληνικότητος, ἐκαλεῖτο *Μεγάλη Ἑλλάς*. Ἀπὸ τῆς ἐπικρατήσεως ὅμως τῶν Ρωμαίων αἱ ἐλεύθεραι καὶ πλούσιαι ἑλληνικαὶ πόλεις τῆς Νοτίου Ἰταλίας (Μεσσήνη, Συρακοῦσαι, Τάρας, Ρήγιον κλπ.) ὑπέκυψαν βαθμηδὸν εἰς αὐτούς, ἀπολέσασαι μὲ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων μέγα μέρος τῆς ἑλληνικότητός των. Διαρκοῦντος ὅμως τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, καθ' ὃν οἱ Τοῦρκοι κατέλυσαν τὸ βυζαντινὸν κράτος, ἡ Ἰταλία ὑπῆρξε καὶ πάλιν προσφιλὲς διὰ τὸν ἑλληνισμὸν καταφύγιον, δεχθεῖσα δύο μεγάλα ρεύματα Ἑλλήνων. Καὶ τὸ μὲν ἕν, ἀποτελούμενον ἐξ Ἑλληνοαλβανῶν τῆς Βορείου Ἠπείρου καὶ τῆς Ἀλβανίας, οὓς προσεκάλεσε διὰ τὸν στρατὸν αὐτοῦ ὁ Ἀλφόνσος Ε' τῆς Ἀραγονίας (1416—1458), ἐγκατεστάθη εἰς τὰς χώρας τῆς Νοτίου Ἰταλίας καὶ ἰδίᾳ τὴν Καλαβρίαν καὶ τὴν Σικελίαν, συνοικῆσαν εἰς 10 διαμερίσματα 80 παροικίας, τὸ δ' ἕτερον, προερχόμενον ἐκ Βυζαντίου καὶ περιλαμβάνον κατὰ τὸ πλεῖστον λογίους καὶ ἐπιφανεῖς ἄνδρας τῆς διαλυθείσης αὐτοκρατορίας, κατηυθύνθη πρὸς τὰς ἀνθούσας ἐμπορικὰς πόλεις τῆς Ἄνω Ἰταλίας (Βενετίαν, Φλωρεντίαν, Πίζαν, Γένουαν) καὶ τὴν Ρώμην καὶ συνέβαλε σημαντικῶς εἰς τὴν μεγάλην πνευματικὴν ἀναγέννησιν. Οἱ Ἑλληνοαλβανοὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας, ἀποτελέσαντες συμπαγεῖς κοινωνίας καὶ μὴ ἀναμιχθέντες εἰς εὐρεῖαν κλίμακα μετὰ τοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ, διετήρησαν ἐπὶ μακρὸν καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ τὰ ἤθη καὶ τὴν πατροπαράδοτον θρησκείαν των. Διὰ τοῦ χρόνου ὅμως, λόγῳ τῶν πιέσεων καὶ τῶν προσηλυτιστικῶν προσπαθειῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ἄλλοι μὲν (τὰ $^2/_8$ περίπου τοῦ συνόλου) μετεστράφησαν πλήρως πρὸς τὸν καθολικισμόν, οἱ δὲ λοιποὶ προσεχώρησαν εἰς τὴν οὐνίαν. Ἡ τελευταία ὁμαδικὴ ἀπάρνησις τῆς ὀρθοδοξίας συνέβη κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ὁπότε ὁ βασιλεὺς τῶν Δύο Σικελιῶν Φραγκῖσκος Α' τῶν Βουρβώνων ὥρισε διὰ διατάγματος ὅτι ὅσοι ἐκ τῶν κατοίκων τοῦ κράτους του δὲν ἤθελον ἀναγνωρίσει τὸν πάπαν ὡς ἀρχηγὸν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ὤφειλον νὰ ἐγκαταλείψωσι τὴν χώραν. Καὶ κατηργήθη μὲν τῷ 1875 τὸ διάταγμα τοῦτο ὑπὸ τοῦ Πασχάλη Μαντζίνη, ὑπουργοῦ ἐπὶ τῆς Παιδείας, ἀποδοθέντων εἰς τοὺς ὀρθοδόξους τῆς Ἰταλίας (1878) καὶ πολλῶν ἐκ τῶν καταληφθέντων ὑπὸ τῶν οὐνιτῶν ναῶν αὐτῶν, ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ὁ ἑλληνοαλβανικὸς πληθυσμὸς τῆς Κάτω Ἰταλίας εἶχεν ὁριστικῶς πλέον ἀποβάλει τὴν θρησκείαν τῶν προγόνων του. Οὕτω μόνον λείψανον τῆς καταγωγῆς τῶν λαῶν τούτων διατηρεῖται εἰς πολλὰ χωρία, ἰδίᾳ δὲ ἐν Μπάβα καὶ παρὰ τὸ Ἀλήτιον (Λέτσε), παρεφθαρμένη ἑλληνικὴ διάλεκτος, ἐνῷ πολλαχοῦ ἀλλοῦ τῆς Νοτίου Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας παρέμειναν μόνον ἑλληνικαί τινες λέξεις, εἰσαχθεῖσαι εἰς τὴν ἐπιχώριον ἰταλικήν. Ἀσυγκρίτως περισσότεροι τῶν ἑλληνοφώνων εἶναι οἱ Ἀλβανόφωνοι, κατοικοῦντες ὁλοκλήρους περιοχάς.

Τὰ ὑπὸ τῶν ἑλληνοαλβανικῶν πληθυσμῶν τῆς Βορείου Ἠπείρου καὶ τῆς Ἀλβανίας συνοικισθέντα κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα χωρία τῆς Νοτίου Ἰταλίας ἀνέρχονται ἐν συνόλῳ εἰς 80, ἀριθμοῦντα πληθυσμὸν 200.000 περίπου κατοίκων, ὧν οἱ 60.000 περίπου προσηλυτίσθησαν εἰς τὴν οὐνίαν, οἱ δὲ λοιποὶ εἰς τὸν καθολικισμόν. Τὰ χωρία ταῦτα κατανέμονται εἰς 10 ἐπαρχίας, ὡς ἑξῆς: Ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ *Κοζέντσα* 32 ἐν ὅλῳ, ὧν λατινίζοντα τά: Καβαλλερίτζο, Τζερβικάτι, Τζερτσέτο, Φαλκονάρα, Μονγκρασσάνο, Ρότα, Ἁγία Αἰκατερίνη ἀλβανική, Ἅγιος Ἰάκωβος, Ἅγιος Λαυρέντιος Μπελίτζι, Ἅγιος Λαυρέντιος ντὲλ Βάλιο, Ἅγιος Μαρτῖνος, Σέρρα καὶ Σπέτζανο Ἀλμπανέζε, οὐνίζοντα δὲ τά: Ἀκουαφορμόζα, Ἀλμπιντόνα, Καστρορέτζιο, Τσίβιτα, Φαρνέτα, Φίρμο, Φρασινέτο, Λοῦγκρο, Μάκκια, Μάρρι, Πλάτιτζι, Περτζίλε, Ἅγιος Βασίλειος, Ἅγιος Βενέδικτος, Ἅγιος Κοσμᾶς, Ἅγιος Δημήτριος, Ἅγιος Γεώργιος, Ἁγία Σοφία Ἠπείρου καὶ Βακκαρίτζο· ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ *Κατάντζαρο* 32 ἐπίσης, ὧν λατινίζοντα τά: Ἀμάτο, Ἄνταλη, Ἀριέττα, Καζαλνουόβο, Καρφίτζι, Παλλαγκόριο, Ἅγιος Νικόλαος, Βένα, Τζιγκαρόνε, Καράφφα, Μαρτσεντούζα, Τζιτσέριε καὶ Τσαγκάριε, 19 δὲ ἄλλα οὐνίζοντα· ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ *Ποτέντσα* 5 χωρία, ὧν 4 οὐνίζοντα (Καστελνουόβο, Μασκίτα, Ἅγιος Κωνσταντῖνος ἀλβανικὸς καὶ Μπίρτιτζι ντέλλα Μοντάνια) καὶ ἓν λατινίζον (τὸ Μπαζίλιο)· ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ *Φότζια* 8 χωρία, ἅπαντα λατινίζοντα, τά: Κιέντι, Καζαλνουόβο, Καζαλβέκιο, Πάννη, Ἕλληνες τῆς Ἀπουλίας, Ἅγιος Παῦλος, Φάκτα καὶ Καστελνούκκιο ντεΐ Σόντρι· ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ *Τεράμο* τὸ οὐνίζον χωρίον Βιλλαμπαντέσσα· ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ *Καμπομπάσσο* 5 χωρία, ἅπαντα λατινίζοντα, τά: Κάμπο Μαρίνο, Πόρτο Κανόνε, Οὔρουρι, Ἅγιος Σταυρὸς ντὶ Μαλιάνο καὶ Μοντετζιλφόνε· ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ *Ἀλητίου* (Λέτσε) 10 χωρία, ἅπαντα λατινίζοντα, τά: Γκαλατίνα, Φατζιάνο, Μαρτινιάνο, Μοντεπαράνο, Ρόκκα Φορτζάτα, Ἅγιος Γεώργιος, Ἅγιος Μαρτῖνος, Σὰν Μαρτζάνο, Στερνατία καὶ Λολλίνο· ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ *Παλέρμου* 4 χωρία, ὧν 3 οὐνίζοντα (Μετζογιοῦζο, Πιάνα ντεΐ Γκρέτσι καὶ Παλάτσο Ἀντριάνο) καὶ ἓν λατινίζον (Κοντέσσα Ἐντελλίνα)· ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ *Κατάνης* 2 λατινίζοντα χωρία (Ἅγιος Μιχαὴλ Ντιμπαγκαρία καὶ Μπρόντε) καὶ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ *Ἀκράγαντος* (Γκιργκέντι) ἓν χωρίον.

Οἱ λοιποὶ εἰς Ἰταλίαν καταφυγόντες Ἕλληνες, συγκροτήσαντες παροικίας ἐν Βενετίᾳ, Γενούῃ, Λιβόρνῳ, Νεαπόλει, Πίζῃ, Ρώμῃ, Βρινδησίῳ καὶ εἰς πλείστας ἄλλας μεγάλας τῆς Ἰταλίας πόλεις, ἤκμασαν ἐν αὐταῖς, διατηρήσαντες ἐπὶ μακρὸν τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἐθνικὴν αὐτῶν αὐτοτέλειαν, παρὰ τὰς ποικίλας πιέσεις τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦ χρόνου ὅμως ὑφίσταντο συνεχῆ

Digitized by Google

φθοράν, πλεῖστοι δ' ἐξ αὐτῶν μετεστοάφησαν πρὸς τὸν καθολικισμὸν ἢ τὴν οὐνίαν. Οὕτω σήμερον τὸ ποσοστὸν τοῦ ἐν Ἰταλίᾳ ἑλληνισμοῦ παρέμεινε μικρόν, ἐν σχέσει πρὸς τὴν παλαιὰν ἀκμήν του.

Πλὴν ὅμως τῶν δύο ὡς ἄνω ὁμαδικῶν μεταναστεύσεων τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, ἔχομεν καὶ τρίτην, γενομένην τῷ 1671 ἐν Τοσκάνῃ, ὑπὸ Μανιατῶν, φευγόντων τὸν τουρκικὸν ζυγόν. Οὗτοι ἀπὸ τῶν μέσων ἤδη τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, διαρκούντων τῶν ἐν Κρήτῃ πολέμων, εἶχον ζητήσει τὴν ἄδειαν ταύτην παρὰ τοῦ τότε δουκὸς Φερδινάνδου Β' τῶν Μεδίκων, ἣν καὶ ἐπέτυχον μόνον τῷ 1670, ἄρχοντος τοῦ Κοσμᾶ Γ' τῶν Μεδίκων. Τὰ φέροντα αὐτοὺς πλοῖα κατέπλευσαν εἰς Λιβόρνον τῷ 1671, ἐπελθούσης ὅμως διαφωνίας μεταξὺ τῶν Μεδίκων καὶ τῶν ἐκ τῶν ἡγετῶν τῶν Μανιατῶν Στεφανοπούλων, οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἀνεχώρησαν, συμπαρασύραντες καὶ πολλοὺς ἄλλους, μεθ' ὧν ἐγκατεστάθησαν εἰς *Κορσικήν*. Οἱ ὑπολειφθέντες ἐκ τῶν Μανιατῶν ἀποκατεστάθησαν ἀγροτικῶς εἰς τὰ χωρία Χασάλαπιν καὶ Βιββῶνα τῆς Βολτέρρας. Ἀλλὰ τὸ ἑλῶδες ἔδαφος τῆς περιοχῆς ἐπέδρασε κακῶς ἐπὶ τῆς ὑγείας τῶν συνηθισμένων εἰς τὸ ὑγιεινὸν κλῖμα τῆς Μάνης παροίκων προκαλέσαν τὸν ἀποδεκατισμὸν αὐτῶν. Μετὰ μικρὸν ἠναγκάσθησαν οὗτοι νὰ ἀποβάλωσι καὶ τὴν ὀρθοδοξίαν, μεταστραφέντες εἰς τὴν οὐνίαν, τῇ προτροπῇ καὶ τοῦ ἐν Τοσκάνῃ ἑδρεύοντος τότε (1674) Ἰωσὴφ Γεωργερίνη, πρῴην ἐπισκόπου Σάμου, καὶ τοῦ μετ' αὐτὸν ἀποσταλέντος Χίου παπιστοῦ Ὀδρισίου Πιέρη. Οὕτω διὰ τοῦ χρόνου οἱ Μανιᾶται τῆς Τοσκάνης, ἀπολέσαντες καὶ αὐτοὶ τὴν ἐθνικὴν αὐτῶν θρησκείαν, συνεχωνεύθησαν μετὰ τοῦ ἐγχωρίου πληθυσμοῦ, ἐξιταλισθέντες, ὅπως συνέβη καὶ μὲ τοὺς καταφυγόντας εἰς Κορσικὴν συμπολίτας των. Εἰδικώτερον περὶ τῶν κυριωτέρων ἐκ τῶν καθ' ἕκαστον ἑλληνικῶν παροικιῶν τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς δράσεως αὐτῶν ἐκτίθεται κατωτέρω.

Ρώμης. Πλεῖστοι Ἕλληνες ἔζων ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ὑποδουλώσεως τῆς Ἑλλάδος εἰς τοὺς Ρωμαίους, μετερχόμενοι τὸ ἐπάγγελμα κυρίως τοῦ διδασκάλου. Ἐπίσης, διαρκοῦντος τοῦ μεσαίωνος, καὶ ἰδίᾳ πρὸ τοῦ σχισματος τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀπαντῶμεν ἐν τῇ πόλει ἀκμαίαν ἑλληνικὴν παροικίαν (ἐμπόρων, στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ὑπαλλήλων), ἔχουσαν καὶ σχολήν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐδίδασκον Ἕλληνες διδάσκαλοι, κατὰ το πλεῖστον μοναχοὶ τῶν πέριξ τῆς πόλεως μονῶν. Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην περίοδον τοῦ μεσαίωνος ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶχε λάβει τεραστίαν διάδοσιν ἐν Ἰταλίᾳ, ὑπολείμματα δὲ τῆς τοιαύτης ἀκμῆς ἀποτελοῦσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ παρὰ τὴν Ρώμην ἑλληνόφωνος μονὴ τῆς Κρυπτοφέρρης (Γκρόττα Φερράτα), ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Πέτρου γινομένη καὶ σήμερον ἀκόμη ἀνάγνωσις καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τοῦ Ἀποστόλου κατά τινας λειτουργίας, καθ' ἃς παρίσταται καὶ ὁ πάπας. Ἐπισυμβάντος τοῦ σχίσματος τῶν Ἐκκλησιῶν, ὁ ἑλληνισμὸς τῆς Ρώμης παρήκμασε, μόλις δὲ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν (ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' αἰῶν) ἄρχεται ἐκ νέου ἀναθάλλων, λόγῳ τῆς εἰς Ἰταλίαν ἐλεύσεως πλείστων φυγάδων τῶν εἰς τοὺς Τούρκους ὑποταγεισῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Οἱ εἰς Ρώμην καταφυγόντες Ἕλληνες ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον λόγιοι, ἐπεδόθησαν δ' αὐτόθι εἰς τὴ διδασκαλίαν καὶ τὴν διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, διδάσκοντες δημοσίᾳ τῇ ὑποστηρίξει καὶ αὐτῶν τῶν παπῶν, οἵτινες, ἀποβλέποντες εἰς τὴν σαγήνευσιν τῶν ὀρθοδόξων τῆς Ἀνατολῆς, ἐπεδίωξαν τοῦτο καὶ διὰ τῆς ἱδρύσεως ἑλληνικῶν σχολείων. Τοιοῦτον σχολεῖον ἦτο τὸ ὑπὸ τοῦ πάπα Λέοντος Ι' ἱδρυθὲν τῷ 1516, προτροπῇ τοῦ Ἰωάννου Λασκάρεως τοῦ Ρυνδακηνοῦ ἑλληνικὸν γυμνάσιον, μὲ σκοπὸν προσηλυτιστικὸν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Ἐν αὐτῷ ἐφοίτησαν πολυάριθμοι Ἑλληνόπαιδες, πολλοὶ δὲ τούτων, προσηλυτισθέντες εἰς τὴν οὐνίαν, περιήρχοντο κατόπιν τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἐνσπείροντες ζιζάνια μεταξὺ τοῦ πληθυσμοῦ. Παραλλήλως ὅμως πρὸς τὰς προσηλυτιστικὰς σχολὰς ἱδρύοντο ὑπὸ Ἑλλήνων, ἀλλ' ἐκτὸς τῆς Ρώμης, ἰδιωτικὰ ἑλληνικὰ φροντιστήρια, μεγάλας προσενεγκόντα ὑπηρεσίας εἰς τὸν ἑλληνισμόν. ὡς τὸ ἐν Πατιβίῳ Κωττουνιανὸν ἑλληνομουσεῖον, ἱδρυθὲν ἐκ τῆς περιουσίας τοῦ ἀποθανόντος τῷ 1658 καθηγητοῦ τοῦ ἐν Πατιβίῳ πανεπιστημίου Κωττουνίου. Τὸ κληροδότημα τοῦτο, κατατεθειμένον ἐν τῇ Τραπέζῃ (Τζέκα) τῆς Βενετίας, κατεσχέθη τῷ 1797 ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος. Ἕτερα σημαντικὰ ἐπίσης κληροδοτήματα ἦσαν τὸ τοῦ Κερκυραίου Θωμᾶ Φλαγγίνη, τὸ τοῦ Κυπρίου Βερνάρδου Ζάκρη καὶ τοῦ συμπολίτου αὐτοῦ Πέτρου Γαφορᾶ, τοῦ Κερκυραίου Ἰακώβου Κόκκου καὶ τοῦ Ρεθυμνίου Γερασίμου Παλαιοκάπα. Σήμερον ἐν Ρώμῃ ὑπάρχει μικρὰ παροικία Ἑλλήνων, τῆς ὁποίας τὰ μέλη εἶναι κυρίως ἔμποροι καὶ σπουδασταὶ τῶν καλῶν τεχνῶν.

***Ἀγκῶνος*. Ἡ ἀρχαία αὕτη δωρικὴ ἀποικία, ἱδρυθεῖσα τῷ 380 π. Χ., διετήρησεν ὅσον ὀλίγαι ἄλλαι ἰταλικαὶ πόλεις τὴν ἑλληνικότητά της διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Οὕτω καὶ μετὰ τὰς βαρβαρικὰς ἐπιδρομάς, τὴν κατάλυσιν τοῦ δυτικοῦ Ρωμαϊκοῦ** κράτους καὶ τὸν ἀκολουθήσαντα μεσαίωνα δὲν ἔπαυσε νὰ κατοικῆται ὑπὸ Ἑλλήνων, ἐξ ὧν ἀπετελεῖτο κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ πληθυσμοῦ της. Διαρκούσης τῆς περιόδου ταύτης, καὶ μέχρι τῆς πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, οἱ Ἕλληνες τοῦ Ἀγκῶνος διεξῆγον ζωηρὸν μετὰ τοῦ Βυζαντίου ἐμπόριον, εἶχον δὲ καὶ ἰδίαν ἐν Κωνσταντινουπόλει συνοικίαν ὡς καὶ οἱ Βενετοί, οἱ Γενουήνσιοι, οἱ Πισᾶται, καὶ οἱ Ἀμαλφιτανοί. Ὅτε, μετὰ τὴν ἅλωσιν, ὁ πάπας Πῖος ὁ Β' ἀπεφάσισε νὰ ἐπιχειρήσῃ ἐκστρατείαν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῶν Τούρκων (1464), ὥρισε τὸν Ἀγκῶνα ὡς τόπον συγκεντρώσεως τοῦ συμμαχικοῦ στόλου. Ἀπὸ τοῦ 1532 ἡ πόλις περιῆλθεν εἰς τὸ παπικὸν κράτος, παραμείνασα ὑπ' αὐτὸ μέχρι τῶν ναπολεοντείων χρόνων, ὅτε ἐγένετο γαλλικὴ (1796). Καθ' ὅλην τὴν περίοδον ταύτην ἡ ἐν τῇ πόλει ἑλληνικὴ παροικία εὑρίσκετο εἰς μεγάλην ἀκμήν, ἔχουσα ἴδιον ναὸν τῆς Ἁγίας Ἄννης, δωρηθέντα αὐτῇ ὑπὸ τοῦ πάπα Κλήμεντος Ζ' ἀπὸ τοῦ 1524, διετήρει δὲ ἀπὸ τοῦ 1622 καὶ σχολεῖον. Ἡ διαρκὴς ὅμως ἐχθρότης τῶν Λατίνων, στρεφομένη γενικῶς καθ' ὅλων τῶν ἐν Ἰταλίᾳ ὀρθοδόξων ἑλληνικῶν κοινοτήτων, ἐντονώτερον δὲ ἐναντίον τῆς τοῦ Ἀγκῶνος, προεκάλει τὴν διαρκῆ ἀραίωσιν τῆς παροικίας διὰ τῆς πρὸς τὴν Τοσκάνην καὶ ἀλλαχοῦ μεταναστεύσεως πλείστων ἐκ τῶν μελῶν της. Καὶ ηὔξηθη μὲν προσκαίρως τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον τῆς πόλεως διὰ τῆς ἐν αὐτῇ ἐγκαταστάσεως τῷ 1814 μέρους τῶν ἐκ Βρόδυ τῆς Γαλικίας ἐκδιωχθέντων τότε ὑπὸ τῶν Ἑβραίων 1.500 περίπου Ἑλλήνων, ἡ φθορὰ ὅμως αὐτοῦ ὑπῆρξε σταθερὰ λόγῳ τῆς συνεχιζομένης λατινικῆς διώξεως. Οὕτω τῷ 1834 κατελήφθη ἡ παλαιὰ ἑλληνικὴ ἐκκλησία, διαρπαγείσης δὲ καὶ τῆς ἱδρυθείσης εἰς ἀντικατάστασιν αὐτῆς νέας τῆς Ἁγίας Ἄννης, οἱ Ἕλληνες ὀρθόδοξοι ἠναγκάσθησαν ἐν τέλει νὰ ἐκκλησιάζωνται ἐν παρεκκλησίῳ. Κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ὁ Ἀγκὼν ἀπέβη ἓν τῶν σπουδαιοτέρων τῆς Ἑσπερίας κέντρων περιθάλψεως τῶν θυμάτων τοῦ ἀγῶνος, κατέφυγον δ' ἐν αὐτῷ πλεῖστοι πρόσφυγες, ἐν οἷς καὶ ἡ χήρα τοῦ ἥρωος Μάρκου Μπότσαρη. Τῷ 1824 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν τῇ πόλει προσφύγων ἦτο τοσοῦτον μέγας, ὥστε ἡ κοινότης διὰ να ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς δαπάνας συντηρήσεως αὐτῶν ἠναγκάσθη νὰ ἀνοίξῃ κατάλογον συνδρομῶν, ἐπεξέτεινε δε χάριν τῶν προσφυγοπαίδων καὶ τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον, προσλαβοῦσα διδάσκαλον τον Δημήτριον Βρανᾶν, ὃν ἐβοήθει ὁ ἱερεὺς τῆς κοινότητος Καλλίνικος Παπαδούκας καὶ ὁ Ἐμμανουὴλ Ξάνθος. Διὰ τῆς πόλεως ταύτης διῆλθε τὴν 8 Νοεμβρίου 1827 ὁ κυβερνήτης Ἰ. Καποδίστριας κατερχόμενος εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ πόλις εὑρίσκετο τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ πάπα, ἀποδοθεῖσα εἰς αὐτον μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Ναπολέοντος (1815), ἐξηκολούθει δὲ νὰ ἀκμάζῃ ἐμπορικῶς μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἀφ ὅτου ἤρχισε φθίνουσα ὡς καὶ αἱ γειτονικαὶ αὐτῆς Βάρι καὶ Βαρλέττα. Διαρκούσης τῆς γαλλικῆς κατοχῆς τοῦ Ἀγκῶνος εἶχεν ἱδρυθῆ ἐν τῇ πόλει «Ἑλληνικὸν ἐπαναστατικὸν πρακτορεῖον», τελοῦν ὑπὸ τὴ διεύθυνσιν τοῦ Κωνστ. Σταματη, ὅστις εἶχε σπουδάσει ἐν Γαλλίᾳ, εἶχε δὲ ἀποσταλῆ εἰς Ἀγκῶνα ὡς πράκτωρ τοῦ Ταλλεϋράνδου μὲ σκοπὸν νὰ ἐξεγείρῃ τὴν Ἑλλάδα τῇ συμπράξει τῆς Γαλλίας.

Βαρλέττας. Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἤκμασεν ἀπὸ τοῦ ΙΕ αἰῶνος μέχρι τοῦ 1898 ἀκμαία ἑλληνικὴ παροικία μετὰ ναοῦ καὶ σχολείου, ἀποτελουμένη ἐξ Ἑλλήνων ἐκπατρισθέντων κατὰ τοὺς μεταξὺ Μωάμεθ καὶ Σκεντέρμπεη πολέμους.

Βενετίας. Ἡ πόλις αὕτη, λόγῳ τοῦ πλούτου της καὶ τῶν στενῶν ἐμπορικῶν σχέσεων, εἰς ἃς ἐτέλει μετὰ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Βυζαντίου πολὺ πρὸ τῆς ὑποταγῆς αὐτοῦ εἰς τοὺς Τούρκους, ὑπῆρξε μετὰ τὴν ἅλωσιν ἓν τῶν κυριωτέρων καταφυγίων τῶν φευγόντων τὴν τουρκικὴν μάχαιραν, φθίνοντος δὲ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος εἶχεν ἀποκτήσει μίαν τῶν κυριωτέρων τότε ἐκ τῶν ἀνὰ τὸν κόσμον παροικιῶν τοῦ ἐν διασπορᾷ ἑλληνισμοῦ. Εἰς τοὺς πρώτους φυγάδας παρεχωρήθη ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν ἡ ἄδεια νὰ ἐκκλησιάζωνται ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Βλασίου, μόνον δὲ εἰς τὴν εὐγενῆ δέσποιναν Ἄνναν Νοταρᾶ ἐπετράπη ἡ κατ' οἶκον ἐκκλησίασις. Βραδύτερον (1498) ἐπετράπη εἰς τὰ ἄρρενα μέλη τῆς παροικίας νὰ ἱδρύσωσιν ἀδελφότητα τοῦ Ἁγίου Νικολάου, περιλαβοῦσαν 250 μέλη. Ἐπειδὴ ὅμως ἐν τῷ μεταξὺ ἡ παροικία ὁλονὲν ηὔξανε διὰ τῆς συρροῆς εἰς αὐτὴν καὶ ἄλλων φυγαδων, τὰ μέλη αὐτῆς ἐζήτησαν καὶ ἐπέτυχον τὴν ἵδρυσιν καὶ ἰδίου ναοῦ, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐγκαινιασθέντος τῷ 1527. Τοῦτον ἀντικατεστησε μετὰ πεντηκονταετίαν ὁ καὶ σήμερον σῳζόμενος ἐπὶ τοῦ Rio de' Greci περίφημος διὰ τὸ ἀρχιτεκτονικὸν κάλλος του ἑλληνικὸς ναὸς τῆς Βενετίας, διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ὁποίου (1539—1573) ἐδαπανήθησαν 15.000 δουκᾶτα. Μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ναοῦ τούτου ἡ ἑλληνικὴ παροικία, ἥτις ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε σημειώσει σημαντικὰς προόδους, ἀριθμοῦσα ἤδη 4.000 μέλη (λογίους, ναυτικους καὶ ἐμπόρους), ἐξέλεξε καὶ θρησκευτικὸν ἀρχηγὸν αὐτῆς, τὸν Γαβριὴλ Σεβῆρον, ἐπίσκοπον τῆς ἐν Ἀσίᾳ Φιλαδελφείας. Ἀπὸ τοῦ 1593 ἡ παροικία ἀπέκτησε καὶ σχολεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐδίδαξαν οἱ ἐγκριτώτεροι τῶν ἐν Ἰταλίᾳ Ἑλλήνων λογίων καὶ διδασκάλων τῆς ἐποχῆς, μνημονευόμενοι ὀνομαστὶ μέχρι τοῦ 1701 ὑπὸ τοῦ Ἰ. Βελούδη, γράψαντος περὶ τῆς ἀποικίας τῶν Ἑλλήνων ὀρθοδόξων τῆς Βενετίας (α' ἔκδοσις 1863). Μεσοῦντος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἱδρύθη καὶ τὸ Φλαγγίνειον φροντιστήριον διὰ κληροδοτήματος τοῦ ἀποθανόντος τῷ 1648 Κερκυραίου λογίου Θωμᾶ Φλαγγίνη, μὲ πρόγραμμα τὴν διδασκαλίαν τῶν ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν. Τὸ ἵδρυμα τοῦτο, πολυτίμους προσενεγκὸν ὑπηρεσίας εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, ἐλειτούργησε συνεχῶς μέχρι τοῦ 1797, ὅτε, καταλυθείσης τῆς Ἑνετικῆς δημοκρατίας ὑπὸ τοῦ Μ. Ναπολέοντος, κατεσχέθη καὶ ἡ περιουσία αὐτοῦ, εἶτα δέ, ἀπὸ τοῦ 1803 μέχρι τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ὅτε παρακμάσαν βαθμηδὸν ἔκλεισε.

Ἡ κοινότης, ἀφ' ἑτέρου, σημειώσασα κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἱστορίας της μεγάλην ἀκμήν, παρήκμασε βραδύτερον, ἀφ' ὅτου ἰδίᾳ ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς Γεράσιμος Τυπάλδος προσεχώρησεν εἰς τὸν οὐνιτισμόν. Ἔκτοτε ἡ κατάπτωσις ὑπῆρξε ραγδαία, μεγάλου μέρους τῶν ἐν Βενετίᾳ Ἑλλήνων ἀπελθόντος εἰς Τεργέστην, Πέστην καὶ Λιβόρνον. Ἐν Βενετίᾳ ἤκμασαν καὶ διάφορα τυπογραφεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐξετυπώθη πληθὺς ἔργων ἀρχαίων συγγραφέων καὶ διάφορα λειτουργικὰ βιβλία. Σήμερον ἡ ἑλληνικὴ κοινότης περιλαμβάνει μικρὸν μόνον ἀριθμὸν μελῶν, ἡ δὲ διαχείρισις τῆς περιουσίας αὐτῆς, περιλαμβανούσης κυρίως διάφορα κτήρια, εἰς τὰ ὁποῖα φυλάσσεται καὶ ἡ κοινοτικὴ βιβλιοθήκη μετὰ τῶν ἀρχείων, ἀνελήφθη ὑπὸ τῆς ἰταλικῆς κυβερνήσεως.

Βρινδησίου. Ἡ ἐν τῇ πόλει παροικία ὑφίστατο ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ μεσαιωνος, ἐνισχύθη δὲ διαρκοῦντος τοῦ ΙΕ' αἰῶνος δι' Ἑλλήνων ἐκ τῆς ἔναντι Ἠπείρου καὶ τῆς Ἀλβανίας. Τῷ 1536 ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Γερμανίας Κάρολος Ε', μετακαλέσας καὶ νέους παροίκους, ηὔξησε σημαντικῶς τὴν παροικίαν. Ἔκτοτε δὲ ἱδρύθη καὶ ναός. Τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἔζησεν ἐν ἀκμῇ μέχρι τοῦ 1680, ὅτε προσῆλθεν εἰς τὴν οὐνίαν, πιεσθὲν εἰς τοῦτο ὑπὸ τῶν παπικῶν ἐπισκόπων, βοηθουμένων καὶ ὑπὸ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἡ παροικία ἀνασυνεστήθη μόνον κατόπιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ὅτε κατέφυγον εἰς τὴν πόλιν 300 περίπου Ἕλληνες ἐκ Κερκύρας καὶ ἄλλων χωρῶν τῆς Ἑλλάδος. Σήμερον ὑπάρχουν ἀκόμη ἐν Βρινδησίῳ ἀρκετοὶ Ἕλληνες, διατηροῦντες καταστήματα κατὰ μῆκος τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ τῆς πόλεως.

Γενούης. Καὶ ἡ Γένουα, ὡς καὶ ἡ Βενετία, ἦτο κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐκ τῶν στενῶς συνδεδεμένων μετ' αὐτῆς ἐμπορικῶν λιμένων τῆς Δύσεως, ἔσχε δε ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος ἀκμαίαν παροικίαν Ἑλλήνων, καταγομένων ὑπὸ τῶν κατεχομένων ὑπὸ τῶν Γενουαίων ἑλληνικῶν χωρῶν Χίου Λέσβου Νέας Φωκαίας. Ἡ παροικία αὕτη ἐξέλιπε διὰ τοῦ χρόνου, ἀνασυνεστήθη ὅμως κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἀποτελεσθεῖσα ἐξ ἐμπόρων καὶ ἐφοπλιστῶν, κατὰ τὸ πλεῖστον Κεφαλλήνων καὶ Χίων. Ἡ κοινότης ἀριθμεῖ σήμερον 30 περίπου οἰκογενείας, ἔχει δὲ ναόν, ἐγκατεστημένον ἐν ἰδιωτικῷ οἴκῳ, τοῦ ὁποίου ὁ ἱερεὺς χρησιμεύει συνήθως καὶ ὡς διδάσκαλος τῶν Ἑλληνοπαίδων.

Καλημέρας. Ἡ πολίχνη αὕτη τοῦ νομοῦ Λέτσε τῆς Ἀπουλίας ἦτο ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ μεσαίωνος ἑλληνική, οἱ πεντακισχίλιοι δὲ περίπου σημερινοὶ κάτοικοί της διατηροῦσιν ὡς λείψανον τῆς καταγωγῆς των παρεφθαρμένην ἑλληνικὴν διάλεκτον, ἣν ὁμιλοῦσι. Διατηροῦσιν ἐπίσης παλαιὰ δημώδη ᾄσματα, ἔχουσιν ὅμως προσχωρήσει εἰς τὴν οὐνίαν.

Καλλιπόλεως (Gallipoli) καὶ *Ὀτράντο*. Καὶ εἰς τὰς δύο ταύτας πολεις τῆς Ἀπουλίας ὑπῆρξαν ἄλλοτε ἀκμαῖαι ἑλληνικαὶ παροικίαι, ἀπολέσασαι διὰ τοῦ χρόνου τὸν ἑλληνικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα, λόγῳ τῆς εἰς τὴν οὐνίαν προσελεύσεως καὶ τοῦ ἐξιταλισμοῦ τῶν μελῶν των.

Λιβόρνου. Ἡ αὐτόθι ἑλληνικὴ παροικία ἱδρύθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, ἀποτελεσθεῖσα ἐξ Ἑλλήνων τοῦ Ἀγκῶνος καὶ Αἰγαιοπελαγιτῶν, Χίων, Κυπρίων, Κρητῶν, Ἑπτανησίων καὶ Μακεδόνων, ἐγκατασταθέντων ἐν ἰδίᾳ συνοικίᾳ, κληθείσῃ Borgo de' Greci. Πολλοὶ τῶν παροίκων τούτων, ὑπηρετήσαντες ἐν τῷ τοσκανικῷ στόλῳ, ἔλαβον ἀνώτερα ἀξιώματα, ὡς ὁ Ζακύνθιος Μανώλης Βολτέρρας (1591) καὶ ὁ Ἀθηναῖος Κωνσταντῖνος Βόστας, διακριθέντες ὡς διῶκται τῆς πειρατείας. Εἰς τοὺς παροίκους ἐδόθη καὶ ναὸς ὑπὸ τοῦ πάπα Πίου Ε', ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἐπίσκοπος ἀπῄτησεν ὅπως ἡ λειτουργία τελῆται κατὰ τὸν οὐνιτικὸν τρόπον, πλεῖστοι τῶν Ἑλλήνων δυσαρεστηθέντες ἔφυγον ἐκ Λιβόρνου τῷ 1600. Βραδύτερον ἐδόθη εἰς τοὺς ἐναπομείναντας ἄδεια ἀνεγέρσεως ἰδίου ναοῦ (ἐγκαινιασθέντος τῷ 1606), εἰς ἀνταμοιβὴν τῶν ὑπηρεσιῶν, ἃς οὗτοι εἶχον

Digitized by Google

προσφέρει εἰς τοὺς δοῦκας τῆς Τοσκάνης. Διαρκοῦντος τοῦ ΙΖ′ αἰῶνος προεκλήθησαν ἔριδες μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν οὐνιτῶν διὰ τὴν κατοχὴν τοῦ ἱδρυθέντος τῷ 1606 ναοῦ, ἐπεκράτησαν δ' ἐν τέλει οἱ ὑπὸ τῶν παπῶν ὑποστηριζόμενοι οὐνῖται, ἀποτελούμενοι κατὰ μέγα μέρος ἐξ Ἀράβων τῆς Συρίας. Τῷ 1753 οἱ στερηθέντες τοῦ ναοῦ ὀρθόδοξοι Ἕλληνες ἐπέτυχον παρὰ τοῦ μεγάλου δουκὸς τῆς Τοσκάνης τὴν ἄδειαν ἱδρύσεως νέου ναοῦ, ὅστις ἐλατρεύετο πρὸς τιμὴν τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἡ ὀρθόδοξος παροικία τοῦ Λιβόρνου εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ (1712) προσαυξηθῆ διὰ νέων ἐποίκων, προερχομένων ἐκ Βενετίας, προήγετο δὲ διαρκῶς εἰς πλοῦτον καὶ ἀκμήν. Ἀπὸ τοῦ 1804 ἀπέκτησε καὶ ἴδιον σχολικὸν κτήριον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐφοίτων οἱ Ἑλληνόπαιδες μέχρι τοῦ 1837, διδασκόμενοι ἔκτοτε κατ' οἶκον ὑπὸ τῶν ἑκάστοτε ἱερέων. Ἡ κοινότης διατηρεῖται μέχρι σήμερον, ἂν καὶ ἐξέλιπον οἱ ἰσχυροὶ ἄλλοτε ἐν αὐτῇ οἶκοι τῶν Χίων ἐπιχειρηματιῶν Ροδοκανάκηδων, Μαυροκορδάτων καὶ ἄλλων, πρὸς τοὺς ὁποίους ἐπανειλημμένως ἀπηυθύνθη ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς προκειμένου περὶ ἐθνικῶν ὑποθέσεων, ζητῶν τὴν ἀρωγήν των. Ἐν Λιβόρνῳ διέτριβον καὶ πρὸ τοῦ Ἀγῶνος, ὡς πολιτικοὶ φυγάδες, ὁ ἡγεμὼν τῆς Βλαχίας Ἰω. Καρατζᾶς, ὁ βαρῶνος Γεώργ. Μεϊντάνης, ὁ ἄρχων Ἀλ. Γκίκας καὶ διάφοροι ἄλλοι ἐπιφανεῖς τοῦ ἑλληνισμοῦ ἄνδρες, ἐν οἷς καὶ οἱ ἔμποροι ἀδελφοὶ Τοσίτσα. Σήμερον ἡ κοινότης ἔχει κοινὸν μετὰ τῆς Γενούης ἐφημέριον

Μεσσήνης. Ἡ ἀρχαία αὕτη ἑλληνικὴ ἀποικία διετήρησε τὴν ἑλληνικότητά της καὶ μετὰ τὴν ῥωμαιοκρατίαν καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἐνισχύθη δὲ κατὰ τοὺς ΙΕ′, ΙΣΤ′ καὶ ΙΖ′ αἰῶνας καὶ διὰ νέων Ἑλλήνων παροίκων, ἐκπατρισθέντων μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453), τῆς Ρόδου (1523), τῆς Κύπρου (1571) καὶ τῆς Κρήτης (1669). Πλεῖστοι ἐκ τῶν Ἑλλήνων τούτων ὑπηρέτησαν ἐν τῷ στρατῷ τοῦ βασιλέως τῶν Δύο Σικελιῶν Φερδινάνδου, ὅστις τῷ 1488 ἐξέδωκε καὶ διάταγμα, δυνάμει τοῦ ὁποίου ἐπετρέπετο ἡ ἐν τῷ κράτει αὐτοῦ, καὶ δὴ ἐν Μεσσήνῃ, ἐγκατάστασις Ἑλλήνων μὴ οὐνιτῶν, οἷον ὀρθοδόξων Γραικῶν, Ἀρμενίων καὶ Ρώσων, φευγόντων τὸν τουρκικὸν ζυγόν. Χάρις εἰς τὴν προστασίαν ταύτην ὁ ἑλληνισμὸς τῆς Μεσσήνης προήχθη σημαντικῶς, ἔσχε δὲ ἰδίους ναοὺς μετ' ἰδίων ἱερέων καὶ διδασκάλους τῆς ἑλληνικῆς, ἐν οἷς ὁ Κωνσταντῖνος Λάσκαρις, δωρησάμενος τὴν πλουσίαν βιβλιοθήκην του εἰς τὴν κοινότητα. Τῷ 1557 ἐπεσκέφθη τὴν παροικίαν καὶ ὁ ἀντιβασιλεὺς τῆς Σικελίας Ἰωάννης Σκέρδης, ἱδρύθησαν δὲ νέαι οἰκοδομαὶ καὶ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐφυλάσσετο ἡ ἐκ Τραπεζοῦντος καὶ Ἀθηνῶν προελθοῦσα περίφημος εἰκὼν τῆς Γοργοεπηκόου. Ἐπειδὴ δὲ οἱ ὀρθόδοξοι παρηνωχλοῦντο ὑπὸ τῶν Λατίνων, ὁ πατριάρχης Μελέτιος Πηγᾶς ἔγραψεν αὐτοῖς ἐμψυχωτικὴν ἐπιστολήν. Ἡ παροικία εἶχε καὶ ἑλληνικὸν γυμνάσιον ἄριστα λειτουργῆσαν ἐπὶ αἰῶνας. Τῷ 1854 ἡ ἰταλικὴ κυβέρνησις ἀφῄρεσεν ἀπὸ τοὺς ὀρθοδόξους τῆς Μεσσήνης τὴν ἐκκλησίαν των, περιελθοῦσαν εἰς τοὺς οὐνίτας, ὡς συνέβη τότε καὶ μὲ τοὺς ναοὺς τῆς Νεαπόλεως καὶ τῆς Βαρλέττας. Ὁ νομοδιδάσκαλος ὅμως Μιχαὴλ Ποτλῆς, ὑπερασπίζων τὴν δικαίαν ἑλληνικὴν ἄποψιν, διεχειρίσθη τόσον καλῶς τὸ ζήτημα, ὥστε ἐπέτυχε τέλος τὴν ἀπόδοσίν των ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν, πρωθυπουργοῦ ὄντος τοῦ Αὐγουστίνου Δεπρέτη καὶ ὑπουργοῦ ἐπὶ τῆς Παιδείας καὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν τοῦ Πασχάλη Μαντζίνη. Κατὰ τὸν ἐπισυμβάντα τῷ 1908 καταστρεπτικὸν σεισμὸν κατέρρευσαν ὅ τε ἑλληνικὸς ναὸς καὶ τὸ σχολεῖον τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Μεσσήνης, ἥτις, καίπερ ἀραιωθεῖσα, διατηρεῖται μέχρι σήμερον. Ἑλληνικὴ παροικία ὑπάρχει ἐπίσης μέχρι σήμερον ἐν τῇ σικελικῇ πόλει τῆς *Κατάνης*, περιλαμβάνουσα κυρίως ἐμπόρους ἑσπεριδοειδῶν καὶ θείου.

Μετσογιοῦζο. Ἐν τῇ σικελικῇ ταύτῃ κωμοπόλει εἶχεν ἱδρυθῆ ἀπὸ τοῦ 1447, ὑπὸ τῶν Ἠπειρωτῶν Γεωργίου καὶ Βασιλείου Ρερέ, ἑλληνοαλβανικὴ παροικία, ἥτις, πυκνωθεῖσα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Γεωργ. Καστριώτη (Σκεντέρμπεη) καὶ δι' ἄλλων προσφύγων ἐξ Ἠπείρου καὶ Ἀλβανίας, ὠργανώθη ἀπὸ τοῦ 1529 εἰς κοινότητα, ἀποκτήσασα ναὸν καὶ ὀρθόδοξον μοναστήριον ἐκ Κρητῶν μοναχῶν τῆς Ἀκρωτηριανῆς μονῆς. Ἡ κοινότης σῴζεται μέχρι σήμερον ἐξουνιτισθεῖσα.

Μιλάνου. Ἡ σύγχρονος παροικία τῆς πόλεως ταύτης καὶ μικρὰ καὶ νεοσύστατος εἶναι, ἱδρυθεῖσα κατὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον καὶ ἀποτελεσθεῖσα κυρίως ἐξ ἐμπόρων, βιομηχάνων καὶ καλλιτεχνῶν.

Μπάρι (Βαρίου). Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἥδρευε κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον ὁ κατεπάνω τῆς ἐπαρχίας Ἀπουλίας, κατὰ τὴν περίοδον δὲ ταύτην ἤνθει ἐν αὐτῇ ὁ ἑλληνισμός. Καταστραφεῖσα βραδύτερον, διαρκούντων τῶν πρὸς τοὺς Σαρακηνοὺς καὶ τοὺς Νορμανδοὺς πολέμων, ἀνέλαβεν ἀπὸ τοῦ ΙΒ′ αἰῶνος καὶ ἑξῆς. Σήμερον ἔχει μικρὰν ἑλληνικὴν παροικίαν, ἐκκλησιαζομένην ἐν τῇ παλαιοτάτῃ βασιλικῇ τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Νεαπόλεως. Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ταύτῃ ἑλληνικῇ ἀποικίᾳ συνῳκίσθησαν μετὰ τὴν ἅλωσιν πλεῖστοι φυγάδες, ἐπίσης δὲ στρατιῶται Ἕλληνες, ὑπηρετοῦντες ἐν τῷ στρατῷ τοῦ βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν, καὶ ναυτικοί, κατοικήσαντες κατὰ τὸ μεσημβρινὸν τμῆμα τῆς πόλεως, περὶ τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Πέτρου καὶ Παύλου, ἱδρυθέντα τῷ 1518 ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου. Μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς παροικίας ἦσαν καὶ πολλοὶ Πελοποννήσιοι ἐκ τῶν ἐνετοκρατουμένων χωρῶν τῆς χερσονήσου, ἄγοντες μεθ' ἑαυτῶν καὶ τὸν ἐπίσκοπον Βενέδικτον (ἀρχαὶ ΙΣΤ′ αἰῶνος), ὅστις καὶ ἐπέτυχε παρὰ τοῦ πάπα τὴν ἄδειαν ἐλευθέρας πρεσβεύσεως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος. Ὅτε, σὺν τῷ χρόνῳ, ηὐξήθη ἡ παροικία, ὁ ναὸς προσηυξήθη διὰ τῆς προσθήκης καὶ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ἡ ἵδρυσις δ' αὐτῆς ἐπροκάλεσε δίκην μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς παροικίας καὶ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας Παλαιολόγου, διεκδικούντων, καθ' ὑπόδειξιν τῶν Λατίνων, τὸν πρῶτον ναόν. Κατὰ τὴν δίκην ταύτην ἐνίκησαν οἱ πάροικοι, φοβούμενοι δὲ νέας πιέσεις συνεσωματώθησαν εἰς κοινότητα μὲ ἴδιον καταστατικὸν τῷ 1561. Ἔκτοτε ἡ παροικία ἤκμαζε καὶ ἀντεμετώπιζεν ἐπιτυχῶς τὰς πιέσεις τῶν Λατίνων, χάρις εἰς τὴν δύναμιν, ἣν προσεπόριζον αὐτῇ τὰ μέλη της, τὰ ὁποῖα ὑπηρέτουν ὡς στρατιῶται, μόνον δὲ ἀπὸ τοῦ ΙΘ αἰῶνος ἤρχισε νὰ ὑποκύπτῃ εἰς τοὺς Λατίνους, κατόπιν μάλιστα τῆς διὰ βασιλικοῦ διατάγματος εἰσαγωγῆς τοῦ οὐνιτισμοῦ (1829). Καὶ κατώρθωσαν μὲν οἱ οὐνῖται τῷ 1842 νὰ λάβωσι τὸν ναὸν ὑπὸ τὴν κατοχήν των, οἱ ἀπομένοντες ὅμως ὑπερτριακόσιοι ὀρθόδοξοι Ἕλληνες, ὑποστηριζόμενοι καὶ ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἐπέτυχον τῷ 1865, νὰ ἀνακτήσωσι τὰ δικαιώματά των, ἀπὸ δὲ τοῦ 1877 καὶ τὸν ναόν, ὅστις λειτουργεῖ ἔκτοτε μέχρι σήμερον. Τῷ 1914 ἐτέθησαν τὰ θεμέλια νέου ναοῦ τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων. Μονογραφίαν περὶ τῆς κοινότητος Νεαπόλεως ἐξέδοτο ἰταλιστὶ καὶ εἶτα ἑλληνιστὶ ὁ ἐφημέριος αὐτῆς Ν. Κιτραμῆς.

Πίζης. Ἡ ἵδρυσις κοινότητος ὑπὸ τῶν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ Ἑλλήνων ἀνάγεται εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ ΙΖ′ αἰῶνος. Ἡ Πίζα ἦτο ἐκ τῶν ἀρχαίων ἐν Ἰταλίᾳ ἑλληνικῶν ἀποικιῶν, κτισθεῖσα ὑπὸ τῶν ἐν Ἤλιδι Πισατῶν. Κατὰ τὸν μεσαίωνα τὸ κράτος τῆς Πίζης εὑρίσκετο εἰς στενὰς μετὰ τοῦ Βυζαντίου ἐμπορικὰς σχέσεις, ἔχουσα καὶ ἰδίας ἐμπορικὰς ἀποθήκας ἐν Γαλατᾷ. Ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου ἡ πόλις ἦτο γνώριμος εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ ἐχρησίμευσε μετὰ τὴν εἰς τοὺς Τούρκους ὑποδούλωσιν, ὡς ἄσυλον πολλῶν φυγάδων, κυρίως Ἠπειρωτῶν, Πελοποννησίων, Χίων καὶ Ἑπτανησίων. Ἡ ὑπ' αὐτῶν ἱδρυθεῖσα παροικία, προαχθεῖσα ταχέως εἰς πλοῦτον καὶ ἀκμήν, περιελάμβανεν ἀρχομένης τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως πολλοὺς ἐνθέρμους φιλικούς, ἐχρησίμευε δὲ καὶ ὡς καταφύγιον τοῦ τέως ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας Ἰω. Καρατζᾶ καὶ τοῦ μητροπολίτου Οὐγγροβλαχίας Ἰγνατίου τοῦ Λεσβίου. Τῇ προτροπῇ τῶν δύο τούτων ἐπιφανῶν ἀνδρῶν οἱ Ἕλληνες τῆς Πίζης προσῆλθον διὰ χρημάτων, ἐνδυμάτων καὶ ἄλλων εἰδῶν ἀρωγοὶ εἰς τοὺς μαχομένους ὁμοφύλους των. Ἡ Πίζα ὑπῆρξε καὶ σπουδαιότατον κέντρον τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, οἱ δ' ἀκμάσασαι ἐν αὐτῇ ἑλληνικαὶ σχολαί, μία δι' 120 ἄρρενας πρὸς σπουδὴν τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν καὶ ἑτέρα δι' 20 μαθητρίας, εἶχον ἱδρυθῆ τῷ 1771, μετὰ τὴν ναυμαχίαν τοῦ Τσεσμέ, ὑπὸ τοῦ Ρώσου ναυάρχου Ὀρλώφ. Τὸ πανεπιστήμιον τῆς Πίζης μεγάλας προσέφερεν ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην. Πρὸ τοῦ 1563 ἐσπούδαζον ἐν τῇ πόλει τὴν ἰατρικὴν καὶ τὴν νομικὴν 150 Ἑπτανήσιοι. Καὶ σήμερον δ' ἔτι πλεῖστοι Ἕλληνες τῆς Δωδεκανήσου φοιτῶσιν ἐν αὐτῷ. Ἐπίσης εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Πίζης ἐδίδαξαν δύο Ἕλληνες καθηγηταί, ὁ Χῖος Γεώργ. Κορήσσιος τῷ 1612 καὶ ὁ Ἀθηναῖος Φραγκῖσκος Τρίμης τῷ 1620. Ἡ παροικία τῆς Πίζης ἤνθει μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὅτε διελύθη, τῶν μελῶν αὐτῆς κατελθόντων εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Πόλας. Αἱ πρῶται περὶ τῆς παλαιοτάτης ταύτης παροικίας πληροφορίαι ἀνάγονται εἰς τὸν ΙΣΤ′ αἰῶνα, ὅτε, τῷ 1558, προσῆλθον εἰς αὐτὴν πλεῖστοι Πελοποννήσιοι, Κρῆτες καὶ Κύπριοι, φεύγοντες τὴν ὑποδούλωσιν. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ Σλαῦοι καθολικοὶ ἐδίωκον αὐτούς, ἠναγκάσθησαν νὰ φύγωσι κατὰ μέγα μέρος, πολλοὶ δὲ κατέφυγον εἰς Βενετίαν καὶ Τεργέστην. Τῷ 1562 ἐπίσης κατέφθασαν 180 νέαι οἰκογένειαι, αἵτινες ὅμως ἕνεκα τῶν αὐτῶν λόγων δὲν παρέμειναν ἐν τῇ Πόλᾳ ἐπὶ μακρόν. Ἡ παροικία ἐπυκνώθη κυρίως ἀπὸ τοῦ 1571, ὅτε κατέφυγον εἰς αὐτὴν πλεῖστοι Κύπριοι, φεύγοντες ἐκ τῆς καταληφθείσης τότε ὑπὸ τῶν Τούρκων πατρίδος των, διαμοιρασθέντες δὲ γαίας ἔζων ἡσύχως, δεχθέντες βραδύτερον καὶ νέους συμπολίτας των ἐκπατρισθέντας μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ὑπὸ τὸν διδάσκαλον Ἰάκωβον Διασωρινὸν ἐπαναστάσεως. Νέοι πάροικοι προσῆλθον καὶ ἐκ Μονεμβασίας καὶ Ναυπλίου, οὕτω δὲ ἡ κοινότης αὐξηθεῖσα σημαντικῶς εἰς πληθυσμόν, ἀνεγνωρίσθη ἐπισήμως ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως τῷ 1579, ἀπέκτησε δὲ καὶ ναὸν τοῦ «Ἁγίου Νικολάου» μετὰ δύο ἐφημερίων, τελούντων ὑπὸ τὸν ἐν Βενετίᾳ ἑδρεύοντα μητροπολίτην Φιλαδελφείας, χρησιμευόντων δὲ καὶ ὡς διδασκάλων τῶν Ἑλληνοπαίδων. Ἡ ἀκμὴ τῆς παροικίας Πόλας διήγειρε τὸν φθόνον τῶν καθολικῶν, οἵτινες πολλαπλῶς καὶ διὰ μυρίων μεθόδων καταδυναστεύοντες τὴν ἐν μέσῳ ἀλλοεθνῶν ζῶσαν ἑλληνικὴν ταύτην κοινότητα, κατώρθωσαν τέλος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ′ αἰῶνος νὰ τὴν διαλύσωσι. Τὴν αὐτὴν τύχην ἔσχε καὶ ἑτέρα παροικία, ἱδρυθεῖσα ἐν τῷ ἐγγὺς τῆς Πόλας κειμένῳ Περεντίῳ.

Τεργέστης. Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τῆς μεγάλης ταύτης, τέως αὐστριακῆς καὶ ἀπὸ τοῦ Παγκοσμίου πολέμου ἰταλικῆς πόλεως τοῦ Ἀδριατικοῦ ἱδρύθη ἀρχομένου τοῦ ΙΗ′ αἰῶνος, ἀφ' ὅτου ἰδίᾳ ἡ ὑπογραφεῖσα τῷ 1717 συνθήκη μεταξὺ Αὐστρίας καὶ Τουρκίας ἐκήρυσσε τὴν Τεργέστην καὶ τὸ ἐγγὺς αὐτῆς Φιοῦμε ἐλευθέρους λιμένας. Προσέτρεξαν τότε ἐκεῖ πολυάριθμοι Ἕλληνες, προερχόμενοι ἐκ τῶν διαλυθεισῶν, λόγῳ τῶν διωγμῶν τῶν Σλαύων καὶ τῶν Λατίνων, παροικιῶν τοῦ Κάρλσταντ, τῆς Σενίας, τῆς Πόλας, τοῦ Περεντίου, τοῦ Σεβενίκου, τῆς Λεσσίνης, τῆς Νεαπόλεως καὶ τῆς Βενετίας καὶ συνεπῆξαν πολυάνθρωπον παροικίαν, προαχθεῖσαν ἐνωρὶς εἰς πλοῦτον καὶ ἀκμήν. Βαθμηδὸν προσῆλθον καὶ ἄλλοι ἔποικοι, ἐν οἷς οἱ ἐκ τῆς βενετοκρατουμένης Ζακύνθου ἀδελφοὶ Μαϊνᾶτοι καὶ ὁ ἐξ Ἄστρους τῆς Κυνουρίας Δημήτριος Καρτσιώτης, οὗτινος σῴζεται εἰσέτι τὸ ὡς καταφύγιον τῶν φιλικῶν χρησιμεῦσαν μέγαρον. Τούτου τὸ ὄνομα φέρει ἡ παραλιακὴ ὁδὸς τῆς πόλεως καὶ ἄλλαι δὲ ἀρτηρίαι αὐτῆς εἶναι φερώνυμοι διαφόρων Ἑλλήνων, ὡς τοῦ Κορωναίου, τοῦ Οἰκονόμου, τοῦ Γαλάτη, τοῦ Λιβαδίτη κ. ἄ. Οἱ Ἕλληνες τῆς Τεργέστης ἠσχολοῦντο κυρίως μὲ τὸ ἐμπόριον, εἶχον δὲ ἱδρύσει καὶ πολλὰ καφενεῖα, ὧν ἀριστοκρατικώτερον τὸ τοῦ Σπέκκη, καλούμενον μέχρι σήμερον Κάζα Στρατῆ ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἰδιοκτήτου αὐτοῦ, οὗτινος γόνος ἦτο ὁ ἐν τῇ ναυμαχίᾳ τῆς Λίσσης πεσὼν ναύαρχος Στρατῆς (1866). Τῷ 1751 ἱδρύθη καὶ ὁ πρῶτος ἑλληνικὸς ναὸς τῆς Εὐαγγελιστρίας, σῳζόμενος μέχρι σήμερον, ὡς καὶ τὸ παρακείμενον σχολεῖον τῆς κοινότητος. Πάντα ταῦτα ἐγένοντο ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Χίου μητροπολίτου Βελιγραδίου Δανιὴλ Σφογγαρᾶ, ἐπιτυχόντος τὸ σχετικὸν προνόμιον παρὰ τῆς αὐτοκρατείρας Μαρίας Θηρεσίας. Ἡ ἀκμὴ τῆς κοινότητος Τεργέστης ἐπὶ τοσοῦτον ηὐξήθη, ὥστε τῷ 1768 οἱ Ἕλληνες ἔμποροι αὐτῆς ἀνήρχοντο εἰς 61, ἐνῷ οἱ κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἔμποροι τῆς Βιέννης ἦσαν μόλις 60 τοῦ δὲ Λιβόρνου 23. Τότε ἐγκατεστάθη ἐν τῇ πόλει καὶ ὁ ἐπωφελῶς δράσας ἰατρὸς Ἰωάννης Βορδώνης ἐκ Ζακύνθου καὶ πολλοὶ σλαυόφωνοι, οἵτινες, ἐνῷ ἔτυχον ἐκ μέρους τῶν ἡμετέρων εὐμενοῦς ὑποδοχῆς καὶ ὑποστηρίξεως συμπεριεφέρθησαν ἀγνωμόνως πρὸς αὐτούς, ἐπιτυχόντες μετ' ὀλίγον νὰ καταλάβωσι τὸν ἑλληνικὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος. Οἱ Ἕλληνες ἠναγκάσθησαν τότε νὰ κτίσωσι (1787) νέον ναόν, τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Λήγοντος τοῦ ΙΗ′ αἰῶνος προεκλήθη μεγάλη ἐν τῇ κοινότητι Τεργέστης ταραχή, λόγῳ τῆς γενομένης ὑπὸ τῶν Αὐστριακῶν συλλήψεως τοῦ ἐθνεγέρτου Ρήγα τοῦ Βελεστινλῆ, ἡ ἐντεῦθεν ὅμως ἀνησυχία ὑπῆρξε παροδική, τῆς παροικίας ἐπανελθούσης ταχέως εἰς τὴν πρώτην αὐτῆς προοδευτικὴν τροχιάν.

Ἰδιαιτέραν ὅλως προοδευτικὴν δρᾶσιν ἀνέπτυξεν ἡ κοινότης ἐπὶ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ πεδίου, αἱ δὲ ἑλληνικαὶ σχολαὶ τῆς Τεργέστης κατέστησαν περίφημοι εἰς ὁλόκληρον τὸν ἑλληνισμόν. Πρῶτοι διδάσκαλοι τῆς κοινότητος ὑπῆρξαν οἱ ἐφημέριοι αὐτῆς, ἀπὸ δὲ τοῦ 1799 ἱδρύθη εὐρύχωρον σχολεῖον, τοῦ ὁποίου πρῶτος διδάσκαλος διωρίσθη ὁ πρώην ἐν Πετρουπόλει καθηγητὴς Εὐθύμιος Φίλανδρος, ἀκολούθως δὲ οἱ: Εὐστάθιος Καρούσος Ζακύνθιος (ἀπὸ τοῦ 1803), Δ. Ἀφεντάκης (ἀπὸ τοῦ 1803), Ν. Θησεὺς Κύπριος (1808), κλπ. Ὅτε, τῷ 1809, ἡ Τεργέστη κατελήφθη ὑπὸ τῶν Γάλλων, ἡ κοινότης ἐξέδωκε νέον καταστατικὸν τῆς σχολῆς, ὅπερ ὅμως μόλις τῷ 1811 ἐνεκρίθη ὑπὸ τῆς διοικήσεως.

Ἀπὸ τοῦ 1783 ἡ παροικία διηυθύνετο ὑπὸ διαφόρων ἀρχόντων, καλουμένων κυβερνητῶν, συγκαθέδρων καὶ συνδίκων, οἵτινες, ἀνὰ τρεῖς ἐκλεγόμενοι καὶ βραδύτερον ἀνὰ πέντε, διηύθυνον τὰ κοινοτικὰ πράγματα ἐπὶ ἓν ἔτος. Μετὰ τὴν ἀνακατάληψιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Αὐστριακῶν ἐγένετο νέα μεταρρύθμισις τῆς κοινοτικῆς σχολῆς, εἰσαχθείσης καὶ τῆς γερμανικῆς. Πληθυνθέντων διὰ τοῦ χρόνου τῶν μαθητῶν, διωρίσθη καὶ ἀρχιδιδάσκαλος ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, προσελήφθη δὲ μεταξὺ τοῦ διδασκαλικοῦ προσωπικοῦ καὶ ὁ Χριστόφορος Φιλητᾶς, διδάξας μέχρι τοῦ 1819. Μεταγενεστέρως ἐδίδαξαν καὶ ἄλλοι ἐπιφανεῖς Ἕλληνες καθηγηταί, ἐν οἷς καὶ ὁ Νεόφυτος Δούκας, ὁ Δ. Σεμιτέλος, ὁ Ἀξιώτης καὶ ὁ Μόστρας. Διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν κορασίων ἐλειτούργουν δύο ἰδιωτικὰ παρθεναγωγεῖα, ὑπῆρχον δὲ κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ ἀγῶνος καὶ ἰδιωτικοὶ διδάσκαλοι, ἐν οἷς καὶ ὁ γνωστὸς Ζακύνθιος Δημήτριος Γουζέλης, ὅστις αὐτόθι ἐξέδοτο τῷ 1817

τὴν «Κρίσιν τοῦ Πάριδος». Τῷ 1820 διδάσκαλοι τῆς σχολῆς προσελήφθησαν ὁ Μισαὴλ Ἀποστολίδης καὶ ὁ Ἀνδρέας Δαλέζος. Ἐκραγείσης τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἡ Τεργέστη ἐπληρώθη προσφύγων, κυρίως γυναικοπαίδων, ἀνερχομένων εἰς 3.000 περίπου, ὧν τὴν διατροφὴν ἀνέλαβεν ἡ κοινότης. Πλὴν τῶν ὡς ἄνω δαπανῶν, ἡ παροικία τῆς Τεργέστης ὑπέστη καὶ πλείστας ἄλλας θυσίας ὑπὲρ τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος, παραμείνασα μέχρι τέλους αὐτοῦ, παρὰ τὴν πρὸς τὸν ἀγῶνα ἐχθρότητα τῶν Αὐστριακῶν, ἓν τῶν κυριωτέρων κέντρων ἀνεφοδιασμοῦ τῶν μαχομένων. Παραλλήλως ἡ σχολὴ ὁλονὲν προήγετο, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 1835, ἔσχε δὲ σχολάρχην αὐτῆς ἐπὶ ἓν ἔτος καὶ τὸν περίφημον Κωνσταντῖνον Κούμαν. Ταυτοχρόνως ἱδρύθη καὶ κοινοτικὸν παρθεναγωγεῖον, οὗτινος πρώτη διευθύντρια διωρίσθη ἡ Γερμανὶς Ἀντωνιέττα Σίγμουνδ. Ἐκ τῶν μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος διδαξάντων ἐν Τεργέστῃ ἐπιφανέστατοι ὑπῆρξαν ὁ Ἰωάννης Ἀνδρεάδης, οὗτινος ἡ μεγάλη βιβλιοθήκη περιλαμβάνεται νῦν ἐν τῇ τοῦ Κοραῆ ἐν Χίῳ, καὶ ὁ μετέπειτα καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Σπυρίδων Φιντικλῆς. Περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος παρετηρήθη ποιά τις ἀκαταστασία εἰς τὴν σχολὴν λόγῳ τῆς συχνῆς ἀλλαγῆς τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ. Ἀλλὰ κατόπιν τῆς προσκλήσεως τοῦ Σαμίου διδάκτορος τῆς φιλοσοφίας Κ. Κλεάνθους ἀποκατεστάθη καὶ πάλιν ἡ τάξις, ἔκτοτε δὲ αἱ σχολαί, τῶν τε ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων, ἐξηκολούθησαν λειτουργοῦσαι εὐδοκίμως μέχρι σήμερον. Ἐπόπται τῶν κοινοτικῶν σχολείων διετέλεσαν κατὰ καιροὺς οἱ: Προκόπιος Καρστιώτης, Ἀμβρ. Ράλλης, Γ. καὶ Α. Μανούσης, Δημ. Οἰκονόμου (ἱδρυτὴς φερωνύμου βραβείου τῆς κοινότητος), Π. Ράλλης, Ἰ. Χατζηκωστῆς καὶ Ἀλ. Ἀφεντούλης. Παραλλήλως πρὸς τὴν ἐκπαιδευτικὴν ἐσημειώθη καὶ ζωηρὰ πνευματικὴ δρᾶσις ἐν Τεργέστῃ, ἐξετυπώθησαν δ' αὐτόθι πλεῖστα ἑλληνικὰ βιβλία καὶ ἐξεδίδετο ἐπὶ μακρὸν (ἀπὸ τοῦ 1855) ἡ ἐφημερὶς «Ἡμέρα» ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἰ. Ἰσιδωρίδη Σκυλίτση καὶ συνεχισθεῖσα ἀπὸ τοῦ 1874 ὡς «Νέα Ἡμέρα», ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν Βυζαντίων καὶ εἶτα ὑπὸ τοῦ Ἰ. Χαλκοκονδύλη, ὅστις ἀπὸ τοῦ 1912 μετέφερεν αὐτὴν εἰς Ἀθήνας. Πλὴν τῆς «Ἡμέρας» ἐξεδόθη ἐπίσης ἡ «Κλειώ». Ἐν συμπεράσματι, ἡ μόνη ἀκμάζουσα ἐξ ὅλων τῶν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ παροικιῶν παρέμεινεν ἡ τῆς Τεργέστης, ὑποκειμένη ὅμως καὶ αὕτη εἰς τὴν ἐπίδρασιν, ἣν ἀσκεῖ τὸ περιβάλλον ἐπὶ τοῦ ἐθνολογικοῦ χαρακτῆρος παντὸς λαοῦ, τείνει διαρκῶς νὰ ἀπολέσῃ τὸν ἑλληνικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα. Ἀφ' ἑτέρου ἡ παροικία τῆς Τεργέστης προσέφερεν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Λάμπρου Κατσώνη τεραστίας ὑπηρεσίας εἰς τὴν δούλην καὶ ἀκολούθως τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα. Δείγματα, τέλος, τῆς μεγάλης αὐτῆς ἀκμῆς ἀποτελοῦσι τὰ μέχρι σήμερον σῳζόμενα λαμπρὰ ἐθνικὰ μέγαρα καὶ μνημεῖα τῆς πόλεως, ἐν οἷς τὸ κτήριον τῆς Ἀδριατικῆς ἀσφαλιστικῆς ἑταιρείας, ἣν ἵδρυσεν ὁ Ζακύνθιος Γιαννικώσκου τῷ 1838, ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου μὲ τὰ παρ' αὐτὸν κοινοτικὰ σχολεῖα καὶ τὰ ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ νεκροταφείῳ καλλιμάρμαρα μνημεῖα τοῦ Κωνσταντίνου Κούμα, τοῦ Καισαρείας Ἀγαθαγγέλου, τοῦ Θεσσαλοῦ Δ. Πλατυγένους, τοῦ φιλολόγου Διονυσίου Θερειανοῦ καὶ πολλῶν πλουσίων ὁμογενῶν. Ἐκκλησιαστικῶς ἡ παροικία ὑπάγεται σήμερον ὑπὸ τὸν ἔξαρχον τῆς Κεντρῴας καὶ Νοτίου Εὐρώπης μητροπολίτην Ἀμασείας, ἑδρεύοντα ἐν Βιέννῃ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Papadopuli - Comneni N.*, «Historia gymnasii Patavini» (Venetiis 1726, τ. 2).— *Facciolati J.*, «Fasti gymnasii Patavini» (Patavii 1757, τ. 2).— *Meola G.*, «Delle storie della chiesa greca in Napoli esistente» (Napoli 1790).— «Διάταγμα οἰκονομικὸν κτλ. τῶν ἐν τῇ πόλει τῶν Ἑνετίων κατασταθέντων καὶ ἐνοικισθέντων ὀρθοδόξων Ἑλλήνων» (Venezia 1820).—«Ὅροι καὶ διαταγαὶ τοῦ γένους καὶ τῆς ἀδελφότητος τῶν Γραικῶν κατοίκων εἰς τὴν πόλιν καὶ τὸν λιμένα ἐλεύθερον τοῦ Τριεστίου» (καὶ ἰταλιστί, Τεργέστη 1835).— *Walsch R.*, «Constantinopel und seine Umgebung malerisch und geschichtlich dargestellt» (Leipzig 1841).— «Ἡ πόλις Βενετία» (ἐν «Ἀποθήκῃ ὠφελίμων γνώσεων» 1812).— *Μουστοξύδης Α.*, «Ἀποικία Μανιατῶν εἰς Τοσκάνην» (ἐν «Ἑλληνομνήμονι» ἀρ. 5/1843, σ. 265 κ.ἑ.).— *Βελούδης Ἰω.*, «Sulla colonia greca orientale stabilita in Venezia» (Venezia 1847) καὶ ἑλληνιστὶ «Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἐν Βενετίᾳ» (Βενετία 1872, β' ἐκδ. 1893).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἑλλήνων ὀρθοδόξων τῆς Βενετίας ἔγγραφα» (Βενετία 1873).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῶν οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν ἀνήκοντα εἰς τοὺς μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ Βενετίας» (αὐτόθι 1873).— *Lenormant Fr.*, «La grande Grèce» (Paris 1881—1884, τ. 3).— «Διήγησις τῶν περὶ τὴν ἐν Τεργέστῃ ἑλληνικὴν κοινότητα σπουδαιοτέρων συμβάντων ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων» (Τεργέστη 1882).— *Ζερλέντης Π. Γ.*, «Περὶ τῆς ἐν Λιβόρνῳ ἑλληνικῆς σχολῆς. 1805—1837» (ἐν «Παρνασσῷ τ. Θ/1885).— *Φαρδῦς Ν. Β.*, «Περὶ τοῦ κλήρου τῆς ἐν Σικελίᾳ ἑλληνικῆς ἀποικίας» (ἐν «Παρνασσῷ» τ. Ι'/1886, σ. 192—197).— *Νεροῦτσος Τ. Δ.*, «Ὁ ἐν Σικελίᾳ ἑλληνισμὸς κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα» (ἐν «Παρνασσῷ» Ι'/1886, σελ. 157—174).— *Καζάζης Νεοκλ.*, «Ἐκ Ρώμης» (Ἀθῆναι 1887).— «Περὶ Βρινδησίου» (ἐν «Ἑστίᾳ» 1889, ἀρ. 712).— *Tozer H. F.*, «The greek speaking population of southern Italy» (ἐν «Journal of hellenic studies» X/1889, σ. 11 κ.ἑ.).— *Παπαμιχαήλωφ Κ. Ἰ.*, «Ἡ ἐν Βενετίᾳ ὀρθόδοξος ἐκκλησία καὶ αἱ σχέσεις αὐτῆς μετὰ τῆς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ μητροπόλεως τῆς Φιλαδελφείας» (ἐν «Ἡμερολογίῳ Ἀμαλθείας» 1889, σελ. 53 κ.ἑ.).— *Vannutelli V.*, «Le colonie italogreche» (Roma 1890).— *Ραγκαβῆς Α. Ρ.*, «Οἱ ἐν Ἰταλίᾳ Ἕλληνες» (ἐν «Παρνασσῷ» ΙΓ'/1890, σ. 126—134).— *Εὐαγγελίδης Τρ. Ε.*, «Ἱστορία Ἀλῆ πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ» 1741—1822» (Ἀθῆναι 1896, σελ. 63—69).— *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (München 1891 καὶ 1897, ἑλλην. μετάφρ. *Γ. Σωτηριάδου*, Ἀθῆναι τ. Γ'/1900, σελ. 544—546).— *Ἀσώπιος Εἰρην.*, «Παλαιὰ καὶ νέα» (Ἀθῆναι Α'/1903, σελ. 16—65).— *Lamantia Gius.*, «I capitoli delle colonie grecoalbanese di Sicilia dei secoli XV e XVI» (Palermo 1904).— «Ἡμερολόγιον τῶν ἐθνικῶν φιλανθρωπικῶν καταστημάτων Κωνσταντινουπόλεως» (1905, σελ. 206—215).— *Λάμπρος Σπ. Π.*, «Ὁ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα εἰς Τοσκάναν ἐξοικισμὸς τῶν Μανιατῶν» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» Β'/1905, σ. 396 κ.ἑ.)— *Chalhoub J.*, «La chiesa greco-unita di Livorno» (Livorno 1906).— *Κωνσταντινίδης Μαργ.*, «Ἡ ἐν Τεργέστῃ ἑλληνικὴ κοινότης» (ἐπιφυλλίδες «Νέας Ἡμέρας» 1671/22 Δεκ. 1906—1675/19 Ἰαν. 1907, 1698/29 Ἰουν.—1700/13 Ἰουλ. 1907 καὶ 1717/9 Νοεμβρ.— 1720/30 Νοεμβρ. 1907).— «Ἡ ἑλληνικὴ κοινότης Βρινδησίου καὶ ὁ ἐκεῖ ἱερὸς ναός» (ἐν «Ἀναπλάσει» 1907, ἀρ. 39)— *Λάμπρος Σπ. Π.*, «Οἱ κώδικες τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἐν Τεργέστῃ ἑλληνικῆς κοινότητος» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» τ. ΣΤ'/1909, σ. 76—86).— «Ἡ ἐν Βενετίᾳ ἑλληνικὴ κοινότης» (ἐν «Ἱερῷ συνδέσμῳ» 1911, ἀρ. 149 καὶ 153).— *Κωνσταντινίδης Μαργ.*, «Γράμματα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Τεργέστης» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» Ἀλεξανδρείας, τ. Ε'—Η'/1910—1911).— *Λάμπρος Σπ. Π.*, «Μετανάστευσις Ἑλλήνων, ἰδίως Πελοποννησίων ἀποίκων, εἰς τὸ βασίλειον τῆς Νεαπόλεως (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» Η/1911).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Κώδικες τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» τ. Η'/1911, σ. 80 κ.ἑ., ἔνθα κώδικες ἔχοντες εἰδήσεις περὶ Τεργέστης).— *Φιλητᾶ Χ.*, «Περὶ τοῦ συνοικισμοῦ τῶν Γραικῶν ἐν Τεργέστῃ» (ἐν «Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας» τ. Ε'/1911, σ. 371 κ.ἑ. καὶ ΣΤ 148—155).— *Βελανιδιώτης Ἰεζ.*, «Πανηγυρικὸς λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ ἑορτῇ τῆς ἐν Τεργέστῃ ἑλληνικῆς κοινότητος» (Ἀθῆναι 1911).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἐπίσκεψις ἐν Γενούῃ» (ἐν «Πανταίνῳ» 1912, ἀρ. 9).— *Κωνσταντινίδης Μαργ.*, «Ἡ ἄλλοτε ἐν Πόλᾳ τῆς Ἰστρίας ἑλληνικὴ κοινότης» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» τ. ΙΒ'/1913, σ. 508—524)— «Ἡ Τεργεσταία ἑλληνικὴ κοινότης» (ἐν «Ἀθήναις» Ἀθηνῶν 1914, ἀρ. 5107).— *Μυστακίδης Β. Α.*, «Οἱ Κοττούνιοι» (ἐκ τῆς «Πεντηκονταετηρίδος» τοῦ Ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου, Κωνσταντινούπολις 1914).— «*Piana dei Greci*» (ἐν «Turing Club» Σεπτεμβρίου — Ὀκτωβρίου 1916, ἰταλιστὶ μετ' εἰκόνων).— *Μομφερρᾶτος Ἀντ.*, «Ὁ ἐν Ἰταλίᾳ ἑλληνισμός» (ἐν «Νέᾳ Ἀνατολῇ», Ἀθῆναι Α/1917, σελ. 14 κ.ἑ.).— *Λάμπρου Σ. Π.*, «Κατάλοιπα ἐκ βιβλιοθηκῶν διαφόρων Ρώμης, Βενετίας, Πέστης καὶ Βιέννης, δι' ὧν μανθάνομεν τὰ ὀνόματα... Ἑλλήνων παροίκων» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» τ. ΙΖ' — ΙΘ/1923—1926).— *Gay J.*, «Notes sur l'hellénisme sicilien de l'occupation arabe à la conquête normande» (ἐν «Bull. d. l'acad. romaine» XI/1924).—*Rohlfs G.*, «Griechen und Romanen in Unteritalien» (Firenze 1924=«Biblioteca dell' Archivium italicum» II, 7).— *Καρολίδης Π.*, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1925, σελ. 489 κ.ἑ.).— *Gabrieli G.*, «Gl' Italogreci e le loro colonie» καὶ «Un greco academico dei Lincei: Demisianos» (ἐν «Studi bizantini» V/1925).— *Δένδιας Μιχ.*, «Ἀπουλία καὶ Χιμάρα» (ἐν «Ἀθηνᾷ» τ. ΛΓ'/1926, σ. 72—109).— *Λάμπρος Σπ. Π.*, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία Νεαπόλεως» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» Κ/1926, σ. 3 κ.ἑ. Πρβλ. καὶ σελ. 158—181).— *Rohlfs G.*, «Autochthone Griechen oder byzantinische Gräzität ?» (Halle 1929, ἐκ τῆς Revue de linguistique romane», IV)— *Τυπάλδος Γ.*, «Οἱ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Πατταβίου Ἕλληνες σπουδασταί» (ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» τ. ΣΤ/1929, σ. 369—382).— *Σωτηρίου Γ.*, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἐν Βενετίᾳ» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1930, σ. 79—90).— *Ἀθηναγόρας* (ὁ Παραμυθίας), «Νικηφόρος Μελισσηνὸς Κομνηνός» (ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν» τ. Η'/1931, σελ. 134—147).— *Rohlfs G.*, «La Grecità in Calabria» (= «Arch. stor. Calabr. Lucan.» τ. I/1932. Πρβλ. τὸν αὐτὸν ἐν τ. III/1933 ὡς καὶ τὸν *C. Battisti*).— *Isopescu Claud.*, «Il vescovo Amfilohie Hotiniul e l'Italia» (ἐν «L'Europa Orientale» Roma 1933, σελ. 516—547).— *Λαμπίκης Δημ.*, «Ἑλληνισμὸς τῆς Νοτίου Ἰταλίας. Grecia Salentina» (Ἀθῆναι 1933).— Πρὸς τούτοις βλ. καὶ τὰ γραφέντα ἐν «Revue de l'église grecque unie» (I/1885, σ. 111), ἐν «Ἑβδομαδιαίᾳ Ἐπιθεωρήσει Κωνσταντινουπόλεως» (1891, ἀρ. 42), «Ἁρμονίᾳ» Ἀθηνῶν 1901, σ. 169 κ.ἑ., ὑπὸ *Θ. Ν. Φιλαδελφέως*), «Revue des études historiques» (1902, σ. 69 κ.ἑ., ὑπὸ *Σπ. Παππᾶ*), «Ἑλληνισμῷ» (1910, σ. 238 κ.ἑ., ὑπὸ *Ἰ. Βελανιδιώτη*), «Πατρίδι» Ἑρμουπόλεως (21 Μαΐου 1910, ὑπὸ *Δ. Ι. Βρατζαφόλη*), «Δελτίῳ τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας» (ΙΑ'/1911, σ. 61 κ.ἑ.), «Εἰκονογραφημένῃ» (Α'/1925, σ. 26 κ.ἑ., ὑπὸ *Π. Λεκοῦ*), «Ἠπειρωτικοῖς Χρονικοῖς» (1928, σ. 160 κ.ἑ., ὑπὸ *Ξ. Σιδερίδη*), «Orientalia Christiana» Ρώμης (XIX/1929, ὑπὸ *G. Hofmann*), «Échos d'Orient» (τ. V, σ. 33 κ.ἑ., ὑπὸ *Θ. Ξανθοπούλου*), «Νέᾳ Σιὼν» (τ. Ζ' καὶ Ι', ὑπὸ *Ι. Βελανιδιώτου*) καὶ «Revue de linguistique romane» (τ. III ὑπὸ *C. Battisti*).

Ἑλληνικὸς τύπος Ἰταλίας: «Ἡμέρα» (*Σκυλίτση*, Τεργέστη 1885—1873) εἶτα συνεχισθεῖσα ὑπὸ τὸν τίτλον «Νέα Ἡμέρα» (ὑπὸ ἀδελφῶν *Βυζαντίου*, αὐτόθι 1874—1912) καὶ τέλος μεταφερθεῖσα εἰς Ἀθήνας ὑπὸ τὸν τίτλον «Νέα Ἡμέρα Τεργέστης».—«Χρυσαλλίς» (ἡμερολόγιον, Ἑνετία 1858 κ.ἑ.).— «Κλειώ» (Τεργέστη 1861—1883).— «Οἱ λαοί» (Νεάπολις 1868—1870).— «Ἐμπορικὸς Ταχυδρόμος» (Τεργέστη 1882 κ.ἑ.).— Τούτοις πρβλ. καὶ τὴν χρήσιμον ὕλην τοῦ περιοδικοῦ «La cultura salentina» (ὑπὸ *Palumbo*, ἐν Lecce 1887 κ.ἑ.).

Νοτιοσλαυΐα. Αἱ ἑλληνοσερβικαὶ σχέσεις εἶναι παλαιόταται, ὑφιστάμεναι ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ἀπὸ τῶν ὁποίων τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον μεγάλως συνετέλεσεν εἰς τὴν εἰς τὰ γράμματα, τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς τέχνας πρόοδον τῶν Σέρβων. Ἡ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐπαφὴ μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Σέρβων ἄρχεται κυρίως ἀφ' ὅτου οἱ μοναχοὶ Μεθόδιος καὶ Κύριλλος ἐκήρυξαν τὸν Χριστιανισμὸν εἰς τοὺς σλαυϊκοὺς λαούς, ἔκτοτε δὲ ἐπανειλημμένως Σέρβοι ἡγεμόνες ἐπεσκέφθησαν τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ὡς ὁ ἱδρύσας τῷ 1197 τὴν ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει μονὴν τοῦ Χιλιανδαρίου καὶ μονάσας ἐν αὐτῇ Στέφανος Νεμάνια καὶ ὁ Στέφανος Δουσάν, ὅστις ἐπεσκέφθη (1345) τὰς μονὰς τοῦ Ἄθωνος ὁμοῦ μετὰ τῆς βασιλίσσης Ἐλισάβετ (Ἑλένης). Καὶ ἦλθον μὲν ἐπανειλημμένως οἱ Ἕλληνες τοῦ Βυζαντίου εἰς ὀξυτάτην ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς βορείους τούτους γείτονάς των, αἱ σχέσεις των ὅμως, βοηθούσης καὶ τῆς ὁμοδοξίας, ἐπανελήφθησαν καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὁπότε ὑπῆρχε τοιοῦτος σύνδεσμος, ὥστε πολλαὶ κοινότητες Ἑλλήνων καὶ Σέρβων τῆς Αὐστροουγγαρίας εἶχον κοινὰς τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰ σχολεῖά των. Αἱ σχέσεις Σέρβων καὶ Ἑλλήνων συνεσφίχθησαν ἔτι μᾶλλον ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Αὐστρίας Καρόλου ΣΤ', ὅστις, κλείσας τῷ 1717 εἰρήνην μετὰ τῆς Τουρκίας καὶ κηρύξας ἐλευθέρους τοὺς λιμένας τῆς Τεργέστης καὶ τοῦ Φιοῦμε, ἐπέτρεψε συγχρόνως καὶ τὴν εἰς τὰς χώρας αὐτοῦ ἐγκατάστασιν Τούρκων ὑπηκόων, ὡς ἦσαν δηλαδὴ οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Σέρβοι. Κατὰ τὴν τελευταίαν ἐξ ἄλλου περίοδον τῆς τουρκοκρατίας πλεῖστοι Σέρβοι ἐμαθήτευσαν καὶ εἰς τὰς ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις ἑλληνικὰς σχολάς, ὡς ὁ μετέπειτα ὑπουργὸς τῆς Παιδείας Δημήτριος Ὀβράδοβιτς, θεμελιωτὴς τῆς νεωτέρας σερβικῆς ἐκπαιδεύσεως, μαθητεύσας μέχρι τοῦ 1807 ἐν τῇ Εὐαγγελικῇ Σχολῇ τῆς Σμύρνης. Ὡς πρὸς τὰς καθ' ἕκαστον ἑλληνικὰς κοινότητας τῶν ἀνηκουσῶν σήμερον εἰς τὸ σερβικὸν κράτος (τὴν Νοτιοσλαυΐαν) χωρῶν, ἐκτενέστεραι πληροφορίαι ὑπάρχουσι περὶ τῆς τοῦ *Βελιγραδίου*. Αἱ πρῶται περὶ αὐτῆς εἰδήσεις ἀπαντῶσαι ἐν τοῖς ἐγγράφοις τῆς ὀρθοδόξου κοινότητος Βιέννης ἀνάγονται εἰς τὸ 1792, ὁπότε ἐλειτούργει ἐν τῇ πόλει καὶ ἑλληνικὴ σχολή, κλεισθεῖσα ὑπὸ τῶν Τούρκων κατόπιν πιέσεων τῶν ἰησουϊτῶν, οἵτινες πολλοὺς τῶν αὐτόθι Ἑλλήνων κατώρθωσαν νὰ προσηλυτίσωσιν εἰς τὴν οὐνίαν. Ἐπιφανέστατος τῶν πρώτων διδασκάλων τῆς ἐν Βελιγραδίῳ σχολῆς ἀναφέρεται περὶ τὸ 1818 ὁ Θεσσαλὸς Γεώργιος Εὐαγγελίδης. Μετ' αὐτὸν ἀναφέρονται οἱ: Πανταζῆς Μυσίου (1826), παρὰ τῷ ὁποίῳ ἐμαθήτευσεν ὁ Στέφανος Κουμανούδης, Γεώργιος Ζαχαριάδης, Γεώργιος Κλήδης, Ἀθανάσιος Θεοδώρου (1833), ὅστις προσαγορεύεται «φιλόσοφος καὶ ἔφορος τῶν κατὰ τὴν Σερβίαν σχολείων». Ἐκ τοῦ τίτλου τούτου συμπεραίνεται ὅτι, πλὴν τοῦ Βελιγραδίου, καὶ ἄλλαι σερβικαὶ πόλεις εἶχον ἑλληνικὰς σχολάς. Τῷ 1845 ἀπαντῶμεν καὶ πάλιν τὴν σχολήν, μεταξὺ τῶν ἐφόρων τῆς ὁποίας ἀναφέρεται καὶ ὁ Δ. Γ. Κουμανούδης, οὗτινος ὁ ἔγγονος ἐχρημάτισεν ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Σερβίας καὶ ἐσχάτως δήμαρχος Βελιγραδίου. Σήμερον ἐν Βελιγραδίῳ ὑπάρχει κοινότης 300 περίπου Ἑλλήνων, ἀσχολουμένων μὲ τὸ ἐμπόριον, ἐγκατεστάθησαν δὲ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους καὶ ἰατροί, ὡς καὶ πολλοὶ Ἰσραηλῖται τῆς Θεσσαλονίκης, ὑπήκοοι Ἕλληνες. Οἱ Ἕλληνες πάροικοι διατηροῦσι καὶ ἴδιον σύλλογον, φερώνυμον τοῦ ἐν Βελιγραδίῳ φονευθέντος πρωτομάρτυρος τῆς ἐλευθερίας Ρήγα Φεραίου. Ἐκ τῶν ἐκσερβισθέντων παλαιοτέρων Ἑλλήνων τοῦ Βελιγραδίου πλεῖστοι κατέλαβον διάφορα ἀνώτατα ἀξιώματα, ὡς ὁ στρατηγὸς καὶ ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν Στέφανος Χάτζιτς, ὁ διευθυντὴς τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν Βάσα Λαζάρεβιτς, ὁ πρεσβευτὴς ἐν Ἀθήναις καὶ εἶτα πρωθυπουργὸς τῆς Σερβίας (1897—1900, Βλάδαν Γεώργεβιτς (Ἱπποκράτης Γεωργιάδης), ἰατρός, ὁ διατελέσας ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν (1891—1893) Λάζαρος Πάτζου, ἰατρός, κ.ἄ. Πλὴν τῆς κοινότητος Βελιγραδίου σημαντικωτάτη ἐπίσης ὑπῆρξε καὶ ἡ τῶν *Σκοπίων*, ἣν ἀναφέρει ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ὁ Τοῦρκος γεωγράφος Χατζῆ Κάλφας ὡς ἔχουσαν ἰδίαν ἑλληνικὴν σχολήν. Τέλος καὶ οἱ ἐν *Βελεσοῖς* καὶ *Ραγούζῃ* Ἕλληνες καὶ πολυπληθεῖς ἦσαν καὶ πλούσιοι, διατηροῦντες ναοὺς καὶ σχολεῖα.

Ἐπίσης ἐν τῷ πρώην οὐγγρικῷ χωρίῳ *Μπατάνιστι*, κειμένῳ ἐγγὺς τοῦ Σεμλίνου, ἤκμασε πλουσία ἑλληνικὴ παροικία μετὰ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ σχολείου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐδίδαξεν, ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ὁ Σέρβος ἑλληνιστὴς Βουκάσιν Ράδιτζ, μεταφράσας εἰς τὴν πάτριον γλῶσσαν πλεῖστα ἔργα ἀρχαίων καὶ νεωτέρων Ἑλλήνων συγγραφέων.

Σημαντικὴ ἦτο καὶ ἡ ἑλληνικὴ παροικία *Σεμλίνου* (Ζέμονος, Semlin, σερβ. Zemun). Κυριώτεροι θεμελιωταὶ αὐτῆς φέρονται ἀρχομένου τοῦ ΙΗ' αἰῶνος πέντε ἀδελφοὶ ἐκ τῆς μακεδονικῆς Κλεισούρας, καλούμενοι Πεντάδες, λόγῳ τοῦ ἀριθμοῦ των, λαβόντες δὲ βραδύτερον τὸ παρωνύμιον Δάρβαρις (σλαυ. δαρβὰρ=ξυλοπωλεῖον), ὡς ἀσχολούμενοι μὲ τὸ ἐμπόριον τῆς ξυλείας. Βαθμηδὸν ἡ παροικία προήχθη σημαντικῶς, τῷ δὲ 1774 ἀπέκτησε καὶ σχολεῖον. Ὁ ἐκ τῶν πρώτων αὐτοῦ διδασκάλων Δημήτριος Δάρβαρις συνέβαλε μεγάλως εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Οὐγγαρίᾳ, ἐκτυπώσας πρὸς τοῦτο διδακτικὰ βιβλία, ἅτινα διένειμε δωρεὰν εἰς ἅπαντα τὰ σχολεῖα τῆς χώρας, ἀνερχόμενα τῷ 1823 εἰς 12 καὶ ἀριθμοῦντα 687 μαθητάς. Ἠκολούθησε σειρὰ ὅλη ἐπιφανῶν διδασκάλων, ἐν οἷς οἱ: Γεώργιος Αὐξεντίου (1797—1802), Γεώργ. Παπαζαχαρίου (1802—1804), Γ. Δ. Κλήδης ἐκ Κοζάνης, Εὐφρόνιος Ραφαὴλ Πόποβικ, Λυκοῦργος Ραδισίδης, Πρόδρομος Σπίρτας, Γεώργιος Ζαχαριάδης καὶ Ζαχαρίας Φιλιππίδης. Οἱ ἀνωτέρω διδάσκαλοι ἐδίδαξαν μέχρι τοῦ 1834, ἀφ' ὅτου ἐλλείπουν πληροφορίαι περὶ τοῦ σχολείου Σεμλίνου, διότι τὰ ἀρχεῖα τῆς κοινότητος, παραληφθέντα τῷ 1915 ὑπὸ τοῦ Ἕλληνος προξένου Ζ. Χατζηβασιλείου, ἀπωλέσθησαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ *Σπηλιωτόπουλος Α. Θ.*, «Ἡ Σερβία» (Ἀθῆναι, τ. Α', 1912).—*Ἄμαντος Κ.*, «Οἱ βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1921).—*Παραδόπουλος Χρ.*, «Αἱ ὀρθόδοξοι ἐκκλησίαι Σερβίας καὶ Ρουμανίας κατὰ τὸ ἱστορικὸν παρελθὸν καὶ τὴν νέαν συγκρότησιν» (Ἱεροσόλυμα 193[illegible]).— *Μοσχόπουλος Νικ.*, «Ἡ Γιουγκοσλαβία» (Ἀθῆναι 1931).— *Λάσκαρης Μ.*, «Le rôle des Grecs dans l'insurrection ser[illegible]

Digitized by Google

sous Carageorges» (Ἀθῆναι 1933, ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Les Balkans». Πρβλ. τὸν αὐτὸν ἐν «Ἑλληνικοῖς», τ. ΣΤ', 1933 σ. 79—80.

Ὀλλανδία. Ἡ ἐν Ὀλλανδίᾳ δρᾶσις τῶν Ἑλλήνων περιλαμβάνει δύο κυρίως κέντρα τῆς χώρας, τὸ *Ἀμστελλόδαμον* (Ἄμστερνταμ) καὶ τὸ *Λούγδουνον τῶν Βαταβῶν* (Λέϋδεν). Ἡ ἐν τῇ πρώτῃ πόλει ἑλληνικὴ παροικία δὲν φαίνεται νὰ εἶναι παλαιά, ἂν καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἤδη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἀπαντῶμεν ἐν Ἀμστελλοδάμῳ Ἕλληνας ἐμπόρους, ναυτικοὺς καὶ ἐκδότας θρησκευτικῶν συγγραμμάτων, ὧν ἡ ἔκδοσις δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ ἐν Βενετίᾳ ἢ ἐν ἄλλῃ τινὶ καθολικῇ πόλει τῆς Δύσεως. Περὶ τῶν πρώτων τούτων Ἑλλήνων ἐλάχιστα εἶναι γνωστά. Οὕτω ἀναφέρεται ὅτι τῷ 1706 διέτριβεν ἐν τῇ πόλει ὁ ἔμπορος Δημήτριος Ἰ. Χαλκουργίδης, εἰς ὃν ἀφιεροῖ ὁ Μακεδὼν Ἀναστάσιος Μιχαὴλ ἀντίτυπον τοῦ ἔργου του «Βασιλικὸν θέατρον», βραδύτερον δέ, περὶ τὸ 1748, ὁ Κωνσταντινουπολίτης Ἰωάννης Μαλακατές, ἐπιμεληθεὶς τῆς ἐκδόσεως τῶν «Ἐλέγχων τῆς τῶν Λατίνων θρησκείας». Περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος διέτριβεν ἐν τῇ ὀλλανδικῇ νήσῳ Βαταβίᾳ ὁ πλούσιος ἔμπορος Δημήτριος Παπαθανασίου, τοῦ ὁποίου, θανόντος τῷ 1763, μετηνέχθη ἡ περιουσία εἰς Ἀμστελλόδαμον, ἄγνωστον πῶς διατεθεῖσα. Σημαντικωτάτας πληροφορίας περὶ τῆς δυνάμεως τῆς παροικίας κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος συνάγομεν ἔκ τινος αἰτήσεως, ἣν ἀπηύθυναν τὴν 23 Νοεμβρίου 1763 πρὸς τὴν σύνοδον τῆς Ρωσίας οἱ ἐν Ἀμστελλοδάμῳ παρεπιδημοῦντες Ἕλληνες καὶ Ρῶσοι, ἐξαιτούμενοι τὴν ἵδρυσιν ναϊδίου. Οἱ ὑπογράφοντες ἐν αὐτῇ Ἕλληνες ἀνέρχονται εἰς 18, σημειοῦται ὅμως ὅτι ὑπῆρχον 37 εἰσέτι Ἕλληνες καὶ Σλαῦοι, ὧν οἱ 25 ναυτικοί, καὶ συνεπῶς κατὰ πλειοψηφίαν Ἕλληνες. Ἡ μνημονευομένη αἴτησις φαίνεται ὅτι ἐγένετο ἀποδεκτὴ καὶ ὅτι ἱδρύθη ναΐδιον· σχολεῖον ὅμως δὲν ἀναφέρεται. Ἐπιφανέστεροι τῶν ἐν Ἀμστελλοδάμῳ ζησάντων Ἑλλήνων ἀναφέρονται ὁ ἐκ Ζαγορᾶς πλούσιος ἔμπορος Ἰωάννης Πρίγγος (μέσα ΙΗ' αἰῶνος), ἀναδειχθεὶς εὐεργέτης τῶν σχολείων τῆς πατρίδος του καὶ προστάτης παντὸς Ἕλληνος παρεπιδήμου, ὁ ἰατρὸς καὶ μαθηματικὸς Μιχαὴλ Σκιαδᾶς (1740—1802) καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ἐλθὼν εἰς τὴν πόλιν τῷ 1772 καὶ μαθητεύσας ἐπὶ ἑξαετίαν παρὰ τῷ Ἀδριανῷ Βούρτ. Τελευτῶντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐφημέριος τῆς κοινότητος ἦτο ὁ Κεφαλλὴν Μακάριος Ξυδιᾶς, χρησιμεύων καὶ ὡς ἰδιωτικὸς διδάσκαλος τῶν Ἑλληνοπαίδων, μετ' αὐτὸν δέ, περὶ τὸ 1832, ἀναφέρεται ὁ Κύπριος Ἱλαρίων Πασχαλίδης.

Ἡ παροικία τοῦ *Λέϋδεν* ἀπετελέσθη κατ' ἀρχὰς ἐκ σπουδαστῶν, ἀναφέρονται δὲ παλαιότατοι μεταξὺ αὐτῶν ὁ Κρὴς Μελέτιος Παντόγαλος, μητροπολίτης Ἐφέσου (μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος), ὁ Κεφαλλὴν Ἱερόθεος Ἀββάτιος (1648) καὶ ὁ Κανόπιος Ναθαναὴλ (1641—1644). Μεταξὺ τῶν νεωτέρων σπουδαστῶν καταλέγεται ὁ μετέπειτα καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Κωνσταντῖνος Κόντος, μαθητεύσας αὐτόθι ἐπὶ τριετίαν (1865—1868), παρὰ τῷ διασήμῳ καθηγητῇ G. Cobet † 1890), μεθ' οὗ συνεξέδιδεν ἐν Λέϋδεν (1867—1868) τὸν «Λόγιον Ἑρμῆν». Ἐν Λέϋδεν ἐξ ἄλλου ἐδίδαξεν ὁ Ἑλβετὸς φιλόλογος καὶ φιλέλλην Δανιὴλ Βύττεμπαχ, φίλος τοῦ Κοραῆ, μεθ' οὗ διετήρει ἀλληλογραφίαν, εἰσενεγκὼν μεγάλα ποσὰ διὰ τὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων. Ἐπίσης ἐπ' ἐσχάτων ὁ φιλέλλην I. Müller ἐξέδιδεν αὐτόθι ἀπὸ τοῦ 1888 τὸ περιοδικὸν «Ἑλλάς», δι' οὗ ὑπερμάχει τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀγωνιζόμενος νὰ καταστήσῃ αὐτὴν διεθνῆ.

Οὐγγαρία. Ἡ Οὐγγαρία ὑπῆρξεν ἐκ τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, εἰς τὰς ὁποίας κατ' ἐξοχὴν ἐξηπλώθη ὁ ἑλληνισμός, ἀκμάσας ἰδίᾳ διαρκοῦντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ὅτε ἱδρύθησαν καὶ αἱ πλεῖσται τῶν ἐν αὐτῇ ἑλληνικῶν κοινοτήτων. Οἱ Ἕλληνες τῆς Οὐγγαρίας, ἀσχοληθέντες κυρίως μὲ τὴν γεωργίαν, τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν, κατώρθωσαν ἐντὸς βραχέος νὰ συγκεντρώσωσιν εἰς χεῖράς των τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς χώρας, κατακτήσαντες τὴν συμπάθειαν τοῦ οὐγγρικοῦ λαοῦ διὰ τῆς τιμιότητος καὶ τῆς δραστηριότητός των. Πολλοὶ μάλιστα ἐξ αὐτῶν κατώρθωσαν νὰ καταλάβωσιν ἀνωτάτας ἐν τῇ κοινωνίᾳ θέσεις καὶ ἀξιώματα, ὡς ὁ ἐκ Κοζάνης Κωνσταντῖνος Τέρζης, ἐκλεγεὶς τῷ 1750 δήμαρχος Πέστης, καὶ πολλοὶ ἄλλοι, λαβόντες τὸν τίτλον τοῦ κόμιτος. Αἱ ἀντιδράσεις ὅμως τῶν ξένων, καὶ ἰδίᾳ τῶν Ἑβραίων, οἵτινες ἐν τῷ προσώπῳ τῶν Ἑλλήνων ἀντεμετώπιζον σοβαροὺς ἀνταγωνιστάς, ἐπέφεραν τὴν βαθμιαίαν παρακμὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Οὐγγαρίας, συντελεσθεῖσαν μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Μόνη σῳζομένη σήμερον ἑλληνικὴ κοινότης τῆς Οὐγγαρίας εἶναι ἡ τῆς Βουδαπέστης, τῶν λοιπῶν διαλυθεισῶν εἴτε διότι τὰ μέλη αὐτῶν ἀνεχώρησαν, εἴτε διότι ἀπέβαλον τὴν ἑλληνικότητά των ἐξουγγρισθέντα. Εἰδικώτερον αἱ κυριώτεραι τῶν ἐν Οὐγγαρίᾳ ἑλληνικῶν παροικιῶν ὑπῆρξαν αἱ ἑξῆς:

Βουδαπέστης. Συνέστη περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, διετήρει δὲ ἀπὸ τοῦ 1790 μεγαλοπρεπῆ ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ σχολεῖον μετὰ πλουσίας βιβλιοθήκης, ἐντύπων καὶ χειρογράφων, σχηματισθείσης κυρίως ἐκ δωρεᾶς τοῦ Γεωργίου Ζιβίρα καὶ ἄλλων. Κατ' ἀρχὰς ἡ κοινότης περιελάμβανε πλὴν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀρκετοὺς Βλάχους, οἵτινες συνεβίουν μετὰ τῶν ἡμετέρων ἐν ὁμονοίᾳ, ἐκκλησιαζόμενοι καὶ ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ. Βραδύτερον ὅμως ἀνεφύησαν φυλετικαὶ ἔριδες, ὑποκινηθεῖσαι ὑπὸ τῶν εἰς Πέστην καταφυγόντων μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Μοσχοπόλεως (1769) Μοσχοπολιτῶν καὶ ἄλλων Βλάχων καὶ καταλήξασαι ἐν τέλει εἰς ἀπόσχισιν τῆς κοινότητος. Πρῶτοι ἐφημέριοι ἀναφέρονται κατὰ σειρὰν οἱ Γαβριὴλ Καλλωνᾶς (1787—1790) καὶ Ἰωάννης Βρεττός, πρῶτοι δὲ διδάσκαλοι οἱ: Γεώργιος Βεντότης (1780—1783), Μιχαὴλ Παπαγεωργίου ὁ Σιατιστεύς, Χαρίσιος Μεγδάνος, Γεώργιος Λεόντιος ἐκ Καστορίας κ. ἄ. Διδάσκαλος ἐπίσης ἐχρημάτισε βραδύτερον ὁ Χαρίσιος Δημητρίου Παπαγιαννούσης, διατελέσας καὶ ἀρχιερεὺς Βελιγραδίου καὶ εἶτα Μπουδουμίου (Βουδαπέστης), μετονομασθεὶς δὲ Εὐφρόνιος Πόποβιτς Ραφαὴλ καὶ γράψας ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο γραμματικὴν μὲ τίτλον «Νέος Λάσκαρις». Ἠκολούθησε μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων μακρὰ σειρὰ διδασκάλων καὶ ἐφημερίων, μεγάλως συντελεσάντων εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς κοινότητος, ἥτις, πλουσιωτάτη οὖσα, διατηρεῖται μέχρι σήμερον. Ἐπιφανέστατον μέλος αὐτῆς ὑπῆρξε κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ὁ ἀποθανὼν τῷ 1902 πρόξενος τῆς Ἑλλάδος καὶ πρόεδρος τῆς κοινότητος Παῦλος Χαρίσης, ὅστις κατέλιπε τὴν κολοσσιαίαν περιουσίαν του ὑπὲρ τοῦ Χαρισείου ἱδρύματος, διὰ νὰ ἱδρυθῇ ἐν τῇ πατρίδι του Κοζάνῃ γεωργικὴ καὶ βιομηχανικὴ σχολή.

Γόγγου (Gyöngyös, *προφ. Τζαίντζαις*). Ἡ αὐτόθι παροικία ἱδρύθη περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἀπέκτησε δὲ καὶ ναὸν τοῦ Ὁσίου Ναούμ, τοῦ ὁποίου πρῶτος προϊστάμενος ὑπῆρξεν ὁ καὶ ἐν Βουδαπέστῃ ἐφημερεύσας Γαβριὴλ Καλλωνᾶς. Παραλλήλως ἱδρύθη καὶ σχολεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐδίδαξεν ὁ ἐξ Ἰωαννίνων Ἀναστάσιος Μουσπινιώτης. Ἡ κοινότης τῆς Γόγγου φαίνεται ἀκμάζουσα ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι 20 μέλη αὐτῆς ἀναφέρονται ὡς συνδρομηταὶ τῆς «Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας» τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μελετίου. Ἐκ τούτων 5 κατήγοντο ἐκ Μοσχοπόλεως, 5 ἐκ Βυθικουκίου, 3 ἐκ Μεγατυρνόβου, 3 ἐκ Καστορίας, 2 ἐκ Κοζάνης καὶ εἷς ἐκ Σελίτζης.

Ἔρλαου ἢ *Ἔγκερ* (Erlau ἢ Eger). Περὶ τῆς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἑλληνικῆς παροικίας μόναι γνωσταὶ εἰδήσεις εἶναι ὅτι ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος εἶχε ναὸν καὶ σχολεῖον, ὅπερ τῷ 1825 ἠρίθμει 25 μαθητάς.

Μίσκολτζ (Miscolcz). Τῷ 1746 ἡ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἑλληνικὴ παροικία συνετήρει ναΐδιον καὶ σχολεῖον, μὲ ἱερέα καὶ διδάσκαλον τὸν Κωνσταντῖνον Κορυτσαῖον. Τῷ 1823 τὸ σχολεῖον ἠρίθμει 47 μαθητάς.

Νεοφύτου (Neusatz). Εἶναι καὶ αὕτη ἐκ τῶν παλαιοτάτων ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Οὐγγαρίας, ἔχουσα ἤδη τῷ 1774 ναὸν καὶ σχολεῖον, οὗτινος διδάσκαλοι διετέλεσαν οἱ: Γεώργιος Λεόντιος ἐκ Καστορίας, Ἄνθιμος Παπᾶς ἐκ Τρικκάλων (1806—1811), Μιλτιάδης Ἀγαθόνικος ἐκ Θεσσαλονίκης (1812—1816), ἐκ τῶν ἐνθερμοτέρων φιλικῶν, κ. ἄ. Οἱ μαθηταί, ἀριθμούμενοι τῷ 1808 εἰς 22, ἀνήρχοντο τῷ 1823 εἰς 40, βραδύτερον ὅμως ἐπῆλθε παρακμὴ καὶ τῷ 1848 οἱ Ἕλληνες τοῦ Νεοφύτου ἐζήτουν τὴν συνδρομὴν τῆς παροικίας Βιέννης, διότι κατὰ τὴν γενομένην τότε ἐπανάστασιν τῆς Οὐγγαρίας ἐβομβαρδίσθη τὸ σχολεῖον.

Σέντες (Szentes). Παροικία ἱδρυθεῖσα κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα. Αἱ μοναδικαὶ περὶ αὐτῆς πληροφορίαι προέρχονται ἐκ τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μελετίου, ἐγγράψαντος μεταξὺ τῶν συνδρομητῶν τῆς ἱστορίας του 11 Ἕλληνας τοῦ Σέντες, ὧν οἱ 9 ἦσαν Κοζανῖται.

Τοκάϊας (Tokaj). Ἡ κοινότης συνέστη τῷ 1719, ἔσχε δὲ ἐφημέριον τὸν περίφημον συγγραφέα τοῦ προφητικοῦ βιβλίου «Ἀγαθάγγελος» Θεόκλητον Πολυειδῆ. Αἱ τελευταῖαι περὶ τῆς κοινότητος πληροφορίαι ἀνάγονται εἰς τὸ 1797, ὅτι ἐκλήθη διδάσκαλος αὐτῆς ὁ πολυμαθὴς Πολυζώης Κοντός.

Τέλος, δευτερεύουσαι ἑλληνικαὶ παροικίαι ἤκμασαν ἐν *Κεσκεμέτ*, *Ἑπταπυργίῳ* (Ζίμπενμπουργκ), *Νυιέσεγκ*, *Τόρνοβα*, *Ἀγρίῳ* (Ἔγκρι) καὶ εἰς ἄλλας οὐγγρικὰς τότε πόλεις, ἀνηκούσας σήμερον εἰς ἄλλα κράτη, ὡς ἐν τῇ ἰταλικῇ σήμερον Πόλᾳ, τῷ νοτιοσλαυϊκῷ Σεμλίνῳ καὶ ταῖς ρουμανικαῖς Κρονστάνδῃ, Ἑρμανουπόλει, Κλάουζενμπουργκ, Τεμεσβὰρ κλπ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (βλ. καὶ τὰ ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς *Αὐστρίας*).—*Telfy J.*, «Συνάφεια Ἑλλήνων καὶ Οὔγγρων» (ἐν «Εἰκοσιπενταετηρίδι τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου» 1888 παράρτημα τοῦ ΙΗ' τόμου, σελ. 94 κ. ἑξ.).—*Τιάλιος Γ.*, «Βουδαπέστη» (Βουδαπέστη 1889).—*Καζάζης Νεοκλ.*, «Ἐκ Γερμανίας» (Ἀθῆναι 1898).—*Λάμπρος Σ. Π.*, «Ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Βουδαπέστης» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» Η'/1911, σ. 70 κ. ἑξ.).—*Λάμπρος Σ.*, «Ἐπιτύμβια Ἑλλήνων ἰδίως Μακεδόνων ἐν Πέστῃ» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» Η'/1911, σ. 462).—*Σπανδωνῆς Ν.*, «Ἡ ἑλληνικωτάτη Μακεδονία» (ἐν «Καιροῖς» Ἀθηνῶν 6 Δεκεμβρίου 1912).—*Μ. Ι. Γ[εδεών]*, «Βοήθημα εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐν τῇ Δύσει ἑλληνικῶν ἀποικιῶν» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ» ΛΔ'/1914 σελ. 250—251, 258—259 καὶ ΛΕ'/1915 σελ. 6—7).—*Λάμπρος Σπ. Π.*, «Κατάλοιπα ἐκ βιβλιοθηκῶν διαφόρων Ρώμης, Βενετίας, Πέστης καὶ Βιέννης, δι' ὧν μανθάνομεν τὰ ὀνόματα ... Ἑλλήνων παροίκων» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» τόμ. ΙΖ'—ΙΘ'/1923—1926).—*Τσιγκουράκος Θ. Γ.*, «Κληροδοτήματα καὶ σχολάζουσαι κληρονομίαι» (Ἀθῆναι 1930, ἔκδοσις ὑπουργείου Γεωργίας, σελ. 102 κ. ἑξ.).—*Darko E.*, «Ἑλληνοουγγρικαὶ σχέσεις κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους» (ἐν «Νέᾳ Ἑστίᾳ» 1931 σελ. 120—125 καὶ 195—199).—*Παπαλεξάνδρου Κ. Θ.*, «Ὁ ἑλληνισμὸς στὴν Οὐγγαρία» (ἐν «Πρωΐᾳ» Ἀθηνῶν 6ης Ἰουλίου 1931, ἐν σειρᾷ ἄρθρων του περὶ Οὐγγαρίας).—*Γῶγος Γρ.*, «Ἡ ἐν Πέστῃ τῆς Οὐγγαρίας ὀρθόδοξος ἑλληνικὴ κοινότης καὶ ἐκκλησία» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ» Δ'/σελ. 339—344). Πρβλ. τὸν αὐτὸν ἐν «Ἑσπέρῳ» Λειψίας τόμ. Β' σελ. 132—134, 146—147, 162—163).—Ἱκανὰ ἐπίσης ἔγραψαν διὰ τὰς ἀπὸ τοῦ 1925 κ. ἑξ. ἑλληνοουγγρικὰς σχέσεις οἱ *Κώστας Ἀθάνατος, Ν. Ζαρίφης, Ἰ. Βαρβαγιάννης, Ζωὴ Φράγκου κ. ἄ.* εἰς ἀθηναϊκὰς ἐφημερίδας.

Πολωνία. Μέχρι τέλους τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἡ Πολωνία κατελέγετο μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων χωρῶν, ἐφ' ᾧ καὶ διετέλει εἰς στενὴν ἐπαφὴν μετὰ τῶν ὁμοδόξων Ἑλλήνων, οἵτινες εἶχον συστήσει παροικίας εἰς διαφόρους πόλεις τῆς χώρας των. Διὰ τοῦ χρόνου ὅμως, ἕνεκα τῆς ἐντατικῆς καὶ ἄνευ οὐδενὸς περιορισμοῦ προπαγάνδας τῶν ἰησουϊτῶν, ἐπετεύχθη ἡ πρὸς τὸν καθολικισμὸν μεταστροφὴ τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, ὥστε σήμερον ἐκ τῶν 30 ἑκατομμυρίων περίπου Πολωνῶν οἱ 2.846.855 μόνον εἶναι ὀρθόδοξοι καὶ 3.031.059 (Ρουθῆνοι) ἀνήκουσιν εἰς τοὺς ἑλληνοκαθολικοὺς (οὐνίτας). Οἱ Πολωνοὶ ὀρθόδοξοι ἀπετέλεσαν ἀπὸ τοῦ 1925 αὐτοκέφαλον ἐκκλησίαν ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Βαρσοβίας, ἔχοντα τέσσαρας ἐπισκοπάς, τάς: Βολυνίας, Βίνλου-Λίδας, Πίνσκης καὶ Γρόδνου. Οἱ ὀρθόδοξοι Πολωνοὶ διετήρησαν πάντοτε ἐγκαρδίους σχέσεις μετὰ τῶν Ἑλλήνων, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν μετὰ τῶν εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας Φαναριωτῶν ἡγεμόνων, κατὰ δὲ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως προσέτρεξαν πολυπληθεῖς ἐκ τῶν πρώτων εἰς βοήθειαν τοῦ μαχομένου ἑλληνικοῦ ἔθνους, κατήρτισαν δὲ τὸν πρῶτον λόχον τοῦ σώματος τῶν φιλελλήνων, διοικούμενον ὑπὸ τοῦ Ἰταλοῦ Ἀνδρέα Δάνια. Ὁ λόχος οὗτος, πολεμήσας ἐνδόξως κατὰ τὴν ἀτυχῆ μάχην τοῦ Πέτα, ἀπεδεκατίσθη, διασωθέντων μόνον τῶν: Δαβρονόσκη, Κουλσελέβσκη, Μολοδόφσκη καὶ ἄλλων 9. Ἡ Ἑλλὰς εὐγνωμονοῦσα παρέσχεν ἄσυλον εἰς τοὺς καταφυγόντας ἐν αὐτῇ πρόσφυγας τῶν μετέπειτα πολωνικῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 1830, τοῦ 1848 καὶ τοῦ 1863. Οἱ ἐν Πολωνίᾳ ἐγκατεστημένοι Ἕλληνες ἀπώλεσαν βαθμηδὸν τὴν ἐθνικὴν αὐτῶν ὑπόστασιν, σήμερον δὲ ἐλάχιστοι μόνον ἐξ αὐτῶν ζῶσιν ἐν τῇ χώρᾳ. Ἐκ τῶν παλαιῶν παροικιῶν των κυριώτεραι ἦσαν αἱ κατωτέρω:

Βίλνας (Wilno). Παλαιοτάτη παροικία μὲ σχολήν, ἀποτελοῦσαν σπουδαῖον τῆς ὀρθοδοξίας κέντρον, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐδίδαξε Κύριλλος ὁ Λούκαρις.

Λβόβης, ἢ *Λεοντοπόλεως*, ἢ *Λεμβέργης* (Lwow ἢ Lemberg). Συνεστήθη κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος καὶ εἶχεν ἑλληνικὸν σχολεῖον πρὸς ἀντίδρασιν κατὰ τῆς καθολικῆς προπαγάνδας. Περίφημος διδάσκαλος αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ ἐξ Ἐλασσῶνος Ἀρσένιος, διδάξας ἐπὶ διετίαν (1594—1596). Μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἡ σχολὴ δὲν ἔβαινε καλῶς, δι' ὃ καὶ ὁ πατριάρχης Μελέτιος ἐν ἐπιστολαῖς του πρὸς τὴν κοινότητα καὶ τὸν μητροπολίτην ἐπιμόνως συνιστᾷ τὴν σύστασιν σπουδαστηρίου καὶ τυπογραφείου ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, ἣν ἐθεώρει προμαχῶνα τῆς ὀρθοδοξίας κατὰ τοῦ ἐν Πολωνίᾳ καθολικισμοῦ. Μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς παροικίας ἐπιφανέστατοι ἦσαν ὁ Νικόλαος Νευρίδας, ὁ Χριστόφορος Νέγρης, ὁ Φίλιππος Καβάκος, ὁ Λάσκαρις Εὐπραγιώτης καὶ ἰδίᾳ ὁ Κρὴς μεγαλέμπορος Κωνσταντῖνος Κορνιακτός, κάτοχος ὑπερεκατὸν κωμῶν καὶ πύργων, δανείζων δὲ καὶ αὐτὸν τὸν βασιλέα. Ἐν Λβόβῃ ἀπέθανε τῷ 1653 καὶ ὁ Κρὴς πατριάρχης Ἀθανάσιος Πατελάριος.

Πόζεν, ἢ *Ποζνανίας* (Posen ἢ Poznan). Ἡ αὐτόθι ἑλληνικὴ παροικία συνεστήθη τῷ 1780, εἶχε δὲ ἐκκλησίαν, σχολεῖον καὶ ἴδιον νεκροταφεῖον, σῳζόμενον μέχρι τοῦ 1909. Κυριώτεροι παράγοντες αὐτῆς ἦσαν τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας Ζουπάνου (Ζουπάνσκη), ἥτις κατέχει μέχρι σήμερον τὰ κοινοτικὰ ἀρχεῖα. Ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς πόλεως διδάσκει σήμερον τὴν ἑλληνικὴν καὶ βυζαντινὴν φιλολογίαν ὁ Ἠπειρώτης ἱερεὺς Καλαντζάκος.

Ὀστροβίας (Ostzow). Ἡ παροικία ἱδρύθη τῷ 1594, ἔσχε δὲ πρῶτον ἀρχηγὸν τὸν περίφημον πατριάρχην Κύριλλον τὸν Λούκαριν, πολέμιον τοῦ καθολικισμοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Caindl R. F.*, «Poland» (Leipzig 1917, μετὰ βιβλιογραφίας).—*Iorga N.*, «Roumains et grecs au cours des siècles» (Bucarest 1921 σελ. 39—40).—*Ζερλέντης Π. Γ.*, «Σημειώματα περὶ Ἑλλήνων ἐκ τῶν τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου Σουηβικῶν Χρονικῶν» (Ἑρμούπολις 1922 σ. 26).—*Ἄννινος Μπ.*, «Οἱ Φιλέλληνες τοῦ 1821» (Ἀθῆναι 1929).

Πορτογαλία. Καὶ ἐν Πορτογαλίᾳ, ὡς καὶ ἐν τῇ ἑτέρᾳ τῶν χωρῶν τῆς Ἰβηρικῆς, ἦσαν ἐγκατεστημένοι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀναγεννήσεως Ἕλληνες ἀντιγραφεῖς χειρογράφων, μεσοῦντος δὲ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐδίδασκεν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Λισσαβῶνος ὁ Κεφαλλὴν ἰατρὸς καὶ φυσικομαθηματι-

Digitized by Google

κὸς Μιχαὴλ Φραντζῆς, εἰς ὃν εἶχεν ἀνατεθῆ ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ἰωσὴφ (1750—1777) ἡ ἀνατροφὴ τοῦ ἀδελφοῦ του δὸν Πέτρου, διαδόχου τοῦ θρόνου. Ἐξ ἄλλου, ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Κοΐμβρας ἐδίδαξεν ὁ ἐν Παταβίῳ σπουδάσας Ἄνθιμος Μαζαράκης, ὅστις ἀσχοληθεὶς ὅσον ὀλίγοι μὲ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, κατήρτισε καὶ μουσεῖον σπουδαιότατον ἐν Λισσαβῶνι, ἐδίδαξε δὲ καὶ ἐν τῷ κολλεγίῳ τῶν εὐγενῶν τῆς Λισσαβῶνος καὶ ἔσχε μαθητὰς τοὺς ἐγγόνους τοῦ βασιλέως Ἰωσὴφ και τοῦ εἶτα βασιλέως Ἰωάννου Γ'. Μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων σῴζεται ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς Πορτογαλλίας Λισσαβῶνι ἑλληνικὴ παροικία, περιλαμβάνουσα πεντηκοντάδα ἐμπόρων ἁλιευτικῶν εἰδῶν.

Ρουμανία. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων οἱ Ἕλληνες εἶχον ἔλθει εἰς ἐπιμειξίαν μετὰ τῶν λαῶν τῶν κατοικούντων τὰς περὶ τὸν Ἴστρον (Δούναβιν) καὶ τὰ βόρεια παράλια τοῦ Εὐξείνου χώρας, εἰς τὰς ὁποίας ἤκμυσαν πολλοὶ βασιλεῖς κόπτοντες νομίσματα μὲ ἑλληνικὰ γράμματα. Εἰς τὰς χώρας ταύτας κατῴκουν καὶ πολλοὶ Ἕλληνες ἔμποροι σιτηρῶν, ταρίχων, ἅλατος, δερμάτων, ἐρίων, χρυσοῦ, μέλιτος καὶ κηροῦ, ὡς καὶ πολλοὶ μειξέλληνες ἢ Ταιαῖται. Ὁ σύνδεσμος διετηρήθη καὶ ἐπετάθη κατὰ τὴν περίοδον τῆς ρωμαιοκρατίας, ἰδίᾳ αφ' ὅτου ἱδρύθη τὸ ἀνατολικὸν ρωμαϊκὸν κράτος. Διὰ μέσου ὅμως τῶν αἰώνων οἱ Ἕλληνες τῶν παριστρίων χωρῶν ἀπερροφήθησαν, ἀπολέσαντες τον ἐθνισμόν των καὶ συνδεόμενοι μόνον πρὸς τὸ πατριαρχεῖον. Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρξεν ὁ νέος σταθμὸς ἀναδημιουργίας τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Ρουμανίας, διότι πλεῖστοι Βυζαντινοί, φεύγοντες τὸν τουρκικὸν ζυγόν, κατέφυγον εἰς Μολδαυΐαν καὶ Βλαχίαν. Οἱ φυγάδες οὗτοι ἀναμιχθέντες εἰς τὸ ἐμπόριον ἀπέκτησαν ἐνωρὶς πολὺν πλοῦτον, ἀναφέρεται δὲ ὁ ἐκ Κρήτης Κωνσταντῖνος Κορνιακτός, ὅστις καὶ ἐν Πολωνίᾳ 60 ὅλα χωρία ἐκέκτητο καὶ ἐδάνειζε χρήματα αὐτὸν τὸν βασιλέα ΙΣΤ' αἰών). Καὶ ναὶ μὲν ὁ νεώτερος ἑλληνισμὸς τῶν παριστρίων χωρῶν ἐδημιουργήθη κατὰ την περίοδον, καθ' ἣν ἦρχον αὐτῶν οἱ Φαναριῶται ἡγεμόνες (1711—1821), καὶ πρότερον ὅμως, ἀπὸ τῆς τουρκικῆς ἐπικρατήσεως, οἱ Ἕλληνες εἶχον ὀργανώσει τὴν Ἐκκλησίαν τῶν χωρῶν τούτων καὶ τὰς αὐλὰς τῶν ἡγεμόνων κατὰ τὸ σύστημα τῶν Βυζαντινῶν, εἰσήγαγον δὲ καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἰς τὴν σύνταξιν τῶν δημοσίων ἐγγράφων. Τὸ ὁμόδοξον τοῦ ἰθαγενοῦς λαοῦ τῶν παριστρίων χωρῶν ἐβοήθησε τοὺς Ἕλληνας νὰ ἀναπτυχθῶσιν ἀνενόχλητοι, ὅτε δὲ βραδύτερον ἦλθον οἱ Φαναριῶται, ὑπῆρχον καὶ ἑλληνικὰ σχολεῖα ἐν τῇ χώρᾳ, διότι ἤδη ὁ ἀπὸ τοῦ 1561—1563 ἡγεμονεύσας ἐν Μολδαυΐᾳ Ἕλλην Ἰάκωβος Ἡρακλείδης Βασιλικὸς εἶχεν ἱδρύσει σχολὴν ἐν Κυτνάρῃ. Ἐπίσης κατὰ τὴν ἡγεμονίαν τοῦ Βασιλείου Λούπου ἱδρύθη ἑτέρα σχολὴ ἐν Ἰασίῳ (τῷ 1648), ἡ δὲ λειτουργία ἐτελεῖτο σλαυονιστὶ καὶ ἑλληνιστὶ συγχρόνως. Παραλλήλως ὁ ἡγεμὼν τῆς Βλαχίας Ματθαῖος Βασσαράβας ἵδρυσεν ἑτέραν σχολὴν ἐν Τεργοβιστίῳ καὶ τυπογραφεῖον, ἔνθερμοι δὲ φιλέλληνες ὑπῆρξαν καὶ οἱ Βραγκοβᾶνοι. Ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Φαναριωτῶν οἱ Ἕλληνες κατέλαβον ὅλως ἐξέχουσαν θέσιν ἐν ταῖς ἡγεμονίαις. Ὁ πρῶτος Φαναριώτης ἡγεμὼν τῆς Μολδαυΐας Νικόλαος Μαυροκορδᾶτος, ἅμα τῇ ἐν Ἰασίῳ ἐγκαταστάσει του (1709), ἔσπευσε νὰ ἱδρύσῃ ἰδίαν σχολήν. Ὅτε δὲ βραδύτερον μετετέθη εἰς Βλαχίαν, ἐνίσχυσε καὶ τὴν ἤδη ὑπάρχουσαν ἐν Βουκουρεστίῳ σχολήν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐδιδάσκετο ἥ τε ἀρχαία και ἡ νεωτέρα ἑλληνική. Μετ' ὀλίγον παρεσχέθη νέα σπουδαιοτάτη προστασία εἰς τοὺς Ἕλληνας, ὁρισθέντος ὅτι οὐδεὶς δημόσιος ὑπάλληλος θὰ διωρίζετο, ἂν δὲν ἐγνώριζε τὴν ἑλληνικήν. Οὕτω, διὰ τῆς συγκεντρώσεως πέριξ τῶν Ἑλλήνων ἡγεμόνων τῶν παριστρίων χωρῶν πλήθους Ἑλλήνων κατεχόντων τὰς ἀνωτάτας κρατικὰς θέσεις, ἐδημιουργήθησαν μακρὰν τῆς δούλης Ἑλλάδος ἡμιελεύθεραι ἡγεμονίαι ἑλληνοκρατούμεναι, εἰς τὰς ὁποίας ἐπιτυχῶς εἶχεν εἰσαχθῆ ὁ πολιτισμὸς τῆς Δύσεως. Ὁ φιλόμουσος ἡγεμὼν Ἀλέξ. Ὑψηλάντης ἔδωσε νέαν ὤθησιν εἰς τὴν διάδοσιν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἐν Βλαχίᾳ, ἐνισχύσας τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ σχολήν, εἰς ἣν εἰσήχθησαν καὶ ἐξεπαιδεύοντο δωρεὰν 75 ἄποροι φοιτηταὶ καὶ ἱδρύσας νέας σχολὰς ἐν Κραϊόβᾳ καὶ Μπουζαίῳ. Ἐξ ἄλλου οἱ ἡγεμόνες ἐνήργησαν διὰ τὴν ἵδρυσιν τυπογραφείων, εἰς τὰ ὁποῖα ἐξετύπωσαν ἰδίαις δαπάναις ποικίλα θρησκευτικά, ἐπιστημονικὰ καὶ φιλολογικὰ βιβλία διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ. Βαθμηδὸν ὅμως παρετηρήθη ἀντίδρασις τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἐπιταθεῖσα κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἐκρήξεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἔχουσα κυριωτέρους ἡγέτας τοὺς Γεώργιον Λαζὰρ (1779—1823) καὶ Εὐφρόσυνον Ποτέκα (1786—1859). Καὶ μετὰ τὴν ἀποχώρησιν ὅμως τῶν Φαναριωτῶν ἡγεμόνων (1821) ὁ παρίστριος ἑλληνισμός, παρὰ τὰς θυσίας καὶ ἀπωλείας εἰς ἃς ὑπεβλήθη διαρκούσης τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐξηκολούθει νὰ κατέχῃ ὅλως ἰδιάζουσαν ἐν ταῖς ρουμανικαῖς χώραις θέσιν, κυριαρχῶν ἐπὶ τοῦ ἐμπορικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ πεδίου. Χαρακτηριστικὸν δεῖγμα τῆς μεγάλης, διαρκοῦντος τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν Ἑλλήνων ἀποτελεῖ τὸ πλῆθος τῶν ἐκδοθεισῶν ἐν τῇ χώρᾳ ἑλληνικῶν ἐφημερίδων. Οὕτω πρὸ μὲν τοῦ 1844 ἐξεδίδετο ἐν Βουκουρεστίῳ ὁ «Ζέφυρος τοῦ Ἴστρου» ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Γρηγορίου Παπαδοπούλου, ἐκυκλοφόρει δ' ἐν Βιέννῃ ... ούτατα καὶ πολὺ πρότερον ἡ «Ἐφημερὶς τῆς Βιέννης». Βραδύτερον ἐξεδόθη ἐν Βουκουρεστίῳ (1868—1897) ἡ «Ἶρις» ὑπο τοῦ Ζ. Σαρδέλλη καὶ ἀπὸ τοῦ 1873 μέχρι τοῦ 1889 ἡ ἐφημερὶς «Σύλλογοι», ἥτις, μετονομασθεῖσα «Πατρὶς» ὑπὸ τοῦ Σ. Σίμου τῷ 1891, μετετέθη ἀπο τοῦ 1906 εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου ἐκδίδεται ἔκτοτε. Ἐπίσης, λήγοντος τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἐξεδίδοντο ἐν Βουκουρεστίῳ μὲν τὸ «Ἔθνος» ὑπὸ Κ. Κωστομοίρη, ἐν Βραΐλᾳ ὁ «Λόγος» καὶ εἶτα ὁ «Ἐλεύθερος λόγος» ὑπὸ Δ. Μεταξᾶ Λασκαράτου, ὁ «Ἑρμῆς», ἡ «Θελξινόη» ὑπὸ Γ. Γιαννίκη καὶ ὁ «Ἴστρος» καὶ ἐν Γαλαζίῳ «Οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς». Οἱ Ἕλληνες ἀφ' ἑτέρου ἔδωσαν τὴν πρώτην ὤθησιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐν Ρουμανίᾳ θεάτρου, διαρκούσης τῆς φαναριωτοκρατίας, μεταφράσαντες εἰς τὴν ἑλληνικὴν πλεῖστα ἔργα τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας καὶ γράψαντες ἄλλα πρωτότυπα ἑλληνικά. Μεταξὺ τῶν πρώτων τούτων συγγραφέων, ὧν ἔργα καὶ μεταφράσεις παρεστάθησαν ἐν Μολδοβλαχίᾳ, ἦσαν οἱ Μιχαὴλ Χριστοφῆς, Ἰακ. Ρίζος Νερουλός, Γεώργιος Λασσάνης, Ἀθανάσιος Χριστόπουλος, Νικόλαος Πικκολος καὶ ἄλλοι πρωτεργάται τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου. Εἰς τὰς παραστάσεις ταύτας διεκρίθησαν καὶ οἱ πρῶτοι νεοέλληνες ἠθοποιοὶ Κωνσταντῖνος Ἀριστίας, Θεόδωρος Ἀλκαῖος καὶ διάφοροι ἄλλοι.

Μετὰ τὴν λῆξιν τῆς φαναριωτοκρατίας αἱ ἑλληνικαὶ κοινότητες, ἂν καὶ ἐστερήθησαν τῶν ἰσχυρῶν Ἑλλήνων προστατῶν των, ἐξηκολούθησαν ἀκμάζουσαι, προαγόμεναι μάλιστα διαρκῶς, μέχρι τοῦ 1856, καὶ ἔχουσαι εἰς χεῖρας αὐτῶν ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ ἐμπόριον, τὴν βιομηχανίαν καὶ τὴν γεωργίαν τῆς χώρας. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς συνθήκης τῶν Παρισίων (1856) καὶ ἐντεῦθεν οἱ Ἕλληνες ἤρχισαν νὰ ὑποκύπτωσιν εἰς τὸν ὁλονὲν αὐξανόμενον ἐθνικισμὸν τῶν Ρουμάνων καὶ νὰ ὑποσκελίζωνται ὑπὸ Ἑβραίων και Φράγκων ἐπιχειρηματιῶν, ὡς συνέβη καὶ μὲ τὰς λοιπὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν αἱ ἐπίσημοι σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο κρατῶν, Ἑλλάδος καὶ Ρουμανίας, ἐξηκολούθουν νὰ εἶναι ὁμαλαί, ἀφ' ὅτου ὅμως ὁ ἀποθανὼν τῷ 1892 ζάπλουτος ὁμογενὴς τῆς Ρουμανίας Κωνσταντῖνος Ζάππας κατέλιπεν εἰς το ἑλληνικὸν δημόσιον ὁλόκληρον τὴν κολοσσιαίαν περιουσίαν του, προεκλήθησαν σοβαραὶ προστριβαὶ καὶ διεκόπησαν οἱ σχέσεις τῶν δύο κρατῶν, διότι ἡ ρουμανικὴ κυβέρνησις κατέσχε τὴν ζάππειον περιουσίαν. Ἡ κατάστασις αὕτη παρετάθη, παρ' ὅλας τὰς διαμαρτυρίας τῆς κυβερνήσεως Χ. Τρικούπη, μέχρι τοῦ 1896, ὅτε ἐπῆλθεν ὁπωσδήποτε συμβιβασμὸς καὶ ἐπανελήφθησαν αἱ σχέσεις. Διὰ τῶν καταλειπομένων εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Ρουμανίας τεραστίων κληροδοτημάτων ἐπλήττετο καιρίως ὁ ἐθνικὸς πλοῦτος τῆς Ρουμανίας. Τὸν ὄγκον τῶν κληροδοτημάτων ἐμφαίνει ἡ κατωτέρω ἀπαρίθμησις τῶν κυριωτέρων κληροδοτῶν, οἵτινες, πλὴν τοῦ Ζάππα, εἶναι οἱ ἑξῆς: ὁ ἀρχιμανδρίτης Νεόφυτος (1840), ὁ ἐξ Ἰασίου Ι. Κ. Ρώμας (1848), ὁ ἐκ Βουκουρεστίου Δημήτριος Δωρίδης (1866), ὁ ἐκ Βραΐλας Νικόλαος Α. Γαλιατσᾶτος (1914), ὁ ἐκ Βουκουρεστίου Χρῆστος Σαλόνσκης (1853), ὁ Δ. Γιουζέλης ἢ Κωσταγγιώζης (1848), ὁ ἐκ Βουκουρεστίου Κλήμης Διαμαντίδης (1851), ὁ ἐκ Μολδαυΐας Νικόλαος Νεγρεπόντης (1866), ὁ ἐκ Βραΐλας Ἀλκιβιάδης Κ. Ἐμπειρῖκος (1924), οἱ ἐκ Γαλαζίου Χρῆστος καὶ Ἀντώνιος Κουταβᾶς (1913), οἱ ἐξ Ἰασίου ἀδελφοὶ Παΐσιος καὶ Νεόφυτος Πολυαίνους (1862), ὁ ἐκ Γούρας Εὐστάθιος Χατζηγιαννάκης (1848), ὁ ἐκ Κραϊόβας ἐπίσκοπος Εὐδοξιάδος Τιμόθεος (1872), ὁ ἐκ Βουκουρεστίου Κωνσταντῖνος Ξενοκράτης (1871), ὁ ἐκ Βουκουρεστίου Ἀπόστολος Ἀρσάκης, ἱδρυτὴς τοῦ Ἀρσακείου (1866), ὁ ἐκ Βουκουρεστίου Δημήτριος Χατζηαντωνίου Ζήσης (1871), ὁ Ἄνδριος ἀρχιεπίσκοπος Ἱερακοπόλεως Νεόφυτος Καμπάνης (1849) καὶ ὁ ἐν Βιέννῃ ἐγκατεστημένος βαρῶνος Κωνσταντῖνος Μπέλλιος (1837), διαθέσας τὰ ἐν Ρουμανίᾳ κτήματά του.

Αἱ ἑλληνορρουμανικαὶ σχέσεις διατηρηθεῖσαι ὁμαλαὶ ἀπὸ τοῦ 1896, ἐνετάθησαν καὶ παλιν τῷ 1905, ἐπὶ πρωθυπουργίας Δ. Ράλλη, λόγῳ τῆς ἀξιώσεως τῆς ρουμανικῆς κυβερνήσεως ὅπως θεωρηθῶσιν ὡς Ρουμᾶνοι οἱ ἐν Μακεδονίᾳ Ἀρωμοῦνοι. Κατὰ τὴν νέαν ταύτην περιπέτειαν, ὡς καὶ κατὰ τὴν προηγουμένην τοῦ 1892, αἱ ἑλληνικαὶ κοινότητες τῆς Ρουμανίας, τεθεῖσαι ὑπὸ διωγμόν, ὑπέστησαν πολλὰς ζημίας. Τὸ ἑλληνορρουμανικὸν ζήτημα ἐλύθη τέλος διὰ τῆς συμβιβάσεως Ἀργυροπούλου-Μαργκιλομάν, ὅτε δέ, μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, ὁ τότε πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος Ἐλ. Βενιζέλος μετέβη εἰς Βουκουρέστιον διὰ τὴν αὐτόθι ὑπογραφὴν τῆς συνθήκης εἰρήνης, ἐπέτυχε τὸν διακανονισμὸν τῶν ἑλληνορρουμανικῶν σχέσεων, ἀναγνωρισθεισῶν τῶν παροικιῶν ὡς νομικῶν προσώπων, τοῦθ' ὅπερ ἐξησφάλισε τὴν περιουσίαν αὐτῶν. Ἡ Ρουμανία ἀφ' ἑτέρου ἐξησφάλισε τὸ ζήτημα τῶν ἐν Ἑλλάδι Κουτσοβλάχων, εἰς οὓς ἐδόθη σχολικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ αὐτονομία. Αἱ κυριώτεραι τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Ρουμανίας εἶναι αἱ ἑξῆς:

Βουκουρεστίου. Συνέστη τῷ 1679, ἔσχε δὲ τὴν σχολὴν αὐτῆς ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἁγίου Σάββα καὶ κυρίως ἔρους διδασκάλους τοὺ. Σεβαστὸν Κυμηνίτην, Μᾶρκον τὸν Κύπριον, Παΐσιον Λιγαρίδην, Γ. Μαγιώταν, Πανσγιώτην τὸν Σινωπέα, Κωνστ. Γεωργίου, Λάμπρον Φωτιάδην, Νεόφυτον Δούκαν, Βενιαμὶν τον Λέσβιον καὶ Γεώργιον Γεννάδιον. Ἀπὸ τοῦ 1925 ἡ σχολὴ τοῦ Βουκουρεστίου ὠργανώθη εἰς τετρατάξιον ἑλληνικὸν γυμνάσιον ἀνεγνωρισμένον μεθ' ἓξ καθηγητῶν, στεγάζεται δὲ έντος λαμπροῦ κτηρίου, διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ὁποίου ἐδαπανήθησαν 10 ἑκατομμύρια λέϊ. Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τοῦ Βουκουρεστίου ἀριθμεῖ σήμερον 8.000 περίπου μέλη, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐμπόρους, ὠργανωμένα εἰς κοινότητα, ἥτις ἀπὸ τοῦ 1903 εἶναι ἀνεγνωρισμένη, ἀποτελοῦσα νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου.

Βραΐλας. Ἱδρύθη ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, κέκτηται δὲ μέχρι σήμερον καλὴν ἑπτατάξιον ἀστικὴν σχολήν, παρθεναγωγεῖον καὶ ἰδιωτικὰ σχολεῖα. Ἡ κοινότης εἶναι ἐκ τῶν μεγαλυτέρων καὶ πλουσιωτέρων τῆς Ρουμανίας, τὰ δὲ μέλη αὐτῆς ἀσχολοῦνται κατὰ τὸ πλεῖστον μὲ τὸ ἐμπόριον τῶν δημητριακῶν καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ Δουνάβεως ναυτιλίαν. Μεγαλύτεροι ἐμπορικοὶ οἶκοι τῆς πόλεως εἶναι τοῦ Ἐμμ. Χρυσοβελόνη, τῶν ἀδελφῶν Βιολάτου, τῶν ἀδελφῶν Γαλιατσάτου, τοῦ Σταθάτου, τοῦ Ἐμπειρίκου, τοῦ Θεοφιλάτου, τοῦ Δρακούλη, τοῦ Μαρκέτου καὶ τοῦ Μήλα. Ὁ ἐν τῇ πόλει ἑλληνικὸς ναὸς τῆς Εὐαγγελιστρίας ἱδρύθη τῷ 1863, ἡ δὲ κοινότης, συσταθεῖσα τῷ 1872, ἀποτελεῖ ἀπὸ τοῦ 1903 ἀνεγνωρισμένον νομικὸν πρόσωπον.

Γαλαζίου. Ἡ ἵδρυσις αὐτῆς ἀνάγεται εἰς τὸν ΙΗ' αἰῶνα. Ἔχει σχολήν, ἣν διηύθυνε τῷ 1819 ὁ Γεώργιος Γεννάδιος καὶ ἥτις περιλαμβάνει σήμερον καὶ γυμνάσιον ἀνεγνωρισμένον ἀπο τοῦ 1922 ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας. Ἐπίσης ἡ κοινότης ἔχει ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως καὶ διάφορα ἄλλα ἰδιωτικὰ σχολεῖα, εἶναι δὲ πλουσιωτάτη, ἀνεγνωρισμένη ὡς νομικὸν πρόσωπον ἀπὸ τοῦ 1903 καὶ συγκροτεῖται κυρίως ἐξ ἐμπόρων καὶ ἐφοπλιστῶν Χίων, Ἰθακησίων και Κεφαλλήνων.

Γιουργέβου. Πρὸ τοῦ 1864 οἱ Ἕλληνες τῆς πόλεως ἀνήρχοντο εἰς 1.000, ἤδη ὅμως περιωρίσθησαν εἰς 300 περίπου, ἀποτελοῦντας κοινότητα ἥτις ἀπὸ τοῦ 1904 ἀνεγνωρίσθη ὡς νομικὸν πρόσωπον. Ἔχει ναὸν τῆς Εὐαγγελιστρίας καὶ τετρατάξιον σχολεῖον.

Ἑρμανουπόλεως (γερμ. Hermannstadt, ρουμαν. Sibiu, οὑγγρ. Nagyszeben). Ἡ ἐν τῇ παλαιᾷ ταύτῃ οὑγγρικῇ πόλει ἑλληνικὴ κοινότης εἶχε συσταθῆ ἤδη τῷ 1702, ὅτε ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος ἀπέστειλεν ἐπιστολὴν εἰς τὰ μέλη αὐτῆς. Ἦτο δὲ πλουσιωτάτη ἔχουσα δύο ναοὺς καὶ σχολεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ τῷ 1823 ἐφοίτων 20 μαθηταί. Ὁ διδάσκαλος τοῦ γένους Νεόφυτος Δούκας, ἐπισκεφθεὶς τὴν πόλιν τῷ 1813, ἐποιήσατο λαμπρὰν περιγραφὴν αὐτῆς ἐν τῇ ἐκδόσει «Αἰσχίνου» τοῦ Σωκρατικοῦ (Βιέννη 1813).

Ζημνίτσης. Πεντήκοντα περίπου ὁμογενεῖς, ἔχοντες πολλοὺς ἐμπορικοὺς οἴκους, ὧν κυριώτερος ὁ τοῦ Ν. Πουλοπούλου ἐξ Ἀρκαδίας.

Ἰασίου. Συνέστη κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, ἔσχε δὲ ναὸν καὶ σχολεῖον λειτουργῆσαν ἀπὸ τοῦ 1644 μέχρι τοῦ 1821, ὅτε λόγῳ τῆς ἐκραγείσης ἐπαναστάσεως ἔκλεισεν. Ἐν αὐτῷ ἐδίδαξαν κατὰ καιροὺς 50 περίπου διδάσκαλοι, σπουδάσαντες ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, ὧν ἐπιφανέστεροι οἱ: Παΐσιος Λιγαρίδης, Ἰγνάτιος Κακαβέλας, Νικόλαος Κεραμεύς, Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης κ. ἄ.

Ἰσβορίου. Ἡ παροικία αὕτη, ἀκμάσασα ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ὅτε εἶχε καὶ ἑλληνικὸν σχολεῖον, φυτοζωεῖ σήμερον.

Ἰσμαηλίου. Ὁ ὁλόκληρος ἡ περιοχὴ τῆς πόλεως ταύτης ἀριθμεῖ 4.000 περίπου Ἕλληνας, καταγομένους κυρίως ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ καταγινομένους μὲ τὴν γεωργίαν, τὴν κτηνοτροφίαν καὶ τὸ ἐμπόριον. Ἔχουσι ναὸν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἱδρυθέντα τὸν ΙΖ' αἰῶνα, καὶ πεντατάξιον ἑλληνικὸν σχολεῖον.

Καλαφατίου. Εἶχεν ἄλλοτε ἀκμαίαν παροικίαν, ἧς τὰ μέλη περιωρίσθησαν ἤδη εἰς 400 περίπου, εἶναι δὲ ὠργανωμένα εἰς ἀνεγνωρισμένην κοινότητα καὶ ἔχουσι ναὸν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς καὶ σχολεῖον.

Καλλαρασίου. Καὶ ἐν τῇ πολίχνῃ ταύτῃ, ἥτις κειμένη ἐπὶ βραχίονος τοῦ Δουνάβεως ἀποτελεῖ σημαντικὸν τόπον συγκεντρώσεως σιτηρῶν, ζῶσι 200 περίπου Ἕλληνες.

Καρακάλ. Περιλαμβάνει ὀλιγαρίθμους Ἕλληνας ἀσχολουμένους εἰς τὸ τοπικὸν ἐμπόριον καὶ τὴν μίσθωσιν κτημάτων.

Κλάουζεμπουργκ (Clausenburg, οὑγγρ. Kolozsvar, ρουμαν. Kluj). Ἡ ἐν αὐτῇ ἑλληνικὴ παροι-

Digitized by Google

κία ὑπῆρξε μία τῶν παλαιοτέρων τῆς Εὐρώπης, ὑφισταμένη ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, ἀφ' ὅτου εἶχε καὶ σχολήν. Ἐν αὐτῇ ἐδίδασκε τῷ 1569 ὁ Χῖος Ἰάκωβος Παλαιολόγος, μεταστὰς εἰς τὸν καθολικισμὸν καὶ εἶτα εἰς τὸν προτεσταντισμόν, ἀλλ' ἐξαναγκασθεὶς τέλος βίᾳ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς ἐκκλησίας τοῦ πάπα. Σήμερον ἐν τῇ πόλει λειτουργεῖ ρουμανικὸν πανεπιστήμιον, ἐν τῷ ὁποίῳ αἱ ἑλληνικαὶ καθόλου σπουδαὶ τυγχάνουσιν ἰδιαιτέρας μερίμνης, ἡ ἕδρα δὲ τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας κατέχεται ὑπὸ τοῦ διαπρεποῦς ἐπιστήμονος N. Benescu, σπουδάσαντος ἐν Μονάχῳ.

Κοραβίας. Ἀριθμεῖ 250 Ἕλληνας, κυρίως φορτωτὰς γεννημάτων καὶ ἐμπόρους.

Κραΐοβας. Περιλαμβάνει κυρίως ἐμπόρους γεννημάτων, εἶναι δὲ παλαιά, ἔχουσα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ σχολεῖον.

Κωνστάντζας. Ἡ ἑλληνικὴ παροικία, ἀριθμοῦσα 2.500 μέλη, ἀσχολούμενα κυρίως μὲ τὸ ἐμπόριον, ὠργανώθη ἀπὸ τοῦ 1868 εἰς κοινότητα, ἔχει δὲ ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου, σχολεῖον ἀστικὸν ἀρρένων καὶ θηλέων ἑπτατάξιον, ἑλληνικὰ βιβλιοπωλεῖα καὶ σύλλογον φιλολογικόν. Ἡ ἀπὸ τῆς πλατείας Ὀβιδίου μέχρι τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ ὁδὸς πλαισιοῦται ἑκατέρωθεν ὑπὸ ἑλληνικῶν καταστημάτων.

Μπρασόβου (Κρονστάνδης). Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τῆς παλαιᾶς ταύτης οὑγγρικῆς πόλεως εἶναι ἐκ τῶν παλαιοτέρων, ἀναφερομένη ἐν ἐγγράφοις ἀπὸ τοῦ 1680 ὡς ἔχουσα ναὸν καὶ σχολεῖον. Ἡ κοινότης αὕτη κατέστη πλουσιωτάτη ἐκ δωρεᾶς τοῦ ἐν αὐτῇ καταφυγόντος ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας Γεωργίου Βραγκοβάνου, ὅστις τῇ ἀφιέρωσε ποσὸν 600.000 κορωνῶν καὶ δύο μεγάλα κτήματα, ἀποδίδοντα ἀξιόλογον εἰσόδημα. Ἡ περιουσία τῆς κοινότητος προσηυξήθη καὶ διὰ τῆς γενομένης τῷ 1789 εἰς αὐτὴν δωρεᾶς ἀκινήτων ὑπὸ παροίκου τινὸς ὀνόματι Χατζῆ Νίκα καὶ βραδύτερον διὰ ποσοῦ 15.000 κορωνῶν, τὰς ὁποίας ἐδωρήσατο χάριν τῆς συντηρήσεως τῆς κοινοτικῆς σχολῆς ὁ ἐκ Ζίτσης τῆς Ἠπείρου ἐπίσκοπος Οὑγγροβλαχίας Δοσίθεος Φιλήτης. Ἡ ἱστορία τῆς κοινοτικῆς σχολῆς Μπρασόβου, ἥτις ἐλειτούργησε μετὰ λαμπρῶν ἀποτελεσμάτων μέχρι τοῦ 1888, εἶναι ἐλάχιστα γνωστή, διότι οὐδεὶς μέχρι σήμερον ἐμελέτησε τὰ ἀρχεῖα τῆς κοινότητος. Μεταξὺ τῶν διδασκάλων της μνημονεύονται οἱ: Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, Νεόφυτος Δούκας, Σίλβεστρος Κολόμβος, Παναγιώτης Σιλιμνιώτης καὶ Γεώργιος Σερδάρης.

Ὀλλενίτσας. Ἐν τῇ μικρᾷ ταύτῃ παραδουναβίῳ πολίχνῃ ζῶσιν 100 περίπου Ἕλληνες, κατὰ μέγα μέρος Ἰθακήσιοι, ἀσχολούμενοι μὲ τὸ ἐμπόριον τῶν σιτηρῶν.

Ὄρσοβας. Παροικία ἐπίσης παλαιά, περὶ τῆς ὁποίας ὅμως οὐδὲν κατέστη γνωστὸν ἐκ τῶν ἀρχείων της. Μόνον τῷ 1852 συναντῶμεν διδάσκοντα ἐν αὐτῇ τὸν Ἠπειρώτην Ζαχαρίαν Σαρδέλλην.

Ὀστρόβου. Καὶ ἡ πολίχνη αὕτη, κειμένη ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Δουνάβεως καὶ ἀποτελοῦσα ἐξαγωγικὸν κέντρον γεννημάτων καὶ οἴνου τῆς Δοβρουτσᾶς, ἀριθμεῖ πολλοὺς Ἕλληνας, ἀσχολουμένους μὲ τὴν οἰνοποιίαν.

Πικέτου. Ἀριθμεῖ πεντηκοντάδα Ἑλλήνων, ἀσχολουμένων μὲ τὸ τοπικὸν ἐμπόριον.

Πλοεστίου. Καὶ αὐτὴ ἱδρύθη ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἔχει δὲ μέχρι σήμερον μικρὰν τετρατάξιον σχολήν, συντηρουμένην κυρίως ὑπὸ Ἠπειρωτῶν.

Ρενίου. Οἱ αὐτόθι Ἕλληνες ἀνέρχονται εἰς 500, συνυπολογιζομένων καὶ τῶν οἰκούντων τὰ παρακείμενα χωρία *Καχοὺλ* καὶ *Λιόβαν*. Εἶναι κυρίως ἔμποροι δημητριακῶν, ἔχουσι δὲ καὶ σχολεῖον, λειτουργοῦν ἀπὸ τοῦ 1821.

Ροσπόρι. Ἑκατὸν περίπου μέλη, ἔμποροι, καταγόμενοι ἐκ τῆς κυρίως Ἑλλάδος.

Ροὺς Δεβέδε. Ἱδρύθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος.

Σουλινᾶ. Ἡ πολίχνη αὕτη, κτισθεῖσα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, κατοικεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπὸ Ἑλλήνων (3.500), διατηρούντων ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου, σχολεῖον πεντατάξιον καὶ παρθεναγωγεῖον. Ἐπικρατοῦσα ἐν Σουλινᾷ γλῶσσα εἶναι ἡ ἑλληνική. Ὑπάρχουσι πλεῖστοι ἐμπορικοὶ οἶκοι (Ραΐζη, Στεφανίτζη, Ζερβοῦ, Κοντογούρη) καὶ πρακτορεῖα ἀτμοπλοΐων, πλεῖστοι δὲ τῶν Ἑλλήνων εἶναι πλοηγοί, χρησιμοποιούμενοι ἄλλοτε ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν ναυσιπλοΐαν τοῦ Δουνάβεως ὑπὸ τῆς ἐν τῇ πόλει ἑδρευούσης διεθνοῦς ἐπιτροπῆς τοῦ Δουνάβεως, ἀλλ' ὑποσκελισθέντες νῦν ὑπὸ ξένων.

Τεμεσβὰρ (Temesvár, ρουμαν. Timisoara). Καὶ περὶ τῆς παροικίας ταύτης πληροφορίαι εἶναι ἐλάχισται ἀναφερόμεναι μόνον εἰς τὴν ὕπαρξίν της τῷ 1828.

Τεργοβιστίου. Ἱδρύθη ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἀφ' ὅτου ἔσχε καὶ σχολεῖον, τοῦ ὁποίου παλαιότεροι διδάσκαλοι ὑπῆρξαν οἱ Παΐσιος Λιγαρίδης καὶ Ἰγνάτιος Πετρίτζης.

Τούλτζας. Ἡ παροικία ἀριθμεῖ 1.000 περίπου ὁμογενεῖς, διατηροῦντας ναὸν τῆς Εὐαγγελιστρίας καὶ ὀκτατάξιον ἀστικὸν σχολεῖον.

Τοῦρνο-Μαγουρέλι. Ἡ παροικία ἔχει 150 μέλη, ἐμπόρους, κατὰ τὸ πλεῖστον, δημητριακῶν.

Τοῦρνο-Σεβερίνου. Ἀριθμεῖ 200 περίπου Ἕλληνας, ἐξ Ἠπείρου κυρίως καταγομένους καὶ ἀσχολουμένους μὲ τὸ ἐμπόριον, διατηροῦντας δὲ τὴν φιλεκπαιδευτικὴν ἀδελφότητα «Ἑρμῆς».

Ἰσερναβόδας. Οἱ ἐν αὐτῇ Ἕλληνες, ἀνερχόμενοι εἰς 400 περίπου, ἀσχολοῦνται μὲ τὰ σιτηρά, ἔχουσι δὲ ἴδιον ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ σχολεῖον.

Τσετάτεας. Ζῶσιν ἐν αὐτῇ 120 Ἕλληνες, ἔμποροι κατὰ τὸ πλεῖστον.

Φωξανίου. Ἡ ἵδρυσίς της ἀνάγεται εἰς τὸν ΙΗ' αἰῶνα. Τῷ 1796 ὁ ἡγεμὼν Ἀλέξ. Κ. Μουρούζης ἵδρυσεν αὐτόθι καὶ σχολήν, ἧς διδασκάλους γινώσκομεν τοὺς Ἀγάπιον Ρήγαν καὶ Σταῦρον Νικομηδέα (1900).

Τ. Ε. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ *Τουνεσλῆς*, «Ἱστορία τῆς Βλαχίας» (Βιέννη 1806). — *Φιλιππίδης Δ.*, «Γεωγραφικὸν τῆς Ρουμουνίας» (Βιέννη 1816). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἱστορία τῆς Ρουμουνίας» (αὐτόθι 1816) — *Φωτεινὸς Δ.*, «Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας, τανῦν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας» (Βιέννη 1818 1819, τ. 3. — *Zallony M.-Ph.* (Ζαλλώνη Μ. Φ.), «Essais sur les Fanariotes» (Marseille 1824). — *Τοῦ αὐτοῦ*, ἑλλην. μεταφρ. *Βλ. Βαλτινοῦ*, «Πραγματεία περὶ τῶν ἡγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας κτλ.» (Ἀθῆναι 1835). — «Τὸ Βουκουρέστιον καὶ ἡ Βλαχοβογδανία» (ἐν «Ἀποθήκῃ τῶν ὠφελίμων γνώσεων» Σμύρνης 1843, σελ. 7, 70, 83, 103 καὶ 121). — *Παπαδόπουλος Γ. Γ.*, «Λόγος περὶ τοῦ ἐν Βλαχίᾳ Ἑλληνισμοῦ» (Ἀθῆναι 1859, ἐκ τοῦ τ. Ι' τῆς «Πανδώρας») — *Μᾶνος Γ. Α.*, «Les intérêts réligieux de l' Orient au sujet des biens conventuels dans les principautés unies» Paris 1864). — *Σταματιάδης Ἐπαμ. Ι.*, «Βιογραφίαι τῶν μεγάλων διερμηνέων τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους» (Ἀθῆναι 1865). — *Γούδας Α. Ν.*, «Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν» (Ἀθῆναι τ. Α'/1869, σελ. 619). — *Σβορῶνος Μ.*, «Ὁ ἐν Βραΐλᾳ συλλογικὸς βίος μου» (Βραΐλα 1873). — *Πολυζωΐδης Ἀναστ.*, «Τὰ Νεοελληνικά. 146 π. Χ.—1821» (Ἀθῆναι 1875, σελ. 201—245). — *Legrand E.*, «Récueil de poèmes historiques en grec vulgaire relatifs à la Turquie et aux principautés Danubiennes (Paris 1877). — *Κρητικὸς Σ.*, «Σχέσις τοῦ βυζαντινοῦ κράτους πρὸς τὰς δακορωμουνικὰ φυλὰς καὶ ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐπ' αὐτῶν (ἐν «Ἑσπέρῳ» ἀρ. 77—78/1884). — *Erbiceanu C.*, Cronicarii greci» (Bucuresti 1888). — *Legrand E.*, «Épistolaire grec ou recueil de lettres adressées pour la plupart à Chr. Notaras par les princes de Valachie et Moldavie» (Paris 1888) — *Μηλιαράκης Ἀντ.*, «Γεωγραφικὴ φιλολογία, ἤτοι κατάλογος κτλ.» (Ἀθῆναι 1889, σ. 61—62). — *Πολυζωΐδης Ἀναστ.*, «Γενικὴ ἱστορία.. συμπληρωθεῖσα ὑπὸ Γ. Κρέμου» (Ἀθῆναι τ. Γ/1890, σελ. 175—204). — *Legrand Em.*, «Recueil de documents grecs concernant les relatives du patriarcat de Jérusalem avec la Roumanie» (Paris 1895). — *Δόσιος Ν.*, «Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐν ταῖς παριστρίοις ἡγεμονίαις κατὰ τὰς δύο παρελθούσας ἑκατονταετηρίδας» (ἐν «Πατρίδι» Βουκουρεστίου, Ἰαν.—Φεβρ. 1899 καὶ 1901). — [*Καραπαναγιώτης Ἰ. Σ.*], «Ἐπιστολὴ ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν τῆς Τουρκίας χωρῶν πρὸς τοὺς ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας κατοικοῦντας Ἕλληνας» (Τεργέστη 1891). — *Ραγκαβῆς Εὐγ. Ρ.*, «Livre d'or de la noblesse Phanariote en Grèce, en Roumanie, en Russie et en Turquie» (Ἀθῆναι 1892, β' ἔκδ. 1904). — *Ἰδρωμένος Μ. Σ.*, «Αἴτια τῆς διακοπῆς τῶν μετὰ τῆς Ρουμανίας διπλωματικῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος (Ἀθῆναι 1894). — *Στρέιτ Γ.*, «L' affaire Zappa; conflit gréco-roumain» (Paris 1894 Ἑλληνιστί, Ἀθῆναι 1891). — *Στρέιτ Γ.*, «Zur Klärung der Zappa-Frage» (Erlangen, ἄνευ ἔτους). — *Xenopol A. D.*, «Histoire des Roumains de la Dacie Trajane» (Paris 1896, τ. 2). — *Olanescu D. C.*, «Teatrul la Romani» (1897). — *Ἀθανασίου Θεοδ.*, Περὶ τῶν ἑλληνικῶν σχολῶν ἐν Ρουμανίᾳ 1614—1821, καὶ περὶ τῆς ἐπιρροῆς αὐτῶν ἐπὶ τοῦ τε θρησκευτικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἐδάφους» (Ἀθῆναι 1898). — *Μοσχόπουλος Θ.*, «Οἱ Φαναριῶται ἀπολογούμενοι ἀπὸ τοῦ τάφου των» (Βουκουρέστιον 1894). — *Γκιών*, «Istoria Bucurestilor. 1500—1800» (Bucuresti 1898). — *Δεβίδης Ν. Δ.*, «Τὰ ἐν Ρουμανίᾳ ἑλληνικὰ μοναστηριακὰ κτήματα» (Ἀθῆναι 1899). — *Bodeleanu*, «Greci in Tara Romana» (Bucuresti 1900). — *Ionescu G.*, «Influenta culturii grecesti in Muntenia si Moldova. 1359—1873», (Bucuresti 1900). — *Γκιών*, «Phanariotes» (Bucarest 1901). — *Δόσιος Ν.*, «Studi greco-romane. I: Clasicismyl in principatele romane in sec. XVII—XVIII si la inceputul secululni al XIX—lea» (Jasi 1901). — *Στρούτζας Α.*, «Byzance et l'influence byzantine en Roumanie» (Bucurest 1902). — *Erbueanu C.*, «Bibliografie grecesca (Bucuresti 1903) — *Erbiceanu C.*, «Barbati culti greci si Români κτλ. 1650—1821» (ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς ρωμουνικῆς Ἀκαδημίας, β' σειρά τόμ. XXVI/1905). — *Στρέιτ Γ.*, Mémoire sur la question des Communautés grecques en Roumanie» (Ἀθῆναι 1909). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «La quéstion des communautés helléniques en Roumanie» (Paris 1906). — *Ρῶσσος Δ.*, «Studi bizantino-romane» (Bucuresti 1907). — *Φιλορθόδοξος*, «Περὶ τῶν ἐν Βεσσαραβίᾳ κτημάτων τῶν ἁγίων τόπων» (1909). — *Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς Ἀθ.*, «Ἑλληνικὰ κείμενα χρήσιμα τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ρουμανίας» (Βουκουρέστιον 1909). — *Κουντούρης Γ. Δ.*, «Λογοδοσία τῆς ἐπιτροπῆς κλπ.» (Βραΐλα 1909). — *Ρῶσσος Δ.*, «Elenismul în România. Epoca bizantinâ si fanariotâ» (Bucuresti 1912). — *Καρασοκυρὸς Μιλτ.*, «Τὰ δίκαια τῶν ἐν Ρουμανίᾳ μοναστηρίων τῶν ἁγίων τόπων» (Κωνσταντινούπολις 1913). — *Jorga N.*, «Roumains et grecs au cours des siècles» (Bucarest 1921). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Nouvelles notes sur les relations entre roumains et grecs (Bucarest 1921, ἐκ τοῦ «Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe Sudorientale VIII, 1—3). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Études roumaines. I: Influences étrangères sur la nation roumaine» (Paris 1923). — *Banescu N.*, «Academia graeceasca din Bucaresti» (Cluj 1925). — *Λάσκαρης Μιχ.*, «Joachim métropolite de Moldavie et les relations de l'église moldave κτλ. (Bucuresti 1927). — *Τσιγκουράκος Θ. Γ.*, «Κληροδοτήματα καὶ σχολάζουσαι κληρονομίαι» (Ἀθῆναι 1930, σελ. 5—101). — *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου. Τὰ ἐν Βουκουρεστίῳ, 1718—1837» (ἐν «Ἑλληνικῷ Θεάτρῳ» ἀρ. 151—170/1933).

Ἑλληνικὸς τύπος Ρουμανίας: «Ἶρις» (Βουκουρέστιον 1867 κ. ἑξ.) — «Ἑρμῆς ὁ λόγιος καὶ κερδῷος» (*Κ. Λαζαρέτου*, Βραΐλα 1872). — «Οἱ σύλλογοι» (Βουκουρέστιον 1873 κ. ἑξ.) — «Ἡ μέλισσα τοῦ Δουνάβεως» τοῦ ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου Βραΐλας 1873). — «Ἡ ἀλήθεια» (αὐτόθι 1874). — «Γνώμη» (Βουκουρέστιον 1875). — «Οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς» (Γαλάζιον 1876). — «Κυκεών» (*Π. Πανᾶ*, Βραΐλα 1876). — «Αἱ ἀποικίαι» (Βουκουρέστιον 1878). — «Γλαῦξ» (*Κ. Σ. Πρεβέλη*, Βραΐλα 1881). — «Ἤπειρος» (Βουκουρέστιον 1886). — «Θελξινόη» (*Μ. Γιαννίκη*, Βραΐλα 1891). — Πατρίς» (*Σ. Μ. Σίμου*, Βουκουρέστιον 1892—1906 καὶ εἶτα ἐν Ἀθήναις). — «Ἐλεύθερος Λόγος» (*Δ. Μεταξᾶ Λασκαράτου*, Βραΐλα 1895 κ. ἑξ.). — «Μαΐνου» (ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ αὐτόθι 1895). — «Μέλλον» (*Δ. Σφαέλου*, αὐτόθι 1898 κ. ἑξ.). — «Ὁ νέος ἑλληνισμός» (*Θ. Μοσχοπούλου*, Βουκουρέστιον 1921 κ. ἑξ.). — «Θάλεια» (Κωνστάντζα 1923 κ. ἑξ.). — «Ἡμερολόγιον τοῦ ἐν Ρουμανίᾳ ἑλληνισμοῦ» (*Ἰ. Σολωμοῦ*, αὐτόθι 1929). — «Ἔθνος» (Βουκουρέστιον).

Τ. Ε. Ε.—Π. Ν. Π.

Ρωσία. Ὁ ἑλληνισμὸς τῆς Ρωσίας εἶναι ἐγκατεστημένος κυρίως κατὰ τὰ νότια διαμερίσματα τῆς χώρας, ἰδιαιτέρως δὲ κατὰ τὰ παράλια τῆς Οὐκρανίας—Κριμαίας—Ἀζοφικῆς καὶ ἐν τῷ Καυκάσῳ (μεσόγειος καὶ παρευξείνιος περιοχή).

Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία καὶ Ἀζοφική. Ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων, κυρίως δὲ ἀπὸ τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος, συνεπείᾳ ἐντατικοῦ ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ εἰς τὰς βορείους ἀκτὰς τοῦ Εὐξείνου Πόντου (Μικρὰ Σκυθία), ἤρξατο ἀναπτυσσόμενος ἰδιότυπος ἑλληνοσκυθικὸς πολιτισμὸς εἰς τὰς ὀνομαστὰς ἑλληνικὰς ἀποικίας (τὰ *ποντικὰ ἐμπόρια*), τὴν Γοργιππίαν, τὴν Ἑρμώνασσαν, τὴν Ἡράκλειαν, τὴν Θεοδοσίαν, τὴν Καρκίνην, τὸ Νυμφαῖον, τὴν Ὀλβίαν, τὸ Παντικάπαιον, τὴν Ταυράκην, τὴν Τάναϊν, τὴν Φαναγόρειαν, τὴν Χερσόνησον, κ. ἄ. Ἐξ αὐτῶν συνέστη καὶ τὸ κράτος τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου, εἰς αὐτὰς δὲ ἔδρασαν οἱ ὡς *μιξέλληνες* καὶ *Ταναΐται* γνωστοὶ Ἕλληνες ἔμποροι δερμάτων, γουναρικῶν, ἰχθύων καὶ σιτηρῶν· ὁ συσσωρευθεὶς πλοῦτος καὶ ἡ εὐημερία συνέβαλον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μιξοβαρβάρου ἑλληνικῆς τέχνης, τῆς ὁποίας πολυτελέστατα κομψοτεχνήματα κοσμοῦν τὰ ρωσικὰ μουσεῖα. Κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους ἐπῆλθε πλήρης ἐπιμειξία τῶν ἀποίκων πρὸς τὰ ἰθαγενῆ φῦλα, ἐν μέρει δὲ ἀπεβλήθη καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἀλώβητος μόλις εἶχεν ἀπομείνει ὁ ἑλληνισμὸς τῆς Κριμαίας (*Ταυρικοὶ Ἕλληνες*) καὶ ἐν μέρει τῆς Χερσῶνος (Χερσονήσου). Ἐπὶ μὲν τῆς Κριμαίας εἶχεν ἀναπτυχθῆ ἰδιότυπος ἐμπορικὴ δημοκρατία (διοικουμένη ὑπὸ συμβουλίου *πατέρων* ὑπὸ τὸν *πρωτεύοντα*) καὶ ἡ Σουγδαΐα (νῦν Σουντάκ) ἦτο ὁ σπουδαιότερος πρὸς Β. λιμὴν τοῦ κράτους, διὰ τοῦ ὁποίου διεξήγετο ἡ μετὰ τῆς Κεντρῴας Ἀσίας συναλλαγή· ἡ δὲ Χερσών, ἡ βορειοτέρα πόλις τοῦ Βυζαντίου, ἦτο ἕδρα ἐπαρχίας (θέματος), εἰς τὴν ὁποίαν ὑπήγοντο ἅπασαι αἱ πρὸς Β. κτήσεις τοῦ κράτους. Ἀπὸ τοῦ Θ' αἰῶνος, διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἤρξατο εἰς τὰς μεσογείους ρωσικὰς ἡγεμονίας ὁμαδικὴ εἰσροὴ Ἑλλήνων κληρικῶν, βοηθηδὸν ἀποκτησάντων ἰσχυρὰν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῶν δημοσίων πραγμάτων. Ἤδη κατὰ τοὺς ΙΑ'—ΙΒ' αἰῶνας εἶχον ἱδρυθῆ αἱ ἑλληνικαὶ σχολαὶ τοῦ Νοβγκορὸντ καὶ τοῦ Σμολένσκ, εἰς τὰς ὁποίας ἐδίδασκον Κωνσταντινουπολῖται κ. ἄ. Ἕλληνες μοναχοὶ καὶ ἱερεῖς, καταστήσαντες αὐτὰς προπύργια τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν Ρώσων ἐπὶ ταταροκρατίας. Τὸ ἐπακολουθῆσαν ρωσοβυζαντινὸν ἐμπόριον ἡδραίωσε τὰς διπλωματικὰς σχέσεις τῶν δύο χωρῶν, ἐπισφραγισθείσας διὰ τῶν αὐτοκρατορικῶν συνοικεσίων τοῦ ΙΔ'—ΙΕ' αἰῶνος. Οὕτω, μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ Μόσχα ἀπέβη νέον Βυζάντιον, κέντρον πολυπληθοῦς ἀνωτέρου ἑλληνικοῦ κλήρου καὶ εὐγενῶν οἴκων, τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου Ράλλη, τοῦ Θεοδώρου Λάσκαρι, τοῦ ἀδελφοῦ τῆς τσαρίνας Σοφίας Δημητρίου Παλαιολόγου· τότε εἰσήχθη εἰς Ρωσίαν τὸ πομπῶδες τυπικὸν τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς, ἐδημιουργήθη διὰ τῶν Ἑλλήνων τὸ πανίσχυρον πολιτικῶς ρωσικὸν ἱερατεῖον καὶ ἡ Μόσχα ἐπλουτίσθη διὰ βιβλιοθηκῶν μὲ τὰ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως χειρόγραφα τῶν φυγάδων. Τὰς σχέσεις αὐτὰς μὲ τὴν Ρωσίαν ἐσυνέχισαν οἱ κληρονόμοι τοῦ Βυζαντίου, τὰ πατριαρχεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων, καταπολεμοῦντα τὸν δειλῶς διὰ τῶν ἰησουϊτῶν εἰσδύοντα εἰς Ρωσίαν παπισμὸν καὶ τὰ ὀρθολογιστικὰ ρεύματα τῶν διαμαρτυρομένων. Οὕτως, ἀρχομένου τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, Μάξιμος ὁ Γραικός, ἁγιορείτης λόγιος, ἐγκαθίσταται ἐν Ρωσίᾳ, ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας Β' ἱδρύει (1593) τὸ ρωσικὸν πατριαρχεῖον, αὐτοπροσώπως ἀποδημήσας εἰς Μόσχαν, ὁ δὲ συνοδεύσας αὐτὸν μητροπολίτης Ἐλασσόνος Ἀρσένιος διδάσκει ἐπὶ διετίαν ἐν Λεοντοπόλει (τῇ νῦν πολωνικῇ Λβόβ), ὅπου τῷ 1594 ἱδρύθη καὶ ἑλληνοσλαυϊκὴ καὶ λατινοπολωνικὴ σχολὴ ὑπὸ τοῦ τσάρου Θεοδώρου τῇ παρορμήσει τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Μελετίου Πηγᾶ. Τὸν ἑπόμενον αἰῶνα ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Θεοφάνης ἵδρυσε (1620) τὴν ἑλληνολατινικὴν σχολὴν τοῦ Κιέβου (πυρῆνα τῆς μετέπειτα ἑλληνικῆς παροικίας), τῷ 1633 ἱδρύθη ἡ ἀντίστοιχος ἐν Μόσχᾳ σχολὴ (ἡ ἀπὸ τοῦ 1681, ἐνεργείαις τοῦ Ἕλληνος διακόνου Μελετίου Δεμέστιχα, μετατραπεῖσα εἰς ἑλληνοσλαυϊκὴν ἀκαδημίαν, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἁγιορείτου Ρώσου μοναχοῦ Τιμοθέου), ἤδη δὲ ἀπὸ τοῦ 1657 ὑπῆρχεν εἰς Νιέζιν (ἑλλην. Νίζνη) τῆς Οὐκρανίας συμπαγὴς ἑλληνικὴ κοινότης μὲ αὐτοδιοικητικὰ προνόμια. Ἡ ὅλη ὅμως αὕτη περίοδος φέρει τὸν χαρακτῆρα τῆς σποραδικῆς ἐγκαταστάσεως, κυρίως δὲ τεχνιτῶν καὶ λογίων κληρικῶν. Οἱ τελευταῖοι μάλιστα τόσον ἐνεργῶς ἀνεμείχθησαν εἰς ραδιουργίας τῆς μοσχοβιτικῆς αὐλῆς, ὥστε ἐκίνησαν τὴν ὀργὴν τοῦ ὑποσκελιζομένου (καὶ ζηλοφθονοῦντος διὰ τοῦτο) σλαυϊκοῦ κλήρου, καὶ ἐταλαιπωρήθησαν εἰς δεσμωτήρια ἢ ἀπόμερα μοναστήρια (ὅπως ὁ

Digitized by Google

Ι. Πίναξ τῶν ἐν Ρωσίᾳ Ἑλλήνων κατὰ τὸ 1919 [κατὰ Σκαλιέρην].

Σοβιετικαὶ χῶραι	*Πόντιοι*		*Λοιποὶ Ἕλληνες*	*Σύνολον ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ*
	Προπολεμικοὶ μετανάσται	*Πρόσφυγες Παγκοσμίου πολέμου*		
Ἐσωτερικὴ Ρωσία (εὐρωπαϊκὴ καὶ ἀσιατική).....	—	35.600	60.000	395.600
Νότιος Οὐκρανία καὶ Ἀζοφικὴ..................	55.000		175.000	
Κριμαία..............................	40.000		30.000	
Καύκασος (βόρειος καὶ νότιος)................	253.300	116 400	10.000	379.700
Σύνολον..............................	348.300	152.000	275.300	775.300

Μάξιμος, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Γάζης Παΐσιος Λιγαρίδης, οἱ Κεφαλλῆνες λόγιοι ἱεροκήρυκες Ἰωαννίκιος καὶ Σωφρόνιος Λειχοῦδαι ἢ Λυκοῦδαι κ. ἄ.). Ἡ ὁμαδικὴ μετάστευσις χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Πέτρου (1689—1725) καὶ Αἰκατερίνης τῆς Β' (1762—1796). Τῷ 1695 εἰς τὰ κατὰ τῆς Ἀζοφικῆς στρατεύματα τοῦ Μεγάλου Πέτρου μετέχουν ἀρκετοὶ Ἕλληνες, τῷ 1770 ἄρχεται τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον ἐν Ταϊγανίῳ, κατὰ τὴν διάρκειαν δὲ τῆς ἀποτυχούσης ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1770—1774 (τῆς ὑποκινηθείσης ὑπὸ τῆς Αἰκατερίνης) ἱδρύεται ἐν Πετρουπόλει τὸ στρατιωτικὸν «Ἰνστιτοῦτον τοῦ σώματος τῶν Ἑλλήνων δοκίμων» (1772), εἰς τὸ ὁποῖον ἐξεπαιδεύοντο παῖδες τῶν μετασχόντων τῆς ἐπαναστάσεως Κυκλαδιτῶν, Πελοποννησίων κ. ἄ. Ἀργότερον (1774), μεσολαβοῦντος τοῦ ταγματάρχου Κωνσταντίνου Γεωργίου καὶ τοῦ καπετὰν Στεφάνου Μαυρομιχάλη, ἐξέδωκεν ἡ Αἰκατερίνη Β' τὸ οὐκάζιον τοῦ 1775, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπετράπη εἰς τοὺς διωκομένους ἐν Τουρκίᾳ ἐπαναστάτας, κυρίως Αἰγαιοπελαγίτας («ἀλβανικὸς στρατός», ὡς ἐκ τῆς στολῆς των), νὰ ἐγκαθίστανται εἰς Κριμαίαν (εἰς τὸ Κέρτς καὶ τὸ γειτονικόν του Γενὶ-Καλὲ) καὶ Ἀζοφικὴν (εἰς τὸ νεοσύστατον Ταϊγάνιον), κατεβλήθησαν εἰς αὐτοὺς αἱ δαπάναι τῆς ἐγκαταστάσεως, ἐτησία χορήγησις 32.374 ρουβλίων καὶ ἀγροί, ἀπηλλάγησαν ἐπὶ 15 ἔτη παντὸς φόρου καὶ ἐπὶ 30 ἔτη τῆς θητείας καὶ ἐπετράπη ἡ ἵδρυσις ἐν Ταϊγανίῳ ἀνεκκλήτου «γραικικοῦ μαγιστράτου» (δημογεροντίας μὲ δικαστικὴν δικαιοδοσίαν). Μὲ τοὺς μετανάστας αὐτοὺς ἀπῆλθεν εἰς Ρωσίαν πλῆθος ἐπισκόπων (Παρθένιος ὁ Λακεδαίμονος, Κύριλλος ὁ Ἀμυκλῶν, Παρθένιος ὁ Παλαιῶν Πατρῶν, Νεκτάριος ὁ Ρέοντος καὶ Πραιστοῦ, Νεόφυτος Δεληγιάννης ὁ Ζαρνάτας, Ἄνθιμος Καράκαλος ὁ Κορώνης, ὁ Μονεμβασίας κ. ἄ.), ἄλλοι δὲ λογιώτεροι Ἕλληνες (ὅπως ὁ Ἀθανάσιος Ψαλλίδας, ὁ Γεώργιος Κρεμμύδας κ.ἄ.) κατέφυγον εἰς Νιέζιν. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ ταταρόφωνοι Ἕλληνες τῆς Ταυρικῆς (Κριμαίας), μετὰ τὰς ἑκάστοτε αὐτόθι ρωσικὰς εἰσβολάς, ὑφίσταντο μαρτύρια ὑπὸ τῶν Ταταρων σουλτάνων (1736, 1764, 1771 κ. ἄ.), τὰ ὁποῖα ἐκμεταλλευθεὶς τῷ 1779 ὁ Σουβάρωφ καὶ χρησιμοποιήσας τὸν ἐν Κριμαίᾳ Ἕλληνα ἀρχιεπίσκοπον Γότθης καὶ Καφφᾶ Ἰγνάτιον, ἔπεισε τοὺς Ταυρικοὺς νὰ μεταναστεύσουν εἰς Ἀζοφικήν. Ἐκ καραβανίου 70.000 μεταναστῶν, μετὰ διετῆ πεζοπορίαν, μόλις οἱ ἡμίσεις διεσώθησαν, ἱδρύσαντες οἱ μὲν ἐκ τῆς Κριμαϊκῆς πρωτευούσης Μπαξὲ-Σαράϊ τὴν Μαρι(αν)ούπολιν, αὐτόνομον καὶ μετὰ ἰδίου θυρεοῦ πόλιν, οἱ δὲ τῆς ὑπαίθρου σύμπλεγμα 24 ναυτικῶν κωμῶν· εἰς ὅλους παρεσχέθη δεκαετὴς ἀτέλεια καὶ ἀπαλλαγὴ θητείας καὶ διὰ τῆς πολιτικῆς τοῦ Σουβάρωφ ἡ μὲν Ρωσία ἐπύκνωσε δι' ὁμοδόξου πληθυσμοῦ τὰ πρὸς Ν. σύνορά της, ἡ δὲ Τουρκία ἐστερήθη τοῦ ἐκ Κριμαίας σίτου διὰ τῆς αὐτόθεν ἀναχωρήσεως ὅλου τοῦ παραγωγικοῦ πληθυσμοῦ. Νέα ὁμαδικὴ ἐγκατάστασις ἐγένετο τῷ 1782 (εἰς Παυλογκρὰντ καὶ Χερσῶνα), ἐκ τῶν ἰταλιζόντων Ἑλλήνων τῆς νήσου Μινόρκας, ὅτε αὕτη κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ἱσπανῶν, τῷ δὲ 1783 (κυριευθείσης τῆς Κριμαίας ὑπὸ τῶν Ρώσων) ἤρξατο παλινόστησις τῶν Ταυρικῶν εἰς αὐτήν, ἀλλὰ καὶ νέος ἐποικισμὸς ἐκ Προποντίδος καὶ Τραπεζοῦντος καὶ ἐγκατάστασις (εἰς Μπαλακλάβα) τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ ἀλβανικοῦ στρατοῦ· δι' αὐτῆς ἐτονώθη ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ ναυτιλία τῆς Κριμαίας καὶ ἤνθησεν ἡ ἀποκλειστικῶς διὰ τοὺς Ἕλληνας καὶ ὑπὸ Ἕλληνα δήμαρχον ἱδρυθεῖσα Θεοδοσία (Γενὶ-Καφφᾶ). Μετ' οὐ πολύ, κυριευθέντος ὑπὸ τῶν Ρώσων (1789) τοῦ ἐπευξεινίου ταταροχωρίου Χατζήμπεη (ἤδη ἔχοντος ἀρκετοὺς Ἕλληνας), ἱδρύετο ἐπ' αὐτοῦ, διὰ οὐκαζίου τοῦ 1794, ἡ Ὀδησσός, ἀμιγὴς κατ' ἀρχὰς ἑλληνικὴ παροικία· εἰς τὴν ἵδρυσίν της προεξῆρχεν ὁ Ἕλλην ἀρχιεπίσκοπος Χερσῶνος καὶ Ταυρίδος Γαβριήλ, διὰ τὴν ἀσφάλειάν της δὲ συνεστήθη ἡ «Ὀδησσίνη ἑλληνικὴ μοῖρα» (ἐκ 300 πεζῶν) καὶ διὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν ἀθρόως ἐκ Βάρνης, Μεσημβρίας καὶ Ἀγχιάλου συρρεόντων ἀποίκων ἡ «ἐφορεία τῶν Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν μεταναστῶν». Τῷ 1798 δι' οὐκαζίου ἐκηρύσσετο διὰ τοὺς ὀρθοδόξους ἐλεύθερα πρὸς ἀποικισμὸν ἅπασα ἡ Κριμαία, ὁριστικῶς δὲ πλέον αἱ νεωστὶ προσαρτηθεῖσαι νότιοι ἐπαρχίαι τῆς Ρωσίας (Νέα Ρωσία) ἀπέβαινον καταφύγιον τῶν δυναστευομένων πληθυσμῶν καὶ τῶν δαιμονίων ἐμπόρων τῆς Ἑλλάδος· τόση δὲ ἦτο ἡ ὁμαδικὴ ἐκ Τουρκίας μετανάστευσις, ὥστε καὶ ποινὴν θανάτου ἠπείλησε πρὸς στιγμὴν ἡ σουλτανικὴ κυβέρνησις διὰ τοὺς φεύγοντας Ἕλληνας. Τῷ 1797 ἡ Ὀδησσὸς ἀπέκτα ἑλληνικὸν «δημαρχεῖον τῶν ξένων» (μαγιστρὰτ ντλιὰ ἰννοστράντσεβ), διαλυθέντος τοῦ ρωσικοῦ τοιούτου, τῷ 1804 ἡ Μόσχα εἶχεν ἤδη μεγάλην ἑλληνικὴν κοινότητα, ἰδίως ἐκ Θρακῶν, διαθέτουσαν καὶ τυπογραφεῖον, διαρκῶς δὲ ἀνεπήδων νέαι ἑλληνικαὶ κῶμαι ἐν τῷ δυτικῷ ρωσικῷ Εὐξείνῳ ἐκ Βορειοθρακῶν (Ἀλεξάντροφκα 1808, Ἀρναούτοφκα, Μικρὸ καὶ Μεγάλο Μπογιαλὶκ), ἐν Κριμαίᾳ ἐκ Μικρασιατῶν (Μπαλτατζοκρὰκ 1804) καὶ τὰ ἑλληνικὰ τοπωνύμια ἠκούοντο ἁπανταχοῦ τῆς Ρωσίας (Λακεδαιμόνοφκα, Ἀμπελάκι κτλ.). Μετὰ τὴν νέαν εἰσροὴν τῶν προσφύγων τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, τοὺς ὁποίους ὑπεδέχετο ἐν Ὀδησσῷ ἡ βραχύβιος «Γραικικὴ φιλανθρωπικὴ ἑταιρεία» (πλόκαμος τῆς Φιλικῆς), συνεπήχθη πλέον συμπαγὴς ὑπὸ ρωσικὴν σημαίαν ἀνενοχλήτως ἐμπορευόμενος καὶ ναυτιλλόμενος ἑλληνικὸς κόσμος, κύριος τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τοῦ τόπου, ἀπὸ τοῦ Κάτω Δουνάβεως καὶ τῶν Καρπαθίων μέχρι τῆς Ἀζοφικῆς.

Οἱ Ἕλληνες τοῦ Καυκάσου. Τὸν Κεντρικὸν Καύκασον (ἀρχ. Κολχίδα, Ἰβηρίαν καὶ Ἀλβανίαν) καὶ τὰς ὕπερθεν αὐτοῦ χώρας (ἀρχ. Σαυροματίαν-Σαρματίαν, Σκυθίαν κ. ἄ.) δὲν εἶχε γνωρίσει εὐρέως ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην ἄποικος. Ἐν τούτοις, κατὰ τὰς δυτικὰς ἀκτὰς ὑπῆρχον ἑλληνικαὶ ἀποικίαι, ὅπως ἡ Πιτυοῦς, ἡ Διοσκουριάς, ἡ Φᾶσις, αἱ Ἀθῆναι κ. ἄ. Στενοτέρας ἐμπορικὰς σχέσεις καὶ διπλωματικῆς φύσεως συνοικέσια συνῆψαν πρὸς τοὺς ἐγχωρίους Γεωργιανοὺς ἡγεμόνας οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες, καὶ μάλιστα ὁ Λέων, ὁ Ἡράκλειος, ὁ Ρωμανὸς Ἀργυρὸς κ. ἄ., ὑπῆρχον δὲ ἐν Καυκάσῳ, κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους, ἑλληνικαὶ ἀρχιεπισκοπαί, ὅπως ἡ τῆς Φάσιδος, Ροδοπόλεως, Πέτρας, Σεζήνων κ. ἄ. Οὕτως, ἅμα τῇ καταλήψει τῆς Τραπεζοῦντος ὑπὸ τῶν Τούρκων (1461), ἀθρόοι οἱ Ἕλληνες τοῦ Πόντου ἤρξαντο νὰ διαρρέουν πρὸς Γεωργίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἱδρύθη τῷ 1490 ἡ μακρόβιος ἑλληνικὴ ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχτάλας (Ἀχταλὰ) διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν αὐτῶν· οἱ Ἕλληνες ὅμως αὐτοί, φεύγοντες πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Καυκάσου τοὺς διαδοχικῶς προελαύνοντας Τούρκους (ΙΣΤ'—ΙΖ' αἰών), τάχιστα ἀφωμοιώθησαν πρὸς τοὺς ἐγχωρίους. Αἱ νεώτεραι μεταναστεύσεις ἄρχονται τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἐπὶ Βαχτάγκ ΣΤ' (1703—1711), ἐγκαταστήσαντος ἐν Τιφλίδι πλείστους Ἕλληνας καὶ τὸν εἰς τὴν Γεωργίαν εἰσαγαγόντα τὴν τυπογραφίαν Μιχαὴλ Στέφανον, καὶ ἐπὶ Ἡρακλείου Β' (—1797) παραχωρήσαντος τὰ μεταλλεῖα Ἀχταλὰ καὶ Ἀλλὰχ-Βερντὶ εἰς Ποντίους μεταλλωρύχους καὶ μεταλλοτεχνίτας, τοὺς ὀνομαστοὺς *μεντεντζημπάσηδες* καὶ *οὐσταμπάσηδες* τῆς Θεοδοσιουπόλεως (Ἐρζεροὺμ) καὶ Ἀργυρουπόλεως (Κιουμοὺς-Χανέ). Ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ὁ Καύκασος ἦτο πλήρης Ἑλλήνων μεταλλουργῶν, εἰς τοὺς ὁποίους προσετέθησαν καθ' ὅλον τὸν αἰῶνα καραβάνια ὁλόκληρα Ποντίων προσφύγων, ὑποκαθιστῶντα τοὺς πρὸς τὴν Τουρκίαν διαρρέοντας Κιρκασίους τῆς Ρωσίας. Τὴν ἀφανῆ αὐτὴν ἀνταλλαγὴν ὑπέθαλπον διὰ διωγμῶν ἥ τε σουλτανικὴ καὶ ἡ τσαρικὴ κυβέρνησις πρὸς ἐθνολογικὴν ἀλλοίωσιν τῶν παραμεθορίων των, ἀντέδρασε δὲ κατ' αὐτῆς ἀγωνιωδῶς ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τοῦ Πόντου. Μετὰ τὰς ὑπὸ τῶν Λαζῶν ντερεμπέηδων σφαγὰς τοῦ 1806, ἐσημειώθη ἡ πρώτη ὁμαδικὴ ἔξοδος ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Νεοκαισαρείας, ἡ δὲ ὑποχώρησις τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ (1828) ἐκ τῶν νεοπροσαρτηθέντων κατὰ τὸν β' Ρωσοτουρκικὸν πόλεμον τουρκικῶν ἐδαφῶν καὶ ἡ σύναψις τῆς συνθήκης τῆς Ἀδριανουπόλως (1829) εἶχον διὰ τοὺς Ποντίους ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀθρόαν φυγὴν ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν Κολωνίας, Χαλδίας, Νεοκαισαρείας (οἰκογενειακῶς σχεδὸν ἐξεκενώθη ἡ Ἐρζερούμ καὶ ἡ Ἀργυρούπολις) καὶ μικροτέραν ἐκ Ροδοπόλεως καὶ Τραπεζοῦντος, συνεχισθεῖσαν μέχρι τοῦ 1832. Οἱ πρόσφυγες οὗτοι ἐγκατεστάθησαν εἰς Κριμαίαν, Σοχοὺμ καὶ κυρίως εἰς Κὰρς καὶ Τιφλίδα. Κατὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον (1855) δύο νέα μεγάλα καραβάνια προσφύγων (περίπου 60.000), ἰδίως Τραπεζουντίων καὶ Θεοδοσιουπολιτῶν, μετὰ μακρὰς περιπετείας, ἐγκατεστάθησαν ἔνθα καὶ οἱ πρόσφυγες τοῦ 1828—1832, ἔτι δὲ καὶ εἰς τὰ κυβερνεῖα Κουμπάν, Σταυροπόλεως καὶ Μαύρης Θαλάσσης καὶ συνέπηξαν μετὰ τῶν προτέρων προσφύγων τὰ 43 ἑλληνικὰ «χωριὰ τῆς Τσάλκας» περὶ τὴν Τιφλίδα. Ἡ φυγὴ διήρκεσε μέχρι τοῦ 1866, ὅτε ἐξεκενώθη ἡ νοτίως τῆς Κερασοῦντος Νικόπολις. Κλονισμὸν ὅμως εἰς τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον τοῦ Πόντου ἐπήνεγκεν ὁ τελευταῖος Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος (1877—1878), καθ' ὃν ἠρημώθη ὁριστικῶς ἡ ἄλλοτε ἑλληνικωτάτη Θεοδοσιούπολις—Ἐρζεροὺμ (*Ἐρζὲν-ἐρ-Ρούμ*=Ρωμιόκαστρο), ἐμειώθη σημαντικώτατα ὁ ἑλληνισμὸς Χαλδίας, Κολωνίας καὶ Νεοκαισαρείας, αἰσθητῶς δὲ καὶ ὁ τῆς Ἀμασείας. Ἄνω τῶν 100.000, ἐκ τῶν ὁποίων πολλοὶ καπνοκαλλιεργηταί, ἐγκατεστάθησαν εἰς τὸν δυτικὸν (Σοχούμ, Σότσι) καὶ βόρειον (Μαϊκόπ, Κριμσκάγια, Αἰκατερινοδὰρ) Καύκασον, τότε δὲ συνεπήχθησαν καὶ τὰ 72 ἑλληνικὰ «χωρία τοῦ Κὰρς — Σαρηκαμίς». Οἱ οὕτω καταφυγόντες εἰς Ρωσίαν Πόντιοι, πλὴν τῶν σποραδικῶς μεταναστευσάντων ἐμπόρων καὶ γεωμισθωτῶν, ἀνῆλθον (κατὰ τὸν Τοπαλίδην) εἰς 300.000 ψυχῶν.

Στατιστικὴ τῶν ἐν Ρωσίᾳ Ἑλλήνων. Ὁ ἀριθμητικὸς καθορισμὸς τῶν Ἑλλήνων τῆς Ρωσίας, διὰ τοὺς κατωτέρω ἐκτιθεμένους λόγους, ἀποβαίνει δυσχερής. Ἡ ἐπίσημος (καὶ ἀτελῶς γενομένη καὶ διὰ πολιτικοὺς λόγους, ψευδὴς οὖσα) ρωσικὴ στατιστικὴ τοῦ 1896 ἀνεβίβαζεν αὐτοὺς μόλις εἰς 62.470, προπολεμικῶς δὲ ἀνεβιβάζοντο συνολικῶς εἰς 623.300 (Σκαλιέρης)—665.000 (Δένδιας), ἐνῷ ὁ Τοπαλίδης μόνον τοὺς Ποντίους ὑπελόγιζεν εἰς 650.000. Μᾶλλον ὑποκείμενοι εἰς ὑπολογισμὸν εἶναι οἱ Ἕλληνες τοῦ Καυκάσου, οἵτινες ἦσαν περὶ τοὺς 130.000 (Καζιάζης, 1903)—151.074 (Καλφόγλου, 1908), ἐνῷ ὑπερβαλλόντως θεωροῦν αὐτούς, κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ πολέμου, ὁ μὲν Σκαλιέρης 263.000, ὁ δὲ Δένδιας 335.000. Μόνον οἱ Πόντιοι κατῴκουν τῷ 1914 ἀμιγῆ χωρία ἐν Καυκάσῳ 208 καὶ ἐν Κριμαίᾳ, Νοτίῳ Οὐκρανίᾳ καὶ Ἀζοφικῇ 79, εἶχον δὲ ὠργανωμένας ἀστικὰς κοινότητας μετὰ ναῶν καὶ σχολείων 34 (21 ἐν Καυκάσῳ, 9 ἐν Κριμαίᾳ κτλ., καὶ 4 ἐν Πετρουπόλει, Μόσχᾳ, Κιέβῳ καὶ Χαρκόβῳ). Αἱ ἐπισημότεραι τῶν κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο συμπηχθεισῶν κοινοτήτων ἔχουν ὡς ἀκολούθως (κατὰ τὴν νέαν διοικητικὴν διαίρεσιν). Ἔσω Ρωσίας: Λένινγκραντ—Πετρουπόλεως (ἱδρύθη τῷ 1860, ἔχουσα ἄλλοτε ἑκατοντάδας οἰκογενειῶν, ἰδίως λογίων, καὶ ναὸν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἱδρυθέντα τῷ 1864 ὑπὸ Δ. Μπερναρδάκη, νῦν μὴ ὑφισταμένη), Μόσχας (ἐκ τῶν παλαιοτέρων, ἔχουσα τὴν ἀρχήν της εἰς τοὺς ΙΑ'—ΙΒ' αἰῶνας, νῦν δὲ ἐκρωσισθεῖσα), καὶ Σμολένσκ (ἀπὸ πολλοῦ ἐκρωσισθεῖσα). Οὐκρανίας (1926: 105.000 Ἕλληνες): Νιέζιν (παλαιοτάτη ἐμπορικὴ παροικία μὲ ναὸν τοῦ Τιμίου Προδρόμου, κτίσμα τῶν Ζωσιμαδῶν, ἐκρωσισθεῖσα), Κιέβου (ἱδρύθη τὸν ΙΖ' αἰῶνα ὑπὸ Θεοφάνους τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων, ἐκρωσισθεῖσα), Χαρκόβ, Πολτάβας (ἤδη τῷ 1781 ὑφισταμένη), Ἀλεξανδρόφκας (ἱδρύθη ὑπὸ Ἑπτανησίων κυρίως τῷ 1881), Αἰκατερινοσλὰβ (ἐκρωσισθεῖσα), Ὀδησσοῦ (ἔχουσα σχολὰς καὶ ναὸν τῆς Ἁγίας Τριάδος, τὸν ὡραιότερον ἐν τῇ πόλει), Νικολάγιεφ, Χερσῶνος (μειωθεῖσα μετὰ τὴν ἐξ αὐτῆς ὑποχώρησιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ τῷ 1918), Μπερντιάνσκας (1881: 500 Ἕλληνες, ἰδίως Κεφαλλῆνες), Μαρι(αν)ουπόλεως (1881: 18.000 ταταρόφωνοι Ἕλληνες, μετὰ τῶν κωμῶν 40.000), Κριμαίας: Εὐπατορίας (ἤδη τῷ 1862 σχεδὸν ἐκλιποῦσα, μετὰ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου τοῦ ΙΗ' αἰῶνος καὶ σχολείου), Σεβαστουπόλεως (ἱδρύθη τῷ 1860, ἔχουσα τῷ 1914 ὑπερχιλίους Ἕλληνας, ναὸν καὶ σχολεῖον), Μπαλακλάβα (1926: 2.100 ρωσόφωνοι Ἕλληνες, μετὰ ναοῦ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν κτισθέντος τῷ 1798 καὶ σχολείου), Ἀλούπκας (ἀμιγὴς ἄλλοτε ἑλληνικὴ κώμη μετὰ σχολείου καὶ ναῶν τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ τῆς Κοιμήσεως, προστατευομένη ὑπὸ τοῦ πρίγκιπος Βορονζὼφ), Γιάλτας (3.500 Ἕλληνες, ναὸς καὶ σχολεῖον), Ἀλούχτας (ἀμιγὴς ἄλλοτε ἐκ 1.500 Ἑλλήνων, μετὰ ναοῦ καὶ σχολείου), Σουντάκ, Θεοδοσίας (τῷ 1862 μόλις ἔχουσα ὀλίγους ἰχθυεμπόρους Ἕλληνας, μετὰ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος καὶ σχολείου), Κέρτς (3.000 Ἕλληνες, τῷ 1862 ἀποτελοῦντες τὸ κύριον στοιχεῖον τῆς πόλεως, μετὰ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ σχολείου), Καρασοὺ-Παζὰρ (ἔνθα τῷ 1804 ἀπέθανεν ὁ Λάμπρος Κατσώνης), Συμφερουπόλεως (1854: 2.000 Ἕλληνες μετὰ ναοῦ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ σχολείου), Μπαξὲ-Σαράϊ (1854: 300 Ἕλληνες). Βορείου Καυκάσου (Σιεβεροκαφκάς): Ταϊγανίου (ἱδρύθη τῷ 1775, μετὰ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ σχολείου), Ροστὸβ Νιὸν (Ροστοβίου, σημαντικωτάτη), Ἀνάπας (μετὰ προξενικῆς ἀρχῆς ἄλλοτε), Νοβορωσίσκ (2.000 Ἕλληνες, μετὰ σχολείου καὶ ναοῦ κτισθέντος τῷ 1900), Τουαψέ, Σότσι, Κρασνονταρ (πρώην Αἰκατερινονταρ, τὸ κέντρον τῶν Καυκασιανῶν Ἑλλήνων, μετὰ ναοῦ καὶ σχολείου), Κριμσκάγιας (μετὰ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως καὶ σχολείου), Μαϊκὸπ (μετὰ ναοῦ καὶ σχολείου), Σταυροπόλεως, Βλαδικαυκάσου καὶ Καυκάσκαγιας (κυρίως ἐκ Λακώνων). Ὑπερκαυκασίας (Ζακαφκάς): ἐν τῇ Γεωργίᾳ τῆς Τιφλίδος (3.000 Πόντιοι, μετὰ σχολείου καὶ μετοχίων τοῦ Ἁγίου Τάφου καὶ τῆς μονῆς Σινᾶ), Κου-

Digitized by Google

II Πίναξ τῶν ἐκ Ρωσίας ἐν Ἑλλάδι προσφύγων κατὰ τὸ 1928.

[Δεδομένα ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ.]

Χρόνος ἀφίξεως	Προέλευσις		
	Καύκασος	Λοιπὴ Ρωσία	Σύνολον
Πρὸ τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς	32.421	5.214	37.635
Ἀπὸ ταύτη μέχρι Μαΐου τοῦ 1928	14.670	6.221	20 891
Σύνολον	47.091	11.435	58 525

ταῖς καὶ Πότι (500 Ἕλληνες), Ἀτζαρία (1931: 6.300 Ἕλληνες), Βατούμ, Ἀμπχαζία (1931: 16.200 Ἕλληνες), Σοχούμ, Ἀτζερμπαϊτζὰν τοῦ Μπακοὺ (1.500 Ἕλληνες, σηροτρόφοι ἰδίως) καὶ Γκαντζὰ (πρῴην Ἐλισαβετοπόλεως). Ἄπω Ἀνατολῆς: Χαμπαρόφσκ καὶ Βλαδιβοστόκ, ἀμφότεραι νεοσύστατοι. Εἰς τοὺς οὕτως ἐγκατεστημένους Ἕλληνας. κατὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον, προσετέθησαν 85.000 Πόντιοι ἐκ τῶν ὑπὸ κατοχὴν τουρκικῶν ἐδαφῶν, τὰ ὁποῖα ἐξεκένωσεν ὁ ρωσικὸς στρατὸς μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Μπρὲστ-Λιτόφσκ (1918), ἕτεροι δὲ 60.000 Ἕλληνες ἐκ τοῦ τότε παραχωρηθέντος εἰς τὴν Τουρκίαν Κὰρς προσεχώρησαν πρὸς τὴν Κριμαίαν, τὸν Βόρειον Καύκασον (Σταυροπὸλ) καὶ τὴν Γεωργίαν, καὶ ἄλλοι 10.000 Πόντιοι κατέφυγον εἰς Ρωσίαν κατὰ τοὺς διωγμοὺς τοῦ 1921. Οὕτως οἱ Ἕλληνες τῆς Ρωσίας, λήγοντος τοῦ πολέμου, ὑπελογίζοντο γενικῶς εἰς 775.300 ὑπὸ Σκαλιέρη (πίναξ I), εἰς 800.000 ὑπὸ Δένδια καὶ εἰς ἔτι περισσοτέρους ὑπὸ Τοπαλίδη, ὅστις μόνον τοὺς Ποντίους ἀνεβίβαζεν εἰς 795.300. Τὴν χαώδη αὐτὴν στατιστικὴν ἐπέτεινεν ἡ σοβαρά, ἀλλὰ μόνον διὰ τοὺς εἰς Ἑλλάδα καταφυγόντας Ἕλληνας ὑποκειμένη εἰς καταμέτρησιν, διαρροὴ τῶν πρώτων ἐπαναστατικῶν χρόνων. Μέχρι Μαΐου τοῦ 1928 (πίναξ II) εἶχον καταφύγει εἰς Ἑλλάδα περὶ τοὺς 60.000 πρόσφυγες ἐκ Ρωσίας (ὧν ἐλάχιστοι μὴ Ἕλληνες), ἐξ αὐτῶν δὲ συμπαγῶς ἐγκατεστάθησαν ἀρκετοὶ ἀγρόται ἐν Μακεδονίᾳ (εἰς Κιλκίς, Φλώριναν, Ἔδεσσαν, Καϊλάρια, Σέρρας καὶ Βέρροιαν). Ἔκτοτε συνεχῶς μειοῦται ἡ παλινόστησις, μόλις 7.000 ἀτόμων κατελθόντων εἰς Ἑλλάδα καθ' ὅλην τὴν πενταετίαν 1929—1933 (πίναξ III). Μετὰ τὰς μετακινήσεις ταύτας τοῦ πληθυσμοῦ παραμένουν ἐν Ρωσίᾳ (σοβιετικὴ στατιστικὴ 1926) 213.800 Ἕλληνες, ἀποτελοῦντες τὴν ὀλιγαριθμοτέραν ἐθνότητα μεταξὺ τῶν 30 κυρίων ἐθνοτήτων τῶν ἀπαρτιζουσῶν τὰ 97.6 % τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως. Εἶναι δὲ οὗτοι κατὰ τὸ μᾶλλον διεσπαρμένοι γεωγραφικῶς, μὴ δυνάμενοι νὰ λογισθοῦν ὡς ἐθνότης συμπαγής. Κατὰ τὰ 50 % περίπου κατοικοῦν τὸν Καύκασον καὶ κατὰ 70 % εἶναι ἀγρόται, καὶ δὴ καπνοκαλλιεργηταί.

III. Πίναξ τῆς μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ρωσίας μεταναστευτικῆς κινήσεως κατὰ τὴν πενταετίαν 1929—1933 (οἱ ἐν ἀγκύλαις ἀριθμοὶ ἐμφαίνουν ἐν γένει ἐπιβάτας καὶ οὐχὶ μετανάστας ἢ παλινοστοῦντας).

[Στοιχεῖα τῆς «Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος».]

Κατηγορίαι ἐπιβατῶν	1929	1930	1931	1932	1933 (Ἰανουάριος - Νοέμβριος)	1931—1933
Ἕλληνες ὑπήκοοι						
Παλινοστήσεις	[4.074]	[2.761]	526	361	328	1.215
Μεταναστεύσεις	[22]	[12]	25	174	27	226
Ὑπεροχὴ παλινοστήσεων	[4.052]	[2.749]	+ 501	+ 187	+ 301	+ 989
Ξένοι ὑπήκοοι						
Παλινοστήσεις	[Δὲν ὑπάρχει στατιστικὴ κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα]		—	—	—	—
Μεταναστεύσεις			10	4	3	17
Ὑπεροχὴ παλινοστήσεων			— 10	— 4	— 3	— 17
Σύνολον						
Παλινοστήσεις	[4 074]	[2.761]	526	361	328	1.215
Μεταναστεύσεις	[22]	[12]	35	178	30	243
Ὑπεροχὴ παλινοστήσεων	[4.052]	[2.749]	+ 491	+ 183	+ 298	+ 972

Ἡ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων τῆς Ρωσίας. Οἱ ἐν Ρωσίᾳ Ἕλληνες διεκρίθησαν ἰδίως ὡς ναυτικοί, γεωμισθωταί, σιτέμποροι καὶ καπνοκαλλιεργηταί. Ἐπὶ ὀγδοηκονταετίαν (ἰδίως ἀπὸ τοῦ 1812—1839) τὸ σιτεμπόριον τῆς Ὀδησσοῦ, Ροστοβίου καὶ Ταϊγανίου εὑρίσκετο εἰς χεῖρας Ἑλλήνων, ὅπως οἱ Κεφαλλῆνες ἀδελφοὶ Βαλλιᾶνοι (μὲ ὑποκαταστήματα μέχρι τῆς Σιβηρίας), ὁ Θρᾷξ Γρηγόριος Μαρασλῆς (μυστικοσύμβουλος τοῦ Ἀλεξάδρου Β' καὶ ἐπὶ δεκαοκταετίαν δήμαρχος Ὀδησσοῦ), ὁ Ἀμβρόσιος, ὁ Κουμπάρης, ὁ Γραμματικὼφ κ. ἄ. Ὀνομαστὰ ἦσαν τὰ ἑλληνικὰ νεώρια τῆς Κριμαίας (1812), Ἕλληνες δὲ ἐδημιούργησαν (ὅπως ὁ Ζαχαρίας Ἀρκᾶς Ἀνδρεάδης) τὸν πυρῆνα τῆς πρώτης ρωσικῆς ἀτμοπλοΐας, πρότερον αὐτοὶ μόνοι ὡς πλοιοκτῆται ἢ κυβερνῆται τῆς ἱστιοφόρου ναυτιλίας διενεργοῦντες τὸ ἐξωτερικὸν τῆς Ρωσίας ἐμπόριον, ὅπερ καὶ τοῦτο ἦτο δημιούργημα τῶν Ἑλλήνων· οἱ οἶκοι τῶν Ζωσιμαδῶν ἐν Ρωσίᾳ (Μόσχᾳ, Νιέζιν) καὶ Ἰταλίᾳ (Λιβόρνον), τῶν Βαλλιάνων ἐν Ταϊγανίῳ καὶ Λιβόρνῳ, τῶν Ράλληδων ἐν Λονδίνῳ, τῶν Βουτσινάδων κ. ἄ., ἤνοιξαν τὰς μετὰ τῆς Ρωσίας διεθνεῖς ἐμπορικὰς σχέσεις, ἡ δὲ ὀργάνωσις τῶν «Γραικῶν ἀσφαλιστῶν» τῆς Ὀδησσοῦ (1814) ὑπῆρξε πρότυπον εὐρωπαϊκῆς ἐν Ρωσίᾳ ἐμπορικῆς ὀργανώσεως. Τὸ ἐμπόριον τοῦ χαβιαρίου ἐν Κασπίᾳ ἀνήγαγεν εἰς περιωπὴν ὁ Ψαριανὸς Ἰωάννης Βαρβάκης, μονοπωλήσας αὐτὸ παρὰ τοῦ τσάρου καὶ ὀργανώσας εἰς Ἀστραχὰν καὶ Ταϊγάνιον διεθνοῦς φήμης οἶκον. Ἕλληνες εἰσήγαγον εἰς Καύκασον τὴν μεταλλευτικὴν (δεινὰ ὑφιστάμενοι παρὰ τῶν Κούρδων καὶ Περσῶν) καὶ ἐν Ρωσίᾳ γενικῶς τὴν καπνοκαλλιέργειαν καὶ σιγαροποιίαν, πραγματοποιήσαντες σεβαστὰς περιουσίας διὰ τῶν προστατευτικῶν δασμῶν, νῦν δὲ ἔχοντες προτύπους συνεργατικὰς καὶ ἴδιον καπνολογικὸν ἰνστιτοῦτον. Τέλος καὶ τιμαριοῦχοι, ὅπως οἱ Θεσσαλοὶ ἀδελφοὶ Κρῆσκαι, ἔδωσαν τὰ ὀνόματά των εἰς τὰ ὑπὸ τὴν κτῆσίν των χωρία (Κρήτσκοβο κ. ἄ.). Ἐν γένει ἡ οἰκονομικὴ ἀναγέννησις τῆς νοτίου Ρωσίας εἶναι ἔργον τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων, τοὺς ὁποίους προσφυῶς οἱ Γεωργιανοὶ ἀπεκάλουν *περζὲν* (σοφούς)· κατεῖχον οὗτοι εἰς πᾶσαν μεγαλόπολιν τὰς ὀνομαστὰς ἐμπορικὰς «ἑλληνικὰς ὁδοὺς» (γκρετσέσκαγια οὔλιτσα) καὶ διὰ τοῦ ἐμπορικοῦ των πνεύματος ἐδημιούργησαν παρὰ τῷ ρωσικῷ λαῷ τὴν παροιμίαν «ὁ Γραικὸς εἶναι τὸ δεξὶ χέρι τοῦ Θεοῦ». Εἰς τὰ δημόσια ρωσικὰ πράγματα οἱ Ἕλληνες ἀπετέλεσαν τὴν ὑπαλληλικὴν ἀριστοκρατίαν καὶ ἀνεδείχθησαν διπλωμάται καὶ ἀνώτατοι ὑπάλληλοι δαιμόνιοι, ὅπως ὁ Κεφαλλὴν ἀρχίατρος τοῦ Μεγάλου Πέτρου Ἰάκωβος Πυλαρινός, ὁ Κεφαλλὴν ἐπίσης νομοδιδάσκαλος Σπῦρος Δεστούνης, ὁ ὑπουργὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου Α' καὶ εἶτα κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος Ἰωάννης Καποδίστριας, ὁ τούτου ἰδιαίτερος γραμματεὺς καὶ μεγαλέμπορος Ἠπειρώτης Ἰωάννης Δομπόλης, ὁ Μυτιληναῖος εὐνοούμενος τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀντώνιος Παλαδοκλῆς, ὁ σύμβουλος τῆς ἐπικρατείας Νικόλαος Μπερναρδάκης, ὁ Κωνσταντῖνος Μπάζιλη κ. ἄ. Ἰδιαιτέρας μνείας χρήζει ἡ πολεμικὴ δρᾶσις τῶν ἐν Ρωσίᾳ Ἑλλήνων. Ὁ «ἀλβανικὸς στρατὸς» (ἄλλως καὶ «ἀρναοῦτες»), μετονομασθεὶς τῷ 1792 εἰς «Μπαλακλαβικὸν ἑλληνικὸν τάγμα» (ἐκ τῆς ἐν Μπαλακλάβᾳ τῆς Κριμαίας ἕδρας του) συνεχώνευσεν εἰς τοὺς λόχους του τῷ 1820 τὴν «Ὀδησσίνην ἑλληνικὴν μοῖραν» (τὴν διαλυθεῖσαν τῷ 1797 καὶ ἀνασυσταθεῖσαν τῷ 1808 ὡς «Ὀδησσαϊκὸν ἑλληνικὸν τάγμα»). Οἱ ἄνδρες του διέπρεψαν εἰς τὸ ἱππικὸν καὶ τὸ ναυτικὸν (ὡς ἀξιωματικοὶ καὶ πρωρεῖς τοῦ κωπήρους ρωσικοῦ στόλου τοῦ Εὐξείνου), εἰς τὸ ὁποῖον ἐσχημάτισαν τὴν ἐν Σεβαστουπόλει μοῖραν τῶν «πρασίνων ἀποβατῶν» ὑπὸ τὸν Χολιάραν.

Αἱ ἑλληνικαὶ αὗται δυνάμεις ὠργάνωσαν καὶ τὸν εἰς Καδήκιοϊ τῆς Κριμαίας «λόχον ἀμαζόνων» ὑπὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχην Σαραντηνὸν καὶ τὴν Ἑλένην Τσαπώνη-Σιντένσκυ (1878), ἀπέστειλαν εἰς Ἑλλάδα ἄνδρας των ὑπὸ τὸν Θ. Ρεβελιώτην τῷ 1821, ἔγραψαν σελίδας ἡρωϊσμοῦ καθ' ὅλους τοὺς ρωσοτουρκικοὺς πολέμους καὶ τὸν Ναπολεόντειον, τῷ δὲ 1854 συνεστήθη ἐξ αὐτῶν ἡ «ἑλληνικὴ λεγεὼν» τοῦ τσάρου Νικολάου, εἰς τὴν ὁποίαν διέπρεψαν οἱ καπεταναῖοι Ἀριστείδης Χρυσοβέργης καὶ Σαράντης Φωτιᾶς· διελύθησαν ὁριστικῶς τὸ ἔτος αὐτό, πολλοὶ δὲ ἄνδρες των κατετάγησαν εἰς τοὺς Κοζάκους. Ἐν τῷ τακτικῷ στρατεύματι διεκρίθησαν ὁ οἶκος τῶν Καπνίστ (ἐκ τῶν Καπνισῶν κομίτων τῆς Ἑπτανήσου), ὁ Μακεδὼν ἀξιωματικὸς Γιώργης Παπάζο(γ)λης (ἐκ τῶν ὀργανωτῶν τῶν Ὀρλωφείων), οἱ στρατηγοὶ Ἀλέξανδρος (ὑπασπιστὴς τοῦ Ἀλεξάνδρου Α') καὶ Δημήτριος Ὑψηλάνται καὶ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς (ὑπασπιστὴς τῶν Ἀλεξάνδρων Α' καὶ Β' καὶ διοικητὴς τῆς Μόσχας), οἱ ἀνώτεροι στρατιωτικοὶ ἰατροὶ Γεώργιος Συμβουλίδης, Λουδοβῖκος Σωτήρης καὶ Δαμιανὸς Παρασκευᾶς, ὁ ἀντιναύαρχος Νικόλαος Κρήτσκης, ὁ Ζαχαρίας Θεοχάρης κ. ἄ.

Εἰς τὰ γράμματα ἡ ρωσικὴ ἀναγέννησις εἶναι ἔργον τῶν Ἑλλήνων τῶν μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰῶνος δρασάντων ἐν Ρωσίᾳ. Ἕλληνες ἵδρυσαν τὸ ρωσικὸν πατριαρχεῖον (1593) καὶ τὰς πολλαπλῶς ἐργασθείσας ἑλληνικὰς ἀρχιεπισκοπὰς Σλαβονίου καὶ Χερσῶνος (εἶτα Χερσῶνος καὶ Ταυρίδος, ἱδρυθεῖσαν τῷ 1775) καὶ Ἀστραχανίου καὶ Σταυροπόλεως, ὑπὸ τοὺς λογίους κληρικοὺς Εὐγένιον Βούλγαριν καὶ Νικηφόρον Θεοτόκην. Ἡ ἑλληνικὴ σχολὴ τοῦ Σμολὲνσκ κατέχει σημαντικὴν θέσιν εἰς τὰ ρωσικὰ γράμματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐνεργῶς ἐπέδρασαν Μάξιμος ὁ Γραικός, Ἀρσένιος ὁ μητροπολίτης Ἐλασσόνος, ὁ Σίμων Σιμωνίδης, Φωκᾶς ὁ Κεφαλλήν, ὁ Παΐσιος Λιγαρίδης, ὁ Μελέτιος Δεμέστιχας, οἱ Λειχοῦδαι, ὁ Κεφαλλὴν σύζυγος τῆς πριγκιπίσσης Ντολγκοροῦκι, Ἀθανάσιος Σκιαδᾶς, ὁ ἀνεψιός του Μιχαὴλ κ. ἄ., πλεισταχοῦ διδάξαντες, εἰσαγαγόντες τὴν τυπογραφίαν καὶ ἐκδώσαντες πλεῖστα ἑλληνορρωσικὰ διδακτικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ἐγχειρίδια. Ἐν δὲ τῇ ἐπιστήμῃ καὶ ἀνωτάτῃ παιδείᾳ ἐξεχούσας θέσεις κατέλαβον ὁ Γαβριὴλ Δεστούνης (ἀκαδημία, ἰνστιτοῦτον ἀνατολικῶν γλωσσῶν), ὁ Σέργιος Μουστάκης (πανεπιστήμιον Καζάν), ὁ Συνόδης Παπαδημητρίου (πανεπιστήμιον Ὀδησσοῦ), ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς (πανεπιστήμιον Πετρουπόλεως) κ. ἄ.

Ἡ ὀργάνωσις τῶν Ἑλλήνων τῆς Ρωσίας. Ἡ ἐκπαίδευσις τῶν Ἑλλήνων τῆς Ρωσίας ἐγίνετο δαπάναις τῶν «ἀγαθοεργῶν», «εὐεργετικῶν» κλπ. κοινοτήτων καὶ τῇ συμβολῇ τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου. Ἐκ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων τῆς Ρωσίας ἀξιομνημόνευτοι ὑπῆρξαν ἡ σχολὴ τοῦ Κυρίλλου Μπούμπα (1812) ἐν Νιέζιν, ἡ σχολὴ Ταϊγανίου (τὴν ὁποίαν διηύθυνον ὁ Εὐστράτιος Τσακαλῶτος, ὁ Ἀδαμάντιος Ἀδαμαντίου κ. ἄ.); ἡ «Ἐμπορικὴ γραικικὴ Ἀκαδημία» τῆς Μόσχας (ἀρχαὶ ΙΘ' αἰῶνος), τὴν ὁποίαν διηύθυνεν ὁ Γρηγόριος Μιμῆς καὶ ἔνθα ἐδίδαξεν ὁ Κωνσταντῖνος Παπαδόπουλος, ἡ σχολὴ τῆς Πολτάβας (ὅπου, κρατικῇ δαπάνῃ, ἐστέλλοντο παλαιότερον οἱ Ἑλληνόπαιδες τοῦ Ταϊγανίου), ἡ μέχρι τοῦ Παγκοσμίου πολέμου ὑφισταμένη «Ἑλληνεμπορικὴ σχολὴ» τῆς Ὀδησσοῦ (ἱδρυθεῖσα τῷ 1816), τὸ αὐτόθι «Ροδοκανάκειον παρθεναγωγεῖον» κ. ἄ., πρὸς τὰ ὁποῖα ἐπίκουρα ἤρχοντο ἡ ρωσικὴ «Σχολὴ τῶν πηδαλιούχων» τοῦ Νικολάγιεφ (μὲ ἕδραν ἑλληνικῆς, τὴν ὁποίαν κατεῖχεν ὁ μετακληθεὶς τῷ 1822 εἰς Λεωνίδιον ὑπὸ τοῦ Καποδιστρίου Κύριλλος Σγουρομαλλιανός), τὸ «Λύκειον Ρισελιὲ» τῆς Ὀδησσοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀπεφοίτησαν ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, οἱ Λεβίδαι, ὁ Ἀλέξανδος Ραγκαβῆς, ὁ Γρηγόριος Καμπούρογλου κ. ἄ. Διὰ τὴν ὀργάνωσίν των διεκρίθησαν κυρίως αἱ παροικίαι τῆς Ὀδησσοῦ καὶ τοῦ Νιέζιν. Ἐν τῇ τελευταίᾳ πόλει τὸ ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος «γραικικὸν ἀδελφᾶτον» (τὸ ἔπειτα ὀνομασθὲν «γραικικὸν τῆς Νίζνης δικαστήριον») ἀπέλαυεν ἐξαιρετικῆς αὐτονομίας, τῇ ὑποστηρίξει τοῦ Μεγάλου Πέτρου καὶ τῆς Αἰκατερίνης Β', συνεχωνεύθη δὲ ἀργότερον, παρὰ τὰς ἐνεργείας τοῦ Ριζάρη, μετὰ τοῦ ρωσικοῦ ἀδελφάτου, ἀλλ' ἐπὶ μακρὸν οἱ ἐπὶ τῶν διαβατηρίων των σημειούμενοι ὡς «Νιεζίνσκιε Γκρέκι» εἶχον μεγάλην ἐλευθερίαν κινήσεως. Τῆς Ὀδησσοῦ ἡ κοινότης διετήρει γηροκομεῖον, λέσχην κ. ἄ., ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἱδρύθη (1814) ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία, ἐξ αὐτῆς ὡρμήθη πρὸς τὴν Βλαχίαν, διὰ τὴν κήρυξιν τῆς ἐπαναστάσεως (1821) ὁ Ὑψηλάντης, τὰ δὲ τυπογραφεῖά της (1830 κ. ἑ.) μεγάλως συνέβαλον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν Ἑλλήνων τῆς Ρωσίας.

Ἀπὸ τῶν μέσων ὅμως τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ὁ ἀνθῶν ἐμπορικὸς ἑλληνισμὸς τῆς Ρωσίας ἤρξατο πιεζόμενος τὰ μέγιστα ὑπὸ τῆς τότε ἀναπτυχθείσης ἐκσλαυϊστικῆς ἔναντι τῶν ἐθνοτήτων πολιτικῆς. Ἤδη τῷ 1803—1810 εἶχον διαλυθῆ τὰ γραικικὰ μαγιστρᾶτα τοῦ Ταϊγανίου καὶ Μαρι(αν)ουπόλεως, τῷ 1827 διελύθη ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχτάλας καὶ ἀπὸ τοῦ 1854 ἤρξατο ἀπηνὴς διωγμὸς ἐκ τῶν στρατιωτικῶν ὑπηρεσιῶν παντὸς Ἕλληνος. Ἐδημεύετο ἡ περιουσία τῶν πατριαρχικῶν καὶ σιναϊτικῶν μετοχίων καὶ τῶν ἐκκλησιῶν (εἰς τὰς ὁποίας ἐπεβάλλετο σλαυϊκὴ λειτουργία), παντοῖα δὲ προσκόμματα προέβαλλον εἰς τὴν λειτουργίαν τῶν κοινοτικῶν σχολείων αἱ ἀρχαί, κλείουσαι αὐτά, ἀπαιτοῦσαι Ρώσους ὑπηκόους διδασκάλους (ἐνῷ οὗτοι συνήθως ἦσαν Ἕλληνες ἐξ Ἑλλάδος ἢ τοῦ Πόντου) καὶ ἐπιβάλλουσαι τὰ ἀναχρονιστικὰ ἐπισκοπικὰ σλαυϊκὰ σχολεῖα. Ἀποτέλεσμα τῶν πιέσεων τούτων ἦτο ὅτι πλεῖστοι Ἕλληνες (ἰδίως τῶν ἀνωτέρων τάξεων), πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν ἐργασιῶν των, ἠναγκάσθησαν νὰ ἐκρωσίσουν τὰ ἐπωνύμια, νὰ ἀποβληθῇ δὲ τόσον ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὥστε προπολεμικῶς νὰ ὁμιλοῦνται εὐρύτατα ὡς μητρικαὶ γλῶσσαι Ἑλλήνων ἡ ταταρικὴ (Κριμαία, Μαριούπολις), ἡ τουρκικὴ (Σταυρόπολις), ἡ ἀρμενικὴ (Ἀλεξανδρούπολις) καὶ ἡ ἑλληνογεωργιανὴ (παρὰ τῶν *Χαϊοχορούμ*=Ἀρμενορωμιῶν τοῦ Καυκάσου), καὶ ἡ ἑλληνικὴ νὰ ἀποβῇ ἀγνώριστος (*γκρέτσεσκάγια τρανσφαρμάτσια*=μετερρυθμισμένη ἑλληνικὴ) ἐκ τῶν σλαυϊκῶν κ.ἄ. προσμείξεων· ἐκ τούτου καὶ ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀπογραφικοῦ ὑπολογισμοῦ τῶν Ἑλλήνων τῆς Ρωσίας.

Ἅμα τῇ ἐκρήξει τῆς ἐπαναστάσεως (1917) συνῆλθεν ἐν Τιφλίδι τὸ α' συνέδριον τῶν Ἑλλήνων τοῦ Ἀντικαυκάσου καὶ τὸ α' πανελλήνιον τῆς Ρωσίας συνέδριον (29 Ἰουνίου—10 Ἰουλίου 1917), συνεπήχθη δὲ ὁ «Σύνδεσμος τῶν ἐν Ρωσίᾳ Ἑλλήνων» μὲ πρόγραμμα τὴν αὐτόνομον διοίκησιν τῶν Ἑλ-

Digitized by Google

λήνων τῆς χώρας καὶ ἡ «Ἕνωσις Ποντίων Ἑλλήνων», σκοποῦσα τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ Πόντου. Τὸν Οκτώβριον τοῦ 1918 συνεστήθη εἰς Αἰκατερινοντὰρ (ἐνεργείαις τοῦ Λ. Ἰασωνίδη κ. ἄ.) ἡ «Κεντρικὴ Ἕνωσις Πόντου», προβᾶσα εἰς διαφόρους ενεργείας παρὰ τῷ συνεδρίῳ τῆς εἰρήνης καὶ τῇ ἑλληνικῇ κυβερνήσει, τότε δὲ ἤρξατο καὶ ἡ ἐκ Ρωσίας παλινόστησις τῶν Ποντίων. Τὸ θέρος τοῦ 1919 συνῆλθεν εἰς Βατοὺμ τὸ α' Παμποντικὸν συνέδριον τὸν Ὀκτώβριον εἰς Αἰκατερινοντὰρ τὸ β' πανελλήνιον τοιοῦτο καὶ τὸν Δεκέμβριον συνεπήχθη εἰς Βατοὺμ ἡ περίφημος «Ἐθνοσυνέλευσις Πόντου» καὶ τὸ «Ἐθνικὸν συμβούλιον Ποντίων», ἐλθόντα εἰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῆς ἀρτισυστάτου Γεωργιανῆς δημοκρατίας πρὸς ἀνάλογον ρύθμισιν τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Πόντου. Ἅπασαι αὗται αἱ ἐνέργειαι ἔπαυσαν καὶ αἱ ἐλπίδες διελύθησαν ἀπὸ τοῦ 1920, ὅτε οἱ ἐναπομείναντες εἰς Ρωσίαν Ἕλληνες ἤρχαντο προσαρμοζόμενοι μὲ τὸ νέον καθεστώς, ἀναδείξαντες καὶ διανοουμένους τῆς ἐπαναστάσεως, ὅπως ὁ Ὠρίων Ἀλεξάκης (καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Σβερντλώφ, δολοφονηθεὶς τῷ 1920, ὅτε κατήρχετο εἰς Ἑλλάδα πρὸς ὀργάνωσιν κομμουνιστικοῦ κινήματος). Τὸ νέον καθεστὼς προέβη εἰς ἐθνικοποίησιν ἁπασῶν τῶν περιουσιῶν τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων σεβασταὶ ἦσαν αἱ τῆς Ὀδησσοῦ, Ροστόβ, Σεβαστουπόλεως καὶ μοναστηρίων Κιέβου, Ταϊγανίου, Μόσχας, Ροστόβ, Τιφλίδος) καὶ τῶν κληροδοτημάτων καὶ δωρεῶν τῶν Ἑλλήνων. Εἰς ἀντίρροπον παρεχώρησεν αὐτοτέλειαν εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, ἐπέβαλε τὴν διδασκαλίαν καὶ ἔκδοσιν σχολικῶν βιβλίων εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἵδρυσε τριετῆ θερινὰ μετεκπαιδευτικὰ ἱδρύματα διὰ τὸ παλαιὸν διδακτικὸν προσωπικόν, τῷ δὲ 1926 ἡ «ΣΤ' Πανσοβιετικὴ συνδιάσκεψις τῶν Ἑλλήνων διδασκάλων» εἰς Ροστὸβ ἵδρυσε τὸ ἑλληνικὸν ἀνώτατον τεχνικὸν καὶ παιδαγωγικὸν ἰνστιτοῦτον τοῦ Κρασνοντὰρ καὶ καθιέρωσεν ἐπισήμως τὴν (ἀπὸ τοῦ 1924 συζητουμένην) φωνητικὴν γραφὴν τῆς ἑλληνικῆς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Διὰ τὸν ἀρχαῖον ἀποικισμὸν τῆς Ρωσίας καὶ τοῦ Καυκάσου: *Neumann C.*, «Die Hellenen in Skythenlande» Berlin 1855).— *Lenormant Ch.*, Les Grecs et les Scythes du Bospore cimmerien» (Paris 1859).— *Læwe R.*, «Die Resten der Germanen am Schwarzen Meere» Halle 1896).— *Stern E.*, «Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung» (ἐν «Klio» IX/1909, σ. 139 κ.ἑ.).— *Minns E. H.*, «Scythian and Greeks (Cambridge 1913).— *Stern E.*, «Die politische und soziale Struktur der Griechenkolonien am Nordufer des Schwarzenmeergebietes» (ἐν «Hermes» L/1915, σ 16 κ. ἑ.).— *Ebert*, «Südrussland im Altertum» (Bonn-Leipzig 1921. Πρβλ. καὶ τὰ εἰς αὐτὸ ὑπὸ *Ziebarth* ἐν «Philolog. Hochenschrift» τ. XLII, σ 824 κ.ἑ.).— *Rostovtzeff M.*, «Iranian and Greeks in South Russia» (Oxford 1922) — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ Σκυθία καὶ ὁ Βόσπορος» (Λένινγκραντ 1925, ρωσιστί).— «The Cambridge ancient history» (vol. III/1925, σ. 718, IV/1926, σ. 628, ἔνθα βιβλιογραφία).

Διὰ τὰς ρωσοβυζαντινὰς σχέσεις, πλὴν τῶν ἐν ταῖς γενικαῖς βυζαντιναῖς ἱστορίαις, ἐγράφησαν ἄφθονοι μονογραφίαι ἐν τῇ ρωσικῇ, ὡς αἱ τῶν: *Ντοπρόβσκυ* (1811), *Ἰκονίκωφ* (1869), *Λαμανσκυ* (1871), *Παύλωφ* (1871), *Τερνόβσκυ* (1875), *Ἀμφιλοχίου* 1876), *Κακανόβσκυ* (1878), *Οὐσπένσκυ* (1888), *Δημητρίου* (1895) κ.ἄ.— Πλουσίαν βιβλιογραφίαν δίδει ὁ *Krumbacher* ἐν τῇ «Geschichte der byzantinische Literatur» München 1897 β' ἔκδ.— ἑλλην. μετάφρ. *Σωτηριάδου* τ. Γ'/1900, σ. 605—610 καὶ 620), νεώτεραι δὲ ἐργασίαι εὕρηνται εἰς τοὺς τόμους τοῦ «Archiv für slavische Philologie» (1876 κ.ἑ.).— *Πασπάτης Α.*, «Τὸ ἐμπόριον τῶν Γενουησίων ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ Εὐξείνῳ Πόντῳ κατὰ τὸν μεσαίωνα» (ἐν περιοδικῷ τοῦ «Ἑλλην. Φιλολογ. συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως» ΣΤ'/1873, σ. 138—165 καὶ Ζ'/1874, σ. 82—126.— «Βυζαντινα μελέται» τοῦ ἰδίου, Κωνσταντινούπολις 1877, σ. 2,2 κ.ἑ.).— *Tomaschek W.*, «Die Gothen in Taurien» (Wien 1881).—*Kadlec Ch.*, «The Empire and its Northern Neibours» (= «The Cambridge Medieval history» vol. IV/1923, σ. 183—215 καὶ 819—821. Σπουδαιοτάτη συμβολὴ μετὰ βιβλιογραφικῆς συναγωγῆς).— *B. Leib*, «Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI siècle» (Paris 1924) καὶ *F. Dvornik*, «Les Slaves, Byzance et Rome au IX siècle» Paris 1926).

Διὰ τὰς πρὸς τὸν Καύκασον σχέσεις τοῦ Βυζαντίου βλ. ἐπίσης τὸν *Krumbacher*, ὡς καὶ τὸν *Aug. Heisenberg*, «Zu den armenischbyzantinischen Beziehungen» (München 1929).

Γενικὰ ἔργα (ἰδίως διὰ τὰς νεωτέρα μεταναστεύσεις): *Φιλήμων Ἰω.* «Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας» (Ναυπλία 1834).—*Φραντζῆς Ἀμβρ.*, «Ἐπιτομὴ ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι Α'/1839, σελ. 13—17 ἔνθα περὶ τῆς ἑλληνικῆς παροικίας τοῦ Νιέζιν).—*Καλλιγᾶς Π.*, «Βίος Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως» ἐν «Πανδώρᾳ» Α'/1851 σελ. 494 κ. ἑξ. β. ἰδίως σελ. 501).— *[Αμπίοης Γ.]*, «Περὶ τῶν Ἑλλήνων τῆς μεσημβρινῆς Ρωσίας ὑπομνημάτιον, ὑπὸ Γ. Λ.» Ἀθῆναι 1853, καὶ ἐν «Πανδώρᾳ» τόμ. Δ'/1853 σελ. 40—45, 54—58 72—82, 100).— *Πολυμέρης Γ.*, «Περιήγησις ἐν Κριμαίᾳ μετὰ ἡμερολογίου» (Ἑρμούπολις 1856, ἰδίως ἐν σελ. 43—56).— «Ὁδοιπορικαὶ ἀναμνήσεις. Ἀπὸ Ταϊγάνιον διὰ τῆς Κριμαίας, κατὰ τὸ 1860, ὑπὸ *Γ. Π.*» (ἐν Πανδώρᾳ» τόμ. ΙΓ'/1862, σελ. 247—290, 223—326, 363—366.—*Δάσκαρης Αλ.*, «Περὶ τῆς ἐν Μόσχᾳ ἑλληνικῆς ἀκαδημίας κατὰ τὸν ΙΖ καὶ ΙΗ αἰῶνα» (ἐν περιοδικῷ τοῦ «ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου» Β'/1864 σελ. 25—44).—*[Καλονερᾶς Π. Μ.]*, «Περὶ Μαριανουπόλεως ὑπὸ Π. Μ. Κ.» (ἐν «Πανδώρᾳ» τόμ. ΙΣΤ'/1866, σελ. 533 κ. ἑξ.).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Χρυσόβουλλον Αἰκατερίνης» (ἐν Πανδώρᾳ» ΙΖ'/1866 σελ. 491—492, πρβλ. καὶ τὴν αὐτόθι, σελ. 382. ἐπιστολὴν τοῦ Παλαμᾶ πρὸς Εὐγένιον Βούλγαριν).—*Εὐαγγελίδης Τ.*, «Τὰ κατὰ τὴν ἑλληνικὴν λεγομένην φάλαγγα τοῦ αὐτοκράτορος Νικολάου Α' τὴν κατὰ τὸ 1853 ἐν Μολδοβλαχίᾳ συσταθεῖσαν ἀφορῶντα» (Ἀθῆναι 1877).—*[Βυλοδῆμος Χ.]*, «Πρώτη πεντηκονταετηρὶς τῆς ἐν Ὀδησσῷ ἑλληνεμπορικῆς σχολῆς 1817—1867» (Ὀδησσὸς 1872).—*Γούδας Αν.*, «Βίος Κυριάκου Κουμπάρη καὶ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ» (Ἀθῆναι 1871, ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Δ' τόμ. τῶν «Βίων παραλλήλων»).—*Παλαιολόγος Κ. Α.*, «Ὁ ἐν Νοτίῳ Ρωσίᾳ ἑλληνισμὸς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς» (ἐν «Παρνασσῷ» τόμ. Ε'/1881, σελ. 409—420, 534—550 καὶ 585—616).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ρωσικὰ περὶ Ἑλλάδος ἔγγραφα» (αὐτόθι τόμ. Θ'/1885 σελ. 693—698).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἕλληνες διπλωμάται εἰς Ρωσίαν κατὰ τὴν ΙΕ' καὶ ΙΖ' ἑκατονταετηρίδα» (αὐτόθι τόμ. Ι'/1886 σελ. 32—39. Πρβλ. καὶ σελ. 468—474, 499—502).—*Λυκιαρδόπουλος Ἀ. Ο.*, «Ἡ ἐν Ταϊγανίῳ ἑλληνικὴ ἐκκλησία» (ἐν «Ἑστίας» ἀρ. 58/1887, σελ. 142—143).—*[Χρυσοβέργης Ἀρ.]*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς λεγεῶνος» (Ὀδησσὸς 1887—1888 τ. 2).— *Ἰωαννίδης Ἀπολλῖνος Ευμ.*, «Ὑπόμνημα τῆς πολιτείας τοῦ Γιανανοῦ» ἐν τῇ «Εἰκοσιπενταετηρίδι τοῦ Φιλολογικοῦ συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως» 1888, σ. 121—129. Πρβλ. καὶ τὰς αὐτόθι, σελ. 102—111, ὑπὸ τοῦ ἰδίου δημοσιευόμενα «Ἀνεκδότους ἐπιστολὰς Νικηφόρου τοῦ Θεοτόκη ἀρχιεπισκόπου Σλαβονίου καὶ Χερσῶνος»).— *Μηλιαράκης Αντ.*, «Γεωγραφικὴ φιλολογία, ἤτοι κατάλογος κ.τ.λ.» (Ἀθῆναι 1889, σελ. 97—98).—*Γουμαλὶκ Π.*, «Οἱ Ἕλληνες ἐν Ρωσίᾳ» (ἐν «Παρνασσῷ ΙΔ'/1891 176—484).—*[Ρανκαβῆς Εὐγ. Ρ.]*, «Livre d'or de la noblesse Phanariote en Grèce, en Roumanie, en Russie, en Turquie par un Phanariote» (Athènes 1892).—*Μεταξᾶς Λασκαρᾶτος Διον.*, «Ἑλληνικαὶ παροικίαι» (Βραΐλα 1900).—«Ἡ ὀγδοηκονταετηρὶς τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας ἐν Ὀδησσῷ» (Ὀδησσὸς 1901).— *Κονιογιάννης Π. Μ.*, «Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνη Β' ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον, 1768—1774» (Ἀθῆναι 1903, σελ. 396—423).—*Τσιτσέλης Ν.*, «Κεφαλληνιακὰ σύμμεικτα» (Ἀθῆναι Α'/1904).—*Παπαδόπουλος Χρυσ.*, «Ἡ ἐν Ρωσίᾳ ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας ἐνέργεια τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Θεοφάνους» (ἐν «Νέᾳ Σιὼν» τόμ. Α'/1904 σελ. 32—51).—«Αἱ ὁμογενεῖ κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἐκκλησίαι - ἐκπαιδευτήρια—σωματεῖα—ὁμογενὴς πληθυσμὸς» ἐν «Ἡμερολογίῳ τῶν ἐθνικῶν φιλανθρωπικῶν καταστημάτων Κωνσταντινουπόλεως» τόμ. Α'/1905 σελ. 206—215. Βλ. ἰδίως σελ. 207—209).—*Γεωργιάδης Α.* (ἀρχιμανδρίτης), «Ὁ ἐν Πετρουπόλει ἑλληνικὸς ναὸς τοῦ ἁγίου Δημητρίου» (αὐτόθι, σελ. 341—347).—«Ἑταιρεία Ἑλληνισμός. Ὁ πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ Ν. Καζάζης ἀνὰ τὸν ἑλληνισμὸν τῆς Ταϊγανίου καὶ τοῦ Καυκάσου» (Ἀθῆναι 1906).—*Καλφογλους Ιω. Η.*, «Οἱ Ἕλληνες ἐν Καυκάσῳ. Ἱστορικὸν δοκίμιον» Ἀθῆναι 1908).—*Σακελλάριος Σ. Ι.*, «Φιλικὴ ἑταιρεία» (Ὀδησσὸς, 1909).— *Villari L.*, «Una spedizione russa nell'Egeo al tiempo di Caterina II» (Firenze 1912).—*[Καβαφάκης Κ.]*, «Ἡ Κολχική» ἐν «Ἐλευθέρῳ Τύπῳ» 27ης Δεκεμβρίου 1916).—*Κοιτογιάννης Παντ.*, «Οἱ προστατευόμενοι» (Ἀθῆναι 1917).—*Γραμματικόπουλος Θ.*, «Ταυρίς, ἡ νύμφη τοῦ Πόντου» Ἀθῆναι 1919). *Καλφογλου Ἰω. Η.*, «Ὁ ἀποικος, ἤτοι αἱ ἐν Νοτίῳ Ρωσίᾳ καὶ Καυκάσῳ ἀρχαῖαι ἑλληνικαὶ ἀποικίαι καὶ αἱ ἄλλοτε διαλάμψασαι ἐπισκοπαί, ἀρχιεπισκοπαὶ καὶ μητροπόλεις» Βατοὺμ Α'/1919.— *Δένδιας Μ. Α.*, «Αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι ἀνὰ τὸν κόσμον» (Ἀθῆναι 1919, σελ. 15—37).— *Παπαγιωτίδης Θ.*, «Ὁ ἐν Ρωσίᾳ Ἑλληνισμὸς» (Ἀθῆναι 1919).— *Σκαλιέρης Γ. Κλ.*, «Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος 1204—1461» (Ἀθῆναι 1920, σελ. 66 κ. ἑ.).— *Newbolt J.*, «Οἱ Ἕλληνες βασιληάδες τοῦ σιταριοῦ» (ἐν «Κομμουνιστικῇ ἐπιθεωρήσει» Γ'/1923, σ. 174 κ.ἑ.).— *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου. Τὰ ἐν Ὀδησσῷ» (ἐν «Ἑλληνικῇ Ἐπιθεωρήσει» ΙΖ', ἀρ. 199—204/Μάϊος—Ὀκτώβριος 1924.— *Κανδηλώρος Τ. Χ.*, «Ἡ φιλικὴ ἑταιρεία. 1814—1821» (Ἀθῆναι 1926).— *Παπαδόπουλος Χρ.*, «Φιλανθρωπικὴ δρᾶσις τῆς ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους» (ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς Ριζαρείου σχολῆς» 1927—1928, σ. 60 κ.ἑ.).— *Tuneiewa A.*, «La bibliothèque publique d'État à Odessa. 1820—1929» (ἐκ τῆς «Revue des bibliothèques» τοῦ 1928, ἀρ. 10—11, χρήσιμον διὰ τὴν ἔρευναν τῆς πολυτίμου ἐν Ὀδησσῷ βιβλιοθήκης).— «Les résultats du recensement de la population de l' U.R.S.S. en 1926» ἐν τῇ «La vie économique des soviets» Paris, ἀρ. 70/1928, σελ. 5 κ.ἑ.).— *Μανσουρωφ Γ.*, «Ἡ μορφωτικὴ ἐργασία μέσα στοὺς Ἕλληνες ἀποίκους τῆς Ε.Σ.Σ.Δ.» (ἐν «Νέα Ἐπιθεώρηση» 1928, σ. 114—116).— *Τοπχάρας Κ.*, «Γραματικὶ τις νεολινικὶς γλόσας» (Ροστὸβ Ντὸν 1928).— *Τοπαλίδης Πανάρ. Κ.* (ἀρχιμανδρ.), «Ὁ Πόντος ἀνὰ τοὺς αἰῶνας» (Δράμα 1929, σελ. 226—263, με ἀ δημογραφικοῦ χάρτου τῶν ἐν Ρωσίᾳ Ποντίων).— *Κανδηλάπτης Γ. Θ.*, «Οἱ ἀρχιμεταλλουργοὶ τοῦ Πόντου καὶ τὸ ἐθνικὸν ἔργον αὐτῶν, μετὰ παραρτήματος: Τὰ ἀνέκδοτα τῶν Οὐστα Πασιδῶν» (Ἀλεξανδρούπολις 1929).— *Korsounovsky*, «Le mouvement migratoire par les frontieres soviétiques» (ἐν τῇ «La vie économique des soviets» Paris ἀρ. 91/1929, σ. 7 κ.ἑ.).— *Sokolov J. J.*, «Über die Sprache der Griechen in der Umgegend von Mariupol und Stalin» (= «Jazyk i literatura», Leningrad τ. VI/1930, σ 49 κ.ἑ.).— *Θεοχαρίδης Θ. Γ.*, «Ὁ ἑλληνικὸς στρατιωτικὸς ἀποικισμὸς στὴν νότιο Οὐκραΐνα. Ἀποικίες στα περίχωρα τῆς Ὀδησσας» (Ὀδησσὸς 1930=Visnic Odescoï Komissii Kraeznavstra» τῆς Οὐκρανικῆς ἀκαδημίας ἐπιστημῶν ἀρ. 4—5. Πρβλ. τὰ ὑπὸ *Α. Ν. Διαμαντοπούλου* ἐν «Ἑλληνικοῖς» Γ'/1930, σ. 263—266).— «Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος (ἔκδ. γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι Ι/1930, σ. 41 καὶ 140 ΙΙΙ/1932, σελ. 119—120 καὶ 122—123). — *Διαμαντόπουλος Α. Ν.*, «Ἕλληνες ἐν Ρωσίᾳ» (ἐν τ. ΙΑ'/1931, σ. 255—256 τοῦ «Ἐγκυκλοπαιδικοῦ λεξικοῦ» Ἐλευθερουδάκη).— *Λασκαρις Σ.*, «Ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας ὡς Ρῶσος διπλωμάτης» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1932, σ. 97—118).— *Εὐαγγελίδης Τ. Ε.*, «Ὁ ἑλληνισμὸς ἐν Ρωσίᾳ» (ἐν τ. ΚΑ'/1933, σ. 30—33 τῆς «Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας»).— *Καρακασώνης Π. Γ.*, «Ἱστορία τῆς εἰς τὴν Οὐκρανίαν καὶ Κριμαίαν ὑπερποντίου ἐκστρατείας τοῦ 1919» (Ἀθῆναι 1931). — «Μηνιαῖον στατιστικὸν δελτίον» (γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι Φεβρ. 1934, σ. 48).— Ἐπίσης, ἔγραψαν διὰ τοὺς Ἕλληνας τῆς Ρωσίας οἱ *Ν. Στρογκόφσκυ* καὶ *Θ. Τσεχόφσκυ* (ρωσιστί, διὰ τὸ Νιέζιν), ὁ μητροπολίτης Θήβας *Ἀγαθάγγελος* (Ἀθῆναι 1908, διὰ τὴν Πετρούπολιν, ὁ *Θ. Βελλιανίτης* (ἐν ἐφημερ. «Ἀθῆναι» 11 Ἰουλ. 1914) κ. ἄ.

[Βλ. ἐπίσης τὴν ὕλην τῶν παλαιοτέρων ἑλληνικῶν ἐφημερίδων τῆς Ὀδησσοῦ («Φῶς» καὶ «Κόσμος» καὶ Βατοὺμ («Ἀργοναύτης») καὶ τὴν ἀπὸ ἐτῶν ἐκδιδομένην εἰς Ροστὸβ «Κομυνιστίς».]

Π. Ν. ΠΑΠΑΣ

Τουρκία. *Ὁ ἐν Τουρκίᾳ Ἑλληνισμὸς πρὸ τῶν πολέμων 1912—1922.* Ἡ ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ τῇ Εὐρωπαϊκῇ Τουρκίᾳ ἐγκατάστασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐγένετο κατὰ τρεῖς διαφόρους περιόδους, αἱ ὁποῖαι μεγάλην ἔσχον ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν τυχῶν αὐτοῦ. Ἡ πρώτη ἐγένετο 2000 ἔτη π. Χ. διὰ τῶν ἐκπεμφθεισῶν πολυαρίθμων ἀποικιῶν ἀνὰ τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας, ἰδίως κατὰ τὰ δυτικὰ ἐξ ἀποίκων Αἰολέων, Ἰώνων καὶ Δωριέων καὶ βραδύτερον κατὰ τὰ βόρεια καὶ νότια. Ἡ δευτέρα, ἀρξαμένη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Δ' αἰῶνος π. Χ., διήρκεσε μέχρι τοῦ Β', ἤτοι μετὰ τὰς θριαμβευτικὰς ἐκστρατείας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν Ἐπιγόνων, ὅτε αἱ ἀποικίαι δὲν περιωρίσθησαν μόνον εἰς τὰ παράλια, ἀλλ' ἐπεξετάθησαν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χερσονήσου, εἰς ἀκτῖνα πολλῶν χιλιομέτρων, καὶ ἐχρησίμευσαν ὡς ἀπόρθητα φρούρια διὰ τὸν ἐξελληνισμὸν καὶ ἐκπολιτισμὸν τῆς ἐνδοχώρας. Ἡ τρίτη, τέλος, ἐγένετο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὅτε τὸ ἑλληνικὸν κράτος κατώρθωσε νὰ εἰσχωρήσῃ μέχρι τῆς Καππαδοκίας καὶ νὰ ἱδρύσῃ ἐκεῖ πόλεις μεγάλας καὶ κραταιάς, γενομένας σὺν τῷ χρόνῳ προπύργια ἰσχυρὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅστις ἔθαλλε καὶ ὠγκοῦτο μέχρι τοῦ Ι' αἰῶνος καὶ μετελαμπάδευε τὸ φῶς τοῦ χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Οὕτως ἡ Μικρασιατικὴ χερσόνησος κατέστη ἡ κοιτὶς τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αἱ ἐπελθοῦσαι ὅμως εἰσβολαὶ τῶν Σελτζούκων καὶ τῶν Τούρκων καὶ οἱ ἐξισλαμισμοὶ περιώρισαν αὐτὸν εἰς τὸ ἐλάχιστον ἀριθμητικὸν ὅριον τοῦ 1.100.000, ἤτοι εἰς τὸ δέκατον τῶν ὅλων κατοίκων. Ἐν τούτοις ἡ ζωτικότης τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἦτο τοιαύτη ὥστε εἶχε τὴν πρωτεύουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν ἄλλων φυλῶν, τῶν ἐγκατασταθεισῶν κατὰ διαφόρους χρόνους ἐν Μ. Ἀσίᾳ, ἀπὸ ἀπόψεως ἐθνικῆς ὀργανώσεως παιδείας, ἐμπορίου, βιομηχανίας, ναυτιλίας καὶ ἐν γένει παντὸς κλάδου τοῦ ἀνθρωπίνου ἐπιστητοῦ.

Κεφαλαιώδης ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν οἰκονομικὴν προαγωγὴν τῆς Τουρκίας. Μέχρι τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν κυριωτέρων πλουτολογικῶν κλάδων τῆς χώρας, καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας, εὑρίσκετο εἰς χεῖρας Ἑλλήνων. Ἡ τοιαύτη ὑπὸ Ἑλλήνων διαχείρισις τοῦ τουρκικοῦ ἐμπορίου καὶ ἡ ὑπ' αὐτῶν διεξαγωγὴ τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τῶν θαλασσίων μεταφορῶν ἔχει παλαιοτάτην τὴν ἀρχήν της, ὀφείλεται δὲ ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν πατροπαράδοτον πρὸς τὴν ναυτιλίαν καὶ τὸ ἐμπόριον ροπὴν τοῦ Ἕλληνος καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς δουλείας ἀποστροφὴν τῶν Τούρκων, ὄντων κατ' ἐξοχὴν πολεμικοῦ λαοῦ, πρὸς ἔργα παραγωγικά. Ὁ ἁλματώδης οὐχ ἧττον πλουτισμὸς τῶν ραγιάδων ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς συνθήκης τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ (21 Ἰουλίου 1774), δι' ἧς ἐπετράπη εἰς τοὺς Ἕλληνας νὰ μεταναστεύωσιν εἰς Ρωσίαν καὶ πρὸ παντὸς νὰ θέτωσι τὰ ἐμπορικὰ αὐτῶν πλοῖα ὑπὸ τὴν ρωσικὴν σημαίαν. Ἡ παρατηρηθεῖσα κατόπιν τῆς τελευταίας ταύτης διατάξεως ἀθρόα προσφυγὴ τῶν Ἑλλήνων κυβερνητῶν τοῦ Αἰγαίου ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς σημαίας τῆς μεγάλης ταύτης δυνάμεως, ἥτις διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτοῦ καὶ τῶν κατὰ τόπους προξένων της ἐπροστάτευε τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον ἀπὸ τῶν αὐθαιρεσιῶν τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν, ταχέως προεκάλεσε τὴν ἀνησυχίαν τῆς κυβερνήσεως τοῦ σουλτάνου, ἥτις ἔσπευσε νὰ παραχωρήσῃ προνομίας εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐμπορικὸν ναυτικόν, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως προσελκύσῃ ὑπὸ καὶ πάλιν πρὸς τὴν τουρκικὴν σημαίαν. Οὕτω, ἔκ τινος διαταγῆς τοῦ καπουδὰν πασᾶ, τῆς 12 Δεκεμβρίου 1806, ἀπευθυνομένης πρὸς τοὺς προεστῶτας καὶ ἐπιστάτας τῶν νήσων καὶ τῶν παραλίων τοῦ Αἰγαίου καὶ σῳζομένης ἐν τῷ ἀρχείῳ τῆς Ὕδρας, προκύπτει ὅτι ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις, ἀπὸ τῶν χρόνων ἤδη τοῦ σουλτάνου Χαμὴτ τοῦ Α' (1774—1789), εἶχεν ἐπιδαψιλεύσει αὐτοῖς ἐλάττωσιν τῶν τελωνειακῶν δασμῶν, ἀνάλογον πρὸς τὴν ἀπονεμομένην καὶ εἰς τοὺς ἐν Τουρκίᾳ ἐγκατεστημένους ἐμπόρους τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων. Ἐξ ἄλλου αὐστηραὶ διαταγαὶ πρὸς τοὺς κατὰ τόπους Τούρκους τελώνας καὶ διοικητὰς διέτασσον αὐτοὺς ἐπὶ ποινῇ αὐστηρᾶς τιμωρίας νὰ μὴ τολμήσωσιν εἰς τὸ ἑξῆς νὰ ἐνοχλήσουν καθ' οἱονδήποτε τρόπον τοὺς ραγιᾶδες ἐμπόρους καὶ ναυτιλλομένους. Παρεδόθησαν δὲ εἰς τοὺς Ἕλληνας ἐμπόρους διπλώματα ἐπικυρωτικὰ τῶν ὡς ἄνω διαταγῶν καὶ ἐπετράπη εἰς αὐτοὺς νὰ ἐκλέγωσιν ἐνιαυσίως δύο ἀντιπροσώπους αὐτῶν, καλουμένους βεκίλιδες ἢ δεπουτάτους. Οἱ τοιοῦτοι προνομιοῦχοι ἔμποροι (βερατλῆδες) ἔφερον εἰδικὴν ἐνδυμασίαν καὶ ἀπέλαυον τῶν αὐτῶν προνομίων μὲ τοὺς διερμηνεῖς τῶν εὐρωπαϊκῶν προξενείων, εἰδικώτερον δὲ οἱ μὲν εἰσάγοντες ἐμπορεύματα ἐκ Ρωσίας εἶχον τὰ εἰς τοὺς Ρώσους ἀπονεμόμενα δικαιώματα, οἱ ἐξ Ἀγγλίας τὰ τῶν Ἄγγλων κ.ο.κ. Τότε, ἐπὶ σουλτάνου Σελὴμ τοῦ Γ' (1789—1807), συνεστήθη καὶ τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει «Σῶμα Ἑλλήνων καὶ Ἀρμενίων μεγαλεμπόρων», εἶδος ἐμπορικοῦ συλλόγου καὶ ἐπιμελητηρίου, ὅπερ, ἀναγνωρισθὲν βραδύτερον ἐπὶ σουλτάνου Μαχμοὺτ τοῦ Β' (1808—1839), συνετέλεσε τὰ μέγιστα εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ ἐν Τουρκίᾳ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου καὶ τὴν ἵδρυσιν τῆς περιφήμου ἐμπορικῆς σχολῆς τῆς Χάλκης (1833), τεραστίαν προσενεγκούσης συμβολὴν εἰς τὴν ἐμπορικὴν μόρφωσιν τοῦ ἐν Τουρκίᾳ ἑλληνικοῦ στοιχείου. Ἔχει δὲ καὶ ἑτέραν σπουδαιοτάτην ἀφορμὴν ἡ κατὰ τὸ μεταίχμιον τῶν αἰώνων ΙΗ' καὶ ΙΘ' παρατηρηθεῖσα ἁλματώδης αὔξησις τοῦ ἐν Τουρκίᾳ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου, τὸν ἐπισυμβάντα κατὰ τοὺς πολέμους τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως ναυτικὸν ἀποκλεισμὸν τῆς Εὐρώπης, κατόπιν τοῦ ὁποίου τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν μεταφορῶν μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ἀνατολῆς διεξήγετο διὰ ξηρᾶς ἀπὸ Βιέννης διὰ τοῦ Σεμλίνου, Κρονστάτης καὶ Χερμανστάτης. Ἀφ' ἑτέρου τὰ ἐλαφρὰ ἑλληνικὰ πλοῖα διέσπων εὐχερῶς τὸν ἀποκλεισμὸν ἐν τῇ Μεσογείῳ, ἀνεφοδιάζοντα τοὺς γαλλικοὺς καὶ ἱσπανικοὺς λιμένας καὶ ἀποκομίζοντα ἑκάστοτε θησαυροὺς κερδῶν.

Digitized by Google

Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις ἔβλαψε σημαντικῶς τὸ προνομιοῦχον ἑλληνικὸν ἐμπόριον τῆς Τουρκίας, μέχρι δὲ τῆς ὑπογραφῆς τῆς ἑλληνοτουρκικῆς ἐμπορικῆς συνθήκης του 1840 διῆλθε τοῦτο σοβαρὰν κρίσιν. Ἔκτοτε παρετηρήθη νέα ἅλματώδης αὔξησις, διαπιστουμένη καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐπὶ 5.986 πλοίων. καταπλευσάντων τῷ 1843 εἰς τοὺς λιμένας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὰ 2.474 ἦσαν ὑπὸ ἑλληνικὴν σημαίαν. Ἐτέλουν δὲ τότε οἱ Ἕλληνες ἔμποροι τῆς Τουρκίας εἰς στενὴν ἐπαφὴν καὶ συνεργασίαν μετά τε τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος καὶ μετὰ τῶν ὁμογενῶν συναδέλφων των, τῶν ἐγκατεστημένων εἰς τὰ ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Ρωσίας, τῆς Ρουμανίας, τῆς Αὐστρίας καὶ τῶν λοιπῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, μεγάλως συντελοῦντες εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν τῷ συνόλῳ του. Ἡ οἰκονομικὴ ἀκμὴ τοῦ ἐν Τουρκίᾳ ὁμογενοῦς στοιχείου ἐσυνεχίσθη καθ' ὅλον τὸν ΙΘ' αἰῶνα καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Κ', παρὰ τὸν ζωηρὸν ἀνταγωνισμὸν τῶν Ἑβραίων καὶ τῶν πολυαρίθμων ἀνὰ τὴν αὐτοκρατορίαν Λατίνων ἐμπόρων. Ἀφ' ὅτου ὅμως ἐξέσπασεν ὁ τουρκικὸς ἐθνικισμός, ὁ ὁδηγήσας εἰς τὸ νεοτουρκικὸν κίνημα, ἤρχισε νὰ παρατηρῆται ὁλονὲν αὐξάνουσα οἰκονομικὴ παρακμὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, μεγάλως ἐπιταθεῖσα καὶ ἐκ τῶν συνεχῶν, ἀπὸ τοῦ 1912 μέχρι τοῦ 1922, πολέμων. Ἡ ἐπακολουθήσασα μικρασιατικὴ καταστροφὴ ἐπέφερε καὶ τὴν ὁλοσχερῆ ἐκρίζωσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πρὸς μεγάλην ζημίαν τῆς χώρας ταύτης, τῆς ὁποίας ἀπετέλουν τὴν κυριωτέραν παραγωγικήν, προοδευτικὴν καὶ ἐκπολιτιστικὴν δύναμιν. Δικαίωμα παραμονῆς ἐν τῇ χώρᾳ ἀπέκτησαν διὰ τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης μόνον οἱ Ἕλληνες τῆς περιφερείας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ἐγκατεστημένοι ἐν αὐτῇ πρὸ τῆς 30 Ὀκτωβρίου 1918 (βλ. *ἐταμπλί*, ἀνερχόμενοι εἰς 26.000 Ἕλληνας ὑπηκόους καὶ 120.000 ἔχοντας τὴν ὀθωμανικὴν ἰθαγένειαν. Ἤνθει δὲ ἰδιαιτέρως ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ἰωνίας, μὲ κέντρα τὴν Σμύρνην, τὰς Κυδωνίας, τὴν Μαγνησίαν, τὸ Ἀδραμύττιον, τὴν Πέργαμον καὶ τὰς λοιπὰς μεγάλας πόλεις τῆς περιφερείας, ἐχούσας σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἑλληνικὸν χαρακτῆρα. Ἡ ἀκμὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τούτου ἀνάγεται εἰς τὴν μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ὀρλὼφ 1769) περίοδον, ὁπότε τὸ ἐν τῇ χώρᾳ ἰθαγενὲς ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἐνισχύθη σημαντικῶς διὰ πολυαρίθμων προσφύγων ἐκ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, οἵτινες φεύγοντες τὰς τουρκικὰς αὐθαιρεσίας κατέφυγον εἰς τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς ἀρχούσης τότε ἐν τῇ χώρᾳ ἰσχυρᾶς καὶ φιλελευθέρας οἰκογενείας τῶν Καρaοσμάνογλου.

Ἑλληνικαὶ κοινότητες. Ἡ ἀναγνώρισις τοῦ πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς ἀνωτάτης θρησκευτικῆς ἀρχῆς τῶν ὑποδουλωθέντων ὀρθοδόξων Χριστιανῶν ἑδράζεται ἐπὶ τῶν διὰ τοῦ βερατίου ἀναγνωριζομένων προνομίων, ἤτοι τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ αὐτονομίας τῆς ἐκκλησίας. Οἱ πατριάρχαι, οἱ μητροπολῖται καὶ ἐπίσκοποι τῶν ἐπαρχιῶν ἀνεγνωρίζοντο ὡς πρόεδροι τῶν κοινοτήτων, ὧν διεξῆγον τὰς ὑποθέσεις γάμων, διαζυγίων, προικῶν, διατροφῆς, ἐπιτροπείας, διαθήκης, κληρονομίας, ὡς ἐγίνετο ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Ὡς ἐκ τούτου ἐπόμενον, ἀμαθεῖς αὐτοί, οὐδεμίαν ἔλαβον πρόνοιαν περὶ θεραπείας τῆς ἐμπορίας, τῆς βιομηχανίας, τῆς γεωργίας, τῆς παιδείας, ἣν μάλιστα καὶ κατεπολέμησαν· ἀλλὰ τὸ ἐφαρμοσθὲν κοινοτικὸν σύστημα αὐθόρμητον ἐπεμελήθη πάντων τῶν στοιχείων τούτων τοῦ πολιτισμοῦ. Τὰ ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἰσχύοντα ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα (ρουφέτια ἢ ἐσνάφ α=συνάφια) κατώρθωσαν νὰ καταλάβουν τὰ πλουτοπαραγωγικὰ ταῦτα ἐπαγγέλματα (τῶν Τούρκων περιοριζομένων εἰς τὴν εἴσπραξιν τῶν φόρων καὶ τὴν ἀπόλαυσιν τῶν ἐκ τῶν κατακτήσεων ἀγαθῶν), ἐξ ὧν ἐδημιούργησαν ὁπωσοῦν βίον ἀνετώτερόν πως. Τὸ κοινοτικὸν σύστημα καθ' ὅλην τὴν τουρκοκρατίαν ὑπῆρξεν εἶδός τι ἐκδηλώσεως πολιτικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων. Καὶ ἐνιαχοῦ μὲν οἱ ἄρχοντες τῶν κοινοτήτων ἐπεβάλλοντο ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἀλλαχοῦ δὲ ἐξελέγοντο ὑπὸ τῶν κοινοτήτων καὶ ἀπετέλουν τὰς κληθείσας *δημογεροντίας*, αἵτινες μετὰ τῶν μητροπολιτῶν διῴκουν τὰς κοινότητας ὑπευθύνως πρὸς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν. Ἐνίοτε δὲ πολλαὶ κοινότητες ἑνούμεναι ἀπετέλουν ὁμοσπονδιακὰς τοιαύτας, ὡς ἦσαν αἱ τοῦ Σουλίου, τῶν Ζαγοροχωρίων, τῶν 24 χωρίων τοῦ Πηλίου, τῶν Ἀμπελακίων καὶ τῶν ναυτικῶν τοιούτων Ὕδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν. Εἰς τὰς μεγάλας πόλεις κατ' ἀρχὰς συνεστήθησαν καὶ σχολεῖα, ὡς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, ἐν Θεσσαλονίκῃ τῷ 1490 καὶ ἐν Ἀδριανουπόλει τῷ 1555.

Δέον νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ἐκπαίδευσις συστηματικῶς ἤρχησεν, ὡς ἐκ τῆς ἀντιδράσεως τῶν Τούρκων, οἵτινες παρεκώλυον αὐτήν, ἵνα μὴ διὰ τῆς παιδείας οἱ Ἕλληνες μανθάνοντες οἵων προγόνων ἀπόγονοι ἦσαν δεικνύωσι τάσεις ἐπαναστατικάς. Ἀλλὰ καὶ ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία, ὡς ὠνομάζετο τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον, περιοριζομένη εἰς τὰ ἐν τοῖς διαφόροις μοναστηρίοις λειτουργοῦντα κοινὰ σχολεῖα χάριν τῆς ἀνάγκης ἱερέων, κανοναρχῶν, ψαλτῶν καὶ ἀντιγραφέων τῶν χειρογράφων, δὲν ἔδειξεν εὐθὺς ἀμέσως τὴν δέουσαν μέριμναν, ἀλλὰ μόλις κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα φθίνοντα, ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου Β' τοῦ Μεγαλοπρεποῦς, τῷ 1593, ἐκάλεσε σύνοδον ἐν τῷ ἐν Φαναρίῳ ναῷ τῆς «Θεοτόκου Παραμυθίας», ἐν ᾧ ἀπεφασίσθησαν τὰ ἑξῆς: «Ἕκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ παροικίᾳ φροντίζειν καὶ δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα διδάσκεσθαι βοηθεῖν δέ, κατὰ δύναμιν, τοῖς ἐθέλουσι διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, ἐὰν τῶν ἐπιτηδείων χρείαν ἔχωσιν». Μόλις κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ὅμως ἄρχεται ἡ σύστασις σχολείων, τὰ ὁποῖα φέρουσι διαφόρους ὀνομασίας: ἀκαδημίαι, ἑλληνομουσεῖα, μουσεῖα, φροντιστήρια, λύκεια, γυμνάσια, σχολαί.

Σχολεῖα Μικρᾶς Ἀσίας. Εἰ καὶ ἡ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολὴ κεῖται ἐπὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐπειδὴ ὅμως εἶναι ἡ πρώτη συστᾶσα ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὡς συνέχεια, τρόπον τινά, τοῦ τῶν Βυζαντινῶν οἰκουμενικοῦ σχολείου, ἀναγράφομεν αὐτὴν ὡς μητέρα τῶν μικρασιατικῶν σχολείων, τὰ ὁποῖα μόλις κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἤρχισαν ἐμφανιζόμενα, κατ' ἀρχὰς μὲν μετὰ δειλίας τινός, εἶτα δέ, τῇ προστασίᾳ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, καὶ μετὰ θάρρους. Ἡ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, ἀπὸ τοῦ 1454 λειτουργοῦσα μένη νὰ λειτουργῇ παρὰ τὸ πατριαρχεῖον ἐκθρέψασα γενεὰν ὅλην λογίων, οἵτινες ἐχρησίμευσαν ὡς ἀνώτεροι τῆς Ἐκκλησίας λειτουργοί, κατὰ τοὺς σκληροὺς ἐκείνους πρώτους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ σχολή, πολλάκις διαρρυθμισθεῖσα, διατηρεῖται μέχρι σήμερον ἐν τῷ ὕπερθεν τῶν πατριαρχείων λόφῳ.

Σμύρνης. Σχολὴ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ὑπῆρχε καὶ πρὸ τοῦ 1708, ἀλλ' ἀπολεσθέντων τῶν ἀρχείων τὴν τύχην αὐτῆς ἀγνοοῦμεν. Ἀπὸ τοῦ 1708 ὅμως ἱδρύθη ἄλλη, ἧς πρῶτος διδάσκαλος ἐχρημάτισεν ὁ Διαμαντῆς Ρύσιος, ὁ πάππος τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ (1708—1717. Αὕτη τῷ 1733 ἀνασυνεστήθη ὑπὸ τοῦ Ἰθακησίου Ἱεροθέου Δενδρινοῦ καὶ ἐν τέλει, μετονομασθεῖσα «Εὐαγγελικὴ Σχολή», διετηρήθη μέχρι τοῦ 1922. Τῷ 1809 συνεστήθη τὸ «Φιλολογικὸν γυμνάσιον», ὅπερ ἐπὶ δεκαετίαν λειτουργήσαν, διελύθη τῷ 1819. Ἔκτοτε τὰ ἐν Σμύρνῃ ἑλληνικὰ ἐκπαιδευτήρια, κοινοτικὰ καὶ ἰδιωτικά, ὑπερέβαινον τὰ 25, ὧν ἐξεῖχε τὸ ἀνώτατον παρθεναγωγεῖον «Ὁμήρειον» καὶ τὸ Κεντρικὸν παρθεναγωγεῖον (*Κιουπετσόγλου*) καὶ πλεῖστα δημοτικὰ σχολεῖα. Τὸ κατὰ τὴν ἑλληνικὴν κατοχὴν (Μάϊος 1919—Σεπτέμβριος 1922) ἱδρυθέντα νέα κτήρια τῆς «Εὐαγγελικῆς» καὶ τοῦ «Πανεπιστημίου», κατεληφθέντα ὑπὸ τῶν Τούρκων, χρησιμοποιοῦνται ὡς σχολεῖα. Ὑπῆρχον καὶ τρία διδασκαλεῖα

Κυδωνιῶν. Ἥ τε πόλις καὶ ἡ σχολὴ εἶναι ἵδρυμα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Πρῶτος συνοικιστὴς ὑπῆρξεν ὁ ἱερεὺς Ἰωάννης Οἰκονόμος περὶ τὸ 1770, ὅστις καὶ παρὰ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κάτω Παναγίας συνέστησε τὸ σχολεῖον, καλέσας διδάσκαλον τὸν ἐκ Βρυούλων Εὐγένιον. Οἱ κάτοικοι ἀνήγαγον αὐτὸ εἰς γυμνάσιον ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἐν ᾧ ἐδίδαξαν ὁ Γρηγόριος Σαράφης, ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος, ὁ Θεόφιλος Καΐρης κλπ. Παρ' αὐτῇ συνέστη καὶ τυπογραφεῖον. Καταστραφεῖσα τῷ 1821, ἀνασυνέστη τῷ 1828 ὡς κλασσικὸν μετ' ἐμπορικοῦ τμήματος γυμνάσιον, διελύθη δὲ τῷ 1922.

Καισαρείας. Τὴν σχολὴν ἵδρυσε διὰ κληροδοτήματος ὁ πρῴην Μονεμβασίας καὶ εἶτα Καισαρείας μητροπολίτης Γρηγόριος Σωτήρης (Σωτηριανός) ὁ Ἀθηναῖος (1773—1797). Ὑπ' αὐτὸν ἐμαθήτευσεν ὁ εἶτα σχολὴν ἑλληνικὴν συστήσας Γερμανὸς ὁ ἐξ Ἀλεξανδρέττας, ὅστις ἐγένετο ὁ διαδότης τῆς παιδείας ἀνὰ τὴν Καππαδοκίαν, τῇ προστασίᾳ τοῦ τὰ μέγιστα ἰσχύοντος παρὰ τοῖς Τούρκοις Δημητρίου Μουρούζη. Ὁ Γερμανὸς ἵδρυσε καὶ τὴν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Τιμίου Προδρόμου ἐν Φλαβιανοῖς (Ζιντζὶρ-Δερέ) ἱερατικὴν σχολὴν πρὸς μόρφωσιν ἱερέων λογίων. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς σχολὰς συνέρρεε πλῆθος μαθητῶν, οἵτινες ἐγένοντο φορεῖς τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ὀρθοδοξίας. Συνεστήθησαν δὲ ἐπὶ τῶν ἀποφοιτησάντων τῶν σχολῶν τούτων σχολεῖα ἐν Κερμηρίῳ, Ἰντζὲ Σοῦ, Ταυλουσοῦν, Τυλής, Οὐρκιούπ Νεβσεχέρ, Μαλακόπῃ, Ἀνδρονικίῳ Νίγδῃ, Φερτέκ, Τενεγί, Κέρβερι (Κάρβαλη), Πόρῳ, Μισθί, Λαοδικείᾳ, Σύλλῃ, Ἀραβανίῳ, Ἰκονίῳ, Μουταλάσκῃ.

Βουρλῶν. Κατὰ τὸν κώδικα τῆς σχολῆς, αὕτη συνέστη μὲν τῷ 1760 δι' ἐράνου τῶν κατοίκων, ὁ δὲ προὔχων Ν Χρυσογιάννης ἐδωρήσατο 1.000 γρόσια, μετερρυθμίσθη δὲ τῷ 1790 εἰς ἑλληνικὴν ἧς ὁ διδάσκαλος εἶχε μισθὸν 150 γρόσια, ἐνῷ τοῦ Κοινοῦ ἦτο 50. Διδάσκαλοι ἐχρημάτισαν ὁ Καλλίνικος, ὅστις τῷ 1780 προσήνεγκε ποσὸν εἰς οἰκοδομὴν τοῦ σχολείου. Ἀπὸ τοῦ 1800—1803 ὁ Ἰεροθέου ὃν διεδέξατο ὁ Ζαχαρίας μέχρι τοῦ 1817. Τῷ 1818 ἐδίδασκεν ὁ Σμυρναῖος Εὐσέβιος. Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἐσχόλασεν, ἤρξατο δὲ λειτουργοῦσα τῷ 1828 ὡς ἀλληλοδιδακτική, κατὰ τὸ σύστημα Γ. Κλεοβούλου, τῷ δὲ 1892 μετερρυθμίσθη εἰς ἀστικήν, ἀπὸ τοῦ φιλοσόφου Ἀναξαγόρου, ἐντοπίου ὄντος, μετονομασθεῖσα «Ἀναξαγόρειος».

Φιλαδελφείας. Συνέστη τῷ 1817 καὶ ἐπροικίσθη διὰ κεφαλαίου 14.500 γροσίων ἐκ συνδρομῶν, ἰδίως τοῦ προὔχοντος Χατζῆ Θεολόγου Χατζῆ Γεωργίου, ἐφ' ᾧ καὶ ἡ σχολὴ μετωνομάσθη «Θεολόγεια ἐκπαιδευτήρια».

Δαρδανελλίων. Ἡ σχολὴ ἱδρύθη τῷ 1793, τὸ δὲ κτήριον ᾠκοδομήθη ὑπὸ τοῦ ἐκ Μαδύτου ἀρχιτέκτονος Χατζῆ Ἀνδρέα. Πρὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς εἶχε γυμνάσιον καὶ παρθεναγωγεῖον.

Περγάμου. Αὕτη συνέστη ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ὑπὸ τοῦ Ἐφέσου μητροπολίτου Διονυσίου Καλλιάρχου τοῦ Χίου ὅστις, μεγάλην ἐπιμέλειαν καταβαλών, ἵδρυσεν ἱκανὰ σχολεῖα ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ αὐτοῦ (1804—1821).

Προύσης. Τελευτῶντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ὑπῆρχεν ἐν τῇ συνοικίᾳ Καγιὰ Μπασῆ Μπαλοὺκ Παζὰρ) κοινὴ σχολὴ ἐν ᾗ ἐφοίτων τὰ τέκνα τῶν τουρκοφώνων τότε Προυσαέων. Τῷ 1804 συνέστη ἑλληνικὴ ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ἀνθίμου. Διδάσκαλοι γνωστοὶ εἶναι ὁ Γεώργιος Οἰκ. Αἰνιὰν Νεοπατρεὺς 1812 εἶτα δὲ ὁ Ν. Σκοῦφος. Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν 1821 ἐκλείσθη καὶ ἤνοιξε τῷ 1830, ὅτε ἐδίδαξεν ὁ ἱερομόναχος Δωρόθεος. Καεῖσα ἀνιδρύθη καὶ ὠνομάσθη «Κεντρικὴ ἑλληνικὴ σχολή», συντηρουμένη ὑπὸ τῶν Ζαρίφη καὶ Εὐγενίδου διὰ τοῦτο καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν ἔφερε πρὸ τοῦ 1922.

Ἀρτάκης (Κυζίκου). Συνέστη τῷ 1806 ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Κυζίκου Μακαρίου, συνδρομούσης χρηματικῶς τῆς οἰκογενείας Θεολογίδων. Διδάσκαλος διωρίσθη ὁ Γεώργιος Μιχαηλίδης Τῷ 1810 ἐσχόλασεν ὡς ἐκ τῆς εἰς Βυζάντιον ἀποδημίας τῶν Θεολογίδων, ἀνασυνέστη δὲ μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν, τῷ 1824, ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ματθαίου. Διετηρεῖτο ὡς ἀστικὴ μέχρι τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς.

Μαρμαρᾶ Προικοννήσου). Αὕτη ἱδρύθη ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐν τῷ χωρίῳ Βόρυ ὑπὸ τῶν αὐτόθι καταγομένων Ζαρ φηδῶν.

Μουδανιῶν. Σύγχρονος τῆς Προύσης. Ἐκραγείσης πυρκαϊᾶς ἐκάη τὸ σχολεῖον τῷ 1870. Ἔκτοτε δὲ ἱδρύθησαν νέα σχολικὰ κτήρια, ἅπερ ἀπὸ τοῦ 1922 περιῆλθον εἰς τοὺς Τούρκους.

Κίου. Ἡ σχολὴ συνέστη τῷ 1802, ἂν μὴ πρότερον, καὶ διδάσκαλος προσελήφθη ὁ Ἰθακήσιος Φιλόθεος, διδάξας μέχρι τοῦ 1807 μεθ' ὃν ὁ Γεώργιος Οἰκ. Αἰνιὰν (1808—1812), ὁ εἶτα ἐν Προύσῃ διδάξας. Τοῦτον διεδέχθη ὁ μοναχὸς Ἀνανίας μέχρι τοῦ 1821. Ἀπὸ τοῦ 1821—1824 ἐδίδαξεν ὁ ἐν τῇ πόλει ἐκ Θεραπείων ἐξόριστος Ζαχαρίας Αἰνιάν, μεθ' ὃν ὁ Χρῆστος Κ. Κοκκινάκης καὶ κατόπιν τούτου ὁ ἐξ Ἰωαννίνων Κούρτιος μέχρι τοῦ 1830 καὶ εἶτα ὁ Κοκκινάκης. μέχρι τοῦ 1837. Ἀπὸ δὲ τοῦ 1838—1842 ὁ ἐκ Τριγλείας Δημήτριος Χρυσοστόμου. Διετηρεῖτο δ' ἡ σχολὴ μέχρι τῆς ἐκ Μ. Ἀσίας ὑποχωρήσεως.

Τριγλείας. Σύγχρονος τῶν Μουδανίων. Μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ᾠκοδομήθη νέον σχολικὸν κτήριον καὶ ἐγένετο ἀλληλοδιδακτική.

Νικομηδείας Ἱδρύθη τῷ 1795, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ἀπὸ τοῦ 1600 διατηρουμένου κώδικος τῆς μητροπόλεως. Πρῶτος διδάσκαλος ἐχρημάτισε Γεώργιός τις ἐκ Γανοχώρων μέχρι τοῦ 1812 διδάξας, ἀπὸ δὲ τοῦ 1812—1821 ὁ Μᾶρκος Τζαννῆς. Κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν ἐσχόλασε καὶ ἀπὸ τοῦ 1827 καὶ ἐντεῦθεν, εἰς ἀλληλοδακτικὴν μεταβληθεῖσα, διετηρεῖτο μέχρι τοῦ 1922.

Ρυσίου (Ἀρυτσοῦς). Ἱδρύθη μεσοῦντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ὅτε πρὸς τὸ κοινὸν ὑπῆρχε καὶ ἑλληνικὸν καὶ κοινὸν κορασίων ὑπὸ διδασκάλους τοὺς Πελοποννησίους Ἀγγελὴν Χατζηγεωργάκην καὶ Νικόλαον Μαρῆν (1750—1769). Μετὰ τούτους προσελήφθη ὁ Θεσσαλὸς μοναχὸς Ἀγαθάγγελος. Ἄλλος γνωστὸς διδάσκαλος εἶναι ὁ ἐκ Κουρίου Νικόλαος Λογάδης, ὁ εἶτα σχολάρχης τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς † 1835.

Τούζλων. Ἡ σχολὴ ἱδρύθη ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ συνετηρεῖτο ἐκ τοῦ τόκου 11.000 γροσίων, ἐκ συνδρομῶν τῶν κατοίκων συναθροισθέντων. Ὁ πατριάρχης Κύριλλος ΣΤ' τῷ 1817 κατωχύρωσε τὴν σχολὴν διὰ σιγιλλίου.

Χαλκηδόνος (Καδή-κιοϊ). Γεράσιμος ὁ Χαλκηδόνος μητροπολίτης συνέστησεν αὐτὴν τελευτῶντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἀλλ' ὡς ἐκ τῆς πληθύος τῶν Τούρκων δὲν ηὐδοκίμησε καὶ μόλις μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἐπανιδρύθη τῷ 1830, ἐν ᾗ ἐδίδαξεν ὁ Ἄνδριος Λεόντιος Καμπάνης μέχρι τοῦ 1834, μεθ' ὃν ὁ Κρὴς Ἱερόθεος μέχρι τοῦ 1836, εἶτα ὁ Χρύσανθος καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Χῖος Γ. Καβάκος. Ἡ σχολὴ μεταρρυθμισθεῖσα προήχθη εἰς γυμνάσιον.

Χρυσοπόλεως (Σκούταρι). Συνέστη φθίνοντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ὡς μανθάνομεν ἐκ σιγιλλίου τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου ΣΤ' τῷ 1816, ἀλλ' ἀγνοοῦμεν τοὺς διδάξαντας. Ἡ σχολὴ ἦτο κοινὴ καὶ ἑλληνική, ἐξησφάλισαν δὲ αὐτῇ πόρους ἄλλοι πατριάρχαι, ὡς ὁ Γαβριὴλ (1780—1785) καὶ ὁ Γρηγόριος Ε' τῷ 1798. Ὑφίσταται καὶ μέχρι σήμερον.

Κουσγουντσουκίου (Χρυσοκεράμου). Τὴν σχολὴν

Digitized by Google

ἵδρυσεν ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος (κατ' Ὀκτώβριον 1805) ὁ μητροπολίτης Χαλκηδόνος, οὗ ἕδρα ἦτο τὸ προάστιον, ἀλλ' ἀγνοοῦμεν τοὺς διδάξαντας ἔν τε τῇ κοινῇ καὶ τῇ ἑλληνικῇ.

Τραπεζοῦντος. Ἡ σχολὴ τῆς πόλεως προϋπῆρχε τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως καὶ ἦτο κυρίως θετικῶν ἐπιστημῶν. Ἐννοεῖται ὅτι μετὰ τὸ 1462 αὕτη ἐξέπεσε καὶ ἐν τέλει ἐξηφανίσθη, ὅτε ἱδρύεται νέα σχολὴ περὶ τὸ 1682, διορισθέντος σχολάρχου τοῦ ἐντοπίου Σεβαστοῦ Κυμινήτου. Ἔκτοτε δέ, μεθ' ὅλην τὴν ἀνὰ τὸν Πόντον κακοδιοίκησιν τῶν Δερεμπέηδων, ἡ σχολὴ διετηρεῖτο μέχρι τοῦ 1922, διαπαιδαγωγοῦσα τὴν νεολαίαν τοῦ ἑλληνικωτάτου Πόντου καὶ τύπος γενομένη τῶν σχολείων τῶν ἄλλων ποντικῶν πόλεων.

Ἀργυρουπόλεως (Γκιουμουσχανέ). Ἡ σχολὴ ἐν τῇ κωμοπόλει ταύτῃ συνέστη τῷ 1723 καὶ ἐξυπηρέτησε μετὰ τῆς Τραπεζοῦντος τὴν παιδείαν ἀνὰ τὸν Πόντον.

Μονῆς Σουμελᾶ. Ὡς ἐν πλείσταις μοναῖς, οὕτω καὶ ἐν αὐτῇ ἱδρύθη σχολὴ τῷ 1792 μετὰ διδασκάλου τοῦ ἐκ Πλατάνων ἱερομονάχου Ἰωαννικίου. Ἐσῴζετο μέχρι τοῦ 1922.

Σουρμένων. Τὴν σχολὴν ἀπαντῶμεν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ διδάσκαλος ἀπὸ τοῦ 1820—1840 ἐγένετο ὁ Παπαηλίας Κωνσταντινίδης.

Σινώπης. Σχολὴ ἱδρυθεῖσα τῷ 1814. Πρῶτος διδάσκαλος ἐχρημάτισεν ὁ Θεόδωρος Τραπεζούντιος καὶ δεύτερος ὁ Παναγιώτης Νομικός.

Ἀμισοῦ (Σαμψοῦς). Συνέστη ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνος, λόγῳ τῆς ἐξαγωγῆς τοῦ καπνοῦ ἰδίως, εὐημερήσασα ἡ κοινότης προήγαγε τὴν σχολὴν εἰς γυμνάσιον.

Κερασοῦντος. Ἡ σχολὴ ἱδρύθη τῷ 1827 ὑπὸ τὸν διδάσκαλον Πτολεμαῖον, ὃν διεδέχθη ὁ Μιλτιάδης Οἰκονομίδης. Βραδύτερον συνέστη καὶ ἄλλο σχολεῖον ἐν τῇ συνοικίᾳ τοῦ Λιμένος.

Σινασοῦ. Τὴν σχολὴν συνέστησαν ἐκ συνδρομῶν οἱ κάτοικοι καὶ διὰ μεγάλης χρηματικῆς δωρεᾶς τοῦ ἐθνικοῦ εὐεργέτου Ἰωάννου Βαρβάκη τῷ 1820. Ἐξεδόθη δὲ ὑπὸ Γρηγορίου Ε' σιγίλλιον τῷ 1821.

Ταῦτα εἶναι τὰ ἐν Μ. Ἀσίᾳ ἀρχαιότερα σχολεῖα, τὰ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος συσταθέντα. Ἔκτοτε ἱδρύθησαν χιλιάδες σχολείων, ὅσαι ἦσαν καὶ ἐν Μ. Ἀσίᾳ ἑλληνικαὶ κοινότητες, αἵτινες, καίπερ μικραί, διετήρουν, πρὸς τῇ ἐκκλησίᾳ, καὶ μικρὸν σχολεῖον, ἐν ᾧ ὁ ἱερεὺς ἐδίδασκε τοὺς Ἑλληνόπαιδας τὴν γλῶσσαν τῶν πατέρων των. Ἀλλ' ἐν ταῖς μεγάλαις πόλεσιν, ὧν τὰ σχολεῖα ἀνεγράψαμεν, ὑπῆρχον ὄντως ἐκπαιδευτήρια πρώτης τάξεως, καλλιμάρμαρα καὶ καθ' ὅλους τοὺς ὅρους τῆς ὑγιεινῆς ᾠκοδομημένα, κινήσαντα τὸν θαυμασμὸν τῶν ἐπισκεφθέντων αὐτὰ ξένων, ὁμολογούντων ὅτι τὸ μόνον ἐκ τῶν τὴν Ἀνατολὴν οἰκούντων στοιχείων οἱ Ἕλληνες ἦσαν οἱ ἔχοντες τὰ ἄριστα τῶν σχολείων ἀμφοτέρων τῶν φύλων καὶ λαμπρὰς λέσχας μετ' ἀναγνωστηρίων καὶ βιβλιοθηκῶν, ἐν αἷς ἔκαμνον διαλέξεις περὶ διαφόρων κοινωνικῶν ζητημάτων καὶ ἐνίοτε διενήργουν θεατρικὰς παραστάσεις. Πολλαχοῦ δὲ διετήρουν αἱ μεγάλαι κοινότητες καὶ νοσοκομεῖα καὶ πτωχοκομεῖα καὶ ἄλλα καταστήματα φιλανθρωπίας, οὐ μόνον πρὸς χρῆσιν τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀλλογενῶν τῆς τε κοινότητος καὶ τῶν πέριξ.

Σχολεῖα Θράκης. Ἐκτὸς τῆς *Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς*, περὶ ἧς εἴπομεν, ὑπῆρχεν ἐν Φαναρίῳ καὶ ἡ λεγομένη *Προκαταρκτικὴ σχολή*, τῷ 1815 συστᾶσα, ἥτις βραδύτερον συνεχωνεύθη τῇ ἀνωτέρω. Ἡ πλησιόχωρος τοῦ *Μπαλατᾶ*, ἱδρυθεῖσα τελευτῶντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἧς διδάσκαλος ἦτο ὁ ἐκ Κρήνης Νεόφυτος. Ἡ ἐν *Ἐγρῆ καπῆ* συνέστη τῷ 1780 καὶ ἦτο κοινή, περιελάμβανε δὲ καὶ νηπιαγωγεῖον. Τὸ *Ἐδιρνὲ καπῆ* διετήρει δύο σχολεῖα, κοινὸν καὶ ἑλληνικόν, τῷ 1763, καὶ διδάσκαλος ἦτο Κωνσταντῖνός τις μετὰ ὑποδιδασκάλου. Ἡ σχολὴ ἐν *Βλὰχ Σαράϊ* φαίνεται μᾶλλον ἰδιωτική, ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος συστᾶσα, ἧς διδάσκαλον γινώσκομεν Θεόκτιστόν τινα. Βραδύτερον ἱδρύθη καὶ παρθεναγωγεῖον, οὗ διδάσκαλος ὁ Βασίλειος τῷ 1828. Ἡ σχολὴ *Μπαλίνου* ἱδρύθη ἀρχομένου τος ΙΘ' αἰῶνος καὶ συνετηρεῖτο ὑπὸ τοῦ σωματείου τῶν γουναράδων. Τοῦ *Τσιμπαλῆ* συνέστη τῷ 1770 καὶ συνετηρεῖτο ἐκ τοῦ αὐτόθι ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Τῆς *Ξυλόπορτας* ἐλειτούργει παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅστις καὶ πρὸ τοῦ 1603 ἦτο πατριαρχεῖον. Ἐν αὐτῇ ἐδίδαξεν ὁ εἶτα πατριάρχης Κωνστάντιος Α', ὁ σοφὸς συγγραφεύς, καί τις Δωρόθεος. Ὑπῆρχε δὲ καὶ διδασκάλισσα Ἐλέγκω.

Τῷ 1796 τὸ σωματεῖον τῶν ἀμπατζήδων συνέστησεν ἐν *Μουχλίῳ* σχολεῖον κοινὸν καὶ ἑλληνικόν, οὗ διδάσκαλοι εἶναι γνωστοὶ ὁ Ἱερόθεος Μ. Μαρκωνῆς, ὁ εἶτα καὶ ἐν τῇ σχολῇ Γαλατᾶ διδάξας, ὁ Κυπριανὸς Δωρόθεος καὶ ὁ Φιλόθεος ἐκ Μηλιοῦ τῶν Γανοχώρων. Περὶ τῆς σχολῆς *Ἁγίου Γεωργίου Κυπαρισσᾶ* οὐδὲν γινώσκομεν, ὡς καὶ περὶ τῆς σχολῆς *Χαντζερλῆ*, καὶ τῆς ἐν *Ἀραμπατζῆ Μεϊδάν*. Ἡ ἐν *Σαρμασήκ* ἱδρύθη τῷ 1818. Οὐδὲν ἕτερον γινώσκομεν. Ἡ τοῦ *Κοντοσκαλίου* συνέστη τῷ 1764 ἐν τῇ ἐνορίᾳ Ἁγίας Κυριακῆς, καὶ διδάσκαλος ἀπὸ τοῦ 1789—1797 ἐχρημάτισεν ὁ εἶτα πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος Παγκώστας ὁ ἐκ Πάτμου († 1833). Ὑπῆρχον δὲ καὶ ἐν τῇ ἐνορίᾳ «Ἐλπίδος» δύο σχολεῖα κοινά. Τῷ 1763 ὁ πατριάρχης Σαμουὴλ ὁ Χαντζερῆς συνέστησε τὴν ἐν *Βλάγκᾳ* σχολήν, τὴν ἐν *Κούμκαπη* καὶ τὴν ἐν *Ἓξ Συνοικίαις*. Τῆς σχολῆς Βλάγκας γινώσκομεν τὸν διδάσκοντα τῷ 1808 Κ. Πολυχρονιάδην. Τῷ 1763 ἱδρύθη καὶ ἡ τῶν *Ὑψωμαθείων* (Σαμάτια), ἥτις προήχθη τῷ 1797 εἰς ἑλληνικήν. Διδασκάλους γινώσκομεν τὸν Γεράσιμον πρὸ τοῦ 1810, κατὰ τὸ ἔτος δὲ τοῦτο τὸν ἐκ Κυνουρίας Ἰωήλ, μαθητὴν τῆς σχολῆς Κυδωνιῶν, καὶ μετ' αὐτὸν Ἰωσὴφ Θεσπρωτόν, μαθητὴν τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας, διδάσκοντα μέχρι τοῦ 1815. Τὴν σχολὴν τῶν *Ἓξ Μαρμάρων* (Ἐξωκιονίου) συνέστησεν ἐπίσης διὰ σιγιλλίου ὁ πατριάρχης Σαμουὴλ τῷ 1763, διδάσκαλος δ' ἐγένετο κοινὸς καὶ εἶτα ἑλληνικὸς ὁ Αὐξέντιος. Τοῦτον διεδέχθη ὁ Θρασύβουλος καὶ βραδύτερον ὁ Βασίλειος, Καλλίφρων κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα. Περὶ τῆς σχολῆς τοῦ *Ἁγίου Κωνσταντίνου* (Καραμανλήδων) οὐδὲν γινώσκομεν. Ἡ τοῦ *Σαλμᾶ Ντομπρούκ* ἔκειτο παρὰ τὴν ἐκκλησίαν τῆς «Κυρίας τῶν Οὐρανῶν». Ἀγνοοῦνται τὰ κατ' αὐτήν, ἀναφερομένην ἁπλῶς. Ἄλλαι σχολαὶ ἐν Θράκῃ ὑπῆρξαν αἱ τῶν κοινοτήτων:

Χάσκιοϊ. Αὕτη ὑπῆρχεν ἤδη τῷ 1732—1733. Ὑφίστατο ἔτι τῷ 1791. Σιγίλλιον τοῦ 1824 κατοχυροῖ τὴν σχολήν, διαχειριζομένην 10.000 γρόσια τοῦ Χατζηθεοδώρου Ἀναγνώστου. Τὰ κατὰ τὴν σχολὴν ἀγνοοῦνται.

Παγκαλοχωρίου. Τῷ 1777 Ὑπατεῖς (Νεοπατρῖται), φυγόντες τὴν πατρίδα των, ἐγκατεστάθησαν πρὸς τὸ πέραν τοῦ Σταυροδρομίου Σισλῆ, οἵτινες πρὸς τῷ ναῷ ἵδρυσαν καὶ σχολεῖον, ὅπερ κινδυνεῦον νὰ κλεισθῇ ἐξ ἀντιξόων περιστάσεων ἐπροστάτευσαν πλούσιοι Χαβιαροχανῖται, ὁ Ἰ. Καμπούρογλους καὶ Γρηγόριος Καλλιρρόης καὶ Ἰωάννης Μπάμπης, γαμβρὸς τοῦ πρώτου. Διδάσκαλος γνωστὸς εἶναι ὁ Μακεδὼν Μᾶρκος Δραγούμης, ὁ τῷ 1826 κατελθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς ἀντιπρόσωπος τῶν Μακεδόνων.

Ταταύλων. Μεσοῦντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος συνέστη ἡ σχολὴ παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ὡς κοινὴ (παιδαγωγικὸν σχολεῖον), βραδύτερον δ' εἰς ἑλληνικὴν προαχθεῖσα καὶ ἐν ἰδίῳ κτηρίῳ τῷ 1814 στεγασθεῖσα. Διδασκάλων ὀνόματα μόνον μεσοῦντος ΙΘ' αἰῶνος γινώσκομεν: τοῦ Ἰωάννου Φιλαλήθους, τοῦ Ἀντωνίου Χαριλάου, εἶτα καθηγητῶν τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, Γεωργίου Χρυσοβέργη, Ἀθανασίου Δώρου, Χριστοδούλου Κοκκινάκη κτλ. Τῷ 1810 ὑπῆρχε καὶ διδασκάλισσα τῶν «κεντιτριῶν τῆς χώρας» κατὰ τοὺς κώδικας.

Μεγάλου Ρεύματος (Ἀρναούτ-κιοϊ). Ἡ κοινὴ σχολὴ ἱδρύθη μεσοῦντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, τῷ 1752, καὶ διδάσκαλος ἐχρημάτισεν ὁ Ἀμβρόσιος, διδάξας μέχρι τοῦ 1788, καὶ κατόπιν τούτου ἄλλοι μέχρι τοῦ 1838, ἡ δὲ ἑλληνική, συστᾶσα τῷ 1794, διετηρήθη μέχρι τοῦ 1822 καὶ ἐδίδαξαν ἐν αὐτῇ ἓξ διδάσκαλοι.

Ὀρτά-κιοϊ (Μεσοχωρίου). Ἱδρύθη περὶ τὸ 1800 μετὰ βιβλιοθήκης, διδάσκαλος δ' αὐτῆς ἐχρημάτισεν ὁ μοναχὸς Γρηγόριος ἐκ Τρίκκης.

Νεοχωρίου (Γενί-κιοϊ). Ἱδρύθη τῷ 1764. Γινώσκομεν δ' ὅτι ἀπὸ τοῦ 1785—1804 ὑπῆρχον δύο σχολαί, κοινὴ καὶ ἑλληνικὴ (Θεοτόκου Καμαριωτίσσης καὶ Ἁγίου Νικολάου). Ἐδίδαξαν ὁ Δοσίθεος 1764—1777, ὁ Ἰωάννης 1777—1782, ὁ Δανιὴλ 1782—1783 καὶ ἄλλοι. Τῷ 1848 ὁ ἐν Λονδίνῳ ὁμογενὴς Κωνσταντῖνος Ἰωλικτσῆς ἔκτισε λαμπρὸν σχολικὸν κτήριον.

Μπαλτὰ λιμάν. Ἡ σχολὴ ἱδρύθη τῷ 1830 ὡς ἀλληλοδιδακτική, κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Γεωργίου Κλεοβούλου τοῦ Φιλιππουπολίτου.

Βαφειοχωρίου (Μπογιατζῆ-κιοϊ). Ἱδρύθη ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Σιφνίου ἀρχομένης τῆς Ἐπαναστάσεως.

Βαθυρρύακος (Μπουγιούκ-δερέ). Ἡ σχολὴ συνέστη ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος.

Κουρούτσεσμε (Ξηροκρήνης). Ἐνταῦθα, ἐκτὸς τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, ὑπῆρχε παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῷ 1805 καὶ ἄλλη ἐνοριακή, χάριν τῶν ἀρχαρίων, οἱ ὁποῖοι μετέβαινον εἶτα εἰς τὴν πρώτην. Διδασκάλους γινώσκομεν τὸν Νικόλαον καὶ τὸν Δανιὴλ († 1808). Τὸ σχολεῖον τῷ 1813 ἠργησε λόγῳ λοιμοῦ, τῷ δὲ 1818 καέν, ἀνῳκοδομήθη τῷ 1821.

Διπλοκιονίου (Μεσὶκ-τασή). Ἡ σχολὴ συνέστη ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Διδάσκαλον δ' αὐτῆς γνωρίζομεν τὸν Ἄνθιμον Βαμβάκην πρὸ τοῦ 1820, ὅστις εἰς ἀρχιερέα προαχθεὶς ἐψηφίσθη εἶτα πατριάρχης τῷ 1840.

Γαλατᾶ. Αὕτη ἦτο ἐγκατεστημένη ἐν τῇ μονῇ Χρυσοπηγῆς ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους Ἐλεαβούλκου. Τῷ 1630 συναντῶμεν διδάσκαλον τὸν Μελέτιον Συρίγον. Ἐκτὸς τοῦ κοινοῦ τούτου σχολείου, ὑπῆρχε καὶ ἑλληνικὸν τῷ 1793. Τῷ 1806 ἡνώθησαν ἀμφότερα ὑπὸ τὸν διδάσκαλον Παπαζαχαρίαν· μετ' αὐτὸν ἐδίδαξαν Σάμιός τις καὶ οἱ ἐκ Σύμης ἀδελφοὶ Ἱερόθεος καὶ Μιχαὴλ Μαρκωνῆ (Φωτιάδαι) καὶ μετ' αὐτοὺς ὁ Γ. Πιτσιπιὸς καὶ Πελοπίδας τις. Πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ 1922 ἡ σχολὴ ἦτο ἀστική.

Σταυροδρομίου (Πέραν). Ἐνταῦθα ὑπῆρχεν ἡ σχολὴ τῶν «Εἰσοδίων τῆς Παναγίας» τῷ 1804, ὑπὲρ ἧς καὶ σιγίλλιον ἐξεδόθη τοῦ Καλλινίκου Ε' τῷ 1805. Ὑφίστατο ὡς κοινὴ καὶ ἑλληνικὴ καὶ ἐν τέλει ἀστική. Ἐδίδαξαν ἐν αὐτῇ ὁ Γ. Χρυσοβέργης, ὁ Ἀθανάσιος Δῶρος, ὁ Ἰ. Πάτροκλος καὶ ὁ Νεόφ. Κωνσταντινίδης.

Πύργου (Δέρκων). Συνέστη τῷ 1782, ὡς ἡ ὑπέρθυρος ἐπιγραφὴ ἀναγράφει.

Λιτρῶν. Συνέστη ὑπὸ τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου, Ἀτσιγγάνων Χριστιανῶν, ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, συνετηρεῖτο δὲ ἐκ τῶν εἰσοδημάτων Ἁγιασμάτων τοῦ Βυζαντίου.

Ἀβάσσου (Δέρκων). Συνέστη τῷ 1819 ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου μητροπολίτου Δέρκων, ὁ δὲ Γρηγόριος Ε' κατωχύρωσε διὰ σιγιλλίου. Διδάσκαλος τούτου γνωστὸς ἦτο ὁ Χῖος Ἰάκωβος. Ὑπῆρχον δὲ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Δέρκων καὶ ἄλλα τινὰ σχολεῖα: *Νυμφῶν, Ἀϊπᾶ, Γρυπῶν, Καλφὲ καὶ Σαφρᾶ*, ὧν οἱ διδάσκαλοι συνετηροῦντο ἀπὸ τὰ λεγόμενα «δευτεριάτικα», δῶρα τῶν παιδίων καὶ ἀπὸ τὴν περιαγωγὴν δίσκων κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτάς.

Ἐκτὸς τῶν ἄνω σχολείων, ὧν προορισμὸς ἦτο ἡ διδασκαλία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, συνεστάθησαν καὶ εἰδικά, ὡς αἱ τρεῖς *πατριαρχικαὶ μουσικαὶ σχολαί:* ἡ τοῦ 1727, ἡ τοῦ 1776 καὶ ἡ τοῦ 1814, πρὸς παρασκευὴν μουσικοδιδασκάλων καὶ ἱεροψαλτῶν χάριν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν ἀνὰ σύμπασαν τὴν τουρκοκρατουμένην Ἑλλάδα. Οἱ μισθοὶ τῶν μουσικοδιδασκάλων ἦσαν ἀνώτεροι τῶν λειτουργῶν τῆς παιδείας, διότι καὶ ὀλίγοι ἦσαν καὶ ἔπρεπε νὰ ἐκλέγωνται μεταξὺ καλλιφώνων.

Ἐμπορικὴ σχολή. Αὕτη συνέστη ἐν τῇ νήσῳ Χάλκῃ ἐπὶ καταφύτου λόφου, ἐφ' οὗ ἡ Μονὴ Θεοτόκου, τῷ 1831, τῇ παροτρύνσει πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἐμπόρους τοῦ ἐμπορικὰ σπουδάσαντος ἐν Ἑσπερίᾳ Νικολάου Παπαδοπούλου, ὅστις εἶχεν ἤδη ἐκδώσει τὸν «Ἑρμῆν Κερδῷον» ἐν Βενετίᾳ τῷ 1814 καὶ τὴν «Ἐμπορικὴν ἐγκυκλοπαιδείαν» ἐκ μεταφράσεως αὐτόθι. Ἡ πρότασίς του εὗρεν ἠχὼ παρὰ τοῖς ἐμπόροις, μὴ δυναμένοις νὰ ἀνταγωνισθῶσι πρὸς τοὺς τοιούτους θεωρητικῶς μεμορφωμένους Φράγκους καὶ Λεβαντίνους. Τὰ μαθήματα ἤρξαντο ἐπὶ Κωνσταντίου Α' (1830—1834) ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἀντωνίου Σηλυμνίου († 1834). Μετ' αὐτὸν ἐκλήθη ἐκ Σμύρνης ὁ Καισαρεὺς Ἀβραὰμ Ὁμηρόλης, διευθύνας μέχρι τοῦ 1839. Τοῦτον ἀποθανόντα διεδέχθη ὁ Θεσσαλὸς Δανιὴλ Μάγνης, ἐκ Βενετίας ἐλθών, καὶ πλεῖστοι ἄλλοι μέχρι σήμερον, ἐξ ἧς ἐξῆλθον χιλιάδες ἐμπόρων πλουτολογικῶς τὸ Γένος ἐξυπηρετησάντων.

Θεολογικὴ σχολὴ Χάλκης. Ἀντικρὺ τῆς ἐμπορικῆς συνέστη πρὸς μόρφωσιν κληρικῶν καὶ ἀνωτάτων ἱεραρχῶν ἡ σχολὴ τῷ 1840, μετακομισθεῖσα ἐκ Φαναρίου, ὅπου τῷ 1839 ἱδρύθη ὡς ἱερατικὴ σχολὴ διὰ τὸν κατώτερον κλῆρον. Προσωρινῶς ἐστεγάσθη ἐν τῇ μονῇ τῆς Ἁγίας Τριάδος, βραδύτερον δ' ᾠκοδομήθη λαμπρὸν κτήριον. Πρῶτος διευθυντὴς ἐχρημάτισεν ὁ Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανὸς ὁ Ἴμβριος μετὰ διδασκάλου τοῦ Λεοντίου καὶ τοῦ Συμαίου Βενεδίκτου Ρώσου, ἀπελθόντος ἐκ τῆς ἐν Πόρῳ ἐκκλησιαστικῆς σχολῆς τοῦ Καποδιστρίου. Ὡς θεολογικὴ σχολὴ ἤρξατο τῷ 1844 ὑπὸ διευθυντὴν τὸν Κεφαλλῆνα Κωνσταντῖνον Τυπάλδον μετὰ ἱκανῶν θεολόγων, μέχρι σήμερον ὑφισταμένη ἐν μεγαλοπρεπεῖ οἰκήματι μετὰ πλουσίας βιβλιοθήκης ἐντύπων καὶ χειρογράφων, ὧν κατάλογον ἐξέδοτο ὁ πρῴην Παραμυθίας Ἀθηναγόρας, πλείστους μορφώσασα θεολόγους.

Ἑλληνικὴ ἰατρικὴ Ἀκαδημία. Ἐπὶ Σελὴμ Γ' ὁ μέγα δυνάμενος Δημήτριος Μουρούζης, ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν ἐκ Τραπεζοῦντος ἡγεμόνων τῶν παραδουναβίων χωρῶν, ἐπέτυχε παρὰ τοῦ μεταρρυθμιστοῦ σουλτάνου τῷ 1805 Χάττι σερίφ, δι' οὗ θὰ ἱδρύετο ἑλληνικὴ ἀκαδημία, ἀλλ' εἰς δυσμένειαν πεσὼν ἐκαρατομήθη καὶ δὲν ἤγαγεν αὐτὴν εἰς πέρας.

Ἐνταῦθα περατοῦται ἡ ἀναγραφὴ τῶν σχολείων περὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὸ Κατάστενον (Βόσπορον) καὶ ἀκολουθεῖ ἡ τῶν σχολείων τῆς ἄλλης Θρᾴκης.

Ἀγχιάλου. Ὑφίστατο ἤδη κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα, προστατευομένη ὑπὸ τῶν εἰς αὐτὴν καταφυγόντων ἰσχυρῶν Ἑλλήνων Μιχαὴλ Κανταχουζηνοῦ (Σεϊτάνογλου), Χρυσοβέργηδων καὶ ἄλλων, ἀλλ' ἀγνοοῦμεν τοὺς διδάξαντας. Ὑφίστατο μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων καταστροφῆς τῆς πόλεως, 30ῆς Ἰουλίου 1906.

Ἀδριανουπόλεως. Φθίνοντος τοῦ ΙΕ' ἢ ἀρχομένου τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ὑπῆρχε σχολή, ἀλλὰ μόλις τῷ 1553 ἀπαντῶμεν διδάσκαλον τὸν Ἰωάννην Ζυγομαλᾶν. Ἐν αὐτῇ ἐδίδαξε πλῆθος ἐξόχων διδασκάλων, ὡς ὁ Εὐγένιος Αἰτωλός, ὁ Ἀναστάσιος ὁ Παντοδύναμος, ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, ὁ Κόντης Βουθρωντεύς, ὁ Ἰγνάτιος Σαράφογλους († 1818), ὁ Στέφανος Καραθεοδωρῆς, ὁ Σαράντης Ἀρχιγένης καὶ ἄλλοι. Προήχθη εἶτα εἰς γυμνάσιον ἀνεγνωρισμένον ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ὡσαύτως ὑπῆρχε καὶ ἀνώτερον παρθεναγωγεῖον Ζάππειον) καὶ 17 ἐν συνόλῳ δημοτικὰ σχολεῖα καὶ νηπιαγωγεῖα ἐν ταῖς συνοικίαις διατηρούμενα μέχρι τῆς κατὰ τὴν συνθήκην Μουδα-

Digitized by Google

νιῶν (11 Ὀκτωβρίου 1922) ἐκκενώσεως τῆς Θράκης.

Αἴνου. Συνέστη τῷ 1652 ὑπό τινος τῶν ἐκ Βυζαντίου φυγάδων. Δ.δάσκαλος αὐτῆς ἐχρημάτισεν ὁ Νικηφόρος, ὅστις καὶ μητροπολίτης τῆς πόλεως προήχθη. Ὑφίστατο μέχρι τῆς ἐκκενώσεως τῆς Θράκης.

Γανοχώρων. Ἀναφέρεται τὸ πρῶτον τῷ 1790 ὑπὸ τὸν διδάσκαλον Ματθαῖον καὶ ἄλλους.

Διδυμοτείχου. Ταύτης μνείαν γινώσκομεν τελευτῶντος τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος. Προήχθη εἰς γυμνάσιον.

Ἐπιβατῶν. Ταύτην, ἱδρυθεῖσαν τῷ 1796, κατοχυροῖσι πατριαρχικὰ σιγίλλια καὶ χρυσόβουλλον τοῦ ἡγεμόνος Μολδαυΐας Α. Καλλιμάχη τοῦ 1878. Τὸ σχολεῖον καὲν τῷ 1861 ἀνιδρύθη τῷ 1866 ὑπὸ τοῦ ἰατροῦ Σαράντη Ἀρχιγένους καὶ καλεῖται «Ἀρχιγένειον». Δὲν ὑφίσταται ἀπὸ τοῦ 1922.

Καλλιπόλεως. Συνέστη κατὰ τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα καὶ διετηρεῖτο μέχρι τῆς ἐκκενώσεως τῆς Θράκης, πολλὰ παθοῦσα κατὰ τὸν Βαλκανοτουρκικὸν πόλεμον (1912—1913).

Λιτίτζης. Ἡ σχολὴ ἱδρύθη ἀρχομένου τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος καὶ διδάσκαλον αὐτῆς γινώσκομεν τὸν βουλγαρογενῆ Σιμωνίδην († 1865).

Μαδύτου. Ὑπῆρχε πρὸ τοῦ 1776, ἔχουσα διδάσκαλον τὸν Νεόφυτον, ὃν τῷ 1779 διεδέξατο ὁ Γρηγόριος. Σχολικὸν κτήριον ᾠκοδομήθη τῷ 1784 ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἀνδρέου Χατζηκάλφα, ὅστις ἔκτισε καὶ τὴν ἐν Δαρδανελλίοις σχολὴν τῷ 1793. Τῶν διδασκάλων αὐτῆς ἐγένοντο ὁ Μανασσῆς Ἠλιάδης († 1785) καὶ ὁ Δ. Ἀλεξούδης τῷ 1821.

Μεσημβρίας. Ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Κουμπάρη τοῦ φιλικοῦ καὶ μνείαν αὐτῆς εὑρίσκομεν τῷ 1815.

Μυριοφύτου. Ἡ σχολὴ συνέστη τῷ 1788 καὶ διδάσκαλοι ἐχρημάτισαν Ματθαῖος ὁ Γανοχωρίτης καὶ τῷ 1796—1822 ὁ Ἰωάννης Λεοντόπουλος, ὅστις μετετέθη εἰς Ραιδεστόν.

Περιστάσεως. Αὕτη ἱδρύθη ἀρχομένου τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, ἀλλὰ καέντος τοῦ ἀρχείου τῆς κοινότητος ἀγνοοῦμεν τοὺς διδασκάλους.

Ραιδεστοῦ. Τῷ 1760 συναντῶμεν σχολὴν κοινήν, τῷ 1790 ὅμως συνέστη καὶ ἑλληνικὴ διὰ δωρεᾶς 7.500 γροσίων τοῦ Ἡρακλέους Μεθοδίου τοῦ Λερίου, τυχοῦσα καὶ τῆς προστασίας τῶν Λερίων μητροπολιτῶν Ἡρακλείας Μελετίου καὶ Ἰγνατίου. Τῷ 1822 ἐκλήθη διδάσκαλος ὁ ἐν Μυριοφύτῳ Ἰ. Λεοντόπουλος († 1828).

Σαράντα Ἐκκλησιῶν. Συνέστη κατὰ τὸ α΄ τέταρτον τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος καὶ ἦτο κοινή. Ἱδρύθη ὅμως καὶ ἑλληνικὴ τῷ 1833. Ὑφίστατο μέχρι τῆς ἐκκενώσεως τῆς Θράκης.

Σκοποῦ. Ταύτην ἀπαντῶμεν τῷ 1810 ὡς κοινήν, μετὰ δὲ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἐγένετο ἀλληλοδιδακτικὴ κατὰ τὴν μέθοδον τῶν πινάκων τοῦ Γ. Κλεοβούλου († 1828).

Στενημάχου. Ταύτην συναντῶμεν πρὸ τοῦ 1821. Τῷ 1833 μετεβλήθη εἰς ἀλληλοδιδακτικήν, ὡς πάντα τὰ ἐν Τουρκίᾳ σχολεῖα.

Σηλυβρίας. Ἡ σχολὴ συνέστη τῷ 1799 ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Καλλινίκου, ἱδρύθη δὲ κατόπιν καὶ ἑλληνικὴ καὶ ἱερατική. Κατοχυροῖ αὐτὴν χρυσόβουλλον τοῦ Ἀλεξάνδρου Μουρούζη, ὡς καὶ σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου Νεοφύτου Ζ΄.

Σωζουπόλεως. Ἐν αὐτῇ τῷ 1561 ἐδίδαξεν ὁ μοναχὸς Παχώμιος Ρουσᾶνος. Τῷ 1817 ὁ ἡγούμενος Ρακετώσης Θεόφιλος, ἀφιερώσας 10.000 γρόσια πρὸς 15 %, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐξακολούθησιν τῆς σχολῆς.

Τυρολλόης (Τσορλοῦ). Αὕτη ἱδρύθη τῷ 1780 ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους Μεθοδίου καὶ διετηρεῖτο μέχρι τοῦ 1922.

Φιλιππουπόλεως. Τὴν σχολὴν ἀπαντῶμεν κατὰ τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα, ἀλλὰ τῷ 1860 καταστραφέντων τῶν ἀρχείων τῆς μητροπόλεως ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, ἀγνοοῦμεν τὰ κατ' αὐτήν. Ἴσως πρῶτος διδάσκαλος ὑπῆρξεν ὁ Σπαντωνάκης κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα (1692—1711) καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Ἀνδρόνικος καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Ἀρτηνὸς Λεονταράκης. Ἡ σχολὴ ἤνθει κατὰ τὸν ΙΗ΄ καὶ ΙΘ΄ αἰῶνα, προαχθεῖσα εἰς γυμνάσιον μεθ' ὅλην τὴν πρὸς τοὺς ἀφυπνισθέντας Βουλγάρους σύγκρουσιν. Ἱδρύθησαν δὲ ὑπὸ τοῦ φιλικοῦ Ἀντ. Κομιζοπούλου νέα σχολεῖα ἀρρένων καὶ θηλέων καὶ τῷ 1876 τὰ Ζαρίφεια ἐκπαιδευτήρια μετ' ἀνωτέρου παρθεναγωγείου καὶ συσσιτίων, ἐν οἷς ἐδίδαξαν οἱ ἀριστεῖς τῶν γραμμάτων παρ' ἡμῖν. Οἱ τῇ 6 Σεπτεμβρίου 1885 καταλαβόντες τὴν πόλιν Βούλγαροι, ἀνεχθέντες τὴν κοινότητα μέχρι τοῦ 1906, διήρπασαν ἐν τέλει τὰ σχολεῖα καὶ διέλυσαν αὐτήν.

Χώρας. Αὕτη συνέστη τῷ 1795 καὶ διδάσκαλος αὐτῆς ἐχρημάτισεν ὁ Ἀλέξανδρος Λεοντόπουλος.

Ταῦτα εἶναι ἐν συνόλῳ τὰ ἀρχαιότερα σχολεῖα Θράκης, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1861 καὶ ἐντεῦθεν οἱ ἱδρυθέντες σύλλογοι, ἰδίως ὁ Ἑλληνικὸς φιλολογικὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ Θρᾳκικὸς ἀπὸ τοῦ 1871, διὰ παμμεγίστων δαπανῶν ἵδρυσαν καὶ ἐν τοῖς μικροτέροις χωρίοις σχολεῖα, ἀναπτύξαντα τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν (*Σ. Ψάλτη* «Ἡ Θρᾴκη καὶ ἡ δύναμις τοῦ ἐν αὐτῇ ἑλληνικοῦ στοιχείου» Ἀθ. 1919 ἐκδ. 8η σ. 367 μετὰ χαρτῶν καὶ πινάκων).

Σχολεῖα Μακεδονίας (ἐπὶ τουρκοκρατίας): *Ἄθω (Ἁγίου Ὄρους).* Ἐν τῇ θεοκρατικῇ δημοκρατίᾳ τοῦ Ἄθωνος ἀπὸ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ μοναχικοῦ θεσμοῦ ἱδρύθησαν κατὰ διαφόρους χρόνους (ἀπὸ τοῦ Θ΄ αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς) 21 μοναὶ καὶ πολλὰ ἄλλα μοναχικὰ καταμερίσματα, ἐν αἷς ἐκαλλιεργοῦντο τὰ γράμματα (ἤδη τῷ 1650 ὑπῆρχε σχολή), ἡ ἀντιγραφὴ χειρογράφων, ἡ ζωγράφησις εἰκόνων ἁγίων καὶ διάφορα κομψοτεχνήματα ἐκκλησιαστικά, ἐξ ὧν ἀπέζων αἱ χιλιάδες τῶν μοναχῶν, τὸ κατ' ἀρχὰς Ἑλλήνων, εἶτα καὶ Σέρβων, Βουλγάρων, Ρουμάνων καὶ Ἰβήρων. Τῷ 1753 ὅμως ἱδρύθη ἡ λεγομένη «Ἀθωνιὰς Ἀκαδημία», ἐν ᾗ ἐδίδαξαν ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις (1753—1758) μετὰ ὑποδιδασκάλου τοῦ Κυπριανοῦ (εἶτα πατριάρχου Ἀλεξανδρείας) καὶ διδασκάλων τοῦ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου καὶ Παναγιώτου Παλαμᾶ. Μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Βουλγάρεως εἰς Θεσσαλονίκην, ἐκλήθη σχολάρχης ὁ Νικόλαος Ζερζούλης, μετὰ διδασκάλων τοῦ ἐκ Φουρνᾶ Κυρίλλου καὶ τοῦ Σεργίου Μακραίου. Ἡ σχολὴ ὅμως μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Βουλγάρεως ὁλονὲν παρήκμαζε καὶ μάτην ἐπεζητεῖτο ὑπὸ τοῦ πατριάρχου ἡ μεταρρύθμισις αὐτῆς διὰ τοῦ Γαβριὴλ Βατοπεδινοῦ, ἐξελθόντος εἰς ἐνέργειαν ἐράνων πρὸς συγκράτησιν τῆς σχολῆς. Καὶ συνελέγησαν μὲν 3.000 φλωρία καὶ βραδύτερον, τῷ 1800, ἄλλοι ἔρανοι, διωρίσθη δ' ἐξ ἄλλου διδάσκαλος ὁ Δανιὴλ τῷ 1802 καὶ ὁ Ἀθανάσιος Φιλιππίδης τῷ 1804, ἀλλ' οὗτος ὑπῆρξεν ὁ τελευταῖος, διδάξας μέχρι τοῦ 1821. Ἡ σχολὴ ἀνασυνέστη μὲν κατόπιν ἐν Καρυαῖς, ἀλλὰ προσωρινή, καὶ μόλις τῷ 1844 ἀνιδρύεται ἡ νέα Ἀθωνίας σχολή, ὑφισταμένη μέχρι σήμερον.

Θεσσαλονίκης. Αὕτη εἶχεν ἤδη σχολὴν ἀπὸ τοῦ Η΄ αἰῶνος μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἁλώσεως, τῷ 1430. Τῷ 1490 ἀπαντῶμεν διδάσκαλον τὸν Λάκωνα Ἰωάννην Μόσχον, ἐξ Ἰταλίας κληθέντα. Τῷ 1585 ἐδίδασκεν ἰδιωτικῶς ὁ Ἀθηναῖος Γεώργιος. Κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα ὑπῆρχε σχολή, ἣν ἀναφέρει ὁ Χατζῆ Κάλφας († 1658), ἐδίδασκον δὲ οἱ Κρῆτες Μάξιμος καὶ Ματθαῖος (1611—1625). Τῷ 1641 ἐμφανίζονται οἱ ἰησουῖται, πολλοὺς τῶν ἡμετέρων προσηλυτίζοντες. Τῷ 1682 οἱ Θεσσαλονικεῖς ἐκάλεσαν τὸν Γρηγόριον Κονταρῆν. Ἀπὸ τοῦ 1721—1757 ἐδίδασκεν ὁ Ἰωάννης Ἰωάννου (Γιαννακός). Ἱδρύθη δὲ τῷ 1757 καὶ δευτέρα σχολή· καὶ ἐν μὲν τῇ μιᾷ ἐδίδασκεν ὁ Κοσμᾶς Μπαλᾶνος, ἐν δὲ τῇ ἑτέρᾳ ὁ Ἀθανάσιος Πάριος. Μετὰ τοῦτον προσελήφθη ὁ Ἰωνᾶς Κοντὸς Σπαρμιώτης καὶ ὁ Λάζαρος Χατζηνικολάου μέχρι τοῦ 1776, ὅτε ἐκλήθη πάλιν ἐκ Μεσολογγίου ὁ Ἀθ. Πάριος, διδάξας μέχρι τοῦ 1786. Διεδέξατο δ' αὐτὸν ὁ ἐκ Φουρνῶν Κύριλλος καὶ ὁ Σπαρμιώτης τὸ δεύτερον (1787—1806), μεθ' ὃν ἐδίδαξεν ὁ Ἀναστάσιος Καμπίτης (1806—1821), ὅτε ἡ σχολή, λόγῳ τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐσχόλασε. Τῷ 1828 ἀνασυνέστη καὶ σὺν τῷ χρόνῳ προήχθη εἰς γυμνάσιον, ἐν ᾧ ἐδίδαξαν οἱ κράτιστοι τῶν Ἑλλήνων.

Βερροίας. Εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων. Τῷ 1650 ἐδίδασκεν ὁ Καλλίνικος, πολλοὺς καὶ λογίους μαθητὰς παρασκευάσας. Μετ' αὐτὸν μόλις τῷ 1721—1723 συναντῶμεν διδάσκαλον τὸν Ἰωαννίκιον. Μνημονεύεται δὲ ἡ σχολὴ καὶ τῷ 1760. Τῷ 1771 ἐκλήθη διδάσκαλος ὁ ἐκ Φουρνῶν Κύριλλος ἀντὶ 200 γρ. ἐτησίως «καὶ τραπέζης δεσποτικῆς καὶ εὐνοίας κχλῆς», ὁ εἶτα τῷ 1787 εἰς Θεσσαλονίκην διδάξας († 1805 ἐν Ἄθῳ). Τῷ 1790 προσελήφθη ὁ Τριαντάφυλλος, τῷ δὲ 1817 συναντῶμεν τὸν ἐκ Ναούσης Ἄγγελον διδάξαντα μέχρι τῆς ἐκρήξεως τῆς Ἐπαναστάσεως τῷ 1821. Τῷ 1830 ἱδρύθη ἀλληλοδιδακτικὴ σχολή, προαχθεῖσα εἶτα εἰς γυμνάσιον.

Βελβενδός. Ἱδρύθη τελευτῶντος ΙΗ΄ αἰῶνος. Ἐδίδασκε δὲ (1780—1790) ὁ Ἰωνᾶς Κοντὸς Σπαρμιώτης ἐκ Θεσσαλονίκης κληθείς. Μετ' αὐτὸν προσελήφθη ὁ Γεώργιος Λουΐος (1790—1797), μεθ' ὃν τὸ δεύτερον ὁ Σπαρμιώτης (1797—1799) καὶ εἶτα πάλιν ὁ Λουΐος (1799—1814), μετὰ τὴν ἐν Κοζάνῃ σχολαρχίαν. Ἡ σχολή, ὑποστηριχθεῖσα ὑπὸ τοῦ βαρώνου Π. Σακελλαρίου, μετερρυθμίσθη καὶ διωρίσθη διδάσκαλος ὁ Ν. Χατζητριανταφύλλου, διδάξας μέχρι τοῦ 1821. Τῷ 1828, εἰς ἀλληλοδιδακτικὴν μεταβληθεῖσα, προήχθη εἰς γυμνάσιον.

Βελεσσῶν (Κιοπρουλοῦ). Ἡ σχολὴ ὑπῆρχε κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα, διατηρουμένη ὑπὸ τοῦ «συστήματος τῶν πραγματευτῶν Ρωμαίων ἐν Βελισσᾷ Κιοπρουλοῦ», ἔχοντος σφραγῖδα ὀρειχαλκίνην, φέρουσαν ἐν τῷ μέσῳ μὲν τὸν ποταμὸν Ἀξιὸν μετὰ γεφύρας καὶ πέριξ δ' ἐν δυσὶ κύκλοις τὴν ἄνω ἐπιγραφὴν καὶ ἰταλιστί: «corpo greco mercantile in Velissa». Ἐναπόκειται ἡ σφραγὶς ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας. Τῆς σχολῆς μνημονεύει καὶ ὁ Τοῦρκος γεωγράφος Χατζῆ Κάλφας τῷ 1658. Ἐσῴζετο δὲ μέχρι τοῦ 1912.

Βοδενῶν (Ἐδέσσης). Ἱδρύθη μεσοῦντος ΙΗ΄ αἰῶνος, διδάσκαλον δὲ συναντῶμεν τὸν Ἀμφιλόχιον Παρασκευᾶν 1765—1775, τὸν εἶτα ἐν Ναούσῃ καὶ Κοζάνῃ σχολαρχήσαντα. Τὴν σχολὴν ὑπεστήριξαν ἐκθύμως οἱ ἐν Τεργέστῃ ἐμπορευόμενοι ἀδελφοὶ Δημήτριος καὶ Ἰωάννης Οἰκονόμου, ὧν ὁ πρῶτος ἵδρυσε καὶ τὸ «Οἰκονόμειον βραβεῖον» ἐκ 2.000 φράγκων. Ἡ σχολὴ νῦν προήχθη εἰς γυμνάσιον.

Γιαννιτσῶν. Τῆς σχολῆς μνείαν ποιεῖται ὁ Χατζῆ Κάλφας τῷ 1658, ἀλλὰ μόλις ἔχομεν εἰδήσεις τῷ 1810, ὅτε διδάσκαλος ἐχρημάτισεν ὁ ἐκ Θετταλομαγνησίας ἱερεὺς Κωνσταντῖνος καὶ τῷ 1822 ὁ Στέφανος Μπαρλαούτας.

Καψοχωρίου. Σχολὴν συνηντήσαμεν τῷ 1789, ἧς διδάσκαλος ὁ Παπαανανίας, πρὸς ὃν ἐπιστέλλει ὁ ἐκ τῶν συγχρόνων διδασκάλων Ἀναστ. Καμπίτης.

Καστορίας. Συνέστη πρὸ τοῦ 1614· διότι τῇ 6ῃ Ὀκτωβρίου ὁ Γεώργιος Δημητρίου Κυρίτσης ἐκληροδότησεν αὐτῇ 6.000 δουκάτων καὶ ὁ Χρύσανθος Νοταρᾶς 1.092. Διδασκάλων ὀνόματα ἀγνοοῦμεν. Τῷ 1669 ἐδίδαξεν ὁ Γεράσιμος Παλλαδᾶς ὁ εἶτα πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (1688—1710). Τὰ πρῶτα κληροδοτήματα διεδέχοντο ἀλλεπαλλήλως ἄλλα ἐκ Καστοριανῶν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ βιούντων, ἀλλὰ μόλις τῷ 1710 συναντῶμεν διδάσκαλον τὸν πολὺν Μεθόδιον Ἀνθρακίτην. Τοῦτον διεδέχθη ὁ Ἀναστάσιος Βασιλόπουλος (1715—1726), μεθ' ὃ. ὁ Σεβαστὸς Λεοντιάδης (1726—1727), εἶτα ἀνώνυμός τις (1728—1737), ἀπὸ δὲ τοῦ 1738—1745 Νικόλαός τις καὶ ἔκτοτε ἰσοβίως ὁ Σ. Λεοντιάδης († 1765). Ἀπὸ τοῦ 1766—1777 ἐδίδασκεν ὁ Θωμᾶς Μανδακάπης, μεθ' ὃν ὁ Θωμᾶς Οἰκονόμου. Κατὰ τὸν ΙΘ΄ αἰῶνα ἰσοβίως ἐσχολάρχησεν ὁ Ἀργύριος Παπαρρίζου. Τῷ 1845 ὁ Ἀθανάσιος Ἀργυριάδης, ἔκτοτε δὲ προαγομένη προήχθη εἰς γυμνάσιον τῷ 1913.

Κοζάνης. Ἡ σχολὴ ἱδρύθη τῷ 1666 καὶ πρῶτος σχολάρχης ἐκλήθη ὁ Γρηγόριος Κονταρῆς (1668—1679) καὶ ὁ διδάσκαλος Νικόλαος Ὀρφανὸς (1676—1678) καὶ εἶτα ὁ Νεόφυτος (1678—1694), τὸν ὁποῖον διεδέχθη ὁ Γεώργιος Παρακείμενος, ἐκ Γερμανίας κατελθὼν (1695—1707), καὶ εἶτα ὁ ἱερεὺς Σωτήριος (1707—1726), ὃν διεδέχθη ὁ Σεβαστὸς Λεοντιάδης (1726—1733), ὅτε ἕνεκα ἐρίδων ἐπὶ διετίαν ἐσχόλασεν. Ἀπὸ τοῦ 1735—1738 ἐδίδαξεν ὁ ἐκ Λεβαδείας Χρηστάκης. Ἡ σχολὴ ἤργησε μέχρι τοῦ 1745, ὅτε ἐκλήθη σχολάρχης ὁ τέως Ἰωαννίνων Εὐγένιος Βούλγαρις, συστάσης τῆς ἐπονομασθείσης Στοᾶς, τῇ συνδρομῇ τῶν Κοζανιτῶν ἐμπόρων, διδάξας μέχρι τοῦ 1750. Ἀπὸ τοῦ 1750—1754 ἐδίδαξεν ὁ Νικηφόρος, ὃν διεδέξατο ὁ Ν. Βάρκοσης. Ἡ Στοὰ διετηρήθη μέχρι τοῦ 1774. Συστάσης νέας σχολῆς τῷ 1775, ἐδίδαξαν ἱκανοὶ διδάσκαλοι. Ἡ σχολὴ διετέλει ἐργαζομένη καθ' ὅλον τὸν ΙΘ΄ αἰῶνα καὶ τῷ 1913 προήχθη εἰς γυμνάσιον.

Κορυτσᾶς. Ἡ πόλις ἐκτίσθη τῷ 1700, ἡ δὲ σχολὴ ὑφίστατο ἀπὸ τοῦ 1723 καὶ χάριν αὐτῆς συνεισήνεγκον καὶ οἱ κάτοικοι τῶν πέριξ χωρίων. Ἀγνοοῦμεν ὅμως τὰ ὀνόματα τῶν διδασκάλων. Φαίνεται ὅτι ἦτο κοινή, οἱ δὲ ἀνωτέρας παιδείας ὀρεγόμενοι ἐφοίτων μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν καταστροφῆς τῆς Μοσχοπόλεως, τῷ 1768—1769, εἰς τὸ ἑλληνομουσεῖον αὐτῆς. Μόλις δὲ τῷ 1817 ἀπαντῶμεν διδάσκαλον τὸν ἀρχιμανδρίτην Ἰωσήφ, διδάξαντα μέχρι τῆς ἐκρήξεως τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ὅτε ἡ σχολὴ κατεστράφη. Τῶν πραγμάτων ἀποκαταστάντων τῷ 1829, συνέστη ἀλληλοδιδακτική, ἣν ὑπεστήριξαν καὶ οἱ ἐν Αἰγύπτῳ Κορυτσαῖοι. Τῷ 1845 διδάσκαλοι ἦσαν ὁ Ἐμμ. Μπατσᾶς, Ν. Α. Σάββας, Α. καὶ Ν. Παπακωνσταντίνου, τοῦ δὲ παρθεναγωγείου διευθύντρια ἡ Αἰκατερίνη Β. Κουντουριώτη. Σὺν τῷ χρόνῳ ἡ σχολὴ προήχθη εἰς γυμνάσιον (1856—1857).

Μοσχοπόλεως. Συνέστη τελευτῶντος τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος καὶ σὺν τῷ χρόνῳ κατέστη γενικὸν παιδαγωγεῖον τῆς Δ. Μακεδονίας μετὰ τυπογραφείου, ἐξ οὗ οὐκ ὀλίγα ἐτυπώθησαν βιβλία κατὰ τὸν Εὐλόγιον Κουρίλαν. Τῷ 1700 ἐδίδασκεν ὁ Ἠπειρώτης Χρύσανθος μέχρι τοῦ 1713, ὃν διεδέχθη ὁ Νικόλαος Στυγνῆς καὶ τοῦτον τῷ 1734 ὁ Ἰωάννης Χαλκεύς, πρῴην διδάσκαλος ἐν Βενετίᾳ († 1786). Ὁλονὲν προαγομένη, μετωνομάσθη Ἀκαδημία Νέα καὶ ἐδίδαξεν ἐν αὐτῇ ὁ ἐκ Καστορίας Σεβαστὸς Λεοντιάδης μετὰ τοῦ ἐντοπίου ὑποδιδασκάλου Γρηγορίου Ἀργυροκαστρίτου, ὅστις μετήρχετο καὶ τὸν τυπογράφον. Ἀπὸ τοῦ 1760—1791 ἐχρημάτισαν διδάσκαλοι ὁ Κωνσταντῖνος, μαθητὴς τῆς Ἀθωνιάδος, καὶ Θεόδωρος Ἀν. Καβαλιώτης, ἀλλ' ἐπ' αὐτῶν καταστραφείσης τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν, ἡ σχολὴ ἀναφαίνεται μόλις τῷ 1802 καὶ αὐτῆς προέστη ὁ ἐντόπιος Δανιήλ. Ὁ πληθυσμὸς αὐτῆς, ὁσημέραι συνοικιζομένης τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν φυγάδων Μοσχοπολιτῶν, ἀνῆλθεν εἰς 6.000, ἠλαττώθη ὅμως νῦν ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν εἰς 2.000.

Βιτωλίων (Μοναστηρίου). Ἡ σχολὴ ἱδρύθη ἀρχομένου τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, ἀλλὰ μέχρι τοῦ 1845 ἀγνοοῦμεν τὰ ὀνόματα τῶν διδασκάλων, ὅτε ἀπαντῶμεν σχολάρχας τὸν Ναοὺμ Δ. Νιάκαν καὶ τὸν πολὺν Μαργαρίτην Δήμητσαν, τὸν Σπάσην Παναούμ, Γεώργιον Παπακοσμᾶ, Ἀναστάσιον Νικολάου καὶ Χρῆστον Στέλλαν, δημοδιδάσκαλον δὲ τὸν Γεώργιον Παπαγιαννάκην. Σὺν τῷ χρόνῳ προήχθη εἰς γυμνάσιον καὶ νῦν ὑπάγεται ὑπὸ τοὺς Σέρβους.

Ὁσίου Ναούμ. Ἡ μονὴ κεῖται πρὸς τὰ νοτιοανατολικὰ τῆς λίμνης Λυχνιδοῦ, εἶναι δὲ παλαιὰ καὶ εἶχε σχολήν, ἣν συνέστησεν ὁ ὅσιος Ναούμ, διδάσκων ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Διαβίας καὶ Δαβολέως. Διετηρεῖτο ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ διδάσκαλος ἐχρημάτισεν ὁ Κοζανίτης Γεώργιος Γιαννάκης

Digitized by Google

ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος μέχρι τοῦ 1821. Ὑπήχθη ὑπὸ τοὺς Σέρβους.

Ἀχρίδος. Ἡ σχολὴ συνέστη πρὸ τοῦ 1754. ταύτης δὲ γινώσκομεν διδάσκαλον τὸν Δημήτριον τῷ 1817—1821. Κατέχεται ὑπὸ τῶν Σέρβων.

Λινοτόπου (Λινοτοπόλεως). Συνέστη κατὰ τὸ α' τέταρτον τοῦ ΙΗ' αἰῶνος καὶ διδάσκαλον αὐτῆς γινώσκομεν τῷ 1824 τὸν Ἰωσήφ. Ἄλλων διδασκάλων ὀνόματα μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν τῷ 1769 καταστροφῆς τῆς πόλεως δὲν γινώσκομεν.

Γραμμοστάσεως. Ἡ σχολὴ ἱδρύθη ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ὡς καὶ ἡ τῆς *Βλάτσης* καὶ τοῦ *Κωστάντζικου*, ἀλλ' ὀνόματα διδασκάλων ἀγνοοῦνται.

Σελίτσης (Ἀνασελίτζης ἢ Λαψίστης). Αὕτη συνέστη μεσοῦντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Διδάσκαλοι αὐτῆς ἐχρημάτισαν ὁ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου μετὰ τὸ 1755 καὶ ὁ Γεώργιος Κλείδης, ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Στεφάνου Σταμκίδου. Διετηρεῖτο καὶ κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα καὶ τῷ 1845 ἑλληνοδιδάσκαλος ἦτο ὁ Α. Βήκας, δημοδιδάσκαλος δὲ ὁ Δ. Βενιαμίν. Σῴζεται μέχρι σήμερον.

Ντάρδας (Ἀλβανιτοχωρίου). Καὶ αὕτη ἱδρύθη κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ ἰσόβιος διδάσκαλος ἐγένετο ὁ ἐκ Κοζάνης κληθεὶς Γ. Στανόπουλος ἀπὸ τοῦ 1768 καὶ ἐντεῦθεν. Ἡ σχολὴ ὑφίστατο καὶ τῷ 1810, ἀνασυστᾶσα ὑπὸ τοῦ πλουσίου Γλωτσένη, οὗ οἱ υἱοὶ Ἰωάννης καὶ Ἀθανάσιος ἐχρημάτισαν διδάσκαλοι μέχρι τοῦ 1864. Νῦν ὑπάγεται εἰς τὴν Ἀλβανίαν.

Γρεβενῶν. Συνέστη τῷ 1815 ἐν τῇ μονῇ Σπηλαίου μετὰ βιβλιοθήκης καὶ διδάσκαλος ὑπῆρξεν ὁ ἐκ Ζαγοροχωρίων Ἰωάννης Πανταζῆς, διδάξας μέχρι τοῦ 1821 μετὰ τοῦ ἐντοπίου Χρήστου. Τῷ 1845 διδάσκαλος ἐγένετο ὁ Χρῆστος Ἡγουμενίδης. Προήχθη σὺν τῷ χρόνῳ εἰς γυμνάσιον.

Ἐλασσόνος. Ἱδρύθη τελευτῶντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος καὶ ἐν αὐτῇ ἐξεπαιδεύθη ὁ εἶτα Ἐλασσόνος Ἰωαννίκιος.

Σιατίστης Τὴν σχολὴν ἀπαντῶμεν ἀρχομένου τοῦ ΙΗ αἰῶνος, τῷ 1715. Γνωστοὶ διδάσκαλοι αὐτῆς τυγχάνουν κατὰ σειρὰν ὁ Μεθόδιος ὁ Ἀνθρακίτης, ὁ Παΐσιος, ὁ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου (1752—1755, ὁ Νικόλαος, εἶτα ὁ Νικόλαος Βάρκοσης (1756—1760, ὁ Παΐσιος Δήμαρος (1761—1767) ὁ Καλλίνικος Βάρκοσης (1768—1760), ὁ Τιμόθεος (1777—1793). Τὰ ἐντεῦθεν μέχρι τοῦ 1816 ἀγνοοῦμεν. Τὴν σχολὴν ὑπεστήριξεν ἡ ἐν Ἰασίῳ Βασιλικὴ Νικολάου, ἵνα συνεχίσῃ τὸ ἔργον της, καὶ κατὰ τὸ 1820—1821 συναντῶμεν διδάσκαλον τὸν Ἀργύριον Παπαρρίζον, ἀλλὰ ὡς ἐκ τῆς ἐπαναστάσεως ἔσχολασε καὶ ἤρξατο λειτουργοῦσα τῷ 1830 ὡς ἀλληλοδιδακτική. Σὺν τῷ χρόνῳ μεταρρυθμισθεῖσα προήχθη εἰς γυμνάσιον.

Καταφυγίου Ἱδρύθη ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Πρῶτος διδάσκαλος, 1810—1821, ἐγένετο ὁ Δημήτριος Μπίρδας, ὅστις, τῆς σχολῆς καταστραφείσης ὑπὸ τῶν Τούρκων, κατέφυγεν εἰς Ζέμινα τῆς Οὐγγαρίας ὡς διδάσκαλος τῆς ἐκεῖ κοινότητος (1822—1824).

Σερβίων Ἡ σχολὴ ἱδρύθη κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, ἀλλ' ἀγνοοῦμεν τὰ κατ' αὐτήν. Παρήγαγεν ὅμως ἱκανοὺς λογίους, ὡς τὸν Γεώργιον (Γρηγόριον) Κονταρῆν τὸν ἐν Κοζάνῃ 1668—1676) καὶ εἶτα ἐν Θεσσαλονίκῃ (1682) διδάξαντα καὶ βραδύτερον γενόμενον μητροπολίτην Ἀθηνῶν, τὸν Νεόφυτον συγγραφέα καὶ τὸν διδάσκαλον Στέφανον Σταμκίδην.

Σκοπείων (Οὐσκούπ). Τὴν σχολὴν συναντῶμεν τὸν ΙΖ' αἰῶνα, μνημονευομένην ὑπὸ τοῦ Χαιζῆ-Κάλφα († 1658.

Μελενίκου. Συνέστη τελευτῶντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος καὶ διδάσκαλος ἐχρημάτισεν ὁ Ἄδαμος Τσαπέκος (1804—1820). Τοῦτον διεδέξατο ὁ Χριστόφορος Φιλητᾶς, ὁ διδάξας ἀπὸ τοῦ 1817—1819 ἐν Τεργέστῃ.

Ἀπὸ τοῦ 1822—1830 ἐδίδαξε τὸ δεύτερον ὁ Τσαπέκος. Ἡ σχολή, καθ' ὅλον τὸν ΙΘ' αἰῶνα λειτουργοῦσα, διείπετο ὑπὸ τοῦ «συστήματος ἢ διαταγῶν κατὰ κοινὴν ψῆφον πάσης τῆς συνελεύσεως τῆς πόλεως» (Βιέννη 1813). Εἶχε δὲ καὶ τυπογραφεῖον. Κατέχεται νῦν ὑπὸ τῶν Βουλγάρων.

Σέρραι. Ἡ σχολὴ συνέστη τῷ 1622. Διδάσκαλος γνωστὸς τῶν ἐτῶν 1696 — 1702 εἶναι ὁ ἐξ Ἰωαννίνων Ἀναστάσιος Παπαβασιλόπουλος, μεθ' ὃν γινώσκομεν τὸν Σπυρίδωνα Ἰωάννου (1719—1730) καὶ συνδιδάσκοντα τὸν Ἀναστάσιον Παπαϊωάννου μέχρι τοῦ 1742, εἶτα δὲ τὸν Νικόλαον (1742—1749). Ἡ σχολὴ ἐλειτούργει μέχρι τοῦ 1779. ἀγνοοῦμεν ὅμως τοὺς διδασκάλους. Ἀπὸ τοῦ 1780—1785 ἦτο κλειστή, τῷ 1785 διωρίσθη ὁ Θεόδωρος ἴσως μέχρι τοῦ 1815, ὅτε διωρίσθη ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἰγνάτιος Σκαλιώρας ὁ ἐκ Ραψάνης, πρώην ἐφημέριος τῆς ἐν Λειψίᾳ κοινότητος καὶ εἶτα τῆς ἐν Τεργέστῃ (†1842). Τῷ 1817 προσελήφθη ὁ Κωνσταντῖνος Μηνιάτης Κωττιαῖος, διδάσκων ὑπὸ τὸν σχολάρχην Μηνᾶν Μηνωΐδην, τὸν γνωστὸν ἐν Γαλλίᾳ ἑλληνιστήν. Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν 1821—1822 προσελήφθη ὁ Ἄδαμος Τσαπέκος, ἀπὸ δὲ τοῦ 1823—1830 ἐδίδαξεν ὁ ἐκ Σιατίστης Ἀργύριος Παπαρρίζου μετὰ τοῦ ἐντοπίου Μιχαὴλ Ἐμμ. Παπᾶ, μεθ' ὃν ὁ Εὐάγγελος Μέξης (ἢ Μεξικὸς) καὶ μετὰ τοῦτον τὸ δεύτερον ὁ Τσαπέκος (1835—1839), εἶτα ὁ Ἐμμ. Φωτιάδης ἀπὸ τοῦ 1839—1849. Ἡ σχολὴ σὺν τῷ χρόνῳ προήχθη εἰς γυμνάσιον μετὰ οἰκοτροφείου καὶ διδασκαλείου ἐθνικοῦ, ἐξ οὗ προῆλθον πλεῖστοι ἀπόστολοι τῆς ἑλληνικῆς ἰδέας ἀνὰ τὴν Μακεδονίαν.

Ἀλιστράτης. Ὁ μητροπολίτης Δράμας Νικόδημος, ἑδρεύων, ὡ. ἐκ τῆς πληθύος τῶν ἐν Δράμᾳ Τούρκων, ἐν τῇ κοινότητι ταύτῃ, ἵδρυσε τὴν κεντρικὴν ἑλληνικὴν σχολήν, εἰς ἣν ἐφοίτων τὰ παιδία τῆς ἐπαρχίας Ζίχνης, γενομένην ἑστίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν τουρκοκρατουμένην, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἐπαρχίαν ἐκείνην τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τῶν πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς.

Σχολεῖα Ἠπείρου: *Ἰωαννίνων*. Ἐν Ἰωαννίνοις ἤκμασαν ἀπὸ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος μέχρι τῶν ἡμερῶν τῆς τουρκοκρατίας ἑπτὰ σχολαί: α) *Μονῆς Σπανοῦ (Φιλανθρωπινῶν)* αὕτη ἱδρύθη ἐν τῇ νήσῳ τῆς λίμνης ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Μιχαὴλ Φιλανθρωπινοῦ, ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α' τῷ 1292. Οἱ κατὰ καιροὺς ἡγούμενοι ἐδίδασκον τὰ ἱερὰ γράμματα μέχρι τοῦ 1610. Τῷ 1611—1615 διδάσκαλος ἐχρημάτισεν ὁ Μάξιμος Πελοποννήσιος, τίνες ὅμως οἱ κατόπιν διδάξαντες ἀγνοοῦμεν. Τῷ 1642 ἱδρύθη καὶ ἄλλη σχολὴ ἐν τῇ νήσῳ ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου Πατούλα, ἧς σχολάρχης ἐγένετο ὁ Ἰωάννης Φιλανθρωπινός. Ὑπῆρξε δὲ καὶ ἄλλη σχολὴ ἐν τῇ νήσῳ, τοῦ Στρατηγοπούλου Ντίλιο), καὶ οὐχὶ ἐν τῷ φρουρίῳ, ὡς ἐγράφη, ἐν ᾗ ἐδίδαξεν ὁ μοναχὸς Μακάριος καὶ ὁ Μανασσῆς Πλέσσας, ὁ Ἐπιφάνιος ἡγούμενος, ὁ Νικόλαος Γλυκύς, ὁ Νικόλαος Κεραμεύς, ὁ Νικηφόρος Πριγγυλεύς, ὁ Νήφων Μεταξᾶς, ὁ Ἰωάσαφ καὶ ἄλλοι ἀπὸ τοῦ 1206—1639. Ἡ σχολὴ Σπανοῦ παρακμάσασα τῷ 1756 ἔκλεισε. Παρήγαγε πολλοὺς λογίους ἄνδρας. β) *Ἐπιφανίου ἡγουμένου*. (1648—1758)· αὕτη καλεῖται Μικρὰ ἐν σχέσει πρὸς τὴν τρίτην, τοῦ Γκούμα, Μεγάλην καλουμένην. Διδάσκαλος αὐτῆς ἐγένετο ὁ Σπυρίδων Τριανταφύλλου Κερκυραῖος, διδάξας μέχρι τοῦ 1670 Μετ' αὐτὸν ἐδίδαξεν ὁ Λεονταράκης Γλυκὺς (1671;—1686) καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Μιχαὴλ Μήτρου (1686— 69?), ὃν διεδέξατο ὁ Παρθένιος Κατσούλης 1692—1696). Τοὺς μετ' αὐτὸν ἀγνοοῦμεν. Τῷ 1709—1712 ἐδίδαξεν ὁ Ἀθηναῖος Θεοφάνης Καββαλάρης, τῷ 1719—1733 ὁ Μπαλᾶνος Ρίζου Βασιλόπουλος καὶ τῷ 1753—1754 ὁ ἐκ Μετσόβου Τρύφων. γ) *Γκούμα* (Μεγάλη ἢ Πρώτη), ἱδρυθεῖσα διὰ χρημάτων ἐκ Βενετίας σταλέντων ὑπὸ τῶν ἐκεῖ ἐμπορευομένων Μάνου καὶ Λεονταράκη Γκούμα τῷ 1674. Διδάσκαλοι ἐχρημάτισαν ὁ Βησσαρίων Μακρῆς (1676—1683), ὁ Γεώργιος Σουγδουρῆς (1683—1715, ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης (1715—1720. ὁ Κωνσταντῖνος Μπαλᾶνος Βασιλόπουλος 1720—1760) μετὰ τοῦ Εὐσταθίου Σουγδουρῆ, διδάσκοντος φυσικὰ καὶ λογικήν, καὶ τοῦ Νικολάου Ζερζούλη. Λόγῳ τῆς σοφῆς τοῦ Μπαλάνου διδασκαλίας, ἡ σχολὴ ὠνομάσθη «Μπαλαναία». Τῷ 1765 προσελήφθη διδάσκαλος ὁ υἱὸς αὐτοῦ Κοσμᾶς, διδάξας μέχρι τοῦ 1799, μεθ' ὃν ὁ Κωνσταντῖνος Μπαλανίδης (1799—1818), ὃν διεδέξατο ὁ τελευταῖος διδάσκαλος Γρηγόριος Κωνστανιᾶς ὁ ἐκ Μηλεῶν. δ) Μαρουτσαία ὑπὸ Σίμωνος καὶ Λάμπρου Μαρούτση, ἧς σχολάρχης διωρίσθη ὁ πολὺς Εὐγένιος Βούλγαρις (1742—1746 καὶ 1750—1753). Μετ' αὐτὸν ἐδίδαξεν ὁ Ἀναστάσιος Μοσπινιώτης 1746—1750), ὃν ἀντικατέστησε διδάξας τὸ δεύτερον ὁ Εὐγένιος μετὰ συνδιδασκάλου τοῦ Τρύφωνος, μέχρι τοῦ 1786 διδάξαντος. Ἀλλ' ἡ σχολή, λόγῳ τῆς τῷ 1797 ἀπωλείας τῆς περιουσίας της, κατατεθειμένης ἐν Βενετίᾳ, παρήκμασε καὶ ὡς συνέχεια αὐτῆς τρόπον τινὰ ἐμφανίζεται ε) ἡ «Καπλάνειος», οὕτω κληθεῖσα ἐκ τοῦ ἱδρυτοῦ Ζώη Καπλάνη, ἧς σχολάρχης διωρίσθη ὁ ἀντίζηλος τοῦ Βουλγάρεως Ἀθανάσιος Ψαλίδας. Κατὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Ἰωαννίνων ὑπὸ τοῦ Χουρσὶτ ἔκλεισε καὶ ἡ Καπλάνειος καὶ ἐμφανίζεται, μετὰ τὴν τῶν πραγμάτων ἀποκατάστασιν, τῷ 1828 στ) ἡ Ζωσιμαία ὑπὸ τὸν Γεώργιον Κρανᾶν, ἔχοντα βοηθοὺς τὸν Γρηγοράσκον καὶ Χαρισιάδην (1828—1835), ὃν διεδέξατο ὁ Ἀναστάσιος Σακελλαρίου, ἐφ' οὗ καὶ ἡ σχολὴ τῷ 1852 προήχθη εἰς γυμνάσιον. Μετ' αὐτὸν ἐσχολάρχησεν ὁ Σπυρίδων Μανάρης (1865—1867), ὃν διεδέξατο ὁ Παναγιώτης Ἀραβαντινὸς (1868—1870). Μετ' αὐτὸν προσελήφθη ὁ Μιλτιάδης Πανταζῆς (1870—1890). ὃν διεδέχθη ὁ Γεώργιος Σωτηριάδης μέχρι τοῦ 1870 γυμνασιαρχεύσας, μεθ' ὃν ὁ Γεώργιος Καλούδης, ἐφ' οὗ τῷ 1913 ἠλευθερώθη ἡ Ἤπειρος καὶ συνέστη καὶ β' γυμνάσιον, οὗ ἐγυμνασιάρχευσεν ὁ Γ. Στεργίου καὶ νῦν ὁ Χρῆστος Σούλης.

Ἄρτης. Συνέστη κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα, ἀλλ' ἀγνοοῦμεν τοὺς διδάξαντας, ὡς καὶ τοὺς λόγους τῆς παρακμῆς τῆς ἄλλως πλουσίας πόλεως, ἕως οὗ τῷ 1669 ὁ φιλόμουσος Μανωλάκης ὁ Καστοριανός, τῇ προτροπῇ τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Νεκταρίου, ἀνασυνέστησεν αὐτὴν ὡς καὶ ἄλλας σχολάς. Πρῶτος διδάσκαλος (1670—1690) προσελήφθη ὁ Σωφρόνιος Λειχούδης, ὅστις λοιμοῦ συμβάντος ἐν τῇ πόλει ἀπεχώρησε, διεδέξατο δ' αὐτὸν ὁ Γεράσιμος Παλλαδᾶς μέχρι τοῦ 1695. Μετὰ τοῦτον προσελήφθη ὁ Μακάριος Κοβλαδᾶς τῷ 1696 καὶ τοῦτον ὁ μοναχὸς Γρηγόριος Ζηταῖος 1696—1711). Τῷ 1729 συναντῶμεν ἰσοβίως διδάσκοντα τὸν ἐντόπιον Ἀθανάσιον Νικολόπουλον, ὃν διεδέξατο κατὰ τὸ 1767 ὁ ἐκ Βιθυχουκίου Εὐστράτιος, ἀλλ' ἐπ' αὐτοῦ ἐσχόλασεν ἡ σχολὴ λόγῳ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ὀρλὼφ (1769—1774). Τῷ 1796 ἐδίδασκεν ὁ Ἀνανίας Μακᾶς, μεθ' ὃν ὁ Ἰθακήσιος Βασίλειος Κανέλλος. Ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος προσελήφθη ὁ Δημήτριος Οἰκονομόπουλος Βενδραμῆς, διδάξας μέχρι τοῦ 1821, ὅτε ἐσχόλασεν, ἡ δὲ σχολὴ κατεστράφη. Τῷ 1826 ἐγκατασταθεῖσα ἐν τῷ μετοχίῳ Ἁγίων Ἀναργύρων, προσέλαβε διδάσκαλον τὸν μαθητὴν τῆς Παλαμαίας ἐν Μεσολογγίῳ σχολῆς Κωνσταντῖνον Καραπᾶιον, διδάξαντα μέχρι τοῦ 1838. Τοῦτον διεδέξατο ὁ Βενέδικτος Λαμαρήσιος (1838—1840, καὶ τοῦτον ὁ Χριστόδουλος Ζαβαλέξη. τῷ 1841, μεθ' ὃν ὁ Ἀθ. Δημποτὲς 1842, κατόπιν ὁ Κωνσταντῖνος Κούρτης 1843 καὶ τῷ 1844 ὁ Κωνσταντῖνος Βουλόδημος, ἐφ' οὗ ἡ σχολή, μέχρι τοῦ 1851, ἐγκατεστάθη ἐν Ἁγίῳ Μηνᾷ. Τῷ 1881 προήχθη εἰς γυμνάσιον.

Πρεβέζης. Ἱδρύθη ὑπὸ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ τῷ 1779. Διδάσκαλοι δὲ ἐχρημάτισαν ὁ Διονύσιος Ἀκαρνὰν καὶ ὁ Ἰωάννης Βλαχογιάννης (1779—1798). Μετὰ τούτους ὁ Κωνσταντ. Ἀθ. Μᾶνος μέχρι τοῦ 1819. Τῷ 1810 διερχόμενος ἐκ τῆς πόλεως ὁ λόρδος Βύρων ἐδωρήσατο τῇ σχολῇ 60 τάλληρα. Τῷ 1819 μεταρρυθμισθείσης τῆς σχολῆς, ἐδίδαξεν ὁ Ἀναστάσιος Σικελλάριος μέχρι τοῦ 1821, ὅτε ἔκλεισε. Τῷ 1833 διωρίσθη ὁ Ἀθανασίου, μεθ' ὃν ὁ ἐκ Σουδενῶν Γ. Λαζόπουλος, ἐφ' οὗ ᾠκοδομήθη ἡ Θεοφάνειος σχολὴ ὑπὸ τοῦ ἐν Ρωσίᾳ ἐμπόρου Θεοφάνους. Τῷ 1851 συνέστη καὶ παρθεναγωγεῖον. Ἡ σχολὴ νῦν προήχθη εἰς γυμνάσιον.

Πάργας. Ἡ σχολὴ αὐτῆς συνέστη τῷ 1765, ἐδίδαξαν δὲ μέχρι τοῦ 1805 ὁ ἐντόπιος μοναχὸς Φιλόθεος, ὁ Ἀγάπιος Λεονάρδος, ὁ Σιλβέστρος, ὁ Τιμόθεος Βασιλᾶς καὶ ὁ Ἀνδρέας Ἱδρωμένος, μεθ' οὓς ὁ Χριστόφορος Περραιβός. Ἰδιωτικῶς δὲ ἐδίδασκε καὶ ὁ διδάσκαλος Ἀναστάσιος Μοσπινιώτης πρὸ τοῦ 1750. Ἡ σχολὴ διετηρήθη μέχρι τῆς τῷ 1812 εἰς τὸν Ἀλῆ πασᾶν πωλήσεως τῆς Πάργας ὑπὸ τῶν κατεχόντων αὐτὴν Ἄγγλων, ὅτε οἱ Πάργιοι μετενάστευσαν εἰς τὰς Ἰονίους νήσους. Παλινοστήσαντες δὲ μετὰ τὸ 1828 ἀνασυνέστησαν τὴν σχολήν, ἥτις σὺν τῷ χρόνῳ προαγομένη ἐγένετο ἀπό τινος ἡμιγυμνάσιον.

Παραμυθίας. Αὕτη συνέστη κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ὑπερμεσοῦντα. Πρὸ τοῦ 1681 διδάσκαλος ἐχρημάτισεν ὁ Παΐσιος Τσιπουρας, μοναχὸς λογιώτατος. Μετ' αὐτὸν προσελήφθη ὁ Κρὴς Γεράσιμος Παλλαδᾶς, ὁ εἶτα πατριάρχης Ἀλεξανδρείας. Τῶν Ἀλβανῶν ὅμως λυμαινομένων τὴν χώραν, ἡ σχολὴ ἐσχόλασε μέχρι μεσοῦντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἡ δ' ἀκμάσασα τέως πολίχνη μόλις διετήρει κοινὸν σχολεῖον, ὅπερ ηὐδοκίμει τῇ προστασίᾳ τοῦ Παραμυθίας Διονυσίου καὶ τοῦ πλουσίου Ἰωάννου Παραμυθιώτου († 1862).

Μετσόβου Οἱ Μετσοβῖται ἵδρυσαν σχολὴν ἀρχομένου τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Τῷ 1708 ἐδίδασκεν ὁ Νικόλαος Στυγνῆς μέχρι τοῦ 1724. Τῷ 1750—1759 συναντῶμεν διδάσκαλον τὸν Νικόλαον Ζιούλην, πρώην διδάσκαλον Τρικκάλων (1740—1750). Τῷ 1782 προσελήφθη ὁ Δημήτριος Βαρδάκας ἀνεψιὸς τοῦ Τρύφωνος τοῦ Μετσοβίτου, διδάξας μέχρι τοῦ 1812 Τοῦτον διεδέχθη ὁ Ἀναστασάκης μέχρι τοῦ 1816, μεθ' ὃ ὁ Ἄδαμος Τσαπέκος μέχρι τοῦ 1819. Κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν ἐσχόλασεν, ἀπὸ δὲ τοῦ 1832—1835 ἐδίδαξεν ὁ Γρηγόριος Μπαλανίδης, ὃν διεδέξατο ὁ Σάμψειος Χριστοδούλου καὶ τοῦτον ὁ Νικόλαος Ἀναγνωστόπουλος 1836—1837. Μετὰ ταῦτα ὁλονὲν εὐδοκιμοῦσα, προήχθη εἰς ἡμιγυμνάσιον.

Συρράκου Συνέστη ὑπὸ τῶν πλουσίων κατοίκων συγχρόνως πρὸς τὴν τῶν Καλαρρυτῶν φθίνοντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Ἤκμασεν ἡ σχολή, ὡς καὶ ἀναφέρουσιν οἱ περιηγηταί, καὶ διετηρήθη, ὡς καὶ ἡ τῶν Καλαρρυτῶν, μέχρι τοῦ 1826, πλὴν τινῶν διαλειμμάτων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἐπαναστάσεως, εἰς ἣν ἔλαβον μέρος αἱ δύο αὗται παραράχθιοι βιομηχανικαὶ κωμοπόλεις.

Ζαγορίου. Ἐπὶ τῆς ὀρεινῆς ταύτης ἠπειρωτικῆς χώρας ἤκμασαν 46 χωρία, ἅπερ σχεδὸν πάντα ἔσχον σχολεῖα, ὧν διεκρίθησαν τά: *Μονοδενδρίου*, ἱδρυθὲν τῷ 1750. Πρῶτος ἐδίδαξεν ὁ Χριστόδουλος Κόνιαρης. Ἀπὸ τοῦ 1805—1806 ἐδίδαξεν ὁ Διονύσιος Παπαρρούσης, ὃν διεδέξατο ὁ Γεώργιος Μπαρμπουριώτης (1806—1813, καὶ τοῦτον ὁ Νεόφυτος Δόττος (1814 — 1818), κατόπιν ὁ Νικόλαος Μπόκογλους (1818—1821), μεθ' ὃν Ἀντώνιός τις 1821 — 1824) καὶ ἀπὸ τοῦ 1825 — 1830 ὁ εἶτα ἐν Ἰωαννίνοις καὶ Σμύρνῃ γυμνασιαρχήσας Ἀναστάσιος Σακελλάριος, μεθ' ὃν ἴσως ὁ Μιχαὴλ Παπαζώνης (1832—1863). Μετ' αὐτὸν ἐδίδαξεν ὁ Μ. Τουρτούρης. Τυχοῦσα δὲ πολλῶν κληροδοτημάτων, διατηρεῖται μέχρι σήμερον. *Δολιανῶν*. Συνέστη ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἀλλ' ἀγνοοῦνται οἱ διδάσκαλοι μέχρι καὶ πέραν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Τῷ 1830 ἀνασυνέστη ἡ σχολὴ καὶ ἐδιδάσκοντο καὶ τὰ ἱερατικά, τῷ δὲ 1833 διδάσκαλον ἀπαντῶμεν τὸν Θεοχάρην, ἰσοβίως διδάσκοντα. Προήχθη εἰς ἡμιγυμνάσιον. *Σκαμνελίου*. Ἱδρύθη τῷ 1802 διὰ κληροδοτήματος Δ. Κ. Σαΐτζῆ. Ἤγει κατὰ τὴν ἐπαν-

Digitized by Google

στασιν τοῦ 1821 καὶ ἀνασυνέστη τῷ 1830 διὰ τῶν εἰσοδημάτων τῆς μονῆς Κατσικᾶ. Σῴζεται μέχρι σήμερον. Ἐπίσης ἤκμασαν σχολεῖα ἐν Ἀρτσίστη, Νεγάδες, Κοκουλίῳ, Καπεσόβου, Φραγκιάδες, Ἄνω καὶ Κάτω Σουδενᾷ κτλ.

Ζίτσης. Ἡ σχολὴ ἱδρύθη ἐπὶ τοῦ ἰσαποστόλου Κοσμᾶ τῷ 1779 καὶ ἦτο κοινὴ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἡλιού. Ὑπαχθεῖσα τῷ 1787 διὰ σιγιλλίου τοῦ πατριάρχου Προκοπίου εἰς τὴν σχολὴν Γκούμα Ἰωαννίνων, διετηρεῖτο ὑπ' αὐτῆς μέχρι τοῦ 1812, ὅτε ὁ μητροπολίτης Κωνσταντῖνος ἔλαβεν ὑπὸ τὴν προστασίαν του, μεταβαλὼν αὐτὴν εἰς ἑλληνικήν, διορίσας δὲ διδάσκαλον τὸν Γεώργιον Κρανᾶν (Αἴτωπον), τὸν εἶτα ἐν τῇ Ζωσιμαίᾳ διδάξαντα (1828—1835), καὶ ἀνήγειρε νέον ἵδρυμα μετὰ βιβλιοθήκης καὶ κελλίων πρὸς κατοικίαν τῶν ξένων μαθητῶν. Τῷ 1825 ὁ μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας Δοσίθεος Φιλίτης, Ζιτσαῖος τυγχάνων, ἐκληροδότησε τῇ σχολῇ 8.000 φλωρία πρὸς διατήρησιν ὑποτρόφων.

Δελβίνου. Κατὰ τὸν κώδικα αὐτῆς συνέστη τῷ 1682 καὶ διδάσκαλος προσελήφθη ὁ Βασίλειος (1682—1694), μεθ' ὃν ὁ Ζαχαρίας καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Μάξιμος 1735, μεθ' ὃν ὁ Χ. Συρματίδης. Τῷ 1739—1760 ἐδίδαξεν ὁ Πασχάλης καὶ ἀπὸ τοῦ 1760—1868 ὁ Παΐσιος Χατζηγεωργίου, ὃν διεδέξατο ὁ Ἄνθιμος (1769—1789) καὶ ἀπὸ τοῦ 1790—1794 ὁ Μάξιμος, μεθ' ὃν (1795—1802) καὶ πάλιν ὁ Συρματίδης, ὅτε ἡ σχολή, ἐλλείψει τῶν ἐν Βενετίᾳ κληροδοτημάτων, κατασχεθέντων τῷ 1797 ὑπὸ τοῦ Ναπολέοντος, ἠρημώθη καὶ ἁπλῆ κοινὴ ἀπέβη. Προσηρτήθη τῇ Ἀλβανίᾳ.

Δελβινακίου. Εἶχε σχολὴν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1801 μετὰ διδασκάλου τοῦ ἱερομονάχου Κωνσταντίνου, διδάξαντος μέχρι τοῦ 1822. Κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν ἤργει, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1830—1835 ἐδίδαξεν ὁ Γεώργιος Γαζῆς, ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Τροπαίου τοῦ Δελβινακίου» (Αἴγινα 1835).

Δρόβιανης. Ἱδρύθη τῷ 1770 τῇ συστάσει τοῦ Κοσμᾶ ἐν τῇ ἄνω καὶ κάτω συνοικίᾳ. Διδασκάλους γινώσκομεν τὸν Ἱερεμίαν ἐν τῇ ἄνω καὶ τὸν Παπαζήσην ἐν τῇ κάτω, διδάσκοντας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὅτε ἐκλείσθησαν, ἐπαναλαβοῦσαι τὴν διδασκαλίαν μετὰ τὸ 1830, μετὰ διδασκάλων τοῦ Κ. Πάνου, Χρυσάνθου καὶ Χαρίτωνος καὶ τοῦ Βασιλείου Μολοσσοῦ (Ζώτου).

Ἄνω καὶ Κάτω Βαΐτζης. Ἱδρύθησαν σχολεῖα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, περὶ ὧν ἔγραψεν ὁ Β. Μυστακίδης.

Κονίτσης. Ἡ σχολὴ συνέστη φθίνοντος ΙΗ' αἰῶνος μετὰ διδασκάλου τοῦ ἐξ Ἄρτης Γεωργίου Μόστρα, διδάσκοντος μέχρι τῆς ἐκρήξεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὅτε ἐσχόλασεν. Ἀνιδρύθη τῷ 1828, ἐν αὐτῇ δὲ ἐδίδαξε μέχρι τοῦ 1832 ὁ Κοσμᾶς Θεσπρωτός. Ἡ σχολὴ διατηρεῖται μέχρι σήμερον.

Ἀργυροκάστρου. Ἱδρύθη τῷ 1733 καὶ μετερρυθμίσθη τῷ 1756. Διδασκάλους γινώσκομεν τὸν Κωνσταντῖνον (1760—1764), τὸν Εὐθύμιον Χατζηδημητρίου, ὃν διεδέξατο τὸ δεύτερον ὁ Κωνσταντῖνος. Τῷ 1815 ἐδίδασκεν ὁ ἐκ Βιθυκουκίου Εὐστράτιος μέχρι τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τῷ 1822. Τῷ 1830 προσελήφθη ὁ ἐκ Γραμμένου Ζαφείριος. Ἡ σχολὴ διατηρεῖται νῦν ὑπαχθεῖσα ὑπὸ τοὺς Ἀλβανούς.

Ἐλμπασάν. Ἡ σχολὴ συνέστη φθίνοντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος διὰ τῶν ἐκ Μοσχοπόλεως διδασκάλων. Διδασκάλους γινώσκομεν τὸν Θεόδωρον Χατζηφιλίππου καὶ ἄλλους. Ὑπάγεται εἰς τὴν Ἀλβανίαν.

Ὀστανίτσης. Ὑφίστατο ἀπὸ τοῦ 1733.

Χιμάρας. Ἱδρύθη ὑπὸ τῆς καθολικῆς προπαγάνδας τελευτῶντος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἐν Δρυμάδες, ἀλλ' ἀπέτυχε, τῶν ὀρθοδόξων σφοδρῶς ἀντιδρασάντων, ἕως οὗ οὗτοι συνέστησαν ἑλληνικὴν σχολὴν διὰ δωρεᾶς 18.000 ρουβλίων πλουσίου Χιμαριώτου, ἐν Ρωσίᾳ ἐμπορευομένου.

Πογδόριανης. Ἡ σχολὴ συνέστη ὑπερμεσοῦντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, διδάσκαλος δ' αὐτῆς ἐχρημάτισεν ὁ ἱερεὺς Παπαχρῆστος Φιλίτης, οὗ ὁ υἱὸς Δοσίθεος, Οὐγγροβλαχίας μητροπολίτης χειροτονηθείς, ἀπέστελλεν ἑκάστοτε βοηθήματα († 1825).

Τσαμαντᾶ. Ἱδρύθη τῷ 1796 ὑπὸ τοῦ ἀσκητοῦ Κυπριανοῦ. Διδάσκαλοι ὑπῆρξαν ὁ Παπαδημήτρης καὶ ὁ Παπαγεώργης.

Βερατίου (*Βελεγράδων*). Τὴν σχολὴν ἀνάγουσί τινες εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Κατὰ τὸν Τ. Ε. Εὐαγγελίδην ἡ σχολὴ ἀπαντᾷ μόλις κατὰ φθίνοντα τὸν ΙΗ' αἰῶνα. Ὡς διδάσκαλος ἀναφέρεται μόνον ὁ Σίλφειρος Χριστοδούλου.

Ἐκ τῶν χιλιάδων σχολείων ἀνέγραψα μόνον τὰ 132, ἀλλὰ καὶ ταῦτα, ἐν ἄλλοις, μαρτυροῦν λίαν εὐγλώττως περὶ τῆς θαυμασίας ζωτικότητος καὶ τῆς παντοίας προκοπῆς τοῦ ἐπὶ μακρὰς περιόδους τουρκοκρατηθέντος καί, παρὰ τοῦτο, ἀκμάσαντος μεγίστου μέρους τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς διασπορᾶς.

Βλ. καὶ λ. *ἀνταλλαγὴ πληθυσμῶν*, τ. Δ', σ. 825 β' κ. ἐπ., *ἐταμπλί*, τ. ΙΑ', σ. 673 γ' κ. ἐπ., *Τουρκία*, τ. ΚΓ', σ. 155 β' κ. ἐπ. καὶ τ. Ι', κεφ. Γ' *Κοινωνικὴ κατάστασις - Προσφυγικὸν ζήτημα*.

Τ. Ε. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Γενικῶς διὰ τὸν ἑλληνισμὸν τῆς Τουρκίας βλ. *Michelsen Ed.*, «Zur Statistik des türkischen Reiches» (= «Das türkische Reich in hist.-statistischen Schilderungen», Leipzig 1854, μέρος δ').— *Ubicini A.*, «La Turquie actuelle» (Paris 1855).— *Denton W.*, «The Christians in Turkey» London 1863.— *Ραγκαβῆς Εὐγ. Ρ.*, «Livre d'or de la noblesse phanariote en Grèce, en Roumanie, en Russie et en Turquie» (Ἀθῆναι 1892, 6' ἐκδ. 1904).— *Φιλάρετος Γ. Ν.*, «Προνομίαι καὶ ἀτέλειαι τῶν Ἑλλήνων ἐν Τουρκίᾳ» (Ἀθῆναι 1903).— *Schopoff A.*, «Les réformes et la protection des Chrétiens en Turquie 1673—1904» (Paris 1904).— *Gelzer H.*, «Geistliches und Weltliches aus dem Orient» (Leipzig 1910).— *Ἐλευθεριάδης Ν. Π.*, «Μελέται μουσουλμανικοῦ δικαίου, ὀθωμανικῆς νομοθεσίας καὶ δικαίων τῶν ἐν Τουρκίᾳ χριστιανῶν» (Μυτιλήνη Α'/1912).— *Μπούσιος Γ.*, «Τὸ πολιτικὸν πρόγραμμα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν Τουρκίᾳ» (1912).— *Εὐαγγελίδης Μ.*, «Ὑπόμνημα περὶ τῶν δικαιωμάτων καὶ παθημάτων τῶν ἑστιῶν τοῦ πολιτισμοῦ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Θρᾴκης» (Ἀθῆναι 1913) — «Οἱ διωγμοὶ τῶν Ἑλλήνων ἐν Θρᾴκῃ καὶ Μικρᾷ Ἀσίᾳ» (Ἀθῆναι 1915). — «Οἱ ἀνθελληνικοὶ διωγμοὶ ἐν Τουρκίᾳ» (Ἀθῆναι 1917, ἐκδ. ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Πρβλ. *Δ. Καλιτσουνάκι* ἐν «Ἀρχείῳ κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν» τ. Β'/1922, σ. 134 κ.ἑ.). — «Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον. Μαύρη βίβλος διωγμῶν καὶ μαρτυρίων τοῦ ἐν Τουρκίᾳ ἑλληνισμοῦ» (Κωνσταντινούπολις 1919).— *Puaux R.*, «La déportation et le rapatriement des Grecs en Turquie» (Paris 1919).— *Παπαδόπουλος Ἀλ.* (ἀρχιμ.), «Persecutions of the Greeks in Turkey before the European war» (New York 1919, μετάφρ. C. N. Brown).— *Χρυσόστομος* (ὁ Σμύρνης), «Les persécutions des Chrétiens» ἄνευ τόπου, 1919).— *Κοφινᾶς Γ. Ν.*, «Περὶ τοῦ διωγμοῦ τῶν ἐν Τουρκίᾳ Ἑλλήνων κατὰ τὸν πόλεμον» (Ἀθῆναι 1919).— *Χρύσανθος* (μητροπ. Τραπεζοῦντος), «Ἕλληνες καὶ Λεβαντῖνοι» (Τραπεζοῦς 1920).— «1812—1920. Ἑκατονταετηρὶς τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀδελφότητος τῶν Εὐρυτάνων» (ἀνωνύμως καὶ ἄνευ τόπου καὶ χρόνου ἐκδόσεως). — «Οἱ ἀνθελληνικοὶ διωγμοὶ ἐν Τουρκίᾳ ἀπὸ τοῦ 1908 μέχρι τοῦ 1921 ἐνώπιον τῆς Γ' ἐν Ἀθήναις Ἐθνοσυνελεύσεως» (Ἀθῆναι 1921).— «Débats sur la proposition de la Conférence de Londres relative à l'enquête éthnologique en Thrace Orientale et à Smyrne» (Ἀθῆναι 1921, αἱ ἐν τῇ Γ' Συντακτικῇ συνελεύσει συζητήσεις τῆς συνεδρίας τῆς 16/28 Φεβρ. 1921. Καὶ ἑλληνιστί).— *Σκαλιέρης Γ. Κ.*, «Τὰ δίκαια τῶν ἐθνοτήτων ἐν Τουρκίᾳ» (1921).— *Paillarès M.*, «Le kémalisme devant les alliés» (Κωνσταντινούπολις 1922).— *Κοντογιάννης Π. Μ.*, «Τουρκία καὶ Τοῦρκοι» (Ἀθῆναι 1924).— Διὰ τὴν ἀνταλλαγὴν βλ. καὶ: *Δαμέρα Κ.*, «Πόσοι καὶ ποῖοι οἱ κάτοικοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μετὰ τὴν ἀνταλλαγήν» (1929). — *Μοσχοπούλου Νικ.*, «Τουρκία» (ἐν τ. ΚΓ'/1933, σ. 155—233 τῆς «Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας»).— «Δελτίον τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ καὶ βιομηχανικοῦ ἐπιμελητηρίου Κωνσταντινουπόλεως» (1897—1922).— Βλ. τὸ περὶ πληθυσμοῦ κεφάλαιον τοῦ παρόντος νόμου.

Διὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Τουρκίας βλ. *Κλεόβουλος Ε. Ι.*, «Τὰ ἐν Τραπεζοῦντι σχολεῖα» (Κωνσταντινούπολις 1855).—*Χρηστίδης Δ.*, «Οἱ διδάσκαλοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (Κωνσταντινούπολις 1862).—*Πασπάτης Α. Γ.*, «Ὑπόμνημα περὶ τοῦ γραικικοῦ νοσοκομείου τῶν Ἑπτὰ Πύργων» (Κωνσταντινούπολις 1862, πλούσιον εἰς εἰδήσεις).—*Χρηστίδης Δ.* «Τὰ σχολεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (Κωνσταντινούπολις 1865).—«Πίνακες στατιστικοὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ κατὰ τὰ προάστεια ἑλληνικῶν σχολείων» (Κωνσταντινούπολις 1870).—*Μογὲ Ξεν.*, «Ἡ ἐν Χάλκῃ ἑλληνεμπορικὴ σχολή» (Κωνσταντινούπολις 1875).—*Ἰάλεμος Οδ.*, «Ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου καὶ τῆς ἐπιδράσεως αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἐν Τουρκίᾳ ἐνεργείας τοῦ ἡμετέρου ἔθνους» (ἐν «Περιοδικῷ τοῦ ἐν Κωνσταντ. φιλολ. συλλ.» ΙΒ'/1879).—*Ζίφος Ι.*, «Ἐκπαιδευτικὴ κίνησις ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους» (ἐν «Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλλην. φιλολ. σύλλογος» ΙΔ'/1879—1880 σ. 92—97).—*Γεδεὼν Μ. Ι.*, «Χρονικὰ τῆς πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. 1454—1830» (Κωνσταντινούπολις 1883). - «Τὰ κατὰ τὴν πατριαρχικὴν θεολογικὴν σχολὴν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ» (Ἱεροσόλυμα 1884).—*Νιάγκας Γ.*, «Ζάππειον καὶ Παλλάς» (Ἀθῆναι 1885).—*Φορόπουλος Ἰω.*, «Ἡ κατὰ Καισάρειαν Ροδοκανάκειος ἱερατικὴ σχολή» (Κωνσταντινούπολις 1890).—*Γεδεὼν Μ. Ι.*, «Παιδεία καὶ πτωχεία παρ' ἡμῖν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας» (Κωνσταντινούπολις 1893).—«Πίναξ γενικὸς τῶν ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ Τουρκίᾳ ἑλληνικῶν σχολείων» (Κωνσταντινούπολις 1902 καὶ γαλλιστί).—*Εὐαγγελίδης Τρ.*, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ» (ἐν «Ξενοφάνει» τ. Β'/1904).—*Μυστακίδης Β. Α.* «Οἱ ἐν Ἀθήναις καὶ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει λόγιοι» (Κωνσταντινούπολις 1907).—*Παπαδόπουλος Χρ.*, «Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Σταυροῦ καὶ ἡ ἐν αὐτῇ Θεολογικὴ σχολή» (Ἱεροσόλυμα 1909).—«Πεντηκονταετηρὶς τῆς Θεολογικῆς σχολῆς τοῦ Σταυροῦ. 1855—1906» (Ἱερουσαλὴμ 1913).—*Σατὴρ Δ. Χ.*, «Ἡ δημοσία ἑλληνικὴ ἐκπαίδευσις εἰς τὰς ἐν Τουρκίᾳ ἑλληνικὰς κοινότητας» Μυρσίνη 1913). - *Καραβοκυρὸς Μ.*, «Τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου τὰ δίκαια καὶ προνόμια» (Κωνσταντινούπολις 1913) — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τῶν ἐν Τουρκίᾳ πατριαρχείων Οἰκουμενικοῦ, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων τὰ δίκαια καὶ προνόμια» (Κωνσταντινούπολις 1914).—*Ζήσιος Κ. Γ.*, «Διδάσκαλοι τοῦ γένους» (Ἀθῆναι 1915).—[*Μπότσαρης Δ. Ν.*], «Carte des écoles et des églises grecques de l'Asie Mineure en 1912 avec tableaux et statistiques» (Ἀθῆναι 1919).—*Σκαλιέρης Γ. Κλ.*, «Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος. 1204—1461» (Ἀθῆναι 1920, σ. 19 κἑ.).—«Ἑκατονταετηρὶς τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐφορείας τῶν ἑλληνικῶν σχολείων Νεαπόλεως, Καππαδοκίας, 1820—1920» Κωνσταντινούπολις 1920). - *Παπαδόπουλος Κ.*, «Les privilèges du patriarchat oecuménique dans l'empire ottoman» (Paris 1921) —*Παπαδόπουλος Ι. Β.*, «Γρηγορίου Χιονιάδου τοῦ ἀστρονόμου ἐπιστολαί» Θεσσαλονίκη 1929, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς ἐν Τραπεζοῦντι σχολῆς θετικῶν ἐπιστημῶν).—*Δασκαλάκης Ἀπ.*, «La presse néo-hellénique. Le journalisme et la renaissance hellénique» (Paris 1930, σ. 68 κἑ.).—*Σαβράμης Εὐ. Ι.*, «Ἱστορικὸν σημείωμα περὶ τῆς ἐν Κυζίκῳ σχολῆς» (Θεσσαλονίκη 1932).—*Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Τὸ ἑλληνικὸν θέατρον ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1858—1864» (ἐν «Παναθηναίοις» 1933).— *Εὐαγγελίδης Τ. Ε.*, «Τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι τοῦ Καποδιστρίου» (Ἀθῆναι 1933).—*Ἀραμπατζόγλου Γ. Μ.*, «Φώτειος βιβλιοθήκη ἤτοι ἐπίσημα καὶ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα καὶ ἄλλα μνημεῖα σχετικὰ πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου» (Κωνσταντινούπολις Α'/1933).—Χρησιμώταται τέλος εἶναι αἱ ἐτήσιαι «Ἐκθέσεις τῆς πνευματικῆς καὶ ὑλικῆς καταστάσεως τῆς Μεγάλης τοῦ γένους σχολῆς», αἱ «Ἐπετηρίδες» τῶν μεγάλων ἰδιωτικῶν καὶ κοινοτικῶν ἐκπαιδευτηρίων τῆς Τουρκίας καὶ ἡ ὕλη τῶν περιοδικῶν «Ὅμηρος» (ὁμωνύμου φιλεκπαιδευτικοῦ συλλόγου Σμύρνης, 1873 κἑ.), Ξενοφάνης» (μικρασ. συλλόγου «Ἀνατολή», Ἀθῆναι 1904—1910 τ. 7 καὶ πίναξ), «Ἀνατολικὴ ἐπιθεώρησις», «Ἀνατολικὸς ἀστήρ», «Ἡμερολόγιον τῶν ἐθνικῶν φιλανθρωπικῶν καταστημάτων Κωνσταντινουπόλεως» (Κωνσταντινούπολις 1905 κἑ.), κ.ἄ. —Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ κεφαλ. Ζ' Ἐκκλησία τοῦ παρόντος τόμου.

Εἰδικῶς διὰ τὸν ἑλληνισμὸν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, βλ. *Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς Α.*, «Περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νομοῦ Ἀϊδινίου» (ἐν «Πρακτ. τοῦ συνεδρίου τῶν ἑλλ. συλλόγων» Ἀθῆναι 1879, σ. 196—217) —*Le Bas Ph.*, «Asie Mineure depuis les temps les plus anciens κτλ., terminée par M. Chéron (Paris 1878, ἑλλην. μετάφρ. *Θ. Κτενᾶ*, «Ἱστορία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ μάχης τῷ 1402», Σμύρνη 1881 τ. 2). *Κανδῆς Β. Ι.*, «Ἡ Προῦσα» (Ἀθῆναι 1883).—*Μηλιαράκης Ἀντ.*, «Γεωγραφικὴ φιλολογία, ἤτοι κατάλογος κτλ.» (Ἀθῆναι 1889, σελ. 54—90 καὶ 101—114).—*Cuinet Vit.*, «La Turquie d'Asie» Paris 1890 κἑ., 5 τ.).—*Luschan F.*, «Die Tachtadschy und andere Überreste der alten Bevölkerung Lykiens» (Braunschweig 1890).—*Ramsay W. M.*, «The historical geography of Asia Minor» (London 1890). —*Rougon F.*, «Smyrne. Situation commerciale et économique... des vilayets d'Aidin, de Konich et des Iles» (Paris-Nancy 1892).—*Sittl K.*, «Archäologie der Kunst» (=*I. Müller's*, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd. IV/1895 σ. 90 κἑ., ἔνθα πλουσία βιβλιογραφία).—*Wächter Alb.*, «Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XIV Jahrhundert» (Leipzig 1903).—*Ἀντωνόπουλος Στ.*, «Μικρὰ Ἀσία» (Ἀθῆναι 1907).—*Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Ἡ Μικρὰ Ἀσία καὶ ὁ ἑλληνισμός» (Ἀθῆναι 1909).—*Laurent J.*, «Les turcs Seldjucides en Asie Mineure» (Paris 1910) — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Byzance et les turcs Seldjucides en Asie Mineure jusq'en 1081» (Paris-Nancy 1914).—*Dieterich Karl*, «Das Griechentum Kleinasiens» (ἐν Heft 9/1915 τῆς σειρᾶς «Länder und Völker der Turkei» τοῦ *H. Grothe*, Leipzig), τὸ αὐτὸ γαλλιστί: «L'hellénisme en Asie Mineure» (Paris 1919, πρόλογος *Th. P. Jon*), καὶ ἀγγλιστί: «Hellenism in Asia Minor» (μετάφρ. *C. N. Brown* καὶ συμπλήρωμα διὰ τὸν Πόντον ὑπὸ *Δ. Οἰκονομίδου* Oxford καὶ New York 1918).—*Σάκκαρης Γ.*, «Ὁ ἑλληνισμὸς ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ» (Λευκωσία 191).—*Ramsay W. M.*, «The intermixture of races in Asia Minor. Some of its causes and effects» (London 1916) — *Childs W. J.*, «Across Asia Minor on foot» (London 1917). —*Sartiaux F.*, «L'Asie Mineure grecque» (Paris 1918).—*Δαμέρας Κ. Γ.*, «Τὸ μικρασιατικὸν πρόβλημα» (Ἀθῆναι 1918, παράρτημα «Ἀνθρώπου»). — «L'hellénisme de l'Asie Mineure et la Jeune Turquie» (Paris 1918).— «Ὁ διωγμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἐν τῇ νομαρχίᾳ Σμύρνης» (ἄνευ ἔτους καὶ τόπου). — «Hellenism in Asia Minor» (London 1919, ἐκδ. τῆς «London committee of unredeemed Greeks» καὶ Manchester 1919, ἐκδ. τοῦ «Morning Post». Τὸ αὐτὸ γαλλιστί: «L'hellénisme en Asie Mineure», Paris 1919).— «Le caractère grec de l'Asie Mineure attesté par des auteurs étrangers» (Paris - Nancy 1919).— «Étude sur l'avenir économique de l'Asie Mineure» (Paris 1919, ἐκδ. τῆς Μικρασιατικῆς Ἑνώσεως Σμύρνης).—«Smyrne au point de vue géographique, économique et d'instruction publique κτλ.» (Lausanne 1919, φιλότουρκος ἔκδοσις). — *Ἄμαντος Κ. Ι.*, «Ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸν μεσαίωνα» (Ἀθῆναι 1919).— *Diehl Ch.*, «L'hellénisme en Asie Mineure au Moyen-Age» (Paris 1919, ἐκ τῆς «Revue hébdomadaire No 13).— *Dufayard C.*, «L'Asie Mineure et l'hellénisme» Paris 1919).— *Κοντογιάννης Π. Μ.*, «Ἡ ἑλληνικότης τῶν νομῶν Προύσης καὶ Σμύρνης (Ἀθῆναι 1919).— *Μακκᾶς Λ.*, «L'hellénisme de l'Asie Mineure» (Paris 1919).— *Μπότσαρης Α. Ν.*, «Ἡ Μικρὰ Ἀσία καὶ ὁ ἑλληνισμός» (Ἀθῆναι 1919, καὶ γαλλιστί: Paris 1919).— *Παπαδόπουλος Α. Α.*, «Ὁ ὑπόδουλος ἑλληνισμὸς τῆς Μικρασιατικῆς Ἑλλάδος ἐθνικῶς καὶ γλωσσικῶς ἐξεταζόμενος» (Ἀθῆναι 1919) — *Παπαδόπουλος Χρυσ.*, «Ἡ Μικρὰ Ἀσία ὡς κοιτὶς τοῦ χριστιανικοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ» (Ἀθῆναι 1919) —*Philippson Alfr.*, «L'hellénisme d'Asie-Mineure» (Paris 1919). — *Vellay C.* «Smyrne, ville grecque» (Paris 1919). — *Παπαδόπουλος Ο. Γ.*, «Τὸ Κεμέριον» (Ἀθῆναι 1919).— *Κοντογιάννης Π. Μ.*, «Γεωγραφία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας» (Ἀθῆναι 1920).— *Σάκκαρης Γ.*, «Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν» (Ἀθῆναι 1920).— *Δαμέρας Κ.*, «Περὶ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ Κρυπτοχριστιανῶν» (Ἀθῆναι 1921. Πρβλ. καὶ *Δ. Καλιτσουνάκι* ἐν «Ἀρχείου οἰκονομ. καὶ κοιν. ἐπιστημῶν» (τ. Α', 1921, σ. 84—89).— Ἡ Ἑλλὰς εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν» (Ἀθῆναι 192 , ἐκδ. ὑπουργ. Ἐξωτερικῶν). - *Δαμέρας Κ. Γ.*, «Περὶ Μικρᾶς Ἀσίας» (1921).—*Σουλιώτης - Νικολαΐδης Ἀθ.*, «Οἱ κάτοικοι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας» (Ἀθῆναι 1921).— *Τσιχλάκης Ι. Μ.*, «Ἡ Μικρασία καὶ Δωδεκάνησος διὰ μέσου τῶν αἰώνων» (Ἡλιούπολις 1922).— *Puaux R.*, «La mort de Smyrne» (Paris 1922, δ' ἐκδ.).— *Οἰκονόμος Δ.*, «The martyrdom of Smyrne and eastern christendom (London 1922).— *Σκαλιέρης Γ. Κ.*, «Λαοὶ καὶ φυλαὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας» (Ἀθῆναι 1922, γαλλιστὶ Κωνσταντινούπολις 1922) —*Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «La destruction de Smyrne» (Ἀθῆναι 1923). - *Καραπλιᾶς Ἰ. Ν.*, Τὸ δρᾶμα τῆς Σμύρνης» (Θεσσαλονίκη 1924).— *Στρατηγὸς Ξεν.*, «Ἡ Ἑλλὰς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ» (Ἀθῆναι 1925).— *Horton G.*, «The blight of Asia» (Indianapolis 1926).— *Sartiaux F.*, «Les civilisations anciennes d'Asie Mineure» (Paris 1928).—*Λοβέρδος Σπ.*, Ὁ μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος (Ἀθῆναι 1929).— «Πέργαμος» ἐπίσημον σύγγραμμα (κοινότητος Περγαμηνῶν Μυτιλήνης, 1929). - *Pitta d Eug.*, A travers l'Asie Mineure, Le visage nouveau de la Turquie» (Paris 193).— Πρὸς τούτοις χρησιμώτατον εἶναι τὸ ὑλικὸν τῶν ἐγγράφων τῶν ἀρχείων τοῦ ἐν Ἀθήναις Μικρασιατικοῦ συλλόγου «Ἡ Ἀνατολή» (1881—1923).

Διὰ τοὺς Ἕλληνας τοῦ Πόντου, βλ. *Τριανταφυλλίδης Περικλ.*, «Ἡ ἐν Πόντῳ ἑλληνικὴ φυλή» (Ἀθῆναι 1866).— *Εὐαγγελίδης Τρ.* «Ἱστορία τῆς Ποντικῆς Τραπεζοῦντος» 756 π. Χ.—1897» Ὀδησσὸς 1898).—*Ἐλευθεριάδης Ἰω.*, «Ἱστορικὸν σχεδίασμα περὶ τῆς ἐπαρχίας Χαλδίας» (Ἀθῆναι 1901).— *Παπαμιχαλόπουλος Κ. Ν.* «Περιήγησις εἰς τὸν Πόντον» (Ἀθῆναι 1903) - *Ζερβὸς Ἰω.*, «Ὁ ἑλληνισμὸς τοῦ Πόντου» Ἀθῆναι 1919 καὶ ἀγγλιστὶ 1920).— *Σκαλιέρης Γ. Κλ.*, «Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζοῦντος» (Ἀθῆναι 1920). —*Οἰκονομίδης Δ. Η.*, «Ὁ Πόντος καὶ τὰ δίκαια τοῦ ἐν αὐτῷ Ἑλληνισμοῦ» (Ἀθῆναι 1920).—*Hasluck F. W.*, «The Crypto-Christian of Trebizond (ἐν «Journal of hellenic studies» τ. XLI/1921 σ. 199—202 μετὰ πλουσίας βιβλιογραφίας).—*Τοπαλίδης Π. Α.* (ἀρχιμανδρ.), «Ὁ Πόντος ἀνὰ τοὺς αἰῶνας» (Δράμα 1929) — *Χρύσανθος* μητροπ. Τραπεζοῦντος (ἐν «Ἀρχείῳ Πόντου Δ'/1933).—Πρὸς τούτοις βλ. καὶ τὰ ἐν τῷ περὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ρωσίας τμήματι, τὰ ἀφορῶντα εἰς τοὺς Ποντίους.

Διὰ τοὺς Ἕλληνας τέλος τῆς Θρᾴκης, βλ. *Hütz J.*, «Beschreibung des europäischer Turkei (München 1828).— *Χριστοδούλου Μελισσ.*, «Περιγραφὴ ἱστοριογεωγραφικὴ τῆς ἐπαρχίας Σαράντα Ἐκκλησιῶν» (Ἀθῆναι 1881). —*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ Θρᾴκη καὶ αἱ Σαράντα Ἐκκλησίαι» (Κωνσταντινούπολις 1897) —«Διαμαρτυρία τῶν ὑπὸ τὸν Οἰκουμενικὸν θρόνον μητροπολιτῶν ἐν ὀνόματι τῶν ὀρθοδόξων Χριστιανῶν τῶν ἐπαρχιῶν Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας» (Κωνσταντινούπολις 1903). —*Ψάλτης Σ. Β.*, «Ἡ Θρᾴκη καὶ ἡ δύναμις τοῦ ἐν αὐτῇ ἑλληνικοῦ στοιχείου (Ἀθῆναι Α'/1919).— *Mills J. S.* καὶ *Chrussachi M. C.*, «La question de Thrace» (Londres 1919).— *Παπαμιχαλόπουλος Κ. Ν.*, «Ἡ Κωνσταντινούπολις ἑλληνική» (Ἀθῆναι 1920). *Σβολόπουλος Δ.*, «La Thrace sous l'administration hellénique (Κωνσταντινούπολις 1922, καὶ ἑλληνιστί). —*Ἀντωνιάδης Ἀλ.*, «Le développement économique de la Thrace» (Ἀθῆναι 1922).— *Μοσχόπουλος Ν.*, «La question de Thrace» (Ἀθῆναι 1922).—*Σταμούλης Μ. Α.*, «Συμβολὴ εἰς τὴν θρᾳκικὴν βιβλιογραφίαν» (ἐν Θρᾳκικοῖς» τόμ. Γ'/1931, ἔκτακτον τεῦχος).—*Ἀποστολίδης Κ. Μ.*, «Συμβολὴ εἰς τὴν θρᾳκικὴν βιβλιογραφίαν (ἐν «Θρᾳκικοῖς» τόμ. Δ'/1933, σ. 342—353 καὶ 371—372).—«Le caractère hellénique du vilayet d'Adrinople à travers les siècles» (Paris, ἄνευ ἔτους)

Διὰ τὸν ἑλληνισμὸν τῶν ἄλλοτε τουρκικῶν χωρῶν τῆς Ἀσίας (Παλαιστίνης κτλ. βλ. καὶ *Βγλεφῆς Γ. Π.*, «Ὁ θρόνος τῆς Ἀντιοχείας» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Ἀνατολῆς» Κωνσταντινουπόλεως 1886).—*Παπαδόπουλος Χρ.*, «Ἡ ἐκκλησία Ἱεροσολύμων κατὰ τοὺς τέσσαρας τελευταίους αἰῶ-

Digitized by Google

νας» (1900).—*Καρολίδης Π.*, «Περὶ τῆς ἐθνικῆς καταγωγῆς τῶν ὀρθοδόξων Χριστιανῶν Συρίας καὶ Παλαιστίνης» (Ἀθῆναι 1909).—*Μυστακίδης Β. Α.*, «Αἱ ἑτερόδοξοι κοινότητες ἐν Συρίᾳ καὶ τὰ ἐν αὐταῖς σχολεῖα» (Κωνσταντινούπολις 1909).—*Παπαδόπουλος Χρ.*, «Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων» (1910).—*Bertram T. A., καὶ Luke H. C.*, «Report of commission of inquiry into affairs of orthodox Patriarchat of Jerusalem» (1921).—«Περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ ζητήματος» (Ἀλεξάνδρεια 1921).—*Μηλιαρᾶς Κάλλ.* (ἀρχιμανδρίτης), «Οἱ ἅγιοι τόποι ἐν Παλαιστίνῃ καὶ τὰ ἐπ' αὐτῶν δίκαια τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους» (Ἱεροσόλυμα Α'/1928, ἐκ τῆς «Νέας Σιών»).—*Κωνσταντινίδης Ἀπ. Γ.*, «Εἰκονογραφημένον προσκυνητάριον ἤτοι ὁδηγὸς τῶν κυριωτέρων ἐν Παλαιστίνῃ ὀρθοδόξων ἑλληνικῶν προσκυνημάτων» (Ἀλεξάνδρεια 1929 β' ἔκδ.).—*Παπαμιχαλόπουλος Κ. Ν.*, «Ἡ μονὴ τοῦ ὄρους Σινᾶ» (Ἀθῆναι—Κάϊρον 1932).—Πρὸς τούτοις βλ. καὶ τὴν ὕλην τῆς «Νέας Σιῶνος» (πατριαρχικοῦ ὀργάνου, Ἱεροσόλυμα, 1904 κ. ἑξ.) καὶ τοῦ «Πανταίνου».

ΑΣΙΑ

Ἄπω Ἀνατολή. Ἕλληνες ἀπαντῶσιν εἰς ὅλας τὰς χώρας τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς, οἰκοῦντες κυρίως τὰς μεγάλας παραλίους καὶ ἐμπορικὰς πόλεις καὶ ἀσχολούμενοι μὲ τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν ναυτιλίαν. Οὕτως ἐν *Κίνᾳ* οἰκοῦσι περὶ τὰς 3.000—4.000 Ἑλλήνων, ἐγκατεσπαρμένοι εἰς τὰς πόλεις *Τὶεν-Τσίν, Καντῶνα, Σαγκάην* καὶ *Χόγκ-Κόγκ*. Ἐπίσης ὑπάρχει παροικία ἐν *Βαγκόκ*, πρωτευούσῃ τοῦ *Σιάμ*, καὶ ἐν *Ἀγούθια*, παλαιᾷ πρωτευούσῃ αὐτοῦ, ἐν τῇ ὁποίᾳ διέτριβε τῷ 1657—1690 ὁ Κεφαλλὴν Κωνσταντῖνος Γεράκης, διατελέσας πρωθυπουργὸς τοῦ βασιλέως Φρᾶ Ναραΐν. Τῇ ὑποδείξει τοῦ Γεράκη ὁ βασιλεὺς εἶχε συνάψει ἐμπορικὰς σχέσεις μετὰ τῶν Γάλλων· ἐπειδὴ ὅμως οὗτοι μετήρχοντο βάρβαρον πολιτικήν, ὁ λαὸς ἐξεγερθείς, αὐτοὺς μὲν ἐξεδίωξε, τὸν δὲ Γεράκην ἐφόνευσε. Μικρὸς ἐπίσης ἀριθμὸς Ἑλλήνων διατρίβει ἐν τῇ Σαϊκόν, πρωτευούσῃ τῆς *Κοχιγκίνας*. Τέλος καὶ ἐν *Ἰαπωνίᾳ* ὑπάρχουσιν ἱκαναὶ παροικίαι, ἡ δ' ἐν τῇ χώρᾳ ἐγκατάστασις τῶν Ἑλλήνων εἶναι παλαιοτάτη, ἀναγομένη μέχρι τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, ὅτε ὁ Ἄνθιμος Μάζαράκης ἀναφέρει Κεφαλλῆνας ἐμπορευομένους ἐν τῇ χώρᾳ. Ἐπίσης περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἤκμασεν ἐν Ἰαπωνίᾳ ὡς καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου ὁ Ἑλληνοάγγλος ἐκ Λευκάδος λόγιος, Λευκάδιος Χέρν, γνωστὸς εἰς τοὺς Ἰάπωνας ὑπὸ τὸ ὄνομα Γιακοῦμο Κουΐτζουμι. Ἡ συστηματικωτέρα ὅμως ἐγκατάστασις Ἑλλήνων εἰς Ἰαπωνίαν ἀνάγεται εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ρωσοϊαπωνικοῦ πολέμου (1904—1905), ἡ δὲ στενοτέρα σύσφιγξις τῶν ἑλληνοϊαπωνικῶν σχέσεων ἄρχεται ἀπὸ τοῦ 1921, ὅτε ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις ἰαπωνικὴ πρεσβεία καὶ ἐν Τόκιο ἑλληνική. Παραλλήλως συνεστήθη «Ἑλληνοϊαπωνικὸς σύνδεσμος» καὶ ὑπεγράφη ἐμπορική, βιομηχανικὴ καὶ ναυτιλιακὴ σύμβασις (1922). Σήμερον οἱ Ἕλληνες ἔμποροι τῆς Ἰαπωνίας εἶναι ἐγκατεστημένοι κυρίως εἰς τὰς πόλεις *Τόκιο, Ὑοκοχάμαν, Ναγκασάκι* καὶ *Κόμπε*, ὡς καὶ ἐν *Σεούλ*, πρωτευούσῃ τῆς Κορέας.

Ἰνδίαι. Αἱ Ἰνδίαι, αἵτινες ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων εἶχον γνωρίσει τὸν ἑλληνισμόν, κατόπιν τῆς εἰς αὐτὰς στρατείας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου (Δ' π. Χ. αἰών), διετήρησαν τὴν μετὰ τῆς ἑλληνικῆς καὶ βραδύτερον ἑλληνοχριστιανικῆς Ἀνατολῆς ἐπαφήν των μέχρι τῆς εἰς αὐτὰς εἰσβολῆς τῶν βαρβάρων τῆς κεντρικῆς Ἀσίας (κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ μεσαίωνος), παρέχουσι δὲ καὶ νῦν εὐρὺ πεδίον δράσεως εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπιχειρηματικότητα, ἔχουσαι πλείστας ἀνθούσας ἑλληνικὰς παροικίας. Τῶν παροικιῶν τούτων, ὧν ἡ ἵδρυσις ἀνάγεται εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἐν τῇ χώρᾳ ἀγγλικῆς ἐπικρατήσεως (ΙΗ' αἰών), κυριώτεραι εἶναι αἱ ἑξῆς:

Καλκούττας. Ἱδρύθη ὑπερμεσοῦντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ὑπὸ τοῦ ἐκ Φιλιππουπόλεως Παναγιώτη Χατζηαλέξη, ὅστις, μετακαλέσας αὐτόθι πλείστους συμπολίτας του, ἐγκατέστησεν αὐτοὺς ἐν τῷ εὐρωπαϊκῷ τμήματι τῆς πόλεως, ἐν τῷ ὁποίῳ ἵδρυσε καὶ ὀρθόδοξον ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως (1782), μετακαλέσας ἱερεῖς ἐκ Σινᾶ. Οἱ ἱερεῖς οὗτοι ἐχρησίμευον κατ' ἀρχὰς καὶ ὡς διδάσκαλοι τῆς ἑλληνικῆς· ὅτε ὅμως βραδύτερον ἡ παροικία ηὐξήθη διὰ τῆς συρροῆς καὶ νέων ἐποίκων, κατὰ τὸ πλεῖστον Θρᾳκῶν, ἱδρύθη καὶ ἑλληνικὸν σχολεῖον, τοῦ ὁποίου πρῶτος διδάσκαλος ὑπῆρξεν ὁ ἐκ Καπεσόβου τῶν Ζαγοροχωρίων Πέτρος Πρωτόπαπας, μετ' αὐτὸν δὲ ὁ Ἀθηναῖος Δημήτριος Γαλανός, ὅστις προεχειρίσθη βραδύτερον εἰς Βραχμᾶνον ἐν τῇ ἱερᾷ πόλει τῶν Ἰνδιῶν Μπενάρες. Ὁ Γαλανὸς οὗτος μετέφρασεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν πλεῖστα ἰνδικὰ βιβλία, ἐκδοθέντα βραδύτερον ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τοῦ Γ. Τυπάλδου (1845—1853). Τῷ 1818 ἱδρύθη ἐν Καλκούττᾳ ὑπὸ τῶν υἱῶν τῶν Στεφάνου, Ἰωάννου καὶ Εὐστρατίου Ράλλη ὁ περίφημος κατὰ τὰς ἀνὰ τὴν Ἰνδικὴν ἐμπορικὸς οἶκος Ralli Brothers, λειτουργῶν μέχρι σήμερον καὶ ἀπασχολῶν χιλιάδας Ἑλλήνων καὶ ἰθαγενῶν ὑπαλλήλων εἰς τὰ ὑπερεκατὸν ὑποκαταστήματά του. Ἡ ἑλληνικὴ κοινότης Καλκούττας ἀριθμεῖ σήμερον 2.000 περίπου μελῶν, διατηρεῖ δὲ ναὸν τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸ σχολεῖον.

Δάκκας. Ἡ πόλις αὕτη, περιλαμβάνουσα ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος μικρὰν ἑλληνικὴν παροικίαν, ἀριθμεῖ σήμερον ὀλίγους μόνον Ἕλληνας, ὑπαλλήλους τοῦ οἴκου Ράλλη.

Βομβάης. Καὶ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, πλὴν τῶν καταστημάτων τῶν ἀδελφῶν Ράλλη, ἅτινα ἀπασχολοῦσι μέγαν ἀριθμὸν Ἑλλήνων, ὑπάρχουσι καὶ πλεῖστοι Ἑπτανήσιοι ἔμποροι καννάβεως, βάμβακος καὶ ὀρύζης.

Κουρασῆ. Ἡ πόλις αὕτη, κειμένη βορειοδυτικῶς τῆς Βομβάης, περιλαμβάνει μικρὰν ἀνοργάνωτον παροικίαν Ἑπτανησίων ἐμπόρων βάμβακος καὶ δημητριακῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Κεφαλᾶς Νικ. (Γαλανὸς Δημ.)*, «Descrizione della città di Benares» (Livorno 1926).— «Ἡ πόλις Καλκούτα» (ἐν «Ἀποθήκῃ ὠφελίμων γνώσεων» Σμύρνης Β'/1839, σελ. 17).— «Ἀποδημητοῦ ἀναμνήσεις περὶ Καλκούτας» (ἐν «Νέᾳ Ἑπταλόφῳ» Α'/1865, σελ. 55—58).— *Μεταξᾶς Κ. Χ.*, «Ἀπὸ Βαγδάτης εἰς Ἰνδίας» (ἐν «Ἑβδομαδιαίᾳ ἐπιθεωρήσει» Νεολόγου, 1893, ἀρ. 12—13).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἀπὸ Βομβάης εἰς Κωνσταντινούπολιν» (αὐτόθι 1894—1895).

Ἄλλαι χῶραι ἐν τῷ Ἰνδικῷ ὠκεανῷ καὶ τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ. *Κεϋλάνη.* Γνωστὴ καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, οἵτινες ἐκάλουν αὐτὴν Ταπροβάνην, περιλαμβάνει σήμερον ἱκανοὺς ὁμογενεῖς ἐμπόρους καὶ ναυτικούς. Ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς νήσου Κολόμβῳ ἀκμάζει ὁ οἶκος τοῦ Θρᾳκὸς Θεοχαρίδη.

Χοδεΐδα (Τζέδδα). Οἱ ἐν αὐτῇ Ἕλληνες εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον Κεφαλλῆνες, ὑπάλληλοι τοῦ μεγάλου ἐμπορικοῦ οἴκου τῶν ἀδελφῶν Λιβιεράτων, διεξάγοντος κυρίως τὸ ἐμπόριον τοῦ περιφήμου καφὲ τῆς Ὑεμένης, διατηροῦντος δὲ γραφεῖα καὶ εἰς τὸ Ἄδεν, τὸ Τζιμπουτὶ καὶ πολλὰς πόλεις τῆς Ἀβησσυνίας. Ζῶσιν ὡσαύτως ἐν Χοδεΐδα καὶ πλεῖστοι ἄλλοι Ἕλληνες, ἰατροί, ναυτικοὶ καὶ δημόσιοι ὑπάλληλοι, ἀσχολούμενοι μὲ τὴν βιομηχανίαν τῶν διερχομένων κατ' ἔτος ἐκ τῆς πόλεως πολυαρίθμων Μουσουλμάνων προσκυνητῶν τῆς Μέκκας.

Ἄδεν. Ἡ πόλις αὕτη, ἀποτελοῦσα ἕνα τῶν κυριωτέρων σταθμῶν τοῦ μεταξὺ Ἰνδικοῦ καὶ Μεσογείου διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου, ἀριθμεῖ πλείστους ἑλληνικοὺς οἴκους ἐμπορίας καφέ, βάμβακος καὶ καπνοῦ καὶ βιομηχανίας σιγαρέττων.

Βασόρα. Ἡ ἐν αὐτῇ ἐγκατάστασις Ἑλλήνων ἐμπόρων χρονολογεῖται κυρίως ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Παγκοσμίου πολέμου. Ἐπιφανέστεροι τῶν ἐν τῇ πόλει παροίκων ὑπῆρξαν οἱ ἀδελφοὶ Δαβρουτσίκα ἐκ Καρύστου, γενόμενοι διευθυνταὶ τοῦ αὐτόθι ὑποκαταστήματος τῆς Ὀθωμανικῆς Τραπέζης.

Περσία. Παλαιοτάτη τῶν ἐν Περσίᾳ ἑλληνικῶν παροικιῶν εἶναι ἡ τῆς Ταυρίδος, ἀναγομένη μέχρι τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ὅτε ὁ Τραπεζούντιος Νικόλαος Χιονιάδης διετέλεσε, διαρκοῦντος τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ἐπίσκοπος Ταυρίδος. Τὸν ἑπόμενον αἰῶνα συνεσφίγχθησαν ἔτι μᾶλλον αἱ ἑλληνοπερσικαὶ σχέσεις διὰ τῆς συζεύξεως (1458) τοῦ σάχου τῆς Περσίας Οὐζοὺν Χασὰν μετὰ τῆς πριγκιπίσσης Αἰκατερίνης τῆς Τραπεζοῦντος. Ἡ σημερινὴ παροικία ἀποτελεῖται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ Προυσαεῖς, ἀσχολουμένους μὲ τὴν μεταξοσκωληκοτροφίαν. Ἐν τῇ πόλει σῴζεται καὶ παλαιότατος χριστιανικὸς ναὸς ἐν ἐρειπώσει. (Περὶ τῆς Ταυρίδος ἔγραφεν ἑλληνιστὶ ὁ *Θ. Γραμματικόπουλος* ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ταυρίς, ἡ νύμφη τοῦ Πόντου», Ἀθῆναι 1919.) Πλὴν τῆς Ταυρίδος, ὑπάρχει ἐπίσης παροικία Προυσαέων μεταξοσκωληκοτρόφων ἐν Οὐρμίᾳ, πόλει κειμένῃ περὶ τὰ 20 χλμ. δυτικῶς τῆς ὁμωνύμου λίμνης. Προυσαεῖς τέλος μεταξοσκωληκοτρόφοι εἶχον ἐγκατασταθῆ μεταξὺ ἄλλων καὶ εἰς τὰς παλαιὰς περσικὰς πόλεις Ρέστ καὶ Τασχέντ, ὡς καὶ πολλαχοῦ τῆς Βουχάρας καὶ τῆς Χίβας, αἱ πόλεις ὅμως καὶ αἱ περιοχαὶ αὗται ἀνήκουσι νῦν εἰς τὴν Σοβιετικὴν ἕνωσιν. Τὴν Περσίαν περιηγήθησαν κατὰ τοὺς ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνας οἱ Ἕλληνες Βασίλειος Βατάτζης (1727), γράψας καὶ σχετικὰς ἐντυπώσεις (ἐκδ. *E. Legrand*, Paris 1886), ὁ Νέων Πατρῶν μητροπολίτης Χρύσανθος (1792—1795), ὁ Κωνσταντῖνος Χ. Μεταξᾶς (Βοσπορίτης), δημοσιεύσας τὰς ἐντυπώσεις του ἐν τῇ «Ἑβδομαδιαίᾳ Ἐπιθεωρήσει» Νεολόγου Κωνσταντινουπόλεως (1893, ἀριθμ. 15 κ. ἑξ.), ὁ Ι. Μηλιόπουλος, γράψας «Περιοδεῖαι ἐν Περσίᾳ» (Κωνσταντινούπολις, 1881) κ. ἄ.

Συρία καὶ Παλαιστίνη. Ὁ ὀρθόδοξος πληθυσμὸς τῶν ὡς ἄνω χωρῶν παρουσιάζει μεγάλην μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἐθνολογικὴν συγγένειαν, καθ' ὃ προελθὼν ἐξ ἀναμίξεως τῶν παλαιῶν Σημιτῶν κατοίκων μεθ' Ἑλλήνων ἐγκατασταθέντων ἐν τῇ χώρᾳ κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον χρόνους τῆς ἀκμῆς τοῦ ἀσιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Μέχρι τῆς ἀραβικῆς καταχτήσεως οἱ Ἑλληνοσύροι, καλούμενοι *Μελχῖται* (Βασιλικοί), ἀπετέλουν τὸ κυριαρχοῦν ἀριθμητικῶς ἐν τῇ χώρᾳ στοιχεῖον, ἐξηκολούθησαν δὲ καὶ μετὰ ταῦτα ἐπὶ μακρὸν νὰ διατηρῶσι καὶ τὴν ἀριθμητικὴν των ὑπεροχὴν καὶ τὴν ἑλληνικότητά των, μέχρι ὅτου ἡ πάροδος τοῦ χρόνου ἐξηφάνισε καὶ τὴν παλαιὰν γλῶσσαν καὶ τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν. Παραμένει ὅμως πάντοτε ἀναλλοίωτος ἡ πάτριος θρησκεία καὶ ἡ μετὰ τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐπαφὴ λόγῳ τοῦ στενοῦ συνδέσμου, ὅστις ὑπάρχει πάντοτε μεταξὺ τῶν ἰθαγενῶν Σύρων καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, τῆς ὁποίας ἡ διοίκησις εὑρίσκεται πάντοτε εἰς χεῖρας Ἑλλήνων κληρικῶν.

Τουρκία βλ. ἀνωτέρω *Παροικίαι Εὐρώπης*

ΑΦΡΙΚΗ

Ἀβησσυνία. Ἡ χώρα αὕτη, καλουμένη τὸ πάλαι Αἰθιοπία, ἐτέλει ἀπὸ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος εἰς στενὰς μετὰ τῆς Ἑλλάδος σχέσεις, μνημονεύεται δὲ ὑπὸ πολλῶν Ἑλλήνων γεωγράφων καὶ συγγραφέων, καὶ ἰδίᾳ τοῦ Ἡροδότου, τοῦ Θουκυδίδου, τοῦ Πτολεμαίου, τοῦ Στράβωνος, τοῦ Προκοπίου, Θωμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστου καὶ ἄλλων. Ὁ τελευταῖος μάλιστα ἀναφέρει ὅτι ἐν Ἀδούλιδι (νῦν Τσούλλα) ὑπῆρχον ἐπιγραφαί, αἵτινες ἐν ἐλεεινῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἐξύμνουν τὰ πολεμικὰ ἔργα τοῦ Αἰγυπτίου βασιλέως Πτολεμαίου τοῦ Εὐεργέτου καὶ τοῦ Σίλκου, βασιλέως τῆς πρωτευούσης τῶν Αἰθιόπων Ἀξούμης. Ἐξ ἄλλου, αἱ ἀβησσυνιακαὶ παραδόσεις ἀναφέρουσιν ὅτι τὴν χώραν των ἐπεσκέφθη καὶ ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ὡς καὶ βασιλεῖς τῆς δυναστείας τῶν Πτολεμαίων. Κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα εἰσήχθη εἰς τὴν χώραν ὁ Χριστιανισμὸς ὑπὸ τοῦ ἐκ Τύρου ἐμπόρου Φρουμεντίου καὶ συνεσφίγχθησαν ἔτι μᾶλλον αἱ μετὰ τῶν Αἰθιόπων σχέσεις τῶν Ἑλλήνων, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ δὲ οἱ Βυζαντινοί, συμμαχοῦντες μετὰ τοῦ αἰθιοπικοῦ στρατοῦ, ἐπολέμησαν νικηφόρως ἐναντίον τοῦ χριστιανομάχου βασιλέως τῆς Ὑεμένης Νουβᾶ. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἑλλήνων συνετελέσθη ἐν Ἀβησσυνίᾳ σημαντικὴ ἐκπολιτιστικὴ πρόοδος, ἐκόπησαν δὲ καὶ νομίσματα κατὰ τὸ βυζαντινὸν σύστημα, τινὰ τῶν ὁποίων ἔφερον μέχρι τοῦ Ζ' αἰῶνος ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ μετὰ τῶν Ἀβησσυνῶν δεσμὸς τῶν Ἑλλήνων κατέστη στενότερος, τοῦτο δὲ ὀφείλεται εἰς τὸ ὁμόδοξον τῶν δύο λαῶν καὶ τὴν δυσπιστίαν μεθ' ἧς οἱ Ἀβησσυνοὶ προσέβλεπον τὰς ὑπὸ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ὑποστηριζομένας καθολικὰς καὶ διαμαρτυρομένας ἱεραποστολάς, τῶν ὁποίων ἡ δρᾶσις χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Χαρακτηριστικὰς πληροφορίας περὶ τῶν ἑλληνοαβησσυνιακῶν σχέσεων κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἀφηγεῖται ὁ ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἀβησσυνίαν Ἄγγλος περιηγητὴς James Bruce, ἐν τῷ συγγράμματί του «Travels to discover the Source of the Nile» (1768—1772). Ὁ Κ. Ν. Σάθας, συνοψίσας ἐν τῷ «Ἀττικῷ Ἡμερολογίῳ» τοῦ 1868 (σ. 184—189) τὰς περὶ τῶν ἐν Ἀβησσυνίᾳ Ἑλλήνων πληροφορίας τοῦ Bruce, ἀναφέρει ὅτι κατεῖχον ἐν τῷ κράτει τὰς ἀρίστας τῶν θέσεων, ὡς δικασταί, στρατιωτικοί, καλλιτέχναι, διδάσκαλοι καὶ πολιτικοί. Μνημονεύει δὲ μεταξὺ ἄλλων καί τινα ἐξ Ἴου καταγόμενον Γεώργιον, ὅστις τοσοῦτον ἴσχυεν, ὥστε ἐγένετο καὶ γαμβρὸς τοῦ αὐτοκράτορος.

Περὶ τοῦ Γεωργίου τούτου ὁμιλεῖ καὶ ὁ ἐκ Σκοπέλου μοναχὸς Καισάριος Δαπόντες ἐν τῷ «Καθρέπτῃ τῶν γυναικῶν» (σ. 138—139), ἀναφέρων καὶ δύο ἄλλους πανισχύρους Ροδίους, ὀνόματι Πέτρον καὶ Δημήτριον, ἀνυψωθέντας εἰς τὰ ὕψιστα τῶν ἀξιωμάτων, ὡς καί τινα γηραιὸν λευκότριχα καλούμενον Γιάννην, ὅστις διηύθυνεν ὁλοκλήρους νομούς. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν πολλοὶ Ἀβησσυνοὶ φοιτηταὶ ἐσπούδασαν ἐν τῇ Ριζαρείῳ σχολῇ καὶ τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, πλεῖστοι δὲ Ἕλληνες ἐγκατεστάθησαν ἐν Ἀβησσυνίᾳ, ἔνθα ἐξακολουθοῦσι μέχρι σήμερον νὰ ἀπολαμβάνωσι πλήρους ἐμπιστοσύνης. Ἐπιφανέστατος μεταξὺ τῶν νεωτέρων μνημονεύεται ὁ Ν. Παρίσης, ἰδιαίτερος ἰατρὸς τοῦ αὐτοκράτορος, ἀποσταλεὶς πρὸς αὐτόν, τῷ 1885, ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου Α'. Αἱ κυριώτεραι τῶν ἐν Ἀβησσυνίᾳ ἑλληνικῶν παροικιῶν εἶναι αἱ ἑξῆς: Τῆς πρωτευούσης *Ἀντὶς-Ἀμπέμπα*, ἀριθμοῦσα 1.500 μέλη περίπου, εἰς χεῖρας τῶν ὁποίων εὑρίσκεται τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ τε ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς περιοχῆς. Οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀντὶς-Ἀμπέμπα κατοικοῦσιν ἐν τῷ εὐρωπαϊκῷ τμήματι τῆς πόλεως, διατηροῦσιν ἴδιον ναόν, τιμώμενον εἰς μνήμην τοῦ εἰσαγαγόντος τὸν Χριστιανισμὸν ἐν τῇ χώρᾳ ἁγίου Φρουμεντίου, καὶ ἔχουσιν ἑλληνικὸν ἑξατάξιον σχολεῖον μὲ 4 διδασκάλους καὶ 130 μαθητάς. Πλὴν τῶν ἐμπόρων ἡ παροικία ἀριθμεῖ καὶ πολλοὺς ἰατρούς, ἀρχιτέκτονας, μηχανικούς, καλλιτέχνας καὶ ἀνωτέρους ὑπαλλήλους τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ κράτους. Ἐπειδὴ πολλοὶ τῶν ἐν τῇ πόλει Ἑλλήνων νυμφεύονται μεθ' Ἀβησσυνῶν, πλεῖστοι Ἑλληνόπαιδες εἶναι μιγάδες. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀνασυνεστήθη ὑπὸ τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας ἡ ἀπὸ μακροῦ χρόνου σχολάζουσα μητρόπολις Ἀξώμης, ἀπὸ δὲ τοῦ 1930 συνεστήθη ἐν τῇ πόλει καὶ «Ἑλληνοαιθιοπικὸς σύνδεσμος» διὰ τὴν σύσφιγξιν τῶν σχέσεων τῶν μελῶν του. Ἡ παροικία *Ντιρὲ-Ντάουα* ἀριθμεῖ 500 μέλη, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀσχολούμενα μὲ τὸ ἐμπόριον, καταγόμενα δὲ κυρίως ἐκ Κύπρου, Ρόδου καὶ Καρπάθου. Ὑπάρχουσιν ἐπίσης ἱκανοὶ Ἠπειρῶται, Κεφαλλῆνες καὶ Πελοποννήσιοι. Ἡ κοινότης ἔχει ναὸν τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ ἑξατάξιον ἑλληνικὸν σχολεῖον μὲ 4 διδασκάλους καὶ 50 μαθητάς.

Αἴγυπτος. Ἀφ' ὅτου ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, κατακτήσας τὴν Αἴγυπτον, ἔκτισε τὴν φερώνυμον πόλιν Ἀλεξάνδρειαν, ἡ χώρα ἀπέβη, ἐπὶ τῶν Πτολεμαίων ἰδίᾳ, ἓν τῶν ἀκμαιοτέρων κέντρων τοῦ

Digitized by Google

τότε Ἑλληνισμοῦ, διατηρήσασα τὴν ἑλληνικότητά της καὶ καθ' ὅλην τὴν ρωμαιοκρατίαν. Ἡ ἐπισυμβᾶσα ὅμως τῷ 641 μ. Χ. ἀραβικὴ κατάκτησις ἐπήνεγκε τὴν κατάρρευσιν τοῦ αἰγυπτιακοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ δ' ἀκραιφνῶς ἑλληνικὴ Ἀλεξάνδρεια, μία τῶν μεγαλυτέρων πρὸ τῆς κατακτήσεως πόλεων τοῦ κόσμου, κατήντησε πτωχὴ καὶ ἄσημος κώμη, ἀριθμοῦσα κατὰ τὴν εἰς Αἴγυπτον στρατείαν τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος 6.000 περίπου κατοίκους, ἐν οἷς συγκατελέγοντο καὶ ὀλίγοι Ἕλληνες καραβοκυραῖοι, ναῦται καὶ πραγματευταί, κέντρον ἔχοντες τὸ ἐκτὸς τῆς πόλεως πτωχὸν νυΐδιον τοῦ Ἁγίου Σάββα, μετά τινων ἐλεεινῶν δωματίων, εἰς τὰ ὁποῖα ἔμενεν ὁ πατριάρχης, ὁσάκις κατήρχετο ἐκ Καΐρου εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Καὶ εἰς τὰς λοιπὰς δὲ αἰγυπτιακὰς πόλεις τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον δὲν ἦτο πολυπληθέστερον· μικραὶ παροικίαι ὑπῆρχον εἰς Ρωζέττην καὶ Δαμιέττην, κυριωτέρους τότε λιμένας τῆς χώρας, ὡς καὶ ἐν Καΐρῳ, ἔνθα αἱ ὀλίγαι ἑλληνικαὶ οἰκογένειαι κατῴκουν εἰς τὴν συνοικίαν τῶν Ρωμαίων (Χάρτ-ἐλ-Ρούμ). Ἡ νέα ἄνθησις τοῦ ἀκμαίου σήμερον Ἑλληνισμοῦ τῆς Αἰγύπτου ἄρχεται ὀλίγα ἔτη βραδύτερον, ὅτε ἦρχε τῆς χώρας ὁ ἐκ Καβάλλας Μωχάμμετ Ἄλη, θεμελιωτὴς τῆς νεωτέρας αἰγυπτιακῆς ἀκμῆς. Ὁ φιλοπρόοδος οὗτος ἀνήρ, ἀποβλέπων εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν ἀναμορφωτικῶν του σχεδίων, διηυκόλυνε τὸν ἐν τῇ χώρᾳ αὐτοῦ ἀποικισμὸν ἀνθρώπων ἱκανῶν καὶ φιλοπροόδων, ἐπιδείξας ἰδιάζουσαν συμπάθειαν πρὸς τοὺς γνωρίμους εἰς αὐτὸν Ἕλληνας. Οὕτω τὸ προστρέξαν ἑλληνικὸν στοιχεῖον, τυχὸν τῆς κυβερνητικῆς ὑποστηρίξεως, προήχθη ταχέως εἰς πλοῦτον καὶ δύναμιν, ἐνισχυόμενον δὲ διαρκῶς καθ' ὅλον τὸν ΙΘ' αἰῶνα καὶ διὰ νέων μεταναστῶν, ἔκ τε τῆς ἐλευθέρας καὶ τῆς δούλης Ἑλλάδος, κατέλαβε τὴν πρώτην ἐν Αἰγύπτῳ θέσιν ἔναντι ὅλων τῶν ἄλλων ξένων ἐθνοτήτων, ἀριθμοῦν σήμερον (ἀπογραφὴ 1927) 76.264 ὑπηκόους Ἕλληνας, ἔναντι 52.462 Ἰταλῶν, 34.169 Βρεταννῶν, 24.332 Γάλλων καὶ 38.371 διαφόρων ἄλλων ἐθνικοτήτων. Μεταξὺ τῶν πρώτων μεταναστῶν τῆς Αἰγύπτου ἀναφέρονται καὶ οἱ περίφημοι γενόμενοι διὰ τὸν πλοῦτόν των ὁμογενεῖς ἀδελφοὶ Τοσίτσα, Ἰωάννης Δ' Ἀναστάση, ἀδελφοὶ Κασσαβέτη, Στουρνάρας, Τσιτσίνιας, Τζιγαδᾶς, Σιβινῆς, Ὕβος, Ἄμπετ, κ. ἄ. Εἰς τοὺς Ἕλληνας ὀφείλεται κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος ἡ ἀνάπτυξις τῶν καλλιεργειῶν τοῦ βάμβακος, πλεῖσται δὲ ποικιλίαι τοῦ προϊόντος τούτου φέρουσι τὰ ὀνόματα τῶν Ἑλλήνων παραγωγῶν των, ὡς καὶ ἡ δημιουργία τῆς περιφήμου αἰγυπτιακῆς σιγαροποιίας. Πλὴν ὅμως τῆς γεωργίας, τῆς βιομηχανίας, καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἐμπορίου οἱ Ἕλληνες διέπρεψαν ἐπίσης καὶ διαπρέπουν ὡς ἐπιστήμονες, ἐργολάβοι, βιοτέχναι, ὑπάλληλοι καὶ ἐργάται ἀκόμη, εἰς τρισχιλίους δὲ ἀνέρχονται καὶ σήμερον ἔτι οἱ ἐργαζόμενοι εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς διώρυγος τοῦ Σουέζ, διὰ τὴν διάνοιξιν τῆς ὁποίας πρωτεύοντα διεδραμάτισε ρόλον τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον. Εἰς τὴν ἀκμὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Αἰγύπτου μεγάλως συντελεῖ καὶ τὸ ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ὑφιστάμενον καθεστὼς τῶν διομολογήσεων, ἡ ὕπαρξις ἐν τῇ χώρᾳ ἀπολύτου θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, ἡ δρᾶσις τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, τοῦ ὁποίου τὸν θρόνον κατέχει Ἕλλην πατριάρχης, καὶ τέλος ἡ γειτονία καὶ ἡ συχνὴ ἐπαφὴ μετὰ τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν ἐπιτυγχάνεται ἡ διαρκὴς τόνωσις παρὰ τοῖς Ἕλλησι τῆς Αἰγύπτου τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος. Τὸ ὀρθόδοξον πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας, ἀποτελοῦν τὴν ὑπερτάτην ἐκκλησιαστικὴν ἀρχὴν τῶν καθ' ἅπασαν τὴν Ἀφρικὴν ὀρθοδόξων πληθυσμῶν, ἦτο μέχρι τῆς ἀραβικῆς κατακτήσεως ἐκ τῶν ἀκμαιοτέρων τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀριθμοῦν 22 μητροπόλεις, 19 ἀρχιεπισκοπὰς καὶ 237 ἐπισκοπάς. Παρακμάσαν ἔκτοτε, καθ' ὅλην τὴν ἀραβικὴν κατάκτησιν, κατώρθωσεν ἤδη, ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς, νὰ ἀνασυστήσῃ πολλὰς τῶν σχολαζουσῶν μητροπόλεών της. Οὕτως αἱ λειτουργοῦσαι σήμερον ὑπὸ τὸ πατριαρχεῖον τοῦτο μητροπόλεις εἶναι αἱ: *Τριπόλεως* (Βαρβαρίας) τῆς ὁποίας ὁ μητροπολίτης διαμένει ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, τῆς περιοχῆς του κατεχομένης ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν, *Λεοντοπόλεως* (ἐν Ζαγαζίκ), *Πηλουσίου* (ἐν Πόρτ-Σαΐδ), *Ἑρμουπόλεως* (ἐν Τάντα), *Ἀξώμης* (ἐν Ἀδδὶς-Ἀμπέμπα), *Ἰωαννουπόλεως* (ἐν Γιοχάννεσμπουργ), *Νουβίας* (ἐν Χαρτοὺμ) καὶ *Καρθαγένης* (ἐν Τύνιδι). Θαυμαστὴ εἶναι ἡ κοινωνικὴ δρᾶσις καὶ ἡ ἐκπαιδευτικὴ ὀργάνωσις τοῦ ὁμογενοῦς στοιχείου τῆς Αἰγύπτου, ἀριθμοῦντος ἐπὶ συνολικοῦ πληθυσμοῦ 76.000 Ἑλλήνων, 15.000 περίπου μαθητὰς καὶ 570 διδασκάλους καὶ καθηγητάς. Αἱ ἐν τῇ χώρᾳ ὀρθόδοξοι ἐκκλησίαι ἀνέρχονται εἰς 61, ὧν αἱ 49 κατέχονται ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν παροικιῶν. Ἀφ' ἑτέρου ὁ ἑλληνικὸς ἀθλητισμὸς τῆς Αἰγύπτου, ἀναπτυχθεὶς ἐνωρὶς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, εὑρίσκεται καὶ σήμερον ἔτι εἰς μεγάλην πρόοδον, συναγωνιζόμενος τὸν τοῦ ἐλευθέρου κράτους. Τέλος ἡ Αἴγυπτος ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν ἓν τῶν κυριωτέρων νεοελληνικῶν πνευματικῶν κέντρων. Εἰδικώτερον αἱ κυριώτεραι τῶν ἐν Αἰγύπτῳ ἑλληνικῶν παροικιῶν εἶναι αἱ ἑξῆς:

Καΐρου. Εἶναι ἡ ἀρχαιοτέρα τῶν συγχρόνων ἑλληνικῶν παροικιῶν τῆς Αἰγύπτου, ὑφισταμένη καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἐν τῇ πόλει ἤδρευε τότε ὁ πατριάρχης, διότι τὸ χριστιανικὸν στοιχεῖον ἐσπάνιζεν ἐν τῇ Ἀλεξανδρείᾳ, ὁ δ' ἑλληνικὸς πληθυσμὸς ἦτο συγκεντρωμένος ἐν τῇ συνοικίᾳ Χάρτ-ἐρ-Ρούμ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑπῆρχε καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἁγίου Νικολάου καὶ Ἁγίου Μάρκου. Σήμερον ἡ ὁμογενὴς παροικία εἶναι ἡ μεγαλυτέρα τῶν λοιπῶν χριστιανικῶν τῆς πόλεως, ἀριθμοῦσα 20.000 περίπου μέλη, ἅτινα ζῶσιν ἐγκατεσπαρμένα καθ' ὅλην τὴν πόλιν. Ἀρίστη εἶναι ἡ ὀργάνωσις τοῦ ἑλληνικοῦ τούτου στοιχείου, διαθέτοντος πολλὰ καὶ ἄριστα ἐκπαιδευτήρια, νοσοκομεῖον (Ἀχιλλοπούλειον), ἕνδεκα ναοὺς μετὰ τῶν εἰς τὰ πέριχωρα κειμένων, συσσίτια πτωχῶν, ὀρφανοτροφεῖον («Σπετσεροπούλειον» ἐν Ἡλιουπόλει), λέσχας, γηροκομεῖον καὶ διάφορα ἄλλα κοινωφελῆ ἱδρύματα. Εἰδικώτερον αἱ ἑλληνικαὶ σχολαὶ τοῦ Καΐρου εἶναι αἱ ἑξῆς: Ἀμπέτειος, περιλαμβάνουσα 4 γυμνασιακὰς τάξεις, 4 ἑλληνικοῦ, 4 προπαιδευτικοῦ καὶ 3 ἐμπορικοῦ τμήματος, ἀριθμοῦσα δὲ 22 καθηγητὰς καὶ διδασκάλους καὶ 600 περίπου μαθητάς. Ἀστικὴ κοινοτική, δι' ἄρρενας, ἑξατάξιος, ἀριθμοῦσα 16 διδασκάλους καὶ 630 μαθητάς. Ἀχιλλοπούλειος, μεικτή, μετὰ 332 μαθητριῶν καὶ 90 μαθητῶν, διῃρημένων εἰς 14 τάξεις καὶ ἐχόντων 24 διδασκάλους. Μελαχρίνειος, ἀστικὴ Ἱεροδιδασκαλεῖον Ἡλιουπόλεως, μετὰ 10 καθηγητῶν καὶ 39 μαθητῶν. Νηπιαγωγεῖον Φαγγάλας, μὲ 70 περίπου μαθητὰς καὶ μαθητρίας, Μουσάκειος, Ξενάκειος, Λύκειον αἱ «Μοῦσαι» καὶ ἰδιωτικὴ σχολὴ ὁ «Εὐαγγελισμός». Οἱ Ἕλληνες τοῦ Καΐρου ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ τὸ ἐμπόριον τοῦ βάμβακος, τοῦ καπνοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἐγχωρίων προϊόντων, εἶναι δὲ καὶ πολλοὶ ἐπιστήμονες, ξενοδόχοι, ἑστιάτορες, ἰδιωτικοὶ ὑπάλληλοι.

Ἀλεξανδρείας. Πλουσιωτέρα καὶ ἀρτιώτερον ὠργανωμένη τῆς παροικίας τοῦ Καΐρου εἶναι ἡ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἥτις ἀριθμεῖ καὶ μεγαλύτερον ἀριθμὸν μελῶν (30.000 περίπου). Περίφημα πρὸ πάντων εἶναι τὰ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα τῆς κοινότητος. Ἐξ αὐτῶν τὸ Νοσοκομεῖον, λειτουργοῦν ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἀποτελεῖ πρότυπον ἀληθῶς νοσηλευτικὸν ἵδρυμα τῆς Ἀνατολῆς, ὅτε δέ, κατὰ τὴν μεγάλην χολέραν τοῦ 1883, μετέβη εἰς Αἴγυπτον μεγάλη ἀποστολὴ Γερμανῶν σοφῶν ὑπὸ τὸν Ροβέρτον Κώχ, ἵνα μελετήσῃ τὴν νόσον ἐν τῷ νοσοκομείῳ τούτῳ ἐξετέλεσε τὰ πειράματά της καὶ ἀνεκάλυψε τὸν παθογόνον μικροοργανισμὸν τῆς χολέρας. Ἐπιφανεῖς ὑπῆρξαν οἱ ἑκάστοτε διευθυνταὶ τοῦ νοσοκομείου τούτου, περίφημοι δὲ ἀναφέρονται μεταξὺ αὐτῶν οἱ Ζαγκαρόλας καὶ Καρτούλης, μεγάλως βοηθήσαντες εἰς τὰς ἐρεύνας της τὴν γερμανικὴν ἀποστολήν, κατὰ τὴν ὁμολογίαν αὐτοῦ τούτου τοῦ Κώχ. Εἰς τὰ 7 τμήματά του λειτουργοῦσι 200 περίπου κλῖναι, εἰς τὰς ὁποίας νοσηλεύονται ἐτησίως 1.500 περίπου ἀσθενεῖς πάσης ἐθνικότητος. Ἕτερα σημαίνοντα ἱδρύματα εἶναι: τὸ «Γηροκομεῖον Ἀντωνιάδου», ἱδρυθὲν διὰ κληροδοτήματος τοῦ σὲρ Τζὼν Ἀντωνιάδου καὶ παρέχον ἄσυλον εἰς πεντηκοντάδα γερόντων καὶ γραιῶν· τὸ «Μπενάκειον ὀρφανοτροφεῖον», ἱδρυθὲν τῷ 1908 διὰ δωρεᾶς τῆς Βιργινίας Μπενάκη καὶ παρέχον ἄσυλον εἰς 175 ὀρφανάς, καὶ τὸ «Μπενάκειον οἰκονομικὸν συσσίτιον», ἱδρυθὲν τῷ 1907 διὰ δωρεᾶς Βιργινίας Μπενάκη, παρέχον δὲ ἀντὶ εὐτελεστάτης ἀμοιβῆς τροφὴν εἰς τὰ διάφορα φιλανθρωπικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα τῆς κοινότητος καὶ τὰς πτωχὰς λαϊκὰς τάξεις. Τὰ ἐκπαιδευτήρια τῆς κοινότητος εἶναι: ἡ Τοσιτσαία (πλήρης ἑξατάξιος δημοτικὴ ἀρρένων), ἡ Ἀβερώφειος (πλήρης ἑξατάξιος δημοτικὴ θηλέων, πεντατάξιον γυμνάσιον ἀρρένων, τριτάξιος ἀστικὴ σχολὴ θηλέων καὶ ἐμπορικὴ σχολὴ θηλέων), ἡ Ζερβουδάκειος (πλήρης ἑξατάξιος δημοτικὴ ἀρρένων καὶ θηλέων), ἡ Φαμηλιάδειος (πλήρης ἑξατάξιος δημοτικὴ ἀρρένων καὶ θηλέων), ἡ Σαλβάγειος (ἐμπορική), ἡ μεικτὴ τετρατάξιος δημοτικὴ Ραμλίου καὶ ἡ «Πρατσίκειος» ἀστικὴ ἀρρένων καὶ θηλέων ἐν Ἰβραημίᾳ. Οἱ εἰς τὰς ὡς ἄνω κοινοτικὰς σχολὰς φοιτῶντες μαθηταὶ ἀνέρχονται εἰς 5.000 περίπου. Πλὴν αὐτῶν ὅμως ὑπάρχουσι καὶ πολλὰ ἰδιωτικὰ ἑλληνικὰ λύκεια καὶ ἄλλα σχολεῖα, ἀριθμοῦντα πολυαρίθμους ἐπίσης μαθητάς. Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀλεξανδρείας, πλὴν τῆς οἰκονομικῆς αὐτοῦ ἀκμῆς, ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ καὶ σπουδαίαν πνευματικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν δρᾶσιν. Οὕτω μεταξὺ τῶν κυριωτέρων ὀργανώσεων τῆς πόλεως καταλέγεται ἡ ἕνωσις «Αἰσχύλος-Ἀρίων», μετὰ μουσικοῦ καὶ δραματικοῦ τμήματος, πρωτοστατοῦσα εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ κοινωνικὴν κίνησιν τῆς παροικίας, ὁ σύλλογος τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων ὁ «Πτολεμαῖος Α'», μετ' ἀξιολόγου βιβλιοθήκης, καὶ ἡ «Ἑλληνικὴ λέσχη». Μεγάλης ἐξ ἄλλου κοινωνικῆς δράσεως εἶναι οἱ σύλλογοι «Ἕνωσις Ἑλληνίδων Αἰγύπτου», διατηρῶν καὶ τὸ νηπιοτροφεῖον «Μάννα» καὶ τὴν νυκτερινὴν σχολὴν ἡ «Ἐργάτις», καὶ ἡ «Ἑλληνικὴ φιλόπτωχος ἑταιρεία», διατηροῦσα καὶ ἄσυλον γερόντων μετὰ 20 κλινῶν. Τὴν κυριωτέραν δρᾶσιν εἰς τὰ γράμματα ἐσημείωσαν αἱ ὁμάδες «Νέα Ζωὴ» καὶ «Γράμματα», ἐκδοῦσαι καὶ ἴδια ὁμώνυμα περιοδικά. Μεταξὺ τῶν ἐπιφανεστέρων Ἑλλήνων λογίων, καλλιτεχνῶν καὶ ἐπιστημόνων, οἵτινες ἔδρασαν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, κυριώτεροι εἶναι οἱ: Τάσσος Νεροῦτσος βέης, Γ. Σκληρός, Κ. Καβάφης, Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, Θ. Ζιχαριάδης, Α. Κάσδαγλης, Σ. Παναγιωτάτου, Θάλεια Φλωρᾶ-Καραβία κ. ἄ. Ὁ τομεὺς ὅμως, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κυρίως διέπρεψεν ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀλεξανδρείας, εἶναι τὸ ἐμπόριον, μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ ὁποίου ἐπιφανέστατοι εἶναι ὁ Ἀβέρωφ, ὁ Ζερβουδάκης, ὁ Σαλβάγος, ὁ Μπενάκης καὶ πλεῖστοι ἄλλοι. Διὰ τὴν προαγωγὴν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου τῆς πόλεως λειτουργεῖ ἐν αὐτῇ καὶ ἑλληνικὸν ἐμπορικὸν ἐπιμελητήριον.

Ἀβουκίρ. Παροικία μετὰ ναοῦ καὶ πενταταξίου σχολείου, εἰς τὸ ὁποῖον φοιτᾷ πεντηκοντὰς μαθητῶν.

Ἀσσουάν. Ἡ παροικία ἱδρύθη τῷ 1905 ὑπὸ τῶν ἐργασθέντων εἰς τὸν παρὰ τὴν πόλιν ὁμώνυμον νειλοφράκτην Ἑλλήνων ἐργατῶν, ἔχει δὲ ναὸν καὶ ἑξατάξιον σχολεῖον.

Ἀσσιούτ. Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἤκμαζεν ἀπὸ τοῦ 1892 ἑλληνικὴ παροικία, ἥτις ὅμως ἠραιώθη διαρκοῦντος τοῦ Παγκοσμίου πολέμου. Οἱ ἐναπομένοντες διατηροῦσι ναὸν τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος καὶ σχολεῖον μετὰ δωδεκάδος μαθητῶν.

Βελκάς. Μικρὰ ἑλληνικὴ παροικία μετὰ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τρύφωνος.

Βένχας. Ἡ ἑλληνικὴ κοινότης Βένχας, ἱδρυθεῖσα τῷ 1883, ἀνεγνωρίσθη ἐπισήμως ἀπὸ τοῦ 1903, ἀριθμεῖ σήμερον 200 περίπου μέλη, ἔχει δὲ ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ ἑξατάξιον ἀστικὴν σχολὴν μὲ εἰκοσάδα μαθητῶν.

Δαμανχούρ. Ἐν αὐτῇ ζῶσιν 150 περίπου Ἕλληνες, διατηροῦντες ναὸν τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ μεικτὸν δημοτικὸν σχολεῖον, ἱδρυθὲν ἀπὸ τοῦ 18 0 δαπάναις τοῦ σὲρ Τζὼν Ἀντωνιάδου καὶ τῶν Ἑλλήνων τῆς περιφερείας Μπενχέρας.

Δαμιέττης. Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, ἥτις μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Μωχάμμετ Ἄλη, ἦτο μετὰ τῆς Ροζέττης ὁ κυριώτερος λιμὴν τῆς Αἰγύπτου, ὑπῆρχεν ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνος μικρὰ παροικία Ἑλλήνων ναυτικῶν. Σήμερον οἱ ἐν Δαμιέττῃ Ἕλληνες ἔχουσιν ἴδιον ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου, διατηροῦσι δὲ καὶ σχολεῖον μεικτόν.

Ζαγαζίκ. Τὸ πολυάριθμον ἑλληνικὸν στοιχεῖον τῆς πόλεως, ὠργανωμένον εἰς κοινότητα ἀπὸ τοῦ 1850 καὶ συμποσούμενον εἰς 2.000 περίπου ψυχάς, δίδει εἰς τὸ Ζαγαζὶκ ἑλληνικὸν ἐν πολλοῖς χαρακτῆρα. Λειτουργοῦσιν αὐτόθι ἑξατάξιοι σχολαὶ ἀρρένων καὶ θηλέων μὲ ἑβδομηκοντάδα μαθητῶν καὶ ὑπάρχει ναὸς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν.

Ζεϊτούν. Παροικία ἑλληνικὴ μετὰ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ μεικτοῦ τετραταξίου σχολείου, ἔχοντος τριακοντάδα μαθητῶν.

Ζίφτας. Ἡ ἐν τῇ πόλει ἑλληνικὴ κοινότης ἱδρύθη τῷ 1880, διαρπαγεῖσα δὲ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ἀραμπῆ, ἀνασυνεκροτήθη μετὰ τὴν λῆξιν αὐτῆς. Σήμερον ἀριθμεῖ 300 μέλη, ἔχει δὲ ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ ἑξατάξιον μεικτὸν δημοτικὸν σχολεῖον, ἐν ᾧ φοιτᾷ εἰκοσὰς μαθητῶν.

Ἡλιουπόλεως. Κοινότης νεωτάτη, συσταθεῖσα τῷ 1925, στερουμένη δὲ ναοῦ καὶ σχολείου.

Ἰμπραημίας (Ἰβραημίας). Παροικία πολυανθρωποτάτη καὶ πλουσία, ὀργανωθεῖσα ἀπὸ τοῦ 1903 εἰς κοινότητα καὶ ἀναγνωρισθεῖσα ὡς τοιαύτη ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας διὰ προεδρικοῦ διατάγματος τῆς 28 Αὐγούστου 1925. Ἔχει ναὸν καὶ δύο σχολάς, μίαν ἀρρένων μὲ 400 μαθητὰς καὶ 8 διδασκάλους καὶ ἑτέραν θηλέων μὲ 350 μαθητρίας καὶ 9 διδασκαλίσσας. Ἐπιφανέστατον μέλος τῆς κοινότητος ὑπῆρξεν ὁ πρόεδρος αὐτῆς Ἀρ. Πράτσικας.

Ἰσμαηλίας. Ἡ παροικία αὕτη εἶναι σύγχρονος τῆς τοῦ Πὸρτ-Σαΐδ, ἀποτελεῖται δ' ἐκ τῶν οἰκογενειῶν τῶν Ἑλλήνων πλοηγῶν καὶ τῶν ὑπαλλήλων τῆς διώρυγος. Ἔχει δύο ναούς, ὧν ὁ εἷς, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, εἶναι δῶρον τοῦ Φ. Λεσσέψ, καὶ μεικτὴν ἑπτατάξιον ἀστικὴν σχολὴν μὲ 200 περίπου μαθητάς.

Καντάρας. Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, εὑρισκομένῃ 44 χλμ. πρὸς Ν. τοῦ Πὸρτ-Σαΐδ, ὑπάρχει κοινότης Κασίων μετὰ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος καὶ μεικτοῦ πενταταξίου σχολείου.

Κὰφρ-ἐλ-Ζαγιάτ. Ἡ ἐν αὐτῇ παροικία ἱδρύθη τῷ 1872 πρωτοβουλίᾳ τῶν ἀδελφῶν Ροδοκανάκη καὶ Μάσχη, ἔχει δὲ ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ σχολὰς ἀστικὴν τετρατάξιον καὶ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως.

Λοῦξορ. Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ κατῴκουν ἀπὸ μακροῦ ὀλιγάριθμοι Ἕλληνες, ὧν ὁ ἀριθμὸς περιωρίσθη ἔτι μᾶλλον κατόπιν τῆς διαρκοῦντος τοῦ Παγκοσμίου πολέμου ἐπιστρατεύσεως πολλῶν ἐξ αὐτῶν.

Μανσούρας. Παροικία δισχιλίων περίπου Ἑλλήνων ἐκ τῆς ἐλευθέρας καὶ τῆς δούλης Ἑλλάδος, ἔχουσα ἀστικὰ σχολεῖα μετὰ 260 περίπου μαθητῶν καὶ ναὸν τῶν Ἁγίου Ἀθανασίου καὶ Κυρίλλου.

Μάρσα-Ματρούχ. Ἐν τῷ λιμένι τούτῳ, κειμένῳ δυτικῶς τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐπὶ τῶν παραλίων τῆς Μεσογείου, ζῶσι πολυάριθμοι Ἕλληνες σπογγαλιεῖς ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Δωδεκα-

Digitized by Google

νήσου, οἵτινες ἔχουσι ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ ἑξατάξιον σχολεῖον μετ' εἰκοσιπεντάδος περίπου μαθητῶν.

Μενγάλας-Κιμπίρ. Ἡ ἑλληνικὴ αὕτη κοινότης εἶναι ἐκ τῶν παλαιοτέρων τῆς Αἰγύπτου, συστᾶσα τῷ 1850, ἀριθμεῖ δὲ 250 περίπου μέλη καὶ ἔχει ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ πλῆρες ἑξατάξιον δημοτικὸν σχολεῖον μεικτὸν μετὰ 70 μαθητῶν.

Μίνα-ἐλ Κάμ. Ἡ κοινότης τῆς παροικίας συνεστήθη τῷ 1911, ἔχει δὲ ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ ἑξατάξιον μεικτὸν σχολεῖον μετὰ δεκαπεντάδος μαθητῶν.

Μίνιας. Μία τῶν πολυανθρωποτέρων ἑλληνικῶν παροικιῶν τῆς Αἰγύπτου, ἀριθμοῦσα 1.000 περίπου μέλη. Συνεκροτήθη εἰς κοινότητα ἀπὸ τοῦ 1862, ἔχει δὲ ἀπὸ τοῦ 1876 μεικτὸν ἀστικὸν σχολεῖον, μεθ' 70 περίπου μαθητῶν, καὶ ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.

Μίτ-ἐλ-Γάμαρ. Ἡ παροικία περιλαμβάνει 120 περίπου μέλη, ἔχει δὲ ναὸν τῶν Ἀσωμάτων καὶ πεντατάξιον μεικτὸν σχολεῖον μετὰ τριακοντάδος μαθητῶν.

Μπένι-Σουέφ. Παροικία ἑλληνική, ἱδρυθεῖσα τῷ 1889 καὶ ἀριθμοῦσα σήμερον 200 περίπου μέλη, καταγόμενα ἐκ τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ τῆς Βορείου Ἠπείρου. Ἔχει ναὸν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ μεικτὸν ἑξατάξιον δημοτικὸν σχολεῖον μετὰ πεντηκοντάδος μαθητῶν.

Πὸρτ-Σαΐδ. Ἡ πολυπληθὴς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ παροικία ἀπετελέσθη ἐκ τῶν συρρευσάντων αὐτόθι κατὰ τὴν διάνοιξιν τῆς διώρυγος τοῦ Σουὲζ (1868) πολυαρίθμων ἐργατῶν Ἑλλήνων, κυρίως Κασίων, ἀνερχομένων εἰς 5.000, αὐξηθέντων δὲ μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἐργασίας καὶ δι' ἄλλων Κασίων ἐπίσης ναυτικῶν, οἵτινες προσελήφθησαν καὶ ἐργάζονται ἔκτοτε ὡς πλοηγοί. Ἡ παροικία τοῦ Πορτ-Σαΐδ εἶναι σήμερον ἐκ τῶν ἀκμαιοτέρων τῆς Αἰγύπτου, ἔχουσα λαμπρὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος καὶ σχολεῖα ἀρρένων μετὰ 320 μαθητῶν καὶ θηλέων μετὰ 400 περίπου μαθητριῶν. Ἡ κοινότης διατηρεῖ ἐξ ἄλλου εἰς τὸ ἐγγὺς κείμενον *Πὸρτ-Φουὰτ* ἑξατάξιον δημοτικὸν σχολεῖον μεθ' ἑκατοντάδος μαθητῶν.

Ραμλίου. Παροικία συσταθεῖσα τῷ 1862 ὑπὸ τοῦ κόμητος Στεφάνου Τσιτσίνια, ἔχουσα δὲ δύο ναούς, τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ τοῦ Προφήτου Ἠλιοῦ, καὶ σχολὰς ἀστικὴν τετρατάξιον καὶ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἡ πόλις, ἀπέχουσα 8 χλμ. τῆς Ἀλεξανδρεία , μεθ' ἧς συνδέεται τροχιοδρομικῶς, ἀποτελεῖ θέρετρον τῶν πλουσίων Ἀλεξανδρέων.

Ροζέττης. Ἡ παροικία καὶ τῆς πόλεως ταύτης εἶναι παλαιὰ ὅσον καὶ τῆς Δαμιέττης, ἔχει δὲ ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ σχολεῖον μεικτόν.

Σερμπίν. Μικρὰ ἑλληνικὴ παροικία μετὰ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

Σιμπὶν-ἐλ-Κόμ. Οἱ αὐτόθι Ἕλληνες, συγκεκροτημένοι εἰς κοινότητα ἀπὸ τοῦ 1870, προέρχονται ἐξ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἰδίᾳ δὲ ἐκ Κύπρου καὶ Ἠπείρου. Διατηροῦσι ναὸν τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος καὶ μεικτὸν ἑξατάξιον δημοτικὸν σχολεῖον μετὰ τριακοντάδος μαθητῶν.

Σινᾶ. Ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ τούτου ὄρους, ὑπαγομένου πολιτικῶς εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὑπάρχει ἡ περίφημος μονὴ τῆς «Ἁγίας Αἰκατερίνης», ἐν τῇ ὁποίᾳ μονάζουσιν Ἕλληνες, μεγάλως συντελέσαντες κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν εἰς τὴν διατήρησιν ἐπὶ τοῦ ὄρους τούτου σπουδαιοτάτης ἑστίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἡ μονὴ αὕτη διοικεῖται ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Σιναίου, ἐκ τῆς μακρᾶς δὲ σειρᾶς τῶν ἐπισκόπων τούτων ἐπιφανέστατος ὑπῆρξεν ὁ Κωνστάντιος (1795—1830), γενόμενος καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης (1830—1834).

Σοχάγκ. Μικρὰ παροικία, ἱδρυθεῖσα τῷ 1903, ἔχουσα δὲ καὶ παρεκκλήσιον, ὅπερ σήμερον ἀργεῖ.

Σουέζ. Ἐν αὐτῷ ἦσαν ἐγκατεστημένοι Ἕλληνες ναυτικοὶ πρὸ τῆς διανοίξεως τῆς διώρυγος, διαρκούσης δὲ τῆς κατασκευῆς αὐτῆς συνέρρευσαν καὶ πολυάριθμοι νέοι πάροικοι, κυρίως Κάσιοι. Σήμερον ἡ πόλις ἔχει δύο ναούς, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, καὶ ὀκταταξίους ἀστικὰς σχολὰς μετὰ 280 περίπου μαθητῶν. Οἱ Ἕλληνες τοῦ Σουὲζ συγκροτοῦσιν ἑνιαίαν ἑλληνικὴν κοινότητα μετὰ τοῦ ἐγγὺς καὶ παρὰ τὴν ἐπὶ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης ἔξοδον τῆς διώρυγος κειμένου πολισματος *Πὸρτ-Τεφήκ,* ἔνθα ὑπάρχουσιν ἐπίσης πλεῖστοι ὁμογενεῖς.

Τούντας. Οἱ αὐτόθι Ἕλληνες προέρχονται ἔκ τε τῆς Μ. Ἀσίας, τῆς Κύπρου καὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, εἶναι δὲ πολυάριθμοι καὶ καλῶς συγκεκροτημένοι εἰς κοινότητα ἀπὸ τοῦ 1842. Ἔχουσι ναὸν τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ ἑξατάξια ἀστικὰ σχολεῖα μετὰ 150 μαθητῶν.

Φαγιούμ. Ἡ παροικία ἱδρύθη τῷ 1899, πρωτοβουλίᾳ τοῦ ἐργολάβου δημοσίων ἔργων Σωκρ. Πιζάνη, ἀπέκτησε δὲ καὶ ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ σχολεῖον πεντατάξιον, εἰς τὸ ὁποῖον φοιτῶσιν 25 περίπου μαθηταί.

Φακούς. Ἡ αὐτόθι ἑλληνικὴ παροικία συνεκροτήθη εἰς κοινότητα ἀπὸ τοῦ 1906, ἔχει δὲ ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Βαπτιστοῦ καὶ ἑξατάξιον μεικτὸν σχολεῖον μετὰ τριακοντάδος μαθητῶν.

Χελουάν. Μικρὰ παροικία μετὰ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος καὶ νηπιαγωγείου.

Ἐρυθραία (Ἰταλική). Κυριώτεραι τῶν ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ἑλληνικῶν παροικιῶν εἶναι ἡ τῆς *Ἀσμάρας,* ἀνηκούσης ἄλλοτε εἰς τὴν Ἀβησσυνίαν, καὶ ἡ τοῦ ἐπινείου αὐτῆς *Μασσάβας.* Αἱ παροικίαι αὗται ἤνθουν πρὸ τῆς ἰταλικῆς κατοχῆς, ὅτε οἱ Ἕλληνες διεχειρίζοντο τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἐμπορίου τῆς χώρας. Ἔκτοτε ὅμως, ἀναλαβόντων τῶν Ἰταλῶν τὸ εἰσαγωγικὸν καὶ ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον, οἱ ἡμέτεροι διετήρησαν μόνον τὸ ἐπιτόπιον καὶ τὸ τῶν σιγαρέττων ἐνῷ ἄλλοι ἠναγκάσθησαν νὰ ἐκπατριοθῶσιν. Οἱ ἐν Ἐρυθραίᾳ Ἕλληνες εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον Δωδεκανήσιοι τὴν καταγωγὴν καὶ Κεφαλλῆνες, διατηροῦσι δὲ ναὸν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ κοινοτικὴν σχολὴν μὲ 6 διδασκάλους καὶ 50 μαθητάς· λειτουργεῖ δὲ καὶ τὸ ἰδιωτικὸν λύκειον «Σαπφώ». Σημαντικὴ ἐπίσης παροικία ὑπάρχει ἐν τῇ πόλει *Κέρεν* τῆς αὐτῆς ἀποικίας, ἔχουσα ἴδιον ναὸν τοῦ Τιμίου Προδρόμου καὶ σχολεῖον.

Λιβύη (Ἰταλική). Ἡ χώρα αὕτη, ἀποτελέσασα κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ἑστίαν φοβερᾶς πειρατείας, λυμαινομένης τὴν Μεσόγειον, εἶχεν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πολυαρίθμους Ἕλληνας, ἁπαχθέντας ὑπὸ τῶν πειρατῶν. Οὕτως ἐν *Τριπόλει* (Βαρβαρίᾳ) κατῴκουν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν κατοχὴν (1911) 2.500 περίπου Ἕλληνες, προερχόμενοι ἐξ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἰδίᾳ ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Βαρβαρόσσα ὑποδουλωθεισῶν νήσων (1538), εἶχον δὲ βαθμηδὸν εὐδοκιμήσει ὡς ἔμποροι καὶ σπογγαλιεῖς. Ἤδη ἡ παροικία ἀντιμετωπίζει τὸν ἀνταγωνισμὸν τῶν ἐγκατασταθέντων αὐτόθι Ἰταλῶν καὶ Μελιταίων, διατηρεῖ ὅμως ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἴδιον νεκροταφεῖον καὶ σχολεῖον πεντατάξιον μετὰ πεντηκοντάδος μαθητῶν. Σημειωτέον ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς Λιβύης, ὡς καὶ οἱ τῆς Δωδεκανήσου, παρέσχον εἰς τοὺς Ἰταλοὺς σπουδαίαν ἐπικουρίαν κατὰ τὸν Ἰταλοτουρκικὸν πόλεμον τοῦ 1911. Ἡ Λιβύη ἦτο ἄλλοτε σημαίνον κέντρον τῆς Ὀρθοδοξίας, ἔχουσα μητροπόλεις ἐν Τριπόλει μεθ' ἑπτὰ ἐπισκοπῶν, ἐν Δάρνῃ (Δέρνα) μετὰ 10 ἐπισκοπῶν καὶ ἐν Κυρηναϊκῇ, ἔχουσαν ἕδραν τὴν Πτολεμαΐδα καὶ 6 ἐπισκοπάς. Πλὴν τῆς Τριπόλεως σημαντικαὶ ὡσαύτως παροικίαι ὑπάρχουν εἰς τὰς ἑξῆς πόλεις:

Βεγγάζη. Οἱ ἐν αὐτῇ Ἕλληνες ἀνέρχονται εἰς 800, ἔχουσι δὲ παρεκκλήσιον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, οὗτινος ὁ ἐφημέριος διδάσκει καὶ τοὺς Ἑλληνόπαιδας.

Δέρνα. Ἡ πόλις αὕτη, καλουμένη τῷ πάλαι Δάρνη ἢ Δαρνὶς ἢ Δαρδανὶς τῆς Μαρμαρικῆς, ἔχει μικρὰν ἑλληνικὴν παροικίαν, δωδεκανησιακῆς κατὰ τὸ πλεῖστον προελεύσεως, μετὰ παρεκκλησίου.

Πλὴν ὅμως τῶν ἐν ταῖς πόλεσι ἐγκατεστημένων Ἑλλήνων, πολυάριθμοι ἐπίσης σπογγαλιεῖς ἐκ τῶν νήσων Ὕδρας, Πόρου, Αἰγίνης καὶ τῶν Δωδεκανήσων ἐπισκέπτονται κατ' ἔτος τὰς ἀκτὰς τῆς χώρας, πρὸς ἁλιείαν σπόγγων.

Μαδαγασκάρη. Ἐπὶ τῆς γαλλικῆς ταύτης κτήσεως ὑπάρχει ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς νήσου *Ταναναρίβη* ἑλληνικὴ παροικία ἐξ 100 Ἑλλήνων ἐμπόρων. Ἕλληνες ἐπίσης ζῶσιν εἰς τὰς πόλεις *Μαζούγκα* καὶ *Ἀναλαλάβα.*

Νοτιοαφρικανικὴ Ἕνωσις. Περιλαμβάνει πολλὰς καὶ ἀκμαζούσας παροικίας Ἑλλήνων, σχηματισθείσας κατὰ τὸ πλεῖστον διαρκοῦντος τοῦ Ἀγγλοβοερικοῦ πολέμου (τελευταῖα ἔτη τοῦ ΙΘ' αἰῶνος). Κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον οἱ Ἕλληνες ἐβοήθησαν τὸν βρεττανικὸν στρατόν, μετὰ δὲ τὴν λῆξιν τῶν ἐπιχειρήσεων ἐγκατεσιάθησαν ἐν ταῖς νοτιοαφρικανικαῖς χώραις ὡς ἔμποροι, καταστηματάρχαι καὶ ἐργάται τῶν ἀδαμαντωρυχείων καὶ χρυσωρυχείων. Αἱ κυριώτεραι τῶν ἐν τῇ χώρᾳ παροικιῶν εἶναι αἱ ἑξῆς:

Πραιτωρίας. Διατηρεῖ ἴδιον ναὸν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ ἑλληνικὸν σχολεῖον.

Γιοχάνεσμπουργ. Ἡ πολυπληθεστέρα τῶν λοιπῶν κοινοτήτων, ἀριθμοῦσα 5 000 — 6.000 μέλη, ἀσχολούμενα κυρίως μὲ τὸ τοπικὸν ἐμπόριον καὶ τὴν διατήρησιν ξενοδοχείων καὶ ἔχουσα ναὸν τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, ἑλληνικὸν σχολεῖον καὶ τυπογραφεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐκδίδεται ἡ ἐφημερὶς «Νέα Ἑλλάς». Ἡ πόλις εἶναι καὶ ἕδρα τοῦ ὀρθοδόξου μητροπολίτου Ἰωαννουπόλεως, ὑπαγομένου εἰς τὸ πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας.

Πόλεως τοῦ Ἀκρωτηρίου (Καιηπτάουν). Ὑφισταμένη καὶ πρὸ τοῦ Ἀγγλοβοερικοῦ πολέμου, διατηρεῖ ἴδιον ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ ἑλληνικὸν σχολεῖον. Τὰ πλεῖστα τῶν μελῶν της ἀσχολοῦνται μὲ τὸ τοπικὸν ἐμπόριον ἢ διατηροῦσι καταστήματα, ἑστιατόρια, ξενοδοχεῖα κλπ. Τέλος καὶ πολλαχοῦ ἀλλοῦ τῆς Ροδεσίας καὶ τῆς Ὀράγγης ὑπάρχουσι μικρότεραι ἑλληνικαὶ κοινότητες, ὡς ἐν *Οὔμταλα* μετὰ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

Σομαλία (Γαλλική). Ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς ἀποικίας *Τσιμπουτί,* ἥτις ἀποτελεῖ καὶ τὸν κυριώτερον λιμένα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς Ἀβησσυνίας, ὑπάρχει νεωτάτη ἑλληνικὴ παροικία, διατηροῦσα ναὸν τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης καὶ διτάξιον νηπιαγωγεῖον μεθ' ἑνὸς διδασκάλου καὶ εἰκοσάδος μαθητῶν.

Σουδὰν Ἀγγλοαιγυπτιακόν. Αἱ κυριώτεραι τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς χώρας ταύτης, αἵτινες ἀριθμοῦσι συνολικῶς πληθυσμὸν 3.500—4.000 ψυχῶν, εἶναι αἱ ἑξῆς:

Χαρτούμ. Ἐν αὐτῷ ὑπῆρχον Ἕλληνες ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μωχάμμετ Ἄλη, οἵτινες ἐσφάγησαν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Μάχδη (1885). Μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἄγγλων ἀνακατάληψιν τῆς πόλεως προσέτρεξαν καὶ πάλιν Ἕλληνες, σήμερον δὲ ἡ κοινότης ἀριθμεῖ 2.000 μέλη, ἔχει ναὸν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τριτάξια ἀστικὰ σχολεῖα μετὰ 200 μαθητῶν. Ἐν τῇ πόλει ἑδρεύει ὁ μητροπολίτης τῆς ἀνασυστηθείσης μητροπόλεως Νουβίας.

Ὀμπεΐτ. Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, κειμένῃ ΝΔ. τοῦ Χαρτούμ, ζῶσι 1.000 περίπου Ἕλληνες, ἔχοντες ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου καὶ διτάξιον σχολεῖον.

Οὐάντι-Μέντανα. Ἐν αὐτῇ κατοικοῦσι 250 Ἕλληνες ἐμπορευόμενοι, ἔχοντες ναὸν τοῦ Ἁγίου Γερασίμου καὶ σχολεῖον.

Πὸρτ-Σουδάν. Ἐν τῷ ἐπινείῳ τούτῳ τοῦ Σουδὰν εἶναι ἐγκατεστημένοι ὁμογενεῖς ἔμποροι, ἔχοντες ναὸν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου καὶ μεικτὸν ἑξατάξιον σχολεῖον μετὰ 40 περίπου μαθητῶν.

Οὐάντι-Χάλφα Πλουσία ἑλληνικὴ κοινότης μετὰ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ σχολείου.

Δουὲμ-Κωστῆ. Μικρὰ πόλις, ἀπέχουσα 381 χλμ. τοῦ Χαρτούμ, ἱδρυθεῖσα δὲ τῷ 1904 ὑπὸ τοῦ ἐκ Τεγέας τῆς Ἀρκαδίας Κωστῆ Γ. Μουρίκη καὶ κατοικουμένη σήμερον κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ Ἑλλήνων, διατηρούντων ναὸν καὶ σχολεῖον. Ἐγγὺς τοῦ Δουὲμ-Κωστῆ ἀπαντῶσι σποραδικῶς Ἕλληνες καὶ εἰς τὰ χωρία *Ταλοδι, Μελούτι, Μαλακὰλ* κλπ.

Ἕλληνες ἐπίσης εἶναι ἐγκατεστημένοι καὶ εἰς ἄλλας πόλεις καὶ χωρία τοῦ Σουδάν, ὡς ἐν *Φαζὲρ* καὶ *Νουσοὺδ* καὶ περὶ τὸν Κυανοῦν Νεῖλον, ἐν *Μακουάρ, Καδαράφ, Ρασὰδ-Σιγιὰ* καὶ ἀλλαχοῦ μέχρι τοῦ *Ροζεῖρ* Τέλος ἐν *Ἀτμπάρα* ζῶσιν ἀπὸ τοῦ 1907 πολλοὶ ὁμογενεῖς.

Τυνησία καὶ λοιπαὶ γαλλικαὶ παραμεσόγειοι ἀποικίαι. Ἐκ τῶν ἀνὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Μεσογείου γαλλικῶν ἀποικιῶν πολυπληθέστεραι, παλαιότεραι καὶ πλουσιώτεραι εἶναι αἱ τῆς Τυνησίας. Οὕτως ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς χώρας *Τύνιδι* εἶχον ἐγκατασταθῆ Ἕλληνες ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἁλώσεως τῆς Κύπρου (1571), τῆς Κρήτης (1669) καὶ ἄλλων ἐνετοκρατουμένων νήσων καὶ πόλεων τῆς Πελοποννήσου. Οἱ Ἕλληνες οὗτοι προσηυξήθησαν σημαντικῶς κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 διὰ Χίων, Κασίων, Ψαριανῶν, Κρητῶν καὶ ἄλλων, ἀπαχθέντων ἐκεῖ κατ' ἀρχὰς ὡς δούλων καὶ εἶτα ἀπελευθερωθέντων. Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐγεννήθη τῷ 1643, ἐκ πατρὸς Θεσσαλονικέως καὶ μητρὸς Κυπρίας, ὁ περίφημος κληρικὸς Κοσμᾶς Μυροειδής, τυχὼν τῆς προστασίας τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' τῆς Γαλλίας καὶ γενόμενος χάρις εἰς αὐτὴν μητροπολίτης Ἀμαθοῦντος, Κιτίου καὶ Λεμεσοῦ. Οἱ Ἕλληνες τῆς Τύνιδος, διατηρήσαντες τὴν ἐθνικήν των αὐτοτέλειαν μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Γάλλων καταλήψεως τῆς χώρας, ἐξηκολούθησαν ἔκτοτε ἀκμάζοντες, οὕτω δὲ σήμερον, ἀποτελοῦντες σοβαρὸν ποσοστὸν τῆς ἐκ 50 000 ψυχῶν ἀποτελουμένης εὐρωπαϊκῆς παροικίας τῆς πόλεως, διατηροῦσι λαμπρὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἴδιον νεκροταφεῖον μετὰ ναϊδίου τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου καὶ σχολεῖα ἀρρένων καὶ θηλέων. Ἰδιάζουσα εἶναι ἡ πρὸς τὴν παροικίαν εὔνοια τῆς ἀρχούσης ἐν Τυνησίᾳ ἡγεμονικῆς δυναστείας, ὀφειλομένη εἰς τὴν ἐκ Καρδαμύλων τῆς Χίου ἤ, κατ' ἄλλην ἐκδοχήν, ἐκ Κρήτης καταγωγήν τη . Πλὴν τῆς Τύνιδος ἀκμάζει ἐπίσης ἡ ἐν *Σφὰξ* ἑλληνικὴ κοινότης, ἔχουσα ναὸν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ τετρατάξιον σχολεῖον μετὰ εἰκοσάδος μαθητῶν, ἐπίσης δὲ ἡ ἐν τῇ ναυτικῇ πόλει *Μπιζέρτα.* Οἱ Ἕλληνες τῆς χώρας ταύτης ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ τὸ ἐμπόριον, τὴν ναυτιλίαν καὶ τὴν σπογγαλιείαν, ἀντιμετωπίζουσιν ὅμως ἰσχυροὺς ἀνταγωνιστὰς τοὺς Ἰταλοὺς καὶ τοὺς Μελιταίους, οἵτινες εἶναι ἐπίσης ἐν αὐτῇ πολυάριθμοι.

Πλὴν τῆς Τυνησίας ἀκμαῖαι παροικίαι ἀπαντῶσι καὶ εἰς τὰς ἄλλας παραμεσογείους γαλλικὰς ἀποικίας, ἰδίᾳ δὲ ἐν τῇ πόλει τοῦ *Ἀλγερίου,* ἔνθα ζῶσι πλεῖστοι Ἕλληνες ἔμποροι καὶ πράκτορες ναυτιλιακῶν ἐπιχειρήσεων, συχνάκις δὲ ἀθρα- ἑλληνικὰ πλοῖα κεύουσιν ἐν τῷ λιμένι τῆς πόλεως. Οἱ Ἕλληνες ἐκκλησιάζονται ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ ρωσικῷ ναῷ. Πλεῖστοι ἐξ ἄλλου ὁμογενεῖς ἔμποροι καὶ πράκτορες ζῶσιν εἰς τὸ *Ὀρὰν* τῆς Ἀλγερίας, ἐπίσης δὲ ἐν *Καζαμπλάνκᾳ* τοῦ Μαρόκκου, ἐν *Κουρίγκα, Ραμπάτ,* ἐπὶ τῆς νησῖδος *Ζέμπρα* (ἀυχ. Αἰγιμοῦραι), ἐν *Μογκαντὸρ* καὶ εἰς ἄλλας παραλίους πόλεις τῆς τε Μεσογείου καὶ τοῦ Ἀτλαντικοῦ. Τέλος ἀξιομνημόνευτος εἶναι ἡ παροικία Μανιατῶν ἐν *Σίντι-Μερουὰν* τῆς Ἀλγερίας, εἰς οὓς παρεχώρησε τῷ 1872 ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις γαίας καὶ οἰκήματα. Περιλαμβάνει αὕτη 1.000 περίπου κατοίκους, οἵτινες ὅμως, ὅπως καὶ οἱ ἐναπομείναντες

Digitized by Google

εἰς τὰς Καρυὰς τῆς Κορσικῆς Ἕλληνες, ἔχουσιν ἀποβαλει τὴν ἐθνικήν των συνείδησιν καὶ τὴν πάτριον θρησκείαν.

Ἄλλαι ἀφρικανικαὶ χῶραι. Δευτερεύουσαι ἑλληνικαὶ κοινότητες ἢ μεμονωμέναι οἰκογένειαι ἀπαντῶσιν εἰς διαφόρους πόλεις τοῦ *Βελγικοῦ Κόνγκο* (ὡς ἐν *Λικάσι*), τοῦ *Καμερούν*, τῆς *Γουϊνέας*, περιλαμβάνουσαι κυρίως ὑπαλλήλους ξένων ἑταιρειῶν. Ἀξιόλογος ἰδίᾳ εἶναι ἡ παροικία τῆς *Λορέντζο-Μάρκους* ἐν τῷ μυχῷ τοῦ ὅρμου τῆς Δελαγκόας πορτογαλικὴ κτῆσις), περιλαμβάνουσα ἐμπόρους καὶ ναυτικούς, ἔχουσα δὲ καὶ ἴδιον ναόν. Ἐπίσης τῆς *Ζανζιβάρης* ἡ εὐρωπαϊκὴ παροικία, ἀριθμοῦσα 300 περίπου μέλη, ἀποτελεῖται κατὰ τὸ ἥμισυ ἐξ Ἑλλήνων, οἵτινες ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν ἐνοικίασιν κτημάτων πρὸς ἐκμετάλλευσιν. Ἄλλαι σημαντικαὶ παροικίαι τῆς Ἀφρικῆς εἶναι: ἡ ἐν *Μόσι* τῆς *Ταγκανίκας*, περιλαμβάνουσα κυρίως Κυπρίους καὶ ἄλλους Ἕλληνας ἐκ τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος, συμποσουμένους ἐν ὅλῳ εἰς 200, ἀσχολουμένους μὲ τὴν ἐνοικίασιν καὶ ἐκμετάλλευσιν κτημάτων καὶ τὴν ἐμπορίαν καὶ ἔχοντας ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ σχολεῖον. ἡ ἐν *Νταρ-ἐς-Σαλάμ*, τῆς ὁποίας τὰ μέλη ἀσχολοῦνται ἐπίσης εἰς τὴν ἐμπορίαν καὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν καλλιεργειῶν· ἡ ἐν *Ἀρούσα*· ἡ ἐν τῷ χωρίῳ *Μορόγκορο*· καὶ ἡ ἐν *Βεΐρα* τῆς Μοζαμβίκης. Ἀξιομνημόνευτος τέλος εἶναι ἡ ἐν *Κίλουα* τῆς πρώην γερμανικῆς Ἀνατολικῆς Ἀφρικῆς δρᾶσις του ἐκ Σύμης *Δημητρίου Σπανοῦ*, ὅστις, μεταβὰς εἰς τὴν χώραν ἀπὸ τοῦ 1873, κατώρθωσε νὰ καταστῇ σουλτᾶνος τῆς ἐκ 30 000 ψυχῶν μαύρης φυλῆς τῶν Σουαχίλ, ὡς μαρτυρεῖ ὁ ἐπισκεφθεὶς αὐτὸν τῷ 1913 Ἕλλην ἐκ Βατίκων Δημ. Γεωργιάδης (βλ. ἐφημ. «Ἔθνος», 26—10—1913).

Τ. Ε. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Ἀβησσυνία.—Λάμπρου Μ. Π.*, «Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐν Ἀβησσυνίᾳ» (ἐν «Ἀττικῷ ἡμερολογίῳ» 1869, σελ. 133—139).— *Σάθας Κ.*, «Οἱ ἐν Ἀβησσυνίᾳ Ἕλληνες» (ἐν «Ἀττικῷ Ἡμερολογίῳ» τοῦ 1868, σ. 184 κ.ἑ.).— *Παρίσης Ν. Π.*, «Αἰθιοπικα» (ἐν «Ἀττικῷ Ἡμερολογίῳ» 1887: 277 — 289 καὶ 1888: 78—105).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ Αἰθιοπία» (Ἀθῆναι 1887, β' ἐκδ. 1888).— *Μηλιαράκης Ἀντ.*, «Γεωγραφικὴ φιλολογία ἤτοι κατάλογος κτλ.» (Ἀθῆναι 1889, σελ. 120).— *Παπαμιχαὴλ Γρ.*, «Ἀβησσυνία καὶ ὀρθοδοξία» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» τ. Ε'/1910, σ. 97—112).— *Καλλίμαχος Δ.*, «Τὰ πατριαρχεῖα Ἀλεξανδρείας ἐν Ἀβησσυνίᾳ» Ἀλεξάνδρεια 1910).— *Παπαμιχαὴλ Γρ.*, «Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀβησσυνία» ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» τ. Ζ'/1911, σ. 178—184).— *Νικολόπουλος Δ.*, «Ἀντις Ἀμπέμπα» (Ἀθῆναι 1922, γαλλ. 1923 ὑπὸ Ἴφης Τανάγρα).— *Πασχάλης Δ.*, «Αἱ ἑλληνοαβησσυνιακαὶ σχέσεις. Ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀβησσυνίας Ἰησοῦς καὶ ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ματθαῖος. 1746—1767» (ἐν «Εμπρὸς» τῆς 27ης Αὐγούστου 1924).— *Προκοπίου Σ. Α.*, «Εἰς τὰ βασίλεια τοῦ Μενελίκ» (Ἀθῆναι 1924).—*Γιαννόπουλος Κ.*, «Στὴν καρδιὰ τῆς Ἀφρικῆς. Πῶς εἶδα τὴν Ἀβησσυνία» (Ἀθῆναι 1932).— «Le monde éthiopien» (Adis-Abeba 1927 κ.ἑ., ὑπὸ *Θ. Κωνσταντίνου*).— *Weinzinger E.*, «Ἱστορικὸν τοῦ τύπου ἐν Αἰθιοπίᾳ» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» τ. ΚΗ'/1929, σελ. 228 κ.ἑ.).— Περὶ τῆς Ἀβησσυνίας ἐγράφησαν ἐπίσης ἐν «Ἀττικῷ ἡμερολογίῳ» (1881, σ. 401—443 ὑπὸ *Δ. Μητσοτάκη*) καὶ ἐν «Πανταίνῳ» τ. Κ', ἀρ. 9 καὶ 12).

Αἴγυπτος. «Ὑπόμνημα περὶ τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἑλληνοαιγυπτιακῆς κοινότητος» (Ἀλεξάνδρεια 1862).— *Κηπιάδης Γ. Ι.*, «Ἕλληνες ἐν Αἰγύπτῳ ἢ συγχρόνου ἑλληνισμοῦ ἐγκατάστασις. 1766—1892» (Ἀλεξάνδρεια 1892).— *Φιλάρετος Γ. Ν.*, «Τὸ αἰγυπτιακὸν ζήτημα ἐν τῇ ἑλληνικῇ βουλῇ» (Ἀθῆναι 1895).— *Τσοκόπουλος Γ.*, «Αἰγυπτιακαὶ ἀναμνήσεις» (Ἀθῆναι 1898).— *Πεντάκης Γ. Ι.*, «Αἰγυπτιακαὶ μελέται» (Κάϊρον 1898).— *Λαμπρίδης Ι.*, «Ὁ ἐν Αἰγύπτῳ σύγχρονος Ἑλληνισμός» (Ἀθῆναι 1904).— *Βενδιώτης Ἀλέξ.*, «Ὁ ἐν Αἰγύπτῳ ἑλληνισμός» (ἐν «Χρόνῳ» Καΐρου 1906, ἀρ. 2152—2154).— *Καλλίμαχος Δ.*, «Οἱ Ἕλληνες ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ τὴν γαλλικὴν κατοχὴν 1798—1801, ἐξ ἀνεκδότων πατριαρχικῶν ἐγγράφων» (ἐκ τοῦ «Ἡμερολογίου τοῦ Αἰγυπτιώτου Ἑλληνισμοῦ», Κάϊρον 1912).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὰ ἐν Καΐρῳ ἑλληνικὰ σχολεῖα τῶν πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας ἐπὶ Τουρκοκρατίας» (Ἀλεξάνδρεια 1913).— «Πανελλήνιος ὁδηγὸς· τὸ ἑλληνικὸν Νιρέκτορι» ἐκδ. τῆς ἀνατολικῆς ἑταιρείας διαφημήσεων τοῦ Καΐρου, 1915).— *Μιχαηλίδης Μ. Γ.*, «Σύντομος ἱστορία τοῦ Ἀμπετειακοῦ ζητήματος» (Κάϊρον 1919).—*Σταυλιανάκη Ι.*, Λεύκωμα τῶν πόλεων τοῦ Ἰσθμοῦ. Πόρτ-Σαΐδ Ἰσμαηλία καὶ Σουὲζ (Λειψία 1922).— *Φραγκούλης Κ. Ν.*, «Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν τομὴν τῆς διώρυγος τοῦ Σουέζ» (Ἀλεξάνδρεια 1921).— *Γλαυκωπίδης Ι.*, «Γεωγραφία τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ Σουδὰν» (Ἀλεξάνδρεια 1925).— *Μαρικέλος Α.*, «Γεωγραφία καὶ ἱστορία τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ Σουδὰν» (Ἀλεξάνδρεια 1925).— *Τσολάκης Τ. Μ.*, «Ὁ αἰγυπτιώτης ἑλληνισμὸς διὰ τῶν αἰώνων» (Κάϊρον 1926).— *Schubart W.*, «Die Griechen in Aegypten» (Leipzig 1927).—*Σκαλιέρης Γ. Κ.*, «Τὸ πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας. Τὸ κλίμα καὶ ἡ δικαιοδοσία αὐτοῦ» (Ἀθῆναι 1927).— *Μιχαηλίδης Εὐγ.*, «Ὁ αἰγυπτιώτης ἑλληνισμὸς καὶ τὸ μέλλον του» (Ἀλεξάνδρεια 1927).— *Παναγιωτάτου Ἀγγ. Γ.*, «Ἡ δρᾶσις τῆς Ἑλληνίδος καὶ ἡ γυναικεία ψῆφος. Ἡ γυναικεία Ἑλληνίδων δρᾶσις στὴν Αἴγυπτο» (Ἀθῆναι 1928).— *Πολίτου Ἀθ. Γ.*, «Ὁ ἑλληνισμὸς καὶ ἡ νεωτέρα Αἴγυπτος» (Ἀθῆναι - Ἀλεξάνδρεια 1928—1930, τ. 2, γαλλ. ἐκδ. Paris 1929—1930, τ. 2).— *Ραφόπουλος Ραφ. Γ.*, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Ἀλεξανδρείας 1830—1927» (Ἀλεξάνδρεια 1928).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ὁ βασιλεὺς Φουὰτ ὁ Α' καὶ ἡ ἀναγεννωμένη Αἴγυπτος» (Ἀλεξάνδρεια 1930, πολλαὶ εἰκόνες ἐν Αἰγύπτῳ ἑλληνισμοῦ).— *Κωνσταντινίδης Ἀπ. Γ.*, «Ἡ ἑκατονταετηρὶς τοῦ αἰγυπτιώτου ἑλληνισμοῦ καὶ τὸ μέλλον του» (Ἀλεξάνδρεια 1930).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐν Αἰγύπτῳ δημοσιογραφία. 1830 — 1930» (Ἀλεξάνδρεια 1930).—*Πολίτου Α. Γ.*, «Σκέψεις τινὲς ἐπὶ τῆς ὀργανώσεως καὶ τῶν μελλοντικῶν κατευθύνσεων τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ ἑλληνισμοῦ» (Ἀλεξάνδρεια 1931).— «Εἰς μνήμην τῶν ἀγαπημένων του μελῶν τὸ ἐντευκτήριον Καΐρου» (Κάϊρον 1931).— *Μαζαράκης Ι. Γ.*, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Αἰγύπτῳ ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, ἐπιμελείᾳ Εὐγ. Μιχαηλίδου» (Ἀλεξάνδρεια 1932).— *Χριστόφορος (μητροπ. Λεοντοπόλεως)*, «Τὸ ζήτημα κανονισμοῦ τῆς ἐκλογῆς πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας» (Ἀλεξάνδρεια 1933).— *Ἱεράκος Ἀνθ.*, «Ἡ ἐκκλησία Ἀλεξανδρείας ὡς φύλαξ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» τ. ΛΓ'/1934).— *Μιχαηλίδης Εὐγ. καὶ Κωνσταντινίδης Ἀπ. Γ.*, «Ἡ ἐν Αἰγύπτῳ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» τ. ΛΓ'/1934).— *Ἀρβανιτάκης Γ.*, «Contribution de l'élément grec à la civilisation de la nouvelle Égypte» (Le Caire, ἄνευ ἔτους, ἐκ τῶν Compte-rendus du Congrès international de Géographie»).— *Δήμιτσας Μαργ.*, «Ἱεροδεία τῆς Αἰγύπτου» (Ἀθῆναι, ἄνευ ἔτους).— *Ἑλληνικὸς τύπος Αἰγύπτου*: «Μνημοσύνη» (*Φεοσιτινου*, Ἀλεξάνδρεια 1870).— «Ἡμερήσια νέα» (αὐτόθι 1871 — 1881, εἶτα ἐν Ἀθήναις).— «Ἐλπίς» (αὐτόθι 1873 κ.ἑ.).— «Κάϊρον» (Κάϊρον καὶ εἶτα Ἀλεξάνδρεια 1873 κ.ἑ.).— «Φοῖνιξ» (*Κ. Λαζαρέτου*, Ἀλεξάνδρεια 1875).— «Κέκροψ» (συλλόγου ἡ Ἑνότης, Κάϊρον 1876 — 1877).— «Ἀνατολὴ» (*Α. Σ. Λιβαθινοπούλου*, Ἀλεξάνδρεια 1879 — 1882).— «Μανέθων» (*Δ. Μοσχονᾶ*, αὐτόθι 1880).— «Μηνιαῖον ἐπίσημον δελτίον τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἑλληνικῆς ἐργατικῆς ἑταιρείας» (αὐτόθι 1888).— «Ὁμόνοια» (αὐτόθι 1881 κ.ἑ.).— «Ὁ αἰγυπτιακὸς ἀστήρ» (*Β. Ματθαίου*, αὐτόθι 1888 κ.ἑ.).— «Ἐτήσιον αἰγυπτιακὸν ἡμερολόγιον» (*Θ. Ι. Σιάθη*, αὐτόθι 1890).— «Νέον Σεράπειον» *Γ. Κ. Κωνσταντινίδου*, αὐτόθι 1879 κ.ἑ.).— «Ἐμπορικὸς μηνύτωρ» (*Σ. Σκληροῦ*, αὐτόθι 1902 κ.ἑ. καὶ ἀπὸ τοῦ 1901 μετ' ἐτησίου «Ἡμερολογίου τοῦ ἐμπορικοῦ μηνύτορος»).—«Ἑλλήνιον» (ἑλληνικοῦ ἐπιστημονικοῦ συλλόγου, Κάϊρον 1903 κ.ἑ.).— «Νέα Ζωὴ» ὁμωνύμου συλλόγου, Ἀλεξάνδρεια 1904 κ.ἑ.).— «Μηνιαῖον δελτίον τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου» (αὐτόθι 1904 κ.ἑ.).— «Ἡμερολόγιον τῆς Αἰγύπτου» (*Σωτ. Σκληροῦ*, 1906).— «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» (πατριαρχεῖου Ἀλεξανδρείᾳ, 1908 κ.ἑ. Οἱ τόμοι του ἀποτελοῦν ἐξαίρετον ἀρχεῖον ὕλης διὰ τὸν ἑλληνισμὸν τῆς διασπορᾶς ἐν γένει καὶ ἰδίᾳ διὰ τὸν ἐν Αἰγύπτῳ καὶ λοιπῇ Ἀφρικῇ. Βλ. τὴν ὑπὸ *Εὐγ. Μιχαηλίδου* γραφεῖσαν κλεῖδα εἰς τοὺς τόμους αὐτοῦ).— «Πάνταινος» (πατριαρχεῖου Ἀλεξανδρείας, 1908 κ.ἑ.).— «Αἰσχύλος» (ὁμωνύμου συλλόγου, αὐτόθι 1909 κ.ἑ.).—«Σεράπιον» (ὁμωνύμου φιλολογικῆς ἑταιρείας, Ἀλεξάνδρεια 1909 κ.ἑ.).— «Ἡ Ἀθηνᾶ» (συλλόγου Αἰσχύλος, αὐτόθι 1909 κ.ἑ.).— «Βόσπορος» (*Ι. Κουμένου* αὐτόθι 1911 κ.ἑ.) — «Γράμματα» (αὐτόθι 1911 κ.ἑ.).— «Ἐπετηρὶς τοῦ ἐν Αἰγύπτῳ Ἑλληνισμοῦ» (*Τ. Τσιχλάκη*, Κάϊρον 1912).— «Ἔσο ἕτοιμος» (τῆς ἐν Αἰγύπτῳ κεντρικῆς ἐπιτροπῆς Ἑλλήνων προσκόπων, Ἀλεξάνδρεια 1914 κ.ἑ.).— «Φοίνικας» (Κάϊρον 1915 καὶ 1918).— «Αἰγυπτιακὸν ἡμερολόγιον (*Η. Ν. Λαχανοκάρδη*, Ἀλεξάνδρεια 1919 κ.ἑ.).— «Ὁ Φάρος» (τῆς Ἀλεξανδρινῆς βιβλιοθήκης, αὐτόθι 1920 κ.ἑ.).— «Ἀργὼ» (τῆς ἑλληνικῆς νεανικῆς ἑνώσεως, αὐτόθι 1923 κ.ἑ.) — «Μηνιαῖον δελτίον ἑλληνικοῦ συλλόγου Ἀπόλλων» (αὐτόθι 1924 κ.ἑ.).— «Προσκοπικὴ ἠχὼ» (περιφερειακῆς ἐπιτροπῆς Αἰγύπτου, Κάϊρον 1924 κ.ἑ.).— «Αἰγυπτιακὸ λεύκωμα (*Παπαδημητρίου-Κουρούπη*, Ἀλεξάνδρεια 1924).— «Δωδεκάνησος» (*Π. Καστρούνη*, αὐτόθι 1925 κ.ἑ.).— «La semaine égyptienne» (*Στ. Σταυρινοῦ*, Κάϊρον 1926 κ.ἑ.).— «Ἀλεξανδρινὴ τέχνη» (Ἀλεξάνδρεια 1927 κ.ἑ.).— «Ἔρευνα» (*Α. Κασιγόνη*, αὐτόθι 1927 κ.ἑ.).— «Δωδεκανησιακὸν ἡμερολόγιον (*Π. Καστρούνη*, αὐτόθι 1927 — 1928).— «Πανόραμα» (*Κ. Ορφανίδου*, Κάϊρον - Ἀλεξάνδρεια 1928 κ.ἑ.).— «Χριστοπολιτεία» (ὁμωνύμου συνδέσμου, Κάϊρον 1931 κ.ἑ.).— «Αἰγυπτιώτης Ἕλλην» (*Α. Κασιγόνη*, Ἀλεξάνδρεια 1933 κ.ἑ.) — «Παναιγύπτια» (αὐτόθι).— «Φῶς» (Κάϊρον) καὶ «Χρόνος» (Ἀλεξάνδρεια), ἐπί τι διάστημα ἑνωθεῖσαι ὑπὸ τὸν τίτλον «Χρόνος-Φῶς».— «Ἑρμῆς» (Κάϊρον καὶ Ἀλεξάνδρεια) — «Κόσμος» (Ἀλεξάνδρεια).— «Μεταρρύθμισις» (Ἀλεξάνδρεια καὶ Κάϊρον).— «Σφίγξ» (*Ρωμάνου*, Κάϊρον).

Δυτικὴ καὶ Βόρειος Ἀφρική: Μπόταση Δ. Ν., «Τὸ Μαρόκον» (ἐν «Πανδώρᾳ» Β'/851, σελ. 750—752) —*Λάμπρος Σπ. Π.*, «Ὁ πατριαρχικὸς θρόνος Ἀλεξανδρείας ἀπὸ Σαμουὴλ τοῦ Καπασούλη μέχρι καὶ Ματθαίου» (ἐν «Δελτίῳ τῆς Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας» τ. Γ'/1889, σ. 561 κ.ἑ. Ἰδίως βλ. 575—578).— «Ἐπετηρὶς τοῦ ἑλληνικοῦ ἀδελφάτου ἡ Μέλισσα ἐν Τύνιδι» (Ἀθῆναι 1900).— *Μοσχονᾶς Θ. Δ.*, «Τάφοι Ἑλλήνων ἐν τῇ δυτικῇ Ἀφρικῇ» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» τ. Λ'/1931, σ. 147—148).

Σουδάν: Σκωτίδης Ν., «Τὸ Σουδὰν» (Ἀθῆναι-Ἀλεξάνδρεια 1908, παράρτημα τοῦ «Δελτίου τοῦ ἐν Ἀλεξ. ἑλλην. ἐμπορ. ἐπιμελητηρίου»).— *Μαρικέλος Α.*, «Γεωγραφία καὶ ἱστορία τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ Σουδὰν» (Ἀλεξάνδρεια 1925).— *Γλαυκωπίδης Ι.*, «Γεωγραφία τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ Σουδὰν» (Ἀλεξάνδρεια 1925).— *Εὐαγγελίδης Νικ.*, «Ἱστορία τοῦ ἐν Σουδὰν ἑλληνισμοῦ» (Ἀλεξάνδρεια 1925).— Τούτοις πρβλ. τὴν ὕλην τῆς ἐν Χαρτοὺμ ἐφημερίδος «Σουδὰν» (*Ι. Καραγιώργη*, 1928 κ.ἑ.).

Ὑπόλοιποι χῶραι καὶ γενικὰ περὶ Ἀφρικῆς: «Καταστατικὸν τοῦ ἐν Cape-Town συλλόγου «Ἑλληνικὴ Ἀδελφότης ὁ Ἑλληνισμός» (Ἀθῆναι 1904).—«Κανονισμὸς τοῦ ἐν Δούρμπαν τῆς Νατάλης τμήματος τῆς ἑταιρείας ὁ Ἑλληνισμός» (Ἀθῆναι 1904).— *Μαυροκορδᾶτος Μακ.*, «Ἐντυπώσεις καὶ κρίσεις περὶ τοῦ ἐν Νοτιοανατολικῇ Ἀφρικῇ ἑλληνισμοῦ» (Ἀθῆναι 1921).— *Ἀντωνόπουλος Κ. Ι.*, «Περὶ τοῦ ἐν ταῖς ἀποικίαις τῆς Ἀφρικῆς ἑλληνισμοῦ» (ἐν «Ραδαμάνθει» Ἀθηνῶν Θ'/1921, σελ. 6 κ.ἑ.).—*Προκοπίου Σωκρ. Α.*, «Νεοέλληνες στὴν Ἀσία καὶ Ἀφρικὴ πρωτοπόροι τοῦ πολιτισμοῦ» (Ἀθῆναι 1930).— «Ἡμερολόγιον τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας τοῦ ἔτους 1934» (σελ. 31—72).— «Εἰς τὴν Ἀφρικήν. Ἕνας Ἕλλην ἱεραπόστολος» (ἐν «Ἀθηναϊκοῖς νέοις» 13ης Ἰουνίου 1934.— «Ἡμερολόγιον τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν» (1934, σελ. 96 κ.ἑ.).— Τούτοις πρβλ. τὴν πλουσιωτάτην ὕλην τῶν τόμων τοῦ πατριαρχικοῦ περιοδικοῦ «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» (Ἀλεξάνδρεια 1908 κ.ἑ.) καὶ τὰ ἐν «Ἑσπέρῳ» Λειψίας (ὑπὸ *Η. Βασιλειάδου*, τ. Β'/1882, σ. 36—37 καὶ 55—58), «Ἑβδομαδιαίᾳ Ἐπιθεωρήσει Νεολόγου» (ὑπὸ *Μ. Γεδεὼν*, τ. Β'/1893, σ. 1001 — 1002), «Ἀναμορφώσει» Πειραιῶς (ὑπὸ *Ι. Βελανιδιώτη*, ἀρ. 96—97), «Ἔθνει» (26 Ὀκτ. 1913) κ.ἄ.

Τ.Ε.Ε.—Π.Ν.Π.

ΑΜΕΡΙΚΗ

Ἡ Ἀμερικὴ μετὰ τὴν Εὐρώπην ἀριθμεῖ σήμερον τὸν μεγαλύτερον ἀριθμὸν Ἑλλήνων, συγκεντρωμένων κυρίως ἐν ταῖς Ἡνωμέναις Πολιτείαις. Ἐσχηματίσθη δὲ ὁ ἐν αὐτῇ Ἑλληνισμὸς δι' ἀθρόων μεταναστεύσεων ἐξ Ἑλλάδος, τῆς τε ἐλευθέρας καὶ τῆς δούλης, γενομένων κυρίως κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν τοῦ ΙΘ' καὶ τὴν πρώτην τοῦ Κ' αἰῶνος. Ἀλλὰ καὶ πρότερον, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ὑπὸ τῶν Εὐρωπαίων ἀποικισμοῦ τοῦ νέου κόσμου, ἀπαντῶσι σποραδικῶς πολλοὶ Ἕλληνες, αἱ περὶ τῶν ὁποίων ὅμως πληροφορίαι καὶ ἐλάχισται εἶναι καὶ δυσεξακρίβωτοι, διότι εἶχον οὗτοι τὴν συνήθειαν νὰ μετατρέπωσιν ἐπὶ τὸ ξενικώτερον τὰ ὀνόματά των. Οὕτως τῷ 1660 εὑρίσκομεν ἐν Βοστώνῃ Ἕλληνά τινα γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα Captain Thomas Grecian (καπετὰν Θωμᾶς Γραικός), πρὸ ἑνὸς δὲ αἰῶνος, ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Καρόλου Ε', ἕτερον ἔμπορον τῆς πόλεως Οὔλμ, ὅστις ὑπὸ τὸ ὄνομα Philip James ἔλαβε τῷ 1552 ἄδειαν ἐξαγωγῆς εἰς Ἀμερικὴν ὑφασμάτων. Ἕλληνες συνέβαλον καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἐξερεύνησιν τοῦ νέου κόσμου ὅταν ὁ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ βασιλέως τοῦ Μεξικοῦ τελῶν Κεφαλλὴν Ἰωάννης Φωκᾶς ἀνεκάλυψε τῷ 1592 τὸ ἐπὶ τῶν παραλίων τοῦ Εἰρηνικοῦ στενόν, τὸ χωρίζον τὴν ἠπειρωτικὴν Β. Ἀμερικὴν ἀπὸ τῆς μεγαλονήσου Βανκοῦβερ. Τὸ στενὸν τοῦτο καλεῖται σήμερον, πρὸς τιμὴν τοῦ ἀνακαλύψαντος αὐτό, Χουὰν ντὲ Φοῦκα Juan de Fuca), ἐκ τοῦ ἱσπανικοῦ τύπου τοῦ ὀνόματος Ἰωάννης Φωκᾶς. Εἰς τοὺς πρώτους, ἐξ ἄλλου, χρόνους τοῦ ἀποικισμοῦ τῆς Ἀμερικῆς (1675 ἀνάγεται καὶ ἔγγραφον Ἄγγλου τινὸς ὀνόματι Ball, προτείνοντος εἰς τὸν βασιλέα τῆς Ἀγγλίας νὰ ἀποικίσῃ εἰς τὴν Βιργινίαν καὶ τὴν Ἰαμαϊκὴν χιλιάδας Μανιατῶν, οἵτινες θὰ εἰργάζοντο ὡς δοῦλοι. Περὶ τῆς πραγματοποιήσεως τῆς προτάσεως ταύτης οὐδὲν εἶναι γνωστόν, ἑτέρα ὅμως ἐγκατάστασις Ἑλλήνων ἐκ Σμύρνης καὶ Ἰταλῶν ἐγένετο μετά τινα ἔτη ἐπὶ τῆς ἀξένου τότε παραλίας τῆς Φλωρίδος, ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν Ἄγγλων ἐκμεταλλευτῶν. Οἱ Ἕλληνες οὗτοι, ἀνερχόμενοι εἰς 1.500, ἵδρυσαν τὴν πόλιν Νέαν Σμύρνην, ἐγκαταλειφθέντες ὅμως εἰς τὴν τύχην των ἠναγκάσθησαν μετὰ πολλὰς περιπετείας νὰ καταφύγωσιν εἰς τὴν ἐγγὺς κειμένην πόλιν Ἅγιον Αὐγουστῖνον. Ἡ τόσον ἄξενος κατ' ἀρχὰς διὰ τοὺς Ἕλληνας Ἀμερικὴ κατέστη προσφιλεστέρα μετὰ τοὺς πολέμους τῆς Ἀνεξαρτησίας (1776), ὧν μετέσχε καὶ εἷς ἐπιφανὴς Ἕλλην ὀνόματι Δημήτριος Ὑψηλάντης (1778), ἀνεψιὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου.

Ἡ ἔκρηξις τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 εὗρε τὸ ὑπὸ φιλελευθέρων ἀρχῶν διαπνεόμενον βορειοαμερικανικὸν ἔθνος μεταξὺ τῶν ἐνθερμοτέρων ὑποστηρικτῶν τοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων, πλεῖστοι δὲ φιλάνθρωποι καὶ φιλέλληνες Ἀμερικανοὶ ἔσπευσαν νὰ συντρέξωσι τὰ θύματα τῆς τουρκικῆς ἀγριότητος. Οὕτω τῷ 1824 μετήχθησαν εἰς Βοστώνην τέσσαρες ἀπορφανισθέντες Ἑλληνόπαιδες ἐκ Χίου (οἱ ἀδελφοὶ Κωνσταντῖνος καὶ Παντιᾶς Ράλλης, ὁ Ν. Πετροκόκκινος καὶ ὁ Ἀλέξ. Πασπάτης), μορφωθέντες δαπάναις τοῦ ἐν τῇ χώρᾳ φιλελληνικοῦ κομιτάτου. Ἀνάλογος φροντὶς ἐλήφθη καὶ δι' ἄλλον Ἑλληνόπαιδα, ὀνόματι Σοφοκλῆν Εὐαγγελινόν, γενόμενον βραδύτερον καθηγητὴν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Χάρβαρντ. Ἐπίσης ὁ ἐν Ἑλλάδι πολεμήσας φιλέλλην ἀγωνιστὴς Ι. Μίλλερ περισυνέλεξε καὶ υἱοθέτησεν ἄλλον ἀπορφανισθέντα Ἑλληνόπαιδα ἐκ Λιβαδείας, υἱὸν φονευθέντος ὁπλαρχηγοῦ, ὅστις ὑπὸ τὸ ὄνομα Λουκᾶς Μιλτιάδου Μίλλερ ἐγένετο καὶ μέλος τοῦ Κογκρέσσου. Ἄλλος Χῖος, ὁ Γεώργιος Καλβοκορέσης, διασωθεὶς ἐκ τῶν σφαγῶν καὶ μεταβὰς εἰς Ἀμερικήν, ἐγένετο αὐτόθι κυβερνήτης πολεμικοῦ σκάφους, ἔσχε δὲ καὶ υἱὸν προαχθέντα μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ ναυάρχου. Ἐπιφανεῖς τέλος ὑπῆρξαν καὶ ὁ παιδαγωγὸς Ἰω. Ζάχος, ὁ Μιχαὴλ Ἀναγνωστόπουλος ἢ Ἀνάγνος, γαμβρὸς τοῦ φιλέλληνος Ἀμερικανοῦ Χάου, ὁ καθηγητὴς Γ. Περδικάρης, πατὴρ τοῦ θρυλικοῦ ἥρωος τοῦ Μαρόκκου Τζὼν Περδικάρη, ὁ περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰῶνος δράσας Ἀνδρέας Ξένος, καθηγητὴς τῆς βιβλικῆς θεολογίας ἐν Σικάγῳ, οἱ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν ἐπίσης διασωθέντες ὀρφανοὶ Ἑλληνόπαιδες Γ. Σύριαν, Γ. Μάρλσαλλ καὶ Φ. Φίσκ (ὡς εἶναι γνωστοὶ μὲ τὰ ἐξαμερικανισθέντα ὀνόματά των), διακριθέντες ἐν τῷ ἀμερικανικῷ στρατῷ, καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Ἡ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἑλληνοαμερικανικὴ ἐπαφὴ ἀνεπτύχθη χάρις εἰς τὸν ἄδολον φιλελληνισμὸν τῶν Ἀμερικανῶν, οἵτινες, εὑρισκόμενοι μακρὰν τῆς Ἑλλάδος καὶ μὴ ἔχοντες σπουδαῖα συμφέροντα ἐν τῇ Ἐγγὺς Ἀνατολῇ, ἐπέδειξαν, ἐκ φιλελευθέρων καθαρῶς ἐλατηρίων κινούμενοι, τὸ πλέον ἄδολον καὶ ἀνυστερόβουλον ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἐνδιαφέρον μεταξὺ πάντων τῶν μεγάλων ἐθνῶν. Μεταξὺ τῶν ἐνθερμοτέρων φιλελλήνων τῆς πρώτης περιόδου τοῦ Ἀγῶνος ἐπιφανέστατοι ὑπῆρξαν ὁ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Χάρβαρντ Ἐδουάρδος Ἔβερετ, ὁ πρόεδρος τῆς συμπολιτείας Ἰάκωβος Μονρόε, ὅστις καὶ εἰς αὐτὸ τὸ Κογκρέσσον μετέδωσε διὰ τοῦ ἐτησίου διαγγέλματός του τῆς 4 Δεκεμβρίου 1822 τὸ ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων ἐνδιαφέρον του, ὁ βουλευτὴς τῆς Μασσαχουσέττης Δανιὴλ Βέμπστερ, προτείνας ἀπὸ τοῦ 1823 τὸν διορισμὸν ἐν Ἑλλάδι διπλωματικοῦ ἀντιπροσώπου τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ὁ βουλευτὴς Ντουάητ, προτείνας (Δεκέμβριος 1823) τὴν ψήφισιν κονδυλίου 2—3 ἑκατομμυρίων δολλαρίων, διὰ νὰ σταλοῦν τρόφιμα καὶ ἄλλα χρειώδη πρὸς τοὺς Ἕλληνας, οἱ εἰς τὰς τάξεις τῶν φιλελλήνων ἀγωνιστῶν ἐξόχως διακριθέντες συνταγματάρχης Ι. Μίλλερ, στρατηγὸς Γ. Ζίρβις, Ι. Ρώς, ἀναπτύξας ἔξοχον φιλανθρωπικὴν δρᾶσιν, ὁ Γουλ. Βάσιγκτων, πεσὼν κατὰ τὴν μάχην τοῦ Παλαμηδίου, καὶ οἱ ἐν τῷ ἑλληνικῷ ναυτικῷ διαπρέψαντες Γ. Οὐΐλσων καὶ Ἰάκ. Οὐΐλλιαμς. Τέλος καὶ ὁ διάδοχος τοῦ Μονρόε εἰς τὸ προεδρικὸν ἀξίωμα Ἄνταμς ἐπεδείξατο μέγα ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων ἐνδιαφέρον, πολλάκις ἐκφρασθεὶς δι' αὐτοὺς ἐνθουσιωδῶς, καὶ μάλιστα μετὰ τὴν ἐν Ναυαρίνῳ νίκην. Καὶ δὲν ἐπετεύχθη μὲν πραγματική τις ἄμεσος βοήθεια ἐκ μέρους τοῦ ἐπισήμου κράτους, ἐκ φόβου ῥήξεως τῶν σχέσεων αὐτοῦ μετὰ τῆς Τουρκίας, ἡ ἰδιωτικὴ ὅμως πρωτοβουλία πολυειδῶς συνέτρεξε τὸν Ἀγῶνα διὰ τῆς ἀποστολῆς χρημάτων καὶ εἰδῶν ρουχισμοῦ, ὁλόκληρος δὲ ὁ ἀμερικανικὸς λαὸς παρηκολούθει μετ' ἐν-

Digitized by Google

διαφέροντος τὴν πορείαν τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ ἐδείκνυεν εἰς πᾶσαν δεδομένην εὐκαιρίαν τὰ θερμὰ φιλελληνικά του αἰσθήματα. **κ. δ.**

Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι. Ἐγκατεστημένοι καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῶν τεσσαράκοντα καὶ ὀκτὼ Πολιτειῶν τῆς Βορειοαμερικανικῆς Ὁμοσπονδίας καὶ εἰς ὅλα τὰ μεγάλα κέντρα τοῦ Καναδᾶ καὶ τοῦ Μεξικοῦ καὶ ἀντιπροσωπευόμενοι μὲ ἀρκετὰ ἰσχυρὰς ὁμάδας εἰς τὰς Ἀντίλλας νήσους, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν Κοῦβαν, τὰς Βερμούδας νήσους, προχωροῦντες δὲ εἰς τὰς ἀμερικανικὰς κτήσεις τῆς Ἀλάσκας, τῶν νήσων Χαβάης καὶ τῶν Φιλιππίνων, ὑπάρχουν σήμερον καθ' ὅλον τὸν Νέον Κόσμον 350—400 000 περίπου Ἕλληνες.

Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἄλλον ἀπόδημον Ἑλληνισμὸν τῆς Αἰγύπτου, τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν, τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Εὐρώπης, οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀμερικῆς ἔχουν τοῦτο τὸ ἐξαιρετικὸν χαρακτηριστικόν, ὅτι δὲν ἔχουν βαθείας ρίζας, οὔτε μακρὰν προϊστορίαν. Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀμερικῆς, ὑπὸ τὴν μορφὴν ὑπὸ τὴν ὁποίαν σήμερον παρουσιάζεται, καὶ κατὰ ἐνενήκοντα τοῖς ἑκατὸν λαμβανόμενος, δὲν ἀριθμεῖ ζωὴν μεγαλυτέραν τοῦ ἑνὸς τετάρτου αἰῶνος. Ἂν εὑρίσκῃ τις ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ὁμογενεῖς, οἵτινες εὑρίσκονται εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας πέραν τῶν τεσσαράκοντα ἢ τῶν πεντήκοντα ἐτῶν, οὗτοι ἀποτελοῦν ἐξαιρέσεις καὶ δὲν μεταβάλλουν κατ' οὐδὲν τὴν διάπλασιν καὶ τὴν ὑφὴν τοῦ ὑπολοίπου ἀμερικανικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Οἱ παλαιότεροι Ἕλληνες, οἵτινες μετέβαινον εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας πρὸ τοῦ μεγάλου μεταναστευτικοῦ ρεύματος, τὸ ὁποῖον χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1900, καὶ κυρίως ἀπὸ τοῦ 1906—1907, δὲν ἦσαν διαφορετικοὶ τῶν μεμονωμένων ἐκείνων ταξιδιωτῶν, οἵτινες ἀπῆλθον ἐξ Ἑλλάδος χωρὶς προγεγραμμένον σχέδιον, διὰ νὰ ζητήσουν τὴν τύχην των εἰς οἱανδήποτε ἄλλην χώραν τῆς ὑφηλίου. Δὲν δύνανται λοιπὸν οἱ τοιοῦτοι νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς τὴν κατηγορίαν τοῦ πραγματικοῦ μετανάστου. Τὸ μόνον ἴσως τὸ ὁποῖον ἔπραξαν οἱ πρῶτοι εἰς τὰς Ἡνωμενας Πολιτείας ἀποδημήσαντες, ἦτο νὰ κατοπτεύσουν καὶ ν' ἀνιχνεύσουν τὸ ἔδαφος, καὶ κατόπιν ἐμμέσως νὰ γίνουν οἱ προπαγανδισταί, οὕτως εἰπεῖν, μιᾶς γενικωτέρας πρὸς τὴν χώραν ἐκείνην μεταναστεύσεως.

Τὴν ἀθρόαν πρὸς τὴν Ἀμερικὴν μετανάστευσιν προεκάλεσαν δύο κυρίως λόγοι. Πρῶτον, ἡ ἀγροτικὴ κρίσις ἐν Ἑλλάδι καὶ ἡ ἀνεπάρκεια τῆς χώρας πρὸς διατροφὴν ἑνὸς ὁλονὲν αὔξοντος πληθυσμοῦ, ἥτις γίνεται περισσότερον αἰσθητὴ μετὰ τὸν ἀτυχῆ πόλεμον τοῦ 1897. Καὶ δεύτερον, ἡ ἔντατικὴ προπαγάνδα τῶν μεγάλων ὑπερωκεανίων ἀτμοπλοϊκῶν ἑταιρειῶν, αἵτινες δι' ἐγκυκλίων καὶ διαφημίσεων καὶ διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως εἰδικῶν πρακτόρων καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα ἐξήγειραν εἰς τὸν ἀγροτικὸν κυρίως πληθυσμὸν τῆς Ἑλλάδος τὸν πόθον πρὸς ἀποδημίαν εἰς μίαν χώραν, ἥτις καὶ ἐκείνη μετὰ τὸν Ἰσπανοαμερικανικὸν πόλεμον τοῦ 1898 ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται εἰς τὸν κόσμον ὡς μεγάλη Δύναμις, ἐφ' ὅσον ἐσωτερικῶς εἰσέρχεται εἰς τὸ στάδιον τῆς μεγάλης καὶ ραγδαίας οἰκονομικῆς της ἀναπτύξεως, ἥτις ἐντὸς ἑνὸς τετάρτου αἰῶνος θ' ἀνατρέψῃ τὰς βάσεις τῆς παλαιᾶς της γεωργικῆς οἰκονομίας, διὰ νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν τοῦ κόσμου ἐθνῶν.

Ἡ μετανάστευσις Ἑλλήνων εἰς Ἀμερικὴν διατηρεῖ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τὸν χαρακτῆρα οἱασδήποτε ἄλλης ἀποδημίας εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Μέχρι τοῦ 1912 οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀμερικῆς, αὐξανόμενοι κατ' ἔτος κατὰ 30—35.000, διατηροῦν ὅλα τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ γνωρίσματα. Ἱδρύουν κοινότητας, ἀποκτοῦν ἐκκλησίας, ὀργανοῦνται εἰς τοπικοὺς συλλόγους καὶ ἀπὸ τοῦ 1903, καίτοι ἀκόμη ὀλιγάριθμοι, θέτουν τὰς βάσεις μιᾶς γενικωτέρας ὀργανώσεως, τῆς «Πανελληνίου Ἑνώσεως», σωματείου ἐνέχοντος ἀναλογίας τινὰς πρὸς τὴν Φιλικὴν Ἑταιρείαν ἐν συνδυασμῷ μὲ τὰ πρῶτα γνωρίσματα τοῦ ἐξαμερικανιζομένου μετανάστου. Ἐσωτερικαὶ διαμάχαι καὶ ἀντιδράσεις, ἀλλὰ περισσότερον ἀκόμη ἡ νέα ἐξέλιξις τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀμερικῆς προεκάλεσαν τὴν διάλυσιν τοῦ σωματείου ἐκείνου κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Παγκοσμίου πολέμου. Ἐξαιρέσει τῆς ὀργανώσεως ἐκείνης, ἥτις προσεπάθησε νὰ δώσῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας τῆς Ἀμερικῆς τὸν τύπον τῶν ἑλληνικῶν ὀργανώσεων τῆς Αἰγύπτου, δὲν βλέπομεν καὶ ἓν ἄλλο κίνημα σημασίας, ἐξαιρέσει τῶν τοπικῶν συλλόγων καὶ τῆς τονώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου, ὅστις λαμβάνει ὑπόστασιν καὶ μορφὴν κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην, ἐνῷ μέχρι τοῦ 1907 εἶχεν ἀσθενέστατον χαρακτῆρα.

Οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι. Ὁ πανελλήνιος συναγερμός, τὸν ὁποῖον προεκάλεσαν οἱ Βαλκανικοὶ πόλεμοι, εὗρε τὸν Ἑλληνισμὸν τῆς Ἀμερικῆς εἰς τὸ στάδιον τῆς μεγάλης ὀργανωτικῆς του ἐργασίας. Ἐν τούτοις τόσον μέγας ἦτο ὁ ἐνθουσιασμός, τὸν ὁποῖον ὁ ἐθνικὸς ἐκεῖνος συναγερμὸς ἐπροκάλεσεν, ὥστε ἑξήκοντα χιλιάδες ὁμογενεῖς δὲν ἐδίστασαν νὰ σπεύσουν εἰς τὴν φωνὴν τῆς πατρίδος, καταπλήξαντες τὴν ἀμερικανικὴν κοινὴν γνώμην, ἥτις εὑρέθη ἐνώπιον τοῦ πρωτοφανοῦς φαινομένου ἐθελοντικῶν λόχων ἐκκινούντων ἐκ τῆς μακρινῆς Καλιφορνίας, καὶ ἐκ Σικάγου, καὶ ἐκ πάσης γωνίας τῆς ἀπεράντου ὁμοσπονδίας διὰ τὴν Ἑλλάδα, ὅπου οἱ ὁμογενεῖς ἔφθασαν εἰς τὸ τέλος τοῦ Ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου, ἀλλὰ ἀρκετὰ ἐγκαίρως, ὥστε νὰ μετάσχουν ἐνεργῶς εἰς τὸν Ἑλληνοβουλγαρικόν.

Οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν μεταβάντων ἐκεῖ ἐπέστρεψαν ἐντὸς τοῦ 1914, μία ὅμως μικρὰ ἀναλογία ἔμεινεν ἐν Ἑλλάδι, διὰ νὰ περιπλακῇ εἰς τὰς κατόπιν περιπετείας τῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ μετέπειτα παγκοσμίου συρράξεως.

Ὁ ἐσωτερικὸς διχασμός Τὰ γεγονότα τοῦ 1915, ἐπελθόντα μετὰ τὴν ριζικὴν διάστασιν μεταξὺ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Ἐλευθ. Βενιζέλου, ἔσχον ζωηρότατον τὸν ἀντίκτυπόν των ἐν Ἀμερικῇ. Καὶ ἡ διάστασις ἐκείνη κατέστη μεγαλυτέρα, ὅταν ἡ παράταξις τῶν φιλελευθέρων ἀπέκτησεν, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 1915, ἓν ἰσχυρότατον δημοσιογραφικὸν ὄργανον, ὅπερ ἀπέβη ὁ σημαιοφόρος τῶν ἰδεῶν τοῦ Βενιζέλου καὶ ὁ διαπρύσιος κήρυξ τῆς παρατάξεως τῶν Συμμάχων. Τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, καὶ κατὰ τὰ κατόπιν ἔτη, οἱ ὁμογενεῖς τῆς Ἀμερικῆς διῃρέθησαν εἰς δύο μεγάλα στρατόπεδα. Σύλλογοι φιλελευθέρων καί, ἐκ παραλλήλου πρὸς αὐτούς, σύλλογοι νομοταγῶν ἱδρύθησαν εἰς κάθε ἑλληνικὴν παροικίαν, καὶ δὲν ἔπαυσαν μαχόμενοι ἐναντίον ἀλλήλων μέχρι τοῦ πέρατος τοῦ 1923, ὅτε, ἐπελθούσης ἐν τῷ μεταξὺ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς καὶ μονιμοποιηθείσης ἐν Ἑλλάδι τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1922, ἡ διάσπασις τοῦ ἀμερικανικοῦ Ἑλληνισμοῦ προσέλαβε νέαν μορφήν, τὴν ἐκκλησιαστικήν, ἥτις διήρκεσεν ἄλλα ἑπτὰ ἔτη, μόλις τερματισθεῖσα τῷ 1930, ὁπότε δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι διὰ πρώτην φορὰν ἀπὸ τοῦ 1910 ἀποκατέστη ἡ ἑλληνικὴ ἐν Ἀμερικῇ ἑνότης. Τὸ γεγονὸς τῆς διαιρέσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀμερικῆς ἐπὶ μίαν ὅλην εἰκοσαετίαν εἶναι οὐσιωδέστατον διὰ πάντα θέλοντα νὰ μελετήσῃ τὴν ἱστορίαν τοῦ μᾶλλον συγκεντρωμένου τούτου τμήματος τοῦ ὅλου ἐν διασπορᾷ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ διαίρεσις αὕτη εἶχεν εἰς τὸ ἐνεργητικόν της ὅτι ἐπεβράδυνε τὴν ἀπορρόφησιν τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀμερικῆς ἀπὸ τὸ ἀφομοιωτικὸν ἀμερικανικὸν περιβάλλον, ἀλλ' εἶχε τοῦτο τὸ κακόν, ὅτι ἠμπόδισεν αἰσθητῶς τὴν πρόοδόν του καὶ τὴν ἐσωτερικήν του ὄχι μόνον ὑλικήν, ἀλλὰ καὶ πνευματικὴν καὶ ψυχικὴν ἀνάπτυξιν.

Μερικαὶ θετικαὶ πρόοδοι. Ὅ,τι ἐγένετο εἰς τὸ διάστημα τῆς ἱστορικῆς εἰκοσαετίας, ἀπὸ τοῦ 1910 μέχρι τοῦ 1930, διαρκούσης τῆς διαιρέσεως, ἀπὸ καθαρῶς ὀργανωτικῆς καὶ δημιουργικῆς ἀπόψεως προσλαμβάνει τοιουτοτρόπως μεγαλύτερον καὶ ἄξιον προσοχῆς χαρακτῆρα. Εἰς τὸ διάστημα ἐκεῖνο οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀμερικῆς συνετάχθησαν εἰς διακοσίας περίπου κοινότητας, ἐκ τῶν ὁποίων ἑκατὸν εἴκοσι περίπου ἔμειναν κανονικαί, ὑπαγόμεναι κατὰ τύπους μᾶλλον ἢ κατ' οὐσίαν εἰς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐνῷ ὀγδοήκοντα, μετὰ τὸ 1923, ἀνεκήρυξαν τὴν αὐτοκέφαλον Ἐκκλησίαν Ἀμερικῆς καὶ Καναδᾶ, ταυτίσασαι τὴν ἰδεολογίαν των ἡ μὲν πρώτη μὲ τοὺς φιλελευθέρους, ἡ δευτέρα δὲ μὲ τοὺς βασιλόφρονας.

Κατὰ τὸ αὐτὸ διάστημα ἐπολλαπλασιάσθησαν οἱ ἑλληνικοὶ σύλλογοι καὶ σωματεῖα, ἀνερχόμενοι σήμερον εἰς 2.000 καὶ πλέον καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Τὰ σωματεῖα εἶχον ἀρχικῶς τοπικὸν χαρακτῆρα, ἐσχάτως δέ, μόλις κατὰ τὰ τελευταῖα, προσέλαβον χαρακτῆρα ἐπαγγελματικόν. Βραδύτερον αἱ ὀργανώσεις αὗται ἤρχισαν νὰ προσλαμβάνουν μορφὴν ὁμοσπονδιακῶν ὀργανώσεων, ἀκολουθοῦσαι τὸ ἐν τῇ χώρᾳ κρατοῦν σύστημα. Εἰς τοὺς τοπικοὺς συλλόγους πρωτοστατεῖ τὸ ἐκ τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον καὶ πολυαριθμότερον πάντοτε ὑπῆρξε καὶ ἰδέαν καλυτέραν εἶχε τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖον τοιαῦτα σωματεῖα ὀργανοῦνται. Ὀργανώσεις τοῦ τύπου τοῦ συνδέσμου Λακεδαιμονίων ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ, Σικάγῳ καὶ Ἁγίῳ Φραγκίσκῳ, ὁμοσπονδίαι τοῦ τύπου τῆς Παγκρητικῆς, τῆς Πανορκαδικῆς καὶ τοῦ Παρροδιακοῦ συνδέσμου δίδουν ἰδέαν τῆς δυνάμεως καὶ τῆς δράσεως τῶν τοιούτων ἑλληνικῶν συλλόγων τῆς Ἀμερικῆς.

Εἶναι ἀξιοπαρατήρητον ὅτι ἡ διάστασις, ἥτις ἐχώρισε τὸ ἔθνος, δὲν ὑπῆρξε τόσον ἐπιζημία εἰς τὰς ὀργανώσεις ταύτας, ὅπου τὸ αἴσθημα τῆς τοπικῆς ἀλληλεγγύης ὑπῆρξεν ἀρκετὰ ἰσχυρόν, ὥστε νὰ ὑπερισχύσῃ τῆς πολιτικῆς, ἥτις ὑπῆρξε τὸ κυριώτερον κίνητρον τῆς μεγάλης ἐθνικῆς διαιρέσεως.

Ὁ νεώτερος ἀμερικανικὸς Ἑλληνισμός. Ὅταν ὁ μέγας πόλεμος ἔληξε καὶ ἡ μικρασιατικὴ καταστροφὴ ἔρριψεν εἰς τὸ ἔδαφος τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἓν καὶ ἥμισυ ἑκατομμύριον προσφύγων, διὰ πρώτην φορὰν ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀμερικῆς ᾐσθάνθη ὅτι τὸ παλαιὸν ὄνειρον τῆς ἐνδεχομένης παλινοστήσεως εἰς τὴν γενέτειραν δὲν ἦτο ἐπιδεκτικὸν πραγματοποιήσεως, καὶ ἔκτοτε χρονολογεῖται ἡ τάσις πρὸς ὁριστικὴν ἐγκατάστασίν του ἐν τῷ Νέῳ Κόσμῳ. Ἐκτὸς ἐλαφρῶν μόνον ἐξαιρέσεων, οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀμερικῆς δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς μονιμοποιηθέντες εἰς τὴν θετήν των πατρίδα.

Τὴν τοιαύτην ἱστορικὴν στροφὴν συμβολίζει ἡ ἵδρυσις τῆς μεγάλης ὀργανώσεως «ΑΧΕΠΑ», ἐκ τῶν ἀρχικῶν τοῦ ἀγγλικοῦ της τίτλου «Ἀμέρικαν Χελλένικ Ἐντουκαίσιοναλ Προγκρέσσιβ Ἀσσοσιέσιον», («Ἀμερικανοελληνικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Προοδευτικὴ Ἕνωσις»). Τὸ σωματεῖον τοῦτο ἱδρύθη ἐν Ἀτλάντα τῆς Γεωργίας, κατὰ τὸν τύπον τῶν ἐν Ἀμερικῇ τεκτονικῶν στοῶν, ἐντὸς δὲ χρονικοῦ διαστήματος μικροτέρου τῆς δεκαετίας προσέλαβε καταπληκτικὴν ἔντασιν, μέχρις ὅτου ἀρχομένου τοῦ 1934 ἀριθμεῖ διακοσίας πεντήκοντα χωριστὰς στοὰς καθ' ὅλην τὴν Ἀμερικὴν καὶ ἁμιλλᾶται εἰς δύναμιν μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ κοινοτικὴν ὀργάνωσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀμερικῆς, παρουσιαζομένου καὶ αὐτοῦ μὲ ἴσον ἀριθμὸν κοινοτήτων.

Ἡ βασικὴ ἰδέα τοῦ σωματείου τούτου εἶναι ὅτι ὁ Ἕλλην τῆς Ἀμερικῆς θὰ μείνῃ ὁριστικῶς ἐν τῇ χώρᾳ ἐκείνῃ καὶ ἔχει κάθε συμφέρον νὰ πλησιάσῃ περισσότερον πρὸς τὴν πολιτικήν, κοινωνικὴν καὶ οἰκονομικὴν ζωὴν τῆς θετῆς του πατρίδος. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἔχει ἀπόλυτον ἀνάγκην νὰ ἐξάρῃ τὴν ἑλληνικήν του καταγωγὴν κατὰ τὸν τρόπον ἐκεῖνον, τὸν ὁποῖον καλύτερον ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀμερικανικὸς κόσμος. Καὶ τέλος ἔχει συμφέρον νὰ δείξῃ εἰς τὸ ἀμερικανικόν του περιβάλλον ὅτι ὁ Ἕλλην τῆς Ἀμερικῆς, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι διατηρεῖ τὰ παλαιά του ἰδεώδη καὶ μίαν ὑπερηφάνειαν διὰ τὴν καταγωγήν του, δὲν παύει νὰ ἔχῃ καὶ ὅλα τὰ προσόντα τοῦ γνησίου Ἀμερικανοῦ πολίτου. Ἡ μεγάλη ἐπιτυχία τοῦ σωματείου τούτου ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀμερικῆς ἐνεκολπώθη τὴν νέαν ταύτην ἰδεολογίαν καὶ διὰ τοῦτο παρέσχεν εἰς αὐτὸ τὴν ὑποστήριξίν του. Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸ σωματεῖον τοῦτο ἱδρύθη ὀλίγον βραδύτερον, τῷ 1925, καὶ ἕτερον ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «ΓΚΑΠΑ», ἐκ τῶν ἀρχικῶν «Γκρῆκ Ἀμέρικαν Προγκρέσσιβ Ἀσσοσιαίσιον». Σκοπὸς τῆς ὀργανώσεως ταύτης ἦτο νὰ διατηρήσῃ ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον καὶ καλύτερον τὰ ἑλληνικὰ ἰδεώδη, μὲ τὴν ἰδέαν ὅτι ὁ ἀμερικανικὸς ἀφομοιωτικὸς πολιτισμὸς καθιστᾷ περιττὴν πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς ταχύτερον ἐξαμερικανισμὸν τῶν Ἑλλήνων. Οἱ ἱδρυταὶ τοῦ σωματείου τούτου, ἀντιγράψαντες εἰς τὸ τελετουργικόν των μέρος τὴν «ΑΧΕΠΑ» καὶ βαδίσαντες ἐπὶ τοῦ βασικοῦ προγράμματος ἐκείνης, συνεκέντρωσαν ἀρκετὰς δυνάμεις, ὥστε νὰ ἔχουν σήμερον περὶ τὰς διακοσίας στοὰς καθ' ὅλην τὴν Ἀμερικήν. Δὲν κατώρθωσεν ὅμως ἡ ὀργάνωσις αὕτη ν' ἀποκτήσῃ τὴν δύναμιν τῆς ἄλλης, καὶ τοῦτο διότι δὲν ἐκαινοτόμησεν εἰς τίποτε, ἀλλὰ περιωρίσθη νὰ εἶναι ἀντίγραφον ἐκείνης καὶ νὰ ἀρύεται τὴν ἰδεολογίαν της ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν μᾶλλον, παρὰ ἀπὸ τὰς πραγματικότητας τοῦ ἀμερικανικοῦ βίου, ὡς παρουσιάζεται οὗτος. Ἐφ' ὅσον ὁ νεώτερος Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀμερικῆς ἐξελίσσεται καὶ ἐξαμερικανίζεται, εἶναι δύσκολον νὰ εὐδοκιμήσουν τοιαῦται ὀργανώσεις, καὶ εἶναι ἄξιαι θαυμασμοῦ, διότι παρουσιάζουν καὶ τὴν δύναμιν τὴν ὁποίαν ἔχουν.

Ὁ σύγχρονος Ἑλληνισμός. Μεσοῦντος τοῦ 1934 ὑπάρχουν ἐν Ἀμερικῇ περὶ τὰς τριακοσίας χιλιάδας Ἑλλήνων, εἰς τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ προστεθοῦν ἑκατὸν πενῆντα μέχρι διακοσίων χιλιάδων νέων καὶ ἀνηλίκων, οἵτινες βαίνουν πρὸς ἐξαμερικανισμόν. Ἡ παλαιὰ γενεὰ τῶν πρωτοπόρων ἐλαττοῦται καθημερινῶς, λόγῳ τῶν θανάτων καὶ λόγῳ τοῦ ρεύματος τῆς παλινοστήσεως, ὅπερ, ὅσον ἀσθενὲς καὶ ἂν εἶναι, δὲν παύει νὰ ἐκδηλοῦται, συντελούσης εἰς τὴν τάσιν ταύτην καὶ τῆς οἰκονομικῆς κρίσεως, ἥτις ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς Ἕλληνας τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν πιθανότητα ὅπως ἐπανέλθουν εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἀκμήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἦσαν πρὸ τῆς οἰκονομικῆς καταστροφῆς τοῦ 1929, ἀπὸ τῆς ὁποίας χρονολογεῖται καὶ ἡ κρίσις. Ἡ μεσαία γενεά, ἀποτελουμένη ἀπὸ τοὺς φθάσαντας ἐνταῦθα εἰς νεαρὰν ἡλικίαν καὶ δρῶντας σήμερον, εἶναι ἐκείνη, ἥτις ἀγωνίζεται ν' ἀντεπεξέλθῃ κατὰ τῆς οἰκονομικῆς κακοδαιμονίας καὶ νὰ διατηρήσῃ τὰ πατροπαράδοτα ὅπως ἠμπορεῖ καλύτερον. Ἡ γενεὰ αὕτη ὑφίσταται τὰ βάρη τῆς διατηρήσεως τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς ἀνατροφῆς τῆς νέας. Καὶ εἶναι ἀκόμη ἐκείνη, ἥτις φέρει ὅλα τὰ κοινοτικὰ καὶ κοινωνικὰ βάρη. Ἡ τρίτη τέλος κατηγορία περιλαμβάνει τὸν νέον κόσμον, ὅστις εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἀγνοεῖ τὴν Ἑλληνικήν, ἐγεννήθη καὶ ἀνετράφη εἰς καθαρῶς ἀμερικανικὸν περιβάλλον, προέρχεται κατὰ μεγάλην πλειονότητα ἀπὸ μικτοὺς γάμους, καὶ δὲν γνωρίζει ἄλλην Ἑλλάδα, ἐκτὸς ἐκείνης, τὴν ὁποίαν βλέπει ἀντικατοπτριζομένην εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν ζωὴν τῆς παλαιᾶς γενεᾶς.

Αἱ διαιρέσεις, αἵτινες ἐχώρισαν εἰς τὸ πρόσφατον παρελθὸν τοὺς Ἕλληνας τῆς Ἀμερικῆς, ὑφίνουν ξένην καὶ ἀδιάφορον τὴν νέαν γενεάν. Ἡ Ἐκκλησία μὲ τὰς ἀποπείρας της ὅπως κρατήσῃ τὴν ἀτμοσφαῖραν τοῦ παλαιοῦ βυζαντινισμοῦ καὶ μὲ τὴν οἰκονομικὴν πενιχρότητα, ἥτις δὲν ἐπιτρέ-

πει τὴν ἀνάδειξιν συγχρονισμένου καὶ ἐπιβλητικοῦ κλήρου, ἐκτὸς ὡρισμένων ἐξαιρέσεων, χάνει ἔδαφος καὶ μειονεκτεῖ εἰς ἐμφάνισιν ὅλων τῶν ἄλλων δογμάτων, μὲ τὰ ὁποῖα οἱ νέοι Ἕλληνες ἀκαταπαύστως τὴν συγκρίνουν.

Ἡ οἰκονομικὴ κρίσις, ἥτις κατέστησε τοὺς Ἀμερικανοὺς ἐθνικόφρονας καὶ ἐν πολλοῖς σωβινιστάς, ὠφελεῖ κατὰ τοῦτο τὴν νέαν γενεάν, ὅτι τὴν ρίπτει ὀπίσω εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῆς παλαιᾶς, λόγῳ τοῦ ὅτι αἱ καθημερινῶς μετριαζόμεναι ἐργασίαι καὶ θέσεις δὲν διδονται εὐκόλως εἰς τέκνα μεταναστῶν. Ἀλλ' ἡ νέα γενεὰ βαίνει πρὸς ἐξαμερικανισμόν, τὸν ὁποῖον δὲν δύνανται ν' ἀποσοβήσουν οὔτε τὰ σπασμωδικὰ κινήματα πρὸς ἵδρυσιν σχολείων, οὔτε οἱ σύλλογοι καὶ ὅλαι αἱ συναφεῖς πρὸς αὐτοὺς ὀργανώσεις. Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀμερικῆς ἀνήκει σήμερον εἰς ἑαυτὸν καὶ εἰς κανένα ἄλλον. Ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία καὶ ἡ ἑλληνικὴ κοινότης δύνανται νὰ ὀργανώσουν καλύτερον τὸν Ἑλληνισμόν, ἀλλ' ἔχουν ἀνάγκην οἰκονομικῶν μέσων, ὧν στεροῦνται, ἐνῷ πᾶσα ἀρωγὴ ἐκ μέρους τοῦ ἐλευθέρου κράτους ἀποκλείεται, διότι τοῦτο οὔτε οἰκονομικῶς, οὔτε πολιτικῶς, οὔτε ἐκπαιδευτικῶς καὶ κοινωνικῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκδηλωθῇ ἐνταῦθα χωρὶς κίνδυνον μεγαλυτέρων ζημιῶν.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀμερικῆς, περιλαμβάνουσα διακοσίας πεντήκοντα κοινότητας, βαδίζει μὲ πρόγραμμα ὑπαγωγῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπὸ τὴν αἰγίδα της καὶ ἀποτυγχάνει, διότι εἰς μίαν χώραν, ὅπου ἡ ἀδιαφορία τῆς πολιτείας ἀπέναντι τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀργανώσεων εἶναι πλήρης καὶ ἀπόλυτος καὶ ὅπου τὸ ἀντικληρικὸν ρεῦμα εἶναι ἰσχυρόν, εἶναι δυσκολωτάτη ἡ προσήλωσις τῆς νέας γενεᾶς εἰς ἓν δόγμα, ἰδίᾳ ὅταν τοῦτο ἀρνῆται νὰ προβῇ εἰς οἱανδήποτε παραχώρησιν ἀπέναντι τῆς σημερινῆς ἐξελίξεως τῆς ἀμερικανικῆς κοινωνίας.

Ὁ ἑλληνικὸς τύπος. Ὁ ἐν Ἀμερικῇ ἑλληνικὸς τύπος διακρίνεται εἰς τὸν ἡμερήσιον καὶ τὸν ἑβδομαδιαῖον. Ὁ δεύτερος, ἐκπροσωπούμενος ἀπὸ δεκάδα ἐφημερίδων, ἀρκεῖται εἰς τὸ νὰ ἐξυπηρετῇ τὰς τοπικὰς ἀνάγκας τῆς ὁμογενείας κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, ὃν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ ἐπαρχιακὸς τύπος τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ ἡμερήσιος, ἀπὸ τῆς «Ἀτλαντίδος», ἱδρυθείσης πρὸ τεσσαρακονταετίας, τοῦ «Ἐθνικοῦ Κήρυκος», ἱδρυθέντος πρὸ εἰκοσαετίας, καὶ τοῦ «Νέου Βήματος», ἐκδιδομένου ἀπὸ ἔτους, προσεπάθησε νὰ ἡγηθῇ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀμερικῆς καὶ κατώρθωσε νὰ δώσῃ εἰς τὸν ἑλληνικὸν ἐν Ἀμερικῇ κόσμον ἐφημερίδας ἀρκετὰ πλουσίας ἀπὸ ἀπόψεως ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως. Αἱ δύο παλαιότεραι ἐφημερίδες συνετέλεσαν μεγάλως εἰς τὸ νὰ βοηθήσουν τὸν Ἕλληνα τῆς Ἀμερικῆς νὰ κατατοπισθῇ εἰς τὴν χώραν, εἰς τὴν ὁποίαν ἦλθε ζητῶν πόρον ζωῆς. Ηγωνισθησαν νὰ τὸν κρατήσουν πιστὸν εἰς τὰ παλαιὰ ἰδεώδη καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν. Ἐπολέμησαν ὅμως μὲ μεγάλην σφοδρότητα ἐναντίον ἀλλήλων κατὰ τὰ ἔτη τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς διαμάχης καὶ ἐστερήθησαν τῆς ἐπαφῆς μὲ τὰ νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα αὐξάνουν καθημέραν. Ἱδρυθεῖσαι ἀμφότεραι ὡς ἐμπορικαὶ ἐπιχειρήσεις, μὲ μεγάλα κεφάλαια, διέθεσαν μέγα μέρος τῆς ἐνεργητικότητος καὶ τοῦ χρήματός των εἰς τὴν ἔκδοσιν βιβλίων, τὰ ὁποῖα ὠφέλησαν τὸν μετανάστην. Ἐνέπνευσαν τοὺς μεγάλους ἐνθουσιασμοὺς διὰ τοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνας, ἐπρωτοστάτησαν εἰς τὴν συλλογὴν ἐράνων διὰ κάθε καλὸν σκοπόν, ἀλλὰ καὶ ἐδίχασαν τὸν Ἑλληνισμὸν χωρὶς κατόπιν νὰ προσπαθήσουν νὰ τὸν συμφιλιώσουν. Τὸ «Νέον Βῆμα» ἐξεδόθη ὡς μία τρίτη κατάστασις καὶ συγκεντρώνει ὅλα τὰ νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θέλουν νὰ λησμονήσουν τὰ λυπηρὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος καὶ νὰ χαράξουν μίαν νέαν κατεύθυνσιν διὰ τὸ μέλλον.

Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀμερικῆς, μεσοῦντος τοῦ 1934, χαράσσει ἕνα νέον δρόμον μεταρρυθμίσεων ἐκκλησιαστικῶν, κοινοτικῶν καὶ κοινωνικῶν. Δίδει μεγαλυτέραν προσοχὴν εἰς τὴν ἐμπορικὴν καὶ ἐπαγγελματικήν του ὀργάνωσιν. Αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην μεγαλυτέρας ἐπαφῆς μὲ τὰς παραγωγικὰς καὶ ζωντανὰς δυνάμεις τῆς Ἑλλάδος καὶ προσλαμβάνει τὸν χαρακτῆρα οἰκονομικῆς μᾶλλον ἀποικίας, παρὰ τμήματος ἐθνικοῦ κατὰ τὸν παλαιὸν τύπον τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ, καὶ ἴσως τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Αἰγύπτου. ΑΔ. Θ. ΠΟΛΥΖΩΪΔΗΣ

Ἄλλαι χῶραι τῆς Ἀμερικῆς. Ἐκτὸς τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν οἱ Ἕλληνες ἀπαντῶσιν ἐπίσης, ἀλλ' εἰς μικροτέραν ἀναλογίαν, καὶ εἰς πάσας σχεδὸν τὰς λοιπὰς ἀμερικανικὰς χώρας. Οὕτως ἐν τῇ βρεττανικῇ ἐπικρατείᾳ τοῦ Καναδᾶ (Dominion of Canada) ὑπάρχουσι μεγάλαι παροικίαι εἰς *Μοντρεάλ* (μετὰ 3.000 περίπου μελῶν, ναοῦ καὶ σχολείου), εἰς *Τορόντο* (ἔχουσα ναόν), εἰς *Ὀττάβαν*, *Κουΐμπεκ* καὶ *Βανκοῦβερ*.

Εἰς τὸ *Μεξικὸν* τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον εἶναι πολυπληθὲς μόνον ἐν τῇ ὁμωνύμῳ τῆς χώρας πρωτευούσῃ καὶ κατὰ μῆκος τῶν συνόρων τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Ἀνὰ τὰς πέντε δημοκρατίας τῆς Κεντρῴας Ἀμερικῆς ἀπαντῶσι σποραδικῶς ὀλιγάριθμοι Ἕλληνες, πλὴν τῆς πόλεως τοῦ *Παναμᾶ*, ἔνθα ὑπάρχει ἀκμαία παροικία. Ἐν τῇ Κοσταρίκᾳ ἀναφέρεται Ἕλλην τις δράσας πρὸ τῶν χρόνων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὅστις, καταλαβὼν ἐπιφανῆ ἐν τῇ κοινωνίᾳ θέσιν, συνεζεύχθη τὴν θυγατέρα τοῦ κυβερνήτου καὶ μετέσχεν ἐνεργῶς τῆς διακυβερνήσεως τῆς χώρας, εἰσήγαγε δὲ διάφορα ἑλληνικὰ ὀνόματα εἰς πλεῖστα τῆς Κοσταρίκας τοπωνύμια, διατηρούμενα μέχρι σήμερον.

Ἐκ τῶν χωρῶν τῆς Ν. Ἀμερικῆς τοὺς περισσοτέρους Ἕλληνας συγκεντροῦσιν ἡ Βραζιλία, ἡ Χιλὴ καὶ ἡ Ἀργεντινή, καθ' ὃ πλουσιώτεραι καὶ μᾶλλον προηγμέναι τῶν λοιπῶν οἰκονομικῶς. Οἱ Ἕλληνες τῆς Βραζιλίας ζῶσι κυρίως ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς χώρας *Ρίῳ Ἰανεΐρῳ*, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀπὸ τοῦ 1840 ὑπῆρχεν ἀνθοῦσα παροικία μὲ μέλη τοὺς ἐμπόρους Ραλλῆδες, Ροδοκανάκηδες, Πετροκοκκίνους κ. ἄ. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἶχεν ἐγκατασταθῆ ἐν τῇ πόλει καὶ ὁ Κερκυραῖος ἀνεψιὸς τοῦ Καποδιστρίου Καλογερᾶς, τοῦ ὁποίου ὁ υἱὸς Παντιᾶς Καλογερᾶς εἶναι σήμερον εἷς τῶν ἐπιφανεστέρων πολιτικῶν ἀνδρῶν τῆς θετῆς του πατρίδος, ἀνορθώσας ριζικῶς τὰ οἰκονομικά της ὡς ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν (1915 καὶ καταλαβὼν ἔκτοτε διάφορα ἀνώτατα πολιτικὰ ἀξιώματα.

Οἱ Ἕλληνες τῆς Χιλῆς εἶναι συγκεντρωμένοι ἐν τῇ πρωτευούσῃ *Σαντιάγῳ* (500 περίπου, ἀσχολούμενοι μὲ τὸ ἐμπόριον ἢ ὑπηρετοῦντες ὡς μηχανικοὶ καὶ ἐργολάβοι), ἐν τῷ λιμένι τῆς *Ἀντοφυγκάστα*, διὰ τοῦ ὁποίου διεξάγεται τὸ ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον τοῦ φυσικοῦ λιπάσματος «νίτρου τῆς Χιλῆς» (250 περίπου, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀρτοπῶλαι, ἄριστα ὠργανωμένοι καὶ εὐποροῦντες), ἐν τοῖς μεταλλείοις τῆς *Ναταλγκα* καὶ εἰς τὰ ἐργοστάσια νίτρου τῆς *Ἀραυκάνα* 50 περίπου).

Ἐν Ἀργεντινῇ ζῶσιν ὀλίγαι χιλιάδες Ἑλλήνων καλλιεργητῶν, ἐργατῶν καὶ ἐμπόρων, εὑρισκόμενοι εἰς διαρκῆ πρόοδον. Ἰδιαιτέρως πολυάριθμοι ὁμογενεῖς ἀπαντῶσιν εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς χώρας *Μπουένος Ἄϋρες*, ἥτις, οὖσα καὶ ὁ κυριώτερος ἐμπορικὸς λιμὴν της Ν. Ἀμερικῆς, ἀποτελεῖ πολυσύχναστον διὰ τοὺς Ἕλληνας ναυτικοὺς σταθμόν.

Ἕλληνες, ὀλίγοι ὅμως, ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἄλλα κράτη τῆς Ν. Ἀμερικῆς, ἰδίᾳ δὲ εἰς *Μοντεβίδεο*, πρωτεύουσαν τῆς Οὐρουγουάης.

Ἡ μικρά, ἐν σχέσει πρὸς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας, διάδοσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὰς λοιπὰς ἀμερικανικὰς χώρας, καὶ ἰδίᾳ ἀνὰ τὴν Λατινικὴν Ἀμερικὴν (Κεντρικὴν καὶ Νότιον), ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν μᾶλλον καθυστερημένην οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τῶν τελευταίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὰς ἐπὶ μακρὸν χρόνον σπαρασσούσας τὸν πληθυσμὸν αὐτῶν ἐσωτερικὰς πολιτικὰς ἔριδας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι.* *Μηλιαράκη Ἀντ.*, «Γεωγραφικὴ φιλολογία, ἤτοι κατάλογος κτλ.» (Ἀθῆναι 1889, σ. 121, ἔνθα ἡ ὀλίγη παλαιοτέρα βιβλιογραφία).— *Μανιάκη Κ. Ν.*, «America and Greece» (Ἀθῆναι 1899).— *Ξανθάκη Σ. Α.*, «Ὁ σύντροφος τοῦ Ἕλληνος ἐν Ἀμερικῇ» (Νέα Ὑόρκη, ἐκδ. «Ἀτλαντίδος» 1903).— *Γεωργιάδη Σωτ.*, «Ὁδηγὸς ἑλληνικῆς κοινότητος Σικάγου» (Νέα Ὑόρκη 190).— «Ἡμερολόγιον Θερμοπυλῶν 1904 καὶ ἑλληνικὸς ὁδηγὸς τῆς Ἀμερικῆς» (New York 1904). — *Θεοδωρίδη Ἀρ.*, «Περὶ τῆς εἰς Ἀμερικὴν μεταναστεύσεως» (Ἀθῆναι 1907).— *Ἀλεξοπούλου Ἰωακ.* (ἐπισκ. Βοστώνης), «Ἱστορικὴ διοργάνωσις τοῦ ἐν Ἀμερικῇ Ἑλληνισμοῦ» (New York 1909).— *Κανούτα Σ. Γ. καὶ Σαββαΐδη Μ. Α.*, «Greek imigrant's guide. Ὁδηγὸς τοῦ μετανάστου ἐν Ἀμερικῇ» (New York 1909 καὶ 1918).— *Fairchild H. P.*, Greek imigration to the United States (1911) — «Δελτίον τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργείου. Μέρος Β', Μελέται καὶ ἐκθέσεις» (Ἀθῆναι τεῦχ. 12/1912). — *Πετροκοκκίνου Δ.*, «Τρεῖς γενεαὶ Χίων εἰς τὸ ἀμερικανικὸν πολεμικὸν ναυτικὸν» (ἐν «Χιακοῖς Χρονικοῖς» Β'/1914. — *Κανούτα Σ. Γ.*, «Ὁ ἑλληνισμὸς ἐν Ἀμερικῇ» (Νέα Ὑόρκη 1918).— *Παπαδοπούλου Χρ. Α.*, «Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ ἐν Ἀμερικῇ» (Ἀθῆναι 1920).— *Γαλανοῦ Μ.*, «Τὸ ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀμερικῆς» (Chicago 1924). — *Κυριακίδη Ν. Γ.*, «Ἐθνικὴ ὁδοιπορία εἰς τὴν Ἀμερικὴν 1918—1919» (Ἀθῆναι 1921). — Καταστατικὸν τοῦ Ἐργατικοῦ κόμματος τῆς Ἀμερικῆς (W. P. of A.) καὶ ἐσωτερικοὶ κανονισμοὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ὁμοσπονδίας (New York 1921) — *Ἀλεξοπούλου Ἰωακ.* (ἐπισκ. Βοστώνης), «Οἱ κίνδυνοι τοῦ ἐν Ἀμερικῇ ἑλληνισμοῦ» (Boston 1926.— «Καταστατικὸν τοῦ ἐργατικοῦ (κομμουνιστικοῦ) κόμματος τῆς Ἀμερικῆς» (1927.— *Κανούτα Σ. Γ.*, «Τὸ πρόβλημα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀμερικῆς. Ἀχέπα, ἡ παραδοξοτέρα ἑλληνικὴ ὀργάνωσις» (Νέα Ὑόρκη 1927).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ νέον πρόβλημα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀμερικῆς» (Νέα Ὑόρκη 1927).— *Ἀλεξάνδρου Γ.*, «Ὁδηγὸς τοῦ διδάσκοντος προσωπικοῦ τῶν ἑλληνικῶν ὀρθοδόξων κατηχητικῶν σχολείων τῆς Ἀμερικῆς» (Σικάγον 1930).— *Παπαδοπούλου Α.*, «Ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀμερικῆς (ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Βήματι» Α/1934, ἀρ. 6).— *Burgess Th.*, «Greeks in America». — *Παπαμιχαλοπούλου Κ.*, «Ἐντυπώσεις περὶ τοῦ ἐν Ἡνωμέναις Πολιτείαις τῆς Ἀμερικῆς ἑλληνισμοῦ».

Νότιος Ἀμερική. Διὰ τοὺς Ἕλληνας τῆς νοτίου Ἀμερικῆς ἐλλείπουν γενικῶς μελέται. Ἐκτὸς τοῦ ἔργου τοῦ *Χριστοφῆ Χρ.*, «Ἡ Ἀργεντινὴ δημοκρατία καὶ τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον ὑπὸ ἔποψιν ναυτιλίας, μεταναστεύσεως, συναλλαγῶν» (Ἀθῆναι 191), δύναταί τις νὰ συμβουλευθῇ συμπληρωματικῶς καὶ τὴν ὕλην τῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων, «Πατρὶς» (Μπουένος-Ἄϊρες 1924 κ. ἑ.) καὶ «Ἑλλὰς» (*Ζ. Σκαρπαθιώτη*, αὐτόθι 1925 κ. ἑ.).

Ἑλληνικὸς τύπος Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Διὰ τὴν εὐρυτάτην ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς δημοσιογραφίας καὶ τυπογραφίας τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν δὲν ὑπάρχει ἔτι συστηματικὴ ἐργασία. Περιοριζόμεθα ὅθεν εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῶν γνωστοτέρων περιοδικῶν καὶ ἐφημερίδων τῶν εὑρισκομένων εἰς τὰς ἐν Ἀθήναις βιβλιοθήκας: «Νέος Κόσμος» (*Κ. Φασουλαρίδη*, Βοστώνη 1893).— «Ἀτλαντὶς» (*Σ. Βλαστοῦ*, Νέα Ὑόρκη 1891 κ. ἑ. ὡς ἐφημερίς, 1910 κ. ἑ. μετὰ περιοδικοῦ ὁμωνύμου).— «Ἀλήθεια» (*Στ. Βαΐση*, Βοστώνη 1899 κ. ἑ.).— «Ἑλληνικὸς ἀστὴρ» (Σικάγον 1904 κ. ἑ.). — «Σημαία» (*Κ. Δ. Φασουλαρίδου*, Νέα Ὑόρκη 1905 κ. ἑ.). — «Ἀθηνᾶ» (Σικάγον 1905 κ. ἑ.).— «Ἐμπορικὴ ἐπιθεώρησις τῆς Ἀμερικῆς» (Νέα Ὑόρκη 1908 κ. ἑ.).— «Λοξίας τοῦ Σικάγου» (*Σ. Εὐταξία*, Σικάγον 1908—1913).— «Ἡ Πανελλήνιος» (Νέα Ὑόρκη 1908—1911).— «Νέα Ἑλλὰς» (*Β. Τζαραβέλα*, αὐτόθι 1909 κ. ἑ.).— «Ἠχὼ θρησκευτικὴ» (*Χ. Παναγοπούλου*, Σικάγον 1911 κ. ἑ.).— «Ἐκκλησιαστικὸς Κῆρυξ» (*Μελ. Μεταξάκη - Μ. Γαλανοῦ*, Λάουαξ καὶ Νέα Ὑόρκη 1911—1921).— «Πανελλήνιος Ἕνωσις» (ὁμωνύμου ὀργανώσεως, Νέα Ὑόρκη 1914 κ. ἑ.).— «Θεσσαλονίκη» (Σικάγον 1914 κ. ἑ.).— «Ἐθνικὸς Κῆρυξ» (*Τατάνη*, αὐτόθι 1915 κ. ἑ. καὶ μετὰ «Κυριακάτικου Ἐθνικοῦ Κήρυκος» ἐν παραρτήματι ἀπὸ τοῦ 1927).— «Λαὸς» (*Μ. Γ. Βρυώνη*, Lynn 1916 κ. ἑ.).— «Νομοταγὴς» (συνδέσμου Ἑλληνοαμερικανῶν νομοταγῶν, Νέα Ὑόρκη 1919 κ. ἑ.).— «Νέα Ζωὴ» (Σικάγον 1919 κ. ἑ.).— «Πανελλήνιον ἡμερολόγιον» (*Δ. Χαλκιοπούλου - Η. Α. Βαρουχάκη*, Νέα Ὑόρκη 1919 κ. ἑ.). — «Ἔρευνα, ἐφημερὶς ἀντιθρησκευτικὴ ἀλλὰ ἑλληνικωτάτη» (*J. Gregory*, αὐτόθι 1919 κ. ἑ.).— «Ἡμερήσιος Τηλέγραφος» (Ἅγιος Φραγκῖσκος 1920).— «The american-greek national constructive trade journal. Ἀμερικανοελληνικὸν ἐμπορικὸν δελτίον» (Νέα Ὑόρκη 1920).— «Ἡ Καθημερινὴ τοῦ Σικάγου» (*Σ. Κοτάκη - Ν. Δημοπούλου*, 1921 κ. ἑ.).— «Ὁ λόγος» (Νέα Ὑόρκη 1921 κ. ἑ.).— «Ὁ νέος κόσμος» (Πίτσμπουργ 1922 κ. ἑ.).— «Παναθήναια» (*Π. Τατάνη*, Νέα Ὑόρκη 1922 κ. ἑ.). — «Ταχυδρόμος» (Σικάγον 1924 κ. ἑ.).— «Πρόοδος» (*Π. Κ. Σημάδη*, αὐτόθι 1924 κ. ἑ.).— «Δελτίον τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ καὶ βιομηχανικοῦ ἐπιμελητηρίου» (Νέα Ὑόρκη 1925 κ. ἑ.).— «Ὁ ἀγὼν» (*Ι. Θεοφιλάτου*, αὐτόθι 1925 κ. ἑ.). — «Παρνασσὸς» (συνδέσμου ἑλλήνων ἐπιστημόνων Νέας Ὑόρκης, 1925 κ. ἑ.).— «The Ahepa» (τῆς ὁμωνύμου ὀργανώσεως, Βάσιγκτων 1927 κ. ἑ.). — «Ἐγκυκλοπαιδικὸν ἡμερολόγιον» (Νέα Ὑόρκη 1928 κ. ἑ.).— «Ἡ ἠχὼ τῆς Κεφαλληνίας» (αὐτόθι 1928 κ. ἑ.).— «Colonial Review» (Μίτσιγκαν 1929 κ. ἑ.).— «Ἡ Ἀθηνᾶ» (διδασκαλικοῦ συνδέσμου Ἀμερικῆς, Νέα Ὑόρκη 1932 κ. ἑ.). — «Νέον Βῆμα» (*Ἀδ. Πολυζωΐδου*, Νέα Ὑόρκη 1933 κ. ἑ.).

ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ ΚΑΙ ΩΚΕΑΝΙΑ

Ἡ Αὐστραλία, μετὰ τῆς ἐν τῷ Εἰρηνικῷ νησιωτικῆς περιοχῆς τῆς Ὠκεανίας, ἀπέβησαν ἐνωρίς, ὡς καὶ ἡ Ἀμερική, προσφιλῆ κέντρα ἀποδημίας τοῦ ἐλευθέρου καὶ τοῦ δούλου Ἑλληνισμοῦ, οὕτω δὲ ἀριθμοῦσι σήμερον πλείστας ἀνθούσας παροικίας Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ὑπολογίζεται, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κρατικῶν στατιστικῶν καὶ τῆς ἐπισήμου ἀλληλογραφίας τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν μετὰ τῶν κατὰ τόπους προξενικῶν ἀρχῶν, εἰς 15.160 (πβλ. *Σ. Γ. Κλαδᾶ*, «Ἡ στατιστικὴ ἐν Ἑλλάδι», Ἀθῆναι 1932). Κυριώτερος ἰδίᾳ τόπος συγκεντρώσεως αὐτῶν εἶναι ἡ Ἀνατολικὴ Αὐστραλία, ἔνθα οἱ Ἕλληνες ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ τὸ ἐμπόριον (ἰδίᾳ ὀπωρῶν καὶ κρεάτων) καὶ μὲ τὴν ἐνοικίασιν καὶ γεωργικὴν ἐκμετάλλευσιν γαιῶν. Ἡ πολυανθρωποτέρα τῶν ἐν Αὐστραλίᾳ παροικιῶν εἶναι ἡ ἐν Σύδνεϋ (πρωτευούσῃ τῆς Νέας Νοτίου Οὐαλλίας), ἀριθμοῦσα 3.000 περίπου μελῶν καὶ διατηροῦσα περικαλλῆ ναὸν τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ σχολεῖον μὲ 60 μαθητὰς καὶ μαθητρίας. Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἑδρεύει ἐπίσης ὁ ὀρθόδοξος μητροπολίτης Αὐστραλίας καὶ ἔξαρχος πάσης Ὠκεανίας, ὑπαγόμενος ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον. Ἡ μητρόπολις αὕτη, ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἀποτελεῖ τὴν ἀνωτάτην ἐκκλησιαστικὴν ἀρχὴν τῶν ἐν ταῖς χώραις τοῦ Εἰρηνικοῦ ὀρθοδόξων, διατηρεῖ δὲ ἐν Σύδνεϋ καὶ ἴδιον καθεδρικὸν ναόν, τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἁγίας Σοφίας. Οἱ πλεῖστοι τῶν ἐν τῇ πόλει Ἑλλήνων κατάγονται ἐκ τῶν νήσων Κυθήρων καὶ Καστελλορίζου, ὑπάρχουσι δὲ καὶ πολλοὶ Σύροι ὀρθόδοξοι. Ἄλλαι σημαντικαὶ αὐστραλιαναὶ παροικίαι εἶναι: ἡ τῆς Μελβούρνης (πρωτευούσης τῆς Βικτωρίας), ἀριθμοῦσα 1.500 περίπου μέλη καὶ διατηροῦσα ναὸν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου· ἡ τῆς Ἀδελαΐδος (κειμένης ΒΔ. τῆς Μελβούρνης), ἥτις ἀριθμεῖ 700 παροίκους καὶ ἔχει ἴδιον ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου· ἡ τῆς Πέρθης (πόλεως τῆς ΝΔ. Αὐστραλίας), ἥτις ἀριθμεῖ 500 παροίκους καὶ διατηρεῖ ἴδιον παρεκκλήσιον· ἡ τῆς Μπρισμπαίην (Α. Αὐστραλία), ἀριθμοῦσα 500 μέλη καὶ ἔχουσα ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου· ἡ τοῦ Ἴνισφεϊλ (ἐν Β. Κουηνσλάνδᾳ) καὶ ἡ τοῦ Νιοῦκαστλ (πρὸς Β. τοῦ Σύδνεϋ). Ἐκτὸς τῆς Αὐστραλίας ἡ μᾶλλον ἀνθοῦσα ἐν τῇ λοιπῇ Ὠκεανίᾳ παροικία εἶναι ἡ τῆς πόλεως Οὐέλλινγκτον, ἐπὶ τῆς βορείου νήσου τῆς Νέας Ζηλανδίας. Τέλος εἰς τὰς βορειοαμερικανικὰς νήσους Χαβάϊ ὑπάρχουσι πολλοὶ Ἕλληνες, συγκεντρωμένοι ἰδίᾳ ἐν τῇ πρωτευούσῃ αὐτῶν Χονολουλού, ἔνθα διεδραμάτισαν σοβαρὸν ρόλον κατὰ τὰς μεταξὺ τῶν δημοκρατικῶν καὶ τῆς Βασιλίσσης Λιλιουκαλάνης ἔριδας. Οἱ ἐκ τῶν ἐνεργοτέρων δρασάντων τότε ὁμογενῶν ἀδελφοὶ Λυκούργου κέκτηνται μέγα ξενοδοχεῖον, ἐγειρόμενον παρὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ περιφήμου ἐσβεσμένου ἡφαιστείου Κιλαουέα. Χ. Δ.

ΑΛΥΤΡΩΤΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ. Ὁ Ἑλληνισμός, ἐξαπλωθεὶς τεραστίως διὰ τῶν κατακτήσεων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἀνὰ τὰς χώρας τῆς Δ. Ἀσίας καὶ τῆς ΒΑ. Ἀφρικῆς, κατώρθωσε κατόπιν, ὅτε οἱ Ρωμαῖοι κατέκτησαν τὰς χώρας ταύτας, ν' ἀφομοιώσῃ τοὺς κατακτητὰς καὶ ν' ἀλλοιώσῃ σὺν τῷ χρόνῳ τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους μέχρι τοῦ, ἐπὶ Ζήνωνος (474—491), τελείου σχεδὸν ἐξελληνισμοῦ του. Οὕτως ἐδημιουργήθη ἡ μεγάλη Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἥτις, ἀντιστᾶσα τελεσφόρως καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα εἰς τὰς βαρβαρικὰς ἐπιδρομάς, αἱ ὁποῖαι ἀνεστάτωσαν τήν τε Εὐρώπην καὶ τὴν Ἀσίαν, ἀποσπασθεῖσα δὲ καὶ θρησκευτικῶς ἀπὸ τῆς Δύσεως, κατόπιν τοῦ σχίσματος, διετήρησεν ἐπὶ ὁλόκληρον

Digitized by Google

χιλιετηρίδα, μέχρι τῆς πτώσεώς της (1453), ἰδιότυπον ἑλληνικὸν πολιτισμὸν μὲ κέντρον τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ πόλις αὕτη, ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία καὶ ἡ ὀρθόδοξος πίστις ὑπῆρξαν τὰ φυλετικὰ σύμβολα τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅτε δέ, βραδύτερον, ἡ αὐτοκρατορία κατελύθη ὑπὸ τῶν Τούρκων, τὸ ἑλληνικὸν διετήρησε τὴν πρὸς τὰ σύμβολα ταῦτα προσήλωσίν του, συνδέσαν μετ' αὐτῶν ἀρρήκτως τὴν ἐλπίδα τῆς ἀποτινάξεως τοῦ ζυγοῦ τῶν ἀλλοθρήσκων. Ἔκτοτε ἄρχεται δημιουργουμένη καὶ πλουτιζομένη εἰς περιχόμενον ἡ ἔννοια τῆς *Μεγάλης ἰδέας*, τῆς χωρικῆς δηλονότι ἐπανασυνδέσεως τῶν μελῶν τοῦ διεσπαρμένου Γένους καὶ τῆς ἐπανιδρύσεως τῆς καταπεσούσης αὐτοκρατορίας, ἥτις, μὲ κέντρον τὴν Κωνσταντινούπολιν, θὰ περιελάμβανεν, ὡς καὶ πρότερον, ἁπάσας τὰς ὑπὸ ὀρθοδόξων κατοικουμένας τέως βυζαντινὰς καὶ εἶτα τουρκικὰς ἐπαρχίας, ἀπὸ τοῦ Δουνάβεως μέχρι τοῦ Λιβυκοῦ πελάγους καὶ ἀπὸ τοῦ Ἰονίου καὶ τοῦ Ἀδρία μέχρι τῶν παραλίων τῆς Συρίας καὶ τοῦ Εὐξείνου. Καὶ τῷ 1204, ὅτε κατελύθη προσκαίρως ἡ αὐτοκρατορία ὑπὸ τῶν Λατίνων, ἀνάλογον ὑπῆρξε—καίτοι μᾶλλον πολιτικὸν ἢ ἐθνικὸν—τὸ αἴτημα τοῦ βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ, πραγματοποιηθὲν διὰ τῆς κατὰ τὸ 1261 ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η' τοῦ Παλαιολόγου ἀνακτήσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δι' ὃ καί τινες τῶν συγγραφέων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης θεωροῦν ἀρχομένην τὴν Μεγάλην ἰδέαν. Τοὺς πόθους πραγματοποιήσεως ταύτης διετήρησαν ὄχι μόνον οἱ ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν τελοῦντες Ἕλληνες τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ τῶν ἄλλων χωρῶν τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ οἱ πολυάριθμοι, ἐν τῇ Δύσει ζῶντες, ὁμογενεῖς φυγάδες, οἵτινες, ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἁλώσεως, εἶχον ἐκπατρισθῆ φεύγοντες τὴν τυραννίαν. Ἦσαν δὲ οὗτοι μεγιστᾶνες, λόγιοι καὶ ἔμποροι, ἐκπροσωποῦντες τὰς μᾶλλον ἀνεπτυγμένας τάξεις τοῦ Γένους, δι' ὃ καὶ κατώρθωσαν εὐχερῶς νὰ ἐπιβληθῶσιν ἐν τῇ ξένῃ καὶ νὰ διατηρήσωσι, καὶ δὴ νὰ τονώσωσι, τὴν ἐθνικήν των αὐτοτέλειαν. Μεγάλως συνετέλεσεν εἰς τοῦτο καὶ ἡ δογματικὴ μεταξὺ Ὀρθοδόξων καὶ Λατίνων διαφορά, ἥτις, παρὰ τὰς προσηλυτιστικὰς προσπαθείας τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, οὐδέποτε κατώρθωσε νὰ ἐξομαλυνθῇ, προσκρούσασα ἐπὶ τῆς ἐπιμόνου εἰς τὰ παραδεδομένα ἐμμονῆς τῶν Ἑλλήνων, καθοδηγουμένων ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἀναμφισβήτητος δ' εἶναι ὁ τεράστιος ρόλος, τὸν ὁποῖον διεδραμάτισεν εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἐθνισμοῦ τῶν Ἑλλήνων ἡ Ἐκκλησία, ἥτις, ἀντικαταστήσασα τὴν καταπεσοῦσαν αὐτοκρατορίαν ἐν τῇ ἡγεσίᾳ τοῦ Γένους, λόγῳ καὶ τῶν προνομίων, δι' ὧν ἐπροικίσθη αὕτη ὑπὸ τῶν πρώτων ἤδη χρόνων τῆς ἁλώσεως, δὲν ἔπαυσεν ἔκτοτε νὰ μεριμνᾷ περὶ τῆς αὐτοτελείας τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ περὶ τῆς παραμυθίας καὶ καθοδηγήσεως τοῦ ἐν δουλείᾳ Ἑλληνισμοῦ, χωρὶς νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὰς παντοίας πιέσεις, εἰς ἃς ὑπεβάλλετο ἐκ μέρους τοῦ κατακτητοῦ. Ἡ Ἐκκλησία ἐχρησίμευσε, κατὰ τὴν πρώτην ἰδίᾳ περίοδον τῆς τουρκοκρατίας, ὡς κύριος φορεὺς τῶν φυλετικῶν πόθων. Αὕτη κατηύθυνε τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ πᾶσαν τοῦ γένους πνευματικὴν ἐκδήλωσιν, προστατεύουσα τοὺς ὑποδούλους ἀπὸ τῶν τουρκικῶν ὑπερβασιῶν, οἱ δ' ἐπιφανέστατοι τῶν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην Ἑλλήνων ἦσαν κληρικοί. Αἱ ἀπελευθερωτικαὶ προσπάθειαι καὶ αἱ ἐλπίδες ἀποτινάξεως τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἐστρέφοντο κατ' ἀρχὰς πρὸς τὴν Δύσιν. Ἀφ' ὅτου ὅμως οἱ ἀτυχεῖς πρὸς τοὺς Τούρκους πόλεμοι τῶν (περὶ τὸν Δούναβιν, ἐν Ρόδῳ, Κρήτῃ καὶ ἀλλαχοῦ) Εὐρωπαίων ἐνεφάνισαν ἀκατάβλητον τὴν τουρκικὴν ἰσχύν, ἐνῷ ὁ μεταξὺ τῶν μεγάλων ἡγεμόνων τῆς Δύσεως ἀνταγωνισμὸς καὶ αἱ ἔριδες τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως ἐδίχασαν τὰς δυνάμεις τοῦ καθολικοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἀπέστρεψαν τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς τουρκοκρατουμένης Ἀνατολῆς, ἀπέλιπε πᾶσα ἐκ δυσμῶν ἐλπίς. Ἡ ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Πέτρου αὔξησις τῆς ρωσικῆς ἰσχύος ἔστρεψε τὰ βλέμματα τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ πρὸς τὴν ὁμόδοξον αὐτοκρατορίαν, πρὸς τὴν ὁποίαν εἶχεν ἤδη καταφύγει ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἁλώσεως μέγα πλῆθος Ἑλλήνων. Ἡ κατασταθεῖσα οὕτω ψυχικὴ ἐπαφὴ τοῦ δούλου ἔθνους πρὸς τὴν μεγαλυτέραν ἐν τῷ κόσμῳ ὁμόδοξον δύναμιν προσέλαβεν, ἐν βραχεῖ σχετικῶς χρόνῳ, τὴν μορφὴν στενῆς συνεργασίας πρὸς ἐπίτευξιν κοινῶν πόθων, ἰδίᾳ ἀπὸ τῆς ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον Αἰκατερίνης τῆς Β'. Ἡ αὐτοκράτειρα αὕτη διδοῦσα ἐν τῷ τουρκοκρατουμένῳ Ἑλληνισμῷ σοβαρώτατον βοηθὸν διὰ τὴν πρὸς νότον ἐπέκτασιν τῆς ἐπικρατείας της, ἔσπευσεν ἐνωρὶς νὰ διαθρύψῃ τὰ φυλετικά του ὄνειρα, χρησιμοποιήσασα πρὸς τοῦτο τοὺς πολυαρίθμους ἐν τῇ ρωσικῇ ὑπηρεσίᾳ Ἕλληνας. Ὑπισχνεῖτο νὰ καταλύσῃ τὸ τουρκικὸν κράτος καὶ νὰ ἀνιδρύσῃ τὴν αὐτοκρατορίαν τῶν Βυζαντινῶν, διὰ τὸν θρόνον τῆς ὁποίας προώριζεν ἕνα τῶν ἐγγόνων της, εἰς ὃν μάλιστα ἔδωκε τὸ κατ' ἐξοχὴν προσφιλὲς εἰς τοὺς Ἕλληνας ὄνομα τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τελευταίου Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος. (Τὸ ἴδιον τοῦτο ὄνομα, ἀρρήκτως συνδεδεμένον μὲ τὴν Μεγάλην ἰδέαν, ἐδόθη καὶ βραδύτερον, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὸν πρῶτον γεννηθέντα διάδοχον τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου, τὸν υἱὸν Γεωργίου τοῦ Α', μετέπειτα βασιλέα Κωνσταντῖνον).

Ἡ πρώτη ὑπὸ τῆς Αἰκατερίνης γενομένη ἀπόπειρα ἐξεγέρσεως τῶν Ἑλλήνων, γνωστὴ ὡς ἐπανάστασις τοῦ Ὀρλὼφ (1769) ἀπέτυχε, λόγῳ τῆς κακῆς της ὀργανώσεως καὶ τῆς ἀπροθυμίας τῶν Ρώσων ναυάρχων, οἵτινες ἀφῆκαν τοὺς ἐξεγερθέντας Ἕλληνας ἀπροστατεύτους εἰς τὴν μανίαν τῆς τουρκικῆς ἀγριότητος, ἔσπευσαν μάλιστα καὶ νὰ διαβάλουν αὐτούς, ἵνα καλύψωσι τὰς εὐθύνας των. Ἀνάλογον τύχην ἔσχε μετὰ εἰκοσαετίαν καὶ ἡ κατὰ τἆλλα ἔνδοξος δρᾶσις τοῦ περιφήμου Λάμπρου Κατσώνη, ἐνεργήσαντος κατ' ἀρχὰς καὶ αὐτοῦ τῇ ἐνισχύσει τῆς Ρωσίας. Παρὰ τὴν ἀποτυχίαν ἐν τούτοις τῶν πολέμων τούτων καὶ τὰς ἐπακολουθησάσας παντοίας τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου διώξεις, ἡ διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὠφέλεια δὲν ὑπῆρξε μικρά. Διότι ἡ συνομολογηθεῖσα μετὰ τὰ Ὀρλώφεια συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ, μολονότι οὐδεμίαν ἔλαβε φροντίδα ὑπὲρ τῶν ἐξεγερθέντων ὑποδούλων Ἑλλήνων, οὐχ ἧττον ἐπροστάτευσε μεγάλως τὴν ναυτιλίαν των, ἥτις, δρῶσα ἔκτοτε ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς ρωσικῆς σημαίας, ἀνεπτύχθη ἀλματωδῶς, ἐκμεταλλευομένη τὸν κατὰ τοὺς πολέμους τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Ναπολέοντος ἐμπορικὸν ἀποκλεισμὸν τῆς Εὐρώπης. Ἔκτοτε ἄρχεται ἡ τεραστία οἰκονομικὴ ἄνθησις τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου εἴς τε τὰς τουρκοκρατουμένας ἑλληνικὰς χώρας καὶ τὴν ἀλλοδαπήν, χάρις δὲ εἰς αὐτὴν ἐπετεύχθη ἡ περαιτέρω προώθησις πρὸς πραγματοποίησιν τῆς Μεγάλης ἰδέας. Εἰς τὴν κίνησιν ταύτην ἐπρωτοστάτησεν ὁ ἐν διασπορᾷ Ἑλληνισμός, ὅστις, πλουτήσας ἐν τῇ Δύσει διὰ τοῦ ἐμπορίου, ἀναπτυχθεὶς δ' ἀφ' ἑτέρου πνευματικῶς καὶ ἐμπλουτισθεὶς ἀπὸ τὰς διαρκοῦντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος διατυπωθείσας, ὑπὸ τῶν Γάλλων ἰδίᾳ φιλοσόφων, φιλελευθέρας ἰδέας, ἀπέβη ἡ ἑστία, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐθερμάνθη καὶ ἐξεκαύθη ἡ ἐθνικὴ ἀφύπνισις τοῦ Γένους. Οὕτως ἐν τῇ Δύσει ἐλειτούργησαν τὰ περιφημότερα ἑλληνικὰ σχολεῖα, διευθυνόμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ κληρικῶν, ἐν οἷς καὶ πολλοὶ τῶν λεγομένων μεγάλων διδασκάλων τοῦ Γένους, ἐκεῖθεν δὲ καὶ ὁ ἐθνομάρτυς Ρήγας ἐξέπεμπε τὰ περίφημα πρὸς τὴν Ἐλευθερίαν θούριά του καὶ καθώρισε πρῶτος τὸ προγραμματικὸν περιεχόμενον τῆς μεγάλης ἰδέας, διὰ τῆς δημοσιεύσεως τῆς περιφήμου «Χάρτας» του. Ἀφ' ἑτέρου ὁ ὑπόδουλος Ἑλληνισμὸς ὑστέρει μὲν ἀπὸ ἀπόψεως παιδείας καὶ ἐμαστίζετο ὑπὸ πτωχείας, ἔτρεφεν οὐχ ἧττον ζωηρότερον τὸ ἐναντίον τοῦ τυράννου μῖσος καὶ παρεσκεύαζε μὲ τὸν κλεφταρματωλισμὸν θαυμάσιον ἔμψυχον ὑλικὸν διὰ τὴν ἐξέγερσιν.

Κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ Ἀγῶνος αἱ πρὸς τὴν Ρωσίαν ἐλπίδες τοῦ Γένους ἦσαν ἐπὶ μᾶλλον ἐνισχυμέναι, καὶ τοῦτο διότι ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία, θέλουσα νὰ αὐξήσῃ τὸ κῦρός της καὶ τὴν πρὸς αὐτὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ λαοῦ, ἵνα παρακινήσῃ τοῦτον εἰς ἐξέγερσιν, ἄφηνε νὰ διαφαίνεται ὅτι ἐκινεῖτο καὶ ἔδρα κατευθυνομένη ὑπὸ τῆς πολιτικῆς τῆς ὁμοδόξου αὐτοκρατορίας. Οὕτως ἐξερράγη ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1821—σταθμὸς μέγας τῆς μεγαλοϊδεατικῆς δράσεως. Ἀλλὰ μετὰ μακροὺς καὶ σκληροὺς ἀγῶνας ἡ Ἐπανάστασις μόλις ἔδωκε τὴν γέννησιν εἰς τήν, διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τοῦ Λονδίνου, μικρὰν ἀνεξάρτητον Ἑλλάδα τοῦ 1830. Οὔτε ἡ Κωνσταντινούπολις ἠλευθερώθη, οὔτε ἡ αὐτοκρατορία ἀνιδρύθη, καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ παρέμεινεν ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγόν. Ἡ ἀρχὴ ὅμως συνετελέσθη. Ἔκτοτε αἱ ἐλπίδες τοῦ ἔθνους ἀναπτερωμέναι, ἐστράφησαν πρὸς τὴν μικρὰν ἐλευθέραν γωνίαν καὶ ἡ στροφὴ αὕτη χαρακτηρίζει τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τῆς Μεγάλης ἰδέας. Ὁ πρῶτος ἐνθουσιασμὸς ἦτο τόσος, ὥστε, ὅτε ἐπὶ Ὄθωνος, μετεφέρθη ἡ ἕδρα τοῦ βασιλείου ἀπὸ Ναυπλίου εἰς Ἀθήνας, πολλοὶ συνεζήτουν σοβαρῶς ἐὰν ἔπρεπε νὰ οἰκοδομήσουν οἰκίας ἐν τῇ νέᾳ πρωτευούσῃ, ἀφοῦ ἦτο τόσον ἐγγὺς ἡ ἡμέρα, καθ' ἣν κέντρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ θὰ καθίστατο καὶ πάλιν ἡ Κωνσταντινούπολις. Κυριώτερος ἐκπρόσωπος τῆς μεγαλοϊδεατικῆς πολιτικῆς τῆς περιόδου ταύτης ὑπῆρξεν ἐν τῷ ἐλευθέρῳ κράτει ὁ Ἰωάννης Κωλέττης, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ ὀφείλεται καὶ ὁ πρὸς τοὺς μεγάλους ἐθνικοὺς πόθους προσηλυτισμὸς τοῦ καὶ ἄλλως εὐεπιφόρου εἰς μεγαλοϊδεατικοὺς ὁραματισμοὺς πρώτου βασιλικοῦ ζεύγους τῆς Ἑλλάδος. Οὕτω ὅ τε Ὄθων καὶ ἡ Ἀμαλία ἀπέβησαν καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς βασιλείας των οἱ κυριώτεροι ἐμψυχωταὶ τῆς μεγαλοϊδεατικῆς πολιτικῆς τοῦ Γένους, χωρὶς καὶ νὰ ἐπιτύχωσί τι τὸ θετικόν, ἅτε προσκρούσαντες εἰς τὴν ἀντίδρασιν, ὄχι μόνον τῶν Τούρκων, ὡς ἦτο φυσικόν, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν λεγομένων προστατίδων δυνάμεων Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας, κεκηρυγμένων ὑπὲρ τοῦ δόγματος τῆς τουρκικῆς ἀκεραιότητος. Ἡ πολιτικὴ τῆς τρίτης μεγάλης προστάτιδος δυνάμεως, τῆς Ρωσίας, δὲν ἔδωσε καθ' ὅλην τὴν περίοδον ταύτην δείγματα σοβαρᾶς τινος ἀντιδράσεως πρὸς τὴν μεγαλοϊδεατικὴν πολιτικὴν τῶν Ἑλλήνων, τοῦτο δὲ διότι, ἔχουσα ἰδίας κατακτητικὰς εἰς βάρος τῆς Τουρκίας βλέψεις, εὐμενῶς ἔβλεπε τοὺς Ἕλληνας συμπράττοντας μετ' αὐτῆς. Δὲν ἐβράδυνεν ὅμως νὰ διαπιστωθῇ ἰδιοτέλεια καὶ τῶν Ρώσων, ἀποκαλυφθεῖσα κατόπιν τῆς συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ἥτις, ὑπαγορευθεῖσα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ πανσλαυϊσμοῦ, ἐθυσίαζεν ἐκτεταμένα ἑλληνικὰ ἐδάφη διὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς Μεγάλης Βουλγαρίας. Καὶ ἀπετράπη μέν, διὰ τῆς Βερολινίου συνθήκης, ὁ ἐντεῦθεν κίνδυνος, ἐδόθη δὲ καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα μικρὸν μέρος τῶν ἐθνικῶν της διεκδικήσεων, ἐν Θεσσαλίᾳ, οὐδεμία ὅμως ἐλήφθη μέριμνα περὶ τῶν ὑπολοίπων ὁμιγῶς ἑλληνικῶν χωρῶν, καὶ ἰδίᾳ τῆς Κρήτης, ἥτις, μαχομένη συνεχῶς, οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν ἀφῆκε τὸν πυρσὸν τῆς Μεγάλης ἰδέας νὰ σβεσθῇ. Οὕτω παρήρχετο διαρκῶς ὁ χρόνος, χωρὶς μὲν νὰ πραγματοποιῆται ἡ Μεγάλη ἰδέα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ χωρὶς αἱ ὁλονὲν ἀνανεούμεναι γενεαὶ τῶν ὑποδούλων καὶ ἐλευθέρων Ἑλλήνων νὰ λησμονῶσι τὸ μέγα ἐθνικόν των πρόγραμμα. Ὁ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν μεγαλοϊδεατικῶν βλέψεων τοῦ Γένους ἐκραγεὶς Ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμος τοῦ 1897 ἔσχεν ἀτυχῆ ἔκβασιν. Ἀλλ' ἀντὶ τοῦτο ν' ἀπογοητεύσῃ, ὑπῆρξε χρήσιμον διὰ τὸν Ἑλληνισμὸν μάθημα καὶ συνεσπείρωσεν ἔτι μᾶλλον τὰς ἐθνικὰς δυνάμεις διὰ τὴν μεγάλην τοῦ 1912 ἐξόρμησιν, ἥτις, συνεχισθεῖσα ἀκάθεκτος μέχρι τοῦ 1920 καὶ τοῦ 1921, ἔφερε τὴν ἑλληνικὴν σημαίαν νικηφόρον μέχρι τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Σαγγαρίου. Ἡ συνθήκη τῶν Σεβρῶν ἐφάνη ὁλοκληρώσασα σχεδὸν τοὺς περὶ Μεγάλης ἰδέας ἐθνικοὺς πόθους. Ἡ ἐπακολουθήσασα ὅμως συνθήκη τῆς Λωζάννης, δι' ἧς ἐτερματίσθη ὁ πόλεμος, μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν, ὑπῆρξε καὶ ὁ τάφος τῶν μεγαλοϊδεατικῶν βλέψεων τοῦ ἔθνους, ἀφοῦ ἐπισημοποίησε τὴν ὁλοσχερῆ καταστροφὴν τοῦ μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἔθεσε τέρμα εἰς τοὺς ἀπὸ αἰώνων σκληροὺς ἑλληνοτουρκικοὺς ἀγῶνας. Οὕτω σήμερον τὰ μόνα μὴ ἀποτελοῦντα τμῆμα τοῦ ἐλευθέρου κράτους ἑλληνικὰ ἐδάφη, πρὸς τὰ ὁποῖα στρέφονται αἱ ἀπελευθερωτικαὶ βλέψεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, εἶναι ἡ ἀγγλοκρατουμένη Κύπρος, ἡ ἰταλοκρατουμένη Δωδεκάνησος καὶ ἡ ἀλβανοκρατουμένη Βόρειος Ἤπειρος ἐνῷ ὁ πολυπληθὴς πρώην Ἑλληνισμὸς τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Νοτίου Βουλγαρίας περιωρίσθη, κατόπιν τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν, εἰς ὀλιγάριθμον ἐθνικὴν μειονότητα.

Κ. Ι.

Δωδεκάνησος. Ὑπὸ τὸν γεωγραφικὸν ὅρον *Δωδεκάνησος* νοοῦμεν τὸ συγκρότημα, τὸ ὁποῖον κεῖται μεταξὺ τῆς Σάμου καὶ τῆς Κρήτης ἀφ' ἑνός, καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐξ ἄλλου. Τὸ σύμπλεγμα τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ πολυαρίθμων μεγάλων καὶ μικρῶν νήσων, τῶν ὁποίων κυριώτεραι εἶναι, ἐκ Β. πρὸς Ν., ἡ *Πάτμος*, ἡ *Ἀστυπάλαια*, ἡ *Λέρος*, ἡ *Κάλυμνος*, ἡ *Κῶς*, ἡ *Νίσυρος*, ἡ *Χάλκη*, ἡ *Τῆλος*, ἡ *Σύμη*, ἡ *Ρόδος*, ἡ *Κάσος*, ἡ *Κάρπαθος* καὶ ἡ *Μεγίστη*.

Τὸ ὄνομα *Δωδεκάνησος* μετεχειρίσθη πρῶτον τὸ Βυζάντιον τῷ 730, ὁπότε τὸ ὁμώνυμον «θέμα» περιελάμβανε τὰς νήσους ταύτας καὶ τὰς Κυκλάδας. Μετὰ τὴν τουρκικὴν ὅμως κυριαρχίαν ὁ ὅρος οὗτος ἐξέλιπεν, ἀντικατασταθεὶς διὰ τοῦ *Σποράδες νῆσοι*, ἐπειδὴ εἶναι διεσπαρμέναι ἀκανονίστως ἐν τῇ θαλάσσῃ ἀλλὰ καὶ *Προνομιοῦχοι νῆσοι* ἀπεκαλοῦντο, ἐπειδὴ εἶχον ἀνεγνωρισμένα ὑπὸ τῆς Πύλης προνόμια καὶ ἀπέλαυον πλήρους αὐτονομίας καὶ αὐτοδιοικήσεως. Τὸ ὄνομα Δωδεκάνησος ἐπανῆλθε καὶ εἶναι νῦν ἐν παγκοίνῳ χρήσει μετὰ τὴν ἐκεῖ ἀποβίβασιν τῶν Ἰταλῶν, οἵτινες, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1912, κατέλαβον τὰς 12 πρώτας τούτων· ἡ *Μεγίστη* (*Καστελλόριζον*) κατελήφθη μετὰ τὴν συνθήκην τῆς Λωζάννης, ἤτοι δεκαετίαν, καὶ πλέον, βραδύτερον.

Γεωλογικὴ σύστασις. Αἱ νῆσοι αὗται, γεωλογικῶς ἐξεταζόμεναι, εἶναι ὀρεινὰ συγκροτήματα καὶ ὑπολείμματα τῆς πάλαι ποτέ, συνεπείᾳ ἐνδογηίνων λόγων, καταποντισθείσης παλαιᾶς ἠπείρου τοῦ Αἰγαίου, τῆς Αἰγαιίδος ξηρᾶς. Τινὲς ἐξ αὐτῶν ἀνέδυσαν ἐκ τοῦ βυθοῦ τῆς θαλάσσης ἕνεκα πλουτωνικῆς ἐπεξεργασίας, δι' αὐτὸ δὲ καὶ εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων αὐτῶν εὑρίσκονται καὶ νῦν ἄφθονα τὰ ἀπολιθώματα ἰχθύων, θαλασσίων ὀστράκων καὶ ἀπείρων κογχυλίων, ἐνῷ εἰς ἄλλας τῶν Δώδεκα νήσων συναντῶνται λείψανα ἀπολιθωμένων μεγαθηρίων τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, ἅτινα ἔζησαν ἐκεῖ πρὸ τοῦ ἀποχωρισμοῦ τῶν νήσων τούτων καὶ πρὸ τῆς καταβυθίσεως τῆς Αἰγαιΐδος, ὅταν αὗται ἀπετέλουν ἓν συνεχὲς ἀκόμη καὶ ἀδιαίρετον τῆς ἠπείρου ταύτης μέρος. Ἡ ἀνώμαλος ἐξ ἄλλου κατασκευὴ τοῦ ἐδάφους ἄλλων ἐξ αὐτῶν, ἡ δίκην θαλασσίου πυθμένος ἐπιφάνεια τούτου εἶναι φαινόμενα ἡφαιστειώδους ἐκρήξεως, ἐνῷ ἡ μία ἐξ αὐτῶν, ἡ Νίσυρος, εἶναι ὁλόκληρος ἓν ἐσβεσμένον ἡφαίστειον, διατηροῦν ἔτι τὸν κρατῆρά του καὶ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν διδον ζωηρὰ τὰ σημεῖα τῆς πάλαι ποτὲ ἀκμῆς του· οἱ ἔκπαλαι σημειούμενοι ἐν Δωδεκανήσῳ φοβεροὶ σεισμοί, οἵτινες πλειστάκις κατέστρεψαν ἢ σοβαρῶς ἔβλαψαν αὐτάς, μαρτυροῦσιν ὅτι ἡ τοξοειδὴς ρωγμὴ τοῦ φλοιοῦ τῆς Γῆς, ἥτις ἀρχε-

Digitized by Google

ται ἐκ τῆς Πελοποννήσου, ἀπὸ τῶν Μεθάνων, προχωρεῖ πρὸς τὴν Μῆλον, ἐκεῖθεν δὲ τὸ ῥῆγμα τῆς γῆς δὲν παύει, ἀλλὰ βαίνει πρὸς τὴν Θήραν, ὁπόθεν προχωρεῖ πρὸς τὴν Δωδεκάνησον, περιλαμβάνει τὴν Νίσυρον καὶ διερχόμενον παρὰ τὴν Ρόδον ἐξακολουθεῖ πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, τὸν Ταῦρον καὶ τὸν Ἀντίταυρον.

Κλῖμα. Τὸ κλῖμα τῆς Δωδεκανήσου εἶναι γλυκύ, εὔκρατον καὶ ὑγιεινόν. Πλὴν τῆς νήσου Κῶ, ἅπασαι αἱ λοιπαὶ δὲν ἔχουσιν ἕλη οὔτε καὶ ὑγρασίαν. Καὶ τοὺς μὲν θερινοὺς καύσωνας μετριάζουσιν οἱ δυτικοὶ ἄνεμοι, τὸν δὲ χειμῶνα δὲν πίπτει χιών, οὔτε καὶ πήγνυται τὸ ὕδωρ. Ἕνεκα τούτου ἡ διαμονὴ εἶναι εὐάρεστος, τὸ ὀλίγον ἔδαφος εἶναι σχετικῶς γόνιμον, οἱ δὲ καρποὶ ὀλίγοι μέν, ἀλλ' ἐκλεκτοὶ καὶ ὀνομαστοί. Εἰς τὴν Ρόδον ἰδίως καὶ τὴν Κῶν καί πως καὶ τὴν Λέρον τὸ γονιμώτατον ἔδαφός των εἶναι ἀληθῶς παραδείσιον, διὰ τοῦτο δὲ καὶ *Μακαρία* ἀπεκαλεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἡ μία ἐξ αὐτῶν. Ταύτας σχεδὸν ἀδιαλείπτως καθ' ὅλον τὸ ἔτος κοσμοῦσιν ἀπειράριθμα εἴδη ἀνθέων μὲ πλουσιώτατα χρώματα καὶ μεθυστικὰς ὀσμάς, χάρμα τῶν ὀφθαλμῶν καὶ ἡδονὴ τῶν αἰσθήσεων.

Χερσαῖα ὕδατα. Ἡ Δωδεκάνησος δὲν ἔχει λίμνας, στερεῖται δὲ καὶ ποταμῶν. Δύο ἐξ αὐτῶν, ἡ Σύμη καὶ ἡ Κάσος, εἶναι καὶ τελείως ἄνυδροι, ὑδρευόμεναι διὰ τοῦ ἐπιμελῶς συλλεγομένου τὸν χειμῶνα βροχίνου ὕδατος ἢ ἐκ τῆς ἔναντι Μικρᾶς Ἀσίας διὰ μικρῶν πλοίων. Ὅλαι ὅμως αἱ λοιπαὶ νῆσοι, καὶ ἰδίᾳ ἡ Κῶς καὶ ἡ Ρόδος, ἔχουσι πολλὰς πηγὰς καὶ χειμάρρους καὶ πολλοὺς ῥύακας καὶ βλάστησιν ἄφθονον καὶ γεωργίαν σημαντικήν.

Ἱστορία. ***Παλαιολιθικοὶ καὶ νεολιθικοὶ χρόνοι.*** Πολλὰ ἀξιόλογα ἀπολιθώματα, ἀποτελούμενα ἐξ ὀστῶν ὀδόντων καὶ διαφόρων ὀστῶν τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἵππου, τῶν προκατακλυσμιαίων μεγαθηρίων, μαμμούθ, μαστόδοντος καὶ ἐλέφαντος, ἅτινα ἀνευρέθησαν ἐν Δωδεκανήσῳ πιστοποιοῦσιν ἀναμφισβητήτως τὴν παρουσίαν ζωῆς καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐν αὐτῇ κατὰ τὴν παλαιολιθικὴν καὶ τὴν μεταλιθικὴν ἐποχήν, ὁπότε ἡ Αἰγαῒς Ἤπειρος φαίνεται ὅτι εὑρίσκετο ἔτι ἄνωθεν τῆς θαλάσσης. Πολλὰ δ' ἐπίσης ἀντικείμενα καὶ ἀγγεῖα ἐκ λίθου καὶ ἐψημένου πηλοῦ, κοχλιάρια, λύχναι, σφῦραι, πελέκεις κλπ. ἐργαλεῖα ἐξ ὀστοῦ καὶ ὅπλα ἐκ πυρίτου λίθου ἐπιβεβαιοῦσιν ὅτι ἐν Δωδεκανήσῳ ἐξηκολούθησεν ὁ ἄνθρωπος παραμένων, ζῶν καὶ ἐργοζόμενος καὶ μετὰ τὴν καταβύθισιν τῆς Αἰγαιΐδος Ἠπείρου. Τὰ πολλὰ δ' εὑρήματα τοῦ σπηλαίου τῆς Ἁγίας Βαρβάρας παρὰ τὴν Ἁγίαν Μαρίναν, τοῦ σπηλαίου Δασκαλιοῦ καὶ τοῦ σπηλαίου τῆς Χοιρομάνδρας ἐν τῇ νήσῳ Καλύμνῳ, τὸ σπήλαιον τῆς Ἄσπρης Πέτρας ἐν τῇ νήσῳ Κῷ καὶ τὰ πολλὰ σπήλαια τῆς μεσημβρινῆς τῆς Ρόδου ἀκτῆς, ὡς καὶ ἄλλα, ἅτινα κεῖνται κατὰ μῆκος τῆς νοτίας κλιτύος τοῦ Ἀταβύρου πρὸς τὸν Ἅγιον Ἰσίδωρον, ὡς καὶ εἰς τὰς λοιπὰς τῶν Δωδεκανήσων, διαπιστοῦσιν ἀναμφισβητήτως ὅτι ἐνταῦθα παρέμεινεν ἐπὶ μακροὺς χρόνους ὁ ἄνθρωπος τῆς λιθικῆς ἐποχῆς· ὅτι ταῦτα μετεχειρίσθη οὗτος οὐχὶ μόνον ὡς φυσικὰ ἄντρα καὶ ἄσυλα, ὅπου διέμενε τότε, ζῶν ἐκ τῆς θήρας, τῶν βαλάνων καὶ τῶν καρπῶν, ἴσως δὲ καὶ τῆς ἁλιείας, ἀλλ' ὅτι καὶ ἔδρασε σοβαρῶς κατὰ τὴν μακραίωνα ταύτην περίοδον.

Μινωϊκοὶ χρόνοι. Αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ἰαλύσου, τῆς Καμείρου καὶ τῆς Λίνδου ἐν Ρόδῳ ἀπεκάλυψαν ἄπειρα πλούσια ἀντικείμενα, κοσμήματα χρυσᾶ, ἀγγεῖα ἐκ πηλοῦ καὶ ἐκ λίθου πολύτιμα, ὅπλα κλπ. ἑνὸς ἐξόχως προηγμένου πολιτισμοῦ τῶν πρωτομινωϊκῶν, τῶν μεσομινωϊκῶν καὶ τῶν ὑστερομινωϊκῶν χρόνων καὶ ἀπέδειξαν μεγάλην ἀκμὴν καὶ στενὰς σχέσεις τῆς νήσου ταύτης πρὸς τὴν Κρήτην καὶ τὴν Αἴγυπτον. Ἐπίσης εἰς τὸ Ἐμπορειὸν τῆς νήσου Καλύμνου ὑπάρχουσιν ἐρείπια καὶ κυκλώπεια τείχη, εἰς δὲ τὸν Δᾶμον καὶ τὴν Ἀλίκαντρον τῆς αὐτῆς νήσου ἀνευρέθησαν πολλοὶ θολωτοὶ τάφοι μετὰ πολυτίμων ἀντικειμένων, ἅτινα ἔχουσι μεγίστην συγγένειαν πρὸς τὰ εὑρήματα τῶν αὐτῶν χρόνων τῆς Ρόδου καὶ Κρήτης. Τῶν χρόνων τούτων ἐξαιρετικὸν ἔργον, ὅπερ νῦν ἔτι προκαλεῖ τὴν ἔκπληξιν καὶ ἀληθῶς τὸν θαυμασμόν, εἶναι καὶ ἡ περίφημος ὑπὸ τοῦ Χάλκωνος κατασκευασθεῖσα πηγὴ τῆς *Βουρίννης* ἐν τῇ νήσῳ Κῷ, τῆς ὁποίας τὴν πρωτεύουσαν ὑδρεύει ἔτι καὶ νῦν, ἀπέχουσα ταύτης περὶ τὴν μίαν καὶ ἡμίσειαν ὥραν. Ἀλλὰ καὶ ὁ περίφημος τύμβος τῆς νήσου Σύμης τῶν χρόνων τούτων εἶναι μεγάλης ἐπιστημονικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀξίας. Καὶ παραλείποντες ἄτάσας τὰς λοιπὰς νήσους, ἀναφέρομεν μόνον ὅτι εἰς τὰ ἐρείπια τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς Πάτμου, ἐνῷ τὸ μετὰ πολυγωνικῶν λίθων τμῆμα τοῦ τείχους αὐτῆς ἀνήκει εἰς τὸ κυκλώπειον εἶδος τῆς τοιχοδομίας, τὸ ἕτερον τούτου μέρος, ὅπερ ἔχει τελείαν κανονικότητα τῶν ἐξ ὀρθογωνίων λίθων σειρῶν του, ἀναπολεῖ ἡμῖν πλήρως τὰ τῶν χρόνων τούτων λείψανα τῆς ἀκροπόλεως τῶν Ἐλευθερῶν.

Μυκηναϊκὴ ἐποχή. Τῷ 1494 π. Χ. ὁ Δαναός, κατασκευάσας τὴν περίφημον πεντηκόντορόν του, κατέπλευσεν ἐνταῦθα καὶ ᾠκοδόμησεν εἰς τὴν Λίνδον τῆς Ρόδου τὸν περίφημον ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς, ἥτις ἐνέπνευσεν αὐτῷ τὸ μεγαλοφυὲς σχέδιον. Εἶναι ὁ πρῶτος ναὸς τοῦ πνεύματος τῆς σοφίας. Ἐξ αὐτοῦ δὲ διεδόθη καὶ ἐπεβλήθη ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς καὶ εἰς ὅλην τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα, ἐνῷ οἱ Ρόδιοι, τιμῆς ἕνεκεν, ἐλάξευσαν ἐπὶ τῶν πλευρῶν τοῦ μικροῦ ὄρους, εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὁποίου εὑρίσκετο ὁ περίφημος ναός, τὸ ὁμοίωμα τῆς ἱστορικῆς τριήρεως, ὅπερ, ἀμετάβλητον ὑπὸ τοῦ χρόνου, παραμένει ἔτι καὶ νῦν ἀνέπαφον καὶ ἀναλλοίωτον, ὑπομιμνῆσκον τὸ ἱστορικὸν κατόρθωμα τοῦ πρώτου μεγάλου θαλασσοπόρου, τοῦ πρώτου διάπλου τῆς Μεσογείου ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐὰν δέ, ἐπισκεπτόμενοι τοὺς τάφους τῶν χρόνων τούτων εἰς ὅλας ἀνεξαιρέτως τὰς Δωδεκανήσους, ἐξετάσωμεν προσεκτικῶς τὰ ἐντὸς αὐτῶν ἀνευρισκόμενα ἔργα τέχνης καὶ θρησκευτικὰ τῆς Δωδεκανήσου ἀντικείμενα, ἀλλὰ καὶ τὰ οἰκιακῆς χρήσεως ἀγγεῖα αὐτῆς, ὡς εἰδώλια καὶ ἀνάγλυφα καὶ πινάκια καὶ κύπελλα καὶ οἰνοχόας καὶ κρατῆρας καὶ ἀλάβαστρα καὶ ἀριβάλλους καὶ κυάθους καὶ ὑδρίας καὶ πύραυνα καὶ κοσμήματα πολυποίκιλα, χρυσοῦς στεφάνους, περιλαίμια χρυσᾶ, χρυσᾶ ἐνώτια καὶ δακτυλίους καὶ ἀγαλμάτια κλπ., τότε μένομεν ἀληθῶς κατάπληκτοι διὰ τὴν μεγίστην τούτων καλλιτεχνικὴν ἀξίαν. Διότι ταῦτα δὲν εἶναι συνήθη, χυδαῖα ἔργα, ἐξυπηρετοῦντα ἀνάγκην τινά, ἀλλὰ θαῦμα ἐμπνεύσεως καὶ ἀκριβείας σχεδίου καὶ λεπτότητος ἐκτελέσεως καὶ ἀποδόσεως εὐγενῶν τοῦ ἀνθρώπου αἰσθημάτων καὶ ἀποδεικνύουσι, κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον, ὅτι οἱ Δωδεκανήσιοι εἶναι οἱ ἀρχαιότατοι τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες ἀνεφάνησαν πάλαι ποτὲ εἰς τὸ Αἰγαῖον καὶ τὴν ἀνατολικὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου καὶ ὅτι αὐτοὶ παρέμειναν διὰ μέσου τῶν χιλιετηρίδων, ἕνεκα τῆς γεωγραφικῆς των θέσεως καὶ τῆς ἀπομονώσεως τῶν νήσων των, τὰ ἀμιγέστερα τῆς ὅλης Ἑλλάδος τέκνα. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ὁ Ἡρακλῆς, καταπλεύσας εἰς τὴν νῆσον Κῶν, ἠμποδίσθη νὰ ἀποβιβασθῇ ὑπὸ τοῦ βασιλέως Χάλκωνος. Τότε ἐξελθὼν καὶ συμπλακείς, ἐφόνευσεν αὐτὸν καὶ εἶτα ἀνεχώρησεν εἰς Ρόδον, ὅπου ἀπεβιβάσθη κατάκοπος καὶ νῆστις. Τούτου ἕνεκα, συλλαβὼν τοὺς πρώτους ἀροτῆρας βοῦς, τοὺς ὁποίους συνήντησεν, ἐφόνευσε καὶ κατέφαγε τούτους μετὰ τῶν συντρόφων του, παρὰ τὰς διαμαρτυρίας καὶ τὰς ἀρὰς τοῦ ἰδιοκτήτου των Ροδίου γεωργοῦ, ὅστις μετὰ ταῦτα, γνωσθείσης τῆς θείας καταγωγῆς καὶ εἶτα τῆς ἀποθεώσεως τοῦ Ἡρακλέους, ἀπέβη ὁ πρῶτος τοῦ ἐκεῖ βραδύτερον ἱδρυθέντος περιφήμου ναοῦ αὐτοῦ ἱερεύς, τοῦ ὁποίου ἡ λατρεία ἔκτοτε μὲ ἀρὰς καὶ διαμαρτυρίας καὶ ὕβρεις ἦτο περίεργος καὶ ὄντως ἐνδιαφέρουσα.

Ὁμηρικοὶ χρόνοι. Ὁ Ὅμηρος, ψάλλων τοὺς ἥρωάς του, γράφει πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Δωδεκανήσου. Γνωρίζει οὗτος ἄριστα τὰ ὀνόματα τῶν Δωδεκανήσων καὶ τῶν πόλεων αὐτῶν, τὴν γεωγραφικὴν αὐτῶν θέσιν, τὴν ἀκμὴν καὶ τὸν πλοῦτόν των, τοὺς βασιλεῖς καὶ ἡγεμόνας των, καὶ ἀριθμεῖ τὰ πλοῖα, μετὰ τῶν ὁποίων συνεξεστράτευσαν οἱ Δωδεκανήσιοι κατὰ τῆς Τροίας. Τόσον καλῶς δὲ γνωρίζει τὴν Δωδεκάνησον ὁ θεῖος ἀοιδός, ὥστε δικαίως ἡ Ρόδος διεκδικεῖ τὴν γέννησίν του, θεωροῦσα αὐτὸν ὡς ἴδιον τέκνον της. Καὶ ἐπιμελεῖς ἔρευναι τῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων τῆς Καμείρου, ἰδίᾳ δὲ τοῦ ἐνεπιγράφου πίνακος τοῦ Εὐφόρβου, τοῦ 1100 π. Χ., ὅστις παριστᾷ τὴν μονομαχίαν τοῦ Ἕκτορος καὶ τοῦ Μενελάου ἄνωθεν τοῦ πτώματος τοῦ Εὐφόρβου, μετὰ θαυμασίων χρωματισμῶν, ἡ μελέτη τοῦ ἐξ ἀργίλλου ἐπίσης καὶ ἐγχρώμου πίνακος τοῦ Πηλέως τῶν αὐτῶν χρόνων, ὅπου οὗτος καταλαμβάνει τὴν Θέτιδα γυμνήν, ἐξελθοῦσαν τῆς θαλάσσης καὶ συνοδευομένην ὑπὸ νυμφῶν κλπ., τέλος ἡ σπουδὴ τοῦ ἐξ ἀργίλλου τρίτου ἐγχρώμου πίνακος τῆς Θέτιδος τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ὅπου ἡ θεὰ φέρει τὰ ὅπλα εἰς τὸν υἱόν της Ἀχιλλέα, ἐνῷ ὁ Ἔρως εἰς τὸ ἄκρον τῆς εἰκόνος δοκιμάζει τὴν αἰχμὴν ἑνὸς βέλους, καὶ πλεῖστα ὅσα ἄλλα ἔργα τῆς ροδιακῆς κεραμεικῆς τῶν χρόνων τούτων, ἅτινα παριστῶσιν ἡρωϊκὰς σκηνὰς τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, πάντα ταῦτα ἀποτελοῦσι σοβαρὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς διεκδικήσεως ταύτης τῆς Ρόδου ὡς πατρίδος τοῦ ἀθανάτου ποιητοῦ. Ἡ ὅλη Δωδεκάνησος κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εὑρίσκετο ἐν ζωηρᾷ δράσει καὶ ἀκμῇ, ἀφοῦ καὶ τὰ λείψανα τῆς ἐποχῆς ταύτης τῆς ἀκροπόλεως τῆς Πάτμου, μιᾶς τῶν βραχωδεστέρων καὶ ξηροτέρων καὶ ἀγονωτέρων νήσων τῆς περιοχῆς, μαρτυροῦσι βαθμόν τινα σχετικῆς ἰσχύος καὶ εὐημερίας, ἐπιγραφαὶ δὲ διατηρούμεναι νῦν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἱερᾶς μονῆς πιστοποιοῦν ὅτι καὶ ὁ Ὀρέστης ἔκτισεν ἐνταῦθα περικλεῆ ναὸν τῆς Ἀρτέμιδος μετὰ σπουδαίου ξοάνου καὶ εἶτα ἀγάλματος τῆς θεᾶς.

Μεθομηρικοὶ χρόνοι. Ἀπὸ τοῦ Ζ' π. Χ. αἰῶνος οἱ Δωδεκανήσιοι, ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς τοὺς Ροδίους, ἐμφανίζονται ὡς πεπειραμένοι ναυτικοί, ἐκτελοῦντες μακροτάτους καὶ κινδυνώδεις πλόας ἐκ τῆς Ἀσίας πρὸς τὴν Ἀφρικὴν καὶ ἀπὸ τῆς Φοινίκης μέχρις Ἰαπωνίας. Οὕτω καθίστανται οὗτοι κύριοι τοῦ ἐμπορίου καὶ ἐκτελοῦσι τὰς συγκοινωνίας τῶν μερῶν τούτων, ἐνῷ ἡ ἀσυνήθης αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῆς εὐημερίας των ἐκαλλιέργησεν εἰς αὐτοὺς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀποικισμοῦ καὶ τῆς μεταναστεύσεως. Ἵδρυσαν τότε πολλὰς ἀποικίας εἰς τὴν ἔναντι Μικρὰν Ἀσίαν, τὴν Σικελίαν, τὴν Νότιον Ἰταλίαν, τὴν Ἰβηρίαν καὶ αὐτὰς τὰς Βαλεαρίδας νήσους. Τῶν χρόνων τούτων ἀνευρέθησαν πλεῖστοι ὅσοι τάφοι, πολλοὶ τῶν ὁποίων εἶναι λελαξευμένοι ἐντὸς φυσικοῦ βράχου, ἐν οἷς ἀπεκαλύφθησαν ἀρχαιολογικοὶ θησαυροί, ὡς χρυσοῖ στέφανοι, περιλαίμια καὶ ἐνώτια χρυσᾶ, δακτύλιοι χρυσοῖ καὶ πολλὰ ψηφιδωτὰ μυθολογικῶν παραστάσεων, λεπτότατα καὶ καλλιτεχνικώτατα πάντα ἐπεξειργασμένα, προκαλοῦντα ἀληθῆ κατάπληξιν καὶ θαυμασμόν. Καὶ ἡ μὲν Ρόδος πολιοῦχον θεόν της ἔχει τὸν Ἥλιον, ὅστις ἀπορροφεῖ τὴν ὑγρασίαν ἐκ τοῦ χθαμαλοῦ της ἐδάφους καὶ σῴζει τοὺς κατοίκους της ἐκ τῶν νόσων. Ἡ Λέρος, πτηνοτροφοῦσα, διακονεῖ εἰς τὴν θεὰν Ἄρτεμιν, ἥτις μεταφέρει καὶ συντηρεῖ τὰς μελεαγρίδας νήσσας της εἰς τὸ ἐν τῇ νήσῳ ταύτῃ περίφημον αὐτῆς ἱερόν. Ἡ Κάλυμνος καὶ ἡ Ἀστυπάλαια καὶ πολλαὶ ἄλλαι τῶν Δωδεκανήσων λατρεύουσι τὸν Ἀπόλλωνα, ἡ ἡφαιστειώδης Νίσυρος τὸν Ποσειδῶνα, ἡ Πάτμος τὴν πότνιαν θηρῶν Ἄρτεμιν, ἡ δὲ Κῶς, δεχθεῖσα εἰς τὰς φιλοξένους ἀκτάς της ναυαγὸν τὸν ἕτερον τῶν υἱῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τὸν Ποδαλείριον, ἀνήγειρεν ἓν τῶν ἀρχαιοτάτων τῆς οἰκουμένης Ἀσκληπιείων. Οἱ Αἰολεῖς, οἱ Δωριεῖς, οἱ Ἴωνες συνεχωνεύθησαν ἐν Δωδεκανήσῳ μετὰ τῶν Πελασγῶν, τῶν Ἀχαιῶν, τῶν Λελέγων, τῶν Καρῶν, τῶν Λυδῶν, τῶν Κρητῶν.

Κλασσικοὶ χρόνοι. Περὶ τὸ 480 π. Χ. ἡ Κάμειρος, ἡ Ἰάλυσος καὶ ἡ Λίνδος τῆς Ρόδου καὶ ἡ νῆσος Κῶς, ἑνωθεῖσαι μετὰ τῶν τῆς ἔναντι ἀσιατικῆς ἀκτῆς Δωριέων τῆς Κνίδου καὶ Ἁλικαρνασσοῦ, ἀπετέλεσαν τὴν περίφημον πολιτικὴν ὁμοσπονδίαν, τὴν Δωρικὴν Ἑξάπολιν. Περὶ τὰ μέσα τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος ἀναφαίνεται καὶ προέχει ἐν Ρόδῳ ὁ οἶκος τῶν Ἐρατειδῶν, τοῦ ὁποίου μέλη ἦσαν ὁ περίφημος Διαγόρας καὶ οἱ υἱοὶ αὐτοῦ Ἀκουσίλαος καὶ Δωριεύς, ὀλυμπιονῖκαι, ἡ Καλλιπάτειρα καὶ οἱ ἔγγονοί του, τῶν ὁποίων οἱ ἀνδριάντες εὑρίσκοντο ἔν τε τῇ Ὀλυμπίᾳ καὶ τῇ Ρόδῳ. Ἐρείπια τῶν χρόνων τούτων ἀνευρέθησαν πλεῖστα καὶ σπουδαῖα, ἰδίᾳ ἐν Ἰαλύσῳ, Καμείρῳ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ρόδου, ἐν Κῷ καὶ Ἀρκάσᾳ τῆς Καρπάθου καὶ ἀλλαχοῦ. Ἐν τῇ νήσῳ Καλύμνῳ σῴζονται τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Καλυδνίου Ἀπόλλωνος, ὅστις ἦτο ἰωνικοῦ ῥυθμοῦ καὶ ἀρίστης τέχνης. Εἰς τὴν θέσιν Ἔμπολαν τῆς αὐτῆς νήσου σῴζονται ἐρείπια τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος, εἰς δὲ τὰ Τεμένη εὑρέθησαν νομίσματα καὶ ἐπιγραφαί, ἐξ ὧν διαπιστοῦται ὅτι οἱ δῆμοι τῆς νήσου ταύτης ἦσαν τότε ἑπτά, καλούμενοι *Ποθαίων*, *Πανόρμου*, *Σκαλωδᾶν*, *Μέσου*, *Ὀρκάτου* καὶ *Ἀμπιπιερῶν*.

Ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος συνέτριψε τὴν Δωδεκάνησον, ἥτις, μὴ οὖσα ναυτικῶς ἱκανὴ νὰ κρατήσῃ αὐστηρὰν οὐδετερότητα εἰς τόσον ὀξεῖαν ἔριδα, ὑφίστατο φοβερὰν τὴν μῆνιν τῶν ἀντιμαχομένων, ὁσάκις ἑκάτερος τούτων παρέμενεν εἰς τὸν πολεμικὸν στίβον νικητής. Οὕτως, ὅτε ὁ Λακεδαιμόνιος ναύαρχος Ἀστύοχος κατέλαβε τὴν Κῶν, σύμμαχον οὖσαν τῶν Ἀθηναίων, οὐχὶ μόνον διήρπασε καὶ ἐξηνδραπόδισε ταύτην, ἀλλὰ καὶ κατέστρεψεν αὐτήν, ἐνῷ ταυτοχρόνως φοβερὸς σεισμὸς συνεπλήρωσε τὴν πανωλεθρίαν. Ἡ φοβερὰ δοκιμασία, ἣν ὑπέστησαν πᾶσαι ἀνεξαιρέτως αἱ Δωδεκάνησοι, παρώθησε τὸν υἱὸν τοῦ Διαγόρα, περίφημον ὀλυμπιονίκην Δωριέα, ὅστις προΐστατο τῆς ἀριστοκρατικῆς τῆς ὅλης νήσου μερίδος, νὰ προβῇ εἰς συνοικισμὸν τῶν τριῶν σπουδαιοτέρων τῆς νήσου πόλεων, τῆς Ἰαλύσου, τῆς Καμείρου καὶ τῆς Λίνδου, αἵτινες συνενωθεῖσαι ἀπετέλεσαν τὸ κατ' ἐξοχὴν ἄστυ τῆς Ρόδου, τὴν καὶ σήμερον ἔτι ὑπάρχουσαν πρωτεύουσαν αὐτῆς, κτισθεῖσαν κατὰ τὸ σχέδιον καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ περιφήμου ἀρχιτέκτονος Ἱπποδάμου ἀμφιθεατρικῶς, πέριξ πέντε διαφόρων λιμένων. Ἀριθμεῖ ἑπομένως ἡ νῦν πόλις τῆς Ρόδου 2.342 ἐτῶν ἡλικίαν. Ἡ λαμπρότης δὲ τῶν μνημείων της, αἱ ζωγραφίαι καὶ οἱ ἀνδριάντες της προσέδιδον αὐτῇ λαμπρότητα τοιαύτην, ὥστε πάντες ἐπίστευον ὅτι ἡ Ρόδος ἦτο πράγματι ἡ πόλις τοῦ θεοῦ Ἡλίου.

Ἀλεξανδρινοὶ χρόνοι. Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας κατὰ τὴν εἰς Ἀσίαν στρατείαν του ἀποβιβασθεὶς εἰς Ρόδον, ἀνῆλθεν εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῆς Λίνδου, περιειργάσθη δὲ μετὰ προσοχῆς τὰ ἐν τῷ περιφήμῳ ναῷ τῆς Ἀθηνᾶς ἀφιερώματα· ἰδιαιτέραν δ' ἐντύπωσιν προὐξένησεν εἰς αὐτὸν ἡ σοβαρότης, ἡ πειθαρχία καὶ ἡ ἐργατικότης τῶν κατοίκων. Ὅτε δ' ἀπῆλθε τῷ 331 π. Χ. ὁ μέγας κατακτητής, μόνον εἰς τὴν Ρόδον ἐνεπιστεύθη τὴν διαφύλαξιν τῆς διαθήκης του. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τῷ 323 π. Χ., ἡ Δωδεκάνησος ἀνέκτησε τὴν ἐλευθερίαν της, ἐπὶ δὲ τῶν Διαδόχων τὸ ναυτικὸν καὶ τὸ ἐμπόριον αὐτῆς ἀνεπτύχθησαν σημαντικῶς. Οἱ Δωδεκανήσιοι τότε, πρωτοστατούντων τῶν Ροδίων, συνεκέντρωσαν εἰς χεῖράς των ὅλον σχεδὸν τὸ ἐμπόριον τῆς Δύ-

Digitized by Google

σεως, τοῦ Εὐξείνου καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ κατέστειλαν τὴν πειρατείαν.

Ἡ Ρόδος, ἀντιστᾶσα νικηφόρως εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Δημητρίου τῷ 305—304 π. Χ., κατεσκεύασεν εἰς ἀνάμνησιν αὐτῆς τὸν περίφημον Κολοσσόν, ἓν τῶν ἑπτὰ θαυμάτων τοῦ κόσμου, ὅστις κατέπεσε τῷ 222 π. Χ. συνεπείᾳ σεισμοῦ, ὅστις κατέστρεψε καὶ τὴν Ρόδον, ὡς καί τινας τῶν πέριξ νήσων· ταχέως ὅμως ἀνέλαβον αὗται τὴν προτέραν των ἀκμὴν καὶ εὐημερίαν. Τοσαύτη δ' ἦτο τότε ἡ ἀκμὴ τῆς Δωδεκανήσου, ὥστε, κατὰ τὰς ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς Πάτμου σῳζομένας ἐπιγραφάς, διενηργοῦντο ἐν τῇ μικρᾷ καὶ ἀγόνῳ ταύτῃ νήσῳ καὶ ἱπποδρομίαι, ἀναγράφεται δὲ καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐκανονίζοντο τὰ τῶν δημοσίων τούτων ἀγώνων.

Τῷ 196 π. Χ. ἡ Ρόδος προσεκλήθη ὡς διαιτητὴς μεταξὺ τῆς Μιλήτου καὶ τῆς Μαγνησίας καὶ κατόπιν ἀπηλευθέρωσεν ἐκ τοῦ μακεδονικοῦ ζυγοῦ τὰς Κυκλάδας, τῶν ὁποίων ἀνέλαβε τὴν προστασίαν μέχρι τοῦ 166 π. Χ., ὁπότε καὶ διελύθη τὸ *Κοινὸν τῶν Νησιωτῶν*.

Τέχναι. Κεραμευτική. Τὰ πρῶτα σπέρματα ταύτης ἀνευρίσκομεν εἰς τὰ ἔργα τῆς λιθικῆς ἐποχῆς. Κατὰ τοὺς μινωϊκοὺς χρόνους ἔχομεν τὰ κομψὰ ἀγγεῖα τῆς Ἰαλύσου τῆς Ρόδου, τῆς Κῶ καὶ τῆς Καλύμνου, τὰ ἐξ ἀργίλλου καὶ πηλοῦ κοσμήματα, τὰ ἀγαλμάτια κλπ., τὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη τῆς Καμείρου τῆς Ρόδου μὲ τὴν καλλιτεχνικὴν ἐμφάνισιν καὶ τὰς λεπτὰς διακοσμήσεις. Ἀπὸ τοῦ 1500—700 π. Χ. ἡ δωδεκανησιακὴ κεραμευτική, καὶ ἰδίᾳ ἡ τῆς Ρόδου, ἀναπαριστᾷ μετὰ τέχνης ἐξαιρετικῆς μυθολογικὰ πρόσωπα καὶ σκηνὰς ἡρωϊκάς, ἐμπνεομένη κυρίως ἐκ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Μεταξὺ αὐτῶν διακρίνεται μέγας ἀριθμὸς ἀρίστων καλλιτεχνημάτων, ὅπως εἶναι ἡ ἁρπαγὴ τῆς Θέτιδος ὑπὸ τοῦ Πηλέως, ὁ παριστῶν τὴν μονομαχίαν τοῦ Μενελάου καὶ Ἕκτορος ἐνεπίγραφος ἐξ ἀργίλλου πίναξ τῆς Καμείρου (1100 π. Χ.), ὅστις ἀπόκειται, ὡς καὶ ὁ προηγούμενος, ἐν τῷ Βρεττανικῷ μουσείῳ, ἐπίσης ἡ ἐκ Καμείρου τῶν αὐτῶν χρόνων ἐνεπίγραφος ὑδρία, ὅπου θαυμασίως παρίσταται ὁ Ἕκτωρ παρὰ τὸ τέθριππον αὐτοῦ ἅρμα, ὁ ἐπ' αὐτοῦ καθήμενος ἡνίοχος Κεβριόνης καὶ ὁ Γλαῦκος, ἡγεμὼν τῆς Λυκίας καὶ σύμμαχος τῶν Τρώων. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν καὶ τὴν αὐτὴν ἐξαιρετικὴν τέχνην ἀνήκει καὶ ὁ ἐκ Καμείρου ἀμφορεὺς τοῦ αὐτοῦ μουσείου, ὅπου ἡ θεὰ Θέτις καὶ εἷς θεράπων κομίζουσιν εἰς τὸν υἱόν της Ἀχιλλέα τὰ ὑπὸ τοῦ Ἡφαίστου κατασκευασθέντα ὅπλα· ἐπίσης μία λήκυθος, παριστῶσα τὴν ἑορτὴν τῶν Θεοξενίων, ἑορταζομένην πρὸς τιμὴν τῶν Διοσκούρων· ἐπίσης εἷς κάνθαρος ἐκ Καμείρου, ποτήριον ἱερὸν τοῦ Διονύσου, ὅπου δι' ἁπλῶν χρωμάτων καὶ ἐξαιρετικῆς τέχνης παρίσταται ἡ μάχη τοῦ Θησέως καὶ τῆς Ἀνδρομάχης ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς, ἐπὶ δὲ τῆς ὀπισθίας εἰκονίζεται ἡ μεταξὺ Φόρβαντος καὶ τῆς Ἀμαζόνος Ἀλεξάνδρας μονομαχία. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τρυβλία τινά, τοὺς κύλικας καὶ τοὺς σκύφους τῆς Ρόδου ἐκάλουν *ροδιάδας*.

Γλυπτική. Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μνημονεύονται ἀγάλματα κατασκευασθέντα ἐν Δωδεκανήσῳ μετὰ ἰδιαιτέρας τέχνης, ὅπως ἦσαν ὁ Τελχίνιος Ἀπόλλων τῆς Κίνδου, ἡ Τελχινία Ἥρα καὶ αἱ Τελχίνιαι νύμφαι ἐν Ἰαλύσῳ κατὰ τὸν Διόδωρον, ἔργα τῶν μυθικῶν τῆς Ρόδου πρώτων κατοίκων, τῶν Τελχίνων ἢ Ἡλιαδῶν. Τῷ 1494 π. Χ. ὁ Δαναὸς κατεσκεύασεν ἐκ ξύλου τὸ περίφημον ἄγαλμα τῆς Λινδίας Ἀθηνᾶς, τὸ ὁποῖον μετὰ ταῦτα ἀντικατέστησαν οἱ Ρόδιοι διὰ μαρμαρίνου καὶ τὸν Ζ' αἰῶνα π. Χ. ὁ σοφὸς Κλεόβουλος δι' ἑτέρου θαυμασίου. Ἀπὸ τοῦ 300 π. Χ. μέχρι τῶν μέσων τοῦ Α' π. Χ. αἰῶνος καὶ τῆς καταστροφῆς τῆς Ρόδου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἤκμασεν ἐν τῇ νήσῳ περιώνυμος γλυπτικὴ σχολή. Τὴν δωδεκανησιακὴν πλαστικὴν χαρακτηρίζει ἡ ὑλικὴ ἔκφρασις βιαίων ψυχικῶν καταστάσεων, παθῶν καὶ ἐκφράσεων, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐλαφρῶς πομπῶδες καὶ τὸ πρὸς ἐπίδειξιν ἀποκλῖνον. Τὸ κολοσσιαῖον καὶ ἐπιδεικτικὸν τῶν ἔργων αὐτῆς προσέλαβεν ἀρχικῶς αὕτη ἐκ τοῦ Λυσίππου, ὅστις τὸν θαυμασμὸν πρὸς τὰ μεγάλων διαστάσεων ἔργα ἐξεδήλωσεν ἐν Δωδεκανήσῳ διὰ τοῦ περιφήμου ἀγάλματος τοῦ Ἡλίου ἐπὶ τεθρίππου, τοῦ ὁποίου οἱ ἵπποι σῴζονται ἔτι ἐν τῷ Ἁγίῳ Μάρκῳ τῆς Βενετίας. Ἀλλὰ καὶ ὁ Βρύαξις, κατασκευάσας πέντε κολοσσοὺς τοῦ αὐτοῦ θεοῦ μετὰ τὸ 355 π. Χ, σπουδαίως συνέβαλε πρὸς τοῦτο. Ἡ γλυπτικὴ ὅμως τῆς Δωδεκανήσου, καὶ κυρίως τῆς Ρόδου, ἤκμασεν ἰδίᾳ μετὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Δημητρίου τῷ 304 π. Χ., ὁπότε ἡ Δωδεκάνησος, ἀνεξάρτητος πλήρως καὶ ἐλευθέρα οὖσα, ἀνῆλθεν εἰς μεγάλην ἀκμήν. Ἀρχηγὸς τῆς γλυπτικῆς σχολῆς τῆς Ρόδου εἶναι Χάρης ὁ Λίνδιος, ὅστις τῷ 292—280 π. Χ. κατεσκεύασε τὸ περίφημον τοῦ Ἡλίου ὑπερμέγεθες ἄγαλμα, τὸν Κολοσσόν, ἓν τῶν ἑπτὰ θαυμάτων τοῦ κόσμου καὶ ὁ ὁποῖος παρεκίνησεν εἰς μίμησιν τούτου περὶ τοὺς ἑκατὸν ἄλλους Ροδίους γλύπτας κατὰ τὸν Πλίνιον. Κατὰ τὸν Γ' π. Χ. αἰῶνα ἤκμασεν ὁ περίφημος Ρόδιος γλύπτης Φιλίσκος, τοῦ ὁποίου ὁ Ἀπόλλων, ἡ Λητώ, ἡ Ἄρτεμις, αἱ ἐννέα Μοῦσαι, εἷς ἕτερος Ἀπόλλων γυμνὸς καὶ μία Ἀφροδίτη μεταφερθέντα μετὰ τῶν ἄλλων τῆς Ρόδου ἀγαλμάτων, μετὰ τὴν διαρπαγὴν αὐτῆς, εἰς τὴν Ρώμην, ἐκίνησαν τὸν θαυμασμόν. Ἀπὸ τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος οἱ Ρόδιοι καλλιτέχναι ὑπερτεροῦσι σχεδὸν ὅλων τῶν γειτόνων συναδέλφων των, ἰδίᾳ εἰς τὴν ἐμφάνισιν τῶν ψυχικῶν θλίψεων καὶ τὴν ἀπόδοσιν τῶν σωματικῶν παθημάτων. Ἐκ τῶν ἀρίστων ἔργων τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι τὰ παριστῶντα τὸν Μενέλαον ἀπάγοντα τὸν νεκρὸν τοῦ Πατρόκλου, ἅτινα ἀπόκεινται νῦν ἐν Ρώμῃ καὶ Φλωρεντίᾳ, ὁ ταῦρος τῆς Ρόδου, ἀναπαριστῶν τὸν μῦθον τοῦ Ζήθου καὶ τοῦ Ἀμφίονος, τῆς Δίρκης καὶ τοῦ ταύρου, ἔργον θαυμάσιον τῶν ἀδελφῶν Ἀπολλωνίου καὶ Ταυρίσκου, εὑρισκόμενον νῦν ἐν Νεαπόλει τῆς Ἰταλίας· τὸ περίφημον σύμπλεγμα τοῦ Λαοκόοντος, ὅπερ κατεσκεύασαν οἱ τρεῖς Ρόδιοι καλλιτέχναι Ἀγήσανδρος, Πολύδωρος καὶ Ἀθηνόδωρος, ἐξαίσιον καλλιτέχνημα καὶ ἀληθὲς ἀριστούργημα, ἀποκείμενον νῦν ἐν τῷ Βατικανῷ, ὅπου καὶ τὸ περίφημον ἅρμα τῆς Ρόδου, ὁ Ἡρακλῆς τῆς Ρόδου κ. ἄ. Περὶ τὰ τέλη τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος ἤκμασεν ἐν Ρόδῳ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀντιοχεύς, εἰς τὸν ὁποῖον ἀποδίδεται τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης τῆς Μήλου, ὅπερ νῦν θεωρεῖται ἐξελθὸν τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ρόδου. Οἱ ὑπὸ συγγραφέων καὶ ἐπιγραφῶν μνημονευόμενοι γλύπται τῆς Δωδεκανήσου, καὶ ἰδίᾳ τῆς Ρόδου, ὡς καὶ οἱ ξένοι οἱ ἐν Ρόδῳ ἐργασθέντες καὶ ἐν αὐτῇ ἀναδειχθέντες, εἶναι πολλοί. Ἐξ αὐτῶν ὁ Ἀριστωνίδας, ὅστις περιπεσὼν εἰς τὴν δυσμένειαν τῆς Ἥρας καὶ ἐκμανεὶς ἐπὶ τούτῳ ἐφόνευσε τὸν υἱόν του Λέαρχον. Συνελθὼν δὲ καὶ συναισθανθεὶς τὸ ἀνοσιούργημα, ἐβυθίσθη εἰς βαθυτάτην αἰσχύνην καὶ μεταμέλειαν. Τὴν τραγικὴν ταύτην ὑπόθεσιν ἐπεξεργασθεὶς ὁ Ἀριστωνίδας θαυμασίως, ἀπέδωκεν ἐξαιρετικῶς τὸ πάθος τῆς μανίας, ἀλλὰ καὶ τὸ συναίσθημα τῆς αἰσχύνης καὶ τῆς μετανοίας. Ἐπίσης ἀναφέρονται ὑπὸ τῶν ἐπιγραφῶν οἱ Ἐπίχαρμος ὁ Σολεύς, Ἐπίχαρμος Ἐπιχάρμου ὁ Ρόδιος, πατὴρ καὶ υἱός, οἵτινες ὁμοῦ κατεσκεύασαν ὀρειχάλκινον ἄγαλμα, τοῦ ὁποίου ἡ βάσις σῴζεται ἔτι ἐν Λίνδῳ, καὶ ἕτερον τιμητικὸν διὰ τὴν νῆσον Δῆλον, Θέων ὁ Ἀντιοχεύς, Χαρῖνος ὁ Λαοδικεύς, Ἀρχίδαμος ὁ Μιλήσιος, Τελέσων ὁ Ρόδιος, Μνασίτιμος Ἀριστωνίδου ὁ Ρόδιος, Ὀνασιφῶν Κλειωναιου ὁ Σαλαμίνιος, Πλούταρχος Ἡλιοδώρου ὁ Ρόδιος, Πρῶτος Κύδων ὁ Κρής, ὅστις κατεσκεύασεν ἄγαλμα ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Λίνδου, Τιμόχαρις Ἐλευθερναῖος ὁ Ρόδιος, ὅστις κατεσκεύασε τὸ ἄγαλμα ἱερέως τινὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Λίνδου καὶ ἕτερα δύο, Πυθόκριτος Τιμοχάριος ὁ Ρόδιος, υἱὸς τοῦ προηγουμένου, ὅστις κατεσκεύαζε κατὰ τὸν Πλίνιον ἀθλητάς, ὁπλίτας, κυνηγοὺς καὶ θύτας μετὰ ἐξαιρετικῆς τέχνης, Σῖμος Θεμιστοκράτους ὁ Σαλαμίνιος, Σωσίπατρος ὁ Σολεύς, Φύλης Πολυγνώτου ὁ Ἁλικαρνασσεύς, Ἄλκων ὁ Ρόδιος, Πείσανδρος ὁ Ρόδιος, Ἀνδραγόρας ὁ Ρόδιος, ὅστις κατεσκεύασεν ἀνδριάντα, τὸν ὁποῖον οἱ κάτοικοι τῆς Ἀστυπαλαίας ἀφιέρωσαν εἰς τὸν πρύτανιν τῆς ἑαυτῶν νήσου, τὸν Στρατοκλέα, Εὔπειδης ἢ Εὐκλείδης ὁ Ρόδιος, ὅστις εὑρίσκεται κεχαραγμένος εἰς τιμητικὴν βάσιν ἀγάλματος τῆς Ρόδου, Ἀφροδίσιος ἐκ Τράλλεων, Περικλύμενος ὁ Ρόδιος, Ἑρμοκλῆς ὁ Ρόδιος, οὗτινος μνημονεύεται χαλκοῦν ἄγαλμα ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἥρας ἐν Ἱεραπόλει τῆς Συρίας.

Μεταλλουργία. Ἡ τέχνη τοῦ καθαρίζειν καὶ χωνεύειν καὶ σφυρηλατεῖν τὰ μέταλλα ἦτο γνωστὴ ἐν Δωδεκανήσῳ ἀπ' αὐτῆς τῆς πρώτης ἀνακαλύψεως τοῦ μετάλλου κατὰ τὴν μινωϊκὴν ἐποχήν. Οἱ πρῶτοι δὲ τῆς Ρόδου κάτοικοι, οἱ μυθικοὶ Τελχῖνες κατὰ τὸν Στράβωνα, ἦσαν «οἱ πρῶτοι, οἱ εἰργάσαντο σίδηρον καὶ χαλκὸν» καὶ κατεσκεύασαν τὴν ἅρπαν τοῦ Κρόνου. Κυρίως ὅμως ἤκμασεν ἡ μεταλλουργία κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, καὶ ἰδίᾳ τοὺς ἀλεξανδρινούς. Κατεσκευάζοντο τότε ἐκ χαλκοῦ μὲν ποικίλα σκεύη καὶ ποτήρια διάφορα, ἡδυπότιδες, νεστορίδες, οἰνοχόαι, ἀλλὰ καὶ κάτοπτρα, δακτύλιοι, ψέλλια, πόρπαι, ἐνώτια, διάφορα ἐργαλεῖα, ψαλίδες, πρίονες, ἄγκιστρα, καρφίδες, βελόναι καὶ ἰδίᾳ ἀγάλματα, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς μόνον ἐν Ρόδῳ ἦτο μεγαλύτερος ἢ εἰς ὅλην τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Ἐκ χαλκοῦ καὶ σιδήρου κατεσκευάζοντο νομίσματα, σκεύη οἰκιακά τε καὶ διὰ τὰς θυσίας, κοσμήματα, ὅπλα, ἐργαλεῖα διάφορα, ἔπιπλα, ὄργανα μουσικά, μηχαναὶ πολιορκητικαὶ κ. ἄ. Ἐξ ἀργύρου κατεσκεύαζον κυρίως νομίσματα καὶ κοσμήματα, ὡς δακτυλίους καὶ ψέλλια, ἀλλὰ καὶ ποτήρια, σκύφους, κύλικας κλπ. Ἐκ μείγματος ἀργύρου καὶ χρυσοῦ, καλουμένου *μεταλλικοῦ ἠλέκτρου*, κατεσκεύαζον οἱ Δωδεκανήσιοι διάφορα κοσμήματα, δακτυλίους, ἐνώτια, μικρὰς ὡραιοτάτας πυξίδας, μία τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ἀνευρεθεῖσα ἐν Καμείρῳ, ἥτις παριστᾷ τὴν Θέτιδα κομίζουσαν τὰ ὅπλα εἰς τὸν Ἀχιλλέα, ἐνῷ εἰς τὸ ἓν τοῦ ἀριστουργήματος ἄκρον εἰκονίζεται ὁ Ἔρως δοκιμάζων τὴν αἰχμὴν ἑνὸς τῶν βελῶν του. Τέλος, ἐκ χρυσοῦ κατεσκευάζοντο διάφορα κοσμήματα, ὡς χρυσοῖ στέφανοι, ἐνώτια, ψέλλια, περιλαίμια, δακτύλιοι, νομίσματα κ. τ. τ. Προκαλεῖ δὲ κατάπληξιν ὁ μέγας τούτων ἀριθμὸς καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ αὐτῶν καλλιτεχνικὴ ἐπεξεργασία καὶ ἰδιαιτέρα ἀξία.

Ζωγραφική. Ἡ γραφικὴ ἐκαλλιεργήθη μετὰ θέρμης καὶ ἐπιμελείας ἐν Δωδεκανήσῳ, ἡ μελέτη δὲ τῶν οἰκιακῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀγγείων ἀπ' αὐτῶν τῶν ὑστερομινωϊκῶν χρόνων αὐτῆς παρουσιάζει πρώϊμον καὶ ἐξαιρετικὴν καλλιτεχνικὴν δεξιοτεχνίαν εἴς τε τὸ σχέδιον, τὴν σύνθεσιν, τοὺς χρωματισμοὺς καὶ τὴν ζωηρὰν ἀπόδοσιν τῶν ἀνθρωπίνων αἰσθημάτων. Ἐκ τῶν πολλῶν τῆς Δωδεκανήσου ζωγράφων ἀναφέρομεν πρῶτον τὸν περίφημον Πρωτογένην τοῦ Δ' π. Χ. αἰῶνος, ὅστις παρέστησε τὸν ἥρωα τῆς Ρόδου Ἰάλυσον ὡς νέον θηρευτήν, πλησίον τοῦ ὁποίου κύων ἀσθμαίνων εἶχε τὸ στόμα πλῆρες ἀφροῦ ἕνεκα μακροῦ δρόμου, ἐζωγράφησε τὸν Σάτυρον στηριζόμενον ἐπὶ δένδρου, εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὁποίου εὑρίσκετο πέρδιξ, τὴν Πάραλον καὶ Ἀμμωνιάδα, τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νεωτέραν δημοσίαν τῶν Ἀθηνῶν τριήρη μετὰ μικρῶν πλοιαρίων, τοὺς Θεσμοθέτας εὑρισκομένους ἐν τῷ Βουλευτηρίῳ Ἀθηνῶν, τὸν δραματικὸν ποιητὴν Φιλίσκον, τὸν Πᾶνα, τὸν Τληπόλεμον, τὴν Κυδίππην, ἕνα ἀθλητήν, τὸν Ἀλέξανδρον, τὸν Ἀντίγονον καὶ τὴν μητέρα τοῦ ἐπιστηθίου αὐτοῦ φίλου Ἀριστοτέλους, ὅστις ζωηρῶς πυρωθεὶ τοῦτον νὰ λαμβάνῃ τὰ θέματά του ἐκ τῶν κατορθωμάτων τοῦ Ἀλεξάνδρου, χωρὶς ὅμως δυστυχῶς καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τούτου, διότι οἱ Ρόδιοι, ὅπως καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, δὲν ἠγάπων τὸν Ἀλέξανδρον, ὅστις τοὺς ἐστέρησε τὴν ἐλευθερίαν των. Ἀλλὰ καὶ ἕτερος τῆς Δωδεκανήσου ζωγράφος, ὁ Ἀπελλῆς, ὑπῆρξεν εἷς τῶν σπουδαιοτάτων τῆς ὅλης κλασσικῆς Ἑλλάδος καλλιτεχνῶν, προσωπικὸς καὶ ἐπιστήθιος φίλος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τοῦ ὁποίου τὰς εἰκόνας μόνος αὐτὸς εἶχε τὸ δικαίωμα καὶ τὸ προνόμιον νὰ κατασκευάζῃ. Οὗτος, ἰδὼν τὴν περίφημον Φρύνην κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἐλευσινίων νὰ εἰσέρχηται εἰς τὴν θάλασσαν, ἐνεπνεύσθη καὶ ἐζωγράφησε τὴν ἀναδυομένην Ἀφροδίτην καὶ μίαν ἄλλην Ἀφροδίτην, τῆς ὁποίας μόνον τὸ πρόσωπον καὶ τὴν κεφαλὴν ἐπεξειργάσθη, τὸ δὲ λοιπὸν τοῦ σώματος κατέλιπεν ἡμιτελές· τὰ ἀριστουργήματα ταῦτα ἀφιέρωσεν εἰς τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς ἰδιαιτέρας αὐτοῦ πατρίδος νήσου Κῶ, ὅπως καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀντιγόνου, ἐνῷ διὰ τὸν ναὸν τῆς Λινδίας Ἀθηνᾶς κατεσκεύασε Ρόδιόν τινα Ἀγγαῖον ἢ Ἀντυῖον καὶ τὸν Μένανδρον, πιθανῶς τὸν φίλον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ σατράπην τῆς Καρίας. Ἀλλὰ καὶ Φιλίσκος ὁ Ρόδιος, γνωστὸς ὡς γλύπτης, ὑπῆρξε καὶ ἐξαίρετος ζωγράφος, ἐπεξεργασθεὶς θαυμασίως ἐργαστήριον τεχνίτου, ὅπου παῖς τις ἤναπτε πῦρ. Καὶ ὁ Ταυρίσκος δέ, πιθανῶς ὁ ἕτερος τῶν καλλιτεχνῶν τοῦ Ροδίου Ταύρου, διέτριψεν ὡς ἄριστος ζωγράφος, ζωγραφήσας ἕνα ἀθλητὴν δισκοβόλον, τὴν Κλυταιμνήστραν, ἕνα νεανίσκον, τὸν Πᾶνα, τὸν Καπανέα καὶ τὸν Πολυνείκην, αἰτοῦντα τὴν ἀπόδοσιν τῆς βασιλείας. Καὶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως δὲ τῆς πόλεως Ρόδου εὑρίσκετο περίφημος πίναξ, ἄγνωστον τίνος ζωγράφου, παριστῶν τὸν θεὸν Πλοῦτον πτερωτὸν καὶ ἀπὸ τῶν νεφελῶν κατερχόμενον.

Τορευτική. Ἡ ἐμπαιστικὴ ἦτο ἐγχωρία τῆς Δωδεκανήσου καλλιτεχνία, πρότυπα δ' αὐτῆς ἐργαστήρια ἦσαν τὰ τῆς Ρόδου, ὅπου ὑπῆρχον ἔργα τῶν πρωτίστων τῆς Ἑλλάδος τορευτῶν, ὡς τὰ περίφημα ἀνάγλυφα τῶν Κενταύρων καὶ τῶν Βακχιδῶν ἐν τῷ ναῷ τοῦ Διονύσου τῆς πόλεως Ρόδου, θαυμάσια ἔργα τοῦ Ἀκράγαντος, ὡς καὶ ὀνομαστὰ ἔργα τοῦ ἑτέρου περιφήμου τορευτοῦ Μυός· εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Λίνδῳ τῆς Ρόδου, πλησίον τῶν ἀριστουργημάτων τοῦ ζωγράφου Παρρασίου, ὑπῆρχε πινάκιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦτο κεχαραγμένη χρυσοῖς γράμμασιν ἡ πινδαρικὴ ᾠδὴ πρὸς Διαγόραν τὸν Ρόδιον, καὶ πλεῖστα ἄλλα ἀριστουργήματα, ἐν οἷς ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ἓν παιδίον τοῦ περιφήμου Ροδίου σμιλευτοῦ τοῦ ἀργύρου Βοήθου, ὅστις ἦτο κατ' ἐξοχὴν εἰδικὸς πρὸς τοῦτο ἀριστοτέχνης. Ἀλλὰ καὶ ὁ Δαμοκρίτης ὁ Ρόδιος ὑπῆρξεν ἔξοχος τορευτὴς καλλιτέχνης κ. ἄ.

Τειχοδομία. Τὰ σῳζόμενα τείχη ὅλων τῶν ἀπὸ μινωϊκῶν καὶ μυκηναϊκῶν χρόνων πόλεων τῆς Δωδεκανήσου διὰ γιγαντιαίων συνήθως τετραγώνων λίθων δεικνύουσι πρώϊμον ἐξαιρετικὴν τειχοδομικὴν ἱκανότητα καὶ ἐμπειρίαν. Βραδύτερον αὕτη ἐξειλίχθη εἰς βαθμὸν πρωτεύοντα, ἀφοῦ κατὰ τὸν Παυσανίαν ἡ Ρόδος μετὰ τῆς Μεσσήνης ἦσαν αἱ ἄριστα ὠχυρωμέναι ἑλληνικαὶ πόλεις. Τῆς δὲ πόλεως τῆς Κῶ τὰ τείχη, ἅτινα ἀνήγειρεν ὁ Ἀλκιβιάδης, εἶναι ὑποδειγματικά.

Ἀρχιτεκτονική. Ἡ μελέτη τῶν νήσων Καλύμνου, Κῶ, Σύμης, καὶ ἰδίᾳ τῆς Καμείρου, τῆς Ἰαλύσου καὶ τῆς Λίνδου τῆς Ρόδου δεικνύει ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἐκαλλιεργήθη ἐνταῦθα ἰδιαζόντως καὶ πρωϊαίτατα. Κατὰ δὲ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους καὶ πρὸ πάντων ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς πόλεως Ρόδου, τῷ 408 π. Χ., αὕτη προήχθη εἰς βαθμὸν ἀληθοῦς καλλιτεχνίας. Τὸ ὑδραυλικὸν τῆς πόλεως Ρόδου δίκτυον προκαλεῖ πράγματι τὸν θαυμασμόν, δημόσιος δὲ ἀρχιτέκτων ἐμισθοδοτεῖτο, ἵνα ἐπ

Digitized by Google

βλέπῃ οὐ μόνον τὰς δημοσίας, ἀλλὰ καὶ τὰς ἰδιωτικὰς οἰκοδομάς. Ὡς τοιοῦτος ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Βιτρουβίου Διόγνητος ὁ Ῥόδιος. Ἀλλὰ καὶ ἄλλος ἀρχιτέκτων, ὁ Λίνδιος Ξενοκλῆς, ᾠκοδόμησε περίφημον ναὸν τῆς Δήμητρος, οἱ δὲ ναοὶ τῆς ὅλης Δωδεκανήσου, τὰ ἱερὰ αὐτῆς, τὰ τεμένη, τὰ βουλευτήρια, τὰ πρυτανεῖα, τὰ ἱπποδρόμια, τὰ στάδια, τὰ γυμνάσια, τὰ θέατρα, τὰ Ἀσκληπιεῖα, αἱ προκυμαῖαι, οἱ ναύσταθμοι, οἱ λιμένες, αἱ οἰκίαι, οἱ ὀχετοὶ κλπ. ἀποδεικνύουσιν ἐξαιρετικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἱκανότητα καὶ ἀληθῶς ἔξοχον καλλιτεχνίαν. Κατὰ δὲ τὸν Στράβωνα «τὰ περὶ τοὺς ἀρχιτέκτονας ἐσπούδασται ἐν Ῥόδῳ διαφερόντως καὶ ἔτι γε τῶν παρ' ἄλλοις μᾶλλον».

Ναυπηγία. Τὴν τέχνην ταύτην προήγαγεν ἡ Δωδεκάνησος ἐξαιρέτως. Τοῦτο διαπιστοῖ ἀναμφισβητήτως τὸ ἐκτεταμένον καὶ μέγα ἐμπόριον, ὅπερ διεξῆγεν ἡ Δωδεκάνησος μεταξὺ Εὐρώπης, Μικρᾶς Ἀσίας, Συρίας, Αἰγύπτου καὶ τῶν παραλίων τοῦ Πόντου. Ἐπιβεβαιοῖ ἐπίσης ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ἀποικιῶν, τὰς ὁποίας ἀπέστειλεν εἴς τε τὴν Ἀνατολήν, τὴν Μεγάλην Ἑλλάδα, τὴν Ἰβηρικὴν χερσόνησον καὶ αὐτὰς τὰς Βαλεαρίδας νήσους. Ἀλλὰ καὶ οἱ μεγάλοι στόλοι, τοὺς ὁποίους ἠδυνήθη αὕτη νὰ παρατάξῃ καὶ δι' ὧν ἠγωνίσθη νικηφόρως κατὰ μειζόνων ἄλλων ναυτικῶν δυνάμεων, τῶν Ἀθηναίων, τῶν Σπαρτιατῶν, τοῦ Δημητρίου, τοῦ Μιθριδάτου, τῶν Ρωμαίων κλπ., πιστοποιοῦσι τὴν ἐξαιρετικὴν ναυπηγικὴν ἱκανότητα τῆς Δωδεκανήσου καὶ τὴν ναυτικὴν αὐτῆς ἐπίδοσιν καὶ ἐμπειρίαν. Ὅλοι οἱ ἱστορικοὶ ἐγκωμιάζουσι τὴν εὐκινησίαν καὶ τὴν ἐλαφρότητα τῶν πολεμικῶν πλοίων τῆς Δωδεκανήσου. Ὁ δὲ Στράβων ἐξυμνεῖ τὸ μεγαλοπρεπὲς τῶν ναυστάθμων τῆς Ῥόδου καὶ τὴν αὐστηρὰν ἀπαγόρευσιν τῆς εἰσόδου εἰς αὐτούς. Ὁ Πλίνιος ἀποδίδει εἰς τοὺς Ῥοδίους τὴν ἐφεύρεσιν τοῦ ἰδιαιτέρου ταχυπλόου πλοίου, ὅπερ ἐκαλεῖτο κέλης. Τέλος, ὁ Διόδωρος ἀναφέρει τὴν παραγγελίαν τοῦ βασιλέως Ἀντιγόνου, ὅστις τὸν ἑαυτοῦ πολεμικὸν στόλον κατεσκεύασεν ἐν Ῥόδῳ τῷ 315 π. Χ. διὰ τὸν πρὸς Πτολεμαῖον, τὸν Κάσσανδρον καὶ Λυσίμαχον πόλεμον. Ὁ δὲ Ἀθήναιος ἐπαινεῖ καὶ τὴν ναυπηγικὴν τῆς νήσου Καλύμνου, τῆς ὁποίας ἀναφέρει ἐξέχοντα τεχνίτην, τὸν ναυπηγὸν Καλλικλέα.

Γράμματα. Ἡ Δωδεκάνησος ἀνέδειξε μέγα πλῆθος ἐκπροσώπων τῶν γραμμάτων.

Ἐπική, λυρικὴ καὶ ἐλεγειακὴ ποίησις. Πείσανδρος ὁ Ῥόδιος, ἀκμάσας περὶ τὸ 630 π. Χ., ἔγραψε τὸ ἐπικὸν ποίημα «Ἡράκλεια» ἐν δυσὶ βιβλίοις, τῶν ὁποίων μόνον τρεῖς στίχοι περιεσώθησαν. Εὐαγόρας ὁ τύραννος τῆς Λίνδου ὑπῆρξεν ἐπικὸς ποιητὴς καὶ φιλόσοφος. Ὁ υἱὸς τούτου Κλεόβουλος ὁ Λίνδιος (Ζ' αἰὼν π. Χ.), σύγχρονος καὶ φίλος τοῦ Σόλωνος, ἦτο καὶ ἐπικὸς ποιητής, τοῦ ὁποίου σῴζεται τὸ ποίημα «Χελιδὼν» καὶ μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Σόλωνα, ἐπίσης ἓν ἐπίγραμμα πρὸς Μίδαν καὶ τινα ἀποφθέγματα («εὖ τὸ σῶμα ἀσκεῖν», «ἡδονῆς κρατεῖν», «μέτρον ἄριστον», «βίᾳ μηδὲν πράττειν», «νοῦν ἡγεμόνα ποιοῦ» κ. ἄ.). Ἡ ἐκ τῆς νήσου Τήλου λυρικὴ ποιήτρια Ἤριννα (Δ' αἰὼν π. Χ.), ἡ ἀντίπαλος τῆς Σαπφοῦς, ἔγραψε θαυμάσιον ποίημα, τὴν «Ἠλακάτην», εἰς τριακοσίους στίχους. Ὁ Φιλητᾶς, ἐκ τῆς νήσου Κῶ, ἀκμάσας ἐπὶ Φιλίππου καὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, διεκρίθη ἐν τῇ ἐρωτικῇ ἐλεγείᾳ καὶ συνέγραψε πολλὰ ἔργα, ἐν οἷς ἐλεγεῖαι ἐπιγράμματα, παίγνια ὁ «Ἑρμῆς» κ. ἄ. Ἀπολλώνιος ὁ Ῥόδιος συνέγραψε τὸ ἐπικὸν ποίημα «Ἀργοναυτικὰ» εἰς τέσσαρα βιβλία, τὰς «Κτίσεις», ἐπικὸν ὡσαύτως ποίημα, καὶ ἐπιγράμματα κατὰ τοῦ ἀντιπάλου του Καλλιμάχου. Ὁ Τιμαγίδας ὁ Ῥόδιος ἔγραψεν ἐπικὸν ποίημα, τὰ «Δεῖπνα», εἰς τέσσαρα τοὐλάχιστον βιβλία κατὰ τὸν Ἀθήναιον. Ὁ Ἀνταγόρας ὁ Ῥόδιος, ἀκμάσας περὶ τὸ 275 π. Χ., ἔγραψε τὸ ἀπολεσθὲν ἐπικὸν ποίημα «Θηβαΐς» καὶ πολλὰ ἐπιγράμματα, τῶν ὁποίων δύο μόνον περιεσώθησαν.

Δραματικὴ ποίησις, κωμῳδία καὶ μιμογραφία. Κωμῳδιῶν ποιητὰς Δωδεκανησίους ἔχομεν πλείστους ὅσους, ὧν τινες εἶναι σπουδαιότατοι, τῶν ὁποίων ὅμως μόνον τὰ ὀνόματα, οἱ τίτλοι τῶν ἔργων καί τινα ἀποσπάσματα περιεσώθησαν. Ἐπίχαρμος ὁ Κῷος (ΣΤ' π. Χ. αἰὼν) ἔγραψεν ἐν δωρικῇ διαλέκτῳ πολλὰ ποιήματα καὶ 52 κωμῳδίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων αἱ: «Μοῦσαι», «Ἀλκυών», «Βάκχαι», «Βούσιρις», «Διόνυσοι», «Ἐλπὶς ἢ Πλοῦτος», «Ἑορτή», «Κύκλωψ», «Κωμασταί», «Μεγαρίς», «Ὀδυσσεὺς αὐτόμολος», «Ὀδυσσεὺς ναυαγός», «Πύρρα καὶ Προμηθεύς», «Σειρῆνες», «Σφίγξ», «Φιλοκτήτης», «Χείρων». Τιμοκρέων, ἐξ Ἰαλύσου τῆς Ῥόδου, ἦτο κατὰ τὸν Σουΐδαν κωμικὸς ποιητὴς τῆς ἀρχαίας κωμῳδίας. Κατὰ τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα ἔχουσιν τὸν κωμικὸν Ἀντιφάνη τὸν Ῥόδιον, ὅστις ὑπῆρξεν ὁ πολυγραφώτατος τῶν ποιητῶν τῆς μέσης κωμῳδίας, συγγράψας 260 κωμῳδίας, τῶν ὁποίων μόνον οἱ τίτλοι καὶ ὑπερτριακόσια ἀποσπάσματα περιεσώθησαν· οὗτος, κατὰ τὸν Ἀθήναιον, ἦτο χαρίεις καὶ ὀγκίνους καὶ ἐκέκτητο ἀνεξάντλητον θησαυρὸν κωμικῆς εὐφυΐας. Ὁ Ἀναξανδρίδης, ἐκ Καμείρου τῆς Ῥόδου, εἶναι εἷς τῶν ἀρχαιοτέρων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιφανεστέρων ποιητῶν τῆς μέσης κωμῳδίας. Κατὰ τὸν Σουΐδαν συνέγραψεν ἑξήκοντα πέντε δραματικὰ ἔργα καὶ κωμῳδίας, ἐν οἷς πρῶτος αὐτὸς εἰσήγαγεν ἔρωτας παρθένων, ἀπαγωγὰς καὶ ἀποπλανήσεις. Κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα ὁ μιμογράφος Ἡρώνδας, ἐκ τῆς νήσου Κῶ, ἔγραψε μιμιάμβους ἀνακαλυφθέντας πρό τινων ἐτῶν. Οἱ μῖμοι αὐτοῦ εἶναι μικροσκοπικαὶ κωμῳδίαι, αἵτινες ἐπιγράφονται: «Προκυκλὶς ἢ Μαστρωπός», «Πορνοβοσκός», «Διδάσκαλος», «Ζηλότυπος», «Σκυτεύς» καὶ «Ἐνύπνιον» κλπ.

Ποιηταὶ αἰνιγμάτων καὶ ποιητικῶν παιγνίων. Πρῶτος, ὅστις κατὰ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα συνέγραψε ποιητικὰ αἰνίγματα καὶ γρίφους, εἶναι Εὐαγόρας ὁ τύραννος τῆς Λίνδου (Ζ' π. Χ. αἰών), τοῦ ὁποίου ἀποσπάσματά τινα περιέσωσεν ἡμῖν Διογένης ὁ Λαέρτιος. Ἀλλὰ καὶ ἡ πρώτη γυνή, ἥτις κατεγίνετο εἰς αὐτὰ καὶ διέπρεψεν ὡς «αἰνιγμάτων ἑξαμέτρων ποιήτρια», ὑπῆρξεν ἡ ἐγγόνη τούτου, ἡ περίφημος Κλεοβουλίνη. Ποιητικὰ παίγνια, τεχνοπαίγνια ἢ ἐρωτοπαίγνια ἄλλως καλούμενα, ἔγραψε Σιμμίας ὁ Ῥόδιος, ὅστις ἤκμασε περὶ τὸ 300 π. Χ. Περιεσώθησαν τρία περιεργότατα ποιήματα αὐτοῦ, τὸ «Ὠόν», ὁ «Πέλεκυς» καὶ αἱ «Πτέρυγες τοῦ Ἔρωτος». Δοσιάδας ὁ Ῥόδιος ἢ Κῷος συνέταξε ποιητικὸν ἔργον, ἐπιγραφόμενον «Βωμός».

Ποιηταὶ ἐπιγραμμάτων. Πλεῖστοι ὅσοι Δωδεκανήσιοι ἀναφέρονται ὡς ποιηταὶ ἐπιγραμμάτων, ὡς ἡ ἐκ τῆς νήσου Τήλου Ἤριννα, Θεόκριτος ὁ Ῥόδιος, Εὔοδος ὁ Ῥόδιος, Ἀγορακλῆς ὁ Ῥόδιος, Ἀριστόδικος ὁ Ῥόδιος, Διονύσιος ἐξ Ἰαλύσου τῆς Ῥόδου, Βησάντιος ὁ Ῥόδιος, Πυθολέων ὁ Ῥόδιος.

Ἐπιστῆμαι. Ἰατρική. Ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων ἰατρῶν τῆς Δωδεκανήσου ἀναφέρομεν μόνον τὸν πατέρα τῆς ἰατρικῆς Ἱπποκράτην τὸν Κῷον, γεννηθέντα τῷ 460 π. Χ., ὃν πάντες ἀνεξαιρέτως οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ἰατροὶ καὶ μή, ἀποκαλοῦσιν «ἀστέρα καὶ φῶς τῆς ἰατρικῆς», ἀλλὰ καὶ «θειότατον» καὶ «ἱερώτατον» καὶ «θαυμαστὸν» καὶ «πάντων τῶν ἀγαθῶν εὑρετὴν» καὶ «πάντων ἡμῶν τῶν καλῶν παρασχόντα τὰ σπέρματα». Ἀλλὰ καὶ οἱ δύο τούτου υἱοί, ὁ Θεσσαλὸς καὶ ὁ Δράκων, ἦσαν «εὐδοκιμώτατοι» ἰατροί. Καὶ ὁ μὲν Θεσσαλός, μετακληθείς, μετέβη εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ βασιλέως Ἀρχελάου τῆς Μακεδονίας, ὅπου καὶ ἔδρασεν ἐξαιρετικῶς, σχὼν καὶ τρεῖς υἱούς, ἐπίσης διαπρεπεστάτους ἰατρούς, τὸν Ἱπποκράτην, τὸν Γοργίαν καὶ τὸν Δράκοντα τὸν νεώτερον, συντάξαντα ἔργα συμπεριλαμβανόμενα νῦν ἐν τῇ Ἱπποκρατικῇ συλλογῇ· ὁ δὲ Δράκων ἔσχεν ἐπίσης υἱὸν περίφημον ἰατρόν, τὸν Ἱπποκράτη, ὅστις διέπρεψεν ἐν τῇ ἰατρικῇ καὶ συνέγραψεν ἔργα τῆς αὐτῆς περιφήμου συλλογῆς. Ὁ μαθητὴς καὶ γαμβρὸς τοῦ Ἱπποκράτους Πόλυβος ὑπῆρξεν ὡσαύτως σοφὸς ἰατρός, ὁ δὲ ἀνεψιὸς τοῦ Ἱπποκράτους Πραξαγόρας ὁ Κῷος, ἀκμάσας περὶ τὸ 335 π. Χ., ἀπέβη ὁ ἱδρυτὴς καὶ διδάσκαλος τῆς ἰατρικῆς σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ εἷς τῶν πρώτων ἀνατόμων. Ὁ Φιλῖνος ὁ Κῷος ὑπῆρξε περίφημος ἰατρὸς καὶ φαρμακολόγος ὀνομαστός, βαθὺς γνώστης τῶν δηλητηρίων. Οὗτος, ζήσας περὶ τὸ 240 π. Χ., ἀπέβη ὁ ἱδρυτὴς τῆς σχολῆς τῶν ἐμπειρικῶν. Ἡ ἰατρικὴ σχολὴ τῆς Κῶ ἀνέδειξε πλείστους ὅσους ἰατρούς, ἐν οἷς τὸν Ξενότιμον, τὸν Κριτόδημον, τὸν ἰατρὸν τοῦ Κλαυδίου Ξενοφῶντα, τὸν Σῖμον κ. ἄ., πάντας ἐκ τῆς νήσου Κῶ καταγομένους. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ῥόδῳ ἤκμασεν ἀξιόλογος ἰατρικὴ σχολή, ἀρχαιοτέρα τῆς προμνησθείσης. Ῥόδιοι ἰατροὶ μνημονεύονται ὁ Εὔδημος καὶ ὁ Χρύσιππος.

Κτηνιατρική. Περιεσώθη τὸ ὄνομα ἑνὸς ἱππιάτρου, τοῦ Κλεομένους τοῦ Λινδίου, τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται καὶ θεραπευτικὴ ἀγωγή.

Φιλοσοφία. Ἀρίστιππος, ὁ μαθητὴς τοῦ Σωκράτους, ἐξελθὼν ναυαγὸς εἴς τινα παραλίαν τῆς Ῥόδου καὶ ἰδὼν ἐπὶ τῆς ἄμμου γεωμετρικὰ σχήματα, ἐπαρηγορήθη μεγάλως, εἰκάσας ὅτι εὑρίσκετο ἐν χώρᾳ, ὅπου ἐπροστατεύοντο αἱ ἐπιστῆμαι. Ἐλθὼν τότε εἰς τὴν πόλιν τῆς Ῥόδου καὶ γενόμενος γνωστός, ἵδρυσε τὴν φιλοσοφικὴν ταύτης σχολήν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐδίδαξε κατόπιν καὶ Βίων ὁ Βορυσθενίτης. Ἐκ τῶν περιπατητικῶν φιλοσόφων ἀνεδείχθησαν Εὔδημος ὁ Ῥόδιος, μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλους, Ἱερώνυμος ὁ Ῥόδιος, μαθητὴς ἐπίσης τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ περιπατητικὸς φιλόσοφος ἐξέχων, ὅστις, κατὰ τὸν Κικέρωνα, ὑπεστήριζεν ὡς «ὕψιστον ἀγαθὸν τὸ ἄνευ οὐδενὸς πόνου ζῆν», Ἀρίστων ὁ Κῷος, ἀκμάσας περὶ τὸ 225 π. Χ., Πραξιφάνης ὁ Ῥόδιος, μαθητὴς καὶ φίλος τοῦ Θεοφράστου, ἀκμάσας περὶ τὸ 322 π. Χ. καὶ ἱδρύσας ἐν Ῥόδῳ ἰδίαν σχολήν, Ἀνδρόνικος ὁ Ῥόδιος, ἀκμάσας περὶ τὸ 70 π. Χ. καὶ Ἀριστοτέλης ὁ Ῥόδιος, ὅστις ὑπῆρξεν ἑρμηνευτὴς τοῦ Πλάτωνος. Τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας ἐκπρόσωποι εἶναι Παναίτιος ὁ Ῥόδιος, περὶ τὸ 180—110 π. Χ., ὅστις ἵδρυσεν ἐν Ῥόδῳ ἰδίαν στωϊκὴν σχολήν, ὁ Ποσειδώνιος, γεννηθεὶς περὶ τὸ 135 π.Χ. ἐν Ἀπαμείᾳ, ὅστις ἐμαθήτευσε παρὰ τῷ Παναιτίῳ καὶ ἐδίδαξεν ἐν Ῥόδῳ, ὅπου ἔσχε μαθητὰς τὸν Κικέρωνα, τὸν Πομπήιον, τὸν Ἀθηνόδωρον κ. ἄ., Ἑκάτων ὁ Ῥόδιος, μαθητὴς καὶ αὐτὸς τοῦ Παναιτίου, Πλάτων ὁ Ῥόδιος, μαθητὴς ἐπίσης τοῦ Παναιτίου Λεωνίδης ὁ Ῥόδιος. Ἄλλοι φιλόσοφοι ἀκμάσαντες ἐν Δωδεκανήσῳ εἶναι Μελάνθιος ὁ Ῥόδιος, ἀκαδημεικὸς τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος, μαθητὴς τοῦ Καρνεάδου, Νικόλοχος ὁ Ῥόδιος, ὀπαδὸς τῆς σκεπτικῆς φιλοσοφίας, καὶ ὁ ἐπικούρειος Εὐκρατίδας ὁ Πεισιδάμου.

Ῥητορική. Ὅτε ὁ Αἰσχίνης, τῷ 330 π. Χ., ἡττηθεὶς ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους εἰς τὴν κατὰ Κτησιφῶντος «παρανόμου» γραφήν, ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ ἐξ Ἀθηνῶν, ἦλθεν εἰς Δωδεκάνησον, ὅπου καὶ συνέστησε τὴν ῥοδίαν ῥητορικὴν σχολήν. Ἐν αὐτῇ ἐδίδαξαν καὶ διέπρεψαν Βίων ὁ Βορυσθενίτης, Ἀπολλώνιος ὁ Ῥόδιος, Ποσειδώνιος, Ἀπολλώνιος ὁ Μαλακός, Ἀπολλώνιος ὁ Μόλων (88 π. Χ.), οὗτινος ἠκροάσατο καὶ ὁ Καῖσαρ καὶ διὰ τοῦ ὁποίου ἡ ῥοδία ῥητορικὴ σχολὴ ἀνῆλθεν εἰς τὴν ὑψίστην αὐτῆς ἀκμήν· ἐν αὐτῇ δὲ ἐμαθήτευσαν ὁ Μᾶρκος Ἀντώνιος, ὁ Κικέρων, ὁ Βροῦτος, ὁ Κάσσιος, ὁ Πομπήϊος κ.ἄ.

Γραμματική. Ξενόκριτος ὁ Κῷος ἡρμήνευσε τὰς μᾶλλον δυσνοήτους λέξεις τῆς ἱπποκρατικῆς συλλογῆς, Ἀριστοκλῆς ὁ Ῥόδιος, ἐκ τῶν ἔργων τοῦ ὁποίου ἤντλησεν ὁ Δίδυμος, καὶ Σωκράτης ὁ Κῷος.

Μαθηματικὰ καὶ ἀστρονομία. Ὁ Ῥόδιος φιλόσοφος Εὔδημος ἠσχολήθη σπουδαίως καὶ περὶ τὰ μαθηματικά, ὁ Ποσειδώνιος ἠσχολήθη καὶ περὶ τὴν φυσικὴν καὶ μαθηματικὴν γεωγραφίαν, ὁ Διοκλῆς ὁ Ῥόδιος ὑπῆρξε μαθηματικὸς ἐξαιρετικῆς ἀξίας, ἀκμάσας πιθανῶς περὶ τὸ 100 π. Χ., Γέμινος ὁ Ῥόδιος, ἀκμάσας περὶ τὸ 70 π. Χ., ὑπῆρξε μαθηματικὸς καὶ μετεωρολόγος, Θράσυλλος ὁ Ῥόδιος ἠσχολήθη περὶ τὴν ἀστρονομίαν, τὴν ὁποίαν καὶ ἐδίδαξεν εἰς τὸν Τιβέριον κατὰ τὸν Α' π. Χ. αἰῶνα, καὶ περὶ τὰ μαθηματικά. Κατὰ τὸν Α' π. Χ. αἰῶνα ἔχομεν ἐπίσης Λεωνίδαν τὸν Ῥόδιον, μαθηματικὸν καὶ ἀστρονόμον.

Ἱστορία. Κυριώτεροι τῶν ἱστοριογράφων εἶναι Φερεκύδης ὁ Λέριος, ἀκμάσας κατὰ τὸν ΣΤ' πρὸς τὸν Ε' αἰῶνα π. Χ., ὁ πρῶτος τῶν Ἑλλήνων λογογράφων, Εὐήμερος ὁ Κῷος, ζήσας περὶ τὸ 340 π. Χ., Ἱερώνυμος ὁ Ῥόδιος, Τιμοσθένης ὁ Ῥόδιος, Μακαρεὺς ὁ Κῷος, συγγράψας τὴν ἱστορίαν τῆς ἰδιαιτέρας αὐτοῦ νήσου, Ἀριστοκλῆς ὁ Ῥόδιος, Καλλίξενος ὁ Ῥόδιος, ζήσας περὶ τὸ 160 π. Χ., Εὔδοξος ὁ Ῥόδιος, ἱστορικὸς ἅμα καὶ γεωγράφος, ζήσας τὰ μέσα τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος, Ἀντισθένης ὁ Ῥόδιος καὶ Ζήνων ὁ Ῥόδιος, ἀξιόλογοι ἱστορικοί, Ποσειδώνιος ὁ Ῥόδιος, μέγας στωϊκός, Εὐαγόρας ὁ Λίνδιος, Διονύσιος Μαυσωνίου ὁ Ῥόδιος, Διοκλῆς, Κλειτοφῶν, Κάστωρ, Πολύζηλος, Θέογνις, Ἀγνοκλῆς, Ἀριστοτέλης, Ἐργείας, Πραξιφάνης, Στρατοκλῆς, Τιμαχίδης, Τιμοσθένης, Σωκράτης κ. ἄ., πάντες ἐκ Ῥόδου, ἐκ τῶν ἔργων τῶν ὁποίων ἐλάχιστα ἀποσπάσματα διεσώθησαν. Γινώσκομεν ὅμως τοὺς τίτλους τῶν περισσοτέρων ἱστορικῶν των βιβλίων.

Ναυτικὸν δίκαιον. Κατὰ τὸν Διόδωρον, οἱ Ῥόδιοι «εἰσηγήσαντο καὶ περὶ τῆς ναυτιλίας πολλά», σὺν τῷ χρόνῳ δὲ καθήρτισαν ἴδιον ναυτικὸν καὶ ἐμπορικὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον ἐν τῇ πράξει εὑρέθη τέλειον, ἔκτοτε δὲ χρησιμοποιεῖται γενικῶς ὑπὸ τὸ ὄνομα «ῥοδιακὸς νόμος». Ὁ Ἀντωνῖνος, ἀντικρύζων αὐτοὺς ἐν τῇ καθ' ἡμέραν πράξει, ἀνεφώνησεν: «ἐγὼ μὲν τοῦ κόσμου κύριος, ὁ δὲ ῥόδιος νόμος τῆς θαλάσσης».

Γεωργία. Καίτοι αἱ δώδεκα νῆσοι, πλὴν τῆς Ῥόδου καὶ τῆς Κῶ, εἶναι βραχώδεις, ξηραὶ καὶ ἐν πολλοῖς ἄγονοι, ὅμως Ἐπιγένης ὁ Ῥόδιος, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλινίου, συνέγραψε «Περὶ γεωργικῆς», ὁ δὲ Ἐπίθων ὁ Ῥόδιος «Περὶ γεωργίας».

Ἀθλητισμός. Ἡ γυμναστικὴ ἐτιμᾶτο ἰδιαιτέρως ἐν Δωδεκανήσῳ, ὅπου ἀπὸ τοῦ Ζ' π. Χ. αἰῶνος ὁ σοφὸς τῆς Ῥόδου Κλεόβουλος καὶ ὁ ποιητὴς τῆς Κῶ Ἐπίχαρμος συνέστησαν τὴν ἐπιμελῆ τοῦ σώματος ἄσκησιν. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὴν μικροτέραν τῶν δώδεκα νήσων ἀνευρέθη στάδιον θαυμασίως κατεσκευασμένον. Ἡ κορωνὶς δὲ καὶ τὸ ἔμβλημα τοῦ δωδεκανησιακοῦ ἀθλητισμοῦ εἶναι ὁ περίφημος πύκτης Διαγόρας ὁ *Ῥόδιος*, υἱὸς τοῦ βασιλέως τῆς Ἰαλύσου Δαμαγήτου καὶ τῆς θυγατρὸς τοῦ Μεσσηνίου ἥρωος Ἀριστομένους. Οὗτος νικήσας ἐπανειλημμένως καὶ εἰς τοὺς τέσσαρας μεγάλους ἱεροὺς ἀγῶνας, τὰ Ὀλύμπια, τὰ Ἴσθμια, τὰ Νέμεα καὶ τὰ Πύθια, εἶδε τὴν ἑαυτοῦ εἰκόνα ἀνεγειρομένην εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, ἢ οὐσα τὸν Πίνδαρον νὰ ἀπαγγέλλῃ τὴν ἑβδόμην πρὸς αὐτὸν θαυμασίαν ᾠδὴν καὶ ἠξιώθη τῆς ἐξαιρετικῆς πατρικῆς ἱκανοποιήσεως νὰ συμμετάσχῃ εἰς τὸν ἐν Ὀλυμπίᾳ θρίαμβον τῶν υἱῶν του, οἵτινες, ἀνακηρυχθέντες καὶ αὐτοὶ ὀλυμπιονῖκαι, τὸν ἀνήγειραν ἐπὶ τῶν χειρῶν καὶ τῶν ὤμων των καὶ ἐστεμμένον διὰ τῶν ἰδίων των στεφάνων περιῆγον ἀνὰ τὸ στάδιον τῆς Ὀλυμπίας, ἐνθουσιωδῶς ἐπευφημούμενον ὑπὸ τῶν Πανελλήνων. Καὶ ὁ μὲν πρεσβύτερος τῶν υἱῶν του, ὁ Δαμάγητος, ἐνίκησεν εἰς τὴν Ὀλυμπίων παγκράτιον πυγμῆς καὶ πάλης, ὁ Ἀκουσίλαος ἀνεκηρύχθη πύκτης ὀλυμπιονίκης, ὁ δὲ νεώτατος πάντων, ὁ Δωριεύς, ὑπῆρξεν, ὅπως καὶ ὁ πατήρ του, περιοδονίκης, νικήσας παγκρατιστὴς εἰς τρεῖς κατὰ σειρὰν ὀλυμπιάδας, ἐν Ἰσθμίοις ὀκτάκις, ἐν τοῖς Νεμέοις ἑπτάκις καὶ ἀκονιτὶ ἅπαξ ἐν τοῖς Πυθίοις. Ἀλλὰ καὶ ὁ Εὐκλῆς, ὁ υἱὸς τῆς πρώτης θυγατρὸς τοῦ Διαγόρου,

Digitized by Google

ὑπῆρξεν ὀλυμπιονίκης πύκτης, καὶ ὁ Πεισίδωρος ἢ Πεισίρροδος, υἱὸς τῆς ἑτέρας θυγατρὸς τοῦ Διαγόρου, τῆς περιφήμου Καλλιπατείρας, ὑπῆρξεν ἐπίσης ὀλυμπιονίκης. Καὶ πάντων τούτων τῶν Διαγοριδῶν ἀνδριάντες ἀνηγέρθησαν ἐν Ὀλυμπίᾳ. Ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἄλλων ἐν ἀθλητισμῷ ἀναδειχθέντων Δωδεκανησίων ἀναφέρομεν τὸν Λεωνίδαν τὸν Ῥόδιον, ὅστις ὑπῆρξε μοναδικὸν παράδειγμα νεότητος, ἀντοχῆς, δυνάμεως καὶ ταχύτητος δρόμου, ὅστις, νικήσας κατὰ τὰς τέσσαρας συνεχεῖς ὀλυμπιάδας ἀπὸ τοῦ 164—152 π.Χ., ἀνεκηρύχθη ὀλυμπιονίκης εἰς δώδεκα συνεχεῖς ὀλυμπιακὰς νίκας. Ἐπίσης Ὕλλος ὁ Ῥόδιος δεκαοκταετὴς ὑπῆρξεν ὀλυμπιονίκης εἰς τὴν πάλην. Κασμίλλος Εὐαγόρου ὁ Ῥόδιος ὑπῆρξε πυθιονίκης εἰς ἀγῶνα πυγμῆς, Ἀγησίστρατος Πολυκρέοντος ὁ Ῥόδιος ἦτο ὀλυμπιονίκης ἐν τῇ πάλῃ τῶν παίδων, Κόμων Ἀκεστορος ὁ Ῥόδιος, πυθιονίκης ἐν τῇ πάλῃ παίδων, Ἀριστόλας Εὐα[γόρου] Ῥόδιος Ἰσθμιονίκης καὶ νεμεονίκης εἰς τὸ πένταθλον. Ὁ ἐξ Ἀστυπαλαίας Κλεομήδης (Ε΄ π.Χ. αἰὼν) ὑπῆρξε περίφημος πυγμάχος, περὶ τοῦ ὁποίου τὸ μαντεῖον τῶν Δελφῶν, ἐρωτηθέν, συνεβούλευσε τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ νὰ τιμήσωσιν «ὡς τὸν ὕστατον τῶν ἡρώων».

Ρωμαϊκοὶ χρόνοι. Ἡ Ῥώμη, κατακτήσασα τὴν Ἑλλάδα, καθυπέταξε μετὰ τῶν ἠπειρωτικῶν αὐτῆς ἐπαρχιῶν καὶ τὰς νήσους της, ἐν αἷς καὶ τὴν Δωδεκάνησον, πλὴν τῆς Ῥόδου. Μέγας ἀριθμὸς Δωδεκανησίων κατεσφάγη τότε ἀνηλεῶς, οἱ δὲ ὑπολειφθέντες ὑπέφερον πολλὰ καὶ ἐδυστύχησαν ὑπὸ τοὺς Ῥωμαίους. Μόνον ἡ νῆσος Κῶς ἐπέπλευσεν ὁπωσδήποτε τῆς φοβερᾶς αὐτῆς καταιγίδος καὶ διετήρησε τὴν ἰατρικήν της σχολήν, ὅπου μετέβαινον τὰ τέκνα τῆς Ῥώμης πρὸς σπουδήν. Οἱ ἐπιστημονικοὶ ὅμως καὶ καλλιτεχνικοὶ αὐτῆς θησαυροὶ διηρπάγησαν ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, οἵτινες καὶ κυριολεκτικῶς ἀπεγύμνωσαν τὸ περίφημον αὐτῆς Ἀσκληπιεῖον τοῦ Ἱπποκράτους, ὅπου, μεταξὺ τῶν ἄλλων πολυτίμων κειμηλίων, εὑρίσκετο καὶ ὁ θαυμάσιος θησαυρὸς τῆς βασιλίσσης τῆς Αἰγύπτου Κλεοπάτρας. Ἓν μέρος τούτων, τὴν περίπυστον χλαμύδα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, λαβὼν περιεβλήθη ὁ Πομπήϊος μετὰ τὸν Πειραϊκὸν πόλεμον, κατὰ τὸν ἐν Ῥώμῃ θρίαμβον αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ῥόδος, ἥτις ἀπὸ τοῦ 200 π. Χ. ἦτο σύμμαχος τῆς Ῥώμης, δὲν κατώρθωσε νὰ σωθῇ ἀπὸ τὴν ἐθνικὴν αὐτὴν καταιγίδα καὶ τὰς ἁρπακτικὰς τῆς Ῥώμης διαθέσεις. Ἔχουσα ἐξαιρετικὸν πλοῦτον καὶ διαθέτουσα περίφημον πολεμικὸν καὶ ἐμπορικὸν στόλον, ὅστις ἦτο καὶ ἡ μόνη ὑποληφθεῖσα ἐν τῇ Ἀνατολῇ σοβαρὰ ναυτικὴ δύναμις, διήγειρε τὸν φθόνον καὶ τὴν βουλιμίαν τῶν Ῥωμαίων. Καὶ τῷ 42 π. Χ. ὁ Κάσσιος, ἐκκινήσας ὡς σύμμαχος, ἦλθε καὶ ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν Ῥόδον ἀδυσώπητος ἐχθρὸς καὶ ἀνηλεὴς κατακτητής. Κατέσφαξε τότε τοὺς προκρίτους Ῥοδίους, διήρπασεν ὅλους τοὺς θησαυροὺς τῆς νήσου καὶ μετεκόμισεν ἐξ αὐτῆς 3.000 ἀγάλματα εἰς τὴν Ῥώμην, ὅπου καὶ ἀπόκεινται ἔτι, μὲ ξενόφωνα ὅμως νῦν ὀνόματα. Ἐπὶ Βεσπασιανοῦ ὡρίσθη ἡ Ῥόδος πρωτεύουσα τῶν πέριξ νήσων καὶ ἔκτοτε ὁμαλῶς ὁμοῦ αἱ δώδεκα νῆσοι παρηκολούθησαν τὰς τύχας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ὑπὸ τοὺς Ῥωμαίους.

Χριστιανικοὶ χρόνοι. Ἡ Δωδεκάνησος ἀπεδέχθη ταχέως τὴν νέαν θρησκείαν. Ἡ νῆσος Πάτμος δεχθεῖσα ἐξόριστον τὸν Ἰωάννην, ἐφιλοξένησεν αὐτὸν εἰς τὸ θαυμάσιον καὶ θαυματουργὸν σπήλαιόν της, ὅπου οὗτος ἔγραψε τὴν θείαν αὐτοῦ «Ἀποκάλυψιν». Ὁ Παῦλος προσελθὼν εἰς τὴν νῆσον Κῶν καὶ ἀποβιβασθεὶς εἶτα εἰς τὴν Λίνδον τῆς Ῥόδου, ἐδίδαξεν αὐτόθι τὸν Χριστιανισμόν. Ἀπ' αὐτοῦ ἤδη τοῦ Α΄ αἰῶνος συναντῶμεν ἴδιον μητροπολίτην ἐν Ῥόδῳ, τὸν Πρόχορον (Ψευδοπρόχορον), ἐπὶ Διοκλητιανοῦ (284—305) ἔχομεν τὸν Φωτεινόν, τῷ δὲ 3 5—325 μητροπολίτης ἦτο ὁ Εὐφράνων (Εὐφρόσυνος) ὅστις καὶ παρέστη ἐν τῇ πρώτῃ ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῇ συνόδῳ ἐπὶ κεφαλῆς δέκα ἑπτὰ ἐπισκόπων τῶν δώδεκα νήσων καὶ τῶν περὶ αὐτάς.

Βυζαντινοὶ χρόνοι. Μετὰ τὴν διαίρεσιν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους εἰς Ἀνατολικὸν καὶ Δυτικόν, ἡ Δωδεκάνησος ἀπετέλεσε μέρος τῆς διοικήσεως τῆς Ἀσίας (Dioecesis Asiana), τῆς ὁποίας πρωτεύουσα ἦτο ἡ Ῥόδος. Ἔκτοτε δὲ παρηκολούθησε καὶ συνεμερίσθη πλήρως τὰς τύχας τοῦ ὅλου ἔθνους. Τῷ 730 μ. Χ. ἀνευρίσκομεν πρώτην φορὰν τὸ ὄνομα *Δωδεκάνησος* ὡς ὅρον τοῦ ὁμωνύμου θέματος τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου πελάγους μὲ πρωτεύουσαν τὴν Ῥόδον. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, καὶ μετέπειτα, οἱ Δωδεκανήσιοι ὑπέστησαν μεγάλας καταστροφὰς ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῆς πειρατείας τῶν Βενετῶν, τῶν Σαρακηνῶν, τῶν Ἀλγερίνων, τῶν Τούρκων, τῶν Ἀράβων, τῶν Γενουηνσίων. Μία μάλιστα τῶν νήσων, ἡ Πάτμος, ἥτις τῷ 1088 ἐδέχθη τὸν περίφημον ὅσιον Χριστόδουλον, ἀπεσταλμένον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, ὅστις ἀνήγειρεν ἐνταῦθα «ἐργαστήριον ἀρετῆς», τὴν περίπυστον ἱερὰν μονὴν Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἠρημώθη τελείως κατοίκων κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα.

Ἱππόται τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου. Τὸ ἱπποτικὸν τάγμα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, ὅπερ εἶχε θρησκευτικὸν χαρακτῆρα καὶ διεκήρυσσεν ὅτι εἶχε φιλανθρωπικοὺς σκοπούς, ἀπετελεῖτο δὲ ἐξ ἀτόμων διαφόρων ἐθνικοτήτων, ὅτε ἐξεδιώχθη ἐκ τῆς Ἱερουσαλήμ, παραμεῖναν ἐπ' ὀλίγον ἐν Κύπρῳ, ἦλθε κατόπιν καὶ διὰ δόλου κατέλαβε πρῶτον τὴν Ῥόδον καὶ εἶτα ὅλας τὰς πέριξ Δωδεκανήσους. Ἐπιθυμοῦντες οὗτοι διακαῶς νὰ σχηματίσωσιν ἐνταῦθα ἰδικόν των κράτος, ἐζήτησαν ἐπιμόνως νὰ ἀφανίσωσι τὴν ἱστορίαν καὶ τὸ παρελθὸν τῶν Δωδεκανησίων. Πρὸς τοῦτο ἀπήλειψαν τὸ ὄνομα Δωδεκάνησος καὶ ἀντικατέστησαν αὐτὸ διὰ τοῦ *Σποράδες νῆσοι*, ὅλους δὲ τοὺς ὑπολειφθέντας ἀρχαιολογικοὺς θησαυροὺς παραλαβόντες μετέφερον εἰς τὰς ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ οἰκίας των, ὅσα δὲ μνημεῖα δὲν ἠδύναντο ὁπωσδήποτε νὰ μεταφέρωσι, ταῦτα κατέστρεψαν καὶ ἐξηφάνισαν ἢ τὰ κατέχωσαν εἰς τὰ θεμέλια νέων κτηρίων. Μόνον τὰ φρούρια καὶ τείχη συνεκράτησαν καὶ ἐπιδιώρθωσαν δι' ἀναγκαστικῆς τῶν Δωδεκανησίων ἐργασίας, ᾠκοδόμησαν δὲ καὶ νέα τοιαῦτα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐνετείχισαν τὰ οἰκόσημά των. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἀνέλαβεν ἡ κεραμεικὴ τῆς Ῥόδου νέον σφρῖγος. Τὰ περίφημα πινάκια τῆς Λίνδου, τῆς Ῥόδου, τὰ τρυβλία, οἱ λύχνοι, οἱ πίνακες, αἱ ὑδατοδόχαι, τὰ μυροδοχεῖα κτλ., μὲ τὰ ὡραῖα αὐτῶν σχέδια καὶ τοὺς θαυμασίους χρωματισμούς των, ἀποτελοῦσι καλλιτεχνικὰ ἀριστουργήματα. Ἐξ ἄλλου χαριέστατα τῶν χρόνων τούτων ἐρωτικὰ ᾄσματα ἐν δημώδει γλώσσῃ θεωροῦνται κοινῶς ὡς ἄριστα δείγματα τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους ποιήσεως.

Τουρκοκρατία. Τῷ 1480 Μωάμεθ ὁ Κατακτητής, μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἐνεφανίσθη εἰς τὸ Αἰγαῖον, ὅπως κατακτήσῃ καὶ τὴν Δωδεκάνησον. Ἀλλ' οἱ Δωδεκανήσιοι ἐξηγέρθησαν καὶ μετὰ φανατισμοῦ βοηθήσαντες τοὺς ἱππότας, ἀπέκρουσαν γενναιότατα τοὺς Τούρκους. Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1522 ὁ σουλτᾶνος Σουλεϊμὰν ὁ Β΄ ἐξεστράτευσε κατὰ τῆς Δωδεκανήσου, ἔχων τετρακόσια πολεμικὰ πλοῖα, δέκα χιλιάδας πεζοναύτας καὶ ἑκατὸν δέκα χιλιάδας ἐμπειροπολέμου στρατοῦ. Καὶ οἱ Δωδεκανήσιοι, ὅταν εἶδον τὰς πέριξ μεγάλας ἀδελφὰς νήσους, τὴν Χίον, τὴν Σάμον, τὴν Μυτιλήνην, νὰ καταλαμβάνωνται σχεδὸν ἄνευ ἀντιστάσεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, θέλοντες νὰ σώσωσι πᾶν τὸ δυνάμενον νὰ σωθῇ, μετέβησαν δι' ἐπιτροπῆς εἰς τὸν σουλτᾶνον, ἐστρατοπεδευμένον εἰς τὴν ἔναντι μικρασιατικὴν ἀκτὴν καὶ ἐδήλωσαν αὐτῷ ὑποταγήν. Τῷ προσήνεγκον νωποὺς ἄρτους καὶ λευκοὺς ἁπαλοὺς σπόγγους καὶ παρέστησαν αὐτῷ τὸ βραχῶδες, τὸ ξηρὸν καὶ τὸ ἄγονον τῶν νήσων των, ἕνεκα τοῦ ὁποίου, διὰ νὰ ἐξοικονομήσωσι τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἐργάζονται νυχθημερὸν ἐν τῇ θαλάσσῃ ὑπὸ ἐξαιρετικῶς δυσκόλους καὶ κινδυνώδεις συνθήκας. Ἀλλ' ὅτε, τὴν 1ην Ἰανουαρίου 1523, οἱ ἱππόται, παραλαβόντες πάντας τοὺς θησαυροὺς τῆς Δωδεκανήσου, ἀπῆλθον εἰς τὴν Μάλταν, οἱ Τοῦρκοι, καταλαβόντες τὴν Ῥόδον, κατέσφαξαν τοὺς κατοίκους αὐτῆς. Ἐκ τοῦ ἡμίσεος ἑκατομμυρίου κατοίκων, τοὺς ὁποίους μετὰ τῶν ἀποικιῶν της εἶχεν ἡ Ῥόδος, κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους, καὶ οἵτινες, μετὰ τὰς σφαγὰς τοῦ Ῥωμαίου ὑπάτου Κασσίου, ἠλαττώθησαν εἰς 200.000, ἤδη, μετὰ τὴν νέαν τουρκικὴν ἀνηλεῆ σφαγήν, ἀπέμειναν μόλις περὶ τὰς 10.000—11.000. Οἱ ἔφηβοι ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλοι εἰς τοὺς Τούρκους τῆς Αἰγύπτου, τῆς Συρίας καὶ τῆς Ἀνατολῆς, αἱ δὲ κορασίδες αἱμόφυρτοι μετεφέρθησαν εἰς τοὺς γυναικωνίτας, ὅπου ἐξισλαμίσθησαν ἢ ἐφονεύθησαν. Οἱ ναοὶ τότε καὶ τὰ ἱερὰ τῆς Ῥόδου κατηδαφίσθησαν ἢ μετετράπησαν εἰς τεμένη, αἱ οἰκίαι διηρπάγησαν καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ τάφοι ἐσυλήθησαν καὶ ἀνεσκάφησαν. Μετὰ τὴν φρικιὴν ταύτην καταστροφήν, ὁ Σουλεϊμὰν ἐξέδωκεν αὐτοκρατορικὸν φιρμάνιον, διὰ τοῦ ὁποίου παρεχώρει εἰς τοὺς Δωδεκανησίους, πλὴν τῆς Ῥόδου καὶ τῆς Κῶ, προνόμια πλήρους αὐτοδιοικήσεως καὶ αὐτονομίας. Ἕνεκα τούτου ἐκαλοῦντο καὶ *Προνομιοῦχοι* αἱ δώδεκα νῆσοι ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἀλλ' ἐπωνομάζοντο καὶ *Σποράδες* (τουρκ. *Ἰσπορὰτ ἀντασί*). Τὰ προνόμια ταῦτα, ἐπικυρωθέντα ἔκτοτε διὰ σειρᾶς αὐτοκρατορικῶν φιρμανίων, ἀπηγόρευον εἰς μὲν τοὺς Ὀθωμανοὺς ναυάρχους καὶ στρατηγοὺς «νὰ κακοποιῶσι τοὺς κατοίκους τῶν νήσων τούτων, ἐὰν κατὰ τύχην προσεγγίσωσιν εἰς αὐτάς» εἰς πάντας δὲ τοὺς Τούρκους ὑπαλλήλους «νὰ μὴ ἀναμειγνύωνται εἰς τὰς ὑποθέσεις τῶν Δωδεκανησίων». Ἑκάστη νῆσος ἐπλήρωνε τότε ἐλάχιστον κατ' ἀποκοπὴν φόρον, καλούμενον μακτοῦ, εἰς δύο ἐτησίας δόσεις, πρὸς ὄφελος τῶν ἐν Ῥόδῳ μουσουλμανικῶν ἱδρυμάτων. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ Δωδεκάνησος εἶχε πλήρη αὐτοδιοίκησιν καὶ αὐτονομίαν, διοικουμένη ὑπὸ τοῦ σώματος τῶν δημογερόντων, οἵτινες ἦσαν αἱρετοὶ ἐτησίως ἄρχοντες διὰ μυστικῆς καθολικῆς ψηφοφορίας. Τὴν σκιώδη κυριαρχίαν τῆς Τουρκίας ἀντεπροσώπευεν εἷς «σούμπασης», ὅστις οὐδόλως ἀνεμειγνύετο εἰς τὰς τοπικὰς τῶν νήσων ὑποθέσεις, αἵτινες ἐδικάζοντο κατὰ τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα αὐτῶν καὶ ἐξεδίδοντο ἑλληνιστί. Οὕτως ἡ Δωδεκάνησος, πλὴν τῆς Ῥόδου καὶ τῆς Κῶ, ἀνεξάρτητος καὶ αὐτόνομος καὶ ἐλευθέρα οὖσα, ἠδυνήθη νὰ προαχθῇ σπουδαίως καὶ νὰ πολλαπλασιάσῃ βαθμιαίως τὸν πληθυσμόν της. Ἡ δὲ Πάτμος ἐπέδειξε καὶ ἐξαιρετικὴν ἐπίδοσιν εἰς τὰ γράμματα, ἱδρύσασα τὴν περίφημον Πατμιάδα σχολὴν κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ΄.

Ἡ Δωδεκάνησος κατὰ τὸν Ἀγῶνα (1821-1830). Ὁ Δωδεκανήσιος Ἐμμανουὴλ Ξάνθος ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ἱδρυτῶν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, ἥτις προητοίμασε τὴν ἐξέγερσιν τοῦ ἔθνους κατὰ τῶν Τούρκων. Ἐκρηγείσης τῆς Ἐπαναστάσεως, οἱ Δωδεκανήσιοι, καίπερ ἐλεύθεροι καὶ αὐτόνομοι, ἔλαβον ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ὅλην ἐθνικὴν ἐξέγερσιν. Ἡ Κάλυμνος, ἡ Λέρος, ἡ Ἰκαρία, ἔχουσαι πρωτεύουσαν τὴν Πάτμον, ἀπετέλεσαν τὰς «Συμπληρωματικὰς νήσους τοῦ τμήματος τῶν Ἀνατολικῶν Σποράδων», αἵτινες βραδύτερον ἐξηρτῶντο ἐκ τῆς Σάμου, ὅπου καὶ γενικὸς τούτων διοικητὴς ἐχρημάτισεν ἐπί τινας μῆνας ὁ Ἰωάννης Κωλέττης. Ἡ δὲ Κάσος, ἡ Ἀστυπάλαια, ἡ Κάρπαθος καὶ ἡ Μεγίστη (Καστελλόριζον) ἀπετέλεσαν μέρος τῶν Νοτίων Κυκλάδων καὶ εἶχον πρωτεύουσαν τὴν Θήραν. Εἰς τὴν Σάμον ὑπήγετο ἐπί τινα χρόνον καὶ ἡ *Τετράνησος*, ἡ Νίσυρος δηλονότι, ἡ Τῆλος, ἡ Χάλκη καὶ ἡ Σύμη. Τὰ ναυτιλιακὰ τῆς Δωδεκανήσου ἔγγραφα ἐξεδίδοντο ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἑλληνικὴ Πολιτεία», ἀνεγνωρίζοντο δὲ ταῦτα διεθνῶς καὶ ἐπεκυροῦντο ὑπὸ τῶν κατὰ τόπους ἀντιπροσώπων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ἡ Κάσος, διαθέτουσα μεγάλα πλοῖα καὶ ἀποφασιστικοὺς ναυτικούς, ἐβοήθησε σπουδαίως τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν εἰς τὴν Δαμιέττην τῆς Αἰγύπτου, εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὴν Πελοπόννησον. Ἕνεκα δὲ τούτου ἐπολιορκήθη αὕτη τῷ 1824 ὑφ' ὁλοκλήρου τοῦ αἰγυπτιακοῦ στόλου καὶ κατεστράφη. Ἡ νῆσος Κῶς καὶ ἡ Ῥόδος ὑπέστησαν σφαγάς, οἱ δὲ ἔφηβοι καὶ αἱ παρθένοι αὐτῶν ἐπωλήθησαν εἰς τὰς ἀγορὰς τοῦ Ἰκονίου, τῆς Προύσης καὶ ἄλλων πόλεων τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ Δωδεκάνησος ἀπέστειλεν ἐπισήμους ἀντιπροσώπους εἰς τὰς ἐθνικὰς συνελεύσεις τῆς Τροιζῆνος, τῆς Ἑρμιόνης, τοῦ Ἄργους κλπ., ἐνῷ οἱ διοικητικοί, οἱ στρατιωτικοί, οἱ δικαστικοὶ καὶ ναυτικοὶ ὑπάλληλοι ἐξήσκουν τὴν διοίκησιν καὶ τὴν κρατικὴν ἐξουσίαν τῶν Δωδεκανήσων ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἑλλάδος. Ἡ πλήρης αὕτη τῆς Δωδεκανήσου ἐλευθερία ἐξηκολούθησε μέχρι τῆς 3ης Φεβρουαρίου 1830, ὁπότε, καθορισθέντων τῶν νοτίων συνόρων τῆς Ἑλλάδος διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τοῦ Λονδίνου, αἱ τρεῖς Μεγάλαι Δυνάμεις ἐπανέφεραν τὰς δώδεκα νήσους καὶ τὴν Σάμον ὑπὸ τὴν Τουρκίαν, εἰς ἀντάλλαγμα τῆς Εὐβοίας, ἥτις κατείχετο τότε ἰσχυρῶς ὑπὸ τῆς Τουρκίας καὶ εὑρίσκετο πλησίον τῆς Ἀττικῆς. Τὴν 9ην Ἰουλίου 1832 ὑπεγράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει ἡ σχετικὴ συνθήκη καὶ ἐκυρώθη τὸ κανονιστικῶς τοῦτο, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπετράπη εἰς τοὺς Δωδεκανησίους μόνον νὰ μεταναστεύσωσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐὰν θέλωσιν.

Ἡ Δωδεκάνησος μέχρι τῆς ἰταλικῆς καταλήψεως. Τῇ συμβουλῇ τοῦ κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος Ἰωάννου Καποδιστρίου, οἱ Δωδεκανήσιοι δὲν ἐγκατέλιπον τὰς νήσους των. Ἐνεργείαις δὲ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἀγγλίας ὁ μὲν σουλτᾶνος Μαχμοὺτ ὁ Ε΄ ἀνεγνώρισε δι' εἰδικοῦ φιρμανίου, τῷ 1835, τὴν πλήρη αὐτονομίαν καὶ αὐτοδιοίκησιν τῆς Δωδεκανήσου, ὅπως καὶ πρότερον, οἱ δὲ δώδεκα νῆσοι ἀνεγνώρισαν τὴν ψιλὴν τουρκικὴν ἐπικυριαρχίαν καὶ τὴν καταβολὴν ἐνὸς ἐλαχίστου κατ' ἀποκοπὴν φόρου. Τὰ συμφέροντα τῶν Δωδεκανησίων ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπερήσπιζον ἀντιπρόσωποι μὲ ἰδιαίτερα ἐκεῖ πολιτικὰ γραφεῖα, διεθνῶς ἀνεγνωρισμένα. Τῷ 1867, ὅτε ἡ Κρήτη εὑρίσκετο ἐν ἐπαναστάσει, ἡ Κάσος ἐξηγέρθη καὶ αὐτή. Καὶ ἡ Τουρκία, φοβηθεῖσα ὅτι τὸ παράδειγμα ταύτης θὰ ἐμιμοῦντο καὶ αἱ λοιπαὶ ἀδελφαὶ νῆσοι, ἐζήτησε νὰ καταργήσῃ τὰ προνόμια καὶ τὴν αὐτονομίαν αὐτῶν, ἀποστείλασα ἐναντίον των τὸν Ἀχμὲτ Καϊσαρλῆ πασᾶν μετὰ στρατοῦ καὶ ἑνὸς πολεμικοῦ. Οἱ Δωδεκανήσιοι ὅμως διεμαρτυρήθησαν τότε εἰς τὰς Δυνάμεις, καὶ τῇ ἐπεμβάσει τῆς Ἀγγλίας, ὁ πασᾶς, ὁ στρατὸς καὶ τὸ πολεμικὸν ἀνεκλήθησαν. Ἀλλ' ἡ Τουρκία δὲν παρῃτήθη τῶν σχεδίων αὐτῆς. Καὶ τῷ 1869 ὠργάνωσε μυστικῶς αἰφνιδιασμὸν καὶ ἀληθῆ κατὰ τῆς Δωδεκανήσου ἐκστρατείαν, ὑπὸ τὸν αὐτὸν πασᾶν μετὰ δεκατεσσάρων πολεμικῶν καὶ ἰσχυροῦ στρατοῦ. Αἱ νῆσοι, ἐγκαταλελειμμέναι ὑπὸ πάντων, καὶ συμ- ὑπετάγησαν μετά τινας μικρὰς μάχας εἰς τὴν Κάλυμνον καὶ τὴν Σύμην. Ἐπεβλήθησαν τότε αὐταῖς αἱ καϊμακαμίαι, ἱδρύθησαν τουρκικὰ τελωνεῖα καὶ λιμεναρχεῖα καὶ ἐπεβλήθησαν τὰ τουρκικὰ διαβατήρια, ἐνῷ καθ' ὅλα τὰ ἄλλα διετηρήθη ἡ λοιπὴ αὐτοδιοίκησις αὐτῶν. Καὶ μὲ τὴν ἠκρωτηριασμένην ταύτην ἐλευθερίαν ἡ Δωδεκάνησος ἠδυνήθη νὰ εὐημερήσῃ καὶ νὰ προαχθῇ, καταγινομένη κυρίως εἰς τὴν ναυτιλίαν καὶ τὴν σπογγαλιείαν.

Τὴν 27ην Ἰουλίου 1909 οἱ Νεότουρκοι κατήργησαν τὰ προνόμια καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῶν Δωδεκανήσων, ἀπαιτήσαντες τὴν χρῆσιν τῆς τουρκικῆς εἰς τὰ δικαστήρια αὐτῶν, ἐπιβαλόντες τὴν

Digitized by Google

ἄμεσον καὶ βιαίαν στρατολογίαν καὶ ἐξομοιώσαντες τὰς νήσους, κατὰ τὸ διοικητικὸν καὶ φορολογικὸν σύστημα, πρὸς τὰς λοιπὰς τουρκικὰς ἐπαρχίας. Οἱ Δωδεκανήσιοι, κατάπληκτοι διὰ τὸ πραξικόπημα, ἐξηγέρθησαν σύσσωμοι, συνῆλθον εἰς συνέδρια τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1909 ἐν Καλύμνῳ καὶ Σύμῃ καὶ ἀπέστειλαν ἀντιπροσωπείαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, πρὸς ἐνέργειαν παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ καὶ ταῖς πρεσβευταῖς τῶν προστατίδων Δυνάμεων, ἄνευ ὅμως ἀποτελέσματός τινος. Ἕνεκα δὲ τούτου οἱ ἔχοντες στρατεύσιμον ἡλικίαν Δωδεκανήσιοι ἐξεπατρίσθησαν, οἱ πλεῖστοι δ' αὐτῶν, ἐλθόντες εἰς τὴν Ἑλλάδα, κατετάγησαν εἰς τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν καὶ ἔλαβον μέρος εἰς τοὺς Βαλκανικοὺς καὶ τοὺς κατόπιν πολέμους.

Παρὰ ταῦτα τῷ 1912 ἡ στατιστικὴ τῆς Δωδεκανήσου ἔχει οὕτω:

Στατιστικὴ τῆς Δωδεκανήσου κατὰ τὴν ἐκεῖ ἀποβίβασιν τῆς Ἰταλίας τὸν Ἀπρίλιον 1912.

Νῆσοι	Πληθυσμός			Ἐκπαίδευσις					
	Ἕλληνες	Τοῦρκοι καὶ διάφοροι	Ὁλικός	Σχολεῖα	Διδάσκαλοι	Διδασκάλισσαι	Μαθηταί	Μαθήτριαι	Ὁλικὸς ἀριθμὸς μαθητῶν
Πάτμος	2.700	20	2.720	6	5	3	225	160	385
Λέρος	6.000	—	6.000	7	8	7	490	300	790
Κάλυμνος	23.200	—	23.200	11	31	8	1.110	500	1.600
Κῶς	10.550	4.020	14.570	10	15	5	634	267	901
Νίσυρος	5.000	—	5.000	5	5	2	230	70	300
Τῆλος	1.300	—	1.300	2	2	—	80	45	125
Σύμη	22.450	—	22.450	9	15	10	762	704	1.466
Ἀστυπάλαια	1.780	—	1.780	1	4	—	60	25	85
Χάλκη	3.215	—	3.215	3	5	3	130	84	214
Ρόδος	36.890	8.110	45.000	55	63	21	2.230	996	3.226
Κάρπαθος	8.527	—	8.527	13	16	—	522	168	690
Κάσος	5.700	—	5.700	6	10	6	265	238	503
Μεγίστη (Καστελλόριζον)	4.020	—	4.020	4	4	2	220	65	285
Ὁλικὸς ἀριθμὸς	131.332	12.150	143.482	132	183	67	6.958	3.622	10.580

Οὕτως εἶχεν ἡ Δωδεκάνησος, ὅτε, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1912, ἀπεβιβάσθη εἰς αὐτὴν στρατιωτικῶς ἡ Ἰταλία καὶ κατέλαβε ταύτην, ἐκδιώξασα τοὺς Τούρκους ἐκ τοῦ δωδεκανησιακοῦ ἀρχιπελάγους.

Σ. Γ. ΖΕΡΒΟΣ

Τὸ Δωδεκανησιακὸν ζήτημα. Ἡ Δωδεκάνησος κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1912, διαρκοῦντος τοῦ ἐν Λιβύῃ καὶ Τριπολίτιδι διεξαγομένου πολέμου Ἰταλίας καὶ Τουρκίας. Ἡ πρώτη ἀπόβασις ἐγένετο τὴν πρωΐαν τῆς 22 Ἀπριλίου εἰς τὸν κόλπον τῶν Καλλιθεῶν τῆς Ρόδου, ταύτην δ' ἠκολούθησεν ἡ κατάληψις ὁλοκλήρου τῆς νήσου καὶ τῶν ὑπολοίπων τοῦ συμπλέγματος, καὶ ἡ μετ' ἀσημάντους πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις (μάχη παρὰ τὴν Ψίνθον τῆς 4 Μαΐου 1912), αἰχμαλωσία τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν.

Τὰς πρώτας μετὰ τὴν κατοχὴν ἡμέρας οἱ ἡγούμενοι τῶν ἰταλικῶν δυνάμεων, στρατηγὸς Ἀμέλιο καὶ ναύαρχος Πρεσβύτερο, ἔσπευσαν νὰ δηλώσωσιν εἰς τὸν Δωδεκανησιακὸν λαὸν ὅτι σκοπὸς τῆς Ἰταλίας ἦτο ἡ ἀπελευθέρωσις αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ, ὅτι ἡ κατοχὴ θὰ ἦτο προσωρινὴ καὶ ὅτι μετ' αὐτὴν ἢ θὰ ἀπεδίδοντο αἱ νῆσοι εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα ἤ, ὅπερ καὶ τὸ πιθανώτερον, θὰ ἐλάμβανον αὐτόνομον πολίτευμα. Οἱ Δωδεκανήσιοι, κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ὑποσχέσεων, νομίσαντες ἐκπληρουμένους τοὺς ἐθνικοὺς αὐτῶν πόθους, ἀπεδέχθησαν μετ' ἐνθουσιασμοῦ τὴν ἰταλικὴν κατοχήν, ἤρχισαν δὲ ἀμέσως κινούμενοι διὰ τὴν πολιτειακὴν ὀργάνωσιν τῆς χώρας των' προέβησαν εἰς τὴν ἐκτύπωσιν ἰδίων γραμματοσήμων, μὲ ἔμβλημα τὸν παλαιὸν προστάτην τῆς Ρόδου θεὸν Ἥλιον, ἐκάλεσαν Ἕλληνας ἀξιωματικοὺς διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς χωροφυλακῆς των καὶ ἐξέλεξαν σημαίαν των τὴν κυανόλευκον, συνεκάλεσαν δὲ πανδωδεκανησιακὸν συνέδριον ἐν Πάτμῳ διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς ὑπὸ ἵδρυσιν πολιτείας.

Τὸ συνέδριον τῆς Πάτμου, συνελθὸν τὴν 17 Ἰουνίου 1912, διεκήρυξεν ἀμέσως παμψηφεὶ τὸν πόθον τῆς ἑνώσεως τοῦ Δωδεκανησιακοῦ λαοῦ μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος καὶ προέβη εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ ὀνόματος τῆς ὑπὸ ἵδρυσιν πολιτείας τῆς Δωδεκανήσου, ὀνομάσαν αὐτὴν «Πολιτείαν τοῦ Αἰγαίου». Ἀμέσως κατόπιν ἀπεφάσισε νὰ διαλυθῇ, ἀφοῦ πρῶτον ὥρισεν ἐπιτροπὴν διὰ νὰ ἐπιδώσῃ τὸ ἐξαιτούμενον τὴν ἕνωσιν ψήφισμα εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῆς κατοχῆς, μὲ τὴν παράκλησιν νὰ τὸ διαβιβάσῃ εἰς τὸν βασιλέα τῆς Ἰταλίας, τὴν βουλὴν καὶ τὴν κυβέρνησιν. Τὸ ψήφισμα τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ νὰ ἐκδηλωθῶσιν αἱ πραγματικαὶ προθέσεις τῆς Ἰταλίας ἔναντι τῶν Δωδεκανησίων· διότι ὁ Ἀμέλιο ὄχι μόνον ἠρνήθη νὰ παραλάβῃ αὐτό, ἀλλὰ καὶ ἐδίωξε τὰ μέλη τοῦ συνεδρίου, πολλὰ τῶν ὁποίων ἐφυλάκισε καὶ ἐξώρισε. Πρὸ τῆς τοιαύτης καταστάσεως τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποβάλωσι τὸ ψήφισμα εἰς τὰς κυβερνήσεις τῶν λοιπῶν Μεγάλων Δυνάμεων, αἵτινες γενικῶς ἐπέδειξαν εὐμενῆ στάσιν ἔναντι τοῦ Δωδεκανησιακοῦ λαοῦ. Ὁ τότε μάλιστα ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Μεγάλης Βρεττανίας σὲρ Ἐδουάρδος Γκρέϋ, προκληθεὶς ἐν τῇ βουλῇ τῶν Κοινοτήτων, ἐδήλωσε τὴν 30 Ἰουλίου τοῦ 1912 ὅτι τὸ Δωδεκανησιακὸν ζήτημα εἶναι εὐρωπαϊκὸν καὶ ὅτι ἡ Ἀγγλία ἔχει ἰδιάζον συμφέρον, ὅπως οὐδεμία τῶν Δωδεκανήσων κατακρατηθῇ ὑπό τινος τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ἡ στάσις τῆς Μεγάλης Βρεττανίας ὑπεχρέωσε τὸν τότε πρωθυπουργὸν τῆς Ἰταλίας Τζιολίττι νὰ προβῇ μετ' ὀλίγον ἐν τῇ ἰταλικῇ βουλῇ εἰς δήλωσιν, καθ' ἣν «δὲν ἠδύνατο ἐντίμως ἡ Ἰταλία νὰ κρατήσῃ ὑπὸ ζυγὸν ἑλληνικὸν πληθυσμὸν πεπολιτισμένον».

Οὕτως εἶχε τὸ Δωδεκανησιακὸν ζήτημα, ὅτε, κατὰ Ὀκτώβριον τοῦ 1912, τὰ βαλκανικὰ κράτη ἐπεστρατεύθησαν, διὰ νὰ ἐπιτύχωσι μεταρρυθμίσεις εἰς τὰς ἐν Εὐρώπῃ τουρκικὰς ἐπαρχίας, ἡ δὲ Τουρκία, ἐπιθυμοῦσα νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἀπερισπάστως τὸν ἐντεῦθεν κίνδυνον, ἔσπευσε νὰ εἰρηνεύσῃ μετὰ τῆς Ἰταλίας, διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Οὐσὺ τῆς Λωζάννης (18 Ὀκτωβρίου 1912). Διὰ ταύτης παρεχώρει μὲν εἰς τὴν Ἰταλίαν τὴν Κυρηναϊκὴν καὶ τὴν Τριπολίτιδα, ἀνέκτα ὅμως τὴν Δωδεκάνησον, διὰ τὴν ὁποίαν ἀνελάμβανε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐφαρμόσῃ διοικητικὰς καὶ δικαστικὰς μεταρρυθμίσεις. Συμφώνως τῇ συνθήκῃ οἱ Ἰταλοὶ ὤφειλον ἀμέσως νὰ ἀποσύρωσιν ἐκ Δωδεκανήσου τὰς στρατιωτικὰς αὐτῶν δυνάμεις. Μετὰ τριήμερον ὅμως ἐξερράγη ὁ Βαλκανικὸς πόλεμος, οἱ δὲ Τοῦρκοι ἀντιληφθέντες, μετὰ τὰς πρώτας ἐπιχειρήσεις, τὴν κατὰ θάλασσαν ὑπεροχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου καὶ φοβηθέντες ὅτι αἱ Δωδεκάνησοι ἀποδιδόμεναι ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν θὰ κατελαμβάνοντο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ἀπέφυγον νὰ ζητήσωσι τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ὅρου τῆς συνθήκης.

Κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1912, συζητουμένης ἐν Λονδίνῳ τῆς συνθήκης εἰρήνης μετὰ τῆς Τουρκίας, ὁ τότε πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος Ἐλ. Βενιζέλος ἐδήλωσεν ὅτι ζητεῖ τὴν ἀπελευθέρωσιν ὅλων τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, συνεπῶς δὲ καὶ τῶν Δωδεκανήσων, δεδομένου ὅτι αὗται ὑπῆρξαν πάντοτε καὶ εἶναι ἀκραιφνῶς ἑλληνικαί. Ἡ ἀνωτέρω δήλωσις ἐθεωρήθη ὀρθὴ καὶ δικαία ὑπὸ πασῶν ἀνεξαιρέτως τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων, πλὴν τῆς ἰταλικῆς, ἥτις ζωηρῶς ἀντέδρα εἰς τὴν πραγματοποίησίν της. Ἐπειδὴ ὅμως ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Δωδεκανήσιοι διὰ σειρᾶς ψηφισμάτων, ὑποβληθέντων εἰς τὰ ὑπουργεῖα τῶν Ἐξωτερικῶν τῶν Δυνάμεων, διεκήρυττον τὸν διακαῆ πόθον τῆς μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἑνώσεώς των καὶ προέβησαν εἰς ἐπανειλημμένας ἀποπείρας κηρύξεως τῆς ἐλευθερίας των, ἡ ἰταλικὴ κυβέρνησις, πιεζομένη καὶ ὑπὸ τῆς παγκοσμίου κοινῆς γνώμης καὶ ἰδίᾳ τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς, τεταγμένης ὑπὲρ τῆς ἐλευθερώσεως τῶν Δωδεκανήσων, ἠναγκάσθη νὰ προβῇ εἰς ἐπανειλημμένας δηλώσεις ὅτι δὲν ἐπιθυμεῖ τὴν προσάρτησιν τῶν νήσων. Ἐν τῇ πραγματικότητι ὅμως μεγάλαι κατεβάλλοντο προσπάθειαι, ὅπως καταπνιγῇ πᾶσα ἐκδηλουμένη ἐν αὐταῖς πατριωτικὴ δρᾶσις.

Τέλος, κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1913, ἡ Ἰταλία, ὑποστηριζομένη ὑπὸ τῶν τότε συμμάχων της, Γερμανίας καὶ Αὐστρίας, ἐδήλωσεν ὅτι κατακρατεῖ τὴν χώραν ὡς ἐγγύησιν, διότι ἡ Τουρκία δὲν εἶχεν εἰσέτι ἐκπληρώσει τὰς διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Οὐσὺ ἀναληφθείσας ὑποχρεώσεις της καὶ ὅτι εὐθὺς ὡς αὗται ἤθελον ἐκπληρωθῆ θὰ ἀπέδιδε τὰς νήσους εἰς τὴν Τουρκίαν, ἐπίσης δὲ ὅτι ἀρνεῖται νὰ συζητήσῃ μετὰ τρίτων τὸ Δωδεκανησιακὸν ζήτημα, ὅπερ ἀφορᾷ ἀποκλειστικῶς αὐτὴν καὶ τὴν Τουρκίαν. Τὰ ἐν συνεχείᾳ γενόμενα ἀγγλικὰ διαβήματα ἀπέτυχον πάντα, ἀντικρουόμενα διὰ τῆς δηλώσεως τῶν Ἰταλῶν ὅτι θὰ ἀποδοθῶσιν αἱ νῆσοι μόνον ἐφ' ὅσον ἤθελον ἐκπληρωθῆ ὑπὸ τῆς Τουρκίας οἱ ὅροι τῆς παλαιᾶς συνθήκης. Ἐνῷ ὅμως τοιαῦτα ἐδήλου ἐπισήμως ἡ Ἰταλία, ἐζήτει παραλλήλως ἀντιλλάγματα ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, καθορίζουσα μάλιστα πρὸς τοῦτο τὰς βλέψεις της εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀτταλείας καὶ τὸν σιδηρόδρομόν της. Τὴν 2 Φεβρουαρίου 1914 αἱ ἓξ Μεγάλαι Δυνάμεις, ἐπικυροῦσαι οὕτως εἰπεῖν τὴν συνθήκην τῶν Ἀθηνῶν, ἀνεγνώρισαν διὰ συλλογικῆς των διακοινώσεως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν τὴν κυριαρχίαν τῆς Ἑλλάδος ἐφ' ὅλων τῶν ὑπ' αὐτῆς κατεχομένων νήσων τοῦ Αἰγαίου, πλὴν τῆς Τενέδου, τῆς Ἴμβρου καὶ τῆς Μεγίστης (Καστελλορίζου), ἐφ' ὧν ἀνεγνωρίζετο ἡ ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου, μετὰ ἕνα δὲ μῆνα ὁ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν ὑπουργὸς τῆς Ἰταλίας, προκληθείς, ἐδήλωσεν ἐκ νέου ὅτι ἡ Ἰταλία θὰ ἐκκενώσῃ τὴν Δωδεκάνησον μόνον ὅταν ἐπιτύχῃ τὰς παρ' αὐτῆς ζητουμένας παραχωρήσεις ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ. Ὅταν ὅμως μετ' ὀλίγον ἡ Ἀγγλία συγκατετέθη εἰς τὴν παραχώρησιν τοῦ σιδηροδρόμου τῆς Ἀτταλείας, ἡ Ἰταλία ηὔξησε τὰς ἀπαιτήσεις της, ζητήσασα ὅπως μετὰ τὴν ἐκκένωσιν τῶν νήσων διατηρηθῇ ἐπ' αὐτῶν ἰταλικὸς ἔλεγχος. Ὁ ἐκραγεὶς μετὰ μικρὸν Παγκόσμιος πόλεμος εὗρε τὰς νήσους δικαίῳ μὲν ἀνηκούσας εἰς τὴν Τουρκίαν, πράγματι δὲ κατεχομένας στρατιωτικῶς ὑπὸ τῆς Ἰταλίας, ἥτις, ἀποβλέπουσα νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀναγνώρισιν εἰς αὐτὴν τῆς κατοχῆς τῶν νήσων, ἐστράφη κατ' ἀρχὰς πρὸς τὰς τότε συμμάχους της κεντρικὰς αὐτοκρατορίας. Ἀποτυχοῦσα ὅμως εἰς τοῦτο, λόγῳ τῆς ἀρνήσεως τῆς Αὐστροουγγαρίας, ἐστράφη πρὸς τὴν Τριπλῆν Συνεννόησιν, διὰ τῆς ὑπογραφείσης τὴν 26ην Ἀπριλίου 1915 μυστικῆς ἐν Λονδίνῳ συνθήκης, εἷς τῶν ὅρων τῆς ὁποίας ἦτο καὶ ἡ ὁριστικὴ προσάρτησις ὑπὸ τῆς Ἰταλίας τῶν ἤδη διακατεχομένων ὑπ' αὐτῆς νήσων.

Κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος τοῦ πολέμου κατελήφθη ὑπὸ τοῦ Γάλλου ναυάρχου Morreau καὶ ἡ νῆσος Μεγίστη (Καστελλόριζον), ἐφ' ἧς ἱδρύθη ναυτικὴ βάσις ἐναντίον τῶν γερμανικῶν ὑποβρυχίων καὶ πρὸς προστασίαν τῶν συμμαχικῶν συγκοινωνιῶν μετὰ τῆς Κιλικίας, τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου.

Οὕτως εἶχε τὸ Δωδεκανησιακὸν ζήτημα ἀπὸ διεθνοῦς ἀπόψεως, ὅτε ἐξερράγη ἡ ρωσικὴ ἐπανάστασις, ἣν ἠκολούθησεν ἡ συνθήκη τοῦ Μπρὲστ-Λιτόφσκ (Ἰανουάριος 1918). Αὕτη κατέφερε τὸ πρῶτον πλῆγμα εἰς τὸ καθεστὼς τῶν παλαιῶν συνθηκῶν. Τὸ δεύτερον, τὸ καὶ κυριώτερον, ἐδόθη διὰ τῆς εἰσόδου τῆς Ἀμερικῆς εἰς τὸν πόλεμον, κατόπιν τῆς ὁποίας αἱ διεθνεῖς συμφωνίαι καὶ συνθῆκαι, φανεραὶ καὶ μυστικαί, ἠτόνησαν τελείως. Τὴν 17/30 Μαΐου 1918 εἰσῆλθεν ἐπισήμως εἰς τὸν πόλεμον καὶ ἡ Ἑλλάς, παρὰ τὸ πλευρὸν τῆς ὁποίας ἔσπευσαν ἀμέσως νὰ πολεμήσωσιν οἱ Δωδεκανήσιοι, μεγάλας προσενεγκόντες καὶ οὗτοι ὑπηρεσίας εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῶν Συμμάχων, αἵτινες ἀνεγνωρίσθησαν διεθνῶς.

Μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς ἀνακωχῆς, ὁ Ἕλλην πρωθυπουργὸς Ε. Βενιζέλος, συμφώνως πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ προέδρου Οὐΐλσωνος διατυπωθείσας ἀρχὰς περὶ τῆς αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν, ἐζήτησε τὴν 21 Ἰανουαρίου 1919, διαρκουσῶν τῶν συνεδριάσεων τῆς διασκέψεως τῆς εἰρήνης, τὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα παραχώρησιν τῆς ἑλληνικωτάτης Δωδεκανήσου. Ἐπηκολούθησαν διαπραγματεύσεις μετὰ τῆς Ἰταλίας, καθ' ἃς ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἐδέχετο, λαμβάνουσα τὰς Δωδεκανήσους καὶ τὴν Βόρειον Ἤπειρον, νὰ προβῇ εἰς οἱασδήποτε παραχωρήσεις ὑπὲρ τῆς Ἰταλίας. Παρὰ τὰς διαβεβαιώσεις ὅμως τὰς ὁποίας ἔδιδεν ἐπισήμως ἡ ἰταλικὴ κυβέρνησις περὶ τῶν ἀγαθῶν αὐτῆς διαθέσεων, ἐν τῇ πραγματικότητι ἠγωνίζετο ὅπως ἐπιτύχῃ τὴν προσάρτησιν, προέβη δὲ καὶ εἰς τὴν διὰ τοῦ τύπου ἀποδοκιμασίαν τοῦ βουλευτοῦ Μπισσολάτι, ἐκφωνήσαντος δημόσιον λόγον ἐν Μιλάνῳ, τὸν Ἰανουάριον 1919, διὰ τοῦ ὁποίου ἐτάσσετο ὑπὲρ τῶν δικαίων ἀπόψεων τῶν Δωδεκανησίων. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Δωδεκανήσιοι, ἀγωνιζόμενοι ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς των ἀποκαταστάσεως, ἀπέστειλαν εἰς τὴν Εὐρώπην ἐπιτροπὰς ἐκ τῶν Σκ. Ζερβοῦ, Παρ. Ρούσσου, Ἀντωνίου, Μιχ. Βολονάκη καὶ Ἰωάννου Καζούλλη, οἵτινες διὰ δημοσιευμάτων καὶ διαλέξεων ἠγωνίσθησαν νὰ διαφωτίσωσι τοὺς Συμμάχους περὶ τῶν δικαίων αἰτημάτων των. Ἡ Ἰταλία τότε, πρὸς κατάπνιξιν τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος τῆς Δωδεκανήσου, κατέφυγεν εἰς παντοειδεῖς πιέσεις τῶν κατοίκων, ἐνῷ συγχρόνως διὰ συστηματικῆς προπαγάνδας προσεπάθει νὰ τοὺς προσεταιρισθῇ. Αἱ στρατιωτικαὶ ἀρχαὶ τῆς Δωδεκανήσου, πληροφορηθεῖσαι ὅτι οἱ κάτοικοι ἐπρόκειτο τὴν νύκτα τοῦ Πάσχα τοῦ 1919 νὰ ἀνακηρύξουν τὴν ἕνωσιν τῶν νήσων μετὰ τῆς Ἑλλάδος, ἐπέδραμον ἐναντίον τοῦ ἐν τοῖς ναοῖς εὑρισκομένου ἀόπλου πληθυσμοῦ, ἐτραυμάτισαν πολλούς, ἐφόνευσαν δὲ καὶ τὸν ἐν Ρόδῳ ἀρχιερατικὸν ἐπίτροπον Παπᾶ Λουκᾶν καὶ τὴν Ἀνθοῦλαν Ζερβοῦ ἐν τῷ χωρίῳ Βιλλανόβῳ τῆς Ρόδου. Ἐπηκολούθησαν ἀπηνεῖς διώξεις καὶ ἀπελάσεις τῶν μᾶλλον μεμορφωμένων καὶ ἐθνικοφρόνων στοιχείων τῆς Δωδεκανήσου, ἵνα οὕτω ὁ πληθυσμὸς στερηθῇ τῶν ἀξιωτέρων αὐτοῦ ἡγετῶν, ταυτοχρόνως δὲ ἐφηρμόσθησαν παντοῖαι τρομοκρατικαὶ μέθοδοι πρὸς καταστολὴν πάσης ἀπελευθερωτικῆς κινήσεως.

Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως, ἐνῷ αἱ περὶ Δωδεκανήσου διαπραγματεύσεις μετὰ τῆς Ἑλλάδος εἶχον ἀτονήσει, ἡ Ἰταλία, ἔχουσα νὰ ἀντιμετωπίσῃ μεγάλας δυσχερείας ἐν τῇ διασκέψει τῆς εἰρήνης καὶ τὴν ἀντίδρασιν τῶν Συμμάχων, ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ ἐπὶ τοῦ ἐκκρεμοῦς μετὰ τῆς Ἑλλάδος ζητήματος. Συνωμολογήθη τότε συμφωνία μεταξὺ τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου καὶ τοῦ τότε ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν Τιττόνι, δι' ἧς ἡ Ἰταλία παρεχώρει

τὰς Δωδεκανήσους, πλὴν τῆς Ρόδου, εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀναλαβοῦσαν τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἀποζημιώσῃ τὴν Ἰταλίαν διὰ πάσας τὰς γενομένας ὑπ' αὐτῆς δαπάνας δι' ἔργα μονίμου χαρακτῆρος, μὴ ἀποκλειστικῶς χρησιμεύοντα εἰς στρατιωτικὰς ἀνάγκας. Τὴν Ρόδον διετήρει ἡ Ἰταλία, ἀναλαβοῦσα τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἀποδώσῃ αὐτὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν ἡμέραν καθ' ἣν ἡ Ἀγγλία ἤθελε λάβει ἀπόφασιν νὰ δώσῃ καὶ αὐτὴ τὴν Κύπρον. Εἰς ἀντάλλαγμα τῶν ἀνωτέρω παραχωρήσεων ἡ Ἑλλὰς ἀνελάμβανε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν Ἰταλίαν ἐν τῇ διασκέψει, ὅπως ἀναλάβῃ τὴν ἐντολὴν ἐπὶ τῆς Ἀλβανίας καὶ ἀναγνωρισθῇ ἡ κυριαρχία της ἐπὶ τοῦ Αὐλῶνος, ἐνῷ ὁλόκληρος ἡ Βόρειος Ἤπειρος θὰ παρεχωρεῖτο εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀνωτέρω συνθήκη, ὑποβληθεῖσα ἐνώπιον τοῦ ἀνωτάτου συμβουλίου τῆς εἰρήνης, συνεδριάζοντος τότε ἐν Λονδίνῳ, ἔτυχε τῆς ἐγκρίσεως καὶ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἄλλων Δυνάμεων καὶ ὑπεγράφη τὴν 21 Φεβρουαρίου 1920. Ἐπηκολούθησεν ἐπὶ βραχὺ περίοδος ἀμβλύνσεως τῶν ἐν Δωδεκανήσῳ καταπιέσεων, μετ' ὀλίγον ὅμως ἐπανελήφθησαν αὗται μετὰ μείζονος ὀξύτητος, ἐνῷ ἡ ἰταλικὴ πολιτικὴ μετήρχετο πᾶν μέσον ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος ἔν τε τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ τῇ Βορείῳ Ἠπείρῳ. Ὅτε δὲ ἐπέκειτο ἡ ὑπογραφὴ τῆς μετὰ τῆς Τουρκίας συνθήκης, δι' ἧς ἐτίθετο τέρμα εἰς τὴν ἐκ τοῦ Παγκοσμίου πολέμου δημιουργηθεῖσαν κατάστασιν, ἡ ἰταλικὴ κυβέρνησις ἔσπευσε νὰ καταγγείλῃ τὴν συμφωνίαν Τιττόνι-Βενιζέλου διὰ διακοινώσεως ὑποβληθείσης εἰς τὸν ἐν Ρώμῃ Ἕλληνα πρεσβευτὴν τὴν 22 Ἰουλίου 1920. Ὡς δικαιολογητικὸν τῆς καταγγελίας προεβάλλετο ἡ ἀποτυχία τῆς Ἰταλίας ὅπως καταλάβῃ τὴν Ἀλβανίαν κατόπιν τῆς σθεναρᾶς ἀντιστάσεως τοῦ ἀλβανικοῦ λαοῦ καὶ ἡ μὴ ἐπίτευξις τῶν ἐν Μ. Ἀσίᾳ ἰταλικῶν βλέψεων. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον ὅμως σημεῖον παρεβλέπετο τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἰταλικὰ στρατεύματα εἶχον ἐν τῷ μεταξὺ ἀποβιβασθῆ καὶ καταλάβει ὁλόκληρον τὴν Μικρασιατικὴν παραλίαν ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρέττας μέχρι τῆς Νέας Ἐφέσου. Ἡ Ἑλλάς, εὑρεθεῖσα τότε πρὸ καταφανοῦς καταπατήσεως τῶν συμπεφωνημένων ἐκ μέρους τῆς Ἰταλίας, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ὑπεχρεοῦτο αὕτη, διὰ τοῦ καταρτισθέντος σχεδίου τῆς μετὰ τῆς Τουρκίας συνθήκης, νὰ προβῇ εἰς παραχωρήσεις ὑπὲρ τῶν Ἰταλῶν, διεμαρτυρήθη διὰ τὴν ἀδικίαν, δηλώσασα ἐν τῇ διασκέψει τῆς εἰρήνης ὅτι ἀρνεῖται νὰ ὑπογράψῃ τὴν συνθήκην, ἐὰν προηγουμένως δὲν καθορισθῇ ἡ τύχη τῶν Δωδεκανήσων. Τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς δήλωσιν ἔσπευσε μετ' ὀλίγον νὰ κάμῃ παρὰ τῇ κυβερνήσει τῆς Ρώμης καὶ ἡ Ἀγγλία, μετ' αὐτὴν δὲ καὶ ἡ Γαλλία. Οὕτω ἡ συνθήκη ἀνεστάλη ἐπὶ σειρὰν ἡμερῶν, μέχρις ὅτου ἡ Ἰταλία ἐπείσθη νὰ ὑπογράψῃ τὴν 10 Αὐγούστου 1920 συνθήκην μετὰ τῆς Ἑλλάδος, διὰ τοῦ πρώτου ἄρθρου τῆς ὁποίας παρητεῖτο ὑπὲρ τῆς τελευταίας ταύτης «πάντων τῶν δικαιωμάτων καὶ τίτλων αὐτῆς ἐπὶ τῶν ὑπ' αὐτῆς κατεχομένων νήσων τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἤτοι Ἀστυπαλαίας, Χάλκης μετὰ τῆς νησῖδος Αλιμνιώνα, Καρπάθου, Κάσου, Τήλου, Νισύρου, Καλύμνου, Λέρου, Πάτμου, Λειψοῦς, Σύμης καὶ Κῶ, ὡς καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν ἐξηρτημένων νησίδων». Ἀμέσως μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς συνθήκης ὁ ἐν τῇ διασκέψει πρῶτος ἀντιπρόσωπος τῆς Ἰταλίας Μπονὶν Λογκάρε ἐδήλωσεν ἐγγράφως πρὸς τὸν πρωθυπουργὸν τῆς Ἑλλάδος Ἐλ. Βενιζέλον ὅτι ἡ Ἰταλία ἐντὸς διμήνου ἀπὸ τῆς ἰταλικῆς ἐπὶ τῆς Μεγίστης (Καστελλορίζου) κατοχῆς, θέλει χορηγήσει εἰς τὸν πληθυσμὸν τῆς νήσου καὶ τῶν ἐξαρτωμένων ἀπ' αὐτῆς νησίδων εὐρεῖαν τοπικὴν αὐτονομίαν. Ἡ Ἰταλία ὅμως ὄχι μόνον τὴν ὑπόσχεσίν της δὲν ἐτήρησεν, ἀλλὰ καὶ τὴν συνθήκην ἔσπευσε νὰ καταγγείλῃ εὐθὺς μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφήν, δηλώσασα τὴν 25 Αὐγούστου 1922 εἰς τὸν ἐν Ρώμῃ πρεσβευτὴν τῆς Ἑλλάδος ὅτι θεωρεῖ ἀτονησάσας τὰς μετὰ τῆς Ἑλλάδος εἰδικὰς συμφωνίας περὶ Δωδεκανήσου. Ἡ ἐν τῇ συνθήκῃ τῆς Λωζάννης ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία, θέλουσα νὰ διατηρήσῃ τὰ ἐπὶ τῆς Δωδεκανήσου δικαιώματα τῆς Ἑλλάδος, ἐδήλωσε δι' ἐγγράφου, κατατεθέντος εἰς τὸ προεδρεῖον τῆς διασκέψεως τὴν 29 Ἰανουαρίου 1923, ὅτι ἐπιφυλάσσει τὰ ἐπὶ τῆς Δωδεκανήσου ἑλληνικὰ δικαιώματα, προτιθεμένη νὰ διαπραγματευθῇ ἐν πνεύματι φιλικῷ τὸν καθορισμὸν τῆς τύχης αὐτῶν. Τῆς Ἰταλίας μὴ προβάσης εἰς οὐδεμίαν ἔγγραφον ἢ προφορικὴν διαμαρτυρίαν εἰς τὴν ἀνωτέρω ἑλληνικὴν δήλωσιν, ὑπεγράφη ἡ συνθήκη τῆς Λωζάννης, ἐν τῷ 16ῳ ἄρθρῳ τῆς ὁποίας διετυπώθη περὶ Δωδεκανήσων ὅτι «ἡ τύχη τῶν ἐδαφῶν καὶ τῶν νήσων τούτων κανονισθήσεται μεταξὺ τῶν ἐνδιαφερομένων». Κατόπιν τῆς διατάξεως ταύτης, ὅτε ἡ Ἰταλία ἀνεκίνησε τῷ 1924 τὸ ζήτημα τῆς Τζοῦμπαλαντ, ἡ Ἀγγλία ἀπαντῶσα ἐδήλωσεν ὅτι «πᾶσα λύσις τοῦ ζητήματος τούτου θὰ περιλάβῃ καὶ δίκαιον κανονισμὸν τοῦ συναφοῦς ζητήματος περὶ ὁριστικοῦ καθεστῶτος τῶν Δωδεκανήσων», ὅτε δέ, τὴν 10 Ἰουνίου 1924, ὑπεγράφη ἐν Λονδίνῳ ἡ ἰταλοαγγλικὴ συνθήκη περὶ τῆς Τζοῦμπαλαντ, οἱ ἐπίσημοι ἀγγλικοὶ κύκλοι ἐδήλωσαν ὅτι ἡ Ἀγγλία ἐφάνη γενναιόδωρος, βεβαιοῦσα ὅτι καὶ ἡ Ἰταλία θέλει ἐξ ἴσου φανῆ γενναιόδωρος ἔναντι τῆς Ἑλλάδος ὡς πρὸς τὴν Δωδεκάνησον. Κατὰ Μάϊον ὅμως τοῦ 1925 ἡ Ἰταλία ἀπήτησε παρὰ τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ Δωδεκανησίων ὅπως ἀποδεχθῶσι τὴν ἰταλικὴν ἰθαγένειαν, μετ' ὀλίγον δὲ ἐδήλου ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν νήσων εἶναι ipso facto Ἰταλοὶ ὑπήκοοι, οἱ δ' ἐπιθυμοῦντες ἄλλην ὑπηκοότητα ὤφειλον νὰ καταλίπωσι τὸ δωδεκανησιακὸν ἔδαφος. Αἱ προκληθεῖσαι κατόπιν τῶν ὡς ἄνω δηλώσεων διαμαρτυρίαι τῶν Δωδεκανησίων εἰς οὐδὲν ἀπέληξαν, τὸν δὲ Μάρτιον τοῦ 1927 προεκλήθη καὶ ἐξέγερσις τῶν Ἑλλήνων τῆς Καλύμνου, καταπνιγεῖσα ὑπὸ πολυαρίθμων ἰταλικῶν στρατευμάτων καὶ φασιστῶν. Ὅτε, τὴν 23 Σεπτεμβρίου 1928 ὑπεγράφη ἐν Ρώμῃ σύμφωνον φιλίας μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἰταλίας, ὁ τότε πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος Ἐλ. Βενιζέλος, ἐρωτηθεὶς σχετικῶς πρὸς τὴν Δωδεκάνησον, ἐξέφρασε τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ διὰ τοῦ συμφώνου ἐπιτευχθεῖσα ἑλληνοϊταλικὴ φιλία δὲν δύναται παρὰ νὰ ἔχῃ εὐτυχῆ ἀντίκτυπον ἐπὶ τῆς Δωδεκανήσου. Ὅτε, τὴν 8 Ἰουνίου 1931, ἐπεσκέφθη τὴν Ἑλλάδα ὁ πρόεδρος τοῦ παρὰ τῇ Κ. Τ. Ε. τμήματος τῶν μειονοτήτων De Azcarate, παρεκλήθη ὑπὸ τῶν ἐν Ἀθήναις Δωδεκανησίων νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν Δωδεκάνησον, ἵνα μελετήσῃ ἐπὶ τόπου τὴν κατάστασιν τοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ καὶ τὰς πιέσεις, ἃς ὑφίσταται ἐκ μέρους τῆς ἰταλικῆς κυβερνήσεως. Κατὰ τὸ συνελθὸν ἐν Γενεύῃ τὴν 27—29 Αὐγούστου τοῦ ἰδίου ἔτους συνέδριον τῶν εὐρωπαϊκῶν μειονοτήτων ἀπεστάλη εἰς αὐτὸ ὡς ἀντιπρόσωπος τῶν Δωδεκανησίων ὁ Σκ. Ζερβός, ὅστις, ἀφοῦ ματαίως ἀπευθύνθη πρὸς τὴν ἰταλικὴν κυβέρνησιν ζητῶν τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν νήσων, ἔθεσε τὴν 29 Αὐγούστου τὸ ζήτημα ἐνώπιον τοῦ συνεδρίου, ζητήσας τὴν ἐπέμβασιν τῆς Κ.Τ.Ε. διὰ τὴν λύσιν αὐτοῦ. Ὅτε, τὸν ἑπόμενον μῆνα, ἡ Κ.Τ.Ε. ἐδημοσίευσε τὸν διπλωματικὸν αὐτῆς χάρτην τῆς οἰκουμένης, ἐν τῷ ὁποίῳ παρουσίασε τὸ Δωδεκανησιακὸν ζήτημα ὡς ἐκκρεμοῦν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἰταλίας, ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Ἰταλίας Μπ. Μουσσολίνι ἐδήλωσεν ὅτι θὰ ἦτο διατεθειμένος νὰ ἀπελευθερώσῃ τὰ Δωδεκάνησα, ἀλλ' ἐφοβεῖτο τοὺς ἀντιφασίστας ὅτι θὰ κατηγόρουν αὐτὸν ὡς προδότην, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι θὰ παρέδιδεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἰταλικὰ ἐδάφη. Καὶ τὸ ἐπιχείρημα ὅμως τοῦτο κατέπεσε κατόπιν τῆς ὁμοθύμου ἀποφάσεως τοῦ ἀντιφασιστικοῦ συνεδρίου, ὅπερ, συγκληθὲν ἐν Παρισίοις παρακλήσει τοῦ Σκ. Ζερβοῦ, ἀπεφήνατο ὅτι «εἶναι ζήτημα τιμῆς διὰ τὴν Ἰταλίαν ἡ ἀπελευθέρωσις τῶν Δωδεκανήσων». Τὴν 18 Νοεμβρίου 1931 ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος Ἐλ. Βενιζέλος ἐδήλου ἐν τῇ βουλῇ ὅτι: «Ὅσον ἀφορᾷ τὰ Δωδεκάνησα, ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ προείπῃ ὅτι δύο ἢ τρεῖς ἐκ τῶν νήσων τούτων, ὅσαι παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν Ἰταλίαν, θὰ παραμείνουν ἰταλικαί. Διὰ τὰς λοιπὰς δὲν πρέπει ἴσως νὰ θεωρῆται ἀποκλειομένη διὰ τοὺς ἐνδιαφερομένους ἡ ἐλπὶς ὅτι μίαν ἡμέραν ἠμποροῦν νὰ παραχωρηθοῦν ὑπὸ τῆς Ἰταλίας εἰς τὴν Ἑλλάδα». Παρὰ ταῦτα ἡ ἐν Δωδεκανήσῳ κατάστασις ἐξακολουθεῖ ὁλονὲν βαίνουσα ἐπὶ τὰ χείρω διὰ τὸν ἰθαγενῆ πληθυσμόν. Τὸ ἄλλοτε ἀκμαῖον ἐμπόριον φθίνει διαρκῶς, ἡ ἀνθοῦσα σπογγαλιεία της ὁλονὲν μειοῦται, ἡ δὲ ἀνεπτυγμένη ἄλλοτε, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ξηρὸν καὶ ἄγονον ἔδαφος τῶν νήσων, γεωργία ἔχει σχεδὸν ἐκμηδενισθῆ λόγῳ τῆς βαρείας φορολογίας καὶ τῶν συστηματικῶν διώξεων, εἰς ἃς ὑποβάλλεται ὁ πληθυσμός, ποικιλοτρόπως ἐξευτελιζόμενος. Ἕνεκα τῶν λόγων τούτων παρατηρεῖται καὶ διαρκὴς μείωσις τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὸ ἥμισυ καὶ ὀλιγώτερον τοῦ πρὸ τῆς ἰταλικῆς κατακτήσεως. Οὕτως ἡ Σύμη, ἥτις κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀποβάσεως (1912) ἠρίθμει 22.400 κατοίκους καὶ ἀπέστελλε πρὸς σπογγαλιείαν 60 σκάφανδρα, 100 φερνὲζ καὶ 310 καγκάβας, συνετήρει δὲ διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν κατοίκων ἴδιον γυμνάσιον, ἔχει σήμερον πληθυσμὸν 6.000 κατοίκων μόνον, ἀπέστειλε δὲ πρὸς σπογγαλιείαν (1934) μόνον 8 σκάφανδρα καὶ 15 καγκάβας, ἐνῷ τὸ γυμνάσιόν της ἀργεῖ ἀπὸ τριετίας. Ἐξ ἄλλου ἡ νῆσος Κῶς, ἥτις καὶ τῷ 1925 ἀκόμη παρῆγεν 9.000.000 ὀκάδας καπνοῦ, διετήρει δὲ καὶ πλῆρες γυμνάσιον, παρήγαγε τῷ 1933 μόνον 35.000 ὀκάδας, ἐνῷ τὸ γυμνάσιόν της ἀργεῖ ἀπὸ τριετίας. Ἀνάλογος δυστυχία καὶ μαρασμὸς παρατηρεῖται καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ρόδον, ὡς καὶ εἰς τὰς λοιπὰς μικρὰς καὶ μεγάλας νήσους. Εἰδικῶς τὴν πλήρη παρακμὴν τῆς Κῶ ἐπέτειναν καὶ οἱ καταστρεπτικοὶ σεισμοὶ τῆς 23 Ἀπριλίου 1933 καθ' οὓς κατέρρευσαν καθ' ὅλην τὴν νῆσον 3.500 περίπου οἰκίαι, οἱ δὲ νεκροὶ καὶ τραυματίαι ἀνῆλθον εἰς πολλὰς ἑκατοντάδας. Μεγαλυτέρας ἔτι ζημίας ὑπέστη καὶ ἡ ἐγγὺς τῆς Κῶ ἡφαιστειογενὴς νῆσος Νίσυρος, ἐν τῇ ὁποίᾳ κατέρρευσαν 214 οἰκίαι, ἐφονεύθησαν δὲ 177 ἄτομα καὶ ἐτραυματίσθησαν 600 περίπου. Ἡ ἰταλικὴ κυβέρνησις ὄχι μόνον δὲν ἐνδιεφέρθη διὰ τὰ θύματα τῆς τρομερᾶς ταύτης καταστροφῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπηγόρευσεν αὐστηρῶς οἱανδήποτε βοήθειαν προσφερομένην ἐκ τῶν παρακειμένων ἀδελφῶν νήσων. Ἐν συνεχείᾳ, τὸ ἰταλικὸν κράτος, χωροῦν εἰς τὸ πρὸς ἐξιταλισμὸν τῶν νήσων πρόγραμμά του, ἐδημοσίευσε τὴν 5 Νοεμβρίου 1933 ἐπίσημον διάταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου προεβλέπετο ἡ ἐκ μέρους τῶν Δωδεκανησίων ἀπόκτησις τῆς πλήρους ἰταλικῆς ὑπηκοότητος. Οἱ ἐξόριστοι Ἕλληνες ἔσπευσαν νὰ διαμαρτυρηθῶσι πρὸς τὴν Κ.Τ.Ε. καὶ τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ συνεδριάζουσαν τότε Βαλκανικὴν διάσκεψιν, συνεκρότησαν δὲ καὶ συλλαλητήρια διαμαρτυρίας ἐν Ἀθήναις, ζητοῦντες τὴν βελτίωσιν τῆς ἐν Δωδεκανήσῳ καταστάσεως, ἐνῷ μέγα μέρος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τύπου συνετάσσετο μετὰ τῶν δικαίων ἀπόψεών των. Τῶν διαμαρτυριῶν τούτων παραμεινασῶν ἄνευ οὐδενὸς ἀποτελέσματος, ἐσημειώθησαν ἐν Καλύμνῳ, Σύμῃ καὶ Μεγίστῃ (Καστελλορίζῳ) νέαι προστριβαὶ μεταξὺ τοῦ ἰθαγενοῦς πληθυσμοῦ καὶ τῶν ἰταλικῶν ἀρχῶν, κατόπιν τῶν ὁποίων πολυάριθμοι ἑλληνικαὶ οἰκογένειαι ἠναγκάσθησαν, τὴν 28 Ἰανουαρίου 1934, νὰ ἐγκαταλείψωσι τὸ πάτριον ἔδαφος, διαπεραιούμεναι εἰς τὴν κατέναντι μικρασιατικὴν παραλίαν, ἔνθα ἐγένοντο εὐμενῶς δεκταὶ ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ταυτοχρόνως σχεδὸν ὁλόκληρος ὁ τουρκικὸς πληθυσμὸς τῆς Κῶ ἐξεπατρίσθη ἐπίσης, καταφυγὼν ἐπὶ τῆς κατέναντι μικρασιατικῆς παραλίας.

Δωδεκανησιακαὶ ὀργανώσεις. Εὐθὺς μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν κατάληψιν τῆς Δωδεκανήσου διάφοροι Δωδεκανήσιοι προέβησαν εἰς τὴν ἵδρυσιν τοῦ «Αἰγαιοπελαγιτικοῦ συνδέσμου». Τοῦ συνδέσμου τούτου μετεῖχον καὶ ἀντιπρόσωποι τῶν τουρκοκρατουμένων εἰσέτι νήσων Χίου, Μυτιλήνης καὶ Ἰκαρίας, ἦσαν δὲ ἀπαρηγόρητοι τότε, διότι ἡ Ἰταλία δὲν ἔσπευδε νὰ καταλάβῃ καὶ τὰς πατρίδας των, διότι ἐπεκράτει τότε εἰς ὁλόκληρον τὸν ἑλληνισμὸν ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ Δωδεκάνησος θὰ ἀπηλευθεροῦτο ἐντὸς ὀλίγου, ἀποδιδομένη εἰς τὴν Ἑλλάδα. Καταληφθεισῶν μετ' ὀλίγον τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ὁ «Αἰγαιοπελαγιτικὸς σύνδεσμος» παρέμεινε καθαρῶς δωδεκανησιακός, ἱδρύθη δ' ἀντ' αὐτοῦ ὁ «Σύλλογος τῶν Δωδεκανησίων» καὶ εἶτα ὁ «Σύλλογος τῶν Δωδεκανησίων ἡ Ἕνωσις» (τῷ 1923) καὶ ἡ «Δωδεκανησιακὴ νεολαία». Παραλλήλως οἱ ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ παρεπιδημοῦντες κάτοικοι ἵδρυσαν ἀνὰ ἕνα δι' ἑκάστην τῶν νήσων σύλλογον φιλανθρωπικὸν καὶ ἀλληλοβοηθητικόν, αἱ δὲ Δωδεκανήσιαι κυρίαι τὸ σωματεῖον «Δωδεκανησιακὴ Μέλισσα» πρὸς προστασίαν τῶν ἀπόρων μικρῶν ἐξορίστων μαθητῶν.

Ἐκτὸς τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος καὶ ἡ Αἴγυπτος, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάρχουν πολυάριθμοι ἀνθοῦσαι δωδεκανησιακαὶ παροικίαι, ἀπέβη ἐξ ἀρχῆς σπουδαιότατον κέντρον τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος τῶν ἰταλοκρατουμένων νήσων, πλεῖσται δὲ ἱδρύθησαν καὶ λειτουργοῦσι φιλανθρωπικαὶ καὶ ἀλληλοβοηθητικαὶ ἑνώσεις, τελοῦσαι, μέχρι πρό τινος, ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ λειτουργούσης «Κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τῶν ἐν Αἰγύπτῳ Δωδεκανησιακῶν ἑνώσεων», βοηθουμένη εἰς τὸ ἔργον της ὑπὸ τῆς «Δωδεκανησιακῆς νεολαίας Αἰγύπτου».

Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐν Ἀμερικῇ Δωδεκανήσιοι εἶναι ἐπίσης ὠργανωμένοι, δρῶντες κυρίως φιλανθρωπικῶς, ἀλλὰ καὶ πολιτικῶς ἔστιν ὅτε, προσφέροντες πολλὰς ὑπηρεσίας εἰς τὴν ξενοκρατουμένην πατρίδα των.

Πᾶσαι αὗται αἱ συνήθως αὐτοτελῶς δρῶσαι δωδεκανησιακαὶ ὀργανώσεις συνενοῦνται εἰς κοινὴν ἐνέργειαν εἰς στιγμὰς δυσκόλους διὰ τὴν πατρίδα. Ἀκολουθοῦν τότε συλλαλητήρια, διαμαρτυρίαι, ὑπομνήματα, δημοσιογραφικοὶ ἐν τῷ ἑλληνικῷ καὶ τῷ ξένῳ τύπῳ ἀγῶνες, ὡς καὶ δημόσιαι διαλέξεις. Τινὲς τῶν δωδεκανησιακῶν συλλόγων ἵδρυσαν καὶ αὐστηρῶς δωδεκανησιακὰ ἑβδομαδιαῖα ἢ δεκαπενθήμερα περιοδικά, τινὰ τῶν ὁποίων, μετὰ βραχὺν βίον διέκοψαν τὴν ἔκδοσιν αὐτῶν, ὅπως ἡ «Φωνὴ τῆς Δωδεκανήσου» καὶ ὁ «Δωδεκανησιακὸς Ἀγών»· ἄλλα ἐκδίδονται ἔτι, ὅπως ἡ μικρὰ «Αὐγὴ τῆς Δωδεκανήσου», ἥτις τὸ παρελθὸν ἔτος ἑώρτασε τὴν εἰκοσαετίαν τῆς ἐκδόσεώς της, ὅπως ἡ ἄλλη δεκαπενθήμερος ἐξεδόθη πρό τινος, ὅπως ἡ «Δωδεκανησιακή», πρόκειται δὲ νὰ ἐπανεκδοθῇ ἡ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἑβδομαδιαία «Δωδεκάνησος» καὶ ἡ ἐν Ἀμερικῇ «Φ. Ε. Δ. Α.», ἤτοι «Φιλικὴ Ἑταιρεία τῶν Δωδεκανησίων Ἀμερικῆς». Σ. Γ. ΖΕΡΒΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ *Χαβιαρᾶ Δ.*, «Σουλτανικὰ φιρμάνια καὶ τῶν προνομίων τῆς νήσου Σύμης καὶ τῶν νοτίων Σποράδων» (Ἀθῆναι 1901, ἐκ τοῦ «Δελτίου τῆς ἱστορ. καὶ ἐθνολ. ἑταιρείας»).— *Μιλανδράκη Μ. Κ.*, «Ἡ Πατμιὰς σχολή» (Ἀθῆναι 1911).— *Καραβοκυροῦ Μιλτ.*, «Κῶδιξ τῶν δικαίων καὶ προνομίων τῶν Σποράδων νήσων» (Κωνσταντινούπολις 1912).— *Γεωργιάδη Γ. Θ.*, «Ροδιακὸν ἱστορικὸν λεύκωμα» (Ἀθῆναι 1912).— *Carafa d' Andria R.*, «Le Isole del Egeo occupate dalle armi italiane» (Como 1913).— *Ferraioni L.*, «L'Italia nell'Egeo» (Roma 1917).— *Ζερβοῦ Σκ. καὶ Ρούσσου Π.*, «The Dodecanese» (London 1918).— *Βολονάκη Μιχ.*, «Δωδεκάνησος καὶ Κύπρος» (Ἀθῆναι 1918).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Le Dodécanèse vers l'union» (Paris 1919).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Le Dodécanèse, ses aspirations, ses efforts» (Paris 1919).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Les idéals de Dodécanèse à travers les siècles» (Paris 1919).— «Le Dodécanèse ensanglanté demande sa liberté» (Paris 1919, ἔκδ. τῆς δωδεκ. ἀποστολῆς εἰς τὸ συνέδριον τῆς εἰρήνης).— «White book. The Dodecanese. Resolutions and documents, 1912-1919» (London 1919).— «Le Dodécanèse à la Conférence de la Paix» (Paris 1919).— «The Dodecanese and the British press 1918—1919» (London, ἄνευ ἔτους).— *Πάλλη Α.*, ...

Digitized by Google

decanesos» (Liverpool, ἄνευ ἔτους. Ἑλληνιστί, Ἀθῆναι 1919).—*Οἰκονόμου Γ. Μ.*, «La question du Dodécanèse» (Ἀθῆναι 1919).—*Ζερβοῦ Σκ.*, «Ἡ διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἱστορία τῶν Δωδεκανήσων» (Λονδῖνον 1919, καὶ ἀγγλ. καὶ γαλλ. ἐκδόσεις).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «White book. The Dodecanese resolutions and documents concerning the Dodecanese 1912–1919» (London 1919, β ἐκδ.).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «The Dodecanese and the british press» (London 1919).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Le Dodécanèse devant le congrès de la paix» (Paris 1919, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Πάρ. Ρούσου).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Le Dodécanèse ensanglanté demande sa liberté» (Paris 1920).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Rhodes, capitale du Dodécanèse» (Paris 1920).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Rhodes and Dodecanese» (London 1920).—*Tommaso C. R.*, «Nel Dodecanes» (1920).—*Δρακίδη Ι. Δ.*, «Ὁ Σουκιούρμπεης ἢ Ροδιακὰ ἱστορικὰ θρύμματα» (Ἀθῆναι 1921).—*Φραγκούλη Κ. Ν.*, «Λεύκωμα τῆς Κάσου» (Πὸρτ Σαΐντ, 1921). —*Βολονάκη Μιχ.*, «The national claims of the Dodecanese» (London 1922).—*Τοῦ αὐτοῦ*, The island of roses and her eleven sisters» (London 1922).—*Γεωργιάδη Γ. Θ.*, «Φωτειναὶ ἀλήθειαι Ι: Τὸ ζήτημα τῶν μητροπολιτικῶν δικαστηρίων Ρόδου» (Ἀθῆναι 1925).—*Ζερβοῦ Σκ.*, «Τὸ ζήτημα τῆς Δωδεκανήσου καὶ τὰ διπλωματικὰ αὐτοῦ ἔγγραφα» (Ἀθῆναι 1926, β ἐκδ. 1928. Καὶ γαλλιστί).—«Διαμαρτυρία τῆς Δωδεκανησιακῆς νεολαίας» (Ἀθῆναι 1927).—*Booth C. D. καὶ Isab. Bridge* «Italy's Aegean possessions» (London 1928).—*Τσακαλάκη Α.*, «Le Dodécanèse» (Ἀλεξάνδρεια 1928).—*Gazalé H.*, «Ἡ Ρόδος ἀπὸ γεωγραφικῆς, ἱστορικῆς καὶ ἀρχαιολογικῆς ἀπόψεως» (Κάϊρον 1929, ἀραβιστί).—*Εὐαγγελίδη Τρ. Ε.*, «Ροδιακά» (Ἀθῆναι 1929).—*Νέγρη*, «Ἡ Κάσσος ἄλλ τε καὶ σήμερον» (ἐν «Νέῳ Συνδέσμῳ» Πὸρτ-Σάϊτ, 1929—1930).—*Βενετοκλῆ Δ.*, «Ἱστορία τῆς νήσου Ρόδου» (Ἀλεξάνδρεια 1930). —*Ζερβοῦ Σκ.*, «Εἰκονογραφημένη Δωδεκάνησος» (Ἀθῆναι 1930).—*Βολονάκη Μ. Δ.*, «Le Dodécanèse vers l'union» (Paris [1930]) —*Desio A.*, «Le isole italiane dell'Egeo» (Roma 1931).—*Ζερβοῦ Σκ.*, «Οἱ ὕμνοι τῆς Δωδεκανήσου» (Ἀθῆναι 1934, τ. 2).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ δολοφονία τῆς Δωδεκανήσου» (Ἀθῆναι 1934)

Πρὸς τούτοις βλ. καὶ τὴν ὕλην τῶν ἀκολούθων δωδεκανησιακῶν ἐκδόσεων: «Ροδιακὸν ἡμερολόγιον» (*Γ. Δ. Δρακίδου* 1913—1919 καὶ 1926).—«Αὐγὴ δωδεκανησιακή» (Ἀθῆναι 1920 κέ.).—«Φωνὴ τῆς Δωδεκανήσου» (*Γ. Μ. Οἰκονόμου*, αὐτόθι 1922—1924).—«Δωδεκάνησος» (*Π. Κασιρουτῆ*, Ἀλεξάνδρεια 1926 κέ.) —«Δωδεκανησιακὸν λεύκωμα» (τοῦ αὐτοῦ καὶ αὐτόθι 1927—1928).—«Ροδιακὸν λεύκωμα» (*Ε. Λαγκάρη*, Ἀθῆναι. 1929—1930).—«Ἀγὼν τῆς Δωδεκανήσου» (*Ι. Ε. Μοσχονᾶ*, αὐτόθι 1931 κέ.).—«Δωδεκανησιακή» (δωδεκανησιακῆς νεολαίας, αὐτόθι 1933 κέ.).

Σ. Γ. Ζ.

Βόρειος Ἤπειρος. *Α' Τοπογραφικὴ καὶ δημογραφικὴ διαμόρφωσις.* Ὁ ὅρος Βόρειος Ἤπειρος ἐλέχθη ἀφ' ἧς διεγράφησαν εἰς τὸν ὁρίζοντα τῆς Ἠπείρου αἱ πρῶται δυσχέρειαι τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ βορείου τμήματος τῆς χώρας ταύτης ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας διὰ τοῦ πολέμου 1912—1913. Περιλαμβάνει δὲ τὰ ἠπειρωτικὰ ἐδάφη, τὰ ἐκτεινόμενα ἀπὸ τῶν ἑλληνοαλβανικῶν συνόρων μέχρι τοῦ ποταμοῦ Γενούσου, ὅστις πηγάζει πλησίον τῆς χώρας τῶν λιμνῶν καὶ ἐκβάλλει εἰς τὴν Ἀδριατικὴν θάλασσαν κάτωθι τοῦ ἀκρωτηρίου Λάγι.

Ὁ ὅρος οὗτος ἐτέθη κατὰ συνθήκην, διότι γεωγραφικῶς ἡ χώρα ἡ ἐκτεινομένη ἀπὸ τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου μέχρι τοῦ ποταμοῦ Γενούσου ἀποτελεῖ, κατὰ τὴν γνώμην καὶ τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νεωτέρων γεωγράφων, ἑνιαῖον καὶ ἀδιαίρετον τοπογραφικὸν σύνολον. Ἐπὶ τῆς ἀντιλήψεως ταύτης ἐστηρίχθη καὶ ἡ διοικητικὴ διαίρεσις τῆς χώρας ἐπὶ τουρκοκρατίας, καθ' ἣν διοικητικῶς ὑπήγετο ὁλόκληρος ἡ χώρα αὕτη εἰς τὸ βιλαέτιον τῶν Ἰωαννίνων. Τὴν φυσικὴν ἑνότητα τῆς Ἠπείρου διαγράφουν λόγοι ὄχι μόνον καθαρῶς τοπογραφικοί, ἀλλὰ καὶ δημογραφικοί, καθόσον ὁ ποταμὸς Γενοῦσος διαχωρίζει δύο διακεκριμένους ἀπ' ἀλλήλων πληθυσμούς, τοὺς ἀρχαίους Ἰλλυριοὺς καὶ τοὺς Ἠπειρώτας, οἵτινες μέχρι σήμερον ἐμφανίζουν μεταξύ των βαθείας διαφορὰς ὡς πρὸς τὴν σωματικὴν κατασκευήν, τὸν ἐν γένει χαρακτῆρα, τὸν ἱματισμόν, τὰ ἔθιμα, τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν νοοτροπίαν. Οἱ δημογραφικοὶ λόγοι ἀνάγονται ἀκόμη καὶ εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἑνότητα, ἣν συναπαρτίζει ὁ ἐντεῦθεν τοῦ Γενούσου ἠπειρωτικὸς κόσμος, συντελούσης εἰς τοῦτο τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἠπειρωτικοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ ὁμοιομόρφου τοπικοῦ χαρακτῆρος τῶν κατοίκων, ὅστις ἀνέκαθεν εἵλκεν αὐθορμήτως αὐτοὺς πρὸς κοινὴν ζωὴν καὶ στενὴν οἰκονομικὴν συνεργασίαν. Νοτίως τῆς ἐκτεταμένης πεδιάδος τῆς Μουζακιᾶς ἡ ἐδαφικὴ διαμόρφωσις τῆς Ἠπείρου εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ὀρεινή. Ὁ ὀρεινὸς αὐτῆς σκελετὸς ἄρχεται ἀπὸ τῆς ὑψηλῆς ὀροσειρᾶς τῆς Χιμάρας καὶ ἀποτελεῖται ἐκ γραμμῶν παραλλήλως σχεδὸν βαινουσῶν μεταξὺ θαλάσσης καὶ Ἄνω Ἀφου μὲ διεύθυνσιν ἐκ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. Περαιτέρω τὸ διάγραμμα ποικίλλει διὰ τῶν διακλαδώσεων τῶν ὀρέων Δαγκλῆ, Γράμμου καὶ Πίνδου. Μεταξὺ αὐτῶν ἐνσφηνοῦνται στεναὶ κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ἐπιμήκεις κοιλάδες, ἐν αἷς εἶναι κατεσπαρμέναι αἱ πολίχναι αὐτῆς καὶ αἱ κῶμαι. Πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Ἠπείρου ἀποβλέποντες ἀπὸ θαλάσσης, παρατηροῦμεν ὅτι ὁ λιμὴν τῶν Ἁγίων Σαράντα τῆς Β. Ἠπείρου εἶναι ἡ φυσικὴ διέξοδος πρὸς τὴν θάλασσαν πλὴν τῆς βορείου καὶ ὁλοκλήρου τῆς μέσης Ἠπείρου. Ὄχι μόνον αἱ κοιλάδες τῆς Δροπόλεως καὶ τοῦ Δελβίνου δὲν δύνανται νὰ νοηθοῦν οἰκονομικῶς ἄνευ τῶν Ἁγίων Σαράντα, ἀλλὰ καὶ αἱ κοιλάδες τοῦ Ἄνω Ἀφου περὶ τὰς ἐπαρχίας Πωγωνίου καὶ Κονίτσης καὶ αἱ τοῦ Ἄνω Καλαμᾶ ἐκ τῶν Κουρέντων καὶ τοῦ Ζαγορίου αὐτὸν ἔχουν ὡς φυσικήν των διέξοδον πρὸς τὴν θάλασσαν. Καὶ γενικώτερον ἡ Β. Ἤπειρος ἦτο τόσον στενῶς συνδεδεμένη μετὰ τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων, τῆς ἀποτελούσης τὸ κέντρον τῶν συγκοινωνιῶν τῆς χώρας ἀπὸ Πρεβέζης μέχρις Αὐλῶνος καὶ Βερατίου, ὥστε ἀπετέλει τὸν σπουδαιότερον πνεύμονα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς ἠπειρωτικῆς πρωτευούσης καὶ δι' αὐτῆς, κατὰ φυσικὴν συνάρτησιν, ὁλοκλήρου τῆς ἐμπορικῆς κινήσεως τῆς Ἠπείρου. Τὸ ὅτι ἡ Β. Ἤπειρος μετὰ τῆς ἄλλης Ἠπείρου ἀπετέλουν ἓν ἑνιαῖον ἐμπορικὸν καὶ παραγωγικὸν σύνολον, τὸ ἀπέδειξεν ἡ οἰκονομικὴ ἀμφοτέρων παρακμή, ἡ ἐπακολουθήσασα ἀπὸ τοῦ διχασμοῦ τῆς χώρας ταύτης διὰ τῆς προσαρτήσεως τῆς Β. Ἠπείρου εἰς τὴν Ἀλβανίαν. Αἱ ἐπαρχίαι Κολωνίας καὶ Κορυτσᾶς, χωριζόμεναι καὶ αὗται φυσικῶς ἀπὸ τῆς Ἀλβανίας, συνδέονται μετὰ τῆς Δ. Μακεδονίας, πρὸς ἣν ἀνῆκον πάντοτε διοικητικῶς. Διὰ τὴν Ἤπειρον καθόλου εἶχον τὴν μεγάλην σπουδαιότητα ὅτι ἀπετέλουν τὸν κόμβον τῶν συγκοινωνιῶν μεταξὺ Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας, διὰ τῆς δι' αὐτῶν διερχομένης μοναδικῆς ἁμαξιτοῦ ὁδοῦ, μεθ' ἧς συνεδέοντο αἱ δύο αὗται χῶραι.

Ἡ Β. Ἤπειρος περιελάμβανεν ἐπὶ τουρκοκρατίας τοὺς νομοὺς Ἀργυροκάστρου, Κορυτσᾶς καὶ Βερατίου, μὲ πληθυσμὸν ἀνερχόμενον εἰς 310 χιλιάδας περίπου, καθ' ὑπολογισμοὺς στηριζομένου ἐπὶ τῶν τελευταίων στατιστικῶν δεδομένων τῆς τουρκικῆς διοικήσεως. Ἐν αὐτῇ ἐπλειοψήφει τὸ χριστιανικὸν στοιχεῖον, ἀνερχόμενον εἰς 180 περίπου χιλιάδας, ἀλλ' ὑπαχθὲν ἤδη εἰς τὸ ἀλβανικὸν κράτος ἀποτελεῖ μειονότητα 18—20 % ἐπὶ τοῦ ὁλικοῦ πληθυσμοῦ αὐτοῦ.

Β'. *Ἐθνολογικὸς χαρακτὴρ τῆς Β. Ἠπείρου.* Ἡ Ἀλβανία μέχρι τῶν Βαλκανικῶν πολέμων τοῦ 1912—1913 ἦτο καθαρῶς γεωγραφικὸς ὅρος. Ἡ μόνη σχέσις, ἥτις καθίστα νοητὴν τὴν ὕπαρξιν ἑνότητός τινος μεταξὺ τοῦ πληθυσμοῦ, τοῦ περιλαμβανομένου σήμερον ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἀλβανικοῦ κράτους, ἦτο ὁ κοινὸς προφορικὸς λόγος, παρὰ τὰς ὑπαρχούσας καὶ ἐν αὐτῷ μεγάλας διαφορὰς μεταξὺ τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ ποταμοῦ Γενούσου οἰκούντων, τοῦ ὁποίου ἐν εἴδει γλωσσικοῦ ἰδιώματος ἔκαμνον χρῆσιν εἰς τὸν καθαρῶς ὑλικὸν βίον αὐτῶν. Ἴχνη ἐκδηλώσεως πνευματικοῦ ἢ καλλιτεχνικοῦ βίου, μόνου τοῦ ἠπειρωτικοῦ ἑλληνικοῦ βίου εὑρίσκονται ἀφθόνως ἐγκατεσπαρμένα ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ. Ἐξ αὐτῶν ἡ ἑλληνικότης τῶν κατοίκων τῆς Β. Ἠπείρου κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν καθίσταται ἀναμφισβήτητος. Τὰ ἑλληνικὰ νομίσματα, αἱ εὑρισκόμεναι ἀνὰ πᾶν βῆμα ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί, τὰ ἐρείπια ἑλληνικῶν πόλεων καὶ τειχῶν, ἡ ἑλληνικὴ τέχνη ἀγαλμάτων καὶ ἀναγλύφων αὐτὰ τὰ ὀνόματα τοῦ βασιλικοῦ γένους τῶν Ἠπειρωτῶν μαρτυροῦν τὴν ἐθνικότητα, εἰς ἣν ἀνῆκον. Πανταχοῦ τῆς Β. Ἠπείρου ὑπάρχουν βυζαντινὰ κτίσματα, δείγματα τῆς ἀρίστης βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καὶ πολυάριθμοι μοναί, κέντρα τῆς πρώτης ἐκπαιδευτικῆς κινήσεως τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ. Κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις ἐδημιούργησε νέαν κατάστασιν ἐν Β. Ἠπείρῳ διὰ τῆς διαδόσεως τοῦ Μωαμεθανισμοῦ εἰς εὐρεῖαν κλίμακα κατὰ τὰ μέσα ἰδίως τῆς ΙΗ' ἑκατονταετηρίδος. Τοῦτο ἐγένετο ἀφετηρία δεινῆς πάλης μεταξὺ Μωαμεθανισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ καὶ δημιουργίας ὡς ἐκ τούτου ἀγεφυρώτου χάσματος μεταξὺ τῶν κατοίκων. Οἱ Τουρκαλβανοὶ μπέηδες ἔγιναν οἱ κύριοι τοῦ ἐδάφους καὶ ὁ πληθυσμὸς ἐχωρίσθη τοῦ λοιποῦ εἰς Μωαμεθανοὺς χωροδεσπότας καὶ Χριστιανοὺς αὐτόχρημα δούλους αὐτῶν. Ἐντελῶς διάφοροι συνθῆκαι ἐδημιουργήθησαν ἐν Β. Ἠπείρῳ ἀπὸ πᾶσαν ἄλλην ἑλληνικὴν χώραν, διότι ἐν αὐτῇ ὁ Μωαμεθανισμὸς εἶχεν ἐξαπλωθῆ εἰς μέγαν ἀριθμὸν κατοίκων. Εἰς τὰς ἄλλας ἑλληνικὰς χώρας ἦτο μικρὰ μειονότης, ἥτις, ἐνισχυθεῖσα δι' ἄλλων καθαρῶς τουρκικῶν στοιχείων δι' ἐποικισμοῦ, συνεχωνεύθη μετ' αὐτῶν, ἀπέμαθε κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν πάτριον γλῶσσαν καὶ ἠκολούθησε κατὰ πάντα τὰς τουρκικὰς τύχας. Εἰς τοῦτο συνετέλεσαν οἱ ὅροι, ὑπὸ τοὺς ὁποίους αἱ χῶραι αὗται ἀπηλλάγησαν τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ, καὶ ἡ μεγίστη πλειοψηφία ἐν αὐταῖς τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ.

Αἱ σκληραὶ συνθῆκαι, ὑπὸ τὰς ὁποίας εὑρέθη τὸ χριστιανικὸν στοιχεῖον ἐν τῷ μέσῳ τῶν φανατικῶν νεοφωτίστων τοῦ Μωαμεθανισμοῦ, ἔφερον πολλάκις εἰς τὴν ἀνάγκην μέλη μιᾶς οἰκογενείας νὰ ἀσπάζωνται τὸν Μωαμεθανισμὸν πρὸς διάσωσιν τῆς περιουσίας καὶ τῶν ἄλλων μελῶν αὐτῆς. Οὕτω ἐδημιουργήθη κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁ κρυπτοχριστιανισμὸς ἐν Β. Ἠπείρῳ, ὅστις ὡς ζῶσα μαρτυρία διετηρήθη ἐπὶ αἰῶνας ἐν Σπαθίᾳ, μικρᾷ περιοχῇ ἐκ 35 κωμῶν μεταξὺ τῶν ἐπαρχιῶν Ἐλβασανίου, Βερατίου, Γκόρας καὶ Μόκρας. Ἡ ἐξωτερική των ἐμφάνισις παρουσίαζε τούτους Μουσουλμάνους. Ἔφερον δύο ὀνόματα, ἓν φανερὸν μωαμεθανικὸν καὶ ἕτερον μυστικὸν χριστιανικόν, οὗτινος ἔκαμνον χρῆσιν μεταξύ των κατὰ τὰς ἱεροτελεστίας. Τοὺς ναούς των εἶχον ὑπογείως καὶ ἄνωθεν τούτων ὑψοῦτο πενιχρόν τι κτήριον ἢ καλύβη. Οἱ ἱερεῖς των ἔφερον ἐπίσης φουστανέλλαν, τὸ σελάχι μὲ τὴν ἀπαραίτητον κουμπούραν καὶ τὸ ὅπλον. Ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας ἐξεδύοντο ταῦτα καὶ ἐνεδύοντο τὴν ἱερατικήν των στολήν. Μεταξύ των ἀνεγνωρίζοντο διὰ συνθημάτων ὡς οἱ ἐλεύθεροι τέκτονες. Ὅταν ἀπέθνησκέ τις, προσήρχετο νύκτωρ ὁ ἱερεὺς καὶ ἀνεγίνωσκεν εἰς ἐπήκοον τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν. Τὴν ἐπομένην ἐφέρετο ὑπὸ τοῦ Μωαμεθανοῦ ἱερωμένου εἰς τὴν τελευταίαν κατοικίαν. Οἱ ἑκάστοτε μητροπολῖται Δυρραχίου μετὰ πολλῶν προφυλάξεων εἰσήρχοντο ἐνίοτε εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο, πρὸς ἐμψύχωσιν τῶν κατοίκων. Ἡ κατάστασις αὕτη διήρκεσε μέχρι τοῦ 1904, ὅτε ὁ ἐν Μοναστηρίῳ Ρῶσος πρόξενος Ρυσκόφσκη, μαθὼν τὰ κατὰ τοὺς Σπαθιώτας, ἐπεσκέφθη τὴν περιοχήν των καὶ καλέσας αὐτοὺς τοὺς ἐνεθάρρυνε καὶ τοὺς συνέστησε νὰ διακηρύξουν ἄνευ φόβου τὸν Χριστιανισμόν των. Οἱ Σπαθιῶται ἀναθαρρήσαντες ὡμολόγησαν παρρησίᾳ ὅτι εἶναι ὀρθόδοξοι Χριστιανοὶ καὶ «μία φάρα μὲ τοὺς Ἕλληνας». Ἡ τουρκικὴ διοίκησις λαβοῦσα γνῶσιν τοῦ πράγματος, ἀλλὰ μὴ δυναμένη, λόγῳ τῆς παρεμβάσεως τοῦ Ρώσου προξένου, νὰ πράξῃ τι, ἠρκέσθη νὰ ἀναγράφῃ αὐτοὺς εἰς τὰ ληξιαρχικὰ βιβλία διὰ τῶν δύο ὀνομάτων των, τοῦ χριστιανικοῦ καὶ τοῦ μωαμεθανικοῦ, καὶ νὰ χαρακτηρίζῃ αὐτοὺς ὡς «Τενισσύρ» (ὀνομασία ἀποδιδομένη εἰς τοὺς ἐξ οἱουδήποτε θρησκεύματος προσελθόντας εἰς τὸν Χριστιανισμὸν) καὶ «ρούμ μιλέτ», ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς ἑλληνικῆς των ἐθνότητος.

Τῆς δημιουργηθείσης μεικτῆς ταύτης καταστάσεως ἐν Β. Ἠπείρῳ ἀπὸ θρησκευτικῆς ἀπόψεως χαρακτηριστικὸν εἶναι καὶ ἡ ἐπικράτησις εἰς εὐρεῖαν κλίμακα μεταξὺ τῶν Μωαμεθανῶν τοῦ μπεχτασισμοῦ, μωαμεθανικῆς αἱρέσεως, ἥτις εἶναι κρᾶμα μωαμεθανικῶν καὶ χριστιανικῶν δοξασιῶν, καὶ ἡ χρῆσις κυρίων τινῶν ὀνομάτων, ὡς Λιάζμπεης=Ἠλίας μπέης, καὶ ἄλλων.

Τὸ θρησκευτικὸν χάσμα καὶ ἡ μορφωθεῖσα ἐξ αὐτοῦ κατάστασις κυριάρχων καὶ ὑποδούλων εἰς τοὺς κόλπους τοῦ πληθυσμοῦ ἔδωκαν καὶ ὅλως διάφορον τροπὴν εἰς τὸν καθόλου βίον αὐτῶν, τῶν μὲν Τουρκαλβανῶν ἀφομοιωθέντων ψυχικῶς καὶ φρονηματιστικῶς μετὰ τῶν κατακτητῶν, τῶν δὲ Χριστιανῶν ἐμμεινάντων εἰς τὰς παλαιὰς ἠπειρωτικὰς παραδόσεις των, ἐν πλήρει ὁμοιομορφίᾳ, θρησκευτικῇ, ἐκπαιδευτικῇ καὶ ἐθνικῇ μετὰ τοῦ συνόλου τῶν Ἠπειρωτῶν. Ἡ ἀλβανιστικὴ συνείδησις τῶν Τουρκαλβανῶν ἀφυπνίζετο τὴν τελευταίαν πεντηκονταετίαν, ὁσάκις διέκρινον τὸν κίνδυνον μεταβολῆς τινος ἐν Ἠπείρῳ, ἥτις θὰ ἐκλόνιζε τὴν ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ κυρίαρχον θέσιν των ἔναντι τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ. Ἐπὶ τῆς ψυχολογίας ταύτης τῶν Τουρκαλβανῶν ἐστηρίχθησαν καὶ αἱ προσπάθειαι τῶν δύο ἀδριατικῶν δυνάμεων, Ἰταλίας καὶ Αὐστρίας, πρὸς δημιουργίαν ἀλβανικοῦ ζητήματος. Ἡ ἁγνὴ ἰδέα της ἀλβανικῆς ἀνεξαρτησίας, ἣν οὐδένα λόγον ἔχει νὰ ἀποκρούῃ ὁ Ἑλληνισμός, οὐδέποτε ἤγγισε τὴν συνείδησιν τῶν Τουρκαλβανῶν.

Ἐξετάζοντες τὰ τοῦ βίου τῶν βορειοηπειρωτῶν, ὄχι μόνον ὑστεροῦντας δὲν εὑρίσκομεν αὐτοὺς τῶν ἄλλων Ἠπειρωτῶν εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς, ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ πρωτοποροῦντας εἰς πολλὰ σημεῖα. Ἡ γνησία ἠπειρωτικὴ μουσικὴ μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν ἰδιορρυθμίαν της, οἱ ἠπειρωτικοὶ χοροὶ εἰς τὴν Β. Ἤπειρον ἔχουν τὰς ἀρχικὰς πηγάς των. Κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀπελευθερώσεως (1912—1913 οὐδεὶς ὀφθαλμὸς ἐν Β. Ἠπείρῳ ἔμεινεν ἀδάκρυτος.

Ἐξαιρέσει τῆς ἐπαρχίας Δρυϊνουπόλεως, οἱ κάτοικοι τῆς Β. Ἠπείρου ὁμιλοῦν τὴν ἀλβανικὴν γλῶσσαν, καθ' ὃν τρόπον καὶ ὁ ἀλβανόφωνος πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος, ἐν εἴδει τοπικοῦ ἰδιώματος, διότι ἀπὸ αἰώνων εἰς τὰς θρησκευτικάς, τὰς πνευματικάς, τὰς ἐμπορικὰς καὶ τὰς ἐν γένει σχέσεις ἀποκλειστικὴν γλῶσσάν των εἶχον τὴν ἑλληνικήν. Ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευσις ἦτο διαδεδομένη ἐν ἴσῳ βαθμῷ πρὸς τὸν ἑλληνόφωνον τῆς Ἠπείρου πληθυσμόν. Ἀπὸ τῆς ΙΗ' ἑκατονταετηρίδος ὑπῆρχον κέντρα ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἀργυροκάστρῳ, Δελβίνῳ, Δροβιάνῃ, Κορυτσᾷ καὶ τὰ μάλιστα ἐν Μοσχοπόλει, ἐπιχορηγούμενα διὰ κληροδοτημάτων Ἠπειρωτῶν ἐμπορευομένων ἐν Ἐνετίᾳ, Βιέννῃ, Ρουμανίᾳ, Ρωσίᾳ, Αἰγύπτῳ καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἐν Μοσχοπόλει τῷ 1730 συνεστήθη τὸ περίφημον «Ἑλληνικὸν φροντιστήριον», ὅπερ ἀπέβη σπουδαιότατον κέντρον θεραπείας τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ φιλοσοφίας. Μετ' ὀλίγον τὸ ἵδρυμα ὠνομάσθη «Νέα Ἀκαδημία» καὶ ἡμιλλᾶτο πρὸς πάσας τὰς ἐν Τουρκίᾳ ἀνωτέρας ἑλληνικὰς σχολάς. Ἡ ἐπίδρασίς της ἐν τῇ ἐκπαιδευτικῇ ἀναγεννήσει τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους κατὰ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον ὑπῆρξε σπουδαιοτάτη. Οὐκ ὀλίγον συνέτεινεν εἰς τοῦτο καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ 1720 ἵδρυσις ἐν Μοσχοπόλει τυπογραφείου, τοῦ μόνου τότε λειτουργοῦντος καθ' ὅλην τὴν Εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν. Ἐπηκολούθησεν ἡ σύστασις μεγάλης βιβλιοθήκης μὲ πολύτιμα χειρόγραφα, σειρὰς τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ τὰς ἐκδόσεις τοῦ τυπογραφείου Μοσχοπόλεως. Παραλλήλως ἔβαινε καὶ ἡ ἄλλη προαγωγὴ τῆς ἠπειρωτικῆς ταύτης πόλεως διὰ τῆς ἐμπορικῆς καὶ βιομηχανικῆς ἀναπτύξεώς της, ἥτις κατέστησεν αὐτὴν πολυάριθμον, ἀριθμοῦσαν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ὑπὲρ τὰς 50 χιλιάδας κατοίκων. Πλῆθος μεγαλοπρεπῶν βυζαντι-

Digitized by Google

νῶν ναῶν ἐκόσμουν αὐτὴν μὲ σεμνὰς ἁγιογραφίας καὶ λεπτοτάτης τέχνης ξυλογλυφίαν. Ἡ πρωτοφανὴς διὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους εὐημερία ἑλληνικῆς πόλεως διήγειρε τὰς ἁρπακτικὰς ὀρέξεις τῶν Τουρκαλβανῶν, οἵτινες, ἐπιδραμόντες ἐν ἔτει 1769, ἐλεηλάτησαν τὸν πλοῦτόν της καὶ ἐν τέλει παρέδωκαν ταύτην εἰς τὸ πῦρ.

Μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Μοσχοπόλεως, τὸ κέντρον τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἀναπτύξεως ἐν τῇ περιφερείᾳ ἐκείνῃ μετετοπίσθη εἰς Κορυτσάν. Λόγῳ τῆς ἐπικαίρου θέσεώς της, ἡ πόλις αὕτη, κειμένη μεταξὺ Μακεδονίας, Ἀλβανίας καὶ Ἠπείρου, ἦτο ἐκ φύσεως προωρισμένη ν' ἀναπτυχθῇ εἰς σπουδαιότατον ἐμπορικὸν κέντρον. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἰδίᾳ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἡ Κορυτσὰ διὰ τῆς γενναιοδωρίας τῶν τέκνων της κατέστη μία ἐκ τῶν πρωτοπόρων πόλεων τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ καλλιεργείᾳ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Τὸ ἓν μετὰ τὸ ἄλλο ἀνηγείροντο τὰ σχολικὰ ἱδρύματα καὶ οἱ ναοί, ὥστε νὰ καταλάβουν βαθμηδὸν συνοικίαν ὁλόκληρον. Τῷ 1843, χορηγίᾳ τοῦ Ἰωάν. Μπάγκα, ἱδρύθη πλῆρες ἑλληνικὸν γυμνάσιον μὲ ἀξιόλογον βιβλιοθήκην καὶ ἐργαστήριον φυσικῆς καὶ χημείας, δυο ἑλληνικὰ σχολεῖα διὰ τοῦ κληροδοτήματος Ἀναστ. Ἀβραμίδου παρθεναγωγεῖον καὶ τρία δημοτικὰ σχολεῖα. Τὰ ἐκπαιδευτικὰ ταῦτα ἱδρύματα, ἐν οἷς ἐδίδασκον περὶ τοὺς 50 καθηγηταὶ καὶ διδάσκαλοι καὶ ἐφοίτων 2.500 μαθηταὶ καὶ μαθήτριαι, συνετηροῦντο ὑπὸ εἰδικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ταμείου, ὀνομαζομένου «λάσον», ἱδρυθέντος ἀπὸ τοῦ 1850. Ἡ προικοδότησις τοῦ ταμείου τούτου ἐγένετο διὰ τῶν συνεισφορῶν τῶν κατοίκων, καὶ ἰδίᾳ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ Κορυτσαίων ἐμπόρων καὶ τοῦ μεγάλου τῆς πόλεως εὐεργέτου Ἰωάννου Μπάγκα, κληροδοτήσαντος αὐτῇ τὴν ἐν Ἀθήναις κολοσσιαίαν ἀκίνητον περιουσίαν του. Ὑπὸ τοῦ Δημ. Τσίτσκα, δωρητοῦ μεγάλων ποσῶν καὶ εἰς τὸν ἐθνικὸν στόλον, ἱδρύθη νοσοκομεῖον, ὑπὸ τοῦ Ἀναστ. Ἀβραμίδου φαρμακεῖον πρὸς παροχὴν δωρεὰν φαρμάκων εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ ὑπὸ τοῦ Γεωργ. Ἀδὰμ ὀρφανοτροφεῖον. Δεῖγμα τοῦ ἑλληνικοῦ φανατισμοῦ τῆς πόλεως ταύτης εἶναι καὶ τοῦτο: Ὅτε τῷ 1886 ὁ Ἀναστάσιος Λιάκτσης Ἀβραμίδης ἐδώρησεν εἰς τὴν πόλιν 600.000 φράγκα ὑπὲρ τῶν σχολείων, συνίστα τὴν διδασκαλίαν καὶ τῆς ἀλβανικῆς δὶς τῆς ἑβδομάδος. Ἀλλ' ἡ πόλις ἀπέκρουσεν ὄχι μόνον τὴν διδασκαλίαν τῆς ἀλβανικῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν ἡγεμονικήν του δωρεάν. Τὴν αὐτὴν ἄρνησιν ἀντέταξε καὶ εἰς τὸν Ἡρακλῆ Δόκρον, ὅστις ἠθέλησε τὴν ἐξ 100.000 φράγκων δωρεὰν νὰ καταλίπῃ εἰς τὴν χριστιανικὴν κοινότητα, χωρὶς νὰ ὀνομάσῃ αὐτὴν ἑλληνικήν.

Τοιαύτη σχολικὴ ἀκμὴ ὑπῆρχεν ἐν Ἠπείρῳ, ὀφειλομένη εἰς τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν τῶν κατοίκων καὶ εἰς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἠπειρωτικὸν σύλλογον, ὥστε σπανίως συνήντα τις ἐν αὐτῇ ἀναλφαβήτους. Ὁ J. Fr. Dürr ἐν τῷ βιβλίῳ του «Das griechische unterrichtswesen» (1900, σελ. 130) γράφει: «Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς φιλομαθείας τῶν Ἠπειρωτῶν εἶναι τὸ ὅτι δυσκόλως δύναταί τις νὰ εὕρῃ ἀπὸ Πρεβέζης μέχρις Ἀργυροκάστρου χωρίον 50 οἰκιῶν ἄνευ σχολείου καὶ εἰς οὐδὲν μέρος ἡ ἐθνικὴ εὐεργεσία ἐπροίκισε τόσα χωρία διὰ μεγαλοφύχων δωρεῶν πρὸς ἵδρυσιν καὶ συντήρησιν σχολείων, ὅπως εἰς τὴν Ἤπειρον».

Πρὸ τῆς ἱδρύσεως διδασκαλείων ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι, ἐλειτούργουν ἐν τῇ γενετείρᾳ τοῦ ἐθνικοῦ εὐεργέτου Χρηστάκη Ζωγράφου Κεστοράτι, παρὰ τὸ Ἀργυρόκαστρον, τὰ «Ζωγράφεια διδασκαλεῖα», ἅτινα ἐπὶ ἱκανὰ ἔτη ὑπῆρξαν τὸ φυτώριον τῶν Ἠπειρωτῶν διδασκάλων. Κατ' ἔτος τρεῖς ἐξ ἑκάστης τῶν δέκα ἐκκλησιαστικῶν ἐπισκοπῶν τῆς Ἠπείρου εἰσήγοντο ἐν αὐτῷ καὶ μετὰ τὴν ἀποφοίτησίν των διεσπείροντο ἀνὰ τὴν Ἤπειρον καὶ πολὺ πέραν αὐτῆς.

Οἱ ἀριθμοὶ μαρτυροῦν τὴν καταπληκτικὴν διάδοσιν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἐν Β. Ἠπείρῳ. Κατὰ τὴν κατάληψιν αὐτῆς ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος ὑπῆρχον ἐπὶ καθολικοῦ πληθυσμοῦ 340 περίπου χιλιάδων κατοίκων 445 ἑλληνικὰ σχολεῖα, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἓν πλῆρες γυμνάσιον ἐν Κορυτσᾷ, ὅπου ἐδίδασκον 576 καθηγηταὶ καὶ διδάσκαλοι καὶ ἐφοίτων 25.475 μαθηταί. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἑλληνικὸν ἐκπαιδευτικὸν τοῦτον ὀργασμόν, ὑπῆρχον ἐν Β. Ἠπείρῳ πέντε κοινὰ τουρκικὰ σχολεῖα καὶ ἓν ἀλβανικόν, ἐξ οὗ περιφανῶς ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἦτο ἡ μόνη ὑπάρχουσα ἐν Β. Ἠπείρῳ, ἄνευ οὐδεμιᾶς προπαγάνδας, ἐξωτερικῆς ὠθήσεως ἢ ἐσωτερικῆς βίας.

Ἐὰν εἰς τὰ ἀνωτέρω προσθέσωμεν καὶ τὴν ἐκ Β. Ἠπείρου πλειάδα τῶν πρωτοπόρων τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τῶν μεγάλων ἐθνικῶν εὐεργετῶν, ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος Βασιλείου ἐξ Ἀργυροκάστρου, ἐκ τῶν ἱδρυτῶν τοῦ «Λογίου Ἑρμοῦ», ὁ ἄριστος φίλος τοῦ Κοραῆ, ὁ Βαγγέλης καὶ Κωνσταντῖνος Ζίππας ἐκ Λαμπόβου, ὁ Χρηστάκης Ζωγράφος ἐκ Κεστορατίου, ὁ Ἀπόστ. Ἀρσάκης ἐκ Χοτεχόβας τῆς Πρεμετῆς, ὁ Ἰωάννης Μπάγκας ἐκ Κορυτσᾶς καὶ ὁ βαρῶνος Σίνας ἐκ Μοσχοπόλεως, ἔχομεν πλήρη τὴν εἰκόνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Β. Ἠπείρου.

Γ'. Ἀγὼν πρὸς ἐθνικὴν ἀποκατάστασιν τῆς Β. Ἠπείρου. Μετὰ τὴν πτῶσιν τῶν Ἰωαννίνων (21 Φεβρουαρίου 1913) τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἤρχισαν προελαύνοντα πρὸς τὴν Β. Ἤπειρον. Ἡ Ἰταλία, ἀποδίδουσα μεγάλην σπουδαιότητα εἰς τὸν κόλπον τοῦ Αὐλῶνος, ὡς ἐκ τῆς θέσεως, ἣν κατέχει οὗτος εἰς τὰ στενὰ τοῦ Ὀτράντο, ἔσπευσε ν' ἀνακοινώσῃ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν ὅτι ἀντετίθετο ἀπολύτως εἰς τὴν κατάληψιν, ἔστω καὶ προσωρινῶς, τοῦ Αὐλῶνος, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ εἴσπλου τῆς Ἀδριατικῆς. Ἡ ἀξίωσις αὕτη τῆς Ἰταλίας ἐγένετο, πρὸς ἀποφυγὴν διπλωματικῶν περιπλοκῶν, ἀσπαστὴ ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἡ ὁποία ἀπέφυγε πᾶσαν στρατιωτικὴν καὶ ναυτικὴν ἐπιχείρησιν ἐναντίον τοῦ Αὐλῶνος. Οὕτως ἡ στρατιωτικὴ κατοχὴ τῆς Ἑλλάδος περιωρίσθη εἰς τὴν γραμμὴν Τεπελενίου-Κλεισούρας καὶ ἐκεῖθεν διὰ τῆς γραμμῆς τῆς διαχωριζούσης τὰ ὕδατα Ἀώου καὶ Ἄψου ἐπεξετάθη πρὸς τὴν Μοσχόπολιν, μέχρι τῆς Ν. ἄκρας τῆς λίμνης Ἀχρίδος. Εἰς τὴν γραμμὴν ταύτην περιώρισε τὰς ἐδαφικὰς ἀξιώσεις ἡ Ἑλλάς. Τὸ διάβημα ἐκεῖνο τῆς Ἰταλίας ἦτο ἡ πρώτη ἐκδήλωσις τοῦ διεθνοῦς χαρακτῆρος τοῦ βορειοηπειρωτικοῦ ζητήματος. Ἐπηκολούθησεν εἶτα ἡ συνθήκη τῆς 17 Μαΐου 1913, δι' ἧς ἡ Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία παρῃτεῖτο ὅλων τῶν ἐδαφῶν, τῶν κειμένων δυτικῶς τῆς γραμμῆς Αἴνου—Μηδείας. Διὰ τῆς συνθήκης ταύτης ἐπέβαλλον αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις εἰς τὰ σύμμαχα Βαλκανικὰ κράτη τὴν ἀναγνώρισιν τῆς Ἀλβανίας ὡς κράτους καὶ ἐπεφύλασσον εἰς ἑαυτὰς τὸ δικαίωμα τοῦ καθορισμοῦ τῶν συνόρων αὐτῆς. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀνετέθη εἰς τὴν συνδιάσκεψιν τῶν ἐν Λονδίνῳ πρεσβευτῶν, ἥτις τῇ 8ῃ Αὐγούστου 1913 ἐξέδιδεν ἀπόφασιν, δι' ἧς τὰ νότια σύνορα τῆς Ἀλβανίας περιελάμβανον τὴν ἐπαρχίαν Κορυτσᾶς καὶ ἐξετείνοντο ἐπὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους μέχρι τοῦ ὅρμου τῆς Φτελιᾶς, ὑπὸ τὸ ἀκρωτήριον Στῦλος. Ὁ καθορισμὸς τῆς μεθοριακῆς γραμμῆς ἀπὸ τοῦ Στύλου μέχρι τῆς ἐπαρχίας Κορυτσᾶς ἀνετίθετο εἰς διεθνῆ ἐπιτροπὴν ἐξ ἀντιπροσώπων τῶν ἓξ Μεγάλων Δυνάμεων, κατόπιν ἐπιτοπίου ὑπ' αὐτῆς ἐξετάσεως τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη διῆλθε τὴν Β. Ἤπειρον, ἀντελήφθη τὰ αἰσθήματα τῶν κατοίκων, εἶδε τοὺς ἱεροὺς λόχους ὀργανουμένους πρὸς ἄμυναν τοῦ πατρίου ἐδάφους, ἀλλὰ συνελθοῦσα κατόπιν ἐν Φλωρεντίᾳ ἐξέδωκεν, ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ Ἰταλοῦ καὶ Αὐστριακοῦ ἀντιπροσώπου, ἀπόφασιν δυσμενεστάτην καὶ ἄκρως ἀντίθετον πρὸς τοὺς πόθους τῶν κατοίκων. Δι' αὐτῆς καθώριζε τὴν συνοριακὴν γραμμὴν ἀπὸ τῆς Φτελιᾶς μέχρι τῆς ἐπαρχίας Κορυτσᾶς ἐν πρωτοκόλλῳ, ὅπερ ὀνομάζεται πρωτόκολλον τῆς Φλωρεντίας (17 Δεκεμβρίου 1913). Αἱ ἓξ Μεγάλαι Δυνάμεις διὰ διακοινώσεώς των ἀπὸ 13 Φεβρουαρίου 1914 ἐγνωστοποίησαν τὴν ἀπόφασιν ταύτην εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν καὶ ἐκάλουν αὐτὴν νὰ ἐκκενώσῃ τὴν Β. Ἤπειρον. Ἡ Ἑλλὰς ὑπέκυψε καὶ ἤρξατο ἀποσύρουσα τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν τῇ 14 Μαρτίου 1914

Ἐκ τῶν ἀποφάσεων τῆς διεθνοῦς ἐπιτροπῆς ὁ πληθυσμὸς τῆς Β. Ἠπείρου ἐταράχθη ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον. Ὁ ἠπειρωτικὸς πληθυσμὸς ἤρχισε προπαρασκευαζόμενος διὰ τὴν ὀργάνωσιν ἐπιτοπίου ἀμύνης. Πανταχοῦ συνεκροτοῦντο ἱεροὶ λόχοι καὶ ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τῆς Ἑλλάδος συνέρρεον ἀξιωματικοὶ καὶ πολεμισταὶ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς Β. Ἠπείρου. Ἀποχωρήσαντος τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ἡ Β. Ἤπειρος ἀνεκήρυττεν ἐν Δελβίνῳ τὴν αὐτονομίαν της ὑπὸ τὸν Γεώργιον Χρηστάκη Ζωγράφον καὶ ἐσχηματίζετο ὑπὸ τὴν προεδρίαν του ἡ κυβέρνησις τῆς αὐτονόμου Ἠπείρου ἐκ τῶν μητροπολιτῶν Βελλᾶς καὶ Κονίτσης Σπυρίδωνος καὶ Δρυϊνουπόλεως Βασιλείου, τοῦ συνταγματάρχου Δ. Δούλη ὡς ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Καραπάνου τῶν Ἐξωτερικῶν. Ἡ Κορυτσά, παραδοθεῖσα ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν διὰ πρωτοκόλλου εἰς τοὺς Ἀλβανούς, ἐπαναστατεῖ κατ' αὐτῶν τῇ 19ῃ Μαρτίου καὶ λυσσώδης διεξάγεται ἐπὶ πενθήμερον ἀγὼν ἐντὸς τῆς πόλεως ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Βασιλείου Γκιώνη, διακόνου ἐκ Λαμπόβου, ἡρωϊκῶς ἀγωνισθέντος καὶ πεσόντος. Ἐν τῷ ἀνίσῳ ἐκείνῳ ἀγῶνι ἐφονεύθησαν 114 Κορυτσαῖοι, ἐξ ὧν ἑπτὰ γυναῖκες.

Ἡ ἔνοπλος ἀντίστασις τῶν Ἠπειρωτῶν ἠνάγκασε τὰς Μεγάλας Δυνάμεις, μεσοῦντος τοῦ Μαΐου, ν' ἀποστείλουν ἀντιπροσώπους των εἰς Κέρκυραν, ἵνα διαπραγματευθοῦν μετὰ τῆς κυβερνήσεως τῆς αὐτονόμου Ἠπείρου πρὸς ρύθμισιν τοῦ βορειοηπειρωτικοῦ ζητήματος. Αἱ διαπραγματεύσεις αὗται κατέληξαν εἰς τὴν σύνταξιν καὶ ὑπογραφὴν τῇ 17ῃ Μαΐου 1914 πρωτοκόλλου, ἐκ 13 ἄρθρων συγκειμένου, δι' οὗ καθωρίζετο τὸ καθεστὼς τῆς Β. Ἠπείρου. Διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τούτου, ὅπερ ἐκλήθη πρωτόκολλον τῆς Κερκύρας, ἐξησφαλίζετο εἰδικὴ διοικητικὴ ὀργάνωσις τῶν ἐπαρχιῶν Ἀργυροκάστρου καὶ Κορυτσᾶς, ἡ πρόσληψις ὑπαλλήλων κατὰ τὴν θρησκευτικὴν ἀναλογίαν τοῦ ἐπιτοπίου πληθυσμοῦ καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς χωροφυλακῆς κατὰ τὴν αὐτὴν ἐπίσης ἀναλογίαν. Αἱ χριστιανικαὶ κοινότητες ἀνεγνωρίζοντο νομικὰ πρόσωπα. Ἐξησφαλίζοντο τὰ ἀπ' αἰώνων δικαιώματα εἰς τὴν ἱεραρχικὴν ὀργάνωσιν τῶν ἐν λόγῳ κοινοτήτων, πάσης μεταβολῆς ἐν αὐτῇ ἐπιτρεπομένης μόνον διὰ συμφωνίας μεταξὺ πατριαρχείου καὶ ἀλβανικῆς κυβερνήσεως. Εἰς τὰ σχολεῖα τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων ἡ ἐκπαίδευσις θὰ ἐγίνετο ἑλληνιστί. Εἰς τὰς τρεῖς μόνον δημοτικὰς τάξεις θὰ ἐδιδάσκετο ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἡ ἀλβανική. Ἐξησφαλίζετο ἐπίσης ἐνώπιον ὅλων τῶν ἀρχῶν, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν δικαστηρίων καὶ τῶν αἱρετῶν συμβουλίων, ἐν ἰσοτιμίᾳ ἡ χρῆσις τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἀλβανικῆς. Αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις διὰ τῆς ὑπ' αὐτῶν ἐν Ἀλβανίᾳ ἐγκατασταθείσης Διεθνοῦς Ἐπιτροπῆς Ἐλέγχου ἠγγυῶντο τὴν ἐκτέλεσιν καὶ τήρησιν τῶν ἀνωτέρω διατάξεων. Τὸ πρωτόκολλον τῆς Κερκύρας ἀνεγνωρίσθη καὶ ὑπεγράφη ὑπὸ τῆς ἀλβανικῆς κυβερνήσεως, ἡ δὲ Δ. Ε. Ε. κατέστησε τοῦτο γνωστὸν διὰ τηλεγραφήματός της εἰς τὸν πρόεδρον τῆς κυβερνήσεως τῆς αὐτονόμου Ἠπείρου. Τὴν συμφωνίαν ταύτην ἔφερον αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις εἰς γνῶσιν καὶ τῆς Ἑλλάδος διὰ τοῦ ἑξῆς ἐγγράφου: «Οἱ ὑπογεγραμμένοι λαμβάνουσι τὴν τιμὴν ν' ἀνακοινώσωσι πρὸς τὴν Α. Ε. τὸν ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος ὅτι αἱ κυβερνήσεις τῆς Γερμανίας, Αὐστροουγγαρίας, Γαλλίας, Μ. Βρεταννίας, Ἰταλίας καὶ Ρωσίας ἐνέκριναν (ont approuvé) τὴν ἐν Κερκύρᾳ ἐπελθοῦσαν συμφωνίαν μετὰ τῆς Δ. Ε. Ε. καὶ τῶν πληρεξουσίων Ἠπειρωτῶν, δι' ἧς ἀφορᾷ τὸ μέλλον πολίτευμα τῆς Ἠπείρου (le futur statut de l' Épire». Τὸ γεγονὸς τῆς ἐπιδόσεως τῆς ἀνακοινώσεως ταύτης εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐσήμαινεν ὅτι ἀνεγνωρίζετο διεθνῶς εἰς αὐτὴν τὸ ἰδιαίτερον δικαίωμα νὰ ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν Β. Ἤπειρον. Ὁ ἀγὼν τῆς Β. Ἠπείρου κατέληγεν οὕτω εἰς ὡρισμένα ἀποτελέσματα διεθνοῦς σημασίας, διότι εἶχεν πλήρως ἀναγνωρισθῇ παρὰ πασῶν τῶν Δυνάμεων διὰ τῆς πράξεως τῆς Κερκύρας, ἡ ἰδιαιτέρα θέσις τῶν ἠπειρωτικῶν πληθυσμῶν ἐντὸς τοῦ ἀλβανικοῦ κράτους.

Τῆς μεταβάσεως τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἀντιμαχομένων εἰς Κέρκυραν προηγήθη συμφωνία περὶ ἀνακωχῆς τῶν ἑκατέρωθεν δυνάμεων, ἥτις διετηρήθη καὶ μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ πρωτοκόλλου. Προεκαλοῦντο ὅμως ἐπεισόδια, ἅτινα εἶχον ὡς συνέπειαν τὴν ἀνακατάληψιν ὑπὸ τῶν Ἠπειρωτῶν τοῦ Τεπελενίου καὶ Κουβελεσίου καὶ τὴν 23ην Μαΐου τῆς Κορυτσᾶς καὶ Μοσχοπόλεως καὶ τὴν ἐκδίωξιν ἐκεῖθεν τῶν ἀλβανικῶν ἀρχῶν. Μετ' ὀλίγον χρόνον ἐξερράγη ἐν Ἀλβανίᾳ ἐμφύλιος πόλεμος καὶ τῇ 3ῃ Σεπτεμβρίου 1914 ἠναγκάζετο ὁ ἡγεμὼν αὐτῆς Βὴδ νὰ ἐγκαταλείψῃ αὐτήν. Συνεπείᾳ τῶν γεγονότων τούτων αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1914, ἔδωκαν ἐντολὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἵνα ἀνακαταλάβῃ τὴν Β. Ἤπειρον πρὸς ἐξασφάλισιν ἐν αὐτῇ τῆς τάξεως. Διὰ δευτέραν φορὰν ἀποκαθίστατο ἐθνικῶς ἡ Β. Ἤπειρος. Διὰ τοῦτο, διαλύσασα τὰς ἰδίας αὐτῆς δυνάμεις, ἀνέθηκε τὴν ὑπόθεσίν της πάλιν εἰς χεῖρας τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ἡ Ἰταλία ἔδωκε τὴν συγκατάθεσίν της, ἐπὶ τῷ ὅρῳ τῆς καταλήψεως ὑπ' αὐτῆς τοῦ Αὐλῶνος. Διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου τῆς 26ης Ἀπριλίου 1915 μεταξὺ Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας ἀφ' ἑνὸς καὶ Ἰταλίας ἀφ' ἑτέρου, ἐδίδετο εἰς τὴν Ἰταλίαν ὑπόσχεσις παραχωρήσεως κατὰ πλήρη κυριότητα τοῦ Αὐλῶνος, μετὰ περιοχῆς ἱκανῆς νὰ καταστήσῃ τὴν ἄμυναν αὐτῆς ἀπὸ ξηρᾶς δυνατήν. Ἡ Ἰταλία ἔναντι τῆς παραχωρήσεως ταύτης ἀνελάμβανε νὰ ἄρῃ τὰς ἀντιρρήσεις της ὡς πρὸς τὴν παραχώρησιν εἰς τὴν Ἑλλάδα τῆς Β. Ἠπείρου, ἥτις ἐφέρετο ἔκτοτε μεταξὺ τῶν ἀνταλλαγμάτων διὰ τὴν ἔξοδον τῆς Ἑλλάδος ἐκ τῆς οὐδετερότητος κατὰ τὸν Εὐρωπαϊκὸν πόλεμον. Ἡ Ἑλλάς, ἀνακαταλαβοῦσα τὴν Β. Ἤπειρον, προέβη εἰς τὴν διοικητικὴν αὐτῆς ἀφομοίωσιν. Καὶ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1915 γενομένων ἐκλογῶν, ἐξελέγησαν καὶ ἐν Β. Ἠπείρῳ 16 βουλευταὶ καὶ παρεκάθησαν εἰς τὸ ἑλληνικὸν κοινοβούλιον.

Ἀλλ' ἐνῷ ἐφάνησαν διευθετούμενα τὰ πράγματα τὸν Αὔγουστον τοῦ 1916 οἱ Ἰταλοὶ προωθοῦν ἐξ Αὐλῶνος τὰ στρατεύματα αὐτῶν πρὸς νότον καταλαμβάνουν ὁλόκληρον τὴν δυτικὴν Β. Ἤπειρον, καταλύοντες τὰς ἑλληνικὰς ἀρχάς, εἰσέρχονται ἐντὸς τοῦ κυρίως ἑλληνικοῦ ἐδάφους καὶ ἐπεκτείνουν τὴν κατοχὴν αὐτῶν μέχρι Κονίτσης. Ἐκ παραλλήλου οἱ Γάλλοι προήλασαν ἐκ Μακεδονίας καὶ κατέλαβον τὴν ἐπαρχίαν Κορυτσᾶ. Καταλύσαντες τὰς ἑλληνικὰς ἀρχάς, ἐγκατέστησαν τὰς ἀλβανικὰς ὑπὸ τὴν στρατιωτικήν των ἐπίβλεψιν.

Ἡ Ἑλλάς, εὑρεθεῖσα παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν νικητῶν κατὰ τὴν συνδιάσκεψιν τῆς εἰρήνης, ἠξίωσε τὴν προσάρτησιν τῆς Β. Ἠπείρου, αἱ δὲ ἰταλικαὶ ἀντιρρήσεις ἤρθησαν κατόπιν τῆς συμφωνίας Τιτόνι—Βενιζέλου (29 Ἰουλίου 1919), καθ' ἣν ἡ μὲν Ἰταλία ἀνελάμβανε νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὸ ζήτημα τῆς Β. Ἠπείρου, ἡ δὲ Ἑλλὰς τὴν ἀνάθεσιν εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐντολῆς ἐπὶ τῆς Ἀλβανίας καὶ τὴν πλήρη κυριαρχίαν της ἐπὶ τοῦ Αὐλῶνος. Μετ' ὀλίγον ὅμως ἡ Ἰταλία εὑρέθη ἐν στρατιωτικῇ ἀδυναμίᾳ νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐν Ἀλβανίᾳ στρατιωτικήν της κατοχὴν καὶ ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ καὶ αὐτὸν τὸν Αὐλῶνα. Καὶ ἔκτοτε ἐκ

Digitized by Google

δίωκε νὰ παρεμποδίσῃ καὶ τὴν προσάρτησιν τῆς Β. Ἠπείρου εἰς τὴν Ἑλλάδα. Διὰ τοῦτο τῇ 14/27 Ἰουλίου 1920, στηριχθεῖσα ἡ ἰταλικὴ κυβέρνησις εἰς τὸ 7ον ἄρθρον τῆς συμφωνίας Τιτόνι—Βενιζέλου, ὅπερ παρεῖχεν εἰς ἀμφότερα τὰ μέρη τὴν δυνατότητα καταγγελίας της συμφωνίας, εἰς ἣν περίπτωσιν ὡρισμέναι προϋποθέσεις δὲν ἐξεπληροῦντο, ἐκοινοποίει ἔγγραφον καταγγελίας τῆς συμφωνίας, πρὶν ἢ ἐκδοθῇ ἡ ὁριστικὴ ἐπὶ τῆς Β. Ἠπείρου ἀπόφασις τῆς πρεσβευτικῆς συνδιασκέψεως. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἤλλαξε ῥιζικῶς μεθόδους ἡ Ἰταλία. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐξέφυγε τῶν χειρῶν της προσπαθεῖ νὰ τὸ ἀνακτήσῃ διὰ τῆς δραστηρίας διπλωματίας της. Σκοπός της εἶναι ἤδη ἡ ἐδαφικὴ ἀκεραιότης καὶ ἐλευθερία τῆς Ἀλβανίας καὶ εἰς τὰς ἀπόψεις της ταύτας προσεχώρησε μετ' ὀλίγον καὶ ἡ Μ. Βρεττανία. Οὕτω τῇ 9ῃ Νοεμβρίου 1921 ἡ πρεσβευτικὴ συνδιάσκεψις τῶν Παρισίων ἐξέδωκεν ἀπόφασιν κατακυροῦσαν τὴν Β. Ἤπειρον εἰς τὴν Ἀλβανίαν.

Καὶ ἐπὶ τοῦ ἐθνικοῦ τούτου ζητήματος ὁ ἐθνικὸς διχασμὸς εἶχε τὸν καταστρεπτικόν του ἀντίκτυπον. Ἡ Ἑλλάς, καὶ ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν ἀνάπηρος ἐκ τοῦ διχασμοῦ τούτου, ἐνεφανίσθη ἀνεπαρκὴς ἐν τῇ διεκδικήσει τοῦ ἐθνικοῦ δικαίου τῆς Β. Ἠπείρου, ὅπερ εἶχεν ἀναγνωρισθῆ καὶ ἐπικυρωθῆ ὑπὸ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων διὰ τοῦ βορειοηπειρωτικοῦ ἀγῶνος. Τὸ ἓν τμῆμα τῆς Ἑλλάδος εὑρέθη ἐν ἀδυναμίᾳ νὰ παρεμποδίσῃ τῷ 1916 τὴν κάθοδον τῶν Ἰταλῶν, οἵτινες ἀνέτρεψαν τὸ ὑφιστάμενον ἐν Β. Ἠπείρῳ ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1914 καθεστώς. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἕτερον εὑρέθη ἐν τῇ αὐτῇ ἀδυναμίᾳ νὰ ἐπανορθώσῃ κατόπιν τὰ γενόμενα, προβαῖνον εἰς τὴν κατάληψιν τῆς Β. Ἠπείρου μετὰ τὴν ἐκεῖθεν ἀποχώρησιν τῶν Ἰταλῶν, καίτοι εὑρίσκετο παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν νικητῶν.

Ἀπὸ τοῦ 1926 ἡ φασιστικὴ Ἰταλία ἐφαρμόζει νέας μεθόδους διεισδύσεως καὶ ἐπικρατήσεως ἐν Ἀλβανίᾳ. Τῇ 27 Νοεμβρίου 1926 ὑπεγράφη μεταξὺ Ἰταλίας καὶ Ἀλβανίας ἡ συνθήκη τῶν Τιράνων, δι' ἧς τίθεται ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν τῆς Ἰταλίας τὸ ἐδαφικὸν καὶ πολιτικὸν καθεστὼς τῆς Ἀλβανίας καὶ περιέρχεται εἰς πλήρη ὑποτέλειαν ἡ οἰκονομικὴ αὐτῆς ζωή. Τὸ κεντρικὸν κατάστημα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἀλβανίας ἔχει τὴν ἕδραν του ἐν Ῥώμῃ καὶ διατελεῖ ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν ἰταλικῶν τραπεζῶν, αἱ ὁποῖαι διαθέτουν 320.000 ψήφους ἐπὶ τῶν 595.000. Ἡ ἐθνικὴ ἀλβανικὴ οἰκονομία διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἀπόλυτον ηγεμονίαν τῆς ἑταιρείας δημοσίων ἔργων καὶ οἰκονομικῆς ἀνορθώσεως, ἥτις εἶναι ἰταλική. Αὕτη κατεσκεύασε στρατηγικὰς ὁδοὺς ἀπὸ τῆς Ἀδριατικῆς πρὸς τὰ ἀλβανικὰ σύνορα. Τὸ ἰταλικὸν στρατιωτικὸν ἐπιτελεῖον ἔχει ἐν Ἀλβανίᾳ διαρκῆ ἀντιπρόσωπόν του, ἐπιφορτισμένον τὰ τῆς διοργανώσεως τοῦ ἀλβανικοῦ στρατοῦ. Τὸ ἄρθρον 4ον τῆς συνθήκης διαλαμβάνει: «Πᾶσα τροποποίησις τῶν ἀλβανικῶν ὁρίων ἀποτελεῖ κίνδυνον διὰ τὴν στρατηγικὴν ἀσφάλειαν τῆς Ἰταλίας». Ὁ ἰταλικὸς τύπος διεκδικεῖ διὰ τὴν Ἰταλίαν, πάσχουσαν ἐξ ὑπερπληθυσμοῦ, τὸ δικαίωμα τῆς ἐξαπλώσεως πέραν τῆς Ἀδριατικῆς ἐν τῇ ἀραιῶς κατῳκημένῃ Ἀλβανίᾳ, καὶ συντόνως διενεργεῖται ἰταλικὸς ἐποικισμὸς ἐν τῇ εὐφόρῳ πεδιάδι τῆς Μουζακιᾶς.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας εὑρίσκεται σήμερον ἡ Β. Ἤπειρος ἐντὸς τῶν ἀλβανικῶν ὁρίων. Τὸ οἰκοδόμημα τῶν ἐγγυήσεων πρὸς συνέχισιν τῆς πατροπαραδότου ἐθνικῆς καὶ πνευματικῆς του ζωῆς, τὸ θεμελιωθὲν διὰ τῶν ἀγώνων της, ἀνετράπη ἤδη ἐκ βάθρων. Τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα δὲν λειτουργοῦν. Τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα παραβιάζεται, καταργηθέντων ὅλων τῶν ἀπ' αἰώνων δικαιωμάτων τῆς ἐλευθέρας θρησκευτικῆς καὶ πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν ἠπειρωτικῶν κοινοτήτων. Β. Ι. ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ

[Βλ. καὶ λ. *Ἤπειρος*, τ. ΙΒ', σελ. 317 β'.]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Ἀραβαντινὸς Π.*, «Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου» (Ἀθῆναι 1856, τ. 2).—«L'Épire et la question grecque» (Paris 1879).—*Δασσαυήτης Ηλ.*, «Περὶ Κουτσᾶς» (ἐν «Δελτίῳ τῆς ἱστορ. καὶ ἐθνολ γ. ἑταιρείας» τ. Ε/1910. σ. 123—150).—*Χρησιοβασίλης Χ.*, «Ἡ δύναμις τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν Ἠπείρῳ καὶ τὰ δίκαια αὐτοῦ» (Ἀθῆναι 1902).—*Καρτάλης Α.*, «Ἡ ἰταλικὴ πολιτικὴ ἐν Ἀλβανίᾳ καὶ τοῖς Βαλκανίοις» (Ἀθῆναι 1914).—*Puaux R.*, «La malheureuse Épire» (Paris 1914).—*Πολύβιος Π. Ι.*, «L'Albanie et la réunion des embassadeurs à Londres» (Paris 1914).—*Colonel Murray*, «Adress on Northern Epirus» (London 1916).—*Μπιρακτάρης Γ. Χ.*, «Τὰ κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς πόλεως καὶ ἐπαρχίας Κορυτσᾶς» (Ἀθῆναι 1916).—*Burrows R M*, «Albania and Greece» (London 1918, ἐκ τῆς «The New Europe» 19 XII 1918).—*Κασαβέτης Ν.*, «The question of Northern Epirus at the peace conference» New York 1919).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Epirus and Albania» London 1919).—*Καραπᾶνος Α. Κ.*, «Mémoire sur l'Épire du Nord» (ἄνευ τόπου 1919).—*Εὐαγγελίδης Δ.*, «Ἡ Βόρειος Ἤπειρος» (Ἀθῆναι 1919).—*Μακκᾶς Λ.*, «La question Gréco-Albanaise» (Nancy-Paris 1921)—*Δένδιας Μιχ.*, «Ἀτουλία καὶ Χιμάρα» (ἐν «Ἀθηνᾷ» τ. ΛΓ'/1926 σ. 72—109).—*Λάμπρος Σπ. Π.*, «Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ οἰκογένεια Σίνα» ἐν Νέῳ «Ἑλληνομνήμονι» ΚΑ/1927, σ. 159—164).—*Σκενδέρης Κ. Χ.*, «Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχοπόλεως» (Ἀθῆναι 1928, ἐκδ. β').—*Κουρίλας Εὐλ.*, «Βιβλιογραφία Ἠπείρου καὶ Ἀλβανίας» (ἐν «Ἠπειρωτικοῖς Χρονικοῖς» τ. Γ'—Δ'/1928—1929, συμπληροῖ προγενεστέρας ἐργασίας τῶν *Bürchner, Legrand, Βρ ζουκίδου, Βέη*).—*Σκενδέρης Κ.*, «Ἱστορία τοῦ βορειοηπειρωτικοῦ ἀγῶνος» (Ἀθῆναι 1929).—*Γιαννόπουλος Π.*, «Οἱ γείτονες τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἀλβανία» (Ἀθῆναι 1932).—Πρὸς τούτοις βλ. τὴν ὕλην τῶν περιοδικῶν ἐκδόσεων: «Ἀστὴρ-Ὑλ» ἑλληνοαλβανική, Ἀθῆναι 1901—1910, *Θ. Γ. Χατζῆ*).—«Ἀναγέννησις τῆς Ἠπείρου» (*Β. Ι. Δημαράτου*, Ἀθῆναι 1913—1914) καὶ «Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ» (Ἰωάννινα 1926 κέ.) καὶ τοὺς ἐπισήμους χάρτας «Carte ethnographique de l'Épire du Nord 1913» καὶ «Carte des églises et des écoles grecques de l'Épire du Nord en 1913» (Θεσσαλονίκη 1920, 1 : 2.000.000, ἐκδ. Γενικοῦ Στρατηγείου. Καὶ ἑλληνιστί. Π. Ν. Π.

Κύπρος. Παρὰ τὰς διὰ τῶν αἰώνων περιπετείας, τοὺς ἐκπατρισμοὺς καὶ τὰς ξενικὰς κατακτήσεις, ὁ ἐθνολογικὸς χαρακτὴρ τῆς Κύπρου οὐδόλως ἠλλοιώθη ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων, παραμείνας ἑλληνικός. Συμφώνως πρὸς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1931, ὁ πληθυσμὸς τῆς νήσου ἀνήρχετο εἰς 347.959, σήμερον δὲ ὑπερβαίνει τὰς 350.000. Ἐκ τούτων αἱ 276 573 εἶναι Ἕλληνες Χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι, ἀποτελοῦντες τὰ 79 49 % τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ. Ἡ αὔξησις τοῦ ἑλληνορθοδόξου πληθυσμοῦ τῆς Κύπρου ἔναντι τοῦ μωαμεθανικοῦ (64.238) εἶναι ἐξαιρετικὴ καὶ δεικνύει ἀπὸ τοῦ 1878 σταθερὰν καὶ ἁλματικὴν πρόοδον.

Ὡς πρὸς τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῶν Ἑλλήνων τῆς Κύπρου παρατηροῦμεν ὅτι ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ εἰσαγωγικὸν καὶ ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον τῆς Κύπρου, ὡς καὶ ὅλαι αἱ κυπριακαὶ βιομηχανίαι εὑρίσκονται εἰς χεῖράς των. Τὸ αὐτὸ ἐπίσης δύναται νὰ λεχθῇ καὶ προκειμένου περὶ τῶν κυπριακῶν τραπεζιτικῶν ἱδρυμάτων, τὰ ὁποῖα πάντα, πλὴν δύο ἢ τριῶν ὀθωμανικῶν ταμιευτηρίων, ἀνήκουν καὶ διευθύνονται ὑπὸ Ἑλλήνων Κυπρίων. Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀγγλικὴν κατοχὴν τῆς Κύπρου, κατὰ τὸ 1878, τὸ ἑλληνικὸν κυπριακὸν ἐπιχειρηματικὸν πνεῦμα, ἀπαλλαγὲν τῶν δεσμῶν καὶ περιορισμῶν τῆς τουρκοκρατίας, ἤρχισεν ἐκδηλούμενον πρὸ πάσας τὰς κατευθύνσεις, ἰδίως πρὸς τὸ ἐμπόριον τὴν βιομηχανίαν καὶ τὴν καπνοβιομηχανίαν. Παραλλήλως πρὸς ταύτας ἡ τυροκομία καὶ ἡ βυρσοδεψία καὶ ἄλλαι βιοτεχνίαι καὶ βιομηχανίαι ἐφείλκυσαν τὴν δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων Κυπρίων, οὕτως ὥστε ὡρισμένα προϊόντα τῆς κυπριακῆς βιομηχανίας νὰ εἶναι περιζήτητα εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ ἄλλας γειτονικὰς χώρας. Σήμερον πλὴν τοῦ ἐν Ἱεροσκήπῳ τῆς Πάφου λειτουργοῦντος μεταξουργείου ὑπὸ ἀγγλικὴν διεύθυνσιν καὶ τῶν μεταλλευτικῶν ἑταιρειῶν ἀμιάντου ἐν Τροόδει ὑπὸ ἀγγλικῆς ἑταιρείας καὶ Σκουριωτίσσῃ ὑπὸ ἀμερικανικῆς ἑταιρείας, πᾶσαι σχεδὸν αἱ λοιπαὶ ἐπιχειρήσεις καὶ βιομηχανίαι διεξάγονται ὑπὸ Κυπρίων Ἑλλήνων, πλὴν μικρῶν τινων ἐργοστασίων ἐστερημένων σπουδαιότητος διὰ τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν τῆς Κύπρου καὶ ἀνηκόντων εἰς Ἀρμενίους ἢ Μωαμεθανούς. Οὐδὲν ἐργοστάσιον οἰνοποιίας ἢ καπνοβιομηχανίας καὶ τυροκομίας ἐν Κύπρῳ ὑφίσταται πλὴν τῶν ἀνηκόντων εἰς Ἕλληνας Κυπρίους ἢ Ἕλληνας ὑπηκόους ἐγκατασταθέντας ἐν Κύπρῳ. Ὁμοίως ὁλόκληρος ἡ βιοτεχνία καὶ τὸ ἐμπόριον τῶν περιφήμων κυπριακῶν κεντημάτων ἀνήκει εἰς Ἕλληνας Κυπρίους. Καπνεργοστάσια ἱδρυθέντα ὑπὸ Μωαμεθανῶν Κυπρίων ἔπαυσαν ἀπὸ πολλοῦ λειτουργοῦντα. Ὁμοίως ὁλόκληρον τὸ ἐμπόριον τῶν ἑσπεριδοειδῶν μετὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ διεξάγεται κατὰ τὸ μέγιστον μέρος ὑπὸ Ἑλλήνων Κυπρίων. Ἐπίσης τὸ πλεῖστον μέρος τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς διὰ τὰ δημητριακὰ καὶ τὰς σταφυλὰς ὑπ' αὐτῶν παράγεται. Ὑφίστανται ἐν τούτοις μέχρι σήμερον μεγάλα τινὰ ἀγροκτήματα ἀνήκοντα εἰς Μωαμεθανοὺς Κυπρίους, περιελθόντα εἰς τοὺς σημερινοὺς κατόχους των ἐκ κληρονομίας ἢ ἐκ μεταβιβάσεων γενομένων ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἐλάχισται εἶναι αἱ ἄξιαι λόγου μεταβιβάσεις κτημάτων ἐκ μέρους Ἑλλήνων κυρίων εἰς Μωαμεθανούς, ἐνῷ ἐξ ἀντιθέτου ἡ μεταβίβασις τόσον ἀστικῶν ὅσον καὶ ἀγροτικῶν κτημάτων ἀπὸ Μωαμεθανοὺς εἰς Ἕλληνας Κυπρίους εἶναι συνεχὴς καὶ αὐξάνουσα ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος. Ὁ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων Κυπρίων καταβαλλόμενος ἐτησίως κτηματικὸς φόρος ἀνέρχεται εἰς 82 % ἐπὶ τοῦ ὅλου ἐτησίου κτηματικοῦ φόρου. Ἐὰν ὅμως ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς Κύπρου εὑρίσκεται ἐν σχέσει πρὸς τοὺς Μωαμεθανοὺς τῆς Κύπρου εἰς πολὺ ὑπερτέραν θέσιν, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως γενικῆς εὐημερίας δὲν εὑρίσκεται εἰς ἀνθηρὰν κατάστασιν, ἰδίως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, κατόπιν τῆς ἐπὶ διετίαν συνεχοῦς ἀνομβρίας καὶ τῆς παγκοσμίου οἰκονομικῆς κρίσεως. Ἡ βιομηχανία ἐν Κύπρῳ οὐδεμίαν ἀνάπτυξιν ἔχει λάβει καὶ ἡ ναυτιλία ἀγνοεῖται.

Ὡς πρὸς τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τῶν Ἑλλήνων Κυπρίων παρατηροῦμεν, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπίσημον στατιστικήν, τὴν δημοσιευθεῖσαν ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὸ 1931, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ὁμιλεῖται ὑπὸ τῶν 80,25 % τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ τῆς νήσου ὡς μητρική των γλῶσσα. Ἀξιοπαρατήρητον εἶναι ὅτι ἐκ τῶν Κυπρίων Μωαμεθανῶν 1.631 ἤτοι τὰ 2,45% τοῦ μωαμεθανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κύπρου ὁμιλοῦν τὴν ἑλληνικὴν ὡς μητρικήν των γλῶσσαν. Πρὸ τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς τῆς νήσου ἡ παιδεία καὶ τὰ γράμματα ἐν Κύπρῳ εὑρίσκοντο εἰς ὑποτυπώδη κατάστασιν. Κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς ὑφίσταντο μόνον 83 σχολεῖα ἑλληνικὰ ἐν Κύπρῳ, σήμερον δὲ περὶ τὰ 700 στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως μὲ διδακτικὸν προσωπικὸν ἐκ 1.000 περίπου διδασκάλων καὶ διδασκαλισσῶν καὶ μὲ 40.000 περίπου μαθητάς. Κατὰ τὸ 1878 ὑφίσταντο μόνον δύο ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ δύο προγυμνάσια, ἐνῷ σήμερον εἰς τὰς ἓξ κυπριακὰς πόλεις ὑφίστανται πλήρεις σχολαὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως, κοινοτικαὶ καὶ ἰδιωτικαί, καὶ εἰς πλείστας κωμοπόλεις ἀνώτεραι σχολαὶ πρακτικῆς μορφώσεως. Ἐπὶ τουρκοκρατίας πνευματικὴ κίνησις δὲν ὑφίστατο· μόνα πνευματικὰ κέντρα ἦσαν σύλλογοί τινες εἴς τινας ἐκ τῶν πόλεων, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ ἀξιολογώτεροι ἦσαν ὁ «Κυπριακὸς σύλλογος» καὶ τὸ ἀναγνωστήριον «Ζήνων» ἐν Λευκωσίᾳ. Σήμερον αἱ ἐπιστημονικαὶ τάξεις εἶναι ἀρκούντως πυκναί, εἰς ὡρισμένας μάλιστα δὲ ἐπιστήμας παρατηρεῖται καὶ ἐν Κύπρῳ ἐπιστημονικὴ ὑπερεπάρκεια. Ἀρτίως κατηρτισμένοι Ἕλληνες Κύπριοι ἐπιστήμονες προσφέρουν σήμερον τὰς ὑπηρεσίας των πρὸς τὴν πατρίδα των.

Ἐπὶ τουρκοκρατίας οὐδεμία ἐφημερὶς ἢ περιοδικὸν ἐξεδίδετο ἐν Κύπρῳ. Σήμερον ἐκδίδονται, πλὴν τῶν περιοδικῶν, καὶ αἱ ἀκόλουθοι ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες: 1 ἡμερησία, 1 τρισεβδομαδιαία, 2 δισεβδομαδιαῖαι καὶ 5 ἑβδομαδιαῖαι. Μολονότι καὶ σήμερον ἀκόμη δὲν ἔχει δημιουργηθῆ ἐν Κύπρῳ πραγματικὴ ἐπιστημονική, λογοτεχνικὴ ἢ καλλιτεχνικὴ παράδοσις, ἐν τούτοις ὑφίσταται ἀξιόλογος ἐπιστημονικὴ καὶ λογοτεχνικὴ ἐργασία καὶ ἤρχισε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη νὰ παρατηρῆται ἐνδιαφέρουσα καλλιτεχνικὴ κίνησις διὰ τῆς ἱδρύσεως δύο ᾠδείων καὶ τῆς τακτικῆς διοργανώσεως καλλιτεχνικῶν ἐκθέσεων.

Μεταξὺ τῶν Κυπρίων Ἑλλήνων συγγραφέων πρέπει νὰ σημειωθοῦν τὰ ὀνόματα τῶν: Σίμου Μενάρδου (καθηγητοῦ τοῦ ἐν Ἀθήναις πανεπιστημίου), Φ. Ζαννέτου (συγγραφέως τῆς διτόμου ἱστορίας τῆς Κύπρου), Ἀχιλλέως Κυριακίδου (λεξικογράφου ἀγγλοελληνικῶν καὶ ἑλληνοαγγλικῶν λεξικῶν), τῶν ποιητῶν Ἱερ. Περιστιάνη (ἱστοριοδίφου καὶ ἀρχαιολόγου), τῶν ποιητῶν Βασ. Μιχαηλίδου, Ἰ. Περδίου, Γλ. Ἀλιθέρση Τ. Ἀνθία καὶ Δ. Λιπέρτη, τῶν ἱστοριοδιφῶν Ν. Κυριαζῆ καὶ Λ. Φιλίππου, τοῦ λαογράφου Χρ. Παντελίδου, τῶν δημοσιογράφων Γ. Σ. Φραγκούδη Δ. Σταυρινίδου καὶ Κ. Παυλίδου. Ἐκ δὲ τῶν συγγραφέων ἐπιστημονικῶν μελετῶν καὶ λογοτεχνῶν οἱ: Σ. Λοϊζίδης, Σ Χρίστης, Ν. Κλ. Λανίτης, Γ. Τορναρίτης, Γ. Μαρκίδης, Ἀχ. Αἰμιλιανίδης κ. ἄ. Α. Κ. Λ.

Ἀγῶνες τῶν Κυπρίων. Κυπριακὸν ζήτημα. Οἱ Κύπριοι ἔχουσιν εἰς τὸ ἐνεργητικόν των σειρὰν ὅλην ἐξεγέρσεων καὶ στάσεων κατὰ τῶν ἑκάστοτε ξένων κατακτητῶν τῆς νήσου, ἰδίως δὲ κατὰ τῶν ἀσκούντων τυραννίαν. Κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ἔσπευσαν ἐκ τῶν πρώτων νὰ βοηθήσωσι τὸν ἀγῶνα διὰ χρημάτων, διὰ τροφίμων καὶ δι' ἀνθρωπίνου ὑλικοῦ, καίτοι ἐλήφθησαν θηριώδη τρομοκρατικὰ μέτρα ὑπὸ τῆς τοπικῆς τουρκικῆς διοικήσεως, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ σφαγὴ 486 προγραφέντων κληρικῶν καὶ προκρίτων. Κατὰ τοὺς μετέπειτα ἀγῶνας τῆς Κρήτης καὶ τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος κατὰ χιλιάδας ἀπέστελλεν ἡ Κύπρος ἐθελοντάς της.

Παρὰ τὰς θυσίας των ὅμως ταύτας, οἱ Κύπριοι δὲν ηὐτύχησαν νὰ ἴδωσι, μέχρι σήμερον, τὸν πόθον αὐτῶν ἐκπληρούμενον, τὴν ἕνωσίν των μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος. Τοὐναντίον αἱ προσπάθειαί των προσλαμβάνουν ὁλονὲν δραματικωτέραν μορφὴν ὑπὸ τὴν ἀγγλικὴν κυριαρχίαν τῆς νήσου. Τὴν ὑπὸ τῶν Ἄγγλων κατάληψιν τῆς Κύπρου (12 Ἰουλίου 1878), τὴν ὁποίαν ὁ μὲν Βήκονσφηλδ ἐχαρακτήρισεν ὡς «ἔργον εἰρήνης καὶ πολιτισμοῦ», οἱ δὲ φιλελεύθεροι, ὁ πρίγκιψ τῆς Οὐαλλίας καὶ ἐξέχοντα κοινοβουλευτικὰ μέλη ἔψεξαν δριμύτατα, οἱ Κύπριοι ἐδέχθησαν μετ' ἐπιφυλάξεως· οὕτω μετὰ δεκαήμερον ἀπὸ τῆς ἀνυψώσεως ἐν Λάρνακι τὴν 12 Ἰουλίου 1878 τῆς ἀγγλικῆς σημαίας, ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς νήσου, ὑπὸ τὴν ἰδιότητά του ὡς ἐθνάρχου, προσφωνῶν τὸν πρῶτον ἁρμοστὴν Sir Garnet Wolseley, ἐβεβαίωνεν αὐτὸν ὅτι ὁ λαὸς τῆς Κύπρου θὰ ὑπακούσῃ εἰς τοὺς νόμους, ἀλλὰ χωρὶς ποτὲ νὰ ἀρνηθῇ τὴν ἑλληνικὴν καταγωγήν του. Ἔκτοτε ἤρχισεν ἐπίμονος ἡ ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων κατοίκων τῆς Κύπρου ἐν πάσῃ εὐκαιρίᾳ ὑπόμνησις εἰς τοὺς κρατοῦντας τοῦ ζωηροῦ ἑνωτικοῦ πόθου των. Ἀρχιεπίσκοποι, βουλευταί, δημοτικοὶ ἄρχοντες, λαϊκαὶ ἀντιπροσωπεῖαι, σύμπας ὁ κυπριακὸς λαός, δι' ὑπομνημάτων, ἐπισήμων ἐν τῇ κυπριακῇ βουλῇ δηλώσεων, διὰ συλλαλητηρίων, διὰ ψηφισμάτων καὶ παντοίων ἐκδηλώσεων δὲν ἔπαυσαν διερμηνεύοντες μετὰ νομοταγείας, ἀλλὰ καὶ μετὰ σθένους καὶ σταθερότητος, τὰ ἀναλλοίωτα πατριωτικὰ αἰσθήματά των.

Πρὸς στιγμὴν τὸ κυπριακὸν ζήτημα ἐφάνη ὅτι θὰ εὕρισκε τὴν ἐπιθυμητὴν ὑπὸ τῶν κατοίκων λύσιν του, ὅταν τῷ 1915 ἡ Ἀγγλία προσέφερε τὴν Κύπρον εἰς τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν, ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ ἐξέλθῃ ἡ Ἑλλὰς τῆς οὐδετερότητος· ἡ προσφορὰ ὅμως αὕτη ἀνεκλήθη ἕνεκα τῆς ἀρνήσεως τῆς Ἑλλάδος νὰ ἐκτελέσῃ τὸν ὅρον. Διὰ τῆς συνθήκης, βραδύτερον, τῶν Σεβρῶν (10 Αὐγούστου 1920) ἡ τύχη τῆς Κύπρου συνεταυτίσθη πρὸς τὴν τῆς Ῥόδου, τῆς ὁποίας ἡ παραχώρησις, μετὰ δεκαπενταετίαν καὶ κατόπιν δημοψηφίσματος, θὰ ἐξηρτᾶτο καὶ ἐκ **τῆς ἀποδόσεως τῆς Κύ-**

Digitized by Google

Πίναξ τῶν ἀνὰ τὸν κόσμον ἑλληνικῶν πρεσβ[ειῶν]

Κράτος	Πρεσβεία	Γενικὰ Προξενεῖα	Προξενεῖα	Ὑποπροξενεῖα	Προξενικὰ πρακτορεῖα	Παρατηρήσεις
Αἴγυπτος	*Κάϊρον*	Ἀλεξάνδρεια*, Κάϊρον*	Πὸρτ-Σάϊτ*	Ζαγαζίκ*, Μανσούρα*, Μίνια*, Σουέζ*, Τάντα*	—	—
Αἰθιοπία (Ἀβησσυνία)	*Ἀντὶς Ἀμπέμπα* (διαπεπιστευμένος ὁ ἐν Καΐρῳ πρεσβευτής)	Ἀντὶς Ἀμπέμπα	Ντιρὲ-Ντάουα	—	—	—
Αἴτη	—	—	Πὸρτ-ὀ-Πρὲνς	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Αἴτῃ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὸν ἐν Πὸρτ-ὀ-Πρὲνς πρεσβευτὴν τῆς Γαλλίας
Ἀλβανία	*Τίρανα****	—	Κορυτσά*	Ἅγιοι Σαράντα*, Ἀργυρόκαστρον*, Αὐλὼν*	—	—
Ἀργεντινὴ	—	Μπουένος Ἄϋρες*	—	—	—	—
Αὐστρία	*Βιέννη****	—	—	—	—	—
Βέλγιον καὶ Βελγ. κτήσεις	*Βρυξέλλαι* (διαπεπιστευμένος ὁ ἐν Παρισίοις πρεσβευτής)	Βρυξέλλαι*	Λιέγη, Λουβαίν, Ἐλιζαμπετβὶλ (Κόγγον), Λεοπολντβὶλ (Κόγγον)	Μπρύζ, Σαρλεροuά, Μαλὶν**, Μόνς**, Ὀστάνδη, Τουρναί, Βερβιὲρ**	—	—
Βενεζουέλα	—	Καράκας	—	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Βενεζουέλᾳ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη ταῖς ἰσπανικαῖς διπλωματικαῖς καὶ προξενικαῖς ἀρχαῖς
Βουλγαρία	*Σόφια****	—	Βάρνη*, Φιλιππούπολις*	Πύργος	—	—
Βραζιλία	—	Ρίον Ἰανέϊρον	Σὰν Πάολο	Σαὶν Λουΐ-ντὲ-Μαρανιάο, Μπαΐα, Μπέλεμ-Πάρα**, Φορταλέζα, Παραναγκε, Περναμπούκο, Πόρτο-Βέλχο, Ρίο-Γκράντε, Σάντος, Φλοριανάπολις**	—	—
Γαλλία	*Παρίσιοι*	Βηρυττὸς (Συρία)*, Μασσαλία*, Παρίσιοι*, Τύνις (Τυνησία)	Κόνναι, Χάβρη, Σαὶντ-Ἐτιέν, Ἀντιμπ**, Μπορντώ, Δουνκέρκη, Λίλλη, Μονπελλιέ, Νίκαια, Ρέμς, Στρασβοῦργον, Τουλούζη, Χερβοῦργον, Μπον (Ἀλγερία), Ντακὰρ (Δ. Ἀφρική), Δαμασκὸς (Συρία)**, Μαζούνγκα (Μαδαγασκάρη)	Ἀλγέριον*, Λυὼν*, Σφὰξ (Τυνησία)*, Μπαστία (Κορσική), Μπουλὸν-Σὺρ-Μέρ, Βρέστη, Καλαί, Κονιάκ, Σαὶν-Ναζαίρ, Σέτ, Τουλών, Ἀλεξανδρέττα (Συρία)**, Μπουζὶ (Ἀλγερία), Ταναναρὶβ (Μαδαγασκάρη), Φιλιππβὶλ (Ἀλγερία)	Τζιμπουτὶ (Αἰθιοπία), Νῆσος Γκορὲ (Σενεγάλη)**, Τρίπολις (Συρία)**	—
Γερμανία	*Βερολῖνον****	Ἀμβοῦργον*, Ντύσσελντορφ, Καινιξβέργη, Κολωνία, Λειψία, Μόναχον, Στουτγάρδη, Φραγκφούρτη	Ἀννόβερον, Μπάντεν-Μπάντεν, Βισμπάντεν, Βρέμη, Μπρέσλαου, Βούρτσμπουργκ, Δαρμστάτη**, Ντόρτμουντ**, Ντούϊσμπουργκ, Δρέσδη, Καρλσρούη**, Χέμνιτς, Κίελον**, Μαγεντία, Μάνχαϊμ, Νυρεμβέργη**, Ρεμσάϊντ	Στεττῖνον	—	—
Γουατεμάλα	—	—	Γουατεμάλα	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Γουατεμάλᾳ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὸν ἐν Γουατεμάλᾳ πρεσβευτὴν τῆς Γαλλίας
Δανία καὶ Ἰσλανδία	*Κοπεγχάγη* (διαπεπιστευμένος ὁ ἐν Βερολίνῳ πρεσβευτής)	Κοπεγχάγη	—	Ἄαλμποργκ, Ἄαρχους, Βόϊλε (Ἰουτλάνδη), Ἔλσενερ**, Ἔσμπιεργκ, Χόρσενς	—	—
Δάντσιχ (ἐλευθέρα πόλις)	—	Δάντσιχ	—	—	—	—
Δομινικανὴ δημοκρατία	—	Ἅγιος Δομίγγος	—	—	—	—
Ἑλβετία	*Βέρνη****	—	Νταβὸς	—	—	Μόνιμος ἀντιπροσωπεία παρὰ τῇ Κ. Τ. Ε. ἐν Γενεύῃ
Ἐσθονία	*Ρεβὰλ* (διαπεπιστευμένος ὁ ἐν Βαρσοβίᾳ πρεσβευτής)	Ρεβὰλ	—	—	—	—
Ἡν. Πολιτεῖαι Β. Ἀμερικῆς	*Οὐάσιγκτων****	Ἅγ. Φραγκίσκος*, Νέα Ὑόρκη*, Σικάγον*	Βοστώνη*	Κλήβελαντ*, Ντένβερ (Κολοράντο)	—	—
Ἰαπωνία	—	—	Τόκιο**, Κομπέ, Ὀσάκα, Ὑοκοχάμα	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Ἰαπωνίᾳ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὸν ἐν Τόκιο πρεσβευτὴν τῆς Δανίας
Ἰσημερινὸς	—	—	Γκαγιακὶλ	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν τῷ Ἰσημερινῷ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὰς ἰσπανικὰς διπλωματικὰς καὶ προξενικὰς ἀρχάς
Ἰσπανία	*Μαδρίτη* (διαπεπιστευμένος ὁ ἐν Παρισίοις πρεσβευτής)	Βαρκελώνη, Μαδρίτη	Ἀλμέρια, Βαλεντία, Μπιλμπάο, Κάδιξ (Γάδειρα), Λὰς Πάλμας (Κανάριοι νῆσοι), Μαλάγα, Μαὸν (Μινόρκα), Σάντα-Κρούθ ντὲ Τενερίφ (Κανάριοι νῆσοι)	Ἀλικάντε, Μπανταχόθ, Βίγκο, Καρθαγένη, Λὰ Καρόγκνε, Πάλμα (Μαγιόρκα), Πάλμα (Μαγιόρκα), Σαντάντερ, Σεβίλλη, Ταραγόνη, Οὐέλβα	—	—
Ἰταλία καὶ Ἰταλ. κτήσεις	*Ρώμη****	Γένουα*, Βενετία, Τουρῖνον, Φλωρεντία	Ρόδος*, Τεργέστη*, Ἀγκών, Μπαρλέττα, Βολωνία, Βρινδήσιον, Κατάνη, Μεσσήνη, Μιλᾶνον, Νεάπολις, Παλέρμο, Σὰν-Ρέμο, Φιοῦμε	Τρίπολις*, Μπάρι, Βεγγάζη (Τριπόλεως), Καλιάρι (Σαρδηνία), Καλλίπολις, Λιβόρνον, Ρήγιον, Σαβόνα, Σάσσαρι (Σαρδηνία), Τσίβιτα-Βέκκια, Σπέτσια, Συρακοῦσαι (Σικελία), Τάρας	Πόρτο-Ἐμπεντόκλε (Σικελία), Ἰμπέρια-Ὀνέλια, Νῆσος Λαμπηδοῦσα Σικελία), Λικάτα (Σικελία)**, Λιπάραι (Σικελία), Πόρτο-ντ' Ἄντσιο	—
Κάτω Χῶραι (Ὀλλανδία)	*Χάγη*	—	—	Ρόττερντομ*, Γρονίγγη**, Φλέσσινγκ**	—	—
Κίνα	*Ναγκὶν* (δὲν διεπιστεύθη πρεσβευτὴς μέχρι τοῦ 1934)	Σαγκάη*, Τιὲν-Τσὶν	—	—	—	—
Κολομβία	—	Μπογκοτὰ	—	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Κολομβίᾳ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὰς ἰσπανικὰς διπλωματικὰς καὶ προξενικὰς ἀρχάς
Κοσταρίκα	—	—	—	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Κοσταρίκᾳ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὰς γαλλικὰς διπλωματικὰς καὶ προξενικὰς ἀρχάς
Κούβα	*Ἀβάνα* (διαπεπιστευμένος ὁ ἐν Οὐάσιγκτῶνι πρεσβευτής)	Ἀβάνα	—	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Κούβᾳ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὰς ἰσπανικὰς διπλωματικὰς καὶ προξενικὰς ἀρχάς
Λεττονία	*Ρίγα* (διαπεπιστευμένος ὁ ἐν Βαρσοβίᾳ πρεσβευτής)	Ρίγα	Λιμπάου**	—	—	—

Digitized by Google

...ικῶν καὶ προξενικῶν ἀρχῶν (τῷ 1934).

Κράτος	*Πρεσβεία*	*Γενικὰ προξενεῖα*	*Προξενεῖα*	*Ὑποπροξενεῖα*	*Προξενικὰ πρακτορεῖα*	*Παρατηρήσεις*
Λιθουανία	*Κόβνο* (διαπεπιστευμένος ὁ ἐν Βερολίνῳ πρεσβευτής;)	Κόβνο**	—	—	—	—
Λουξεμβοῦργο	*Λουξεμβοῦργον* (διαπεπιστευμένος ὁ ἐν Παρισίοις πρεσβευτής)	—	Λουξεμβοῦργον	—	—	—
Μεγάλη Βρεταννία	*Λονδῖνον*	Λονδῖνον*	Κάρδιφ*, Νιουκάστλ*, Μπίρμιγκαμ, Γλασκώβη, Λίβερπουλ, Μάντσεστερ, Πόρτσμουθ	Μπέλφαστ, Μπράντφορντ, Μπριστολ, Γκρέητ Γιάρμουθ, Ντόβερ, Δούβλιν, Κάουζ (νῆσος Οὐάϊτ), Λήθ, Μάϊντλσμπουρω, Πλύμουθ, Σέφφιλντ, Σουωνση, Φάλμουθ, Χώλ	Ντόντη, Μάϊλφορντ-Χάβεν	—
Βρεταν. κτήσεις καὶ ἀποικίαι: Αὐστραλία	—	Σύδνεϋ*	Ἀδελαΐς, Μπρίσμπαιην, Μέλμπουρν	Πέρθ	Νιούκασλ	—
Ἰνδίαι	—	Καλκούττα	Βομβάη, Καράτσι	—	—	—
Ἰρλανδία	—	—	Δουβλῖνον	Κόρκ	Λίμερικ, Οὐώτερφορντ	—
Καναδᾶς	—	Μοντρεάλ*	—	Τορόντο	—	—
Νέα Ζηλανδία	—	—	—	Οὐέλλινγκτον	—	—
Νοτιοαφρικανικὴ ἕνωσις	—	Γιοχάννεσμπουργ, Καιηπτάουν	—	—	—	—
Ἄλλαι κτήσεις καὶ ἀποικίαι	—	Ἱεροσόλυμα (Παλαιστίνη)*, Σαὶντ-Τζὼν (Νέα Γῆ)	Λάρναξ (Κύπρος)*, Γιβραλτάρ, Ντὰρ-ἐς-Σαλὰμ (Ταγκανίκα), Κίγκστον (Ἰαμαϊκή), Μάλτα, Σώλσμπερυ (Ροδεσία)	Ἅγιος Γεώργιος (Βερμοῦδαι νῆσοι), Ἄντεν (Ἀραβία)**, Βαγδάτη (Ἰράκ)**, Μπαρμπάντος (Ἀντίλλαι), Βασσόρα (Ἰράκ), Ἰόππη (Παλαιστίνη), Πὸρτ-ὀφ-Σπαίην (νῆσος τῆς Τριάδος ἐν Ἀντίλλαις)**, Νασσαου (Ἀντίλλαι), Σέκοντι (Δ. Ἀφρική)	Χάϊφα (Παλαιστίνη)	Ἡ προστασία τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι προσέτι ἀνατεθειμένη, ἐν μὲν τῇ ἀποικίᾳ Κένυα (Δ. Ἀφρική), εἰς τὸ ἐν Ναϊρόμπι γενικὸν προξενεῖον τῆς Ἰταλίας, ἐν δὲ τῷ κράτει τοῦ Ἰρὰκ εἰς τὸ ἐν Βαγδάτῃ προξενεῖον τῆς Γαλλίας
Μεξικὸν	*Μεξικὸν* (διαπεπιστευμένος ὁ ἐν Οὐασιγκτῶνι πρεσβευτής)	—	—	—	—	—
Μονακὸ	—	—	Μονακὸ	—	—	—
Νικαράγουα	—	—	—	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Νικαραγούῃ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὰς γαλλικὰς διπλωματικὰς καὶ προξενικὰς ἀρχὰς
Νορβηγία	*Ὄσλο* (διαπεπιστευμένος ὁ ἐν Βερολίνῳ πρεσβευτής)	Ὄσλο	Μπέργκεν	Σάρπσμποργκ, Στάβαγκερ, Νίνταρος, Χριστιανσαντ	—	—
Νοτιοσλαυία	*Βελιγράδιον****	Σκόπια*, Ζάγκρεμπ	Ντουμπρόβνικ, Λιουμπλιάνα (Λάϊμπαχ)**, Σούσακ	—	Σουμποτίκα**	—
Ὁνδούρα	—	—	—	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Ὁνδούρᾳ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὰς γαλλικὰς διπλωματικὰς καὶ προξενικὰς ἀρχὰς
Οὑγγαρία	*Βουδαπέστη****	—	—	—	—	—
Οὐρουγουάη	—	—	Μοντεβίδεο	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Οὐρουγουάῃ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὸν ἐν Μοντεβίδεο Γάλλον πρεσβευτήν
Παναμᾶς	—	—	Παναμᾶς	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Παναμᾷ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὰς ἱσπανικὰς διπλωματικὰς καὶ προξενικὰς ἀρχὰς
Παραγουάη	—	—	—	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Παραγουάῃ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὰς ἱσπανικὰς διπλωματικὰς καὶ προξενικὰς ἀρχὰς
Περουβία	—	—	Λίμα	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Περουβίᾳ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὰς ἱσπανικὰς διπλωματικὰς καὶ προξενικὰς ἀρχὰς
Περσία	*Τεχεράνη* (δὲν διεπιστεύθη πρεσβευτὴς μέχρι τοῦ 1934)	—	Ταυρὶς**	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Περσίᾳ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὰς τουρκικὰς διπλωματικὰς καὶ προξενικὰς ἀρχὰς
Πολωνία	*Βαρσοβία****	—	Κρακοβία, Λότζ, Πόζεν	—	—	—
Πορτογαλία καὶ Πορτογ. ἀποικίαι	*Λισαβὼν* (διαπεπιστευμένος ὁ ἐν Παρισίοις πρεσβευτής)	Λισαβὼν	Πόρτο, Σέτουμπαλ**, Ἅγιος Μιχαὴλ (Ἀζόραι), Μπέιρα (Μοζαμβίκη), Λορέντζο Μαρκὲζ (Μοζαμβίκη), Μαδέρα, Πόρτο Ἀμέλια (Μοζαμβίκη)**, Φαγιὰλ (Ἀζόραι)	Βίλα Ρεὰλ ντὲ Σάντο Ἀντόνιο, Λάγκος, Ἅγιος Βικέντιος (Πράσινον Ἀκρωτήριον), Ἅγιος Φίλιππος τῆς Μπενγκουελα (Ἀγγόλα)	—	—
Ρουμανία	*Βουκουρέστιον*	—	Βουκουρέστιον*, Βραΐλα*, Γαλάζιον*, Κωνστάντζα*, Κισινέφ	Σουλινᾶς*	Μπαλτσὶκ	—
Σαλβατὼρ	—	—	—	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Σαλβατὼρ ἑλληνικῶν συμφερόντων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὸν ἐν Γουατεμάλᾳ πρεσβευτὴν τῆς Γαλλίας καὶ τὸν ἐν Σὰν-Σαλβατὼρ προξενικὸν πράκτορα τῆς Γαλλίας
Σοβιετ. Δημοκρατίαι	*Μόσχα****	—	—	—	—	Ἡ προστασία τῶν ἐν Βλαδιβοστὸκ Ἑλλήνων εἶναι ἀνατεθειμένη εἰς τὸν γενικὸν πρόξενον τῆς Ἰαπωνίας
Σουηδία	*Στοκχόλμη* (διαπεπιστευμένος ὁ ἐν Βερολίνῳ πρεσβευτής)	Στοκχόλμη	Γκαίτεμποργκ, Μάλμαι, Σούντσβαλ	Χέλσινγκμποργκ	—	—
Τουρκία	*Ἄγκυρα*	Κωνσταντινούπολις*, Σμύρνη*	Ἀδριανούπολις*	—	—	—
Τσεχοσλοβακία	*Πράγα****	—	Κάρλοβυ-Βάρυ	—	—	—
Φιλλανδία	*Ἑλσίνγκφορς* (διαπεπιστευμένος ὁ ἐν Βαρσοβίᾳ πρεσβευτής)	Ἑλσίνγκφορς	Βίμποργκ	—	—	—
Χιλὴ	—	Σαντιάγον	Βαλπαραΐζο	Ἀντοφογκάστα, Μαγκαλιάνες	—	—

*) Ἔμμισθα γενικὰ προξενεῖα, προξενεῖα καὶ ὑποπροξενεῖα. **) Μὴ λειτουργοῦντα τῷ 1934 γενικὰ προξενεῖα, προξενεῖα, ὑποπροξενεῖα καὶ προξενικὰ πρακτορεῖα. ***) Ἔμμισθον προξενικὸν γραφεῖον λειτουργοῦν παρὰ τῇ πρεσβείᾳ.

Digitized by Google

πρου· ἀλλ' ὅσας ἐλπίδας ἐγέννησεν ἡ συνθήκη τῶν Σέβρων ἦλθε νὰ ἐνταφιάσῃ ἡ συνθήκη τῆς Λωζάννης (24 Ἰουλίου 1923).

Παρὰ πάσας ἐν τούτοις τὰς ἐναλλασσομένας φάσεις τοῦ κυπριακοῦ ζητήματος, τὸ φρόνημα τοῦ λαοῦ τῆς Κύπρου οὐδόλως ἐμειώθη· τοὐναντίον διαρκῶς ἀναπτερούμενον ὤθει τοὺς Κυπρίους εἰς συχνὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀσβέστου πόθου των νὰ ἴδωσι τὴν νῆσον ἀποδιδομένην εἰς τὴν μητέρα Ἑλλάδα. Ἡ ἐπίσημος Ἀγγλία κατ' ἀρχὰς εὑρίσκεν ὅτι οἱ πόθοι τῶν Κυπρίων οὐδόλως ἠδύναντο να παρακωλύσουν τὴν συνεργασίαν τούτων μετὰ τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως, δὲν ἐβράδυνεν ὅμως, πρὸ τῶν ἐπιμόνων εκδηλώσεών των, νὰ δηλώσῃ κατηγορηματικῶς τὴν ἄρνησιν της ὅπως ἐνδώσῃ εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν ποθων τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ.

Ἐν τῷ μεταξὺ αἵ τε συνταγματικαί, δημοσιονομικαὶ και οἰκονομικαὶ συνθῆκαι τῆς νήσου ἤρχισαν καθιστάμεναι ὁλοὲν δυσχερέστεραι· καὶ δή: αἱ μὲν συνταγματικαὶ διὰ τῆς ἀρνήσεως τῆς δημοκρατικῆς ἀντιπροσωπεύσεως τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ· αἱ δημοσιονομικαί, διὰ τῆς ἀποστραγγίσεως 3 ½ περίπου ἑκατομμυρίων λιρῶν, ποσοῦ ἐξελθόντος τῆς νήσου διὰ νὰ ἐξασφαλισθοῦν τὰ τοκομερίδια τῶν κατόχων χρεωγράφων τοῦ κριμαϊκοῦ δανείου, καίτοι ἀπεκήρυξε τοῦτο ἡ Τουρκία ἀπὸ τοῦ 1881 καὶ μὲ τὸ ὁποῖον οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει ἡ Κύπρος (συνθήκη Λωζάννης)· αἱ οἰκονομικαὶ τέλος, διὰ τῆς νεκρώσεως πασων τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς νήσου. Οἱ χωρικοί, οἵτινες πρὸ τοῦ Παγκοσμίου πολέμου καὶ κατ' αὐτὸν ἐδανείζοντο μὲ εὐκολίαν, εὑρέθησαν αἴφνης κατὰ τὴν μεταπολεμικὴν κρίσιν πολὺ βεβαρημένοι. Ἡ ἀκίνητος ἐξ ἄλλου περιουσία των τῆς ὑπαίθρου κατήντησεν ἐστερημένη ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, τὰ δὲ εἰσοδήματά των δὲν ἐπήρκουν νὰ καλύψουν τοὺς φόρους. Τὸ οἰκονομικὸν τοῦτο ἀδιέξοδον τῶν Κυπρίων ἦλθε νὰ ἐπιτείνῃ καὶ τὸ κατὰ τὸ 1931 ἐπιβληθὲν εἰς αὐτοὺς βαρὺ πρόστιμον. Εἰς τὴν αἴτησιν των Κυπρίων ὅπως ἀποσταλῇ κοινοβουλευτικὴ ἐπιτροπή, ἥτις θὰ διεπίστωνεν ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Κύπρου ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς λύσεως τοῦ πολιτικοῦ ζητήματος αὐτῆς, τὸ ὑπουργεῖον ἀπήντησε μόλις ἐσχάτως (12 Μαρτίου 1934) ὅτι ἀπεφασίσθη ἡ εἰς Κύπρον ἀποστολὴ οἰκονομικοῦ ἐπιτρόπου, μὲ τὴν δικαιοδοσίαν ὅπως μελετήσῃ καὶ ἀναφέρῃ ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς θέσεως τῆς διοικήσεως τῆς νήσου καὶ ἐπὶ τῶν ἐπενεκτέων τροποποιήσεων εἰς τὸ φορολογικὸν σύστημα τῆς νήσου καὶ εἰς τὴν προσπάθειαν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πόρων της.

Ἡ τελευταία ἐξέγερσις. Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα μέχρι τῆς 18 Ὀκτωβρίου 1931, ὁπότε ὁ μητροπολίτης Κιτίου καὶ βουλευτὴς Λευκάρων Νικόδημος Μυλωνᾶς, συνεννοηθεὶς προηγουμένως μετὰ τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν, ἀπέστειλε πρὸς τὸν Ἄγγλον κυβερνήτην τῆς νήσου σὲρ Ρόναλδ Στόρρς (Storrs) ἐντονωτάτην ἐπιστολὴν καὶ ταυτοχρόνως ἐξέδωκεν ἐπαναστατικὴν προκήρυξιν πρὸς τὸν κυπριακὸν λαόν, καλῶν αὐτὸν εἰς ἀνυπακοὴν κατὰ «ἀρχῶν παρανόμων καὶ νόμων ἀνόμων», καὶ ἐκήρυξε τὴν ἕνωσιν τῆς Κυπρου μετα τῆς μητρὸς Ἑλλάδος, ἐπικαλούμενος ὡς βοηθὸν τὸν Θεὸν τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἠθικῆς εἰς τὸν ἀγῶνα αὐτὸν τοῦ δικαίου κατὰ τῆς βίας. Ἀντίγραφον ἀπηύθυνε πρὸς τοὺς Μακδόναλδ, Μπάλντουϊν, Λόϋδ-Τζώρτζ καὶ Χέντερσον εἰς Λονδῖνον. Ἐπηκολούθησαν ἀλλεπάλληλοι αἱ παραιτήσεις πάντων τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν καὶ πλείστων ὑπαλλήλων τῆς ἀγγλικῆς διοικήσεως. Μετὰ τοῦτο ὁ λαὸς τῆς πρωτευούσης συνεκεντρώθη εἰς πάνδημον συλλαλητήριον πρὸ τῆς πλατείας τῆς Ἐμπορικῆς Λέσχης καὶ ἀνεκήρυξε τὸν ἱεράρχην ὡς ἀρχηγὸν τοῦ ἀρχομένου ἐθνικοῦ ἀγῶνος. Οἱ διαδηλωταὶ ὡρκίσθησαν ὑπὸ τοῦ ἱερέως Διονυσίου Κυκκιώτη εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ὅτι θὰ συνεχίσουν τὸν ἀγῶνα ἕως ὅτου ἐπιτευχθῇ ἡ ἕνωσις τῆς Κύπρου μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Εὐθὺς μετα τὴν ὁρκωμοσίαν τὸ πλῆθος κατηυθύνθη πρὸς τὸ Κυβερνεῖον καὶ ἀνύψωσεν εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ κήπου την ἑλληνικὴν σημαίαν ὑπὸ ἐνθουσιώδεις ἐκδηλώσεις ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην ὁ κυβερνήτης ἐδείπνει ἐντὸς τοῦ μεγάρου μετὰ διαφόρων ἀξιωματικῶν, μὲ μεγάλην δὲ ταραχὴν ἐδέχθη τοὺς Κυπρίους βουλευτάς, εἰς τοὺς ὁποίους ἐξέφρασε τὴν ἄκραν δυσφορίαν του διὰ τὴν προκλητικότητα τῶν διαδηλωτῶν καὶ ἠξίωσε νὰ διαλυθοῦν πρὶν ἀρχίσουν αἱ συνομιλίαι. Ἀπαντῶντες οἱ βουλευταὶ ετόνισαν ὅτι καὶ οἱ ἴδιοι συμφωνοῦν μετὰ τοῦ λαοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν στάσιν εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ δικαιολογήσουν. Ὁ κυβερνήτης ἐβεβαίωσεν ὅτι αὐτὸς δὲν ἀντιτίθεται πρὸς τὰς διεκδικήσεις τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ καὶ ὑπέσχετο, μεταβαίνων εἰς Λονδῖνον, νὰ συνηγορήσῃ πρὸς δικαίωσιν τοῦ ἐθνικοῦ πόθου τῶν Κυπρίων. Ὁ ἀναμένων ὅμως λαός, βλέπων τοὺς βουλευτὰς βραδύνοντας νὰ ἐξέλθουν καὶ νομίσας ὅτι ἐκρατήθησαν ὡς ὅμηροι, επὶ πλέον δ' ἀντιληφθεὶς πέντε αὐτοκίνητα μεταφέροντα εἰς τὸ μέγαρον χωροφύλακας, κατελήφθη ὑπὸ ἀγανακτήσεως καὶ ὁρμήσας ἐξυλοκόπησε τοὺς χωροφύλακας, ἀναγκασθέντας νὰ ζητωκραυγάσουν ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως, ἔκαυσαν δὲ τὰ αὐτοκίνητα καὶ ἐπυρπόλησαν τὸ κυβερνεῖον.

Ὁ κυβερνήτης και οἱ σὺν αὐτῷ ἀξιωματικοὶ ἔσπευσαν νὰ ἐξέλθουν κρυφίως καὶ κατα τὴν νύκτα τῆς 21 Ὀκτωβρίου 1931 διενυκτέρευσαν εἰς φιλικάς των οἰκίας. Πάντα τὰ ἐν τῷ κυβερνείῳ ἀντικείμενα καὶ ἡ θαυμαστὴ ἀρχαιολογικὴ συλλογὴ καὶ ἡ χρυσῆ στολὴ τοῦ κυβερνήτου ἐγένοντο παρανάλωμα τοῦ πυρός. Ἐπηκολούθησεν ἡ πυρπόλησις τῶν συμβόλων τῆς ἀγγλικῆς κυριαρχίας καὶ εἰς ἄλλας πόλεις καὶ χωρία τῆς νήσου, ὁ δὲ μητροπολίτης Κυρηνείας Μακάριος, κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς σημαιας, κατεβίβασεν ἀπὸ τὸ διοικητήριον Κυρηνείας τὴν ἀγγλικην σημαίαν και ἀνεβίβασεν εἰς τὴν θέσιν της τὴν ἑλληνικήν.

Ἡ σημερινὴ κατάστασις. Μετὰ τὸ κίνημα ὁ κυπριακὸς λαος, αριθμήσας κατ' αὐτὸ 11 φονευθέντας καὶ δεκάδας τινας τραυματιῶν, ετήρησεν ἠρεμίαν, ἐν τῇ πεποιθήσει ὅτι ἡ χειρονομια του αὕτη θὰ ἐξετιμᾶτο ὡς ἔδει ὑπὸ τοῦ βρεττανικοῦ κράτους. Καὶ ἀνεκλήθη μὲν ὁ διοικητὴς τῆς νήσου Στόρρς, ἀλλ' ὁ στρατιωτικὸς νόμος καὶ ἡ λογοκρισία διετηρήθησαν καὶ ἡ τρομοκράτησις και καταπίεσις τῶν κατοίκων, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ἐθνικάς των ἐκδηλώσεις, ἐξηκολούθησαν. Δίκαι διεξήχθησαν τῶν υπευθύνων διὰ τὰ γεγονότα καὶ καταδίκαι εἰς βαρυτάτας ποινάς, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νέου ποινικοῦ κώδικος και τοῦ διατάγματος περὶ ἀμύνης τῆς αὐτοκρατορίας, ἐξορίαι δὲ τῶν μητροπολιτῶν Κιτίου καὶ Κυρηνειας ἐνηργήθησαν, αἵτινες προεκάλεσαν τὴν κήρυξιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν διωγμῷ ὑπὸ τοῦ μητροπολιτου Πάφου καὶ νῦν τοποτηρητοῦ τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου Λεοντίου. Ὁ νέος κυβερνήτης Στάμπς συνέχισε τὴν αὐτὴν πολιτικὴν ἀπέναντι τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ. Ἐπίσης ἤρχισεν ἐγκαινιαζομένη νέα πολιτικὴ τοῦ ὑπουργειου τῶν Ἀποικιῶν, περὶ πλήρους ἐξαγγλισμοῦ τῆς νήσου, ἐκδηλωθεῖσα εἰς νομοθετήματα αφορῶντα εἰς τὴν παιδείαν, εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἀγγλικῆς γλώσσης εἰς τὰ σχολεῖα, εἰς τὴν καταβίβασιν τῶν εἰκόνων τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν πολιτικῶν συζητήσεων, εἰς τὸν περιορισμὸν τῆς ἐκφράσεως τῆς ἐλευθέρας γνώμης δια τοῦ τύπου και εἰς τὴν ἀπ' εὐθείας ἐκλογὴν διοικητικῶν ἀρχόντων ὑπὸ τοῦ κυβερνήτου. Ὁ φόνος ἑνὸς μέλους τοῦ συμβουλίου ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τροποποίησιν τοῦ ποινικοῦ νόμου, ἐπιτρεπουσαν εἰς τὰς καταδιωκτικὰς ἀρχὰς τὴν παραβίασιν τοῦ οἰκογενειακοῦ ἀσύλου. Γενικῶς εἶναι παντοῦ αἰσθητὴ μία ἀτμοσφαῖρα καχυποψίας καὶ τρομοκρατίας. Χαρακτηριστικὸν τῆς θέσεως τοῦ κυπριακοῦ ζητήματος εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ κυβερνήτης Ρέτζιναλ Στάμπς κατέληξε, μετὰ ἔτος ἐρευνῶν, εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Κύπριοι δὲν εἶναι Ἕλληνες. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἀποικιῶν ἐξ ἄλλου Κάνλιφ Λίστερ ἀπέδωκε τὴν ἐξέγερσιν τῶν Κυπρίων εἰς υποκινήσεις πολιτευομένων τινῶν, καθ' ὃν χρόνον αἱ ἀγγλικαὶ ἐφημερίδες ἔγραφον ὅτι εἰς καμμίαν ἐκ τῶν ἀποικιῶν τοῦ στέμματος ἡ ἠθικὴ ἄποψις διὰ τὴν βρεττανικὴν κατοχην εἶναι τόσον ἀσθενής, ὅσον εἰς τὴν Κύπρον. Δ. ΚΟΛΙΑΝΤΡΗΣ

[Βλ. καὶ λ. *Κύπρος*, τ. ΙΕ', σ. 405 γ' κ. ἐπ.]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Ζαννέτου Φ.*, «Ἱστορία τῆς νήσου Κύπρου ἀπὸ τῆς ἀγγλικῆς ἐποχῆς μέχρι σήμερον» (Λάρναξ 1910—1911, τ. 2).— *Σωτηριάδου Β. Σ.*, «Ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ ἐν Κύπρῳ καὶ τὰ κυπριακὰ δίκαια» (Λάρναξ 1912).— *Βολονάκη Μ. Δ.*, «Ἡ ἐκπαίδευσις ἐν Κύπρῳ ἀπὸ τῆς ἀγγλικῆς κατοχῆς. 1878—1912» ('Αθῆναι 1913).— *Lichtenberg Fr.*, «Cypern und die Engländer» (ἐν *Grothe H.*, «Länder und Völker der Turkei» Leipzig 1915).— *Βολονάκη Μιχ.*, «Δωδεκάνησος καὶ Κύπρος» (Ἀθῆναι 1918) — *Orr C. W.*, «Cyprus under british rule» (London 1918).— *Hackett J.*, «Ἱστορία τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, κατὰ μετάφρασιν καὶ συμπλήρωσιν *Χαρ. Ἰ. Παπαϊωάννου*» (Ἀθῆναι Α'/1923, μέχρι τοῦ 1878 περίοδος).—*Παπαδοπούλου Χαρ.*, «Περὶ ἀναδιοργανώσεως τῆς ἐν Κύπρῳ δημοτικῆς παιδείας» (Λευκωσία 1925).—*Παπαδοπούλου Χρυσ.*, «Ἡ ἐκκλησία τῆς Κύπρου ἐπὶ Τουρκοκρατίας. 1571—1878» (Ἀθῆναι 1929, ἐκ τῆς Θεολογίας»). - *Cobham C. D.*, «An attempt at a bibliography of Cyprus» (Nicosia 1929, στ' ἔκδ. ὑπὸ G Jeffery).— *Ζαννέτου Φίλ.*, «Ἡ Κύπρος κατὰ τὸν αἰῶνα τῆς παλιγγενεσίας. 1821 - 1930 (Ἀθῆναι 1930).- *Κωνσταντινίδου Κ. Δ.*, «Ἡ ἀγγλικὴ κατοχὴ τῆς νήσου Κύπρου» (Λευκωσία 1930).—*Φιλίππου Λοΐζου*, «Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐν Κύπρῳ κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας 1571—1878» Λευκωσία 1930, τ. 2).—«The question of Cyprus» (Ἀθῆναι 1931 καὶ 1932).—*Δασκαλάκη Ἀπ.*, «Chypre hellénique à travers quarante siècles d'histoire» (Ἀθῆναι 1932).—*Φραγκούδη Δ.*, «Ἡ Κυπρος αὐτόνομος ὑπὸ τὸν Ἡγεμόνα τῆς Μεγάλης Βρεττανία » Ἀθῆναι 1933).—Βλ. καὶ τὴν ὕλην τῶν ἐκπαιδευτικῶν περιοδικῶν Ἐκπαίδευσις» (Ἰ. *Μαραθευτῆ*, Λευκωσία» 1898 κέ.) καὶ «Ἀγωγὴ» παγκυπρίου διδασκαλικοῦ συνδέσμου Λευκωσία 1922 κέ. καὶ ἀπὸ τοῦ 1924 ὑπὸ *Χ. Παπαδοπούλου*). Π. Ν. Π.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Στεφανόπουλος Ν.*, «Genie des colonies grecques» (Paris 1843).—*Μαζαράκης Ἀνδ.*, «Βιογραφίαι τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας» Βενετία 1843, καὶ ἰταλιστὶ ὑπὸ Tommaseo, αὐτόθι 1841. —*Παρανίκας Μ.*, «Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων κτλ.» (Κωνσταντινούπολις 1867.— *Ιασεμ ς Ν.*, «Περὶ τῶν τῆς ἀρχαίας καὶ νεωτέρας Ἑλλάδος ἀποικιῶν» (ἐν «Ἑλλάδι» τοῦ Müller, Amsterdam 1883.—*Λαμπρίδη. Ἰω.*, «Αἱ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι. Μελέτη πολιτική» Ἀθῆναι 1895.—*Πασχάλης Δ. Π.*, «Ἀνδριων ἀποικίαι» Ἄνδρος 1898) - *Μεταξᾶς-Λασκαρᾶτος Διον.*, «Ἑλληνικαὶ παροικίαι» (Βραΐλα 1900.—*Λυκούδης Ἐμ.*, «Οἱ μετανάσται» Ἀθῆναι 1903).—*Κονιογιάννης Π. Μ.*, «Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον 1768—1774» (Ἀθῆναι 1903, σελ. 378—423.- *Γοιτσέλης Ν.*, «Κεφαλληνιακὰ σύμμικτα» (Ἀθῆναι Α'/1904). —*Χρηστοφῆς Χ.*, «Ὕλη πρὸς σύνταξιν νομοσχεδίου περὶ μεταναστεύσεως» (Πειραιεὺς 1905).—«Αἱ ὁμογενεῖς κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἐκκλησίαι - ἐκπαιδευτήρια—σωματεῖα—ὁ ομογενὴς πληθυσμός» ἐν «Ἡμερολογίῳ τῶν ἐθνικῶν φιλανθρωπικῶν καταστημάτων Κωνσταντινουπόλεως» Α'/1905 σ. 206—215, ἔνθα εἰδήσεις διὰ τὴν Ἀγγλίαν, Γαλλίαν, Ρωσσίαν, Ρουμανίαν, Αὐστροουγγαρίαν, Ἰταλίαν, Βουλγαρίαν, Βέλγιον, Σουδάν, Ἰνδίας, Ἡνωμένας Πολιτείας καὶ Αὐστραλίαν).—«Ἡ ἐξ Ἑλλάδος μετανάστευσις» (Ἀθῆναι 1906. Ἔκθεσις τῆς ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς καὶ σχέδιον νόμου).—*Χρηστοφῆς Χρ.*, «Κριτικὴ μελέτη ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου περὶ μεταναστεύσεως» (Ἀθῆναι 1906).—*Βασιλειωτης Ἰεζεκ.*, «Αἱ ἐν διασπορᾷ ἐκκλησίαι» (ἐν «Ἀναπλάσει» Ἀθηνῶν 1906. ἀρ. 403).—*Κατακουζηνὸς Σ.*, «Τὸ ἐμπόριον, ἡ ναυτιλία καὶ αἱ μεταναστεύσεις τῶν Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι 1908, β ἔκδ.).—«Αἱ σχέσεις τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἱερᾶς συνόδου τῆς Ἑλλάδος ἤτοι ὁ περὶ ἐκχωρήσεως τῶν ἐν διασπορᾷ ἐκκλησιῶν συνοδικὸς νομος» (ἐν «Ἱερῷ συνδέσμῳ» 1908 ἀρ. 81—83 καὶ ἐν «Ἑσπερινῇ» ἀρ. 1948—1950.—*Πετρόπουλος Ν. Γ.*, «Μελέτη περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι μεταναστεύσεως» Ἀθῆναι 1911.—*Δαμίγης Χρ.*, «Περὶ τῆς ἐκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως» (Ἀθῆναι 1911).—*Κτενᾶς Χριστ.*, (ἀρχιμ.), «Περὶ τῶν ἐν τῇ διασπορᾷ ἑλληνικῶν κοινοτήτων ἐν «Ἱερῷ συνδέσμῳ» ΙΣΤ'/1912 ἀρ. 180 κ.ἑ.).—*Ρέτουλης Ἐμμ.*, «Μελέτη μετα σχεδίου νόμου περὶ μεταναστεύσεως» (Ἀθῆναι 1912). —*Παπαχριστόπουλος Α.*, «Κληροδοτήματα, ἤτοι περὶ τῶν ὑπὲρ ἐθνικῶν καὶ ἑλληνικῶν σκοπῶν κληρονομιῶν, κληροδοτημάτων καὶ δωρεῶν» (Ἀθῆναι Α'/1914, Ἐθν. τυπογρ.).—«Φροντιστήριον δημοσίας οἰκονομίας καὶ στατιστικῆς Ἀρ. 12, Ἡ ἑλληνικὴ μετανάστευσις» (Ἀθῆναι 1917 Φροντιστηριακαὶ μελέται διὰ τὴν ἐκ διαφόρων ἐπαρχιῶν μετανάστευσιν, ὑπὸ *Δ. Ν. Γαλάνη, Π. Ι. Χριστοδουλίδη, Ι. Σ. Καραμανου, Ἰ. Γεωργακοπούλου, Ε. Παπαχελᾶ* κ. ἄ.).—*Λαμπαδίας Μ. Α.*, «Αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι ἀνὰ τὸν κόσμον» Ἀθῆναι 1919).—*Dieterich K.*, «Ὁ ἐν διασπορᾷ Ἑλληνισμός» (ἐν «Ἐμπορείᾳ» Ἀθηνῶν 1920, ἀρ. 83—89, μετάφρ. Σ. Κοκκαλη).—*Φραγκούλης Κ. Λ.*, «Λεύκωμα τῆς Κάσου Πὸρτ-Σάϊδ 1921).—*Σκιντζόπουλος Α.*, «Τὰ ἐμβάσματα τῶν μεταναστῶν» (ἐν «Οἰκονομολόγῳ Ἀθηνῶν» 1922, ἀρ. 281). —*Τουρνάκη Ι.*, «Μετανάστευσις καὶ μεταναστευτικὴ πολιτικὴ ἐν Ἑλλάδι» (1923).—*Ζευβος Σπ.*, «Ἐθνικὰ κληροδοτήματα καὶ ἐθνικαὶ δωρεαὶ» (Ἀθῆναι 1925).—«Contributions à l' histoire de Byzance et des pays post-byzantins» (Bucuresti 1927, συναγωγὴ μονογραφιῶν ὑπὸ *Brătianu, Jorga, Μ. Λάσκαρη* κ. ἄ., ἔκδ. τοῦ «Bulletin de la section historique de l'Académie romaine» t. XIII).—*Φαλιαΐτς Κ.*, «Οἱ πλανόδιοι Ἠπειρῶται τεχνῖται καὶ ἡ ἐθνικὴ μας ὑπόθεσις» (Ἀθῆναι 1925).—*Προκοπίου Σ. Α.*, «Νεοέλληνες στὴν Ἀσία καὶ Ἀφρικὴ πρωτοπόροι τοῦ πολιτισμοῦ» (Ἀθῆναι 1930).—*Κτενᾶς Χριστ.*, «Τα γράμματα ἐν Ἁγίῳ Ὄρει» (Ἀθῆναι 1928 καὶ «Ἡ σύγχρονος Ἀθωνιὰς» (αὐτόθι 1930).—*Φαλτάϊτς Κ.*, «Οἱ Ἠπειρῶται που ξενιτεύονται» (Ἀθῆναι 1930).—«Μητρῷον τῶν εἰς τὴν ἄμεσον διαχείρισιν καὶ τῶν εἰς τὴν ἐποπτείαν τοῦ ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων ὑπαγομένων κληροδοτημάτων, ἐπιμελείᾳ *Ι. Βαχαβιόλου, Κ. Πετροπούλου* καὶ *Γ. Σιάννου*» Ἀθῆναι Α'/1930.—*Δασκαλάκης Ἀπ.*, «La presse néo-hellénique. Le journalisme et la renaissance hellénique» (Paris 1930, σελ 13—26, 66 - 74.- «Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος 1930» (Ἀθῆναι 1931, ἐκ. τῆς «Γενικῆς στατιστ. ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος» σελ. 136 κ.ἑ. καὶ 141 κ. ἑ..—*Μοσχόπουλος Ν.*, «La presse dans la renaissance balkanique» Ἀθῆναι 1931).—«Les éve gètes ou bienfaiteurs de la nation grecque» (Athènes 1933).—*Μαχ. ά. Ι.*, «Μεταναστευτικὴ παλίρροια» (ἐν «Οἰκονομικῇ Ἐπιθεωρήσει» τ. Β' σ. 326—332). Π. Ν. Π.

Ι΄. ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ

Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἶναι ὁ παλαιότερος πολιτισμὸς τῆς Εὐρώπης. Ἐντὸς ὀλίγων αἰώνων ἀναπτυχθείς, κατεπλημμύρισε τὴν Ἀνατολὴν καὶ ὑπὸ τὸ ρωμαϊκὸν ἔνδυμα ἐξεπολίτισε τὴν Εὐρώπην. Οὕτως ἐπεκράτησεν εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ διὰ τῆς Εὐρώπης εἰς τὸν κόσμον ὁλόκληρον.

Ἑλληνικὴ εἶναι ἡ γραφὴ ὁλοκλήρου τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου, ἑλληνικὰ εἶναι τὰ ὀνόματα ὅλων τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν, τῆς πολιτικῆς καὶ ὅλων αὐτῆς τῶν μορφῶν, ἑλληνικὸν εἶναι τὸ ὄνομα καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τῶν Χριστιανῶν. Ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὸν δύο χιλιετηρίδων μακρὸν αὐτοῦ βίον ἐξειλίχθησαν ὅλαι ἐν γένει αἱ φάσεις τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ. Καὶ ἡ περιγραφὴ αὐτοῦ συνεπῶς εἶναι μόνον ἱστορικὴ καὶ ὄχι συστηματική

Κατὰ τὴν μετανάστευσίν των τὴν Β΄ χιλιετηρίδα π. Χ. εὑρέθησαν οἱ Ἕλληνες πρὸ τοῦ πολὺ ὑπερτέρου κρητικοῦ πολιτισμοῦ. Μετεχειρίσθησαν αὐτὸν μετὰ προθυμίας πρὸς διακόσμησιν τοῦ διαφορετικοῦ των μεγάρου, τοῦ περικλειομένου ἐντὸς ἰσχυρῶν ἀκροπόλεων ἰδικῆς των ἐφευρέσεως, ἐδημιούργησαν τὸν θολωτὸν τάφον καὶ διέδωσαν τὸν μυκηναϊκὸν ψευδόστομον ἀμφορέα μέχρι τῆς Τροίας, τῆς Κύπρου καὶ τῆς Σικελίας. Οἱ κατὰ τὸ 1000 π. Χ. εἰσβαλόντες εἰς τὴν Ἑλλάδα Δωριεῖς ἔφερον καταστροφὴν καὶ πολέμους, διαρκέσαντας 200 ἔτη. Κατὰ τὴν ἡρωϊκὴν αὐτὴν ἐποχὴν κατώρθωσαν τὰ ἑλληνικὰ φῦλα νὰ ἐγκατασταθοῦν ὁριστικῶς εἰς τὰς μονίμους αὐτῶν ἑστίας καὶ ἤρχισαν νέαν ζωήν, ἀφοῦ εἶχον περιέλθει εἰς πλήρη ἔνδειαν. Ὁ τραχὺς γεωμετρικὸς ρυθμὸς ἀποτελεῖ τὴν ἀκριβῆ ἔκφρασιν τῆς καταστάσεώς των. Ταχυτέρα τότε ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μητρὸς Ἑλλάδος ὑπῆρξεν ἡ τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὡς ἐκ τῆς ἐπικοινωνίας αὐτῶν μὲ τὰς μεγάλας χώρας τοῦ ἐσωτερικοῦ, Φρυγίαν καὶ Λυδίαν. Σχεδὸν παντοῦ αἱ παλαιαὶ βασιλεῖαι καταλύονται ἀπὸ τὰς ἀριστοκρατίας Τότε οἱ ἡρωϊκοὶ θρῦλοι τοῦ Τρωϊκοῦ καὶ τοῦ Θηβαϊκοῦ πολέμου διεμορφώθησαν ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου καὶ ἄλλων ραψῳδῶν χάριν τῆς ἀνωτέρας κοινωνίας εἰς πολλὰ μικρὰ ἔπη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπετελέσθησαν ἐν τέλει, περὶ τὸ 600 π. Χ., ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τῶν ποιητῶν αἱ ἀρτιμελεῖς συνθέσεις τῆς «Ἰλιάδος», τῆς «Ὀδυσσείας» καὶ τῆς «Θηβαΐδος».

Ὁ χῶρος ὅμως ἦτο πολὺ στενὸς καὶ ἔγινεν ἀκόμη στενότερος, ὅταν βάρβαροι ἐκ Βορρᾶ, οἱ Κιμμέριοι, ἐπιδραμόντες περὶ τὸ 670 π. Χ., κατηρήμωσαν τὴν Μικρὰν Ἀσίαν. Τότε τὸ πλεόνασμα τοῦ πληθυσμοῦ ἐτράπη πρὸς τὰς ἀκτὰς τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ Εὐξείνου Πόντου εἰς ἀναζήτησιν νέας γῆς. Οὕτω ἀνεφάνησαν, ἡ μία παρὰ τὴν ἄλλην, πλεῖσται νέαι ἑλληνικαὶ ἀποικίαι, αἱ ὁποῖαι ἀνμεταξύ των, μετὰ τῆς μητροπόλεως καὶ μὲ τὰς βαρβάρου χώρας τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνέπτυξαν ζωηρὰν ἐπικοινωνίαν, ἀφοῦ ἤδη κατὰ τὸν ΣΤ΄ αἰῶνα χρυσᾶ κοσμήματα ἰωνικῆς τέχνης μετεφέρθησαν μέχρι τῶν ἀνατολικῶν χωρῶν τῆς βορείου Γερμανίας. Ἕλληνες ὡς μισθοφόροι τοῦ Αἰγυπτίου βασιλέως Ψαμμητίχου ἀνῆλθον τὸν Νεῖλον καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀλκαίου ἀπέκτησε φήμην εἰς τὴν ὑπηρεσίαν βασιλέως τῆς Βαβυλωνίας. Ἡ Σικελία ἐγένετο κατὰ τὰ τρία τέταρτα ἑλληνικὴ νῆσος καὶ ἡ Κάτω Ἰταλία ἀπέκτησε τόσας ἑλληνικὰς ἀποικίας, ὥστε νὰ ὀνομασθῇ Μεγάλη Ἑλλάς.

Ἀπὸ τοῦ Ζ΄ αἰῶνος μὲ ἀξιοθαύμαστον ταχύτητα καὶ καταπληκτικὴν ἔντασιν ἀνέρχεται τὸ ἐπίπεδον τοῦ εὐφυεστάτου τούτου τῶν λαῶν εἰς τὴν τέχνην καὶ τὴν ζωήν. Ὑπὸ τὴν ἐντύπωσιν τῆς μνημειακῆς τέχνης τῆς Αἰγύπτου, ἀπὸ τοῦ 650 π. Χ. πλάττουν οἱ Ἕλληνες ἀγάλματα εἰς φυσικὸν μέγεθος καὶ τοποθετοῦν αὐτὰ εἰς μεγάλους ναούς. Πλούσιαι πόλεις οἰκοδομοῦν ἱερὰ κολοσσιαίων διαστάσεων, ὅπως ἡ Σάμος, ἡ Μίλητος, ἡ Ἔφεσος, αἱ Ἀθῆναι, ὁλόκληροι δὲ λεωφόροι ἀγαλμάτων ἔφερον εἰς τὸν ναόν, ὅπως εἰς τὸ Διδυμαῖον τῆς Μιλήτου καὶ εἰς τὴν Δῆλον. Διότι οἱ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὡς λαὸς μὲ βαθὺ θρησκευτικὸν αἴσθημα, εὕρισκον εἰς τὴν οἰκοδόμησιν ναῶν τὸ μέσον διὰ νὰ ἐκφράσουν τὸ φρόνημά των καὶ τὴν ὑπερηφάνειαν τῶν πόλεων αὐτῶν. Τὸ μαντεῖον τῶν Δελφῶν ὑπῆρξεν ὁ θρησκευτικὸς καὶ πολιτικὸς αὐτῶν σύμβουλος. Παρ' αὐτὸ ἦσαν οἱ μάντεις καὶ αἱ σίβυλλαι καὶ ἡ ὀρφικὴ θρησκεία μὲ τὰς ἐπαγγελίας μακαρίας ζωῆς εἰς τὸν ἄλλον κόσμον κατεῖχεν ἀπὸ τοῦ ΣΤ΄ αἰῶνος τὰς ψυχάς.

Ἡ ἀριστοκρατικὴ κυριαρχία ἀνετράπη πρῶτον εἰς τὰς ἀσιατικὰς πόλεις, ὅπως εἰς τὴν Μίλητον, μετ' οὐ πολὺ δὲ καὶ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ὅπως εἰς τὴν Κόρινθον καὶ τὰς Ἀθήνας ὑπὸ τοῦ ἐξεγερθέντος ὄχλου, ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ὁποίου ἐκάθισαν ἀποστάται εὐπατρίδαι ὡς τύραννοι. Οὕτω εἰς τὴν Μίλητον, εἰς τὴν Σάμον ὁ Πολυκράτης, εἰς τὴν Κόρινθον οἱ Κυψελίδαι, εἰς τὰς Ἀθήνας ὁ Πεισίστρατος. Οὗτοι ἀνύψωσαν τὸν ἀρχαϊκὸν πολιτισμὸν πρὸς ὅλας τὰς διευθύνσεις. Τοὐναντίον ἡ Σπάρτη, ἡ ὁποία ἕως τότε ἦτο ἀνοικτὴ εἰς κάθε πολιτισμόν, καθίστατο ὁλονὲν περισσότερον συντηρητικὴ καὶ ἀπετέλεσε τὴν καθαρῶς στρατιωτικὴν πολιτείαν. Τότε τὸ νεοσύστατον περσικὸν κράτος συνέτριψε τὰς ἀνθούσας ἑλληνικὰς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῷ δὲ 494 π. Χ. ἔπεσε καὶ ἡ Μίλητος. Ἡ μικρὰ Ἑλλάς, καὶ κυρίως αἱ Ἀθῆναι, διέσωσε τὸν πολιτισμόν της καὶ δι' αὐτοῦ τὸν πολιτισμὸν τῆς Εὐρώπης καὶ ὅλου τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν ὑποδούλωσιν τῷ 480, παρὰ τὴν Σαλαμῖνα.

Ἐὰν ρίψωμεν ἓν βλέμμα πρὸς τὰ ὀπίσω, διὰ μέσου τῆς βαθυτάτης αὐτῆς ἐντομῆς τῆς ἱστορίας, μένομεν κατάπληκτοι ἀπὸ τὰ τεράστια κατορθώματα, τὰ ὁποῖα οἱ Ἕλληνες ἐπετέλεσαν ἐντὸς τριῶν αἰώνων ἀπὸ τῆς μονίμου ἐγκαταστάσεώς των. Δὲν κατέκτησαν μόνον τὰς ἑστίας των κατόπιν δεινῶν ἀγώνων, ἀλλὰ διεξεδίκησαν αὐτὰς νικηφόρως ἐναντίον τῆς μεγίστης δυνάμεως τοῦ τότε κόσμου, καίτοι ἐν τῷ μεταξὺ διετέλουν εἰς διαρκεῖς ἐμφυλίους σπαραγμοὺς ἐν τῇ προσπαθείᾳ των ὅπως δημιουργήσουν νέαν μορφὴν πολιτείας. Ἐκεῖ διὰ πρώτην φορὰν εἶδεν ὁ ἥλιος κράτος μὲ ὡρισμένον πολίτευμα. Συγχρόνως ἐδημιούργησαν οἱ Ἕλληνες δι' ἑκάστην τέχνην νέους τύπους· τὸν περίστυλον ναόν, τὴν γυμνὴν ἀνδρικὴν μορφήν τὸ ὁμηρικὸν ἔπος μὲ τὸ θεῖόν του ἑξάμετρον, τὴν ἐλεγείαν, τὸν ἴαμβον, τὸ μικρὸν ᾆσμα, τὸ μέγα χορικόν· γραφικήν, εἰς τὴν ὁποίαν αἱ γραμμαὶ δεικνύουν τὴν ὑψίστην ἁδρότητα καὶ χάριν· κομψότατα, νέα σχήματα προϊόντων κεραμεικῆς καὶ πάσης ἄλλης καλλιτεχνικῆς βιομηχανίας καὶ ὡς ἐπιστέγασμα ὅλων τούτων τὴν ἐπιστήμην. Ἐπὶ τῇ βάσει μιᾶς συλλογῆς πρακτικῶν γνώσεων ἐπεχείρησαν τὴν ἔρευναν ἄνευ προϋποθέσεων, ἀναζητοῦντες τὰ αἴτια ἑκάστου φαινομένου, μὲ ἀπώτερον σκοπὸν τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς μεταβολῆς τοῦ κόσμου. Ἡ κοιτὶς τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ Μίλητος Θαλῆς).

Περὶ τὸ 500 π. Χ. ἵσταντο ἤδη οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος, ὑπέρτεροι καὶ τῶν παλαιῶν ἀνατολικῶν ἐθνῶν. Εἰς τὸ ὑψηλὸν τοῦτο ἐπίπεδον ἔφθασαν ἐλευθέρως ἐξελισσόμενοι καὶ ἐν διαρκεῖ ἁμίλλῃ. Καὶ ἦσαν τώρα εἰς θέσιν νὰ δώσουν πολλὰ εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς καὶ πρὸ πάντων εἰς τὴν ἀκόμη ἐντελῶς βάρβαρον Εὐρώπην. Εἰς τὴν Ἰταλίαν βλέπομεν πόσον δύσκολος καὶ βραδὺς ὑπῆρξεν ὁ ἐκπολιτισμὸς καὶ αὐτῶν τῶν στενῶς πρὸς αὐτοὺς συγγενευόντων Λατίνων καὶ Σαμνιτῶν. Αἱ ἀκταὶ τῆς Νοτίου Ἰταλίας μέχρι τῆς Κύμης πρὸς βορρᾶν ἀπῳκίσθησαν πυκνῶς ὑπὸ Ἑλλήνων διαφόρων φυλῶν καὶ ἀκριβῶς τὸν ΣΤ΄ αἰῶνα ἔφθασαν εἰς μεγάλην ἀκμήν. Τότε κατέστησαν ὀνομασταὶ διὰ τὰ θρυλικὰ πλούτη των ἡ Σύβαρις, ὁ Κρότων, ὁ Τάρας, καὶ ἀκόμη βορειότερον ἡ Ἐλέα (Οὐελία) καὶ ἡ Ποσειδωνία (Paestum). Αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις τῆς Σικελίας εἶχον ἐπίσης ὑψηλὸν πολιτισμὸν καὶ ἦσαν ἀπὸ πολιτικῆς ἀπόψεως ἰσχυρότεραι τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἰταλίας, διατελοῦσαι ὑπὸ μεγάλους τυράννους, οἷος ὁ Ἱέρων, ὁ ὁποῖος ἐξέτεινε τὴν κυριαρχίαν του πρὸς βορρᾶν μέχρι τῆς Κύμης. Τὰ πλούτη καὶ τὴν ὑπερηφάνειαν τῶν πόλεων αὐτῶν δεικνύουν ἀκόμη καὶ σήμερον τὰ μεγαλειώδη ἐρείπια τῶν ὀνομαστῶν ἀρχαίων ναῶν τοῦ Ἀκράγαντος, τῆς Σελινοῦντος μὲ τὰς περιφήμους μετόπας, καὶ τῶν τριῶν πελωρίων ναῶν τῆς Ποσειδωνίας. Καὶ εἰς τὴν λογοτεχνίαν δὲ καὶ τὴν ἐπιστήμην διακρίνεται ἡ νέα αὕτη Ἑλλάς, ἡ λεγομένη Μεγάλη Ἑλλάς. Ἐκεῖ ἀπαντῶμεν τοὺς παλαιοτάτους λυρικοὺς ποιητάς, τὸν ἐξ Ἱμέρας Στησίχορον καὶ τὸν ἐκ Ρηγίου Ἴβυκον. Καὶ οἱ πρῶτοι δὲ ποιηταὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ὅπως ὁ Σιμωνίδης, ὁ Βακχυλίδης, ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Πίνδαρος, ἐπεδείκνυον τὴν τέχνην των εἰς τὰς Συρακούσας, εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Ἱέρωνος. Ἐκ Σάμου ἦλθεν ὁ μέγας Πυθαγόρας καὶ ἐνέβαλεν εἰς τὴν Κάτω Ἰταλίαν βαθέως τὸν σπόρον τῆς φιλοσοφίας καὶ θρησκείας αὐτοῦ, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ὀρφικὴ διδασκαλία διεδόθη καὶ ἐρριζοβόλησεν ἐδῶ ἴσως περισσότερον παρὰ εἰς τὰς Ἀθήνας. Καὶ ὁ Ξενοφάνης ἐπίσης, ὁ ἐκ Κολοφῶνος τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὁ ὁποῖος διὰ τῶν ἐλεγείων του διέδιδε τὴν ἰωνικὴν φυσικὴν φιλοσοφίαν ὡς πλανώμενος ραψῳδὸς καὶ ἐδίδασκεν ὅπως οὐδεὶς ἄλλος Ἕλλην πρὸ αὐτοῦ ἢ μετ' αὐτὸν τὸ ἑνιαῖον τῆς θεότητος, εὗρεν ἐν τέλει εἰς τὴν Ἐλέαν τῆς Ἰταλίας νέαν πατρίδα καὶ ἐγένετο ὁ ἱδρυτὴς τῆς ἐλεατικῆς ἐκείνης φιλοσοφικῆς σχολῆς, τῆς ὁποίας κορυφὴ ὑπῆρξεν ὁ Παρμενίδης, ὁ ὁποῖος τὸν αἰσθητὸν κόσμον διεκήρυξεν ὡς ἐπίφασιν τοῦ μόνου ἀληθῶς πραγματικοῦ κόσμου, τῆς καθαρᾶς σκέψεως.

Ἐκ τῶν βαρβάρων ὅμως ἰθαγενῶν κατοίκων τῆς Ἰταλίας μόνον οἱ Ἐτροῦσκοι, οἱ ὁποῖοι ἤδη εἰς τὴν παλαιὰν ἀνατολικὴν αὐτῶν πατρίδα εἶχον φθάσει εἰς ἀνωτέραν βαθμῖδα ἐξελίξεως διὰ τῆς διαρκοῦς ἐπικοινωνίας μετὰ τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν καὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἠδυνήθησαν νὰ προσοικειωθοῦν ἐν μεγαλυτέρᾳ ἀφθονίᾳ τὰ ἐξωτερικὰ τοὐλάχιστον ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτοὶ εἰσήγαγον εἰς μεγάλας ποσότητας ἀγγεῖα ἰδίως ἀπὸ τὴν Κόρινθον καὶ ἀπὸ τοῦ 550 π. Χ. ἀπὸ τὰς Ἀθήνας—μεταξὺ τῶν ὁποίων πολλὰ ἐξόχου τέχνης—, ἔφερον δὲ καὶ Ἴωνας τεχνίτας ἀπ' εὐθείας. Ἐδιδάχθησαν ἀπὸ αὐτοὺς καὶ παρήγαγον θαυμάσια ἔργα εἰς τὴν γραφικήν, τὴν πηλοπλαστικήν, τὴν τορευτικὴν καὶ τὰ πήλινα σκεύη. Εἰς τὸ Λάτιον ὅμως καὶ εἰς Ρώμην, ὅπου οἱ Ἐτροῦσκοι μέχρι τοῦ 500 περίπου ἐκυριάρχουν, δὲν εὑρέθησαν οὔτε ὡραῖα ἑλληνικὰ ἀγγεῖα οὔτε τάφος ἐτρουσκικοῦ ρυθμοῦ. Φαίνεται ὅτι ἡ αἴσθησις τῶν Λατίνων, ἡ ὁποία ἐξηκολούθει ἀκόμη τότε νὰ εἶναι σκαιὰ καὶ προσιδιάζουσα εἰς χωρικούς, δὲν εἶχεν ἀντίληψιν διὰ λεπτοτέραν διακόσμησιν ἐστερημένην πρακτικῆς ἀξίας. Χρήσιμα πράγματα, ὅπως πρὸ παντὸς τὴν γραφήν, εἶχον λάβει ἤδη περὶ τὸ 700 ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας γείτονάς των, καθὼς καὶ μερικὰ θρησκευτικὰ στοιχεῖα, ὅπως λ. χ. τὴν λατρείαν τῶν Διοσκούρων. Τὸν ναὸν τῆς Δήμητρος (Ceres) διεκόσμησαν περὶ τὰ 520 οἱ Ἕλληνες Δαμοφῶν καὶ Γόργασος. Περὶ τῆς ἐπικοινωνίας των μὲ τὰς ἑλληνικὰς ἀποικίας ὁ παλαιότερος μάρτυς εἶναι ὁ Ἡσίοδος, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν «Θεογονίαν» του (1013) ὀνομάζει τὸν Λατῖνον υἱὸν τῆς Κίρκης καὶ τοῦ Ὀδυσσέως.

Ἀλλ' οἱ τολμηροὶ Ἴωνες ἐπροχώρησαν ἀκόμη δυτικώτερον. Αὐτοὶ ἀνεκάλυψαν, ἤδη κατὰ τὸν Ζ΄ αἰῶνα, τοὺς πλουσίους θησαυροὺς τῆς ἱσπανικῆς Ταρτησσοῦ. Διαρκοῦς σημασίας, τῆς ὁποίας ἡ ἐπίδρασις φθάνει μέχρι σήμερον, ὑπῆρξεν ἡ ἵδρυσις

Digitized by Google

τῆς Μασσαλίας ὑπὸ τῶν ὑπὸ τοῦ Πέρσου βασιλέως Κύρου, περὶ τὸ 530, ἐκδιωχθέντων Φωκαέων. Ὁ ἐκπολιτισμὸς ὑπὸ τῆς Μασσαλίας τῶν περὶ αὐτὴν οἰκούντων ἔφθασε πρὸς τὰ κάτω μέχρι τῆς Ἱσπανίας. Πόσον βαθεῖα ὑπῆρξεν ἐκεῖ ἡ ἑλληνικὴ ἐπίδρασις καὶ εἰς τὴν τέχνην, ἔδειξαν καταπληκτικῶς ἱσπανικὰ γλυπτά, ἰδίως αἱ ἐξ Ἔλχε ὡραῖαι προτομαί, αἱ ὁποῖαι μόνον διὰ τῆς ἀφθόνου ἐπισωρεύσεως ἐπ' αὐτῶν κοσμημάτων προσλαμβάνουν βαρβαρικὸν χαρακτῆρα.

Ἐπὶ τῆς βορείου ἀκτῆς τῆς Ἀφρικῆς ἵστατο βεβαίως τότε ὡς ἐπικίνδυνος ἀνταγωνίστρια ἡ ἰσχυρὰ Καρχηδών. Ἀνατολικώτερον ὅμως, πρὸς τὸ μέρος τῆς Αἰγύπτου, ἀνέπτυξε μεγάλην ἀκμὴν ὑπὸ τὴν δυναστείαν τῶν Βαττιαδῶν ἡ παλαιὰ ἑλληνικὴ ἀποικία τῆς Κυρήνης, τῆς ὁποίας τὰ πλούσια λείψανα φέρουν σήμερον εἰς φῶς αἱ ἰταλικαὶ ἀνασκαφαί. Κατώρθωσε δὲ ἡ Κυρήνη νὰ διατηρηθῇ μέχρι τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Ἀράβων καὶ νὰ διακριθῇ καὶ εἰς τὴν φιλολογίαν διὰ τοῦ ἐπισκόπου αὐτῆς Συνεσίου.

Τέλος, μεγάλην ἱστορικὴν σημασίαν ἔχουν αἱ βορειοανατολικαὶ ἀποικίαι. Τὸ Βυζάντιον, τοῦ ὁποίου μητρόπολις ἦσαν τὰ μικρὰ Μέγαρα, ἀρχίζει νὰ λαμβάνῃ συνείδησιν τῆς σημαντικῆς αὐτοῦ θέσεως, ἀφοῦ ἡ Μίλητος πρὸ πάντων εἶχε διασπείρει τὰς ἀποικίας της εἰς ὅλα τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Ἡ ἐπίδρασίς του ἐπὶ τῶν βαρβάρων τῆς Νοτίου Ρωσίας, καὶ ἰδίως τῆς Κριμαίας, ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν ἐπὶ Μιθριδάτου, ἐξακολουθεῖ ὅμως καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

Καὶ τώρα ἀκολουθεῖ ἡ κλασσικὴ ἐποχή. Εἰς τὴν ἀρχὴν αὐτῆς ἵσταται ὁ νικηφόρος ἀπεγνωσμένος ἀγὼν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῆς πολὺ ὑπερτέρας δυνάμεως τῶν Περσῶν πρὸ τοῦ λιμένος τῶν Ἀθηνῶν τῷ 480, εἰς δὲ τὸ τέλος αὐτῆς κυριαρχεῖ ὁ μέγας Ἀλέξανδρος ἐπὶ τοῦ κατασυντριβέντος περσικοῦ κράτους, ὅπερ δεικνύει πόσην ὑπεροχὴν κατώρθωσεν ὁ Ἑλληνισμὸς νὰ ἀποκτήσῃ καὶ ἀπὸ στρατιωτικῆς ἀπόψεως ἀπέναντι τῆς Ἀνατολῆς. Κατὰ τὰ ἑκατὸν πεντήκοντα αὐτὰ ἔτη ἐπετέλεσαν οἱ Ἕλληνες τὰ μεγαλύτερα κατορθώματα τοῦ πολιτισμοῦ των, τὰ ὁποῖα ἀντανακλοῦν καὶ εἰς ὁλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα. Ἐδημιούργησαν ἐν καταπληκτικῇ ἐνεργείᾳ τὰς τυπικὰς μορφὰς εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν στρατηγικὴν τέχνην, εἰς τὴν ποίησιν καὶ εἰς ὅλας τὰς εἰκαστικὰς τέχνας· καὶ ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ τὰς ἀνήγαγον εἰς κλασσικὴν τελειότητα, καὶ ἐπὶ πλέον ἐθεμελίωσαν τὴν ἐπιστήμην ἐπὶ νέων καὶ βαθυτέρων βάσεων καὶ ἔδωσαν εἰς αὐτὴν μεγαλυτέραν ἐπέκτασιν. Καὶ πάντα ταῦτα διὰ πρώτην φοράν. Τὰ 150 ὅμως ταῦτα ἔτη, τὰ ὁποῖα εἶχον τόσην ἀφθονίαν ἀπὸ τοὺς πλουσιωτάτους καρποὺς τῆς πνευματικῆς ἐργασίας, δὲν ἦσαν ἔτη εἰρήνης· τότε ἀκριβῶς οἱ Ἕλληνες κατεσπάραξαν ἀλλήλους εἰς ἀγρίους πολέμους, ἐπέφερον πρὸς ἀλλήλους τεραστίας καταστροφάς, κατέσφαξαν καὶ ὑπεδούλωσαν πλήθη, ἐνῷ βαρύτατος λοιμὸς ἐνέσκηψεν ἐπὶ ἔτη ὁλόκληρα ἐπὶ τοῦ αἱμάσσοντος λαοῦ. Καὶ ὅμως εἰς τὸ τέλος τῆς χρονικῆς αὐτῆς περιόδου ὁ τόσον διεσπαρμένος ἑλληνικὸς λαὸς ἵσταται ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἄλλων κρατῶν πολὺ ὑπερέχων αὐτῶν εἰς δύναμιν καὶ πολιτισμόν, κραταιὸς ὡς βασιλεὺς τοῦ κόσμου.

Ἡ ἰθύνουσα δύναμις καὶ τὸ πνευματικὸν κέντρον εἶναι αἱ Ἀθῆναι καὶ παραμένουν τοιαῦται παρὰ τὴν πολιτικήν των πτῶσιν τῷ 404. Τῷ 480 κατώρθωσαν αἱ Ἀθῆναι νὰ ἑνώσουν τοὺς Ἕλληνας, ὅπως ἐκδιώξουν τοὺς Πέρσας ἐκ τῆς Εὐρώπης καὶ ἀπελευθερώσουν τὰς ἑλληνικὰς νήσους καὶ τὰς ἀποικίας τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τὴν βαρβαρικὴν κυριαρχίαν τῶν Περσῶν. Ὁ πόλεμος αὐτὸς διήρκεσε μέχρι τῶν μέσων τῆς Ε' ἑκατονταετηρίδος. Ἐπηκολούθησεν ἔντασις τῶν σχέσεων τῶν Ἀθηνῶν πρὸς τὴν Σπάρτην καὶ μετ' οὐ πολὺ κεκηρυγμένος ἐναντίον αὐτῆς πόλεμος καθὼς καὶ βιαία καθυπόταξις τῶν τέως συμμάχων. Ἐκ τῆς συμμαχίας τῆς ὁποίας ἱερὸν ἦτο ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Δήλῳ, ἐσχηματίσθη τῷ 454 ἀττικὸν κράτος μὲ προστάτιδα θεὰν τὴν Ἀθηνᾶν εἰς τὸν μεγαλοπρεπῆ ναὸν τῆς ὁποίας ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, τὸν θαυμαστὸν Παρθενῶνα, ἐφυλάσσετο εἰς τὸ ἑξῆς τὸ συμμαχικὸν ταμεῖον, τοῦ ὁποίου ἐγίνετο χρῆσις ὑπὸ τῶν Ἀθηνῶν κατ' ἰδίαν βούλησιν. Πλὴν ὅλων αὐτῶν αἱ Ἀθῆναι εἶχον νὰ ἀντιμετωπίσουν καὶ σοβαρὰς ἐσωτερικὰς ταραχάς, προερχομένας ἐκ τῆς πάλης τῶν φατριῶν ἐν σχέσει μὲ τὴν διαμόρφωσιν τῆς δημοκρατίας. Ἐπὶ πάντων τούτων ὅμως κατίσχυσεν ὁ Περικλῆς, ὁ βασιλεὺς τῆς ἀβασιλεύτου δημοκρατίας. Ἀπὸ τοῦ 445, ἢ τοὐλάχιστον ἀπὸ τοῦ 438, μέχρι τοῦ 431 εἶχεν ἡ Ἑλλὰς εἰρήνην. Αἱ Ἀθῆναι ἐπωφελήθησαν αὐτῆς περισσότερον ὅλων τῶν ἄλλων καὶ ἔφερον τὸν πολιτισμόν των εἰς τὴν ὑψίστην ἀκμήν. Μεθ' ὃ ἐπηκολούθησεν ἡ ἀναπόδραστος διάστασις μὲ τὴν Σπάρτην, ἡ ὁποία θὰ κατέληγεν εἰς νίκην τῶν Ἀθηνῶν, ἐὰν ὁ λοιμὸς δὲν ἐπέφερε τὴν ἐξαφάνισιν τοῦ Περικλέους καὶ ὅλων του τῶν σχεδίων. Ἡ ὑπεροψία καὶ ἡ διαρκῶς αὔξουσα ἀχαλίνωτος κατάστασις τῆς δημοκρατίας, καὶ ὄχι ὀλιγώτερον ἡ παράφορος ἐγωπάθεια καὶ τὸ μεγαλεπήβολον πνεῦμα τοῦ Ἀλκιβιάδου παρέσυραν τὰς Ἀθήνας πρῶτον εἰς τὴν περιπέτειαν τῆς Σικελίας (415—413) καὶ κατόπιν εἰς τὸν ἀποφασιστικὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς Σπάρτης. Ἀλλὰ μόνον διὰ τῆς βοηθείας τοῦ Ἀλκιβιάδου καὶ τῶν Περσῶν κατώρθωσε ἡ Σπάρτη νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν νίκην. Μονόπλευρον στρατιωτικὸν κράτος ἡ Σπάρτη, ἀποκύπτει καίτοι νικήτρια, εἰς τὰς ἡττηθείσας Ἀθήνας, αἱ ὁποῖαι, ὡς πεπολιτισμένον καὶ ἐμπορικὸν κράτος, ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν ἡ ἰθύνουσα δύναμις τῆς Μεσογείου. Κατὰ τὰς ταραχὰς καὶ τοὺς ἐλεεινοὺς πολέμους, οἱ ὁποῖοι περαιτέρω κατέστρεψαν τὴν Ἑλλάδα, ἡ Σπάρτη κατεβλήθη καὶ στρατιωτικῶς ὑπὸ τῶν Θηβαίων. Τότε ὁ βασιλεὺς τῶν ἀρειμανίων Μακεδόνων, οἱ ὁποῖοι βραδέως εἰσήγοντο εἰς τὸν πολιτισμόν, ἥνωσε διὰ τῆς βίας τὴν κατατετμημένην Ἑλλάδα καὶ ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ὡδήγησεν αὐτὴν ἐναντίον τῆς Περσίας. Ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν κατώρθωσεν αὐτὸς νὰ κυριαρχήσῃ ὁλοκλήρου τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τῶν χωρῶν τῆς Μεσογείου καὶ τῆς ἐνδοχώρας τῆς Ἀνατολῆς, πέραν ἀκόμη καὶ τῶν ἀπωτέρων συνόρων τοῦ περσικοῦ κράτους.

Πρὸς τὴν Σικελίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν δὲν ἔφθασεν ἡ δύναμις τοῦ Ἀλεξάνδρου. Οἱ ἐκεῖ Ἕλληνες, μετὰ τὴν νίκην τῶν Συρακοσίων κατὰ τῶν Ἀθηνῶν τῷ 413, ἠδυνήθησαν ἐν ἠρεμίᾳ νὰ ἀναπτύξουν τὸν πολιτισμόν των καὶ νὰ ἀναγάγουν αὐτὸν εἰς μεγάλην ἀκμήν. Κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Δ' αἰῶνος ὁ κραταιὸς Διονύσιος ὁ Α', τύραννος τῶν Συρακουσῶν, ὑπῆρξεν ὁ ἀδιαφιλονικήτως ἰσχυρότερος ἀνὴρ ὄχι μόνον τῆς Δύσεως, ἀλλὰ ὁλοκλήρου τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν γένει. Μετὰ τὸν θάνατόν του ὅμως διεσπάσθη καὶ τὸ κράτος αὐτοῦ.

Ἡ ἐξιστόρησις τοῦ πολιτισμοῦ τῶν 150 τούτων ἐτῶν εἶναι ἐκτάκτως δυσχερής, διότι οὗτος ἐξελίχθη μὲ καταπληκτικὴν ταχύτητα καὶ ποικιλίαν καὶ συγχρόνως διεδόθη, καταλλήλως ἐναρμονιζόμενος, εἰς μεγάλην ἀκτῖνα. Ὅ,τι μόλις ἐγεννήθη περὶ τὸ 480 ἔχει παύσει νὰ ὑπάρχῃ πρὸ πολλοῦ περὶ τὸ 330, ὅ,τι ἰσχύει εἰς τὰς Ἀθήνας δὲν ἰσχύει εἰς τὴν Σπάρτην καὶ ὅ,τι πάλιν εἰς τὴν Σπάρτην δὲν ἰσχύει εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Ἤπειρον οὔτε ἔχει καμμίαν βάσιν εἰς τὴν Δύσιν. Ὁ ἑλληνισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀποχωρίζεται μὲ τὴν καθυπόταξίν του ὑπὸ τὸν βασιλέα τῆς Περσίας κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα καὶ δὲν ἀναλαμβάνει τὰς δυνάμεις του οὔτε ἐπὶ τῆς κυριαρχίας τῶν Ἀθηνῶν. Διασκορπίζει ὅμως τὸν σπόρον του πολὺ μακράν, καὶ πρὸ παντὸς πρὸς τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν Δύσιν. Ἡ Σικελία καὶ ἡ Κάτω Ἰταλία ἁμιλλῶνται πρὸς τὰς Ἀθήνας, ἐδῶ ὅμως ἀναβλαστάνουν ἐν πυκνῷ ὀργασμῷ τὰ δημιουργικὰ πνεύματα. Κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἐν τούτοις, συνεπείᾳ τῆς πολιτικῆς διαταράξεως τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ὁ γύρω Ἑλληνισμὸς παρουσιάζει ἰσχυροτέραν ἐμφάνισιν.

Δὲν ὑπάρχει εἶδος πολιτεύματος, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ διάστημα τῶν 150 αὐτῶν ἐτῶν νὰ μὴ ἐφηρμόσθη κάπου παρ' Ἕλλησιν. Εἰς τὰς Ἀθήνας βλέπομεν τὴν τυπικὴν ἐξέλιξιν ἐν παραδειγματικῇ διαυγείᾳ. Αἱ Ἀθῆναι εἰσέρχονται εἰς τὴν λαμπράν των σταδιοδρομίαν τῷ 480 μὲ περιωρισμένον δημοκρατικὸν πολίτευμα, διὰ νὰ απομακρύνουν ἐντὸς πεντηκονταετίας ὅλα τὰ ἀριστοκρατικὰ ἐμπόδια καὶ νὰ μετατρέψουν εἰς ἀκόλαστον ὀχλοκρατίαν. Κατὰ συνέπειαν ἡ φιλελευθέρα ἰδέα ἔλαβε τοιαύτην ἐφαρμογὴν εἰς τὰς πράξεις, ὥστε ἐν τέλει ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνεπτυγμένου ἀτομισμοῦ νὰ κατασυντρίψῃ πᾶσαν ἀπὸ κοινοῦ μεγάλην δρᾶσιν τοῦ συνόλου. Οὕτω αἱ Ἀθῆναι, ἕρμαιον τῆς ὁρμῆς πρὸς αὐτοκαταστροφήν, δὲν κατώρθωσαν πλέον νὰ καταστοῦν μεγάλη δύναμις. Διότι ἡ ἀντιδρόμησις εἶναι ἀδύνατος· ἡ μόνη ἀπομείνασα σωτηρία ἦτο ἡ μοναρχία. Ἀλλ' εἰς τοὺς χρόνους τῆς δημοκρατίας αἱ Ἀθῆναι, ἀκριβῶς διὰ τῆς πλήρους ἀπελευθερώσεως τοῦ ἀτόμου, ἐπετέλεσαν μέγα ἔργον καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν δύναμιν αὐτῶν ἀπὸ πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἀπόψεως. Ἡ ὀργάνωσις τοῦ ἀττικοῦ κράτους, ἡ ναυπήγησις καὶ ὁ καταρτισμὸς τοῦ μεγάλου αὐτοῦ στόλου διήγειραν δικαίως τὸν θαυμασμόν. Αἱ Ἀθῆναι, κείμεναι εἰς περίβλεπτον ἰσχυρὰν θέσιν, ἡνώθησαν μετὰ τοῦ λιμένος των καὶ ἦσαν ἀπόρθητοι, ἐφ' ὅσον αἱ ἀττικαὶ τριήρεις ἐκυριάρχουν τῆς θαλάσσης. Αὐταὶ αἱ Ἀθῆναι, ἀνοικοδομηθεῖσαι τῷ 480 ἐν σπουδῇ καὶ φύρδην μίγδην, ἀπετέλουν κακόσχημον πόλιν, ὁ Πειραιεὺς ὅμως, ὁ ἀποτελῶν τὸν λιμένα τῶν Ἀθηνῶν, ὑπῆρξεν ἡ πρώτη κατὰ τὸ νεώτερον πολεοδομικὸν σύστημα κτισθεῖσα πόλις μὲ κατ' ὀρθὰς γωνίας διατεμνομένας ὁδούς, κατὰ τὰ σχέδια τοῦ Μιλησίου Ἱπποδάμου. Ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως συνεκεντρώθη εἰς μεγαλειώδη συνοπτικὴν εἰκόνα ἡ μνημειακὴ τέχνη· ὁ Παρθενών, τὰ Προπύλαια, ὁ ναὸς τῆς Ἀπτέρου Νίκης, τὸ Ἐρέχθειον, μὲ τοὺς θαυμασίων ἀναλογιῶν κίονας καὶ τὴν ἀνεξάντλητον γλυπτικὴν αὐτῶν διακόσμησιν, ὑπῆρξαν τὸ σύμβολον τῆς ἑλληνικῆς τέχνης ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Φειδίου. Ὁ Φειδίας ὑπῆρξεν ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος, ὑπὸ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τῶν περσικῶν πολέμων ἀκόμη ἐμφορούμενος, ἀπεικόνισε τὴν θεότητα ὑπὸ ἐξόχως ἰδανιστικὴν ἀνθρωπίνην μορφὴν μετὰ ἀνεφίκτου πλέον τελειότητος, καὶ συγχρόνως ἐγνώριζε νὰ παραστήσῃ τὴν χάριν ἐν ἠρεμίᾳ καὶ κινήσει, ὑπὸ ἔνδυμα καὶ γυμνήν. Ἀπὸ νέον πνεῦμα ἐδημιούργησαν κατόπιν ὁ Πραξιτέλης, ὁ Σκόπας καὶ ὁ Λύσιππος νέους, ὄχι ὀλιγώτερον κλασσικοὺς τύπους. Τὴν αὐτὴν ὁδὸν ἠκολούθησε καὶ ἡ γραφική, ὅπως δεικνύουν τὰ ὀνόματα τοῦ Πολυγνώτου καὶ τοῦ Ἀπελλοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐκπροσωποῦν ἀντιθέτους τάσεις. Κλασσικὰ ὑποδείγματα, ὡσὰν τὰ ἔργα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς πλαστικῆς, ὑπῆρξαν καὶ τὰ ἔργα τῆς ποιήσεως τῶν χρόνων ἐκείνων, ἀσκήσαντα, ὅπως τὰ πρῶτα, ἀνυπολόγιστον ἐπίδρασιν ἐπὶ ὅλων τῶν λαῶν καὶ τῶν ἐποχῶν. Ἡ παναρχαία χορικὴ ποίησις, ἡ συνάπτουσα τὴν μουσικὴν καὶ τὴν ὄρχησιν πρὸς τὸν ποιητικὸν στίχον, ἐμφανίζεται εἰς τὴν τελευταίαν αὐτῆς φάσιν ὑπὸ τοῦ Πινδάρου, βραδύτερον δὲ κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἀνεπτύχθη ἐπὶ τὸ μελοδραματικώτερον εἰς νέας μορφὰς ὑπὸ τοῦ Φιλοξένου. Ὅλων ὅμως τῶν κλάδων τῆς ποιήσεως κατὰ πολὺ ὑπερτέρα εἶναι ἡ δημιουργία τοῦ δράματος καὶ τῶν παρεπομένων αὐτῷ, ἤτοι τῆς τέχνης τῶν ὑποκριτῶν, τοῦ θεάτρου καὶ παντὸς ὅ,τι συνδέεται πρὸς αὐτό. Αἰφνιδίως, ὡσὰν τὴν Ἀθηνᾶν ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Διός, ἐμφανίζεται ἡ τραγῳδία τοῦ Αἰσχύλου, δυνατὸν χορικὸν ἔργον μετὰ δραματικῆς πλοκῆς, τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος τῷ 458 ἀκόμη ἀνύψωσεν εἰς μεγίστην τελειότητα ἐν τῇ «Ὀρεστείᾳ» αὐτοῦ. Ὁ Σοφοκλῆς καὶ ὁ Εὐριπίδης συνεισέφερον νέα στοιχεῖα, νέας μορφὰς καὶ νέον περιεχόμενον. Εἰς τὸ τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος φαίνεται ὅτι ἡ τραγῳδία, καθὼς καὶ ἡ κωμῳδία, ἀπηλλάγησαν πλέον τοῦ φορτίου τῶν χορῶν καὶ μετεβλήθησαν εἰς καθαρὸν δρᾶμα. Αὐτὸ ἐγένετο κυρίως διὰ τοῦ Μενάνδρου, ὁ ὁποῖος ἔδωκεν εἰς τὴν κωμῳδίαν οἰκογενειακὸν χαρακτῆρα. Κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα, ἀντιθέτως, ἡ κωμῳδία ἦτο φανταστικὸν δρᾶμα, ἀποτελούμενον κυρίως ἀπὸ σκώμματα, γέλωτας, ὑπερβολικὴν εὐθυμίαν, βωμολοχίας καὶ ἀναιδῆ χορόν, πολιτικοῦ δὲ χαρακτῆρος, καὶ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Ἀριστοφάνους ἔλαβε κλασσικὴν τελειότητα.

Ἡ ἐπιστήμη, γεννηθεῖσα εἰς τὴν Ἰωνίαν, ἀνεπτύχθη εὐθὺς ἀμέσως πρὸς βορρᾶν καὶ πρὸς δυσμάς, κορυφωθεῖσα εἰς τὸ μεγαλειῶδες σύστημα τοῦ εἰς ἄκρον ὑλιστοῦ Δημοκρίτου, ἐνῷ συγχρόνως οἱ Ἐλεᾶται φιλόσοφοι, ἐν ἄκρᾳ ἀντιθέσει, διεκήρυσσον ὅλας τὰς κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεις ὡς ἀπατηλάς. Ἐκ τῆς διαστάσεως αὐτῆς προέκυψεν ἡ ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὸ δυνατὸν τῆς γνώσεως. Τὴν ἀμφιβολίαν ταύτην προήγαγε κατόπιν ὁ Πυθαγόρας καὶ οἱ ἀκολουθοῦντες αὐτὸν σοφισταὶ εἰς δριμυτάτην κριτικὴν ὅλων τῶν ἐννοιῶν, ἡ ὁποία ἐνέσκηψεν ὡς ἐαρινὴ καταιγὶς ἀποκαθαίρουσα καὶ καρποφόρος εἰς ὅλας τὰς σφαίρας τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως. Εἰς τούτους ἀντετάχθη ὁ Σωκράτης καὶ ὁ μαθητής του Πλάτων. Ἐνῷ ἐδίδασκον τὴν ἐπὶ τῇ βάσει ἐννοιῶν σκέψιν, ἐθεμελίωσαν οὗτοι τὸ πρῶτον ἀληθῶς τὴν ἐπιστήμην. Ἀλλὰ πῶς θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ εἴπωμεν μὲ ὀλίγας λέξεις τί σημασίαν εἶχε διὰ τὸν κόσμον ὁ Πλάτων; Πᾶς ὁ μὴ γινώσκων θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ λάβῃ ἀμυδρὰν περὶ τούτου ἰδέαν, ἐὰν κατανοήσῃ σαφῶς ὅτι πρὸ τοῦ Πλάτωνος δὲν ὑπῆρχον καθόλου ἰδέαι εἰς τὸν κόσμον, ὅτι αὐτὸς πρῶτος ἐδημιούργησε τὴν λέξιν καὶ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν καὶ διήγειρεν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν τὴν ὁρμὴν τῆς νοσταλγίας τῶν ἰδεῶν. Ἥνωσε τὴν ἐπιστήμην μετὰ τῆς θρησκείας καὶ ἵδρυσε, κατὰ τὸ ὀρφικὸν πυθαγόρειον πρότυπον, τὴν ἰδεώδη αὐτοῦ πολιτείαν, μὲ τὸν προορισμὸν ὅπως ἀνυψώσῃ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς φέρῃ πλησιέστερον πρὸς τὴν ἰδέαν. Ὁ Πλάτων εὑρίσκετο ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἐκ Τάραντος Ἀρχύτα καὶ παρ' αὐτοῦ ἔλαβε τὰς ἰσχυροτέρας παρορμήσεις εἰς τὰ μαθηματικά. Τότε ἀντελήφθησαν τὴν σφαιρικότητα τῆς γῆς. Ὁ μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος καὶ ἀντίπους αὐτοῦ Ἀριστοτέλης, ὁ πάσας τὰς ἕως τότε γνωστὰς ἐπιστήμας συγκεφαλαιῶν, προάγων καὶ θεμελιώνων, ἵσταται εἰς τὸ τέλος τῆς ἐν λόγῳ περιόδου.

Ἡ δεσπόζουσα θέσις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῶν ἐπιβλητικῶν παλαιῶν πολιτισμῶν τῆς Ἀνατολῆς, καταφαίνεται εἰς τὴν ἐξάπλωσιν αὐτοῦ. Μήπως ὁ βασιλεὺς τῆς Περσίας δὲν εἶχε πάντοτε μαζί του, ὅταν ἐξήρχετο, Ἕλληνας μισθοφόρους καὶ Ἕλληνα ἰατρόν· μήπως ὁ Πέρσης Μιθριδάτης δὲν ἦτο μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος, ἢ οἱ ἡγεμόνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δὲν ἀνέθετον εἰς Ἕλληνας τεχνίτας τὴν οἰκοδόμησιν καὶ διακόσμησιν τῶν ἐπιτυμβίων αὐτῶν μνημείων· ὁ Μαύσωλος καὶ ἡ σύζυγός του Ἀρτεμισία δὲν κατέστησαν τὴν πρωτεύουσάν των τὸ ἀγλάϊσμα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ; Εἰς τὸν Εὔξεινον Πόντον ἤκμαζον διὰ τοῦ ἐμπορίου αἱ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι καὶ παρεῖχον εἰς τοὺς Σκύθας μεγιστᾶνας πᾶν ὅ,τι αὐτοὶ ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἠδύναντο νὰ ἀφομοιώσουν. Λείψανα τῶν τάφων αὐτῶν ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνωμεν πόσον μεγαλοπρεπῶς ἐστόλιζον τὴν ζωήν των μὲ ἑλληνικὰ προϊόντα. Ἐκ τῶν βαρβάρων τῆς Δύσεως οἱ Ἐτροῦσκοι διὰ τῆς στενῆς των ἐπαφῆς πρὸς τοὺς Ἕλληνας προή-

Digitized by Google

γαγον τὰς τέχνας αὐτῶν. Ἤδη ὅμως ἡ αὔξουσα δύναμις τῆς Ρώμης ἤρχισε νὰ καθίσταται αἰσθητὴ ὡς ἐμπόδιον· ἀλλὰ καὶ ἡ Ρώμη διὰ ν' ἀποκτήσῃ τὴν βάσιν πρὸς συγγραφὴν τοῦ νομοθετικοῦ κώδικος ὑπὸ τῶν δεκάρχων, τῷ 451 ἀπέστειλε συγκλητικοὺς εἰς τὴν Ἑλλάδα, διὰ νὰ μελετήσουν τοὺς νόμους τοῦ Σόλωνος.

Ὁ Αὔγουστος ἐπραγματοποίησε τὸ ὄνειρον τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ρωμαῖος καὶ ὄχι Ἕλλην, ἐδημιούργησε τὸ παγκόσμιον κράτος, ἦτο ὅμως Ρωμαῖος ἐξελληνισθείς. Ἡ νίκη τῆς Ρώμης εἶναι σύγχρονος θρίαμβος τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος βεβαίως ὑπέστη πλέον καταστροφήν. Τὸ τεράστιον πρόβλημα, τὸ ὁποῖον εἶχε θέσει ὁ Ἀλέξανδρος εἰς τοὺς Ἕλληνας, νὰ εἰσδύσουν εἰς τὴν Ἀνατολὴν μὲ τοὺς παμπαλαίους της πολιτισμοὺς καὶ νὰ τὴν κατακτήσουν, αὐτοὶ τὸ ἔλυσαν ὥς τι αὐτονόητον. Ἔγιναν πραγματικοὶ κύριοι τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐὰν δὲν ἔμειναν κύριοι μονίμως. Καὶ ἔδωκαν εἰς τὴν Ἀνατολὴν νέαν ὄψιν, τὴν ἐξηλλήνισαν. Πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπὸν ἐχρειάσθη νὰ δημιουργήσῃ ὁ Ἑλληνισμὸς νέα πράγματα, καὶ τὰ ἐδημιούργησεν. Ἐν πρώτοις ἐδημιούργησε νέον τύπον πολιτεύματος, τὴν ἀπόλυτον βασιλείαν μετὰ μεγάλου ἐπιτελείου ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐξ ἐπαγγέλματος διοικητικοὶ ὑπάλληλοι καὶ ἀξιωματικοί, μετὰ τακτικοῦ καὶ ἐπαγγελματικοῦ στρατοῦ. Νέα ὑπῆρξεν ἡ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου μὲ ἐλέφαντας καὶ πολεμικὰς μηχανάς. Νέαι πόλεις, ἱδρυθεῖσαι εἰς τὰς μεγάλας ἀρτηρίας τῆς συγκοινωνίας, ὡς ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Πέργαμος, ἡ Θεσσαλονίκη, ὑπεσκέλισαν ταχέως τὰς παλαιὰς ἑλληνικὰς πόλεις. Ὁ Ἀλέξανδρος μετετόπισε τὸν ἄξονα τοῦ κόσμου πρὸς Ἀνατολὰς καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας λαμβάνει νέαν ζωήν. Τὰ νέα προβλήματα καὶ ὁ ἐπ' ἄπειρον ἐπεκταθεὶς ὁρίζων ἐγέννησαν νέας κοσμοθεωρίας. Πάλιν οἱ Ἕλληνες εὗρον τότε ἐν τυπικῇ τελειότητι τὸ φιλοσοφικὸν στήριγμα τόσον εἰς τὸν ἄνθρωπον τῆς δράσεως ἐν τῇ Στοᾷ, ὅσον καὶ εἰς τὸν ἡρεμιστὴν ἐν τῇ ἐπικουρείῳ σχολῇ, ἐνῷ συγχρόνως ἐξηκολούθει νὰ ἐργάζεται ἡ ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος καὶ ἡ σχολὴ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐὰν αἱ Ἀθῆναι παρέμειναν διαρκῶς διὰ τοὺς φιλοσόφους τὸ κλασσικὸν κέντρον, διὰ τὴν σπουδὴν ὅμως καὶ τὴν ἔρευναν τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν παρεσχέθη ἡ εὐκολία εἰς τοὺς ἀσχολουμένους εἰς αὐτὰς τὸ πρῶτον εἰς τὰς νέας πόλεις, ἰδίως εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὴν Πέργαμον καὶ τὴν Ἀντιόχειαν, διὰ τῆς ἱδρύσεως ὑπὸ τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλέων, σχολῶν, βιβλιοθηκῶν καὶ πρὸ παντὸς τοῦ Μουσείου τῶν Πτολεμαίων. Ἡ εἰκαστικὴ τέχνη μὲ τὰ κατὰ πολὺ μεγαλύτερα προβλήματα, τὰ ὁποῖα εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ, ἤλλαξε τὸν ρυθμόν της. Ἐχρειάζετο νὰ κτισθοῦν πόλεις μὲ λιμένας, πλατείας καὶ στοάς. Ὁ πρῶτος φάρος τοῦ κόσμου ὁδηγεῖ τὰ πλοῖα εἰς τὸν λιμένα τῆς Ἀλεξανδρείας. Τὸ ἔντονον ψυχικὸν συναίσθημα ἐγένετο πάθος, τὸ ὁποῖον εὗρε μεγαλειώδη ἔκφρασιν εἰς τὴν πλαστικήν, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὴν Νίκην τῆς Σαμοθράκης καὶ εἰς τὰ γιγαντιαῖα ἀγάλματα τοῦ βωμοῦ τῆς Περγάμου. Ἐξ ἄλλου ὅμως οἱ ἄνθρωποι, φεύγοντες ἀπὸ τὴν θορυβώδη ταύτην ζωήν, ἐζήτουν τὴν ἠρεμίαν τῆς ἐξοχῆς καὶ τὴν ἁπλότητα τοῦ ποιμενικοῦ βίου τοὐλάχιστον εἰς τὴν ποίησιν καὶ τὴν εἰκαστικὴν τέχνην. Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς μὲ τὴν πλήρη νεανικῆς θαλερότητος δύναμίν του ἵστατο τόσον ὑπεράνω τοῦ ὑπεργεγηρακότος πολιτισμοῦ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Περσίας, ὥστε εἰς τὰ ἑλληνικὰ ἔργα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς δὲν διακρίνεται οὔτε ἴχνος ἀνατολικῆς ἐπιδράσεως. Οἱ Ἕλληνες ἐκυριάρχουν καὶ ἐδίδον. Ἡ δρᾶσίς των ὑπερέβαινε τὰ πολιτικὰ ὅρια. Ἕλληνες ἠθοποιοὶ παρίστανον πρὸ τῶν Πάρθων βασιλέων καὶ εἰς τὰς Ἰνδίας ἀνεπτύχθη δραματικὴ τέχνη ἐξ ἐπιδράσεως τῆς ἑλληνικῆς τραγῳδίας. Ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῆς κινεζικῆς διακοσμητικῆς ἐπέδρασεν ἡ ἑλληνικὴ τέχνη. Οἱ παλαιοὶ ὅμως ἀνατολικοὶ πολιτισμοὶ παρέμειναν ἐν τούτοις ἀδιατάρακτοι. Ὑπὸ τὸ ἐξηλληνισμένον ἐπίχρισμα ἀνέθρωσκον πάλιν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ εἰς ὀξεῖαν πολιτικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἀντίδρασιν. Οὕτω ἐγεννήθησαν πρὸς ἀνατολὰς καὶ εἰς τὰ βορειοανατολικὰ νέα κράτη τῶν Πάρθων, τῶν Ἀρμενίων, εἰς τὸν Βόσπορον, εἰς τὴν Κομαγηνήν. Κοσμοϊστορικῆς σημασίας ὑπῆρξεν ἡ ἀντίδρασις τῶν Ἰουδαίων ὑπὸ τοὺς Μακκαβαίους ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων βασιλέων τῆς Συρίας.

Κατὰ τοὺς αὐτοὺς τρεῖς π. Χ. αἰῶνας ἐξηλληνίσθη ἐπίσης καὶ τὸ δυτικὸν τμῆμα τῆς περιοχῆς τῆς Μεσογείου, οἱ Ἕλληνες ὅμως ἐδῶ δὲν ἔγιναν κύριοι, ἀλλὰ δοῦλοι, ἐφ' ὅσον δὲν ἐξωλοθρεύθησαν ὁλοσχερῶς. Διότι εἶχον νὰ ἀντιπαλαίσουν κατὰ δύο δυνάμεων, κατὰ τῆς Καρχηδόνος, ἡ ὁποία διὰ τὸν πολιτισμὸν δὲν ἐσήμαινε τίποτε καὶ κατὰ τῆς Ρώμης. Εὑρέθησαν μεταξὺ τῶν δύο τούτων μεγάλων δυνάμεων, ὅταν ἡ Ρώμη μετὰ τὸν πόλεμον πρὸς τοὺς Ταραντίνους καὶ τὸν εἰς βοήθειαν αὐτῶν προσδραμόντα βασιλέα τῆς Ἠπείρου Πύρρον, ἐκυριάρχησεν ὁλοκλήρου τῆς Ἰταλίας, καὶ κατασυνετρίβησαν εἰς τὸν δεύτερον Καρχηδονιακὸν πόλεμον τοῦ Ἀννίβα. Τῷ 212 αἱ Συράκουσαι ἡλώθησαν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων. Ποίαν σημασίαν εἶχε τοῦτο διὰ τὸν πολιτισμὸν δύναταί τις νὰ ἀναμετρήσῃ, ἐὰν ἀναλογισθῇ ὅτι μεταξὺ τῶν θυμάτων ἦτο καὶ ὁ Ἀρχιμήδης, ὁ μέγιστος τῶν μαθηματικῶν τῆς ἀρχαιότητος, καθὼς καὶ ὅτι ἀπὸ τριακοσίων ἐτῶν αἱ Συράκουσαι ὑπῆρξαν κορυφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὸ ἐν τῇ Δύσει κέντρον αὐτοῦ. Διὰ τῆς κατὰ τὸν Ἀννίβα τελικῆς νίκης ἐγένετο ἡ Ρώμη κυρία ὁλοκλήρου τῆς Δύσεως, ἀλλ' οἱ ἄλλοτε ἀνθηροὶ καὶ εὔφοροι ἀγροὶ τῶν ἐν τῇ Δύσει Ἑλλήνων μετεβλήθησαν ἔκτοτε κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ἐρήμους βοσκάς. Ἡ Ρώμη ὅμως, καίτοι ἦτο σκληρὰ κυρίαρχος, ἐγνώριζε νὰ ἐπωφελῆται ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ὑπηκόους της καὶ νὰ μανθάνῃ. Ὑπὸ τὸ ἔνδυμα τοῦ δούλου ἤρχετο ἀνωτέρα ἑλληνικὴ μόρφωσις εἰς τὴν Ρώμην. Περὶ τὸ 240 ἐχρειάσθη ὁ Ταραντῖνος Ἀνδρόνικος ὁ Λίβιος, δοῦλος καὶ κατόπιν ἀπελεύθερος τοῦ Λιβίου, νὰ μεταφράσῃ ἑλληνικὰς τραγῳδίας διὰ τὰς κατὰ τὸ ἑλληνικὸν ὑπόδειγμα ὀργανωθείσας ἐξιλαστηρίους ἑορτάς, τῷ δὲ 207 νὰ ποιήσῃ παρθένειον· πρὸς διδασκαλίαν δὲ μετέφρασεν ὁ ἴδιος τὴν «Ὀδύσσειαν» εἰς ἄμουσον σατούρνιον μέτρον. Πᾶς ὅστις ἤθελε νὰ διαδραματίσῃ σπουδαῖον πρόσωπον εἰς τὴν πολιτικήν, ὤφειλε νὰ γνωρίζῃ τελείως τὴν παγκόσμιον ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ἀννίβας διεξήγαγε τὰς διαπραγματεύσεις μετὰ τοῦ Φαβίου καὶ τοῦ Σκιπίωνος ἑλληνιστί. Ὁ παλαιότατος Ρωμαῖος ἱστορικὸς Κόϊντος Φάβιος Πίκτωρ ἔγραψεν ἑλληνιστί, καὶ Ἕλλην, ὁ Πολύβιος, εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος διεκήρυξεν εἰς τὸν κόσμον τὴν δόξαν τῆς Ρώμης τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἀκάθεκτος προχωρεῖ τώρα ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς Ρώμης. Ἀνεπτύχθη ρωμαϊκὴ φιλολογία, ἡ ὁποία κατὰ μέγα μέρος ἦτο ἑλληνική, καθόσον ἑλληνικὰ πρότυπα παρεῖχον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὄχι μόνον τὸ θέμα, ὅπως διὰ τὰς τραγῳδίας καὶ τὰς κωμῳδίας, ἀλλὰ καὶ τὴν μορφήν. Διότι ἀντὶ ὁ Ἔννιος νὰ τελειοποιήσῃ τὸν ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου ἀκόμη χρησιμοποιηθέντα δημώδη ρωμαϊκὸν στίχον, ἀπεμιμήθη τὸ ἑλληνικὸν ἑξάμετρον. Νέον λογοτεχνικὸν εἶδος ἐδημιούργησεν ἡ Ρώμη τὸν μῖμον. Βραδέως καὶ σχεδὸν ἄνευ προθυμίας κατέκτησεν ἡ Ρώμη τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολήν. Τότε ἡ ἀτυχὴς Ἑλλὰς ἐγένετο τὸ πεδίον τῆς μάχης μεταξὺ Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς. Ἐκεῖ ὁ Σύλλας συνέτριψε τὴν τελευταίαν ἀπόπειραν τοῦ ἑλληνιστικοῦ βασιλέως τοῦ Πόντου Μιθριδάτου νὰ ἀνασυστήσῃ τὸ κράτος τοῦ Ἀλεξάνδρου· ἐκεῖ ὁ Ὀκταβιανὸς ἐπολέμησε κατὰ τῶν δολοφόνων τοῦ Καίσαρος, καὶ πάλιν ἐκεῖ μετὰ 12 ἔτη ὁ αὐτὸς Ὀκταβιανὸς κατὰ τοῦ Ἀντωνίου καὶ τῆς Κλεοπάτρας. Τοιουτοτρόπως ἐποδοπατήθη καὶ ἐκεῖ ὁ Ἑλληνισμός, ὅπως εἰς τὴν Σικελίαν καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν. Καὶ ὅμως ἡ δύναμις τοῦ ἀξιοθαυμάστου τούτου λαοῦ δὲν ἐξηντλήθη ἀκόμη. Μὲ τὸν πολιτισμόν του καὶ τὰς πνευματικάς του ἰδιότητας ὑπερεῖχεν ὅλων τῶν ἄλλων λαῶν τοὺς ὁποίους διεπαιδαγώγησε καὶ ἀνύψωσεν. Ἡ φιλολογία του ἐθεωρεῖτο ἤδη ἔκτοτε παντοῦ κλασσικὴ καὶ ὑποδειγματική. Τόσον ἀμέτρητος ὑπῆρξεν ὁ θησαυρός του εἰς καλλιτεχνικὰ ἔργα παντὸς εἴδους, ὥστε νὰ δύναται νὰ στολίσῃ μὲ αὐτὰ τοὺς ναούς, τὰς οἰκίας, τὰ ἀνάκτορα καὶ τὰ δημόσια κτήρια τῶν Ρωμαίων, χωρὶς νὰ ἀπογυμνωθῇ αὐτῶν ἐντελῶς. Οἱ Ρωμαῖοι εἶχον πλήρη συνείδησιν τούτου, ὁ δὲ Ὁράτιος τὸ ἐξέφρασεν ἐπιγραμματικῶς κατὰ τὸν ρωμαϊκὸν τρόπον: Graecia capta victorem cepit. Ἡ Ρώμη τοῦ Αὐγούστου εἶναι ἑλληνιστικὴ πόλις, ἀλλ' ὄχι ὅπως αἱ ἑλληνιστικαὶ πόλεις τῆς Ἀνατολῆς. Τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα εἰσεχώρησαν εἰς αὐτὴν βαθύτερον, δὲν τὰ ἄφησεν ὅμως ὅπως τὰ παρέλαβεν, ἀλλὰ τὰ ἐπεξειργάσθη. Ὅπως ἡ γλῶσσά της εἶναι ρωμαϊκή, ρωμαϊκὸν εἶναι καὶ τὸ πνεῦμα τῆς τέχνης της· καὶ ὅμως ἡ τέχνη αὕτη εἶναι ἑλληνικὴ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν καὶ ἐσωτερικὴν μορφήν. Παντοῦ διακρίνομεν, εἰς τὸν Ὁράτιον, τὸν Βιργίλιον, τὸν Προπέρτιον ἑλληνικὰ πρότυπα, καὶ ὅμως τὰ ἔργα αὐτῶν εἶναι ἀψευδῆ δείγματα τοῦ μεστοῦ αὐτοσυνειδήσεως καὶ μεγαλοφροσύνης ρωμαϊκοῦ λαοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐν αὐτῷ τὰ δύο στοιχεῖα συνεχωνεύθησαν, διὰ ν' ἀποτελέσουν νέαν ἀδιάλυτον ἑνότητα. Καὶ διὰ τοῦτο ὅταν ἡ αὐτοκρατορικὴ Ρώμη κατώρθωσε νὰ ἐκρωμαΐσῃ ὁλόκληρον τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, εἰσέδυσε παντοῦ φέρουσα τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν. Ἡ ρωμαϊκὴ κοσμοκρατορία εἶναι ἡ τελειοποίησις τοῦ ἑλληνιστικοῦ κατορθώματος. Ὁ ἑλληνισμὸς ἐπὶ 300 ἔτη λαμβάνει ἐνεργὸν μέρος εἰς μεγάλα ἔργα εἰς τὸ εἰρηνικὸν αὐτοκρατορικὸν κράτος. Παντοῦ ἀναφαίνονται λαμπραὶ μεγαλοπόλεις τοῦ αὐτοῦ ρυθμοῦ. Καὶ αὐταὶ ἀκόμη αἱ πολίχναι ἐξεπολιτίσθησαν. Δίκτυον στερεωτάτων ὁδῶν, μεγάλων γεφυρῶν, πελωρίων ὑδραγωγείων, ὀχυρωματικῶν ἔργων ἐκτάσεως χιλιομέτρων χαρακτηρίζουν τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐποχήν. Ρωμαϊκὴ κυριαρχικὴ θέλησις θέτει ὅλας τὰς δυνάμεις εἰς κίνησιν, θέλησις ὅμως διαμορφωθεῖσα ὑπὸ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ρωμαῖοι καὶ Ἕλληνες τεχνῖται οἰκοδομοῦν, γλύφουν καὶ ζωγραφίζουν, πρωτοστατοῦν ὅμως οἱ Ἕλληνες. Ὁ Ἕλλην Ἀπολλόδωρος κτίζει διὰ τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανὸν τὴν μεγάλην γέφυραν τοῦ Δουνάβεως εἰς τὰς Σιδηρᾶς Πύλας, καθὼς καὶ τὸ μεγαλειῶδες αὐτοῦ Forum εἰς τὴν Ρώμην. Ὅσον ὅμως καὶ ἂν μεταβάλλῃ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἡ ὁλονὲν περισσότερον εἰσχωροῦσα χρῆσις τῆς ἀψῖδος καὶ τοῦ θόλου, ὁ ἑλληνικὸς κίων ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον τοῦ ρυθμοῦ τούτου μέλος ἀπὸ τῆς Ἱσπανίας μέχρι τοῦ Βααλβὲκ καὶ τῆς Παλμύρας καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπικρατῇ καὶ εἰς τὸ μέλλον. Νέαι οἰκοδομικαὶ ἰδέαι πραγματοποιοῦνται εἰς πολλὰ νέα προβλήματα, καὶ ἐν τέλει εἰς τὸ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι αὕτη μὴ ἑλληνικὴ καὶ μὴ ρωμαϊκή· δύο Ἕλληνες ὅμως ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας, ὁ Ἀνθέμιος καὶ ὁ Ἰσίδωρος, εἶναι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ᾠκοδόμησαν τὴν Ἁγίαν Σοφίαν. Εἰς τὸν Β' μ. Χ. αἰῶνα ὁ Ἑλληνισμὸς ἔζησε μίαν ἀκόμη τελευταίαν μεγάλην ἀναλαμπήν. Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία, καίτοι προσφερομένη λατινιστὶ εἰς τὴν Δύσιν, διεδόθη παντοῦ. Τότε ἐφευρέθη τὸ μυθιστόρημα καὶ τότε ἐπανηγύρισεν ἡ ρητορικὴ τοὺς ὑψίστους αὐτῆς θριάμβους. Ἕλληνες ρήτορες περιοδεύουν ἀνὰ τὸ κράτος ἐν μέσῳ μεγάλων τιμῶν καὶ δύνανται ν' ἀντιμετωπίζουν αὐτοκράτορας ὡς ἰσότιμοι. Οἱ αὐτοκράτορες ἐφρόντιζον διὰ τὴν παιδείαν διορίζοντες καθηγητάς. Μετ' ἐπιμελείας προήγετο ἡ σπουδὴ τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν. Ἀνικανοποίητοι πόθοι ἐξώθουν πρὸς ἑδραιοτέραν κοσμοθεωρίαν. Καὶ οἱ μὲν ἀνωτέρας μορφώσεως ἀνεζήτουν αὐτὴν εἰς τὴν ἀκόμη ζωντανὴν στωϊκὴν φιλοσοφίαν, εἰς τὴν τοῦ Ἐπικούρου καὶ εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Πλωτίνου διαμορφωθέντα μυστικοῦ χαρακτῆρος νεοπλατωνισμόν. Πολὺ ἰσχυρότερον ὅμως ὑπῆρξε τὸ ρεῦμα εἰς τὰς ἀνωτέρας καὶ κατωτέρας τάξεις εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰς τὴν Δύσιν πρὸς τὴν σοφὴν δεισιδαιμονίαν τῆς ἀστρολογίας, πρὸ παντὸς εἴδους μαγείας καὶ πρὸς τὰς θρησκείας τῆς Ἀνατολῆς. Ἴσως ὁ Μίθρας καὶ ὁ Ἰησοῦς ἐπάλαιον πρὸς ἀλλήλους, ἕως ὅτου ὁ Κωνσταντῖνος κατέστησε θρησκείαν τοῦ κράτους τὸν Χριστιανισμόν, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχον ἤδη προσχωρήσει ἄνδρες ἑλληνικῆς μορφώσεως, ὡς ὁ Κλήμης καὶ ὁ Ὠριγένης. Ἑλληνιστὶ ὡμίλουν οἱ ἅγιοι πατέρες εἰς τὴν πρώτην σύνοδον τῆς Νικαίας τῷ 325 μ. Χ. καὶ τὸ κύριον θέμα, τὸ ὁποῖον τοὺς ἀπησχόλει, ἦτο ἡ διάκρισις ὡρισμένων ἑλληνικῶν ἐννοιῶν καὶ ὄχι ἡ εὐλαβὴς ἁπλότης τοῦ Εὐαγγελίου. Ἐν τούτοις τὸ ἐθνικὸν ὑπέδαφος ἀνήρχετο ὁλονὲν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν καὶ τῷ 395 μ. Χ. κατέρρευσε τὸ ρωμαϊκὸν κράτος εἰς τὴν λατινικὴν Δύσιν καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολήν.

Τὸ βυζαντινὸν κράτος ὑπέστη ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν, ἡ ὁποία ηὔξανε προϊόντος τοῦ χρόνου, καὶ ἐδημιούργησεν ἰδιόρρυθμον πολιτισμόν. Ἑλληνικὸς ὅμως ὑπὸ τὴν παλαιὰν τῆς λέξεως σημασίαν δὲν ἦτο πλέον ὁ πολιτισμὸς αὐτός, καίτοι εἰς τὰ βυζαντινὰ σχολεῖα ἐκαλλιεργεῖτο ἡ σπουδὴ τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ πνεῦμά της ὅμως ἦτο νεκρόν. Κατώρθωσεν ἐν τούτοις τὸ Βυζάντιον νὰ διατηρήσῃ τὸν θησαυρὸν αὐτόν, καίτοι πανταχόθεν πιεζόμενον, καὶ δὴ καὶ νὰ τὸν μεταφέρῃ μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν τῷ 1453 εἰς τὴν Δύσιν.

Ἡ Δύσις, κατακλυσθεῖσα καὶ πάλιν ἀπὸ τεράστια κύματα μεταναστεύσεως τῶν λαῶν, θὰ περιέπιπτεν εἰς βαρβαρότητα, ἐὰν ὁ Χριστιανισμὸς μὲ τὴν αὐστηράν του ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωσιν δὲν μετέδιδε μετὰ τῆς θρησκείας καὶ τὴν ἀρχαίαν παιδείαν, ἔστω καὶ εἰς μικρὰ ἀκόμη τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ. Διότι ἐὰν ὁ Τερτυλλιανὸς περὶ τὸ 200 μ. Χ. συνέγραψε τὰ χριστιανικά του ἔργα ὄχι μόνον λατινιστί, ἀλλὰ καὶ ἑλληνιστί, ὁ Αὐγουστῖνος, περὶ τὸ 400 ἤδη, ἔχει ἀμυδρὰν γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς. Εἰς τὸ ἑξῆς ἡ γλῶσσα τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἄρα καὶ ὁλοκλήρου τῆς Δύσεως, εἶναι ἡ λατινική. Διὰ τοῦτο εἰς τὰ σχολεῖά της διδάσκονται τὰ λατινικὰ μὲ τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς. Ἤδη ὅμως διὰ τοῦ Βιργιλίου μεταδίδεται εἰς τὸν μεσαίωνα τῆς Δύσεως, παρ' ὅλον τὸν ρωμαϊσμόν του, ἰσχυρὰ πνοὴ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ ἑλληνικῆς μορφῆς. Πρὸς τούτοις εἰς τὰ μοναστήρια διετηρεῖτο τὸ τελευταῖον ὑπόλειμμα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης. Ἀκόμη σπουδαιότερον ἦτο ὅτι εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Αὐγουστίνου, τὰ ὁποῖα ἐκυριάρχουν εἰς τὴν σκέψιν τῆς Δύσεως μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, καθὼς ἐπίσης καὶ εἰς τὸ περὶ «Περὶ παρηγορίας» ἔργον τοῦ Βοηθίου, ἐπεκράτει τὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Τὰ ἔργα ταῦτα μετέδιδον ἰδίως τὰς θεωρίας τοῦ Πλάτωνος, ἂν καὶ βεβαίως ὑπὸ νεοπλατωνικὴν μορφήν.

Ἀπὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος εἰσεχώρησεν ὁ Ἀριστοτέλης διὰ τῶν Ἀράβων· ἔκτοτε ἐκυριάρχησεν ἡ σχολαστικὴ σχολή. Καὶ αἱ ἐπὶ μέρους δὲ ἐπιστῆμαι ὑπὸ τῶν ἰδίων Ἀράβων ζωογονηθεῖσαι ἐπὶ ἑλληνικῶν βάσεων ἔλαβον νέαν ἀνάπτυξιν, καὶ δὴ τὰ μαθηματικά, ἡ ἀστρονομία, ἡ ἰατρική. Καὶ ἡ τέχνη τῶν τρουβαδούρων καὶ τῶν ἐρωτικῶν αὐτῶν ᾀσμάτων μαρτυρεῖ ἴσως ἀπωτέραν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνιστικῆς ποιήσεως. Ἐχρειάσθη ὅμως νὰ ὑπερνικηθῇ ὁ μεσαίων διὰ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ (Humanismus), εἰς τὸν ὁποῖον ἤνοιξε τὸν δρόμον ἡ Ἰταλία τὸν ΙΕ' αἰῶνα, διὰ νὰ καταστῇ ἡ Δύσις ἐκ νέου ἱκανὴ καὶ κατάλληλος, ὅπως δεχθῇ

Digitized by Google

καὶ ὁμοιώσῃ ἑλληνικὴν τέχνην καὶ ἐλευθέραν ἐπιστήμην καὶ βραδέως καὶ μετὰ κόπου ἐργαζομένη δημιουργήσῃ δι' αὐτῶν καὶ μὲ βάσιν αὐτὰς τὸν νεώτερον πολιτισμόν. Βεβαίως δὲν ἦτο κυρίως αὐτὸς ὁ καθαρὸς Ἑλληνισμός, ὁ ὁποῖος ἀνέζησε κατὰ τὴν ἀναγέννησιν, ἀλλὰ ὁ ἐξελληνισθεὶς ρωμαϊκὸς πολιτισμὸς τοῦ Κικέρωνος, τοῦ Λιβίου, τοῦ Βιργιλίου, τοῦ Ὁρατίου, τοῦ Ὀβιδίου, τοῦ Σενέκα καὶ τοῦ Πλαύτου καὶ Τερεντίου. Ἀπὸ τοῦ Πετράρχη καὶ τοῦ Βοκκακίου ἡ αἴσθησις καὶ ἡ τάσις πρὸς ἀπομίμησιν τῆς ἀρχαίας μορφῆς καὶ τῆς εὐήχου καλλονῆς τῆς λατινικῆς γλώσσης ἀνεπτύχθη ἐκ νέου. Ὁ θόλος τοῦ Πανθέου καὶ ἡ ἐπιβλητικὴ καμάρα τῆς βασιλικῆς τοῦ Κωνσταντίνου, αἱ θριαμβευτικαὶ ἁψῖδες καὶ τὰ κτήρια τῶν θεάτρων ἐκέντριζον τὴν φιλοδοξίαν τῶν ἀρχιτεκτόνων, τὰ δὲ ἀρχαῖα ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα καὶ ἡ καλλονὴ τοῦ γυμνοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἐνέπνεον εἰς ζωγράφους καὶ γλύπτας ἐνθουσιασμὸν διὰ τὰ ἀρχαῖα πρότυπα. Ὁλόκληρα λογοτεχνικὰ εἴδη ἀνεπτύχθησαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀρχαιότητος, νέα ὅμως καὶ ἐκπηγάζοντα ἀπὸ ὅλως ἰδιάζον ζωϊκὸν συναίσθημα, καὶ δὴ τὸ βουκολικὸν δρᾶμα, ἡ τραγῳδία καὶ τὸ τραγικὸν μελόδραμα. Ὅσον ὅμως καὶ ἂν προσεπάθουν νὰ δημιουργήσουν κατὰ τὸν ἑλληνικὸν τρόπον οἱ τραγικοὶ ποιηταὶ καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ Κορνήλιος καὶ ὁ Ρακίνας συμφώνως πρὸς τοὺς κανόνας τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Ὁρατίου, ὁ ὁδηγὸς αὐτῶν ἦτο μᾶλλον ὁ Σενέκας παρὰ ὁ Εὐριπίδης. Ἡ ποίησις τοῦ Ὁμήρου ἵστατο δι' αὐτοὺς εἰς πολὺ κατωτέραν βαθμίδα τῆς ποιήσεως τοῦ Βιργιλίου. Μόνον ὁ Πλάτων ἐνέπνεε τότε ἄμεσον θαυμασμόν. Ὅσον δὲ καὶ ἂν παρουσιάζετο ὑπὸ τὸν πέπλον τοῦ νεοπλατωνισμοῦ ἀπὸ τοὺς μεταδίδοντας αὐτὸν Βυζαντινούς, ὁ πόθος του πρὸς τὸν οὐρανὸν καὶ ἡ διδασκαλία του περὶ τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀπελευθερωτικῆς δυνάμεως τοῦ ἔρωτος συνεκίνουν κατ' εὐθεῖαν τὰς ψυχάς.

Εἰς τὴν Φλωρεντίαν τῶν Μεδίκων ἐσχηματίσθη περὶ τὸ 1470 νέα Ἀκαδημία, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ Μαρσίλιος Φικῖνος μετέφρασε καὶ ἐσχολίασε τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος. Πεντήκοντα ἔτη βραδύτερον ἡ Μαργαρίτα τῆς Ναβάρας ἀπήρτισεν αὐλὴν ἐξ ὑψηλῶν προσώπων μὲ σύνδεσμον τὸν πλατωνικὸν ἔρωτα. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πολιτείας τοῦ Πλάτωνος ὁ Θωμᾶς Μῶρος, τῷ 1505, ἀνέπτυξεν εἰς τὴν «Οὐτοπίαν» του τύπον νέας ἰδεώδους πολιτείας. Δὲν ὑπῆρξε δὲ μικροτέρα καὶ ἡ ἐπίδρασις διὰ μέσου τῶν Λατίνων συγγραφέων Σενέκα καὶ Λουκρητίου τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν τῆς Στοᾶς καὶ τοῦ Ἐπικούρου ἐπὶ τοῦ γαλλικοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνος. Τὸ ἀδιάσειστον ψυχικὸν μεγαλεῖον καὶ ἡ ἀξιοπρέπεια τῶν στωϊκῶν ἐξυμνήθησαν ὑπὸ τοῦ Κορνηλίου. Ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος ἀπετέλει τὸν μόνιμον σύντροφον Φρειδερίκου τοῦ Μεγάλου. Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἐπικούρου διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐγκολπωθείσης θεωρίας περὶ ἀτόμων τοῦ Δημοκρίτου καὶ τοῦ ἀπολύτου αὐτοῦ ὑλισμοῦ ἐπέδρασε καρποφόρως ἐπὶ τῆς φυσικῆς ἐρεύνης καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ δὲ παρεξηγηθεῖσα καὶ ἐπὶ τὸ ταπεινότερον διαμορφωθεῖσα διδασκαλία περὶ ἡδονῆς ἀπετέλεσε τὸν ὁδηγὸν τῆς ζωῆς διὰ τὴν ἐν ἀνηθικότητι ἔκλυτον κοινωνίαν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος.

Ἄπειροι καὶ πολλαπλῶς ἀκατανόητοι ὑπῆρξαν αἱ παρορμητικαὶ ἐπιδράσεις ἐπὶ τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς σκέψεως, τὰς ὁποίας ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως ἤσκησε διὰ πολυαρίθμων, πολλάκις ἀσυνειδήτως μεσολαβούντων παραγόντων. Καὶ ἡ ἐπίδρασις αὕτη δὲν ὑπῆρξεν ὀλιγώτερον σαφὴς εἰς τὰς πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις ἀναπτυσσομένας ἐπιστήμας ἀπὸ ὅ,τι ὑπῆρξεν εἰς τὰς εἰκαστικὰς τέχνας καὶ τὴν λογοτεχνίαν. Τὰ ὑπὸ τῶν εἰς τὴν Δύσιν καταφυγόντων Βυζαντινῶν ἀποκαλυπτόμενα ἑλληνικὰ συγγράμματα, τὰ ὁποῖα τώρα διεδίδοντο διὰ τῆς τυπογραφίας, δὲν ἐγένοντο μόνον δεκτὰ καὶ καταληπτὰ εἰς ὁλονὲν εὐρυτέραν ἀκτῖνα καὶ εἰσεχώρουν βαθύτερον, ἀλλὰ καὶ παρώρμων πρὸς ἀνεξάρτητον σκέψιν καὶ πρακτικὰς ἀποπείρας. Ἀμέσως συνημμένη εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀνοικοδομεῖται ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη. Τὸ μεγαλούργημα, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνοίγουν οἱ νεώτεροι χρόνοι, ἡ ὑπὸ τοῦ Κολόμβου ἀνακάλυψις τῆς Ἀμερικῆς, εἶναι τὸ πρακτικὸν συμπέρασμα καὶ ἡ τολμηρὰ ἐφαρμογὴ καὶ ἐπαλήθευσις τῆς γνώσεως περὶ τῆς σφαιρικότητος τῆς γῆς, τὴν ὁποίαν οἱ Ἕλληνες ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος π. Χ. εἶχον εὕρει καὶ οἱ μαθηματικοὶ καὶ γεωγράφοι αὐτῶν, ὡς ὁ Ἐρατοσθένης καὶ ὁ Πτολεμαῖος, εἶχον ἐπεξεργασθῆ ἐπιστημονικῶς.

Ἄμεσος κατανόησις τοῦ πνεύματος τῆς ἑλληνικῆς τέχνης ἔφερε τὴν δευτέραν ἀναγέννησιν τοῦ ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνος, ἡ ὁποία θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκληθῇ ἑλληνική. Ὅπως ἡ πρώτη, ἡ ρωμαϊκή, ἐστρέφετο κατὰ τοῦ σκότους τοῦ μεσαίωνος, οὕτω καὶ ἡ δευτέρα συνετέλεσε ν' ἀπελευθερωθῇ ἡ ἑλληνικὴ Εὐρώπη ἀπὸ τὸν ἐκφυλισμένον πολιτισμὸν τοῦ μπαρὸκ καὶ ροκοκό. Οἱ γερμανικῆς προελεύσεως λαοί, πρωτοστατούντων τῶν Ἄγγλων καὶ τῶν Γερμανῶν, ἦσαν καὶ εἶναι οἱ φορεῖς τῆς κινήσεως ταύτης. Ἀνεκάλυψαν ὅτι τὰ ὕψιστα κατορθώματα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν πρότυπα διὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους, εὑρίσκοντο ἐγγύτερον πρὸς τὴν φύσιν παρὰ ὅλα τὰ ὑστερώτερα ἔργα. Τώρα ἀπεκαλύφθη εἰς τὸν ἄνθρωπον ὁ ὁποῖος, ἀηδιάσας ἀπὸ τὸν ὑπερπολιτισμόν, ᾐσθάνετο νοσταλγίαν πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὴν ἁπλότητα, ἡ ἡρωϊκὴ ποίησις τοῦ Ὁμήρου, πρὸ τῆς ὁποίας ὑπεχώρησε πλέον ὁ Βιργίλιος. Ὁ Βίγκελμανν ἀνεζήτησε καὶ εὗρεν ὑπὸ τὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα τὸ «ἤρεμον μεγαλεῖον καὶ τὴν εὐγενῆ ἁπλότητα» τῆς ἑλληνικῆς πλαστικῆς καὶ διήνοιξε τῷ 1764 διὰ τῆς «Ἱστορίας τῆς τέχνης τῆς ἀρχαιότητος» αὐτοῦ νέον δρόμον πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Ἡ ἀποκάλυψις τῆς Πομπηΐας καὶ ἐτρουσκικῶν τάφων κατέδειξε πῶς ἡ ἑλληνικὴ αἴσθησις τῆς μορφῆς εἶχε σχηματίσει μετὰ λεπτῆς κομψότητος καὶ αὐτὰ τὰ σκεύη τῆς καθημερινῆς χρήσεως καὶ ἔφερεν οὕτω τὴν ἀρχαίαν ζωὴν πλησίον ἡμῶν. Ἐνθουσιασμένη καὶ ἔμπλεως ἀπὸ τὰς ἰδέας καὶ τὰς μορφὰς τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ἡ ἐποχὴ τοῦ Ναπολέοντος Α' ἐδημιούργησε νέον ρυθμὸν τέχνης καὶ ζωῆς, τὸν λεγόμενον αὐτοκρατορικὸν (Empire). Τόσον ἐμπεποτισμένη ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ στενῶς συνυφασμένη μετ' αὐτοῦ εἶναι ἡ κλασσικὴ γερμανικὴ ποίησις τοῦ Goethe καὶ Schiller, ὥστε ἄνευ γνώσεως τῆς ἑλληνικῆς δὲν δύναται νὰ ἐννοηθῇ πλήρως. Δι' ὃ ἡ γνῶσις τῆς ἑλληνικῆς ἰδιαιτέρως εἰς τὰς γερμανικὰς χώρας κατέστη ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἀνωτέραν ἐκπαίδευσιν. Καὶ τώρα ὁ ποταμός, τοῦ ὁποίου τὸ ρεῦμα κατέκλυσεν ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην καὶ ἔφθασε μέχρι τοῦ νέου κόσμου, ἐστράφη πάλιν ὀπίσω πρὸς τὴν πηγήν του: Ἡ Ἑλλὰς ἐξύπνησεν.

Ἔκτοτε ὁ ἐνθουσιασμὸς διὰ τοὺς Ἕλληνας περιωρίσθη εἰς τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἀνωτέρας μορφώσεως. Μεταξὺ ὅλων τῶν ἐθνῶν εἰς τὸν κύκλον αὐτὸν τῶν μορφωμένων ἀνεπτύχθη ζωηροτάτη ἅμιλλα, ὅπως διὰ φιλολογικῆς ἐρεύνης καὶ ἀνασκαφῶν κατορθώσουν νὰ ἀποκτήσουν τελείαν εἰκόνα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ζωῆς. Ἐντεῦθεν δὲ προέρχονται νέαι παρορμήσεις. Αἱ ἰδέαι τοῦ Πλάτωνος εἶναι τώρα εἴπερ ποτὲ ζωνταναί. Ὁπωσδήποτε δὲ καὶ ἂν διαμορφωθῇ τὸ μέλλον, οὐδέποτε εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκλείψῃ ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, διότι οὗτος ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ, ἤτοι τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: *Γενικά.* Τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ ἱδρυτὴς μετὰ τὸν *Βολταῖρον* («Siècle de Louis XIV») ὑπῆρξεν ὁ *Herder* «Ideen zur Geschichte der Menschheit» (1784).— *Chamberlain*, «Die Grundlagen der 19 Jahrhunderts» (1899).— *Breysig*, «Kulturgeschichte der Neuzeit, vergleichende Entwickelungsgeschichte der führenden Völker Europas» (1900) — *B. Croce*, La Storia della cultura» (1895).

Ἑλλάς: Ed. Meyer, «Geschichte der Altertums II—V (1893—1902).— *Jul. Beloch*, «Griechische Geschichte» (1913—1925).—*J. B. Bury*, «History of Greece» (1922).—*S. Glotz*, «Histoire Grecque (1925). – «The Cambridge Ancient History» VI—IX 1927 – 1932.— *Hellmuth Beroe*, «Griechische Geschichte (1931—1933). — *Jacob Burckhardt*, «Griechische Kulturgeschichte» (1898—1902) — *Ulrich von Wilamowitz*, «Staat und Gesellschaft der Griechen» (1910) — *Paul Wendland*, «Die hellenistisch-romische Kultur» (1912). — *Andreades*, Griechische Staatswirthschaf ».— *Emil Bethe*, «Tausend Jahre altgriechischen Lebens» 1933) — *Joh. Haselroek*, «Griechische Wirthschafts - und Gesellschafts-Geschichte» (1931).

Ρώμη: Th. Mommsen, «Romische Geschichte» τ. 1—3 καὶ 5 (1856, 1887[8]).— *G. Ferrero*, Grandezza e decadenza di Roma» 1902).— *H. Stuart Jones*, «The Roman empire (1908).— *M. Rostovtzeff*, «Economic and social history of the Roman Empire» (1930).

Ἰταλία: Jacob Burckhardt, «Kultur der Renaissance» — *Georg Voigt*, «Die Wiederbelebung des classischen Altertums» (1880, 1893[8]).

Γαλλία κλπ.— *H. Lefranc*, «Le platonisme et la littérature en France à l' époque de la Renaissance» (1914).— *L. Zanta*, «La renaissance du stoïcisme au XVIème siècle (1914).— *Bibliothek Warburg*, Vorträge τόμ. 9 England und die Antike» (1931). – *Cholesius*, «Geschichte der Deutschen Poesie nach ihren antiken Elementen» 1854). — Τῆς Βιβλιοθήκης Warburg II τὰ «Vorträge» τόμ. 1—9 (1921—1931) παρακολουθοῦν τὴν συνέχισιν τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἀρχαιότητος εἰς τὸν μεσαίωνα καὶ τοὺς νεωτέρους χρόνους τῆς Εὐρώπης.

E. BETHE

[Ἄρθρον γραφὲν εἰδικῶς διὰ τὴν «Μεγάλην Ἑλληνικὴν Εγκυκλοπαιδείαν» καὶ μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου ὑπὸ Κ. Γεροργιάννη.]

ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΒΙΟΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ. ***Βάσις τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας.*** *Οἰκογένεια.* Τὴν ἀρχὴν καὶ βάσιν τοῦ δημοσίου βίου τῶν Ἑλλήνων ἀπετέλει ἡ οἰκογένεια, ἤτοι ἡ ὑπὸ τὸν πατέρα ἕνωσις καὶ συμβίωσις τῆς γυναικός, τῶν τέκνων καὶ τῶν δούλων. Ὁ κύριος τῆς οἰκογενείας ἦτο ὁ πατὴρ καὶ μαζὶ καὶ ὁ φυσικός της κηδεμὼν καὶ ἀντιπρόσωπος ἐνώπιον τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων· ἐξετέλει τὰ τῆς λατρείας, διετήρει τὰ ἰδιαίτερα τῆς οἰκογενείας ἔθιμα καὶ τὰ ἐδίδασκεν εἰς τὸν διάδοχον· ἀντεπροσώπευε τὴν γυναῖκα καὶ τὰ τέκνα, ὅπως καὶ τοὺς δούλους, πρὸ τοῦ δικαστηρίου. Ἡ γυνὴ ἐν γένει ἦτο ὑπὸ ἐξουσίαν δι' ὅλου τοῦ βίου της. Εἶχε κύριόν της, ἐφ' ὅσον ἦτο ἄγαμος, τὸν πατέρα, ὅταν ἀπέθνῃσκεν οὗτος, τοὺς ἐνηλίκους ἀδελφοὺς ἢ τοὺς πλησιεστάτους συγγενεῖς, καὶ ὅταν ὑπανδρεύετο, τὸν ἄνδρα. Ἐὰν ἄφηνε τὸν ἄνδρα της, ἔπρεπε νὰ ἐπιστρέψῃ ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν ἀρρένων συγγενῶν ἢ τῶν υἱῶν της, ἐφ' ὅσον ἦσαν ἐνήλικοι. Ἐπὶ τῆς ἰδιαιτέρας της ὅμως περιουσίας, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἐκ προικὸς ἢ κληρονομίας, διετήρει ὑπανδρευομένη ἀκέραια τὰ δικαιώματα αὐτῆς καὶ εἰς τινας πολιτείας εἶχε τὸ δικαίωμα καὶ νὰ διαθέτῃ αὐτὴν ὅπως ἤθελεν. Ἐν γένει, κατὰ τὸ ἑλληνικὸν δίκαιον, ἑνοποίησις τῆς περιουσίας τῶν συζύγων ἀπεκλείετο. Ὁ ἀνὴρ εἶχε τὴν χρησικτησίαν μόνον τῆς περιουσίας τῆς γυναικός του, τὴν ὁποίαν καὶ ἔχανεν, ἂν ἡ γυνὴ ἀπέθνῃσκεν ἄνευ τέκνων ἢ ἂν διελύετο ὁ γάμος. Ἐὰν ἡ γυνὴ ἀπέθνῃσκεν ἀφήνουσα τέκνα, τὴν ἐκληρονόμουν τὰ τέκνα μόνον, καὶ ὁ πατὴρ των ἐκράτει τὴν διαχείρισιν τῆς περιουσίας μέχρις ἐνηλικιώσεώς των. Ἐὰν ὅμως ἡ γυνὴ ἀπέθνῃσκε μὴ ἀφήνουσα τέκνα, τότε ὁ ἀνὴρ ἔπρεπε νὰ παραδώσῃ τὴν περιουσίαν της εἰς τοὺς συγγενεῖς της.

Ἡ ἐξουσία τοῦ πατρὸς ἐπὶ τῶν τέκνων του ὑπέκειτο εἰς νόμους. Ὁ πατὴρ ἦτο ὁ κύριος τῶν ἀνηλίκων τέκνων. Ἠδύνατο νὰ τὰ τιμωρῇ καὶ εἰς παλαιοτέρους χρόνους καὶ νὰ τὰ πωλῇ. Τὸ δικαίωμα ὅμως τοῦτο περιωρίσθη πολὺ καὶ ἀπὸ τὸν Σόλωνα καὶ ἀπὸ ἄλλους νομοθεσίας. Ἐκτὸς τούτου, ἠδύνατο νὰ ὑπανδρεύῃ τὰς θυγατέρας του ὅπως ἤθελεν αὐτός, καὶ τοὺς ἀνηλίκους υἱοὺς νὰ δίδῃ εἰς τρίτους πρὸς υἱοθεσίαν. Εἶχε τὴν ἐξουσίαν ἐπίσης ὑπὸ ὡρισμένας συνθήκας καὶ νὰ ἀποκηρύξῃ υἱόν του. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως εἰς τὰς Ἀθήνας ἦτο ὑποχρεωμένος ὁ πατὴρ νὰ φροντίζῃ διὰ τὴν ἀνατροφὴν καὶ ἐκπαίδευσιν τῶν τέκνων του, διότι ἄλλως καὶ τὰ τέκνα, κατὰ τὸν νόμον, ἀπηλλάσσοντο τῶν πρὸς τοὺς γονεῖς των καθηκόντων. Ἐὰν ὁ πατὴρ ἀπέθνῃσκεν, ἐγίνετο κύριος τῶν ἀνηλίκων τέκνων ὡς κηδεμών των ὁ πλησιέστερος συγγενής. Ἡ πατρικὴ ἐξουσία ἐπὶ τῶν τέκνων ἔπαυεν ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐγίνοντο ἐνήλικα. Ἐφεξῆς ἐθεωροῦντο ὡς αὐτεξούσια πλέον πρόσωπα ὑπὸ τῆς πολιτείας καί, ἐὰν ἦσαν ὀρφανοὶ ἢ υἱοὶ ἐπικλήρων, ἠδύναντο νὰ ἀναλαμβάνουν οἱ ἴδιοι τὴν διαχείρισιν τῆς περιουσίας των. Ὁ χρόνος τῆς ἐνηλικιώσεως ἦτο κατὰ πολιτείας διάφορος: εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ 18ον ἔτος συμπεπληρωμένον· εἰς τὴν Γόρτυνα τῆς Κρήτης ὁ ἔφηβος ἤδη ἠδύνατο νὰ νυμφεύεται καὶ νὰ παρουσιάζεται πρὸ τοῦ δικαστηρίου ὡς μάρτυς· εἰς τὴν Βοιωτίαν ὡς ἔτος ἐνηλικιώσεως ἴσχυε τὸ 20όν.

Ἀποθνῄσκοντος τοῦ πατρός, ἐὰν ὑπῆρχον υἱοὶ περισσότεροι τοῦ ἑνός, διενέμοντο ἀναμεταξύ των τὴν κτηματικὴν περιουσίαν, δὲν ἔλειπον ὅμως καὶ περιπτώσεις κοινῆς κτήσεως. Αἱ θυγατέρες διετρέφοντο μόνον καὶ ἐπροικίζοντο ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν, καὶ μόνον κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Γόρτυνος ἐλάμβανον ἐκ τῆς περιουσίας τὸ ἥμισυ παρ' ὅ,τι ἐλάμβανον οἱ ἀδελφοί.

Γένος. Ἐκ τῶν διακλαδώσεων μιᾶς ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ πατρὸς ἐξελισσομένης οἰκογενείας, αἵτινες ἐσχηματίζοντο ὅταν καὶ οἱ ἐνήλικοι υἱοὶ καὶ ἀπόγονοι ἵδρυον χωριστὰ νοικοκυριὰ ἕκαστος, ἢ ἐκ τῶν πολλῶν οἰκογενειῶν, αἵτινες ἀνεπτύσσοντο σὺν τῷ χρόνῳ ἐκ τῆς μιᾶς ἀρχικῆς οἰκογενείας, ἀπετελεῖτο τὸ *γένος*. Τὰ μέλη ἑκάστου γένους, οἱ γεννῆται, ἀνεγνώριζον ὡς κοινόν των πρόγονον τὸν πατέρα τῆς πρώτης οἰκογενείας, ἐκ τῆς ὁποίας προήρχοντο ὅλαι αἱ ἄλλαι οἰκογένειαι τοῦ γένους, καὶ οὕτω συνεδέοντο εἰς μίαν κλειστὴν συγγενικὴν ἑνότητα. Στενοτέρους συνδέσμους ἐντὸς τοῦ γένους, μὲ νομικὰς ὑποχρεώσεις ἀπέναντι ἀλλήλων, ὅπως λ. χ. τῆς ταφῆς καὶ τῆς πληρώσεως τῶν πρὸς τοὺς νεκροὺς καθηκόντων, τῆς ἐκδικήσεως φόνου κ.τ.τ. ἢ καὶ μὲ δικαιώματα ἐπὶ κληρονομίας, ἀπετέλουν οἱ ἀγχιστεῖς, ἤτοι οἱ πλησιέστεροι συγγενεῖς τῶν τριῶν πρώτων βαθμῶν. Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ὡς πρώτην μορφὴν κοινωνίας θεωρῇ τὴν ἐκ πολλῶν οἰκογενειῶν ἀποτελουμένην κώμην, ὑποθέτει προφανῶς ὅτι αἱ παλαιόταται κῶμαι ἀπετελέσθησαν ἀπὸ γένη. Καὶ πραγματικῶς πολλοὶ δῆμοι (κῶμαι) τῆς Ἀττικῆς, ὅπως οἱ Φιλαΐδαι, Παιωνίδαι, Βουτάδαι κ. ἄ., φέρουν τὸ ὄνομα τοῦ γένους, τὸ ὁποῖον ἀρχικῶς τοὺς κατῴκει. Μὲ τὰς μεταναστεύσεις ὅμως καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν πολιτειῶν καὶ ἡ τοπικὴ συνοχὴ τῶν γενῶν διεσπάσθη καὶ ἡ ἀρχικὴ συγγένεια ἐχαλαρώθη, οὕτως ὥστε οἱ γεννῆται ἐν τέλει δὲν ἦσαν πάντοτε καὶ συγγενεῖς. Εἰς τὰς Ἀθήνας οἱ γεννῆται κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἀπετέλουν ἕνα σύλλογον, τοῦ ὁποίου τὰ μέλη ἀνεγνώριζον ἕνα κοινὸν πρόγονον, εἶχον τὰ κοινὰ ἱερά του γένους καὶ ἐκράτουν βιβλία (γραμματεῖα), εἰς τὰ ὁποῖα ἀνεγράφοντο τὰ τέκνα τῶν γεννητῶν. Τὸν σύλλογον τοῦτον διηύθυνεν ὁ *ἄρχων τοῦ γένους*.

Ὁ πατὴρ τῆς πρώτης οἰκογενείας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προήρχοντο ὅλαι αἱ ἄλλαι οἰκογένειαι τοῦ γένους, ἦτο ὁ κοινὸς πρόγονος καὶ ἔδιδε καὶ τὸ ὄνομα εἰς τὸ γένος, ὅπως εἰς τοὺς Πελοπίδας ὁ Πέλοψ, εἰς τοὺς Ἀλκμαιωνίδας ὁ Ἀλκμαίων, εἰς τοὺς Ἀγιάδας καὶ Εὐρυπωντίδας ὁ Ἆγις καὶ ὁ Εὐρυπῶν· καὶ διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ εἰς πολλὰς πολιτείας τὸ γένος ὠνομάζετο καὶ *πάτρα*.

Φρατρία. Ὡς μέση βαθμὶς μεταξὺ γένους καὶ φυλῆς παρουσιάζεται ἡ *φρατρία*. Ἀπετέλει αὕτη σύνδεσμον πολλῶν γενῶν καὶ ὑποδιαίρεσιν συγχρόνως τῆς φυλῆς. Τὰ μέλη τῆς φρατρίας, οἱ φράτερες, ὡς ἀδελφοί, ἦσαν ἀπόγονοι ἑνὸς κοινοῦ προγόνου καὶ δι' αὐτοῦ τῶν θεῶν τοὺς ὁποίους ἐλά-

Digitized by Google

τρευον ὡς προστάτας των. Ὅλαι αἱ φρατρίαι, ἐκτὸς τῶν ἰδιαιτέρων των θεῶν, ἐλάτρευον καὶ τὸν Φράτριον Δία καὶ τὴν Φρατρίαν Ἀθηνᾶν εἰς τὰς Ἀθήνας, εἰς δὲ τοὺς Δελφοὺς τὸν Φράτριον Ποσειδῶνα καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ καὶ τὸν Πατρῷον Δία, τὸν θεὸν τῶν πατριῶν (γενῶν), αἵτινες ἀπετέλουν τὴν φρατρίαν. Ὠνομάζοντο συνήθως δι' ἑνὸς πατρωνυμικοῦ ὀνόματος, ὅπως Λαβυάδαι, Δημοτιωνίδαι, καὶ διὰ τοῦτο πολλάκις εἶναι δύσκολον νὰ διακρίνῃ τις ἂν πρόκειται περὶ φρατρίας ἢ περὶ γένους. Εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ κοινοῦ προγόνου ἀνταποκρίνεται καὶ τὸ ὄνομα τῶν Ἀπατουρίων (=Ὁμοπατρίων), τῆς κυριωτέρας ἑορτῆς τῶν φρατριῶν, ἥτις ἑωρτάζετο ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Ἰώνων. Ἡ εἰσαγωγὴ τῶν τέκνων τῶν φρατέρων εἰς τὴν φρατρίαν, ἥτις ἐγίνετο τὴν τρίτην ἡμέραν τῶν Ἀπατουρίων, ἐσήμαινε τὴν ἀναγνώρισιν τῆς γνησιότητός των καὶ τῶν ἐκ ταύτης ἀπορρεόντων δικαιωμάτων.

Φυλή. Ἀπὸ τὴν συνένωσιν πολλῶν φρατριῶν ἢ πολλῶν γενῶν ἢ πολλῶν κωμῶν, ὅπως ὀνομάζει τὰ μονίμως ἐγκατεστημένα γένη ὁ Ἀριστοτέλης, ἀπετελέσθησαν αἱ *φυλαὶ* ἢ οἱ *νομοί*, ἐὰν πρόκειται περὶ μονίμως ἐγκατεστημένων πληθυσμῶν (οὕτω μόνον ἠδύνατο ἕκαστον γένος νὰ ἀντέχῃ εἰς ἰσχυροτέρας ἐπιθέσεις) καὶ ἀπὸ τὴν συνένωσιν πολλῶν φυλῶν τὰ *ἔθνη*. Οὕτω τὸ δωρικὸν ἔθνος ἀπετελεῖτο ἀπὸ τρεῖ φυλάς, τοὺς Ὑλλεῖς, τοὺς Δυμᾶνας καὶ τοὺς Παμφύλους· καὶ ἐπειδὴ τὰς τρεῖς ταύτας φυλὰς τὰς εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὰς δωρικὰς πολιτείας τῆς Πελοποννήσου καὶ εἰς πολλὰς ἀποικίας των, τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ συγχώνευσίς των εἰς τὸ δωρικὸν ἔθνος ἔγινε πρὸ τῆς μεγάλης μεταναστεύσεως. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὰς τέσσαρας παλαιὰς φυλὰς τοῦ ἰωνικοῦ ἔθνους, τοὺς Γελέοντας, τοὺς Ὅπλητας, τοὺς Ἀργαδεῖς καὶ τοὺς Αἰγικορεῖς, τὰς ὁποίας εὑρίσκομεν τόσον εἰς τὰς Ἀθήνας ὅσον καὶ εἰς τὰς ἰωνικὰς ἀποικίας. Ἐκ τῶν φυλῶν, αἵτινες συναπετέλουν τὸ ἀρχαῖον αἰολικὸν ἔθνος δὲν γνωρίζομεν παρὰ μόνον τοὺς Βωρεῖς καὶ τοὺς Οἴνωπας ἐξ ἀποικιῶν μικτῶν φυλετικῶν πληθυσμῶν.

Αἱ φυλαὶ ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἐξειλιγμένης πολιτείας ἔμειναν ὡς χωρισταὶ ἑνότητες, μὲ ἰδιαιτέραν λατρείαν καὶ ἰδιαίτερον ἀρχηγὸν ἑκάστη καὶ ἀπετέλουν τὴν βάσιν τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ὀργανώσεως. Ὁ Νέστωρ συμβουλεύει τὸν Ἀγαμέμνονα νὰ παρατάξῃ τὸν στρατὸν κατὰ φυλὰς καὶ φρατρίας. Εἰς τὰς τέσσαρας ἰωνικὰς φυλὰς ἀντιστοιχοῦν οἱ τέσσαρες φυλοβασιλεῖς καὶ ἡ βουλὴ τῶν τετρακοσίων εἰς τὰς Ἀθήνας, εἰς τὰς τρεῖς δωρικὰς φυλὰς ἡ βουλὴ τῶν ἐνενήκοντα εἰς τὴν Ἦλιδα κ.τ.λ.

Πολιτεία φυλῆς καὶ πολιτεία πόλεως. Ἡ πρώτη μορφὴ τῆς πολιτείας τῶν Ἑλλήνων, τὴν ὁποίαν γνωρίζομεν, εἶναι ἡ *φυλὴ* ἀποτελουμένη ἀπὸ τὰς *φρατρίας* καὶ τὰ *γένη*. Μὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν μορφὴν τῆς κατὰ πρῶτον λόγον στρατιωτικῆς καὶ ἔπειτα καὶ κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ὀργανώσεως γνωρίζομεν αὐτοὺς διὰ πρώτην φοράν, ὅταν κατὰ τὰς ἀρχὰς πιθανῶς τῆς Β' π. Χ. χιλιετηρίδος μεταναστεύουν ἀπὸ κάποιαν παλαιοτέραν —ἐξ ἅπαντος βορειοτέραν— πατρίδα εἰς τὴν χώραν, ἡ ὁποία κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους φέρει τὸ ὄνομά των. Μεταναστεύουν ὡς χωρισταὶ φυλαὶ ὑπὸ *ἀρχούς*, ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην.

Πολιτεία φυλῆς. Ἡ φυλή, ἐπειδὴ τὰ διάφορα μέρη ἐξ ὧν ἀποτελεῖται κατὰ τὴν μόνιμον ἐγκατάστασιν τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τοῦ κατακτηθέντος ἐδάφους ἐχωρίσθησαν ἀλλήλων καὶ μάλιστα ἐπὶ χώρας καὶ φυσικῶς διεσπασμένης, ἔχασε μέγα μέρος τῆς ἀρχικῆς της συνοχῆς. Τὸν τύπον τῆς πολιτείας ἢ τοῦ κράτους, τὸν ὁποῖον διεμόρφωσεν ἡ φυλὴ μετὰ τὴν μόνιμον αὐτῆς ἐγκατάστασιν, παρουσιάζει ἡ πρωτόγονος πολιτικὴ κατάστασις, ἡ ὁποία διετηρεῖτο μέχρι καὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου εἰς τοὺς Ὀζόλας Λοκρούς, τοὺς Αἰτωλούς, τοὺς Ἀκαρνᾶνας καὶ ἄλλας φυλάς, αἱ ὁποῖαι ἔμειναν μακρὰν τοῦ πολιτισμοῦ. Ὅλοι οἱ πληθυσμοὶ αὐτοὶ κατῴκουν κατὰ κώμας ἢ δήμους ἀτειχίστους, κατὰ τὸν παλαιότερον τρόπον οἰκήσεως, καὶ ἕνεκα τῆς ἐπικρατούσης λῃστείας ὡπλοφόρουν διαρκῶς. Ἐκτὸς τούτου πολλαὶ γειτονικαὶ κῶμαι συχνά, χάριν μεγαλυτέρας ἀσφαλείας, συνεδέοντο ἀναμεταξύ των εἰς συστήματα δήμων, πολιτικοῦ χαρακτῆρος, μὲ κοινὴν λατρείαν, ἀλλ' ἄνευ κέντρου. Περὶ τοῦ ἔθνους τῶν Ἀρκάδων, τὸ ὁποῖον ἐχωρίζετο εἰς μέγαν ἀριθμὸν μικροτέρων φυλῶν, γνωρίζομεν ὅτι οἱ Τεγεᾶται ἀπετέλουν σύστημα ἐννέα δήμων, ὁμοίως καὶ οἱ Ἡραῖοι, οἱ Μαινάλιοι δέκα δήμων, οἱ Εὐτρήσιοι ἕξ, οἱ Παρράσιοι ἑπτά. Ἀπὸ σύστημα πέντε δήμων ἐνταῦθα, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὡς κέντρον του ἕνα ὠχυρωμένον λόφον ὀνομαζόμενον Πτόλιν, προῆλθεν ἡ πόλις Μαντίνεια. Ἡ συνείδησις τῆς φυλετικῆς ἑνότητος διετηρεῖτο πανταχοῦ κατὰ παράδοσιν καὶ ἐκαλλιεργεῖτο καὶ διὰ τῆς κοινῆς λατρείας τῶν θεῶν τῆς φυλῆς. Ὁμοίως τὸ κράτος τῶν Ἠλείων ἀπετελεῖτο μέχρι τοῦ 472 π. Χ. ἀπὸ μέγαν ἀριθμὸν δήμων ἀριστοκρατικοῦ πολιτεύματος. Τῶν δήμων τούτων εἰς τὴν Ἦλιδα, ὅπως καὶ εἰς τὴν Ἀρκαδίαν, προΐσταντο οἱ δαμιωργοί, οἵτινες εἰς παλαιοτέρους χρόνους φαίνεται νὰ ἀπετέλουν τὴν μεγάλην βουλὴν (δαμιωργία). Αἱ ἀχαϊκαὶ πόλεις Αἴγιον, Πάτραι καὶ Δύμη εἶχον προέλθει ὁμοίως ἀπὸ συστήματα δήμων. Ἡ Σπάρτη μέχρις ἀκόμη τῶν χρόνων τοῦ Θουκυδίδου δὲν ἦτο πόλις, ἀλλὰ σύμπλεγμα πέντε κωμῶν.

Πολιτεία πόλεως. Ἀπὸ τὰ συστήματα ταῦτα τῶν κωμῶν ἢ τὴν πολιτείαν ἢ κράτος τῆς φυλῆς ἀνεπτύχθη διὰ συνοικισμοῦ ἄλλος τύπος ἑνιαίας πολιτείας ἢ κράτους, αἱ *πόλεις* ἢ αἱ πολιτεῖαι ἢ κράτη τῶν πόλεων. Ἡ λέξις πόλις ἢ πτόλις ἀρχικῶς σημαίνει τὸ ἐπὶ ὑψώματος κτισμένον φρούριον, τὸν παλαιότατον πυρῆνα τῆς πόλεως. Εἰς τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τῶν Ἀθηνῶν ἡ ἀκρόπολις ὀνομάζεται ἁπλῶς πόλις. Ὅταν βραδύτερον, εἰς τοὺς πρόποδας τῆς ἀκροπόλεως, ἀνεπτύχθη μία μεγαλυτέρα κάτω πόλις (μετὰ ἢ ἄνευ περιβόλου), τότε ἡ ἄνω πόλις ἔλαβε τὸ ἰδιαίτερον ὄνομα ἀκρόπολις καὶ τὸ ὄνομα πόλις ἐδόθη εἰς τὸ ὅλον (=ἄστυ, urbs oppidum). Εἰς τὴν πολιτικὴν ὅμως γλῶσσαν πόλις εἶναι ἡ περὶ μίαν ἀκρόπολιν ἢ πόλιν ἡνωμένη πολιτικὴ κοινότης καὶ κάτι ἀνάλογον μὲ τὸ ἑλβετικὸν καντόνι.

Ἡ σημασία τοῦ συνοικισμοῦ ἔγκειται εἰς τοῦτο, ὅτι ὅλαι αἱ κοινότητες (κῶμαι, δῆμοι) μιᾶς περιφερείας ἢ χώρας συναπετέλουν ἤδη ἑνιαίαν πολιτείαν μὲ κέντρον των τὴν πόλιν, καὶ πάντες οἱ ἀνήκοντες εἰς αὐτάς, εἴτε κατῴκουν ἐντὸς τῆς πόλεως εἴτε μή, ἦσαν πολῖται. Συχνὰ μέγα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ μετῴκει εἰς τὴν πόλιν, ἄλλοτε ὅμως πάλιν, ὅπως συνέβη μὲ τὸν συνοικισμὸν τῆς Ἀττικῆς, οἱ περισσότεροι ἔμενον χωρὶς νὰ ἀλλάξουν τρόπον ζωῆς εἰς τὰς παλαιάς των κατοικίας καὶ μόνον οἱ εὐγενεῖς ἐγκαθίσταντο ἐντὸς τῆς πόλεως, ὅπου ἥδρευον αἱ ἀρχαί. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν αἱ παλαιαὶ κοινότητες ἐξηκολούθουν νὰ ὑφίστανται, ὑφίσταντο ἄνευ πολιτικῆς αὐτοτελείας. Διετήρουν μόνον τὴν κοινοτικήν των διοίκησιν, βουλευτήριον δὲ καὶ πρυτανεῖον κοινὸν δι' ὅλους ὑπῆρχε μόνον ἕν, τὸ τῆς πόλεως.

Ἐκτὸς τούτου, οἱ δῆμοι ἀπετέλεσαν ἀργότερον καὶ τὴν βάσιν τῆς τοπικῆς διαιρέσεως τῶν πολιτῶν. Τὴν διαίρεσιν τῶν πολιτῶν κατὰ εὐρυτέρας καὶ στενοτέρας περιφερείας προεκάλεσαν ἐν μέρει στρατιωτικοὶ καὶ διοικητικοὶ λόγοι καὶ ἐν μέρει ἡ μεγάλη ἀνάπτυξις τῆς δημοκρατίας. Οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν αὐτὴν φυλὴν ἢ εἰς τὸ αὐτὸ γένος ἦσαν διεσπαρμένοι ἐπὶ ὅλης τῆς πόλεως καὶ οὕτω οἱ παλαιοὶ σύνδεσμοι τῆς συγγενείας δὲν ἠδύναντο νὰ ἐξυπηρετοῦν τὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν πολιτικὴν διοίκησιν. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον ἤδη εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἀριστοκρατίας εἶχεν εἰσαχθῆ τὸ σύστημα τῶν ναυκραριῶν καὶ ἐπὶ τοπικῆς διαιρέσεως ἐστηρίζετο ὁμοίως εἰς τὴν Σπάρτην ἡ ὀργάνωσις τοῦ στρατοῦ. Ἐκτὸς τούτου, τοπικὴ διαίρεσις, ἥτις θὰ διέσπα τὴν συνοχὴν τῶν γενῶν καὶ θὰ συμπεριελάμβανεν ἐν γένει καὶ κοινοὺς πολίτας, χωρὶς διακρίσεις καὶ μὲ ὅμοια δικαιώματα, ἐντὸς τῶν τοπικῶν τμημάτων, θ' ἀπετέλει τὴν πρώτην προϋπόθεσιν δημοκρατικῆς πολιτείας.

Τὴν βάσιν τῶν τοπικῶν περιφερειῶν, αἵτινες, ὅπως τὰ μεγαλύτερα ἐθνικὰ τμήματα, ὠνομάζοντο *φυλαί*, ἀπετέλουν οἱ κοινοτικοὶ σύνδεσμοι, οἱ ὁποῖοι εἰς τὴν Ἀττικὴν ἐλέγοντο *δῆμοι*. Ὁ Κλεισθένης ἑνώνων μικροτέρας κοινότητας, ὅπου ὑπῆρχον, εἰς ἕνα δῆμον καὶ χωρίζων τὴν πρωτεύουσαν εἰς πολλοὺς τοιούτους, ἀπετέλεσεν ἑκατὸν δήμους ἐν συνόλῳ, ἐκ τῶν ὁποίων ἕκαστος εἶχεν ἰδιαιτέραν κοινοτικὴν διοίκησιν μὲ δήμαρχον καὶ ἄλλους ὑπαλλήλους. Οἱ δῆμοι οὗτοι ἑνούμενοι ἀνὰ δέκα ἀπετέλεσαν τὰς φυλάς. Αἱ φυλαὶ αὗται ἀπετέλουν ἐφεξῆς τὴν βάσιν τῆς στρατιωτικῆς διαιρέσεως, ἐξέλεγον ἢ ἐκλήρουν ἀπὸ πεντήκοντα μέλη ἑκάστη διὰ τὴν βουλὴν τῶν πεντακοσίων ἢ ἀπὸ ἕνα ἄρχοντα ἑκάστη διὰ τὰς ἄλλας συναρχίας. Τοιοῦτοι δῆμοι, μὲ ἰδίαν κοινοτικὴν διοίκησιν καὶ ὡς ὑποδιαιρέσεις τῶν τοπικῶν φυλῶν, εἶναι οἱ *τόνοι* τῆς Τήνου, οἱ *πύργοι* τῆς Τέω, αἱ *κτοῖναι* Ρόδου.

Στοιχεῖα πληθυσμοῦ ἑλληνικῶν πολιτειῶν. Τὸν πληθυσμὸν τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν κανονικῶς ἀπετέλουν οἱ *πολῖται*, οἱ *ξένοι* καὶ οἱ *δοῦλοι*.

Δοῦλοι. Οὗτοι ἢ ἦσαν Ἕλληνες τὴν καταγωγὴν ἢ ἐφέροντο ἀπὸ διαφόρους χώρας τῶν βαρβάρων καὶ περιήρχοντο εἰς τὴν δουλείαν συνήθως ὡς αἰχμάλωτοι πολέμου ἢ ἐξ ἀγορᾶς. Τὸ τελευταῖον ἐγίνετο συνήθως προκειμένου περὶ δούλων ἀπὸ τὰς χώρας τῶν βαρβάρων, οἵτινες ἦσαν καὶ οἱ περισσότεροι (ὠνητοί). Κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους, ὅταν ἀκόμη ἡ κοινωνικὴ οἰκονομία περιωρίζετο εἰς τὴν γεωργίαν καὶ τὴν κτηνοτροφίαν καὶ αἱ ὀλίγαι ἀνάγκαι τοῦ βίου ἐξυπηρετοῦντο ἐντὸς αὐτοῦ διὰ τῆς ἐργασίας τῶν ἐλευθέρων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ὁ ἀριθμὸς τῶν δούλων ἦτο περιωρισμένος· τοὺς μετεχειρίζοντο κυρίως ὡς βοσκοὺς ποιμνίων ἢ καὶ ἐργάτας τῶν ἀγρῶν. Ὅταν ὅμως βραδύτερον μαζὶ μὲ τὴν πρόοδον τῆς ναυτιλίας καὶ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ἐπικοινωνίας ἐν γένει ἀπὸ τοῦ Η' καὶ τοῦ Ζ' αἰῶνος ἀναπτύσσεται παραλλήλως καὶ ἡ βιοτεχνία καὶ ἡ βιομηχανία, ἐκτὸς δὲ τούτου καὶ εἰς τὰς τάξεις τῶν εὐγενῶν ἀρχίζῃ νὰ ἐπικρατῇ ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ βάναυσος τέχνη ἐν γένει δὲν ἁρμόζει εἰς τὸν ἐλεύθερον, ἀρχίζει καὶ ἡ δουλεία νὰ ἀποκτᾷ εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον σημασίαν ὁλονὲν μεγαλυτέραν. Ἀπειράριθμοι δοῦλοι ἐργάζονται ἐφεξῆς εἰς τὰ ἐργοστάσια, εἰς τὰ μεταλλεῖα καὶ εἰς τὰ κτήματα τῶν μεγαλογεωκτημόνων. Ἄλλοι χρησιμοποιοῦνται εἰς διαφόρους ἐργασίας τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας ἢ ὡς βοηθοὶ διαφόρων ἐπαγγελμάτων. Ὑπάρχουν καὶ δοῦλοι, οἵτινες ἐργάζονται δι' ἴδιον λογαριασμόν, πληρώνοντες ὡρισμένα ποσὰ κατ' ἔτος εἰς τοὺς κυρίους των καὶ οὕτω σχηματίζουν οἱ ἴδιοι περιουσίας καὶ ζοῦν δαψιλῶς (οἱ χωρὶς οἰκοῦντες). Ἐκτὸς τούτου, μέγαν ἀριθμὸν αὐτῶν ἀπασχολεῖ ἡ πολιτεία ἰδίως εἰς τὴν ἀστυνομίαν, εἰς τὰ νομισματοκοπεῖα, ὡς γραφεῖς οἰκονομικῶν διοικήσεων κ.τ.τ. Καὶ πᾶσα οἰκία ὅσον εὐγενεστέρα καὶ πλουσιωτέρα εἶναι, τόσον μεγαλύτερον ἀριθμὸν δούλων μεταχειρίζεται. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς μεγαλυτέρας ἀκμῆς τῆς Ἑλλάδος, ἂν ἐξαιρέσωμεν τὴν Ἀρκαδίαν καὶ ὀλίγα ἄλλα μέρη, ὅπου διατηροῦνται οἱ παλαιότεροι τρόποι τοῦ βίου, εἰς τὰς πλείστας ἄλλας πολιτείας οἱ δοῦλοι ἀποτελοῦν τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Εἰς τὴν Κόρινθον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς της ὑπάρχουν μαρτυρίαι ὅτι ἀνήρχοντο εἰς 460.000, εἰς τὴν Αἴγιναν εἰς 470.000 καὶ τοὺς περισσοτέρους ὅλων τοὺς εἶχεν ἡ Χίος.

Ὁ δοῦλος, ὡς πρὸς τὴν νομικήν του θέσιν ἐν τῇ πολιτείᾳ, δὲν ἀπετέλει πρόσωπον ἀλλὰ πρᾶγμα (σῶμα), κτῆμα τοῦ κυρίου του, ὅστις καὶ ἠδύνατο νὰ τὸν διαθέσῃ ὅπως θέλει καὶ ὄχι μόνον νὰ τὸν δέρῃ ἢ νὰ τὸν περιορίζῃ ἢ νὰ τοῦ στερῇ τὴν τροφὴν ἢ νὰ τὸν στιγματίσῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸν ἐνοικιάζῃ, νὰ τὸν δίδῃ ὡς ἐνέχυρον, νὰ τὸν χαρίζῃ ἢ νὰ τὸν ἀφήνῃ ὡς κληρονομίαν εἰς ἄλλον, νὰ τὸν πωλῇ καὶ νὰ τὸν φονεύῃ ἀκόμη. Κατὰ τῆς σκληρότητος τοῦ κυρίου του προστασίαν ἠδύνατο νὰ εὕρῃ ὁ δοῦλος ζητῶν ἄσυλον εἰς ὡρισμένους ναούς, ὅπως εἶναι τὸ Θησεῖον καὶ ὁ ναὸς τῶν Εὐμενίδων εἰς τὰς Ἀθήνας, ἢ τὸ Ἡραῖον εἰς τὸν Φλειοῦντα ἢ τὸ ἱερὸν τῶν μυστηρίων εἰς τὴν Ἀνδανίαν κλπ. Πρὸ τοῦ δικαστηρίου ὁ δοῦλος, ὡς μὴ πρόσωπον, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ παρουσιάζεται. Ἐὰν ἐκακοποιεῖτο ὑπὸ τρίτου, ἔπρεπεν ὁ κύριός του νὰ κάμῃ ἀγωγὴν καὶ νὰ ζητήσῃ ἀποζημίωσιν διὰ τὴν βλάβην τοῦ κτήματός του, ὅπως ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἦτο ὑποχρεωμένος καὶ νὰ δώσῃ ἀποζημίωσιν δι' ἐνδεχομένην βλάβην εἰς τρίτον ἐκ μέρους τοῦ δούλου του. Ἐπίσης ἡ ἐξέτασις τοῦ δούλου ὡς μάρτυρος δὲν ἐγίνετο, ἐξαιρέσει τῆς περιπτώσεως τοῦ φόνου, παρὰ μόνον διὰ σωματικῆς βασάνου, ἀλλὰ καὶ πάλιν, ἐὰν ἐπέτρεπε τὴν βάσανον ὁ κύριος τοῦ δούλου. Εἰς τὰ δημόσια ἱερὰ γενικῶς καὶ τὰς δημοσίας ἑορτὰς ἐπετρέπετο εἰς τοὺς δούλους νὰ προσέρχωνται καὶ ἀπεκλείοντο μόνον ἀπὸ τὰ γυμνάσια.

Ἀπελευθερώσεις τῶν δούλων ἐγίνοντο καὶ ὑπὸ τῆς πολιτείας καὶ ὑπὸ ἰδιωτῶν. Αἱ τῆς πρώτης κατηγορίας ἤρχοντο ὡς ἀμοιβὴ τῶν δούλων διὰ μεγάλας ἐκδουλεύσεις των πρὸς τὴν πολιτείαν. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἀπεζημιοῦντο ἐκεῖνοι, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνῆκον οἱ ἀπελευθερούμενοι δοῦλοι. Οἱ ἀπελευθερούμενοι ἐλάμβανον πολλάκις καὶ τὰ πολιτικὰ δικαιώματα, συνήθως ὅμως μετεπήδων εἰς τὴν τάξιν τῶν μετοίκων. Ἡ ἀπελευθέρωσις ὑπὸ ἰδιωτῶν ἢ ἐγίνετο δι' ἐλευθέρας πράξεως τοῦ κυρίου ἢ δι' ἐξαγορᾶς τῆς ἐλευθερίας ὑπὸ τοῦ ἰδίου δούλου. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ δοῦλος, ὡς μὴ πρόσωπον, δὲν ἠδύνατο νὰ συνάψῃ ἔγκυρον συμβόλαιον ἀγορᾶς, δι' αὐτὸ παρέδιδε τὴν τιμήν του εἰς ἕνα θεὸν καὶ ὁ ἱερεὺς τοῦ θεοῦ ἔκλειε τὴν συμφωνίαν, ἡ δὲ πρᾶξις τῆς πωλήσεως ἐφυλάττετο εἰς τὸν ναόν.

Ἐκτὸς τῶν ὠνητῶν δούλων, εἰς ὡρισμένας ἑλληνικὰς πολιτείας, καὶ δὴ δωρικάς, ἀπαντᾷ καὶ ἄλλη τάξις πληθυσμοῦ μὲ μειωμένα τὰ προσωπικὰ δικαιώματα, τοὺς ὁποίους δυνάμεθα νὰ ὀνομάζωμεν μὲ ἓν γενικὸν ὄνομα *δουλοπαροίκους*. Πρόκειται περὶ τῶν λειψάνων τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ὅστις κατεῖχε τὰς σχετικὰς χώρας πρὸ τῆς καταλήψεως αὐτῶν ὑπὸ τῶν Δωριέων, ἢ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος περὶ διαφόρων ἐντοπίων στοιχείων, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπετράπη ἡ παραμονὴ ἐντὸς τῶν δωρικῶν ἀποικιῶν. Τοιοῦτοι εἶναι οἱ *εἵλωτες* τῆς Σπάρτης, οἱ *γυμνήσιοι* τοῦ Ἄργους, οἱ *κορυνηφόροι* τῆς Σικυῶνος καὶ οἱ *πενέσται* τῆς Θεσσαλίας, ἢ εἰς τὰς δωρικὰς ἀποικίας ἐκτὸς τῆς κυρίως Ἑλλάδος οἱ *μνωῖται* καὶ οἱ *ἀφαμιῶται* τῆς Κρήτης, οἱ *Βιθυνοὶ* τοῦ Βυζαντίου, οἱ *δωροφόροι* (Μαριανδυνοί) τῆς Ποντοηρακλείας, οἱ *κυλλύριοι* τῶν Συρακουσῶν κ. ἄ. Οἱ τῆς τάξεως ταύτης εὑρίσκοντο μεταξὺ τῶν δούλων καὶ τῶν ἐλευθέρων. Κατ' οὐσίαν ἦσαν χωρικοὶ καλλιεργοῦντες τὰς γαίας, αἵτινες κατὰ τὴν κατάκτησιν ἀφῃρέθησαν ἀπὸ τοὺς ἡττημένους καὶ διενεμήθησαν μεταξὺ τῶν κατακτητῶν, καὶ ἀνήκοντες εἰς αὐτάς. Ὁ κάτοχος τοῦ κλήρου, τὸν ὁποῖον ἐκαλλιέργουν, ἦτο ὁ ἄμεσος κύριός των, δὲν ἠδύνατο ὅμως οὔτε νὰ τοὺς πωλήσῃ οὔτε

Digitized by Google

νὰ τοὺς ἐλευθερώσῃ. Τὸ δικαίωμα τῆς ἀπελευθερώσεως αὐτῶν εἶχε μόνον ἡ πολιτεία.

Οἱ εἵλωτες τῆς Σπάρτης ἐλάμβανον μέρος εἰς τὰς ἐκστρατείας ὡς ψιλοὶ καὶ ἀπὸ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ ἑξῆς καὶ ὡς ὁπλῖται, μὲ τὴν ὑπόσχεσιν τῆς ἀπελευθερώσεώς των. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ δουλοπάροικοι δὲν ἦσαν ὅπως οἱ κοινοὶ δοῦλοι συρφετὸς ἀπὸ διάφορα ἔθνη, ἀλλ' ἀπετέλουν ἑνιαίαν ὁμοιογενῆ μᾶζαν, διὰ τοῦτο ὁ κίνδυνος γενικῆς ἐξεγέρσεώς των ἦτο πάντοτε μέγας, καὶ τοιαῦται ἐξεγέρσεις καὶ εἰς τὴν Λακωνίαν καὶ εἰς τὴν Θεσσαλίαν δὲν ἔλειπον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ χειροτερεύσῃ πολὺ τὴν θέσιν των, πρὸ πάντων εἰς τὴν Λακωνίαν.

Μέτοικοι. Ἐκτὸς τῶν δούλων ὑπῆρχεν εἰς ὅλας τὰς πολιτείας, αἵτινες δὲν εἶχον ὅλως ἀπόκεντρον θέσιν ἢ δὲν ἀπηγόρευον, ὅπως ἡ Σπάρτη, τὴν διαμονὴν τῶν ξένων, καὶ δευτέρα τάξις μὴ ἰθαγενῶν, ἥτις περιελάμβανε τοὺς ξένους τοὺς ἐγκατεστημένους ἐντὸς τῆς χώρας. Οἱ ξένοι οὗτοι εἴς τινας πολιτείας, ὅπως εἰς τὰς Ἀθήνας, ὠνομάζοντο *μέτοικοι* καὶ εἰς ἄλλας *πάροικοι, ἔνοικοι, κάτοικοι, σύνοικοι* ἢ *ἔποικοι*. Εἰς τὰς Ἀθήνας ὅλοι οἱ ξένοι μετὰ πάροδον ὡρισμένου χρονικοῦ διαστήματος διαμονῆς των ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνουν φόρους καὶ νὰ ἐγγραφοῦν εἰς τοὺς μετοίκους. Πρὸς τοῦτο ὤφειλεν ἕκαστος νὰ ἐκλέξῃ ἕνα Ἀθηναῖον πολίτην, ὅστις θὰ ἐφρόντιζε πρῶτον περὶ τῆς ἐγγραφῆς του καὶ ἔπειτα θὰ τὸν ἀντεπροσώπευε πρὸ τῶν ἀρχῶν καὶ πρὸ τῶν δικαστηρίων. Ὁ ξένος ὁ ἐγγεγραμμένος εἰς τὸν κατάλογον τῶν μετοίκων ἑνὸς δήμου, ὅπου κατῴκει, οὐδὲν ἄλλο δικαίωμα εἶχεν ἢ τὸ τῆς κατοικίας. Δὲν εἶχεν οὔτε ἔγκτησιν (δικαίωμα νὰ ἀποκτήσῃ κτηματικὴν περιουσίαν) οὔτε ἐπιγαμίαν (δικαίωμα γάμου) μὲ πολίτας. Διὰ τὴν ἐλευθέραν ἐξάσκησιν τοῦ ἐπαγγέλματός των ἔπρεπεν οἱ μέτοικοι νὰ πληρώνουν ὡρισμένον φόρον καὶ ἐκτὸς τούτου καὶ τὸ *μετοίκιον*, τὸ ὁποῖον ἀνήρχετο εἰς δώδεκα δραχμὰς ἐτησίως διὰ τοὺς ἄνδρας καὶ ἓξ διὰ τὰς γυναῖκας (τὰς ἄνευ ἀνδρός). Ἐκτὸς τούτου ὑπέκειντο καὶ εἰς ὅλας τὰς ἄλλας ὑποχρεώσεις τῶν πολιτῶν: μετεῖχον τῆς εἰσφορᾶς, ἤτοι ὑπεβάλλοντο εἰς ἔκτακτον φορολογίαν ἀναλόγως τῆς περιουσίας των, ὁσάκις παρουσιάζοντο ἔκτακτοι πολεμικαὶ ἀνάγκαι, ἀνελάμβανον πολυδαπάνους δημοσίας λειτουργίας, ὅπως οἱ πλουσιώτατοι τῶν πολιτῶν, ὑπηρέτουν εἰς τὸν στρατόν, ὅσοι εἶχον τὸ ὡρισμένον τίμημα, ὡς ὁπλῖται καὶ οἱ ἄλλοι ὡς ναῦται κτλ. Ὅσοι ἐκ τῶν μετοίκων προσέφερον μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τὴν πολιτείαν, ἐκτὸς τῶν τιμητικῶν τίτλων τοῦ εὐεργέτου καὶ τοῦ προξένου, ἐλάμβανον καὶ ἰσοτέλειαν, ἤτοι ἐξωμοιοῦντο πρὸς τοὺς πολίτας καὶ ἀπηλλάσσοντο τοῦ μετοικίου. Ἄλλα προνόμιά των ἦσαν ἡ ἔγκτησις γῆς καὶ οἰκίας καὶ τὸ στρατεύεσθαι μετὰ τῶν πολιτῶν. Ἡ πολιτεία τῶν Ἀθηνῶν ηὐνόει πολὺ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν μετοίκων, διότι ἦσαν χρησιμώτατοι διὰ τὸ ναυτικὸν ὅπως καὶ διὰ τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν. Εἰς τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 309 π. Χ. εὑρέθησαν 21 000 πολῖται καὶ 10 000 μέτοικοι.

Πολῖται. Οἱ μέτοικοι καὶ οἱ δοῦλοι εἶχον κοινὸν τὸν τόπον τῆς διαμονῆς μετὰ τῶν πολιτῶν καὶ ἀνῆκον εἰς τὴν πολιτείαν, πολῖται ὅμως δὲν ἦσαν. Δὲν ἀρκεῖ νὰ κατοικῇ κανεὶς εἰς ἕνα τόπον, διὰ νὰ εἶναι πολίτης τοῦ τόπου αὐτοῦ, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Κατ' αὐτόν, τὸ κύριον γνώρισμα τοῦ πολίτου εἶναι ἡ συμμετοχή του εἰς τὴν δημοσίαν ἐξουσίαν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἔννοια αὐτὴ τοῦ πολίτου ἰσχύει κυρίως προκειμένου περὶ τῶν δημοκρατικῶν πολιτειῶν, διότι μόνον ἐκεῖ μετεῖχον ὅλοι οἱ πολῖται τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου καὶ τῶν λαϊκῶν δικαστηρίων, ἑπομένως τῆς δημοσίας ἐξουσίας. Εἰς τὰς ὀλιγαρχικὰς πολιτείας ἀντιθέτως ἡ διοίκησις καὶ ἡ δικαιοσύνη εὑρίσκοντο εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀρχῶν, τὰς ὁποίας εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ λαμβάνουν μόνον οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰ γένη τῶν εὐγενῶν. Οἱ ἐκτὸς τῶν γενῶν τούτων, οἱ ἀποτελοῦντες τὴν πλειονότητα, ἂν καὶ ἀνεγνωρίζοντο ὡς πολῖται κατὰ τὰ ἄλλα, ἀπεκλείοντο τῶν ἀρχῶν καὶ ἐξουσιῶν.

Ἐπειδὴ ἡ ἑλληνικὴ πολιτεία εἶχεν ὡς βάσιν της τὴν οἰκογένειαν, ἔπρεπεν ἀπαραιτήτως τὰ μέλη αὐτῆς, ἤτοι οἱ πολῖται, νὰ εἶναι τέκνα ἐκ νομίμου γάμου ἀστοῦ καὶ ἀστῆς. Διὰ νὰ εἶναι νόμιμος ὁ γάμος, ἀπῃτεῖτο προηγουμένη ἐγγύησις, ἤτοι παράδοσις τῆς νύμφης ἐκ μέρους τοῦ κυρίου της εἰς τὸν γαμβρὸν (ἢ, προκειμένου περὶ ἐπικλήρου, ἐπιδικασία αὐτῆς ἐκ μέρους τοῦ ἄρχοντος εἰς τὸν πλησιέστατον ἐκ πατρὸς συγγενῆ) καὶ μετὰ ταῦτα ἐπίσημος εἰσαγωγὴ τῆς γυναικὸς εἰς τὴν φρατρίαν τοῦ ἀνδρός. Τὰ μὴ ἐκ νομίμου γάμου προερχόμενα τέκνα, ὅπως καὶ τὰ προερχόμενα ἐκ μεικτοῦ γάμου ἀστοῦ καὶ ξένης, ἐθεωροῦντο νόθοι καὶ ἐστεροῦντο τῶν οἰκογενειακῶν δικαιωμάτων καὶ ἰδίως τοῦ δικαιώματος τῆς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομίας.

Ἐκτὸς τῶν ἐκ καταγωγῆς ἢ φύσει πολιτῶν ὑπῆρχον καὶ οἱ ποιητοὶ ἢ δημοποίητοι, εἰς τοὺς ὁποίους ἐδίδετο διὰ ψηφίσματος τοῦ δήμου ἡ πολιτεία διὰ ἐξαιρετικῶς μεγάλας ὑπηρεσίας των πρὸς αὐτήν. Καὶ οὗτοι εἰσήγοντο εἰς τὰς φυλὰς καὶ τὰς φρατρίας τῶν φύσει πολιτῶν καὶ εἶχον τὰ αὐτὰ δικαιώματα μὲ ἐκείνους, ἀποκλειόμενοι μόνον ὡρισμένων ἀξιωμάτων μὲ θρησκευτικὰ καθήκοντα.

Πολιτεύματα. Τὰ πολιτεύματα ἢ αἱ διάφοροι μορφαί, τὰς ὁποίας ἔλαβεν εἰς τοὺς Ἕλληνας ἡ πολιτεία ἀναλόγως τοῦ φορέως τῆς ἀνωτάτης καὶ κυριάρχου ἐξουσίας, ὅστις ἐξυπηρετεῖ ἢ καὶ ὁρίζει τὸν σκοπὸν γενικῶς αὐτῆς καὶ τὸν τρόπον πρὸς πλήρωσιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, εἶναι ἡ *βασιλεία*, ἡ *ἀριστοκρατία* καὶ ἡ *δημοκρατία*. Εἰς τὰ τρία αὐτὰ πολιτεύματα, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τοῦ Ε' ἤδη αἰῶνος π. Χ. διέκρινον οἱ θεωρητικοί, προσθέτει ὁ Ἀριστοτέλης (τὸ τρίτον ἀπ' αὐτὰ τὸ ὀνομάζει *πολιτείαν*) καὶ τὰς τρεῖς παρεκβάσεις των, τὴν *τυραννίδα*, τὴν *ὀλιγαρχίαν* καὶ τὴν *δημοκρατίαν*.

Βασιλεία. Τὸ ἀρχαιότατον ἀπὸ τὰ πολιτεύματα ἦτο ἡ βασιλεία. Οἱ *βασιλεῖς* ἢ *ἀρχαγέται* ἢ *ταγοί*, τοὺς ὁποίους ἀπαντῶμεν τόσον ἐνωρὶς ὡς τοὺς ἀνωτάτους ἄρχοντας τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν, προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τοὺς *ἀρχούς*, οἵτινες ὡδήγουν τὰς ἑλληνικὰς φυλὰς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς μεταναστεύσεώς των. Κατὰ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, εἰς τὰ ὁποῖα ἀπεικονίζεται ἐν μέρει καὶ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων ἡ κατάστασις, ἡ κληρονομικὴ βασιλεία ἦτο ἵδρυμα θεῖον καὶ ὁ βασιλεὺς διογενὴς καὶ διοτρεφής· τὴν «βασιληΐδα τιμήν», ἤτοι τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν ἐξουσίαν του, μαζὶ μὲ τὸ σκῆπτρον ἐλάμβανε παρὰ τοῦ Διός. Εἰς τὸν βασιλέα ὁ λαὸς ὤφειλε νὰ προσφέρῃ ὡρισμένους φόρους καὶ νὰ ὑπακούῃ. Ἐκεῖνος ἡγεῖτο τοῦ στρατοῦ περιστοιχισμένος ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερον σῶμα τῶν ἑταίρων του, προσέφερεν εἰς τοὺς θεοὺς τὰς ὑπὲρ τοῦ λαοῦ του θυσίας καὶ ἦτο καὶ δικαστής.

Ἐκτὸς τοῦ βασιλέως παρουσιάζεται ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς ὡς δεύτερος παράγων τῆς πολιτείας μία *βουλὴ* ἢ *γερουσία* ἐκ τῶν εὐγενῶν τῆς φυλῆς (γέροντες, βουληφόροι, ἡγήτορες, μέδοντες). Τὴν βουλὴν ταύτην συνεκάλει πολλάκις ὁ βασιλεὺς ἐντὸς τῶν ἀνακτόρων του καὶ συνεσκέπτετο μετ' αὐτῆς διὰ διάφορα ζητήματα τοῦ κράτους, ἂν καὶ συγχρόνως δὲν ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ ἀκολουθῇ πάντοτε τὰς ἀποφάσεις της. Ὁμοίως, προκειμένου πρὸ πάντων περὶ πολέμου καὶ εἰρήνης, συνεκάλει ὁ βασιλεὺς διὰ τῶν κηρύκων καὶ τὸν λαὸν ἢ τὸν στρατὸν εἰς συνέλευσιν (ἀγοράν), εἰς τὴν ὁποίαν ὡμίλουν συνήθως οἱ γέροντες, ὁ δὲ λαὸς ἤκουε καὶ ἠδύνατο καὶ νὰ ἐπιδοκιμάζῃ διὰ βοῆς τὰς γνώμας, αἵτινες τοῦ ἤρεσκον. Ἐννοεῖται ὅτι οὔτε τῆς συνελεύσεως ταύτης τὰς ἀποφάσεις ἦτο ὑποχρεωμένος ὁ βασιλεὺς νὰ λαμβάνῃ πάντοτε ὑπ' ὄψιν.

Ὅλος ὁ λαός, ὅστις ἡνωμένος ἀπετέλει τὴν πολιτείαν, ὠνομάζετο *δῆμος*, ὅπως καὶ ἡ περιοχὴ τὴν ὁποίαν κατεῖχε. Κέντρον τοῦ πολιτικοῦ βίου ἦτο ἡ πόλις (=ἀκρόπολις), ἡ ἕδρα τοῦ βασιλέως κυρίως καὶ τῶν εὐγενῶν. Ἡ βασιλεία εὐθὺς μετὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους, ὁπότε ἡ εἰρηνικωτέρα κατάστασις, ἥτις ἐπεκράτησε γενικῶς, καθίστα περιττὴν τὴν συγκέντρωσιν τῆς ἐξουσίας εἰς χεῖρας ἑνός, κατηργήθη σχεδὸν παντοῦ. Κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους ἔχομεν βασιλείαν, ὁμοίαν εἰς πολλὰ σημεῖα μὲ τὴν ὁμηρικήν, μόνον εἰς τὴν Σπάρτην, εἰς τοὺς Μακεδόνας καὶ εἴς τινας ἄλλας φυλάς, αἵτινες δὲν εἶχον μετάσχει τῆς γενικῆς ἐξελίξεως· ὅπου ἀλλοῦ διετηρήθη ὁ βασιλεύς, διετηρήθη ὡς ἄρχων μὲ θρησκευτικὰ κυρίως καθήκοντα.

Ἀριστοκρατία. Ἡ ἀριστοκρατία, ἤτοι ἡ κυριαρχία τῶν εὐγενῶν, ὡς μορφὴ πολιτείας ἀποτελεῖ κυρίως μεταβατικὴν περίοδον ἀπὸ τῆς βασιλείας εἰς τὴν ὀλιγαρχίαν. Τάξιν εὐγενῶν, μὲ σαφῶς διακεκριμένον χαρακτῆρα, ἔχομεν ἤδη εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Αἱ εἰς αὐτὰ ἐκφράσεις: ἀριστῆες ἄριστοι, ἀγαθοὶ δυνατὸν νὰ σημαίνουν καὶ γενικῶς τὸν ἀνδρεῖον ἢ τὸν ἐνάρετον, κανονικῶς ὅμως χρησιμοποιοῦνται διὰ τοὺς εὐγενεῖς. Οἱ εὐγενεῖς δὲν εἶναι μόνον διὰ τὴν προσωπικήν των ἀνδρείαν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν καταγωγήν των ἀνώτεροι ἀπὸ τοὺς κοινοὺς πολίτας. Ὁ εὐγενὴς ἔχει ὡς εὐγενὴς περισσοτέρας ἀξιώσεις ἀπὸ τὸν κοινὸν πολίτην· γνωρίζει νὰ ὁμιλῇ σοφὰ καὶ δι' αὐτὸ μόνον αὐτὸς εἶναι κἄτι εἰς τὴν βουλήν. Ἤδη προβάλλεται ἡ θεωρία ὅτι ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ καὶ ἡ ἀνδρεία εἶναί τι τὸ κληρονομικὸν εἰς τοὺς ἐκ καταγωγῆς εὐγενεῖς, ὅτι κατὰ ταῦτα οἱ εὐγενεῖς εἶναι ἐκ φύσεως προωρισμένοι νὰ ἀποτελοῦν τὴν βουλὴν τοῦ βασιλέως καὶ νὰ ἀγορεύουν εἰς τὴν συνέλευσιν τοῦ δήμου. Ἐκτὸς τούτου καὶ εἰς τὸ πεδίον τῆς μάχης διακρίνονται ἀπὸ τοὺς κοινοὺς πολίτας, διότι δὲν μάχονται πεζοὶ ὅπως ἐκεῖνοι, ἀλλὰ ἐπὶ ἁρμάτων καὶ εἰς τὴν πρώτην γραμμήν. Ὅταν βραδύτερον τὰ ἅρματα ἐτέθησαν ἐκτὸς χρήσεως, ὁ εὐγενὴς ἐμάχετο ἔφιππος καὶ οἱ ἱππεῖς εἰς τὰς πολιτείας, αἵτινες εἶχον περιωπὴν δι' ἱπποτροφίαν, ἀπετέλουν τὸν πυρῆνα τοῦ στρατεύματος καὶ εἰς αὐτοὺς ἐστηρίζετο ἡ δύναμις τῆς πολιτείας. Τοιαύτας τάξεις ἱππέων ἀπαντῶμεν εἰς τὴν Χαλκίδα, εἰς τὴν Ἐρέτριαν, εἰς πολλὰς ἀποικίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ εἰς τὴν Ἦλιδα. Ἐπίσης καὶ οἱ εὐπατρίδαι γεωκτήμονες τῆς Ἀττικῆς ἦσαν ὑπερήφανοι διὰ τοὺς ἵππους των.

Εἰς τὰ νεώτερα μέρη τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ἀρχίζει νὰ γίνεται διάκρισις μιᾶς ἀνωτέρας τάξεως εὐγενῶν καὶ μιᾶς κατωτέρας, καὶ ὁ τίτλος τοῦ βασιλέως, ὅστις ἕως τότε ἐδίδετο μόνον εἰς τὸν βασιλέα ὡς τὸν μόνον κυρίαρχον ἑνὸς δήμου, δίδεται τώρα καὶ εἰς τοὺς γέροντας, τοὺς ἀρχηγοὺς τῆς ἀνωτέρας τάξεως τῶν εὐγενῶν. Ἐν μέσῳ τῶν βασιλέων τούτων ὁ βασιλεύς, ὡς βασιλεύτατος, ἔχει τὴν θέσιν τοῦ πρώτου μεταξὺ ἴσων. Τώρα καὶ αὐτοί, ὅπως ὁ βασιλεύς, εἶναι διογενεῖς καὶ φέρουν τὸ σκῆπτρον, παρουσιάζονται παρὰ τὸν βασιλέα ὡς ἀρχηγοὶ τοῦ δήμου καὶ προσκαλοῦν ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας τὴν βουλὴν καὶ τὸν βασιλέα αὐτὸν εἰς συνεδριάσεις. Ἐνίοτε ἀμφισβητοῦν καὶ τὰ κληρονομικὰ δικαιώματα τοῦ βασιλέως καὶ ἐγείρουν οἱ ἴδιοι ἀξιώσεις ἐπὶ τοῦ θρόνου.

Πῶς εἰς μίαν ἑκάστην πολιτείαν νικοῦν τελικῶς οἱ ἄριστοι καὶ γίνονται κύριοι τῆς ἐξουσίας, εἶναι δύσκολον νὰ γνωρίζωμεν. Πολλάκις θὰ συνέβη νὰ ἐπωφεληθοῦν ἔριδος περὶ διαδοχῆς ἢ ἐκβάσεως ἀτυχῶν πολέμων καὶ νὰ καταργήσουν τὴν κληρονομικὴν βασιλείαν. Ὡς ἄλλας αἰτίας τῆς καταργήσεως τῆς βασιλείας φέρει συνήθως ἡ παράδοσις, ἥτις διεμορφώθη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὀλιγαρχίας ἢ τῆς δημοκρατίας, τὸν πλήρη ἐκφαυλισμὸν ἢ τὴν τυραννικὴν διοίκησιν τῶν βασιλέων. Συχνὰ ἀντικαθίστα τὴν βασιλείαν μία ὀλιγαρχία ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ βασιλικοῦ γένους. Οὕτω τὸ βασιλικὸν γένος τῶν Βακχιαδῶν εἰς τὴν Κόρινθον κατήργησε τὴν κληρονομικὴν βασιλείαν καὶ ἐξέλεγε κατ' ἔτος ἐξ ὅλων τῶν μελῶν τοῦ γένους ἕνα πρύτανιν. Μὲ τὸν ἴδιον τρόπον ἐκυβέρνα τὸ γένος τῶν Πενθελιδῶν εἰς τὴν Μυτιλήνην, οἱ Βασιλίδαι εἰς τὴν Ἔφεσον καὶ τὰς Ἐρυθράς, οἱ Ἀλευάδαι εἰς τὴν Λάρισαν. Εἰς τὰς Ἀθήνας ἀπὸ τοῦ 752 π. Χ. ἐξέλεγον οἱ εὐπατρίδαι ἕνα πρύτανιν ἢ ἄρχοντα διὰ δέκα ἔτη καὶ ἀπὸ τοῦ 682 ἐννέα ἐνιαυσίους ἄρχοντας, οἵτινες ἐν συνεργασίᾳ μὲ μίαν βουλὴν διῴκουν τὰ πράγματα τῆς πόλεως.

Ὀλιγαρχία. Ἡ μεγάλη ὅμως ἀνάπτυξις τῆς ναυτιλίας καὶ ἡ συνδεομένη μὲ αὐτὴν ἀνύψωσις τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα σημαντικὴν ἀλλοίωσιν τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων. Οἱ παλαιοὶ εὐγενεῖς ἦσαν κυρίως μεγαλοκτηματίαι, οἵτινες ἐξεστράτευον ὡς ἱππεῖς καὶ τὸν πλοῦτόν των τὸν ἀπετέλουν κυρίως ἀγέλαι. Ἐλάμβανον βεβαίως μέρος καὶ εἰς τὰς ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις, γενικῶς ὅμως δὲν ἐξετίμων τὸν ἐξ ἐπαγγέλματος ἔμπορον· περιεφρονοῦντο πρὸ πάντων οἱ μικρέμποροι, οἱ χειρώνακτες καὶ οἱ μὲ ἡμερομίσθιον ἐργαζόμενοι ἀστοί, ἐφ' ὅσον μάλιστα ὁλονὲν περισσότερον εἰς τὰς χειρωνακτικὰς ἐργασίας ἐχρησιμοποιοῦντο οἱ δοῦλοι. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως οἱ διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας πλουτίζοντες ἐπληθύνοντο, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ἡ εἰσαγωγὴ εὐθηνοῦ σίτου ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἔφερε συχνὰ κρίσιν εἰς τὴν γεωργίαν καὶ πολλοὶ εὐγενεῖς κτηματίαι ἐπτώχευον. Ὑπὸ τοιούτους ὅρους τὰ γένη τῶν εὐγενῶν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξακολουθήσουν νὰ μένουν κλειστά. Πτωχότεροι εὐγενεῖς ἤρχισαν νὰ νυμφεύωνται πλουσίας θυγατέρας ἀστῶν καὶ πλούσιοι ἀστοὶ ἐλάμβανον γυναῖκας ἀπὸ τὰ γένη, ὅσον καὶ ἂν τὸ φρόνημα πολλῶν εὐγενῶν ἐξανίστατο. Ἡ διοίκησις τῶν πραγμάτων παντοῦ δὲν ἦτο πλέον εἰς χεῖρας τῶν ἐκ καταγωγῆς εὐγενῶν, ἀλλὰ τῆς προνομιούχου τάξεως τῶν ἐχόντων περιουσίας. Ἐκτὸς τῆς τάξεως ταύτης, δυνατὸν ἐν ἀρχῇ τὸ σπουδαιότερον μέρος νὰ διεδραμάτιζον οἱ πλούσιοι εὐγενεῖς, ἀργότερον ὅμως ἐπλεόνασαν οἱ ἁπλῶς πλούσιοι. Τὸ πολίτευμα ἀκριβῶς τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀπέκλειεν ἀπὸ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν διοίκησιν τοὺς πολλούς, τοὺς πτωχοὺς δηλαδὴ καὶ τοὺς κοινοὺς πολίτας, καὶ ἔδιδεν ὅλην τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν εἰς μίαν μικρὰν μειονότητα τῶν πλουσίων καὶ τῶν εὐγενῶν, ἦτο ἡ ὀλιγαρχία. Τὰ μέλη τῆς ἀρχούσης τάξεως, ἐπειδὴ τὸ κύριόν των γνώρισμα ἦτο ὁ πλοῦτος, ὠνομάζοντο οἱ *πλούσιοι*, οἱ *τὰς οὐσίας ἔχοντες*, οἱ παχεῖς ἢ ὅπου ἡ κτηματικὴ περιουσία ἀπετέλει τὴν βάσιν, οἱ *γεωμόροι*. Ἄλλαι ὀνομασίαι, ὅπως οἱ *βέλτιστοι*, οἱ *ἄριστοι*, οἱ *γνώριμοι*, οἱ *καλοὶ κἀγαθοί*, οἱ *χαρίεντες*, οἱ *γενναῖοι* κ.τ.τ., χαρακτηρίζουν αὐτοὺς ὡς τοὺς ἀρίστους, ὡς τοὺς μορφωμένους, ὡς τοὺς εὐγενεῖς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πτωχὸν καὶ ἄνευ σημασίας λαόν, τοὺς δημοτικούς, τοὺς *πένητας*, τοὺς *χείρους*, τοὺς δειλούς, τοὺς *πονηροὺς* κ.τ.τ.). Τῆς ὀλιγαρχίας, ὅπως ἐξειλίχθη καὶ διεμορφώθη εἰς τὰς διαφόρους ἑλληνικὰς πολιτείας, διακρίνει ὁ Ἀριστοτέλης τέσσαρα εἴδη. Ἄλλοτε μετεῖχον τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας πάντες ὅσοι εἶχον ἓν ὡρισμένον τίμημα, ὅπως συνέβη λ. χ. εἰς τὰς Ἀθήνας μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς ἀρχῆς τῶν τετρακοσίων, ὁπότε ἐπετρέπετο νὰ μετέχουν τῆς πολιτείας ὅλοι ὅσοι ἠδύναντο νὰ στρατεύωνται ἐξ ἰδίων. Ἄλλοτε ὁ ἀριθμὸς τῶν μετεχόντων τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἦτο ὡρισμένος καὶ ὁσάκις δι' οἱονδήποτε λόγον προέκυπτον κενά, ἐπληροῦντο ταῦτα δι' ἐκλογῆς ἐκ τῶν ἄλλων πολιτῶν, οἵτινες εἶχον καὶ ἀντίστοιχον περιουσίαν. Ἔχομεν λ. χ. τὴν ὀλιγαρχίαν τῶν χιλίων εἰς τὴν Κύμην, εἰς τοὺς Λοκροὺς εἰς τὸν Ὀποῦντα κ. ἄ., ἢ τῶν ἑξακοσίων εἰς τὴν Πο

Digitized by Google

τοηράκλειαν. Ἄλλοτε ὅλα τὰ ἀξιώματα κατείχοντο ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς ὡρισμένων εὐγενῶν οἰκογενειῶν καὶ μετέβαινον ἀπὸ τοῦ πατρὸς εἰς τὸν πρεσβύτερον τῶν υἱῶν, οὕτω δέ, ἐφ' ὅσον τὰ ἄλλα μέλη τῶν ἰδίων οἰκογενειῶν ἀπεκλείοντο τῶν ἀρχῶν, ἀνεπτύσσετο μία ὀλιγαρχία τῆς ὀλιγαρχίας. Παράδειγμα ἡ ὀλιγαρχία τῆς Ἤλιδος, ὅπου ἐκ τοῦ σχετικῶς μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν πλουσίων ἐλάχιστοι ἔφθανον εἰς τὴν βουλὴν τῶν ἐνενήκοντα, καθόσον τὰ μέλη αὐτῆς ἦσαν ἰσόβια καὶ μόνον ἀπὸ ὡρισμένα γένη ἐξελέγοντο. Ἄλλοτε τέλος—καὶ ἐδῶ πρόκειται διὰ τὴν ἄκραν ὀλιγαρχίαν, ἡ ὁποία φέρει τὸ ὄνομα *δυναστεία*—πολὺ μικρὸς ἀριθμὸς δυνατῶν ἐγίνετο κύριος ὅλης τῆς ἐξουσίας καὶ ἐκυβέρνα ἄνευ νόμων. Τοιαῦται εἶναι αἱ ὀλιγαρχίαι τῆς Θεσσαλίας καὶ τῶν Θηβῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν περσικῶν πολέμων, ὅπως καὶ αἱ ὑπὸ ἁρμοστὰς ἀρχαὶ τῶν δέκα καὶ τῶν τριάκοντα, τὰς ὁποίας ἐγκατέστησεν ἡ Σπάρτη μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας.

Εἰς τὰς ὀλιγαρχίας γενικῶς ἡ ἀνωτάτη καὶ κυρίαρχος ἐξουσία ἀνῆκεν εἰς τὸ σύνολον τῶν πολιτῶν, οἵτινες μετεῖχον τῆς πολιτείας. Οὕτω ὡς ἄμεσος φορεὺς αὐτῆς ἡ ἐκκλησία τῶν Χιλίων, οἵτινες μετεῖχον τῆς πολιτείας εἰς τοὺς Λοκρούς, συνήρχετο καὶ ἀπεφάσιζε περὶ νομοθεσίας ἢ εἰς τὸν Ὀποῦντα περὶ συνθηκῶν. Ἡ ἁρμοδιότης ὅμως τῆς ἐκκλησίας τῶν ὀλιγαρχιῶν περιωρίζετο συχνὰ ἀπὸ τὴν εὐρυτάτην ἁρμοδιότητα τῆς βουλῆς καὶ τῶν ἀρχόντων. Οὕτω εἰς τὴν παράδοσιν περὶ τοῦ παλαιοτέρου πολιτεύματος τῶν Ἀθηνῶν ἡ ἐκκλησία, ἂν καὶ ὑπῆρχεν, οὔτε ἀναφέρεται κἄν. Ἡ ὅλη διοίκησις τῆς πολιτείας τότε οὐσιαστικῶς ἦτο εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀρχόντων καὶ τῆς βουλῆς τοῦ Ἀρείου Πάγου, εἰς τὴν ὁποίαν μετὰ τὴν λῆξιν τῆς ἐτησίας των ἀρχῆς εἰσήρχοντο. Αὕτη ἐφρόντιζε καὶ διὰ τὴν τήρησιν τῶν νόμων καὶ τὴν τάξιν τῶν πολιτῶν. Ὁμοία μὲ αὐτὴν ἦτο εἰς τὴν Κνίδον ἡ βουλὴ τῶν ἑξήκοντα *ἀμνημόνων*, ἥτις ἐξελέγετο ἐκ τῶν ἀρίστων διὰ βίου καὶ προηδρεύετο ὑπὸ τοῦ *ἀφεστῆρος*. Ὁμοίως εὐρυτάτη ἦτο ἡ ἁρμοδιότης καὶ τῆς βουλῆς τῶν ἑξακοσίων *τιμούχων* τῆς Μασσαλίας, τῆς ὁποίας προήδρευον οἱ *πεντεκαίδεκα* καὶ τούτων πάλιν τρεῖς μὲ ἕνα ἐξ αὐτῶν ἐπὶ κεφαλῆς. Κάτι ὅμοιον ἦτο τὸ σῶμα ἢ ἡ βουλὴ τῶν 180 (ἑξήκοντα ἐξ ἑκάστης δωρικῆς φυλῆς) τῆς Ἐπιδαύρου, μὲ τοὺς τρεῖς *ἀρτύνους* ὡς προέδρους της.

Ὁμοίως την Κόρινθον, μετὰ τὴν πτῶσιν τῶν Κυψελιδῶν, ἐκυβέρνησαν οἱ πρόβουλοι καὶ μία γερουσία. Γενικῶς πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι οἱ βουλευταὶ εἰς τὰς ὀλιγαρχίας ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἰσόβιοι.

Μεγάλη ἦτο ἡ ἁρμοδιότης καὶ τῶν ἀρχόντων εἰς τὰς ὀλιγαρχίας, ὅπως ἄλλως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰς ὀνομασίας των. *Ἄρχων* εἶναι ὁ κυβερνῶν, *πρύτανις* ὁ πρῶτος, ἤτοι ὁ προϊστάμενος τῆς κοινότητος, *δημιουργοὶ* οἱ ἐργαζόμενοι τὰ *δήμια*, ἤτοι τὰς ὑποθέσεις τῆς κοινότητος, *τιμοῦχοι* οἱ ἔχοντες εἰς χεῖρας τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν ἐξουσίαν. Οἱ *κόσμοι* τῆς Κρήτης καὶ οἱ *ἀρτῦνοι* τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τοῦ Ἄργους εἶναι οἱ φροντίζοντες διὰ τὴν τάξιν, οἱ δὲ *ἔφοροι* τῆς Σπάρτης εἶναι οἱ γενικοὶ ἐπόπται. Συχνότατα οἱ ἀνώτατοι αὐτοὶ ἄρχοντες μαζὶ μὲ τὴν βουλὴν εἶχον τὴν διοίκησιν ὅλης τῆς πολιτείας. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Θουκυδίδου οἱ ἐννέα ἄρχοντες κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀποπείρας τοῦ Κύλωνος ἐφρόντιζον διὰ τὰς περισσοτέρας ὑποθέσεις τῆς πολιτείας. Ἐπίσης καὶ ἡ ἐκλογὴ τοῦ Σόλωνος ὡς ἄρχοντος δεικνύει τὴν μεγάλη σημασίαν τῆς ἀρχῆς αὐτῆς, διὰ τὴν κατάληψιν τῆς ὁποίας γίνονται μεγάλοι ἀγῶνες τῶν κομμάτων καὶ εἰς τοὺς ἀμέσως ἑπομένους χρόνους. Ὁμοίως μεγάλην δύναμιν εἶχε καὶ ὁ πρύτανις εἰς τὴν Μίλητον λ. χ. καὶ εἰς τὴν Τένεδον, ὅπως καὶ οἱ ἔφοροι εἰς τὴν Σπάρτην καὶ οἱ κόσμοι εἰς τὴν Κρήτην.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀρχόντων ἀρχικῶς, μὲ τὴν περιωρισμένην περιοχὴν τῶν πολιτειῶν καὶ μὲ τὰ ἁπλᾶ προβλήματα τοῦ πολιτικοῦ βίου, ἦτο μικρός. Βραδύτερον ὅμως ἡ γενικὴ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξέλιξις καὶ ὁ φόβος συγχρόνως ἐκ τῆς συγκεντρώσεως μεγάλης ἐξουσίας εἰς χεῖρας ἑνὸς ὡδήγησαν εἰς τὴν διαίρεσιν πολλῶν ἀρχῶν καὶ τὴν αὔξησιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀρχόντων. Οὕτω εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐκτὸς τοῦ ἄρχοντος, τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ πολεμάρχου, παρουσιάζονται κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σόλωνος καὶ πολλαὶ συναρχίαι μὲ εἰδικὰς ἑκάστη ἁρμοδιότητας: οἱ *θεσμοθέται* διὰ τὴν δικαιοσύνην, οἱ *ἕνδεκα* διὰ τὰς ἐκτελέσεις τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων, οἱ *κωλακρέται* διὰ τὴν διοίκησιν τοῦ δημοσίου ταμείου, οἱ *ταμίαι* διὰ τὸν θησαυρὸν τῆς θεᾶς, οἱ *πωληταὶ* διὰ τὰς πωλήσεις καὶ τὰς μισθώσεις τοῦ δημοσίου, οἱ *ναύκραροι* καὶ οἱ *πρυτάνεις* των διὰ τὸ ναυτικὸν κ. ἄ.

Οἱ ἄρχοντες συνήθως, ἀκόμη καὶ ἂν αἱ ἀρχαί των ἀνῆκον κληρονομικῶς εἰς τὰς οἰκογενείας ὡρισμένων γενῶν, ἐξελέγοντο. Κλήρωσις ἐγίνετο κανονικῶς προκειμένου μόνον διὰ κατωτέρας ἀρχάς. Καὶ ἐξελέγοντο εἴτε ἐκ τοῦ συνόλου τῶν μετεχόντων τῆς πολιτείας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἰδίους ἢ ἀπὸ τὴν βουλήν, εἴτε ἐκ τῶν βουλευτῶν. Εἰς τὴν τελευταίαν περίπτωσιν ἐπρόκειτο συνήθως περὶ ἐπιτροπῆς βουλευτῶν μὲ αὐτοτελῆ διοικητικὴν ἁρμοδιότητα. Τὰ προσόντα τῶν ἐκλεξίμων, ἴσως εἰς τὰς ἀνωτέρας ἀρχάς, ἦσαν ἡ γνησία ἐξ εὐγενῶν καταγωγή, ἡ περιουσία καὶ ἡ σωματικὴ ἀκεραιότης, ἡ κτῆσις υἱῶν κ.τ.τ. Ἔπειτα οἱ ἄρχοντες ἐτέλουν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς βουλῆς. Εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ βουλὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου ἐπέβλεπεν, ὅπως τηροῦνται οἱ νόμοι. Οἱ ἔφοροι τῆς Σπάρτης ἐλάμβανον εὐθύνας ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄρχοντας ἐξαιρέσει τῶν γερόντων, καὶ οἱ ἴδιοι ἔδιδον εὐθύνας εἰς τοὺς διαδόχους των.

Ἡ δικαιοσύνη εἰς τὰς ὀλιγαρχίας ἀπενέμετο ἐν μέρει ὑπὸ τῆς βουλῆς, ἐν μέρει ὑπὸ τῶν ἀρχόντων, ἐν μέρει ὑπὸ ἰδιαιτέρων δικαστῶν. Εἰς τὰς πρὸ τοῦ Σόλωνος ὀλιγαρχικὰς Ἀθήνας ἡ βουλὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου ἐδίκαζε καὶ ἐκόλαζε πάντα παραβάτην τῶν κειμένων νόμων. Τὰς φονικὰς δίκας ἐδίκαζεν ἡ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ βασιλέως συναρχία τῶν ἐφετῶν. Ἄλλως ἡ δικαιοσύνη ἦτο εἰς τὰς χεῖρας των ἀνωτέρων ἀρχόντων: ὁ *ἄρχων*, ὁ *βασιλεύς*, ὁ *πολέμαρχος* καὶ οἱ *θεσμοθέται* ἐδίκαζον αὐτοτελῶς καὶ τελεσιδίκως ὅλας τὰς ἰδιωτικὰς δίκας, αἱ ὁποῖαι ὑπήγοντο εἰς τὴν ἁρμοδιότητά των. Εἰς τὴν Σπάρτην ἡ δικαιοδοσία τῶν βασιλέων κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ἦτο πολὺ περιωρισμένη καὶ τὰς περισσοτέρας τῶν ἰδιωτικῶν δικῶν ἔκρινον οἱ ἔφοροι. Αὐτοὶ εἶχον, ὅπως ἡ βουλὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου εἰς τὰς Ἀθήνας, τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλωσι πρόστιμον εἰς πάντα πολίτην διαταράσσοντα τὴν δημοσίαν τάξιν καὶ ἠδύναντο νὰ εἰσάγωσι πρὸ τῆς γερουσίας εἰς δίκην πάντα ἄρχοντα, καὶ αὐτοὺς τοὺς βασιλεῖς ἀκόμη. Εἰς τὴν Κόρινθον ἐπίσης ἡ γερουσία ἦτο καὶ δικαστήριον. Εἰς τὴν Γόρτυνα ἔκρινον οἱ δικασταὶ βοηθούμενοι ἀπὸ τὸν *μνήμονά* των (γραμματέα). Ὁμοίως *δικαστῆρες* ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸν Ὀποῦντα.

Τοιαύτη, ὁμοιορρυθμος κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εἰς τὰς γενικάς της γραμμάς, ἦτο ἡ ὀργάνωσις τῆς ὀλιγαρχίας, ἥτις ἀπὸ τοῦ Η' αἰῶνος καὶ ἑξῆς ἀποτελεῖ τὸ ἐπικρατοῦν πολίτευμα καθ' ἅπαντα τὸν ἑλληνικὸν κόσμον. Ἀλλ' ἡ μεγάλη ἐξέλιξις, τὴν ὁποίαν ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς ὑφίσταται ὁ οἰκονομικὸς καὶ κοινωνικὸς βίος εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τῆς τεραστίας ἀναπτύξεως τῆς ναυτιλίας, τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν νομισματικῶν ἀξιῶν ὡς μέσων ἀνταλλαγῆς καὶ διὰ τῆς καλλιεργείας τοῦ κεφαλαίου, δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ ἐπιδράσῃ καὶ ἐπὶ τῆς πολιτειακῆς ἐξελίξεως. Ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τῆς τάξεως τῶν ὀλίγων, οἵτινες συνεκέντρωνον ὅλην τὴν ἐξουσίαν εἰς χεῖρας καὶ ἤσκουν αὐτὴν κατὰ τὰ συμφέροντα τὰ ἰδικά των μόνον, καὶ τοῦ δήμου ἢ τῶν ἄλλων τάξεων, αἵτινες ἀπεκλείοντο τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς εἰς τὴν πολιτείαν καὶ κατεπιέζοντο, ἡ ἀντίθεσις αὕτη ὑπῆρχε βεβαίως ἀνέκαθεν, ἀλλὰ τώρα, μὲ τὴν διάφορον κοινωνικὴν σύνθεσιν, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργουν οἱ νέοι οἰκονομικοὶ ὅροι, ἐπετείνετο ὁλονὲν περισσότερον. Οἱ μικροκτηματίαι καὶ οἱ γεωργοί, οἵτινες ἀπετέλουν εἰς παλαιοτέρους χρόνους τὴν βάσιν τῆς οἰκονομίας τοῦ τόπου, καταχρεωμένοι τώρα μὲ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ κεφαλαίου ἐμίσουν περισσότερον παρὰ ἄλλοτε τοὺς ἰσχυροὺς δανειστάς, οἵτινες ἐπεβούλευον τὴν περιουσίαν καὶ τὴν ἐλευθερίαν των. Ἀντιθέτως ἤκμαζον ὑπὸ τοὺς νέους οἰκονομικοὺς ὅρους καὶ ἀπετέλουν ἰσχυρὸν στήριγμα τοῦ δήμου αἱ ἀστικαὶ τάξεις τῶν διαφόρων βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων, οἵτινες εἶχον ἀναπτυχθῆ τώρα, ἐντὸς τῶν μεγάλων ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν κέντρων πρὸ πάντων, καὶ γενικώτερον ὁ ἀστικὸς πληθυσμός. Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν δύο κοινωνικοπολιτικῶν μερίδων, τοῦ δήμου καὶ τῶν ὀλίγων, ἐντὸς τοῦ Ζ' αἰῶνος καθίσταιο ὁλονὲν ὀξύτερος. Πανιοῦ τὰ αἰτήματα τῶν δήμων ἦσαν γραπτοὶ νόμοι, ἀπόσβεσις τῶν χρεῶν καί, ἐνιαχοῦ, ἀναδασμὸς τῆς γῆς. Καὶ τὰ αἱματηρὰ κινήματα, αἱ ἐξορίαι καὶ αἱ δημεύσεις εὑρίσκοντο εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν.

Αἰσυμνητεία. Πολὺ συχνά, ὅταν ἐκουράζοντο πλέον ἐκ τοῦ ἀγῶνος ἀμφότεραι αἱ μερίδες, συνεφώνουν νὰ ἐκλέξουν ἀπὸ κοινοῦ ἓν πρόσωπον τῆς ἐκτιμήσεως καὶ ἐμπιστοσύνης ὅλων καὶ νὰ δώσουν εἰς αὐτὸ ἀπεριόριστον ἐξουσίαν πρὸς ἐξομάλυνσιν τῶν πραγμάτων, εἴτε διὰ τῆς συντάξεως μιᾶς νέας πολιτείας εἴτε διὰ τῆς κωδικοποιήσεως ἁπλῶς τοῦ ὑπάρχοντος ἀγράφου δικαίου. Οἱ τοιοῦτοι διαλλακταὶ τῶν μερίδων ἢ διορθωταὶ τῆ πολιτείας ἢ νομοθέται ὠνομάζοντο συχνὰ *αἰσυμνῆται* καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀρχῆς αὐτῶν ἦτο ὡρισμένος ἢ περιωρίζετο μέχρις ἐκτελέσεως τῆς ἀνατεθειμένης εἰς αὐτοὺς ἐντολῆς. Ἐνίοτε ὅμως οὗτοι ἔμενον διὰ βίου ἄρχοντες ἢ ἐκ τοῦ ἐκτάκτου ἀξιώματος ἀνεπτύσσετο μία ἀρχὴ μόνιμος, ὅπως λ. χ. εἰς τὴν Τέων, τὴν Κύμην καὶ ἀλλαχοῦ.

Οἱ γνωστότεροι ἀπὸ τοὺς αἰσυμνήτας εἶναι ὁ Ζάλευκος εἰς τοὺς Λοκρούς, ὁ κάτως νεώτερος αὐτοῦ Χαρώνδας εἰς τὴν Κατάνην, ὁ Πιττακὸς εἰς τὴν Μυτιλήνην, ὁ Δράκων καὶ ὁ Σόλων, ὁ Ἀνδροδάμας τοῦ Ρηγίου, ὁ κατὰ συμβουλὴν τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν ἐκ Μαντινείας μετακληθεὶς εἰς τὴν Κυρήνην Δημῶναξ (καταρτιστήρ), ὁ ἐκ Κορίνθου Βακχιάδης Φιλόλαος, ὅστις ἔδωκεν εἰς τοὺς Θηβαίους τοὺς νόμους περὶ υἱοθεσίας πρὸς διατήρησιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κλήρων, κ. ἄ. Τὰ ὀλίγα σχετικῶς σῳζόμενα λείψανα τῆς μεγάλης των νομοθετικῆς ἐργασίας φέρουν ἀκριβῶς τὸν χαρακτῆρα τῆς καθόλου κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς καταστάσεως τῶν χρόνων των.

Τυραννίς. Ἀλλὰ πολὺ συνηθεστέρα ἀπὸ τὴν αἰσυμνητείαν ἦτο ἡ τυραννίς, ἤτοι ἡ αὐθαίρετος καὶ παράνομος ἐγκατάστασις τῆς μοναρχίας. Συχνότατα δηλαδὴ τώρα φιλόδοξοι εὐγενεῖς, δυσηρεστημένοι κατὰ τῆς τάξεώς των καὶ στηριζόμενοι ἐπὶ τῆς δυνάμεως καὶ τῆς πολιτικῆς ἀπειρίας τοῦ δήμου, κατέβαλλον τὴν ὀλιγαρχικὴν κυβέρνησιν καὶ ἔπειτα αὐτοεχειροτονοῦντο μονάρχαι ἢ τύραννοι. Τὸ αὐτὸ ἔκαμνον ἀλλοῦ οἱ κατέχοντες τὸ ἀνώτατον τῆς πολιτείας ἀξίωμα, ὅπως τὴν πρυτανείαν λ. χ. εἰς τὴν Μίλητον, στηριζόμενοι ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀξιώματός των. Τοιοῦτοι τύραννοι ἐκ τῆς τάξεως τῶν εὐγενῶν ἦσαν ὁ Κύψελος τῆς Κορίνθου, ὁ Λύγδαμις τῆς Νάξου, ὁ Πεισίστρατος τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἄλλοι. Ὡς τύραννοι ἐκ τῶν τάξεων τοῦ δήμου, οἵτινες ἐχρησιμοποίησαν πρὸς ἐπίτευξιν τῶν φιλοδόξων των σκοπῶν τὰ πληρώματα στόλου ἢ τὸ στράτευμα, οὗτινος ἡγοῦντο, ἀναφέρονται ὁ Συλοσῶν τῆς Σάμου καὶ ὁ Ἀριστόδημος τῆς Κύμης.

Ἡ τυραννὶς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλην ὡς μία παρέκβασις τῆς βασιλείας καὶ ἦτο πανταχοῦ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὁμοιόμορφος καὶ ὁμοιόρρυθμος· ὅλοι σχεδὸν οἱ τύραννοι διετήρουν πολυτελεῖς αὐλὰς καὶ ἰσχυρὰ σώματα ξένων μισθοφόρων διὰ τὴν ἀσφάλειάν των, ἀνήγειρον μεγαλοπρεπεῖς οἰκοδομὰς φορολογοῦντες ἢ καὶ δημεύοντες τὰς περιουσίας τῶν πλουσίων εὐγενῶν, περιεποιοῦντο ἀντιθέτως καὶ ὑπεστήριζον τὰς κατωτέρας τάξεις τῶν πολιτῶν. Οἱ συνετώτεροι μεταξὺ αὐτῶν, ὅπως οἱ Πεισιστρατίδαι, προσεπάθουν νὰ κυβερνοῦν ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ ὑφισταμένου πολιτεύματος καὶ ἠκολούθουν μίαν πολιτικήν, ἡ ὁποία καὶ τὴν δύναμιν τῆς πολιτείας νὰ προάγῃ καὶ τὴν ἀρχὴν τῶν ἰδίων νὰ ἐξασφαλίζῃ. Τὰ μέσα, δι' ὧν ἐπεδίωκον τὸν διπλοῦν τοῦτον σκοπόν, ἦσαν ἐπωφελεῖς πόλεμοι καὶ ἀποστολὴ ἀποικιῶν, προαγωγὴ τοῦ ἐμπορίου, τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς γεωργίας, ὑποστήριξις τῆς ποιήσεως καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν. Εἰς αὐλάς, ὅπως τοῦ Περιάνδρου ἢ τῶν Πεισιστρατιδῶν ἢ τοῦ Πολυκράτους ἢ τοῦ Ἱέρωνος, συνεκεντρώνοντο οἱ διασημότεροι ποιηταὶ καὶ σοφοὶ τῆς ἐποχῆς. Διὰ τῶν πλουσίων των ἀναθημάτων καὶ δωρεῶν οἱ Κυψελίδαι καὶ οἱ Ὀρθαγορίδαι προσεπάθουν νὰ ἔχουν τὴν ὑποστήριξιν τῶν διασημοτέρων ἱερῶν, ὅπως τῶν Δελφῶν καὶ τῆς Ὀλυμπίας. Ὁμοίως ὁ Περίανδρος, ὁ Κλεισθένης τῆς Σικυῶνος καὶ ὁ Πεισίστρατος προῆγον τὰς λαϊκὰς λατρείας ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς τῶν εὐγενῶν καὶ διωργάνωνον διαφόρους ἑορτάς, ὅπως τὰ Διονύσια, πρὸς τέρψιν καὶ ψυχαγωγίαν τοῦ λαοῦ.

Ἀλλὰ παρ' ὅλην τὴν ἐξωτερικήν της λαμπρότητα ἡ τυραννὶς ὡς καθεστὼς ὄχι νομίμως παρὰ διὰ τοῦ δόλου καὶ τῆς βίας ἱδρυμένον δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ μόνον διὰ τοῦ δόλου καὶ τῆς βίας καὶ νὰ σῴζεται. Καὶ αὐτὸ σημαίνουν ἀκριβῶς καὶ τὰ μέτρα, ἅτινα ἐλάμβανον κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην οἱ τύραννοι πρὸς ἀσφάλειαν καὶ σωτηρίαν των: ἐφρόντιζον νὰ ἔχουν δουλικὸν φρόνημα καὶ νὰ δυσπιστοῦν πρὸς ἀλλήλους οἱ ὑπήκοοί των καὶ δὲν ἄφηνον καμμίαν ἐξέχουσαν φυσιογνωμίαν νὰ παρουσιάζεται. Τὸ περιβάλλον των τὸ ἀπετέλουν κόλακες καὶ παράσιτοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ ἡ συστηματικὴ κατασκοπεία ἐναντίον ὅλων τῶν πολιτῶν συνετέλει συνήθως, ὥστε εἰς τὰ διάφορα στρώματα τοῦ λαοῦ νὰ εἶναι μισητοὶ καὶ οἱ πλέον μετριοπαθεῖς ἀπὸ τοὺς τυράννους. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ διατὶ ἡ διάρκεια τῶν τυραννίδων ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον βραχεῖα. Ἐξαιρετικῶς μόνον οἱ Ὀρθαγορίδαι κυβερνοῦν ἐπὶ τρεῖς γενεὰς καὶ οἱ Κυψελίδαι ἐπὶ 73 ἔτη.

Οἱ τύραννοι ἢ καθῃροῦντο δι' ἐπαναστάσεων, κατὰ τὰς ὁποίας πολλάκις συνεμάχει ὁ δῆμος μετὰ τῶν εὐγενῶν, ἢ ἔπιπτον θύματα συνωμοσιῶν, ἢ ἐξεδιώκοντο διὰ τῆς ἐπεμβάσεως ἐξωτερικῆς δυνάμεως, ὅπως λ. χ. τοὺς Ἀλκμαιωνίδας τοὺς ἐβοήθησαν πρὸς ἐκδίωξιν τῶν Πεισιστρατιδῶν οἱ Σπαρτιᾶται. Καὶ τὴν κατάργησιν τῆς τυραννίδος τὴν ἐπηκολούθει ἢ ἡ ἀποκατάστασις τῆς ὀλιγαρχίας ἢ συχνότερον ἡ δημοκρατία, διὰ τὴν ὁποίαν οἱ τύραννοι συχνά, εὐνοοῦντες καὶ ὑποστηρίζοντες τὰς κατωτέρας τάξεις τῶν πολιτῶν, προπαρεσκεύαζον τὸ ἔδαφος.

Δημοκρατία. Ἡ δημοκρατία ἦτο τὸ πολίτευμα, καθ' ὃ διὰ πρώτην φορὰν τὸν σκοπὸν τῆς πολιτείας καὶ τὰ μέσα πρὸς ἐπιδίωξιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ δὲν τὰ ὥριζεν ὡς ἀνώτατον κυρίαρχον σῶμα μία μόνον τάξις πολιτῶν, ἀλλὰ ἡνωμένος ὁ δῆμος, ἤτοι τὸ σύνολον τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν: καθ' ὃ—ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι ἐγένετο ἐπὶ τῆς ὀλιγαρχίας—ὅλοι ἀδιακρίτως οἱ πολῖται, εἴτε εὐγενεῖς ἦσαν, εἴτε κοινοὶ πολῖται, εἴτε πλούσιοι, εἴτε ἄποροι, ἠδύναντο νὰ μετέχουν ὅλων τῶν ἐξουσιῶν τῆς πολιτείας, καὶ τῆς νομοθετικῆς (τοῦ *βουλευομένου*) καὶ τῆς ἐκτελεστικῆς (τοῦ *περὶ τὰς ἀρχάς*) καὶ τῆς

Digitized by Google

δικαστικῆς (τοῦ *δικάζοντος*), καὶ οὕτω νὰ προσδιορίζουν αὐτοὶ ἑαυτούς.

Αἱ θεμελιώδεις ἀρχαί, ἐφ' ὧν ἐστηρίζοντο τὰ πολιτικὰ δικαιώματα τῶν δημοκρατικῶν πολιτῶν, ἦσαν ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου καὶ ἡ ἰσότης. Κατὰ τὸ δημοκρατικὸν πνεῦμα οὐδεμία διαφορὰ ἢ διάκρισις ἐκ καταγωγῆς ἀνεγνωρίζετο (*ἰσογονία*). Εἰς ὅλους τοὺς πολίτας ἀνῆκεν ἐξ ἴσου τὸ κράτος (*ἰσοκρατία*) ἐξ ἴσου ἡ ψῆφος (*ἰσοψηφία*), ἐξ ἴσου τὰ ἀξιώματα καὶ αἱ τιμαὶ (*ἰσοτιμία*), ἐξ ἴσου τὸ δικαίωμα τοῦ λόγου (*ἰσηγορία*). Ὅλοι ἐθεωροῦντο ἴσοι καὶ εἰς ὅλους ἐνέμετο τὸ ἴσον (*ἰσονομία*, ἥτις ἦτο τὸ παλαιότερον ὄνομα τῆς δημοκρατίας, Ἡροδ III. 80. 142 V, 37). Καὶ ἀκριβῶς αὐτὰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν ἀπορρέοντα πολιτικὰ δικαιώματα ἐξυπηρέτουν οἱ διάφοροι, ἐκ τῆς πολιτείας τῶν Ἀθηναίων πρὸ πάντων, γνωστοὶ δημοκρατικοὶ θεσμοί. Εἰς τὰς δημοκρατίας ἠδύναντο νὰ λαμβάνουν μέρος εἰς τὰς ἀρχὰς ὅλοι οἱ πολῖται ἐκ περιτροπῆς. Ὅλοι εἶχον τὸ δικαίωμα καὶ τοῦ ἐκλέγειν καὶ τοῦ ἐκλέγεσθαι καὶ ὅλαι αἱ ἀρχαί, ὅσαι τοὐλάχιστον δὲν ἀπῄτουν τεχνικὰς γνώσεις, ἐκληροῦντο. Οὐδαμῶς ἢ ἐλάχιστα ἐλαμβάνετο ὑπ' ὄψιν ἡ περιουσία ἐκείνου, ὅστις ἐλάμβανεν ἀρχήν (αἱ ἀρχαὶ οὐκ ἦσαν ἀπὸ τιμήματος ἢ ὅτι μικροτάτου). Συχνά, ὅπως καὶ οἱ ἄποροι μὴ ἀποκλείωνται τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς εἰς τὴν πολιτείαν, ἐδίδοντο μισθοί, ὁ ἐκκλησιαστικὸς λ. χ., ὁ βουλευτικός, ὁ δικαστικὸς κλπ. Κατηργήθη, ὅπου ὑπῆρχεν ἐκ τῶν χρόνων τῆς ὀλιγαρχίας, τὸ ἰσόβιον τῶν ἀρχῶν. Ἡ διάρκεια ἐν γένει τῶν ἀρχῶν ἦτο περιωρισμένη (ἐνιαυσία). Ἀπηγορεύετο νὰ λαμβάνῃ τις δὶς τὴν αὐτὴν ἀρχὴν κλπ.

Ὁ Ἀριστοτέλης διακρίνει τέσσαρα εἴδη δημοκρατίας: Κατὰ τὸ πρῶτον εἶδος τῆς δημοκρατίας, τὸ ὁποῖον ἦτο καὶ τὸ ἀρχαιότερον, μετεῖχον τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου καὶ τῶν δικαστηρίων ὅλοι οἱ πολῖται, τὰς ἀνωτάτας ὅμως ἀρχὰς ἠδύναντο νὰ λαμβάνουν μόνον ὅσοι εἶχον ἓν ὡρισμένον, ἂν καὶ μικρόν, τίμημα. Ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου συνεκαλεῖτο ὄχι τόσον συχνὰ καὶ προκειμένου μόνον περὶ τῶν ἀπολύτως ἀναγκαίων πραγμάτων· ἐξέλεγε τοὺς ἄρχοντας, ἐλάμβανεν ἀπὸ αὐτοὺς εὐθύνας, ἐδίκαζε τὰς δημοσίας δίκας καὶ ἀπεφάσιζε περὶ πολέμου, περὶ εἰρήνης καὶ περὶ συνθηκῶν μὲ ἄλλας πολιτείας. Οἱ ἄρχοντες ἦσαν ἄμισθοι, ὁμοίως καὶ οἱ δικασταί, καὶ οὕτως ἡ συμμετοχὴ τῶν απορωτέρων εἰς τὰ δικαστήρια κατ' ἀνάγκην περιωρίζετο. Ἔδαφος καταλληλότατον διὰ τὸ εἶδος τοῦτο τῆς δημοκρατίας παρεῖχε γενικῶς ὁ δῆμος ὁ ἀποτελούμενος ἀπὸ γεωργούς, οἵτινες ηὐπόρουν μετρίως (δι' αὐτὸ ὑπηρέτουν ὡς ὁπλῖται εἰς τὸν στρατόν), ἠδύνατο νὰ ἔχουν τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἐφ' ὅσον εἰργάζοντο, καὶ οὐδαμῶς ηὐκαίρουν νὰ ἐπισκέπτωνται συχνὰ ἐκκλησίας τοῦ δήμου ἢ νὰ γίνωνται ἄρχοντες. Τὸν γεωργικὸν δῆμον ὁ Ἀριστοτέλης κρίνει ὡς τὸν ἄριστον, ὅπως καὶ τὴν δημοκρατίαν τοῦ εἴδους αὐτοῦ χαρακτηρίζει ὡς κάτι ἐξαίρετον. Τοιαύτη ἦτο ἡ δημοκρατία τῶν Μαντινέων, ὅπως καὶ ἡ δημοκρατία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Σόλωνος, ὁπότε ἀκόμη ἐπεκράτει ὁ γεωργικὸς δῆμος.

Κατὰ τὸ δεύτερον εἶδος τῆς δημοκρατίας ὅλοι οἱ πολῖται ἐδικαιοῦντο νὰ μετέχουν τῶν ἀρχῶν, ἦσαν ὅμως αὐστηρότεροι οἱ ὅροι τῆς γνησίας καταγωγῆς. Ὁμοίως μετεῖχον τῶν ἀρχῶν ὅλοι οἱ πολῖται καὶ κατὰ τὸ τρίτον εἶδος τῆς δημοκρατίας, ἂν καὶ οἱ ὅροι τῆς γνησίας καταγωγῆς ἐδῶ ἦσαν ἐπιεικέστεροι. Πραγματικῶς ὅμως, καὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἐπειδὴ οὔτε οἱ ἄρχοντες οὔτε οἱ βουλευταὶ εἶχον μισθόν, μόνον οἱ εὐπορώτεροι ἐγίνοντο ἄρχοντες καὶ βουλευταί. Ἐκτὸς τούτου, καὶ κατὰ τὰ δύο ταῦτα εἴδη τῆς δημοκρατίας οἱ νόμοι ἦσαν ἰσχυρότεροι τῶν ἁπλῶν ψηφισμάτων.

Ἀντιθέτως ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὅτι τὰ ψηφίσματα εἶναι ἰσχυρότερα τῶν νόμων, ὡρμᾶτο τὸ τέταρτον εἶδος, ἡ *ἄκρα* ἢ *ἀνειμένη* δημοκρατία. Ἐδῶ ὅλα τὰ ζητήματα ἐλύοντο δι' ἁπλῶν ψηφισμάτων καὶ ὁ εἰς ἐκκλησίαν συγκαλούμενος δῆμος ἠδύνατο νὰ πράττῃ ὅ,τι ἤθελε. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς δημοκρατίας τὸ παραβάλλει ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴν τυραννίδα, τὰ ψηφίσματα μὲ τὰς διαταγὰς τοῦ τυράννου καὶ τοὺς δημαγωγούς, οἵτινες ἦγον καὶ ἔφερον συνήθως τὸ πλῆθος, μὲ τοὺς αὐλοκόλακας. Οὕτω ἐξηγεῖται καὶ διατί συνέβαινε συχνὰ ὥστε εἷς ἱκανὸς δημαγωγός, ὡς προστάτης τοῦ δήμου, νὰ κυβερνᾷ μόνος τὴν πόλιν. Ἐπειδή, ἐννοεῖται, τώρα δι' ὅλα τὰ σπουδαῖα ζητήματα ἐβουλεύετο καὶ ἀπεφάσιζεν ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου, δι' αὐτὸ καὶ ἡ ἁρμοδιότης τῆς βουλῆς καὶ τῶν ἀρχόντων ἐν γένει περιωρίζετο εἰς τὸ νὰ προβουλεύουν ἁπλῶς καὶ νὰ διατυπώνουν τὰ ψηφίσματα. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον καὶ οἱ περισσότεροι τῶν ἀρχόντων ἐκληροῦντο τώρα καὶ δὲν ἐξελέγοντο παρὰ μόνον ἐκεῖνοι, διὰ τὰς ἀρχὰς τῶν ὁποίων ἀπῃτοῦντο τεχνικαὶ γνώσεις. Τὴν ἐπίσκεψιν τῶν συχνῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν δικαστηρίων ἐκ μέρους τῶν πτωχῶν πολιτῶν τὴν ηὐκόλυναν οἱ μισθοί, ὁ ἐκκλησιαστικὸς καὶ ὁ δικαστικός. Οἱ πλούσιοι, ἀντιθέτως, ἀπησχολημένοι μὲ τὰς ἰδιωτικὰς ἐπιχειρήσεις των, ἀπεῖχον τῶν συνεδριάσεων καὶ οὕτω εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου ἐδέσποζον ἐξ ὁλοκλήρου αἱ κατώτεραι τάξεις ἢ ὁ ἀστικὸς δῆμος, ἤτοι οἱ χειροτέχναι, οἱ μικρέμποροι καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἀγορᾶς, οἱ θῆτες, οἱ ναυτικοὶ καὶ οἱ ἁλιεῖς. Αἱ τάξεις αὗται, αἵτινες ὑπηρέτουν κυρίως ὡς ψιλοὶ ἢ ὡς πληρώματα τοῦ στόλου, ἀπετέλουν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἱππεῖς καὶ τὸ ὁπλιτικόν, τὸ προπύργιον τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος.

Ἐννοεῖται ὅτι ὑπῆρχον καὶ δημοκρατίαι, αἵτινες δὲν ὑπήγοντο εἰς τὰ ἀνωτέρω εἴδη τὰ ὁποῖα διέκρινεν ὁ Ἀριστοτέλης. Ἡ ἀθηναϊκὴ λ. χ. δημοκρατία τῶν χρόνων τοῦ Περικλέους ἔδιδε μισθὸν εἰς τοὺς βουλευτὰς καὶ τοὺς δικαστάς, ἄφηνεν ὅμως τοὺς στρατηγοὺς καὶ ἐννέα ἄρχοντας ἀμίσθους καὶ ἐξέλεγε συνήθως ὡς στρατηγοὺς τοὺς πλέον ἐπιφανεῖς ἄνδρας. Ἐπίσης καὶ οἱ νόμοι ἐδῶ ἵσταντο ὑπεράνω τῶν ἁπλῶν ψηφισμάτων καὶ ἡ γραφὴ παρανόμων (ψηφισμάτων) ἀπετέλει τὸ θεμέλιον τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας.

Τὸ ὄργανον ὅλων γενικῶς τῶν εἰδῶν τῆς δημοκρατίας, διὰ τοῦ ὁποίου τὸ σύνολον τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν (λαός), ὡς δῆμος ἢ ὡς πολιτικὴ ἑνότης, ἤσκει τὰ κυριαρχικά του δικαιώματα, ἦτο ἡ συνέλευσις τοῦ λαοῦ.

Ἡ συνέλευσις αὐτὴ ὠνομάζετο κοινῶς *ἐκκλησία*, εἰς τὸ Ἄργος καὶ τὴν Ἐπίδαυρον *ἁλιαία*, εἰς τὰς κορινθιακὰς ἀποικίας Κέρκυραν καὶ Ἀνακτόριον, ὅπως καὶ εἰς τὸ Ρήγιον, τὴν Γέλαν, τὴν Ἀκράγαντα, *ἁλία*, εἰς τοὺς Δελφοὺς καὶ εἰς πολλὰς Θεσσαλικὰς πόλεις *ἀγορά*, εἰς τὴν Λακωνίαν *ἀπέλλα*.

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου—ἀκόμη καὶ εἰς τὰς ἄκρας δημοκρατίας—δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συνέρχεται καθημερινῶς καὶ νὰ ἀποφασίζῃ ἀμέσως ἐπὶ ὅλων τῶν ζητημάτων, ἔπρεπε να ὑπάρχῃ καὶ μία μόνιμος διοικητικὴ ἀρχὴ μὲ πλήρη ἐξουσίαν, ἡ ὁποία τὰ σπουδαιότερα ζητήματα νὰ τὰ προετοιμάζῃ διὰ τὴν ἐκκλησίαν του δήμου καὶ τὰ ὀλιγώτερον σπουδαῖα νὰ τὰ διεκπεραιώνῃ ἡ ἰδία. Τοιαύτη ἀρχὴ ἦτο ἡ *βουλή*, τῆς ὁποίας τὰ μέλη κατὰ μὲν τοὺς παλαιοτέρους χρόνους ἐξελέγοντο ὑπὸ τοῦ δήμου δι' ἓν ἔτος ἐξ ὅλων τῶν πολιτῶν, οἵτινες εἶχον ὡρισμένην ἡλικίαν καὶ ὡρισμένον (μικρὸν) τίμημα, βραδύτερον ὅμως, εἰς τὰς ἄκρας δημοκρατίας, ἐκληροῦντο ἐξ ὅλων τῶν πολιτικῶν ἀδιακρίτως καὶ ἐλάμβανον καὶ μισθόν.

Ἡ βουλὴ προεβούλευε καὶ διετύπωνεν ὅλα τὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα εἰσήγοντο ὡς προτάσεις πρὸς ψήφισιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ ὅλα τὰ ψηφίσματα ἀρχίζουν μὲ τὰς λέξεις: «ἔδοξε τῇ βουλῇ (τᾷ βουλᾷ ὀλλᾳ καὶ τῷ δήμῳ (δάμῳ)», καὶ ἡ βουλὴ μετὰ τοῦ δήμου ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀνωτάτην πολιτικὴν ἐξουσίαν. Ἡ ἁρμοδιότης της ἡπλώνετο ἐπὶ ὅλων τῶν κλάδων τῆς διοικήσεως καὶ ἰδιαιτέρως εἶχε καὶ τὴν ἀνωτάτην διεύθυνσιν τῶν οἰκονομικῶν.

Ἡ δημοκρατικὴ βουλή, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὀλιγαρχικὴν *βουλὴν τῶν προβούλων*, ἦτο ἀρκετὰ μεγάλη. Εἰς μικροτέρας πόλεις, ὅπως αἱ Ἐρυθραί, ἠρίθμει 120 μέλη, εἰς ἄλλας μεγαλυτέρας, ὅπως ἡ Τεγέα, αἱ Ἀθῆναι, ἡ Ἦλις, ἠρίθμει 300, 500 600 μέλη. Ἓν τοιοῦτον σῶμα ἠδύνατο βεβαίως νὰ συνεδριάζῃ καθ' ἡμέραν, ἀλλ' ὄχι κανονικῶς ἐπὶ ὅλην τὴν ἡμέραν· ἄλλως δὲ καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν ἐν ὁλομελείᾳ νὰ διεκπεραιώνῃ ὅλας τὰς ὑποθέσεις τρεχούσης χρήσεως. Ἕνεκα τούτου ἡ βουλὴ ἐχωρίζετο εἰς τμήματα ἢ ἐπιτροπὰς (κατὰ φυλὰς συνήθως) καὶ ἑκάστη τῶν ἐπιτροπῶν τούτων διαδοχικῶς ἔμενε διαρκῶς ἐν τῷ βουλευτηρίῳ καὶ εἰργάζετο ἐπὶ ἕνα μῆνα ἤ, ὅπως εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐπὶ τὸ ἓν δέκατον τοῦ ἔτους. Τὰ μέλη τῶν ἐπιτροπῶν τούτων ὠνομάζοντο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον *πρυτάνεις* ἢ *προστάται* ἢ *ἐπιμήνιοι* τῆς βουλῆς, εἰς τὰ Μέγαρα καὶ τὰς ἀποικίας των *αἰσυμνᾶται*. Αἱ ἐπιτροπαὶ αὐταί, ἐκτὸς τῆς διεκπεραιώσεως τῶν τρεχουσῶν ὑποθέσεων, προητοίμαζον τὰ νομοσχέδια τῆς βουλῆς, συνεκάλουν τὴν βουλὴν καὶ τὴν ἐκκλησίαν καὶ διηύθυνον τὰς συνεδριάσεις των καὶ ἐφρόντιζον διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφάσεων τῶν δύο σωμάτων. Ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἐπιτροπῶν τούτων ἦτο ἑκάστοτε εἷς *ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων* καὶ πλησίον αὐτοῦ ὁ *γραμματεὺς τῆς βουλῆς* (ἐκ τῶν μελῶν της).

Ἐκτὸς τῆς βουλῆς καὶ τῶν ἐπιτροπῶν της ὑπῆρχεν ἤδη καὶ ἀρκετὰ μέγας ἀριθμὸς συναρχιῶν διὰ τοὺς διαφόρους κλάδους τῆς πολιτικῆς διοικήσεως. Κατὰ τὰ παλαιότερα, τὰ ἀριστοκρατικὰ ἢ ὀλιγαρχικὰ πολιτεύματα, ἐπειδὴ ὁ οἰκονομικὸς καὶ ὁ πολιτικὸς βίος ἦτο ἁπλούστερος, ἠδύνατο μία βουλὴ καὶ εἷς ἀνώτατος ἄρχων (ὅστις εἶχε συνήθως τὸν τίτλον *πρύτανις* ἢ *ἄρχων* ἢ *βασιλεὺς* ἢ *δημιουργός*) νὰ κυβερνᾷ τὸ κράτος καὶ νὰ διεξάγῃ ὅλας τὰς πολιτικὰς ὑποθέσεις. Ὁ ἀνώτατος αὐτὸς ἄρχων ἢ ἡ συναρχία, ἡ ὁποία τὸν ἀντικατέστησεν εἰς πολλὰ μέρη, εἶχε βεβαίως εὐρυτάτην ἁρμοδιότητα, ὅπως εἶχον λ. χ. καὶ εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους ἀκόμη οἱ *κόσμοι* τῶν κρητικῶν πόλεων. Ὅταν ὅμως αἱ πόλεις ἐμεγάλωσαν καὶ μὲ τὴν μεγάλην πρόοδον τοῦ ἐμπορίου, τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς ἐπικοινωνίας αἱ οἰκονομικαὶ σχέσεις κατέστησαν περιπλοκώτεραι, φυσικὸν ἦτο καὶ ὁ βίος τῆς πολιτείας νὰ γίνῃ ποικιλώτερος, ὥστε νὰ ὑπάρχῃ ἀνάγκη περισσοτέρων ὀργάνων.

Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ δημιουργία νῦν πολλῶν νέων ἀρχῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νέων ἀναγκῶν τῆς πολιτείας. Ἀλλ' ἐκτὸς τούτου καὶ κατ' ἀρχὴν ἡ δημοκρατία ἐπεδίωκε τὴν ἐλάττωσιν τῆς δυνάμεως τῶν ἀρχῶν καὶ πολὺ συχνὰ ἀφῄρει μέρη ἀπὸ τὴν εὐρεῖαν ἁρμοδιότητα τῶν ἀνωτάτων ἀρχόντων καὶ ἔδιδεν αὐτὰ εἰς νέους τοιούτους. Οὕτω λ. χ. τὰ καθήκοντα τοῦ πρώτου ἄρχοντος τῶν Ἀθηνῶν περιωρίσθησαν εἰς ὅ,τι ἀφεώρα τὴν οἰκογένειαν καὶ τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον κυρίως· ἡ φροντὶς διὰ τὴν θρησκείαν ἐν γένει τῆς πολιτείας ἀνετέθη εἰς τὸν βασιλέα, ἡ φροντὶς δὲ διὰ τὰ πολεμικὰ καὶ αἱ δίκαι μὲ ξένους ἀνετέθησαν εἰς τὸν πολέμαρχον, αἱ ἄλλαι ἀστικαὶ δίκαι καὶ ἡ ἐπιμέλεια τῶν νόμων εἰς τοὺς ἓξ θεσμοθέτας. Ὁμοίως ἕνα ἄρχοντα, ἕνα βασιλέα, ἕνα στρατηγὸν καὶ ἕνα θεσμοθέτην εὑρίσκομεν εἰς τὴν Ἀρκεσίνην. Ὁμοίως ἡ παρουσία νῦν τῶν πολλῶν νέων πολεμικῶν ἀρχῶν ὀφείλεται ἐν μέρει εἰς τὸ δημοκρατικὸν πνεῦμα, ἐν μέρει ὅμως καὶ εἰς πραγματικὰς ἀνάγκας. Εἰς τὰς Ἀθήνας λ. χ., ἐκτὸς τοῦ πολεμάρχου, εἶναι καὶ οἱ δέκα στρατηγοί, ἡ δὲ ἁρμοδιότης τοῦ πρώτου περιορίζεται βραδύτερον εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ δίκαιον τῶν ξένων. Ὁ οἷος εἰς τὴν Πάρον ὑπῆρχεν ἐκτὸς τοῦ στρατηγοῦ καὶ εἷς πολέμαρχος. Ὅπου ὑπῆρχε ναυτικὴ δύναμις, ἐκεῖ ἐδημιουργεῖτο καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ *ναυάρχου*. Οἱ ἀνώτατοι οὗτοι στρατιωτικοὶ καὶ ναυτικοὶ ἄρχοντες ἦσαν οἱ ἀρχηγοὶ καὶ ἐν καιρῷ πολέμου. Ἐκτὸς τούτων ὡς ἀρχηγοὺς τμημάτων τοῦ πεζικοῦ ἔχομεν τοὺς *ταξιάρχους* καὶ τοὺς *λοχαγούς*, τοῦ ἱππικοῦ τοὺς *φυλάρχους* καὶ τοὺς *ἱππάρχους* καὶ τοῦ ναυτικοῦ τοὺς *τριηράρχους*.

Ἀπὸ τὴν δικαστικὴν ἐξουσίαν, τὴν ὁποίαν εἶχον ἐπὶ τῆς ὀλιγαρχίας οἱ ἀνώτατοι ἄρχοντες, δὲν διετήρουν τώρα παρὰ μόνον τὴν εἰσαγωγὴν τῶν δικῶν εἰς τὰ δικαστήρια, τὴν προεδρίαν (ἡγεμονίαν) τῶν δικαστηρίων καὶ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀποφάσεων. Κατὰ τὰ ἄλλα καὶ τὴν δικαστικὴν ἐξουσίαν ἤσκει τώρα ὁ δῆμος, ἤτοι τὰ δικαστήρια, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν οἱ βουλόμενοι ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν. Εἰς τὰς Ἀθήνας ἠδύνατο πᾶς πολίτης, ὑπερβαίνων τὸ τριακοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του, μετὰ δήλωσίν του εἰς τοὺς θεσμοθέτας, νὰ δώσῃ τὸν δικαστικὸν ὅρκον καὶ νὰ εἶναι δικαστής, καὶ τὸ αὐτὸ ἐγίνετο καὶ εἰς ἄλλας πολιτείας. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐνόρκων δικαστῶν, οἵτινες ἐκληροῦντο δι' ἕκαστον δικαστήριον, ἐξηρτᾶτο ἐκ τῆς σημασίας τοῦ ἀντικειμένου, ὅπερ ἔμελλε νὰ δικασθῇ. Εἰς τὰς Ἀθήνας ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἐκυμαίνετο μεταξὺ 200 καὶ 2 500. Ἐπίσης εἶναι γνωστὸν ἓν δικαστήριον τῆς Χίου μὲ 200 μέλη, ἓν τῆς Μιλήτου μὲ 600 καὶ ἓν τῆς Ἐφέσου μὲ 883. Ἀλλ' ὅπως μὴ ἀσχολῶνται τὰ μεγάλα ταῦτα δικαστήρια τῶν ἐνόρκων μὲ ἀσήμαντα πράγματα καὶ ὅπως μὴ εἶναι ὑποχρεωμένος ὁ λαὸς τῆς ὑπαίθρου διὰ κάθε του ὑπόθεσιν νὰ τρέχῃ εἰς τὴν πόλιν, ὑπῆρχον διὰ τὰς μικροδιαφορὰς οἱ κληρούμενοι *διαιτηταὶ* καὶ οἱ *κατὰ δήμους δικασταί*. Ἐκτὸς τούτων, ὑπῆρχον εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ τὰ δικαστήρια τῶν ἀρεοπαγιτῶν καὶ τῶν ἐφετῶν, τὰ ὁποῖα ἐδίκαζον περὶ φόνου ἑκουσίου, περὶ τραύματος ἐκ προνοίας, περὶ πυρκαϊᾶς κ.τ.τ., ἀλλὰ τὴν ἁρμοδιότητα τῶν ἐκ τῶν χρόνων τῆς ὀλιγαρχίας διατηρηθέντων δικαστηρίων ἡ δημοκρατία περιώριζεν ὁλονὲν περισσότερον.

Ὡς ἄρχοντας πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων εὑρίσκομεν εἰς πολλὰ μέρη τοὺς *πράκτορας* καὶ τοὺς *πωλητάς*, εἰς δὲ τὰς Ἀθήνας καὶ τοὺς *ἕνδεκα*, οἵτινες εἶχον καὶ τὴν ἐπίβλεψιν τῶν δεσμωτηρίων. Εἰς πολλὰς πολιτείας ὑπῆρχον καὶ ἰδιαίτεροι ἄρχοντες, εἰς τοὺς ὁποίους παρεδίδοντο αἱ ἀποφάσεις τῶν δικαστηρίων καὶ τὰ ἰδιωτικὰ συμβόλαια ἢ ἐνεχειρίζοντο αἱ γραφαί. Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ *μνήμονες*, οἱ *ἱερομνήμονες*, οἱ *ἐπιστάται* κ.ἄ.

Ἐκτὸς τούτου τὸ μεγάλωμα τῶν πόλεων καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἐπικοινωνίας ἐπέβαλλον τὴν ἐγκατάστασιν καὶ πολλῶν ἀστυνομικῶν ἀρχῶν. Πολὺ διαδεδομένη ἦτο ἡ ἀρχὴ τῶν *ἀγορανόμων*, οἵτινες ἐπέβλεπον τὴν κίνησιν καὶ τὴν τάξιν τῆς ἀγορᾶς. Ἄλλοι, ὅπως οἱ *σιτοφύλακες*, οἱ *σιτῶναι*, οἱ *σιταγέρται*, οἱ *μετρονόμοι*, καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ εἰς ἄλλας πόλεις ἐπέβλεπον τὸ ἐμπόριον τοῦ σίτου. Τὴν φροντίδα τῆς ἐν καλῇ καταστάσει διατηρήσεως τῶν δημοσίων οἰκοδομημάτων, τῶν ὁδῶν, τῶν κρηνῶν καὶ τῶν τοιούτων εἶχον οἱ *ἀστυνόμοι* ἢ *πολιανόμοι* καὶ *τελέαρχοι*. Εἰς τὴν Κάρυστον ἔχομεν καὶ τοὺς *λιμενοφύλακας*, ἀλλοῦ δὲ πάλιν καὶ τοὺς *τειχοποιοὺς* καὶ τοὺς *ἐπιμελητὰς τῶν τειχῶν*. Περισσότερον τῆς ἀριστοκρατικῆς παρὰ τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας ἄρχοντες ἦσαν οἱ *γυναικονόμοι* οἵτινες εἶχον τὴν ἐπίβλεψιν τῶν γυναικῶν καὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐνεφανίζοντο αὗται ἐκτὸς τοῦ οἴκου καὶ κυρίως κατὰ τὰς ἑορτάς, καὶ οἱ *παιδονόμοι*. Τὴν ἀστυνομίαν τῆς ὑπαίθρου χώρας ἀπετέλουν οἱ *ὑλωροὶ* καὶ οἱ *ἀγρονόμοι*.

Εἰς τὰς δημοκρατουμένας πολιτείας, ὅπου ἐπληρώνοντο συνήθως τόσων εἰδῶν μισθοί, ἡ δημοσία οἰκονομία ἀπετέλει πολὺ σπουδαιότερον κεφάλαιον παρὰ εἰς τὰς ὀλιγαρχουμένας. Οἱ προϊστάμενοι τῶν δημοσίων ταμείων, οἵτινες εἰσέπραττον τὰς διαφόρους προσόδους καὶ κατένεμον εἰς τοὺς ἄλ-

Digitized by Google

λους κλάδους τῆς διοικήσεως. ἦσαν οἱ *ἀποδέκται* ἢ *ταμίαι (κωλακρέται)*.

Ὁμοίως μία ἀπὸ τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας ἦτο καὶ ἡ λογοδοσία ἢ αἱ *εὔθυναι* τῶν ἀρχόντων. Ἰδιαιτέρως ὅσοι ἐξ αὐτῶν διεχειρίζοντο δημόσια χρήματα ὤφειλον, μετὰ τὴν λῆξιν τῆς ἀρχῆς των, νὰ ἀποδώσουν λογαριασμόν. Πρὸς τοῦτο ὑπῆρχον ἰδιαίτεροι ἄρχοντες, οἵτινες ἐξήταζον τοὺς λογαριασμοὺς ὡς ἓν εἶδος ἐλεγκτικοῦ συνεδρίου καὶ ὑπέβαλλον τὰς ἐκθέσεις των εἰς ἓν δικαστήριον, ὅπερ καὶ ἀπεφαίνετο περὶ τῆς καλῆς ἢ κακῆς διαχειρίσεως. Τοιοῦτοι ἄρχοντες τοῦ ἐλέγχου ἦσαν οἱ *λογισταί*, οἱ *εὔθυνοι*, οἱ *ἐξετασταί*, οἱ *συνήγοροι*, οἱ *κατόπται*.

Τοιαύτη περίπου εἰς τὰς γενικάς της γραμμάς, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὁμοιόρρυθμος καὶ ὁμοιόμορφος παντοῦ, ἦτο ἡ ὀργάνωσις τῆς δημοκρατίας, τοῦ πολιτεύματος τὸ ὁποῖον ἐπεκράτησε καὶ ἔδωκε τὸν χαρακτῆρα εἰς τὸν πολιτικὸν βίον καὶ τὸν πολιτισμὸν γενικῶς τῶν Ἑλλήνων.

ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ. *Κατοικία.* Τὸ εἶδος τῆς κατοικίας ἔχει στενὴν σχέσιν μὲ τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων, τὰ ὁποῖα ἀπαρτελοῦν τὸν ἰδιωτικὸν βίον ἑνὸς λαοῦ. Αἱ ἀρχαιότεραι κατοικίαι ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, τῶν ὁποίων λείψανα ἀνεκαλύφθησαν εἰς τοὺς προϊστορικοὺς συνοικισμοὺς τῆς Θεσσαλίας, ἀνήκοντα εἰς τὴν νεολιθικὴν ἐποχήν, ἤτοι τὴν Γ' χιλιετηρίδα π. Χ., ἦσαν ἀφ' ἑνὸς κυκλικαὶ καλύβαι κατασκευαζόμεναι ἀπὸ κλάδους δένδρων καὶ πηλὸν ὑπὸ μορφὴν κυψέλης καὶ ἀφ' ἑτέρου μικροὶ οἰκίσκοι σχήματος εὐθυγράμμου, τῶν ὁποίων οἱ τοῖχοι συνέκειντο ἀπὸ πυκνοὺς πασσάλους ἀλειμμένους μὲ πηλόν. Συγχρόνως ὅμως ἀπαντῶσι καὶ μεγαλύτεραι οἰκίαι, ἰδίως εἰς τοὺς συνοικισμοὺς Σέσκλου καὶ Διμηνίου, αἱ ὁποῖαι, ἀποτελούμεναι ἀπὸ τρία διαμερίσματα, *πρόδομον, δῶμα* καὶ *θάλαμον*, ὁμοιάζουν πρὸς τὰς κατοικίας τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν εἶναι κοιναὶ οἰκίαι, ἀλλὰ βασιλικὰ ἀνάκτορα.

Κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Ὁμήρου τὸ ἀνάκτορον ἀπετελεῖτο ἀπὸ τρία μέρη: τὴν *αὐλήν*, εἰς τὴν ὁποίαν εἰσήρχετό τις διὰ *θύρας δικλίδος* ἀπὸ τὴν κυρίαν κατοικίαν· τὸ *δῶμα* καὶ τὸ ὄπισθεν τοῦ δώματος διαμέρισμα, τὸ προωρισμένον διὰ τὴν στενὴν οἰκιακὴν ζωήν, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο *θάλαμος*, βραδύτερον δὲ *γυναικωνίτης*. Εἰς τὴν αὐλὴν ὑπῆρχον τὰ διαμερίσματα τοῦ νοικοκυριοῦ, δηλαδὴ αἱ ἀποθῆκαι διὰ τὰ τρόφιμα καὶ ἄλλα, τὰ δωμάτια ὕπνου διὰ τοὺς δούλους, οἱ στάβλοι διὰ τὰ ἄλογα καὶ τὰ προωρισμένα πρὸς σφαγὴν κτήνη. Εἰς τὸ δῶμα ἔφερε διὰ τοῦ προδόμου ἡ ἐκ κιόνων στοά, ἡ ὁποία ἐλέγετο *αἴθουσα δώματος*. Τὸ δῶμα περιελάμβανε τὴν αἴθουσαν τῶν ἀνδρῶν, τὸ λεγόμενον *μέγαρον*, τὸ σπουδαιότερον τμῆμα τοῦ ἀνακτόρου, τὸ ἰδιαίτερον δωμάτιον τῶν γυναικῶν, τὸν νυμφικὸν θάλαμον καὶ τὰ δωμάτια, τὰ ὁποῖα ἦσαν ὁπλοφυλάκιον καὶ θησαυροφυλάκιον.

Μεταβαίνοντες ἐκ τῶν κατοικιῶν τῶν προϊστορικῶν καὶ ὁμηρικῶν χρόνων εἰς τὰς κατοικίας τῶν Ἑλλήνων τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι περὶ τῆς κυρίως ἑλληνικῆς οἰκίας δυσκόλως δυνάμεθα νὰ συλλάβωμεν ἀκριβῆ ἰδέαν, διότι σχετικὰ μνημεῖα ἐκ τῶν κλασσικῶν χρόνων δὲν διεσώθησαν, ἡ δὲ ὑπὸ τοῦ Βιτρουβίου περιγραφὴ τῆς οἰκίας ἀναφέρεται εἰς ἐξαιρετικῶς μεγάλα καὶ πολυτελῆ κτίσματα, καὶ δὴ τῶν τελευταίων ἑλληνιστικῶν χρόνων. Τὸ παρατιθέμενον ἐν πίνακι σχέδιον μᾶς δεικνύει τὴν κάτοψιν τῆς κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Βιτρουβίου ἑλληνικῆς οἰκίας: A εἶναι τὸ μικρὸν θυρωρεῖον ἢ πυλών, B τὸ περιστύλιον, δηλαδὴ ἡ ὑπὸ κιόνων περιβαλλομένη αὐλή, C ἡ ἀνοικτὴ αἴθουσα, προστάς, παραστὰς ἢ παστάς ἑκατέρωθεν τῆς ὁποίας εὑρίσκονται ἀφ' ἑνὸς τὸ ὑπνοδωμάτιον τοῦ οἰκοδεσπότου, θάλαμος D, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ ἀμφιθάλαμος E, ὁ ὁποῖος ἴσως εἶναι τὸ ὑπνοδωμάτιον τῶν θυγατέρων. Ὄπισθεν εὑρίσκονται μεγαλύτεροι χῶροι διὰ τὰς ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς οἰκοδεσποίνης ἐργαζομένας ὑπηρετρίας (G), ἐνῷ περὶ τὴν αὐλὴν εὑρίσκονται καὶ ἄλλα δωμάτια χρησιμεύοντα διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ οἴκου, ὡς ἀποθῆκαι τροφίμων κλπ. (H), ἐκ τῶν ὁποίων μερικὰ ἐκβάλλοντα εἰς τὸν δρόμον ἠδύναντο νὰ χρησιμεύσουν ὡς ἐργαστήρια. Ὄπισθεν τῆς οἰκίας, ἀναλόγως τῆς ἐκτάσεως τοῦ οἰκοπέδου ἠδύνατο νὰ ὑπάρχῃ καὶ κῆπος. Τὴν αὐλὴν ἐκόσμει συνήθως βωμὸς ὁρατὸς ἐξ ὅλων τῶν πλευρῶν, ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἕρκειον Δία, τὸν ἀνώτατον προστάτην τῆς οἰκίας, εἰς τὰ ἐσωτερικὰ ὅμως διαμερίσματα, τὰ ὁποῖα συνεκοινώνουν μὲ τὴν περιστύλιον αὐλὴν (4 καὶ 5, εὑρίσκοντο τὰ ἱερὰ τῶν πατρῴων θεῶν. Ἀλλὰ καὶ αἱ οἰκίαι αἱ ὁποῖαι ἀνεκαλύφθησαν ἐν Δήλῳ ἀνήκουν εἰς τὸν Β' αἰῶνα καὶ δὲν δυνάμεθα ἐξ αὐτῶν νὰ σχηματίσωμεν ἀκριβῆ ἰδέαν περὶ τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς οἰκίας τοῦ Ε' καὶ Δ' αἰῶνος. Ὅπως δὲ ἐκ τῆς παρατιθεμένης ἐν πίνακι εἰκόνος φαίνεται, ὁμοιάζουν εἰς τὸ γενικὸν διάγραμμα πρὸς τὰς οἰκίας τῶν ὁμηρικῶν ἀνάκτων μᾶλλον καὶ δὲν ἐκπροσωποῦν τὸν κοινὸν τύπον τῆς κατοικίας. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὸν περιωρισμένον χῶρον τῆς Ἑλλάδος ἐγκατεστάθησαν πολλοὶ διαφορετικοὶ λαοί, φέροντες τὸ κοινὸν ὄνομα Ἕλληνες, καὶ ἀπέκτησαν διαφορετικὰς συνηθείας καὶ διαφορετικὰ αἰσθήματα, ἀναλόγως τῶν ὀρεινῶν ἢ πεδινῶν ἢ παραλίων μερῶν, εἰς τὰ ὁποῖα κατῴκουν. Συνεπῶς, ὀφείλομεν νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸ μέρος ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον κυρίως ἐκπροσωπεῖ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν. Εἶναι δὲ τοῦτο ἡ Ἀττική, καὶ ἰδίως αἱ Ἀθῆναι. Ἐκ τῆς Ἀττικῆς, ὅπως ἐμφανίζεται εἰς τὴν περίοδον ἀπὸ τῶν περσικῶν πολέμων μέχρι τῆς μακεδονικῆς ἀκμῆς, θὰ ἀντλήσωμεν ἐν γένει τὰς εἰκόνας, αἱ ὁποῖαι θὰ μᾶς δώσουν τὴν καλυτέραν ἰδέαν περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

Αἱ ἰδιωτικαὶ οἰκίαι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κατὰ κανόνα ἦσαν μικραὶ καὶ ἀπέριττοι καὶ ἐκτίζοντο μέχρι τῶν μέσων τοῦ Γ' αἰῶνος ἐκ πλίνθων—δι' ὃ καὶ δὲν διεσώθησαν λείψανα αὐτῶν—, ὅπως τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὰς τιμάς, αἱ ὁποῖαι ἐπληρώνοντο διὰ μίαν οἰκίαν. Οὕτω ἡ περιουσία τοῦ Σωκράτους, ὅπως ἔλεγεν ὁ ἴδιος, συνίστατο ἀπὸ πέντε μνᾶς, (500 χρυσᾶς δραχμάς), εἰς τὰς ὁποίας συνυπελογίζετο καὶ ἡ ἀξία τῆς οἰκίας του. Οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχον ἀνάγκην μεγάλης οἰκίας, διότι διήρχοντο ὁλόκληρον τὴν ἡμέραν των εἰς τὰς παλαίστρας, εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὰ δικαστήρια, ὅλαι δὲ αἱ ἐργασίαι ἐγίνοντο ἀπὸ τοὺς δούλους. Ὑπῆρχον, βέβαια, καὶ μεγαλύτεραι καὶ πολυτελέστεραι οἰκίαι, ὅπως ἡ οἰκία τοῦ Καλλία, αἱ οἰκίαι ὅμως αὗται ἀπετέλουν σπανίας ἐξαιρέσεις. Ἀλλὰ καὶ βραδύτερον, ὅταν εἰς τὴν ζωὴν τῶν Ἑλλήνων ἐπεκράτησε μεγαλυτέρα χλιδή, αὕτη ἐξεδηλώθη εἰς τὰς ἐξοχικὰς κατοικίας τῶν πλουσίων καὶ ὄχι ἐντὸς τῶν πόλεων, ὅπου ὁ περιωρισμένος χῶρος καὶ ὁ συνωστισμὸς τῶν οἰκιῶν εἰς τοὺς στενοὺς δρομίσκους δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἀνέγερσιν μεγάλων οἰκοδομῶν.

Γέννησις, ἀνατροφὴ καὶ ἐκπαίδευσις τῶν τέκνων. Ὡς κύριον σκοπὸν τοῦ γάμου οἱ Ἕλληνες ἐθεώρουν τὴν παιδοποιίαν, καὶ διὰ τοῦτο εὐχαὶ καὶ θυσίαι ἐγίνοντο πρὸς τὰς ἐφόρους τοῦ γάμου θεάς, καὶ ἰδίως πρὸς τὴν Εἰλείθυιαν, τὴν Ἀρτέμιδα, τὴν Ἥραν Τελείαν καὶ τὰς Νύμφας. Ὅταν ἐγεννᾶτο τὸ παιδίον, ἔλουον αὐτὸ πρῶτον καὶ τὸ ἤλειφον δι' ἐλαίου. Ἐσυνήθιζον δὲ νὰ κρεμοῦν εἰς τὴν θύραν τῆς οἰκίας εἰς ἔνδειξιν χαρᾶς, ἐὰν μὲν τὸ γεννηθὲν ἦτο ἄρρεν, στέφανον ἐλαίας, ἐὰν δὲ ἦτο θῆλυ, ἔρια. Μετὰ τὸν τοκετὸν τὴν πέμπτην ἢ ἑβδόμην ἡμέραν ἡ μαῖα ἢ ἄλλη ἐκτελέσασα καθήκοντα μαίας γυνή, βαστάζουσα τὸ παιδίον καὶ ἀνημμένας λαμπάδας, τὸ ἐγύριζε περὶ τὴν καίουσαν ἑστίαν, ἐξ οὗ ἡ τελετὴ αὕτη ὠνομάσθη *ἀμφιδρόμια* Τὴν δεκάτην ἡμέραν ἐγίνετο ἐπισημοτέρα τελετή, καθ' ἣν οἱ γονεῖς, ἰδίως ὁ πατὴρ παρουσίᾳ πολλῶν προσκεκλημένων ἔδιδε τὸ ὄνομα εἰς τὸ παιδίον. Ἦτο δὲ τὸ ὄνομα τοῦτο ἢ τὸ τοῦ πρὸς πατρὸς πάππου ἢ τὸ τοῦ πατρὸς ἢ συγγενοῦς ἢ θεοῦ τινος ἢ ἥρωος, ὁ ὁποῖος ἐθεωρεῖτο προστάτης τοῦ παιδός. Το βρέφος δὲν ἐθήλαζε μόνον γάλα ἐκ τῆς μητρὸς ἢ τῆς τίτθης, ἀλλ' ἐτρέφετο καὶ διὰ πυκνοτέρας τροφῆς, τὴν ὁποίαν ἐμάσα πρῶτον ἡ τίτθη.

Τὰ μικρὰ παιδία διὰ νὰ διασκεδάζουν ἔπαιζον μὲ κόρας ἢ κούρους, χρωματιστὲς κοῦκλες ἀπὸ πηλόν, ἢ διαφόρους παιδιάς, ὡς τὸν *στρόβιλον* (σβούραν), τὸν καὶ κῶνον λεγόμενον, τὴν *μηλολόνθην*, (χρυσόμυιγα, τὴν ὁποίαν ἔδενον μὲ κλωστὴν ἀπὸ τὸν πόδα καὶ τὴν ἄφηνον εἰς τὸν ἀέρα), τὴν *χαλκῆν μυῖαν* (τυφλόμυιγα) κλπ. Πρὸς σωφρονισμὸν τῶν ἀτάκτων παιδίων ἔπλαττον οἱ ἀρχαῖοι καὶ διηγοῦντο φοβεροὺς μύθους, ὡς τὸν τῆς Ἀκκοῦς, τῆς Μορμοῦς, τῆς Γοργοῦς, τῆς Λαμίας—τῆς Λάμιας τῶν νεωτέρων παραμυθιῶν—, τῆς Ἐμπούσης καὶ τοῦ Ἐφιάλτου, ἐκάλουν δὲ αὐτὰ *ἐκφόβητρα, μορμολύκεια* καὶ *βρικέλους*.

Παιδεία. Μέχρι τοῦ ἕκτου ἔτους αἱ μητέρες καὶ αἱ τροφοὶ ἀνέτρεφον τὰ παιδία καὶ ἐφρόντιζον δι' αὐτά, ἀπὸ δὲ τοῦ ἕκτου ἔτους ἤρχιζεν ἡ παιδεία τῶν ἀρρένων καὶ τῶν θηλέων. Καὶ τὰ μὲν θήλεα ἐπαιδεύοντο ἐν τῷ οἴκῳ ὑπὸ γυναικῶν· τὰ δὲ ἄρρενα ἔξω μέχρι τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας ὑπὸ παιδαγωγῶν καὶ ὡς τοιοῦτοι ἐχρησίμευον οἱ καλύτεροι τῶν δούλων. Ἔργον τοῦ παιδαγωγοῦ ἦτο νὰ διδάσκῃ τὸ παιδίον καλοὺς τρόπους. Τὰ γράμματα καὶ τὰ ἄλλα μαθήματα τῶν παίδων ἦσαν ἔργον καὶ φροντὶς ἰδιαιτέρων διδασκάλων. Τὰ γράμματα συνίσταντο εἰς ἀνάγνωσιν, γραφὴν καὶ ἀριθμητικήν, ἄλλα δὲ μαθήματα ἦσαν ἡ μουσικὴ καὶ ἡ γυμναστική. Οἱ ἀρχαῖοι ἔγραφον δι' ὀξέος ὀργάνου *στύλου* ἢ *γραφείου*, ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἢ μετάλλου, ἐπὶ *πίνακος* ἢ *πινακίου*, λεγομένου καὶ *γραμματίου*, ἀλειμμένου μὲ κηρόν, εἰς τὸν ὁποῖον προσετίθετο καὶ ἄλλη οὐσία, διὰ νὰ γίνεται ὁ πίναξ σκληρότερος καὶ νὰ διατηροῦνται τὰ γραφόμενα. Πολλοὶ δὲ πίνακες ἐδιπλώνοντο ἐν εἴδει βιβλίου καὶ ἐλέγοντο *πολύπτυχοι δέλτοι*. Μετεχειρίζοντο δὲ οἱ ἀρχαῖοι ὡς χάρτη διὰ νὰ γράφουν καὶ τὸν φλοιὸν τοῦ ἐξ Αἰγύπτου παπύρου καταλλήλως παρεσκευασμένον, ὁ ὁποῖος ἐλέγετο *βύβλος*, καὶ τὰ δέρματα αἰγοπροβάτων, τὰ ὁποῖα ἐκάλουν *διφθέρας*. Αἱ κάλλισται καὶ λεπτότεραι τῶν διφθερῶν κατεσκευάζοντο βραδύτερον ἐν Περγάμῳ ἐπὶ Εὐμένους Β' (157 π. Χ.), ἐξ οὗ καὶ ὠνομάσθησαν *περγαμηναί*. Τὸ *μέλαν* (ἢ μελάνη), διὰ τοῦ ὁποίου ἔγραφον, κατεσκευάζετο ἐκ στερεᾶς οὐσίας διὰ τριβῆς, ὁ καλὸς δὲ πάπυρος δὲν ἀπερρόφει τὸ μέλαν, διὸ καὶ ἠδύναντο νὰ ἀποξέσουν τὰ γράμματα καὶ νὰ γράψουν ἄλλα.

Τὴν μουσικήν, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὸ δεύτερον μέρος τῆς παιδείας, ἐδιδάσκοντο οἱ παῖδες περὶ τὴν ἡλικίαν τῶν δεκατριῶν ἐτῶν, ὄχι ὡς τι χρήσιμον, ἀλλὰ χάριν ψυχαγωγίας καὶ ὡς εὐχάριστον ἐνασχόλησιν. Μουσικὰ ὄργανα ἦσαν ἡ *λύρα*, ἡ *κιθάρα*, οἱ *αὐλοί*, ἡ *σῦριγξ*, διάφορα *κρόταλα, τύμπανα* καὶ *σεῖστρα*.

Ἡ λύρα καὶ ἡ κιθάρα ἦσαν τὰ κατ' ἐξοχὴν ἁρμόζοντα εἰς τοὺς ἐλευθέρους ὄργανα. Τὰ δύο ταῦτα μουσικὰ ὄργανα δὲν διέφερον πολὺ ἀπ' ἀλλήλων, ὑπῆρχον δὲ αὐτῶν διάφορα εἴδη. Καὶ ἄλλα μὲν ἐπαίζοντο ὑπὸ καθημένου, εἰς ἄλλα δὲ ὁ παίζων ἵστατο ὄρθιος, μετεχειρίζετο δὲ πρὸς κροῦσιν καὶ πλῆκτρον. Ἐκτὸς τῆς λυρας καὶ τῆς κιθάρας καὶ ἄλλα ἔγχορδα ὄργανα, εἰσαχθέντα ἐξ Ἀνατολῆς, ἀναφέρονται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ὅπως ἡ *ἅρπα*, ἣν ἔκρουον μὲ τὴν δεξιὰν χεῖρα ἄνευ πλήκτρου, καὶ ἡ *βάρβιτος*, μὲ ὀλιγωτέρας χορδάς, παιζομένη μὲ τὴν χεῖρα καὶ μὲ τὸ πλῆκτρον. Ἡ σῦριγξ ἀπετελεῖτο ἀπὸ πολλὰ τεμάχια καλάμου συνδεδεμένα, τὸ ἓν ὀλίγον μικρότερον τοῦ ἄλλου.

Οἱ Ἕλληνες ἀπέδιδον ἐπίσης μεγάλην σημασίαν εἰς τὸν ἀθλητισμόν, σκοπὸς τοῦ ὁποίου ἦτο, εἰς μὲν τὰς δωρικὰς πολιτείας καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Σπάρτην, ἡ ἐπίρρωσις τῶν σωματικῶν δυνάμεων διὰ τῶν γυμναστικῶν ἀσκήσεων, εἰς δὲ τὰς ἰωνικὰς πολιτείας, καὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰς Ἀθήνας, ἡ εὔρυθμος καὶ καλλίμορφος διάπλασις τοῦ σώματος. Τὸν ἀθλητισμόν, ἐν χρήσει ὄντα ἐν Ἑλλάδι ἐκ παλαιοτάτων χρόνων, ἐτελειοποίησαν ὁ Λυκοῦργος καὶ ὁ Σόλων.

Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐγυμνάζοντο οἱ Ἕλληνες ἐν ὑπαίθρῳ, ὕστερον δὲ ἱδρύθησαν πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀξιόλογα ἱδρύματα, τὰ ἐπονομασθέντα *γυμνάσια*, διότι οἱ ἐν αὐτοῖς ἀσκούμενοι ἠσκοῦντο γυμνοί. Κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Βιτρουβίου, τὸ γυμνάσιον ἦτο τετράγωνον ἢ ἐπίμηκες ὀρθογώνιον μὲ περίμετρον δύο σταδίων ἢ 370 μέτρων· ἑκάστη τῶν πλευρῶν αὐτοῦ ἀπετελεῖτο ἐκ μιᾶς στοᾶς, πλὴν τῆς πρὸς μεσημβρίαν, ἔνθα ὑπῆρχον δύο στοαί, εἰς τὰς ὁποίας ἦτο τὸ *ἐφηβεῖον*, ὅπου ἐγυμνάζοντο οἱ ἔφηβοι. Δεξιὰ τούτου ἦτο τὸ *κωρύκειον*, ὅπου ἐγυμνάζοντο μετὰ κωρύκων, δηλαδὴ σάκκων πεπληρωμένων ἄμμου, καὶ συνεχόμενον πρὸς τοῦτο ἦτο τὸ *κονιστήριον* καὶ τὸ *ψυχρὸν λουτρόν*. Ἀριστερὰ εὑρίσκετο τὸ *ἐλαιοθέσιον*, ὅπου ἠλείφοντο οἱ ἀγωνιζόμενοι, καὶ παρ' αὐτὸ ὁ *ψυκτήριος* οἶκος καὶ ἄλλα. Εἰς ἄλλας στοὰς περιείχετο *ἐξέδρα*, τόπος εὐρύχωρος μετὰ ἑδρῶν, ὅπου φιλόσοφοι, ῥήτορες καὶ ἄλλοι λόγιοι συνήρχοντο καὶ συνωμίλουν. Πλὴν τῶν γυμνασίων ὑπῆρχον καὶ αἱ *παλαῖστραι*, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἰδιωτικαί, διευθυνόμεναι ὑπὸ τοῦ *παιδοτρίβου*, ἐνῷ τὰ γυμνάσια ἦσαν δημόσιοι χῶροι συντηρούμενοι ὑπὸ τοῦ δημοσίου.

Εἰς κάθε ἑλληνικὴν πόλιν ἱδρύετο γυμνάσιον, τὸ ὁποῖον ἐκοσμεῖτο ὑπὸ τῆς πόλεως δι' ἀγαλμάτων, ἀνδριάντων κλπ. Ἐν Ἀθήναις ὑπῆρχον πολλὰ δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ γυμνάσια, ὧν ὀνομαστότερα ἦσαν ἐκ τῶν παλαιοτέρων τὸ Λύκειον, τὸ Κυνόσαργες, ἡ Ἀκαδήμεια, κατόπιν τὸ Πτολεμαῖον, ἱδρυθὲν ὑπὸ τοῦ βασιλέως Πτολεμαίου Φιλαδέλφου, καὶ βραδύτερον τὸ λαμπρὸν γυμνάσιον τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἄλλα, καθὼς καὶ πολλαὶ παλαῖστραι. Τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν τῶν γυμνασίων καὶ παλαιστρῶν συνίστατο ἐκ τῶν *γυμναστῶν* καὶ *παιδοτριβῶν*· καὶ οἱ μὲν γυμνασταὶ ἐδίδασκον τοὺς νέους θεωρητικῶς τὴν γυμναστικήν, οἱ δὲ παιδοτρίβαι πρακτικῶς. Ἔφοροι καὶ ἄρχοντες ἦσαν οἱ *σωφρονισταί*—ἐν Ἀθήναις εἷς ἐξ ἑκάστης φυλῆς—ἐπὶ κεφαλῆς δὲ αὐτῶν ὁ γυμνασίαρχος.

Τὰ σπουδαιότερα ἀγωνίσματα ἦσαν: 1) Ὁ *δρόμος*. Οὗτος προὐτάσσετο τῶν ἄλλων ἄθλων εἰς τοὺς ἀγῶνας καὶ ἐτελεῖτο εἰς τόπον κατάλληλον πρὸς δρόμον, ὅστις ἐλέγετο *στάδιον*, διότι εἶχεν ὡρισμένον μῆκος ἑνὸς σταδίου. Ἦτο δὲ ὁ δρόμος ἀρχαιοτάτη ἄσκησις τῶν Ἑλλήνων, ἀφοῦ ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου, θεωρουμένη ὑπ' αὐτοῦ ἀπαραίτητος, ὡς ἐνισχύουσα τοὺς μυῶνας τῶν κνημῶν καὶ τοὺς πνεύμονας καὶ προπαρασκευάζουσα διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ πολέμου. Ἀναλόγως τῆς διανυομένης ἀποστάσεως διεκρίνοντο: ὁ ἁπλοῦς δρόμος *(στάδιον)*, ὁ διπλοῦς *(δίαυλος)*, ὁ *ἵππειος* δρόμος καὶ ὁ δρόμος διαρκείας, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ ἀγωνιζόμενος ὤφειλε νὰ διατρέξῃ δωδεκάκις τὸ στάδιον καὶ ὁ ὁποῖος ἐλέγετο *δόλιχος*. Πλὴν τούτων ὑπῆρχε καὶ ὁ *ὁπλίτης* δρόμος, ἀγώνισμα τὸ ὁποῖον ἐξετέλουν ἐν πλήρει πανοπλίᾳ, καὶ τέλος ἡ λαμπαδηφορία, ἣν ἠγωνίζοντο τὴν νύκτα πεζοὶ ἢ ἔφιπποι κρατοῦντες εἰς τὴν χεῖρα ἀνημμένην λαμπάδα· ἐνίκα ὁ φθάνων πρῶτος εἰς τὸ τέρμα μὲ ἄσβεστον τὴν λαμπάδα. 2) Τὸ *ἅλμα*. Ἦτο καὶ τοῦτο ἐκ παλαιοτάτων χρόνων γνωστὸν εἰς τοὺς Ἕλληνας, ὅπως φαίνεται ἐκ τῆς «Ὀδυσσείας», ὅπου ἀναφέρονται ἀγωνιζόμενοι αὐτὸ οἱ Φαίακες. Πολλάκις οἱ ἀγωνιζόμενοι εἰς τὸ ἅλμα ἐκράτουν

Digitized by Google

εἰς τὰς χεῖρας ἁλτῆρας, διὰ νὰ λαμβάνουν μεγαλυτέραν ὁρμὴν καὶ νὰ γίνωνται εὐσταθέστεροι. 3) Ἡ *πάλη*, ἀγώνισμα εἰς τὸ ὁποῖον οἱ λαμβάνοντες μέρος παλαιότερον μὲν—ὡς ἐπὶ Ὁμήρου—ἦσαν ἐζωσμένοι, ὕστερον δέ, ἀπὸ τῆς ια' Ὀλυμπιάδος, ἄζωστοι καὶ τελείως γυμνοί. Εἰς τοὺς μετὰ τὸν Ὅμηρον χρόνους οἱ παλαισταὶ καὶ πάντες οἱ ἀγωνιζόμενοι ἠλείφοντο δι' ἐλαίου καὶ ἐκονίζοντο· ἡ ἐπιπασσομένη κόνις εἶχε σκοπὸν κυρίως νὰ ἐμποδίζῃ τοὺς παλαίοντας νὰ διολισθαίνουν συμπλεκόμενοι. Μετὰ δὲ τοὺς ἀγῶνας ἀπέπλυνον τὴν κόνιν καὶ ἀπέξεον τὸ ἄλειμμα διά τινος μεταλλίνου ὀργάνου ἐν εἴδει κοχλιαρίου, *στλεγγίδος* καλουμένου, ὅπερ μετεχειρίζοντο καὶ εἰς τὰ λουτρά. Ὑπῆρχον δύο εἴδη πάλης, ἡ *πάλη ὀρθὴ* καὶ ἡ *ἀλίνδησις* ἢ *κύλισις*, δηλαδὴ πάλη ἐν κατακλίσει. Τὸ δεύτερον εἶδος ἀπετέλει συνέχειαν τοῦ πρώτου καὶ μόλις ὁ ἕτερος τῶν παλαιστῶν ἔπιπτε κάτω, οἱ ἀνταγωνισταὶ ἐξηκολούθουν τὸν ἀγῶνα κατακεκλιμένοι. 4) Ἡ *δισκοβολία*. Ταύτην ἀπαντῶμεν τὸ πρῶτον εἰς τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους. Ὁ ὁμηρικὸς δίσκος (*σόλος*) συνίστατο ἐκ σιδήρου ἢ ἐκ λίθου, βραδύτερον δὲ ἐξ ὀρειχάλκου. Ὁ δίσκος τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς εἶχε σχῆμα μικρᾶς στρογγύλης ἀσπίδος. Τῆς δισκοβολίας δυνάμεθα νὰ λάβωμεν σαφῆ ἰδέαν ἐκ τῶν εὑρεθέντων σχετικῶν ἀρχαίων ἀγαλμάτων, τὰ ὁποῖα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι ἀντίγραφα τοῦ περιφήμου Δισκοβόλου τοῦ Μύρωνος. Ἡ δισκοβολία ἐγίνετο ἀπὸ μικροῦ ὑψώματος, τῆς λεγομένης *βαλβῖδος*. 5) Τὸ *ἀκόντιον* ἢ *ἀκοντισμός*, ὁ ὁποῖος εἰς τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους κατεῖχε πρωτεύουσαν θέσιν εἰς τοὺς πολεμικοὺς ἀγῶνας καὶ βραδύτερον περιελήφθη εἰς τὸν κύκλον τῶν γυμναστικῶν καὶ ἀγωνιστικῶν ἀσκήσεων. Ἦτο δὲ τὸ εἰς τὰς γυμναστικὰς ἀσκήσεις χρησιμοποιούμενον ἀκόντιον ἄνευ αἰχμῆς, ὅπως βλέπομεν εἰς τὰς ἀγγειογραφίας.

Αἱ πέντε ἀνωτέρω περιγραφόμεναι ἀθλητικαὶ ἀσκήσεις, ἤτοι ὁ δρόμος, τὸ ἅλμα, ἡ πάλη, ἡ δισκοβολία καὶ τὸ ἀκόντιον, ἀπετέλουν τὸ κατὰ τὴν ἀκμὴν τῶν μεγάλων ἑλληνικῶν ἀγώνων εἰσαχθὲν *πένταθλον*, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτος βεβαιότης ποίαν σειρὰν εἶχον τὰ ἐν λόγῳ ἀγωνίσματα. Ἄλλα σπουδαῖα ἀγωνίσματα ἦσαν ἡ *πυγμαχία* καὶ τὸ *παγκράτιον*. Ἡ πυγμαχία ἦτο πολὺ ἐπικίνδυνον ἀγώνισμα· διότι αἱ χεῖρες ἦσαν περιτυλιγμέναι μὲ σκληροὺς ἱμάντας καὶ τὰ δι' αὐτῶν κτυπήματα ἐπέφερον αἱμορραγίας τῆς ῥινός, τοῦ στόματος καὶ πολλάκις ἀπώλειαν τῶν ὀφθαλμῶν. Τὸ παγκράτιον ἦτο μῖγμα τῆς συνήθους πάλης καὶ τῆς πυγμῆς. Ἀλλὰ καὶ αἱ διάφοροι παιδιαὶ ἀπετέλουν ἐλαφρότερον εἶδος γυμναστικῶν ἀσκήσεων. Τοιαῦτα δὲ ἦσαν ἡ *διελκυστίνδα*, ἡ *βασιλίνδα*, ἡ *μυΐνδα*, ἡ *χυτρίνδα*, ἡ *σχοινοφιλίνδα* καὶ ἡ *ἀποδιδρασκίνδα*.

Οἱ ἐθνικοὶ ἀγῶνες. Αἱ πλεῖσται τῶν ἀθλητικῶν ἀσκήσεων καὶ παιδιῶν, τὰς ὁποίας ἀνεφέραμεν, περιελαμβάνοντο εἰς τὰς ἐπιδείξεις τῶν μεγάλων ἐθνικῶν ἀγώνων. Ἐκεῖ ἀπετέλουν μέρος τῶν τιμῶν τῶν ἀπονεμομένων εἰς τοὺς θεούς. Πλὴν πολυαρίθμων τοπικῶν πανηγύρεων εἰς τὰς διαφόρους μεγάλας πόλεις, ὅπως ἦσαν τὰ Παναθήναια εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ τὰ Κάρνεια εἰς τὴν Σπάρτην, ὑπῆρχον τέσσαρες μεγάλαι ἐθνικαὶ ἑορταὶ πανελληνίου ἐνδιαφέροντος, εἰς τὰς ὁποίας ἐγίγνοντο οἱ ἀγῶνες. Ἦσαν δὲ αὗται τὰ *Ὀλύμπια*, τὰ ὁποῖα ἐτελοῦντο κατὰ τετραετίαν εἰς τιμὴν τοῦ Διὸς ἐν Ὀλυμπίᾳ τῆς Ἤλιδος, τὰ *Πύθια*, τελούμενα ἐπίσης κατὰ τετραετίαν εἰς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Δελφοῖς, τὰ *Νέμεα*, ἄλλη πανήγυρις τοῦ Διὸς ἐν Νεμέᾳ τοῦ Ἄργους, τελουμένη κατὰ διετίαν, καὶ τὰ *Ἴσθμια*, εἰς τιμὴν τοῦ Ποσειδῶνος, τελούμενα ὡσαύτως κατὰ διετίαν ἐν Κορίνθῳ.

Ἀνατροφὴ τῶν θηλέων. Ἐνῷ τὰ ἄρρενα τέκνα προητοιμάζοντο ὑπὸ τῶν γονέων των καὶ τῆς πολιτείας διὰ τὴν ἔξω τῆς οἰκίας ζωήν, τὰ θήλεα ἐπαιδεύοντο ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ οἰκιακὰ ἔργα, εἰς τὰ ὁποῖα τὴν πρώτην θέσιν κατεῖχον τὸ κλώθειν, ὑφαίνειν καὶ κεντᾶν.

Ὁ *γάμος*. Ὁ γάμος ἦτο παρ' Ἕλλησιν ἐκ παλαιοτάτων χρόνων ἱερὸς καὶ τίμιος, ὅπως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους καὶ ἱστορικούς, οἱ ὁποῖοι ὡς πρώτους τοῦ γάμου ἱδρυτὰς ἀναφέρουν τοὺς παλαιοτάτους νομοθέτας, ὡς ἐν Ἀθήναις τὸν Κέκροπα καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἄλλους μυθικοὺς ἄνδρας. Ἐτιμῶντο δὲ πολὺ οἱ ἔγγαμοι καὶ ἐθεωροῦντο ἄξιοι νὰ προΐστανται τῶν κοινῶν, ἐνῷ ἀντιθέτως οἱ ἄγαμοι ἐστεροῦντο πάσης τιμῆς καὶ ὠνειδίζοντο (*Πλούταρχ*. Λυκ. 15. Ὡς ὥριμος καὶ κατάλληλος ἡλικία διὰ τὸν γάμον ἐθεωρεῖτο διὰ μὲν τὰς γυναῖκας ἡ τῶν 18 ἐτῶν, διὰ δὲ τοὺς ἄνδρας ἡ τῶν 35 (*Πλάτων*, Νόμοι 718, *Ἀριστ*. Πολ. 7, 16). Ὅπως δὲ ἐπικρατεῖ ἀκόμη καὶ σήμερον παρ' ἡμῖν ἰδίως εἰς τοὺς χωρικούς, ὁ πατὴρ ἐφρόντιζε νὰ δώσῃ τὴν κατάλληλον γυναῖκα εἰς τὸν υἱόν του καὶ τὸν κατάλληλον ἄνδρα εἰς τὴν κόρην του· γάμοι ἐξ ἔρωτος ἦσαν σπανιώτατοι. Ἔπρεπε πρὸ πάντων οἱ μέλλοντες νὰ συζευχθοῦν νὰ εἶναι ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως καὶ τῆς αὐτῆς κοινωνικῆς τάξεως· διότι ἐγνώριζον οἱ ἀρχαῖοι ἐκ πείρας ὅτι πολλὰ ἄτοπα προήρχοντο ἐξ ἀνίσων καὶ ἀναρμόστων συνοικεσίων. Διὰ νὰ εἶναι δὲ ὁ γάμος νόμιμος, προηγεῖτο ἡ *ἐγγύησις*—δηλαδὴ οἱ ἀρραβῶνες—, ὁπότε κατὰ ὑστερωτέραν συνήθειαν ὡρίζετο καὶ ἡ *φερνὴ* (προίξ)· διότι παλαιότερον οἱ Ἕλληνες ἠγόραζον τὰς γυναῖκας, ὅπως μᾶς διδάσκει περὶ τούτου ὁ Ὅμηρος (Ἰλ. Λ, 244). Παρὰ τοῖς Σπαρτιάταις καὶ ἄλλοις δωρικοῖς λαοῖς ὑπῆρχεν ἡ συνήθεια νὰ ἁρπάζουν τὰς παρθένους τῇ συναινέσει τῶν γονέων ἢ συγγενῶν αὐτῶν καί, ἀφοῦ συνέζων μετ' αὐτῶν ἐπί τινα χρόνον, ἔπειτα νὰ τὰς λαμβάνουν ἐπισήμως ὡς γυναῖκας.

Πρὸ τοῦ γάμου, ὅστις ἐτελεῖτο συνήθως κατὰ τὸν μῆνα Γαμηλιῶνα (τέλη τοῦ Ἰανουαρίου), ἔθυον εἰς τοὺς γαμηλίους θεούς, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὸν Δία Τέλειον, τὴν Ἥραν καὶ τὴν Ἀρτέμιδα Εὔκλειαν. Ἡ τελετὴ καὶ θυσία αὕτη ἐλέγετο *προτέλεια γάμου* ἢ *προγάμεια*. Κατόπιν ἐλούοντο ὁ γαμβρὸς καὶ ἡ νύμφη τὸ *νυμφικὸν λουτρὸν* δι' ὕδατος μεταφερομένου ἐκ πηγῆς ἢ ποταμοῦ—ἐν Ἀθήναις ἐκ τῆς κρήνης Καλλιρρόης ἢ Ἐννεακρούνου. Ἔπειτα ὁ γαμβρὸς παρελάμβανε τὴν νύμφην ἐστολισμένην καὶ ἐστεφανωμένην ἐκ τῆς πατρικῆς της οἰκίας ἐφ' ἁμάξης, καθημένην ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ καὶ τοῦ *παρανύμφου* ἢ *παρόχου*, ἑνὸς ἐκ τῶν στενῶν φίλων του, ἢ πεζῇ, καὶ ὑπὸ τὴν συνοδείαν πολλῶν συγγενῶν καὶ φίλων μετέφερεν εἰς τὴν οἰκίαν του. Τῆς συνοδείας προηγοῦντο πολλοὶ φέροντες εἰς τὰς χεῖρας δᾷδας λεγομένας νυμφικάς, ἄλλοι δὲ ἔψαλλον συνοδευόμενοι ὑπὸ αὐλοῦ τὸν *ὑμέναιον* καὶ ἄλλοι ἐχόρευον. Πλησίον τῆς νύμφης καὶ πρὸ αὐτῆς ἐβάδιζον κόραι, ὧν ἡ μὲν ἔφερε κόσκινον, ἡ δὲ ἠλακάτην καὶ τρίτη ἄτρακτον, τὰ ὁποῖα ἐσήμαινον τὰ ἐν τῷ οἴκῳ ἔργα τῆς καλῆς συζύγου, ἐνῷ καθ' ὁδὸν ἅπας ὁ λαὸς μετὰ βοῆς καὶ εὐφημίας συνέχαιρε τοὺς νεονύμφους. Πρὸ τῆς οἰκίας τοῦ γαμβροῦ, ἧς αἱ θύραι ἦσαν στολισμέναι μὲ κλάδους ἐλαίας καὶ δάφνης, ὑπεδέχετο τὴν νύμφην ἡ μήτηρ τοῦ γαμβροῦ μετὰ δᾴδων καὶ ἔχυνεν ἐπὶ τοῦ γαμβροῦ καὶ τῆς νύμφης σῦκα καὶ ἄλλα λεγόμενα *καταχύσματα*, τὰ ὁποῖα ἐσήμαινον εὐπορίαν καὶ εὐθυμίαν εἰς τὸν μέλλοντα βίον. Ἐπηκολούθει ἡ *γαμικὴ θοίνη*, ἤτοι τὸ τραπέζι τοῦ γάμου, ὅπου αἱ γυναῖκες μὲ τὴν νύμφην κεκαλυμμένην ἔτρωγον εἰς χωριστὴν τράπεζαν ἀπὸ τοὺς ἄνδρας. Μεταξὺ τῶν διαφόρων γλυκισμάτων διεκρίνετο ὁ ἀπὸ σησάμι κατασκευαζόμενος πλακοῦς, σημαίνων πολυτεκνίαν. Μετὰ τὴν εὐωχίαν εἰσήγετο ἡ νύμφη κεκαλυμμένη εἰς τὸν θάλαμον, ὅπου ὁ γαμβρὸς καὶ αὐτὴ ἐγεύοντο κυδώνιον, εἰς ἔνδειξιν γλυκείας καὶ τερπνῆς ὁμιλίας, ἐνῷ πρὸ τοῦ θαλάμου νέοι καὶ νέαι ἔψαλλον τὰ *ἐπιθαλάμια*. Μετὰ τὴν νύκτα τοῦ γάμου ἐδίδοντο πρὸς τοὺς νυμφίους παρὰ τῶν οἰκείων καὶ φίλων δῶρα, τὰ ὁποῖα ἐλέγοντο *ἐπαύλια*.

Ἡ οἰκιακὴ ζωή. Ἔπιπλα καὶ σκεύη. Περὶ τούτων ὀλίγα παρὰ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων μανθάνομεν, ὀλίγα δὲ ἐπίσης καὶ ἐκ τῆς μαρτυρίας τῶν μνημείων. Τὰ συνήθη καθίσματα (*ἕδραι*) τῶν ἀρχαίων ἦσαν: Ὁ *δίφρος*, εἶδος σκαμνίου ταπεινοῦ ἄνευ ἐρεισμάτων, τοῦ ὁποίου τὸ κάθισμα ἀπετελεῖτο ἀπὸ πλεκτοὺς ἱμάντας καὶ ἠδύνατο νὰ συμπτύσσεται, νὰ ὀκλάζεται, ἐξ οὗ καὶ *ὀκλαδίας* δίφρος ἐλέγετο. Ὁ *κλισμός*, παρεμφερὴς πρὸς τὴν σημερινὴν καρέκλαν, δηλαδὴ κάθισμα μετ' ἐρεισινώτου. Ὑψηλοτέρα καὶ ἐπισημοτέρα καθέδρα ἦτο ὁ *θρόνος*—ἡ σημερινὴ πολυθρόνα—, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐκάθηντο ὁ οἰκοδεσπότης, ἡ οἰκοδέσποινα καὶ οἱ φιλοξενούμενοι ξένοι, καὶ κάτω πρὸ αὐτοῦ ἐτίθετο ὡς ὑποπόδιον τῶν καθημένων ἡ θρῆνυς. Αἱ *κλῖναι*, αἱ ὁποῖαι κατ' ἀρχὰς ἦσαν ἁπλαῖ καὶ ἀπέριττοι, δυνάμεναι νὰ συμπτύσσωνται καὶ νὰ μεταφέρωνται εὐκόλως, ὅπως ὁ ὀκλαδίας δίφρος· ἐπ' αὐτῶν ἐπέστρωνον δέρματα καὶ ὑφάσματα χρωματιστά. Ἐξ αὐτῶν δὲ προῆλθον βραδύτερον διὰ προσθήκης ἀνακλίντρου ἢ ἐπικλίντρου κλῖναι ἀναπαυτικώτεραι, ὁμοιάζουσαι πρὸς τοὺς σημερινοὺς σοφᾶδες, μὲ μαλακὰ στρώματα, τὰ λεγόμενα *γνάφαλα* καὶ *τύλεια*. Αἱ *τράπεζαι* τῶν ἀρχαίων δὲν ἦσαν μόνον τετράποδες, ἀλλὰ καὶ τρίποδες καὶ δίποδες καὶ μονόποδες, καὶ εἶχον σχῆμα τετράγωνον ἢ στρογγύλον ἢ ᾠοειδές· ἦσαν δὲ συνήθως ἐκ ξύλου, σπανίως δὲ ἐκ πολυτιμοτέρων ὑλικῶν, ὡς ἐλεφαντοστοῦ καὶ τιμίων μετάλλων. Ἐπειδὴ δὲ οἱ ἀρχαῖοι ἔτρωγον κατακεκλιμένοι ἐπὶ κλινῶν, αἱ τράπεζαι ἀπὸ τὰς ὁποίας ἔτρωγον ἦσαν χαμηλότεραι τῶν σημερινῶν.

Σκεύη, εἰς τὰ ὁποῖα οἱ ἀρχαῖοι ἐφύλασσον τὰ ἐνδύματα, θησαυρούς, ἐργαλεῖα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, ἦσαν τὰ *κιβώτια* καὶ αἱ *λάρνακες*, κατασκευαζόμενα συνήθως ἐκ ξύλου, μικρότερα δὲ αἱ *κίσται*, κυρίως διὰ τὰ κοσμήματα, ἐκ ξύλου καὶ ἐλεφαντοστοῦ καὶ ἄλλων πολυτίμων ὑλικῶν μετ' ἐμπαισμάτων καὶ ἀναγλύφου ἢ γραφικῆς διακοσμήσεως. Ἐκ τῶν ἐλαιοφόρων, οἰνοφόρων, ὑδροφόρων καὶ ἄλλων ἀγγείων ἀξιολογώτερα ἦσαν: ὁ *πίθος*, ὁ *σταμνος*, ὁ *κάδος*, ὁ *ἀμφορεύς*, ἡ *ὑδρία*, ἡ *λάγυνος*, ἡ *βομβύλη*, ἡ *λήκυθος*. τὸ *ἀλάβαστρον*, ὁ *κρατήρ*, ὁ *ἀρύβαλλος*, ἡ *οἰνοχόη*, ἡ *πρόχοη*· ποτήρια δὲ ἡ *κοτύλη*, ὁ *κύαθος*, ἡ *φιάλη*, ἡ *κύλιξ*, ὁ *σκύφος*, ὁ *κάνθαρος*, τὸ *καρχήσιον* καὶ τὸ *ῥυτόν*, ποτήριον εἰς σχῆμα κέρατος ἀπολῆγον κάτω εἰς κεφαλὴν ζῴου, ἐκ τοῦ στόματος τοῦ ὁποίου ἔρρεεν ὁ οἶνος. Μαγειρικὰ σκεύη τῶν ἀρχαίων ἦσαν ἡ *χύτρα*, εἰς τὴν ὁποίαν ἐμαγείρευον ὄσπρια καὶ κρέας, ὁ *τρίπους*, σκεῦος χάλκινον, ὁ *λέβης*, ἐπίσης ἐκ χαλκοῦ, καὶ ἄλλα. Διὰ τὸν φωτισμὸν καὶ τὴν θέρμανσιν εἶχον οἱ ἀρχαῖοι λαμπτῆρας, ἤτοι ἐσχάρας μετεώρους, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔκαιον ξύλα ξηρὰ ἢ δᾷδας ἢ καὶ τὰ δύο ἀνάμικτα. Ἔκαμνον δὲ χρῆσιν ἐπίσης καὶ τοῦ διὰ δᾴδων φωτισμοῦ καὶ τῶν φανῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπετελοῦντο ἐκ συνδεδεμένων ῥάβδων, τὰς ὁποίας ἐβάπτιζον πρῶτον εἰς κρᾶμα πίσσης, ῥητίνης καὶ κηροῦ καὶ αἱ ὁποῖαι ἐφέροντο εἰς τὰς χεῖρας ἢ ἐτοποθετοῦντο ἐπί τινος βάσεως. Διὰ τὸν φωτισμὸν τῶν ὁδῶν εἶχον φανούς, οἱ ὁποῖοι ἔπεμπον τὸ φῶς διὰ μέσου διαφανῶν κεράτων ἀντὶ ὑάλων, καὶ πρὸς οἰκιακὴν χρῆσιν πηλίνους λύχνους ἐλαίου.

Τί ἔτρωγον οἱ ἀρχαῖοι. Ἡ κυρία τροφὴ τῶν ἀρχαίων ἦτο ὁ ἄρτος, παρασκευαζόμενος ἀπὸ σῖτον ἢ ἀπὸ κριθήν, ὁπότε ἐλέγετο *ἄλφιτον*. Ὁ ἐκ σίτου ἄρτος, ὅταν ἐγίνετο μὲ ζύμην καὶ ἐψήνετο μέσα εἰς φούρνους (κριβάνους), ἐλέγετο *ζυμίτης* καὶ ἦτο λευκὸς καὶ καθαρός, ὁ δὲ ἄνευ ζύμης, ψηνόμενος εἰς τὴν χόβολην, ἐλέγετο *ἄζυμος* καὶ *σποδίτης*. Ὡς προσφάγιον (*ὄψον*) ἔτρωγον οἱ ἀρχαῖοι μὲ τὸ ψωμὶ λαχανικά, ὄσπρια, κρέατα, ἰχθῦς καὶ ξηροὺς καρπούς, ἔπινον δὲ πλὴν τοῦ ὕδατος γάλα καὶ ἄφθονον κρασί. Ἔτρωγον δὲ συνήθως τρὶς τῆς ἡμέρας, πρῶτον τὸ πρωῒ ἄρτον βουτηγμένον εἰς ὀλίγον ἄκρατον οἶνον, ἐξ οὗ καὶ *ἀκράτισμα* ἐλέγετο ἡ πρωϊνὴ τροφή, δεύτερον περὶ τὴν μεσημβρίαν μαγειρευμένον φαγητόν, τὸ λεγόμενον *ἄριστον*, καὶ τρίτον ἀργὰ τὸ βράδυ τὸ κύριον γεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο *δεῖπνον*. Ὁ Ἀθήναιος ἀναφέρει καὶ τέταρτον γεῦμα, τὸ *ἑσπέρισμα* (δειλινόν), μεταξὺ ἀρίστου καὶ δείπνου. Τὸ κύριον γεῦμα τῶν ἀρχαίων ἦτο τὸ δεῖπνον, τοῦ ὁποίου διακρίνονται τρία εἴδη, τὸ κοινὸν οἰκογενειακὸν δεῖπνον, τὸ δεῖπνον εἰς τὸ ὁποῖον ὁ οἰκοδεσπότης ἐλάμβανε μέρος μετὰ φίλων του καὶ γνωρίμων καὶ τὸ ὁποῖον ἐλέγετο *ἑστίασις* ἢ *συμπόσιον*, καὶ τρίτον τὸ δεῖπνον πολλῶν φίλων, τὸ ὁποῖον ἐγίνετο ἢ διὰ χρηματικῆς συνεισφορᾶς (ἐράνου, συμβολῆς), ὅτε ἐλέγετο *ἀπὸ συμβολῶν δειπνεῖν*, ἢ ἑκάστου τῶν συνδαιτυμόνων φέροντος τὸ φαγητόν του ἐντὸς καλαθίου (σπυρίδος), ὅτε ἐλέγετο *δεῖπνον ἀπὸ σπυρίδος*. Εἰς τὸ καθημερινόν των δεῖπνον ἦσαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες συνήθως πολὺ λιτοί, δι' ὃ καὶ *μικροτράπεζοι* ἐλέγοντο καὶ *φυλλοτρῶγες*, ἰδιαιτέρως δὲ ἐθαυμάζετο ἡ περὶ τὴν τροφὴν λιτότης τῶν Σπαρτιατῶν καὶ Ἀθηναίων. Ἦσαν ὅμως καὶ μερικοὶ ἐκ τῶν Ἑλλήνων *εὐτράπεζοι*, δηλαδὴ πλουσιοτάροχοι εἰς τὰ φαγητά, ὡς οἱ Βοιωτοὶ καὶ οἱ Θεσσαλοί· περιβόητος δὲ μάλιστα ἦτο ἡ σικελικὴ τράπεζα.

Οἱ Ἕλληνες ἐσυνήθιζον νὰ δειπνοῦν παλαιότερον μὲν καθήμενοι ἐπὶ δίφρου, ὕστερον δὲ κατακεκλιμένοι εἰς κλίνην. Ἔπαυσαν δὲ νὰ δειπνοῦν καθήμενοι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὅτε μετέβαλον τὸ λιτὸν τῆς διαίτης εἰσαγαγόντες ἐκ τῆς Ἀσίας τὴν τρυφηλότητα τῆς ζωῆς, ὁπότε κατὰ τὸν Ἀθήναιον «κατεσκήνησαν ἀπὸ τῶν δίφρων εἰς τὰς κλίνας καὶ λαβόντες σύμμαχον τὴν ἀνάπαυσιν καὶ ῥᾳστώνην ἤδη καὶ ἀτάκτως ἐχρῶντο τῇ μέθῃ». Εἰς ἑκάστην κλίνην κατεκλίνοντο πάντοτε δύο, ἐνῷ οἱ παῖδες καὶ αἱ γυναῖκες ἐδείπνουν καθήμεναι. Ὅταν βλέπωμεν εἰς περισωθείσας ἀγγειογραφίας ἄνδρας καὶ γυναῖκας δειπνοῦντας κατακειμένους ἐν τῇ αὐτῇ κλίνῃ, τοῦτο σημαίνει ὅτι πρόκειται περὶ ἑταιρικοῦ δείπνου. Πρὶν ἢ κατακλιθοῦν οἱ συνδαιτυμόνες, οἱ δοῦλοι ἔλυον τὰ ὑποδήματά των καὶ ἔπλυνον τοὺς πόδας των, ἔπειτα δὲ τοὺς ἔχυνον νὰ νίψουν τὰς χεῖράς των.

Οἱ ἀρχαῖοι ὅταν ἔτρωγον δὲν μετεχειρίζοντο, ὅπως ἡμεῖς σήμερον, μαχαίρια, πηρούνια καὶ πετσέτες, διότι τὰ φαγητὰ ἐλάμβανον διὰ τῶν δακτύλων. Ἐπὶ τῆς τραπέζης ὑπῆρχον μόνον *κοχλιάρια*, διὰ νὰ ῥοφοῦν τὸν ζωμόν· ἀντ' αὐτῶν ὅμως πολλοὶ μετεχειρίζοντο διὰ τὸν ζωμὸν ἕνα κομμάτι ψωμί, τὸ ὁποῖον ἐβαθούλωναν καὶ τὸ ὁποῖον ἐλέγετο *μυστίλη*, ὅπως μᾶς λέγει ὁ Πολυδεύκης καὶ ὁ Σουΐδας («κοῖλος ἄρτος, ὃν ἐποίουν, ἵνα ζωμὸν δι' αὐτοῦ ῥοφῶσι»). Οἱ ἀρχαῖοι εἶχον πολλὰ εἴδη πινακίων, ὅμοια περίπου εἰς σχήματα πρὸς τὰ σημερινὰ πιάτα, τραπεζομάνδηλα ὅμως δὲν ἐχρησιμοποίουν, σπογγίζοντες τὰς χεῖράς των διὰ μαλακοῦ τεμαχίου ἄρτου, τὸ ὁποῖον ἔρριπτον εἰς τοὺς ἀναμένοντας κάτωθεν τῆς τραπέζης κύνας καὶ τὰ ἄλλα κατοικίδια ζῷα. Τὸ δεῖπνον ἤρχιζε μὲ τὸν ἐξ ἀλεύρου κατὰ διαφόρους τρόπους παρασκευαζόμενον ζωμόν, τὴν λεγομένην *μᾶζαν*· ἠκολούθουν τὰ προσφάγια, ὡς κρόμμυα, σκόρδα, τυρὸς καὶ ἐλαῖαι, μαγείρευμα ἀπὸ ὄσπρια ἢ κρέας καὶ τελευταῖοι ἤρχοντο οἱ ἰχθύες. Ἔτρωγον ἐπίσης καὶ ἁλιπάστους καὶ ταριχευμένους ἰχθῦς, τοὺς ὁποίους ἔφερον καὶ τότε ἀπὸ τὸν Ἑλλήσποντον καὶ τὸν Εὔξεινον Πόντον. Ἄλλο εἶδος ἐδέσματος ἦσαν οἱ *ἀλλᾶντες* καὶ αἱ *χορδαὶ* ἢ *χορδεύματα*, τὰ σημερινὰ λουκάνικα. Ὡς ζυμαρικὰ καὶ γλυκίσματα εἶχον τοὺς *πλακοῦντας*, τὴν *ἄμμιλον* (τούρταν), τὴν σησαμοῦν *μελιτοῦτταν* (εἶδος γαλατόπιττας), τὸν (σημερινὸν παστέλι), τὰ *ἀρτοκρέατα* (κρεατόπιττες), τοὺς *τηγανίτας* ἢ *τήγανα* (σημερινὰς τηγανίτες ἢ λουκουμάδες) καὶ ἄλλα. Εἶχον δὲ καὶ συγγράμ-

Digitized by Google

ματα μαγειρικῆς, τὰ ὁποῖα ἐλέγοντο «γαστρολογίαι», «γαστρονομίαι», «ὀψοποιίαι» καὶ «ὀψαρτυσίαι».

Αἱ ἑστιάσεις καὶ τὰ συμπόσια ἀπετέλουν μεγάλην ἀπόλαυσιν διὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας. Κατ' αὐτὰς τὰ φαγητὰ ἦσαν ἄφθονα καὶ ποικίλα. Καὶ πρῶτον προσέφερον εἰς τοὺς συνδαιτυμόνας διάφορα ὀρεκτικὰ φαγητά, ἐλέγετο δὲ τοῦτο *δείπνου προοίμιον* ἢ *πρῶται τράπεζαι*. Ἀφοῦ ἀπεγεύοντο, δοῦλοι ἀφήρουν τὰς τραπέζας καὶ τὰς μετέφερον ἔξω, ἐκαθάριζον δὲ τὸ δωμάτιον ἀπὸ τὰ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ριφθέντα κόκκαλα, φλοῦδες καὶ τὰ παρόμοια καὶ προσέφερον ὕδωρ μετ' ἀρωματικοῦ σάπωνος, τοῦ λεγομένου *σμήγματος*, διὰ νὰ νιφθῶσιν οἱ σύνδειπνοι. Μετὰ τὸ ἀπόνιμμα ἔφερον μύρα καὶ στεφάνους ἐκ μυρσίνης καὶ ἄλλων ἀνθέων, διότι οἱ ἀρχαῖοι ἐσυνήθιζον νὰ φοροῦν κατὰ τὸ συμπόσιον στεφάνους. Συγχρόνως προσεφέρετο ἄκρατος οἶνος, ἐξ οὗ πίνοντες οἱ σύνδειπνοι, ἀρχίζοντες ἐκ δεξιῶν κατὰ ἱερὸν ἔθιμον, ἐπέλεγον: «ἀγαθοῦ δαίμονος» ἢ «ὑγείας» (τὸ σημερινὸν «στὴν ὑγειά σας» ἢ «εἰς ὑγείαν»)· καὶ ᾖδον ᾠδὴν εἰς τὸν θεόν, συνοδευόμενοι ἀπὸ αὐλόν. Κατόπιν ἐτρέποντο εἰς τὸν πότον· εἰς τὰς τραπέζας παρετίθεντο ἀμύγδαλα, κάστανα, κάρυα, στραγάλια, τυρὸς καὶ διάφορα εἴδη ζυμαρικῶν καὶ γλυκισμάτων (*ἐπιδόρπια* ἢ *δεύτεραι τράπεζαι* καὶ *ἐπιφορήματα*). Διὰ νὰ μὴ ζαλίζωνται δὲ καὶ μεθύουν, ὁπότε θὰ κατεστρέφετο ἡ διασκέδασις, ἔπινον τὸν οἶνον ὄχι πλέον ἄκρατον, ἀλλὰ κεκραμένον. Ἡ κρᾶσις ἐγίνετο ἐντὸς *κρατῆρος*, μεγάλου ἀγγείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἤρυον τὸν οἶνον δι' ἐκπωμάτων διαφόρων εἰδῶν παῖδες ὡραῖοι καὶ εὐπρεπῶς ἐνδεδυμένοι, τοὺς ὁποίους ἐκάλουν *οἰνοχόους* ἢ *οἰνηροὺς θεράποντας*. Ἀπετελεῖτο δὲ ὁ κεκραμένος οἶνος ἀπὸ τρία μέρη ὕδατος καὶ ἓν οἴνου, ὁπότε ὁ οἶνος ἐλέγετο ὑδαρής, ἢ ἀπὸ δύο μέρη ὕδατος καὶ ἓν οἴνου, ἀναλόγως τῆς συνηθείας τῶν πινόντων.

Ὁ πρὸ τῆς τραπέζης κείμενος κρατὴρ ἐπληροῦτο καὶ ἐκερνᾶτο δὶς καὶ τρὶς καὶ τοῦτο ἐθεωρεῖτο μέτριον, ἐνίοτε ὅμως καὶ τετράκις καὶ πεντάκις, ὅπερ ἐκακίζετο, διότι προὐκάλει πλέον πανδαιμόνιον. Ὁ τρόπος τῆς πόσεως καὶ καθόλου ἡ διεύθυνσις τοῦ συμποσίου ἀνετίθετο εἰς ἕνα ἐκ τῶν συμποτῶν, τὸν ὁποῖον ἐξέλεγον ρίπτοντες τοὺς ἀστραγάλους, ἐλέγετο δὲ οὗτος *ἄρχων τῆς πόσεως* ἢ *συμποσίαρχος*. Τὸ συμπόσιον ἐφαίδρυνον τὰ ᾄσματα καὶ οἱ χοροί, πολὺ δὲ ἔτερπον τὴν ὁμήγυριν τὰ ὑπό τινων τῶν συμποτῶν ᾀδόμενα αὐτοσχέδια ᾄσματα, τὰ *σκόλια*. Ἐλέγοντο ἐπίσης πολλὰ ἀστεῖα, ἐπροτείνοντο λύσεις αἰνιγμάτων καὶ γρίφων καὶ ἐπαίζοντο διάφοροι τερπναὶ παιδιαί, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ περισσότερον διασκεδαστικὴ ἦτο ὁ *κότταβος*. Τούτου διεκρίνοντο δύο εἴδη, ὁ *δι' ὀξυβάφων* καὶ ὁ *κατακτός*. Κατὰ τὸ πρῶτον εἶδος τῆς παιδιᾶς ἐτοποθετεῖτο λεκάνη πλήρης ὕδατος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπέπλεον μικρὰ ἀγγεῖα, κενά, λεγόμενα *ὀξύβαφα*, τὰ ὁποῖα προσεπάθουν οἱ παίζοντες νὰ καταβυθίσουν ἐκσφενδονίζοντες ρανίδας οἴνου ἐκ τοῦ ποτηρίου, τὰς ὁποίας, ὡς ἐκ τοῦ παραγομένου ἤχου, ἐκάλουν *λάταγας* (*Ἀθην* 10, 667). Τὸ δεύτερον εἶδος τῆς παιδιᾶς, ὁ κατακτὸς κότταβος, εἶχεν ὡς ἑξῆς: Ἐπὶ ράβδου στηριζομένης ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐτίθετο ἄλλη ἐγκαρσίως, ἡ ὁποία ἐταλαντεύετο ἐν εἴδει ζυγαριᾶς· καὶ ἐκ τῶν ἄκρων αὐτῆς ἐκρέμαντο πλάστιγγες, ὑπὸ δὲ τὰς πλάστιγγας ἐκρύπτετο ἀνὰ ἓν ἀγαλμάτιον, ὅπερ ἐλέγετο Μάνης. Ἕκαστος τῶν παιζόντων ἱστάμενος ἐξέπεμπε μακρόθεν ἐκ τοῦ στόματός του, τὸ ὁποῖον ἦτο πλῆρες οἴνου, ἢ ἐκ φιάλης, ἱκανὰς σταγόνας μὲ ἐπιτηδειότητα πρὸς τὰ ἄνω, ὥστε νὰ πέσουν μὲ δύναμιν ἐπὶ μιᾶς ἐκ τῶν δύο πλαστίγγων, ἥτις ὑποχωροῦσα νὰ κατέλθῃ καὶ νὰ κρούσῃ τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀγαλματίου διὰ νὰ παραχθῇ ἦχος. Ἄλλη τερπνὴ παιδιὰ ἦτο ἡ *δακτύλων ἐπάλλαξις*, κατὰ τὴν ὁποίαν δύο συμπαίκτορες ἐξέτεινον τὴν χεῖρα καὶ δεικνύοντες τινὰς ἢ ὅλους τοὺς δακτύλους ἐφώναζον ὁ καθεὶς αὐτοστιγμεὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν φαινομένων δακτύλων, ὁ δὲ ἐπιτυγχάνων ἐνίκα.

Δὲν ἔλειπον ἀπὸ τὰ συμπόσια καὶ ταχυδακτυλουργοὶ καὶ θαυματοποιοί, οἱ λεγόμενοι *ψηφοπαῖκται*, οἱ ὁποῖοι —ὅπως οἱ σημερινοὶ συνάδελφοί των— κατεβρόχθιζον πινάκια, μαχαίρια καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ἔπειτα ἔβγαζαν ἀπὸ τὸ στόμα, τὴν μύτην καὶ ἄλλα μέρη τοῦ σώματος, ὅπως περιγράφει ὁ Ἀλκίφρων (3, 20) λέγων: «εἰς γὰρ τις εἰς μέσους παρελθὼν καὶ στήσας τρίποδα, τρεῖς μικρὰς παρετίθει παροψίδας. εἶτα ὑπὸ ταύταις ἔσκεπε μικρά τινα καὶ λευκὰ καὶ στρογγύλα λιθίδια… ταῦτα πότε μὲν κατὰ μίαν ἔσκεπε παροψίδα, πότε δὲ παντελῶς ἀπὸ τῶν παροψίδων ἠφάνιζε καὶ ἐπὶ τοῦ στόματος ἔφαινεν εἶτα καταβροχθίσας τοὺς πλησίον ἑστῶτας ἄγων εἰς μέσον τὴν μὲν ἐκ ρινός τινος, τὴν δ' ἐξ ὠτίου, τὴν δ' ἐκ κεφαλῆς ἀνῃρεῖτο καὶ πάλιν ἀναλόμενος ἐξ ὀφθαλμῶν ἐποίει». Πλὴν τῶν θαυματοποιῶν καὶ γελωτοποιῶν εἰσήγοντο εἰς τὰ συμπόσια καὶ αὐλητρίδες, ψάλτριαι καὶ ὀρχηστρίδες. Συχνὰ πολλοὶ τῶν προσκεκλημένων νέων, μετὰ τὸ τέλος τῆς ἑστιάσεως καὶ τοῦ συμποσίου, συνοδευόμενοι ὑπὸ αὐλητρίδων καὶ ψαλτριῶν μετέβαινον εἰς τὰς οἰκίας τῶν ἐρωμένων των καὶ διέμενον παρ' αὐταῖς τὸ λοιπὸν τῆς νυκτός. Τοῦτο ἐλέγετο *κῶμος*.

Τὰ ἐνδύματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα αἱ γυναῖκες εἰργάζοντο ἐν τῷ οἴκῳ καὶ κατεσκεύαζον μόναι τὰ ἐνδύματά των, καθὼς καὶ τῶν ἀνδρῶν των καὶ ὅλων τῶν οἰκείων. Τὰ ἐνδύματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἦσαν ὀλίγα καὶ ἁπλᾶ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπέτρεπεν ὁ καλὸς οὐρανὸς καὶ τὸ εὔκρατον κλῖμα τῆς χώρας. Διῃροῦντο δὲ ταῦτα ἐκ παλαιοτάτων εἰς *ἐνδύματα* καὶ *ἐπιβλήματα* ἢ *περιβλήματα*. Καὶ ἐνδύματα μὲν ἐλέγοντο ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐφόρουν κατάσαρκα, ἐπιβλήματα δὲ ὅσα ἐπέρριπτον ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων.

Κύριον ἀνδρικὸν ἔνδυμα ἦτο ὁ *χιτών*, ἀπὸ ὕφασμα μαλακόν, κατὰ μὲν τὴν μίαν πλευρὰν ἔχων ραφὴν καὶ μασχάλην δι' ἧς διήρχετο ὁ βραχίων, κατὰ δὲ τὴν ἄλλην ὢν ἀνοικτὸς καὶ ἢ καρφωνόμενος ἐπὶ τῶν ὤμων διὰ πόρπης ἢ κομβωνόμενος. Ὑπῆρχον καὶ χιτῶνες μὲ δύο μασχάλας, *ἀμφιμάσχαλοι*· βραδύτερον προσετέθησαν εἰς αὐτοὺς καὶ χειρίδες καὶ ἔγιναν *χειριδωτοί*. Διεκρίνοντο δύο εἴδη χιτώνων, ὁ *δωρικός*, βραχὺς ἄνευ χειρίδων καὶ μάλλινος, καὶ ὁ *ἰωνικός*, λινοῦς καὶ ποδήρης. Ὁ χιτὼν τῶν ἐργατικῶν εἶχε μίαν μασχάλην *ἑτερομάσχαλος*, καὶ ἄφηνε τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ τὸν ὦμον γυμνά, διὸ καὶ κοινῶς ἐλέγετο *ἐξωμίς*. Ὑπὸ τὸν χιτῶνα ἐφόρουν βραδύτερον τὸν *χιτωνίσκον*.

Ἐκ τῶν ἐπιβλημάτων τὸ σπουδαιότερον ἦτο τὸ *ἱμάτιον*, τετράγωνον ὕφασμα, τὸ ὁποῖον ἐπέρριπτον πρῶτον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ συνεκράτουν διὰ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος· εἶτα σύροντες αὐτὸ κατὰ τὰ νῶτα ἢ ἐπέρριπτον ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ βραχίονος, οὕτως ὥστε καὶ ὁ βραχίων καὶ ὁ ὦμος ὁ δεξιὸς νὰ καλύπτωνται, ἢ ὑφέλκοντες ὑπὸ τὸν δεξιὸν βραχίονα, ὥστε νὰ μένῃ ἀκάλυπτος καὶ ὁ ὦμος καὶ ὁ βραχίων, ἐπέρριπτον πάλιν ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, ὥστε αἱ ἄκραι αὐτοῦ νὰ πίπτωσιν ἐπὶ τῶν νώτων. Ἱμάτιον βαρύτερον καὶ χειμερινὸν ἦτο ἡ *χλαῖνα*. Οἱ Δωριεῖς, καὶ μάλιστα οἱ Σπαρτιᾶται, ἐφόρουν μετρίων διαστάσεων καὶ ἄκομψον ἱμάτιον, τὸν λεγόμενον *τρίβωνα*. Οἱ ποιμένες καὶ οἱ χωρικοὶ ἐφόρουν χιτῶνα ἐκ δερμάτων ζῴων κατασκευαζόμενον, καλούμενον *διφθέραν*, ὁ ὁποῖος εἶχε καὶ κουκούλαν, *ἐπίκρανον*. Οἱ παῖδες τῶν Ἀθηναίων ἐφόρουν χιτῶνα, ὅτε δὲ ἐγίνοντο ἔφηβοι ἐφόρουν *χλαμύδα*, τὴν ὁποίαν παρέλαβον παρὰ τῶν Θεσσαλῶν καὶ Μακεδόνων. Ἦτο δὲ ἡ χλαμὺς στενὸν καὶ κυκλοτερὲς τεμάχιον ὑφάσματος, τὸ ὁποῖον ἐφόρουν κατὰ διαφόρους τρόπους, κυρίως δὲ ἢ περιέφερον τὴν βραχυτέραν πλευρὰν περὶ τὸν λαιμὸν καὶ τὴν ἐστερέωνον διὰ περόνης ἐπὶ τοῦ στήθους, ἢ ἐκόμβωνον ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου, ὥστε νὰ κρέμωνται αἱ πτέρυγες αὐτῆς. Τὰ ἐνδύματα τῶν γυναικῶν ἦσαν τὰ αὐτὰ περίπου μὲ τὰ τῶν ἀνδρῶν, ἰδίως εἰς τὰς παλαιοτέρας ἐποχάς. Ὁ γενικὸς ἰωνικὸς ποδήρης χιτὼν τῶν γυναικῶν ἦτο πολὺ μακρὸς καὶ πολύπτυχος, διὰ νὰ μὴ σύρεται δὲ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀνέσυρον αὐτὸν ὀλίγον ἄνωθεν τῆς ζώνης. Τὸ ἄνωθεν τῆς ζώνης κρεμάμενον τοῦτο τμῆμα ἐλέγετο κόλπος. Ζῶσμα αἱ γυναῖκες ἐφόρουν καὶ περὶ τὸ στῆθος, ὅπερ ἐκάλουν *ταινίαν* καὶ *μίτραν* καὶ *ἀπόδεσμον* καὶ *στηθόδεσμον*. Ἐπιβλήματα τῶν γυναικῶν ἦσαν: πρῶτον ἡ *ἀμπεχόνη* ἢ *ἀμπεχόνιον*, ὅμοιον μὲ τὸ ἀνδρικὸν ἱμάτιον, τὸ ὁποῖον συχνὰ ἐφόρουν καὶ αἱ γυναῖκες· δεύτερον ἡ *κυπασσίς*, εἶδος βραχέος καὶ κομψοῦ περιβλήματος, ὅπερ ἐκόμβωνον αἱ γυναῖκες ἐπὶ τοῦ στήθους· τρίτον ὁ *πέπλος*, κατ' ἀρχὰς ἰδιαιτέρα περικαλλὴς ἐσθής, τὴν ὁποίαν ἐφόρουν αἱ γυναῖκες. Ὀνομαστὸς καὶ πολυτελέστατος ἦτο ὁ πέπλος τῆς Ἀθηνᾶς, τὸν ὁποῖον περιέφερον οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Παναθηναίων.

Τὰ γυναικεῖα ἐνδύματα ἦσαν κατὰ κανόνα λεπτότερα τῶν ἀνδρικῶν, ἐνῷ δὲ τὰ ἀνδρικὰ κατεσκευάζοντο ἀποκλειστικῶς ἀπὸ μάλλινον ὕφασμα τὰ γυναικεῖα κατεσκευάζοντο καὶ ἀπὸ λινὸν καὶ ἀπὸ ὕφασμα ἐκ βύσσου, ἡ ὁποία ἦτο λεπτὸν εἶδος λίνου, χρώματος ὑποκιτρίνου ἢ καὶ κροκωτοῦ. Ἄριστα καὶ ὀνομαστὰ διὰ τὴν λεπτότητα καὶ διαφάνειαν ὑφάσματα ἦσαν τὰ ἐκ λίνου ἐν τῇ νήσῳ Ἀμοργῷ κατασκευαζόμενα (*ἀμόργινα*). Βραδύτερον εἰσήχθησαν ἐξ Ἀσίας εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ μεταξωτὰ ὑφάσματα, τὰ ὁποῖα ἔλεγον *μηδικὰ* ἢ *σηρικά*, καθὼς καὶ ὠμὴ μέταξα, ἐκ τῆς ὁποίας κατεσκεύαζον, ἰδίως ἐν Κῷ, περίφημα διὰ τὴν διαφάνειάν των ὑφάσματα. Τὸ κύριον χρῶμα τῶν φορεμάτων ἦτο διὰ τὰ ἱμάτια τῶν ἀνδρῶν τὸ λευκὸν καὶ διὰ τοὺς χιτῶνας τὸ φαιόν. Τῆς γυναικείας ἐσθῆτος τὸ χρῶμα ἦτο κατ' ἀρχὰς τὸ λευκὸν ἢ τὸ βύσσινον, κατόπιν δὲ καὶ διάφορα ἄλλα. Ἐστόλιζον δὲ αἱ γυναῖκες τὰς ἐσθῆτας διὰ πτυχῶν καὶ κροσσῶν καὶ ἐνύφαινον καὶ ἐκέντων εἰς αὐτὰ ζῷα καὶ ἄνθη.

Καλύμματα τῆς κεφαλῆς. Οἱ Ἕλληνες, ὡς ἔχοντες κλῖμα εὐκραὲς καὶ φύσει ἄφθονον κόμην, ἄφηνον ἀσκεπῆ τὴν κεφαλήν των καὶ ἐκτὸς τῆς οἰκίας. Μόνον οἱ ὁδοιπόροι, οἱ κυνηγοί, οἱ ναυτικοί, οἱ γεωργοὶ καὶ γενικῶς οἱ ἐργατικοὶ ἐκάλυπτον ἐξ ἀνάγκης τὴν κεφαλήν. Καλύμματα τῆς κεφαλῆς ἦσαν ἡ *κυνῆ* καὶ ὁ *πῖλος* καὶ ὁ *πέτασος*. Κυνῆ ἐλέγετο τὸ ἐκ δέρματος κυνὸς ἢ καὶ ἄλλου ζῴου κάλυμμα, ὅπερ ἐφόρουν ἰδίως οἱ χειρώνακτες, πῖλος δὲ τὸ ἄνευ χειλέων κωνοειδὲς κάλυμμα, τὸ ὁποῖον ἐφόρουν θεοὶ καὶ ἡμίθεοι, ἐνῷ φρύγιος πῖλος ἦτο εἶδος πίλου, τοῦ ὁποίου ἡ κορυφὴ ἔκλινε πρὸς τὰ ἐμπρός. Τοῦτον ἐφόρει ὁ Πάρις, ὁ Γανυμήδης καὶ ἄλλοι ἐξ Ἀσίας. Ὁ πέτασος ἀντιθέτως εἶχε πλατεῖαν στεφάνην (μπόρ), διὰ νὰ προφυλάττῃ ἀπὸ τὰς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου. Τοῦτον οἱ φοροῦντες ἔδενον διὰ ταινίας ὑπὸ τὴν κάτω σιαγόνα. Τὸν πέτασον ἐφόρουν ἰδίως οἱ ἔφηβοι εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπως βλέπομεν ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνος. Αἱ γυναῖκες ἐκάλυπτον τὴν κεφαλήν, ὅταν ἐξήρχοντο ἐκ τῆς οἰκίας, διὰ λεπτοτάτου ὑφάσματος, ὅπερ ἔλεγον *κάλυμμα*, *κρήδεμνον* καὶ *καλύπτραν*. Βραδύτερον ἐχρησιμοποιήθη ὑπ' αὐτῶν ἡ *θολία*—πλατὺς καὶ εἰς ὀξὺ ἀπολήγων πλεκτὸς πῖλος ἢ μᾶλλον σκιάδιον—, φερομένη ὑπεράνω τοῦ καλύπτοντος ἐνδύματος καὶ στερεουμένη διὰ καρφίδων. Ἐκτὸς τούτου, διὰ νὰ προφυλάσσωνται ἀπὸ τὰς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου, ἔκαμνον χρῆσιν *ἀλεξηλίου*, τὸ ὁποῖον προπορευομένη δούλη ἐκράτει ὑπεράνω αὐτῶν.

Ἡ κόμμωσις παρὰ τοῖς ἀρχαίοις. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐφρόντιζον πολὺ ἐκ παλαιοτάτων χρόνων διὰ τὴν διευθέτησιν καὶ τὸν καλλωπισμὸν τῆς κόμης των. Ἀκείρατος καὶ καλῶς κτενισμένη κόμη ἦτο χαριέστατος στολισμὸς τῶν ἡρώων τοῦ Ὁμήρου, ὁ ὁποῖος τοὺς μὲν ἀνδρείους Ἀχαιοὺς ἀποκαλεῖ καρηκομόωντας, τὰς δὲ θεὰς καὶ ἡρωΐδας καλλικόμους καὶ εὐπλοκάμους. Τὴν αὐτὴν ἐπιμέλειαν τῆς κόμης εἶχον καὶ οἱ μετὰ τὸν Ὅμηρον. Καὶ οἱ μὲν Σπαρτιᾶται εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν ἐκείροντο, ἀφ' ὅτου δὲ ἐγίνοντο ἔφηβοι ἔτρεφον τὴν κόμην, τὴν ὁποίαν ἰδίως εἰς τὰς ἑορτὰς ἐκτένιζον μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν. Οἱ Ἀθηναῖοι, μέχρι τῶν Μηδικῶν, ἐφ' ὅσον ἦσαν παῖδες ἔτρεφον μακρὰν καὶ καλὴν κόμην, μόλις δὲ ἔφθανον εἰς τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν ἔκειρον τὴν κόμην πανδήμως καὶ τὴν ἀφιέρωνον εἰς τὸν Ἀπόλλωνα ἢ ἄλλον θεόν, τοῦ ὁποίου ἱερὸς ἦτο εἷς ἐκ τῶν ἐγχωρίων ποταμῶν. Ὅταν ἐγίνοντο ἄνδρες, ἔπαυον μὲν νὰ κείρουν τὴν κόμην, περιεποιοῦντο ὅμως αὐτὴν εἰς τὰ κουρεῖα. Τὰ κουρεῖα ἀρχικῶς ἦσαν ὑπαίθρια, βραδύτερον ὅμως κατέστησαν κέντρα πολυτελείας, ἔνθα καὶ πολλοὶ σπουδαῖοι ἄνδρες διημέρευον, διαλεγόμενοι πρὸς ἀλλήλους περὶ ἰδιωτικῶν καὶ δημοσίων πραγμάτων. Τὰ διάφορα ἐργαλεῖα τῶν κουρείων, δι' ὧν διηυθέτουν τὴν κόμην, τὸν πώγωνα καὶ τὸν μύστακα, ἦσαν *ξυροί*, *μαχαιρίδες*, *κάτοπτρα*, *κτένες*, *μάκτρα* καὶ τὰ παρόμοια. Ἀπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἤρχισαν νὰ ξυρίζουν τὸν πώγωνα καὶ μόνον οἱ σοφισταὶ καὶ οἱ φιλόσοφοι ἐπέμενον εἰς τὴν παλαιὰν συνήθειαν νὰ τρέφουν πώγωνα βαθύν.

Σχετικῶς μὲ τὴν κόμμωσιν τῶν γυναικῶν, ἀπὸ τὰ περισωθέντα ἔργα πλαστικῆς καὶ τὰς ἀγγειογραφίας βλέπομεν ὅτι εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο οἱ ἀρχαῖοι παρέσχον θαυμάσιον δεῖγμα τῆς κομψότητος καὶ καλαισθησίας αὐτῶν.

Ἡ διευθέτησις τῆς κόμης ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλληνίδων ἐγίνετο μετὰ πολλῆς φιλοκαλίας εἰς πλοκάμους ἢ βοστρύχους συνεχομένους διὰ σπειρῶν ἐκ χρυσοῦ σύρματος καὶ διατιθεμένους περὶ τὴν κεφαλὴν κατὰ ποικίλους τρόπους. Κατὰ ἕνα ἐξ αὐτῶν ἐσήκωνον τὰς τρίχας ἐκ τῶν ὄπισθεν καὶ κατὰ τοὺς κροτάφους κυματοειδῶς ἄνωθεν τῶν ὤτων καὶ προσέδενον αὐτὰς ἐπὶ τῆς κορυφῆς, ὥστε ἀπετελεῖτο καλὸς καὶ κομψὸς δεσμός, ὁ λεγόμενος *κόρυμβος*. Αἱ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διευθετοῦσαι τὴν κόμην νέαι ἐφόρουν πολλάκις περὶ τὴν κεφαλὴν ταινίαν, ἡ ὁποία ἦτο πλατεῖα εἰς τὸ μέσον καὶ στενὴ κατὰ τὰ ἄκρα, καὶ ἐκαλεῖτο διὰ τοῦτο *σφενδόνη*, πολλάκις δὲ ἐκοσμεῖτο καὶ διὰ μαργαριτῶν καὶ ἄλλων πολυτίμων λίθων. Ὁμοία περίπου πρὸς τὴν σφενδόνην ἦτο ἡ *στλεγγίς*, δερματίνη καὶ ἐπιχρυσωμένη, τὴν ὁποίαν ἐφόρουν ἐπίσης αἱ νέαι. Πλὴν τῆς σφενδόνης, εἶχον ἐπινοήσει αἱ Ἑλληνίδες καὶ ἄλλα μέσα, δι' ὧν περιώριζον τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς· τοιαῦτα δὲ ἦσαν πρῶτον τὸ δικτυωτὸν κάλυμμα ἐκ λεπτῶν ἱμάντων ἢ ἐκ χρυσῶν νημάτων, ὅπερ ἐκάλουν *κεκρύφαλον*, δεύτερον τὸ ἐξ ὑφάσματος, λεγόμενον *σάκκος*, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔκλειον ὅλας τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς ἢ μόνον τὸ ὄπισθεν μέρος τῆς κόμης, καὶ τρίτον ἡ *μίτρα*, κατ' ἀρχὰς ἁπλῆ ταινία, βραδύτερον δὲ εἶδος μανδηλίου, μὲ τὸ ὁποῖον περιέσφιγγον αἱ γυναῖκες τὴν κεφαλήν. Χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν φιλαρέσκειαν τῶν ἀρχαίων Ἑλληνίδων εἶναι ὅσα λέγει σχετικῶς ὁ Λουκιανὸς εἰς τοὺς «Ἔρωτας» 40: «Τὸ δὲ πλεῖστον ἀναλίσκει μέρος (τοῦ χρόνου) ἡ πλοκὴ τῶν τριχῶν αἱ μὲν γὰρ φαρμάκοις ἐρυθαίνειν δυναμένοις πρὸς ἥλιον μεσημβρίαν τοὺς πλοκάμους ἴσα ταῖς τῶν ἐρίων χροιαῖς ξανθῷ μεταβάπτουσιν ἄνθει τὴν ἰδίαν κατακρίνουσαι φύσιν· ὁπόσαις δὲ ἀρκεῖν ἡ μέλαινα χαίτη νομίζεται, τὸν τῶν γεγαμηκότων πλοῦτον εἰς ταύτην ἀναλίσκουσιν ὅλην Ἀραβίαν σχεδὸν ἐκ τῶν τριχῶν ἀποπνέουσαι, σιδηρᾶ τε ὄργανα πυρὸς ἀμβλείᾳ φλογὶ χλιανθέντα εἰλίγδην ἐφ' ἑλίκων οὐλότητα διαπλέκει…».

Τὰ ὑποδήματα τῶν ἀρχαίων. Τὰ ὑποδήματα δὲν ἦσαν ἀπαραίτητα διὰ τοὺς ἀρχαίους, ὅπως εἶναι σήμερον, οὔτε ἦτο ἄκοσμον καὶ ἀπρεπὲς δι' αὐτοὺς νὰ περιφέρωνται ἀνυπόδητοι. Τὰ κυριώτερα εἴδη ὑποδημάτων ἦσαν τρία· τὸ ἁπλούστερον ἀπε-

τελεῖτο ἐκ τεμαχίου δέρματος, τὸ ὁποῖον κοπτόμενον εἰς τὸ σχῆμα τοῦ πέλματος τοῦ ποδὸς ἐδένετο ἐγκαρσίως δι' ἑνὸς ἱμάντος, τοῦ *ζυγοῦ*, ἢ διὰ δύο ἱμάντων. Ἄλλοτε οἱ ἱμάντες ἦσαν πολυπλοκώτεροι καὶ ἐπὶ τοῦ δεσμοῦ αὐτῶν προσηρμόζετο πόρπη, ἔχουσα σχῆμα φύλλου ἢ καρδίας. Ἐλέγετο δὲ τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν ὑποδημάτων *σάνδαλον* ἢ *σανδάλιον* καὶ τὸ ἐφόρουν ἰδίως αἱ γυναῖκες. Ὅταν μετεχειρίζοντο τὰ σανδάλια πρὸς ὁδοιπορίαν, προσέθετον καὶ δευτέραν σόλαν καρφωτήν. Τὸ δεύτερον εἶδος ὑποδημάτων ἦσαν τὰ λεγόμενα *κοῖλα* ὑποδήματα, τὰ ὁποῖα εἶχον ὄπισθεν καὶ εἰς τὰ πλάγια τεμάχια λεπτοτέρου δέρματος, προσδενόμενα δι' ἱμάντων ἄνωθεν τοῦ ποδὸς καὶ περὶ τὸν ἀστράγαλον, οὕτως ὥστε νὰ μένουν ἀκάλυπτοι οἱ δάκτυλοι καὶ τὸ μετατάρσιον τοῦ ποδός. Ταῦτα ἐφόρουν ἄνδρες καὶ γυναῖκες. Καὶ τρίτον εἶδος ὑποδημάτων, πραγματικὰ ὑποδήματα κατὰ τὴν σημερινὴν ἀντίληψιν, ἦσαν αἱ *ἐνδρομίδες*, ὅμοιαι πρὸς πολὺ ὑψηλὲς μπότες προσαρμοζόμεναι καλῶς εἰς τὰς κνήμας. Ταύτας ἐφόρουν οἱ κυνηγοί, ἀλλὰ βραδύτερον, κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ἔγιναν πολυτελεῖς καὶ τὰς ἐφόρουν οἱ νέοι, ἐνῷ οἱ γεωργοὶ καὶ οἱ χωρικοὶ ἐφόρουν ὑποδήματα ἐξ ἀκατεργάστων δερμάτων, τὰ ὁποῖα περιέδενον περὶ τοὺς πόδας. Ὡς ἰδιαίτερον καλὸν καὶ κομψὸν εἶδος γυναικείων ὑποδημάτων ἀναφέρομεν τὰς *βαυκίδας*. Ἐπειδὴ αἱ γυναῖκες τῶν ἀρχαίων, ὅπως καὶ αἱ σημεριναί, ἤθελον ἐκ φιλαρεσκείας νὰ φαίνωνται ὑψηλότεραι παρ' ὅ,τι πράγματι ἦσαν, ἐνέβαλλον εἰς τὰ ὑποδήματα φελλοὺς καὶ ὑπέρραπτον χονδρὰ καττύματα (σόλες).

Ἡ καλλυντικὴ τῶν ἀρχαίων γυναικῶν. Αἱ Ἑλληνίδες ἐκ παλαιοτάτων χρόνων ἐφρόντιζον νὰ ἐπαυξάνουν τὸ φυσικὸν αὐτῶν κάλλος διὰ πλαστῶν τρόπων· οὕτω τὸ μὲν πρόσωπον ὁλόκληρον ἐνέτριβον διά τινος λευκοῦ ἀλείμματος λεγομένου *ψιμυθίου*, ὅπερ παρεσκευάζετο ἐκ καθαρωτάτου ἀνθρακικοῦ μολύβδου, ὅπως φαίνωνται λευκότεραι, τὰ δὲ μῆλα τῶν παρειῶν ἔχριον δι' ἐρυθροδάνου (ριζαρίου), τὸ ὁποῖον ἐλέγετο φῦκος ἢ ἄγχουσα. Ὁμοίως δὲ καὶ τὰς ὀφρῦς καὶ τὰς βλεφαρίδας ἐμαύριζον αἱ γυναῖκες διὰ καρύων ἢ στίμμεος (ἀντιμωνίου μετὰ θείου), τὸ ὁποῖον, ὅπως καὶ τὰ πλεῖστα τῶν καλλυντικῶν ὑλικῶν, ἔφερον ἐξ Ἀνατολῆς. Αἱ Σπαρτιάτιδες, καίτοι δὲν ἔκαμνον σχεδὸν καθόλου χρῆσιν καλλυντικῶν, εἶχον θαυμάσιον δέρμα, ὀφειλόμενον εἰς τὴν δίαιταν καὶ τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις. Προσέτι καὶ τοὺς ὀδόντας οἱ Ἑλληνίδες ἔπλυνον καὶ ἐκαθάριζον διὰ κόνεως, τοῦ λεγομένου *ὀδοντοσμήγματος*, ὅπερ ἔτριβον διὰ τοῦ *ὀδοντοτρίμματος*.

Αἱ ἀσχολίαι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἐνῷ αἱ γυναῖκες εἰς τὴν ἀρχαιότητα κατεγίνοντο ἀποκλειστικῶς εἰς τὰ οἰκιακὰ ἔργα, ὅλαι αἱ ἐξωτερικαὶ ἀσχολίαι καὶ ἡ ἔξω τῆς οἰκίας ζωὴ ἀνῆκεν εἰς τοὺς ἄνδρας. Καὶ οἱ μὲν υἱοὶ τῶν πλουσίων δὲν εἰργάζοντο, ἀλλ' ἐτρέποντο εἰς τὴν μάθησιν τῆς ῥητορικῆς, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν *ἐλευθερίων* καλουμένων τεχνῶν, καὶ ἠγάπων τὰ κυνηγέσια, καθὼς καὶ νὰ τρέφουν ἵππους καὶ νὰ διασκεδάζουν εἰς τὰ συμπόσια· ἐνῷ τῶν ἀπόρων οἱ υἱοὶ ἐτρέποντο εἰς τὴν γεωργίαν, τὸ ἐμπόριον καὶ πρὸς ἄλλα βιοποριστικὰ ἐπαγγέλματα, τὰ ὁποῖα καὶ τέχνας *βαναύσους* ἀπεκάλουν. Ἡ γεωργία ἦτο ἤδη ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου πολὺ διαδεδομένη ἐν Ἑλλάδι, ὁ δὲ Ἡσίοδος εἰς τὰ «Ἔργα καὶ Ἡμέραι» πλέκει τὸ ἐγκώμιον αὐτῆς καὶ περιγράφει τοὺς διαφόρους τρόπους τοῦ σκάπτειν καὶ ἀροτριᾶν, καθὼς καὶ ἄλλα σχετικὰ μὲ τὴν γεωργίαν. Μετὰ τὸν Ὅμηρον καὶ Ἡσίοδον περὶ γεωργίας ἔγραψαν πολλοὶ ἐκ τῶν γνωστῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἐξαίροντες τὰ ἐξ αὐτῆς καλά, καὶ κυρίως ὁ Ξενοφῶν («Οἰκονομικός»), ὁ ὁποῖος ἀποκαλεῖ αὐτὴν τέχνην φιλάνθρωπον καὶ πρᾳεῖαν, καθόλου δὲ μητέρα τῶν ἄλλων τεχνῶν. Τῆς γεωργίας τμῆμα ἦτο καὶ ἡ ἀμπελουργία, τὴν ὁποίαν πολὺ ἐπεμελοῦντο οἱ ἀρχαῖοι, διότι ἐκ τῶν σταφυλῶν ἐγίνοντο καλοὶ καὶ γλυκεῖς οἶνοι. Διὰ νὰ διατηρῆται ὁ οἶνος, συνήθιζον νὰ ἀλείφουν τὰ οἰνοδόχα ἀγγεῖα διὰ πίσσης καὶ νὰ ἀναμιγνύουν εἰς τὸν οἶνον ῥητίνην, ἐξ οὗ ὁ τοιοῦτος οἶνος ὠνομάζετο πισσίτης καὶ ῥητινίτης. Ἄλλοι, κατὰ τὸν Διόδωρον (3, 62), ἔβραζον τὸν οἶνον διὰ νὰ τὸν κάμουν καλύτερον καὶ εὐωδέστερον. Βραδύτερον ἔρριπτον εἰς τὸν οἶνον ἀρώματα καὶ μύρα, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ὁ οἶνος ἐλέγετο μυρρινίτης καὶ ἀνθοσμίας. Ὀνομαστοὶ οἶνοι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦσαν ὁ χῖος, ὁ θάσιος, ὁ νάξιος, ὁ πράμνιος (τῆς νήσου Ἰκαρίας) καὶ ἄλλοι, περὶ ὧν κάμνουν λόγον ὁ Ἀθήναιος καὶ ὁ Αἰλιανός. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν δενδροκομίαν ἐφρόντιζον πολὺ οἱ ἀρχαῖοι. Μεταξὺ τῶν καλλιεργουμένων δένδρων τὴν πρώτην θέσιν κατεῖχεν ἡ ἐλαία ἕνεκα τοῦ ἐκ τῶν καρπῶν αὐτῆς παραγομένου ἐλαίου. Ὡς μέρη ἔχοντα πλουσίους ἐλαιῶνας ἀναφέρονται ἡ Εὔβοια, ἡ Δῆλος, ἡ Λέσβος καὶ ἡ Σάμος, τὴν ὁποίαν μάλιστα ὁ Αἰσχύλος ἀποκαλεῖ ἐλαιόφυτον. Ἐκ τῶν ὀπωροφόρων δένδρων παρ' ἀρχαίοις ἀναφέρονται κυρίως ἡ συκῆ, ἡ μηλέα, ἡ ῥοιά, διάφορα εἴδη ἀχλαδεῶν καὶ ἄλλα· περισσότερον ὅμως ἀπησχόλει τοὺς ἀρχαίους ἡ κηπουρικὴ καὶ εἰς τοὺς κήπους των ἐκαλλιέργων διάφορα ὄσπρια καὶ λάχανα, ὡς θέρμους (λούπινα), φασιόλους, φακᾶς, γογγυλίδας, ῥάπας, κράμβας, σελινουσίας (παραπούλια), σικυοὺς (ἀγγούρια), σκόροδα, κρόμμυα, τεῦτλα, ἀσφαράγους (σπαράγγια), κινάρας καὶ ἄλλα, εἰς χωριστὰ δὲ μέρη τοῦ κήπου ἐφύτευον παντὸς εἴδους ἄνθη, ὡς ῥόδα, κρίνους, ὑακίνθους, ἴα καὶ ἄλλα, ἐξ ὧν ἔπλεκον στεφάνους.

Μετὰ τῆς γεωργίας συνημμένη ἦτο παρ' ἀρχαίοις ἡ κτηνοτροφία, ἡ κατὰ τὸν Ξενοφῶντα προβατευτικὴ τέχνη. Καὶ αἱ μὲν πεδιναὶ καὶ εὔφοροι ἐπαρχίαι ἔτρεφον βοῦς, ἵππους καὶ ἄλλα κτήνη, αἱ δὲ ὀρειναὶ καὶ λεπτόγειοι αἶγας καὶ τὰ παρόμοια. Ὀνομαστοὶ βόες ἦσαν οἱ τῆς Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας· ὁμοίως ἄριστον ἦτο καὶ τὸ γένος τῶν ἵππων τὸ ἀρκαδικόν, καθὼς καὶ τὸ ἀργολικὸν καὶ τὸ ἐπιδαυρικόν. Εἶχον δὲ οἱ ἀρχαῖοι καὶ ἡμιόνους καὶ ὄνους κυρίως εἰς τὰ ὀρεινὰ μέρη, χρησιμοποιουμένους ἰδίως διὰ τὴν διάβασιν τῶν ὀρέων. Ἐπίσης ἐπεμελοῦντο οἱ ἀρχαῖοι τῶν ὀρνίθων, πρὸς τέρψιν μᾶλλον παρὰ πρὸς ἰδίαν ὠφέλειαν, κατεγίνοντο δὲ καὶ εἰς τὴν ἁλιείαν, μολονότι εἰς παλαιοτέραν ἐποχὴν οἱ Ἕλληνες δὲν ἔτρωγον ἰχθῦς, ὅπως μανθάνομεν ἐκ τοῦ Ὁμήρου. Ὕστερον ὅμως ἔγινεν ὁ ἰχθὺς ποθητὸν ἔδεσμα ἰδίως διὰ τοὺς Ἀθηναίους.

Ἐμπόριον, ἀγορά, ἐπιτηδεύματα. Οἱ γεωργοί, οἱ ποιμένες καὶ πάντες οἱ χειροτέχναι, φέροντες τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας των κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς μέρη, ὅπου πολλοὶ συνηθροίζοντο, τὰ ἀντήλλασσον ἀναμεταξύ των, διὰ νὰ πληρώσουν τὰς ἀνάγκας των. Βραδύτερον δέ, ὅταν ἐβελτιώθησαν αἱ συνθῆκαι τῆς ζωῆς καὶ ἐκτίσθησαν μεγάλοι συνοικισμοί, τὰ ἔφερον εἰς μακρὰν κειμένας πόλεις, ὅπου εὕρισκον μεγαλυτέραν κατανάλωσιν, μάλιστα δὲ εἰς παραθαλασσίους. Τὸ ἐμπόριον ἐθεωρεῖτο κατ' ἀρχὰς τίμιον ἐπάγγελμα καὶ λίαν ὠφέλιμον ὡς αὐξάνον τοὺς πόρους τῆς εὐημερίας τῶν πόλεων. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, καὶ ἰδίᾳ οἱ Κρῆτες ἀπὸ τῆς Γ' π.Χ. χιλιετηρίδος καὶ βραδύτερον κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, εἶχον ἀναπτύξει ἐμπορικὰς σχέσεις μὲ τὴν Αἴγυπτον καὶ μὲ λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς. Μετὰ τὴν κατάρρευσιν ὅμως τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ διὰ τῆς καθόδου τῶν Δωριέων, τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον ὠπισθοδρόμησε καὶ εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας διεξήγετο κυρίως ὑπὸ τῶν Φοινίκων, οἱ ὁποῖοι ἐκυριάρχουν τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν μέχρι τῆς κατὰ τὸν Η' αἰῶνα ἱδρύσεως τῶν νέων ἑλληνικῶν ἀποικιῶν, ὁπότε πάλιν οἱ Ἕλληνες ἀνέπτυξαν μεγάλην δραστηριότητα εἰς τὴν ναυτιλίαν καὶ τὸ ἐμπόριον. Πρὸ τῶν περσικῶν πολέμων εἶχον ἤδη ἀναδειχθῆ ἄριστοι ναυτικοί, αἱ δὲ μητροπόλεις τῶν ἀποικιῶν, ἡ Κόρινθος, τὰ Μέγαρα, ἡ Χαλκίς, ἡ Ἐρέτρια, ἡ Αἴγινα, εἶχον καταστῆ σπουδαῖα ἐμπορικὰ κέντρα. Μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους, μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, πρωτεύουσαν θέσιν εἰς τὸ ἐμπόριον κατεῖχον αἱ Ἀθῆναι.

Ἀγορά. Τὸ εἰδικὸν μέρος, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπώλουν καὶ ἠγόραζον εἰς τὰς πόλεις, ἐλέγετο ἀγορά. Εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ ἀγορὰ κατεῖχε μέγα μέρος τῆς πόλεως. Ἐπειδὴ δὲ ἦτο τόπος ὄχι μόνον ὠνίων, ἀλλὰ καὶ τόπος ἔνθα πολλοὶ τῶν πολιτῶν ἐφοίτων καὶ διέμενον τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας συνομιλοῦντες ἦτο κεκοσμημένη διὰ στοῶν, βωμῶν καὶ ἀνδριάντων καὶ ἐσκιάζετο ὑπὸ μεγάλων πλατάνων. Ὁ μεγαλύτερος συνωστισμὸς εἰς τὴν ἀγορὰν ἦτο κατὰ τὰς προμεσημβρινὰς ὥρας, ὁπότε καὶ ἐλέγετο *πλήθουσα ἀγορά*. Οἱ ἔμποροι, οἱ γεωργοὶ καὶ ἄλλοι τεχνῖται, φέροντες τὰ ἐμπορεύματά των εἰς τὴν ἀγορὰν ἢ τὰ ἐπώλουν οἱ ἴδιοι, καὶ τότε ἐλέγοντο *αὐτοπῶλαι*, ἢ τὰ ἐπώλουν χονδρικῶς εἰς ἄλλους ἐγκατεστημένους εἰς τὴν ἀγορὰν μεταπωλητάς, οἱ ὁποῖοι ἐλέγοντο *κάπηλοι* ἢ *παλιγκάπηλοι* καὶ τὰ καταστήματά των *καπηλεῖα*. Οἱ κάπηλοι ἐνόθευον τὰ ἐδώδιμα, τὸν οἶνον, καὶ ἐζύγιζον λιποβαρῶς, διὸ καὶ ἦσαν μισητοὶ καὶ ὑβρίζοντο καὶ περιεφρονοῦντο. Εἰς τὰ καπηλεῖα οὐδεὶς καλὸς καὶ γνώσεως ἀνὴρ ἐτόλμα νὰ φάγῃ ἢ νὰ διαμείνῃ ἐπὶ πολὺν χρόνον. Εἰς τὴν ἀγορὰν ὑπῆρχον ἰδιαίτερα διαμερίσματα διὰ τὰ διάφορα εἴδη, τὰ ὁποῖα ἔλεγον: *εἰς τοὔψον, εἰς τὸν οἶνον, εἰς τὸν χλωρὸν τυρόν, εἰς τὰ ἀνδράποδα, εἰς τὰ σκόροδα* κλπ. Ὑπῆρχε δὲ καὶ ἰδιαίτερον διαμέρισμα, ὅπου ἐπώλουν μόνον γυναῖκες—ἐξ οὗ καὶ ἐλέγετο *ἀγορὰ γυναικεία*—μύρα, στεφάνους, ληκύθους καὶ ἄλλα παρόμοια ἀντικείμενα χρήσιμα διὰ τὰς γυναῖκας. Ὅπως δὲ καὶ σήμερον, παιδία περιεφέροντο εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ προσεφέροντο νὰ μεταφέρουν ἐπὶ πληρωμῇ τὰ ψώνια τῶν ἀγοραστῶν εἰς τὰ σπίτια των, ἐλέγοντο δὲ ταῦτα *προὔνεικοι*. Πλὴν τῆς ἀγορᾶς ὅμως ὑπῆρχον καὶ μικροπωληταί, οἱ ὁποῖοι περιήρχοντο τὴν πόλιν καὶ ἐπώλουν διαλαλοῦντες τὰ ἐμπορεύματά των.

Ἡ βιομηχανία καὶ οἱ δοῦλοι παρ' ἀρχαίοις. Διὰ νὰ σχηματίσωμεν ἀκριβῆ ἰδέαν περὶ τῆς βιοτεχνίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων πρέπει νὰ κάμωμεν λόγον περὶ τῶν δούλων, οἱ ὁποῖοι κυρίως εἰργάζοντο δι' αὐτούς. Ὡς πρώτους δούλους μετεχειρίσθησαν οἱ Ἕλληνες τοὺς ἐν πολέμῳ αἰχμαλώτους γενομένους, κατὰ τὸν ἐπικρατοῦντα νόμον «ὅταν πολεμούντων πόλις ἁλῷ τῶν ἑλόντων εἶναι καὶ τὰ σώματα τῶν ἐν τῇ πόλει καὶ τὰ χρήματα» (Ξενοφ., Κύρ. Παιδ. 1, 5, 73). Ἔπειτα, ὅταν ἡ χρῆσις τῶν δούλων ἐγενικεύθη, ἐπρομηθεύοντο τοιούτους καὶ διὰ πωλήσεως καὶ ἀγορᾶς, ἐξ οὗ καὶ διεκρίνοντο οἱ δοῦλοι εἰς *δοριαλώτους* καὶ *ἀργυρωνήτους*. Τοὺς ἀργυρωνήτους δούλους ἐπώλουν βάρβαροι, κομίζοντες αὐτοὺς ἐκ τῆς Φρυγίας, τῆς Θρᾴκης, τῆς Συρίας καὶ τῆς Καππαδοκίας, ὕστερον δὲ ἐκ τῆς Περσίας καὶ Μηδίας, διότι οἱ Ἕλληνες δὲν ἠνείχοντο νὰ ἔχουν δούλους Ἕλληνας ἢ νὰ πωλοῦν Ἕλληνας ὡς ἀνδράποδα. Βραδύτερον, διὰ τῆς τεκνοποιίας τῶν δούλων καὶ δούλων γυναικῶν μετ' ἐλευθέρων ηὔξησεν ὑπερβολικὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν Ἑλλάδι δούλων, ὥστε κατά τινα ἀπογραφὴν ἐν Ἑλλάδι ἡ μὲν Κόρινθος εἶχε δούλους 460.000, ἡ δὲ Αἴγινα 470.000. Ἐν Ἀττικῇ, κατά τινα ἀπογραφήν, γενομένην ὑπὸ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως, εὑρέθησαν Ἀθηναῖοι μὲν 21.000, μέτοικοι 10.000, οἰκέται δὲ (δοῦλοι) 400.000. Οἱ δοῦλοι ἐπωλοῦντο εἰς τὴν ἀγορὰν ὅπως τὰ ζῷα· ἡ δὲ ἀξία των ἦτο ἀνάλογος πρὸς τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν ἱκανότητα, τὴν ὁποίαν εἶχον εἰς διαφόρους τέχνας. Τοὺς δούλους μετεχειρίζοντο εἰς διαφόρους ὑπηρεσίας. Καὶ ἡ μὲν πόλις ἐχρησιμοποίει τοὺς δοριαλώτους, τοὺς ὁποίους καὶ *δημοσίους δούλους* ὠνόμαζον, εἰς δημόσια ἔργα καὶ ὡς ἐρέτας εἰς τὰ πλοῖα· οἱ δὲ πολῖται τοὺς ἀργυρωνήτους δούλους, τοὺς ὁποίους καὶ φιλανθρωπότερον ἐκάλουν *οἰκέτας*, ἄλλους μὲν εἰς τὰ γεωργικὰ ἔργα, ἄλλους δὲ εἰς διαφόρους οἰκιακὰς ὑπηρεσίας, κατὰ τὴν ἱκανότητα καὶ ἐπιδεξιότητα ἑκάστου. Οὕτω οἱ μὲν ἐγίνοντο παιδαγωγοί, οἱ δὲ ἐπιστάται, ἄλλοι ἔκαμνον ταπεινοτέρας ὑπηρεσίας καὶ ἄλλοι ἐξεμισθοῦντο εἰς ἄλλους πολίτας διὰ διαφόρους ἐργασίας, ἐνῷ πολλοί, οἱ ὁποῖοι ἐγνώριζον τέχνας, εἰργάζοντο πρὸς ὄφελος τῶν δεσποτῶν ἢ δι' ἴδιον λογαριασμόν, δίδοντες εἰς τοὺς κυρίους ἕνα ὡρισμένον ποσόν, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο *ἀποφορά*. Κατὰ ταῦτα δοῦλοι ἦσαν κυρίως οἱ παντὸς εἴδους χειροτέχναι καὶ τεχνῖται οἱ ἐργαζόμενοι διὰ τὸ κοινόν, ὡς οἱ σιδηρουργοί, οἱ χρυσοχόοι, οἱ χαλκεῖς, οἱ σκυτεῖς ἢ σκυτοτόμοι, οἱ πλυνεῖς καὶ κναφεῖς, οἱ λιθοτόμοι, οἱ λιθοξόοι καὶ λιθογλύφοι, οἱ οἰκοδόμοι, οἱ ὑλοτόμοι, οἱ ξυλουργοί, οἱ πηλουργοὶ καὶ πηλοπλάθοι, οἱ κεραμεῖς καὶ τέκτονες, οἱ κλινοποιοί, οἱ θρονοποιοί, οἱ κιβωτοποιοί, οἱ τορνευταί, οἱ χυτροπλάθοι, οἱ κηροπλάθοι, οἱ λυχνοποιοί, οἱ κλειθροποιοί, οἱ πιλοποιοί, οἱ ὁπλοποιοὶ καὶ ἄλλοι. Ὑπῆρχον δὲ καὶ μεγάλα βιομηχανικὰ καταστήματα ἢ ἐργοστάσια, εἰς τὰ ὁποῖα εἰργάζοντο πολλοὶ τεχνῖται ὑπὸ τὸν ἐπίτροπον ἢ ἡγεμόνα τοῦ ἐργαστηρίου. Οὕτως ἀναφέρεται ὅτι ὁ Τίμαρχος εἶχεν εἰς τὸ κατάστημά του 11—12 δούλους ἐργάτας. Ὁ πατὴρ τοῦ Δημοσθένους εἶχε δύο καταστήματα· εἰς τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν εἰργάζοντο 31 μαχαιροποιοί, εἰς δὲ τὸ ἄλλο 20 κλινοποιοί. Ὁ Λυσίας καὶ ὁ ἀδελφός του εἶχον ἐν Πειραιεῖ ἓν ἀσπιδοπηγεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον εἰργάζοντο 120 δοῦλοι.

Θάνατος καὶ ταφή. Εἰς τοὺς ἀποθανόντας οἱ Ἕλληνες ἐφέροντο μετὰ πολλῆς εὐλαβείας καὶ τιμῶν, αἰτία δὲ τούτου ἦτο ἡ φροντὶς πρὸς ἀνακούφισιν καὶ σωτηρίαν τῶν ψυχῶν· διότι οἱ ἀρχαῖοι ἐπίστευον ὅτι αἱ ψυχαί, χωριζόμεναι τῶν σωμάτων κατὰ τὸν θάνατον, δὲν ἀνεμιγνύοντο μετ' ἄλλων ψυχῶν, ἀλλ' ἐπλανῶντο ταλαιπωρούμεναι καὶ κατατρυχόμεναι ἐφ' ὅσον τὰ σώματα ἔμενον ἄταφα. Ἑπόμενον λοιπὸν ἦτο νὰ κεῖνται ἀποτρόπαια καὶ κατηραμένα τὰ ἄταφα πτώματα τῶν ἀποθανόντων. Κατηραμένος ἦτο καὶ ὁ ἐν τῇ θαλάσσῃ θάνατος. Ἕνεκα τούτου οἱ Ἕλληνες ἐσέβοντο πολὺ τοὺς νεκροὺς καὶ ἐφρόντιζον μὲ κάθε τρόπον νὰ τοὺς θάπτουν, ἐὰν δὲ κανεὶς συνήντα που νεκρὸν ἄταφον, καθῆκον εἶχε νὰ τὸν θάπτῃ, ὅπως ἠδύνατο, ἢ τοὐλάχιστον νὰ ῥίπτῃ ἐπ' αὐτοῦ τρεῖς φορὰς χῶμα. Ἦτο δὲ τόσον σεβαστὴ καὶ ἱερὰ ἡ τοιαύτη πρὸς τοὺς νεκροὺς εὐλάβεια παρ' ἅπασι τοῖς Ἕλλησιν, ὥστε καὶ οἱ ἐν πολέμῳ νικηταὶ παρεῖχον εἰς τοὺς ἡττηθέντας βραχεῖαν ἀνακωχήν, ὅπως παραλάβουν τοὺς νεκροὺς καὶ θάψουν αὐτούς.

Ἡ περιποίησις καὶ ἡ ταφὴ τῶν θανόντων ἐγίνετο ὡς ἑξῆς: Ὅταν ἀπέθνῃσκέ τις, οἱ οἰκεῖοί του ἔκλειον τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὸ στόμα του. Ἔπειτα ἔλουον καὶ ἤλειφον μὲ μύρα τὸν νεκρὸν καὶ τὸν ἐνέδυον μὲ καθαρά, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λευκά, ἐνδύματα καὶ ἐξέτεινον αὐτόν. Ἔθετον δὲ εἰς τὸ στόμα τοῦ νεκροῦ ὀβολόν, μὲ τὸν ὁποῖον, ὅπως μᾶς λέγει ὁ Λουκιανός, θὰ ἐπλήρωνε τὰ πορθμεῖα εἰς τὸν Χάρωνα. Εἰς ἀνασκαφέντας ἀρχαίους τάφους εὑρέθησαν τοιοῦτοι ὀβολοὶ μεταξὺ τῶν ὀδόντων τῶν σκελετῶν. Μετὰ ταῦτα ἐστεφάνωνον τὸν νεκρὸν μὲ στέφανον ἀπὸ ἄνθη, ἀλλ' ἰδίως ἀπὸ ἀγριοσέλινα, καὶ τὸν ἐτοποθέτουν ἐπὶ ὑψηλοῦ φερέτρου (*πρόθεσις*). Ἡ τοιαύτη περιποίησις τοῦ νεκροῦ ἐκαλεῖτο *περιστολή*. Μετὰ τὴν περιστολὴν τοῦ νεκροῦ ἤρχιζον οἱ θρῆνοι, τὰ δάκρυα, οἱ κοπετοὶ τῶν συγγενῶν καὶ οἰκείων. Οἱ θρῆνοι προσελάμβανον ἀγρίαν μορφήν, διότι οἱ θρηνοῦντες ἔτυπτον τὰ στήθη των, ἀπέσπων τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς καὶ ἐξέσχιζον τὸ πρόσωπόν των. Ὁ τοιοῦτος κοπετὸς ἦτο συνήθης παρ' Ἕλλησιν ἐκ παλαιοτάτων χρόνων, ὅπως μανθάνομεν ἐκ τοῦ Ὁμήρου (Ἰλ. Σ, 23). Παράδειγμα τοιούτου κοπετοῦ παρέχει ὁ ἐν τοῖς «Χοηφόροις» τοῦ Αἰσχύλου χορὸς τῶν παρθένων. Τὰ τοιαῦτα σκληρὰ

Digitized by Google

καὶ ἄνρια πένθη καὶ τοὺς ἀσχήμους θρήνους ἀπηγόρευσάν τινες τῶν ἀρχαίων νομοθετῶν, ὡς ὁ Σόλων, ὁ Πλάτων καὶ ὁ ἐκ Σικελίας Χαρώνδας.

Ἡ ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ ἐγίνετο τὴν ἐπομένην τῆς προθέσεως, πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου. Ἐπροπορεύοντο αὐτῆς μισθωτοὶ θρηνωδοὶ καὶ αὐλητρίδες, τὰς ὁποίας ἐκάλουν *καρίνας*. Κατόπιν ἐβάδιζον οἱ οἰκεῖοι καὶ φίλοι τοῦ θανόντος ἀνδρός, εἵποντο δὲ αἱ φίλαι γυναῖκες, αἱ ὁποῖαι, ἐὰν δὲν ἦσαν στεναὶ συγγενεῖς, ἔπρεπε νὰ εἶχον περάσει τὸ ἑξηκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας των. Ὑπῆρχεν ἀνέκαθεν ἡ συνήθεια τοὺς ὑπὲρ πατρίδος πεσόντας νὰ κηδεύῃ ἡ πολιτεία δημοσίᾳ δαπάνῃ. Περιγραφὴν τοιαύτης κηδείας μᾶς παρέχει ὁ Θουκυδίδης (II 34).

Τὰ νεκροταφεῖα τῶν ἀρχαίων—*τάφοι, θῆκαι, σήματα* καὶ *μνήματα*—ἔκειντο εἰς τινας πόλεις, ὅπως εἰς τὴν Σπάρτην, ἐντὸς τῆς πόλεως, εἰς ἄλλας δε, ὅπως εἰς τὰς Ἀθήνας, ἐκτὸς τῆς πόλεως. Πολλοὶ ἐθάπτοντο καὶ εἰς τὰ κτήματά των· ἐνῷ ἄνδρες ὀνομαστοὶ καὶ εὐεργέται τῆς πατρίδος ἐθάπτοντο παρὰ τὰς δημοσίας ὁδούς, ὅπως ἐν Ἀθήναις εἰς τὸν Κεραμεικόν. Εἶχον δὲ ὅλοι οἱ πλούσιοι πολῖται οἰκογενειακοὺς τάφους, οἱ ὁποῖοι ἐλέγοντο *πατρῷα μνήματα*.

Τάφοι. Οἱ ἀρχαιότατοι τάφοι, οἱ ὁποῖοι εὑρέθησαν ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ἀνήκοντες εἰς τὴν προμυκηναϊκὴν ἐποχήν, ἦσαν ἢ ἁπλαῖ *θῆκαι* ἢ *θαλαμωτοὶ τάφοι*. Τὰ δύο ταῦτα εἴδη ἐπεκράτησαν καθ' ὅλην τὴν ἀρχαιότητα. Αἱ *θῆκαι* εἶναι τετράπλευροι λάκκοι μὲ πλάκας ἢ λιθόκτιστα τοιχάρια εἰς τὰς πλευρὰς καὶ σκεπάσματα ἀπὸ πλάκας, οἱ δὲ *θαλαμωτοὶ* ἔχουν σχῆμα καλύβης ἢ τετραπλεύρου δωματίου καὶ εἶναι ἢ κτιστοὶ ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους ἢ ἐσκαμμένοι. Ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἔχομεν καὶ τοὺς *θολωτοὺς* τάφους, θαλαμοειδεῖς κτιστοὺς κυκλικούς, στεγαζομένους μὲ θόλον ἐκφορικήν, τοὺς καλουμένους *θησαυρούς*. Ἐξ αὐτῶν ὀνομαστότερος εἶναι ὁ θησαυρὸς τοῦ Ἀτρέως ἐν Μυκήναις καὶ ὁ θησαυρὸς τοῦ Μινύου ἐν Ὀρχομενῷ τῆς Βοιωτίας. Τρίτον εἶδος προϊστορικῶν τάφων ὁ *τύμβος* (κωνικὸς σωρὸς χώματος μᾶλλον ἢ ἧττον ὑψηλός, ὁ ὁποῖος ἐσκέπαζε τὸν λάκκον, ὅπου ἔκειντο τὰ λείψανα τοῦ νεκροῦ), ἀπαντᾷ ἐν Ἑλλάδι μετὰ τῶν ἄλλων εἰδῶν κατὰ τὴν γεωμετρικὴν ἐποχήν, ὁπότε θὰ εἰσήχθη πιθανῶς ἐν Ἑλλάδι ἡ συνήθεια τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν.

Ἐν γένει παρατηροῦμεν ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐπεμελοῦντο πολὺ τοὺς τάφους των καὶ ἐντὸς αὐτῶν κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἔθετον διάφορα δῶρα ὡς ληκύθους πλήρεις μύρων, κοσμήματα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, τὰ λεγόμενα *κτερίσματα*. Συνήθης στολισμὸς τῶν τάφων, ἰδίως εἰς τὴν Ἀττικήν, ἦτο ἡ ἐπιτυμβία στήλη μὲ παραστάδας, ἐπιστύλιον καὶ ἀέτωμα, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐχαράσσετο ἐπιγραφὴ ἀναφέρουσα, πλὴν τοῦ ὀνόματος, καὶ διάφορα περιστατικὰ τοῦ βίου τοῦ νεκροῦ, ἢ ἐγλύφοντο παραστάσεις εἰκονίζουσαι τὸν νεκρὸν εἰς μίαν ἰδιάζουσαν τοῦ βίου του σκηνήν. Τοιαῦται ἐπιτύμβιοι στῆλαι τοῦ Ε' αἰῶνος εὑρέθησαν ἰδίως ἐν τῷ Κεραμεικῷ τῶν Ἀθηνῶν, ἐξ ὧν ὀνομαστόταραι εἶναι ἡ τῆς Ἡγησοῦς καὶ ἡ τοῦ Δεξίλεω. Ἐνίοτε οἱ τάφοι ἀπετέλουν περιφανέστερα ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, ὡς ναΐδια, ἡρῷα ἢ ἀπλᾶ τραπέζας. Εἰς τὰ μνημεῖα ταῦτα κατέθετον τὴν τὸν νεκρὸν περιέχουσαν λάρνακα, ἥτις καὶ *σορὸς* ἐλέγετο καὶ *πύελος* καὶ *κιβωτὸς* καὶ *ληνός*. Κατεσκευάζετο δὲ ἡ λάρναξ ἐκ κυπαρίσσου, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὅμως ἐκ κεράμου. Ἡ συνήθεια ὅμως αὕτη νὰ θέτουν τὸν νεκρὸν ἐντὸς σοροῦ δὲν ἦτο γενική, τοὐλάχιστον κατὰ τὴν παλαιοτέραν ἐποχήν. Οὕτω εἰς τοὺς τάφους τοῦ παρὰ τὸ Δίπυλον παλαιοῦ νεκροταφείου δὲν εὑρέθησαν ἴχνη τοιαύτης συνηθείας. Τοὐναντίον εἰς τοὺς τάφους τούτους εὑρέθησαν ἄφθονα ἴχνη τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν, διότι οἱ ἀρχαῖοι ἔθαπτον τοὺς νεκροὺς ἢ καίοντες ἢ κατορύττοντες αὐτούς. Ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὴν ἱεροτελεστίαν τῆς καύσεως τοῦ νεκροῦ παρ' ἀρχαίοις, ἡ μόνη πηγὴ πληροφορίας δι' ἡμᾶς εἶναι ὁ Ὅμηρος καὶ δὴ ἡ ὑπ' αὐτοῦ θαυμασία περιγραφὴ τῆς καύσεως τοῦ Πατρόκλου (Ἰλ. Ψ, 38 ἑφ.).

Μετὰ τὴν κηδείαν καὶ τὸ ἐπακολουθοῦν *περίδειπνον* (δεῖπνον γινόμενον πρὸς παρηγορίαν τῶν οἰκείων καὶ συγγενῶν τοῦ ἀποθανόντος) οἱ ἀρχαῖοι ἐτίμων τὴν μνήμην αὐτοῦ διὰ θυσιῶν, ἃς ἐτέλουν ἐπὶ τοῦ τάφου του, ἐλέγοντο δὲ αὗται *ἐναγίσματα*. Καὶ ἡ μὲν πρώτη θυσία ἐγίνετο τὴν τρίτην ἡμέραν μετὰ τὴν ταφὴν καὶ ἐλέγετο *τρίτα*, ἡ δὲ δευτέρα, ἡ καὶ ἐπισημοτέρα, τὴν ἐνάτην καὶ ἐλέγετο *ἔνατα*, ἡ δὲ τρίτη τὴν τριακοστὴν ἡμέραν καὶ ἐλέγετο *τριακοστεῖα* ἢ *τριακάς*. Πλὴν τούτων οἱ ἀρχαῖοι ἐτέλουν καὶ ἑτέραν θυσίαν κατ' ἔτος, τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου, τὰ *ἐνιαύσια*. Κατὰ τὰς θυσίας ταύτας ἐκόσμουν τὸν τάφον διὰ ταινιῶν καὶ τὸν ἔχριον μὲ μύρα. Εἰς ἔνδειξιν πένθους οἱ ἀρχαῖοι ἐφόρουν μέλαν ἱμάτιον καὶ ἔκειρον τὴν κόμην. Εἰς τὴν Σπάρτην ὁ Λυκοῦργος περιώρισε τὸν χρόνον τοῦ πένθους εἰς δέκα μόνον ἡμέρας, ἐνῷ εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ἀλλαχοῦ αἱ ἡμέραι τοῦ πένθους ἦσαν τριάκοντα.

Στρατὸς τῶν ἀρχαίων. Στρατὸς ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἔννοιαν, δηλαδὴ ὠργανωμένον σύνολον ἐμψύχου καὶ ἀψύχου ὑλικοῦ, μὲ μόνιμον πυρῆνα ἀπὸ τοῦ καιροῦ τῆς εἰρήνης, συμπληρούμενον δὲ διὰ τῶν ἐν καιρῷ πολέμου ἐπιστρατευομένων ἀνδρῶν, δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, γνωστοῦ ὄντος ὅτι οἱ πρῶτοι μόνιμοι στρατοὶ ἐνεφανίσθησαν κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα ἐν Εὐρώπῃ. Ἐν τούτοις, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὁσάκις παρίστατο ἀνάγκη πολεμικῆς ἐνεργείας, συνεκρότουν στρατόν, καὶ μάλιστα λαμπρόν, ἐξ ἁπάντων τῶν δυναμένων νὰ φέρωσιν ὅπλα, ἐξασφαλίσαντα πάντοτε τὴν ἐλευθερίαν καὶ δοξάσαντα αὐτούς.

Τρωϊκὸς πόλεμος. Καίτοι κατὰ τὴν παναρχαίαν ἐποχὴν τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν Ἀσσυρίων (2000—1500 π. Χ.) ὑπῆρχον στρατοὶ τῶν λαῶν τούτων, μολαταῦτα πολλοὶ ὑποστηρίζουσιν ὅτι ὁ πρῶτος ἐμφανιζόμενος ὡς ὠργανωμένος στρατὸς εἶναι ὁ ἑλληνικὸς τῶν Ἀχαιῶν, τῶν Μυρμιδόνων, τῶν Ἀτρειδῶν κτλ. κατὰ τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον (1200 π. Χ.), ὁπότε συνεκεντρώθησαν εἰς Αὐλίδα περὶ τὰς 130.000 Ἑλλήνων καὶ ἀπεβιβάσθησαν κατόπιν εἰς Τρῳάδα. Κατὰ τὸν πόλεμον τοῦτον ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς ἀπετελεῖτο ἐκ πεζῶν (δορατοφόρων ἢ ῥοπαλοφόρων, καὶ τοξοτῶν), ὡπλισμένων δι' ὁπλισμοῦ ἐπιθετικοῦ (δόρατος, ἀκοντίου, τόξου, σφενδόνης), καὶ ἀμυντικοῦ (ἀσπίδος, κράνους, περικνημίδων), πρὸς δὲ καὶ ἐξ ἁρμάτων. Ἐπειδὴ ὁ τρωϊκὸς πόλεμος ἀπετέλει ὑπερπόντιον ἐκστρατείαν καὶ οὐχὶ πόλεμον ὑπὲρ τῆς ἀμύνης τοῦ πατρῴου ἐδάφους, δι' αὐτὸ ἡ στρατολογία τῶν Ἑλλήνων ἐγένετο διὰ τῆς συνεισφορᾶς ἑνὸς στρατιώτου κατὰ οἰκογένειαν· αὕτη θεωρεῖται ὡς ἡ πιθανωτέρα ἐκδοχή. Ὁ συνήθης τρόπος μάχης, κατὰ τὸν ἐν λόγῳ πόλεμον, ἦτο ἀτομικὸς ἀγὼν μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων ἀρχηγῶν, μαχομένων πεζῇ, παρακολουθουμένων ὅμως ἀπὸ ἐγγυτάτης ἀποστάσεως ὑπὸ τοῦ ἅρματός των, ἐνίοτε δ' ἀπὸ τοῦ ἅρματός των, παρακολουθουμένων δ' ὑπὸ ὁμάδος πεζῶν, συντεταγμένων ἐν εἴδει βαθείας φάλαγγος, ἐχούσης πρὸ αὐτῆς καὶ περὶ αὐτὴν τοὺς τοξότας (ἐλαφρὸν πεζικόν).

Σπάρτη. Εἰς τὴν Σπάρτην, τὴν ἀπὸ τοῦ Η' μέχρι τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος κατ' ἐξοχὴν στρατιωτικὴν ἑλληνικὴν πολιτείαν, ἡ στρατολογία δυνατὸν εἰπεῖν ὅτι ἐξετελεῖτο ἀπὸ τῆς γεννήσεως τῶν ἀρρένων, καθόσον τὸ ἄρρεν νεογνὸν ἐξητάζετο ὑπὸ τῶν ἁρμοδίων πρεσβυτῶν ἀπὸ ἀπόψεως ἀρτιμελείας καὶ ὑγείας καί, ἐὰν μὲν εὑρίσκετο ἀρτιμελές, κατεγράφετο ἀμέσως εἰς τοὺς στρατιωτικοὺς καταλόγους, ἐὰν δ' ὄχι, ἐρρίπτετο αὐθωρεὶ εἰς τὸν Καιάδαν. Ἡ στρατιωτικὴ ἀγωγὴ τῶν ἀρρένων Σπαρτιατῶν, ἐκτελουμένη ὑποχρεωτικῶς ὑπὸ τῆς πολιτείας, ἤρχιζεν ἀπὸ τῆς ἡλικίας τῶν 7 ἐτῶν, ἐξηκολούθει δὲ μέχρι τῆς τῶν 20 ἐτῶν, καθισταμένη τραχυτάτη ἀπὸ τῆς ἐφηβικῆς ἰδίᾳ ἡλικίας.

Φυσικὸν ἦτο τοιούτου εἴδους στρατιωτικὴ ἀγωγὴ ὄχι μόνον νὰ διαπλάσσῃ πολεμιστὰς μεγάλης ἀξίας, ἀλλὰ καὶ νὰ διαμορφώνῃ χαρακτῆρας, δώσαντας τὸ θάρρος εἰς μὲν τὴν Σπαρτιάτιδα μητέρα νὰ λέγῃ «ἢ τὰν ἢ ἐπὶ τᾶς», εἰς δὲ τὸν λαὸν σύμπαντα νὰ θεωρῇ τοὺς ἐν τῇ μάχῃ δειλιάσαντας καὶ τοὺς φυγάδας (τοὺς τρέσαντας) ὡς μὴ Σπαρτιάτας. Ἡ πρὸς πόλεμον ὑποχρέωσις διήρκει ἀπὸ τοῦ 20οῦ μέχρι τοῦ 60οῦ ἔτους, τῶν ἀνδρῶν ἑνὸς ἑκάστου ἔτους ἀποτελούντων τὴν σχετικὴν στρατολογικὴν κλάσιν, τὴν ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν καλουμένην *ἔτος*. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὀργάνωσιν, ἡ Σπάρτη ἦτο διῃρημένη πρὸ τῶν Περσικῶν πολέμων εἰς 5 στρατολογικὰς περιοχάς, ἑκάστης τῶν ὁποίων οἱ ἄνδρες ἀπετέλουν ὁμάδα καλουμένην *λόχον*, μετὰ δὲ τοὺς πολέμους τούτους εἰς 6 περιοχάς, ἑκάστης τῶν ὁποίων οἱ ἄνδρες ἀπετέλουν σύνολον ἀποκαλούμενον *μόραν*, ὑποδιαιρουμένην εἰς 4 *λόχους*, ἐκ διαφόρων ὅμως ἡλικιῶν ἕκαστον, κατὰ τρόπον ὥστε ὁ 1ος λόχος συνεκροτεῖτο ἐκ τῶν μικρᾶς ἡλικίας ἀνδρῶν, ὁ 2ος ἐκ τῶν ἀμέσως μεγαλυτέρας, ὁ 3ος ἐκ τῶν μεγάλης ἡλικίας, ὁ δὲ 4ος ἐκ τῶν ἀνδρῶν τῶν κάτω τῶν 20 ἐτῶν, τῶν μὴ ὑποχρέων εἰς ἐκστρατείαν ἐκτὸς τῆς χώρας.

Ἡ τοιαύτη ὀργάνωσις εἶναι παρεμφερής πως πρὸς τὴν σύγχρονον, καθόσον δυνατὸν εἰπεῖν, ὅτι ὁ ὅλος σπαρτιατικὸς λαὸς (ὁ στρατὸς) κατενέμετο εἰς στρατὸν ἐκστρατείας (1ος καὶ 2ος λόχοι), καὶ εἰς εἶδος ἐθνοφρουρᾶς (3ος καὶ 4ος λόχοι) ἑκάστης μόρας. Ἕκαστος λόχος ἐχωρίζετο εἰς 4 *πεντηκοστύας*, ἑκάστη δὲ πεντηκοστὺς εἰς 2 *ἐνωμοτίας*, ἑκάστη ἐξ 25 περίπου ἀνδρῶν, συνδεομένων διὰ κοινοῦ ὅρκου, ἐξ οὗ τὸ ἔκτοτε παραμεῖναν μέχρι σήμερον ἐν χρήσει ὄνομα *ἐνωμοτία*. Τὸ ἱππικόν των ἦτο ἀνάξιον λόγου, ἅτε ἀποτελούμενον ἐκ 400 περίπου ἱππέων ἐν ὅλῳ (ἑκάστη περιοχὴ συνεκρότει ἀνὰ δύο οὐλαμούς, προσκολλωμένους παρ' ἑκάστῃ μόρᾳ). Τὴν ἀρχιστρατηγίαν τοῦ σπαρτιατικοῦ στρατοῦ ἀνελάμβανε πάντοτε ὁ βασιλεύς, τὴν δὲ διοίκησιν εἶχον: ἑκάστης μόρας εἷς *πολέμαρχος*, ἑκάστου λόχου εἷς *λοχαγός*, ἑκάστης πεντηκοστύος εἷς *πεντηκοντάρχης* (πεντηκοντήρ), ἑκάστης ἐνωμοτίας εἷς *ἐνωμοτάρχης*. Ἐπίσης ὑπῆρχον καὶ οἱ διοικηταὶ τοῦ ἱππικοῦ, καλούμενοι *ἱππαρμοσταὶ* ἢ *ἱππαγρέται*. Ἐκτὸς ὅμως τῶν μαχίμων τούτων ἀξιωματικῶν (ὅρος *ἀξιωματικὸς* δὲν ἦτο τότε ἐν χρήσει), ὑπῆρχον καὶ ἀξιωματικοὶ βοηθητικῶν ὑπηρεσιῶν, ὡς ὁ *ἄρχων τῶν σκευοφόρων*. Οἱ Σπαρτιᾶται ἦσαν ὁπλῖται, φέροντες βαρὺν ὁπλισμόν, ἐμάχοντο δὲ σχηματιζόμενοι εἰς παράταξιν, ἔχουσαν ἀρκετὸν βάθος (εἶδος φάλαγγος).

Ἀθῆναι. Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τοῦ Ε' μέχρι Γ' αἰῶνος π. Χ. ἤκμασεν ὁ στρατὸς τῆς πολιτείας τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλ' ὑπὸ πνεῦμα ἐντελῶς διάφορον ἀπὸ τοῦ τῆς Σπάρτης, διότι ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία ἐνήργει ἐν παντὶ μὲ ἀρχὰς φιλελευθέρας καὶ ἐκπολιτιστικάς. Οἱ ἄρρενες πολῖται ἀπὸ τοῦ 16ου ἔτους τῆς ἡλικίας των ἤρχιζον τὴν προπαρασκευαστικήν των ἐκπαίδευσιν ἐν τοῖς γυμναστηρίοις, ἅμα δ' ὡς καθίσταντο 18 ἐτῶν ἐνεγράφοντο εἰς τοὺς στρατολογικοὺς καταλόγους, ἐπὶ διετίαν δὲ κατόπιν ἐξησκοῦντο εἰς τὰ στρατιωτικά, ἀποστελλόμενοι συνήθως εἰς παραμεθόρια χωρία. Ἡ πρὸς πόλεμον ὑποχρέωσις ἤρχετο ἀπὸ τοῦ 20οῦ ἔτους καὶ ἐξηκολούθει ὑφισταμένη μέχρι τοῦ 60οῦ, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι πέραν τοῦ 40οῦ δὲν ὑπῆρχεν ὑποχρέωσις πολέμου ἐκτὸς τῆς χώρας, ἀλλὰ μόνον ὑποχρέωσις ἀμύνης τῆς χώρας. Τοιουτοτρόπως ὑπῆρχον πάντοτε 42 στρατολογικοὶ κατάλογοι (18ου μέχρις 60οῦ ἔτους), καλούμενοι *στρατεῖαι* καὶ καθοριζόμενοι οὐχὶ διὰ τοῦ σχετικοῦ ἔτους, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὀργάνωσιν, αἱ Ἀθῆναι ἦσαν διῃρημέναι εἰς 10 φυλὰς (ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Κλεισθένους, 509 π. Χ.), ἑκάστη τῶν ὁποίων συνεκρότει, ἐν καιρῷ πολέμου, ἐκ τῶν ἀνδρῶν τῶν ἐχόντων ἡλικίαν 20 ἕως 40 ἐτῶν, ὁμάδα, καλουμένην *φυλήν*, σχηματίζουσαν 10 *λόχους* (ἢ *τάξεις*), ἑκάστου ἐξ 100 ἀνδρῶν. Ἐὰν παρίστατο ἀνάγκη ἐπιστρατεύσεως ὀλιγωτέρου ἀριθμοῦ ἀνδρῶν, τότε ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου καθώριζε τίνες στρατεῖαι θὰ προσήρχοντο. Συνεπῶς καὶ ἐν Ἀθήναις ὑπῆρχεν ὀργάνωσις παρεμφερής πως πρὸς τὴν σύγχρονον, καθόσον οἱ στρατεύσιμοι ἄνδρες κατενέμοντο εἰς στρατὸν ἐκστρατείας (τὰς φυλὰς) καὶ εἰς εἶδος ἐθνοφρουρᾶς (τοὺς ὑπολοίπους ἄνδρας 40 ἕως 60 ἐτῶν). Ὁ ἀθηναϊκὸς στρατὸς ἀπετέλει κατὰ βάσιν πεζικόν, εἶχε δ' ἐλάχιστόν τι ἱππικὸν (κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Περσικῶν πολέμων 100 μόνον ἱππεῖς, ἀπὸ δὲ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ ἐντεῦθεν 1.200 ἱππεῖς, ἐξ ὧν οἱ 200 ἐλαφροὶ τοξόται ἔφιπποι). Τὸ πεζικὸν ἦτο τριῶν εἰδῶν: *ὁπλῖται* (βαρὺ πεζικόν), ὡπλισμένοι δι' ἀγχεμάχων ὅπλων (σπάθης, δόρατος ἢ λόγχης) καὶ φέροντες βαρύτατον ἀμυντικὸν ὁπλισμὸν (περικεφαλαίαν, θώρακα, περικνημῖδας καὶ ᾠοειδοῦς σχήματος ἀσπίδα, καλύπτουσαν τὸ σῶμα ἀπὸ κεφαλῆς μέχρι ποδῶν), στρατολογούμενοι δ' ἐκ τῶν εὐπόρων τάξεων, δι' ὃ προμηθευόμενοι τὸν ὁπλισμόν των ἐξ ἰδίων των· οἱ *ψιλοὶ* (ἐλαφρὸν πεζικόν), ὡπλισμένοι δι' ἑκηβόλων ὅπλων (τόξου, σφενδόνης, ἀκοντίου) καὶ φέροντες ἐλαφρότατον ἀμυντικὸν ὁπλισμὸν (ἄνευ ἀσπίδος, ἄνευ θώρακος), στρατολογούμενοι δ' ἐκ τῆς ἀπόρου τάξεως (θητῶν), δι' ὃ προμηθευόμενοι τὸν ὁπλισμόν των τῇ φροντίδι τοῦ δήμου· οἱ *πελτασταί*, ἀποτελοῦντες ἐνδιάμεσον εἶδος μεταξὺ βαρέος καὶ ἐλαφροῦ πεζικοῦ, ὡπλισμένοι διὰ δόρατος μικροῦ μήκους καὶ φέροντες ἀσπίδα μικρῶν διαστάσεων (τὴν θρακικὴν πέλτην), μὴ ὑφιστάμενοι ὅμως ἀπ' ἀρχῆς, ἀλλὰ προελθόντες ἐκ τῆς ὀργανώσεως τῶν μισθοφόρων στρατιωτῶν ὑπὸ τοῦ Ἰφικράτους τῷ 395 π. Χ., διαρκοῦντος τοῦ Κορινθιακοῦ πολέμου. Τὸ ἱππικόν, θεωρούμενον πάντως ὡς στράτευμα δευτερευούσης πως σημασίας, διῃρεῖτο εἰς ἴλας, ἑκάστην ἐξ 60 περίπου ἱππέων, ἦτο δὲ *βαρὺ* (*κατάφρακτοι* ἱππεῖς), ὡπλισμένον ὡς καὶ οἱ *ὁπλῖται* καὶ ἱππεῦον ἵππους μὲ παραμηρίδια, παραπλευρίδια καὶ προμετωπίδια, καὶ *ἐλαφρόν*, ὡπλισμένον δι' ἀκοντίων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅμως διὰ τόξων. Κατὰ τὴν πολὺ παλαιὰν ἐποχὴν τὴν ἀρχιστρατηγίαν εἶχεν ὁ *πολέμαρχος*, κατὰ τὴν μετέπειτα δ' ἐποχὴν (ἀπὸ τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος) ἑκάστη περιοχὴ (φυλὴ) ἐξέλεγεν ἀνὰ ἕνα στρατηγόν, οἱ δὲ 10 οὗτοι στρατηγοὶ ἀνελάμβανον τὴν ἀρχιστρατηγίαν διαδοχικῶς, ὡς συνέβαινε κατὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους· ληπτέον ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τὴν ἐν Μαραθῶνι μάχην οἱ λοιποὶ στρατηγοὶ ἀνέθεσαν τὴν διαρκῆ ἀρχιστρατηγίαν εἰς τὸν Μιλτιάδην. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ τοιούτου εἴδους ἀρχιστρατηγία ἐκρίθη ὅλως ἀκατάλληλος, δι' αὐτὸ κατὰ τὰς κατόπιν ἐποχὰς ἐξέλεγεν ὁ δῆμος ἕνα ἀρχιστράτηγον, εἰς δὲ τοὺς λοιποὺς στρατηγοὺς ἀνέθετε διαφόρους ὑπηρεσίας, ὡς π. χ. *ἐπὶ τῆς χώρας*, εἰς ὃν ἀνετίθετο ἡ διοίκησις τῶν παραμενουσῶν ἐν τῇ χώρᾳ δυνάμεων, ὅστις οὐδὲν ἄλλο ἦτο εἰμὴ ὁ διοικητὴς τῶν συγχρόνων ἐμπέδων μονάδων καὶ ἀναπληρωματικῶν ἐν γένει διοικήσεων, *ἐπὶ τὸν Πειραιᾶ* εἰς ὃν ἀνετίθετο ἡ ἐπίβλεψις τῆς παραθαλασσίας περιοχῆς, κλπ. Ἑκάστη φυλὴ ἐξέλεγεν ἀνὰ ἕνα *ταξίαρχον*, ἐξασκοῦντα τὴν ἄμεσον διοίκησιν ἑκάστης φυλῆς, ἔχοντα δὲ τὸ ἀπόλυτον δικαίωμα τῆς ἐκλογῆς 10 *λοχαγῶν*, προωρισμένων διὰ τὴν διοίκησιν τῶν σχετικῶν λόχων τῆς φυλῆς. Θὰ ὑπῆρχον βεβαίως καὶ κατώτεραι τοῦ λόχου μονάδες, καθὼς καὶ διοικηταὶ αὐτῶν ἀξιωματικοί, ἀλλὰ περὶ τούτων δὲν διεσώθησαν σαφεῖς πληροφορίαι. Ἀνὰ 5 φυλαὶ ἐξέλεγον ἕνα *ἵππαρχον*, οἱ δύο δ' οὗτοι ἵππαρχοι προωρί-

Digitized by Google

ζοντο διὰ τὴν διοίκησιν τοῦ ἱππικοῦ ἑκατέρας τῶν πτερύγων τῆς φάλαγγος. Τέλος ἐξελέγοντο ὑφ' ἑκάστης φυλῆς ἀνὰ εἷς φύλαρχος, προωρισμένος διὰ τὴν διοίκησιν τῶν ἐξ ἑκάστης φυλῆς ἱππέων.

Ὁ μοναδικὸς μαχητικὸς σχηματισμὸς ἦτο ἡ πυκνὴ παράταξις, ἡ ἀποκληθεῖσα *ἑλληνικὴ φάλαγξ*, ἡ ἀποτελέσασα ἐπὶ αἰῶνας τὸν χαρακτηριστικὸν ἑλληνικὸν σχηματισμόν, τὸν καταστάντα ἔκτοτε πασίγνωστον. Ὁ σκελετὸς τῆς φάλαγγος ταύτης ἐσχηματίζετο ἐκ δύο πυκνῶν γραμμῶν, τεταγμένων παραλλήλως καὶ εἰς ἐλαχίστην ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν, τῆς μὲν πρώτης ἐκ 4.000 ὁπλιτῶν, τασσομένων κατ' ἀρχὰς ἐπὶ 4 ζυγῶν, βραδύτερον δ' ἐπὶ 8 ἕως 12 ζυγῶν, τῆς δὲ δευτέρας ἐκ 2.000 πελταστῶν, τασσομένων εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ ἑκάστοτε ἀριθμοῦ τῶν ζυγῶν τῶν ὁπλιτῶν. Πρὸς τὰ ἑκατέρωθεν πλευρὰ τῆς φάλαγγος καὶ εἰς τὸ ὕψος τοῦ μετώπου ἐτάσσετο τὸ ἱππικόν. Οἱ ψιλοὶ ἐτάσσοντο ἔμπροσθεν τῆς φάλαγγος, ἐνίοτε δέ, ἐν περιπτώσει ἀπειλῆς τῶν νώτων, ὄπισθεν αὐτῆς. Ἡ φάλαγξ ἦτο σχηματισμὸς ὁμοιομόρφως κατανεμημένος, ἀδιάσπαστος δὲ καὶ οὐδέποτε ὑποδιαιρούμενος. Πρῶτος ὁ Μιλτιάδης, κατὰ τὴν ἐν Μαραθῶνι μάχην, τῷ 490 π. Χ., ἐσχημάτισε τὴν φάλαγγα κατ' ἀνομοιομερῆ τρόπον, δηλαδὴ μὲ πτέρυγας ἐνισχυμένας, ἐπιτευχθέντος τούτου διὰ τῆς τάξεως τῶν μὲν φυλῶν τοῦ κέντρου μὲ 4 ζυγούς, τῶν δὲ φυλῶν τῶν πτερύγων μὲ 10 ζυγούς. Τὸ μέγα μειονέκτημα τῆς ἑλληνικῆς φάλαγγος ἐνέκειτο εἰς τὸ ὅτι ἦτο πολὺ βαρεῖα καὶ ἐξαιρετικῶς δύσκαμπτος. Ἦτο σχηματισμὸς κατάλληλος δι' ἄμυναν, ἅτε ἀποτελῶν ἀνθρώπινον τεῖχος ἀνθεκτικόν, παρουσιάζων ὅμως, καὶ κατὰ τὴν περίπτωσιν ταύτην, τὸ μέγα μειονέκτημα τῆς εὐπαθείας τῶν ἑκατέρωθεν πλευρῶν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀνεξαρτησία ὑποδεεστέρων μονάδων δὲν ὑπῆρχεν, ὡς ἐπίσης οὐδ' ἰδέα κἂν ἑλιγμοῦ. Προκειμένου περὶ ἐπιθέσεως ἦτο λίαν ἀκατάλληλος σχηματισμός, καθόσον καὶ εἰς τὴν ἐλαχίστην προχώρησιν διεσπᾶτο καὶ παρουσίαζε κενά. Τὸ βασικὸν τοῦτο μειονέκτημα πάσης φάλαγγος καθίστατο μεῖζον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, καθόσον δὲν ὑπῆρχον τότε μόνιμοι στρατοί, διαρκῶς ἐξασκούμενοι.

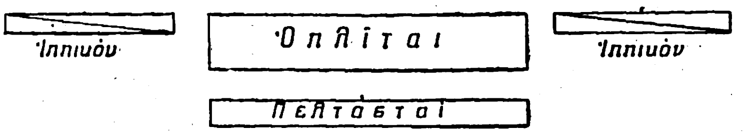

Ἡ ἑλληνικὴ φάλαγξ.

Ἡ τακτικὴ τῆς μάχης συνίστατο εἰς τὴν ἔναρξιν τοῦ ἀγῶνος διὰ τῆς δράσεως τοῦ ἐλαφροῦ πεζικοῦ (ψιλῶν), τοῦ πρὸ τοῦ μετώπου τῆς φάλαγγος τεταγμένου, μεθ' ὃ εἰς τὴν ἀπόσυρσιν τοῦ ἐλαφροῦ τούτου πεζικοῦ πρὸς τὰ ἑκατέρωθεν πλευρὰ τῆς φάλαγγος, καὶ τέλος εἰς τὴν κροῦσιν διὰ τῆς συμπαγοῦς μάζης τῆς φάλαγγος. Πολλάκις τὸ ἐλαφρὸν πεζικὸν ἐξετόξευε βέλη ἄνωθεν τῶν κεφαλῶν τῶν ἀνδρῶν τῆς φάλαγγος.

Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Θεμιστοκλέους ἐγένετο, τῇ εἰσηγήσει τοῦ ἄρχοντος τούτου, ἡ ὀχύρωσις τῶν Ἀθηνῶν, ἡ συνισταμένη εἰς τὴν ἀνέγερσιν περιφερικοῦ περὶ τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν τείχους, ἀναπτύξεως 9 χλμ. περίπου, ἔχοντος δ' ὕψος 12 μ. καὶ πλατος 3. Τὸ τεῖχος τοῦτο ἠκολούθει περίπου τὴν διαδρομὴν τὴν ἐμφαινομένην ἐν τῷ σχήματι (ἡ ἀκριβὴς διαδρομὴ δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένη εἰς πλεῖστα σημεῖα).

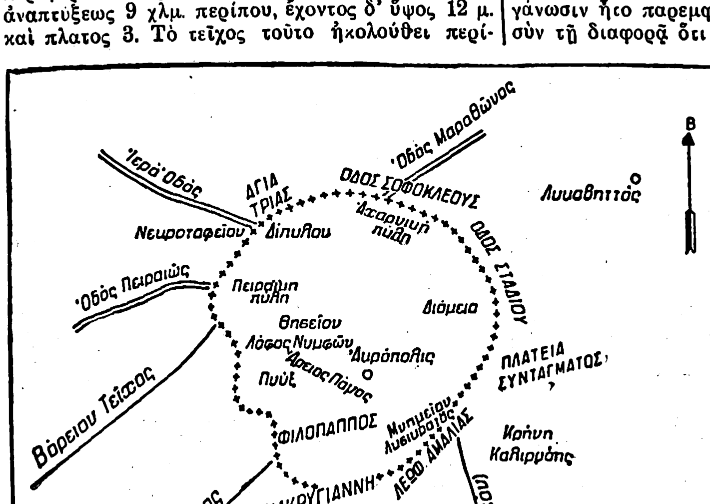

Ἡ ὀχύρωσις τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ διεύρυνσις τοῦ τείχους τούτου, ἡ περικλείουσα τὴν περιοχὴν τοῦ Ὀλυμπιείου καὶ διερχομένη διὰ Ζαππείου—Ἐθνικοῦ Κήπου — ὑπουργείου Στρατιωτικῶν—Μεγάρου Μετοχικοῦ Ταμείου, εἶναι μεταγενεστέρας ἐποχῆς, ἅτε ἐκτελεσθεῖσα ἐπὶ Ἀδριανοῦ. Κατὰ τὴν ἰδίαν ταύτην ἐποχὴν ὠχυρώθη καὶ ὁ Πειραιεύς, περικλεισθέντων ἐντὸς περιφερικοῦ τείχους, ἀναπτύξεως 10 χλμ. περίπου, τοῦ λιμένος Πειραιῶς, ὁλοκλήρου τῆς Πειραϊκῆς χερσονήσου καὶ τῶν λιμένων Ζέας καὶ Μουνιχίας, εἰς τρόπον ὥστε ἀπέκτησαν αἱ Ἀθῆναι ἀσφαλὲς ἐπίνειον.

Ἐπειδὴ ὅμως αἱ Ἀθῆναι ἦτο δυνατὸν νὰ πολιορκηθῶσι, καθ' ὃ ἀποτελοῦσαι μεμονωμένην περιοχήν, δι' αὐτό, ὀλίγον βραδύτερον, δηλαδὴ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλέους, κατεσκευάσθησαν τὰ γνωστὰ Μακρὰ τείχη, τὰ συνδέσαντα τὰς Ἀθήνας μὲ τὸν Πειραιᾶ, ἵνα τοιουτοτρόπως καθίσταται ἀδύνατος ἡ κύκλωσις τῶν Ἀθηνῶν, ἐφ' ὅσον ὁ Πειραιεὺς παρέμενεν ἀπόρθητος, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐκ τῶν γεγονότων κατεδείχθη βραδύτερον, ἅτε τῶν Ἀθηνῶν μὴ ὑποκυψασῶν, εἰμὴ μετὰ τὴν ἐν ἔτει 405 π. Χ. ἧτταν τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου εἰς Αἰγὸς ποταμούς, μετὰ τὴν ὁποίαν ὁ Λύσανδρος, καταλαβὼν τὸν Πειραιᾶ, ὥδευσε πρὸς τὰς Ἀθήνας, ἀκολουθήσας τὸν διὰ μέσου τῶν Μακρῶν τειχῶν διάδρομον. Τὰ Μακρὰ τείχη ἦσαν μήκους 7 χλμ. περίπου, ὕψους 20 μ. καὶ πλάτους 4, διῆκον δὲ κατ' εὐθεῖαν γραμμήν, τὸ μὲν βόρειον ἀπὸ τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν μέχρι τῶν δυτικῶν ὑψωμάτων τοῦ Πειραιῶς, τὸ νότιον (τὸ Φαληρικὸν) ἀπὸ τῆς κρήνης τῆς Καλλιρρόης μέχρι τοῦ Φαλήρου (Παλαιοῦ Φαλήρου), τὸ δὲ μέσον ἀπὸ τοῦ λόφου Φιλοπάππου μέχρι τοῦ λιμένος Μουνιχίας, κατασκευασθὲν μετὰ τὴν ἔγερσιν τοῦ Φαληρικοῦ τείχους, καθόσον ἀντελήφθη ὁ Περικλῆς ὅτι δὲν ἦτο ἐπαρκὴς ἡ ἀσφάλεια τῶν Ἀθηνῶν, ἐφ' ὅσον παρέμενεν ὁλόκληρος ἡ ἀπὸ Πειραιῶς μέχρι Φαλήρου παραλία ἄφρακτος. Ἐπειδὴ ἔκτοτε τὸ νότιον τεῖχος (τὸ Φαληρικὸν) παρέμενεν ἐν ἀχρηστίᾳ, δι' αὐτὸ Μακρὰ τείχη ἐθεωροῦντο κυρίως τὸ βόρειον καὶ τὸ μέσον. Τὰ τείχη ταῦτα κατεστράφησαν ὑπὸ τοῦ Λυσάνδρου μετὰ τὴν κατάληψιν τῶν Ἀθηνῶν.

Θῆβαι. Κατὰ τὸν Γ' π. Χ. αἰῶνα ἤκμασεν ὁ θηβαϊκὸς στρατὸς ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ἐπαμεινώνδα καὶ τοῦ Πελοπίδα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὀργάνωσιν ἦτο παρεμφερὴς πρὸς τὴν τῶν Ἀθηνῶν, σὺν τῇ διαφορᾷ ὅτι ἐδόθη πολὺ μείζων σημασία εἰς τὸ ἱππικόν, δι' ὃ προσελήφθησαν ἀρκετοὶ μισθοφόροι ἱππεῖς ἐκ Θεσσαλίας καὶ Θράκης. Συγχρόνως ὠργανώθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ ὁ πασίγνωστος *Ἱερὸς λόχος*, ἤτοι ἐκλεκτὸν σῶμα ἀποτελούμενον ἐκ 300 νέων τῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν τῶν Θηβῶν.

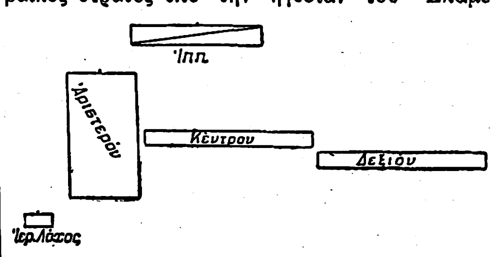

Ἡ λοξὴ φάλαγξ τοῦ Ἐπαμεινώνδα.

Ἡ οὐσιώδης καὶ μεγάλη μετατροπή, ἣν ἐφήρμοσαν οἱ Θηβαῖοι, εἶναι ἡ ἐπινοηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἐπαμεινώνδα καὶ ἥτις ἔγκειται εἰς τὸν νεοφανῆ διὰ τὴν τότε ἐποχὴν τρόπον τοῦ σχηματισμοῦ τῆς φάλαγγος. Ὁ Ἐπαμεινώνδας ὠργάνωσε ταύτην κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ μὴ ἐπέρχηται ἡ πρώτη μετὰ τοῦ ἐχθροῦ σύγκρουσις, εἰμὴ μόνον διά τινος τῶν πτερύγων, δι' ὃ ἔτασσε τὰ τμήματα τῆς φάλαγγος κατὰ κλιμακωτὴν τάξιν ὑποκεχωρημένην πρὸς τὴν πτέρυγα τὴν ἀντίθετον ἐκείνης, δι' ἧς ἤθελε νὰ ἐπιφέρῃ τὴν πρώτην κροῦσιν, προυχώρει δ' ἐναντίον τοῦ ἀντιπάλου μὲ τὴν προκεχωρημένην πτέρυγα ἐνισχυμένην ἰσχυρῶς (τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῆς ὅλης δυνάμεως) καὶ τεταγμένην μὲ βάθος 50 ζυγῶν, ὑπερκερῶσαν δ' ἐπαρκῶς τὴν ἔναντι αὐτῆς πτέρυγα τοῦ ἀντιπάλου. Ἡ φάλαγξ αὕτη εἶναι ἔκτοτε γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα *λοξὴ φάλαγξ* τοῦ Ἐπαμεινώνδα. Ἡ φάλαγξ αὕτη ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι ἡ πρώτη κατὰ τοῦ ἐχθροῦ κροῦσις ναὶ μὲν δίδεται πρὸς μίαν μόνον πτέρυγα αὐτοῦ, ἀλλὰ δίδεται διὰ δυνάμεων πολὺ ὑπερτέρων τῶν τῆς προσβαλλομένης πτέρυγος τοῦ ἀντιπάλου, τοῦ ἔχοντος τὰς δυνάμεις του κατανεμημένας ὁμοιομόρφως ἐφ' ὅλου τοῦ μετώπου. Πρὸς τὴν σκέψιν τῆς ὀργανώσεως τῆς φάλαγγος εἰς λοξὴν ἤχθη ὁ Ἐπαμεινώνδας ἐπικειμένης τῆς μάχης τῶν Λεύκτρων (371 π. Χ.), καθ' ἣν ὤφειλε ν' ἀντιμετωπίσῃ τοὺς Λακεδαιμονίους διὰ δυνάμεων κατὰ τὸ ἥμισυ κατωτέρων, ὁπότε προέβλεπε μέγαν τὸν κίνδυνον τῆς ἐπιθέσεως ἐφ' ὅλου τοῦ μετώπου κατὰ δυνάμεων διπλασίων. Ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε κατ' ἀμφοτέρας τὰς μάχας Λεύκτρων (371 π. Χ.) καὶ Μαντινείας (362 π. Χ.) τὸ νὰ ἐπιπέσῃ ὁ Ἐπαμεινώνδας διὰ τῆς ἀριστερᾶς προκεχωρημένης πτέρυγος, ἐνεργούσης δίκην ἐμβόλου, κατὰ τοῦ δεξιοῦ τῶν Λακεδαιμονίων καὶ νὰ κατανικήσῃ αὐτούς. Ὁ Ἐπαμεινώνδας ὑπῆρξε πρόδρομος τῆς μετὰ 18 ὅλους αἰῶνας λοξῆς παρατάξεως τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος, καθ' ὃ «ἡ τέχνη τοῦ πολέμου ἔγκειται εἰς τὸ ἔχειν πλείονας δυνάμεις ἀπὸ τὰς τοῦ ἀντιπάλου, ἔστω καὶ ἐν περιπτώσει γενικῆς ἀριθμητικῆς μειονότητος, ἔναντι τοῦ σημείου καθ' οὗ ἡ ἐπίθεσις», καθὼς καὶ τῆς ἰδέας τῆς πλευρικῆς προσβολῆς.

Θεσσαλία. Ἀνέκαθεν ἦτο ὀνομαστὸν τὸ θεσσαλικὸν ἱππικόν, δι' ὃ πλεῖστοι ἑλληνικοὶ στρατοί, ὡς π. χ. ὁ τῶν Θηβαίων, ὁ τῶν Μακεδόνων κτλ., εἶχον προσλάβει εἰς τὴν ὑπηρεσίαν των θεσσαλικὸν ἱππικὸν ἐπὶ μισθῷ. Τὸ ἀξιοπερίεργον εἶναι ὅτι, ἐνῷ ἅπαντα τὰ ἱππικὰ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐχρησιμοποίουν διὰ τὸν ἀγῶνα τὸν κλασσικὸν σχηματισμὸν τῆς παρατάξεως, τὸ θεσσαλικόν, ἀποτελοῦν ἐξαίρεσιν, ἐτάσσετο εἰς ῥόμβον μὲ τὸν ἴλαρχον εἰς τὴν ἐπὶ κεφαλῆς (ἐμπρὸς) γωνίαν.

Μακεδονία. Καίτοι τὸ μακεδονικὸν κράτος ὑφίστατο ἀπὸ τοῦ Ζ' π. Χ. αἰῶνος, μολαταῦτα ὁ στρατός του ἤρχισε φημιζόμενος ἀπὸ τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος, δηλαδὴ ἀφ' ἧς ἐποχῆς ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον Φίλιππος ὁ Β' (359 π. Χ.), ὅστις, παραμείνας ἐπὶ τριετίαν ὡς ὅμηρος ἐν Θήβαις καὶ μαθητεύσας παρὰ τῷ Ἐπαμεινώνδᾳ, μετέφερεν εἰς Μακεδονίαν τὰ διδάγματα τῶν μεγάλων στρατηγῶν Ἐπαμεινώνδα καὶ Πελοπίδα. Ὁ υἱὸς τοῦ Φιλίππου Ἀλέξανδρος, ἀφ' ἧς ἀνέλαβε τὰς ἡνίας τοῦ μακεδονικοῦ κράτους (336 π. Χ.), ἐτελειοποίησε μεγάλως τὸν μακεδονικὸν στρατόν. Μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Φιλίππου τὸ κύριον καὶ πραγματικῶς ὡπλισμένον καὶ ἠσκημένον ὅπλον ἦτο τὸ ἱππικόν, ἐνῷ τὸ πεζικὸν ἦτο ἀσημάντου ἐντελῶς ἀξίας. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Φιλίππου καθωρίσθησαν τὰ κάτωθι. Οἱ ἐξ ἑκάστης τῶν 6 περιφερειῶν (ἐπαρχιῶν), εἰς ἃς διῃρεῖτο τὸ μακεδονικὸν κράτος, στρατολογούμενοι ὑποχρεωτικῶς ἄνδρες συνεκρότουν μονάδα, ἀποκαλουμένην *τάξιν* ἢ *φάλαγγα*, δυνάμεως 4.000 ἕως 5.000, ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς σχετικῆς περιοχῆς. Ὁ στρατὸς ἀπετελέσθη ἐκ πεζικοῦ καὶ ἐξ ἱππικοῦ. Πεζικοῦ ὑπῆρχον τρία εἴδη: οἱ *πεζέταιροι* ἢ *φαλαγγῖται*, οἱ *ὑπασπισταί*, οἱ *ψιλοί*. Οἱ πεζέταιροι ἢ φαλαγγῖται ἀπετέλουν τὸ βαρὺ πεζικὸν καὶ ἀντεστοίχουν πρὸς τοὺς ὁπλίτας Ἀθηναίων καὶ Θηβαίων, ἦσαν ὅμως ἄνδρες παραμένοντες ἐπὶ μακρὸν εἰς τὰς τάξεις τοῦ στρατοῦ, ὡπλισμένοι δὲ δι' ἀγχεμάχου ὁπλισμοῦ, ἔχοντες ὡς κύριον ὅπλον τὴν σάρισσαν (μακρὸν δόρυ), μήκους 6,30 μ., εἰς τρόπον ὥστε καὶ ὁ 5ος ζυγὸς τῆς παρατάξεως νὰ δύναται νὰ προβάλλῃ τὴν αἰχμὴν τῆς σαρίσσης του πρὸ τοῦ μετώπου, καὶ δι' ἀμυντικοῦ ὁπλισμοῦ ἐκ κράνους, δερματίνου θώρακος καὶ ἀσπίδος κυκλικῆς πολὺ μικρᾶς διαμέτρου (0,60 μ.), εἰς τρόπον ὥστε νὰ εἶναι τόσον ἐλαφροί, ὥστε νὰ ἐπιτρέπηται ἡ χρῆσις καὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρός, τῆς κρατούσης τὴν ἀσπίδα, εἰς τὸν χειρισμὸν τῆς σαρίσσης, δι' ὃν ἡ δεξιὰ μόνον χεὶρ θὰ ἦτο ἀνίσχυρος λόγῳ τοῦ βάρους καὶ τοῦ μήκους τῆς σαρίσσης. Διὰ τῆς διαφορᾶς ταύτης τοῦ ὁπλισμοῦ τῆς μακεδονικῆς φάλαγγος, δηλαδὴ τῆς μακρᾶς σαρίσσης ἀντὶ τοῦ βραχέος δόρατος, καὶ τῆς μικρᾶς ἀσπίδος ἀντὶ τῆς μεγάλης ᾠοειδοῦς, ἀπὸ τῆς ἀθηναϊκῆς καὶ τῆς θηβαϊκῆς, ἡ μακεδονικὴ καθίστατο καταλληλοτέρα ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς ἐπίθεσιν, καθ' ὃ ἐλαφροτέρα (ἐλάττωσις τοῦ μεγάλου βάρους τῆς ἀσπίδος), ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς ἄμυναν, καθ' ὃ δυναμένη νὰ παρατάσσῃ πρὸ τοῦ μετώπου της πολὺ μείζονα ἀριθμὸν αἰχμῶν (προβολὴ τῶν αἰχμῶν τῶν σαρισσῶν 5 ζυγῶν, συνεπῶς ἀριθμὸς αἰχμῶν πενταπλάσιος τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνδρῶν τοῦ πρώτου ζυγοῦ), ὁπότε, ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους, τὸ μέτωπον τῆς φάλαγγος καθίστατο τεῖχος ἀδιάσπαστον. Οἱ ψιλοὶ ἀπετέλουν τὸ ἐλαφρὸν πεζικόν, ἦσαν δ' ὡπλισμένοι δι' ἐκηβόλου ὁπλισμοῦ (τόξου καὶ ἀκοντίου), ἄνευ οὐδενὸς ἀμυντικοῦ τοιούτου, καὶ ἐμάχοντο πάντοτε μεμονωμένως εἰς ἀκροβολισμούς, δηλαδὴ ἀτάκτως κατὰ τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Οἱ ὑπασπισταὶ ἀπετέλουν καὶ οὗτοι βαρὺ πεζικόν, ἀλλὰ κατὰ πολὺ ἐλαφρότερον τοῦ ἐκ πεζεταίρων, συνεπῶς ἰσοδυνάμουν πρὸς τοὺς Ἀθη

…αίους πελταστάς, ἦσαν δ' ὡπλισμένοι διὰ ξίφους, διὰ βραχέος δόρατος καὶ ἔφερον θώρακα ἐκ λινοῦ χονδροῦ ὑφάσματος. Ἐκ τοῦ σώματος τῶν ὑπασπιστῶν ἐχορηγεῖτο ἡ πεζῇ φρουρὰ τοῦ βασιλέως. Ἡ ἀναλογία τοῦ σώματος τῶν ὑπασπιστῶν ἦτο σχεδὸν τὸ ἥμισυ τῆς δυνάμεως τῶν πεζεταίρων. Τὸ πεζικὸν συνεκρότει τὴν ἀπὸ τακτικῆς ἀπόψεως *φάλαγγα*. Δεκαὲξ ἄνδρες, τεταγμένοι στοιχηδὸν ὁ εἷς ὄπισθεν τοῦ ἄλλου, ἀπετέλουν τὸν *λόχον*, οὗ ὁ μὲν πρῶτος ἀνὴρ ἐκαλεῖτο *λοχαγός*, ὁ δὲ τελευταῖος *οὐραγός*. Ὁ τοιοῦτος λόχος δυνατὸν εἰπεῖν ὅτι ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν σημερινὸν *στοῖχον*. Δύο λόχοι, τασσόμενοι παραπλεύρως ἐν παρατάξει, ἀπετέλουν τὴν *διλοχίαν*, δυνάμεως 32 ἀνδρῶν. Δύο διλοχίαι συμπαρατασσόμεναι ἀπετέλουν τὴν *τετραρχίαν*, δυνάμεως 64 ἀνδρῶν. Τέσσαρες τετραρχίαι συμπαρατασσόμεναι ἀπετέλουν τὸ *σύνταγμα*, δυνάμεως 256 ἀνδρῶν, ὅπερ ἀπετέλει τὴν βασικὴν διοικητικὴν μονάδα, συνεπῶς μονάδα δυναμένην νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸν λόχον τῶν νεωτέρων ἐποχῶν. Τὸ σύνταγμα ἐν παρατάξει ἀπετέλει τετράγωνον, καθόσον εἶχε μέτωπον 16 ἀνδρῶν καὶ βάθος 16 ἐπίσης ἀνδρῶν, ἐνῷ ἅπασαι αἱ ἀνώτεραι τοῦ συντάγματος μονάδες ἀπετέλουν, ἐν παρατάξει, ὀρθογώνιον, δεδομένου ὅτι τὸ μέτωπον ηὔξανε διαρκῶς, ἐνῷ τὸ βάθος παρέμενε πάντοτε τὸ αὐτὸ (16 ἀνδρῶν). Δύο συντάγματα συμπαρατασσόμενα ἀπετέλουν τὴν *πεντακοσιαρχίαν*, δυνάμεως 500 περίπου ἀνδρῶν. Δύο πεντακοσιαρχίαι συμπαρατασσόμεναι ἀπετέλουν τὴν *χιλιαρχίαν*, δυνάμεως 1.000 ἀνδρῶν, συνεπῶς δυναμένην νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸ τάγμα τῶν νεωτέρων ἐποχῶν. Τέσσαρες χιλιαρχίαι ἀπετέλουν τὴν *φαλαγγαρχίαν* δυνάμεως 4.000 περίπου ἀνδρῶν, ἀποτελουμένην ἐκ 256 λόχων (ἤτοι στοίχων), δυναμένην δὲ νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸ σύγχρονον σύνταγμα. Μεθ' ὅλας τὰς προσπαθείας τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἡ μακεδονικὴ φάλαγξ ναὶ μὲν κατέστη ἐλαφροτέρα τῆς ἀθηναϊκῆς καὶ θηβαϊκῆς, ἀλλὰ πάντως δὲν ἔπαυσεν οὖσα δύσκαμπτος καὶ δυσέλικτος. Ἱππικοῦ ὑπῆρχον τρία εἴδη: οἱ *ἑταῖροι* (οἱ *κατάφρακτοι*), οἱ *σαρισσοφόροι*, οἱ *ψιλοὶ* ἱππεῖς. Οἱ ἑταῖροι ἀπετέλουν τὸ βαρὺ ἱππικόν, ἦσαν δ' ὡπλισμένοι δι' ἀγχεμάχου ὁπλισμοῦ, ἀποτελουμένου ἐκ ξίφους καὶ ἐκ δόρατος, καὶ δι' ἀμυντικοῦ ὁπλισμοῦ, ἀποτελουμένου ἐκ περικεφαλαίας, ἐκ θώρακος, ἐξ ἐπωμίδων, ἐκ παραμηριδίων κτλ., ἵππευον δ' ἵππους προπεφυλαγμένους ὑπὸ προμετωπίδος καὶ προστερνιδίου. Τὸ ἱππικὸν τοῦτο ἐστρατολογεῖτο ἐκ τῶν εὐγενῶν τῆς Μακεδονίας, χωρισθείσης εἰς 15 ἱππικὰς περιοχάς, ἐξ ἑκάστης τῶν ὁποίων ἐστρατολογεῖτο ἀνὰ μία *ἴλη*, δυνάμεως 200 περίπου ἱππέων. Μία ἐπὶ πλέον σχηματιζομένη ἴλη, ἡ 16η, ἀπετέλει τὴν ἔφιππον φρουρὰν τοῦ βασιλέως. Οἱ σαρισσοφόροι ἀπετέλουν μὲν καὶ αὐτοὶ ἱππικὸν μάχης, ἀλλ' ἔφερον ἐλαφρὸν ἀμυντικὸν ὁπλισμὸν καὶ ἦσαν ὡπλισμένοι διὰ βραχείας σαρίσσης (μήκους περὶ τὰ 3 μ., δι' ὃ χειριζομένης διὰ τῆς δεξιᾶς μόνον χειρός), συνεπῶς δὲ ἦσαν ἱππικὸν μᾶλλον εὐκίνητον καὶ εὐέλικτον. Οἱ σαρισσοφόροι συνετάσσοντο εἰς ἴλας, ὧν ἑκάστη εἶχε δύναμιν περὶ τοὺς 120 ἕως 150 ἱππεῖς, ἐστρατολογοῦντο δ' ἐκ Θράκης. Οἱ ψιλοὶ ἱππεῖς ἦσαν ἐλαφρότατοι ἱππεῖς, μὴ ἀποτελοῦντες μονάδα, ἀλλὰ χρησιμοποιούμενοι ἀτομικῶς δι' εἰδικὰς ὑπηρεσίας, ὡς π. χ. ἀναγνωρίσεις, ἐνέδρας, κτλ., ἐστρατολογοῦντο δ' ἐκ τῶν ὑποτελῶν τῆς Μακεδονίας φυλῶν. Ὁ μακεδονικὸς στρατὸς εἶχε καὶ τεχνικάς τινας ὑπηρεσίας, καταλλήλους ἰδίᾳ διὰ τὰς πολιορκίας, πρὸς δὲ βοηθητικὰς ὑπηρεσίας δι' ἐφοδιοπομπάς, μετόπισθεν κτλ.

Ἡ πρὸς μάχην παρατακτὴ δύναμις ἀπετέλει τὴν *μακεδονικὴν φάλαγγα*, διαφέρουσαν οὐσιωδῶς

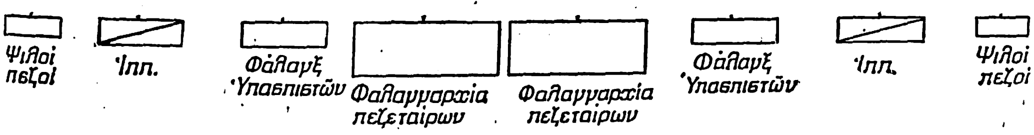

Ἡ μακεδονικὴ φάλαγξ. (Συμπαράταξις δύο φαλαγγαρχιῶν.

τῆς ἑλληνικῆς. Χαρακτηριστικὸς τύπος τῆς μακεδονικῆς φάλαγγος εἶναι ἡ ἐν τῷ σχήματι ἐμφαινομένη συμπαράταξις δύο φαλαγγαρχιῶν, ἡ παραλλάσσουσα ἐνίοτε, ἀλλὰ πάντοτε πυρεμφερὴς πρὸς τὸν βασικὸν τύπον. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ φάλαγξ δυνατὸν ν' ἀπετελεῖτο καὶ ἐκ πλειόνων φαλαγγαρχιῶν, συνήθως μέχρι 4, ἀποτελουσῶν τότε τὴν *τετραφαλαγγαρχίαν*, δηλαδὴ τὴν ἀνωτέραν τακτικὴν μονάδα τῶν Μακεδόνων, τὴν γνωστὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα *μεγάλη φάλαγξ*, δυνάμεως 16.000 πεζεταίρων, 8.000 ὑπασπιστῶν καὶ 4 000 ἱππέων.

Ὁ Φίλιππος εἶναι ὁ πρῶτος εἰσαγαγὼν τὸ σύστημα τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν ἀξιωματικῶν (ὀργανώσας μονίμους ἀξιωματικούς), καινοτομήσας ἀπέναντι τῶν ὀργανωτῶν τῶν στρατῶν τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, εἰς ἃς οἱ ἀξιωματικοὶ οὐδὲ μόνιμοι ἦσαν οὐδὲ προπεπαιδευμένοι, ἀλλ' ἐξελέγοντο ἑκάστοτε ὑπὸ τῶν ἐφόρων καὶ τῶν δήμων. Ἐν Μακεδονίᾳ, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Φιλίππου, καθωρίσθη ὅπως οἱ παῖδες τῶν εὐγενῶν κατατάσσωνται ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας εἰς τὸ *ἄγημα* καὶ λαμβάνωσι τὸ ὄνομα *βασιλικοὶ παῖδες*, ὁπότε ἐξεπαιδεύοντο συστηματικῶς καὶ ἀρτίως, μέχρι τοῦ σημείου ὥστε τὸ ἄγημα τοῦτο νὰ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ πρῶτον στρατιωτικὸν σχολεῖον. Οἵ τε ἀνώτατοι ἀρχηγοί, καθὼς καὶ οἱ *ταξίαρχοι* (διοικηταὶ μικρῶν φαλάγγων), οἱ *χιλίαρχοι*, οἱ *πεντακοσίαρχοι*, οἱ *τετράρχαι*, οἱ *ἵππαρχοι* (διοικηταὶ ἱππικοῦ), οἱ *ἴλαρχοι*, προήρχοντο ἐκ τοῦ ἀγήματος.

Ὁ τρόπος τοῦ μάχεσθαι τῶν Μακεδόνων δὲν διέφερε κατὰ βάσιν ἀπὸ τοῦ τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων, ἅτε συνιστάμενος καὶ οὗτος εἰς ἔναρξιν τοῦ ἀγῶνος διὰ τῶν ψιλῶν καὶ ἀκροβολιστῶν, καὶ εἶτα εἰς τὴν κροῦσιν διὰ τῆς συμπαγοῦς μάζης τῆς φάλαγγος. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἐνέχει πολλὰς καινοτομίας, καθόσον εἰσήχθησαν εἰς τὸν τρόπον τοῦ μάχεσθαι οἱ *ἑλιγμοὶ* (*ἐξελιγμοὶ* κατὰ τὸν τότε ὅρον), ὄντες τρεῖς τὸν ἀριθμόν: ὁ *μακεδονικός*, ὁ *λακεδαιμονικός*, τυχὼν τοῦ ὀνόματος τούτου ἅτε κανονισθεὶς μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην τοῦ 338 π. Χ., καὶ ὁ *χόριος*· τὸ δὲ πάντων κύριον ἐνεκαινιάσθη ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἕν τινι μέτρῳ ὁ πόλεμος κινήσεων (διαρκὴς προέλασις τοῦ μακεδονικοῦ στρατοῦ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, πάντοτε δ' ἐπίθεσις καὶ καταδίωξις).

Τὸ μέγα ὅμως μειονέκτημα ἁπασῶν τῶν ἑλληνικῶν φαλάγγων, μηδὲ τῆς μακεδονικῆς ἐξαιρουμένης, εἶναι ὅτι ἦσαν πολὺ βαρεῖαι καὶ ἐξαιρετικῶς δύσκαμπτοι. Ἡ μεγάλη μειονεκτικότης τῆς μακεδονικῆς φάλαγγος κατεδείχθη ἐμφανέστατα, ὅταν ἀντιπαρετάχθη ἀπέναντι τῆς ρωμαϊκῆς *λεγεῶνος*, τῆς κατὰ πολὺ εὐκαμπτοτέρας καὶ εὐελικτοτέρας. Μεταξὺ φάλαγγος καὶ λεγεῶνος διεξήχθη, δυνατὸν εἰπεῖν, μονομαχία κατὰ τὰς μεταξὺ Μακεδόνων καὶ Ρωμαίων μάχας, ἐν Θεσσαλίᾳ εἰς Κυνὸς Κεφαλὰς (τὰ σημερινὰ ὑψώματα Μαυροβούνι) 197 π. Χ. καὶ ἐν Μακεδονίᾳ εἰς Πύδναν (τὸ σημερινὸν χωρίον Κίτρος) τῷ 168 π. Χ., καθ' ἃ ἡ λεγεὼν ἐπεκράτησεν ἀπέναντι τῆς φάλαγγος, ἡττηθέντων κατὰ κράτος τῶν Μακεδόνων κατ' ἀμφοτέρας τὰς μάχας ταύτας.

Ν. Θ. ΚΛΑΔΑΣ

Ναυτικὸν τῶν ἀρχαίων. Εἰς τὰ ναυτικὰ πράγματα σταθερῶς καὶ σχεδὸν ἄνευ διακοπῆς ἐπεδόθησαν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεώς των μέχρι σήμερον. Τὸ ναυτικὸν ὑπῆρξεν ἐκ τῶν κυριωτάτων καὶ φυσικωτάτων ἐκδηλώσεων τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς. Τὸ ἄγονον τοῦ ἐδάφους, τὸ πλῆθος τῶν νήσων, ἡ μεγάλη ἔκτασις τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν ἔτρεψαν ἐνωρὶς τοὺς Ἕλληνας πρὸς τὴν θάλασσαν. Ἕνεκα τούτου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μελετήσῃ τις τὴν φυσιογνωμίαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ χωρὶς νὰ ἐξετάσῃ τὴν δρᾶσίν του ἐν τῇ θαλάσσῃ, καὶ εἰδικῶς ἐν τῷ Αἰγαίῳ.

Προϊστορικοὶ χρόνοι. Εἰς τὴν Κρήτην ἐνεφανίσθη ἡ πρώτη θαλασσοκρατία τοῦ κόσμου. Αἱ εὑρεθεῖσαι ἐν τῇ νήσῳ ἀπεικονίσεις πλοίων ἀνάγονται εἰς τὴν τρίτην π. Χ. χιλιετηρίδα. Εἰς αὐτὰς βλέπομεν σειρὰν κωπῶν, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμός, πλὴν ὑπερβολῶν τινων, δὲν ὑπερβαίνει τὰς δέκα, ἱστούς, οἵτινες φθάνουσι τοὺς τρεῖς, καὶ μίαν ἢ δύο κώπας εἰς τὴν πρύμνην ὡς πηδάλια. Τὸν ὁπλισμὸν τῶν πλοίων τούτων συνίστα ὁ ὁπλισμὸς τῶν ἐπιβαινόντων, ὅστις τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀπετελεῖτο ἀπὸ δόρατα, λόγχας, τόξα, ξίφη καὶ ἐγχειρίδια. Αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ τὰ πλοῖα δὲν παρουσιάζουν τι τὸ δυνάμενον νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁπλισμὸς τοῦ πλοίου.

Οἱ Κρῆτες διὰ τῶν πλοίων τούτων ἐκράτουν τῆς θαλάσσης, κατεδίωξαν τοὺς πειρατὰς καὶ ἐπεξέτειναν τὸ ἐμπόριον αὐτῶν πέραν τοῦ Αἰγαίου, εἰς ὁλόκληρον τὴν Μεσόγειον. Περὶ τὰ μέσα τῆς δευτέρας π. Χ. χιλιετηρίδος κατεστράφη ὁ μινωϊκὸς πολιτισμὸς καὶ οἱ θαλασσοκράτορες νησιῶται, εὑρεθέντες ἅμα τῇ καταστροφῇ ἄνευ πατρίδος, ἀλλὰ μὲ ἀκέραια τὰ πλοῖά των, ἐτράπησαν πρὸς τὴν πειρατείαν. Διάδοχοι τῆς πρώτης αὐτῆς μεσογειακῆς θαλασσοκρατορίας ἀπέβησαν οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς προϊστορικῆς καὶ ἱστορικῆς Ἑλλάδος, οἵτινες ἐπήνεγκον μεγάλας βελτιώσεις εἰς τὰ ναυτικὰ γενικῶς πράγματα. Ἡ Ἀργὼ εἶναι τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἑλληνικῇ μυθολογίᾳ ἀναφερόμενον πλοῖον, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι ἐναυπηγήθη. Ἀναφέρεται ὡς πλοῖον δυνάμενον νὰ μετακομισθῇ ἐπὶ τῶν ὤμων ὑπὸ τοῦ πληρώματος αὐτῆς, ἐλαυνόμενον διὰ πεντήκοντα κωπῶν καὶ φέρον βοηθητικῶς ἱστία. Δι' αὐτῆς ἐπεχειρήθη ἡ Ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία, ἥτις εἶναι ὁ πρῶτος σταθμὸς εἰς τὰς ἐμπορικὰς ἐξερευνήσεις τῆς ἀρχαιότητος. Εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη δίδονται σχετικῶς ἀρκεταὶ πληροφορίαι περὶ τῶν ὑπερχιλίων πλοίων, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποίησαν οἱ ἐναντίον τῆς **Τροίας** ἐκστρατεύσαντες Ἕλληνες. Ἦσαν πλοῖα ἄνευ καταστρώματος, «ἄφρακτα», ὅπως ἐλέγοντο, μὲ μίαν σειρὰν κωπῶν, εἴκοσι μέχρι πεντήκοντα. Ἀντὶ πηδαλίων ἐχρησιμοποίουν, ὡς καὶ τὰ μινωϊκὰ πλοῖα, δύο πεπλατυσμένας κώπας ἑκατέρωθεν τῆς πρύμνης. Ἀντὶ δὲ ἀγκυρῶν βαρεῖς λίθους, οἵτινες ἐκαλοῦντο «εὐναί». Τὸ πλήρωμα τῶν πλοίων τούτων ἀπετελεῖτο ἐκ 50 μέχρις 120 ἀνδρῶν, οἵτινες ἐλάμβανον μέρος πάντες εἰς τὴν κωπηλασίαν, πλὴν τῶν ἀρχηγῶν.

Ἱστορικοὶ χρόνοι. Σκάφη. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῶν ἱστορικῶν χρόνων κυριαρχεῖ τῶν πολεμικῶν σκαφῶν, τῶν «μακρῶν νηῶν» ὡς ἐλέγοντο, ἡ *πεντηκόντορος*. Εἶναι πλοῖον ἄνευ καταστρώματος, μὲ μίαν σειρὰν πεντήκοντα κωπῶν καὶ μὲ ἕνα ἢ περισσοτέρους ἱστούς. Αὕτη κυρίως δίδει τὴν ναυτικὴν ἰσχύν, ἂν καὶ δὲν λείπουν καὶ τὰ μικρότερα σκάφη. Ἡ κυριαρχία τοῦ τύπου τούτου δὲν διετηρήθη ἐπὶ πολύ. Ἐμφανίζεται ἐπ' ὀλίγον ἡ *ἑκατόντορος*, μεγαλύτερον πλοῖον, μὲ μίαν σειρὰν πεντήκοντα κωπῶν ἐπὶ ἑκάστης πλευρᾶς, ἐνῷ τὸ πρόβλημα τῆς αὐξήσεως τῆς ταχύτητος, ἄνευ αὐξήσεως τοῦ ἐκτοπίσματος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον παρουσίαζε μεγάλα μειονεκτήματα τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἐλύθη διὰ τῆς *διήρους*, ἐφ' ἧς ἐτοποθετήθη διπλῆ σειρὰ ὑπερκειμένων κωπῶν. Καὶ τὴν διήρη πάλιν ἐκτοπίζει ἡ *τριήρης*, ὁ τελικὸς τύπος τοῦ πολεμικοῦ πλοίου τῆς ἀρχαιότητος, μὲ τὰς τρεῖς ὑπερκειμένας σειρὰς ἑκατὸν πεντήκοντα μέχρι διακοσίων συνολικῶς κωπῶν. Ἦτο, ὡς λέγεται, ἐπινόησις τῶν Κορινθίων, οἵτινες περὶ τὸ 700 π. Χ. ἐκράτουν τὰ σκῆπτρα ὄχι μόνον τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐμπορικοῦ. Πλοῖον ταχύ, ἐλαφρόν, ἰσχυρὸν καὶ εὐέλικτον, ἐπεβλήθη εἰς πάσας τὰς ναυτικὰς πόλεις, καταστὰν τὸ κατ' ἐξοχὴν πολεμικὸν κατὰ θάλασσαν ὅπλον τῆς ἀρχαιότητος. Κατ' ἀρχὰς ἡ τριήρης ἦτο, ὡς τὰ παλαιότερα σκάφη, ἄνευ καταστρώματος, ὅπερ ἀπέκτησε βραδύτερον. Ἐπέβαινον δὲ ταύτης πλὴν τῶν κωπηλατῶν (τοῦ «ἐρετικοῦ») καὶ ναῦται διὰ τοὺς ναυτικοὺς χειρισμούς, καὶ ὁπλῖται ὡπλισμένοι, οἱ λεγόμενοι *ἐπιβάται*, οἵτινες ἐμάχοντο ἐπὶ τοῦ καταστρώματος αὐτῆς. Συνολικῶς τὸ πλήρωμα τῆς τριήρους ἔφθανε τοὺς 250 περίπου ἄνδρας. Κατὰ τὴν εἰσβολὴν τοῦ Ξέρξου εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν κοινὴν κατ' αὐτοῦ παράταξιν 34 ἑλληνίδων πόλεων, αἱ 22 μετέσχον καὶ διὰ πολεμικῶν πλοίων.

Ἡ κώπη ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν κινητήριον δύναμιν τῶν πολεμικῶν πλοίων τῶν ἱστορικῶν χρόνων, κατέχουσα ἀπέναντι τοῦ ἱστίου τὴν πρωτεύουσαν θέσιν, ἰδίως δὲ κατὰ τὴν μάχην, ὅτε ἔδιδεν εἰς τὸ πλοῖον τὴν ἱκανότητα νὰ κινηθῇ ἀνεξαρτήτως πρὸς τὸν ἄνεμον, νὰ στρέφηται ἐπὶ τόπου καὶ νὰ χρησιμοποιῇ κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον τὸ κύριον ὅπλον αὐτοῦ, τὸ ἔμβολον. Ὁ διέκπλους καὶ ἡ *ἀναστροφή*, ὁ βασικὸς οὗτος χειρισμὸς τῆς ναυτικῆς τακτικῆς τῶν ἀρχαίων, μόνον διὰ τῆς κώπης ἦτο κατορθωτός. Οἱ ἱστοί, δύο συνήθως ἐπὶ τῶν πολεμικῶν νηῶν, ὁ *μέγας* καὶ ὁ *ἀκάτιος*, ὁ καὶ μικρότερος, ἔφερον τὰ μεγάλα καὶ ἀκάτια ἱστία, πάντοτε τετράγωνα. Ταῦτα ἦσαν περισσότερον βοηθητικά, χρησιμοποιούμενα διὰ τοὺς μακροὺς πλόας, ἐκτὸς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ ἐπείγοντος πλοῦ, ὅτε πάλιν ἐχρησιμοποιοῦντο αἱ κῶπαι. Εἰς τοιαύτας μάλιστα περιστάσεις καὶ ἐφ' ὅσον ἐπρόκειτο περὶ μεγάλης ἀποστάσεως, ἵνα μὴ γίνεται διακοπὴ τοῦ πλοῦ, τὸ ἐρετικὸν ἐκωπηλάτει κατὰ τμήματα. Ὑπολογίζεται δὲ ὅτι μία τριήρης ἠδύνατο νὰ ταξιδεύῃ, ὑπὸ καλὰς συνθήκας, μὲ μέσην ταχύτητα ὀκτὼ μιλίων, ἐνῷ κατὰ τὴν μάχην ἠδύνατο νὰ ἀναπτύξῃ καὶ ἐννέα. Ἀντὶ πηδαλίων ἐχρησιμοποιοῦντο, ὡς καὶ εἰς τὰ παλαιότερα πλοῖα, ἓν ἢ καὶ περισσότερα ζεύγη κωπῶν, ἀντὶ ὅμως λίθων, τοὺς ὁποίους ἐκεῖνα ἀντὶ ἀγκυρῶν ἐχρησιμοποίουν, ἤρχισαν νὰ τίθενται εἰς χρῆσιν ἀπὸ τοῦ ΣΤ' π. Χ. αἰῶνος σιδηραῖ ἄγκυραι, παραπλήσιαι πρὸς τὰς σημερινάς. Καὶ τὰ μὲν πολεμικὰ πλοῖα ἔφερον δύο ἀγκύρας, τὰ δὲ ἐμπορικὰ περισσοτέρας, καθόσον δὲν ἀνειλκύοντο συνήθως εἰς τὴν ξηράν. Κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τῶν Ἀθηναίων ἐναντίον τῆς Σικελίας ἐχρησιμοποιήθη διὰ πρώτην φορὰν καὶ πυρπολικόν. Γεμίσαντες δηλαδὴ οἱ Συρακούσιοι ἐμπορικὸν πλοῖον διὰ κληματίδων καὶ δᾴδων καὶ ἀναφλέξαντες αὐτὸ ἄφησαν νὰ παρασυρθῇ ὑπὸ τοῦ ἀνέμου, ὅστις ἔπνεε πρὸς τὸ ἀγκυροβόλιον τῶν Ἀθηναίων. Οὐδὲν ὅμως ἀποτέλεσμα ἐπήνεγκεν. Ἰσχυρότερα σκάφη τῆς τριήρους, ἀλλὰ πολὺ ὀλιγώτερον ταύτης εὐχείριστα ἐναυπηγήθησαν ἐν Συρακούσαις, αἱ *τετρήρεις*, αἱ *πεντήρεις* καὶ αἱ *ἑξήρεις*. Πλέον τῶν τριακοσίων ἐπέβαινον ἑκάστης αὐτῶν ὡς ἐρέται καὶ πλέον τῶν ἑκατὸν ὡς ναῦται ἢ πολεμισταί. Πλὴν τοῦ δυσχειρίστου ὅμως αὐτῶν, εἶχον καὶ ἄλλα μειονεκτήματα. Δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀνελκυσθῶσιν εὐχερῶς εἰς τὴν ξηράν, οὐδὲ νὰ χρησιμοποιήσωσιν ὡς καταφύγια τοὺς μικροὺς ὅρμους, εἰς οὓς κατέφευγον αἱ ἀβαθεῖς τριήρεις.

Ἐν Συρακούσαις ἐναυπηγήθη κατὰ τὸν Ἀθήναιον καὶ ἡ κολοσσιαία ναῦς ὁ «Ἀλεξανδρῖνος», δι' ἣν ἐδαπανήθη τόση ξυλεία, ὅση θὰ ἐπήρκει διὰ τὴν ναυπήγησιν ἑξήκοντα τριήρεων. Τὰ μεγάλα πλοῖα ἐπαναβλέπομεν εἰς τὸ ναυτικὸν τῶν Πτολεμαίων. Πεντήρεις, ὀκτήρεις καὶ δεκήρεις

Digitized by Google

ἦσαν τόσον μεγάλα, ὥστε πλησίον αὐτῶν αἱ τριήρεις θὰ ἐφαίνοντο μικρὰ πλοιάρια. Τὰ μεγάλα αὐτὰ πλοῖα τῶν Πτολεμαίων ἔδωσαν τὴν τελευταίαν των μάχην εἰς τὴν ναυμαχίαν τοῦ Ἀκτίου, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῆς Ἑλληνίδος βασιλίσσης τῆς Αἰγύπτου Κλεοπάτρας καὶ τοῦ συμμάχου αὐτῆς Ἀντωνίου.

Πλὴν τῶν κυρίων πολεμικῶν σκαφῶν, οἱ ἀρχαῖοι ἐχρησιμοποίουν καὶ ἕτερα μικρότερα πλοῖα, μαρτυροῦντα τὴν ποικιλίαν τῶν ναυπηγημάτων αὐτῶν. Κυριώτερον τούτων ἦτο ὁ *κέλης*, σκάφος εἰδικῶς ναυπηγούμενον, ὥστε νὰ ἔχῃ μεγάλην ταχύτητα. Ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν μεταβίβασιν ἐπειγουσῶν διαταγῶν ἢ διὰ τὴν μεταφορὰν πολεμικῶν ἀρχηγῶν. Οἱ *κέρκουροι*, τὰ *ἔπακτρα*, οἱ *ἐπακτροκέλητες* ἦσαν μικρὰ ἐπίσης πλοῖα, χρησιμοποιούμενα καὶ ὡς πολεμικὰ καὶ ὡς ἐμπορικὰ ἢ ἁλιευτικά. Τὰ ἐμπορικὰ σκάφη ὑπήγοντο εἰς ἰδίαν τάξιν σκαφῶν, τὰς καλουμένας *στρογγύλας ναῦς*. Διάφορα τὴν κατασκευήν, δὲν εἶχον χαρακτηριστικὸν τὴν μεγάλην ταχύτητα ἀλλὰ τὴν μεγάλην χωρητικότητα. Ἡ λεγομένη *ὁλκὰς* ἦτο ὁ κύριος τύπος ἐμπορικοῦ σκάφους. Λόγῳ τῆς εὐρύτητός της δὲν ἦτο εὔκολον νὰ κινῆται διὰ τῶν κωπῶν καὶ ἕνεκα τούτου ἐχρησιμοποίει κυρίως ἱστία. Τὸ σκάφος τοῦτο ἐπὶ αἰῶνας ὁλοκλήρους διενήργει τὸ ἐμπόριον εἰς ὁλόκληρον τὴν Μεσόγειον καὶ τὸν Εὔξεινον, ἐνίοτε δὲ καὶ ἔξω αὐτῶν. Τὰ ἐμπορικὰ σκάφη ἀναφέρονται καὶ ὑπὸ ἄλλα ὀνόματα ὡς *φορτίδες*, *γαῦλοι*, *κάνθαροι*, *κύκνοι*, *κυκνοκάνθαροι* καὶ *ἄκατοι*. Διὰ τὴν ναυπήγησιν τῶν ἐμπορικῶν σκαφῶν ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ προτίμησιν πεύκη, ἐνῷ διὰ τὰ πολεμικὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ἡ ἐλαφρότερον ἀνθεκτικὴ ἐλάτη, ἂν καὶ ἐνίοτε προετιμᾶτο ἐκ λόγων ἀνάγκης ἡ ἐπιτόπιος ξυλεία. Ἐδίδετο πάντως ἰδιαιτέρα προσοχὴ εἰς τὴν ἐκλογὴν τῆς ξυλείας διὰ τὴν τρόπιδα.

Ὁπλισμός. Τὰ πλοῖα τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἐμφανίζονται μὲ ἴδιον ὁπλισμόν, τὸ ἔμβολον, ἀνεξάρτητον τῆς δυνάμεως τῶν ἐπιβαινόντων πολεμιστῶν. Παρουσιάζεται τοῦτο κατὰ τοὺς τελευταίους ἤδη προϊστορικοὺς χρόνους ὑπὸ μορφὴν μεγάλης δοκοῦ ἐνηρμοσμένης εἰς τὴν πρῷραν περὶ τὴν ἴσαλον καὶ ἀναφέρεται ὡς ξυστὸν ναύμαχον. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως τελειοποιεῖται, διὰ νὰ φθάσῃ κατὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν εἰς τὸ ὑπὸ τὴν ἴσαλον μὲ μίαν ἢ περισσοτέρας αἰχμὰς ἔμβολον. Τοῦτο ἔδωσεν εἰς τὸν κυβερνήτην τοῦ πλοίου τὸ μέσον νὰ ἐκδηλώνῃ τὰς ἱκανότητας αὐτοῦ. Κατέστησε τὰς πολεμικὰς νῆας πλοῖα ἱκανὰ νὰ μάχωνται καὶ ὡς πλοῖα καὶ οὐχὶ ὡς φορτηγίδες μέχρις ὀδόντων ἐξωπλισμένων ἀνδρῶν. Ὁ διέκπλους καὶ ἡ ἀναστροφή, ὁ λεπτὸς οὗτος ναυτικὸς χειρισμός, εἶχεν ὡς βάσιν τὸ ἔμβολον. Ὡς συμπλήρωμα αὐτοῦ δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ λεγομένη *προεμβολή*, μικρὸν δηλαδὴ ὑπὲρ τὴν ἴσαλον ἔμβολον, ὅπερ ἠμπόδιζε τὴν εἴσδυσιν ὁλοκλήρου τοῦ ἐμβόλου εἰς τὰ πλευρὰ τοῦ πολεμίου σκάφους, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ καθίστα ἀδύνατον τὴν ἀπ' αὐτοῦ ἀπόσπασιν τοῦ ἐπιτιθεμένου πλοίου. Ὑπῆρχον ὅμως καὶ ἕτερα ὅπλα ἐπὶ τῶν πλοίων. Ἦσαν δὲ ταῦτα: Οἱ *δελφῖνες*, μετάλλινα αἰχμηρὰ βάρη ἀφιέμενα τὴν κατάλληλον στιγμὴν νὰ πέσουν ἀπὸ τα ἄκρα τῶν δελφινοφόρων κεραιῶν καὶ προκαλοῦντα οὕτω φθορὰν εἰς τὸ πολέμιον ἐρετικόν, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς αὐτὸ τὸ ἐχθρικὸν σκάφος. Αἱ *σιδηραῖ χεῖρες*, ἁρπάγαι, αἵτινες ριπτόμεναι τὴν κατάλληλον στιγμὴν ἐπὶ τοῦ ἐχθρικοῦ πλοίου ἐπλησίαζον αὐτὸ καὶ μετέβαλλον τὴν ναυμαχίαν εἰς πεζομαχίαν. Τέλος ὁ ὁπλισμὸς τῶν ἐπιβαινόντων τῆς νηὸς πολεμιστῶν, ἀποτελούμενος ἀπὸ δόρατα, ἀκόντια, τόξα, σφενδόνας, ξίφη, ἀσπίδας κτλ. Ὡς ἀμυντικὰ ὅπλα ἐχρησιμοποιοῦντο αἱ λεγόμεναι *ἐπωτίδες*. Ἦσαν δοκοὶ ἰσχυρῶς ὑποστηριζόμεναι εἰς τὰς παρειὰς τῶν σκαφῶν, προορισμὸν ἔχουσαι νὰ προφυλάσσωσι τὰς κώπας ἀπὸ τὰς συχνάκις καταβαλλομένας ὑπὸ τῶν ἐχθρικῶν σκαφῶν προσπαθείας θραύσεως αὐτῶν διὰ τῆς πρῴρας. Ἐπὶ τῶν πλοίων τῶν μεγαλυτέρων τῶν τριήρεων, τὰ ὁποῖα ἐναυπήγησαν οἱ Συρακούσιοι, ἐτοποθέτησαν καταπέλτας, δι' ὧν ἐξεσφενδονίζοντο βαρέα βλήματα. Ἀργότερον ἐπὶ τῶν καταστρωμάτων τῶν μεγάλων πλοίων τῶν Πτολεμαίων ὑψώθησαν ὀχυρώσεις πύργοι, ἀπὸ τῶν ὁποίων οἱ ὁπλῖται ἐχειρίζοντο τὰ παντὸς εἴδους ἐκηβόλα ὅπλα των. Ὁ διέκπλους καὶ ἡ ἀναστροφὴ εἶχον ἐγκαταλειφθῆ, ἡ δὲ ναυμαχία δι' ἀντιπρῴρου συγκρούσεως, δι' ἀγκιστρώσεως τῶν σιδηρῶν χειρῶν καὶ δι' εἰσπηδήσεως μετεβάλλετο εἰς ἄγριον ἐκ τοῦ συστάδην ἀγῶνα.

Ὀργάνωσις. Οἱ Ἀθηναῖοι ὠργάνωσαν καλύτερον πάσης ἄλλης ἑλληνικῆς πολιτείας τὰ ναυτικὰ αὐτῶν πράγματα. Ἡ τριήρης ὑπῆρξε παρ' αὐτοῖς, ὡς καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἑλληνίδας πόλεις, ἡ ναυτικὴ πολεμικὴ μονάς. Ἄρχων ταύτης, ἔχων γενικὴν ἐξουσίαν, ἦτο ὁ *τριήραρχος*, ὅστις συνήθως ἦτο στρατιωτικός. Οὗτος εἶχεν ὑπὸ τὰς ἀμέσους διαταγάς του τὸν *κυβερνήτην*, ἄνδρα ναυτικόν, ὅστις ἐκυβέρνα τὸ πλοῖον κατὰ τὸ ναυτικὸν μέρος, συμμορφούμενος πάντως πρὸς τὰς διαταγὰς τοῦ τριηράρχου. Ὑπὸ τὰς διαταγὰς πάλιν τοῦ κυβερνήτου ἦτο ὁ *πρῳρεὺς* ἢ *πρῳράτης* καλούμενος, ὅστις ἐξετέλει καθήκοντα σημερινοῦ ὑπάρχου. Τὴν γενικὴν ἀρχηγίαν τῶν πλοίων εἶχον οἱ δέκα στρατηγοί, πάντες ὁμοῦ ἢ μέρος αὐτῶν, παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις, ἢ ὁ ναύαρχος παρὰ τοῖς Λακεδαιμονίοις, οἵτινες ἦσαν δοσίλογοι ἀπέναντι τῆς πολιτείας. Γενικῶς οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κατὰ ξηρὰν δυνάμεων ἦσαν ἀρχηγοὶ καὶ τῶν κατὰ θάλασσαν. Βλέπομεν στρατηγούς, ὡς τὸν Θεμιστοκλῆ, τὸν Ἀριστείδην, τὸν Κίμωνα, τὸν Λύσανδρον καὶ ἄλλους πολλούς, διαπρέποντας εἰς την ξηρὰν ὡς στρατηγούς, νὰ διοικῶσι πλοῖα καὶ νὰ διαπρέπωσι καὶ ὡς ναύαρχοι. Παρὰ τοῖς Λακεδαιμονίοις ὁ ναύαρχος δὲν ἐπετρέπετο νὰ ἀρχηγεύσῃ δίς. Παρ' αὐτὸν ἐτοποθετεῖτο ὡς ὑποναύαρχος ὁ καλούμενος *ἐπιστολεύς*, ὅστις ἐνίοτε εἶχε καὶ τὴν πραγματικὴν διοίκησιν. Ἐν τῷ ἀθηναϊκῷ ναυτικῷ τοὺς τριηράρχους ὥριζον οἱ στρατηγοί. Εἰς αὐτοὺς παρέδιδεν ἡ πολιτεία τὸ σκάφος καὶ ἀνὰ μίαν δραχμὴν καθ' ἑκάστην δι' ἕκαστον ναύτην. Ὁ τριήραρχος πάλιν ἐξώπλιζε τὴν τριήρη ἐξ ἰδίων καὶ ἔδιδε καὶ πρόσθετον μισθὸν εἰς τοὺς ναύτας, ἐὰν ἤθελε νὰ διακρίνεται τὸ πλοῖόν του. Ἰδιαιτέρως ἐπεμελεῖτο τῆς διακοσμήσεως τοῦ πλοίου του.

Ἡ ἐκπαίδευσις τῶν νέων εἰς τὰ ναυτικὰ συνίστατο εἰς γυμνάσια ἐπὶ τοῦ πλοίου, εἰς ἀνέλκυσιν καὶ καθέλκυσιν αὐτοῦ, εἰς λεμβοδρομίας. Συνεπλήρου ὑπὸ ἀνόμη διὰ τῆς συνήθους ἰδιωτικῆς ζωῆς, δεδομένου ὅτι μέγα τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ ἠσχολεῖτο μὲ τὸ θαλάσσιον ἐμπόριον. Ἡ ὀργάνωσις διὰ τὴν μάχην ἐβασίζετο κυρίως ἐπὶ τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ κυρίου ὅπλου, τοῦ ἐμβόλου. Προβλεπομένης μάχης, τὰ μεγάλα ἱστία ἀπεβιβάζοντο εἰς τὴν ξηράν, ἵνα μὴ δυσχεραίνωσι τοὺς χειρισμούς, φυλασσομένων ἔνδον μόνον τῶν βοηθητικῶν, τῶν ἀκατίων, ὅπως γίνῃ χρῆσις τούτων ἐν περιπτώσει ἀβαρίας τῶν κωπῶν. Διὰ τὴν μετάδοσιν τῶν διαταγῶν ἐγίνετο κατὰ τὴν μάχην χρῆσις σημάτων, ὕψωσις τῆς *φοινικίδος* (ἐρυθροῦ σήματος) ἢ ἐπιχρύσου ἀσπίδος. Ἐχρησιμοποιοῦντο εἰσέτι σάλπιγγες. Ἐκ χωρίων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων φαίνεται καταφανῶς ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο σήματα καὶ διὰ τὸν ἔκπλουν, τὰς ἀλλαγὰς σχηματισμῶν καὶ τὰς ἀποβάσεις. Ὑψώνετο ἐπίσης σῆμα φανερῶνον τὴν ἐθνικότητα τοῦ πλοίου. Ἡ ἐνδιαίτησις τῶν πληρωμάτων τῶν ἀρχαίων νηῶν οὐδέποτε ἐγίνετο ἐπ' αὐτῶν, πλὴν ἐξαιρετικῶν περιπτώσεων. Ὁ χῶρος ἦτο ἐξαιρετικῶς πεπληρωμένος, ὥστε κατήντα ἀνυπόφορος ἡ συνεχὴς ζωὴ ἐπὶ τῶν πλοίων. Ἕνεκα τούτου, εὐθὺς ὡς ἐδίδετο εὐκαιρία, ἡ ναῦς, ἣ ις ἦτο μικροῦ βυθίσματος, ἐπλησίαζεν εἰς κατάλληλον σημεῖον τῆς ἀκτῆς, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐρρίπτοντο ἡ μία ἢ αἱ δύο ἀποβάθραι, τὰς ὁποίας ἔφερε. Τὸ πλήρωμα ἐξήρχετο τότε εἰς τὴν ξηράν, διατηρουμένων ἐπὶ τῶν πλοίων μόνον τῶν ἀναγκαιούντων φυλάκων. Ἐφ' ὅσον δὲ δὲν προεβλέπετο ταχὺς ἀπόπλους, ἐξελέγετο κατάλληλος αἰγιαλός, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τὸ πλήρωμα ἑκάστης νηὸς ἀνείλκυε ταύτην. Διὰ τὴν καλυτέραν ὅμως φύλαξιν αὐτῶν ἵδρυον εἰς τοὺς ναυστάθμους ἑκάστης πολιτείας, οἵτινες ἐκαλοῦντο *νεώρια*, οἱ *νεώσοικοι*, ἐντὸς τῶν ὁποίων αἱ νῆες ἀνελκυόμεναι ἐφυλάσσοντο. Οἱ Ἀθηναῖοι ἰδιαιτέρως ἐφρόντιζον διὰ τὴν καλὴν κατάστασιν τῶν νεωρίων καὶ νεωσοίκων, καταστήσαντες πρὸς τοῦτο διαρκῆ ἀρχὴν τοὺς «ἄρχοντας ἐν τοῖς νεωρίοις», οἵτινες ἀνήρχοντο εἰς δέκα. Ἰδιαιτέρα φροντὶς ἐλαμβάνετο καὶ διὰ τὴν ὀχύρωσιν τῶν νεωρίων.

Κ. Β. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Ἑλληνικὸς πολιτισμός*. Α΄. *Γενικὰ ἔργα*: *Hermann K. Fr.*, Culturgeschichte der Griechen und Römern» (Göttingen 1857—1858 τ. 2, ἔκδ. K. G. Schmidt).—*Burckhardt V.*, «Griechische Kulturgeschichte» (Stockard 1898—1902 τ. 4 (ἔκδ. J. Geri).—*Barbagallo C.*, «La fine della Grecia antiqua» (Bari 1905· γαλλ. μετάφρ. *G. Bougtin*, «Le declin d'une civilisation ou la fin de la Grèce antique» Paris 1927).—*Zielinski Th.*, «Die Antike und Wir» (Leipzig 1905, ἑλλ. μετάφρ. «Ἡμεῖς καὶ οἱ ἀρχαῖοι» ὑπὸ *Ἰ. Συκουτρῆ*, Ἀθῆναι 1928).—*Baumgarten Fr.*, *Poland Fr.* καὶ *Wagner R.*, «Die hellenische Kultur» (Leipzig-Berlin 1908 β΄ ἔκδ.).—*Wilamowitz-Möllendorff U.*, «Ὁ ἑλληνισμὸς ὡς ζῶσα δύναμις» (μετάφρ. *Ἰω. Καλιτσουνάκι* ἐν «Μελέτῃ» τ. Δ /1910 σ. 219 2 1 καὶ «Ἀρχείῳ οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» τ. Β΄/ 1922 σ. 291—301 ἐκ τῶν «Mitteilungen des Vereins der Freunde der humanist Gymnasiums in Wien» Heft 8/1909). — *Stephens K.*, «The greek spirit. Phases of its progression» (New York 1914). — *Geffken J.*, «Griechische Menschen» (Leipzig 1919).—*Wilamowitz von Möllendorff Ul.*, «Staat-und Gesellschaft der Griechen» (=«Die Kultur der Gegenwart, von P. Hinneberg», Berlin Leipzig, Th. II, 4, 1/1910 καὶ β΄ ἔκδ. 1923).— *Toynbee A. J.*, «Greek civilisation and caracter» (London 1924).—*Otto W.*, «Kulturgeschichte des Altertums» (München 1925).— *Lot F.*, «La fin du monde antique» (Paris 1927, τ. XXXI τῆς «Évolution de l' humanité» τοῦ *H. Berr*).—*Παναγιωτόπουλος Ι. Μ.*, «Αἱ πρακτικαὶ κατευθύνσεις τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ» (=«Ἔρευνα» Ἀλεξανδρείας Β΄/1928 ἀρ. 1).— *Zielinski Th.*, «Histoire de la civilisation antique» (Paris 1931, μετάφρ. *A. Fichelle*).—*Hasebrock Joh.*, «Griechische Wirtschafts-und Gesellschaftsgeschichte» (Tübingen 1931).—*Croiset M.*, «La civilisation hellénique. Aperçu historique» (Paris 1926) καὶ «La civilisation de la Grèce antique» (Paris 1932).— *Drerup E.*, «Das Generationsproblem in der griechischen und griechischrömischen Kultur» (Paderborn 1933).— *Bethe Em.*, «Tausend Jahre altgriechischen Lebens» (1933).—Βλ. ἔτι τὰς ἱστορίας τῶν *Ed. Meyer*, *Jul. Belloch*, *J. B. Bury*, *Glotz*, *Hellmuth Beroe* καὶ τὴν «The Cambridge ancient history».

Β. *Εἰδικὰ ἔργα* (ὡρισμένης ἐποχῆς). Διὰ τοὺς προϊστορικοὺς πολιτισμοὺς ἐν Ἑλλάδι βλ. *Τσούντας Χρ.*, «Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος πολιτισμός» (Ἀθῆναι 1893).—*Hall H. R.*, «The oldest civilisation of Greece» (London 1901).—*Τσούντας Χρ.* καὶ *Manatt J. I.*, «The Mycenaean age. A study of the monuments and culture of prehomeric Greece» (London 1903, εἰσαγωγὴ ὑπὸ *Dörpfeld*).— *Ξανθουδίδης Στ.*, «Ὁ κρητικὸς πολιτισμός» (Ἀθῆναι 1904). —*Burrows A.*, «The discoveries in Crete and their bearing on the history of ancient civilisation» (London 1907).—*Mosso A.*, «La Preistoria, II: Le origini della civiltà mediterranea» (Milano 1910).—*Lichtenberger R. v.*, «Die Aegaeische Kultur» (Leipzig 1911).—*Dussaud R.*, «Les civilisations prehelléniques dans le bassin de la mer d'Égée» (β΄ ἔκδ. 1914). —*Evans A. J.*, The minoan and mycaenean elements in hellenic life» (Washington 1914).—*Glotz G.*, «La civilisation Égéene» (=*H. Berr*, «L'évolution de l'humanité» Paris I, 9/1923).—*Fimmen D.*, «Die kretish-mykenische Kultur (Leipzig-Berlin 1924 β΄ ἔκδ.).— *Rose H. J.*, «Primitive culture in Greece» (London 1925).—*Μαρινᾶτος Σ. Ν.*, «Ὁ ἀρχαιότερος κρητικὸς πολιτισμός» (Ἀθῆναι 1927).—*Ramsay W. M.*, «Asianic elements in Greek civilsation» (London 1927).—*Hall H. R.*, «The civilisation of Greece in the Bronze Age» (London 1928).—Διὰ τὸν πολιτισμὸν τῶν Ἀθηνῶν βλ. *Cloché P.*, «La civilisation athénienne» (Paris 1927).—Διὰ τὸν πολιτισμὸν τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων βλ. «L'hellénisation du monde antique. Leçons faites à l'école de hautes études sociales par *V. Chapot*, *G. Colin*, *A. Croiset*, *J. Hatzfeld*, *A. Jardé* κ. ἄ.» (Paris 1914, ἑλληνικὴ μετάφρασις *Ξανθ. Π. Μακκᾶ*, Ἀθῆναι 1932, τόμ. 2).—*Jouguet P.*, «L'impérialisme macédonien et l'hellénisation de l'Orient» (=*H. Berr*, «L'évolution de l'humanité» Paris I 15/1926).—*Tarn W. W.*, «Hellenistic civilisation» (London 1929).

Γ. *Ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ*. α) Γενικῶς διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ, πλὴν τῶν ἱδρυτῶν αὐτῆς, τοῦ *Βολταίρου* («Le Siècle de Louis XIV», 1751 τόμ. 2) καὶ *Herder J. G.*, «Ideen zur Geschichte der Menschheit» (Riga —Leipzig 1784), βλ. τὰς ἐργασίας τῶν *Croce B.*, «La storia della cultura» (1895).—*Chamberlain H. S.*, «Die Grundlagen des 19 Jahrhunderts» (München 1899, β΄ ἔκδ. 1900 τόμ. 2). —*Rickert H.*, «Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft» Freiburg 1899).— *Breysig K.*, «Kulturgeschichte der Neuzeit Vergleichende Entwickelungsgeschichte der führenden Völker Europas» (Berlin 1900 κ. ἑξ.—Ἐκ τούτου ὁ τ. II, 1/1901 διὰ τὴν ἑλληνικὴν καὶ ρωμαϊκὴν ἀρχαιότητα).—*Lexis W.*, «Das Wesen der Kultur» =*P. Hinneberg*, «Die Kultur der Gegenwart» Berlin-Leipzig, Th. I 1/1906, β΄ ἔκδ. 1912).

β) Διὰ τὴν σχέσιν ἀρχαίου καὶ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ βλ. τὰ ἐν τῷ τμήματι *Λαϊκὴ ζωὴ* τοῦ παρόντος τόμου.

γ) Διὰ τὴν ἔξω τῆς Ἑλλάδος ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα βλ., διὰ τὴν Παλαιστίνην: *Friedländer*, «Das Judenthum in des vorchristlichen griechischen Welt» (Wien 1857).— *Willrich*, Juden und Griechen von der makkabäischen Erhebung» (1895).—*Lichtenberger R. v.*, «Einflüsse der aegaeischen Kultur auf Aegypten und Palästina» ἐν «Mit eil. d. vorderasiat Gesellschaft» 1911).—*Wendland P.*, «Die hellenistisch römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum» (Tübingen 1907, β΄ ἔκδ ἐν τῷ Handbuch zum neuen Testament von *H. Lietzmann*» Bd I, 2-3 Tübigen 1912) — *Prat F.*, «Hellénisme» καὶ «Hellénistes» (ἐν *F. Vigouroux*, «Dictionnaire de la Bible» Paris τ. III/ 1926).— *Μπρατσιώτης Παναγ.*, «Οἱ Φιλισταῖοι καὶ ὁ αἰγαιοκρητικὸς πολιτισμὸς ἐν Παλαιστίνῃ» (Ἀθῆναι 1926= Ἐπιστημ. ἐπετηρὶς θεολογικῆς σχολῆς» Α γ΄).

Διὰ τὴν Μεγάλην Ἑλλάδα: *Lenormant Franç.*, «La grande Grèce (Paris 1881—1881 τόμ. 3).—*Ciaceri E.*, Storia della Magna Grecia» (Milano-Roma 1924—1932).—*Macier D. R.*, «Greek cities in Italy and Sicily» Oxford 1911).— *Libertini G.* καὶ *Paladino G.*, «Storia di Sicilia dai tempi più antichi (Catania 1933).

Διὰ τὴν Ρώμην: *Mommsen Th.*, «Römische Geschichte» (Leipzig 1854 1856 τ. 3, ιγ΄ ἔκδ. Berlin 1919—1922 τ. 3— ἑλλην. μετάφρ. μερικὴ ὑπὸ *Σ. Σακελλαροπούλου*, Ἀθῆναι 1906).— *Καστόρχης Εὐθ.*, «Περὶ τῆς ἀρχῆθεν κοινωνίας τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς Ρωμαίους καὶ τῆς ἐντεῦθεν ἐνεργείας αὐτῶν πρὸς ἐκπολιτισμὸν τούτων» (Ἀθῆναι 1878).— *Ferrero G.*, «Grandezza e decadenza di Roma» (1902—1907 τ. 5, γερμ. μετάφρ. 1908—1910 τ. 6).—*Stuart Jones*, «The roman empire» (1908).—*Rostovtzeff M.*, «The social and economic history of the roman empire» (Oxford 1927).

Διὰ τὴν Αἴγυπτον: *Bouché-Leclercq A.*, «Histoire des Lagides» (Paris 1903-1907 τ. 4) — *Rostowtzeff M.*, The foundation of social and economic life in Egypt in hellenistic times (ἐν «Journal of egyptian archeology» IV/ 1920).— *Bevan E. R.*, «History of Egypt under Ptolemaic dynasty» London 1927).— *Schubart W.*, Die Griechen in Aegypten» (Leipzig 1927) —*Viereck P.*, «Philadelpheia. Die Gründung einer hellenistischen Militärkolonie in Aegypten» (Leipzig 1928).— *Milne G. J.*, «Egyptian nationalism under greek and roman rule» (ἐν «Journal of egyptian archeology» XIV/1928).

Διὰ τὴν βόρειον Ἀφρικήν: *Ducati*, «Storia della Cirenaica greca» (Firenze 1922).— *Wilamowitz-Mollendorf U.*, «Kyrene» (Berlin 1928).— *Bissing F. W.*, «Karthago und die griechisch italischen Beziehungen seiner Kultur» (ἐν «Forschungen und Fortschritte» IX/1933).

Διὰ τὴν Ἰνδικήν: *Banergee N.*, «Hellenism in ancient India» (Calcuta 1920, β΄ ἔκδ.) — *Goblet d'Alviella*, «Ce que l'Inde doit à la Grèce» Paris 1926)

δ) Διὰ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ ἐπὶ τῶν νεωτέρων ἐθνῶν, βλ. γενικῶς μὲν *Cauer P.*, «Das Altertum im Leben des Gegenwart» (Leipzig Berlin 1911, β΄ ἔκδ.), ἰδιαιτέρως δέ, διὰ τὴν Ἰταλίαν: *Voigt G.*, Die Wiederbebelung des klassischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus» Berlin 1859, γ΄ ἔκδ. 1893 τ. 2) καὶ *Burckhardt J.* «Die Kultur der Renaissance in Italien» (γ΄ ἔκδ. ὑπὸ Geiger: Leipzig 1877—1878 τ. 2, νεωτ. ἔκδ. W. Kaegi Stuttgart 1930)· διὰ τὴν Γαλλίαν: *Zanta L.*, «La renaissance du stoicisme au XVI° siècle» (1914) καὶ *Lefranc A.*, «Le platonisme et la littérature en France à l'époque de la Rennaissance (1914)· διὰ τὴν Γερμανίαν: *Cholevius J. K. L.*, Geschichte der deutschen Poesie nach ihren antiken Elemente» (1854—1856 τ. 2) καὶ *Aron E.*, «Die deutsche Erweckung des Griechentums» (Heidelberg 1929)· καὶ διὰ τὴν Ἀγγλίαν: «Bibliothek Warburg. Vorträge. Bd 9: England und die Antike» (Leipzig 1931. Τῆς βιβλιοθήκης ταύτης τὰ Vorträge, 1921—1931 τ. 9, κοινὸν σκοπὸν ἔχουν τὴν παρακολούθησιν τῆς δράσεως τῆς ἀρχαιότητος κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ τοὺς νεωτέρους χρόνους). Π. Ν. Π.

Δημόσιος βίος τῶν ἀρχαίων. 1. *Γενικὰ βοηθήματα*: *Potter J.*, «Archeologia graeca» (Lugdunum Batavorum 1702, β΄ ἔκδ. Venetia 1734. ἑλλην. μετάφρ. *Γ. Γώγου* «Ἀρχαιολογία ἑλληνική» Κωνσταντινούπολις Α /1864, ἐκ τῆς γερμ. μεταφρ. τοῦ *J. J. Rambach*, Halle 1775—1778 τ. 3) —*Wachsmuth W.*, «Hellenische Altertumskunde aus den Gesichtspunkte des Staates» (Halle 1826—1830 τ. 4).—*Hermann C. Fr.*, «Lehrbuch des griechischen Staatsaltertümer» (Heidelberg 1831) τὸ εἶτα «Lehrbuch der griechischen Antiquitäten» (Freiburg 1882—1892, περιλαμβάνον ἐν ἰδίαις σειραῖς α) δημόσιον βίον ὑπὸ *V. Thumisez*, β) νομικὴν ἀρχαιολογίαν ὑπὸ *H. Droysen*, *Th. Thalheim*, γ) πολεμικὴν ἀρχαιολογίαν ὑπὸ *A. Müller* καὶ ε) ἰδιωτικὸν δ) σκηνικὴν ἀρχαιολογίαν ὑπὸ *A. Müller* καὶ ε) ἰδιωτικὸν βίον ὑπὸ *Blümmer*. ΣΤ΄ ἔκδ. Tübingen 1913).—*Fustel de Coulanges*, «La cité antique» (Paris 1864 πλειστάκις ἐπανεκδοθέν, ἑλλην. μετάφρ. *Γιμ. Φιλήμονος* «Τὸ ἀρχαῖον ἄστυ» Ἀθῆναι 1898).— *Brandes H.*, «Griechische Staataltertümer» (ἐν *Ersch* καὶ *Grbuer*, «Algemeine Encyclopädie» καὶ ἐν τ. IVa/1870 τῆς ὑπὸ τὸν τίτλον «Griechenland» ἀνατυπώσεως).— *Buchholz E.*, «Die homerischen Realien»

Digitized by Google

(Leipzig 1871—1885 τ. 3).— *Falke I.*, «Hellas und Rom» (1879, ἑλλ. μετάφρ. *Ν. Γ. Πολίτου* «Ἑλλάς. Βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» Ἀθῆναι 1887).—*Guiraud P.*, «La vie privée et la vie publique des Grecs» (Paris 1890, καὶ ἔκδ. 1913 ἐν τῇ σειρᾷ «Lectures historiques»).—*Busolt G.*, «Die griechischen Staats-und Rechtsaltertümer» ² (= *I. Müller*, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd. IV, 1, 1/1892, γ' ἔκδ. ὑπὸ *H. Swoboda* 1920—1926 τ. 2, ὑπὸ τὸν τίτλον «Griechische Staatskunde»).—*Fougères G.*, «La vie privée et la vie publique des Grecs et des Romains» (Paris 894).—*Finsler G.*, «Homer, I: Der Dichter und seine Welt» (Leipzig-Berlin 1908. γ' ἔκδ. 1924).— *Wilamowitz-Mollendorff U.*, «Staat und Gesellschaft der Griechen» (=*P. Hinneberg*, «Die Kultur der Gegenwart» Th. II, 4, 1/1910 καὶ β' ἔκδ. 1923 Leipzig—Berlin).—*Wright F. A.*, «Greek social life» (London 1925).—*Berrini O*, «Instituzioni, usi e costumi dei Greci e dei Romani» (Torino 1928).—*Beseler E.*, «Miscellanea grecoromana» (ἐν «Studi Bonfante» II/1930).— *Hasebroek I.*, «Griechische Wirtschafts—und Gesellschaftsgeschichte bis zur Perserzeit» (Tübingen 1931).—*Laurent J.*, «La Grèce antique» (Paris 1933, ἐν τῇ σειρᾷ «Essais d' histoire sociale» I). — *Δημόπουλος Π. Ν.*, «Ὁ δημόσιος καὶ ὁ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι 1933).—Λεπτομερεστέραν καὶ νεωτέραν βιβλιογραφίαν εὑρίσκει τις παρὰ *Marouzeau J.*, «Dix années de bibliographie classique. 1914—1924» (Paris t. II/1928 σ. 988 κ. ἑ. Πρβλ. καὶ 1033 κ. ἑ., ἔνθα ἰδίως διὰ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς χρόνους) καὶ «L'année philologique» (ἐτήσιον ἐν Παρισίοις ἀπὸ τοῦ 1929 ἐκδιδόμενον βιβλιογραφικὸν περιοδικὸν διὰ τὰς ἀπὸ τοῦ 1924 ἐργασίας).

2. *Οἰκονομία*. Γενικὰ εἶναι τὰ ἔργα τῶν: *Böckh A.*, «Staatshaushaltung des Athener» (Berlin 1817 καὶ γ ἔκδ. ὑπὸ *M. Fränkel* Berlin 1886). Ἄπειροι μεταφράσεις ἀγγλιστὶ ὑπὸ *G. C. Lewis, A. Lamb* κ. ἄ. γαλλιστὶ ὑπὸ *A. Laligant*, ἰταλιστὶ ὑπὸ *Pareto* κ. ἄ.) — *Büchsenschütz B.*, «Besitz und Erwerb im griechischen Altertum» (Halle 1869).— *Καστόρχης Εὐθ.*, «Τὰ οἰκονομικὰ τῶν Ἑλλήνων» (ἐν «Ἀθηναίῳ» τ. Α'/1872 σελ. 19—52).— *Pohlmann R.*, «Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus» (1893—1901 τ. 2), τῆς ὁποίας Β' ἔκδ. ἡ «Geschichte des sozialen Frage und des Sozialismus in der antigen Welt» (1912 τ. 2, γ ἔκδ. ὑπὸ *Oertel*, München 1925—1926 τ. 2).— *Beloch J.*, «Die Bevölkerung des griechisch-römischen Welt» (Leipzig 1896. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ μελέτας ἐν «Zeitschrift für Sozialwissenschaft» II/1899, «Klio» V—VI/1905—1906 καὶ τὰ ἐν τῇ «Griechische Geschichte» του, β ἔκδ.: I 1/1912 σελ.202 κ.ἑ. καὶ 265 κ.ἑ., II 1/1914 σ. 74 κ.ἑ., III 1/1922 σ. 313 κ.ἑ., IV 1/1925 σελ. 270 κ.ἑ.).— *Bücher K.*, «Die Entstehung der Volkwirtschaft» (β' ἔκδ. Tübingen 1898).— *Pareto V.*, «Biblioteca di storia economica» (Milano 1903 κ.ἑ., περιλαμβάνουσα σὺν ἄλλοις καὶ μεταφράσεις τῶν ἐνταῦθα ἀναφερομένων ἔργων τοῦ *Aug. Böckh, Ed. Meyer, P. Guillard, H. Blümner, J. Beloch* κ. ἄ. ἐν τ. I/1903, II 1—2/1905—1907, IV/1908 κ. ἄ.).— *Κουτούπης Θ.*, «Οἰκονομικὴ τῶν Ἑλλήνων». (Ἀθῆναι 1908).— *Rostowtzeff M.*, «The foundation of social and economic life in Egypt in hellenistic times» (ἐν τῷ «Journal of egyptian archeology» IV/1920).— *Glotz J.*, «Le travail dans la Grèce ancienne» (Paris 1920, ἀγγλ. μετάφρ. «Ancient Greece at work» 1926).— *Weber M.*, «Gesammelte Aufsätze zur Sozialwirtschaftsgeschichte» (Tübingen 1924).— *Toutain J.*, «L'économie antique» (=*H. Berr*, «Évolution de l'Humanité» Paris I, 20/1927, ἀγγλ. μετάφρ. «The economic life in ancient world» 1930).— *Brentano L.*, «Das Wirtschaftsleben der antiken Welt» (1929).— *Heichelheim F.*, «Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus» (1930).— *Cloché P.*, «Les classes, les métiers et le trafic» (Paris 1931, ἐν τῇ σειρᾷ «La vie publique et privée des anciens Grecs» τῆς ἑταιρείας Budé).— *Βερναρδάκης Δ. Γρ.*, «Ὁ πλοῦτος ὅπως τὸν εἶδον οἱ ἀρχαῖοι» (Ἀθῆναι 1933, ἀνθολόγιον μεταφρασμένων ἀρχαίων περὶ πλούτου γνωμικῶν).

Εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν καὶ ἀγροτικὴν οἰκονομίαν ἀναφέρονται οἱ *Wiskermann D.*, «Die antike Landwirtschaft» Leipzig 1859).—*Χλωρὸς Νικ.*, «Forstwissenschaftliche Leistungen der Altgriechen» (ἐν «Forstwirt. Zentralbl.» 1885).— *Fustel de Coulanges*, «Nouvelles recherches sur quelques problèmes d'histoire» (Paris 1891, ἔκδ. C. Jullian).—*Guiraud P.*, «La propriété foncière en Grèce» (Paris 1893).— *Hitzig H. F.*, «Das griechische Pfandrecht» (Münich 1895).—*Τσοποτὸς Κ. Δ.*, «Ἱστορία τῶν γεωργῶν καὶ τῆς ἰδιοκτησίας ἐν Θεσσαλίᾳ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς τουρκοκρατίας» (Ἀθῆναι 1915).—*Heitland W. E.*, «Agricola (1921).—*Partsch J.*, «Die griechische Publizität der Grundstückverträge im Ptolemäerrechte» (ἐν «Festschrift f.O. Lenel» Leipzig 1923). - *Kornemann*, «Banerstand» (αὐτόθι σ. 83—108).—*Naber J. C.*, «De proprietatis intellectu oratio tripertita» (ἐν «Mnemosyne» LIII/1929 σελ. 177 κ. ἑξ.).—*Κοντὸς Π.*, «Δασικὴ ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τῶν μινωϊκῶν χρόνων μέχρι σήμερον» (1929).—*Σκλαβοῦνος Κ. Γ.*, «Über die Holzversorgung Griechenlands im Altertum» Berlin 1930).—*Γάνωσης Β.*, «Ἡ γεωργία καὶ ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς πολιτισμός» (Ἀθῆναι 1933).

Εἰς τὴν ἀρχαίαν βιοτεχνίαν, τεχνικὴν καὶ τὰ ζητήματα τῆς ἐργασίας ἀναφέρονται οἱ *Drumann W.*, «Die Arbeiter und Communisten in Griechenland und Rom» (Königsberg 1860).—*Brümner H.*, «Die gewerbliche Tätigkeit der Völker des klassischen Altertums» (Leipzig 1869).—*Blümmer H.*, «Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern» (Leipzig 1875—1887 τ. 4, β ἔκδ. 1920 τ. 4).— *Dareste R.*, «Mémoire sur les entreprises de travaux publics cher les Grecs» (ἄνευ τόπου καὶ ἔτους).—*Müller I.*, «Die griechischen Privataltertümer» 1 (=*I. Müller's*, «Handbuch der Altertumswissenschaft», München IV1/1893 σ. 234 κ. ἑξ.—*Guiraud P.*, «La main d'oeuvre industrielle dans l'ancienne Grèce» (Paris 1900, ἑλληνικὴ μετάφρασις *Ἀλ. Καράλη*, «Ἡ βιοτεχνικὴ ἐργασία ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι» Ἀθῆναι 1903).—*Francotte H.*, L'industrie dans la Grèce ancienne (Bruxelles 1900—1901 τ. 2).—*Neuburger A.*, «Die Technik des Altertums» (Leipzig 1921 β ἔκδ.. 1927 γ ἐκδ).—*Glotz G.*, «Le travail dans la Grèce ancienne» (Paris 1920, ἐν *O. Rénard*, «Histoire universelle du Travail».—*Davis O.*, «Two north Greek mining towns» (ἐν «Journal of hellenic studies» τ. IL/1929 σελ. 89—91).—*Momigliano A.*, «Sull'administrazione delle miniere del Laurio» (ἐν «Athenaeum» τόμ. X/1932).

Εἰς ζητήματα ἐμπορίου καὶ συγκοινωνίας ἀναφέρονται οἱ *Ναύτης Γ.*, «Γενικαὶ ἀρχαὶ περὶ τοῦ ἐμπορίου καὶ ἱστορία αὐτοῦ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καὶ Βυζαντινοῖς» (Ἀθῆναι 1859—1860 τ. 2).—*Ράλλης Γ. Α.*, «Περὶ τοῦ ναυτικοῦ νόμου τῶν Ροδίων» (Ἀθῆναι 1868).—*Βερναρδάκης Α.*, «Οἱ τηλέγραφοι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις» (ἐν «Οἰκονομικῇ ἐπιθεωρήσει» τόμ. Β'/1874—1875 σελ. 440-460).—*Μοσχονήσιος Γ.*, «Ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἐμπόριον» (ἐν «Οἰκονομικῇ ἐπιθεωρήσει» τόμ. Δ'/1876—1877 σ. 164—170).—*Βερναρδάκης Α.*, «Περὶ τῶν τροχαστῶν ὁδῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι» (ἐν «Οἰκονομικῇ ἐπιθεωρήσει» τόμ. Ε /1877—1878 σελ. 455—465 καὶ 484—495).—*Leaf Walt.*, «On a history of Greek commerce» (ἐν «Journal of hellenic studies XXXV/1915 σελ. 161—172). —*Hatzfeld Jean*, «Les trafiquants Italiens dans l'Orient hellénique» (Paris 1919).—*Knorringa H.*, «Emporos. Data on trade and the trader in Greek literature from Homer to Aristotle» (Amsterdam 1926).—*Hasebroek J.*, «Staat und Handel im alten Griechenland» (Tübingen 1928).—*Forde C. D.*, «Ancient mariners, the story of ships and sea routes» (New York 1928).—*Ἀνδρεάδης Ἀ. Μ.*, «Πειρατεία καὶ ἐμπόριον ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι» (ἐν Hellas-Jahrbuch» 1929 σελ. 118 κ. ἑξ.).

Εἰς τὴν νομισματικὴν κυκλοφορίαν ἀφοροῦν οἱ *Guillard Ed*, «Les banquiers Athéniens et Romains» (Genève 1875). —*Βερναρδάκης Ἀ. Ν.*, «Les banques dans l'antiquité» (Paris 1881, ἐκ τῆς «Journal des économistes» Ἰουν.—Αὐγ. 1881).—*Billeter G.*, «Geschichte des Zinsfusses im griechisch—römischen Altertum» (Leipzig 1898).— *Salvioli G.*, «Le capitalisme dans le monde antique» (1906).— *Σπουργίτης Γ. Α.*, «Αἱ τράπεζαι ἐν τῇ ἀρχαιότητι» (ἐν «Μηνύτορ. Ἀθηνῶν» Ἰούνιος—Αὔγουστος 1914 .—*Dopsch A.*, «Naturwirtschaft und Geldwirtschaft» (Wien 1930).

3. *Δημοσία οἰκονομία*: *Lumbroso G.*, «Recherches sur l'économie politique d'Égypte sous les Lagides» (Torino 1870). —*Σοῦτζος Ἰ. Α.*, «Ἀθηναίων πολιτεία. Οἰκονομικὸς βίος καὶ δημοσιολογία τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων» (=«Πλουτολογικαὶ μελέται», Ἀθῆναι 1874).—*Grenfell B.*, «Revenue laws of Ptolemy Philadelphus» (Oxford 1896).— *Wilcken U.*, «Griechische Ostraka aus Aegypten und Nubien» Leipzig —Berlin 1899).—*Steiner A.*, «Der Fiskus der Ptolemaer» (Leipzig 1903 καὶ Leipzig—Berlin. 1914).— *Maspero G.*, «Les finances de l'Égypte sous les Lagides» (Paris 1905). —*Bourguet E.*, «L'administration financière du sanctuaire pythique» (Paris 1905).—*Bouch-Leclercq A.*, «Histoire des Lapides» (Paris III/1906 σελ. 237 κ. ἑ.).—*Rietzler K.*, «Finanzen und Monopole im alten Griechenland» (Berlin 1907).—*Cavaignac E.*. «Études sur l' histoire financière d'Athènes au Ve siècle. Le trésor d'Athènes de 480 à 404» Paris 1908).— *Francotte H.*, «Les finances des cités grecques» (Liège-Paris 1909).— *Meyer E.*, «Griechische Finanzen» (ἐν τῷ *Konrads*, «HandWörterbuch der Staatswissenschaft» γ' ἔκδ. IV/1910 σελ. 134 κ. ἑ. Πρβλ. καὶ τὴν μελέτην τοῦ *Th. von Eheberg*, αὐτόθι δ' ἔκδ. 1927 σ. 9 κ. ἑ.).— *Wilcken U.*, «Grundzüge der Papyruskunde» (Leipzig I 1/1912 σελ. 146 κ. ἑ., 169 κ ἑ.. 209 κ. ἑ καὶ 330 κ. ἑ.). — *Σταυριδάκης Γ. Α.*, «Ἡ μινωϊκὴ δημοσία οἰκονομία κατὰ τὰ πορίσματα τῶν κρητικῶν ἀνασκαφῶν» (Ἡράκλειον 1912). —*Beloch J.*, «Griechische Geschichte» (β' ἔκδ. II 1/1914, σελ. 109 κ. ἑ., III/1922 σ. 324 κ. ἑ. καὶ 442 κ. ἑ., III 2/1924 σ. 419 κ. ἑ., IV 1/1927 σ. 328 κ. ἑ. καὶ 388 κ. ἑ.). — *Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Ἡ δημοσία οἰκονομία τῶν Σπαρτιατῶν» (ἐκ τῆς «Ἐπετηρίδος» Παρνασσοῦ, Ἀθῆναι 1915). — *Ἀνδρεάδης Α. Μ.* «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας ἀπὸ τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων μέχρι τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου» (Ἀθῆναι 1918 κ. ἑ., γερμ. μετάφρ. «Geschichte der griechisches Staatswirtschaft» München 1931 κ.ἑ.).—*Busolt G.*, «Griechische Staatskunde» ³ (=*I. Müller*. «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd IV, 1, 1/1920 σ. 587 κ. ἑ. καὶ IV, 1, 2/1926, σ. 1210 κ. ἑ.)—*Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Tipi di politica finanziaria nell'antichità greca» (ἄνευ τόπου 1927), «Les finances de guerre d'Alexandre le grand (1929, ἐκ τῶν «Annales d'hist. économ. et sociale»), «Αἱ σπουδαιότεραι ἐπὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου δημοσιονομικαὶ φυσιογνωμίαι» (ἐν «Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν» 4/1929), «The finances of tyrant governments in ancient Greece» (London 1930, ἐκ τῆς «Economic history» Ἰανουαρίου 1930), «Le montant du budget ds l'état athénien» (ἐν «Comptes-Rendus de la XX Session de l'Inst. internat. de la Statistique», Madrid 1930), «L'administration financière du roi Lysimaque» (ἐν «Mélanges Paul Thomas», Bruges 1930), «The capital levy in ancient Athens» (London 1931 ἐκ τῆς «Economic history» Ἰανουαρίου 1931), καὶ «Des droits de douane prélevés par les Lagides» (ἐν «Mélanges Slotz», Paris I/1932).

4. *Μέτρα—Σταθμὰ—Νόμισμα*: *Hultsch Fr.*, «Griechische und römische Metrologie» (Berlin 1862, β' ἔκδ. 1882).— *Nissen*, Griechische und römische Metrologie» (München 1886 ἐν *I. Müller*, «Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft»). — *Pernice H.*, «Griechische Gewichte» (1894).— *Hultsch F.*, «Die Gewichte des Altertums» 1898) — *Evans A.*, «Minoan weights and mediums of currancy» (ἐν «Corolla numismatica», Oxford 1906).—Λεπτομερεστέραν βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ *Marouzeau J.*, «Dix années de bibliographie classique, 1914—1924» (Paris II/1928 σελ. 877 κ. ἑξ.), νεωτέρας δὲ ἐργασίας ἐν τῇ L'anné philologique» τοῦ ἰδίου (αὐτόθι, ἐτησίως ἀπὸ 1929, διὰ τὰ ἔτη 1924 κ. ἑξ.). — Διὰ τὸ νόμισμα βλ. τὸ περὶ νομισματικῆς τμῆμα τοῦ νόμου.

5. *Ἡμερολόγιον-Ὡρολόγιον*: *Mommsen Aug.*, «Beiträge zur griechische Zeitrechnung» (Leipzig 1856), «Zweiter Beitrag zur Zeitrechnung des Griechen und Römer» (αὐτόθι 1859), «Chronologie» (αὐτόθι 1883) καὶ «Über die Zeit der Olympien» (αὐτόθι 1891).—*Pomtow H.*, «Delphische Chronologie (Stuttgart 1901).—*Kubitschek W.*, «Grundriss der antiker Zeitrechnung»² (=*Müller-Otto*, «Handdriss der Altertumswissenschaft» (München Bd I 7/1928).

Εἰδικῶς διὰ τὴν κλεψύδραν ἑλληνικαὶ ἐργασίαι: *Μαλτέζος Κ.*, «Ἡ κλεψύδρα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις» (Ἀθῆναι 1902, ἐκ τῆς «Ἐφημερίδος ἀρχαιολογικῆς» τοῦ 1902).—*Φωτιάδης Π.*, «Περὶ τῆς διαμεμετρημένης ἡμέρας καὶ τῆς δικαστικῆς κλεψύδρας» (ἐν «Ἀθηνᾷ» ΙΣΤ /1904). – *Μαλτέζος Κ.*, «Ἡ δικαστικὴ κλεψύδρα καὶ ἡ διαμεμετρημένη ἡμέρα» (ἐν «Ἀρχαιολογικῇ ἐφημερίδι» 1920). – *Τοῦ αὐτοῦ*, «Du temps de l'introduction de la clepsydre des tribunaux à Athènes κτλ.) ἐν «Πρακτικοῖς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 1931).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Contribution à la rechenche des dimensions des clepsydres des tribunaux chez les Grecs» (ἐν «Πρακτικοῖς Ἀκαδημίας Ἀθητῶν Η /1933).

6. *Δημογραφία*: *Παναγιωτίδης Ἀ.*, «Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀττικῆς» (Ἀθῆναι 1896).—*Beloch K. I.*, «Die Bevölkerung der griechisch-römische Welt» (1886).—*Cavaignac E.* Population et capital dans le monde méditerranéen antique» fasc. 18/1923 τῆς «Série bleue» τοῦ πανεπιστημίου Στρασβούργου).—*Gerkan A.*, «Griechische Stadteanlangen» (Berlin 1924).—*Mucke J. R.*, «Die Urbevölkerung Grichenlands» (Leipzig 1927—1929 τ. 2).—*Ciccoti E.*, «Il problema demografico nel mondoantico» (Roma 1931.—Πρβλ. καὶ περιοδικὸν «Metron» τ. IX, 2/1931).—*Ἀνδρεάδης Ἀ. Μ.*, «La population de l'Attique aux V et IV siècles» (Roma [1931]), καὶ «La mort de Sparte et ses causes démographiques» (Roma 1931, ἐκ τοῦ «Metron» vol. IX n. 1).

7. *Πολίτευμα-Διοίκησις-Κόμματα*. Διὰ τὰ ἀρχαῖα πολιτεύματα βλ. *Droysen J. G.*, «Geschichte Bildung des hellenistischen Staatensystems» (1843, β' ἔκδ. ἐν τῇ «Geschichte des Hellenismus» τοῦ ἰδίου, Gotha 1877—1878).—*Plass H. G.*, «Die Tyrannis in ihren beiden Perioden bei den alten Griechen» (Bremen 1852 τ. 2).—*Freeman E. A.*, «History of federal Government» (London—Cambridge I/1863, τὰ ἀφορῶντα τὴν Ἑλλάδα) καὶ «History of federal Government in Greece and Italy» (London 1893, ἔκδ. J. B. Bury).—*Μιστριώτης Γ. Κ.*, «Περὶ τοῦ καθ' Ὅμηρον ἑλληνικοῦ πολιτεύματος» (1861).—*Gilbert G.*. «Handbuch der griechischen Staatsaltertümer» (Leipzig 1881—1885 τ. 2, β' ἔκδ. I/1893, ἑλληνικὴ μετάφρασις ὑπὸ *Ν. Γ. Πολίτου*, «Ἐγχειρίδιον ἀρχαιολογίας τοῦ δημοσίου βίου τῶν Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι Α'/1897, β' ἔκδ. Α'/1927).—*Fanta A.*, «Der Staat in der Ilias und Odyssee» (Innsbruck 1882).—*Dubois M.*, «Les ligues étolienne et achéenne» Paris 1885.) —*Thuemser V.*, «Lehrbuch der griechischen Staatsaltertümer»⁶ (=*K. F., Hermann*, «Lehrbuch der griechischen Antiquitäten» Freiburg Bd I/1889 .—*Gardner* καὶ *Jevons F. B.*, «A manual of greek antiquities» (=*Jevons*, «Constitutional and legal antiquities» London 1895, Bk VI).— *Whibley Leon.*, «Greek oligarchies. Their caracter and organisation» (Cambridge 1896, β ἔκδ. 1913).—*Greenidge A. H. I.*, «A handbuch of Greek constitutional history» (London 1896, ἀνατυπώσεις 1902, 1911, 1914. Πλουσία βιβλιογραφία).— *Schoemann G. F.*, «Griechische Alterthümer. Bd. I. Das Staatswesen»⁴ (Berlin 1897, ἔκδ. J. H. Lipsius).—*Francotte H.*, «La polis grecque» (Paderborn 1907). — *Croiset A.*, «Les démocraties antiques» (Paris 1909).—*Wenger L*, «Die Verfassung und Verwaltung der europäischen Altertums» (=*P. Hinneberg*, «Die Kultur der Gegenwart» Leipzig-Berlin, Th. II 2,1/1911 σ. 136—197).— *Φιλάρετος Γ. Ν.*, «Αἱ ἑλληνικαὶ πολιτεῖαι μέχρι τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας. Καταγωγὴ κοινότητος, δήμου, δμοσπονδίας» (Ἀθῆναι 1904) —*Cloché P.*, «La restauration démocratique á Athènes en 403 a J.-C.» (Paris 1915). - *Zimmern A.*, The greek commonwealth. Politics and economics in 5th century» (Oxford 1915 β ἔκδ. ἑλλην. μετάφρ. ὑπὸ *Μιχ. Τσαμαδοῦ*, «Αἱ πολιτεῖαι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος», Ἀθῆναι 1930).— *Nietzsche Fr.*, «Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ πολιτεία» (μετάφρ. *Γ. Ν. Π.*, ἐν περιοδ. «Κριτικὴ καὶ ποίησις» τ. Α'/1919, σ. 360—372).— *Φιλάρετος Γ. Ν.*, «Ἱστορία ἑλληνικῶν πολιτευμάτων» (Ἀθῆναι 1924 .—*Πανᾶς Κ. Γ.*, «Ἀρχαῖαι καὶ σύγχρονοι δημοκρατίαι» (Ἀθῆναι 1924).—*Glovea T. R.*, «Democracy in the ancient world» (Cambridge 1927).—*Κουγέας Σωκρ.*, «Ἡ ἰδέα τῆς Κοινωνίας τῶν ἐθνῶν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν» (Ἀθῆναι 1928).—*Glotz G.*, «La cité grecque» (=*H. Berr*, «L'évolution de l'humanité» Paris I, 14/1928 καὶ ἀγγλικὴ μετάφρασις 1929 .—*Φαρδῆς Γ. Α.*, «Συνταγματικὸν δίκαιον. I: γενικαὶ ἀρχαὶ καὶ συνταγματικαὶ ἔννοιαι ἐν τῇ ἱστορικῇ των ἐξελίξει, τόμ. 1: Ἑλλὰς καὶ δημοκρατικὴ Ρώμη (Ἀθῆναι 1931).—*Ehrenberg V.*, «Der griechische und hellenistische Staat»⁴ =*Gercke-Norden*, «Einleitung in die Altertumswissenschaft» Leipzig-Berlin Bd. III, 3/1932).—*Momigliano A.*, «Sparta e Lacedemone» (ἐν «Atene e Roma» τ. XIII/1932).—*Pareti L.*, «Sull'origine dela diarchia spartana» αὐτόθι).—*Gross G.*, «Epirus. A study of greek constitutional development» (1932).—*Παναγιωτίδης Γ.*, «Αἱ ἠθικαὶ βάσεις τῆς πολιτείας κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα καὶ τώρα» (Ἀθῆναι 1933).

Διὰ τὴν διοίκησιν βλ *Haussoublier B.*, «La vie municipale en Attique. Essai sur l'organisation des dèmes au IVe siècle» (Paris 1884).—*Keil Br.*, «Zum Athenische Gerichtswesen» (1902).—*Τρουπάκης Ν. Γ.*, «Ἡ ἀστυνομία παρ' Ἕλλησιν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς», (Ἀθῆναι 1904).- *Martin V.*, «Les épistratèges» (Genève 1911).—*Oertel Fr*, «Die Liturgie» (Leipzig 1917).—*Collomp P.*, «Recherches sur la chancellerie et diplomatie des Lagides» (Strasbourg 1926).—*Bonner R. J.* καὶ *Smith G.*, «The administration of justice from Homer to Aristotle» (Chicago 1930).

Διὰ τὰ κόμματα καὶ τὸν πολιτικὸν βίον βλ. *Whibley Leon.*, «Political parties in Athens during the Peloponnesian war» (Cambridge 1888).—*Pohlenz M.*. «Staatsgedanke und Staatslehre der Griechen» (Leipzig 1923).—*Θεοδωρόπουλος Π. Ἰ.*, «Ὁ πρῶτος δημοκρατικὸς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1923).—*Myres J L.*, «Political ideas of the Greeks» (1927).—*Schaefer H.*, «Staatsform und Politik Undersuchungen zur griechicshen Geschichte des 6 und 5 Jahrhunderts» (Leipzig 1932).—*Martin V.*, «La vie politique à Athènes» (ἐν «Nova et Vetera» τ. XV/1933).

8. *Τελεταί-Ἑορταί*: *Farnel L R.*, «The cults of the greek states» (Oxford 1896—1909 τ.5).—*Samter E.*, «Familienfeste der Griechen und Römern» (Berlin 1901).—*Rohde* «Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsgraube der Griechen (Tübingen Leipzig 1903 τ. 2).—*Nilsson M. P.*, «Griechische Feste» (Leipzig 1906) —*Φιλάρετος Γ. Ν.*, «Δεῖπνα καὶ συμπόσια τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι 1907).—*Hubert H.*, «Le culte des héros et ses conditions sociales (ἐν «Revue de l'histoire des réligions» LXX 1911).—*Stengel P.*, «Die griechischen Kultusaltesrümer» (γ' ἔκδ. München 1920).— *Berve H.*, «Das Alexanderreich auf Prosopographischer Grundlage» (München 1926, τ. 2. Διὰ τὸν αὐλικὸν βίον τῶν μακεδονικῶν χρόνων .—*Latte K.*, «Heiliges Recht Tübingen 1928).—*Deubner L.*. «Attische Feste» (Berlin 1932, Πρβλ. καὶ τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ περὶ τῆς ἀρχαίας θρησκείας τμήματος τοῦ τόμου).

Π. Ν. Π.

Ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων. Α' Γενικὰ ἔργα: *Becker W. A.*, «Charicles oder Bilder altgriechischer Sitte» (Leipzig 1840, γ' ἔκδ. *Goll* 1877—1878, τ. 3.— ἑλλην. μετάφρ. μερικὴ ὑπὸ *Ἀριστ. Σταυρίδου*, Ἀθῆναι 1871).—*Guhl E.* καὶ *Koner W.*, «Das Leben der Griechen und Römern nach antiken Bildwerken» (Berlin 1862, στ ἔκδ. ὑπὸ *Engelmann* 1893).—*Ραγκαβῆς Κλ.*, «Ὁ καθ' Ὅμηρον οἰκιακὸς βίος» (Παρίσιοι 1864, Λειψία 1883).— *Göll H.*, «Griechische Privataltertümer» (ἐν *Ersch* καὶ *Gruber*, «Allgemeine Encyclapädie καὶ ἐν τ. IVa/1870 τῆς ὑπὸ τὸν τίτλον «Griechenland» ἀνατυπώσεως).— *Βενιζέλος Θεοδ.*, «Περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι 1873).— *Βουλοδῆμος Χαρ.*, «Δοκίμιον περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» (Ὀδησσὸς 1875—1903, τ. 2).— *Ménard R.* καὶ *Sauvageot C.*, «La vie privée des anciens» (Paris 1880—1883, τ. 3).— *Blümmer H.*, «Leben und Sitten der Griechen» (Leipzig 1887, τ. 3, ἀγγλ. ὑπὸ *A. Zimmern*, «The home life of ancient Greece» 1893) καὶ «Die Privataltertümer» (= *C. F. Hermann*, «Lehrbuch der griechischen Antiquitäten», Bd IV Freiburg 1892).— *Müller Iv.*, «Die Griechischen Privataltertümer ² (=*I. Müller's*, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München IV1/1893, σ. 3—268).— *Gulick Ch. B.*, «The life of ancient Greeks» New York 1903).— *Seymour Th. D.*, «Life in the Homeric age» (New-York 1907).— *Σπηλιωτόπουλος Ἀ. Θ.*, «Μελέται ἐκ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι 1908).— *Tilden W.*, «Greek life» (New York 1920).— *Quennell M.* καὶ *C. H. B.*, «Everyday life in the old stone age» (1921).— *La Rue van Hook*, «Greek life and thought» (New York 1923).— *Helen Mac Clees*, «The daily life of Greeks and Romans» (New York 1925).—*Pernice E.*, «Griechische und römische Privatleben» (*Gercke-Norden*, «Einleitung in die Altertumswissenschaft» (Leipzig-Berlin Bd II 1/1930).— *Picard Ch.*, «La vie privée dans la Grèce classique (Paris 1930).—*Quennell Marj.* καὶ *C. H. B.*, «Everyday things in archaic Greece» (London 1931).— Βλ. καὶ τὰς τῇ βιβλιογραφίᾳ τοῦ δημοσίου βίου τῶν ἀρχαίων ἐργασίας τῶν *J. Potter, Fustel de Coulanges, E. Buchholz, P. Guirand, G. Fougères, G. Finsler, F. A. Wright, E. Beseler, Π. Ν. Δημοπούλου* καὶ *J. Laurent*.

Οἰκογένεια: *Cicotti E.*, «La famiglia nel diritto attico» (Torino 1886).— *Beauchet L*, «Histoire du droit privé de la république athénienne» (Paris 1897, τ. 4, ὧν οἱ δύο πρῶτοι διὰ τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον, ὁ γ' διὰ τὴν ἰδιοκτησίαν καὶ ὁ δ διὰ τὸ ἐνοχικὸν δίκαιον).— *Glotz G.*, «La solidarité de la famille dans le droit criminel de la Grèce» (Paris 1904).— *Gernet L.*, «Sur l' épiclérat» (ἐν «Révue des études grecques» XXXIV/1921).— *Albertoni A.*, «L' apokeryxis, contributo alla storia della famiglia» (ἐν ταῖς «Publicazione del semin. juridico della R. università di Bologna» VI/1923 .— *Φωτιάδης Π. Στ.*, «Ἡ ἀποκήρυξις ἐν τῷ ἀρχαίῳ ἑλληνικῷ δικαίῳ» (Ἀθῆναι 1925).— *Arangio-Ruiz V.*, «Persone e famiglie nel diritto dei papiri» (Milano 1930).— *Becher W.*, «Platons Gesetze und das griechischen Familienrecht» (München 1932).

Γάμος - Θέσις τῆς γυναικός: *Lallier R.*, «De la condition

Digitized by Google

de la femme dans la famille athénienne» (Paris 1875).— *Déthrier*, «Περὶ τῆς κοινωνικῆς θέσεως τῶν γυναικῶν ἐν γένει, ἰδίᾳ δὲ περὶ τῶν γυναικῶν τῆς παλαιᾶς Κρήτης» (ἐν «Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος» τ. Ι'/1877, σ. 118—125, μετάφρ. *Δ. Μοστράτου*).— *Hruza E.*, «Beiträge zur Geschichte des griechischen und römischen Familienrechts» Erlangen - Leipzig 1892—1894. τ. 2).— *Beauchet L.*, «De la polygamie et du concubinat à Athènes» (Paris 1895).— *Γαρδίκας Γ. Κ.*, «Ἡ γυνὴ ἐν τῷ ἑλληνικῷ πολιτισμῷ. Α'. Ἡ Ἑλληνὶς ἐν τῇ Ὁμηρικῇ ἐποχῇ» (Ἀθῆναι 1902).— *Παντιζίδης Χρ. Γ.*, «Τὰ περὶ γυναικὸς παρὰ Πλάτωνι φιλοσοφούμενα» (ἐν «Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος» τ. ΚΗ'/1904).— *Ἰμβριώτη Ρ.*, «Ἡ Ἀθηναία στὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα» Ἀθῆναι 1922).— *Βορέα: Θεοφ.*, «Ἰσοτιμία τῆς γυναικὸς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι» (ἐν «Ἀρχείῳ οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» τ. Β'/1922, σ. 15—26).— *Ξανθουδίδης Στ.*, «Ἡ γυνὴ τῆς μινωϊκῆς ἐποχῆς» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1923).— *Πετρόπουλος Γ.*, «Τινὰ περὶ τοῦ γάμου κατὰ τοὺς ἑλληνο-αιγυπτιακοὺς παπύρους» (ἐν «Πρακτικοῖς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 1931).

Ἐκπαίδευσις: Grasberger L., «Erziehung und Unterricht im Klassischen Alterthum» (Würtzburg 1864, τ. 3).— *Σπαθάκης Ἀρ.*, «Περὶ τῶν μερῶν τῆς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν ἀγωγῆς» (ἐν «Ἀθηναίῳ» 1872).—*Girard P.*, «L'éducation athénienne au Ve et IVe siècle a. J.-C.» (Paris 1889, ἑλλην. μετάφρ. *Α. Καράλη* «Ἀθηναίων ἀγωγή» Ἀθῆναι 1894) καὶ *Müller Iv.*, «Die griechischen Privataltertümer»[2] (= *I. Müller's*, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd. IV1/1893, σ 154 κ.ἑ.).— *Ziebarth E.*, «Aus dem griechischen Schulwesen» (Leipzig 1896, β' ἔκδ. Leipzig - Berlin 1914).— *Ἐξαρχόπουλος Ν. Ι.*, «Χαρακτηρισμὸς τῆς ἀττικῆς ἀγωγῆς τοῦ Ε' καὶ Δ' π. Χ. αἰῶνος» (Ἀθῆναι 1906).— *Freeman K. J.*, «Schools of Hellas» (London 1907, β' ἔκδ. 1912).— *Ἐξαρχόπουλος Ν.*, «Das athenische und das spartanische Erziehungssystem» (Langensalza 1909).— *van Hoorn*, «De vita atque culta puerorum monumentis antiquis explanatio» (Amstelodami 1909).— *Ziebart E.*, «Aus der antike Schule» (= *Lietzmann's*, «Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen» No 65, Bonn 1910, β' ἔκδ. 1913).— *Μωϋσίδης Μ.*, «Εὐνομική καὶ παιδονομία παρ' ἀρχαίοις Ἕλλησιν» (Ἀθῆναι 1925).

Ἔνδυμα: Müller I., «Die griechischen Privataltertümer»[2] (= *I. Müller's*, «Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft» München IV1/1893, σ 71 κ.ἑ.).— *Smith J. M.*, «Ancient greek female costume» (1883).— *Deonna W.*, «Les toilettes modernes dans la Crète minoenne» (Genève 1911).— *Heuzey L.*, «Histoire du costume antique d'après les études sur le modèle vivant» (1923).— *Bieber M.*, «Griechische Kleidung» (Berlin-Leipzig 1928).

Πολεμικὴ ὀργάνωσις τῶν ἀρχαίων. 1. Στρατὸς τῆς ξηρᾶς. Δι' αὐτὸν ἀπὸ γενικῆς ἀπόψεως βλ. *Köchly H.* καὶ *Rüstow W.*, «Geschichte des griechischen Kriegswesen von der ältesten Zeit bis auf Pyrrhos» (Aarau 1852).— *Demmin Aug.*, «Die Kriegswaffen in ihrer histor. Entwicklung» (Leipzig 1885, β' ἔκδ, 1891 γ').— *Droysen H.*, «Die griechische Kriegsaltertümer» (= *C. F. Hermann*, «Lehrbuch der griechischen Antiquitäten» Bd II, 2 Freiburg 1888).— *Serre*, «Études sur l'histoire militaire et maritime des Grecs et des Romains» (Paris 1888).— *Jähns M.*, «Geschichte der Kriegswissenschaften» (München - Leipzig 1889—1891, τ 3).— *Bauer Ad.*, «Die griechischen Kriegsaltertümer»[2] (= *I. Müller's*, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd IV 1,2/1893, σ. 270—469). — *Delbrück H*, «Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. I: Das Altertum» (1900, γ' ἔκδ. 1920).— *Roloff G.*, «Probleme aus der griechischen Kriegsgeschichte» (= «Historische Studien» No 39/1903).— *Kromayer J.*, «Antike Schlachtfelder in Griechenland» (Berlin 1903—1907, τ. 2, β ἔκδ. αὐτόθι 1924), τούτου δὲ γ' ἔκδ. ὑπὸ τὸν τίτλον «Heerwesen und Kriegsführung der Griechen» (= Handbuch der Altertumswissenschaft» τῶν *I. Müller—W. Otto*, München IV 3,2/1928, σελ. 1—247, συνεργασίᾳ τῶν *A. Koester* καὶ *E. Schramm*). — *Bulanda*, «Bogen und Pfeil bei den Völken des Altertums» (= Abhandlungen der arch. — epigr. Seminars in Wien» Heft 15/1913).— *Busolt G.*, «Griechische Staatskunde»[3] (= *I. Müller*, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd. IV,1—2/1920—1926. Ἐν τ. α', σ. 559 κ.ἑ.).— *Lender F.*, «Völkerrecht und Kriegführung im Altertum» (ἐν «Wiener Blätter für die Freunde der Antike» II/1930, σ 56—57, 109—112).— *Coussin P.*, «Les institutions militaires et navales» (Paris 1932, ἐν τῇ σειρᾷ «La vie publique et privée des anciens grecs» τῶν ἐκδόσεων «Les Belles Lettres»).

Εἰδικώτερον, διὰ μὲν τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους βλ. *Chauvelays L., de la—*, «Les armes et la tactique des Grecs devant Troie» (Paris 1891) καὶ *Reichel W.*, «Ueber die homerischen Waffen» (Wien 1891), τοῦ ὁποίου β' ἔκδ. τὸ «Homerische Waffen. Archäologische Untersuchungen» (αὐτόθι 1901)· διὰ τοὺς μηδικοὺς πολέμους βλ. *How W. W.*, «Arm, tactics and strategy in the Persian war» (ἐν «Journal of hellenic studies» τ. XLIII/1923, σ. 117—132) καὶ διὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους βλ. *Meyer P. M.*, «Das Heerwesen der Ptolemäer und Römer in Aegypten» (1900).— *Lesquier J.*, «Les institutions militaires de l'Égypte sous les Lagides» (Paris 1911) —*Tarn W. W.*, «Hellenistic military and naval developments» (Cambridge 1930) — *Granier F.*, «Die makedonische Heerversammlung» (München 1931).

Διὰ τὴν ὀχυρωτικήν, πολιορκητικὴν καὶ τὸ πυροβολικὸν τῶν ἀρχαίων βλ. *Wescher C.*, «Poliorcétique des grecs» (Paris 1867).— *Herbst G.*, «Ueber Befestungen und Festungskrieg der Griechen von der ältesten Zeit bis zur Schlacht bei Chaeronea» (1872).— *Rochas d'Aiglun A.*, «Principes de la fortification antique» (1881).— *Νικολαΐδης Γ.*, «Topographie et stratégie de l'Iliade» (Paris 1867.—ἑλλ. ἔκδ. «Ἰλιάδος στρατηγικὴ διασκευὴ καὶ τοπογραφία» Ἀθῆναι 1883).— *Müller A.*, «Festungskrieg und Geschützwesen» (ἐν *A. Baumeister*, «Denkmäler des klassischen Altertums» München - Leipzig. Bd I/1885 σ. 525—551).— *Καλλάρης Κ. Γ.*, «Περὶ τῆς τακτικῆς πολιορκίας παρ' ἀρχαίοις» (Ἀθῆναι 1888).— *Pöhlmann* «Untersuchungen zur älteren Geschichte der antiken Belagerungsgeschützes. (Erlangen 1912).— *Grate K.*, «Das griechische Söldnerwesen der hellenistischer Zeit» (Jena 1931).— Διὰ τοὺς ψιλοὺς βλ. *Lippert*, «Die griechische Leichtbewaffneten bis auf Alexander des Grosse» (Jena 1910).— Διὰ τοὺς ἱππεῖς βλ. *Martin A.*, «Les cavaliers athéniens» (Paris 1886). — *Maizer*, «Verluste und Verlustlisten im griech. Altertum bis auf die Zeit Alexanders der Grosse». (Jena 1912).— Διὰ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ ὑγειονομικοῦ βλ. *Tänzer*, «Das Verpflegungswesen des griechischen Heere bis auf Alexander der Grosse» (Jene 1912). — Τέλος χάριν τῶν πεδίων μαχῶν βλ. τὸν *Kromayer J.* καὶ *Veith G.*, «Slachten - Atlas zur antiken Kriegsgeschichte» (1922 κ.ἑ., φύλλα 1—11 διὰ τὴν Ἑλλάδα).

Περὶ τῶν ἀρχαίων τακτικῶν συγγραφέων βλ. τοὺς *Köchly H.* καὶ *Rüstow W.*, «Griechische Kriegsschriftsteller» (Leipzig 1853—1855 τ. 3, κείμενα καὶ μετάφρασις) καὶ τὰς συστηματικὰς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας, ἐν αἷς τοῦ *Christ W.*, «Geschichte des griechische Literatur» (στ' ἔκδ. München 1912—1924, ἑλλην. μετάφρ. *Δ. Κώνστα-Ν. Πολίτου* ἐν τ. β'/1905 σελ. 775 κ.ἑ.).

2. *Στόλος: Böckh A.*, «Urkunden über das Seewesen des attischen Staates» (Berlin 1840, γ ἔκδ. ὑπὸ *M Fränkel*, αὐτόθι 1886, τ. 2.— *Smith J.*, «Ueber den Schiffbau und die nautischen Leistungen der Griechen und Römern» (Marburg 1851).— *Jurien de la Gravière*, «La marine des anciens» (Paris 1880, δύο ἐκδόσεις) καὶ «La marine des Ptolémées et la marine des Romains» (Paris 1881) — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἱστορία τοῦ ναυτικοῦ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» (μετάφρ. *Κ. Ν. Ῥάδου*. Ἀθῆναι 1890).— *Torr C.*, «Ancient ships» (Cambridge 1894).— *Ῥάδος Κ.*, «Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὴν ναυτικὴν ἀρχαιολογίαν. Τὸ παρ' Ὁμήρῳ ξυστὸν ναύμαχον. Ἡ Ὀδυσσέως σχεδία» (Ἀθῆναι 1895), «Γενικὴ ἱστορία τοῦ ναυτικοῦ» (Ἀθῆναι 1896), καὶ «Ναυτικὴ τακτικὴ τῶν ἀρχαίων» (Ἀθῆναι 1898 ἔκδ. χειρογράφου).— *Ῥεδιάδης Π. Δ.*, «Ἡ ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχία ἀπὸ ναυτικῆς καὶ ἱστορικῆς ἀπόψεως» (Ἀθῆναι 1902 ἐκ τῆς «Ἁρμονίας» τοῦ 1901, β ἔκδ. 1911) καὶ «Sur l'art de naviguer chez les anciens» (ἐν τοῖς πρακτικοῖς τοῦ Διεθνοῦς Ἀρχαιολ. Συνεδρίου τοῦ 1905).— *Ῥάδος Κ.*, «Ναυτικαὶ καὶ ἀρχαιολογικαὶ σελίδες» (Ἀθῆναι 1910) καὶ «Les guerres médiques. La bataille de Salamine» Paris 1915).— *Custance R.*, «War at see. Modern theory and ancient practise» (1919).— *Marstrand V.*, «Arsenalet i Piraeus og oldtidens Byggeregler» (København 1922). — *Ormerod H. A.*, «Piracy in the ancient world (Liverpool 1924).— *Baikie J.*, «The sea-kings of Crete» (London 1910, ε ἔκδ. 1926. Ἐπίσης, πλουσίαν ὕλην διὰ τὴν κρητικὴν θαλασσοκρατίαν ἔχουν τὰ ἔργα τοῦ *A. Evans*).— *Burn A. R.*, «Greek sea power 776—540 B. C., and the Carian entry in the Eusebian thalassocracy hist.» (ἐν «Journal of hellenic studies», Vol. VII/1927, σ. 165—177) καὶ «The so called Trade Leagues in early greek history and the levantine war» (αὐτόθι τ. IL/1929, σ. 14—37).—*Ziebarth E*, «Beiträge zur Geschichte des Seeraubs und Seehan els im alten Griechenland» (Hamburg 1929).— *Γιουδας Μιχ.*, «Τὸ ναυτικὸν τῶν ἀρχαίων. Οἱ Ἕλληνες κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους» (Ἀθῆναι 1930).—*Haie J.—R.*, «Les grands combats sur mer de Salamine au Jutland» (Paris 1932).— *Gomme A W.*, «A forgotten factor of greek naval strategy» (ἐν Journal of hellenic studies» LII/1933).— *Ῥεδιάδης Π. Δ.*, «Ἡ ἐν τῇ ἀκαδημίᾳ ἀνακοίνωσις περὶ τοῦ ἀστρολάβου τῶν Ἀντικυθήρων» (ἐν «Πρωΐᾳ» τῆς 2. III. 1934).— Ἐπίσης βλ. τὰ ἐν τῇ προηγουμένῃ παραγράφῳ ἔργα τῶν *Serre, P. Coussin, W. W. Tarn* κ. ἄ. Π. Ν. Π.

ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΒΙΟΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ. Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου ἔχει ὑποστῇ ἱκανὴν ἐπεξεργασίαν καὶ εἶναι ὁπωσδήποτε εὔκολος ἡ γνῶσις αὐτῆς. Ἀλλ' ὁ βυζαντινὸς καθόλου πολιτισμός, ἤτοι ὁ δημόσιος λεγόμενος καὶ ἰδιωτικὸς βίος, αἱ ἀσχολίαι τοῦ Βυζαντίου περὶ τὰ γράμματα, τὰς τέχνας, τὸ ἐμπόριον, τὴν βιομηχανίαν κττ., εἶναι περισσότερον ἄγνωστος, τοὐλάχιστον εἰς τὰς περισσοτέρας ἐκδηλώσεις αὐτοῦ. Μόλις ἐσχάτως ἤρχισεν ἡ ἐπιστήμη νὰ ἀσχολῆται περὶ τὴν ἐξακρίβωσιν τῶν σπουδαιοτάτων τούτων ζητημάτων. Ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς εἶναι ἀναντιρρήτως ὁ ἄμεσος διάδοχος καὶ κληρονόμος τοῦ ἀρχαίου, μορφωθεὶς διὰ τῆς παραλείψεως στοιχείων τινῶν, τῆς ἐξάρσεως ἄλλων καὶ τῆς προσθήκης νέων ἐκπολιτιστικῶν στοιχείων. Τὸ οὐσιῶδες δὲ γνώρισμα τοῦ οὕτω διαμορφωθέντος πολιτισμοῦ εἶναι ἡ ἠθικὴ ἔξαρσις καὶ ἐμψύχωσις αὐτοῦ διὰ τῆς ὑπερόχου πνοῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ δὴ τοῦ ὀρθοδόξου.

Ἀπὸ τοὺς μεγάλους κλάδους τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἡ λογοτεχνία καὶ ἡ τέχνη εἶναι τόσον σημαντικαὶ ἐκδηλώσεις τοῦ βίου, ὥστε πάντοτε λαμβάνουν εἰς τὰς ἱστορικὰς μελέτας ἰδιαιτέραν θέσιν. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὴν βυζαντινολογικὴν ἐπιστήμην ἐξετάζονται ἰδιαιτέρως, ἕκαστον μάλιστα τῶν μαθημάτων τούτων ἀποσχολεῖ καὶ ἰδιαιτέραν ἕδραν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Αἱ ἄλλαι ὅμως ὄψεις τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, αἱ ὁποῖαι συνολικῶς ἀποτελοῦσι τὸν λεγόμενον δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον —καὶ τὰς ὁποίας θὰ περιελάμβανον μᾶλλον ὑπὸ τὰς ὀνομασίας πολιτικός, κοινωνικὸς καὶ ἰδιωτικὸς βίος—ἔχουν πολὺ ὀλίγον ἐξερευνηθῆ ἕως σήμερον καὶ πολλὰ σκοτεινὰ σημεῖα παρέχουν εἰς ἡμᾶς. Ἐνταῦθα θὰ ἐκτεθοῦν μόνον τὰ βέβαια καὶ ἀσφαλῆ πορίσματα τῶν γνωστῶν εἰς τὴν ἐπιστήμην πραγμάτων καὶ τῶν προσωπικῶν μᾶλλον ἐρευνῶν τοῦ γράφοντος.

Τὸ χριστιανικὸν κράτος. Ἐξαιρετικῶς προκειμένου περὶ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας εἶναι δύσκολον ἔργον ἡ συνολικὴ ἔκθεσις τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ὑπηκόων αὐτῆς. Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἔχει διάρκειαν μακροτέραν καὶ τῶν ἕνδεκα αἰώνων, ὅσην οὐδὲν ἄλλο κράτος εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, τοὐλάχιστον ἐν τῇ αὐτῇ γενικῶς πολιτειακῇ μορφῇ. Εἶχεν ἔκτασιν ὅσην ὀλίγα ἄλλα κράτη ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ, κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα, ὑπὲρ τὸ 1 ἑκατομμύριον τ. μίλλ., ἐπὶ Βασιλείου Β', κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα, περίπου 650 000 τ. μίλ.). Εἶχε πληθυσμὸν περὶ τὰ 50 ἑκατομμύρια, ὁ ὁποῖος ὑφίστατο πλείστας ὅσας διακυμάνσεις κατὰ τὴν μακροτάτην διάρκειαν τῆς αὐτοκρατορίας, πρὸ παντὸς πληθυσμὸν πολυμειγῆ φυλετικῶς, εἰς τὸν ὁποῖον ἔδιδε τὴν ἑνότητα ἡ συνεκτικὴ δύναμις τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, ὁ ὑπέρτερος πολιτισμὸς καὶ ἡ ὀρθοδοξία. Δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ νομισθῇ ὅτι ὁ βίος τῶν Βυζαντινῶν, ὁ πολιτικός, ὁ κοινωνικὸς καὶ ὁ ἰδιωτικός, ἔμεινεν ἀποκρυσταλλωμένος ὑπὸ μίαν ὡρισμένην μορφὴν εἰς κράτος, τὸ ὁποῖον εἶχε τόσον μακραίωνα ἱστορικὴν σταδιοδρομίαν καὶ κοινωνικὴν σύστασιν, ἡ ὁποία ἀπετελεῖτο ἀπὸ τόσα ποικίλα στοιχεῖα. Διὰ τοῦτο ἐπίφοβοι σκόπελοι ἐγείρονται εὐθὺς ἀμέσως ἐνώπιον ἐκείνου, ὁ ὁποῖος θέλει νὰ δώσῃ εἰκόνα τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βυζαντινοῦ βίου, ὁ κίνδυνος μήπως ἀποδώσῃ εἰς ὡρισμένας ἐποχὰς θεσμοὺς ἢ συνηθείας, αἱ ὁποῖαι ἐπεκράτουν εἰς ἄλλας, προσέτι ὁ κίνδυνος μήπως ἀπὸ τὴν παρεχομένην ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος νομισθῇ ὅτι ὁ βυζαντινὸς δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος ὑπῆρξεν ἀναλλοίωτος ἐπὶ 1.100 ἔτη. Μετὰ τὰς ἀναγκαίας ταύτας ἐπιφυλάξεις, δυνάμεθα λαμβάνοντες ὡς βάσιν τὰ μονιμώτερα στοιχεῖα καὶ ἐκδηλώσεις βίου, νὰ προβῶμεν μετὰ περισκέψεως εἰς συνολικὴν καὶ γενικὴν ἔκθεσιν τῶν σπουδαιοτάτων τούτων ζητημάτων.

Ἡ βυζαντινὴ πολιτεία. Τὸ σύνηθες ὄνομα τοῦ κράτους παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς εἶναι «τὸ κράτος —ἡ βασιλεία τῶν Ῥωμαίων», ἐπίσης τὸ «χριστιανικὸν κράτος —τὸ ὀρθόδοξον βασίλειον», τέλος μονολεκτικῶς «ἡ Ῥωμανία». Οὕτως ἐπευφήμει τὸ κράτος αὐτοῦ ὁ λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα, ὅπως μᾶς λέγει ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος εἰς τὸ περίφημον βιβλίον του «Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως».

Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἦτο πραγματικῶς τὸ κατ' ἐξοχὴν χριστιανικὸν κράτος τοῦ κόσμου κατὰ τὸν μεσαίωνα. Εἶχε τὸν οὐσιώδη χαρακτῆρα, ὡς καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῦ, εἰς δύο θεμελιώδεις ἐκδηλώσεις, εἰς τὸν Χριστιανισμὸν τὸν ὀρθόδοξον καὶ εἰς τὸν πολιτισμὸν τὸν ἑλληνορρωμαϊκόν, καὶ οὐσίαν εἰς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν. Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συνενώσωμεν τοὺς δύο οὐσιώδεις τούτους χαρακτῆρας εἰς ἕνα, τὸν ὀρθόδοξον πολιτισμόν. Οἱ ὑπήκοοι τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας δὲν ἦσαν ὅλοι Ἕλληνες· τὰ ξένα στοιχεῖα, Σλαῦοι, Ἀρμένιοι κλπ., ἦσαν ἐνίοτε πολυάριθμα καὶ ἰσχυρά. Εἰς τὴν μεγάλην ὅμως χοάνην τῆς βυζαντινῆς πολιτείας ἐγίνοντο Ἕλληνες, καὶ τὸν χαρακτῆρα τὸν ἑλληνικὸν ἐλάμβανον διὰ τῆς ὀρθοδοξίας καὶ διὰ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἔχει ἤδη λεχθῆ πολλάκις (τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἀλφρέδου Rambaud) ὅτι ἡ ὀρθοδοξία ἦτο ὁ τίτλος τῆς Βυζαντινῆς πολιτογραφήσεως. Εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ὁ πολιτισμός. Εἰς τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν ἰδίως βλέπομεν θαυμασίως ἐφαρμοζόμενον τὸ χρυσοῦν λόγιον τοῦ Ἰσοκράτους, ὅτι Ἕλληνες πρέπει νὰ καλοῦνται οἱ τῆς ἑλληνικῆς παιδεύσεως μετασχόντες. Ὅταν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν βαθυτάτην πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν προσήλωσιν καὶ τὴν ὑπερηφάνειαν διὰ τὸν ὑπέρτερον πολιτισμὸν τῶν Βυζαντινῶν, θὰ ἐξηγήσωμεν τοὺς ἡρωϊσμοὺς καὶ τὰς αὐτοθυσίας αὐτῶν πρὸς διαφύλαξιν ἀπὸ τοὺς βαρβάρους τῶν δύο τούτων πολυτιμοτάτων ἀγαθῶν, προσέτι θὰ ἐξηγήσωμεν πολλὰς ὄψεις καὶ ἐκδηλώσεις τοῦ βυζαντινοῦ βίου.

Εἰς τὴν ἑρμηνείαν ταύτην δύο ἄλλα ἐπίσης γεγονότα πρέπει νὰ ἔχωμεν διαρκῶς ὑπ' ὄψιν. Πρῶτον τὴν ἰσχυρὰν κρατικὴν συνοχὴν τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία ἐξησφαλίζετο διὰ τῶν παλαιῶν αὐτοκρατορικῶν θεσμῶν, οἱ ὁποῖοι ὅμως κατ' οὐσίαν εἶχον τὴν ἀρχὴν αὐτῶν εἰς τὰ μεγάλα ἑλληνιστικὰ βασίλεια. Οἱ ῥωμαϊκοὶ θεσμοὶ ἦσαν μία ἁπλῆ ἐθιμοτυπία, ἡ ὁποία δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ πνίξῃ τὴν ἑλληνικὴν ὑπόστασιν, καὶ τὸ ὄνομα Ῥωμαῖοι, τὸ ὁποῖον ἔμεινεν ὡς ὄνομα τῶν Βυζαντινῶν, χωρὶς κανένα δισταγμόν, πρέπει νὰ ἑρμηνεύεται ἁπλῶς ὡς ὄνομα τῶν Ἑλλήνων. Τὸ τυπικὸν ὄνομα Ἕλλην ἔμεινεν ὡς δηλωτικὸν τοῦ εἰδωλολάτρου. Ἄλλο σπουδαῖον γεγονὸς εἶναι ἡ ἀπεριόριστος ἕλξις, τὴν ὁποίαν ἐξήσκησεν ἡ πρωτεύουσα τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ Κωνσταντινούπολις, καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα. ὄχι μόνον εἰς τοὺς ἐξ... νους λαούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ὑπηκόους τοῦ κρά... τους. Ἡ Κωνσταντινούπολις, ὡς ἄλλη Ἱερουσαλήμ, ἦτο ἡ κατ' ἐξοχὴν χριστιανικὴ πρωτεύουσα, προσέτι ἡ κατ' ἐξοχὴν πεπολιτισμένη πόλις. Ἦτο ἡ πόλις τῶν ὀρθοδόξων βασιλέων, ἦτο ἡ πόλις τοῦ μόνου σῳζομένου πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ μεγάλη Κωνσταντινούπολις ἦτο ἡ μεγάλη χοάνη, εἰς τὴν ὁποίαν ἐτελεῖτο ἡ διαμόρφωσις εἰς Ἕλληνας τῶν ξένων στοιχείων. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν συνέρρεον οἱ βάρβαροι καὶ μετεδίδοντο ἔπειτα εἰς τὴν κυκλοφορίαν τοῦ κράτους ὡς ὀρθόδοξοι Ἕλληνες. Ἡ Κωνσταντινούπολις ἦτο ἡ *Πόλις*, καὶ ὡς τοιαύτη ἔμεινε προσφιλὴς εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Ὁ *αὐτοκράτωρ*. Ἡ κορυφὴ τοῦ κράτους ἦτο ὁ αὐτοκράτωρ, ὁ ὁποῖος ἐκαλεῖτο καὶ μὲ τὴν ἑλληνικὴν λέξιν *βασιλεύς*. Συνήθως μάλιστα εἰς τὰ δημόσια ἔγγραφα συνδυάζονται καὶ αἱ δύο ὀνομασίαι: «βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων». Ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ ἦτο ὁ νόμιμος διάδοχος τῶν παλαιῶν αὐτοκρατόρων τῆς Ῥώμης καὶ ἐλέγετο αὐτοκράτωρ κατὰ ῥωμαϊκὴν συνήθειαν (imperator ἐκ τοῦ imperium, ἀπεριόριστος ἀρχή). Ἐλέγετο προσέτι dominus, τὸ ὁποῖον μετεφράσθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν εἰς δεσπότην, ἤτοι κύριος. Εἰς τὸν Πορφυρογέννητον συχνότατα λέγονται οἱ αὐτοκράτορες *δεσπόται*. Ἡ σπουδαιοτέρα προσωνυμία τοῦ Βυζαντινοῦ μονάρχου ἦτο ἡ ἑλληνικὴ βασιλεύς. Ἡ προσωνυμία αὐτή, τὴν ὁποίαν εἶχον λαμπρύνει οἱ μεγάλοι βασιλεῖς τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων, ἐξήσκει μεγάλην γοητείαν, διήγειρε δὲ βαθεῖαν εὐλάβειαν ἕνεκα τῆς μνήμης τῶν βασιλέων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Οὕτω καὶ ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ καθηγιάσθη μὲ τὸν ἱερὸν χαρακτῆρα τῶν...

Digitized by Google

σιλέων τῆς Ἰουδαίας. Οἱ βασιλεῖς τῶν ξένων λαῶν ἦσαν *ρῆγες* καὶ εἶχον ἀξίωμα ἀπείρως ὑποδεέστερον τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀξιώματος.

Ὁ Βυζαντινὸς βασιλεὺς ἦτο ἀντιπρόσωπος, τοποτηρητὴς τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς τοῦ Χριστοῦ. Ὁ βασιλεὺς ἐκαλεῖτο *χριστὸς* (ἐκλεκτός), ἤτοι κεχρισμένος· χριστὸς Κυρίου λοιπὸν σημαίνει ἐκλεκτὸς τοῦ Θεοῦ διὰ χρίσματος ἀναδειχθείς. Ἡ ἐν Βυζαντίῳ λοιπὸν ἱδρυθεῖσα ἑλληνικὴ μοναρχία καθιερώθη καὶ καθηγιάσθη ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐκ Θεοῦ ἀπορρέουσα βασιλεία. «Θεοπροβλήτων βασιλέων πολλὰ τὰ ἔτη» ἐπευφημεῖ ὁ λαὸς τῆ Κωνσταντινουπόλεως. Συνέπεια τῆς τοιαύτης ἱερότητος εἶναι ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ θεωρεῖται καὶ εἶναι προστάτης καὶ ὑπέρμαχος τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θρησκείας. Κατὰ ταῦτα, ὄχι μόνον ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ εἶναι ἱερός, ἀλλὰ καὶ πᾶν ὅ,τι ἔχει σχέσιν μὲ αὐτόν, τὸ ἱερὸν παλάτιον, ὁ ἱερὸς κοιτὼν κλπ. (Sacrum palatium, sacrum cubiculum). Ἐπίσης καὶ αἱ βασίλειοι ἐσθῆτες, τὰ στέμματα, διότι «ἡνίκα ὁ Θεὸς βασιλέα ἐποίησε Κωνσταντῖνον ἐκεῖνον τὸν Μέγαν, τὸν πρῶτον Χριστιανὸν βασιλεύσαντα, δι' ἀγγέλου αὐτῷ τὰς τοιαύτας στολὰς ἐξαπέστειλε καὶ τὰ στέμματα» (*Πορφυρογέννητος*, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, 6. 82, ἔκδ. Βόννης). Πρὸ πάντων ἐξαίρεται ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκλογή. Ὁ Πορφυρογέννητος παρακινεῖ τὸν υἱόν του Ρωμανὸν εἰ δικαιοσύνην «καθότι αὐτὸς (ὁ Θεὸς) σὲ ἐξελέξατο καὶ ἀπὸ μήτρας ἀφώρισεν καὶ τὴν αὐτοῦ βασιλείαν ὡς ἀγαθὸς ὑπὲρ πάντας σοὶ ἔδωκεν». Εἰς τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τιτλοφορεῖται «Πιστὸς ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων». Ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἐπευφημεῖται: «Ἅγιος, Ἅγιος».

Ἡ ἀναγόρευσις τοῦ βασιλέως γίνεται ἀπὸ τὴν σύγκλητον, ἤτοι τοὺς ἀνωτάτους ἄρχοντας. Ἔπειτα πρέπει ὁ στρατὸς νὰ δεχθῇ τὴν ἐκλογήν, ἐπίσης καὶ ὁ λαός, δηλαδὴ οἱ δῆμοι. Τότε ὁ πατριάρχης στέφει τὸν βασιλέα εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, τὸν ἐνδύει μὲ τὰ βασιλικὰ ἐνδύματα καὶ τοῦ δίδει τὰ σύμβολα τῆς ἐξουσίας. Ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ εἶναι κατὰ θεωρίαν μόνον μονάρχης ἀπόλυτος, δηλαδὴ ἀνεξέλεγκτος, ἀλλ' ἡ ἐξουσία του ἐν τοῖς πράγμασι περιορίζεται κατὰ διαφόρους τρόπους. Εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους ἔχει περὶ ἑαυτὸν τὸ ἰδιαίτερον συμβούλιον καὶ τὴν σύγκλητον. Ἔπειτα περιορίζει τὴν δύναμίν του ἡ κοινὴ γνώμη.

Εἰς τὸν Ἱππόδρομον ὁ λαὸς ὑπερασπίζεται τὸ δίκαιόν του ὄχι μόνον ἐναντίον τῶν ἀρχόντων, οἱ ὁποῖοι τὸν καταπιέζουν, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ ἐναντίον τοῦ βασιλέως. Ἄλλος φραγμὸς εἶναι ἡ δύναμις τῆς Ἐκκλησίας. Τα παραδείγματα τῶν πατριαρχῶν, οἵτινες ἀντεστάθησαν ἐρρωμένως καὶ μὲ ὑπερήφανον τόλμην ἐναντίον πράξεων αὐθαιρέτων εἴτε ἀνηθίκων τοῦ αὐτοκράτορος, εἶναι εἰς τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν πολὺ συχνὰ καὶ τὰ μάλιστα ἀξιοθαύμαστα. «Ἡ ἐπίδοσις τῆς συγκλήτου, λέγει ὁ Φίνλαιυ, ἡ δύναμις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν συνόδων αὐτῆς, τὸ κῦρος τοῦ λαοῦ, ταῦτα πάντα δεικνύουν τὴν μεταβολήν, τὴν ὁποίαν ὑπέστη εἰς τὸ Βυζάντιον ἡ παλαιὰ στρατιωτικὴ κυβέρνησις τῆς Ῥώμης. Τὸ κέντρον τῆς δυνάμεως ἐν τῷ κράτει μετεβιβάσθη ἀπὸ τὸν στρατὸν εἰς τοὺς νόμους. Μέγα βῆμα διὰ τὴν πρόοδον τοῦ πολιτισμοῦ», ἀνακράζει ὁ Ἄγγλος ἱστορικός, τὸν ὁποῖον δὲν ἐνθουσιάζει συνήθως ἡ βυζαντινὴ ἱστορία.

Ὁ Βυζαντινὸς βασιλεὺς ὀφείλει νὰ εἶναι ἀγαθοποιός, νὰ φυλάττῃ τὸ δίκαιον δι' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Εἶναι «κοινὸν ἀγαθὸν» διὰ τοὺς ὑπηκόους, καὶ ὡς ὑπέρτατος δικαστὴς ἀπονέμει τὸ δίκαιον ἐν ἀνωτάτῳ δικαστηρίῳ τὸ ὁποῖον ὀνομάζεται βασιλικὸν δικαστήριον. Πρὸς τούτοις εἶναι φιλάνθρωπος, «κατανεύων εἰς πᾶσαν ἀλήθειαν καὶ πᾶσαν δικαιοσύνην». Ὅταν ἐξήρχετο, πᾶς τις ἠδύνατο νὰ τοῦ ἐκθέσῃ τὰ παράπονά του. Εἰς τὴν «Ἐπαναγωγὴν τοῦ νόμου», ἡ ὁποία ἐξεδόθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ι΄ αἰῶνος ὑπὸ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, ὁρίζονται αἱ ἰδιότητες καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ αὐτοκράτορος: «ἡ βασιλεία ἐστὶν ἔννομος ἐπιστασία, κοινὸν ἀγαθὸν ἅπασι τοῖς ὑπηκόοις, μήτε κατὰ ἀντιπάθειαν τιμωρῶν, μήτε κατὰ προσπάθειαν ἀγαθοποιῶν». Ὡς καθῆκον τῆς βασιλείας ἐν αὐτοῖς θεωρεῖται «τῶν τε ὄντων καὶ ὑπαρχόντων δι' ἀγαθότητος ἡ φυλακὴ καὶ ἀσφάλεια καὶ τῶν ἀπολωλότων δι' ἀγρύπνου ἐπιμελείας ἡ ἀνάληψις». Ὁποῖος δὲ ὀφείλει νὰ εἶναι ὁ αὐτοκράτωρ, τὸ διακηρύττει καὶ τὸ ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος. Τὴν ἡμέραν τῆς στέψεως δίδει εἰς τὸν πατριάρχην ἐγγράφως γραμμένην μὲ τὴν ἰδίαν χεῖρα τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως. Εἰς τὸ ἔγγραφον τοῦτο ὁ βασιλεὺς γράφει πρῶτον τὸ «Πιστεύω εἰς ἕνα Θεὸν κλπ.». Ἔπειτα προσθέτει: «Στέργω καὶ ὁμολογῶ τὰς ἀποστολικὰς καὶ θείας παραδόσεις καὶ τὰς διατάξεις τῶν ἑπτὰ ἁγίων Οἰκουμενικῶν συνόδων. Ὡσαύτως ὑπισχνοῦμαι ἐμμένειν καὶ διηνεκῶς εὑρίσκεσθαι πιστὸς καὶ γνήσιος δοῦλος καὶ υἱὸς τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας. Πρὸς τούτοις εἶναι καὶ ὁ δεφένσωρ καὶ ἐκδικητὴς αὐτῆς καὶ εἰς τὸ ὑπήκοον εὐμενὴς καὶ φιλάνθρωπος, κατανεύειν τε εἰς πᾶσαν ἀλήθειαν καὶ δικαιοσύνην».

Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία, καὶ ἰδίως ἡ ἀνατολική, ἐτίμησε τὸν Μέγαν Κωνσταντῖνον ὡς ἅγιον καὶ ἰσαπόστολον, βασιλέα καὶ ἐν βασιλεῦσιν ἀπόστολον. Τὴν ἰδιότητα ταύτην ἐκληρονόμησαν καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ὁ Βυζαντινὸς βασιλεὺς εἶναι καὶ αὐτὸς ἰσαπόστολος καὶ ἔχει καθῆκον ὄχι μόνον νὰ φυλάττῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ διαδίδῃ τὴν πίστιν εἰς ὅλους τοὺς λαούς. Ὡς ἰσαπόστολοι οἱ Χριστιανοὶ αὐτοκράτορες ἔχουν τὸ ἴδιον μαυσωλεῖον· αὐτῶν εἰς τὸν μεγαλοπρεπῆ ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, θάπτονται παραπλεύρως πρὸς τὰ κενοτάφια τῶν 12 ἀποστόλων. Διὰ τοῦτο οἱ πόλεμοι τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων δὲν γίνονται πρὸς τὸν σκοπὸν κατακτήσεων, ἀλλὰ πρὸς «σωτηρίαν καὶ εὐεργεσίαν τῶν λαῶν».

Ἡ συμβασιλεία Οἱ πορφυρογέννητοι. Ἡ ἔλλειψις διαδοχῆς κατὰ κληρονομικὸν δικαίωμα ἦτο τὸ ἀδύνατον σημεῖον τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχῆς. Ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ λαοῦ ἤρχισε ν' ἀναπτυσσεται καὶ ἡ ἰδέα τῆς κληρονομικότητος. Ἡ πρώτη ἑλληνικὴ δυναστεία εἶναι ἡ τῶν Ἰσαύρων, ἰδίως ὅμως κατὰ τὴν μακροτάτην ἐποχὴν τῆς μακεδονικῆς δυναστείας ἐφάνη ἡ προσήλωσις τοῦ λαοῦ πρὸς τὴν δυναστείαν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐνδοξότατοι βασιλεῖς, ὁ Ρωμανὸς ὁ Λεκαπηνός, ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς, ὁ Ἰωάννης Τσιμισκῆς, δὲν ἀνῆκον ἐξ αἵματος εἰς τὴν δυναστείαν. Τόσον ὅμως μέγας ἦτο ὁ σεβασμὸς τοῦ λαοῦ πρὸς τὴν δυναστείαν, ὥστε καὶ οὗτοι τότε μόνον ἐθεώρουν ἑαυτοὺς ὡς νομίμους βασιλεῖς, ἂν εἶχον συνδεθῆ δι' ἐπιγαμίας μετ' αὐτῆς. Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τούτου, ἂν καὶ αὐτοὶ κατ' οὐσίαν ἐκυβέρνων καὶ μάλιστα μὲ ἰσχυρὰν πυγμήν, ἄφηνον εἰς τὸν θρόνον τοὺς νομίμους βασιλεῖς, ὅπως εἰς τὸν ἀπόλεμον Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον. Οὕτω καθιερώθη περίεργος θεσμός, ὁ θεσμὸς τῆς συμβασιλείας, καὶ ἐνίοτε εὑρίσκομεν πολλοὺς συγχρόνως βασιλεῖς καθημένους εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Διὰ τοῦτο ὁ λαὸς εἰς τὰς ἐπευφημίας του λέγει «δεσπόται». Αἱ τελευταῖαι ἀπόγονοι τοῦ ἐνδόξου μακεδονικοῦ οἴκου, ἡ Ζωὴ καὶ ἡ Θεοδώρα, ἀνακράζονται ὑπὸ τοῦ λαοῦ «μάνναι πορφυρογέννητοι». Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐπλάσθη ἡ ὑψηλὴ προσωνυμία πορφυρογέννητος, ἡ ὁποία ἀπεδίδετο εἰς τὸν ἐν τῷ πορφυρῷ κοιτῶνι γεννηθέντα, κατὰ συνέπειαν εἰς τὸν γεννηθέντα βασιλεύοντος τοῦ πατρός. Ἀργότερα ἡ προσωνυμία ἐπεξετάθη εἰς ὅλους τοὺς υἱοὺς τοῦ βασιλέως. Ἦτο δὲ τοῦτο ὄνομα ζηλευτὸν καὶ ἐξακουστὸν εἰς ὅλον τὸν κόσμον. Αἱ κόραι αἱ πορφυρογέννητοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν περιζήτητοι νύμφαι τῶν βασιλέων τῆς Εὐρώπης.

Ὁ βίος τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων εἰς τὸ παλάτιον. Τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαίτημα τοῦ βασιλέως ἐλέγετο ἱερὸν παλάτιον. Αἱ πράξεις τοῦ βασιλέως πρέπει νὰ ἔχουν χαρακτῆρα μεγαλείου, ὁ ὁποῖος νὰ κάμνῃ ἐντύπωσιν καὶ εἰς τὸν ἰδικόν του λαὸν καὶ εἰς τοὺς βαρβάρους. Διὰ νὰ ἐννοήσωμεν καλῶς, πρέπει νὰ ἴδωμεν ποῖος ἦτο ὁ βίος τοῦ αὐτοκράτορος μεταξὺ τῆς στέψεως εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν καὶ τῆς ταφῆς αὐτοῦ εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους. Ὁ σεβασμὸς πρέπει νὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν παράστασιν, καὶ ἐκ τῆς ἰδέας ταύτης προῆλθε τὸ τυπικόν, δηλαδὴ ἡ αὐλικὴ ἐθιμοτυπία. Ὁ τρόπος τοῦ βίου εἰς τὸ ἱερὸν παλάτιον εἶναι κανονισμένος καὶ μὲ τὰς μικροτέρας λεπτομερείας, ὡς γνωρίζομεν ἐπακριβῶς ἀπὸ τὸ πολύτιμον σύγγραμμα τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, τὸ ὁποῖον ἐπιγράφεται «Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως» (=περιγραφὴ περὶ τῶν τελετῶν τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς, De caerimoniis aulae byzantinae, κατὰ τὸν προστεθέντα ὑπὸ τοῦ ἐκδότου λατινικὸν τίτλον). Τὸ Μέγα παλάτιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι κέντρον ὄχι μόνον τοῦ αὐλικοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ διοικητικοῦ βίου. Εἶναι προσέτι τὸ κέντρον τῆς ὀρθοδοξίας ὑπὸ τὴν εὐρυτέραν, ὄχι τὴν στενῶς ἐκκλησιαστικήν, ἔννοιαν.

Εἰς τὰς μεγαλοπρεπεστάτας αἰθούσας τοῦ Μεγάλου παλατίου ἐκτυλίσσονται σκηναὶ ἀφαντάστου λαμπρότητος καὶ μεγαλοπρεπείας. Οἱ ἄρχοντες τοῦ κράτους, οἱ πολιτικοί, οἱ στρατιωτικοί, οἱ ἐκκλησιαστικοί, καθ' ὡρισμένας ἡμέρας συνέρχονται πότε εἰς τὴν μίαν, πότε εἰς τὴν ἄλλην αἴθουσαν καὶ περιστοιχίζοντες τὸν βασιλέα πανηγυρίζουν τὰς μεγάλας ἑορτασίμους ἡμέρας ἢ γεγονότα. Ἔρχονται καὶ ἀπὸ τὰς ἐπαρχίας οἱ στρατηγοὶ εἰς τὸ παλάτιον καὶ ἐμφανίζεται δι' αὐτῶν ἓν εἶδος ἀντιπροσωπείας τῶν χωρῶν τοῦ κράτους. Ἔρχονται καὶ ἀντιπροσωπεῖαι τῶν δήμων, ἤτοι τοῦ λαοῦ, καὶ τέλος πάσης τάξεως ἀντιπρόσωποι. Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία εἶχεν ἐφαρμόσει ἐν μέρει καὶ εἶδος ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος, προσεπάθει δὲ νὰ ἐπιτύχῃ καὶ τὴν ἀνύψωσιν τῶν μικρῶν τάξεων τῆς κοινωνίας διὰ τῆς παρουσίας δήμων εἰς τὰς ὑποδοχὰς τοῦ αὐτοκράτορος.

Τρεῖς ἦσαν αἱ ἰδιαιτέρως σεβασταί, αἱ περιβόητοι εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον, ἐκκλησίαι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὰ τρία μεγάλα ἱερά, ἡ Ἁγία Σοφία «ἡ μεγάλη ἐκκλησία», οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι καὶ αἱ Βλαχέρναι. Εἰς ὡρισμένας μεγάλας ἡμέρας ὁ αὐτοκράτωρ μετὰ τῆς χρυσοστολίστου ἀκολουθίας αὐτοῦ ἐπήγαινεν ἐν πομπῇ νὰ παρακολουθήσῃ τὴν θείαν λειτουργίαν, εἴτε νὰ κάμῃ προσκύνημα εἰς ἓν ἀπὸ τὰ μεγάλα ἱερά. Ἡ «προέλευσις», ὡς ἐλέγετο ἡ ἐπίσκεψις αὕτη τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς πρωτευούσης, ἔδιδε τὴν εὐκαιρίαν πομπικῆς ἐπιδείξεως τῆς αὐλῆς εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἄλλως τε συμμετεῖχον καὶ οἱ δῆμοι. Πολυαριθμόταται ἦσαν αἱ τελεταί, αἱ ὁποῖαι ἐγίνοντο ἐντὸς τοῦ παλατίου, εἰς πᾶσαν εὐκαιρίαν σπουδαίου γεγονότος, σχετιζομένου μὲ τὸν ἱστορικὸν βίον τοῦ κράτους ἢ τῆς Ἐκκλησίας ἢ μὲ τὸν ἰδιωτικὸν βίον τοῦ αὐτοκράτορος, ὡς τὴν στέψιν αὐτοῦ, τὸ στεφάνωμα τοῦ γάμου, τὸν θρίαμβον κατὰ τῶν ἐχθρῶν, τὴν ὑποδοχὴν ξένων πρέσβεων, τὰς μεγάλας θρησκευτικὰς ἑορτάς. Μὲ λεπτολόγον ἀκρίβειαν εἶναι ὡρισμέναι αἱ κατὰ τὰς ἑορτὰς ταύτας θέσεις τῶν ἀρχόντων, τῶν αὐλικῶν καὶ τῶν ξένων πρέσβεων.

Οἱ ἄρχοντες τοῦ κράτους Περὶ τὸ ἱερὸν πρόσωπον τοῦ αὐτοκράτορος κινεῖται κόσμος ὁλόκληρος ἀρχόντων τοῦ κράτους ἢ τῆς αὐλῆς. Ἕκαστος ἄρχων, ἤτοι ὀφφικιοῦχος (κατέχων δηλαδὴ ὀφφίκιον, ἀρχήν τινα) ἔχει εἰς τὸ Βυζάντιον αὐστηρῶς προσδιωρισμένην τὴν τάξιν αὐτοῦ, κατὰ διπλῆν μάλιστα ἱεραρχίαν. Ἔχει δύο ὀνομασίας, ἡ μία δεικνύει τὴν ὑπηρεσίαν, τὴν ὁποίαν διεξάγει, εἶναι π. χ. ἔπαρχος τῆς πόλεως (διοικητὴς τῆς πόλεως) ἢ στρατηγὸς (διοικητὴς τοῦ θέματος), ἡ ἄλλη εἶναι τιμητική, ἤτοι τῆς αὐλικῆς εὐγενείας. Ὁ ἔπαρχος δυνατὸν νὰ εἶναι μάγιστρος ἢ πατρίκιος, ὁ στρατηγὸς δυνατὸν νὰ εἶναι στρατηγὸς μάγιστρος ἢ στρατηγὸς πατρίκιος κττ. Ἀμφότεραι αἱ ἱεραρχικαὶ βαθμῖδες, καὶ αἱ διοικητικαὶ καὶ αἱ τιμητικαί, ἀποκορυφοῦνται εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν. «Τὸ ἑλληνικὸν κράτος, λέγει ὁ Χέρτσβεργ, εἶναι ἡ μόνη κατὰ τὸν μεσαίωνα μεγάλη κοινωνικὴ πολιτεία ἀξία νὰ καλῆται κράτος καὶ ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς σημασίᾳ τοῦ ὀνόματος, καὶ ὡς κράτος δυναμένη νὰ συγκριθῇ λογικῶς πρὸς τὰ νεώτερα κράτη».

Ἡ ἔνδοξος παλαιὰ σύγκλητος τῆς Ρώμης μετετέθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, δὲν εἶχεν ὅμως τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς δύναμιν, ἀλλὰ μετέπεσεν εἰς ἓν ἁπλοῦν συμβούλιον τοῦ κράτους καὶ τοῦ αὐτοκράτορος. Ἦτο ἓν ἁπλοῦν συνέδριον εὐγενῶν καὶ συμβούλων τοῦ αὐτοκράτορος, τὸ ὁποῖον ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἀνωτάτους πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς ἄρχοντας. Εἶχε προσέτι ὁ βασιλεὺς περὶ ἑαυτὸν ἓν ἰδιαίτερον καὶ στενότερον συμβούλιον, τὸ ὁποῖον ἀπετελεῖτο ἀπὸ τοὺς οἰκείους καὶ τοὺς εὐνοουμένους ἄρχοντας καὶ τὸ ὁποῖον ἐλέγετο σιλέντιον, διότι σιγὴ (silentium) ἐπεκράτει κατὰ τὴν διάσκεψιν περὶ τῶν δημοσίων πραγμάτων.

Ἡ αὐλὴ τοῦ αὐτοκράτορος συνίστατο ἀπὸ ἀναρίθμητον προσωπικὸν εὐγενῶν, ἀρχόντων, ὑπαλλήλων, γραφέων, ταχυδρόμων, ἰατρῶν. Ὁ προϊστάμενος ἦτο ὁ πριμικήριος τοῦ ἱεροῦ κοιτῶνος (φύλαξ τῆς βασιλικῆς κλίνης). Οἱ κουβικουλάριοι (οἱ κοιτωνῖται) ἦσαν ἄνθρωποι τῆς ἰδιαιτέρας ὑπηρεσίας τοῦ αὐτοκράτορος. Ἄλλοι ὑπάλληλοι ἦσαν οἱ ἐπὶ τῆς ἱματιοθήκης, ὁ ἐπιμελητὴς τῆς κατοικίας, οἱ σιλεντιάριοι καὶ οἱ ὀστιάριοι, ἤτοι κλητῆρες.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἄλλο προσωπικὸν πολυαριθμότατον, τοῦ ὁποίου ἀρχηγὸς ἦτο ὁ διευθυντὴς τῶν ἐργασιῶν, ὁ magister officiorum, ὁ μάγιστρος τῶν ὀφφικίων, ὡς λέγονται τὰ ἀνώτατα ταῦτα λειτουργήματα. Ἐκτὸς τοῦ ἀνωτάτου τούτου μαγίστρου ὑπῆρχον καὶ τρεῖς ἄλλοι μάγιστροι, ὑπουργοί. Οἱ ἄλλοι ἀνώτατοι ἄρχοντες, κατὰ τὴν παλαιοτέραν ἐποχήν, ἦσαν οἱ διοικηταὶ τῶν δύο μεγάλων ἐπαρχοτήτων, οἱ πραιφέκτοι, προσέτι ὁ πραιφέκτος τῆς πόλεως, ὁ ἔπαρχος. Οἱ ἀνώτατοι οὗτοι ἄρχοντες, ἑπτὰ τὸν ἀριθμόν, ἀπετέλουν τὴν κεντρικὴν διοίκησιν τοῦ κράτους, τὴν κυβέρνησιν, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον. Σπουδαιότατον αὐλικὸν καὶ πολιτικὸν ἀξίωμα ἦτο τὸ τοῦ πρωτοασηκρήτου (a secretis), ἤτοι τοῦ πρώτου γραμματέως, τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, ὁ ὁποῖος ἦτο ὁ ἀρχιγραμματεὺς τοῦ παλατίου. Τοιοῦτον ἀξίωμα εἶχεν, ὡς γνωστόν, ὁ Ἀναστάσιος Β΄, ὁ ἐπιλεγόμενος διὰ τοῦτο πρωτοασηκρήτης, ὁ ἀνελθὼν κατόπιν εἰς τὸν θρόνον (713).

Οἱ πραιφέκτοι τῶν ἐπαρχοτήτων εἶχον ὑπὸ τὰς διαταγάς των τοὺς διοικητὰς τῶν ἐπαρχιῶν, οἱ ὁποῖοι ἤδρευον εἰς τὴν μητρόπολιν τῆς ἐπαρχίας. Ὁ πραιφέκτος ἐπιβλέπει τοὺς διοικητὰς καὶ μεταβιβάζει εἰς αὐτοὺς τὰς διαταγὰς τῆς κεντρικῆς διοικήσεως. Ὁ ἀνώτατος ἄρχων τοῦ στρατοῦ ἦτο ὁ magister militum, ὑπῆρχον δὲ καὶ κατώτεροι μάγιστροι. Ο στρατὸς ἦτο διεσκορπισμένος εἰς μεγάλας στρατιωτικὰς περιφερείας, εἰς τὰς ὁποίας ἕκαστος μάγιστρος εἶχεν ὑπὸ τὰς διαταγάς του δοῦκας καὶ κόμιτας. Ὁ δοὺξ (dux, ἀρχηγὸς) ἦτο κυρίως ὁ στρατηγὸς τῶν παραμεθορίων στρατῶν. Ἡ τοιαύτη ἰσχυρῶς συγκεντρωτικὴ διοίκησις, ἡ ὁποία εἶχεν ὡς κεφαλὴν τὸν αὐτοκράτορα καὶ ἡ ὁποία κατὰ μέγα μέρος προήρχετο ἀπὸ τὴν παλαιοτέραν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἀπετέλει τὸν ἐνεργὸν διοικητικὸν μηχανισμὸν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν παλαιοτέραν περίοδον αὐτῆς. Μετὰ τὸν Ἡράκλειον, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ζ΄ αἰῶνος, ἐπῆλθεν ἡ μεγάλη ἀλλαγὴ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως εἰς θέματα· τότε καὶ ἡ κεντρικὴ διοίκησις ἤλλαξε χαρακτῆρα, ἐξελληνισθεῖσα καὶ αὐτή, ὅπως

Digitized by Google

ὁλόκληρος σχεδὸν ὁ πολιτικὸς βίος τῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ καὶ κατὰ τοὺς τύπους ἐξελληνισμὸς τῆς ἀνατολικῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας ἀρχίζει μὲ τὴν δημιουργίαν τῶν θεμάτων. Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους οἱ ὑπουργοὶ ὀνομάζονται λογοθέται· οὗτοι διαβιβάζουν εἰς τοὺς ὑπαλλήλους τῶν ἐπαρχιῶν τὰς θελήσεις τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῆς κυβερνήσεως. Τὰ λεγόμενα λογοθέσια ἦσαν ὅπως τὰ σημερινὰ ὑπουργεῖα (ministères). Ὁ ἀνώτατος λογοθέτης, ὁ πρωθυπουργός, ἂς εἴπωμεν, ἦτο ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου, ἤτοι ὁ ὑπουργὸς τῆς Συγκοινωνίας καὶ τῶν Ταχυδρομείων. Ἡ ὑπηρεσία τῶν ταχυδρομείων ἐλέγετο εἰς τὸ Βυζάντιον «τοῦ δημοσίου δρόμου» (cursus publicus), ἦτο δὲ σπουδαιοτάτη καὶ διεξήγετο διὰ πολλῶν ἵππων καὶ διὰ πολλῶν ἁμαξῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἐγίνετο ὄχι μόνον ἡ μεταφορὰ ἐπιστολῶν καὶ δημοσίων ἐγγράφων καὶ ἄλλων δημοσίων πραγμάτων, ἀλλὰ καὶ ἡ ὁδοιπορία τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, καὶ μάλιστα τῶν ἀνωτέρων, καὶ δὴ τῶν λειτουργῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου συνεκέντρωσε σὺν τῷ χρόνῳ σχεδὸν ὁλόκληρον τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν τοῦ κράτους, αὐτὸς δὲ εἰσῆγεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα τοὺς πρέσβεις τῶν ξένων λαῶν. Ἄλλος σπουδαῖος λογοθέτης ἦτο ὁ λεγόμενος γενικὸς ἢ τοῦ γενικοῦ, ἤτοι ὁ ὑπουργὸς τῶν Δημοσίων οἰκονομικῶν. Τὰ ὑπουργεῖα τῶν Στρατιωτικῶν καὶ Ναυτικῶν διηύθυνον ὁ λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ καὶ ὁ λογοθέτης τῶν πλοΐμων. Οὗτοι ἦσαν οἱ σπουδαιότεροι ὑπουργοί, οἱ ὁποῖοι μετ' ἄλλων τινῶν ἀνωτάτων ὑπαλλήλων ἐλάμβανον μέρος εἰς τὸ ἰδιαίτερον συμβούλιον τοῦ αὐτοκράτορος. Τον τίτλον ὅμως τοῦ λογοθέτου ἔφερον καὶ ἄλλοι ἀνώτατοι λειτουργοί, προϊστάμενοι διαφόρων κλάδων ὑπηρεσίας πολιτικῆς, αὐλικῆς καὶ δικαστικῆς, εἰσῆλθε δὲ τὸ ὀφφίκιον τοῦτο καὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν.

Μεγάλοι αὐλικοὶ ἄρχοντες ἦσαν ὁ κουροπαλάτιος (ὁ αὐλάρχης τρόπον τινά), ὁ παρακοιμώμενος, εἰς τὸν ὁποῖον ἦτο ἐμπεπιστευμένη ἡ φροντὶς τοῦ παλατίου (cura palatii) καὶ τοῦ κοιτῶνος τοῦ βασιλικοῦ. Εἰς ταῦτα τὰ ἀξιώματα προσετέθη ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Β' τοῦ Φωκᾶ καὶ τὸ σπουδαιότατον καταστὰν πολιτικὸν ἅμα καὶ αὐλικὸν ἀξίωμα τοῦ προέδρου. Ἄλλοι ἀνώτατοι λειτουργοὶ ἦσαν ὁ ἔπαρχος τῆς πόλεως, ὁ κοιαίστωρ (quaestor), ὁ ὁποῖος εἶχε καθήκοντα καὶ ἀστυνομικὰ καὶ δικαστικά.

Τὰ σεκρέτα ἢ σκρίνια. Ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῶν ἀνωτάτων τούτων ἀρχόντων εἰργάζοντο ἀναρίθμητα ἕτερα γραφεῖα, ὅπως καὶ κατὰ τοὺς παλαιοτέρους αἰῶνας. Τὰ γραφεῖα ταῦτα ὠνομάζοντο εἰς τὰς ἀρχὰς σκρίνια (scrinia), κατόπιν ἐλέγοντο σεκρέτα (ἐκ τοῦ λατινικοῦ secretum). Οἱ διευθυνταὶ τῶν γραφείων τούτων ἐλέγοντο ἀσηκρῆται (a secretis) καὶ οἱ κατώτεροι ὑπάλληλοι ἐλέγοντο σεκρετικοί, χαρτουλάριοι, νοτάριοι κλπ. τοῦ δεῖνα ἢ τοῦ δεῖνα γραφείου. Ὅλοι οὗτοι οἱ μικροὶ καὶ ταπεινοὶ ὑπάλληλοι, οἱ ὁποῖοι ἐγέμιζον ὡς σμῆνος τὰ γραφεῖα τῆς αὐλῆς καὶ τῶν ὑπουργείων, ἐμελέτων τὰς λεπτομερείας τῶν ὑποθέσεων, παρεσκεύαζον τὰς ἀποφάσεις, εἰργάζοντο διὰ νὰ καθίσταται γνωστὴ ἡ θέλησις τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὰς ἐσχατιὰς τῆς μεγάλης αὐτοκρατορίας. Αἱ ὑπηρεσίαι τῶν ἐπαρχιῶν εὑρίσκοντο εἰς τακτικὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὴν αὐλὴν καὶ μὲ τὴν κεντρικὴν διοίκησιν, ἡ δὲ ὑπηρεσία τῶν ταχυδρομείων ἦτο κάλλιστα διωργανωμένη καὶ διηυκόλυνεν ἐξαιρέτως τὴν συγκοινωνίαν. Τὰ δημόσια ἔγγραφα ἐλέγοντο σιγίλλια, ἐσφραγίζοντο μὲ βοῦλλαν, τὰ αὐτοκρατορικὰ μὲ χρυσῆν βοῦλλαν, διὰ τοῦτο ἐλέγοντο χρυσόβουλλα, τὰ τῶν ἄλλων ὑπαλλήλων μὲ μολυβδίνην. Μολυβδόβουλλα Βυζαντινῶν ἀρχόντων ἔχουν περισωθῆ πολλά, ἡ δὲ μελέτη αὐτῶν εἶναι σπουδαιοτάτη διὰ τὴν μελέτην τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ ἀκόμη βυζαντινοῦ βίου.

Γενικῶς ἡ ὑπαλληλικὴ θέσις λέγεται ὀφφίκιον (officium), καὶ οἱ θέλοντες νὰ γίνουν ὀφφικιάλιοι (officiales) παρεσκευάζοντο ἀπὸ μακροῦ νὰ εἰσέλθουν εἰς τὴν ὑπαλληλικὴν σταδιοδρομίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἦτο λεπτομερέστατα καθωρισμένη ἡ προαγωγὴ τοῦ ὑπαλλήλου. Ἡ τόσον σοφῶς διωργανωμένη διοίκησις αὕτη ἀπετέλει μεγίστην δύναμιν συνοχῆς καὶ ἑνότητος τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ κατὰ τὰς μεγάλας ἐποχὰς τῆς ἀκμῆς διεξήγε τὴν γενικὴν πολιτικὴν ὄχι μόνον τῆς βυζαντινῆς μοναρχίας, ἀλλὰ καὶ σχεδὸν ὅλου τοῦ κόσμου.

Ὁλόκληρον τὸ ἀπειράριθμον προσωπικὸν τῶν ἀνωτάτων καὶ κατωτάτων λειτουργῶν σχηματίζει μίαν διοικητικὴν καὶ ἱεραρχικὴν κλίμακα, εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ὁποίας ἵσταται ὁ αὐτοκράτωρ. Ὅλοι οἱ ὑπάλληλοι ἔχουν μισθὸν τακτικόν, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀκριβῶς καθωρισμένος, διορίζονται δὲ δι' ὡρισμένον χρόνον, ὁ ὁποῖος ἀνανεώνεται κατ' ἀρέσκειαν, καὶ ἐγγράφονται εἰς τοὺς «καταλόγους», ἀναλόγως τοῦ κλάδου τῆς ὑπηρεσίας των (ἰδιαιτέρως μνημονεύουται οἱ «στρατιωτικοὶ κατάλογοι»).

Τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὀφφίκια. Πολύπλοκος ἐπίσης ἦτο καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία, ἐπὶ κεφαλῆς ἔχουσα τὸν πατριάρχην τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ πατριαρχεῖον εἶχε καὶ αὐτὸ ἰδίαν αὐλήν, οἱ δὲ ἐκκλησιαστικοὶ ὀφφικιάλιοι, κατὰ τὸν Ψευδοκωδινόν, διαιροῦνται εἰς ὁμάδας, αἱ ὁποῖαι λέγονται πεντάδες. Τὴν πρώτην πεντάδα ἀποτελοῦν ὁ μέγας οἰκονόμος, ὁ μέγας σακελλάριος, ὁ μέγας σκευοφύλαξ, ὁ χαρτοφύλαξ, ὁ ἐπὶ τοῦ σακελλίου. «Οὗτοι κάθηνται ἐν τῇ θείᾳ καὶ ἱερᾷ συνόδῳ μετὰ τοῦ ἀρχιερέως». Οἱ λειτουργοὶ τῆς Ἐκκλησίας λαμβάνουν μέρος καὶ εἰς ὡρισμένας τελετὰς τοῦ παλατίου. «Ἐν δὲ τῇ βασιλικῇ τιμίᾳ τραπέζῃ πρό γε πάντων συνεστιᾶται ὁ πατριάρχης τῷ βασιλεῖ καὶ δεῖ ὑμᾶς καλεῖν τοὺς λογάδας τῆς Ἐκκλησίας, οἷον μητροπολίτας σὺν τῷ συγκέλλῳ... Ἐπὶ δὲ τῶν λοιπῶν ἀκκουβίτων (εἰς τὰς ἄλλας τραπέζας τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συμποσίου) δεῖ ὑμᾶς καλεῖν πρεσβυτέρους τοῦ μεγάλου παλατίου ϛ', τῆς μεγάλης ἐκκλησίας (τῆς Ἁγίας Σοφίας) κδ', διακόνους... ἀναγνώστας... ψάλτας... καὶ παπάδας...».

Οἱ Βυζαντινοὶ ἄρχοντες τοῦ ΙΒ' αἰῶνος. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, εἰσήχθη νέα καὶ λεπτεπίλεπτος ἱεραρχικὴ ὀνομασία, ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ τὰ μέλη τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου. Ὁ Ψευδοκωδινὸς ἀναφέρει ὅτι «εὐθὺς μετὰ τὸν βασιλέα πρῶτον πάντων (ἀξίωμα) ἦτο τὸ τοῦ καίσαρος». Ὁ τίτλος τοῦ καίσαρος ὑπῆρχεν ἤδη· ὁ Βάρδας, ἀδελφὸς τῆς αὐτοκρατείρας Θεοδώρας, συζύγου τοῦ Θεοφίλου, ἦτο καῖσαρ, ἔχων τὴν προσωνυμίαν τοῦ δευτέρου μετὰ τὸν βασιλέα ἄρχοντος τοῦ κράτους, ἐν τοῖς πράγμασι δὲ ἦτο αὐτὸς ὁ ὑπέρτατος ἄρχων. Οἱ Κομνηνοί, καὶ ἰδίως οἱ Παλαιολόγοι, ἔδιδον εἰς τοὺς προσφιλεῖς υἱοὺς ἢ ἀδελφοὺς αὐτῶν τὸ ὄνομα δεσπότης, τὸ ὁποῖον γνωρίζομεν ὅτι ἦτο κατ' ἀρχὰς προσωνυμία τοῦ αὐτοκράτορος. Κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας οἱ δεσπόται εἶναι πραγματικοὶ βασιλεῖς κρατῶν, ὡς οἱ δεσπόται τῆς Ἠπείρου, οἱ δεσπόται τοῦ Μυστρᾶ. Ἀργότερον ἡ προσωνυμία αὕτη, ὡς καὶ ἄλλαι βασιλικαὶ τιμαί, ἐδόθη εἰς τοὺς πατριάρχας, καὶ ἔπειτα εἰς ὅλους τοὺς ἀρχιερεῖς (ἐξ οὗ καὶ ἡ σημερινὴ σημασία τῆς λέξεως), ὁ δὲ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ὁ οἰκουμενικός, ὀνομάζεται ἕως σήμερον αὐθέντης καὶ δεσπότης.

Ἡ διοίκησις τῶν ἐπαρχιῶν. Τὰ θέματα. Κατὰ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνας τὸ κράτος ἦτο διῃρημένον εἰς δύο μεγάλας ἐπαρχότητας καὶ αὗται εἰς διοικήσεις. Τὸ διοικητικὸν καὶ στρατιωτικὸν ἅμα σύστημα τῆς διαιρέσεως τοῦ κράτους εἰς θέματα, τὸ ὁποῖον ἤρχισε νὰ διοργανώνεται ἀπὸ τὸν Ζ' αἰῶνα, ἐστηρίζετο εἰς δύο ἀρχάς, εἰς ἵδρυσιν πολλῶν περιφερειῶν ἀνεξαρτήτων ἀπ' ἀλλήλας καὶ εἰς τὴν συνένωσιν εἰς τὰς χεῖρας ἑνὸς ἀρχηγοῦ τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἐξουσίας. Κατὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην, ἡ ὁποία ηὐκόλυνε τὴν ἄμυναν κατὰ τῶν πολυαρίθμων ἐχθρῶν, ὡς παρετήρησεν ἤδη αὐτὸς ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, αἱ βυζαντιναὶ χῶραι ἐκηρύσσοντο, οὕτως εἰπεῖν, εἰς κατάστασιν πολιορκίας. Κατὰ τὴν ἰδίαν ἀρχὴν εἶχον δημιουργηθῆ εἰς τὴν Δύσιν τὰ ἐξαρχᾶτα τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Σημειωτέον ὅτι ὅλα τὰ θέματα τοῦ κράτους δὲν ἐδημιουργήθησαν εὐθὺς ἀμέσως, ἀλλὰ κατὰ μικρόν, καθ' ὅσον παρουσιάζετο ἀνάγκη ἰδιάζουσα ὡρισμένης χώρας. Τὸ σύστημα τοῦτο τῶν θεμάτων δὲν φαίνεται ὅτι ἦτο ἐντελῶς ἄσχετον μὲ τὴν παλαιὰν διαίρεσιν τοῦ κράτους, τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὡς παρατηρεῖ ὁ Diehl, λέγων ὅτι «τὰ βυζαντινὰ θέματα προέρχονται ἀπὸ τοὺς παλαιοτέρους θεσμούς, καὶ οἱ στρατηγοὶ τοῦ Ζ' αἰῶνος εἶναι οἱ ἄμεσοι ἀπόγονοι τῶν μαγίστρων τοῦ στρατοῦ ἐπὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ» (*Diehl*, L'origine du régime des thèmes, ἐν «Études Byzantines», 1905, σ. 242. Βλ. καὶ *Gelzer*, Die Genesis der Byzant. Themenverfassung, 1899).

Ὁ ἀριθμὸς τῶν θεμάτων ἤλλασσε κατὰ τὰς ἐποχάς. Καθ' ὅσον κατερχόμεθα εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, ἐδημιουργοῦντο νέα θέματα, κατήντησε δὲ ὥστε νὰ γίνουν πολυαριθμότατα κατὰ τοὺ τελευταίους αἰῶνας (βλ. *Ἀδ. Ἀδαμαντίου*, «Αἱ γεωγραφικαὶ περιπέτειαι τοῦ ὀνόματος Θρᾴκη», τ. Α' τῶν «Θρᾳκικῶν», 1928.—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Μεσαιωνικὴ γεωγραφία», ἐν τῷ παρόντι τόμῳ τῆς Μ.Ε.Ε.). Κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα, συμφώνως μὲ τὴν ἀπαρίθμησιν τοῦ Πορφυρογεννήτου, τὰ θέματα τῆς αὐτοκρατορίας εἶναι εἴκοσιν ἐννέα, διαιροῦνται δὲ εἰς θέματα τῆς Ἀνατολῆς καὶ εἰς θέματα τῆς Δύσεως, ἤγουν τῆς Εὐρώπης. Τὸ ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ὅλα τὰ θέματα δὲν ἔχουν τὴν ἰδίαν ἀξίαν καὶ οἱ διοικηταὶ αὐτῶν δὲν εἶναι ὅλοι ὁμότιμοι καὶ ὁμοιόβαθμοι.

Ὁ διοικητὴς ἑκάστου θέματος, ὁ ὁποῖος ἦτο συγχρόνως καὶ πολιτικὸς καὶ στρατιωτικὸς διοικητής, ὠνομάζετο στρατηγὸς καὶ εἶχε συνήθως τὸν τιμητικὸν τίτλον πατρίκιος, διωρίζετο δὲ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἐπεκοινώνει ἀπ' εὐθείας μετ' αὐτοῦ. Τὸ θέμα ὑποδιῃρεῖτο εἰς τούρμας, τῶν ὁποίων διοικητὴς ἦτο ὁ τουρμάρχης, καὶ εἰς ἄλλας μικροτέρας ὑποδιοικήσεις. Ὁ στρατηγὸς εἶχεν ὑπὸ τὰς διαταγάς του τέσσαρας ἀνωτέρους ὑπαλλήλους, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ὁ δομέστικος τοῦ θέματος, στρατιωτικὸς λειτουργὸς καὶ ἀρχηγὸς τοῦ ἐπιτελείου, ὁ πρωτονοτάριος τοῦ θέματος, ὁ ὁποῖος ἦτο ὁ πολιτικὸς διοικητής, ὁ χαρτουλάριος τοῦ θέματος, οἰκονομικὸς ἐπιμελητής, καὶ ὁ κριτὴς τοῦ θέματος, ὁ ὁποῖος εἶχε δικαστικὰ καθήκοντα καὶ πολιτικά.

Αἱ διοικήσεις τῶν συνοριακῶν χωρῶν. Αἱ χῶραι, τὰς ὁποίας προσήρτα τὸ κράτος, ὅπως καὶ αἱ χῶραι αἱ παραμεθόριοι, εἶχον ἰδιαιτέρας διοικήσεις, ἀναλόγους πρὸς τὰς σημερινὰς γενικὰς διοικήσεις. Καὶ τοῦτο, διότι αἱ συνθῆκαι ὑπὸ τὰς ὁποίας ἔζων οἱ κάτοικοι τῶν χωρῶν τούτων ἦσαν διάφοροι ἀπὸ τὰς συνηθείας τῶν κατοικούντων χώρας εἰρηνικάς, ἀποτελούσας παλαιὰς ἐπαρχίας εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κράτους. Κατ' ἀκολουθίαν ἦτο ἀνάγκη νὰ εἶναι διαφορετικοὶ καὶ οἱ νόμοι, νὰ λαμβάνωνται δὲ ὑπ' ὄψιν καὶ αἱ παλαιαὶ συνήθειαι τῶν κατοίκων. Ὅπως εἶχον δημιουργηθῆ πρότερον τὰ ἐξαρχᾶτα, ἐδημιουργήθησαν διοικήσεις ἔχουσαι ἐπὶ κεφαλῆς τὸν κατεπάνω (κατ' ἐναλλαγὴν ἐκ τῆς λέξεως ταύτης προῆλθε τὸ σημερινὸν παρὰ τοῖς ξένοις ὄνομα capitain). Ἄλλοι διοικηταὶ ἐλέγοντο δοῦκες (ἐκ τοῦ λατινικοῦ dux, ἀρχηγός)· ἄλλοι πάλιν διοικηταὶ ἐλέγοντο προνοηταί. Εἰς ὀχυρὰς θέσεις πλησίον τῶν συνόρων εἶχον δημιουργηθῆ μικραὶ διοικήσεις ὀνομαζόμεναι κλεισοῦραι (εἰς τόπους ἔχοντας κλεισούρας, εἰς φάραγγας ἢ ὄρη), οἱ δὲ διοικηταὶ αὐτῶν ἐλέγοντο κλεισουράρχαι.

Ἡ Ἐκκλησία. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, εἶχεν ἰσότητά τινα πρὸς τὸν βασιλέα. Ὁσάκις οἱ δύο ἀρχηγοί, ὁ κοσμικὸς καὶ ὁ πνευματικός, συναντῶνται, χαιρετίζουν καὶ ἀσπάζονται ἀλλήλους. Οὐδέποτε ὅμως εἰς τὸ Βυζάντιον ὁ πατριάρχης ἀπέκτησε τὴν καισαροπαπικὴν δύναμιν, ἤτοι τὴν κοσμικὴν δύναμιν τοῦ πάπα, ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ εἶναι βασιλεὺς τῶν βασιλέων, ν' ἀναβιβάζῃ εἰς τὸν θρόνον καὶ νὰ καταβιβάζῃ βασιλεῖς. Ἡ περίφημος εἰκονομαχία προῆλθε καὶ ἐκ τῆς ἀνάγκης, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρέθησαν οἱ αὐτοκράτορες, ν' ἀντιδράσουν κατὰ τοιούτων ὀρέξεων τῶν πατριαρχῶν. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ὁ δεσποτικὸς πατριάρχης Μιχαὴλ Κηρουλάριος ἔδειξεν αὐταρχικὰς τάσεις, φορέσας ἐρυθρὰ πέδιλα, τὰ ὁποῖα ἦσαν σύμβολον τοῦ βασιλέως. Ἡ μεγάλη ἐπιρροή, τὴν ὁποίαν ἐξήσκει ὁ Κηρουλάριος εἰς τὸν λαὸν μὲ τὰς ἀσκητικὰς ἀρετάς του, τὸν εἶχε κάμει πολὺ ἐπίφοβον, διὰ τοῦτο ὁ ἰσχυρὸς αὐτοκράτωρ Ἰσαάκιος Κομνηνὸς τὸν κατεβίβασεν ἀπὸ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου καὶ τὸν ἐξώρισεν.

Ὁ πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦτο ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ὡς ὀνομάζεται ἕως σήμερον ὑφ' ὅλων τῶν ὀρθοδόξων λαῶν, ὁ ὑπέρτατος ἀρχηγὸς τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Τὸν τίτλον τοῦτον ἔλαβεν ἐνωρὶς ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ αὐτοκράτορος Μαυρικίου, πρῶτος δὲ οἰκουμενικὸς πατριάρχης εἶναι ὁ Ἰωάννης Νηστευτής. Ὁ βασιλεὺς ἦτο ὁ ἐπὶ γῆς ἀντιπρόσωπος τοῦ Χριστοῦ, διὰ νὰ ἔχῃ ὅμως κῦρος, πρέπει νὰ λάβῃ ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ πατριάρχου τὸ στέμμα καὶ τὰ ἄλλα σύμβολα τῆς ἐξουσίας του. Αἱ σχέσεις βασιλέως καὶ πατριάρχου ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν χαρακτῆρα ἑκατέρου. Ἐνίοτε ὁ βασιλεὺς ἐζήτει ν' ἀναμειχθῇ εἰς τὰ πράγματα τῆς Ἐκκλησίας· ἂν ἦτο ἰσχυροῦ χαρακτῆρος, κατ' οὐσίαν αὐτὸς ἐκυβέρνα καὶ τὴν Ἐκκλησίαν. Ἄλλοτε ὁ πατριάρχης γίνεται παντοδύναμος. Πολλάκις ἀνέβησαν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἄνδρες μὲ ὑπέροχον ἠθικὴν ἐπιβολήν, οἵτινες ἀντετάχθησαν εἰς ἀτόπους ἐπιθυμίας βασιλέων καὶ δὲν ἐφοβήθησαν νὰ ἐλέγξουν τὰ αἰσθήματα αὐτῶν. Ὑπενθυμίζομεν τοὺς ἀγῶνας τοῦ Χρυσοστόμου, τὸν πατριάρχην Φώτιον, ὁ ὁποῖος ἀπέκλεισε τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον Α' τῆς Ἐκκλησίας, ὡς καταλαβόντα τὸν θρόνον διὰ τοῦ φόνου τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Γ', τὸν Νικόλαον, ὁ ὁποῖος ὑπεκίνησε τὸ περίφημον ζήτημα τῆς τετραγαμίας τοῦ Λέοντος ΣΤ', τὸν Πολύευκτον, ὁ ὁποῖος ἀπηγόρευσεν εἰς τὸν Ἰωάννην Τσιμισκῆν τὴν εἴσοδον εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν. «Πότε, ἀναφωνεῖ ὁ Gelzer, ἔδειξαν ἀνώτατοι ἱεράρχαι τοιαύτην ἀνδρικὴν στάσιν ἀπέναντι βασιλικῶν θρόνων, τὴν ὁποίαν ἔδειξαν οἱ πνευματικοὶ ἀρχηγοὶ τοῦ τόσον περιφρονηθέντος Βυζαντίου;»

Ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν ἐθνικὴ καὶ ἐκπολιτιστικὴ δύναμις. Ἔστελλε μακράν, εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης, ἱεραποστόλους καὶ διέδιδε τὸν Χριστιανισμὸν καὶ μετ' αὐτοῦ τὸν πολιτισμόν. Μὲ τὴν δύναμιν τῆς ὀρθοδοξίας συνεκράτει τοὺς ὑποτελεῖς λαούς. Ἡ Ἐκκλησία ἔχει δύναμιν, διότι εἶναι ἑλληνική· εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικὴ Ἐκκλησία. Ὅπως τὸ παλάτιον ἦτο τὸ πολιτικὸν κέντρον τοῦ κράτους, ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας εἶναι τὸ θρησκευτικὸν κέντρον. Ἐκεῖ ὁ πατριάρχης ἔστεφε τὸν αὐτοκράτορα, ὅστις προσελάμβανεν οὕτως ἱερὸν χαρακτῆρα, ἐγίνετο θεοπρόβλητος δεσπότης. Ἐκεῖ ἐτελοῦντο αἱ ἐπίσημοι τελεταὶ καὶ ἐπανηγυρίζοντο τὰ μεγάλα γεγονότα τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς αὐτοκρατορίας· ἐκεῖ τέλος προσέτρεχεν ὁ λαὸς εἰς κάθε περίστασιν ἐξαιρετικήν. Περὶ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν περιεστρέφετο ὁλόκληρος κόσμος, ὄχι μόνον κληρικῶν, ἀλλὰ καὶ λαϊκῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπέζων ἐξ αὐτῆς. Ἡ «μεγάλη ἐκκλησία», ὅπως ἐλέγετο ἡ Ἁγία Σοφία, μὲ τὰ προσαρτήματα αὐτῆς, ἦτο ἀληθὲς παλάτιον, εἰς τὸ ὁποῖον διέτριβον οἱ ἀνώτα-

Digitized by Google

τοι ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες καὶ ὅλη ἡ ἄλλη περὶ τὸ πατριαρχεῖον θεραπεία.

Ὁ Ἱππόδρομος. Ὁ βυζαντινὸς λαός, τοὐλάχιστον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔχει καὶ αὐτὸς τὸ παλάτιόν του: τὸν Ἱππόδρομον. Ὀρθότατα εἶπεν ὁ Ἀλφρέδος Rambaud, ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος ἔδειξε τὴν σημασίαν τοῦ Ἱπποδρόμου, ὅτι περὶ τὰ τρία μεγάλα ἱδρύματα τοῦ Βυζαντίου συγκεντρώνεται ὅλος ὁ δημόσιος βίος τῶν Βυζαντινῶν, περὶ τὸ Μέγα Παλάτιον, τὴν Ἁγίαν Σοφίαν καὶ τὸν Ἱππόδρομον, τὸ «ἱππικόν», ὡς ἔλεγον συνήθως οἱ Βυζαντινοί. Ὁ τόπος οὗτος, ὁ ὁποῖος περιέκλειε ρωμαϊκάς, ἀλλὰ καὶ ἑλληνικὰς συνηθείας, εἶναι τὸ σπουδαιότατον κάτοπτρον τῆς ὅλης βυζαντινῆς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ὁ τόπος, εἰς τὸν ὁποῖον «κατέφυγον αἱ ἐλευθερίαι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τὸν μεσαίωνα». Ἐκεῖ συνηθροίζοντο ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὅλον τὸ παλάτιον, οἱ ἄρχοντες καὶ αἱ ἀστικαὶ τάξεις, ὁ λαὸς καὶ ὁ ἄνεργος ὄχλος. Καὶ ὅλοι μὲ ἓν κοινὸν πάθος, ἑνούμενοι καὶ ἐξισούμενοι ὑπὸ τοῦ κοινοῦ αἰσθήματος, παρηκολούθουν μὲ ἀγωνίαν τοὺς ἁρματοδρομικοὺς ἀγῶνας. Δὲν πρέπει νὰ λησμονήσωμεν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἱππόδρομος ἦτο πλησίον τῆς Ἁγίας Σοφίας, πλησίον τοῦ παλατίου καὶ ὅτι οὕτως εἰς ἕνα παμμέγιστον χῶρον περιεκλείετο ὅλος ὁ ἐπίσημος καὶ ὁ κοινωνικὸς βίος τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ μεσαίωνος.

Ὁ Ἱππόδρομος ἦτο κολοσσιαῖον μνημεῖον, εἶχε τὸ σχῆμα ἐπιμήκους παραλληλογράμμου, τὸ ὁποῖον εἰς τὸ ἓν ἄκρον κατέληγεν εἰς ἡμικύκλιον. Εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον ἦτο τὸ θεωρεῖον τῶν βασιλέων, συγκοινωνοῦν μὲ τὸ παλάτιον καὶ τὸ ὁποῖον ὠνομάζετο Κάθισμα. Ὁ αὐτοκράτωρ ἠδύνατο νὰ μεταβῇ εἰς τὸν ἐξώστην τοῦ παλατίου, δηλαδὴ εἰς τὸ θεωρεῖον, χωρὶς νὰ ἐξέλθῃ διὰ τῶν ὁδῶν. Εἰς τὰς πλευρὰς ἦσαν τὰ ἑδώλια τῶν θεατῶν, εἰς τὸ μέσον εἶχεν ἕνα ὑψηλότερον τοῖχον καλούμενον ἄκανθα (spina), ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦσαν στῆλαι, κίονες, ἀγάλματα, περὶ αὐτὸν δὲ περιεστρέφοντο τρέχοντες οἱ ἡνίοχοι μὲ τὰ ἅρματά των. Ὁ Ἱππόδρομος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ περὶ τοὺς 100.000 ἀνθρώπους.

Οἱ δῆμοι. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον καθίστα τὸν Ἱππόδρομον ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντα τόπον συναθροίσεως τοῦ λαοῦ, εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ εἰς αὐτὸν συνέχισις ἀρχαίων ἀγώνων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ ἀγῶνες οὗτοι διωργανώνοντο. Ὅλος ὁ κόσμος, ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ἕως τὸν τελευταῖον ὑπήκοόν του, ὅλοι ἔτρεχον μὲ πάθος εἰς τὸν Ἱππόδρομον. Ἕκαστος τῶν ἀγωνιζομένων ἡνιόχων ἐφόρει χρωματιστὴν στολήν, οἱ δὲ θεαταὶ ἐλάμβανον τὸ μέρος τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου καὶ ὡς σημεῖον ἔφερον εἰς τὸν βραχίονα ταινίαν τοῦ χρώματος τοῦ εὐνοουμένου ὑπ' αὐτῶν ἁρματηλάτου. Οἱ ἱπποδρομικοὶ ἀγῶνες δὲν διωργανώνοντο ὑπὸ ἰδιωτικῆς τινος ἑταιρείας (club), ὅπως οἱ παραπλήσιοι σήμερον ἀγῶνες εἰς τὴν Ἀγγλίαν καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ ὅπου ἀλλοῦ διεξάγονται. Οἱ δύο μεγάλοι σύλλογοι τοῦ λαοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐφρόντιζον περὶ αὐτῶν, ἦσαν σωματεῖα ἐπίσημα, ἔχοντα καθωρισμένην θέσιν εἰς τὸν δημόσιον βίον τῆς αὐτοκρατορίας. Ἦσαν οἱ περίφημοι δῆμοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, αὐτὸς ὁ λαός, διατηρήσας ἡνωμένα λείψανα τῆς ἐλευθερίας τῶν παλαιῶν χρόνων, διατηρήσας ἀκόμη καὶ τὸ παλαιὸν ὄνομα (δῆμος). Οἱ Πράσινοι καὶ οἱ Βενέτοι (γαλάζιοι) ἦσαν ὄχι μόνον οἱ διοργανωταὶ ἱππικῶν ἀγώνων, ἀλλ' ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν τὸν δήμαρχον, τὸν ὁποῖον ὁ αὐτοκράτωρ ὁρίζει, ἐλάμβανον μέρος εἰς δημοσίας ἐκδηλώσεις τοῦ ἐπισήμου βίου. Ὁ Πορφυρογέννητος σημειώνει μετ' ἀκριβείας τὸ ἔργον αὐτῶν κατὰ τὰς «προσελεύσεις», δηλαδὴ τὰς ἐπισκέψεις τοῦ βασιλέως εἰς τὰ μεγάλα ἱερὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ δὴ εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν καὶ τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους. Ἀντιπροσωπεῖαι αὐτῶν ἀπετέλουν μέρος τῆς ἐπισήμου συνοδείας τοῦ αὐτοκράτορος, καὶ εἰς ὡρισμένας στάσεις, ὅπου ἐγίνετο ἡ «δοχή», ἐπευφήμουν αὐτὸν μὲ καθιερωμένας φράσεις ἐν ρυθμῷ καὶ ἐν συνοδείᾳ τοῦ «ὀργάνου». Τὸ τοσάκις μνημονευόμενον τοῦτο «ὄργανον» ἦτο μέγα πνευστὸν μουσικὸν ὄργανον, ὁποῖον ὑπάρχει πιθανότης ὅτι ἀντήχει καὶ ἀπὸ τοὺς θόλους τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖον προῆλθον τὰ ὄργανα (orgues τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ δῆμοι δὲν εἶχον μόνον τὴν διοργάνωσιν τῶν ἱππικῶν ἀγώνων, ἀλλ' ἐμφανίζονται εἰς πολλὰς περιστάσεις τοῦ δημοσίου βίου τῶν Βυζαντινῶν. Ἀπετέλουν εἶδος πολιτοφυλακῆς τοῦ αὐτοκράτορος, ἀνελάμβανον δημοσίας ἐργασίας (ὡς τὴν ἀνέγερσιν τοῦ τείχους τοῦ Θεοδοσίου Β'). πιθανώτατα δὲ καὶ ἄλλα σπουδαιότερα ἔργα· ἴσως ἔστελλον καὶ ἀντιπροσωπείας τοῦ λαοῦ εἰς τὰ μεγάλα αὐτοκρατορικὰ συμβούλια. Ἄλλως τε εἰς τὸν Ἱππόδρομον ἐγίνοντο μεγάλαι δημόσιαι ἑορταὶ (οἱ θρίαμβοι τῶν βασιλέων καὶ τῶν στρατηγῶν) καὶ αὐτὴ ἡ ἀναγόρευσις τῶν βασιλέων ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἐν μέσῳ αὐτοῦ. Ἐκεῖ συνεκροτεῖτο καὶ δικαστήριον, ὅπου ἐδίκαζον οἱ κριταὶ τοῦ βήλου καὶ τοῦ Ἱπποδρόμου. Πλεῖστα παραδείγματα ἔχομεν ἐκ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, ὅτι εἰς τὸν Ἱππόδρομον ὁ λαὸς ἐξέφραζεν ἐλευθέρως τὴν γνώμην αὐτοῦ ἐνώπιον τοῦ βασιλέως, ὅτι οἱ δῆμοι ἀνελάμβανον νὰ φέρουν εἰς γνῶσιν αὐτοῦ κατὰ τὴν δημοσίαν ταύτην συνάθροισιν τὰς ἀδικίας τῶν ἀρχόντων, περίφημος δὲ καὶ μοναδικὸς εἶναι εἰς τὴν ἱστορίαν ὁ πρὸ τῆς στάσεως τοῦ Νίκα διάλογος μεταξὺ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ.

Ὁ Ἱππόδρομος ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι ζωηρότατον κέντρον τοῦ δημοσίου βίου καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἀκμῆς, ἕως τὸν ΙΒ' αἰῶνα. Ἀφ' ὅτου, ἀπὸ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἀπὸ τὸν αἰῶνα τῶν Κομνηνῶν, ἤρχισαν νὰ ἐμφανίζωνται οἱ χαρακτῆρες τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, ἐγκατελείφθη καὶ τὸ κυριώτατον γνώρισμα τοῦ βυζαντινοῦ βίου, ὁ Ἱππόδρομος. Οἱ Κομνηνοὶ ἔκτισαν παλάτια εἰς τὴν συνοικίαν τῶν Βλαχερνῶν, εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον ἀπὸ τὴν Βοστόριον ἄκραν, ὅπου ἔκειτο τὸ Μέγα Παλάτιον. Ἔκτοτε μετεφέρθη εἰς τὰς Βλαχέρνας ὁ πολυθόρυβος δημόσιος βίος καὶ ἤρχισεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον ν' ἁπλώνεται ἡ σιωπὴ εἰς τὴν συνοικίαν τῶν ἀρχόντων. Ὁ Ἱππόδρομος ἐγκατελείφθη τέλος, ἡ συνήθεια τῶν ἱππικῶν ἀγώνων ἔπαυσε καὶ ὁ βυζαντινὸς βίος ἔγινε περισσότερον σύμφωνος μὲ τὰς νέας καταστάσεις τῶν πραγμάτων. Οὗτος εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον καὶ τὸ Μέγα Παλάτιον καὶ ὁ Ἱππόδρομος ἔπαθον τοιαύτας καταστροφὰς ἐκ τῆς ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἐρημώσεως.

Ὁ βυζαντινὸς στρατός. Τὸ μέγα γεγονὸς τῆς ἐπὶ ἕνδεκα αἰῶνας διαρκείας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, αὐτὸ καὶ μόνον διαψεύδει τὰς παλαιὰς γνώμας περὶ στρατιωτικῆς ἀδυναμίας τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἀλλὰ καὶ αἱ νεώτεραι ἔρευναι ἀπέδειξαν τὴν ἀλήθειαν ταύτην. Ἡ ἐνθουσιαστικὴ ὁρμὴ τῶν στρατῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ ἡ ἰσχυρὰ συγκρότησις τῶν στρατῶν τῆς ἀρχαίας Ρώμης ἐκληροδοτήθησαν εἰς τοὺς στρατοὺς τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ σύνθεσις τοῦ στρατοῦ ἦτο πολυμειγής, ἀλλὰ τὸ λεχθὲν ὅτι στρατὸς ἐθνικὸς δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὸ Βυζάντιον εἶναι ὑπερβολικόν. Κατὰ τοὺς παλαιοὺς αἰῶνας, ὅτε ὑπερίσχυεν ὁ ρωμαϊκὸς χαρακτήρ, οἱ στρατοὶ συνέκειντο ἐκ βαρβάρων μισθοφόρων, ὅπως καὶ οἱ στρατοὶ τῆς τελευταίας περιόδου τῆς παλαιᾶς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Κατόπιν, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἤρχισε νὰ συγκροτῆται στρατὸς σχεδὸν ἐθνικός, ἤτοι ἀπὸ κατοίκους χωρῶν ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ κράτους.

Ὁ ἐν εἰρήνῃ στρατὸς ἀπετελεῖτο ἀπὸ τὰ βασιλικὰ τάγματα τῆς ξηρᾶς καὶ τὰ βασιλικὰ πλόϊμα, δηλαδὴ τὸ ναυτικόν. Συνέκειντο δὲ ταῦτα ἰδίως ἐκ μισθοφόρων καὶ τῆς σωματοφυλακῆς τοῦ βασιλέως. Ἐν καιρῷ πολέμου συνεκροτοῦντο τὰ θεματικὰ τάγματα, πεζικὰ καὶ ἱππικά. Ταῦτα κατηρτίζοντο εἰς τὰς ἐπαρχίας καὶ εἰς ἕκαστον θέμα ἰδιαιτέρως. Ἡ γενικὴ στρατολογία, ὡς τὴν ἐννοοῦμεν σήμερον, δὲν ὑπῆρχε τότε. Τὸ κράτος εἶχε καταστήσει ὡς βάσιν τῆς στρατολογίας τὰ στρατιωτοτόπια, γαίας, τὰς ὁποίας ἔδιδον εἰς στρατευσίμους. Οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες, φυσικά, ἐφρόντιζον νὰ προσέρχωνται εἰς τὰς τάξεις συνοδευόμενοι ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν αὐτῶν. Τὰ ναυτικὰ πλόϊμα ἐστρατολογοῦντο ἐκ τῶν ναυτικῶν θεμάτων, ἐκ τῶν νήσων καὶ ἐκ τῶν ἀκτῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὁ ὁπλισμὸς ὡμοίαζε μὲ τὸν παλαιὸν ρωμαϊκόν. Τὸ σπουδαιότερον ἐξάρτημα ἦτο ὁ ἀλυσιδωτὸς θώραξ (λωρίκιον), ἡ περικεφαλαία (κασίς) καὶ αἱ περικνημῖδες. Τὸ κύριον ἀμυντικὸν ὅπλον εἶναι ἡ ἀσπίς, σκουτάριον (scutum), μεγάλη εἰς τὸ πεζικόν, μικροτέρα εἰς τὸ ἱππικόν. Ὁ πολεμιστὴς ἔφερε σπαθίον βραχὺ καὶ μακρὰν λόγχην, κοντάριον. Τὸ στράτευμα περιέχει βαρέως ὡπλισμένους, σκουτάτους, καὶ τοὺς ἐλαφρούς, τοὺς τοξότας, ὡπλισμένους μὲ τὸ τοξάριον, οἱ ὁποῖοι φέρουν εἰς τὴν φαρέτραν τὰς σαγίττας (βέλη). Οἱ τακτικοὶ στρατιῶται λέγονται καὶ ταξᾶτοι (ἐκ τοῦ τάξις) συνήθως, ὅταν ἀποτελοῦν τὴν τακτικὴν φρουρὰν τῶν κάστρων, εἴτε τῶν φρουρίων, τὰ ὁποῖα προστατεύουν τὰς πόλεις. Καθόλου τὰ ἐκ τοῦ τάξις προερχόμενα ὀνόματα ἔχουν σχέσιν μὲ τὸν στρατόν. Οὕτω ταξίδιον σημαίνει ἐκστρατείαν· καλὸν ταξίδιον εἶναι εὐχὴ πρὸς νικηφόρον ἐκστρατείαν· τὸ ἐκστρατεύειν λέγεται ταξιδεύειν. Ταξιδάριοι εἶναι συνήθως οἱ στρατιῶται τῶν παραμεθορίων χωρῶν, καὶ ταξιῶται οἱ ραβδοῦχοι καὶ πελεκυφόροι σωματοφύλακες. Τὸ πεζικὸν περιέχει τοὺς λογχοφόρους ἱππεῖς καὶ τοξότας. Οἱ κατάφρακτοι λεγόμενοι ἱππεῖς ἦσαν οἱ ἀπὸ κεφαλῆς μέχρι ποδῶν ἐνδεδυμένοι μὲ ἔνδυμα στερεόν, ἴσως καὶ ὁλόκληρον ἀπὸ μετάλλον, καὶ ἀπετέλουν τὴν ἰσχυροτέραν ἴλην τοῦ ἱππικοῦ, οὗτοι δ' ὑπῆρξαν ὑπόδειγμα καὶ διὰ τοὺς περιφήμους σιδηροχίτωνας ἱππότας τῆς Δύσεως.

Ἄγρυπνος ἦτο ἡ προσοχὴ τοῦ κράτους πρὸς τὰ σύνορά του. Ὄπισθεν τῶν κάστρων, τὰ ὁποῖα ἐφύλασσον αὐτά, ὑπῆρχον διωργανωμένα στρατόπεδα. Τέλειον δίκτυον μεγάλων στρατιωτικῶν ὁδῶν ἔθετεν εἰς συγκοινωνίαν τὰ στρατόπεδα ταῦτα μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων ἦσαν κτισμέναι βίγλαι (vigiliae=σκοπιαί) καὶ ἐν καιρῷ κινδύνου ἧναπτον οἱ φρουροὶ πυράς, μεταχειριζόμενοι οὕτω ἓν εἶδος ὀπτικοῦ τηλεγράφου. Μόλις οἱ Σαρακηνοὶ ἐπεχείρουν ἐπιδρομήν, τὸ ἐμάνθανεν ἀμέσως ἡ πρωτεύουσα. Ἡ ἐπιμελητεία ἦτο λαμπρῶς διωργανωμένη. Πλεῖστα συγγράμματα στρατιωτικῆς τακτικῆς ἐκανόνιζον τὰ πάντα μέχρι τῶν ἐσχάτων λεπτομερειῶν. Εἰς διάστημα ὀλίγων ἑβδομάδων ὁ Βασίλειος Β' ὡδήγει τὸν στρατόν του ἀπὸ τὴν Σόφιαν εἰς τὰς ἐσχατιὰς τῆς Συρίας.

Κατὰ τὰς διαφόρους εἰδήσεις, τὰς ὁποίας δυνάμεθα ν' ἀντλήσωμεν ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς καὶ ἀπὸ εἰδικὰ βυζαντινὰ βιβλία, περὶ πολεμικῆς τέχνης, βλέπομεν ὅτι τὸν βυζαντινὸν στρατὸν ἀπετέλουν ὁ ἐγχώριος, εἴτε ἰθαγενὴς στρατός, δηλαδὴ ὁ στρατολογούμενος ἀπὸ τὰς χώρας τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ ὁ μισθοφορικὸς στρατός. Τὸν στρατὸν τοῦτον ἀπετέλουν, ὡς ἐλέχθη, οἱ ὀρεινοὶ χωρικοὶ τοῦ κράτους, καὶ ἰδίως οἱ ρωμαλέοι χωρικοὶ τῆς Μακεδονίας, τῆς Θρᾴκης, τῆς Ἰλλυρίας. Αἱ σπουδαιότεραι δυνάμεις τοῦ στρατοῦ προήρχοντο ἰδίως ἀπὸ τὴν Ἀσίαν, δηλαδὴ ἀπὸ τὰς ἀνατολικὰς χώρας, διότι αἱ εὐρωπαϊκαὶ χῶραι, ἡ Μακεδονία, ἡ Θρᾴκη, ἦσαν πτωχαί, ἐπειδὴ ὑφίσταντο σχεδὸν συνεχῶς τὰ πάνδεινα ἀπὸ τοὺς βαρβάρους. Ἄλλο εἶδος στρατοῦ ἦτο ὁ μισθοφορικὸς στρατός, ὁ ὁποῖος ἀπετελεῖτο ἀπὸ γενναίους καὶ ἐμπειροπολέμους στρατιώτας καὶ παρεῖχε μεγάλας ὠφελείας εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν. Οἱ μισθοφόροι ἐστρατολογοῦντο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀπὸ τοὺς λαούς, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐχθροὶ τοῦ κράτους. Ἀπὸ τὸν Δ' αἰῶνα καὶ ἔπειτα τὸ ἰσχυρότατον μέρος τοῦ στρατοῦ ἀπετέλουν οἱ Γότθοι, τοὺς ὁποίους ἠναγκάσθησαν οἱ αὐτοκράτορες νὰ δεχθοῦν εἰς τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν ὡς συμμάχους καὶ ὁμοσπόνδους (foederati). Ὑπῆρχον τότε εἰς τοὺς βυζαντινοὺς στρατοὺς καὶ Οὖννοι, Ἄβαροι, Σλαῦοι, Ἀρμένιοι καὶ ποικίλοι ἄλλοι λαοὶ ἐκ τῆς Ἀνατολῆς. Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, ἀπὸ τὸν Θ' αἰῶνα ἰδίως, ἤρχισαν νὰ προσέρχωνται εἰς τὸ Βυζάντιον πρὸς εὕρεσιν τύχης καὶ οἱ διάφοροι λαοὶ τῆς Δύσεως. Περίφημοι ἔγιναν οἱ Σκανδιναυοὶ καὶ οἱ Ρῶς. Οὗτοι ἦσαν οἱ ρωμαλέοι πολεμισταὶ τοῦ Βορρᾶ οἵτινες ἀπετέλουν τὴν σωματοφυλακὴν τοῦ αὐτοκράτορος. Οἱ Βάραγγοι, ὡς ἐλέγοντο οἱ πολεμισταὶ οὗτοι, ἔδειξαν πάντοτε πίστιν εἰς τὸν βασιλέα. Κατόπιν εἶναι οἱ Ἄγγλοι, ἔπειτα ὅλοι οἱ ἄλλοι λαοὶ τῆς Εὐρώπης, ὡς λ. χ. Φράγκοι, Ἑνετοί, κατόπιν δὲ Γάλλοι, Ἰταλοί, Καταλανοὶ (Ἱσπανοί), ἀκόμη καὶ Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι.

Οἱ χριστιανικοί μας στρατοὶ τοῦ μεσαίωνος εἶχον τελειοτάτην ὀργάνωσιν ὄχι μόνον εἰς τὸν ὁπλισμόν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐπιμελητείαν. Πλεῖστα συγγράμματα στρατιωτικῆς τακτικῆς ἐκανόνιζον καὶ τὰς μικροτέρας λεπτομερείας. Ἀκόμη καὶ αὐτοκράτορες, ὁ Μαυρίκιος, ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς, συνέγραψαν τοιαῦτα στρατιωτικὰ συγγράμματα. Τὸ πρῶτον «Στρατηγικὸν» ἐγράφη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μαυρικίου (528—602). Τὸ πολυτιμότερον εἶναι τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, συναρμολογηθὲν κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα (νεωτάτην ἔκδοσιν αὐτοῦ ἔκαμεν ἡ Οὐγγρικὴ Ἀκαδημία). Πολὺ περίεργον εἶναι τὸ «Περὶ παραδρομῆς πολέμου» τοῦ Κεκαυμένου, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸν ΙΑ' αἰῶνα, ἐπὶ τοῦ Βασιλείου Β', καὶ δίδει εἰς ἡμᾶς σπουδαίας εἰδήσεις ἐθνογραφικὰς καὶ περὶ τοῦ σκληροῦ βίου, τὸν ὁποῖον ἔζων εἰς τὰ στρατόπεδα οἱ στρατιῶται, καὶ δὴ εἰς τὰ σύνορα οἱ ἀκρῖται.

Τὸ πολεμικὸν ναυτικόν. Ὅπως ὁ πεζικὸς στρατός, ὁμοίως καὶ τὰ πληρώματα τοῦ στόλου ἀπετελοῦντο ἀπὸ ἐγχωρίους ναύτας καὶ ἀπὸ μισθοφόρους. Ὅλοι οἱ ναῦται, ἐννοεῖται, ἔπρεπε νὰ κατάγωνται ἀπὸ παραθαλασσίας χώρας, καὶ κατὰ συνέπειαν εἰς τοὺς πολεμικοὺς βυζαντινοὺς στόλους τὸ σπουδαιότερον μέρος τῶν πληρωμάτων ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἰθαγενεῖς, ἤτοι Βυζαντινούς. Εἶχε λοιπὸν τὸ βυζαντινὸν ναυτικὸν χαρακτῆρα ἐθνικώτερον ἀπὸ τὸν στρατὸν τῆς ξηρᾶς. Ὑπῆρχον θέματα, τὰ ὁποῖα ἦσαν προωρισμένα νὰ παρέχουν τὰς ναυτικὰς δυνάμεις, ἦσαν δὲ ταῦτα τὰ τοῦ Αἰγαίου πελάγους, τῆς Σάμου, καὶ πρὸ παντὸς τὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν εἰς τὰ νότια μέρη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀπέναντι τῆς Ρόδου.

Ἡ ναυτικὴ δύναμις τῆς αὐτοκρατορίας διῃρεῖτο εἰς δύο κύρια μέρη. Τὸ ἓν ἀπετελεῖτο ἀπὸ τὸ θεματικὸν πλόϊμον, δηλαδὴ τὸν στόλον τὸν ὁποῖον ἔδιδον τὰ θέματα, ἤτοι αἱ ἐπαρχίαι, καὶ τὸ βασιλικὸν πλόϊμον, δηλαδὴ τὸν αὐτοκρατορικὸν στόλον. Τὸ κύριον μέρος τοῦ στόλου, τὰ κυρίως πολεμικὰ πλοῖα, ἦσαν οἱ δρόμωνες (ἐκ τοῦ τρέχω), πλοῖα στενὰ καὶ μακρά, διὰ νὰ τρέχουν ταχύτερον, μὲ δύο τάξεις ἐρετῶν ἑκατέρωθεν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν δρομώνων ἀνήρχετο εἰς 200—300 περίπου. Ἄλλοι τύποι πολεμικῶν πλοίων ἦσαν τὰ χελάνδια καὶ οἱ πέμφιλοι.

Εἰς τοὺς ναυστάθμους τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν ἀποθηκευμέναι μεγάλαι προμήθειαι ναυπηγησίμου ξυλείας, σχοινίων, ἱστίων, παντὸς ἄλλου χρησίμου ὑλικοῦ, παντὸς εἴδους ὅπλων καὶ πολεμικῶν μηχανημάτων. Ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν ἠδύναντο οἱ βασιλεῖς νὰ ἑτοιμάζουν μεγάλους στόλους καὶ ἰσχυροὺς στρατούς, ἑτοίμους πρὸς ἀπόπλουν. Πρέπει ν' ἀναγνώσωμεν μὲ προσοχὴν τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου τὰς ἀκριβολόγους

Digitized by Google

λεπτομερείας τοῦ γιγαντιαίου ἐξοπλισμοῦ, διὰ νὰ ἐννοήσωμεν τί ἠδύνατο νὰ κάμῃ τὸν Ι' αἰῶνα τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ναυτικῶν ἑνὸς Βυζαντινοῦ βασιλέως, καὶ εἰς πόσην καταπληκτικὴν ἀνάπτυξιν, τὴν ὁποίαν πολὺ ὀλίγοι φαντάζονται, εἶχε φθάσει τότε ἡ πολεμικὴ τέχνη. Ὁ μέγας ναύσταθμος, τὰ Μάγγανα, ἦτο ἡ κολοσσιαία ἀποθήκη τοῦ ἀπεράντου ἐκείνου πολεμικοῦ ὀργανισμοῦ.

Εἰς τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως συντελεῖ καὶ μία σπουδαιοτάτη ἐφεύρεσις τοῦ Ἕλληνος μηχανικοῦ Καλλινίκου ἐκ Συρίας. Ἦτο δὲ αὕτη τὸ ὀνομασθὲν ὑγρὸν ἢ ἑλληνικὸν πῦρ, τὸ ὁποῖον ἔκαιε καὶ εἰς τὸ ὕδωρ ἀκόμη, κατέστρεφε δὲ τὰ πάντα, καὶ τοὺς λίθους καὶ τὸν σίδηρον. Μὲ τὸ ὑγρὸν πῦρ ἐγέμιζον πυρπολικά, τὰ πυρφόρα πλοῖα, τὰ ὁποῖα ἐξαπέστελλον φλεγόμενα εἰς τὸ μέσον τῶν ἐχθρικῶν στόλων. Οἱ δρόμωνες ἦσαν ὡπλισμένοι μὲ σιδηροῦς σωλῆνας καὶ διάφορα ἄλλα μηχανήματα πρὸς ἐξακόντισιν τοῦ ὑγροῦ πυρός. Μετεχειρίζοντο δὲ οἱ μαχόμενοι καὶ ἓν εἶδος χειροβομβίδων ἀπὸ ὑγρὸν πῦρ.

Ἡ διπλωματία καὶ αἱ ἐξωτερικαὶ σχέσεις. Οἱ Βυζαντινοὶ ἔδιδον μεγάλην προσοχὴν εἰς τὴν διπλωματίαν. Ἐγνώριζον κατὰ βάθος τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς ἀνάγκας ὅλων τῶν ξένων κρατῶν καὶ τῶν βαρβάρων λαῶν, διὰ νὰ ἐφαρμόζουν ἀνάλογον πολιτικὴν ἔναντι ἑκάστου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὑπῆρχεν ἀρτίως διωργανωμένη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν διπλωματικὴ ὑπηρεσία, μὲ πολυαρίθμους διερμηνεῖς, οἱ ὁποῖοι ἐλέγοντο ἑρμηνευταί. Τὸ ἰδιαίτερον τμῆμα, τὸ ὁποῖον ἠσχολεῖτο μόνον μὲ τὰς ὑποθέσεις τῶν σχέσεων μὲ τοὺς ξένους λαούς, ἐλέγετο σκρίνιον τῶν βαρβάρων. Βιβλία ἐπίσημα ἐκρατοῦντο, εἰς τὰ ὁποῖα κατεγράφετο πᾶσα χρήσιμος συμβουλὴ καὶ ὁδηγία εἰς τοὺς διπλωματικοὺς ὑπαλλήλους. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἔγραψεν ἰδιαίτερον βιβλίον «Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν» (De administando imperio), τὸ ὁποῖον περιέχει παραινέσεις καὶ ὁδηγίας λεπτομερεῖς πρὸς τὸν μέλλοντα νὰ βασιλεύσῃ υἱόν του περὶ τῶν ξένων λαῶν, τῆς καταγωγῆς, τοῦ βίου καὶ τοῦ χαρακτῆρος ἑκάστου αὐτῶν, ὡς καὶ περὶ τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον πρέπει ὁ αὐτοκράτωρ νὰ φέρεται πρὸς αὐτοὺς διὰ νὰ σώζῃ τὸ «Ὀρθόδοξον βασίλειον».

Οἱ θεσμοὶ τῆς δικαιοσύνης. Ἡ κυβέρνησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐφρόντιζε νὰ ἐφαρμόζῃ διὰ πάντα ὑπήκοον τὰ σαφῶς καθωρισμένα μέτρα πρὸς ἀπονομὴν τοῦ δικαίου. Ὁ βασιλεὺς εἶναι «κοινὸν ἀγαθὸν δι' ὅλους τοὺς ὑπηκόους», ἀποδίδει λοιπὸν ὁ ἴδιος δικαιοσύνην εἰς πρῶτον βαθμόν, ὅταν πρόκειται περὶ σοβαρῶν ὑποθέσεων, κατ' ἔφεσιν δὲ ὁσάκις παρίσταται ἀνάγκη ἢ ἀπαιτεῖ ὁ ὑπήκοος, ὁ παραπονούμενος ὅτι ἠδικήθη. Τὸ δικαίωμα τοῦ ἀναφέρεσθαι πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ δικαίου, ἦτο δικαίωμα ἱερὸν καὶ ἀπαραβίαστον τοῦ βυζαντινοῦ λαοῦ. Πολλὰ εἶναι τὰ παραδείγματα εἰς τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν ἀδικηθέντων ὑπηκόων, πτωχῶν γυναικῶν ἀπροστατεύτων, αἱ ὁποῖαι ἀπηυθύνθησαν κατ' εὐθεῖαν πρὸς τὸν βασιλέα καὶ εὗρον τὸ δίκαιόν των. Εἰς τὸ βασιλικὸν δικαστήριον ἐδίκαζεν ὁ αὐτοκράτωρ περιστοιχούμενος ἀπὸ δικαστὰς καὶ ἐπιφανεῖς ἄρχοντας. Ἐν ἀπουσίᾳ τοῦ βασιλέως ἐδίκαζεν ἄλλος ἀνώτατος ἀρχων, ὁ ἔπαρχος τῆς πόλεως. Τὴν ἰδιότητα αὐτοῦ, ὡς ἀνωτάτου δικαστοῦ, ὁ αὐτοκράτωρ μεταβιβάζει καὶ εἰς ἄλλους. Ὁ Ἰουστινιανὸς διώρισε δώδεκα βασιλικοὺς δικαστάς, οἱ ὁποῖοι ἐλέγοντο θεῖοι δικασταί. Ἀργότερον ὠνομάσθησαν οὗτοι κριταὶ τοῦ βήλου καὶ τοῦ Ἱπποδρόμου. Ἀνώτατος ἦτο ὁ κριτὴς τοῦ βήλου. Ἕκαστος τῶν ἀνωτάτων δικαστῶν εἶχε τὸ γραφεῖον καὶ τοὺς βοηθούς του, προσέτι σῶμα δικηγόρων ἐγγεγραμμένων εἰς τὸ ἀνατεθειμένον εἰς αὐτὸ δικαστήριον. Ἐπειδὴ ὅμως συνηθροίζετο πολλὴ ἐργασία καὶ ἦτο ἀδύνατος ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης (διὰ τὴν ὁποίαν ἐπρονόει ἡ διοίκησις), διὰ τοῦτο ἱδρύθησαν καὶ πολλὰ κατώτερα δικαστήρια.

Τὸ νόμισμα. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπεκράτει σχετικῶς μὲ τὸ νόμισμα ἡ χρυσῆ βάσις, καὶ ἡ κυριωτάτη νομισματικὴ μονὰς ἦτο τὸ ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καθιερωθὲν χρυσοῦν νόμισμα, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο solidus, σόλιδος. Τοῦτο ἐλέγετο κατ' ἀρχὰς χρυσοῦν ἢ καὶ καὶ ἁπλῶς νόμισμα, ἀπὸ δὲ τὸν ΙΓ' αἰῶνα ὑπέρπυρον. Τὸ νόμισμα εἶχεν ἀξίαν περίπου 15 χρυσῶν δραχμῶν. Τὸ βυζαντινὸν νόμισμα, λέγει ὁ ἐπιφανὴς Γερμανὸς ἱστορικὸς Γκέλτσερ, ἔμεινεν ἀκίβδηλον ἐπὶ 800 σχεδὸν ἔτη. Διὰ τοῦτο ἐξετιμᾶτο εἰς τὸν βαρβαρικὸν κόσμον ὅσον καὶ εἰς τὸν πολιτισμένον, εἶχε δὲ κατασπῇ πράγματι διεθνὲς νόμισμα. Εἰς αὐτὰς τὰς Ἰνδίας, ὡς βεβαιώνει ὁ Κοσμᾶς ὁ Ἰνδικοπλεύστης, ἦτο τὸ μόνον ἐν χρήσει διὰ τὰς διεθνεῖς συναλλαγάς. Μόνον εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, εὑρεθέντες οἱ αὐτοκράτορες πρὸ δεινῶν περιστάσεων, ἠναγκάσθησαν νὰ κιβδηλεύσωσι τὸ νόμισμα. Ἰδίως τὸ ὑπέρπυρον ἐξηυτελίσθη ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων τόσον, ὥστε ἡ ἀρχικὴ ἀξία αὐτοῦ κατεβιβάσθη εἰς μέγαν βαθμόν.

Τὸ συνηθέστερον ἀργυροῦν νόμισμα ἦτο τὸ μιλιαρήσιον (12 μιλιαρήσια=1 χρυσοῦν), χάλκινον δὲ ἡ φόλλις (ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Βασιλείου Β', 144 φόλλεις=1 χρυσοῦν). Οἱ Λατῖνοι ἔλεγον τὰ νεόκοπα νομίσματα asperi nummi. Ἀπὸ τὸ asper τοῦτο ἐπλάσθη τὸ ἑλληνολατινικὸν ἄσπρον. Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι καὶ ἡ γνωστοτάτη ἀκόμη εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τουρκοκρατίας τουρκικὴ λέξις χαράτζι ἔχει ἑλληνικὴν προέλευσιν, προερχομένη ἀπὸ τὸ βυζαντινὸν χαραγὴ ἢ χάραγμα, ὅπως γενικῶς ἐλέγετο τὸ νόμισμα. Ὁ ὅρος χαραγὴ μετέπεσεν εἰς τὴν ἔννοιαν φόρου εἰς νόμισμα· ἐντεῦθεν τὸ ἑνετικὸν moneta caragii καὶ ἔπειτα τὸ μουσουλμανικὸν χαράτζι. Προκειμένου περὶ μεγάλων ποσῶν οἱ Βυζαντινοὶ συνήθως δὲν ἀνέφερον ποσὸν νομισμάτων, ἀλλ' εἶχον ἐν χρήσει νομίσματα λογιστικά, οὕτως εἰπεῖν. Ἡ μία λίτρα χρυσοῦ ἦτο ἴση πρὸς 72 νομίσματα 1 080 χρυσᾶς δραχμάς), ἡ μία λίτρα ἀργύρου ἴση πρὸς 5 νομίσματα (75 χρυσᾶς δραχμάς). Τὸ κεντηνάριον ἢ τάλαντον χρυσίου ἐδείκνυε τὸ ἀνώτατον χρηματικὸν ποσόν, ἐξισοῦτο πρὸς 100 λίτρας χρυσοῦ (108.200 χρυσᾶς δραχμάς).

Πολὺ δύσκολον εἶναι τὸ οὐσιῶδες ζήτημα, ποία ἦτο ἡ κτητικὴ ἀξία τοῦ χρυσοῦ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Διὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ ἐπιστήμη παραδέχεται σήμερον ἀναλογίαν 1 : 8, δηλαδὴ διὰ ποσότητας μετάλλων ἀξίας σήμερον 100 χρυσῶν δραχμῶν θὰ ἠγόραζέ τις τότε ἀντικείμενα, διὰ τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ δώσῃ 800 χρυσᾶς δραχμάς. Ἡ ἀναλογία διὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἶναι ἀκόμη δυσκολώτερον νὰ ἐξευρεθῇ. Ἄλλωστε καθ' ὅλην τὴν μακραίωνα διάρκειαν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι ἡ ἰδία. Συνήθως τίθεται ἡ ἀναλογία 1 : 5. Ἀπὸ τὴν μελέτην τῶν πηγῶν ὀλίγας χρησίμους εἰδήσεις δυνάμεθα νὰ σταχυολογήσωμεν (*Α. Μ. Ἀνδρεάδου*, Περὶ νομίσματος καὶ τῆς κτητικῆς δυνάμεως τῶν πολυτίμων μετάλλων κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, 1918, ἐκ τῆς «Ἐπιστημονικῆς ἐπετηρίδος τοῦ πανεπιστημίου» τοῦ ἔτους 1916—1917). Ὀλίγα τινὰ ὡς ἀσφαλῆ ὁπωσδήποτε δύνανται νὰ πιστοποιηθῶσιν : ὅτι ἡ τιμὴ τοῦ σίτου δὲν παρουσίαζε τότε διαφορὰς οὐσιώδεις ἀπὸ τὴν σημερινὴν τιμήν, ἐπίσης οὔτε τὸ ποσὸν τοῦ τόκου ἦτο πολὺ ἀνώτερον ἀπὸ τὸ σημερινόν. Κατ' ἀκολουθίαν οὔτε ἀπὸ τὴν τιμὴν τοῦ σίτου, οὔτε ἀπὸ τὸν τόκον δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν γενικὸν συμπέρασμα περὶ τῆς κτητικῆς ἀξίας τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος. Ὑπάρχουν ὅμως ἄλλαι ἐνδείξεις ὅτι ἡ δύναμις τοῦ χρήματος ἦτο εἰς τὸ Βυζάντιον πολὺ μεγαλυτέρα ἢ σήμερον. Τοιαῦται ἐνδείξεις εἶναι ἡ γνωστὴ τιμὴ μερικῶν ἀντικειμένων κοινῆς χρήσεως (ἵππων, ἡμιόνων κλπ., ἡ ὁποία ἦτο τοὐλάχιστον κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα πεντάκις μικροτέρα τῆς σήμερον). Προκύπτει ἐπίσης ἀπὸ τὰς πηγάς, ἱστορικὰς καὶ νομικάς, ὅτι πλούσιος ἐθεωρεῖτο εἰς τὸ Βυζάντιον ὁ ἔχων περιουσίαν πολὺ μικροτέραν τῆς θεωρουμένης σήμερον ἐπαρκοῦς διὰ νὰ εἶναι πλούσιος.

Τὰ οἰκονομικά. Διὰ τὰ οἰκονομικὰ τῶν Βυζαντινῶν ὑπάρχει συνολικὴ ἐπιμελεστάτη ἐργασία νεωτάτη, καὶ δὴ ἑλληνική, τοῦ καθηγητοῦ Ἀνδρέου Ἀνδρεάδου, «Ἡ δημοσία οἰκονομία τῶν Βυζαντινῶν» (Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας, 1918 σ. 336—624). «Ἡ δημοσία οἰκονομία τῶν Βυζαντινῶν, λέγει ὁ Ἀνδρεάδης, ἐνδιαφέρει ἰδιαιτέρως τοὺς Ἕλληνας, διότι, πλὴν τοῦ γενικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἔσχεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος». Εἰς τὸ μνημειῶδες ἀξιόλογον σύγγραμμα δύναται νὰ εὕρῃ ὁ βουλόμενος λεπτομερείας περὶ τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος περὶ δαπανῶν, περὶ τοῦ πλούτου ἐν γένει, τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ.

Εἰς τὸ Βυζάντιον, ὅπως ὅλοι οἱ κλάδοι τῆς διοικήσεως, οὕτω καὶ τὸ φορολογικὸν σύστημα ἦτο σαφῶς διωργανωμένον. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν ἦτο ὁ λογοθέτης τοῦ γενικοῦ. Βάσις τῆς φορολογίας ἦτο ὁ ἔγγειος φόρος, ὁ ὁποῖος ἐπληρώνετο κατ' ἀναλογίαν τοῦ εἰσοδήματος, καὶ ἐκ τοῦ φόρου τούτου προήρχετο μέγας πλοῦτος εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον. Ὁ φόρος οὗτος εἰσεπράττετο ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὸ εἰσόδημα ἑκάστης ἰδιοκτησίας τῆς γῆς, ἀπῄτει λοιπὸν διὰ τὸν καθορισμὸν προσεκτικὴν καταμέτρησιν τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ εἰσοδήματος. Ἰδιαίτερος ἦτο ὁ φόρος ἐπὶ τῶν οἰκοδομῶν (ἴσως τὸ λεγόμενον ἀερικὸν ἢ καπνικόν). Εἰς ὅσους δὲν εἶχον ἰδιοκτησίαν οὔτε γῆς, οὔτε κατοικίας, ἐπεβάλλετο ὁ προσωπικὸς φόρος (capitatio, κεφάλαιον), ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἦτο ἀπηλλαγμένος ὁ ὄχλος τῆς πρωτευούσης καὶ τῶν μεγάλων πόλεων. Οἱ ἄλλοι κάτοικοι τῶν πόλεων ὑπεβάλλοντο εἰς τοὺς λεγομένους πολιτικοὺς φόρους.

Ὑπῆρχον καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἄμεσοι φόροι, πλεῖστοι ἔμμεσοι, ὡς τὰ λιμενικὰ δικαιώματα καὶ οἱ τελωνειακοὶ δασμοί. Ἐπεβάλλοντο δὲ κατὰ τὰς παρουσιαζομένας ἀνάγκας καὶ ἔκτακτοι εἰσφοραὶ καὶ ἐπιτάξεις, ὡς ἡ παροχὴ καταλύματος, τροφῆς καὶ ἵππων διὰ τὸν στρατόν, ἡ ἀγγαρεία πρὸς συντήρησιν τῶν ὁδῶν καὶ τῶν γεφυρῶν, κ. ἄ. Τὸ κράτος εἶχεν ἐφαρμόσει καὶ τέλειον σύστημα μονοπωλίων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ σπουδαιότατον ἦτο τὸ μονοπώλιον τῆς μετάξης. Ἔκαμνε δὲ καὶ ἐξαγωγὴν τῶν μονοπωλουμένων βιομηχανικῶν προϊόντων, μετ' αὐστηροτάτων ἐλέγχων, ἐφ' ὅσον ἦσαν «κωλυόμενα», κατὰ τὴν ἐπίσημον φρασεολογίαν, τὸν ὁποῖον λίαν δυσαρέστως ᾐσθάνθη ὁ πρέσβυς τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας Ὄθωνος Α', ὁ Λουϊτπράνδος, κατὰ τὰ μέσα τοῦ Ι' αἰῶνος, ὁ ὁποῖος ἐπεχείρησε νὰ ἐξαγάγῃ μεταξωτά, διὰ νὰ τὰ φέρῃ ὡς δῶρα εἰς τοὺς αὐθέντας του, καὶ φωραθεὶς ἐπετιμήθη αὐστηρότατα, διότι ἐπεχείρησε νὰ παραλάβῃ χωρὶς τὴν καθιερωμένην βούλλαν ἐμπορεύματα «κωλυόμενα», ὡς ἀναγράφει ὁ ἴδιος μὲ ἑλληνικὴν λέξιν. Ἰδιάζον σύστημα πρὸς ἀσφαλῆ εἴσπραξιν τοῦ ἐγγείου φόρου ἦτο τὸ ἐφαρμοζόμενον σύστημα ὑπὸ τὸ ὄνομα ἐπιβολή, ἀργότερα ἀλληλέγγυον. Κατὰ τὸ σύστημα τοῦτο ἡ ἔγγειος φορολογία ἐγίνετο βαρυτέρα, διότι ἠνάγκαζε τοὺς πλουσίους ἰδιοκτήτας νὰ πληρώνουν καὶ διὰ τοὺς πτωχούς. Ὁ πτωχὸς λαός, μερικαὶ ἀριστοκρατικαὶ τάξεις, ἐκκλησίαι καὶ μοναστήρια ἦσαν συχνὰ ἀπηλλαγμένα φόρων. Μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν ὅμως, ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, καὶ τὰ ἀρχοντικὰ κτήματα καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὑπεβλήθησαν εἰς ὀλίγον κατ' ὀλίγον περισσότερον αὐξανομένην φορολογίαν.

Ἡ διοργάνωσις τῶν ἐργαζομένων τάξεων. Ὁ θεσμὸς τῶν συντεχνιῶν τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ, ὁ ὁποῖος ὑπῆρχεν εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν, διωργανώθη λεπτομερῶς ὑπὸ τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως. Ἔχομεν περιεργότατον κείμενον, τὸ ὁποῖον μᾶς δίδει ἐκπληκτικὰς ἀληθῶς εἰδήσεις διὰ τὴν τελειοτάτην ρύθμισιν τῶν βυζαντινῶν συντεχνιῶν ὑπὸ τοῦ κράτους καὶ τὴν λειτουργίαν αὐτῶν ὑπὸ τὴν ἄμεσον καὶ αὐστηρὰν ἐπίβλεψιν τῶν τεταγμένων ἀρχόντων. Τὸ βιβλίον τοῦτο, τὸ ὁποῖον συνετάχθη κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, λέγεται «Ἐπαρχικὸν βιβλίον». Φαίνεται δὲ καὶ γενικώτερον ὅτι ὅλη ἡ κοινωνία εἰς τὸ Βυζάντιον ἦτο ὁπωσδήποτε διωργανωμένη εἰς συνενώσεις ποικιλοτρόπως. Εἰς τὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα ἄλλως τε εἶναι ἀνεξερεύνητα, δυσκόλως δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν ταῦτα. Πολλὰς ὅμως εἰδήσεις δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἀπὸ μίαν ἄλλην πλουσιωτάτην καὶ ποικιλωτάτην πηγήν, ἀπὸ τὰ μολυβδόβουλλα. Εἰς τὸ κολοσσιαῖον ἔργον τοῦ Γουλιέλμου Σλουμβερζὲ «Σιγιλλογραφία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας» (1864), παρελαύνει εἰς τὰς βούλλας τῶν ἀρχόντων, δημοσίων καὶ συντεχνιακῶν, ὁλόκληρος ἡ βυζαντινὴ κοινωνία, τὸ Παλάτιον, ἡ Ἐκκλησία, τὰ μοναστήρια, αἱ συντεχνίαι.

Ἡ δημοσία ἀγαθοεργία. Ἡ κοινωνία τοῦ μεσαίωνος ἐμαστίζετο ἀπὸ συχνὰς θεομηνίας, σιτοδείας καὶ ἀσθενείας, ἀλλὰ τὸ χρόνιον κακὸν ἦσαν οἱ πόλεμοι καὶ αἱ καταστροφαὶ τῶν βαρβάρων. Ἡ πολιτεία εἰς τὸ Βυζάντιον διαρκῶς ἐπροσπάθει ν' ἀνακουφίζῃ τὴν πάσχουσαν κοινωνίαν. Μεγάλαι δημόσιαι ἀποθῆκαι πλήρεις σίτου ὑπῆρχον πρὸς διανομὴν αὐτοῦ κατὰ τὰς σιτοδείας, ἐξαιρετικὰ δὲ μέτρα ἐλαμβάνοντο εἰς καιρὸν αἰφνιδίας σιτοδείας. Ὅταν ἐνέσκηπτε βαρὺς χειμών, ἡ διοίκησις ἐφρόντιζε νὰ περικλείσῃ διὰ ξυλίνων φραγμάτων τὰς δημοσίας στοάς, διὰ νὰ καταφεύγουν οἱ ἄστεγοι. Ἕκαστον τμῆμα τῆς πρωτευούσης εἶχεν ἰατρόν, ὁ ὁποῖος ἐθεράπευε δωρεὰν τοὺς πτωχούς. Ἐξαιρετικὴν δ' ὅλως μέριμναν ἐδείκνυον αἱ πλούσιαι κυρίαι τοῦ κράτους, αἱ ὁποῖαι συνετήρουν ὄχι μόνον ποικίλα φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα, ἀλλὰ καὶ κατηνάλισκον τὴν ἡμέραν των εἰς τὴν ἐπίβλεψιν αὐτῶν.

Θαυμασίως ἦτο ἰδίως διωργανωμένη ἡ ὑπηρεσία τῆς δημοσίας ἀγαθοεργίας. Τὸ πρῶτον ἐξαιρετικὸν ὑπόδειγμα φιλανθρωπικοῦ ἱδρύματος εἶχεν ἀνεγείρει ὁ Μέγας Βασίλειος εἰς τὴν Καισάρειαν. Ἦτο τόσον μέγα, ὥστε ὡμοίαζε πρὸς πόλιν καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς ἓν ἀπὸ τὰ θαύματα τοῦ κόσμου. Εἰς ὅλον τὸ κράτος ἔκτισεν ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ ἡ Θεοδώρα ξενῶνας, νοσοκομεῖα, γηροκομεῖα, πτωχοκομεῖα καὶ παντὸς εἴδους φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα. Ἐφρόντισαν μάλιστα νὰ τὰ προικοδοτήσουν πλουσιώτατα, ὥστε νὰ λειτουργοῦν ἀνέτως εἰς τὸ μέλλον. Τοιαῦτα ποικίλα ἱδρύματα εἶχον κτίσει ὅλοι σχεδὸν οἱ αὐτοκράτορες. Ἰδιαιτέρως ἐπρόσεξαν εἰς ταῦτα οἱ Κομνηνοί, σῴζονται δὲ μέχρις ἡμῶν μερικὰ τυπικὰ τῶν ἐν λόγῳ ἱδρυμάτων ἄξια πολλῆς προσοχῆς διὰ τὴν λεπτομερῆ μέριμναν περὶ πάντων, καὶ ἰδίως τῆς ἰατρικῆς περιθάλψεως. Τὰ ἱδρύματα ταῦτα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἦσαν περισσότερα τῶν ὑπαρχόντων σήμερον εἰς τὰς μεγάλας εὐρωπαϊκὰς πρωτευούσας, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων. Συνήθεις ἦσαν πρὸ παντὸς οἱ ξενῶνες ἢ ξενοδοχεῖα καὶ τὰ πτωχοτροφεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπήγαινον οἱ πτωχοὶ τῆς πόλεως ἢ οἱ ταξιδιῶται καὶ εὕρισκον δωρεὰν τροφὴν καὶ κλίνην. Ἔπειτα ἤρχοντο τὰ γηροκομεῖα, ὀρφανοτροφεῖα, βρεφοκομεῖα καὶ ποικίλα ἄλλα νοσοκομεῖα. Οἱ εὐαγεῖς οὗτοι οἶκοι ἦσαν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ κράτους καὶ ἀπετέλουν ὁλόκληρον ὀργάνωσιν, τὴν ὁποίαν ἐκανόνιζεν ἡ πολιτεία καὶ πρὸς λειτουργίαν τῆς ὁποίας διέθετεν ἰδιαιτέρους ὑπαλλήλους. Ὁ προϊστάμενος ὅλων τῶν ἱδρυμάτων ἐλέγετο μέγας ὀρφανοτρόφος καὶ ἦτο εἷς ἀπὸ τοὺς ἀνωτάτους ἄρχοντας τοῦ κράτους, εἶχε δὲ ὑπὸ τὰς διαταγάς του πλῆθος ὀρφανοτρόφων καὶ κατωτέρων ἄλλων ὑπαλλήλων.

Τὸ ἐμπόριον. Καθ' ὅλον τὸ μακρότατον διά-

Digitized by Google

στημα τοῦ παλαιοτέρου μεσαίωνος, ἕως τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα, ἡ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία διεξῆγε τὸ ἐμπόριον ὅλου τοῦ κόσμου. Οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸν εἰς τὸ ζήτημα τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας ἦτο ὅτι ἡ ἐργασία καὶ τὸ ἐμπόριον δὲν ἦσαν ἐλεύθερα. Ἡ μεσαιωνικὴ Κωνσταντινούπολις ἦτο «ὁ παράδεισος τοῦ μονοπωλίου, τῶν προνομίων καὶ τοῦ προστατευτικοῦ συστήματος» (Nicole, εἰς τὴν ἔκδ. τοῦ «Βιβλίου τοῦ ἐπάρχου», 1894).

Ἀφ' ὅτου ὁ Ἰουστινιανὸς κατώρθωσε νὰ μεταφέρῃ τὴν πολύτιμον βιομηχανίαν τῆς μετάξης ἀπὸ τὴν Κίναν εἰς τὸ κράτος του, ἕως τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα ἡ βιομηχανία τῶν μεταξωτῶν ἐγίνετο μόνον εἰς τὸ ἑλληνικὸν κράτος καὶ ἦτο πολυτιμότατον προϊὸν αὐτοῦ. Κατεσκευάζετο δὲ ἡ μέταξα εἰς αὐτοκρατορικὰ ἐργοστάσια, καὶ ἦσαν περίφημα τὰ λεπτεπίλεπτα καὶ ἀραχνοΰφαντα βυζαντινὰ μεταξωτά. Μέγας πλοῦτος συνηθροίζετο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ τὸ ὅλον ἐμπόριον, ἰδίως ἀπὸ τὸ ἐμπόριον τῆς μετάξης. Ἡ Κωνσταντινούπολις διενήργει ὄχι μόνον τὸ ἰδικόν της, ἀλλὰ καὶ τὸ διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον, διότι διὰ ταύτης διήρχοντο ὅλα τὰ ἐμπορεύματα καὶ ἔπειτα διεσπείροντο εἰς ὅλον τὸν κόσμον. Εἰς τὰς μεγάλας ἀγορὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνωστίζετο μέγα πλῆθος ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι συνηλλάσσοντο μετ' ἀλλήλων. Πολυάριθμα εἶναι τὰ ἐμπορικὰ καὶ τὰ ἄλλα καταστήματα. Θαυμάσια εἶναι τὰ καταστήματα τῆς χρυσοχοϊκῆς καὶ τῶν ἄλλων εἰδῶν. Οἱ λεγόμενοι τραπεζῖται ἔχουν τὴν τράπεζαν αὐτῶν γεμάτην ἀπὸ σωροὺς χρυσοῦ καὶ πολυτίμων λίθων πρὸς διευκόλυνσιν τῶν συναλλαγῶν. Συρρέουν δὲ οἱ ἔμποροι ἀπὸ ὅλην τὴν οἰκουμένην. Τὰ καραβάνια κομίζουν ἀπὸ τὴν ἐνδοτέραν Ἀνατολὴν σπάνια ἀρώματα καὶ πολυτίμους λίθους. Μεγάλαι ἐμπορικαὶ ὁδοὶ πρὸς Ἀνατολὰς ἐξασφαλίζουν τὴν τακτικὴν συγκοινωνίαν μὲ τὰ ἐνδότερα τῆς Ἀσίας. Μία ὁδὸς ἔφερε πρὸς τὴν Ἀντιόχειαν, ἐκεῖθεν πρὸς τὰς Ἰνδίας, καὶ νοτίως εἰς τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν. Ἄλλαι ὁδοὶ ἦγον διὰ τῆς Τραπεζοῦντος πρὸς τὴν Κασπίαν θάλασσαν καὶ νοτιώτερον πρὸς τὰς Ἰνδίας. Πρὸς Β. ὑπῆρχε κολοσσιαία ἐμπορικὴ ὁδός, ἡ ὁποία ἤρχιζεν ἀπὸ τὸν Εὔξεινον πόντον καὶ διὰ μεγάλων ποταμῶν τῆς Ρωσίας ἔφθανεν εἰς τὴν Βαλτικὴν θάλασσαν. Οἱ Ρῶσοι ἔφερον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν γουναρικά, μέλι καὶ κηρόν.

Δὲν περιωρίζετο δὲ μόνον εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἡ ἐμπορικὴ αὕτη κίνησις. Ἐπίσης ζωηρὰ ἦτο εἰς τὰς μεγάλας πόλεις τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, τὴν Ἀντιόχειαν καὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἕως τὴν ἐποχὴν (τὰ μέσα τοῦ Ζ΄ αἰῶνος), κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ δύο μεγάλαι ἑλληνικαὶ πρωτεύουσαι ἔπεσαν εἰς τὰς χεῖρας τῶν Ἀράβων. Κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους μεγίστην κίνησιν εἶχον ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Τραπεζοῦς, ἡ Χερσών. Αἱ πόλεις αὗται ἦσαν καὶ σπουδαιότατοι σταθμοὶ τοῦ ἐμπορίου. Ἀπὸ αὐτὰς μεγάλαι ἐμπορικαὶ ὁδοὶ ἀνεχώρουν διὰ τὰς ἐνδοτέρας χώρας καὶ ἤρχοντο εἰς τὰς ἀγοράς των οἱ ἔμποροι ὅλων τῶν πλησιοχώρων βαρβαρικῶν λαῶν. Διὰ νὰ εὐκολύνωνται τὰ μέσα τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων καὶ τῆς συναλλαγῆς ἐν γένει, ἐγίνοντο εἰς πολλὰ μέρη πανηγύρεις. Ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ γαλλικοῦ χρονικοῦ τοῦ Μορέως πανηγύρια (panéjours) εἰς τὴν Πελοπόννησον, τὰ ὁποῖα βεβαίως ἦσαν ἀπὸ παλαιοὺς χρόνους. Τοιαῦται μεγάλαι πανηγύρεις ἐγίνοντο εἰς τὴν Τραπεζοῦντα καὶ εἰς ἄλλας μεγάλας πόλεις. Αἱ ἐμπορικαὶ αὗται συγκεντρώσεις ἦσαν συνηθισμέναι τοὺς καιροὺς ἐκείνους διὰ τὴν ἔλλειψιν συγκοινωνίας. Ἡ σπουδαιοτέρα ἀπὸ ὅλας ἦτο ἡ πανήγυρις τοῦ ἁγίου Δημητρίου εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπὶ δέκα ἡμέρας ἡ μεγάλη πόλις ἦτο γεμάτη ἀπὸ κίνησιν καὶ ἀπὸ ἐμπόρους ὅλου τοῦ κόσμου, ἰδίως Σλαύους καὶ βαρβάρους τοῦ Δουνάβεως.

Αἱ χῶραι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Καθ' ὃν χρόνον τόσον μεγάλη ζωὴ ἐπεκράτει εἰς τὰς βορείας καὶ τὰς ἀνατολικὰς χώρας τοῦ κράτους, τί ἐγίνοντο αἱ ἔνδοξοι χῶραι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἀπὸ τάς ὁποίας εἶχε πηγάσει ὁ πολιτισμὸς αὐτοῦ; Οἱ ἱστορικοί, παλαιοὶ καὶ νέοι, ὀλίγον ὁμιλοῦν περὶ τούτων κατὰ τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰς ὀλίγας εἰδήσεις, τὰς ὁποίας ἔχομεν, δυνάμεθα νὰ βεβαιωθῶμεν ὅτι ἀρκετὴ κίνησις καὶ ζωὴ ὑπῆρχεν ἐν αὐταῖς. Γνωρίζομεν ὅτι πολλαὶ κλασσικαὶ πόλεις ἤκμαζον, ὡς ἡ Κόρινθος, αἱ Θῆβαι, αἱ Πάτραι. Εἰς τὰς πόλεις ταύτας ὑπῆρχον βιομηχανικὰ ἐργοστάσια, πιθανώτατα κρατικά, περίφημος δὲ ἦτο εἰς αὐτὰς ἡ βιομηχανία τῶν μεταξωτῶν. Εἶναι γνωστὸν ἀπὸ τὴν ἱστορίαν πότε ἔπεσεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν τὸ ἐμπόριον τῆς μετάξης. Ὁ ἡγεμὼν τῶν Νορμανδῶν Ρογῆρος ἐπεχείρησε τῷ 1147 καταστρεπτικὴν ἐπιδρομὴν εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας. Ἡ μεγαλυτέρα καταστροφὴ ἦτο ἡ λεηλασία τῶν ἀνθηρῶν ἑλληνικῶν πόλεων, τῆς Κορίνθου καὶ τῶν Θηβῶν. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων λαφύρων οἱ Νορμανδοὶ ἐγέμισαν τὰ πλοῖά των μὲ τὰ πολύτιμα χρυσοΰφαντα καὶ ἀργυροΰφαντα μεταξωτὰ καὶ πορφυρᾶ ὑφάσματα, τὰ ὁποῖα ἐφιλοτεχνοῦντο εἰς τὰς πόλεις ταύτας, ἰδίως εἰς τὰς Θήβας. Αἰχμάλωτοι Ἕλληνες μεταξουργοὶ ἐγκατεστάθησαν ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν εἰς τὸ Παλέρμον τῆς Σικελίας καὶ ἀπὸ τότε ἡ πολύτιμος βιομηχανία τῶν μεταξωτῶν ἤρχισε νὰ διαδίδεται εἰς τὴν Εὐρώπην. Τὸ ἀνθηρότατον ἐμπόριον τῶν Βυζαντινῶν ἔλαβε τότε θανάσιμον πλῆγμα.

Εἰς τὰς Πάτρας ἀναφέρεται ὅτι ἔζη μία πλουσία χήρα, ἡ Δανιηλίς, ἡ ὁποία ἔστειλεν ἐκεῖθεν ὡς δῶρον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον Α΄ πεντακοσίους σκλάβους, ἑκατὸν σκλάβας καὶ ἄλλους τόσους τεχνίτας εἰδικοὺς εἰς τὸ κέντημα καὶ τὸ βάψιμον πορφυρῶν καὶ μεταξωτῶν ὑφασμάτων, ὁμοῦ δὲ μετ' αὐτῶν πλῆθος ἀργυρῶν καὶ χρυσῶν σκευῶν, ἐξαισίους τάπητας, μεταξωτὰ καὶ πορφυρᾶ ὑφάσματα, τὰ ὁποῖα ἦσαν ὑφασμένα λεπτότερα καὶ ἀπὸ τὰ νήματα τῆς ἀράχνης καὶ ἠδύναντο νὰ χωρέσουν εἰς τὸ κοῖλον ἑνὸς καλάμου. Ὁ μέγας πλοῦτος τῆς Δανιηλίδος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι μεμονωμένον παράδειγμα. Καὶ ἐξ ἄλλων δὲ πολλῶν τεκμηρίων, ἐσκορπισμένων εἰς τοὺς συγγραφεῖς, μανθάνομεν τὴν εὐημερίαν πολλῶν πόλεων καὶ τῆς νοτίου Ἑλλάδος.

Ἡ πόλις τῆς ἀρχαίας σοφίας, αἱ Ἀθῆναι, δὲν ἦτο τόσον ἄσημος, ὅσον εἶχε νομισθῆ, κατὰ τὸν μεσαίωνα. Βασίλισσαι κατήγοντο ἀπὸ τὰς Ἀθήνας, δύο αὐτοκράτορες ἦλθον καὶ τὰς ἐπεσκέφθησαν, ὡραιόταται ἐκκλησίαι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης σῴζονται ἀκόμη καὶ σήμερον. Ἡ ἔνδοξος πόλις ἐξηκολούθει καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα νὰ προσελκύῃ θαυμαστὰς τῶν ἀθανάτων μνημείων, ἀλλὰ καὶ τῶν σχολείων αὐτῆς.

Ὁ πλοῦτος τῆς αὐτοκρατορίας. Μέγας ἦτο ὁ πλοῦτος, ὁ ὁποῖος συνηθροίζετο εἰς τὰ ταμεῖα τοῦ κράτους ἀπὸ τὴν βιομηχανίαν καὶ τὸ ἐμπόριον. Δύσκολον βεβαίως εἶναι νὰ ὑπολογισθῇ ἀκριβῶς τὸ ποσόν, τὸ ὁποῖον εἰσεπράττετο. Ἀλλ' ἀπὸ διάφορα γεγονότα καὶ ἀπὸ διαφόρους εἰδήσεις τῶν συγγραφέων καὶ ξένων περιηγητῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης φθάνομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι κολοσσιαῖοι ἦσαν οἱ πόροι τοῦ κράτους. Ὁ Ἱσπανοεβραῖος ἔμπορος Βενιαμὶν ὁ ἐκ Τουδέλης, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐγύρισε τὸν κόσμον κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα, γράφει μὲ θαυμασμὸν διὰ τὰ πλούτη καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν τῆς πόλεως. Ὁ ἀνεπτυγμένος οὗτος Ἰουδαῖος, ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος βεβαίως ἐγνώριζε νὰ ἐκτιμᾷ καλῶς τὰ πράγματα, ὑπολογίζει τὸ εἰσόδημα μόνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς 20.000 χρυσᾶ φιορίνια ἡμερησίως, τὸ ὁποῖον ἰσοδυναμεῖ περίπου μὲ 500 ἑκατομμύρια χρυσῶν δραχμῶν. Ὅλου τοῦ κράτους τὰ ἔσοδα θὰ ἠδυνάμεθα νὰ λογαριάσωμεν, κρίνοντες ἐκ διαφόρων μεμονωμένων εἰδήσεων, εἰς τρία περίπου δισεκατομμύρια χρυσῶν δραχμῶν. Τὸ ποσὸν τοῦτο εἶναι ἀληθῶς ὑπέρογκον, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους ἡμῶν ἡ κοινὴ εὐπορία εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα καὶ ὅτι τὸ χρῆμα κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους εἶχε πολὺ μεγαλυτέραν ἀξίαν.

Τὸ κοινωνικὸν ζήτημα. Μέγα ζήτημα, τὸ ὁποῖον ἐτάρασσε τὸ κράτος καὶ τὴν κοινωνίαν εἰς τὸ Βυζάντιον, ὅπως εἰς ὅλας τὰς κοινωνίας, ἦτο τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα. Οἱ Χριστιανοὶ βασιλεῖς δὲν παύουν νὰ ἐκδίδουν νεαρὰς καὶ διατάξεις διὰ νὰ προστατεύουν τοὺς ἀγρότας ἐναντίον τῆς βουλιμίας τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων. Οἱ μεγάλοι οὗτοι ἰδιοκτῆται, οἱ ὁποῖοι τείνουν νὰ γίνουν χωροδεσπόται, εἶναι συγχρόνως καὶ ἀνώτατοι λειτουργοὶ τοῦ κράτους ἢ τῆς Ἐκκλησίας, καὶ οὕτως ἀρύονται τὴν δύναμιν ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν, τὴν ὁποίαν ἔχουν. Τοιοῦτοι μεγάλοι γαιοκτήμονες εἶναι διοικηταὶ τῶν ἐπαρχιῶν, στρατιωτικοὶ ἄρχοντες, ἐπίσκοποι, ἡγούμενοι μονῶν. Τὸ ἴδιον φαινόμενον παρατηρεῖται κατὰ τοὺς ἰδίους χρόνους εἰς τὴν Δύσιν. Οἱ Βυζαντινοὶ βασιλεῖς ἐπάλαισαν κατὰ τῆς κοινωνικῆς ταύτης πληγῆς μὲ ἐπιτυχίαν, ἡ ὁποία ὀφείλεται εἰς τὴν δύναμιν τῆς διοικητικῆς συγκεντρώσεως. Οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες ἐλέγοντο δυνατοί, φύλαρχοι, ἄρχοντες. ἀναφαίνονται δὲ ἤδη ἐπὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Οἱ βασιλεῖς τῆς μεταρρυθμίσεως καὶ ἔπειτα τῆς μακεδονικῆς δυναστείας λαμβάνουν συνεχῶς νομοθετικὴν πρόνοιαν, ὅπως προστατεύσουν τοὺς μικροὺς κτηματίας ἐναντίον τῶν ἁρπακτικῶν ὀρέξεων τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων. Ὅλοι σχεδὸν οἱ εἰκονομάχοι βασιλεῖς ἠσχολήθησαν εἰς τὴν ἔκδοσιν νόμων, οἱ ὁποῖοι ἐκανόνιζον ἐπὶ τὸ φιλανθρωπότερον τὰς σχέσεις μεταξὺ μικρῶν καὶ μεγάλων κτηματιῶν. Ἐπροσπάθουν, κατὰ τὸ δυνατόν, νὰ προστατεύσωσι τοὺς γεωργοὺς τοὺς ἔχοντας μικρὰ κληρονομικὰ κτήματα. Ἡ τύχη ἄλλως τε τῶν γεωργῶν τούτων ἐνδιέφερε κυρίως τοὺς αὐτοκράτορας, διότι ἐσχετίζετο καὶ πρὸς τὰς δημοσίας προσόδους καὶ πρὸς τὴν στρατολογίαν. Καὶ τὸ δημόσιον δηλαδὴ ταμεῖον καὶ ὁ στρατὸς εἶχον συμφέρον νὰ ὑπάρχουν πολλοὶ φορολογούμενοι, καθὼς καὶ πολλοὶ στρατεύσιμοι. Οἱ μικροκτηματίαι καθίστανον πρὸς τούτοις τὴν γῆν πολὺ παραγωγικωτέραν παρὰ οἱ μεγάλοι καὶ ἰσχυροὶ γαιοκτήμονες, οἱ ὁποῖοι πολλάκις παρημέλουν αὐτὴν καὶ τὴν ἄφηνον ἀγεώργητον καὶ χρήσιμον μόνον εἰς βοσκήν. Προετίμων δὲ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ἐργασίας, διότι οἱ δοῦλοί των ἦσαν ἱκανοὶ νὰ φροντίζουν περὶ τῶν μεγάλων ποιμνίων, ἡ δὲ εὐκολία τοῦ μετατοπισμοῦ τῆς κινητῆς ταύτης περιουσίας ἠλάττωνε τοὺς ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων κινδύνους. Συνέβαινε δὲ τοῦτο κυρίως εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ὅπου ὑπῆρχον οἱ μεγαλύτεροι γαιοκτήμονες καὶ ὅπου ἦσαν σχεδὸν καθημεριναὶ αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Σαρακηνῶν.

Δύο μεγάλα κακὰ ὑπῆρχον τότε εἰς τὸ Βυζάντιον: ἡ δουλεία, ἡ ὁποία εἶχε μείνει ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, καὶ ἡ δουλοπαροικία, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ γεωργὸς ἦτο προσκεκολλημένος εἰς τὸ κτῆμα, τὸ ὁποῖον ἐκαλλιέργει καὶ ἐπωλεῖτο μετ' αὐτοῦ. Οἱ βασιλεῖς ἰδίως τῆς εἰκονομαχίας, ἀλλὰ καὶ οἱ κατόπιν, εἰργάσθησαν μὲ ἐπιμονὴν νὰ ἐπιφέρουν ἐξίσωσιν τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Πρὸ χιλίων διακοσίων ἐτῶν εἶχον καθιερωθῆ εἰς τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν ἀρχαὶ φιλανθρωπίας καὶ δικαιοσύνης, αἱ ὁποῖαι μὲ πολὺν κόπον καὶ μόλις πρὸ ὀλίγων αἰώνων κατίσχυσαν εἰς τὴν Εὐρώπην. Ἀλλ' ἰδίως πολλῆς προσοχῆς ἄξιος εἶναι ὁ τρόπος τῆς μερίμνης πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν πτωχῶν ἰδιοκτητῶν. Οἱ δοῦλοι ἦσαν οἱ αἰχμάλωτοι πολέμου, καὶ δὴ Ἀσιᾶται καὶ Σλαῦοι. Μερικοὶ ἔδιδον ἑαυτοὺς ἕνεκα πτωχείας εἰς ἑκουσίαν δουλείαν. Δοῦλοι πραγματικοὶ εἶχον καταντήσει καὶ οἱ δουλοπάροικοι, οἱ προσκεκολλημένοι εἰς τὸ κτῆμα. Μία νεαρὰ τοῦ Ἀλεξίου Α΄ (1094) ὁρίζει ὅτι, ἂν οἱ δοῦλοι ζητοῦν τὴν ἐλευθερίαν των, αἱ ἐναντίον αὐτῶν καταθέσεις δὲν ἔχουν ἀξίαν· τοὐναντίον οἱ ὑπ' αὐτῶν προσαγόμενοι μάρτυρες γίνονται πιστευτοὶ δι' ὅρκου. Ἀλλ' ὁ σπουδαιότατος νόμος ἦτο τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Κίνναμος καὶ διὰ τοῦ ὁποίου ἐλευθερώνονται ὅλοι ὅσοι ὑπέπεσαν εἰς δουλείαν. Ὁ Βυζαντινὸς ἱστορικὸς λέγει ὅτι ἔκαμε τοῦτο ὁ αὐτοκράτωρ, διότι ἤθελε νὰ κυβερνᾷ ἐλευθέρους καὶ ὄχι δούλους. Τὰ γεγονότα δεικνύουν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία καὶ ἡ ἑλληνικὴ μεσαιωνικὴ κοινωνία πρώτη ἤνοιξε τὸν δρόμον πρὸς κοινωνικὰς μεταρρυθμίσεις, ἐχούσας σκοπὸν τὴν ἀνακούφισιν καὶ τὴν πραγματικὴν ἐξίσωσιν τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Ὑπῆρξεν ὁ μέγας ἀληθὴς πρωτοπόρος τῶν κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων τῆς Εὐρώπης, αἱ ὁποῖαι ἤρχισαν ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν μεταρρύθμισιν καὶ διὰ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως μετεδόθησαν εἰς τοὺς νεωτάτους χρόνους καὶ ἐπότισαν μὲ ποταμοὺς αἱμάτων τὴν γῆν, ἕως ὅτου κατέστησαν τὴν κοινωνίαν ἀληθῶς πεπολιτισμένην.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ Αἱ πηγαὶ εἶναι ἐσκορπισμέναι. Τὰ σπουδαιότερα βυζαντινὰ κείμενα εἶναι τὰ ἔργα τοῦ *Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου*, τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν κατὰ τὸν Ι΄ αἰῶνα καὶ ἰδίως ἡ περίφημος «Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως», βιβλίον σκοτεινόν, ἀλλὰ πλουσιώτατον μεταλλεῖον εἰδήσεων, ἰδίως περὶ τοῦ αὐλικοῦ βίου. Μικροτέραν ἀξίαν ἔχει τὸ «Περὶ τῶν ὀφφικιαλίων» βιβλίον τοῦ *Ψευδοκωδινοῦ* (De officiis), συνταχθὲν κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα.—Πλὴν ἄλλων ἐγκατεσπαρμένων εἰδήσεων εἰς διαφόρους πηγὰς μνημονεύω καὶ τὸ παλαιότερον ἔργον τοῦ *Ἰωάννου Λυδοῦ*, ὁ ὁποῖος ἤκμασε κατὰ τὸν ΣΤ΄ αἰῶνα καὶ ὁμιλεῖ μᾶλλον περὶ τῆς ρωμαϊκῆς μορφῆς τοῦ πολιτεύματος εἰς τὸ ἔργον του «Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας».

Ἤδη ἀπὸ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα, ὅτε ἤρχισαν εἰς τὴν Γαλλίαν ἐπὶ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ΄ αἱ βυζαντιναὶ μελέται, οἱ μεγάλοι σοφοὶ καὶ οἱ ἐκδόται τῆς Βυζαντίδος τοῦ Λούβρου, Δουκάγγιος καὶ οἱ ἄλλοι συνεργάται αὐτοῦ, ἐξήτασαν πολλὰ σημεῖα τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Κατόπιν εἰς τὰ σοφὰ σχόλια τῆς ἐκδόσεως τῆς Βόννης εὑρίσκομεν πλείστας σπουδαιοτάτας πληροφορίας (κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος). Σπουδαιόταται εἶναι ἐπίσης αἱ ἐργασίαι Ρώσων βυζαντινολόγων, ὡς τοῦ Οὐσπένσκη, Βελγιόγεφ καὶ πολλῶν ἄλλων, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἐσκορπισμέναι εἰς περιοδικὰ ἢ δυσπρόσιτοι διὰ τὴν γλῶσσαν.

Ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος ἠσχολήθη συνολικῶς μὲ τὸν βυζαντινὸν βίον εἶναι ὁ *J. Krause*, Die Byzantiner des Mittelalten in ihrem Staats—Hof—und Privatleben, 1869 (πολὺ ὑλικόν, ἀλλ' ἀνάμειξις ἐποχῶν). Σπουδαιότατα πράγματα μᾶς μανθάνει ὁ ἐπιφανὴς Γάλλος *Ἀλφρέδος Rambaud*, ὁ ἀνανεώσας τὰς βυζαντινὰς μελέτας ἐν Γαλλίᾳ, αἱ ὁποῖαι εἶχον διακοπῆ μετὰ τὰς μεγάλας ἐρεύνας τοῦ *Δουκαγγίου* καὶ τῶν συνεργατῶν αὐτοῦ κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα. Ὁ *Ἀλφρέδος Ραμπὼ* ἔγραψε περισπούδαστα ἔργα: Περὶ τοῦ Ἱπποδρόμου (Études sur l' histoire byzantine, 1912, ὅπου συνήνωσε καὶ ἄλλας διατριβάς του ἀξιολόγους διὰ τὸν βυζαντινὸν βίον), πρὸ παντὸς Constantin Porphyrogénète, L'empire grec au X siècle (1870).

Περὶ κλάδων ἰδιαιτέρων ἢ ὡρισμένων ἀπόψεων τοῦ βυζαντινοῦ βίου ἔχουν γραφῆ πολλαὶ ἀξιόλογοι μονογραφίαι, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναγράφω ἐνταῦθα τὰς σπουδαιοτέρας: Ὡς πρὸς τὴν διοίκησιν: Τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν βιβλίον τοῦ *Rambaud*.—*J. Bury*, The imperial administrative system in the ninth century (1910, φυλλάδιον).—*Lécrivain*, Le Sénat romain depuis Dioclétien (1888).— *Diehl*, L'Afrique byzantine (1896), Études sur l'administration byzantine dans l'Éxarchat de Ravenne (1898).—*Gasquet*, L'Empire byzantin et la monarchie franque (1888). Ἐνταῦθα καὶ περὶ τῆς δυνάμεως καὶ ἐννοίας τῆς ἐξουσίας τοῦ βασιλέως. Περὶ τούτου ἰδίως βλ. *Rambaud*, Empereurs et impératrices d'Orient (εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν βιβλίον).—Πρὸ παντὸς τὸ μέγα ἔργον τοῦ *G. Schlumberger*, Sigillographie de l'Empire byzantin (1884), τὸ ὁποῖον εἶναι πλουσιωτάτη πηγὴ διὰ τὴν διοίκησιν καὶ τὴν κοινωνίαν. Ἀξιολόγους πληροφορίας δίδει ὁ ἐπιφανὴς Γαλάτης σοφὸς εἰς ὅλα τὰ ἔργα αὐτοῦ, εἰς τὸν Νικηφόρον Φωκᾶν, τὸν Ἰωάννην Τσιμισκῆν, τὸν Βασίλειον Β΄ Βουλγαροκτόνον, τὴν Ζωὴν καὶ Θεοδώραν, καὶ εἰς τὰ πολυάριθμα μικρότερα, καὶ δή: Récits de Byzance et des croisades (1916 εἰς δύο σειράς).—*Nicole*, Le livre du Préfet (τὸ Ἐπαρχιακὸν βιβλίον, 1894).—Γενικῶς περὶ τοῦ ἐμπορίου: *Heyd*, Histoire du commerce du Levant au moyen âge (1885).—Σχετικῶς μὲ τὰ ὑπὲρ τοῦ λαοῦ μέτρα τῶν αὐτοκρατόρων: *Zachariae von Lingenthal*, Gesch. des griech.—roem. Rechts (1892).

Μικραὶ συνοπτικαὶ ἐργασίαι ἔχουν γίνει πολλαί: *Diehl*, La civilisation byzantine (1906), Études byzantines, σ. 107—181).—*Hassell g*, Essai sur la civilisation byzantine (1907, μετάφρ. ὑπὸ *Σπ. Σακελλαροπούλου*).—*Gelzer*, Byzantinische Kulturgeschichte (1909).—*N. Turchi*, La civiltà bizantina (1915).—*Diehl*, Byzance, Grandeur et décadence (1919).—*Karl Roth*. Sozial—und Kulturgeschichte des byzantini-

Digitized by Google

schen Reiches (1919, Sammlung Goeschen).—Σημειώνω τέλος τὸ ὡραῖον βιβλίον τοῦ *Neumann*, Die Weltstellung des byz. Reiches von den Kreuzzügen (1894).

Αδ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ

Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ. Ὁ κοινωνικὸς βίος ἑνὸς λαοῦ εἶναι πάντοτε περισσότερον γνωστὸς ἀπὸ τὸν ἰδιωτικόν, διότι ἐμφανίζεται καὶ εἰς δημοσίας ἐκδηλώσεις. Ἰδίως κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ὁ κοινωνικὸς βίος ἀναμειγνύεται πολὺ μὲ τὸν δημόσιον καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἶναι γνωστότερος ἀπὸ τὸν ἰδιωτικόν. Οἱ παλαιοὶ συγγραφεῖς, καὶ δὴ καὶ οἱ ἱστορικοί, ἀσχολούμενοι περὶ τὰ ἐξωτερικὰ καὶ τὰ δημόσια γεγονότα, οὐδὲν σχεδὸν λέγουν σχετικὸν μὲ τὸν ἰδιωτικὸν βίον, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ἄλλωστε ὁ βιος τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς των καὶ συνεπῶ. εἶναι περιττὸν νὰ εἴπουν τι ἰδιαίτερον. Μόνον εἰς ὡρισμένας τάξεις συγγραφέων δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν εἰδήσεις τινάς, ὅπως εἰς ἀνεκδοτογράφους καὶ εἰς σατιρικοὺς συγγραφεῖς. Ὡς πρὸς τὸ Βυζάντιον, αἱ μόναι πηγαί, ἀπὸ τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ ἀντλήσωμεν χρησίμους εἰδήσεις, εἶναι οἱ βίοι ἁγίων ὅλων τῶν ἐποχῶν, αἱ ὁμιλίαι τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, πρὸ παντὸς τοῦ Χρυσοστόμου, ὁ ὁποῖος ἐλέγχει κακὰς συνηθείας τῆς ἐποχῆς του. Μεγάλην σπουδαιότητα ἔχουν διὰ τὸν ἴδιον λόγον οἱ κανόνες τῶν ἁγίων συνόδων (*Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*), οἱ ὁποῖοι ἀπαγορεύουν κακὰς συνηθείας τοῦ βίου, κατ' ἀκολουθίαν δεικνύουν πολλὰς ὄψεις τῆς τότε κοινωνίας. Ἐπίσης διάφοροι λόγοι καὶ περιγραφαὶ γενόμεναι εἰς ὡρισμένας περιστάσεις, τὰ βυζαντινὰ μυθιστορήματα, τὰ παλαιότερα καὶ τὰ μεταγενέστερα (τὰ ρωμαντικὰ ἐπύλλια). Ἰδιάζουσαν θέσιν κατέχουν τὰ ποιήματα τοῦ Πτωχοπροδρόμου, τοῦ ὁποίου ἡ συγγραφικὴ δρᾶσις πίπτει κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος. Σπουδαία πηγή, ἰδίως διὰ τὸν ἰδιωτικὸν βίον τῶν Βυζαντινῶν, εἶναι ἡ τέχνη, καὶ δὴ τὰ ψηφιδωτὰ καὶ αἱ τοιχογραφίαι. Ἡ τάσις ὅμως τῆς παραδόσεως, τοῦ ν' ἀντιγράφουν οἱ μεταγενέστεροι τοὺς παλαιοτέρους, ἐλαττώνει τὴν ἀξίαν τῆς πηγῆς ταύτης. Διὰ τοῦτο σημαντικώταται ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην εἶναι αἱ μικρογραφίαι τῶν χειρογράφων, εἰς τὰς ὁποίας ἡ προσκόλλησις εἰς τὴν παλαιοτέραν παράδοσιν εἶναι ἀσθενεστέρα.

Ὡμίλησα μακρότερον περὶ τῶν πηγῶν ἐν σχέσει μὲ τὸν δημόσιον βίον, διότι ἠθέλησα νὰ δείξω ὅτι δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν εἰδήσεις περὶ αὐτοῦ ἱκανάς, ἀλλ' ὅτι αἱ εἰδήσεις αὗται εἶναι πολὺ ἐσκορπισμέναι καὶ ἀπαιτοῦν πολὺν κόπον διὰ νὰ συλλεχθοῦν. Τοῦτο ἐξηγεῖ τὴν πενιχρότητα τῶν σημερινῶν γνώσεών μας, διότι δὲν ἔχει γίνει καμμία ἀκόμη ἀξία λόγου ἐργασία ὡς πρὸς τὴν ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσαν ὄψιν ταύτην τοῦ βυζαντινοῦ βίου.

Θὰ προσπαθήσω ἐνταῦθα νὰ ἐκθέσω τὰ σπουδαιότερα ὡς πρὸς τὸν ἰδιωτικὸν βίον τῶν Βυζαντινῶν. Γενικῶς παρατηρῶ ἀπὸ τώρα ὅτι τόσον μεγάλη ἦτο ἡ δύναμις τῆς ἀρχαιότητος, ὥστε εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον ἐπεκράτησαν ἐπὶ πολὺν ἀκόμη χρόνον αἱ ἀρχαῖαι συνήθειαι. Δεικνύει δὲ τὸ γεγονὸς τοῦτο ὅτι ὁ βυζαντινὸς βίος περικλείεται ἀκόμη ἐπὶ αἰῶνας εἰς τὸν κύκλον τοῦ ἀρχαίου βίου καὶ ὅτι ὅλος ὁ πολιτισμὸς ὁ μεσαιωνικὸς τῶν Ἑλλήνων εἶναι συνέχεια ἄμεσος καὶ χωρὶς διακοπὴν τοῦ ἀρχαίου. Αἱ οἰκίαι ἔχουν γενικῶς τὸ σχέδιον τῶν ἀρχαίων οἰκημάτων. Εἰς τὰ συμπόσια οἱ συνδαιτυμόνες κάθηνται, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, πέριξ τραπεζῶν ἀνακεκλιμένοι εἰς κλίνας. Ἐπίσης αἱ ἐνδυμασίαι κατ' ἀρχὰς εἶναι πολὺ ὅμοιαι μὲ τὰς ἀρχαίας. Κατόπιν αἱ συχναὶ σχέσεις τῶν Βυζαντινῶν μὲ τοὺς γείτονάς των, ἰδίως μὲ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, ἐπέφερον μερικὰς τροποποιήσεις. Συνολικῶς σημειωτέον ὅτι καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ἐσυνεχίσθη ὁ ἀρχαῖος βίος, ἀλλ' ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ὅτε κατέστη ἐλευθερώτερος καὶ ἀνετώτερος παρ' ὅσον ἦτο κατὰ τὴν παλαιοτέραν ἐποχήν.

Ἡ ἀριστοκρατία. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ρώμην καὶ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, ἡ κοινωνία ἦτο δημοκρατικῶς διωργανωμένη, καὶ ἂν ἐξετάσῃ τις καλά, θὰ εὕρῃ ὅτι ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία δὲν ἦτο κράτος αὐστηρῶς μοναρχικόν, ἀλλὰ μία μεγάλη δημοκρατία. Εἰς τὸ χριστιανικὸν ἐκεῖνο κράτος δὲν ἐπεκράτησεν οὐδέποτε ἡ ἰδέα τῆς κληρονομικῆς εὐγενείας. Ὁ καθεὶς ἦτο εὐγενὴς ὡς ἄτομον καὶ ἀναλόγως τῶν πράξεων αὐτοῦ. Πολυάριθμους τίτλους εὐγενείας, ὡς γνωρίζομεν, ἔδιδεν ὁ αὐτοκράτωρ. Οἱ τίτλοι ὅμως οὗτοι εἶχον σχέσιν μὲ τὸ ὑπούργημα, τὸ ὁποῖον ἐξετέλει ὁ κατέχων αὐτούς, δὲν ἦσαν τίτλοι κληρονομικοὶ μεταδιδόμενοι εἰς τὴν οἰκογένειαν. Εἰς πᾶν ἀξίωμα ἠδύνατο νὰ φθάσῃ οἱοσδήποτε, ἐξ οἱασδήποτε κοινωνικῆς τάξεως καὶ ἂν κατήγετο, ἀρκεῖ νὰ ἦτο ἄξιος. Ἀκόμη καὶ αὐτοκράτωρ ἠδύνατο νὰ γίνῃ οἱοσδήποτε. Αὐτὸς ὁ Ἰουστινιανός, ὁ Βασίλειος ὁ Α' ἦσαν ταπεινοτάτης καταγωγῆς. Δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν ἡ κληρονομικὴ ἐκείνη εὐγένεια τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, ἡ ὁποία ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ἐβασάνισε τοὺς λαοὺς τῆς Δύσεως. Ἡ τοιαύτη κοινωνικὴ ὀργάνωσις εἶναι κολοσσιαία πρόοδος εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἡμῶν κοινωνίαν.

Εἰς τὴν ὑπαλληλικὴν ταύτην ἱεραρχίαν θὰ εὕρωμεν τὴν χλιδήν, συγχρόνως ὅμως καὶ τὴν ἐργατικότητα. Ὑπῆρχεν ἀριστοκρατία (προσωπικὴ βεβαίως) πολυάριθμος εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἡ Κωνσταντινούπολις ἔχει πολλὰ ἰδιωτικὰ παλάτια, τῶν ὁποίων θαμβωτικὸς εἶναι ὁ πλοῦτος. Αἱ αἴθουσαι εἶναι στολισμέναι μὲ ψηφιδωτά, μὲ πολύτιμα ἔπιπλα, μὲ βαρύτιμα παραπετάσματα καὶ τάπητας. Ἡ ἀριστοκρατικὴ ἐκείνη κοινωνία ἀγαπᾷ τὰς διασκεδάσεις, τὸ κυνήγιον, τοὺς ὡραίους ἵππους, τὸν Ἱππόδρομον, τέρπεται καὶ εἰς σπουδαιότερα θεάματα, εἰς τὰς τελετὰς τοῦ παλατίου καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἀλλὰ καὶ ἐργάζονται οἱ μεγάλοι τοῦ κράτους. Κολοσσιαία λοιπὸν ἀπόστασις ὑπάρχει μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν εὐγενῶν τῆς Δύσεως. Οἱ μεγάλοι αὐθένται τῆς Δύσεως, ὁσάκις δὲν εἶχον πόλεμον πρὸς ἀλλήλους, διήρχοντο τὸν καιρόν των εἰς μονομαχίας, εἰς κυνήγια, εἰς εὐωχίας καὶ παντοίας διασκεδάσεις. Οἱ Βυζαντινοὶ ἄρχοντες εἶχον ὅλοι τὸ ἔργον αὐτῶν καὶ ἐξετέλουν τὸ καθῆκόν των μὲ προθυμίαν, ἐν ἀνάγκῃ μὲ αὐτοθυσίαν. Εἶχον ὅλοι μέρος εἰς τὴν διοίκησιν τῆς πολιτείας, ἐνδιεφέροντο μὲ πάθος διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα, εἰργάζοντο καὶ διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ λαοῦ, πολλάκις δὲ ὑπεστήριζον τὰ γράμματα. Αἱ εὐγενεῖς κυρίαι καὶ αἱ βασίλισσαι εἶχον ὡς τὴν σπουδαιοτέραν ἐνασχόλησιν τὴν μέριμναν διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα.

Αἱ ἀστικαὶ τάξεις καὶ ὁ λαός. Αἱ μεσαῖαι, αἱ ἀστικαὶ λεγόμεναι, τάξεις καὶ ὁ λαὸς εἰργάζοντο διὰ νὰ ζήσουν, ἀλλὰ συντελοῦν παντοιοτρόπως εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν κοινῶν. Ἡ μεσαία τάξις δίδει εἰς τὸ κράτος τοὺς κατωτέρους ὑπαλλήλους καὶ ἀσχολεῖται ἰδίως εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν βιομηχανίαν. Οἱ μικροὶ ἰδιοκτῆται καὶ ὁ λαὸς δίδουν τοὺς στρατιώτας. Εἰς τὰ κείμενα τῶν συγγραφέων δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν χαρακτηριστικὰ ἐπεισόδια τοῦ ἐργατικοῦ βίου τῶν ἀστικῶν τάξεων καὶ τῶν ἀρετῶν, αἱ ὁποῖαι περιεκόσμουν αὐτάς.

Ἀπὸ τὴν τάξιν ταύτην τῶν ἀστῶν πολλοὶ διεκρίθησαν εἰς τὰ γράμματα καὶ εἰς τὴν πολιτικήν. Τοιοῦτος ἦτο ὁ Ψελλός, ὁ ὁποῖος διηγεῖται μὲ μεγάλην συγκίνησιν τὰς προσπαθείας τῆς μητρός του διὰ νὰ τοῦ δώσῃ τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν διαγωγήν. Ὅσοι εἶχον φοιτήσει εἰς τὸ πανεπιστήμιον, ἂν ἦσαν ἄξιοι, ἠδύναντο νὰ φθάσουν πολὺ ὑψηλά, εἰς τὰ ἀνώτατα ἀξιώματα τοῦ κράτους, καὶ ἂς μὴ κατήγοντο ἀπὸ εὐγενεῖς. Καὶ ὡς πρὸς τοῦτο πάλιν ἔχομεν κολοσσιαίαν διαφορὰν μεταξὺ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καὶ τῆς φεουδαλικῆς τῆς Δύσεως.

Εἰς τὰς μεγάλας πόλεις τοῦ κράτους, καὶ ἰδίως εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ζῇ πολυπληθὴς λαός, συχνὰ ἄνεργος. Ὁ ὄχλος αὐτός, ἐννοεῖται, ἐνίοτε εἶναι πολὺ ἐπικίνδυνος, διότι εὐκόλως παρασύρεται ἀπὸ τοὺς δημαγωγούς, ἰδίως τοὺς μοναχούς, οἱ ὁποῖοι ἐξεγείρουν τὴν δεισιδαιμονίαν του. Τότε παρεκτρέπεται εἰς ταραχάς, ὅπως συνέβαινον εἰς τὸν Ἱππόδρομον, κατὰ τὴν εἰκονομαχίαν καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην περίστασιν, ἡ ὁποία ἐνεφανίζετο κατάλληλος διὰ νὰ θρέψῃ τὴν ἀργίαν καὶ τὴν φιλοτάραχον διάθεσίν του. Ἐξ ἄλλου ὅμως εἰς τὰς χεῖρας καλῆς διοικήσεως δύναται νὰ εἶναι καὶ βοηθὸς εἰς τὸ ἔργον αὐτῆς. Ὁ ἔπαρχος τῆς πόλεως προσπαθεῖ νὰ κατευθύνῃ τὴν δύναμιν τοῦ λαοῦ. Εἶναι καὶ ἄγρυπνος φύλαξ τῆς ὀρθοδοξίας. Ὑπερασπίζει αὐτήν, συντελεῖ εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ κράτους, ἀφοῦ αὐτὴ εἶναι τὸ θεμέλιόν του. Εἰς τὸν Ἱππόδρομον ἡ φωνὴ τοῦ λαοῦ ἔχει μεγάλην ἐπίδρασιν ἀκόμη καὶ εἰς τὰ σπουδαιότατα ζητήματα, ἐκκλησιαστικὰ καὶ πολιτικά.

Αἱ ψυχαγωγίαι τῆς κοινωνίας. Ὁ βίος τῶν εὐγενῶν τάξεων περιστρέφεται κυρίως περὶ τὸν αὐτοκράτορα καὶ διέρχεται μὲ τὴν ἐνασχόλησιν εἰς τὰ δημόσια πράγματα. Τελεῖται εἰς τὸ παλάτιον, ὑπηρεσία εἰς τὴν διοίκησιν, κυνηγέσια καὶ ἄλλαι τέρψεις πληροῦν τὴν ζωήν των. Ἡ πολυτέλεια τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς εἶχεν ἐπεκταθῆ καὶ εἰς ὅλον τὸν βίον τῶν ἀρχόντων, οἱ ὁποῖοι ἐλάμβανον μέρος εἰς αὐτήν. Ὁ βίος τῶν ἐπιφανῶν Βυζαντινῶν διήρχετο εἰς τὸ παλάτιον καὶ εἰς τὰ ἔργα τῶν καθηκόντων αὐτῶν. Ἀλλὰ καὶ γυναῖκες αὐτῶν μέγα μέρος τῆς ἡμέρας διήρχοντο εἰς τὸ παλάτιον. Ἄλλας ἀσχολίας εἶχεν ἡ ἀνωτέρα τάξις τὰς ἐπισκέψεις εἰς τὰ μοναστήρια καὶ τὰ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα. Μία ἀρχόντισσα τοῦ Βυζαντίου, ἀριστοκράτις, ὡς θὰ ἐλέγομεν, θὰ διήρχετο τὴν ἡμέραν αὐτῆς κατὰ τὸν ἑξῆς τρόπον: Μόλις ἐγερθῇ τὸ πρωΐ, λέγει τὴν προσευχήν της ἔμπροσθεν τοῦ εἰκονοστασίου, κάμνει τὸ λουτρὸν αὐτῆς, ἔπειτα περιστοιχιζομένη ἀπὸ τὰς ὑπηρετρίας, συνήθως ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, φορεῖ τὴν πρωϊνὴν ἐνδυμασίαν, ἕνα ὑποκάμισον μεταξωτὸν ἀραχνοΰφαντον, ἄνω αὐτοῦ ἕνα χιτῶνα πυκνότερον μὲ χρυσᾶς παρυφάς, καὶ ἀναδένει τὴν κόμην, περικαλύπτουσα αὐτὴν μὲ λεπτότατον δικτυωτόν. Ἀργότερον, ἂν ἔχῃ νὰ ὑπάγῃ εἰς τὸ παλάτιον, ὅπου συνήθως ἡ δοχὴ (ἡ παρουσίασις δηλαδὴ εἰς τοὺς βασιλεῖς) γίνεται κατὰ τὴν μεσημβρίαν, κάθηται νὰ πάρῃ τὸ πρόγευμα, συνιστάμενον ἀπὸ ζωμὸν καὶ ψητὸν ἐρίφιον μὲ πολλὰ μπαχαρικὰ καὶ μὲ καρυκεύματα χυμῶν ἐξ ἰχθύων, ἔπειτα καρπόν. Κατόπιν ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐπίσημον ἐνδυμασίαν. Αἱ θαλαμηπόλοι τὴν ἀλείφουν μὲ ἀρώματα, κτενίζουν τὴν κόμην αὐτῆς, καὶ ἐπὶ τοῦ χιτῶνος αὐτῆς θέτουν τὴν μεγαλοπρεπῆ στολὴν (τὸ ἐπανωφόριον), τὴν χρυσοΰφαντον καὶ χρυσοκέντητον, ἡ ὁποία κοσμεῖται μὲ παραστάσεις διαφόρων ζῴων, λεόντων, γρυπῶν, ἀετῶν, ταῶν. Οἱ πλούσιοι ἰδιῶται, οἱ μεσαῖαι τάξεις καὶ ὁ λαὸς συναντῶνται μὲ τοὺς μεγιστᾶνας καὶ τὸν αὐτοκράτορα εἰς τὸν Ἱππόδρομον. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα δημόσια θεάματα διὰ τοὺς ἀστοὺς καὶ τὸν λαόν, ὅπως αἱ δημόσιαι τελεταί, εἰς τὰς ὁποίας παρίσταται ὁ λαός, αἱ μεγάλαι ἐκκλησιαστικαὶ πανηγύρεις κλπ.

Ὁ οἰκογενειακὸς βίος. Αἱ μεσαῖαι, αἱ ἀστικαὶ λεγόμεναι τάξεις, εἶναι διαφόρων εἰδῶν καὶ κατατάσσονται εἰς διαφόρους κατηγορίας, ἀναλόγως τῆς ἐργασίας τῶν ἀνδρῶν, ἡ ὁποία ἔχει ἐπίδρασιν καὶ εἰς τὸν βίον, τὸν ὁποῖον διάγουν. Ἐν γένει ὁ ἀστικὸς οἰκογενειακὸς βίος κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν δὲν ἦτο πολὺ διάφορος ἀπὸ τὸν σημερινόν. Εἰς τὰς ἀστικὰς τάξεις ὁ οἰκογενειακὸς βίος ἦτο πολὺ ἀνεπτυγμένος καὶ ἐκοσμεῖτο μὲ πολλὰς ἀρετάς, γνωρίζομεν δὲ ἀπὸ τὰ κείμενα μὲ πόσην προσοχὴν οἱ γονεῖς ἐφρόντιζον διὰ τὴν ἀνατροφὴν τῶν τέκνων αὐτῶν. Ὁ υἱὸς ἐστέλλετο εἰς τὸ σχολεῖον, ἡ κόρη ἐμάνθανεν ὀλίγα γράμματα κατ' οἶκον, ἀλλὰ τὸν περισσότερον καιρὸν ἠσχολεῖτο μὲ τὴν μητέρα εἰς τὰ οἰκιακὰ ἔργα, ἐμάνθανε νὰ νήθῃ, νὰ κεντᾷ καὶ νὰ ὑφαίνῃ. Ἡ ψυχαγωγία των ἦτο κυρίως ἡ ἐκκλησία καὶ αἱ ἐπισκέψεις εἰς τὰ μοναστήρια. Οἱ ἄνδρες εἰργάζοντο τὴν ἡμέραν ἔξω τοῦ οἴκου, εἶχον οἰκογενειακὰς διασκεδάσεις, τὴν φιλοξενίαν φίλων, ἔπαιζον δὲ καὶ παιγνίδια, ὡς τὸ ζατρίκιον καὶ τὸ τάβλι, τὰ ὁποῖα εὑρίσκομεν μνημονευόμενα εἰς τοὺς συγγραφεῖς.

Ὁ περίφημος Βυζαντινὸς λόγιος Μιχαὴλ Ψελλός, ὁ ὁποῖος ἤκμασε κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος καὶ κατέλαβεν ὕψιστα ἀξιώματα εἰς τὴν πολιτείαν, δίδει εἰς ἡμᾶς εἰκόνα ζωηροτάτην καὶ συγχρόνως συγκινητικὴν τοῦ ἀστικοῦ βίου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Διηγεῖται μὲ περιεργοτάτας καὶ παραστατικὰς λεπτομερείας πῶς ἐπροχώρησεν ὁ ἴδιος εἰς τὸν βίον. Ἀφοῦ ἔμαθεν ἀρκετὰ γράμματα καὶ ἀνεπτύχθη εἰς τὴν ἡλικίαν, ἠναγκάσθη νὰ διακόψῃ τὰς σπουδάς του, διότι οἱ γονεῖς του δὲν εἶχον τὰ μέσα νὰ ἐπαρκέσουν εἰς τὰ ἔξοδα. Τὸ σπίτι ἦτο πτωχόν, ὁ Μιχαὴλ εἶχε μίαν πρεσβυτέραν ἀδελφήν, ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ ὑπανδρευθῇ. Τότε ἠναγκάσθη ὁ Ψελλὸς νὰ δεχθῇ μικρὰν θέσιν γραφέως πλησίον ἑνὸς μεγάλου προσώπου, τὸ ὁποῖον ἐπήγαινεν εἰς κάποιαν ἐπαρχίαν ὡς κριτὴς τοῦ θέματος. Τότε, λέγει ὁ Ψελλός, πρώτην φορὰν ἐξῆλθον ἀπὸ τὴν πόλιν καὶ εἶδον τὰ τείχη αὐτῆς καὶ τοὺς πύργους.

Ὁ βίος εἰς τὰς ἐπαρχίας εἶναι, ἐννοεῖται, περισσότερον περιωρισμένος, καὶ ἐκεῖ ἐργάζονται οἱ ἄνθρωποι εἰς τὰς βιομηχανίας καὶ τὰ καταστήματά των. Ἐν γένει πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι, ἂν ἐξαιρέσωμεν τὸν τρόμον, τὸν ὁποῖον ἐπροκάλουν αἱ ἐπιδρομαί, ὁ βίος εἰς τὰς ἐπαρχίας ὡμοίαζεν ἀκόμη περισσότερον μὲ τὸν σημερινόν. Εἰς τοὺς ἀγρούς, ὅπου οἱ γεωργοὶ ἐργάζονται εἰς τὰ κτήματα, σπείρουν, θερίζουν, καλλιεργοῦν τοὺς κήπους, καθ' ὃν τρόπον καὶ οἱ γεωργοί μας, οἱ ὁποῖοι δὲν μεταχειρίζονται τὰς μηχανικὰς προόδους τῆς ἐποχῆς ἡμῶν, ἦτο σκληρότερος βεβαίως ὁ βίος. Εἰς τὰς ζωγραφίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, αἱ ὁποῖαι παριστάνουν διαφόρους σκηνὰς τοῦ οἰκιακοῦ καὶ τοῦ ἀγροτικοῦ βίου, βλέπομεν πόσον ὁ βίος ὁ οἰκογενειακὸς καὶ ἀγροτικὸς δὲν εἶναι ξένος πρὸς τὸν σημερινόν.

Αἱ γυναῖκες εἰς τὴν βυζαντινὴν κοινωνίαν. Γενικῶς ἡ θέσις τῶν γυναικῶν εἰς τὸ Βυζάντιον δὲν ἦτο τόσον πολὺ περιωρισμένη, ὅπως εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία βρίθει ἀπὸ παραδείγματα γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι διέπρεψαν ὄχι μόνον εἰς τὰ γράμματα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ τὸν κοινωνικὸν βίον. Πολὺ χαρακτηριστικὰ καὶ συγκινητικὰ ἐπεισόδια, σχετιζόμενα μὲ γυναῖκα ἀστικῆς τάξεως καὶ ἐν γένει μὲ τὸν οἰκογενειακὸν βίον τῶν Βυζαντινῶν, εὑρίσκονται εἰς τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τὴν γυναῖκα του. Οἱ πρόγονοι τοῦ Ψελλοῦ κατήγοντο ἀπὸ ὑπάτους καὶ πατρικίους, ἀλλ' ὁ πατήρ του ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε περιουσίαν, κατέγινεν εἰς τὸ ἐμπόριον, διότι οἱ εὐγενεῖς Ἕλληνες δὲν εἶχον τὰς προλήψεις τῶν εὐγενῶν τῆς Δύσεως. Αἱ λεπτομέρειαι, τὰς ὁποίας μᾶς δίδει ὁ Ψελλός, εἶναι τόσον ἐνδιαφέρουσαι, τόσον ζωνταναί, ὥστε μᾶς φέρουν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν μιᾶς οἰκογενείας βυζαντινῆς καὶ θὰ ἐνόμιζέ τις, κατὰ τὴν περιγραφήν του, ὅτι εὑρίσκεται εἰς σημερινὴν ἀστικὴν οἰκογένειαν. Ὁ πατὴρ τοῦ Ψελλοῦ εἶναι μικρέμπορος, δειλὸς καὶ χωρὶς πρωτοβουλίαν, ἡ γυνὴ ἔχει ἀποφασιστικότητα καὶ πρωτοστατεῖ εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ οἴκου, ὡς ἐπίσης εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ υἱοῦ της

Digitized by Google

Ἀλλὰ παρομοίαν πρωτοβουλίαν ἔχουν αἱ Βυζαντιναὶ γυναῖκες εἰς οἱανδήποτε κοινωνικὴν τάξιν ἀνήκουν.

Αἱ τέρψεις τοῦ λαοῦ. Αἱ πομπαὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν τελετῶν, οἱ θρίαμβοι, ὁ Ἱππόδρομος, αἱ ἐκκλησιαστικαὶ ἱερουργίαι καὶ λιτανεῖαι, τὰ θεάματα ταῦτα ἦσαν ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ηὔφραινον τὴν βυζαντινὴν ψυχὴν καὶ τοῦ ἄρχοντος καὶ τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ. Εἰς τὴν κοινωνίαν ἐκείνην, εἰς τὴν ὁποίαν δὲν ὑπῆρχον φραγμοὶ εἰς τὰς κοινωνικὰς τάξεις, αἱ διασκεδάσεις αὗται, ὡς καὶ παντοῖαι ἄλλαι, δὲν ἦσαν ἀποκλειστικαί, ἀλλ' ἀνῆκον εἰς ὅλον τὸν κόσμον. Ὑπῆρχον ἐν τούτοις διασκεδάσεις, εἰς τὰς ὁποίας δὲν ἠδύνατο νὰ πλησιάσῃ ἄρχων τις, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ περιέργειαν, καὶ ἦσαν αὗται αἱ τῶν ὀρχηστρίδων εἰς τὰ καπηλεῖα, τὰ ὁποῖα ἦσαν εἰς τὰς λαϊκὰς συνοικίας τῆς πρωτευούσης καὶ παρὰ τὴν παραλίαν τοῦ Κερατίου κόλπου, ὅπου συνωστίζετο τὸ πλῆθος τῶν ναυτῶν καὶ ἐμπόρων. Τὸ θέατρον εἰς τὸ Βυζάντιον ἦτο ὠχροτάτη μίμησις τῆς ἀρχαίας παραδόσεως. Τὰ συνήθη λαϊκὰ θεάματα ἦσαν αἱ παραστάσεις μίμων καὶ γελωτοποιῶν καὶ οἱ χοροί, ἄσεμνοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τῶν ὀρχηστῶν καὶ ἰδίως τῶν ὀρχηστρίδων. Αἱ γυναῖκες δὲν ἠδύναντο νὰ πλησιάσουν εἰς τὰ θεάματα ταῦτα, καὶ ἡ «σκηνική», δηλαδὴ ἡ γυνὴ τοῦ θεάτρου, ὀρχηστρίδες καὶ ἄλλαι, δὲν εἶχον θέσιν εἰς τὴν κοινωνίαν.

Εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Κωνσταντινούπολιν δὲν ὑπῆρχεν ὁ ἐπικίνδυνος ἄνεργος ὄχλος τῆς Ρώμης. Ὅλοι εἰργάζοντο, καὶ ἦτο, φυσικά, σκληρὸς ὁ βίος διὰ πολλούς. Ἀλλ' ἦτο πολυμειγὴς ὁ ὄχλος τῆς πρωτευούσης, πολυμειγέστερος καὶ ποικιλώτερος ἀπὸ τὸν ὄχλον τῆς Ρώμης. Ἔβλεπέ τις εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν παντοίων φυλῶν ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι ἤρχοντο διὰ νὰ ζήσουν. Τὴν μεγαλυτέραν ἐντύπωσιν ἔκαμνον αἱ γυναῖκες, ἰδίως ἀπὸ τὴν Συρίαν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ κάθε μέρος τῆς Ἀνατολῆς, αἱ ὁποῖαι ἤρχοντο νὰ πωλήσουν τὸ κάλλος των, οἱ βάρβαροι, οἱ Ρώς, οἱ Πετσενέγοι, οἱ ὁποῖοι συλληφθέντες ἐν πολέμῳ αἰχμάλωτοι εἶχον πωληθῆ ὡς δοῦλοι καὶ ἔκαμνον τὰς ἐργασίας τῶν κυρίων των καὶ τὰ θελήματα τοῦ δρόμου (κατὰ τοὺς παλαιοὺς αἰῶνας τὰ ἔργα ταῦτα τῶν ἀχθοφόρων, ὑδροφόρων, ἔκαμνον οἱ Γότθοι). Ὅλος ὁ κουρασμένος ἀπὸ τὴν ἐργασίαν τῆς ἡμέρας ὄχλος ἐζήτει διασκέδασιν τὴν νύκτα καὶ συνωστίζετο εἰς τὰ καπηλεῖα καὶ τὰ λαϊκὰ θέατρα. Δὲν εἶχον νὰ ἴδουν τὰ εὐγενῆ ἐκεῖνα θεάματα τῶν τραγῳδιῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ἐνησμενίζετο ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς καὶ ἰδίως ἀθηναϊκὸς λαός, ἀλλὰ μίμους καὶ ὀρχηστρίδας, ἰδίως ἀπὸ τὴν Συρίαν.

Ἡ Ἐκκλησία εἰς τὴν κοινωνίαν. Ὅλας τὰς ἀπόψεις ταύτας τοῦ βυζαντινοῦ βίου, τὰς εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὰς σημερινὰς κοινωνίας. Δύο κυρίως ἦσαν αἱ ὄψεις τοῦ βυζαντινοῦ βίου, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ διαφορὰ ἦτο ζωηρότατα τονισμένη, καὶ αἱ ὄψεις αὗται εσχετίζοντο μὲ δύο τύπους, οἱ ὁποῖοι ἐδείκνυον κατ' οὐσίαν αἰσθήματα ὅλως ἀντίθετα πρὸς ἄλληλα. Οἱ δύο οὗτοι τόποι εἶναι ὁ Ἱππόδρομος καὶ ἡ Ἐκκλησία. Εἰς τὸν Ἱππόδρομον ὁ λαὸς εὕρισκε τὰς μεγαλυτέρας διασκεδάσεις αὑτοῦ. Καὶ ἂν ἀφαιρέσωμεν τὴν μεγίστην πολιτικὴν σημασίαν τοῦ Ἱπποδρόμου, ὁ πολύθορυβος οὗτος τόπος παραμένει τὸ κάτοπτρον τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τοῦ μεσαίωνος.

Ἡ ἄλλη, ὅλως ἰδιάζουσα ἄποψις τοῦ βυζαντινοῦ βίου, εἶναι ἡ βαθυτάτη θρησκευτικότης αὐτῶν. Ἡ βυζαντινὴ θρησκευτικότης ἦτο συνυφασμένη στερεῶς μὲ τὸν βίον, ἀπετέλει ἀναπόσπαστον μέρος, μᾶλλον τὸ σύνολον τοῦ χαρακτῆρος τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας. Ἡ ἐσωτερικὴ αὕτη δύναμις τῆς πίστεως ἐπροκάλεσε καὶ τὴν μεγάλην δύναμιν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν βυζαντινὴν κοινωνίαν. Πολὺ ἰσχυρὰ λοιπὸν ὑπῆρξεν ἡ δύναμις τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν πολιτείαν, ἀφ' ὅτου μάλιστα οἱ πατριάρχαι ἀπέκτησαν δύναμιν ἀκόμη καὶ ἀπέναντι τοῦ αὐτοκράτορος, ἰσχυροτέρα ἀκόμη εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ ἐκ μέρους τοῦ κλήρου, ἀκόμη περισσότερον ἐκ μέρους τῶν μεγάλων καὶ πανισχύρων μοναχικῶν ὀργανώσεων. Ἡ καθημερινὴ ἀπασχόλησις καὶ ψυχαγωγία μάλιστα τῆς κοινωνίας ἐκείνης εἶναι ἡ Ἐκκλησία. Ἡ βαθεῖα καὶ κατανυκτικὴ εὐλάβεια ἦτο τὸ οὐσιώδες γνώρισμα τῶν Βυζαντινῶν. Εἰς τὰς ἐκκλησίας συρρέουν ἄνδρες καὶ γυναῖκες ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων, διὰ νὰ ἀναπέμψουν τὰς δεήσεις των εἰς τὸν Ὕψιστον καὶ τὴν Παναγίαν· συγχρόνως πηγαίνουν ἐκεῖ, διὰ νὰ ἴδουν ἀλλήλους, διότι ἡ ἐκκλησία εἶναι τὸ θελγητρον πάντων καὶ διὰ τὰς θρησκευτικὰς πανηγύρεις καὶ διὰ τὰ ἐπίσημα θεάματα, τὰ ὁποῖα συνεδέοντο μετ' αὐτῆς.

Τὸ οἴκημα. Ἡ βυζαντινὴ κοινωνία ὑφίστατο τὴν ἐπίδρασιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς. Κατὰ τοὺς δύο πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνας ἡ ἑλληνορρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὅπως εἶχε διαμορφωθῆ εἰς τὴν Ρώμην, ἐπεκράτησε σχεδὸν ἀναλλοίωτος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Εἶναι γνωστὴ ἡ παράδοσις, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, διὰ νὰ εὐχαριστήσῃ τοὺς πατρικίους τῆς Ρώμης, ἔκτισε παλάτια αὐτῶν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὸ σχέδιον τῶν ἐν Ρώμῃ παλατίων. Τὰ οἰκήματα τῆς μέσης τάξεως καὶ τοῦ λαοῦ ἐν Ρώμῃ ἦσαν εἰς μεγάλας οἰκοδομὰς πενταωρόφους καὶ ἑξαωρόφους, ὅπως συνηθίζονται σήμερον αἱ πολυκατοικίαι εἰς τὰς μεγάλας εὐρωπαϊκὰς πόλεις. Ὅτε λοιπόν, ὀλίγον χρόνον μετὰ τὸν Κωνσταντῖνον, συνέρρευσαν κάτοικοι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου, ἐγέμισεν ἡ πόλις ἀπὸ λαϊκὰς συνοικίας καὶ ἀπὸ πολυκατοικίας. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν λοιπὸν ἐπεκράτησεν ἐπὶ πολὺ ἡ ἑλληνορρωμαϊκὴ οἰκία καὶ ὁ τρόπος κατοικήσεως τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος συνηθίζετο εἰς τὰς μεγάλας ἑλληνιστικὰς πόλεις τῆς Ἀνατολῆς καὶ εἰς τὴν Ρώμην.

Πολὺ ἐνωρὶς ὅμως ἐπεκράτησε καὶ ἄλλο ἰσχυρότατον ρεῦμα, καθαρῶς ἑλληνικόν. Κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνας, ἕως τοὺς χρόνους τῆς ἀραβικῆς κατακτήσεως, πολυανθρωπόταται καὶ ἀνθηρόταται ἐπαρχίαι τοῦ κράτους ἦσαν ἡ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἡ Συρία. Μὲ τοὺς πολυαρίθμους ἐκ τῶν χωρῶν τούτων Ἕλληνας ἢ ἑλληνίζοντας μετοίκους κατέκλυσαν τὴν πρωτεύουσαν τὰ ἀνατολικὰ ἤθη καὶ αἱ παραδόσεις βίου, τὰ ὁποῖα εἶναι ἐμφανῆ ἰδίως εἰς τὴν τέχνην. Ἡ ἀνατολικὴ ἐπίδρασις, ἰδίως ἡ συριακή, ἐξεδηλώθη φανερώτερον εἰς τὴν ἀστικὴν ἀρχιτεκτονικήν. Αὐτὴ ἡ σχηματογραφία τῆς πόλεως, ἵνα κατὰ Κωδινὸν εἴπωμεν, ἡ κεντρικὴ ὁδὸς καὶ αἱ πολυάριθμοι καμαρωταὶ στοαὶ καὶ περιστύλια (ἔμβολοι) καὶ οἱ θόλοι ἀνῆκον εἰς τὰς παραδόσεις τῆς Ἀνατολῆς. Πολυάριθμοι λαϊκαὶ κατοικίαι ἦσαν ἐκτισμέναι κατὰ τὰ σχέδια τῶν ἐν τῇ κεντρικῇ Συρίᾳ οἰκιῶν, διαφέρουσαι τούτων κατὰ τὴν ὕλην τῆς οἰκοδομῆς, κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ὀρόφων καὶ κατά τινας παραλλαγὰς ἐπιβαλλομένας ὑπὸ τοῦ κλίματος καὶ τῶν ἠθῶν. Ἡ συριακὴ οἰκία ἀπετελεῖτο ἐκ μιᾶς ἢ περισσοτέρων οἰκοδομῶν διωρόφων ἢ τριωρόφων μετὰ περιστέγων ἐξωτερικῶν, πέριξ κεντρικῆς αὐλῆς. Εἰς τὴν μίαν πλευράν, εἰς τὸ ἰσόγειον, κατῴκουν οἱ ἄνδρες· ἡ πρώτη ὀροφὴ ἀνῆκεν εἰς τὰς γυναῖκας καὶ τὰ παιδιά, οἱ δὲ λοιπαὶ οἰκοδομαὶ περιελάμβανον τὰς κατοικίας τῶν ὑπηρετῶν, τὰς ἀποθήκας καὶ τοὺς στάβλους. Τοιοῦτο ἦτο περίπου τὸ διάγραμμα τῶν αἰγυπτιακῶν οἰκιῶν τοῦ Β' αἰῶνος μ. Χ. καὶ ἐπὶ παρομοίου διαγράμματος κατεσκευάσθησαν τὰ μοναστήρια ἐν περιβόλῳ τετραγώνῳ, συνδεόμενα οὕτω μετὰ τῆς Αἰγύπτου, τῆς κοιτίδος τοῦ μοναχικοῦ βίου, τὰ μοναστήρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὰ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Τὸ ἀρχικὸν διάγραμμα τοῦ μοναστηρίου τοῦ Δαφνίου, κτισθέντος τὸν Ε' ἢ ΣΤ' αἰῶνα, εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ τῶν συριακῶν μοναστηρίων.

Ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς εἰκονομαχίας ἐπεκράτησαν εἰς τὰς μεγάλας οἰκοδομὰς καὶ παραδόσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς οἱ θόλοι καὶ οἱ τροῦλλοι. Ἰδίως εἰς τὸ μέγα βυζαντινὸν παλάτιον ἔχομεν αἰθούσας πολλὰς μὲ κόγχας, θόλους καὶ τρούλλους. Τὸ παλάτιον Χαλκῆ, τὸ «πρωτομένισμα», ὡς λέγει ὁ Προκόπιος, τῶν ἀνακτόρων, ἦτο κατεσκευασμένον ἐπὶ ἐκκλησιαστικοῦ διαγράμματος. Εἶναι ἐστεγασμένον διὰ κεντρικοῦ θόλου, ἤτοι τρούλλου, τὸν ὁποῖον ὑποβαστάζουσιν τέσσαρες ἀψῖδες, εἶναι δὲ οὗτος ἐξωραϊσμένος «ψηφῖσι λεπταῖς καὶ χρώμασιν ὡραϊσμέναις παντοδαποῖς». Τὰ σπουδαιότερα εἶναι τὰ ἀνάκτορα τοῦ Θεοφίλου, κτισθέντα κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, κατὰ τὰ σχέδια, ὡς λέγεται, τῶν παλατίων τῆς Βαγδάτης. Ἀπὸ τὰς ἀραβικὰς συνηθείας προῆλθον καὶ μερικαὶ ἀρχιτεκτονικαὶ συνήθειαι τῶν Βυζαντινῶν, διὰ τοῦτο βλέπομεν εἰς μικρογραφίας χειρογράφων, ὡς τοῦ Σκυλίτση τῆς ΙΔ' ἑκατονταετηρίδος, εἰς βυζαντινὰ οἰκήματα προστεθειμένους πυργίσκους ὡς μιναρέδες καὶ τὰ εἰς τὴν Ἀνατολὴν συνηθιζόμενα μουχαραβῆ, δηλαδὴ τὰς ἄνω τῶν ὁδῶν ἐξοχὰς τῶν οἰκιῶν πρὸς οἰκονομίαν χώρου, ὅπως καὶ σήμερον συνηθίζεται εἰς τὴν νεωτεριστικὴν ἀρχιτεκτονικήν. Ἡ περίφημος αἴθουσα, ἡ λεγομένη Χρυσοτρίκλινον, περιεκλείετο δι' ὀκτὼ ἡμιθολωτῶν κογχῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὑψώνετο ὁ τροῦλλος. Γενικὸν ἀλλὰ καὶ ἀναμφισβήτητον πόρισμα εἶναι ὅτι τὰ παλάτια τοῦ Βυζαντίου ἐδανείσθησαν πολλὰ ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς· αἱ αἴθουσαι τῶν ἀνακτόρων τούτων εἶχον τὸν τύπον βασιλικῶν ἢ ἦσαν στρογγυλαὶ θολωταὶ ἢ ὀκτάγωνοι μετὰ κογχῶν ἡμιθολωτῶν καὶ μετὰ τρούλλων· ἦσαν δὲ κεκοσμημέναι τοὺς τοίχους καὶ θόλους διὰ ψηφιδωτῶν εἰκόνων ἐθνικῆς καὶ ἱερᾶς ὑποθέσεως καὶ διὰ σκηνῶν κυνηγεσίου καὶ ἱπποδρόμου, ὅπως αἱ αἴθουσαι τῶν ρωσικῶν ἀνακτόρων τοῦ Κρεμλίνου. Ἐνίοτε ἤγκει ἐν αἰθούσῃ βυζαντινοῦ παλατίου ν' ἀντικατασταθῇ ὁ θρόνος ἢ ἡ κλίνη δι' ἁγίας Τραπέζης, ἵνα προσλάβῃ ἡ αἴθουσα ἐκείνη τὸ σχῆμα ἐκκλησίας.

Μεταξὺ τῶν διαφόρων βυζαντινῶν παλατίων ὑπῆρχον κῆποι καὶ ἄλση μικρά· οἱ μεγάλοι παράδεισοι, εἰς τοὺς ὁποίους ἐξήρχοντο εἰς κυνηγέσια οἱ εὐγενεῖς τοῦ Βυζαντίου, εὑρίσκοντο μακρὰν τῆς πόλεως.

Αἱ ἀγρεπαυλαι, αἱ ἐπαύλεις τῶν πλουσίων, φέρουσι πολλάκις ἡμικυκλίους ἀψῖδας, σειρὰν μικρῶν τρούλλων καὶ τὰς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν λεγομένας «εἰλληματικὰς καμάρας», ἤτοι τοὺς ὑπὸ τῶν ἀρχιτεκτόνων σήμερον λεγομένους κυλινδρικοὺς θόλους. Συνοψίζεται δὲ ἡ ποικιλία τῆς ἀστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἰς τὴν μοναστηριακὴν ἀρχιτεκτονικήν, διότι τὰ μεγάλα μοναστήρια τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς δύνανται νὰ δώσουν ἔννοιαν ὁποῖαι ἦσαν αἱ οἰκίαι τῶν πόλεων, τὰ παντοειδῆ ἐργαστήρια καὶ αἱ ἐξοχικαὶ καὶ ἀγροτικαὶ οἰκίαι τῶν Βυζαντινῶν. Τὰ μεγάλα ταῦτα μοναστηριακὰ ἱδρύματα περιελάμβανον ἐντὸς τοῦ μεγάλου τετραγώνου περιβόλου ὄχι μόνον ἐκκλησίας καὶ παρεκκλήσια, ἀλλὰ καὶ τὰ οἰκήματα τῶν μοναχῶν, τὰς αἰθούσας τῆς ὑποδοχῆς (ἀρχονταρίκια), τὰς βιβλιοθήκας, τὰ ἐργαστήρια. Τὸ ἴδιον γενικὸν διάγραμμα εἶχεν ἐν γένει ἡ ἀνατολικὴ οἰκία, ὅταν ἦτο μεγάλη· συνίστατο ἀπὸ σειρὰν δωματίων, τὰ ὁποῖα περιέβαλλον ἐσωτερικὴν αὐλήν.

Τὸ βυζαντινὸν οἴκημα, ὅπως ἐξελίχθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, δυνάμεθα νὰ τὸ σπουδάσωμεν μὲ ἀκρίβειαν εἰς τὰ πολυτιμότατα καὶ πολυανθρωπότατα μνημεῖα ἀστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τὰ ὁποῖα διεσώθησαν εἰς τὸν Μυστρᾶν. Τὰ παλάτια τῶν δεσποτῶν εἶναι ἰσχυρότατα καὶ μεγάλα οἰκοδομήματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν αἰθούσας εὐρείας καὶ μικρότερα δωμάτια. Τὰ οἰκήματα τοῦ Μυστρᾶ εἶναι μικρὰ καὶ ἀπέριττα, συνιστάμενα συνήθως ἀπὸ δύο ὀρόφους, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἰσόγειον ἀποτελεῖται ἀπὸ καμαρωτὰ δωμάτια, καὶ ὁ ἄνω ὄροφος ἀπὸ ἓν εὐρὺ καὶ ὀλίγα μικρότερα δωμάτια. Εἰς τὸν Μυστρᾶν, παρ' ὅλην τὴν προσπάθειαν τῶν δεσποτῶν, αἰσθάνεταί τις ὅτι εὑρίσκεται εἰς μεγάλην ἐπαρχιακὴν πόλιν. Ἡ ἐπιμέλεια τῆς οἰκοδομῆς καὶ ἡ ποικιλία τῆς διακοσμήσεως εὑρίσκεται μόνον εἰς τὰς ἐκκλησίας καὶ ἐν μέρει εἰς τὰ παλάτια. Εἰς τὰ χειρόγραφα τοῦ Σκυλίτση ἔχομεν μικρογραφίας, αἱ ὁποῖαι ἀπεικονίζουν οἰκίας ἐπὶ καμαρῶν, οἰκίας μὲ στέγας ἐπιπέδους καὶ ἐπ' αὐτῶν πυργίσκους ὁμοιάζοντας μὲ μιναρέδες, ἐπίσης οἰκίας μὲ ἀμφικλινῆ στέγασιν καὶ ἄλλας πολλὰς ἀρχιτεκτονικὰς λεπτομερείας, ὡς περιστύλια, ἡμικυκλικὰς ἀψῖδας, μικροὺς τρούλλους, ἐξώστας ποικίλων σχημάτων ἐστεγασμένους. Ἐν τῷ συνόλῳ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ βυζαντινὴ οἰκία δὲν διέφερε πολὺ ἀπὸ τὰς σημερινὰς οἰκίας τῶν περὶ τὴν Μεσόγειον χωρῶν καὶ ἰδίως τῶν ἀνατολικῶν καὶ τῶν νοτίων. Ἂν ἦτο δυνατόν, λέγει ὁ περὶ ταῦτα ἀσχοληθεὶς de Beylié, σημερινὸς Γάλλος νὰ εὑρεθῇ διὰ μαγγανείας τινὸς εἰς τὸ παλαιὸν Βυζάντιον, θὰ ἐξεπλήσσετο ὀλιγώτερον ἀπὸ τοὺς προπάτοράς του, τοὺς σταυροφόρους τῆς Δ' σταυροφορίας, οἱ ὁποῖοι κεχηνότες ἔβλεπον τὰς τρουλλωτὰς ἐκκλησίας, τὰ παλάτια καὶ τὰς στοὰς αὐτῶν, τὰ μεγάλα ὑαλωτὰ παράθυρα, τὰ κιγκλιδωτὰ δώματα, πάντα ταῦτα πολὺ ὀλίγον ὅμοια μὲ τὰς ἀγροίκους ἀρχοντικὰς οἰκίας τοῦ τόπου των, τὰς χαμηλὰς θύρας, τὰ στενὰ παράθυρα καὶ τὰς σκοτεινὰς αἰθούσας.

Τὰ ἔπιπλα καὶ αἱ διακοσμήσεις. Ἡ ἐπίπλωσις μιᾶς κοινῆς βυζαντινῆς οἰκίας, ὅπως καὶ ἡ ἐπίπλωσις ἐν γένει τῶν ἀρχαίων οἰκημάτων, ἦτο πενιχροτάτη. Δύο ἢ τρεῖς σκίμποδες, μία κλίνη, μικρὰ τράπεζα καὶ μερικὰ ἁπλᾶ σκεύη ἀπετέλουν τὸ σύνολον τῆς ἐπιπλώσεως. Κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ὅμως ἐποχήν, ὅτε ὁ βίος κατέστη περισσότερον ἄνετος, ὅτε ἐκτίσθησαν μεγάλαι οἰκίαι καὶ ἀρχοντικὰ παλάτια, φυσικά, εἰς τὰ γενικὴν εὐμάρειαν τοῦ πλούτου κατέλαβε μεγαλυτέραν θέσιν ἡ ἐπίπλωσις καὶ διακόσμησις οἰκίας. Τῶν οἰκιῶν τοῦ λαοῦ ἔμεινεν ἡ ἐπίπλωσις πενιχροτάτη, ὅπως ἄλλως τε εἶναι καὶ σήμερον. Ἀλλ' εἰς τὰ μεγάλα ἑλληνιστικὰ οἰκήματα καὶ παλάτια τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ἀντιοχείας ὑπῆρχεν ὅλη ἡ πλουσιωτάτη καὶ ποικιλωτάτη ἐπίπλωσις, τὴν ὁποίαν θαυμάζομεν εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Πομπηΐας καὶ εἰς παλαιὰς μικρογραφίας. Καὶ ὡς πρὸς τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν μόνον ἀπὸ τὰ ψηφιδωτά, τὰς τοιχογραφίας καὶ τὰς μικρογραφίας δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἔννοιαν περὶ τῆς βυζαντινῆς ἐπιπλώσεως. Τὸ μόνον σπουδαῖον παλαιὸν βυζαντινὸν ἔπιπλον, τὸ ὁποῖον σῴζεται, εἶναι ἡ περίφημος ἕδρα τοῦ ἐπισκόπου Μαξιμιανοῦ, ἀρχιερατεύοντος κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, ἥτις εὑρίσκεται ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ τῆς Ραβέννης. Σήμερον ἀμφισβητεῖται ἡ παράδοσις, ἡ ὁποία ἀποδίδει τὴν ἕδραν ταύτην εἰς τὸν ἱεράρχην τὸν σύγχρονον τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ φαίνεται εὔλογος ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡ ἕδρα αὕτη ἐστάλη εἰς τὴν Ραβένναν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ὡς δῶρον ἑνὸς δόγη τῆς Ἑνετίας πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Ὄθωνα Γ'. Ὁπωσδήποτε ὁ χρόνος, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐφιλοτεχνήθη ἡ ἕδρα, εἶναι ὁ ΣΤ' αἰών, ὅπως δεικνύουν τὰ ἐπ' αὐτῆς γλυπτά.

Ἡ ἕδρα ἔχει τὸ σύνηθες σχῆμα τῶν ἐπισκοπικῶν θρόνων, μὲ τοῦτο τὸ σημαντικώτατον χαρακτηριστικόν, ὅτι εἶναι ἐπενδεδυμένη μὲ πλάκας ἐλεφαντοστοῦ πλήρεις γλυπτῶν παραστάσεων. Τὸ σπουδαιότερον μέρος τῆς ἕδρας εἶναι ἡ ἐμπροσθία ὄψις αὐτῆς, ἡ ὁποία ἔχει ὡς πλαίσιον δύο εὐρείας διακοσμητικὰς ζώνας, εἰς τὰς ὁποίας ἀπεικονίζονται κλήματα ἀμπέλου περιελισσόμενα καὶ μεταξὺ τῶν ἑλίκων παντοῖα ζῷα (ἔλαφοι, λέοντες, ταὼ κ.τ.λ.). Μεταξὺ τῶν

Digitized by Google

δύο τούτων πλαισίων εἶναι τοποθετημέναι πέντε πλάκες, εἰς τὰς ὁποίας ἀπεικονίζονται ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καὶ οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταί. Ἐν γένει πολυτελεῖς ἦσαν οἱ ποικίλοι θρόνοι καὶ ἕδραι τῶν ἐκκλησιῶν καὶ πρὸ παντὸς τῶν παλατίων, αἱ ὁποῖαι εἶχον συνήθως τὸ σχῆμα Χ καὶ ἔφερον παντοίας διακοσμήσεις γλυπτὰς ἐπὶ ἐπενδύσεως ἐκ πλακῶν ἐλεφαντοστοῦ ἢ πολυτίμων μετάλλων καὶ ἄλλας εὐκολωτέρας ξυλογλυπτικὰς διακοσμήσεις. Ποικιλώτατοι ἦσαν οἱ διαφόρων εἰδῶν θῶκοι, σκίμποδες, τράπεζαι, κιβώτια, τὰ ὁποῖα συνήθως ἐσκεπάζοντο διὰ ταπήτων. Πολυτελέσταται ἰδίως ἦσαν αἱ κλῖναι, καὶ δὴ τὰ ἀνάκλιντρα διὰ τὰ δεῖπνα. Ἠμπορεῖ νὰ φαντασθῇ τις ὁποία ἦτο ἡ πολυτέλεια τῶν ἀνακλίντρων τούτων εἰς τοὺς περιφήμους Τρικλίνους τῶν βυζαντινῶν παλατίων, καὶ ἰδίως ὁποία ἦτο ἡ μεγαλοπρέπεια τῶν αὐτοκρατορικῶν θρόνων, καὶ μάλιστα τοῦ περιλαλήτου Σολομωντείου θρόνου. Ὡραιότατοι καὶ ποικιλωτάτων μορφῶν ἦσαν οἱ κηροστάται (candélabres), οἱ κρεμαστοὶ πολυέλεοι κ.λ.π. Μεγάλην προσοχὴν ἐπίσης ἔδιδον εἰς τὰς θύρας τῶν παλατίων καὶ τῶν μεγάλων ἐκκλησιῶν, αἱ ὁποῖαι ἦσαν πολυτελέσταται, ἐπενδεδυμέναι διὰ πλακῶν ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἢ πολυτίμων μετάλλων. Αἱ μικρογλυφικαὶ καὶ μεταλλογλυπτικαὶ παραστάσεις αὐτῶν καταλέγονται μεταξὺ τῶν σπουδαίων βυζαντινῶν ἔργων τέχνης.

Μεγάλη πολυτέλεια καὶ ποικιλία ὑπῆρχεν εἰς τὰ μικρὰ ἔργα τέχνης, τὰ μικροτεχνήματα ἢ κομψοτεχνήματα, ἐκ παντοίας ὕλης καὶ παντοίων σχημάτων. Βεβαίως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζωμεν τὴν ποικιλίαν τῶν μικροτεχνημάτων, τὰ ὁποῖα ἐστόλιζον τὰς ἀρχοντικὰς οἰκίας καὶ τὰ βυζαντινὰ παλάτια. Μόνον μερικαὶ πυξίδες (κιβωτίδια ἐκ τοῦ ξύλου, τὸ ὁποῖον λέγεται πύξος), ἐπενδεδυμέναι διὰ πλακῶν ἐλεφαντοστοῦ, εἰς τὰς ὁποίας εἶναι σκαλισμέναι παραστάσεις ἢ σκηναὶ κυνηγεσίων καὶ εἰς τὰς ὁποίας ἐναπέθετον αἱ ἀρχόντισσαι τὰ κοσμήματά των, ἔχουν περισωθῆ μέχρις ἡμῶν. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη περιέσωσε πολλῶν εἰδῶν ἱερὰ σκεύη, εἰς δὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Παύλου Σιλεντιαρίου, ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ λεπτομερῶς περὶ τῶν σκηνῶν καὶ τῶν μικροτεχνημάτων τῆς Ἁγίας Σοφίας, δυνάμεθα νὰ θαυμάσωμεν τὴν ποικιλίαν καὶ τὴν λεπτότητα τέχνης. Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι τὰ μικροτεχνήματα ταῦτα καὶ ἐν γένει ὅλα τὰ πολύτιμα σκεύη καὶ κειμήλια δὲν ἦσαν ἐκτεθειμένα πρὸς στολισμὸν τῶν δωματίων καὶ τῶν αἰθουσῶν, ἀλλ' ἐφυλάσσοντο εἰς μεγάλα κιβώτια καὶ εἰς βεστιάρια, ὅπως ἄλλως τε συνηθίζεται καὶ σήμερον εἰς τὴν Ἀνατολήν. Μόνον δὲ κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν ἑορτῶν ἐξῆγον τὰ διάφορα κομψοτεχνήματα ἀπὸ τὰ κιβώτια καὶ ἐστόλιζον τὰς αἰθούσας. Περίφημα ἦσαν τὰ βῆλα, ἤτοι τὰ παραπετάσματα, διὰ τῶν ὁποίων ἐκλείοντο τὰ θυρώματα μεταξὺ τῶν αἰθουσῶν καὶ τῶν δωματίων. Εἰς διάφορα ἔργα τέχνης, καὶ ἰδίως εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Ραβέννας, τὸ ὁποῖον παριστάνει τὸ παλάτιον τοῦ Θεοδωρίχου, ὅπως καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας, βλέπομεν τὴν πολυτέλειαν τῶν βυζαντινῶν βήλων. Ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν τέχνην διδασκόμεθα ἐπίσης τὴν μεγάλην ποικιλίαν καὶ τὴν λεπτότητα τῶν βυζαντινῶν μικροτεχνημάτων, τῶν κοσμημάτων, τῶν ταπήτων, τῶν ὑφασμάτων καὶ τῶν ἔργων τῆς μεταλλουργικῆς τέχνης.

Εἰς τὰ ἀρχοντικὰ βυζαντινὰ οἰκήματα ἦτο ἐπίσης πολὺ διαδεδομένη ἡ πολύχρωμος διακόσμησις. Οἱ τοῖχοι τῶν ἀρχοντικῶν οἰκιῶν ἦσαν ἐσωτερικῶς ἐπενδεδυμένοι μὲ πλάκας πολυτίμων μαρμάρων, εἰς δὲ τὰς αἰθούσας τῶν παλατίων ἔλαμπον θαυμάσια ψηφιδωτὰ κοσμικῆς, ἀλλὰ καὶ ἐκκλησιαστικῆς ὑποθέσεως. Οἱ συγγραφεῖς μᾶς περιγράφουν πολλὰ ἀπὸ τὰ ψηφιδωτὰ ταῦτα τῶν παλατίων, φαίνεται δὲ ἀπὸ τὰς περιγραφὰς τοῦ Προκοπίου πόσον μεγάλα καὶ πολυσύνθετα ἦσαν τὰ κοσμικὰ ἰδίως ψηφιδωτά, τὰ ὁποῖα ἐκόσμουν τὰς αἰθούσας τῶν βυζαντινῶν παλατίων.

Τὸ ἔνδυμα. Πολὺ ὀλίγον μελετημένα εἶναι καὶ τὰ ἐνδύματα, τὰ ὁποῖα ἐφόρουν οἱ Βυζαντινοί, ἂν καὶ διὰ νὰ καταρτισθῇ ἡ βυζαντινὴ ἐνδυμασιολογία ὑπάρχουν ἀρκεταὶ πηγαὶ καὶ εἰς τοὺς συγγραφεῖς καὶ εἰς τὰς παραστάσεις τέχνης. Γενικῶς καὶ ἐνταῦθα τὸ ἀρχαῖον ἔνδυμα ἐξήσκησε μεγίστην ἐπίδρασιν, ἰδίως ὑπὸ τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ ἑλληνορρωμαϊκὴν αὐτοῦ μορφήν. Ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας οἱ Βυζαντινοὶ ὡς βάσιν τοῦ ἐνδύματός των εἶχον τὸ ἀρχαῖον. Κατὰ τὸν Δ' καὶ Ε' αἰῶνα μ. Χ. αἱ ἐσθῆτες τῶν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, μεταξωταὶ καὶ χρυσοῦφαντοι, ἦσαν εὐρεῖαι καὶ πολύπτυχοι, ὡς βλέπομεν δὲ ἀπὸ τὰς κατακρίσεις τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἡ πολυτέλεια εἶχε φθάσει εἰς ἀφάνταστον βαθμόν. Ὁ Ἀστέριος ὁ Ἀμασείας ἀναφέρει ὅτι οἱ πλούσιοι ἄνθρωποι τῶν χρόνων αὐτοῦ ἐκόσμουν τὰ ἐνδύματά των μὲ κεντήματα, τὰ ὁποῖα ἐξ εὐλαβείας παρίστων τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ. Πραγματικῶς εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Ραβέννας, τὸ ὁποῖον παριστάνει τὴν Θεοδώραν μὲ τὴν αὐλὴν αὐτῆς, βλέπομεν ν' ἀπεικονίζεται εἰς τὴν κάτω παρυφὴν τῆς ἐσθῆτος τῆς Θεοδώρας ἡ προσκύνησις τῶν μάγων. Αἱ ποικιλότροποι βαφαὶ τοῦ προσώπου τῶν γυναικῶν δὲν εἶναι προνόμιον τῶν ἡμετέρων χρόνων· αἱ Βυζαντιναὶ κυρίαι ἔβαφον ἀφθόνως καὶ καλλιτεχνικώτατα τὸ πρόσωπον, ἰδίως τὰ χείλη καὶ τὰ βλέφαρα.

Τὸ σύνηθες ἔνδυμα ἦτο βραχὺς χειριδωτὸς χιτών, ὁ ὁποῖος κρατεῖται εἰς τὸ μέσον διὰ ζώνης. Ἄνωθεν αὐτοῦ ρίπτεται ἓν εἶδος χλαμύδος, ἡ ὁποία ἐμπορπᾶται εἰς τὸν δεξιὸν ὦμον καὶ πίπτει πέριξ τοῦ σώματος. Ἡ κόμη τῶν ἀνδρῶν συνήθως κόπτεται ὀλίγον καὶ τὸ γένειον ἀπολήγει εἰς ὀξύ. Αἱ γυναῖκες φοροῦν στενὸν μακρὸν χιτῶνα, ὁ ὁποῖος ζώνεται πολὺ ὑψηλὰ εἰς τὸ στῆθος, περικαλύπτονται δὲ μὲ εὐρὺ ἐπανωφόριον. Τὸ ἔνδυμα πολυτελείας ἦτο ἡ λεγομένη στολὴ (stola), ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὰς πολυτελεῖς ἐνδυμασίας Ρωμαίων δεσποινῶν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς.

Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, ἀπὸ τὴν ἐποχὴν περίπου τῶν εἰκονομαχιῶν, ἔγινεν αἰσθητὴ ἡ ἐπίδρασις τῶν βαρβαρικῶν ἐνδυμάτων, ἕνεκα τῆς παραμονῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν ποικίλων ξένων λαῶν. Ἀπὸ τὰς κατακρίσεις, τὰς ὁποίας εὑρίσκομεν εἰς ἱεροὺς κανόνας, βλέπομεν ὅτι πολλοὶ κομψευόμενοι νέοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπιτηδεύοντο νὰ μιμῶνται ξενικὰς ἐνδυμασίας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴν ἰδίως τῶν σταυροφοριῶν τὸ βυζαντινὸν ἔνδυμα ἤλλαξεν ὀλίγον ὄψιν. Ἡ πολυτέλεια δὲν ἐγκατελείφθη, οὔτε αἱ μακραὶ ἀνατολικαὶ ἐσθῆτες, καθίσταται ὅμως τὸ ἔνδυμα ἁπλούστερον καὶ στενότερον. Ἡ κεφαλὴ καλύπτεται ἐνίοτε διὰ μυτεροῦ σκούφου, ἐμφανίζονται δὲ καὶ τὰ μακρομύτικα ὑποδήματα τῶν ἱπποτῶν τῆς Δύσεως. Πρωτοστατοῦντος μάλιστα τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ, εἰσήχθησαν πολλαὶ συνήθειαι τοῦ φραγκικοῦ ἱπποτικοῦ βίου εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, αἱ ὁποῖαι ἐπέδρασαν εἰς τὸ βυζαντινὸν ἔνδυμα. Εἰς τὰς ἀπεικονίσεις μάλιστα τῶν τελευταίων Παλαιολόγων βλέπομεν τὴν ἐπικράτησιν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐνδύματος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ἐκπαίδευσις. Κατὰ τοὺς κλασσικοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους ἡ ἐκπαίδευσις ἦτο μόνον ἰδιωτική. Ἴσως ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις ὡς κοινότητες ἐνίσχυσαν τὴν ἐκπαίδευσιν, κατὰ δὲ τοὺς ρωμαϊκοὺς ὠργανώθη ἡ ἀνωτέρα φιλοσοφικὴ ἐκπαίδευσις εἰς τὰς περιφήμους φιλοσοφικὰς σχολὰς τῶν Ἀθηνῶν. Εἰς τὸ ἐπιτάφιον ἐγκώμιον, τὸ ὁποῖον ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ἀφιέρωσεν εἰς τὴν μητέρα του, εὑρίσκομεν σπουδαιοτάτας εἰδήσεις περὶ τῆς ἀνατροφῆς καὶ ἐκπαιδεύσεως αὐτοῦ, κατ' ἀκολουθίαν καὶ γενικῶς περὶ τῆς βυζαντινῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἐπίσης ἀπὸ τὸ «Ἐπαρχιακὸν βιβλίον» τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, τὸ ὁποῖον ἐγράφη κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, μανθάνομεν ὅτι ὑπῆρχον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν διδάσκαλοι καὶ γραμματικοί. Φαίνεται ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἤδη τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου εἶχε διοργανωθῆ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἡ σήμερον λεγομένη μέση καὶ ἀνωτέρα ἐκπαίδευσις. Εἰς τὴν ἐκπαιδευτικὴν κίνησιν σπουδαιοτάτην δρᾶσιν εἶχον ἰδίως τὰ μοναστήρια. Ἑκάστη μονὴ εἶχε καὶ τὸ σχολεῖον αὐτῆς, πιθανῶς σχολεῖον τῆς κατωτέρας, ἤτοι λαϊκῆς ἐκπαιδεύσεως. Εἰς τὰ δημοτικὰ ταῦτα σχολεῖα ἐμάνθανεν ὁ παῖς, ἐκτὸς τῆς ἀναγνώσεως καὶ τῆς γραφῆς, ὀλίγην ἀριθμητικήν, ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν καὶ ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους. Ὅταν ὁ Ψελλὸς ἐτελείωσε τὸ δημοτικὸν σχολεῖον, εἰς ἡλικίαν ὀκτὼ ἐτῶν, οἱ γονεῖς αὐτοῦ ἠθέλησαν νὰ ἐξακολουθήσῃ τὰς σπουδάς του καὶ τὸν ἔστειλαν εἰς ἀνώτερον σχολεῖον, δηλαδὴ εἰς σχολεῖον τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Αἱ σπουδαί, καθὼς φαίνεται, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἦσαν τότε πολὺ σοβαραὶ καὶ οἱ παῖδες ἐδιδάσκοντο λαμπρῶς τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Εἷς καλὸς μαθητὴς ὤφειλε νὰ γνωρίζῃ ἐκ στήθους τὸν Ὅμηρον, νὰ ἑρμηνεύῃ αὐτὸν καλῶς, νὰ κάμνῃ παρατηρήσεις περὶ τοῦ μέτρου, τῆς συντάξεως καὶ τῶν διαφόρων σχημάτων τοῦ λόγου. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ σοφία ἦτο θεμέλιον τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πνεύματος. Τὰ βιβλία τῶν μαθητῶν ἦσαν ἐκκλησιαστικὰ καὶ κοσμικά. Τὰ κοσμικὰ ἀπετελοῦντο ἀπὸ περιλήψεις ἀρχαίων συγγραμμάτων, καὶ δὴ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, καὶ ἀπὸ περιλήψεις ἐπιστημονικῶν βιβλίων καὶ ἰδίως τῶν μαθηματικῶν. Προσέτι εἰς μεγάλην χρῆσιν ἦσαν αἱ ἀνθολογίαι καὶ χρηστομάθειαι ἀπὸ ἀρχαίους Ἕλληνας ποιητὰς καὶ πεζογράφους. Πόσον σοβαρὰ ἦτο ἡ ἀρχαία μάθησις εἰς τὸ Βυζάντιον, μανθάνομεν ἀπὸ τὴν βαθεῖαν γνῶσιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης, τὴν ὁποίαν εἶχον οἱ ἄρχοντες καὶ ἡ ἀνωτέρα ἐν γένει τάξις. Ἁπλῶς μνημονεύω τὴν Ἄνναν Κομνηνήν. Καὶ εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους, ἀκόμη καὶ κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς καταστροφῆς, γνωρίζομεν ὅτι εἰς τὸ παλάτιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡμιλεῖτο ἡ γλῶσσα τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τῶν Ἀθηναίων ρητόρων (κατὰ τὴν σαφῆ μαρτυρίαν τοῦ περιηγητοῦ καὶ οὑμανιστοῦ Φιλέλφου).

Πᾶς, καὶ κατώτερος ἀκόμη, ὑπάλληλος ὤφειλε νὰ κατέχῃ τὴν λεγομένην ἐγκύκλιον παίδευσιν. Διὰ νὰ γίνῃ δέ τις δεκτὸς εἰς τὴν ἀνωτέραν ἐκπαίδευσιν, διὰ νὰ σπουδάσῃ κλάδον τινὰ τῆς ἐπιστήμης, ὤφειλε νὰ παρουσιάσῃ πιστοποιητικὸν γενικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἐγκυκλίου παιδείας. Τὸ πιστοποιητικὸν τοῦτο, ὑπογεγραμμένον ἀπὸ τοὺς διδασκάλους καὶ γραμματικούς, τὸ παρουσίαζεν ὁ ὑποψήφιος εἰς τὸν νομοφύλακα καὶ τότε ἐγίνετο οὗτος δεκτὸς ν' ἀκούῃ τὰ μαθήματα τῶν νομικῶν· περὶ τούτων κάμνει λόγον τὸ «Ἐπαρχιακὸν βιβλίον». Μετὰ τὸ τέλος τῶν νομικῶν σπουδῶν ὁ νομοφύλαξ ἔδιδεν ἄλλο πιστοποιητικόν, πτυχίον, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, καὶ τοῦτο ἐχρησίμευεν εἰς τὸν λαβόντα πρὸς παρουσίασιν δι' ἐξετάσεις, διὰ νὰ περιληφθῇ εἰς τὸ σῶμα τῶν ταβουλλαρίων (συμβολαιογράφων) ἢ τῶν δικηγόρων. Δὲν ἔχομεν ἀτυχῶς πολλὰς λεπτομερείας περὶ τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς κατωτέρας ἐκπαιδεύσεως, μεγάλην δὲ σημασίαν θὰ εἶχον ἀκριβεῖς εἰδήσεις περὶ τῆς προσπαθείας τῶν εἰκονομάχων βασιλέων διὰ νὰ διαδώσουν καὶ νὰ ἐκλαϊκεύσουν τὴν ἐκπαίδευσιν. Εἴμεθα ὅμως καλύτερον πληροφορημένοι, ὡς πρὸς τὴν ἀνωτάτην ἐκπαίδευσιν.

Εἰς τὰς μεγάλας πόλεις τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὴν Βηρυττόν, τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἤκμαζον ἀνέκαθεν ἀνώτεραι σχολαί, ἰδίως ἱερατικαί, ἰατρικαὶ καὶ νομικαί. Κατὰ τὸ ἔτος 425 ἵδρυσεν ὁ Θεοδόσιος Β' εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀνώτατον ἐκπαιδευτήριον, τὸ ὁποῖον σήμερον θὰ ἐλέγομεν πανεπιστήμιον. Εἰς τὸ ἐκπαιδευτήριον τοῦτο ἐδιδάσκετο ὑπὸ 30 καθηγητῶν ἡ ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ φιλολογία, τὸ δίκαιον καὶ ἡ φιλοσοφία. Καθηγητὴς εἰς τὸ θεοδοσιανὸν πανεπιστήμιον διωρίζετο μόνον ὁ ἐπιτυχὼν εἰς αὐστηρὰν δοκιμασίαν ἐνώπιον τῆς συγκλήτου, ὤφειλε δὲ νὰ εἶναι ἀνεπίληπτος κατὰ τὸν χαρακτῆρα. Οἱ ὑπηρετήσαντες ἐπὶ εἰκοσαετίαν συγκατελέγοντο μεταξὺ τῶν ἀνωτάτων λειτουργῶν τοῦ κράτους. Τὸ θεοδοσιανὸν πανεπιστήμιον, τὸ ὁποῖον φαίνεται μᾶλλον ὅτι ἦτο ἀναζωογόνησις τοῦ ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἱδρυθέντος, ἐξηκολούθησε νὰ ὑπάρχῃ καθ' ὅλην τὴν μακρὰν διάρκειαν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἰδιαζόντως ἤκμασεν ἀπὸ τοῦ Θ' μέχρι τοῦ ΙΑ' αἰῶνος. Ὁ καῖσαρ Βάρδας, καθ' ὑποκίνησιν ἴσως τοῦ πατριάρχου Φωτίου, ἀνεκαίνισε τὸ πανεπιστήμιον καὶ ἐγκατέστησεν αὐτὸ εἰς τὸ παλάτιον τῆς Μαγναύρας. Εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦτο ἐδιδάσκοντο ἀφ' ἑνὸς ἡ γραμματική, ἡ ρητορική, ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ φιλολογία, ἀφ' ἑτέρου τὸ δίκαιον, ἡ γεωμετρία, ἡ ἀστρονομία καὶ αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι. Ἐπίσης ἤνθησαν αἱ ἀνώτεραι σχολαὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως μεγάλως ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ συγγραφέως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου (περὶ τὸ 950). Οἱ φοιτηταὶ ἦσαν δωρεὰν δεκτοί, ὅσοι δὲ εἰργάζοντο ἀπέκτων τὴν εὔνοιαν καὶ τὴν προστασίαν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἠδύναντο ν' ἀναλάβουν ἀνωτάτας θέσεις τοῦ κράτους. Ἀρκετὰ γνωστὸν εἶναι τὸ πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου. Ἀναδιοργανωτὴς αὐτοῦ εἶναι ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ὁ ὁποῖος ἔλαβε τὸν τίτλον «ὕπατος τῶν φιλοσόφων», τίτλον ἀνάλογον πρὸς τὸν τοῦ σημερινοῦ πρυτάνεως. Ὁ Ψελλὸς ἐδίδασκε φιλοσοφίαν καὶ ἑρμηνείαν ἀρχαίων συγγραφέων, ἐφημίσθη δὲ ἡ διδασκαλία αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν. Ἄλλαι ἕδραι εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦτο ἦσαν ἡ τῆς φιλολογίας, τῆς νομικῆς κλπ. Εἰς μίαν ἀπὸ τὰς Νεαρὰς τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου ὁρίζεται ἡ ἀμοιβὴ ἑνὸς ἐκ τῶν καθηγητῶν, τοῦ νομοφύλακος. Ἡ ἀμοιβὴ αὕτη ἦτο εἰς χρῆμα μόνον εἰκοσακισχίλιαι καὶ πλέον χρυσαῖ δραχμαί. Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς χρηματικῆς ταύτης ἀμοιβῆς εἶχεν ὁ νομοφύλαξ σιτηρέσιον καὶ ποικίλα ἄλλα δῶρα, ἰδίως πολύτιμα ἐνδύματα. Εἶχε δὲ ὁ νομοφύλαξ μέγα ἀξίωμα εἰς τὸ κράτος, ἀλλὰ καὶ συγχρόνως μεγάλα καθήκοντα. Εἰς τὴν ἰδίαν Νεαρὰν ὁρίζεται ὅτι ὁ νομοφύλαξ ὀφείλει μὲ «πᾶσαν σπουδὴν καὶ προθυμίαν καὶ ἀκρίβειαν ν' ἀναπτύσσῃ εἰς τοὺς νέους τὴν ἔννοιαν τῶν νόμων, ἔχων τοῦτο ὡς μόνον ἔργον καὶ καταναλίσκων περὶ τοῦτο ὅλην τὴν ζωήν, μελετῶν τὴν νύκτα καὶ ἑρμηνεύων τὴν ἡμέραν καὶ καθ' ἑκάστην ἀόκνως συναναστρεφόμενος μὲ τοὺς φοιτητάς».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Πολλαὶ εἰδήσεις εὑρίσκονται εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν βιβλίον τοῦ *Krause*, Die Byzantiner des Mittelalters.—Περὶ τῆς παλαιοτέρας ἐποχῆς βλ. V. *Schultze*, Konstantinopel (324—450) 1913.—Περὶ τοῦ δημοσίου βίου: *Diehl*, Une famille de bourgeoisie à Byzance (1905, ἐν «Revue de Paris»).—Τοῦ αὐτοῦ, Figures Byzantines (εἰς 2 τ. 1904).— *Rambaud*, Michel Psellos (ἐν «Études sur l'histoire Byzantine» 1912). — Πλεῖστα περὶ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἰδιωτικοῦ ἀκόμη βίου παρὰ *Schlumberger* εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν «Σιγιλλογραφίαν» αὐτοῦ. — Περὶ τοῦ οἰκήματος: *De Beylié*, L'habitat on byzantine. Recherches sur l'architecture civile des Byzantins et son influence en Europe (μὲ 300 εἰκόνας καὶ 10 πίνακας ἐκτὸς κειμένου, 1902).—Supplément: Les anciennes maisons de Constantinople (1903).—*Ὀρλάνδου*, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική. — Περὶ τῶν ἐπίπλων: *Molinier*, Histoire générale des arts appliqués à l'industrie, τ. Α. 1900 (καὶ εἰς τοὺς ἄλλους τόμους).—*Jean Ebersolt*, Les arts somptuaires de Byzance (1923).—Γενικῶς παρὰ *Diehl*, Manuel d'art byzantin (1925—1926, β' ἔκδ.). — Περὶ τοῦ ἐνδύματος παρὰ *Diehl* ἔνθ' ἀνωτέρω καὶ ἐν γένει εἰς τὰς βυζαντινὰς ἀπεικονίσεις τῶν ἔργων τέχνης, πρὸ πάντων τῶν μικρογραφιῶν. Γενικῶς: *Weiss*, Kostümkunde (1 ἔκδ.). Περὶ ἐκπαιδεύσεως: *Hergenroether*, Photius Patriarch von Konstantinopel (1867), τ. Ι σ. 322 ἑξ. — Πολλὰ περὶ διαφόρων λεπτομερειῶν παρὰ *Cabrol*, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie).

ΑΔ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ

ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ. *Στρατός*. Κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας τῆς Βυζαντινης αὐτοκρατορίας ὁ στρατὸ αὐτῆς εἶχε τὴν σύνθεσιν, τὸν τύπον καὶ τὰς παραδόσεις τοῦ στρατοῦ τῆς Ρώμης, καὶ δὴ τῆς περιόδου τῆς παρακμῆς αὐτῆς, καθ' ἣν οἱ στρατοί της ἀπετελοῦντο ἐκ μισθοφόρων στρατολογουμένων ἐκ ποικίλων βαρβάρων λαῶν.

Τὰς βάσεις τοῦ κυρίως βυζαντινοῦ στρατοῦ ἔθεσε πρῶτος Ἀναστάσιος Α' (491—518). Οὗτος, θέλων ν' ἀπαλλάξῃ τὸ κράτος του ἐκ τῶν μισθοφορικῶν στρατευμάτων καὶ νὰ προλάβῃ τὰς καταστροφάς, ἃς ἐπήνεγκον ταῦτα εἰς τὴν Ρώμην, συνεκρότησε στρατὸν ἰθαγενῆ, στρατολογήσας τοὺς ὑπηκόους του καὶ ἐξ αὐτῶν τοὺς ὀρθοδόξους Χριστιανοὺς μόνον. Χριστιανοὶ αἱρετικοί, εἰδωλολάτραι, Ἰουδαῖοι καὶ ἐν γένει ἀλλόθρησκοι δὲν ἐγένοντο δεκτοὶ εἰς τὸν στρατόν. Ἐκ τῆς στρατολογίας τῶν ὀρθοδόξων Χριστιανῶν, ὑπηκόων τῆς αὐτοκρατορίας, ἀπετελεῖτο ὁ μέγας ὄγκος τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, οὐδέποτε ὅμως ἔλειψαν ὁλοτελῶς καὶ οἱ ξένοι μισθοφόροι, οἱ ἐκ παντοίων ἐθνῶν τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς προερχόμενοι. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἀπετέλουν ἐλαχίστην ἀναλογίαν ἐν τῷ ὅλῳ στρατεύματι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῆς αὐτοκρατορίας, ἐνῷ, τοὐναντίον, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς παρακμῆς αὐτῆς ὁ ἀριθμός των ηὔξανε καταπληκτικῶς.

Γενικῶς ὁ βυζαντινὸς στρατὸς ἀπετελεῖτο: ἐκ τῶν στρατευμάτων, ἅτινα ἐστρατολόγει ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει κεντρικὴ κυβέρνησις τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ ἐκ τῶν στρατευμάτων, ἅτινα ἐστρατολόγουν, ὠργάνωνον καὶ ἐξεπαίδευον οἱ στρατηγοὶ διοικηταὶ τῶν ἐπαρχιῶν (θεμάτων).

Πλὴν τούτων ὑπῆρχον καὶ οἱ σύμμαχοι, δηλαδὴ τὰ στρατεύματα, ἅτινα ἐν καιρῷ πολέμου προσέφερον εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν μας, δυνάμει συνθηκῶν, ὑποτελῆ τινα ἔθνη ἢ καὶ ἀνεξάρτητοι ἡγεμόνες ὡς δεῖγμα φιλίας πρὸς τοὺς βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου. Σύμμαχοι ἐθεωροῦντο καὶ τὰ στρατεύματα, ἅτινα παρεῖχον οἱ ἐν τῷ κράτει, καὶ ἀδείᾳ τοῦ κράτους, ἐγκατεστημένοι διάφοροι βάρβαροι λαοὶ (Γότθοι, Σκλαβηνοί, Ἀλανοὶ κλπ.). Οἱ τελευταῖοι οὗτοι δὲν ἀπετέλουν βεβαίως μέρος τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ· προσήρχοντο ὡς ἐπίκουροι μόνον ἐν καιρῷ πολέμου, εἶχον τὸν ἐθνικὸν αὐτῶν ὁπλισμόν, ὀργάνωσιν καὶ τρόπον τοῦ μάχεσθαι καὶ διῳκοῦντο ὑπὸ ἰδίων ἀρχηγῶν.

Α') *Στρατεύματα στρατολογούμενα ὑπὸ τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως*. Ταῦτα περιελάμβανον: α') τὴν φρουρὰν τῶν παλατίων τοῦ βασιλέως, β') τὴν φρουρὰν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τινων ἄλλων παραμεθορίων ἰδίως, πόλεων, καὶ γ') τὰ ἐκτάκτως ἐν καιρῷ πολέμου σχηματιζόμενα σώματα.

α') Ἡ φρουρὰ τῶν παλατίων ἀπετέλει τὴν βασιλικὴν σωματοφυλακήν, ἥτις ἐν εἰρήνῃ μὲν ἐφρούρει τὰ βασιλικὰ παλάτια, ἐν πολέμῳ δὲ περιεστοίχιζε τὸν βασιλέα κατά τε τὰς πορείας, τὰ στρατόπεδα καὶ τὰς μάχας. Ἡ στρατολογία τοῦ σώματος τούτου ὑπῆρξε διάφορος κατὰ τοὺς μακροὺς αἰῶνας τῆς αὐτοκρατορίας. Μέχρι τῆς ἐκθρονίσεως τοῦ βασιλέως Ζήνωνος (τῷ 476) ἀπετελεῖτο ἐξ ἐπιλέκτων ἀνδρῶν, ὑπηκόων καὶ ξένων, διακριθέντων εἰς διαφόρους ἐκστρατείας. Ὅταν ὁ Ζήνων ἀνέκτησε τὸν θρόνον του (τῷ 477), κατέταξεν εἰς τὸ σῶμα ἐκεῖνο, χάριν τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἀσφαλείας, πλῆθος συνεπαρχιωτῶν του Ἰσαύρων, ἀνδρῶν μαχίμων ἐξ ἀνατροφῆς, χωρὶς νὰ ἐξετάζῃ ἐὰν εἶχον συμμετάσχει ἢ οὒ εἰς πόλεμόν τινα. Ἔκτοτε ἐπεκράτησε (παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις βασιλεῦσι) νὰ κατατάσσωνται εἰς τὰ ἐπίλεκτα ἐκεῖνα σώματα καὶ ἄνδρες μηδεμίαν ἔχοντες μαχητικὴν ἀξίαν, τοῦτο ὅμως μόνον κατ' ἐξαίρεσιν ἐγίνετο, διότι γενικῶς εἰς τὰ σώματα τῆς βασιλικῆς φρουρᾶς κατετάσσοντο ἄνδρες ἐκλεκτοί, ὑπήκοοί τε καὶ ξένοι. Ἐπὶ Μιχαὴλ Γ' (842—867 ἀναφέρονται ἐν τῇ βασιλικῇ φρουρᾷ καὶ Σκύθαι, ἐπὶ Λέοντος ΣΤ' δὲ 886—912) καὶ Χαζάροι. Ὁ Βασίλειος Β' (976—1025) κατέτασσεν ἐν αὐτῷ καὶ τοὺ υἱοὺς τῆς ἀριστοκρατίας. Ἐπὶ Κωνσταντίνου Θ' (1042—1055) ἀναφέρονται καὶ Τοῦρκοι, βραδύτερον δέ, ἐπὶ Μιχαὴλ ΣΤ' (1056) καὶ τῶν μεταγενεστέρων βασιλέων, οἱ περίφημοι Βάραγγοι. Ἐπὶ Ρωμανοῦ Διογένους (1068—1071) ἀναφέρονται καὶ Νεμίτζοι (δηλαδὴ Αὐστριακοί), ἐπὶ Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτου (1078—1081) διάφοροι βάρβαροι. Ὁμοίως καὶ ἐπὶ Κομνηνῶν (1081—1185) καὶ ἐπὶ Παλαιολόγων (1261—1453). Ὅπως δὲ ἡ στρατολογία τῶν φρουρῶν ἐκείνων τοῦ βασιλικοῦ παλατίου ἦτο διάφορος κατὰ τοὺς διαφόρους χρόνους, οὕτω διάφορος ἦτο καὶ ἡ ὀνομασία αὐτῶν (Φοιδεράτοι, Σχολάριοι ἢ Σχολαί, Εταιρεῖαι, Ἐξκούβιτοι, Ἀριθμοί, Ἱκανᾶτοι, Σκρίβωνες, Κορτινάριοι, Μυρτᾶτοι, Βαρδαριῶται, Τζαούσιοι, Βάραγγοι κλπ.).

β') Ἡ φρουρὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τινων ἐπαρχιακῶν πόλεων. Ἐκ τῶν στρατευμάτων τούτων ἄλλα μὲν ἐστρατολογοῦντο ἐξ ἐθελοντῶν, ὑπηκόων τε καὶ ξένων (οἷα τὰ τάγματα τῶν Φοιδεράτων), ἄλλα δὲ μόνον ἐξ ὑπηκόων (ὡς τὰ τάγματα τῶν Μακεδόνων, τῶν Ἰσαύρων, τῶν Λυκαόνων, τῶν Ἀθανάτων, τῶν Ἀρχοντοπούλων, τῶν Ἐκλεκτῶν, τῶν Λακώνων, τῶν Τουρκοπούλων, τῶν Κρητῶν κλπ.), καὶ τέλος ἄλλα μόνον ἐκ ξένων (Σκυθῶν, Βανδάλων, Περσῶν, Τούρκων, Ἰταλῶν, Νορμανδῶν, Σέρβων, κλπ.).

γ') Τὰ ἐκτάκτως ἐν καιρῷ πολέμου σχηματιζόμενα σώματα. Καὶ τὰ στρατεύματα ταῦτα ἐστρατολογοῦντο δι' ἐθελουσίας κατατάξεως ὑπηκόων τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἐκ ξένων.

Β') *Στρατεύματα τῶν ἐπαρχιῶν*. Ταῦτα ἀπετέλουν τὸν κυρίως στρατὸν τῆς αὐτοκρατορίας, οὐ μόνον διότι ἦτο ἀσυγκρίτως πολυαριθμότερος ἐκείνου, ὃν ἐστρατολόγει καὶ ὠργάνωνεν ἀπ' εὐθείας ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει κεντρικὴ κυβέρνησις, ἀλλὰ καὶ διότι ἀπετελεῖτο ἀποκλειστικῶς ἐξ ὑπηκόων τῆς αὐτοκρατορίας. Ἦτο ὁ ἐθνικὸς στρατός, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἰσχυρὰν μόνιμον δύναμιν καὶ ἰσχυρὰς ἐφεδρείας, περιελάμβανε δέ: α') τὰ *θέματα*, β') τοὺς *ἀκρίτας*, καὶ γ') τοὺς *καστροφύλακας*. Ἑκάστη τῶν κατηγοριῶν τούτων εἶχεν ἴδιον στρατολογικὸν σύστημα, ἰδίαν ὀργάνωσιν καὶ ἰδίαν ἀποστολήν.

α') Τὰ *θέματα* ἐστρατολογοῦντο κατὰ θέμα (ἤτοι ἐπαρχίαν) τῇ μερίμνῃ τοῦ οἰκείου στρατηγοῦ. Οἱ ἄνδρες τῶν στρατευμάτων τούτων ἦσαν οἱ κυρίως στρατιῶται, καθόσον ἡ λέξις στρατιώτης συνεδέετο μετὰ τῆς ἰδιότητος τοῦ πολίτου, καὶ δὴ τοῦ ὀρθοδόξου Χριστιανοῦ. Οἱ ἄνδρες τῶν στρατευμάτων τούτων προήρχοντο ἐκ τῆς ὑποχρεωτικῆς στρατεύσεως, ἐκ τῆς ἐθελουσίας κατατάξεως καὶ ἐκ τῶν στρατιωτικῶν ἀποικιῶν. Ἡ ὑποχρεωτικὴ στράτευσις ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει δὲν ἦτο ὅπως ἡ νῦν ἰσχύουσα παρ' ἡμῖν καὶ εἰς τὰ λοιπὰ πεπολιτισμένα κράτη. Εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος δὲν ὑπῆρχον ἄνδρες ὑποκείμενοι εἰς στράτευσιν, ἀλλὰ μόνον πολῖται ὑποχρεούμενοι νὰ παρέχωσιν, ἐν εἴδει φόρου, ὡρισμένον ἀριθμὸν στρατιωτῶν εἰς τὸ στράτευμα. Οἱ συγκλητικοί, οἱ ἀνώτεροι τοῦ κράτους λειτουργοὶ καὶ οἱ κτηματίαι ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ παρέχωσι διαρκῶς εἰς τὸ στράτευμα ἕνα ἢ περισσοτέρους στρατιώτας, ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ αὐτῶν ἢ τῆς περιουσίας των. Οἱ μικροὶ κτηματίαι παρεῖχον, πλείονες ὁμοῦ, ἀνὰ ἕνα στρατεύσιμον. Οἱ ὑπ' αὐτῶν προσφερόμενοι ἄνδρες ἔδει νὰ ὦσι πολῖται ἐλεύθεροι καὶ ὄχι δοῦλοι, Χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι, διαγωγῆς ἀνεπιλήπτου καὶ ἡλικίας 18 ἐτῶν καὶ ἄνω (ὅριον στρατεύσεως ἦτο τὸ 40ὸν ἔτος). Μεθ' ἑκάστου στρατευσίμου κατεβάλλοντο καὶ τὰ ἔξοδα στρατείας, δηλαδὴ ἡ δαπάνη τοῦ ἱματισμοῦ καὶ τοῦ ὁπλισμοῦ αὐτοῦ. Ὁ οὕτω προσενεχθεὶς πολίτης κατετάσσετο εἰς τὸν στρατὸν μετὰ προηγουμένην ἔγκρισιν τοῦ στρατηγοῦ, ἐὰν δὲ ἀπέθνησκεν ἢ ἐφονεύετο ἢ ἐλιποτάκτει καὶ ἀπεβάλλετο ἐκ τοῦ στρατοῦ λόγῳ παθήσεως τῆς ὑγείας του ἢ λόγῳ κακῆς διαγωγῆς, ὁ προσενεγκὼν αὐτὸν πολίτης ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ ἀντικαταστήσῃ αὐτὸν πάραυτα δι' ἑτέρου.

Τὸ σύστημα τοῦτο εἶχε τὸ μειονέκτημα ὅτι δὲν ἐξησφάλιζε τὴν στρατιωτικὴν ἐκπαίδευσιν πάντων τῶν πολιτῶν, ἀφ' ἑτέρου ὅμως εἶχε τὸ πλεονέκτημα ὅτι ἐξησφάλιζε τὴν εἰς τὸ στράτευμα κατάταξιν ἀνδρῶν εὐρώστων, καλῆς διαγωγῆς καὶ μακρᾶς θητείας, διότι οἱ πολῖται, γνωρίζοντες ὅτι ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναπληρῶσι τὸν ὁπωσδήποτε ἀποβληθέντα ἢ ἀποστρατευθέντα ἄνδρα, ἐφρόντιζον νὰ προσφέρωσι στρατευσίμους νεωτάτους, ἀρτίας ὑγείας καὶ ἐξαιρέτου διαγωγῆς, ἵνα μὴ ὑποβάλλωνται συνεχῶς εἰς νέας φροντίδας προσφορᾶς καὶ εἰς νέας δαπάνας στρατεύσεως. Ἐκ τοῦ συστήματος τούτου προέκυπτε θητεία 20 περίπου ἐτῶν. Ἡ ἐθελουσία κατάταξις ἦτο προνόμιον τῶν τέκνων τῶν στρατιωτικῶν, ἐγίνοντο ὅμως δεκτοὶ ὡς ἐθελονταὶ καὶ ἄλλοι πολῖται, ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν τῆς ὑπηρεσίας.

Ἀλλ' οἱ ἄριστοι ἄνδρες προήρχοντο ἐκ τῶν στρατιωτικῶν ἀποικιῶν. Τὸ κράτος διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν φρούρησιν παραμεθορίων τινῶν ἐπαρχιῶν ἢ τὴν τάξιν εἴς τινας ἐπαρχίας τοῦ ἐσωτερικοῦ, εἰς τὰς ὁποίας εἶχον ἐγκατασταθῆ, ἀδείᾳ τοῦ κράτους, ξένοι πληθυσμοί, ἐνήργει τὴν ἐγκατάστασιν πολυαρίθμων στρατιωτικῶν μετὰ τῶν οἰκογενειῶν των, εἰς τοὺς ὁποίους ἐχορήγουν δωρεὰν κτήματα, ἅτινα ἦσαν οὗτοι ὑποχρεωμένοι νὰ καλλιεργῶσι καὶ συγχρόνως νὰ στρατεύωνται ὁσάκις ἐκαλοῦντο ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ διοικητοῦ τοῦ θέματός των. Τὰ οὕτω παρεχόμενα κτήματα ἐκαλοῦντο *στρατιωτότοπια* καὶ ἦσαν ἀφορολόγητα καὶ ἀναπαλλοτρίωτα. Ἡ ὑποχρέωσις καὶ τὰ προνόμια τῶν τοιούτων κτημάτων ἦσαν κληρονομικά. Διὰ τοῦ συστήματος τούτου ἐξησφαλίζετο μία τάξις στρατιωτικῶν ἐκ γενετῆς. Τὰ στρατιωτοτόπια ἦσαν τὰ φυτώρια τῶν ἀρίστων στρατιωτῶν καὶ ἀξιωματικῶν τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ.

Ἐκ τῶν οὕτω στρατολογουμένων ἀνδρῶν τῶν θεμάτων (δηλαδὴ ἐκ τῆς ὑποχρεωτικῆς στρατεύσεως, τῆς ἐθελουσίας κατατάξεως καὶ τῶν στρατιωτικῶν ἀποικιῶν) προέκυπτεν αὐτομάτως ἡ τάξις τῶν ἐφέδρων. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑπὸ τὰς σημαίας ἀνδρῶν ὑπερέβαινε συνήθως τὴν ὑπὸ τῶν ἀναγκῶν τῆς ὑπηρεσίας ἀπαιτουμένην δύναμιν, ὥστε, ἐν ὁμαλαῖς περιστάσεσι, μέγας ἀριθμὸς ἀνδρῶν, καὶ χάριν οἰκονομίας καὶ χάριν τῶν οἰκογενειακῶν ἀναγκῶν αὐτῶν τούτων τῶν ἀνδρῶν, ἀπεστέλλοντο εἰς τὰς ἑστίας των εἴτε ἐπ' ἀδείᾳ ὡρισμένου χρόνου εἴτε ἐπ' ἀορίστῳ, μὲ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐπανέρχωνται εἰς τὰς τάξεις των εὐθὺς ὡς ἤθελον κληθῆ ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ των.

Ἡ εἰς ἄδειαν (ὡρισμένην ἢ ἀόριστον) ἀποστολὴ τῶν ἀνδρῶν ἐγίνετο συνήθως ἐν εἰρήνῃ, πολλάκις δὲ καὶ ἐν πολέμῳ, ἰδίως κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας, καθ' οὓς διεκόπτοντο συνήθως αἱ στρατιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις, εἴτε λόγῳ τοῦ ψύχους, εἴτε λόγῳ τῆς κακῆς καταστάσεως τῶν ὁδῶν. Αὐστηρόταται ποιναὶ ἐπεβάλλοντο εἰς τοὺς μὴ σπεύδοντας νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰς τάξεις των ἄνδρας. Πλὴν τῶν ἄλλων ποινῶν οἱ φυγόστρατοι οὗτοι ἐστεροῦντο καὶ αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας των καὶ ἐγίνοντο δοῦλοι.

β') Οἱ *ἀκρῖται* (δηλαδὴ οἱ φρουροὶ τῶν ἄκρων ἤτοι τῶν συνόρων τῆς αὐτοκρατορίας) ἐκαλοῦντο κατὰ τοὺς πρώτους τῆς αὐτοκρατορίας χρόνους *λιμιταναῖοι*, δηλαδὴ φρουροὶ τοῦ λιμίτου (ἐκ τῆς λατινικῆς λέξεως limes, ἥτις ἐδήλου τὴν κατὰ μῆκος τῶν συνόρων γραμμὴν τῶν ὀχυρωμάτων).

Τὰ στρατεύματα ταῦτα τῶν ἀκριτῶν ἐστρατολογοῦντο συνήθως ἐκ τῶν ἐντοπίων παραμεθορίων πληθυσμῶν, οἵτινες ἀνελάμβανον τὴν φρούρησιν ὡρισμένου τομέως τῆς ὁροθετικῆς γραμμῆς ἐπὶ ὡρισμένοις ἀνταλλάγμασι (πλήρης ἀπαλλαγὴ ἀπὸ παντὸς φόρου κλπ.). Ὁσάκις οἱ κάτοικοι παραμεθορίου τινὸς ἐπαρχίας δὲν ἦσαν φύσει μάχιμοι ἢ ἦσαν μὲν τοιοῦτοι, ἀλλά, ἕνεκα διαφόρων λόγων, δὲν ἐνέπνεον ἐμπιστοσύνην εἰς τὸ κράτος, τοῦτο ἐξησφάλιζε τὰ ἄκρα (δηλαδὴ τὰ σύνορα) τῆς ἐπαρχίας ἐκείνης διὰ τῆς ἀποστολῆς ἀκριτῶν ἐκ τοῦ ἐνεργοῦ στρατοῦ ἢ διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως στρατιωτικῶν ἀποικιῶν.

γ') Οἱ *καστροφύλακες* (ἢ *καστρήσιοι* ἢ *καστρήνσιοι* ἢ *καστελλιαιοί* ἢ *τζάκωνες*) ἦσαν στρατεύματα ἐπιπεφορτισμένα εἰδικῶς τὴν φρούρησιν τῶν κάστρων ἢ καστελλίων (φρουρίων) καὶ ἐκπαιδευόμενα εἰδικῶς εἰς τὴν ἄμυναν αὐτῶν, τουτέστι τὴν κατασκευὴν καὶ τὸν χειρισμὸν τῶν διαφόρων πολεμικῶν μηχανῶν (τῶν λεγομένων μαγγάνων), τὰς εἰδικὰς μεθόδους τῆς ὑπερασπίσεως τῶν τειχῶν καὶ τῆς ματαιώσεως τῶν προσπαθειῶν τῶν πολιορκητῶν, τῆς ἐπισκευῆς τῶν βεβλαμμένων τειχῶν κλπ. Ἡ φύλαξις ἑκάστου κάστρου ἀνετίθετο ἢ εἰς τάγματα τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ ἢ εἰς τοὺς κατοίκους ἢ εἰς ἐπὶ τούτῳ ἐγκαθισταμένας ἐν αὐτῷ στρατιωτικὰς οἰκογενείας.

Ἀξιωματικοὶ καὶ στρατηγοί. Εἰς τὴν ἱεραρχίαν τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἀπαντῶμεν τοὺς ἑξῆς βαθμούς: *στρατηγός*, *μεράρχης* (ὅστις ἐλέγετο καὶ *στρατηλάτης* καὶ *τουρμάρχης*, ὁ δὲ μεσαῖος ἐν τῇ παρατάξει τῆς μάχης ἐλέγετο καὶ *ὑποστράτηγος*, διότι προωρίζετο νὰ ἀναπληρώσῃ τὸν ὁπωσδήποτε ἐκλείποντα στρατηγόν), *μοιράρχης* (ὅστις ἐλέγετο καὶ *δοὺξ* καὶ *δρουγγάριος* καὶ *χιλίαρχος*), *κόμις* (ὅστις ἐλέγετο καὶ *τριβοῦνος* καὶ *ταγματάρχης*), *ἑκατοντάρχης* ἢ *κένταρχος* (ὁ ἀρχαιότερος τῶν ἑκατοντάρχων ἑκάστου τάγματος ἱππικοῦ ἐλέγετο ἰλάρχης), *πεντηκοντάρχης*, *δεκάρχης* (οὗτος ἐλέγετο καὶ *λοχαγὸς* καὶ *πρίμος* καὶ *πρόμαχος* καὶ *ἐπιστάτης*, διότι προΐστατο τῆς ἀκίας ἢ κουντουβερνίου, δηλαδὴ τοῦ στοίχου), *πεντάρχης*, *τετράρχης* (ὅστις ἐλέγετο καὶ *φύλαξ* καὶ *οὐραγός*, διότι ἐτάσσετο εἰς τὴν οὐρὰν τοῦ στοίχου).

Ὁ ἀρχιστράτηγος ἐλέγετο *δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως* διὰ τὰ ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς ἐπαρχίαις στρατεύματα, ἢ *δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς*, διὰ τὰ ἐν ταῖς μικρασιατικαῖς ἐπαρχίαις τοιαῦτα. Ἅπαντες οἱ ἀνωτέρω ἐκαλοῦντο γενικῶς *ἄρχοντες* καὶ *κεφαλᾶδες*.

Ὁ μελετῶν τὰ στρατιωτικὰ τοῦ Βυζαντίου ἐκπλήσσεται πρὸ τοῦ ἑξῆς, περιεργοτάτου ὄντως, γεγονότος: ἐνῷ διὰ τὴν στρατολογίαν τῶν ἁπλῶν στρατιωτῶν τοσαύτη κατεβάλλετο μέριμνα καὶ τοσοῦτοι ἐτίθεντο φραγμοί, διὰ τὴν τῶν ἀξιωματικῶν, καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν στρατηγῶν, οὐδεὶς νόμος, οὐδεὶς φραγμὸς ὑπῆρχεν. Ἡ ἀπονομὴ τῶν διαφόρων βαθμῶν καὶ διοικήσεων ἦτο ἀπόλυτον καὶ ἀποκλειστικὸν δικαίωμα τῶν ἀνωτέρων διοικητῶν. Ὁ βασιλεὺς διώριζε τοὺς ἀρχιστρατήγους καὶ τοὺς στρατηγούς, οὗτοι δὲ ἅπαντας τοὺς ὑπὸ τὰς διαταγάς των βαθμούχους, πλὴν τῶν ὑποστρατήγων, διὰ τοὺς ὁποίους ἀπῃτεῖτο καὶ ἡ ἔγκρισις τοῦ βασιλέως. Διὰ τὸν διορισμὸν καὶ τὸν προβιβασμὸν πάντων τῶν λοιπῶν ὑπῆρχον ὁδηγίαι τινὲς μόνον καὶ συμβουλαὶ ἐν τοῖς στρατιωτικοῖς συγγράμμασι καὶ οὐδὲν πλέον. Ὁ βασιλεὺς Μαυρίκιος (582—602) ἐν τῷ «Στρατηγικῷ» αὐτοῦ συνιστᾷ ἁπλῶς, ἵνα ταγματάρχαι μὲν ἐκλέγωνται «φρόνιμοι καὶ πρόσφοροι ἄρχοντες», πρὸς δὲ «γενναῖοι καὶ χεῖρα μάχεσθαι δυνάμενοι», μοιράρχαι δὲ συνιστᾷ νὰ ἐκλέγωνται ἄνδρες «χρήσιμοι, φρόνιμοι καὶ τεταγμένοι», ἐν τέλει δὲ ὡς μεράρχαι, γράφει, πρέπει νὰ διορίζωνται ἄνδρες «φρόνιμοι, εὔτακτοι καὶ ἔμπειροι, εἰδότες, εἰ δυνατόν, καὶ γράμματα». Ὁ δὲ βασιλεὺς Λέων ΣΤ' (886—912) συνιστᾷ ἐν τῷ «Τακτικῷ» του, ἵνα γενικῶς οἱ ἄρχοντες ὦσιν εὐπορώτατοι «ἵνα δύνωνται τοῖς στρατιώταις ἐκ περιουσίας πολλάκις, εἰ δεήσῃ, χορηγεῖν», διότι, γράφει, αἱ τοιαῦται χορηγίαι ἀνα-

Digitized by Google

πιύσσουσι τὴν πρὸς τοὺς ἀνωτέρους ἀφοσίωσιν τῶν στρατιωτῶν.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὅμως δὲν ἕπεται ὅτι οἱ στρατιωτικοὶ βαθμοὶ ἀπενέμοντο ἀβασανίστως. Στρατός, οἷος ὁ βυζαντινός, μὲ ἐπιστημονικὴν ὀργάνωσιν, μὲ πειθαρχίαν σιδηρᾶν καὶ ὑψηλὸν φρόνημα, στρατὸς διαρκῶς ἀσκούμενος ἢ πολεμῶν, δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀποτελῆται ἐκ στελεχῶν ἀνικάνων καὶ κατωτέρων τῆς ἀποστολῆς των.

Δὲν ὑπῆρχον φραγμοὶ εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τὴν προαγωγὴν αὐτῶν, ἀλλ' ὑπῆρχεν ἐκλεκτὸν καὶ ἄφθονον ὑλικόν, τὸ ὁποῖον διαρκῶς προσεφέρετο εἰς τοὺς στρατηγούς, ἵνα ἐκλέξωσι τοὺς ἀξιωματικούς των. Χιλιάδες νέων, γόνοι τῆς πολυπληθοῦς παλαιμάχου στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας, ἔσπευδον διαρκῶς νὰ πυκνώσωσι τὰς τάξεις τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, φιλοδοξοῦντες νὰ συνεχίσωσι τὰς οἰκογενειακὰς αὐτῶν παραδόσεις. Δὲν ὑπῆρχον τότε, ὅπως σήμερον, σχολαὶ στρατιωτικαί, ὑπῆρχον ὅμως εἰς ἁπάσας σχεδὸν τὰς ἐπαρχίας τῆς αὐτοκρατορίας χιλιάδες στρατιωτικῶν οἰκογενειῶν, ὧν τὰ τέκνα ἀπὸ νεαρωτάτης ἡλικίας ἐδιδάσκοντο ὑπὸ τῶν παλαιμάχων γονέων ἢ συγγενῶν αὐτῶν τὴν χρῆσιν τῶν ὅπλων, τὴν ἱππασίαν, τὴν θήραν τῶν ἀγρίων ζῴων καὶ τὴν πολεμικὴν τέχνην, καθὼς καὶ τὴν τακτικὴν καὶ τὰ παντοῖα πολεμικὰ τεχνάσματα τῶν διαφόρων ἐθνῶν, καὶ ἐφρονηματίζοντο διαρκῶς μὲ τὴν ἰδέαν τῶν κινδύνων καὶ τοῦ θανάτου. Ἀλλά, πλὴν τῶν μεγάλων ἐκείνων φυτωρίων, δηλαδὴ τῶν στρατιωτικῶν οἰκογενειῶν, ὑπῆρχον τὰ πλήθη τῶν στρατιωτῶν τῆς μακροτάτης θητείας (ἥτις ἦτο συνήθως 22 ὅλων ἐτῶν), τῶν διαρκῶς σφυρηλατουμένων εἰς τὴν σιδηρᾶν πειθαρχίαν, τὸ ὑψηλὸν φρόνημα, τὰς ποικίλας τραχυτάτας καὶ αἱματηρὰς πολεμικὰς ἀσκήσεις, τὰς παντοίας κακουχίας καὶ στερήσεις καὶ τοὺς ἀδιαλείπτους πολέμους. Καὶ πᾶς τις δύναται νὰ ἀναλογισθῇ ὁποῖοι ἀξιωματικοὶ ἠδύναντο νὰ προέλθωσι καὶ ἐκ τῶν φαλάγγων ἐκείνων.

Τοὺς στρατηγοὺς οἱ βασιλεῖς ἐξέλεγον συνήθως μεταξὺ τῶν διακριθέντων εἰς τοὺς διαφόρους πολέμους στρατιωτικῶν, κατὰ προτίμησιν δὲ μεταξὺ ἐκείνων, οἵτινες ἀνῆκον εἰς τὰς παλαιὰς τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας οἰκογενείας, οἷαι ἡ τῶν Ἀργυρῶν (Η΄—Θ΄ αἰῶνος), τῶν Ξιφιῶν καὶ τῶν Μελισσινῶν (Η΄—ΙΑ΄ αἰῶνος), τῶν Φωκάδων, τῶν Κουρκούων, τῶν Βοτανειατῶν, τῶν Σκληρῶν (Θ΄—ΙΑ΄ αἰώνων), τῶν Θεοδωρακάνων (Ι΄—ΙΑ΄ αἰώνων), τῶν Κομνηνῶν (ΙΑ΄—ΙΕ΄ αἰώνων), τῶν Κεκαυμένων, τῶν Διογένηδων (ΙΑ΄ αἰῶνος), τῶν Βρυεννίων (ΙΑ΄—ΙΒ΄ αἰῶνος), τῶν Δούκα (ΙΑ΄—ΙΔ΄ αἰώνων), τῶν Παλαιολόγων (ΙΑ΄—ΙΕ΄ αἰώνων), τῶν Βρανάδων (ΙΑ΄—ΙΒ΄ αἰώνων), τῶν Βατάτζηδων (ΙΑ΄—ΙΓ΄ αἰώνων), τῶν Ἀγγέλων (ΙΒ΄—ΙΔ΄ αἰώνων), τῶν Ταρχανειωτῶν καὶ τῶν Καντακουζηνῶν (ΙΓ΄—ΙΔ΄ αἰώνων) κλπ.

Ἀλλά, δυστυχῶς, βασιλεῖς τινες δὲν ἐδίσταζον νὰ προχειρίζωσι στρατηγοὺς καὶ ἄνδρας μηδεμίαν ἔχοντας γνῶσιν τῶν στρατιωτικῶν πραγμάτων, οἷον εὐνούχους, θαλαμηπόλους καὶ γραμματεῖς τῶν παλατίων των, καὶ ἱερεῖς καὶ διακόνους ἀκόμη.

Σύνθεσις τοῦ στρατεύματος. Ὁ στρατὸς (ὅστις ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἐκαλεῖτο καὶ *στρατιὰ* καὶ *λαὸς* καὶ *φοσσᾶτον*) περιελάμβανε: Α΄) τὸ *μάχιμον*, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο καὶ *ἀπειλητικὸν* καὶ *ἔνοπλον* καὶ *στράτευμα* καὶ *στρατός*, Β΄) τὸ *τεχνικόν*, καὶ Γ΄) τὸ *χορηγὸν τῶν ἀναγκαίων*.

Α΄) Τὸ *μάχιμον* ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν μονάδων τοῦ πεζικοῦ καὶ τοῦ ἱππικοῦ. α΄) *Πεζικόν*. Οἱ ἄνδρες τοῦ ὅπλου τούτου ἦσαν *ὁπλῖται* ἢ *πελτασταὶ* ἢ *ψιλοί*. Οἱ *ὁπλῖται*, ἤτοι βαρέως ὡπλισμένοι, ἐλέγοντο καὶ *σκουτᾶτοι*, ἤτοι ἀσπιδοφόροι, ἔφερον δὲ ἀσπίδα μακρὰν ἥτις ἐλέγετο *σκουτάριν*, μεγάλην σιδηρᾶν περικεφαλαίαν ἥτις ἐλέγετο *κασίδα*, θώρακα (ὅστις ἐλέγετο *ζάβα* καὶ *σάβλα* καὶ *λωρίκιον*, ἐὰν ἦτο ἁλυσιδωτὸς ἢ κεράτινος ἢ ἐκ δέρματος βουβάλου, *κλιβάνιον* δέ, ἐὰν ἦτο σιδηροῦς, καὶ τέλος *νευρικὸν* ἢ *καββάδιον* ἢ *κένδουκλον*, ἐὰν ἦτο ἐκ χονδροῦ μαλλίνου ὑφάσματος, δηλαδὴ ἐκ κετσέ, ὅστις ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἐλέγετο κένδουκλον), περιχειρίδας (αἵτινες ἐλέγοντο *χειρόψελλα* καὶ *μανικέλλια*, κατεσκευάζοντο δ' ἐκ χαλκοῦ ἢ σιδήρου ἢ ξύλου ἢ βύρσης ἢ κενδούκλου), κνημῖδας (αἵτινες ἐλέγοντο *ποδόψελλα* καὶ *χαλκότουβα*, κατεσκευάζοντο δὲ ὅπως καὶ αἱ περιχειρίδες), δόρυ (τὸ ὁποῖον ἐλέγετο *κοντάριν*), σπάθην (ἥτις ἐλέγετο καὶ *μάχαιρα* καὶ *σπαθίον*) καὶ πελεκίδιον (τὸ ὁποῖον ἐλέγετο καὶ *τζικούριν* ἢ *τρικοῦριν* καὶ *σαλίβα* καὶ *μαρτζοβάβουλον*). Κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας (Ι΄ κλπ.) οἱ ὁπλῖται ἔφερον καὶ κορύνας, αἱ ὁποῖαι ἐλέγοντο καὶ *δίστρια* καὶ *βαρδούκια* καὶ *ματζούκια* καὶ *γλάβαι* καὶ *ῥόπαλα* καὶ *σιδηροράβδια* καὶ *πελατίκια* (κορύνας ἔφερον ἀνέκαθέν τινες τῶν βασιλικῶν σωματοφυλάκων).

Οἱ *πελτασταί*, ἤτοι ἐλαφρότερον ὡπλισμένοι ὁπλῖται, ἔφερον ἀσπίδα καὶ περικεφαλαίαν κατά τι μικροτέρας τῶν ὁπλιτῶν, θώρακα ἐπίσης ἐλαφρότερον (συνήθως ἐκ κενδούκλου, δηλαδὴ κετσέ), σπάθην, δόρυ κατά τι μικρότερον τοῦ τῶν ὁπλιτῶν, ἀκόντια (τὰ ὁποῖα ἐλέγοντο *ῥικτάρια* ἢ *ῥιπτάρια* καὶ *βηρύτται* καὶ *λαγκίδια*) καὶ πελεκίδια.

Οἱ *ψιλοί*, ἤτοι ἐλαφρῶς ὡπλισμένοι, ἐλέγοντο καὶ *σαγιττάτορες* καὶ *ἀρκᾶτοι*, ἔφερον δὲ μικρὰν στρογγυλὴν ἀσπίδα (*ἀσπιδίσκιον*), τόξον (τὸ ὁποῖον ἐλέγετο *τοξάριον*), δύο *σωληνάρια* (μικρὸν ὅπλον βάλλον μικρότατα βέλη), ἀκόντια καὶ πελεκίδια. Τινὲς ἐξ αὐτῶν ἔφερον καὶ σφενδόνας (αἵτινες ἐλέγοντο *σφενδοβόλα*). Ἀντὶ περικεφαλαίας ἔφερον *σκιάδια ἐκ κενδούκλου* (δηλαδὴ σκούφιες ἐκ κετσέ).

β΄) *Ἱππικόν*. Οἱ ἄνδρες τοῦ ὅπλου τούτου ἦσαν *κατάφρακτοι* ἢ *ψιλοὶ ἀκοντισταὶ* ἢ *ψιλοὶ τοξόται*. Οἱ *κατάφρακτοι*, ἤτοι βαρέως ὡπλισμένοι, ἐλέγοντο καὶ *κλιβανάριοι* καὶ *ζαβᾶτοι* καὶ *λωρικᾶτοι*, ἀναλόγως τοῦ εἴδους τοῦ θώρακος ὃν ἔφερον. Ἔφερον θώρακα συνήθως ἁλυσιδωτὸν (τὸν λεγόμενον *ζάβαν*), ὅστις κατήρχετο μέχρι τῶν ἀστραγάλων, περικεφαλαίαν σιδηρᾶν, καλύπτουσαν καὶ ὁλόκληρον τὸ πρόσωπον, περιχειρίδας, περικνημῖδας, δόρυ μακρόν, σπάθην μεγάλην δίστομον, κρεμαμένην ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ ὤμου πρὸς τὴν ἀριστερὰν πλευράν, σπάθην μικροτέραν μονόστομον, κρεμαμένην ἀπὸ τῆς ὀσφύος, ἢ μάχαιραν διεζωσμένην, πελεκίδιον, κορύνιον ἀνηρτημένον ἐπὶ τοῦ ἐφιππίου καὶ τόξον. Οἱ ἵπποι αὐτῶν ἐπροστατεύοντο διὰ προμετωπίων, περιστηθίων καὶ κατανωτίων. Ἅπαντα ταῦτα ἦσαν σιδηρᾶ ἢ ἐκ βύρσης ἢ ἐκ κεράτου ἢ ἐκ κενδούκλου (κετσέ). Τινὲς τῶν καταφράκτων ἐπροστάτευον καὶ τὰς κοιλίας τῶν ἵππων των διὰ σιδηρῶν ῥάβδων, αἵτινες ἀνηρτῶντο εἰς τὰ παραπλευρίδια τῶν ἐφιππίων.

Οἱ *ψιλοὶ ἀκοντισταὶ* ἔφερον ἀσπίδα κατά τι μικροτέραν τῆς τῶν καταφράκτων, καὶ περικεφαλαίαν ὁμοίως μικροτέραν καὶ ἀσκεπῆ κύκλῳ, ἄνευ ἑτέρου ἀμυντικοῦ ὁπλισμοῦ. Ὁ ἐπιθετικὸς αὐτῶν ὁπλισμὸς ἀπετελεῖτο ἐξ ἑνὸς δόρατος καὶ 2—3 ἀκοντίων.

Οἱ *ψιλοὶ τοξόται* ὡς μόνον ἀμυντικὸν ὁπλισμὸν εἶχον μικρὰν περικεφαλαίαν *(κασίδιον)*, ἐπιθετικὸν δὲ μίαν σπάθην καὶ ἓν τόξον. Οἱ ἵπποι αὐτῶν εἶναι ἐντελῶς ἄφρακτοι. Ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος Η΄ συνιστᾷ ἐν τῇ «Τακτικῇ» αὐτοῦ, ἵνα ἅπαντες ἐν γένει οἱ ἱππεῖς φέρωσι καὶ πελεκίδιον.

Οἱ *ἱππεῖς*, ἅπαντες γενικῶς, ἔφερον ὑδροδοχεῖον (τὸ ὁποῖον ἐλέγετο *φλασκίν*), μαρσίπια (ἅτινα ἐλέγοντο *σελλοπούγγιον*) καὶ δισάκκιον.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἀναφερομένων φορητῶν ὅπλων οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον καὶ τὰ *δορυδρέπανα*, τὰς *τζάγγρας* καὶ τοὺς *ἄγγωνας*. Καὶ τὰ μὲν *δορυδρέπανα* ἦσαν μικρότατα δόρατα, φέροντα παρὰ τὴν αἰχμὴν κοπτερὸν ἄγκιστρον ἐν εἴδει δρεπάνου καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο ὑπὸ τῶν πολιορκητῶν πρὸς κατάρριψιν τῶν ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων ἐπιβοηθητικῶν ἀμυντικῶν μέσων. Αἱ *τζάγγραι* ἦσαν μεγάλα τόξα, βάλλοντα μετὰ μεγίστης δυνάμεως βραχέα, ἀλλὰ βαρύτατα βέλη. Διὰ τὸν χειρισμὸν αὐτῶν οἱ ἄνδρες ἐχρησιμοποίουν χεῖράς τε καὶ πόδας, πρὸς τοῦτο δὲ ἔδει νὰ κατακλίνωνται ὕπτιοι. Εἰς τὸ Βυζάντιον τὸ ὅπλον τοῦτο εἰσήχθη ἐκ τῆς Δύσεως κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα. Οἱ *ἄγγωνες* ἦσαν μικρὰ δόρατα, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ ὡς ἀκόντια. Ὁ κοντὸς αὐτῶν ἦτο ἐπικεκαλυμμένος διὰ λεπτοῦ φύλλου σιδήρου, ἡ δὲ αἰχμή του εἶχε σχῆμα τριφυλλίου, τουτέστιν ἑκατέρωθεν αὐτῆς ἐξεῖχον δύο ἄγκιστρα νεύοντα πρὸς τὰ ὀπίσω. Αἱ δι' αὐτῶν καταφερόμεναι πληγαὶ ἦσαν φοβεραί, διότι κατεξέσχιζον τὰς σάρκας. Ἀλλὰ πλὴν τούτου εἶχε καὶ ἄλλην χρησιμότητα κατὰ τὴν μάχην: ὅταν ὁ φέρων τὸν ἄγγωνα ὁπλίτης διεπέρα τὴν ἀσπίδα τοῦ ἀντιπάλου του, ἄφηνε τὸν κοντὸν κατὰ γῆς καὶ εἶτα ἐπίεζεν αὐτὸν διὰ τοῦ ποδός του, ὥστε ἡ ἐχθρικὴ ἀσπὶς ἔκλινε πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ ἀπεκάλυπτε τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ στῆθος τοῦ φέροντος. Καὶ οἱ ἄγγωνες, ὅπως καὶ αἱ τζάγγραι, εἰσήχθησαν εἰς τὸ Βυζάντιον ἐκ τῆς Δ. Εὐρώπης.

Στρατιωτικαὶ μονάδες. Ἡ μικροτέρα τακτικὴ καὶ διοικητικὴ μονὰς τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἦτο τὸ *τάγμα*, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο καὶ *τάξις* καὶ *ἀριθμὸς* καὶ *νούμερο* καὶ *βάνδον* (διότι ἔφερε σημαίαν, ἥτις ἐλέγετο βάνδον). Ὁ ὀργανισμὸς καὶ ἡ σύνθεσις αὐτοῦ ἦτο ὁ αὐτὸς διά τε τὸ πεζικὸν καὶ τὸ ἱππικόν. Ἡ δύναμις ἑκάστου τάγματος ἦτο 200—400 ἀνδρῶν, οἵτινες ἔφερον ὁπλισμὸν ποικίλον, δηλαδὴ οἱ 3 ἢ 4 πρῶτοι ζυγοὶ (τοῦ ἐν παρατάξει τάγματος) καὶ οἱ τρεῖς τελευταῖοι, καθὼς καὶ οἱ τρεῖς ἀκραῖοι στοῖχοι τοῦ τε δεξιοῦ καὶ τοῦ ἀριστεροῦ ἦσαν ὁπλῖται, πάντες δὲ οἱ λοιποὶ πελτασταὶ ἢ ψιλοὶ (ἀκοντισταὶ καὶ τοξόται). Τάγματα συγκείμενα ἐξ ὁπλιτῶν μόνον δὲν ὑπῆρχον εἰς τὸν βυζαντινὸν στρατόν, ὑπῆρχον ὅμως τάγματα ψιλῶν, τὰ ὁποῖα ἐσχηματίζοντο ἑκάστοτε ἐκ τῶν πλεοναζόντων ψιλῶν, ἢ ὁσάκις λόχοι τακτικοὶ (δηλαδὴ ἐπιχειρήσεις εἰς ὀρεινὰ ἐδάφη) ἐπέβαλλον τοῦτο, ὁπότε ἐσχηματίζοντο προσωρινῶ μονάδες ψιλῶν δι' ὑποστάσεως τῶν ἐν τοῖς τάγμασιν ὑπαρχόντων τοξοτῶν. Αἱ μονάδες αὗται ἐλέγοντο *τάγματα σαγιττατόρων*, οἱ δὲ διοικηταὶ αὐτῶν ἐλέγοντο *ἀρχισαγιττάτορες*, ἐνῷ οἱ διοικηταὶ τῶν συνήθων ταγμάτων, τοῦ τε πεζικοῦ καὶ τοῦ ἱππικοῦ, ἐλέγοντο *ταγματάρχαι* καὶ *τριβοῦνοι* καὶ *ταξίαρχοι* καὶ *κόμητες*.

Τὸ τάγμα δὲν ὑποδιῃρεῖτο εἰς μικρότερα τμήματα εἰμὴ μόνον εἰς στοίχους, οἵτινες ἐλέγοντο καὶ *ἀκίαι* καὶ *κουντουβέρνια* καὶ *λόχοι*. Ἕκαστος στοῖχος τοῦ ἐν παρατάξει τάγματος ἀπετελεῖτο συνήθως εἰς μὲν τὸ πεζικὸν ἐκ 16 ἀνδρῶν, εἰς δὲ τὸ ἱππικὸν ἐξ 8—10 ἀνδρῶν καὶ κατὰ τὴν μάχην ἀνεπτύσσετο, ἀναλόγως τῶν περιστάσεων, ἐπὶ μείζονος μετώπου, συνεπῶς δὲ εἰς ὀλιγωτέρους ζυγούς. Ἕκαστον τάγμα εἶχε 2 σαλπιγκτὰς (οἵτινες ἐλέγοντο *βουκινάτορες* ἢ *τουβάτορες*), ἕνα ὁδηγὸν (ὅστις ἐλέγετο *καμπιδούκτωρ*), δύο ἀγγελιαφόρους (οἵτινες ἐλέγοντο *μανδάτωρες*), ἕνα ἱερέα, ἕνα ἰατρόν, 6—10 νοσοκόμους (οἵτινες ἐλέγοντο *δηποτάτοι* καὶ *σκριβωνες*), ἕνα ῥήτορα (ὅστις ἐλέγετο *καντάτωρ* καὶ *παρακλήτωρ*), δύο ἀνιχνευτὰς (οἵτινες ἐλέγοντο *σκουλκάτωρες*), δύο ἐρευνητὰς τῶν ὁδῶν (οἵτινες ἐλέγοντο *ἀντικένσωρες*), δύο χαράκτας τῶν στρατοπέδων (οἵτινες ἐλέγοντο *μίνσωρες* ἢ *μινσουράτωρες*) καὶ ἕνα οἰκονομικὸν (ὅστις ἐλέγετο *ὀπτίων*). Ἕκαστον τάγμα εἶχεν ὡσαύτως τὰ μεταγωγικά του (ἅτινα ἐλέγοντο *τοῦλδον* καὶ ἀπετελοῦντο ἐξ ὀχημάτων καὶ ἐκ σαγματοφόρων), διαφόρους τεχνίτας (ὁπλοποιοὺς κλ.) καὶ τοὺς ὑπηρέτας τῶν στρατιωτῶν, οἵτινες ἐκαλοῦντο *πάλλικες* ἢ *παλικάρια*.

Τάγμα δυνάμεως μικροτέρας τῶν 200 ἀνδρῶν ἐλέγετο *ἀπόμοιρον τάγματος*. Πλείονα τάγματα (5—15, ἀναλόγως τῆς δυνάμεως αὐτῶν) ἀπετέλουν μίαν *μοῖραν*, ἥτις ἐλέγετο καὶ *δροῦγγον* καὶ *χιλιαρχία*. Ὁ διοικητὴς αὐτῆς ἐλέγετο *μοιράρχης* καὶ *δοὺξ* καὶ *δρουγγάριος* καὶ *χιλίαρχος*. Ἑκάστη μοῖρα εἶχεν ἴδιον *βάνδον* (σημαίαν). Τρεῖς μοῖραι ἀπετέλουν ἓν *μέρος*, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο καὶ *τοῦρμα*. Ὁ διοικητὴς αὐτοῦ ἐλέγετο *μεράρχης* καὶ *στρατηλάτης* καὶ *τουρμάρχης*. Τρία ἢ περισσότερα μέρη ἀπετέλουν ἕνα *στρατόν*, ὁ διοικητὴς τοῦ ὁποίου ἐλέγετο *στρατηγός*.

Θεμελιώδης τάξις μάχης. Ἡ τάξις μάχης τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἀπετελεῖτο ἐκ τριῶν γραμμῶν: τῆς *προμάχου*, τῆς *βοηθοῦ* καὶ τῆς τῶν *νωτοφυλάκων*. Ἡ *πρόμαχος* (πρώτη γραμμὴ παρατάξεως μάχης) περιελάμβανε τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῆς ὅλης δυνάμεως καὶ διῃρεῖτο εἰς μέσον, εἰς δεξιὸν καὶ εἰς ἀριστερόν. Τάγματά τινα τῶν δύο πτερύγων (τὸ 1/3 περίπου τῆς ὅλης δυνάμεως τῆς πρώτης γραμμῆς) εἶχον πάντοτε τὴν εἰδικὴν ἐντολὴν νὰ καταδιώκωσι τὸν ὑποχωροῦντα ἐχθρόν. Ὁλόκληρος ἡ λοιπὴ γραμμὴ παρηκολούθει αὐτὴν χωρὶς τὸ παράπαν νὰ διαλύσῃ τὴν τάξιν καὶ τὴν συνοχὴν αὐτῆς. Οἱ καταδιώκοντες τὸν ἐχθρὸν ἐλέγοντο *προκλάσται* καὶ *κούρσωρες* καὶ *προκούρσωρες*, οἱ δ' ἐν τάξει ἀκολουθοῦντες *ἔκδικοι* καὶ *διφένσωρες*. Ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς προμάχου γραμμῆς καὶ εἰς ἀπόστασίν τινα ἀπὸ τῶν δύο πτερύγων της ἐτάσσοντο πάντοτε τάγματά τινα ἱππικοῦ, ἅτινα εἶχον τὴν ἀποστολὴν νὰ ἐνεργῶσιν ὑπερκεράσεις κατὰ τῶν ἐχθρικῶν πτερύγων ἢ νὰ ἀποκρούωσι τὰς ὑπερκεράσεις τοῦ ἐχθροῦ. Τὰ τάγματα ταῦτα τοῦ μὲν δεξιοῦ ἐλέγοντο *ὑπερκερασταί*, τοῦ δὲ ἀριστεροῦ *πλαγιοφύλακες*.

Ἡ βοηθὸς (δευτέρα γραμμὴ παρατάξεως μάχης) παρετάσσετο εἰς ἀπόστασιν 3—4 τοξοβολῶν (δηλαδὴ 700—1.000 μέτρων) ὄπισθεν τῆς προμάχου. Ἀπετελεῖτο ἐκ τοῦ 1/3 σχεδὸν τῆς ὅλης δυνάμεως καὶ διῃρεῖτο εἰς 3 τμήματα, ἅτινα ἐτάσσοντο ἐν ἀμφιστόμῳ φάλαγγι, μὲ διαστήματα 250 μ. ἀπ' ἀλλήλων. Τὰ κενὰ ταῦτα κατελαμβάνοντο ὑπὸ ἱππικοῦ παρατεταγμένου ἐπὶ 2 ζυγῶν.

Οἱ νωτοφύλακες (τρίτη γραμμὴ παρατάξεως μάχης) ἀπετελοῦντο συνήθως ἐκ δύο ταγμάτων, τὰ ὁποῖα ἐτάσσοντο 250 μέτρα ὄπισθεν τῆς δευτέρας γραμμῆς, τὸ μὲν ὄπισθεν τοῦ δεξιοῦ, τὸ δὲ ὄπισθεν τοῦ ἀριστεροῦ αὐτῆς.

Ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς ἐκ τριῶν γραμμῶν παρατάξεως ταύτης ἀπεστέλλοντο τάγματά τινα ἱππικοῦ διὰ τὴν ἐνέργειαν *ἐγκρυμμάτων* (δηλαδὴ ἐνεδρῶν). Ἡ ὅλη παράταξις ἐπροστατεύετο πρὸς ἁπάσας τὰς διευθύνσεις ὑπὸ τῶν *σκουλκατώρων*, δηλαδὴ τῶν ἀνιχνευτῶν, οἵτινες, ἐγκαθιστάμενοι εἰς διάφορα ἐπίκαιρα σημεῖα καὶ εἰς ἀπόστασιν μιλλίων τινῶν ἀπ' αὐτῆς, ἐπεσκόπουν τὰς κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ καὶ προελάμβανον τοὺς αἰφνιδιασμούς του.

Θέσις τῶν διοικητῶν. Οἱ διοικηταὶ τῶν μικροτέρων μονάδων (τάγματος καὶ μοίρας) ἐτάσσοντο εἰς τὸν πρῶτον ζυγόν. Οἱ διοικηταὶ τῶν μερῶν (τουρμῶν) ἐτάσσοντο ὡσαύτως εἰς τὸν πρῶτον ζυγόν, ἵνα ἐπιβλέπωσι τὸ πρὸ αὐτῶν ἔδαφος καὶ κανονίζωσι τὴν κίνησιν τῶν μονάδων των, ὅταν δὲ ὁ ἐχθρὸς ἐπλησίαζεν εἰς ἀπόστασιν 2 τοξοβολῶν (300—400 μ.), ἀπεσύροντο εἰς τὸν τελευταῖον ζυγόν, προασπιζόμενοι ὑπὸ τῆς ἰδιαιτέρας συνοδείας των. Ὁ στρατηγός, διοικητὴς τοῦ ὅλου στρατοῦ, ἵνα ἐπιβλέπῃ τὰς κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ καὶ κανονίζῃ τὰς τοῦ ἰδικοῦ του στρατεύματος, προεπορεύετο μετὰ τῆς συνοδείας του, ὅταν δὲ ὁ ἐχθρὸς ἐπλησίαζε καὶ ἤρχιζεν ἡ χρῆσις τῶν ἑκηβόλων ὅπλων (τόξων καὶ σφενδονῶν), ἀπεσύρετο ὄπισθεν τῆς πρώτης γραμμῆς καὶ ἐτάσσετο πρὸ τοῦ μετώπου τῆς δευτέρας (τῆς βοηθοῦ).

Διαταγαί, ἠχήματα, σημεῖα καὶ παραγγέλματα. Αἱ κινήσεις ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης ἐξετελοῦντο διὰ διαταγῶν, μεταβιβαζομένων διὰ τῶν *μανδατώρων* (ἀγγελιαφόρων), ἢ διὰ τῆς σάλπιγγος, ἢ διὰ κρούσεων ἐπὶ τῆς ἀσπίδος, ἢ διὰ σημείων διδομένων διὰ τῆς χειρὸς καὶ τῆς σημαίας, ἢ διὰ παραγγελμάτων. Οἱ μανδάτωρες μετεβίβαζον ἢ ἐπα-

Digitized by Google

λάμβανον μεγαλοφώνως τὰς διαταγὰς τῶν διοι-ητῶν. Ἡ χρῆσις τῆς σάλπιγγος ἦτο πολὺ περιω-σμένη ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, «ἵνα μὴ ἐντεῦθεν ρυβδός τις καὶ σύγχυσις γένηται». Ἐὰν τὸ ἔδαφος το ὁμαλόν, ἐγίνετο χρῆσις μιᾶς μόνης σάλπιγγος τὸ τοῦ κέντρου τῆς παρατάξεως, ὁσάκις ὅμως ἔδαφος ἦτο ἀνώμαλον ἢ ἔπνεεν ἰσχυρὸς ἄνε-ος ἢ ἔβρεχε ῥαγδαίως ἢ ὑπῆρχον ἐγγὺς ῥύακες χείμαρροι ῥέοντες μετὰ θορύβου, ἐπετρέπετο ἡ ῆσις μιᾶς σάλπιγγος ἐν ἑκάστῳ μέρει, «ὥστε τρία ὑκινα λαλεῖν ἐν ὅλῃ τῇ παρατάξει». Τὰ διὰ ζώ-ης φωνῆς παραγγέλματα συνωδεύοντο διὰ κρού-εως τῆς ἀσπίδος καὶ διὰ σημείων, ἵνα γίνωνται ντιληπτότερα ἐν τῷ θορύβῳ καὶ τῷ κονιορτῷ ῆς μάχης.

Στρατιωτικαὶ περιφέρειαι. Ἀνώτεραι διοικήσεις Ἀνωτάτη διοίκησις τοῦ στρατοῦ. Κατὰ τοὺς πρώ-ους αἰῶνας τῆς αὐτοκρατορίας ἡ διοίκησις τῶν τρατευμάτων ἦτο ἐντελῶς ἄσχετος ἀπὸ τὴν πολι-κὴν διοίκησιν, ἡ ἐν τῇ αὐτῇ ὅμως περιφερείᾳ νύπαρξις ἀνωτέρων πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ιοικητῶν προεκάλει συχνὰς μεταξὺ αὐτῶν συγ-ρούσεις, πρὸς πρόληψιν τῶν ὁποίων ἡ κεντρικὴ υβέρνησις ἠναγκάζετο ἑκάστοτε νὰ ἑνώνῃ ἀμφο-ρας τὰς διοικήσεις εἰς τὰς χεῖρας ἑνὸς διοικη οῦ (τοῦ πολιτικοῦ ἢ τοῦ στρατηγοῦ). Σὺν τῷ χρόνῳ διοίκησις πασῶν τῶν ἐπαρχιῶν ἀνετέθη εἰς τοὺς τρατηγοὺς τῶν μεγάλων στρατιωτικῶν μονάδων, ἵτινες πάλαι ἐκαλοῦντο *θέματα*, καὶ ἔκτοτε, ἀπὸ οῦ Ζ΄ ἢ Η΄ αἰῶνος, αἱ ἐπαρχίαι περιωρίσθησαν ς μικροτέραν περιφέρειαν καὶ ἐκλήθησαν *θέματα* αὶ *στρατηγίδες* καὶ *στρατηγᾶτα* καὶ ἀπετέλεσαν τὴν ισιν τῆς τε πολιτικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς διαι-ρέσεως τοῦ κράτους. Ἑκάστη διοικητικὴ περιφέ-ρεια (θέμα) ὑποδιῃρεῖτο εἰς μικροτέρας περιφε ρείας, ἀντιστοιχούσας εἰς ἀναλόγους στρατιωτικὰς ονάδας. Ἡ *ἐπαρχία* (ἢ θέμα) περιελάμβανε τρία *ουρμαχᾶτα*, ἕκαστον τῶν ὁποίων ὑποδιῃρεῖτο εἰς ρεῖς *κλεισούρας*, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἀπετελεῖτο κ 5—8 *τοποτηρησιῶν* ἢ *βάνδων*. Τοιουτοτρόπως τὸ έμα (ἢ ἐπαρχία) ἀνταπεκρίνετο εἰς τὸ σῶμα στρα-οῦ, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο *στρατός*, τὸ τουρμαχᾶτον ἰς μίαν *τοῦρμαν* (μέρος), ἡ κλεισοῦρα εἰς μίαν *οἶραν* καὶ ἡ τοποτηρησία εἰς ἓν *τάγμα*.

Ἅπαντα τὰ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ στρατεύματα διε-έλουν ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν διοίκησιν ἑνὸς στρατη-οῦ, ὅστις ἐλέγετο *δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Ἀνα-ολῆς*, κατόπιν δὲ *μέγας δομέστικος Ἀνατολῆς* ἢ *στρα-ηγὸς Ἀνατολῆς* ἢ *στρατηγὸς αὐτοκράτωρ τῶν ἑῴων αγμάτων*. Ἑτέραν ἀνωτέραν διοίκησιν ἀπετέλουν ὰ ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς ἐπαρχίαις (δηλαδὴ τὰ ἐν ῇ χερσονήσῳ τοῦ Αἵμου), ὧν ὁ διοικητὴς ἐλέγετο *ομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως* ἢ *μέγας δομέ-τικος τῆς Δύσεως* ἢ *στρατηγὸς αὐτοκράτωρ τῶν τῆς Δύσεως ταγμάτων*. Ἑτέραν διοίκησιν ἀπετέλουν τὰ ν ταῖς ἐπαρχίαις τῆς Νοτίου Ἰταλίας, ὁ διοικη-ὴς τῶν ὁποίων ἐλέγετο *κατεπάνω*.

Παρ' ἑκάστῳ διοικητῇ θέματος καὶ παρ' ἑκά-τῳ δομεστίκῳ τῶν σχολῶν ἢ κατεπάνω, καθὼς αὶ ἐν τοῖς βασιλικοῖς παλατίοις, ἐλειτούργει πλή ης ἐπιτελικὴ ὑπηρεσία, ἥτις, ὅπως καὶ σήμερον, ν εἰρήνῃ μὲν προητοίμαζε τὰ πρὸς πόλεμον, ἐν ολέμῳ δὲ διηύθυνε τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις.

Τὸ ἐν τοῖς βασιλικοῖς παλατίοις λειτουργοῦν πιτελεῖον ἀπετέλει μέρος τῶν βασιλικῶν *σεκρέτων* γραφείων) καὶ ἐμελέτα πᾶν ὅ,τι ἐσχετίζετο μὲ τὴν σφάλειαν τοῦ κράτους (μελέτην τῶν γειτόνων αῶν καὶ τῶν μεταξὺ αὐτῶν σχέσεων, σύναψιν συμ-αχιῶν, ὀχυρώσεις τῶν διαφόρων μετώπων, ἐφοδια-μὸν τῶν κεντρικῶν ἀποθηκῶν πολεμικοῦ ὑλικοῦ, ατάστασιν ὁδῶν, λειτουργίαν ὀπτικῶν τηλεγρά-ων, συγκρότησιν τοῦ λεγομένου βασιλικοῦ στρα-οῦ κλπ.). Τὸ ἐπιτελεῖον τοῦ βασιλέως ἐν ἐκστρατείᾳ εριελάμβανε: 1) τὸν *μέγαν δομέστικον*, οὗτινος τα αθήκοντα ἦσαν ἀνάλογα πρὸς τὰ τοῦ σημερι-οῦ ἐπιτελάρχου, 2) τὸν *ἐπὶ τοῦ στρατοῦ*, ὅστις ἦτο πιπεφορτισμένος τὴν ἐκλογὴν τῶν καταλλήλων έσεων διὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν στρατοπέδων αὶ τὴν διεύθυνσιν τῆς χαράξεως αὐτῶν, 3) τὸν *έγαν δρουγγάριον τῆς βίγλης*, ὅστις ἐξετέλει καθή-οντα ἀρχηγοῦ τῶν προφυλακῶν, 4) τὸν *δομέστι-ον τῶν τειχέων*, ἐπιπεφορτισμένον τὴν ἐπιθεώρη-ν τῶν φρουρίων, 5) τὸν *στρατοπεδάρχην τῶν κα-ροφυλάκων ἢ τζακώνων*, δηλαδὴ τὸν ἐπιμελούμε-ν τῶν φρουρῶν τῶν διαφόρων κάστρων, 6) τὸν *γαν ἀδνουμιαστήν*, δηλαδὴ τὸν ἐπὶ τῶν προσκλη-ρίων, 7) τὸν *μέγαν στρατοπεδάρχην*, δηλαδὴ ἀρ-γὸν τῆς ἐπιμελητείας, 8) τὸν *μέγαν ἑταιρειάρχην*, τις ἐπεμελεῖτο τῶν φυγάδων, τῶν αὐτομόλων κ.λ., 9) τὸν *πρωτοστράτορα*, ὅστις διηύθυνε τὰ ἱπ-ικὰ τμήματα τὰ ἐκτελοῦντα τὰς προνομὰς καὶ υνέλεγε τὴν ἀποκομιζομένην λείαν, 10) τὸν *μέγαν ριμμικύριον*, ὅστις ἐπεμελεῖτο τῆς περὶ τὸν βα-ιλέα τάξεως, 11) τὸν *ἄρχοντα τοῦ ἀλλαγίου*, ὅστις ξετέλει ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ μεγάλου πριμμι-ύρη καὶ ἦτο ἐπιπεφορτισμένος τὴν ἀλλαγὴν τῶν ερὶ τὴν βασιλικὴν σκηνὴν φρουρῶν, 12) τὸν *πρω-αλλαγάτορα*, ὅστις ἦτο ὡσαύτως βοηθὸς τοῦ με-άλου πριμμικύρη, κατὰ τὰς πορείας δὲ ἐβάδιζε ετὰ τῆς ὀπισθοφυλακῆς καὶ συνελάμβανε τοὺς βραδυποροῦντας, 13) τὸν *ἐπὶ τῶν ὅπλων*, τὸν ἐπι-πεφορτισμένον τὴν προμήθειαν τῶν ἀπαιτουμένων εἰδῶν ὁπλισμοῦ καὶ τὴν μεταφορὰν αὐτῶν, 14) τὸν *λογοθέτην τῶν ἀγελῶν*, ὅστις ἅμα μὲν τῇ κηρύξει τῆς ἐπιστρατεύσεως διηύθυνε τὴν ἐπίταξιν τῶν κτηνῶν, ἐν ἐκστρατείᾳ δὲ ἐμερίμνα περὶ τῆς ἀντι-καταστάσεως τῶν βεβλαμμένων τοιούτων, 15) τὸν *κριτὴν τοῦ φοσσάτου*, δηλαδὴ δικαστὴν τοῦ στρα-τοῦ, 16) τὸν *σακελλάριον*, δηλαδὴ γενικὸν ταμίαν, 17) τὸν *ὀπτίωνα τῶν καταλόγων*, δηλαδὴ τὸν ταμίαν τὸν πληρώνοντα τοὺς μισθοὺς τῶν ταγμάτων, 18) τὸν *πρωτασηκρήτην* (ἀρχιγραμματέα), καὶ 19) τὸν *ἐπὶ τῶν δεήσεων*, ὅστις παρελάμβανε καὶ ἐνήργει τὰς εἰς τὸν βασιλέα ὑποβαλλομένας ἀναφοράς. Πλὴν τούτων παρὰ τῷ ἐπιτελείῳ τοῦ βασιλέως ὑπηρέτουν καὶ πλῆθος *μαγγαναρίων* (δηλαδὴ κατα-σκευαστῶν πολεμικῶν μηχανῶν), *χαρτουλαρίων*, δηλαδὴ γραμματέων, *διερμηνέων*, *ἰατρῶν*, *ἱερέων* καὶ *δουκατώρων* δηλαδὴ ὁδηγῶν.

Ἀναλόγου συνθέσεως ἦσαν καὶ τὰ ἐπιτελεῖα τῶν ἀρχιστρατήγων (δηλαδὴ τῶν δομεστίκων τῶν σχολῶν), καθὼς καὶ ἐκεῖνα τῶν στρατηγῶν διοι-κητῶν τῶν διαφόρων θεμάτων. Τὸ ἐπιτελεῖον τῶν ἀρχιστρατήγων καὶ τῶν στρατηγῶν ἐλέγετο «ἡ τοῦ στρατηγοῦ προέλευσις», οἱ δ' ἐν αὐτῷ ὑπηρε-τοῦντες ἐκαλοῦντο *στρατηλατιανοὶ* καὶ *ἄνθρωποι τοῦ στρατηγοῦ*.

Β΄) *Τὸ τεχνικόν*. Τοῦτο περιελάμβανε: α΄) τοὺς κατασκευάζοντας τὰς πολεμικὰς μηχανάς, καθὼς καὶ τοὺς χειριζομένους αὐτάς, β΄) τοὺς γεφυρο-ποιούς, γ΄) τοὺς ὁπλοποιοὺς καὶ ὁπλοδιορθωτὰς καὶ δ΄) ἅπαντας τοὺς λοιποὺς τεχνίτας (τέκτονας, λιθοτόμους, ξυλουργούς, χαλκεῖς κλπ.). Αἱ πολε-μικαὶ μηχαναὶ ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν *μάγγανα* καὶ *μηχαναί*. Οἱ κατασκευασταὶ καὶ οἱ χειριζόμενοι αὐτὰς ἐλέγοντο *μηχανάριοι* καὶ *μαγγα-νάριοι*, οἱ δὲ ἐπιπεφορτισμένοι τὴν συντήρησιν αὐ-τῶν καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐν ἐκστρατείᾳ μαγγανα-ρίων ἐλέγοντο *κουράτωρες τῶν μαγγάνων*. Κυριώ-τεραι τῶν πολεμικῶν μηχανῶν παρὰ τοῖς Βυζαν-τινοῖς ἦσαν: οἱ *κριοί*, αἱ *πετροβόλοι*, αἱ *βαλίστραι*, αἱ *χελῶναι*, αἱ *ἑλεπόλεις*, αἱ *κλίμακες*, οἱ *αὐλοὶ* καὶ τὰ *τρύπανα*. Ἀλλὰ πασῶν τῶν πολεμικῶν μηχα-νῶν σπουδαιότεραι καὶ περιφημότεραι ἦσαν ἐκεῖ-ναι, διὰ τῶν ὁποίων ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τοὺς ἀγῶνας τὸ περίφημον *ὑγρὸν πῦρ*.

Κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς Βυζαντινῆς αὐ-τοκρατορίας οἱ Βυζαντινοὶ ἐχρησιμοποίησαν καὶ πυροβόλα ὅπλα, βαρέα τε καὶ φορητά. Καὶ τὰ μὲν βαρέα ἐκάλουν *βουμπάρδας* καὶ *μεγάλας σκευὰς* ἢ *σκευὰς πετροβόλους* ἢ ἁπλῶς *σκευάς*), καὶ *μηχανὰς* καὶ *χώνας* καὶ *χωνείας* καὶ *ἑλεβόλεις* (ἢ ἑλεπόλεις) καὶ *ἀφετήρια* καὶ *τηλεβόλους*. Τὰ δὲ φορητὰ ἐκά-λουν *μικρὰς σκευὰς* καὶ *μολυβδοβόλα* καὶ *ἑλεβολί-σκους* καὶ *τηλεβολίσκους* καὶ *τούφακας*.

Χρῆσις πυροβόλων ὅπλων ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἐγένετο τὸ πρῶτον τῷ 1422, κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τοῦ σουλτάνου Μου-ρὰτ Β΄, κατόπιν δὲ τῷ 1430, κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ τέλος τῷ 1453, κατὰ τὴν πο-λιορκίαν καὶ ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Γ΄) Τὸ *χορηγὸν τῶν ἀναγκαίων*. Ἐκαλεῖτο οὕτως ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἡ σπουδαιοτάτη ἐκείνη ἐν τῷ στρατῷ ὑπηρεσία, ἥτις καλεῖται νῦν ἐπιμελη-τεία. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς ὑπηρεσίας ταύτης κατελέ-γετο μεταξὺ τῶν ἀνωτέρων ἀρχόντων τοῦ κρά-τους, διωρίζετο ὑπὸ τοῦ βασιλέως καὶ ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ *ὑπάρχου τοῦ στρατοπέδου* ἢ *χορηγοῦ τῆς δαπάνης*. Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς αὐ-τοκρατορίας οὗτος ἐκαλεῖτο *μέγας στρατοπεδάρχης*.

Εἰς τὰς ἀποθήκας ἐπιστρατεύσεως τῶν διαφό-ρων ἐν ταῖς ἐπαρχίαις σωμάτων καὶ τῶν ἐν Κων-σταντινουπόλει ὑπῆρχον πάντοτε χιλιάδες ἁμαξῶν πεφορτωμέναι μὲ παντὸς εἴδους ἐφόδια (ὅπλα, πο-λεμικὰς μηχανάς, τροφάς, ἐνδύματα κλπ.), ὥστε εἰς πρώτην διαταγὴν ἤρκει νὰ ζεύξωσιν αὐτάς, ἵνα ἐκκινήσωσι μετὰ τοῦ στρατεύματος.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικῶς τὰς τροφάς, ἐλαμβάνοντο αὗται κατ' ἀρχὰς ἐκ τῆς χώρας τῶν ἐπιχειρήσεων, ἀλλὰ συγχρόνως ἐλαμβάνοντο ὅλα τὰ δυνατὰ μέ-τρα διὰ τὸν ἀνελλιπῆ τοῦ στρατοῦ ἐφοδιασμόν, ἱδρύοντο βάσεις ἐφοδιασμοῦ εἰς τὰ κατάλληλα ση-μεῖα καὶ ὠργανοῦντο τεράστιαι ἐφοδιοπομπαὶ ἐκ παντὸς εἴδους μεταγωγικῶν, ἁμαξῶν καὶ σαγματο-φόρων (ἵππων, ἡμιόνων, ὄνων, καμήλων), καθὼς καὶ ἀγέλαι ἀπειροπληθῶν αἰγοπροβάτων καὶ βοῶν.

Τὸ ἔργον τῆς ἐπιμελητείας συνεπλήρουν ἐν ἐκ-στρατείᾳ πολυάριθμοι *πραγματευταί*, δηλαδὴ πωλη-ταὶ τροφίμων καὶ παντοίων ἄλλων εἰδῶν, χρησί-μων τοῖς στρατιώταις κατὰ τὸν πόλεμον.

Ἐπιστράτευσις. Εἰς πρώτην παρουσιαζομένην ἀνάγ-κην, δηλαδὴ ἐχθρικὴν ἐπιδρομὴν (περὶ ἧς ἐντὸς ὀλίγων ὡρῶν ἐπληροφορεῖτο ἡ ἐν Κωνσταντινου-πόλει κεντρικὴ κυβέρνησις διὰ τοῦ ὀπτικοῦ τηλε-γράφου), ἐκηρύσσετο ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἡ ἐπιστρά-τευσις καὶ συγχρόνως ἀπεστέλλοντο πρὸς ἁπάσας τὰς διευθύνσεις διαταγαὶ περὶ τῆς ἐξασφαλίσεως τῶν διαφόρων σημείων καὶ τῶν ἀπειλουμένων ἐκ τῆς ἐχθρικῆς ἐπιδρομῆς πληθυσμῶν, καθὼς καὶ περὶ τῆς κινητοποιήσεως τῶν διαφόρων σωμάτων καὶ τῆς συγκεντρώσεως αὐτῶν εἰς τὰ διάφορα ση-μεῖα, ἀναλόγως τῆς διευθύνσεως, ἣν εἶχεν ἡ ἐχθρικὴ εἰσβολή. Τὰ διάφορα σώματα τῶν ἐπαρ-χιῶν συνεπλήρουν τὴν δύναμιν αὐτῶν διὰ τῆς προσελεύσεως τῶν ἐφέδρων, ἐφωδιάζοντο ἐκ τῶν ἀποθηκῶν ἐπιστρατεύσεως, καταρτίζον τὰς ἐφο-διοπομπάς των διὰ τῆς ἐπιτάξεως τῶν ἀπαιτουμέ-νων κτηνῶν καὶ εὐθὺς ἐβάδιζον πρὸς τὰ διατα-χθέντα σημεῖα, ἐκεῖθεν δὲ πρὸς τὸ ἀπειλούμενον μέτωπον. Τὸ σύστημα ἐπιστρατεύσεως, τὸ ὁποῖον οἱ Βυζαντινοὶ ἐφήρμοζον πρὸ χιλίων καὶ ἐπέκεινα ἐτῶν, μόνον πρὸς τὴν ἐπιστράτευσιν τῶν τελειο-τέρων σημερινῶν στρατῶν δύναται νὰ παραβληθῇ.

Στρατιωτικὴ φιλολογία. Ὅπως εἰς ὅλας τὰς ἐπι-στήμας, οὕτω καὶ εἰς τὴν στρατιωτικὴν οἱ Βυζαν-τινοὶ ἀντέγραφον καὶ ἐμελέτων τοὺς ἀρχαιοτέ-ρους Ἕλληνας συγγραφεῖς τοὺς πραγματευθέντας τοὺς διαφόρους κλάδους τῆς ἐπιστήμης ταύτης (στρατηγικήν, τακτικήν, πολιορκητικήν, ὁπλοποιίαν κλπ.), τὸν Βίτωνα, τὸν Ἥρωνα, τὸν Φίλωνα, τὸν Ἀθήναιον, τὸν Αἰνείαν, τὸν Αἰλιανόν, τὸν Πο-λύαινον, τὸν Ἀπολλόδωρον, τὸν Ὀνήσανδρον, τὸν Ἀρριανὸν κ.λ.π.

Τὰ κυρίως βυζαντινὰ στρατιωτικὰ συγγράμματα ἄρχονται ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΣΤ΄ αἰῶνος. Πρῶ-τος ἀναφέρεται ὁ Οὐρβίκιος, ὅστις ἔγραψε «Τα-κτικά», ἅτινα ἀπωλέσθησαν, καὶ «Ἐπιτήδευμα», διὰ τοῦ ὁποίου προέτεινεν εἰς τὸν βασιλέα Ἀνα-στάσιον Α΄ (491—518) νὰ ἐφοδιάσῃ τὸ πεζικὸν δι' εὐκινήτων κριῶν τροχοφόρων, ὅπως δι' αὐτῶν ἀμύνηται κατὰ τοῦ ἱππικοῦ τῶν βαρβάρων. Ὁ ἴδιος ἔγραψε καὶ «Περὶ τῶν περὶ τὸ στράτευμα τάξεων». Ἀλλὰ τὸ πρῶτον κυρίως βυζαντινὸν σύγ-γραμμα, ἐκ τῶν σῳζομένων, εἶναι τὸ γραφὲν ὑπὸ ἀνωνύμου συγγραφέως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰου-στινιανοῦ Α΄ 527—565, ὑπὸ τὸν τίτλον «Πολιτι-κῆς πρακτικὸν μέρος, ἤτοι περὶ στρατηγικῆς». Ἐν τῇ συγγραφῇ ταύτῃ ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς ὁμι-λεῖ περὶ τῶν ἑξῆς κατὰ σειρὰν θεμάτων: περὶ στρατηγικῆς, περὶ τῶν φυλάκων, περὶ τῶν πυρ-σῶν, περὶ φρουρίων, περὶ τοῦ ὁπλισμοῦ τῶν σω-μάτων, τῶν σχηματισμῶν καὶ τῶν ἑλιγμῶν τοῦ πεζικοῦ καὶ τοῦ ἱππικοῦ, περὶ στρατοπέδων, περὶ τῶν ἐπιτελείων τῶν στρατηγῶν, περὶ τακτικῆς τῆς μάχης, περὶ ἐνεδρῶν, περὶ νυκτοπολέμου κλπ. Οἱ τεχνικοὶ ὅροι τῆς συγγραφῆς ταύτης εἶναι, πάντες σχεδόν, ἑλληνικοί, ἐν τούτοις τὰ παραγγέλματα εἶναι λατινικά. Τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἐξεδόθη ἐν Λειψίᾳ τῷ 1855, ὑπὸ τῶν H. Köchly καὶ W. Rustow.

Ἔτη τινὰ μετὰ τὴν ἀνωτέρω συγγραφὴν ἐγράφη τὸ «Στρατηγικὸν» τοῦ βασιλέως Μαυρικίου (582—602), τὸ ὁποῖον διαιρεῖται εἰς 12 λόγους ἢ μέρη, ἕκαστον τῶν ὁποίων ὑποδιαιρεῖται εἰς κεφάλαια, τὰ ὁποῖα πραγματεύονται περὶ τοῦ ὁπλισμοῦ καὶ τῶν ἀσκήσεων τοῦ πεζικοῦ καὶ τοῦ ἱππικοῦ, περὶ τῶν διαφόρων βαθμοφόρων, περὶ τῆς συνθέσεως τῶν διαφόρων μονάδων, περὶ τῆς τάξεως μάχης, περὶ τῶν ἑλιγμῶν τοῦ τάγματος, περὶ ἐνεδρῶν, περὶ τῶν μεταγωγικῶν, περὶ τῶν διαφόρων ἀσκή-σεων, περὶ πειθαρχίας, περὶ τῶν καθηκόντων τοῦ στρατηγοῦ, περὶ ἀναγνωρίσεων, περὶ αἰφνιδια-σμῶν, περὶ πολιορκιῶν, περὶ ἐπιδρομῶν, περὶ τῆς τακτικῆς τῶν διαφόρων ἐθνῶν καὶ περὶ τῶν μεθόδων πρὸς καταπολέμησιν αὐτῶν, περὶ στολῶν, περὶ διαφόρων παρατάξεων, περὶ πορειῶν, περὶ στρατοπέδων καὶ περὶ τῆς θήρας τῶν ἀγρίων ζῴων. Καὶ ἐν τῷ συγγράμματι τούτῳ τὰ παραγ-γέλματα ἀναγράφονται λατινιστί. Ἐξεδόθη ἐν Οὐ-ψάλᾳ τῷ 1664 ὑπὸ J. Schoefer.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ Θ΄ αἰῶνος ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ι΄ ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ ἡ «Τακτική, ἢ τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις». Ἡ συγγραφὴ αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ 19 διατάξεων καὶ ἑνὸς παραρτήματος. Αἱ διατάξεις α΄, β΄ καὶ γ΄ ὁμιλοῦν περὶ τακτικῆς καὶ περὶ τοῦ στρατηγοῦ, ἡ δ΄ περὶ διαιρέσεως τοῦ στρατοῦ καὶ καταστάσεως ἀρχόντων, ἡ ε΄ περὶ ὅπλων, ἡ στ΄ περὶ ὁπλίσεως καβαλλαρίων καὶ πεζῶν, ἡ ζ΄ περὶ γυμνασίας κα-βαλλαρικῆς καὶ πεζικῆς, ἡ η΄ περὶ στρατιωτικῶν ἐπιτιμίων, ἡ θ΄ περὶ ὁδοιπορίας, ἡ ι΄ περὶ τούλ-δου (δηλαδὴ μεταγωγικῶν), ἡ ια΄ περὶ ἀπλήκτων (στρατοπέδων), ἡ ιβ΄ περὶ παρασκευῆς πολέμου, ἡ ιγ΄ περὶ τῆς πρὸ τοῦ πολέμου ἡμέρας, ἡ ιδ΄ περὶ τῆς ἡμέρας τοῦ πολέμου, ἡ ιε΄ περὶ πολιορκίας πόλεων, ἡ ιστ΄ περὶ τῶν μετὰ τὸν πόλεμον, ἡ ιζ΄ περὶ ἐφόδων ἀδοκήτων (αἰφνιδιασμῶν), ἡ ιη΄ περὶ μελέτης διαφόρων ἐθνικῶν τε καὶ ῥωμαϊκῶν παρατάξεων καὶ ἡ ιθ΄ περὶ ναυμαχίας. Ἐν τῷ παραρτήματι τῆς συγγραφῆς ταύτης περιγράφεται ἐν συντόμῳ ἡ σύνθεσις τῶν διαφόρων τμημάτων καὶ οἱ ἡγήτορες αὐτῶν, καθὼς καὶ ὁ ὁπλισμὸς καὶ οἱ σχηματισμοὶ αὐτῶν, ἐν τέλει δὲ παρεντίθενται ὁδηγίαι τινὲς περὶ πολιορκίας, χρήσεως τῶν πο-λεμικῶν μηχανῶν κλπ.

Ἡ συγγραφὴ τοῦ Λέοντος, ἐν τῇ ὁποίᾳ οἵ τε τεχνικοὶ ὅροι καὶ τὰ παραγγέλματα ἀναγράφονται ἑλληνιστί, ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐν Λουγδούνῳ τῆς Βαταυΐας τῷ 1612 ὑπὸ Meursius καὶ εἶτα ἐν Φλωρεντίᾳ ὑπὸ Lamius ἐν τοῖς «Opera Meursii» τῷ 1745 καὶ τέλος ἐν τῇ «Patrologia Graeca» τοῦ Migne (τόμ. 107). Ἀλλὰ πλὴν τούτων ἐξεδόθησαν καὶ πλεῖσται μεταφράσεις αὐτῆς λατινιστὶ

Digitized by Google

(τῷ 1541), γαλλιστὶ (τῷ 1758) καὶ γερμανιστὶ (τῷ 1777.

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λέοντος παρεδόθησαν καὶ αἱ «Στρατηγικαὶ παραινέσεις ἐκ πράξεων καὶ στρατηγημάτων παλαιῶν ἀνδρῶν Ἑλλήνων τε καὶ Ρωμαίων κλπ.» Ἡ συγγραφὴ αὕτη (ἥτις ἀποτελεῖται ἐξ 27 κεφαλαίων, εἰς τὰ ὁποῖα παρέχονται πλεῖσται πρακτικαὶ συμβουλαὶ περὶ πολέμου) ἐξεδόθη εἰς ἕνα τόμον μετὰ τῶν «Στρατηγικῶν» τοῦ Πολυαίνου τῷ 1887 ἐν Λειψίᾳ ὑπὸ J. Meller (ἔκδοσις Teubner).

Κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα ἐγράφησαν δύο στρατιωτικαὶ πραγματεῖαι ὑπὸ τοῦ διασήμου στρατηγοῦ καὶ βασιλέως Νικηφόρου Β' Φωκᾶ 963—969. Ἡ πρώτη τούτων, ἐπιγραφομένη «Περὶ παραδρομῆς πολέμου», πραγματεύεται ἐν ἐκτάσει περὶ τῆς τακτικῆς τῶν στρατευμάτων τῆς προκαλύψεως καὶ ἀποτελεῖ πολυτιμότατον ἐφόδιον διὰ τὴν μελέτην τῆς τακτικῆς τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα, ἐδημοσιεύθη δὲ ὑπὸ ἄλλων καὶ ὑπὸ τοῦ Migne ἐν τῷ 117ῳ τόμῳ τῆς «Patrologia Graeca».

Ἡ ἑτέρα συγγραφὴ τοῦ βασιλέως Νικηφόρου Β' φέρει τὸν τίτλον: «Περὶ καταστάσεως ἀπλήκτου» (δηλαδὴ στρατοπέδου) καὶ ἀποτελεῖται ἐκ 32 κεφαλαίων, ἐν τοῖς ὁποίοις ἀναπτύσσονται ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ τὰ περὶ στρατοπέδων καὶ τὰ περὶ πορειῶν, ἀσφαλείας τῶν στρατευμάτων κλπ. Ἡ συγγραφὴ αὕτη παρέμενεν ἄγνωστος μέχρις ἐσχάτων, μόλις δὲ τῷ 1875 ἀνεκαλύφθη ἐν τοῖς χειρογράφοις τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων ὑπὸ τοῦ Γάλλου Charles Graux, ὅστις ἀνέπτυξεν αὐτὴν τῷ 1876 ἐν τῇ σχολῇ τῶν ἀνωτέρων σπουδῶν, εἶτα δὲ τὴν ἐδημοσίευσεν ἐν τῷ 36ῳ τόμῳ τῶν «Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque nationale et autres bibliothèques». Τῷ 1898 ἀνεδημοσιεύθη εἰς ἴδιον τεῦχος ὑπὸ τοῦ βιβλιοπωλείου Klincksieck ἐν Παρισίοις (χειρόγραφα τῆς ἐν λόγῳ συγγραφῆς εὑρέθησαν κατόπιν καὶ ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῆς Βασιλείας καὶ τῆς Μαδρίτης).

Κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα ἐγράφη ὑπὸ ἀνωνύμου συγγραφέως καὶ ἕτερον στρατιωτικὸν σύγγραμμα, ὑπὸ τὸν τίτλον: «Βιβλίον τακτικόν». Τὸ βιβλίον τοῦτο πραγματεύεται περὶ στρατοπέδων, περὶ πορειῶν, περὶ αἰφνιδιασμῶν, περὶ ὁπλισμοῦ, περὶ τειχομαχίας κλπ. Ἐξεδόθη τῷ 1901 ἐν Λειψίᾳ ὑπὸ Rodolfus Vari.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ Ι' ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἐξεδόθη ἡ τακτικὴ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου Η' (υἱοῦ τοῦ Ρωμανοῦ Β' καὶ ἀδελφοῦ τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου). Τὸ βιβλίον τοῦτο, ἐπιγραφόμενον: «Βιβλίον τακτικόν. Πῶς ὀφείλουσιν οἱ κατὰ γῆν καὶ θάλατταν πολεμεῖν. Ὅπερ συνέγραψε Κωνσταντῖνος βασιλεὺς ὁ τοῦ Ρωμανοῦ υἱός», εἶναι μία κακὴ διασκευὴ τῆς ἀνωτέρω «Τακτικῆς» τοῦ προπάππου του Λέοντος ΣΤ'.

Ὁ αὐτὸς Κωνσταντῖνος Η' συνέγραψε καὶ ἕτερον βιβλίον, ἐπιγραφόμενον «Στρατηγικόν. Περὶ ἐθῶν διαφόρων ἐθνῶν καὶ πῶς ἕκαστον αὐτῶν μάχεται, καὶ πῶς δεῖ αὐτῷ ἀντιμάχεσθαι». Περιεχόμενα αὐτοῦ εἰσι: «Περὶ Περσῶν. Τίς ἡ ὅπλισις τῶν Περσῶν. Τί ἐναντιοῦται αὐτοῖς. Πῶς δεῖ καὶ Σκύθαις μάχεσθαι, τοῦτ' ἔστιν Ἀβάροις καὶ Τούρκοις καὶ λοιποῖς ὁμοδιαίτοις αὐτῶν οὐννικοῖς ἔθνεσιν» (Τούρκους ἐνταῦθα ὁ Κωνσταντῖνος ἐννοεῖ προφανῶς τοὺς Οὔγγρους). Ἀμφότερα τὰ ἀνωτέρω ἐξεδόθησαν ὑπὸ J. Meursius ἐν Λουγδούνῳ Βαταυῶν τῷ 1617, κατόπιν δὲ ἐν τοῖς «Opera J. Meursii» ὑπὸ J. Lami (τ. VI, σελ. 1211—1418). Περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἐγράφη ἡ «Περὶ πολεμικῆς τάξεως» σύντομος πραγματεία τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ἐν τῇ ὁποίᾳ περιγράφονται οἱ διάφοροι στρατιωτικοὶ σχηματισμοί. Τὸ βιβλίον τοῦτο ἐξεδόθη ὑπὸ Fr. Boissonade τῷ 1838 ἐν Νυρεμβέργῃ, ἀνετυπώθη δὲ τῷ 1855 ἐν τῷ Β' τόμῳ τοῦ Köchly und Rustow σελ. 234—238).

Κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος (τοῦ ΙΑ') ἔγραψε τὸ «Στρατηγικὸν» αὐτοῦ ὁ γηραιὸς στρατηγὸς Κεκαυμένος, ἐν τῷ ὁποίῳ παρέχει περὶ τῆς τακτικῆς τῶν ἀκριτῶν πολυτίμους ὁδηγίας, ἐξηγμένας ἐκ τῆς μακρᾶς αὐτοῦ πολεμικῆς πείρας. Τὸ βιβλίον τοῦτο ἐξεδόθη ἐν Πετρουπόλει τῷ 1896 ὑπὸ τοῦ Ρώσου Βασιλιέφσκη.

Κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα ἐγράφησαν καὶ «Πολιορκητικὰ» ὑπὸ Ἥρωνος τοῦ Βυζαντίου. Ἡ συγγραφὴ αὕτη ἐξεδόθη μετ' ἄλλων ἀρχαιοτέρων τοῦ εἴδους τούτου τῷ 1842 ἐν Παρισίοις εἰς τὴν «Poliorcétique» τοῦ C. Wescher.

Εἰς τὰ στρατιωτικὰ συγγράμματα τῶν Βυζαντινῶν δύναται νὰ συμπεριληφθῇ καὶ σύντομός τις συγγραφὴ περὶ ἐμπρηστικῶν ὑλῶν, ἀποδιδομένη εἰς Ἕλληνά τινα Μάρκον. Αὐτὴ εὑρέθη ἐν δυσὶ χειρογράφοις (ἀλλ' εἰς λατινικὴν μετάφρασιν) εἰς τὴν Ἐθνικὴν βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων καὶ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον τῷ 1804 ὑπὸ τοῦ La Porte de Theil κατὰ διαταγὴν τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος, εἶτα δὲ ὑπὸ τοῦ Ferd Hœfer ἐν τῇ συγγραφῇ αὐτοῦ «Histoire de la Chimie», τῇ ἐκδοθείσῃ ἐν Παρισίοις τῷ 1842.

Εἰς τὰ στρατιωτικὰ τῶν Βυζαντινῶν συγγράμματα δύναται ὡσαύτως νὰ καταταχθῇ καὶ ἡ «Περὶ ὀφφικιαλίων» συγγραφὴ τοῦ κουροπαλάτου Γεωργίου Κωδινοῦ, ἡ γραφεῖσα κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα. Ἐν τῇ συγγραφῇ ταύτῃ εὑρίσκομεν πολυτίμους πληροφορίας περὶ τῶν κατωτέρων καὶ ἀνωτάτων βαθμούχων τοῦ στρατοῦ, περὶ τῶν στολῶν αὐτῶν καὶ περὶ τῆς ὑπηρεσίας, ἣν ἕκαστος ἐξετέλει (ἡ συγγραφὴ αὕτη ἐξεδόθη ἐν Βόννῃ τῆς Γερμανίας τῷ 1836). Πολυτίμους ὡσαύτως πληροφορίας περὶ τῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως ἐν γένει τῆς αὐτοκρατορίας μας εὑρίσκομεν ἔν τισι κεφαλαίοις τῆς «Βασιλείου τάξεως» τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ ἰδίως ἐν τῷ παρηρτήματι τοῦ πρώτου βιβλίου, καθὼς καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ. Ἕτεραι πολύτιμοι πηγαὶ εἶναι τὰ σῳζόμενα νομικὰ κείμενα, εἰς τὰ ὁποῖα εὑρίσκομεν πλείστας πληροφορίας περὶ τῆς στρατολογίας, περὶ τῶν στρατιωτικῶν ἀποικιῶν κ. λ.

Πηγαὶ πολύτιμοι εἶναι καὶ τὰ σῳζόμενα γεωγραφικὰ κείμενα, οἷα ὁ «Συνέκδημος» τοῦ Ἱεροκλέους, ὁ γραφεὶς κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα, ἡ «Περιγραφὴ τῶν ρωμαϊκῶν πόλεων» τοῦ Γεωργίου Κυπρίου, ἡ γραφεῖσα κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ Ζ' αἰῶνος, ὁ «Σταδιασμός, ἤτοι περίπλους τῆς μεγάλης θαλάσσης», ἐν τῷ ὁποίῳ παρέχονται ἀκριβεῖς πληροφορίαι περὶ τῶν λιμένων τῆς Μεσογείου. Ἑτέρα γεωγραφικὴ συγγραφὴ εἶναι τὸ «Σταδιοδρομικὸν» καὶ ἄλλα.

Ἀλλ' ὁ θέλων νὰ μελετήσῃ τὰ στρατιωτικὰ τοῦ Βυζαντίου θὰ εὕρῃ πολυτίμους πληροφορίας εἰς ἅπαντα τὰ βυζαντινὰ κείμενα, καὶ εἰς αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς συναξαριστάς.

Ν. ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

Ναυτικόν. Τὰ βυζαντινὰ σκάφη παρουσιάζουσι νέους τύπους. Ἡ τριήρης πρὸ πολλοῦ εἶχε λησμονηθῆ, ἀντικατασταθεῖσα ὑπὸ τῶν μεγάλων σκαφῶν. Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς στόλος παρεσκευάσθη περὶ τὰ μέσα τῆς Ε' μ. Χ. ἑκατονταετηρίδος, ὅτε Λέων ὁ Α' ὁ Θρᾷξ ἀπέστειλεν ὑπερχίλια πλοῖα κατὰ τῶν Βανδήλων εἰς Ἀφρικήν. Τὰ βυζαντινὰ σκάφη ἀποτελοῦνται κυρίως ἀπὸ *δρόμωνας, παμφυλίδας* καὶ *χελάνδια*. Ὁ δρόμων ἦτο τὸ κύριον ὅπλον τῆς ναυτικῆς παρατάξεως, ἐπιζήσαν ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν αἱ ἐνετικαὶ γαλέραι τὸν διεδέχθησαν ἐν τῇ κυριαρχίᾳ τῆς θαλάσσης. Ἦτο πλοῖον στερεωτάτης ναυπηγήσεως καὶ βαρύτερον τῆς ἐλαφρᾶς καὶ εὐθραύστου τριήρους, ἀλλ' ὑπελείπετο εἰς στερεότητα τῶν ἱστιοφόρων πολεμικῶν σκαφῶν, ἅτινα διεδέχθησαν τὰ κωπήρη. Τὰ πλοῖα ταῦτα εἶχον δύο σειρὰς ἐρετῶν, τὴν μίαν ὑπερθεν τῆς ἄλλης, αἵτινες ἐκαλοῦντο *ἐλασίαι*. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἀρχαίας νῆας, αἱ δύο σειραὶ τῶν κωπῶν ἐχωρίζοντο δι' ὁλοκλήρου καταστρώματος. Ἀνώτερον κατάστρωμα δὲν ὑπῆρχεν. Ἐπὶ τῆς πρώρας ὑψοῦτο περίφρακτος ἐξέδρα, ἐφ' ἧς παρετάσσοντο ὡπλισμένοι μαχηταί. Παρομοία περίφρακτος ἐξέδρα ὑψοῦτο εἰς τὴν πρύμνην διὰ τὸ ἐπιτελεῖον τοῦ πλοίου, ὅπως τὸ προφυλάσσῃ ἀπὸ τῶν ριπτομένων ἐκ τῶν ἐχθρικῶν πλοίων βλημάτων. Περὶ τὸ μέσον τῶν ἱστῶν εὑρίσκοντο τὰ λεγόμενα *ξυλόκαστρα*, ἐξέδραι περιφρασσόμεναι γύρῳ δι' ὑψηλοῦ δρυφάκτου πρὸς προφύλαξιν τῶν μαχητῶν, οἵτινες ἐτάσσοντο ἐπ' αὐτῶν. Ἦσαν ταῦτα ἐν μέρει ἀνάλογα πρὸς τὰ πολεμικὰ θωράκια τῶν θωρηκτῶν τοῦ τέλους τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Οἱ ἱστοὶ πιθανώτατα ἦσαν τρεῖς καὶ ἔφερον τετράγωνα καὶ τρίγωνα ἱστία. Τὰ τελευταῖα, *λατίνια* καλούμενα, ἦσαν ἄγνωστα εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, ἐτέθησαν δ' εἰς χρῆσιν ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου. Οἱ ἱστοὶ τῶν βυζαντινῶν πλοίων ἦσαν πολὺ ὀγκωδέστεροι τῶν ἱστῶν τῶν πλοίων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, δὲν κατεβιβάζοντο δὲ κατὰ τὴν ναυμαχίαν. Καὶ αἱ περὶ τὰ ἱστία γνώσεις τῶν Βυζαντινῶν φαίνονται πληρέστεραι. Ἀντὶ πηδαλίων, τὰ πλοῖα εἶχον δύο ἢ περισσοτέρας κώπας εἰς τὴν πρύμνην. Αἱ πολλαὶ ὑπερκατασκευαὶ τῶν βυζαντινῶν σκαφῶν, ὡς καὶ ἡ λόγῳ τῆς στερεωτέρας ναυπηγήσεως βαρύτης αὐτῶν, ἦτο φυσικὸν νὰ ἐλαττῶσι τὴν ταχύτητά των. Ἡ μεγάλη ταχύτης καὶ τὸ εὐέλικτον δὲν ἦσαν, ὡς ἄλλοτε, αἱ πρωτεύουσαι ἀρεταὶ τῶν πολεμικῶν πλοίων. Νῦν ἐπ' αὐτῶν εὑρίσκοντο ὅπλα τοιαῦτα, ὥστε νὰ ἐπιφέρωσιν εἰς αὐτὰ νὰ μάχωνται ἀπὸ ἀποστάσεως. Τοῦ δρόμωνος τὸ ἐρετικόν, ἀποτελούμενον ἀπὸ ἑκατὸν κατ' ἀρχὰς ἄνδρας, ηὐξήθη ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου εἰς διακοσίους. Περὶ χελανδίου οὐδεμία πληροφορία ὑπάρχει. Φαίνεται ὅτι θὰ ἦτο τύπος ἀνάλογος πρὸς τὸν δρόμωνα. Καὶ αἱ παμφυλίδες φαίνεται ὅτι ἦσαν τύπος ἀνάλογος, μικροτέρας ὅμως ἰσχύος. Ἀναφέρονται ἀκόμη τὰ ὀνόματα διαφόρων μικροτέρων πλοίων, ὡς τῶν *γάτων*, τῶν *χαλκυδίων*, τῶν *καμπαρεῶν*, τῶν *σαχτούρων*, τῶν *καράβων* καὶ τῶν *γαλέων*. Ἀναφέρονται ἐπίσης καὶ διήρεις καὶ τριήρεις. Ἐξωπλισμένα δὲ διὰ τοῦ ὑγροῦ πυρός, ὀνομάζονται *πυρφόρα* ἢ *κακαβοπυρφόρα* ἢ *σιφωνοφόροι δρόμωνες* ἢ *ἔμπυροι τριήρεις καὶ διήρεις*. Τὰ ἐμπορικὰ σκάφη διακρίνονται εἰς ὁλκάδας, ἐμπορικοὺς δρόμωνας καὶ ἐμπορικὰ χελάνδια. Πλέουσι καὶ ταῦτα κυρίως δι' ἱστίων, χρησιμοποιοῦντα τὰς κώπας βοηθητικῶς. Τὰ ἐμπορικὰ ταῦτα πλοῖα, προστατευόμενα ὑπὸ τοῦ βυζαντινοῦ πολεμικοῦ στόλου, διενήργουν τὸ θαλάσσιον ἐμπόριον σχεδὸν ἄνευ συναγωνιστῶν. Ἐχρησιμοποιοῦντο ἐπίσης καὶ διὰ τὴν μεταφορὰν στρατευμάτων καὶ ἐφοδίων κατὰ τὰς ὑπερποντίους ἐκστρατείας.

Ὁπλισμός. Τὰ βυζαντινὰ σκάφη δὲν ἔχουσιν ὅπλον τῆς ἀξίας τοῦ ἐμβόλου τῆς τριήρους. Ἔχουσι μὲν καὶ ταῦτα ἔμβολον, ἀλλὰ τοῦτο εὑρίσκεται ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης καὶ δὲν ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν αὐτῶν ἰσχύν. Αὕτη ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν ὁπλισμὸν τῶν ἐπιβαινόντων πολεμιστῶν, ἀπὸ τὰ μεγάλα ἐκηβόλα ὅπλα καὶ ἀπὸ τὸ ὑγρὸν πῦρ, ὅπερ, εὐθὺς ὡς ἐπενοήθη, τοποθετηθὲν ἐπὶ τῶν πλοίων, ἀπετέλεσε τὸ ἰσχυρότερον ὅπλον αὐτῶν. Ὅπου ὑπῆρχε διαθέσιμος χῶρος ἐτοποθετήθησαν τὰ *μάγγανα*, αἱ *τοξοβαλίστραι*, οἱ *σίφωνες*, οἱ *γερανοί*, ἄλλο εἶδος σιδηρῶν χειρῶν. Τὰ μηχανήματα ταῦτα, χειριζόμενα παρὰ μαχητῶν ἐμπειροπολέμων, κατέκλυζον τὰ ἐχθρικὰ σκάφη διὰ πλήθους φθοροποιῶν μέσων. Ὑγρὸν πῦρ, τόξα, λίθοι, σιδηροῖ ὄγκοι, χύτραι πλήρεις ἀσβέστου ἢ πλήρεις ἐχιδνῶν, σαυρῶν ἢ σκορπίων, ξύλιναι σφαῖραι μετὰ προεχουσῶν περονῶν, ἀποτελοῦν τὰ μέσα τῆς βυζαντινῆς βαλιστικῆς. Διὰ τῶν ὅπλων τούτων ἤρχιζεν ἀπὸ ἀποστάσεως 200 μέχρι 300 μέτρων ἡ ναυμαχία, καταλήγουσα συνήθως εἰς συμπλησίασιν τῶν δύο πλοίων, εἰσπήδησιν καὶ πεζομαχίαν. Ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν πλοίων τοὺς μαχητὰς ἐβοήθουν καὶ οἱ ἐρέται τῆς ἐπάνω σειρᾶς. Ἕνεκα δὲ τοῦ λόγου τούτου δὲν ὑπῆρχε καὶ ἀνώτερον κατάστρωμα. Οἱ ἐρέται τῆς σειρᾶς ταύτης παρέμενον, ἐπικειμένης μάχης, συνεχῶς ὡπλισμένοι, ελαμβάνετο δὲ φροντίς, ὅπως ἐκλέγωνται οἱ πλέον θαρραλέοι καὶ ἐμπειροπόλεμοι.

Ὀργάνωσις. Τὰς καλὰς ἡμέρας τοῦ βυζαντινοῦ ναυτικοῦ ἡ θαλασσία παράταξις εἶχεν ὀργανωθῆ ὡς ἀκολούθως: Ἐν τῇ Ἀδριατικῇ, ἐν τῷ Τυρρηνικῷ πελάγει καὶ ἐν τῇ Κυρηναϊκῇ ἐφύλασσον μοῖραι προφυλακῶν ἀπὸ ἑπτὰ ἢ καὶ περισσότερα σκάφη. Ἔσω τῶν προφυλακῶν τούτων εὑρίσκοντο οἱ ἐπαρχιακοὶ στόλοι τῶν θεμάτων Πελοποννήσου, Σάμου, Αἰγαίου, Κυθήρων, τὸ «θεματικὸν πλώϊμον» ὡς ἐκαλοῦντο, καὶ ἐσωτερικώτερον ὁ αὐτοκρατορικὸς στόλος, ὁ καλούμενος τὸ «βασιλικὸν πλώϊμον». Οὗτος εἶχε βάσεις ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν Χερσῶνι, ἐν Ἀβύδῳ, Λέσβῳ καὶ Ρόδῳ. Ἡ τοιαύτη παράταξις ἦτο δημιούργημα τῶν ὑπαρχουσῶν ἀναγκῶν. Αἱ μοῖραι προφυλακῶν καὶ τὸ θεματικὸν πλώϊμον ἦσαν ἀπαραίτητοι διὰ τὴν καταδίωξιν πειρατικῶν ἢ ἐχθρικῶν σκαφῶν, καθόσον ὁ αὐτοκρατορικὸς στόλος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εὑρίσκεται εἰς ἀέναον κίνησιν σπεύδων πρὸς ὅλα τὰ σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ βασιλικὸν πλώϊμον ἀπετελεῖτο ἀπὸ πλοῖα ναυπηγούμενα καὶ ἐξοπλιζόμενα ἐν τῷ ναυστάθμῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῷ τὰ πλοῖα τοῦ θεματικοῦ πλωΐμου ἐναυπηγοῦντο καὶ ἐξωπλίζοντο ὑπὸ τῶν διαφόρων θεμάτων. Οἱ θεματικοὶ στόλοι ὑπήγοντο ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῶν λεγομένων *θεματικῶν δρουγγαρίων*. Ὅλος δὲ ὁ αὐτοκρατορικὸς καὶ θεματικὸς στόλος ἐτέλει ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ *δρουγγαρίου τῶν πλωΐμων*, ὅστις ἦτο εἷς τῶν μεγαλυτέρων ἀξιωματούχων τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐνίοτε ὁ δρουγγάριος τῶν πλωΐμων ἐκαλεῖτο καὶ *μέγας δοὺξ* ἢ καὶ *ἀμιράλις*.

Τὸ ἐπιτελεῖον τοῦ δρουγγαρίου τῶν πλωΐμων ἀπετελεῖτο ἀπὸ τοὺς *τοποτηρητάς*, οἵτινες εἶχον θέσιν ὑποναυάρχων, ἀπὸ τὸν *χαρτουλάριον*, γενικὸν φροντιστὴν τοῦ στόλου, καὶ τὸν *πρωτομανδάτορα*, πιθανῶς ἀρχηγὸν τῆς ὑπηρεσίας τῶν ἀγγελιαφόρων. Ὑπῆρχον ἀκόμη οἱ *κόμιτες*, ἀρχηγοὶ μοιρῶν ἐκ τριῶν μέχρι πέντε πλοίων, καὶ οἱ *κένταρχοι*, ὅπως ἐλέγοντο οἱ κυβερνῆται τῶν πλοίων. Μετὰ τὸν κένταυρον, ἀξιωματικὸς τοῦ πλοίου ἦτο ὁ *πρωρεύς*, ὁ παρ' ἡμῖν ὕπαρχος. Οὗτος παρέμενε κατὰ τὴν μάχην ἔνοπλος ἐν τῇ πρώρᾳ, ὁπόθεν διηύθυνε τὴν σύγκρουσιν εἰς τὸ πρωραῖον τμῆμα τοῦ πλοίου. Ἐπέβαινον ἀκόμη ἀξιωματικοί, οἱ *πρωτοκάραβοι*, οἱ χειριζόμενοι τὰ πηδάλια, οἱ *πρωτελάται* καὶ οἱ *δευτερολάται*, οἱ ρυθμίζοντες τὴν κωπηλασίαν.

Ἡ ἐπιμελὴς φροντὶς τῶν Βυζαντινῶν διὰ τὸ ναυτικόν των δὲν διετηρήθη συνεχῶς, μηδενισθεῖσα σχεδὸν μετὰ τὸν Ἀλέξιον Κομνηνόν. Τὰ πολεμικὰ σκάφη ἐγκατελείφθησαν τότε καὶ ἡ ἰσχὺς τῆς αὐτοκρατορίας ἐμειώθη ὡς ἐκ τούτου τὰ μέγιστα.

Κ. Β. ΠΑΠΑΖΟ[illegible]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Βυζαντινὸς πολιτισμός*: *Uspenski Th.*, «Φιλοϊστορικὸν σχεδίασμα τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ» (ρωσ., Πετρούπολις 1892).— *Diehl Ch.*, «Justinien et la civilisation byzantine au VI siècle» (Paris 1901).— *Neumann C.*, «Byzantinische Kultur und Renaissancekultur» (Berlin-Stuttgart 1903).— *Hesseling D. C.*, «Essai sur la civilisation byzantine» (ἐκ τῆς ὁλλανδ. ὑπὸ *G. Schlumberger*, Paris 1907· ἐκ τῆς γαλλ. ὑπὸ *Σ. Σακελλαροπούλου*, «Βυζάντιον καὶ βυζαντινὸς πολιτισμός», Ἀθῆναι 1911—1912, β' ἔκδ. 1914).— *Gelzer H.*, ἐν τοῖς «Ὠφελίμοις βιβλίοις», β' ἔκδ. 1914).— «Byzantinische Kulturgeschichte» (Tübingen 1909).— *Bisdochi N.*, «La civiltà bizantina» (Torino 1915).— «Ὁ βυζαντινὸς πολιτισμός, αἱ ἀρχαί του καὶ ἡ σημασία του» τσεχιστί, Πράγα 1917).— *Roth K.*, «Sozial-und Kulturgeschichte des byzantinischen Reiches» (Berlin ...) ἐν τῇ «Sammlung Göschen»).— *Diehl Ch.*, «Byzance, grandeur et décadence» (Paris 1919).— *Heisenberg A.*, «Staat und Gesellschaft des byzantinischen Reiches» ... Hinneberg, «Kultur der Gegenwart» β' ἔκδ. Leipzig-Berlin 1923).— *Byron R.*, «The byzantine achievement» (London 1929).— *Mercier Eug.*, «La spiritualité byzantine» (...

Digitized by Google

ris 1933).— *Runciman St.*, «Byzantine civilisation» (London 1933).

Οἰκονομία. Διὰ τὴν ἰδιοκτησίαν καὶ γεωργίαν βλ. *Ferradon A.*, «Des biens des monastères à Byzance» (Bordeaux 1896).— *Καλλιγᾶς Π.*, «Μελέται καὶ λόγοι» (Ἀθῆναι 1882).— *Caignerot K.*, «Des benefices militaires dans l'empire romain et specialement en Orient et an Xe siècle» (Bordeaux 1898. Πρβλ. τὰ εἰς τοῦτον ὑπὸ *P. Bezobrazov* ἐν τοῖς «Βυζαντινοῖς Χρονικοῖς» Πετρουπόλεως τ. VII/1900, σ. 156 166).— *Gelzer H.*, «Byzantinische Kulturgeschichte» (Tübingen 1909, σ. 73 κ.ἑ.).— *Τσοποτὸς Κ. Δ.*, «Ἱστορία τῶν γεωργῶν καὶ τῆς ἰδιοκτησίας ἐν Θεσσαλίᾳ» (Ἀθῆναι 1915).— *Leclercq H.*, «Episcopat» (ἐν *Cabrol*, «Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie», Paris, vol. Va/1922, στ. 202—323, μετὰ συντηματικῆς βιβλιογραφίας).— *Uspenskij Th.* καὶ *Benchevitch V.*, «Matériaux pour servir à l'histoire de proprieté rurale et monastique de Byzance» (Leningrad 1927).— *Ostrogorowsky G.*, «Die ländliche Stenergemeinde des byzantinischen Reiches in X. Jahrhundert» (ἐν «Vierteljahrschrift f. Soc.- und Wistschaftsgeschichte» XX/1927, πρβλ. καὶ *Ἀνδρεάδην* ἐν «Byzantinische Zeitschrift» 1928, σ. 287 κ.ἑ.).— *Arion Dunon C.*, «Le Nomos Georgikos et la reforme de la terre dans l'ancien droit romain» (Paris 192).— Διὰ τὴν ἀστικὴν οἰκονομίαν καὶ τὸ ἐμπόριον, βλ. *Ναύτης Γ.*, «Γενικαὶ ἀρχαὶ περὶ τοῦ ἐμπορίου καὶ ἱστορία αὐτοῦ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καὶ βυζαντινοῖς» Ἀθῆναι 1859—1860 τ. 2).— *Heyd W.*, «Le colonie commerciali degli Italiani in Oriente nel medio evo» (Venezia 1866—1868, τ. 2 ὑπὸ G. Müller).— *Πασπάτης Ἀ. Γ.*, «Βυζαντιναὶ μελέται» (Κωνσταντινούπολις 1877, ἔνθα περὶ τοῦ ἐμπορίου ἐν τῷ Εὐξείνῳ).— *Heyd W.*, «Geschichte der Levanthandels im Mittelalter» (Stuttgart 1879 τ. 2 γαλλ. μετάφρ. *Raynand* 1885—1886, τ. 2).— *Γούδας Μιχ.*, «Ἡ καταμέτρησις τῶν ἐμπορικῶν πλοίων καὶ ἡ νηολόγησις καὶ φορολογία αὐτῶν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους» (ἐν «Βυζαντίδι» Α/1900).— *Ἀνδρεάδης Α.*, «Περὶ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοῦ πλούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς μέσους χρόνους» (Ἀθῆναι 1918, «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» 1917.— *Brentano L.*, «Die byzantinische Volkwirtschaft» (1917).— *Carabelle C.*, «Carlo d'Angiò nei rapporti policici e commerciali con Venezia nel Oriente» (Bari 1919).— *Jorga N.*, «Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient an moyen-age» (Paris 1924.— *Μακρῆς Χρ. Μ.*, «L'organisation de l'economie urbaine de Byzance. 867—1057» Paris 1925) καὶ «Des Byzantins et des etrangers dans Constantinople an moyen-age» (Paris 1928).— *Ζώρας Γ.*, «Le Çorporazioni bizantine» (Roma 1931).

Δημοσία οἰκονομία: *Zachariae von Lingenthal*, «I principii di un debbito publico der impero bizantino» (ἐν τοῖς «Rendiconti del reale instituto lombardo» 1881).— *Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Περὶ τῶν οἰκονομικῶν τοῦ Βυζαντίου» (ἐν «Ἐπιθεωρ. Κοιν. καὶ Νομ. Ἐπιστημῶν» Α/1908), «Les finances byzantines» (Paris 1911, ἐκ τῆς «Revue des Sciences Politiques»), «Ἡ δημοσία οἰκονομία τῶν βυζαντινῶν» (=«Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας» Ἀθῆναι 1918, κεφ.), καὶ «Le montant du budget de l'Empire byzantin» (Paris 1922, ἐκ τῆς «Révue des Etudes grecques» XXXIV, σ. 20—56 — *Dölger Fr.*, «Beiträge zur Geschichte der byzantin. Finanzwältung des X und XI Jahrhunderts» (Leipzig - Berlin, 192 = Heft 9 τοῦ «Byzant. Archiv»). — *Ἀνδρεάδης Ἀ.*, «Deux livres récents sur les finances byzantines» (1929, βιβλιοκρισία) καὶ «Les Juifs et le fisc dans l'empire byzantin» (ἐν «Mélanges Ch. Diehl», Paris I/1930).

Πολίτευμα. Διοίκησις κτλ. Διὰ τὸ πολίτευμα τοῦ Βυζαντίου βλ. *Bury I. B.*, «The constitution of the later roman Empire» (Cambridge 1910, ἐν «Creigton memorial lecture). — *Russell F. H.*, «The roman empire, essays on the constitutional history, 81 a. D. to 1081 a. D.» (London, 1910, τ. 2).— Διὰ τὴν διοίκησιν ἐν γένει βλ. *Gelzer H.*, «Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung» (Leipzig ἀρ. XVIII/1899 τῶν «Abhandlungen d. phil.-hist. Klasse d. sächs. Gesellschaft d. Wissenschaften»).— *Brooks E. W.*, «Arabic lists of the byzantine themes» (ἐν «Journal of hellenic studies» 1901).— *Kock P.*, «Die byzantinischen Beamtentitel von 400 bis 700» (Jena 1903).— *Diehl Ch.*, «L'origine du régime des thèmes dans l'empire byzantin» (ἐν σ. 276 κ.ἑ. τῶν «Etudes byzantines» τοῦ ἰδίου, Paris 1905).— *Bury I. B.*, «The imperial administrative system in the ninth century» (London 1911).— *Ἀνδρεάδης Ἀ. Μ.*, «La venalité des offices est-elle d'origine byzantine?» (Paris 1921, ἐκ τῆς «Nouvelle revue historique de droit français» t. XLV).— *Stein E.*, «Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs-und Wirtschaftsgeschichte» (ἐν «Mitteilungen der osman. Gesellschaft» τ. II/1924, σ. 1—62).— *Κουκουλὲς Φ.*, «Οἱ αἰχμάλωτοι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους» ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1925).— *Ἀνδρεάδης Ἀ. Μ.*, «Le recrutement des fonctionnaires et les universités dans l'empire byzantin» (ἄ. τ. καὶ ἄ. ἔ., ἐκ τῶν «Mélanges de droit romain, dediés à Georges Cornil» 1926. Ἑλλην. μεταφρ. ὑπὸ *Γ. Σ. Μαριδάκη* ἐν «Ἀρχείῳ οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» τ. Ζ/1927. σ. 337—358).— *Κουκουλὲς Φ.*, «Κλέπται καὶ φυλακαὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους» (ἐν «Ἡμερολ. τῆς Μεγ. Ἑλλάδος» 1933).— Διὰ τὰς ἔξω τῆς Ἑλλάδος βυζαντινὰς ἐπαρχίας βλ. *Diehl Ch.*, «Etudes d'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne» (Paris 1888).— *Hartmann L. M.*, «Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien» (Leipzig 1889).— *Gelzer M.*, «Studien byzantinischen Verwaltung Aegyptens» (=*E. Brandenburg*, «Leipziger historischer Abhandlungen» H XIII/1909).— *Rouillard G.*, «L'administration civile de l'Égypte byzantine» (Paris 1927, β΄ ἐκδ. 1928.— Διὰ τὰς σχέσεις πολιτείας καὶ ἐκκλησίας βλ. *Gasquet A.*, «De l'autorité imperiale en matière réligieuse à Byzance» (Paris 1879.— *Σκαμπαλάνοβιτς Ν. Α.*, «Τὸ βυζαντινὸν κράτος καὶ ἡ ἐκκλησία κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα» (ρωσιστί, Πετρούπολις 1884).— *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (München 1891 καὶ 1897· ἑλλην. μετάφρ. *Σωτηριάδου*, Ἀθῆναι τ. Γ/1900, σ. 579 κ.ἑ., ἔνθα βιβλιογραφία).— *Οἰκονόμος Λ.*, «La vie réligieuse dans l'empire byzantin au temps des Comnènes et des Anges» (Paris 1918).— Διὰ τὰ κόμματα βλ. *Cognasso F.*, «Partiti politici e lotte dinastiche in Bisanzio» (τ. LXII/1912 τῶν «Memorie della academia della scienze di Torino»).

Κοινωνικὸς καὶ αὐλικὸς βίος: *Krause I. H.*, «Der Byzantiner des Mittelalters in ihrem Staats-Hof und Privatleben» (Halle 1869).— *Brightman F. T.*, «Byzantine imperial coronations» (ἐν «Journal of theol. studies II/190., London).— *Diehl Ch.*, «Figures byzantines» (Paris 1906, β΄ ἐκδ 1908—1910).— *Bury I. B.*, «The Ceremonial book of Constantine Porphyrogennetos» (ἐν «English historical review» XXIII/190.).— *Ἀδαμαντίου Ἀδ. Ι.*, «Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη. Ἱστορία-Κοινωνικὸς βίος-Τέχνη» (Ἀθῆναι 1914).— *Ροδοκανάκης Πλ.*, «Ἡ βασίλισσα καὶ αἱ βυζαντιναὶ ἀρχόντισσαι» (Ἀθῆναι 1920, ἐκδ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν).— *Κουκουλὲς Φ. Ι.*, «Ἐκ τοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν» (Ἀθῆναι 1920).— *Pernice A.*, «Imperatrici bizantine» ἐν «Studi bizantini» I 1924).— *Diehl Ch.*, «La société byzantine à l'époque des Comnènes» (Paris 1929).— *Schweinburg K.*, «Zur Soziologie des Thronwechsels von Leo I bis Isaac I Comnenes 457—1057» (Ἀθῆναι 1930).— *Κουκουλὲς Φ.*, «Περὶ κομμώσεως τῶν Βυζαντινῶν» (ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» 1930, σ. 3—37.

Ἐκπαίδευσις: *Schemel Fr.*, «Die Hochschule von Konstantinopel von V bis IX Jahrhundert» (Berlin 1912).— *Ἀνδρεάδης Ἀ. Μ.*, «Τὰ πανεπιστήμια Κωνσταντινουπόλεως καὶ αἱ χάριν αὐτῶν δημόσιαι δαπάναι» (Ἀθῆναι 1923.— *Fuchs Fr.*, «Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter» (= «Byzantinisches Archiv» Heft 8, Leipzig - Berlin 1926).— *Εὐαγγελίδης Τρ. Ε.*, «Τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι τοῦ 1831, μετὰ προλεγομένων περὶ τῆς βυζαντινῆς παιδείας» (Ἀθῆναι 1933).

Θέσις τῆς γυναικός: *Τσοκόπουλος Γ. Β.*, «Γυναῖκες τοῦ Βυζαντίου» (Ἀθῆναι 1919).— *Λάμπρος Σπ.*, «Ἡ γυνὴ ἐν τῷ Βυζαντίῳ» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» τ. ΙΖ/1923, σ. 258—286).— *Ἰμβριώτη Ρόζα*, «Ἡ γυναίκα στὸ Βυζάντιο» (Ἀθῆναι 1923).

[Πληρεστέραν βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (München 1891 καὶ 1897)· ἑλλην. μετάφρ. *Σωτηριάδου* τ. Γ΄/1900, σελ. 549—578) καὶ *Marouzeau J.*, «Dix années de bibliographie classique 1914—1924» (Paris II/1928, σ. 1000 κ.ἑ.), νεωτέραν δὲ ἐν τοῖς τόμοις τοῦ «Byzantinische Zeitschrift» (1892 κ.ἑ.) καὶ «L'année philologique (1928 κ.ἑ.).— Τὸν περιοδικὸν τύπον καὶ τὰς λεξικογραφικὰς ἐργασίας περὶ τοῦ βυζαντινοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου βλ. ἐν τῷ τμήματι περὶ βυζαντινῶν σπουδῶν τοῦ παρόντος τόμου, διὰ δὲ τὴν ἐν γένει νομικὴν ὄψιν τῶν σχέσεων ἐν τῷ δημοσίῳ καὶ ἰδιωτικῷ βίῳ τῶν βυζαντινῶν βλ. τὸ οἰκεῖον τμῆμα τοῦ ἰδ΄ ου κεφαλαίου *Δίκαιον*].

Β. Βυζαντινοὶ χρόνοι. 1. Στρατὸς τῆς ξηρᾶς: *Jähns M.*, «Geschichte der Kriegswissenschaften» (Münich-Leipzig 1889).— *Novakovic St.*, «Das altserbische Heer» (Belgrad 1893, ἔνθα περὶ τῶν βυζαντινῶν ἀρχῶν τῆς σερβικῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως).— *Zachariae von Lingenthal K. E.*, «Wissenschaft und Recht für das Heer vom 6 bis zum Anfang des 10. Jahrhunderts» (ἐν «Byzant. Zeitschrift» III/1891 καὶ V/1896).— *Aussaresses F.*, «L'armée byzantine à la fin du VI siècle» (Bordeaux 1909).— *Maspero J.*, «Organisation militaire de l'Égypte byzantine» (Paris 1912). —*Grosse R.*, «Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der Byzantinischen Themenverfassung» (Berlin 1920).— *Καλογερόπουλος Ν.*, «Περὶ στρατιωτικῆς ὀργανώσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας» (1928).— *Σακελλαρίου-Πιλάτος Ἀλ. Ἐ.*, «Τὸ πυροβολικὸν κατὰ τὴν δύσιν τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν αὐτοκρατορίας» (Ἀθῆναι 1930).— *Ζέγγελης Κ.*, «Περὶ τῶν πυροβόλων ὅπλων τῶν Βυζαντινῶν» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1931 σ. 515 κἑ.).— Ὕλην διὰ τὸν βυζαντινὸν στρατὸν ἔχουν ἐπίσης πλεῖστα τῶν διὰ τὸν ἀρχαῖον στρατὸν μνημονευθέντων ἀνωτέρω ἔργων (*Wescher* κ. ἄ.), λεπτομερεστέραν δὲ βιβλιογραφίαν οἱ τόμοι τοῦ «Byzantinische Zeitschrift» τοῦ ὁποίου βλ. καὶ τὸ εὑρετήριον.— «Byzantinische Zeitschrift. Generalregister zu Band I—XII, 1892—1903» (Leipzig 1909, ἔνθα βλ. τὰς λ. Heerwesen σ. 170—171, Krieg σ. 258, Militarismus σ. 307 καὶ Seewesen σ. 414).— Τέλος διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς τακτικοὺς συγγραφεῖς βλ. ἰδίως τὸν *Krumbacher K.*, «Geschichte der griechische Literatur» (München 1891 καὶ 1897. Ἑλλην. μετάφρ. *Σωτηριάδου* τ. Β΄/1900 σελ. 460—463 καὶ Γ/1900 σελ. 574—576), ἀλλὰ καὶ τὰς λοιπὰς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας.

2. *Ναυτικόν*: *Gfrörer Fr.*, «Byzantinische Geschichte» (Graz II/1873, σ. 410—425).— *Jurien de la Gravière E.*, «La marine des byzantins» (ἐν «Revue des deux mondes» LXV/1884 σελ. 130—158).— *Torr C.*, «Ancient ships» (Cambridge 1894, σελ. 16 κἑ.).— *Γούδας Μιχ.*, «Τὸ ναυτικὸν τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα» (Ἀθῆναι 1903).— *Λάμπρος Σπ. Π.*, «Τρία κείμενα συμβάλλοντα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ναυτικοῦ παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» Θ΄/1912).— *Ράδος Κ. Ν.*, «Τὸ ναυτικὸν τοῦ Βυζαντίου. Ὑλικόν, ὀργάνωσις, τακτική, ἱστορία» (Ἀθῆναι 1920).— *Σαρρῆφης Πιτζιπιός Κ. Α.*, «Βυζαντινὰ ναυτικὰ ζητήματα» (ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» τ. Ε΄/1928, σ. 193 κἑ.).— *Bury J. R.*, «The naval policy of the roman empire in relation to the western provinces from the seventh to the ninth century» (ἐν «Centenario della nascita di M. Amari» II/1930, Palermo).— *Γεωργακόπουλος Γ. Ε.*, «Τὸ ἑλληνικὸν ναυτικὸν διὰ μέσου τῶν αἰώνων» (Ἀθῆναι 1933).— Ἐπίσης βλ. καὶ τὰ διὰ τὸ ἀρχαῖον ναυτικὸν μνημονευθέντα ἔργα τῶν *Κ. Ν. Ράδου* (1896) καὶ *J. R. Hale*.

Π. Ν. Π.

ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ.

Κύριον ἱστορικὸν σταθμόν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου θεωρεῖται ἀρχομένη ἡ τουρκοκρατία ἐν Ἑλλάδι, ἀποτελεῖ ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453), μολονότι καὶ πρότερον ἤδη πλεῖσται ἐπαρχίαι τοῦ βυζαντινοῦ κράτους εἶχον ὑποκύψει εἰς τὸν ἐξ Ἀνατολῶν ἐπιδρομέα καὶ μεταγενεστέρως δὲ διάφοροι καθαρῶς ἑλληνικαὶ χῶραι ἐξηκολούθησαν ἀνθιστάμεναι ἐπὶ δύο καὶ πλέον αἰῶνας. Οὕτω ἡ Ρόδος ὑπετάγη τῷ 1523, ἡ Κύπρος τῷ 1570, ἡ δὲ Κρήτη τῷ 1669, ἐνῷ ἡ Πελοπόννησος, ἀνακτηθεῖσα ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν τῷ 1687, παρέμεινεν ὑπ' αὐτοὺς μέχρι τοῦ 1715, ἑκατοντάδα δηλαδὴ ἐτῶν μόνον πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Ὑπῆρξαν δὲ καὶ ἑλληνικαὶ χῶραι, αἱ νῆσοι τοῦ Ἰονίου, αἵτινες οὐδέποτε ἐγνώρισαν τὴν ἀγριότητα τοῦ κατακτητοῦ. Ἀποτελεῖ οὐχ ἧττον, ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ἀπαρχὴν τῆς τουρκοκρατίας, διότι μόνον δι' αὐτῆς ἐσταθεροποιήθη τὸ ἐν τῇ Ἐγγὺς Ἀνατολῇ, κράτος τῶν Ὀθωμανῶν, ἀφοῦ διὰ τῆς καταλύσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς ὑποδουλώσεως τῆς πρωτευούσης αὐτῆς, ἐξέλιπε καὶ τὸ τελευταῖον ἰσχυρὸν στήριγμα ἐπὶ τὸ ὁποῖον ἠδύναντο νὰ ἐλπίζωσιν οὐ μόνον οἱ Ἕλληνες ἀλλὰ καὶ πάντες οἱ ὀρθόδοξοι λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς. Ἐνῷ δὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀκριβῶς λήγει διὰ τὴν Δύσιν ὁ Μεσαίων καὶ ἄρχεται ἡ Ἀναγέννησις, διὰ τὴν ἑτέραν πλευρὰν τῆς Εὐρώπης, τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολήν, ἄρχεται ἡ περίοδος τοῦ σκότους καὶ τῆς παρακμῆς, διαρκέσασα ἐπὶ τέσσαρας σχεδὸν αἰῶνας (μέχρι τοῦ 1821). Ἡ ἀγριότης καὶ ἡ ἀμάθεια τοῦ Τούρκου κατακτητοῦ περὶ τὰ ὅπλα μόνον ἐμπείρου καὶ ἀνικάνου νὰ ἀσχοληθῇ περὶ οἱανδήποτε ἄλλην ἐκπολιτιστικὴν ἐκδήλωσιν, ταχέως ἐπέφερε καὶ τὴν παρακμὴν τοῦ τέως ἀνθοῦντος βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ. Συνετέλεσε δ' εἰς τοῦτο σημαντικῶς καὶ ὁ πρὸς τὴν ἀναγεννωμένην Δύσιν καὶ ἰδίᾳ τὴν Ἰταλίαν ἐκπατρισμὸς πάντων σχεδὸν τῶν ἐπὶ παιδείᾳ καὶ γένει διακρινομένων, ὅσοι διέφυγον τὸ ξίφος τοῦ κατακτητοῦ ἢ τὸ ἐξανδραποδισμόν. Μεταξὺ τῶν ἐκπατρισθέντων λογίων ἀνδρῶν, ὅλως ἐξέχουσαν θέσιν κατέχουσιν ὁ καρδινάλιος γενόμενος ἐν τῇ Δύσει Βησσαρίων, ὁ Πελοποννήσιος Ἰσίδωρος, ὁ ἐν Φλωρεντίᾳ καὶ Ρώμῃ διδάξας τὰ ἑλληνικὰ γράμματα Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, ὁ Ἀθηναῖος Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, ὁ Θεσσαλονικεὺς Ἰωάννης Ἀνδρόνικος Κάλλιστος, ἐπιλεγόμενος περιπατητικὸς φιλόσοφος, ὁ Σπυρτιάτης Γεώργιος Ἑρμώνυμος ἢ Χαριτώνυμος, πρῶτος διδάξας δημοσίᾳ ἐν Παρισίοις τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, οἱ Κωνσταντῖνος καὶ Ἰάνος Λασκάρεις, ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος καὶ πλεῖστοι ἄλλοι. Οἱ ἄνδρες οὗτοι οὐ μικρὸν συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιτελουμένης τότε ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν, βοηθήσαντες σημαντικῶς τοὺς Λατίνους εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σοφίας. Καὶ προύχοντες ὅμως οὐκ ὀλίγοι ἐξεπατρίσθησαν, ἀνήκοντες εἰς τὰ ἐπιφανέστερα τῶν ἐν Βυζαντίῳ δρασάντων γενῶν. Οὗτοι, ἐγκατασταθέντες εἰς τὰς διαφόρους χώρας τῆς Δύσεως, ἐξέλιπον διὰ τοῦ χρόνου, ἀναμιχθέντες μετὰ τῶν Λατίνων καὶ ἀπολέσαντες τὴν ἑλληνικότητά των. Οὕτω τὸ δουλωθὲν γένος, στερηθὲν τῶν ἀρίστων αὐτοῦ μελῶν καὶ τῶν οἰκονομικῶν αὐτοῦ πόρων, ἀφοῦ ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ γῆ καὶ πᾶσα περιουσία τοῦ ραγιᾶ περιῆλθεν εἰς τοὺς Τούρκους, περιέπεσεν εἰς τὴν ἐσχάτην ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν κατάπτωσιν, καταστὰν ἀνίκανον νὰ πράξῃ τι διὰ τὴν σωτηρίαν του. Παρέμειναν ὅμως ἀπ' ἀρχῆς δύο ἰσχυρὰ στηρίγματα, ἅτινα συνεῖχον τὸ ὑπόδουλον Γένος κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας τῆς παρακμῆς του, τοὺς καὶ σκοτεινοτέρους: ἡ Ἐκκλησία ἀφ' ἑνός, ὑπερτάτη πνευματικὴ ἀλλὰ καὶ πολιτικὴ ἐν πολλοῖς ἀρχὴ τῆς Χριστιανωσύνης, καὶ ἡ τιμωρὸς κλεφτουριὰ ἀφ' ἑτέρου, ἥτις, συγκεντρώσασα ἀπ' ἀρχῆς τὰ μᾶλλον ἀνυπότακτα καὶ φιλελεύθερα τοῦ Ἑλληνισμοῦ στοιχεῖα, ἀπέβη διὰ τοῦ χρόνου ἡ ἀληθὴς προστάτις τοῦ ὑποτεταγμένου καὶ τιμωρὸς τοῦ δυνάστου δύναμις, διατηρήσασα ἀκμαῖον τὸ φρόνημα τῆς ἐλευθερίας καθ' ἅπασαν τὴν μακρὰν τῆς τουρκοκρατίας περίοδον.

Λήγοντος τοῦ δευτέρου τῆς δουλείας αἰῶνος καὶ τρίτη δύναμις ἦλθε νὰ ἐνισχύσῃ, πρὸς ὄφελος τοῦ Γένους, τὰς δύο πρώτας. Ἦτο δὲ αὕτη ἡ ἐν Φαναρίῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀναπτυχθεῖσα ἀριστοκρατία, ἥτις ἐξέθρεψεν ἐπιφανεῖς ἐπὶ παιδείᾳ καὶ ἱκανότητι ἄνδρας, καταλαβόντας διαφόρους ἀνωτάτας κρατικὰς θέσεις καὶ ἀποτελέσαντας ἀληθῆ ἐν τῇ αὐτοκρατορίᾳ δύναμιν. Οὕτω ἡ Ἐκκλησία, οἱ κλεφταρματολοί, οἱ προύχοντες τῶν κοινοτήτων καὶ οἱ Φαναριῶται, ὑπῆρξαν αἱ τέσσαρες μεγάλαι δυνάμεις τῶν Ἑλλήνων τῆς τουρκοκρατίας, αἵτινες, προαχθεῖσαι εἰς μεγάλην ἰσχύν, ἀπετέλεσαν ἀληθὲς κράτος ἐν κράτει. Διότι εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι κατὰ τὴν πρώτην μάλιστα περίοδον τῆς τυραννίας ἡ ζωὴ καὶ τῶν ἰσχυροτέρων Ἑλλήνων εὑρίσκετο πάντοτε εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ κατακτητοῦ, ἀλλὰ τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ μὲ τοὺς κραταιοτέρους Τούρκους μεγιστᾶνας καὶ μεγάλους βεζύρας, πολλοὶ τῶν ὁποίων καὶ τὰς ἐπουσιωδεστέρας ἀποτυχίας των ἐπλήρωνον διὰ τῆς κεφαλῆς των. Καὶ ἄλλαι ὅμως δυνάμεις, διὰ τοῦ χρόνου ἀναπτυχθεῖσαι, συνετέλεσαν ὥστε νὰ ἀναζήσῃ βαθμηδὸν ἡ καταπεσοῦσα τοῦ Γένους δύναμις. Τὴν κυριωτέραν δὲ μεταξὺ αὐτῶν θέσιν κατεῖχε ἡ μεγάλως προαχθεῖσα ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος ἐμπορικὴ καὶ ναυτικὴ τάξις τῶν Ἑλλήνων, ἥτις, πλουτήσασα, διὰ τῶν ναπολεοντείων ἰδίᾳ πολέμων, καὶ καταλαβοῦσα ἐξέχουσαν θέσιν ἐν τῇ οἰκονομικῇ ζωῇ τῆς Ἑλλάδος, ὑπῆρξεν ὁ κυριώτατος τῶν συντελεστῶν τῆς ἐθνεγερσίας. Διὰ τὴν ἀναβίωσιν, τέλος, τοῦ Γένους μεγάλως συνετέλεσε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἁλώσεως, οἱ ραγιάδες ἀπετέλεσαν τὰς μόνας παραγωγικῶς ἐργαζομένας τάξεις ἐν τῷ τουρκικῷ κράτει, τῶν δυναστῶν διαγόντων ἐν νωχελείᾳ καὶ ἐκ τοῦ ἱδρῶτος τῶν δυναστευομένων ἀποζώντων. Θὰ ἀντεμετώπιζε δὲ ὁ κατακτητὴς μείζονας ἔτι δυσχερείας πρὸς ὁριστικὴν ἐπιβολήν του, ἂν, κατὰ μέγα μέρος, δὲν ἐστηρίζετο, διὰ τὴν θεμελίωσιν καὶ διοργάνωσιν τοῦ κράτους του, εἰς τὴν περίνοιαν Ἑλλήνων καὶ ἄλλων Χριστιανῶν, βίᾳ ἢ ἑκουσίως ἀλλαξοπιστησάντων. Ἀτελεύτητος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τοῦ τουρκικοῦ κράτους, οἵτινες ἐγεννήθησαν Ἕλληνες Χριστιανοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων καταλέγονται καὶ οἱ μεγάλοι βεζύραι τοῦ μὲν Μωάμεθ Β΄ Μαχμοὺτ πασᾶς καὶ Ροὺμ Μεχμὲτ πασᾶς, τοῦ Βαγιαζὴτ Β΄ Μεζὶ πασᾶς καὶ Χοΐζα Μουσταφᾶ πασᾶς, τοῦ Σουλεϊμὰν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς Ἰβραὴμ πασᾶς καὶ Σουλεϊμὰν πασᾶς καὶ πολλοὶ ἄλλοι μεταγενέστεροι, ἐν οἷς καὶ ὁ περίφημος ναύαρχος Βαρβαρόσσας.

Ἐπιφανέστατοι ὅμως μεταξὺ τῶν ἑλληνικῆς καταγωγῆς Τούρκων μεγιστάνων, ὑπῆρξαν οἱ Κιουπρολίδαι πέντε τῶν ὁποίων κατέλαβον τὸ ὕπατον τουρκικὸν ἀξίωμα τοῦ μεγάλου βεζύρου. Τέλος καὶ τὸ περιφημότερον ὀθωμανικὸν στρατιωτικὸν σῶμα τῶν Γενιτσάρων ἐξ ἑλληνοπαίδων κατηρτίζετο καὶ τοῦτο, ἀποσπωμένων παιδιόθεν ἐκ τῆς

Digitized by Google

μητρικῆς ἀγκάλης διὰ τοῦ παιδομαζώματος. Παρ' ὅλα ὅμως τὰ δεινὰ καὶ τὴν φθορὰν ἣν, κατὰ τοὺς πρώτους ἰδίᾳ χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, ὑπέστη ὁ ὀρθόδοξος Ἑλληνισμός, διετηρήθη ἐν τούτοις κατὰ τὸ μεγαλύτερον αὐτοῦ μέρος φυλετικῶς, θρησκευτικῶς καὶ γλωσσικῶς ἄθικτος, καθ' ὃν χρόνον ἄλλοι λαοί, ὑπὸ τὰς αὐτὰς τελέσαντες συνθήκας, ταχέως ἀπώλεσαν τὴν θρησκευτικὴν των τοὐλάχιστον συνείδησιν. Οὕτω ἀναφέρεται ὅτι μεταξὺ τοῦ 1620 καὶ τοῦ 1650, ὁ ἐκ 350.000 ψυχῶν ἀποτελούμενος χριστιανικὸς πληθυσμὸς μιᾶς περιοχῆς τῆς Ἀλβανίας, περιωρίσθη εἰς 50.000. Ἐπέδειξε δὲ μάλιστα ὁ Ἑλληνισμὸς διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν καὶ τὴν μεγάλην αὐτοῦ ἀφομοιωτικὴν δυναμικότητα, ἀφοῦ εἰς πλείστας περιφερείας (ὡς π. χ. ἐν Κρήτῃ καὶ Ἠπείρῳ), κατώρθωσε νὰ ἐπιβάλῃ καὶ αὐτὴν τὴν γλῶσσαν του εἰς τὸν κατακτητήν. Σημαντικὴ ἐξ ἄλλου ἀπόδειξις τῆς μείζονος ἀντοχῆς, ἣν ἐπεδείξατο τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἔναντι τῶν ἄλλων γειτόνων ὑποδούλων ἐθνῶν, ἀποτελεῖ καὶ τὸ ὅτι οἱ τε Βούλγαροι καὶ οἱ Σέρβοι δὲν ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν λαϊκὰ ᾄσματα ἀνάλογα πρὸς τὰ ἑλληνικά, δι' ὧν νὰ πιστοποιῆται ἡ διατήρησις τοῦ ἐθνικοῦ αὐτῶν φρονήματος καὶ ἡ ἐν πληρότητι βίωσίς των κατὰ τὸ διάστημα τῆς πρὸς τοὺς Τούρκους δουλείας.

Διοικητικὴ διαίρεσις καὶ τουρκικαὶ ἀρχαί. Ὑπὸ τοὺς Τούρκους ἡ Ἑλλὰς διῃρεῖτο γενικῶς εἰς *βιλαέτια* (εἶδος γενικῶν διοικήσεων, τῶν ὁποίων ἡ διεύθυνσις ἦτο ἀνατεθειμένη εἰς τὸν *βαλῆν*), *σαντζάκια* (ἐπαρχίας, τῶν ὁποίων οἱ ἄρχοντες ἐκαλοῦντο *μουτεσαρίφηδες*), *καζάδες* (ὑποδιοικήσεις, τελούσας ὑπὸ τὴν διοίκησιν *καϊμακάμη*), *ναχαγιέδες* (δήμους, διοικουμένους ὑπὸ *μουδίρη*) καὶ *καριέδες* (εἶδος κοινοτήτων, ἐχουσῶν ἄρχοντας αὐτῶν τοὺς *μουχτάρηδες*). Καὶ τοιαύτη μὲν ἦτο ἡ γενικὴ διοικητικὴ διαίρεσις τῆς χώρας, εἰς ἕκαστον ὅμως τμῆμα αὐτῆς παρετηροῦντο, δι' ἱστορικοὺς κυρίως λόγους, ὡρισμέναι ἰδιοτυπίαι.

Οὕτω ἡ Πελοπόννησος ἀπετέλει ἑνιαίαν διοικητικὴν περιφέρειαν, χαρακτηριζομένη ὡς «*ἀγιαντελέ*», διῳκεῖτο δὲ ὑπὸ βεζύρη, ἑδρεύοντος ἐν Τριπολιτσᾷ. Οὗτος ἦτο πασᾶς τριῶν ἱππουρίδων, ἐτιτλοφορεῖτο δὲ «*Μώρα βαλεσῆ*» καὶ εἶχε περὶ αὐτὸν ἐπιτελεῖον ἐξ ἑνὸς διερμηνέως τῶν ξένων γλωσσῶν, δύο κατωτέρων πασάδων, διοριζομένων συνήθως ὡς φρουράρχων ἐν Μεθώνῃ καὶ Ναυπλίῳ, καὶ πολλῶν ἄλλων κατωτέρων διοικητικῶν, δικαστικῶν καὶ οἰκονομικῶν ὑπαλλήλων.

Αἱ ἀπαρτίζουσαι τὴν διοίκησιν ἐπαρχίαι ἦσαν εἰκοσιτέσσαρες (Κόρινθος, Βοστίτσα, Καλάβρυτα, Πάτρα, Γαστούνη, Πύργος, Καρύταινα, Ἀρκαδία, Νεόκαστρον, Μεθώνη, Κορώνη, Ἀνδροῦσα, Νησί, Καλαμάτα, Λεοντάρι, Μυστρᾶς, Μονεμβασία, Τριπολιτσά, Ἅγιος Πέτρος, Πραστός, Ἄργος, Ἐμπλάκικα, Φανάρι καὶ Κάτω Ναχαγιές), δὲν ἐτέλουν ὅμως ὑπὸ ἴδιον ἑκάστη διοικητήν, ἀλλ' εἶχον ἀνὰ ἕνα *καδῆν* (δικαστήν), ἕνα *βοεβόδα* (οἰκονομικὸν ὑπάλληλον καὶ εἰσπράκτορα), ἕνα *σεντοὺκ ἐμίρην* (ταμίαν) καὶ ἕνα *καποὺ μελτούμπασην* ἢ *μπουλουκμπασην* (ἀστυνόμον). Ἀφ' ἑτέρου ὁ ἐπιφανέστατος τῶν ἰθαγενῶν Τούρκων διωρίζετο «*ἀγιάνης*» παρὰ τῷ πασᾷ. Σημαίνοντες ἐξ ἄλλου ἀξιωματοῦχοι, ἐκ τῶν παρὰ τῷ πασᾷ ὑπηρετούντων, ἦσαν καὶ οἱ: *μουκαμπελετζῆς* καὶ *δεφτὲρ-κεχαγιάς*. Ὁ πρῶτος ἦτο εἶδος διευθυντοῦ τῆς στατιστικῆς τῶν κατοίκων καὶ τῆς ὀροθεσίας τοῦ τόπου, ὁ δὲ δεύτερος ἐβοήθει καὶ ἐπώπτευε τὸν πρῶτον, ἀμφότεροι ὅμως οὐδεμίαν εἶχον ἀνάμιξιν εἰς τὰ τῆς διοικήσεως τῆς Πελοποννήσου. Ἕτεροι δύο ἀξιωματοῦχοι, ὧν ὁ μὲν ἥδρευεν ἐν Τριπολιτσᾷ, ὁ δὲ ἐν Μυστρᾷ, ἦσαν οἱ *ἀλαμπέηδες*, ἀρχηγοὶ πολεμικῶν συγκροτημάτων, ἅτινα ἐκαλοῦντο *σπαηλίκια*. Ὁ καδῆς διωρίζετο ὑπὸ τοῦ *ρούμελη σερασκέρη*, εἶχε δὲ ποικίλα καθήκοντα, ἐν οἷς καὶ τὸ νὰ ἀγγέλλῃ ὅτι ἀνεφάνη νέα σελήνη. Χωρὶς δὲ τὴν ἀγγελίαν ταύτην ἡ νέα σελήνη δὲν ἐλογίζετο ἐμφανισθεῖσα ἐπισήμως. Τὴν πύλην τοῦ πασᾶ ἐφύλαττον 150 περίπου σωματοφύλακες, καλούμενοι *καβάσηδες*, ἦρχε δὲ ταύτης ὁ *ἰτς-ἀγάς* (=ἄρχων τῆς πύλης). Παρ' αὐτοῖς ὑπηρέτει καὶ εἷς δήμιος.

Ἡ ἠπειρωτικὴ Ἑλλὰς μετὰ τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς κυρίως Ἠπείρου διῃρεῖτο εἰς πέντε σαντζάκια: τὸν *Εὔριπον*, τὰ *Τρίκκαλα*, τὴν *Ναύπακτον*, τὸ *Κάρλι* ἢ *Κάρλελι* καὶ τὰ *Ἰωάννινα*.

Τὸ σαντζάκιον τοῦ Εὐρίπου περιελάμβανε, πλὴν τῆς Εὐβοίας, τὴν Ἀττικήν, τὰς Θήβας, τὴν Λεβάδειαν, τὸ Τουρκοχώρι, τὴν Βοδονίτσαν, τὸ Ζητοῦνι, τὸ Ταλάντι, τὰ Σάλωνα, τὸ Λιδωρίκι καὶ τὸ Μαλαδρῖνον. Ἐκ τῶν ὡς ἄνω περιφερειῶν μείζονα ἰδιοτυπίαν ἀπὸ διοικητικῆς ἀπόψεως παρουσίαζεν ἡ Εὔβοια, ἥτις, κατοικουμένη ὑπὸ μεγάλου ποσοστοῦ Τούρκων, εἶχε καὶ ἴδιον συμβούλιον τῶν βέηδων της, ὅπερ, συνερχόμενον ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ γηραιοτέρου τῶν μελῶν, ἀπεφάσιζεν ἐπὶ διαφόρων τοπικῶν ζητημάτων. Εἰδικώτερον ἡ Κάρυστος ἦτο καζᾶς τοῦ Εὐρίπου, ὑπὸ καϊμακάμην ἔχοντα προνομιακήν τινα ἀνεξαρτησίαν. Τοιοῦτος ἦτο κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ διαρκούσης αὐτῆς ὁ περίφημος Ὀμέρ, εἷς τῶν κραταιοτέρων πολεμίων τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας.

Τὸ σαντζάκιον Τρικκάλων περιελάμβανεν ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν Θεσσαλίαν, δηλαδὴ τὰ Τρίκκαλα, τὰ Χάσια, τὴν Κράτζοβαν, τὴν Κλεινοβοῦν, τὰ Φάρσαλα, τὴν Γούραν, τὸν Ἀλμυρόν, τὸ Βελεστῖνον, τὸν Βόλον, τὴν Ἀγυιᾶν, τὴν Ζαγορᾶν, τὸν Ὄλυμπον, τὴν Ἐλασσόνα, τὸ Διμένοικον καὶ τὸ Μουλαλίκι.

Τὸ σαντζάκιον τῆς Ναυπάκτου περιελάμβανε τὸ Βενέτικο, τὰ Κράβαρα, τὸ Ἀπόκουρον, τὸ Καρπενήσι, τὸν Δομοκὸν καὶ τὸ Πατρατζίκι (Νέας Πάτρας).

Εἰς τὸ σαντζάκιον τοῦ Κάρλελι ὑπήγετο τὸ Μεσολόγγιον, τὸ Ἀνατολικόν, ὁ Βλοχός, ὁ Ζυγός, τὸ Ξηρόμερον, ἡ Βόνιτσα καὶ ὁ Βάλτος. Τὸ Κάρλελι ἐτέλει ὑπὸ μουσελίμην, ἀναγνωριζόμενον ἁπλῶς ἀπὸ τὸν πασᾶν τοῦ Εὐρίπου, ἀνῆκε δὲ ἀρχικῶς ἀπὸ φορολογικῆς ἀπόψεως εἰς τὴν βαλιδὲ σουλτάναν, ὑποχρεούμενον νὰ καταβάλλῃ εἰς τὸ ταμεῖον τοῦ αὐτοκρατορικοῦ γυναικωνίτου ὡρισμένον ποσὸν φόρου.

Τὸ σαντζάκιον τέλος τῶν Ἰωαννίνων περιελάμβανε τὰς περιοχὰς Ροδοβιστίου, Ἄρτης, Πρεβέζης, Λαμαρίου, Σουλίου καὶ Μαλακασίου.

Ἅπαντα τὰ ὡς ἄνω σαντζάκια διηυθύνοντο ἀπὸ πασάδες τριῶν ἱππουρίδων, κατὰ τὸ σύστημα τῆς Πελοποννήσου, διέφερον ὅμως ὡς πρὸς τὰς σχέσεις αὐτῶν ἔναντι τῶν τοπικῶν ἑλληνικῶν ἀρχῶν, αἵτινες μόνον ἐν Πελοποννήσῳ εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ ἀποστέλλωσιν ἰδίους ἀντιπροσώπους εἰς Κωνσταντινούπολιν.

Ἀνάλογος πρὸς τὴν διοίκησιν τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἦτο καὶ ἡ τῶν λοιπῶν ἠπειρωτικῶν χωρῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Ὡς πρὸς τὰς νήσους ὅμως ἴσχυε μεγάλη ποικιλία διοικητικῶν συστημάτων, διότι ἄλλαι μὲν ἐξ αὐτῶν ἀπέλαυον πλήρους σχεδὸν αὐτονομίας, σπανιώτατα μόνον βλέπουσαι διοικητικοὺς ἢ φορολογικοὺς ὑπαλλήλους τοῦ σουλτάνου, ἄλλαι δὲ ἐτέλουν ὑπὸ τὴν σκληροτέραν καταπίεσιν τοῦ κατακτητοῦ. Οὕτω ἡ Κύπρος, ἡ Κρήτη, ἡ Σάμος καὶ ἡ Ρόδος μετὰ τῶν λοιπῶν Δωδεκανήσων (Κάσσου, Καρπάθου, Χάλκης, Τήνου, Σύμης, Νισύρου, Ἀστυπαλαίας, Κῶ, Καλύμνου, Λέρου, Πάτμου καὶ τῆς μεμακρυσμένης τῶν ἄλλων Μεγίστης), περιλαμβάνουσαι ἐν τῷ πληθυσμῷ αὐτῶν τὸ μεγαλύτερον ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων νήσων ποσοστὸ Τούρκων, ἐτέλουν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν ἰδίων πασάδων, ἐνῷ αἱ λοιπαὶ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου ὑπήγοντο ὑπὸ τὸν καπετὰν πασᾶν (ἀρχιναύαρχον τῆς Τουρκίας). Εἰς τὸ σύμπλεγμα τῶν Κυκλάδων ὑπήγοντο τότε αἱ ἑξῆς 20 νῆσοι: Κέα (Ζέα), Θερμιά (Κύθνος), Σίφνος, Σέριφος, Κίμωλος, Μῆλος, Πολύκανδρος (Φολέγανδρος), Σίκυνος, Σαντορίνη (Θήρα), Ἀνάφη, Ἴος, Ἀμοργός, Νάξος, Πάρος, Ἀντίπαρος, Ἰκαρία, Μύκονος, Σῦρος, Τῆνος καὶ Ἄνδρος. Ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν νήσων τούτων εἰσπραττομένων προσόδων αἱ μὲν τῆς Τήνου περιήρχοντο εἰς τὸν ἑκάστοτε εὐνοούμενον οὐλεμᾶν (βελῆζαδὲ ἐφένδην), αἱ δὲ τῆς Ἄνδρου καὶ Σύρου εἰς τὸ σουλτανικὸν χαρέμι. Ἑτέραν διοικητικὴν περιφέρειαν ἀπετέλει ἡ Χίος μετὰ τῶν Ψαρῶν, τρίτην ἡ Λέσβος, ἡ Λῆμνος, ἡ Ἴμβρος, ἡ Τένεδος, ἡ Σαμοθρᾴκη καὶ ἡ Θάσος, τετάρτην αἱ Ἀργολικαὶ νῆσοι Ὕδρα, Σπέτσαι καὶ Πόρος μετὰ τῶν ἐν τῷ Σαρωνικῷ Αἰγίνης καὶ Σαλαμῖνος, τελευταίαν δὲ αἱ Βόρειοι Σποράδες (Σκῦρος, Ἁλόννησος, Σκόπελος, Σκίαθος κλπ.), μετὰ τοῦ ἀπέναντι αὐτῶν κειμένου Τρίκερι, καίτοι τοῦτο φυσικῶς ἀπετέλει τμῆμα τῆς ἀκτῆς τῆς Θεσσαλομαγνησίας.

Πλὴν ὅμως τῶν τουρκικῶν διοικητικῶν ἀρχῶν, αἵτινες μάλιστα πολλαχοῦ, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, τύποις μόνον διεχειρίζοντο τὴν διοίκησιν, εἶχεν ἀναπτυχθῆ καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ δεύτερος διοικητικὸς θεσμός, ἑλληνικὸς οὗτος, ὁ τῶν δημογερόντων, περὶ τοῦ ὁποίου εἰδικώτερον γενήσεται λόγος κατωτέρω.

Πληθυσμός. Αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι ἐξηκολούθησαν καὶ καθ' ὅλον τὸ μακρὸν διάστημα τῆς τουρκοκρατίας νὰ κατοικοῦνται κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκείνου πληθυσμοῦ, ὅστις εἶχε διαμορφωθῆ, μετὰ τὰς γενομένας μέχρι καὶ τῶν τελευταίων πρὸ τῆς τουρκοκρατίας αἰώνων συνεχεῖς βαρβαρικὰς ἐπιδρομάς, διὰ τῆς ἀφομοιώσεως τῶν ποικίλων ἀπὸ βορρᾶ κατελθόντων φύλων καὶ ἰδίᾳ τῶν Σλαύων, τῶν Βλάχων καὶ τῶν Ἀλβανῶν. Ἐξ αὐτῶν οἱ Σλαῦοι εἰς μὲν τὰς μακεδονικὰς καὶ τὰς θρᾳκικὰς χώρας, εἰς ἃς εἶχον ἐγκατασταθῆ πολυαριθμότεροι, διετήρουν τὴν γλῶσσάν των καὶ τὴν ἀριθμητικὴν των ἰσορροπίαν πρὸς τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον, εἰς τὴν κυρίως ὅμως Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησον ἀφωμοιώθησαν ἐξ ὁλοκλήρου. Φαίνεται δὲ ὅτι ἡ τοιαύτη ἀφομοίωσις ὀφείλεται κυρίως εἰς τὸν μικρὸν σχετικῶς ἀριθμὸν τῶν εἰσρευσάντων εἰς τὰς τελευταίας ταύτας χώρας. Τὰ ἀλβανικὰ καὶ βλαχικὰ φῦλα καίτοι διετήρησαν τὰ γλωσσικὰ των ἰδιώματα μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ μεταγενεστέρως, ἠσπάσθησαν ὅμως καὶ αὐτὰ ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι τὰ ἐθνικὰ ἰδεώδη τῶν Ἑλλήνων, ὑπὲρ τῶν ὁποίων καὶ πλειστάκις ἠγωνίσθησαν. Ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, ὅτε κατῆλθον οἱ Τοῦρκοι, καὶ ἑξῆς ἡ φυλετικὴ σύνθεσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ παρέμεινεν ἀναλλοίωτος, ἅτε μὴ ἐπισυμβάσης οὐδεμιᾶς νέας ἐγκαταστάσεως ξένων λαῶν εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀνάμιξις τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου ὑπῆρξε μικρά, γινομένη πάντοτε σχεδόν, ὑπὲρ τῶν Τούρκων διὰ τῶν ἀλλαξοπιστιῶν, τοῦ παιδομαζώματος καὶ τῆς ἁρπαγῆς ἑλληνίδων γυναικῶν ὑπὸ τῶν τυράννων. Τὰ ἐντεῦθεν ὅμως γεννώμενα τέκνα, ἀνήκοντα εἰς τὴν μουσουλμανικὴν θρησκείαν ἐξετουρκίζοντο ἀπολλύμενα διὰ τὸν Ἑλληνισμόν. Παρ' ὅλην ἐν τούτοις τὴν φθοράν, ἣν ὑφίστατο τὸ ἡμέτερον στοιχεῖον, ἐξηκολούθει πάντοτε νὰ διατηρῇ, εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας, τὴν ἀριθμητικὴν ὑπεροχὴν ἔναντι τοῦ μουσουλμανικοῦ, εἰς τὰς πλείστας δὲ νήσους, ἰδίᾳ τὰς μικράς, παρέμεινεν ἐντελῶς ἀνανάμικτον, οὐδέποτε ἐγκατασταθέντων ἐν αὐταῖς Τούρκων. Εἰδικώτερον κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς τουρκοκρατίας ὁ πληθυσμὸς τῶν χωρῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκθέσεως ἣν ὑπέβαλεν ὁ Καποδίστριας εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν προστατίδων Δυνάμεων, ὑπελογίζετο ὡς κατωτέρω:

Ἡ Πελοπόννησος ἠρίθμει κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ Ἀγῶνος 458.000 Ἕλληνας καὶ 43.000 Τούρκους, ἅμα τῇ λήξει δὲ τοῦ Ἀγῶνος 400.000 Ἕλληνας καὶ ἐλάχιστα μόνον ἄτομα Τούρκους. Εἰς τὰ 5 σαντζάκια τῆς κυρίως ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος κατακτηταὶ καὶ καταδυναστευόμενοι κατενέμοντο ὡς ἑξῆς: α') σαντζάκιον τοῦ Εὐρίπου πρὸ μὲν τοῦ Ἀγῶνος, 157.000 Ἕλληνες καὶ 13.500 Τοῦρκοι, μετὰ δὲ τοῦτον, 114.000 καὶ 7.000· β') σαντζάκιον Τρικκάλων, πρὸ μὲν τοῦ Ἀγῶνος 248 000 Ἕλληνας καὶ 38.500 Τούρκους, ἀκολούθως δὲ 239.000 καὶ 33.500· γ) σαντζάκιον Ναυπάκτου, πρὸ μὲν 53.000 Ἕλληνας καὶ 5.500 Τούρκους, εἶτα δὲ 37.000 καὶ 4.500· δ') σαντζάκιον Κάρλελι πρὸ μὲν 38.000 Ἕλληνας καὶ 2.000 Τούρκους, εἶτα δὲ 22.500 καὶ 250· ε') σαντζάκιον Ἰωαννίνων πρὸ μὲν 62.200 Ἕλληνας καὶ 3.500 Τούρκους, εἶτα δὲ 44.300 καὶ 1.900.

Αἱ ὑπάρχουσαι περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῶν νήσων πληροφορίαι δὲν εἶναι πλήρεις. Περὶ τῶν Δωδεκανήσων εἶναι γνωστὸν ὅτι τὴν μὲν Κάσσον κατῴκουν πρὸ τοῦ Ἀγῶνος 6.000 κάτοικοι, τὴν Κάρπαθον 7.500, τὴν Χάλκην 1.200, τὴν Τῆλον 3.000, τὴν Σύμην 8.000, τὴν Νίσυρον 4.000, τὴν Ἀστυπάλαιαν 3.000, τὴν Κάλυμνον 6.000, τὴν Λέρον 5.000, τὴν Πάτμον 5.500 καὶ τὸ Καστελλόριζον (Μεγίστην) 2.500. Διὰ τὴν Κῶ ἐλλείπουν πληροφορίαι, ὡς καὶ διὰ τὴν Ρόδον.

Προκειμένου περὶ τῆς Κρήτης ὑπελογίζετο ὅτι πρὸ μὲν τοῦ Ἀγῶνος ἠρίθμει 160 000 Ἕλληνας καὶ 130.000 Τούρκους, μετ' αὐτὸν δὲ 90.000 καὶ 22.000. Περὶ τῆς Σάμου γνωρίζομεν μόνον ὅτι ὁ κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Ἐπαναστάσεως ἑλληνικὸς πληθυσμός της ἀνήρχετο εἰς 25 000, περὶ δὲ τῆς Χίου, κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, ὅτι κατῳκεῖτο ὑπὸ 120.000 Ἑλλήνων, ἐλαττωθέντων εἰς τὸ ἥμισυ διαρκούσης τῆς Ἐπαναστάσεως, καὶ ὑπὸ 1.100 Τούρκων, ἐλαττωθέντων εἰς 800. Ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι πρὸ τοῦ Ἀγῶνος κατῴκουν ἐν Χίῳ καὶ 60 Ἑβραῖοι. Ἀφ' ἑτέρου οἱ Ψαριανοί, ἀνερχόμενοι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως εἰς 8 000, περιωρίσθησαν ἀκολούθως εἰς 5.000. Αἱ Κυκλάδες, κατοικούμεναι ἀποκλειστικῶς ὑπὸ Ἑλλήνων, εἶχον πληθυσμὸν ὡς ἑξῆς: Κέα 5 0 0, Θερμιὰ 4.500, Σίφνος 6.000, Σέριφος 2.000, Κίμωλος 1.000, Μῆλος 5 000, Πολύκανδρος 1.000, Σίκυνος 600, Σαντορίνη 1.70), Ἀνάφη 700, Ἴος 5.000, Ἀμοργὸς 3.500, Νάξος 13.000, Πάρος 7.000, Ἀντίπαρος 200, Μύκονος 5 500, Σῦρος 4.500, Τῆνος 28 000, Ἄνδρος 16.000. Ἐκ τῶν Ἀργολικῶν νήσων αἱ Σπέτσαι ἠρίθμουν 8 000 κατοίκους, ἡ Ὕδρα 16.(00 καὶ ὁ Πόρος 7.000, ἐκ δὲ τῶν Σαρωνικῶν ἡ Αἴγινα 3.500 καὶ ἡ Σαλαμὶς 4.000. Τέλος ἐκ τῶν Βορείων Σποράδων ἡ Σκῦρος ἠρίθμει 2.500 κατοίκους, ἡ Ἁλόννησος 300, ἡ Σκόπελος 7.000, ἡ Σκίαθος 1.500 καὶ τὸ Τρίκερι 1.700.

Αἱ πληροφορίαι αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὴν διοικητικὴν διαίρεσιν καὶ τὴν κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ Ἀγῶνος κατάστασιν τῶν καθαρῶς ἑλληνικῶν χωρῶν ἐλήφθησαν ἔκ τινος ἐκτενοῦς περὶ τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων ἐκθέσεως τοῦ κυβερνήτου Ἰω. Καποδιστρίου, τὴν ὁποίαν οὗτος ὑπέβαλε τῇ 18/30 Ὀκτωβρίου 1828 εἰς τοὺς ἐν Πόρῳ εὑρισκομένους ἀντιπροσώπους τῶν τριῶν προστατίδων Δυνάμεων, εἰς τοὺς ὁποίους εἶχεν ἀνατεθῆ ἡ μελέτη καὶ ἐπίλυσις τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος. Ἡ ἔκθεσις τοῦ Καποδιστρίου ἀπετέλει ἀπάντησιν εἰς ὑποβληθέντα 28 ἐρωτήματα τῶν ὡς ἄνω ἀντιπροσώπων, συνετάχθη δὲ τῇ συνεργασίᾳ τῶν ἐπισημοτέρων ἐκ τῶν περὶ τὸν κυβερνήτην Ἑλλήνων, οἵτινες ἐγίγνωσκον καλῶς τὴν κατάστασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν τελευταίαν τῆς δουλείας περίοδον. Διετάχθησαν ἐξ ἄλλου καὶ οἱ κατὰ τόπους διοικηταὶ ὡς καὶ οἱ δημογέροντες, νὰ ἀποστείλωσι πᾶν ὅ,τι ἐγνώριζον σχετικῶς, ἀπεστάλησαν δὲ καὶ εἰδικὰ πρόσωπα ὅπως μελετήσωσιν ἐπιτοπίως τὴν κατάστασιν. Ὡς ἐκ τούτου τὸ ὡς ἄνω ἐπίσημον ἔγγραφον ἀποτελεῖ τὴν ἀρίστην ἀπὸ ἀπόψεως πληρότητος καὶ αὐθεντίας πηγήν.

Digitized by Google

Ἐκκλησία. Ἡ Ὀρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία καὶ ἰδίᾳ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, χάρις εἰς τὰ ἐξαιρετικὰ προνόμια δι' ὧν περιεβλήθη, ἀπετέλεσεν ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς Ἁλώσεως τὴν κυριωτέραν δύναμιν, ἥτις συνεκράτησε καὶ παρεμύθησε τὸ Γένος καθ' ὅλον τὸ μακρὸν διάστημα τῆς δουλείας του. Ὁ πατριάρχης μάλιστα τῆς Κωνσταντινουπόλεως περιεβλήθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πορθητοῦ διὰ τοιαύτης ἐξουσίας, ὥστε ὑποκατέστησεν ἐν πολλοῖς ἐν τῇ ἀρχηγίᾳ τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ τὸν ἐκλιπόντα αὐτοκράτορα, ἀποκαλούμενος ὡς ἐκ τούτου καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν Τούρκων διὰ τοῦ τίτλου ἐθνάρχης. Εἶχε δὲ ὁ πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως οὐ μόνον ἀπόλυτον ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ πολλὰ κοσμικὰ δικαιώματα, ἀναγόμενα εἰς δικαστικὰ κυρίως καὶ διοικητικὰ ζητήματα τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ. Οὕτω, ἀνεγνωρίζετο αὐτῷ ἀπόλυτος δικαιοδοσία ἐπὶ παντὸς γαμικοῦ ζητήματος, ὡς καὶ δικαίωμα τοῦ ἀποφασίζειν ἀνεκκλήτως ἐπὶ πάσης φύσεως ἀστικῆς διαφορᾶς, ἐφ' ὅσον οἱ διάδικοι ἦσαν ἀμφότεροι Χριστιανοὶ καὶ ἐδέχοντο νὰ προσφύγωσιν εἰς τὴν κρίσιν του. Ἐδικαιοῦτο ἐπίσης νὰ φορολογῇ χάριν τῆς Ἐκκλησίας ὄχι μόνον τὸν κλῆρον ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς τοὺς λαϊκοὺς καὶ νὰ συντηρῇ ἰδίους ἀστυνομικοὺς φύλακας. Τέλος, αὐτὸς καὶ ὁλόκληρος ὁ ὀρθόδοξος κλῆρος ἦσαν ἀφορολόγητοι, ἡ δὲ Ἐκκλησία διετήρει τὴν κυριότητα ἁπάντων τῶν κτημάτων της καὶ ἠδύνατο νὰ κληρονομήσῃ παρὰ παντὸς Χριστιανοῦ τὸ τρίτον τῆς περιουσίας του. Τὰ ἀνωτέρω προνόμια ἐξετείνοντο καὶ ἐπὶ παντὸς τοῦ λοιποῦ κλήρου, οἱ δὲ ἐπίσκοποι δὲν ἠδύναντο νὰ κατηγορηθῶσιν, εἰμὴ μόνον ἐνώπιον τοῦ διβανίου καὶ κατόπιν προηγουμένης συναινέσεως τοῦ πατριάρχου. Τὰ ἀνωτέρω δικαιώματα εἶχον παραχωρηθῇ ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ Β' εἰς τὸν πρῶτον πατριάρχην Γεννάδιον, κατοχυρωθέντα καὶ δι' αὐτοκρατορικοῦ βερατίου. Καὶ ἀπωλέσθη μὲν τὸ ἀκριβὲς κείμενον τοῦ πρώτου τούτου συνταγματικοῦ, οὕτως εἰπεῖν, χάρτου τῶν προνομιῶν τῆς Ἐκκλησίας, πολλαὶ δ' ἐξ αὐτῶν κατεπατήθησαν ἢ ἠλλοιώθησαν διὰ τοῦ χρόνου, οὐδέποτε ὅμως ὁ πατριάρχης ἀπώλεσε τὸ μέγα, παρά τε τῇ Πύλῃ καὶ τῷ χριστιανικῷ λαῷ, κῦρός του, παρὰ τὸ ὅτι ἐπανειλημμένως διῆλθε τὸ πατριαρχεῖον περιόδους μεγάλων δοκιμασιῶν. Ὠφείλοντο δὲ αἱ περιπέτειαι αὗται, ἐν πολλοῖς, εἰς τὴν φιλοχρηματίαν καὶ τὴν ἀσυνειδησίαν ἐνίων κληρικῶν, οἵτινες, μὴ ἀναλογιζόμενοι τὰς συνεπείας, προσέφευγον πολλάκις εἰς τὰς τουρκικὰς ἀρχάς, ἐξαιτούμενοι, ἔναντι δωροδοκιῶν, τὴν ὑποστήριξίν των, ὅπως καταλάβωσι τὰς ὑπάτας τῆς Ἐκκλησίας θέσεις. Οὕτω π. χ. συνέβη τῷ 1583, ὅτε, ὁ Παχώμιος Β', ἀδελφὸς πλουσίου ἐμπόρου, κατώρθωσε νὰ καταλάβῃ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον δωροδοκῶν τὸν διοικητὴν τῆς πόλεως διὰ 12.000 φλωρίων. Καὶ καθῃρέθη μὲν οὗτος, κατόπιν παραστάσεως τοῦ ἀνωτέρου κλήρου παρὰ τῷ διβανίῳ, ἐξετέθη ὅμως τότε ὁ πατριαρχικὸς θρόνος εἰς ἀληθῆ πλειοδοτικὸν διαγωνισμόν, καθ' ὃν ἐνίκα ὁ προσφέρων τὰ πλείονα. Ἕνεκα τῶν λόγων τούτων καὶ κυρίως διότι ὁ σουλτᾶνος ἔπαυσε διὰ τοῦ χρόνου νὰ φοβῆται παρέμβασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ τῆς Δύσεως ὑπὲρ τῶν ἐν Ἀνατολῇ ὑποδούλων ὁμοθρήσκων του, τὰ προνόμια περιωρίσθησαν βαθμηδόν, τὰ δὲ ἐκδιδόμενα, κατὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ νέου ἑκάστοτε πατριάρχου, βεράτια, ἤρχισαν νὰ καθίστανται ἐπαχθέστερα διὰ τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν.

Οὕτω ὁ παλαιὸς ὅρος, καθ' ὃν ὁ πατριάρχης ἦτο ἀμετακίνητος, ἀναίτιος καὶ ἀφορολόγητος, ἠτόνησε, προστεθείσης τῆς, ἐλαστικωτάτην ἑρμηνείαν ἐπιδεχομένης, διατάξεως, καθ' ἣν ηὐθύνετο οὗτος ἂν ἤθελεν ἀποδειχθῇ ἔνοχος καταπιέσεως τῶν Χριστιανῶν, παραβιάσεως τοῦ θρησκευτικοῦ νόμου καὶ ἀπιστίας πρὸς τὸν ἡγεμόνα. Φαίνεται ὅτι ὁ κυριώτερος λόγος, ὅστις ὤθησε τὸν Μωάμεθ Β' εἰς τὴν κατοχύρωσιν διὰ προνομίων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἦτο ὁ φόβος ὃν εἶχεν οὗτος ὅτι πιθανῶς οἱ λοιποὶ χριστιανικοὶ λαοί, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ὁμοθρήσκων των Βυζαντινῶν, θὰ ἐπετίθεντο ἐναντίον του. Τὴν γνώμην δὲ ταύτην ἐνισχύει καὶ τὸ ὅτι προετίμησεν ὡς πρῶτον πατριάρχην τὸν Γεννάδιον, ἄνδρα ἀναφανδὸν κεκηρυγμένον ἐναντίον τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας. Καὶ νέας περιπετείας ἀντεμετώπισε βραδύτερον ἡ Ὀρθοδοξία, πολυειδῶς διαβληθεῖσα ὑπὸ τῶν Λατίνων καὶ ἰδίᾳ τῶν Ἰησουϊτῶν, τῇ εἰσηγήσει τῶν ὁποίων ἐπανειλημμένως ἐδιώχθη ὁ πατριάρχης καὶ οἱ ἀνώτεροι κληρικοί. Παρ' ὅλας ὅμως τὰς ποικίλας περιπετείας, δι' ὧν διῆλθεν ἡ Ἐκκλησία, διαρκούσης τῆς Τουρκοκρατίας, ἀνέδειξε πολλάκις ἄνδρας διαπρεπεῖς ἐπὶ ἀρετῇ, παιδείᾳ καὶ φιλοπατρίᾳ, οἵτινες προήσπισαν, καὶ δι' αὐτῆς ἀκόμη τῆς ζωῆς των, τὸν ὑπόδουλον Ἑλληνισμόν, ἐμερίμνησαν δὲ καὶ διὰ τὴν προαγωγὴν τῆς ἐθνικῆς παιδεύσεως, συντελέσαντες μεγάλως εἰς τὴν ἀναγέννησιν τοῦ Γένους. Καὶ ὁ κατώτερος δὲ κλῆρος οὐ μικρὰς προσέφερεν ὑπηρεσίας, ἐπωμισθεὶς σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν καὶ εὑρεθεὶς κατὰ μεγάλην πλειοψηφίαν, διαρκούσης τῆς Ἐπαναστάσεως, μεταξὺ τῆς πρωτοπορίας τοῦ ἀγωνιζομένου Ἑλληνισμοῦ.

Πρὸς ἐπιδίωξιν τῶν σκοπῶν της, ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ἐλαχίστους μόνον πόρους εἶχεν, ἀντιμετωπίσασα πολλάκις μεγάλας οἰκονομικὰς δυσχερείας, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τῶν διασωθέντων πολλῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα διεκτραγῳδεῖται ἡ οἰκονομικὴ ἐξάρθρωσις τῶν πατριαρχείων καὶ ἐπιζητοῦνται, ἀπὸ πάσης κατευθύνσεως, ἀρωγαί. Ἦσαν δὲ ἐλάχιστοι σχετικῶς οἱ πόροι τῆς Ἐκκλησίας, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι, ἡ τουρκικὴ τυραννία ἀπεμύζα καὶ τὴν τελευταίαν ἰκμάδα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐκ τῶν εἰσφορῶν τοῦ ὁποίου ἀνέμενε νὰ πορισθῇ καὶ ὁ κλῆρος τὰ ἀπαιτούμενα διὰ τὴν κάλυψιν τῶν ἀναγκῶν του. Ἄλλωστε καὶ αὐτὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ὑφίστατο τὰς διαρκεῖς καταπιέσεις καὶ οἰκονομικὰς ἀφαιμάξεις τῶν ἀπλήστων Τούρκων, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὴν περίοδον, καθ' ἣν ὁ πατριαρχικὸς θρόνος εἶχε καταστῇ ὠνητὸν ἀξίωμα, διδόμενον εἰς τὸν πλειοδοτοῦντα, ὅστις, φυσικά, ἐπιτυγχάνων, μετείρχετο πᾶν μέσον ὅπως ἀνακτήσῃ τὰς γενομένας χάριν τοῦ ἀξιώματος δαπάνας. Διασώζονται μέχρι σήμερον πλεῖστα πατριαρχικὰ γράμματα ἀπευθυνόμενα πρὸς τοὺς κατὰ τόπους μητροπολίτας καὶ ἐξαιτούμενα, εἰς ἐπιτακτικὸν πολλάκις ὕφος, οἰκονομικὰς ἀρωγάς. Πλὴν ὅμως τῆς κεντρικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, αἰτήσεις ἀρωγῶν ἀπηύθυναν καὶ οἱ μητροπολῖται πρὸς τοὺς ὑφισταμένους αὐτῶν, περιεσώθησαν δὲ πολλὰ σημειώματα ἀρχιερέων, περιέχοντα καταλόγους ὀφειλομένων ἢ καταβληθέντων «φιλοτίμων», ὅπως ἐκαλοῦντο αἱ εἰσφοραὶ αὗται. Ἀλλὰ τὰ Πατριαρχεῖα καὶ αἱ ἀνεξάρτητοι ἐκκλησίαι, ὡς π. χ. τοῦ Ἁγίου Τάφου καὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ, ἀπέστελλον καὶ καλογήρους περιοδευτάς, ἐπισκεπτομένους, ὄχι μόνον τὰς τουρκοκρατουμένας ἑλληνικὰς χώρας, ἀλλὰ καὶ τὰς παροικίας τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τὰς λοιπὰς ὁμοδόξους χώρας τοῦ κόσμου, ἰδίᾳ δὲ τὴν Ρωσίαν, καὶ συνάζοντας ἀμυθήτους πολλάκις θησαυρούς, τοὺς ὁποίους, ἐπανερχόμενοι, κατέθεταν εἰς τὸ θησαυροφυλάκειον τοῦ Τάφου ἢ τοῦ Σινᾶ, διατηροῦντες μόνον τὸ ἐρρακωμένον ράσον των. Αἱ ἀποκαρπώσεις αὗται ἐκαλοῦντο ζητεῖαι, ὀρθολογιθεῖσαι ὑπὸ τῶν τότε γλωσσολόγων εἰς σιτείας.

Κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ Ἀγῶνος οἱ ἀνὰ τὴν ἐλευθερωθεῖσαν τότε Ἑλλάδα ἐπισκοπικοὶ θρόνοι ἀνήρχοντο εἰς 47, ὧν 25 ἐν Πελοποννήσῳ, 11 εἰς τὴν Στερεὰν καὶ 11 εἰς τὰς νήσους. Καὶ τῆς μὲν Πελοποννήσου ἦσαν μητροπόλεις μὲν αἱ: Κορίνθου, Μονεμβασίας, Παλαιῶν Πατρῶν, Λακεδαιμονίας, Χριστιανουπόλεως (Ἀρκαδιᾶς), Ναυπλίου καὶ Ἄργους, Ὠλένης, Ρέοντος καὶ Πραστοῦ καὶ Τριπόλεως, ἀρχιεπισκοπαὶ αἱ: Ἀκόβων, Δημητσάνης καὶ Ζαρνάτας καὶ ἐπισκοπαὶ αἱ: Δαμαλῶν Ἀνδρούσης, Μαΐνης, Ἕλους, Βρεσθένης, Καριουπόλεως, Μαλτσίνης, Κερνίτσης καὶ Καλαβρύτων, Κορώνης, Μεθώνης, Πλάτσης, Λαγίας καὶ Μηλέας. Ἐν τῇ Στερεᾷ, ἀφ' ἑτέρου, μητροπόλεις ἦσαν αἱ: Ἀθηνῶν, Θηβῶν, Νέων Πατρῶν καὶ Ἄρτης, ἐπισκοπαὶ δὲ αἱ: Ταλαντίου, Σαλώνων, Ζητουνίου, Λιδωρικίου, Λιτσᾶς καὶ Ἀγράφων, Μενδενίτσης καὶ Ροδοβιζδίου. Τέλος τῶν νήσων αἱ μὲν μητροπόλεις ἦσαν ὀκτώ, αἱ: Αἰγίνης καὶ Ὕδρας, Τζίας, Παροναξίας, Σίφνου-Μήλου, Μυκόνου, Ἄνδρου καὶ Σύρου, Τήνου, Σαντορίνης καὶ Εὐρίπου, αἱ δὲ ἐπισκοπαὶ τρεῖς, αἱ Σκοπέλου, Σκύρου καὶ Καρύστου.

Ἀνώτεροι ὑπάλληλοι τῆς Πύλης. Ὅπως καὶ πρὸς τὸν κλῆρον, οὕτω καὶ πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς ἄρχοντας, προετίθετο ὁ κατακτητὴς νὰ παράσχῃ ὀφέλη καὶ προνόμια κατὰ τὰς πρώτας μετὰ τὴν Ἅλωσιν ἡμέρας, εἶχε δὲ ἐνθαρρύνει τὸν ἐπιζήσαντα τῆς καταστροφῆς πατρίκιον Νοταρᾶν καὶ ἐξηγόρασε πολλοὺς τῶν ἄλλων ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, παρὰ τῶν δουλωσάντων αὐτοὺς στρατιωτῶν, ἀντὶ ἀδρᾶς ἀμοιβῆς. Δὲν ἐβράδυνεν ὅμως ὁ Μωάμεθ νὰ μεταβάλῃ γνώμην, πιεσθεὶς πιθανώτατα ὑπὸ τῶν περὶ αὐτόν, οἵτινες δυσαρέστως ἔβλεπον τὴν τοιαύτην πρὸς τοὺς ἡττημένους εὔνοιαν, μετ' ὀλίγον δὲ διέταξε τὴν σφαγὴν τοῦ τε Νοταρᾶ καὶ τῶν πλείστων ἐκ τῶν λοιπῶν. Οὕτω, τὸ ἀρχοντολόγιον τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἠφανίσθη κατὰ τοὺς πρώτους τῆς δουλείας χρόνους, κατασφαγέν, ἐξανδραποδισθὲν ἢ ἐκπατρισθέν. Δὲν ἐβράδυνεν ὅμως νὰ δημιουργηθῇ νέον εἰς τὸ περιβάλλον τῶν πατριαρχείων, συγκροτηθὲν διὰ τῆς βαθμιαίας εἰς Κωνσταντινούπολιν προσελεύσεως πολλῶν πλουσίων οἰκογενειῶν Ἑλλήνων ἐπαρχιωτῶν, ἐγκαθισταμένων ἐν τῇ συνοικίᾳ τοῦ Φαναρίου ἔνθα ἥδρευε καὶ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον. Οἱ ἐπιφανεῖς οὗτοι Ἕλληνες, κληθέντες Φαναριῶται, ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς συνοικίας ἣν κατῴκουν, ἀπετέλεσαν τὴν νέαν τάξιν τῶν Ἑλλήνων ἀριστοκρατῶν τῆς τουρκοκρατίας καί, διὰ τῆς ἐξόχου πνευματικῆς ὑπεροχῆς των, τῆς ἀρίστης παιδεύσεως, ἣν ἐλάμβανον ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, καὶ τῆς μεγάλης των διπλωματικῆς δεξιότητος, κατώρθωσαν, ἀπὸ τῶν μέσων ἰδίᾳ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, νὰ καταλάβωσιν ἐξόχους ἐν τῇ τουρκικῇ αὐτοκρατορίᾳ θέσεις, ἐξασφαλίσαντες ἐν τέλει ὑπὲρ αὐτῶν τὴν διοίκησιν τῶν παριστρίων ἡγεμονιῶν, τὴν διερμηνείαν τῆς Ὑψηλῆς Πύλης καὶ τοῦ σουλτανικοῦ στόλου καὶ διάφορα ἄλλα ἀνώτατα ἀξιώματα καὶ γενόμενοι οἱ κύριοι διαχειρισταὶ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Τουρκίας. Καὶ ὑπηρέτησαν μὲν πιστῶς τὸν σουλτᾶνον ἔναντι πάντων τῶν ἄλλων Χριστιανῶν ἡγεμόνων, παραμείναντες ἐν πολλοῖς καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος θεράποντες τῆς Πύλης, ὑπῆρξαν ὅμως συγχρόνως καὶ ἔνθερμοι ὑπερασπισταὶ τῆς ὀρθοδοξίας, ἐπιτυχόντες πάντοτε νὰ προστατεύσωσι τὰ προνόμια τοῦ πατριαρχείου. Οὕτω κατώρθωσαν ἐπανειλημμένως νὰ περισώσωσι τὰ ἐν τοῖς Ἁγίοις Τόποις προνόμια τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν ἁρπακτικῶν βλέψεων τοῦ καθολικισμοῦ. Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες ὑπάλληλοι τῆς Πύλης ἦσαν κατ' ἀρχὰς ἁπλοῖ γραμματικοί, εἶδος διερμηνέων, εἰς οὓς ἀνετίθετο ἡ σύνταξις τῶν ἑλληνιστὶ συνήθως συντασσομένων τότε συνθηκῶν τῆς Πύλης μετὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, ὑπηρέτουν δέ, ἐπὶ μισθῷ, τούς τε Τούρκους μεγιστᾶνας καὶ τὰς ἐν Κωνσταντινουπόλει ξένας πρεσβείας. Τοιοῦτος γραμματικὸς ἦτο κατ' ἀρχὰς καὶ ὁ περίφημος πρῶτος μέγας διερμηνεὺς τῆς Πύλης Παναγιωτάκης Νικούσιος, ὑπηρετῶν ὡς διερμηνεὺς τῆς αὐστριακῆς πρεσβείας. Μετ' αὐτὸν διεκρίθη, ἐν τῷ ἀξιώματι τῆς μεγάλης διερμηνείας, ὁ περίφημος Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος ὁ πρεσβύτερος, ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ ὁποίου μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τὸ ἀξίωμα τοῦτο κατεῖχον ἀποκλειστικῶς Ἕλληνες. Ἐκ τούτων δύο, καὶ μετὰ τοῦ μνημονευθέντος Ἀλεξάνδρου τρεῖς, ἦσαν Μαυροκορδᾶτοι, τέσσαρες Γκίκαι, ἓξ Καλλιμάχαι, ἰσάριθμοι Καρατζᾶδες, πέντε Σοῦτσοι, δύο Ὑψηλάνται, ἓξ Μουροῦζαι, καὶ ἀνὰ εἷς Ράλλης, Ἀργυρόπουλος καὶ Ἀριστάρχης. Ἐξ ἄλλου καὶ τὸ ἀξίωμα τῶν ἡγεμόνων τῶν δύο παριστρίων ἐπαρχιῶν κατεῖχον οἱ Φαναριῶται, ἀπὸ τοῦ 1710 ἐν Μολδαυΐᾳ καὶ ἀπὸ τοῦ 1716 ἐν Βλαχίᾳ, μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Κατέλαβον δὲ καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦτο 3 Μαυροκορδᾶτοι, 3 Καλλιμάχαι, 8 Γκίκαι, 4 Καρατζᾶδες, 3 Ὑψηλάνται, 2 Μουροῦζαι, 3 Σοῦτσοι καὶ ἀνὰ εἷς Ρωσέτος καὶ Μαυρογένης. Τὸ τρίτον μέγα κρατικὸν λειτούργημα, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπηρέτησαν οἱ Φαναριῶται, ἦτο ἡ διερμηνεία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου, συνέβαινε δὲ ἡ θέσις αὕτη νὰ χρησιμεύῃ ὡς προπαρασκευὴ διὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου διερμηνέως, ὅπως πάλιν τοῦτο ἀπετέλει τὸ προκαταρκτικὸν στάδιον δοκιμασίας διὰ τὴν ἡγεμονίαν τῶν παριστρίων χωρῶν.

Ἡ στενὴ μετὰ τῶν Τούρκων συνεργασία τῶν Φαναριωτῶν πολλάκις κατεκρίθη καὶ διότι οἱ εὐγενεῖς οὗτοι Ἕλληνες ἐποιοῦντο ἐνίοτε χρῆσιν τῆς διαβολῆς καὶ τῆς ῥαδιουργίας χάριν καθαρῶς ἰδιοτελῶν συμφερόντων. Ἐν τούτοις ὑπάρχουσι καὶ πολλὰ παραδείγματα Φαναριωτῶν ἀξιωματούχων, οἵτινες ἐπανειλημμένως διεκινδύνευσαν καὶ αὐτὴν τὴν ζωήν των χάριν τῶν ραγιάδων ἢ ἐπενέβησαν ἀποτελεσματικῶς πρὸς ἀποτροπὴν κινδύνων ἐπικρεμαμένων κατὰ τῶν ὁμοφύλων των. Καὶ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν δὲ οἱ Φαναριῶται, ὡς τάξις, ἦσαν μᾶλλον ἀντίθετοι πρὸς τὴν ἄμεσον ἐξέγερσιν, πολλοὶ ἐν τούτοις τῶν ἐπιφανεστάτων ἀνδρῶν τοῦ Ἀγῶνος ἦσαν Φαναριῶται, ὡς οἱ Ὑψηλάνται, ὁ Ἀλ. Μαυροκορδᾶτος, ὁ Φ. Νέγρης κ. ἄ.

Πλὴν τῶν Φαναριωτῶν, ὑπῆρχε καὶ ἑτέρα τάξις Ἑλλήνων ἀξιωματούχων, ποικιλοτρόπως διαβληθέντων ὡς συνεργαζομένων μετὰ τῶν τυράννων πρὸς καταδυνάστευσιν τῶν ὁμοφύλων των. Εἶναι δὲ οὗτοι οἱ περίφημοι γραμματικοὶ διαφόρων πασάδων, καὶ ἰδίᾳ τοῦ Ἀλῆ τῶν Ἰωαννίνων, οἵτινες, ὄχι μόνον δὲν ἀνέζησαν εἰς τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ καὶ πολλαπλῶς ὑπετιμήθησαν, ἐχρειάσθησαν δὲ πολλαὶ καὶ ἐπιμελεῖς ἱστοριοδιφικαὶ ἐργασίαι διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς μνήμης τινῶν ἐξ αὐτῶν καὶ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ δικαίου. Τοῦτο π. χ. συνέβη διὰ τοὺς δύο περιφήμους συνεργάτας τοῦ Ἀλῆ πασᾶ Μάνθον Οἰκονόμου καὶ Θανάσην Βάγιαν, ὧν, ὁ μὲν πρῶτος, μυηθεὶς εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, ἐβοήθησε τὸν Ἰωάννην Παπαρρηγόπουλον ὅπως πείσῃ τὸν Ἀλῆ πασᾶν νὰ ἀποστατήσῃ πρὸς ὄφελος τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος, ὁ δὲ δεύτερος, καταβαραθρωθεὶς ὑπὸ τῆς ποιήσεως, ἀπεδείχθη ὑπὸ τῆς ἱστοριοδιφίας σωτὴρ ὁλοκλήρων χωρίων.

Κοινοτικὴ αὐτοδιοίκησις. Ποικίλα κατὰ τόπους διεμορφώθησαν διαρκούσης τῆς τουρκοκρατίας κοινοτικὰ συστήματα, διαφέροντα μεταξύ των, κυρίως, ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν τῆς δικαιοδοσίας καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐκλογῆς τῶν τοπικῶν ἀρχόντων, ταυτιζόμενα ὅμως ὡς πρὸς τὴν ταξικὴν προέλευσιν τῶν διαχειριζομένων τὰ κοινά, οἵτινες προήρχοντο πανταχοῦ σχεδὸν ἐκ τῆς κρατίστης ὡς πρὸς τὴν ἰσχὺν καὶ τὸν πλοῦτον τάξεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τῆς καλουμένης ἀρχοντικῆς. Καὶ ἀλλοῦ μέν, ὡς ἐν Ἀθήναις καὶ Χίῳ, τὴν ἀρχοντικὴν ταύτην τάξιν ἀπετέλουν τὰ ἐπιφανέστερα ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν γένη, ἀλλαχοῦ οἱ πλούσιοι γαιοκτήμονες, ὡς ἐν τῇ Πελοποννήσῳ καὶ τῇ

Digitized by Google

Στερεᾷ, ἀλλοῦ οἱ πλούσιοι ἔμποροι καὶ ναυτικοὶ (Ὕδρα, Σπέτσαι κλπ.), ἀλλοῦ δὲ τέλος οἱ κραταιότεροι ὡς πρὸς τὴν πολεμικὴν ἰσχύν, ὅπως συνέβαινεν εἰς τὰς στρατιωτικοπολιτικῆς ὀργανώσεως ἡμιαυτονόμους περιοχὰς τῆς Μάνης, τοῦ Σουλίου καὶ τῶν Σφακίων. Ἅπασαι αἱ ἀνωτέρω τάξεις ἀρχόντων εἶχον προνομιοῦχον θέσιν ἔναντι τοῦ λοιποῦ πληθυσμοῦ, τυγχάνουσαι ἰδιαιτέρας προστασίας ἐκ μέρους τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν καὶ ἀπολαύουσαι ἰδιαιτέρων πολλάκις προνομίων. Ἐκ τῶν ἀρχόντων τούτων δέον νὰ διαστολῶσιν οἱ τῶν στρατιωτικῶς ὠργανωμένων περιφερειῶν, μάλιστα δὲ οἱ τοῦ Σουλίου, οἵτινες καὶ ὡς ἐκ τοῦ πολεμικοῦ χαρακτῆρός των προετίμων μᾶλλον τὸν πόλεμον ἢ τὴν εἰρήνην. Αἱ ἐξουσίαι τῶν προεστῶν ἦσαν κυρίως διοικητικαί, ἀφορῶσαι γενικῶς εἰς τὴν ἐκπροσώπησιν τοῦ νομικοῦ προσώπου τῆς κοινότητος καὶ εἰς τὴν διαχείρισιν τῆς περιουσίας αὐτοῦ, ἐπίσης δὲ καὶ φορολογικαί, τῶν δημογερόντων καθοριζόντων τὰς φορολογικὰς ὑποχρεώσεις ἑκάστου κατοίκου καὶ μεριμνώντων διὰ τὴν εἴσπραξιν αὐτῶν, καὶ τέλος δικαστικαὶ καὶ ἀστυνομικαί. Εἴς τινας, ἐξ ἄλλου, περιφερείας ἡ ἐξουσία τῶν δημογερόντων ἐλάμβανεν ἔκτασιν μείζονα τῶν ὁρίων τῆς κοινότητός των, διότι μετεῖχον οὗτοι, εἴτε ἀμέσως, εἴτε ἐμμέσως, δι' ἀντιπροσώπων των, τῆς διοικήσεως τῆς ὅλης ἐπαρχίας ὡς σύμβουλοι ἢ πάρεδροι τῶν Τούρκων διοικητῶν. Τοιαύτης εὐρυτάτης τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως ἀπελάμβανεν ἰδίᾳ ἡ Πελοπόννησος, οἱ προεστοὶ τῆς ὁποίας ἐξεπροσωποῦντο οὐ μόνον παρὰ τῷ πασᾷ, ἀλλὰ καὶ παρ' αὐτῇ τῇ Πύλῃ δι' εἴδους διπλωματικῶν ἀντιπροσώπων, τῶν καλουμένων «βεκίληδων». Τὸν ἀναπτυχθέντα ἐξόχως ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τουρκοκρατίας θεσμὸν τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως ἐθεώρησάν τινες ὡς ἀραβικῆς προελεύσεως, μεταφυτευθέντα ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τῶν Τούρκων μετὰ τὴν κατάκτησιν. Τοῦτο ὅμως ἐλέγχεται ἀνακριβές, δεδομένου ὅτι καὶ πρότερον ἤδη, κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, συχνότατα ἀπαντῶσι κοινότητες ἐπέχουσαι θέσιν νομικῶν προσώπων καὶ εἰδικαὶ δὲ αὐτοκρατορικαὶ νεαραὶ ἀναφέρονται εἰς τὴν ῥύθμισιν τῶν κατ' αὐτάς.

Τὰ ἀφορῶντα εἰδικώτερον εἰς τὰ τῆς κοινοτικῆς διοικήσεως μιᾶς ἑκάστης τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἔχουν ὡς ἑξῆς: Ἐν μὲν τῇ Πελοποννήσῳ, ἡ πρωτεύουσα ἑκάστης τῶν 24 ἐπαρχιῶν, εἰς ἃς διῃρεῖτο ἡ χώρα, ἐξέλεγεν ἀνὰ δύο προεστούς, αἱ δὲ κῶμαι καὶ τὰ χωρία ἀνὰ δύο ἐπίσης πρωτογέρους, ὑποκειμένους εἰς τοὺς προεστοὺς τῶν πόλεων. Ὁ ἑκάστοτε διοριζόμενος «Μώρα-βαλεσῆς» διέτασσε τὴν ἐν Τριπολιτσᾷ συγκέντρωσιν ὅλων τῶν προεστῶν τῶν πόλεων, κωμοπόλεων καὶ χωρίων, ὡς καὶ τῶν ἐπιφανεστέρων Τούρκων, καὶ προέβαινεν ἐνώπιον αὐτῶν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῆς διαταγῆς τοῦ διορισμοῦ του καὶ τῶν λοιπῶν σχετικῶν ἐγγράφων. Δύο τῶν προεστῶν τούτων, ἐκ τῶν ἰσχυροτέρων, παρέμενον ἔκτοτε ἐν Τριπολιτσᾷ ὡς μέλη τοῦ διαρκοῦς συμβουλίου τοῦ πασᾶ, οἱ δὲ λοιποὶ συνεκαλοῦντο ἐπίσης ἅπαξ τοῦ ἔτους ἵνα καθορίσωσι μετὰ τοῦ πασᾶ τοὺς φόρους καὶ τὰ διάφορα δοσίματα· ἐξ ἄλλου οἱ οἰκονομικοὶ ὑπάλληλοι τοῦ πασαλικίου (βοεβόδαι) οὐδέποτε ἐνήργουν τι ἂν δὲν συνεβουλεύοντο προηγουμένως τοὺς ἐγκρίτους Ἕλληνας τοῦ τόπου. Οἱ προεστοὶ τῶν πόλεων εἶχον καὶ τὸ δικαίωμα ἐκλογῆς τοῦ ἀστυνόμου, ὅστις μετὰ μικροῦ σώματος ὁπλοφόρων ἀπετέλει τὴν ἀκολουθίαν τοῦ βοεβόδα. Ἦσαν δὲ οἱ προεστοὶ τῆς Πελοποννήσου ἐνιαύσιοι ἄρχοντες, λογοδοτοῦντες μετὰ τὸ τέλος τῆς θητείας των πρὸς τοὺς ἐγκρίτους τῆς ἐπαρχίας καὶ λαμβάνοντες ἀκολούθως ἀπολυτικὸν ἔγγραφον. Ἠδύνατο ὅμως ὁ πασᾶς, ἐὰν ἦτο εὐχαριστημένος, νὰ παρατείνῃ τὴν ἐξουσίαν τῶν προεστῶν καὶ πέραν τοῦ ἔτους. Ἡ μεγάλη ἐπιρροὴ τῶν Ἑλλήνων κοτζαμπάσηδων τῆς Πελοποννήσου δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς δύο κυρίως λόγους: α') εἰς τὸ ὅτι οἱ ἐν τῇ χώρᾳ Τοῦρκοι ἦσαν ὀλιγάριθμοι, ἐν σχέσει πρὸς τοὺς Ἕλληνας· καὶ β') εἰς τὸ ὅτι τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἐξεπροσωπεῖτο ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑφ' ἑνὸς ἢ δύο ἐγκρίτων πολιτῶν, ὑπερασπιζόντων τὰ γενικὰ συμφέροντα τῶν Πελοποννησίων ἀπ' εὐθείας παρὰ τῇ Πύλῃ. Οἱ ἀντιπρόσωποι οὗτοι, καλούμενοι «βεκίληδες τοῦ Μορέως», ἀπέκτησαν διὰ τοῦ χρόνου μεγάλην ἰσχὺν παρὰ τῷ σουλτάνῳ, περιστέλλοντες τὴν ἐξουσίαν τοῦ πασᾶ, ὅστις, πρὸς ἀποφυγὴν δυσαρέστων ἀντιδράσεων, ἠναγκάζετο νὰ λαμβάνῃ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν τοὺς προκρίτους τῆς Πελοποννήσου.

Καὶ μεταξὺ ὅμως τῶν διαφόρων περιφερειῶν τῆς χερσονήσου παρετηροῦντο παραλλαγαί τινες, ὡς πρὸς τὰ δικαιώματα τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων. Οὕτως ἡ Λακωνία, γενικῶς, καὶ ἰδίᾳ ἡ Μάνη ἦτο σχεδὸν ἀνεξάρτητος, διοικουμένη ὑπὸ τῶν πλουσιωτέρων καὶ πολεμικῶς ἰσχυροτέρων ἐγχωρίων γενῶν, ἅτινα, πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἐξουσίας, εὑρίσκοντο εἰς συνεχεῖς μεταξύ των αἱματηρὰς ἔριδας. Ἡ χώρα αὕτη καὶ διὰ τὸ φύσει ὀχυρὸν αὐτῆς καὶ διὰ τὸ ἀτίθασον καὶ ἐμπειροπόλεμον τῶν κατοίκων της καὶ διὰ τὴν πτωχίαν τοῦ ἐδάφους της δὲν προσείλκυσε τοὺς Τούρκους κατακτητάς, παραμείνασα ἀμιγῶς ἑλληνικὴ καὶ διατηρήσασα καθ' ὅλην τὴν τουρκοκρατίαν ἱκανὴν ἀνεξαρτησίαν. Μόνον κατόπιν τῆς ἀτυχοῦς ἐπαναστάσεως τοῦ 1770 κατώρθωσεν ὁ καπετὰν-πασᾶς, νὰ ἐπιβάλῃ καὶ εἰς τοὺς Μανιάτας κεφαλικὸν φόρον. Ἀπετέλεσε δ' ἔκτοτε ἡ Μάνη, μέχρι τοῦ ἀγῶνος, ὑποτελῆ εἰς τὸν σουλτᾶνον ἡμιανεξάρτητον ἡγεμονίαν, τῆς ὁποίας ὁ ἄρχων ἔφερε τὸν τίτλον μπέη. Τοιοῦτοι βέηδες τῆς Μάνης διετέλεσαν οἱ: Κουτήφαρης Τρουπάκης, Τζανέτος Γρηγοράκις, Κουμουνδουράκις καὶ τελευταῖος πάντων ὁ κατὰ τὸν ἀγῶνα Πέτρος Μαυρομιχάλης. Προνομίων ἐπίσης φορολογικῶν ἀπελάμβανε καὶ ἡ περιφέρεια Πατρῶν ὡς ὑπαγομένη εἰς τὸν σουλτανικὸν τύφον.

Ἀνάλογος πρὸς τὴν κοινοτικὴν αὐτοδιοίκησιν τῆς Πελοποννήσου ἦτο καὶ ἡ τῆς Ῥούμελης, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὅμως ἡ ἐξουσία τῶν προεστώτων περιεστέλλετο πολλάκις ὑπὸ τῆς τῶν κλεφτῶν καὶ ἁρματολῶν, οἵτινες ἤκμαζον κυρίως ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ τῆς Ἑλλάδος, λαμβάνοντες ἐνεργὸν μέρος εἰς τὰ τῆς τοπικῆς διοικήσεως καὶ ἐχθρευόμενοι συνήθως τοὺς πλουσίους προεστούς, πρὸς τοὺς ὁποίους συμπεριφέροντο ὡς πρὸς Τούρκους. Αἱ ἰσχυρότεραι τῶν ἐν τῇ Στερεᾷ ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν προεστῶν ἀπήντων ἐν Ἀκαρνανίᾳ ἐπίσης δὲ ἐν Θήβαις καὶ Λεβαδείᾳ, οὐδαμοῦ ὅμως εἶχον αὗται τὴν ἀριστοκρατικὴν αἴγλην τῶν ἐν ταῖς Ἀθήναις, πολλαὶ τῶν ὁποίων ἀνῆγον τὴν καταγωγήν των μέχρι τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Πλὴν τῶν μεγάλων πόλεων καὶ αἱ κῶμαι ἐπίσης ὡς καὶ τὰ χωρία εἶχον ἰσχυροὺς πολλάκις πρωτογέρους, ἀποκαλουμένους καὶ τούτους ἐπὶ τὸ ἐπισημότερον προεστούς. Μόνον δὲ ἡ Εὔβοια καὶ τὸ σαντζάκιον τοῦ Κάρλελι φαίνεται ὅτι ἐστεροῦντο ἐξ ὁλοκλήρου προεστῶν (κοτζαμπάσηδων).

Πλὴν ὅμως περατώσαμεν τὰ τῆς κοινοτικῆς αὐτοδιοικήσεως τῆς ἠπειρωτικῆς Στερεᾶς, δέον νὰ πραγματευθῶμεν ἰδιαιτέρως τὰ τῆς διοικήσεως τῶν Ἀθηνῶν, λόγῳ τοῦ ἰδιάζοντος ἐνδιαφέροντος τὸ ὁποῖον ἐμφανίζει αὕτη. Καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας τὸ σύστημα, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου διῳκεῖτο ἡ πόλις, ὑπέστη διαφόρους μεταβολάς· πάντοτε ὅμως τὴν τοπικὴν ἐξουσίαν ἤσκει ἡ ἀρχοντικὴ λεγομένη τάξις, ἐκ τῆς ὁποίας μόνον ἐξελέγοντο οἱ δημογέροντες. Ἦσαν δὲ οὗτοι τρεῖς τὸν ἀριθμόν, ἐκλεγόμενοι δι' ἓν ἔτος διὰ καθολικῆς ψήφου πάντων τῶν Ἑλλήνων τῶν ἐγγεγραμμένων εἰς τὸν κατάλογον τοῦ κεφαλικοῦ φόρου. Οἱ κάτοικοι τῶν Ἀθηνῶν ἐχωρίζοντο εἰς τέσσαρας τάξεις, τὴν τῶν ἀρχόντων, τῶν νοικοκυραίων, τῶν παζαριτῶν καὶ τῶν ξωτάρηδων, διακρινομένας ἀπ' ἀλλήλων καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐνεδύοντο.

Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ψηφοφορίας, οἱ ψηφοφόροι συνεκεντροῦντο εἰς τὸν περίβολον τοῦ τετραγώνου τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅπου ἡ σχολὴ τοῦ Γρηγορίου, ὁ ναὸς τῆς Μεγάλης Παναγίας καὶ ἡ δημογεροντία (Κουσέγιο), ἐκεῖ δὲ ἐνώπιον τῶν ἀρχόντων, τῶν ὁποίων ἔληγεν ἡ θητεία, καθημένων, μετὰ τῶν ἡγουμένων τῶν μονῶν τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν νοταρίων, ἐπὶ ἐξέδρας, προσήρχοντο καὶ ἐψήφιζαν τοὺς διαδόχους αὐτῶν οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ νοικοκυραῖοι αὐτοπροσώπως, οἱ παζαρῖται διὰ τοῦ προϊσταμένου τῆς συντεχνίας των καὶ οἱ ξωτάρηδες διὰ τῶν πρωτογέρων τῶν χωρίων. Οἱ ἐκλεγόμενοι ὡδηγοῦντο ἀκολούθως ἐν ἐπισήμῳ πομπῇ εἰς τὸ διοικητήριον, ὅπου ὁ βοεβόδας περιέβαλλεν αὐτοὺς τὸν εἰδικὸν μανδύαν τοῦ ἀξιώματος, καλούμενον καφτάνι. Οἱ δημογέροντες καὶ οἱ ἄρχοντες ἐν γένει καὶ κληρικοί, ἀλλὰ καὶ οἱ ἰσχυρότεροι νυκοκυραῖοι εἶχον καθῆκον νὰ περιφρουρῶσι τὰ προνόμια τοῦ τόπου, μεταβαίνοντες, ὁσάκις ὑπῆρχε κίνδυνος, καὶ μέχρις αὐτῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, συνήθεις δὲ εἶναι αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς τὸν ζῆλόν των ἐπλήρωνον καὶ μὲ αὐτὴν τὴν ζωήν των. Τὸ σημαντικώτερον τῶν προνομίων, τοῦ ὁποίου ἀπέλαυεν ἡ πόλις, ἦτο τὸ νὰ μὴ ἐξαρτᾶται αὕτη ἀπὸ τοῦ πασᾶ τοῦ Εὐρίπου, ἀλλὰ νὰ ἔχῃ οἰκονομικὸν μόνον διοικητὴν ἔχοντα καὶ ἀστυνομικὰ καθήκοντα. Καὶ τὸ δικαίωμα μὲν τοῦτο φαίνεται παραχωρηθὲν ἀπ' αὐτῆς τῆς κατακτήσεως, τοῦ Μωάμεθ Β' θαυμάσαντος ὡς γνωστὸν τὴν πόλιν τῶν σοφῶν καὶ τῶν μαρμάρων, ἡ ἀνεξαρτησία ὅμως τῶν Ἀθηνῶν ἐπαγιώθη, ἰδίως ἀπὸ τοῦ 1615, ἀφ' ὅτου κόρη τις Ἀθηναίου ἱερέως ἀπέβη πανίσχυρος ὡς βασιλομήτωρ κυβερνήσασα τὸ εἰς χεῖρας τοῦ ἀνηλίκου υἱοῦ της περιελθὸν ὀθωμανικὸν κράτος. Ἡ εὐνοϊκὴ αὕτη τροπὴ διήρκεσε μέχρι τοῦ 1760, ὅτε καὶ αἱ Ἀθῆναι ὡς «μαλικιανὲς» προσηρτήθησαν οἰκονομικῶς εἰς τὸ σουλτανικὸν θησαυροφυλάκιον. Σημειωτέον ὅτι, διαρκούσης τῆς ἀπὸ τοῦ χαρεμίου προνομιακῆς ἐξαρτήσεως τῆς πόλεως, ὅτε ἀνώτατος ἄρχων καὶ προστάτης της ἦτο ὁ ἀρχιευνοῦχος, δὲν ἔπαυεν αὕτη νὰ ἀποστέλλῃ κατ' ἔτος εἰς τὸ χαρέμιον ποσότητα ἐκ τῶν ἐκλεκτοτέρων προϊόντων τῆς Ἀττικῆς, ἰδίᾳ δὲ μέλι. Ἀνάλογος πρὸς τὴν ἀρχοντικὴν τάξιν τῶν Ἀθηνῶν, ἐξ ἧς ἐξελέγοντο οἱ τοπικοὶ κοινοτικοὶ ἄρχοντες, ἦτο καὶ ἡ τῆς Χίου, πλὴν ἡ ἀθηναϊκὴ αὕτη ἀριστοκρατία ὑπερεῖχε πασῶν τῶν λοιπῶν, ὡς ἀποτελουμένη ἐξ ἐπιφανῶν γενῶν ὄχι μόνον ἰθαγενῶν ἢ φραγκικῆς καταγωγῆς, ἐκ τῶν ἐγκατασταθέντων ἐν τῇ πόλει διαρκούσης τῆς φραγκοκρατίας, ἀλλὰ καὶ πολλῶν Βυζαντινῶν ἀνελθόντων εἰς τὰ ὕπατα τῆς αὐτοκρατορίας ἀξιώματα.

Μεγάλη ποικιλία δημογεροντικῶν συστημάτων ἐπικρατεῖ καὶ εἰς τὰς νήσους, ὅπου καὶ ἡ προνομιακὴ τοπικὴ αὐτοδιοίκησις ἀπαντᾷ συνηθέστερον ἢ ἐν τῇ ἠπειρωτικῇ Στερεᾷ. Εἰδικώτερον οἱ Βόρειοι Σποράδες διῳκοῦντο ὑπὸ ἰδίας ἑκάστη δημογεροντίας, καλῶς διαχειριζομένης τὰ τοπικὰ πράγματα, παρὰ τὰς ἔριδας καὶ τὰς κοινωνικὰς ἀνωμαλίας ἃς προεκάλει ἡ συχνὴ προσέλευσις τῶν ἀπὸ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος μεταναστευόντων ἑκάστοτε εἰς τὰς νήσους. Οἱ δημογέροντες τῆς Αἰγίνης ἐξελέγοντο μεταξὺ τῶν τεσσάρων ἐπιφανεστέρων γενῶν τοῦ τόπου, ὁμοίως δὲ καὶ τῆς ἐγγὺς Σαλαμῖνος οἱ ἄρχοντες προήρχοντο ἐκ τῶν ἐγκριτωτέρων Σαλαμινίων, ὧν εἷς εἶχε διατελέσει ποτὲ καὶ ζαμπίτης (διοικητὴς) τῆς νήσου. Ὁμοία αὐτοδιοίκησις ὑπῆρχε καὶ ἐν Πόρῳ. Αἱ ἀργολικαὶ νῆσοι Ὕδρα καὶ Σπέτσαι ἐμφανίζουν προνομιακήν τινα κατάστασιν, ἀλλὰ καὶ πολλὴν κοινοτικὴν ἰδιορρυθμίαν, διοικούμεναι ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων κατοίκων, ἰδίᾳ τῶν πλουσιωτέρων καὶ διακρινομένων ἐπὶ ναυτιλιακῇ εὐδοκιμήσει. Εἰς ἀμφοτέρας ταύτας τὰς νήσους οὐδέποτε ἤρχετο Τοῦρκος ὑπάλληλος, ἡ ὕπαρξις δὲ καὶ συνελεύσεως τῶν κατοίκων, ἀναμιγνυομένης ἐνεργῶς εἰς τὰ κοινοτικὰ πράγματα, προσέδιδεν εἰς τὴν Ὕδραν καὶ Σπέτσας χαρακτῆρα ἀνεξαρτήτων πολιτειῶν. Διεξήγοντο δὲ καὶ ζωηροὶ ταξικοὶ ἀγῶνες διὰ τὴν κατάληψιν τῆς ἐξουσίας μεταξὺ τῶν πλουσίων νοικοκυραίων, τῶν πλοιάρχων καὶ τῆς πολυπληθοῦς τάξεως τῶν ναυτῶν, ὅπως συνέβη καὶ κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὅτε ὁ λαὸς ὑπὸ τὸν Ἀντ. Οἰκονόμον, ἐξηνάγκασεν εἰς ἐξέγερσιν τοὺς δυστροποῦντας πλουσίους. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ κοινοτικὴ ἀκμὴ τῆς τε Ὕδρας καὶ τῶν Σπετσῶν χρονολογεῖται μόνον ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἀφ' ὅτου αἱ νῆσοι αὗται ἤρχισαν νὰ προοδεύωσιν ἐν τῇ ναυτιλίᾳ. Οἱ ἀξιωματοῦχοι τῶν νήσων ἔφερον τὸν τίτλον τοῦ βέη, ἀπελάμβανον δὲ τοῦ σεβασμοῦ καὶ αὐτῆς τῆς Ὑψηλῆς Πύλης.

Πολύμορφος εἶναι ἡ κοινοτικὴ διοίκησις τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, ἐμφανίζουσα τὸ κοινὸν γνώρισμα τῆς διὰ προεστῶν διευθύνσεως τῶν κοινοτικῶν πραγμάτων. Ἐξ ἄλλου εἰς τὰς πλείστας ἐξ αὐτῶν ἤδρευεν ἀνὰ εἷς οἰκονομικὸς ὑπάλληλος, καλούμενος «ζαμπίτης», ὅστις πολλάκις ἦτο Ἕλλην, ἀναγνωριζόμενος ὑπὸ τοῦ καπετὰν πασᾶ. Οἱ προϊστάμενοι ἐξ ἄλλου τῶν νήσων μετέβαινον κατ' ἔτος εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ τὴν τακτοποίησιν τῶν οἰκονομικῶν ὑποχρεώσεων τοῦ τόπου των, ἐνιαχοῦ δέ, ὡς ἐν Σαντορίνῃ, συνεκροτοῦντο καὶ τοπικὰ συμβούλια. Ποιά τις διάκρισις προνομιακὴ ὑπῆρχε διὰ τὰς νήσους Ἄνδρον, Τῆνον καὶ Σῦρον, διότι τὰ εἰσοδήματα αὐτῶν ἦσαν διατεθειμένα ὑπὲρ προσώπων εὐνοουμένων τοῦ δοβλετίου. Ἐπίσης εἰς τὰς Κυκλάδας παρατηρεῖται καὶ διατήρησις πολλῶν παραδόσεων τῶν χρόνων τῆς φραγκοκρατίας, ἀναφερομένων κυρίως εἰς τὴν ἐν τῇ κοινωνίᾳ θέσιν τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας ἥ τις, καταγομένη ἐν πολλοῖς ἀπὸ τῶν Φράγκων, διετήρει καὶ τὰ παλαιὰ αὐτῆς οἰκόσημα, τῶν ὁποίων περιεσώθησαν πολλαὶ ἀπεικονίσεις.

Ειδικώτερον ἐν τῇ νήσῳ Κέᾳ ὑπῆρχεν ἀρχοντικὴ δωδεκάς, τῆς ὁποίας ὁ κορυφαῖος ἐχαρακτηρίζετο διὰ τοῦ τίτλου λογοθέτης. Ὑπῆρχον δὲ καὶ ἐπίτροποι διὰ τὴν εἴσπραξιν τῶν δοσιμάτων, ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν ζαμπίτην, συνήθως Ἕλληνα. Τὸ ἀρχοντολόγιον τῆς Κέας διεκρίνετο καὶ ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τῶν μελῶν του ἀπὸ τῶν λοιπῶν κατοίκων, ἐξ ὧν οἱ μὲν ἐπιτηδευματίαι ἐκαλοῦντο «μαυροβρακάτοι» ὡς φέροντες μελαίνας βράκας, οἱ δὲ ναυτικοὶ «ἀσπροβρακάτοι». Εἰς τὴν Μῆλον ἐξ ἄλλου, ἄρχων τις, ὀνομαζόμενος Κάψης, εἶχεν ἀποκτήσει τοιαύτην ἰσχύν, ὥστε ἀνεκήρυξεν ἑαυτὸν βασιλέα τῆς νήσου. Τῆς Σύρου ἡ τοπικὴ διοίκησις εἶχεν ἀνατεθῆ εἰς τέσσαρας συνήθως ὀρθοδόξους καὶ δύο καθολικοὺς δημογέροντας, καλουμένους συνδίκους. Ἐξ αὐτῶν δὲ ἀπετελεῖτο καὶ ἡ ἀντιπροσωπεία ἥτις ἀπεστέλλετο κατ' ἔτος εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς πληρωμὴν τῶν δοσιμάτων τῆς νήσου. Ἡ Ἄνδρος εἶχε ποικιλίαν ἀρχόντων (καλουμένων συνδίκων, καγκελλαρίων καὶ νοταρίων), οἵτινες διεχειρίζοντο τὰ κοινὰ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, ἀφ' ὅτου κατέλαβε τὴν νῆσον ὁ καπετὰν πασᾶς. Ἀξιομνημόνευτον ἐπίσης κοινοτικὴν ἰδιορρυθμίαν ἐμφανίζουσι τὰ Ψαρά, ἅτινα ὑπήγοντο μὲν ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ νῆσοι ὑπὸ τὸν καπετὰν-πασᾶν, ἀπελάμβανον ὅμως ἀναλόγου μὲ τὴν Ὕδραν καὶ τὰς Σπέτσας αὐτοδιοικήσεως. Ἀνώτεροι κοινοτικοὶ ἄρχοντες τῆς νήσου ἦσαν οἱ τρεῖς δημογέροντες καὶ ὁ ταμίας αὐτῶν, ἐκλεγόμενοι ὑπὸ δώδεκα ἐκλεκτόρων, ἀναδεικνυομένων κατ' ἔτος διὰ τῆς ψήφου τοῦ λαοῦ, ὅστις συνεκρότει ἐνίοτε καὶ ἔκτακτον συνέλευσιν, ὁσάκις ἔκτακτοι περιστάσεις ὑπαγόρευον τοῦτο. Πλὴν αὐτῶν ὑπῆρχον καὶ ἄλλαι τοπικαὶ ἐπιτροπαὶ διὰ τὴν ἐπίλυσιν διαφόρων κοινοτικῶν ἢ ἐμπορικῶν διαφορῶν. Κατ' ἄλλην πληροφορίαν οἱ ἐκλέκτορες ἦσαν 40 καὶ οἱ δημογέροντες τέσσαρες, ὁ εἷς δ' ἐξ αὐτῶν ἐξετέλει ...

Digitized by Google

καθήκοντα ταμίου. Δικαίωμα ψήφου εἶχον πάντες γενικῶς οἱ ἰθαγενεῖς Ψαριανοί, ἐκ δὲ τῶν ἑτεροχθόνων, ἐκεῖνοι μόνον ὧν οἱ γονεῖς εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὰ Ψαρά. Τὰ πταίσματα καὶ τὰ πλημμελήματα ἐξεδικάζοντο ὑπὸ τῶν δημογερόντων, τὰ δὲ κακουργήματα ὑπὸ τῆς συνελεύσεως. Οὕτω τὸ κοινοτικὸν πολίτευμα τῆς νήσου ταύτης παρουσιάζει τὸν δημοκρατικώτερον χαρακτῆρα ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν κοινοτήτων, ἂν καὶ ἀναφέρεται καὶ περίοδος καθ' ἣν ἐξελέγη ἄρχων δικτατορικὴν ἔχων ἐξουσίαν καὶ τιτλοφορούμενος κοτζάμπασης, παθεὶς ὅμως εὐθὺς μετὰ τὴν πάροδον τοῦ λόγου ὅστις προεκάλεσε τὴν ἐκλογήν του. Ἐννοεῖται ὅτι εἰς τὰ Ψαρά, ὅπως καὶ εἰς τὰς δύο ἄλλας κατ' ἐξοχὴν ναυτικὰς νήσους, τὴν Ὕδραν καὶ τὰς Σπέτσας, οἱ ἐσωτερικοὶ πολιτικοὶ ἀγῶνες εἶχον συνήθως, κατὰ τὴν περίοδον τῆς οἰκονομικῆς ἀκμῆς, κοινωνικὸν χαρακτῆρα, τῶν ἀκτημόνων ναυτικῶν ἐξεγειρομένων πολλάκις ἐναντίον τῶν προυχόντων, οἵτινες ἐν τῇ ἀμηχανίᾳ των κατέφευγον εἰς τὴν διαιτησίαν τοῦ καπετᾶν πασᾶ. Αἱ στάσεις αὗται ἤρχισαν νὰ καθίστανται συχνότεραι καὶ ζωηρότεραι ἀφ' ὅτου ἰδίᾳ μετὰ τὸ τέλος τῶν Ναπολεοντείων πολέμων καὶ τὴν λῆξιν τοῦ ἀποκλεισμοῦ παρετηρήθη ἐλάττωσις τῶν κερδῶν, οἱ δὲ στερούμενοι ἀποταμιευμάτων πτωχοὶ ναῦται εὑρέθησαν ἄνευ πόρων ζωῆς.

Ἡ Χιος ὅπως καὶ αἱ λοιπαὶ μεγαλόνησοι Σάμος, Ρόδος, Κρήτη καὶ Κύπρος, ἔχουν κοινοτικὴν ἱστορίαν συνδεδεμένην μὲ τὰ ἑκάστοτε πολιτικὰ καὶ πολεμικὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας αὐτῶν.

Εἰδικώτερον εἰς τὴν Χίον εἶχον ἐπιδαψιλευθῆ κατ' ἀρχὰς σημαντικὰ προνόμια, ἤτοι ἀπόλυτος θρησκευτικὴ ἐλευθερία, αὐτοδιοίκησις εἰς τὴν διεύθυνσιν τῶν κοινοτικῶν πραγμάτων καὶ μεγάλη φορολογικὴ διευκόλυνσις, διότι ἀντὶ δεκάτης, κατεβάλλετο ἐτησίως συνολικός τις φόρος. Ἐξ ἄλλου εἰς ὁλόκληρον τὴν νῆσον οὐδεμία ἄλλη τουρκικὴ ἀρχὴ ὑπῆρχε πλὴν ἑνὸς μουσελίμη (διοικητοῦ), ἴσχυε δὲ καὶ ἀπαγόρευσις ἐγκαταστάσεως ἐν Χίῳ τουρκικῶν οἰκογενειῶν, ἐνῷ ἡ τουρκικὴ φρουρά. ἡ φυλάττουσα τὸ φρούριον καὶ ὀλιγάριθμος ἦτο καὶ ἐνηλλάσσετο κατ' ἔτος. Ἐπίσης κατ' ἔτος ἐπεσκέπτετο τὴν νῆσον εἷς Τοῦρκος εἰσπράκτωρ διὰ τὴν παραλαβὴν τῶν 20.000 ὀκάδων μαστίχης, ἣν κατέβαλλον τὰ Μαστιχοχώρια ὡς φόρον εἰς τὸ σουλτανικὸν χαρέμιον. Διὰ τοῦ χρόνου ὅμως πολλὰ τῶν ὡς ἄνω προνομίων ἠτόνησαν ἢ ἐξέλιπον ἐξ ὁλοκλήρου. Οὕτω οἱ προνομιοῦχοι ἄλλοτε Μαστιχοχωρῖται ὑπεβλήθησαν εἰς βαρείας πιέσεις, διὰ τῆς κατασχέσεως ὁλοκλήρου τοῦ ποσοῦ τῆς παραγομένης μαστίχης, ἐγκατεστάθησαν δὲ ἐν τῇ νήσῳ καὶ πλεῖσται τουρκικαὶ οἰκογένειαι. Ἡ κοινοτικὴ διοίκησις ἦτο ἀνατεθειμένη καὶ ἐν Χίῳ, ὡς καὶ ἐν Ἀθήναις, εἰς τὰ μέλη τῆς ἀρχοντικῆς τάξεως, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξελέγοντο οἱ τέσσαρες δημογέροντες. Εἰς ἐκτάκτους δὲ περιστάσεις συνεκαλεῖτο, πρὸς ἐπίλυσιν τῶν τυχὸν ἀναφυομένων δυσχερῶν ζητημάτων, καὶ συνέλευσις τῶν μελῶν τοῦ ἀρχοντολογίου, ὅπερ προήρχετο κυρίως ἐκ τῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν τῶν παλαιῶν Φράγκων δυναστῶν τῆς νήσου, ἀλλὰ καὶ ἐκ διαφόρων ἄλλων ἐπιφανῶν ἑλληνικῶν γενῶν ἰθαγενῶν ἢ ἄλλοθεν ἐλθόντων.

Ἡ Σάμος ὑπήγετο φορολογικῶς ὑπὸ τὸν σεχουϊσλάμην, ὅστις ἀπέστελλε κατ' ἔτος καὶ τὸν διοικητὴν αὐτῆς, ὄντα μᾶλλον φορολογικὸν ἢ διοικητικὸν ὑπάλληλον. Ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου καὶ ὁ σαμιακὸς λαὸς ἀπέλαυε προνομιακῆς αὐτοδιοικήσεως, τῶν πραγμάτων τῆς νήσου διευθυνομένων ὑπὸ τῶν πλουσιωτέρων ἑλληνικῶν γενῶν, ταχέως δέ, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἐπιδαψιλεύσεως τῶν ὡς ἄνω προνομίων, εἶχε συρρεύσει εἰς τὴν Σάμον μέγα πλῆθος παροίκων, ἐκ τῶν μᾶλλον καταδυναστευομένων ἑλληνικῶν χωρῶν. Καὶ κατηργήθησαν μὲν σὺν τῷ χρόνῳ τινὰ τῶν ὡς ἄνω προνομίων, οὐχ ἧττον ὅμως ἡ νῆσος ἐξηκολούθησεν ἀκμάζουσα, παρὰ δὲ τὴν στενὴν πρὸς τὰ μικρασιατικὰ παράλια γειτονίαν της, ἥτις εἶχεν αὐτὴν ὑπὸ τὴν ἀμεσωτέραν τῶν Τούρκων ἀπειλήν, διεδραμάτισε σημαίνοντα κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ρόλον. Καὶ δὲν ἐπετεύχθη μὲν τότε ἡ ἄμεσος ἀπελευθέρωσίς της, ἐδόθη ὅμως εἰς τοὺς κατοίκους της ὅλως προνομιακὴ διοίκησις, διατηρηθεῖσα μέχρι τῆς ὁριστικῆς καταλύσεως τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας· εἰδικώτερον, οἱ πρὸ τοῦ Ἀγῶνος πρόκριτοι τῆς Σάμου ἀνήρχοντο, κατὰ τὴν πιθανωτέραν ἐκδοχήν, εἰς τέσσαρας.

Ἡ Ρόδος, μεγάλως δεινοπαθήσασα κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν κατάληψίν της χρόνους, ἦτο ἕδρα βαλῆ, λαβόντος βραδύτερον τὸν τίτλον τοῦ βέη, ὑπὸ τὴν διοίκησιν δ' αὐτοῦ ὑπήγετο καὶ ἡ λοιπὴ Δωδεκάνησος. Καὶ ἡ μὲν Ρόδος, ὡς ἐκ τοῦ μεγάλου ποσοστοῦ τῶν ἐν αὐτῇ Τούρκων, ἀπελάμβανε μικρῶν μόνον κοινοτικῶν προνομίων, ἐνῷ αἱ λοιπαὶ Δωδεκάνησοι σχεδὸν αὐτοδιοικοῦντο, τυχοῦσαι πολλῶν διοικητικῶν καὶ φορολογικῶν προνομίων, ἐπεβλέποντο ὅμως συγχρόνως μετὰ μεγάλης προσοχῆς ὑπὸ τοῦ βέη τῆς Ρόδου. Οἱ παρ' αὐτοῦ ἐξαποστελλόμενοι ἑκάστοτε, πρὸς εἴσπραξιν τῶν φόρων, ὑπάλληλοι ἐχαρακτηρίζοντο ὡς ζαπτιέδες, ὑπῆρχε δὲ καὶ ἐν ἑκάστῃ τῶν νήσων στρατιωτικός τις ὑπάλληλος καλούμενος σούμπασης. Οἱ δημογέροντες, ἐκλεγόμενοι ὑπὸ λαοῦ, ἔπρεπε νὰ τύχωσι τῆς ἐγκρίσεως τῆς διοικήσεως, ἀνενεοῦντο δὲ κατ' ἔτος.

Ἡ Κρήτη ἐκυβερνᾶτο ὑπὸ πασᾶ τριῶν ἱππουρίδων καὶ διῃρεῖτο εἰς ὑποδιοικήσεις. Ἡ συνεχὴς ὅμως σκληρὰ καταδυνάστευσις τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ της εἶχεν ἐπιδράσει δυσμενῶς καὶ ἐπὶ τῶν τοπικῶν θεσμῶν αὐτοδιοικήσεως τῶν διαφόρων τῆς νήσου διαμερισμάτων. Δυσχερὴς ἐξ ἄλλου καθίστατο ἡ μονιμοποίησις τοιούτων θεσμῶν λόγῳ τῶν συχνῶν ἐπαναστάσεων τοῦ κρητικοῦ λαοῦ. Καὶ ὑπῆρχον βεβαίως ὑψηλά τινα διαμερίσματα, ἅτινα διὰ τὸ φύσει ὀχυρὸν τοῦ ἐδάφους των καὶ διὰ τὸ φιλοπόλεμον τῶν κατοίκων των ἀπελάμβανον προνομιακῆς τινος αὐτοδιοικήσεως, τὸ μεγαλύτερον ὅμως μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ὑπέστη κατὰ τὴν μακροχρόνιον δουλείαν τὰς σκληροτέρας παντὸς ἄλλου ἑλληνικοῦ λαοῦ διώξεις. Μεταξὺ τῶν εὐνοηθέντων διαμερισμάτων ἔξοχον ὅλως θέσιν κατέλαβον τὰ Σφακιά, τῶν ὁποίων οἱ πολεμικώτατοι κάτοικοι, ὡς καὶ οἱ Σουλιῶται καὶ Μανιᾶται, ἦσαν σχεδὸν ἀνεξάρτητοι, καταβάλλοντες μόνον μικρόν τινα φόρον πρὸς ὄφελος τῆς βασιλομήτορος (βαλιδὲ σουλτάνας). Ὡς πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπαρχίας ἴσχυε τὸ τιμαριωτικὸν σύστημα, τῶν Ἑλλήνων κατοίκων αὐτῶν δουλευόντων εἰς τοὺς γαιοκτήμονας Τούρκους καὶ καταβαλλόντων συγχρόνως εἰς τὸν σουλτᾶνον τὸν κεφαλικὸν φόρον. Παρετηρεῖτο δ' εἰς αὐτὰς τοιαύτη βουλιμία καὶ ἁρπακτικότης τῶν ἑκάστοτε πασάδων, ὥστε, πρὸς χαρακτηρισμὸν αὐτῆς, νὰ πλασθῇ τὸ παροιμιῶδες: «Τοῦτο θὰ μοῦ τὸ δώσῃς, ἐκεῖνο τὸ παίρνω, τὸ ἄλλο θὰ μοῦ τὸ χαρίσῃς».

Ἡ Κύπρος τέλος, παρὰ τὰς καταπληκτικὰς λεηλασίας καὶ ὠμότητας, τὰς ὁποίας ὑπέστη ὑπὸ τοὺς Τούρκους, κατώρθωσεν οὐχ ἧττον νὰ διατηρῇ τοπικὰς δημογεροντίας, ἐκλεγομένας ὑπὸ τοῦ λαοῦ μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἀρχοντικῆς τάξεως. Συγχρόνως μετεῖχεν ἐνεργῶς τῆς διοικήσεως καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος, ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἐξελέγοντο οἱ κατάλληλοι διὰ τὴν εἴσπραξιν τῶν ποικίλων φόρων καὶ δοσιμάτων ὑπάλληλοι, ἐνῷ τὴν ἀνωτάτην πολιτικὴν καὶ στρατιωτικὴν ἐξουσίαν ἤσκει ὁ Τοῦρκος διοικητής, χαρακτηριζόμενος ὡς *βεηλέρβεης*.

Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὰς χώρας τῆς κυρίως Ἑλλάδος, εἰς τὰς ὁποίας ἐπλειοψήφει καταπληκτικῶς τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον· ἀνάλογος ὅμως ἦτο ἡ κοινοτικὴ ὀργάνωσις καὶ τῶν λοιπῶν ἀνὰ τὴν αὐτοκρατορίαν Ἑλλήνων καὶ ἰδίᾳ τῶν κατοικούντων τὰ μικρασιατικὰ παράλια, τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θράκην. Οἱ Μικρασιᾶται μάλιστα Ἕλληνες, παρὰ τὰς ἐπανειλημμένας διώξεις, τὰς ὁποίας εἰς πᾶσαν δεδομένην εὐκαιρίαν ὑφίσταντο, ὡς προχειρότεροι, ἐκ μέρους τῶν Τούρκων δυναστῶν, ἐπεδείξαντο ἀξιοθαύμαστον καρτερίαν καὶ συνοχήν, ἐπιτυχόντες (ἰδίᾳ οἱ κατοικοῦντες τὰς ἀμιγῶς ἑλληνικὰς περιοχὰς καὶ πόλεις) νὰ ἀποκτήσωσιν ἱκανὰ προνόμια, ἅτινα καὶ διετήρησαν μέχρι τῶν χρόνων τῆς ἑλληνικῆς κατοχῆς, καὶ νὰ διάγωσιν ἀνενόχλητοι. Ἡ ἀκμὴ τοῦ μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ χρονολογεῖται κυρίως ἀφ' ὅτου, διαρκούσης τῆς ἐν τῇ ΒΔ Μ. Ἀσίᾳ κυριαρχίας τῆς ἰσχυρᾶς καὶ φιλοπροόδου τουρκικῆς οἰκογενείας τῶν Καραοσμάνογλου (δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος), ἐχρησίμευσεν ἡ χώρα αὕτη ὡς καταφύγιον πολυαρίθμων Ἑλλήνων τῆς κυρίως Ἑλλάδος, φευγόντων τὰς γενομένας κατὰ τὰ ὀρλώφεια ἐν αὐτῇ σφαγὰς καὶ δῃώσεις. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς πολυαρίθμους Ἕλληνας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, παρατηροῦμεν ὅτι δὲν συνεκρότουν οὗτοι ἰσχυράν τινα κοινωνικὴν ὀργάνωσιν, ἐνίοτε δὲ καὶ διεβλέποντο μεταξύ των, διαβάλλοντες πολλάκις ἀλλήλους ἐν τῷ ἀνταγωνισμῷ πρὸς κατάληψιν τῶν διαφόρων ἀξιωμάτων, ὑπῆρχεν ὅμως ἐν τῇ πόλει τὸ πατριαρχεῖον, ὅπερ ἐρρύθμιζε τὰ ζητήματα τοῦ αὐτόθι χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ.

Κλεφταρματολισμός. Διαρκοῦντος τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, ὅτε οἱ Τοῦρκοι κατέλυσαν τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν, ἥ τε Πελοπόννησος καὶ ἡ ἠπειρωτικὴ Στερεὰ Ἑλλὰς περιελάμβανον πληθυσμὸν μαχιμώτατον, ἀσκηθέντα εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ὅπλων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν τῶν χωρῶν τούτων ἐκυριάρχουν οἱ Φράγκοι. Τὴν τοιαύτην ἄλλωστε μαχητικὴν δεξιότητα τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μαρτυρεῖ καὶ ἡ σθεναρὰ ἀντίστασις, τὴν ὁποίαν οὗτοι, ὑπὸ τὸν Γραίτζαν Παλαιολόγον καὶ ἄλλους ἡρωϊκοὺς ἀρχηγούς, κατώρθωσαν νὰ προβάλωσιν εἰς τὰ ἐμπειροπόλεμα καὶ πολυάριθμα τουρκικὰ στρατεύματα. Ὅτε δέ, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἀντιπάλου ἠναγκάσθησαν οὗτοι νὰ ὑποκύψωσιν, ἄλλοι μὲν ἐξ αὐτῶν εἰσῆλθον εἰς τὴν ἐνετικὴν ὑπηρεσίαν, ἄλλοι δέ, τραπέντες εἰς τὰ ὄρη, ἐξηκολούθησαν τὸν ἀγῶνα, προτιμῶντες τῆς ὑποδουλώσεως τὸν ἐπίπονον ἀλλ' ἐλεύθερον βίον τοῦ ἀντάρτου.

Οἱ ἄνδρες οὗτοι ἀπετέλεσαν τὰ πρῶτα κλέφτικα σώματα, ἅτινα διάγοντα λῃστρικὸν βίον καὶ ἐνισχυόμενα ἑκάστοτε διὰ τῶν φευγόντων τὴν τουρκικὴν τυραννίαν διετηρήθησαν μέχρι τοῦ ἀγῶνος τῆς ἐλευθερίας, ἀποτελέσαντα τὴν προστάτιδα καὶ τιμωρὸν ὑπὲρ τῶν δουλευόντων δύναμιν, ἥτις ἐστρέφετο κυρίως μὲν ἐναντίον τῶν Τούρκων, πολλάκις ὅμως καὶ ἐναντίον τῶν πλουσίων Ἑλλήνων προυχόντων. Ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις, μὴ δυναμένη νὰ ἀντιμετωπίσῃ τελεσφόρως τοὺς κλέφτας, ἠναγκάσθη νὰ συνθηκολογήσῃ μετ' αὐτῶν, μισθώσασα τοὺς ἰσχυροτέρους ἐκ τῶν καπεταναίων, τοὺς ὁποίους ἔταξεν ὑπερασπιστὰς τῆς τάξεως. Οὕτως ἀπετελέσθη ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι κυρίως ἡ τάξις τῶν ἁρματολῶν, οἵτινες ὠργανωμένοι εἰς πολυμελῆ πολλάκις σώματα, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν ἑνὸς ἀρχηγοῦ (καπετάνιου) καὶ ἑνὸς ὑπαρχηγοῦ (πρωτοπαλλήκαρου), ἐφύλαττον ὡρισμένην ἕκαστον περιοχήν. Ἀναφέρονται δὲ περὶ μὲν τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰῶνος 8 τοιαῦτα ἁρματολίκια ἐν τῇ Ἠπείρῳ καὶ τῇ ἀνατολικῇ καὶ δυτικῇ Στερεᾷ, περὶ δὲ τὰς παραμονὰς τοῦ Ἀγῶνος 17 ἐν ὅλῳ, ἐξ ὧν 3 ἐν τῇ ἐντεῦθεν τοῦ Ἀξιοῦ Μακεδονίᾳ, 10 ἐν τῇ Θεσσαλίᾳ καὶ τῇ ἀνατολικῇ Στερεᾷ καὶ 4 ἐν τῇ Ἠπείρῳ καὶ τῇ δυτικῇ Στερεᾷ. Ἐν Πελοποννήσῳ τοιαῦτα ἁρματολίκια δὲν ὑπῆρχον. Συνέβαινεν ὅμως συχνὰ οἱ ἐκ κλεφτῶν προελθόντες ἁρματολοί, διαφωνοῦντες πρὸς τὰς τουρκικὰς ἀρχάς, νὰ ἐγκαταλείπωσι τὸ ἁρματολίκι καὶ νὰ ἀναλαμβάνωσι τὸν βίον τοῦ κλέφτου, ἑνούμενοι μετὰ τῶν παλαιῶν συναδέλφων των. Ἀναφέρονται δὲ καὶ παραδείγματα ἁρματολῶν, οἵτινες, ἀφοῦ ἐγκατέλειψαν τὸ ἁρματολίκι των, διαφωνήσαντες πρὸς τοὺς Τούρκους, ἀνακατέλαβον τοῦτο διὰ τῆς βίας, ὑποχρεώσαντες τὰς τουρκικὰς ἀρχὰς νὰ τοὺς ἀναγνωρίσωσι. Ἐναντίον τῶν οὕτω συνασπιζομένων κλεφτῶν καὶ ἁρματολῶν αἱ ἀρχαὶ ἀντέτασσον πολλάκις τοὺς καλουμένους δερβεναγάδες, εἰς οὓς Τούρκους ἢ Τουρκαλβανοὺς ὄντας, ἦτο ἀνατεθειμένη ἡ φύλαξις τῶν μᾶλλον ἐπικαίρων στενωπῶν τῆς χώρας. Ἀτελείωτος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀκμασάντων καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας κλεφτῶν καὶ ἁρματολῶν, διακρίνονται δὲ μεταξὺ αὐτῶν οἱ Μπουκουβαλαῖοι, ὁ Νῖκος Τσάρας, ὁ παπᾶ Θύμιος, υἱὸς τοῦ οὐχ ἧττον περιωνύμου Βλαχάβα, ὁ Γ. Ἀνδροῦτσος καὶ ὁ υἱός του Ὀδυσσεύς, οἱ Κοντογιανναῖοι, οἱ Σκυλοδημαῖοι, ὁ Χρῆστος Μηλιώνης κ. ἄ. Οἱ κλέφται, διάγοντες ἐπὶ τῶν ὀρέων καὶ μὴ δυνάμενοι νὰ ἐργασθῶσι, ἔζων ἐκ τῆς λῃστείας ἣν ἤσκουν κυρίως εἰς βάρος τῶν Τούρκων, ἐνίοτε ὅμως καὶ ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν, εἶχον δὲ ἰδίους νόμους καὶ ἴδια ἤθη καὶ ἔθιμα, ἅτινα οὐδέποτε παρέβαινον. Οὕτω ἐσέβοντο τὰς γυναῖκας, ἀκόμη καὶ ἂν αὗται ἦσαν Μουσουλμανίδες, οὐδέποτε δὲ ἀναφέρονται παραδείγματα ἀλλαξοπιστίας των, παρὰ τὰς ἀπανθρώπους βασάνους, εἰς ἃς ὑπεβάλλοντο συλλαμβανόμενοι καὶ τὰς ὁποίας ἠδύναντο νὰ ἐξαγοράσουν ἀσπαζόμενοι τὸν μουσουλμανισμόν. Ἐπίσης ἡ σκληρότης των κατ' οὐδὲν ὡμοίαζε πρὸς τὴν τουρκικήν, διότι ἐφόνευον μέν, ἀλλ' ἀπέφευγον νὰ βασανίσωσι τὰ θύματά των. Τὴν ζωὴν τῶν κλεφτῶν καὶ ἁρματολῶν ἀπηθανάτισεν ἡ λαϊκὴ μοῦσα εἰς ᾄσματα, ἀποτελοῦντα ἄριστα ἑλληνικὰ λογοτεχνικὰ ἔργα τῆς περιόδου τῆς τουρκοκρατίας. Πλὴν ὅμως τῶν κλεφταρματολῶν ὑπῆρχον ἐν Ἑλλάδι καὶ ὁλόκληροι κοινότητες ἔχουσαι πλήρη πολεμικὴν ὀργάνωσιν, ὡς ἡ τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Μάνης. Οἱ κάτοικοι τῶν περιοχῶν τούτων, οἱ κλέφται καὶ οἱ ἁρματολοί, ἀπετέλεσαν, διαρκοῦντος τοῦ Ἀγῶνος, τὴν κυριωτέραν κατὰ ξηρὰν ἀξιόμαχον δύναμιν τῶν Ἑλλήνων, ἥτις ἐπέδειξε προσόντα ἀσυγκρίτως ἀνώτερα τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, γενναίως μὲν πολεμήσαντος, ἀλλὰ μὴ δυναμένου νὰ προσαρμοσθῇ εἰς τὰς συνθήκας τοῦ πολέμου ἐκείνου. Ἄλλωστε ὑστέρουν πάντοτε οἱ τακτικοὶ ὡς πρὸς τὴν παρομοιώδη ὄντως ἀντοχὴν τῶν κλεφταρματολῶν, εἰθισμένων νὰ μάχωνται ἐπὶ συνεχεῖς ἡμέρας ἄϋπνοι καὶ ἄνευ τροφῆς καὶ ὕδατος.

Δικαιοσύνη. Μεταξὺ τῶν κυριωτέρων προνομίων, ἅτινα, ἀπὸ τῶν χρόνων ἤδη τῆς ἁλώσεως, παρεχωρήθησαν εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον καὶ τὸν ὀρθόδοξον ἑλληνικὸν κλῆρον, ἦσαν καὶ τὰ δικαστικά, ἀφορῶντα κυρίως εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῆς ἀστικῆς δικαιοσύνης, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν ἐπίλυσιν τῶν μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν οἰκογενειακῶν καὶ κληρονομικῶν διαφορῶν. Παρεχωρήθη ὅμως καὶ σχετική τις δικαιοδοσία διὰ τὴν τιμωρίαν ὡρισμένων ποινικῶν ἀδικημάτων. Διὰ τὰς ἀστικὰς διαφορὰς ἁρμόδια ἦσαν τὰ καλούμενα *ἐπισκοπικὰ δικαστήρια*, συγκροτούμενα ὑπὸ τῶν κατὰ τόπους ἐπισκόπων, βοηθουμένων συνήθως καὶ ὑπὸ τῶν δημογερόντων ἢ προεστῶν, ἐξαιρέσει ἐπὶ ζητημάτων κληρονομικοῦ καὶ οἰκογενειακοῦ δικαίου, ἐφ' ὧν ἁρμόδιοι ἦσαν μόνοι οἱ ἐπίσκοποι. Εἰς δεύτερον καὶ τελευταῖον βαθμὸν ἐδίκαζε τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀνώτατον *πατριαρχικὸν δικαστήριον*, συγκροτούμενον ἐκ τῶν μελῶν τῆς ἱερᾶς συνόδου ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. Αἱ διαφοραὶ ἐπελύοντο ἐπὶ τῇ βάσει τῆς βυζαντινῆς νομοθεσίας (ἰδίᾳ τῶν «Βασιλικῶν» τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ), ἐχρησιμοποιεῖτο δὲ εὐρέως ὡς πρόχειρος συλλογὴ ἡ «Ἑξάβιβλος» τοῦ Ἀρμενοπούλου, ἥτις καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν εἰσήχθη ἐν τῷ ἐλευθέρῳ κράτει ὡς πρόχειρος ἀστικὸς νόμος μέχρι τῆς συντάξεως ἀστικοῦ κώδικος. Παρὰ τὴν βυζαντινὴν νομοθε-

Digitized by Google

σίαν ἀνεπτύχθησαν διὰ τοῦ χρόνου ποικίλα γενικὰ (πανελλήνια) καὶ τοπικὰ ἔθιμα, ἅτινα ἐφημόζοντο ἀπὸ τῆς τουρκοκρατίας, πολλὰ δ' ἐξ αὐτῶν ἐξηκολούθησαν νὰ ἰσχύουν καὶ μέχρι σήμερον, εἰσαχθέντα καὶ διὰ διατάγματος τῆς ἀντιβασιλείας. Ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ διὰ τῆς ἐθιμικῆς ὁδοῦ εἰσαχθὲν ἄτυπον τῶν συναλλαγῶν, ἰσχῦον καὶ μέχρι σήμερον, ὀφειλόμενον δὲ εἰς τὴν καλὴν πίστιν, ἥτις διεῖπε τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις τῶν Χριστιανῶν. Τοιαύτη δὲ ἦτο ἡ καλοπιστία καὶ εἰς τὰς ἐμπορικὰς νήσους, ὥστε οὐδεμιᾶς ἐξ αὐτῶν οἱ νόμοι προβλέπουσι τὴν τιμωρίαν τῆς χρεωκοπίας καὶ τῆς ναυταπάτης, ἀμφοτέρων τῶν ἀδικημάτων τούτων ὄντων προφανῶς ἀγνώστων. Ἐν τῇ διαδικασίᾳ, μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀποδεικτικῶν μέσων (ὅρκου, ὁμολογίας κλπ.), εἶχεν εἰσαχθῇ καὶ ἡ δι' ἀφορισμοῦ ἀπόδειξις ὡς καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια. Πλησίον τῶν ἐπισκόπων εἰργάζοντο καὶ συμβολαιογράφοι, καλούμενοι *νοτάριοι* ἢ *κατσιλιέροι*, οἵτινες κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ἦσαν αἱρετοί, ἐκλεγόμενοι, εἰς τὰς νήσους ἰδίᾳ, ὑπὸ τοῦ λαοῦ.

Τὴν ποινικὴν δικαιοσύνην ἀπένεμον γενικῶς αἱ κατὰ τόπους τουρκικαὶ ἀρχαί, ἤτοι οἱ βοεβόδαι, οἱ καδῆδες καὶ οἱ ἱεραρχικῶς προϊστάμενοι αὐτῶν πασάδες. Ὁσάκις ὅμως διεπράττετο ἀδίκημα μεταξὺ Ἑλλήνων, ἀμφότεροι δὲ οἱ διάδικοι συγκατετίθεντο νὰ καταφύγωσιν ἐνώπιον τοῦ ἐπισκόπου, τότε καθίστατο οὗτος ἁρμόδιος, ἡ δὲ ἀπόφασίς του ἦτο ὑποχρεωτική. Ἡ τοιαύτη ὅμως διαδικασία δὲν ἴσχυε παρὰ μόνον ἐπὶ τῶν ἐλαφροτέρων ἀδικημάτων. Μόνον ὁ πατριάρχης εἶχεν ἐξαιρετικὴν δικαιοδοσίαν, δυνάμενος νὰ δικάσῃ πάσης φύσεως ἀδίκημα τελεσθὲν μεταξὺ Χριστιανῶν καὶ νὰ ἐπιβάλῃ οἱανδήποτε ἀναγνωριζομένην κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ποινὴν πλὴν τῆς θανατικῆς. Ἐπίσης ἠδύνατο νὰ μετατρέψῃ τὰς ὑπὸ τῶν τουρκικῶν δικαστηρίων ἐπιβαλλομένας κατὰ Χριστιανῶν θανατικὰς ποινὰς εἰς κάτεργα, συνεννοούμενος πρὸς τοῦτο μετὰ τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως. Καὶ ἐν τῇ ποινικῇ δὲ δικονομίᾳ τῶν χρόνων ἐκείνων, ὡς καὶ ἐν τῇ πολιτικῇ, ἐπεβάλλετο μεταξὺ τῶν ἀποδεικτικῶν μέσων καὶ ἡ δι' ἀφορισμοῦ ἀπόδειξις. Ποινικὸς κῶδιξ καθορίζων τὰ ἀδικήματα καὶ τὰς εἰς ἕκαστον ἐξ αὐτῶν ἀντιστοιχούσας ποινὰς δὲν ὑπῆρχε, τὸ δὲ ποινικὸν δίκαιον ἦτο ἐθιμικοῦ χαρακτῆρος. Χρέη συνηγόρου τῶν Χριστιανῶν ἐνώπιον τῶν τουρκικῶν δικαστηρίων ἐξετέλουν οἱ κατὰ τόπους δημογέροντες καὶ προεστοί. Γενικῶς ὅμως καὶ ἡ ζωὴ καὶ ἡ περιουσία τῶν ραγιάδων, ἰδίᾳ κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, ὑπέκειτο εἰς τὴν αὐθαιρεσίαν τοῦ κυριάρχου, μόνοι δὲ οἱ πλούσιοι κοτζαμπάσηδες ἀπέλαυον ποιᾶς τινος ἰσότητος δικαιωμάτων ἔναντι τῶν Τούρκων.

Οἰκονομικὴ κατάστασις. Οἱ ραγιάδες ἀπετέλεσαν ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἁλώσεως τὰς μόνας σχεδὸν ἐργαζομένας παραγωγικῶς τάξεις τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐνῷ οἱ κατακτηταί, κατὰ τὴν πρώτην ἰδίᾳ περίοδον, περὶ οὐδὲν ἄλλο ἢ περὶ τὰ ὅπλα ἠσχολοῦντο, κατέχοντες συγχρόνως ὡς τσιφλικοῦχοι τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν γαιῶν. Ἦσαν δὲ οἱ ραγιάδες τῶν μὲν πεδινῶν χωρῶν γεωργοί, ἀμπελουργοί, ἐλαιουργοὶ καὶ τεχνῖται, κατὰ μέγα μέρος μεταξουργοί, πηλοπλάσται, ὑλοτόμοι, λεπτουργοί, μαγκανάδες, σχοινοπλόκοι, λατόμοι κλπ., ὡς καὶ ἔμποροι, τῶν δὲ ὀρεινῶν κτηνοτρόφοι καὶ τυροκόμοι. Εἰς τὰς ὀρεινὰς περιοχὰς ἐπλεοψήφει γενικῶς τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον, πυκνούμενον πολλάκις καὶ ὑπὸ γεωργῶν, οἵτινες, φεύγοντες τὰς τουρκικὰς πιέσεις, ἐγκατέλειπον τὰς πεδιάδας καὶ τὸ ἄροτρον καὶ ἐτρέποντο εἰς τὰ βουνά, ἔνθα ἠδύναντο νὰ διάγωσι μᾶλλον ἐλεύθερον, ἂν καὶ κοπιωδέστερον, βίον, τελοῦντες ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς κλεφτουργιᾶς. Ἦσαν δὲ οἱ κάτοικοι τῶν πλείστων ἐκ τῶν ὀρεινῶν περιοχῶν πάντοτε σχεδὸν ὡπλισμένοι (ὡς τῆς Μάνης, τῆς Δ. Ἑλλάδος, τοῦ Σουλίου, τῶν Σφακίων), ἵνα προστατεύσωσι τὴν περιουσίαν των καὶ ἐνήλλασσον, ὁσάκις ἐδιώκοντο ὑπὸ τῶν ἀρχῶν, τὴν ἰδιότητα τοῦ εἰρηνικοῦ κτηνοτρόφου μετὰ τῆς τοῦ κλέφτου. Ἐναργῆ εἰκόνα τῆς τοιαύτης συχνῆς μεταλλαγῆς μεταξὺ τῆς πολεμικῆς καὶ τῆς εἰρηνικῆς διαβιώσεως παρέχουν καὶ οἱ βαθεῖαν ἐπίγνωσιν τῆς σκληρᾶς ζωῆς τοῦ βουνοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν ἔρωτος, ἐμπνευσμένοι στίχοι:

«Μάνα, σοῦ λέω, δὲν βαστῶ τοὺς Τούρκους νὰ δουλεύω
Δὲν ἠμπορῶ, δὲν δύναμαι· ἐμάλλιασ' ἡ καρδιά μου·
Θὰ πάρω τὸ τουφέκι μου νὰ πάω νὰ γίνω κλέφτης....».

Πλὴν ὅμως τῶν γεωργῶν, κτηνοτρόφων καὶ βιοτεχνῶν, ἡ ἔκθεσις τοῦ Καποδιστρίου περὶ τῶν πραγμάτων τῆς Ἑλλάδος ἀναφέρει ὡς ἐπαγγελματίας καὶ τοὺς ψωμοζῆτας ἀκόμη, ἐπίσης δὲ καὶ τοὺς ὡς ἀγύρτας χαρακτηριζομένους πολυτεχνίτας, δι' οὓς ὅρον ζήτημα εἶναι ἂν χαρακτηρίζωνται οἱ γνωστοὶ κομπογιαννῖται ἢ οἱ πλανόδιοι γυρολόγοι, οἵτινες ποικίλα γνωρίζοντες προσέφερον πάσης φύσεως ὑπηρεσίας.

Ἡ ἀκίνητος ἰδιοκτησία διῃρεῖτο κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν εἰς τρεῖς κυρίως κατηγορίας: α) τὰς γαίας τοῦ δημοσίου (ἐμλὰκ-ἰ-χουμαγιούν), ἀνηκούσας εἰς τὸν σουλτᾶνον, β) τὰς ἀφιερωμένας εἰς θρησκευτικὰ ἱδρύματα (βακούφια), καὶ γ) τὰς ἰδιωτικάς, αἵτινες καὶ πάλιν ὑποδιῃροῦντο εἰς διαφόρους κατηγορίας, ἀναλόγως τοῦ εἴδους τῆς ἐπ' αὐτῶν κυριότητος καὶ τοῦ συστήματος ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ἐφορολογοῦντο. Ἀνῆκε δὲ ἡ τελευταία αὕτη ἀδιακρίτως εἰς τοὺς Ἕλληνας ἢ τοὺς Τούρκους, ἀποτελοῦσα μικρὰς ἢ μεγάλας ἰδιοκτησίας (τσιφλίκια). Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὑπὸ τοῦ Καποδιστρίου συνταχθείσης περὶ τῶν πραγμάτων τῶν κυρίως ἑλληνικῶν χωρῶν ἐκθέσεως, ἡ γῆ κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ Ἀγῶνος ἦτο καταμεμερισμένη ἀπὸ ἀπόψεως κυριότητος ἐξ ἴσου σχεδὸν μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων. Καὶ αἱ μὲν ἑλληνικαὶ ἰδιοκτησίαι ἐξετείνοντο εἰς τὰς ὀρεινὰς περιοχὰς καὶ ἦσαν αἱ μᾶλλον ἄγονοι, ἐνῷ αἱ τουρκικαὶ περιελάμβανον τὰ πεδινὰ καὶ εὐφορώτερα ἐδάφη. Εἰδικώτερον εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα μετὰ τοῦ νοτίου τμήματος τῆς Ἠπείρου, οἱ Ἕλληνες κατεῖχον μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως 1.636.730 στρέμματα γῆς, οἱ δὲ Τοῦρκοι 1.236.730. Ἐξ αὐτῶν ἑλληνικὰς ἰδιοκτησίας ἀπετέλουν ἐξ ὁλοκλήρου τὰ Κράβαρα, τὰ Ἄγραφα, ἡ Βόνιτσα, ὁ Ἀσπροπόταμος, ἡ Λάμαρη καὶ ἡ Πρέβεζα, ἐνῷ αἱ περὶ τὸν Βλοχόν, τὸ Ροδοβίσδι καὶ τὴν Ἄρταν ἐκτάσεις ἀνῆκον κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς Τούρκους. Οὕτω ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ Βλοχοῦ οἱ Ἕλληνες ἐκαλλιέργουν 66.000 στρέμματα καὶ οἱ Τοῦρκοι 76.0 0, εἰς δὲ τὰς δύο ἄλλας περιφερείας οἱ Ἕλληνες 208.000 καὶ οἱ Τοῦρκοι 950.000.

Εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα (πλὴν τῆς Θεσσαλίας) αἱ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καλλιεργούμεναι γαῖαι ἦσαν ὑπερδιπλάσιαι τῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἀνερχόμεναι εἰς 5 178.440 στρέμματα ἔναντι 2 082.990. Αἱ τουρκικαὶ ἰδιοκτησίαι ὑπερίσχυον εἰς τὴν Εὔβοιαν, τὰς Θήβας καὶ τὸν Δομοκόν, ἐνῷ εἰς τὴν Λεβάδειαν, τὰ Σάλωνα, τὸ Λιδωρίκι, τὸ Μαλανδρῖνον, τὸ Πατρατζίκι, τὸ Ζητοῦνι καὶ ἄλλας τινὰς περιφερείας κατελάμβανον ἐλαχίστας ἐκτάσεις. Τέλος εἰς τὴν Ἀττικήν, ἡ γῆ ἦτο σχεδὸν ἐξ ἴσου διανεμημένη μεταξὺ τῶν Τούρκων, κατεχόντων 172.000 στρέμματα, καὶ τῶν Ἑλλήνων, κατεχόντων 173.000. Εἰς τὴν Πελοπόννησον, παρὰ τὸ ὅτι ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ἐπλεοψήφει τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον, αἱ τουρκικαὶ κτήσεις ἦσαν διπλάσιαι (3 000 000 στρέμματα ἔναντι 1 500 000). Ἐπίσης εἰς τὴν Κρήτην οἱ Τοῦρκοι ὑπερεῖχον κατὰ 1 000 000 στρεμμάτων, ἐνῷ εἰς τὴν Χίον τὰς μείζονας ἐκτάσεις κατεῖχον οἱ Ἕλληνες. Τέλος εἰς τὰς λοιπὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου οὐδὲ σπιθαμὴ γῆς ἦτο τουρκική. Αἱ εἰς τοὺς Τούρκους ἀποκλειστικῶς ἀνήκουσαι γαῖαι ἦσαν εἴτε βακουφικαί, εἴτε ἰδιωτικὰ (τσιφλίκια) ἢ στρατιωτικὰ (ζαμέτια) τιμάρια. Ἀπετελοῦντο δὲ αἱ πρόσοδοι τῶν τιμαρίων εἴς τε τὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Κρήτην ἐκ τῆς ὑπὸ τῶν καλλιεργητῶν καταβαλλομένης δεκάτης. Σημειωτέον ὅτι αἱ ἐκ τῆς δεκάτης πρόσοδοι τῶν στρατιωτικῶν τιμαρίων ἐδαπανῶντο διὰ τὰς ἐπιτοπίους στρατιωτικὰς ἀνάγκας, τοῦ περισσεύοντος ποσοῦ περιερχομένου εἰς τὸ θησαυροφυλάκιον τοῦ σουλτάνου. Καὶ ἀνῆκε μὲν ὁλόκληρος ἡ γῆ εἰς τὸν σουλτᾶνον, ἐξ αὐτῆς ὅμως ἠδύνατο οὗτος νὰ κάμῃ ἀναφαιρέτους ἀφιερώσεις, ὅπως τὰ βακούφια, ἢ δωρεάς, προσωπικὰς ἰσοβίους ἢ καὶ κληρονομικάς. Διὸ τὰ εἰς ραγιάδες διδόμενα κληρονομικὰ κτήματα κατεβάλλετο μέσῳ τῆς δημογεροντίας φόρος, περιερχόμενος ἐπίσης εἰς τὸ σουλτανικὸν θησαυροφυλάκιον. Τὰ ἀκίνητα τῶν Μουσουλμάνων περιήρχοντο συνήθως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ κατόχου των εἰς τὸν σουλτᾶνον, πολλάκις ὅμως καὶ ἐδημεύοντο ζῶντος ἔτι τοῦ κατόχου των, ὅστις μετὰ τῆς περιουσίας του ὑφίστατο συχνὰ καὶ τὴν ἀπώλειαν τῆς κεφαλῆς του.

Αἱ παρεχόμεναι εἰς τοὺς Ἕλληνας γαῖαι πρὸς καλλιέργειαν ἠκολούθουν διάφορα συστήματα ἐκμεταλλεύσεως, ὧν κυριώτερα ἦσαν: τὸ *συντροφικόν*, καθ' ὃ, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἐξόδων καλλιεργείας καὶ τῆς δεκάτης, διενέμετο τὸ ἐναπομένον ἐξ ἴσου μεταξὺ τοῦ γαιοκτήμονος καὶ τοῦ καλλιεργητοῦ· τὸ λεγόμενον *καλογερικόν*, ἐπικρατοῦν ἐν Ἀττικῇ, καθ' ὃ πάντα τὰ ἔξοδα ἀνῆκον εἰς τὸν ἰδιοκτήτην, ἡ δὲ διανομὴ τοῦ καρποῦ ἐγίνετο κατ' ἀναλογίαν δύο πρὸς ἕν, λαμβανομένου ὑπὸ τοῦ καλλιεργητοῦ· τὸ *τριτάρικον*, καθ' ὃ τὰ ἔξοδα, πλὴν τῆς δεκάτης, καταβαλλομένης ἐκ τοῦ ὅλου εἰσοδήματος, ἦσαν τοῦ καλλιεργητοῦ, ὅστις ἐλάμβανε δύο πρὸς ἓν ἔναντι τοῦ ἰδιοκτήτου· τὸ *γαιόμορον* ἢ *ἀποκοπή*, καθ' ὃ ὁ καλλιεργητής, εὐθυνόμενος δι' ὅλα τὰ ἔξοδα καὶ τὴν δεκάτην, κατέβαλλεν εἰς τὸν ἰδιοκτήτην ὡς μίσθωμα καὶ εἶδος μέρος τοῦ καρποῦ καὶ προσωπικὴν ἐργασίαν. Σημειωτέον ὅτι ὁ ἰδιοκτήτης παρεῖχε καὶ δάνεια ἔντοκα εἰς τὸν καλλιεργητήν. Τὰ ἐπὶ τουρκοκρατίας παρεχόμενα πρὸς καλλιέργειαν δάνεια ἦσαν ἄτοκα, πλὴν ἂν τὸ κεφάλαιον ἀνῆκεν εἰς ἀνήλικα ὀρφανά, ὅτε ὁ τόκος ἐκυμαίνετο μεταξὺ 10—30%. Ἐπίσης ἐπετρέπετο τόκος εἰς τοὺς ἐμπορευομένους μετὰ ξένων, συνήθως 12%. Ἡ γῆ ἐτιμᾶτο πρὸς 10 γρόσια τὸ στρέμμα, ὅταν ὅμως ἦτο ἐξαιρετικῶς εὔφορος, ἡ τιμή της ἠδύνατο νὰ φθάσῃ μέχρις 60 γροσίων.

Προϊόντος τοῦ χρόνου ὡρισμέναι ἑλληνικαὶ κοινότητες, χάρις εἰς τὸ ἐφαρμοσθὲν ἐν αὐταῖς σύστημα τῆς συντροφικῆς ὀργανώσεως τῆς ἐργασίας, ἀνεπτύχθησαν εἰς βαθμὸν καταπλήσσοντα τοὺς ἐπισκεφθέντας αὐτὰς τότε περιηγητάς, ἀλλὰ καὶ τοὺς σημερινοὺς ἐρευνητάς. Μεταξὺ τῶν κοινοτήτων εἰς ἰδιαιτέραν ὅλως πρόοδον ἔφθασαν, κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ', τὰ ἐπὶ τῆς Ὄσσης καὶ παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Πηνειοῦ Ἀμπελάκια, πλουσία βιομηχανικὴ κώμη πληθυσμοῦ 4.000 κατοίκων ἐξ ὁλοκλήρου Ἑλλήνων, οἵτινες, ἀσχολούμενοι ἅπαντες μὲ τὴν βαφικήν, παρῆγον ἐτησίως, εἰς τὰ 24 ἐργοστάσιά των, 2.500 σάκκους βάμβακος τῶν 100 χιλιογράμμων, ἐξαγομένους ἅπαντας εἰς τὰς γερμανικὰς χώρας. Ὑπῆρχον δὲ διὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ἐμπορίου τούτου ὑποκαταστήματα τῶν Ἀμπελακιωτῶν ἐν Βιέννῃ, Πέστῃ, Λειψίᾳ, Δρέσδῃ, Ἄνσπαχ καὶ Μπούρότ. Εἰς τὰ βαφεῖα τῶν Ἀμπελακίων ἰδιοκτῆται καὶ ἐργάται ἦσαν ἅπαντες μέτοχοι τῆς ἐπιχειρήσεως, οὕτω δὲ καὶ καλυτέρα ἐπετυγχάνετο ποιότης τοῦ παραγομένου προϊόντος καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐργαζομένων διὰ τὴν προαγωγὴν τῆς ἐπιχειρήσεως ἦτο ζωηρότερον τοῦ συνήθους. Παρήκμασαν ὅμως καὶ τὰ Ἀμπελάκια μικρὸν πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῆς μαγχεστριανῆς βιομηχανίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῶν ἐσωτερικῶν ἐρίδων, αἵτινες ἀνεφύησαν τότε μεταξὺ τῶν μετόχων. Ἑτέρα οἰκονομικῶς ἀκμάσασα περιοχὴ ἦσαν τὰ καλούμενα Μαδεμοχώρια τῆς Χαλκιδικῆς, ἀποτελοῦντα αὐτόνομον ὁμοσπονδίαν 12 μεγάλων κωμῶν (τῶν ἑξῆς: Γαλάτιστα, Ριανά, Βάβδος, Σταυρός, Βαρβάρα, Λιαρίγκοβα, Νοβοσέλο, Μαχαλᾶς, Ἴσβορος, Χωρούδα, Ρεβενίκια καὶ Ἱερισσός) καὶ 360 μικρῶν χωρίων. Οἱ κάτοικοι αὐτῶν ἐξεμεταλλεύοντο δι' ἴδιον λογαριασμὸν τὰ μεταλλεῖα τῆς χερσονήσου καταβάλλοντες ἐτησίως εἰς τὴν Πύλην ἀντὶ παντὸς ἄλλου φόρου 220 ὀκάδας καθαροῦ ἀργύρου. Ἦσαν δὲ ἐντελῶς ἀνεξάρτητοι, διοικούμενοι ὑπὸ ἰδίων ἀρχόντων καὶ ἔχοντες μόνην ἐν τῇ χώρᾳ των τουρκικὴν ἀρχὴν ἕνα διοικητὴν καλούμενον Μαδὲμ-ἀγᾶν, μετὰ εἰκοσάδος στρατιωτῶν. Τὰ ἀνωτέρω προνόμια καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀκμὴ τῶν Μαδεμοχωριτῶν διετηρήθησαν μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ὅτε ἡ χώρα ὑπέστη πολλὰς ἐκ μέρους τῶν Τούρκων καταστροφάς. Τρίτη ὁμὰς ἑλληνικῶν κοινοτήτων ἐκ τῶν ἀκμασασῶν ἦτο ἡ τῶν καλουμένων 24 χωρίων τοῦ Πηλίου, ὧν κυριώτερα ἦσαν ἡ Τσαγκαράδα, αἱ Μηλιές, ἡ Ζαγορά, ἡ Ἀργαλαστὴ καὶ ἡ Μακρινίτσα. Τὰ χωρία ταῦτα, ἀποκλειστικῶς ὑπὸ Ἑλλήνων κατοικούμενα, εἶχον κοινοτικὴν ὀργάνωσιν καὶ αὐτονομίαν ὁμοίαν περίπου πρὸς τὴν τῶν Μαδεμοχωρίων, μολονότι δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον γεωργικά, εἶχον οὐχ ἧττον καὶ ἀνεπτυγμένην βιοτεχνίαν μετάξης καὶ μαλλίνων σκεπασμάτων, δι' ὧν ἐπρομήθευον τὰς χώρας τῆς Ἀνατολῆς. Χαρακτηριστικὸν τῆς, πρὸς τῇ οἰκονομικῇ βαινούσης, πνευματικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς ἀκμῆς τῆς ὁμοσπονδίας τοῦ Πηλίου εἶναι τὸ ὅτι κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ Ἀγῶνος ὑπῆρχεν ἐν αὐτοῖς καὶ καθηγητὴς τῆς χημείας καὶ τῆς πειραματικῆς φυσικῆς, ὅτε δὲ οἱ Τοῦρκοι ἐδῄωσαν τὴν χώραν κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, ἀπήγαγον ἐκεῖθεν καὶ ἠλεκτρικὰς μηχανὰς ἔτι καὶ διάφορα ἄλλα σκεύη χρησιμεύοντα διὰ πειράματα γαλβανισμοῦ. Ἐπίσης ἐν Ἠπείρῳ ὑπῆρχον πλούσιαι αὐτόνομοι κοινότητες, ἐν οἷς ἡ περίφημος τῶν Ζαγοροχωρίων, ἐκ 40 συγκειμένη χωρίων, καὶ αἱ δύο πρὸς τὰς δυτικὰς ὑπωρείας τῆς Πίνδου ὁμάδες χωρίων, αἵτινες εἶναι γνωσταὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα Βλαχοχώρια. Ἐν τῇ μιᾷ τῶν ὁμάδων τούτων, ἐχούσῃ πρωτεύουσαν τὴν κώμην Συρράκο καὶ 42 ἄλλα μικρότερα χωρία, κατεσκευάζοντο περίφημοι ναυτικαὶ κάπαι μεγάλως ἐκτιμώμεναι καὶ ἐν τῇ Δύσει, ἔνθα πολλοὶ τῶν Συρακηνῶν ἦσαν ἐγκατεστημένοι διεξάγοντες τὴν ἐμπορίαν αὐτῶν. Τέλος καὶ τὰ Ἰωάννινα καὶ ἡ Λεβάδεια καὶ ἡ Χίος εἶχον λάβει ἀνάλογον σχεδὸν πρὸς τὴν τῶν μνημονευθεισῶν περιφερειῶν οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν.

Τὴν κυριωτέραν ὅμως πλουτολογικὴν πηγὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀπετέλεσεν ἡ ναυτιλία, ἥτις ἀναπτυχθεῖσα ἀπὸ τῶν μέσων τῆς ΙΗ' ἑκατονταετηρίδος καὶ ἑξῆς εἶχεν ἐπιτελέσει κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Ἐπαναστάσεως θριαμβευτικὰς προόδους, χάρις δ' εἰς αὐτὴν τὸ Γένος εὑρέθη κατὰ τὸν Ἀγῶνα καὶ οἰκονομικῶς εὐποροῦν καὶ κάτοχον τοῦ ἰσχυροῦ καὶ ἀξιομάχου στόλου, ὅστις προεκάλεσε τὸν θαυμασμὸν ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου διὰ τὴν δεξιότητα καὶ τὴν τόλμην, μεθ' ὧν ἐπιτυχῶς πάντοτε ἀντεμετώπισε τοὺς πλωτοὺς κολοσσοὺς τοῦ σουλτάνου. Ἀπὸ τῶν πρώτων μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνων οἱ κάτοικοι τῶν νήσων καὶ τῶν παραλίων περιοχῶν δὲν ἔπαυσαν ἐνασχολούμενοι μὲ τὴν ναυτιλίαν, περιορίζοντες κατ' ἀρχὰς τὴν δρᾶσίν των ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν ἑλληνικῶν θαλασσῶν ἢ ὑπηρετοῦντες εἰς τοὺς στόλους τῶν μεγάλων τότε ναυτικῶν δυνάμεων (Τούρκων, Ἑνετῶν κλπ.), εἰς τοὺς ὁποίους προετιμῶντο λόγῳ τῆς δεξιότητός των. Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι κατὰ τὴν περιλάλητον τῆς Ναυπάκτου ναυμαχίαν ἐπολέμησαν εἰς ἀμφοτέρους τοὺς ἀντιπάλους στόλους 30.000 Ἕλληνες. Καὶ βραδύτερον δέ, μέχρι τῆς

Digitized by Google

ΙΖ'·αἰῶνος, οἱ διοικηταὶ τῶν ναυτικῶν νήσων ἐξώπλιζον καὶ ἀπέστελλον εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀριθμόν τινα πολεμικῶν σκαφῶν ἐπηνδρωμένων δι' Ἑλλήνων. Οὕτω ἡ μὲν Ρόδος ἀπέστελλε 4 γαλέρας, ἡ Χίος 6, ἡ Κύπρος 7, ἡ Πελοπόννησος 3, πολλαὶ ἄλλαι μικρότεραι ἀνὰ μίαν καί τινες νησῖδες συνεβάλλοντο ἀνὰ δύο διὰ τὴν ἀποστολὴν μιᾶς νηός. Ἡ γενομένη βραδύτερον ἁλματώδης ἀνάπτυξις τοῦ ἐμπορικοῦ ἑλληνικοῦ στόλου ὀφείλεται εἰς τὴν προστασίαν, ἥτις, διὰ τῆς τῷ 1774 συνομολογηθείσης ρωσοτουρκικῆς συνθήκης, παρείχετο εἰς αὐτόν. Τότε οἱ πλεῖστοι τῶν Ἑλλήνων πλοιοκτητῶν ἔσπευσαν νὰ θέσωσι τὰ πλοῖά των ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς ρωσικῆς σημαίας, ἐκτείναντες δὲ σημαντικῶς τὴν ἀκτῖνα τῆς δράσεώς των ἀνέλαβον τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ μεταξὺ Ρωσίας καὶ Δύσεως διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου, ὅπερ διεξῆγον διὰ μέσου τοῦ Εὐξείνου. Ἐτύγχανον δὲ καθ' ὅλον τὸ τουρκικὸν κράτος τῆς ἀμερίστου προστασίας τῶν Ρώσων προξένων, οἵτινες, ὄντες Ἕλληνες τὸ γένος, ἐκθύμως ὑπερήσπιζον τοὺς ὁμοφύλους των. Ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις μετὰ δυσαρεσκείας εἶδεν ἐντὸς ὀλίγου χρόνου τὴν σημαίαν αὐτῆς ἀντικαθιστωμένην διὰ τῆς ρωσικῆς, ἠναγκάσθη δὲ τότε νὰ προβῇ εἰς ρητὰς διαβεβαιώσεις περὶ προστασίας τῶν Ἑλλήνων ἐμποροναυτῶν. Τεκμήρια τῆς τοιαύτης ἀνησυχίας καὶ τῶν ὑποχωρήσεων, εἰς ἃς προέβη ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις, ἀποτελοῦν τὰ σῳζόμενα εἰς τὰ ἀρχεῖα ἰδίᾳ τῆς Ὕδρας ἐπίσημα ἔγγραφα τοῦ καπετὰν πασᾶ. Ἐν τούτων, ὑπὸ χρονολογίαν 21 Δεκεμβρίου 1806, ὑπομιμνήσκει, ὅτι ἡ Τουρκία ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ σουλτὰν Χαμὶτ Α' (1774—1789) εἶχεν ἤδη ἐπιδαψιλεύσει εἰς τοὺς νησιώτας ναυτικοὺς ἐλάττωσιν τῶν τελωνειακῶν δασμῶν ὁμοίαν πρὸς τὴν ὑφισταμένην καὶ ὑπὲρ τῶν ἐμπόρων τῶν ξένων δυνάμεων τῶν ἐγκατεστημένων εἰς τὰς πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας. Ἔλεγε δὲ ἐπὶ λέξει ἡ ἐγκύκλιος ὅτι «ἐπειδὴ πολλοὶ ἔμποροι ἠναγκάσθησαν νὰ καταφύγουν εἰς τὴν προστασίαν ξένων δυνάμεων, ἰδίως τῆς Ρωσίας, ἕνεκα τῶν καταχρήσεων, τὰς ὁποίας δὲν ἔπαυσαν νὰ ἐξασκῶσιν οἱ τελῶναι καὶ οἱ διοικηταὶ πρὸς ζημίαν των, ἐνῷ τοὐναντίον ὤφειλον νὰ τοὺς ὑπερασπίζωσι καὶ νὰ τοὺς προστατεύωσι, τὸ ὑψηλὸν καὶ κρατικὸν δοβλέτιον κατέβαλε πᾶσαν ἐπιμέλειαν περὶ τῶν πιστῶν ραγιάδων τῶν κατοικούντων τὸ Αἰγαῖον. Διέταξε δὲ αὐστηρῶς πάντας τοὺς τελώνας καὶ διοικητὰς νὰ μὴ τολμήσουν εἰς τὸ ἑξῆς νὰ ἐνοχλήσωσι καθ' οἱονδήποτε τρόπον κανένα ἐκ τῶν ραγιάδων, παρὰ τὴν ὑψηλὴν ταύτην διαταγήν· διότι ὁ φωραθεὶς θὰ ἐτιμωρεῖτο...».

Παρεχωρήθησαν δὲ τότε εἰς τοὺς ἐμπόρους διπλώματα ἐπικυρωτικὰ τῶν διαταγῶν τῆς Πύλης καὶ ἐπετράπη εἰς τὸ ἐμπορικὸν σῶμα νὰ ἐκλέγῃ ἐνιαυσίως δύο ἀντιπροσώπους, καλουμένους βεκιλῆδες ἢ δεπουτάτους. Οἱ λαμβάνοντες διπλώματα ἔμποροι ἐκαλοῦντο βερατλῆδες καὶ τεφτερλῆδες, ὡς ἐγγραφόμενοι εἰς εἰδικὰ βιβλία, ἀπέλαυον δὲ προνομίων ὅσων καὶ οἱ διερμηνεῖς τῶν ἐν Τουρκίᾳ ἀλλοδαπῶν προξενείων. Καὶ οἱ μὲν εἰσάγοντες ἐμπορεύματα ἐκ Ρωσίας εἶχον τὰ εἰς τοὺς διερμηνεῖς τοῦ ρωσικοῦ προξενείου παρεχόμενα δικαιώματα, οἱ ἐκ Γαλλίας τὰ εἰς τοῦ γαλλικοῦ κ.ο.κ.. Ἐπίσης ἔφερον οἱ ἔμποροι οὗτοι καὶ ἰδίας διακριτικὰς ἐνδυμασίας, ὅταν δὲ εἶχον ἐπίδικον ὑπόθεσιν διὰ ποσὸν μεγαλύτερον τῶν 400 ἄσπρων ἐδικάζοντο ὡς καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι εἰς τὸ «Ἀρτονταοῆ» καταβάλλοντες φόρον (ρέσμι) μόνον 2 %. Ἐξ ἄλλου οἱ ἔμποροι τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχον συστήσει κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σελὴμ Γ' (1789—1807) τὸ «Σῶμα Ἑλλήνων καὶ Ἀρμενίων μεγαλεμπόρων ἐν Κωνσταντινουπόλει», εἶδος ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου, ὅπερ ἐπεδίωκε τὴν προάσπισιν τῶν συμφερόντων των. Τὸ σῶμα τοῦτο, ἀναγνωρισθὲν ἐπὶ Μαχμοὺτ Β' (1808—1839), τὰ μέγιστα συνετέλεσεν εἰς τὴν πρόοδον τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου, ἐνδιεφέρθη δὲ καὶ διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐμπορικὴν ἐκπαίδευσιν διὰ τῆς ἱδρύσεως τῆς περιφήμου ἐν Χάλκῃ ἐμπορικῆς σχολῆς (1833), ἐξ ἧς προῆλθον πλεῖστοι ἐκ τῶν καθ' ὅλον τὸν κόσμον διαπρεψάντων διαρκοῦντος τοῦ ΙΘ' αἰῶνος Ἑλλήνων ἐμπόρων. Ἡ κυριωτέρα ὅμως αἰτία τῆς τεραστίας κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ Ἀγῶνος ἀναπτύξεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας ὑπῆρξαν οἱ πόλεμοι τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Ναπολέοντος, καθ' οὓς τὰ ἐμπορικὰ σκάφη τῶν Ὑδραίων ἰδίᾳ, τῶν Σπετσιωτῶν καὶ τῶν Ψαριανῶν, διασπῶντα τοὺς ἀποκλεισμούς, μετέφερον λαθρεμπόριον πολέμου καὶ ζωοτροφίας εἰσκομίζοντα μεγάλα πλούτη. Ἀλλὰ καὶ διὰ ξηρᾶς ἀκόμη μετέφερον οἱ Ἕλληνες μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἐμπορεύματα, εἶχον δὲ ἐκτυπώσει πρὸς τοῦτο καὶ εἰδικοὺς «δρομοδείκτας», οὓς ἠκολούθουν τὰ ἐμπορικὰ καραβάνια διὰ Σεμλίνου, Κρονστάτης καὶ Χερμανστάτης. Πρὸς διεξαγωγὴν τοῦ ἐμπορίου τούτου πλεῖστοι ὁμογενεῖς εἶχον ἐγκατασταθῆ ἀνὰ τὰς πόλεις τῆς Ρωσίας, ἐν Βιέννῃ, Βουδαπέστῃ, Τεργέστῃ καὶ πολλαχοῦ τῆς Ἰταλίας, ἀναπτύξαντες ἀνθούσας παροικίας, εἰς τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν πρόοδον τῶν ὁποίων πολλὰ ὀφείλει ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις, ἀφοῦ ἐν αὐταῖς κυρίως ἐτέθησαν αἱ πρῶται βάσεις τῆς ἐθνεγερσίας (βλ. κεφ. Θ', *Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς διασπορᾶς—Παροικίαι τοῦ ἐξωτερικοῦ*).

Πλὴν ὅμως τῆς οἰκονομικῆς ἀκμῆς, ἣν προσεπόρισεν εἰς τὸν Ἑλληνισμὸν ἡ ναυτιλία, ὑπῆρξεν ἐπίσης αὕτη ὁ στίβος, εἰς τὸν ὁποῖον ἠσκήθησαν πολεμικῶς οἱ περίφημοι ναυμάχοι τοῦ εἰκοσιένα. Διότι λόγῳ τῆς μαστιζούσης τότε τὴν Μεσόγειον πειρατείας τῶν Μουσουλμάνων τῆς Β. Ἀφρικῆς, οἱ Ἕλληνες ναυτιλλόμενοι ἦσαν ὑποχρεωμένοι πολλάκις νὰ συγκροτῶσιν ἀληθεῖς μάχας, προετίμων δ' ὡς ἐκ τούτου τὰ ἐλαφρὰ καὶ εὐέλικτα σκάφη καὶ ἐφρόντιζον νὰ διατηρῶσιν αὐτὰ καλῶς ὡπλισμένα. Ἐξ ἄλλου καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν τῆς τουρκοκρατίας περίοδον οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ ἠσκήθησαν καὶ εἰς τοὺς πολεμικοὺς στόλους τῶν μεγάλων τότε ναυτικῶν ἐθνῶν, ὡς γνωστὸν δὲ ἡ παρὰ τὸν Τσεσμὲν μεγάλη νίκη τοῦ στόλου τοῦ Ὀρλὼφ ἐναντίον τῶν Ρώσων ὠφείλετο σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς Ἕλληνας. Καὶ τὸ τουρκικὸν δὲ ναυτικὸν ἐστρατολόγει σχεδὸν ἀποκλειστικῶς τοὺς ἀρμενιστὰς ναύτας του ἐξ Ἑλλήνων νησιωτῶν. Συνετέλεσε τέλος εἰς τὴν ἀκμὴν τοῦ ναυτικοῦ καὶ τὸ ἰσχῦον συνεταιριστικὸν σύστημα, καθ' ὃ οἱ ναῦται, μετέχοντες τῶν κερδῶν τῆς ἐπιχειρήσεως ἔναντι τῆς παρεχομένης ὑπ' αὐτῶν προσωπικῆς ἐργασίας, ἀνέπτυσσον μεῖζον ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς αἰσίας καὶ κερδοφόρου ἐκβάσεώς της. Ἀντιφατικαὶ εἶναι αἱ πληροφορίαι αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἑλληνικῶν πλοίων καὶ τῶν ναυτῶν κατὰ τὴν τελευταίαν πρὸ τοῦ Ἀγῶνος περίοδον. Κατὰ τὰς πιθανωτέρας πληροφορίας, τῷ 1813 ἅπασαι αἱ νῆσοι καὶ τουρκοκρατούμεναι ἑλληνικαὶ ναυτικαὶ πόλεις (Γαλαξείδι, Τρίκκερι κλπ.) ἠρίθμουν ἐν συνόλῳ 615 σκάφη, χωρητικότητος 153 580 τόννων, καὶ πληρώματα 17.526 ἀνδρῶν. Ἐξ αὐτῶν ἀναφέρεται ὅτι μόνη ἡ Ὕδρα ἠρίθμει 120 μεγάλα πλοῖα, ὡπλισμένα διὰ 2.400 πυροβόλων. Τῷ 1816 τὰ πλοῖα εἶχον αὐξηθῆ εἰς 700 μὲ 6.000 πυροβόλα καὶ 18 000 ναύτας καὶ τέλος τῷ 1821 ἡ χωρητικότης τοῦ στόλου τῶν ἀποτελεσασῶν τὸ ἐλεύθερον ἑλληνικὸν κράτος χωρῶν ἀνήρχετο εἰς 61.449 τόννους, ὧν 27.492 τῆς Ὕδρας καὶ 15.797 τῶν Σπετσῶν. Προκειμένου περὶ τοῦ πλούτου τῶν νησιωτῶν, καὶ μάλιστα τοῦ συνεκεντρωμένου εἰς τὰς τρεῖς κυρίως ναυτικὰς νήσους, γνωρίζομεν ὅτι κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ Ἀγῶνος ὑπῆρχον ἐν μὲν τῇ Ὕδρᾳ 60 καὶ πλέον νοικοκυραῖοι, ὧν 20 περίπου εἶχον περιουσίαν μείζονα τῶν 100.000 διστήλων, καὶ 30 περίπου ὑπὲρ τὰς 50.000, εἰς τὰς Σπέτσας 10 νοικοκυραῖοι, ἔχοντες ὑπὲρ τὰς 100.000 διστήλων καὶ ἰσάριθμοι μεταξὺ 50 καὶ 100.000, διὰ δὲ τὰ Ψαρὰ λέγεται ὅτι τὰ κεφάλαια αὐτῶν ἀθροιζόμενα μετὰ τῶν σπετσιωτικῶν ἐξισοῦντο πρὸς τὰ τῶν ἐν Ὕδρᾳ. Ἐννοεῖται ὅτι ὑπῆρχον καί τινες οἰκογένειαι ἔχουσαι πολὺ μείζονα, ὡς ἡ ὑδραϊκὴ τῶν Κουντουριωταίων καὶ ἡ σπετσιωτικὴ τῶν Μεξαίων. Δὲν εἶναι ὅμως αὐτόδηλον ὅτι ἅπαντες οἱ νησιῶται ἦσαν καὶ ναυτικοί, τοῦτο δέ, διότι, ὅτε κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς τουρκοκρατίας ἡ πειρατεία τῶν Ἀλγερίνων καὶ τῶν ἄλλων Βορειοαφρικανῶν εὑρίσκετο εἰς τὴν μεγίστην αὐτῆς ἔντασιν, κατὰ τοὺς χρόνους ἰδίᾳ τοῦ περιφήμου ἀρχιπειρατοῦ Χαϊρεντὶν Βαρβαρόσσα, οἱ νησιῶται, πρὸς ἀποφυγὴν τῶν συχνῶν ἀπὸ θαλάσσης ληστρικῶν ἐπιθέσεων, ἠναγκάσθησαν νὰ καταλίπωσι τὰ παράλια καὶ τρεπόμενοι πρὸς τὰ ὀρεινὰ καὶ μεσόγεια τῆς χώρας αὐτῶν σημεῖα νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς τὴν γεωργίαν καὶ τὴν κτηνοτροφίαν. Παρετηρήθη μάλιστα τότε ἐπὶ ἱκανὸν χρονικὸν διάστημα πλήρης ἐρήμωσις πολλῶν νήσων, τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς ἐξεπατρίσθη, ὅσος δὲν ὑπέκυψεν εἰς τὴν σφαγὴν καὶ τὸν ἐξανδραποδισμὸν τῶν πειρατῶν.

Φόροι καὶ δοσίματα. Οἱ πρὸς τὸ κράτος διδόμενοι φόροι διῃροῦντο μὲν γενικῶς εἰς τακτικοὺς καὶ γενικοὺς ἢ προσωπικούς, παρουσίαζον ὅμως τεραστίαν ποικιλίαν. Οἱ κανονικοὶ φόροι δύνανται νὰ διαιρεθῶσιν ὡς ἑξῆς: α) *κεφαλικὸς* (*χαράτσι*), β) ἐνοίκιον κατοικουμένης γῆς (*νουροὺλ ἀβαρίζια*), γ) *προβατονομία*, δ) *δεκάτη* καὶ ε) εἰδικαὶ ἔκτακτοι παροχαί, μὴ ἐπακριβῶς καθωρισμέναι. Εἰς τὸν κεφαλικὸν φόρον ὑπεβάλλοντο πάντες οἱ ἄρρενες μὴ Μουσουλμᾶνοι κάτοικοι τῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τοῦ ἑξηκοστοῦ ἔτους τῆς ἡλικίας των, ἐξαιρέσει τῶν κληρικῶν, τῶν ἀναπήρων καὶ τῶν κατοίκων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ φόρος οὗτος ἐθεωρεῖτο ἀντισήκωμα τῆς ἀπαλλαγῆς τῶν μὴ Μουσουλμάνων ἀπὸ τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας, μολονότι δὲ δὲν ἦτο λίαν ἐπαχθής, ἀνερχόμενος ἀναλόγως εἰς 60, 30 καὶ 15 γρόσια ἐτησίως, οὐχ ἧττον ἦτο λίαν ἀπεχθὴς λόγῳ τῶν ἐξευτελιστικῶν μεθόδων, ἃς μετήρχοντο οἱ εἰσπράττοντες αὐτὸν πακτωταί. Ὁ φόρος οὗτος διετηρήθη καὶ μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν εἰς τὰς τουρκοκρατουμένας ἐπαρχίας, μέχρι τοῦ 1840. Αἱ εἰσπράξεις τῶν φόρων ἐν τῇ Δυτικῇ Ἑλλάδι ἀνήρχοντο ἐκ μὲν τοῦ χαρατσίου εἰς 150.000 γρόσια ἐτησίως, ἐκ δὲ τῶν ἐνοικίων καὶ προβατονομίων εἰς 32.000 γρόσια· ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἑλλάδι ἐκ χαρατσίων εἰς 650.000 γρόσια καὶ ἐκ τῶν ἐνοικίων καὶ προβατονομίων εἰς 760.000· ἐν Πελοποννήσῳ εἰς 380 καὶ 555 χιλιάδες γροσίων· ἐκ τῆς Κρήτης εἰσεπράττοντο 300 καὶ 450 χιλιάδες γροσίων καὶ ἐκ Χίου 220 καὶ 380 χιλιάδες. Αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου κατέβαλλον εἰς τὸν καπετὰν πασᾶν καὶ τὸν βέην τῆς Ρόδου χρηματικὸν μόνον δόσιμον 550.000 γροσίων.

Οἱ τακτικοὶ φόροι εἰσεπράττοντο δι' εἰδικῶν ὑπαλλήλων καὶ κατόπιν εἰδικῶν ἐγγράφων διαταγῶν, οἱ δὲ ἔκτακτοι, οἱ προσωπικοὶ καὶ τὰ ποικίλα δοσίματα, εἰσεπράττοντο ὑπὸ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν. Οἱ κεφαλικοὶ φόροι, τὰ ἐνοικιολόγια, ἡ δεκάτη καὶ τὰ προβατονόμια, ὅσα δὲν ἐπαφίεντο εἰς τοὺς σπαχῆδες ἢ δὲν ἐδωροῦντο εἰς ὡρισμένας οἰκογενείας ἢ ἱερὰ καθιδρύματα περιήρχοντο εἰς τὸ «μιρί» τοῦ κράτους. Ἐξ αὐτοῦ ὅμως ἐξηροῦντο τὰ τοπικὰ ἔξοδα τὰ παρεχόμενα εἰς τοὺς πασάδες, τὰ διατιθέμενα εἰς μισθοὺς ὑπαλλήλων τῆς ἀστυνομίας καὶ εἰς ταχυδρόμους, τὰ δὲ ἔκτακτα ἔξοδα περιελαμβάνοντο εἰς γενικόν τινα ὅρον. Τέλος περιφέρειαί τινες παρεῖχον εἰς τὸ σεράγιον εἰς εἶδος ὡρισμένα ἐκλεκτὰ προϊόντα των, ὅπως τὰ Μαστιχοχώρια τῆς Χίου, ἅτινα, ἀποστέλλοντα 20.000 ὀκάδας μαστίχης ἀπηλλάσσοντο τοῦ χαρατσίου, μόνον δ' ἑκάστη οἰκογένεια κατέβαλλε προσθέτως καὶ 40—80 παρᾶδες ἐτησίως.

Τὸν φόρον ὅμως τοῦ αἵματος, τὸν σκληρότερον καὶ βαρύτερον ἐξ ὅσων κατέβαλλον οἱ ὑπόδουλοι χριστιανικοὶ λαοὶ πρὸς τὸν δυνάστην, ἀπετέλεσε τὸ *παιδομάζωμα*. Ἦτο δὲ τοῦτο εἶδος βιαίας στρατολογίας διὰ τὸν σχηματισμὸν τοῦ περιφήμου πολεμικοῦ σώματος τῶν γενιτσάρων, ὅπερ ἱδρυθὲν ἀπὸ τῶν χρόνων ἤδη τοῦ σουλτάνου Ὀρχάν, τῇ εἰσηγήσει τοῦ ἀστυνόμου τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ Καρὰ-Χαλὴλ Τσεντερελῆ, ἀπετελέσθη ἀπ' ἀρχῆς ἀπὸ ἐξισλαμιζομένους χριστιανόπαιδας καὶ κατέστη ἐνωρὶς τὸ κράτιστον ἀπὸ μαχητικῆς ἀπόψεως τουρκικὸν πολεμικὸν σῶμα. Οἱ ἁρπαζόμενοι κατ' ἀρχὰς ἐτησίως χριστιανόπαιδες ἀνήρχοντο εἰς 1000, ἀπὸ δὲ τῶν χρόνων τοῦ Μουρὰτ Β' καθιερώθη ὁ ἐξισλαμισμὸς τῶν αἰχμαλώτων διὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ τάγματος, ὅπερ ἠρίθμει τότε δύναμιν 6—10.000 ἀνδρῶν. Ἡ τακτικὴ τῶν χριστιανοπαίδων στρατολογία ἀνὰ τὰς ὑποτεταγμένας χώρας καθιερώθη ἔτι βραδύτερον, ἴσως ἐπὶ Μωάμεθ Β', πάντως ὅμως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σελὴμ Α' καὶ τοῦ Σουλεϊμὰν Β' ἴσχυε γενικῶς. Πρὸς στρατολογίαν τῶν χριστιανοπαίδων περιήρχετο κατ' ἔτος τὰς διαφόρους ἐπαρχίας εἷς λοχαγὸς τῶν γενιτσάρων, ὅστις διενήργει τὴν ἐπιλογήν, προτιμῶν φυσικὰ τὰ μᾶλλον εὔρωστα καὶ ὑγιᾶ παιδία. Ἐλαμβάνετο δὲ κατ' ἀρχὰς ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ἀρρένων τὸ πεμπτημόριον, καὶ βραδύτερον τόσος ἀριθμὸς ὅσον ἀπῄτουν αἱ ἑκάστοτε ἀνάγκαι, συνέβαινε δὲ πολλάκις νὰ λαμβάνωνται καὶ δύο καὶ τρία παιδία ἐξ ἑκάστης οἰκογενείας ἢ καὶ αὐτὸς ὁ μονογενὴς υἱός. Ἀπερίγραπτος ἦτο ὁ πόνος τῆς οἰκογενείας διὰ τὴν στέρησιν τῶν ἀρίστων αὐτῶν ἀρρένων μελῶν, ἂν καὶ ἀναφέρονται πολλὰ παραδείγματα γονέων μετ' ἐνθουσιασμοῦ παραχωρησάντων τὰ τέκνα των, ἅτινα οὕτω θὰ ἐξησφάλιζον ἄνετον, ἔνδοξον καὶ πλουσιοπάροχον βίον. Ἡ εὐζωία ἄλλωστε τῶν γενιτσάρων προεκάλει τὸν φθόνον καὶ αὐτῶν τῶν Τούρκων, οἵτινες παρέδιδον πολλάκις τὰ τέκνα των εἰς τοὺς Χριστιανοὺς μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ἐξασφαλίσωσιν εἰς αὐτὰ τύχην. Τὸ παιδομάζωμα ἔπαυσεν ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, ἀφ' ὅτου οἱ τέως ἄγαμοι γενίτσαροι ἤρχισαν νυμφευόμενοι καὶ συμπληροῦντες ἔκτοτε τὰς ἐλλείψεις τοῦ σώματος διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν τέκνων. Ἔκτοτε ἄρχεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ τεραστία αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γενιτσάρων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ διαφθορὰ καὶ ἡ παρακμὴ αὐτῶν, ἥτις ἐπέφερε καὶ τὴν καταστροφήν των.

Ἰδιωτικὸς καὶ πνευματικὸς βίος. Κατὰ τὴν πρώτην μετὰ τὴν ἅλωσιν περίοδον ὁλόκληρος ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος εἶχε περιπέσει εἰς τὴν τάξιν τοῦ δούλου, δυσχερῶς δὲ δύναταί τις νὰ διακρίνῃ κοινωνικὰς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τάξεις, ἂν ἐξαιρεθῇ ὁ κλῆρος, ὅστις, διὰ τῶν παραχωρηθέντων αὐτῷ ἐξ ὑπαρχῆς προνομίων, εὑρέθη εἰς ἀσυγκρίτως μείζονα θέσιν ἐν σχέσει πρὸς τὸν λαόν. Διὰ τοῦ χρόνου ὅμως τὸ ἀρχοντολόγιον ἤρχισε καὶ αὐτὸ προαγόμενον διὰ τῆς δημιουργίας ἐν Κωνσταντινουπόλει τῆς φαναριωτικῆς τάξεως τῶν Ἑλλήνων ὑπαλλήλων τῆς Πύλης καὶ τῆς εἰς ἑκάστην σχεδὸν ἐπαρχιακὴν πόλιν τῆς Ἑλλάδος διαμορφωθείσης ἀρχοντικῆς τάξεως τῶν πλουσίων εἰσοδηματιῶν καὶ γαιοκτημόνων, τῆς ὁποίας οἱ ἐκπρόσωποι, ὄντες προνομιοῦχοι ἔναντι τῶν λοιπῶν ραγιάδων, διεχειρίζοντο μόνοι αὐτοὶ τὰ κοινά, ἰσχύοντες ἐν πολλοῖς ὅσον καὶ οἱ κυρίαρχοι Τοῦρκοι. Εἰς πολλὰς μάλιστα πόλεις, ὡς ἐν Ἀθήναις, Χίῳ καὶ εἴς τινας τῶν Κυκλάδων, ἡ ἀρχοντικὴ τάξις διετήρει, πλὴν τῶν προνομίων, καὶ οἰκόσημα, διεκρίνετο δὲ ἀπὸ τῶν λοιπῶν λαϊκῶν τάξεων καὶ ἐκ τοῦ τρόπου ἀκόμη τῆς ἐνδυμασίας. Ἡ τάξις αὕτη διετηρεῖτο ἀκμαία μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ μετ' αὐτήν, οἱ ἐκπρόσωποί της δὲ ἐνεργῶς ἀναμιχθέντες εἰς τὴν πολιτικὴν κατὰ τὰς πρώτας ἐθνοσυνελεύσεις ἐγένοντο γνωστοὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα «τζάκια». Πλὴν τοῦ λαοῦ ὅμως, τοῦ ἀρχοντολογίου καὶ τοῦ κλήρου, δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν καὶ τὴν τάξιν τῶν

Digitized by Google

πλουσίων ἐμπόρων τῶν ναυτικῶν ἰδίᾳ νήσων, εἶδος ἀρχόντων καὶ τούτων, καὶ τέλος τὴν τῶν πολεμιστῶν κλεφταρματολῶν.

Ἡ ἰδιωτικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ἐμφανίζει μεγάλην ποικιλίαν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀνομοιότητα κατὰ περιοχάς, δεδομένου ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν διαφόρων τῆς Ἑλλάδος χωρῶν δὲν εὑρίσκοντο εἰς στενὴν ἐπικοινωνίαν, ὥστε νὰ ὑπάρχῃ μεταξύ των καὶ ταυτότης συνηθειῶν. Καὶ αἱ μὲν κατοικίαι ἦσαν γενικῶς ἁπλούσταται, ὅπως ἁπλῆ μὲν ἀλλὰ καλαίσθητος ἦτο καὶ ἡ ἐπίπλωσις, ὁ τύπος τῆς ὁποίας ἐπικρατεῖ μέχρι σήμερον σχεδὸν ἀναλλοίωτος παρὰ τοῖς ἀγρόταις, καὶ ἰδίᾳ τοῖς νησιώταις. Τὰς ἀρίστας τῶν καλλιτεχνικῶν ἐκδηλώσεων εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν κατοικιῶν ἀποτελοῦσι τὰ ἐκ γλυπτοῦ ξύλου ἔπιπλα καὶ σκεύη, ἐπίσης δὲ οἱ ἐγχωρίου κατασκευῆς τάπητες καὶ ὑφάσματα, μὲ διακόσμησιν ἐκ πολυχρώμων σχεδιασμάτων καὶ ἀπεικονίσεων. Καταφανὴς εἶναι γενικῶς ἡ ἔλλειψις τῆς αἰσθήσεως τῆς προσιδιαζούσης εἰς τοὺς Ἀνατολίτας ἀνέσεως, ἀκόμη καὶ εἰς τὰ ἀρχοντικὰ οἰκήματα τῶν μεγάλων πόλεων, ἅτινα ἐμφανίζουσιν ὅλως ἴδιον πολιτισμόν, ἐξ ἴσου ἀπέχοντα καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ λατινικοῦ. Τοῦτο ὀφείλεται πιθανῶς εἰς τὸν τραχὺν βίον, ὃν ὡς ἐκ τῆς δουλείας, ἀλλὰ καὶ τῆς πτωχείας τῆς χώρας, διῆγεν ὁ ἑλληνικὸς λαός. Αἱ ἐνδυμασίαι τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας ποικίλλουσιν ἐπίσης κατὰ τόπους, ἐπάγγελμα καὶ κοινωνικὴν τάξιν, ἀφοῦ τὸ ἀρχοντολόγιον πανταχοῦ σχεδὸν εἶχεν ἰδίαν ἀμφίεσιν, εἶναι δὲ πολλάκις ἐπηρεασμέναι καὶ ἀπὸ τὴν προηγηθεῖσαν φραγκικὴν κατάκτησιν. Ἡ ἐπίδρασις, ἣν ἤσκησεν ἡ τουρκικὴ κατάκτησις ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἐνδυμασίας τῶν ραγιάδων, ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὴν ἐπιβολὴν τῆς χρήσεως ὡρισμένων καλυμμάτων τῆς κεφαλῆς (μαλυμμαυχίου τῶν κληρικῶν, καλπακίου τῶν ἀρχόντων κλπ.) καὶ εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν τῶν ζωηρῶν χρωμάτων εἰς τὰς ἀμφιέσεις.

Ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῶν Χριστιανῶν μεγάλην ἐπίδρασιν ἤσκει ἡ ἐκκλησία εἰς τὰς χώρας ἰδίᾳ ἔνθα ἔζων καὶ Τοῦρκοι, διότι ἦτο τὸ μόνον σχεδὸν κέντρον τῶν δημοσίων των συγκεντρώσεων καὶ τὸ ἄσυλον, πρὸς τὸ ὁποῖον πολλάκις κατέφευγον ἵνα τύχωσι προστασίας. Ἡ οἰκογενειακὴ ζωὴ ἔχει ἐν πολλοῖς χαρακτῆρα πατριαρχικόν, τοῦ πατρὸς (ἀφέντη) ἔχοντος τὴν κυριαρχοῦσαν καὶ ἐπιβαλλομένην ἐφ' ὅλων τῶν περιουσιακῶν καὶ μὴ ζητημάτων γνώμην. Ἀλλὰ καὶ ἡ μήτηρ εἶχεν ἱκανὴν ἐξουσίαν, ρυθμίζουσα τὰ τοῦ οἴκου εἰς τὰς κώμας καὶ τὰ χωρία μετ' εὐστροφίας μὴ προσβαλλούσης προφανῶς τὸ ἀξίωμα τοῦ οἰκοδεσπότου (*νοικοκύρη*). Εἰς τὰς πόλεις μάλιστα τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα της κυρᾶς ἐτύγχανον μείζονος ἀναγνωρίσεως, εἰς δὲ τὰς Ἀθήνας τὸ δεύτερον ἄρρεν τέκνον ἐλάμβανε πρὸς τῷ πατρικῷ καὶ τὸ οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον τῆς μητρός του. Μέγα εἶναι τὸ λαογραφικὸν ἐνδιαφέρον, ὅπερ παρουσιάζουσιν αἱ σχετιζόμεναι μὲ τὰς μεγάλας στιγμὰς τοῦ βίου (γέννησιν, γάμον, θάνατον) οἰκογενειακαὶ τελεταί, ποικίλαι καὶ αὐταὶ κατὰ τόπους, καὶ οἱ γενικοῦ χαρακτῆρος πανηγυρισμοί, τελούμενοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τὰς μεγάλας θρησκευτικὰς ἑορτὰς (Χριστούγεννα, Ἀπόκρεω, Πάσχα κλπ.), ἐπίσης δὲ αἱ παραδόσεις, τα τοπικὰ ἔθιμα καὶ αἱ λαϊκαὶ διηγήσεις, διατηρούμεναι σχεδὸν ἀναλλοίωτοι μέχρι σήμερον παρὰ τῷ λαῷ (βλ. κεφ Ι', *Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς—Λαϊκὴ ζωή*).

Ἡ ἐπικράτησις τῶν Τούρκων πλὴν τῶν ἄλλων ἐπέφερε καὶ πνευματικὸν σκότος, ὅμοιον τοῦ ὁποίου δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀνιφανῆ ἐν τῇ χώρᾳ καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας τῆς μακρᾶς ἱστορίας της. Ἐσυνεχίσθη δὲ ἡ τοιαύτη ἀμάθεια καθ' ὅλον τὸν ΙΕ καὶ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα, μετὰ τὴν πάροδον τοῦ ὁποίου ἤρχισαν νὰ ἀναφαίνωνται τὰ πρῶτα φῶτα τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως. Δὲν παρέμεινεν οὐχ ἧττον ὁλόκληρον τὸ Γένος εἰς τὸ σκότος τῆς ἀμαθείας, διότι πολλαὶ τῶν χωρῶν αὐτοῦ, ἰδίᾳ νησιωτικαὶ (Ἑπτάνησος, Κρήτη κτλ.), κατεχόμεναι ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, διετηρήθησαν καὶ μετὰ τὴν Ἅλωσιν μακρὰν τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου ἐπιτελέσασαι μεγάλας πνευματικὰς προόδους. Ἔναντι τῆς προόδου ταύτης ἡ τουρκοκρατουμένη Ἑλλὰς οὐ δὲν ἢ ἐλάχιστα ἔχει νὰ ἀντιτάξῃ, ἀφοῦ ἐκ τῶν 230 Ἑλλήνων λογίων, οἵτινες μνημονεύονται ἀκμάσαντες κατὰ τὴν ΙΣΤ' ἑκατονταετηρίδα, οἱ 170 ἔζησαν ἢ εἰς τὰς ἑνετοκρατουμένας ἑλληνικὰς χώρας ἢ ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ. Ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἡ κατάστασις μετεβλήθη καὶ ὡς πρὸς τὴν δούλην Ἑλλάδα χάρις ἰδίᾳ εἰς τὴν ἐν Βενετίᾳ περίφημον σχολὴν τῆς αὐτόθι ἀκμαζούσης ἑλληνικῆς παροικίας, τῆς ὁποίας οἱ μαθηταί, καταγόμενοι ἐξ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἵδρυσαν, ἐπιστρέψαντες εἰς αὐτάς, τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ ἐκπαιδευτήρια, ἐπιχορηγούμενα καὶ ὑπὸ τῶν φιλογενῶν τῆς Βενετίας πλουσίων Ἑλλήνων. Οὕτως ὁ Ἐπιφάνειος, ὁ ἐπικαλούμενος Ἡγούμενος, ἵδρυσε τῷ 1647 ἐν Ἑλλάδι δύο σχολεῖα, τὸ μὲν ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ Ἰωαννίνοις, τὸ δὲ ἐν Ἀθήναις. βραδύτερον δέ, τῷ 1676, ὁ Ἰωαννίτης ἐπίσης Μᾶνος Γινόμας ἵδρυσεν ἐν Ἰωαννίνοις ἱεροσπουδαστήριον, ἐκπληρῶν εὐχὴν τοῦ θείου του Λεοντάρη, διαθέσαντος πρὸς τοῦτο 20.000 δουκάτων. Τὸ σχολεῖον τοῦτο ἐπροικοδοτήθη τῷ 1695 διὰ πλουσίας βιβλιοθήκης ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Μήλιου, πλεῖστοι δὲ ἄλλοι δωρηταί, προσενεγκόντες μεγάλα ποσὰ χάριν φιλογενῶν σκοπῶν, ἀπετέλεσαν τοὺς πρώτους ἐκπροσώπους τοῦ ἀτελευτήτου πανθέου τῶν ἐθνικῶν εὐεργετῶν, τοὺς ὁποίους ὑπὲρ πάντα ἄλλον λαὸν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ὁ ἑλληνικός. Ἐδιδάσκοντο δὲ εἰς τὰ σχολεῖα ταῦτα θρησκευτικὰ ἰδίως μαθήματα καὶ ἐγκυκλοπαιδικὰ ἐκ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, τῆς γεωγραφίας, τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν μαθηματικῶν, ἐκ βιβλίων ἐκτυπουμένων κυρίως εἰς τὰ περίφημα τῆς Βενετίας τυπογραφεῖα ἢ καὶ ἐκ χειρογράφων παραδόσεων τῶν διδασκόντων ἢ ἀντιγεγραμμένων ἐκ διαφόρων ἐπισήμων κωδίκων. Εἰς τὰ βιβλία καὶ τὰ χειρόγραφα ταῦτα κατεβάλλετο, ὡς εἶναι εὐεξήγητον, πᾶσα φροντὶς ὥστε νὰ λείπουν αἱ περὶ φιλοπατρίας, ἐλευθερίας καὶ δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἐκδηλώσεις. Ὅ,τι ὅμως κυρίως ὠφέλησε τὴν παιδείαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας ἦτο τὸ ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀξίαν ἔδιδον μόνον εἰς τὰ ὅπλα, φρονοῦντες ὅτι τὰ γράμματα κυρτώνουν τὸν ἄνθρωπον καὶ ἀμβλύνουν τὸ σθένος αὐτοῦ, ὑποβοηθοῦντα οὕτω τὴν δουλικὴν ταπείνωσιν. Διεδίδοντο οὐχ ἧττον μυστηριωδῶς μεταξὺ τῶν ἐγγραμμάτων καὶ τῶν μαθητῶν ἀντίγραφα τῶν φλογερῶν ἐκείνων ποιημάτων, ἅτινα ἦσαν προωρισμένα νὰ διατηρήσουν τὴν ἐλπίδα καὶ νὰ ὑπεκκαύσουν τὸ πατριωτικὸν αἴσθημα, ἐνῷ ἀλλαχοῦ ὑπὸ τὴν σκέπη τῶν ἀρχαιολογικῶν συσκέψεων ἐπεκοινώνουν οἱ ὑπόδουλοι μὲ τοὺς ἐλευθέρους ξένους θαυμαστὰς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἐκ τῶν δημιουργηθεισῶν διὰ τοῦ χρόνου ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι σχολῶν σημειοῦμεν τὰς ἑξῆς κυριωτέρας κατ' ἀλφαβητικὴν τάξιν τῆς πόλεως ἢ τῆς χώρας ἐν ᾗ ἐλειτούργουν: Ἀγράφων, Ἀθηνῶν, Ἀμπελακίων, Ἄργους, Δελβίνου, Δημητσάνης, Ζαγορᾶς, Ἰωαννίνων, Καρπενησίου, Κοζάνης, Κρήτης, Λαρίσης, Λειβαδιᾶς, Μαγνησίας, Μεσολογγίου Μετσόβου, Νεοπάτρας, Σίφνου, Στεμνίτσης, Τρίκκης, Τυρνόβου καὶ Χίου. Ὑπερεῖχον δὲ μεταξὺ τῶν σχολείων τούτων, ἐρχόμενα εἰς τὴν πρώτην σειράν, τὰ τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Δημητσάνης, τῆς Χίου, τῆς Κοζάνης καὶ τῶν Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖον ὁ Κωνσταντινουπολίτης Χουρμούζιος χαρακτηρίζει, γράφων τῷ 1711, ὡς τὸ «κορυφαῖον πάντων». Διδάσκαλοι ὀνομαστοὶ καὶ λόγιοι τῆς τελευταίας περιόδου τῆς πνευματικῆς ἀκμῆς τοῦ τουρκοκρατουμένου Ἑλληνισμοῦ ὑπῆρξαν ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ Ρήγας Φεραῖος, ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, ὁ Ἰωάννης Δημητριάδης Πέζαρος, ὁ Ἀθανάσιος Ψαλλίδας, ὁ Πάριος Ἀθανάσιος, ὁ Δωρόθεος Πρώϊος, ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, ὁ Νεόφυτος Βάμβας, ὁ Γεώργιος Γεννάδιος καὶ πλεῖστοι ἄλλοι, ἀποβάντες οἱ θεμελιωταὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς παιδείας. Καὶ ὁ λαὸς ὅμως δὲν ὑστέρησεν εἰς ἐκδηλώσεις πνευματικὰς ὡς μαρτυρεῖ ὁ μέγας πλοῦτος τῆς ἁπανταχοῦ τῆς χώρας ἀναπτυχθείσης λαϊκῆς ποιήσεως, τῆς ὁποίας τὴν ὑψηλοτέραν ἐκδήλωσιν ἀποτελοῦν τὰ κλέφτικα τραγούδια, διατηρούμενα εἰσέτι ζωντανὰ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Δ. ΓΡ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥΣ—Ω.

Αἱ πολεμικαὶ δυνάμεις τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἁλώσεως (1453) μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως (1821). Πολὺ συγκεχυμένη ἀντίληψις ἔχει διαμορφωθῆ παρ' ἡμῖν περὶ τῶν ἐνόπλων δυνάμεων, τῶν τε χερσαίων καὶ τῶν ναυτικῶν, τὰς ὁποίας παρέταξε τὸ ἡμέτερον ἔθνος κατὰ τοὺς διαφόρους αὐτοῦ ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνας. Συνήθως πιστεύομεν ὅτι διὰ τῆς ἀνδρείας αὐτῶν καὶ μόνον οἱ πατέρες μας διεξήγαγον τοὺς ἀνίσους ἐκείνους ἀγῶνας, καὶ δὴ τὸν τοῦ 1821. Ἀλλ' ἡ ἀντίληψις αὕτη ἀποτελεῖ πλάνην οἰκτρὰν καὶ ἐπικίνδυνον. Οὔτε οἱ στρατηγοί, οὔτε οἱ στρατιῶται αὐτοσχεδιάζονται. Τὰ ἀσύντακτα πλήθη τὰ διοικούμενα μάλιστα ὑπὸ ἀπείρων καὶ αὐτοσχεδίων ἀρχηγῶν, ἡττῶνται πάντοτε οἰκτρῶς, καὶ ὅταν ἀκόμη εἶναι πολυάριθμα καὶ ἀρτίως ὡπλισμένα. Οἱ πατέρες μας, οἱ ἀτελέστατα ὡπλισμένοι δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς ἀσυγκρίτως πολυαριθμοτέρους Τούρκους, τοὺς μαχιμωτάτους, τοὺς συντεταγμένους, τοὺς ἄριστα ὡπλισμένους, ἐὰν ἐστεροῦντο πολεμικῆς προπαιδεύσεως καὶ ἐὰν ὡδηγοῦντο ὑπὸ ἀπείρων, ὑπὸ αὐτοσχεδίων ἀρχηγῶν. Ὁσάκις οἱ πατέρες ἡμῶν ὕψωσαν τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως, ἦσαν ὀλίγοι ἐν σχέσει πρὸς τὰ πλήθη τῶν δυναστῶν των, ἀνεπαρκέστατος δὲ ἦτο καὶ ὁ ὁπλισμός των, εἶχον ὅμως ἠθικὰς δυνάμεις ἀκαταβλήτους: τὴν ἔμμονον θέλησιν νὰ ἀποτινάξωσι τὸν ξένον ζυγὸν καὶ τὴν ἀδιάσειστον πεποίθησιν ὅτι ἡμέραν τινὰ θὰ ἐπιτύχωσι τοῦτο. Ἀλλὰ μετὰ τῶν πολυτίμων τούτων ἠθικῶν δυνάμεων εἶχον καὶ στρατιωτικοὺς ἀρχηγοὺς πεπειραμένους καὶ περὶ αὐτοὺς χιλιάδας μαχιμωτάτων στρατιωτῶν. Ποῦ ὅμως καὶ πῶς ἐχαλκεύθησαν οἱ ἀρήϊοι ἐκεῖνοι ἄνδρες; Τὰ πολεμικὰ φυτώρια τοῦ ἔθνους κατὰ τὴν πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ἐποχὴν ἦσαν τὰ ἑξῆς:

1) *Οἱ στρατιῶται.* Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) καὶ τὴν κατάκτησιν πασῶν σχεδὸν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων, χιλιάδες Ἑλλήνων στρατιωτικῶν κατέφυγον εἰς τὰς ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν καὶ λοιπῶν Ἰταλῶν κατεχομένας εἰσέτι ἑλληνικὰς πόλεις (τῆς Πελοποννήσου, τῆς Στερεᾶς καὶ τῶν νήσων) καί, ἑνωθέντες μετὰ τῶν ἐντοπίων Ἑλλήνων, ἐτέθησαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἐκεῖ δυναστῶν καὶ ἐξηκολούθησαν τοὺς κατὰ τῶν Τούρκων ἀγῶνάς των.

Ἡ ἀνδρεία καὶ ἡ πολεμικὴ ἐν γένει δεξιότης τῶν πολεμιστῶν ἐκείνων ἀπέσπασαν τὸν θαυμασμὸν τῶν διαφόρων εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων, αἵτινες ἔσπευσαν νὰ προσκαλέσωσιν αὐτοὺς εἰς τὰς χώρας των πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν στρατῶν αὐτῶν, ἔκτοτε δὲ οἱ Ἕλληνες ἐκεῖνοι πολεμισταί, ὑπὸ τὸ ὄνομα *στρατιῶται* (Esdradiots, Sdradiotti), κατέλαβον σπουδαίαν θέσιν ἐν τοῖς στρατοῖς τῆς Ἰταλίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γερμανίας καὶ διεκρίθησαν εἰς πλείστας ἀνὰ πᾶσαν τὴν Εὐρώπην ἐκστρατείας, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΕ αἰῶνος μέχρι τέλους σχεδὸν τοῦ ΙΖ'.

Οἱ στρατιῶται ἐκεῖνοι ἦσαν ἔφιπποι, ἔφερον ἐνδύματα ἐρυθρὰ καὶ ἦσαν ὡπλισμένοι διὰ μικρᾶς ἀσπίδος, λόγχης, σπάθης, ἀπελατικίου (δηλαδὴ ροπάλου) καὶ μικρᾶς διστόμου μαχαίρας ἐζωσμένης εἰς τὴν μέσην. Ἀντὶ θώρακος ἔφερον χονδρὸν ἐπενδύτην ἐκ βάμβακος.

Ἰταλοὶ καὶ Γάλλοι συγγραφεῖς ἐκθειάζουσι τοὺς γενναίους ἐκείνους πολεμιστάς. Ὁ Λουδοβῖκος Da Porto, ὅστις ἐπολέμησε μετὰ τῶν στρατιωτῶν, θαυμάζει ἐν τοῖς «Lettere storiche» αὐτοῦ τὴν ἀνδρείαν, τὴν ὁρμήν, τὴν ἐπινοητικότητα καὶ τὴν εὐκινησίαν των. Ὁ Ercole Ricotti, ἐν τῇ συγγραφῇ αὐτοῦ «Storie delle compagnie di ventura in Italia» ἐπαναλαμβάνει τὰ αὐτὰ καὶ προστίθησιν ὅτι εἰς τοὺς Ἕλληνας στρατιώτα ὀφείλει ἡ Ἰταλία τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ ἱππικοῦ της. Μετὰ τοὺς ἐν Δαλματίᾳ μακροὺς πολέμους τῆς Ἑνετίας κατὰ τῶν Τούρκων, ἡ ἑνετικὴ γερουσία ἀνεγνώρισε διὰ πρακτικῶν αὐτῆς ὅτι εἰς τοὺς valenti e buoni sdradiotti (δηλαδὴ τοὺς γενναίους καὶ καλοὺς στρατιώτας) ὀφείλουν οἱ Δαλματοὶ τὴν ἀπαλλαγήν των ἐκ τῆς τουρκικῆς ἐπιδρομῆς». Τὸν θαυμασμόν των πρὸς τοὺς στρατιώτας ἐκφράζουσιν ἐν τοῖς ἀπομνημονεύμασιν αὐτῶν καὶ οἱ Γάλλοι στρατάρχαι De Montluc καὶ De Mark, ὁμοίως καὶ ὁ Daniel ἐν τῇ «Histoire de la milice Française», ὁ δε στρατηγὸς Susanne εἰς τὸ σύγγραμμά του «Histoire de la cavalerie Française» γράφει ὅτι «οἱ στρατιῶται μᾶς ἐδίδαξαν τὴν διοργάνωσιν τοῦ ἐλαφροῦ ἱππικοῦ, τὸ ὁποῖον πρότερον ἥκιστα ἐτιμᾶτο ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐστερεῖτο τάξεως». Ἐν Γαλλίᾳ οἱ Ἕλληνες στρατιῶται ἐλέγοντο καὶ carabins, δηλαδὴ καραβῆσιοι, διότι ἦσαν καὶ ναυτικοί, καὶ Chevaux legers κατὰ μετάφρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ «γοργὰ ἄλογα», καὶ Argoulets, διότι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν προήρχοντο ἐξ Ἀργολίδος τῆς Πελοποννήσου. Ὁ Σάθας ἰσχυρίζεται ὅτι καὶ οἱ Hussards (οὐσάροι, ἐλαφροὶ ἱππεῖς) ὠνομάσθησαν οὕτω ἐκ τῶν γνωστῶν χωσαρίων (Βυζαντινῶν ἱππέων, ἐπιτηδειοτάτων εἰς τὰς χωσίας, δηλαδὴ τῆς ἐνέδρας). Τὰ διδάγματα τῶν Ἑλλήνων στρατιωτῶν διατυποῦνται τὸ πρῶτον, λέγει ὁ Σάθας, εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Guillaume de Belay συνταχθέντα τῷ 1534 γαλλικὸν ὀργανισμόν, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναφέρει ἰδιαιτέρως τοὺς στρατιώτας μας.

Μεταξὺ τῶν διαφόρων ἀρχηγῶν τῶν ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ δρασάντων στρατιωτῶν (Βοζικηδῶν, Φρασινῶν, Θεράκιδων, Παλαιολόγων, Παγωμένων, Ραλληδῶν, Βουχαλέων, Καβάκων, Μάτεση, Λασκαρη κλπ.), διαπρεπέστατος ὑπῆρξεν ὁ Μερκούριος Μπούας, ὅστις διὰ τὰς ὑπερόχους ἀνδραγαθίας του ἔλαβε παρὰ τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως πλούσια τιμάρια, παρὰ τοῦ βασιλέως Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΒ' (1493—1515) ὠνομάσθη ἀρχηγὸς τοῦ γαλλικοῦ ἱππικοῦ καὶ κόμης τοῦ Ἀκουίνου καὶ τῆς Ρόκας-Σέκας καὶ παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας Μαξιμιλιανοῦ Α' (1493—1519), ὠνομάσθη στρατηγὸς καὶ κόμης τοῦ Ἰλα καὶ τοῦ Σουάβε.

2) *Οἱ κλέφται καὶ οἱ ἀρματολοί.* Ἀπ' αὐτῆς τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως εὑρέθησαν εἰς πᾶσαν ἑλληνικὴν χώραν πλεῖστοι ὑπερήφανοι καὶ ἐμπειροπόλεμοι ἄνδρες, οἵτινες μὴ ἀνεχόμενοι τὸν ξένον ζυγόν, ἀνῆλθον εἰς τὰ ὄρη καὶ ἐσυνέχισαν τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν ἐπιδρομέων. Οἱ Τοῦρκοι ἀπεκάλεσαν κλέφτας καὶ λῃστὰς τοὺς πολεμιστὰς ἐκείνους, καίτοι ἐγνώριζον καλῶς ὅτι ἤγοντο ὑπὸ πολὺ εὐγενεστέρων ἐλατηρίων καὶ ἀπέβλεπον εἰς ἄλλους σκοποὺς πολὺ ὑψηλοτέρους. Τοιαῦτα σώματα ἐκδικητῶν ἐσχηματίσθησαν μόνον ὅπου αἱ συνθῆκαι τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν περιστάσεων ηὐνόουν τὴν συντήρησιν αὐτῶν, δηλαδὴ ἐν Ἠπείρῳ καὶ Μακεδονίᾳ εἰς τὰς ἐντεῦθεν (πρὸς Ν) τοῦ Ἄφου καὶ τοῦ Ἀξιοῦ χώρας, ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι, ἐν Πελοποννήσῳ, ἐν Κρήτῃ καὶ εἰς τὸν Πόντον τῆς Μ. Ἀσίας.

Αἱ σύντονοι τουρκικαὶ καταδιώξεις ἠνάγκασαν τοὺς κλέφτας νὰ ὀργανωθῶσι τελειότερον, νὰ στρατολογήσωσι πλειοτέρους ὀπαδοὺς ἐκ πάσης ἑλληνικῆς γῆς προερχομένους, νὰ ἀναπτύξωσι τὰς μεταξὺ τῶν σωμάτων τῶν διαφόρων περιφερειῶν

Digitized by Google

ἀλληλεγγύην, νὰ συστηματοποιήσωσι τὴν μεταξύ αὐτῶν σύμπραξιν, νὰ ἀναζητήσωσι καὶ καθορίσωσι τὰ κατάλληλα κρησφύγετα, ἔνθα διωλίσθαινον ὁσάκις οἱ Τοῦρκοι καθίσταντο πιεστικώτεροι καὶ νὰ μεριμνήσωσι περὶ τοῦ εἰς πυρομαχικά, τροφὰς καὶ λοιπὰ χρειώδη ἐφοδιασμοῦ τῶν καταφυγίων των τούτων.

Ἡ Πίνδος, τὰ βουνὰ τοῦ Σουλίου καὶ τῆς Χιμάρρας, τὰ Ἄγραφα, τὸ Πήλιον, ὁ Ὄλυμπος, ὁ Γυμφρηστός, ἡ Γκιώνα, ὁ Παρνασσός, τὰ ὄρη τῶν Καλαβρύτων, τῆς Ἀρκαδίας, τῆς Λακωνίας ἦσαν τὰ καταφύγια καὶ ὁρμητήρια τῶν κλεφτῶν τῆς Ἠπείρου, τῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου. Ἐν ἐσχάτῃ ἀνάγκῃ κατέφευγον εἰς τὸ ἀπάτητο Σοῦλι καὶ τὰς Ἰονίους νήσους. Οἱ ἐν Πελοποννήσῳ ὡς ἔσχατον αὐτῶν καταφύγιον εἶχον τὴν ἐλευθέραν Μάνην καὶ τὰς Ἰονίους νήσους, ἐνίοτε δὲ καὶ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα. Οἱ ἐν Κρήτῃ κλέφται, οἵτινες ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐλέγοντο *χαΐνιδες*, δηλαδὴ ἀνυπότακτοι, εὕρισκον ἀσφαλῆ καταφύγιον εἰς τὰ δυσπρόσιτα τῆς νήσου ὄρη, οὐχὶ σπανίως ὅμως κατέφευγον εἰς τὰ ἀνυπότακτα Σφακιὰ καὶ εἰς τὰ γειτονικὰ Κύθηρα. Οἱ ἐν Μ. Ἀσίᾳ, καὶ ἰδίως οἱ ἐν τῷ ἡρωϊκῷ Πόντῳ, εὕρισκον πολλὰ ἀσφαλῆ ὁρμητήρια εἰς τὰ δασώδη καὶ πολυδαίδαλα ὄρη των, ἐν ἀνάγκῃ δὲ κατέφευγον εἰς τὸν Καύκασον ἢ καὶ διὰ θαλάσσης εἰς Ρωσίαν.

Ὁ μελετῶν τὸν βίον καὶ τὴν δρᾶσιν τῶν ἡρωϊκῶν ἐκείνων προμάχων τῶν τουρκοκρατουμένων ἑλληνικῶν χωρῶν πείθεται ὅτι ἦσαν οἱ πειθαρχικώτεροι, οἱ γενναιότεροι, οἱ ἐγκρατέστεροι καὶ οἱ ἄριστα γεγυμνασμένοι πολεμισταὶ ἐξ ὅσων εἶδεν ἀπὸ χιλιάδων ἐτῶν ἡ πολυπαθὴς ἑλληνικὴ γῆ.

Τοιούτους ἀντεμετώπισαν πολεμιστὰς οἱ Τοῦρκοι. Ὅταν κατέλαβον τὰς ἑλληνικὰς χώρας, ἀντελήφθησαν ἀμέσως ὅτι δὲν ἦσαν κύριοι αὐτῶν. Απομακρυνόμενοι ὀλίγον τῶν φρουρίων των ἐνέπιπτον εἰς τὰς ἐνέδρας τῶν ἀνυποτάκτων ἐκείνων ἐκδικητῶν, ὁσάκις δὲ ἀπεπειρῶντο νὰ εἰσχωρήσωσιν εἰς τὰς ὀρεινὰς περιφερείας, προσέκοπτον εἰς τὴν ὠργανωμένην ἀντίστασιν αὐτῶν. Ἡ ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρᾳ ἐγκατάστασις τουρκικῶν πληθυσμῶν ἦτο λίαν ἐπικίνδυνος, δυσκολωτάτη εἰς τὰς μᾶλλον ὀρεινὰς καὶ ἀδύνατος εἰς ἄλλας. Ἡ ἐπιβολὴ τῆς ἐξουσίας ἦτο σκιώδης, δυσχερεστάτη δὲ ἡ τῶν φόρων εἴσπραξις. Τὴν κατάστασιν ταύτην ἐπεδείνουν οἱ συχνοὶ τῆς Τουρκίας πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς ἰδίως πόλεμοι, κατὰ τοὺς ὁποίους οἱ κλέφται, κατερχόμενοι ἐκ τῶν ὀρέων των, συνέπραττον μετὰ τῶν ἐνετικῶν δυνάμεων.

Καὶ ἐγκατελείποντο μὲν πάντοτε προδοτικῶς οἱ Ἕλληνες ὑπὸ τῶν συμμάχων των ἐκείνων, ἀλλ᾿ οἱ κλέφται ὁλονὲν ἐπληθύνοντο. Μεθ᾿ ἑκάστην σύμπραξιν μετὰ τῶν Ἐνετῶν καὶ λοιπῶν χριστιανικῶν δυνάμεων, οἱ κλέφται ἐνισχύοντο διὰ νέων συντρόφων, προερχομένων ἐκ τῶν πληθυσμῶν, οἵτινες εἶχον ἐνοχοποιηθῆ ὡς συμπράξαντας μετὰ τῶν ἐχθρῶν τοῦ σουλτάνου, καὶ τοιουτοτρόπως ἡ κατάστασις διὰ τοὺς Τούρκους ἀπέβαινεν ἔτι ἐπισφαλεστέρα.

Ἐν τέλει οἱ Τοῦρκοι, ἐπὶ Σουλεϊμὰν Α΄ (1520—1566), ἀπεφάσισαν νὰ συνδιαλλαγῶσι μετὰ τῶν κλεφτῶν, μιμούμενοι τοὺς Ἐνετούς. Προσέλαβον δηλαδή, ὡς ἐκεῖνοι, τοὺς κλέφτας εἰς τὴν ὑπηρεσίαν των καὶ ἀνέθεσαν εἰς αὐτοὺς τὴν τήρησιν τῆς δημοσίας τάξεως ἐν τῇ ὑπαίθρῳ χώρᾳ. Αἱ διάφοροι ἐπαρχίαι τῆς Ἠπείρου, τῆς νοτιοδυτικῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Πελοποννήσου ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῶν ἐπιφανεστέρων καπετανέων τῶν κλεφτῶν, οἵτινες ὠνομάσθησαν *ἁρματολοί*. Τὸ ἀξίωμα καθὼς καὶ ἡ περιφέρεια ἑκάστου καπετάνου ὠνομάσθησαν *ἁρματολίκια*.

Οἱ ἁρματολοὶ ἐμισθοδοτοῦντο ἐκ τῆς ἐπαρχίας των, ὡς ὄργανα τῆς ἐξουσίας, παρ᾿ οὐδενὸς ὅμως ἐλάμβανον διαταγάς, οὐδὲ παρ᾿ αὐτοῦ τοῦ βαλῆ πασᾶ. Ἐτήρουν τὴν τάξιν δι᾿ ὧν μέσων καὶ μεθόδων ἐγνώριζον οἱ ἴδιοι, οὐδενὶ λογοδοτοῦντες καὶ οὐδενὶ ἐμπιστευόμενοι. Εἰς τὰς πόλεις εἰσήρχοντο ἔνοπλοι μετά τινων ἐκ τῶν συντρόφων των, οὐδέποτε ὅμως παρέτεινον τὴν ἐν αὐταῖς διαμονήν των, καὶ πρὸ παντὸς οὐδέποτε ἀπεφάσιζον νὰ ἐγκαταστήσωσιν ἐν αὐταῖς τὰς οἰκογενείας των.

Ἐννοεῖται ὅτι ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας μυρίοι λόγοι προεκάλουν συχνοτάτας προστριβὰς καὶ ἐνέτεινον τὴν μεταξὺ τῶν ἁρματολῶν καὶ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν δυσπιστίαν, ἥτις πολλάκις ἦγεν εἰς αἱματηρὰς συγκρούσεις, χωρὶς ὅμως ἐκ τούτων νὰ μεταβάλληται τῶν ἁρματολικίων ἡ κατάστασις, καὶ τοῦτο, διότι τὸ ἀξίωμα αὐτοῦ ἕκαστος καπετάνος κατέκτα διὰ τῆς σπάθης του, διετήρουν δὲ αὐτό, αὐτός τε καὶ τὰ τέκνα του, ἐφ᾿ ὅσον διετηρεῖτο ἡ δύναμίς των.

Τοὺς ἁρματολοὺς καὶ αὐτοὺς τοὺς κλέφτας ἐχρησιμοποίει ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις πρὸς καταδίωξιν καὶ αὐτῶν τῶν ἑκάστοτε ἐκτραχηλιζομένων Μουσουλμάνων. Τῷ 1779 ὁ ἀρχιναύαρχος Χασὰν Γζεζαερλῆ, διαταχθεὶς νὰ ἐκδιώξῃ ἐκ Πελοποννήσου τοὺς Τουρκαλβανοὺς (οἵτινες, ἀνερχόμενοι εἰς 60 χιλιάδας, εἶχον κληθῆ ἐκεῖ πρὸς καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1770 καὶ ἔκτοτε παρέμενον ἐκεῖ λεηλατοῦντες τὴν χώραν ὡς οἱ χείριστοι τῶν λῃστῶν), ἐζήτησε τὴν σύμπραξιν τῶν ἁρματολῶν καὶ τῶν κλεφτῶν καὶ διὰ τῆς συνδρομῆς αὐτῶν ἐξεδίωξε καὶ ἐτιμώρησεν ἀγρίως τὰς ἀλβανικὰς ἐκείνας ὀρδάς. Καὶ ὁ Ὀσμὰν πασᾶς, κατελθὼν τῷ 1812 εἰς Κρήτην, ἵνα καθυποτάξῃ τοὺς ἀτιθάσους γενιτσάρους, ἐζήτησεν ὡσαύτως τὴν σύμπραξιν τῶν ἐκεῖ κλεφτῶν καὶ λοιπῶν Χριστιανῶν καὶ διὰ τῆς συνδρομῆς αὐτῶν ἐπανέφερε τὴν τάξιν εἰς τὴν νῆσον.

Τῷ 1806 ἡ Τουρκία κατήργησε τὰ ἁρματολίκια καὶ κατεδίωξεν ἀπηνῶς τοὺς κλέφτας, ὧν οἱ πλεῖστοι ἐζήτησαν καταφύγιον εἰς τὰς Ἰονίους νήσους. Πάντως ὅμως οἱ καρποὶ ἐκ τῶν θαυμασίων ἐκείνων πολεμικῶν φυτωρίων ὑπῆρξαν πλουσιώτατοι. Ἐκ τῶν κλεφτῶν καὶ τῶν ἁρματολῶν προῆλθον οἱ ἄριστοι ἀρχηγοὶ καὶ στρατιῶται τοῦ ἀγῶνος τοῦ 1821.

3) *Ἡ Μάνη, τὸ Σοῦλι, ἡ Χιμάρα καὶ τὰ Σφακιά*. Αἱ τέσσαρες ἐκεῖναι ὀρειναὶ περιοχαὶ μετὰ τῆς Πάργας ὑπῆρξαν τὰ κυριώτερα πολεμικὰ κέντρα τοῦ τουρκοκρατουμένου Ἑλληνισμοῦ, τὰ σημαντικώτερα φυτώρια πολεμικῶν ἀνδρῶν καὶ τὰ ἀσφαλέστερα καταφύγια τῶν ἐνόπλων δυνάμεων, αἵτινες διεξῆγον ἀδιαλείπτους ἀγῶνας κατὰ τοῦ κατακτητοῦ. Πλεῖστοι τῶν κορυφαίων ἀρχηγῶν καὶ χιλιάδες ἐκλεκτῶν πολεμιστῶν τοῦ ἔθνους μας, κατὰ τοὺς διαφόρους ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνάς του, προῆλθον ἐκ τῶν περιοχῶν τούτων.

4) Ἡ *Ἑπτάνησος*. Σπουδαιότατον ὡσαύτως πολεμικὸν κέντρον τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ ὑπῆρξαν ἀνέκαθεν αἱ νῆσοι τοῦ Ἰονίου. Ἐκεῖ κατέφυγον χιλιάδες Ἑλλήνων πολεμιστῶν κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως, ἐκεῖθεν ἐπρομηθεύοντο βραδύτερον τὰ ὅπλα αὐτῶν οἱ κλέφται τῆς Πελοποννήσου, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἠπείρου, ἐκεῖ κατέφευγον οὗτοι διωκόμενοι, ἵνα ἐπανέλθωσι πάλιν εἰς τὰ βουνά των, ἰσχυρότεροι, ἐκεῖ ἐξησφάλιζον ἐν ἀνάγκῃ τὰς οἰκογενείας των. Κυρίως ὅμως ἡ Ἑπτάνησος προσέφερεν ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας ὡς βάσις στρατιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ τουρκοκρατουμένου ἔθνους μας. Ἐκεῖ ἱδρύθη τὸ σπουδαιότερον ἑλληνικὸν τακτικὸν στρατόπεδον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξεπαιδεύθησαν χιλιάδες Ἑπτανησίων καὶ ἄλλων Ἑλλήνων πολεμιστῶν καὶ πλεῖστοι ἐπιφανεῖς ἀρχηγοί, δράσαντες καθ᾿ ὅλους τοὺς ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας τοῦ ἔθνους μας, καὶ δὴ κατὰ τὸν τοῦ 1821.

Ἀπὸ τὰς πρώτας ἡμέρας τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἑπτανησιακῆς πολιτείας (1799—1807) ἐπεδιώχθη συντόνως ἡ στρατιωτικὴ αὐτῆς ὀργάνωσις καὶ ὠργανώθη στρατὸς καθαρῶς ἑλληνικός, ὅστις ἀπετελέσθη ἐκ τῆς πολιτοφυλακῆς (ἥτις ἐλέγετο *τσερνίδοι*) καὶ ἐκ τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ, συγκειμένου ἐξ ἑνὸς συντάγματος, ἀπαρτιζομένου ἐκ πλειόνων ταγμάτων. Εἶναι οὗτος ὁ πρῶτος τακτικὸς ἑλληνικὸς στρατὸς ὁ ἱδρυθεὶς ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς αὐτοκρατορίας μας (1453). Δὲν ὑπῆρξεν ὅμως οὗτος ὁ μόνος στρατὸς τῆς Ἑπτανησιακῆς πολιτείας. Ἡ καταστροφὴ τοῦ Σουλίου (1803), οἱ διωγμοὶ τῆς Χιμάρας, ἡ ἐξόντωσις τῶν κλεφτῶν καὶ ἁρματολῶν καὶ αἱ πιέσεις τῆς Μάνης ἔρριψαν εἰς τὰς ἀγυιὰς τῶν ἑπτανησιακῶν πόλεων χιλιάδας Ἑλλήνων πολεμιστῶν, πεινώντων καὶ ἀστέγων. Ἡ κυβέρνησις τῆς ἑλληνικῆς ἐκείνης πολιτείας περισυνέλεξε τοὺς πρόσφυγας τούτους καὶ συνεκρότησεν ἐξ αὐτῶν ἴδια στρατιωτικὰ σώματα, ὀργανωθέντα ὑπὸ τοῦ Ἕλληνος συνταγματάρχου τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ Ἐμμανουὴλ Παπαδοπούλου, ὅστις συνέταξε καὶ τὸν σχετικὸν στρατιωτικὸν κανονισμόν. Πρῶτοι διοικηταὶ τῶν ταγμάτων ἐκείνων ἦσαν ὁ Πελοποννήσιος Ἀναγνωσταρᾶς καὶ ὁ Μανιάτης Τζανὲτ-μπέης Γρηγοράκης. Μετ᾿ οὐ πολὺ ὠργανώθησαν ὑπὸ τοῦ Ρώσου στρατηγοῦ D'Anrep καὶ 8 ἑκατονταρχίαι ἐκ Σουλιωτῶν, ὧν διοικητὴς διωρίσθη ὁ Ρῶσος κόμις Μπέκεντορφ. Πρῶτοι ἑκατόνταρχοι διωρίσθησαν οἱ: Φῶτος Τζαβέλλας, Τζῆμας Ζέρβας, Δῆμος Δράκος, Τούσας Ζέρβας, Γκόγκος Δαγκλῆς (ὅστις μετ᾿ ὀλίγον ἐφονεύθη κατὰ τὴν εἰς Τένεδον ἀπόβασιν τοῦ Ρώσου ναυάρχου Σινιάβιν), Ζυγούρας Τζαβέλλας, Βασίλειος Ζέρβας καὶ Διαμαντῆς Δαγκλῆς. Μετὰ τὴν ἀνάκλησιν τοῦ Μπέκεντορφ, τὴν διοίκησιν αὐτῶν ἀνέλαβεν ὁ Ἐμμ. Παπαδόπουλος (προαχθεὶς ἤδη εἰς στρατηγόν), ὅστις καὶ ηὔξησεν αὐτὸν εἰς 6 τάγματα (ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀπετελεῖτο ἐκ 4 ἑκατονταρχιῶν) καὶ τὰ ὠνόμασε: *πεζικὴ λεγεὼν τῶν ἐλαφρῶν κυνηγετῶν*. Ἑκάστη ἑκατονταρχία ὑποδιῃρεῖτο εἰς 2 πεντηκονταρχίας καὶ 10 δεκαρχίας.

Ἡ ὑπὸ τῶν Ρώσων ὀργάνωσις ἐκείνη τῶν Ἑλλήνων πολεμιστῶν διελύθη τῷ 1807, ὅτε, διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Τιλσίτ, ἡ Ἑπτάνησος παρεχωρήθη εἰς τὴν Γαλλίαν. Οἱ ἄνδρες τῶν διαλυθεισῶν ἑκατονταρχιῶν, καταληφθέντες τότε ὑπὸ ἀπελπισίας, ἀπεφάσισαν νὰ ἐκπατρισθῶσιν εἰς Ρωσίαν, εὐτυχῶς ὅμως δὲν προέλαβον νὰ πραγματοποιήσωσι τὴν ἀπόφασίν των ταύτην, διότι καὶ οἱ νέοι κύριοι τῆς Ἑπτανήσου, οἱ Γάλλοι, ἀπεφάσισαν νὰ χρησιμοποιήσωσιν αὐτοὺς ὅπως καὶ οἱ προκάτοχοί των, καὶ ἀμέσως ἤρχισεν ἡ στρατολογία καὶ συνεστήθη ἓν τάγμα. Μετ᾿ ὀλίγον (ἤτοι κατὰ Δεκέμβριον 1807) ἐγένετο νέα στρατολογία καὶ συνεκροτήθησαν ἐν ὅλῳ 3 τάγματα, ὧν ἕκαστον ἀπετελεῖτο ἐξ 9 λόχων. Τὰ τάγματα ταῦτα ἀπετέλεσαν ἓν σύνταγμα, τὸ ὁποῖον παραδόξως ὠνομάσθη Régiment Albanais δηλαδὴ ἀλβανικὸν σύνταγμα), περιελάμβανε δ᾿ ἐν ὅλῳ 27 λόχους, ὁλικῆς δυνάμεως 3254 ἀνδρῶν, πάντων Ἑλλήνων.

Διοικητὴς τοῦ σώματος ἦτο ὁ συνταγματάρχης τοῦ πεζικοῦ Ἰωάννης Μινὸ (Jean-Louis-Toussaint Minot), ἀνὴρ ἐμπειροπόλεμος καὶ θερμὸς φιλέλλην, ὅστις εἰργάσθη μετὰ ζήλου πρὸς πλήρη συγκρότησιν καὶ ἐκπαίδευσιν τοῦ σώματός του. Οὗτος τόσον ἐξετίμησε τὴν πειθαρχίαν, τὴν ὀλιγάρκειαν καὶ τὰς λοιπὰς πολεμικὰς ἀρετὰς τῶν ἀνδρῶν, ὥστε εἰσηγήθη καὶ ἐπέτυχε τὴν συγκρότησιν τριῶν ἔτι ταγμάτων. Τοῦ 1ου τάγματος διοικητὴς ἦτο ὁ ἀντισυνταγματάρχης Κωνσταντῖνος Ἀνδροῦτσος ἐκ Τσαμουριᾶς τῆς Ἠπείρου, ὅστις εἶχε προϋπηρετήσει μὲ τὸν βαθμὸν ταγματάρχου εἰς τὸν στρατὸν τῆς Νεαπόλεως Ἰταλίας, τοῦ 2ου τάγματος ὁ Χρῆστος Καλόγερος, ὅστις εἶχε προϋπηρετήσει εἰς τὸν στρατὸν τῆς Ἰονίου πολιτείας, τοῦ 3ου τάγματος ὁ Φῶτος Τζαβέλλας, τοῦ 4ου ὁ ταγματάρχης Χρηστάκης Καλόγερος ἐκ Πρεβέζης, τοῦ 5ου ὁ ταγματάρχης Μπότσαρης καὶ τοῦ 6ου ὁ ταγματάρχης Ἀναγνώστης Παπαγεωργίου, ὅστις διὰ τὸ γιγάντιον αὐτοῦ ἀνάστημα ἐπεκλήθη ὑπὸ μὲν τῶν Ἑλλήνων Ἀναγνωσταρᾶς, ὑπὸ δὲ τοῦ συνταγματάρχου Μινὸ Σταρτιάτης (εἶναι οὗτος ὁ ἐπὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως διατελέσας ὑπουργὸς τῶν Στρατιωτικῶν, εἶτα δὲ πεσὼν ἐν Σφακτηρίᾳ). Ὑπασπιστὴς τοῦ συντάγματος ἦτο ὁ Κεφαλλὴν Γεώργιος Φωκᾶς, ἰατρὸς χειρουργὸς ὁ Ἠπειρώτης Δούκας Ζίππας, καὶ ἱερεὺς ὁ Πελοποννήσιος Ἀρσένιος Γιαννοῦκος.

Μετὰ ἑνὸς ἔτους ἀτρύτους κόπους ὁ συνταγματάρχης Μινὸ παρουσίαζεν ἐπισήμως τὰ τάγματά του εἰς τὸν στρατηγὸν Δονζελὸ (baron François Donzelot), τὴν ἑπτανησιακὴν γερουσίαν καὶ τὸν ἐνθουσιῶντα ἐξ ἐθνικῆς ὑπερηφανείας κερκυραϊκὸν λαόν, αἱ ἐντυπώσεις δὲ τῶν ἁρμοδίων γαλλικῶν στρατιωτικῶν κύκλων ἐκ τῶν ἀρειμανίων ἐκείνων ταγμάτων ἦσαν τοιαῦται, ὥστε ἐγένετο λόγος περὶ συγκροτήσεως λόχου ἑλληνικοῦ ἐν αὐτῇ τῇ αὐτοκρατορικῇ φρουρᾷ τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος.

Τὰ ἐπακολουθήσαντα ὅμως μεγάλα εὐρωπαϊκὰ γεγονότα μετήλλαξαν τὴν κατάστασιν τῶν ἐν Ἑπτανήσῳ ἑλληνικῶν ταγμάτων καὶ ἐπηρέασαν τὴν ἀμοιβαίαν μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Γάλλων ἐμπιστοσύνην. Ὁ Ναπολέων ἐκίνει τότε τὰ στρατεύματά του κατὰ τῆς Ρωσίας, ἣν οἱ Ἕλληνες εἶχον συνηθίσει νὰ θεωρῶσιν ὡς προστάτιδά των. Ὁ ἀγγλικὸς στόλος ἀπέκλειε τὰς γαλλοκρατουμένας Ἰονίους νήσους, αἵτινες ἤρχισαν νὰ ὑποφέρωσιν ἐκ πείνης. Ὁ φίλαγγλος Κερκυραῖος Φορέστης ἔγραψε πρὸς τοὺς διοικητὰς τῶν ἑλληνικῶν ταγμάτων προτρέπων αὐτοὺς νὰ ζητήσωσι τὴν προστασίαν τῆς Ἀγγλίας. Ταῦτα πάντα ἐκλόνησαν τὴν ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν ταγμάτων ἐμπιστοσύνην τοῦ Ναπολέοντος, ὅστις διέταξε τὴν εἰς Ἰταλίαν μεταστάθμευσιν αὐτῶν, τὴν διαταγὴν ὅμως ταύτην δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐκτελέσῃ ὁ στρατηγὸς Δονζελό, διότι τὰ ἑλληνικὰ τάγματα δὲν ἔστεργον νὰ ἀπομακρυνθῶσι τῶν Ἰονίων νήσων, καθ᾿ ὃν μάλιστα χρόνον ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης μετὰ τοῦ Ἀλῆ Φαρμάκη καὶ ἄλλων ἐπισήμων Τουρκαλβανῶν διεξῆγον σοβαρὰς διαπραγματεύσεις μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Δονζελὸ περὶ προσεχοῦς κατὰ τῶν Τούρκων τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Πελοποννήσου γαλλοελληνοαλβανικῆς ἐκστρατείας, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Δονζελὸ θὰ διέθετε πέντε χιλιάδας τακτικῶς συντεταγμένων Ἑλλήνων τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ δηλαδὴ τὸ ἀλβανικὸν σύνταγμα, τοὺς ἀκροβολιστὰς τῆς Ἀνατολῆς, τὸ ἑπτανησιακὸν τάγμα καὶ 500 Ἑπτανησίους πυροβολητάς.

Ταῦτα ἐματαιώθησαν, ὡς γνωστόν. Τὸν Ὀκτώβριον 1809 οἱ Ἄγγλοι κατέλαβον τὴν Ζάκυνθον, μετ᾿ αὐτὴν δὲ τὴν Ἰθάκην, τὴν Κεφαλληνίαν καὶ τὰ Κύθηρα, καὶ ἀμέσως ἀπεφάσισαν τὴν συγκρότησιν ἑλληνικῶν ταγμάτων, ἣν ἀνέθεσαν εἰς τὸν συνταγματάρχην Τσῶρτς (τὸν γνωστὸν φιλέλληνα, τὸν χρηματίσαντα ἀρχιστράτηγον τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821), τὸ ὑπ᾿ αὐτοῦ δὲ ὀργανωθὲν σῶμα, δυνάμεως χιλίων ἀνδρῶν, ὠνομάσθη «πρῶτον σύνταγμα τοῦ ἐλαφροῦ ἑλληνικοῦ πεζικοῦ τοῦ δουκὸς τῆς Ὑόρκης».

Οἱ ἄνδρες τοῦ συντάγματος ἐκείνου ἔφερον φουστανέλλαν, τουσλούκια, ἐρυθρὸν ἀμπέχονον καὶ περικεφαλαίαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας σταυρὸς μετ᾿ ἐπιγραφῆς «Εἴθε» (ἑλληνιστί). Ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, λοχαγὸς καὶ εἶτα ταγματάρχης τοῦ σώματος ἐκείνου, διετήρησε τὴν στολὴν ἐκείνου καθ᾿ ὅλον τὸν ἱερὸν ἀγῶνα τοῦ 1821. Τὸν Μάρτιον 1821 ὁ συνταγματάρχης Τσῶρτς ἐστράτευσε μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ του συντάγματος πρὸς κατάληψιν τῆς Λευκάδος, ἣν ὑπερησπίζετο ὁ Γάλλος στρατηγὸς Καμούς, ἔχων ὑπὸ τὰς διαταγάς του γαλλικά τινα τμήματα, καθὼς καὶ λόχους τινὰς ἑλληνικοὺς (τοῦ λεγομένου ἀλβανικοῦ συντάγματος). Ἕκαστος δύναται νὰ ἐννοήσῃ τὴν ἄκρως λυπηρὰν θέσιν των εἰς τὰ ἀντίπαλα στρατεύματα τεταγμένων Ἑλλήνων. Ἐν τούτοις καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ ἐπετέλεσαν εὐόρκως τὸ καθῆκόν των ἐν

Digitized by Google

ταῖς τάξεσιν, ἐν ταῖς ὁποίαις τοὺς ἔρριψεν ἡ μοῖρά των. Βραδύτερον οἱ Ἄγγλοι ὠργάνωσαν καὶ δεύτερον ἑλληνικὸν σύνταγμα, ἐξ ἀνδρῶν ἀπὸ πάσης ἑλληνικῆς γῆς προερχομένων. Πάντες οἱ ἀξιωματικοὶ καὶ τοῦ συντάγματος τούτου ἦσαν Ἕλληνες, πλὴν τοῦ συνταγματάρχου.

Τὴν 14 Φεβρουαρίου 1814 τὸ σύνταγμα τοῦτο, ὑποστηριζόμενον ὑπὸ τῆς φρεγάτας «Ἀπόλλων», προσέβαλε τὴν ἀκρόπολιν τῶν Παξῶν, ὑπερασπιζομένην ὑπὸ τῶν Γάλλων, μετὰ τῶν ὁποίων ἦσαν καί τινες λόχοι τοῦ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῶν ἑλληνικοῦ συντάγματος. Ὥστε καὶ πάλιν οἱ Ἕλληνες, ὑπηρετοῦντες ὑπὸ τὰς σημαίας τῶν δύο ἀντιπάλων, εὑρέθησαν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἀλληλοκτυπηθῶσιν. Οἱ ὑπερασπισταὶ τῶν Παξῶν Γάλλοι καὶ Ἕλληνες ἠγκάσθησαν τότε νὰ παραδοθῶσι καὶ οἱ μὲν Γάλλοι ἐκρατήθησαν ὡς αἰχμάλωτοι, οἱ δὲ Ἕλληνες κατετάχθησαν εἰς τὸ ὑπὸ ἀγγλικὴν σημαίαν ἑλληνικὸν σύνταγμα. Ἡ ἡμερησία διαταγὴ τοῦ Ἄγγλου συνταγματάρχου ὡμίλησε λίαν εὐφήμως περὶ τῆς ὁρμητικότητος τοῦ δευτέρου ἐκείνου ἑλληνικοῦ συντάγματος, τὸ ὁποῖον κατόπιν συμμετέσχε καὶ εἰς τὴν κατάληψιν τῆς Πάργας, ἣν ὑπερησπίζετο ὡσαύτως μικτὴ ἐκ Γάλλων καὶ Ἑλλήνων φρουρά.

Μετὰ τὴν ἐπιχείρησιν ταύτην ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνησις, ἐνδίδουσα εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Τουρκίας καὶ διὰ νὰ φανῇ εὐχάριστος εἰς αὐτήν, διέλυσε τὰ ἑλληνικὰ ἐκεῖνα συντάγματα, προφασιζομένη ὅτι ἔπραττε τοῦτο διὰ λόγους οἰκονομίας. Καὶ τοιουτοτρόπως ἐξηφανίσθη τὸ λαμπρὸν ἐκεῖνο φυτώριον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξεπαιδεύθησαν τόσαι χιλιάδες Ἑλλήνων πολεμιστῶν.

5) *Ἡ Ἰταλία*. Ἐκ τῶν ξένων χωρῶν ἡ γειτονικὴ Ἰταλία ὑπῆρξε τὸ κυριώτατον, μετὰ τὴν Ἑπτάνησον, στήριγμα τοῦ δουλεύοντος ἔθνους μας. Ἐκεῖθεν ἐπρομηθεύοντο τὰ ὅπλα αὐτῶν οἱ τουρκομάχοι πατέρες μας, ἐκεῖ εὕρισκον ἀσφαλὲς καταφύγιον κατὰ τὰς δυσκολωτέρας περιόδους τῶν τουρκικῶν διωγμῶν, πλὴν τούτων δὲ οἱ στρατοὶ καὶ οἱ στόλοι τῶν διαφόρων ἰταλικῶν κρατῶν ὑπῆρξαν τὸ διαρκὲς προπαιδευτήριον τῶν στρατευομένων Ἑλλήνων.

Κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως αἰῶνας οἱ Ἑνετοὶ διετέλουν εἰς διαρκεῖς πρὸς τοὺς Τούρκους πολέμους, εἰς τοὺς ὁποίους συμμετεῖχον καὶ πολλαὶ χιλιάδες Ἑλλήνων πολεμιστῶν (Πελοποννησίων, Ἑπτανησίων, Ἠπειρωτῶν, Κρητῶν κλπ.). Εἰς τοὺς Ἕλληνας κυρίως πολεμιστὰς ἐστήριζεν ἡ Ἑνετία τὰς ἐν Ἑλλάδι κτήσεις της ἐναντίον τῶν Τούρκων. Μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῶν κυριωτέρων αὐτῆς ἐν Ἑλλάδι βάσεων, δηλαδὴ τῆς Ναυπάκτου, τῆς Πύλου, τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης (ἃς ἐκυρίευσεν ὁ σουλτᾶνος Βαγιαζὶτ Β' τῷ 1499—1500), ἡ ἑνετικὴ κυβέρνησις ἤρχισε νὰ περιποιῆται ἰδιαιτέρως τοὺς ὑποτελεῖς αὐτῆς Κρῆτας καὶ ἐστρατολόγει χιλιάδας ἐξ αὐτῶν διά τε τὸν στρατὸν καὶ τὸν στόλον της. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν ταῖς ἑνετικαῖς γαλέραις ὑπηρετούντων Κρητῶν ἐκυμαίνετο μεταξὺ 7—14 χιλιάδων ἀνδρῶν. «Διὰ τῶν Κρητῶν γαλεωτῶν, λέγει ὁ Σάθας, ὁ ἐξήγαγεν ἡ Ἑνετία πολλοὺς κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν πολέμους. κατὰ μέγα δὲ μέρος ἡ ἐν Ναυπάκτῳ ναυμαχία (τῷ 1571) εἶναι ἔργον τῶν γαλεωτῶν τούτων. Παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν Κρητῶν ἐπολέμουν καὶ Κερκυραῖοι καὶ Κεφαλλῆνες καὶ Πάργιοι».

Ὁμιλοῦντες ἀνωτέρω περὶ τῶν στρατιωτῶν, ἀνεφέραμεν τὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο συμμετοχὴν χιλιάδων Ἑλλήνων πολεμιστῶν μεταξὺ τῶν στρατῶν τῶν διαφόρων ἰταλικῶν κρατῶν μέχρι τέλους σχεδὸν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους οἱ στρατοὶ τοῦ βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν (Νοτίου Ἰταλίας) εἶχον πάντοτε ἀνοικτὰς τὰς θύρας των εἰς τοὺς ἐκ πάσης ἑλληνικῆς γῆς Ἕλληνας ἐθελοντάς. Τὰ ἑλληνικὰ συντάγματα κατέχουσι πρωτεύουσαν θέσιν εἰς τὰ χρονικὰ τοῦ στρατοῦ τῶν Δύο Σικελιῶν. Ἐν τῷ στρατῷ ἐκείνῳ διεκρίθησαν οἱ στρατηγοὶ Λέκας καὶ Μιχ. Γκίκας, ὁ συνταγματάρχης Εὐστράτιος Γκίκας, οἱ ταγματάρχαι Ζάχο-Βρεττός, Γκιόκας Κότσανος, Μπιτζίλης καὶ πλεῖστοι ἄλλοι. Κατὰ τὴν ἄμυναν τῆς Γαέτας ἐδοξάσθη ὁ συνταγματάρχης Ἰωάννης Σπυρομίλιος κλπ. Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ ἑπτανησιακοῦ στρατοῦ εἶχον ἐκπαιδευθῆ εἰς τὸν στρατὸν τῶν Δύο Σικελιῶν.

6) *Ἡ Γαλλία*. Καὶ εἰς τοὺς στρατοὺς τῆς μεγάλης ἐκείνης δυνάμεως προεπαιδεύθησαν εἰς τὸν πόλεμον χιλιάδες ὑποδούλων Ἑλλήνων, ἰδίως ἐπὶ Μεγάλου Ναπολέοντος. Κατὰ τὴν εἰς Αἴγυπτον ἐκστρατείαν αὐτοῦ ὠργανώθη πλῆρες ἑλληνικὸν σύνταγμα, τὸ ὁποῖον, διοικούμενον ὑπὸ τοῦ Νικολάου Παπάζογλου (τοῦ ἐκ Τσεσμὲ τῆς Μ. Ἀσίας), διεκρίθη κατὰ τοὺς σκληροὺς ἀγῶνας τῆς ἐκστρατείας ἐκείνης (1798—1799), κατὰ τὸ πέρας τῆς ὁποίας μετεφέρθη εἰς Γαλλίαν καί, ἀποτελέσαν μέρος τῆς ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Τσερβόνι 8ης μεραρχίας, συμμετέσχεν εἰς τὰς ἐν Εὐρώπῃ ἐπιχειρήσεις καὶ διεκρίθη ἰδίως εἰς τὴν ἐκστρατείαν τῆς Δαλματίας (1806).

Πλὴν τοῦ συντάγματος ἐκείνου, ἀναφέρονται καὶ τμήματα Ἑλλήνων ἱππέων ἐν τῇ αὐτοκρατορικῇ φρουρᾷ τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος καὶ προσέτι πλεῖστοι ἄλλοι Ἕλληνες ἀξιωματικοὶ εἰς τὰς διαφόρους μονάδας τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ, οἷοι ὁ στρατηγὸς Νικόλαος Λοβέρδος, ὁ διακριθεὶς εἰς τὰς ἐκστρατείας τῆς Ἱσπανίας, τῆς Πολωνίας κλπ., ὁ συνταγματάρχης Διονύσιος Βούρβαχης (ὁ φονευθεὶς εἰς τὴν ἔξωθεν τῶν Ἀθηνῶν μάχην τοῦ Καματεροῦ τὴν 27 Ἰανουαρίου 1827), ὁ ταγματάρχης Σταμάτιος Βούλγαρης (ὅστις συμμετέσχεν εἰς τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821) καὶ ἄλλοι.

7) *Ἡ Ῥωσία*. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ἡ Ῥωσία ὑπῆρξεν ὁ κύριος καὶ ἀποτελεσματικώτερος προστάτης τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ διπλωματία της ἐμελέτησε καὶ ἐπεδίωξε μέχρι τινὸς τὴν ἀναστήλωσιν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ πρὸς τοῦτο ἅπασαν τὴν ἰσχὺν αὐτῆς κατέβαλεν ἵνα προστατεύσῃ τὴν Ἐκκλησίαν μας, δώσῃ ζωὴν εἰς τὸ ἔθνος μας καὶ προπαρασκευάσῃ αὐτὸ διὰ τὴν ἀνάστασίν του. Εἰς τὴν ῥωσικὴν ἰδίως προστασίαν ὀφείλεται ἡ τεραστία ἀνάπτυξις τοῦ ναυτικοῦ μας. Νικήσασα τὴν Τουρκίαν, ἐπέβαλεν αὐτῇ νὰ δεχθῇ τὴν ῥωσικὴν προστασίαν ἐπὶ τῶν ναυτικῶν ἡμῶν νήσων, ὧν τὰ πλοῖα, ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς ῥωσικῆς σημαίας, ἠδυνήθησαν νὰ ἐξοπλισθῶσιν ὡς πολεμικὰ καὶ νὰ παρασκευασθῶσιν οὕτω διὰ τὸν μεγάλον ἀγῶνα. Ἄνευ τῆς ῥωσικῆς ἐκείνης προστασίας δὲν θὰ εἴχομεν πολεμικὸν στόλον τῷ 1821 ἄνευ δὲ στόλου πολεμικοῦ δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ ἔκρηξις καὶ ἡ εὐδοκίμησις τῆς ἐπαναστάσεως.

Ἀλλὰ πλὴν τούτου χιλιάδες Ἑλλήνων ἐξεπαιδεύοντο εἰς τὰς στρατιωτικὰς τῆς Ῥωσίας σχολὰς ἢ ὠργανοῦντο εἰς ἴδια στρατιωτικὰ σώματα, ὡς τὰ ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' (1762—1796) συγκροτηθέντα ἐν Κριμαίᾳ, καὶ ἄλλα. Οἱ ῥωσικοὶ στόλοι τοῦ Εὐξείνου καὶ τῆς Μεσογείου ἀπετελοῦντο, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἐξ Ἑλλήνων ἀξιωματικῶν καὶ ναυτῶν, καὶ αἱ ὑπὸ τὴν ῥωσικὴν σημαίαν ναυμαχίαι κατὰ τῶν Τούρκων ἦσαν κατὰ μέγα μέρος ἑλληνικὰ κατορθώματα. Ἀλλ' ἐκ Ῥωσίας ἰδίως τὸ δουλεῦον ἔθνος ἠρύετο τὰς ἠθικὰς αὐτοῦ δυνάμεις. Αἱ ἐλπίδες αὐτοῦ ἐπὶ τὸ «ξανθὸν γένος» ἐστήριξαν αὐτὸ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας καὶ ἐνίσχυσαν καὶ ἐτόνωσαν τὴν ψυχήν του μέχρι τῆς ἐκρήξεως τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως τοῦ 1821.

8) *Αἱ Παραδουνάβιοι ἡγεμονίαι* (Ῥουμανία). Καὶ αἱ χῶραι ἐκεῖναι ὑπῆρξαν ἀξιόλογον στρατιωτικὸν προπαιδευτήριον τοῦ ἔθνους κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας. Αἱ ἡγεμονίαι ἐκεῖναι εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ διατηρῶσιν ἴδιον στρατόν, ὁ ὁποῖος ἀπετελεῖτο ἐξ 60 καπιτανιῶν (δηλαδὴ λόχων). Ἐκ τῶν 60 λόχων οἱ 58 ἀπετελοῦντο ἐξ Ἑλλήνων, οἱ δὲ λοιποὶ 2 ἐκ Βουλγάρων καὶ Σέρβων. Καὶ οὕτως ὁ δουλεύων Ἑλληνισμὸς εἶχε καὶ ἐκεῖ ἓν σημαντικὸν κέντρον στρατιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως τῆς νεολαίας του.

9) *Ἡ Αἴγυπτος*. Καὶ εἰς τὴν μουσουλμανικὴν ἐκείνην χώραν, τὴν φιλοξενοῦσαν δαψιλῶς τόσας χιλιάδας Ἑλλήνων, τὸ ἡμέτερον ἔθνος εὗρε τὸ μέσον νὰ προπαιδευθῇ εἰς τὸν πόλεμον. Ἡ κυβέρνησις τῶν Μαμελούκων, ἀποφασίσασα νὰ ὀργανώσῃ στολίσκον ἐν τῷ Νείλῳ, μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἐστρατολόγησε τὰ πληρώματα αὐτοῦ καὶ εἰς Ἕλληνα ἀνέθεσε τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν διοίκησίν του, τὸν Νικόλαον Παπάζογλου, ὅστις διῴκησεν αὐτὸν ἐπὶ ἑπτὰ ὁλόκληρα ἔτη. Διὰ τοῦ στολίσκου ἐκείνου, ἀποτελουμένου ἐξ 25 πολεμικῶν σκαφῶν ἀπεκρούσθη ἡ διὰ τοῦ Νείλου προέλασις τῶν Γάλλων κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος.

Μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῶν Γάλλων ὁ Παπάζογλου, προσκληθεὶς ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος, ἐδέχθη νὰ ὑπηρετήσῃ ὑπὸ τὴν γαλλικὴν σημαίαν μεθ' ὅλων τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀνδρῶν. Διωρίσθη διοικητὴς ἑνὸς τῶν συγκροτηθέντων τριῶν ἑλληνικῶν λόχων καὶ ἀνδραγαθήσας εἰς διαφόρους μάχας προήχθη εἰς συνταγματάρχην καὶ ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν τῆς συσταθείσης τότε ἑλληνικῆς λεγεῶνος καὶ εἶτα τοῦ συντάγματος τῆς Ἀνατολῆς (Chasseurs d' Orient), τοῦ ἐξ Ἑλλήνων ὡσαύτως συγκροτηθέντος, μεθ' οὗ συμμετέσχε καὶ εἰς διαφόρους ἀνὰ τὴν Εὐρώπην ἐκστρατείας.

10) *Ὁ Ἀλῆ-πασᾶς τῶν Ἰωαννίνων*. Ὁ αἱμοβόρος ἐκεῖνος δυνάστης ὑπῆρξε, χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ βεβαίως, εἷς τῶν σημαντικωτέρων συντελεστῶν τῆς πολεμικῆς προπαιδεύσεως τῶν Ἑλλήνων ῥαγιάδων. Πολεμῶν πρὸς τοὺς ἀντιζήλους ὁμοφύλους του (Ἀλβανοὺς) καὶ ἐν γένει δυσπιστῶν πρὸς αὐτούς, ἔκρινε σκόπιμον νὰ στηριχθῇ διὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ καλέσας Ἕλληνας ὁπλαρχηγοὺς παρέσχεν αὐτοῖς τὰ μέσα ἵνα στρατολογήσωσι πολυαρίθμους Ἕλληνας, ἐξ ὧν ἀπετέλεσε καὶ τὴν σωματοφυλακήν του. Ὁ ἴδιος, ἀποφασίσας νὰ ἐγείρῃ κεφαλὴν κατὰ τοῦ σουλτάνου, περιεποιήθη ἀκόμη περισσότερον τοὺς Ἕλληνας καὶ ηὔξησε τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐξ αὐτῶν στρατολογουμένων σωμάτων.

Ἡ αὐλὴ τοῦ Ἀλῆ-πασᾶ ὑπῆρξε πολεμικὴ ἀκαδημία, διὰ τῆς ὁποίας διῆλθον πλεῖστοι ἐπιφανεῖς ἀρχηγοὶ τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Ὁ ἴδιος, θέλων νὰ συγκροτήσῃ πολεμικὸν στολίσκον ἐν τῇ λίμνῃ τῶν Ἰωαννίνων, εἰς Ἕλληνας ναυτικοὺς (Κερκυραίους) ἀνέθεσε καὶ τούτου τὸν ἐξοπλισμὸν καὶ τὴν ὀργάνωσιν.

11) *Ἡ Τουρκία*. Ἀλλὰ μήπως καὶ αὐτὸ τὸ τουρκικὸν κράτος ὀλίγον συνέβαλεν εἰς τὴν πολεμικὴν προπόνησιν τῶν ὑποδούλων πατέρων μας; Κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς κατακτήσεως τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων, οὗτοι ἐστρατολόγουν καὶ τοὺς Ἕλληνας ῥαγιάδες καὶ ἐνίσχυον δι' αὐτῶν καὶ τοὺς στρατοὺς καὶ τοὺς στόλους των εἰς τὰς διαφόρους ἐκστρατείας, ἢ ἀνέθετον εἰς αὐτοὺς τὴν φρούρησιν πλείστων φρουρίων. Εἰς τὴν ναυμαχίαν τῆς Ναυπάκτου τῷ 1571 ὑπηρέτουν πλεῖσται χιλιάδες Ἑλλήνων ἐν τῷ τουρκικῷ στόλῳ. Εἰς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μουρὰτ Δ' (1622—16..) πρὸς ἐκπόρθησιν τῆς Βαγδάτης συμμετέσχε καὶ ἰσχυρὸν σῶμα Ἑλλήνων πολεμιστῶν ὑπὸ τὸν ἐκ Τυάνων τῆς Καππαδοκίας ἄρχοντα Ἰωάννην Θεόδοτον Χουδαβερδόγλου.

Εἰς τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Χασὰν Τζεζαερλῆ πασᾶ κατὰ τῶν δῃούντων τὴν Πελοπόννησον Ἀλβανῶν συμμετέσχε καὶ ὁ ἐκ Τσεσμὲ τῆς Μ. Ἀσίας ὁπλαρχηγὸς Νικόλαος Παπάζογλου. συνέπραξαν δὲ καὶ οἱ Πελοποννήσιοι. Ὁ ἴδιος Παπάζογλου συμμετέσχε κατόπιν (τῷ 1785) καὶ εἰς τὴν ἐκστρατείαν τῶν Τούρκων κατὰ τῶν Μαμελούκων τῆς Αἰγύπτου.

Κυρίως ὅμως εἰς τὸν στόλον των οἱ Τοῦρκοι ἐχρησιμοποίουν χιλιάδας Ἑλλήνων ναυτικῶν μέχρις αὐτῆς τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ παρεῖχον οὕτως εἰς αὐτοὺς τὰ μέσα νὰ ἐθίζωνται εἰς τὴν στρατιωτικὴν πειθαρχίαν καὶ νὰ ἀσκῶνται εἰς τὸν χειρισμὸν τῶν πυροβόλων καὶ εἰς τὴν τακτικὴν τοῦ ναυτικοῦ πολέμου.

Ἐξ ὅλων τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ἀναμφισβητήτως: ὅτι τὸ ἔθνος ἡμῶν ἀπὸ αὐτῆς τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς ὑποδουλώσεώς του οὐδέποτε ἐπαύσατο ἀποβλέπον εἰς τὴν ἀνάκτησιν τῆς ἐλευθερίας του, ὅτι γνωρίζον ὅτι ταύτην θὰ ἐπετύγχανε μόνον διὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ ὅπλων, ἐδράττετο πάσης εὐκαιρίας ἵνα ἀσκῆται εἰς αὐτά, εἴτε ἐντὸς εἴτε ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς δεδουλωμένης πατρίδος του, καὶ ὅτι χάρις εἰς τὴν ἔμμονον καὶ ἀδιάλειπτον ταύτην προσπάθειάν του ἠδυνήθη νὰ παρατάξῃ κατὰ τοὺς διαφόρους αὐτοῦ ἀγῶνας, καὶ δὴ κατὰ τὸν τοῦ 1821, τὰς φάλαγγας ἐκείνας τῶν πολεμιστῶν, οἵτινες διὰ τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς αὐτοθυσίας των, καθὼς καὶ διὰ τῆς ὄντως ἀξιοθαυμάστου πολεμικῆς αὐτῶν δεξιότητος, κατέπληξαν καὶ τοὺς δυνάστας των καὶ τὸν κόσμον ὁλόκληρον καὶ ἐπέτυχον ἐν τέλει τὴν ἐλευθερίαν των.

Ν. ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Α. Γενικὰ βοηθήματα*: Ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἀποτελεῖ ἔτι πεδίον τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἐφ... κούντως ἀνερεύνητον καὶ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους θέματα αὐτοῦ (μονογραφίαι) καὶ συνθετικῶς (συστηματικὰ ἔργα ἐπὶ τοῦ ὅλου ζητήματος). Ἡ μέχρι τοῦδε ἐργασία ἀποτελεῖ κυρίως δημοσίευσιν καὶ ἔρευναν τῶν πηγῶν, ἂν καὶ σοβαρώτατος ... τομεύς, τὰ περιηγητικὰ τῶν ξένων ἐπισκεπτῶν τῆς Ἑλλάδος (περὶ αὐτῶν βλ. ἴδιον τμῆμα τοῦ παρόντος τόμου), ... δόλως ἔχουν ἐρευνηθῆ κατὰ τὸν ἁρμόζοντα τρόπον. Ἀντὶ γενικῶν λοιπὸν ἔργων (ὅπως ἡ «Νησιωτῶν πολιτεία ὑπὸ τοὺς Ὀσμανίδας» τοῦ *Π. Ζερλέντη*, ἀνέκδοτος εἰσέτι) καταρατίθενται ἐνταῦθα γενικαὶ καὶ τοπικαὶ ἱστορίαι καὶ μελετήματα σχετιζόμενα μὲ τὴν ὑπ' ὄψει περίοδον: *Γερμανός* (ὁ Παλαιῶν Πατρῶν) «Ὑπομνήματα περὶ τῆς ἐπαναστάσεως κτλ.» (Ἀθῆναι 1837, γ' ἐκδ. 1900, ὑπὸ *Γ. Ἰ. Παπαδία*). — *Ἀραβαντινὸς Π.*, «Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου» (Ἀθῆναι 1856, τ. 2). — *Ἰωάννου Ναθαν.* (ἀρχιμ.), «Εὐβοϊκά. 1821-1825» (Ἑρμούπολις 1857). — *Σταματιάδης Ἐ. Ι.*, «Σαμιακά» (Ἀθῆναι Β'/1862). — *Σάθας Κ.*, «Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς» (Ἀθῆναι 1869). — *Κομνηνὸς (Ὑψηλάντης) Ἀθαν.* «Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν. 1453—1789» (Κωνσταντινούπολις 1870). — *Lacroix L.*, «Ἱστορία τῆς Κύπρου» (Μετάφρ. *Βοτπισιάτη*, Ἀθῆναι 1871). — *Οἰκονόμου Μ.*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας» (Ἀθῆναι 1873, σ. 75). — *Καμπούρογλου Δ. Γρ.*, «Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων» (Ἀθῆναι Γ'/1892). — *Φιλαδελφεὺς Θ. Ν.*, «Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀπὸ τοῦ 1400 μέχρι τοῦ 1800» (Ἀθῆναι Β'/1902, σ. 350 κ.ἑ.). — *Ψιλάκης Β.*, «Ἱστορία τῆς Κρήτης» (Χανιὰ Γ'/1909). — *Λαμπουσιάδης Γ. Ι.*, «Θρᾳκικαὶ μελέται» (Ἀδριανούπολις Α'/1911). — *Παπαμιχαλόπουλος Κ. Ν.*, ... *Κρίτσας Ι. Ι.*, «Αἱ ἑλληνικαὶ νῆσοι» (Ἀθῆναι 1911). — *Ψύλλας Ἰ. Ν.*, «Ἱστορία τῆς νήσου Κέας» (Ἀθῆναι 1920). — *Δρακίδης Γ. Δ.*, «Ὁ Σουκιούρμπεης ἢ Ῥοδιακὰ ἱστορικὰ θρύμματα κτλ.» (Ἀθῆναι 1921). — *Δ. Γρ. Καμπούρογλου*, «Ἀθηναϊκὸν ἀρχοντολόγιον» (Ἀθῆναι 1924). — *Καρολίδης Π.*, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1925, σ. 273 κ.ἑ.). — *Παπαρρηγόπουλος Κ.*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους» (... ἐκδ., Ἀθῆναι Ε' β'/1925, σ. 134 κ.ἑ.). — *Ζολώτας Γ. Ἰ.*, «Ἱστορία τῆς Χίου» (Ἀθῆναι Γ α'/1926). — *Πασχάλης Δ. Π.*, «Ἡ Ἄνδρος» (Ἀθῆναι Β'/1927, σ. 163 κ.ἑ.). — *Τσιμάς Γ. καὶ Παπαχατζηδάκης Π.*, «Χιακὸν λεύκωμα» (Ἀθῆναι 193.). — ... ἐπανάστασις ... 1931 τ. 2). — *Κόκκινος Δ. Α.*, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις» (Ἀθῆναι Α'/1931, ἰδίως ἐν τῇ εἰσαγωγῇ). — *Δῆμος Φ.*, «Ἱστορία τῆς τουρκοκρατουμένης Λέσβου» (Μυτιλήνη Α'/19..). — *Καμπούρογλου Δ. Γρ.*, «Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὰ ἔτη 17..—1795» (Ἀθῆναι 1931). — *Παπαμανώλης Ἰ. Θ.*, «Ἡ νῆσος Θήρα—Σαντορίνη» (Πειραιεὺς 1932, σ. 85). — *Διαμαντ... Α. Σ.*, «Πατριδογραφία ἤτοι τοπογραφία τῆς νήσου Με... γίστης» (Ἰβραήμιον, ἄνευ ἔτους). — Πληρεστέραν σειρὰν ἱστοριῶν βλ. ἐν τῷ περὶ τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος τμήματι τοῦ τόμου.

Β. Μονογραφίαι. Ἀπαραίτητον μέρος τῆς παρούσης βιβλιογραφίας δέον νὰ ἀποτελέσῃ σχεδὸν ἅπαν τὸ ... βλιογραφικὸν ὑλικὸν τὸ ἐν τῷ περὶ *Λαϊκῆς ζωῆς* κεφαλαίῳ τοῦ παρόντος τόμου. Εἰς τοῦτο προσθετέα: *Beaujour F.*, «Tableau du commerce de la Grèce. 1787—1797» (Paris 1800, τ. 2. — γερμ. μετάφρ. ἐν *M. C. Sprengel*, «Bibliothek der neusten und wichtigsten Reisen» (Weimar Bd III, 1801). — *Θεοχάρης Στ.*, «Τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον κατὰ τὸ σύστημα τῆς τουρκοκρατίας» (ἐν «Χρηματιστηρίῳ» τ. ... 1863 ἀρ. 26—49). — «Συλλογὴ φετφάδων περὶ φθαρτῶν καὶ ἀφθάρτων κτημάτων ὡς διετίθεντο καὶ ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τουρκοκρατίας κατὰ τὸ ὀθωμανικὸν δίκαιον» (Ἀθῆναι 1...) μετάφρ. *Δ. Κουμουνδουράκη*). — «Νομικοὶ κανόνες ἤτοι ... κὸς κώδηξ» κατὰ μετάφρ. *Κ. Ι. Φωτιάδου* καὶ *Ι. Β...* (Κωνσταντινούπολις 1873—1875). — *Λάμπρος Σπ. Π.*, «Ἐμπορικαὶ πανηγύρεις καὶ ἀγοραὶ ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα» (ἐν «Δελτίῳ τῆς ἐπὶ τῆς ἐμψυχώσεως τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας ἐπιτροπῆς» 1877 σ. 74 κἑ.). — *Θ... Ἐλευθ.*, «Νεοελληνικὴ βιομηχανία καὶ ἐμπόριον, 145.—1...» ἐν «Οἰκονομικῇ Ἐπιθεωρήσει» τ. Ζ') 1879—1880 σ. 392 κ.ἑ.

Digitized by Google

—*Λάμπρος Σπ.*, «Περὶ τοῦ ἐν Κερκύρᾳ τιμαρίου τῶν Ἀθιγγάνων» (Ἀθῆναι 1882).—*Ἀνδρουλιδάκης Α.*, «Τὸ ἐν Κρήτῃ εἰσαχθὲν φορολογικὸν σύστημα κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἁλώσεως αὐτῆς» (Χανιὰ 1882).—«Κανονισμὸς ὁρίζων τὰς σχέσεις ἰδιοκτητῶν καὶ χωρικῶν τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ τσιφλικίων» κατὰ μετάφρ. *Κ. Γ. Παπαγιαννοπούλου* (Λάρισα 1883).—*Jurien de la Gravière*, «Doria et Barberousse» (Paris 1886), καὶ «Les corsaires barbaresques» (Paris 1887).—*Καμπούρογλου Δ.*, «Φιρμάνι κανονιστικὸν τοῦ τόκου» (=«Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν» Α΄/1889 σ. 345—346).—*Γεδεὼν Μ.*, «Αἱ κατὰ τῆς πολυτελείας καὶ τῶν προικῶν ἐθνικαὶ ἐνέργειαι κατὰ τοὺς τελευταίους τέσσαρας αἰῶνας» (ἐν «Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλλην. φιλολογ. σύλλογος» ΚΑ΄/1891 σ. 49 κἑ.).—*Ἐλευθεριάδης Ν. Π.*, «Ἡ ἀκίνητος ἰδιοκτησία ἐν Τουρκίᾳ» (Ἀθῆναι 1903).—*Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Ἡ οἰκονομικὴ διοίκησις τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τουρκοκρατίας» (Paris 1910, Ἀθῆναι 1917. Πρβλ. καὶ ἐν «Παναθηναίοις» τοῦ 1909).—*Κριεζῆς Φ.*, «Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821» (Ἀθῆναι 1911).—*Λάμπρος Σπ. Π.*, «Τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ βενετικὸν προξενεῖον καὶ τὸ μετὰ τῆς Μακεδονίας ἐμπόριον τῶν Ἑνετῶν» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» Η΄/1911, σ. 206 κἑ.).—*Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Ali Pacha de Tébelin, économiste et financier» (ἐν τῇ «Revue des études grecques» XXV/1912).—*Τσοποτὸς Δ. Κ.*, «Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν» (Βόλος 1912. Πρβλ. τὰ ἐν Revue des études grecques» 1921 σ. 121 καὶ «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» τ. Ι΄/1913 σ. 216—218).—*Κοντογιάννης Π. Μ.*, «Οἱ πειραταὶ καὶ ἡ Θάσος» (Ἀθῆναι 1915=«Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» ΙΒ΄/1913).—*Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας» (Ἀθῆναι 1914 τ. 2).—*Τσοποτὸς Δ. Κ.*, «Γεωργικαὶ σελίδες τῆς Θεσσαλικῆς ἱστορίας» (Ἀθῆναι 1914).—*Τσελεπίδης Μιχ.*, «Ἡ φορολογία τῆς Χίου ἐπὶ τουρκοκρατίας» (ἐν «Χιακοῖς Χρονικοῖς» Γ΄/1917).—*Ζωγράφος Δ.*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας» (Ἀθῆναι 1921 κἑ.).—*Ἀρμακόλλας Ν. Γ.*, «Οἰκονομικὰ τῆς Τήνου, 1715—1822» (Ἀθῆναι 1926).—*Φαλτάϊτς Κ.*, «Οἱ πλανόδιοι Ἠπειρῶται τεχνῖται» (Ἀθῆναι 1928).—*Κορδᾶτος Γ.*, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς κεφαλαιοκρατίας» (Ἀθῆναι 1931).—*Σαρατσόπουλος*, «Ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος διὰ μέσου τῶν αἰώνων» (Ἀθῆναι 193?).—*Βλαχογιάννης Ἰω.*, «Ἐπαγγέλματα—σαράφηδες» (ἐν «Πρωΐᾳ» 28 Αὐγ. 1933).—*Ραπτάρχης Π. Κ.*, «Ἱστορία τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι τ. Α΄/1934, παράρτημα τῆς «Πλουτολογικῆς Ἐρεύνης»).—*Geib G.*, «Darstellung des Rechtszustandes in Griechenlant wahrend der türkisch. Herschaft und bis zur Ankuft des Königs Otto I» (Heidelberg 1835).—*Maurer G. L.*, «Das griechische Volk» (Heidelberg 1835 τ. 3).—*Σταματιάδης Ἐπ. Ἰ.*, «Βιογραφία τῶν Ἑλλήνων μεγάλων διερμηνέων τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους» (Ἀθῆναι 1865).—*Μοσχοβάκης Ν. Γ.*, «Τὸ ἑλληνικὸν δημόσιον δίκαιον ἐπὶ τουρκοκρατίας» Ἀθῆναι 1882).—*Χαβιαρᾶς Δ.*, «Σουλτανικὰ φιρμάνια τῶν προνομιούχων Νοτίων Σποράδων» (Ἀθῆναι 1904, ἐκ τοῦ «Δελτίου τῆς Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. ἑταιρείας» Ε΄/1904).—*Schopoff A.*, «Les reformes et la potection des Chrétiens en Turquie, 1673—1904» Paris 1904).—*Λάμπρος Σπ. Π.*, «Ἡ ἑλληνικὴ ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τῶν σουλτάνων» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» Ε΄/1908 σ. 40 κ.ἑ.).—*Γεωργίτσης Ν.*, «Τὸ ἐν Πρεβέζῃ δημόσιον δικαιον ἐπὶ τῆς συμπολιτείας τοῦ Ἀκρωτηρίου» (ἐν τῷ «Ἑλληνισμῷ» τοῦ 1909).—*Βουρδουμπάκις Α. Π.*, «Κρητικὰ συμβόλαια ἐπὶ τουρκοκρατίας» (=«Χριστιανικὴ Κρήτη» τ. Α΄/1912 σελ. 467—506).—*Καραβοκυρὸς Μ.*, «Κῶδιξ τῶν δικαίων καὶ προνομίων τῶν Σποράδων νήσων» (Κωνσταντινούπολις 1912).—*Ξανθουδίδης Σπ.*, «Κρητικὰ συμβόλαια ἐκ τῆς ἑνετοκρατίας» 1575—1643 Ἡράκλειον 1912 (=Χριστιανικὴ Κρήτη» τ. Α΄/1912 σελ. 1—288).—*Μαυρόπουλος Χ. Β.*, «Τουρκικὰ ἔγγραφα κ.τ.λ.» (Ἀθῆναι 1920).—*Σούρλα Εὐρ.*, «Ἡ Κόνιτσα ἐπὶ τουρκοκρατίας» (ἐν «Ἠπειρωτικοῖς Χρονικοῖς» Δ΄/1929 σ. 195—250).—*Φουρναράκης Κ. Γ.*, «Διοίκησις καὶ δικαιοσύνη ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ» (Χανιὰ 1929).—*Σιγάλας Α.*, «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἀφορῶντα τὴν ἐκλογὴν τῶν κοτζαμπασιδων» (ἐν «Ἑλληνικοῖς» τ. Γ΄/1930).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς διοικήσεως τῶν κοινοτήτων ἐπὶ τουρκοκρατίας» (ἐν Κυκλᾶσιν» 1930—1931).—*Πασχάλης Δ. Π.*, «Πρόξενοι καὶ προξενεῖα εἰς τὰς νήσους ἐπὶ τουρκοκρατίας» (ἐν «Ἡμερολογίῳ Μεγάλης Ἑλλάδος» 1931 σ. 441 κ. ἑ.).—*Ζώντου Α.*, «Ἕνας σουλτᾶνος προστάτης Χριστιανῶν» (Ζάκυνθος 1934).—*Αἰνιὰν Δημήτριος*, «Βιβλιοθήκη τοῦ λαοῦ (Ἀθῆναι 1852, σελ. 271—277: «Ἀρματολοὶ καὶ κλέπται»).—*Ζήσιος Κ. Γ.*, «Νικοτσάρας» (Ἀθῆναι 1889).—*Κοντογιάννης Π. Μ.*, «Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β΄ ρωσοτουρκικὸν πόλεμον 1768—1774» (Ἀθῆναι 1903).—*Ἀναγνωστόπουλος Π.*, «Ἔκθεσις περὶ τῆς Σπάρτης, περὶ τῶν κατ' αὐτὴν στρατευσίμων κ.τ.λ.» (ἐν τῷ «Γεωγραφικῷ Δελτίῳ» Α΄/1904 σ. 8—12. Ἐγράφη τῷ 1828.—*Καμπούρογλου Δ. Γρ.*, «Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες 1453—1821» (Ἀθῆναι 1916).—*Ράδος Κ.*, «Οἱ Σουλιῶται καὶ οἱ ἀρματωλοὶ ἐν Ἑπτανήσῳ (1804—1815). Ἡ λεγεὼν τῶν ἐλαφρῶν κυνηγετῶν...» (Ἀθῆναι 1916. ἐκ τῆς «Ἐπετηρίδος τοῦ Παρνασσοῦ» 1916).—*Κανδηλῶρος Τ. Χ.*, «Ὁ ἀρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου (Ἀθῆναι 1924).—*Κοντογιάννης Π.*, «Κοντογιανναῖοι, Κλέφτες, ἀρματολοί, ἀγωνισταί» (Ἀθῆναι 1924).—*Κουμουτσοπούλου Εὐδ.*, «Ὁ στρατηγὸς Δῆμος Τσέλιος» (Ἀθῆναι 1930).—*Ἀθηναγόρας* (μέγας πρωτοσ.), «Θανάσης Βάγιας» (Κωνσταντινούπολις 1921).—Συστατικὰ γράμματα τῆς ἐν Ἰωαννίνοις πατριαρχικῆς σχολῆς κτλ.» (Βιέννη 18?6).—*Καστόρχης Εὐθ.*, «Περὶ τῆς ἐν Δημητσάνῃ ἑλληνικῆς σχολῆς» (Ἀθῆναι 1847).—«Περὶ τῆς ἐν Βυτίνῃ ἑλληνικῆς σχολῆς, τῶν πρώτων αὐτῆς διδασκάλων καὶ Βιβλιοθήκης» (Ναυπλία 185?)—*Χασιώτης Γ.*, «L' instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople jusqu' à nos jours» (Paris 1881, πλουσία βιβλιογρ.).—*Μυστακίδης Β.*, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐν Ἰωαννίνοις σχολείων» (ἐν «Παρνασσῷ» τόμ. Ι΄/1886, σ. 55 κ.ἑ.).—*Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (München 1891 καὶ 1897.—ἑλλ. μετάφρ. *Σωτηριάδου*, Ἀθῆναι τ. Γ΄/1900, σ. 577—578, ἔνθα βιβλιογραφία).—*Μυστακίδης Β. Α.*, «Ὀκτὼ κεφάλαια ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν σχολείων κατὰ τὸν ιη΄ καὶ ιθ΄ αἰῶνα» (ἐκ τοῦ πανηγυρ. τεύχους *Κ. Κόντου*, Ἀθῆναι 1909).—*Ζήσιος Κ.*, «Οἱ διδάσκαλοι τοῦ γένους» (1915).—*Λάμπρου Σπ.*, «Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» τόμ. ΙΓ΄/1916, σ. 273 κ.ἑ.).—*Μπουρλότος Στ. Μ.*, «Die Entwicklung des griechisches Schulwesens seit der Einnahme Konstantinopels» (Weida i. Th. 1916).—*Χουρμούζιος ὁ Κωνσταντινοπολίτης*, «Σύνοψις τῶν πάλαι ἐπισήμων τῆς Ἑῴας γυμνασιων (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» ΙΕ΄/1921, σ. 5 κ.ἑ.).—*Δεληγιάννης Γ.*, «Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ζαγορᾶς» (Ἀλεξάνδρεια 1926).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ σχολεῖον τοῦ Ρήγα Φερραίου Ζαγορᾶς» (ἐν «Πανθεσσαλικῷ λευκώματι» *Θ. Βινικίου*, Βόλος 1927).—*Ἄμαντος Κ.*, «Ἡ παιδεία εἰς τὴν τουρκοκρατουμένην Χίον» (ἐν «Ἑλληνικοῖς» 1930. Πρβλ. καὶ τὰς ἐτησίας «Ἐκθέσεις τῶν ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις τῆς Χίου πεπραγμένων»).—*Μιχαλόπουλος Φ.*, «Τὰ Γιάννενα καὶ ἡ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση. 1648—1820» (Ἀθῆναι 1930).—*Μπαλᾶνος Δ. Σ.*, «Οἱ Μπαλαναῖοι διδάσκαλοι τοῦ γένους» (ἐν «Ἠπειρωτ. Χρονικοῖς», τόμ. Ε΄/1930, σελ. 229 κ.ἑ.).—*Φιλίππου Λουΐζ.*, «Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐν Κύπρῳ κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας. 1571—1878» (Λευκωσία 1930, τ. 2).—*Εὐαγγελίδης Τρ.*, «Τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἁλώσεως (1453) μέχρι τοῦ 1831 μετὰ προλεγομένων περὶ τῆς παιδείας παρὰ τοῖς βυζαντίνοις» (Ἀθῆναι 1933).—*Γεδεὼν Μ.*, «Οἰκονομικὰ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι τοῦ 18ου αἰῶνος» (ἐν «Οἰκονομικῇ Ἐπιθεωρήσει» τ. Ε΄/1877—1878, σ. 549—564).—*Γεδεὼν Μ. Ι.*, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι 1891 = «Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν» *Δ. Γρ. Καμπούρογλου*, τ. Β, σ. 246—374).—*Βλάχος Κ.*, «Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἄθω καὶ αἱ ἐν αὐτῇ μοναὶ καὶ οἱ μοναχοὶ πάλαι τε καὶ νῦν» (Βόλος 1903, πλουσία βιβλιογρ.)—*Πετρακάκος Δ.*, «Οἱ μοναχικοὶ θεσμοὶ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ» (Λειψία 1907).—*Καραβοκυρὸς Μιλτ.*, «Τῶν ἐν Τουρκίᾳ πατριαρχείων... τὰ δίκαια καὶ προνόμια» (Κωνσταντινούπολις 1914).—*Ἄμαντος Κ.*, «Ἡ ἑλληνικὴ φιλανθρωπία κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους» (192).—*Ἀθηναγόρας* (ὁ Παραμυθίας), «Αἱ ἱεραὶ μοναὶ τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Ἑλλάδος ἐν γένει καὶ αἱ πρὸς τὸ Ἔθνος ἀνεκτίμητοι ὑπηρεσίαι αὐτῶν» (Ἀθῆναι 1927).—*Γωμαδάκης Ν. Β.*, «Εἰδήσεις καὶ ἔγγραφα τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἐπὶ τουρκοκρατίας» (Ἀθῆναι 1933= «Ἐπετηρὶς ἑταιρ. βυζαντινῶν σπουδῶν» τόμ. Ι΄).—*Παπαδόπουλος Χρυσ.*, «Φιλανθρωπικὴ δρᾶσις τῆς ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους» (ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς Ριζαρείου σχολῆς» 1927—1928).—Πρβλ. καὶ τὴν πλουσιωτάτην βιβλιογραφίαν τοῦ κεφαλ. *Ἐκκλησία* τοῦ παρόντος τόμου.

Πρὸς τούτοις βλ. καὶ τὰ ἑξῆς: *Μαύρου Φ. Κ.*, «Κατάλογοι τῶν τεσσάρων ἐπαρχιῶν κ.τ.λ. τῶν συνιστώντων τὸ τμῆμα τῆς Ἄνω Μεσσηνίας μετὰ τῶν οἰκογενειῶν καὶ δημογερόντων αὐτῶν» (ἐν «Γεωγραφικῷ Δελτίῳ» Α΄/1904 σελ. 12 κ.ἑ. Ἐγράφη τῷ 1828).—«Κατάλογος τῶν κατοίκων τῆς νήσου Σκοπέλου» (τοῦ 1828, ἐν «Γεωγραφικῷ Δελτίῳ» Α΄/1904 σ. 13 κ.ἑ.).—*Μεταξᾶ Νεοφ.*, (ἐπισκ. Ταλαντίου) «Κατάλογος τῶν φιλοτίμων παντὸς τοῦ ἱερατικοῦ καταλόγου τοῦ κατὰ τὴν ταπεινὴν παροικίαν μου διακειμένων» (χειρόγραφον ἀνέκδ. παρὰ τῷ *Δ. Γρ. Καμπούρογλου*).—«Recueil des traités, actes et pièces concernants la fondation de la royauté en Grèce et la trace de ses limites» (Ναύπλιον 1833).—*Καποδίστριας Ι. Α.*, «Correspondence» (Paris IV/1839. Καὶ ἑλλην. μετάφρ. *Μ. Γ. Σχινᾶ*, ἰδίως ἐν σ. 331—406 τοῦ τ. Δ΄/1843 Ἀθῆναι).—*Μάμουκας Α. Ζ.*, «Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι ΙΑ΄/18 2, σ. ια΄, 29, 228—327).—*Κωνσταντῖνος (Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων)*, «Τὰ σῳζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα» (Ἀθῆναι Β΄/1864, σ. 4 κ.ἑ.).—*Τσιγαρᾶς Ν.*, «Λόγος πανηγυρικὸς εἰς τὸν νεομάρτυρα Γεώργιον» (Ἀθῆναι 1885).—*Αἰνιὰν Γεώργιος*, «Ἔκθεσις πρὸς τοὺς πρέσβεις τῶν τριῶν μεγάλων δυνάμεων .... τοὺς διαπραγματευομένους τὴν ὑπόθεσιν τῆς Ἑλλάδος» (ἐν «Ἑβδομάδι» Γ΄/1886 σ. 206 κ. ἑ. Ἐγράφη τῷ 1828).—*Καμπούρογλου Δ. Γρ.*, «Τὸ παιδομάζωμα» (=«Σκηνικὰ ἔργα, Α΄» Ἀθῆναι 1896).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Στὴν ἰτιὰ ἀπὸ κάτω» (Ἀθῆναι 1896).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὰ κατάστιχα ταξιδιώτου καλογήρου» (ἐν «Ἐθνικῷ Ἡμερολογίῳ» Σκόκου, 1901).—*Μυστακίδης Β. Α.*, «Ἐπιτομὴ γενικῆς γεωγραφίας» (Κωνσταντινούπολις 1906, σ. 32).—*Κανδηλῶρος Τ. Χ.*, «Τὰ Γορτυνιακὰ» (ἐν «Ἀρκαδικῇ ἐπετηρίδι» Β΄/1907 σ. 225 κ.ἑ.).—*Milland R.*, «L'esclavage en Turquie» (Paris 1912).—*Allard P.*, «Les esclaves chrétiens» (Paris 1914, Ε΄ ἔκδ.).—*Λάμπρος Σπ.*, («Πολυπληθεῖς εἰδήσεις ἐν ὅλῃ τῇ σειρᾷ τοῦ «Νέου Ἑλληνομνήμονος», ἰδίως δὲ ἐν τόμοις ΙΔ΄/1917—1920 σ. 166 καὶ 236, ΚΑ΄/1927 σ. 110 κ.ἑ.).—*Πολίτης Ν. Γ.*, «Δημώδεις δοξασίαι περὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους» (ἐν «La revue de Grèce» Ι/1918 σ. 151 κ.ἑ.=«Λαογραφικὰ Σύμμεικτα» Α/1920 σ. 14 κ.ἑ.).—*Πουλίτσας Π. Ἠ.*, «Ἔγγραφα Ἀλῆ πασᾶ» (ἐν «Δελτίῳ τῆς ἱστορ. καὶ ἐθνολ. ἑταιρείας» Η΄/1922 σ. 596—605)

Δ. ΓΡ. Κ.—Π. Ν. Π.

ΛΑΪΚΗ ΖΩΗ

Ὑπὸ τὸν ὅρον αὐτόν, τὸν ὁποῖον μετεχειρίσθη καὶ ὁ Bernhard Schmidt, ὁ συγχρόνως μὲ τὸν Πολίτην ἐπιστημονικῶς πραγματευθεὶς περὶ τῶν νεοελληνικῶν παραδόσεων, περιλαμβάνομεν πάσας τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ βίου τοῦ λαοῦ, ὅσαι φέρουν χαρακτῆρα ἀκραιφνῶς λαϊκόν, ἤτοι τὸν τύπον τοῦ ὁμαδικοῦ καὶ κατὰ παράδοσιν. Τὸ σύνολον τῶν ἐκδηλώσεων τούτων ἀποτελεῖ τὸν λαϊκὸν πολιτισμόν, εἶναι δὲ τὸ ὑποκείμενον τῆς μελέτης τῆς λαογραφικῆς ἐπιστήμης. Αἱ ἐκδηλώσεις αὗται, συμφώνως πρὸς τὰς μορφὰς ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐμφανίζεται ἡ ζωὴ οἱουδήποτε λαοῦ, δύνανται νὰ διακριθῶσιν εἰς τρεῖς μεγάλας καὶ θεμελιώδεις κατηγορίας: α΄) εἰς ἐκδηλώσεις τῆς φυσικῆς ζωῆς, β΄) εἰς ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς, καὶ γ΄) εἰς ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἑκάστη τῶν κατηγοριῶν τούτων ὑποδιαιρεῖται εἰς πλείονας μικροτέρας, ἑκάστη τῶν ὁποίων εἶναι προϊὸν εἰδικωτέρων φυσικῶν, πνευματικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀναγκῶν. Οὕτως εἰς τὴν πρώτην, τὴν κατηγορίαν τῶν ἐκδηλώσεων τῆς φυσικῆς ζωῆς, ἀνήκουν: α΄) ἡ *τροφή*, β΄) ἡ *κατοικία*, γ΄) τὸ *ἔνδυμα*, δ΄) ἡ *βιοτεχνία*· εἰς τὴν δευτέραν, τὴν κατηγορίαν τῶν ἐκδηλώσεων τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἀνήκουν: α΄) ἡ *θρησκεία*, β΄) ἡ *τέχνη*, γ΄) ἡ *δημώδης φιλοσοφία* καὶ *ἐπιστήμη*· εἰς τὴν τρίτην, τέλος, τὴν κατηγορίαν τῶν ἐκδηλώσεων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀνήκουν α΄) ἡ *κοινωνικὴ ὀργάνωσις* καὶ β΄) τὸ *δίκαιον*. Πλήρης εἰκὼν τῆς λαϊκῆς ζωῆς σήμερον τοὐλάχιστον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ, ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως σχετικῶν ἐργασιῶν εἰς πολλὰ κεφάλαια τοῦ λαϊκοῦ βίου. Σκιαγραφία μόνον τις ἐν γενικαῖς γραμμαῖς θὰ ἦτο δυνατή, ὅπως χρησιμεύσῃ ὡς ἀφετηρία καὶ ἐλατήριον περαιτέρω ἐρευνῶν καὶ συμπληρώσεων.

ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΖΩΗΣ. **Α΄) Τροφὴ—Βίοι.** Ἡ τροφὴ ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς σπουδαιοτάτας ἀνάγκας τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, καθόσον ἀφορᾷ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν συντήρησιν τοῦ ἀτόμου, ὁ πορισμὸς αὐτῆς ἓν ἀπὸ τὰ κυριώτερα μελήματα τοῦ ἀνθρώπου, ὁ δὲ τρόπος καθ' ὃν ἐπιτυγχάνεται οὗτος δίδει, συνήθως, εἰς τὰ πρωτογονικὰ μάλιστα στάδια, τὴν μορφὴν εἰς ὅλον τὸν λαϊκὸν βίον, ἐπηρεάζων ἔν τινι μέτρῳ τὴν μορφὴν καὶ αὐτῶν τῶν πνευματικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐκδηλώσεων. Ἀρχέγονος καὶ ἐντελῶς πρωτογονικὸς τρόπος τοῦ πορισμοῦ τῆς τροφῆς εἶναι ἡ θήρα ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην τῆς λέξεως σημασίαν, ὁ πορισμὸς δηλονότι τῆς τροφῆς, τῆς τε ζωϊκῆς καὶ τῆς φυσικῆς, ἀμέσως ἀπὸ τῆς φύσεως· ἐκ τούτου ἀνεπτύχθησαν παραλλήλως ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ καλλιέργεια τῶν φυτῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ κτηνοτροφία· Ἐκ τῶν τριῶν τούτων τρόπων ἀνεπτύχθησαν αἱ τρεῖς κυριώταται, καὶ παλαιόταται μορφαὶ τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, ἤτοι ὁ θηρευτικὸς βίος, ὁ γεωργικὸς βίος καὶ ὁ ποιμενικὸς βίος. Νεώτερον ἀνάπτυγμα ὑπῆρξεν ὁ ἀστικὸς βίος, ὅστις ἀπορρέει κυρίως ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τῆς βιοτεχνίας καὶ τοῦ ἐμπορίου.

Ἀμιγεῖς καὶ καθαρὰς τὰς τρεῖς πρώτας μορφὰς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὕρωμεν παρὰ εἰς ἐντελῶς πρωτογονικὰ στάδια. Ἡ τετάρτη μορφή, ὁ ἀστικὸς βίος, ἀπαντᾶται κυρίως εἰς τοὺς προηγμένους, τοὺς ἱστορικοὺς λαούς, ὄχι ὅμως καὶ καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν αὐτῶν· καθόσον οὐδὲ εἰς τοὺς λααὺς τούτους ἔπαυσε ποτὲ νὰ ἀσκῆται, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, εὐρύτερον ἢ στενότερον ἡ θήρα ἢ ἡ γεωργία ἢ ἡ κτηνοτροφία· πάντως ὅμως οἱ τρεῖς παλαιότεροι βίοι ὑφίστανται πολλαχῶς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀστικοῦ, ἔχουσι δὲ ἀπολέσει ἐν πολλοῖς τὴν ἰδιάζουσαν αὐτῶν μορφήν, προσαρμοσθέντες εἰς τὸ ἀστικὸν περιβάλλον.

Ὁ σημερινὸς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ βίος, λαοῦ κατ' ἐξοχὴν ἱστορικοῦ, εἶναι κυρίως ἀστικὸς καὶ κατὰ δεύτερον λόγον γεωργικός· ὁ κτηνοτροφικὸς δὲν ἀπαντᾶται εἰμὴ εἰς τμήματα μόνον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, βιοῦντα σχεδὸν ἐν ἰδίᾳ κοινωνίᾳ, ὅπως εἶναι οἱ Σαρακατσανέοι καὶ οἱ λοιποὶ ἡμινομάδες ποιμένες τῆς Στερεᾶς, ὁ δὲ θηρευτικὸς τέλος δὲν ὑφίσταται εἰμὴ ὡς κυνήγιον καὶ ἁλιεία, ἐστερημένος ὅμως, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, ἰδιαζόντων χαρακτηριστικῶν. Ἀλλὰ καὶ οἱ δύο ἄλλοι, ὅ τε γεωργικὸς καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὁ κτηνοτροφικός, εἶναι πολλαχῶς προσηρμοσμένοι καὶ προσαρμόζονται ὁσημέραι περισσότερον εἰς τὸν πολιτισμὸν τῶν πόλεων. Δὲν ἐξέλιπον ὅμως ἐντελῶς, ὅπως ἦτο φυσικόν, κατὰ τόπους καὶ ἰδιάζουσαί τινες τῶν βίων τούτων μέθοδοι καὶ ὄργανα καὶ δοξασίαι, τὰς ὁποίας ἐκληροδότησε τὸ παρελθὸν καὶ τῶν ὁποίων συνοπτική τις μόνον μνεία δύναται νὰ γίνῃ ἐνταῦθα. Ἄλλως τε καὶ δὲν ἐξητάσθησαν εἰσέτι εἰμὴ σποραδικῶς καὶ ἐντελῶς ἀνεπαρκῶς.

Καὶ πρῶτον ἐκ τοῦ θηρευτικοῦ βίου δὲν διετηρήθησαν εἰμὴ ἰδιάζουσαί τινες μόνον μέθοδοι κυνηγίου καὶ ἁλιείας. Εἰς τὸ κυνήγιον ἄξια σημειώσεως εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ ἰξοῦ, διὰ τὴν σύλληψιν τῶν πτηνῶν, ἔτι δὲ καὶ τῶν ἀγκίστρων, ὡς καὶ ἡ χρῆσις δικτύων καὶ βρόχων, ἔπειτα αἱ σῳζόμεναι κατὰ τόπους ἰδιόρρυθμοι τῶν τετραπόδων καὶ πτηνῶν παγιδεύσεις. Τὰ παλαιὰ ὅπλα, τὰ τόξα καὶ τὰς σφενδόνας καὶ τὰ ἀκόντια, ἀντικατέστησαν καθ' ὁλοκληρίαν τὰ κυνηγετικὰ πυροβόλα, παρέμειναν ὅμως ταῦτα ὡς παιγνίδια εἰς τὰς χεῖρας τῶν παιδίων. Τὴν χρῆσιν εἰς ἀρχαιοτέρους χρόνους ἱεράκων διὰ τὴν θήραν δεικνύουν οὐ μόνον τὰ σχετικὰ βυζαντινὰ βιβλία (*ἱερακοσόφια*) καὶ αἱ ἄλλαι εἰδήσεις, ἀλλὰ καὶ τὸ πολλαχοῦ ἀπαντῶν ἐπώνυμον Γερακάρης. Εἰς τὴν ἁλιείαν, μολονότι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰσήχθησαν νεώτατα ὄργανα καὶ μέθοδοι, διατηροῦνται ὅμως εἰσέτι ἰδιάζουσαί τινες πατροπαράδοτοι μέθοδοι, τὰς ὁποίας χρησιμοποιοῦν ἑκασταχοῦ οἱ ἁλιεῖς, καὶ δὴ εἰς τὰς λίμνας καὶ τὰς λιμνοθαλάσσας, ὅπου καὶ τὰ ἰχθυοτροφεῖα, ὧν τινες ἀρκετὰ πρωτογονικαί. Τοιαύτη τις π. χ. εἶναι ἡ συνήθης ἐν Μεσολογγίῳ διὰ καμάκων ἁλιεία, ὑποβοηθουμένη ἐν καιρῷ νυκτὸς ὑπὸ τοῦ φωτὸς δᾴδων (*πυροφάνι*), ἡ παλαιότερον ἐν χρήσει διὰ τῶν δυτῶν (*βουτηχτῶν*) καὶ εἴ τις ἄλλη. Ἀλλὰ πολλάκις καὶ τὰ ὄργανα, δίκτυα κτλ., ἔχουσιν ἰδιάζοντα ἐγχώριον χαρακτῆρα. Πολλὰ δὲ ἰδιόρρυθμα παρουσιάζει καὶ ἡ ἐν τοῖς ἰχθυοτροφείοις τῶν λιμνοθαλασσῶν ἁλιεία. Ἐδῶ μάλιστα δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι ὁ βίος τῶν ἁλιέων ἔχει προσλάβει ἰδιάζοντά τινα χαρακτῆρα, ἰδίως ὡς πρὸς τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἐργατῶν ἁλιέων, τῶν καλουμένων *γιβαράδων*, τῶν ἐπιστατῶν, τῶν καλουμένων *καραβοκύρηδων*, καὶ τῶν ἰδιοκτητῶν.

Πολὺ περισσότερα εἶναι τὰ στοιχεῖα τοῦ ποιμενικοῦ βίου ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καθόσον οὐ μόνον εἰς ὀρεινὰς περιοχὰς ἀπαντῶνται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον καθαρῶς κτηνοτροφικοὶ πληθυσμοί, ἀλλὰ καὶ φυλὴ ὁλόκληρος, ἡ τῶν Σαρακατσανέων, ἐξακολουθεῖ νὰ διάγῃ καθαρῶς ποιμενικὸν ἡμινομάδα βίον. Ὁ βίος τῶν πληθυσμῶν τούτων, πολὺ περισσότερον τῶν Σαρακατσανέων, παρέμεινε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀρχαιότροπος, διατηρήσας πλεῖστα πρωτογονικὰ στοιχεῖα καὶ ὡς πρὸς τὴν περιποίησιν καὶ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν ζῴων καὶ τῶν ἐκ τούτων προϊόντων καὶ ὡς πρὸς τὴν τροφὴν καὶ ὡς πρὸς τὴν κατοικίαν καὶ τὰ σκεύη καὶ ὡς πρὸς τὸ ἔνδυμα, εἶναι δὲ πολυάριθμοι καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς τὰς ἀσθενείας τῶν ζῴων δοξασίαι καὶ αἱ ἰατρικαί, λατρευτικαὶ καὶ δεισιδαίμονες συνήθειαι, δι' ὧν προσπαθοῦσι νὰ ἐξασφαλίσωσι τὴν ὑγείαν καὶ καρποφορίαν τοῦ ποιμνίου. Ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ὁ βίος αὐτῶν, ἰδίᾳ τῶν νομάδων, ρυθμίζεται ὑπὸ ἰδίων πατροπαραδότων νομίμων.

Ἀρκετὰ ἐπίσης εἶναι καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ γεωργικοῦ βίου, ὅστις εἶναι καὶ ὁ ἐπικρατῶν ἀνὰ τὴν

Digitized by Google

ὕπαιθρον. Ἐν πρώτοις αὐτὰ τὰ γεωργικὰ ἐργαλεῖα καὶ ὄργανα, παρ' ὅλην τὴν ἀπὸ ἐτῶν προσπάθειαν πρὸς εἰσαγωγὴν νέων, καταλληλοτέρων τύπων, ἐξακολουθοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον νὰ παραμένουν τὰ πατροπαράδοτα. Τὸ κατ' ἐξοχὴν γεωργικὸν ἐργαλεῖον, τὸ ἄροτρον, εἶναι εἰς πλείστας περιφερείας τὸ ξύλινον, τὸ κληροδοτηθὲν ὑπὸ τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ ἁλώνισμα γίνεται διὰ τῶν ποδῶν τῶν ζῴων ἢ τῆς ἀρχαιοτρόπου τυκάνης, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ διὰ κοπανίσματος. Ἐπίσης μέθοδοι λιπάνσεως παλαιαί, ὡς ἡ διὰ τῆς καύσεως τῆς μετὰ τὸν θερισμὸν ἀπομεινάσης καλάμης, ἐξακολουθοῦν πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος νὰ εἶναι ἐν χρήσει. Ἐν γένει δὲ ἡ καλλιέργεια ὁλόκληρος ἐξακολουθεῖ κατὰ τὸ πλεῖστον νὰ διέπηται ὑπὸ μεθόδων, κανόνων καὶ παραγγελμάτων πατροπαραδότων, τῶν ὁποίων πλεῖσται, ἰδίως τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν σχέσιν τοῦ καιροῦ, τῶν μηνῶν καὶ τῶν ὡρῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ πρὸς τὰ γεωργικὰ ἔργα, εἶναι διατυπωμένα καὶ εἰς παροιμίας. Ἐκ τῶν μεθόδων τούτων καὶ τῶν παραγγελμάτων ἄλλαι μὲν εἶναι προϊὸν παλαιᾶς ἐμπειρίας, ἄλλαι δὲ ἀπόρροια διαφόρων μαγικῶν ἢ ἀστρολογικῶν δοξασιῶν. Αἱ μέθοδοι αὗται, αἵ τε ἐμπειρικαὶ καὶ αἱ μαγικαί, κατὰ τὸ πλεῖστον δὲν εἶναι νέαι, καθόσον πολλὰς ἐξ αὐτῶν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὰ γνωστὰ γεωπονικὰ τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κασσιανοῦ Βάσσου, παρεδόθησαν δὲ κυρίως μὲν διὰ τῆς προφορικῆς ὁδοῦ καὶ τῆς ὁδοῦ τῆς πράξεως, ἀλλ' ἐπίσης καὶ διὰ τῆς γραφῆς. Διότι εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ λαϊκὰ *ἰατροσόφια* (βλ. λ.) τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας ἀπαντῶνται ἐγκατεσπαρμέναι ἱκαναὶ γεωπονικαὶ διδασκαλίαι καὶ ἐμπειρικαὶ καὶ μαγικαί, συστηματικῶς δὲ συνεκέντρωσε τοιαύτας ὁ ἐκ Κρήτης μοναχὸς Ἀγάπιος εἰς τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Γεωπονικὰ» δημοσιευθὲν ἐν Βενετίᾳ κατὰ τὸ 1643 λαϊκὸν βιβλιάριον. Τὰς γεωργικὰς ἐργασίας παρακολουθοῦν καὶ ἀρκεταὶ ἰδιαίτεραι δοξασίαι καὶ δεισιδαιμονίαι καὶ ἔθιμα, παρόμοιαι πρὸς τὰς ἀντιστοίχους ἄλλων λαῶν, οἷον ὅτι «τὸ γάλα τοῦ σιταριοῦ κόβει τὸ γάλα τῶν προβάτων», ὅτι μάγισσαι δύνανται νὰ ἀφαιρέσουν ἐκ τοῦ ἀγροῦ τὸν σῖτον κ.τ.τ. Ἔθιμα συνηθέστατα εἶναι ἡ ἐκ νωπῶν σταχύων πλοκὴ ψάθας, τὴν ὁποίαν ἀναρτῶσιν εἰς τὸν οἶκον, οἱ ἀγῶνες τῶν θεριστῶν κατὰ τὸ θέρισμα, τὸ σταύρωμα τοῦ θεριζομένου, ἐκ τοῦ τελευταίου δράγματος τοῦ ὁποίου ὁ ἐξαγόμενος σῖτος ἀναμειγνύεται πρὸς τὸν σπόρον κατὰ τὴν σποράν, ἡ περιτύλιξις τοῦ ἰδιοκτήτου διὰ σταχύων καὶ ἡ δι' ἀπειλῆς θανάτου ἀπαίτησις παρ' αὐτοῦ δώρων καὶ ἄλλα παρόμοια κληροδοτήματα παλαιῶν χρόνων καὶ πρωτογονικῶν ἀντιλήψεων.

Εἶδος καὶ παρασκευὴ τῆς τροφῆς. Ὅπως εἰς τὴν ἀρχαιότητα τὰ ἄλφιτα, οὕτω σήμερον ὁ ἄρτος ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς τροφῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὁ ἄρτος παρασκευάζεται κυρίως ἐξ ἀλεύρου σίτου, ἀλλ' εἰς τοὺς πτωχοτέρους συνοικισμοὺς καὶ ἐξ ἄλλων δημητριακῶν, κριθῆς, σικάλεως, ἀραβοσίτου, ἢ καὶ ἐκ μείγματος σίτου καὶ ἄλλου σιτηροῦ. Τὰ σιτηρὰ ἀλέθονται εἰς ὑδρομύλους ἢ ἀνεμομύλους, ὅπου δὲν εἰσεχώρησαν οἱ πετρελαιοκίνητοι. Ἡ χρῆσις τῶν περιστροφικῶν χειρομύλων περιωρίσθη μόνον εἰς τὴν παρασκευὴν χόνδρου, ὅστις κατόπιν παρασκευάζεται ἑκασταχοῦ διαφοροτρόπως, ἔχει δὲ καὶ διάφορα κατὰ τόπους ὀνόματα, οἷον χόνδρος, πνιγούρι ἢ μπλιγούρι κλπ. Ὁ ἄρτος παρασκευάζεται ἔνζυμος, δὲν ἔπαυσεν ὅμως ἡ χρῆσις καὶ τοῦ ἀζύμου ὑπὸ μορφὴν πίττας ἢ σταχτόπιττας, παρὰ τοῖς ποιμενικοῖς κυρίως πληθυσμοῖς. Διὰ τὴν ὄπτησιν αὐτῶν γίνεται χρῆσις καὶ φούρνων, ἀλλὰ καὶ τῶν λεγομένων γαστρῶν. Ἁπλῶς δ' ἐπὶ τῆς πυρωμένης ἑστίας ψήνονται αἱ σταχτόπιτται.

Μετὰ τὸν ἄρτον συνηθέστατοι εἶναι καὶ διάφοροι πολτοί, παρασκευαζόμενοι ἐξ ἀλεύρου, ἀναμειγνυομένου μετὰ γάλακτος ἢ ὀλίγου ἐλαίου, οἷοι εἶναι ὁ χυλός, ἡ κουρκούτη, ἡ μαμαλίγκα, ὁ τραχανᾶς καὶ εἴ τι ἄλλο. Συνηθέσταται εἶναι καὶ ἐκ φύλλων ζύμης καὶ διαφόρων λαχάνων ἢ τυροῦ ἢ καὶ κρέατος παρασκευαζόμεναι πίτται, οἷον κολοκυθόπιτται, λαχανόπιτται, γαλατόπιτται, τυρόπιτται, κρεατόπιτται κλπ.

Τὴν δευτέραν μετὰ τὰ σιτηρὰ θέσιν εἰς τὴν τροφὴν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἔχουν τὰ ὄσπρια, ἄλλα ἀλλαχοῦ, εἰς τὰ νοτιώτερα ἡ φάβα καὶ τὰ κουκκιά, εἰς τὰ βορειότερα τὰ φασόλια, τὰ ρεβίθια καὶ τὸ ρύζι, παρασκευαζόμενα διαφοροτρόπως μετ' ἐλαίου ἢ ἄνευ αὐτοῦ. Ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ἡ παρασκευὴ τῆς φάβας, ἥτις ὑπενθυμίζει τὸ ἀρχαῖον ἔτνος. Εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν ἀνήκουν καὶ αἱ ἐλαῖαι, ποικιλοτρόπως συντηρούμεναι, τὰ διάφορα εἴδη τοῦ τυροῦ, ὡς καὶ οἱ τεταριχευμένοι ἢ νωποὶ ἰχθύες, ὅπου, ἐννοεῖται, ὑπάρχουν τοιοῦτοι.

Τὴν τρίτην θέσιν, ἰδίως εἰς τοὺς πληθυσμοὺς τῆς ὑπαίθρου, κατέχουν τὰ κηπουρικὰ προϊόντα, καθὼς καὶ τὰ ἄγρια χόρτα. Ἐκ τῶν πρώτων μεγάλη εἶναι ἡ χρῆσις τῆς κράμβης, ἐξ ἧς κατασκευάζεται εἰς τὰ βορειότερα καὶ ἡ λεγομένη *ἁρμιὰ* ἢ *τουρσή*, τῶν τελευταίων ἡ χρῆσις εἶναι μεγάλη εἰς τὰς νήσους καὶ τὴν νοτιωτέραν ἐν γένει Ἑλλάδα, ἐνῷ εἰς τὴν βορειοτέραν μέχρι πρό τινος ἦτο σχεδὸν ἄγνωστος, ἐπεκτείνεται ὅμως ἡμέρᾳ τῇ ἡμέρᾳ.

Τὴν τετάρτην τέλος καὶ τελευταίαν θέσιν παρὰ τῷ λαῷ τῆς ὑπαίθρου καταλαμβάνει ἐν γένει ἡ χρῆσις κατὰ σειρὰν τῶν ᾠῶν, τοῦ κρέατος καὶ τῶν ἰχθύων, ἐνῷ εἰς τὰς πόλεις κατέχει τὴν δευτέραν ἐξ ἴσου πρὸς τὰ ὄσπρια. Εἰς τὰ χωρία συνήθως ἅπαξ μόνον τῆς ἑβδομάδος σφάζουν, κατὰ τὸ πλεῖστον δὲ πρόβατα ἢ αἶγας, σπανιώτατα δὲ ἢ καὶ οὐδέποτε βοῦς. Κρέατος χοίρου γίνεται χρῆσις μόνον κατὰ τὸν χειμῶνα, καὶ δὴ κατὰ τὸ δωδεκαήμερον, ὁπότε ἑκάστη οἰκογένεια θὰ σφάξῃ τὸν οἰκόσιτον χοῖρον. Ἐπειδὴ δὲ συνήθως τὸ κρέας αὐτοῦ εἶναι περισσότερον τῶν ἀμέσων ἀναγκῶν τῆς οἰκογενείας, κατασκευάζουν ἐξ αὐτοῦ διάφορα παρασκευάσματα, δυνάμενα νὰ διατηρηθοῦν ἐπὶ πλείονα χρόνον. Τὸ συνηθέστατον παρασκεύασμα εἶναι τὰ λουκάνικα, παρασκευαζόμενα κατὰ τόπους διαφοροτρόπως, τὰ καπνιστὰ χοιρομέρια, ἡ πηχτὴ καὶ τὰ παρόμοια. Τὰ παρασκευάσματα ταῦτα εἶναι πολὺ συνηθέστερα εἰς τὴν νοτιωτέραν Ἑλλάδα, καὶ ἰδίᾳ τὴν Μάνην, τὴν Κρήτην καὶ τὴν Κύπρον. Παρὰ τῶν Τούρκων παρελήφθη ὁ παστουρμᾶς, ἐν χρήσει ἰδίᾳ παρὰ τοῖς Μικρασιάταις.

Τὸ κρέας συνήθως παρασκευάζεται βραστὸν μετ' ὀρύζης ἢ ὀσπρίων ἢ διαφόρων λαχάνων, ἀπαραίτητον δ' ἑκάστου φαγητοῦ ἄρτυμα εἶναι τὸ κρόμμυον. Ψητὰ εἰς ὀβελοὺς παρασκευάζονται συνήθως μόνον κατὰ τὰς ἑορτὰς τοῦ Πάσχα. Ἰδιόρρυθμα εἶναι τὰ ἐξ ἐντοσθίων καὶ ἐντέρων παρασκευάσματα, οἷον τὸ καλούμενον κοκορέτσι καὶ τὸ σπληνάντερον, ἐν χρήσει ἰδίως εἰς τοὺς ὀρεινοὺς καὶ ποιμενικοὺς πληθυσμοὺς τῆς νοτιωτέρας Ἑλλάδος. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὄπτησιν καὶ τὴν ἕψησιν τῶν κρεάτων, πλὴν τῶν συνήθων τρόπων ἀπαντῶνται σποραδικῶς καὶ τρόποι ἐντελῶς πρωτογονικοί. Τοιαύτη π.χ. εἶναι ἡ ἐντὸς πεπυρακτωμένων βόθρων, τοὺς ὁποίους ἐπικαλύπτουν διὰ χώματος καὶ τῆς ἀνθρακιᾶς, ὄπτησις, ὡς καὶ ἡ ἐντὸς τοῦ στομάχου τοῦ φονευθέντος ζῴου ἕψησις, ἡ γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα *τσουκάλι τοῦ Νταγκλῆ*, καὶ εἴ τις ἄλλη. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς τὴν παρασκευὴν τοῦ πυρός. Παρὰ τὰ συνήθη πυρεῖα, δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι ἐν χρήσει καὶ ἡ διὰ πυριτῶν λίθων καὶ ἐναυσμάτων παραγωγή, ἡ δὲ διὰ τριβῆς ξύλων εἶναι συνήθης μόνον εἰς ἐξαιρετικὰς περιστάσεις, ὅταν, σβεννυμένων ὅλων τῶν πυρῶν, εἶναι ἀνάγκη νὰ παρασκευασθῇ νέα χάριν σκοπῶν καθαρτικῶν. Τὸ ἐκ ταύτης πῦρ καλεῖται ἐκ τῆς προελεύσεως αὐτοῦ ξυλοφωτιά.

Ἐκτὸς τῶν συνήθων ἐδεσμάτων, κατὰ τακτὰς ἡμέρας ἢ ὡρισμένας περιστάσεις παρασκευάζονται ἴδιά τινα ἐδέσματα, ἄλλα μὲν γενικῶς καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα, ἄλλα δὲ καὶ κατὰ τόπους. Οὕτω συνήθης εἶναι ἡ παρασκευὴ πανσπερμίας κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Εἰσοδίων τῆς Παναγίας, τῆς καλουμένης Μεσοπορίτισσας, τὸ τηγάνισμα λαλαγγιτῶν κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἡ κατασκευὴ χριστοψώμων κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων, βασιλόπιττας καὶ κουλουριῶν κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ νέου ἔτους, τσουρεκιῶν κατὰ τὸ Πάσχα, φλαουνῶν καὶ πασκιῶν κατὰ τὴν αὐτὴν ἑορτὴν ἐν Κύπρῳ, καὶ τὰ παρόμοια. Ἐκτὸς τῶν ἑορτῶν, εἰς τοὺς γάμους ἔχομεν ἐπίσης εἰδικὰ ἐδέσματα, ὅπως εἶναι ἡ κουλούρα ἢ τὸ ψωμὶ τῆς νύμφης καὶ ὁ ἀπαραίτητος ἐνιαχοῦ χόνδρος, ἐν Κύπρῳ τὸ ρέπι, πολτὸς ἐκ κρέατος καὶ σίτου, ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ τὸ κεσκέκι καὶ εἴ τι ἄλλο. Πίττα παρασκευάζεται ἐπὶ τῇ ἐνάρξει τοῦ βαδίσματος τοῦ παιδιοῦ καλουμένη περπατόπιττα, κόλλυβα κατὰ τὸν θάνατον καὶ τὰ μνημόσυνα κτλ.

Ἀπαγορεύσεις ὡρισμένων εἰδῶν τροφῆς καὶ ἀποχὴ ἀπὸ ὡρισμένων ἐδεσμάτων γενικῆς φύσεως, ἐκτὸς τῶν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καθοριζομένων νηστειῶν, δὲν ὑφίστανται, δὲν λείπουν ὅμως αἱ δι' ὡρισμένα ἄτομα ὑπὸ ὡρισμένας συνθήκας διατελοῦντα. Ἰδίως ποικίλαι κατὰ τόπους εἶναι αἱ ἀπαγορεύσεις αἱ ἐπιβαλλόμεναι εἰς τὰς ἐγκύους ἐκ λόγων δεισιδαιμόνων. Οὕτω π. χ. δὲν ἐπιτρέπεται εἰς αὐτὰς νὰ φάγουν λαγωὸν ἐκ φόβου μὴ τὸ γεννηθησόμενον *λαγοκοιμᾶται*, ἔπειτα κοχλίας, διὰ νὰ μὴ σαλιάζῃ κττ. Ἐπίσης ἀπαγορεύεται εἰς τὸν ἔχοντα ἕνα μόνον ἀδελφὸν ἡ βρῶσις ὀφθαλμοῦ καὶ τὰ τοιαῦτα.

Πρωτογονικὸν τέλος χαρακτῆρα ἔχουν καὶ διάφοροι δοξασίαι σχετικαὶ πρὸς τὴν δύναμιν ὡρισμένων τροφῶν, καὶ ἰδίᾳ μερῶν τοῦ ζῴου. Οὕτω π. χ. δὲν ἐπιτρέπουν εἰς τὰ παιδία νὰ τράγουν κεφαλὴν πετεινοῦ, διὰ νὰ μὴ γίνουν πετεινόμυαλοι. Ἡ γλῶσσα τῆς ἀγελάδος καιομένη καὶ κονιοποιουμένη δίδεται εἰς τὰς θηλαζούσας, ὅπως πληθύνῃ τὸ γάλα των.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Δ. Λουκοπούλου*, Αἰτωλικαὶ οἰκήσεις, σκεύη καὶ τροφαὶ (Ἀθῆναι 1925). — *Τοῦ αὐτοῦ*, Ποιμενικὰ τῆς Ρούμελης (Ἀθῆναι 1930). — *Carsten Hoeg*, Les Saracatsans, 1—2 (Paris 1925—1926). — *A. d. B. Wace and M. S. Thompson*, The nomads of the Balkans (London 1911).

ΣΤΙΛΠΩΝ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Β') Ἔνδυμα· βλ. κατ. *Λαϊκὴ Τέχνη: Χειροτεχνία — Ἐνδυμασίαι — Ὑφαντικὴ — Κεντητικὴ — Σταμπᾶτα.*

Γ') Βιοτεχνία· βλ. κατ. *Λαϊκὴ Τέχνη: Ἐνδυμασίαι — Ὑφαντικὴ — Κεντητικὴ — Σταμπᾶτα.*

Δ') Κατοικία· βλ. κατ. *Λαϊκὴ Τέχνη, Ἀρχιτεκτονική.*

Ε') Ἀγωνίσματα καὶ παιδιαί· βλ. κατ. *Σωματικὴ ἀγωγή.*

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ: **Α') Θρησκεία.** Θρησκεία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ βεβαίως εἶναι ἡ ὀρθόδοξος χριστιανική, τῆς ὁποίας τὰ δόγματα καὶ ἡ λατρεία εἶναι καθωρισμένα ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας. Παρὰ ταύτην ὅμως ὑφίσταται ἐκ παραλλήλου καὶ μία καθαρῶς λαϊκὴ πίστις, ἡ ὁποία δὲν εἶναι μόνον ἁπλῶς διάφορος κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐπισήμου, ἀλλὰ πολλάκις εὑρίσκεται καὶ εἰς πλήρη πρὸς αὐτὴν ἀντίθεσιν, ὑπεισερχομένη παρ' ὅλα ταῦτα καὶ ἐπηρεάζουσα πολλαχῶς τό τε πνεῦμα καὶ τὰς μορφὰς τῆς ἐκδηλώσεως αὐτῆς. Ἡ πίστις αὕτη εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον κληροδότημα τῆς παλαιᾶς ἐθνικῆς πίστεως, τῆς ὁποίας τούς τε μύθους καὶ τὴν λατρείαν δὲν κατώρθωσε νὰ ἐκτοπίσῃ καὶ ἐξαφανίσῃ τελείως ὁ Χριστιανισμός, συνεχίζεται δὲ σήμερον οὐ μόνον δυνάμει ἁπλῶς τῆς τυφλῆς καὶ ἀσυνειδήτου συνηθείας, ἀλλὰ καὶ δυνάμει τοῦ πρωτογονικοῦ ἐν γένει πνεύματος τοῦ λαοῦ, ὅστις, μολονότι ζῇ εἰς τὸν κατ' ἐξοχὴν τῆς φυσικῆς αἰτιότητος αἰῶνα, δὲν ἔπαυσε νὰ σκέπτεται, νὰ αἰσθάνεται καὶ νὰ ἐνεργῇ ἐν πολλοῖς εἰς τὰ θρησκευτικὰ πράγματα καθ' ὃν τρόπον καὶ οἱ ἀπώτατοι αὐτοῦ προπάτορες, δηλονότι μυθικῶς καὶ μαγικῶς. Ἐν τῷ συνόλῳ ὁ σημερινὸς ἑλληνικὸς λαὸς τὰς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ θεῖον καὶ αὐτοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἀντιλαμβάνεται οὐχὶ κατὰ τὸ ἀληθὲς πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἀλλὰ πολὺ ἁπλούστερον καὶ πρωτογονικώτερον, τὸ δὲ εἰδωλολατρικὸν πνεῦμα τῶν ἀρχαίων οὐδόλως ἐξηλείφθη ἀπ' αὐτοῦ. Τὴν λαϊκὴν ταύτην πίστιν θὰ ἐξετάσωμεν ἐν τοῖς ἑξῆς, πρῶτον ὡς πρὸς τοὺς μύθους καὶ δεύτερον ὡς πρὸς τὴν λατρείαν, θὰ προσθέσωμεν δ' εἰς ταῦτα καὶ τὰ τῆς μαγείας καὶ τῆς μαντικῆς, αἵτινες, χωρὶς βέβαια νὰ ταυτίζωνται πρὸς τὰς θρησκευτικὰς ἐκδηλώσεις, πολλαχῶς συνάπτονται καὶ πολλάκις καὶ συγχέονται πρὸς αὐτάς.

1) Οἱ μῦθοι. Τοὺς μύθους τῆς λαϊκῆς πίστεως εὑρίσκομεν πρῶτον καὶ κυρίως εἰς τὰς ἀτέχνους καὶ ἀφελεῖς λαϊκὰς διηγήσεις, τὰς καλουμένας *παραδόσεις*, αἵτινες εἶναι ἐν γένει προϊὸν τοῦ αὐτοῦ μυθολογικοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἐγέννησε τοὺς ἀρχαίους μύθους καὶ συνεχίζεται ἀκόμη παρὰ τῷ λαῷ. Τῶν διηγήσεων τούτων ἄλλαι μὲν ἀναφέρονται εἰς πρόσωπα καὶ πράγματα οὐδεμίαν ἔχοντα σχέσιν πρὸς τὴν θρησκείαν, αἱ πλεῖσται ὅμως ἀναφέρονται εἰς μορφὰς ἀμέσως πρὸς αὐτὴν σχετιζομένας, αἵτινες εἴτε εἶναι πρόσωπα τῆς ἐπισήμου θρησκείας, οἷον ὁ Χριστός, ἡ Παναγία, οἱ ἅγιοι, εἴτε εἶναι δαίμονες ἐξωτικοί, δυνάμενοι νὰ ἀσκήσωσι καὶ ἀσκοῦντες κατὰ τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ ἀγαθὴν ἢ κακὴν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐπίδρασιν. Αἱ καθαρῶς λαϊκαὶ παραδόσεις, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸν Χριστόν, περιστρεφόμεναι κυρίως περὶ τὰ πάθη καὶ τοὺς βασανιστάς του, τὸν Ἰούδαν, τὸν Καϊάφαν, τὸν κατασκευάσαντα τοὺς ἥλους κτλ., δὲν εἶναι πολυάριθμοι, αἱ πλεῖσται δὲ αὐτῶν ἔχουσι ταυτοχρόνως χαρακτῆρα αἰτιολογικόν, αἰτιολογοῦσαι τὰς μορφὰς καὶ τὰς ἰδιότητας ζῴων ἢ φυτῶν. Πλὴν τούτων ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι, ὄχι πολλαί, ἐπίσης λαϊκαί, τῶν ὁποίων ὅμως πηγὴ εἶναι αἱ διάφοροι ἀπόκρυφοι περὶ Χριστοῦ διηγήσεις. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τῆς Παναγίας. Ἐκτὸς ὅμως τῶν τοιούτων παραδόσεων, τῶν ἀναφερομένων εἰς αὐτὸ τὸ πρόσωπον τῆς Παναγίας καὶ τὴν ἱστορίαν του, ὑπάρχουν πολυάριθμοι ἄλλαι, ἀναφερόμεναι εἰς τὰ θαύματα αὐτῆς. Τούτων ἀρκεταὶ φέρονται εἰς τὸ στόμα τοῦ ἑκασταχοῦ λαοῦ, ἄλλαι εὑρίσκονται καταγεγραμμέναι εἰς συναξάρια καὶ διηγήσεις. Ἰδίαν κατηγορίαν ἀποτελοῦσιν αἱ σχετικαὶ πρὸς τὰς θαυματουργοὺς αὐτῆς εἰκόνας, τὴν εὕρεσιν δηλονότι αὐτῶν καθὼς καὶ τὰ θαύματά των. Αἱ πλεῖσται τούτων εἶναι ἔργα τοῦ Λουκᾶ ἢ ἀχειροποίητοι, ἦλθον δ' εἰς τὸν τόπον τῆς λατρείας των ἢ διὰ θαλάσσης ἢ εὑρεθεῖσαι ἐπὶ δένδρων ἢ εἰς λόχμας, καὶ τεθεῖσαι ἐπὶ ἁμάξης, συρομένης ὑπὸ βοῶν, μόναι κατηύθυναν τούτους εἰς τὸν τόπον δν εἶχον ἐκλέξει.

Πολυάριθμοι εἶναι αἱ περὶ τῶν ἁγίων παραδόσεις, αἱ ὁποῖαι οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν πρὸς τὴν πραγματικὴν αὐτῶν ἱστορίαν. Περὶ τοὺς ἁγίους, ὡς περὶ πυρῆνας, περιεσωρεύθησαν ποικίλοι μῦθοι, ἀναφερόμενοι εἴτε εἰς τὸν βίον αὐτῶν εἴτε εἰς τὴν καὶ μετὰ θάνατον συνεχιζομένην δρᾶσιν των, ὡς ἐπικούρων τῆς ἀνθρωπότητος. Ποικίλα δὲ εἶναι τὰ κατορθώματα καὶ τὰ θαύματά των, δρακοντοκτονίαι, θαυμάσια ἰάματα, προστασία καὶ ἀπολύτρωσις κινδυνευόντων ἢ ἐν αἰχμαλωσίᾳ εὑρισκομένων, ἀποκάλυψις καὶ τιμωρία ἐνόχων, εὕρεσις ἀπολεσθέντων καὶ τὰ λοιπά.

Οἱ πλεῖστοι τῶν μύθων τούτων εὑρίσκονται εἰς τὰς πολυαρίθμους ἐξιστορήσεις τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων τῶν ἁγίων, εἰς τὰ λεγόμενα συναξάρια, ἀρκετοὶ ὅμως ἐξ αὐτῶν, σχετικοὶ ἢ ἄσχετοι πρὸς τοὺς ἐν τοῖς συναξαρίοις, κυκλοφοροῦσι καὶ παρὰ τῷ λαῷ ὡς λαϊκαὶ παραδόσεις. Ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ συναξάρια ἔχουν ἀναμφισβητήτως λαϊκὸν χαρακτῆρα. Τῶν μύθων τούτων ἀρκετοὶ ἀναμφισβ-

Digitized by Google

τήτως εἶναι ἀρχαῖοι, ἀλλὰ καὶ ὅσοι φαίνονται νέοι δὲν εἶναι πολὺ διάφοροι τῶν παλαιῶν, ἰδίως ὡς πρὸς τὸ δημιουργὸν πνεῦμα. Οὕτω π. χ. εἰς τὰς περὶ τοῦ προφήτου Ἠλία, ὡς περὶ ναύτου παραιτήσαντος τὴν θάλασσαν καὶ ἀποσυρθέντος εἰς τὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων, παραδόσεις εὑρίσκομεν τοὺς περὶ Ὀδυσσέως μύθους τῆς «Τηλεγονίας», εἰς τὰς περὶ δρακοντοκτονίας τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ ἄλλων διαφόρων ἁγίων τοὺς ἀναλόγους διαφόρων ἀρχαίων ἡρώων μύθους. εἰς τὰς περὶ θαυμασίων ἰαμάτων τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ τὰ θαυμάσια ἰάματα καὶ τὰ ἄλλα θαύματα τῶν Διοσκούρων, εἰς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου, τὰ θαύματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ κ.ο.κ. Ἐπίσης εἰς τὰς περὶ θαυμασίων εὑρέσεων εἰκόνων, τὰς περὶ ἱδρώτων καὶ θρήνων αὐτῶν παραδόσεις ἔχομεν ἀντίστοιχα παλαιὰ μυθολογήματα. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἤγαγε πολλοὺς εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὡρισμένοι ἅγιοι δὲν εἶναι κἂν ἱστορικὰ πρόσωπα, ἀλλὰ ἀρχαῖα μυθικά, τὰ ὁποῖα ὑπὸ χριστιανικὸν ἔνδυμα συνεχίζουν τὴν ὕπαρξίν των. Ἡ θεωρία αὕτη εἶναι λίαν ἑλκυστική, ἐνέχει ὅμως πολλὴν τὴν ὑπερβολήν. Ὅ,τι εἶναι βέβαιον εἶναι τοῦτο, ὅτι ἀρκετοὶ τῶν ἁγίων ἀντικατέστησαν ὡς ἐπίκουροι τοῦ ἀνθρώπου ἀρχαίους θεούς, καὶ ἰδίᾳ ἥρωας, συνεκέντρωσαν δὲ περὶ ἑαυτοὺς καὶ διέσωσαν ἀρκετοὺς ἀρχαίους μύθους.

Ἡ δευτέρα κατηγορία τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων ἀναφέρεται, ὡς ἐλέχθη, εἰς δαίμονας ἐξωτικούς, δυναμένους νὰ ὠφελήσουν ἢ βλάψουν τὸν ἄνθρωπον. Οἱ δαίμονες οὗτοι προέρχονται κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος. ὑπάρχουσιν ὅμως καί τινες πλασθέντες εἰς χρόνους μεταγενεστέρους. Καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ ἐκ τῆς ἀρχαιότητος προερχόμενοι εἶναι λείψανα μᾶλλον τῆς θρησκείας τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν χρόνων, παρὰ τῆς τῶν κλασσικῶν. Ἐννοεῖται δὲ ὅτι οἱ δαίμονες οὗτοι καὶ οἱ περὶ αὐτοὺς δὲν περιεσώθησαν μέχρις ἡμῶν ἀκέραιοι, ἀλλὰ πολλαχῶς ἠλλοιωμένοι καὶ προσηρμοσμένοι εἰς τὸ νέον περιβάλλον, τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησεν αἰώνων ἐξέλιξις. Μεταξὺ τῶν δαιμόνων, τῶν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος κληρονομηθέντων, τὴν πρώτην θέσιν κατέχουν αἱ *νεράϊδες*, αἵτινες ἔχουσι μὲν τὸ ὄνομα τῶν *νηρηΐδων*, πράγματι ὅμως ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς νύμφας ἐν γένει τῶν ἀρχαίων, καθόσον κατὰ τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ δὲν ὑπάρχουν μόνον νεράϊδες τοῦ γιαλοῦ καὶ τῶν ποταμῶν καὶ τῶν πηγαδιῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ βουνοῦ καὶ τῶν δένδρων. Αἱ νεράϊδες εἶναι οἱ κατ' ἐξοχὴν δαίμονες τῆς φύσεως, εἶναι δὲ ὄχι μόνον ἐπιβλαβεῖς. ἀλλὰ καὶ εὐεργετικαί, παρὰ τῶν ὁποίων πολλοὶ πολλὰ ἐδιδάχθησαν, καὶ ἰδίᾳ μουσικὴν καὶ φάρμακα. Νόσοι φρενικαί, καὶ ἰδίᾳ ἐπιληπτικαὶ κινε. καταστάσεις, ἀφασίαι κ.τ.τ., καθὼς καὶ αἰφνίδιοι ὀξεῖς ρευματισμοί, εἰς τοὺς ὁποίους ὑπόκεινται οἱ ἐν τῷ ὑπαίθρῳ ἐργαζόμενοι καὶ διανυκτερεύοντες, ἀποδίδονται εἰς αὐτάς, ὡς ὑπὸ τῶν ἀρχαίων εἰς τὰς νύμφας. Οἱ νυμφόληπτοι τῶν ἀρχαίων εἶναι οἱ νεραϊδοπαρμένοι τῶν νεωτέρων Βιαζόμεναι διὰ τῆς ἁρπαγῆς τοῦ πέπλου των νυμφεύονται θνητούς, μετὰ τῶν ὁποίων τεκνοποιοῦσι, ὡρισμέναι δὲ γενεαὶ καυχῶνται ὅτι εἶναι νεραϊδογέννητοι. Ὁ λαὸς τὰς φαντάζεται ὡραιοτάτας, ἐνιαχοῦ δὲ μόνον πιστεύεται ὅτι ἔχουσι τὸν ἕτερον τῶν ποδῶν ὄνειον. Ἐν γένει αἱ περὶ αὐτῶν δοξασίαι καὶ παραδόσεις δὲν διαφέρουν οὐσιωδῶς τῶν ἀρχαίων.

Μετ' αὐτὰς ἔρχονται αἱ *λάμιες*, αἱ ὁποῖαι εἶναι κατ' ἐξοχὴν κακοποιοὶ καὶ ἀδηφάγοι δαίμονες τῶν ὑδάτων, καὶ ἰδίᾳ τῶν πηγῶν. συγχέονται δὲ πολλάκις πρὸς τὰς νεράϊδας. Εἶναι καὶ αὐταὶ ὡραιόταται, πιστεύεται δ' ἐνιαχοῦ ὅτι ἔχουσι πλείονας πόδας καὶ τούτους διαφόρων ζῴων. Ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τοὺς δαίμονας τῶν πηγῶν καὶ κατὰ τὰς παραδόσεις πολλάκις κρατοῦσι τὸ ὕδωρ, ζητοῦσαι θυσίαν ἀνθρώπου. Ἄλλαι πάλιν παραδόσεις πλάττουσιν αὐτὰς ὡς ζώσας ἐπὶ τῶν κυμάτων ἢ ἀποπνιγούσας βρέφη, ἐν γένει δὲ περὶ αὐτὰς εὑρίσκομεν συγκεντρωμένους μύθους τῆς Λαμίας-Ἐμπούσης τῶν παλαιῶν, τῆς Λαμίας τῶν ὑδάτων καὶ τῶν Σειρήνων.

Συγγενεῖς πρὸς τοὺς ἀνωτέρω δαίμονας, κατὰ τὸ ὄνομα τοὐλάχιστον, εἶναι οἱ ἐν Κρήτῃ *ἀνασκελάδες* καθόσον τὸ ὄνομα ἔχει σχέσιν πρὸς τὰς *ὀνοσκελίδας* τῶν ἀρχαίων. Οἱ δαίμονες οὗτοι ἐμφανίζονται ὑπὸ μορφὴν ὄνου, ὑπομιμνήσκουσι δὲ τοὺς ὀνοκεφάλους δαίμονας τῶν μνημείων τῶν βυζαντιναϊκῶν χρόνων.

Ποιμενικοὶ δαίμονες εἶναι τὰ *χαμοδράκια* ἢ *σμερδάκια*, εἰς τοὺς ὁποίους ἀποδίδονται διάφοροι ἐπιζημικαὶ νόσοι τῶν ζῴων, καὶ ἰδίως ὁ ἄνθραξ, καὶ κατὰ τοῦτο αἱ περὶ αὐτῶν παραδόσεις ἔχουσιν ἀναλογίαν τινὰ πρὸς τοὺς περὶ Πανὸς τῶν ἀρχαίων. Δαίμων ἀντίστοιχος πρὸς τὸν ἀρχαῖον Ἐφιάλτην, φύλαξ καὶ αὐτὸς θησαυρῶν, εἶναι ὁ νεώτερος *Βραχιᾶς* ἢ *Βαρυπνᾶς* ἢ *Ἥσκιος* ἢ *Μώρα* καὶ ὅπως ἄλλως λέγεται.

Δαίμονες ἀρχαῖοι, τῶν ὁποίων ἡ πίστις σῴζεται ἀκόμη ἀκμαία παρὰ τῷ λαῷ, εἶναι καὶ αἱ τρεῖς Μοῖραι, τῶν ἑλληνιστικῶν δὲ χρόνων ἡ *τύχη* καὶ αἱ περὶ αὐτῆς παραδόσεις.

Ἐκ τῶν περὶ στοιχειώσεως οἰκοδομῶν καὶ χωρίων καὶ πόλεων, ὡς καὶ περὶ τελεσμάτων ἐθίμων καὶ μύθων τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς κυρίως ἀρχαιότητος προέκυψεν ἡ μεγάλη κατηγορία τῶν *στοιχειῶν*, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάγονται καὶ οἱ φύλακες τῶν θησαυρῶν *Ἀράπηδες* ἢ *Μῶροι*. Ἐκ τῶν αὐτῶν δ' ἑλληνορρωμαϊκῶν χρόνων προέρχονται καὶ αἱ περὶ *στριγλῶν*, τῶν δαιμονικῶν μαγικῶν γραϊδίων παραδόσεις.

Εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἀνατρέχει πιθανώτατα καὶ ἡ πρώτη ἀρχὴ τῶν κατ' ἐξοχὴν νεοελληνικῶν καὶ πασιγνώστων δαιμονίων, τῶν *καλλικατζάρων*, εἰς τὴν πλάσιν τῶν ὁποίων, ὑπὸ τὴν νεοελληνικὴν των μορφήν, ἔδωκαν αἱ κατὰ τὰς καλάνδας μεταμφιέσεις καὶ αἱ συναφεῖς πρὸς αὐτὰς ἐνοχλήσεις τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ τῶν μετημφιεσμένων. Δὲν λείπουν ὅμως εἰς τὰς περὶ αὐτῶν παραδόσεις καὶ ἀσαφῆ τινα καὶ ἠλλοιωμένα ἴχνη λυκανθρωπίας.

Νεοελληνικοὶ δαίμονες, καὶ μάλιστα πανελληνίως γνωστοί, εἶναι καὶ οἱ ἐν τοῖς παραδόσεσι καὶ τοῖς παραμυθίοις συχνότατα ἀπαντώμενοι *δράκοι*. Δαίμονες κατ' ἐξοχὴν ὀρεινοί, ἔχουν μέγεθος καὶ δύναμιν ὑπεράνθρωπον, δυνάμενοι νὰ ἐκσφενδονίζουν πελωρίους λίθους καὶ νὰ φέρουν ἐπὶ τῶν ὤμων δένδρα ὁλόκληρα. Ζοῦν εἰς σπήλαια καὶ παλάτια, εἰς τὰ ὁποῖα ἔχουν συγκεντρωμένα ἄπειρα πλούτη. Καθ' ἑκάστην ἐξέρχονται εἰς κυνήγιον, οὐχὶ σπανίως δ' ἀπάγουν νεάνιδας. Τὸ ὄνομα αὐτῶν ἔχει βεβαίως σχέσιν πρὸς τὸ ἀρχαῖον ὄνομα δράκων, ἀλλ' οὔτε ἡ μορφὴ οὔτε καὶ αἱ ἰδιότητες αὐτῶν ταυτίζονται πρὸς τὸ ὄνομα. Μερικαὶ αὐτῶν ἰδιότητες ὑπενθυμίζουν τοὺς Κενταύρους τῶν ἀρχαίων, ἐν τῷ συνόλῳ ὅμως εἶναι πλάσμα καθαρῶς νεοελληνικόν, ἐν τῷ ὁποίῳ εἶναι εὐδιάκριτα στοιχεῖα, προερχόμενα ἐκ παραμυθιῶν πιθανῶς ἀνατολικῆς πηγῆς. Οἱ δράκοι ἐν τῷ συνόλῳ παρουσιάζουν καταπληκτικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰ div τῶν περσικῶν μύθων καὶ τῶν τουρκικῶν παραμυθιῶν. Ἐν γένει δὲν ἡρμηνεύθη μέχρι τοῦδε ἐπαρκῶς ἡ δαιμονικὴ αὐτῶν μορφὴ καὶ προέλευσις.

Νεοελληνικὰ ἐπίσης πλάσματα εἶναι καὶ οἱ δαίμονες τῶν ἀσθενειῶν, τῆς πανούκλας, τῆς χολέρας, τῆς εὐλογιᾶς, τῆς θέρμης καὶ εἴ τις ἄλλος, ἀναλογίαν τινὰ ἔχοντες πρὸς τὰς κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους περὶ τῶν ἀσθενειῶν ὡς περὶ δαιμόνων δοξασίας, ὅπως αὗται παρουσιάζονται εἰς τὰς περὶ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως παρὰ Φιλοστράτῳ διηγήσεις.

Μετὰ τοὺς δαίμονας τούτους ἔρχεται ἡ κατηγορία τῶν ἀπὸ τῶν νεκρῶν δαιμόνων καὶ μύθων. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι παρὰ τὰς χριστιανικὰς περὶ θανάτου καὶ ψυχῶν δοξασίας ὑφίστανται καὶ πιστεύονται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ λαοῦ καὶ δοξασίαι ἐντελῶς πρωτογονικαί, διάφοροι ἢ καὶ ἄντικρυς ἀντίθετοι πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Οὕτως, ἐνῷ πιστεύονται ἀφ' ἑνὸς τὰ περὶ ἀΰλου ψυχῆς καὶ παραδείσου χριστιανικὰ δόγματα, ἀφ' ἑτέρου δ' ὅτι εἶναι δυνατὸν ὁ νεκρὸς ὑπὸ διαφόρους περιστάσεις, εἴτε διότι τὸν διεσκέλισε γαλῆ, εἴτε διότι ὁ ἱερεὺς δὲν ἀνέγνωσε καλῶς τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν, εἴτε διότι ἦτο ἁμαρτωλός, εἴτε διότι ὑπέστη ἀφορισμὸν ἢ ἀνάθεμα, νὰ ἐξακολουθῇ νὰ ζῇ δαιμονικὴν ζωὴν μὲ ἀκέραιον τὸ σῶμα, ἀποβαίνων δαίμων ὀλέθριος εἰς τοὺς ἐπιζῶντας. Οἱ δαίμονες οὗτοι εἶναι οἱ *βρικόλακες* ἢ *καταχανᾶδες*, ἡ εἰς τοὺς ὁποίους πίστις εἶναι παρὰ τῷ λαῷ βαθέως ἐρριζωμένη, πολυάριθμοι δὲ καὶ αἱ περὶ αὐτῶν διηγήσεις· εἰς παλαιοτέρους χρόνους συχνάκις ἐξεθάπτοντο νεκροὶ καὶ ἐκαίοντο, ὁσάκις ὑπῆρχεν ἡ ὑπόνοια ὅτι εἶχον ἀποβῆ βρικόλακες. Ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, τινὲς ἰσχυρίσθησαν ὅτι εἶναι σλαυϊκῆς προελεύσεως, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές. Ἴχνη παρομοίων παρὰ τοῖς ἀρχαίοις δοξασιῶν ἀπαντῶνται ἀρκετά, αἱ δὲ δοξασίαι ἐν γένει εἶναι παγκόσμιοι, ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ προσφύγωμεν εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ δανεισμοῦ. Ἐὰν δὲ ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος βρικόλακες εἶναι ἀμφισβητήσιμος καὶ δύναται νὰ δώσῃ λαβὴν εἰς τὴν ἀνωτέρω θεωρίαν — πιθανωτέρα πάντως εἶναι ἡ πρὸς τὴν ἀρχαίαν λέξιν *βρίκελον* συσχέτισις—, ἡ λέξις *καταχανᾶς* βεβαίως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ξενική.

Διάφορα τῶν βρικολάκων εἶναι τὰ φαντάσματα, τὰ ὁποῖα εἶναι μᾶλλον ἀσώματα, εἶναι εἴδωλα σκιώδη, αἱ ψυχαὶ τῶν νεκρῶν, αἵτινες ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν ἢ νὰ ἐπισκέπτωνται τοὺς τόπους, εἰς τοὺς ὁποίους ἄλλοτε ἔζησαν. Τοιαῦται συνήθως εἶναι αἱ τῶν ἁμαρτωλῶν, αἵτινες διὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον λόγον δὲν δύνανται νὰ εὕρουν ἀνάπαυσιν καὶ ἡσυχίαν εἰς τὸν τόπον, ὅπου μένουν καὶ οἱ ἄλλοι νεκροί, πολὺ συνηθέστερον ὅμως αἱ τῶν βιαιοθανάτων. Ὅπου ἐχύθη αἷμα καὶ ἔμεινε μάλιστα ἀνεκδίκητον, ἐκεῖ τὸ μὲν αἷμα βοᾷ, ὁ δὲ νεκρὸς ἐμφανίζεται ὑπὸ μορφὴν φαντάσματος. Ταῦτα ἐμφανίζονται συνήθως ὡς ἄνθρωποι ὑπὸ διαφόρους μορφὰς καὶ ἐνδυμασίας, ἀλλὰ καὶ ὡς ζῷα, δυνάμενα νὰ μεταβάλλουν μορφήν.

Πρὸς τὰ φαντάσματα καὶ τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν καθήλωσιν οἱονεὶ τῶν ψυχῶν, ὅπου ἐχύθη τὸ αἷμα, δοξασίας ἔχουσιν ἄμεσον σχέσιν καὶ οἱ περὶ *στοιχειῶν* μῦθοι, περὶ ὧν εἴπομεν ἤδη.

Ἡ αὐτὴ ἀντίφασις παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰς περὶ Ἅδου καὶ τῶν δαιμόνων αὐτοῦ δοξασίας. Παρὰ τὰς χριστιανικὰς διδασκαλίας περὶ τοῦ ἀΰλου τῆς ψυχῆς καὶ περὶ παραδείσου καὶ κολάσεως διδασκαλίας, παραμένουν ἐν ἰσχύϊ αἱ περὶ ψυχοπομπῶν θεῶν καὶ τοῦ καταχθονίου Ἅδου παλαιαὶ δοξασίαι. Οὕτως ἐρριζωμένη εἶναι ἡ πίστις εἰς τὸν Χάρον, ὅστις ἀπὸ πορθμέως τῶν ἀρχαίων, ἐξειλίχθη εἰς τὸν κατ' ἐξοχὴν θεὸν τοῦ θανάτου καὶ ψυχοπομπὸν δαίμονα. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν δὲ τῶν δοξασιῶν τούτων καὶ ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ἀνέλαβε καθήκοντα ψυχοπομποῦ. Ὡς πρὸς τὸν Ἅδην εἰς τὰ διὰ τοὺς νεκροὺς ᾄσματα, τὰ μοιρολόγια, ἐμφανίζεται ἀντὶ τοῦ παραδείσου καὶ τῆς κολάσεως ἡ εἰκὼν τοῦ ἀρχαίου καταχθονίου Ἅδου, ὁ Κάτω κόσμος, ὁμοίως στυγερὸς καὶ ἀμειρόπαιος καὶ διὰ τοὺς δικαίους καὶ διὰ τοὺς ἀδίκους καὶ διὰ τοὺς πλουσίους καὶ διὰ τοὺς πτωχούς. Διαφοραὶ μόνον εἰς τὰς λεπτομερείας ἀπαντῶνται. Ὡς καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, ἡ κάθοδος εἰς τὸν Ἅδην γίνεται δι' ἄντρων καὶ ὀπῶν τῆς γῆς. Τὸ πορθμεῖον τοῦ Χάρωνος ἀντικατέστησε *τρίχινο γεφύρι*, προφανῶς ἐξ ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων. Οἱ εἰσερχόμενοι πίνουν τὸ *νερὸ τῆς λησμονιᾶς* ἢ *τῆς ἄρνης*, διὰ νὰ λησμονήσουν καὶ ἀρνηθοῦν τὰ ἐπίγεια. Τὸν ἀσφοδελὸν λειμῶνα ἀντικατέστησεν εἰς τινας παραδόσεις τὸ *λιβάδι τῆς ἀλησμονιᾶς, ποῦ ἔχει τὸ λησμονοβότανο*. Ὁ τόπος τοῦ Ἅδου εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἄχαρις καὶ ἀγέλαστος τόπος, ὅπου οὐδὲν τῶν ἐπιγείων, ἀλλὰ καὶ οὐδὲν ἐν γένει ἀγαθὸν εὑρίσκεται. Παρὰ τοὺς μύθους τούτους ἀπαντᾶται καὶ ἄλλη κατηγορία, ἰδίᾳ εἰς λαϊκωτέρας μοναχικὰς διηγήσεις, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ εἶναι ἀστρολογικὴ καὶ γνωστική· εἶναι δὲ αὕτη ἡ περὶ ἐπαλλήλων ἑπτὰ οὐρανῶν καὶ τῆς δι' αὐτῶν διόδου τῆς ψυχῆς διὰ μέσου τῶν φυλάκων δαιμόνων, τῶν λεγομένων τελωνίων.

Αὐτὸς ἐν γενικαῖς γραμμαῖς εἶναι ὁ μυθικὸς κόσμος τοῦ νεοελληνικοῦ λαοῦ, κόσμος κατά τε τὸ πνεῦμα καὶ τὰς ἐκδηλώσεις οὐχὶ πολὺ διάφορος τοῦ ἀρχαίου.

2) Λατρεία. Ἀνάλογα πρὸς τὰ τοῦ μύθου εἶναι καὶ τὰ τῆς λατρείας. Καὶ εἰς αὐτήν, παρὰ τὰς ἀντιλήψεις καὶ τὰς λειτουργικὰς τελετὰς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ὑφίστανται ἀντιλήψεις καὶ ἔθιμα διάφοροι ἢ καὶ ἐντελῶς ἀντιφατικαί, ἀνήκουσαι εἰς τὸν εἰδωλολατρικὸν κόσμον καὶ φέρουσαι ἐνίοτε τὴν σφραγῖδα τοῦ πρωτογονικοῦ. Ἐπίδρασιν τῶν ἀντιλήψεων τούτων εὑρίσκομεν πρῶτον εἰς τοὺς τρόπους, καθ' οὓς ἐκδηλοῦται ἡ λατρεία πρὸς τὴν Παναγίαν καὶ τοὺς ἁγίους, ἔπειτα εἰς τὰ λείψανα τῆς λατρείας, τῆς ἀπονεμομένης εἰς τοὺς ἐξωτικοὺς δαίμονας, τρίτον εἰς σειρὰν ἐθίμων, παρακολουθούντων τὴν περίοδον τοῦ ἐνιαυτοῦ, συναφθέντων ἢ μὴ πρὸς χριστιανικὰς ἑορτάς, καὶ τέλος εἰς διάφορα ἄλλα σποραδικὰ ἔθιμα.

Ὡς πρὸς τὴν ἐκδήλωσιν τῆς λατρείας πρὸς τὴν Παναγίαν καὶ τοὺς ἁγίους, παρατηροῦμεν ὅτι ἐντελῶς ξένην πρὸς τὰς χριστιανικὰς ἰδέας ἀρχὴν ἔχουσιν αἱ προσφοραὶ ποικίλης φύσεως πραγμάτων κατὰ τὰς ἑορτὰς αὐτῶν, οἷον ἀνθέων, ὀπωρῶν, ὑφασμάτων, νημάτων κτλ., ὡς καὶ τὰ ἀναθήματα, ἤτοι τὰ καλούμενα *τάματα*, τὰ ὁποῖα πολλάκις εἶναι ἀργυρᾶ ὁμοιώματα χειρῶν ποδῶν, ὀφθαλμῶν, ὁλοκλήρων ἀνθρώπων, πολλάκις δὲ καὶ πραγμάτων, οἷον πλοίων, τῶν ὁποίων τὴν σωτηρίαν ὀφείλει ὁ λατρευτὴς εἰς τὸν ἅγιον. Ἀρχαῖον λατρευτικὸν ἔθιμον εἶναι καὶ ἐγκοιμήσεις ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἢ ἄλλοις ἱεροῖς τόποις κατὰ τὰς ἑορτὰς τοῦ θαυματουργοῦ ἁγίου ἢ καὶ καθ' ἄλλας ἡμέρας.

Λείψανα παλαιᾶς λατρείας, ἀπονεμομένης εἰς τοὺς ἐξωτικοὺς δαίμονας, εἶναι αἱ μειλίχιοι προσφοραὶ μέλιτος, γάλακτος, σακχάρεως καὶ διαφόρων ἄλλων τροφῶν εἰς τοὺς τόπους, ὅπου πιστεύεται ὅτι οἱ δαίμονες διαμένουν. Οὕτω π. χ. οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ οὐ μόνον ἀπαγγέλλουν τὴν ἐνδεικτικὴν θυσίας ἀποτροπὴν *μέλι καὶ γάλα*, ὁσάκις διέρχονται πλησίον τόπων, ὅπου πιστεύεται ὅτι διαμένουν νεράϊδαι, ἢ ὁσάκις διέρχεται πλησίον αὐτῶν ἀνεμοστρόβιλος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν κρύπτονται νεράϊδες, ἀλλὰ καὶ πραγματικὰς προσφορὰς παραθέτουν εἰς τοὺς ὑπ' αὐτῶν συχναζομένους τόπους. Ἐν Ἀθήναις εἰς τὸ κάτωθι τοῦ λόφου τῶν Μουσῶν σπηλαιῶδες λάξευμα παρέθετον ἄλλοτε εἰς τὰς νεράϊδας κουλούρια καὶ μέλι· ἐν Ζακύνθῳ ἔρριπτον *ζαχαρόκουκκα* εἰς τὰ *τρίστρατα* καὶ ἄλλα παρόμοια ἀλλαχοῦ. Παρόμοιαι εἶναι καὶ αἱ προσφοραί, αἱ παρατιθέμεναι εἰς τὰς Μοίρας κατὰ τὴν τρίτην ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ νεογνοῦ ἑσπέραν, καθ' ἣν πιστεύεται ὅτι ἔρχονται αὗται διὰ νὰ τὸ μοιράνουν, ζάχαρις δὲ σκορπίζεται περὶ τὴν κλίνην τῶν εὐλογιώντων, διὰ νὰ μειλιχθῇ ἡ βλογιά, καὶ τὰ παρόμοια. Αἱματηραὶ θυσίαι προσφέρονται εἰς τὰ στοιχεῖα, τὰ φυλάσσοντα θησαυρούς, πρὸς ἀποκάλυψιν αὐτῶν.

Τὰ ἔθιμα, τὰ παρακολουθοῦντα τὴν περίοδον τοῦ ἐνιαυτοῦ, ἔχουν τὴν ἀρχήν των εἰς τὴν ἐθνικὴν λατρείαν τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν χρόνων, ἥτις διεμορφώθη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀγροτικῶν λατρειῶν τῆς Ἀνατολῆς, χωρὶς βέβαια νὰ ἀποκλείωνται καὶ παλαιότερα ἑλληνικὰ καὶ ρωμαϊκὰ στοι-

Digitized by Google

χεῖα. Ἡ περιοδικὴ δὲ αὕτη λατρεία ἦτο τόσον ἰσχυρὰ καὶ δυσκαταγώνιστος, ὥστε ἠνάγκασε καὶ τὴν Ἐκκλησίαν νὰ προσαρμόσῃ εἰς αὐτὴν χριστιανικὰς ἑορτάς, διὰ νὰ τὴν ἐκμηδενίσῃ. Ἐν τούτοις, παρ' ὅλην ταύτην τὴν προσπάθειαν, ἱκανὰ ἐθνικὰ ἔθιμα παρέμειναν ἐν τῇ ζωῇ, ἀκολουθοῦντα ἐκ παραλλήλου τὰς χριστιανικὰς ἑορτὰς ἢ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτῶν. Οὕτως αἱ ἑορταὶ τοῦ καλουμένου δωδεκαημέρου, ἤτοι τῶν Χριστουγέννων, τοῦ Ἁγ. Βασιλείου καὶ τῶν Θεοφανίων, καὶ ἰδίᾳ αἱ δύο πρῶται, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐδημιουργήθησαν διὰ νὰ ἀντικαταστήσουν τὰς κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἑορταζομένας κατ' ἐξοχὴν ἑορτὰς τῶν τροπῶν. τὰ Σατουρνάλια, τὰ γενέθλια τοῦ ἀηττήτου Ἡλίου (natalis invicti solis) καὶ τὰς Καλάνδας, ἐν τούτοις δὲν ἴσχυσαν νὰ ἐξαλείψουν τὰ ἐξωτικὰ ἔθιμα. Τοιαῦτα π.χ. εἶναι ἡ ὑφισταμένη εἰσέτι ἐνιαχοῦ ἐκλογὴ βασιλέως, τὴν σημασίαν τῆς ὁποίας ἔχει καὶ ἡ λεγομένη *βασιλόπιττα* μὲ τὸ ἐν αὐτῇ νόμισμα, τὰ τυχηρὰ παιγνίδια, αἱ μεταμφιέσεις τῶν μωμογέρων ἐν Πόντῳ, τῶν *ρουγκατσαρίων* ἐν Μακεδονίᾳ, καὶ ἄλλαι ἀλλαχοῦ, αἱ πυραί, οἱ ἀγερμοὶ μετὰ πλοίου καὶ εἴ τι ἄλλο. Ἀρκετὸν μέρος τῶν ἐθίμων τούτων φέρει ἀσφαλῶς διαβατήριον χαρακτῆρα. Αἱ ἑορταὶ ἐπίσης τῶν Ἀπόκρεων, συμπίπτουσαι περίπου πρὸς τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνοίξεως, συνεκέντρωσαν ἀνάλογα ἔθιμα, ὡς εἶναι αἱ μεταμφιέσεις. Ἐκτὸς τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ἡ πρώτη Μαρτίου ἀποτελεῖ κέντρον καθαρμῶν καὶ διαβατηρίων ἐθίμων, ὡς παλαιὰ τοῦ ἔτους ἀρχή. Εἰς τὸν αὐτὸν μῆνα συνέπιπτον ἄλλοτε καὶ οἱ ἀγερμοὶ τῶν χελιδονισμάτων, οἵτινες σήμερον σχεδὸν ἐξέλιπον. Μετὰ ταῦτα ἀκολουθεῖ τὸ σύμπλεγμα τῶν ἑορτῶν τοῦ Πάσχα, αἵτινες ἀρχίζουν ἀπὸ τοῦ Σαββάτου τοῦ Λαζάρου. Καὶ τὰ περὶ τὴν ἑορτὴν ταύτην ἔθιμα, οἱ ἀγερμοί, τὰ ᾄσματα καὶ αἱ δραματικαὶ παραστάσεις τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ φέρουν χαρακτῆρα ἐθνικόν. Κατὰ τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν ἔχομεν ἐνιαχοῦ τοὺς κήπους τοῦ Ἀδώνιδος, κατὰ τὸ κυρίως Πάσχα τὰς πυράς, τὸ κάψιμο τοῦ Ἰούδα, τὰς αἰώρας, τὰ κόκκινα αὐγὰ καὶ εἴ τι ἄλλο, ἔθιμα ἐπίσης προχριστιανικά. Ἀκολουθεῖ ἡ ἑορτὴ τῆς πρώτης Μαΐου, ἄσχετος πρὸς τὴν ἐπίσημον θρησκείαν, περιλαμβάνουσα ἀρκετὰ ἐξωτικὰ ἔθιμα, κατὰ Μάϊον δ' ἐπίσης πιθανώτατα ἔχομεν καὶ τὴν ἐν τοῖς ἀγροῖς ὑπὸ γυναικῶν καὶ νεανίδων τελουμένην τελετὴν τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Ζαφείρη, εἰκονίζουσαν τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀναζωογόνησιν τῆς βλαστήσεως κατὰ τὸ ἔαρ. Ἡ ἑορτὴ κατόπιν τῆς Πεντηκοστῆς κλείει τὴν περίοδον τῶν Ρουσαλίων, ἑορτῆς τῶν νεκρῶν, συνεχιζούσης τὰ ρωμαϊκὰ Rosalia. Κατὰ τὴν 24 Ἰουνίου ἔχομεν τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ *λιοτροπιοῦ*, τὴν ἑορτὴν δηλονότι τῶν θερινῶν τροπῶν, τὴν ὁποίαν συνοδεύουν πυραὶ καθαρτικαὶ μὲ χαρακτῆρα διαβατήριον (ἐν Αἰγίνῃ οἱ ὑπερπηδῶντες λέγουσι: *ἀφήνω τὸν κακὸ καιρὸ καὶ πάω στὸν καλύτερο*), κληδονισμοὶ καὶ ποικίλαι μαντικαὶ μέθοδοι κυρίως ὑπὸ τῶν κορασίδων πρὸς μάντευσιν τοῦ μέλλοντος συζύγου, οἷον *αὐγομαντεία, μολυβδομαντεία, καθρεπτομαντεία* κλπ. καὶ ἄλλα τινὰ διαβατήρια ἔθιμα. Κατὰ τὸν Ἰούλιον σπουδαία εἶναι ἡ ἑορτὴ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς ἢ τοῦ προφήτου Ἠλία, ὁπότε πάλιν ἀνάπτονται ἐνιαχοῦ πυραί, ἐγίνοντο δὲ κατὰ τόπους καὶ θυσίαι ταύρων, λείψανον ἀγροτικῆς πιθανῶς λατρείας, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἔναρξιν τῆς πνοῆς τῶν ἐτησίων. Ἀκολουθοῦσιν αἱ ἀποφράδες ἡμέραι τοῦ Αὐγούστου αἱ *δρίμαι*, καθ' ἃς καὶ τὰ προγνωστικὰ τοῦ καιροῦ τῶν μηνῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ *μερομήνια*, λείψανον τῆς κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἐνάρξεως τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἔτους τῆς Σώθιος. Τὴν 14 Σεπτεμβρίου εἴχομεν ἄλλοτε ἐν Αἰγίνῃ τὰ ἔθιμα τοῦ *Λειδινοῦ* (=δειλινοῦ), ἅτινα ἀναπαρίστων τὴν πρόθεσιν, τὴν ἐκφορὰν καὶ τὴν ταφὴν ἐν ὁμοιώματι τοῦ περὶ τὴν δείλην γεύματος, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ ἀνίστατο πάλιν κατὰ τὴν ἄνοιξιν. Κατὰ τὴν 21ην Νοεμβρίου ἔχομεν τὴν ἑορτὴν τῶν εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, τῆς καλουμένης Μεσοσπορίτισσας, λόγῳ τῆς συμπτώσεως αὐτῆς πρὸς τὴν ἐποχὴν τῆς σποράς, κατ' αὐτὴν δὲ παρασκευάζεται πανσπερμία, τὰ *πολυσπόρια* καλούμενα, χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀγροτικοῦ χαρακτῆρος τῆς ἑορτῆς.

Ἐκτὸς τῶν εἰς τακτὰς ἡμέρας ἑορτῶν τούτων καὶ τῶν συναφῶν ἐξωτικῶν ἐθίμων ἀσκοῦνται ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ διάφορα ἄλλα λατρευτικὰ ἔθιμα ἐξωτικῆς ἐπίσης ἀρχῆς, οἷον καθαρμοὶ διάφοροι, ἀπαρχαὶ καρπῶν, προσκομιζόμεναι εἰς τοὺς ναούς, ἀκοίμητοι λύχνοι, νέα φῶτα κτλ. Πλὴν τούτων δὲν λείπουν, ὡς ἀνωτέρω ἐν τοῖς περὶ τροφῆς ἐλέχθη, καὶ καθαρῶς γεωργικὰ λατρευτικὰ ἔθιμα κατὰ τὴν σπορὰν καὶ τὸν θερισμόν, μεταμφιέσεις κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ τρυγητοῦ, ἱεροὶ ἄροτοι καὶ εἴ τι ἄλλο. Τοιαύτην σημασίαν εἶχε τὸ ἔθιμον τῶν λεγομένων *καλογήρων* ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Θράκῃ. Ἐν τῇ αὐτῇ Θρᾴκῃ εἴχομεν μέχρι πρό τινος καὶ λείψανα ὀργιαστικῆς τινος λατρείας, τὰ καλούμενα *ἀναστενάρια*. Ἐκαλεῖτο δ' οὕτω θίασος ἀνδρῶν ἑορταζόντων κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου δι' ὀργιαστικῶν χορῶν πέριξ πυρᾶς καὶ σκιρτώντων ἐν ἐκστάσει ἐπὶ ἀνθράκων (βλ. *ἀναστενάρια*).

Ἰδίαν τέλος κατηγορίαν ἀποτελοῦσι τὰ περὶ τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν νόμιμα. Καὶ ἐδῶ οὐ μόνον ἡ χριστιανικὴ λατρεία ἠναγκάσθη νὰ παραδεχθῇ καὶ νομιμοποιήσῃ παλαιόθεν ὑφιστάμενα ἔθιμα, ὡς εἶναι τὰ τρίτα καὶ τὰ ἔνατα, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ παραμείναντα ἐκτὸς αὐτῆς ἐξακολουθοῦν νὰ ζοῦν εἰσέτι παρὰ τῷ λαῷ. Τοιαῦτα π. χ. εἶναι ἡ παράθεσις ποτηρίου ὕδατος ἐν τῷ δωματίῳ, ὅπου ἀπέθανεν ὁ νεκρός, διὰ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, ἡ θραῦσις τῶν ἀγγείων, ὁ ὀβολὸς τοῦ Χάρωνος, τὸ μετὰ τὴν ταφὴν περίδειπνον, ἡ καλουμένη δηλονότι παρηγοριά, τὰ κόλλυβα καὶ εἴ τι ἄλλο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *B. Schmidt*, Das Volksleben der Neugriechen, Leipzig 871, ἔνθα ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφ α.—*N. Γ. Πολίτου*, Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Ἐν Ἀθήναις 1874.—*Τοῦ αὐτοῦ*, Λαογραφικὰ Σύμμεικτα. Ἐν Ἀθήναις τόμ. 1-3.— *Τοῦ αὐτοῦ*, Παραδόσεις. Ἐν Ἀθήναις 1904 τόμ. 1-2.—*Στ. Π. Κυριακίδου*, Ἑλληνικὴ Λαογραφία. Ἐν Ἀθήναις 1922.—*Τοῦ αὐτοῦ*, Θυσία ἐλάφου ἐν νεοελληνικῇ παραδόσει καὶ συναξαρίοις (Λαογραφία τόμ. ΣΤ΄).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Παρατηρήσεις εἰς τὰς χιακὰς παραδόσεις Στ. Βίου (Λαογραφία τόμ. Η΄.—*Γ. Μέγα*, Θυσία ταύρων καὶ κριῶν ἐν ΒΑ Θρᾴκῃ (Λαογραφία Γ΄).—*Τοῦ αὐτοῦ*, Παραδόσεις περὶ ἀσθενειῶν (Λαογραφία Ζ΄). - *Daukins*, The modern carnival in Thrace (The Journal of Hellenic Studies, vol. XXV 1 (1906).

3) Μαγεία. Ἡ μαγεία, ὡς γνωστόν, διαφέρει οὐσιωδῶς τῆς θρησκείας, καθ' ὅσον σκοπὸς αὐτῆς δὲν εἶναι ἡ καθ' οἱονδήποτε τρόπον ἢ πρὸς οἱονδήποτε σκοπὸν θεραπεία τοῦ θείου, ἀλλ' ἡ ἐπίτευξις τοῦ ποθουμένου εἴτε διὰ τῆς ὑποτιθεμένης ἐξαιρετικῆς δυνάμεως διαφόρων πραγμάτων, λόγων ἢ ἐνεργειῶν, εἴτε διὰ τοῦ ἐξαναγκασμοῦ τοῦ θείου διὰ διαφόρων λόγων ἢ ἐνεργειῶν, ἐχόντων τὴν πρὸς τοῦτο δύναμιν. Ἀναλόγως δὲ τῆς φύσεως τῶν ἐφαρμοζομένων μεθόδων, ἡ μαγεία δύναται νὰ διακριθῇ εἰς *ἄμεσον*, ὅταν ἡ μαγικὴ ἐνέργεια κατευθύνεται ἀμέσως πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, καὶ εἰς *ἔμμεσον* ἢ *ἀναλογικῶς* ἢ *συμπαθητικῶς*, ὁσάκις πιστεύεται ὅτι ἡ τελουμένη πρᾶξις, ἀπομίμησις ἔν τινι μέτρῳ οὖσα τοῦ ποθουμένου, θέλει κατ' ἀναλογίαν ἐπιφέρει τοῦτο, καὶ τρίτον εἰς *ἔντεχνον*, ἥτις δὲν διαφέρει τῶν προηγουμένων εἰμὴ κατὰ τοῦτο, ὅτι προϋποθέτει τὴν ὕπαρξιν εἰδικῆς τάξεως μάγων, οἵτινες ἄλλοτε καλῇ τῇ πίστει καὶ ἄλλοτε δολίως ἐξευρίσκουν καὶ ἐφαρμόζουν ποικίλας καὶ πολυπλόκους πράξεις καὶ μεθόδους, εἰσάγοντες εἰς τὴν μαγείαν δοξασίας καὶ μορφὰς καὶ ἐξ ἄλλων κύκλων δοξασιῶν καὶ ἰδίᾳ θρησκευτικῶν καὶ δημιουργοῦντες αὐστηρῶς μυστικὴν διδασκαλίαν. Τὰ παραδείγματα τῶν τριῶν τούτων εἰδῶν εἶναι πολυάριθμα. Οὕτω π. χ. ἐπειδὴ ἡ ἀσθένεια θεωρεῖται ὡς ὑλικόν τι, εἰσελθὸν εἰς τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, ὁ μάγος προσπαθεῖ νὰ ἀφαιρέσῃ αὐτὴν δι' ἀπομυζήσεως. Ὁ θέλων νὰ κακοποιήσῃ τινὰ εἶναι ἀρκετὸν νὰ κακοποιήσῃ ράκος ἐκ τῶν ἐνδυμάτων του ἢ τρίχας ἢ ὄνυχας ἐκ τοῦ σώματός του, ἢ τὴν εἰκόνα του ἢ καὶ ὁμοίωμα, παριστῶν αὐτόν, ἢ καὶ ἁπλῶς νὰ τελέσῃ πρᾶξίν τινα σημαντικὴν τῆς βλάβης, ἣν θέλει νὰ προκαλέσῃ, οἷον νὰ ἐμπήξῃ καρφίον εἰς εἰδώλιον, νὰ δέσῃ κόμβον κ.τ.τ. Ὁ θέλων νὰ προκαλέσῃ βροχὴν χύνει ἁπλούστατα ὕδωρ. Ταῦτα πάντα καὶ τὰ παρόμοια ἀποτελοῦσι μεθόδους τῆς ἀμέσου μαγείας. Ὁ θέλων νὰ χυθῇ τὸ αἷμα τοῦ ἐχθροῦ του σφάζει πρόβατον, ἐπιλέγων: «οὕτω νὰ χυθῇ τὸ αἷμα τοῦ ἐχθροῦ μου», ἢ χύνει ὀλίγον οἶνον ἐκ τοῦ ποτηρίου του, ἐπιλέγων τὰ αὐτά. Ὁ θέλων νὰ ἐπιτύχῃ εἰς τὴν θήραν, ἀπομιμεῖται τὴν δίωξιν καὶ τὸν φόνον τοῦ θηράματος.

Ταῦτα καὶ τὰ παρόμοια ἀποτελοῦσι μεθόδους τῆς ἐμμέσου ἢ ἀναλογικῆς ἢ συμπαθητικῆς μαγείας. Ἐννοεῖται ὅτι ἐπειδὴ εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιστάσεις πρόκειται πολλάκις περὶ μιμικῶν πράξεων, εἶναι δύσκολος ἡ διάκρισις μεταξὺ τῶν δύο εἰδῶν τῆς μαγείας. Τὸ μόνον διακριτικὸν γνώρισμα εἶναι πάντοτε κατὰ πόσον ἡ μαγικὴ πρᾶξις δρᾷ κατ' εὐθεῖαν ἢ ἔχει τὴν δύναμιν νὰ προκαλέσῃ κατ' ἀναλογίαν τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα. Ἡ ἔντεχνος μαγεία οὐ μόνον χρησιμοποιεῖ τὰς τοιαύτας μεθόδους, ἀλλὰ προσεξεῦρε καὶ ἄλλας, ἀναμείξασα καὶ ξένα πρὸς τὴν μαγείαν στοιχεῖα, καὶ δὴ θρησκευτικά. Ὀφείλεται δὲ ἡ ἀνάπτυξις αὐτῆς εἰς τὴν ἐμφάνισιν τῶν εἰδικῶν μάγων καὶ τὸν σχηματισμὸν μαγικῆς παραδόσεως, ἥτις παραμένει μυστική. Διὰ ταύτης αἱ πρῴην αὐθόρμητοι μαγικαὶ πράξεις λαμβάνουν σταθερὸν καὶ μόνιμον χαρακτῆρα, ἀναπτύσσεται δὲ μαγικὴ τεχνική, τῆς ὁποίας τὰ κυριώτατα μέσα εἶναι τὰ ἀκόλουθα. Πρῶτον *χειρονομίαι* καὶ *ἐνέργειαι*, αἱ ὁποῖαι, φυσικαὶ ἀρχικῶς μιμικαὶ ἐκδηλώσεις, λαμβάνουν σὺν τῷ χρόνῳ σταθερῶς μαγικὸν χαρακτῆρα. Τοιαῦται π. χ. εἶναι οἱ μαγικοὶ κόμβοι, οἱ κατάδεσμοι, τὰ καρφώματα, αἱ ἀπειλαὶ διὰ κοπτερῶν ὀργάνων, οἷον μαχαιρῶν, δρεπάνων κλπ., οἱ κατακλυσμοί, αἱ ἀπονίψεις καὶ οἱ ποικίλοι καθαρμοί, καὶ πολλαὶ ἄλλαι. Δεύτερον *λέξεις* καὶ *λόγοι* διάφοροι, οἵτινες συνοδεύοντες τὰς πράξεις ἀποκτῶσιν ἐπίσης σὺν τῷ χρόνῳ σταθερὰν καὶ μόνιμον μορφὴν καὶ σημασίαν μαγικήν. Οἱ λόγοι οὗτοι, λαμβάνοντες μετρικὸν χαρακτῆρα, ἐφ' ὅσον πολλάκις συνοδεύουν χορούς, ἐξελίσσονται εἰς τὰς *ἐπῳδάς*, αἵτινες, παραδιδόμεναι ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, διατηροῦνται κατὰ τὸ δυνατὸν ἀναλλοίωτοι, πολλάκις δὲ λόγῳ τῆς παρόδου τοῦ χρόνου καὶ τῆς προϊούσης ἀλλοιώσεως τῆς γλώσσης καθίστανται ἀκατανόητοι. Τρίτον πράγματα διάφορα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται διάφοροι δυνάμεις. Τοιαῦτα εἶναι λίθοι ἔγχρωμοι ἢ ἰδιόρρυθμοι κατὰ τὸ σχῆμα, κογχύλια, ὀδόντες καὶ ὀστᾶ ζώων καὶ ἀνθρώπων, καὶ δὴ τοιούτων, οἵτινες ἐν τῇ ζωῇ ἐθεωροῦντο πεπληρωμένοι δυνάμεως, καὶ τὰ παρόμοια. Τὰ πράγματα ταῦτα φερόμενα ὡς περίαπτα χρησιμεύουν εἴτε ὡς ἀποτρόπαια, εἴτε καὶ ὡς ἀγαθοῦ πρόξενα. ἀρχικῶς δ' ἀναζητοῦνται ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῶν ἐχόντων ἀνάγκην αὐτῶν. Μὲ τὴν μόρφωσιν τῶν μάγων ἀποβαίνουν αὐτοὶ οἱ προμηθευταί, διότι οὗτοι, ὡς εἰδήμονες, ἀλλὰ καὶ πεπληρωμένοι δυνάμεως, δύνανται νὰ ἐξευρίσκουν καὶ παρασκευάζουν τὰ εἰδικὰ καὶ δραστικὰ δι' ἑκάστην περίπτωσιν φυλακτήρια. Διὰ τούτων οἱ μάγοι οὐ μόνον ἐπαυξάνουν τὴν ἰδίαν αὐτῶν δύναμιν, ἀλλὰ δύνανται καὶ νὰ μεταδίδουν αὐτὴν κατὰ τὰς περιστάσεις εἰς τοὺς δεομένους, χορηγοῦντες εἰς αὐτοὺς ταῦτα. Τέταρτον μέσον, ἀνῆκον ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἔντεχνον μαγείαν, εἶναι αἱ διάφοροι ἐνέργειαι δι' ὧν οἱ μάγοι προσπαθοῦν νὰ ἔλθουν εἰς ἐπικοινωνίαν πρὸς τὰ ὑπεράνθρωπα ὄντα, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ὡς οἱ δημιουργοὶ καὶ εἰσηγηταὶ τῆς μαγικῆς τέχνης ἢ ὡς δυνάμενα νὰ ἀσκήσουν οἱανδήποτε ἐνέργειαν πρὸς βλάβην ἢ ὠφέλειαν τοῦ ἀνθρώπου. Τοιαῦτα ὄντα εἶναι πρῶτον οἱ νομιζόμενοι δημιουργοί, οἵτινες θεωροῦνται ὡς οἱ ἱδρυταὶ τῆς κοινωνικῆς τάξεως καὶ τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν, ἔπειτα τὰ πνεύματα ἐπισήμων καὶ διασήμων τῶν νεκρῶν ἢ βιαιοθανάτων καὶ τέλος οἱ διάφοροι δαίμονες. Ἡ ἐπικοινωνία αὕτη δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ εἴτε διὰ τῆς ἐπαφῆς πρὸς τὰ ὑλικὰ τῶν λείψανα, κρανία, ὀστᾶ, ἐργαλεῖα, τάφους, ἢ συνηθέστερον δι' ἀπ' εὐθείας ἐπικοινωνίας, ἐπιτυγχανομένης διὰ τῆς *ἐκστάσεως*. Προκαλεῖται δὲ αὕτη διὰ τῆς διεγέρσεως τοῦ νευρικοῦ συστήματος διὰ διαφόρων μέσων, ἐξαντλητικῶν χορῶν συνοδευομένων συνήθως ὑπὸ θορυβώδους μουσικῆς, παρατεταμένων νηστειῶν, ἀπομονώσεως, ἐπῳδῶν, χρήσεως μεθυστικῶν ποτῶν καὶ καπνοῦ καὶ εἴ τινος ἄλλου. Τὸ τέταρτον τοῦτο μέσον φέρει τὴν μαγείαν πλησιέστερον πρὸς τὴν θρησκείαν, εἶναι δὲ ἴσως τὸ μόνον σημεῖον ἐπαφῆς τῶν δύο τούτων συγγενῶν μέν, ἀλλ' ἀνεξαρτήτων ἀπ' ἀλλήλων ἐκδηλώσεων. Πέμπτον καὶ τελευταῖον εἶναι ἡ χρῆσις πραγματικῶν φαρμάκων ἢ δηλητηρίων, τῶν ὁποίων τὴν δύναμιν γνωρίζουν ἐκ παλαιᾶς ἐμπειρίας οἱ μάγοι καὶ τὴν χρησιμοποιοῦν καταλλήλως.

Ὡς πρὸς τοὺς ἐπιδιωκομένους ὑπὸ τῆς μαγείας σκοπούς, οὗτοι δύνανται νὰ διακριθῶσιν εἰς δύο ὁμάδας, εἰς σκοποὺς ἀτομικοὺς καὶ σκοποὺς κοινωνικούς. Οἱ πρῶτοι εἶναι ποικίλοι καὶ διάφοροι ἀνάλογοι πρὸς τὰς ἐπιθυμίας τῶν ἀτόμων, ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ἀσθενειῶν, ἐκπλήρωσις ἐρωτικῶν πόθων, ἐπιτυχία εἰς οἰκονομικὰς ἐπιχειρήσεις, εὕρεσις θησαυρῶν, βλάβη ἢ καὶ φόνος ἐχθρικῶν προσώπων. ἀφανισμὸς ἐπιβλαβῶν ζῴων κτλ. Οἱ δεύτεροι εἶναι μᾶλλον περιωρισμένοι, ἀφορῶντες εἰς τὴν πλήρωσιν διαφόρων ἐπιτακτικῶν ἀναγκῶν τῆς κοινωνίας, ἀναφερομένων εἰς τὴν συντήρησιν καὶ τὴν προσαγωγὴν αὐτῆς, οἷον ἡ ἐπαύξησις τοῦ θηράματος, ἡ προαγωγὴ τῆς βλαστήσεως, ἡ πρόκλησις ἢ κατάπαυσις βροχῶν, ἡ κατάπαυσις ἐπιδημικῶν νόσων ζῴων καὶ ἀνθρώπων, ἡ ἀπόκρουσις ἢ καὶ ἡ καταστροφὴ ἐχθρῶν ἢ βλαβερῶν ζῴων καὶ εἴ τι ἄλλο. Ἐντεῦθεν ἡ μαγεία ἀποκτᾷ καὶ κοινωνικὴν σημασίαν, οἱ δὲ μάγοι καταλαμβάνουν σημαντικὴν ἐν τῇ κοινωνίᾳ θέσιν.

Ἡ μαγεία, ὡς καὶ ἡ θρησκεία, ἀπαντᾷ παρ' ὅλους τοὺς λαοὺς καὶ εἰς ὅλους τοὺς χρόνους, ἄλλοτε μὲν ἐκ παραλλήλου πρὸς αὐτήν, ἄλλοτε πολλαχῶς ἀνάμεικτος καὶ συγκεχυμένη. Παρὰ πολλοῖς κατέλαβεν ἐξέχουσαν θέσιν, ὁ δὲ μάγος ἦτο ἡ σπουδαιοτάτη μετὰ τὸν βασιλέα ἢ φύλαρχον προσωπικότης. Αὐτὸς εἶναι ὁ θεραπευτὴς καὶ ὁ δημιουργὸς πολλάκις τῶν ἀσθενειῶν, ὁ προσκαλῶν, ἀλλὰ καὶ ἀναχαιτίζων τὰς βροχάς, ὁ ἀποτροπεὺς παντὸς κακοῦ, ἀλλὰ καὶ ὁ δημιουργὸς αὐτοῦ, ὁ ἐπικίνδυνος τέλος καὶ μυστηριώδης κάνθρωπος, τὸν ὁποῖον ὅλοι φοβοῦνται καὶ τοῦ ὁποίου τὴν ἐπέμβασιν ὅλοι ἐν τῇ ἀνάγκῃ ἐπιζητοῦσι.

Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι δὲν εἶναι ἄγνωστος ἡ μαγεία. Οἱ μῦθοι περὶ Κίρκης καὶ Μηδείας καὶ Ἀγαμήδης καὶ Πασιφάης καὶ Τελχίνων κτλ. δεικνύουν παλαιοτάτην πρὸς αὐτὴν προσέγγισιν. Δὲν λείπουν ἐπίσης εἰδήσεις, προερχόμεναι ἀπὸ τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἡ λαμπρὰ καὶ γενικῶς «Περὶ ἱερῆς νούσου» πραγματεία, ἡ περιλαμβανομένη μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Ἱπποκράτους, ἀναφέρει μάγους καὶ καθαρτὰς καὶ ἀγύρτας, οἵτινες εἶναι ἱκανοὶ οὐ μόνον νόσους νὰ θεραπεύουν διὰ καθαρμῶν καὶ ἐπῳδῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν σελήνην νὰ καταβιβάζωσι καὶ τὸν ἥλιον νὰ κάμνουν ἄφαντον καὶ κακοκαιρίαν καὶ εὐδίαν καὶ ὄμβρους καὶ ξηρασίαν καὶ ἀφορίαν γῆς καὶ θαλάσσης προκαλῶσιν. Ὅθεν ἡ δρᾶσις αὐτῶν δὲν ἦτο πάντοτε ἐπ' ὠφελείᾳ τῶν ἀνθρώπων. Οἱ γόητες καὶ οἱ φαρμακοὶ εἴτε διὰ τῆς βασκανίας εἴτε διὰ τῶν θυμοφθόρων αὐτῶν φαρμάκων εἴτε δι'

Digitized by Google

εχνῶν καὶ μαγγανειῶν ἠδύναντο πολλαχῶς νὰ
λάψουν τοὺς ἀνθρώπους, ὁπότε ὅμως ἀνακαλυ-
τόμενοι ἐτιμωροῦντο αὐστηρότατα. Ὁ Δημοσθέ-
ης ἐν τῷ κατ' Ἀριστογείτονος λόγῳ αὐτοῦ ἀνα-
έρει τινὰ φαρμακίδα Λημνίαν, τὴν Θεωρίδα,
ιταδικασθεῖσαν εἰς θάνατον. Παρ' ὅλα ταῦτα
έχρι τῶν ἑλληνιστικῶν τοὐλάχιστον χρόνων ἡ
αγεία παρέμεινεν ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τὴν μορφὴν
ισιδαιμονίας, οὐδόλως δ' ἀνεμείχθη πρὸς τὴν
ρησκείαν, οἱ δὲ μάγοι οὐδέποτε οὐδεμίαν ἐπίση-
ον θέσιν ἐν τῇ ὠργανωμένῃ κοινωνίᾳ κατέλαβον.
ἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι εἰς τὸ παλαιότατον λο-
τεχνικὸν μνημεῖον, τὴν «Ἰλιάδα», ἡ μαγεία οὐδε-
αν ἔχει θέσιν ἐν τῷ βίῳ τῶν ἡρώων, ἐν δὲ τῇ
Ὀδυσσείᾳ», ἐξαιρουμένης τῆς Κίρκης, ἥτις τίθε-
ι ἐκτὸς τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, ἅπαξ μόνον
νεται λόγος περὶ χρήσεως ἐπῳδῆς. Καὶ αὐτοὶ δὲ
μάντεις, τῶν ὁποίων τὸ ἔργον εἶναι συναφὲς
ὸς τὴν μαγείαν, οὐδαμοῦ φαίνονται ἀσκοῦντες
ύτην, περιορίζονται δ' αὐστηρῶς εἰς τὴν ἑρμη-
αν τῶν οἰωνῶν καὶ τῶν τεράτων, ὅσα ὁ Ὀλύμ-
ος ἢ ἄλλος θεὸς πέμπει. Ἐξαίρεσιν μόνον ἀπε-
εσαν οἱ ὀρφικοὶ τελεσταί, οἵτινες παρὰ τὰ μυ-
ήρια αὐτῶν ἤσκησαν καὶ καθαρμοὺς καὶ τελε-
; φύσεως μαγικῆς.

Διάφορος ἀποβαίνει ἡ κατάστασις εἰς τοὺς μετὰ
Ἀλέξανδρον χρόνους, καὶ δὴ τοὺς ἑλληνορρω-
κούς. Ἡ μαγεία μὲ τὴν ἐν γένει αὔξησιν τῆς
σιδαιμονίας, τῆς ὁποίας ὡραίαν εἰκόνα μᾶς δί-
εἰς διαφόρους αὐτοῦ διαλόγους ὁ Λουκιανός,
αλαμβάνει ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀνατολῆς
ιαντικὴν θέσιν ὄχι βέβαια εἰς τὴν πολιτείαν,
' εἰς τὸν βίον τὸν ἑλληνικόν. Μάγοι ὑπὸ
κίλα ὀνόματα, ὡς φαρμακομάντεις, ἰατρομάν-
, καθαρταί, βωμολόχοι, ἀγύρται κτλ. ἔχον-
ὡς συνοδοὺς ἐγκυλικιστρίας, περιμακτρίας,
στρίας, τυμπανιστρίας κτλ., περιήρχοντο τὰς
εις ὑπισχνούμενοι εἰς τοὺς ἐπιθυμοῦντας πᾶν
θόν, ὡς λέγει πάπυρός τις «ζωήν, ὑγείαν, σω-
αν, πλοῦτον, εὐτεκνίαν, γνῶσιν, εὐακοΐαν, εὐμέ-
, εὐβουλίαν, εὐδοξίαν, μνήμην, χάριν, μορφήν, κάλ-
πρὸς πάντας ἀνθρώπους» (Papyri Magicae, I
57 κ. ἑ.). Χῶραί τινες, ἀδιάφορον ἂν ἀληθῶς
ι λαϊκῆς φήμης, ἀποβαίνουσι περίφημοι διὰ
μαγίσσας των, ὡς λ. χ. ἡ Θεσσαλία, τὸ δὲ
ιδαιότατον ἡ μαγεία ἀναμειγνύεται πολλαχῶς
; τὴν θρησκείαν καὶ τὴν ἀστρολογίαν, ἀνα-
σεται εἰς πλήρη ἀπόκρυφον ἐπιστήμην, τὴν
ργίαν, εὑρίσκει δὲ στήριγμα θεωρητικὸν εἰς
υστήματα φιλοσόφων, οἷοι οἱ νεοπλατωνικοὶ
οἱ νεοπυθαγόρειοι. Εἰς τὰς παλαιὰς αὐτῆς
δους προσθέτει ποικίλης φύσεως νέας, χρη-
ποιεῖ τὸν ὑπνωτισμὸν καὶ τὴν ἔκστασιν καὶ
ειγνύει τὸ θεῖον εἰς τὰς δεισιδαίμονας αὐτῆς
άς. Πολυάριθμοι καὶ λίαν διδακτικαὶ εἶναι
ρὶ μαγείας καὶ μάγων εἰδήσεις διαφόρων συγ-
ων συγγραφέων, Ἑλλήνων καὶ Λατίνων, δια-
στικώτατοι δὲ οἱ περισωθέντες μέχρις ἡμῶν
οἱ πάπυροι, οἵτινες περιγράφουσι τὰς ποι-
τῶν μάγων τῶν χρόνων τούτων μεθόδους.
τός τις μάγος καὶ θεουργὸς ὑπῆρξε καὶ ὁ
λλώνιος ὁ Τυανεύς, οὗ τὸν βίον καὶ τὰ ἔργα
γραψεν ὁ Φιλόστρατος.

τὸς ὅμως τῶν εἰδήσεων τῶν συγγραφέων καὶ
ιαγικῶν παπύρων, διδακτικὰ εἶναι καὶ τὰ πε-
θέντα αὐτούσια δείγματα τῶν ἀρχαίων μαγι-
μεθόδων, οἱ κατάδεσμοι καὶ τὰ μετάλλινα
ὰ εἰδώλια. Καὶ οἱ μὲν κατάδεσμοι εἶναι ἐλά-
ι μετάλλινα, φέροντα τὸ ὄνομα τοῦ μισουμέ-
όνον ἢ μετὰ τοῦ ῥήματος *καταδῶ*, ἐνίοτε δὲ
ρὰς καὶ ἐπικλήσεις καταχθονίων δαιμόνων,
οῖα κατώρυσσον εἰς διαφόρους ἀποκέντρους
ς, καὶ συνηθέστερον ἐντὸς τάφων, πολλάκις
ιρφωνον ἢ ἁπλῶς διεπέρων δι' ἥλων. Τὰ εἰ-
, τὰ ὁποῖα πάντοτε παριστῶσι τὸ ὁμοίωμα
ἐχθροῦ, εἶναι συνήθως τρυπημένα δι' ἥλων ἢ
σι τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας δεδεμένους.

ρὰ τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος ἐκλη-
ησαν τὴν μαγείαν οἱ Βυζαντινοὶ Ἕλληνες,
όλην τὴν ἀντίδρασιν τῆς πολιτείας καὶ τῆς
ησίας, αἵτινες διὰ νόμων καὶ κανόνων ἀπα-
ουσι καὶ τιμωροῦσιν αὐστηρότατα τὴν ἄσκη-
τῆς ὑπὸ οἱανδήποτε μορφήν. Βεβαίως δὲν
πλέον ἡ μαγεία τὴν παλαιὰν αὐτῆς θέσιν,
εν ἐν πολλοῖς εἰς λαϊκὴν δεισιδαιμονίαν, ἐν
ς ἀσκεῖται ἐν τῷ κρυπτῷ, πολλάκις δ' ὁ
αὶ οἱ μοναχοὶ κατηγόρησαν μισητοὺς εἰς
ἐπισκόπους καὶ πατριάρχας καὶ μεγιστᾶνας
τοκράτορας ἀκόμη ὡς μάγους καὶ λεκανο-
, ἀσκοῦντας βδελυρὰς μαγικὰς μεθόδους.
οῦ ΙΒ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς ἡ μαγεία καὶ ἡ
ῆς πρὸς αὐτὴν ἀστρολογία ἀρχίζει νὰ καλ-
ται σπουδαιότερον. Λόγιοι καὶ μεγιστᾶνες
τοκράτορες ἀκόμη ἀσχολοῦνται, κατὰ τὰς
ίας σοβαρῶν συγγραφέων, περὶ τὴν μαγείαν
ν ἀστρολογίαν, αἱ δὲ ἀπόκρυφοι *σολομών-*
βλοι, αἱ νεοελληνικαὶ δηλονότι σολομωνικαί,
ι ὅτι ἔκτοτε ἦσαν ἐν χρήσει. Ὁ Ψελλὸς
εῖ ὅτι μεταξὺ ἄλλων ἠσχολήθη καὶ περὶ
οκρύφους ταύτας ἐπιστήμας, πιθανώτατα ἐν
ίᾳ πρὸς τὰς νεοπλατωνικὰς αὐτοῦ μελέτας,
ρον ἡ μαγεία ἐξακολουθεῖ νὰ ζῇ εἰς τὰ

λαϊκὰ στρώματα εἴτε ὑπὸ τὴν μορφὴν ἁπλῶς δεισιδαιμόνων δοξασιῶν καὶ ἐθίμων, κοινῶν εἰς ἅπαντα τὸν λαόν, εἴτε καὶ ὡς ἐνεργὸς μαγεία, ἐπὶ κακῷ ἢ ἀγαθῷ, ἀσκουμένη ὑπὸ ὡρισμένων ἐμπείρων αὐτῆς ἀτόμων, μάγων ἢ μαγισσῶν. Ἐννοεῖται ὅτι εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις πρόκειται περὶ τῶν αὐτῶν ἢ παραπλησίων ἐνεργειῶν· ἡ διαφορὰ ἔγκειται εἰς τοῦτο μόνον, ὅτι ἐν τῇ δεισιδαιμονίᾳ δὲν ὑπάρχει σαφὴς ἡ συνείδησις τοῦ μαγικοῦ, ὅπως εἰς τὴν ἐνεργὸν μαγείαν. Κυριώτατοι δηλονότι σκοποὶ τῆς μαγείας, ἀτομικοὶ καὶ κοινωνικοί, εἶναι πρῶτον ἡ προφύλαξις ἀνθρώπων καὶ ζῴων ἀπὸ τῶν ἀσθενειῶν καὶ ἡ θεραπεία οὐτῶν διὰ τῶν μέσων, τὰ ὁποῖα αὕτη διαθέτει καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνάλογα τοῦτο μὲν πρὸς τὰς περὶ προελεύσεως αὐτῶν δοξασίας, τοῦτο δὲ πρὸς τὸν ἀτομικὸν ἢ ἐπιδημικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα. Πιστεύει δὲ ὁ λαὸς ὅτι αἱ ἀσθένειαι, πλὴν τινων τὰς ὁποίας ἀποδίδει εἰς φυσικὰς αἰτίας, προέρχονται εἴτε ἐκ βασκανίας, εἴτε ἐκ τῆς ἐπηρείας διαφόρων πραγμάτων, ἐχόντων μυστηριώδη βλαπτικὴν δύναμιν, εἴτε ἐκ τῆς ἐπηρείας δαιμόνων ἐξωτικῶν, εἴτε τέλος ἐκ τῆς ἐπηρείας αὐτῶν τούτων τῶν ἀσθενειῶν, τὰς ὁποίας προσωποποιεῖ. Ἐκ πάντων τούτων πρωτεύουσαν θέσιν ἔχει ἡ πίστις εἰς τὴν βασκανίαν, ἡ ἀπὸ τῆς ὁποίας προφύλαξις ἀνθρώπων, ζῴων καὶ πραγμάτων ἀποτελεῖ μίαν τῶν πρωτίστων μεριμνῶν τοῦ λαοῦ. Μετὰ τὰς ἀσθενείας δεύτερος σκοπὸς γενικὸς τῆς μαγείας εἶναι ἡ προφύλαξις τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς αὐτὸν ἀπὸ πάσης δαιμονικῆς ἐπηρείας καὶ ἀπὸ παντὸς ὁποθενδήποτε προερχομένου κακοῦ. Τρίτος σκοπὸς εἶναι ἡ ἱκανοποίησις τοῦ ἐρωτικοῦ πόθου. Τέταρτος ἡ ἐξασφάλισις τῆς ἐπιτυχίας εἰς ὡρισμένας ἢ καὶ εἰς πάσας τὰς οἱασδήποτε ἐνεργείας καὶ ἐπιχειρήσεις. Πέμπτος ἡ ἀνακάλυψις θησαυρῶν. Ἕκτος ἡ πρόκλησις βροχῆς ἐν ἀνομβρίᾳ ἢ καὶ ἀντιθέτως ἡ ἀποδίωξις τῶν νεφελῶν καὶ ἡ ἀποτροπὴ τῆς χαλάζης. Ἕβδομος ἡ διὰ παντὸς μέσου καὶ κατὰ πάντα τρόπον βλάβη τοῦ ἀντιζήλου καὶ τοῦ ἐχθροῦ. Ὄγδοος ἡ ἀπομάκρυνσις ἐπιβλαβῶν ζῴων καὶ εἴ τις ἄλλος.

Διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τοὺς σκοποὺς τούτους ἡ μαγεία χρησιμοποιεῖ, ὡς εἴπομεν, τὰ αὐτὰ μέσα καὶ τὰς αὐτὰς μεθόδους, τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποίησε καὶ χρησιμοποιεῖ πάντοτε ἡ μαγεία, μὲ διαφορὰς μόνον εἰς τὰς λεπτομερείας. Ἐν πρώτοις χρησιμοποιεῖ χειρονομίας καὶ ἐνεργείας. Τούτων συνηθέσταται εἶναι τὸ χριστιανικῆς προελεύσεως σταύρωμα, ἡ μοῦντζα, τὸ γλείψιμο τοῦ μετώπου, ἡ ἀπόσπασις ῥάκους ἐκ τῶν ἐνδυμάτων τοῦ ἀσθενοῦς καὶ ἡ πρόσδεσις αὐτοῦ εἰς δένδρον ἢ ἄλλον τόπον, ἡ ἀπόνιψις δι' ὕδατος καὶ ἡ ἀπόρριψις τούτου εἰς τὰς τριόδους ἢ εἰς τόπους ἀσυχνάστους, ἡ δίοδος δι' ὀπῶν δένδρων ἢ γῆς πρὸς ἐγκατάλειψιν εἰς αὐτὰς τῆς ἀσθενείας, ἡ περιχάραξις μαγικῶν κύκλων καὶ αἱ ἐν καιρῷ ἐπιδημιῶν γενόμεναι περιαροτριώσεις μετ' ἐγκατορύξεως τῶν ἀροτήρων βοῶν, ἡ ἀπόμαξις καθ' ἕνα οἱονδήποτε τρόπον τῆς ἀσθενείας καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις ταύτης εἰς διαφόρους ἀπροσίτους τόπους, ἡ ἐγκατόρυξις ἢ προσπαττάλευσις αὐτῆς, τὰ καπνίσματα διὰ διαφόρων οὐσιῶν συνήθως δυσωδῶν πρὸς ἀπομάκρυνσιν βασκανίας, δαιμόνων καὶ ἀσθενειῶν, τὰ ποικίλα ἐπ' ἀγαθῷ ἢ κακῷ καρφώματα δι' ἥλων ἢ καρφίδων ἢ βελονῶν, ἡ πλάσις εἰδωλίων καὶ ἡ κατὰ παντοίους τρόπους κακοποίησις αὐτῶν διὰ διαπερονήσεων ἢ δεσμῶν, ἡ χρῆσις μαχαιρῶν μετὰ μαύρης λαβῆς ἢ ψαλίδων ἢ καὶ δρεπάνων πρὸς κοπὴν ἢ ἐκφόβισιν τῆς ἀσθενείας, οἱ κατακλυσμοὶ πρὸς πρόκλησιν βροχῆς καθ' ἑαυτοὺς ἢ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ἔθιμον τῆς περπερούνας, οἱ μαγικοὶ κόμβοι καὶ ἄλλα παρόμοια.

Ἔπειτα χρησιμοποιεῖ τὰς ἐπῳδάς, αἵτινες, συνηθέσταται οὖσαι, δύνανται νὰ διακριθῶσιν εἰς διαφόρους κατηγορίας, ἀναλόγως τῆς ἀντιλήψεως, ἣν ἐκφράζουν, ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς προκλήσεως τῆς μαγικῆς ἐνεργείας. Αἱ κατηγορίαι αὗται εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: α') Αἱ *ἄμεσοι*, δι' ὧν ἐκφράζεται ἁπλῶς ἡ ἐπιθυμία, ἥτις καὶ θεωρεῖται ἀρκετὴ διὰ νὰ φέρῃ τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα. β') Τὰ κυρίως *ξόρκια*, δι' ὧν ἐπιτάσσεται τὸ κακὸν νὰ φύγῃ γ') Αἱ *ἀπειλαί*, δι' ὧν ἀπειλεῖται τὸ κακόν. δ') Αἱ δι' *ἐπικλήσεως* ἁγίων ἢ οὐρανίων σωμάτων, ἀσκούντων ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου. ε') Τὰ *νοματίσματα*, ἐν οἷς ἐνεργεῖ μόνον τὸ ὄνομα τοῦ πάσχοντος μετὰ τοῦ ὀνόματος θείου τινὸς προσώπου. στ') Αἱ ἐκφράζουσαι τὴν μετάδοσιν τοῦ κακοῦ εἰς ἄλλα ὄντα· ζ') Αἱ *συμπαθητικαὶ* ἢ *ἀναλογικαί*, αἵτινες, παρακολουθοῦσαι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πράξεις καὶ ἐνεργείας τῆς ἀναλογικῆς μαγείας, ἑρμηνεύουσι τὴν ἔννοιαν αὐτῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸ σκοπούμενον, οἷον ὅπως λειώνει τὸ ἀλάτι, ἔτσι νὰ λειώσουν καὶ οἱ μαρδαβίτσες μου. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ὑπάγονται καὶ αἱ ὑπὸ τύπον ἀφηγήσεως μύθου τινός, ἔχοντος ἔκβασιν ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐπιδιωκομένην, ὡς καὶ αἱ καλούμεναι *μειούμεναι*, ἐν αἷς ἀριθμός τις βαίνει ἐλαττούμενος μέχρις ἐκμηδενίσεως, ὡς καὶ αἱ καλούμεναι *ἀδύνατοι*, ἐν αἷς ἐκφράζονται ἀδύνατα, ἵνα συσχετισθοῦν πρὸς τὸ ἀδύνατον τῆς παραμονῆς τοῦ κακοῦ. η') Αἱ ἐκ χωρίων τῆς Γραφῆς, τροπαρίων καὶ διαφόρων λειτουργικῶν φράσεων, πολλάκις παρηρμηνευμένων, οἷον: ἐξαιρέτως τῆς Παναγίας ἀχράντου....—Ξερανέ το, Παναγία μου! θ') Αἱ ἐξ ἀδιαγνώστων βαρβαροφώνων λέξεων, αἵτινες πιθανώτατα ἔχουν ἀπωτάτην τινὰ σχέσιν πρὸς τὰ βαρβαρικὰ ἐν τοῖς παπύροις ὀνόματα. ι') Αἱ ἐξ ἀλογλώσσων προερχόμεναι.

Τρίτον, χρησιμοποιεῖ πράγματα δύναμιν ἔχοντα. Ταῦτα εἶναι πολλὰ καὶ διάφορα, οἷον ὀστᾶ ζῴων, ἰδίᾳ ὀδόντες καὶ κεράτια, σπανιώτερον δὲ καὶ ἀνθρώπων, τεμάχια τοῦ ὀμφαλίου λώρου ἢ τοῦ περιβάλλοντος τὸ ἔμβρυον ὑμένος, ἔπειτα μάχαιραι, ἰδίᾳ μὲ λαβὴν μαύρην, ψαλίδες, δρέπανα καὶ ἄλλα κοπτερὰ ὄργανα, ἧλοι, καρφίδες, βελόναι κτλ., ἔπειτα κογχύλια, χάνδραι ἰδίως κυαναῖ, σκόροδα; χαρτία φέροντα τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας ἢ ῥητόν τι τῆς ἁγίας Γραφῆς ἢ καὶ μαγικὰ σύμβολα καὶ ὀνόματα, ἔτι δὲ κόκκοι διαφόρων ὀσπρίων καὶ τεμάχια ἄρτου καὶ ποικίλα ἄλλα πράγματα. Εἰς ταῦτα προσθετέα καὶ τὰ προερχόμενα ἐκ τῆς χριστιανικῆς λατρείας, οἷον τεμάχια βάμβακος ἐμβεβαπτισμένα εἰς τὸ ἔλαιον κα δήλας, ἀποξέσματα εἰκόνων, τεμάχια ἐξ ὑφάσματος χρησιμοποιηθέντος εἰς τὰ ἐγκαίνια ἐκκλησίας, τὰ κόκκινα αὐγὰ τῆς Λαμπρῆς, τὰ ἄνθη τοῦ Ἐπιταφίου καὶ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως καὶ πολλὰ ἄλλα. Τὰ πράγματα ταῦτα εἴτε ἀποτελοῦσι τὰ εἰδικὰ τοῦ τελοῦντος τὴν μαγείαν ἐργαλεῖα, εἴτε φυλάσσονται, ὅπως ἐκτιθέμενα κατὰ τὴν ἁρμόζουσαν ὥραν διαδηλώσωσι τὴν δύναμίν των, εἴτε τέλος χρησιμοποιοῦνται διὰ τὴν κατασκευὴν περιάπτων καὶ προβασκανίων, τῶν καλουμένων φυλακτῶν. Τὰ φυλακτὰ ταῦτα κατασκευάζουν συνήθως αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, οὐχὶ σπανίως ὅμως καταφεύγουν καὶ εἰς τοὺς εἰδικωτέρους, ἐνίοτε δέ, ὁσάκις πρόκειται περὶ τῶν ἐκ τῆς ἐκκλησίας προερχομένων, καὶ εἰς τοὺς ἱερεῖς.

Τέταρτον, ὡς πρὸς τὰς ἐνεργείας τῶν μάγων, δι' ὧν οὗτοι προσπαθοῦν νὰ ἔλθουν εἰς ἐπικοινωνίαν πρὸς τὸ θεῖον, τοιαῦται σήμερον εἶναι σπάνιαι. Ἐν τούτοις παραδόσεις τινὲς ἀφηγοῦνται οὐ μόνον συνομιλίας μάγων ἢ μαγισσῶν, κυρίως τῶν καλουμένων ἐνιαχοῦ *ζουδιαρέων*, πρὸς νεράϊδας καὶ ἄλλους κακοποιοὺς δαίμονας, ἐπιπλήξεις καὶ ἀπειλὰς καὶ τὰ τοιαῦτα, ἀλλὰ καὶ πάλην πρὸς αὐτούς, ἐξ ἧς μετὰ πολὺν κόπον καὶ ἱδρῶτα ἐξέρχεται ὁ ζούδιαρης νικητής. Ἡ ἔκστασις δὲν φαίνεται πλέον χρησιμοποιουμένη.

Τελευταῖον, ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν πραγματικῶν φαρμάκων ἢ δηλητηρίων πράγματι οἱ ἀσκοῦντες τὴν μαγείαν γνωρίζουν πολλὰ καὶ ποικίλα βότανα καὶ οὐσίας, ἐξ ὧν παρασκευάζουν τὰ πραγματικὰς ἢ φανταστικὰς δυνάμεις ἔχοντα φάρμακα καὶ φίλτρα αὐτῶν. Πολλάκις ὅμως δὲν πρόκειται περὶ βοτανῶν, ἀλλὰ περὶ ἄλλων οὐσιῶν, συνήθως ἀηδῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἀποδίδονται μαγικαὶ δυνάμεις, οἷον πτυέλων, ἐμεσμάτων, οὔρων καὶ περιττωμάτων ἀκόμη ζῴων καὶ ἀνθρώπων, ἀποξεσμάτων ἐκ διαφόρων δύναμιν ἐχόντων πραγμάτων κτλ.

Πρὸς σαφεστέραν γνῶσιν τῆς ποικιλίας τῶν χρησιμοποιουμένων ὑπὸ τῆς νεοελληνικῆς μαγείας μεθόδων καὶ τῶν εἰδικωτέρων αὐτῆς σκοπῶν παραθέτομεν ἐν ἀποσπάσμασι κεφάλαιον νομοκάνονος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ἀπαριθμοῦν ποικίλας μαγικὰς πράξεις, τὰς ὁποίας καὶ ἀπαγορεύει. Τὸ κεφάλαιον ἐπιγράφεται ὡς ἑξῆς: Περὶ πάσης γοητείας καὶ μαντείας καὶ ἀποδεμάτων καὶ ἐξορχήσεων καὶ γητείας καὶ ἑτέρων ἑλληνικῶν ἠθῶν, ὅσα ποιοῦσιν αἱ ἄγνωσται γυναῖκες τάχα ὡς διὰ ὑγείαν καὶ ἀνάρρωσιν, ὡς ληροῦσιν, τῆς ἀσθενείας, ἀναγκαζόμεναι ὑπὸ τῶν πονηρῶν δαιμόνων· ἅπερ εἰσὶν ἐναντία τῆς πρώτης ἐντολῆς, ὅπου λέγει «Κύριον τὸν Θεόν σου προσκυνήσεις καὶ αὐτῷ μόνῳ λατρεύσεις». Καὶ ἀκολουθεῖ: Ὅσοι μαντεύουσι ἢ μαντεύονται ἢ ἀστρονομοῦνται ἢ χύνουσι κηρί, ἢ μολίβα, ἢ ρίχτουσι κουκκία ἢ ρεβίθια ἢ ρίχτουσι εἰς τὸ φεγγάρι, ἢ εἰς τὸ ἄστρον ἢ γητεύουσι πόνους: Εἰς λούγκα ἢ κεφαλαλγίαν, ἢ εἰς σπλῆναν... ἢ γητεύουν... μὲ κόκκαλον ἢ καὶ μὲ κόπρον σκύλου ἢ μὲ τρίχας τῶν ἀσθενῶν πιάνουσι τὴν ἀσθένειαν, τάχα διὰ τὸν βασκαμόν, ἢ μὲ κάποιον χόρτον ὁποῦ τὸ λέγουν λαβοχόρτι ἢ στριγλοχόρτι ἢ μὲ κάποιον χόρτον ὁποῦ τὸ ὀνομάζουν αὐτοὶ λαμπαρδικὰ ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους· ἢ περοῦσι τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τρύπαις ὁποῦ ταῖς κατασκευάζουν εἰς τοὺς ὄχθους τῆς γῆς· ἢ περοῦσι τὰ παιδία των ἀπὸ στόμα λύκου τάχα διὰ νὰ ζήσουν, ἢ ἔχουσι τὰ ὀδόντια ἢ τὰ κόκκαλα ἢ τὰ ὀμμάτια τοῦ λύκου ὡς διαφύλαξιν, ὡς ληροῦσιν· ἢ τὰ σταυρώνουν μὲ βάματα ἢ τοὺς δένουσι σχοινία εἰς τοὺς τραχήλους ἢ καὶ εἰς τὰ ζῶα αὐτῶν, ἢ σκολαρίκια ἢ ἄλλα τοιαῦτα· ἢ παίρνουσι λίθους τὴν νύκτα ἀπὸ τρία σύνορα ἢ ἀπὸ τρία σταυροδρόμια ἢ τὸ νερὸν ἄχριτον τὴν νύκταν καὶ βράζουσι μὲ κάποια χόρτα ὁλόγυμνοι μὲ μίαν ἑστίαν καὶ ποτίζουσι τοὺς ἀσθενεῖς· ὅτε καὶ καπνίζουσιν αὐτοὺς ὡς διὰ ὑγείαν ἢ μυρίζονται ἀπὸ τὰς ἀμασχάλας αὐτῶν, ὡς διὰ ὑγείαν, ἢ τὰ γλείφουσι μὲ σκοπὸν πῶς νὰ τὰ ὑγιάνουν, ἢ τρίβουσι τὰς χεῖρας εἰς τὸν ἥλιον διὰ νὰ φύγῃ ἡ ἀσθένεια αὐτῶν· ἢ ἀποδένουσι τοὺς πόνους τοῦ λαιμοῦ, ἢ τὸ ἀνεμοπύρωμα, ἢ τοὺς ποτίζουσι καὶ ἄλλα διάφορα τὰ τοιαῦτα καὶ τὰ ἀντισύκωτα καὶ ἕτερα ἀκάθαρτα· ἢ καὶ ἀπὸ χόρτα μαγικὰ ὅταν γεννοῦσιν αἱ γυναῖκες, βάνουσιν ἄνωθεν ἐκεῖ ὅπου κοίτονται σχοινία, ἢ ρίχτουσι εἰς τὴν ἑστίαν τὸ ραβδί, ἢ ρίχτουσιν ἅλας εἰς τὴν ἑστίαν ἢ σχρούμους· ἢ κρατοῦσι τὸ ἔνδυμα τοῦ παιδίου ὁποῦ ἐξέρχεται ἀπὸ

Digitized by Google

τὴν μήτραν καὶ τὸ μαντεύονται, ἢ τὸ δίδουσι τοῦ σκυλίου νὰ φάγῃ... τάχα νὰ κάμουν ἀρσενικά, ἢ νὰ ζήσουν τὰ παιδιά, ἢ κρατοῦσι τὸν ὀμφαλὸν τοῦ παιδίου καὶ τὸν γυρ·ζουν ὡς διὰ νὰ κάμουσιν ἀρσενικά, ἢ ρίκτουσι τὰ θηλυκὰ μὲ φακὴν ἢ μὲ μαυρομάνικον μαχαῖρι, ἢ τρώγουσι κάποια βότανα μαντεμένα ὡς διὰ νὰ κάμουσι τὰ παιδία αἱ στεῖραι, ἢ νὰ κάμουσι τὰ ἀρσενικὰ ἢ κάμνουσιν τῶν ἀνδρῶν αὐτῶν μάγια νὰ ταῖς ἀγαποῦν, ἢ τοὺς ποτίζουσιν ἀπὸ τὸ οὖρος αὐτῶν ἢ ἀπὸ τὸ γάλα αὐτῶν ἢ τὸ μαννόγαλον... Ὅσοι ἀποδένουσι ἀνδρόγυνα ἢ ἐξαμποδένουσιν ἀνδρόγυνα μὲ διαβολικὴν ἐνέργειαν, ἢ ἀποδένουσι ζάλας ἢ καρφώνουσι τὸν λύκον μὲ κάρβουνα ἢ μὲ τὰ λανάρια νὰ μὴ φάγῃ τὰ ζῷα· ἢ ἀποδένουσι τὰ σκουλήκια ἀπὸ τὰς πληγὰς ἢ ἀποδένουσι τὸ χαλάζι μὲ μαυρομάνικον μαχαῖρι, ἢ τὴν βροχὴν ἢ τὸ γέννημα νὰ μὴν τὰ φάγουν τὰ ζῷα ἢ τὰ πουλία, ἢ ἀποδένουσι τὸν ἀετὸν εἰς τὸ νὰ μὴ ἁρπάζῃ τὰς ὄρνιθας, ἢ ἄλλα ζωΰφια ἀπὸ τὰ λάχανα, ἢ ἀποδένουσιν καὶ ἄλλα θηρία καὶ ἑρπετά.... ἢ βαστάζουσι φυλακτὰ ἀπὸ βότανα ἢ ἀπὸ σχοινία, ἢ χαρτία γραμμενα γράμματα, ὁποῦ δὲν διαβάζονται, ἢ χαρακτῆρας, ἢ πεντάλφες, ἢ ρευματοχάρτια ἢ κόμπους δεμένους, ἢ μετάξια... ἢ σκουπίζουσι τὴν ἐκκλησίαν καὶ ρίπτουσι τα φιλοκαλίσματα εἰς ἑτέρου σπιτίον διὰ βλ·βην· ἢ βάνουσι κουκκία εἰς τὰς κανδήλας διὰ κακὸν ἀνθρώπου... ἢ κάμνουσι φωτίας εἰς τὰς ἀμπέλους αὐτῶν, ὡς τάχα νὰ μὴ γαλατωθῇ ἡ ἄμπελος· ἢ τὴν Μεγάλην Πέμπτην μοιράζουσι κόλλυβα καὶ συγχωροῦσι τὴν χάλαζαν νὰ μὴ πέσῃ ἢ δὲν δίδουσιν ὀξείδιον τὸ ἑσπέρας ὡς διὰ κακόν· ἢ δὲν βάνουσιν ἅλας εἰς τὸ κόλλυβον, τάχα νὰ μὴν ἀποθάνῃ ἄλλος· ἢ ὅταν πέφτῃ τὸ χαλάζι ρίπτουσι σίδηρα ἔξω διὰ ἐμπόδιον· ἢ παίρνουσι τὸ νερὸ τὴν ἡμέραν τῆς Χριστοῦ γεννήσεως καὶ βάνουσιν εἰς τὴν πηγὴν βούτυρον, ὡς τάχα διὰ τὰ ζῷα νὰ πληθαίνουν· ἢ τὴν ἡμέραν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου κάμνουσι κάποια ψωμία κλειστὰ καὶ τὰ βάλλουσιν εἰς τὰ κέρατα τῶν βόων αὐτῶν νὰ ἰδοῦσιν, καρπίζουσιν οἱ καρποὶ τῶν χωραφίων αὐτῶν... ἢ βάνουσιν ὕψωμα εἰς τὰς κεφαλὰς τῶν παίδων αὐτῶν, ἢ βάνουσι κάποια σπειρία, τάχα ὡς διὰ νὰ μὴ βασκαίνουνται· ἢ πτύουσιν εἰς τὸ στόμα αὐτῶν νὰ μὴ βασκαθοῦσι· ἢ... ἢ αἱ γυναῖκες ὁποῦ καρφώνουν τὰ συνήθια τους εἰς τὸ νὰ μὴ κάμνουσι παιδία.. ἢ καρφώνουσι τὰ ζῷα αὐτῶν εἰς τὸ νὰ μὴν ἀποθάνουσι· ἢ γητεύουσι μὲ κόκκαλον ἀποθαμένου ἀνθρώπου ἀσθένειαν, ἢ γητεύουσιν ἀσθένειαν μὲ λινάρι ἢ μὲ καννάβι μέσα εἰς λαγκάδια ὁλόγυμνοι· ἢ ἀναθεματίζουν τὸν ἄνεμον ἢ τὴν βροχὴν ἢ τὰ ξύλα ἢ τὰ λιθάρια ἢ τὴν φωτίαν·.... ἢ ἐκεῖνοι ὁποῦ τρώγουν κάποιον ἑρπετὸν ἀκάθαρτον ὁποῦ τὸ λεγουν σαλαμάνδρα διὰ τὴν ζάλην, καὶ τὴν λειτουργοῦν οἱ ἱερεῖς ἡμέρας σαράντα, ὑποκάτω εἰς τοὺς πόδας αὐτῶν... Ἀκόμα ὅσοι ἐξαμποδένουν ἀνδρόγυνα τὴν νύκτα εἰς τοὺς λάκκους μὲ μαχαῖρι· ἢ ἀκόμα φλυαροῦσι καὶ λέγουσι πῶς νὰ χαλᾶται ἡ δύναμις τοῦ σατανᾶ μὲ χόρτα καὶ εὑρίσκουσι χόρτον καὶ εἶναι περασμένον ἀπὸ ὀμμάτι κεφαλῆς ἵππου ἀποθαμένου λέγουσι νὰ χαλᾷ τὰ ἐμπόδια. Ἔτι δὲ λαμβάνουσιν ὕδωρ ἐκ πηγῆς καὶ βάλλουσιν αὐτὸ εἰς τι σκεῦος μὲ τὴν βελόνα ἄνωθεν. Ὅσαις γυναῖκες γητεύουσι μὲ τὰ δρέπανά τι πάθος νοσήματος, ἐκεῖνοι ὁποῦ γράφουσιν εἰς κουλλούρια, ἄρτον ἢ εἰς μῆλα ἢ εἰς ἄλλα τοιαῦτα, τάχα διὰ τὴν θέρμην, γράμματα καὶ χαρακτῆρας καὶ ἀξήγητα στοιχεῖα· ἢ γράφουσι γράμματα εἰς χάρτην καὶ τὰ δίδουσι καὶ τρώγουν ὡς διὰ ὑγείαν, φλυαροῦσι ἢ *ληροῦσι*.

Πᾶσαι αὗται αἱ μαγικαὶ ἐνέργειαι καὶ μέθοδοι ἀνήκουν καὶ εἰς τὰ τρία εἴδη τῆς μαγείας, δηλονότι καὶ εἰς τὴν ἄμεσον καὶ εἰς τὴν ἔμμεσον καὶ εἰς τὴν ἔντεχνον. Καὶ αἱ μὲν ἀνήκουσαι εἰς τὰ δύο πρῶτα εἴδη ἐκληροδοτήθησαν διὰ τῆς λαϊκῆς ἀγράφου παραδόσεως, ἐνῷ οἱ ἀνήκουσαι εἰς τὴν τρίτην οὐ μόνον διὰ τῆς ἀγράφου, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς γραπτῆς. Ἐκ τῶν μαγικῶν παπύρων τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν αἱ σολομώντειοι βίβλοι τοῦ Βυζαντίου καὶ ἐκ τούτων αἱ σημεριναὶ σολομωνικαί, αἱ ὁποῖαι, διαδεδομέναι εἰς χειρόγραφα, περιέσωσαν τὴν μαγικὴν τέχνην μέχρις ἡμῶν, ἐννοεῖται μετὰ πολλῶν ὑποκαταστάσεων καὶ προσαρμογῶν εἰς τὸ χριστιανικὸν περιβάλλον. Ἤδη ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐλέγχει τοὺς χρησιμοποιοῦντας ἐπῳδὰς καὶ τὰ τοιαῦτα καὶ ὅταν ἀκόμη ἀντὶ τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων μεταχειρίζωνται ὀνόματα χριστιανικά. Τὰ ἐν ταῖς σολομωνικαῖς ὅμως ἐκτιθέμενα παρέμειναν κατὰ τὸ πλεῖστον κτῆμα ἐλαχίστων, οὐδέποτε δὲ ἐξηπλώθησαν εὐρέως εἰς τὸν λαόν, ἰδίως τὰ ἀναφερόμενα εἰς θεοὺς καὶ δαίμονας ἀρχαίους, εἰς δυσκόλους ἀστρολογικὰς δοξασίας καὶ τὰ τοιαῦτα. Ἐπίσης πολλὰ διέσωσε καὶ ἡ γραπτὴ παράδοσις τῶν ἰατροσοφίων καὶ τῶν γεωπονικῶν καὶ ἱππιατρικῶν, ὧν ἀρκετὰ εὑρίσκομεν εἰσέτι ἐν χρήσει παρὰ τῷ λαῷ. Ἐν γένει εἰπεῖν, ἡ πίστις εἰς τὴν μαγείαν δὲν ἔπαυσεν, ἀνεξαρτήτως δὲ τῶν δεισιδαιμόνων μαγικῶν συνηθειῶν, πολλὰ μαγικὰ γραΐδια ἐξακολουθοῦν ἐκτελοῦντα κατὰ παράδοσιν μαγικὰς τέχνας, οὐχὶ σπανίως δὲ καὶ δίκαι ἐναντίον αὐτῶν ἐσημειώθησαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Διὰ τὰ νεοελληνικὰ πλὴν τῶν σποραδικῶς δημοσιευθεισῶν δεισιδαιμόνων δοξασιῶν καὶ ἐθίμων βλ. *Ν. Γ. Πολίτου*, Παραδόσεις.—*Τοῦ αὐτοῦ*, Ἓν κεφάλαιον νομοκάνονος (Λαογραφία τόμ. Γ΄), Παλαιογραφικὴ σταχυολογία ἐκ μαγικῶν βιβλίων (Λαογραφικὰ σύμμεικτα τόμ. Γ΄), Μαγικαὶ τελεταὶ πρὸς πρόκλησιν μαντικῶν ὀνείρων περὶ γάμου (αὐτόθι). Αἱ ἀσθένειαι κατὰ τοὺς μύθους τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ (αὐτόθι).—*W. H. Rouse*, Folklore from the Southern Sporades Folklore X.—*Arm. Delatte*, Codices Athenenses (=Catal. cod. astolog. tom. X) Bruxellis 1924.—*Γ. Α. Μεγα*, Παραδόσεις περὶ ἀσθενειῶν (Λαογραφία Ζ΄).—*Φ. Ι. Κουκουλέ*, Μεσαιωνικοὶ καὶ νεοελληνικοὶ κατάδεσμοι Λαογραφία τόμ. Θ΄—Ι΄).—*Στ. Π. Κυριακίδου*, Ἑλληνικὴ Λαογραφία.—*Τοῦ αὐτοῦ*, Παρατηρήσεις εἰς τὰς χιακὰς παραδόσεις Στ. Βίου (Λαογραφία Η΄).

Σ. Π. Κ.

4) *Μαντική*. Ἡ μαντικὴ εἶναι προϊὸν τῆς πίστεως ὅτι τὸ θεῖον πολλάκις ἀποκαλύπτει ἑαυτὸ ἢ καὶ ἁπλῶς τὴν θέλησιν ἢ τὴν γνώμην του εἰς τὸν ἄνθρωπον εἴτε αὐτοπροσώπως εἴτε καὶ διὰ διαφόρων σημείων. Τελεῖται δὲ ἡ ἀποκάλυψις αὕτη εἴτε ἀμέσως καὶ αὐθορμήτως εἴτε ἐμμέσως, κατόπιν προκλήσεως ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου διὰ διαφόρων μεθόδων. Ἀμφότεραι δ' αἱ περιπτώσεις αὗται δύνανται νὰ ἔχουν διττὴν μορφήν, εἴτε μαγικὴν εἴτε καὶ καθαρῶς θρησκευτικήν. Κατὰ τὴν πρώτην, τὴν μαγικήν, τὸ θεῖον δὲν νοεῖται ὑπὸ τὴν ἀνθρωπομορφικὴν μορφήν, ἀλλ' ὅπως συμβαίνει εἰς τὴν μαγείαν ὑπὸ τὴν μορφὴν τῶν δύναμιν ἐχόντων διαφόρων πραγμάτων ἢ ἐνεργειῶν, ἐνῷ κατὰ τὴν δευτέραν νοεῖται τελείως ἀνθρωπομορφικῶς. Τὴν αὐτὴν διττὴν μορφὴν ἔχουν αἱ αὐταὶ περιπτώσεις καὶ ὡς πρὸς τὰ χρησιμοποιούμενα μέσα καὶ μεθόδους, καθόσον ταῦτα ἄλλοτε μὲν ἔχουν μαγικήν, ἄλλοτε δὲ θρησκευτικὴν ἔννοιαν. Κατὰ ταῦτα ἔχομεν: α΄) ἄμεσον μαγικὴν ἀποκάλυψιν, β΄) ἔμμεσον μαγικὴν ἀποκάλυψιν, γ΄) ἄμεσον θρησκευτικὴν ἀποκάλυψιν καὶ δ΄) ἔμμεσον θρησκευτικὴν ἀποκάλυψιν. Τὴν ἀποκάλυψιν κατὰ πόδας παρακολουθεῖ ἡ μαντική, ἥτις διαφέρει κατὰ τοῦτο τῆς ἀποκαλύψεως, καθ' ὅτι θεωρεῖ ὡς προμηνύματα γεγονότων ὅ,τι ἡ ἀποκάλυψις θεωρεῖ ὡς αἴτια. Το πρᾶγμα θὰ σαφηνισθῇ καλύτερον ἐν τοῖς ἑξῆς.

Εἰς τὴν πρώτην μορφήν, τὴν ἄμεσον μαγικὴν ἀποκάλυψιν, ἀνήκουν ὅλοι οἱ πάσης οἱασδήποτε φύσεως οἰωνοί, οἷον διοσημίαι, πτήσεις πτηνῶν καὶ ἐμφανίσεις ζῴων, συναπαντήματα διάφορα, κληδόνες κτλ. Ἡ ἐμφάνισις τοιούτων γεννᾷ τὴν προσδοκίαν ἐπελευσομένου ἀγαθοῦ ἢ κακοῦ, ἥτις εἶναι ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ φαινομένου ἢ τοῦ πράγματος καὶ τῶν κρατουσῶν περὶ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ δοξασιῶν. Βρονταὶ ἢ ἀστραπαί, διάττοντες καὶ κομῆται καὶ ἄλλα διάφορα φαινόμενα, διεγείροντα τὸν φόβον καὶ τὸν τρόμον ἢ τὴν ἐλπίδα ποθητῆς βροχῆς, εὐκόλως δύνανται νὰ θεωρηθῶσι καὶ ὡς αἴτια ἐπερχομένων τυχὸν μετ' ὀλίγον κακῶν ἢ ἀγαθῶν, κατὰ τὸ σύνηθες εἰς τοὺς λογικῶς ἀμορφώτους συμπέρασμα «μετὰ τοῦτο, ἄρα καὶ διὰ τοῦτο». Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὰς ἐμφανίσεις πτηνῶν ἢ ζῴων, τὰ ὁποῖα, ἀναλόγως τῶν κρατουσῶν περὶ τῆς δυνάμεως αὐτῶν δοξασιῶν, θεωροῦνται ὡς προξενα μέλλοντος ἀγαθοῦ ἢ κακοῦ. Σαφέστερον εἶναι τὸ πρᾶγμα εἰς τὰς κληδόνας. Αἱ λέξεις ἔχουσι καὶ αὐταὶ μαγικὴν δύναμιν καὶ προκαλοῦσι τὰ ὑπ' αὐτῶν σημαινόμενα. Αἱ ἀγαθαὶ λέξεις φέρουσιν ἀγαθά, αἱ δὲ δυσοίωνοι κακά. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται προφανὴς ἡ μαγικὴ ἀρχὴ τῶν οἰωνῶν, οἵτινες ἀρχικῶς ἀπετέλουν αἴτια καὶ ὄχι προμηνύματα γεγονότων. Βραδύτερον μόνον ὅταν ἡ μαγικὴ αὐτῶν σημασία ἠμαυρώθη, μετέπεσαν εἰς ἁπλᾶ προμηνύματα, μολονότι ἐν ταῖς λεπτομερείαις πολυάριθμα εἶναι τὰ περιστατικά, εἰς τὰ ὁποῖα αἴτια καὶ προμηνύματα συγχέονται.

Εἶδος ἀμέσου μαγικῆς ἀποκαλύψεως εἶναι κατὰ τὴν ἀρχὴν αὐτῆς καὶ ἡ θεοδικία.

Ἡ ἔμμεσος μαγικὴ ἀποκάλυψις διαφέρει κατὰ τοῦτο κυρίως τῆς προηγουμένης, καθόσον προστίθεται ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς γνῶσιν τοῦ κεκρυμμένου μέλλοντος ἢ καὶ τοῦ παρόντος, ἥτις δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν ἄμεσον. Εἰς τὴν προκειμένην δηλαδὴ περίπτωσιν δὲν εἶναι ἀρκετὴ ἡ ἑρμηνεία τῶν τυχαίως προσπιπτόντων οἰωνῶν καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς κατὰ τύχην διάγνωσις τοῦ μέλλοντος. Ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ζωηρὰν ἐπιθυμίαν νὰ διαγνώσῃ τὸ μέλλον τοῦτο εἴτε καθόλου, εἴτε συνηθέστερον καθ' ὡρισμένας κρισίμους περιστάσεις, καὶ ἡ ἐπιθυμία αὕτη δὲν τὸν ἀφήνει νὰ ἀναμένῃ παθητικῶς τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ποθητοῦ οἰωνοῦ, ἀλλὰ τὸν ὠθεῖ εἰς ἀναζήτησιν καὶ πολλάκις εἰς πρόκλησιν αὐτοῦ. Ἐπειδὴ δὲ τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἴδιον καθενός, βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἡ οἰωνοσκοπία περιέρχεται εἰς χεῖρας τῶν εἰδικωτέρων καὶ οἱ εἰδικώτεροι εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην εἶναι οἱ μάγοι ἢ ἱερεῖς ἢ καὶ ἄρχοντες, οὕτω δ' ἀποκτᾷ σὺν τῷ χρόνῳ χαρακτῆρα τεχνικώτερον. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀνεπτύχθησαν ποικίλα καὶ διάφορα εἴδη μαγικῆς μαντικῆς, παραδείγματα δὲ πολυάριθμα μᾶς παρέχει ὁ βίος ὅλων τῶν λαῶν, ἱστορικῶν καὶ ἀγρίων, ἐξ ὧν χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ auspicia τῶν Ρωμαίων, impetrita ἢ impetrativa, ἤτοι ἔμμεσα ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἐξ οἰωνῶν κτλ. (ex caelo, ex avibus, ex tripudio ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ oblata ἢ oblativa ἤτοι τὰ ἄμεσα.

Εἰς ὅλα αὐτὰ τὰ παραδείγματα τὸ προμήνυμα ἐπιτυγχάνεται ἄνευ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ θείου ἀλλὰ μόνον διὰ τῆς μαγικῆς δυνάμεως τῆς ἐνεργούσης ἐν αὐτῇ τῇ πράξει.

Ἡ ἄμεσος θρησκευτικὴ ἀποκάλυψις προϋποθέτει τὴν ἔννοιαν τοῦ θείου ὡς προσώπου, ἀνεξαρτήτως ἂν ζῳομορφικοῦ ἢ ἀνθρωπομορφικοῦ, ἤτοι τὴν πίστιν εἰς ψυχάς, δαίμονας καὶ θεούς. Τὰ ἀνωτέρω προσωπικὰ ταῦτα ὄντα ἐμφανίζονται ἀδιαλείπτως εἰς τοὺς ἀνθρώπους εἴτε διὰ νὰ ἐκφοβίσουν καὶ βλάψουν αὐτούς, εἴτε διὰ νὰ τοὺς βοηθήσουν καὶ τοὺς καθοδηγήσουν εἰς τὸν βίον των, εἴτε καὶ διὰ νὰ ἐκδηλώσουν ἁπλῶς τὰς θελήσεις καὶ ἀξιώσεις αὐτῶν ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ δὲ τρόπος τῆς ἐμφανίσεως αὐτῶν εἶναι ποικίλος. Πρῶτος καὶ συνηθέστατος ὁ διὰ τῶν ὀνείρων, τὰ ὁποῖα πιστεύονται ὡς ἀληθῆ γεγονότα ἢ ὡς προμηνύματα τοιούτων, προερχόμενα ἀπὸ ὑπεράνθρωπα ὄντα, νεκρούς, δαίμονας, θεούς. Παρὰ τοῖς λαοῖς πλεῖσται ἀφηγήσεις φέρονται ὄχι μόνον περὶ διαφόρων προμηνυμάτων ἀγαθῶν ἢ κακῶν, γενομένων ὑπὸ τῶν ἀνωτέρων ὄντων διὰ τῶν ὀνείρων, ἀλλὰ καὶ περὶ διαφόρων ἐθίμων καὶ πράξεων, μαγικῶν, λατρευτικῶν, κοινωνικῶν κτλ., αἱ ὁποῖαι διὰ τῆς ὁδοῦ τοῦ ὀνείρου ἀπεκαλύφθησαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Παράδειγμα ἡ λατρεία τοῦ λίθου, ἐφ' οὗ ἐκοιμήθη ὁ Ἰακώβ. Ἡ διὰ τοῦ ὀνείρου ἀποκάλυψις τοῦ θείου γίνεται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἰδίᾳ ὅμως καὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς τοὺς μάγους καὶ τοὺς ἱερεῖς, περὶ τῶν ὁποίων ἄλλως ὑπάρχει ἡ πεποίθησις ὅτι εὑρίσκονται εἰς στενοτέραν καὶ συνεχῆ σχεδὸν ἐπικοινωνίαν πρὸς τὸ θεῖον. Γίνεται δὲ ἡ ἀποκάλυψις αὕτη ἢ αὐτοπρόσωπος ἢ αὐτοπτος, ὅπως λεγεται εἰς τοὺς μαγικοὺς παπύρους, ἢ διὰ σημείων ἢ συμβόλων, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν εἶναι πάντοτε σαφῆ καὶ διὰ τοῦτο ἔχουν ἀνάγκην ἑρμηνείας. Ἐπειδὴ δὲ πάντες δὲν δύνανται νὰ εἶναι καλοὶ ἑρμηνευταί, βαθμηδὸν τὸ ἔργον τοῦ ὀνειροκρίτου περιέρχεται εἰς τοὺς εἰδικωτέρους, τοὺς ἔχοντας συνεχῆ πρὸς τὸ θεῖον ἐπικοινωνίαν, δηλαδὴ τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς μάγους ἢ μάντεις καὶ τοὺς εἰδικῶς ἐκ τῶν ὀνείρων μαντευομένους, τοὺς καλουμένους ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου ὀνειροπόλους. Οὕτως ἀνεπτύχθη ἡ ὀνειροκριτική, ἥτις εἰς τοὺς ἀρχαίους λαοὺς ἀπετέλεσε σημαντικὴν καὶ περιζήτητον σοφίαν.

Δεύτερος, παράλληλος πρὸς τὰ ὄνειρα, τρόπος ἀποκαλύψεως εἶναι αἱ ἐν ἐγρηγόρσει ἀποκαλύψεις, αἵτινες εἶναι προϊὸν ψευδαισθήσεων ἢ παραισθήσεων. εἶναι δὲ καὶ αὐταὶ δύο εἰδῶν, αὐτοπτοι ἢ διὰ *συμβόλων*. Διακρίνονται δὲ αἱ αὐτοπτοι εἰς αὐτοπροσώπους ἢ ἐν μεταμφιέσει ἢ ἐν ἐνσαρκώσει εἰς ἀνθρώπους. Παραδείγματα μᾶς παρέχουν τὰ θρησκεύματα ὅλων τῶν λαῶν, οἷον αἱ ἐμφανίσεις τῶν θεῶν εἰς τὸν Ὅμηρον αὐτοπροσώπως ἢ ὑπὸ μορφὴν πτηνῶν, ἡ βάτος τοῦ Μωϋσέως, ὁ σταυρὸς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου κτλ.

Τὸν τρίτον τρόπον ἀμέσου θρησκευτικῆς ἀποκαλύψεως ἀποτελοῦσιν αὐτὰ ταῦτα τὰ διάφορα μέσα τῆς ἀμέσου μαγικῆς ἀποκαλύψεως, δηλαδὴ αἱ διοσημίαι καὶ οἱ οἰωνοὶ κλπ., ἐφ' ὅσον ἐξειλίχθησαν εἰς καθαρῶς θρησκευτικὰ διὰ τῆς ἀποδόσεως αὐτῶν εἰς τὴν βούλησιν τῶν θεῶν.

Ἡ ἔμμεσος θρησκευτικὴ ἀποκάλυψις δὲν διαφέρει τῆς προηγουμένης εἰμὴ καθ' ὅ,τι, ὅπως ἡ ἔμμεσος μαγική, δὲν περιμένει τὴν αὐτεπάγγελτον ἐμφάνισιν τοῦ θείου, ἀλλὰ τὴν ἐπιζητεῖ καὶ προσπαθεῖ διὰ διαφόρων μέσων νὰ τὴν ἐπιτύχῃ. Ἡ
ὅλη προσπάθεια φέρει κατ' ἀρχὴν καθαρῶς λα-
τρευτικὸν χαρακτῆρα, οὕτω δὲ ἡ ἀποκάλυψις αὐτ-
ὑπὸ τὸν τύπον κυρίως τῆς μαντικῆς, ἔρχεται εἰς
ἄμεσον πρὸς τὴν λατρείαν σχέσιν, τῇ ὁποίας ἀπο-
βαίνει πολλάκις οὐσιῶδες μέρος, ὅπως συνέβη κα[ὶ]
εἰς τὴν λατρείαν τοῦ ἐν Δελφοῖς Ἀπόλλωνος, καθί-
σταται δὲ ἔργον τῶν ἱερέων ἢ τῶν εἰδικῶν ἱερα-
τικῶν μάντεων ἥ τε ἐρώτησις τοῦ θείου καὶ ἡ ἑρ-
μηνεία τῶν ἀποκαλύψεων αὐτοῦ, ἤτοι ἡ μαντι[κή].
Πολλάκις ὅμως, καὶ κυρίως, ὅταν ἀσκῆται ἐκτὸς
τοῦ λατρευτικοῦ περιβόλου ὑπὸ μάγων, λαμβάνει
χαρακτῆρα καταναγκασμοῦ, ὁπότε φυσικὰ νοθεύε-
ται διὰ ποικιλων μαγικῶν στοιχείων ἢ καὶ ἀπο-
βαίνει καθ' ὁλοκληρίαν μαγική, δημιουργουμένω[ν]
ποικίλων μαγικομαντικῶν μεθόδων, παραδείγματα
τῶν ὁποίων ποικίλα καὶ διάφορα μᾶς παρέχει ἡ
ἱστορία ὅλων τῶν λαῶν, ἰδιαιτέρως δὲ ἡ ἑλληνι-
στικὴ μαντικὴ τῶν μαγικῶν παπύρων. Τὰ μέσα
τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ ἡ ἔμμεσος θρησκευτι[κὴ]
ἀποκάλυψις εἰς τὰς προσπαθείας της εἶναι ἐν τῷ
συνόλῳ σχεδὸν τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ τῶν προηγου-
μένων: ἤτοι α΄) μέγα μέρος τῶν μεθόδων τῆς ἀμέ-
σου ἢ ἐμμέσου μαγικῆς ἀποκαλύψεως, εἰς τὰ ὁποῖα
ἡ ἄμεσος θρησκευτικὴ ἀποκάλυψις ἔχει ἤδη δ[ώσει]
χαρακτῆρα θρησκευτικόν, β΄) τὰ μέσα τῆς ἀμέ-
σου θρησκευτικῆς ἀποκαλύψεως, ἤτοι: 1) τὰ ὄνει[ρα]
τῶν ὁποίων ἡ ἐπιζήτησις γίνεται εἴτε δι' ἐγκοιμή-
σεως εἰς ἱεροὺς τόπους, εἴτε δι' ἐπικλήσεως
ἐνεργειῶν μαγικῶν, τῶν καλουμένων ὀνειραι[τητῶν]
δι ὧν ὁ μάγος ὑποχρεοῖ τοὺς ὀνειροπομποὺς δαί-
μονας ὅπως πέμψωσιν εἰς αὐτὸν ὄνειρον καὶ 2)
ἐν ἐγρηγόρσει ἐπιφανείας, αἵτινες ἐπιτυγχάνοντ[αι]
διὰ τῶν μέσων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα προκαλοῦσιν
τὸν ἄνθρωπον καταστάσεις ἐκστατικάς, οἷα εἶ[ναι]
οἱ ζωηροὶ χοροὶ καὶ ἄλλαι ῥυθμικαὶ κινήσεις
σώματος, διάφορα διεγερτικὰ ἢ ναρκωτικὰ φάρ-
μακα καὶ μεθυστικοὶ καπνοί, παρατεταμέναι νη-
στεῖαι καὶ ἄλλαι ἀποχαί, ἡ προσευχὴ καὶ ἡ ἐ[πί]-
βης προσήλωσις τῆς διανοίας εἰς τὸ θεῖον
εἴ τι παρόμοιον. Πάντα τὰ μέσα ταῦτα, χρη-

Digitized by Google

ποιούμενα καθ' ἕκαστον ἢ καὶ ἐν συνδυασμῷ, προκαλοῦσιν ἰδιορρύθμους νευρικὰς καταστάσεις, ἐξ ὧν προκύπτουσιν ὀπτασίαι καὶ ἀκροάματα ὑπερκόσμια, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσι διὰ τὸν ἄνθρωπον ἀποκάλυψιν τοῦ θείου. Τὰ αὐτὰ μέσα χρησιμοποιοῦνται καὶ εἰς τὴν λατρείαν, ὁσάκις ὁ ἄνθρωπος ἐπιθυμεῖ νὰ ἐπικοινωνήσῃ πρὸς τὸ θεῖον, ἡ δὲ μόνη διαφορὰ εἶναι ἡ προσθήκη ἐνταῦθα τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἀποκαλύψῃ εἰς αὐτὸν ὁ θεὸς τὸ μέλλον γενέσθαι ἢ ὡρισμένα κρυπτὰ καὶ ἄγνωστα εἰς αὐτὸν πράγματα. Ἐκτὸς τούτων γίνεται χρῆσις καὶ ἄλλων καταναγκαστικῶν καὶ θείων μέσων, ὁπότε ἡ θρησκευτικὴ ἀποκάλυψις λαμβάνει τὸν χαρακτῆρα μαγικῆς. Τὰ μέσα ταῦτα εἶναι κυρίως μέσα ὑπνωτιστικά, τὰ ὁποῖα εἰς ἄτομα ὑστερικὰ προκαλοῦν καταστάσεις ὑπνωτιστικάς, ἑρμηνευομένας εἰς ἐπιφανείας θεῶν καὶ δαιμόνων. Τοιαῦται εἶναι π. χ. ἡ λεκανομαντεία, ἡ λυχνομαντεία, ἡ κατοπτρομαντεία καὶ ποικίλαι ἄλλαι παρόμοιαι μαντικαὶ μέθοδοι. Τελοῦνται δ' αὗται ἢ ὑπ' αὐτῶν τῶν μάντεων ἢ διὰ καταλλήλων προσώπων καὶ συνήθως παιδίων. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγεται καὶ ἡ νεκυομαντεία, ἡ ἐκ τῶν νεκρῶν δηλονότι μαντική, ὅπως ἐμφανίζεται εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην (Βασιλειῶν Α' 28, 8) καὶ τοὺς μαγικοὺς παπύρους, ἐνῷ ἡ παρ' Ὁμήρῳ φέρει τὸν χαρακτῆρα μᾶλλον λατρευτικῆς ὀνειρομαντείας, ἣν ὁ ποιητὴς διέπλασε μυθικῶς.

Καὶ εἰς ὅλας ταύτας τὰς περιπτώσεις ἡ ἀποκάλυψις τοῦ θείου καὶ τῆς βουλήσεως αὐτοῦ γίνεται εἴτε αὔτοπτος καὶ ἀπερίστροφος, εἴτε συγκεκαλυμμένως δι' αἰνιγμάτων καὶ συμβόλων, δεομένων ἑρμηνείας.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω μέσα προϋποθέτουν τὸ θεῖον ἀόρατον, ἀλλ' εἰς τοὺς λαοὺς ὑπάρχουν καὶ θεοὶ ὁρατοί, οἵτινες δι' ὁρατῶν μέσων ἀποκαλύπτουν ἑαυτοὺς καὶ τὴν θέλησίν των. Τοῦτο, ἐννοεῖται, γίνεται ὅπου τὸ θεῖον λατρεύεται ὑπὸ μορφὴν ὁρατήν· ἤτοι εἰς τὴν πραγματολατρείαν, τουτέστι τὸν ἄλλως καλούμενον φετιχισμόν, τὴν φυτολατρείαν, καὶ δὴ τὴν δενδρολατρείαν καὶ τὴν ζῳολατρείαν, ἀλλὰ καὶ ὅπου οἱ ἄνθρωποι παρέστησαν τοὺς θεοὺς αὐτῶν διὰ συμβόλων ὁρατῶν, εἰδώλων, εἰκόνων κτλ. Οὕτως ἀναφέρονται λίθοι, ἀποκαλύπτοντες κατὰ διαφόρους τρόπους εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὸ μέλλον, δένδρα, τῶν ὁποίων ὁ ψίθυρος τοῦ φυλλώματος εἶναι μαντικός, πηγαί, ἐξ ὧν κατὰ διαφόρους τρόπους ἀρύονται οἱ ἄνθρωποι προγνώσεις, πυρὰ καὶ καπνοὶ μαντικοί, ἱδρῶτες καὶ δάκρυα καὶ κινήσεις ἀγαλμάτων καὶ εἰκόνων.

Τελευταῖον ἀποκαλυπτικὰ μέσα, στενῶς συνημμένα πρὸς τὴν λατρείαν, εἶναι τὰ ἐκ θυμάτων καὶ θυσιῶν, οἷον τὸ τοιοῦτον ἢ τοιοῦτον τρίξιμον τῶν ξύλων, ἡ φορὰ τοῦ καπνοῦ καὶ τῶν φλογῶν, ὁ τρόπος τῆς καύσεως τοῦ θύματος, ἔπειτα ὁ τρόπος τῆς ῥοῆς τοῦ αἵματος, ἡ τοιαύτη ἢ τοιαύτη φύσις τῶν σπλάγχνων ἢ τῶν ὀστῶν αὐτοῦ, ὁπόθεν ἡ σπλαγχνοσκοπία καὶ ἡ ὠμοπλατοσκοπία καὶ τὰ τοιαῦτα. Πάντα τὰ ἀνωτέρω μέσα δύναται βέβαια πᾶς τις νὰ χρησιμοποιήσῃ. Ἐπειδὴ ὅμως πρόκειται περὶ ἐνεργειῶν καὶ συμβόλων, τὰ ὁποῖα χρειάζονται διδασκαλίαν, διὰ τοῦτο ἡ μαντικὴ ἀπέβη ἔργον μάγων καὶ ἱερέων, καὶ δὴ τῶν ἐπιτηδειοτέρων πρὸς αὐτήν. Ὅθεν καὶ εἰδικὴ τάξις μάντεων ἐσχηματίσθη. Ἐπειδὴ δὲ πολλὰ αὐτῶν εἶναι συνδεδεμένα πρὸς ὡρισμένους θεοὺς καὶ ὡρισμένους τόπους λατρείας, σχηματίζονται βαθμηδόν, εἰς λαοὺς ἐννοεῖται προηγμένους, μαντικὰ κέντρα, τὰ καλούμενα μαντεῖα, περὶ τὰ ὁποῖα συγκεντρώνονται μάντεις καὶ ἱερεῖς καὶ ὑποφῆται καὶ ἑρμηνευταί, οἵτινες καὶ εἰς τόπους ἀκόμη, εἰς τοὺς ὁποίους οὐδέποτε ἐσχηματίσθη ἱερατεῖον, ἀπετέλεσαν εἶδος χωριστῶν ἱερατικῶν συλλόγων.

Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν, ἤδη ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου, ἡ μαντικὴ ἀποτελεῖ σύνηθες καὶ ἀπαραίτητον καταφύγιον εἰς τὰς δυσκόλους καὶ σκοτεινὰς περιστάσεις τοῦ τε ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ δημοσίου βίου. Ἔκτοτε ὅμως ἔχει κυρίως χαρακτῆρα θρησκευτικόν, διότι, κατὰ τὴν πίστιν τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, πᾶσα μαντεία προέρχεται ἐκ τῶν θεῶν, οἵτινες εἴτε αὐτοπροσώπως εἴτε διὰ τεράτων καὶ σημείων καὶ συμβόλων ἀποκαλύπτουσιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὴν θέλησίν των, ὡς καὶ τὰ μέλλοντα γενέσθαι. Ὅτι ὅμως παρὰ τῷ λαῷ δὲν ἔλειπε καὶ ἡ μαγικὴ μαντεία, φαίνεται ἐκ τῶν λειψάνων αὐτῆς ἐν τῇ κατόπιν δεισιδαιμονίᾳ. Τὰ λείψανα ταῦτα εἶναι κατὰ τοῦτο διδακτικά, καθ' ὅσον ἀφήνουσι νὰ διαφανῇ σαφῶς ὁ ἀρχικῶς μαγικὸς χαρακτὴρ πλείστων οἰωνῶν. Παρ' Ὁμήρῳ ἡ ἀποκάλυψις τοῦ θείου γίνεται πολλάκις αὔτοπτος, ἡ δὲ ἐπικοινωνία μεταξὺ θεῶν καὶ ἀνθρώπων εἶναι συνήθης καὶ δύναταί τις εἰπεῖν καθημερινή. Οἱ μάντεις ἀκούουν τὴν φωνὴν τῶν θεῶν διαλεγομένων, γνωρίζουν δὲ νὰ ἑρμηνεύουν τὰ ὑπ' αὐτῶν πεμπόμενα σημεῖα, οἱ δὲ θεοὶ πέμπουν αὐτὰ εἴτε αὐτόκλητοι εἴτε παρακαλούμενοι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων. Εἰς τὰ ἔπη ἡ μαντικὴ ἀπαντᾶται ὑπὸ τὴν μορφὴν συνηθέστερον μὲν τῆς ἀμέσου, ἀραιότερον δὲ τῆς ἐμμέσου θρησκευτικῆς μαντικῆς, τὰ δὲ σημεῖα καὶ μέσα αὐτῆς εἶναι τὰ ἀκόλουθα. Πρῶτον αἱ *φῆμαι* ἢ *κληδόνες*, αἱ τυχαίως δηλονότι προσπίπτουσαι εἰς τὸ οὖς τοῦ ζητοῦντος παρὰ τοῦ θεοῦ μαντείαν λέξεις, ἐκ τῆς σημασίας τῶν ὁποίων δύναται οὗτος νὰ εἰκάσῃ περὶ τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης ἐκβάσεως τοῦ ἀπορουμένου. Συγγενεῖς πρὸς ταύτας εἶναι αἱ *ὀμφαὶ* ἢ *ὄσσαι*, τουτέστιν αἱ περὶ τοῦ ζητουμένου πράγματος ὑπάρχουσαι παρὰ τοῖς ἀνθρώποις διαδόσεις. Ἔπειτα ἀγαθὸν προμήνυμα ἀποτελεῖ καὶ ὁ πταρμός. Μετὰ τὰ ἐκ τῶν ἀνθρώπων σημεῖα ἔρχονται τὰ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, τὰ *τέρατα*, τὰ ὁποῖα εἶναι βρονταί, ἀστραπαί, κεραυνοί, οὐράνιον τόξον καὶ ἄλλα διάφορα μετεωρολογικὰ φαινόμενα. Ταῦτα ἀκολουθοῦσι τὰ ἐκ τῶν πτηνῶν προμηνύματα, οἱ κυρίως καλούμενοι οἰωνοί. Ὡρισμένα πτηνά, ὅπως ὁ ἐρωδιός, ὁ κίρκος, καὶ ἰδίᾳ ὁ τελειότατος *πετεηνῶν*, ὁ ἄγγελος τοῦ Διὸς ἀετός ἐδήλουν διὰ τῆς ἐμφανίσεώς των τὴν βουλὴν τῶν θεῶν. Ἡ σημασία τῆς ἐμφανίσεως αὐτῶν ἐξηρτᾶτο ἐκ τῆς θέσεώς των ὡς πρὸς τὸν θεατήν, καὶ ἡ μὲν ἐκ δεξιῶν ἐθεωρεῖτο αἰσία, ἀντιθέτως δὲ ἡ ἐξ ἀριστερῶν. Ἐπίσης καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐμφανίσεως ἐνεῖχεν ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὸν γνωρίζοντα νὰ ἑρμηνεύῃ αὐτήν. Οὕτω λ. χ. ὁ Ζεύς, θέλων νὰ δηλώσῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας ὅτι δὲν ἐπιθυμεῖ τὴν καταστροφὴν τοῦ στρατοῦ των, στέλλει ἀετόν. φέροντα εἰς τοὺς ὄνυχας αὐτοῦ νεβρὸν ἐλάφου, τὸν ὁποῖον καὶ ἀφήνει νὰ πέσῃ παρὰ τὸν βωμὸν τοῦ Διὸς τοῦ Πανομφαίου, ὅπερ ἐνθαρρύνει τοὺς Ἀχαιούς. Ἔπειτα δὲν εἶναι ἄγνωστος καὶ ἡ διὰ κλήρων μαντική. Οἱ Ἕλληνες ἥρωες ἀφήνουν εἰς τὸν κλῆρον νὰ ὑποδείξῃ τὸν μέλλοντα νὰ πολεμήσῃ πρὸς τὸν Ἕκτορα (Η 171: «κλήρῳ νῦν πεπάλασθε διαμπερὲς ὅς κε λάχῃσιν»). Ἀντιθέτως ὅμως πρὸς τοὺς ὑστερωτέρους χρόνους τελείως ἄγνωστος εἶναι ἡ ἱεροσκοπία, ἡ ἐκ τῶν σπλάγχνων δηλονότι τῶν σφαγίων μαντική. Τὸ ὄνομα *θυοσκόος* (Ω 211), τὸ ὁποῖον ἐθεωρήθη ὑπό τινων ὡς τεκμήριον παρουσίας τῆς ἱεροσκοπίας, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εὑρίσκεται εἰς στοιχεῖον σχετικῶς νεώτερον, δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ τὴν σημασίαν ταύτην, δηλοῦν μᾶλλον τὸν ἐκ τοῦ καπνοῦ τῶν θυσιῶν μαντευόμενον.

Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς διὰ τῶν σημείων τούτων καὶ οἰωνῶν μαντικῆς, ὁ Ὅμηρος γνωρίζει καὶ τὴν αὐτοπρόσωπον ἐπικοινωνίαν πρὸς τοὺς θεοὺς εἴτε ἀπ' εὐθείας, εἴτε καὶ διὰ τῶν ὀνείρων. Οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες πολλάκις ἐπικοινωνοῦν αὐτοπροσώπως πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ πληροφοροῦνται παρ' αὐτῶν τὰ τῆς μελλούσης τύχης των, ἀκούουν δὲ καὶ τῆς φωνῆς αὐτῶν διαλεγομένων. Ὅταν ὁ Ζεὺς συνομιλῇ μετὰ τῆς Ἀθηνᾶς περὶ τῆς προσωρινῆς καταπαύσεως τοῦ πολέμου διὰ μονομαχίας τοῦ Ἕκτορος πρός τινα τῶν Ἑλλήνων ἡρώων, τὴν συνομιλίαν αὐτῶν ἀκούει ὁ Ἕλενος καὶ ἀνακοινώνει εἰς τὸν Ἕκτορα ἐπιλέγων: «ἧς γὰρ ἐγὼν ὄπ' ἄκουσα θεῶν αἰειγενετάων» (Η 54). Συνήθης ὅμως εἶναι καὶ ἡ διὰ τῶν ὀνείρων ἐπικοινωνία, εἰς τὰ ὁποῖα οἱ θεοὶ εἴτε ἀπ' εὐθείας εἴτε διὰ συμβόλων ἐκφράζουσι τὴν θέλησίν των ἢ προσδιορίζουσι τὰ μέλλοντα γενέσθαι. Δὲν εἶναι ἄγνωστος ἐπίσης καὶ ἡ νεκυομαντεία, μολονότι, ὅπως παριστάνεται εἰς τὴν «Ὀδύσσειαν», ἔχει διαπλασθῆ εἰς πλήρη ταξιδιωτικὸν μῦθον.

Ἅπαντα τὰ ἀνωτέρω μαντικὰ σημεῖα, ἀποστελλόμενα ὑπὸ τῶν θεῶν αὐτεπαγγέλτως, ἐμφανίζονται συνήθως ἀπροσδοκήτως, ἀνήκουν ἄρα εἰς τὴν ἄμεσον θρησκευτικὴν μαγείαν. Ἐν τούτοις ἔχομεν καὶ παραδείγματα ἐμφανίσεως αὐτῶν ἐμμέσως, τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ ἐπιζητοῦντος τὴν μαγείαν. Τὸ χρησιμοποιούμενον μέσον εἶναι ἡ παράκλησις καὶ ἡ εὐχὴ πρὸς τὸ θεῖον. Μόνον προκειμένου περὶ νεκυομαντείας παρουσιάζονται καὶ ἄλλα μέσα, καὶ δὴ προσφορὰ αἵματος εἰς τοὺς νεκρούς.

Ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῶν ἀνωτέρω τρόπων, παρατηρητέον ὅτι ὁ Ὅμηρος τὴν παρουσιάζει κοινὴν εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Δὲν ἕπεται ὅμως ἐκ τούτου ὅτι ἡ παρ' Ὁμήρῳ μαντικὴ εὑρίσκετο εἰς τὰ πρῶτα αὐτῆς στάδια. Ἡ ὕπαρξις εἰδικῶν τάξεων μάντεων μαρτυρεῖ περὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ τεχνικωτέρας μαντικῆς παρ' ὅσον φαίνεται ἐκ τῶν ἐπῶν. Οὕτως ἀναφέρονται εἰδικώτερον *μάντεις οἰωνοπόλοι* καὶ *ὀνειροπόλοι* καὶ *θυοσκόοι*, καὶ γενικώτερον *ἱερεῖς*. Τὸ ἔτυμον τῆς πρώτης λέξεως (ἐκ τοῦ *μαίνομαι*) ὑποδηλοῖ τὴν ὕπαρξιν μάντεων δι' ἐκστατικῶν καταστάσεων μαντευομένων, ἡ δευτέρα ἀνεπτυγμένην ὀνειρομαντείαν καὶ ἡ τελευταία ἀνεπτυγμένην πυρομαντείαν.

Μαντεῖα εἰς τὸν Ὅμηρον εἶναι ἄγνωστα ἄλλα πλὴν τοῦ τῆς Δωδώνης καὶ τῶν Δελφῶν ἢ τῆς Πυθοῦς. Περὶ τοῦ πρώτου μᾶς πληροφορεῖ ἡ «Ὀδύσσεια» (τ 297), ὅτι ἐν αὐτῷ ἡ βουλὴ τοῦ Διὸς ἀπεκαλύπτετο ἐκ τῆς δρυὸς τῆς ὑψικόμου, ἐνῷ ἡ «Ἰλιὰς» (Π 235) ὁμιλεῖ μόνον περὶ τῶν ἀνιπτοπόδων καὶ χαμαιευνῶν ὑποφητῶν τοῦ Διός, τῶν Σελλῶν. Αἱ ἰδιότητες τῶν ὑποφητῶν τούτων, καὶ ἰδίως τὸ ὅτι κοιμῶνται κατὰ γῆς, ὑποδηλοῖ πιθανώτατα τὴν ἄσκησιν ὀνειρομαντείας. Περὶ τοῦ τρόπου τῆς μαντικῆς ἐν Πυθοῖ οὐδὲν λέγεται, πιθανώτατα ὅμως ἐκ τῆς ὑστερώτερον ἀπαντώσης τυπικῆς φράσεως «ἀνεῖλεν ἡ Πυθία» ἐξάγεται ὅτι παλαιότατα ἐν Δελφοῖς ἠσκεῖτο ἡ κληρομαντεία. Ἴσως, ἐὰν πιστεύσωμεν τοὺς περὶ Δελφῶν καὶ Πυρκάων μύθους, ἠσκεῖτο καὶ ἡ πυρομαντεία.

Εἰς τοὺς μετὰ τὸν Ὅμηρον χρόνους αἱ περὶ τῆς μαντικῆς εἰδήσεις εἶναι ἀφθονώτεραι, εἰς δὲ τὰς ἐκ τῶν συγγραφέων πληροφορίας ἀρχίζουν νὰ προστίθενται καὶ αἱ ἐκ τῶν μνημείων, καὶ δὴ τῶν ἀγγειογραφιῶν. Διδακτικωτάτη εἶναι ἡ ἀπαρίθμησις τῶν τρόπων τῆς μαντικῆς, ἣν ἐμβάλλει ὁ Αἰσχύλος εἰς τὸ στόμα τοῦ Προμηθέως (στ. 485 κ ἑξ.), ὅστις εἶναι καὶ ὁ δημιουργὸς αὐτῆς. Εἶναι δὲ οὗτοι τὰ ὄνειρα, αἱ κληδόνες, οἱ ἐνόδιοι σύμβολοι, ἡ πτῆσις τῶν οἰωνῶν, τῶν σπλάγχνων ἡ λειότης καὶ ἡ χροιά, τῆς χολῆς καὶ τοῦ λοβοῦ ἡ ποικίλη εὐμορφία, ἔτι δὲ καὶ τὰ φλογωπὰ σήματα τῶν θυσιῶν. Κατὰ ταῦτα εἰς τὸν Ε' αἰῶνα εἰς τοὺς γνωστοὺς ἤδη ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου τρόπους προσετέθη κυρίως ἡ *ἱεροσκοπία* ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς σπλαγχνοσκοπίας, ἔτι δὲ καὶ οἱ *ἐνόδιοι σύμβολοι*, τὰ καλούμενα δηλονότι σήμερον *συναπαντήματα*. Ὡς πρὸς τὰ *φλογωπὰ σήματα*, τὰ ἐκ τῆς φλογὸς δηλονότι τῆς θυσίας, ἴσως ἦσαν γνωστὰ καὶ πρότερον, ὡς δεικνύει τὸ ὄνομα *θυοσκόος*, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἤδη λόγος. Ἐκτὸς ὅμως τούτου, ἐν γένει τὴν παλαιὰν χρῆσιν τῆς πυρομαντείας παρ' Ἕλλησι δεικνύει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ μυθικοῦ Πύρκωνος, τοῦ ὑπηρέτου εἰς τὰ μαντεύματα τοῦ Ποσειδῶνος, ὅτε οὗτος κατεῖχε μετὰ τῆς Γῆς τὸ μαντεῖον τῶν Δελφῶν, καὶ προγόνου τῶν *Πυρκάων*. Βραδύτερον ἐν ἐπιγραφῇ μνημονεύονται καὶ *καπναῦγαι*, ὡς μαντευόμενοι ἐκ τοῦ καπνοῦ καὶ τῆς πυρᾶς. Ἐπίσης καὶ οἱ *ἐνόδιοι σύμβολοι* ἀποτελοῦσι τρόπον τόσον πρωτογονικόν, ὥστε εἶναι ἀπίθανον νὰ ἦσαν ἄγνωστοι εἰς τὴν ὁμηρικὴν ἐποχήν. Ἄλλως τε καὶ ἡ ἐμφάνισις τῶν πτηνῶν πολλάκις καθ' ὁδὸν καὶ ἡ ἐκ τούτων μαντικὴ ἀνήκει ἔν τινι μέτρῳ εἰς τοὺς ἐνοδίους συμβόλους. Ζήτημα μόνον ὑπάρχει ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν τῆς ἱεροσκοπίας, ἥτις κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους ἀποτελεῖ τὸν ἐπισημότερον καὶ προχειρότερον τρόπον μαντικῆς, ἰδίως κατὰ τὰς ἐκστρατείας. Αἱ γνῶμαι ὡς πρὸς τοῦτο διίστανται, πιθανωτέρα ὅμως φαίνεται ἡ περὶ ξενικῆς προελεύσεως, εἴτε ἐκ τῶν Ἐτρούσκων τῆς Ἰταλίας, εἴτε ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, ὅπου ἠσκεῖτο παλαιόθεν ὑπὸ τῶν Βαβυλωνίων.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ Αἰσχύλος παραλείπει τὴν ἐξ ἐνθουσιασμοῦ μαντικήν, ἥτις ὅμως, κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Ὅμηρον χρόνους, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν πιθανῶς τοῦ ὀρφισμοῦ καὶ τῆς διονυσιακῆς λατρείας, ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον προάγεται καὶ ἐπικρατεῖ εἰς ἐπισημότατα μαντεῖα, ὅπως τὸ τῶν Δελφῶν, τὸ τῶν Βραγχιδῶν, καὶ ἄλλα, ἀντικαταστήσασα ἄλλα παλαιότερον ἐν χρήσει εἴδη. Ἐπίσης παραλείπει τὴν διὰ κλήρων, ἥτις ἐξηκολούθει νὰ ἀσκῆται οὐ μόνον ἐπισήμως εἴς τινα μαντεῖα (δι' ἀστραγάλων ἐν τῷ ἐν Βούρᾳ μαντείῳ τοῦ Ἡρακλέους, *Παυσαν.* 7, 25, 8 καὶ ἐν πολλοῖς ἄλλοις μαντείοις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας) ὑπὸ διαφόρους μορφάς. λιθοβολίας, θριοβολίας, κυαμοβολίας, ἀστραγαλομαντείας, κυβομαντείας κτλ.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν ὑπὸ τοῦ Αἰσχύλου μνημονευομένων τρόπων μαντικῆς, οἵτινες τρόπον τινὰ εἶναι καὶ οἱ ἐπισημότεροι, ἀσκοῦνται μεταξὺ τοῦ πλήθους καὶ ὑπὸ ἀγυρτῶν μάντεων καὶ ἄλλοι διάφοροι τρόποι, ἀνήκοντες εἰς τὴν ἔμμεσον μᾶλλον μαγικὴν μαντικῆς παρὰ εἰς τὴν θρησκευτικήν. Ἰδέαν τινὰ τῆς ποικιλίας τῶν εἰδῶν τούτων τῆς λαϊκωτέρας μαντικῆς μᾶς δίδει ὁ κατάλογος τῶν ὑπὸ τοῦ Πολυδεύκους μνημονευομένων διαφόρων κατηγοριῶν μάντεων (VII 188): *ἀλφιτομάντεων, ἀστρομάντεων, νυκτομάντεων, στερνομάντεων, σφονδυλομάντεων, ἀλευρομάντεων, κοσκινομάντεων, ὀνειροκριτῶν, ὀρνεοσκόπων, ἐξηγητῶν*. Ἐν γένει δὲ καὶ ὁ λαὸς καὶ πλεῖστα τῶν ἀμέσως προσφερομένων σημείων ὑπὸ τὴν μαγικὴν μᾶλλον αὐτῶν φύσιν ἀντιλαμβάνεται. Ἀσφαλὲς τούτου τεκμήριον εἶναι καὶ ἡ συναφὴς πρὸς τὰ σημεῖα ταῦτα δεισιδαιμονία. Λίαν διδακτικὰ ὡς πρὸς τοῦτο εἶναι ὅσα λέγει περὶ τοῦ δεισιδαίμονος ὁ Θεόφραστος (Χαρακτῆρες 16): «Καὶ τὴν ὁδὸν ἐὰν ὑπερδράμῃ γαλῆ, μὴ πρότερον πορευθῆναι, ἕως διεξέλθῃ τις ἢ λίθους τρεῖς ὑπὲρ τῆς ὁδοῦ διαβάλῃ.... καὶ ἐὰν μῦς θύλακον ἀλφίτων διαφάγῃ, πρὸς τὸν ἐξηγητὴν ἐλθὼν ἐρωτᾶν, τί χρὴ ποιεῖν. Καὶ ἐὰν ἀποκρίνηται αὐτῷ ἐκδοῦναι τῷ σκυτοδέψῃ ἐπιρράψαι, μὴ προσέχειν τούτοις, ἀλλ' ἀποτραπεὶς ἐκθύσασθαι,.. κἂν γλαῦκες βαδίζοντος αὐτοῦ ἀνακράζωσι, ταράττεσθαι καὶ εἴπας «Ἀθηνᾶ κρείττων» παρελθεῖν οὕτω». Αἱ ἐν τῷ χωρίῳ ἀναφερόμεναι περιπτώσεις ἀνήκουν προφανῶς κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν τάξιν τῶν *ἐνοδίων συμβόλων*, τὰ ὁποῖα, ὡς ἐκ τῶν λεγομένων φαίνεται, δὲν ἦσαν ἁπλῶς προμηνυτικά, ἀλλὰ καθ' ἑαυτὰ ἀγαθοποιὰ ἢ συνηθέστερον κακοποιά, ἂν μὴ διά τινων μέσων ἀπετρέπετο ἡ κακοποιὸς αὐτῶν δύναμις. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ὑπάγεται καὶ τὸ καλούμενον ὑπὸ τοῦ Σουΐδα *οἰκοσκοπικὸν* (βλ. λ. *οἰώνισμα*), τὸ ὁποῖον παρατηρεῖ τὰ ἐν τῷ οἴκῳ συμβαίνοντα, οἷον «εἰ ἐν τῇ στέγῃ ἐφάνη γαλῆ ἢ ὄφις, ἢ ἔλαιον ἐχύθη ἢ μέλι ἢ οἶνος ἢ ὕδωρ ἢ τέφρα ἢ τρισμὸς ἐγένετο ξύλου ἢ ἄλλο τι».

Κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον χρόνους, καὶ ἰδίως κατὰ τοὺς ἑλληνορρωμαϊκοὺς τὰ πράγματα μεταβάλλονται κατὰ τοῦτο, ὅτι οὐ μόνον νέαι μαντικαὶ μέθοδοι προστίθενται εἰς τὰς γνωστάς, προερχόμεναι ἐξ Ἀνατολῆς, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ συνόλῳ ἡ μαντικὴ λαμβάνει μαγικώτερον χαρακτῆρα,

Digitized by Google

χρησιμοποιοῦσα μεθόδους μαγικάς, ἀποσκοπούσας εἰς τὸν ἐξαναγκασμὸν τοῦ θείου πρὸς ἀποκάλυψιν. Ἰδίως δ' ὁ ἐξαναγκασμὸς στρέφεται πρὸς τοὺς νεκυοδαίμονας, τοὺς βιαιοθανάτους μονομάχους καὶ τοὺς τοιούτους.

Αἱ πλεῖσται τῶν μαγικομαντικῶν τούτων μεθόδων εἶναι τοιαῦται, ὥστε νὰ προκαλῶσι παρ' αὐτῷ τῷ μάντει ἢ τῷ διαμέσῳ αὐτοῦ παιδὶ (medium) καθαρὰς ὑπνωτιστικὰς καταστάσεις, ὅποθεν ὀπτασίαι καὶ ἀκροάματα, ἑρμηνευόμενα ὡς ἐπιφάνειαι δαιμόνων. Παραδείγματα πολυάριθμα μᾶς παρέχουν οἱ μαγικοὶ τῶν χρόνων τούτων πάπυροι. Εἶναι δὲ τοιαῦται μέθοδοι ἡ γνωστοτάτη λεκανομαντεία, ἡ λυχνομαντεία, ἡ κατοπτρομαντεία καὶ ποικίλαι ἄλλαι καὶ διάφοροι μαντεῖαι. Πολυάριθμοι δὲ ἀγύρται καὶ ποικιλώνυμοι μάντεις, Χαλδαῖοι καὶ Αἰγύπτιοι, περιήρχοντο κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τὰς ἑλληνικὰς χώρας προσφέροντες τὰς μαντικὰς αὐτῶν ὑπηρεσίας εἰς τὸ εὔπιστον πλῆθος. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐπίσης εἰσέρχεται εἰς τὸν ἑλληνορρωμαϊκὸν κόσμον καὶ ἡ ἀνατολικὴ ἀστρολογία μετὰ τῆς ἰδέας τῆς ἀστρολογικῆς εἱμαρμένης, καθὼς καὶ ἄλλαι παρόμοιαι δοξασίαι περὶ ἐπιδράσεως τῶν οὐρανίων σωμάτων ἐπὶ τῶν τυχῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἔργων του.

Ἐπίσης κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἀναφαίνονται καὶ αἱ συλλογαὶ τῶν χρησμῶν τῆς Σιβύλλης, οἵτινες ἐν Ρώμῃ ἔτυχον πολλῆς προσοχῆς, ὡς προλέγοντες δῆθεν τὰς τύχας τῆς πόλεως καὶ τῶν Ρωμαίων.

Ἡ μαντικὴ ἀπετέλεσε σπουδαιότατον τοῦ ἀρχαίου βίου στοιχεῖον, διὰ τοῦτο δε καὶ προσείλκυσε τὴν προσοχὴν τῶν φιλοσόφων. Ἂν ἀφήσωμεν κατὰ μέρος τὰ περὶ διαφόρων μυθικῶν συγγραφέων μαντικῶν ἔργων μυθευόμενα, κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἔχομεν ἀναμφισβητήτους μνείας τοιούτων, ἤδη δὲ οἱ στωϊκοί, καὶ δὴ ὁ Ποσειδώνιος, κατέστησαν αὐτὴν ὑποκείμενον φιλοσοφικῆς ἐξετάσεως, τῆς ὁποίας τὰ πορίσματα ἀπαντῶμεν εἰς τὸ «Περὶ μαντικῆς» (de divinatione) ἔργον τοῦ Κικέρωνος καὶ ἄλλους ὑστερωτέρους τούτου συγγραφεῖς. Μετὰ τούτους οἱ κατ' ἐξοχὴν θρησκευτικοὶ φιλόσοφοι, οἱ νεοπλατωνικοὶ καὶ οἱ νεοπυθαγόρειοι περιέλαβον εἰς τὰ φιλοσοφήματα αὐτῶν καὶ τὴν μαντικήν.

Παρὰ τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ κόσμου ἐκληρονόμησε τὴν μαντικὴν καὶ ὁ βυζαντινός, καθ' ὃν ἀκριβῶς τρόπον ἐκληρονόμησε καὶ τὴν μαγείαν. Ἡ μαντική, καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ μαγεία, ἐχαρακτηρίσθη εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἔργον τοῦ διαβόλου καὶ διὰ τοῦτο ἀπηγορεύθη αὐστηρότατα καὶ ὑπ' αὐτῆς καὶ ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς πολιτείας. Ἐν τούτοις δὲν ἔπαυσε νὰ ζῇ οὐ μόνον εἰς τὰ λαϊκὰ στρώματα, ὡς λαϊκὴ δεισιδαιμονία, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὸ τὸ παλάτιον καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας. Αἱ εἰδήσεις εἰς τοὺς συγγραφεῖς περὶ κληδόνων καὶ οἰωνῶν καὶ προμαντευμάτων καὶ λεκανομαντειῶν καὶ ἄλλων μαντικῶν μεθόδων δὲν εἶναι σπάνιαι, μεταξὺ δὲ τῶν ἐφοδίων τοῦ αὐτοκράτορος κατὰ τὰς ἐκστρατείας περιελαμβάνοντο καὶ μαντικὰ βιβλία, ὀνειροκρίτης καὶ βροντολόγιον καὶ συναντηματικόν. Προϊόντος τοῦ χρόνου αἱ εἰδήσεις καθίστανται πολυπληθέστεραι. Πολυάριθμοι ἰδίως εἶναι αἱ δεισιδαίμονες μαντικαὶ προβλέψεις κατὰ τὴν ἀνάρρησιν τῶν αὐτοκρατόρων, καθ' ἣν παρετηροῦντο καὶ αἱ ἐλάχισται λεπτομέρειαι καὶ τὰ ἐλάχιστα τυχαῖα γεγονότα, ἐξ ὧν ἐπλάττοντο ἀμέσως προγνώσεις περὶ τῆς τύχης τοῦ στεφομένου. Ἰδιαιτέρως δὲ ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ἐν πλήρει χριστιανικῇ πολιτείᾳ ἐφυλάσσοντο εἰς τὰ ἀνάκτορα ἢ καὶ ἐλευθέρως ἐκυκλοφόρουν ἐπίσημοι οὕτως εἰπεῖν συλλογαὶ χρησμῶν, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν σιβυλλιακῶν τῆς Ρώμης, ἐξ ὧν ἐξήγοντο συμπεράσματα περί τε τῶν βασιλέων καὶ τῶν τυχῶν τοῦ κράτους. Τοιαῦται συλλογαί, φερόμεναι ὑπὸ διάφορα ὀνόματα γνωστῶν ἀρχιερέων καὶ αὐτοκρατόρων, ὡς τοῦ Μεθοδίου τοῦ Πατάρων καὶ τοῦ Ταρασίου, τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, καὶ ἰδίᾳ τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ἀπετέλουν τὰς προφητικὰς βίβλους τῆς βυζαντινῆς πολιτείας, σῴζονται δὲ μέχρι σήμερον εἰς διάφορα χειρόγραφα, ἐξ ὧν καί τινες ἐδημοσιεύθησαν. Τόση δὲ ἦτο ἡ πίστις εἰς τὴν ἀλήθειαν τῶν τοιούτων ἀποκρύφων χρησμῶν, ὥστε ἡ πολιτικὴ ἐκμετάλλευσις πολλάκις ἔπλασε τοιούτους ἐκ λόγων ἰδιοτελῶν.

Καὶ μέχρι μὲν τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἡ μαντική, ὑπὸ τὰς διαφόρους αὐτῆς μορφάς, δὲν φαίνεται ὅτι ἠσκεῖτο συστηματικῶς. Παρέμενε πάντοτε εἰς τὴν τάξιν τῆς δεισιδαιμονίας. Ἀπὸ τοῦ ΙΑ' ὅμως αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς, μὲ τὴν ἀναζωπύρησιν ἰδίᾳ τῶν νεοπλατωνικῶν μελετῶν, ἡ προσοχὴ τοῦ λογίου κόσμου ἐστράφη καὶ πρὸς τὴν μελέτην τῶν μαγικομαντικῶν τεχνῶν καὶ τῶν πρὸς αὐτὰς σχετιζομένων βιβλίων. Ὁ Μιχαὴλ ὁ Ψελλός, καθὼς ἐλέχθη ἤδη ἐν τοῖς περὶ μαγείας οὐ μόνον ἀναδιφεῖ τὰς σολομωντείους βίβλους καὶ οὐδὲν τῶν ἀρρήτων ἀφήνει ἄγνωστον (*Σάθα*, Μεσ. Βιβλ. 5, 478), ἀλλὰ καὶ προσπαθεῖ σοβαρῶς νὰ ἑρμηνεύσῃ διὰ τῆς περὶ δαιμόνων νεοπλατωνιζούσης θεωρίας του διάφορα εἴδη ἀρχαίας μαντικῆς, ὄχι ἄγνωστα καὶ εἰς τοὺς συγχρόνους, οἷον τοὺς κληδόνας τῶν θερινῶν τροπῶν καὶ τὴν λεκανομαντείαν· ἀναφέρει δὲ καὶ τὴν ἀερομαντείαν καὶ φυλλομαντείαν (Τίνα περὶ δαιμόνων δοξάζουσιν οἱ Ἕλληνες. Boissonade, σ. 41). Εἶναι δὲ ἄξιον σημειώσεως ὅτι εἰς αὐτὸν ἀποδίδεται ἐν τοῖς χειρογράφοις καὶ ἔργον περὶ νέου τινὸς εἴδους μαντικῆς, ἀγνώστου εἰς τοὺς παλαιοὺς καὶ παρὰ τῶν Τούρκων παραληφθέντος, τῆς *ὠμοπλατοσκοπίας*. Ὀλίγον βραδύτερον, παρὰ τὰς ἀπαγορευτικὰς διατάξεις τῶν συνόδων, ἀναζῇ ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ ἀκμῇ ἡ ἀστρολογία, τῆς ὁποίας θιασώτης καὶ ὑπέρμαχος παρουσιάζεται ὁ ἡρωϊκὸς αὐτοκράτωρ Μανουὴλ ὁ Κομνηνός. Πολυάριθμοι εἶναι οἱ ἀστρολογικοὶ κώδικες, οἱ προερχόμενοι ἐκ τῶν χρόνων τούτων καὶ τῶν ὑστερωτέρων, ἐκ παραλλήλου δὲ πρὸς αὐτοὺς πολλαπλασιάζονται καὶ ἄλλα εἰς ἄλλους κλάδους τῆς μαντικῆς ἀναφερόμενα ἔργα, ὀνειροκρίται, βροντολόγια καὶ σεισμολόγια, περὶ παλμῶν, περὶ ἀριθμομαντείας, γεωμαντείας κλπ. Ὅλα δὲ ἀνεξαιρέτως τὰ μαγικὰ βιβλία καὶ πολλάκις καὶ τὰ ἰατροσόφια περιλαμβάνουν καὶ μεθόδους μαντικάς.

Αἱ περιγραφόμεναι ἐν τοῖς βιβλίοις τούτοις μέθοδοι δὲν διαφέρουν τῶν γνωστῶν ἤδη ἀπὸ τῶν μαγικῶν παπύρων, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἔχουσιν οὐ μόνον ἐκχριστιανισθῆ, ἀλλὰ καὶ ἁπλουστευθῆ, ἠμβλύνθη δὲ πολὺ καὶ ὁ θεουργικὸς καὶ ἐκστατικὸς αὐτῶν χαρακτήρ. Πολύτιμοι καὶ ἐκ τῆς συγχρόνου ζωῆς εἰλημμέναι εἶναι αἱ περὶ μαντικῆς πληροφορίαι τῶν σχολιαστῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων Ζωναρᾶ καὶ Βαλσαμῶνος. Ὁ πρῶτος ἀναφέρει (*Ράλλη-Ποτλῆ*, Σύναγμα ἱερῶν κανόνων, Δ' 232) κριθομαντείαν καὶ τεφρομαντείαν, ἀσκουμένην ὑπὸ γυναικῶν, ἔτι δὲ καὶ ἀστρολογίαν, ὁ δὲ Βαλσαμὼν (αὐτ. Β' 444) παλαμοσκόπους καὶ λεκανομάντεις, καὶ διὰ θυσιῶν καὶ σημείων μαντευομένους καὶ Ἀθιγγάνους ὄφεις φέροντας εἰς τοὺς κόλπους καὶ διευκρινίζοντας τὴν ἀγαθοποιὸν καὶ κακοποιὸν δύναμιν τῆς ἡμέρας ἢ τοῦ ἀστέρος, καθ' ὃν τις ἐγεννήθη, καὶ νεφοδιώκτας ἐκ τοῦ σχήματος καὶ τοῦ χρώματος τῶν νεφῶν ἀποκαλύπτοντας τὸ μέλλον. Πλὴν τούτων ἀναφέρει καὶ αὐτὸς γυναῖκας κριθομάντιδας καὶ κριτρίας, αἵτινες παρακαθήμεναι εἰς τὰς ἁγίας εἰκόνας ἔλεγον ὅτι ἐκ τούτων ἐμάνθανον τὰ μέλλοντα, ἔτι δὲ καὶ ἱερεῖς, οἵτινες ἔδιδον τὸν ἅγιον ἄρτον τῆς Μεγάλης Πέμπτης πρὸς ἔλεγχον κλεπτῶν ἢ ἀνήρτων τὸ εὐαγγέλιον ἐκ ξύλου καὶ περιέστρεφον κυκλικῶς ἀπαγγέλλοντες ψαλμοὺς τοῦ Δαβίδ. Οὕτω δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ μαντικὴ ἔπαυσε μὲν νὰ ἀσκῆται ἐπισήμως καὶ ὡς στοιχεῖον πίστεως καὶ λατρείας, ὅπως ἠσκεῖτο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς εἰδωλολατρείας, ἐξηκολούθει ὅμως νὰ ζῇ καὶ νὰ ἀσκῆται οὐ μόνον εἰς τὰ λαϊκὰ πλήθη, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ἀνώτερα στρώματα. Ἴσως ἐλάχιστα μόνον εἴδη αὐτῆς, ἐκ τῶν ἀμεσώτατα πρὸς τὴν ἀρχαίαν λατρείαν συνημμένων καὶ διὰ τοῦτο περισσότερον βδελυκτὰ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὅπως ἡ ἱεροσκοπία ἐν γένει, φαίνονται ἐκλιπόντα. Πάντα τὰ λοιπά, αὐτούσια ἢ ἠλλοιωμένα, ἐξηκολούθουν ὑπάρχοντα εἴτε ἐν τοῖς ἀποκρύφοις βιβλίοις εἴτε καὶ εἰς τὴν πρᾶξιν τοῦ λαοῦ, μὲ μίαν μόνην σημαντικὴν διαφοράν, ὅτι, λόγῳ τῆς ὑπὸ τῆς κρατούσης θρησκείας ἀποκηρύξεως τῆς μαντικῆς ὡς ἔργου τοῦ διαβόλου, ἐξέπεσαν ἐντελῶς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς μαγείας.

Τῆς βυζαντινῆς ταύτης μαντικῆς συνέχειαν ἀποτελεῖ ἡ νεοελληνική, ἥτις κατὰ τοῦτο ἴσως διαφέρει τῆς πρώτης, καθ' ὅσον περιελθοῦσα ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν λαὸν ἀπεμακρύνθη ἀκόμη περισσότερον ἀπὸ τὴν ἔντεχνον μαντικὴν τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν χρόνων. Ἠκολούθησε δὲ ἡ παράδοσις αὐτῆς, ὅπως καὶ τῆς μαγείας, διττὴν ὁδόν, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν προφορικὴν καὶ τῆς πράξεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν γραπτήν, ἥτις εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῆς μαγείας. Καθ' ὅσον αὐτὰ ταῦτα τὰ μαγικὰ βιβλία, αἱ καλούμεναι σολομωνικαί, περιλαμβάνουσι καὶ ὅ,τι σχετικὸν πρὸς τὴν μαντικήν. Κατὰ τὰ ἄλλα τὰ μέσα καὶ αἱ μέθοδοι αὐτῆς δὲν διαφέρουν τῶν γνωστῶν ἀπὸ παλαιοτέρων περιόδων, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι πρῶτον μὲν ἔπαυσαν νὰ εἶναι θρησκευτικαί, περιελθοῦσαι ἅπασαι, πλὴν σποραδικῶν παραδειγμάτων, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς μαγείας, δεύτερον δὲ μὴ καλλιεργούμεναι πλέον ὑπὸ ἀνθρώπων λογίων κατέστησαν πρωτογονικώτεραι καὶ ὡς πρὸς τὴν τέχνην καὶ ὡς πρὸς τὸ νόημα. Κατὰ ταῦτα ἡ νεοελληνικὴ μαντικὴ δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλο παρὰ μαγική. Μαντικὴ θρησκευτικὴ δὲν ὑφίσταται πλέον, ἐφ' ὅσον ἔρχεται εἰς πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς τὰς διατάξεις τῆς θρησκείας. Εἶναι δὲ ἡ μαγικὴ αὕτη μαντικὴ εἴτε ἄμεσος, συναφὴς πρὸς τὴν δεισιδαιμονίαν, εἴτε ἔμμεσος. Εἰς τὴν ἄμεσον ὑπάγονται πρῶτον τὰ διάφορα καλὰ ἢ κακὰ ἀπαντήματα ἢ *συναπαντήματα*, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τοὺς *ἐνοδίους συμβόλους* τῶν ἀρχαίων. Καθὼς παρατηρεῖ ὁ Κοραῆς (Ἄτακτα Δ' 570), «συναπάντημα καλὸν ἢ κακὸν ὀνομάζουσιν οἱ δεισιδαίμονες οἰωνιζόμενοι τὸν ἀπαντώμενον, ἂν πάθωσί τι εὐτύχημα ἢ δυστύχημα μετὰ τὴν ἀπάντησιν». Δύνανται δὲ τὰ συναπαντήματα νὰ εἶναι εἴτε ζῷα εἴτε ἄνθρωποι. Οὕτω τὸ συναπάντημα λαγωοῦ ἢ ἀλώπεκος θεωρεῖται πρόξενον κακοῦ, ἐνῷ ἀντιθέτως τὸ συναπάντημα ὄφεως, ἀγαθοῦ. Ἐκ τῶν ἀνθρώπων τὸ πρῶτον συναπάντημα ἱερέως θεωρεῖται πρόξενον κακοῦ. Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὑπάγεται καὶ τὸ καλούμενον *ποδαρικὸ* ἢ *χερικό*. Παρατηρεῖται δηλαδὴ ὅτι τινὲς μὲν τῶν ἀνθρώπων, ὅταν πρῶτοι ἐπισκεφθῶσί τινα ἢ πρῶτοι μετρήσωσι χρήματα, γίνονται πρόξενοι ἀγαθοῦ κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην, ἐνῷ ἄλλοι πρόξενοι κακοῦ. Οἱ πρῶτοι θεωροῦνται ὡς ἔχοντες *καλὸ ποδαρικὸ* ἢ *χερικὸ* καὶ καλοῦνται ἐνιαχοῦ καὶ *καλοπόδαροι* (*καλόποδες* ἢ *καλοοιωνισταὶ* παρὰ Σουΐδα), οἱ δεύτεροι τοὐναντίον *κακό*. Ἰδίως τοῦτο παρατηρεῖται κατὰ τὰς ἐπισκέψεις τῆς 1ης τοῦ ἔτους. Διὰ τοῦτο κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην ἐνιαχοῦ προκαλοῦσιν ὡς πρώτην ἐπίσκεψιν τὴν ἐπίσκεψιν παιδίου ἄρρενος ἀμφιθαλοῦς.

Ὅτι δὲ εἰς τὰ συναπαντήματα πρόκειται μᾶλλον περὶ κακοποιοῦ κατὰ τὸ πλεῖστον μαγικῆς δυνάμεως παρὰ περὶ προμηνυμάτων, φαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι, ἐν ᾗ περιπτώσει δὲν κατασταθῇ δυνατὸν νὰ ἀποφευχθῇ τὸ συναπάντημα, καταβάλλονται διάφοροι μαγικαὶ ἐνέργειαι πρὸς ματαίωσιν τῆς ἐπηρείας αὐτοῦ. Ἐκτὸς τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζῴων, καὶ πράγματα ἐνίοτε ἀπαντώμενα θεωροῦνται σημαντικά, οἷον ὁ εὑρὼν καρφίδα θὰ ἀποκτήσῃ ἄρρεν, ἐνῷ ὁ εὑρὼν βελόνην, θῆλυ.

Δεύτερον εἰς τὴν αὐτὴν ἄμεσον μαγικὴν μαντικὴν ὑπάγονται οἱ *παλμοί*, ἤτοι αἱ αἰφνίδιοι κινήσεις ἢ ἐρεθισμοὶ διαφόρων τοῦ σώματος μελῶν, οἷον τῶν βλεφαρίδων, τῶν χειλέων, ὁ πταρμός, οἱ κνησμοί, οἱ ἦχοι τῶν ὤτων, κλπ., ἅτινα θεωροῦνται ὡς προμηνύοντα ἀγαθὰ ἢ κακά. Οὕτω λ. χ. πιστεύεται ὅτι, ἐὰν παίξῃ ὁ δεξιὸς ὀφθαλμός, θὰ ἴδωσι καλόν, κακὸν δέ, ἐὰν ὁ ἀριστερός· ἐὰν ἠχήσῃ τὸ δεξιὸν οὖς καλόν, κακὸν δέ, ἐὰν τὸ ἀριστερόν. Κνησμὸς ρινὸς δηλοῖ ἔριδα, ἐνῷ τῆς χειρός, τῆς μὲν δεξιᾶς πληρωμήν, τῆς δὲ ἀριστερᾶς λῆψιν χρημάτων. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ποικιλίαν τῶν περιπτώσεων τῶν παλμῶν, τῶν ἀναφερομένων ὑπὸ τῶν εἰδικῶν βιβλίων, ἡ λαϊκὴ πίστις περιορίζεται εἰς ἐλαχίστας, μολονότι μεταξὺ τῶν ἀποκρύφων νεοελληνικῶν βιβλίων καταλέγονται καὶ βιβλία παλμικά, ὧν μάλιστα ἓν ἐπιγραφόμενον «Περὶ τῶν μελῶν τοῦ ἀνθρώπου ὅταν λαγγεύουν γνώριζε οὕτως» ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἑρμῆν τὸν Τρισμέγιστον.

Τρίτον εἰς τὸ αὐτὸ εἶδος μαντικῆς ὑπάγονται καὶ ὅλοι οἱ συλλήβδην καλούμενοι οἰωνοί, ἤτοι πάντα τὰ αὐτομάτως προσφερόμενα προγνωστικὰ τοῦ μέλλοντος σημεῖα, πλὴν τῶν ἀνωτέρω. Τὰ προγνωστικὰ ταῦτα, ἀναλόγως τῆς προελεύσεως αὐτῶν, δύνανται νὰ διακριθῶσι πρῶτον εἰς προερχόμενα ἐκ μετεωρολογικῶν φαινομένων, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰς ἀρχαίας διοσημίας. Τὰ τοιαῦτα παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ εἶναι σπανιώτερα. Ἡ βροντή, ὁ κεραυνὸς κλπ., τὰ ὁποῖα εἰς τοὺς ἀρχαίους τόσον ἦσαν δηλωτικά, σήμερον οὐδὲν δηλοῦν. Τὰ μόνα ὑπολειφθέντα εἶναι οἱ κομῆται, περὶ τῶν ὁποίων γενικῶς πιστεύεται ὅτι προμηνύουσι πόλεμον, οἱ διάττοντες, περὶ ὧν διάφορα ἑκασταχοῦ πιστεύονται, αἱ ἐκλείψεις, περὶ ὧν δοξάζουσιν ὅτι δηλοῦσι κακόν, αἱ μὲν τοῦ ἡλίου διὰ τοὺς Ἕλληνας, αἱ δὲ τῆς σελήνης διὰ τοὺς Τούρκους, καὶ εἴ τι ἄλλο. Παραλλήλως ὅμως πρὸς τὴν λαϊκὴν ταύτην πίστιν σῴζονται καὶ χειρόγραφα εἰς δημώδη γλῶσσαν, βροντολόγια, σεισμολόγια καὶ ἄλλα παρόμοια, προερχόμενα ἐκ μεταφράσεων βυζαντινῶν, τὰ ὁποῖα ὅμως ἐλάχιστα ἐπὶ τοῦ λαοῦ ἐπέδρασαν, ἔχουσι δὲ περιπέσει σήμερον εἰς πλήρη ἀχρηστίαν. Δεύτερον τὰ προερχόμενα ἐκ φωνῶν ἢ καὶ τῆς τοιαύτης ἢ τοιαύτης πτήσεως πτηνῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ οἱ κατ' ἐξοχὴν οἰωνοί. Τὰ πτηνὰ ταῦτα εἶναι συνήθως αἱ γλαῦκες, οἱ κόρακες, αἱ κορῶναι, ὁ γκιώνης καὶ εἴ τι ἄλλο, τῶν ὁποίων ἡ φωνὴ κατὰ τὸ πλεῖστον πιστεύεται ὅτι προμηνύει κακά. Ἰδιαιτέρως εἰς ὡρισμένας ἡμερομηνίας, ὡς λ. χ. τὴν 1ην Μαΐου, ἡ φωνὴ τοῦ κούκκου ἢ τῆς τρυγόνος ἢ καὶ ἄλλου τινὸς πτηνοῦ ἀκουομένη ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου τὸ πρωΐ, πρὶν φάγῃ τι, θεωρεῖται ὡς χειρίστη συντυχία, δυναμένη νὰ προκαλέσῃ καὶ τὸν θάνατον. Παρὰ τὰ πτηνὰ καὶ ἡ ἀπροσδόκητος ἐμφάνισις διαφόρων ἐντόμων θεωρεῖται διαφόρων γεγονότων προδηλωτική, οἷον τῆς ἀλογόμυιγας ἐλεύσεως φίλου, τῆς ἀράχνης ἐπίσης, τῆς καλουμένης *θερμασιᾶς*, προσβολῆς πυρετοῦ κλπ. Πλὴν τῶν φωνῶν καὶ πράξεις διαφόρων πτηνῶν καὶ ζῴων θεωροῦνται ὡς ἔχουσαι τοιαύτην ἢ τοιαύτην μαντικὴν σημασίαν, οἷον ἐὰν χελιδὼν ρυπάνῃ τινὰ θεωρεῖται ἀγαθόν, ἐὰν δὲ γαλῆ οὐρήσῃ ἐντὸς τῆς οἰκίας, κακόν, κλπ. Τρίτον τὰ προερχόμενα ἐκ τρισμῶν ξύλων ἐν τῷ οἴκῳ. Τέταρτον τὰ ἐκ τῆς τυχαίας χύσεως ὑγρῶν, οἷον ἡ χύσις ἐλαίου κακόν, οἴνου δὲ ἀγαθόν. Τὰς δύο ταύτας τελευταίας κατηγορίας οἱ ἀρχαῖοι ὑπῆγον εἰς τὸ οἰκοσκοπικὸν εἶδος. Πέμπτον τὰ προερχόμενα ἐκ τῆς πυρᾶς, οἷον, ἐὰν τρίζουν τὰ ξύλα, ἐχθροὶ καταλαλοῦν, τὸ αὐτὸ ἐὰν ἡ φλὸξ διασχίζεται εἰς γλώσσας, ἐὰν ὁ καπνὸς ἀνέρχεται εὐθὺ καλόν, ἐὰν ἐξέρχωνται πολλοὶ σπινθῆρες, ἀπροσδόκητα χρήματα θὰ ληφθῶσι. Τελευταῖον τὰ προερχόμενα ἐκ ποικίλων καὶ διαφόρων ἀσυνήθων τοῦ ἀνθρώπου πράξεων καὶ γεγονότων, οἷον ἐὰν σκάπτων τις λάκκους διὰ νὰ φυτεύσῃ ἄμπελον ἀνοίξῃ αὐτοὺς μεγάλους, κακόν, ἐὰν κατὰ τὸ Πάσχα κ...

Digitized by Google

μέρος τοῦ ἐνδύματός του ὡσαύτως, καὶ ἄλλα τοιαῦτα.

Εἰς τὴν ἄμεσον, ἀλλ' ὄχι καὶ μαγικὴν ἀποκάλυψιν, ἀνήκει καὶ ἡ συνήθης ὀνειρομαντεία. Τὰ ὄνειρα καὶ σήμερον ἐξακολουθοῦσι νὰ θεωρῶνται ὡς τοῦ μέλλοντος προμηνύματα, ὁ δὲ λαὸς κατὰ τόπους ἔχει ἐκ παραδόσεως καὶ διαφόρους δι' αὐτὰ ἑρμηνείας, αἱ ὁποῖαι δὲν συμπίπτουν πρὸς τὰς τῶν ἐντύπων ὀνειροκριτῶν, οἵτινες προέρχονται κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ μεταφράσεων ξένων. Ὡρισμένοι τόποι, ὡς λ. χ. ἡ Μάνη, φημίζονται διὰ τὴν ὀνειροκριτικήν των ἱκανότητα. Χειρόγραφοι δημώδεις ὀνειροκρῖται τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας δὲν εἶναι ἄγνωστοι, δυστυχῶς ὅμως οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἐδημοσιεύθη μέχρι σήμερον.

Εἰς τὴν ἔμμεσον μαγικὴν μαντικὴν ὑπάγονται πολλαὶ καὶ διάφοροι μέθοδοι, ὧν αἱ μὲν πλεῖσται ἐκληρονομήθησαν ἀπὸ τοὺς Βυζαντινούς, ὀλίγαι δέ τινες καὶ προσετέθησαν κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους. Αἱ πλεῖσται τούτων ἀναγράφονται καὶ εἰς τὰ ἀπόκρυφα μαγικομαντικὰ νεοελληνικὰ χειρόγραφα, ἀλλ' αἱ φερόμεναι παρὰ τῷ λαῷ ἐν τῷ συνόλῳ εἶναι πολὺ ἁπλούστεραι εἰς τὰς λεπτομερείας καὶ τὴν ἐκτέλεσιν καὶ εἰς τὴν ἀντίληψιν πρωτογονικώτεραι. Τοιαῦται μέθοδοι συνήθεις εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

Πρῶτον ἡ *κληδονομαντεία*. Αὕτη ἐφαρμόζεται ἰδίᾳ κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῆς 24ης Ἰουνίου ὑπὸ τῶν νεανίδων, αἵτινες ἐπιθυμοῦσι νὰ μάθωσι τὸ ὄνομα τοῦ μέλλοντος συζύγου, συνίσταται δὲ εἰς τὸ ἑξῆς: Ἡ μαντευομένη πληροῖ τὸ στόμα ἀπὸ *ἀμίλητο νερό*, καὶ ἐξερχομένη εἰς τὴν θύραν περιμένει νὰ ἀκούσῃ ὄνομά τι ἀνδρικόν. Τὸ πρῶτον ἀκουσθὲν θὰ εἶναι τοῦ μέλλοντος συζύγου. Ἡ κληδονομαντεία αὕτη εἶναι διάφορος τοῦ *κλήδονα*, πρὸς τὸν ὁποῖον μόνον τὸ ὄνομα ἔχει κοινὸν καὶ ὅστις εἶναι κυρίως *κληρομαντεία*, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἀπαγγελλόμενα μαντικὰ δίστιχα. Δεύτερον ἡ *κληρομαντεία*, τῆς ὁποίας συνηθέστατος καὶ πάγκοινος ἐν Ἑλλάδι τρόπος εἶναι ὁ τοῦ κλήδονα. Συγγενὴς πρὸς τοῦτον εἶναι καὶ ὁ διὰ τῶν ἐν τοῖς χειρογράφοις ἀπαντωμένων *ριχταρίων*, ἀναλόγων πρὸς τὰ ἐν παραρτήματι τῶν ὀνειροκριτῶν δημοσιευόμενα μαντικὰ δίστιχα. Ἄλλοι τρόποι αὐτῆς εἶναι τὸ *ρίξιμο τῶν κουκκιῶν* ἢ *ρεβιθιῶν* ἢ *ἀμυγδάλων* ἢ *κριθαριοῦ* καὶ εἴ τινος ἄλλου. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ὑπάγεται καὶ ἡ χαρτομαντεία, ἥτις ὅμως εἶναι δάνειον ἐκ τῆς Δύσεως. Τρίτον διάφοροι τρόποι μαντικῆς ἐκ τῶν κινήσεων διαφόρων εἰς κίνησιν τιθεμένων πραγμάτων. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγεται ἡ *κοσκινομαντεία*, ἡ *κλειδομαντεία* ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν *ψαλτηρομαντείαν* καὶ εἴ τις ἄλλη. Τέταρτον διάφοροι τρόποι μαντικῆς ἐκ σχημάτων, σχηματιζομένων ἐξ ὑγρῶν ἢ ὑγροποιηθέντων καὶ κατόπιν ψυχθέντων στερεῶν. Τοιοῦτοι εἶναι ἡ *ἐλαιομαντεία*, ἡ *καφεομαντεία*, ἡ *μολυβδομαντεία*, ἡ *κηρομαντεία*, ἡ *ἀβγομαντεία* καὶ εἴ τις ἄλλος. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ὑπάγεται καὶ ἡ *ὀστεομαντεία*, ἥτις διακρίνεται εἰς τὴν *ὠμοπλατοσκοπίαν* τῶν προβάτων καὶ τὴν *στερνοσκοπίαν* τῶν ὀρνίθων. Πέμπτον ἡ *πυρομαντεία*, ἥτις φέρει μὲν κατὰ τὸ πλεῖστον, ὡς ἐλέχθη, ἄμεσον χαρακτῆρα, φέρει ὅμως πολλάκις καὶ ἔμμεσον. Οὕτω π. χ. πολλαχοῦ κατὰ τὴν 1ην τοῦ ἔτους ἢ ἄλλην ἡμέραν μαντεύονται ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ἀναφλέξεως φύλλων ἐλαίας ἢ σουρβιᾶς, τὰ ὁποῖα ἀποκόπτοντες ἐκ τοῦ κλάδου, ὃν ἔφερον κατὰ τὸν ἀγερμόν, ἐμβάλλουσιν εἰς τὸ πῦρ ἑκάστοτε ὀνοματίζοντες. Ἕκτον ἡ *φυλλομαντεία*, ἥτις ἐξάγει τὰ συμπεράσματα αὐτῆς ἐκ τῆς θαλερότητος ἢ τοῦ μαρασμοῦ φύλλων συκῆς ἢ ἄλλων δένδρων, ἀποκοπέντων ἐπὶ τούτῳ καὶ τεθέντων ἐπὶ τῆς στέγης ἢ ἀλλοῦ που κατὰ τὴν νύκτα. Ἕβδομον ἡ *σπλαγχνοσκοπία*, καὶ κυρίως ἡ *χολοσκοπία*, ἥτις, ἀπαντῶσα ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ἀποτελεῖ τὸ μόνον ὑπόλειμμα τῆς παλαιᾶς ἱεροσκοπίας. Ὄγδοον ἡ *λεκανομαντεία* καὶ ἡ *κατοπτρομαντεία*, αἵτινες εἶναι τὰ μόνα ἀμαυρὰ καὶ ἠλλοιωμένα λείψανα τῆς δι' ὑπνωτιστικῶν μέσων ἐνεργουμένης ἐντέχνου μαντικῆς τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν χρόνων. Ἔνατον ἡ *ὀνειρομαντεία*, ἥτις, ὡς καὶ ἡ πυρομαντεία, ἐκτὸς τοῦ ἀμέσου, φέρει ἐνίοτε καὶ ἔμμεσον χαρακτῆρα. Τοιαύτη ἔμμεσος ὀνειρομαντεία εἶναι ἡ προκαλουμένη κατὰ τὴν ἑσπέραν τῆς Κυριακῆς τῆς Τυροφάγου ἢ τοῦ Σαββάτου τῶν Ἁγίων Θεοδώρων ἢ εἰς ἄλλην ἡμέραν ἢ περίστασιν διὰ τῆς βρώσεως ἁλμυρῶν ἐδεσμάτων, καὶ ἰδίᾳ τῆς εἰδικῶς κατασκευαζομένης *ἁρμυροκουλούρας* ἢ διὰ τῆς τοποθετήσεως κάτωθεν τοῦ προσκεφαλαίου μακαρονίου, κολλύβων, κουφέτων κλπ.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀστρολογίαν, ἀρκετὰ βέβαια στοιχεῖα αὐτῆς εὑρίσκονται εἰς τὰ δημώδη μαγικὰ χειρόγραφα, ἀλλὰ παρὰ τῷ λαῷ ἐλάχιστα αὐτῆς ὑπολείμματα, καὶ ταῦτα ἀμαυρὰ καὶ ἐξηλλοιωμένα ἀπαντῶνται, ἰδίως φράσεις, οἷον, ἔχει καλὸ *ἀστριακὸ* κλπ.

Τέλος εἰς τὰ δημώδη χειρόγραφα ἀπαντῶνται καὶ συλλογαὶ χρησμῶν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ βυζαντινῶν προερχόμεναι, νεοελληνικὸν δὲ δημιούργημα εἶναι οἱ χρησμοὶ τοῦ Ἀγαθαγγέλου, τὴν προπαγανδικὴν σημασίαν τῶν ὁποίων ἀπεκάλυψεν ὁ Πολίτης.

Ἡ νεοελληνικὴ μαντεία ἀσκεῖται μὲν καὶ ἀδιακρίτως εἰς πᾶσαν ὥραν καὶ ἡμέραν τοῦ ἐνιαυτοῦ, ἰδίᾳ ὅμως εἰς τακτάς τινας ἡμέρας, ἀποτελούσας σπουδαίους μεταβατικοὺς αὐτοῦ σταθμούς, οἷον τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Βασιλείου, τὰς Ἀπόκρεως, τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῆς 24ης Ἰουνίου καὶ εἴ τινα ἄλλην. Αὕτη φέρει, ὡς ἐλέχθη, χαρακτῆρα μαγικόν. Ἐν τούτοις εἰς τὴν ἔμμεσον μαντικὴν παρεμβάλλονται ἐνίοτε καὶ στίχοι τινὲς καὶ ἐπῳδαί, δι' ὧν ὁ μαντευόμενος ἐπικαλεῖται τὴν βοήθειαν εἴτε τῶν Μοιρῶν, εἴτε ἁγίου τινὸς καὶ συνήθως τοῦ ἁγίου τῆς ἡμέρας. Τοῦτο εἶναι τὸ μόνον θρησκευτικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν νεοελληνικὴν μαντικήν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Διὰ τὰ ἀρχαῖα κύριον ἔργον *Bouché-Leclerq*, Histoire de la divination dans l'antiquité. Paris 1879—1882. — *Shoemann-Lipsius*, Griechische Altertümer. Berlin 1902.— *P. Stengel*, Die griechische Kultusaltertümer. München 1920 —*Th. Hopfner*, Griechisch-ägyptische Offenbarungs-Zauber. 1921.—*Τοῦ αὐτοῦ*, Mantike ἐν *Pauly-Wissowa*, Real-Encyclopädie, ἔνθα καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. —Διὰ τὰ βυζαντινὰ *Krumbacher*, Byzantinische Litteraturgeschichte [2]. München 1897, ὁλόκληρος ἡ σειρὰ τῶν τόμων τοῦ Καταλόγου τῶν ἀστρολογικῶν κωδίκων (Catalogus codicum astrologicorum graecorum).—Διὰ τὰ νεοελληνικὰ *A. Delatte*, Anecdota Atheniensia. Liège-Paris 19 7.—*Τοῦ αὐτοῦ*, La catoptromancie grecque et ses dérivés. Liège 1932.— *Th. Hophner*, Mittel-und Neugriechische Lekano—, Lychno—, Katoptro— und Onychomantien (ἐν Studies presented to F. L. L. Griffith. London 1932).—*Ν. Γ. Πολίτου*, Ὠμοπλατοσκοπία (Λαογρ. Σύμμ. Γ'=Λαογραφία τ. Γ').—*Τοῦ αὐτοῦ*, Πυρομαντεία καὶ ἐμπυροσκοπία παρὰ τῷ λαῷ (αὐτόθι).— *Α. Παπαδοπούλου*, Νεοελληνικὴ μαντεία (Ἡμερολ. Μεγάλης Ἑλλάδος 1923).— *Γ. Μέγα*, Βιβλίον ὠμοπλατοσκοπίας (Λαογρ. Θ').— Ὀνειροκρῖται διάφοροι ἐν Λαογραφίᾳ κλπ.

Σ. Π. Κ.

Β) Λαϊκὴ λογοτεχνία. Ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ λογοτεχνία, ἤτοι ὁ ἔντεχνος λόγος, ὅπως κάθε λογοτεχνία, διακρίνεται εἰς ἔμμετρον καὶ πεζήν. Καὶ τὴν μὲν ἔμμετρον ἀποτελεῖ ἡ δημώδης ποίησις, τὴν δὲ πεζὴν κυρίως μὲν καὶ κατ' ἐξοχὴν τὸ παραμύθι, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον ἡ εὐτράπελος διήγησις καὶ ὁ μῦθος.

1) ***Ἡ δημώδης ποίησις.*** Ἡ δημώδης ἑλληνικὴ ποίησις εἶναι κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ ποίησις τῶν δημωδῶν ᾀσμάτων, καθόσον ποίησις ψιλὴ ἄνευ μουσικῆς παρὰ τῷ λαῷ ἐν γένει κατὰ κανόνα εἶναί τι ἄγνωστον. Ὅθεν ὁ λόγος περὶ ποιήσεως ἀναγκαίως θὰ εἶναι λόγος περὶ ᾀσμάτων. Εἶναι δὲ τὰ ᾄσματα ταῦτα εἴτε φύσεως λυρικῆς, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ λαὸς ἐκφράζει πάντα τὰ κινοῦντα ἰσχυρῶς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ συναισθήματα, εἴτε καὶ ἐπικῆς, ὧν σκοπὸς εἶναι ἡ ποιητικὴ ἀφήγησις γεγονότων, εἴτε ἱστορικῶν, εἴτε συνηθέστερον μυθικῶν, πλαστῶν. Ὅ,τι διακρίνει τὰ τελευταῖα ταῦτα ἀπὸ τοῦ ἔπους εἶναι ὁ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ᾀσματικός, τουτέστιν ὁ γοργὸς καὶ δραματικὸς τῆς ἀφηγήσεως χαρακτήρ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἐπικὸν πλάτος.

Διαίρεσις τῶν ᾀσμάτων. Ὁ λαὸς περιλαμβάνει πάντα αὐτοῦ τὰ ᾄσματα ὑπὸ τὸ ὄνομα *τραγούδι*, τὸ ὁποῖον ἐτυμολογικῶς ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν ἀρχαίαν λέξιν *τραγῳδία*, ἥτις, ὡς καὶ ἡ λέξις *τραγῳδῶ*, ἤδη ἀπὸ τοῦ Α' μ. Χ. αἰῶνος προσέλαβε τὴν σημασίαν τοῦ ᾄσματος. Ἐντὸς τοῦ γενικοῦ τούτου κύκλου τῶν ᾀσμάτων διακρίνει βεβαίως ὁ λαὸς ἀρκετὰς κατηγορίας, ἀνταποκρινομένας εἰς τὸ εἶδος τῆς ὑποθέσεως τῶν καθ' ἕκαστον τραγουδιῶν, οἷον *τραγούδια κλέφτικα*, *μοιρολόγια*, *νανουρίσματα*, *κάλαντα* κλπ., συστηματικὴν ὅμως καὶ γενικὴν διαίρεσιν, ἀνταποκρινομένην εἰς τὰ γενεσιουργὰ ἐλατήρια καὶ τὴν φύσιν τῶν ᾀσμάτων, παρὰ τῷ λαῷ δὲν εὑρίσκομεν. Ἐνιαχοῦ ἀπαντᾶται διαίρεσίς τις κατὰ τὰς περιστάσεις, καθ' ἃς τὰ ᾄσματα ᾄδονται, οἷον εἰς *τραγούδια τῆς τάβλας*, τοῦ *χοροῦ*, τοῦ *δρόμου* κλπ.., ἥτις εἶναι μὲν σπουδαία διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς μορφῆς τῶν ᾀσμάτων, ἀλλ' ἐντελῶς ἐξωτερική. Σπουδαιοτέρα εἶναι ἡ διαίρεσις, τὴν ὁποίαν ἀφήνει νὰ ὑπονοήσωμεν ἡ λέξις *παραλογὴ* ἢ *περιλοή*, δι' ἧς ὁ λαὸς ἐνιαχοῦ ὀνομάζει τὰ ἐπικῆς φύσεως ᾄσματα, διακρίνων οὕτω ταῦτα ἀπὸ τῶν κυρίως ᾀσμάτων, τῶν λυρικῶν. Πέραν τούτου καὶ τῶν ὀνομάτων κατηγοριῶν τινων οὐδὲν ἄλλο παρὰ τοῦ λαοῦ ἐφόδιον ἔχομεν διὰ τὴν διαίρεσιν τῶν ᾀσμάτων. Ἀλλὰ καὶ αἱ διαιρέσεις, τὰς ὁποίας οἱ παλαιότεροι συλλογεῖς καὶ ἐκδόται δημοτικῶν ᾀσμάτων εἰσήγαγον, δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ἐπιτυχεῖς. Ἀντὶ τούτων ὁ *Ν. Γ. Πολίτης* εἰς τὰς «Ἐκλογάς» του εἰσήγαγε νέαν ὀρθοτέραν διάκρισιν κατηγοριῶν, ἥτις, συμπληρουμένη καὶ συνδυαζομένη πρὸς τὴν γενικὴν διαίρεσιν εἰς κυρίως ᾄσματα, ἤτοι λυρικῆς φύσεως, καὶ εἰς διηγηματικά, ἤτοι ἐπικῆς φύσεως, ἀποτελεῖ τὴν ὀρθὴν τῶν ᾀσμάτων διαίρεσιν. Κατὰ ταῦτα τὰ ᾄσματα διακρίνονται πρῶτον εἰς δύο μεγάλας κατηγορίας, τὰ κυρίως ᾄσματα ἤτοι τὰ λυρικά, τὰ ὁποῖα ἴσως θὰ ἠδύναντο νὰ ὀνομασθῶσι καὶ κατ' ἐξοχὴν *τραγούδια*, καὶ τὰ διηγηματικά, ἤτοι τὰ ἐπύλλια, τὰς ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὀνομαζομένας *παραλογάς*. Ἑκάστη τῶν δύο τούτων μεγάλων κατηγοριῶν περιλαμβάνει πληθὺν μικροτέρων, αἵτινες λαμβάνουσι τὸ ὄνομα ἐκ τῶν ἐλατηρίων, τὰ ὁποῖα τὰς ἐγέννησαν, καὶ τῶν σκοπῶν, τοὺς ὁποίους μέχρι σήμερον ἐκπληροῦν.

Καὶ πρῶτον εἰς τὰ *κυρίως ᾄσματα* περιλαμβάνονται αἱ ἀκόλουθοι κατηγορίαι:

1) *Τὰ ἐργατικά*. Ταῦτα εἶναι τὰ συνοδεύοντα τὴν ἔρρυθμον ὁμαδικὴν ἐργασίαν, ὡς φυσικαὶ οὕτως εἰπεῖν ἐκδηλώσεις τῆς ἐντάσεως τῶν δυνάμεων· διὰ τούτων οὐ μόνον ἀνακουφίζονται οἱ ἐργαζόμενοι, ἀλλὰ καὶ ἐντείνεται ὁ ρυθμὸς καὶ συγχρονίζονται αἱ κινήσεις. Τὰ ᾄσματα ταῦτα πλησιάζουν περισσότερον πάσης ἄλλης κατηγορίας εἰς τὸν ἀρχικὸν ἐπιφωνηματικὸν καὶ ρυθμικὸν χαρακτῆρα τοῦ ᾄσματος. Δὲν εἶναι ἄγνωστα εἰς τοὺς ἀρχαίους, ὁ δὲ Χρυσόστομος βραδύτερον ἀναφέρει πολλὰς αὐτῶν κατηγορίας. Σήμερον, πλὴν τῶν ἐντελῶς ἐπιφωνηματικῶν, ἔχομεν παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ *ἐρετικά*, *μυλικά*, *θεριστικά*, *ἁλωνιστικά*, *τοῦ τρύγου*, *ὑφαντικά*, *τοῦ δρόμου* καὶ εἴ τι ἄλλο. Εἶναι δὲ πάντα ᾀσμάτια σχετικὰ πρὸς τὴν ἐκτελουμένην ἐργασίαν καὶ εἰς μέτρον κατὰ κανόνα σύμφωνον πρὸς τὸν ρυθμὸν αὐτῆς.

2) *Τὰ συναφῆ πρὸς ἑορτὰς καὶ ἔθιμα.* Ταῦτα εἶναι κυρίως *ἀγυρτικά*, ᾀδόμενα ὑπὸ ὁμάδων, συνήθως παιδίων, ἀπὸ θύρας εἰς θύραν κατὰ τακτὰς ἡμέρας ἢ ἑορτὰς χάριν ἀγερμοῦ. Πολλὰ τούτων, τὰ συναπτόμενα πρὸς χριστιανικὰς ἑορτάς, εἶναι νεώτερα καὶ περιεχομένου κατὰ τὸ πλεῖστον σχετικοῦ πρὸς τὴν ἑορτήν, ἀρκετὰ ὅμως, τὰ σχετικὰ πρὸς προχριστιανικὰ ἔθιμα, εἶναι πιθανῶς παλαιὰ κληρονομία, ὅπως τὸ πασίγνωστον χελιδόνισμα: ἦρθε, ἦρθε χελιδόνα κλπ. (πρβλ. τὸ ἀρχαῖον παρ' *Ἀθηναίῳ ἦλθ' ἦλθε χελιδὼν | καλὰς ὥρας ἄγουσα κλπ.*). Τοιαῦτα ᾄσματα, χριστιανικά, εἶναι τὰ κάλανδα τῶν Χριστουγέννων, τῆς πρώτης τοῦ ἔτους, τῶν Φώτων, τοῦ Λαζάρου, τῆς Μ. Παρασκευῆς, τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, τῶν δώδεκα Ἀποστόλων κλπ. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περιλαμβάνουν σχετικά τινα πρὸς τὴν ἑορτὴν ἢ εὐχὰς εὐκαρπίας ἐπὶ τῇ ἑορτῇ, ἀκολουθοῦνται δὲ ὑπὸ εὐχετικῶν, δι' ὧν οἱ ἀγείροντες ἐπιδαψιλεύουν ἐπαίνους καὶ εὐχὰς εἰς τὸν οἰκοδεσπότην καὶ τοὺς οἰκείους του καὶ ζητοῦν φιλοδώρημα. Οἱ ἀγείροντες βαστάζουν συνήθως διάφορα ἀντικείμενα, οἷον φανούς, κλάδους, κώδωνας ἢ καὶ διάφορα ὁμοιώματα, συνοδεύουν δὲ ἐνίοτε καὶ τὰ ᾄσματα διὰ χειρονομιῶν ἢ μιμικῶν πράξεων. Ἄσχετα πρὸς χριστιανικὰς ἑορτὰς εἶναι τὰ χελιδονίσματα, τὰ ᾄσματα τοῦ Μάη, τὸ ᾆσμα τῆς *περπερούνας*, τὸ συνοδεῦον πανάρχαιον ἔθιμον προκλήσεως βροχῆς διὰ *κατακλυσμοῦ*, τουτέστι διὰ καταβρέξεως, τοῦ *λειδινοῦ* ἐν Αἰγίνῃ καὶ τοῦ *Ζαφείρη* ἐν Ἠπείρῳ, ἅτινα συνοδεύουν ἔθιμα ἀνάλογα πρὸς τὰ ἀρχαῖα Ἀδώνια, καὶ εἴ τι ἄλλο. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ὑπάγονται καὶ τὰ ᾄσματα τῆς *κούνιας* κατὰ τὸ Πάσχα ἢ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ τοῦ *κλήδονα*, τὰ ὁποῖα εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον δίστιχα σχετικὰ πρὸς τὰ τελούμενα. Ὡς πρὸς τὴν μορφὴν καὶ τὸ μέτρον τὰ ᾀσμάτια ταῦτα εἶναι ποικίλα.

3) Τὰ *παιδικά*, ἤτοι τὰ ὑπὸ τῶν παιδίων ἢ πρὸς παιδία ὑπὸ τῶν μεγάλων χάριν παιδιᾶς ᾀδόμενα ἢ μᾶλλον ἐρρύθμως ἀπαγγελλόμενα. Τὰ ᾀσμάτια ταῦτα, ποικίλα τὴν μορφὴν καὶ τὸ μέτρον, χαριέστατα δὲ πολλάκις, εἶναι λίαν ἐνδιαφέροντα, καθόσον πολλὰ τούτων ἀποτελοῦσιν ἐπιβιώματα παλαιοτέρων ποικίλης φύσεως ᾀσμάτων, ἐργατικῶν, λατρευτικῶν, θρησκευτικῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἐπῳδῶν ἀρχαίων καὶ νεωτέρων. Τινὲς μάλιστα τῶν ἐρευνητῶν, μετά τινος ἴσως ὑπερβολῆς, ἀνεζήτησαν εἰς τὰ παιδικὰ ᾀσμάτια λείψανα ἀρχαίων μύθων καὶ λατρευτικῶν πράξεων, στηριζόμενοι εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ παιδίον ἀποτελεῖ τὸν τελευταῖον σταθμὸν τῶν φθινουσῶν λαογραφικῶν ἐκδηλώσεων. Ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα, τὰ καθαρῶς παιδικά, ἤτοι τὰ χάριν τῶν παιδίων ἢ ὑπ' αὐτῶν τῶν παιδίων ποιηθέντα, δὲν εἶναι ὀλιγώτερον ἐνδιαφέροντα καὶ ἀπὸ ψυχολογικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ λογοτεχνικῆς ἀπόψεως. Τοιαῦτα εἶναι τὰ *νανουρίσματα*, τὰ συνοδεύοντα διαφόρους παιδιάς, τὰ ἑρμηνευτικὰ φωνῶν ζῴων, τὰ σχετικὰ πρὸς διάφορα μετεωρολογικὰ φαινόμενα, σκωπτικὰ ζῴων, ἐθνῶν, ἐπαγγελμάτων, ὀνομάτων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, παρῳδίαι διάφοροι κ.λ.π.

4) Τὰ *ἐρωτικὰ* ἢ τῆς *ἀγάπης*. Ταῦτα ἀποτελοῦσι πολυάριθμον τάξιν ποικίλης μορφῆς καὶ προελεύσεως ᾀσμάτων. Πολλὰ εἶναι καθαρῶς λαϊκά, ἀναφερόμενα εἰς ὡρισμένα περιστατικὰ ἢ ἐκφράζοντα ἀφελῶς τοὺς πόθους τοῦ καθαρῶς λαϊκοῦ ἐραστοῦ, ἄλλα ἔχουν προέλευσιν ἡμιλαϊκήν, προερχόμενα ἐξ ἡμιλογίας τινὸς ποιήσεως, δημιουργηθείσης κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας εἰς διάφορα ἀστικὰ κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ, καὶ ἄλλα τέλος, τὰ καὶ πλεῖστα, εἶναι *δίστιχα* (βλ. λ.).

5) Τὰ *γαμήλια*, ἤτοι τὰ συνοδεύοντα τὰ διάφορα στάδια τῆς τελετῆς τοῦ γάμου. Ταῦτα, ὡς πρὸς τὴν διάθεσιν καὶ τὴν ἔκφρασιν, εἶναι συγγενῆ πρὸς τὰ ἐρωτικά, κατὰ τὸ πλεῖστον δ' εἶναι δίστιχα ἢ ἐκ διστίχων συγκεκροτημένα ᾀσμάτια.

6) Τῆς *ξενιτειᾶς*. Ταῦτα, συγγενῆ κατὰ τὴν διάθεσιν πρὸς τὰ μοιρολόγια, διεκτραγῳδοῦν τὰ βάσανα τοῦ *ξενιτεμοῦ* καὶ διὰ τὸν ξενιτευόμενον καὶ διὰ τὴν ἐγκαταλειπομένην ἐν τῇ πατρίδι οἰκογένειαν. Τὰ ᾄσματα ταῦτα εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον προϊὸν τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, φθάνουν ὅμως σποραδικῶς καὶ μέχρι τῆς σήμερον. Ἀραιά τινα ἴσως δύνανται νὰ ἀναχθῶσι μέχρι τῶν τελευταίων βυζαντινῶν ἢ πρωΐμων μεταβυζαντινῶν χρόνων.

Digitized by Google

Εἰς τὴν γνώμην ταύτην μᾶς ἐνισχύει καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Wagner δημοσιευθέν, ἐκ τῶν χρόνων δὲ τούτων προερχόμενον στοιχούργημα περὶ *ξενιτείας* (βλ. λ.).

7) Τὰ *μοιρολόγια*. Καὶ ταῦτα ἀποτελοῦν σπουδαίαν καὶ πολυαριθμοτάτην κατηγορίαν, εἶναι δὲ δημιουργήματα τῶν γυναικῶν, αἵτινες κατὰ πανάρχαιον ἔθιμον ἀποδύρονται δι' ᾀσμάτων τὸν θάνατον τῶν οἰκείων. Εἰς παλαιοτέρους χρόνους ἐκ πολυαρίθμων εἰδήσεων βεβαιοῦται ἡ ὕπαρξις ἐξ ἐπαγγέλματος *μοιρολογιστριῶν*, ὁποῖαι ἀπαντῶνται ἀκόμη καὶ σήμερον σποραδικῶς. Τὸ ἔθιμον τῶν μοιρολογίων εὑρίσκεται σήμερον ἐν παρακμῇ, διατηρεῖται ὅμως εἰσέτι ἀκμαῖον ἐν Μάνῃ, τῆς ὁποίας τὰ μοιρολόγια εἶναι ἐντελῶς ἰδιόρρυθμα (βλ. *μοιρολόγια*).

8) Τὰ *κλέφτικα*. Ταῦτα ἀποτελοῦσι πολυαριθμοτάτην τάξιν ᾀσμάτων, χαρακτηριστικωτάτην δὲ διὰ τὸν ἱστορικὸν βίον τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Θὰ ἠδύναντο νὰ διακριθῶσιν εἰς δύο κατηγορίας, εἰς τὰ *ἐγκωμιαστικά*, τὰ ψάλλοντα τὰς νίκας τῶν κλεφτῶν κατὰ τῶν Τούρκων, καὶ τὰ *θρηνητικά*, τὰ θρηνοῦντα τὸν θάνατον κλεφτῶν, τὰ ὁποῖα συγγενεύουν πρὸς τὰ μοιρολόγια. Συνέχειαν τῶν ᾀσμάτων τῶν κλεφτῶν τῆς τουρκοκρατίας ἀποτελοῦσι τὰ *ληστρικὰ* τῶν πρώτων χρόνων τοῦ ἐλευθέρου βασιλείου, ὠχρὰν δὲ καὶ κακότεχνον ἐν πολλοῖς ἐπιβίωσιν τὰ ᾄσματα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ μακεδονικοῦ ἀγῶνος καί τινων συγχρόνων ληστῶν. Ἡ ποιητικὴ πηγὴ τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ φαίνεται ὅτι ἐστείρευσε (βλ. *κλέφτικα ᾄσματα*).

9) Τὰ *ἱστορικά*. Ταῦτα ἀναφέρονται εἰς διάφορα ἱστορικὰ γεγονότα, πολιορκίας καὶ ἁλώσεις πόλεων, σεισμούς, καταστροφάς, φόνους κτλ. Τινὰ τούτων ἔχουν παλαιὰν τὴν ἀρχὴν καὶ ἀναφέρονται εἰς γεγονότα τῶν τελευταίων βυζαντινῶν χρόνων, ὡς εἶναι ἡ ἅλωσις τῆς Ἀδριανουπόλεως καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἄλλα εἰς τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, ὡς ἡ πολιορκία τῆς Μάλτας, ἡ ἐγκατάλειψις τῆς Πάργας, ἡ πτῶσις τοῦ Μεσολογγίου, αἱ καταστροφαὶ τῆς Χίου κλπ. Τὰ ᾄσματα ταῦτα δὲν παρουσιάζουν ὁμοιόμορφον τεχνοτροπίαν. Μέρος αὐτῶν ἔχουσι τὴν συνήθη ᾀσματικὴν δραματικὴν τεχνοτροπίαν, ἄλλο ὅμως αὐτῶν μέρος, καὶ ἰδίως τὰ ἐκ Κρήτης καὶ Κύπρου προερχόμενα, εἶναι καθαρῶς ἀφηγηματικά, ἔχοντα τὴν τεχνοτροπίαν τῶν ριμῶν, περὶ ὧν βλέπε κατωτέρω.

Εἰς τὰ ἱστορικὰ ᾄσματα δέον νὰ ὑπαχθοῦν καὶ διάφοροι στίχοι, δίστιχα ἢ καὶ μεγαλύτερα ᾀσμάτια, ποιηθέντα κατὰ διαφόρους περιστάσεις τοῦ ἱστορικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου. Τοιαῦτα εἶναι καὶ τὰ σημερινὰ σατιρικὰ δίστιχα τῶν ἐκλογῶν. Ἀνάλογα ἐποίουν ἄλλοτε καὶ ἔψαλλον ἀνὰ τὰς ἀγυιὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως οἱ δῆμοι καὶ ὁ ὄχλος τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ διαφόρων πολιτικῶν προσώπων, καὶ πολλάκις καὶ κατ' αὐτῶν τῶν αὐτοκρατόρων. Τὰ ᾀσμάτια ταῦτα εἶναι ἄξια προσοχῆς οὐ μόνον διὰ τὸ ἐκδηλούμενον ἐν αὐτοῖς σατιρικὸν πνεῦμα τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ ὡς στοιχεῖα συνδεόμενα πρὸς τὸν ἱστορικὸν βίον τοῦ λαοῦ.

10) *Σατιρικά*. Τὸ σκῶμμα καὶ ἡ σάτιρα ἀποτελοῦν συνήθη εἰς τοὺς λαοὺς διάθεσιν. Ἐπειδὴ δὲ ὁ λαὸς δὲν ἀνέχεται εὐκόλως παρεκτροπὰς ἀπὸ τῆς κοινῆς καὶ παραδεδομένης ἠθικῆς, ἀρκεῖ μικρὰ ἀπ' αὐτῆς παρέκκλισις, διὰ νὰ ἐκδηλώσῃ τὴν ἀποδοκιμασίαν του διὰ σατιρικοῦ ᾄσματος. Τὸ ᾆσμα τοῦτο δὲν εἶναι πάντοτε ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιῇ σατιρικὰς λέξεις, διὰ νὰ εἶναι σατιρικόν. Αὐτὴ καὶ μόνη ἡ δημοσίευσις προσώπων καὶ πραγμάτων ἀποτελεῖ σάτιραν. Αὐτὴ αὐτη ἡ φράσις τὸν ἔβγαλαν τραγούδι, ἥτις διὰ τοὺς κλέφτες ἐθεωρεῖτο τιμητική, ἔχει ἐπίσης καὶ τὴν κακήν, τὴν ἐπονείδιστον αὐτῆς σημασίαν. Τὰ σατιρικὰ ᾄσματα, πλὴν τῶν πολιτικῆς φύσεως (βλ. τὴν ἀν. κατηγορίαν), ἄλλα μὲν εἶναι γενικωτέρας φύσεως, σατιρίζοντα γενικῶς ἐλαττώματα σωματικὰ ἢ ἠθικὰ διαφόρων τάξεων, οἷον γυναικῶν, γραιῶν, κληρικῶν, σπανῶν κτλ., ἄλλα δὲ εἰδικωτέρας, σατιρίζοντα ὡρισμένα πρόσωπα ἢ γεγονότα.

Εἰς τὰς ἀστικὰς κοινωνίας τῶν παλαιοτέρων χρόνων συνήθεις ἦσαν καὶ αἱ λεγόμεναι *σάτιραι*, σατιρικὰ δηλονότι στιχουργήματα, τὰ ὁποῖα ἑτοιχοκολλοῦντο ἢ ἐσκορπίζοντο νύκτωρ ἀνὰ τὰς ὁδούς, αἵτινες καὶ ἀπετέλουν ἓν τῶν συνηθεστέρων μέσων ἐκδικήσεως ἀτυχούντων ἐραστῶν ἢ πολιτευομένων κατὰ τῶν ἀντιπάλων των.

11) *Τὰ γνωμικά*. Κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Ἀριστοτέλους, «οἱ ἀγροῖκοι μάλιστα γνωμοτύποι εἰσὶ καὶ ῥᾳδίως ἀποφαίνονται». Εἰς τὴν ἰδιότητα ταύτην ὀφείλομεν τὸ πλῆθος τῶν παροιμιῶν καὶ γνωμῶν, δι' ὧν ὁ λαὸς ἐκφράζει τὰς πρακτικὰς καὶ ἠθικὰς αὐτοῦ ἀντιλήψεις. εἰς τὴν αὐτὴν δὲ καὶ διάφορα ᾀσμάτια, τὰ ὁποῖα διατυπώνουν γνώμας περὶ ποικίλων καὶ διαφόρων πραγμάτων, οἷον τῆς ματαιότητος τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἀπολαύσεως τῆς ζωῆς, περὶ τῆς καλῆς συζύγου, περὶ ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου κττ. Πολλὰ τούτων εἶναι δίστιχα, χρησιμοποιούμενα καὶ παροιμιωδῶς.

12) *Τὰ περιστατικά*. Ταῦτα ἀναφέρονται εἰς διαφόρους περιστάσεις καὶ γεγονότα ἐντελῶς περιωρισμένου τοπικοῦ ἐνδιαφέροντος, εἶναι δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀγροῖκα καὶ κακότεχνα, ἐκ τῶν ὁποίων σπανίως καὶ κατόπιν μακρᾶς παρὰ τῷ λαῷ ἐπεξεργασίας εἶναι δυνατὸν νὰ προκύψουν ἀνεκταὶ ποιητικῶς παραλλαγαί.

13) *Τὰ θρησκευτικά*. Ταῦτα οὔτε πολλὰ εἶναι οὔτε τῆς αὐτῆς τεχνοτροπίας, ἀλλ' οὔτε καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον λαϊκά. Μέρος αὐτῶν εἶναι καθαρῶς διηγηματικά, ἀνήκοντα εἰς τὸν τύπον τῶν ριμῶν (βλ. κατωτέρω), ὡς λ. χ. εἶναι ὁ θρῆνος τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, τὸ ᾆσμα τῆς δρακοντοκτονίας τοῦ ἁγίου Γεωργίου καί τινα ἄλλα παρόμοια. Ἄλλα εἶναι προσευχαί, ὧν τινες μὲν φέρουν κατάδηλα τὰ ἴχνη τῆς ἡμιλογίας προελεύσεως, τινὲς δέ, ἀκραιφνῶς λαϊκαί, ἔχουσι χαρακτῆρα ἐπῳδικόν. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται καὶ τὰ καλούμενα *ἀλφαβητάρια* καὶ τὰ *ἀριθμητικά*, τὰ ἑρμηνεύοντα δηλαδὴ θρησκευτικῶς τὴν σημασίαν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἀριθμῶν, τὰ ὁποῖα ἔχοντα παλαιὰν βυζαντινὴν ἀρχήν, σήμερον ἔχουσι καταντήσει παιδικά.

β') Εἰς τὰ *διηγηματικὰ ᾄσματα* περιλαμβάνονται αἱ ἀκόλουθοι κατηγορίαι.

1) Τὰ *ἀκριτικά*. Τὰ ᾄσματα ταῦτα μετὰ τὴν δημοσίευσιν ὑπὸ τοῦ Σάθα καὶ Legrand τοῦ βυζαντινοῦ ἔπους περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν κατορθωμάτων τοῦ Βασιλείου Διγενῆ Ἀκρίτα ἀνεγνωρίσθη ὅτι ἔχουν σχέσιν πρὸς τοὺς βυζαντινοὺς ἀκρίτας (βλ. λέξιν), εἶναι δὲ λείψανον ἀξιολόγου καὶ ἐκτεταμένης δημοτικῆς ποιήσεως ἐπικῆς μορφῆς, ἧς ἡ ἀρχὴ ἀνατρέχει ἀσφαλῶς μέχρι τοῦ Θ' αἰῶνος. Εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένα εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἀπὸ τοῦ Πόντου καὶ τῆς Καππαδοκίας μέχρι τῶν νήσων τοῦ Ἰονίου εἰς παραλλαγὰς ποικίλας καὶ ἀφισταμένας πολλάκις μέχρι τοῦ ἀδιαγνώστου. Ἐκ τῶν καλλίστων προϊόντων τῆς δημώδους ποιήσεως, διακρίνονται διὰ τὴν δύναμιν τῆς φαντασίας, τὴν τόλμην ἐν τῇ ἐκφράσει καὶ τῇ δημιουργίᾳ γραφικωτάτων κοσμητικῶν ἐπιθέτων καὶ τὸ δραματικὸν τῆς διηγήσεως, ἐπαυξάνει δὲ τὸ θέλγητρον αὐτῶν ἡ ἡρωϊκὴ καὶ ἀρχοντικὴ πνοή, ἥτις τὰ διαπνέει. Οἱ ἥρωες, περὶ τοὺς ὁποίους περιστρέφονται, εἶναι πρῶτον αὐτὸς ὁ ἥρως τοῦ ἔπους Βασίλειος Διγενής, ἔπειτα ὁ Πορφύρης, ὁ Ἀνδρόνικος, ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ Θεοφύλακτος καὶ εἴ τις ἄλλος, τῶν ὁποίων ἡ ταύτισις, καὶ ἰδίως τοῦ Διγενῆ, πρὸς ἱστορικὰ πρόσωπα ἐπανειλημμένως ἐπεχειρήθη, ἄνευ ὅμως ἀσφαλείας. Μετὰ μεγάλης ὅμως πιθανότητος δύναται νὰ λεχθῇ γενικῶς ὅτι πρόκειται περὶ προσώπων τοῦ Ι' αἰῶνος, ἀνηκόντων εἰς τὰς μεγάλας ἀρχοντικὰς οἰκογενείας, αἵτινες διεδραμάτισαν σπουδαῖον πρόσωπον εἰς τὰ πράγματα τῆς αὐτοκρατορίας. Τὰ δ' ἐκτιθέμενα ἐν τοῖς ᾄσμασι γεγονότα διατηροῦν μὲν τὸ βυζαντινὸν ἐν γένει χρῶμα, ἔχουσιν ὅμως προσαρμοσθῆ εἰς τὴν δημώδη ποιητικὴν ἀντίληψιν καὶ τεχνοτροπίαν, ἔτι δ' ἀναμείχθησαν πολλαχῶς μὲ μύθους οὕτως, ὥστε ἀποβαίνει σήμερον δυσκολωτάτη, ἂν μὴ ἀδύνατος, ἡ ἀνίχνευσις ἱστορικοῦ τινος πυρῆνος. Αἱ γενόμεναι μέχρι σήμερον σχετικαὶ πρὸς τὰ ᾄσματα ταῦτα ἐργασίαι δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ἐπαρκεῖς ἀναλόγως τοῦ πλήθους τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ἡ γένεσις, ἡ ἱστορία καὶ ἡ σύνθεσις τῶν ᾀσμάτων τούτων.

2) *Τὰ πλαστά*. Ταῦτα ὁ Πολίτης ὠνόμασεν ὑπὸ στενοτέραν ἔννοιαν *παραλογὲς* (βλ. λ. καὶ *μπαλλάντα*), εἶναι δὲ ᾄσματα, τῶν ὁποίων αἱ ὑποθέσεις προέρχονται ἐκ λαϊκῶν παραδόσεων ἢ παλαιῶν μύθων ἢ φαίνονται τελείως πλασταί. Τοιαῦτα π. χ. εἶναι τὸ ᾆσμα τοῦ γεφυριοῦ της Ἄρτας, τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ, τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ ξενιτεμένου, τῆς παιδοκτόνου μητρὸς κτλ.

3) *Αἱ ρίμαι ἢ ριμᾶται*. Αὗται εἶναι *μακρότερα* διηγηματικὰ ᾄσματα, εἰς τὰ ὁποῖα, ὡς καὶ τὸ ὄνομα *ρίμα* (βλ. λ.) δεικνύει, κυριαρχεῖ ἡ κατὰ δίστιχον ὁμοιοκαταληξία, ἐν συνδυασμῷ πολλάκις πρὸς παραλληλισμόν. Εἶναι δὲ ἡ κυριαρχία τῆς ρίμας τόσον καταθλιπτική, ὥστε ὁ ἀδέξιος ποιητὴς εἶναι ἱκανὸς καὶ τὴν γλωσσικὴν ἔκφρασιν καὶ τὴν λογικὴν ἔννοιαν νὰ στρεβλώσῃ, διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ αὕτη. Αἱ ὑποθέσεις αὐτῶν εἶναι γεγονότα ἱστορικὰ ἐθνικῆς φύσεως, συνηθέστερον ὅμως τοπικῆς, οἷον φόνοι, ναυάγια, σεισμοὶ κτλ. Ἡ τεχνοτροπία των εἶναι παντελῶς διάφορος τῆς συνήθους ᾀσματικῆς τεχνοτροπίας. Ὅ,τι χαρακτηρίζει αὐτὰς δὲν εἶναι οὔτε ἡ φαντασία οὔτε αἱ εἰκόνες ἐν ταῖς περιγραφαῖς οὔτε τὰ γραφικὰ ἐπίθετα οὔτε τὸ ἀλματικὸν τῆς διηγήσεως, ἀλλὰ μόνον ἡ χρονογραφικὴ καὶ ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ ἔκθεσις τῶν γεγονότων, ἡ ἄμετρος πολλάκις πολυλογία, ἡ πεζότης, ἡ ἔλλειψις ποιητικῆς ἐμπνεύσεως καὶ ἡ κατάδηλος ἀγωνιώδης προσπάθεια, ὅπως μηδεμία λεπτομέρεια παραλειφθῇ, ὑποταχθῶσι δὲ πάντα εἰς τὴν ρίμαν. Ἐνῷ δὲ εἰς ὅλην τὴν δημοτικὴν ποίησιν ὁ ποιητὴς οὐδαμοῦ ἐμφανίζεται, ταυτιζόμενος οἱονεὶ πρὸς τὸ ᾆσμα καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἐκτιθέμενα, εἰς τὰς ρίμας ὁ ποιητὴς οὐ μόνον προβάλλει εἰς τὸ προοίμιον, καλῶν τοὺς ἀκροατὰς εἰς ἀκρόασιν, οὐ μόνον ὀνομάζει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἑαυτὸν καὶ τὴν πατρίδα ἐν ἐπιλόγῳ, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλον τὸ ποίημα παρεμβαίνει, διαστέλλων ἑαυτὸν ἀπὸ τῶν ἐκτιθεμένων, βεβαιῶν ὅτι τὰ πάντα λεπτομερῶς ἔχει ἐξακριβώσει καὶ μετ' ἀκριβείας ἀφηγεῖται, κρίνων δὲ καὶ τὰ γενόμενα καὶ συμβουλὰς καὶ γνώμας ψυχωφελεῖς ἐκ τούτων ἀρυόμενος καὶ πρὸς τοὺς ἀκροατὰς ἀπευθύνων. Ἐν τῷ συνόλῳ αἱ ρίμαι ἀποτελοῦν ἐντελῶς ἰδιόρρυθμον ἐν τῇ δημώδει ποιήσει κατηγορίαν, ἥτις ζήτημα εἶναι ἂν δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ δημώδης, ἐφ' ὅσον λείπει ἀπ' αὐτῆς καὶ ὁ ἰδιαίτερος τοῦ δημώδους ὅρος, τὸ ἀνώνυμον τοῦ ποιητοῦ. Μᾶλλον δέον νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς στιχουργήματα ἡμιλόγια, τῶν ὁποίων καὶ ἡ μελῳδία ἢ μᾶλλον ἡ ᾀσματικὴ ἀπαγγελία εἶναι ἐντελῶς μονότονος καὶ ἰδιόρρυθμος, οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχουσα πρὸς τὰς μελῳδίας τῶν λοιπῶν ᾀσμάτων. Στίχος αὐτῶν κύριος εἶναι ὁ δεκαπεντασύλλαβος. Οὐχ ἧττον χρησιμοποιοῦσι καὶ ἄλλους, ὧν συνηθέστερος εἶναι ὁ ἑνδεκασύλλαβος ἰαμβικὸς καταληκτικός. Δημιουργοὶ καὶ φορεῖς αὐτῶν ἦσαν καὶ εἶναι ἀκόμη σήμερον ἐξ ἐπαγγέλματος ποιηταί, οἷοι οἱ *ποιητάρηδες* τῆς Κύπρου, οἱ ἐν Κρήτῃ ἄλλοτε *ριμαδόροι* καὶ οἱ τυφλοὶ ἐπαῖται, οἵτινες εἰς τοιαύτας ρίμας θρηνολογοῦν τὰ ἀτυχήματά των. Ἀπὸ τούτων ἡ τεχνοτροπία εἰσῆλθεν ἐν μέρει καὶ εἰς τὸν λαόν, ἄνθρωποι τοῦ ὁποίου, μετέχοντες ὅμως πάντοτε σχολικῆς ἢ μᾶλλον σχολαστικῆς τινος μορφώσεως, ἐντείνουν εἰς στίχους διάφορα τοπικῆς φύσεως γεγονότα. Γεωγραφικὴ τῶν ριμῶν περιφέρεια εἶναι κυρίως αἱ νῆσοι, καὶ ἰδίᾳ αἱ μεγαλόνησοι Κύπρος καὶ Κρήτη. Εἶναι δὲ ἄξιον σημειώσεως ὅτι, ὁσάκις αὗται κατώρθωσαν νὰ ἐξέλθουν ταύτης καὶ νὰ ἐκταθοῦν καὶ εἰς ἄλλας ἑλληνικὰς χώρας, βαθμηδὸν ἐξεφυλίσθησαν, ἀφομοιωθεῖσαι τεχνοτροπικῶς κατὰ τὸ δυνατὸν πρὸς τὰ λοιπὰ δημώδη ᾄσματα.

γ') *Δραματικαὶ παραστάσεις*. Παρὰ τὰ ᾄσματα θὰ ἔπρεπεν ἴσως νὰ ἐξετάζωνται ὡς μέρος τῆς δημώδους ἐν γένει ποιήσεως καὶ αἱ τυχὸν τελούμεναι ὑπὸ τοῦ λαοῦ δραματικαὶ παραστάσεις, ἐφ' ὅσον ἐννοεῖται φέρουν λογοτεχνικὸν καὶ ὄχι ἁπλῶς λατρευτικὸν χαρακτῆρα. Τοιαῦται ὅμως παραστάσεις, ἀκραιφνῶς λαϊκαὶ πλὴν τοῦ *Καραγκιόζη* (βλ. λ.) δὲν ὑφίστανται. Ἐνιαχοῦ μόνον κατὰ τὰς Ἀπόκρεως ἐτελοῦντο πράγματι ὑπὸ ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ δραματικαὶ παραστάσεις, ἀλλὰ τὰ παριστανόμενα ἦσαν σκηναὶ εἰλημμέναι ἐκ προσφιλῶν εἰς τὸν λαὸν ποιητικῶν ἔργων, ὡς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, τῆς Ἐρωφίλης, τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραὰμ κτλ. Πιθανῶς αἱ παραστάσεις αὗται ἔχουν τὴν ἀρχήν των εἰς ἰταλικὴν ἐπίδρασιν.

Τεχνοτροπία τῆς δημώδους ποιήσεως. Αἱ γενόμεναι μέχρι σήμερον σποραδικαὶ καὶ ἀραιόταται μελέται ἐπὶ τῆς τεχνοτροπίας τῆς δημώδους ἑλληνικῆς ποιήσεως εἶναι τελείως ἀνεπαρκεῖς, ὥστε νὰ δώσουν πλήρη καὶ ἀκριβῆ αὐτῆς εἰκόνα. Κατὰ τὸ πλεῖστον περιορίζονται εἰς γενικότητας, δύναται δέ τις νὰ εἴπῃ ὅτι τὸ τεχνοτροπικὸν τῶν ᾀσμάτων ζήτημα εἰς ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν σημασίαν οὐδὲ κἂν ἐτέθη μέχρι σήμερον ἐν Ἑλλάδι. Διὰ τοῦτο καὶ ὅσα δύνανται νὰ λεχθῶσι σήμερον περὶ αὐτῆς μόνον ὡς γενικότητες καὶ σποραδικαὶ παρατηρήσεις, καὶ αὗται ἐπὶ ὡρισμένων μόνον κατηγοριῶν, δύνανται νὰ θεωρηθῶσι παρὰ ὡς συστηματικὴ τοῦ θέματος πραγμάτευσις.

Καὶ πρῶτον ὡς πρὸς τὸ μέτρον. Κύριον μέτρον τῆς δημώδους ποιήσεως εἶναι ὁ δεκαπεντασύλλαβος ἰαμβικὸς καταληκτικὸς στίχος μετὰ τομῆς σταθερᾶς μετὰ τὴν ὀγδόην συλλαβήν, τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχὴ εἶναι παλαιὰ (βλ. κατωτέρω καὶ λ. *δεκαπεντασύλλαβος*). Ἕκαστος τούτων περιλαμβάνει πλῆρες νόημα, ἤτοι ἀρτίαν πρότασιν. Ὁ στιχουργικὸς διασκελισμὸς εἰς τοὺς γνησίους δημώδεις δεκαπεντασυλλάβους εἶναι ἄγνωστος. Οὕτως ἡ ἑνότης τοῦ στίχου καθίσταται πολὺ στενὴ καὶ στερεά. Κατὰ τὸ ᾆσμα ὅμως, λόγῳ τῶν ἐπαναλήψεων καὶ τῶν παρεμβολῶν διαφόρων βραχυτέρων ἢ μακροτέρων, ἐμμέτρων συνήθως, ἐπιφωνήσεων, τῶν λεγομένων *τσακισμάτων* ἢ *γυρισμάτων*, ἡ ἑνότης αὕτη χαλαροῦται κατὰ τὴν τομήν, οὕτω δ' ἐσχηματίσθησαν συστήματα μετρικὰ ἐκ τῶν ἡμιστιχίων καὶ τῶν παρακολουθούντων αὐτὰ ὁμοιομέτρων γυρισμάτων ἐκ δύο ὀκτασυλλάβων καὶ δύο ἑπτασυλλάβων ἰαμβικῶν στίχων, ἄνευ ὅμως διασπάσεως καὶ τῆς ἑνότητος τῆς ἐννοίας τῶν ἡμιστιχίων. Βραδύτερον τὸ πρᾶγμα ἐπροχώρησε περισσότερον, ἐπῆλθε διάσπασις καὶ τῆς ἐννοίας, οὕτω δὲ προέκυψαν πραγματικαὶ τετράστιχοι στροφαὶ ἐκ δύο ὀκτασυλλάβων καὶ δύο ἑπτασυλλάβων ἰαμβικῶν ἢ δύο ὀκτασυλλάβων ἰαμβικῶν καὶ δύο τροχαϊκῶν ἀναπτυχθέντων ἐκ μελῳδικῶν καὶ ρυθμικῶν λόγων, καὶ εἴ τις ἄλλη. Ἐκτὸς τοῦ δεκαπεντασυλλάβου σπανιώτερον ἀπαντῶνται καὶ ἑνδεκασύλλαβοι καὶ δεκασύλλαβοι στίχοι, ἔτι δὲ καὶ ὀκτασύλλαβοι καὶ ἑπτασύλλαβοι εἴτε ἰαμβικοὶ εἴτε τροχαϊκοί. Ὁ τρισύλλαβος ποὺς εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν δημώδη ποίησιν. Ἔτι μικρότεροι στίχοι ἀπαντῶνται μόνον εἰς τὰ ἐργατικὰ καὶ τὰ παιδικὰ ᾀσμάτια.

Παρὰ τὰς ἐπαναλήψεις καὶ τὰ γυρίσματα δὲν εἶναι ἄγνωστος καὶ ὁ *παραλληλισμὸς* (βλ. λ.), ὅστις ὅμως κυρίως ἀπαντᾶται εἰς τὰ δίστιχα καὶ τὰς ρίμας.

Δεύτερον ἡ γλῶσσα παρουσιάζει ὁμοιομορφίαν καὶ ὁμοιογένειαν, ἥτις ὑπερβαίνει πολλάκις καὶ τὰ ὅρια τῶν διαλέκτων. Φράσεις δὲ καὶ στίχοι τυπικοί, ἀλλὰ καὶ ἐπεισόδια πολλάκις τυπικά, ἐπα-

Digitized by Google

λαμβανόμενα εἰς πλείονα ᾄσματα, παρέχουσιν εἰς τὴν δημώδη ποίησιν μορφὴν ἐξωτερικὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἑνιαίαν.

Τρίτον, ἡ ἔκθεσις τῶν γεγονότων, ἡ διήγησις, γίνεται κατὰ τὸ κύριον αὐτῆς μέρος διὰ διαλόγου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον προσδίδει εἰς τὸ ᾆσμα μορφὴν κατ' ἐξοχὴν δραματικήν. Διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ δὲ ὁ διάλογος, ὁσάκις ἡ ὑπόθεσις δὲν παρέχει τὰ ἀναγκαῖα πρόσωπα, εἰσάγονται τυπικά, οἷον παπαδιά, παπαδοπούλα κττ. ἢ καὶ πτηνὰ διαλεγόμενα. Καὶ εἰς αὐτὰ δὲ τὰ διηγηματικὰ ᾄσματα ἡ πλατεῖα ἐπικὴ διήγησις εἶναί τι ἄγνωστον. Καὶ εἰς αὐτὰ ἡ ἔκθεσις εἶναι γοργὴ καὶ δραματική, πηδῶσα ἀπὸ ἐπεισοδίου εἰς ἐπεισόδιον καὶ διὰ διαλόγων ἐκθέτουσα τὰ γεγονότα, χάριν τῶν ὁποίων πολλάκις εἰσάγονται καὶ τυπικὰ πρόσωπα. Κατὰ τὰ ἄλλα καὶ εἰς τὰ δημώδη ἑλληνικὰ ᾄσματα ἐν τῷ συνόλῳ ἐφαρμόζονται οἱ ὑπὸ τοῦ Axel Olrik καθορισθέντες ἐπικοὶ τῆς δημώδους ποιήσεως νόμοι. Χωριστὴ ἀπὸ τὴν τεχνοτροπίαν ταύτην καὶ ἰδιόρρυθμος εἶναι ἡ τεχνοτροπία τῶν ριμῶν, ἥτις συνεχίζει τὸ χρονογραφικὸν τῶν Βυζαντινῶν πνεῦμα.

Ἱστορία τῆς δημώδους ποιήσεως. Ὅπως διὰ τὴν τεχνοτροπίαν, οὕτω καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς δημώδους ποιήσεως αἱ γενόμεναι μέχρι σήμερον μελέται δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῶσι πλήρεις καὶ ἐπαρκεῖς, ὥστε νὰ δώσουν σαφῆ εἰκόνα τῶν ἀρχῶν καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τοῦ δημοτικοῦ ἐν γένει τραγουδιοῦ. Πάντως ὅμως ἡ ἔρευνα ἐπὶ μέρους τινῶν ᾀσμάτων ἔδωκε, καὶ δύναται ἀκόμη νὰ μᾶς δώσῃ, τὰς γενικὰς τοὐλάχιστον αὐτῆς γραμμάς.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορίας τῆς δημώδους ποιήσεως ἔθεσε πρῶτος ὁ Fauriel, ὅστις καὶ προσεπάθησε νὰ καθορίσῃ χρονολογικά τινα σημεῖα, τὰ ὁποῖα εἶναι πρῶτον τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ὡς πρὸς τὰ κλέφτικα, δεύτερον ὁ ΙΑ' αἰών, διότι κατὰ τοῦτον εὑρίσκει εἰς τὴν Ἄνναν τὴν Κομνηνὴν δημώδη τινὰ ᾀσμάτια, τρίτον ὁ Θ' αἰών, διότι τότε κατ' αὐτὸν ἀναφαίνεται τὸ πρῶτον ἡ λέξις *τραγουδῶ* μὲ τὴν σημερινὴν αὐτῆς ἔννοιαν, καὶ τέλος ἡ κλασσικὴ ἀρχαιότης, διότι παρ' αὐτῆς ἐκληρονόμησεν ἡ σημερινὴ Ἑλλὰς οὐ μόνον τὴν ποιητικὴν διάθεσιν, ἀλλὰ καὶ αὐτούσιά τινα ᾄσματα, συναφῆ πρὸς ἀρχαιότροπα ἔθιμα, ὅπως εἶναι λ. χ. τὸ χελιδόνισμα. Ἐν γένει δὲ πιστεύει ὅτι ἡ σημερινὴ δημώδης ποίησις ἀποτελεῖ ἠλλοιωμένην ὑπὸ τοῦ χρόνου συνέχειαν τῆς ἀρχαίας. Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Fauriel, ὀρθὴ ἐν ταῖς γενικαῖς γραμμαῖς, δὲν ἠδύνατο, τότε τοὐλάχιστον, νὰ ἀποδειχθῇ, ἕνεκα τῆς ἀνεπαρκείας τοῦ ὑλικοῦ καὶ τῆς ἐλλείψεως ἐπὶ μέρους μελετῶν.

Μετὰ τὸν Fauriel, μόλις περὶ τὸ 1866 ἐθίγη ἐκ νέου τὸ ζήτημα, καθόσον ὁ Max Büdinger ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι τὸ ᾆσμα τῶν υἱῶν τοῦ Ἀνδρονίκου ἀναφέρεται εἰς τὸν Ἀνδρόνικον τὸν Κομνηνόν. Οὕτως ἀνήχθη ἡ ἀρχὴ ὡρισμένου νεοελληνικοῦ ᾄσματος εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Μετὰ τὸν Büdinger ὁ Σάθας, ἐν γνώσει ἤδη τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους, ἐν τῇ εἰσαγωγῇ αὐτοῦ εἰς τὸν Β' τόμον τῆς «Μεσαιωνικῆς βιβλιοθήκης» προέτεινε τὴν διάκρισιν τῶν ἁρματολικῶν, ὅπως τὰ ἔλεγε, ᾀσμάτων εἰς τέσσαρας κύκλους, τὸν *στρατιωτικόν*, τὸν *ἀπελατικόν*, τὸν *ἀκριτικὸν* καὶ τὸν *καθ' ἡμᾶς ἁρματολικόν*, μετὰ δὲ τοῦ Legrand ἐν τῇ εἰσαγωγῇ εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ χειρογράφου τῆς Τραπεζοῦντος ἐχαρακτήρισε διάφορα ᾄσματα ὡς ἀκριτικά. Ἡ διαίρεσις αὕτη εἰς τοὺς ἀνωτέρω κύκλους βεβαίως δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ, πάντως ὅμως ἔκτοτε ἀπετέλεσε κτῆμα τῆς ἐπιστήμης ἡ γνώμη ὅτι ὡρισμένη τάξις, ἀρκετὰ πολυπληθὴς καὶ ἀξιόλογος, ᾀσμάτων, τὰ ὁποῖα ἐκλήθησαν ἀκριτικά, ἔχει ὡς ὑπόθεσιν αὐτῆς τοὺς ἀκρίτας καὶ τοὺς ἄθλους καὶ τὰς περιπετείας των, οὕτω δὲ αἱ ἱστορικαὶ ἀρχαὶ τῆς δημώδους ποιήσεως ὑπὸ παρεμφερῆ πρὸς τὴν σημερινὴν μορφὴν ἀνεβιβάσθησαν ἀσφαλῶς εἰς τὸν Ι' ἢ καὶ τὸν Θ' αἰῶνα. Ἀλλὰ μεταξὺ τῶν χρόνων τούτων καὶ τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, τὴν ὁποίαν ἔθεσεν ὡς ἀπωτάτην πηγὴν ὁ Fauriel, ὑφίσταται ἀρκετῶν αἰώνων χάσμα, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ ἀναπληρώσῃ ἡ παρατήρησις ὅτι ᾀσμάτιά τινα, συναφῆ πρὸς λείψανα τῆς ἀρχαίας λατρείας, ἐξακολουθοῦν ὑφιστάμενα παρὰ τῷ λαῷ. Διότι τὰ ᾀσμάτια ταῦτα οὐ μόνον εἶναι ἐντελῶς σποραδικά, ἀλλὰ καὶ φύσεως καὶ μορφῆς εἰδικῆς, καὶ διὰ τοῦτο εὑρίσκονται εἰς τὸ περιθώριον τῆς δημοτικῆς ποιήσεως. Ὑπάρχουσιν ὅμως ἄλλαι ἐνδείξεις, ἀρκετὰ ἰσχυραί, αἵτινες καθιστῶσι λίαν πιθανὴν τὴν συνάφειαν τῆς δημώδους ἑλληνικῆς ποιήσεως πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, ὄχι τὴν κλασσικήν, ἀλλὰ τῶν αὐτοκρατορικῶν τῆς Ρώμης χρόνων. Αἱ ἐνδείξεις αὗται εἶναι αἱ ἀκόλουθοι. Πρῶτον αἱ λέξεις *τραγούδι*, *παρακαταλογὴ* καὶ *καταλόγι*, αἵτινες πᾶσαι συνάπτουσι τὸ δημῶδες ἑλληνικὸν ᾆσμα πρὸς τὴν ἀρχαίαν τραγῳδίαν. Ἡ πρώτη συνάπτεται πρὸς τὴν λέξιν *τραγῳδία*, ἥτις ἤδη ἀπὸ τοῦ Α' μ. Χ. αἰῶνος ἐχρησιμοποιήθη ἀντὶ τῆς λέξεως *ᾆσμα*. Ἡ δευτέρα συνάπτεται πρὸς τὴν δραματικὴν ἐπίσης λέξιν *παρακαταλογή*, ἥτις πιθανώτατα ἐδήλου εἶδος μελοδραματικῆς ἀπαγγελίας, συνοδευομένης ὑπὸ κρούσεως εἰδικοῦ μουσικοῦ ὀργάνου, τοῦ κλεψιάμβου, ἦτο δὲ συνήθης εἰς τὴν τραγῳδίαν. Ἡ τρίτη, τέλος, συνάπτεται καὶ αὐτὴ πρὸς τραγικὴν λέξιν, τὴν *καταλογήν*, ἥτις ἐδήλου τὸν τρόπον τῆς ἀπαγγελίας τῶν διαλογικῶν κυρίως μερῶν.

Δεύτερον ὁ κύριος τῆς δημώδους ποιήσεως στίχος, ὁ δεκαπεντασύλλαβος, ὅστις προέρχεται, ὡς εἴπομεν, ἀπὸ τοῦ ἰαμβικοῦ καταληκτικοῦ τετραμέτρου, μέτρου συνηθεστάτου εἰς τὴν κωμῳδίαν, κατ' ἐξοχὴν δὲ *ὀρχηστικοῦ*.

Τρίτον ἡ χρῆσις τῶν *ἀδυνάτων* ἢ *ἀμηχάνων*, ὡς τὸ σπείρειν θάλασσαν κττ., τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν συνήθη ποιητικὸν τρόπον εἰς τὴν ἀρχαίαν ποίησιν. Ἐκτὸς δὲ τούτων, πιθανῶς καὶ ἄλλοι ἀρχαῖοι τρόποι ἐξακολουθοῦν νὰ ζοῦν εἰς τὴν δημώδη ποίησιν, τῶν ὁποίων δυστυχῶς ἡ ἀνίχνευσις καθυστερεῖ.

Τέταρτον αἱ ὑποθέσεις ἐνίων τῶν παραλογῶν, αἵτινες, παρ' ὅλην τὴν ἀλλοίωσιν, τὴν ὁποίαν ὑπέστησαν, ὑπενθυμίζουν σαφῶς ἀρχαίους, καὶ δὴ προσφιλεῖς εἰς τὸ θέατρον μύθους. Τοιαύτη π. χ. εἶναι ἡ ὑπόθεσις τοῦ ᾄσματος τοῦ γυρισμοῦ τοῦ ξενιτεμένου, εὐρύτατα διαδεδομένη εἰς τὴν ποίησιν τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, ἥτις ἀσφαλῶς ἀνατρέχει εἰς τὸ ὁμηρικὸν ἐπεισόδιον τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ Ὀδυσσέως ὑπὸ τῆς Πηνελόπης, ἡ ὑπόθεσις τοῦ ᾄσματος τῆς παιδοκτόνου μητρός, ἡ ὑπενθυμίζουσα τὸν μῦθον τοῦ Θυέστου κτλ. (βλ. *παραλογὴ* ἐν λ. *μπαλλάντα*).

Κατὰ ταῦτα ὀνόματα καὶ τεχνικὰ τῆς δημώδους ποιήσεως στοιχεῖα καὶ ὑποθέσεις ᾀσμάτων μᾶς ὁδηγοῦν εἰς τὴν ἀρχαίαν ποίησιν καὶ εἰς τὸ θέατρον. Ἀλλὰ θὰ ἦτο δύσκολον, ἴσως δὲ καὶ ἀνιστόρητον, νὰ συναφθῇ ἡ δημώδης ἑλληνικὴ ποίησις πρὸς τὸ θέατρον καὶ τὴν δραματικὴν ποίησιν τοῦ Ε' καὶ τοῦ Δ' π. Χ. αἰῶνος. Εἶναι βεβαίως γνωστὸν ὅτι ὡρισμένων ποιητῶν, ὡς λ. χ. τοῦ Εὐριπίδου, τὰ ᾄσματα ἦσαν τόσον προσφιλῆ, ὥστε παρελαμβάνοντο ὑπὸ τῶν ἀκροατῶν καὶ ᾔδοντο κατ' ἰδίαν, ὡς τοῦτο γίνεται σήμερον μὲ τὰ ᾄσματα τῶν μελοδραμάτων καὶ τῶν ὀπερετῶν, ἀλλ' εἶναι δύσκολον νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων τούτων προῆλθον ᾄσματα ἀρτίαν ἔχοντα ὑπόθεσιν. Τὸ πρᾶγμα γίνεται εὐκολώτερον ἂν προσπαθήσωμεν νὰ συνάψωμεν τὴν δημώδη ποίησιν τῶν παραλογῶν ὄχι πρὸς τὸ θέατρον τῶν κλασσικῶν χρόνων, ἀλλὰ πρὸς τὸ θέατρον τῶν ρωμαϊκῶν, ὅπερ καὶ ἱστορικώτερον.

Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τὸ θέατρον καθίσταται τὸ κέντρον πάσης ποιητικῆς καὶ μουσικῆς κινήσεως· καὶ αὐτὸ δὲ τὸ ἀριστοκρατικὸν ἔπος ἀναγκάζεται νὰ ἐνδυθῇ τὴν σκευὴν τοῦ ὑποκριτοῦ καὶ νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὴν σκηνήν. Οἱ ραψῳδοὶ μεταβάλλονται εἰς ὁμηριστάς. Ἀλλὰ τὸ θέατρον αὐτὸ δὲν εἶναι βεβαίως τὸ θέατρον τῶν χρόνων τοῦ Εὐριπίδου. Τὴν κωμῳδίαν ἔχει ἀντικαταστήσει ὁ μῖμος, τὴν δὲ τραγῳδίαν ἀφ' ἑνὸς μὲν αἱ διασκευαὶ τῶν περιοδευόντων τραγῳδῶν, οἵτινες συνοδευόμενοι ὑπὸ χοροῦ ἀπαγγέλλουσιν ἢ ᾄδουσιν ὡρισμένα τῶν τραγῳδιῶν μέρη, προσπαθοῦντες καθ' οἱονδήποτε τρόπον νὰ προσαρμόσωσιν αὐτὰ πρὸς τὸ ἀκροατήριόν των, ὅθεν καὶ τὸ *ᾄδειν τραγῳδίαν* καὶ κατόπιν *τραγῳδεῖν* ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ ᾄδειν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ κατ' ἐξοχὴν τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καλλιτεχνικὸν δημιούργημα, *αἱ τραγικαὶ ὀρχήσεις*, ἤτοι ὁ καλούμενος *παντόμιμος* (βλ. λ.). Αἱ ὑποθέσεις τῶν ὀρχήσεων τούτων ἐλαμβάνοντο ἐκ συμπάσης τῆς μυθολογίας, ἔτι δὲ καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας, κατὰ δὲ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Λουκιανοῦ ἦσαν κοιναὶ πρὸς τὰς τῆς τραγῳδίας «καὶ οὐδέν τι διακεκριμέναι τῶν τραγικῶν αἱ ὀρχηστικαί». Ὁ ὀρχηστὴς ἐξετέλει τὴν ὑπόθεσιν ὀρχούμενος μιμικῶς, καθ' ὃν χρόνον χορὸς εἰδικὸς ᾖδεν εἰδικῶς ποιηθὲν καὶ ἐκθέτον τὰ τῆς ὑποθέσεως ᾆσμα. Τὰ ᾄσματα ταῦτα ἦσαν γνωστὰ παρὰ τοῖς Ρωμαίοις ὑπὸ τὸ ὄνομα fabulae salticae, προφανῶς δέ, ἀνεξαρτήτως τῆς ποιητικῆς αὐτῶν ἀξίας, ἐξήντλουν τὴν ὑπόθεσιν καὶ εἶχον τὴν ἀναγκαίαν λογοτεχνικὴν ἑνότητα. Τὰ ἐπύλλια τοῦ μεταγενεστέρου Λατίνου ποιητοῦ Δρακοντίδου, ἡ Μήδεια καὶ ὁ Ὀρέστης, ὧν τὸ δεύτερον ἐπιγράφεται καὶ *τραγῳδία*, ἴσως μᾶς δίδουν ἰδέαν τινὰ τῶν παντομιμικῶν ᾀσμάτων.

Τὰ ᾄσματα ταῦτα, ἐξ αὐτῆς τῆς χρήσεως αὐτῶν, ἔδει νὰ εἶναι ἐπικά, ταυτοχρόνως δὲ καὶ δραματικά, ὡς πρὸς δὲ τὸ μέτρον καὶ τὸν ρυθμὸν ὀρχηστικά. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη εἰκὼν συμπίπτει πρὸς τὴν εἰκόνα, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν αἱ νεοελληνικαὶ παραλογαί. Αἱ ὑποθέσεις καὶ τούτων εἶναι μυθικαὶ καὶ τραγικαί, ὁ χαρακτὴρ ἐπικὸς ἅμα καὶ δραματικός, τὸ μέγεθος σύμμετρον, τὸ μέτρον, ὁ δεκαπεντασύλλαβος, ὀρχηστικὸν καὶ ἡ χρῆσις δὲ τέλος ὀρχηστική. διότι, ὡς γνωστόν, εἰς παλαιοτέρους χρόνους αἱ παραλογαὶ οὐ μόνον ᾔδοντο, ἀλλὰ καὶ ἐχορεύοντο. Ὅθεν δυνάμεθα μετὰ πιθανότητος νὰ συνάψωμεν τὴν δημώδη ποίησιν τῶν παραλογῶν πρὸς τὴν ποίησιν τῶν ᾀσμάτων τῶν συνοδευόντων τὰς τραγικὰς ὀρχήσεις. Εἶναι δὲ γνωστὸν ἐκ τοῦ Λιβανίου ὅτι τὰ ᾄσματα ταῦτα ἦσαν δημοφιλέστατα, ᾀδόμενα ἀνὰ τὰς στενωπούς, δι' αὐτῶν δὲ ἐδιδάσκοντο εἰς τοὺς πολλοὺς καὶ διεσῴζοντο ἀπὸ τῆς λήθης οἱ παλαιοὶ τραγικοὶ μῦθοι τοῦ Πριάμου καὶ τοῦ Λαΐου. Δὲν περιωρίζοντο δὲ οἱ ὀρχησταὶ εἰς τὸ θέατρον μόνον. Ἐκ τῶν ἐπιτιμήσεων τῶν πατέρων, καὶ ἰδίᾳ τοῦ Χρυσοστόμου, προκύπτει ὅτι καὶ εἰς τὰ συμπόσια καὶ δὴ τὰ γαμήλια, ἦσαν ἀπαραίτητα. Δὲν ἔληξε δὲ ἡ κατάστασις μὲ τὰς ἐπιτιμήσεις ταύτας, διότι ἐξακολουθεῖ καὶ καθ' ὅλον τὸ Βυζάντιον. Τὰ πρακτικὰ τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου, ἀλλὰ καὶ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς ὁμιλοῦσι περὶ τῶν ὀρχησιῶν, ὁ δὲ Καισαρείας Ἀρέθας ἀναφέρει τὸ γεγονὸς προσελκύσεως νέων εἰς τὴν τέχνην τῆς ὀρχήσεως ὑπό τινος εὐδοκιμοῦντος ὀρχηστοῦ. Κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα, ἐνῷ ἐξακολουθεῖ ἡ καταδίκη τῶν ὀρχηστῶν ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, ἡ μουσικὴ καὶ τὰ ᾄσματά των ἀναγνωρίζονται ὡς στοιχεῖον πλέον τοῦ γάμου ἀπαραίτητον, οἱ δὲ μετὰ μουσικῶν ὀργάνων ᾄδοντες αὐτὸ θυμελικοὶ ἀπαλλάσσονται τῆς ἀτιμίας, ἥτις περιέβαλλεν ὅλους τοὺς ἐκ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς ἀποζῶντας. Οὕτως αἱ παλαιαὶ σεμναὶ τραγῳδίαι μὲ τοὺς τραγικούς των μύθους, διὰ τῶν ὀρχηστικῶν ᾀσμάτων τῆς μεταγενεστέρας ἀρχαιότητος καὶ τῶν πρωΐμων βυζαντινῶν χρόνων, διοχετεύονται ὑπὸ τὸν τύπον γαμηλίων χορευτικῶν ᾀσμάτων εἰς τὸν γάμον. ὅστις, ὡς γνωστόν, ἀπετέλει μέχρι χθὲς καὶ πρῴην καὶ ἀποτελεῖ ἀκόμη παρὰ τῷ λαῷ τῆς ὑπαίθρου τὸν κύριον τόπον τῶν παραλογῶν.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον συμπληροῦται τὸ ὑφιστάμενον τέως χάσμα μεταξὺ τῆς ποιήσεως τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς συγχρόνου δημοτικῆς, ἥτις δύναται νὰ διακριθῇ εἰς τρία ἀλλεπάλληλα ἱστορικὰ στρώματα, ἕν, τὸ καὶ παλαιότατον, προερχόμενον ἐκ τοῦ θεάτρου τῆς μεταγενεστέρας ἀρχαιότητος, δεύτερον βυζαντινόν, ἐκ τῶν ἀγώνων καὶ τῆς ζωῆς τῶν ἀκριτῶν, καὶ τρίτον καθαρῶς νεοελληνικόν, ἐκ τῶν ἀγώνων καὶ τῶν τυχῶν τοῦ ἔθνους κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δουλείας.

Ἰδίαν ἱστορίαν ἔχουν αἱ ρίμαι, τῆς τεχνοτροπίας τῶν ὁποίων, κατ' ἀρχὰς μὲν ἀνομοιοκαταλήκτου, εἶτα δὲ ὁμοιοκαταλήκτου. τὰ πρῶτα δείγματα φθάνουν μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, ἀπαντώμενα εἰς τὸ «Χρονικὸν τοῦ Μορέως». Βραδύτερον τὰ δείγματα πολλαπλασιάζονται εἰς τοὺς λεγομένους *θρήνους* (τοῦ Ταμερλάνου, τῆς ἁλώσεως Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθηνῶν, τοῦ θανατικοῦ τῆς Ρόδου κλπ.) καὶ ἄλλα παρόμοια στιχουργήματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Διὰ τὰς σπουδαιοτέρας συλλογὰς καὶ γενικώτερον διὰ τὰ ᾄσματα βλ. *Στ. Π. Κυριακίδου*, Ἑλληνικὴ λαογραφία Α', 1922. Ἀναγραφὴ τῶν παλαιοτέρων μελετῶν παρὰ *Κρουμβάχερ*, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, μετάφρ. Σωτηριάδου τ. Γ'. *Νεώτεραι μελέται: Ν. Γ. Πολίτου*, Περὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἔπους τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, 1906.— *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, 1914.— *Τοῦ αὐτοῦ*, Γνωστοὶ ποιηταὶ δημοτικῶν ᾀσμάτων, 1916.— *Γ. Μ. Ἀποστολάκη*, Τὰ δημοτικὰ τραγούδια, 1929.— *Στ. Π. Κυριακίδου*, Διγενὴς καὶ Κάβουρας, 1918.— *Τοῦ αὐτοῦ*, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας [1926].— *Τοῦ αὐτοῦ*, Τὰ παιδιὰ τοῦ δεκαπεντασυλλάβου, 1923.— *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἀρχαϊκὴ τέχνη καὶ δημοτικὰ τραγούδια, 1927.— *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἱστορικαὶ ἀρχαὶ τῆς δημώδους ἑλληνικῆς ποιήσεως, 1934.

Σ. Π. Κ.

2) ***Ὁ πεζὸς λόγος.*** α) *Τὸ παραμύθι.* Τὸ παραμύθι εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν πεζὴ λογοτεχνικὴ διήγησις τοῦ λαοῦ. Ὑπὸ τὸ ὄνομα δὲ αὐτὸ ἡ κοινὴ συνήθεια περιλαμβάνει ποικίλης φύσεως ἀφηγήματα, εὐτράπελα, διδακτικά, φανταστικὰ καὶ εἴ τι ἄλλο, τῶν ὁποίων κοινὸς μὲν σκοπὸς εἶναι ἡ τέρψις, κοινὸς δὲ χαρακτὴρ τὸ ἔντεχνον τῆς διηγήσεως. Κυρίως ὅμως παραμύθια ὀνομάζομεν τὰ μυθικὰ ἀφηγήματα, τῶν ὁποίων ὁ κόσμος εἶναι ἐντελῶς μυθικός, ἡ δ' αἰτιότης μαγική. Ταῦτα διακρίνονται σαφῶς τῶν παραδόσεων, οὐ μόνον διὰ τὴν λογοτεχνικὴν μορφήν, ἀλλὰ καὶ διότι δὲν συνάπτονται πρὸς ὡρισμένον οὔτε τόπον οὔτε χρόνον οὔτε πρόσωπον, διακρίνονται δὲ καὶ τῶν μύθων, καθόσον στεροῦνται διδακτικοῦ χαρακτῆρος, ἔτι δὲ καὶ διὰ τὸ ἐκ πλειόνων ἐπεισοδίων σύνθετον αὐτῶν, ἐνῷ συνήθως οἱ μῦθοι ἀποτελοῦνται ἐξ ἑνὸς καὶ μόνου.

Τὰ παραμύθια εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένα ἀνὰ τὸν παλαιὸν κόσμον, ἀποτελοῦν δέ, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, κοινὸν τῶν λαῶν ἀγαθόν, τοῦ ὁποίου ἡ προέλευσις μέχρι σήμερον δὲν ἔχει σαφῶς διευκρινισθῆ, μολονότι ἀρκεταὶ θεωρίαι ἐξηνέχθησαν. Εἰς παλαιοτέρας ἐποχὰς πιθανώτατα τὸ παραμύθι ἀπετέλει τέρψιν καὶ τῶν ἡλικιωμένων, ὅπως συμβαίνει μέχρι σήμερον εἰς τὴν Ἀνατολήν, τώρα ὅμως ἔχει περιέλθει εἰς τὸν παιδικὸν κόσμον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπηρέασε σημαντικὰ τὴν μορφήν του. Παρ' ἡμῖν τὸ παραμύθι εὑρίσκεται σήμερον ἐν ὑποχωρήσει. Κατὰ τὸ πλεῖστον ἔχει περιορισθῆ εἰς τὸν παιδικὸν κόσμον, φορεῖς δ' αὐτοῦ εἶναι κυρίως αἱ γυναῖκες, καὶ δὴ αἱ γραῖαι. Ἐν τούτοις δὲν ἔπαυσεν ἐνιαχοῦ νὰ ἀκούεται εὐχαρίστως καὶ ὑπὸ τῶν μεγάλων, ὁπότε φορεῖς αὐτοῦ εἶναι ἄνδρες καὶ γυναῖκες ὀνομαζόμενοι *παραμυθᾶδες* ἢ *παραμυθοῦδες*. Εἰδικοὶ ὅμως ἐπαγγελματίαι παραμυθᾶδες, ἐπὶ ἀμοιβῇ ἀφηγούμενοι, οἷοι ἀπαντῶνται παρὰ τοῖς Τούρκοις ὑπὸ τὸ ὄνομα meddah, δὲν ὑφίστανται σήμερον παρὰ τοῖς Ἕλλησιν. Εἰς παλαιοτέρους ὅμως χρόνους ἀναφέρονται παραμυθᾶδες τῶν καραβιῶν, γέροντες τεχνῖται εἰς τὴν διήγησιν, τοὺς ὁποίους παρελάμβανον οἱ πλοίαρχοι, διὰ νὰ διηγοῦνται παραμύθια εἰς τὴν πλώρην τοῦ καραβιοῦ κατὰ τὰ μακρὰ ταξίδια πρὸς ψυχαγωγίαν τοῦ πληρώματος.

Digitized by Google

Τὰ παραμύθια, ὅπου ἀκόμη εὑρίσκονται ἐν ἀκμῇ, λέγονται κατὰ τὰς μακρὰς νύκτας τοῦ χειμῶνος εἰς συγκεντρώσεις ἐν ἰδιωτικαῖς οἰκίαις ἢ καὶ ἐργαστηρίοις κατὰ τὴν νυκτερινὴν ἐργασίαν. Προσφιλῆ τόπον συγκεντρώσεων καὶ παραμυθιῶν ἀποτελοῦν καὶ οἱ φοῦρνοι, λόγῳ τῆς θερμότητος, ἐπίσης καὶ τὰ καφενεῖα κατὰ τὰς πρὸ τῆς ἀνατολῆς ὥρας. Οἱ παραμυθᾶδες καὶ αἱ παραμυθοῦδες τηροῦν ἐν γένει, καὶ ὡς πρὸς τὸ παραμύθι ἐν τῷ συνόλῳ καὶ ὡς πρὸς τὴν λέξιν, τὴν παράδοσιν, καὶ ὅταν ἀκόμη αὕτη ἔχῃ ἀπαρχαιωθῆ. Ἐπίσης τηροῦνται ἀναλλοίωτοι καὶ διάφοροι στερεότυποι χαρακτηριστικαὶ φράσεις, αἵτινες ἐπαναλαμβάνονται εἰς πᾶσαν ἀνάλογον περίστασιν. Μορφασμοὶ καὶ χειρονομίαι συμπληρώνουν συνήθως τὴν διὰ τῶν λόγων ἔκφρασιν. Μολαταῦτα δὲν λείπουν καὶ ἐλευθερίαι καὶ μεταβολαί, αἵτινες συνίστανται συνήθως εἰς προσθαφαιρέσεις ἐπεισοδίων, ὅπως ἀναλόγως τῆς ἀνάγκης καταστῇ μακρότερον ἢ βραχύτερον τὸ παραμύθι. Ριζικώτεραι μεταβολαὶ δὲν εἶναι δυναταί, διότι δὲν τὰς ἐπιτρέπει τὸ ἀκροατήριον, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἄγνωστον τὸ παραμύθι.

Τὰ παραμύθια εἰσάγονται συνήθως καὶ περατοῦνται διὰ τυπικῶν τινων ἐκφράσεων, πολλάκις ἐμμέτρων. Τοιαῦται εἶναι συνήθως πρῶτον προσαγορεύσεις ἢ χαριεντισμοὶ ἢ περιπαίγματα τοῦ ἀφηγητοῦ πρὸς τοὺς ἀκροατάς, καθὼς καὶ εἰρωνεῖαι εἰς βάρος τῆς πιθανότητος τοῦ παραμυθιοῦ, οἷον ἡ ἔναρξις: *Κόκκινη κλωστὴ βαμμένη, | στὴν ἀνέμη τυλιγμένη, | δῶσ' της κλῶτσο νὰ γυρίσῃ | παραμύθι ν' ἀρχινήσῃ,* αἱ κατακλεῖδες: *Ψῶματα κι' ἀλήθεια | ἐτσά 'ν τὰ παραμύθια — παραμύθι μύθαρος, | ἡ κοιλιά σας πίθαρος.* Δεύτερον, πολὺ σπανιώτερον, ἔμμετροι περιλήψεις τοῦ παραμυθιοῦ, προτασσόμεναι τῆς διηγήσεως. Τρίτον, γελοῖοι προσδιορισμοὶ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν συνέβησαν τὰ γεγονότα τοῦ παραμυθιοῦ, οἷον: *μιὰ φορὰ κ' ἕνα ζαμάνι | εἶχαν οἱ Τοῦρκοι ραμαζάνι | κ' οἱ Ρωμιοὶ πάσχα | κ' οἱ Ἑβραῖοι φάσκα.* Ὅταν δὲ τὸ παραμύθι εἶναι μακρόν, τότε χρησιμοποιοῦν πολλάκις τυπικὰς διακοπὰς χάριν ποικιλίας καὶ ἀνακουφίσεως τῶν ἀκροατῶν, οἷον: *νὰ μὴ τὰ πολυλογοῦμε καὶ τὰ παιδιὰ νυστάζουν καὶ τὸ παραμύθι μεγάλο.*

Τὰ νεοελληνικὰ παραμύθια δύνανται νὰ διακριθοῦν εἰς τέσσαρας διαφόρους ὁμάδας. Ἡ πρώτη καὶ πολυπληθεστάτη ἀποτελεῖται ἐκ παραμυθιῶν οὕτως εἰπεῖν διεθνῶν, τῶν ὁποίων δηλονότι παραλλαγὰς εὑρίσκομεν παρὰ πολλοῖς λαοῖς, εὐρωπαϊκοῖς καὶ ἀσιατικοῖς. Τοιαῦτα π.χ. εἶναι τὸ παραμύθι τῆς Σταχτοπούτας, τὸ παραμύθι τῶν εὐγμόνων ζώων κτλ. Τὰ παραμύθια ταῦτα παρ' ὅλην πρὸς τὰ ξένα ὁμοιότητα ἐν τῷ συνόλῳ, παρουσιάζουν ἐν ταῖς λεπτομερείαις σημαντικὰς διαφοράς, καθόσον εἶναι τελείως προσηρμοσμένα εἰς τὸ ἑλληνικὸν περιβάλλον καὶ τὸν ἑλληνικὸν μυθολογικὸν κόσμον· φέρουν ἐν παντὶ τὴν σφραγῖδα τὴν ἑλληνικήν. Οὕτως ἀντὶ γιγάντων ἢ νάνων ἢ ἄλλων παρομοίων μυθολογικῶν ὄντων ἔχουν τοὺς δράκους, τὰς νεράϊδας, τὰ στοιχειά, τὰς γοργόνας καὶ ἄλλας παρομοίας μορφὰς τῆς νεοελληνικῆς μυθολογίας. Τῶν παραμυθιῶν τούτων ἡ ἀρχὴ εἶναι δυσεξερεύνητος, πολλαὶ δὲ μέχρι τοῦδε περὶ ταύτης μέχρι σήμερον θεωρίαι ἐξηνέχθησαν. Ἄλλοι ἐθεώρησαν ταῦτα ὡς λείψανα παλαιοτάτης ἰνδοευρωπαϊκῆς μυθολογίας (Grimm), ἄλλοι ὡς ἀγαθὸν προερχόμενον ἐξ Ἰνδικῆς, ἣν ἐχαρακτήρισαν ὡς τὴν πατρίδα καὶ πηγὴν τῶν παραμυθιῶν (Benfey), ἄλλοι ὡς ὑπολείμματα πρωτογονικῶν χρόνων (Tylor, Lang), ἄλλοι ὡς ἀνεξερεύνητα ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν (Bédier) καὶ ἄλλοι τέλος ὡς προερχόμενα ἐκ διαφόρων πηγῶν, αἱ ὁποῖαι δέον νὰ ἀναζητῶνται δι' ἕκαστον ἰδιαιτέρως διὰ τῆς λεγομένης γεωγραφικοϊστορικῆς μεθόδου, ἧς εἰσηγηταὶ ὑπῆρξαν οἱ Φίννοι λαογράφοι Ἰούλιος καὶ Κάρολος Κρὸν (Krohn).

Ἡ δευτέρα ὁμὰς περιλαμβάνει παραμύθια, τὰ ὁποῖα διατηροῦν σαφῆ ἀκόμη τὰ ἴχνη τῆς ἀνατολικῆς, καὶ δὴ τῆς τουρκικῆς αὐτῶν προελεύσεως. Παρὰ τοῖς Τούρκοις ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ καλλιεργῆται σοβαρῶς τὸ παραμύθι ὡς μέσον ψυχαγωγίας τῶν μεγάλων, ἐπαγγελματίαι δὲ παραμυθᾶδες, οἱ μεντὰχ καλούμενοι, ἢ δερβίσαι ἀφηγηταί, τέρπουν διὰ τῶν παραμυθιῶν των καὶ ψυχαγωγοῦν τὰ πλήθη εἰς τὰ καφφεῖα ἢ κατ' οἶκον κατὰ τὰς μακρὰς τοῦ ραμαζανίου νύκτας. Ἡ τέχνη τούτων καὶ τὰ παραμύθια ἦσαν περισπούδαστα καὶ παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ, ὅστις παρέλαβεν ἀρκετὰ ἐξ αὐτῶν, προσαρμόσας, ἐννοεῖται, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εἰς τὸ ἑλληνικὸν περιβάλλον. Παρ' ὅλην ὅμως ταύτην τὴν προσαρμογήν, ἐπειδὴ οἱ χρόνοι τοῦ δανεισμοῦ δὲν εἶναι μακράν, ὑπελείφθησαν σποραδικῶς καὶ στοιχεῖα ἐλέγχοντα τὴν τουρκικὴν προέλευσιν. Συμβαίνει δὲ πολλάκις καὶ τὸ ἑξῆς. Παραμύθια παγκόσμια καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα πάγκοινα παραλαμβάνονται ἐνιαχοῦ καὶ ὑπὸ τὴν τουρκικὴν αὐτῶν μορφήν, οὕτω δ' ἀπαντῶμεν ἐκ παραλλήλου μίαν πατροπαράδοτον ἑλληνικὴν καὶ μίαν τουρκίζουσαν παραλλαγήν. Συμβαίνει ἐπίσης καὶ παραμύθια καὶ διηγήσεις ἀρχικῶς ἑλληνικαὶ νὰ περιέρχωνται εἰς τοὺς Τούρκους, εἶτα δὲ νὰ ἐπανέρχωνται εἰς τοὺς Ἕλληνας μὲ χαρακτῆρας τουρκικούς. Ἐν γένει δὲ παρατηρεῖται ἰδιαιτέρα τις ὁμοιότης μεταξὺ ἑλληνικῶν καὶ τουρκικῶν παραμυθιῶν, ἥτις εἶναι εὐεξήγητος ἐκ τῆς ἀλληλεπιδράσεως τῶν ἐπὶ μακρὰ ἔτη συμβιωσάντων δύο τούτων λαῶν.

Ἡ τρίτη ὁμὰς περιλαμβάνει ὀλίγα τινὰ παραμύθια, εἰς τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται ἴχνη συγγενείας πρὸς ἀρχαῖα μυθολογήματα καὶ τὰ ὁποῖα διὰ τοῦτο ὁ Schmidt ἐθεώρησεν ὡς καταγόμενα κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος.

Ἡ τετάρτη τέλος ὁμὰς περιλαμβάνει παραμύθια, τὰ ὁποῖα προῆλθον ἐκ τῆς ἀποσυνθέσεως παλαιοτέρων, μεσαιωνικῶν ἐπυλλίων καὶ ᾀσμάτων. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀπὸ τῶν μέσων αἰώνων, πιθανῶς δὲ καὶ ἐνωρίτερον, ἐφέροντο παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ πολυάριθμα διηγηματικὰ ᾄσματα, παραλογὲς καὶ ἀκριτικά, ἔτι δὲ καὶ διάφορα εἰς δημώδη γλῶσσαν ἔμμετρα ἱπποτικὰ ἢ ἄλλα μυθιστορήματα δυτικῆς προελεύσεως, οἷον τὸ τοῦ Ἠμπερίου καὶ τῆς Μαργαρώνας, τοῦ Λιβίστρου καὶ Ροδάμνης, τοῦ Ἀπολλωνίου κτλ. Τὰ ᾄσματα ταῦτα καὶ ἐπύλλια πολλαχοῦ ἤρχισαν βαθμηδὸν νὰ λησμονῶνται ὡς πρὸς τὴν μετρικὴν αὐτῶν μορφήν, χωρὶς ὅμως νὰ λησμονῆται καὶ ἡ ὑπόθεσίς των, ἡ ὁποία ἐξετίθετο εἰς πεζὸν λόγον, ἐγκατεσπαρμένων μὲ τοὺς ὀλίγους ἐκ τῆς λήθης περισωθέντας στίχους. Οὕτω προέκυψαν πεζαὶ διηγήσεις, αἵτινες ταχέως ἔλαβον τὴν θέσιν παραμυθιοῦ. Π. χ. ἐκ τοῦ ἐμμέτρου μυθιστορήματος τοῦ Ἀπολλωνίου, τὸ ὁποῖον, ἑλληνικὴν ἔχον τὴν ἀρχήν, ἐπανῆλθεν ἐκ τῆς Δύσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα, προέκυψε τὸ παραμύθι τοῦ Ἀπολλωνίου, ἐκ τοῦ ᾄσματος τῆς Διογέννητης τὸ παραμύθι τοῦ Σινδιρλῆ κτλ.

Τεχνοτροπία καὶ ὕφος. Ἡ τεχνοτροπία τοῦ νεοελληνικοῦ παραμυθιοῦ δὲν εἶναι διάφορος τῆς ἐν γένει παραμυθιακῆς τεχνοτροπίας, ἥτις καὶ αὐτὴ δὲν διαφέρει τῆς δημώδους ἐπικῆς, τῆς ὁποίας τοὺς γενικωτάτους νόμους καθώρισεν ὁ Axel Olrik. Ὁ κυριώτατος νόμος τῆς διηγήσεως τῶν παραμυθιῶν εἶναι ἡ δρᾶσις. Τὸ παραμύθι δὲν χρονοτριβεῖ εἰς περιγραφὰς οὔτε προσώπων οὔτε πραγμάτων. Ἀρκεῖται τὸ πολὺ πολὺ εἰς ἓν ἢ δύο ἐπίθετα καὶ μερικὰς βραχείας χαρακτηριστικὰς φράσεις· κατὰ τὰ ἄλλα ἑκάστη ἰδιότης προσώπων καὶ πραγμάτων ἐκφράζεται εἰς δρᾶσιν. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ τυχὸν ἐπέκτασις ἢ ἐπίτμησις τοῦ παραμυθιοῦ δὲν γίνεται ἄλλως εἰμὴ διὰ τῆς προσθήκης ἢ ἀφαιρέσεως ἐπεισοδίων καὶ ὄχι διὰ τῆς παρεμβολῆς ἢ ἀφαιρέσεως ἀσκόπων περιγραφῶν καὶ ἀνιαρᾶς πολυλογίας. Ἔπειτα, ἡ διήγησις οὐδέποτε ἀρχίζει ἀποτόμως, οὐδὲ λήγει ἀποτόμως· ἄρχεται ἀπὸ καταστάσεως ἠρέμου διὰ νὰ καταλήξῃ καὶ πάλιν εἰς ἠρεμίαν. Μέσον τεχνικὸν τοῦ παραμυθιοῦ εἶναι καὶ ἡ ἐπανάληψις τῶν ἐπεισοδίων, ἥτις ἀντικαθιστᾷ τὴν διὰ περιγραφῶν ἔξαρσιν ὡρισμένων ἐνεργειῶν. Ἡ ἐπανάληψις αὕτη κανονικῶς εἶναι τριπλῆ, ὁ δ' ἀριθμὸς τρία εἶναι ἐν γένει τυπικός. Ἡ διήγησις ἀκολουθεῖ γραμμὴν εὐθεῖαν, ἐὰν δὲ παρουσιασθῇ περίπτωσις ἀναδρομῆς εἰς τὸ παρελθόν, αὕτη γίνεται δι' ἀφηγήσεως τοῦ πρωταγωνιστοῦ ἢ ἄλλου ἐκ τῶν δρώντων προσώπων. Οἱ διάλογοι εἰσάγονται κανονικῶς εἰς πρῶτον πρόσωπον, δύο δὲ εἶναι, κατ' ἀνώτατον ὅρον, τὰ ἑκάστοτε ἐπὶ τῆς σκηνῆς δρῶντα πρόσωπα. Τοῦτο προσδίδει εἰς τὸ παραμύθι δραματικὸν ἅμα καὶ πλαστικὸν χαρακτῆρα. Εἰς τὸ δυαδικὸν τοῦτο τῶν ἐπὶ σκηνῆς προσώπων ἀντιστοιχεῖ καὶ ἡ συνήθης χρῆσις τῆς ἀντιθέσεως. Τὰ πάντα ἐν τῷ παραμυθίῳ κυμαίνονται μεταξὺ δύο ἀκροτήτων· ἢ θὰ εἶναί τις πολὺ πλούσιος ἢ πολὺ πτωχός, ἢ πολὺ ἰσχυρὸς ἢ πολὺ ἀδύνατος, ἢ πολὺ νέος ἢ πολὺ γέρων, ἢ πολὺ ὡραῖος ἢ πολὺ ἄσχημος κλπ. Αἱ δὲ ἀκρότητες αὗται παρατίθενται πολλάκις κατὰ συζυγίαν, ὥστε νὰ ἐξαίρωνται ἀμοιβαίως. Τρόπον δὲ ἐξάρσεως τοῦ ἥρωος διὰ τῆς ἀντιθέσεως ἀποτελεῖ καὶ ἡ συνήθης μετάστασις αὐτοῦ ἀπὸ τῆς φαινομενικῶς ἐσχάτης θέσεως εἰς τὴν πρώτην (ὁ ἔσχατος πρῶτος). Ὁ τέως ἀδύνατος καὶ περιφρονημένος ἐλέγχεται ἥρως ἀπαράμιλλος, ὁ νεώτατος τῶν τριῶν ἀδελφῶν ἀναδεικνύεται ὁ ἰσχυρότατος, ἡ νεωτάτη ἢ ἐσχάτη τῶν ἡρωΐδων ἡ ὡραιοτάτη, ὁ νεώτατος ἢ ὁ γηραιότατος τῶν ἵππων ὁ ἰσχυρότατος καὶ τάχιστος πάντων, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς.

Περὶ τὸν ἥρωα, ὅστις εἶναι πάντοτε εἷς, συγκεντρώνεται ὅλη ἡ δρᾶσις, ἥτις κατατέμνεται εἰς διάφορα ἐπεισόδια, τῶν ὁποίων ὅμως ὁ σύνδεσμος δὲν εἶναι πάντοτε στενὸς καὶ ἀναγκαῖος, οὕτως ὥστε δύνανται, ὡς εἴπομεν, νὰ προστεθῶσιν ἢ ἀφαιρεθῶσιν ἐπεισόδια ἄνευ καταστροφῆς τοῦ συνόλου. Τὴν προσθαφαίρεσιν ταύτην τῶν ἐπεισοδίων διευκολύνει πολὺ καὶ ὁ τυπικὸς χαρακτὴρ πολλῶν ἐξ αὐτῶν. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑφίσταται ἑνότης ὑποθέσεως· αὕτη ὑπάρχει, συμπίπτει δὲ πρὸς τὴν ἑνότητα τοῦ προσώπου.

Ὡς πρὸς τὸ ὕφος καὶ τὰ νεοελληνικὰ παραμύθια ἔχουν τὸ αὐτὸ ἤρεμον καὶ πλατὺ ἄνευ πλατυασμῶν ὕφος, τὸ ὁποῖον ἀπαντῶμεν ἐν γένει εἰς τὰ παραμύθια, ἡ δὲ φράσις ἐπίσης ἔχει ἐν πολλοῖς χαρακτῆρα τυπικὸν καὶ κατὰ παράδοσιν. Δι' ὡρισμένας περιστάσεις ἢ ἐπεισόδια ἔχουσι διαμορφωθῆ ὡρισμέναι ἐκφράσεις, αἱ ὁποῖαι καὶ ἐπανέρχονται ὁμοιομόρφως, καθ' ὃν τρόπον ἐπαναλαμβάνονται οἱ τυπικοὶ στίχοι ἢ τὰ τυπικὰ ἐπεισόδια εἰς τὸ ἔπος. Τυπικοὶ ἐπίσης εἶναι καὶ οἱ διάφοροι τρόποι, διὰ τῶν ὁποίων ὁ παραμυθᾶς προσπαθεῖ νὰ διεγείρῃ καὶ νὰ διατηρήσῃ ἀμείωτον τὴν προσοχὴν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀκροατῶν, ἐρωτήσεις, διακοπαὶ καὶ ἀποστροφαὶ πρὸς τοὺς ἀκροατὰς πολλάκις ἔμμετροι καὶ τὰ τοιαῦτα.

Παρ' ὅλον ὅμως τὸ ἑνιαῖον τοῦτο τοῦ ὕφους παρατηροῦνται κατὰ τόπους καὶ διαφοραί, αἵτινες ἐξαρτῶνται πρωτίστως ἐκ τῆς καλλιεργείας τοῦ παραμυθιοῦ καὶ τῆς ἡλικίας καὶ τοῦ φύλου τοῦ ἀφηγουμένου, ἔτι δὲ καὶ ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ἀκροατηρίου, κατὰ πόσον δηλαδὴ τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων ἢ παιδίων. Ὅπου τὸ παραμύθι καλλιεργεῖται εἰσέτι μεταξὺ τῶν μεγάλων, οἱ δὲ ἀφηγηταὶ εἶναι ἄνδρες, ἡ διήγησις εἶναι τεχνικωτέρα καὶ ῥέει ἀνέτως καὶ ἀπροσκόπτως, μὲ πλῆρες ἀφηγηματικὸν πλάτος· ὅπου ὅμως ἡ καλλιέργεια αὕτη περιωρίσθη εἰς τὸν κόσμον τῶν παιδίων καὶ τὸ στόμα τῆς γιαγιᾶς, ἐκεῖ ἡ διήγησις ἐξετραχύνθη ἢ ἐγένετο παιδικωτέρα, τὸ δὲ ἀφηγηματικὸν πλάτος πολλαχῶς ἐκολοβώθη καὶ ὡς ἐκ τούτου αἱ παραλλαγαὶ παρουσιάζονται πλήρεις χασμάτων καὶ ἐξαλλοιώσεων. Δυστυχῶς ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ τε ὑλικοῦ καὶ τῆς εἰδικωτέρας αὐτοῦ μελέτης δὲν ἐπιτρέπει εἰδικωτέρους κατὰ τόπους χαρακτηρισμούς.

Ἱστορία τῶν παραμυθιῶν. Τὰ παραμύθια κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εἶναι κοινὸν κτῆμα ὅλων σχεδὸν τῶν λαῶν τοῦ παλαιοῦ κόσμου, ὅθεν καὶ ἡ ἱστορία αὐτῶν ἔν τινι μέτρῳ θὰ εἶναι κοινή. Ἀκριβῶς δὲ τοῦτο ἤγαγεν ἐξ ἀρχῆς τοὺς ἐρευνητὰς εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῆς κοινῆς αὐτῶν πηγῆς. Οὕτως ἐξηνέχθησαν διάφοροι θεωρίαι, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἔχει καὶ πυρῆνα ἀληθείας, οὐδεμία ὅμως ὑπῆρξεν ἱκανὴ ὅπως λύσῃ τὸ τεθὲν πρόβλημα. Χρονολογικῶς πρώτη ἔρχεται ἡ θεωρία τῶν ἀδελφῶν Grimm, τῶν γνωστῶν ἐκδοτῶν τῶν γερμανικῶν παραμυθιῶν, περὶ τῆς ἐκ παμπαλαίας τινὸς ἀρίας μυθολογίας καταγωγῆς. Ταύτην ἀκολουθοῦσιν ἡ τοῦ Benfey περὶ τῆς ἰνδικῆς τῶν παραμυθιῶν προελεύσεως καὶ ἡ τῶν Ἄγγλων Tylor καὶ Lang περὶ τοῦ πρωτογονικοῦ οὕτων χαρακτῆρος, ταύτας δὲ ἡ τοῦ Bédier, ἥτις, ἐλέγχουσα πάσας τὰς προηγηθείσας, ὁμιλεῖ περὶ τῶν παραμυθιῶν ὡς κοινοῦ λαογραφικοῦ τῶν λαῶν κτήματος, τὴν ἀναζήτησιν τῆς καταγωγῆς τοῦ ὁποίου θεωρεῖ ἄσκοπον. Ἀνεξάρτητος τούτων εἶναι ἡ θεωρία τῆς ἐκ τῶν ὀνείρων καταγωγῆς, ἥτις διετυπώθη μὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Laistner, ἐκαλλιεργήθη δὲ κατόπιν ὑπὸ τοῦ v. Leyen καὶ τῶν ὀπαδῶν τῆς ψυχαναλυτικῆς τοῦ Freud σχολῆς. Ταύτας ἀκολουθεῖ ἡ προσπάθεια τῶν ὀπαδῶν τῆς φιννικῆς σχολῆς, ὅπως διὰ τῆς ὑπ' αὐτῶν διατυπωθείσης γεωγραφικοϊστορικῆς μεθόδου ἀνευρεθῇ ἡ ἀρχὴ καὶ διάδοσις ἑνὸς ἑκάστου παραμυθιοῦ ἰδιαιτέρως καὶ τελευταία ἡ θεωρία τοῦ Wesselski, ὅστις, ἐλέγχων τὰ τρωτὰ τῆς φιννικῆς μεθόδου, ἐπανέρχεται εἰς τὴν παλαιὰν τῶν Grimm θεωρίαν μετερρυθμισμένην. Τὸ ἀσταθὲς τῶν θεωριῶν ἀποδεικνύει ὅτι θὰ ἦτο πολὺ πρόωρον νὰ ἐπιχειρήσῃ τις σήμερον νὰ δώσῃ καὶ μόνον πιθανήν τινα σκιαγραφίαν τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ παραμυθιοῦ. Ὅ,τι θὰ ἠδύνατο μετά τινος πιθανότητος νὰ λεχθῇ εἶναι τὰ ἀκόλουθα.

Ἡ ἀρχαιότης δὲν ἐγνώρισε τὸ παραμύθι ὑπὸ τὴν σημερινὴν αὐτοῦ φύσιν καὶ μορφήν. Εἶναι βέβαια ἀρκεταὶ αἱ εἰδήσεις περὶ μύθων, δι' ὧν αἱ τίτθαι καὶ αἱ γραῖαι κατεκήλουν τὰ παιδία, ἀλλ' ἡ προσεκτικωτέρα ἐξέτασις αὐτῶν πείθει ὅτι, ὁσάκις δὲν πρόκειται περὶ μύθων διδακτικῶν ἢ μὴ τοῦ τύπου τῶν αἰσωπείων, πρόκειται περὶ μύθων θεϊκῶν ἢ ἡρωϊκῶν καὶ οὐχὶ περὶ παραμυθιῶν. Διαφέρουν δὲ οἱ μῦθοι οὗτοι τῶν παραμυθιῶν, ὄχι μόνον διότι ἀναφέρονται εἰς ὡρισμένους θεοὺς ἢ ἥρωας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀοριστίαν καὶ τὴν ἀνωνυμίαν τοῦ παραμυθιοῦ, ἀλλὰ καὶ διότι δὲν ἐξεπλήρουν λογοτεχνικοὺς ἁπλῶς σκοπούς, ἀλλ' ἀποτέλουν αὐτὸ τὸ μυθολογικὸν περιεχόμενον, τὸ ὑποκείμενον τῆς ἀρχαίας πίστεως. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀρχαία ἐπιτυμβία ἐπιγραφὴ δύο γραιῶν, προφανῶς μυθολόγων, αἵτινες ἐτάφησαν ὁμοῦ: Β... καὶ Φαινίς, φίλη Ἡμέρη, αἱ ξυνέριθοι αἱ πενιχραὶ πρῶται γραῖαι, τῇδ' ἐκλίθημεν ὁμοῦ, ἀμφότεραι Κῷαι, ... ᾧ μύθων γένος. Ὦ γλυκὺς Ὄρθρος, πρὸς λύχνον ᾧ ... ᾔδομεν ἡμιθέων. Καὶ ὁ Ὀβίδιος δὲ fabulam vulgarem ἀποκαλεῖ τὸν μῦθον τοῦ Ὀρέστου καὶ τοῦ Πυλάδου, ὃν μάλιστα διηγεῖται εἰς αὐτὸν Γέτης (ex Ponto 3, 2, 97), ἐνῷ fabulam non vulgarem τὸ διήγημα τοῦ Πυράμου καὶ τῆς Θίσβης (Metam. 4, 53). Εἶναι βεβαίως ἀληθὲς ὅτι εἰς τοὺς ἀρχαίους ... τούτους θεϊκοὺς καὶ ἰδίᾳ ἡρωϊκοὺς μύθους ... ὀλίγα εἶναι τὰ στοιχεῖα, τὰ ἀπαντώμενα καὶ εἰς τὰ σημερινὰ παραμύθια, ἀλλὰ τοῦτο οὐδόλως ... ναται νὰ σημαίνῃ ὅτι τὰ σημερινὰ παραμύθια εἶναι ἀρχαιότερα τῶν μύθων, ἐξ αὐτῶν δ' ἤντλησαν οἱ ἀρχαῖοι ποιηταὶ καὶ μυθολόγοι, ἀλλ' ... ὅτι κοινὴ εἶναι ἡ ψυχικὴ πηγή, ἐξ ὧν προέρχονται μῦθοι καὶ παραμύθια. Ἡ δ' ἐξαιρετικὴ ὁμοιότης μερικῶν νεωτέρων παραμυθιῶν πρὸς ἀρχαίους ἡρωϊκοὺς μύθους πείθει ὅτι ταῦτα πολὺ πιθανῶς

Digitized by Google

τερον θὰ ἠδύναντο νὰ χαρακτηρισθῶσιν *ἠλλοιωμένα ὑπολείμματα ἀρχαίων μύθων*, ὡς οὗτοι διεπλάσθησαν ἰδίᾳ κατὰ τοὺς ἐσχάτους τῆς ἀρχαιότητος χρόνους ὑπὸ τῶν μοναδικῶν κληρονόμων τῆς ἀρχαίας τραγικῆς μυθολογίας, τῶν ὀρχηστῶν. Συνετελέσθη δὲ φυσικὰ ἡ ἀλλοίωσις αὕτη μετὰ τὴν πλήρη ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν λήθην τῶν τε ὀνομάτων τῶν ἀρχαίων θεῶν καὶ ἡρώων, ὡς καὶ τῆς θρησκευτικῆς τῶν μύθων σημασίας. Εἰς τοὺς κυρίως ἑλληνικοὺς μύθους προσετέθησαν καὶ μῦθοι ξένων θεῶν καὶ ἡρώων ἀνατολικῶν κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ τοὺς ἑλληνορρωμαϊκοὺς χρόνους, τοὺς ὁποίους πλάνητες ἀρεταλόγοι ἀφηγοῦντο ἐπ' ἀμοιβῇ εἰς τὰ πλήθη, ἔτι δὲ καὶ μυθολογήματα αἱρετικά, ἰδίᾳ τῶν γνωστικῶν. Καὶ τούτων λείψανα ἀπαντῶμεν σήμερον εἰς τὰ νεοελληνικὰ παραμύθια.

Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ στενὴ πρὸς τοὺς ἀσιατικοὺς λαοὺς ἐπικοινωνία δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἐπλούτισε τὸν θησαυρὸν τῶν ἐκ τῶν ἑλληνικῶν μύθων παραμυθιῶν δι' ἀνατολικῶν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ὁποίων πιθανῶς ἔλαβον τὰ παραμύθια τὴν σημερινὴν αὐτῶν διάπλασιν καὶ μορφήν. Τὴν ἐπικοινωνίαν ταύτην πρὸς τὴν Ἀνατολὴν δεικνύει καὶ ἡ μετάφρασις διαφόρων ἀσιασικῶν μυθολογικῶν βιβλίων, οἷον ὁ Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ, ὁ Συντίπας, ὁ Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης κλπ., μονολότι τὸ περιεχόμενον τούτων ἀνεξαρτήτως τῆς μορφῆς των εἶναι κυρίως διδακτικὸν καὶ ὄχι παραμύθια.

Κατὰ τοὺς αὐτοὺς ἐπίσης χρόνους, καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τῶν σταυροφοριῶν καὶ ἐφεξῆς, ἦλθεν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς εἰς στενὴν ἐπικοινωνίαν καὶ πρὸς τοὺς λαοὺς τῆς Δύσεως, τῶν ὁποίων καὶ ἐγνώρισε τὰς διηγήσεις καὶ ἰδίᾳ τὸ ἔμμετρον ἱπποτικὸν μυθιστόρημα, ἐκ τῆς ἀποσυνθέσεως δὲ τούτου κατὰ τοὺς ὑστερωτέρους αἰῶνας προέκυψαν ἐπίσης νεοελληνικὰ παραμύθια. Δυστυχῶς δὲν ἐσημειώθησαν μέχρι τοῦδε οὔτε δείγματα ἀκραιφνῶς βυζαντινῶν λαϊκῶν παραμυθιῶν, οὔτε καὶ ἐνδείξεις σχετικαὶ πρὸς τὸ βυζαντινὸν παραμύθι. Τὸ ὑπὸ τοῦ Λάμπρου δημοσιευθὲν ἔμμετρον διήγημα Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη περιλαμβάνει ἀναμφισβητήτως στοιχεῖα καὶ ἐπεισόδια ἐκ λαϊκῶν παραμυθιῶν, ἀλλ' ἡ ὅλη αὐτοῦ διατύπωσις ἀπομακρύνεται τοῦ παραμυθιοῦ καὶ ἔχει τὴν μορφὴν τοῦ ἐμμέτρου βυζαντινοῦ μυθιστορήματος, τὸ δὲ ὑπὸ τοῦ Istrin δημοσιευθὲν παραμύθι τῆς τύχης οὐ μόνον ἀνήκει εἰς τὴν ταξιν τῶν διδακτικῶν μύθων, ἀλλ' ἔχει καὶ διατύπωσιν λογίαν. Στοιχεῖα παραμυθιῶν καὶ ἐπεισόδια ἀπαντῶμεν ἐπίσης καὶ εἰς τὰς διαφόρους περὶ ἁγίων διηγήσεις, ἀλλὰ καὶ αὗται δὲν μᾶς δίδουν τὴν εἰκόνα τοῦ λαϊκοῦ παραμυθιοῦ ὡς συνόλου, ὅπως ἐφέρετο εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ.

Ἡ ποικίλη αὕτη τῶν Βυζαντινῶν κληρονομία ἐπλουτίσθη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ἔτι μᾶλλον ἐκ τῆς ἐπικοινωνίας πρὸς τοὺς Τούρκους, παρὰ τοῖς ὁποίοις τὸ παραμύθι ἐκαλλιεργεῖτο μετ' ἐξαιρετικῆς ἀγάπης, παραμυθᾶδες δὲ καὶ παραμυθοῦδες, ὄχι βέβαια ἐπαγγελματίαι, ἔτερπον διὰ τῶν παραμυθιῶν των ὄχι μόνον τὰ παιδία, ἀλλὰ καὶ τοὺς μεγάλους. Ἔκτοτε ὅμως ἤρχισε βαθμηδὸν νὰ ἐκτοπίζεται καὶ σήμερον περιορισθὲν μόνον εἰς τὸν παιδικὸν κόσμον φθίνει ἡμέρᾳ τῇ ἡμέρᾳ καὶ λησμονεῖται.

Αὐτὴ εἶναι ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ παραμυθιοῦ, ἥτις ὅμως δὲν θὰ δυνηθῇ ποτὲ μετ' ἀκριβείας νὰ γνωσθῇ, ἂν μὴ προηγηθῇ ἡ ἔρευνα τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς ἱστορίας ἑνὸς ἑκάστου παραμυθιοῦ ἰδιαιτέρως.

β) *Ἡ εὐτράπελος διήγησις*. Ἡ εὐτράπελος διήγησις εἶναι γέννημα τῆς αὐτῆς φιλοπαίγμονος καὶ κατ' ἐξοχὴν σκωπτικῆς διαθέσεως, ἡ ὁποία ἐγέννησε καὶ τὰ διάφορα σκωπτικὰ ᾄσματα, χαρακτηρίζει δὲ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ. Οἱ ἄνθρωποι τῶν μικροτέρων κοινωνιῶν καὶ ἰδίᾳ οἱ χωρικοὶ εἶναι κατ' ἐξοχὴν φιλοσκώμμονες. Τὸ παραμικρὸν ἐπεισόδιον, ὁ παραμικρὸς λόγος, ὁ ὁποῖος δύναται νὰ παράσχῃ λαβὴν εἰς σκῶμμα, παραλαμβάνεται ἀμέσως, διαπλάττεται καταλλήλως καὶ ἐντὸς ὀλίγου κυκλοφορεῖ εἰς ὅλην τὴν κοινωνίαν. Ἰδιαιτέρως δὲ προσελκύουν τὸ σκῶμμα ἄτομα, γνωστὰ εἰς τὴν κοινωνίαν δι' ὡρισμένα ἐλαττώματα, ἀγροικίαν, νωθρότητα, λαιμαργίαν, οἰνοποσίαν, ἠλιθιότητα, φιλαργυρίαν κτλ. Τούτων αἱ χαρακτηριστικώτεραι τῶν ἐλαττωμάτων αὐτῶν πράξεις ἢ λόγοι περιλαμβάνονται ταχέως ὑπὸ τοῦ λαοῦ, γίνονται κοινὸν αὐτοῦ κτῆμα καὶ συμπήγνυνται εἰς εὐτραπέλους *τοπικὰς* διηγήσεις, αἵτινες πάντοτε ἔχουν ἀτομικὸν χαρακτῆρα.

Ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὰ ἄτομα, τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὰς κοινωνίας, καὶ δὴ τὰς μικράς. Ἑκάστη δηλαδὴ κοινωνία, ἕκαστον χωρίον, ἐπιρρίπτει κατὰ τοῦ γειτονικοῦ ποικίλα σκώμματα, χαρακτηριστικὰ ὡρισμένων αὐτοῦ ἐλαττωμάτων, πραγματικῶν ἢ πεπλασμένων, ὑπάρχουν δὲ καὶ ὡρισμένα χωρία, ἀποτελοῦντα κοινὸν στόχον πάντων τῶν γειτονικῶν. Τὰ σκώμματα ταῦτα κυκλοφοροῦν εὐρύτερον τῶν ἐντελῶς τοπικῶν καὶ ἀποτελοῦν τὰ συνήθως καλούμενα *περιπαίγματα χωριῶν*. Τὰ σκώμματα ταῦτα ἐπεκτείνονται πολλάκις καὶ ἀπὸ λαοῦ εἰς λαόν, σκώπτονται δὲ τὸ σῶμα, ἡ τροφή, ἡ γλῶσσα, τὰ ἰδιόρρυθμα ἤθη καὶ ἔθιμα, αἱ δοξασίαι, ἡ ἀμάθεια καὶ πλεῖστα ἄλλα πραγματικὰ ἢ πεπλασμένα ἐλαττώματα.

Ἀφοῦ ἅπαξ αἱ εὐτράπελοι αὗται διηγήσεις πλασθῶσι, μεταφέρονται πλέον ὡς κοινὸν κτῆμα ἀπὸ στόματος εἰς στόμα καὶ πολλάκις ἀπὸ λαοῦ εἰς λαὸν καὶ προσαρμόζονται ἐλευθέρως ἑκασταχοῦ εἰς ἄλλα πρόσωπα καὶ χωρία, πολλάκις δὲ καὶ ἀπὸ προσώπων εἰς χωρία καὶ τἀνάπαλιν. Ἡ ἐκ τῆς διαδόσεως προελθοῦσα ἐλευθερία τῆς προσαρμογῆς προσέδωκεν εἰς αὐτὰς μείζονα αὐτοτέλειαν, ἀπέκτησαν ὀντότητα καθ' ἑαυτάς, ἀπέβαλον βαθμηδὸν τὸν ἀρχικῶς σκωπτικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα καὶ ἀπέβησαν καθ' ὁλοκληρίαν εὐτράπελοι, ὡς τοιαῦται δ' ἐκαλλιεργήθησαν ἰδιαιτέρως μάλιστα εἰς μερικοὺς λαούς, καὶ ἀπετέλεσαν ἴδιον λογοτεχνικὸν εἶδος. Τὸ πρᾶγμα ἐπροχώρησε καὶ περισσότερον, καθόσον πολλαὶ τούτων συνεκεντρώθησαν περὶ ὡρισμένα ἱστορικὰ ἢ φανταστικὰ πρόσωπα καὶ κατεγράφησαν εἰς ποικιλώνυμα λαϊκὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα μέχρι σήμερον φέρονται εἰς χεῖρας τοῦ λαοῦ. Ἀρκεταὶ τούτων ἔδωκαν ὕλην εἰς τὴν λογοτεχνίαν, ἄλλαι δ' ἀντιστρόφως, λογοτεχνικὴν ἔχουσαι τὴν ἀρχήν, διεδόθησαν καὶ παρέμειναν εἰς τὸν λαόν. Μία τοιαύτη πλουσία λογοτεχνικὴ πηγὴ ὑπῆρξε πιθανώτατα τὸ κατ' ἐξοχὴν θέατρον τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν χρόνων, ὁ μῖμος.

Παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ αἱ εὐτράπελοι διηγήσεις δὲν ἔχουν ἰδιαίτερον ὄνομα, ἀλλὰ δηλοῦνται μὲ τὰ κοινὰ ὀνόματα *παραμύθια, μῦθοι, μεσελέδες* ἢ *μασάλια*, καὶ εἰδικώτερον *μουραμπᾶδες* καὶ *καλῆωρες*. Διαιροῦνται δὲ εἰς *τοπικάς, σκωπτικὰς ὁμάδων, κυρίως εὐτραπέλους* καὶ *εὐτράπελα παραμύθια*. Ἐκ τούτων αἱ *τοπικαὶ* εἶναι ἀρκετὰ πολυάριθμοι. Ἕκαστος τόπος ἔχει ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καὶ τὸν κωμικόν του ἥρωα, ὁ ὁποῖος παρέχει ὕλην καὶ ἀφορμήν, ὅπως γεννηθοῦν ποικίλαι διηγήσεις εἴτε ἐκ τοῦ φυσικοῦ εἴτε καὶ πλασταί. Αἱ τοιαῦται συνήθως δὲν ὑπερβαίνουν τὰ στενὰ τοπικὰ ὅρια καὶ διὰ τοῦτο εἶναι πολὺ ὀλίγον γνωσταί. Δὲν λείπουν ὅμως καὶ παραδείγματα εὐρυτέρας αὐτῶν διαδόσεως, ὁπότε, παραμεριζομένων τῶν τοπικῶν χαρακτήρων, καθίστανται ἁπλῶς εὐτράπελοι. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῇ ὅτι καὶ τὸ ἀντίθετον ἐπίσης συμβαίνει, ἤτοι εὐτράπελοι διηγήσεις καὶ γενικὰ σκώμματα ἀποδίδονται ὑπὸ τοῦ λαοῦ πολλάκις εἰς τὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἀπέβησαν ὁ στόχος τοῦ σκώμματός του.

Αἱ σκωπτικαὶ ὁμάδων, αἵτινες παρ' ἡμῖν εἶναι κυρίως περιπαίγματα χωριῶν, εἶναι πολυπληθέστεραι. Σκώπτονται δὲ δι' αὐτῶν τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα, ἡ ἀμάθεια, ἡ ἠλιθιότης, ἡ ἀγροικία, ἡ ἀφέλεια, ἡ φιλαργυρία, ἡ νωθρότης καὶ ἄλλα παρόμοια ἐλαττώματα, τὰ ὁποῖα οἱ κάτοικοι τοῦ ἑνὸς χωρίου ἐπιρρίπτουν εἰς τοὺς κατοίκους τοῦ ἄλλου. Συνηθέστατα δὲ κατὰ περιφερείας ἀπαντῶνται χωρία, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸν κοινὸν στόχον τῶν σκωμμάτων τῶν γειτονικῶν. Πολλὰ τῶν σκωμμάτων τούτων εἶναι πράγματι ἐπιχώρια, ἀρκετὸς ὅμως ἀριθμὸς αὐτῶν εἶναι σκώμματα καὶ εὐτράπελοι διηγήσεις γενικαί, αἱ ὁποῖαι ἑκασταχοῦ ἐντοπίζονται εἰς ἄλλους τόπους. Ἐκτὸς τῶν χωρίων καὶ τὰ σύνοικα ἔθνη, οἱ Γύφτοι, οἱ Ἑβραῖοι, οἱ Τοῦρκοι, οἱ Βούλγαροι, οἱ Ἀρμένιοι, οἱ Ἀλβανοὶ ἀπετέλεσαν ἐπίσης στόχον διαφόρων σκωμμάτων, δι' ὧν σκώπτονται ὡρισμένα αὐτῶν ἐλαττώματα, τὸ ἐπάγγελμα, ἡ πτωχεία, ἡ αὐθαιρεσία, ἡ εὐπιστία, ἡ φιλοκέρδεια, ἡ πανουργία, ἡ δειλία, ἡ φιλαργυρία, τὸ ἀθυρόστομον, τὸ ληστρικόν, τὸ δύσνουν καὶ τὸ πεῖσμα κλπ. Τὰ σκώμματα ὅμως ταῦτα εἶναι ὀλιγαριθμότερα τῶν περοπαιγμάτων τῶν χωρίων. Ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἑλληνικῇ κοινωνίᾳ διάφοροι κοινωνικαὶ τάξεις ἀπέβησαν τὸ κέντρον καὶ ὁ στόχος διαφόρων σκωμμάτων καὶ διηγησεων. Τοιαῦται τάξεις εἶναι πρωτίστως οἱ κληρικοί, οἵτινες σκώπτονται διὰ τὸ ἀγράμματον, τὴν φιλοχρηματίαν, τὴν λαιμαργίαν, τὴν λαγνείαν κλπ., ἔπειτα οἱ χωρικοὶ διὰ τὴν ἀγροικίαν καὶ τὴν ἀμάθειαν, αἱ γυναῖκες διὰ τὴν νωθρότητα, τὴν πολυλογίαν καὶ ἄλλα γυναικεῖα ἐλαττώματα, τέλος οἱ ἔχοντες διάφορα σωματικὰ ἢ ἠθικὰ ἐλαττώματα, οἷον κωφοί, ψεῦσται κλπ.

Αἱ κυρίως εὐτράπελοι διηγήσεις εἶναι συνήθως κατὰ τὸ πλεῖστον αὐταὶ αὗται αἱ σκωπτικαί, αἵτινες, ἀποσπασθεῖσαι ἀπὸ ὡρισμένου στόχου καὶ λεγόμεναι ἀορίστως ἢ εἰς ὡρισμένους τύπους ἀποδιδόμεναι, οἷος λ.χ. ὁ Ναστραντὶν Χότζας, ἀπέβαλον τὸν ἀρχικὸν σκωπτικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα, καταστᾶσαι ἁπλῶς εὐτράπελοι. Ἐν τούτοις, ἐπειδή, ὡς εἴπομεν, πολλάκις καὶ τὸ ἀντίστροφον συμβαίνει, ἤτοι κυρίως εὐτράπελοι διηγήσεις ἐντοπιζόμεναι εἰς ὡρισμένον ἄτομον ἢ ὁμάδα καθίστανται σκωπτικαί, δὲν εἶναι εὔκολον ν' ἀποφανθῇ κανεὶς ποῖος ἦτο ὁ ἀρχικὸς τῆς διηγήσεως χαρακτὴρ καὶ ποία ἡ προέλευσις.

Πλὴν ὅμως τῶν διηγήσεων τούτων, αἵτινες σχετίζονται ὁπωσδήποτε πρὸς τὰ σκώμματα, ἔχομεν καὶ διηγήσεις διεξοδικωτέρας, αἵτινες περιστρέφονται περὶ τὰ αὐτὰ ἐλαττώματα, περὶ τὰ ὁποῖα καὶ αἱ σκωπτικαί, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι πλάττονται ὄχι διὰ νὰ σκώψουν, ἀλλὰ διὰ νὰ προκαλέσουν τὸν γέλωτα καὶ τὴν εὐθυμίαν. Οὕτως αἱ διηγήσεις αὗται μᾶς παρέχουν διαφόρους κωμικοὺς τύπους, οἷον τοῦ ἀμαθοῦς ἢ τοῦ ἀπατωμένου συζύγου, τοῦ πανούργου ἢ ἠλιθίου ἢ πείσμονος ὑπηρέτου, τοῦ ἀσελγοῦς κληρικοῦ ἢ καὶ γενικώτερον τοῦ ἠλιθίου, τοῦ κουτοπονήρου κλπ. Πολλάκις λαμβάνονται ὡς ἀφετηρία χαρακτῆρες καὶ ἐλαττώματα τῶν συνοίκων λαῶν καὶ πλάττονται διηγήσεις, ἐν αἷς μᾶς παρουσιάζονται ὡς τύποι ὁ ἄδικος καὶ αὐθαίρετος Τοῦρκος, ὁ πανοῦργος Ἑβραῖος κλπ. Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὑπάγονται καὶ διάφοροι περὶ παθημάτων τοῦ διαβόλου διηγήσεις, ὅστις συχνὰ ἐξαπατᾶται ὑπὸ πονηροτέρων ἀνθρώπων, καὶ δὴ γυναικῶν. Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ἐπίσης δύναται νὰ ὑπαχθοῦν καὶ εὐτράπελοί τινες διηγήσεις, ἀναφερόμεναι εἰς γυναικεῖα κατορθώματα, αἵτινες ἀρχικῶς οὖσαι διδακτικαί, λόγῳ τοῦ εὐτραπέλου αὐτῶν χαρακτῆρος λέγονται καὶ ὡς εὐτράπελοι.

Τὰ *εὐτράπελα* τέλος *παραμύθια* δύνανται νὰ διακριθοῦν εἰς δύο εἴδη, πρῶτον εἰς τὰ πλασθέντα ἐν εἴδει παραμυθιοῦ διὰ τῆς παραθέσεως καὶ συμπλοκῆς καὶ οἱονεὶ συσσωρεύσεως πλειόνων ἐπεισοδίων εἰς ἓν πολυσύνθετον ὅλον, καὶ δεύτερον εἰς τὰ ἀποτελοῦντα οἱονεὶ παρῳδίαν τοῦ παραμυθιοῦ. Τοῦ πρώτου εἴδους εἶναι π. χ. τὸ παραμύθι τοῦ ἠλιθίου, ὁ ὁποῖος ἐρωτᾷ πῶς νὰ χαιρετίζῃ καὶ τί νὰ εὔχεται εἰς τοὺς ἀπαντῶντας, τὸ παραμύθι τῶν κωφῶν, εἰς τὸ ὁποῖον συσσωρεύονται διάφοροι ἀστεῖαι παρανοήσεις κ. τ. τ. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ὑπάγονται καὶ τὰ παραμύθια τῶν σπανῶν, οἱ ὁποῖοι παρὰ τὴν πονηρίαν των ἐξαπατῶνται οἰκτρότατα καὶ χονδροειδέστατα, καθὼς καὶ ἄλλαι διηγήσεις ἐν εἴδει παραμυθιῶν εἰς βάρος κληρικῶν, ψευστῶν, κλεπτῶν κλπ. Τοῦ δευτέρου εἴδους κυρίως εἶναι τὰ παραμύθια, ἐν οἷς διαγωνίζονται ψεῦσται περὶ τοῦ μεγαλυτέρου ψεύδους. Ἡ παρῳδία δ' ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι τὰ λεγόμενα ὡς ψεύδη οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ παραμυθιοῦ. Π. χ. ὅταν λέγεται καὶ χαρακτηρίζεται ὡς ψεῦδος ὅτι φυτρώνει δένδρον, οὗ οἱ κλάδοι ἀποτελοῦν κλίμακα διὰ τὸν οὐρανόν, τοῦτο εἶναι κοινὴ καὶ σοβαρὰ πίστις εἰς τὰ παραμύθια καὶ τὰς μυθολογικὰς παραδόσεις. Ἐνίοτε αἱ παρῳδίαι αὗται συμπτύσσονται εἰς ὀλίγας λέξεις, αἱ ὁποῖαι λαμβάνουν καὶ μετρικὴν μορφὴν καὶ ἀποτελοῦν ἐφεξῆς κατακλεῖδας ἢ προλόγους παραμυθιῶν.

Τεχνοτροπία καὶ ὕφος. Ἡ τεχνοτροπία καὶ τὸ ὕφος τῶν εὐτραπέλων διηγήσεων δὲν εἶναι ἑνιαία. Ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τῆς τεχνοτροπίας καὶ τοῦ ὕφους τῶν πρώτων κατηγοριῶν, τῶν κυρίως σκωπτικῶν διηγήσεων, καὶ τῶν εὐτραπέλων παραμυθιῶν. Τὰ τελευταῖα παρακολουθοῦσι τὴν τέχνην καὶ τὸ ὕφος τῶν παραμυθιῶν, ἐνῷ αἱ πρῶται ἀφίστανται σημαντικῶς ἀπ' αὐτῶν. Ὅ,τι χαρακτηρίζει αὐτὰς εἶναι ἡ ἔλλειψις οἱασδήποτε πλοκῆς. Τὸ ἐπεισόδιον εἶναι ἓν καὶ μόνον, ἐκτιθέμενον ἐν πάσῃ συντομίᾳ, κορυφώνεται δὲ συνήθως εἰς ἕνα διάλογον ἢ μίαν φράσιν, ἥτις, συγκεντρώνουσα ἐν ἑαυτῇ τὴν οὐσίαν τῆς διηγήσεως, πολλάκις καταντᾷ καὶ παροιμιώδης. Εἰς σπανίας μόνον περιπτώσεις, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ εὐτραπέλου παραμυθιοῦ, παρατηρεῖται τάσις συσσωρεύσεως πλειόνων ἐπεισοδιακῶν διηγήσεων εἰς μίαν συνεχῆ διήγησιν. Τὸ κέντρον τῆς συσσωρεύσεως ταύτης ἀποτελεῖ συνήθως ὡρισμένον πρόσωπον ἢ ὁμάς. Ἡ συσσώρευσις ὅμως αὕτη γίνεται δι' ἁπλῆς παραθέσεως, ἄνευ οἱασδήποτε προσπαθείας πρὸς δημιουργίαν ἐσωτερικῆς πλοκῆς καὶ συνδέσεως. Ἀνάλογον πρὸς τὴν συντομίαν τῆς ὑποθέσεως εἶναι καὶ τὸ ὕφος, σύντομον καὶ περικεκομμένον, ἐστερημένον τοῦ πλάτους καὶ τῆς ἀνέσεως τοῦ ὕφους τῶν παραμυθιῶν. Ἡ αὐτὴ τέχνη καὶ τὸ αὐτὸ ὕφος χαρακτηρίζουν καὶ τὰς κυρίως εὐτραπέλους διηγήσεις, ὅσαι ἔχουν γενετικὴν σχέσιν πρὸς τὰς σκωπτικάς.

Διάφορον εἶναι τὸ πρᾶγμα προκειμένου περὶ τῶν ἐξ ὑπαρχῆς εὐτραπέλων. Εἰς ταύτας ὑφίσταται πλοκὴ πλειόνων τοῦ ἑνὸς ἐπεισοδίων, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐσωτερική, χωρὶς νὰ λαμβάνῃ ἡ ὑπόθεσις τὴν ἔκτασιν παραμυθιοῦ. Ἀνάλογον εἶναι καὶ τὸ ὕφος αὐτῶν, οὔτε ἐντελῶς σύντομον καὶ περικεκομμένον, οἷον τὸ τῶν σκωμμάτων, ἀλλ' οὔτε καὶ πλατύ, οἷον τὸ τῶν παραμυθιῶν. Οὕτως αἱ διηγήσεις αὗται ἀποτελοῦν μέσον τι μεταξὺ τῆς βραχύτητος τῶν ἐντελῶς ἐπεισοδιακῶν διηγήσεων τῶν σκωμμάτων καὶ τοῦ πλάτους τῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ παραμυθιοῦ διαμορφωθέντων εὐτραπέλων παραμυθιῶν.

Ἱστορία. Ὅ,τι ἐλέχθη περὶ τῆς ἱστορίας τῶν παραμυθιῶν ἰσχύει ἔν τινι μέτρῳ καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν εὐτραπέλων διηγήσεων. Ἡ σκωπτικὴ καὶ εὐτράπελος διάθεσις βεβαίως οὐδέποτε ἔλειψεν ἀπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀρκετὰ δὲ τῶν φερομένων εἰς τὸ στόμα αὐτοῦ σκωμμάτων καὶ εὐτραπέλων προφανῶς εἶναι δημιουργήματα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον νέα. Τὸ πλεῖστον ὅμως αὐτῶν εἶναι, ὅπως τὰ παραμύθια, κοινὸν κτῆμα πολλῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ ἀσιατικῶν λαῶν, ἡ δ' εὐρεῖα αὕτη ἐξάπλωσις θέτει τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχικῆς προελεύσεως καὶ τῆς ὁδοῦ τῆς διαδόσεως αὐτῶν, τὸ ὁποῖον, καθ' ὃν τρόπον καὶ εἰς τὰ παραμύθια, δὲν δύναται νὰ

Digitized by Google

λυθῇ συνολικῶς πρὶν ἐρευνηθῇ καὶ ἀποκαλυφθῇ ἡ ἀρχὴ καὶ προέλευσις ἑνὸς ἑκάστου ἰδιαιτέρως. Ὅ,τι μετὰ πιθανότητος δύναται γενικῶς περὶ τῆς ἱστορίας τῶν εὐτραπέλων διηγήσεων ἐν Ἑλλάδι νὰ λεχθῇ εἶναι τὰ ἑξῆς. Ἀντιθέτως πρὸς τὰ παραμύθια οὐ μόνον τὰ τεκμήρια καὶ αἱ μαρτυρίαι, αἱ πείθουσαι ὅτι ἡ ἀρχαιότης ἐγνώρισε τὰ σκώμματα καὶ τὰς εὐτραπέλους διηγήσεις ὑπὸ τὴν σημερινὴν αὐτῶν μορφήν εἶναι ἀρκεταί, ἀλλὰ καὶ δείγματα αὐτῶν ἀρκετὰ περιεσώθησαν, τῶν ὁποίων ἱκανὰ συνεχίζουν τὴν ζωὴν αὐτῶν μέχρι σήμερον. Οὕτως εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ Βοιωτοί, οἱ Συβαρῖται, οἱ Κυμαῖοι καὶ πρὸ παντὸς οἱ πασίγνωστοι Ἀβδηρῖται ἀπετέλεσαν τὸν στόχον διαφόρων περιπαιγμάτων, τῶν ὁποίων ἀρκετὰ περιεσώθησαν εἴτε εἰς παροιμίας εἴτε σποραδικῶς εἰς συγγραφεῖς. Ἐκτὸς ὅμως τῶν σποραδικῶν τούτων περιεσώθη μέχρις ἡμῶν καὶ εἰδικὴ τοιούτων συλλογὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα *Φιλόγελως*, ἀποδιδομένη ὑπὸ τῶν χειρογράφων εἰς τοὺς γραμματικοὺς Ἱεροκλέα καὶ Φιλάγριον, ὑπὸ δὲ τοῦ Reich εἰς αὐτὸν τὸν περίφημον μιμογράφον Φιλιστίωνα, ἥτις ἀκριβῶς περιλαμβάνει πολυάριθμα σκώμματα, ἀναφερόμενα εἴτε εἰς κατοίκους διαφόρων πόλεων, οἷον Ἀβδηρίτας, Κυμαίους κλπ., εἴτε εἰς διαφόρους κωμικοὺς τύπους, οἷον σχολαστικούς, δειλούς, δυσκόλους, μεθύσους ὀξυστόμους κλπ. Ἡ συλλογή, ὡς παρεδόθη, βεβαίως προέρχεται ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Βυζαντίου, οὐδεμία ὅμως ἀμφιβολία ὅτι πολλὰ τῶν περιλαμβανομένων ἐν αὐτῇ εὐτραπέλων εἶναι ἀρχαῖα. Πηγὴ τοιούτων, κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ἰδίως ἀρχαιότητα, πιθανώτατα ὑπῆρξαν οἱ μῖμοι, εἰς τοὺς ὁποίους παρῆλαυνον ποικίλοι κωμικοὶ τύποι, ἀνάλογοι πρὸς τοὺς περιλαμβανομένους ἐν τῷ Φιλογέλωτι. Αἱ ὑποθέσεις τῶν μίμων τούτων ἢ ἐπεισόδια αὐτῶν πολὺ εὐκόλως ἠδύναντο νὰ περιέλθωσιν εἰς τὸν λαόν, ὅπως καὶ σήμερον ἐκ τῶν λαϊκῶν δραμάτων τοῦ καραγκιόζη. Δεδομένης δὲ τῆς εὐρυτάτης ἀνὰ τὸν ἀρχαῖον κόσμον κινήσεως τῶν μίμων τούτων, εἶναι εὐεξήγητος καὶ ἡ εὐρυτάτη ἀνὰ τοὺς λαοὺς διάδοσις πολλῶν ἐκ τῶν εὐτραπέλων διηγήσεων, αἵτινες πιθανώτατα ἔχουν τὴν ἀρχὴν αὐτῶν εἰς τὸ θέατρον.

Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους βεβαίως δὲν ἔπαυσαν τὰ σκώμματα καὶ τὰ εὐτράπελα, δυστυχῶς ὅμως μέχρι τοῦδε δὲν ἐσημειώθησαν οὔτε τεκμήρια ἀλλ' οὔτε καὶ δείγματα τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν. Ὡς ἔνδειξις θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ χρησιμεύσῃ ἡ πληροφορία ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ μῖμοι, πλὴν ἄλλων, ἐμιμοῦντο καὶ κωμικοὺς τύπους ποτὲ μὲν Ἀραβίτας, ποτὲ δὲ Ἀρμενίους, κατὰ τῶν ὁποίων, ὡς καὶ κατ' ἄλλων ἐθνῶν, πιθανώτατα ἐστρέφοντο τὰ σκώμματα τῶν Βυζαντινῶν.

Τὰ ἐκ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων παραδοθέντα ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ηὔξησε καὶ ἐξ ἑαυτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐκ ξένων πηγῶν. Αἱ τουρκικαὶ διηγήσεις τοῦ Ναστραττὶν Χότζα ἔσχον εὐρεῖαν διάδοσιν παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ, ἰδίᾳ ἀφ' ὅτου μετεφράσθησαν καὶ ἐδημοσιεύθησαν εἰς λαϊκὸν βιβλίον, τὸ αὐτὸ δὲ συνέβη καὶ μὲ τὸν ἰταλικὸν Μπερτόλδον καὶ τὰ ἀποτελοῦντα τὴν συνέχειαν αὐτοῦ λαϊκὰ βιβλία, τὸν Μπερτολδῖνον κλπ. Δὲν δύναται ὅμως κανεὶς νὰ εἶναι πάντοτε βέβαιος ὅτι τὰ φαινόμενα σήμερον ὡς δάνεια δὲν ὑπῆρχον καὶ πρότερον παρὰ τῷ λαῷ ἐκ παλαιᾶς παραδόσεως, ἐφ' ὅσον ἀπαντῶνται ἤδη πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἰς τὸν Φιλόγελων. Σήμερον αἱ εὐτράπελοι διηγήσεις δὲν εἶναι ἐξ ἴσου κατανεμημέναι παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ. Ὑπάρχουσι χῶραι τινες, ὧν ὁ λαὸς κατ' ἐξοχὴν φιλοσκώμμων καὶ εὐτράπελος, διακρινόμεναι διὰ τὸ πλῆθος τῶν σκωπτικῶν διηγήσεων. Τοιαύτη χώρα εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἡ Χίος, ἐκ τῆς ὁποίας ἔχομεν καὶ τὰς πλουσιωτέρας συλλογάς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Κύριον ἔργον *Wesselski*, Der Hodja Nasreddin. Γενικῶς καὶ διὰ τὰς ἑλληνικὰς *Στ. Π. Κυριακίδου*, Ἑλληνικὴ Λαογραφία. Α' (Ἀθῆναι 1922,) ἔνθα καὶ ἀναγραφὴ τῶν κυριωτάτων συλλογῶν.

Σ. Π. Κ.

3') *Ὁ μῦθος*. Μῦθον λέγοντες ἐνταῦθα ἐννοοῦμεν οὐχὶ τὸν περὶ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωας, ἀλλὰ τὸν διδακτικόν, τοῦ ὁποίου πρότυπον καὶ αἰώνιον παράδειγμα εἶναι οἱ μῦθοι τοῦ Αἰσώπου. Εἶναι δὲ οἱ μῦθοι *παροιμιώδεις διηγήσεις*, αἱ ὁποῖαι, ὅπως καὶ αἱ ἐξ αὐτῶν προελθοῦσαι παροιμίαι, ἢ ἐπιλέγονται εἰς διαφόρους συνήθως ἰδιοτρόπους λόγους καὶ πράξεις ὡς *παραδειγματικαὶ παρομοιώσεις*, διὰ νὰ χαρακτηρίσουν αὐτοὺς συνήθως ἐπὶ τὸ σκωπτικώτερον, ἢ λέγονται ὡς *συμβουλαὶ μετὰ παραδείγματος* πρὸς νουθεσίαν ἢ ἐπίκρισιν. Ὅθεν καὶ διακρίνονται εἰς δύο κατηγορίας, *τοὺς ἁπλῶς παροιμιώδεις*, ἐκείνους δηλαδὴ οἱ ὁποῖοι χρησιμεύουν ἁπλῶς ὡς *παραδειγματικαὶ παρομοιώσεις*, καὶ εἰς *κυρίως διδακτικούς*, τῶν ὁποίων καταφανεῖς εἶναι οἱ γνωμολογικοὶ καὶ συμβουλευτικοὶ σκοποί. Οἱ ἁπλῶς παροιμιώδεις εἶναι ἀρχικῶς σκωπτικαὶ ἢ εὐτράπελοι διηγήσεις, τὰς ὁποίας ὁ λαὸς μεταφέρει, ὅπως χαρακτηρίσῃ πράξεις καὶ λόγους ἀτόπους, οὕτω δὲ μεταβάλλονται αὗται βαθμηδὸν εἰς *τυπικὰς παρομοιώσεις*, εἰς *παραδείγματα*, γίνονται δηλονότι *παρομιώσεις*. Διὰ τούτων ἐπιτυγχάνει ὁ λαὸς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ γελοίου πολὺ ζωηρότερον καὶ παραστατικώτερον, παρ' ὅσον θὰ ἐγίνετο μὲ λέξεις ἀφηρημένας καὶ ἀχρωματίστους.

Ἐχρησιμοποιήθησαν δὲ ὡς παραδειγματικαὶ παρομοιώσεις παντὸς εἴδους καὶ πάσης φύσεως εὐτράπελοι διηγήσεις, τοπικαί, σκωπτικαί, κυρίως εὐτράπελοι, παραμυθιακαί. Ἰδιαιτέρως ὅμως γίνεται χρῆσις διηγήσεων, ἀναφερομένων εἰς τὰ ζῷα, τῶν *μύθων τῶν ζῴων*, οἱ ὁποῖοι καὶ χαρακτηρίζονται ὡς οἱ κατ' ἐξοχὴν αἰσώπειοι.

Περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν μύθων τούτων ποικίλαι μέχρι τοῦδε ἐξηνέχθησαν γνῶμαι καὶ ὑποθέσεις. Ἄλλοι ὑπεστήριξαν ὅτι εἶναι λείψανα παλαιοτάτου ἔπους τῶν ζῴων τῶν ἰνδογερμανικῶν χρόνων (Grimm), ἄλλοι ἐθεώρησαν ὡς πατρίδα αὐτῶν τὴν Ἰνδικὴν (Wagner), ἄλλοι δὲ τὴν Ἑλλάδα (Benfey, Weber). Ἀλλ' ἅπασαι αἱ ὑποθέσεις αὗται εἶναι κυρίως φιλολογικαὶ καὶ δὲν θίγουν τὸ ἀρχικὸν καὶ θεμελιῶδες ζήτημα τῆς γενέσεως αὐτῶν εἰς τοὺς λαοὺς καὶ διὰ τοῦτο ἀστοχοῦν τοῦ σκοποῦ των. Ἡ πιθανωτέρα ὡς πρὸς τοῦτο γνώμη εἶναι ἡ ἀκόλουθος. Ἡ σημασία τῶν ζῴων παρὰ τοῖς κατὰ φύσιν ζῶσι λαοῖς εἶναι πολὺ σπουδαιοτέρα ἢ παρὰ τοῖς πεπολιτισμένοις. Ὅθεν καὶ ἡ παρατήρησις τῆς φύσεως καὶ τῶν ἠθῶν αὐτῶν ὀξεῖα καὶ ἀκριβής. Ἐκτὸς τούτου ἀποδίδονται εἰς τὰ ζῷα δυνάμεις καὶ ἰδιότητες ἀνάλογοι πρὸς τὰς ἀνθρωπίνας καὶ πολλάκις ἀνώτεραι. Καὶ αὐτῆς τῆς γλώσσης δὲν στεροῦνται τὰ ζῷα, ἀδιάφορον ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐννοῇ αὐτήν. Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους δὲν ἦτο δύσκολον νὰ ἀναπτυχθῶσι ποικίλαι περὶ τὰ ζῷα διηγήσεις, ἐν αἷς ταῦτα νὰ δρῶσιν ἐξ ἴσου μετὰ τοῦ ἀνθρώπου ἢ καὶ καθ' ἑαυτά, συμφώνως πρὸς τὰς ἀποδιδομένας εἰς αὐτὰ ἰδιότητας, κατὰ τρόπον ὅμως πάντοτε ἀνθρωπομορφικόν, ὅπως ἀκριβῶς διὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀνεπτύχθησαν καὶ διάφοροι δραματικαὶ παραστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας τὰ δρῶντα πρόσωπα εἶναι ζῷα, καθὼς καὶ μιμικοὶ χοροί, ἀπομιμούμενοι τοὺς τρόπους καὶ τὰ ἤθη των.

Ἔφερον δ' αἱ διηγήσεις αὗται τριπλοῦν χαρακτῆρα, καθόσον τριῶν εἰδῶν εἶναι ἡ θέσις, τὴν ὁποίαν ἔχει τὸ ζῷον ἐν τῷ βίῳ τοῦ κατὰ φύσιν ἀνθρώπου. Τὸ ζῷον δι' αὐτὸν εἶναι οὐ μόνον τὸ μυστηριῶδες ὄν, τὸ πλῆρες ἀγνώστων καὶ περιέργων δυνάμεων καὶ ἰδιοτήτων, ὁ πρεσβύτερος τοῦ ἀνθρώπου ἀδελφὸς καὶ ἐν πολλοῖς ὁ σεβαστὸς πρόγονος τῆς φυλῆς, ἀλλὰ καὶ τὸ προσφιλὲς αὐτοῦ παίγνιον, πολλάκις δ' ὁ στόχος τῶν σκωμμάτων αὐτοῦ. Ὅθεν καὶ αἱ διηγήσεις ἄλλαι μὲν εἶναι σοβαραί, σκοποῦσαι εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν διαφόρων τοῦ ζῴου ἰδιοτήτων, καὶ τοιαῦται εἶναι κατ' ἐξοχὴν αἱ *αἰτιολογικαὶ περὶ τὰ ζῷα παραδόσεις*, ἄλλαι εὐτράπελοι καὶ παιγνιώδεις, αἱ διάφοροι ἐκ τοῦ βίου τῶν ζῴων *ἐπεισοδιακαὶ διηγήσεις*, ἄλλαι τέλος σκωπτικαί, σκώπτουσαι ἤθη καὶ ἰδιότητας εἴτε ὑπὸ τὸν τύπον *λοιδοριῶν* εἴτε ὑπὸ τὸν τύπον *εὐτραπέλων αἰτιολογικῶν παραδόσεων*. Καὶ τὰ τρία ταῦτα εἴδη εἶναι ἐξ ἴσου ἀρχικὰ καὶ συνυπάρχουν. Εἰς τὰ παλαιότερα ὅμως στάδια ἀφθονοῦν μᾶλλον αἱ αἰτιολογικαὶ παραδόσεις, ἐνῷ σὺν τῷ χρόνῳ, ἐφόσον τὸ ζῷον ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἔχανε τὴν σοβαρὰν αὐτοῦ σημασίαν, ἀρχίζουν νὰ ἐπικρατοῦν αἱ εὐτράπελοι ἢ καὶ αἱ σοβαρώτεραι λαμβάνουν χαρακτῆρα παιγνιώδη. Χαρακτηριστικὸν ὅμως εἶναι ὅτι εἰς πάσας τὰς διηγήσεις ταύτας τὰ ζῷα ὁμιλοῦν καὶ πράττουν ἀνθρωπομορφικῶς, ἀλλὰ κατὰ τρόπον φυσικόν. Ἡ μαγεία καὶ τὸ ὑπερφυσικόν, τὰ δύο κυριώτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ παραμυθιοῦ, λείπουν. Ἐξαίρεσις μόνον γίνεται εἰς τὰς αἰτιολογικὰς πολλάκις παραδόσεις. Τὸ δὲ ὕφος καὶ ἡ τεχνοτροπία ἐν τῷ συνόλῳ εἶναι οὐχὶ διάφορος τῆς τῶν παραδόσεων καὶ τῶν εὐτραπέλων διηγήσεων. Ἐκ τῶν διηγήσεων τούτων αἱ εὐτράπελοι καὶ σκωπτικαὶ εὐκόλως ἠδύναντο νὰ λάβουν καὶ ἔλαβον πράγματι τὴν ἐξέλιξιν, ἣν ἔσχον καὶ αἱ εὐτράπελοι ἐν γένει διηγήσεις. Οὕτω μέγα μέρος αὐτῶν ἐξελίχθησαν εἰς παροιμιώδεις, διατηρήσασαι τὴν βραχύτητα αὐτῶν καὶ πολλάκις συμπτυχθεῖσαι καὶ εἰς παροιμίας, ἐνῷ ἄλλαι ἐπλατύνθησαν εἰς παραμύθια, οὕτω δ' ἐμορφώθη τὸ παραμύθι τῶν ζῴων. Ἐκ τῶν παραμυθιῶν τὰ μὲν εἶναι ἐντελῶς ἐπεισοδιακὰ καὶ διὰ τοῦτο βραχέα, τὰ δὲ πλατύτερα. Τὰ τελευταῖα παρέσχον ὕλην εἰς τὸ γνωστὸν ἔπος τῶν ζῴων, πολλὰ δὲ καὶ ἀντιστρόφως προῆλθον ἴσως ἐκ τῆς ἀποσυνθέσεως τοῦ ἔπους.

Περαιτέρω αἱ παροιμιώδεις διηγήσεις ἐξειλίχθησαν εἰς μύθους διδακτικούς, τῶν ὁποίων καταφανεῖς εἶναι οἱ γνωμολογικοὶ καὶ συμβουλευτικοὶ σκοποί. Τῆς τοιαύτης ἐξελίξεως αἰτία εἶναι ἡ περισσότερον παραστατικὴ καὶ ὀλιγώτερον ἀφηρημένη διανόησις τοῦ κατὰ φύσιν ἀνθρώπου, ἕνεκα τῆς ὁποίας, διὰ νὰ καταστῇ νοητὴ οἱαδήποτε ἀφηρημένη διδασκαλία, οἱονδήποτε δίδαγμα ἠθικόν, εἶναι ἀνάγκη ἡ ἐνδυσις τῆς παραστάσεως, πρέπει νὰ μεταβληθῇ εἰς εἰκόνα. Ὅθεν ὁσάκις παρουσιάζεται ἀνάγκη διατυπώσεως γενικωτέρων γνωμῶν, κατὰ τὸ πλεῖστον δὲν ἐπιζητοῦνται *λέξεις*, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται ἢ καὶ πλάττονται πράξεις παραδειγματικαί, ἤτοι δημιουργοῦνται *διδακτικοὶ μῦθοι*. Οὕτω πρωτίστως προσηρμόσθησαν εἰς σκοποὺς διδακτικοὺς οἱ *παροιμιώδεις μῦθοι*, καθόσον οὗτοι, ὡς διηγήσεις ἀρχικῶς εἴτε εὐτράπελοι, εἴτε σκωπτικαί, χαρακτηρίζουσαι ἐλαττώματα καὶ πράξεις ἀλόγους, ἐνεῖχον ἤδη τὸν σπόρον τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας. Ὁ παρακολουθῶν αὐτὰς γέλως ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον βῆμα ἀρνητικῆς ἠθικῆς διδασκαλίας, ἡ ὁποία κατόπιν διατυποῦται καὶ θετικῶς εἰς τὸ ἠθικὸν παράγγελμα, τὸ παρακολουθοῦν τὸν μῦθον, τὸν καλούμενον ἐπιμύθιον. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι τὰ ἐπιμύθια ταῦτα εἶναι προσθῆκαι τῶν σοφῶν, οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποίησαν τὸν μῦθον διὰ τὰς διδασκαλίας των. Διὰ τὸν λαὸν ἡ διδασκαλία ἐκπηδᾷ αὐτόματος ἐκ τῆς εἰκόνος τοῦ μύθου, χωρὶς νὰ ἔχῃ ἀνάγκην νὰ διατυπωθῇ εἰς ἀφηρημένον ἠθικὸν παράγγελμα. Κατὰ τὸ παράδειγμα νῦν τῶν ἐκ τῶν παροιμιωδῶν προελθόντων διδακτικῶν μύθων ἐπλάσθησαν καὶ ἄλλοι ἐξ ὑπαρχῆς διδακτικοί, σήμερον δὲ εἶναι πολλάκις δύσκολος ἡ διάκρισις ἄν τις μῦθος ἐκ παροιμιώδους ἐγένετο διδακτικὸς ἢ ἐπλάσθη ἀρχικῶς τοιοῦτος.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν εὐτραπέλων διηγήσεων καὶ παραμύθια ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς διδακτικοὺς σκοποὺς καὶ ἔλαβον τὴν σημασίαν μύθου. Τοῦτο διότι καὶ εἰς τὰ παραμύθια βασιλεύει κάποια γενικωτέρα ἠθική, καθ' ὅσον κατὰ κανόνα εἰς αὐτὰ ἡ μὲν κακία τιμωρεῖται, ἡ δὲ ἀρετὴ θριαμβεύει.

Τοιαύτην ἔχων τὴν ἀρχὴν ὁ διδακτικὸς μῦθος δὲν παρέμεινε μέχρι τέλους λαϊκός. Σοφοὶ καὶ ποιηταὶ ὄχι μόνον ἐχρησιμοποίησαν αὐτόν, ἀλλὰ πολλάκις καὶ ἐκαλλιέργησαν ὡς μέσον ἐναργοῦς καὶ πειστικῆς διδασκαλίας, καθ' ὃν τρόπον ἐκαλλιέργησαν καὶ τὴν ἀλληγορικὴν γνώμην καὶ τὸ αἴνιγμα.

Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἡ ὕπαρξις καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῶν μύθων, καὶ δὴ τῶν μύθων τῶν ζῴων, εἶναι παλαιά. Ἤδη εἰς τὸν Ὅμηρον ὑπάρχουν ἐνδείξεις περὶ αὐτῶν, ὁ δὲ Ἡσίοδος ἀναφέρει ἕνα, τὸν τῆς ἀηδόνος καὶ τοῦ ἱέρακος, καλεῖ δὲ τὸν μῦθον αἶνον. Ὁ Ἀρχίλοχος βραδύτερον καὶ ὁ Σιμωνίδης καὶ ἄλλοι ποιηταὶ μετεχειρίσθησαν ἐπίσης αὐτὸν ὡς μέσον διδασκαλίας· ἔτι ὑστερώτερον καὶ οἱ ῥήτορες πολλάκις ἔλεγον μύθους, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ «Ρητορικῇ» του καταλέγει αὐτοὺς μεταξὺ τῶν ῥητορικῶν παραδειγμάτων. Ὡσαύτως καὶ οἱ ῥητοροδιδάσκαλοι διεπραγματεύθησαν περὶ αὐτῶν ὡς προγυμνασμάτων ῥητορικῶν. Ἐκ τῶν φιλοσόφων εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Πρόδικος ἔπλασε τὸν μῦθον περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας, ὁ Σωκράτης ἐν τῇ φυλακῇ ἐστιχούργει τοὺς αἰσωπείους μύθους, οἱ δὲ κυνικοὶ βραδύτερον ἐχρησιμοποίησαν αὐτοὺς ὡς μέσον διδακτικὸν κατὰ κόρον, ὥστε προὐκάλεσαν τὴν ἀγανάκτησιν τοῦ Ἰουλιανοῦ. Ἡ παιδαγωγικὴ αὐτῶν σημασία ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων καὶ ἐγίνετο χρῆσις αὐτῶν ὡς μέσου διδασκαλίας τῶν παίδων, τὴν ὁποίαν ἐπιδοκιμάζει ὁ Πλάτων, ἐνωρὶς δὲ φαίνεται ὅτι πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον εἶχον καταρτισθῇ συλλογαί, ὅθεν καὶ τὸ τοῦ Ἀριστοφάνους οὐδ' Αἴσωπον πεπάτηκας. Ἔτι βραδύτερον ὁ ποιητὴς Βάβριος στιχουργεῖ συστηματικῶς τοὺς μύθους.

Ἐξ ἴσου πρὸς τοὺς Ἕλληνας μετεχειρίσθησαν τὸν μῦθον καὶ οἱ Ρωμαῖοι, παλαιὸν δὲ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ Μενινίου Ἀγρίππα, ὅστις διὰ μύθου ἔπεισε τοὺς πληβείους νὰ ἐπανέλθουν εἰς Ρώμην, ὅταν εἶχον ἀποχωρήσει εἰς τὸ ἱερὸν ὄρος. Ὁ ῥητοροδιδάσκαλος Κοϊντιλιανὸς παρατηρεῖ περὶ τῶν μύθων ὅτι προσελκύουν τὰς ψυχὰς τῶν ἀγροτῶν καὶ ἀμαθῶν, οἵτινες ἀφελέστερον τὰ πεπλασμένα ἀκούοντες καὶ παρασυρόμενοι ὑπὸ τῆς εὐχαριστήσεως εὐκόλως συμφωνοῦν πρὸς αὐτά, ὁ δὲ Φαῖδρος, μιμούμενος τὸ παράδειγμα τοῦ Βαβρίου, ἐστιχούργησε καὶ αὐτὸς ἱκανοὺς μύθους.

Ὑπὲρ τοὺς Ἕλληνας ὅμως καὶ τοὺς Ρωμαίους τοὺς μύθους ὡς μέσον διδασκαλίας διαφόρων ἠθικῶν καὶ πρακτικῶν ἀληθειῶν ἐχρησιμοποίησαν οἱ Ἰνδοί, τὰ διδακτικὰ βιβλία τῶν ὁποίων κατὰ τὸν μεσαίωνα μετεφράσθησαν εἰς διαφόρους ἀνατολικὰς γλώσσας καὶ εἰς τὴν ἑλληνικήν. Τοιαῦτα βιβλία εἶναι ἡ περίφημος Παντσατάντρα ἡ Χιτοπαδάσσα, ἥτις μετεφράσθη εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὑπὸ τὸν τίτλον Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης, τὸ διδακτικὸν καὶ θρησκευτικὸν μυθιστόρημα Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ, τὸ ἱστορικὸν Συντίπα τοῦ φιλοσόφου καὶ αἱ Μυθολογίαι τοῦ Ψιτταχοῦ. Ἐκ τούτων ἡ Παντσατάντρα χρησιμοποιεῖ κατ' ἐξοχὴν τοὺς μύθους τῶν ζῴων. Εἶναι ὅμως διάφορος ἡ χρῆσις αὕτη τῆς ἑλληνικῆς. Οἱ Ἕλληνες ποιηταὶ καὶ πεζογράφοι περιωρίσθησαν νὰ δώσουν εἰς τὸν λαϊκὸν μῦθον διατύπωσιν λογοτεχνικήν, χωρὶς οὔτε τὴν ἁπλότητα καὶ τὴν ἀφέλειαν νὰ ἀλλοιώσουν οὔτε καὶ τὴν διήγησιν νὰ ἐπαυξήσουν, διετήρησαν δὲ καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν ἐν αὐτοῖς δρώντων ζῴων· ἡ ἐκ τῶν μύθων τούτων διδασκαλία πηγάζει αὐτόματος ἐκ τοῦ ὅλου μύθου, ἄνευ παρεμβολῆς ἠθικῶν γνωμῶν καὶ παραγγελμάτων. Ἀντιθέτως οἱ Ἰνδοὶ ἐπεκτείνουν τὸν μῦθον οὐ μόνον διὰ ποικίλων ἄλλων πλατειασμῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς παρεμβολῆς ἀφθονωτάτων γνωμῶν καὶ ἠθικῶν διδασκαλιῶν, ἔτι δὲ καὶ διὰ τῆς εἰσαγωγῆς εἰς τὸ στόμα τῶν προσώπων τοῦ ἀρχικοῦ μύθου ἄλλων μύθων, οὕτω δὲ κατέστρεψαν τὴν συνοπτικότητα καὶ αὐτοτέλειαν αὐτοῦ, ἠλλοίωσαν δὲ καὶ τὸν φυσικὸν χαρακτῆρα τῶν ζῴων, τὰ ὁποῖα μόνον κατ' ὄνομα πλέον εἶναι ζῷα, πράγματι δὲ ἄνθρωποι καὶ σοφοὶ ἠθικολόγοι.

Digitized by Google

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν διδακτικῶν μύθων ἀνήκουν καὶ αἱ παραβολαί, αἱ ὁποῖαι τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἐπιδιώκουν, νὰ αἰσθητοποιήσουν δηλονότι γενικωτέρας διδασκαλίας εἰς ζωντανὰ παραδείγματα.

Οἱ μῦθοι παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ φέρονται συνήθως μὲ τὰ ὀνόματα, μὲ τὰ ὁποῖα φέρονται καὶ αἱ παροιμίαι, οἷον *μῦθος*, *λόγος*, *παραμύθι*, *παροιμία*, τὸ τουρκικῆς προελεύσεως *μασάλι* καὶ εἴ τι ἄλλο. Εἶναι δὲ συνήθεις κατὰ τὰς συνομιλίας καὶ εἰς τοὺς γέροντας ἰδιαιτέρως προσφιλεῖς. Εἰσάγονται συνήθως διὰ τῶν φράσεων: *Ἐσὺ τὸ κάνεις σὰν ἕναν μιὰ φορά, ποῦ...*, *Ἐσὺ τὸ κάνεις σὰν τὸν Ναστραντὶν Χότζα*, ἢ *—σὰν τὸ παραμύθι. Νὰ σοῦ πῶ ἕνα μῦθο, —παροιμία, —παραμύθι* κλπ. Αἱ πρῶται, αἱ ὁμοιωματικαί, προσαρμόζονται καλύτερον εἰς τοὺς παροιμιώδεις, αἱ τελευταῖαι, δηλαδὴ *νὰ σοῦ πῶ ἕνα μῦθο* κλπ., εἰς τοὺς κυρίως διδακτικούς. Εὑρίσκονται δὲ παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ καὶ τὰ δύο εἴδη τῶν μύθων, ἤτοι καὶ οἱ ἁπλῶς παροιμιώδεις μετὰ τῶν μύθων τῶν ζῴων καὶ οἱ κυρίως διδακτικοί.

Ὡς πρὸς τοὺς πρώτους, πάντα τὰ εἴδη τῶν εὐτραπέλων διηγήσεων δύνανται νὰ χρησιμοποιηθῶσι καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς παροιμιώδεις μῦθοι, οἵτινες πολλάκις περαιτέρω συνεπτύχθησαν καὶ εἰς παροιμίας. Καὶ σήμερον ὅμως κατ' ἐξοχὴν παροιμιώδεις ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι οἱ μῦθοι τῶν ζῴων. Πολλοὶ τούτων προέρχονται πράγματι ἐκ τῶν παλαιῶν. Ἐν τούτοις ἡ παράδοσις αὐτῶν φαίνεται ἐντελῶς ἀνεξάρτητος τῆς γραπτῆς. Πολλάκις οἱ νεώτεροι συμπληρώνουν ταύτην, ἴχνη μόνον τοῦ μύθου διατηρήσασαν, ἄλλοτε δὲ καὶ τὴν ἐπανορθώνουν. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ μῦθοι πιθανῶς νεώτεροι, προελθόντες ἐξ εὐτραπέλων αἰτιολογικῶν παραδόσεων.

Παρὰ τοὺς μύθους τῶν ζῴων δὲν εἶναι ἄγνωστον παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ καὶ τὸ παραμύθι τῶν ζῴων, τὸ ὁποῖον εἰς παλαιοτέρους χρόνους ἐκαλλιεργήθη καὶ ποιητικῶς, ὅθεν καὶ ἡ λεγομένη Φυλλάδα τοῦ γαϊδάρου, ἡ ὁποία περιλαμβάνει ἐπεισόδια ἀνήκοντα εἰς τὸ μεσαιωνικὸν ἔπος τῶν ζῴων. Πρὸς τὸ ἔπος τοῦτο ἔχουν σχέσιν τὰ πλεῖστα τῶν φερομένων σήμερον παραμυθιῶν ζῴων, τῶν ὁποίων ἥρωες εἶναι ὁ λύκος καὶ ἡ ἀλεπού. Παρὰ ταῦτα ὅμως ὑπάρχουν καὶ ἄσχετα πρὸς τὸ ἔπος. Ὅλων τούτων τῶν παραμυθιῶν κύριον χαρακτηριστικὸν εἶναι ὁ παιδικὸς τόνος, οὐ μόνον εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ὑφήν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔκφρασιν καὶ τὴν πλοκήν.

Ὡς πρὸς τοὺς δευτέρους, τοὺς κυρίως διδακτικούς, καὶ αὐτοὶ δὲν εἶναι ἄγνωστοι, ἄλλοι ἐκ παροιμιωδῶν ἐξελιχθέντες καὶ ἄλλοι ἐξ ἀρχῆς πλασθέντες. Εἰς τούτους οὐχὶ σπανίως ἐπιτίθενται καὶ ἐπιμύθια, εἰσαγόμενα διαφοροτρόπως, οἷον *ἔτσι εἶναι, κ' ἔτσι φανερώθηκε πῶς, τί λέει τὸ παραμύθι; τώρα ὁ μύθος δηλοῖ δηλαδὴ καὶ περιπλέον* καὶ εἴ τι ἄλλο. Καλοῦνται δ' ἐνιαχοῦ τὰ παραμύθια ταῦτα *λόγος πατινός*. Διὰ τῆς προσθήκης τοιούτων ἐπιμυθίων πολλάκις καὶ παραμύθια προσέλαβον χαρακτῆρα διδακτικόν.

Τεχνοτροπία καὶ ὕφος. Ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὸ ὕφος τῶν παροιμιωδῶν μύθων ἰσχύουν ὅσα ἐλέχθησαν περὶ τῶν εὐτραπέλων διηγήσεων, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ προέρχονται. Εἶναι δηλαδὴ τὸ ὕφος πυκνὸν καὶ σύντομον, ἡ δὲ ὅλη διήγησις περιορίζεται εἰς ἓν καὶ μόνον ἐπεισόδιον. Οἱ μῦθοι ὅμως τῶν ζῴων, συγκρινόμενοι πρὸς τοὺς παλαιούς παρουσιάζουσιν εἰς τὴν ἀφήγησιν περισσοτέραν ἄνεσιν· δὲν εἶναι τόσον βραχεῖς καὶ πυκνοί Δὲν λείπουν δὲ καὶ περιπτώσεις ἐπεκτάσεως καὶ δημιουργίας πλάτους παραμυθιοῦ, αἵτινες ἐξηγοῦνται ἐκ τῆς χρησιμοποιήσεως πολλάκις τῶν μύθων ὄχι μόνον πρὸς διδακτικοὺς σκοπούς, ἀλλὰ καὶ πρὸς διασκέδασιν, ἀντὶ παραμυθιοῦ.

Ἱστορία. Ὅ,τι ἐλέχθη διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν εὐτραπέλων διηγήσεων ἰσχύει καὶ περὶ τῶν παροιμιωδῶν, περὶ δὲ τῶν μύθων τῶν ζῴων εἴπομεν ἤδη τὰ ἀναγκαῖα. Ὡς πρὸς τοὺς κυρίως διδακτικούς, εὑρισκόμεθα εἰς τὰς αὐτὰς δυσχερείας, εἰς τὰς ὁποίας εὑρισκόμεθα καὶ διὰ τὸς εὐτραπέλους, λόγῳ τῆς εὐρείας αὐτῶν ἀνὰ τοὺς λαοὺς ἐξαπλώσεως, ἥτις καὶ ἀπαιτεῖ εἰδικὴν δι' ἕκαστον ἔρευναν. Ἔτι δὲ μᾶλλον δυσχεραίνεται ἡ ἔρευνα ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκῶν συλλογῶν νεοελληνικῶν μύθων. Ἐν γενικαῖς μόνον γραμμαῖς δύνανται νὰ λεχθῶσι τὰ ἑξῆς: Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ὁ διδακτικὸς μῦθος δὲν εἶναι ἄγνωστος. Ὀνομάζεται *αἶνος* καὶ κατὰ τοὺς λεξικογράφους διακρίνεται τοῦ μύθου «τῷ τὸν αἶνον μὴ πρὸς παῖδας, ἀλλὰ πρὸς ἄνδρας πεποιῆσθαι, καὶ μὴ πρὸς ψυχαγωγίαν μόνον, ἀλλὰ καὶ παραίνεσιν ἔχειν τινά. Βούλεται γὰρ ἐπικρυπτόμενος παραινεῖν τε καὶ διδάσκειν». Ἐκτὸς τῆς λέξεως ταύτης γίνεται χρῆσις καὶ τῶν λέξεων *μῦθος, λόγος, ἀπόλογος*.

Ἐκτὸς τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν μύθων ὑπὸ τῶν σοφῶν, περὶ ἧς εἴπομεν ἤδη, ἐκυκλοφόρουν τοιοῦτοι καὶ παρὰ τῷ λαῷ, οἵτινες διεκρίνοντο εἰς διαφόρους κατηγορίας, πρῶτον τοὺς *αἰσωπείους*, οἵτινες ἔφερον καὶ τὸ ὄνομα *αἰσωπικὰ γελοῖα*, δεύτερον τοὺς *λιβυκοὺς* ἢ *λιβυστικούς*, τρίτον τοὺς *συβαριτικοὺς* ἢ τὰ *συβαριτικὰ γελοῖα*, τέταρτον τοὺς *φρυγίους*, πέμπτον τοὺς *κιλικίους*, ἕκτον τοὺς *καρικούς*, ἕβδομον τοὺς *κυπρίους*, ὄγδοον τοὺς *αἰγυπτίους*. Ὁποίου εἴδους ἦσαν ἕκαστοι τούτων δὲν γνωρίζομεν. Συνήθως διεκρίνοντο οἱ αἰσώπειοι τῶν συβαριτικῶν ἐκ τούτου, ὅτι οἱ μὲν περὶ τὰ ἄλογα ζῷα ἦσαν, οἱ δὲ περὶ τοὺς ἀνθρώπους· ἀλλ' ἡ διάκρισις αὕτη δὲν ἦτο ἀναμφισβήτητος. Ἐκ τῶν μύθων τούτων οἱ μάλιστα εὐδοκιμοῦντες ἦσαν οἱ αἰσώπειοι, τῶν ὁποίων ἤδη ἀπὸ τοῦ Ε΄ αἰῶνος εἶχεν ἀποτελεσθῆ συλλογή. Οἱ μῦθοι οὗτοι ἐπέζησαν κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ κατὰ τὰς ὑστερωτέρας ἐποχάς, κατὰ δὲ τοὺς μέσους χρόνους ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ηὐξήθη ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐκ τῶν μεταφράσεων ἀνατολικῶν μυθολογικῶν βιβλίων, ὡς ὁ Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ, ὁ βίος τοῦ Αἰσώπου, ὁ Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης, τὸ ἱστορικὸν τοῦ Συντίπα καὶ εἴ τι ἄλλο. Οἱ σημερινοὶ νεοελληνικοὶ μῦθοι θὰ ἠδύναντο νὰ διακριθῶσιν εἰς τέσσαρας ὁμάδας. Τούτων ἡ πρώτη περιλαμβάνει τοὺς ἐκ τῆς ἀρχαιότητος κληροδοτηθέντας, ἡ δευτέρα τοὺς ἐκ τῶν διαφόρων μνημονευθέντων μυθολογικῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα ἐγνώρισεν ὁ λαὸς κατὰ τὸν μεσαίωνα, ἡ τρίτη πιθανῶς εἶναι τουρκικῆς προελεύσεως καὶ ἡ τετάρτη τέλος φαίνεται νεοελληνικὸν δημιούργημα, μολονότι ἡ ἐξακρίβωσις τῆς καταγωγῆς δὲν εἶναι εὔκολος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Γενικῶς καὶ διὰ τὰ ἀρχαῖα *Hausrath*, Fabel ἐν R. E. Pauly-Wissowa. Ἐπίσης γενικῶς καὶ διὰ τὰ νεοελληνικὰ Κυριακίδου, Ἑλληνικὴ λαογραφία Α΄, 1922.

Σ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Γ΄) Λαϊκὴ τέχνη. Ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, ἡ ἀντικειμενικὴ αὕτη ἔκφρασις καὶ ἐκδήλωσις τοῦ καλλιτεχνικοῦ διακοσμητικοῦ συναισθήματος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἐκφράζει, μὲ τὰς πλουσίας καὶ ποικίλας ἐκδηλώσεις καὶ ἀποχρώσεις της, ὅλας τὰς διαφορὰς καὶ ἰδιορρυθμίας τῶν διαφόρων τόπων τῆς πολυμόρφου ἑλληνικῆς γῆς καὶ ζωῆς. Ἀντικατοπτρίζει οὕτως ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη τὸν φυλετικὸν χαρακτῆρα, τὴν ἰδιοσυγκρασίαν, τὴν ψυχικὴν διάθεσιν, τὴν αἰσθητικὴν παράδοσιν, συνείδησιν καὶ καλλιτεχνικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ὁμαδικῆς ψυχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Οἱ γεωγραφικοὶ λόγοι καὶ αἱ κλιματολογικαὶ συνθῆκαι τῆς Ἑλλάδος, αἱ συνήθειαι, αἱ παντοῖαι παραδόσεις, αἱ συνθῆκαι, ὁ τρόπος τῆς ζωῆς, ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἐγχωρίων ἀναμεταξύ των, αἱ περιπέτειαι τῆς φυλῆς, αἱ ἐπιμιξίαι, ἡ ἱστορικὴ παράδοσις, αἱ ξέναι ἐπιδράσεις, ἡ γνωριμία ξένων ἔργων δίδουν εἰς τὴν τέχνην ἑκάστου τόπου, ἑκάστης ἐπαρχίας, ἑκάστου χωρίου ἀκόμη, καταπληκτικὰς τοπικὰς διαφοράς, αἵτινες ἀντανακλοῦν πιστῶς τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα καὶ βιώματα τῶν κατοίκων. Ἐνίοτε ὁ τοπικὸς αὐτὸς χαρακτὴρ συμπίπτει καὶ μὲ τὸ διαλεκτικὸν ἰδίωμα. Τοιουτοτρόπως, ἐκεῖ ὅπου ἔχομεν ἀλληλεπιδράσεις διαλεκτικάς, ἔχομεν παρομοίας καὶ εἰς τὴν τέχνην.

Ἵνα ἐννοήσῃ τις τὴν γένεσιν καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης, πρέπει πρῶτον νὰ τὴν μελετήσῃ ἀπηλλαγμένην ὅλως τοῦ ἱστορικοῦ βίου καὶ τοῦ ἄλλου πολιτισμοῦ. Διαφυλάττει αὐστηρῶς τὰ σχήματα τὰ παραδεδομένα ἀπὸ τὰς προηγουμένας γενεάς, ἅτινα εἶναι ἀπόδειξις τοῦ ἀδιασπάστου τῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους, ὡς ὑποσυνείδητον κληρονομίαν, ὡς ἱερὸν ἄγραφον νόμον, διότι τὰ περισσότερα ἔχουν στενὸν σύνδεσμον μὲ παλαιοτάτας συνηθείας καὶ πίστεις. Πολλὰ μάλιστα ἐξ αὐτῶν ἔχουν καὶ σχέσιν πρὸς βιογενετικοὺς νόμους καὶ ἀνταποκρίνονται πρὸς ἀνθρωπίνας συνηθείας τῆς γενέσεως, πρὸς λατρείας, σύμβολα καὶ πίστεις τοῦ πρωτογόνου ἀνθρώπου. Ὅλα περίπου στενῶς συνδέονται μὲ τὴν φύσιν, τὰς συνηθείας καὶ τὰς παραδόσεις, ἕνεκα δὲ τούτου αἱ δημιουργικαί των πηγαὶ ἔχουν βαθυτάτην ἐξέλιξιν καὶ στηρίζονται εἰς τὴν ἑνιαίαν πνευματικότητα, τὴν ἀπὸ τῆς αἰσθήσεως ἰδίως ὁμαδικῶς δημιουργηθεῖσαν. Καὶ ὅσα ἐξ αὐτῶν δὲν συνεχίζουσιν αὐστηρῶς τὴν κληρονομηθεῖσαν τεχνικὴν παράδοσιν, ἀλλὰ φέρουν κάποιαν σφραγῖδα προσωπικότητος, τὰ ξυλόγλυπτα π. χ., ἔχουν μολαταῦτα ἑνιαίαν μορφὴν καὶ ἔκφρασιν, ἂν καὶ ἐκπηγάσαντα αὐθορμήτως ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς φύσεως τοῦ ἁπλοϊκοῦ τεχνίτου. Διότι καὶ αὐτὸς εἰς τὴν αὐτὴν πνευματικὴν συνείδησιν στηρίζεται καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιον φυσικὸν καὶ κοινωνικὸν περιβάλλον ἐπηρεάζεται καὶ ἀποδίδει ἀφῃρημένως ἑκάστην ἔννοιαν μὲ τὴν αὐτὴν ἁπλότητα καὶ ἀφέλειαν, μὲ τὴν ὁποίαν ἐγεννήθη μέσα του, ὅπως τὰ παιδία μὲ τὰ ἀφελῆ των σχεδιάσματα.

Τὴν ἑλληνικὴν λαϊκὴν τέχνην διακρίνει αὐστηρότης γραμμῆς, συνεχὴς σχηματοποίησις τῶν θεμάτων καὶ ἀφῃρημένη ἔκφρασις. Αὐτὰ εἶναι τὰ κύρια διακριτικά της, τὰ ὁποῖα ἀντλοῦνται ἐκ τῆς γεωμετρικῆς ἐκφράσεως, καθὼς καὶ ἡ βασικὴ δημιουργική της τάσις. Ἀπ' αὐτὴν τὴν τάσιν διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς γραμμῆς ἔχουν γεννηθῆ τὰ διάφορα γεωμετρικὰ σχήματα, τὰ ἀφθονοῦντα εἰς τὰ ἑλληνικὰ δημιουργήματα καὶ ἅτινα δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ παρακολουθήσωμεν καὶ συσχετίσωμεν πρὸς τὰ γενετικά των αἴτια, καὶ ἀκόμη πρὸς αὐτὰ τὰ προϊστορικὰ πρότυπα. Ἡ ἰδία τάσις καὶ ὡς ἐξέλιξις τῆς σχηματοποιήσεως μὲ τὴν γραμμὴν ἐδημιούργησε καὶ διάφορα ἄλλα θέματα καὶ ἀπεικονίσεις τῆς φύσεως μὲ μορφὰς ἀφῃρημένας (ζῷα, ἀνθρώπους, φυτὰ κλπ.). Ὅλα τὰ θέματά της εἶναι μορφοποιημέναι καὶ σχηματοποιημέναι ἀπεικονίσεις, αἵτινες ἀποφεύγουν ὁποιανδήποτε φυσιοκρατικὴν ἀπεικόνισιν τῆς φύσεως καὶ πληροῦν ὡρισμένην, καθαρὰν ἐπιφάνειαν χωρὶς προοπτικὴν καὶ πλαστικότητας. Αὐτὸ διακρίνεται κυρίως εἰς τὰ θέματα τῆς ὑφαντικῆς, κεντητικῆς, ἀγγειοπλαστικῆς, μεταλλοτεχνίας. Ὀλίγαι πλαστικαὶ μορφαὶ ἀπαντῶσι, καὶ αὐταὶ εἰς τὰ ξυλόγλυπτα καὶ τὰ ἀργυροχοϊκὰ τῆς ἐργαστηριακῆς τέχνης. Γενικὰ λοιπὸν γνωρίσματα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης εἶναι: ἁπλοποίησις καὶ σχηματοποίησις τοῦ θέματος καὶ ἔντονος τάσις πρὸς διακόσμησιν.

Τὰς ἀπείρους μορφὰς ἐκφράσεως τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης, αἵτινες τὴν τοποθετοῦν εἰς ὅλως ἐξαιρετικὴν θέσιν μεταξὺ τῶν λαϊκῶν τεχνῶν τῶν ἄλλων ἐθνῶν, εἶναι δυσκολώτατον μὲ τὰς μέχρις ὥρας ἑλληνικὰς ἐργασίας νὰ συγκεντρώσῃ καὶ νὰ παρακολουθήσῃ τις εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ γενετικά των αἴτια, τὰς μεταβολάς, τὰς ἐξελίξεις, τὰς ἐπιδράσεις, διασταυρώσεις κτλ. Ἡ ὁσημέραι ἐξαφάνισις δημιουργημάτων λαϊκῆς τέχνης, ἡ ἀνεπάρκεια προεργασιῶν, ἡ ἔλλειψις συστηματικῶν ἐθνολογικῶν, ἀνθρωπολογικῶν, κοινωνιολογικῶν κλπ. μελετῶν, ἡ παντελὴς ἀμεριμνησία τοῦ κράτους καθιστοῦν ἴσως ἀκατόρθωτον καὶ τὴν μελλοντικὴν συστηματικὴν κατάταξιν καὶ συνθετικὴν μελέτην τῶν γενετικῶν, ἱστορικῶν, ἐξελικτικῶν κλπ. στοιχείων της. Διότι ἡ παρακολούθησις τῶν ἔργων τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης ἐνέχει πολλὰς καὶ διαφόρους περιπλοκὰς καὶ ἐμβάλλει εἰς συγχύσεις, λόγῳ τῶν πολλῶν καὶ διαφόρων παραγόντων, οἵτινες προσέθεσαν καταλλήλως διὰ μέσου τῶν αἰώνων πολυποίκιλα στοιχεῖα ἀναμίξεων καὶ διασταυρώσεων. Διακρίνονται βεβαίως θέματα μὲ ἀρχαιοτάτην καὶ παμπαλαίαν τὴν καταγωγὴν ἢ σχέσιν ὅπως τὸ ζὶγκ-ζάγκ, τὰ δόντια τοῦ λύκου, τὰ τρίγωνα, τὰ τετράγωνα, οἱ σταυροί, αἱ ἕλικες, οἱ μαίανδροι, τὸ δένδρον τῆς ζωῆς, οἱ δικέφαλοι ἀετοί, τὰ παγώνια, πολλαὶ ἀνθρωπόμορφοι παραστάσεις, καράβια κτλ., ἅτινα εἶναι σχήματα καὶ σύμβολα παλαιότατα, ἀνήκοντα τόσον εἰς τὸν κύκλον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὅσον καὶ εἰς τὸν κύκλον διαφόρων ἄλλων πολιτισμῶν. Ἀλλὰ πολλὰ ἐξ αὐτῶν, ἀναλόγως πρὸς τὰς συνθήκας ἑκάστης τοπικῆς ὁμάδος, περιπλέκονται καὶ ἡ σύγχυσίς των ἐνισχύεται ἐκ ποικίλων κλιματολογικῶν, φυλετικῶν, ἱστορικῶν, κοινωνικῶν καὶ ἄλλων συνθηκῶν. Ἐπίσης αἱ διάφοροι προσαρμογαί, αἱ ἐπελθοῦσαι μετέπειτα εἰς τὰ ἔργα τῆς λαϊκῆς τέχνης, διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς κοινωνίας, καθὼς καὶ ἡ ἀφομοιωτικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ δύναμις, ἥτις μετέβαλεν εἰς τοιοῦτον βαθμὸν τὰ περισσότερα ξένα στοιχεῖα, ὥστε νὰ τὰ καταστήσῃ κτῆμα ἰδικόν του, περιπλέκουν ἔτι μᾶλλον τὸ πρᾶγμα καὶ δυσχεραίνουν μεγάλως τὴν διευκρίνισιν καὶ κατάταξιν. Πολλάκις εἰς τὰ ἔργα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς τοπικῆς ὁμάδος ὑπάρχουν, εἴτε ἀφωμοιωμένα, εἴτε συναναμεμιγμένα, πλεῖστα ἑτερογενῆ στοιχεῖα, ἅτινα, ἂν καὶ δὲν προέρχονται συνήθως ἀπὸ ἀναμίξεις ἱστορικοῦ χαρακτῆρος, ἀλλ' ὀφείλονται, ὡς προεξετέθη, εἰς διαφόρους ἄλλας σχέσεις τῆς λαϊκῆς τέχνης, συντελοῦν οὐχ ἧττον ἐν μεγάλῳ βαθμῷ εἰς τὴν ἐξήγησιν τῶν τοπικῶν ἰδιομορφιῶν, ἀλλὰ καὶ δυσχεραίνουν τὴν διακρίβωσιν τῶν διαφόρων ἐπιδράσεων καὶ προσαρμογῶν καὶ ἐπιπροσθοῦν εἰς τὴν συστηματικὴν ταξινόμησιν. Ἡ συντηρητικότης ἐξ ἄλλου καὶ ὁ τοπικισμὸς τῆς λαϊκῆς τέχνης συντελοῦν μὲν εἰς τὴν διακράτησιν ὑπὸ τῶν ὁμάδων, αἱ ὁποῖαι καὶ σήμερον ἀκόμη ζῶσι κατὰ φύσιν, καὶ τῶν προϊστορικῶν ἀκόμη σχημάτων, εἰς τὰς ἀναπτυχθείσας ὅμως ψυχολογικῶς καὶ πνευματικῶς τοιαύτας συντελοῦν ὥστε ν' ἀφομοιωθοῦν ἢ νὰ μεταβληθοῦν εἰς μεγάλον βαθμὸν τὰ ἐπιζῶντα παλαιὰ στοιχεῖα, ἐποχῶν διαφόρων, ἀκόμη καὶ προσωπικά. Τοιουτοτρόπως δὲ παρουσιάζονται ἀρχαϊκὰ θέματα ἡνωμένα μὲ βυζαντινὰ καὶ βυζαντινὰ συναναμεμιγμένα μὲ μορφὰς ἀνατολικάς, δυτικάς, τουρκικὰς κ.ο.ἑ. Ὁ λαϊκὸς τεχνίτης δηλαδὴ τῶν διαφόρων ὁμάδων, ἐνῷ ἐδέχετο τὴν ξένην ἐπίδρασιν, ἀντέτασσεν εἰς αὐτήν, ὡδηγημένος ἀπὸ τὸ ἔνστικτον τῆς αὐτοσυντηρήσεως, ἄλλοτε μικροτέραν καὶ ἄλλοτε μεγαλυτέραν τοπικιστικὴν πίστιν καὶ ἀδιαλλαξίαν κατὰ πάσης ἔξωθεν πολιτιστικῆς ἐπιδράσεως, καὶ τοιουτοτρόπως εἴτε ἐπανελάμβανε, εἴτε μετέβαλλε, εἴτε συνεχώνευε δημιουργικὰ τὰ πατροπαράδοτα θέματα. Μόνον λοιπὸν ἡ ἰδιαιτέρα καὶ ἀναλυτικὴ ἐξέτασις τῶν τεχνικῶν μνημείων ἑκάστης περιφερείας, ἑκάστου χωρίου, ἀνάλογα μὲ τὰς σχέσεις του πρὸς τὸ φυσικόν, ἱστορικόν, κοινωνικὸν κλπ. περιβάλλον, θὰ ἠδύνατο νὰ ὁδηγήσῃ—ἂν καὶ ἀμφίβολον διὰ τοὺς προεκτεθέντας λόγους—εἰς οὐσιαστικὰς μελέτας, αἵτινες θὰ συνέτεινον εἰς τὴν κατανόησιν ἐν τῷ συνόλῳ του τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ἰδιορρυθμίας τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης. Διότι τὰ τεχνικὰ μνημεῖα ταύτης δὲν εἶναι δημιουργήματα αὐτοτελῆ, δυνάμενα νὰ ἐξετασθοῦν μονομερῶς ὡς εἴδη τέχνης, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως δηλαδὴ τῆς καλλιτεχνικῆς των καὶ μόνον ἀξίας, ἀλλ' εἶναι τὰ ἔργα τοῦ λαοῦ, ἐξαρτώμενα ἀπὸ φυσιολογικοὺς παράγοντας καὶ ἐθνογραφικὰ προβλήματα ἐγγίζοντα

Digitized by Google

τὸ τέρμα των, δηλαδὴ τὸν ἄνθρωπον, καὶ ἄνευ τῆς νοητῆς ἐνεργείας των (βίος, συνήθειαι, χαρακτήρ, ἰδέαι, συνείδησις, γλῶσσα κ.τ.τ.) ἀδύνατον νὰ τεθοῦν βάσεις ἀσφαλεῖς δι' οὐσιαστικὴν σύγκρισιν καὶ θεμελίωσιν ἐπὶ ἐπιστημονικῶν δεδομένων, βάσεις, αἵτινες θὰ ὡδήγουν ὄχι πλέον πρὸς φαινομενολογικά, ἀλλὰ πρὸς γενικώτερα ποιοτικὰ συμπεράσματα, διαφωτίζοντα σπουδαιότατα ἐθνολογικὰ προβλήματα, ἄνευ τῶν ὁποίων τὰ ἐκ τῶν λαϊκῶν μνημείων τῆς τέχνης πορίσματα δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἠγγυημένα καὶ ἀσφαλῆ.

Γενικώτερον ὅμως καὶ ἀπὸ διεθνοῦς ἀπόψεως ἡ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης, ἂν συστηματικῶς ἐξελιχθῇ, θὰ συμβάλῃ καὶ εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἐπιστήμης τῶν λαϊκῶν τεχνῶν, αἵτινες προσέλαβον εὐρυτάτην ἔκτασιν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετηρίδα διὰ τῆς βαθυτέρας κατανοήσεως τῆς σημασίας τοῦ λαογραφικοῦ τούτου ὑλικοῦ. Οὕτω εἰς τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν πενταετίαν συνελθόντα ἀλλεπάλληλα συνέδρια, τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ τμήματος τῆς Διεθνοῦς Πνευματικῆς Συνεργασίας τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν—τοῦ πρώτου αἱ ἐργασίαι ἐδημοσιεύθησαν εἰς δίτομον καλλιτεχνικὴν ἔκδοσιν— τὰ μνημεῖα τῆς λαϊκῆς τέχνης ἀνεγνωρίσθησαν ὄχι μόνον ὡς οἱ σπουδαιότεροι καὶ πέρα παντὸς ἄλλου ἐφικτοῦ στοιχείου ἐρεύνης συντελεσταὶ διὰ τὴν παρακολούθησιν, ἐν τῇ γενέσει των, τῶν διαφόρων μορφῶν τέχνης καὶ τὴν ἐπίλυσιν γενικωτέρων ἐθνολογικῶν καὶ κοινωνιολογικῶν προβλημάτων, ἀλλὰ καὶ ὡς δυνάμενα νὰ βοηθήσουν μεγάλως τὴν παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς ἀνάπτυξιν τοῦ πνεύματος τῆς στενῆς μεταξύ των συγγενείας. Ἐμελετήθη καὶ ἀντικειμενικῶς ἡ λαϊκὴ τέχνη, ὡς νέος κύκλος ἐρεύνης, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχεν ἐρευνηθῇ ἡ γλῶσσα, ὁ θρῦλος, τὸ παραμύθι, τὸ τραγοῦδι, ἡ μουσικὴ κτλ., καὶ ἀπεδείχθησαν αἱ πραγματικαὶ σφαῖραι τῆς λαϊκῆς τέχνης, οἱονεὶ ὡς σύνθεμα προβλημάτων καλλιτεχνικῆς, οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς, χειροτεχνικῆς, παιδαγωγικῆς φύσεως, μὲ τὴν αὐθυπαρξίαν των καὶ τὴν πολυειδῆ σημασίαν των. Οὕτω τὰ ἔργα τῆς λαϊκῆς τέχνης εἰς ὅλας αὐτῆς τὰς ἐκδηλώσεις ἀπασχολοῦσι σήμερον σοβαρῶς τοὺς ἐπιστήμονας ὅλων τῶν πεπολιτισμένων κρατῶν καὶ παρέχουν ἀφορμὰς εἰς σπουδαιοτάτας μελέτας καὶ ἀπεράντους συζητήσεις ὡς πρὸς τὴν διερεύνησιν καὶ ἐξακρίβωσιν τῆς ἀρχικῆς καταγωγῆς τῆς λαϊκῆς τέχνης. Ἐξυφαίνονται διάφοροι θεωρίαι, ὑποστηρίζονται πλεῖσται ἀπόψεις καὶ ἐκδίδονται ὀγκώδη συγγράμματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀξιολογώτατοι καὶ ἐμβριθεῖς εἰδικοὶ ἀναπτύσσουν ὡρισμένην ἐπιστημονικὴν θέσιν σχετικὴν μὲ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς ἀρχικῆς προελεύσεως τῆς λαϊκῆς τέχνης καὶ τῶν γενετικῶν της αἰτίων. Καὶ ἑπόμενον ἦτο τόσον διάφοροι μεταξύ των ἀπόψεις νὰ εἶναι θεμιταὶ καὶ νὰ φαίνωνται κανονικῶς ἀπορρέουσαι ἐκ τῶν ἀπείρων, ὄντως, ἐκφράσεων καὶ ἐκδηλώσεων εἰς τὰς λαϊκὰς τέχνας. Ἀλλ' ἐκτὸς τούτου, δικαιότατα τὰ κατ' αὐτὰς ἀπασχολοῦν τὰ πεπολιτισμένα κράτη, διότι ὑπεράνω πάσης ἀτομικῆς δημιουργίας ἀποτελοῦσι τὸν καθρέπτην τῆς ὁμαδικῆς ζωῆς καὶ ψυχῆς τῶν ἐθνῶν, ὡς αὕτη διεμορφώθη διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ὑπὸ τὴν διπλῆν κυρίως ἐπίδρασιν, τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν ἱστορικῶν ἐπιδράσεων ἀφ' ἑτέρου. Ἀλλ' ὑπὲρ καὶ ταύτην, τὴν ἐθνικὴν καὶ ἱστορικὴν σπουδαιότητα, ἣν ἐνέχει, διεπιστώθη ὅτι ἡ λαϊκὴ τέχνη, ἐκπροσωποῦσα τὴν ζωντανὴν παράδοσιν, ἔχει ἰδιάζουσαν σημασίαν καλλιτεχνικήν, κοινωνικήν, οἰκονομικὴν καὶ παιδαγωγικήν. Ὁ καλλιτέχνης δύναται ν' ἀναζητήσῃ εἰς αὐτὴν στοιχεῖα διὰ τὴν διάπλασιν καὶ διαμόρφωσιν νέων καλλιτεχνικῶν μορφῶν, αἵτινες θ' ἀντικαταστήσουν, σὺν τῷ χρόνῳ, τὰς γηρασκούσας καὶ ἀχρηστευομένας τοιαύτας· ὁ βιοτέχνης εἰς αὐτὴν θ' ἀναζητήσῃ τὰ μοτίβα του, ὥστε νὰ προσδώσῃ εἰς τὰ προϊόντα του τὴν ἰδιότυπον ἐκείνην καλλιτεχνικὴν μορφήν, ἥτις θὰ ἐπιτρέψῃ εἰς αὐτὰ νὰ συναγωνισθῶσι τελεσφόρως τὰ ἀσυγκρίτως εὐθηνότερα κατασκευάσματα τῆς μεγάλης βιομηχανίας· ὁ παιδαγωγὸς θὰ καταφύγῃ εἰς αὐτήν, ἵνα ἀντλήσῃ τὰ στοιχεῖα τὰ ἀναγκαῖα πρὸς δημιουργίαν τοῦ ἀπαραιτήτου ἐθνικοῦ καὶ βεβιωμένου περιβάλλοντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ κινηθῇ ἡ παιδικὴ διανοητικότης εἰς τὰ πρῶτά της βήματα. Καὶ δι' αὐτοὺς λοιπὸν ἀκόμη τοὺς λόγους, ἵνα καταστῇ δυνατὸν ὁ καλλιτέχνης, ὁ βιοτέχνης, ὁ παιδαγωγὸς ν' ἀντλήσωσι διδάγματα πολύτιμα διὰ τὸ ἔργον των, εἶναι ἀπαραίτητον καὶ τὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης ὄχι ἁπλῶς, ἂν εἶναι δυνατόν, νὰ συγκεντρωθοῦν, νὰ μελετηθοῦν καὶ νὰ καταταχθοῦν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναπαρασταθοῦν εἰς στενὴν ἀλληλουχίαν πρὸς τὴν ζῶσαν παράδοσιν. Ὁ προορισμὸς καὶ σκοπὸς τῆς περισυλλογῆς καὶ διασώσεως τοῦ ἐπιζῶντος ὑλικοῦ θὰ εἶναι ἀφ' ἑνὸς ἡ, ἔστω καὶ ἀνομερής, ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων του, ἥτις θὰ παρεῖχεν ἀναλογικὴν μέν, ἀλλ' ἀρκετὰ πλουσίαν εἰκόνα τῆς πολυμόρφου ἐθνικῆς μας παραγωγῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ προσπάθεια, ὅπως παρουσιασθῇ ὅσον τὸ δυνατὸν ἀφθονώτερον ὑλικὸν πρὸς διάπλασιν, διαμόρφωσιν καὶ δημιουργίαν νέων μορφῶν δυναμένων νὰ προσαρμοσθῶσι πρὸς τὰς συγχρόνους βιοτικὰς συνθήκας καὶ νὰ ἐξυπηρετήσωσιν ἀπαιτήσεις τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ, οὕτως ὥστε ὄχι μόνον αἱ ἐπιζῶσαι λαϊκαὶ βιοτεχνίαι νὰ ἐνισχυθῶσιν, ἀλλὰ καὶ αἱ φθίνουσαι ἢ καὶ βαθμηδὸν ἐκλείπουσαι τοιαῦται νὰ ἀναζωογονηθῶσι, νὰ καταστῇ δὲ δυνατὴ ἡ ἐπικερδὴς ἐργασία καὶ εἰς τὸν μᾶλλον ἀπόκεντρον συνοικισμόν, καὶ εἰς τὸ πλέον ἀπόμακρον χωρίον, πρὸς μεγίστην ὠφέλειαν τῆς ἐθνικῆς μας οἰκονομίας, ἥτις θὰ δυνηθῇ οὕτω νὰ στηριχθῇ ὄχι μόνον ἐπὶ τῆς εἰς τὰ μεγάλα κέντρα μεγάλης βιομηχανίας, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς βιοτεχνίας.

Ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς της θέσεως μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ὑφίσταται κυρίως δύο ἐπιδράσεις: τὴν ἀνατολικήν, τὴν ὁποίαν δέχεται ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων καὶ τὴν ὁποίαν ἀνευρίσκομεν εἰς ὅλας τὰς ἐποχὰς μέχρι τῆς συγχρόνου, καὶ τὴν δυτικήν, ἣν ἀπὸ τῆς φραγκοκρατίας ἤδη ἀρχίζει νὰ δέχεται. Ἡ δυτικὴ αὐτὴ ἐπίδρασις ἀνευρίσκεται κυρίως εἰς τὰς νήσους, καὶ μάλιστα περισσότερον εἰς ἐκείνας, ὅπου καὶ σήμερον ὑπάρχουσι φραγκικὰ μοναστήρια, διαφαίνεται δὲ κυρίως εἰς δαντέλλας καὶ μερικὰ κεντήματα—πολλάκις ἀντίγραφα αὐτούσια δυτικῶν ὑποδειγμάτων. Ἡ τουρκικὴ ἐπίδρασις δὲν κατώρθωσε νὰ μεταβάλῃ τὴν ἑλληνικὴν τέχνην, διότι ἡ ἑλληνικὴ ζωὴ εἰς τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους δὲν εἶναι παρὰ συνέχεια τῆς βυζαντινῆς. Οὕτως ἡ ἀρχιτεκτονική, ὅπως καὶ ἡ τέχνη τῶν τελευταίων χρόνων, συνεχίζουν τὴν δημιουργηθεῖσαν τεχνικὴν παράδοσιν, ἀποδεικνύουσαι ἀντοχὴν καὶ ἀφομοιωτικὴν δύναμιν ἀνάλογον εἰς ἔκτασιν πρὸς τὸν βαθμὸν ἐμμονῆς εἰς τὰ πατροπαράδοτα, τὴν ὁποίαν ἐπέδειξε διὰ τὴν αὐτοσυντήρησίν του ὁ ἑλληνικὸς λαός.

Μὲ τὴν ἑλληνικὴν συγγενεύει καὶ ἡ τέχνη ἄλλων βαλκανικῶν λαῶν, διότι καὶ ἐκεῖναι ἔχουσι τὰς ρίζας των εἰς τὸν βυζαντινὸν πολιτισμὸν ἢ τοὐλάχιστον ἐδέχθησαν ἐπιδράσεις ἀπὸ αὐτόν. Τοῦτο βεβαίως δὲν ἠμπόδισεν ἕνα ἕκαστον λαὸν ν' ἀναπτύξῃ ἰδιαίτερα γνωρίσματα εἰς τὴν τέχνην του. Εἰδικῶς διὰ τὰ κεντήματα δυνάμεθα μετὰ κατηγορηματικότητος νὰ εἴπωμεν ὅτι τὰ ἑλληνικὰ εἶναι ἀνώτερα τῶν κεντημάτων τῶν ἄλλων βαλκανικῶν λαῶν ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν λεπτότητα, τὸν πλοῦτον τῶν χρωμάτων καὶ τὴν ποικιλίαν τῆς συνθέσεως.

Δυστυχῶς διὰ τὴν σπουδὴν τῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους μας καὶ τὴν ἱστορικήν του παράδοσιν ἐν τῇ λαϊκῇ τέχνῃ πολὺ ὀλίγαι, καὶ αὗται πτωχαί, ὑπάρχουν πληροφορίαι. Ἰδίᾳ διὰ τὰ δημιουργήματα τῆς λαϊκῆς μας τέχνης εἰς παλαιοτέρας ἐποχάς, ἰσχνά τινα στοιχεῖα εὑρίσκονται εἰς παλαιὰ προικοσύμφωνα, κείμενά τινα, περιγραφὰς ταξιδίων ξένων περιηγητῶν κλπ., πάντα ταῦτα μὴ ἐξικνούμενα ἐκεῖθεν τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος. Οἱ στίχοι ἀπὸ τὸ «Θανατικὸ τῆς Ρόδου» τοῦ Ε. Γεωργελλᾶ, οἱ περιγράφοντες τὴν ἐνδυμασίαν καὶ τὰ κεντήματα τῆς Ρόδου, καὶ αἱ πληροφορίαι Γάλλου ταξιδιώτου (1550) διὰ τὴν κεντητικὴν τέχνην τῆς Ρόδου, Χίου καὶ Κύπρου, εἶναι αἱ παλαιότεραι τῶν πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας κατέχομεν, ἀπὸ δὲ τὰ σῳζόμενα σήμερον ἔργα λαϊκῆς τέχνης, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, τὰ παλαιότερα εἶναι τοῦ ΙΖ', τὰ περισσότερα δὲ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος.

Ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη ἐκδηλοῦται κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὴν χειροτεχνίαν, δηλαδὴ τὴν ὑφαντικήν, κεντητικήν, κεραμεικήν, ξυλουργικὴν καὶ ξυλογλυπτικήν, μεταλλουργικὴν καὶ ἀργυροχοΐαν.

1) *Ἀρχιτεκτονική*. Ἡ ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονική, συνέχεια τῆς βυζαντινῆς, διατηρεῖ εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος τὸν τύπον τῆς ἀρχαιοελληνικῆς οἰκίας καὶ ἐμφανίζει εἰς τὴν γενικὴν ἐξέτασιν της στοιχεῖα παραλληλισμοῦ. Αἱ οἰκίαι τῆς νεοελληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, αἵτινες παρουσιάζουν τὰ ἑλληνικώτερα στοιχεῖα, τὰ χρησιμεύοντα ὡς βάσις εἰς τὴν μελέτην τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἑλληνικοῦ σπιτιοῦ, εἶναι, συνήθως, αἱ ἁπλούστεραι, κατασκευαζόμεναι ἐκ τοῦ ἐπὶ τόπου προσφόρου ὑλικοῦ μὲ ἐλαφρὸς παραλλαγάς.

Αἱ γεωγραφικαί, κλιματολογικαὶ καὶ ἱστορικαὶ συνθῆκαι τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου εἶναι σχεδὸν αἱ αὐταί· φυσικὸν λοιπὸν εἶναι καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ διαρρύθμισις τῆς κατοικίας νὰ παρουσιάζῃ πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα. Αἱ κλιματολογικαὶ συνθῆκαι, συνήθειαι καὶ ὅροι, ὑφ' οὓς ζοῦν οἱ κάτοικοι, καθορίζουσι καὶ προδιαγράφουσι, κατὰ τὰ κύρια καὶ οὐσιώδη, τὴν μορφὴν τῆς οἰκίας των. Ἐφ' ὅσον αἱ ἀπαιτήσεις τῆς οἰκογενείας καὶ ἡ εὐμάρεια αὐξάνουν, ἐπὶ τοσοῦτον σύνθετος καθίσταται καὶ ἡ διάταξις τῆς κατοικίας, διατηροῦσα πάντοτε τὰς πατροπαραδότους αὐτῆς μορφάς.

Ὁ *νότιος* καὶ ὁ *βόρειος* τύπος, παρὰ τὰς διαφοράς, τὰς ὁποίας ἐμφανίζουν, ἔχουσι κοινὰ τὰ βασικὰ στοιχεῖα. Εἴς τε τὰς νοτίους καὶ τὰς βορείους οἰκίας τῆς Ἑλλάδος ὁ πλουσιώτερος τύπος, ὁ ἀρχοντικός, ἔχει τὰς βάσεις του εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ χωρίου, τῆς ὁποίας εἶναι ἐξέλιξις. Ἡ ἁπλῆ χωρικὴ οἰκία καί, κυρίως, ἡ τῶν νοτίων διαμερισμάτων τῆς χώρας ἢ τῶν νήσων, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ πλέον ἀντιπροσωπευτική. Ὁ νότιος ἢ αἰγαιοπελαγιτικὸς ἢ νησιωτικὸς τύπος ἐπικρατεῖ μὲ μικρὰς παραλλαγάς, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κυρίως διαρρύθμισιν, εἰς ὅλας τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, τὰς βορείους Σποράδας, τὰ Δωδεκάνησα, τὰς Κυκλάδας, τὴν Σάμον, Χίον, Μυτιλήνην καὶ εἰς αὐτὴν ἔτι τὴν Κρήτην, τὴν Κύπρον κ. ἄ. Τὸν τύπον αὐτὸν εὑρίσκομεν καὶ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν χερσόνησον, τὴν Ἤπειρον, τὴν Μακεδονίαν, τὴν Θράκην καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν.

Ὁ γενικὸς τύπος τῆς αἰγαιοπελαγιτικῆς οἰκίας ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς χώρου, ὁ ὁποῖος εἶναι διῃρημένος, εἰς τὸ βάθος ἢ εἰς τὰ πλάγια, εἰς διαμερίσματα καὶ ἔχει πολλάκις αὐλὴν εἰς τὴν κυρίαν ὄψιν. Ὁ τύπος αὐτὸς ἐνθυμίζει πολὺ ἀρχαίαν ἐποχήν, ἀκόμη καὶ προϊστορικήν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐδῶ ἡ ἑστία δὲν εἶναι εἰς τὸ μέσον τοῦ δωματίου, ἀλλ' εἰς τὸν τοῖχον καὶ μὲ καπνοδόχον. Συμφώνως δηλαδὴ πρὸς τὴν γενικὴν ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ, διὰ περισσοτέραν εὐκολίαν καὶ καλυτέραν διαρρύθμισιν τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἡ ἑστία μετετοπίσθη ἀπὸ τὸ μέσον τῆς οἰκίας καὶ ἐτοποθετήθη εἰς τὸν τοῖχον. Μολαταῦτα καὶ σήμερον ἀκόμη ὑπάρχουσι μέρη, ὡς εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Μακεδονίαν, εἰς τὰ ὁποῖα διατηρεῖται μὲ θαυμαστὴν συντηρητικότητα τὸ «τζάκι» εἰς τὸ μέσον τοῦ δωματίου, ἀκριβῶς ὅπως εἰς τὴν ἀρχαιότητα, καὶ κρατεῖ τὴν παλαιὰν ὀνομασίαν βάτρα—ἑρμηνευομένην παρ' Ἡσυχίῳ ὡς βάσις βασιλέως, βῆμα, βάθρον, θεμέλιον. Οὕτω, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, καὶ εἰς τοὺς Σαρακατσάνους καὶ εἰς τὰ Βίλλια τοῦ Κιθαιρῶνος.

Αἱ οἰκίαι τοῦ αἰγαιοπελαγιτικοῦ τύπου, κυρίως δὲ αἱ τῶν νήσων, εἶναι, εἰς τὰς γενικὰς γραμμάς, ὅλαι κατὰ τὸ αὐτὸ σχέδιον κατεσκευασμέναι, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει καὶ τὴν ὁμοιογένειαν τῶν νησιωτῶν. Παντοῦ σχεδὸν εὑρίσκομεν τὸν ἴδιον τύπον κατοικίας δι' ἀστοὺς καὶ ἀγρότας, τὸ *μονόσπιτο*. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ διώροφοι οἰκίαι, εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἄνω ὄροφος, τὸ *ἀνώ(γ)ι*, εἶναι ἀπαράλλακτος πρὸς τὸν κάτω, *κατώ(γ)ι*, συγκοινωνοῦσι δὲ οἱ δύο οὗτοι ὄροφοι συνήθως μόνον ἔξωθεν διὰ λιθίνης κλίμακος. Ἡ ἐξωτερικὴ τῶν οἰκιῶν ὄψις εἶναι ἁπλῆ καὶ χωρὶς ποικίλματα, ἐπικεχρισμένη ὁλόκληρος μὲ ἄσβεστον, ἔχει, γενικῶς, ὀλίγα ἀνοίγματα, ἰδιότυπον συνήθως στέγην, ὡς εἶδος ταράτσας, δίδουσαν τὴν ἐντύπωσιν λευκοῦ κύβου, ἄλλοτε δὲ θολωτὴν τοιαύτην (Σαντορίνη, Ἀνάφη, κ. ἄ.), εἴτε ἐπικλινῆ ἢ ἀμφικλινῆ (μονόρριχτη ἢ δίρριχτη).

Ἐσωτερικὸν οἰκίας. Τὸ ἐσωτερικὸν ὅμως τῆς οἰκίας, ἂν καὶ εἰς τὰ θεμελιώδη του στοιχεῖα εἶναι πανταχοῦ τὸ ἴδιον, παρουσιάζει ἐν τούτοις ἰδιαίτερά τινα τοπικὰ γνωρίσματα ἢ μικρὰς παραλλαγὰς εἰς τοὺς διαφόρους τόπους τῆς αὐτῆς νήσου (ὅπως π. χ. ἐν Ρόδῳ, Ἀμοργῷ, Κρήτῃ κ.ἄ.), καθὼς καὶ εἰς ὅλας τὰς παρομοίας κατοικίας τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ αἵτινες, ἀτυχῶς, οὐδὲ κατὰ προσέγγισιν δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἔχουν μελετηθῆ ἢ συσχετισθῆ. Ἡ θεμελιώδης βάσις τῶν κατοικιῶν αὐτῶν εἶναι εἷς μεγάλος χῶρος διῃρημένος δι' ἑνὸς ὑψώματος, ἐν εἴδει ἐξέδρας, εἰς δύο ἄνισα, συνήθως, τμήματα, διηκούσης κατὰ πλάτος συνήθως καὶ σπανιώτερον κατὰ μῆκος τῆς οἰκίας. Τὸ ὕψωμα αὐτό, τὸ ὁποῖον χωρίζει τὸν κυρίως κατοικίσιμον χῶρον, εἶναι ἡ ἁπλουστέρα βάσις καὶ ὑψώνεται ἀπὸ τὸ δάπεδον 0.30 μ. περίπου εἰς τὰ ἁπλούστερα σπίτια (Αἴγινα, Μέγαρα, Σίμος, Ἀμοργός, Βίλλια Ἀττικῆς, Μακεδονία, Θράκη κ. ἄ.). Λαμβάνει διαφόρους ἐξελίξεις καὶ καταλήγει νὰ ἔχῃ ὕψος 0.80 μ. ἕως 2.00 μ. καὶ διάφορα πλάτη. Χρησιμοποιεῖται, κυρίως, διὰ τὸν ὕπνον καὶ ὀνομάζεται κατὰ τόπους «μπατάρι», «ἀμπατάρα», «μπατάρος», «κρέββατος», «κράββατος», «σοφᾶς», «παστὸς» κλπ. Εἰς τὰ πλουσιώτερα σπίτια ἐξελίσσεται εἰς ξύλινα διαχωρίσματα κεκοσμημένα διὰ πλουσίων γλυπτῶν θεμάτων μὲ ποικίλας παραστάσεις ἢ καὶ ζωγραφικὰς τοιαύτας (Σκῦρος, Σάμος, Ἀμοργός, Δωδεκάνησα, παράλια Μ. Ἀσίας κ. ἄ.). Εἰς τὴν Σάμον μάλιστα καὶ εἰς τὰ Δωδεκάνησα, ἰδιαίτερα δὲ εἰς τὴν Ρόδον, συναντῶμεν τοιούτους τύπους οἰκιῶν, τῶν ὁποίων καὶ ἡ ὀροφὴ ὁλόκληρος εἶναι ξυλόγλυπτος καὶ κεκοσμημένη διὰ ποικίλων καὶ ἰδιορρύθμων ζωγραφικῶν παραστάσεων. Ὁ σοφᾶς, ὅπως καὶ τὰ λοιπὰ ἔπιπλα τῆς οἰκίας, τόσον τοῦ ἁπλοῦ τύπου, ὅσον καὶ ὅλων σχεδὸν τῶν ἄλλων, καὶ μάλιστα τοῦ πλουσιωτέρου, τοῦ ἀρχοντικοῦ, ἔχουν ὡρισμένην θέσιν εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Ὅλα τὰ ἔπιπλα τῆς κατοικίας, ὁ μπάγκος ἢ τὸ μπαγκάλι ἢ τὸ ἀμπάρι κλπ. διὰ τὰ τρόφιμα, τὰ σεντούκια καὶ οἱ κασσέλες διὰ τὸν ἱματισμόν, τὰ ἑρμάρια ἢ οἱ θουρίδες, ὁ σταμνοστάτης ἢ ὁ λαϊνοστάτης διὰ τὴν τοποθέτησιν τῆς στάμνας, τὸ [εἰ]κονοστάσι, τὰ ράφια, αἱ μουσάντρες, τὰ μεγάλα ξύλινα καὶ πλουσίως κεκοσμημένα ντουλάπια, τὸ τζάκι καὶ τόσα ἄλλα, μὲ τὰ ἰδιαίτερα τοπικὰ ὀνόματα, σχήματα καὶ στολισμούς, εἶναι ὀργανικῶς προσηρμοσμένα ὄχι μόνον πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἑκάστου τόπου, μετὰ τῶν ὁποίων ἀποτελοῦσιν ἑνιαῖον καὶ ἁρμονικὸν σύνολον.

Digitized by Google

Ὁ γενικὸς διάκοσμος τῶν οἰκιῶν, ἄλλοτε εὐτελέστερος καὶ ἄλλοτε πλουσιώτατος, μὲ τὰ χωνευτὰ εἰς τὸν τοῖχον ἔπιπλά του καθορίζεται ἐκ τῶν προτέρων καὶ κανονίζεται κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν. Παρουσιάζει τοιουτοτρόπως ὑποδείγματα ἐσωτερικῆς διακοσμήσεως κατοικίας πρωτότυπα καὶ ἰδιόρρυθμα, τὰ ὁποῖα, προσαρμοζόμενα πρὸς τὰς σημερινὰς ἀνάγκας, δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς πρότυπα διὰ τὴν διευθέτησιν καὶ διακόσμησιν ἐσωτερικοῦ, συμφώνως μάλιστα πρὸς τὰς τάσεις τῆς συγχρόνου ἀρχιτεκτονικῆς, δεδομένου ὅτι εἰς τὰς ἑλληνικὰς κατοικίας, ἀκριβῶς ὅπως αὕτη ζητεῖ, τὰ κινητὰ ἔπιπλα καταλαμβάνουσι πολὺ ὀλίγην θέσιν— περιορίζονται σχεδὸν εἰς τὰς ξυλογλύπτους κασέλας, τὰ ὀλίγα φορητὰ καθίσματα καὶ τὰς τραπέζας.

Ὁ βόρειος τύπος τῶν οἰκιῶν, καὶ κυρίως ὁ ἀρχοντικός, τὸν ὁποῖον συναντῶμεν καὶ εἰς πολλὰς νήσους (Σάμος, Χίος, Μυτιλήνη κ.ἄ.) παρουσιάζει ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διαρρύθμισιν κοινὰ στοιχεῖα. Οὗτος δύναται νὰ δώσῃ τὸ μέτρον τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς πλουσίας παραδόσεως εἰς τὴν οἰκοδομικὴν τέχνην μὲ τὰ διασῳζόμενα πολυτελῆ ἀρχοντόσπιτα καὶ τὴν ἐσωτερικήν των διαρρύθμισιν. Ἀντιπροσωπευτικώτερα οἰκοδομήματα τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀπαντῶσιν εἰς τὴν Θεσσαλίαν, τὴν Ἤπειρον καὶ τὴν Μακεδονίαν. Εἶναι τριώροφα, μὲ τὰ δύο κάτω πατώματα συνήθως λιθόκτιστα καὶ τὸ τρίτον ξύλινον, ἐπικεχρισμένον δι᾽ ἀσβέστου, καὶ ἔχουν κάτοψιν ἢ εἰς σχῆμα Γ ἢ εἰς σχῆμα Π. Τὸ ἐξωτερικόν των, ἁπλοῦν συνήθως, μὲ διαφόρους ζωγραφιστὰς παραστάσεις, λαμβάνει πάντοτε μεγάλην ποικιλίαν ἐκ τῆς προεξεχούσης στέγης, τῶν διακοσμητικῶν πολυχρώμων ὑαλωτῶν παραθύρων, ὑπερκειμένων τῶν συνήθως τοιούτων, ὥστε νὰ παρουσιάζῃ διπλῆν σειράν, καὶ ἐκ τῶν πλαστικῶν κλειστῶν ἐξωστῶν, τῶν γνωστῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Δήλου καὶ τῆς Πομπηΐας. Οἱ κλειστοὶ αὐτοὶ ἐξῶσται, οἵτινες τόσον πολὺ χαρακτηρίζουν τὰ ἑλληνικὰ αὐτὰ οἰκοδομήματα καὶ οἵτινες συχνάκις θεωροῦνται ὡς τουρκικοί, καθὸ ἀφθονοῦντες ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἐχρησιμοποιοῦντο τοσοῦτον εἰς τὴν ἀρχαιότητα, ὥστε, διὰ νὰ μὴ κλείωνται μὲ τὰς προεξοχάς των οἱ στενοὶ δρόμοι, ἠναγκάσθη ὁ Ἵππαρχος νὰ τοὺς φορολογήσῃ. Τὰς ἀπεκάλουν δρυφράκτους, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ταβλᾶτα ἢ ταβλωτὰ κατὰ τὸν μεσαίωνα, σαχνισιὰ σήμερον. Κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν τὰς εὑρίσκομεν εἰς τὸ μητροπολιτικὸν μέγαρον τοῦ Μυστρᾶ καὶ εἰς τὰς ἀρχοντικὰς οἰκίας τῶν Φαναριωτῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Μελενίκου.

Τὸ ἐσωτερικὸν τῶν οἰκιῶν αὐτῶν διαιρεῖται κατὰ τρόπον ἁπλοῦν καὶ πρακτικόν, σύμφωνον πρὸς τὰς ἀνάγκας τοῦ βίου. Τὸ κάτω πάτωμα προορίζεται διὰ τὰς ἀποθήκας καὶ τὰ ζῷα, ὅταν δὲν ὑπάρχῃ στάβλος ἔξωθεν τῆς οἰκίας. Ἔχει ἐλάχιστα ἀνοίγματα εἰς τὸν δρόμον καὶ τὴν αὐλήν, δι᾽ ἀσφάλειαν. Τὸ μεσαῖον πάτωμα εἶναι ὁ κυρίως κατοικίσιμος χῶρος τῆς οἰκίας, πρὸ πάντων τὸν χειμῶνα. Ἐκεῖ παραμένει ἡ οἰκογένεια, ἐκεῖ τρώγει, ἐκεῖ κοιμᾶται, ἕνεκα δὲ τούτου τὰ δωμάτια εἶναι καταλλήλως διεσκευασμένα καὶ ἔχουν ὅλα σχεδὸν ἀπὸ ἕνα τζάκι. Τὸ ἐπάνω πάτωμα, τὸ ἀνώ(γ)ι, εἶναι τὸ πλουσιώτερον ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων, μὲ διάκοσμον πολυτελέστατον καὶ ἀριστοτεχνικόν. Ἀποτελεῖται, συνήθως, ἀπὸ ἕνα προθάλαμον, μεγαλύτερον ἢ μικρότερον, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνοίγονται δύο ἢ τρία μεγάλα δωμάτια, χρησιμεύοντα κυρίως διὰ τὰς ὑποδοχάς, πολλάκις ὅμως καὶ ὡς κατοικίσιμος χῶρος τῆς οἰκογενείας κατὰ τὸ θέρος. Εἰς διάφορα μέρη τοῦ προθαλάμου τὸ δάπεδον εἶναι ὑψηλότερον, μέχρι πεντήκοντα, ἐνίοτε καὶ ὀγδοήκοντα ἑκατοστομέτρων περίπου, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζεται εἶδος ἐξέδρας, ἡ «κρεβάτα», περιτριγυρισμένης μὲ ὑψηλὰ τορνευτὰ κάγκελλα καὶ συχνάκις ἐχούσης λεπτὰ κολωνάκια, ἅτινα ὑποβαστάζουν πλησίον τῆς ὀροφῆς ξυλόγλυπτα τόξα. Ἡ κρεβάτα, ἡ ὁποία ἐστρώνετο μὲ φλοκάτες, βελέντζες, ἀντρομίδες, κιλίμια, κεντητὰ χράμια, σάκκες κ.τ.τ., ἐχρησίμευε διὰ νὰ κάθηνται οἱ ἐπισημότεροι προσκεκλημένοι τῆς οἰκογενείας. Ἐπὶ τῆς κρεβάτας ὁλόγυρα εἰς σχῆμα Π ὑπῆρχε καὶ τὸ μεντερλίκι ἢ μεντέρι, τὸ μεγάλο ντιβάνι, τὸ ὁποῖον ἦτο ἐπίσης κεκαλυμμένον μὲ πλούσια ὑφαντὰ καὶ μαξηλάρια καὶ κατελάμβανε καὶ τὰς τρεῖς πλευρὰς τῆς κρεβάτας. Τὸ μεντέρι αὐτὸ εἰς ὅσα ἀρχοντόσπιτα δὲν ἔχουν κρεβάταν τοποθετεῖται πέριξ ὁλοκλήρου τοῦ δωματίου, ἔχοντος εἰς τὴν μίαν πλευράν του τὸ τζάκι (ὡς ἐν Ἠπείρῳ κ. ἄ.). Τὸ τριπλοῦν αὐτὸ ντιβάνι ἐκαλεῖτο κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν τρίκλινον, ἐξ αὐτοῦ δὲ ἐλάμβανε, κατ᾽ ἐπέκτασιν, τὴν ἰδίαν ὀνομασίαν καὶ ὁ χῶρος εἰς τὸν ὁποῖον εὑρίσκετο. Ὅλοι οἱ τοῖχοι τοῦ προθαλάμου ἔχουν, συνήθως, διπλῆν σειρὰν παραθύρων. Ἡ κάτω σειρά, τῆς ὁποίας τὰ παράθυρα εἶναι κοινοῦ μᾶλλον τύπου, προορίζεται διὰ τὸν φωτισμὸν καὶ τὸν ἀερισμὸν τῆς οἰκίας· ἔχει πολλάκις κάγκελλα καὶ παλαιότερον μόνον ξύλινα παραθυρόφυλλα ἄνευ ὑέλων—αἱ «παρακυπτικαὶ θυρίδες» τῶν Βυζαντινῶν. Τὰ ἐπάνω παράθυρα, ἅτινα λέγονται φεγγῖτες (αἱ «φωτιστικαὶ θυρίδες» τῶν Βυζαντινῶν), εἶχον σκοπὸν νὰ φωτίζουν τὸν χῶρον, ὅταν ἦσαν κλειστὰ τὰ κάτω ξύλινα παραθυρόφυλλα. Ἕνεκα τούτου εἶναι κατεσκευασμένα κατὰ τρόπον ὥστε νὰ μὴ ἀνοίγουν ποτὲ καὶ ἔχουν διακοσμητικὸν προορισμὸν καὶ χαρακτῆρα, κεκοσμημένα διὰ πολυχρώμων ὑέλων συνηρμολογημένων μὲ γύψον. Παρουσιάζουν ποικίλα πολύχρωμα ὑαλωτὰ σχήματα, ἰδιόρρυθμα καὶ πρωτότυπα. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν φέρουν πολυπλοκωτάτας συνθέσεις μὲ φύλλα, κλώνους, ἄνθη, γλάστρες, πουλιά, δικεφάλους ἀετούς, παραστάσεις ἁγίων καὶ τοῦ Χριστοῦ κττ., λεπτοτάτων χρωματικῶν συνδυασμῶν καὶ τελείας τεχνικῆς ἀποδόσεως. Ἀνάμεσα ἀπὸ τὰς δύο αὐτὰς σειρὰς τῶν παραθύρων εὑρίσκεται, συνήθως, τὸ ράφι, τὸ ὁποῖον συχνὰ καταλαμβάνει ὅλας τὰς πλευρὰς τοῦ δωματίου, γνωστὸν καὶ χρήσιμον εἰς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς οἰκίας διὰ τὴν τοποθέτησιν διαφόρων ἀντικειμένων. Τὸ δάπεδον καὶ ἡ ὀροφὴ εἶναι πάντοτε ξυλίνη. Εἰς τὰ πλουσιώτερα ἀρχοντόσπιτα ὄχι μόνον ἡ ὀροφὴ εἶναι ξυλόγλυπτος, ἔχουσα διάφορα φατνώματα καὶ εἰς τὸ κέντρον μεγάλον ξυλόγλυπτον ρόδακα, ἀλλὰ καὶ οἱ τοῖχοι ὁλόκληροι φέρουν ξυλογλύπτους ἐπενδύσεις μετ᾽ ἀναγλύφων θεμάτων καὶ συνθέσεων εἰλημμένων ἐκ τοῦ φυτικοῦ καὶ ζωϊκοῦ κόσμου. Ἐπίσης καὶ αἱ θύραι, τοξωταὶ συνήθως, ἔχουν πλουσιωτάτην ξυλόγλυπτον διακόσμησιν μετ᾽ ἀναγλύφων παραστάσεων ἢ γεωμετρικῶν ἰδιοτύπων σχημάτων. Ὁ πλούσιος οὗτος ξυλόγλυπτος διάκοσμος, ὅστις, ἐκτὸς τοῦ προθαλάμου, ὑπάρχει καὶ εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ δωμάτια τοῦ τρίτου πατώματος, ἐναλλάσσεται πολλάκις καὶ διὰ ζωγραφικοῦ τοιούτου. Τοιουτοτρόπως εὑρίσκομεν διαφόρους ξυλίνας ἐπενδύσεις τοίχων πεποικιλμένας διὰ πολυχρώμων ζωγραφικῶν θεμάτων, ἐκτελεσμένων διὰ τῆς τεχνικῆς τοῦ αὐγοῦ καὶ ὁλοκλήρους ἐπιφανείας τοίχων ζωγραφισμένας μὲ πρωτοτύπους καὶ ὡραιοτάτας συνθέσεις, ἐφαμίλλους πρὸς τὰ τελειότερα ζωγραφικὰ ἔργα. Τὸν καλλιτεχνικώτατον αὐτὸν διάκοσμον συμπληρώνουν καὶ τὰ μεγάλα ἑρμάρια, οἱ «μουσάντρες», τὰ καταλαμβάνοντα ὁλόκληρον τὴν πλευρὰν τοῦ τοίχου καὶ τοποθετούμενα εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ δωμάτια. Οἱ μουσάντρες ἐχρησίμευον κυρίως διὰ ν᾽ ἀποθηκεύουν κατὰ τὴν ἡμέραν καὶ ἀποκρύπτουν τὰ διάφορα στρωσίδια, βελέντζες κττ., ἅτινα ἔστρωνον τὴν νύκτα ἐπὶ τοῦ δαπέδου διὰ τὸν ὕπνον. Ἔχουν ξύλινα φύλλα καὶ εἶναι χωνευταὶ εἰς τὸν τοῖχον. Πολλαὶ μάλιστα ἐξ αὐτῶν ἀντικαθιστοῦν καὶ αὐτοὺς τοὺς τοίχους, χρησιμεύουσαι ὡς διαχώρισμα τῶν δωματίων. Τότε ἔχουν μεγάλας διαστάσεις καὶ πολύπλοκα ἐσωτερικὰ διαχωρίσματα, εἰδικῶς κατεσκευασμένα, ὥστε νὰ χρησιμοποιοῦνται (Σάμος, Ἤπειρος κ. ἄ.) ἐν ὥρᾳ κινδύνου ὡς κρυψῶνες ἀνθρώπων δυναμένων νὰ παραμένουν ἐντὸς αὐτῶν καὶ νὰ διατρέφωνται ἐπὶ ἡμέρας ἐν κρυπτῷ. Ἡ πλουσιωτέρα μουσάντρα τοποθετεῖται εἰς τὸ κεντρικὸν δωμάτιον καὶ ἔχει πλουσιώτατον ξυλόγλυπτον διάκοσμον μετ᾽ ἀναγλύφων συνήθως παραστάσεων ἢ καὶ ζωγραφικὸν τοιοῦτον, ἐκτελεσμένον καὶ αὐτὸν διὰ τῆς τεχνικῆς τοῦ αὐγοῦ. Φέρει ὁλόγυρα μικρὰ ἑρμάρια χωρὶς φύλλα («θουρίδες»), τὰ ὁποῖα ἔχουν διάφορα σχήματα καὶ τοποθετοῦνται τὸ ἓν ἄνωθεν τοῦ ἄλλου. Αἱ ἀνοικταὶ αὐταὶ θυρίδες, αἵτινες προσδίδουν μεγάλην ποικιλίαν καὶ διακοσμητικὴν ἐντύπωσιν εἰς τὸ γενικὸν σχῆμα τῆς μουσάντρας, χρησιμοποιοῦνται διὰ τὰς προχείρους χρήσεις καὶ τὴν ἐναπόθεσιν διαφόρων ἀγγείων ἐξαιρετικῆς σημασίας.

Τὴν γενικὴν αὐτὴν διάταξιν τοῦ ἐσωτερικοῦ εὑρίσκομεν εἰς ὅλα τὰ ἀρχοντόσπιτα τῆς Ἑλλάδος μὲ μικρὰς ἑκασταχοῦ παραλλαγάς, ὅπως εἶναι εἰς τὰ πυργόσπιτα ἢ τοὺς πύργους τοὺς ἀποτελουμένους ἐκ τεσσάρων πατωμάτων. Αὐτὰ ἐκτίζοντο συνήθως εἰς ἀγροτικὰς πλουσίας περιοχὰς (Θεσσαλία, Πήλιον, Σάμος, Μυτιλήνη), καὶ εἶχον ἕνα ἢ δύο δωμάτια εἰς ἕκαστον ὄροφον· ἀλλὰ καὶ αὐτῶν ἡ ἐσωτερικὴ διαρρύθμισις, μάλιστα δὲ ἡ τοῦ τελευταίου ὀρόφου, ἦτο ἡ αὐτὴ καὶ ἔφερε πλουσίας ξυλογλύπτους διακοσμήσεις. Ἡ διάταξις αὕτη φαίνεται ὅτι ἔχει ἀρχαιοτάτην τὴν προέλευσιν καὶ ἦτο ἐν χρήσει εἰς τὰς παλαιὰς βυζαντινὰς οἰκίας, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἐν Μελενίκῳ μόνην σῳζομένην οἰκίαν τοῦ ΙΑ´ αἰῶνος. Παρ᾽ ὅλας τὰς ἀναλογίας, τὰς ὁποίας παρουσιάζει πρὸς ἀνατολικὰ πρότυπα, διετήρησε τὸν ἀρχαῖον τύπον, οὗτινος ἁπλουστέραν μορφὴν ἐσωτερικῆς διατάξεως ἔχομεν, ὡς εἴπομεν, εἰς ὅλα τὰ νοικοκυρόσπιτα καὶ τὰς ἁπλᾶς χωρικὰς οἰκίας τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ διάταξις αὕτη δὲν εἶναι εἰμὴ ἡ ἐξέλιξις τῆς διατάξεως τοῦ ἁπλοῦ πρωτογόνου σπιτιοῦ, ὅπως σαφῶς προκύπτει ἀπὸ τὴν κρεβάταν, τῆς ὁποίας βάσις εἶναι ὁ κρέβατος, ὁ σοφᾶς κλπ. τῶν οἰκιῶν τῶν νήσων. Τέλος παρατηρητέον ὅτι, γενικῶς, ἡ ἐσωτερικὴ διάταξις καὶ διακόσμησις ὅλων τῶν κατοικιῶν τῆς Ἑλλάδος, ἡ παντελῶς σχεδὸν στερουμένη φορητῶν ἐπίπλων, κανονίζει καὶ τοὺς τύπους καὶ τὰς χρήσεις τῶν ὑφαντῶν καὶ τῶν κεντημάτων. Ταῦτα, ποικίλα ὄντα, ὅσον καὶ τὰ διάφορα οἰκιακὰ σκεύη, συντείνουν διὰ τῆς καταλλήλου λογικῆς καὶ φιλοκάλου τοποθετήσεώς των εἰς τὴν συμπλήρωσιν καὶ ἀνάδειξιν τῆς γενικῆς διακοσμήσεως τῶν ἐσωτερικῶν εἰς ἓν θαυμασιὸν ἁρμονικὸν σύνολον.

Αἱ παλαιότεραι σῳζόμεναι οἰκίαι τῆς Ἑλλάδος χρονολογοῦνται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΖ´ αἰῶνος, αἱ περισσότεραι ὅμως εἶναι ἐκτισμέναι πρὸ ἑνὸς περίπου αἰῶνος. Σήμερον ἀκόμη κατασκευάζονται πολλαὶ κατὰ τὸν παλαιὸν τύπον, εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα, ὅπου δὲν εἰσεχώρησεν ἀκόμη ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ὅπου ἡ ἐμμονὴ τῶν κατοίκων εἰς τὰ πάτρια διατηρεῖ αὐστηρῶς ὅ,τι ποτὲ ἐπλάσθη ἐν τῷ τόπῳ καὶ ἀπεδείχθη σκόπιμον καὶ ὡραῖον. Ἐπίσης εἰς τὴν διατήρησιν τῶν ἐκ παραδόσεως τύπων συνέβαλε πολὺ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ χωρικοί, βάσις τῆς περιουσίας τῶν ὁποίων εἰς πολλὰ μέρη εἶναι ἡ οἰκία, ᾠκοδόμουν, οἰκοδομοῦσι δὲ καὶ σήμερον ἔτι αὐτὰς οἱ ἴδιοι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, καὶ μόνον οἱ πλουσιώτεροι αὐτῶν βοηθοῦνται, ἐνίοτε, ὑπὸ εἰδικῶν χωρικῶν, οἱ ὁποῖοι, παρὰ τὰς ἄλλας ἀσχολίας των, μετέρχονται καὶ τὸν μάστορα καὶ κατέχουσι καλύτερον τὴν οἰκοδομικὴν τέχνην. Πολλοὶ μάλιστα ἐξ αὐτῶν, οἱ «πρωτομαστόροι», ἀνελάμβανον κατ᾽ ἀποκοπὴν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν ὅλου τοῦ ξυλογλύπτου ἢ ζωγραφικοῦ διακόσμου τῆς οἰκίας. Εἰς πλείστας ὅμως οἰκίας καὶ ὁ ἐσωτερικὸς ἀκόμη διάκοσμος, τὰ ἰδιόρρυθμα ξυλόγλυπτα, εἶναι πάντα ἔργα τῶν χειρῶν τῶν χωρικῶν, ἀσχολουμένων περὶ τὰ τοιαῦτα κατὰ τὰς ἀπὸ τῆς ἐργασίας τῶν ἀγρῶν ὑπολειπομένας διαθεσίμους ὥρας των. Πάντως οἱ εἰδικοὶ τεχνῖται, οἱ «πρωτομαστόροι» καὶ οἱ «κουδαρέοι», δύνανται νὰ μᾶς δώσουν τὸ μέτρον τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς παραδόσεως εἰς τὴν οἰκοδομικὴν τέχνην μὲ τὰ πλούσια διασῳζόμενα ἀρχοντόσπιτα, τὴν ἐσωτερικήν των διαρρύθμισιν καὶ διακόσμησιν, ἥτις τοσοῦτον ὀργανικῶς ἐπίσης προσαρμόζεται, ὅπως καὶ εἰς τὰ αἰγαιοπελαγιτικά, μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς οἰκίας. Εἰς τὰς στερεὰς καὶ αὐστηρὰς αὐτὰς οἰκοδομάς, ταυτοχρόνως δὲ καὶ κομψὰς καὶ ἐξυπηρετούσας ἀκόμη καὶ τὰ δυσκολώτερα πρακτικὰ προβλήματα, ἀποδεικνύονται θαυμάσιοι καὶ δεινοὶ μηχανικοὶ εἰς τοὺς ὑπολογισμούς, τέλειοι νοικοκυραῖοι ὅσον καὶ ποιηταί. Ἦσαν δηλαδὴ κάτοχοι τῆς τέχνης εἰς τὴν ἐντέλειαν καὶ δεξιοτέχναι ἀπαράμιλλοι. Ἡ βαθυτέρα ἐξέτασις τῶν θαυμαστῶν αὐτῶν ἀρχιτεκτονικῶν προτύπων δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι προξενεῖ λύπην, ὑπενθυμίζουσα πόσαι ἀξίαι ἐχάθησαν μὴ ἐκτιμηθεῖσαι δεόντως καὶ πόσων διδαγμάτων ἐστερήθησαν οἱ σημερινοὶ ἀρχιτέκτονες, μὴ ἐπωφεληθέντες αὐτῶν. Διότι δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι μεταξὺ ὅλων τῶν τεχνῶν ἡ πληρέστερον ἐκφράζουσα τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρα, ὅταν εἶναι ἡνωμένη μὲ τὴν γῆν καὶ τὸ κλῖμα, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ καθορίζῃ τὴν γενικὴν διάταξιν τῶν οἰκοδομημάτων. Μολαταῦτα, τελευταίως κατενοήθη ἡ βαθυτέρα σημασία καὶ ἀξία της καὶ ἀρχιτέκτονες, τῶν ὁποίων πρωτοπόρος ὑπῆρξε, τόσον διὰ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ ζήλου του, ὅσον καὶ διὰ τῶν μελετῶν καὶ τῶν ἔργων του, ὁ Ἀριστοτέλης Ζάχος, ἔστρεψαν τὴν προσοχὴν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον των πρὸς τὰ πατροπαράδοτα ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα, προσπαθοῦντες ὅπως ἀντλήσουν ἐξ αὐτῶν παραδείγματα καὶ προσδώσουν εἰς τὰ νεώτερα ἀρχιτεκτονικά των ἔργα χαρακτῆρα καὶ ρυθμὸν ἑλληνικόν.

2) *Χειροτεχνία.* Ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ χειροτεχνία διακρίνεται εἰς *χωρικὴν* καὶ *ἀστικήν*. Ἡ χωρική, ἀσκουμένη εἰς τὰ χωρία ὑπὸ τῶν χωρικῶν διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν βιοτικῶν των ἀναγκῶν, διατηρεῖ τὴν πατροπαράδοτον τεχνικὴν καὶ διακοσμητικήν. Ἐκδηλοῦται ἁγνοτέρα εἰς τὰ μέρη τὰ ὑστεροῦντα πολιτικῶς καὶ οἰκονομικῶς, τὰ εἰς ὀλιγωτέραν, συνεπῶς, ἐπικοινωνίαν ἐρχόμενα μὲ τὸν ἄλλον κόσμον. Ἐκεῖ ἡ τέχνη διατηρεῖται ἀρχαϊκωτέρα καὶ δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν εἰς αὐτὴν ὅλην τὴν ἐξέλιξιν τῶν βυζαντινῶν καὶ ἀνατολικῶν καὶ ἄλλων στοιχείων της. Εἰς τὴν χωρικὴν τέχνην ἀνήκουσιν: ἡ κατασκευὴ τῶν διαφόρων εἰδῶν τῆς ἐνδυμασίας τοῦ χωρικοῦ, τὰ μάλλινα, βαμβακερὰ καὶ μεταξωτὰ ὑφαντὰ ὑφάσματα καὶ καλύμματα, τὰ κεντήματα, αἱ δαντέλλαι, τὰ σταμπωτὰ ὑφάσματα, τὰ ξυλουργικὰ καὶ ξυλογλυπτικά, τὰ κεραμεικά, τὰ μεταλλουργικά, τὰ ἀργυροχοϊκά, τὰ διάφορα εἴδη τῶν οἰκιακῶν σκευῶν, ὅπως καὶ πᾶν εἶδος ἀντικειμένου χρησιμοποιουμένου εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἐργασίαν τοῦ χωρικοῦ. Μορφὴ τῆς χωρικῆς τέχνης, πρωτόγονος καὶ ἁπλοϊκή, εἶναι ἡ ποιμενική. Εἰς αὐτὴν ἀνήκουσιν ὅλα ὅσα κατασκευάζουσιν οἱ ποιμένες δι᾽ ἀτομικήν των χρῆσιν μὲ ἐντελῶς πρωτόγονα μέσα καὶ εἰς πρωτογενῆ συνήθως παραδεδομένα ἢ αὐθόρμητα ἀφελῆ σχέδια. Τὰ ἀντικείμενα τῆς ποιμενικῆς τέχνης δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ἀπὸ τὰ ἁγνότερα καὶ ἐντελῶς ἀνεπηρέαστα ἀπὸ ξένης ἐπιδράσεως ἑλληνικὰ δημιουργήματα. Διατηροῦσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχικῆς των καταγωγῆς, εἰς τὰ ὁποῖα σπανίως διακρίνονται τοιαῦτα προερχόμενα ἐκ φυλετικῶν διασταυρώσεων ἢ ἱστορικῶν ἀναμίξεων ἢ ἐπιδράσεων. Ἡ ἀστικὴ λαϊκὴ χειροτεχνία, προερχομένη ἀπὸ τὴν χωρικήν, ἐξε-

Digitized by Google

λίσσεται ἀναλόγως πρὸς τὰς βιοτικὰς ἀνάγκας καὶ συνθήκας καὶ τὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὸν ἄλλον κόσμον, λαμβάνουσα, βραδύτερον ἢ ταχύτερον, μορφὴν ἀνωτέρου πολιτισμοῦ. Ταύτην καλλιεργοῦσι κυρίως βιοτέχναι ἐν ἐργαστηρίοις εἰς τὰς πόλεις καὶ κωμοπόλεις, κατασκευάζοντες ἀντικείμενα συνήθως χρήσιμα εἰς τὸν ἀστικὸν βίον.

Χωρικὴν καὶ ἀστικὴν χειροτεχνίαν ἔχομεν κυρίως τριῶν εἰδῶν: α) τὴν οἰκιακήν, τὴν ἀσκουμένην ἐν τῷ οἴκῳ δι' ἰδίαν χρῆσιν ἀπὸ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας· β) τὴν ἐπαγγελματικήν, τὴν ἀσκουμένην ἐπίσης ἐν τῷ οἴκῳ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας, ἀλλὰ πρὸς μεταπώλησιν· καὶ γ) τὴν ἐργαστηριακήν, τὴν ἀσκουμένην ὑπὸ εἰδικῶν τεχνιτῶν ἐν ἐργαστηρίοις. Οὗτοι ὅμως πολλάκις ἀναθέτουσι τὴν κατασκευὴν διαφόρων ἀντικειμένων καὶ εἰς ἄλλους τεχνίτας, ἐργαζομένους ἐπαγγελματικῶς ἐκτὸς τῶν ἐργαστηρίων.

Οὕτω ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη εἶναι χειροτεχνία δημιουργηθεῖσα ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴν αἴσθησιν, ἀρχίζει ἀπὸ τὴν οἰκιακὴν καί, διὰ τῆς ἐπαγγελματικῆς ἢ μικροτεχνικῆς, καταλήγει εἰς τὴν ἐργαστηριακήν. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τὴν οἰκιακὴν εἰς τὴν ἐπαγγελματικὴν καί, σὺν τῷ χρόνῳ, εἰς τὴν ἐργαστηριακὴν γίνεται ἀπὸ τὰ γνωστὰ αἴτια, ἅτινα προκαλοῦν τὸν καταμερισμὸν τῆς ἐργασίας καὶ τὴν διανομὴν τῶν προϊόντων. Ὅσον ἁπλῆν καὶ ὁμοιόμορφον καὶ ἂν ὑποθέσῃ τις τὴν ζωὴν τῶν χωρικῶν μας, ἡ ἀνάγκη νὰ καταμερισθῇ ἡ ἐργασία ἐπιφαίνεται λίαν ἐνωρὶς ὑπὸ τὴν ἐπενέργειαν διαφόρων αἰτίων. Τὴν ἐργασίαν, εἰς τὴν ὁποίαν καταγίνεται ἕκαστος πρῶτον ἐντὸς τῆς οἰκίας καὶ ἔπειτα εἰς τὸ χωρίον, τὴν κανονίζουν φυσικοψυχικαὶ διαφοραί. Ἀνέκαθεν ἄλλας ἐργασίας ἐπιτηδεύοντο οἱ ἄνδρες καὶ ἄλλας αἱ γυναῖκες. Γενικῶς μάλιστα δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι, ὅταν τὸ χωρίον ζῇ ὑπὸ συνθήκας εἰρηνικάς, τὰς χονδρὰς ἐξωτερικὰς ἐργασίας (χωράφι, ἀμπέλι, ψάρεμα, κυνήγι κ.τ.τ.) τὰς κάμνουν οἱ ἄνδρες καὶ τὰς ἐργασίας τῆς οἰκίας (ὑφαντική, βάψιμον, κέντημα, πλύσιμον, μαγείρεμα κ.τ.τ.) αἱ γυναῖκες. Ἐκτὸς τοῦ πρώτου τούτου καταμερισμοῦ, τὸν ὁποῖον καθορίζει ἡ διαφορὰ τοῦ φύλου καὶ τῆς ἡλικίας, καὶ ἄλλου εἴδους ψυχοφυσικαὶ διαφοραὶ ἐπιβάλλουν τὴν κατανομὴν τῆς ἐργασίας. Ὅταν π.χ. κάποιος ἐπιδείξῃ περισσοτέραν τῶν ἄλλων ἐπιδεξιότητα εἰς μίαν ἐργασίαν (τέχνην), τότε κατασκευάζει ἀντικείμενα τῆς τέχνης αὐτῆς ὄχι μόνον διὰ τὸν ἑαυτόν του, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἄλλους. Ἀρχίζει δηλαδὴ τὸ ἄτομον αὐτὸ νὰ δημιουργῇ μίαν εἰδικὴν ἀσχολίαν, ἕνα ἐπάγγελμα ἀπὸ τὴν ὥραν, κατὰ τὴν ὁποίαν, ἀντὶ νὰ κατασκευάζῃ ἕνα ἀντικείμενον μόνον διὰ τὸν ἑαυτόν του, κάμνει καὶ διὰ τοὺς ἄλλους καί, σὺν τῷ χρόνῳ, μόνον διὰ τοὺς ἄλλους. Βέβαια εἰς τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τὴν εἰδικὴν αὐτὴν ἀσχολίαν του, τὴν τέχνην του, δὲν δύναται νὰ ζήσῃ, ἕνεκα δὲ τούτου μετέρχεται καὶ ὅλας τὰς ἄλλας ἐργασίας. Ὅσον ὅμως ὁ πληθυσμὸς τοῦ χωρίου αὐξάνῃ καὶ ὅσον ἡ δεξιότης του διαφημίζεται, κατορθώνει νὰ καταγίνεται μόνον μὲ τὴν τέχνην του. Τοιουτοτρόπως ἀνεφάνησαν τὰ διάφορα ἐπαγγέλματα (ὑφάντρες, χρυσορράπτες, μεταλλουργοί, ξυλουργοὶ κ. ο. ἑ.). Φυσικῶς ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας εἰς τὰ χωρία μας αὐξάνει ὅσον αὐξάνει ὁ πληθυσμός των καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν βαθμὸν ἀπομονώσεως ἢ μὴ τοῦ χωρίου. Τὸ ἀπομεμονωμένον χωρίον ἔχει ὀλιγώτερον καταμερισμόν. Ἡ μεγαλυτέρα κατανομὴ εἰς ἕνα χωρίον ἐξαρτᾶται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν κατανομὴν τῆς ἐργασίας μεταξὺ τῶν χωρίων τῆς ἰδίας περιφερείας, διότι ἡ περιφερειακὴ κατανομὴ βοηθεῖ ν' ἀναπτυχθῇ ἡ τοπική, ὅπως ἡ τοπικὴ ὑποβοηθεῖ τὸν καταμερισμὸν τῆς ἐργασίας μέσα εἰς τὴν οἰκογένειαν. Ἡ κατανομὴ λοιπὸν ἀναγκάζει καὶ ἐπιτρέπει εἰς τὰ ἄτομα νὰ εἰδικευθοῦν. Τὸ εἶδος τῆς εἰδικότητος εἶναι φανερὸν ὅτι ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὰ φυσικὰ προϊόντα τοῦ χωρίου ἢ τῆς περιφερείας (μαλλίον, βάμβαξ, χῶμα δι' ἀγγεῖα κττ.). Μὲ τὴν ἀνταλλαγὴν τῶν προϊόντων ἀπὸ τόπου εἰς τόπον μονιμοποιοῦνται τὰ ἐπαγγέλματα, διότι τότε ἐπιτρέπεται ἡ ἐντατικὴ παραγωγὴ ἐκ τοῦ εἴδους, τὸ ὁποῖον θὰ καταναλωθῇ εἰς τοὺς τόπους, οἵτινες δὲν παράγουν ἐξ αὐτοῦ. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖον ἀνέδειξε τὰς συντεχνίας, τὰ «σινάφια», ἔβαλε δηλαδὴ εἰς τάξιν τὴν μαστορωσύνην, ἐτακτοποίησε τὴν παραγωγὴν καὶ τὰς τιμὰς καί, γενικῶς, ἀνεπτύχθη καὶ προώδευσεν, ἐπειδὴ ἐστηρίχθη εἰς καταμερισμὸν πλέον ἀνεπτυγμένον. Τέλος ἡ δημιουργία εἰς ἕνα τόπον νέων ἀναγκῶν καὶ νέων γούστων, ἅτινα καθιστοῦν ἐπίσης μεγαλυτέραν τὴν ἀνταλλαγήν, βοηθεῖ τὴν παραγωγὴν νὰ ἀποβῇ πλέον ἐντατική. Εἰς τὰς ἀρχάς, βέβαια, διὰ ν' ἀνταλλάξῃ τὰ προϊόντα του ὁ παραγωγός, τὰ μεταφέρει ὁ ἴδιος ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν καταναλωτήν. Εἰς τὰ πανηγύρια ἢ τὰ παζάρια τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς οἱ παραγωγοὶ ἑνὸς χωρίου, ἀκόμη καὶ σήμερον, φέρουν οἱ ἴδιοι τὰ προϊόντα των νὰ τὰ πωλήσουν ἢ νὰ τ' ἀνταλλάξουν μετ' ἄλλων, ἅτινα παράγουν ἄλλα χωρία. Ἀπὸ τὰ εἴδη τῶν προϊόντων καὶ τῶν κατασκευασμάτων τῆς περιφερείας καὶ ἀπὸ τὰς καιρικὰς συνθήκας ὁρίζονται αἱ ἐποχαὶ κατὰ τὰς ὁποίας γίνονται τὰ πανηγύρια καὶ τὰ παζάρια. Συνήθως γίνονται ἀπὸ τὴν ἄνοιξιν ἕως τὸ φθινόπωρον μίαν ἡμέραν μεγάλης ἑορτῆς ἢ εἰς τὸν τόπον ἑνὸς προσκυνήματος (Παναγίας, Σωτῆρος, ἁγίου Γεωργίου, ἁγίου Δημητρίου κλπ.) καὶ συχνάκις τὰ μεγαλύτερα διαρκοῦν ὀκτὼ καὶ δεκαπέντε ἡμέρας. Τοιουτοτρόπως τὰ πανηγύρια μας, ἐκτὸς τῶν οἰκονομικῶν λόγων καὶ τῶν ἀναγκῶν, αἱ ὁποῖαι τὰ ἐπέβαλον καὶ τὰς ὁποίας ἐξυπηρετοῦν, ἔχουν καὶ χαρακτῆρα θρησκευτικὸν καὶ ἑορταστικόν, βοηθοῦν δὲ τὴν διατήρησιν τῆς παραδόσεως, διότι ἐμποδίζουν μέχρις ἑνὸς βαθμοῦ τὴν ἐπιδρομὴν τοῦ ἀστικοῦ γούστου. Εἰς τὰς ἐμποροπανηγύρεις αὐτὰς πηγαίνουν καὶ οἱ ἔμποροι ἀπὸ τὰς πόλεις, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ συμμορφώνονται, συνήθως, μὲ τὰς ὀρέξεις τῶν χωρικῶν τῆς περιφερείας καὶ τὰ ἐμπορεύματά των εἶναι, τὰ περισσότερα, γινόμενα ἀπὸ τεχνίτας, οἵτινες ἐγκατεστάθησαν ἀπὸ τὰ χωρία εἰς τὰς πόλεις. Τὰ πανηγύρια καὶ τὰ παζάρια γίνονται, συνήθως, εἰς μέρη ἅτινα ἔχουν εὔκολον τὴν συγκοινωνίαν μὲ ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερα χωρία τῆς περιφερείας, ἐπειδὴ ἡ εὐκολία τῆς μεταφορᾶς τῶν προϊόντων καὶ τῆς μεταβάσεως ἔχει μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν ἐπιτυχίαν των. Ἕνεκα τούτου ἤρχισαν ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ γίνωνται εἰς τὰς πόλεις,, αἵτινες, συνήθως, συγκοινωνοῦν μὲ μεγάλους δρόμους καὶ ἔχουν, ὁπωσδήποτε, εὔκολον τὴν συγκοινωνίαν μετὰ τῶν ἄλλων πόλεων καὶ χωρίων τῆς περιφερείας. Τὰ μικρὰ παζάρια τῆς πόλεως γίνονται μὲ τὸν καιρὸν συχνότερα, κάθε ὀκτὼ ἡμέρας, καὶ εἰς πολλὰς πόλεις εἶναι διαρκῆ. Εἰς αὐτὰ τὰ μόνιμα παζάρια τῶν πόλεων πωλοῦνται ἔργα ἀπὸ χειροτέχνας, οἵτινες ἔφυγον ἀπὸ τὰ χωρία καὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὴν πόλιν, ἀλλ' ἐξακολουθοῦν νὰ ἐργάζωνται συμφώνως πρὸς τὴν τεχνικὴν τῶν χωρίων καὶ συμφώνως πρὸς τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς ὀρέξεις τῶν χωρικῶν, συγκεντρώνοντες, σὺν τῷ χρόνῳ, καὶ τὴν χειροτεχνικὴν ἐργασίαν διαφόρων ἄλλων βιοτεχνῶν παρομοίας ἐπιδόσεως καὶ ἀναλαμβάνοντες τὴν πώλησιν τῶν προϊόντων των. Εἰς πολλὰς πόλεις ἀκόμη καὶ σήμερον— ἄλλοτε ἦτο γενικὸς κανὼν—λόγῳ τῆς μὴ ὑπάρξεως βιομηχανικῶν μέσων καὶ λόγῳ τοῦ πανομοιοτύπου τῶν συνηθειῶν, τῆς ἐνδυμασίας κλπ., εὑρίσκομεν χειροτεχνικὰ κέντρα ἐξαρτώμενα ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τοὺς καταναλωτὰς-χωρικούς, μὲ τῶν ὁποίων τὰς παραδεδομένας διαθέσεις συμμορφώνονται.

Ἡ χειροτεχνία, ποικίλλουσα εἰς τὰ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀναλόγως πρὸς τὰς τοπικὰς συνθήκας, ἀκμάζει μὲν ἀνέκαθεν μέχρι σήμερον, ὀργανώνεται δ' ἐνιαχοῦ συστηματικώτατα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, καταλήγουσα εἰς πλήρη ἄνθησιν τῆς ἐπαγγελματικῆς καὶ ἐργαστηριακῆς αὐτῆς τέχνης. Αἱ ἐπαγγελματικαὶ ὀργανώσεις ἀνεπτύχθησαν κυρίως εἰς ἐκεῖνα τὰ μέρη, τὰ ὁποῖα ἔτυχε νὰ εἶναι σημαντικὰ πολιτικὰ ἢ ἐμπορικὰ ἢ συγκοινωνιακὰ κέντρα καὶ ὅπου ἦτο εὔκολος ἡ κατανάλωσις τῶν χειροτεχνημάτων. Ἀρχίζουσα, ὅπως εἴπομεν, ἀπὸ τὴν οἰκοτεχνίαν, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ στάδιον ἐκεῖνο κατὰ τὸ ὁποῖον πᾶσα ἐργασία ἐκτελεῖται ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ χωρικοῦ ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας καὶ διὰ τὴν χρῆσιν καὶ τὰς ἀνάγκας αὐτῆς, περνᾷ εἰς τὴν μισθοτεχνίαν, δηλαδὴ εἰς τὸ στάδιον, κατὰ τὸ ὁποῖον τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας ἐπεξεργάζονται ἐπαγγελματικῶς διαφόρους πρώτας ὕλας, αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν ἀνήκουν εἰς αὐτούς, ἀλλ' εἰς τὸν πελάτην, διὰ τὸν ὁποῖον τὰς ἐπεξεργάζονται, καὶ καταλήγει εἰς τὴν καθαρῶς πλέον χειροτεχνίαν, δηλαδὴ εἰς τὸ σπουδαιότερον στάδιον, κατὰ τὸ ὁποῖον εἰδικοὶ χειροτέχναι πλέον ἐπεξεργάζονται εἰς ἰδικόν των κατάστημα ἰδικάς των πρώτας ὕλας, διὰ λογαριασμὸν τῆς πελατείας των. Ἡ χειροτεχνία ὡς κύριον πλέον ἐπάγγελμα εἶναι τὸ πρῶτον στάδιον ἐργαστηριακῆς τέχνης, ἀποκαλουμένη οὕτω, ἔστω καὶ ἂν συντηρῇ ἕνα καὶ μόνον τεχνίτην, ἔχοντα ὅμως ἰδικόν του κατάστημα. Ἡ ἐργαστηριακὴ τέχνη, δεχομένη πολλὰς ἀναπτύξεις καὶ ποικιλίας, καταλήγει εἰς τὸν ὕψιστον βαθμὸν τῆς ἐξελίξεώς της κατὰ τὸ τελευταῖον αὐτῆς στάδιον τῆς οἰκονομικῆς διαμορφώσεως, τὸ μὴ διαφέρον σχεδὸν ἀπὸ τὴν μεγάλην βιομηχανίαν. Προσομοιάζει πολὺ μὲ τὴν μεγάλην βιομηχανίαν, διότι, ἂν καὶ μεταχειρίζεται τοὺς πρωτογόνους τρόπους τῆς χειροτεχνίας καὶ δὲν χρησιμοποιεῖ μηχανάς, μολαταῦτα, ἀπὸ ἀπόψεως οἰκονομικῆς, ἐργάζεται μὲ τοὺς αὐτοὺς νόμους, ὅπως καὶ ἡ μεγάλη βιομηχανία, δηλαδὴ ὁ κεφαλαιοῦχος, ἐκμεταλλεύεται τὴν ἀνθρωπίνην ἐργασίαν ὡς νὰ ἦτο μηχανή.

Μορφὴ τῆς χειροτεχνικῆς ἐργαστηριακῆς τέχνης εἶναι καὶ ἡ τῶν πλανοδίων τεχνιτῶν. Ὅπως ἡ εἰδίκευσις εἰς μίαν τέχνην ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἡμερομίσθιον ἐργασίαν, οὕτω καὶ διάφοροι ἄλλοι λόγοι, ὅπως ἡ διαφορὰ τῶν φυσικῶν συνθηκῶν ἀπὸ τόπου εἰς τόπον, ὁ μονομερὴς τρόπος τῆς παραγωγῆς, ἡ πληθώρα τῶν εἰδικοτήτων εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν τόπον, αἱ οἰκονομικαὶ αἰτίαι κλπ., ὡδήγησαν εἰς τὴν πλανόδιον χειροτεχνίαν, ἥτις ἔπαιξε σπουδαῖον ρόλον ἀνέκαθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων. Οἱ πλανόδιοι οὗτοι τεχνῖται, οἵτινες, συνήθως, κατάγονται ἐξ ἑνὸς χωρίου ἢ μιᾶς κωμοπόλεως, τῶν ὁποίων ὁλόκληρος ὁ πληθυσμὸς ἀσκεῖ ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ εἰδικὸν χειροτεχνικὸν ἐπάγγελμα, προβαίνουν, κατὰ κανόνα σχεδόν, εἰς συνδυασμὸν ἐργαστηρίου καὶ περιοδείας· ἢ ἔχουν μόνιμον ἐργαστήριον εἴς τινα τόπον, τὸ ὁποῖον ἐγκαταλείπουν εἰς συγγενῆ των καὶ ἀναλαμβάνουν ὡρισμένας περιηγήσεις, ἢ δὲν ἔχουν τοιοῦτο καὶ συνεχῶς περιοδεύουν μετὰ τοῦ ἐργαστηρίου των, τὸ ὁποῖον συνίσταται ἀπὸ μίαν κασέλαν, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπάρχουν τὰ ἐργαλεῖά των. Οἱ πλανόδιοι οὗτοι τεχνῖται εἴτε ἐργάζονται εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ πελάτου καὶ πληρώνονται εἰς χρῆμα ἢ εἰς εἶδος, εἴτε ἐγκαθίστανται προχείρως, ἐπί τινα χρόνον, εἰς μόνιμον ἐργαστήριον, εἴτε μεταβαίνουν ἀπὸ χωρίου εἰς χωρίον πωλοῦντες τὰ προϊόντα των. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἔχουν ὡρισμένον σχέδιον περιοδείας, τὸ ὁποῖον ἐπαναλαμβάνουν κατ' ἔτος, καὶ οὕτω οἱ πελάται γνωρίζουν πότε θὰ διέλθῃ ἐκ τοῦ μέρους των ὁ τεχνίτης, ὅστις τοὺς χρειάζεται καί, ἀναλόγως, προετοιμάζονται ἢ τὸν ἀναμένουν διὰ τὰς σχετικὰς ἀγοράς των. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν, ἐγκαθιστάμενοι δι' ὀλίγον χρονικὸν διάστημα εἰς διάφορα μέρη, πωλοῦντες, κατασκευάζοντες καὶ ἐπιδιορθώνοντες τὰ διάφορα εἴδη, κατέληξαν νὰ παραμείνουν μονίμως εἰς αὐτά. Τοιουτοτρόπως ἐξηγεῖται καὶ ἡ ὁμοιομορφία τῶν τύπων εἰς πολλὰ εἴδη τῆς τέχνης, ὄχι μόνον εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικὴν ὅπου ἐπίσης περιώδευον καὶ ἐγκαθίσταντο σὺν τῷ χρόνῳ. Πολλοὶ μάλιστα ἐξ αὐτῶν, καταγόμενοι ἐκ μερῶν γνωστῶν διὰ τὴν κατασκευὴν ἔργων ὡρισμένου κλάδου χειροτεχνίας, εἰδικευόμενοι τελειότατα, κατέστησαν, σὺν τῷ χρόνῳ, περιζήτητοι. Καὶ ἐπειδὴ ὁ ἀριθμός των ἦτο σημαντικός, ἐκ φύσεως δὲ εἶχον πνεῦμα ἀποδημητικόν, μετέβαινον καὶ εἰς τὴν Εὐρώπην ἀκόμη, εἴτε ὅπως ἐργασθοῦν πρὸς καιρόν, εἴτε ὅπως ἐγκατασταθοῦν μονίμως.

Κέντρα χειροτεχνίας καὶ εἰδικοτήτων ἐκ τῶν ὁποίων κατάγονται οἱ πλέον πεφημισμένοι τεχνῖται, οἱ εἰκονογράφοι, οἱ ταγιαδόροι (ξυλογλύπται), οἱ πρωτομαστόροι (λαϊκοὶ ἀρχιτέκτονες), οἱ κουδαρέοι (κτίσται), οἱ ραφτᾶδες, οἱ χρυσοκεντητάδες, οἱ τερζῆδες (χρυσοκεντηταὶ ἄλλης τεχνοτροπίας), οἱ συρμακέζοι (χρυσοκεντηταὶ ἐπίσης ἄλλης), οἱ καζάζηδες (μπρισιμιτζῆδες), οἱ καποτάδες, οἱ ἀνυφαντᾶδες καὶ αἱ ἀνυφάντρες, οἱ τριχᾶδες, οἱ γουναρᾶδες, οἱ τουφεξῆδες, οἱ ταμτάκηδες, οἱ χρυσικοί, οἱ ἀσημιτζῆδες, οἱ καλαντζῆδες, οἱ μπακιρτζῆδες (μεταλλουργοί), οἱ γανωτζῆδες, οἱ μαρμαρᾶδες, οἱ τσεμπερτζῆδες, οἱ πασματζῆδες (σταμπωταὶ ὑφασμάτων), οἱ καμπαναρτζῆδες (οἱ εἰδικοὶ διὰ κώδωνας), οἱ τσουκαλᾶδες (ἀγγειοπλάσται), οἱ τσαρουχᾶδες, οἱ βαρελᾶδες, οἱ σαμαρᾶδες, οἱ ψιαθοπλέχτες, οἱ σεντουκᾶδες κ. ἄ., οἱ τροφοδοτοῦντες μὲ τὰ ἔργα των ὄχι μόνον ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Βαλκανικήν, ἀλλὰ καὶ τὴν Εὐρώπην, ἦσαν κυρίως τὰ ἀκόλουθα, εἰς τινα τῶν ὁποίων ἐπιζοῦν ἀκόμη αἱ σχετικαὶ βιοτεχνίαι. Εἰς τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα τὸ μεγαλύτερον καὶ σημαντικώτερον κέντρον ἐπαγγελματικῆς καὶ ἐργαστηριακῆς χειροτεχνίας ἦσαν τὰ Ἰωάννινα, τὰ ὁποῖα, περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ΄ καὶ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, συνεκέντρουν ὅλας τὰς τέχνας τῆς ἐποχῆς. Γειτνιάζοντα πρὸς τὰ Ἑπτάνησα, τὰ ὁποῖα ἐπεκοινώνουν μὲ τὴν Εὐρώπην, καὶ ἐρχόμενα εἰς συνεχῆ ἐπαφὴν μετὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀνέπτυξαν εἰς μέγαν βαθμὸν τὸ ἐμπόριον, συγχρόνως δὲ καὶ τὴν χειροτεχνίαν. Ὁ πλοῦτος τῆς αὐλῆς τοῦ Ἀλῆ ἐβοήθησε σημαντικώτατα ν' ἀναπτυχθοῦν ἰδιαιτέρως ὅλαι αἱ τέχναι. Τὰ κεντήματα, αἱ ἐνδυμασίαι καὶ τὰ χρυσοχοϊκὰ εἶχον γίνει τόσον περιζήτητα, ὥστε ὁ Ἀλῆ πασᾶς, διὰ νὰ ἐξυπηρετῇ καὶ τὰς ἀνάγκας τοῦ παλατίου του, ἵδρυσεν ἐντὸς αὐτοῦ ἐργαστήρια, ὅπου συνεκέντρωσεν, ἀπὸ διάφορα ἑλληνικὰ μέρη, τοὺς γνωστοτέρους Ἕλληνας τεχνίτας μετὰ τῶν βοηθῶν των. Ἐξ αὐτῶν, ἀκόμη καὶ πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν, ἦτο γνωστὸν εἰς τὰ Ἰωάννινα τὸ περίφημον ἐργαστήριον τοῦ Κώστα Μπίτσιου, ὅστις εἰργάζετο ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν κατασκευὴν χρυσοποικίλτων ἐνδυμασιῶν, χιλίων περίπου τὸ ἔτος, ἀποστέλλων αὐτὰς εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικὴν μέχρι καὶ τῆς Βοσνίας. Αἱ ἐνδυμασίαι αὗται ἐγίνοντο συμφώνως πρὸς τοὺς ὡρισμένους τοπικοὺς τύπους, συνήθεις εἰς τὰ μέρη εἰς τὰ ὁποῖα ἀπεστέλλοντο. Ἐργαστήρια τοιαύτης σημασίας, ἀποδίδοντα ἔργα τεχνικῆς καὶ διακοσμητικῆς τελειότητος, δὲν ὑπῆρχον εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος, διότι δὲν ὑπῆρχε καὶ ἄλλο τόσον σπουδαῖον πολιτικὸν καὶ ἐμπορικὸν κέντρον.

Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐργαστηριακῆς τέχνης τῶν Ἰωαννίνων συνέτεινεν ἐπίσης καὶ τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀνεπτυγμένον αἴσθημα τῶν κατοίκων τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς περιφερείας τῆς Πίνδου διὰ τὰς διακοσμητικὰς τέχνας. Οἱ κάτοικοι μάλιστα ὡρισμένων χωρίων καὶ περιοχῶν τῆς Ἠπείρου εἶχον ἀποκτήσει εἰδικότητα εἰς τὴν κατασκευὴν ἔργων ὡρισμένου κλάδου τῆς λαϊκῆς τέχνης. Οὕτω τὸ χωρίον Χιονιᾶδες τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης ἦτο περίφημον διὰ τοὺς εἰκονογράφους του, τὸ Τούρ[illegible] διὰ τοὺς ξυλογλύπτας (ταγιαδόρους, σκαλιστὰς τέμπλων, ἀμβώνων κ.τ.τ.), ἡ Πυρσόγιαννη καὶ

Digitized by Google

Βούρμπιανη διὰ τοὺς κτίστας, τοὺς κουδαρέους, οἱ Καλαρρύτες διὰ τοὺς ὀνομαστοὺς ἀσημιτζῆδες καὶ χρυσοκεντητᾶδες, τὸ Μέτσοβον διὰ τοὺς χρυσικούς του καὶ τοὺς ὑφαντάς του, καθὼς καὶ τὸ Συρράκον καὶ ἡ Κόνιτσα. Τέλος, ἀπὸ τοῦ 1705 ἀναφέρονται ὡς ἀποστελλόμενα ἐκ τῆς Ἠπείρου εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων προϊόντων, 2.000 καντάρια βάμβακος, 15.000 καντάρια λιναρίου α' καὶ β' ποιότητος, 600 δέματα καποτῶν, ἐριοῦχα ἐνδύματα, κατειργασμένα δέρματα, χρυσᾶ νήματα, χρυσαῖ ταινίαι, φυτικαὶ οὐσίαι κ. ἄ. Τὸ ἐμπόριον διενηργεῖτο συνήθως διὰ τῶν συγκροτουμένων ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ Τουρκίᾳ πανηγύρεων καὶ διὰ τῶν σχέσεων μετὰ τῶν ἀγορῶν τῆς Εὐρώπης, ἰδίᾳ τῆς Νεαπόλεως, Τεργέστης, Μάλτας Βενετίας καὶ Κερκύρας. Οἱ περίφημοι Καλαρρυτηνοὶ χρυσικοὶ ἐξήσκουν καὶ τὴν τέχνην τοῦ πλανοδίου χρυσοχόου, ἥτις δι' αὐτῶν ἐξηπλώθη σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, τὰ Ἑπτάνησα, τὴν Βαλκανικήν, τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, τὴν Αἴγυπτον, τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Αὐστρίαν. Ηὐδοκίμησαν δὲ τοσοῦτον, ὥστε τὰ καλύτερα χρυσοχοϊκὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ κοσμικὰ εἴδη νὰ εἶναι, ὅλα σχεδόν, ἔργα τῶν χειρῶν τῶν φημισμένων αὐτῶν καλλιτεχνῶν. Ἂς σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι ἐξ ὅλων τῶν βαλκανικῶν λαῶν οἱ Ἕλληνες ἦσαν οἱ καλύτεροι χρυσοχόοι. Ὄχι δὲ μόνον εἰς τὴν περιφέρειαν Πίνδου καὶ Μακεδονίας, ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὴν Κέρκυραν, τὴν Ζάκυνθον, τὴν Κρήτην καὶ τὴν Κύπρον, ἤκμαζε τοσοῦτον ἡ χρυσοχοϊκή, ὥστε ν' ἀποστέλλωνται τὰ προϊόντα της εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικὴν καὶ τὰς εὐρωπαϊκὰς πρωτευούσας. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ δι' ὡρισμένας περιφερείας τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, ὡς τὴν Σιφράμπολιν τῆς Κασταμονῆς καὶ τὴν Καισάρειαν τοῦ νομοῦ Ἀγκύρας, αἵτινες ἐτροφοδότουν διὰ τῶν ἐσμαλτωμένων καὶ συρματερῶν χρυσοχοϊκῶν ἔργων των ὁλόκληρον τὴν Τουρκίαν καὶ διάφορα εὐρωπαϊκὰ κέντρα. Κατεσκευάζοντο μάλιστα εἰς ὅλα αὐτὰ τὰ κέντρα διάφορα χρυσοχοϊκὰ εἴδη συμφώνως πρὸς ὡρισμένους τύπους, συνηθιζομένους εἰς τὰ μέρη, εἰς τὰ ὁποῖα τὰ χρυσοχοϊκὰ ταῦτα εἴδη ἀπεστέλλοντο.

Κέντρα χειροτεχνίας ἦσαν ἀκόμη πολλά, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ πλεῖστα ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιζοῦν σχετικῶς: ὁ Τύρναβος καὶ ἡ Λάρισα, ὅπου ἤκμαζον ἡ ὑφαντουργία, αἱ βελέντζες, τὰ κιλίμια, ἡ ραπτικὴ τῶν «φορεσιῶν», τὰ σταμπάτα ὑφάσματα, ἡ μεταλλουργική, τὰ περίφημα τζοϊαϊρικὰ σιαλτᾶτα· ἡ Ραψάνη· τὰ Ἀμπελάκια τῆς Θεσσαλίας, τὰ ἔχοντα τὰ περίφημα βαφεῖα τῶν βαμβακερῶν νημάτων καὶ τὴν γνωστὴν ὀργάνωσιν διὰ τὴν ἀποστολήν των εἰς τὴν Βιέννην καὶ εἰς ἄλλας εὐρωπαϊκὰς πόλεις· ἡ Τσαρίτσαινα εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ ἡ Νιγρίτα εἰς τὴν Μακεδονίαν μὲ τοὺς περιφήμους ἀλατζᾶδες· ἡ Καστορία μὲ τὴν κατεργασίαν τῶν γουναρικῶν· ἡ ἑλληνικωτάτη Μοσχόπολις, σπουδαῖον κέντρον πάσης ἑλληνικῆς χειροτεχνίας· ἡ Θεσσαλονίκη, μέγα κέντρον ἀκμάζον ἀπὸ τὸν Ε' αἰῶνα διὰ τὰ μεταλλουργικὰ κατασκευάσματα, τῶν ὁποίων τὰ καταστήματα κατελάμβανον ὁλοκλήρους ὁδούς, ἔχοντα ἐν τῷ μέσῳ ὡς προστάτιδα τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων. Ἡ Θεσσαλονίκη, ἐκτὸς ἄλλων βιοτεχνιῶν, εἶχε νὰ ἐπιδείξῃ ἐν ἀφθονίᾳ χρυσοχοϊκὰ εἴδη, σταμπᾶτα καὶ ἰδιαίτερα ἐργαστήρια δι' ἐκκλησιαστικὰ κεντήματα, ἄμφια κ.τ.τ., κατασκευαζόμενα κατὰ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν τῶν χρυσοπάστων κεντημάτων, ἀποδώσαντα ἔργα μαρτυροῦντα μεγίστην ἄνθησιν καὶ τελειότητα. Τὴν τεχνοτροπίαν αὐτὴν τῶν χρυσοπάστων κεντημάτων ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς πλεῖστα χωρικὰ καὶ ἀστικὰ κεντήματα. Εἰς τὴν Θρᾴκην, τὸ Σουφλὶ ἦτο καὶ εἶναι σπουδαῖον κέντρον παραγωγῆς μετάξης καὶ μεταξωτῶν ὑφασμάτων, εἰς δὲ τὴν Πελοπόννησον αἱ Καλάμαι· ἐπίσης ἡ Στεμνίτσα καὶ ἡ Δημητσάνα τῆς Πελοποννήσου, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι ἐφημίσθησαν διὰ τὴν κατεργασίαν τῶν μετάλλων, διατηροῦντες χυτήρια διὰ κώδωνας, μανουάλια καὶ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ καὶ οἰκιακὰ μετάλλινα εἴδη. Ἡ τέχνη αὕτη ἐξηφανίσθη εἰς τὴν Στεμνίτσαν, οἱ Δημητσανῖται ὅμως καὶ οἱ Στεμνιτσιῶται, περιοδεύοντες ὡς κωδωνοποιοὶ ἐκκλησιῶν, ἐξακολουθοῦσιν εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου κατοικοῦσι, νὰ ἐπιδίδωνται κατὰ προτίμησιν εἰς τὰ πατροπαράδοτα αὐτὰ ἐπαγγέλματα.

Εἰς τὰς νήσους εὑρίσκομεν ἐργαστήρια ὑφαντουργίας, κεντητικῆς, δαντελλοποιίας καὶ σταμπωτῶν ὑφασμάτων, ἰδίᾳ εἰς τὴν Ζάκυνθον (συντηροῦσαν πρὸ τριακονταετίας ἀκόμη 600 ἀργαλειοὺς δι' ἀλατζᾶδες καὶ μεταξωτὰ κεντητὰ ὑφάσματα), εἰς τὴν Χίον καὶ τὴν Κύπρον. Ἰδιαιτέρως ἡ Κύπρος ἐφημίζετο διὰ τὴν ἐξαγωγὴν χρυσῶν νημάτων (aureum filatum cyprense), χρυσοχοϊκῶν εἰδῶν καὶ σταμπάτων, ἡ Ἀμοργὸς διὰ τὸν βαφικὸν λειχῆνα τοῦ ἐρυθροῦ (rocella tinctoria) καὶ ἡ Κάρπαθος τοῦ πρασίνου (viridis). Ἐπίσης ἡ Κύπρος, ἡ Κρήτη, ἡ Μῆλος, ἡ Σάμος διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν δαντελλῶν των. Ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰ φραγκικὰ μοναστήρια τῶν ἑλληνικῶν νήσων κατεσκευάζοντο δαντέλλαι διὰ τὰ ἄμφια καὶ ἐκκλησιαστικὰ ὑφάσματα τῶν καθολικῶν. Τοιουτοτρόπως ἐξηγοῦμεν τὴν διάδοσιν τῆς δαντέλλας εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς νήσους, ἐκ τῶν ὁποίων πολλαί, τόσον εἰς τὴν τεχνοτροπίαν, ὅσον καὶ εἰς τὰ διακοσμητικὰ θέματα, εἶναι πιστὸν ἀντίγραφον τῆς δαντέλλας τῆς Δύσεως. Ἐπίσης εἰς τὰς νήσους εὑρίσκομεν ἀνέκαθεν κέντρα ἀγγειοπλαστικῆς, ὅπου ἐκτὸς τοῦ γνωστοῦ, τῆς Ρόδου, ὑπῆρχον καὶ ἄλλα ἐργαστήρια ἀγγειοπλαστικῶν ἔργων, καθὼς τὰ τῆς Σάμου—εἰς τοὺς Μαυρατζαίους καὶ τὰ Καρλοβάσια—, γνωστὰ ἀπὸ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ὡς περίφημα καὶ διατηρούμενα μέχρις σήμερον δι' ἀγγειοπλαστικὰ ἔργα κατωτέρας κατασκευῆς. Παρόμοια ἦσαν καὶ εἶναι τὰ ἐργαστήρια Σίφνου, Πάτμου, Σκοπέλου, Αἰγίνης, Κερκύρας, ἐξαιρετικὰ δὲ καὶ ὀνομαστὰ τὰ ἀγγεῖα τῶν Δαρδανελλίων (Τσανὰκ-καλὲ) καὶ τῆς ἀπέναντι Καλλιπόλεως, συντηροῦντα καθ' ὅλας τὰς περιφερείας μεγάλα ἐργαστήρια, τροφοδοτοῦντα ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα, τὴν Τουρκίαν, τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Εὐρώπην καὶ ἐξάγοντα εἴδη ἀξίας χιλιάδων λιρῶν κατ' ἔτος. Προσέτι εἰς τὰς νήσους, ὅπως εἰς τὴν Τῆνον, εὑρίσκομεν κέντρα διὰ μαρμαρᾶδες, ἐκ τῶν ὁποίων κατάγονται οἱ πλέον ἐκλεκτοὶ τεχνῖται, γενικῶς δὲ εἰς πάσας ἀπαντῶμεν ἀκμάζοντα ὅλα τὰ εἴδη τῆς χειροτεχνίας, μᾶλλον ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς οἰκιακῆς τέχνης.

Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἤκμασαν τὰ ἐργαστήρια δι' ἐκκλησιαστικὰ εἴδη καὶ ἄμφια, κατασκευαζόμενα διὰ τῆς τεχνικῆς τῶν χρυσοπάστων, εἰς τὰ ὁποῖα ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος προσετέθη ὡς ἐπίθεμα (application) εἰς τὰ εἴδη τῆς θρησκευτικῆς χρήσεως καὶ τὸ κέντημα μετὰ ὡραίων χρωμάτων καὶ μαργαριτῶν. Ἐπίσης ἤκμαζεν ἡ κατασκευὴ τῶν χρυσοποικίλτων, τῶν προοριζομένων διὰ τοὺς διαφόρους πλουσίους ἐπενδύτας τῶν κατοίκων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῶν ὁποίων ἐγίνετο ἀποστολὴ εἰς ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς. Ὡσαύτως ἤκμαζον ὅλα τὰ εἴδη τῶν κεντημάτων, ἡ κατασκευὴ περιφήμων τσεμπεριῶν καὶ λεπτῶν σταμπωτῶν ὑφασμάτων, οἱ πασμᾶδες ἢ τὰ καρακαλέμια, τὰ ὁποῖα κατειργάζοντο Ἑλληνίδες καὶ Ἀρμενίδες. Αὐτῶν ἐγίνετο μεγάλη ἐξαγωγὴ εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολήν, ἡ δὲ φήμη των ἦτο τοιαύτη, ὥστε οἱ Ἄγγλοι ἔδιδον ἀσυζητητὶ δι' ἕκαστον τέσσαρας τουρκικὰς λίρας. Ἐπίσης ἐργαστήρια ὁλόκληρα γυναικῶν ἠσχολοῦντο μὲ τὴν κατασκευὴν τῶν περιφήμων μπιμπιλῶν εἰς περιφερείας πλησίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καθὼς εἰς τὰ Θεραπειά, τὸ Μέγα Ρέμα, τὸ Μπογιατζίκιοϊ καὶ τὸ Τσεγκέλκιοϊ τοῦ Βοσπόρου. Ὡσαύτως ἀριθμὸς μέγας βιοτεχνῶν κατεγίνετο εἰς τὴν κατασκευὴν διαφόρων ἀντικειμένων γινομένων διὰ πολυτίμων καὶ μὴ λίθων, ἰδιαιτέρως δ' ἐπεξειργάζετο τὸ σεντέφι, τὸν γαλάλιθον κλπ. διὰ πίπες, κομπολόγια, λουλᾶδες κλπ.

Τέλος ἀπὸ τὸ νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἐκόπτοντο ἐπίχρυσα φλωρία, συνηθιζόμενα πρὸς διάκοσμον τοῦ στήθους καὶ τῆς κεφαλῆς διὰ τὰς ἐνδυμασίας τῶν γυναικῶν τῆς Τουρκίας, ἀπεστέλλοντο εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπὶ παραγγελίᾳ ἐμπόρων διάφορα τοιαῦτα πρὸς στολισμὸν ἑλληνικῶν κοσμημάτων δευτερευούσης ὅμως ἀξίας καὶ σημασίας. Τὰ ἐπίχρυσα αὐτὰ φλουριά, ὀνομαζόμενα χρυσᾶ διακοσμητικά, ἤτοι ζινὲτ (διάκοσμος)—ἀλτιννοῦ (χρυσοῦ), ἐσυνηθίζοντο κυρίως εἰς τὰ κοσμήματα τῶν ἀλβανοφώνων χωρίων τῆς Ἑλλάδος, καὶ μάλιστα εἰς μεταγενέστερα τοιαῦτα, καθὼς καὶ μερικὰ ἐπίχρυσα καρδιόσχημα παρόμοια φέροντα τὴν ἐπιγραφὴν «Μασαλλά», ἐπιφώνημα ἐναντίον τῆς βασκανίας, κ. ἄ. Ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ἡ Μικρὰ Ἀσία ἦτο κέντρον χειροτεχνικῆς κινήσεως ἀξιολογωτάτης. Ἡ πλουσιωτάτη καὶ ποικιλωτάτη παραγωγὴ τῶν βιοτεχνικῶν κατασκευασμάτων της ἔφθασεν εἰς σημεῖον ἐργαστηριακῆς ἀναπτύξεως οὐδόλως σχεδὸν ἀπέχον τῆς βιομηχανικῆς μορφῆς. Οἱ συνεταιρισμοὶ καὶ αἱ ἐμπορικαὶ ὀργανώσεις, πολυάριθμοι καὶ διευθυνόμεναι παρ' Ἑλλήνων ἀποκλειστικῶς, ὄχι μόνον εἶχον ἐξηπλωμένα τὰ δίκτυά των εἰς ὅλα τὰ κέντρα τῆς Ἀνατολῆς καὶ εἰς τὰς συγκροτουμένας ἐμποροπανηγύρεις της, ἀλλ' εἶχον καλλιεργήσει σχέσεις καὶ μεθ' ὅλων τῶν ἀγορῶν τῆς Εὐρώπης, μετὰ τῶν ὁποίων ἦλθον, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, εἰς ζωηρὰς καὶ σπουδαιοτάτας ἐμπορικὰς συναλλαγάς, ἀφοῦ ἔφθασαν μέχρι τοῦ νὰ ἱδρύσουν εἰς διάφορα κέντρα τῆς Ἀνατολῆς χρηματιστήρια διὰ τὸν βάμβακα, τὴν μέταξαν κ. ἄ. καὶ διωργάνωσαν ἰσχυρὰς συντεχνίας καὶ σινάφια, παρ' ὧν ἐδίδοντο ἑκάστοτε αἱ γενικαὶ ἐμπορικαὶ κατευθύνσεις.

Τὰ σπουδαιότερα ἐκ τῶν κέντρων τῆς μεγάλης αὐτῆς ἐργαστηριακῆς τέχνης ἦσαν, ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ἀναφερθέντων, τὰ Δαρδανέλλια διὰ τὰ ἀγγειοπλαστικὰ εἴδη, ἡ Σαφράμπολις τῆς Καισαρείας διὰ τὰ χρυσοχοϊκὰ καὶ τὰ ἑξῆς: Ἡ Προῦσα, ἥτις, μετὰ τῶν περιφερειῶν της, εἶχε τὴν μεγαλυτέραν παραγωγὴν κουκουλίου καὶ μετάξης ὄχι μόνον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀλλὰ καὶ ὁλοκλήρου τῆς Τουρκίας. Ἐκ τῆς Προύσης ἀπεστέλλοντο εἰς ὅλην τὴν Μικρὰν Ἀσίαν οἱ σπόροι τοῦ μεταξοσκώληκος καὶ διὰ τοῦ χρηματιστηρίου της ἐκανονίζοντο αἱ τιμαὶ τῆς μετάξης καὶ τῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων. Κατεῖχε τὴν θέσιν τῆς σημερινῆς Λυὼν διὰ τὰ μεταξωτά, ἦτο δ' ἐπίσης κέντρον κατασκευῆς διαφόρων ὑφαντῶν, μὲ θηλειὲς κατασκευαζομένων χρυσῶν μποξάδων καὶ κλαδωτῶν τοιούτων, τελευταίως δὲ καὶ προσοψίων, μπουρνουζίων κ.τ.τ.

Σπουδαιότατον ὡσαύτως κέντρον ἦτο καὶ ἡ Κιουτάχεια διὰ τὰ ἀγγειοπλαστικά της ἐργαστήρια, τὸ Οὐσὰκ διὰ τὰ χαλιά του, ἡ Μαγνησία διὰ διάφορα ὑφαντὰ τῆς κοινῆς χρήσεως, τὸ Καντίκιοϊ τῆς Σμύρνης καὶ κατόπιν τὸ Σερέκιοϊ καὶ τὸ Ντενισλῆ διὰ τοὺς περιφήμους ἀλατζᾶδες, φημισμένους εἰς ὅλην τὴν Τουρκίαν, καθὼς καὶ διὰ τὰ πολύχρωμα ζωνάρια τῶν ἀνδρῶν καὶ τὰ λεπτότατα λευκὰ ὑφαντά, τὰ χρησιμοποιούμενα διὰ κεφαλοδέσμους πολυτελείας. Σημαντικὸν ἐπίσης κέντρον ἦτο καὶ ἡ Πέργαμος διὰ τὴν κατασκευὴν θαυμασίων κεντημάτων. ἡ Κασταμονὴ ἥτις συνεκέντρωνε περὶ τοὺς 6 000 ἀργαλειούς, εἰς τοὺς ὁποίους κατεγίνοντο ὑφαίνουσαι κατ' οἶκον περὶ τὰς 30—40 χιλιάδας γυναῖκες. Παρῆγε κυρίως ἀπὸ λεπτὸν στριφτὸν νῆμα ὑφάσματα εἰδικὰ διὰ σεντόνια, καθὼς καὶ στενοὺς ἀλατζᾶδες καὶ χονδρὰ βαρειὰ βαμβακερά, εἰδικὰ διὰ καραβόπανα. Τούτων ἔκαμνεν ἐξαγωγὴν εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἰσέπραττεν, εἰδικῶς ἐκ τῶν ὑφασμάτων διὰ σινδόνια, περὶ τὰς 250 χιλιάδας χρυσῶν λιρῶν κατ' ἔτος. Καθὼς ἦτο γεωργικὴ περιφέρεια, εἶχεν ἄφθονον τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον, ὅπως ἀσχολῆται τοὺς περισσοτέρους μῆνας τοῦ ἔτους περὶ τὴν βιοτεχνίαν. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἰνέπολις τοῦ Εὐξείνου ἤκμασεν εἰς τὴν κατεργασίαν τοῦ λίνου, πλήρη γινομένην μέχρι τοῦ στριψίματος τοῦ νήματος διὰ τῆς χειρός. Ἀπησχόλει περὶ τοὺς 500 ἀργαλειούς, κατασκευάζοντας λινὰ ὑφάσματα ἀποστελλόμενα εἰς Ἰόππην (Γιάφφαν), εἰδικὰ δὲ διὰ τοὺς Ἄραβας (διὰ τὰς κελεμπίας). Ὁμοίως ἡ Ἄγκυρα ἦτο σπουδαῖον κέντρον συγκεντρώσεως ἐρίου αἰγός, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς ἐξαιρετικῆς ποιότητός του (τεφτίκι), λεπτοτάτης καὶ στιλπνοτάτης, κατέκτησε τὰς ἀγορὰς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Εὐρώπης. Σήμερον ἔτι ἐξακολουθεῖ νὰ προμηθεύῃ τὴν ἑλληνικὴν ἀγοράν. Διὰ τοῦ νήματος αὐτοῦ κατεσκευάζοντο εἰς τὴν Ἄγκυραν καὶ τὰ περίχωρά της θαυμάσια ὑφάσματα δίχρωμα ἢ μονόχρωμα ἢ ἐναλλασσομένου χρωματισμοῦ (changeant), βαφόμενα πάντοτε διὰ φυτικῶν οὐσιῶν, χρησιμοποιούμενα δὲ διὰ γυναικεῖα ἐνδύματα καὶ προτιμώμενα εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολὴν διὰ τὴν ἐξαιρετικήν των ποιότητα. Ἡ Ἀττάλεια ἐπίσης ἦτο γνωστοτάτη κατ' ἐξοχὴν διὰ τὴν περίφημον διὰ χειροτεχνικοῦ μέσου κατασκευὴν ροδελαίου, τὸ ὁποῖον κατεῖχε τὴν πρώτην θέσιν εἰς ὁλόκληρον τὴν Εὐρώπην. Συνεκέντρωνεν ἐπίσης τοὺς τάπητας καὶ τὰ κιλίμια, ἅτινα κατεσκευάζοντο εἰς τὴν Σπάρτην καὶ τὸ Βουρδούριον. Ὁλόκληρος ὁ νομὸς Ἰκονίου ἦτο εἶδος ἐργαστηρίου, τοῦ ὁποίου τὰ προϊόντα διὰ τοῦ Ἰκονίου καὶ τῆς Ἀτταλείας ἐξήγοντο εἰς τὸ ἐξωτερικὸν μέχρι Λυῶνος. Οὕτως, ἐκτὸς τῶν χρυσοπάστων διὰ τοὺς λιμπαντέδες, ποῦ κατεσκεύαζον οἱ χωρικοὶ διὰ τοὺς Ἀνατολίτας, κατεσκεύαζον καὶ ἀλατζᾶδες, λεπτὰ ὑφάσματα εἰδικὰ διὰ ὑποκάμισα, καὶ συνετήρουν εἰς τὴν Ἀττάλειαν περὶ τοὺς 2.000 ἀργαλειοὺς οἰκιακῆς ἐργαστηριακῆς τέχνης, οἵτινες ἐτροφοδότουν τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Ἀνατολήν. Κατεσκεύαζον ἐπίσης χονδρὰ δίμιτα, λευκὰ ἢ κυανᾶ, εἰδικὰ διὰ σαλβάρια καὶ τῶν ὁποίων, διὰ τὸν ἐπιμεμελημένον καὶ ἰδιαίτερον τρόπον τῆς κατασκευῆς, εἶχον τὸ μονοπώλιον. Τελευταίως εἶχον ἀναπτύξει καὶ τὴν κατασκευὴν ἀραχνοϋφάντων καὶ διαφανῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων καὶ ὕφαινον εἰς μεγίστην κλίμακα χονδρὰ μεταξωτὰ εἰς τὸ εἶδος τῆς σεταχρούτας, καθὼς καὶ μεταξωτὰς-βαμβακερὰς κουβέρτας. Κέντρον μεγίστης παραγωγῆς βάμβακος ἦσαν τὰ Ἄδανα, τὰ ὁποῖα εἶχον χρηματιστήριον παρόμοιον πρὸς τὸ τῆς Αἰγύπτου καὶ ἐτροφοδότουν ὁλόκληρον τὴν Τουρκίαν μέχρι τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὰ Ἄδανα καλύπτουν καὶ σήμερον τὸ $^1/_8$ τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰσαγωγῆς βάμβακος. Τέλος καθὼς εἰς τὸ Μερζεφοὺν τῆς Σεβαστείας, ὅπου ἐγίνοντο θαυμάσια σάλια μὲ κλαριὰ παρόμοια μὲ τὰ ἐξαιρετικὰ ἀτζέμικα τῆς Περσίας, τοιουτοτρόπως καὶ εἰς τὴν Ἀρμενίαν ἤκμαζον τὰ διάφορα ὑφαντὰ καὶ λευκὰ κεντήματα, καθὼς καὶ εἰς τὸ Χαλέπιον, τὴν Συρίαν, εἰς τὴν Βηρυτὸν καὶ Δαμασκόν, ὅπου Ἕλληνες τεχνῖται, ἐργαζόμενοι μετὰ τῶν ἐντοπίων, ἀπέστελλον θαυμάσια χρυσοϋφαντα ὑφάσματα, χρησιμοποιούμενα εἰς τὰς περισσοτέρας ἑλληνικὰς ἐνδυμασίας.

Εἰς τὰ ἐν ὀλίγοις προαναφερθέντα κέντρα ἑλληνικῆς βιοτεχνίας πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ μοναστήρια, τὰ ὁποῖα ἤκμασαν διὰ τῆς εἰδικεύσεως τῶν μοναχῶν εἴς τινα κλάδον τῆς χειροτεχνίας καὶ ἐπρομήθευον διὰ τῶν ζωγραφικῶν, ξυλογλυπτικῶν κλπ. ἔργων των ὅλα τὰ ἑλληνικά, βαλκανικὰ καὶ εὐρωπαϊκὰ κέντρα. Ὡς ἐξαιρετικὰ τοιαῦτα πρέπει ν' ἀναφερθοῦν τὰ τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ τῶν Ἁγίων Τόπων, καθὼς ἐπίσης καὶ μερικὰ φραγκικὰ τῶν νήσων διὰ τὴν κατασκευὴν κυρίως δαντελλῶν.

Digitized by Google

3) *'Ενδυμασίαι.* Εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἐνδυμασίας δύναται νὰ κατανοηθῇ καλύτερον ὅτι ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη εἶναι ἡ ἔκφρασις τοῦ συνόλου μιᾶς μεγάλης ὁμάδος, τῆς ὁποίας μέρη εἶναι αἱ τοπικαὶ ὁμάδες. Εἰς αὐτὰς εἶναι εὐκολωτέρα ἡ διάκρισις τῆς ἐκφράσεως ὅλων τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν τῶν τοπικῶν μορφῶν. Ἐπίσης ἡ διάκρισις τῆς θελήσεως τῆς ὁμάδος, τῶν τοπικῶν συνηθειῶν, τῆς συντηρητικότητος, τῆς κληρονομημένης καλαισθησίας, τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, τῆς ἐξελίξεώς της. Αἱ φορεσιαί, ἂν καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως οὐδεμίαν φαίνονται ἔχουσαι σχέσιν μὲ ἀρχαιοτέρας ἐποχάς, ἐν τούτοις, ἐξεταζόμεναι ἀναλυτικώτερον, ἀποδεικνύονται διατηροῦσαι ἄπειρα στοιχεῖα τῶν πλέον ἀπωτέρων ἐποχῶν. Ἡ γυναικεία φορεσιά, ἀναγομένη περισσότερον εἰς τὴν οἰκιακὴν τέχνην καὶ ὀλιγώτερον εἰς τὴν ἐργαστηριακήν, διετήρησε τὸ πατροπαράδοτον σχῆμα καὶ στολισμὸν σταθερώτερον ἀπὸ τὴν ἀνδρικὴν ἐνδυμασίαν, ἡ ὁποία, ραπτομένη σχεδὸν πάντοτε ὑπὸ εἰδικῶν τεχνιτῶν, παρεκκλίνει τοῦ παραδεδομένου τύπου. Ἡ γυνή, ταξιδεύουσα σπανιώτατα, διατηρεῖ μὲ περισσοτέραν συντηρητικότητα, καθὼς καὶ ὅλα τὰ παραδεδομένα, τὴν τοπικὴν στολήν, ἐνῷ οἱ ἄνδρες, συχνότερον ταξιδεύοντες καὶ ἐν ἀσυγκρίτως εὐρυτέρᾳ κλίμακι ἐρχόμενοι εἰς ἐπικοινωνίαν μὲ ξένους, ἀλλάσσουσιν εὐκολώτερον τὴν ἐνδυμασίαν των. Γενικῶς ὅμως εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐνδυμασίαν παρατηρεῖται ἀπείρως μεγαλύτερος πλοῦτος καὶ ποικιλία γυναικείων ἐνδυμασιῶν παρὰ ἀνδρικῶν. Οὕτω π.χ. εἰς μίαν νῆσον διατηροῦσαν τὰς ἐνδυμασίας της συναντᾷ κανεὶς σχεδὸν πάντοτε (Κρήτη, Κύπρος, Ἀμοργός, Σκῦρος, Δωδεκάνησα κ. ἄ.) ἕνα μόνον περίπου τύπον ἀνδρικῆς ἐνδυμασίας, ἐνῷ εὑρίσκει πληθώραν γυναικείων τοιούτων. Ὅλα τὰ τμήματα τὰ ἀποτελοῦντα τὰς ἐνδυμασίας, ἀπὸ τὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς μέχρι τῶν ὑποδημάτων, κατεσκευάζοντο ἀρχικῶς, ὅπως καὶ τὰ ὑλικά, ἐπιτοπίως, τοῦθ' ὅπερ καὶ σήμερον συμβαίνει εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς νομαδικὰς φυλάς, εἰς τοὺς περισσοτέρους κτηνοτροφικοὺς πληθυσμοὺς καὶ εἰς τὰ ἀπομεμονωμένα πως χωρία. Μὲ τὴν πάροδον ὅμως τοῦ χρόνου καὶ τὴν ὑπείσδυσιν νέων ἠθῶν καὶ συνθηκῶν ζωῆς ἀλλάσσουν τμήματά τινα καὶ προστίθενται νέα, ὅπως τσεμπέρια, ζῶνες, σειρίτια, μανδήλια κ. ο. ἔ., προερχόμενα ἀπὸ ἐργαστήρια καὶ ἐμπορικὰ κέντρα διαφόρων μερῶν. Τὰ ὑφάσματα ξένης προελεύσεως, στόφφες, χονδρὰ μεταξωτὰ ἀτλάζια, καμπουγάδες, κουτουνιά, κατηφέδες, δαμασκηνὰ κλπ., συνηθιζόμενα περισσότερον εἰς τὰς ἐνδυμασίας τῶν νήσων καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὀλιγώτερον δὲ εἰς τὰς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἐξαιρουμένων τῶν ἀστικῶν τοιούτων, προέρχονται ἀπὸ τὰ διάφορα ἐμπορικὰ κέντρα Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Εἶχον δὲ μεγάλην διάδοσιν εἰς τὰς νήσους, τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, τὰ Ἰωάννινα καὶ ἄλλας πόλεις τῆς Ἠπείρου, λόγῳ τῆς εὐμαρείας, ἥτις ἐκράτει εἰς τὴν ὅλην ζωὴν τῶν κατοίκων. Αἱ ἐνδυμασίαι τῶν νήσων, πολλαὶ τῆς Ἠπείρου, αἱ ἀστικαὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, Μακεδονίας, Πελοποννήσου καὶ αἱ πλεῖσται τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐκ τῶν πλουσιωτέρων τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἀπὸ ὑφάσματα συνήθως μεταξωτά, βελούδινα, τσόχινα, λινομέταξα. Πολλαὶ ἐξ αὐτῶν ἔφερον πλούσια κεντήματα καὶ πολυτίμους ἐπενδύτας, διακεκοσμημένους διὰ τῆς τεχνικῆς τῶν χρυσοποικίλτων κεντημάτων, τῶν κατασκευαζομένων εἴτε διὰ τῆς ἐπιθέσεως ἐπὶ τοῦ ὑφάσματος χρυσῶν, ἀργυρῶν ἢ μεταξωτῶν κορδονίων, εἴτε διὰ τοῦ κεντήματος τοῦ γινομένου διὰ χρυσῶν νημάτων ἢ συρμάτων. Εἰς τὰ ὀρεινὰ μέρη προτιμῶνται τὰ μάλλινα ἀπὸ τὰ μεταξωτά, ὡς θερμότερα καὶ ἐπειδὴ ἐκεῖ ἀφθονεῖ τὸ ἔριον.

Αἱ ἐνδυμασίαι τῆς Ἑλλάδος, πολλαὶ καὶ ποικίλαι, μᾶς παρέχουν πολύμορφον εἰκόνα ἰδιοτύπων ὑποδειγμάτων. Ἕκαστος τόπος καὶ ἑκάστη περιφέρεια παρουσιάζει ἴδιον τύπον γυναικείας ἰδίως ἐνδυμασίας. Οὕτω διαφέρει ὄχι μόνον ἡ ἐνδυμασία τῶν ὀρεινῶν ἀπὸ τῆς τῶν πεδινῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀρεινὴ γυναικεία ἐνδυμασία τῆς Θεσσαλίας λ. χ. ἀπὸ τὴν ὀρεινὴν τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας, ὅπως ἐξ ἄλλου καὶ ἑκάστη νῆσος ἔχει τὰς ἰδικάς της ἐνδυμασίας, ἐντελῶς διαφορετικὰς ἀπὸ τὰς ἐνδυμασίας τῶν γειτονικῶν νήσων καὶ παραλίων. Οὕτως, ἐπὶ παραδείγματι, ἡ ἐνδυμασία τοῦ Τρίκερι τῆς Θεσσαλίας διαφέρει ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ἐνδυμασίαν τῆς Σκιάθου, ἂν καὶ ἔχει τὰ κοινὰ γνωρίσματα τοῦ πολυπτύχου φουστανιοῦ καὶ τὸν μποῦστο, τὸ πανωκόρμι καὶ τὰ πολυτελῆ ὑφάσματα τῆς νησιώτικης φορεσιᾶς. Πολλάκις εἰς τὴν αὐτὴν μικρὰν νῆσον εὑρίσκομεν τρία καὶ τέσσαρα εἴδη ἐνδυμασιῶν ἰδιομόρφου ὑποδείγματος. Τὰ ἄπειρα αὐτὰ ὑποδείγματα τῆς γυναικείας ἐνδυμασίας, μὲ τὰς ἀπείρους ποικιλίας των, τὰ λεπτομερειακὰ τοπικὰ γνωρίσματά των, τὰ διάφορα μέρη των καὶ τὰς ὀνομασίας των, τὰ ἰδιόρρυθμα στολίσματά των ἐν ἀκροτάτῃ συντομίᾳ θὰ ἐκτεθῶσιν ἐνταῦθα. Τὰ ἐγχώρια ὑφάσματα μὲ τὰ ὑφαντὰ κεντητὰ θέματα, τὰ ἀπειράριθμα κεντήματα μὲ τὴν ἀνεξάντλητον ποικιλίαν διακοσμητικῶν σχεδίων, χρωματισμοῦ καὶ ἐπιμελείας εἰς τὴν ἐκτέλεσιν, τὰ πολυειδῆ καὶ ἰδιότυπα καλύμματα τῆς κεφαλῆς, οἱ διάφοροι τρόποι τοῦ δεσίματος τῶν κεφαλοδέσμων, τὰ ἰδιόρρυθμα καὶ ποικιλότυπα, ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ κοσμήματα κττ., εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα χαρακτηριστικὰ ὄχι μόνον τῆς ἑλληνικῆς ἐνδυμασίας, ἀλλ' ἐξ ὁλοκλήρου τῆς λαϊκῆς τέχνης. Κοινὸν στοιχεῖον τῆς ἑλληνικῆς ἐνδυμασίας, τόσον τῆς ἀνδρικῆς, ὅσον καὶ τῆς γυναικείας, εἶναι μόνον σχεδὸν τὸ ὑποκάμισον· δὲν λείπει ἀπὸ καμμίαν ἐνδυμασίαν, δύναται λοιπὸν νὰ θεωρηθῇ ἡ βάσις της. Συνηθίζεται ἄλλως τε εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον καὶ ἡ καταγωγή του, μολονότι ἀναγομένη εἰς τὴν δαλματικήν, τὸ γνωστὸν ἐκκλησιαστικὸν ἔνδυμα, τῆς ὁποίας διατηρεῖ καὶ τὴν ὀνομασίαν, δύναται νὰ ἀναχθῇ καὶ εἰς πολὺ ἀπωτέρους χρόνους. Τὰ ἐπὶ τοῦ ὑποκαμίσου ἐπιτιθέμενα τμήματα καταλήγουν εἰς πολλὰς ἐνδυμασίας νὰ ὑπερβαίνουν πᾶν ὅριον, οὕτω δὲ ἐλάχισται ἑλληνικαὶ γυναικεῖαι ἐνδυμασίαι ἀναδεικνύουν τὰς γραμμὰς τοῦ σώματος· αἱ περισσότεραι θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι σκοποῦσι νὰ ἐπιβληθῶσι διὰ τοῦ ὑπερβολικοῦ των διακόσμου. Ὁ φόρτος αὐτὸς τῶν ἑλληνικῶν ἐνδυμασιῶν προῆλθεν ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἀσφαλείας καὶ τῆς πολὺ περιωρισμένης συναλλαγῆς. Οἱ Ἕλληνες ἠναγκάζοντο ν' ἀποταμιεύωσι τὸν πλοῦτόν των εἰς διάφορα πολύτιμα ὑφάσματα, κεντήματα, ἐνδύματα, κοσμήματα, διάφορα νομίσματα, ἑλληνικῆς καὶ ξένης προελεύσεως (τουρκικῆς, αὐστριακῆς, ἰταλικῆς κλπ.), καθὼς λίρας, πεντόλιρα, ντοῦμπλες, τεσσάρια, μεντσίκια, μαχμουντιέδες, διάφορα ἄλλα ἀσήμια, παρᾶδες καὶ φλουριά, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ μὲν πολυτιμότερα χρυσᾶ, ἀναλόγως τῶν συνηθειῶν καὶ τῶν τύπων τῶν κατὰ τόπους συνηθισμένων κοσμημάτων, ἐκρέμων εἰς τὰς ἁλύσεις αὐτῶν, τὰ δὲ δευτερώτερα ἐπέρραπτον ἐπὶ διαφόρων ὑφασμάτων, χρησιμοποιουμένων οὕτω πρὸς στολισμὸν τοῦ στήθους, τῆς πλεξούδας, τῶν ἐπικαλυμμάτων τῆς κεφαλῆς (εἰς διάφορα τεπελίκια, κόσσες, γύρους μαντηλιῶν κττ.).

Ἡ Ἐπανάστασις ἐπέδρασεν οὐχὶ εὐεργετικῶς ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐνδυμασίας καὶ καθόλου ἐπὶ τῆς χειροτεχνίας, ἥτις, εἰδικῶς διὰ τῶν ἐνδυμασιῶν, συνετήρει διαφόρους τέχνας καὶ ἰδιαιτέρως τὴν τέχνην τῶν ραφτάδων καὶ τῶν χρυσορραπτῶν. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ὅμως ἀρχίζει εἰς τὴν Ἑλλάδα σχετικὴ κίνησις, τὴν ὁποίαν πολὺ ἐβοήθησεν ἡ αὐλὴ τοῦ Ὄθωνος καὶ τῆς Ἀμαλίας, οἵτινες ἐξαιρετικὴν σημασίαν ἀπέδωσαν εἰς τὴν ἐθνικὴν φορεσιάν. Διατηρεῖται ἀκόμη ἡ μνήμη τοῦ φημισμένου χρυσοκεντητοῦ Σταύρου Κρεμμύδα, κεντήσαντος, ὡς λέγεται, τὴν καλυτέραν φορεσιὰν τοῦ Ὄθωνος. Χρυσοκεντηταὶ ὑπῆρχον ἀκόμη τότε πολλοί, τινὲς μάλιστα καὶ ἐπιζῶσιν εἰς τὰς Ἀθήνας, διακοσμοῦντες εἰδικῶς τὰς ἐνδυμασίας τῆς φρουρᾶς τῶν εὐζώνων. Ὁ Γεωργούλης εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ ὁ ὑπερογδοηκοντούτης Τάκης Κατσικάρης εἰς τὰ Ἰωάννινα εἶναι τὰ τελευταῖα λείψανα τέχνης, ἥτις μὲ τὴν ὁσημέραι ἐξαφάνισιν τῆς ἐνδυμασίας παρήκμασεν ἐντελῶς.

Ὅπως εἶναι ἀδύνατον νὰ περιγράψῃ τις ἐν ὀλίγοις τὰς ἀπείρους ἑλληνικὰς ἐνδυμασίας, τοιουτοτρόπως εἶναι ἀδύνατον νὰ δώσῃ καὶ ἀμυδρὰν εἰκόνα τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν ἑορτασμῶν, πανηγύρεων, γάμων, θρησκευτικῶν ἑορτῶν κττ. τῶν συνδυαζομένων μετὰ τῶν ποικίλων ἑλληνικῶν χορῶν καὶ τραγουδιῶν καὶ στενότατα συνδεομένων μετὰ τῆς ἐνδυμασίας, τῆς ὁποίας ἡ ἐμφάνισις καὶ πολλαὶ λεπτομέρειαι παραλλάσσουν ἀναλόγως μὲ τὰς περιστάσεις. Οἱ ἑορτασμοί, τὰ πανηγύρια, οἱ γάμοι, τὰ βαφτίσια κ.τ.τ. παραλλάσσουν ἐπίσης ἀναλόγως πρὸς τὰς τοπικὰς συνηθείας, τὰς παραδόσεις, τὰς συνθήκας ἑκάστου τόπου. Ἐπίσης καὶ αἱ ἐνδυμασίαι, ἀναλόγως τῆς ἡλικίας ἑκάστης γυναικὸς καὶ τῶν κοινωνικῶν αὐτῆς συνθηκῶν (ἂν εἶναι κορίτσι, ἀρραβωνιασμένη, νύμφη, νιόπαντρη, παντρεμένη μὲ παιδιά, χήρα, γυναῖκα μὲ ξενητεμένον ἄνδρα κλπ.). Τοῦτο μόνον δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι τὰ περισσότερα ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἔχουν παμπαλαίας σχέσεις καὶ ἀρχαιοτάτας παραδόσεις. Ἐξ ἄλλου οἱ διάφοροι ἑορτασμοὶ ἄνευ τῆς ἐνδυμασίας ἀδύνατον νὰ δώσουν πλήρη τὴν εἰκόνα τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς καὶ τοῦ χαρακτῆρός της. Μόνον ἐν συνδυασμῷ κατοφαίνεται ἁδρομερὲς τὸ ἑλληνικὸν χρῶμα καὶ ἡ ὅλη ἐθνικὴ ἔκφρασις. Ἀτυχῶς ἡ ἀπὸ τοῦ Ὄθωνος καὶ τῆς Ἀμαλίας κίνησις, ὡς ἀπαρχὴ δημιουργίας θεμελιωμένης ἐπὶ τῶν ζωντανῶν στοιχείων τοῦ τόπου, ἀνεκόπη μὲ τὸν ἁπανταχοῦ κυριαρχήσαντα ψευδοκλασσικισμὸν καὶ μὲ τὸν κατακλύσαντα τὴν χώραν εὐρωπαϊκὸν συρμόν. Τῷ 1911, ἐν τούτοις, τὸ Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων, διὰ τῆς προέδρου του Καλλιρρόης Παρρέν, ἐπαναφέρει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν προσοχὴν πρὸς τὰς ἐθνικὰς ἐνδυμασίας καὶ τοὺς χορούς. Ἡ Παρρέν, ἡ πολυμερεστάτη αὕτη προσωπικότης μεταξὺ τῶν συγχρόνων Ἑλληνίδων, κατώρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ εἰς τὸ λύκειον μέγαν ἀριθμὸν ἐθνικῶν ἐνδυμασιῶν, νὰ διδάξῃ, δι' εἰδικῶν ἐντὸς αὐτοῦ, εἰς νέας καλῶν οἰκογενειῶν τοὺς ἑλληνικοὺς χοροὺς καὶ νὰ παρουσιάσῃ ἐντὸς ἐλαχίστου χρονικοῦ διαστήματος ἀλλεπαλλήλους ἑορτὰς καὶ ἀναπαραστάσεις ἑλληνικῶν σκηνῶν καὶ ἐθίμων, αἵτινες ἐπροξένησαν κατάπληξιν. Ἡ βασίλισσα Ὄλγα ἐδώρησεν εἰς τὸ λύκειον μεγάλην συλλογὴν κουκλῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἑκάστη εἶχε, κατὰ παραγγελίαν τῆς βασιλίσσης, κατασκευασθῇ εἰδικῶς εἰς τοὺς διαφόρους τόπους παρὰ τῶν ἐγχωρίων. Αἱ κουκλίσιαι καὶ αὗται ἐνδυμασίαι, ἐπιμελέστατα ἐκτελεσμέναι καὶ ἀκριβέσταται ἐν πάσαις ταῖς λεπτομερείαις, ἀποτελοῦν σήμερον ἀληθινὰ κειμήλια. Διὰ τῶν ὑποδειγμάτων αὐτῶν, διὰ τῆς ἀγορᾶς πρωτοτύπων ἐνδυμασιῶν, διὰ τῆς συλλογῆς παντοίων πληροφοριῶν, καθὼς καὶ διὰ πολλῶν ἐπὶ μέρους μελετῶν κατωρθώθη ἡ συγκέντρωσις ἐν τῷ λυκείῳ 700 περίπου ἐνδυμασιῶν. Ἡ πλουσιωτάτη αὕτη ἱματιοθήκη τοῦ λυκείου ἀπαρτίζεται ἀπὸ ὁμάδας ὑποδειγμάτων ἐνδυμασιῶν ἑκάστου τόπου. Οὕτω λ. χ. ἡ τῆς Πελοποννήσου ἀποτελεῖται ἐκ δέκα πανομοιοτύπων ἐνδυμασιῶν, ἡ κερκυραϊκὴ ὁμοίως κ.ο.ἔ. Ἐπίσης εἰς τὴν ἱματιοθήκην ταύτην, ἐκτὸς τῶν νεοελληνικῶν, περιλαμβάνονται καὶ σειραὶ μινωϊκῶν, ἀρχαϊκῶν, κλασσικῶν, βυζαντινῶν κλπ. ἐνδυμασιῶν. Οὕτως ἀπαρτισθεῖσα ἡ ἱματιοθήκη αὕτη, ἐπέτρεψεν εἰς τὸ λύκειον νὰ ἐμφανίζεται συχνάκις παραστατικώτατα εἰς διαφόρους ἑορτὰς καὶ εἰς τὸ στάδιον, προσελκύον χιλιάδας κόσμου, ἀπολαμβάνοντος τὸ ἑλληνοπρεπέστατον θέαμα τῶν ἀναπαραστάσεων τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς, τῶν παραδόσεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τῶν χορῶν, τῶν τραγουδιῶν, τῶν συνηθειῶν αὐτοῦ. Τὸ Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων, φιλοτεχνῆσαν διαφόρους κούκλας μὲ ἐθνικὰς ἐνδυμασίας, ἐτιμήθη κατ' ἐπανάληψιν εἰς διαφόρους ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἐκθέσεις καὶ διὰ μεγάλων χρυσῶν βραβείων εἰς τὴν διεθνῆ διακοσμητικὴν ἔκθεσιν τῶν Παρισίων 1925. Ὑπὸ τὴν προώθησιν αὐτοῦ ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 1924 νὰ εἰσάγεται ἡ ἑλληνικὴ ἐνδυμασία καὶ οἱ ἑλληνικοὶ χοροὶ νὰ χορεύωνται εἰς διαφόρους φιλανθρωπικοὺς χορούς, διδομένους εἰς Ἀθήνας ἀπὸ πολλὰς ὀργανώσεις καὶ δὴ τὰς ἐκπροσωπούσας ὡρισμένας ἐπαρχιακὰς περιφερείας, ὡς τῆς Μακεδονίας, τῆς Ἠπείρου, τῆς Σκύρου κλπ. Τέλος, αἱ ἑορταὶ τῶν Δελφῶν ἐπεσφράγισαν τὴν καθιέρωσίν των καὶ οὕτω σήμερον αἱ ἐμφανίσεις των εἶναι συχνόταται τόσον εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅσον καὶ εἰς διαφόρους ἐπαρχίας καὶ νήσους. Ἀτυχῶς ἡ κατὰ τόπους ἐξαφάνισις τῆς ἐνδυμασίας (εἰς ἐλάχιστα χωρία, νήσους, περιφερείας φορεῖται παρ' ὅλων τῶν κατοίκων) δὲν ἐπιτρέπει εἰς τοὺς ἐπισκέπτας νὰ τὰς θαυμάζουν ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς ἑλληνικῆς φύσεως καὶ τοῦ φωτός, ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν ὁποίων ἀληθινὰ ζοῦν καὶ ἀποδίδουν τὴν ἁρμόζουσαν εἰς τὴν πραγματικήν των ἀξίαν αἴσθησιν καὶ ἐντύπωσιν.

4) *Ὑφαντική.* Εἰς τὴν λαϊκὴν χειροτεχνίαν σπουδαιοτάτην θέσιν ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων κατέχει ἡ ὑφαντική, ἐξαιρετικοῦ δὲ ἐντελῶς ἐνδιαφέροντος καὶ μεγάλης μελέτης ἄξιοι εἶναι οἱ τύποι τῶν ἑλληνικῶν ἀργαλειῶν. Οἱ τύποι οὗτοι διαφέρουσιν ἀπ' ἀλλήλων ἀπὸ τόπου εἰς τόπον, κατὰ τὸν τρόπον τῆς συνθέσεως καὶ διατάξεως τοῦ ἀργαλειοῦ, ὡς καὶ τὴν ὀνομασίαν αὐτοῦ καὶ τῶν διαφόρων τμημάτων του. Διαφέρουσιν ἀκόμη μεταξύ των καὶ οἱ ἀργαλειοὶ τοῦ αὐτοῦ τόπου, ἀναλόγως τῆς χρησιμοποιήσεώς των διὰ τὴν ὕφανσιν τῶν διαφόρων εἰδῶν ὑφασμάτων καὶ καλυμμάτων. Ἐπίσης ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος εἶναι τὰ διάφορα ἐργαλεῖα καὶ ἐξαρτήματα, τὰ χρησιμεύοντα διὰ τὴν προπαρασκευαστικὴν ἐργασίαν, τὴν ἀναγομένην εἰς τὴν ὕφανσιν, καθὼς καὶ οἱ τρόποι προετοιμασίας τῶν νημάτων. Ἐπίσης οἱ ποικίλοι τρόποι ὑφάνσεως, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ περισσότεροι ἔχουν ἀρχαιοτάτην παράδοσιν, οἱ διάφοροι τύποι τῶν ἀποδιδομένων ὑφασμάτων μετὰ τῶν κατὰ τόπους ὀνομασιῶν των, καθὼς καὶ αἱ πολυειδεῖς καὶ ποικιλότροποι ἐπεξεργασίαι τῶν ὑφασμάτων μετὰ τὴν ὕφανσιν. Πάντως ἰδιαιτέρας ἀξίζουν μνείας τὰ ἁπανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος διάφορα μαντάνια καὶ οἱ νεροτριβές, χρησιμεύοντα διὰ τὴν κατεργασίαν τῶν μαλλίνων ὑφασμάτων (οἷον βελέντζες, φλοκάτες, σκουτιά, σαγιάκια, σκόφια, τραγομαλλίτικα κλπ.). Σὺν τῷ χρόνῳ οἱ τρόποι οὗτοι τῆς κατεργασίας ἐξειλίχθησαν εἰς κέντρα συγκεντρώσεως τῶν χωρικῶν ὡρισμένης περιφερείας, προσλαβόντα ἐνιαχοῦ (Ἤπειρος, Μακεδονία) χαρακτῆρα ἀναψυχῆς καὶ ἑορτασμοῦ.

Κατὰ τὰ μέσα τῆς παρελθούσης ἑκατονταετίας ἡ ὑφαντικὴ ἔφθασεν εἰς ὕψιστον σημεῖον ἀκμῆς διὰ τὰ ὑφάσματα τῆς οἰκιακῆς χρήσεως. Ἀπὸ καμμίαν σχεδὸν χωρικὴν ἢ ἀστικὴν οἰκίαν δὲν ἔλειπεν ὁ ἀργαλειός. Ἡ ἰδιαζόντως γυναικεία αὕτη ἐνασχόλησις ἠσκήθη εἴς τινα μέρη τῆς Ἑλλάδος ἐπαγγελματικῶς καὶ ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν, τῶν ἀνυφαντάδων, οἱ ὁποῖοι, περιοδεύοντες ἀπὸ τόπου εἰς τόπον, ἐδίδασκον εἰς τὰς γυναῖκας τὸ φάσμα καὶ ἐπώλουν διάφορα ἐργαλεῖα χρησιμεύοντα διὰ τὴν ὕφανσιν. Εἰδικῶς κατεγίνοντο, ὅπως καὶ σήμερον, εἰς τὴν κατασκευὴν ὡρισμένων κιλιμιῶν καὶ εἰς διάφορα χονδρὰ εἴδη κατασκευαζόμενα διὰ τῶν ἐρίων τῆς αἰγός, οἱ τριχάδες ἢ σχοινάδες. Ἡ τέχνη αὕτη ὑφίσταται μέχρι καὶ σήμερον, ἐξυπηρετοῦσα γενικῶς τὰς ἀνάγκας τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς καὶ ὡς ἐργαστηριακὴ μάλιστα τοιαύτη.

Ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν ἑλληνικῶν ὑφασμάτων ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὸ λεπτότατον λινὸν ἢ μεταξωτὸν ὕφασμα, ἡ συνήθως λεγομένη

Digitized by Google

τσίπα, τὸ βαμβακομέτοξον, τὸ μπιμπιζάρι, τὰ μαρμαροδίμιτα, τὰ κρουστοβαρεμένα μεταξωτὰ καὶ ἄλλα. Συνηθέστατον ἐπίσης εἶναι τὸ χονδρὸν μάλλινον, λευκὸν ἢ κυανοῦν βαθύ, ὕφασμα τῶν διαφόρων τύπων, τὸ σκουτὶ ἢ σαγιάκι, διὰ τοῦ ὁποίου κατεσκεύαζον καὶ κατασκευάζουν διάφορα εἴδη τῆς ἀνδρικῆς καὶ γυναικείας ἐνδυμασίας, ὡς καὶ ἐπενδύτας, κάπες, καπότες, κοντόσια, σιγκούνια κττ. Μεγάλη ἐπίδοσις παρατηρεῖται ἀνέκαθεν εἰς τὴν βόρειον Ἑλλάδα (Θεσσαλίαν, Ἤπειρον, Μακεδονίαν) διὰ τὰ μάλλινα εἴδη τῶν ἐνδυμασιῶν καὶ καλυμμάτων, ἀναπτυχθέντων ἐνιαχοῦ (Συμαρία) καὶ εἰς ἐργαστηριακὴν τέχνην. Τοιαῦτα εἶναι τὰ διάφορα τραγομαλλίτικα, οἱ μπατανίες, οἱ θελέντζες, τὰ κιλίμια, οἱ φλοκάτες, οἱ θηλιαστικὲς φλοκερές, τὰ χράμια, τὰ σαμαροσκούτια, οἱ ἀνδρομίδες κττ., τὰ ὁποῖα ἐξήγοντο, ὡς εἴπομεν, συχνάκις καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ἐξ αὐτῶν ἐξαιρετικὴν θέσιν κατέχουν τὰ μετσοβίτικα, χρησιμεύοντα ὡς ἐπικαλύμματα διβανίων, μαξιλάρια κλπ. Ἡ τεχνικὴ τῶν ὑφαντῶν αὐτῶν, ὅλως ἰδιόρρυθμος καὶ ἀρκετὰ πολύπλοκος, παρέχει διὰ τῶν χαρακτηριστικῶν σχεδίων της ἐκ γεωμετρικῶν σχημάτων, σχηματοποιημένων κλάδων, ἀνθέων, πτηνῶν, ζῴων καὶ ἁρμονικωτάτων χρωματισμῶν της, τελειότατα καὶ καθαρῶς ἑλληνικὰ ὑποδείγματα. Ἐπίσης τὰ κατασκευαζόμενα διὰ θηλειῶν, αἵτινες προσδίδουν διάφορα σχήματα. Τὰ ὑφαντὰ αὐτά, γνωστὰ εἰς τὴν Ἤπειρον, Μακεδονίαν, Θρᾴκην, Φθιώτιδα, Γορτυνίαν, Κρήτην, Κέρκυραν, Δωδεκάνησα, διατηροῦντα ἴσως τὴν ἀρχαίαν κοπτικὴν παράδοσιν, εἶχον μεγάλην, ὡς προείπομεν, διάδοσιν εἰς τὴν Προῦσαν, καταλήξαντα εἰς τὴν μεγάλην ἐργαστηριακὴν τέχνην. Τὰ κεντητὰ εἰς τὸν ἀργαλειὸν ὑφάσματα εἶναι τὰ δυσκολώτερα καὶ καλλιτεχνικώτερα δημιουργήματα τῆς ὑφαντικῆς τέχνης. Μεγάλην ποικιλίαν ὑφαντῶν κεντητῶν ὑποδειγμάτων μὲ παλαιὰν παράδοσιν καὶ τεχνικὴν εὑρίσκομεν εἰς ὅλα τὰ ἑλληνικὰ μέρη. Ἡ τεχνοτροπία των καὶ τὰ πολύχρωμα διακοσμητικὰ των σχέδια καθορίζονται ἐκ τῆς χρήσεώς των. Τὰ πλουσιώτερα ἐξ αὐτῶν εἶναι, συνήθως, τὰ χρησιμοποιούμενα εἰς τὴν ἐνδυμασίαν, ὑφαντὰ κεντητὰ ὑποκάμισα, μπόλιες, ζωνάρια, ποδιὲς κττ., ὅπως καὶ τὰ προικῷα: μαξιλάρια, ταγάρια, τορβᾶδες, πεσκήρια βαγιόλια, ταβλομάντηλα, μεσάλια, σερβέτες, σεντόνια, κττ. Ἡ ἁπλουστέρα τεχνοτροπία διὰ τὴν διακόσμησίν των εἶναι τὸ πέρασμα χρωματιστῶν νημάτων διὰ μέσου τῶν κλωστῶν τοῦ στημονιοῦ, καθὼς καὶ ἡ κανονιζομένη διὰ τῶν πατηθρῶν τοῦ ἀργαλειοῦ καὶ ὀνομαζομένη στὰ πατήματα. Διαφορετικὴν ἀπόδοσιν ἔχουσιν ὅσα κεντῶνται μὲ μικρὰν σαΐταν ἢ μὲ τὴν σακοράφαν, εἶδος χονδρῆς βελόνης (τὴν ἀκέστραν τῶν ἀρχαίων) διὰ ποδιές, γύρους ὑποκαμίσων, προσκέφαλα κ.τ.δ., ὅπως ἐπίσης διαφορετικὴν ὅσα κεντῶνται μὲ τὴν σπάθαν, ἐργαλεῖον κανονίζον τὰ κεντητὰ σχέδια. Ἐπίσης τὰ περδικωτά, δηλαδὴ τὰ τρυπητά, στριφτὰ σχέδια ἐκτελούμενα κατὰ τὴν ὕφανσιν, ἔχουσι μεγάλην διάδοσιν εἰς τὰ κεντητὰ ὑφαντά. Τὰ σχέδια τῶν κεντημάτων, διάφορα σχήματα καὶ παραστάσεις ἀπὸ τὸν φυτικὸν καὶ ζῳϊκὸν κόσμον, δὲν ἔχουσι ποτὲ στρογγύλας γραμμάς· εἶναι πάντοτε γεωμετρικὰ ἀφῃρημένα σχήματα, ὅπως ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν τεχνικήν. Τὰ σχέδια αὐτὰ οὐδέποτε εἶναι ὅμοια εἰς ἕκαστον τόπον, φέρουν δὲ ποικιλωτάτας ἰδιωματικὰς ὀνομασίας. Τὰ κεντητὰ τοῦ ἀργαλειοῦ διὰ τὴν οἰκιακὴν χρῆσιν ἔχουν ὡρισμένην θέσιν εἰς τὸν στολισμὸν τῆς κατοικίας, ἀποτελοῦσι τὴν ὀνομαζομένην «χοντρὴν στολὴν τοῦ σπιτιοῦ» καὶ εἶναι συνδεδεμένα μὲ τὰ διάφορα ἔθιμα καὶ τὰς ἀνάγκας. Ἀπὸ τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ κατασκευάσματα τοῦ ἀργαλειοῦ εἶναι αἱ ὑφανταὶ εἰς εἰδικοὺς μικροὺς ἀργαλειοὺς ταινίαι ἢ σειρήτια, ὑφαινόμενα μὲ ἰδιαίτερον τρόπον καὶ κατασκευαζόμενα καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, καὶ κυρίως τὴν Ἤπειρον, τὴν Μακεδονίαν, τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Κέρκυραν. Αἱ παλαιότεραι ταινίαι εἶχον ὡς ποικίλματα διαφόρους παραστάσεις, ὅπως ζῷα, ἰχθῦς, σπιτάκια, καραβάκια κττ., πλαισιωμένας ἀπὸ γεωμετρικὰ σχήματα. Αἱ ταινίαι αὗται ὑφαίνοντο πολλάκις κατὰ παραγγελίαν καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἔφερον τὸ ὄνομα τοῦ ὑφαντοῦ καὶ χρονολογίαν. Εἶναι πολύχρωμοι καὶ χρησιμεύουν κυρίως ὡς ζῶναι τῶν γυναικῶν καὶ καλτσοδέται τῶν ἀνδρῶν μὲ τὰς ἐθνικὰς στολάς. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τὴν Παλαιστίνην αἱ ταινίαι αὗται, καθὼς καὶ τὰ σειρήτια, εἶχον ἀναχθῆ εἰς ἀνωτέραν ἐργαστηριακὴν τέχνην.

Ἐμνημονεύσαμεν τὰ κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν καὶ μετέπειτα κέντρα τῆς ὑφαντικῆς ἐργαστηριακῆς τέχνης. Σήμερον κέντρα σχετικῆς ἀκμῆς τῆς ὑφαντουργίας δύνανται νὰ θεωρηθοῦν αἱ Καλάμαι καὶ τὸ Σουφλὶ τῆς Θρᾴκης διὰ τὰ μεταξωτὰ καὶ βαμβακομέταξα, ἡ Θεσσαλία δὲ καὶ ὁλόκληρος ἡ περιοχὴ τῆς Πίνδου διὰ τὰ μάλλινα, καὶ ἰδιαιτέρως τὰ ἐπικαλύμματα.

Ἡ ἀνάπτυξις τῆς βιομηχανίας καὶ ἡ εἰσαγωγὴ ξένων ὑφασμάτων περιώρισαν σημαντικῶς τὴν χρῆσιν τοῦ ἀργαλειοῦ, πρὸς μεγίστην βλάβην τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ὅστις ἔπαυσε νὰ παράγῃ ὑφαντά, ὄχι μόνον πρὸς οἰκιακὴν χρῆσιν, ἀλλὰ καὶ διὰ μεταπώλησιν. Εὐτυχῶς ὅμως ἤρχισε τὰ τελευταῖα ἔτη νὰ κατανοῆται ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ σημασία τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ ἐπικερδοῦς αὐτῆς διὰ τὸν τόπον βιοτεχνίας, ἕως οὗ ἠγέρθη μέγα ἐνδιαφέρον διὰ τὰ ἐγχώρια ὑφαντά. Ἡ κατ' ἐξοχὴν γυναικεία αὕτη ἐνασχόλησις ἔσχε καὶ πάλιν πρωτοπόρους τὰς γυναῖκας, αἵτινες ἵδρυσαν ἐργαστήρια κοινωνικῶν ὀργανώσεων, ἢ διάφορα ἰδιωτικὰ τοιαῦτα, μικρότερα ἢ μεγαλύτερα, εὑρισκόμενα εἰς διαφόρους πόλεις καὶ κωμοπόλεις τῆς Ἑλλάδος καὶ πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἰς αὐτὰς τὰς Ἀθήνας. Ἐξ αὐτῶν μνημονεύομεν τὰ σημαντικώτερα. Τὸ σπουδαιότερον καὶ ἀρχαιότερον ὅλων, ἱδρυθὲν ἐν Ἀθήναις τῷ 1872 πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἐργασίας τῶν ἀπόρων γυναικῶν, εἶναι: «Ὁ ὑπὲρ τῆς γυναικείας παιδεύσεως σύλλογος κυριῶν» (γνωστὸς ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἀπόρων γυναικῶν»). Προστατευόμενον παρὰ τῆς βασιλίσσης Ὄλγας, ἥτις ἔφερε, κατὰ τὴν ἐπίσημον ἐγκαθίδρυσιν τοῦ ἐργαστηρίου, φόρεμα μεταξωτὸν ὑφασμένον ἐν τῷ προχείρῳ ἐργαστηρίῳ, κατώρθωσε μετὰ πολλοὺς μόχθους νὰ προκαλέσῃ δωρεὰν γηπέδου παρὰ τοῦ δήμου καὶ χορηγίαν παρὰ τοῦ ἐθνικοῦ εὐεργέτου Ἀνδρ. Συγγροῦ 50.000 δραχ. διὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ἐργαστηρίου. Ἔκτοτε τὸ ἐργαστήριον, ἀναπτυσσόμενον, ἔφθασε νὰ περιλαμβάνῃ τὰ ἑξῆς τμήματα διδασκαλίας: 1) Προκαταρκτικόν, εἰς τὸ ὁποῖον μικροὶ κορασίδες διδάσκονται τὰ θεωρητικὰ μαθήματα καὶ προπαρασκευάζονται εἰς τὴν ραπτικήν, ἵνα κατόπιν εἰδικευθοῦν εἰς ἕνα ὡρισμένον κλάδον. 2 Τὸ τῆς ραπτικῆς, περιλαμβάνον δύο τμήματα. 3 Τὸ τῆς ἀσπροκεντητικῆς. 4) Τὸ τῶν χρωματιστῶν κεντημάτων. 5) Τὸ τῆς ὑφαντουργίας τῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων. 6) Τὸ τῆς ὑφαντουργίας τῶν βαμβακερῶν ὑφασμάτων. 7) Τὸ τῆς ὑφαντουργίας τῶν κιλιμιῶν. Ἡ δρᾶσις τοῦ συλλόγου ὑπῆρξε πολυσχιδής. Διὰ τῆς ἀρτίας τεχνικῆς μορφώσεως τῶν μαθητευομένων του συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀναζωογόνησιν τῆς ὑφαντικῆς πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς τὴν ἐξεύρεσιν ἐργασίας εἰς ἀπόρους γυναῖκας. Κατ' ἐπανάληψιν ἀπὸ τοῦ 1878 καὶ ἐντεῦθεν ἔργα του ἐτιμήθησαν μὲ χρυσᾶ βραβεῖα εἰς διεθνεῖς εὐρωπαϊκὰς ἐκθέσεις. Ἰδιαιτέρως ἐξετιμήθησαν πάντοτε τὰ κιλίμια του, θεωρούμενα ἀπὸ πάσης ἀπόψεως τέλεια. Ἀναδημιουργηθέντα ἐπὶ παλαιῶν προτύπων, κυρίως τῆς Πελοποννήσου, κατέχουν καὶ σήμερον ἀκόμη, ὅτε ἡ ταπητουργία ἔχει τόσον ἀναπτυχθῆ, πρωτεύουσαν θέσιν, διακοσμοῦντα τὰ ἀνάκτορα, τὴν βουλήν, τὴν μητρόπολιν, πλεῖστα ἀθηναϊκὰ μέγαρα, πρεσβείας καὶ ξένα ἀνάκτορα (Δανίας, Ἀγγλίας, Σουηδίας κλπ.). Κατὰ τὸ μακροχρόνιον διάστημα τῆς λειτουργίας αὐτοῦ ἐχρημάτισαν ὡς πρόεδροι: Ἑλένη Γ. Παπαρρηγοπούλου (1872—1882), Ἑλένη Κ. Σκουζὲ (1882—1906), Ἑλένη Μαυροκορδάτου (1906—1916), Ἰφιγένεια Α. Συγγροῦ (1916—1918), Α. Ρεβελάκη (1918—1920), Ἑλένη Νεγρεπόντη (1920—1927), Ὀνωρίνα Κουρκουμέλη (1927—1931) καὶ τέλος, ἐκλεγεῖσα καὶ παραιτηθεῖσα διὰ λόγους ὑγείας τῷ 1931 τῆς Ναυσικᾶς Γ. Ζωχιοῦ, ἐξελέγη ἡ καὶ νῦν προεδρεύουσα Λίζα Γ. Σκουζέ. Τὸ ἵδρυμα σήμερον δίδει πόρον ζωῆς καὶ διδάσκει περὶ τὰς 250 περίπου γυναῖκας, αἵτινες φιλοτεχνοῦν πρὸς μεταπώλησιν σπουδαιότατα ὑφαντὰ βαμβακερὰ ἢ μεταξωτὰ πεποικιλμένα διὰ πολυμόρφων κεντημάτων, προσαρμοζομένων εἰς τὰς ἐνεστώσας ἀνάγκας τῆς ζωῆς. Τὸ ἐργαστήριον τῶν Ἀπόρων Γυναικῶν παρέδωκεν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς του εἰς τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν περὶ τὰς 15.000 τεχνιτρίας ἐξαιρετικῆς εἰδικεύσεως εἰς ἕνα ἐκ τῶν διδασκομένων κλάδων, αἵτινες ἐπροτιμήθησαν πάντοτε καὶ ἐχρησίμευσαν διαφοροτρόπως διὰ τὴν πρόοδον καὶ ἀνατίμησιν τῆς ἑλληνικῆς ὑφαντουργικῆς καὶ χειροτεχνίας.

Ἐξαιρετικὴν καὶ σπουδαιοτάτην ὤθησιν, δυναμένην νὰ θεωρηθῇ ὡς πρωτοποριακήν, ἔδωκε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἀναδημιουργίαν τῆς ὑφαντικῆς ἡ Εὔα Σικελιανοῦ. Κατορθώσασα ν' ἀποβῇ τελεία κάτοχος τῆς τέχνης ταύτης, ἐδημιούργησεν εἰς τὸν ἀργαλειὸν ἰδικάς της ἰδιοτύπους μορφὰς τεχνικῶν ἀποδόσεων, κατ' ἐξοχὴν πρὸς προσαρμογὴν πρὸς τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν ἔνδυμα, δυναμένας δὲ ὡσαύτως νὰ χρησιμοποιηθῶσι καὶ διὰ τὰς συγχρόνους ἐνδυμασίας. Ὑφαίνουσα ἡ ἰδία τὰ ὑφάσματα, ἐξ ὧν ἀπήρτιζεν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἐνδυμασίαν, ἣν καὶ μόνη ἔφερε, κατώρθωσε διὰ τῶν ἀριστοτεχνικῶν τούτων ὑφαντῶν νὰ διεγείρῃ συνεχῶς τὸ ὑπὲρ τοῦ ἀργαλειοῦ ἐνδιαφέρον καὶ ἀγάπην, τόσον διὰ τοῦ παραδείγματός της καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ὑφαντικῆς εἰς διαφόρους κυρίας τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, ὅσον καὶ διὰ τῶν ἀκράτως ἐνθουσιωδῶν ὑπὲρ αὐτῆς διαλέξεών της, τῆς ἱδρύσεως ὑφαντικῶν ἐργαστηρίων κλπ. Ἡ ὁμαδικὴ ἐμφάνισις τῶν καλλιτεχνικῶν ὑφασμάτων της, διὰ τῶν ὁποίων ἦσαν ἐνδεδυμένοι ὅλοι οἱ λαβόντες μέρος εἰς τὰς παραστάσεις τῶν Δελφῶν, καὶ ἰδίως αἱ ἐνδυμασίαι τοῦ Προμηθέως, προξενήσασαι μεγάλην ἐντύπωσιν καὶ θεωρηθεῖσαι μουσειακὰ πλέον ἔργα, ἐπεσφράγισαν τὴν ἐξέχουσαν θέσιν της τόσον εἰς τὴν ἀναδημιουργίαν τῆς ἑλληνικῆς ὑφαντικῆς τέχνης, ὅσον καὶ εἰς τὴν προσαρμογήν της εἰς τὰ σύγχρονα ἐνδύματα. Ἐπίσης ἐργάζεται ἀόκνως ἀπὸ ἐτῶν ἡ καλλιτέχνις Φλωρεντίνη Καλοῦτση μὲ παραστάτιν τὴν μητέρα της Κλεοπάτραν Σκουλούδη. Ἐπιστρέψασαι ἐκ Λονδίνου εἰς Κρήτην μετὰ ἑπταετεῖς σπουδὰς ζωγραφικῆς, εἶδε τὸν ἄλλοτε ἀκμάζοντα κρητικὸν ἀργαλειὸν χρησιμοποιούμενον πλέον διὰ καυσόξυλα. Ἐκθέσασα κατ' ἀρχὰς ἔργα ζωγραφικῆς εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἔστρεψεν εἶτα ὅλας αὐτῆς τὰς προσπαθείας πρὸς ἀναζωογόνησιν τῶν κεντημάτων εἰς τὸν ἀργαλειόν. Συλλέξασα κεντητὰ ἐπιτόπια ὑφαντὰ ὑποδείγματα καὶ ἔχουσα ὡς πρότυπα καὶ τὰ μινωϊκά, ἀνεδημιούργησεν ἐπ' αὐτῶν τῶν δύο πηγῶν νέα ἰδικά της, κατορθώσασα, κατόπιν μεγάλων προσπαθειῶν, ὅπως ἐπαναχρίσουν αἱ γυναῖκες τὴν ἐπιτόπιον ὑφαντικήν, καὶ διωργάνωσεν ἔκθεσιν τῶν πρώτων αὐτῶν δοκιμῶν της εἰς τὰς Ἀθήνας κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1926 εἰς τὸ Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων. Ἐνθαρρυνθεῖσα ἐκ τῆς μεγάλης ἐπιτυχίας τῆς ἐκθέσεως καὶ τῆς ὑποδοχῆς ἐκ μέρους τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, ἵδρυσεν ἐργαστήριον ἐπαγγελματικῆς μισθοτεχνίας ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Διπλοῦς Πέλεκυς Κρήτης». Λαβοῦσα μέρος εἰς τὰς ἐκθέσεις τῶν Δελφῶν καὶ ἐκθέσασα μὲ πολλὴν ἐπιτυχίαν εἰς τὸ Λονδῖνον, ἐξακολουθεῖ μεθ' ὁμοίας ἐπιτυχίας νὰ ἐκθέτῃ κατ' ἔτος εἰς Ἀθήνας. Τὸ ἐργαστήριόν της ἀπασχολεῖ σήμερον περὶ τὰς 200 ὑφαντρίας, τὰς ὁποίας διευθύνει καὶ ὁδηγεῖ ἐκ γραφείου καὶ συνεργείου, εἰς τὸ ὁποῖον προσέρχονται, ἵνα παραλαμβάνουν τὰ ὑλικὰ καὶ τὰς ἀπαιτουμένας κατευθύνσεις. Οὕτως ἀνέπτυξε κατ' ἐξοχὴν καὶ ἐνίσχυσεν εἰς τὰ Χανιὰ τῆς Κρήτης τὴν οἰκιακὴν μισθοτεχνίαν, δίδουσα πόρον ζωῆς εἰς τὰς γυναῖκας, αἵτινες συγχρόνως ἀσχολοῦνται περὶ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς οἰκίας των καὶ μορφώνονται αἰσθητικῶς. Ἀναδημιουργήσασα 222 σχέδια, διαθέτει εἰς ἐργατικὰ κατ' ἔτος περὶ τὰς 500.000 δραχμῶν καὶ κάμνει σημαντικὴν ἐξαγωγὴν ἔργων της εἰς Ἀγγλίαν, Ἀμερικήν, Αἴγυπτον κ. ἀ.

Εἰς τὰς Ἀθήνας ἐργάζεται μὲ πολὺν ζῆλον ἀπὸ τοῦ 1923, ἡ Ἑλένη Ἀμουτζοπούλου. Ἀρχίσασα τὴν ὑφαντικὴν ἐξ ἑνὸς ἀργαλειοῦ, ἐξήπλωσε τὴν ἐργασίαν της εἰς μέγα βαθμὸν οἰκιακῆς ἐπαγγελματικῆς τέχνης. Κατασκευάζει ὡραιότατα ὑφαντά, ἁπλᾶ καὶ κεντητά, τέλεια ἀπὸ πάσης ἀπόψεως.

Ἐπίσης εἰς τὰς Ἀθήνας τὰ ὑφαντήρια τῶν Ὄλγας Καπόμπαση, Ἄννας Γαρουφαλιᾶ, Ἑλένης Ἀβραμέα κλπ., ὑφαντριῶν ἐγνωσμένης ἱκανότητος, παράγουν πολλὰ καὶ ἐκλεκτὰ ἔργα. Εἰς τὴν Νέαν Κοκκινιὰν τοῦ Πειραιῶς ἡ Gladys Richardson συντηρεῖ μέγα ἐργαστήριον, ἀπασχολούμενον ἀπὸ 100 περίπου πρόσφυγας, καὶ παράγει μεγάλα ποσὰ ἐκλεκτῶν ὑφασμάτων. Εἰς τὸ Παλαιὸν Φάληρον ἡ Ἑλένη Μαχρῆ παράγει καλλιτεχνικὰ ὑφαντὰ ἰδιαιτέρου τύπου καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ Μαρία Μπορατίνου ἀπασχολεῖται ἰδιαιτέρως εἰς τὰ κιλίμια, δημιουργοῦσα διαφόρους τρόπους τεχνικῆς ἐπεξεργασίας καὶ διαμορφώνουσα πρωτότυπα καλλιτεχνικὰ σχέδια. Εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τῶν προσφύγων, ἡ Κατ. Νικολαΐδου ἱδρύει ἐργαστήριον κατασκευῆς ὑφαντῶν τῆς Προύσης καὶ κάμνει μεγάλην κατανάλωσιν τῶν ἰδιοτύπων τούτων τεχνουργημάτων της. Εἰς τὴν Ἀράχωβαν, ἀπὸ τοῦ 1925, ὁπότε ἐνθαρρυνθεῖσα ἤρχισε νὰ ἐργάζεται ἡ ἐξ ἐπαγγέλματος ὑφάντρια Γιαννοῦλα Κρίκου, ἔχομεν ὁλόκληρον ἀριθμὸν ὑφαντριῶν, ὅπως ἡ Χρυσοῦλα Μαντᾶ καὶ ἄλλαι, αἵτινες μετέβαλον τὴν κωμόπολιν ταύτην εἰς μέγα ἐργαστήριον ὑφαντικῆς τέχνης, μετ' ἰδιαιτέρας ἐπιδόσεως εἰς κιλίμια τοπικῆς μορφῆς καὶ εἰς διάφορα ἄλλα μάλλινα ὑφάσματα.

Εἰς τὴν Ζάκυνθον ἡ παλαιὰ ἐργαστηριακὴ ὑφαντικὴ ἀναζωογονεῖται κατὰ τὸ 1928 διὰ τοῦ ὑφαντουργείου τῆς Μαρίας Κολυβᾶ, εἰς τὸ ὁποῖον ἐργάζονται περὶ τὰς 40 γυναῖκας καὶ ἐξεπαιδεύθησαν πολλαί, ἐπαγγελλόμεναι σήμερον τὴν τέχνην των ἰδιωτικῶς. Ἡ Μαρία Κολυβᾶ κατώρθωσε νὰ σπείρεται εἰς τὴν Ζάκυνθον τὸ λίνον, ἐδίδαξε τὴν κατεργασίαν αὐτοῦ, ἐπέβαλε τὴν σηροτροφίαν καὶ διδάσκει δι' εἰδικοῦ τὴν ἐπεξεργασίαν τῆς μετάξης. Οὕτω παράγει ἐκλεκτὰ ὑφαντά, τῶν ὁποίων αἱ μὲν πρῶται ὗλαι προέρχονται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὴν ἐπιτόπιον ἐκλεκτὴν παραγωγήν, τὰ δὲ διακοσμητικὰ θέματα, καθὼς καὶ αἱ τεχνοτροπίαι τῶν ὑφαντουργημάτων της, ἐμπνέονται ἀπὸ τὰ ἐπιτόπια ὑποδείγματα τῶν παλαιῶν ὑφαντῶν τῆς Ζακύνθου. Δυστυχῶς τὰ ὑφαντὰ αὐτά, ὅπως καὶ ὅλα τὰ ἐγχώρια, δυνάμενα νὰ ἔχωσι καὶ εὐθηνοτάτας τιμάς, φορολογοῦνται βαρέως, οὕτως ὥστε ἀσύμφορος ἀποβαίνει ἡ εἰς Ἀθήνας ἀποστολή των. Τὸ ἐργαστήριον Ζακύνθου κάμνει ἐξαγωγὴν λίνου εἰς τὰς Ἀθήνας, τροφοδοτοῦν οὕτω καὶ ἄλλα ὑφαντήρια διὰ τοῦ ἐκλεκτοῦ τούτου ὑλικοῦ.

Ἡ «Μαυρογένειος Ἐπαγγελματικὴ Σχολὴ Σάμου», ἱδρυθεῖσα εἰς Βαθὺ τῆς Σάμου τῷ 1930 ὑπὸ πρόεδρον τὴν Ἑλένην Τσοσκούνογλου, κατώρθωσε, δι' ἐλαχίστων οἰκονομικῶν μέσων, νὰ συντηρῇ τμήματα ὑφαντουργίας καὶ ταπητουργίας, παρέχουσα ἐργασίαν καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς ὑφαντικῆς πολύτιμα ἐφόδια εἰς πληθὺν πτωχῶν ἐργατριῶν. Κατορθώσασα νὰ περισυλλέξῃ πολύτιμα μνημεῖα

Digitized by Google

τῆς σαμιακῆς ὑφαντικῆς καὶ κεντητικῆς, ἀποτελέσαντα τὴν βάσιν δημιουργίας ἰδίων ὑποδειγμάτων, καὶ ἐφαρμόζουσα ταῦτα εἰς τὰ εἴδη τῆς ὑφαντουργίας της, ἐπέσπασε τὴν προσοχὴν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ ἐπὶ τὰ προϊόντα τῆς τέχνης ταύτης, συντελέσασα διὰ τῶν ἐτησίων καὶ ἐκτάκτων αὐτῆς ἐπιτοπίων ἐκθέσεων, ὅπως ἐπισύρῃ καὶ τῶν ξένων τὴν προσοχήν, διαθέτουσα εἰς αὐτοὺς ἅπαν σχεδὸν τὸ ἀπόθεμα τῶν προϊόντων τῶν τμημάτων της.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐργαστηρίων ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἱδρυθέντα πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος παρὰ κοινωνικῶν ὀργανώσεων ἢ παρὰ τοῦ κράτους καὶ ἐνέχοντα χαρακτῆρα κοινωνικῆς προνοίας. Ἐκ τούτων ἀξιολογώτερα εἶναι τὰ ἑξῆς: ὁ «Σύλλογος Κυριῶν ὁ Εὐαγγελισμὸς Τήνος», ἐργαζόμενος μετ' ἐπιτυχίας ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν καὶ κάμνων ἐξαγωγὴν τῶν ἰδιοτύπων αὐτοῦ ὑφαντουργημάτων καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὸ «Πατριωτικὸν Ἵδρυμα Ἡρακλείου» (Κρήτης), ἡ «Ἑταιρεία Φιλέργων» (Χανιά), ἡ «Ἱερὰ μονὴ Ζωοδόχου Πηγῆς» (Ἄνδρου), ἡ «Ἱερὰ μονὴ Καλαμῶν» κ. ἄ., καθὼς καὶ τὰ διάφορα ἐθνικὰ οἰκοτροφεῖα θηλέων τῆς Ἑλλάδος, ἐκ τῶν ὁποίων σημαντικώτερον, διὰ τὴν ἐπιμελημένην καὶ μεγαλυτέραν παραγωγήν του, εἶναι τὸ «Ἐθνικὸν Οἰκοτροφεῖον Ἰωαννίνων», ἐπεξεργαζόμενον κυρίως διάφορα μάλλινα ὑφαντά.

Τέλος μνημονευτέα ἡ σπουδαίαν ὤθησιν δώσασα εἰς τὴν ταπητουργίαν ὀργάνωσις τοῦ «Ταπητουργικοῦ ὀργανισμοῦ», ἥτις, ἐκτεινομένη εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἰδιαιτέρως ἐπεμελήθη τοὺς μικρασιατικῆς τεχνοτροπίας φημισμένους τάπητας, καὶ τὸ ταπητουργικὸν ἐργαστήριον τῶν ἀδελφῶν Μαυραλόγλου, τὸ εἰδικῶς ἀπασχολούμενον περὶ τὴν κατασκευὴν κιλιμιῶν ἑλληνικῆς διαμορφώσεως. Τὸ ταπητουργεῖον τοῦτο ἀπασχολεῖ, εἰς οἴκημα κτισθὲν εἰδικῶς δι' ἐργαστήριον ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, εἰς τὸν συνοικισμὸν Βύρωνος, περὶ τὰς 50 ἐργατρίας, αἵτινες ἐκτελοῦν ἐπιτυχῶς κιλίμια ἐπὶ σχεδίων Περγάμου καὶ διαφόρων ἄλλων ἑλληνικῶν τοιούτων.

5) ***Κεντητική***. Ὁ χαρακτηριστικώτερος καὶ πλουσιώτερος κλάδος τῆς ἑλληνικῆς χειροτεχνίας εἶναι τὸ κέντημα. Εἰς τὰ πολύμορφα καὶ ἄπειρα στολίδια του, εἰς τὰς σχέδια καὶ τὰ χρώματα ἐκδηλοῦνται ὅλαι αἱ διαφοραὶ καὶ ἰδιορρυθμίαι τῶν διαφόρων τόπων τῆς ἑλληνικῆς γῆς καὶ ζωῆς. Τοιουτοτρόπως βλέπομεν νὰ ἀποδίδεται εἰς τὸ κέντημα τὸ τραχὺ καὶ σοβαρὸν τοῦ χαρακτῆρος τῶν βορείων Ἑλλήνων, τὸ τερπνὸν καὶ χαρωπὸν τῶν νησιωτῶν, ἄλλοτε δὲ πάλιν νὰ συγκεράννυνται οἱ χαρακτῆρες οὗτοι εἰς ἁρμονικὸν σύνολον.

Τὰ ἑλληνικὰ κεντήματα ἔχουσι πολὺ μεγάλην ποικιλίαν εἰς τὴν τεχνικὴν καὶ εἰς τὰ σχέδια. Εἰς αὐτὸ συντελοῦσιν ἰδιαίτατα διὰ τὸ κέντημα οἱ λόγοι, τοὺς ὁποίους ἐμνημονεύσαμεν, ἤτοι οἱ γεωγραφικοὶ καὶ κλιματολογικοί, ὁ τρόπος τῆς ζωῆς, τὰ ἔθιμα, ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἐντοπίων μεταξύ των, αἱ ξέναι ἐπιδράσεις κλπ. Αἱ ξέναι ἐπιδράσεις εἶναι κυρίως τρεῖς: ἡ τῶν βορείων λαῶν, ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ φραγκική, τὰ ξένα ὅμως αὐτὰ στοιχεῖα, ἀφομοιωθέντα πρὸς τὰ ἐντόπια, ἔδωσαν εἰς τὰ κεντήματα ἑκάστου τόπου ἰδιαίτερον τοπικὸν χαρακτῆρα. Ἀντιθέτως, πολλὰ τμήματα τῆς ἑλληνικῆς γῆς, καὶ δὴ τὰ πλέον ἀπομεμονωμένα, διετήρησαν ἁγνοτάτην τὴν καταγωγὴν καὶ τὸν πατροπαράδοτον χαρακτῆρα.

Τὴν ἑλληνικὴν κεντητικὴν δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς δύο μεγάλας κατηγορίας, εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν καὶ εἰς τὴν νησιωτικήν. Ἡ ἠπειρωτικὴ κεντητικὴ ἐδέχθη τὴν ἐπίδρασιν τῶν βορείων λαῶν· ἀντιθέτως αἱ νῆσοι ἐδέχθησαν τὴν ἀνατολικὴν ἢ φραγκικὴν ἐπίδρασιν, ἡ δὲ κεντητικὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀποκλειστικῶς τῆς ἀνατολικήν. Ἕκαστος τόπος καὶ ἑκάστη περιφέρεια παρουσιάζουσιν ἴδιον, ἀλλὰ καὶ πολυποίκιλον εἰς διακοσμητικὰ σχέδια, τοπικὸν χαρακτῆρα, ὅπως ἔχουσι καὶ ἴδιον διαλεκτικὸν ἰδίωμα. Πολλάκις εὑρίσκομεν ἀλληλεπιδράσεις εἰς τὸ κέντημα παραλλήλως πρὸς διαλεκτικὰς τοιαύτας. Ἐπίσης, ἀναλόγως τῆς γειτνιάσεως ἑκάστης περιφερείας πρὸς ἄλλας περιοχὰς ἢ παράλια, ἔχομεν διαφόρους ἀμοιβαίας ἐπιδράσεις. Ἡ μελέτη τῶν διαφόρων κεντημάτων τῶν ἑλληνικῶν τόπων ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀκόλουθον κατάταξιν, εἰς τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ἀπείρους μικροτέρας κατηγορίας ἢ διαφόρους ὑποδιαιρέσεις, ἐὰν ζητήσωμεν ν' ἀναλύσωμεν λεπτομερέστερον τὰ κεντήματα καὶ κατατάξωμεν αὐτὰ ἀναλυτικῶς κατὰ τὰ ἰδιαίτερα αὐτῶν χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ σχεδίου, τοῦ χρώματος, τῆς βελονιᾶς κτλ. Α') Κεντήματα Ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος: 1) Ἀττική· 2) Θῆβαι, Λεβάδεια, Ἀράχωβα, Εὔβοια· 3) Πελοπόννησος (Κόρινθος, Στυμφαλία κλπ.)· 4) Νομάδες· 5) Θεσσαλία· 6) Ἤπειρος· 7) Μακεδονία· 8) Θρᾴκη. Β') Κεντήματα νήσων: 1) Ἑπτάνησος· 2) Κρήτη· 3) Κύπρος· 4) Δωδεκάνησος· 5) Βόρειαι Σποράδες· 6) Κυκλάδες· 7) Μυτιλήνη, Σάμος, Χίος. Γ) Κεντήματα Μικρᾶς Ἀσίας.

Τὰ σῳζόμενα παλαιὰ κεντήματα δὲν ἔχουσι κεντημένην τὴν χρονολογίαν, ἕνεκα δὲ τούτου δυσκολευόμεθα νὰ γνωρίζωμεν ἐπακριβῶς τὸν χρόνον τῆς κατασκευῆς των Χρονολογημένα ἑλληνικὰ κεντήματα γνωρίζομεν μόνον τρία κρητικά, τοῦ 1734, 1757 καὶ 1762. Ἀπὸ συγγράμματα διαφόρων περιηγητῶν, παλαιὰ κείμενα καὶ προικοσύμφωνα, μανθάνομεν ὅτι ἡ κεντητικὴ ἤκμαζεν εἰς ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς τουρκοκρατίας. Τὰ σῳζόμενα ὅμως παλαιότερα κεντήματα δὲν φαίνονται παλαιότερα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, τὰ περισσότερα δ' ἐξ αὐτῶν ἀνήκουσιν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος.

Τὸ κέντημα ἐκαλλιεργήθη μὲ μεγάλην ἐπιτυχίαν καὶ καλαισθησίαν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, κυρίως ὡς οἰκιακὴ τέχνη, δι' ἀτομικὴν χρῆσιν καὶ ὀλιγώτερον πρὸς μεταπώλησιν. Ἐργαστήρια κεντητικῆς, ἂν ἐξαιρέσωμεν τὰ τῆς χρυσοποικιλτικῆς καὶ τῶν χρυσοπάστων, ὑπῆρχον ἐλάχιστα, ἐνῷ σήμερον ὑπάρχει σειρὰ ὁλόκληρος τοιούτων.

Τὰ κεντητὰ ὑφάσματα διακρίνονται εἰς δύο: α) εἰς κεντήματα διὰ τὸν στολισμὸν τῆς φορεσιᾶς, καὶ β) εἰς κεντήματα τῆς κατοικίας: κουρτῖνες σπερβέρια, παρμπέρες, μπροστοσέντονα, σεντόνια, προσκεφαλάδες, κεφαλάρια, μεσάλια, μαχραμᾶδες, πεσκίρια κττ. Οὕτως ἔχουν καὶ διαφορετικὴν κατάταξιν ὡς πρὸς τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν. Τὰ κεντήματα τῆς ἐνδυμασίας, προωρισμένα νὰ φαίνωνται ἐκ τοῦ πλησίον, ἔχουσι διαφορετικὴν ἀπόδοσιν καὶ διαρρύθμισιν τοῦ σχεδίου. Ἐνῷ τὰ κεντήματα τῆς κατοικίας, προωρισμένα νὰ φαίνωνται ἐξ ἀποστάσεως καὶ νὰ συμπληρώνουν τὸν γενικὸν διάκοσμον τοῦ δωματίου, ἔχουν διάφορον διαμόρφωσιν καὶ παρέχουν διαφορετικὴν ἐντύπωσιν. Εἰς τὰ κεντήματα τῆς ἐνδυμασίας συναντῶμεν τὰ ἁγνότερα διακοσμητικὰ ὑποδείγματα, κυρίως εἰς τὰ κεντήματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα κατ' ἐξακολούθησιν κεντῶνται εἰς τὸν αὐτὸν τύπον ἀπὸ παλαιῶν χρόνων. Τὰ κεντήματα αὐτὰ εὑρίσκονται συνήθως εἰς γύρους ὑποκαμίσων, εἰς τραχηλιάς, μανίκια, μπόλιες, κεφαλοδέσμους κττ. Τὰ κεντήματα τῆς ἐνδυμασίας, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσιν ἕνα τῶν κυριωτέρων διακόσμων της, καθορίζονται ἀπὸ τὸ σχῆμά της καὶ εἶναι, ἀναλόγως πρὸς αὐτό, ἄλλοτε πλατύτερα καὶ ἄλλοτε στενότερα. Τὰ κεντήματα τῆς φορεσιᾶς εὑρίσκονται τὰ περισσότερα εἰς τὸ ὑποκάμισον καὶ κεντῶνται εἰς μὲν τὰ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ Πελοποννήσου ἐπὶ χονδροῦ βαμβακεροῦ ὑφάσματος διὰ πολυχρώμου μετάξης ἢ κλωστῆς καὶ σπανιώτερον διὰ μαλλίνου νήματος (ὅπως εἰς τινα τῆς Ἠπείρου, Μακεδονίας, Θρᾴκης, Θεσσαλίας καὶ εἰς ὅλα τὰ Σαρακατσάνικα). Τὰ νησιώτικα δὲ κεντήματα, τῆς Ἠπείρου καί, κατ' ἐξαίρεσιν, τὰ τοῦ Τρίκκερι τῆς Θεσσαλίας, κεντῶνται πάντοτε ἐπὶ λεπτοτέρων καὶ πολυτελεστέρων ὑφασμάτων, συνήθως διὰ μετάξης εἰς λεπτοτάτας ἀποχρώσεις. Τὸ ὕφασμα τῶν ὑποκαμίσων εἶναι πάντοτε λευκόν. Κατ' ἐξαίρεσιν εἰς τινα μέρη (Βορείους Σποράδας, Τρίκκερι (τῆς Θεσσαλίας), Θεσσαλίαν, Χαλκιδικήν, τινὰς τῶν Κυκλάδων καὶ τινας περιφερείας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας) μεταχειρίζονται καὶ τινας χρωματισμούς, περισσότερον τὸν βαθυκύανον καὶ ὀλιγώτερον τὸν ἐρυθρόν, τὸν κίτρινον καὶ τὸν πράσινον, αὐξάνοντες τοιουτοτρόπως τὴν ἐντύπωσιν τοῦ κεντήματος. Τὰ νήματα ἔβαπτον ἄλλοτε αἱ γυναῖκες διὰ διαφόρων φυτικῶν οὐσιῶν, χρησιμοποιουμένων ἑκασταχοῦ ἄλλως, διὰ νὰ δύνανται ν' ἀποδίδωσι τὰς ἁρμονικὰς ἀποχρώσεις, τὰς τόσον χαρακτηριστικὰς διὰ τὰ ἑλληνικὰ κεντήματα. Ἕνεκα τούτου εἰς πολλὰ μέρη ἐξακολουθοῦσι νὰ τὰς μεταχειρίζωνται, ἂν καὶ αἱ χημικαὶ οὐσίαι εἶναι πλέον ἀρκετὰ γνωσταί. Μολαταῦτα οἱ τρόποι αὐτοὶ τῆς βαφικῆς καὶ αἱ πολλαὶ καὶ διάφοροι ἐν χρήσει φυτικαὶ οὐσίαι μὲ τὰς ἰδιαιτέρας αὐτῶν ὀνομασίας ἀποτελοῦν κεφάλαιον ἀξιομελέτητον τῆς λαϊκῆς μας τέχνης, τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον παρ' ὅλην τὴν πρόοδον τῆς χημείας, ἀπεδείχθη μέχρις ὥρας ἀδύνατος ἡ ἀπόδοσις τῶν αὐτῶν ἁρμονικῶν καὶ ἀναλλοιώτων χρωματικῶν τόνων. Οὕτω ὅλα τὰ δημιουργήματα τῆς σημερινῆς τέχνης (ὑφάσματα, τάπητες, κεντήματα κλπ.) ὑστεροῦν σχετικῶς εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ ἑλληνικοῦ ὑποκαμίσου, τοῦ τόσον διαδεδομένου εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικήν, τοποθετοῦνται εἰς ἀπόστασιν τὸ ἓν ἀπὸ τοῦ ἄλλου ἄλλοτε ἄλλην καὶ ἀποτελοῦσι διακοσμητικὸν διάζωμα. Ἐνίοτε πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι αὐτοτελεῖς διακοσμητικαὶ παραστάσεις ἢ ἀποτελοῦσιν, ἐπαναλαμβανόμενα, ἑνιαίαν σύνθεσιν. Ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα, σχηματοποιημένα, παρουσιάζουσι μεγάλην ποικιλίαν καὶ ἰδιοτυπίαν. Τὰ κεντήματα ἐνδυμασίας τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διάφορα γεωμετρικὰ σχήματα ἁπλᾶ ἢ σύνθετα, μαιανδρικά, ἑλικοειδῆ, σταυροειδῆ, καρδιόσχημα, ῥόδακες, ἥλιοι, δένδρα, κλάδοι δένδρων, ἄνθη, φύλλα αὐστηρῶς σχηματοποιημένα καὶ τοποθετημένα ὁριζοντίως, καταχορύφως ἢ διαγωνίως, καὶ ἔχοντα ποικίλας ἰδιωματικὰς ὀνομασίας. Ὄχι ὀλίγα ἐξ αὐτῶν εἶναι, ἀναμφιβόλως, παλαιοτάτη κληρονομία. Πολὺ σπανίως εὑρίσκομεν εἰς θέματα τῶν κεντημάτων τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος ζῳομόρφους ἀναπαραστάσεις, ἀνδρῶν, γυναικῶν, σειρήνων, φανταστικῶν θηρίων, ἑρπετῶν, πτηνῶν, ἰδίως τσαλαπετεινῶν, ἢ ἀναπαραστάσεις λέμβων, καραβιῶν, οἰκιῶν, κυπαρίσσων, θεμάτων τόσον συνήθων εἰς τὰ κεντήματα τῶν νήσων, εἰς πολλὰ τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Εἰς τὰ κεντήματα τῆς φορεσιᾶς δύνανται νὰ ὑπαχθῶσιν αἱ πρωτότυποι δαντελλοειδεῖς ἑνώσεις, αἱ ἄλλοτε στενότεραι καὶ ἄλλοτε πλατύτεραι, νησιωτικῶν ὑποκαμίσων τ' *ἀρατζιδελίσια ἀνοίγματα*, ὁ ἀχινόματους, οἱ *μέριζες*, ἡ *ἀρατζιδέλα*, ἐκτελούμενα διὰ τῆς βελόνης καὶ ἔχοντα ὡς θέματα διαφόρους παραστάσεις ἐκ τοῦ φυτικοῦ καὶ ζωϊκοῦ κόσμου. Ἐπίσης ἡ κατ' ἐξοχὴν ἑλληνικὴ δαντέλλα, ἡ χρησιμοποιουμένη πρὸς στολισμὸν τοῦ γύρου τῶν ὑποκαμίσων, τῶν μανικιῶν καὶ τῆς τραχηλιᾶς, ἡ μπιμπίλα, κατασκευαζομένη διὰ τῆς βελόνης ἀπὸ μετάξια λευκὰ ἢ πολύχρωμα. Συνηθίζεται εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ ἑλληνικὰ μέρη, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Ἤπειρον, τὰς νήσους καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν εἰς τὴν Πέργαμον καὶ ἐλέγετο ἡ στενὴ περίνται καὶ ἡ πλατειὰ οδγια. Αἱ ὡραιότεραι ἐξ αὐτῶν ἀπαντῶσιν εἰς τὴν Σάμον, ἔχουσαι ποικιλωτάτας συνθέσεις καὶ τελειοτάτην ἐπεξεργασίαν. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπως ἀνεφέραμεν, ἀνεπτύχθησαν καὶ εἰς ἐργαστηριακὴν τέχνην, καθὼς σήμερον εἰς τὰς Ἀθήνας παρὰ τῶν Ἀρμενίδων, αἵτινες κατασκευάζουν δι' αὐτῶν καὶ διαφόρων εἰδῶν χειροτεχνήματα (βλ. καὶ *δαντέλλα*, τ. Η', σελ. 874 κ. ἑ.).

Εἰς τὰ κεντήματα ἐπίσης τῆς ἐνδυμασίας ἀνάγονται καὶ ἡ ποικιλτικὴ τῶν ἐξωτερικῶν ἐνδυμάτων (καπότες, κοντογούνια, κοντόσια, κοντογέλεκα, πιρπιριά, λιμπαντέδες, καβάδια, ἀντεριά, σαγιάδες κλπ.), ἥτις μᾶς παρουσιάζεται ὑπὸ δύο τεχνοτροπίας: τὴν τῶν τερζήδων, χρυσορραπτῶν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, καὶ τὴν τῶν συρμακέζων. Ἡ τέχνη αὕτη, γνωστὴ ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς εἰς τὰ ἀνατολικὰ μέρη τῆς Μεσογείου, ἐλέγετο κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν χρυσορραπτική, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πτωχοπρόδρομος. Τὰ κεντήματα αὐτὰ ἐστόλιζον κυρίως τὰς ἐνδυμασίας καὶ βραδύτερον, ὁπότε ἀνεπτύχθησαν, ὅπως εἴπομεν, εἰς μεγάλην ἐργαστηριακὴν τέχνην, καὶ διάφορα ὑφάσματα, χρησιμεύοντα πρὸς στολισμὸν τῶν οἰκιῶν καὶ τῶν ἐκκλησιῶν. Εἰς τὴν τέχνην τῶν τερζήδων τὸ διακοσμητικὸν θέμα σχηματίζεται διὰ μεταξωτοῦ κορδονίου ἢ γαϊτανίου, ὅπως καὶ διὰ χρυσοῦ ἢ ἀργυροῦ τοιούτου, ἐπιρραπτομένου εἰς ὑφάσματα μάλλινα, τσόχινα, μεταξωτά, βελούδινα ἢ στόφινα. Τὴν τέχνην ταύτην συνήθως καλοῦμεν χρυσοποικιλτικήν, εἶναι δὲ αὕτη καὶ ἡ περισσότερον διαδεδομένη, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν διάκοσμον τῶν ἐπενδυτῶν, διαμορφώσασα πολλὰ καὶ διάφορα τυπικὰ σχέδια μὲ ποικίλας ἰδιωματικὰς ὀνομασίας, ὅπως π. χ. κλώ[illegible], κλωνάρια, τσιλιφάκια, δάχτυλα, κουλούρια, [illegible]ρικν, τριαντάφυλλα κλπ. Ἡ συρμακέζικη τέχνη ἢ τῶν χρυσοπάστων κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν, διαφέρει τῆς πρώτης κατὰ τὴν τεχνικήν, καθ' ὅσον δὲν γίνεται χρῆσις κορδονίου καὶ τὸ διακοσμητικὸν θέμα κεντᾶται ἢ ἐπικεντᾶται διὰ χρυσοῦ σύρματος ἢ νήματος. Διὰ τῆς τεχνικῆς ταύτης εἶναι κεντημένα ὅλα τὰ παλαιὰ θαυμάσια ὑφάσματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς χρήσεως (ἐπιτάφιοι, ὀράρια, ἐπιγονάτια κλπ.). Εἰς τὰ εἴδη τῆς κοσμικῆς χρήσεως ἡ συρμακέζικη τέχνη ἐφαρμόζεται εἰς μὲν τὴν κυρίως Ἑλλάδα εἰς τὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς (τεπελίκια, τσεμπέρια κλπ.), εἰς τραχηλιάς, ὑποδήματα κλπ., καὶ σπανιώτερον εἰς ἐπενδύτας, εἰς δὲ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν συνηθέστερον εἰς τοὺς ἐπενδύτας, λιμπαντέδες κλπ. Ἐπίσης εἰς τὴν Ἤπειρον, Κωνσταντινούπολιν, Μικρὰν Ἀσίαν καὶ νήσους εἰς προσκέφαλα, ἐφαπλώματα, τραπεζομάνδηλα κλπ.

Τὰ κεντητὰ ὑφάσματα τὰ προωρισμένα διὰ τὴν οἰκιακὴν χρῆσιν καὶ τὸν στολισμὸν τῆς οἰκίας τῆς Ἠπείρου κυρίως, τῶν νήσων καὶ τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἶναι στενῶς συνδεδεμένα μὲ τὸν γενικὸν διάκοσμον καὶ καθορίζονται ἀπὸ τὸν τύπον τῆς οἰκίας, ἀποτελοῦσι δὲ τὸν ἐπίσημον στολισμόν της. Τὰ ὑφάσματα, ἐφ' ὧν ἐκτελοῦνται τὰ κεντήματα, εἶναι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, λεπτὰ βαμβακερά, μεταξωτὰ καὶ λινά, ἡ δὲ διάταξις τοῦ διακόσμου ἐπὶ τοῦ ὑφάσματος εἶναι καθωρισμένη κατὰ τόπους. Ὅλα εἶναι κεντημένα διὰ μετάξης λεπτοτάτων πολυχρώμων ἀποχρώσεων. Συχνάκις εἰς τὰ πλουσιώτερα ταῦτα κεντήματα γίνεται ἀνάμιξις χρυσῶν ἢ ἀργυρῶν νημάτων, πολλάκις δὲ εὑρίσκομεν ὁλοκλήρους ἐπιφανείας κεντημένας διὰ χρυσῶν ἢ ἀργυρῶν τοιούτων. Ἐπίσης πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀσπροκέντητα, δηλαδὴ κεντημένα διὰ λευκῆς μετάξης, μὲ λεπτοτάτας καὶ ἰδιοτύπους τεχνοτροπίας, ὅπως π. χ. τὴν τρυπητήν, τὰ διὰ τῆς ὁποίας κεντήματα ἔχουν ὅλα τὸ βάθος κεντημένον μὲ μικρὰς ὀπάς, ὀνομαζόμενα χυτά, ἐπειδὴ ἔχουν τὶς κλωστές. Συχνάκις τὰ χυτὰ αὐτὰ κεντήματα ἔχοντα ἰδιαιτέραν ἰδιορρυθμίαν, ὄχι μόνον κατὰ τὴν τεχνοτροπιαν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς παραστάσεις, ἐγίνοντο καὶ πολύχρωμα (Λευκάς, Ζάκυνθος, Ἀμοργός, Ἀνάφη, Σάμος, Ἀστυπάλαια κλπ.).

Τὰ σεντόνια κεντῶνται εἰς τοὺς τέσσαρας [illegible]ρους μὲ γεωμετρικὰ σχέδια, διάφορα ἄνθη ἢ παραστάσεις ἀνδρῶν, γυναικῶν, τσαλαπετεινῶν, [illegible]λ τῶν, δικεφάλων ἀετῶν καὶ ἄλλων συμβολ[illegible]σῶν τὰς ὥρας τοῦ ἔτους ἢ σκηνὰς ἀπὸ τὸν καθημέραν βίον. Ἀπὸ τὰ σκυριανὰ μάλιστα κεντήματα

Digitized by Google

ἐκτὸς τῶν θεμάτων αὐτῶν, δὲν λείπουν καὶ τὰ γνωστὰ πανάρχαια τῶν βυζαντινῶν καὶ ἀνατολικῶν κεντημάτων ἢ ὑφασμάτων, ὅπως τὸ δένδρον τῆς ζωῆς, ἐραλδικὰ θηρία κ.τ.τ. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν, ὅπως μερικῶν Δωδεκανήσων, τῆς Μήλου καὶ κυρίως τὰ περισσότερα τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν ἑλληνικῶν διαμερισμάτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἔχουσιν ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν κεντημένην διὰ συμπλεγμάτων κλάδων μετ' ἀνθέων (τουλοῦπες, γαρύφαλλα, λαλέδες κ.τ.τ.), φέροντα καταφανῆ τὴν ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν, ἥτις σημειοῦται καὶ εἰς πολλὰ κεντήματα τῆς Ἠπείρου διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν πολυτίμων ἀνατολικῶν ὑφασμάτων. Τὰ τῶν Δωδεκανήσων ὅμως, τῆς Μήλου, Ἀμοργοῦ κ. ἄ. ἔχουν ἐντελῶς ἰδιότυπα καὶ πρωτότυπα διακοσμητικὰ θέματα τοπικῆς μορφῆς.

Τὰ κεφαλάρια, αἱ προσκεφαλάδες καὶ τὰ προσκέφαλα εἶναι, ἀναλόγως πρὸς τὰ ἔθιμα ἑκάστης νήσου, ἄλλοτε κεντημένα εἰς τοὺς τρεῖς γύρους καὶ ἄλλοτε εἰς τοὺς τέσσαρας μὲ γεωμετρικὰ σχέδια καὶ μικρὰς παραστάσεις. Ἄλλα εἶναι διακεκοσμημένα δι' ἑνιαίας συνθέσεως πληρούσης ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν—ἀετοί, γοργόνες, λεοντάρια, γλάστρες, μπρίκια (βρίκια), κλαριά, τρικάταρτα καράβια, μπρατσέρες, τρεχαντήρια κ.τ.τ.—, ἐπὶ ἄλλων δὲ εὑρίσκομεν διάφορα γεωμετρικὰ σχέδια, πληροῦντα ἐπίσης ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν, καὶ ἄλλα εἶναι συντεθειμένα ἐκ σχηματοποιημένων δένδρων, κλάδων μετ' ἀνθέων, πτηνῶν, λεόντων, διαφόρων ζῴων κλπ. Τὰ κεντητὰ προσόψια (πεσκίρια, βαγιόλια, μαχραμάδες, μεσάλια, σερβέττες κλπ.), κεντῶνται εἰς τὰς δύο ἄκρας, ἡ δὲ ἐπίλοιπος ἐπιφάνειά των στολίζεται πολλάκις σποραδικῶς μὲ διάφορα μικρὰ θέματα. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀσπροκέντητα, δηλαδὴ κεντημένα μὲ λευκὰ νήματα ἢ μέταξαν, τὰ περισσότερα πολύχρωμα καὶ ἐλάχιστα χρυσᾶ. Ἐξ αὐτῶν τὰ τῆς Ἠπείρου διακρίνονται καὶ διὰ τὴν γενικὴν διάταξιν τῆς ὅλης συνθέσεως εἰς σχήματα τριγωνικά, τὰ ὁποῖα πληροῦνται διὰ διαφόρων κοσμημάτων, ὡς οἱ ρόδακες ἢ μικρὰ σχηματοποιημένα ἄνθη. Ἐκ τῶν προσοψίων γενικῶς δὲν λείπουσι καὶ αἱ παραστάσεις ἀπὸ τὸν ζωϊκὸν καὶ φυτικὸν κόσμον (ἄνθρωποι, πτηνά, δένδρα, ἄνθη, ρόδακες κλπ.)· ἐπίσης τὰ πλουσίως ἐστολισμένα καράβια (μπρατσέρες, τσερνίκια, τρεχαντήρια, τρικάταρτα, περάματα, μικρὲς βαρκοῦλες κλπ.). Δὲν λείπουν ἐπίσης καὶ αἱ ἀναπαραστάσεις ἀρχιτεκτονικῶν σχεδίων, αἵτινες παρουσιάζονται εἴς τινα κεντήματα, κυρίως ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, καὶ φανερώνουν ἐπίδρασιν δυτικῆς τέχνης καὶ μπαρόκ.

Τὰ μπροστοσέντονα, αἱ κουρτῖνες καὶ τὰ σπερβέρια, εἰδικῶς προωρισμένα διὰ τὸν στολισμὸν τοῦ σοφᾶ, δηλαδὴ τοῦ διαμερίσματος τοῦ ὕπνου, εἶναι τὰ πολυτελέστερον κεντημένα ὑφάσματα, καθὼς καὶ τὰ σεντόνια τῶν ἑλληνικῶν νήσων τῆς Ἠπείρου κ.ἄ., τὰ πλουσιώτερα δὲ ἐξ αὐτῶν, θαυμαστὰ εἰς ἐκτέλεσιν καὶ χρωματισμούς, εὑρίσκομεν εἰς τὰς Κυκλάδας καὶ εἰς τὰ Δωδεκάνησα. Τὸ μπροστοσέντονο εἶναι πλατὺ λωρίον ὑφάσματος, ἄλλοτε ἔχον κεντημένους τοὺς τρεῖς γύρους καὶ σπανιώτερον ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν. Τινὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀσπροκέντητα. Τὰ θέματά των συμφωνοῦσι πολλάκις μετὰ τῶν κουρτινῶν, συμπληρώνοντα οὕτω τὴν ὁμοιομορφίαν τοῦ διακόσμου τοῦ σοφᾶ, ἢ κρέβατου ἢ παστοῦ. Αἱ κουρτῖναι ποικίλλουσιν ἀναλόγως τῆς διατάξεως τοῦ σοφᾶ εἰς σχῆμα καὶ μέγεθος ἀπὸ νήσου εἰς νῆσον. Ἐξ αὐτῶν πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ μνημονευθῶσι τὰ σπερβέρια τῆς Ρόδου καὶ αἱ κουρτῖνες τῆς Πάτμου, κεντημένην πολλάκις ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν, διὰ τὴν πρωτοτυπίαν τῆς διατάξεως τῶν θεμάτων, τὴν ἰδιορρυθμίαν τῆς ἐπεξεργασίας καὶ τὴν ἁρμονικότητα τῶν χρωμάτων. Τὰ θέματα τῶν κουρτινῶν αὐτῶν εἶναι μεγάλοι κλάδοι μετ' ἀνθέων καὶ μεγάλα δένδρα σχηματοποιημένα, ἐπίσης διάφορα πτηνὰ (δικέφαλοι ἀετοί, «πέρδιτσες ἐρβόδεξες», δίσκοι (δίξοι Κώτιστοι—Κῶς καὶ — Πατνιώτικοι—Πάτμος) κτλ. Αἱ μπάντες προωρίζοντο διὰ τὸν στολισμὸν τῶν διβανίων εἰδικώτερον εἰς τὴν Ἤπειρον. Ἐξ αὐτῶν πολλαὶ ἦσαν πλουσιώταται εἰς σύνθεσιν καὶ εἶχον ἀπαράμιλλον χρωματισμὸν καὶ ἐξαίρετον τεχνικὴν ἐκτέλεσιν, κεντημέναι διὰ πολυχρώμου μετάξης ἐπὶ λεπτοτάτου λινοῦ ὑφάσματος. Πολλαὶ ἐξ αὐτῶν ἀναπαριστῶσιν εἰδυλλιακὰς σκηνάς, ἄρχοντα, ἔφιππον ἢ μή, καὶ ἀρχοντοπούλαν μὲ ἐπισήμους στολάς, περιβαλλομένους ἀπὸ παραστάσεων ἐκ τοῦ φυτικοῦ καὶ ζωϊκοῦ κόσμου, αἵτινες πληροῦσιν ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν. Γενικῶς τὰ θέματα τῶν διαφόρων αὐτῶν κεντημάτων, μὲ τὴν ζωντανὴν ἐκφραστικότητα τοῦ σχήματος καὶ τοῦ χρωματισμοῦ, δὲν ἀποδίδονται εἰς τὸ κέντημα φυσιοκρατικά, ἀλλὰ σχηματοποιημένα μὲ ἰδιαίτερον τοπικὸν ρυθμόν, εἰς τοῦτο δὲ ἔγκειται κυρίως ἡ καλλιτεχνικὴ τῶν ἀξία.

Μεταξὺ τῶν διαφόρων θεμάτων τῆς ἑλληνικῆς κεντητικῆς, καὶ ὅλων ἐν γένει τῶν κλάδων τῆς λαϊκῆς διακοσμήσεως, ἰδιάζουσαν θέσιν κατέχει ὁ δικέφαλος ἀετός, ὁ ὁποῖος ὑπὸ τόσον ποικίλας χαρακτηριστικὰς μορφὰς παρουσιάζεται εἰς τὴν λαϊκὴν τέχνην, ἐνῷ σπανιώτατα ἀναφέρεται εἰς τὴν ποίησιν. Ὁ δικέφαλος ἀετός, ὁ ὁποῖος κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους εἶχε τόσην σημασίαν, διετήρησε ταύτην καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, αἱ δὲ πολύμορφοι ἀπεικονίσεις του μαρτυροῦσι πόσον στενῶς συνδεδεμένος εἶναι ὁ ἀετὸς μὲ τὴν λαϊκὴν ψυχήν, θεωρηθεὶς ὡς ἐθνικὸν σύμβολον διὰ τοὺς πόθους καὶ τὰ ὄνειρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τοσαύτη δὲ ἦτο ἡ ἀγάπη καὶ προτίμησις τοῦ λαοῦ πρὸς τὸν δικέφαλον ἀετόν, ὥστε διὰ τὸν στολισμὸν τοῦ στήθους καὶ τῆς κεφαλῆς τῶν γυναικῶν προετίμων τὰ νομίσματα τὰ φέροντα τὸν δικέφαλον, καὶ πρὸ πάντων τὰ αὐστριακὰ (ντοῦμπλες, τεσσάρια κ.τ.τ.), τῶν ὁποίων ἐγίνετο διὰ τὴν ἀποκλειστικὴν αὐτὴν χρῆσιν μέγα ἐμπόριον ἐν Ἑλλάδι. Τὰ κεντήματα ὅλων σχεδὸν τῶν ἑλληνικῶν μερῶν κατανέμονται εἰς δύο βασικὰς κατηγορίας ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς τεχνικῆς τοῦ κεντήματος τῶν θεμάτων. Ἡ πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τὰ κεντήματα, τῶν ὁποίων τὰ σχέδια γίνονται μὲ τὸ μέτρημα τῶν κλωστῶν τοῦ ὑφάσματος, χωρὶς νὰ εἶναι προσχεδιασμένα ἐπ' αὐτοῦ, τὰ λεγόμενα ξομπλιαστὰ ἢ μετρητά. Εἰς ταῦτα τὸ ὕφασμα λαμβάνει θέσιν λεπτοῦ καμβᾶ, διὰ τοῦτο τὰ θέματα αὐτὰ δὲν ἔχουσι ποτὲ στρογγύλας γραμμάς. Ἡ δευτέρα κατηγορία περιλαμβάνει τὰ κεντήματα, τῶν ὁποίων τὰ θέματα εἶναι ἐλευθέρως σχεδιασμένα ἐπὶ τοῦ ὑφάσματος καὶ λέγονται γραφτά. Ἀναλόγως τοῦ σχεδίου καὶ ἡ βελονιὰ λέγεται ξομπλιαστὴ ἢ γραφτή. Ἡ πλέον συνήθης ξομπλιαστὴ βελονιά, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ ὅλαι αἱ ἄλλαι, γίνεται διὰ τῆς βελόνης καὶ μὲ τὸ χέρι, εἶναι ἡ σταυροβελονιά, δηλαδὴ ἡ φρυγικὴ βελονιά, γνωστὴ ἀνέκαθεν εἰς τὰς χώρας τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Ἄλλαι εἶναι: ἡ ἴση, ἡ πληροῦσα μεγαλυτέρας ἐπιφανείας, ἡ γαζωτή, εἶδος γαζιοῦ, τὸ γνωστὸν ζίγκ - ζάγκ, δηλαδὴ ἡ ριζοβελονιά, καὶ ἡ μονή, δηλαδὴ ἡ μισὴ σταυροβελονιά, ἡ ὁμοιάζουσα πρὸς τὴν ριζοβελονιάν. Εἰς τὰς μετρητὰς βελονιὰς ὑπάγεται καὶ τὸ ψαραγκάθι ἢ μέριζες, εἰδικαὶ βελονιαὶ διὰ τὰς ἑνώσεις, καθὼς καὶ τὸ τυλιχτικὸ διὰ τὰς μεγαλυτέρας ἐπιφανείας, τὸ ὁμοιάζον μὲ τὴν φουσκωτή, ἡ γραφτὴ καὶ αἱ διάφοροι ρίζες.

Αἱ γραφταὶ βελονιαὶ γίνονται σχεδὸν πάντοτε εἰς τὸ τελάρο, τὸ γκερκέφι, καὶ ἔχουσι ποικιλωτάτας τεχνοτροπίας καὶ πολλὰς ὀνομασίας. Αἱ δυσκολώτεραι ἐξ αὐτῶν εἶναι ὅσαι γίνονται μὲ μάλαμα ἢ χρυσόνημα ἢ ξάρι καὶ μέσῳ τῶν ὁποίων κεντῶνται καὶ αἱ δύο ὄψεις τοῦ ὑφάσματος, ὥστε νὰ δυσκολεύεταί τις νὰ διακρίνῃ τὴν «ὀρθὴν» ὄψιν τοῦ κεντήματος ἀπὸ τὴν «ἀνάποδη». Τὰ κεντήματα αὐτά, καθὼς καὶ πολλὰ παρόμοια κεντημένα διὰ μετάξης, λέγονται διπρόσωπα. Ἡ βελονιά των, μὲ διαφόρους κατὰ τόπους ὀνομασίας (ἀστάχωτη, στρυφταβδέλα, γκουρκιφίσια, τυλιχτικό, φουσκωτή, σειρίτσα κλπ.) φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ χρυσόπαστα κεντήματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἔχουν μεγάλας ἀναλογίας καὶ ὁμοιότητας ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν ἐκτέλεσιν. Ἄλλα εἴδη γραφτῆς βελονιᾶς εἶναι ἡ περαστή, ἡ ἀναχυτή, ἡ χυτή, ἡ ψήθα (μονὴ ἢ διπλῆ), ἡ καγκελλωτή, τὸ ψαροκόκκαλο, τὸ ἐπιλεγόμενον βυζαντινὴ βελονιά· καὶ πλέον συνήθη εἰς τὰ κεντήματα τῆς Κρήτης καὶ Ἠπείρου, τὰ κομμάτια, ἡ σειρίτσα, δηλαδὴ τὸ γνωστὸ κασινάκι, ἡ τρυπητή, οἱ κορφές, τὸ σεζβίρη, γνωστὸν εἰς τὴν Ρόδον κυρίως. Ἐπίσης εἰς τὰς πλέον πρωτοτύπους βελονιὰς τῶν ἑλληνικῶν κεντημάτων συγκαταλέγονται αἱ φουσκωταὶ βελονιαὶ τῆς Ρόδου, Ἀστυπαλαίας, Καρπάθου καὶ μερικῶν μερῶν τῆς Μακεδονίας, αἱ ἀποβλέπουσαι κυρίως εἰς τὴν ἀναγλυφικὴν ἐντύπωσιν. Τοιούτου εἴδους βελονιὰς σπανίως συναντῶμεν εἰς ἄλλα ἑλληνικὰ μέρη, τῶν ὁποίων τὰ κεντήματα ἀποβλέπουσιν εἰς τὴν λεπτότητα καὶ ποικιλίαν τῆς ἐπεξεργασίας. Ἕνα εἶδος κεντημάτων εἶναι καὶ τὰ μαυροδεμένα, ὅπως ὀνομάζονται ὅλα ὅσα ἔχουν περίγραμμα μαῦρον ἢ καφὲ σκοῦρο, διὰ νὰ ὁρίζηται περισσότερον τὸ σχῆμα των. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν μάλιστα δὲν ἔχουν γεμισμένον τὸ βάθος των, ὅπως συμβαίνει εἰς πολλὰς παραστάσεις ἀνθρώπων καὶ ζῴων ἐπὶ κεντημάτων τῶν νήσων κυρίως. Ἐπίσης πολλὰ κεντήματα τῆς Ἀττικῆς παραμένουν ἀτελείωτα, ἔχοντα μόνον τὸ σχέδιον κεντημένον μὲ μαύρην μέταξαν. Γνωστὸν εἶναι ὅτι εἰς βορειοανατολικούς τινας λαοὺς ὑπάρχει συνήθεια νὰ φοροῦν αἱ γυναῖκες τοιούτου εἴδους ἀτελείωτα κεντήματα ἐν περιπτώσει χηρείας, δὲν κατωρθώθη ὅμως νὰ ἐξακριβωθῇ, ἂν διὰ τὸν αὐτὸν λόγον συμβαίνῃ τὸ παρόμοιον καὶ εἰς τὴν Ἀττικήν. Γενικῶς τὰ κεντήματα τῆς ἐνδυμασίας παραλλάσσουν ἀναλόγως τῆς ἡλικίας καὶ τῆς καταστάσεως τῆς φερούσης τὴν ἐνδυμασίαν (κορίτσι, γυναῖκα, ἡλικιωμένη, ἀρραβωνιασμένη, νύφη, νιόπαντρη, χήρα, γυναῖκα μὲ ξενητεμένον ἄνδρα κλπ.).

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος κεντήματα εὑρίσκοντο ἐν ἀφθονίᾳ εἰς ὅλα τὰ ἑλληνικὰ μέρη καὶ τὰ σεντούκια τῶν οἰκογενειῶν ἦσαν πλήρη ὑφαντῶν καὶ κεντημάτων, εἰδικαὶ δὲ γυναῖκες ἐδίδασκον τὰ ὑφαντά, τὰ κεντήματα καὶ τὰς δαντέλλας καὶ ἀνελάμβανον κατὰ παραγγελίαν τὴν ραφὴν γυναικείων ἐνδυμασιῶν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν κεντημάτων καὶ δαντελλῶν, οὕτω δὲ ἀνεπτύχθησαν, ἐκτὸς τῆς χρυσοποικιλτικῆς, εἰς μικρὸν βαθμὸν καὶ τὰ ἄλλα εἴδη τοῦ κεντήματος ὡς ἐργαστηριακὴ τέχνη, ἰδιαιτέρως δὲ ἡ κατασκευὴ τῆς δαντέλλας εἰς ὡρισμένας νήσους (Αἴγιναν, Τῆνον, Μύκονον, Κρήτην καὶ Κύπρον), εἰς τὰς ὁποίας μέχρι σήμερον ἐξακολουθοῦν αἱ γυναῖκες καταγινόμεναι καὶ ἐφοδιάζουσαι δι' αὐτῶν ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα. Εἰς τὴν τέχνην αὐτὴν τῶν δαντελλῶν καὶ κεντημάτων, ἥτις πρὸ ἑκατὸν ἐτῶν ἀντεπροσώπευσε τὴν ἀνόθευτον ἀπὸ ξένας ἐπιδράσεις αἰσθητικὴν τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, συνέβαλε καὶ πάλιν κατὰ πρῶτον ἡ βασίλισσα Ἀμαλία καὶ αἱ κατόπιν γυναικεῖαι κοινωνικαὶ ὀργανώσεις, οἵτινες διὰ τῶν ἀόκνων αὐτῶν προσπαθειῶν ὄχι μόνον ἔθεσαν τὰς βάσεις εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ προσαρμογὴν τῆς κεντητικῆς τέχνης πρὸς τὰς συγχρόνους ἀνάγκας, ἀλλὰ καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς εἰς μεγάλην ἐργαστηριακὴν τέχνην.

Τὸ Ἀμαλίειον ὀρφανοτροφεῖον ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τῆς βασιλίσσης Ἀμαλίας καὶ τῆς πριγκιπίσσης Ὑψηλάντου τῷ 1854—1855, ὁπότε ἐνέσκηψεν εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ χολέρα καὶ ἀπέμειναν πολλὰ κορίτσια ὀρφανά. Ἡ βασίλισσα μετὰ τῶν ἄλλων κυριῶν ἐπὶ τῶν τιμῶν ἐσκέφθη νὰ τὰ περισυλλέξῃ καὶ τὰ περιθάλψῃ. Κατορθώσασα νὰ ἐξεύρῃ ποσὸν 60 χιλιάδων δραχμῶν, ἀνήγειρε διὰ τοῦ πρώτου αὐτοῦ πυρῆνος ὀρφανοτροφεῖον, ὅπου ταχέως ἐγκατεστάθησαν τὰ πρῶτα ὀρφανά. Ἡ ἔναρξις τῆς λειτουργίας τοῦ ἱδρύματος ἐγένετο δυνάμει τοῦ ἀπὸ 8ης Ἰουνίου 1855 βασιλικοῦ διατάγματος, ἔκτοτε δὲ τὸ Ἀμαλίειον ὀρφανοτροφεῖον ἐξηκολούθησε μέχρι σήμερον ὁμαλῶς τὸ φιλανθρωπικὸν αὐτοῦ ἔργον. Εὐγενεῖς δωρηταὶ τὸ ἐπροίκισαν μὲ περιουσίαν ἱκανήν· ἐκ τούτων μεγαλύτερος ἀνεδείχθη ὁ ἐθνικὸς εὐεργέτης Ἀνδρέας Συγγρός, καταλιπὼν ὑπὲρ αὐτοῦ κινητὴν καὶ ἀκίνητον περιουσίαν, ἥτις ἐπέτρεψε, μετὰ τῶν ἄλλων ὑπὲρ τοῦ ὀρφανοτροφείου δωρεῶν, ὅπως ἀντεπεξέρχηται τοῦτο εἰς τὰς δαπάνας του ἄνευ οὐδεμιᾶς κρατικῆς ἐπιχορηγήσεως. Σκοπὸς τοῦ ὀρφανοτροφείου ἦτο ἀρχικῶς τὸ νὰ προσλαμβάνῃ κοράσια ὀρφανὰ ἡλικίας ἑπτὰ ἕως δέκα ἐτῶν καὶ νὰ τὰ ἀνατρέφῃ εἰς φρονίμους οἰκοκυρὰς καὶ χρησίμους εἰς τὴν κοινωνίαν γυναῖκας. Ἀλλ' ἕνεκα τῆς ἀλλαγῆς τῶν ὅρων τῆς ζωῆς καὶ τῶν κοινωνικῶν συνεπειῶν, προσετέθησαν εἰς τὸ διδακτικὸν πρόγραμμα τοῦ ἱδρύματος καὶ γνώσεις θεωρητικαὶ καὶ πρακτικαὶ τοιαῦται, ὥστε αἱ ἐξερχόμεναι τοῦ ὀρφανοτροφείου νὰ δύνανται μετ' αὐτοπεποιθήσεως νὰ δημιουργήσωσιν ἔντιμον μέλλον διὰ τῆς ἐργασίας των. Πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ τούτου τὸ Ἀμαλίειον παρέχει εἰς τὰς ὀρφανὰς δεκαετῆ ἐκπαίδευσιν, ἤτοι ἑξαετῆ φοίτησιν εἰς πρότυπον σχολεῖον λειτουργοῦν ἐν αὐτῷ καὶ τέσσαρα ἔτη ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως. Εἰς τὸ πρότυπον σχολεῖον διδάσκονται τὰ μαθήματα τὰ ὁριζόμενα ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας διὰ τὰ πλήρη δημοτικὰ σχολεῖα ἐπὶ πλέον δὲ σχέδιον, ἀπαγγελίαν, χειροτεχνίαν, ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν καὶ οἰκοκυρικά. Εἰς τὴν ἐπαγγελματικὴν σχολὴν λειτουργοῦν κυρίως δύο κλάδοι: ἡ ραπτικὴ φορεμάτων καὶ ἡ ραπτικὴ ἀσπρορρούχων, περιλαμβάνουσα καὶ τὴν ἀσπροκεντητικὴν καὶ τὴν δαντελλοποιΐαν, ἐξελιχθεῖσαν διὰ τοῦ Ἀμαλιείου εἰς μέγιστον βαθμὸν τελειότητος. Κατ' ἀρχὰς ἐλειτούργησε καὶ τρίτος κλάδος, ὁ τῆς ὑφαντικῆς, εἰδικευθεὶς περὶ τὴν κατασκευὴν διαφόρων ἀλαξάδων, χρησιμοποιουμένων διὰ τὰς ἐνδυμασίας τῶν ὀρφανῶν, αἵτινες τοιουτοτρόπως ἐσυνήθιζον ὄχι μόνον εἰς τὴν λιτότητα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐξοικονόμησιν τῶν ἰδίων των ἀναγκῶν, κατασκευάζουσαι αἱ ἴδιαι τὰ διάφορα εἴδη τοῦ ρουχισμοῦ των. Αἱ ἐξερχόμεναι τοῦ ἱδρύματος ὀρφαναί, ἀνερχόμεναι μέχρι σήμερον εἰς 1.645, εἶναι κατηρτισμέναι τεχνικῶς καὶ θεωρητικῶς καὶ ἐφωδιασμέναι μὲ τὴν δεξιότητα ἐκείνην, ἥτις θὰ τὰς βοηθήσῃ νὰ ἐπιτύχωσιν εἰς τὴν ἐξάσκησιν τοῦ ἐπαγγέλματός των. Ἰδιαιτέρα προσοχὴ δίδεται εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ σχεδίου, ὡς βασικοῦ μαθήματος, ἀναπτύσσοντος τὴν παρατηρητικότητα, τὴν καλαισθησίαν καὶ πρωτοβουλίαν των. Οὕτως ἠδυνήθησαν μέχρι σήμερον, ἀναλόγως τῶν ἐπιδόσεώς των, ἄλλαι μὲν νὰ διευθύνωσιν ἐργαστήρια τῆς εἰδικότητός των εἰς τὰ κεντρικὰ καταστήματα, ἄλλαι δὲ νὰ γίνωσι διδασκάλισσαι τεχνικῶν μαθημάτων εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα, τὰς ἐπαγγελματικὰς σχολὰς καὶ εἰς ἄλλα ἱδρύματα, ἄλλαι δὲ νὰ ἀναλαμβάνουν κατ' οἶκον ἐργασίαν. Ἀλλ' ἐκτὸς τοῦ ἀνωτέρω κοινωφελοῦς αὐτοῦ ἔργου, τὸ Ἀμαλίειον συνέτεινεν εἰς τὴν κατασκευὴν καὶ διαμόρφωσιν ἀρτιωτάτων καὶ τελειοτάτων λευκῶν καὶ χρωματιστῶν κεντημάτων, καθὼς καὶ ἀριστοτεχνικῶν δαντελλῶν, ἅτινα διὰ τὴν ἐπιμελῆ καὶ ἀκριβῆ αὐτῶν ἐκτέλεσιν καὶ λεπτοτάτην ἐπεξεργασίαν ἐπεβλήθησαν μεταξὺ τῶν ἀνωτέρων δημιουργημάτων τῆς συγχρόνου χειροτεχνίας. Διατελέσαν ὑπὸ τὰς προεδρίας τῶν: πριγκιπίσσης Ζωῆς Σούτζου (1855—1859 καὶ 1861—1877), Μαρίας Ὑψηλάντη (1859—1860), Σουλτανίτσας Ν. Κωστῆ (1878—1882), Ἐλίζας Θ. Ζαΐμη (1883—1887), Φανῆς Πρετεντέρη-Τυπάλδου (1888), Ἀναστασίας Ι. Μεσσηνέζη (1889), Ἰφιγενείας Ἀνδρ. Συγγροῦ (1890—1921), Ἀργυρῶς Ι. Καλβοκορέση (1921—1924), ἔχει, ἀπὸ τοῦ 1924 ἕως σήμερον, πρόεδρον αὐτοῦ τὴν Ἔδλαν Γ. Νάζου, ἥτις διὰ τῆς πρεπούσης

Digitized by Google

κατευθύνσεως καὶ ἀκαμάτου δραστηριότητος κατώρθωσεν ὥστε τὸ Ἀμαλίειον νὰ συντηρῇ σήμερον περὶ τὰς 250 ὀρφανάς, διαιτωμένας ὑπὸ τοὺς πλέον ὑγιεινοὺς ὅρους καὶ διδασκομένας ἐπὶ πλέον πλεῖστα συμπληρωματικὰ μαθήματα τεχνικὰ (σχέδιον ἑλληνικῶν κεντημάτων, καλτσοπλεκτικὴν κλπ.), καθὼς καὶ παρ' εἰδικῶν καθηγητῶν ἀνώτερα θεωρητικὰ μαθήματα, ὅπως: ἱστορίαν τῆς τέχνης, τεχνικολογίαν, οἰκιακὴν οἰκονομίαν, προοπτικὴν κλπ. Τὸ Ἀμαλίειον, ἔχον τὸ κτήριον αὐτοῦ πρὸ τοῦ Ἐθνικοῦ κήπου, διατηρεῖ κοιτῶνας εὐρυχώρους, καλῶς ἀεριζομένους καὶ δαπανᾷ ἐτησίως διὰ τὴν συντήρησιν ἑκάστης ὀρφανῆς περὶ τὰς δεκαπέντε χιλιάδας δραχμῶν. Αἱ ὀρφαναὶ ὑπὸ τὴν δεξιὰν διεύθυνσιν τῆς Καλ. Παπαγεωργίου εὑρίσκουν στοργικὴν μέριμναν καὶ φροντίδα.

Σπουδαιοτάτην συμβολὴν καὶ σημαντικὴν ὤθησιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀσπροκεντητικῆς, τῆς δαντελλοποιίας καὶ τῆς κεντητικῆς τῶν χρωματιστῶν κεντημάτων ἔδωκεν ὁ ἀπὸ τοῦ 1872 ἱδρυθεὶς «Σύλλογος Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδεύσεως» (Ἀπόρων Γυναικῶν), τὸ ἐθνωφελὲς ἔργον τοῦ ὁποίου ἀνεπτύχθη εἰς τὸ περὶ ὑφαντικῆς κεφάλαιον. Ὁ σύλλογος διὰ τῶν τμημάτων αὐτοῦ τῆς διδασκαλίας τοῦ λευκοῦ κεντήματος καὶ τοῦ χρωματιστοῦ τοιούτου, καθὼς καὶ τῆς δαντέλλας, ἥτις μόνον προσφάτως ἔπαυσε νὰ διδάσκηται καὶ ἐφαρμόζηται, ἀπέδωκε σπουδαίας τεχνητρίας τῶν ἀνωτέρω κλάδων καὶ ἐξαιρετικὰ ἔργα τελειοτάτης ἐκτελέσεως, συνέτεινε δὲ τὰ μέγιστα εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν κλάδων τούτων εἰς ἐπαγγελματικὴν καὶ ἐργαστηριακὴν τέχνην.

Αἱ «Ἑλληνικαὶ βασιλικαὶ σχολαὶ χειροτεχνημάτων» ἱδρύθησαν ἀμέσως μετὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1897 ὑπὸ τῆς λαίδης Ἔγερτον, συζύγου τοῦ τότε πρέσβεως τῆς Ἀγγλίας ἐν Ἀθήναις, ἐγκατεστάθησαν δὲ τῷ 1902 εἰς ἰδιόκτητον κτήριον, τὸ ὁποῖον ἀνηγέρθη δαπάναις τοῦ βασιλέως Γεωργίου Α', ἐπὶ γηπέδου δωρηθέντος ὑπὸ τῆς κομίσσης Λουΐζης Ριανκοὺρ καὶ χρησιμοποιηθέντος ὅπως στεγασθοῦν τὰ ἀξιολογώτατα ἐργαστήρια αὐτῶν. Διοικούμενα ὑπὸ ἐξαμελοῦς διοικητικοῦ συμβουλίου, ὑπὸ πρόεδρον τὴν πριγκίπισσαν Ἑλένην τοῦ βασιλόπαιδος Νικολάου, ἔθεσαν ὡς σκοπὸν αὐτῶν τόσον τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐργαστηρίων τοῦ κέντρου τῶν Ἀθηνῶν, ὅσον καὶ τὴν ἵδρυσιν παρεμφερῶν τοιούτων εἰς διάφορα ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος. Οὕτω περὶ τὸ 1904 εἶχον ἱδρυθῆ παρόμοιαι σχολαὶ εἰς Αἴγιναν, Σπέτσας, Ὕδραν, Κόρινθον, Κεφαλληνίαν, Κορωπί, Γαλαξείδιον κλπ., λαμβάνουσαι τὴν κατεύθυνσιν αὐτῶν ἐκ τοῦ κέντρου τῶν Ἀθηνῶν καὶ κατασκευάζουσαι, ὅπως καὶ αὐτό, τελειότατα χρωματιστὰ ἑλληνικὰ κεντήματα, λευκὰ εἴδη, δαντέλλας κλπ. Αἱ σχολαὶ ἐξηκολούθησαν τὴν δρᾶσιν αὐτῶν καὶ τὴν διάδοσιν τῶν θαυμασίων χειροτεχνημάτων των ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῆς πριγκιπίσσης Ἑλένης. Μετ' αὐτὴν προήδρευεν ἡ Μαρία Ν. Δραγούμη, ἥτις ἐξελέγη τακτικὴ πρόεδρος τῷ 1931, ὑπὸ τὴν ἔμφρονα κατεύθυνσιν τῆς ὁποίας αἱ σχολαὶ χειροτεχνημάτων ἐξετέλεσαν ἔργα ἁμιλλώμενα τὰ παλαιὰ αὐτῶν πρότυπα διὰ τὴν τελείαν τεχνικήν των ἐκτέλεσιν, τοὺς ἀπαραμίλλους χρωματισμοὺς καὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν ἐξαιρετικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν αὐτῶν σχεδίων. Σήμερον εἰς τὴν σχολὴν τῶν Ἀθηνῶν ἐργάζονται περὶ τὰ 100 κορίτσια καὶ εἰς τὰ παραρτήματα αὐτῆς τῶν νήσων Αἰγίνης, Σπετσῶν καὶ Ὕδρας πλεῖσται γυναῖκες μὲ τὸ σύστημα τοῦ κέντρου, παράγουσαι εἰδικώτερον τελειοτάτας δαντέλλας Βρυξελλῶν, Μιλάνου, Βενετίας, Ἰρλανδίας κλπ., καθὼς καὶ τοιαύτας τῶν ἑλληνικῶν νήσων καὶ γενικῶς τοῦ Αἰγαίου. Αἱ σχολαὶ χειροτεχνημάτων ἐφαρμόζουσαι ἀποκλειστικῶς ἀρχαῖα ἑλληνικά, βυζαντινὰ καὶ νεοελληνικὰ σχέδια, ἔχουν εἰδικευθῆ μετ' ἐπιτυχίας εἰς τὰς βελονιὰς τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κρήτης καὶ κατακτήσει διὰ τῶν ἐξαιρετικῶν δημιουργημάτων των τὰς ἀγορὰς Ἀγγλίας, Αἰγύπτου κ. ἄ. Λαβοῦσαι μέρος εἰς πολλὰς εὐρωπαϊκὰς καὶ ἐπιτοπίους ἐκθέσεις, ἐτιμήθησαν ἀπὸ τοῦ 1900 μὲ χρυσοῦν βραβεῖον εἰς τὴν παγκόσμιον ἔκθεσιν τῶν Παρισίων, μὲ ἀριστεῖον εἰς τὴν σχολικὴν ἑλληνικὴν ἔκθεσιν τοῦ 1904, μὲ χρυσοῦν βραβεῖον εἰς τὴν διεθνῆ ἔκθεσιν τοῦ Παναμᾶ 1915, μὲ χρυσοῦν ἐπίσης εἰς τὴν διεθνῆ ἔκθεσιν Θεσσαλονίκης 1927 καὶ μὲ μέγα χρυσοῦν τοιοῦτον εἰς τὴν αὐτὴν ἔκθεσιν τοῦ 1933.

Ἡ «Πρόοδος» ἱδρύθη τῷ 1907 ὑπὸ τῆς πολυμεροῦς εἰς κοινωφελῆ δρᾶσιν καὶ ἀόκνως ἐργαζομένης Ἄννας Παπαδοπούλου, προέδρου του, ἥτις εἶναι καὶ ἡ πρώτη Ἑλληνὶς τῆς πρωτευούσης ἡ ἀγαπήσασα τὸ ἑλληνικὸν κέντημα καὶ φιλοτεχνήσασα γνήσιον τοιοῦτον, ἔργον τῶν χειρῶν της, βραβευθὲν τῷ 1894 ὑπὸ τοῦ ἀγγλικοῦ περιοδικοῦ «Studio». Προορισμὸς τοῦ ἱδρύματος ἦτο, ὅπως δοθῇ ὑποστήριξις καὶ ἀνακούφισις εἰς τὰς ἀπόρους γυναῖκας, ἵνα εὑρίσκουν ἄσυλον πρὸς ἔκθεσιν καὶ πώλησιν τῶν χειροτεχνημάτων των. Τὸ ἔργον τῆς ἱδρυτρίας ὑπῆρξε κατ' ἀρχὰς δυσκολώτατον, καθότι αἱ ἀσχολούμεναι κατ' οἶκον πρὸς πόρον ζωῆς γυναῖκες, στερούμεναι πάσης καθοδηγήσεως καὶ κατευθύνσεως, ἐκόμιζον ἔργα πρὸς μεταπώλησιν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκαλαίσθητα καὶ κακότεχνα. Ἡ ἐπιμονὴ ὅμως τῶν κυριῶν ἐθεμελίωσε καὶ προήγαγε τὸ ἵδρυμα, τοῦ ὁποίου τὸ πρατήριον συντόμως μετεφέρθη εἰς ἴδιον μεγάλον κατάστημα ἐπὶ τῆς πλατείας τοῦ Συντάγματος. Τότε ἡ Ἄννα Παπαδοπούλου, τὸν χειμῶνα τοῦ 1911, ἀφιερωμένη καὶ εἰς διαφόρους ἄλλας πολυσχιδεῖς ἀσχολίας, παρέδωκε τὴν προεδρίαν αὐτοῦ εἰς τὴν πριγκίπισσαν Ἀλίκην, σύζυγον τοῦ βασιλόπαιδος Ἀνδρέου, ἥτις, θαυμάσασα κατὰ τὰς ἐπισκέψεις της εἰς τὰ διάφορα χωρία τὰ δημιουργήματα τῆς λαϊκῆς μας τέχνης, ἐπόθησεν ὅπως διατηρήσῃ τὴν ἑλληνικὴν καλαισθησίαν, ἀναπτύξῃ δὲ τὴν οἰκιακὴν χειροτεχνίαν καὶ προστατεύσῃ τὴν ἐργαζομένην χειροτεχνικῶς γυναῖκα ὅλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐξέλεξεν ὡς συνεργάτιδα καὶ βοηθὸν τὴν Ἑλένην Εὐκλείδου, ἥτις ἀνέλαβεν ὅπως συστήσῃ καὶ ἰδιαίτερον τμῆμα ἐφαρμογῆς ἑλληνικῶν σχεδίων κεντημάτων, βελονιῶν κλπ. καὶ κατώρθωσε διὰ συντόνου μελέτης καὶ συστηματικῶν ἐρευνῶν καὶ παρατηρήσεων νὰ δώσῃ εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς «Προόδου» πρωτοποριακὴν κατεύθυνσιν περὶ τὴν ἀναδημιουργίαν καὶ ἀναμόφωσιν τῆς ἑλληνικῆς κεντητικῆς. Ὡς πρῶτον μέλημα τῆς «Προόδου» ἐθεωρήθη ἡ ἀποστολὴ ἐκκλήσεως πρὸς ἁπάσας τὰς ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος, ἵνα ἀποστείλωσιν ἔργα των εἰς λαϊκὴν ἀγορὰν ὀργανωθεῖσαν τὸν Αὔγουστον τοῦ 1912 εἰς τὸ ἄλσος τῆς Κηφισιᾶς. Ἡ ἔκθεσις αὐτη, δίδουσα τὴν ἐντύπωσιν ἑλληνικοῦ πανηγυριοῦ, ἐστέφθη ὑπὸ πλήρους ἐπιτυχίας, διὰ τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν ὑφαντῶν τῆς Θεσσαλίας, Ζακύνθου, Κρήτης, Τήνου, Εὐβοίας, Κερκύρας, τῶν κεντημάτων Ἀττικῆς, Λευκάδος, Ἰθάκης, Εὐβοίας, τῶν δαντελλῶν τῆς Ἀγυιᾶς, τῶν σταμπάτων τοῦ Τυρνάβου, τῶν ἀγγειοπλαστικῶν ἔργων τῆς Κερκύρας καὶ Χαλκίδος, καθὼς καὶ διὰ τῶν ὡραιοτάτων ἐθνικῶν ἐνδυμασιῶν. Ἡ «Πρόοδος» κατόπιν ἠσχολήθη διὰ τοῦ τμήματος ἑλληνικῆς κεντητικῆς εἰς τὴν ἵδρυσιν ἐργαστηρίων εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ἅτινα ἐτέθησαν μὲν ὑπὸ τὴν προεδρίαν διαφόρων κυριῶν, εὑρίσκοντο δὲ ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τῆς προέδρου τοῦ κεντρικοῦ τμήματος καὶ τῆς πριγκιπίσσης Ἀλίκης. Οὕτω ὑπὸ πρόεδρον τὴν καλλιτέχνιδα Μαρίαν Σολωμοῦ ἱδρύθη τμῆμα ἑλληνικῶν σχεδίων καὶ κεντημάτων διὰ τὴν μελέτην καὶ ἐφαρμογὴν τῆς κεντητικῆς τῶν χωρίων τῆς Ἀττικῆς. Ἐργαστήριον ἐπεξεργασίας δαντελλῶν εἰς τὴν Ἀγυιὰν ὑπὸ πρόεδρον τὴν μετὰ ζήλου ἐνδιαφερθεῖσαν διὰ τὴν ἑλληνικὴν χειροτεχνίαν Ἀνδρομάχην Μελᾶ, ἥτις ἐφαρμόσασα διὰ τῶν τεχνιτριῶν τὰ ἑλληνικὰ σχέδια τῶν δαντελλῶν (ἀρατζιδέλα, μπιμπίλα κλπ.) ἀπέδωκεν ἔργα θαυμαστῆς τεχνικῆς λεπτότητος καὶ φιλοκαλίας· ἐργαστήριον ἀσπροκεντητικῆς εἰς Λευκάδα ὑπὸ πρόεδρον τὴν Ζωὴν Ι. Βαλαωρίτου, πρὸς διάσωσιν τῆς ἐπιτοπίου καὶ ἰδιοτύπου ταύτης τέχνης, τὴν ὁποίαν ἐδίδαξε κατὰ πρῶτον ἡ μόνη ἐπιζῶσα τότε καὶ γνωρίζουσα τὴν ἀσπροκεντητικὴν ταύτην τεχνοτροπίαν μονόχειρ Μαρία Κατωπόδη. Ἐπίσης καὶ διάφορα ἄλλα ἐργαστήρια, καθὼς τῆς Εὐβοίας, Ἰθάκης, Κερκύρας, διευθυνόμενα ὑπὸ τῶν Β. Noel, Μαρίας Μαρούλη καὶ Λίζης Κόλλα διὰ τὴν παραγωγὴν καὶ συγκέντρωσιν κεντημάτων, ξυλογλύπτων καὶ ἀγγειοπλαστικῶν ἔργων. Ἐργαστήριον ὡσαύτως πρὸς προστασίαν τῆς ὑφαντουργίας, ἱδρυθὲν ἐν Πειραιεῖ περὶ τὸ 1917, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς προέδρου αὐτοῦ Ν. Φεράλδη ἐδημιούργησεν ἀριστοτεχνικὰ ὑφαντὰ λεπτοτάτης ἐπεξεργασίας καὶ ἐφήρμοσε τὴν διὰ τῶν φυτικῶν οὐσιῶν βαφικὴν τέχνην. Δυστυχῶς τὸ ἐργαστήριον τοῦτο, παρ' ὅλην τὴν δεξιὰν καθοδήγησιν καὶ λαμπρὰν παραγωγήν του, δὲν ἐλειτούργησεν ἐπὶ μέγα χρονικὸν διάστημα. Διὰ τῶν ἐργαστηρίων τούτων ἡ «Πρόοδος» κατώρθωσε νὰ ἐφαρμόζῃ τοὺς διαφόρους τύπους καὶ μορφὰς τῶν ἑλληνικῶν κεντημάτων εἰς τὰ διάφορα εἴδη τῶν συγχρόνων ἀπαιτήσεων (μπλούζας, φορέματα, φορεματάκια, μαξιλάρια, σκεπάσματα διβανίων, παραπετάσματα κττ.) δι' ἀτομικὰς ἀνάγκας καὶ ἐπιπλώσεις, ἐσωτερικὰ δωματίων καὶ διακοσμήσεις αὐτῶν, ὡς ἀπαρχὴν τῆς προσαρμογῆς καὶ ἀναμορφώσεως τῶν ἑλληνικῶν κεντημάτων εἰς τὰς συγχρόνους βιοτικὰς ἀνάγκας. Μετὰ τὴν ἀποχώρησιν ἐξ Ἑλλάδος τῆς πριγκιπίσσης Ἀλίκης ἡ «Πρόοδος» ἐσυνέχισε τὸ εὐρὺ αὐτῆς πρόγραμμα πρὸς ἐξάπλωσιν τῆς ἑλληνικῆς χειροτεχνίας διὰ τῆς στοργῆς καὶ τελεσφόρου κατευθύνσεως τῆς προέδρου αὐτῆς Ζωῆς Ι. Βαλαωρίτου (1923), ἥτις ἀνεδημιούργησε τὴν ἀπὸ τοῦ 1912 ἱδρυθεῖσαν σχολὴν κεντημάτων Λευκάδος, ἀπασχολοῦσαν ἔκτοτε μέχρι σήμερον περὶ τὰς 60—80 ἐργάτιδας, αἵτινες ἐφοδιάζουν τακτικῶς τὴν «Πρόοδον» διὰ τῶν ἰδιορρύθμων αὐτῶν κεντημάτων. Τὸ ἔργον τοῦ ἱδρύματος ἐσυνεχίσθη μετ' ἐξαιρετικῆς μερίμνης ὑπὸ πρόεδρον τὴν Ἀργ. Σ. Βαλτατζῆ (1927—1930) καὶ ἐξηκολούθησε κατευθυνόμενον διὰ τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργικότητος τῆς Ἑλένης Εὐκλείδη, τιμηθείσης προσωπικῶς μὲ χρυσοῦν βραβεῖον κατὰ τὴν διεθνῆ διακοσμητικὴν ἔκθεσιν τῶν Παρισίων (1925), διὰ τὴν τελειοτάτην ἐκτέλεσιν τῶν χειροτεχνημάτων τῆς «Προόδου». Διὰ χρυσοῦ βραβείου ἐτιμήθη ἐπίσης ἡ «Πρόοδος» ἀπὸ τὴν αὐτὴν ἔκθεσιν, ἀπονεμηθέντος προσωπικῶς πρὸς τὴν ἐξαίρετον διευθύντριαν αὐτῆς Μαρίαν Ζούζουλα, διὰ τὰς ἀριστοτεχνικὰς ἐθνικὰς ἐνδυμασίας, τὰς ὑπ' αὐτῆς ἐφαρμοσθείσας ἐπὶ διαφόρων κουκλῶν. Τέλος ἡ «Πρόοδος», διατελοῦσα σήμερον ὑπὸ πρόεδρον τὴν Μαρίαν Ὑψηλάντη (1930) ἐργαζομένην ἀόκνως καὶ τελεσφόρως, ἐξακολουθεῖ τὸν προορισμόν της, ἀπασχολοῦσα πάντοτε περὶ τὰς 200 τεχνιτρίας εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ τὰς ἐπαρχίας καὶ ἀναπτύσσουσα κατ' ἐξοχὴν τὴν οἰκιακὴν μισθοτεχνίαν, τὴν ἐπιτρέπουσαν εἰς τὴν γυναῖκα τὴν ἐπίβλεψιν καὶ παρακολούθησιν τῶν οἰκιακῶν της καθηκόντων, τὴν ἐπικερδῆ ἐργασίαν καὶ τὴν αἰσθητικὴν μόρφωσιν.

Αἱ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἀττική» τεχνικαὶ σχολαὶ ἑλληνικῶν χωρικῶν κεντημάτων ἱδρύθησαν τῷ 1915 ὑπὸ τῆς Λουκίας Α. Ζυγομαλᾶ, ἥτις ἐπιθυμοῦσα νὰ διασώσῃ τὴν πατροπαράδοτον ἑλληνικὴν κεντητικήν, συγχρόνως δὲ νὰ δώσῃ εἰς τὰς χωρικὰς ἐργασίαν καλῶς ἀμειβομένην, κατὰ τὸν χρόνον τῆς διακοπῆς τῶν ἀγροτικῶν ἀσχολιῶν των, ἵδρυσε σχολὰς δι' ἐξόδων της εἰς τὰ κυριώτερα χωρία Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας. Οὕτως ἱδρύθησαν τοιαῦται εἰς τὰς Ἀχαρνὰς (Μενίδιον), τὸ Κορωπί, τὸ Λιόπεσι, τὴν Βαρνάβαν, τὸν Μαραθῶνα, τὸ Μαρκόπουλον, τὴν Κερατέαν, τὰ Καλύβια, τὸ Σίλεσι κ.ἄ. Εἰς τὸ Μενίδιον ὑπάρχει καὶ τμῆμα ταπητουργίας, τὸ ὁποῖον, βασιζόμενον ἐπὶ τῆς μικρασιατικῆς τεχνοτροπίας καὶ μεταχειριζόμενον χρώματα ἐκ φυτικῶν οὐσιῶν, ἐφήρμοσε μετ' ἐπιτυχίας εἰς τοὺς τάπητας τὰ ἰδιότυπα σχέδια τῶν κεντημάτων τῆς Ἀττικῆς. Εἰς ἓν ἕκαστον τῶν χωρίων τούτων, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς ἐπιτηδειοτέρας χωρικῆς, συγκεντροῦνται πολλαὶ τεχνίτριαι, οὕτω δὲ σχηματίζεται σχολή, ἥτις διατηρεῖ καὶ ἀναπτύσσει εἰς τὰ κεντήματα τῶν συγχρόνων ἀναγκῶν τὴν ἰδιαιτέραν ἰδιορρυθμίαν ἑκάστης περιοχῆς. Ἡ ἐργασία γίνεται εἰς τὰς σχολὰς ἢ κατ' οἶκον. Τὰ κεντήματα ἐκτελοῦνται ἐπὶ μεταξίνων ἢ βαμβακερῶν ὑφασμάτων εἰδικῶς κατασκευαζομένων καὶ χρησιμοποιοῦνται δι' ἐπιπλώσεις καὶ ἐν γένει διὰ εἴδη ἐσωτερικῆς διακοσμήσεως (μαξιλάρια, κουρτῖνες, πορτιέρες, τραπεζομάνδηλα, καλύμματα διὰ διβάνια καὶ πολυθρόνες κ.τ.τ.). Αἱ σχολαὶ Ἀττικῆς ἀπασχολοῦν ἀπὸ 1.000—1.500 περίπου χωρικάς, ἐκτελούσας, ὑπὸ τὴν ἄμεσον διεύθυνσιν καὶ καλλιτεχνικὴν κατεύθυνσιν τῆς Λουκίας Ζυγομαλᾶ, ἔργα τελειοτάτης μὲν αἰσθητικῆς καὶ τεχνικῆς διαμορφώσεως, ἁρμονικωτάτων δὲ χρωματικῶν συνδυασμῶν, προσαρμοζομένων εἰς ὅλας τὰς ἀπαιτήσεις τῶν συγχρόνων διακόσμων τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἡ «Ἀττική», ἐκτελέσασα ἔργα δυνάμενα νὰ συμπληρώσουν ὁλόκληρον τὴν ἐπίπλωσιν δωματίου, αἰθούσης, γραφείου, τραπεζαρίας κ.τ.τ., ἐξέθεσε τὰς ἀρτιωτάτας ἐφαρμογάς της εἰς τρεῖς συνεχεῖς ἐκθέσεις τοῦ «Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων» (1921—1925), διακοσμήσασα δι' αὐτῶν δύο ἰδιαιτέρας αἰθούσας. Ἀκολούθως, λαβοῦσα μέρος εἰς τὴν διεθνῆ ἔκθεσιν «Διακοσμητικῆς τέχνης» τῶν Παρισίων καὶ διακοσμήσασα διὰ τῶν δημιουργημάτων της, θεωρηθέντων ἔργων ὑψηλῆς καλλιτεχνίας, ὁλόκληρον τὸ ἰσόγειον τοῦ ἑλληνικοῦ περιπτέρου, ἐτιμήθη μὲ δύο μεγάλα βραβεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἓν ἀπενεμήθη εἰς τὴν «Ἀττικήν», τὸ δὲ ἄλλο ὡς ὀφειλομένη ἐπιβράβευσις τῆς Λουκίας Ζυγομαλᾶ διὰ τὴν καλλιτεχνικὴν αὐτῆς δημιουργικότητα. Ἡ τοσοῦτον ἀνιδιοτελὴς ἐργασία τῶν σχολῶν «Ἀττική», δίδουσα πόρον μὲν ζωῆς καὶ ψυχικὴν καὶ αἰσθητικὴν μόρφωσιν εἰς τόσας χωρικὰς γυναῖκας διασῴζουσα δὲ καὶ πλουτίζουσα μίαν πολύτιμον ἑλληνικὴν παράδοσιν, ἀνεγνωρίσθη ὡς κοινωφελὲς ἔργον καὶ ὑπὸ τοῦ κράτους.

Τὰ προαναφερθέντα ἐργαστήρια κοινωνικῶν ὀργανώσεων συγκαταλέγονται μεταξὺ τῶν πρώτων ἱδρυθέντων διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἀναμόρφωσιν γενικῶς τῆς ἑλληνικῆς κεντητικῆς, ἂν καὶ ἐξ αὐτῶν μερικὰ δὲν εἶχον εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὡς κύριον προορισμόν των εἰδικῶς καὶ ἀποκλειστικῶς τὴν διατήρησιν καὶ διαμόρφωσίν της, ἀλλὰ μᾶλλον τὴν φιλανθρωπικὴν καὶ κοινωνικὴν μέριμναν. Τὰ ἀκολούθως ἱδρυθέντα ἐργαστήρια κοινωνικῶν ὀργανώσεων, χρονολογούμενα ὅλα περίπου μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν, εἶχον καὶ ἐξ αὐτῶν μερικὰ ἐπίσης ὡς σκοπὸν τὴν κοινωνικὴν πρόνοιαν, συνέτεινον ὅμως ἅπαντα τὰ μέγιστα εἰς τὴν παρατηρουμένην πρόοδον καὶ διάδοσιν εἰς εὐρυτέρους κύκλους τῆς κεντητικῆς τέχνης.

Οὕτως ἡ ἀόκνως ἐργαζομένη Ἄννα Παπαδοπούλου («Μάννα τοῦ Στρατιώτου») συνεχίζει ἐπὶ τῶν αὐτῶν βάσεων, ἐφ' ὧν ἵδρυσε τὴν «Πρόοδον» πρὸς ἀνακούφισιν καὶ ὑποστήριξιν τῆς ἀπόρου ἐργαζομένης γυναικός, τὴν «Ἐργατικὴ Γωνιά» ἢ τὴν ἐπονομασθεῖσαν «Γωνιὰ τῆς Μάννας». Αὐτὴ ἱδρύθη τῷ 1922 διὰ τῆς χρηματικῆς ἐνισχύσεως τῆς Ἑλένης Βενιζέλου καὶ τῆς Βιργινίας Μπενάκη, τὰ δὲ ἐργαστήρια χειροτεχνίας, ἐγκατασταθέντα εἰς τὰ παλαιὰ ἀνάκτορα, ἀπέδωσαν ἠθικὴν ἀνακούφισιν, παρηγορίαν καὶ πόρον ζωῆς εἰς πλείστους πενομένους πρόσφυγας τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς. Σήμερον ἡ Ἄννα Παπαδοπούλου ἀναπτύσσει συστηματικῶς τὸ κοινωφελέστατον ἔργον της, ἐγκαταστήσασα τὴν «Γωνιὰ» εἰς τὸ ὑπόγειον τῆς στοᾶς τοῦ Μετοχ[...]

Digitized by Google

Ταμείου Στρατοῦ. Ἐκεῖ πωλοῦνται διάφορα χειροτεχνήματα ἀπόρων γυναικῶν πάσης τάξεως καὶ ἐνθαρρύνεται οὕτως ἡ οἰκιακὴ χειροτεχνία διὰ τῆς διαδόσεως τῶν ἑλληνικῶν κεντημάτων, τῶν ὑφαντῶν, καθὼς καὶ διὰ τῆς πωλήσεως διαφόρων ἄλλων μικρῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα φιλοτεχνεῖ καὶ ζωγραφίζει μόνη της ἡ Ἄννα Παπαδοπούλου, ἀνακουφιζουσα διὰ τοῦ ἀντιτίμου των τὴν πτωχείαν και τὴν δυστυχίαν. Ἡ στοργικὴ στέγη τῆς «Γωνιᾶς» ἔχει καὶ γενικωτέρους ἐθνωφελεῖς προορισμοὺς καὶ κατευθύνσεις. Ἐκεῖ ἡ «Ἀδελφὴ τοῦ Στρατιώτου», δημιούργημα ἐπίσης τῆς Παπαδοπούλου, ἐργάζεται ἐπι σειρὰν ἐτῶν διὰ τὴν ψυχαγωγίαν τῶν φρουρῶν προκαλύψεως, ἐκεῖ δὲ εὑρίσκεται καὶ ἕνα γενικὸν πρακτορεῖον πρὸς βοήθειαν τῶν ἐκ τῶν σανατορίων ἐξερχομένων φυματικῶν, ἄλλων τοιούτων ζητούντων ὅπως εἰσαχθοῦν εἰς τὸ σανατόριον τῆς Κουφοξυλιᾶς (ἔργον τῆς Μάννας) καὶ ἄλλων ὅπως τοποθετήσουν τὰ παιδιά των εἰς τὰ Πεῦκα Ματσούκα (τὸ νέον παιδικὸν περίπτερον, τὸ ὁποῖον ἵδρυσεν ἡ Ἄννα Παπαδοπούλου διὰ 50 παιδιὰ εἰς τὴν «Σωτηρίαν»).

Τὰ ἐργαστήρια ραπτικῆς καὶ χειροτεχνίας «Μπενάκειον Ἵδρυμα» ἱδρύθησαν τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1922, ἀμέσως μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν, μὲ σκοπὸν τὴν παροχὴν ἐργασίας εἰς ἀπόρους γυναῖκας, ὑπὸ τῆς Αἰκατερίνης Πασπάτη καὶ τῆς Πηνελόπης Σ. Δέλτα, διὰ δωρεᾶς τοῦ Ἐμμανουὴλ Μπενάκη καὶ ὑπὸ πρόεδρον τὴν Ἀγγελικὴν Ἀβέρωφ. Συμβάλλοντα μεγάλως τότε εἰς τὴν ἀνακούφισιν τῶν προσφύγων διὰ τῆς παροχῆς ἐργασίας, καθὼς καὶ συσσιτίου εἰς ἑκατοντάδας γυναικῶν, ἠσχολήθησαν μὲν κατ' ἀρχὰς μὲ τὴν ραφὴν ἐσωρρούχων διὰ πρόσφυγας καὶ αἰχμαλώτους, ἀπὸ δὲ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1923 ἤρχισαν τὴν κατασκευὴν διαφόρων κεντημάτων, δαντελλῶν καὶ προικῴων εἰδῶν. Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1930 τὸ εἰδικῶς διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἑλληνικοῦ κεντήματος ἀσχολούμενον ἐργαστήριον τοῦ «Πατριωτικοῦ Ἱδρύματος Περιθάλψεως Ἀθηνῶν», κατευθυνόμενον συστηματικῶς καὶ τελεσφόρως παρὰ τῆς Καλλιόπης Λ-βίδου καὶ Ρόζας Ζυμβρακάκη, συνεχωνεύθη μετὰ τοῦ Μπενακείου, οὕτω δὲ προσετέθη εἰς τὸ Μπενάκειον καὶ τὸ τμῆμα τοῦτο, εἰς τὸ ὁποῖον κατασκευάζονται καλλιτεχνικώτατα ἑλληνικὰ κεντήματα, τελείως προσηρμοσμένα εἰς ὅλας τὰς ἀνάγκας τῶν συγχρόνων ἀπαιτήσεων (φορέματα, μπλοῦζες, μαξιλάρια, παραπετάσματα, στόρια κττ.). Τὰ ἐργαστήρια ταῦτα, λαβόντα μετ' ἐπιτυχίας μέρος εἰς πολλὰς ἐκθέσεις («Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων», «Δελφῶν», «Βαλκανικὴν» κ. ἄ.), καὶ εἰς διεθνεῖς τοιαύτας, ἐτιμήθησαν διὰ πολλῶν μεταλλίων καὶ διπλωμάτων, τῆς διεθνοῦς ἐκθέσεως Θεσσαλονίκης, τῆς διεθνοῦς ἐκθέσεως διακοσμητικῶν τεχνῶν τῶν Παρισίων (1925), τῆς ἐκθέσεως τοῦ Μπάρι τῆς Ἰταλίας κ. ἄ. Σήμερον συστηματικῶς κατευθυνόμενα, ὑπὸ πρόεδρον πάντοτε τὴν Ἀγγελικὴν Ἀβέρωφ, φιλοτεχνοῦν τέλεια χειροτεχνήματα παντὸς εἴδους καὶ ἀπασχολοῦν περὶ τὰς 60 ἐργατρίας, ἀμειβομένας μὲν κατ' ἀποκοπήν, ἐργαζομένας δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὰ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μητροπόλεως 34 ἐργαστήρια αὐτῶν.

Τὸ προσφυγικὸν ὀρφανοτροφεῖον θηλέων «Ἐθνικὴ Στέγη» ἱδρύθη τὸν Νοέμβριον τοῦ 1922 ἀπὸ τὸν «Σύνδεσμον διὰ τὰ δικαιώματα τῆς γυναίκας», ἀμέσως μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν. Ἀρχικῶς ἐστεγάσθη εἰς δύο πατώματα τῆς ἐν Καλλιθέᾳ Χαροκοπείου σχολῆς. Προορισμός του εἶναι ἡ περισυλλογή, διατροφή, ἠθικὴ ἀγωγή, ἐπαγγελματικὴ προπαίδευσις καί, ἐν γένει, ἡ προστασία ὀρφανῶν κορασίδων προσφύγων. Ἐπὶ δύο ἔτη ἐλειτούργησεν ὡς παράρτημα τοῦ συνδέσμου ὑπὸ τὴν διοίκησιν καὶ διαχείρισιν τοῦ τμήματος κοινωνικῆς προνοίας τοῦ συνδέσμου καὶ ὑπὸ τὴν ἰδιαιτέραν φροντίδα τῆς Αὔρας Θεοδωροπούλου, Ἄννας Παπαδημητρίου καὶ Ἐλμίνας Παντελάκη. Τῷ 1924 ἀπεχωρίσθη ἀπὸ τὸν σύνδεσμον καὶ ἔγινεν ἴδιον σωματεῖον. Ἡ διοίκησίς του ἀνετέθη εἰς ἐννεαμελὲς συμβούλιον ὑπὸ πρόεδρον τὴν τελεσφόρως καὶ δραστηρίως ἀναδείξασαν τοῦτο Ἄνναν Παπαδημητρίου. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἱδρύσεως τοῦ ὀρφανοτροφείου τὰ παιδία εἰσήρχοντο ὅλα δωρεάν, οὕτω δὲ ἡ συντήρησίς του ὑπῆρξε δύσκολος καὶ προβληματική, διότι ἐξηρτᾶτο ἀπὸ ἐπιχορηγήσεις τοῦ ὑπουργείου Προνοίας καὶ ἀπὸ τὰς δωρεὰς τῶν φιλανθρώπων. Ἡ ἐπιχορήγησις τοῦ κράτους ἔπαυσε κατὰ τὸ 1926 καὶ τότε ἠναγκάσθη τὸ συμβούλιον νὰ στραφῇ πρὸς τὰς χήρας καὶ νὰ ζητήσῃ τὸν ὀβολόν των πρὸς συνέχισιν τοῦ ἔργου του. Αὐτὸς ὁ ὀβολός, τὸν ὁποῖον αἱ χῆραι τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς πληρώνουν μὲ χαρὰν διὰ τὰ παιδιά των, ἀπέδειξε τὴν κοινωφελῆ σημασίαν τοῦ ἱδρύματος καὶ ἔδωσε τὸ θάρρος εἰς τὸ συμβούλιον νὰ ἐξακολουθήσῃ τὸν ἀγῶνά του πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἀπαιτουμένων πόρων. Οὕτω μὲ τὴν ὑποστήριξιν τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ κράτους ἀπέκτησεν ἐντὸς ὀλίγου ἴδιον κτήριον ἐν Νέᾳ Σμύρνῃ. Ἐντὸς τῆς «Ἐθνικῆς Στέγης» λειτουργεῖ ἤδη πλῆρες ἑξατάξιον δημοτικὸν σχολεῖον, ἐπὶ πλέον δὲ παρέχονται στοιχεῖα οἰκοκυρικῆς καὶ ὑγιεινῆς. Ἀσχολοῦνται ἐκ περιτροπῆς εἰς τὴν μαγειρικήν, καθαριότητα καὶ τὴν ἐν γένει συντήρησιν τοῦ κτηρίου. Εἰς τὸ ἐντὸς τοῦ ἱδρύματος λειτουργοῦν ἐργαστήριον τὰ ὀρφανὰ διδάσκονται τὸ ἑλληνικὸν κέντημα, τὴν ραπτικὴν ἀσπρορρούχων, καθὼς καὶ τὴν ἀσπροκεντητικήν, ἐκτελοῦντα διάφορα εἴδη, καθὼς φορέματα, τραπεζομάνδηλα κλπ., καὶ ἐν γένει διάφορα προικῷα, μετ' ἀρίστης ἐπιτυχίας. Οὕτω ἐξερχόμενα, ἢ ἐξασκοῦν τὸ ἐπάγγελμά των ἰδιωτικῶς, ἢ προσλαμβάνονται ὡς ἐργάτριαι ραπτικῆς καὶ κεντητικῆς. Ἡ «Ἐθνικὴ Στέγη», ἥτις παρέδωκε μέχρι σήμερον εἰς τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν 500 κορίτσια, κατηρτισμένα οὕτως, ὥστε νὰ δύνανται νὰ ἀντεπεξέλθουν πρὸς ὅλας τὰς δυσκολίας τῆς ζωῆς, μορφώνει σήμερον περὶ τὰς 100 τροφίμους, ἐκ τῶν ὁποίων 20 εἰσάγονται δωρεάν, καὶ ἐξακολουθεῖ μετὰ δραστηριότητος τὸ κοινωφελέστατον ἔργον της.

Ὁ «Διεθνὴς σύνδεσμος γυναικῶν» («Σπίτι τοῦ κοριτσιοῦ») ἱδρύει εἰς τὸ οἰκοτροφεῖόν του, ἐγκατεστημένον τότε εἰς τὰ παλαιὰ ἀνάκτορα, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1922, πρὸς ψυχικὴν ἀνακούφισιν τῶν πτωχῶν ὀρφανῶν κορασίων, ἐργαστήριον, κατευθυνόμενον ἰδιαιτέρως δι' ἰδικῆς ἐφορείας ὑπὸ πρόεδρον τὴν Ἀγγελικὴν Χατζημιχάλη, συντεῖνον εἰς τὸν γενικὸν σκοπὸν τοῦ συνδέσμου διὰ τὴν ἀνύψωσιν τῆς ἐργαζομένης γυναικὸς εἰς συνειδητὴν ὀντότητα, μὲ πλήρη ἐπίγνωσιν τῆς ἀξίας, τῆς δράσεως καὶ τῶν εὐθυνῶν της. Ἡ λειτουργία τοῦ ἐργαστηρίου ἤρχισεν ἄνευ οὐδενὸς πόρου διὰ τὴν ἀγορὰν ἔστω καὶ τῶν ἀπαραιτήτων ὑλικῶν. Οὕτως ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ περισσεύματα ἀπὸ τὰ κάμποτ, τὰ προσφερόμενα τότε παρὰ τοῦ κράτους διὰ τὰς πρώτας ἀνάγκας τῶν προσφύγων καὶ ἐπ' αὐτῶν τὰ κορίτσια ἐσυνήθισαν εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχέδια καὶ τὰς βελονιάς. Διὰ τῆς πωλήσεως τῶν πρώτων αὐτῶν ἀτελῶν ἔργων των εἰς εὐθηνοτάτας τιμὰς ἠδυνήθη τὸ ἐργαστήριον ν' ἀναπτύξῃ τὰς ἐργασίας του καὶ νὰ ἑδραιωθῇ τέλος διὰ τῆς ὑποστηρίξεως τῆς κοινωνίας, ἄνευ οὐδεμιᾶς κρατικῆς ἐπιχορηγήσεως. Ἀργότερον, ὅτε τὸ οἰκοτροφεῖον τοῦ συνδέσμου, διὰ τῶν μόχθων καὶ τῆς ἀφοσιώσεως τῆς προέδρου αὐτοῦ Ἑλένης Σιφναίου καὶ τῆς γενικῆς γραμματέως του Ἀθηνᾶς Γαϊτάνου-Γιαννιοῦ, ἐγκατεστάθη εἰς ἴδιον κτήριον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Νάξου 56, ἠδυνήθη καὶ τὸ ἐργαστήριον συστηματικώτερον νὰ διοργανωθῇ διὰ τὴν ἀρτιωτέραν ἐπίδοσιν τῶν κοριτσιῶν καὶ τὴν πολύχρωμον κεντητικὴν τέχνην νὰ προωθήσῃ. Οὕτω ἐδιδάχθησαν εἰς αὐτὸ αἱ δυσκολώτεραι ἑλληνικαὶ βελονιαί, καὶ ὡρισμέναι μαθήτριαι εἰδικεύθησαν εἰς τὰ μετρητὰ κεντήματα, ἅτινα κατὰ πρῶτον ἐφηρμόζοντο εἰς εὐρύτερον κύκλον, καὶ ἐν γένει κατεβλήθη πᾶσα προσπάθεια ὅπως ἐκτελοῦνται κεντήματα εἰς τιμὰς εὐθηνάς.

Αἱ οἰκότροφοι, αἱ εἰδικῶς φοιτῶσαι εἰς τὸ ἐργαστήριον, ἀνέρχονταί κατ' ἔτος εἰς 60 περίπου. Ἐκ τούτων αἱ νεώτεραι παρακολουθοῦν θεωρητικὰ μαθήματα εἰς τὸ ἐντὸς τοῦ οἰκοτροφείου λειτουργοῦν ἑξατάξιον δημοτικὸν σχολεῖον, εἰς ἁπάσας δὲ παρέχονται μαθήματα γενικῶν γνώσεων, μὲ διαλέξεις, μουσικήν, κινηματογράφον κλπ. Ἰδιαιτέρα προσοχὴ καὶ σημασία ἀποδίδεται εἰς τὸ μάθημα τοῦ σχεδίου καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, ὄχι μόνον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς αἰσθήσεως τοῦ καλοῦ καὶ τῆς πρωτοβουλίας τῶν κοριτσιῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀναδημιουργίαν μορφῶν κεντητικῆς διακοσμήσεως, αἵτινες θὰ εἶναι ἀπαύγασμα τῶν παλαιῶν προτύπων καὶ τοῦ τρόπου τῆς σχηματοποιήσεως τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης. Τὸ «Σπίτι τοῦ κοριτσιοῦ» προσέφερε μέχρι σήμερον εἰς τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν πλείονας τῶν 600 ἀποφοίτων, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ 350 ἐφοίτησαν εἰς τὸ ἐργαστήριον, εἴτε διδασκόμεναι συμπληρωματικῶς πρὸς τὰς ἄλλας σπουδάς των τὸ κέντημα, εἴτε εἰδικευόμεναι εἰς τοῦτο. Τὸ ἐργαστήριον τοῦ συνδέσμου, τιμηθὲν κατ' ἐπανάληψιν εἰς διαφόρους ἐκθέσεις, ἔλαβεν, ἂν καὶ ἦτο εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς λειτουργίας του, κατὰ τὴν παγκόσμιον ἔκθεσιν διακοσμητικῶν τεχνῶν τῶν Παρισίων (1925) δύο βραβεῖα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓν ἀπενεμήθη διὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἐκλογὴν καὶ ἐφαρμογὴν τῶν σχεδίων, τὸ δὲ ἄλλο διὰ τὴν ἀρτίαν αὐτῶν ἐκτέλεσιν. Ἐτιμήθη ἐπίσης τῷ 1928 διὰ τοῦ χρυσοῦ βραβείου τῆς ἐκθέσεως Θεσσαλονίκης καὶ ἀνελλιπῶς λαμβάνει μέρος εἰς ὅλας τὰς ἐπιτοπίους (Δελφῶν, Βαλκανικῆς) καὶ εἰς τὰς τοῦ ἐξωτερικοῦ τοιαύτας. Εἰδικευθὲν κατ' ἐξοχὴν περὶ τὴν κατασκευὴν ἑλληνικῶν κεντητῶν φορεμάτων, ἐκτελεῖ ἐπὶ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν σχεδίων παντὸς εἴδους χειροτεχνήματα, διαμορφῶνον καὶ δημιουργοῦν τὰ ἑλληνικὰ μοτίβα συμφώνως πρὸς τὰς συγχρόνους ἀνάγκας καὶ ἀπαιτήσεις τῆς ζωῆς. Τελευταίως ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας ὡς ἐπαγγελματικὴ σχολὴ καὶ ὑπήχθη εἰς τὰς παρ' αὐτοῦ κατευθυνομένας καὶ ὑποστηριζομένας εἰδικὰς ἐπαγγελματικὰς σχολάς.

Τὸ «Παμμικρασιατικὸν Σωματεῖον Γυναικῶν» ἱδρύθη ἐπίσης τῷ 1922, εὐθὺς μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν, ἀπὸ τὴν καὶ πρόεδρον αὐτοῦ μέχρι τοῦ 1924 Χρυσοῦλαν Ἰωακειμίδου, μὲ σκοπὸν τὴν μετεκπαίδευσιν καὶ ἀρωγὴν τῶν ἀπόρων Μικρασιατίδων. Διὰ συνδρομῶν τῶν μελῶν του καὶ ὑποστηρίξεως τῆς κοινωνίας κατώρθωσε νὰ ἐγκαταστήσῃ ἴδια ἐργαστήρια, ἀσχολούμενα περὶ τὴν κατασκευὴν ὡραίων ἑλληνικῶν κεντημάτων (μαξιλάρια, κουρτῖνες, φορέματα κττ.) καὶ διαφόρων ἄλλων εἰδῶν ἀσπροκεντητικῆς καὶ ἀσπρορρούχων. Ὑπὸ τὰς προεδρίας τῶν: Εὐαγγ. Μαρσέλλου (1924—1928), Α. Μ. Ἀθανασούλα (1928—1930), καὶ τέλος ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῆς ἱδρυτρίας του Χρυσούλας Ἰωακειμίδου, ἥτις ἐξελέγη ἐκ νέου ἀπὸ τοῦ 1930, προήγαγε μεγάλως τὰς ἐργασίας του, παρέχον πόρον ζωῆς εἰς τριακοσίας περίπου ἐργατρίας, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ πλεῖσται ἀσχολοῦνται κατ' οἶκον μισθοτεχνικῶς. Ἡ ἐργασία του, ἄκρως ἐπιμεμελημένη, ἐτιμήθη διὰ βραβείου εἰς τὴν διεθνῆ ἔκθεσιν Θεσσαλονίκης καὶ δι' ἐπαίνων, διπλωμάτων κττ. εἰς διαφόρους ἐν τῷ ἐξωτερικῷ τοιαύτας.

Ὁ «Σύλλογος παροχῆς ἐργασίας Μυτιλήνης» ἱδρύθη καὶ αὐτὸς μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν, ὁπότε χιλιάδες προσφύγων γυναικῶν κατέκλυσαν τὴν νῆσον ἄνευ ἀνδρῶν, οἵτινες θὰ ἠδύναντο νὰ τὰς βοηθήσουν ὅπως ἀντεπεξέλθουν εἰς τὴν δυστυχίαν τοῦ ἐκτοπισμοῦ των ἐκ τῆς γενετείρας των. Τότε, τῇ πρωτοβουλίᾳ ὡρισμένων κυριῶν τῆς Μυτιλήνης, συνελέγησαν 2.000 δραχμαί, ἠγοράσθησαν τὰ πρῶτα ὑλικά, ὑφάσματα, κτλ. καὶ ἱδρύθη τὸ σωματεῖον μὲ σκοπὸν ὅπως δίδῃ εἰς τὰς ἀπόρους γυναῖκας καὶ ἀναλαμβάνῃ πρὸς μεταπώλησιν τὰ διάφορα ἐργόχειρα καὶ ὑφαντά των. Ἐκλεγείσης προέδρου τῆς Σοφίας Κέπετζη, ἥτις μέχρι σήμερον μετὰ στοργῆς καὶ δραστηριότητος κατευθύνει τὸ ἔργον τοῦ συλλόγου, ἐδόθησαν διάφοροι συναυλίαι καὶ ἑορταί, αἵτινες ἐπέσυρον τῆς ὑποστήριξιν τῆς κοινωνίας καὶ συνέτειναν ὅπως παραχωρηθῶσιν εἰς τὸν σύλλογον δύο δωμάτια πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς γενικῆς ἐργασίας του. Οὕτως ἡδραιώθη τὸ κέντρον τῆς παροχῆς τῶν ἀπαραιτήτων ὑλικῶν πρὸς τὰς ἐργατρίας, ἀσχολουμένας κατ' οἶκον μισθοτεχνικῶς καὶ ἀνερχομένας εἰς ὑπὲρ τὰς 300 καὶ ἀπηλλάγησαν αἱ διάφοροι κυρίαι, αἵτινες ἐπὶ ἔτος ἐχρησιμοποίουν τὰς οἰκίας των, μεταβάλλουσαι αὐτὰς εἰς ἐργαστήρια. Κατόπιν διὰ τῆς ἐπιτίμου προέδρου τοῦ συλλόγου Ἑλένης Σιφναίου κατωρθώθη ὅπως δοθῇ ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας ἐπίδομα δρχ. 50.000, διὰ τῶν ὁποίων συνεστήθη ἐπαγγελματικὴ σχολὴ πρὸς ἐκμάθησιν κυρίως τῆς ὑφαντικῆς τέχνης εἰς διαφόρους γυναῖκας. Βραδύτερον (1929) ὁ σύλλογος κατώρθωσε, διὰ τοῦ συντελεσθέντος ἔργου του, νὰ λάβῃ παρὰ τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων τοκοχρεωλυτικὸν δάνειον δρχ. 800.000 καὶ προβῇ διὰ τοῦ ποσοῦ τούτου εἰς ἀγορὰν καταλλήλου κτηρίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἐγκατέστησε τὰ διάφορα αὐτοῦ ἐργαστήρια. Οὕτω σήμερον ἐκτελοῦνται κεντήματα καὶ δαντέλλες ὅλων τῶν εἰδῶν, πολυτελῆ ἀσπρόρρουχα προικῶν, βαπτιστικά, διάφορα ἄλλα παιδικὰ εἴδη, ὑφαντὰ μεταξωτὰ καὶ βαμβακερὰ κλπ., εἴτε ἀποστελλόμενα πρὸς μεταπώλησιν εἰς Ἀθήνας, εἴτε ἐκτιθέμενα καὶ πωλούμενα ἐπιτοπίως εἰς εἰδικῶς χρησιμοποιουμένην αἴθουσαν τοῦ κτηρίου τῶν ἐργαστηρίων, καταλλήλως διαρρυθμισθεῖσαν δι' ἐκθέσεις, συγκεντρώσεις καὶ ἑορτάς, διδομένας ἑκάστοτε ὑπὸ τοῦ σωματείου πρὸς ὑποστήριξιν καὶ πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ του. Τὸ ἵδρυμα λαβὸν μέρος διὰ τῶν προϊόντων τῆς βιοτεχνίας του εἰς τὰς ἐκθέσεις Δελφῶν, Βαλκανικῆς, Θεσσαλονίκης καὶ διαφόρους ἄλλας ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, ἐτιμήθη δι' ἀργυρῶν καὶ χρυσῶν μεταλλίων. Ἰδιαιτέρας σημασίας καὶ ἀριστοτεχνικῆς ἀποδόσεως εἶναι τὰ ἀσπροκέντητα χειροτεχνήματά του, διασώσαντα καὶ συνεχίζοντα τὰς ἰδιοτύπους μορφὰς καὶ τεχνοτροπίας τῶν παλαιῶν προτύπων τῆς Μυτιλήνης, δυναμένας νὰ θεωρηθῶσι μεταξὺ τῶν σπουδαιοτέρων ἔργων τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς κεντητικῆς. Τέλος ὁ σύλλογος ἔθεσεν ὡς προορισμόν του καὶ τὴν κατὰ πάντα τρόπον ἀνακούφισιν τῶν ἀπόρων γυναικῶν διὰ τῆς παροχῆς προκαταβολῶν, τῆς παρακολουθήσεως τῶν παιδιῶν των καὶ ἐν γένει διὰ τῆς συνδρομῆς παντὸς ἀπόρου τῆς Μυτιλήνης δι' ὑλικῶν καὶ ἠθικῶν μέσων.

Τὸ «Ἐργαστήριον Πατριωτικοῦ Ἱδρύματος Προστασίας τοῦ παιδιοῦ» ἱδρύθη εἰς Θεσσαλονίκην τῷ 1922 ὡς παράρτημα τοῦ «Τμήματος Προσφύγων». Κύριος αὐτοῦ σκοπὸς ἦτο κατ' ἀρχὰς ἡ παροχὴ ἐργασίας εἰς ἀπόρους γυναῖκας, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ κατέληξεν εἰς τὸ νὰ δοθῇ ἡ ἁρμόζουσα ὤθησις πρὸς τὰ ἑλληνικὰ κεντήματα καὶ σχέδια. Ἐνθαρρυνθὲν οὕτω τὸ δεκαμελὲς διοικητικὸν συμβούλιον αὐτοῦ, διατελοῦν τότε ὑπὸ πρόεδρον τὴν Σοφίαν Μαυρογορδάτου καὶ κατόπιν μέχρι σήμερον τὴν Βιργινίαν Ν. Ζάννα, ἀπεφάσισεν ὅπως τὸ ἐργαστήριον εἰδικευθῇ εἰς τὰ μακεδονικὰ σχέδια καὶ κεντήματα, οὐδόλως ἐφαρμοσθέντα ἕως τότε, τόσον διὰ τὴν διάσωσιν καὶ ἀναδημιουργίαν τῶν ἐπιτοπίων προτύπων τῆς ἑλληνικῆς κεντητικῆς, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἰδιάζουσαν καὶ ἰδιότυπον ἐξέλιξιν τοῦ ἐργαστηρίου, παρουσιάζοντος οὕτω ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν ρυθμὸν κεντημάτων, διαφέροντα ὅλων τῶν ἄλλων. Διὰ τῆς περισυλλογῆς πλείστων προτύπων μακεδονικῆς κεντητικῆς τέχνης διαφόρων περιοχῶν, κατώρθωσε τὸ ἐργα-

Digitized by Google

στήριον νὰ ἐπιτύχῃ τὰ κατάλληλα ὑποδείγματα καὶ νὰ πλουτίσῃ ἀργότερον τὰς γνώσεις του περὶ τὴν μακεδονικὴν κεντητικὴν διὰ τῆς βοηθείας τοῦ ἱδρυθέντος λαογραφικοῦ μουσείου τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, θέσαντος εἰς τὴν διάθεσίν του τὰ συλλεγόμενα σὺν τῷ χρόνῳ μακεδονικὰ κεντήματα. Οὕτω τὸ ἐργαστήριον ἀνέπτυξεν εἰς τελειότατον βαθμὸν τὰ χειροτεχνήματά του, παρουσιάζοντα μεγάλην ποικιλίαν μακεδονικῶν θεμάτων, ἀναμορφωθέντων καὶ προσαρμοσθέντων πρὸς τὰς συγχρόνους ἀπαιτήσεις, καθὼς καὶ λεπτοτάτην ἐκτέλεσιν καὶ ἁρμονικωτάτους χρωματισμούς. Διὰ τῶν ἐξαιρετικῶν αὐτοῦ ἔργων κατώρθωσεν ὄχι μόνον νὰ ἐπισύρῃ τὸν θαυμασμὸν τῆς κοινωνίας τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ νὰ θεωρηθῇ ὡς πρωτοποριακὴ κίνησις διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἀναπροσαρμογὴν τῆς ἑλληνικῆς κεντητικῆς εἰς τὴν δευτέραν πρωτεύουσαν τῆς Ἑλλάδος, νὰ δώσῃ δὲ οὕτω τὴν πρέπουσαν κατεύθυνσιν καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα ἐργαστήρια κεντητικῆς τῶν κοινωνικῶν ὀργανώσεων τῆς Θεσσαλονίκης, ἅτινα, ἀκολουθήσαντα τὸ παράδειγμά του, προσεπάθησαν σὺν τῷ χρόνῳ ὅπως ἐξεύρουν μακεδονικοῦ χαρακτῆρος κεντήματα καὶ ἐφαρμόζουν ταῦτα εἰς τὰ ἐπ' αὐτῶν κατασκευαζόμενα χειροτεχνήματα. Τὸ «Ἐργαστήριον τοῦ Πατριωτικοῦ Ἱδρύματος Περιθάλψεως», διὰ τῆς δεξιᾶς του κατευθύνσεως, κατώρθωσε ν' ἀπασχολῇ σήμερον περὶ τὰς 70 τεχνητρίας, ἵδρυσε δὲ πρατήριον εἰς Θεσσαλονίκην, τὸ ὁποῖον συγκεντρώνει πρὸς πεπάλησιν, ἐκτὸς τῶν κεντημάτων, καὶ ὅλα τὰ ἄλλα σύγχρονα δημιουργήματα τῶν διαφόρων κλάδων τῆς λαϊκῆς τέχνης καὶ βιοτεχνίας τῆς Ἑλλάδος. Ἤδη προσπαθεῖ ν' ἀναπτύξῃ καὶ τὴν ἐπιτόπιον ὑφαντικήν, δίδον ἐργασίαν εἰς διαφόρους ὑφαντρίας καὶ ὑποστηρίζον αὐτὰς ὅπως στήσουν ἀργαλειοὺς καὶ ἐξασκήσουν τὸ ἐπάγγελμά των. Ἂν καὶ φέρει τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ Πατριωτικοῦ Ἱδρύματος, εἶναι ὅλως αὐτοτελὲς καὶ ἀνεξάρτητον. Ἔλαβε μέρος εἰς ὅλας τὰς ἐπιτοπίους ἐκθέσεις (Δελφῶν, Βαλκανικῆς κλπ.), διακοσμῆσαν ὁλόκληρον δωμάτιον, καὶ ἐτιμήθη κατ' ἐπανάληψιν εἰς τὰς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ διοργανουμένας τοιαύτας.

Τὸ «Ἐργαστήριον τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου Ἑλληνίδων» ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1923 ὑπὸ τῆς νῦν ἀντιπροέδρου αὐτοῦ Σμαράγδας Δημαρᾶ, διὰ χρημάτων προερχομένων ἐκ φιλανθρωπικῆς ἀγορᾶς διοργανωθείσης ἀκριβῶς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον παρὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου Ἑλληνίδων. Τὸ ἐργαστήριον, ἐγκατασταθὲν εἰς πρόχειρον προσφυγικὸν οἴκημα τοῦ συνοικισμοῦ Βύρωνος καὶ ἔχον ν' ἀντεπεξέλθῃ εἰς διαφόρους δαπάνας, δὲν ἤργησε νὰ ἐξαντλήσῃ τὸ ἐκ τῆς ἀγορᾶς περισυλλεγὲν ποσὸν τῶν 10.000 δραχμῶν περίπου καὶ νὰ ζητήσῃ κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τῶν φιλανθρώπων πρὸς ἐξακολούθησιν τοῦ ἔργου του. Ἑδραιωθὲν οὕτω, κατώρθωσε διὰ τῆς τελεσφόρου κατευθύνσεως καὶ δραστηριότητος τῆς γενομένης καὶ προέδρου αὐτοῦ Σμ. Θ. Δημαρᾶ, ὅπως περιλάβῃ, ἐκτὸς τοῦ τμήματος τῶν κεντημάτων καὶ ἀσπρορρούχων, καὶ τμήματα βιβλιοδετικῆς καὶ παιγνιδιῶν, καταστῇ δὲ αὔταρκες καλύπτον τὰ ἔξοδά του, ἀνερχόμενα εἰς ἀρκετὰς χιλιάδας δραχμῶν μηνιαίως. Μὴ δυνάμενον ὅμως νὰ ἐκτελέσῃ πλήρως τὸν προορισμόν του εἰς ἐγκατάστασιν ἐντελῶς ἀνεπαρκῆ καὶ ἀκατάλληλον δι' ἐργαστήριον, κατώρθωσε διὰ τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων τὴν ἀνέγερσιν εἰδικοῦ ἐργαστηρίου εἰς τὸν συνοικισμὸν Βύρωνος, καταλληλοτάτου πρὸς βελτίωσιν τῶν ὅρων τῆς ἐργασίας, ἐγκαινιασθέντος ἐπισήμως τὴν 10 Ἀπριλίου 1927. Ἔκτοτε ἀπασχολεῖ καὶ μορφώνει περὶ τὰς 150 ἐργάτιδας καὶ ἀρκετὸν ἔμμισθον προσωπικὸν γυναικῶν, ἀποτελούμενον ὁλόκληρον ἀπὸ πρόσφυγας, ἐκ παραλλήλου δὲ πρὸς τὴν φροντίδα ἐξευρέσεως ἐργασίας γενικῶς εἰς τὰς πρόσφυγας καὶ τὴν ἐπίδειξιν ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος πρὸς τὰς πτωχὰς κόρας, ἀποβλέπει εἰς τὴν συγκράτησίν των διὰ τῆς ἐργασίας μακρὰν τῶν κινδύνων, οἵτινες περιστοιχίζουν τὴν ἡλικίαν των. Παράγει διάφορα ἐκλεκτὰ χειροτεχνήματα (φορέματα, τραπεζομάνδηλα, στόρια - παραπετάσματα) κατ' ἐξοχὴν ἐπιμεμελημένης, ἀκριβοῦς καὶ ἀρτίας ἐπεξεργασίας, ἔχοντα μεγάλην διάδοσιν καὶ ζήτησιν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν, καὶ παρουσιάζει κύκλον ἐργασίας περὶ τὰς 800.000 δραχμῶν κατ' ἔτος. Λαβὸν, μετ' ἐπιτυχίας, μέρος εἰς τὰς διαφόρους ἐν τῷ ἐσωτερικῷ (Δελφῶν, Βαλκανικῆς κλπ.) καὶ τῷ ἐξωτερικῷ ἐκθέσεις, ἀποβλέπει καθημερινῶς εἰς τὴν ἀρτιωτέραν μόρφωσιν τῶν ἐργατίδων καὶ τελειοποίησιν τῶν καλλίστων δημιουργημάτων του.

Αἱ «Βιοτεχνίαι τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς» («Near East Industries»), ἱδρύθησαν τῷ 1924 παρὰ τῆς ἀμερικανικῆς ὀργανώσεως «Ἱδρυμάτων τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς» («Near East Foundation»), παρὰ τῶν ὁποίων καὶ χρηματοδοτοῦνται, ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τῆς Priscilla Capps Hill, τῆς μετὰ ζήλου ἀσχοληθείσης περὶ τὴν ἑλληνικὴν χειροτεχνίαν. Συντηροῦσαι μέγα ἐργαστήριον εἰς τὸν συνοικισμὸν Κουντουριώτη, κατέληξαν εἰς τὸ ν' ἀπασχολοῦν περὶ τὰς 450 πρόσφυγας ἐργατρίας, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ 200 καταγίνονται περὶ τὴν πολύχρωμον κεντητικήν, αἱ δὲ 250 εἰς τὸ νὰ νήθουν διάφορα νήματα, εἰδικώτερον δευτέρας ποιότητος μέταξαν, τὸ κουκουλάρικο, μεταβάλλουσαι τοῦτο εἰς νῆμα, χρησιμοποιούμενον διὰ τὴν ὕφανσιν τῶν ὑφασμάτων τοῦ ἐργαστηρίου. Διὰ τῆς δραστηριότητος καὶ συστηματικῆς κατευθύνσεως τῆς Priscilla Hill ἀνέπτυξε τὴν παραγωγὴν τῶν κεντημάτων του εἰς ἀξίαν 2.300.000 δρχ. ἐτησίως, ἐκ τῶν ὁποίων 1.200.000 ἀντιπροσωπεύει ἀξίαν κεντημάτων ἐξαγομένων εἰς Ἀμερικήν. Τὰ ὡς ἄνω ἀναφερόμενα ποσὰ εἶναι μέσος ὅρος ἐπὶ τῶν καθαρῶν τιμῶν τῆς παραγωγῆς του τῶν τεσσάρων τελευταίων ἐτῶν. Τοιουτοτρόπως τὸ ἐργαστήριον τοῦτο, κατασκευάζον ἐκλεκτὰ καὶ ἀξιόλογα κεντήματα ἑλληνικῶν σχεδίων καὶ χρωματισμῶν, ἀνέπτυξεν εἰς μέγαν βαθμὸν τὴν ἐργαστηριακὴν κεντητικήν.

Τὰ ἀνωτέρω ἐργαστήρια εἶναι τὰ σπουδαιότερα καὶ σημαντικώτερα ὅλων τῶν ἄλλων, ἅτινα εὑρίσκονται τόσον εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ Πειραιᾶ, ὅσον καὶ εἰς τὰς διαφόρους πόλεις καὶ κωμοπόλεις τῆς Ἑλλάδος (Πάτρας, Τρίπολιν, Καλάμας, Βόλον, Λάρισαν, Τρίκκαλα, Ἰωάννινα, Θεσσαλονίκην, Βέρροιαν, Κοζάνην, Σέρρας, Χίον, Κρήτην, Σκῦρον, Κέρκυραν, Κεφαλληνίαν, Ἰθάκην, Ζάκυνθον κτλ.), ἀνήκοντα εἴτε εἰς τὰ σωματεῖα τῶν κοινωνικῶν ὀργανώσεων γυναικῶν, εἴτε εἰς τὰς ἐπαγγελματικὰς σχολὰς τῶν ὑπουργείων Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καὶ Παιδείας, εἴτε εἰς τὰ διάφορα ἐθνικὰ οἰκοτροφεῖα τοῦ ὑπουργείου Προνοίας, εἰς ἐθνικοὺς συλλόγους κλπ. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἅπασαι αἱ ἀνωτέρω ὀργανώσεις θεωροῦν ὡς κύριον σκοπὸν τῆς φιλανθρωπικῆς αὐτῶν δράσεως τὴν ἵδρυσιν ἐργαστηρίων κεντητικῆς, ἀσπροκεντητικῆς καὶ δαντελλοποιίας, ὡς ἐπιβεβλημένην ὑποχρέωσιν διὰ τὴν χειροτεχνικὴν ἀνάπτυξιν τῶν κορασίων καὶ τὴν ἐξεύρεσιν ἐπικερδοῦς ἐργασίας. Ἀξίζει ἀκόμη ν' ἀναφερθοῦν ὡς ἐργαστήρια ἀποδίδοντα ἔργα αἰσθητικὰ καὶ τὰ ἀκόλουθα: τὸ παρ' ἀμερικανικῆς ὀργανώσεως ἱδρυθὲν «Σκυριανὸ Σπίτι» («Skyro's House») ἐν Ἀθήναις περὶ τὸ 1927 καὶ ἀναπτύσσον τὴν κατ' οἶκον μισθοτεχνικὴν ἑλληνικὴν κεντητικήν, τὸ τῶν «Μαργαρίτη καὶ Γκινάκου» ἐν Ἀθήναις, ἀπασχολοῦν, τόσον ἐντὸς τῆς πρωτευούσης, ὅσον καὶ εἰς τὰ πέριξ αὐτῆς χωρία, πολλὰς ἐργατρίας, καταγινομένας κατ' οἶκον περὶ τὴν κατασκευὴν ἑλληνικῶν κεντημάτων· τὸ ἐργαστήριον «Ἑλένης Πιτκούλη», ἀπασχολοῦν εἰς Αἴγιναν γυναῖκας διὰ τὴν κατασκευὴν λεπτοτάτων δαντελλῶν· τὸ ἐργαστήριον «Γ. Λουκαΐδη» ἐν Λάρνακα τῆς Κύπρου, διατηροῦν περὶ τὰς 300 ἐργατρίας διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν κυπριακῶν δαντελλῶν, καὶ τέλος τὰ ἐργαστήρια τῆς οἰκογενείας Πασχαλίδη εἰς Ἀθήνας καὶ τοῦ Β. Τουτουνζῆ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, τὰ ἐπεξεργαζόμενα ἐθνικὰς ἐνδυμασίας διὰ τὴν ἐπένδυσιν διαφόρων κουκλῶν.

6) ***Σταμπάτα.*** Ὑφάσματα ἐστολισμένα διὰ πολὺ ἁπλουστέρας τεχνοτροπίας εἶναι τὰ ὀνομαζόμενα *σταμπάτα* ἢ *τυπωτὰ* γενικῶς, καὶ εἰδικώτερον *καλεμκεριά, κιμινιά, μπασμάδες, γεμενιὰ* κτλ. Τὰ πολύχρωμα σχέδια τὰ διακοσμοῦντα τὰ ὑφάσματα αὐτὰ τυποῦνται διὰ ξυλίνων τύπων ἐσκαλισμένων συνήθως παρὰ τῶν ἰδίων των τεχνιτῶν καὶ ἐμβαπτιζομένων εἰς διάφορα χρώματα γεωδῶν ἢ φυτικῶν οὐσιῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον γίνονται καὶ τὰ λεπτὰ ὑφάσματα διὰ τὰ τουλπάνινα *τσεμπέρια* καὶ τὰ διάφορα καλύμματα τῆς κεφαλῆς τῶν γυναικῶν, τὰ *κεφαλοπάνια*, τὰ *σκουφομάντηλα*, τὰ *ξωμάντηλα*, οἱ *τσοβρέδε*, οἱ *σκέπες* κ. τ. τ., μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς αὐτὰ μεταχειρίζονται καὶ τὸν χρωστῆρα. Διὰ νὰ εἶναι τὰ χρώματά των στερεὰ καὶ ἠγγυημένα κατὰ τὸ τύπωμά των, τὰ ἔπλενον πάντοτε εἰς τοὺς ποταμοὺς ἢ τὴν θάλασσαν. Ἡ τέχνη αὐτὴ ἤκμαζεν εἰς πλεῖστα ἑλληνικὰ μέρη καὶ τὰ προϊόντα της εἶχον μεγάλην διάδοσιν, διότι ἦσαν εὐθηνὰ καὶ δι' αὐτὸ προσιτὰ καὶ εἰς τοὺς πτωχοτέρους ἀκόμη. Τὰ ἐκλεκτότερα ἐξ αὐτῶν, ἐστολισμένα διὰ ποικίλων συνθέσεων (ρόδακας, τουλούπας, γαρύφαλλα, ροζέτες, τριαντάφυλλα, διαφόρους κλάδους καὶ κλαριά, γλάστρας, ζῷα, πτηνὰ παγώνια) προέρχονται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, τὴν Ἀνατολὴν ἐν γένει καὶ τὴν Κύπρον. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν, σπουδαιότατα τεχνουργήματα, ἐχρησίμευον καὶ διὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς χρήσεις καὶ ἔφερον ἀναπαραστάσεις τοῦ Ἐσταυρωμένου, τοῦ Ἐπιταφίου, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, διαφόρων ἁγίων, ἀγγέλων κλπ., καθὼς καὶ ἐπιγραφάς, χρονολογίας ἢ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κατασκευαστοῦ. Εἰς τὴν Λευκωσίαν τῆς Κύπρου ὑπῆρχεν ὁλόκληρος δρόμος μὲ τοιαῦτα ἐργαστήρια, καλούμενα μπασματζίδικα. Ἡ βιοτεχνία αὐτὴ τῆς Κύπρου, ἂν καὶ ἀρκετὰ περιορισθεῖσα, ἀνθεῖ ἔτι, τὰ δὲ σταμπωτὰ προϊόντα της εἶναι γνωστὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα *κυπριώτικα*. Ἡ βιοτεχνία τῶν τσεμπεριῶν εἶχεν ὡς κυρίαν ἕδραν τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Ἀττάλειαν. Ἐξησκεῖτο μὲν ἀπὸ ἐργάτιδας Ἑλληνίδας ἢ Ἀρμενίδας, ἐχούσας δικαίωμα πρωτοβουλίας εἰς τὰ σχέδια, παρεδίδετο δὲ εἰς πλανοδίους ἐμπόρους, οἵτινες μετεπώλουν τὰ τσεμπέρια εἰς τὰς διαφόρους ἐμποροπανηγύρεις. Ἕδρα σταμπωτῶν γενικῶς ὑφασμάτων ἦτο καὶ ἡ Παλαιστίνη, ἐκ τῆς ὁποίας προήρχοντο πολλὰ σταμπάτα, γνωστὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα *ἁγιοταφίτικα*. Εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα ἡ βιοτεχνία αὐτὴ ἤκμασε κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸν Τύρναβον τῆς Θεσσαλίας, ἀναπτυχθεῖσα εἰς περίβλεπτον ἐργαστηριακὴν τέχνην, τροφοδοτοῦσαν ὅλην τὴν Ἑλλάδα διὰ τῶν σταμπάτων της (τραπεζομάνδηλα, μαξιλάρια, διάφορα ἐπικαλύμματα διβανιῶν κλπ.), εἰς τὰ Ἰωάννινα, τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὴν Χαλκίδα. Σήμερον ἡ βιοτεχνία αὐτὴ ἐξασκεῖται ἐν μικρᾷ κλίμακι εἰς τὸ Τύρναβον, τὸν Βόλον, τὴν Χαλκίδα, τὴν Σῦρον, τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ἐν μεγαλυτέρᾳ κλίμακι εἰς Ἰωάννινα διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν λεπτοτάτων τσεμπεριῶν, φιλοτεχνουμένων τῶν περισσοτέρων καὶ διὰ τοῦ χρωστῆρος, καθὼς καὶ εἰς Ἀθήνας εἰς διάφορα ἐργαστήρια, εἰς τὰ ὁποῖα κατασκευάζονται καὶ ὑφάσματα σταμπωτὰ (τραπεζομάνδηλα, κουρτῖνες, μαξιλάρια κλπ.).

7) ***Ξυλουργικὴ καὶ ξυλογλυπτική.*** Τὰ ξυλουργικὰ κατασκευάσματα, ὡς ἐκ τοῦ ὑλικοῦ ἐξ οὗ κατασκευάζονται, φθείρονται ταχύτερον τῶν ἄλλων εἰδῶν τῆς λαϊκῆς τέχνης, δι' αὐτὸν δὲ τὸν λόγον τὰ ἔπιπλα τῶν παλαιοτέρων ἐποχῶν, ἐκτὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν, σπανίζουν. Διὰ τὴν μελέτην τῶν ἐπίπλων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ὡς μόνα σχεδὸν βοηθήματα ἔχομεν τὰς ἀπεικονίσεις αὐτῶν ἐπὶ διαφόρων τοιχογραφιῶν καὶ μικρογραφιῶν. Εἰς ἀναπαραστάσεις π. χ. τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ἀπὸ τὰ πρῶτα μεταβυζαντινὰ ἔτη βλέπομεν ὅτι τὸ σχῆμα τῆς χθαμαλῆς τραπέζης διὰ τὸ φαγητὸν καὶ ὁ τρόπος τοῦ καθίσματος δὲν διαφέρουσιν ἀπὸ τὰς συνηθείας τοῦ σημερινοῦ χωρικοῦ. Αἱ ὑψηλαὶ τράπεζαι, αἱ ἀπαντῶσαι κυρίως εἰς πολλὰς νήσους, ἔχουσι δυτικὴν τὴν προέλευσιν καὶ σπανίως χρησιμεύουσι διὰ τὸ φαγητόν. Ἐπίσης ἐκ τῆς Δύσεως προῆλθον τὰ ὑψηλὰ καθίσματα καὶ τὰ λοιπὰ κλειστὰ ἔπιπλα (μπουφέδες, κομά), τὰ ὁποῖα, κομιζόμενα συνήθως ὑπὸ τῶν ἀνὰ τὴν Δύσιν ταξιδευόντων, πρὸς ἐπίδειξιν πλούτου καὶ στολισμὸν τῆς οἰκίας, ἔμεναν ἐν τούτοις ξένα πρὸς τὰς τοπικὰς συνηθείας, τὰς ὁποίας δὲν ἠδυνήθησαν νὰ μεταβάλωσιν. Εἰς προικοσύμφωνα καὶ εἰς διαθήκας, καθὼς καὶ εἰς διάφορα ἄλλα κείμενα, εἰς τὰ ὁποῖα λεπτομερῶς ἀναφέρονται μετὰ τοῦ ἱματισμοῦ τὰ ἔπιπλα καὶ σκεύη τῆς οἰκίας, τὰ μόνα ξύλινα κατασκευάσματα, τὰ ὁποῖα μνημονεύονται, εἶναι σχεδὸν πάντοτε αἱ κασσέλαι καὶ ὁ σοφρᾶς, δηλαδὴ ἡ χαμηλὴ τράπεζα. Ἡ ὕπαρξις ὀλίγων φορητῶν ἐπίπλων ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν τῆς ἑλληνικῆς οἰκίας, τῆς ὁποίας ἡ ἐπίπλωσις μὲ τὰ χωνευτὰ εἰς τοὺς τοίχους ἑρμάρια, θουρίδες, μουσάντρες, σταμνοστάτες, ράφια κλπ., ἀποτελεῖ ὀργανικὸν σύνολον μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς οἰκίας. Ἐλάχιστα εἶναι τὰ ξυλουργικὰ ἔργα τοῦ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνος (θύραι ναῶν, τέμπλα καὶ ἐκκλησιαστικὰ ἔπιπλα), τὰ πλεῖστα δ' ἐκ τῶν διασῳζομένων ἀνήκουσιν εἰς τοὺς ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνας. Ἐκ τούτων πολλὰ φέρουσιν εἰς τὰς λεπτομερείας καταφανῆ τὴν δυτικὴν ἐπίδρασιν. Τὰ σπουδαιότερα δημιουργήματα τῆς ξυλογλυπτικῆς εἶναι τὰ ξύλινα τέμπλα, εἰς τὰ ὁποῖα οἱ κατασκευασταί των, οἱ ταγιαδόροι, ἐξεδήλουν ὅλην τὴν ἀτομικήν των ἱκανότητα εἰς τὸν πλοῦτον τῆς συνθέσεως, τὴν δεξιοτεχνίαν καὶ τὴν λεπτότητα τῆς ἐκτελέσεως. Εἰς πολλὰ τέμπλα βλέπομεν ἀναγεγραμμένα τὰ ὀνόματα φημισμένων ξυλογλυπτῶν, οἱ ὁποῖοι μετὰ τῶν μαθητῶν των ἐξετέλουν ἔργα εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Βαλκανικῆς. Ἐπίσης ἔχουσιν ἰδιαιτέραν καλλιτεχνικὴν ἀξίαν τὰ ἔργα ὅλων τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος ξυλογλυπτῶν (ἐπενδύσεις τοίχων, μουσάντρες, ἑρμάρια, θουρίδες, ράφια, μπάγκοι, σκαμνάκια, καρέκλες, ξυλόγλυπτα τζάκια, κρεβάτες, ἐκκλησιαστικὰ ἔπιπλα, εἰκονοστάσια, ἄμβωνες, τέμπλα, μανουάλια κτλ.). Οὗτοι εἶχον ὁλόκληρα συνεργεῖα ἀπὸ μαθητευομένους (μαστορόπουλα), οἱ ὁποῖοι ἐξετέλουν τὴν προπαρασκευαστικὴν ἐργασίαν ἐπὶ τοῦ ξυλίνου ὑλικοῦ, ἀφοῦ προηγουμένως ὁ πρωτομάστορας ἐσχεδίαζε τὰ διάφορα κοσμήματα. Ὑπάρχουν πληροφορίαι, ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασίαν ἔβραζον πρῶτον τὸ ξύλον εἰς τὸ ὕδωρ καὶ κατόπιν τὸ ἐνεβάπτιζον εἰς τὸ λινέλαιον (μπιζιρόλαδο), διὰ νὰ εἶναι μαλακώτερον κατὰ τὴν κατεργασίαν, ἢ τὸ ἐνεβάπτιζον ἐπὶ ἑξ μῆνας εἰς τὸ ἐλαιόλαδον. Ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς ξυλογλυπτικῆς σπουδαιοτέραν σημασίαν ἔχουσι τὰ κατασκευάσματα διὰ τὸν ἐσωτερικὸν διάκοσμον τῆς οἰκίας, τὰ μνημονευθέντα ἤδη εἰς τὰ περὶ ἀρχιτεκτονικῆς, ἔχοντα ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν των ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐστολισμένην μὲ γεγλυμμένας παραστάσεις.

Τὰ κυριώτερα ἐργαλεῖα, ἅτινα μετεχειρίζοντο ἦσαν, συνήθως, σκεπαρνάκια εἰς διάφορα σχήματα καὶ μεγέθη, καθὼς καὶ τὸ ἀπαραίτητον κεντηστήρι, ἐργαλεῖον ὁμοιάζον πρὸς τὸν σουγιάν. Διὰ αὐτῶν ἐπεξειργάζοντο ἐπὶ τοῦ ξύλου διαφόρους ξυλογλύπτους τεχνοτροπίας: α) τὰ ἁπλᾶ χαρακτὰ κοσμήματα· β) τὰ κοσμήματα τὰ γινόμενα μὲ ἐγκοπάς· γ) ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐπιπεδογλύφους παραστάσεις· δ) ὅσα ἔχουν ἀνάγλυφα κοσμήματα καθὼς καὶ ε) τὴν τεχνικὴν τὴν χρησιμοποιοῦσαν

Digitized by Google

τὸν διαβήτην· στ) τὴν τεχνικὴν τοῦ τρυπητοῦ ξύλου καὶ ζ) ὑποδείγματα συνδυάζοντα δύο καὶ περισσοτέρας τῶν ἄνω τεχνοτροπιῶν.

Μεταξὺ τῶν, ὡς ἐλέχθη, ὀλίγων ἐπίπλων ἀναντιρρήτως ἰδιαιτέραν θέσιν κατέχουσιν αἱ ξυλόγλυπτοι *κασσέλαι, μαρνέρες, καναβέτες, σεντούκια*, χρησιμεύοντα διὰ φύλαξιν τοῦ ρουχισμοῦ καὶ διαφόρων πολυτίμων ἀντικειμένων. Ἡ ἐμπροσθία ὄψις τῆς κασσέλας εἶναι γεγλυμμένη, εἰς τὰς πολυτελεστέρας δὲ καὶ αἱ δύο πλάγιαι πλευραί. Τὰ διακοσμοῦντα αὐτὰς θέματα εἶναι, συνήθως, σειραὶ μεγάλων κυπαρίσσων, οἰκίαι καὶ μοναστήρια, εἰς ἀνατολικὸν ρυθμόν, δένδρα, κλῶνοι, ἄνθη, ἀνθοδοχεῖα, κατοικίδια πτηνά, δικέφαλοι ἀετοί, καράβια κλπ., καθὼς καὶ διάφοροι γλυφαί, γεωμετρικὰ σχήματα, ρόμβοι, κτλ. Συχνάκις ὅμως εὑρίσκομεν κασσέλας κεκοσμημένας ἐξωτερικῶς δι᾽ ὀστρεΐνων τεμαχίων, σεντεφιοῦ (τεχνοτροπίας λίαν διαδεδομένης εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν Ἤπειρον, τὴν Θεσσαλίαν). Ὑπάρχουν ὅμως καὶ κασσέλαι ἐζωγραφημέναι μὲ τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ αὐγοῦ, τῆς ᾠογραφίας, ὅπως καὶ αἱ βυζαντιναὶ εἰκόνες, ὡς καὶ πλεῖστα ἐσωτερικὰ ἑλληνικῶν οἰκιῶν (Μακεδονία, Ἤπειρος, Θεσσαλία, Δωδεκάνησα, Σάμος κλπ.). Πάντα ταῦτα, κοσμοῦντα πολλάκις μὲ καλλιτεχνικωτάτας παραστάσεις καὶ συνθέσεις ἐκ τοῦ φυτικοῦ καὶ ζωϊκοῦ κόσμου ὁλοκλήρους ξυλίνας ἐπενδύσεις (μουσάντρες, τζάκια, σοφᾶδες καὶ κρεβάτια τῶν Δωδεκανήσων, καὶ διάφορα ἔπιπλα ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοσμικῆς χρήσεως), εἶναι ἀξιοσημείωτα διὰ τὴν ἁπλοϊκότητα τῆς συνθέσεως καὶ τὸν χρωματισμόν, δυνάμενα νὰ θεωρηθῶσιν, ἀναμφιβόλως, ὡς ἐξαιρετικὰ πρότυπα τῆς κοσμικῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς χρήσεως. Αἱ κασσέλαι ἦσαν πολὺ διαδεδομέναι εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικὴν καὶ πέραν τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου. Εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὰ τὰ ἰδιαίτερα μέρη, ὅπου ἤκμασεν ἡ κατασκευή των, ἐκτὸς τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Θήρας, ὅπου αἱ καλύτεραι καλοῦνται *γαμπρικὲς* καὶ κατασκευάζονται ἀκόμη καὶ σήμερον ἐπὶ παραγγελίᾳ μὲ διάφορα ἐσωτερικὰ διαχωρίσματα, τὰ *παρακούτια*, ὅπως λέγονται συνήθως, ἢ *πορταλαμάδια*. Ἐπειδὴ ὅμως ἦσαν ἀπαραίτητοι εἰς πᾶσαν ἑλληνικὴν κατοικίαν, δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι κατεσκευάζοντο εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος. Παρόμοιαι μὲ τὰς ἑλληνικὰς κασσέλας κατεσκευάζοντο εἰς τὴν νότιον Βοσνίαν καὶ τὴν Ἀλβανίαν, κυρίως εἰς τὴν Σκόδραν. Οἱ Ἕλληνες ὅμως ἐμπορευόμενοι ὅλας τὰς ὑπαρχούσας ξενικὰς εἰς τὰς διαφόρους νήσους τὰς ἐπρομηθεύοντο ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὴν Βενετίαν, ὅπου κατεσκευάζοντο πολλὰ ἔργα μὲ βυζαντινὴν καὶ ἀνατολικὴν τεχνοτροπίαν καὶ ὅπου ἀνεπτύχθη ἀναμφιβόλως καὶ ἡ βιοτεχνία αὐτή. Αἱ μικρότεραι αὐταὶ κασσέλαι, αἱ *καναβέται*, αἱ προερχόμεναι ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ, κατεσκευασμέναι κατὰ τὰ ἀνατολικὰ πρότυπα, οὐδεμίαν ἔχουσιν ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὸν διάκοσμον μὲ τὰς κασσέλας τῆς Δύσεως. Εἶναι διῃρημέναι εἰς διαμερίσματα πλήρη ὑελίνων φιαλῶν τῆς Βενετίας διὰ τὸ ρακὶ καὶ τὰ ποτὰ τῆς οἰκίας, πολλαὶ δ᾽ ἐξ αὐτῶν ἔχουσιν ὅλα τὰ εἴδη μικροῦ γραφείου τοποθετημένα εἰς μικρὰ διαχωρίσματα. Ὅλαι ἔχουσι τὴν ἐσωτερικὴν ὄψιν τοῦ καλύμματος κεκοσμημένην μὲ καθρέπτας τῆς Βενετίας καὶ ζωγραφικὰς παραστάσεις διαφορετικῆς ἀποδόσεως. Μεταξὺ τῶν ἄλλων φορητῶν ἐπίπλων τῆς οἰκιακῆς χρήσεως διακρίνομεν κυρίως τὰ *σκαμνάκια* καὶ τὰς διαφόρους *καρέκλας*, ἀπαντώσας συνήθως εἰς τὰς νήσους μὲ ἰδιόρρυθμα σχήματα καὶ πρωτοτύπους γλυπτὰς παραστάσεις ἐπί τε τοῦ σκελετοῦ καὶ τῆς ράχης.

Αἱ καρέκλαι τῆς Κρήτης καὶ τὰ σκαμνάκια τῆς Σκύρου, μὲ τὰ ἰδιότυπα σχήματα, τὰ ποικίλα διακοσμητικὰ θέματα καὶ γλυφάς, εἶναι ἀπὸ τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ ὑποδείγματα λαϊκῆς τέχνης μὲ ἰδιάζοντα χαρακτῆρα καὶ παράδοσιν.

Τὰ σημερινὰ κατασκευάσματα τῆς λαϊκῆς ξυλουργικῆς καὶ ξυλογλυπτικῆς εἶναι διάφοροι διακοσμήσεις ἐσωτερικῶν καὶ ἔπιπλα κατασκευαζόμενα ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς χωρικοὺς ἢ καὶ ἀπὸ ἐπαγγελματίας ξυλουργούς. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι διάφορα σκεύη ἀναγόμενα εἰς τὰς ἀτομικάς των ἀνάγκας καὶ τὰς ἐργασίας των, ὅπως ξύλινα *κανάτια, βεδοῦρες, καρδάρες* διὰ τὸ γιαούρτι, *μποῦτινοι, τάλαροι, β[illegible]ῦρτσες* κττ. διὰ τὸ βούτυρον, *πινακωτὲς* διὰ τὰ ψωμιά, *κοῦτλες* διὰ τὸ γέννημα, διάφορα γεωργικὰ ἐργαλεῖα, οἱ *καρπολόοι*, ἐπίσης *τσότρες, τσίτσες, μποῦκλες, βουτσέλες* διὰ τὰ ποτὰ (ὕδωρ, οἶνος), *κλειδοπίνακα* διὰ τὰς ἐλαίας, *σφραγῖδες* διὰ τοὺς ἄρτους, καὶ τόσα ἄλλα σκεύη καθημερινῆς χρήσεως ἐν τῇ οἰκίᾳ καὶ ἐκτὸς αὐτῆς ὅπως *τινάτσες, σκαφίδια, πλαστήρια, σοφρᾶδες, πινάκια, γουδιά κούνιες, κοῦπες, κουτάλια, δράχτια, σφοντύλια, ρόκες, σουγιᾶδες, γκλίτσες, ραβδιά, τυλιγάδια, λυχνοστάτες, ἀργαλειοὶ* κλπ.) μὲ ἐντελῶς ἰδιορρύθμους γλυφὰς καὶ σχήματα. Τὰ πλέον πρωτόγονα ἐξ αὐτῶν (τὰ μονόξυλα πινάκια, τάσια, σκαφίδια, σοφρᾶδες, γουδιὰ κ. ἄ.), κατασκευαζόμενα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἄνευ ξυλογλύπτων παραστάσεων, τὰ δὲ πλέον χαρακτηριστικὰ μὲ ξυλόγλυπτον διάκοσμον καὶ ἀνήκοντα σχεδὸν πάντοτε εἰς τὴν ποιμενικὴν τέχνην, εἶναι αἱ *ρόκες*, αἱ *σφραγῖδες*, τὰ *κουτάλια*, τὰ *τάσια*, τὰ *σφοντύλια*, αἱ *γκλίτσες*, αἱ *πίπες*, τὰ *κανάτια*, αἱ *λύρες*, οἱ *λυχνοστάτες*, τὰ *τυλιγάδια* κ. ἄ. Ἐξ αὐτῶν κυρίως αἱ ρόκες παρουσιάζουσι κατὰ τόπους μεγίστην ποικιλίαν εἰς τὰ σχήματα καὶ τὸν διάκοσμον. Ἡ νησιωτικὴ ρόκα ἔχει πάντοτε σχῆμα μικρᾶς ράβδου καὶ τὴν ἐπιφάνειαν ὁλόκληρον γεγλυμμένην μὲ γραμμικὰ σχήματα, ρόμβους, ρόδακας, καθὼς καὶ μὲ μικροὺς ἰχθῦς καὶ πουλιά, μικρὰς παραστάσεις γυναικῶν καὶ ἀνδρῶν κλπ. Πλουσιωτέρας κατασκευάζουσιν οἱ ποιμένες τῆς ἠπειρωτικῆς καί, κυρίως, τῆς βορειοηπειρωτικῆς Ἑλλάδος, εἰς σχῆμα ξυλογλύπτων ραβδίων ἀποληγόντων κατὰ τὸ ἄνω ἄκρον εἰς διάφορα κατὰ τοὺς διαφόρους τόπους σχήματα, μὲ διαφόρους γλυπτὰς παραστάσεις, ἁγίων, ἀγγέλων, γυναικῶν, ἀνδρῶν, ζῴων, πτηνῶν, ὄφεων, δρακόντων κλπ. Τὰ σχήματα τῶν κουταλιῶν ἀπομακρύνονται συνήθως ἀπὸ τὸν συνήθη τύπον, ἔχουσι τὴν λαβὴν πλατεῖαν καὶ βραχεῖαν, διὰ νὰ κρατῆται καλῶς μὲ τὴν παλάμην, κεκοσμημένην δὲ μὲ ρόδακας, διάφορα εἴδη πτηνῶν, δικεφάλους ἀετούς, ὄφεις κλπ. Ἡ γκλίτσα ἢ ἀγκλίτσα, ἡ ποιμενικὴ ράβδος, ἔχει, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, πρόσθετον τὸν γάντζον, κεκοσμημένον μὲ διαφόρους ξυλογλύπτους παραστάσεις καὶ γραμμικὰ σχέδια. Ξυλογλυπτικὰ ἀντικείμενα τοῦ ἰδίου σχεδὸν τύπου, καθὼς καὶ διάφορα ἄλλα (δίσκοι, κουτιά, ξύλινες κουκλίτσες μὲ τοπικὰς παραστάσεις ἀνθρώπων, σιγαροθῆκαι, ποτήρια, ράβδοι διάφοροι κλπ.), κατασκευάζονται πρὸς μεταπώλησιν εἰς πολλὰς φυλακὰς τῆς Ἑλλάδος, καὶ κυρίως εἰς τὴν Κέρκυραν, Αἴγιναν, Κρήτην, Ἄρταν, Θεσσαλονίκην, Τρίκκαλα, Ἀθήνας, γίνονται δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δι᾽ ἁπλουστάτου ἐργαλείου, ὅπως καὶ τὰ ποιμενικά, συνήθως διὰ τοῦ κοινοῦ σουγιᾶ. Καὶ εἰς διαφόρους μονάς, εἰς τὰς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ἰδίως, ἡ ξυλογλυπτική, ἥτις ἠσκεῖτο ὑπὸ μοναχῶν, κατὰ παράδοσιν, συνεχίζεται καὶ σήμερον διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν μονῶν, κατασκευαζομένων συγχρόνως πλείστων ξυλογλυπτικῶν εἰδῶν πρὸς μεταπώλησιν (σταυρῶν, σφραγίδων, εἰκόνων, κουταλιῶν, κοπτήρων κττ.), τὰ ὁποῖα ἀποστέλλονται εἰς τὰς Ἀθήνας, τὰς διαφόρους πανηγύρεις τῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικήν.

Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἀναμόρφωσιν τῆς συγχρόνου ἐπιπλοποιίας ἐν γένει, τῆς προσαρμοζομένης πρὸς τὰς σημερινὰς συνθήκας τῆς ζωῆς, πρωτοποριακὴν συμβολὴν καὶ ὤθησιν ἐπετέλεσεν ἡ διὰ τῆς ἐμπνεύσεως τοῦ καθηγητοῦ τῶν μαθηματικῶν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Κυπαρίσσου Στεφάνου ἱδρυθεῖσα ἐν Ἀθήναις τῷ 1892 «Ἑλληνικὴ Βιοτεχνικὴ Ἑταιρεία - Διπλάρειος Σχολή», σκοποῦσα τὴν θεωρητικήν, τεχνικὴν καὶ αἰσθητικὴν μόρφωσιν τοῦ ἐργαζομένου καὶ ἀπόρου τεχνίτου. Ἀναγνωρίσας ὁ Κυπάρισσος Στέφανος τὴν ἐπιτακτικὴν ἀνάγκην γενικωτέρας μορφώσεως τοῦ τεχνίτου, τοῦ βιοπαλαίοντος καθ᾽ ὅλην τὴν ἡμέραν, ὅπως προσπορίζεται τὰ πρὸς τὸ ζῆν, καὶ διαθέτοντος μόνον κατὰ τὰς ἑσπερινὰς ὥρας τὸν ἀπαραίτητον χρόνον πρὸς παρακολούθησιν τῶν ἀπαιτουμένων σπουδῶν διὰ τὴν βελτίωσιν τῆς ποιότητος τῆς ἐργασίας του, ἐφ᾽ ὅσον, ἐννοεῖται, θὰ παρείχοντο αὗται δωρεάν, ἵδρυσε τὴν ἑταιρείαν ταύτην μὲ τὸν σκοπὸν ὅπως μεριμνᾷ διὰ τὴν λειτουργίαν ἑσπερινῶν (ἀπὸ 7 μέχρις 9 μ. μ.) σχολῶν, ἀποκλειστικῶς προοριζομένων διὰ τοὺς καθ᾽ ὅλην τὴν ἡμέραν ἐργαζομένους νεαροὺς ἄρρενας ἐπαγγελματίας τεχνίτας καὶ ἐφοδιάζῃ μὲν αὐτοὺς μὲ τὰ ἀπαιτούμενα προσόντα δι᾽ ἐπιτυχῆ δρᾶσιν καὶ ἀπόδοσιν κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἐπαγγελματικοῦ των σταδίου, προσφέρῃ δὲ εἰς τὸν τόπον τεχνίτας μορφωμένους καὶ ἐξυπηρετοῦντας πράγματι τόσον τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν διὰ τοῦ δυνατοῦ τῆς παραγωγῆς πλείστων εἰδῶν καὶ ἐν τῷ τόπῳ, ὅσον καὶ τὴν ἑλληνικὴν βιοτεχνίαν εἰς ἀκρίβειαν, φιλοκαλίαν καὶ οἰκονομίαν. Ἀπὸ τοῦ πρώτου ἤδη ἔτους τῆς ἱδρύσεως τῆς «Ἑλληνικῆς Βιοτεχνικῆς Ἑταιρείας», καταδειχθείσης τῆς ἀνάγκης διὰ τὴν ὕπαρξιν ἑνὸς τοιούτου μορφωτικοῦ ἱδρύματος, προσῆλθον 400 μαθηταί, μετέπειτα δὲ περισσότεροι, οἵτινες ἐδιδάσκοντο ὑπὸ τοῦ ἰδίου Κυπαρίσσου Στεφάνου, τοῦ συνεργάτου του καθηγητοῦ ἐν τῷ πολυτεχνείῳ Ἠλία Ἀγγελοπούλου καὶ διαφόρων ἄλλων ἐπιστημόνων, παρεχόντων δωρεὰν καὶ μετὰ ζήλου τὴν διδασκαλίαν των, λόγῳ τῆς μὴ ὑπάρξεως περιουσίας εἰς τὸ τότε ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Βουλῆς παραχωρηθὲν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον «Πρακτικὸν Λύκειον». Αἱ σχολαί, λειτουργήσασαι μετέπειτα συνεχῶς, ἐκτὸς τῶν ἐτῶν τῶν πολέμων, εἰς τὰ ὑπόγεια καὶ τὰς αἰθούσας τοῦ Βαρβακείου Λυκείου, ἐξετιμήθησαν τοσοῦτον ὡς κοινωφελέστατον ἔργον, ὥστε νὰ προσέλθωσι δωρηταὶ οἱ: Κ. Σεβαστόπουλος, Π. Χαροκόπος, Ἰ. Γερολυμᾶτος, Χ. Σπηλιόπουλος καὶ Ἀρ. Διπλάρης, ὅστις καὶ κατέλιπεν ἐπὶ τῷ αὐτῷ σκοπῷ ἀρκετὴν περιουσίαν διὰ τὴν λειτουργίαν καὶ σχολῆς θηλέων, ἐπονομασθείσης «Διπλαρείου Σχολῆς» καὶ λειτουργούσης ἀπὸ τοῦ 1918 ἐν τῷ αὐτῷ οἰκήματι κατὰ τὰς ἑσπερινὰς ὥρας. Τὸ ἐκ τῶν γενομένων κληροδοσιῶν ἀπαλλοτριωτέον καὶ διαθέσιμον κεφάλαιον ἐκ 250 000 δραχμῶν, μετὰ τῶν ἐκ τῶν προσόδων τῶν ἀναπαλλοτριώτων κεφαλαίων, ἀνῆλθε διὰ τῆς καλῆς διαχειρίσεως εἰς τὸ ποσὸν τῶν δρχ. 9.285.000. Ἡ ἄνευ περιουσιακῶν στοιχείων ἀρχίσασα τὸ ἔργον της «Ἑλληνικὴ Βιοτεχνικὴ Ἑταιρεία», κατόπιν τῶν γενομένων δωρεῶν καὶ τῆς δι᾽ ἐπωφελοῦς τοποθετήσεως τῶν διαθεσίμων κεφαλαίων αὐξήσεως αὐτῶν, κατέστησε δυνατὴν τὴν ἐπὶ 43 ἔτη λειτουργίαν τῶν σχολῶν της, τὴν ἀνοικοδόμησιν ἰδίου τριωρόφου κτηρίου ἐπὶ γηπέδου 3.000 πήχεων, ἰδιαιτέρως ἐκλεγέντος ἐν συνοικίᾳ κεντρικῇ καὶ βιοτεχνικῇ, ἐπὶ τῆς πλατείας παλαιοῦ θεάτρου Μπούκουρα καὶ ὁδοῦ Μενάνδρου, ὄπισθεν Βαρβακείου, ἔνθα ἀπὸ τοῦ 1932 λειτουργοῦσιν αἱ σχολαὶ τεχνιτῶν καὶ τεχνιτριῶν. Διὰ τὸ κτήριον τοῦτο ἐδαπανήθη ποσὸν δραχμῶν 14.350 000, δηλαδὴ τὸ ἄνωθι ἀναφερθὲν ποσὸν τῶν 9 285.000 μετὰ τοῦ ποσοῦ τῶν 1.300.000, προελθόντος ἐξ ἀπαλλοτριώσεως τῆς δωρηθείσης οἰκίας ὑπὸ Χ. Σπηλιωτοπούλου καὶ δραχμῶν 3.765 000 ἐξ ἐνυποθήκου τοκοχρεωλυτικοῦ δανείου, οὗ ἡ πληρωμὴ ἐξησφαλίσθη διὰ τῶν ἐσόδων ἐκμισθώσεως τῶν αἰθουσῶν τῶν δύο ὀρόφων τοῦ κτηρίου κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἡμέρας εἰς τρία δημοτικὰ σχολεῖα. Τὸ κτήριον περιλαμβάνει αἴθουσαν διαλέξεων καὶ ἑορτῶν μήκους 40 μ. καὶ πλάτους 11 μ., ὡς καὶ δύο ταράτσας ἴσου ἐμβαδοῦ, εἰς δὲ τὸ ὑπόγειον αἰθούσας δι᾽ ἐγκατάστασιν ἐργαστηρίων καὶ λουτῆρας· ἀπὸ ἀπόψεως δὲ εὐρυχωρίας, καθαριότητος καὶ ἀερισμοῦ τὸ κτήριον παρέχει ὅ,τι ἡ ὑγιεινὴ ἀπαιτεῖ. Αἱ σχολαὶ τεχνιτῶν περιλαμβάνουσι: 1) τὸ προπαρασκευαστικὸν σχολεῖον εἰς δύο τάξεις, εἰς τὰς ὁποίας κατατάσσονται, ἀναλόγως τῶν γνώσεών των, οἱ ἔχοντες ἐνδεικτικὸν μέχρι σχολαρχείου, καὶ 2) τὸ τεχνικὸν σχολεῖον μὲ διετῆ κύκλον σπουδῶν, εἰς τὸ ὁποῖον κατατάσσονται οἱ ἔχοντες ἀπολυτήριον τοῦ προπαρασκευαστικοῦ σχολείου τῆς βιοτεχνικῆς ἢ καὶ τοῦ σχολαρχείου, ἀλλὰ κατόπιν εἰσαγωγικῶν ἐξετάσεων. Τοῦτο περιλαμβάνει τὰς ἑξῆς εἰδικὰς σχολάς: ἐπιπλοποιεῖον, διακοσμητῶν οἰκοδόμων, μηχανουργῶν, ἠλεκτροτεχνιτῶν μηχανικῶν, μηχανῶν ἐσωτερικῆς καύσεως. Αἱ σχολαὶ τεχνιτριῶν περιλαμβάνουσι: τὸ σχολεῖον γραμμάτων καὶ τὸ τεχνικὸν σχολεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον διδάσκονται κοπτικήν, ραπτικήν, πιλοποιίαν, ἐργόχειρον, ἐλεύθερον σχέδιον, οἰκιακὴν οἰκονομίαν. Τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν ἀπαρτίζεται σήμερον εἰς μὲν τὰς σχολὰς τεχνιτῶν ἀπό: 6 ἠλεκτρολόγους - μηχανολόγους, 2 ἀρχιτέκτονας, 1 ἐπιπλοποιόν, 1 γλύπτην, 6 ζωγράφους, 7 μαθηματικούς, 1 χημικόν, 2 δημοδιδασκάλους, 1 ἰατρόν, εἰς δὲ τὴν σχολὴν τεχνιτριῶν ἀπό: 1 μοδίσταν, 1 πιλοποιόν, 1 ζωγράφον, 1 κεντήστραν, 1 χειροτεχνίτριαν, 2 δημοδιδασκαλίσσας· τὸ διοικητικὸν προσωπικὸν ἀποτελεῖται ἀπὸ 1 διευθυντήν, 1 γραμματέα καὶ 1 λογιστήν. Οἱ κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ἱδρύσεως τῆς ἑταιρείας ἐγγραφέντες, ὡς ἐλέχθη, 400 μαθηταὶ ἀνῆλθον τῷ 1932—1933, ὅπως καὶ τῷ 1934—1935, εἰς 1.125. Γενικῶς ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῶν σχολῶν ἐνεγράφησαν 16.910 τεχνῖται μαθηταὶ καὶ εἰς τὴν σχολὴν τεχνιτριῶν ἐνεγράφησαν ἀπὸ τοῦ πρώτου ἔτους τῆς ἱδρύσεώς της (1918) 2.222 μαθήτριαι, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ πλεῖσται ἄνευ γραμματικῶν γνώσεων. Μέχρι τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1921—1922 δὲν ἐχορηγοῦντο εἰς τοὺς ἀποφοιτῶντας πτυχία σπουδῶν· ἀπὸ τοῦ ἔτους ὅμως τούτου χορηγοῦνται εἰς τοὺς εὐδοκίμως ἀποφοιτῶντας κατόπιν αὐστηρῶν ἐξετάσεων πτυχία τεχνίτου. Οὕτως ἐκ τῶν φοιτησάντων τὰ τέσσαρα κεκανονισμένα ἔτη φοιτήσεως ἀπὸ τοῦ 1922 μέχρι σήμερον ἔτυχον πτυχίου ἐν ὅλῳ 429 καὶ ὡς ἑξῆς κατὰ σχολάς: ἐπιπλοποιοὶ 98, διακοσμηταὶ 50, μηχανουργοὶ 52, ἠλεκτροτεχνῖται 137, οἰκοδόμοι 66 καὶ μηχανικοὶ μηχανῶν ἐσωτερικῆς καύσεως 26. Ἡ «Ἑλληνικὴ Βιοτεχνικὴ Ἑταιρεία» ἐκτὸς τοῦ ὡς ἀνωτέρω κυρίου ἔργου της τῶν ἑσπερινῶν σχολῶν της, διὰ τοὺς τεχνίτας καὶ τὰς τεχνητρίας, διοργανώνει κατ᾽ ἔτος ὁμιλίας, διαλέξεις, ἐκδρομάς. Ἀποστέλλει τεχνίτας πρὸς σπουδὴν εἰς τὴν Εὐρώπην ἐκ τῶν ἐπιτυγχανόντων εἰς τὸν πρὸς τοῦτο ὑπ᾽ αὐτῆς προκηρυσσόμενον διαγωνισμὸν μεταξὺ τῶν ἀποφοίτων τῶν σχολῶν αὐτῆς καὶ γενικῶς ἔδρασεν εὐρύτατα. Διωργάνωσεν ἐν τῷ Ζαππείῳ κατ᾽ ἔτος ἐπὶ ἑξάμηνον κατὰ τὴν πρώτην της δεκαετίαν (1892—1902) διαρκῆ ἔκθεσιν ἑλληνικῆς βιοτεχνίας, διαρκέσασαν ἐν συνόλῳ ἐννέα ἑξάμηνα. Κατὰ δὲ τὰ ἔτη 1898 καὶ 1899 διωργάνωσε δύο ἐκθέσεις ἀνθέων ἐν τῷ Ζαππείῳ, τὸν Μάϊον τοῦ 1899 πτηνοτροφικὴν ἔκθεσιν εἰς τὸ Ἄργος κλπ., ἐβοήθησεν εἰς τὴν ἔκδοσιν πρακτικῶν συγγραμμάτων καὶ ἀπέστειλεν ἀπόφοιτον τῆς σχολῆς της ἐπὶ τριετίαν εἰς τὴν Εὐρώπην πρὸς σπουδὴν τῆς ἐπιπλοποιίας.

Πρόεδρος τῆς «Ἑλληνικῆς Βιοτεχνικῆς Ἑταιρείας» ἦτο ἀπὸ τοῦ πρώτου ἔτους τῆς ἱδρύσεώς της μέχρι τοῦ 1922 ὁ πρίγκιψ Γεώργιος μὲ γενικὸν γραμματέα μέχρι τοῦ θανάτου του (1918) τὸν Κυπάρισσον Στέφανον καὶ μετέπειτα τὸν ἐκ τῶν ἱδρυτῶν Ἠλ. Ἀγγελόπουλον, ἀντιπρόεδροι δὲ προεδρεύοντες οἱ: Φωκίων Νέγρης (1892—1894), Δημ. Βουγιούκας (1895), Μιχ. Μελᾶς (1896), Ν. Βλάγκαλης (1897—1898), Ἀνδρ. Κορδέλας (1899—1900), Ι. Πεσμαζόγλου (1901), Θ. Ρετσίνας (1902), Εὐγ.

Digitized by Google

Εὐγενίδης (1903), Ἐμ. Δραγούμης (1904). Ἰ. Πεσμαζόγλου (1905—1907), Δ. Στεφάνου (1908—1915), Ι. Μπότασης (1916—1921), Κλ. Ζάννος (1922), Ι. Μπότασης (1923), ὁπότε, τῷ 1924, ἐξέλεξε πρόεδρος ὁ τελεσφόρως κατευθύνων μέχρι σήμερον ταύτην Ι. Οἰκονομόπουλος. Ἡ «Ἑλληνικὴ Βιοτεχνικὴ Ἑταιρεία» ἔτυχε τῷ 1902 τοῦ ἐκ δισχιλίων χρυσῶν φράγκων Οἰκονομείου βραβείου, ἀπονεμηθέντος αὐτῇ ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Τεργέστης διὰ τὴν ὅλην αὐτῆς δρᾶσιν, καὶ ἰδίᾳ διὰ τὰ ὑπ' αὐτῆς ἱδρυθέντα ἑσπερινὰ διὰ τοὺς τεχνίτας μαθήματα. Ἐπίσης εἰς μὲν τὴν διεθνῆ ἔκθεσιν τῶν Χανίων ἔλαβε δίπλωμα τιμῆς καὶ ἰδιαιτέρως χρυσοῦν βραβεῖον διὰ τὴν συλλογὴν τῶν γυψίνων αὐτῆς ἐκμαγείων, εἰς δὲ τὴν ἐκπαιδευτικὴν ἔκθεσιν Ἀθηνῶν (1904) ἔτυχε χρυσοῦ βραβείου διὰ τὰς προόδους τῶν ἑσπερινῶν αὐτῆς σχολῶν. Ὁ κατ' ἔτος αὐξανόμενος ἀριθμὸς τῶν φοιτώντων, ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἀποφοιτώντων, ἡ ἐπιτυχὴς ἐξέλιξις πολλῶν ἐκ τούτων εἰς τοὺς διαφόρους κλάδους τῆς βιοτεχνίας καὶ εἰδικώτερον τῆς ἐπιπλοποιίας, ἡ παροχὴ εἰς τὴν κοινωνίαν καλῶς κατηρτισμένων τεχνιτῶν, ἐχόντων ὅλα τὰ ἐφόδια διὰ μίαν ἐπιτυχῆ δρᾶσιν τοῦ ἐπαγγελματικοῦ των σταδίου, αἱ συνεχεῖς καὶ ἄοκνοι προσπάθειαι τῶν διοικούντων τὴν ἑταιρείαν πρὸς ἐπίτευξιν τελειοτέρας τεχνικῆς μορφώσεως καὶ ἀνωτέρων ὠφελημάτων πρὸς τοὺς τεχνίτας ἀξίζουν τὸν μεγαλύτερον ἐθνικὸν ἔπαινον. Ἐκ τῶν ἀποφοιτησάντων τεχνιτῶν μαθητῶν πλεῖστοι διακρίνονται σήμερον ὡς ἐργοστασιάρχαι ὄχι μόνον εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ τὰς ἐπαρχίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον κ. ἄ. Πολλοὶ δὲ ἐξ αὐτῶν τυγχάνουσι γνωστότατοι εἰδικοὶ κατασκευασταὶ ἑλληνικοῦ ρυθμοῦ ἐπίπλων τελείας ἐκτελέσεως καὶ αἰσθητικῆς διαμορφώσεως.

Ἐκ τῶν συγχρόνων κατασκευαστῶν ἑλληνικῶν ἐπίπλων ἄξιος μνείας εἶναι ὁ πρῶτος εἰδικευθεὶς καὶ ἐσχάτως ἀποθανὼν Ν. Θωμόπουλος, σημαντικῶς προωθήσας διὰ τῆς καλλιτεχνικῆς του διαισθήσεως τὸ ἐνδιαφέρον περὶ τὴν διαμόρφωσιν ἑλληνικῶν ἐπίπλων. Εἰς τὰ ἐργαστήριά του ἐδιδάχθησαν οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν καταγινομένων σήμερον εἰς τὴν κατασκευὴν ἐπίπλων ἑλληνικοῦ τύπου καὶ δι' αὐτῶν ἐξετελέσθησαν ἀξιολογώτατα ἔργα ἐσωτερικῆς ἑλληνικῆς διακοσμήσεως. Ἐπίσης ἀναφέρομεν ὡς παράγοντα περὶ τὴν καλλιτεχνικήν, καὶ δὴ τὴν ἑλληνικήν, ἐπιπλοποιίαν τὸν Πρίαμον Νικολαΐδην καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων τὸν Ἰ. Δεσίπρην, Κ. Μανώλην κ.ἄ., προσπαθοῦντας μετὰ ζήλου ὅπως ἀποδώσουν ἔργα ἑλληνικοῦ τύπου καὶ τεχνικῆς ἐκτελέσεως.

8) ***Κεραμεική.*** Ἐκ τῶν προϊόντων τῆς κεραμεικῆς, τῶν ἐν Ἑλλάδι εὑρισκομένων, διακρίνομεν πρῶτον τὰ χρησιμεύοντα διὰ τὰς καθημερινὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς, τὰ κατασκευαζόμενα εἰς πλεῖστα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὅπου ὑπάρχει πρόσφορον ὑλικὸν πρὸς ἀνάπτυξίν των, καὶ δεύτερον τὰ χρησιμεύοντα διὰ τὸν στολισμὸν τῆς οἰκίας, προερχόμενα ἐκ τῶν νήσων, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Δαλματίας, Ἰταλίας, Μασσαλίας καὶ σήμερον ἐξ Ἀθηνῶν, Θεσσαλονίκης κλπ.

Ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν πρωτόγονον γένεσίν της καὶ πρὶν καταστῇ μικροβιοτεχνία ἡ ἀγγειοπλαστική, ἦτο ἀποκλειστικῶς γυναικεία ἐνασχόλησις, ἐξυπηρετοῦσα τὰς πρώτας ἀνάγκας τῆς οἰκογενείας. Ἡ κεραμεικὴ ἀσκεῖται σήμερον τόσον ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν ὅσον καὶ ὑπὸ τῶν γυναικῶν, εἰς πολλὰς δὲ νήσους αἱ γυναῖκες εἶναι ἀποκλειστικοὶ ἐκτελεσταὶ τῶν ἐλαφρῶν ἐργασιῶν τῆς ἀγγειοπλαστικῆς, τῶν ἀνδρῶν καταγινομένων κυρίως εἰς τὰς βαρείας ἐργασίας τῆς τέχνης ταύτης. Ἡ λαϊκὴ αὐτὴ τέχνη, ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὸν Θαλῆν, μεταβιβάζεται ἀπὸ τοὺς γονεῖς εἰς τὰ τέκνα, τὰ ὁποῖα ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας, παίζοντα ἤδη, μανθάνουσιν αὐτήν.

Τὰ ἀγγεῖα τὰ προοριζόμενα ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν καθημερινὴν χρῆσιν κατασκευάζονται ἀπὸ κοινὸν ὑλικὸν (κοκκινόχωμα διαφόρων διαβαθμίσεων καὶ ἀσπρόχωμα). Ἔχουν στερεότυπα καὶ ἁπλᾶ σχήματα, ἐκ τῶν ὁποίων πολλὰ ἐνθυμίζουν ἀρχαιοελληνικὰ πρότυπα καὶ ἀναλόγως τοῦ προορισμοῦ των καὶ τοῦ ὑλικοῦ, ἐξ οὗ κατασκευάζονται, ἔχουσι πολλάκις ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς γάνωσιν κιτρίνην, ἀνοικτὴν κυανῆν, πρασίνην ἢ καφεόχρουν. Μερικὰ ἐκ τῶν ἀγγείων αὐτῶν εἶναι ἐξαιρετικῶς ἰδιόρρυθμα εἰς σχῆμα καὶ διάκοσμον, μὲ ἁπλοϊκὰ καὶ ἀφελῆ σχέδια, γραφόμενα διὰ λευκοῦ πολτοῦ ἀργιλλοεπιχρίσματος (Σκῦρος, Μυτιλήνη, Κρήτη, Δωδεκάνησος) ἢ ἐγχρώμου, ὅπως τὰ ἀγγεῖα τῆς Κερκύρας, Χαλκίδος, Αἰγίνης, Μυτιλήνης κ. ἄ.

Ἐργαστήρια ἁπλοϊκῶν πηλίνων κατασκευασμάτων διὰ κοινὴν χρῆσιν ὑπάρχουσιν εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, ὕστεροῦν δὲ μόνον εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Ἤπειρον, ὅπου διὰ τὰς καθημερινὰς ἀνάγκας μεταχειρίζονται εἴτε ξύλινα εἴτε χάλκινα, κατασκευαζόμενα παρὰ τῶν εἰδικῶν τεχνιτῶν. Εἰς τὰς νήσους εὑρίσκομεν γενικῶς περισσότερον ἐπιμελημένην ἐργασίαν, κυρίως δὲ εἰς τὴν Κέρκυραν, Αἴγιναν, Σκῦρον, Σκόπελον, Σίφνον, Σάμον, Μυτιλήνην, Χίον, Κρήτην, Κύπρον καὶ εἰς ὅλα τὰ Δωδεκάνησα, μεταξὺ τῶν κεραμίων τῶν ὁποίων διεκρίνοντο ἄλλοτε τὰ γνωστὰ ἀγγεῖα τῆς Ρόδου. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ περίχωρα τῶν Ἀθηνῶν, ἰδιαιτέρως δὲ εἰς τὸ Ἀμαρούσιον, εἰς τὴν Χαλκίδα, τὸν Βόλον, τὰ Τρίκκαλα, τὴν Λάρισαν, τὴν Κορώνην καὶ τὴν Θεσσαλονίκην, ἡ ἀγγειοπλαστικὴ αὐτὴ εὐδοκιμεῖ, ὅπως ἄλλοτε ἐπίσης εἰς τὰς Μηλέας τοῦ Βόλου καὶ σήμερον εἰς τὴν Αἶνον τῆς Θρᾴκης, ὁπόθεν μεταφέρουσιν εἰς τὰς νήσους καὶ τὰ ἀνατολικὰ παράλια τῆς Ἑλλάδος τοὺς μεγάλους πίθους (*βυτῖνες, μισοβύτινα*). Ἐκ τῶν ἀνωτέρω κεραμικῶν προϊόντων, ἅτινα, ἂν καὶ μικροβιοτεχνία, ἔχουν σπουδαιοτάτην διάδοσιν καὶ κατανάλωσιν, ἀξίζουν ἰδιαιτέρας προσοχῆς τὰ ἀκόλουθα σύγχρονα κατασκευάσματα ὡς χαρακτηριστικώτερα τῶν ἄλλων: Τὰ τῆς Αἰγίνης, ἔχοντα μᾶζαν ἀρεόκοκκον, ὑποκιτρίνην, μὴ ἐπιδεκτικὴν ὑαλώματος καὶ χρησιμοποιουμένην διὰ τὴν κατασκευὴν κανατιῶν, τὰ ὁποῖα, λόγῳ τοῦ πορώδους αὐτῶν καὶ κατὰ συνέπειαν τῆς ὑψωμένης ἐφιδρώσεως, χρησιμοποιοῦνται πρὸς ψῦξιν τοῦ ὕδατος. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν, τελευταίως, φέρουν καὶ πολυχρώμους διακοσμήσεις ἐξ ἀνθέων, φύλλων κλπ. Τὰ τῆς Σίφνου ἔχουν μᾶζαν ἐλαφρῶς ἐρυθρὰν καὶ χονδρόκοκκον καὶ πυριμάχους ἰδιότητας, ἀποδιδούσας στερεώτατα προϊόντα, ἅτινα ἐπιχριόμενα μὲ μολυβδοῦχον μεῖγμα ἀποβαίνουν καταλληλότατα διὰ τὰς καθημερινὰς οἰκιακὰς ἀνάγκας, μαγειρικῆς κ. ἄ. Πασίγνωστα εἶναι τὰ *τσουκάλια* τῆς νήσου, δι' ὧν αὕτη τροφοδοτεῖ ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα, Ἀνατολὴν καὶ Αἴγυπτον. Τὰ τῆς Σκύρου, ἔχοντα μᾶζαν ἐρυθρὰν πρὸς τὸ πορτοκαλόχρουν, ἡμιλεπτόκοκκον, συμπαγῆ, ἐπιδεκτικὴν ὑαλώματος, παρουσιάζουν ἐξαιρετικὴν λαϊκὴν φιλοκαλίαν περὶ τὴν διακόσμησιν, ἐκτελουμένην δι' ἀργιλλοεπιχρίσματος λευκοῦ (κοινῶς μπαντανᾶ ἢ ἀσπροχώματος). Τὰ ἁπλοϊκὰ καὶ ἀφελῆ των σχέδια, ἐκτελεσμένα μὲ καταπληκτικὴν εὐχέρειαν, ἐνθυμίζουν τὰ κεντήματα, καθὼς καὶ τὰ θέματα τὰ ὁποῖα εὑρίσκομεν εἰς τὴν σκυριανὴν διακοσμητικὴν (κλωνάρια, γιρλάντες, λουλούδια, ροζέτες, κυπαρίσσια, πτηνά, ψάρια, βάρκες, διάφορα γραμμικὰ κοσμήματα, ξόμπλια). Διὰ τὸν διάκοσμον (τὸ «πλούμισμα») μεταχειρίζονται τὸ «πλουμουδιστῆρι», μικρὸν δοχεῖον φέρον μικρὸν στέλεχος καλάμου εἰς τὸ κάτω μέρος, τὴν «καλαμιά», ἀπὸ τὴν ὁποίαν τρέχει ἡ λευκὴ ἄργιλλος. Τὰ πλουμουδισμένα αὐτὰ ἀγγεῖα εἶναι μεγάλαι *στάμνες*, μὲ δύο λαβὰς (χερούλια) καὶ τὴν ὅλην ἐπιφάνειαν ζωγραφισμένην, ζουπλουμισμένην, τὰς ὁποίας μεταχειρίζονται κυρίως, διὰ νὰ μεταφέρουν τὰ κορίτσια εἰς τοὺς γάμους τὸ ὕδωρ διὰ τοὺς προσκεκλημένους— τὰ σταμνιὰ τοῦ γάμου. Ἄλλαι, οἱ μισοπλουμουδισμένες, ζωγραφοῦνται μόνον εἰς τὸ ἐπάνω μέρος, διότι τὸ κάτω κρύπτεται, ὅταν τὰς τοποθετοῦν ἐπικλινεῖς εἰς τὸν σταμνοστάτην. Μικρότεραι στάμναι μὲ δύο ἢ περισσοτέρας λαβὰς καὶ μὲ σκέπασμα (καπάκι), οἱ *κρυολόγοι*, ἔχουν καὶ ἀνάγλυφα κοσμήματα. Ἄλλα ἀγγεῖα εἶναι αἱ *κανάτες* ἢ *καράφες*, διὰ νὰ πίνουν ὕδωρ ἢ οἶνον, παρόμοιαι, διπλαῖ εἰς μέγεθος, οἱ *γεώργαροι*, *θυμιατά*, ζουπλούμιστες *γλάστρες* διὰ τὰ ἄνθη τῆς οἰκίας, μικρὰ κανατάκια καὶ μπρικάκια, συχνάκις δύο καὶ τέσσαρα μαζί, τὰ κολλητὰ κανατάκια ἐνθυμίζοντα μινωϊκὰ πρότυπα καὶ χρησιμεύοντα ὡς κομψοτεχνήματα ἢ ὡς παιγνίδια. Κατασκευάζουν ὅμως καὶ ἀγγεῖα ἄνευ ζωγραφικοῦ διακόσμου, καθὼς διαφόρους γαβάθες, *σκουτέλες*, *κουμάρια*, *φαφουδοτσούκαλα* (διὰ τὴν φάβαν), *γιοβέντσες* (διὰ τὸ γιουβέτσι), *τσουκαλογαβάθες* διὰ τὸ γάλα τῶν βοσκῶν, *ἀσβεστογλάστρες* διὰ ν' ἀναλύουν τὴν ἄσβεστον, καθὼς καὶ στάμνας καθημερινῆς χρήσεως μὲ μολυβδοῦχον ὕαλωμα εἰς τὸ ἐπάνω μέρος *(νῆτες)* καὶ μερικὰ ἀγγεῖα μὲ ἐσωτερικὸν τοιοῦτον (τὰ γανωμένα τσουκάλια). Ἐξ αὐτῶν ὡρισμένα λέγονται *πατινιώτες*, προερχόμενα ἐξ ἄλλων μερῶν τῆς Ἑλλάδος, πιθανόν, ὡς ἐκ τῆς ὀνομασίας των, ἐκ τῆς Πάτμου καὶ σήμερον ἐκ τῆς Σίφνου. Τὰ τῆς Κερκύρας, ἥτις ἔχει ἄριστα ἀγγειοπλαστικὰ χώματα, δίδουν μᾶζαν ἡμίλευκον, ἥτις ἐπικαλύπτεται μὲ στρῶμα λευκοτέρας ἀργίλλου, ζωγραφεῖται μὲ γεώδη χρώματα ἢ μὲ ὀξείδιον χαλκοῦ καί, ἀφοῦ ὑαλωθῇ, ψήνεται εἰς τὸν φοῦρνον. Διὰ τῆς μάζης ταύτης κατασκευάζονται πολλὰ καὶ διάφορα εἴδη, κυρίως *πιάτα*, *πιατέλες*, *κουμάρια* κλπ., ἐζωγραφημένα μὲ μεγάλην δεξιοτεχνίαν καὶ φέροντα, συνήθως, διαφόρους ἁπλοϊκὰς παραστάσεις ἀνθη, κλαριά, ἀνθρώπους, καβαλλάρηδες κλπ.). Τούτων γίνεται μεγάλη ἐξαγωγὴ εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, συνολικῆς ἀξίας 150 χιλιάδων δραχμῶν ἐτησίως. Τὰ τῆς Χαλκίδος, ἐπιδεκτικὰ καθαροῦ καὶ στίλβοντος ὑαλώματος, ἔχουν μᾶζαν ἐλαφρῶς ἐρυθρὰν καὶ ἁπλᾶς διακοσμήσεις, συνήθως κυκλικάς, γινομένας δι' ἀργίλλου ἢ διὰ τοῦ ὀξειδίου τοῦ χαλκοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ εὐχερέστερον χρῶμα, καθότι τὸ προμηθεύονται ἀπὸ τὰ χαλκουργεῖα. Τὸ χρῶμα τοῦτο, τριβόμενον μὲ χῶμα καὶ ὕδωρ, ἀποδίδει τὸν ἀναλλοίωτον πράσινον χρωματισμόν, τὸν συνηθιζόμενον εἰς πλεῖστα ἀγγειοπλαστικὰ προϊόντα τῆς Ἑλλάδος. Εἰς τὴν Χαλκίδα κατασκευάζονται διάφορα καὶ ποικίλα ἀγγεῖα, κατὰ τὸ πλεῖστον οἰκιακῆς χρήσεως, τῶν ὁποίων γίνεται μεγάλη ἐξαγωγὴ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Τὰ τῆς Σάμου, παρεμφερῆ σήμερον εἰς ποιότητα πρὸς τὰ τῆς Χαλκίδος, ἦσαν γνωστὰ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα διὰ τὴν στερεότητα, λεπτότητα καὶ κομψότητά των. Οἱ Ρωμαῖοι ἀναφέρουν ὅτι ἡ ὅλη ἀγγειοπλαστικὴ τέχνη θὰ προῆλθεν ἀπὸ τὴν Σάμον, διότι εἶχε τὸ κατάλληλον ὑλικὸν διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν πηλίνων ἀγγείων καὶ ἐκεῖθεν ἔγινε γνωστὴ εἰς τὴν Σικελίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα. Οἱ ἴδιοι ἐπροτίμων τὰ σαμιακὰ ἀγγεῖα καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν ἀργυρῶν καὶ χρυσῶν, ἀρεσκόμενοι νὰ τὰ ἐπιδεικνύουν κατὰ τὰ μεγάλα συμπόσια. Ὁ Ρωμαῖος Λακτάντιος, ἐπαινῶν αὐτά, διηπόρει διατί δὲν ἐτιμᾶτο ὁ ἐφευρέτης τῶν πηλίνων σκευῶν καὶ διατί οἱ πλούσιοι προετίμων τὰ ἀργυρόχρυσα τῶν σαμιακῶν. Μνημονεύεται ἐπίσης ὅτι ὁ Μάξιμος, ὅτε παρέθηκε γεῦμα πρὸς ἀνάμνησιν Σκηπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ, ἐξέλεξεν, ἀντὶ ἄλλων, ἀγγεῖα τῆς Σάμου. Κατὰ τοὺς μετέπειτα ὅμως χρόνους φαίνεται ὅτι ἡ τέχνη παρημελήθη εἰς τὴν Σάμον, τὰ δὲ πήλινα αὐτῆς σκεύη περιεφρονήθησαν. Σήμερον εἰς τοὺς Μαυρατζαίους καὶ τὰ Καρλοβάσια ὑπάρχουν περὶ τὰ εἴκοσιν ἀγγειοπλαστικὰ ἐργαστήρια διὰ κάθε εἴδους κεραμουργήματα, κοινῆς βέβαια χρήσεως, ἀλλ' ἐξαιρετικὰ διὰ τὴν στερεὰν ποιότητά των καὶ τὰ ἰδιότυπα σχήματα. Ἔχουν μᾶζαν ἐλαφρῶς ἐρυθρὰν καὶ φέρουν, συνήθως, πράσινον χρωματισμόν, γινόμενον δι' ὀξειδίου τοῦ χαλκοῦ εἰς διαφόρους ἀποχρώσεις, ἢ καφὲ τοιοῦτον, καθὼς καὶ ἁπλᾶς λευκὰς διακοσμήσεις δι' ἀργίλλου, εἶναι δὲ τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ὑαλωμένα. Τὸ πράσινον χρῶμα τοποθετεῖται συχνάκις σποραδικῶς καὶ ἀμελῶς πρὸς διακόσμησιν τῶν ἀγγείων τούτων, ἅτινα δὲν φέρουν σήμερον οὐδένα ἄλλον στολισμόν, ὅπως τὰ παλαιότερα τούτων, κεκοσμημένα διὰ χαρακτῶν σχεδίων, καθὼς τὰ βυζαντινά. Ἐκ τῶν κατασκευαζομένων σήμερον εἰς τὴν Σάμον ἀγγείων ἀναφέρομεν τὰ *πιθάρια*, τὶς *βυτίνες*, τὰ *κιούπια*, τὶς *γκιοῦμνες*, τὶς *μπουρνιές*, τὶς *στάμνες*, τὰ *πιάτα*, τὰ *κανάτια*, τὰ *κουμάρια*, τὶς *γαβάθες*, τοὺς *γκαβανούς*, τὰ *καυκιὰ* διὰ μέτρον, τὴν *μπέλνα* διὰ τὸ γάλα, τὸν *κνενὸ* καὶ τὴν *χτοέλια* (τὸ κανάτι καὶ τὴν λεκάνην διὰ τὸ νίψιμον, τὸ λεγόμενον *λεγενόμπρικον* εἰς τὴν μεταλλουργικήν), τὶς *φυγοῦδες* (καπνοδόχους) κλπ., καθὼς καὶ τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικὰ καὶ ἰδιότυπα: τὸ *μασκαρομπαρδάκι*, εἶδος κανατιοῦ φέροντος σωληνάριον ἐσωτερικῶς ἐν εἴδει σίφωνος καὶ διαφόρους μικρὰς ὀπάς, μὴ δυνάμενον δέ, ὡς ἐκ τῆς κατασκευῆς του, νὰ χρησιμοποιηθῇ παρ' οὐδενὸς ἄλλου ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κάτοχόν του, γνωρίζοντα τὸν ἰδιαίτερον μηχανισμόν του· τὴ *δίκια κοῦπα*, ἔχουσαν φαλλὸν εἰς τὸ κέντρον φθάνοντα ἕως τὰ χείλη καὶ συγκοινωνοῦντα ἐσωτερικῶς μὲ διαφόρους ὀπάς, χρησιμεύουσαν δὲ δι' ὡρισμένον μέτρον (ἔλαιον, οἶνον) καὶ μὴ δεχομένην ποσότητα ἐπὶ πλέον τῆς τοῦ ὡρισμένου τούτου μέτρου, χυνομένου, ἐν περιπτώσει ὑπερπληρώσεως, τοῦ ὑγροῦ διὰ τῆς κεντρικῆς ὀπῆς· τὸ ροΐ, χρησιμεῦον ἐπίσης ὡς μέτρον καὶ ἀντλία συγχρόνως διὰ ν' ἀντλοῦν τὸ ἔλαιον ἀπὸ τοὺς πίθους, τοποθετοῦντες τὴν βάσιν του, φέρουσαν ὀπήν, ἐντὸς τοῦ πιθου καὶ ροφοῦντες ἐξ ἑνὸς σωληναρίου, τὸ ὁποῖον φέρει τὸ ροΐ· ὁ *παπαμαιώλης*, μέτρον ἐλαίου καὶ δοχεῖον τούτου μὲ μακρὸν λαιμὸν ἀπολήγοντα εἰς γενειοφόρον πρόσωπον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἔλαβε καὶ τὴν ὀνομασίαν του. Εἰς τὴν Σάμον ὁλόκληρον χωρίον ἠσχολεῖτο ἀποκλειστικῶς περὶ τὴν ἀγγειοπλαστικήν, λαβὸν καὶ τὴν ὀνομασίαν Φοῦρνοι ὡς ἐκ τῶν πολλῶν κεραμουργικῶν φούρνων, οἵτινες καὶ νῦν ἔτι διακρίνονται ἐν αὐτῷ, ἂν καὶ δὲν λειτουργοῦν. Τέλος τὰ τῆς Κορώνης, γνωστὰ διὰ τὰ μολυβδοῦχα ὑαλώματά των, φέρουν ἐπίχρισμα λευκῆς ἀργίλλου καὶ ἐπ' αὐτῆς χρωματισμοὺς δι' ὀξειδίου τοῦ χαλκοῦ.

Ἐκ τῶν παλαιοτέρων παρασκευασμάτων τῆς αὐτῆς κατηγορίας τῶν πηλίνων ἀγγείων ἰδιαιτέραν θέσιν κατέχουσι πιάτα τινὰ καὶ δοχεῖα ἔχοντα πρωτοτυπίαν καὶ καλλιτεχνικὴν ἀξίαν. Εἶχον μᾶζαν ἐρυθράν, ἐπίχρισμα ἐξ ἀργίλλου καὶ μολυβδοῦχον ὕαλωμα, κατεσκευάζοντο δέ, ἐξ ὅσων γνωρίζομεν, εἰς πολλὰς νήσους ὑπὸ Ἑλλήνων τεχνιτῶν, κυρίως δ' εἰς τὴν Πάτμον, τὴν Σκόπελον καὶ τὴν Σκῦρον, ὅπου ὠνομάσθησαν καστριανά, διότι τὰ μετεχειρίζοντο πρὸς στολισμὸν τῆς οἰκίας (κάστρου) ἢ διότι τὰ μετεχειρίζοντο οἱ καστρι(α)νοί, δηλαδὴ οἱ πολῖτες, οἱ τοῦ κάστρου. Εἰς τὴν Σκῦρον εἶχον ἄλλοτε συνήθως δύο οἰκίας. Μίαν ἔξωθεν τοῦ κάστρου, ὅπου καὶ διέμενον καὶ εἶχον τὰ πολυτιμότερα αὐτῶν ἀντικείμενα, καὶ μίαν εὐτελεστέραν ἐντὸς τοῦ κάστρου, ὅπου κατέφευγον κατὰ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν πειρατῶν. Ἀπετέλουν τὸν δεύτερον στολισμὸν τῆς οἰκίας καὶ εἶχον κυανᾶ σχεδιάσματα ἢ καφεόχροα, σπανιώτερον δὲ ἐρυθρά, συνδυαζόμενα πρὸς ἕνα τῶν ἄλλων χρωματισμῶν. Ὁ διάκοσμός των περιωρίζετο εἰς τὸ κέντρον ἐν σχήματι ροζέτας στρογγύλης ἢ τετραγωνικῆς ἀπὸ φύλλα, ἄνθη καὶ παλμέττες, ἐνῷ εἰς τὸν γῦρον σχεδὸν πάντοτε λωρίδα ἀπὸ γραμμικὰ σχήματα ἢ ἄνθη.

Μὲ τὰ νησιωτικὰ αὐτὰ ἀγγεῖα ἔχουσι μεγάλην ὁμοιότητα τὰ ἀγγεῖα τὰ προερχόμενα ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια τῶν Δαρδανελλίων (Τσανάκαλέ), τὰ ὁποῖα εἶναι πολὺ διαδεδομένα εἰς τὴν

Digitized by Google

νήσους κυρίως, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι αὐτὰ ἔχουσι περισσοτέρας χρωματικὰς διαβαθμίσεις καὶ ποικιλωτέρας παραστάσεις (ἀνατολίτικα κτήρια, τοπία, βάρκες κλπ.) καὶ πολλάκις ἀναγλύφους πολυχρώμους παραστάσεις.

Ἐκ τῶν παλαιοτέρων ἀγγειοπλαστικῶν ἔργων τῶν χρησιμοποιουμένων ἀποκλειστικῶς διὰ στολισμὸν τῆς οἰκίας ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὰ τῆς μικρασιατικῆς προελεύσεως καὶ τὰ περίφημα ροδιακά, κατέχοντα, ὡς γνωστόν, περίβλεπτον θέσιν εἰς ὅλα τὰ μουσεῖα τοῦ κόσμου καὶ ἀπαντῶντα ἀκόμη εἰς πολλὰς νησιωτικὰς οἰκίας. Ταῦτα ἀντιπροσωπεύονται κυρίως ὑπὸ τῶν νεωτέρων δημιουργημάτων τῆς ροδιακῆς τέχνης, ἥτις δύναται καὶ νὰ ὀνομασθῇ ἑλληνορροδιακή, ἂν καὶ τὰ κεραμουργικὰ αὐτὰ ἔργα, ἀπασχολήσαντα ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ξένους σοφοὺς καὶ ἰδικούς μας βαθεῖς μελετητάς, ἔχουν περσικὴν καταγωγήν. Ἡ μεταφύτευσις τῆς μουσουλμανικῆς ταύτης τέχνης εἰς τὴν Ρόδον εὐρῆκεν Ἕλληνας τεχνίτας μὲ ἀνεπτυγμένην τὴν αἰσθητικὴν παράδοσιν καὶ συνείδησιν, οἵτινες, ἐξακολουθοῦντες τὴν περσικὴν τεχνοτροπίαν καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς κατοχῆς τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Τάγματος τῶν Ἱπποτῶν, κατώρθωσαν, ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ βαθύτερος ἐκ τῶν μελετητῶν καὶ ἐρευνητῶν τῶν περσικῶν ὑαλωμάτων Theodore Deck, μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν Ἰωαννιτῶν ἐκ τῆς νήσου (1523), νὰ ἐξασθενήσουν ὀλίγον κατ' ὀλίγον μέχρις ἀποχρωματισμοῦ τὸν καθαρῶς περσικὸν χαρακτῆρα τῶν ἀγγειοπλαστικῶν των ἔργων. Τὰ μεταγενέστερα ὅμως δημιουργήματα τῆς ροδιακῆς τέχνης ὑπολείπονται, κατὰ τὸν Χρ. Νομικόν, ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς παλαιοτέρας τέχνης· δὲν διατηροῦν παρὰ μακρινὴν σχέσιν μὲ τὸν μουσουλμανικὸν τύπον καὶ χαρακτηριστικῶς εὐρωπαΐζουν, ἔχουν ἐν τούτοις, ὡς θεωροῦμεν, ἰδιαιτέραν σημασίαν καὶ ἀξίαν διὰ τὴν μελέτην τῆς ἑλληνικῆς κεραμουργικῆς, καθὸ φέροντα ἐκφανῆ τὴν σφραγῖδα τῆς ἑλληνικῆς ἐκφράσεως ἐν συμμείξει μετὰ τῶν ἀπὸ τοῦ μουσουλμανικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος στοιχείων.

Ἀγγειοπλαστικὰ ἔργα πρὸς διακόσμησιν τῆς οἰκίας εὑρίσκομεν ἐπίσης τὰ δυτικῆς προελεύσεως ἐπιτραπέζια δοχεῖα τοῦ οἴνου, τὰ *λαΰνια*, ἅτινα σπανίως μετεχειρίζοντο διὰ τὴν καθημερινὴν χρῆσιν, τοποθετούμενα εἰς τὰ ράφια, τὰ τζάκια κλπ., πρὸς στολισμόν των, πλησίον τῶν διαφόρων ἄλλων ὑαλίνων καὶ ἀγγειοπλαστικῶν σκευῶν, ξένης ἐπίσης προελεύσεως, *μαστραπάδων*, *ζαμπετουλῶν*, *πορφιριῶν* κλπ. Διαδεδομένα πολὺ εἰς τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον καὶ εἰς τὰ παράλια τῆς Ἀδριατικῆς καὶ τῆς βορείου Δαλματίας, εἰσεχώρησαν εἰς ὅλα τὰ ἑλληνικὰ μέρη, κυρίως δ' ἐσυνηθίζοντο εἰς τὰς νήσους ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων αὐτῶν μετὰ τῆς Δύσεως. Κατεσκευάζοντο εἰς τὸ Πεζάρο, παρὰ τὸν Ἀγκῶνα τῆς Ἰταλίας, εἰς τὸ Μπορντενόνε τῆς Βενετίας, καθὼς καὶ εἰς τὴν Μασσαλίαν, ὡς ἐξακριβώνεται καὶ ἐξ ἐκείνων, ἅτινα φέρουν τὸ ὄνομα τοῦ τόπου τῆς κατασκευῆς των καὶ ἐκ τοῦ ὑλικοῦ των, ἀναγομένου εἰς τὴν ποιότητα τῆς μαγιόλικας, τοῦ χρωματισμοῦ των καὶ τῆς τεχνοτροπίας των, διαφερούσης πολὺ ἀπὸ τὰ συνήθη ἀγγειοπλαστικὰ ἔργα τῆς Ἀνατολῆς. Εἰς τὰ προϊόντα τοῦ ἐν Πεζάρο πηλοπλαστικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Καλεγάρη καὶ τοῦ Καψάλη εὑρίσκονται ἀναγεγραμμένα μὲ λατινικὰ στοιχεῖα τὰ ὀνόματα τῶν κατασκευαστῶν καὶ ὁ τόπος τῆς κατασκευῆς. Ἡ, κυρίως ἰταλική, ξένη αὐτὴ βιομηχανία, ἐπιθυμοῦσα νὰ καταστήσῃ ἀγαπητὰ τὰ προϊόντα της εἰς τοὺς Ἕλληνας πελάτας της, ἐστόλιζεν αὐτὰ συχνάκις μὲ τὸν δικέφαλον ἀετὸν καὶ μὲ στίχους ἀπὸ ἑλληνικὰ λαϊκὰ τραγούδια, μὲ βακχικὸν συνήθως θέμα, σχετιζόμενον πρὸς τὴν χρῆσιν τῶν ἀγγείων τούτων. Ἰδού τινα:

Κρασὴ σὲ πίνω διὰ καλλῶ
κ εσὴ μὲ κροῦς στὸν τιχω
ἐγὼ σὲ πίνω νὰ χαρῶ
κ εσὶ μὲ σέρνης σὰν μορῶ.

Δὲν πίνουν Τοῦρκοι τὸ κρασὶ
τὸ πίνουν οἱ ρομέοι
τὸ πίνουν οἱ φτωχολογιὰ
ν' ἀλησμονοῦν τὰ χρέη.

Τὸ σχῆμά των, ἂν καὶ τὸ εὑρίσκομεν καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, εἰς τὰς οἰνοχόας τῆς μινωϊκῆς ἐποχῆς, εἶναι κοινὸν τῆς ἑλληνικῆς καὶ ἰταλικῆς τέχνης κτῆμα, σήμερον δ' ἔτι συνηθίζεται εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ πηλοπλαστικὰ ἐργαστήρια τῆς Ἑλλάδος. Τὰ πρὸς διακόσμησιν, γενικῶς, σύγχρονα κεραμικὰ δημιουργήματα, τὰ κατασκευαζόμενα εἰς τὴν Ἑλλάδα, διακρίνονται εἰς τρεῖς κυρίως κατηγορίας: εἰς τὰ *φαγεντιανά*, ὅπως ἀποκαλοῦνται τὰ ἔχοντα ποιότητα προσεγγίζουσαν τὴν πορσελλάνην, εἰς τὰ τῆς μικρασιατικῆς ποιότητος καὶ εἰς τὰ κυρίως πήλινα. Τὰ φαγεντιανά, δυνάμενα, ὡς ἐκ τῆς στερεότητός των, νὰ χρησιμοποιηθοῦν εἰς οἱανδήποτε οἰκιακὴν χρῆσιν, ἔχουν λευκοτάτην πυκνόκοκκον μᾶζαν καὶ στερεώτατον ὑάλωμα. Ἐξ αὐτῆς τῆς μάζης κατασκευάζονται ὅλα τὰ εἴδη τῆς οἰκιακῆς χρήσεως, ὅπως π.χ. τὰ ἐπιτραπέζια, τὰ τοῦ νιπτῆρος, λουτροῦ κτλ. Τὰ τῆς κυρίως μικρασιατικῆς ποιότητος κατασκευάζονται ἐπίσης ἐκ λευκῆς πυκνοκόκκου μάζης, φέρουν στερεὸν ὑάλωμα καὶ εἶναι ἐπιδεκτικὰ πλουσίων χρωματικῶν ἀποχρώσεων. Διαφέρουν κατά τι τῶν προμνημονευθέντων φαγεντιανῶν εἰς τὴν στερεότητα τῆς μάζης, ἐπειδὴ ψήνονται εἰς κατωτέραν θερμοκρασίαν 150°—200°. Τὰ ἐκ πηλοῦ ἔχουν καὶ εἰδικωτέρας κατηγορίας καὶ χαρακτηρισμούς. Διακρίνονται, ὡς ἐκ τοῦ χρώματος τῆς μάζης των, εἰς ἡμίλευκα ἢ ἐρυθρά, καθὼς καὶ εἰς ποιότητας, στερεὰς εἴτε εὐθραύστους. Τὰ πήλινα εἶναι ἐπιδεκτικὰ καὶ ὑαλώματος, γίνονται καὶ ἔγχρωμα, συχνὰ δὲ γεννοῦν ἀμφιβολίας ὡς πρὸς τὴν κατάταξίν των εἰς κατηγορίας, λόγῳ τῆς ἐξαιρετικῆς ποιότητός των, ἐνίοτε ἀνωτέρας καὶ τῆς μαγιόλικας, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἠδύναντο, ἴσως, νὰ καταταχθοῦν.

Εἰς τὰ φαγεντιανὰ ἀνάγονται τὰ προϊόντα τῆς «Ἀνωνύμου Ἀγγειοπλαστικῆς Ἑταιρείας Κεραμεικός», ἱδρυθείσης τῷ 1910, λειτουργούσης δ' ἐν Νέῳ Φαλήρῳ καὶ διευθυνομένης ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίου Δαρίγου. Ὁ «Κεραμεικὸς» ἀπασχολεῖ ὑπὲρ τοὺς 350 τεχνίτας, οἵτινες, ἂν καὶ ἀρχικῶς δὲν εἶχον τὴν ἀπαιτουμένην προπαίδευσιν περὶ τὴν διαμόρφωσιν, διακόσμησιν καί, ἐν γένει, τὴν ἀγγειοπλαστικὴν τεχνικήν, ἐν τούτοις παρουσιάζουν σήμερον ἔργα δεξιοτεχνίας καὶ καλλιτεχνικῆς ἀρτιότητος. Ἐκ τῶν τεχνιτῶν αὐτῶν μερικοὶ εἶναι εἰδικοὶ πηλοπλάσται, καταγινόμενοι ἀποκλειστικῶς περὶ τὴν κατασκευὴν διαφόρων ἀγγείων ἐπὶ τοῦ τροχοῦ, ἐκτὸς πολλῶν, οἵτινες, μὲ μηχανικὰ μέσα, κατασκευάζουν ἐπιτραπέζια εἴδη, νιπτῆρας κτλ., καὶ ἄλλων, οἵτινες ἀσχολοῦνται εἰδικῶς περὶ τὴν διακοσμητικὴν διαμόρφωσιν τῶν κεραμεικῶν ἔργων, ἅτινα παραδίδονται εἰς αὐτοὺς μετὰ τὸ πρῶτον ψήσιμον τῆς μάζης των ἀπὸ τοὺς ἀγγειοπλάστας. Κατὰ σύστημα ὁ «Κεραμεικὸς» ἀναθέτει μὲν εἰς διαφόρους καλλιτέχνας τὴν ἐκμάθησιν τοῦ τρόπου τῆς διακοσμήσεως τῶν ἀγγείων, ἀλλ' ἀφοῦ προηγουμένως μελετήσῃ τὰς ἰδιότητας καὶ τὰς ἰδιαιτέρας κλίσεις ἑκάστου. Οὕτω καταρτίζει διαφόρους ὁμάδας, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἀκολουθεῖ ἰδίαν κατεύθυνσιν, προσαρμοζομένην τόσον πρὸς τὴν κλίσιν καὶ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τοῦ καλλιτέχνου, ὅσον καὶ πρὸς τὰς τοιαύτας τῶν φοιτώντων εἰς τὴν ὁμάδα του. Διακρίνονται λοιπὸν εἰς τὸν «Κεραμεικὸν» σειραὶ ἔργων μὲ διαφόρους κατευθύνσεις, αἵτινες πάλιν γενικῶς μὲν ἐξεταζόμεναι φαίνονται ἐμπνευσμέναι ἀπὸ τὴν ἰδιαιτέραν ἀτομικότητα τοῦ ἡγέτου-ζωγράφου τῆς ὁμάδος, προσεκτικώτερον ὅμως ἀναλυόμεναι διακρίνονται ὡς φέρουσαι καὶ τὴν σφραγῖδα τῆς ἰδιαιτέρας πρωτοβουλίας καὶ ἀτομικότητος ἑκάστου τεχνίτου, ἀφιεμένου ἐλευθέρου ὅπως ὁδηγηθῇ μόνος του καὶ πρὸς τὸν ἰδικόν του ἰδιαίτερον τρόπον τῆς ἐκφράσεως περὶ τὴν διακόσμησιν τοῦ ἀγγείου καὶ καθισταμένου οὕτω, σὺν τῷ χρόνῳ, αὐτοκεφάλου διαμορφωτοῦ προσωπικῆς διακοσμητικῆς μορφῆς καὶ τύπου, δυναμένου δὲ νὰ προσλάβῃ καὶ αὐτὸς ἄλλους μαθητευομένους, οἱ ὁποῖοι καὶ πάλιν ἀφίενται ἐλεύθεροι πρὸς ἐξεύρεσιν ἰδίας ὁδοῦ καὶ τρόπου περὶ τὴν διακοσμητικὴν ἀπόδοσιν. Τὰ δημιουργήματα λοιπὸν τοῦ «Κεραμεικοῦ» παρουσιάζουν μεγίστην ποικιλίαν διακοσμήσεως καὶ διὰ τοὺς προεκταθέντας λόγους καὶ διότι τὰ θέματά των εἶναι εἰλημμένα τόσον ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικήν, τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν λαϊκὴν τέχνην, ὅσον καὶ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα ἑλληνικὰ τοπία, ἀπὸ σκηνὰς τοῦ βίου καὶ διαφόρους ἄλλας παραστάσεις, ἐκ τοῦ ζωικοῦ καὶ φυτικοῦ κόσμου. Πάντα τὰ θέματα ταῦτα ἀποδίδονται μὲ ζωντανὴν ἐκφραστικότητα εἰς τὸν χρωματισμὸν μέχρι τῶν λεπτοτέρων χρωματικῶν διαβαθμίσεων, ὑφισταμένων παρὰ τὰς ἐκ τῆς τεχνικῆς των προερχομένας δυσκολίας (ἀφοῦ, ὡς γνωστόν, ὁ «Κεραμεικὸς» ψήνει τὰ ἀγγεῖά του εἰς μεγάλας θερμοκρασίας), ἀνεπαισθήτους σχεδὸν χρωματικὰς μεταλλαγὰς προκαλούσας αἴσθησιν καὶ δυναμένας νὰ παραβληθῶσιν, ὡς πρὸς τὴν τελειότητα τῶν χρωματικῶν ἀποδόσεων, μὲ τὰ ἀνώτερα καλλιτεχνικὰ κεραμουργήματα. Εἴς τινας μάλιστα ἐξ αὐτῶν διακρίνεται καὶ τρόπος χρωματικῆς κεραμεικῆς ἐφαρμογῆς μὴ χρησιμοποιηθεὶς μέχρι τοῦδε. Ἐπίσης ὁ «Κεραμεικὸς» ὑποστηρίζει μὲ ἀξιέπαινον προθυμίαν ὄχι μόνον τὰς μικροτέρας κεραμουργίας καὶ βιοτεχνίας, διὰ χορηγίας τῶν ἀναγκαιούντων ὑλικῶν, πρὸς παράλληλον μὲ τὴν ἰδικήν του ἀνάπτυξίν των, ἀλλὰ καὶ εἰς ἰδιώτας καλλιτέχνας πρὸς αὐτοτελῆ δημιουργίαν ἔργων προσωπικῆς κεραμεικῆς τέχνης καὶ καλλιτεχνικῆς πρωτοτυπίας. Ὁ «Κεραμεικός», τιμηθεὶς κατ' ἐπανάληψιν εἰς διαφόρους ἐν τῷ ἐσωτερικῷ καὶ ἐξωτερικῷ ἐκθέσεις, συνέβαλεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν οὐ μόνον τῆς ἀγγειοπλαστικῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ τῆς τῶν ὑαλοχρώμων διακοσμητικῶν παραθύρων, τῶν τόσον συνηθιζομένων ἄλλοτε, ὅπως εἴδομεν, εἰς τὰ παλαιὰ ἀρχοντόσπιτα τῆς Ἑλλάδος, διὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν ὁποίων κατασκευάζει μὲν τοὺς κλιβάνους, διευκολύνει δὲ ἐν γένει τὰς ἀνάγκας τῶν καλλιτεχνῶν τῶν καταγινομένων εἰς τὸν κλάδον τοῦτον τῆς ἐφηρμοσμένης διακοσμητικῆς. Μεταξὺ τῶν καλλιτεχνῶν, οἵτινες εὐδοκίμως κατέγιναν, ἀναφέρομεν τὸν πρῶτον καὶ πρὸ ἐτῶν εἰδικῶς ἀσχοληθέντα καὶ μελετήσαντα τὴν τεχνικὴν ταύτην Στ. Ξενόπουλον, καθὼς καὶ τοὺς Ν. Ροΐμπην καὶ Κ. Βαλσαμάκην.

Εἰς τὴν ποιότητα τῶν μικρασιατικῶν ἀνάγονται κυρίως τὰ προϊόντα τῆς σημερινῆς ἑταιρείας «Κιουτάχεια», δυνάμενα νὰ καταταχθῶσι μεταξὺ τῶν ἀνωτέρων δημιουργημάτων τοῦ κλάδου τούτου τῆς ἀνατολικῆς τέχνης, ὑπερτεροῦντα δ' ἐν πολλοῖς καὶ τῶν μικρασιατικῶν ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τῆς χρησιμοποιουμένης διὰ τὰ πιάτα καὶ τὰ πλακάκια μάζης καὶ ὡς πρὸς τὴν κατασκευήν.

Ἡ μεταφύτευσις εἰς τὴν Ἑλλάδα τῆς παλαιᾶς αὐτῆς ἐπεσμαλτωμένης χειροτεχνικῆς κεραμεικῆς, ἥτις ἐχρειάσθη εἰς τὸν τόπον της αἰῶνας παραδόσεως ἵνα ἀναπτυχθῇ καὶ ἀκμάσῃ, ἀνυψώθη ἐντὸς ἐλαχίστου παρ' ἡμῖν εἰς ἐπίζηλον βαθμὸν τελειότητος, χάρις εἰς τὴν εὐγενῆ πρωτοβουλίαν τοῦ Μηνᾶ Πεσματζόγλου, ὅστις μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν καὶ παρὰ τὰς τόσον ἐκ τῆς τεχνικῆς τῶν ἀγγείων, ὅσον καὶ ἐξ οἰκονομικῶν συνθηκῶν δυσχερείας, ἐγκατέστησεν εἰς Τζιτζιφιὲς χειροκίνητον ἀγγειοπλαστικὸν ἐργαστήριον. Ἀναζητήσας τοὺς καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα διεσπαρμένους τότε τεχνίτας τῆς Ἀνατολῆς καὶ συστήσας ἐξ αὐτῶν τὸν πρῶτον πυρῆνα, ἤρχισεν ἐκεῖ τὴν ἐπίπονον προσπάθειαν ἐξευρέσεως τῶν καταλλήλων ὑλικῶν (πηλοῦ, χρωμάτων, ὑαλωμάτων), ἅτινα ἔπρεπε νὰ συνδυάζωνται καὶ συναρμόζωνται μεταξύ των, ἵνα ἀποδώσουν τὴν ἑνιαίαν διὰ τὴν συγκράτησιν τῶν ἀγγείων συνεκτικότητα. Ὁ πρωτόγονος τρόπος τῶν δοκιμῶν, ἐξαρτώμενος ὅλως ἐξ ἐμπειρικῶν γνώσεων, ἦτο φυσικὸν νὰ ἐπαγάγῃ καταστροφὰς εἰς σειρὰς ὅλας ἀγγείων κατὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους δοκιμάς, ἕως οὗ, τέλος, μετὰ πλείστους ἐλέγχους ἑλληνικῶν χωμάτων, ἰδιαιτέρως τῆς Μήλου καὶ τῆς Εὐβοίας, κατέληξεν ὄχι μόνον εἰς τὴν ἀποκρυστάλλωσιν εἰδικῶν συνδυασμῶν καὶ προσαρμογῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἐπιτυχίαν νέων τοιούτων διὰ τῶν ἰδιοτήτων, τὰς ὁποίας τοῦ παρέσχον αἱ ἔρευναι καὶ αἱ θαυμασταὶ ποιότητες τῶν πηλῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἡδραιώμενον οὕτω περὶ τὸ 1925 τὸ ἐργαστήριον τῆς «Κιουταχείας», ἐγένετο ἀνώνυμος ἑταιρεία ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Μηνᾶ Πεσματζόγλου καὶ κατώρθωσε ν' ἀναπτύξῃ σημαντικῶς τόσον τὰς ἐγκαταστάσεις του καὶ τὸ προσωπικόν, ὅσον καὶ τὴν παραγωγὴν καὶ τελειοποίησιν τῶν δημιουργημάτων του, νὰ κατακτήσῃ δὲ ἐντὸς ὀλίγου τὴν ἐπιτόπιον ἀγοράν, ν' ἀντιπροσωπεύσῃ ἀξίως τὴν ἑλληνικὴν ἀγγειοπλαστικὴν εἰς διαφόρους ἐν τῷ ἐσωτερικῷ καὶ ἐξωτερικῷ ἐκθέσεις καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐπίμονον τῶν προϊόντων του ζήτησιν ὑπὸ τῶν ξένων ἀγορῶν, ἰδίᾳ τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ἀμερικῆς, αἱ ὁποῖαι ἀπορροφοῦν ὁλόκληρον τὴν παραγωγήν του, ἀνακοπεῖσάν πως μόνον συνεπείᾳ τῆς προσφάτου οἰκονομικῆς κρίσεως. Τὸ διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν προϊόντων τῆς «Κιουτάχειας» χρησιμοποιούμενον ὑλικὸν εἶναι ἡ καολίνη τῆς Μήλου ἀναμιγνυομένη, διὰ τὴν συγκρότησιν τῆς μάζης, μετὰ λευκῆς πλαστικῆς ἀργίλλου. Ἡ κατεργασία καὶ ἐπεξεργασία τῶν ἀγγείων της, ἀπολύτως χειροτεχνική, ἀπὸ τὸ πλάσιμον τῆς μάζης, τῆς μορφοποιήσεώς της εἰς ξύλινον χειροκίνητον τροχὸν καὶ τοῦ ψησίματός της εἰς τὸν ἁπλοϊκὸν φοῦρνον, ἀποδιδομένη διὰ τῆς χειρὸς μέχρι καὶ τῆς ἐλαχίστης λεπτομερείας, εἶναι ἀξία τοῦ μεγαλυτέρου ἐνδιαφέροντος καὶ ἀνάγεται εἰς τὰ εἴδη τῆς καθαρῶς καλλιτεχνικῆς πολυτελείας, χαρακτηριζομένης ὡς τοιαύτης καὶ παρ' εἰδικῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὰ ποικίλα διακοσμητικὰ προϊόντα της, ἀνθοδοχεῖα, διάφορα ἀγγεῖα, πιάτα ποικίλων σχημάτων καὶ μεγεθῶν, τὰ ἐσμαλτωμένα πλακίδια, αἱ λάμπαι, αἱ πλαφονιέραι καὶ τὰ πολύμορφα ἄλλα εἴδη ἐξωτερικοῦ καὶ ἐσωτερικοῦ διακόσμου, ἔχουν ἅπαντα γενικὴν ὁμοιομορφίαν καὶ ὁμοιογένειαν περὶ τὴν ἐκτέλεσιν καὶ ἀπόδοσιν. Διακρίνονται βέβαια εἰς αὐτὰ διάφοροι ρυθμοί, ἀλλ' ὅλοι κατὰ κατηγορίας καὶ κατατάξεις. Κατεβλήθη δηλαδὴ μετ' ἐπιτυχίας προσπάθεια, ὅπως διαμορφωθοῦν ἔργα μὲ διακοσμήσεις διαχωριζούσας τὰς παλαιὰς μικρασιατικὰς τεχνοτροπίας καὶ διακοσμήσεις τῶν διαφόρων μουσουλμανικῶν ρυθμῶν, εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν ὁποίων συνέτεινεν, ὡς γνωστόν, τὰ μέγιστα καὶ τὸ βυζαντινὸν κράτος, ἐπιζώσας δὲ ἐκ παραδόσεως εἰς τοὺς τεχνίτας τῆς σημερινῆς «Ἑλληνοκιουτάχειας». Οὕτω ἡ ἰδιαιτέρως προτιμωμένη διακόσμησις εἰς τὰ τεχνουργήματα τῆς «Κιουτάχειας», εἶναι ἡ ἑλληνο-ροδιακὴ-περσικὴ τῆς τελευταίας περιόδου, ἡ ἔχουσα τὸ βάθος λευκὸν-γαλακτῶδες καὶ ἀραιοτέραν, ἀλλ' αὐστηρῶς σχηματοποιημένην, τὴν ἐκ διαφόρων βλαστήσεων (φύλλων, φοίνικος, κυπαρίσσων, γαρυφάλλων, ρόδων, ὑακίνθων, μαργαριτῶν κλπ.) διακόσμησιν· ἐπίσης ἡ τῆς αὐτῆς καταγωγῆς λεπιδωτὴ διακόσμησις, προσδίδουσα, διὰ τῶν πολυχρώμων ἡμικυκλίων της, ἰδιαίτερον, πλουσιώτατον τρόπον διακοσμητικῆς ἐφαρμογῆς. Ἀλλὰ καὶ τὰς διαφόρους ἄλλας ἀνατολικὰς διακοσμήσεις, αἵτινες ἰδιαιτέρως τὴν χαρακτηρίζουν, ἔχει πλουσίως ἐκμεταλλευθῆ ἡ «Κιουτάχεια», ἀναδημιουργήσασα ἐπ' αὐτῶν ἐξαιρετικὰ ἰδικά της ἔργα ἀναπροσαρμογῆς τῶν μικρασιατικῶν ρυθμῶν.

Τὰ πλούσια καὶ ποικίλα χώματα τῆς Ἑλλάδος,

Digitized by Google

τὰ δυνάμενα νὰ τροφοδοτήσουν δεκάδα τοὐλάχιστον παρομοίων ἀγγειοπλαστικῶν ἐργαστηρίων, ἐπέτρεψαν, μετὰ τὴν πρώτην περίοδον τῶν δοκιμῶν, εἰς τὴν «Κιουτάχειαν», ὅπως, ἐκμεταλλευομένη ταῦτα, μεταχειρισθῇ πηλοὺς εἰδικοὺς διὰ τὰς ἐπεσμαλτωμένας πλάκας, ἄλλους διὰ τὰ ἐσμαλτωμένα ἀγγεῖα, ἄλλους διὰ τὸν ροδιακὸν ρυθμόν, τὸν μικρασιατικόν, τὸν νεοελληνικόν. Ἀλλὰ καὶ τοὺς ἑλληνικοὺς γεώδεις χρωματισμοὺς ἐξεμεταλλεύθη ἀφθόνως, δημιουργήσασα νέας ἀρχὰς ἀγγειοπλαστικῆς ἐπισμαλτώσεως, συνδυάζουσα καταλλήλως τὰς διαφόρους αὐτῶν χρωματικὰς ἀποχρώσεις. Καὶ οὕτω βλέπομεν εἰς τὰ ποικιλόχρωμα ἀγγεῖα της συνδυαζόμενα, ὅπως ποτὲ εἰς παλαιότερα ἔργα τῆς Κιουτάχειας, τὸ περίφημον κυανοῦν (περουζὲ) μὲ τὸ γλυκύτατον ροδιακὸν ἐρυθρὸν ἢ μὲ διαφόρους ὡραιοτάτας ὤχρας, εἰς δὲ τὰ μονόχρωμα τοιαῦτα πλουσιωτάτην ἐκμετάλλευσιν κυρίως τῶν κυανῶν ἀποχρώσεων, συνδυαζομένων πολλάκις μετὰ τοῦ πρασίνου, ἀπὸ τοῦ πλέον ἀνοικτοῦ μέχρι τοῦ βαθέος κυανοῦ, τοῦ ὁμοιάζοντος μὲ τὸ βυζαντινὸν κυανοῦν καὶ καταλήγοντος εἰς βαθυτάτας ἀνταυγείας, περίπου μαύρας.

Ἡ «Κιουτάχεια» συνετέλεσεν, ὅπως καὶ οἱ ἀρχιτέκτονες ἐπιδοθῶσιν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν πολυχρώμων καὶ μονοχρώμων πλακῶν καὶ πλακιδίων της, διακοσμοῦντες δι' αὐτῶν πλεῖστα ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ (φρίζες, φασάδες, τζάκια, λουτῆρας κττ.) οἰκιῶν, κυρίως δὲ πλεῖστα πολυτελῆ τζάκια, ὅπως τῶν Παλαιῶν Ἀνακτόρων, διαφόρων ὑποκαταστημάτων τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, ἀθηναϊκῶν οἰκιῶν κ. ἄ. Τέλος, διὰ τῆς ἐμμονῆς εἰς τὰς παλαιὰς παραδόσεις καὶ τῆς καθόλου ὑγιοῦς αὐτῆς προσπαθείας, ἐθεμελίωσεν, ἐντὸς βραχέος χρονικοῦ διαστήματος, νέας ἐντελῶς βάσεις κεραμεικῆς ἀναγεννήσεως, αἵτινες, ἐξελισσόμεναι καθ' ἑκάστην ὑπὸ τὰς ἐπιτοπίους συνθήκας καὶ προωθούμεναι, θὰ δημιουργήσουν συντόμως τὴν ἔκφανσιν καθαρῶς νεοελληνικοῦ ρυθμοῦ.

Εἰς τὴν κλάσιν τῶν πηλίνων, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνάγονται καὶ ὅλαι αἱ προμνημονευθεῖσαι κεραμεικαὶ-βιοτεχνίαι, αἱ ἐσπαρμέναι εἰς τὰ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀσχολούμεναι περὶ τὴν κατασκευὴν ἀγγείων καθημερινῆς καὶ εὐτελοῦς χρήσεως, διακρίνονται διὰ τὸν εἰδικῶς διακοσμητικὸν χαρακτῆρα τῶν ἔργων των κυρίως τὰ τέσσαρα ἀκόλουθα ἐργαστήρια: τὸ ἐργαστήριον Σκοπέλου «Νικόλ. Ρόδιος καὶ Υἱός», τὸ τῆς Μυτιλήνης τοῦ Ν. Κουρτζῆ, τὸ τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ Μηνᾶ Ἀβραμίδη καὶ τὸ τῆς ἑταιρείας «Κύκλωψ» (Γ. Βεντούρης καὶ Σια).

Τὸ πηλοπλαστικὸν ἐργαστήριον τῆς Σκοπέλου εἶναι δημιούργημα καὶ ἔργον τοῦ αὐτοδιδάκτου Νικολάου Γ. Ροδίου, γεννηθέντος ἐν Κύθνῳ, καταγομένου δ' ἐκ Ρόδου καί, συνεπῶς, ἔχοντος ἐκ κληρονομικότητος ἀνεπτυγμένην τὴν περὶ τὴν ἀγγειοπλαστικὴν ἀγάπην καὶ κλίσιν. Παρορμηθεὶς ἐκ τοῦ ἀκράτου πρὸς αὐτὴν ζήλου, ἠθέλησε, πρὸ τοῦ 1900, νὰ ἐπιτύχῃ ἔργα παρομοιάζοντα πρὸς τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ εἰς τὴν πηλοπλαστικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ λεπτότητα περὶ τὴν κατασκευήν. Μελετήσας τόσον τὰ ἐκλεκτὰ χώματα τῆς Σκοπέλου, ὅσον καὶ τὴν τεχνικὴν καὶ τὰ σχήματα τῶν ἀρχαίων ἀγγείων, κατώρθωσε, μετ' ἐπιμόνους δοκιμὰς καὶ προσπαθείας καὶ παρὰ τὰ πρωτόγονα καὶ ἁπλοϊκὰ μέσα, ὅπως ἐμβαθύνῃ εἰς τὸν τρόπον τῆς συστάσεως τῆς πλαστικῆς ζύμης καὶ τῆς διαπλάσεώς της εἰς λεπτοτάτας καὶ κομψοτάτας μορφὰς ἀγγείων, ἀναδειχθεὶς οὕτω ὁ τελειότερος Ἕλλην κάτοχος καὶ δεξιοτέχνης τοῦ πρωτογόνου χειροκινήτου τροχοῦ, φιλοτεχνήσας δὲ ἔργα παρεμφερῆ πρὸς τὴν ἀρχαίαν τεχνοτροπίαν. Χρησιμοποιεῖ τὰ κοινὰ καὶ ἐλαφρῶς ἐρυθρὰ χώματα τῆς Σκοπέλου καὶ μετατρέπει ταῦτα εἰς ζύμην ἀναλυομένην καὶ πάλιν εἰς ὕδωρ, ἣν περᾷ ἀπὸ λεπτὸν κόσκινον, πλάθων κατόπιν ἐπί τινα χρόνον διὰ τῶν χειρῶν καὶ καθιστῶν αὐτὸν κατάλληλον πρὸς διαμόρφωσιν. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Ν. Ρόδιος κατώρθωσε μόνος νὰ ἐξακριβώσῃ διὰ τῆς πείρας ὅτι, ἀφιεμένης τῆς ζύμης ἐπὶ ὅσον τὸ δυνατὸν μεγαλύτερον διάστημα χρόνου πρὸ τῆς μορφοποιήσεώς της ἐπὶ τοῦ τροχοῦ, ἀναπτύσσονται ζυμώσεις καὶ ὀργανικαὶ οὐσίαι, αἵτινες συντείνουν τὰ μέγιστα τόσον εἰς τὴν συνεκτικότητα τῆς ὕλης, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τελειοτέρων ἔργων. Διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς μάζης ἐπὶ τοῦ κοινοῦ περιστροφικοῦ τόρνου, τοῦ ἀποτελουμένου ἀπὸ κάθετον ἄξονα, εἰς τοῦ ὁποίου τὸ κάτω μέρος προσαρμόζεται εἷς ποδοκίνητος τροχὸς καὶ εἰς τὸ ἀνώτατον μικρὸς δίσκος ὁριζόντιος διὰ τὴν τοποθέτησιν τῆς ζύμης, ὁ Ν. Ρόδιος ἐφήρμοσε κανόνας ἐντελῶς ἀτομικῆς πείρας καὶ δεξιοτεχνίας, ἐπιτρέποντας νὰ κατασκευάζῃ μικροσκοπικὰ καὶ λεπτὰ ἀγγεῖα καταπλήσσοντα ὡς ἔργα πλαθόμενα διὰ τῆς χειρὸς καὶ ἀναγόμενα πλέον εἰς τὰ κομψοτεχνήματα τῆς ἀγγειοπλαστικῆς τὰ θέλγοντα τὸν ὀφθαλμόν. Τοιαῦτα κατασκευάζονται σήμερον μόνον παρ' ὡρισμένων Ἰταλῶν τεχνιτῶν καὶ προσφέρονται συνήθως εἰς τὴν Πομπηΐαν ὡς ἀναμνηστικά. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα, συνήθως δοχεῖα ἀρχαιοελληνικοῦ τύπου, πρὶν ξηρανθοῦν ἐντελῶς, τὰ ἐπεξεργάζεται ἐκ νέου, τοποθετεῖ τὰς διαφόρους μικρὰς λαβάς των, τὰ χρωματίζει μὲ γεώδη ἐπιστρώματα, κεραμόχροα ἢ μέλανα, ἰδίας του ἐπινοήσεως, καὶ ὅταν ἀποκτήσουν τὴν ἀπαιτουμένην συνοχήν, ὥστε νὰ μὴ μεταβάλλωνται, τὰ ὑποβάλλει εἰς δευτέραν τόρνευσιν καί, ἀφοῦ ξηρανθοῦν τελείως, τὰ τοποθετεῖ εἰς τὸν κλίβανον. Τὸ στιλπνὸν κεραμόχρωμά των, καθὼς καὶ τὸ μέλαν τοιοῦτον, ἰδιαιτέρως δὲ τὸ εἰδικὸν ἐπίχρισμα τοῦ βερνικίου, τοῦ προσαρμοζομένου εἰς τὰ μελανὰ δοχεῖα, εἶναι προσωπικαὶ ἐφαρμογαὶ τοῦ Ν. Ροδίου, ἀνακαλύψαντος, ἄνευ οὐδεμιᾶς χημικῆς γνώσεως, τὸ πραγματικὸν ἀρχαῖον μαῦρον βερνίκιον. Ἂν καὶ τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ δὲν φέρουν κανένα διάκοσμον, μολαταῦτα ὁ ὅλως ἰδιαίτερος τρόπος τῆς κατασκευῆς των ἔχει καλλιτεχνικὴν ἔκφανσιν, διὸ καὶ κατατάσσονται μεταξὺ τῶν διακοσμητικῶν κεραμουργημάτων ἰδιοτύπου τεχνικῆς καὶ προορισμοῦ. Ὁ Ρόδιος μετέδωσε τὴν τέχνην του εἰς τοὺς δύο υἱούς του, ἀναδειχθέντας ὡς ὁ πατήρ, ὅστις, ἐργαζόμενος ἀθορύβως πρὸ τριακονταπενταετίας, ὑπῆρξεν ὁ μόνος ἀγγειοπλάστης ὁ ἀντιπροσωπεύσας τῷ 1907 τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν γαλλικὴν ἔκθεσιν τοῦ Μπορντῶ, Λαβών, τελευταίως, μέρος εἰς ὅλας τὰς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ καὶ ἐσωτερικῷ ἐκθέσεις καὶ βραβευθείς, κάμνει μεγάλην παραγωγὴν ἔργων ἀποστελλομένων εἰς Ἀθήνας καὶ εἰς τὰς κυριωτέρας πόλεις τῆς Ἑλλάδος, ἀπασχολεῖ δὲ εἰς τὸ ἐργαστήριόν του, ἐκτὸς τῶν δύο υἱῶν του, καὶ τρεῖς ἐργάτιδας.

Τὰ ἀγγεῖα τοῦ Ροδίου, κινήσαντα τελευταίως τὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν, παραλαμβάνονται παρ' αὐτῶν εἰς Ἀθήνας ἕτοιμα ψημένα (ἰδιαιτέρως τὰ μέλανα) καὶ λόγῳ τοῦ εὐχαράκτου τῆς μάζης των, χαράσσονται διὰ μικρᾶς αἰχμῆς ἐπ' αὐτῶν διάφοροι παραστάσεις. Τὰ λεπτὰ αὐτὰ χαράγματα, ἐκτελούμενα ἐπὶ τοῦ μέλανος ἐπιχρίσματος, ἀναδεικνύουν τὸ ἐσωτερικόν, ἐλαφρῶς ἐρυθρόν, βάθος τοῦ ἀγγείου καὶ παρουσιάζουν οὕτω ἐξαιρετικῶς αἰσθητικὴν ἐμφάνισιν.

Τὰ λαϊκὰ διακοσμητικὰ προϊόντα τοῦ ἐργαστηρίου Μυτιλήνης Ν. Κουρτζῆ ἔχουν τὴν μᾶζαν ἠμίλευκον, καλυπτομένην μὲ διαφανὲς μολυβδοῦχον ὕάλωμα, ὑπὸ τὸ ὁποῖον διαφαίνεται ἡ πολύχρωμος διακόσμησίς των, ἀποτελουμένη ἐξ ἀνθέων καὶ διαφόρων ἄλλων φυλλωμάτων καὶ βλαστήσεων. Ἡ κατασκευὴ των ὅσον καὶ αἱ διακοσμήσεις των ἔχουν τὴν ἀφέλειαν καὶ τὴν δροσερότητα τῆς αὐθορμήτου τέχνης, ἀποτελοῦσαι τὸ ἐξαιρετικὸν συστατικὸν τοῦ θελγήτρου καὶ τῆς πρωτοτυπίας των. Ἡ ποιότης των μολαταῦτα ἠδύνατο, ἐξελισσομένη, ν' ἀποδώσῃ ἔργα ὄχι μόνον ἀσυγκρίτως καλύτερα, καθότι ἡ μᾶζα των εἶναι ἐπιδεκτικὴ μεγάλης ἐξελίξεως, ἀλλὰ καὶ τελειότατα, δυνάμενα νὰ διαμορφωθοῦν εἰς κεραμουργήματα παρόμοια πρὸς τὰ τῆς μικρασιατικῆς ποιότητος· ἀλλὰ πρὸς τοῦτο θ' ἀπῃτεῖτο μεγάλη προσπάθεια.

Τὰ κεραμουργήματα τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Μικρασιάτου Μηνᾶ Ἀβραμίδη εἶναι σχεδὸν ἀνάλογα πρὸς τὰ τῶν Δαρδανελλίων, τὰ *τσανακαλιώτικα*. Διατελέσας οὗτος εἷς ἐκ τῶν πρώτων τεχνιτῶν τῆς «Κιουτάχειας», μετέβη ἀργότερον εἰς Θεσσαλονίκην, ὅπου, μὴ δυνάμενος νὰ ἔχῃ εἰς τὴν κατοχήν του τὴν ἀπαιτουμένην λευκὴν ἄργιλλον, ὑλικὰ καὶ ἴδιον ἐργαστήριον διὰ τὴν κατασκευὴν ἔργων τῆς ἀνωτέρας μικρασιατικῆς ποιότητος, ἐστηρίχθη εἰς τ' ἀφθονοῦντα ἐν Ἑλλάδι ἐρυθρὰ χώματα, ἀποδίδοντα ἐπίσης μᾶζαν λεπτοτάτην καὶ στερεωτάτην. Χρησιμοποιῶν τὸν φοῦρνον τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ κεραμοποιείου, ἐπεξεργάζεται ὅλα τὰ ἀγγεῖά του χειροτεχνικῶς μέχρι καὶ τῆς ἐλαχίστης λεπτομερείας, παρασκευάζων καὶ σμάλτα τὰ πολύχρωμα ἐπιχρίσματα των ἀπὸ διαφόρους πυριτολίθους. Τὰ ἐσμαλτωμένα ἀγγεῖα τοῦ Ἀβραμίδη (πιάτα καὶ διάφορα δοχεῖα) ἔχουν ἅπαντα ἀξιολογωτάτην ἀπόδοσιν καὶ καλλιτεχνικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ διακόσμησιν. Ἐξαιρετικὰ εἶναι τὰ ἐγχάρακτα πολύχρωμα διακοσμητικὰ του θέματα (πτηνά, θηρία, ἀνθρωπόμορφα τέρατα), διαγραφόμενα δι' ἐγχαράξεως ἐπὶ τοῦ πηλοῦ, ἀριστοτεχνικῶς ἐφαρμοζόμενα καὶ συνεχίζοντα τὴν παλαιοτάτην παράδοσιν τῶν ἐγχαράκτων ἀγγείων τῆς βυζαντινῆς τέχνης, τὴν ἀπαντῶσαν εἰς πολλὰ τσανακαλιώτικα ἔργα καὶ εἰς διάφορα σύγχρονα τῶν ἁπλοϊκῶν πηλοπλαστικῶν ἐργαστηρίων τῆς Ἑλλάδος.

Εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ Ἀνώνυμος Κεραμουργικὴ Ἑταιρεία ὁ «Κύκλωψ» (Γ. Βεντούρης καὶ Σια) ἤρχισε πρὸ διετίας περίπου καὶ τὴν ἐπεξεργασίαν πηλίνων εἰδῶν διακοσμητικῆς χρήσεως. Τὰ πήλινα αὐτὰ ἔργα ἀξίζουν ἰδιαιτέρας προσοχῆς διὰ τὴν ποιότητα τῆς μάζης των, ἀποτελουμένης ἀποκλειστικῶς ἀπὸ χώματα εὑρισκόμενα εἰς τὰ περίχωρα τῶν Ἀθηνῶν, εἰδικώτερον εἰς τὴν Καλογρέζαν καὶ τὶς Κουκουβάουνες. Τὰ χώματα αὐτὰ ψημένα ἀποδίδουν κόκκινον χρωματισμὸν καὶ μᾶζαν λεπτόκοκκον, στερεωτάτην, δυναμένην νὰ θεωρηθῇ ὡς ὑλικὸν ἐπιτρέπον εὐρυτάτην ἐξέλιξιν. Οὕτω, ἐκ τῶν 350 ἐργατῶν, τοὺς ὁποίους ὁ «Κύκλωψ» ἀπασχολεῖ, πολλοὶ καταγίνονται εἰς τὸ νὰ κατασκευάζουν ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ὑλικοῦ ἔγχρωμα ὑαλωμένα προϊόντα μέ, διαφανῆ ἢ ἀδιαφανῆ, στερεώτατα ὑαλώματα, κατάλληλα δι' ὁποιανδήποτε οἰκιακὴν χρῆσιν. Τὰ κατασκευάσματα αὐτά, πλουσιώτατα εἰς ποικιλίαν μονοχρώμων χρωματικῶν διαβαθμίσεων, εἶναι κυρίως τὰ ἀκόλουθα: μονόχρωμα ὑαλωμένα πλακίδια ἐσμαλτωμένα εἰς διαφόρους χρωματισμούς, ἀνθοδοχεῖα, γλαστροθῆκαι καὶ πίθοι διὰ κήπους, ἀγαλματίδια, ὑαλωμένοι ἔγχρωμοι πλίνθοι κ. ἄ. Τὰ πλακίδια ἔχουν ἐφαρμοσθῆ εἰς πλείστας οἰκοδομικὰς διακοσμήσεις, ἐξωτερικὰς καὶ ἐσωτερικάς, ἀρέσκοντα ἰδιαιτέρως καὶ ἀποδίδοντα καλλιτεχνικὴν ἐντύπωσιν μὲ τὴν ποικιλίαν τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ χρωματισμοῦ των εἰς τὰς διαφόρους διαβαθμίσεις τοῦ τόνου. Ἰδιαιτέρως προτιμῶνται αἱ διάφοροι ἀποχρώσεις τοῦ κυανοῦ χρωματισμοῦ, τοῦ ἔχοντος καὶ τοπικόν τινα ἀνατολικὸν χαρακτῆρα. Τὰ ἀνθοδοχεῖα παρουσιάζουν μεγάλην ποικιλίαν σχημάτων καὶ μονοχρώμων χρωματισμῶν, διαβλέπεται δὲ εὐρεῖα χρησιμοποίησίς των εἰς τὰς διαφόρους γλαστροθήκας καὶ τὰ μεγάλα ὑαλωμένα ἔγχρωμα πιθάρια πρὸς διακόσμησιν διαδρόμων, κήπων, στοῶν κττ., τῶν ὁποίων δεῖγμα ἔχομεν ἤδη ἐν τῷ κήπῳ τοῦ Ζαππείου. Αἱ ἐσμαλτωμέναι πλίνθοι (τοῦβλα) εἶναι ἐκ τῶν ὡραιοτέρων κατασκευασμάτων τοῦ «Κύκλωπος», κτιζόμεναι δὲ μὲ κοινὰς ἰσομεγέθεις πλίνθους καὶ τοποθετούμεναι ἐναλλὰξ μετ' αὐτῶν, ἀποδίδουν οἰκοδομικὴν διακοσμητικὴν ἐμφάνισιν ἀξίαν πολλῆς προσοχῆς. Διὰ τῶν ἐγχρώμων αὐτῶν πλίνθων κατεσκευάσθησαν ἤδη ἐν Ἀθήναις πλεῖστα τζάκια, παρουσιάζοντα ὄχι μόνον αἰσθητικὴν ἐντύπωσιν ἀξιοσημείωτον, ἀλλὰ καὶ εὐκολίαν καὶ τελειότητα εἰς τὴν ἐφαρμογήν, ἀντικαθιστῶσαι δὲ συχνάκις τὰ πλουσιώτερα εἰς διακοσμητικὴν ἐμφάνισιν πλακίδια, λόγῳ τῆς στερεότητός των, τῆς εὐκολίας εἰς τὴν ἐφαρμογὴν καὶ τῆς εὐθηνῆς τιμῆς. Τέλος ὁ «Κύκλωψ», κατευθυνόμενος τελεσφόρως παρὰ τοῦ διευθυντοῦ αὐτοῦ καὶ ἐπιστήμονος Ἰ. Σολωμοῦ καὶ τοῦ τεχνικοῦ συμπράττοντος συμβούλου Α. Δαρίγου, ἤρχισε τελευταίως νὰ μελετᾷ τὴν ἐφαρμογὴν εἰς τὰ ἔργα του καὶ πολυχρώμων διακοσμητικῶν σχεδίων.

Παρεμφερῆ πρὸς τὰ ἀνωτέρω κεραμικὰ διακοσμητικὰ δημιουργήματα τῆς Ἑλλάδος ὑπάρχουν καὶ διάφοροι κεραμικαί, οὕτως εἰπεῖν, ἐφαρμογαί, ἀναφανεῖσαι τελευταίως. Οὕτως οἱ ἀδελφοὶ Προκοπίου ἐφήρμοσαν μίαν ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἐπὶ ἑτοίμων ψημένων δοχείων δι' ἐπιθέσεως μίγματος, τὸ ὁποῖον, τεχνηέντως σκαλιζόμενον καὶ χρωματιζόμενον, ἀποδίδει ὀξειδώσεις διαφόρων τόνων. Ἡ τεχνοτροπία αὕτη, καθὼς καὶ αἱ διάφοροι ἐγχάρακτοι διακοσμήσεις τῶν ἀγγείων, αἱ χρωματικαί των διαβαθμίσεις καὶ ὀξειδώσεις, ἀποδίδουν αἰσθητικὴν ἐμφάνισιν ἀρέσκουσαν ἰδιαιτέρως. Παρόμοια τὰ τοῦ Κ. Γιαννούλη, χρωματίζοντος εἰς διαφόρους τόνους, μὲ εἰδικὰς λάκας, ποικίλα ἀνθοδοχεῖα, πιάτα κττ.

9) ***Μεταλλουργική.*** Τὰ χάλκινα, ὀρειχάλκινα καὶ κασσιτέρινα σκεύη κατεσκευάζοντο ἀπὸ εἰδικοὺς τεχνίτας, τοὺς καζαντζῆδες, μπακιρτζῆδες, χαλκωματᾶδες, μπουρντζᾶδες, σιδερᾶδες, καλαϊτζῆδες κ. ἄ., λαμβάνοντας τὴν ἐπωνυμίαν ἀναλόγως πρὸς τὸ παρ' αὐτῶν κατεργαζόμενον μέταλλον καὶ εἰδικωτέραν τοιαύτην σχετιζομένην πρὸς τὴν ἐξειδίκευσίν των, καθώς: καμπαναατζῆδες (διὰ τὰς καμπάνας), γανωτζῆδες (διὰ τὸ γάνωμα), τουφεκτσῆδες (διὰ τὰ τουφέκια, τὰς λάμας καὶ τὰ σπαθιά), κουδουνᾶδες καὶ κυπρᾶδες (διὰ τὰ κουδούνια τῶν ζῴων, προβάτων, αἰγῶν κττ.), καρφιᾶδες (διὰ τὰ καρφιά), μαχαιρᾶδες (διὰ τὰ μαχαίρια), ψαλιδᾶδες (διὰ τὰ ψαλίδια) κ. ο. κ. Οἱ τεχνῖται οὗτοι εἶχον μόνιμα ἐργαστήρια εἰς πολλὰς πόλεις καὶ πρὸ πάντων εἰς τὴν Ἤπειρον (Ἰωάννινα, Ἄρταν), τὴν Μακεδονίαν (Θεσσαλονίκην, Βέρροιαν), εἰς τὴν Θεσσαλίαν (Λάρισαν, Τρίκκαλα, Τύρναβον, Βόλον), εἰς τὴν Πελοπόννησον (Στεμνίτσαν, Δημητσάναν, Τρίπολιν), εἰς πολλὰς νήσους (Χίον, Κύπρον, Κρήτην), εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Σμύρνην καὶ τὰς Ἀθήνας. Τὰ ἐργαστήριά των, καζαντζίδικα ἢ μπακιρτζίδικα, ἦσαν συγκεντρωμένα πάντοτε εἰς ὡρισμένας ὁδοὺς τῆς πόλεως, ὅπως καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς τὴν Θεσσαλονίκην εὑρίσκονται πλησίον τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων (Καζαντιλὰρ-τζαμί), ἤδη ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, εἰς τὰς Ἀθήνας εἰς τὴν ὁδὸν Ἡφαίστου καὶ ἐπίσης εἰς ὡρισμένας ὁδοὺς τῶν Ἰωαννίνων, Ἄρτης, Τρικκάλων κ.ἄ. Τὰ δημιουργήματά των ἐσ[...] λοντο πρὸς πώλησιν εἰς ἀγορὰς καὶ πανηγύρεις ὅπως καὶ σήμερον εἰς τὰς μεγάλας π.χ. πανηγύρεις τῆς Κονίτσης, τῆς Λαρίσης, τοῦ Βόλου, τῶν Τρικ[κά]λων, τῶν Θηβῶν, τῆς Λεβαδείας κ. ἄ. Πολλοὶ ὁμ[...] καζαντζῆδες, περιοδεύοντες ἀνὰ τὰς διαφόρους πόλεις τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἐπ[...] λουν, κατεσκεύαζον καὶ ἐπιδιώρθουν τὰ διάφορα μετάλλινα σκεύη, τινὲς δ' ἐξ αὐτῶν ἐγκατεστάθησαν ὁριστικῶς εἰς μέρη ὅπου ὑπῆρχεν ἐργασία. Τοιουτοτρόπως ἐξηγεῖται ἡ ὁμοιομορφία τῶν τ[ύ]πων ὄχι μόνον εἰς ὅλην σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα κ[αὶ] τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Βαλκανικὴν εἰς τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς τέχνης, τὸ ὁποῖον συχνὰ ἀντικαθιστᾷ τὰ ἀγγειοπλαστικὰ τῆς οἰκιακῆς χ[ρή]σεως δοχεῖα εἰς τὴν βόρειον κυρίως Ἑλλάδα.

Τὰ σκεύη ταῦτα εἶναι ἐσφυρηλατημένα ἢ [...]

Digitized by Google

καὶ ὁ διάκοσμός των συνήθως χαρακτὸς καὶ σπανιώτερον ἀνάγλυφος ἢ τρυπητός. Τὰ διακοσμητικά των θέματα ἐνθυμίζουσι βυζαντινὰ καὶ ἀνατολικὰ πρότυπα. Τὰ πλέον συνήθη εἶναι: συνθέσεις ἀπὸ σχηματοποιημένα ρόδια, παλμέδες, ρόδακες, κυπαρίσσια, κλωνάρια καὶ λουλούδια, συνδυασμένα μὲ γεωμετρικὰ σχέδια, φανταστικὰ κτήρια παριστῶντα ἐκκλησίας καὶ μοναστήρια, ὡς καὶ τὴν πεντάλφαν, τὴν θεωρουμένην καὶ ἐν τῇ λαϊκῇ δυσειδαιμονίᾳ ὡς σύμβολον ἀγαθοῦ. Πολλάκις εὑρίσκομεν, εἰς τὰ χυτὰ κυρίως, βυζαντινὰ θέματα μὲ παραστάσεις ἁγίων, κατὰ προτίμησιν τοῦ ἁγίου Δημητρίου καὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου, χωρὶς νὰ λείπῃ καὶ ὁ δικέφαλὸς ἀετός, συχνάκις δὲ ἀναγεγραμμένον εἰς βυζαντινὴν γραφὴν καὶ χρονολογίαν τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτου ἢ τοῦ κατασκευαστοῦ.

Ἀπὸ ἐσφυρηλατημένον χαλκὸν κατασκευάζονται ἀπὸ τοὺς χαλκωματᾶδες καὶ γανώνονται ἀπὸ τοὺς καλαϊτζῆδες ἢ γανωτζῆδες τὰ χάλκινα *πιάτα*, τὰ *ταψιά*, οἱ *τάψες*, αἱ *σιδερογαβάθες* μὲ τὸ σκέπασμα ἢ μὲ τὸ χερούλι, τὰ *μπρίκια*, τὰ *κακάβια*, τὰ *γκιούμια*, τὰ *θερμάρια*, τὰ *μπακράτσια*, οἱ *μαστραπᾶδες*, τὰ *σαχάνια*, τὰ *καζάνια*, τὰ *χαρανιά*, τὰ *λεγενόμπρικα*, τὰ *σινιά*, τὰ *λυχνάρια*, τὰ *θυμιατά*, οἱ *κατσανιὲς* ἢ *σεφὲρ-τάσια*, διὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ φαγητοῦ, κ. ἄ. Ἀπὸ τοὺς ἰδίους χύνονται ἐξ ὀρειχάλκου, μολύβδου καὶ κασσιτέρου ἄλλου εἴδους *σιδερογαβάθες*, *γουδιά*, *θυμιατά*, *πολυέλεοι*, *σαμντάνια*, *καντιλέρια*, *λυχνάρια*, *μανουάλια*, *χαλκᾶδες* ἢ *πορταβέλες* διὰ τὰς θύρας, καθὼς καὶ οἱ *μολυβδᾶδες*, δηλαδὴ τὰ *κρυαντήρια*, τὰ *παγούρια* καὶ τόσα ἄλλα εἴδη τῆς τέχνης ταύτης. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ μεταχειρίζονται διὰ στολισμὸν τῆς οἰκίας, ἄλλα δὲ διὰ τὰς καθημερινάς των ἀνάγκας: τὸ φαγητόν, τὴν μεταφορὰν τοῦ ὕδατος κ.τ.τ. Τὸ *λεγενόμπρικο* ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ *λεγένι* (τὴν λεκάνην) καὶ τὸ *μπρίκι* καὶ χρησιμεύει διὰ νίψιμον, τὸ δὲ λεγένι σκεπάζεται μὲ τὸ *καφάσι*, τὸ ὁποῖον ἔχει τρυπητὰ σχέδια καὶ χρησιμεύει διὰ τὴν ἐναπόθεσιν τοῦ σάπωνος. Τὰ *λεγενόμπρικα*, γνωστότατα ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν, φαίνεται νὰ ἔχουν παλαιοτάτην παράδοσιν καὶ δὴ μινωϊκήν· εἶναι ἀπὸ τὰ ὡραιότερα σκεύη τὰ συναντώμενα εἰς τὴν Ἀνατολήν, πολλάκις δὲ τὰ ἐκλεκτότερα ἐξ αὐτῶν, προοριζόμενα διὰ τὸ νίψιμον τῶν χειρῶν τῶν εἰς γεῦμα ἐπισήμων προσκεκλημένων, εἶναι ἀργυρᾶ ἢ ἐπίχρυσα καὶ κεκοσμημένα διὰ σμάλτου. Τὰ *σινιά*, χάλκινοι μεγάλοι στρογγύλοι δίσκοι, ἔχοντες κυρτὸν τὸν γῦρον κατὰ ἓν ἑκατοστόν, χρησιμεύουσι, κυρίως, διὰ νὰ ψήνωσι τὰς πίττας καὶ νὰ στεγνώνωσι τὰ χαϊμαλιά, τὰ σουτζούκια, τὰς μουστόπιττας, τὸν νισεστὲν κ. ἄ. Τὰ καλὰ σινιὰ ἔχουσι πλούσια χαρακτὰ ποικίλματα, κρέμανται εἰς τοὺς τοίχους πρὸς διάκοσμον, καὶ ἄλλα μὲν χρησιμεύουν διὰ νὰ μεταφέρουν τὰ κόλλυβα εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἄλλα δέ, ἀναλόγως τῶν συνηθειῶν, κατὰ τὰς ἑορτὰς καὶ τοὺς γάμους, διὰ νὰ μεταφέρουν πολύτιμα προικῷα ἀντικείμενα, γλυκίσματα, κουλοῦρες κλπ. Τὰ ὡραιότερα καὶ μεγαλύτερα ἐξ αὐτῶν, διαμέτρου 1.50 περίπου, μεταχειρίζονται κατὰ τὰς ἐπισήμους ἡμέρας καὶ ὡς τραπέζας, τοποθετοῦντες ταῦτα ἐπὶ σταυρωτῶν ξυλίνων τριπόδων. Τὰ σινιά, ἐκ τῶν χαρακτηριστικωτέρων καὶ πλέον ἰδιοτύπων σκευῶν τῆς οἰκίας, συνηθίζονται εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολήν, φέρουν συνήθως εἰς τὸ κέντρον τὴν πεντάλφαν καὶ εἰς τὰ περιθώρια ἐπιγραφὰς καὶ χρονολογίας. Τὰ *θυμιατὰ* ἢ *λιβανιστήρια*, ὀρειχάλκινα ἢ χάλκινα, εὑρίσκονται ἀπανταχοῦ ἐν μεγάλῃ ποικιλίᾳ εἰς τὰ σχήματα, τὸν διάκοσμον καὶ τὸ ὑλικόν. Τὰ ἁπλούστερα εἶναι πήλινα, τὰ καλύτερα ὀρειχάλκινα, ἀργυρᾶ ἢ ἐπίχρυσα, καὶ ἐσμαλτωμένα, ἔχουσι δὲ λεπτοτάτην ἐπεξεργασίαν ἀνάγλυφον καὶ συνηθέστερον διάτρητον μὲ γεωμετρικὰ σχέδια, κλώνους καὶ ἄνθη. Τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν ἔχουσι τὰ παλαιὰ βυζαντινὰ σχήματα μὲ τὴν στρογγυλὴν βάσιν, τὴν καταλήγουσαν εἰς ὁριζοντίαν πλάκα, εἰς τὸ μέσον τῆς ὁποίας εἶναι τὸ δοχεῖον διὰ τὴν ἐναπόθεσιν τῶν κορβούνων καὶ τοῦ λιβανιοῦ. Οἱ *μολυβδᾶδες*, τὰ *κρυαντήρια* ἢ *κροντήρια* καὶ τὰ *παγούρια* χρησιμοποιοῦνται διὰ τὸ ρακί. Τὰ μεγαλύτερα κρυαντήρια περιλαμβάνουσι μίαν ἢ δύο ὀκάδας καὶ ἔχουσι χειρολαβὰς μὲ ἰδιότυπα σχήματα, ἀποληγούσας εἰς κεφαλὰς φανταστικῶν θηρίων. Ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ ἐπιφάνειά των ἔχει χυτὰ κοσμήματα κατειργασμένα μὲ τὸ καλέμι, ὅπως κλωνάρια, ροζέτες εἰς ἀνατολικὸν ρυθμὸν καὶ διαφόρους ἄλλας παραστάσεις, ὡς τὴν ἀνάληψιν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, τὸν δικέφαλον ἀετὸν κ. ἄ. Τὰ παγούρια ἔχουσι ποικίλα σχήματα· ἄλλα εἶναι στρογγύλα καὶ ἄλλα πάλιν ἔχουσιν ὀρθογώνιον τὴν βάσιν καὶ εἶναι καμπύλα, διὰ νὰ ἐφαρμόζωνται εἰς τὸ σῶμα ὅταν τὰ τοποθετοῦν οἱ χωρικοὶ εἰς τὸ ζωνάρι των, φέρουν δὲ συνήθως παραστάσεις ἁγίων, ἰδίως τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἢ τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Κρυαντήρια καὶ παγούρια εὑρίσκομεν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα, πολλάκις δὲ ἐπενδεδυμένα μὲ χρωματιστὰ δέρματα. Εἰς τὴν Στεμνίτσαν πρὸ δεκαπέντε περίπου ἐτῶν κατεσκευάζοντο εἰς τρία μεγέθη· ὅσα εἶχον χωρητικότητα ἑκατὸν πεντήκοντα δραμίων ὠνομάζοντο *καρτεροῦλες*, τὰ ὀλίγον μεγαλύτερα *γύψοι* καὶ τὰ τῶν δύο ὀκάδων *κροντήρια*. Εἰς τὰ Τρίκκαλα καὶ εἰς τὴν Βόρειον Ἑλλάδα κατασκευάζονται ἀκόμη παγούρια μὲ ἑλληνικὰς ἐπιγραφὰς καὶ ἀποστέλλονται πρὸς πώλησιν εἰς διαφόρους ἀγορὰς καὶ πανηγύρεις, ὡς καὶ εἰς ὁλόκληρον τὴν Βαλκανικήν, ἂν καὶ ξένοι εἰδικοὶ θεωροῦν τὰ ὀλίγα εὑρεθέντα εἰς Σερβίαν ὡς σπάνια ἀντικείμενα λαϊκῆς τέχνης δυτικῆς προελεύσεως, παρὰ τὰς ἑλληνικάς των ἐπιγραφὰς καὶ παραστάσεις. Διὰ φωτισμὸν μεταχειρίζονται τὰ *λυχνάρια*, τὰ ὁποῖα εἶναι χάλκινα ἢ ὀρειχάλκινα, συχνάκις δὲ καὶ πήλινα, ἔχοντα ἕνα ἢ δύο φυτίλια καὶ κρεμώμενα ἀπὸ ἄγκιστρον συνήθως εἰς τὸ τζάκι ἢ εἰς τὸν εἰδικὸν ξύλινον λυχνοστάτην. Διὰ περισσότερον φωτισμὸν μετεχειρίζοντο ἄλλοτε τὰ ὀρειχάλκινα πολύφωτα *καντηλέρια*. Τὸ σχῆμά των εἶναι δυτικῆς προελεύσεως· ἐχύνοντο ὅμως, κατ᾽ ἀπομίμησιν, εἰς πολλὰ ἑλληνικὰ ἐργαστήρια, καὶ σήμερον δὲ κατασκευάζονται εἰς τὴν Κέρκυραν, οἱ *φλωρεντῖνες*, πολλάκις ἀργυραῖ ἢ ἐπιχρυσωμέναι.

Ἡ μεταλλουργικὴ τέχνη, συνεχίζουσα τὴν παράδοσιν, ἐξακολουθεῖ ν᾽ ἀκμάζῃ ὡς ἐργαστηριακὴ τοιαύτη, κατασκευάζουσα αἰσθητικὰ ἀντικείμενα, ἐσφυρηλατημένα ἢ χυτά, μετὰ χαρακτοῦ ἢ ἀναγλύφου διακόσμου, προσηρμοσμένα εἰς τὰς διαφόρους ἀνάγκας τῆς συγχρόνου ζωῆς εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὰ Ἰωάννινα, τὴν Ἄρταν, τὰ Τρίκκαλα, τὴν Ἄμφισσαν, τὴν Θεσσαλονίκην, τὰς Ἀθήνας, ὅπου εὐδοκίμως ἀσχολοῦνται περὶ αὐτὰ πλεῖστα ἐργαστήρια, ἔχοντα πολλοὺς καὶ τελειοτάτους τεχνίτας, δι᾽ ἔργα ἐκκλησιαστικῆς χρήσεως, μανουάλια, σαμντάνια, θυμιατά, καντηλέρια κλπ. καὶ κοσμικῆς τοιαύτης: πολυφώτους πολυελέους, ἐγχαράκτους δίσκους, τάσια, διάφορα δοχεῖα κλπ.

10) ***Ἀργυροχοΐα, χρυσοχοϊκή***. Ἡ τέχνη τῆς ἐπεξεργασίας κυρίως τοῦ ἀργύρου καὶ ὀλιγώτερον τοῦ χρυσοῦ εἶναι μία ἀπὸ τὰς κατ᾽ ἐξοχὴν ἐργαστηριακάς, μὲ παλαιοτάτην παράδοσιν καὶ τεχνικήν. Ἤκμασεν ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ἀπὸ τοῦ Θ´ μέχρι τοῦ ΙΒ´ αἰῶνος καὶ συνεχίσθη κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, ἀκμάσασα πάλιν τὸν ΙΖ´ καὶ τὸν ΙΗ´ αἰῶνα. Τὴν τελευταίαν αὐτὴν ἐποχὴν οἱ ἀσκοῦντες ταύτην τεχνῖται: χρυσικοί, ἀσημιτζῆδες, κοαμτζῆδες, ἀπὸ οὐδεμίαν περιφέρειαν τῆς χώρας ἔλειπον καὶ ἀπὸ κανένα μεγάλο χωρίον. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἦσαν καὶ πλανόδιοι, ἔχοντες πρόχειρον ἐργαστήριον, τὸ ὁποῖον ἐγκαθίστων δι᾽ ὀλίγον χρονικὸν διάστημα εἰς διάφορα χωρία. Ἡ τέχνη αὐτη, συνεχίζουσα τὴν παράδοσιν εἰς τὰ ἔργα τῆς λαϊκῆς τέχνης δι᾽ ἐξαιρετικῶν καὶ φημισμένων τεχνιτῶν τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἐξηπλώθη καὶ ἤνθησε μετὰ τὴν Ἅλωσιν ἰδιαιτέρως διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς προσωπικῆς χρήσεως, καὶ δὴ τῆς φορεσιᾶς, τῆς ὁποίας τὰ ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ κοσμήματα ἦσαν ἰδιαιτέρως πολύτιμα (ἐχρησίμευον ἄλλωστε, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ὡς ἀποταμίευσις τῆς περιουσίας τῶν χωρικῶν). Ἡ ἀθρόα αὐτῶν ζήτησις ἐβοήθησεν, ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν ὄχι μόνον ὁλόκληρα συνεργεῖα ἀπὸ ἀσημιτζῆδες, ἀλλὰ καὶ κέντρα ἐργαστηρίων γνωστότατα εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν Αἶμον. Ἤκμασεν ἰδίως εἰς τὰ Καλάρρυτα τῆς Ἠπείρου, οἱ δὲ Καλαρρυτινοὶ χρυσοχόοι ηὐδοκίμησαν τόσον, ὥστε τὰ σπουδαιότερα, ὅλα σχεδόν, τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ κοσμικὰ ἀργυροχοϊκὰ καὶ χρυσοχοϊκὰ εἴδη νὰ εἶναι ἔργα τῶν χειρῶν των καὶ ἐξ αὐτῶν νὰ κατάγωνται οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν συγχρόνων τεχνιτῶν τῆς ἀργυροχοΐας, οἱ εὑρισκόμενοι εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος (Κέρκυραν, Ζάκυνθον, Ἀθήνας κ. ἄ.). Ἐπίσης κέντρα ἀργυροχοΐας καὶ χρυσοχοΐας ὑπάρχουν εἰς ὅλην τὴν περιφέρειαν Πίνδου καὶ Μακεδονίας, ὡς εἰς τὸ Συρράκον, τὸ Μέτσοβον, τὴν Κόνιτσαν, τὴν Λάρισαν, τὸν Τύρναβον, τὴν Κοζάνην, τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὰς Σέρρας, ὅπως ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Σαφράμπολιν, τὴν Καισάρειαν, ὅπου κατεσκευάζοντο περίφημα ἐσμαλτωμένα ἀργυροχοϊκὰ εἴδη, ὡς καὶ εἰς τὴν Στεμνίτσαν, τὴν Κέρκυραν, τὴν Ζάκυνθον, τὴν Κρήτην καὶ τὴν Κύπρον. Ἤκμαζε δὲ τοσοῦτον ἡ χρυσοχοϊκή, ὥστε τὰ προϊόντα της ν᾽ ἀποστέλλωνται εἰς ὅλην τὴν Βαλκανικήν. Εἰδικώτερον δι᾽ ἐξαγωγικοὺς σκοποὺς κατεσκευάζοντο διάφορα ἀργυροχοϊκὰ εἴδη συμφώνως πρὸς ὡρισμένους τύπους, συνηθιζομένους εἰς τὰ μέρη εἰς τὰ ὁποῖα ἀπεστέλλοντο. Τοιουτοτρόπως πλεῖστα τῶν εὑρισκομένων σήμερον εἰς τὴν Βαλκανικὴν ὄχι μόνον φέρουν τὴν σφραγῖδα τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως καὶ τεχνοτροπίας, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι πανομοιότυπα τῶν ἑλληνικῶν δημιουργημάτων, φέροντα καταφανῆ ἑλληνικὴν παράδοσιν παλαιοτάτην, συνεχιζομένην καὶ σήμερον εἰς πολλὰ ἐργαστήρια, κατασκευάζοντα κοσμήματα διὰ τὰς ἐθνικὰς ἐνδυμασίας, ἂν καὶ μερικὰ ἐξ αὐτῶν κατεγράφησαν παρὰ ξένων εἰδικῶν ὡς σερβικὰ καὶ βουλγαρικά. Οἱ χρυσικοὶ αὐτοί, διασπαρέντες μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν Αἶμον, τὴν Φλωρεντίαν, τὴν Βενετίαν, τὴν Ρώμην καὶ τὴν Αἴγυπτον, ηὐδοκίμησαν τοσοῦτον, ὥστε πολλὰ καταστήματα χρυσοχοϊκῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν πρωτευουσῶν ν᾽ ἀνήκουν σήμερον εἰς τεχνίτας Ἕλληνας τὴν καταγωγὴν καὶ δὴ Καλαρρυτινούς.

Γενικῶς ἐξεταζόμενα τὰ ἔργα τῆς ἐργαστηριακῆς αὐτῆς τέχνης, τόσον τὰ ἑλληνικά, ὅσον καὶ τὰ βαλκανικά, παρουσιάζουν πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα ἀναμεταξύ των, ὀφειλόμενα εἴτε εἰς τὴν κοινὴν αὐτῶν βυζαντινὴν καταγωγήν, εἴτε εἰς τοὺς πλανοδίους ἢ διασπαρέντας, κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, Ἕλληνας τεχνίτας. Οἱ χρυσικοὶ οὗτοι κατειργάζοντο μὲ θαυμαστὴν ἐπιτυχίαν ἰδίως τὸν ἄργυρον εἰς διαφόρους τεχνοτροπίας, ἀναπτυχθείσας εἰς μέγιστον βαθμὸν τελειότητος. Ἐξ αὐτῶν ἁπλουστέρα ἦτο ἡ ἐγχάρακτος τεχνοτροπία, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ κόσμημα χαράσσεται μὲ τὸ καλέμι ἐπὶ τοῦ μετάλλου. Μεγαλυτέραν διάδοσιν ὅμως εἶχε τὸ κτυπητὸ ἢ φούσκωμα, δηλαδὴ ἡ τεχνοτροπία, δι᾽ ἧς, ἀναλυομένου τοῦ ἀργύρου εἰς ὄγκον καὶ μεταβαλλομένου εἰς ἔλασμα, ἐσχηματίζοντο, διὰ τοῦ κτύπου, τοῦ σφυρίσματος, μικρῶν σφυρίων ἢ καλεμίων, τοποθετουμένου τοῦ πρὸς κατεργασίαν ἐλάσματος ἐπὶ πίσσης ἢ ἐπὶ τοῦ ἄκμονος, διάφοροι ἀνάγλυφοι παραστάσεις. Οὕτω πολλάκις εὑρίσκομεν συνδυαζομένας τὰς δύο ἀνωτέρω τεχνοτροπίας. Ἐπίσης πολὺ διαδεδομένη ἦτο δι᾽ ὡρισμένα εἴδη ἡ τεχνικὴ τῶν συρματερῶν, διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἄργυρος μεταβάλλεται εἰς σύρμα διὰ τῆς κατεργασίας του ἐπὶ εἰδικῆς χαλυβδίνης πλακός, φερούσης ὀπὰς διαφόρων μεγεθῶν καὶ πάχους. Ὁ ἄργυρος, τοποθετούμενος κατὰ πρῶτον εἰς τὴν μεγαλυτέραν ὀπὴν καὶ κατόπιν ἀπὸ μικροτέρας εἰς μικροτέραν, καταλήγει εἰς λεπτότατα σύρματα διαφόρων σχημάτων καὶ πάχους ἀναλόγου πρὸς τὰ μέλλοντα νὰ ἐκτελεσθοῦν ἔργα. Τὸ σύρμα αὐτό, καταλλήλως περιστρεφόμενον, σχηματίζει διάφορα σχέδια ἢ μοτίβα, τὰ ὁποῖα συγκρατοῦνται ἀναμεταξύ των διὰ λεπτῆς εἰδικῆς κολλήσεως, συνισταμένης ἐκ μίγματος ἀργύρου μεταβαλλομένου εἰς κόνιν καὶ ψηνομένου εἰς τὴν φωτιάν. Ἀτυχῶς, τῆς τεχνικῆς ταύτης ἐλάχιστα εἶναι τὰ σῳζόμενα παλαιὰ ἀντικείμενα. Μὲ μεγάλην ἐπίσης ἐπιτυχίαν ἐξήσκεῖτο καὶ ἡ τεχνοτροπία τοῦ σμάλτου, καθ᾽ ἣν τοῦτο γίνεται ἐντὸς διαφραγμάτων ἐκ λεπτοῦ συρματεροῦ ἀργύρου, τὰ ὁποῖα καθορίζουν τὸ σχέδιον (émail cloisonné). Ἁπλουστέρα τῆς τεχνοτροπίας αὐτῆς, ἀλλ᾽ ἐπίσης συνήθης, εἶναι ἐκείνη, καθ᾽ ἣν τὸ σμάλτον τοποθετεῖται, ἀφοῦ ἐκβαθυνθῇ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μετάλλου (συνήθως ἐπηργυρωμένος χαλκὸς) καὶ οὕτω σχηματισθῇ τὸ σχέδιον τοῦ κοσμήματος. Ἡ τεχνοτροπία αὕτη χρησιμοποιεῖται εἰς εὐθηνότερα ἀντικείμενα, διὸ καὶ τὴν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς χαλκίνας ζώνας χωρικῶν καὶ εἰς διάφορα ἄλλα εἴδη κοσμικῆς χρήσεως. Τὰ τζοβαϊρικὰ σμαλτᾶτα, ὅπως λέγονται συνήθως τὰ προϊόντα καὶ τῶν δύο ἀνωτέρω τεχνοτροπιῶν, ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερον νὰ κατασκευάζωνται, ἀλλ᾽ εἰς ἐλάχιστον βαθμόν, καθὼς καὶ τὰ τῆς ἐγκαυστικῆς, δηλαδὴ τοῦ σαβατιοῦ. Πολλὰ ἀργυροχοϊκὰ εἴδη γίνονται δι᾽ ἔτι ἁπλουστέρας τεχνοτροπίας, π. χ. χυτά, ἐπὶ τῇ βάσει πρωτοτύπου σχεδίου (καλουπιοῦ) τυπουμένου ἐπὶ εἰδικοῦ πηλοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον, ἀφοῦ ξηρανθῇ, χύνουν ἀναλελυμένον τὸ μέταλλον, τὸ ὁποῖον προσλαμβάνει τὸ σχέδιον τοῦ καλουπιοῦ καί, ἀφοῦ κρυώσῃ καὶ τὸ βγάλουν, ὑφίστανται τελικὴν ἐπεξεργασίαν διὰ τοῦ καλεμίου.

Τῆς τεχνοτροπίας αὐτῆς γίνεται χρῆσις διὰ τὰ ἐκ τρυπητῶν μετάλλων ἔργα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐσυνήθιζον νὰ παραθέτωσιν, ὡς ἐπὶ πλέον διάκοσμον, χρωματιστὰ ὑφάσματα, εἰς τρόπον ὥστε τὸ σχέδιον νὰ καθίσταται ἐμφανέστερον ἐπὶ τοῦ χρωματιστοῦ βάθους. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ἐνθυμίζει τὰ ἐσμαλτωμένα μέταλλα καὶ κοσμήματα τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν χρόνων. Ἐπίσης ἡ τεχνοτροπία τῶν χυτῶν ἐφαρμόζεται εἰς διάφορα πλακίδια, τὰ ὁποῖα ἐπικολλῶνται εἰς ἄλλα κοσμήματα, ὅπως τὰ πλακίδια ἐπικαλυμμάτων εὐαγγελίων, ἢ προσαρμόζονται ἀναμεταξύ των διὰ ζώνας, βραχιόλια, περιδέραια κτλ.

Γενικῶς ἐκ τῶν ἔργων τούτων, ὧν τινα διεκόσμουν καὶ διὰ διαφόρων λίθων, πολυτίμων ἢ μή, τὰ περισσότερα δύνανται νὰ θεωρῶνται πλέον ἀληθῆ καλλιτεχνικὰ κειμήλια, καθὸ μὴ δυνάμενα, διὰ διαφόρους λόγους, νὰ κατασκευασθῶσι σήμερον. Ὅλαι αἱ ἀνωτέρω τεχνοτροπίαι ἐφηρμόζοντο μετὰ θαυμαστῆς ἐπιτυχίας εἰς ἔργα ἢ κοσμήματα χρήσιμα δι᾽ ἐκκλησιαστικὰς καὶ κοσμικὰς ἀνάγκας καὶ δι᾽ ἀνάγκας τῆς προσωπικῆς χρήσεως (ἐνδυμασίας), παρουσιάζοντα μεγάλην ποικιλίαν καθ᾽ ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τοὺς τύπους, τὰ σχήματα, τὰς διακοσμήσεις καὶ τὰς ἰδιαιτέρας αὐτῶν ὀνομασίας. Αἱ πλέον συνήθεις διακοσμήσεις των εἶναι διάφορα σχήματα, λεπτὰ γραμμικὰ σχέδια, ἕλικες, ρόδακες, ποικιλόσχημα πλέγματα φύλλων καὶ ἀνθέων, κρινοειδεῖς διακοσμήσεις, πτηνά, δικέφαλοι ἀετοί, ζῷα, θηρία, ἄνδρες, γυναῖκες, παραστάσεις προφητῶν, ἁγίων, ἀποστόλων, χερουβείμ, τῆς Ἀναστάσεως, τῆς Κοιμήσεως κ.ἄ. Ἀπὸ τὰ ἀργυροχοϊκὰ αὐτὰ εἴδη τὰ ἀναγόμενα εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἶναι: ἐπικαλύμματα Εὐαγγελίων, ἐπενδύσεις εἰκόνων, ξυλογλύπτων σταυρῶν, τρίπτυχα καὶ δίπτυχα ἐσμαλτωμένα, σταυροὶ ἐσμαλτωμένοι ἢ μή, λειψανοθῆκαι, κιβωτίδια, δισκοπότηρα, ἀρτοφόρια, ἑξαπτέρυγα, θυμιατήρια, κανδήλια, πολυκάνδηλα, πολυέλεοι,

Digitized by Google

σαμντάνια, ἀρχιερατικαὶ ῥάβδοι, στέφανα γάμου· καὶ εἰς τὰ κοσμικά: διάφορα κύπελλα, ποτήρια, δίσκοι, κυτία, πιάτα, τασάκια, κουτάλια, πηρούνια κτλ. Τὰ ἀναγόμενα εἰς τὴν προσωπικὴν χρῆσιν (ἐνδυμασίαν) καὶ καθοριζόμενα εἰς σχήματα καὶ διακοσμήσεις ἀπὸ τὸν τύπον τῆς φορεσιᾶς, παραλλάσσοντα δὲ ἀναλόγως πρὸς τὴν δημιουργημένην τοπικὴν παράδοσιν καὶ τὰς συνηθείας, εἶναι: τὰ κοσμήματα τῶν ἀνδρικῶν ἐνδυμασιῶν, τὰ *ἅρματα*, τὰ *τσαπράζια*, τὰ *κιουτσέκια*, αἱ διάφοροι *ἁλυσίδες* καὶ *καδένες*, οἱ *κομποθηλιὲς* (αἱ ἀργυραὶ πόρπαι), οἱ *σουγιᾶδες*, τὰ *χαντζάρια*, τὰ *γιαταγάνια*, τ' *ἀσημοκούμπουρα*, τ' ἀσημένια *θηκάρια* κ.ἄ. καὶ τὰ γυναικεῖα ἀσήμια, *σημάδια* ἢ *ἁρματωσιὲς* τοῦ στήθους, καθὼς οἱ *κρέμασες*, τὰ *κιουστέκια*, τ' *ἀμπρακάμια*, τὰ *μποτόνια*, τὰ *μιρμίδια*, αἱ *ἁρμάδες* μὲ τὰ φλουριὰ (διάφορα νομίσματα, τουρκικά, αὐστριακά, ἑλληνικά), οἱ *μποῦκλες*, τὰ *βελονάκια*, τὰ *γιορδαλίκια*, τὰ *γιορντάνια* κτλ. τῆς ζώνης, ὅπως αἱ διάφοροι *πόρπαι*, *κλειδωτήρια*, *θηλυκωτάρια*, *κλεικουτήρια*, *παφίλια*, *ζῶστρες*, *τάσια*, *ἀσημομάχαιρα*, *σκαλομάγκαρα*, *τοκάδες*, *μεσοζώναρα* κτλ., ὅπως ἐπίσης διάφορα ἄλλα διὰ τὸν στολισμὸν τῶν κεφαλοδέσμων καὶ ἄλλους προορισμούς, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρομεν τὰ *δούλια*, τὰ *μαγκλικουτάρια*, τὶς *τριμτάνες*, τὶς *κόσες* μὲ τὰ κουμπιά, τὶς *βέργες*, τ' *ἀσημογιόρντανα*, τὰ *σκουλαρίκια*, τὰ *βραχιόλια*, τοὺς *σταυρούς*, τὰ *χαϊμαλιά*, τὰ *τεπελίκια*, τὰς *πόρπας* κτλ., τὰ τόσον χαρακτηριστικὰ εἰς τύπους, τεχνοτροπίας καὶ διακοσμήσεις καὶ ἐκ τῶν ὁποίων τὰ περισσότερα ἔχουν ἀρχαιοτάτην παράδοσιν.

Ἡ ἀργυροχοϊκὴ τέχνη δὲν ἔπαυσε νὰ ὑφίσταται, ἐπιζήσασα, τῇ βοηθείᾳ τῶν παλαιῶν τεχνιτῶν καὶ ὑποδειγμάτων, καλλιεργεῖται δὲ ἰδιαιτέρως εἰς τὰ Ἰωάννινα, τὴν Ἄρταν, τὴν Κέρκυραν, τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὰς Ἀθήνας, προσαρμοζομένη ἐξακολουθητικῶς καὶ ἐξελισσομένη πρὸς τὰς διαφόρους ἀνάγκας καὶ ἀπαιτήσεις τῆς συγχρόνου ζωῆς. Τὰ ἀργυροχοϊκὰ ἐργαστήρια ἑλληνικῶν ἔργων, ἀφθονοῦντα εἰς τὰς προμνημονευθείσας πόλεις καὶ μάλιστα εἰς τὰ Ἰωάννινα καὶ τὴν Κέρκυραν, καθημερινῶς ἐνισχύονται διαφοροτρόπως καὶ ἀναπτύσσονται, διαμορφώνοντα ἔργα ὄχι μόνον τεχνικῆς αἰσθητικῆς σπουδαιότατα, ἀλλὰ καὶ ἐμπορικῶς συστηματοποιούμενα πρὸς εὐρυτέραν ἐξέλιξιν ἐμπορικῆς καταναλώσεως, καθορισθέντων ἤδη τῶν ὑλικῶν, καθὼς καὶ τῶν διαβαθμίσεων καὶ ποιοτήτων τοῦ ἀργύρου εἰς τὰ ἐξ αὐτῶν παραγόμενα ἔργα. Ὁ χρησιμοποιούμενος ἄργυρος εἰς τὰ παλαιότερα ἀργυροχοϊκὰ εἴδη ἦτο διαφόρου ἀξίας καὶ διαφόρων προσμείξεων. Τὰ *ἐκλεκτότερα* ἔργα κατεσκευάζοντο, ὅπως καὶ τὰ σημερινά, δι' ἁγνοῦ ἀργύρου τῶν 1000°, καθαρῶς δὲ ἀργυρᾶ ἐθεωροῦντο, ὅπως καὶ θεωροῦνται, τὰ κατασκευαζόμενα δι' ἀργύρου ἔχοντος ἀνάμειξιν μετάλλου ἐλαχίστην σχετικῶς, ἤτοι 100° ἢ 200° ἐπὶ τοῖς χιλίοις, ὁπότε καὶ ὁ ἄργυρος ἐλάμβανε τὴν ὀνομασίαν τῶν 900° ἢ 800°, ὡς καὶ σήμερον. Ὅλα τὰ ἄλλα ὅμως κατώτερα ἔργα εἶχον μεγαλυτέρας προσμείξεις μετάλλων (ὀρειχάλκου καὶ συνήθως χαλκοῦ), ὁπότε τὸ μέταλλον καὶ κατέληγε νὰ ἔχῃ ἴσην μὲ τὴν τοῦ ἀργύρου ἀναλογίαν, δηλαδὴ 500° καὶ ὠνόμαζον τὸ κρᾶμα *ἀγιάρι*, ἤτοι ποσοτικῶς ἰσοβαρὲς καὶ ἀνάλογον πρὸς ἰσομερῆ ἀνάμειξιν. *Ἀγιάρι* ὅμως ἐκαλοῦντο καὶ τὰ κατ' ἐπέκτασιν ἀργυροχοϊκὰ εἴδη, ὧν ἡ περιεκτικότης εἰς ἄργυρον ἦτο κατωτέρα τῶν 500° καὶ μέχρις 100°, τῶν ὑπολοίπων βαθμῶν μέχρι τῶν 1000° συμπληρουμένων διὰ βαθμῶν ἄλλων μετάλλων. Εἰς τὰ τελευταῖα ταῦτα εἴδη ἔρριπτον συνήθως καὶ τὸ ὀνομαζόμενον ποντικοφάρμακον (ἀρσενικόν), ἵνα ἀσπρίζουν καί, τέλος, ὅλα τὰ κατώτερα ἀργυροχοϊκὰ εἴδη (ἐκτὸς τῶν συρματερῶν) κατεσκευάζοντο πάντοτε διὰ τῆς ἀναμείξεως ἀργύρου καὶ μετάλλων, τοῦθ' ὅπερ καὶ ἐπέφερε σύγχυσιν ὡς πρὸς τὴν ἀνάμειξιν καὶ συνεπῶς τὴν ποιότητα τοῦ ἀργύρου. Εὑρέθη ὅμως ὁ τρόπος διὰ νὰ καθορισθοῦν, τὸ πρῶτον ἀπὸ τοὺς Ἠπειρώτας τεχνίτας, αἱ διαβαθμίσεις τῆς ἀναμείξεως καί, κατὰ συνέπειαν, ἡ ποιότης τοῦ ἀργύρου. Οὕτω τὰ σημερινὰ ἀργυροχοϊκὰ εἴδη εἴτε κατασκευάζονται ὁλόκληρα ἀπὸ ἄργυρον τῶν 1000°, ἢ τῶν 900°, ἢ τῶν 800° καὶ φέρουν σφραγῖδα ἐπισημαίνουσαν τὴν ἰδιαιτέραν αὐτῶν ποιότητα, τιμολογοῦνται δὲ ἀναλόγως πρὸς τὸ βάρος τοῦ κατειργασμένου ἀργύρου, τὸ ὁποῖον περιέχει ἕκαστον, εἴτε εἶναι ὁλόκληρα κατεσκευασμένα ἀποκλειστικῶς ἀπὸ χαλκὸν ἢ ὀρειχάλκινον λεπτὸν ἔλασμα (πάφιλαν) καὶ ἁπλῶς ἐπηργυρωμένα διὰ καθαροῦ ἀργύρου, πάντοτε τῶν 1000° ἢ 900°, ὁπότε δὲν φέρουν καμμίαν σφραγῖδα καὶ εἶναι, κατὰ συνέπειαν, ἀσυγκρίτως εὐθηνότερα.

Μεταξὺ τῶν πλέον φημισμένων Ἠπειρωτῶν χρυσοχόων τῆς τελευταίας ἑκατονταετηρίδος ἀναφέρεται ὁ καλλιτέχνης Καλαρρυτινὸς Ἀθ. Τσιμούρης, ὅστις ὑπῆρξε καὶ ἀρχιχρυσοχόος τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Ἡ τέχνη ὅμως τοῦ Τσιμούρη, ἂν καὶ τέλεια, ὅπως ἐξακριβοῦται ἀπὸ τὰ σῳζόμενα κειμήλια, καὶ κυρίως ἐκ τῶν ἐπικαλυμμάτων τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ Ἰωαννίνων καὶ τοῦ ναοῦ Εὐαγγελιστρίας τῆς Ζακύνθου, εἰς σύνθεσιν, ἐλευθερίαν σχεδίου καὶ ἐπεξεργασίαν, φέρει καταφανῆ τὴν δυτικὴν ἐπίδρασιν. Ὁ Τσιμούρης φαίνεται ὅτι μετέβη πρὸς τελειοτέραν ἐκμάθησιν τῆς τέχνης του εἰς τὴν Εὐρώπην, κατὰ τὴν ἐπιστροφήν του δὲ ἐξετέλει ἔργα τελειοτέρας ἐπεξεργασίας εἰς ἀναγλύφους παραστάσεις, ἀλλ' ἔχοντα διάφορον τῆς συνήθους ἔκφρασιν, ἐπισπάσας τὸν γενικὸν θαυμασμόν. Τὰ ἔργα τοῦ Τσιμούρη εἶναι τὰ πρῶτα, ἅτινα διαφέρουσι περισσότερον ἀπὸ τὸν πατροπαράδοτον τύπον καὶ φέρουσι τὴν σφραγῖδα τῆς προσωπικότητος τοῦ καλλιτέχνου μεταξὺ ὅλων τῶν ἔργων τοῦ ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνος, ἅτινα ἐπηρεάζονται αἰσθητῶς, ἂν καὶ ἀκολουθοῦν τὰς βυζαντινὰς παραδόσεις, ἀπὸ τὴν ἰσλαμικήν, δυτικήν, συχνάκις δὲ καὶ τὴν ρωσικὴν τέχνην. Τῆς αὐτῆς περίπου ἐποχῆς μὲ τὸν Α. Τσιμούρην ἀναφέρονται καὶ οἱ ἐξαιρετικοὶ Καλαρρυτινοὶ τεχνῖται *Νικολίτσης*, *Βούλγαρης* καὶ *Ποντίκις*, παραμείναντες μετὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀλῆ εἰς Ἰωάννινα, καὶ οἱ *Μπλοῦτσος*, ἀρχιχρυσικὸς τοῦ Ἀλῆ, *Διαμάντης Μπάφας*, *Στάθης*, *Βαρσάμης* κ.ἄ., ἐγκατασταθέντες εἰς τὴν Ζάκυνθον, ὅπως καὶ ἄλλοι εἰς τὴν Κέρκυραν, καὶ ἀναπτύξαντες τὴν χρυσοχοϊκὴν εἰς ἐπίζηλον σημεῖον. Ἐπίσης ὁ μεταγενέστερος, ἐπιζῶν εἰς Ἰωάννινα, ὑπερογδοηκοντούτης *Κυριᾶκος Λάκκας*, ἐξαιρετικὸς τεχνίτης, καὶ οἱ τρεῖς Καλαρρυτινοὶ ἀδελφοὶ *Τζουμάκα*, ἐγκατασταθέντες πρὸ ἑξήκοντα περίπου ἐτῶν εἰς τὰ Ἰωάννινα καὶ τῶν ὁποίων σῴζονται οἱ υἱοὶ τοῦ ἑνὸς ἀδελφοῦ, *Σπύρου Τζουμάκα*, διακεκριμένοι ἀργυροχόοι, *Γεώργ.* καὶ *Δημ. Τζουμάκας*. Ἐξ αὐτῶν ὁ Δ. Τζουμάκας, ἔχων ἰδιαιτέραν «γλύκαν», ὅπως λέγουσιν οἱ ἴδιοι, εἰς τὸ σκάλισμα καὶ μεταδώσας τὴν ἀριστοτεχνικὴν αὐτοῦ τέχνην εἰς τοὺς δύο αὐτοῦ υἱούς, *Ἀλέξανδρον* καὶ *Σπυρίδωνα*, κατώρθωσεν ὅπως ἀναπτύξῃ ταύτην εἰς μέγιστον βαθμόν, διατηρῶν κατάστημα καὶ ἐργαστήριον μετὰ τοῦ υἱοῦ του Σπυρίδωνος, εἰς τὸ ὁποῖον, ἐκτὸς τῶν δύο αὐτῶν, ἐργάζονται καὶ οἱ κάλλιστοι Ἠπειρῶται τεχνῖται καὶ συγγενεῖς του *Β. Τζουμάκας* καὶ *Γ. Τζουμάκας*, καθὼς καὶ ὁ *Ι. Νέσσης* καὶ ἄλλοι ἑπτὰ τεχνῖται. Τὰ ἀργυροχοϊκὰ δημιουργήματα τοῦ ἐργαστηρίου Δ. καὶ Σπ. Τζουμάκα, βασιζόμενα ἐπὶ τῆς αἰσθητικῆς παραδόσεως τῶν τεχνιτῶν τῆς Ἠπείρου, εἶναι ἔργα τελειοτάτης ἀποδόσεως, ἀναμορφωνόμενα καθημερινῶς πρὸς τὴν σύγχρονον ζήτησιν. Τὸ ἐργαστήριον τοῦτο, παράγον πλουσιώτατα καὶ ἀφθονώτατα εἴδη, ἔχει καὶ ἐμπορικῶς συστηματοποιηθῆ, ἀνταποκρινόμενον εἰς μεγάλην κατανάλωσιν ὅλων τῶν ἀργυροχοϊκῶν εἰδῶν, ἀποστέλλον συνεχῶς ἔργα του εἰς Ἀθήνας, Πάτρας, Κέρκυραν καὶ διαφόρους ἄλλας πόλεις τῆς Ἑλλάδος. Λαβὸν μέρος εἰς ὅλας τὰς τελευταίας ἐν τῷ ἐσωτερικῷ —Δελφῶν, Βαλκανικὴν— καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἐκθέσεις, ἐτιμήθη κατ' ἐπανάληψιν διὰ χρυσῶν βραβείων.

Ἀλλὰ τὰ Ἰωάννινα, ὡς κέντρον τῆς παλαιᾶς καὶ μεγάλης παραδόσεως τῶν ἀργυροχόων, συγκεντρώνουν καὶ ἄλλους πολλοὺς καὶ ἐκλεκτοὺς τεχνίτας, ἐκ τῶν ὁποίων διακρίνονται ὁ υἱὸς τοῦ Δ. Τζουμάκα, Ἀλέξανδρος, διατηρῶν ἴδιον κατάστημα καὶ ἐργαστήριον ἐκ τεσσάρων τεχνιτῶν καὶ παράγων ἐπίσης ἀριστοτεχνικὰ ἔργα, καθὼς καὶ οἱ *ἀδελφοὶ Κόντου*, ὁ *Ν. Ἰωαννίδης*, *Β. Ντάφλος*, *Π. Τζουμάκας*, *Γ. Τζουμάκας* κ.ἄ., διατηροῦντες ἴδια καταστήματα καὶ παράγοντες ἀξιολογώτατα ἔργα.

Τὸ ζωηρότατον ὅμως ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἀνατίμησις διὰ τὴν περίφημον ἠπειρωτικὴν ἀργυροχοΐαν ἡδραιώθησαν εἰς τὰ Ἰωάννινα ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου αὐτῶν *Σπυρίδωνος Βλάχου*, ὅστις, μεταξὺ τῶν τόσων ἄλλων ἐθνωφελεστάτων ἔργων του, ἐθεώρησεν ὡς ἐπιβεβλημένην ὑποχρέωσιν, ὅπως ἀναζωογονηθῇ ὁ ὀφειλόμενος σεβασμὸς πρὸς τὴν ἔκφρασιν αὐτὴν τῆς παλαιοτάτης τεχνικῆς παραδόσεως, ὄχι μόνον ὡς ἀπαρχὴ κινήσεως στηριζομένης εἰς τὰς πνευματικὰς ἀξίας καὶ συνειδήσεις τοῦ τόπου, ἀλλὰ καὶ ὡς προσφορωτέρας, καταλληλοτέρας καὶ πλησιεστέρας πρὸς τὴν ψυχὴν τοῦ ἠπειρωτικοῦ λαοῦ. Ὡς πρόεδρος τοῦ ἐν Ἰωαννίνοις «Ὀρφανοτροφείου Γεωργίου Σταύρου», τοῦ ἱδρυθέντος καὶ λειτουργοῦντος ἀπὸ τοῦ 1888 διὰ τοῦ πλουσίου πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον κληροδοτήματος τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, πρὸς δωρεὰν περίθαλψιν ἀρρένων ὀρφανῶν ἡλικίας 8—12 ἐτῶν, διαμενόντων καὶ διαιτωμένων ἐν αὐτῷ, σκοποῦντος δὲ τὴν ἐκμάθησιν τῶν ἀπαραιτήτων γραμματικῶν γνώσεων καὶ ἰδιαιτέρως τὴν τεχνικὴν κατάρτισιν τῶν ὀρφανῶν τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἠπείρου, εἰς τὰ ἐν τῇ σχολῇ λειτουργοῦντα τμήματα ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως: α') ξυλουργικῆς καὶ ἐπιπλοποιίας, β') ραπτικῆς ἀνδρικῶν ἐνδυμάτων καὶ γ') ὑποδηματοποιίας, κατώρθωσε, τῷ 1930, ὅπως ἱδρύσῃ καὶ ἄλλο ἐν τῷ ὀρφανοτροφείῳ τμῆμα καλλιτεχνικῆς μορφώσεως τῶν ὀρφανῶν, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς διδασκαλίας τῆς ἀργυροχοϊκῆς τέχνης, ἐπιβάλλων οὕτω καὶ ἀνυψώνων εἰς τὰς συνειδήσεις τῶν Ἠπειρωτῶν τὴν τεχνικὴν ταύτην ἔκφρασιν ὄχι μόνον εἰς σπουδαιότατον συντελεστὴν μορφωτικῆς δημιουργίας καὶ ἀναπτύξεως, ἀλλὰ καὶ ἀναγωγῆς του εἰς εὐρύτερον κλάδον χειροτεχνικῆς προκοπῆς. Διὰ τὰ ἐν τῷ ὀρφανοτροφείῳ διαμένοντα ἄρρενα, τὰ φοιτῶντα ἐν αὐτῷ 5—7 ἔτη, ἀναλόγως πρὸς τὴν ἡλικίαν καὶ ἐπίδοσιν αὐτῶν, διδασκόμενα δὲ τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων τοῦ πλήρους ἑξαταξίου δημοτικοῦ σχολείου, λαμβάνεται πᾶσα πρόνοια, ὅπως, ἀποφοιτῶντα, ἔχωσιν ὅλα τὰ δυνατὰ ἐφόδια δι' ἐπιτυχῆ ἐπαγγελματικὴν δρᾶσιν. Ἡ ἀνθρωπιστικὴ ὅμως ἀντίληψις τοῦ προέδρου καὶ τῶν ἐπιτρόπων τοῦ ἱδρύματος ἐπροχώρησε μακρότερον, θεωρήσασα ὡς ὀφειλομένην πρὸς τὸ ἔργον τοῦ ἱδρύματος συμπλήρωσιν καὶ τὴν φροντίδα τῆς παρακολουθήσεως τῶν ἀποφοιτώντων διὰ τὴν ἀποκατάστασιν αὐτῶν ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ τὴν ἐξεύρεσιν ἐπικερδοῦς ἐν αὐτῇ ἐργασίας. Οἱ μέλλοντες νὰ ἀποφοιτήσουν ἐφοδιάζονται ὄχι μόνον δι' εἰδῶν ρουχισμοῦ, ἀλλὰ λαμβάνουσι καὶ χρηματικὸν ποσὸν ἀπὸ 1.800—2.500 δραχμάς, ἀναλόγως τῆς τεχνικῆς ἐπιδόσεως ἑκάστου, ποσὸν προερχόμενον ἐξ ἡμερομισθίων τῶν δύο τελευταίων μηνῶν, κατὰ τοὺς ὁποίους, ἐργαζόμενοι δι' ἴδιον λογαριασμόν, ἐξακολουθοῦσι διαιτώμενοι ἐν τῷ ὀρφανοτροφείῳ. Τὸ ὀρφανοτροφεῖον κατὰ τὴν ἀποφοίτησίν των φροντίζει καὶ διὰ τὴν ἀποκατάστασίν των, εὑρίσκον ἐργασίαν καὶ τοποθετοῦν αὐτοὺς εἰς διάφορα βιοτεχνικὰ ἐργαστήρια, ἀναλόγως τῆς τέχνης τὴν ὁποίαν ἕκαστος ἐξέμαθε, πολλοὶ δ' ἐξ αὐτῶν σὺν τῷ χρόνῳ ἀναπτύσσονται, δημιουργοῦντες ἰδικά των κεφάλαια, ἐργαστήρια καὶ καταστήματα καὶ οὕτω σήμερον ἐκ τῶν ἀποφοιτησάντων ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ὀρφανοτροφείου 400 τεχνιτῶν περὶ τοὺς τριάκοντα εὑρίσκονται ἐργαζόμενοι καὶ ἀποκατεστημένοι εἰς τὰς Ἀθήνας.

Τὸ ἔργον τοῦ ὀρφανοτροφείου Γεωργίου Σταύρου, ἐκτιμηθὲν δεόντως, ἔτυχε τῆς ὑποστηρίξεως καὶ ἄλλων φιλανθρώπων Ἠπειρωτῶν, οἵτινες κατέλιπον ὑπὲρ αὐτοῦ μετὰ θάνατον διάφορα ποσά, ἅτινα διὰ τῆς καλῆς διαχειρίσεως καὶ τελεσφόρου κατευθύνσεως τῶν διοικούντων, ἐπέτρεψαν εἰς τὸ ὀρφανοτροφεῖον, ὅπως δαπανᾷ σήμερον ἐτησίως περὶ τὰς τετρακοσίας χιλιάδας δραχμῶν διὰ τὴν δωρεὰν συντήρησιν 46 τροφίμων, διαμενόντων καὶ διδασκομένων εἰς τὸ ἰδιόκτητον κτήριον τοῦ Ὀρφανοτροφείου ὑπὸ τοὺς πλέον ὑγιεινοὺς ὅρους κατοικίας, διατροφῆς καὶ καθαριότητος. Ἐκ τῶν τροφίμων τούτων οἱ 10 διδάσκονται τὴν ἀργυροχοΐαν, συστηματικῶς ἀναπτυσσόμενοι ὑπὸ τοῦ νῦν διδάσκοντος ἀργυροχόου Ἀλεξάνδρου Τζουμάκα, ἀποδώσαντες δὲ ἤδη ἔργα, ἂν καὶ ἐντὸς ἐλαχίστου χρονικοῦ διαστήματος, πραγματικῶς ἀξιοθαύμαστα. Οἱ μαθηταὶ διὰ τῆς καταλλήλου διαπαιδαγωγήσεως, ἥτις τοὺς προσφέρεται, τῆς ἐκμαθήσεως σχεδίου καθοριζομένου ἀπὸ τὴν φύσιν τῆς χρησιμοποιουμένης ὕλης καὶ ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς ἐπεξεργασίας τῆς τεχνικῆς αὐτοῦ ἐφαρμογῆς ἐπὶ τοῦ ἀργύρου καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν λεπτομερειῶν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ κατόχου τῆς διδασκομένης τέχνης διδασκάλου, καθοδηγοῦντος συνεχῶς αὐτοὺς διὰ λόγου καί, πρὸ πάντων, διὰ παραδειγμάτων, κατώρθωσαν, ὅπως ἐφαρμόζουν μετ' ἐπιτυχίας ὅλας τὰς τεχνοτροπίας τῆς ἀσημουργικῆς τέχνης εἰς διάφορα εἴδη συγχρόνων ἀναγκῶν, πιάτα, τασάκια, κυτία, κιβωτίδια, πόρπας, καρφίτσας, βραχιόλια, καδράκια, κοπτῆρας, πιρούνια, μαχαίρια, κουτάλια, ἐπιτραπέζια μικρά κτλ. Ἡ εἰσαγωγὴ τῆς διδασκαλίας τῆς ἀσημουργικῆς εἰς τὸ «Ὀρφανοτροφεῖον Γεωργίου Σταύρου» ἔχει, ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τοῦ μητροπολίτου Ἰωαννίνων, ἐκτὸς τοῦ προεκτεθέντος πνευματικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ αὐτῆς περιεχομένου, καὶ εὐρυτέρους ὁρίζοντας βλέψεων, κατευθύνσεων καὶ δράσεως. Σκοπεῖ μὲν ὅπως ἐφοδιάσῃ τὴν Ἤπειρον μὲ τεχνίτας δημιουργοῦντας ἐν τῇ τέχνῃ ταύτῃ καὶ δυναμένους νὰ παρουσιάσουν ἔργα ἐφάμιλλα εἰς τελειότητα πρὸς τὰ φημισμένα παλαιὰ ἔργα τῆς Ἠπείρου, ἀλλὰ θεωρεῖ καὶ ὡς προορισμόν της ὅπως ἐμφυσήσῃ εἰς τοὺς μαθητὰς καὶ τὴν ἐνσυνείδητον ἀγάπην πρὸς τὴν τέχνην των ταύτην, τὴν ἐπαγομένην τὸ παλαιὸν συντροφικὸν πνεῦμα καὶ τὴν ἀφοσίωσιν περὶ τὸ ἐπάγγελμά των καὶ καταλήγουσαν ὡς ἐκ τούτου καὶ διὰ τῆς καταλλήλου βοηθείας καὶ ὑποστηρίξεως αὐτῶν εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς παλαιᾶς καὶ φημισμένης ἑταιρικῆς μορφῆς τῆς «συντεχνίας», τῆς τόσον οἰκονομικῶς ἐπωφελοῦς καὶ ἐθνικῶς προσφόρου.

Τὰ ἀργυροχοϊκὰ δημιουργήματα τῆς Κερκύρας ἀντιπροσωπεύονται ἐπίσης διὰ σπουδαιοτάτων τεχνιτῶν, ἀνερχομένων σήμερον εἰς ὑπὲρ τοὺς 100, ἐκ τῶν ὁποίων ὑπὲρ τοὺς 22 διατηροῦν καὶ ἴδια καταστήματα. Οἱ Κερκυραῖοι ἀργυροχόοι, ἔχοντες ἕνεκα τῆς δυτικῆς ἐπιδράσεως, περισσότερον ἐξειλιγμένην ἀπὸ τοὺς Ἠπειρώτας οὐχὶ τὴν αἰσθητικὴν ἀλλὰ τὴν περὶ τὴν διάπλασιν διὰ τοῦ ἀργύρου ἐπεξεργασίαν διαφόρων εἰδῶν, κατασκευάζουσι σήμερον, ἐκτὸς τῶν κοσμημάτων τῶν προοριζομένων διὰ τὰς χωρικὰς ἀνάγκας, καὶ ἔργα ἄλλης χρήσεως, ἤτοι ὁλόκληρα σερβίτσια: ἐπιτραπέζια τσαγιοῦ, δίσκους, μπόλ, ἀνθοδοχεῖα, δοχεῖα γλυκισμάτων, καντηλέρια κτλ., τῶν Ἠπειρωτῶν καταγινομένων συνήθως εἰς εἴδη μᾶλλον μικρότερα: πόρπες, βραχιόλια, περιδέραια, τασάκια, κυτία κτλ., ἅτινα δὲν ἀπαιτοῦσι καὶ μεγαλυτέρας ἐγκαταστάσεις καὶ εἰδικοὺς τόρνους. Ἐκ τῶν Κερκυραίων τεχνιτῶν τούτων ἀναφέρομεν τούς: *Ν. Βλά*…

Digitized by Google

διατηροῦντα καὶ τέσσαρας τεχνίτας, τοὺς *ἀδελφοὺς Καρύδη*, τοὺς *ἀδελφοὺς Κυριακίδη*, τὸν *Δημ. Βασιλᾶν*, τὸν *Γ. Βραχλιώτην*, τὸν *Γ. Μπάζον* καὶ *Ο. Μαρόλλαν*, ἀπασχολοῦντα ἐργαστήριον χρυσοχοϊκῆς μετὰ τῶν υἱῶν του ἀπὸ 15 τεχνίτας, ἐκ τῶν ὁποίων μερικοὶ ἐργάζονται καὶ διάφορα χρυσοχοϊκὰ κοσμήματα ἀδαμαντοκόλλητα κλπ. Τὸ ἐργαστήριον *Ο. Μαρόλλα*, κατασκευάζον καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ κοσμήματα τὰ προοριζόμενα διὰ τοὺς Κερκυραίους χωρικούς, ἀπασχολεῖται ἰδιαιτέρως μὲ τὴν κατασκευὴν ἐπιτραπεζίων ἀργυροχοϊκῶν εἰδῶν, καταναλίσκον πλέον τῶν 300 ὀκ. ἀργύρου κατ' ἔτος καὶ κάμνον ἐξαγωγὴν αὐτῶν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, Γαλλίαν, Ἰταλίαν καὶ Αἴγυπτον. Ὅλα τὰ εἴδη τοῦ Ο. Μαρόλλα κατασκευάζονται ἀποκλειστικῶς ἐξ ἀργύρου τῶν 800 ἢ 1000 βαθμῶν, δὲν εἶναι ποτὲ μετάλλινα, τὰ δὲ μεγάλα ἀργυρᾶ δοχεῖά του καὶ αἱ ἰδιότυποι μορφαί των, μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀργύρου εἰς ἔλασμα διὰ τοῦ τόρνου, μεγαλώνουν εἰς ὁποιονδήποτε μέγεθος διὰ τοῦ καταλλήλου «σφυρίσματος» τοῦ ἀργύρου. Τὰ ἀργυρᾶ σκεύη τοῦ Ο. Μαρόλλα, τελειότατα ἀπὸ πάσης ἀπόψεως, ἔχουν ἐξαιρετικὴν ἐφαρμογὴν καὶ ἐπεξεργασίαν, φέροντα πλουσιώτατον ἀνάγλυφον διάκοσμον βυζαντινῆς παραδόσεως, καθὼς καὶ ὅλα τὰ κερκυραϊκά.

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ ἀργυροχοϊκὴ δὲν ὑστερεῖ σήμερον, ἐπιδεικνύουσα ἔργα διὰ τῶν ἀργυροχόων *Σεραφεὶμ Σεφεριάδη*, *Ἀντων. Καραμιχάλη*, *Νικ. Μορέλλη*, *Ἰ. Βεργίτση κ. ἄ.*, τελειοτάτης ἐπεξεργασίας καὶ καλλιτεχνικωτάτης ἐμφανίσεως. Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιον εἶναι τὸ ἐργαστήριον τοῦ *Εὐδοκίου Ἰστίκογλου*, συγκεντρώσαντος εὐθὺς μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν τοὺς παλαιοὺς τεχνίτας τῆς φημισμένης ἐσμαλτωμένης ἀσημουργικῆς τέχνης τῆς Καισαρείας καὶ ἐκτελέσαν σπουδαιότατα ἔργα διὰ τῆς παλαιᾶς τεχνοτροπίας τοῦ συρματεροῦ σμάλτου émail-cloisonné), ἁμιλλώμενα τὰ παλαιὰ αὐτῶν πρότυπα. Τὸ ἐργαστήριον τοῦτο, εὐδοκίμως λειτουργῆσαν ἐπὶ δεκαετίαν, ἂν καὶ περιώρισε σήμερον πολὺ τὴν παραγωγήν του, ἔδωκε μεγάλην ὤθησιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐν Ἀθήναις τῆς πατροπαραδότου ἑλληνικῆς ἀργυροχοϊκῆς καὶ ἐβοήθησε πολλοὺς τεχνίτας, ὅπως συνεχίσουν καὶ ἰδιωτικῶς τὴν τέχνην των, ἀναδειχθῶσι δὲ εἰς ἐξαιρετικοὺς παραγωγοὺς ἐσμαλτωμένων ἢ μὴ ἔργων.

11) ***Ἐκθέσεις—Πρατήρια.*** Ἡ περὶ τὴν λαϊκὴν τέχνην μεγαλυτέρα κίνησις καὶ ὤθησις πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ ἐνδιαφέροντος, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ κοινοῦ διὰ τὰ προϊόντα τῆς τέχνης χρονολογεῖται κυρίως ἀπὸ τοῦ 1921, ὁπότε τὸ «Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων» ἤρχισε διοργανῶνον κατ' ἔτος ἐκθέσεις ἑλληνικῆς χειροτεχνίας, τελουμένας ἀνελλιπῶς μέχρι τοῦ 1926. Εἰς τὰς ἐκθέσεις αὐτάς, ἀπασχολούσας ὁλόκληρον τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μεριάνδρου τότε οἴκημα τοῦ λυκείου, ἐξετέθησαν, κυρίως, τὰ κεντήματα καὶ αἱ δαντέλλαι τῶν παλαιοτέρων ὀργανώσεων (Ἀμαλιείου, Ἀπόρων Γυναικῶν, Ἑλληνικῶν Βασιλικῶν Σχολῶν, Προόδου, Ἀττικῆς—περιλαμβανούσης διὰ τὰ χειροτεχνήματά της δύο ὁλόκληρα δωμάτια—) καὶ μετέπειτα ὅλων σχεδὸν τῶν προμνησθεισῶν παρομοίων ὀργανώσεων κεντητικῆς. Ἐπίσης τὰ ὑφαντὰ τῶν Ἀπόρων Γυναικῶν, τοῦ «Συλλόγου Κυριῶν ὁ Εὐαγγελισμὸς Τήνου», μερικὰ τῶν Καλαμῶν καὶ τὰ τοῦ «Ἐργαστηρίου Ὄλγας Καπόμπαση», ὡς μόνων τότε λειτουργούντων, καθὼς καὶ τὰ ἀγγειοπλαστικὰ ἔργα τοῦ «Κεραμεικοῦ» καὶ τῆς «Κιουτάχειας» καὶ ἀρκετὰ ἑλληνικὰ ἔπιπλα, ἅτινα τοσοῦτον προσηρμόζοντο εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπίπλωσιν τοῦ λυκείου. Ἐγένοντο ἀναπαραστάσεις χαρακτηριστικῶν ἐσωτερικῶν σπιτιῶν μετὰ πλήρους ἀκριβείας τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῶν διακοσμήσεως (ἐσωτερικὰ μακεδονικοῦ σπιτιοῦ, σκυριανοῦ σπιτιοῦ), ἀναπαραστάσεις τζακιῶν καταλλήλως διεσκευασμένων καὶ ἐστολισμένων, ἀργαλειῶν κλπ. καὶ ἐξετέθεντο παλαιαὶ συλλογαὶ κεντημάτων καὶ ὑφαντῶν, καθὼς καὶ αἱ χαρακτηριστικώτεραι ἐνδυμασίαι τοῦ «Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων».

Ἀργότερον, περὶ τὸ 1927, ἡ περὶ τὴν λαϊκὴν τέχνην κίνησις ἐγένετο ἐντονωτέρα, ἐνισχύσασα καὶ ἀναζωογονήσασα, διὰ τῆς συγκεντρώσεως ὅλων τῶν προϊόντων τῆς λαϊκῆς δημιουργίας—χωρικῆς καὶ ἀστικῆς—, ἅπαντας τοὺς κλάδους τῆς ἑλληνικῆς χειροτεχνίας εἰς τὴν τότε ὀργανωθεῖσαν ἔκθεσιν τῶν Δελφῶν. Ἡ ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ ἀπέστειλε περὶ τὰς δέκα χιλιάδας ἐγκυκλίους εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα (ἀρχιερεῖς, βουλευτάς, δημάρχους, βιοτέχνας, ἰδιώτας κλπ.) καὶ εἰργάσθη ἀόκνως ἐπὶ διετίαν. Μὴ δυναμένη ὅμως νὰ προσκομίσῃ τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα καὶ συγκεντρώσῃ τὰ ἀπαιτούμενα εἴδη, ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως τῆς ἀπαιτουμένης πρὸς τὴν λαϊκὴν τέχνην ἐκτιμήσεως τῶν εὐρυτέρων λαϊκῶν στρωμάτων, ἐνισχύθη διὰ χρηματικῆς χορηγήσεως 200.000 δραχμῶν ὑπὸ τῆς Εὔας Σικελιανοῦ. Διὰ τοῦ ποσοῦ τούτου προβαίνουσα ἡ ἐπιτροπὴ εἰς προαγορὰς διαφόρων τεχνουργημάτων—λαϊκῶν ὑφαντῶν, ξυλογλύπτων, ἀγγειοπλαστικῶν, μεταλλίνων, ἀργυροχοϊκῶν, σταμπάτων, κιλιμιῶν, ψαθοπλεκτικῶν κλπ.—, κατώρθωσε, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ν' ἀποκτήσῃ τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν διαφόρων βιοτεχνῶν, οὕτως ὥστε νὰ δώσωσι μέρος τῶν προϊόντων των ἐπὶ πιστώσει εἰς τὴν ἔκθεσιν. Οὕτω αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ἑλληνικῆς χειροτεχνίας, ἐκτεθεῖσαι ἐν τῷ συνόλῳ των κατὰ πρῶτον εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ 1927 τῶν Δελφῶν, ἀντεπροσώπευον ἐκθέματα ἀξίας ἀνωτέρας τῶν δύο ἑκατομμυρίων δραχμῶν, ἐκτεθέντα εἰς δέκα περίπου χωρικὰς οἰκίας τῶν Δελφῶν καὶ εἰς ὡρισμένον δρόμον αὐτῶν, ἀξίως δὲ διαφημισμένα παρὰ τῶν εὐγενῶς προσφερθεισῶν νὰ ἐξυπηρετήσωσι τὴν ἔκθεσιν 45 περίπου κυριῶν τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, ἐνδεδυμένων ὅλων σχεδὸν διὰ διαφόρων ἐθνικῶν ἐνδυμασιῶν. Ἡ ἔκθεσις αὕτη, περιλαμβάνουσα τὰ κεντήματα καὶ τὰ ὑφαντὰ ὅλων σχεδὸν τῶν τότε ὑφισταμένων ἐργαστηρίων τῶν κοινωνικῶν ὀργανώσεων, καθὼς καὶ τῶν ἰδιωτικῶν τοιούτων, ἅτινα προθύμως ἀπέστειλαν τὰ χειροτεχνήματά των, κατώρθωσε, δι' ἐντονωτάτης περὶ αὐτὴν κινήσεως, διὰ τῶν διαφόρων χορῶν, τῶν συνεχῶς διοργανουμένων παρὰ προσελθόντων χωρικῶν τῆς Ἠπείρου, τῶν πέριξ χωρίων τοῦ Παρνασσοῦ (Ἀραχώβης, Δεσφίνης, Ἀμφίσσης κ.ἄ.), ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ὅλων ἐνδεδυμένων μὲ τὰς ἰδιοτύπους τοπικὰς αὐτῶν ἐνδυμασίας, καθὼς καὶ διὰ τῆς λαϊκῆς αὐτῶν μουσικῆς καὶ τραγουδιῶν, τὴν πλήρη ἐπιτυχίαν τῆς ἐκθέσεως, οἰκονομικὴν καὶ καλλιτεχνικήν, νὰ ἑδραιώσῃ δὲ τὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ τὴν πεποίθησιν ἐπὶ τὴν ἀξίαν καὶ τὴν σημασίαν τοῦ πνεύματος τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ψυχῆς, τῆς οὕτω ἁγνῶς ἐκφραζομένης διὰ τῆς λαϊκῆς καὶ διακοσμητικῆς μας τέχνης.

Ἀκολούθως ἡ περὶ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1927 ὀργανωθεῖσα ἔκθεσις ἑλληνικῶν χειροτεχνημάτων ἐν Θεσσαλονίκῃ, συνεπείᾳ προσκλήσεως τῆς ἐπιτροπῆς τῆς διεθνοῦς ἐκθέσεως Θεσσαλονίκης, παραχωρησάσης δωρεὰν ἰδιαίτερον μέγα περίπτερον ἐπιμελούμενον παρὰ κυριῶν εὐγενῶς προσενεχθεισῶν, ἔδωσε τὴν ἁρμόζουσαν ἔξαρσιν εἰς τὰ ἔργα τῆς λαϊκῆς τέχνης καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ πρωτευούσῃ τῆς Ἑλλάδος. Ἐπίσης τὸ εὐθὺς μετὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν Δελφῶν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ὁμήρου λειτουργῆσαν πρατήριον ἑλληνικῆς καλλιτεχνικῆς βιομηχανίας, περιλαμβάνον ἐναπομείναντα ἐκθέματα τῶν Δελφῶν, συνεχίζον δὲ τὴν διὰ τῆς ἐκθέσεως ταύτης συντελεσθεῖσαν ἐργασίαν τῆς ὑποστηρίξεως, συνδρομῆς, καθοδηγήσεως κλπ. τῶν διαφόρων βιοτεχνῶν, καθὼς καὶ τῆς μεταπωλήσεως καὶ διαφημήσεως τῶν ἔργων των, ἐβοήθησε σημαντικώτατα τὴν εὐρυτέραν καλλιέργειαν καὶ διάδοσιν τῆς ἑλληνικῆς χειροτεχνίας ἐν γένει.

Διὰ τῆς ἐργασίας ταύτης καὶ τῆς γενικῶς συντελουμένης τοιαύτης, τῆς ἀναπτύξεως τῶν προμνημονευθέντων διαφόρων ἐργαστηρίων καὶ τῆς ὁσημέραι ἱδρύσεως νέων τοιούτων, κατώρθωσεν ἡ παρὰ τῆς «Ἑταιρείας Φιλοτέχνων» διοργανωθεῖσα καὶ χρηματοδοτηθεῖσα, κατὰ Μάϊον τοῦ 1930, δευτέρα ἔκθεσις χειροτεχνίας εἰς Δελφούς, ὡς καὶ διὰ τῶν πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἔργου της ἀποσταλεισῶν δεκαπεντακισχιλίων καλλιτεχνικῶν ἐγκυκλίων, ὅπως καὶ κατὰ τὴν πρώτην ἔκθεσιν τῶν Δελφῶν, εἰς ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος, συγκεντρώσῃ ἐκθέματα ἀξίας δέκα περίπου ἑκατομμυρίων δραχμῶν καὶ παρουσιάσῃ παραστατικώτατα σπουδαῖα ἔργα ἑλληνικῆς ἀποδόσεως. Τὰ τεχνουργήματα ταῦτα, καθὼς καὶ πλεῖστα ἑλληνικὰ χειροτεχνικὰ προϊόντα (κουραμπιέδες, μαστίχα Χίου, διάφορα ποτά, οἶνοι, σουτζούκια, μέλι, λουκούμια, σταφίδα, ἀμύγδαλα, σῦκα κλπ.), ἀντιπροσωπεύοντα, ἔστω ἐν σμικρῷ, ὁλόκληρον τὴν ἑλληνικὴν παραγωγὴν (χωρικήν, ἀστικήν, οἰκιακήν, μισθοτεχνικήν, ἐργαστηριακὴν) καὶ ἅπαντας αὐτῆς τοὺς κλάδους τῆς ἐφαρμογῆς, ἐξετέθησαν εἰς εἴκοσιν, αὐτὴν τὴν φοράν, χωρικὰς οἰκίας τῶν Δελφῶν, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ σχολείου, καὶ ἄλλα μὲν εἶχον ἀποσταλῆ εἰς τὴν «Ἑταιρείαν Φιλοτέχνων» ἐπὶ πιστώσει, ἄλλα δὲ εἶχον προσκομισθῆ εἰς Δελφοὺς παρὰ τῶν ἰδίων βιοτεχνῶν ἢ ἀντιπροσώπων αὐτῶν. Αἱ διὰ τὴν ἔκθεσιν ταύτην ἐργασθεῖσαι ἐπὶ μῆνα εἰς Δελφοὺς κυρίαι τῶν Ἀθηνῶν, εὐγενῶς προσφερθεῖσαι εἰς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐκθέσεως, ἀντιπρόσωποι ἐργαστηρίων ἐντεταλμέναι τὴν παρακολούθησιν τῶν διαφόρων χειροτεχνημάτων, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ περισσότεραι ἦσαν ἐνδεδυμέναι μὲ ἐθνικὰς ἐνδυμασίας, καθὼς καὶ πλεῖστοι βιοτέχναι, ἀνερχόμενοι συνολικῶς μετὰ τῶν κυριῶν περὶ τοὺς 125, κατώρθωσαν, διὰ τῆς ἀπαραμίλλου αὐτῶν ζέσεως, εἰς τὴν δημιουργίαν ἀκράτου ὑπὲρ τῆς λαϊκῆς τέχνης ἐνθουσιασμοῦ, μεταβαλόντες τὴν ἔκθεσιν ταύτην εἰς πραγματικὴν λαϊκὴν πανήγυριν, ἐμποιήσασαν μεγάλην αἴσθησιν εἰς τοὺς ἐπισκεφθέντας αὐτὴν ἰδικούς μας καὶ ξένους, οἵτινες οὕτως ἀπεκόμισαν τὰς ἀρίστας ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἀναδημιουργίας ἐντυπώσεις.

Ἡ μετὰ ἑξάμηνον, κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1930, ἐπακολουθήσασα «Βαλκανικὴ Ἔκθεσις», διοργανωθεῖσα ἐν Ἀθήναις τῇ αἰτήσει τῆς Βαλκανικῆς Διασκέψεως ὑπὸ τοῦ «Τμήματος Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου Ἑλληνίδων», εἰς τὸ εὐγενῶς παραχωρηθὲν παρὰ τοῦ ἰδιοκτήτου αὐτοῦ μέγαρον Γαβρ. Ἀθανασούλα, χρηματοδοτηθεῖσα παρὰ τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, μὲ σκοποὺς τὴν ἐπίδειξιν τῆς χειροτεχνικῆς κινήσεως τῶν Βαλκανίων καὶ τὴν ἐπισκόπησιν τῆς συγγενικῆς ἐκφράσεως τῶν δημιουργημάτων τῆς λαϊκῆς τέχνης τῶν βαλκανικῶν λαῶν, παρέσχε τὴν εὐκαιρίαν, ὅπως ἐπιδειχθῇ καὶ γνωρισθῇ καὶ εἰς τὸν εὐρύτερον κύκλον τῶν Ἀθηνῶν ἡ πλουσία ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, ἀπασχολήσασα διὰ τῶν ἐκθεμάτων της ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ μέγαρον Ἀθανασούλα, τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Νοτιοσλαυΐας συμμετασχουσῶν διὰ τῆς ἐκθέσεως ἐκλεκτῶν ἐγχωρίων χειροτεχνημάτων των, καταλαβόντων ἀνὰ μίαν αἴθουσαν. Ἡ ἔκθεσις αὕτη, ἀντιπροσωπεύσασα ἐκθέματα εἴκοσιν ἑκατομμυρίων δραχμῶν, ἐπέτυχε, διὰ τῆς συμμετοχῆς ὅλων τῶν ἐργαστηρίων, κοινωνικῶν ὀργανώσεων, ἰδιωτικῶν τοιούτων, τοῦ Ταπητουργικοῦ Ὀργανισμοῦ, τῶν διαφόρων βιοτεχνῶν ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος, τῶν ἐκλεκτῶν ἐνδυμασιῶν τοῦ Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων, τῶν καθ' ἑκάστην διοργανουμένων ἑλληνικῶν χορῶν εἰς τὸ προαύλιον τοῦ μεγάρου καὶ διαφόρων ὑποδοχῶν κτλ., νὰ ἐνισχύσῃ τὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ ν' ἀναζωογονήσῃ τὴν κατανάλωσιν, διαθέσασα ἐκθέματα πέντε περίπου ἑκατομμυρίων δραχμῶν.

Μετὰ τὴν τελευταίαν αὐτὴν ἔκθεσιν, πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ διὰ τὴν θεμελίωσιν καὶ ἀνανέωσιν τῆς λαϊκῆς τέχνης, ἐπακολουθοῦν σχεδὸν εὐθὺς ἀμέσως ἐν Ἀθήναις αἱ ἱδρύσεις: ἑνὸς συλλόγου, μιᾶς ἑταιρείας καὶ ἑνὸς ἱδρύματος, σκοπούντων τὴν συνέχισιν τῆς ζωηροτάτης ὑπὲρ τῆς λαϊκῆς τέχνης κινήσεως, διὰ τῆς ἱδρύσεως ἐν Ἀθήναις πρατηρίων συγκεντρούντων ὅλους τοὺς κλάδους τῆς παραγωγῆς τῆς ἑλληνικῆς χειροτεχνίας καὶ ἐργαζομένων πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀόκνως μέχρι σήμερον. Τὰ ἕως τότε ὑπάρχοντα πρατήρια πρὸς μεταπώλησιν τῶν ἑλληνικῶν χειροτεχνημάτων («Ἀπόρων Γυναικῶν», «Ἑλληνικῶν Βασιλικῶν Σχολῶν», «Προόδου», «Ἀττικῆς» κ.ἄ.) περιελάμβανον, ὅπως καὶ σήμερον, μόνον τὰ εἴδη τῆς παραγωγῆς των (κεντήματα, δαντέλλας, ὑφαντά, ἀσπρόρρουχα).

Ὁ κατὰ τὴν 7ην Φεβρουαρίου τοῦ 1931 ἱδρυθεὶς σύλλογος ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη», ὑπὸ πρόεδρον τὴν Ναταλίαν Παύλου Μελᾶ, σκοπεῖ τὴν διατήρησιν τῆς παραδόσεως παντὸς κλάδου τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης καὶ τὴν προσαρμογὴν ταύτης εἰς τὰς συνθήκας καὶ τὰς ἀνάγκας τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ. Τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐπιδιώκει ὁ σύλλογος ἐνθαρρύνων καὶ ἐνισχύων τοὺς ἁπανταχοῦ Ἕλληνας βιοτέχνας, διὰ μονίμου ἐν Ἀθήναις ἐκθέσεως καὶ πωλήσεως τῆς παραγωγῆς αὐτῶν, δι' ἐκθέσεων τοπικῶν, διαλέξεων κτλ., ἀλλὰ κυρίως δι' ἱδρύσεως ἐργαστηρίων, βαφείων, ὑφαντηρίων, ξυλουργείων κτλ. ἐν Ἀθήναις καὶ ταῖς ἐπαρχίαις, ὅπου νὰ μελετᾶται, νὰ καλλιεργῆται καὶ νὰ συνεχίζεται ἡ πλουσία παράδοσις τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης, μεταδιδομένη συστηματικῶς ἀπὸ εἰδικοὺς τεχνίτας. Ὁ σύλλογος «Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη» δύναται νὰ ἐγκαθιστᾷ εἰς τὰς ἐπαρχίας παραρτήματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἐργάζωνται κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ κέντρου. Ἐπίσης δύναται νὰ συνεργάζηται, συμβαλλόμενος μὲ σωματεῖα παρεμφερῆ ἔχοντα σκοπόν, καὶ νὰ συμμετέχῃ εἰς τοπικὰς ἢ διεθνεῖς ἐκθέσεις ἢ ἑορτὰς προαγούσας τὸν σκοπὸν δι' ὃν ἱδρύθη. Οὕτω μέχρι σήμερον ἀπέδωκε τόσον διὰ τοῦ κέντρου αὐτοῦ, ὅσον καὶ διὰ τῶν παρ' αὐτοῦ ἱδρυθέντων παραρτημάτων εἰς Κέρκυραν καὶ Ἰωάννινα σπουδαῖα ἀποτελέσματα ὑπὲρ τῆς καθόλου ἀναπτύξεως τῶν διαφόρων κλάδων τῆς ἑλληνικῆς χειροτεχνίας.

Ἡ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἑλληνικὲς Τέχνες» ἀνώνυμος διὰ μετοχῶν ἑταιρεία, ἑδρεύουσα ἐν Ἀθήναις, ὑπὸ πρόεδρον τὸν Σπ. Λοβέρδον καὶ προεδρεύοντα νῦν ἀντιπρόεδρον τὸν Ἀλέξ. Α. Πάλλην, ἱδρυθεῖσα δι' ὑπουργικῶν διαταγμάτων ἐπὶ ὑπουργίας Π. Βουρλούμη, σκοπεῖ τὴν ἐνίσχυσιν, ἀνάπτυξιν καὶ ἐπὶ ἐγχωρίων καλλιτεχνικῶν προτύπων τελειοποίησιν τῆς ἐν Ἑλλάδι χειροτεχνίας, ἰδίᾳ τῆς προσφυγικῆς. Ὁ σκοπὸς οὗτος ἐπιδιώκεται διὰ τῶν κατὰ τὴν ἀπόλυτον κρίσιν τοῦ συμβουλίου προσφορωτέρων μέσων, οἷον τῆς ἱδρύσεως βιοτεχνικῶν ἑταιρειῶν, τῆς κατασκευῆς ἢ ἀγορᾶς πρὸς μεταπώλησιν εἰδῶν βιοτεχνίας, παροχῆς δανείων εἰς ἄτομα, ὁμάδας ἢ συνεταιρισμοὺς ἐξυπηρετικοὺς τῶν σκοπῶν τῆς ἑταιρείας, χορηγήσεως ἐγγυήσεως ὑπὲρ τῶν ἰδίων, λειτουργίας πρατηρίων καὶ ὀργανώσεως ἐκθέσεων ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ εἰδῶν λαϊκῆς χειροτεχνίας, προκηρύξεως καλλιτεχνικῶν διαγωνισμῶν πρὸς ἐκπόνησιν σχεδίων καὶ ἐκτέλεσιν εἰδῶν βιοτεχνίας κλπ. Ἡ ἑταιρεία «Ἑλληνικὲς Τέχνες», διὰ τῆς μέχρι τοῦδε δράσεώς της καὶ διὰ τοῦ εὐρέος αὐτῆς προγράμματος, συνέτεινε μεγάλως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς αἰσθήσεως τοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ τῆς προαγωγῆς τῆς λαϊκῆς τέχνης.

Τὸ παρὰ κοινωνικῶν ὀργανώσεων συσταθὲν ἐν Ἀθήναις τῇ 27ῃ Αὐγούστου 1931, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Σύνδεσμος Ἐργαστηρίων Χειροτεχνίας», ἵδρυμα τῶν ἐργαστηρίων αὐτῶν: «Διεθνοῦς Συνδέσμου Γυναικῶν» (Σπίτι τοῦ Κοριτσιοῦ), «Μπενακείου

Digitized by Google

«Ἱδρύματος», «Ἐθνικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἑλληνίδων», «Πατριωτικοῦ Ἱδρύματος Θεσσαλονίκης», ὀρφανοτροφείου «Ἐθνική Στέγη» καὶ «Συλλόγου Παροχῆς Ἐργασίας Μυτιλήνης», ὑπὸ πρόεδρον τὴν Ἀγγελικὴν Χατζημιχάλη, διοικεῖται ὑπὸ συμβουλίου ἀποτελουμένου ἐκ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν μετεχόντων αὐτοῦ νομικῶν προσώπων, ἀνὰ δύο ἐξ ἑκάστου, καὶ ἀποτελεῖ, οὕτως εἰπεῖν, εἶδος συνεταιρικῆς ὀργανώσεως καὶ ὁμοσπονδίας. Σκοπὸς τοῦ ἱδρύματος τούτου εἶναι ἡ ἀνάπτυξις, ὑποστήριξις καὶ διάδοσις τῆς ἑλληνικῆς οἰκοτεχνίας καὶ χειροτεχνίας, ἡ παροχὴ τῶν μέσων πρὸς εὐρυτέραν διάδοσιν τῶν προϊόντων ταύτης, ἡ βελτίωσις τῆς θέσεώς των, ἡ συναφὴς ἐργασία τῶν ἐργαζομένων ἐπ' ἀγαθῷ τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας τῆς χώρας. Ἐπίσης ἡ προαγωγὴ ἑνὸς ἑκάστου τῶν μετεχόντων τοῦ συνδέσμου ἐργαστηρίων πρὸς κοινὴν κατεύθυνσιν, διὰ τῆς παρακολουθήσεως τῆς ἐργασίας των, ἐπὶ τῇ βάσει στενῆς ἀλληλεγγύης καὶ ἐνδεχομένου καταμερισμοῦ καὶ εἰδικεύσεως τῆς παραγωγῆς ἑκάστου, καθὼς καὶ διὰ τῆς ἱδρύσεως κοινοῦ πρατηρίου, ὑπὸ τύπον διαρκοῦς ἐκθέσεως, τῶν διαφόρων χειροτεχνημάτων αὐτῶν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ εἰς ἄλλας πόλεις τῆς Ἑλλάδος ἢ εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ὡς ἐπίσης δι' ὀργανώσεως εἰδικῶν ἐκθέσεων ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ. Ὁ «Σύνδεσμος Ἐργαστηρίων Χειροτεχνίας», συγκεντρώνων ἐν τῷ πρατηρίῳ του καὶ ὅλα τὰ ἄλλα εἴδη τῆς ἑλληνικῆς χειροτεχνίας, ἵδρυσε μέχρι σήμερον παρεμφερῆ παραρτήματα εἰς τὰς Πάτρας καὶ εἰς τὴν Τρίπολιν, ἐργαζόμενα καθ' ὑπόδειξιν τοῦ κέντρου καὶ ἀποδώσαντα μέχρι τοῦδε ἀξιόλογα ἀποτελέσματα διὰ τὴν διάδοσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς χειροτεχνίας.

Τέλος ἡ ὅλη ὑπὲρ τῆς λαϊκῆς τέχνης κίνησις διέπεται ὑπὸ τῆς πεποιθήσεως ὅτι αἱ πολυποίκιλοι ἐκδηλώσεις της, αἱ ὁδηγοῦσαι εἰς πολλὰ προβλήματα τῆς φύσεως τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ψυχῆς του, ἐξηρτημέναι καθὼς εἶναι ἐκ τοῦ φυσικοῦ, κοινωνικοῦ, ἱστορικοῦ κλπ. περιβάλλοντος, θ' ἀνοίξουν νέους δημιουργικοὺς καλλιτεχνικοὺς ὁρίζοντας ἐργασίας, ἀπηλλαγμένους τῆς σημερινῆς καλλιτεχνικῆς ὑποτελείας. Εἰς τὰς πνευματικὰς ἀξίας, τὰς ὁποίας παρουσιάζει ἡ λαϊκὴ τέχνη, στηρίζεται ἡ σημερινὴ κίνησις μὲ ὅσον τὸ δυνατὸν πλέον συγχρονισμένην κατεύθυνσιν, ἀφήνουσα πλήρη ἐλευθερίαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ τὴν δημιουργίαν. Στηρίζεται ἐπὶ τῆς λαϊκῆς τέχνης διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τελειοποίησιν τῶν διακοσμητικῶν τεχνῶν ὡς εἰς τὸν πρόδρομον τῆς Τέχνης καθόλου, ὡς μίαν ἀπὸ τὰς ἐκφράσεις τῆς ἑνότητος, μὲ τὴν βεβαιότητα ὅτι αἱ ἴδιαι δυνάμεις, αἵτινες ἐδημιούργησαν, μετέβαλον ἢ ἀφωμοίωσαν τόσας μορφάς, θὰ ἐξακολουθοῦν ἀκόμη, μὲ διαφορετικὰς συνθήκας, καταλλήλως διαμορφούμεναι, νὰ παράγουν νέας, ἐξ ἴσου αἰσθητικάς. Θεωρεῖ ὅτι ὀφείλει νὰ στραφῇ ἡ προσοχὴ καὶ ἡ ὑποστήριξις πρὸς τὰ ἔργα τῆς λαϊκῆς τέχνης, ὡς προσφορώτερα, καταλληλότερα καὶ πλησιέστερα πρὸς τὴν ψυχὴν καὶ τὸ πνεῦμα λαοῦ ἔχοντος ἀνεπτυγμένην τὴν αἰσθητικὴν παράδοσιν καὶ συνείδησιν.

Ἡ κίνησις αὐτὴ δὲν ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ συγκρατήσῃ τὴν λαϊκὴν τέχνην εἰς τὴν πατροπαράδοτον μορφήν, ἀλλὰ νὰ τὴν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ κάθε ἄψυχον, χαρακτηριστικὴν τῶν κουρασμένων, ἀπομίμησιν ξένων, ἐξειλιγμένων ρυθμῶν, μὴ οἰκείων πρὸς τὰς ψυχοπνευματικὰς δυνάμεις τοῦ ἔθνους καὶ ἄρα παρατρεπτικῶν καὶ φθοροποιῶν. Ζητεῖ τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικὰ τῆς λαϊκῆς τέχνης, τὴν γραμμὴν καὶ τὴν ἐκμετάλλευσίν της, τὸν τρόπον διὰ τοῦ ὁποίου μορφοποιεῖται ἡ ἔννοια καὶ διερμηνεύεται ἡ πραγματικότης, τὸ καθαρὸν σχῆμά της, τὴν σταθερὰν της αἴσθησιν, τὴν ἔξυπνην χρησιμοποίησιν τοῦ ὑλικοῦ, τὴν ἁπλῆν καὶ οἰκονομικὴν πορείαν τῆς ἐργασίας, δυνάμεις πραγματικὰς καὶ συμφώνους πρὸς τὴν φύσιν, τὴν ζωὴν καὶ τὸ παρελθὸν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Τέλος ὁ σύνδεσμος τῆς ὕλης μὲ τὴν μορφοποίησιν, τὸ πνεῦμα τῆς σχηματοποιήσεως, αἱ ἄπειροι καὶ ἰδιόρρυθμοι διακοσμητικαὶ καὶ τεχνικαὶ ἐκφράσεις τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης ἀξίζουν, διὰ τὸ βαθύτερον αὐτῶν νόημα καὶ τὰ πλουσιώτατα παραδείγματά των, ἀμέριστον τὴν προσοχὴν διὰ τὴν ἐξεύρεσιν τοῦ δρόμου τῆς τέχνης, ἥτις θ' ἀρχίζῃ ἀπὸ μίαν νέαν ἁπλότητα τόσον εἰς τὸ σχῆμα ὅσον καὶ εἰς τὸν ρυθμόν.

12) ***Μουσεῖα—Συλλογαί.*** Τὴν ὑπὲρ τῆς λαϊκῆς τέχνης κοινωνικὴν ταύτην κίνησιν παρηκολούθησε καὶ ἡ ἀνάπτυξις μουσείων καὶ συλλογῶν σημαντικῶς πλουτιζομένων δι' ὑποδειγμάτων τῆς λαϊκῆς τέχνης.

Τὸ ἐν Ἀθήναις «Μουσεῖον τῶν Διακοσμητικῶν Τεχνῶν», ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ Ἀναστασίου Ὀρλάνδου, εἶναι ἀξιολόγως κατηρτισμένον διὰ διαφόρων ὑποδειγμάτων τῆς λαϊκῆς τέχνης, καὶ δὴ ἐκλεκτῶν καὶ σπουδαιοτάτων προτύπων τῆς κεντητικῆς τῆς Ἠπείρου, Κρήτης, Σκύρου καὶ Δωδεκανήσων. Ἐπίσης διὰ διαφόρων χαρακτηριστικῶν δημιουργικῶν προτύπων, καθὼς καὶ ξυλογλύπτων καὶ ἀγγειοπλαστικῶν τοιούτων.

Τὸ «Ἐθνολογικὸν Μουσεῖον» κατέχει πλουσιωτάτην συλλογὴν ἐθνικῶν ἐνδυμασιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ περισσότεραι ἔχουν ἐξαφανισθῆ σήμερον ἐκ τοῦ τόπου τῆς καταγωγῆς των (Ψαρρῶν, Σπετσῶν, Ὕδρας, Ἀμοργοῦ, Ἀτταλείας κ. ἄ.), δυναμένων δὲ νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πραγματικῶς μοναδικὰ κειμήλια διὰ τὴν μελέτην τῶν ἑλληνικῶν ἐνδυμασιῶν.

Τὸ «Λαογραφικὸν Μουσεῖον» τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ὑπὸ τὴν μέριμναν τοῦ καθηγητοῦ Στίλπ. Κυριακίδη, πλουτίζεται συνεχῶς δι' ὑποδειγμάτων μακεδονικῆς λαϊκῆς τέχνης.

Τὸ ἐν Ἀθήναις «Μουσεῖον Μπενάκη» ἀπαρτίζεται ἐκ σπουδαιοτάτης συλλογῆς προτύπων λαϊκῆς τέχνης, ἐκ τῶν ὁποίων πρωτεύουσαν θέσιν κατέχουν περὶ τὰς ἑξήκοντα ἐθνικαὶ ἐνδυμασίαι, χωρικαὶ καὶ ἀστικαί, πληρέστατα καὶ τελειότατα κατηρτισμέναι ἐξ ὅλων τῶν τεμαχίων καὶ ἐξαρτημάτων αὐτῶν, καθὼς καὶ τὰ ἐκτιθέμενα ἑκατὸν περίπου τεμάχια πολυτιμοτάτων ἑλληνικῶν κεντημάτων: Ἠπείρου, Σκύρου, Δωδεκανήσου, Κρήτης, Ἀμοργοῦ, Ἀνάφης, Σίφνου κλπ., ἤτοι ὁλοκέντητα σινδόνια, μπροστοσέντονα, σπερβέρια, κουρτοῦνες, προσκέφαλα, βαγιόλια, πεσκήρια κτλ. Ἐπίσης καὶ ἀπὸ ἀξιολογώτατα ἄλλα ὑποδείγματα τῶν διαφόρων κλάδων τῆς ἑλληνικῆς χειροτεχνίας, ἤτοι περὶ τὰ 600 ἀργυροχοϊκὰ τεμάχια διαφόρων κοσμημάτων (κλειδωτήρια, ζῶνες, πόρπες, περιδέραια, σκουλαρίκια, βραχιόλια, τεπελίκια, χαϊμαλιὰ κλπ.), διάφορα ξυλόγλυπτα ἀντικείμενα (ρόκες, γκλίτσες, σφραγίδες κουτάλια, παγούρια, μουσικὰ ὄργανα), ἀγγειοπλαστικὰ εἴδη λαϊκῆς κατασκευῆς (κανάτες, πιάτα, γαβάθες), μεταλλουργικὰ κατασκευάσματα (μπρίκια, παγούρια, κρυαντήρια κλπ.), καθὼς καὶ διάφορα ἄλλα λαϊκὰ δημιουργήματα προσωπικῆς καὶ οἰκιακῆς χρήσεως, ἅτινα καθημερινῶς αὐξάνονται εἰς ἀριθμοὺς καὶ ὑποδείγματα.

Ἐκ τῶν συλλογῶν σπουδαιοτάτην θέσιν κατέχει ἡ τῆς *Ἑλένης Ἀντ. Σταθάτου*, ἀποτελουμένη ἀπὸ ἑκατὸν ἐκλεκτὰ καὶ πολυτελῆ ὑποδείγματα ἑλληνικῆς κεντητικῆς ἐξαιρετικῆς ὡραιότητος, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ ἐκλεκτὰ σινδόνια τῆς Ἠπείρου καὶ Σκύρου, ὅπως καὶ τὸ θαυμαστὸν σπερβέρι τῆς Ρόδου, συγκαταλέγονται μεταξὺ τῶν ἀριστουργηματικῶν ὑποδειγμάτων τῆς καθόλου ἑλληνικῆς κεντητικῆς. Ἐπίσης καὶ ἀξιολογωτάτην συλλογὴν κεραμικῶν δημιουργημάτων τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κιουταχείας καὶ ὡραιότατον ξυλόγλυπτον ἐσωτερικὸν διάκοσμον δωματίου Κοζάνης, προσκομισθέντα ἐκ τῆς πόλεως ταύτης καὶ προσαρμοσθέντα ἐν Ἀθήναις καταλλήλως πρὸς ἀναπαράστασιν ἐσωτερικῆς διασκευῆς ἑλληνικοῦ ἀρχοντικοῦ δωματίου περιλαμβάνοντος καὶ τὴν ἐξαιρετικὴν ταύτην συλλογήν.

Ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων ἐπίσης συλλογῶν εἶναι ἡ τῆς *Ἑλένης Εὐκλείδη*, ἀποτελουμένη, ἐκτὸς τῶν ἀγγειοπλαστικῶν παλαιῶν ἔργων τῆς Κιουταχείας, καὶ ἀπὸ χίλια καὶ ἄνω τεμάχια ὑποδειγμάτων ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης, κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικῶν καὶ ἀντιπροσωπευτικῶν τῶν διαφόρων κλάδων αὐτῆς (ἐνδυμασιῶν, ὑφαντῶν, κεντημάτων, δαντελλῶν, ἀργυροχοϊκῶν, ξυλογλύπτων, μεταλλουργικῶν κλπ.).

Ἀξιολογώταται συλλογαὶ εἶναι ἐπίσης αἱ ἐν Ἀθήναις ἀκόλουθοι: ἡ τῆς *Ἔδλας Γ. Νάζου*, ἀπαρτιζομένη ἀπὸ 50 τεμάχια (κεντήματα, ἀργυροχοϊκά, ξυλόγλυπτα) καὶ ἐξ ἐνδυμασίας· ἡ τῆς *Λίνας Κυριακούλη Μαυρομιχάλη*, ἀποτελουμένη ἐκ πολυτίμων κεντημάτων Ζακύνθου, Κρήτης, Σκύρου, ἡ τῆς *Λαυρίας Σερπιέρη* (ἐκ τριάκοντα ἐκλεκτῶν κεντημάτων)· ἡ τῆς *Ἀλεξάνδρας Κ. Χωρέμη* (ἐκ 30 τεμαχίων καὶ διαφόρων χρυσοχοϊκῶν ἔργων)· ἡ τῆς *Εὐφροσύνης Μελᾶ Ι κιόλ*, ἀποτελουμένη ἐκ τῆς συλλογῆς *Ἕκτορος Ρωμάνου* (τῶν ἐξόχων κυκλαδικῶν λευκῶν κεντημάτων καὶ δαντελλῶν)· ἡ τῆς *Καλλιόπης Λεβίδη* (ἐκ πολλῶν ἐκλεκτῶν κεντημάτων)· ἡ τῆς *Φανῆς Καυταντζόγλου* (ἐκ κεντημάτων, δαντελλῶν)· ἡ τῆς *Μαρίας Δραγούμη* (ἐκ κεντημάτων, δαντελλῶν)· ἡ τῆς *Πηνελόπης Ραγκαβῆ* (ὑφαντῶν κεντημάτων, δαντελλῶν)· ἡ τῆς *Νίνας Δ. Ἀραβαντινοῦ* (ἐκ κεντημάτων, ξυλογλύπτων κλπ.)· ἡ τῆς *Λίνας Π. Τσαλδάρη* (ἐξ ἐνδυμασιῶν)· ἡ τοῦ *Πύρρου Καραπάνου* (κεντημάτων, δαντελλῶν καὶ διαφόρων ἄλλων)· ἡ τῆς *Μ. Χριστοδουλίδου* (ἐκ μεγάλης συλλογῆς ἑλληνικῶν δαντελλῶν καὶ ἰδικώτερον μπιμπιλιῶν)· ἡ τῆς *Εἰρ. Δούμα* (ἐκ κεντημάτων καὶ ὑφαντῶν Ἠπείρου)· ἡ τῆς *Μαρ. Λάππα Διομήδους* (κεντημάτων καὶ χρυσοχοϊκῶν)· ἡ τῆς *Μελπομένης Ζάχου* (κεντημάτων Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας)· ἡ τῆς *Ἄννας Ἀποστολάκι* (κεντημάτων καὶ ὑφαντῶν Κρήτης)· ἡ ἐν Ἰωαννίνοις τῆς *Μαρ. Πυρσινέλλα* (ἀποτελουμένη ἐκ μεταλλουργικῶν κυρίως κατασκευασμάτων)· ἡ τῆς *Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη*, ἀπαρτιζομένη ἐξ ὀκτακοσίων περίπου ὑποδειγμάτων τῶν διαφόρων κλάδων τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς χειροτεχνίας, καθὼς καὶ πολλῶν ἄλλων φιλοτέχνων κυρίων τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐπαρχιῶν.

Ἐξαιρετικῆς σημασίας συλλογὴ εἶναι ἡ τοῦ ἀρχιτέκτονος *Ἀριστοτέλους Ζάχου*, ἀποτελουμένη ἀπὸ 800 περίπου χαρακτηριστικὰ ὑποδείγματα ἀργυροχοϊκῶν κοσμημάτων αὐθεντικῆς προελεύσεως, καθὼς καὶ ἀπὸ 600 διάφορα ἄλλα λαϊκὰ τεμάχια ὑφαντῶν, κεντημάτων, ἀγγειοπλαστικῶν, μεταλλουργικῶν κλπ. εἰδῶν. Ἐπίσης ἡ τοῦ *Παναγ Ἀριστόφρονος*, ἀποτελουμένη ἐκ κεντημάτων Ρόδου καὶ Κρήτης· αἱ τῶν *Διονυσίου* καὶ *Σπυρ. Λοβέρδου*, ἀποτελούμεναι, κυρίως, ἐξ ἀξιολογωτάτων ὑποδειγμάτων τῆς ἑλληνικῆς κεντητικῆς· ἡ τοῦ *Α. Σισιλιάνου*, ἀποτελουμένη ἐκ διαφόρων δημιουργημάτων τῆς ἑλληνικῆς τέχνης καί, εἰδικώτερον, ἐκ 30 περιφήμων κεντημάτων τῆς Σκύρου· αἱ πλουσιώταται καὶ ἀξιολογώταται συλλογαὶ τῶν *Ν. Πιτσάλη, Π. Λιδωρίκη, Μαρῆ Καλλιγᾶ*, ἀποτελούμεναι κυρίως ἐκ σπουδαιοτάτων καὶ ἐξαιρετικῶν κεντημάτων καὶ χρυσοχοϊκῶν εἰδῶν· ἡ τοῦ Ἀλ. Λειβαδέως, ἐξ ἐνδυμασιῶν καὶ κεντημάτων τῆς Ἠπείρου, καὶ αἱ τῶν Λέοντος καὶ Γ. Μελᾶ καὶ πολλῶν ἄλλων ἐνδιαφερομένων ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης συλλογέων, καθὼς τέλος καὶ αἱ συλλογαὶ τῶν γνωστῶν ἀρχαιοπωλῶν *Ἰωάν. Μαρτίνου, Χαρ. Μαυρομάτη* καὶ *Θεοδ. Ζυμπουλάκη*, κατεχόντων σπουδαιότατα ὑποδείγματα κεντητικῆς καὶ διαφόρων ἄλλων δημιουργημάτων.

Ἀπὸ τὰς ἐν τῷ ἐξωτερικῷ εὑρισκομένας συλλογὰς ἀναφέρομεν τὴν ὑπὸ τῆς, μετὰ ζέσεως ἐνδιαφερθείσης καὶ ἐργασθείσης ὡς πρωτοπόρου ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης γενικῶς, βασιλίσσης Σοφίας καταρτισθεῖσαν συλλογὴν ἑλληνικῶν ἐνδυμασιῶν, κεντημάτων, ἀργυροχοϊκῶν κλπ., κατεχομένην σήμερον ὑπὸ τῶν πριγκιπισσῶν Εἰρήνης καὶ Αἰκατερίνης, καθὼς καὶ τὴν τοῦ βασιλόπαιδος Γεωργίου (Ἁρμοστοῦ Κρήτης) σπουδαιοτάτην συλλογὴν κρητικῶν κεντημάτων. Τὰς τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ διαμενόντων Ἑλλήνων σπουδαιοτάτας τοιαύτας, ὡς αἱ τῶν *Μιχ. Σαλβάγου, Ἰ. Κοζούλη, Στεφ. Ζαρίφη, Ταμβάκη* καὶ *Χριστοφόρου Νομικοῦ*, κατέχοντος πρὸ πάντων μοναδικὴν συλλογὴν ἀνατολικῶν κεραμουργημάτων. Τὰς ἐν Ἀγγλίᾳ ὑπαρχούσας πλουσιωτάτας τοιαύτας τῆς *Lady Egerton*, τοῦ *Theodore Bent*, τοῦ *T. M. Stasluch esq.* καὶ τῶν διαπρεπῶν καθηγητῶν *A. J. B. Wace, Percy Newberry, R. N. Dawkins, R. Bosanquet*, καθὼς καὶ τὴν ἐν Λονδίνῳ περίφημον συλλογὴν *Εὐμορφοπούλου* καὶ τὴν τοῦ *T. Cook*· τὰς ἐν Ἀμερικῇ ὑπαρχούσας τοῦ *Carl Blegen*, τοῦ πρεσβευτοῦ *Langhlin* καὶ διαφόρους ἄλλας ἰδιωτικὰς συλλογὰς εὑρισκομένας ἐν Σικάγῳ, Φιλαδελφείᾳ καὶ Βασιγκτῶνι· ἐπίσης τὰς συλλογὰς τῶν *Georg. Karro* καὶ *M. Deffner*, καθὼς καὶ πλείστας ἄλλας ἰδιωτικάς, καταρτισθείσας ἐν Ἀθήναις παρὰ ξένων πρεσβευτῶν, φιλολόγων καὶ ἀρχαιολόγων ὅλων τῶν ἐθνικοτήτων.

Ἔργα τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης καὶ ἰδιαιτέρως κεντήματα κοσμοῦν καὶ πλεῖστα μεγάλα εὐρωπαϊκὰ μουσεῖα. Οὕτω εὑρίσκεται ἀφθονωτάτη καὶ ποικιλωτάτη συλλογὴ ἐξ αὐτῶν εἰς τὸ *Victoria and Albert Museum* τοῦ Λονδίνου, εἰς τὸ *Royal Scottich Museum* τοῦ Ἐδιμβούργου, εἰς τὸ *South Kensington Museum*, εἰς τὸ *Kunsthistorisches Museum* τῆς Βιέννης καὶ εἰς πλεῖστα εὐρωπαϊκὰ μουσεῖα, καθὼς εἰς τοιαῦτα τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ὡς εἰς τὸ *Metropolitan Museum of Art* (Νέα Ὑόρκη), εἰς τὸ *Museum of fine Arts* (Βοστώνη), εἰς τὸ *Rhode Island School of Design* (Providence), εἰς τὸ *Cincinnati Art Museum* (Cincinnati) καὶ εἰς τὰ ἰταλικὰ μουσεῖα, καὶ δὴ εἰς τὸ τῆς Ρόδου.

Τέλος ἀναφέρομεν τὰς ἐν Ἀθήναις διακοσμηθείσας οἰκίας δι' ἐξαιρετικῶν ξυλογλυπτικῶν ἔργων μεταβυζαντινῆς καὶ λαϊκῆς τέχνης, ὅπως αἱ τῶν: *Ἑλένης Σταθάτου, Εὐγενείας Ν. Ἄμποτ, Ἑλένης Ζούζουλα, Ν. Κορκοδείλου, Διονυσίου Λοβέρδου, Σπυρίδωνος Λοβέρδου, Ἀλ. Α. Πάλλη, Ἀριστοτέλους Ζάχου, Πλάτωνος Χατζημιχάλη*, κ. ἄ. Αἱ οἰκίαι αὐταί, προσηρμοσμέναι πρὸς τὰς τελευταίας συγχρόνους ἀπαιτήσεις τῆς οἰκοδομικῆς, ἔχουν ἐσωτερικὴν διαρρύθμισιν μὲ πλεῖστα στοιχεῖα εἰλημμένα ἐκ τῶν κατὰ τόπους παλαιῶν οἰκιῶν τῆς Ἑλλάδος, αἵτινες παρέχουν τὸν χαρακτῆρα τῆς ἑλληνικῆς κατοικίας τῆς ὀργανικῶς συνδεδεμένης μετὰ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν οἰκιῶν.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Κύριαι πηγαὶ διὰ τοὺς χρόνους τῆς του[...]κοκρατίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀμέσως ἑπομένην περίοδον τ[...] ἀνεξαρτησίας παραμένουν πάντοτε αἱ περιγραφαὶ τῶν [...] νων περιηγητῶν· ὥστε πρὸ πάσης ἄλλης ἐργασίας [...] ἀναγκαία ἡ μνεία ἰδίως τῶν: *Spohn* καὶ *Wehler, Georg*[...] *nès, Tournefort, Dapper, Chandler, Choiseul-Gouffier*, [...] *vary, Scrofani, Ukert, Pouqueville, Dodwell, Vaudonc*[...] *Depping, Dupré. Cammerer, Brandis, Vischer, B*[...] *De Vogué, Elsner* κ.ἄ. (περὶ ὧν λεπτομερέστερον βλ. ἐν τ[...] περὶ τῶν περιηγητῶν τμήματι τοῦ παρόντος τόμου).

Ἔργα κυρίως ἀφορῶντα εἰς τὴν λαϊκὴν τέχνην. Ταῦτα σ[...] νηθέστερον ἐξετάζουν τὴν λαϊκὴν τέχνην κατὰ τόπους κ[...] ἐν σχέσει μὲ τὸν καθ' ἡμέραν βίον. Δι' ἕνα ἕκαστον κλά[...] τῆς τέχνης ἐλλείπουν ἔτι συστηματικαὶ μελέται. Οὕτω [...] παρατιθέμεναι ἐργασίαι εἶναι δύσκολον νὰ ὑποχθοῦν [...] συστηματικὴν ταξινόμησιν: *Lachalse*, «Costumes de l'Em[...]pire Turc. 1817—1820» (Paris 1821).—*Stackelberg O*. «Tr[...]chten und Gebräuche der Neugriechen» (Bonn 18[...]).—*Μανιτάκης*, «Aperçu sur les progrès matériels de [...] Grèce» (Ἀθῆναι 1869 β' ἔκδ.).—*Hamdy bey* καὶ *De La*[...] *Marie*, «Les costumes populaires de la Turquie en 18[...]» (Constantinople 1873, ἐπίσημον λεύκωμα διὰ τὴν ἔκθ[...] τῆς Βιέννης).—*Χατζηζωγίδης Ν. Γ.*, «Θεσσαλικὰ ζητήματα[...] διὰ τὴν ὑφαντικὴν» (ἐν «Ἀθηνᾷ» τ. Ι'/1898 σ. 541—555).—*Χριστομᾶνος*, «Ἡ μεγάλη βιομηχανία ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθ[...] 1901).—*Λάμπρος Σπ.*, «Συρράκον καὶ Καλαρρύται» (=[...]).—*Τριανταφυλλίδης Μ.*, «Ξενηλασ[...] γοι καὶ ἄρθρα», 1902).—*Ρουσσόπουλος*, «Μεί[...] ἰσοτέλεια;» (1905—1907, τ. 2).—[...] περὶ τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας» (ἐν «Πανελληνίῳ Λευ[...]ματι» Σαββίδου, 1905).—*Wace*, «A catalogue of embr[...]deries of the Greeks Islands of Archipelagos» (19[...]).—*Καλαϊσάκις Γ. Ἰ.*, «Ἡ βράκα» («Ἀθηνῶν» μην. παράρτ[...]

Digitized by Google

909, σελ. 1481 κέ.).—*Dietrich Bern.*, «Kleinasiatische Stickereien» Plauen 1911).—*Gerola G.*, «I costumi muliebri nell Tredici Sporadi (ἐν Emporium» XXXVII/1913).—*Κυριαζῆς Δαμ.*, «Zur Entwicklung des Gewerbes im heutigen Griechenland» (Ἀθῆναι 1916).—*Haberlandt A.*, Volkskunst des Balkanländer» (Wien 1919).—*Ζερβὸς Σκ.*, Rhodes, capitale de Dodécanèse» (Paris 1920).—*Σικελιανοῦ Εὔα*, «Τρεῖς διαλέξεις. Ἡ μόδα στὴν Ἑλλάδα. Τὸ μαγαζί. Ἡ ἑλληνικὴ μουσική» (Ἀθῆναι 1921).—*Γιαννοπούλου Μαρ.*, «Γυναικεία βιοτεχνία Ζακύνθου» (ἐν περιοδ. «Εὔα Νικήτρια» Ζακύνθου, τ. Α΄/1921 ἀρ. 12—14).—«A book of old embroidery» London-Paris-New York 1921, πολυτελὲς λεύκωμα τοῦ καλλιτ. περιοδικοῦ «Studio», ἐκδοθὲν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ *A. F. Kendrick* καὶ περιέχον πλεῖστα ἑλληνικὰ ὑποδείγματα ὡς τουρκικὰ ἢ ἀλβανικά. Τὰ ἑλληνικὰ ὑποδείγματα, σ. 61 κέ., ὑπὸ *Wace A. J. B*).—*Φουρίκης Π.*, Μεγαρικὰ μελετήματα» (ἐν «Λεξικογραφικῷ ἀρχείῳ» τ. ΣΤ΄ 922).—*Ζάχος Ἀρ.*, «Altere Wohnbauten auf griechischen Boden» (1923).—*Λουκόπουλος Δ.*, «Αἰτωλικαὶ οἰκήσεις, σκεύη καὶ τροφαί» (Ἀθῆναι 1925).—*Κοντογιάννης Μ. Π.*, «Βιομηχανία καὶ χειροτεχνία ἐν Χίῳ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς μεγάλης Ἑλλάδος» 1925, σ. 46—52).—*Χατζημιχάλη Ἀγγελική*, «Νεοελληνικὴ λαϊκὴ τέχνη. Τρίκερι» (ἐν «Εἰκονογραφημένη τῆς Ἑλλάδος» Ἰανουαρίου καὶ Μαρτίου 1925, ἀρ. 1 καὶ 3).—*Τῆς αὐτῆς*, «Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη. Σκῦρος» (Ἀθῆναι 1925).—*Φαλτάϊτς Κ.*, Τὰ παλιὰ λαήνια μὲ τὰς ἑλληνικὰς ἐπιγραφὰς (ἐν «Κυριακάτικη» Ἀθηνῶν Α΄/1926, ἀρ. 2).—*Χατζημιχάλη Ἀγγ.*, Τὰ παλιὰ λαήνια μὲ τὰς ἑλληνικὰς ἐπιγραφὰς» (αὐτόθι ἀρ. 4.—*Κυριακίδης Στ.*, «Σπίτια καὶ καλύβια τῆς Ἀττικῆς» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τοῦ ὁδοιπορικοῦ συνδέσμου», Ἀθῆναι Β΄/1926).—*Λουκόπουλος Δ.*, «Πῶς ὑφαίνουν καὶ ντύνονται οἱ Αἰτωλοί» (Ἀθῆναι 1927, εἰκονογράφησις Ἀγγελ. Χατζημιχάλη).—*Χατζημιχάλη Ἀγγ.*, «Ἄρθρα περὶ χειροτεχνίας ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἑλληνικὸς Ἐρυθρὸς Σταυρὸς τῆς Νεότητος» τῶν ἐτῶν 1927 (ἀρ. 1), 1928 (ἀρ. 1—2 καὶ 5—9), 1929 (ἀρ. 1—9), 1930 (ἀρ. 1—9), 1931 (ἀρ. 1—3 καὶ 5—9), 1932 (ἀρ. 1—3 καὶ 5, 8, 9), 1933 (ἀρ. 2, 5, 8, 9) καὶ 1934 ἀρ. 1, 3 καὶ 6).—*Τῆς αὐτῆς*, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη. Τρίκερι» (Ἀθῆναι [1927]).—*Τῆς αὐτῆς*, «Ἡ λαϊκή μας τέχνη. Ἡ σημασία της» (εἰς «Ἑλληνικὰ γράμματα» τ. Α΄/1927, σ. 18 κέ.).—*Τῆς αὐτῆς*, «Ἡ σπουδαιότης τῶν ἐκθέσεων στὴν πρόοδο τῆς χειροτεχνίας μας» (ἐν «Ἐλευθέρῳ Βήματι» 20ῆς Νοεμβρ. 1927).—*Τῆς αὐτῆς*, «Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη. Οἱ Σαρακατσαναῖοι. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα στὴν κεντητική τους τέχνη» (Ἀθῆναι 1927, ἐκ τῆς «Νέας Ἑστίας» τ. Α΄).—«Volkskunst in Europa» (λεύκωμα ἐκδ. ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ *H. Th. Bossert*, Berlin 1827. Τὸ ἑλληνικὸν τμῆμα, πίνακες LXII—LXXIII, ὑπὸ *Ἀρ. Ζάχου* καὶ *Ἀγγ. Χατζημιχάλη*).—*Ζάχος Ἀριστ.*, «Ἀρχιτεκτονικὰ σημειώματα» (Ἰωάννινα 1928, ἐκ τῶν «Ἠπειρωτικῶν χρονικῶν» τ. Γ΄/1928 σ. 295—306).—*Χατζημιχάλη Ἀγγ.*, «Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη. Σάμος» (εἰς «Ἑλληνικὰ γράμματα» τ. Β΄/1928 σ. 86—94 καὶ 129—143).—*Ἀστεριάδη Ἀγ.*, «Τὸ σπίτι τοῦ Σφάρτς στ᾽ Ἀμπελάκια» (Ἀθῆναι 1928).—*Φαλτάϊτς Κ.*, «Καποτᾶδες—μερζῆδες—καζάζηδες» (εἰς «Ἑλληνικὰ γράμματα» τ. Γ΄/1928).—*Οἰκονομίδης Δ. Η.*, «Περὶ ἀμφιέσεως» (ἐν «Ἀρχείῳ Πόντου» Β΄/1929 σ. 3—48).—*Φουρίκης Π. Α.*, «Ἑλληνοαλβανικαὶ λαογραφικαὶ ἔρευναι» (ἐν «Λαογραφίᾳ» τ. Ι΄/1929 σ. 1—22 διὰ τὸ ἔνδυμα).—«Congrès international des arts populaires. Résumés» (Paris 1929, ἔκδ. Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν).—*Μαλέας Κ.*, «Εἰκόνες λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς» (Ἀθῆναι 1929, ἔκδ. Ὠφελίμων βιβλίων).—*Χατζημιχάλη Ἀγγ.*, «Ἑλληνική] λαϊκὴ τέχνη» (ἐν «Ἐλευθερουδάκη Ἐγκυκλοπαιδικῷ Λεξικῷ», τ. Ε΄/1929, σ. 383—391).—*Τῆς αὐτῆς*, «Ὑποδείγματα ἑλληνικῆς διακοσμητικῆς» (Ἀθῆναι 1929).—*Ταρσούλη Ἀθ.*, «Παληὰ Ἀθήνα» (Ἀθῆναι [1930]).—*Σῶχος Ἀντ.*, Ἡ λαϊκὴ τέχνη στὴ Ντῆνο» (Ἀθῆναι 1930).—*Χατζημιχάλη Ἀγγ.*, «Sztuka ludowa w. Grecji» (ἐν περιοδικῷ «Kobieta Wspolczesna» Βαρσοβίας 1930, ἀρ. 50).—*Τῆς αὐτῆς*, «Ἠπειρωτικὴ λαϊκὴ τέχνη» (Ἰωάννινα 1930=«Ἠπειρωτικῶν χρονικῶν» τ. Ε΄).—*Βέλμος (Ν. Βογιαντζάκης)* «Παληὰ Ἀθήνα» (Ἀθῆναι 1931).—«Art populaire» (πολυτελὴς ἔκδ. τοῦ Institut internat. de coopération intellectuelle, Paris 1931 τ. 2. Τὸ ἑλληνικὸν τμῆμα, σελ. 78—82, ὑπὸ *Ἀγγ. Χατζημιχάλη*).—*Χατζημιχάλη Ἀγγ.*, «Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη. Κουμλοῦκι, Τρίκερι Ἰκαρία» (Ἀθῆναι 1931).—*Τῆς αὐτῆς*, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη» (Ἀθῆναι 1931, συνοπτικὸν λεύκωμα τοῦ Ἑλληνικοῦ ὀργανισμοῦ τουρισμοῦ).—*Μοντεσάντου Μαρίκα*, «La cità sacra. Lindo» (Roma).—*Τῆς αὐτῆς*, «L'isola dei Gigli. Stampalia» (Roma) καὶ «Costumi et gioielli del Dodecaneso e di Castelrosso» (Milano-Roma 1932).—«Ἑλληνικὲς τέχνες Α. Ε., Τόμ. Α΄: Κεντήματα καὶ ὑφαντὰ» Ἀθῆναι [1932], πλουσιώτατον λεύκωμα-δειγματολόγιον μετὰ προλόγου *Ἀγγ. Χατζημιχάλη*).—*Χατζημιχάλη Ἀγγ.*, «Ἡ ἑλληνικὴ ἀργυροχοϊκὴ τέχνη» (ἐν «Νέᾳ Ἑστίᾳ» 1933, ἀρ. 163 σελ. 11—15).—*Τῆς αὐτῆς*, «Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη. Τὰ Βίλια τοῦ Κιθαιρῶνα» (Ἀθῆναι 1933, ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Νέας Ἑστίας»).—*Χανιώτης Β.*, «Νησιώτικη λαϊκὴ τέχνη. Κάρπαθος. Κείμενα καὶ σχέδια» (Ἀθῆναι 1933. Πρβλ. τὰ εἰς αὐτὸν ὑπὸ Ἀγγελ. *Χατζημιχάλη* εἰς «Νέαν Ἑστίαν» τ. ΙΔ΄/1933 σ. 1092—1063).—*Χατζημιχάλη Ἀγγ.*, «Ἡ ἑλληνικὴ κεραμικὴ τέχνη» ἐν «Ἑλληνίδι» ΙΔ΄1/1934).—*Φρίσλανδερ Κλ.*, «Οἱ περιστεριῶνες τῆς Μυκόνου» (Ἀθῆναι 1931, ἔκδ. «Ἑλληνικῶν τεχνῶν»).—*Ταρσούλη Α. Ν.*, «Κάστρα καὶ πολιτεῖες τοῦ Μωριᾶ» (Ἀθῆναι 1934).—«Ἄσυλον τέχνης. Σχέδια γιὰ μελέτη τῶν παραπάνω ἐκθέσεων [τοῦ ἀσύλου] γραμμένο ἀπ' τὸ Βέλμο» Ἀθῆναι ἄ. ἔ., ἄτακτος περιοδικὴ ἔκδοσις, μετὰ παραρτημάτων).—*Πικιώνης Δ.*, «Τὸ σπίτι τοῦ Ροδάκη στὴν Αἴγινα» Ἀθῆναι ἄ. ἔ., ἔκδ. «Ἀσύλου τέχνης»). [Πρβλ. ἐπίσης τὸ ὑλικόν, τὴν εἰκονογράφησιν καὶ τὴν βιβλιογραφίαν τῶν λ. *Κρήτη, Κύπρος* κτλ. τῆς «Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας», ἐν δὲ τῷ παρόντι τόμῳ καὶ τὴν γενικὴν βιβλιογραφίαν τοῦ τμήματος *Λαϊκὴ ζωή*.]

Χρήσιμα διὰ τὰς παραβολὰς πρὸς τὴν ἀρχαίαν, βυζαντινὴν καὶ ἀνατολικὴν τέχνην, τινὰ δὲ καὶ διὰ τὸ ἀμέσως εἰς τὴν λαϊκὴν τέχνην ἀναφερόμενον ὑλικόν των εἶναι καὶ τὰ ἀκόλουθα ἔργα: *Blümner H.*, «Technologie und Terminologie der Gewerbe und Kunst bei Griechen und Römern» Leipzig 1875—1887, β΄ 1920, τ 4).—*Strzygowski J.*, «Orient oder Rom» (Leipzig 1901).—*De Beylié L.*, «L'habitation byzantine» (Grenoble-Paris 1902).—*Κωνσταντόπουλος Κ.Μ.*, Ἱστορία τῆς Βυζαντιακῆς τέχνης» (Ἀθῆναι 1902).—*Βερναρδάκης Α. Ν.*, «Περὶ ἀμφιέσεως» (Ἀθῆναι 1906).—*Τσούντας Χρ.*, «Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου» Ἀθῆναι 1908).—*Dalton M. O.*, «Byzantine art and archeology» (Oxford 1911).—*Ohnefalsch-Richter Magda*, «Der Orient und die frühgriechische Kunst» (=«Orientalisches Archiv», Leipzig III/1912).—*Hopf G.*, «Anatolische Stickereien» (ἐν Orientalisches Archiv», Leipzig, τ. III/1913).—*Bode W.* καὶ *Kühnel E.*, «Monographien des Kunstgewerbes» (Leipzig 1914).—*Filow Bogd.*, «Die altbulgarische Kunst» (Bern 1919).—*Σωτηρίου Γ.*, «Περὶ τῆς ἐξωτερικῆς περιβολῆς τῶν κληρικῶν» ἐν «Γρηγορίῳ Παλαμᾷ» Θεσσαλονίκης, 1919).—*Νομικὸς Χριστ.*, «Ἡ λεγομένη ροδιακὴ ἀγγειοπλαστική» (Ἀλεξάνδρεια 1919).—*Schulze P.*, «Alte Stoffe» (Berlin 1920).—*Κεραμόπουλος Ἀ. Δ.*, «Αἱ δρύφακτοι τῶν οἰκιῶν» (ἐν «Ἀρχιμήδει» 11/1920 ἀρ. 8).—*Falke O.*, «Kunstgeschichte der Seidenweberei» Berlin 1921).—*Νομικὸς Χριστόφ.*, «Τὰ χριστιανικὰ κεραμουργήματα τοῦ ἀρμενικοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων» (Ἀλεξάνδρεια 1922).—*Neugebauer Rud.*, καὶ *Orendi J.*, «Handbuch der orientalischen Teppischkunde» (1922).—*Tilke Max.*, «Osteuropäische Volkstrachten» (Berlin 1925).—*Diehl Ch.*, «Manuel d'art byzantin» (Paris 1925—1926 β΄ ἔκδ.).—*Ebersolt J.*, «La miniature byzantine» (Paris-Bruxelles 1926).—*Κουκουλὲς Φ.*, «Περὶ βυζαντινῶν τινων φορεμάτων» (Ἀθῆναι 1927, ἐκ τῆς «Ἐπετηρίδος τῆς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν»).—*Ὀρλάνδος Ἀ.*, «Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική» (Ἀθῆναι 1927, ἔκδ. ὑπουργ. Παιδείας).—*Migeon G.*, «Manuel d'art musulman» (Paris 1927).—*Bossert H. Th.*, «Geschichte des Kunstgewerbes aller Zeiten und Völker» (Berlin 1928 κέ.).—*Migeon G.*, «Les arts du tissu» (Paris 1929).—*Hemezel*, «Pour comprendre les tissus d'art» (Paris 1930).—*Σωτηρίου Γ.*, «Ὁδηγὸς τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι, β΄ ἔκδ. 1931).—*Peirce H.* καὶ *Tyler R.*, «L'art byzantine» (Paris I/1932).—*Ἀποσταλάκι Ἄννα*, «Τὰ κοπτικὰ ὑφάσματα τοῦ ἐν Ἀθήναις μουσείου κοσμητικῶν τεχνῶν» (Ἀθῆναι 1932, ἔκδ. ὑπουργ. Παιδείας).

Α. Χ.

Δ΄) **Δημώδης μουσική**· βλ. κατωτ. *Μουσική*.

Ε΄) **Χοροί**· βλ. κατωτ. *Ὄρχησις*.

Ϛ΄) **Δημώδης φιλοσοφία.** Τὰ πλεῖστα καὶ κυριώτατα προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀπησχόλησαν τὴν φιλοσοφίαν ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτῆς ἀρχῶν, ἀπησχόλησαν, μολονότι κατὰ διάφορον τρόπον, καὶ ἀπασχολοῦσι καὶ μέχρι σήμερον τοὺς λαούς. Οὕτω τὸ πρόβλημα τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου, τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς καὶ τῶν τυχῶν αὐτῆς, καθὼς καὶ τὸ πρόβλημα τῆς διαγωγῆς τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους καὶ καθ᾽ ἑαυτούς, προβλήματα θεμελιώδη καὶ ἄμεσον σχέσιν ἔχοντα πρὸς αὐτὴν τὴν ὑπόστασιν καὶ τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἐτέθησαν θεωρητικῶς, ἐκίνησαν ὅμως ὁπωσδήποτε τὴν ψυχὴν καὶ τὴν διάνοιαν καὶ τοῦ πρωτογόνου ἀνθρώπου, ὅστις καὶ ἀπήντησεν εἰς αὐτὰ κατά τινα τρόπον, σύμφωνον πρὸς τὸν τοῦτο μὲν μυθικόν, τοῦτο δὲ ἐμπειρικὸν τρόπον τῆς διανοήσεως αὐτοῦ, καὶ ἱκανοποιητικὸν δι᾽ ἑαυτόν, ἀδιάφορον ἂν οὗτος δὲν συμφωνῇ πρὸς τὴν διανόησιν τοῦ φιλοσοφικῶς μορφωμένου ἀνθρώπου. Ὅθεν δύναται πολὺ καλὰ νὰ γίνῃ λόγος καὶ περὶ δημώδους μεταφυσικῆς καὶ περὶ δημώδους ψυχολογίας καὶ περὶ δημώδους ἠθικῆς.

Δημώδης μεταφυσική. Ὡς πρὸς τὴν δημώδη μεταφυσικήν, ἥτις θίγει τὸ θεολογικὸν καὶ κοσμολογικὸν πρόβλημα, αὕτη συμπίπτει ἐξ ὁλοκλήρου πρὸς τὴν μυθολογικὴν καὶ μαγικὴν τοῦ κόσμου ἀντίληψιν, ἤτοι πρὸς τὴν θρησκείαν τὴν λαϊκήν, τὴν ἀνάμεικτον δηλονότι ἐκ στοιχείων τῆς ἐπισήμου θρησκείας καὶ στοιχείων καθαρῶς μυθολογικῶν. Ὅθεν δὲν παρίσταται ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἰδιαίτερος λόγος περὶ αὐτῆς.

Δημώδης ψυχολογία. Ὡς πρὸς τὴν ψυχολογίαν παρατηρεῖται ἡ αὐτὴ ἀνάμειξις ἢ μᾶλλον ἡ παράλληλος ὕπαρξις στοιχείων τῆς ἐπισήμου θρησκείας καὶ στοιχείων καθαρῶς λαϊκῶν ἐκ παραδόσεως προερχομένων. Καὶ περὶ μὲν τῶν πρώτων δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος ἐνταῦθα· ὡς πρὸς τὰ δεύτερα ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἀκόλουθα. Ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς παρὰ τῷ λαῷ εἶναι ἀρκετὰ ἀσαφής. Εἶναι κάτι μεταξὺ ἀΰλου καὶ ὑλικοῦ, πάντοτε σκιώδους καὶ ἀερώδους, σαφῶς διακεκριμένου τοῦ σώματος. Ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ κυριώτατον στοιχεῖον τῆς ζωῆς, διότι αὐτὴ παρέχει εἰς τὸ σῶμα ταύτην, ἐφ᾽ ὅσον εὑρίσκεται ἐν αὐτῷ, μόλις δὲ φύγῃ τοῦτο ἀπονεκροῦται, ἐνῷ αὐτὴ ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ ζήσῃ καὶ περαιτέρω, διότι εἶναι ἀθάνατος. Ἡ ἀθανασία ὅμως αὕτη ἔχει καί τινας περιορισμούς. Πιστεύεται δηλονότι ἐνιαχοῦ ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν πνιγομένων εἰς τὰ ὕδατα χάνονται. Μολονότι φύσεως ἀερώδους, ἡ ψυχὴ ὡς ζωτικὸν στοιχεῖον ἐν τῷ ὀργανισμῷ ἔχει ἐν αὐτῷ σαφῶς καθωρισμένην ἕδραν. Ποία εἶναι ἡ ἕδρα αὕτη, δὲν ἠρευνήθη ἐπαρκῶς, εἶναι ὅμως γνωστὸν ὅτι πολλαχοῦ τὸ ἀκριβῶς ἄνωθεν τοῦ στομάχου μέρος, ὅπου δηλονότι τὸ διάφραγμα, καλεῖται ψυχή, τοῦθ᾽ ὅπερ ὑποδηλοῖ τοποθέτησιν τῆς ψυχῆς εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο, ἴσως διότι ἀποτελεῖ τὸ κέντρον οὕτως εἰπεῖν τοῦ σώματος. Ὅτι δὲ εἰς τὸ κέντρον τοῦ σώματος φαντάζεται ὁ λαὸς ἑδράζουσαν τὴν ψυχήν, φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἐπῳδῆς καὶ ἐκ τῶν συνοδευουσῶν ταύτην ἐνεργειῶν πρὸς ἐπαναφορὰν τῆς ψυχῆς εἰς τὴν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ σώματος θέσιν της, ὁσάκις κατὰ τὴν λαϊκὴν πίστιν φύγῃ ἐκ ταύτης, τοῦθ᾽ ὅπερ γίνεται πρόξενον διαφόρων ἀσθενειῶν. Ἡ ψυχὴ ἀποχωρίζεται κυρίως ἐκ τοῦ σώματος κατὰ τὸν θάνατον. Ἐν τούτοις σποραδικῶς ἀπαντᾶται καὶ ἡ εἰς πλείστους λαοὺς καὶ δὴ εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας καὶ Ρωμαίους πίστις, ὅτι κατὰ τὸν ὕπνον πολλάκις ἡ ψυχὴ δύναται νὰ ἐξέλθῃ τοῦ σώματος καὶ νὰ δράσῃ καθ᾽ ἑαυτήν. Ἡ πίστις αὕτη κυρίως ἀναφέρεται εἰς τοὺς μάγους καὶ τὰς μαγίσσας, καὶ δὴ τὰς καλουμένας στρίγλας, ἦτο δὲ γνωστὴ ἤδη κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα, ὡς δεικνύει τὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ποιημάτιον «Περὶ στριγγῶν». Κατ᾽ αὐτὸ ἐπιστεύετο τότε ὅτι μάγοι εἰσέρχονται εἰς τὰς οἰκίας κεκλεισμένων τῶν θυρῶν, συνεζητεῖτο δ᾽ ἂν μετὰ τοῦ σώματος ἢ γυμνῇ τῇ ψυχῇ. Κατὰ τὸν θάνατον ἡ ψυχὴ δὲν ἐξέρχεται αὐτοβούλως τοῦ σώματος, ἀλλὰ κατόπιν ἀγῶνος πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πεμπόμενον ἄγγελον τοῦ θανάτου ἢ τὸν ἀρχαῖον δαίμονα Χάρον, ὅστις ἀπὸ πορθμέως μετεβλήθη εἰς δαίμονα τοῦ θανάτου. Ὁ ἀγὼν οὗτος εἶναι τὸ καλούμενον χαροπάλεμα. Μετὰ τὸν θάνατον ἡ ψυχὴ ὑφίσταται ὑπὸ τὴν μορφήν, ἣν εἶχεν ὁ ἀποθανών, καὶ ὑπὸ ταύτην ἐμφανίζεται συνήθως εἰς τὰ ὄνειρα. Ἐν τούτοις ἀρκετὰ εὐρέως εἶναι διαδεδομένη ἡ πίστις ὅτι συχνὰ ἐμφανίζεται καὶ ὑπὸ μορφὴν μυίας ἢ πτηνοῦ, ἰδίᾳ κατὰ τὰς πρώτας τρεῖς μετὰ θάνατον ἡμέρας, ὁπότε ἐπισκέπτεται καὶ τὸ δωμάτιον, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἀπέθανε καὶ διὰ τοῦτο τοποθετοῦν χάριν αὐτῆς ποτήριον ὕδατος διὰ νὰ πίῃ καὶ δροσισθῇ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο, καθὼς καὶ ἡ χύσις πολλάκις οἴνου, διὰ νὰ πίουν αἱ ψυχαί, ἡ διανομὴ τῶν κολλύβων, παλαιῶν ἐνδυμάτων κτλ. διὰ τὴν ψυχὴν τῶν ἀποθαμένων δεικνύει ὅτι κατὰ τὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν αἱ ψυχαὶ καὶ κατὰ τὸν μετὰ θάνατον αὐτῶν βίον δὲν εἶναι ἀπηλλαγμέναι τῶν συνήθων εἰς τοὺς ζῶντας ὑλικῶν ἀναγκῶν. Ὡς πρὸς τὰς μετὰ θάνατον τύχας τῆς ψυχῆς ἡ λαϊκὴ πίστις διχάζεται. Ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἐξακολουθεῖ ἡ ἀρχαία πίστις εἰς τὸν καταχθόνιον ᾅδην, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ ὑφίσταται ἐκ παραλλήλου καὶ ἡ ἐκ τῶν γνωστικῶν συστημάτων ἕλκουσα τὴν καταγωγὴν πίστις περὶ ἀνόδου αὐτῆς εἰς τὸν οὐρανὸν ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν ἀγγέλου διὰ μέσου κρίσεων καὶ τελωνίων.

Δημώδης ἠθική. Ὡς πρὸς τὴν ἠθικήν, αὕτη διατυποῦται κυρίως καὶ κατ᾽ ἐξοχὴν εἰς τοὺς διδακτικοὺς καὶ παροιμιώδεις μύθους, καθὼς καὶ εἰς τὰς λαϊκὰς παροιμίας. Καὶ περὶ μὲν τῶν πρώτων βλέπε τὰ λεχθέντα ἀνωτέρω (*λογοτεχνία, μῦθος*), περὶ δὲ τῶν παροιμιῶν παρατηρητέα τὰ ἀκόλουθα.

Ὑπὸ τὸ ὄνομα συνήθως τοῦτο φέρονται πολλαὶ καὶ ποικίλαι ἐκφράσεις, αἱ ὁποῖαι, πλὴν τῶν κοινῶν χαρακτηριστικῶν, τὰ ὁποῖα ἔχουν, ἤτοι τῆς συντομίας, τῆς δεξιότητος καὶ τῆς δημοτικότητος, οὔτε τὴν αὐτὴν φύσιν, οὔτε τὴν αὐτὴν μορφὴν ἔχουν, ἀλλ᾽ οὔτε καὶ τὸν αὐτὸν σκοπὸν πληροῦσιν. Ἐντὸς ὅμως τοῦ πλήθους τῶν κοινῶς ὀνομαζομένων παροιμιῶν δύνανται νὰ διακριθῶσι δύο μεγάλαι καὶ κύριαι ὁμάδες, αἱ κυρίως παροιμίαι καὶ αἱ γνῶμαι ἢ τὰ γνωμικά, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὰς δύο κατηγορίας τῶν μύθων, τοὺς παροιμιώδεις καὶ τοὺς διδακτικούς, πρὸς τοὺς ὁποίους εὑρίσκονται συνήθως καὶ εἰς γενετικὴν σχέσιν. Αἱ κυρίως παροιμίαι, κατὰ τὸν ὀρθὸν ὁρισμὸν τοῦ Ἀριστοτέλους, εἶναι «μεταφοραὶ ἀπ᾽ εἴδους ἐπ᾽ εἶδος», ἤτοι παρομοιώσεις κοινῶς παραδεδεγμέναι καὶ δημοτικαί, ἐπιλεγόμεναι ὡς οἱ παροιμιώδεις μῦθοι εἰς διαφόρους περιστάσεις καὶ ἰδιορρύθμους ἀνθρωπίνους λόγους καὶ πράξεις, ἵνα χαρακτηρίσῃ τὸ ἰδιόρρυθμον καὶ παράλογον αὐτῶν. Ὁ χαρακτὴρ αὐτῶν εἶναι εὐτράπελος καὶ εἰρωνικός, ὅθεν κατέταξεν αὐτὰς ὁ Ἀριστοτέλης μεταξὺ τῶν ἀστείων. Ἡ ἐξ αὐτῶν διδασκαλία δὲν εἶναι ἄμεσος, ἀλλ᾽ ἔμμεσος διὰ τοῦ γέλωτος καὶ τῆς εἰρωνείας. Πολλάκις, ἐννοεῖται, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς παροιμιώδεις μύθους, ἀμαυροῦται ὁ ἀρχικῶς εὐτράπελος καὶ εἰρωνικὸς χαρακτὴρ τῆς παρομοιώσεως, ἐπικρατεῖ δὲ ὁ διδακτικός, οὕτω δὲ ἡ παροιμία μεταβάλλεται εἰς διδακτικήν, ὁπότε ἡ σύγχυσις πρὸς τὰς γνώμας εἶναι εὔκολος. Ὅθεν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι «ἔνιαι τῶν παροιμιῶν καὶ γνῶμαί εἰσιν». Αἱ κυρίως παροιμίαι εἶναι προϊὸν ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν τῆς εὐτραπέλου καὶ σκωπτικῆς τοῦ λαοῦ διαθέσεως, ἐξ ἧς καὶ αἱ εὐτράπελοι καὶ σκωπτικαὶ διηγήσεις, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τῆς ζωηρᾶς καὶ πλήρους εἰκόνων φαντασίας καὶ τῆς δι᾽ εἰκόνων καὶ μεταφορῶν ἐκφράσεως, ἥτις κανονικῶς ἀπαντᾶται εἰς τοὺς ἡμιπολιτίστους λαούς.

Λαμβάνονται δ᾽ αἱ παρομοιώσεις αὗται ἔκ τε τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ τοῦ ζωϊκοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἐν γένει, ἰδίως ὅμως ἐκ τῶν *παροιμιωδῶν* μύθων, οἱ ὁποῖοι συχνότατα συμπτύσσονται εἰς παροιμίας. Τὴν σχέσιν ταύτην τῶν παροιμιῶν πρὸς τοὺς μύθους ἀνεγνώρισαν καὶ οἱ ἀρχαῖοι, αὐτὸς δ᾽ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁρίζων τὴν παροιμίαν ὡς μεταφορὰν ἀπὸ εἴδους ἐπ᾽ εἶδος, φέρει ὡς παράδειγμα «οἷον ἄν τις ὡς ἀγαθὸν πεισόμενος αὐτὸς ἐπαγάγηται, εἶτα βλαβῇ, ὡς ὁ *Καρπάθιός* φησιν τὸν *λαγώ*· ἄμφω γὰρ τὸ εἰρημένον πεπόνθασι».

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς παροιμίας, αἱ γνῶμαι ἐκφράζουν διαφόρους ἐκ τῆς πείρας κτηθείσας πρακτικὰς ἀληθείας, ἀποτελοῦσαι δ᾽ ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῶν τὴν πρακτικὴν τοῦ λαοῦ σοφίαν, χρησιμεύουν ὡς κανὼν καὶ ὁδηγὸς εἰς τὰς ἀντιλήψεις καὶ ἐνεργείας αὐτοῦ ἐν τῷ βίῳ. Ὅθεν ὀρθῶς ὁ Ἀριστοτέλης ὥρισεν: «ἔστι δ᾽ ἡ γνώμη ἀπόφανσις οὐ μέντοι οὔτε περὶ τῶν καθ᾽ ὅλου καὶ οὐ περὶ πάντων... ἀλλὰ περὶ ὅσων αἱ πράξεις εἰσί, καὶ αἱρετὰ ἢ φευκτά ἐστι πρὸς τὸ πράττειν». Ἡ συνήθεια νὰ διατυπώνουν τὰς ἐκ τῆς βιοτικῆς πείρας παρατηρήσεις εἰς βραχείας ρήσεις εἶναι κοινὴ εἰς πάντας τοὺς ἐξελθόντας τῆς ἐσχάτης βαρβαρότητος λαούς, καθὼς καὶ εἰς τὰ κατώτερα στρώματα τῶν πεπολιτισμένων, ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Ἀριστοτέλης: «Οἱ γὰρ ἀγροῖκοι μάλιστα γνωμοτύποι εἰσὶ καὶ ῥᾳδίως ἀποφαίνονται (καθόλου)».

Ἐκφέρονται δ᾽ αἱ γνῶμαι κατὰ διαφόρους τρόπους, εἴτε ὑπὸ τὸν τύπον *γενικῆς ρήσεως*, οἷον *πᾶν μέτρον ἄριστον*, εἴτε καὶ δι᾽ *ἀλληγορικῶν μεταφορῶν*, οἷον «φασούλι φασούλι γεμίζει τὸ σακκούλι», εἴτε τέλος ἀποτελοῦσι σύμπτυξιν διδακτικῶν μύ-

Digitized by Google

θων, ὡς αἱ κυρίως παροιμίαι παροιμιωδῶς. Αἵ τε παροιμίαι καὶ αἱ γνῶμαι ἦσαν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις συνηθέσταται, ἡ δὲ χρῆσις αὐτῶν οὐ μόνον ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων ἀρκετὰ συχνή. Ἰδιαιτέρως ὡς πρὸς τὰς γνώμας αὗται πολὺ ταχέως ἀπετέλεσαν εἶδος λογοτεχνικὸν καλλιεργηθὲν κατ' ἰδίαν ὑπὸ τῶν ποιητῶν, οἷον τοῦ Φωκυλίδου καὶ τοῦ Θεόγνιδος, ἐνωρὶς δὲ φαίνεται ὅτι κατηρτίσθησαν συλλογαὶ τοιούτων γνωμῶν σοφῶν καὶ ποιητῶν, εἴτε διὰ ρητορικοὺς εἴτε καὶ διὰ παιδαγωγικοὺς σκοπούς, οἷαι εἶναι καὶ αἱ τῶν σῳζομένων παροιμιογράφων. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους αἱ συλλογαὶ αὗται πληθύνονται, πασίγνωστοι δὲ καὶ πολύχρηστοι ἦσαν αἱ ὑπὸ τὸν τίτλον «Μονόστιχοι γνῶμαι τοῦ Μενάνδρου», αἱ ὁποῖαι ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν. Φέρουσι δ' αἱ γνῶμαι αὗται τῶν ἀρχαίων οὐ μόνον τὸν συνήθη τύπον τῆς ρήσεως, ἀλλὰ πολλάκις καὶ τὸν ἀλληγορικὸν καὶ αἰνιγματώδη. Τοιοῦτος ἰδίως εἶναι ὁ τῶν πυθαγορείων λεγομένων γνωμῶν ἢ συμβόλων, τὰς ὁποίας οἱ ἀρχαῖοι διὰ τὸ σκοτεινὸν τῆς ἀλληγορίας ἀπεκάλεσαν αἰνίγματα, οἷον «μηδὲ χελιδόνα ἐν οἰκίᾳ δέχεσθαι, τουτέστι λάλους ἀνθρώπους, καὶ περὶ γλῶτταν ἀκρατεῖν ὁμωροφίους μὴ ποιεῖσθαι». Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ τάσις αὕτη πρὸς τὴν ἀλληγορίαν ἐμφανίζεται ὡς πρὸς τὰς παροιμίας κατὰ περίεργον τρόπον. Οἱ Βυζαντινοὶ δηλαδή, καθ' ὃν τρόπον εὕρισκον εἰς τὰ ἱερὰ βιβλία πολλὰ τὰ διὰ παραβολῶν εἰρημένα, οὕτω προσεπάθουν νὰ ἀνεύρουν τοιαύτας ἀλληγορίας, *φρικτάς*, ὅπως λέγουν, *ἐννοίας*, εἰς κοινοτάτας λαϊκὰς παροιμίας, τὰς ὁποίας διὸ τοῦτο καὶ *λόγους παραβολικοὺς* ὠνόμασαν καὶ *δημώδη αἰνίγματα*. Ὅθεν καὶ αἱ πλεῖσται τῶν περισωθεισῶν βυζαντινῶν δημωδῶν συλλογῶν παροιμιῶν συνοδεύονται ὑπὸ τοιούτων θεολογικῶν ἀλληγορικῶν ἑρμηνειῶν.

Αἱ παροιμίαι παρὰ τῷ σημερινῷ ἑλληνικῷ λαῷ φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα *παροιμία, λόγος, λόγια, παλαιινὰ λόγια, καταλόϊ, πρόλογος, παραμύθι* καὶ εἴ τι ἄλλο. Διακρίνονται εἰς κυρίως παροιμίας, αἵτινες εἴτε εἶναι μεταφοραὶ εἴτε συνεπτυγμένοι παροιμιώδεις μῦθοι, καὶ εἰς γνώμας ἐκφραζομένας κατὰ τοὺς αὐτοὺς καὶ παρὰ τοὺς ἀρχαίους τρόπους. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον αἱ παροιμίαι εἶναι ἔμμετροι καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνήκουν εἰς τὰ λογοτεχνικὰ μνημεῖα.

Ἡ πίστις τοῦ λαοῦ εἰς τὰς παροιμίας εἶναι ἀπόλυτος, ὅθεν καὶ θεωροῦνται ὡς θεῖα ρήματα, ἰσάξια τοῦ Εὐαγγελίου: «Τῶν πρωτινῶν τὰ λόγια, θεοῦ λόγια» ἢ «Τῶν πρωτινῶν τὰ λόγια εἶν' εὐαγγέλια». Ἐν τούτοις, ἐπειδὴ πολλάκις εἶναι προϊὸν ἐσπευσμένης γενικεύσεως, δὲν λείπουν καὶ αἱ πρὸς ἀλλήλας ἀντιφάσεις, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὀρθῶς παρατηρεῖ καὶ ὁ λαὸς λέγων «κάθε λόγος ἔχει καὶ ἀντίλογο».

Αἱ παροιμίαι μετὰ τῶν γνωμῶν ἀποτελοῦσι τὴν ἔκφρασιν τῆς καθόλου ἠθικῆς καὶ πρακτικῆς σοφίας τοῦ λαοῦ. Εἶναι δὲ ἡ ἐκφραζομένη ἐν αὐταῖς ἠθικὴ αὕτη καὶ πρακτικὴ σοφία τὸ κατασταλαγμα ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας τῆς θρησκείας, ἀφ' ἑτέρου δὲ βιοτικῆς ἐπειρίας καὶ πατροπαραδότων κοινωνικῶν ἀντιλήψεων καὶ ἐθίμων. Αἱ ἐν αὐταῖς ἐκφραζόμεναι παραγγελίαι περὶ τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ὁμοίους αὐτοῦ, πατρίδα, γονεῖς, ἐχθροὺς καὶ φίλους, περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν καὶ ἐν γένει, ὡς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, «περὶ ὅσων αἱ πράξεις εἰσί, καὶ αἱρετὰ ἢ φευκτά ἐστι πρὸς τὸ πράττειν», ἀκριβῶς τὴν ποικίλην ταύτην προέλευσιν ἔχουσι καὶ διὰ τοῦτο δὲν εἶναι πάντοτε ἀκόλουθοι.

Ἐπιστήμη. Καθ' ὃν τρόπον ἡ λαϊκὴ φιλοσοφία, οὕτω καὶ ἡ λαϊκὴ ἐπιστήμη, οὖσα προϊὸν ἀφ' ἑνὸς μὲν μυθολογικῆς καὶ μαγικῆς τοῦ κόσμου ἀντιλήψεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐμπειρίας, ἔχει διττὸν χαρακτῆρα, τοῦτο μὲν μυθικομαγικόν, τοῦτο δ' ἐμπειρικόν. Δύναται δὲ νὰ διακριθῇ ἡ λαϊκὴ ἐπιστήμη ἀναλόγως τοῦ ὑποκειμένου αὐτῆς εἰς τρεῖς κυρίως κλάδους: εἰς τὴν περὶ τὴν φύσιν ἐπιστήμην, εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ εἰς ἰατρικὴν καὶ κτηνιατρικήν. Ἐκ τῶν τριῶν τούτων κλάδων οἱ δύο πρῶτοι εἶναι ἐντελῶς στοιχειώδεις, ἀντιθέτως δ' εὐρὺς καὶ πλούσιος εἶναι ὁ τελευταῖος.

Φυσικὴ ἐπιστήμη. Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ἔχει ὡς ὑποκείμενον αὐτῆς ὅλον τὸν φυσικὸν κόσμον, ἤτοι τὰ ζῷα, τὰ φυτά, τὰ οὐράνια σώματα καὶ τὰ μετέωρα. Ὡς πρὸς τὰ ζῷα ἡ δημώδης ζῳολογία, πλὴν τῶν μεγάλων διακρίσεων εἰς τετράποδα, πτηνὰ κλπ., διακρίνει καὶ τὰ διάφορα εἴδη αὐτῶν, ἡ δὲ διάκρισις αὕτη ἀναλόγως τῆς θέσεως, ἣν ἔχει τὸ ζῷον εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον λεπτομερεστέρα ἢ ἁδρομερεστέρα. Ἡ διάκρισις π. χ. τῶν ἡμέρων καὶ κατοικιδίων ζῴων εἰς εἴδη καὶ ποικιλίας εἶναι πολὺ πληρεστέρα τῆς διακρίσεως τῶν ἀγρίων, ἐνῷ ἡ διάκρισις τῶν ἐντόμων καὶ τῶν σκωλήκων εἶναι λίαν ἁδρομερής. Λεπτομερὴς ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ διάκρισις τῶν εἰδῶν τῶν ἰχθύων. Ἐννοεῖται ὅμως, αἱ λεπτομερεῖς διακρίσεις δὲν εἶναι κτῆμα παντὸς τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ τῶν τάξεων τῶν ἀσχολουμένων περὶ ταῦτα ἢ ἐκεῖνα τὰ ζῷα, οἷον τὰ εἴδη καὶ τὰς ποικιλίας τῶν προβάτων καὶ τῶν αἰγῶν γνωρίζουν κυρίως οἱ ποιμένες, ἐνῷ τῶν ἰχθύων οἱ ἁλιεῖς. Εἰς ἕκαστον τῶν γνωστῶν εἰδῶν καὶ ποικιλιῶν ἐπιτίθεται καὶ ἰδιαίτερον ὄνομα. Τὰ σημερινὰ ὀνόματα μέρος μὲν εἶναι κληρονομικὰ τῆς ἀρχαιότητος, μέρος δ' ἐπλάσθη ὑπὸ τοῦ σημερινοῦ λαοῦ. Τὰ νεώτερα ταῦτα ὀνόματα ἐπλάσθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ πραγματικῶν ἰδιοτήτων τῶν ζῴων καὶ φυτῶν, τῆς μορφῆς, τῆς φωνῆς, τοῦ βίου, τῶν συνηθειῶν κλπ., τὰς ὁποίας ἀκριβέστατα πολλάκις παρατηρεῖ καὶ ἐκφράζει ὁ λαὸς εἴτε διὰ κυριολεξίας, εἴτε καὶ διὰ μεταφορᾶς. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ πολλὰ τὰ ὁποῖα ἔπλασεν ἐκ φανταστικῶν ἰδιοτήτων ἢ μυθικῶν περὶ αὐτὰ παραδόσεων ἢ καὶ δεισιδαιμονιῶν. Οὕτω π. χ. *κολλησόψαρο* καὶ *ἄργητα* ὠνομάσθη ἡ τῶν ἀρχαίων *ἐχενηΐς*, διότι ὅπως καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐπιστεύθη ὅτι προσκολλωμένη εἰς τὴν τρόπιν τῶν πλοίων ἔχει τὴν δύναμιν νὰ κρατῇ τὸν πλοῦν των· *ἀνεμογάμης* ὠνομάσθη εἶδος ἱέρακος, διότι ἐπιστεύθη ὅτι ἐγκυμονεῖ ἐκ τοῦ ἀνέμου· *θερμασία* ὠνομάσθη εἶδος ἐντόμου, περὶ τοῦ ὁποίου πιστεύεται ὅτι φέρει τὸν πυρετόν· *δεκοχτούρα* ὠνομάσθη τὸ γνωστὸν πτηνὸν ἐκ τῆς φωνῆς, ἣν ὁ λαὸς ἀκούει ὡς *δεκαοχτώ*· *κερὰ παπαδιὰ* ὠνομάσθη τιμητικῶς ἡ *νυφίτσα*, ἵνα μὴ ὀργιζομένη καταστρέφῃ τὰ ἐνδύματα· *κουφὰ* δ' ἀποκαλοῦνται οἱ ποντικοί, ἵνα μὴ ἀκούσωσι καλούμενοι, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Μετὰ τὴν διάκρισιν τῶν εἰδῶν ἡ δημώδης ζῳολογία περιλαμβάνει πληθὺν παρατηρήσεων σχετικῶν πρὸς τὸν τρόπον τοῦ βίου καὶ τὰς ἰδιότητας τῶν διαφόρων ζῴων, αἵτινες ὅμως, ὡς ἐλέχθη, εἶναι κυρίως κτῆμα τῶν τάξεων, τῶν ἀσχολουμένων μὲ αὐτά.

Προχωροῦσα δ' ἔτι περαιτέρω προσπαθεῖ σποραδικῶς νὰ δώσῃ καὶ τὴν ἑρμηνείαν αὐτῶν. Καὶ δὲν λείπουν μὲν πράγματι ἐμπειρικαὶ ἑρμηνεῖαι, πολλαὶ ὅμως εἶναι καὶ ἐντελῶς μυθικαί. Πρόχειρος ἰδίως τρόπος ἑρμηνείας εἶναι ὁ διὰ τῶν μεταμορφώσεων. Ἡ *δεκοχτούρα* ἦτο κόρη, τὴν ὁποίαν κατηγόρησεν ἀδίκως ἡ μητρυιὰ ὅτι ἔχασε ἕνα ψωμί, ἐνῷ τὰ ψωμιὰ ἦσαν δεκαοκτώ, καὶ ἔκτοτε μεταμορφωθεῖσα εἰς πτηνὸν φωνάζει δεκοχτώ· ὁ *γκιώνης* ἐσκότωσε τὸν ἀδελφόν του καὶ μετανοήσας μετεμορφώθη εἰς πτηνόν, ἔκτοτε δὲ καλεῖ τὸν ἀδελφόν του διὰ τῆς φωνῆς *Γκιών*. Αἱ περὶ τὰ ζῷα καὶ τὰς ἰδιότητας αὐτῶν δοξασίαι τοῦ νέου ἑλληνικοῦ λαοῦ, κατὰ τὸ πλεῖστον κοιναὶ καὶ εἰς ἄλλους λαούς, δὲν εἶναι ὅλαι νέαι. Αἱ πλεῖσται τούτων εἶναι παλαιαί, ἀπαντώμεναι εἰς τοὺς περὶ τῶν ζῴων πραγματευθέντας συγγραφεῖς, καὶ δὴ τὸν Αἰλιανόν, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὸν ἀκόμη τὸν Ἀριστοτέλη, ἀρκεταὶ δὲ εἶναι μεσαιωνικαί, προερχόμεναι ἐκ τοῦ γνωστοῦ δημώδους ζῳολογικοῦ ἐμμέτρου πονήματος τοῦ καλουμένου *Φυσιολόγου*, ὅστις ἔσχεν εὐρυτάτην διάδοσιν εἰς τοὺς λαοὺς τοῦ μεσαίωνος.

Ὡς πρὸς τὰ φυτὰ ἰσχύουν περίπου τὰ αὐτά, ὅσα καὶ περὶ τῶν ζῴων. Ἡ δημώδης φυτολογία, πλὴν τῶν μεγάλων διακρίσεων εἰς δένδρα, θάμνους, κηπευτικὰ εἴδη, σιτηρά, ἄνθη καὶ χόρτα, διακρίνει καὶ τὰ διάφορα εἴδη καὶ τὰς ποικιλίας αὐτῶν καὶ ἐπιθέτει ὀνόματα. Ἡ διάκρισις ὅμως αὕτη δὲν εἶναι πανταχοῦ ἡ αὐτή, ἐξαρτωμένη ἐκ τῶν τοπικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς θέσεως, ἣν ἔχει τὸ χόρτον εἰς τὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπου π. χ. τὰ ἄγρια χόρτα τρώγονται, καθὼς εἰς τὰς νήσους, πλεῖστα αὐτῶν εἴδη καὶ ποικιλίαι εἶναι γνωσταί, ἐνῷ ἀλλοῦ, ὅπου ἡ τοιαύτη χορτοφαγία εἶναι ἄγνωστος, ἐλαχίστη διάκρισις αὐτῶν γίνεται, ὀνομάζονται δὲ ὅλαι συλλήβδην χορτάρια. Ἐπίσης εἰς τὴν διάκρισιν εἰδῶν καὶ ποικιλιῶν συντελεῖ πολὺ καὶ ἡ φαρμακευτικὴ χρῆσις τῶν βοτανῶν, ἣν ἐκ παραδόσεως ἐκληρονόμησεν ἡ δημώδης ἰατρική. Ὡς πρὸς τὰ ὀνόματα, ἀρκετὰ μὲν εἶναι παλαιά, τὰ πλεῖστα ὅμως εἶναι νεώτερα, προερχόμενα ὡς καὶ τὰ τῶν ζῴων ἐκ πραγματικῶν ἢ καὶ φανταστικῶν ἰδιοτήτων αὐτῶν, ἤτοι τῆς μορφῆς καὶ τῶν ἀποδιδομένων εἰς αὐτὰ φαρμακευτικῶν ἢ μαγικῶν ἰδιοτήτων. Οὕτω τὸ *τριφύλλι* ὠνομάσθη ἐκ τῶν τριῶν αὐτοῦ φύλλων, *τ' ἅη Γιωργιοῦ τὸ λουλουδάκι* ὠνομάσθη τὸ χαμομῆλι διὰ τὸν χρόνον τῆς ἀνθήσεως, τὸ *σταυράγκαθο*, διότι ὅταν κόπτεται χύνει χυμὸν αἱματώδη, τοῦθ' ὅπερ ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν πλάσιν τῆς παραδόσεως, ὅτι ἐξ αὐτοῦ κατεσκευάσθη ὁ στέφανος τοῦ Χριστοῦ. *Νεραϊδονήματα* ὀνομάζονται οἱ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν δένδρων ἀναπτυσσόμενοι λειχῆνες, διότι ἀποδίδονται εἰς *νεράϊδες*, τὸ *βοτάνι τῆς ἀγάπης* ἐκ τῆς ἰδιότητος αὐτοῦ νὰ προσελκύῃ τὸν ἔρωτα, ἔπειτα τὸ *σπληνοχόρταρο, χελωνοχόρταρο, ψωρόχορτο, ψειροβότανο* κλπ., ἐκ τῶν ἀντιστοίχων θεραπευτικῶν αὐτῶν ἰδιοτήτων.

Ὡς πρὸς τὰς ἀποδιδομένας εἰς τὰ φυτὰ ἰδιότητας, μέρος μὲν εἶναι προϊὸν ἐμπειρίας, μέρος δὲ μαγικῆς πίστεως, ἡ δ' ἑρμηνεία αὐτῆς ἰδίως τῆς ἰδιορρύθμου μορφῆς οὐχὶ σπανίως λαμβάνει τὸν χαρακτῆρα μυθικῆς παραδόσεως. Αἱ μεταμορφώσεις ὅμως προκειμένου περὶ φυτῶν παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἀρχαίους, εἶναι ἄγνωστοι. Ἀντὶ τούτων ὑπάρχει ἡ πίστις ὅτι ἕκαστον δένδρον ἔχει ἐν ἑαυτῷ *ψυχήν*, ἥτις καθίσταται ἐπικίνδυνος εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὴν στιγμὴν τῆς κοπῆς αὐτοῦ, ἢ *στοιχειό*, ὁπότε εἶναι ἐπικίνδυνος ἡ παραμονὴ ὑπ' αὐτό, ἢ τὸ συνηθέστερον τὴν *πρασινομαλλοῦσα νεράϊδα* του. Αἱ περὶ τὰ φυτὰ δοξασίαι δὲν εἶναι ὅλαι νέαι. Αἱ πλεῖσται εἶναι κληρονομία παλαιά, κληροδοτηθεῖσα εἴτε διὰ τῆς προφορικῆς ὁδοῦ εἴτε καὶ διὰ τῆς γραπτῆς. Ἰδίᾳ τὰ ἰατρικὰ λαϊκὰ βιβλία, τὰ *γιατροσόφια*, περιλαμβάνουν πλῆθος ὀνομάτων καὶ ἰδιοτήτων θεραπευτικῶν ἢ μαγικῶν φυτῶν.

Ὡς πρὸς τὴν γῆν, τὸν οὐρανὸν καὶ τὰ οὐράνια σώματα ἡ λαϊκὴ ἀστρονομία εἶναι κατ' ἐξοχὴν μυθική. Ὁ οὐρανός, ἡ γῆ καὶ ἡ θάλασσα παριστάνονται ὡς ὄντα ζωντανὰ καὶ προσωπικά, ἂν ὄχι ἀνθρωπόμορφα, αἱ δὲ περὶ αὐτῶν παραδόσεις περιστρέφονται περὶ τὰς ἰδιότητας, αἱ ὁποῖαι ἐμποιοῦσι περισσοτέραν ἐντύπωσιν καὶ διεγείρουν περισσότερον τὴν φαντασίαν τοῦ λαοῦ. Οὕτω πιστεύεται ὅτι ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ θάλασσα ἦσάν ποτε σχεδὸν κολλημένα. Ἐπειδὴ ὅμως τοῦτο ἐστενοχώρει ἀμφοτέρους, συνεφώνησαν νὰ λακτίσουν ἀλλήλους καὶ οὕτως ἀπεχωρίσθησαν καὶ ἔλαβεν ἡ μὲν θάλασσα βάθος, ὁ δὲ οὐρανὸς ὕψος. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ θάλασσα δὲν ἐξεπλήρωσεν ἀκριβῶς τὴν ὑπόσχεσίν της, ὁ θεὸς πρὸς τιμωρίαν ἐχαλίνωσεν αὐτὴν διὰ τριῶν τριχῶν ἀλόγου. Ἔκτοτε ἡ θάλασσα βρυχᾶται ἀπειλοῦσα τὸν οὐρανόν. Τὸ αὐτὸ διηγοῦνται καὶ περὶ οὐρανοῦ καὶ γῆς. Ταύτην ὑποστηρίζει στῦλος σιδηροῦς, τὸν ὁποῖον κατατρώγουν οἱ καλλικάντζαροι, ἀλλὰ κατ' ἔτος ἐπανέρχεται πάλιν εἰς τὴν προτέραν κατάστασιν. Κατ' ἄλλας παραδόσεις ἡ γῆ στηρίζεται ἐπὶ βοῶν, τῶν ὁποίων ἡ κίνησις προκαλεῖ τὸν σεισμόν. Ὁ ἥλιος παριστάνεται ὡς ὂν ὀργίλον καὶ ἀδηφάγον, ἔχον τὰ ἀνάκτορά του εἰς τὸ ἄκρον τοῦ κόσμου, ὅπου τελειώνει ὁ οὐρανὸς καὶ ἀκουμβᾷ ἐπὶ τῆς γῆς. Ἐκεῖ τὸν περιμένει ἡ μήτηρ του ἔχουσα ἑτοίμην μεγάλην ποσότητα ἄρτων. Ἡ σελήνη εἶναι ἀδελφή του. Δὲν βγαίνει ὅμως μαζί του, διότι κάποτε ἤρισαν, καὶ ὁ μὲν ἥλιος ἔρριψε κόπρον εἰς τὸ πρόσωπον τῆς σελήνης, ὁπόθεν προέρχονται αἱ σήμερον παρατηρούμεναι μελαναὶ κηλῖδες, ἡ δὲ σελήνη ἐκτύπησε καὶ αὐτὴ τὸν ἥλιον εἰς τὸ πρόσωπον, ὅστις ἔκτοτε εἶναι μονόφθαλμος. Ἡ σελήνη εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἔφορος τῶν διαφόρων μαγγανειῶν τῶν μάγων, οἵτινες ἔχουν τὴν δύναμιν καὶ νὰ τὴν καταβιβάζουν ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ.

Ἐκ τῶν ἀστέρων ἐλαχίστους διακρίνει δι' ἰδιαιτέρων ὀνομάτων ὁ λαός, ὡς π. χ. τὴν Ἀφροδίτην, ἣν καλεῖ Αὐγερινὸν ἢ Ἀποσπερίτην, ἀναλόγως τῆς ὥρας τῆς ἐμφανίσεως, καὶ τὸν Δία, ὃν καλεῖ *Γιαλαντζῆν*, τουτέστι ψεύστην, διότι ἕνεκα τῆς ὁμοιότητος αὐτοῦ πρὸς τὴν Ἀφροδίτην ἐξαπατᾷ πολλάκις τοὺς ἀνθρώπους ὡς πρὸς τὴν ὥραν. Ἀμφότερα δὲ τὰ ἄστρα ὀνομάζει *Γιάννη* καὶ *Μάρω* καὶ μυθολογεῖ περὶ αὐτῶν ὅτι προῆλθον ἐκ μεταμορφώσεως δύο ἐραστῶν. Ἐκ τῶν ἀστερισμῶν διακρίνει τινάς, οὓς ὀνομάζει μὲ διάφορα ὀνόματα καὶ ἑρμηνεύει διὰ τῆς μεθόδου τῶν μεταμορφώσεων. Οὕτως ὁ Γαλαξίας εἶναι τὸ *κλεμμένο ἄχυρο*, ἡ Πλειὰς ἡ *κλῶσσα μὲ τὰ κλωσσόπουλα*, ἡ Μεγάλη ἄρκτος ὁ *ἑφταπάρθενος χορὸς* ἢ τὸ δέρμα ἄρκτου, εἰς ἣν μετεμορφώθη βασιλοπούλα κτλ.

Ἐκτὸς ὅμως τῆς οὐρανίου ταύτης μυθολογίας, δὲν λείπουν καί τινες παρατηρήσεις καθαρῶς ἐμπειρικαί, ὡς πρὸς τὴν ἐπιτολὴν π. χ. καὶ τὴν δύσιν τῆς Πλειάδος, ὡς πρὸς τὴν συζυγίαν ἡλίου καὶ σελήνης, τὴν καλουμένην *λιόκρουσιν* ἢ *λιόκρισιν* καὶ εἴ τι παρόμοιον.

Αἱ κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους σφόδρα διαδεδομέναι ἀστρολογικαὶ δοξασίαι περὶ πλειόνων οὐρανίων, περὶ πλανητῶν καὶ τῆς κινήσεως αὐτῶν, περὶ ζῳδίων καὶ τῆς ἐπιδράσεως ὅλων αὐτῶν ἐπὶ τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων παρὰ τῷ λαῷ οὐδεμίαν σήμερον ἔχουσι διάδοσιν. Σποραδικῶς μόνον καὶ ἀορίστως γίνεται λόγος διὰ τὸ *ἀστριακὸ* καὶ τὸ *ζούδιο*, διὰ τὴν ἐπίδρασιν τῆς σελήνης ἐπὶ τὴν αὔξησιν τῶν φυτῶν, καθὼς καὶ δι' ἀγαθὰς ἢ κακὰς ἡμέρας, ὧν πανελληνίως ἀποφρὰς εἶναι ἡ Τρίτη.

Ὡς πρὸς τὰ μετέωρα τέλος ἡ δημώδης μετεωρολογία εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ μυθικὴ καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ ἐμπειρική. Οἱ καιροὶ θεωροῦνται, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὄντα προσωπικὰ καὶ πολλάκις ἀνθρωπόμορφα. Τὰ σύννεφα ἐπίσης εἶναι ζωντανά, αἱ δὲ γραῖαι ἰσχυρίζονται ὅτι τὰ ἀκούουν ὅταν καταβαίνουν εἰς τὴν θάλασσαν διὰ νὰ πάρουν νερό· τὴν βροντὴν καὶ τὴν ἀστραπὴν ἑρμηνεύουν ὡς ποδοβολητὸν τοῦ ἅρματος τοῦ προφήτου Ἠλία, τοὺς ἀνεμοστροβίλους ὡς χοροὺς νεραΐδων καὶ τὰς καταιγίδας ὡς μαλλώματα τῶν στοιχειῶν. Ἡ ἶρις τέλος εἶναι τὸ ζωνάρι τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς Παναγίας, ἢ ἡ καμάρα τοῦ Θεοῦ. Ἐξ παραλλήλου ὅμως πρὸς τὰ μυθικὰ ταῦτα ὑπάρχουν πολλαὶ καὶ διάφοροι παρατηρήσεις, προερχόμεναι ἐκ τῆς πείρας. Αἱ παρατηρήσεις αὗται εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον διατυπωμέναι ὑπὸ τὸν τύπον παροιμιῶν, οὕτω δ' ἔχομεν πολυάριθμον τάξιν μετεωρολογικῶν παροιμιῶν, εἰς τὰς ὁποίας εἶναι συγκεντρωμένη ὅλη ἡ μετεωρολογικὴ ἐμπειρία τοῦ λαοῦ. Αἱ παροιμίαι αὗται εἴτε φέρουν τοπικὸν χαρακτῆρα, ὡς ὁρμώμεναι ἐκ τοπικῶν παρατηρήσεων, εἴτε καὶ γενικώτερον, οἷον

Digitized by Google

στραψε 'ς τὸ Ζάλογγο. βάλε μέσα τ' ἄλογο, ἀλλὰ
Γὸν 'Απρίλη καὶ τὸ Μᾶ κατὰ τόπους τὰ νερά.

Ἱστορία. Ἡ λαϊκὴ ἱστορία φέρει καθαρῶς μυθικὸν χαρακτῆρα. Ἱστορικῆς μνήμης ὁ λαὸς στερεῖται. Ἐξ ὅλης τῆς μακροχρονίου αὐτοῦ ἱστορίας, μόνον ἐξαιρετικῶν τινων γεγονότων καὶ προσώπων ἀμυδρὰν ἀνάμνησιν διατηρεῖ, καὶ τοῦτο, ἐφ' ὅσον ἐνωρὶς πρόσωπα καὶ πράγματα περιεβλήθησαν τὸ ἔνδυμα τοῦ μύθου. Οὕτως ἐξ ὅλων τῶν προσώπων τῆς μακραίωνος ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τρία μόνον πρόσωπα ἐπέζησαν εἰς τὴν μνήμην τοῦ λαοῦ: ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος, ἓν δὲ μόνον ἱστορικὸν γεγονός, ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἀλλὰ καὶ τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἐπέζησαν, διότι ὁ μὲν Μέγας Ἀλέξανδρος ἐνωρὶς κατέστη μυθικὸν πρόσωπον διὰ τῆς ψευδοκαλλισθενείου μυθικῆς αὐτοῦ ἱστορίας, ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος λόγῳ τῆς καθαγιάσεως αὐτοῦ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος ὡς τελευταῖος αὐτοκράτωρ, περὶ τὸν ὁποῖον συνεκεντρώθησαν ὅλοι οἱ πόθοι περὶ ἀπελευθερώσεως τοῦ δουλεύοντος γένους. Ἀλλὰ καὶ οὗτος περιεβλήθη τὸ ἔνδυμα τοῦ μύθου. Κατὰ ταῦτα ὁλόκληρος ἡ λαϊκὴ ἱστορία εἶναι κυρίως ἱστορία μυθική, οὐδεμίαν ἔχουσα σχέσιν πρὸς τὰ πραγματικὰ γεγονότα. Περιστρέφεται δὲ αὕτη πρῶτον περὶ τὴν κτίσιν διαφόρων πόλεων καὶ χωρίων, δεύτερον περὶ τὴν ἅλωσιν αὐτῶν, ἐφ' ὅσον μάλιστα σῴζονται ἐγγὺς ἐρείπια, καὶ τελευταίως ὑπὸ τύπον αἰτιολογικῶν παραδόσεων περὶ τὴν ἑρμηνείαν διαφόρων τοπωνυμίων. Ἰδίως τὰ κατὰ τόπους λείψανα διαφόρων ἀρχαίων μνημείων ἀπετέλεσαν ἀφορμὴν καὶ θέμα διαφόρων μυθικῶν παραδόσεων, οὕτω δ' ἐπλάσθησαν οἱ μῦθοι περὶ τῶν ὑπερανθρώπων Ἑλλήνων, περὶ βασιλέων καὶ υἱῶν βασιλέων, οἵτινες ᾠκοδόμησαν αὐτὰ κλπ.

Δημώδης ἰατρικὴ καὶ κτηνιατρική. Ἀμφότεραι αὗται αἱ ἐπιστῆμαι εἶναι μεῖγμα ἐμπειρικῶν γνώσεων καὶ μαγικῶν ἀντιλήψεων καὶ ἐνεργειῶν, αἵτινες ἐν μέρει μὲν ἐκληροδοτήθησαν διὰ τῆς προφορικῆς ὁδοῦ, τῆς παραδόσεως, ἐν μέρει δὲ διὰ τῆς γραπτῆς, τῶν ἰατροσοφίων. Αἱ μαγικαὶ εἶναι ἐπῳδαί, περίαπτα, ἀποτροπαὶ καὶ μειλίγματα, ἀπεκδύσεις ἀσθενειῶν καὶ μεταβιβάσεις εἰς ζῷα, δένδρα ἢ ἄλλα ἄψυχα πράγματα, ὁμοιοπαθητικαὶ μαγικαὶ ἐνέργειαι καὶ θεραπεῖαι κατὰ τὸ δόγμα ὁ τρώσας καὶ ἰάσεται, χρῆσις τέλος διαφόρων βοτανῶν ἢ λίθων ἢ φαρμάκων, εἰς τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται φανταστικαὶ δυνάμεις. Αἱ ἐμπειρικαὶ γνώσεις καὶ ἐνέργειαι συνίστανται εἰς τὴν γνῶσιν ποικίλων βοτανῶν καὶ ἄλλων φαρμάκων, ἐχόντων πραγματικὰς θεραπευτικὰς ἰδιότητας, εἰς ἐντριβάς, ἀφαιμάξεις κλπ., καθὼς καὶ εἰς χειρουργικὰς πολλάκις ἐπεμβάσεις. Αἱ θεραπευόμεναι νόσοι ἔχουσι ποικίλα ὀνόματα, πολλάκις εὐοίωνα ἢ ἀποτρόπαια, ἀπαντῶνται δὲ μεταξὺ αὐτῶν καί τινες, τῶν ὁποίων ἡ ὑπόστασις εἶναι φανταστική, οἷον τὸ σήκωμα τῶν νεφρῶν, τὸ γύρισμα τοῦ ἀφαλοῦ, ἡ ἐπαναφορὰ τῆς ψυχῆς εἰς τὸν τόπον της κ.τ.τ. Πλὴν τούτων ἔχομεν καὶ νόσους ὀφειλομένας εἰς τὴν ἐπήρειαν δαιμόνων, καὶ κυρίως νεραΐδων, αἵτινες ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἢ εἶναι φρενικαὶ νόσοι ἢ ρευματικοὶ πόνοι. Τὰ τοιαῦτα νοσήματα δὲν δύνανται νὰ θεραπευθοῦν ἄλλως εἰμὴ διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ *ζούδιαρη* ἢ τοῦ *νεραϊδιάρη*, ὅστις ἀναγκάζει τὸν δαίμονα ν' ἀποδώσῃ εἰς τὸν ἀσθενῆ τὴν ὑγείαν του. Μέσον θεραπευτικὸν σύνηθες, ἰδίᾳ ἐν περιπτώσει ἐπιδημιῶν ζῴων καὶ ἀνθρώπων, εἶναι ὁ διὰ τοῦ πυρὸς καθαρμός, χάριν τοῦ ὁποίου παρασκευάζεται νέον πῦρ διὰ τῆς προστριβῆς ξύλων, σβεννυμένων ὅλων τῶν ὑπαρχόντων. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει γίνεται καὶ ἡ κατοχύρωσις τοῦ χωρίου διὰ μαγικῆς περιαροτριάσεως, μετὰ τὸ πέρας τῆς ὁποίας θάπτονται οἱ ἀροτῆρες ζωντανοί, ἀποβαίνοντες κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὰ νέα *στοιχειὰ* τοῦ χωρίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Στίλπωνος Π. Κυριακίδου*, Ἑλληνικὴ Λαογραφία Α. Ἀθῆναι 1922.—*Θ. Βορέα*, Ζητήματα δημοτικῆς ψυχολογίας. Τρίζουσαι ψυχαί (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας 1927 σ. 290 κ. ἑ.).—*Ν. Γ. Πολίτου*, Παραδόσεις. Ἀθῆναι.—Δημώδεις κοσμογονικοὶ μῦθοι (=Λαογρ. Σύμμ. τ. Β΄).—Ὁ Ἥλιος κατὰ τοὺς δημώδεις μύθους (αὐτ.).—Ἡ Σελήνη κατὰ τοὺς μύθους καὶ τὰς δοξασίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ (αὐτ.).—Οἱ περὶ ἀστέρων καὶ ἀστερισμῶν μῦθοι (αὐτ.).—Μετεωρολογικοὶ μῦθοι Λαογρ. Σύμμ. τ. Γ΄).—Αἱ ἀσθένειαι κατὰ τοὺς μύθους τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ (αὐτ.).—*Μητροφάνους*, Ἰατροσοφικόν. Λευκωσία 1924.—*Ν. Γ. Κυριαζῆ*, Δημώδης ἰατρική (Κυπριακὰ Χρονικὰ τ. Δ΄ 1926).—*Ἀρ. Π. Κούζη*, Ἰατρικὴ δημώδης (Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. ΙΒ΄ σ. 820).

Σ. Π. Κ.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΖΩΗ. **Κοινωνικὴ ὀργάνωσις.** Καθ' ὃν τρόπον ἡ θρησκεία ρυθμίζεται ὑπὸ τῶν δογμάτων καὶ κανόνων τῶν συνόδων, οὕτω καὶ ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωσις τοῦ νέου ἑλληνικοῦ λαοῦ κανονίζεται ὑπὸ τοῦ Συντάγματος καὶ τῶν νόμων τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας, ἔν τισι δὲ καὶ τῶν διατάξεων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκτὸς ὅμως αὐτῶν καὶ ἐκ παραλλήλου, καθ' ὃν τρόπον ὑφίσταται μία λαϊκὴ θρησκεία, ἄσχετος καὶ ἐν πολλοῖς ἀντίθετος πρὸς τὴν ἐπίσημον, οὕτως ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴν ὀργάνωσιν ὑφίστανται γενικῶς ἢ καὶ κατὰ τόπους διάφοροι κοινωνικαὶ ἀντιλήψεις καὶ ἔθιμα, τῶν ὁποίων πηγὴ δὲν εἶναι ὁ γραπτὸς νόμος, ἀλλ' ὁ ἄγραφος, τὸ κατὰ παράδοσιν ἔθιμον. Αἱ ἀντιλήψεις αὗται καὶ τὰ ἔθιμα ἀναφέρονται εἰς ὅλας τὰς ἐκφάνσεις τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως, ἤτοι εἴς τε τὴν συγκρότησιν τῆς κοινότητος καὶ τὴν διοίκησιν καὶ τὸ δίκαιον.

Συγκρότησις τῆς κοινότητος. Μονὰς κοινωνική, ἐκ τῆς ὁποίας συγκροτεῖται ἡ κοινωνία, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι, ὅπως καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ οἰκογένεια. Εἶναι δὲ αὕτη μονογαμική, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν δύο συζύγων, ἀνδρὸς καὶ γυναικός, καὶ τῶν τέκνων, καὶ συγκροτεῖται διὰ τοῦ γάμου. Ὁ γάμος δὲν εἶναι ὑπόθεσις μεταξὺ τῶν δύο συνερχομένων εἰς αὐτὸν νέων, ἀλλὰ μεταξὺ τῶν δύο οἰκογενειῶν, εἰς τὰς ὁποίας οὗτοι ἀνήκουν, καὶ ἀποτελεῖ γεγονὸς κοινωνικόν, εἰς τὸ ὁποῖον λαμβάνει μέρος κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἡ κοινωνία.

Εὐθὺς ὡς ὁ νέος καὶ ἡ νέα ἐνηλικιωθοῦν, πολλάκις δὲ καὶ πρὸ τῆς ἐνηλικιώσεως—παιδικῶν γάμων παραδείγματα ἔχομεν εἰς παλαιοτέρους χρόνους, ἐν δὲ τῇ Μάνῃ καὶ ἀνταλλαγὰς ὑποσχέσεων καὶ ἐπὶ τοῖς μέλλουσι τέκνοις—, οἱ γονεῖς ἀρχίζουν νὰ σκέπτωνται περὶ τῆς ἐξευρέσεως τοῦ καταλλήλου προσώπου, συνήθως μεταξὺ τῶν οἰκογενειῶν τῆς ἰδίας τάξεως. Διὰ τὴν ἐκλογὴν λαμβάνεται περισσότερον ὑπ' ὄψιν ἡ ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ θέσις τῆς οἰκογενείας, παρὰ τὰ ἀτομικὰ τῶν ὑποψηφίων προσόντα, τὰ ὁποῖα συνήθως, ἰδίᾳ τῆς νεάνιδος, εἶναι γνωστὰ κατὰ συμπερασμὸν ἐκ τῆς καλῆς ἢ κακῆς φήμης τῆς οἰκογενείας, ἐλάχιστα δὲ τὸ κάλλος. Κωλύματα γάμου ἄλλα πλὴν τῶν τῆς συγγενείας, τῶν καθοριζομένων ὑπὸ τῶν διατάξεων τῆς βυζαντινῆς νομοθεσίας, δὲν ὑφίστανται. Εὐθὺς ὡς εὑρεθῇ τὸ κατάλληλον πρόσωπον, φροντίζουν νὰ ἔλθουν εἰς ἐπικοινωνίαν πρὸς τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ συνήθως διὰ προξενητῶν καὶ συνηθέστερον διὰ προξενητριῶν. Ληφθείσης τῆς ἀποφάσεως ὑφ' ἑκατέρας τῶν οἰκογενειῶν τελεῖται ὁ ἀρραβών, ὅστις συνίσταται κυρίως εἰς τὴν ἀνταλλαγὴν μεταξὺ τῶν δύο οἰκογενειῶν δώρων καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἐπίσημον οὕτως εἰπεῖν κύρωσιν τῶν συμπεφωνημένων. Ἡ ἀνταλλαγὴ δακτυλίων χρυσῶν καὶ ἰδίᾳ τοῦ τύπου τῶν κρίκων, τῶν λεγομένων *βερῶν*, φερόντων ἐγχάρακτα τὰ ὀνόματα τῶν μνηστευομένων, γενικευθεῖσα σήμερον, ὡς κατ' ἐξοχὴν δηλωτικὴ τοῦ ἀρραβῶνος, εἰς παλαιοτέρους χρόνους δὲν ἦτο γενική. Ἡ συμφωνία, πλὴν τῆς ἀποφάσεως τῶν δύο οἰκογενειῶν, ὅπως τὰ τέκνα αὐτῶν συζευχθῶσι, περιλαμβάνει καὶ τὰ ὑλικὰ ἐφόδια, τὰ ὁποῖα αἱ δύο οἰκογένειαι παρέχουν εἰς τοὺς μελλονύμφους. Εἰς παλαιοτέρους χρόνους ὑπάρχουν περιπτώσεις, καθ' ἃς πράγματι ἀμφότεραι αἱ οἰκογένειαι ἐπροικοδότουν τὰ τέκνα των, ἑκάστη τὸ ἴδιον, τὸ σύνηθες ὅμως εἶναι νὰ προικοδοτῆται μόνον ἡ νύμφη. Συνίσταται δὲ ἡ προὶξ εἰς ἐνδύματα κυρίως, ἔπιπλα, σκεύη, κτήματα καὶ πολλάκις καὶ χρήματα, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν τὸ πολλαχοῦ καλούμενον τράχωμα. Πρόσθετοι ἐπιδόσεις ἐκαλοῦντο *πανωπροίκια*. Ἡ συνήθεια αὕτη τῆς ἐπιδόσεως κτημάτων καὶ χρημάτων εἰς τὸν γαμβρόν, ἐπανειλημμένως καταδικασθεῖσαι ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, ὑφίστατο κυρίως εἰς τὰ ἀστικὰ κέντρα. Ἀντιστρόφως εἰς τὴν ὕπαιθρον σποραδικῶς κατὰ τόπους ὑφίστατο τὸ ἔθιμον τῆς καταβολῆς μικροῦ ποσοῦ ὑπὸ τοῦ γαμβροῦ εἰς τὸν πατέρα τῆς νύμφης. Τὸ τοιοῦτον ὅμως δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς λείψανον γάμου δι' ἀγορᾶς. Ἡ ἐπὶ τῶν ὑλικῶν τούτων ἐφοδίων συμφωνία διετυποῦτο καὶ ἐγγράφως διὰ τοῦ λεγομένου *προικοσυμφώνου*.

Ἡ διάρκεια τῆς μνηστείας δὲν ἦτο καθωρισμένη, ἀλλὰ κατὰ τόπους διάφορος. ἀπὸ ὀλίγων μηνῶν μέχρι πέντε καὶ πλέον ἐτῶν. Κατ' αὐτὴν αἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν μεμνηστευμένων οὐδέποτε ἀπέβαινον στεναί, ἐνιαχοῦ μάλιστα ἐπισήμως τοὐλάχιστον διεκόπτοντο τελείως, ἐξηκολούθει δὲ μόνον ἡ ἀνταλλαγὴ δώρων καθ' ὡρισμένας ἑορτάς.

Ἐπιστάντος τοῦ συμπεφωνημένου διὰ τὸν γάμον χρόνου, καθωρίζετο ἀκριβέστερον ὑπὸ τῶν δύο οἰκογενειῶν ἡ ἡμέρα τῆς τελέσεως αὐτοῦ, ἥτις κατὰ κανόνα ἦτο Κυριακή. Ἀποφεύγονται οἱ γάμοι μόνον κατὰ τὰς νηστείας καὶ κατὰ Μάϊον, ὅστις κατὰ παράδοσιν, ἕλκουσαν τὴν ἀρχὴν αὐτῆς ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς θρησκείας, θεωρεῖται μὴν ἀπαίσιος διὰ τὸν γάμον, ἔτι δὲ καὶ κατὰ τὰ δίσεκτα ἔτη.

Ὁ γάμος καὶ αἱ τελεταὶ αὐτοῦ ἀπετέλεσαν καὶ ἀποτελοῦν πάντοτε γεγονὸς κοινωνικόν, εἰς τὸ ὁποῖον καλεῖται νὰ λάβῃ μέρος μικρὸν ἢ μέγα μέρος τῆς κοινωνίας, ὅταν δὲ εἶναι μικρὰ καὶ ὁλόκληρος. Τὸν πυρῆνα αὐτοῦ ἀποτελεῖ βεβαίως ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀκολουθία, ἀλλὰ καὶ πρὸ καὶ μετ' αὐτὴν τελοῦνται πολυάριθμα ἔθιμα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ πλεῖστον φέρουν τὸν τύπον τῶν διαβατηρίων, συνημμένων πρὸς μαγικά. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Ἐκκλησία ἠναγκάσθη νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν ἀκολουθίαν αὐτῆς στοιχεῖα ἐκ τῶν ἔξωθεν ἐθίμων, συμβολίζοντα τὸν συναπτόμενον μεταξὺ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἄρρηκτον σύνδεσμον, οἷα ἡ σύναψις τῶν χειρῶν, οἱ στέφανοι καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ αὐτῶν, ἡ πόσις ἐκ τοῦ αὐτοῦ ποτηρίου, ὁ περὶ τὸν βωμὸν χορὸς καὶ εἴ τι ἄλλο.

Τὰ ἐκτὸς τῆς ἱεροτελεστίας ἔθιμα εἶναι, ὡς εἴπομεν, κατὰ τὸ πλεῖστον διαβατήρια μετὰ μαγικῶν, τῶν ὁποίων σκοπὸς εἶναι ἡ δήλωσις καὶ ἡ κύρωσις τοῦ γεγονότος τῆς διαβάσεως ἀπὸ ἑνὸς κύκλου εἰς ἄλλον, ἤτοι ἀπὸ τοῦ κύκλου τῶν ἀγάμων εἰς τὸν ὅμιλον τῶν ἐγγάμων, καὶ ἀπὸ τῆς πατρικῆς εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ συζύγου, ὡς καὶ ἡ ἐξασφάλισις τῆς τεκνογονίας καὶ τῆς εὐημερίας τοῦ ζεύγους. Τὰ ἔθιμα ταῦτα ἀρχίζουν ἤδη ἀπὸ τοῦ ἀρραβῶνος καὶ σκοποῦν α΄) νὰ δηλώσουν τὴν ἐπελθοῦσαν μεταξὺ τῶν δύο οἰκογενειῶν συμφωνίαν καὶ τὸν δημιουργηθέντα σύνδεσμον· τοιαῦτα εἶναι ἡ ἀνταλλαγὴ δώρων, αἱ ἀμοιβαῖαι ἐπισκέψεις κτλ.· β΄) νὰ δηλώσουν τὸν μεταξὺ νύμφης καὶ γαμβροῦ σύνδεσμον· τοιαῦτα κατὰ τὸν ἀρραβῶνα εἶναι τὸ φίλημα, ὁ δακτύλιος τοῦ ἀρραβῶνος καὶ εἴ τι ἄλλο, κατὰ τὸν γάμον ἡ σύναψις τῶν χειρῶν τῶν μελλονύμφων, ἡ πόσις ἐκ τοῦ αὐτοῦ ποτηρίου, ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν στεφάνων κτλ.· γ΄) νὰ δηλώσουν τὴν ἔξοδον τῶν μελλονύμφων καὶ ἰδίᾳ τῆς νύμφης, ἐκ τοῦ κύκλου τῶν ἀγάμων καὶ τὴν εἴσοδον αὐτῆς εἰς τὴν τάξιν τῶν ἐγγάμων· τοιαῦτα εἶναι ἡ μεταβολὴ τοῦ ἐνδύματος καὶ τῆς κομμώσεως, ἡ μεταβολὴ τῆς συνοδείας τῆς νύμφης, ἥτις πρὸ μὲν τοῦ γάμου ἀποτελεῖται ἐκ νεανίδων, μετ' αὐτὸν δ' ἐξ ὑπάνδρων, ἡ ὑποχρέωσις τοῦ γαμβροῦ νὰ πληρώσῃ ποσόν τι εἰς τοὺς νέους καὶ τὰς νεάνιδας, διὰ νὰ παραλάβῃ τὴν νύμφην κτλ.· δ΄) νὰ δηλώσουν τὴν ἔξοδον τῆς νύμφης ἐκ τῆς οἰκογενείας αὐτῆς· τοιαύτη εἶναι ἡ προσποιητὴ ἀντίστασις τῆς νύμφης, ἡ προσποιητὴ ἁρπαγὴ καὶ πολλάκις καὶ μάχη μεταξὺ τῶν συνοδειῶν τῶν δύο οἰκογενειῶν, ἡ ἀποχώρησις τῶν γονέων καὶ τῶν συγγενῶν αὐτῆς εὐθὺς μετὰ τὴν ἔξοδόν της ἀπὸ του οἴκου των ἢ μετὰ τὴν ἱεροτελεστίαν τοῦ γάμου κτλ.· ε΄) νὰ δηλώσουν τὴν εἴσοδον τῆς νύμφης εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ γαμβροῦ· τοιαύτη εἶναι ἡ ὑποδοχὴ τῆς νύμφης ὑπὸ τῆς πενθερᾶς, εἰς τὸ κατῶφλι τοῦ οἴκου, τὸ προσκύνημα τῆς θύρας, ἡ ὑπερπήδησις τοῦ κατωφλίου, ἡ θραῦσις τοῦ ἄξονος τῆς γαμηλίου ἁμάξης ἢ τοῦ σάγματος τοῦ ἵππου, ἐφ' οὗ ἡ νύμφη ἐπέβαινε, καὶ εἴ τι ἄλλο· ζ΄) νὰ προφυλάξουν τοὺς νεονύμφους ἀπὸ πάσης μαγικῆς ἐπηρείας· τοιαῦτα εἶναι τὰ διάφορα φυλακτὰ κατὰ τῶν μαγικῶν κόμβων, τοῦ καλουμένου ἀμποδέματος· η΄) νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν γονιμότητα τοῦ γάμου καὶ τὴν τεκνογονίαν καὶ δὴ ἀρρένων· τοιαῦτα εἶναι ἡ τοποθέτησις ἄρρενος ἀμφιθαλοῦς ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς νύμφης καὶ εἴ τι ἄλλο· θ΄) νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ὑγείαν καὶ τὴν ἀφθονίαν ἐν τῷ οἴκῳ· τοιαῦτα εἶναι τὸ ἐπὶ σιδήρου πάτημα τῆς νύμφης, τὰ διάφορα ἐκ καρπῶν καταχύσματα, ἡ κοπὴ ἢ μᾶλλον θραῦσις ἄρτου ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς τῆς νύμφης, ἡ θραῦσις καρποῦ ροιᾶς κτλ.· ι΄) νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν μακρὰν καὶ ἁρμονικὴν συμβίωσιν τοῦ νέου ζεύγους· τοιαῦτα εἶναι διάφορα καταχύσματα ἐξ ὀρύζης καὶ ζαχαρωτῶν, ἡ ἐπάλειψις τῆς θύρας διὰ μέλιτος κτλ.· ια΄) εἰς τοὺς λαούς, εἰς τοὺς ὁποίους ἐπιβάλλεται ἡ ἁγνεία εἰς τὰς νεάνιδας, ν' ἀποδείξουν τὴν ἁγνείαν ταύτην· τοιαῦτα εἶναι ἡ ἔκθεσις τοῦ νυμφικοῦ χιτῶνος, οἱ πυροβολισμοί, ἡ ἀποστολὴ εἰς τὴν μητέρα τῆς νύμφης δοχείου μὲ ρακὴν βεβαμμένην ἐρυθρὰν κτλ.· ιβ΄) νὰ ἐγκαταστήσουν τὴν νύμφην εἰς τὰ οἰκιακά της ἔργα· τοιαῦτα εἶναι ἡ κόμισις ὕδατος ἐκ τῆς κρήνης καὶ εἴ τι ἄλλο· ιγ΄) νὰ ἀνασυνδέσουν τὸν διακοπέντα μεταξὺ τῆς νύμφης καὶ τῆς οἰκογενείας αὐτῆς δεσμόν· τοιαῦτα εἶναι τὰ ἀποτελοῦντα τὸν καλούμενον ἀντίγαμον, ἤτοι τὴν μετὰ μίαν ἀπὸ τοῦ γάμου ἑβδομάδα ἐπίσκεψιν τῶν νεονύμφων εἰς τὴν οἰκίαν τῆς μητρὸς τῆς νύμφης καὶ τὰ συναφῆ πρὸς αὐτήν.

Χρονικῶς τὰ ἔθιμα τοῦ γάμου δύνανται νὰ διακριθῶσιν εἰς τέσσαρας ὁμάδας: α΄) εἰς τὰ προπαρασκευαστικὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ *προτέλεια* τῶν ἀρχαίων, β΄) εἰς τὰ πρὸ τῆς ἱεροτελεστίας, γ΄) εἰς τὰ μετὰ τὴν ἱεροτελεστίαν, δ΄) εἰς τὰ τοῦ ἀντιγάμου. Εἰς τὰ πρῶτα ἀνήκει πρῶτον τὸ *κάλεσμα* εἰς τὸν γάμον, τὸ ὁποῖον ἐνιαχοῦ λαμβάνει πάνδημον χαρακτῆρα, γινόμενον μετὰ μουσικῆς καὶ πυροβολισμῶν καὶ κηρύκων, ἔπειτα ἡ κοπὴ τῶν ξύλων ἐκ τοῦ δάσους, γινομένη ὑπὸ τῶν παιδικῶν τοῦ μελλονύμφου φίλων, τὸ ἄλεσμα τοῦ σίτου ἢ τὸ κοπάνισμα αὐτοῦ διὰ τὸ συνηθιζόμενον πολλαχοῦ εἰδικὸν γαμήλιον ἔδεσμα, γινόμενον καὶ αὐτὸ ἐν τελετῇ καὶ πανηγύρει ὑπὸ τῶν νέων, τὸ ζύμωμα τῶν γαμηλίων ἄρτων καὶ δὴ τῆς καλουμένης *κουλλούρας τῆς νύφης*, τὸ γέμισμα τῶν στρωμάτων ἢ ἡ παρασκευὴ τοῦ παστοῦ, ἡ σφαγὴ τῶν ζῴων διὰ τὸ γαμήλιον συμπόσιον, τὸ γαμήλιον λουτρόν, ἡ παραλαβὴ τῆς προικὸς ἐκ τοῦ οἴκου τῆς νύμφης καὶ ἡ ἐπίδειξις αὐτῆς, τὸ ξύρισμα τοῦ γαμβροῦ καὶ ὁ καλλωπισμὸς τῆς νύμφης. Πάντα ταῦτα γίνονται ἐν τελετῇ, συνοδευόμενα καὶ ὑπ' ᾀσμάτων, χωριστὰ ὑπὸ τῶν νεανίδων καὶ τῶν νέων, ἐξ ὧν μέλλουσι νὰ ἐξέλθωσιν οἱ μελλόνυμφοι διὰ νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸν χορὸν τῶν ἐγγάμων, ἔνια δὲ καὶ ὑπὸ ὑπάνδρων, κατὰ τὴν προηγουμένην τοῦ γάμου ἑβδομάδα. πλὴν τοῦ ξυρίσματος καὶ τοῦ καλλωπισμοῦ, ὅστις γίνεται αὐθημερόν. Τὰ δεύτερα περιλαμβάνουν τὸ καλούμενον ἐνιαχοῦ νυφόπαρμα, ἤτοι τὴν παραλαβὴν

Digitized by Google

τῆς νύμφης ἀπὸ τῆς οἰκίας της, ἥτις γίνεται ὑπὸ τοῦ γαμβροῦ, συνοδευομένου ὑπὸ τοῦ κουμπάρου καὶ τῶν οἰκείων καὶ κεκλημένων αὐτοῦ, ἀποτελούντων τὸ καλούμενο *ψίκι*. Πρὸς τὸ νυφόπαρμα συνδέονται διάφορα ἔθιμα διαβατήρια, αἰσθητοποιοῦντα τὸν χωρισμὸν τῆς νύμφης ἀπὸ τῆς οἰκογενείας αὐτῆς, περὶ ὧν ἐγένετο ἤδη λόγος. Τὰ μετὰ τὴν ἱεροτελεστίαν περιλαμβάνουσι τὴν εἴσοδον τῆς νύμφης εἰς τὸν οἶκον τοῦ γαμβροῦ καὶ τὴν ἐν αὐτῷ ἐγκατάστασιν, ἥτις συνοδεύεται ὑπὸ διαβατηρίων καὶ μαγικῶν ἐθίμων, περὶ ὧν ἐγένετο ἐπίσης ἀνωτέρω λόγος, τὸ γαμήλιον συμπόσιον μετὰ τῶν σχετικῶν χορῶν καὶ ᾀσμάτων, τὰ τῆς εἰσόδου τῶν νεονύμφων εἰς τὸν γαμήλιον κοιτῶνα καὶ τὰ συνοδεύοντα αὐτὴν ᾄσματα, τὰ τῆς διαπιστώσεως τῆς παρθενίας τῆς νύμφης καὶ τέλος κατὰ τὴν ἐπαύριον τοῦ γάμου διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτῆς εἰς τὰ οἰκιακὰ ἔργα, μεταξὺ τῶν ὁποίων πρώτην καὶ οἱονεὶ συμβολικὴν θέσιν κατέχει ἡ ἐκ τῆς κρήνης τοῦ χωρίου κόμισις ὕδατος. Τὰ τοῦ ἀντιγάμου τέλος περιορίζονται συνήθως εἰς ἁπλῆν ἐπίσκεψιν τοῦ ζεύγους εἰς τὴν οἰκίαν τῆς οἰκογενείας τῆς νύμφης, δι' ἧς ἀποκαθίστανται οἱ διακοπέντες μεταξὺ μητρὸς καὶ κόρης δεσμοί.

Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι τὰ ἔθιμα τοῦ γάμου εἰς τὰ ἀστικὰ τοὐλάχιστον κέντρα ἡμέρᾳ τῇ ἡμέρᾳ ἁπλουστεύονται καὶ περιορίζονται, ὁ δὲ γάμος ἀρχίζει νὰ ἀποβάλη τὸν ἀκραιφνῶς κοινωνικὸν χαρακτῆρα, τὸν ὁποῖον μέχρι πρό τινος εἶχεν. Ἐπίσης πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι δὲν ὑφίσταται ἀπόλυτος ὁμοιομορφία οὔτε ὡς πρὸς τὸ πλῆθος τῶν ἐθίμων, οὔτε καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφὴν αὐτῶν. Ἡ ἀνομοιομορφία αὕτη προέρχεται βεβαίως καὶ ἐξ ὑστερογενῶν ἀναπτυγμάτων, προέρχεται ὅμως καὶ ἐκ τῆς κατὰ τόπους ἐπιδράσεως συνοίκων λαῶν. Δὲν λείπει ὅμως καὶ πυρὴν τις, τοῦ ὁποίου ἡ προέλευσις εἶναι ἀρχαία.

Σκοπὸς τοῦ γάμου εἶναι ἡ τεκνογονία, μεταξὺ δὲ τῶν δύο φύλων προτιμῶνται κατὰ πολὺ τὰ ἄρρενα, διότι ταῦτα συνεχίζουσι τὴν οἰκογένειαν, ἐνῷ τὰ θήλεα ὑπανδρευόμενα ἀποξενοῦνται αὐτῆς. «Τὸ θηλυκὸ παιδὶ εἶναι ξένο» λέγει ἡ παροιμία. Ἀλλὰ καὶ ἐν γένει τὸ θῆλυ θεωρεῖται βάρος διὰ τὴν οἰκογένειαν, διότι ἐκτὸς τῆς προικός, εἰς ἣν ὑποχρεώνει τοὺς γονεῖς, ἕνεκα τῆς ἐξαρτήσεως αὐτοῦ πάντοτε ἀπὸ τοῦ ἀνδρὸς ἀποτελεῖ συνεχῆ διὰ τοὺς γονεῖς μέριμναν. «Τὸ θηλυκὸ παιδὶ εἶναι φωτιὰ πύρινη στὸ σπίτι' καὶ παντρεμένη κακὰ καὶ ἀνύπαντρη ψυχρὰ» λέγει ἡ παροιμία. Ἕνεκα τούτου καὶ ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς νύμφης κατὰ τὴν εἴσοδον αὐτῆς εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ τίθεται ἄρρεν παιδίον ἀμφιθαλές, καὶ τὰ γαμήλια ᾄσματα εὔχονται ν' ἀποκτήσῃ ἡ νύμφη τους *ἑφτὰ (ἢ τοὺς ἐννιὰ) γυιοὺς καὶ μιὰ γλυκομηλίτσα*. Ἀνεξαρτήτως ὅμως τούτου θεωρεῖται εὐτύχημα διὰ τὴν μητέρα τὸ πρῶτον τέκνον νὰ εἶναι θῆλυ, προφανῶς διὰ νὰ βοηθῇ αὐτὴν, ὅταν μεγαλώσῃ, εἰς τὰ οἰκιακὰ ἔργα, ὅθεν καὶ λέγεται «τῆς καλομοίρας τὸ παιδὶ τὸ πρῶτο εἶναι κορίτσι». Ἡ ἀτεκνία καὶ ἡ στείρωσις θεωροῦνται κακά, τὰ ὁποῖα ἀναπληροῦνται συνήθως διὰ τῆς υἱοθεσίας. Εἰς ὀρεινοὺς ποιμενικοὺς πληθυσμοὺς ὑπάρχουν καὶ παραδείγματα εἰσαγωγῆς δευτέρας παρὰ τὴν στεῖραν γυναικὸς πρὸς ἀπόκτησιν τέκνων. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ λύσις τῆς στειρώσεως, ἡ ἐξασφάλισις τῆς ἀρρενογονίας καὶ ἡ διακοπὴ τῆς θηλυγονίας ὡς καὶ ἡ πρόγνωσις τοῦ γένους τοῦ τεχθησομένου ἀπετέλεσαν ἀφορμὴν διαφόρων ἐθίμων καὶ μαντικῶν καὶ μαγικῶν πράξεων, ἐν χρήσει παρὰ τῷ λαῷ, περὶ τῶν ὁποίων ὁμιλοῦν τὰ ἰατροσόφια καὶ αἱ σολομωνικαί.

Ἡ μέριμνα περὶ τοῦ παιδίου ἀρχίζει εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἐγκυμοσύνης. Αὕτη ἀποτελεῖ κέντρον διαφόρων δεισιδαιμόνων δοξασιῶν, συνηθειῶν καὶ ἀπαγορεύσεων, ἡ τήρησις τῶν ὁποίων ἐπιβάλλεται αὐστηρῶς πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ὑγείας καὶ τῆς ἀρτιότητος τοῦ τεχθησομένου. Ἡ ἔγκυος δὲν πρέπει νὰ ἐργάζηται κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ ἁγίου Συμεών, διὰ νὰ μὴ γεννηθῇ τὸ παιδὶ *σημειωμένο*, δὲν πρέπει δὲ νὰ τρώγῃ λαγωόν, διὰ νὰ μὴ λαγοκοιμᾶται, καὶ τὰ παρόμοια.

Μετὰ τὴν ἐγκυμοσύνην ὁ τοκετὸς ἐπίσης ἀποτελεῖ κέντρον διαφόρων ἐθίμων καὶ δεισιδαιμονιῶν, τῶν ὁποίων σκοπὸς εἶναι πρῶτον ἡ διευκόλυνσις τοῦ τοκετοῦ καὶ δεύτερον ἡ ἐξασφάλισις τῆς μητρὸς καὶ τοῦ τέκνου ἀπὸ τῆς ἐπηρείας διαφόρων δαιμόνων, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπόκειται ἡ μὲν λεχὼ ἕως ὅτου ἐγερθῇ τῆς κλίνης καὶ πολλάκις καὶ μέχρι τοῦ σαραντίσματος, τὸ δὲ νεογνὸν ἐπίσης κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ πολλάκις καὶ μέχρι τῆς βαπτίσεως. Δαίμονες τοιοῦτοι εἶναι κυρίως αἱ στρίγλαι, ἀλλὰ καὶ οἱ βρυκόλακες καὶ οἱ καλλικάντζαροι καὶ αἱ νεράϊδες, περὶ τῶν ὁποίων πιστεύεται ὅτι ἀντικαθιστῶσι τὰ ὑγιᾶ τέκνα τῶν ἀνθρώπων διὰ τῶν ἰδίων θνησιγενῶν καὶ καχεκτικῶν. Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ ἔθιμα ταῦτα, ἐπειδὴ ἡ λεχὼ διὰ τοῦ τοκετοῦ εἰσέρχεται εἰς μίαν ἰδιόρρυθμον κατάστασιν, ἥτις χωρίζει αὐτὴν ἀπὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, μετὰ τὴν ἐκ τῆς κλίνης ἔγερσιν καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὸ λεγόμενον σαράντισμα καὶ εὐθὺς μετ' αὐτὸ τίθενται εἰς χρῆσιν καὶ διάφορα διαβατήρια ἔθιμα, τῶν ὁποίων σκοπὸς εἶναι ἡ ἀποκατάστασις τῆς λεχωΐδος καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ νεογνοῦ εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων. Ἐν τούτοις καὶ μετ' αὐτὰ τὸ νεογνὸν δὲν θεωρεῖται εἰσέτι ὡς ἀνῆκον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν, εἰς τὴν ὁποίαν εἰσέρχεται μόνον ὅταν βαπτισθῇ. Τεκμήριον τούτου εἶναι καὶ τὸ ὄνομα *δράκος*, τὸ ὁποῖον ἀποδίδεται εἰς τὰ ἀβάπτιστα, καθὼς καὶ ἡ πίστις ὅτι ταῦτα, ἐν περιπτώσει θανάτου, μεταβάλλονται εἰς εἰδικοὺς δαίμονας, τὰ τελώνια.

Κατὰ τὴν βάπτισιν δίδεται καὶ τὸ ὄνομα, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἀδιάφορον, καθόσον καὶ ἡ ὀνοματοθεσία ἀποτελεῖ γεγονὸς κοινωνικόν. Κανονικῶς δίδονται εἰς τὰ τέκνα τὰ ὀνόματα τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρὸς τῶν γονέων, πρῶτον τοῦ πατρὸς καὶ ἔπειτα τῆς μητρός, διὰ νὰ μὴ χαθῇ τὸ ὄνομα ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν. Ἀπόκλισις τοῦ κανόνος τούτου, πλὴν βέβαια τῆς περιπτώσεως, καθ' ἣν τὰ τέκνα εἶναι πλείονα, γίνεται, ὅταν ταῦτα ἀποθνήσκουν καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ κρατηθοῦν εἰς τὴν ζωὴν δι' ὀνόματος μαγικὴν ἀσκοῦντος δύναμιν, οἷον Ζήσης, Ζωὴς, Στέργιος κτλ., ἢ ὅταν ἐπιθυμοῦν νὰ σταματήσουν τὴν θηλυγονίαν, οἷον Σταμάτα κτλ.

Ἡ περιποίησις τοῦ νεογνοῦ γίνεται κατὰ πατροπαραδότους μεθόδους. Τὸ νεογνὸν φυλάσσεται σφικτὰ περιτυλιγμένον ἐντὸς τῶν σπαργάνων αὐτοῦ, ἐπὶ δὲ τῆς σκουφίτσας του ἐπιρράπτονται συνήθως διάφοροι χάνδραι, φλωριὰ κτλ., θεωρούμενα ὡς φυλακτὰ καὶ ἀποτρόπαια ἰδίως κατὰ τῆς βασκανίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν μεγαλύτερον κίνδυνον διὰ τὰ παιδιά. Καθ' ἕκαστον περιτύλιγμα τείνονται αἱ χεῖρες τοῦ παιδίου καὶ σύρεται ἐλαφρὰ ἡ ῥὶς καὶ διορθώνονται αἱ ὀφρύες διὰ νὰ γίνουν ὡραῖαι. Ἄλλη προσπάθεια πρὸς ἰδιόρρυθμον διάπλασιν τῆς μορφῆς καὶ ἰδίᾳ τοῦ κρανίου δὲν καταβάλλεται. Τὰ λεγόμενα περὶ τῆς διαπλάσεως τοῦ κρανίου τῶν Ἠπειρωτῶν ἀνήκουν μᾶλλον εἰς τὸν κύκλον τῶν σκωμμάτων καὶ δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἀνταποκρίνωνται εἰς πραγματικὸν ἔθιμον. Διὰ τὴν κατάκλισιν τοῦ νεογνοῦ χρησιμοποιοῦνται συνήθως ἰδιάζοντα χαμηλὰ λίκνα ἢ αἰῶραι, ἀνηρτώμεναι ἀπὸ τῆς δοκοῦ τῆς στέγης. Ἐνιαχοῦ, ὁσάκις ἡ γυνὴ εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἐξέλθῃ τῆς οἰκίας διὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον λόγον καὶ εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ φέρῃ μεθ' ἑαυτῆς τὸ νεογνόν, γίνεται χρῆσις καὶ εἰδικοῦ κατασκευάσματος ἐκ χονδροῦ μαλλίνου παννίου, τοῦ ὁποίου αἱ δύο ἀντίθετοι ἄκραι τείνονται διὰ ῥάβδων, φερουσῶν κατὰ τὰ ἄκρα σχοινίον πρὸς ἀνάρτησιν. Ἐντὸς τοῦ παννίου τούτου τοποθετεῖται τὸ βρέφος, τὸ ὁποῖον φέρει ἡ μήτηρ ἐκ τῶν πρὸς ἀνάρτησιν σχοινίων. Περὶ τῶν ἀσθενειῶν τῶν παιδίων καὶ τῆς θεραπείας αὐτῶν ὑπάρχουν ἴδιαι δοξασίαι καὶ μέθοδοι. Κέντρον ἐθίμων εἰς τὴν ζωὴν τοῦ παιδίου ἀποτελεῖ τὸ πρῶτον βάδισμα, κατὰ τὸ ὁποῖον προσκομίζονται ὑπὸ τοῦ ἀναδόχου καὶ τῶν συγγενῶν δῶρα. Ἔπειτα εἰς παλαιοτέρους χρόνους ἡ ἡμέρα τῆς μεταβάσεως αὐτοῦ τὸ πρῶτον εἰς τὸ σχολεῖον ἢ τὸν μάστορην πρὸς ἐκμάθησιν τέχνης. Ἄλλα ἔθιμα ἡ διάκρισις καθ' ἡλικίας δὲν ὑφίστανται. Μολαταῦτα φύσει λόγῳ τῆς ἡλικίας τὰ παιδιὰ ἀποτελοῦν ἰδίαν κοινωνίαν, ἥτις διατηρεῖ ἴδια παίγνια, ῥυθμιζόμενα ὑπὸ πατροπαραδότων κανόνων.

Ἐν τῇ ἑλληνικῇ οἰκογενείᾳ ἡ θέσις τῆς γυναικὸς εἶναι πάντοτε κατωτέρα τῆς τοῦ ἀνδρός, οὐχὶ νόμῳ ἀλλὰ φύσει, καθ' ὅσον ἐν γένει ἡ γυνὴ θεωρεῖται κατωτέρα τοῦ ἀνδρός. Ἡ γυνὴ εἶναι ἐξάρτημα τοῦ ἀνδρός, ἐξ οὗ καὶ μόνον ἐξαρτᾶται ἡ θέσις αὐτῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ὅθεν καὶ ἡ παροιμία: «Στ' ἀντρὸς τ' ἀνασκουμπώματα καυχειέται κ' ἡ γυναῖκα» καὶ «ἄντρα μου, βοήθειά μου καὶ σκέπη καὶ χαρά μου». Ἐντεῦθεν καὶ ἡ προτίμησις τῆς ἀρρενογονίας. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ μεταχείρισις αὐτῆς εἶναι ἠπία, ἡ δὲ θέσις αὐτῆς, θέσις πραγματικῆς συζύγου καὶ οὐχὶ δούλης κατὰ τὴν παροιμίαν «ὁ ἄντρας μου βασιλιᾶς κ' ἐγὼ βασίλισσα, ὁ γυιός μου βασιλιᾶς κ' ἐγὼ δούλα του». Ὑπόκειται δὲ οὐ μόνον εἰς τὸν ἄνδρα ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ πεθερικά, ἐν ᾗ περιπτώσει παραμένουν ἐν τῷ αὐτῷ οἴκῳ. Ἐνιαχοῦ μάλιστα ἀπαγορεύεται εἰς αὐτὴν καὶ τὸν λόγον ἀκόμη ν' ἀποτείνῃ εἰς τὸν πενθερὸν πρὶν γεννήσῃ τέκνον.

Τὰ τέκνα ὑπόκεινται ἀπολύτως εἰς τὴν θέλησιν τῶν γονέων, κυριαρχούσης πάντοτε τῆς τοῦ ἀνδρός. Ἡ ὑποτέλεια αὕτη παύει διὰ μὲν τὰ ἄρρενα, ὅταν ἐνηλικιωθέντα κατορθώσωσι ν' ἀποκτήσωσιν ἰδίαν περιουσίαν καὶ νυμφευόμενα ἀποτελέσωσιν ἰδίαν οἰκογένειαν, διὰ δὲ τὰ θήλεα, ὅταν ὑπανδρευθῶσιν. Ἀλλὰ καὶ οὕτως ὁ σύνδεσμος μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας παραμένει στενότατος, διότι καὶ οἱ γονεῖς ἔρχονται πάντοτε πρόθυμοι βοηθοὶ εἰς τὰ τέκνα, ὁσάκις ἔχωσι τὴν ἀνάγκην των, καὶ τὰ τέκνα, ἰδίως τὰ ἄρρενα, ἔχουσι τὴν ὑποχρέωσιν νὰ μεριμνῶσιν οὐ μόνον περὶ τῆς γηροκομήσεως τῶν γονέων, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ἀδελφῶν ἰδίως τῶν θηλέων. Δὲν θεωρεῖται δὲ ὀρθὸν νὰ νυμφεύωνται οἱ ἀδελφοὶ πρὶν ὑπανδρεύσωσι τὰς ἀδελφάς. Εἰς τὰς περιοχάς, ὅπου ἐπικρατεῖ τὸ ἔθιμον τῆς ἐκδικήσεως (Μάνη), ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ, εἰς τοὺς ἀδελφοὺς ἐπιβάλλεται τὸ καθῆκον τοῦτο. Εἰς τοὺς ἄρρενας ἐπίσης εἶναι κατὰ παράδοσιν ἀνατεθειμένη καὶ ἡ μέριμνα καὶ ὑπεράσπισις τῆς οἰκογενειακῆς τιμῆς ἀπὸ πάσης προσβολῆς. Οὕτως ἀποβαίνει στενοτάτη ἡ μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν κοινωνία.

Ἡ ἀδελφικὴ αὕτη κοινωνία ἐπεκτείνεται πολλάκις καὶ διὰ τῆς *ἀδελφοποιίας* (βλ. λ.), ἥτις εἰς παλαιοτέραν ἐποχὴν ἦτο κατὰ τόπους ἐν πολλῇ χρήσει. Οἱ ἀδελφοποιτοὶ εἶχον πρὸς ἀλλήλους τὰ αὐτὰ καθήκοντα καὶ δικαιώματα, τὰ ὁποῖα καὶ οἱ ἀδελφοί, καὶ ἰδίᾳ τὸ καθῆκον τῆς ἐκδικήσεως. Ἐγεννήθη μάλιστα καὶ ζήτημα παρὰ τῷ λαῷ καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ, κατὰ πόσον ἡ ἀδελφοποιΐα ἀποτελεῖ ἢ οὐ κώλυμα γάμου. Σήμερον τὸ ἔθιμον σχεδὸν ἐξέλιπε, σῳζόμενον, ὅπου σῴζεται, ὡς ἀμαυρὸν ὑπόλειμμα.

Εὐρυτέρα τῆς οἰκογενείας κοινωνικὴ μονὰς εἶναι τὸ γένος, καλούμενον *γενιά*, ἢ *σόϊ*, περιλαμβάνον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πλείονας οἰκογενείας, κοινὴν ἐχούσας τὴν καταγωγήν, ἀλλὰ τοῦτο εἰς ὀλίγους μόνον τόπους παρουσιάζει πραγματικὴν ἑνότητα, ὡς π. χ. ἐν Μάνῃ. Ἡ ἑνότης αὕτη ἐμφανίζεται οὐ μόνον εἰς τὸ κοινὸν οἰκογενειακὸν ὄνομα, ἀλλὰ πρὸ πάντων εἰς τὴν ἔκτασιν τῆς ἐκδικήσεως, ἥτις περιλαμβάνει ὁλόκληρον τὸ γένος. Εἰς τοὺς ἄλλους τῆς Ἑλλάδος τόπους ἡ ἑνότης αὕτη εἶναι χαλαρὰ ἢ καὶ λείπει ἐντελῶς. Εἰς ὀλίγα δὲ μέρη, ὡς λείψανον ἐνδεικτικὸν τῆς παλαιοτέρας ἑνότητος, σῴζεται τὸ ἔθιμον τῆς κατὰ παράδοσιν κοινῆς τραπέζης ὡρισμένων οἰκογενειῶν καθ' ὡρισμένας ἑορτάς. Διάκρισις τῶν γενῶν εἰς ἀριστοκρατικὰ καὶ δημοτικὰ δὲν ἦτο καὶ δὲν εἶναι ἀκόμη ἄγνωστος κατὰ τόπους. Ἐν Μάνῃ διεκρίνοντο οἱ *Νικλιάνοι*, οἱ ἀνήκοντες εἰς *ἀντρειωμένη*, ἤτοι ἀριστοκρατικὴν γενεὰν καὶ οἱ *φαμέγιοι* ἢ *ἀχαμνόμεροι*, ἀνήκοντες εἰς κατώτερα ὑπηρετικὰ γένη. Ἐν Μελενίκῳ διεκρίνοντο οἱ *ἀφεντάδες*, ἤτοι τὰ ἀρχοντικὰ γένη τῶν *πουχειριῶν* (τῶν ὑποχειρίων), ἡ δὲ διάκρισις ἔφθανε μέχρις ἀπαγορεύσεως καὶ τῆς ἐπιγαμίας. Ἐν Σφακίοις διεκρίνοντο οἱ *καλόσειροι* τῶν *κακοσείρων* κλπ.

Διοίκησις τῆς κοινότητος. Ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους οἰκογενειῶν, τῶν συμβιουσῶν ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ ἢ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει ἀποτελεῖται τὸ κύριον τῆς κοινωνίας συγκρότημα, ἡ κοινότης. Αὕτη σήμερον ὑπόκειται ἐν παντὶ εἰς τοὺς νόμους τοῦ κράτους, οἵτινες ἰσοπεδοῦσι πᾶσαν ἐκ τῆς παραδόσεως ἢ τῆς αὐτοτελείας προκύπτουσαν ἰδιορρυθμίαν. Κατὰ τοὺς χρόνους ὅμως τῆς τουρκοκρατίας, λόγῳ τῆς ἀφροντισίας τοῦ κράτους διὰ τὰ πράγματα τῶν ἀλλοθρήσκων, εἶχεν ἀναπτυχθῆ εἰς πλῆρες πολιτικὸν συγκρότημα, ἔχον ἰδίας ἀρχὰς καὶ ἰδίους κανόνας διοικήσεως. Αἱ ἀρχαὶ καὶ οἱ κανόνες οὗτοι δὲν ἦσαν πανταχοῦ ὁμοιόμορφοι. Γενικῶς εἰπεῖν ἦσαν ἁπλούστεροι καὶ πρωτογονικώτεροι εἰς τὰ χωρία, συνθετώτεροι δὲ καὶ περισσότερον ἀνεπτυγμένοι εἰς τὰς πόλεις. Δεύτερον κατὰ τόπους ὑπῆρχον διαφοραί, ὀφειλόμεναι τοῦτο μὲν εἰς κληρονομίαν παλαιοτέραν, ὡς π. χ. ἐν Χίῳ, ὅπου τὰ ἐπὶ Γενουατῶν κρατοῦντα συνεχίσθησαν ἐπὶ μακρὸν καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας, τοῦτο δὲ καὶ εἰς νεωτέρας τοπικὰς ἀνάγκας καὶ συνθήκας. Τὰ τῆς διοικήσεως τῶν κοινοτήτων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας δυστυχῶς δὲν εἶναι ἐν ταῖς λεπτομερείαις γνωστά. Γενικῶς οἱ ἄρχοντες ἦσαν αἱρετοί, ἐκλεγόμενοι ὑπὸ τοῦ λαοῦ μεταξὺ τῶν εὐπορωτέρων καὶ σημαντικωτέρων κατοίκων. Ἡ ἐκλογὴ ἐγίνετο ποῦ μὲν ἀμέσως, ποῦ δὲ ἐμμέσως. Οἱ ἐκλεγόμενοι ἔφερον τὸ ὄνομα *γέροντες* ἢ *δημογέροντες* ἢ *προεστοὶ* ἢ καὶ *κριτᾶδες*, ὁ πρόεδρος δὲ τούτων, ἐκλεγόμενος συνήθως ἀμέσως ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ἐκαλεῖτο *πρωτόγερος*. Ἔργον τῆς δημογεροντίας ἦτο ἡ διοίκησις ἐν γένει τῶν κοινῶν καὶ ἡ περὶ αὐτῶν μέριμνα, ἡ διαχείρισις τῆς κοινοτικῆς περιουσίας, ὁ διορισμὸς τῶν κοινοτικῶν ὑπαλλήλων, ἡ μέριμνα περὶ ἐκπαιδεύσεως, ἡ κατανομὴ τῶν φόρων καὶ ἡ ἀπονομὴ πολλάκις καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου συμφώνως πρὸς τὰς κατὰ παράδοσιν κρατούσας συνηθείας. Ἐνιαχοῦ ἡ δημογεροντία ἦτο ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῶν οἰκογενειακῶν ἀρχῶν, ἀλλαχοῦ ὅμως συνειργάζετο μετ' αὐτῶν ἢ καὶ ἐτέλει ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἑκασταχοῦ ἐπισκόπου.

Ἐντὸς τῆς κοινότητος ἰδιαιτέρας ὠργανωμένας ὁμάδας ἀπετέλουν αἱ συντεχνίαι, αἵτινες ἐκαλοῦντο διὰ τῆς τουρκικῆς λέξεως *σινάφια* ἢ *ῥουφέτια*. Αὗται ἐξέλεγον τὸν ἄρχοντα αὐτῶν, τὸν *πρωτομάστορην (οὐστᾶ μπασῆν)*, ὅστις ἐκυβέρνα τὴν συντεχνίαν κατὰ τὰ κρατοῦντα ἑκασταχοῦ ἔθιμα καὶ ἐμεριμνα περὶ τῶν συμφερόντων αὐτῆς, διεχειρίζετο τὴν περιουσίαν αὐτῆς, ὁσάκις εἶχε, καὶ ἀντεπροσώπευεν αὐτὴν ἀπέναντι τῶν κρατικῶν ἢ κοινοτικῶν ἀρχῶν. Αἱ συντεχνίαι οὐχὶ σπανίως ἐλάμβανον ἐνεργὸν μέρος καὶ εἰς τὰ τῆς διοικήσεως τῆς κοινότητος.

Β) Δίκαιον. Τὸ δίκαιον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ἐρρυθμίζοντο αἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς τουρκοκρατίας, καθ' ἣν οἱ Χριστιανοὶ ἀπέφευγον νὰ καταφεύγουν εἰς τὰ τουρκικὰ δικαστήρια, ἀλλ' ἔλυον τὰς διαφορὰς αὐτῶν εἴτε μεταξύ των, εἴτε διὰ τῆς δημογεροντίας καὶ τῆς μητροπόλεως,

Digitized by Google

ιον ἐθιμικὸν δίκαιον. Τὸ δίκαιον τοῦτο ἀποτε-εῖ βεβαίως συνέχειαν τοῦ δικαίου τῶν Βυζαντι-ῶν, ἀλλ' οὐχὶ καθολοκληρίαν. Τοῦτο ἀποδεικνύε-αι καὶ ἐκ τῶν ἀπαντωμένων ἑκασταχοῦ οὐχὶ ἀση-άντων διαφορῶν, αἵτινες δὲν εἶναι ἄγνωστοι καὶ ς τὸν λαὸν ὅθεν καὶ ἡ παροιμία «κάθε τόπος αι ζακόνι | κάθε μαχαλᾶς καὶ νόμος» Δὲν ἠρευ-ήθη ὅμως εἰσέτι ποῦ ὀφείλονται αἱ διαφοραὶ αὗται, ἂν δηλονότι, ὑπῆρχον καὶ κατὰ τοὺς βυ-αντινοὺς χρόνους ὡς τοπικὰ *συνήθια*, ἢ ἀνεπτύ-χθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας. ν γένει δὲ αἱ γνώσεις ἡμῶν ὡς πρὸς τὸ ἐθιμι-ὸν δίκαιον εἶναι περιωρισμέναι. Ὅ,τι δύναται ετὰ πιθανότητος νὰ λεχθῇ εἶναι τοῦτο, ὅτι μέ-ος μὲν αὐτοῦ φέρει καθαρῶς πρωτογονικὸν χα-ακτῆρα, δὲν ὑπάρχει δὲ ἀμφιβολία ὅτι ὑφίστατο ιὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἔτι πα-λαιότερον, μέρος εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ δίκαιον τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, αὐτούσιον ἢ καὶ ἠλ-λοιωμένον, μέρος τέλος, ἀγνώστου τό γε νῦν ἀρ-χῆς καὶ προελεύσεως, εἴτε εἶναι ἀνάπτυγμα νεώ-τερον, εἴτε κληρονομία παλαιῶν ἐθίμων, ἀγνώ-των ὅμως τό γε νῦν ἐκ τῶν πηγῶν. Εἰς τὴν πρώ-την κατηγορίαν ἀνήκουν τὰ διάφορα μέσα, διὰ τῶν ὁποίων δηλοῦται καὶ πιστοῦται ἡ κυριότης ἐπὶ τῶν ζῴων, οἷον χαράγματα ὤτων αἰγῶν καὶ προβάτων, χαράγματα γλουτῶν ἵππων, σημάνσεις διὰ σφραγίδων, σημάντρων, χρωμάτων κτλ., ὡς ίση. καὶ τὰ διάφορα ἔθιμα, δι' ὧν γίνονται καὶ πιστοῦνται αἱ συμβάσεις, τῶν ὁποίων συνη-θέστατον ἡ σύναψις τῶν χειρῶν. Ἐπίσης εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ὑπάγονται ὁ τρόπος τοῦ καθορισμοῦ τῶν ὁρίων, μεταξὺ τῶν ἀγροτικῶν κτημάτων, αἱ συμβάσεις μεταξὺ ἐργατῶν καὶ ἐρ-γοδοτῶν, ἰδιοκτητῶν καὶ ἐπιμόρτων καλλιεργητῶν, διδασκάλων/ιστόρων καὶ μαθητευομένων κλπ. Εἰς τὴν δευτέ-ραν κατηγορίαν, πλὴν τῶν κληρονομικῶν, ἀνήκουν καὶ τὰ ἔθιμα τὰ ποινικά, ὅπως ἡ κουρὰ τῆς κό-μης καὶ ἡ διαπόμπευσις, ἔθιμα συνηθέστατα ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἐλευθέρας πολιτείας. Ἐπίσης εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ἀνήκουν καὶ τὰ προικοσύμφωνα, τῶν ὁποίων τὰ βυζαντινὰ ὑποδείγματα δὲν διαφέρουν ν ἐπὶ τουρκοκρατίας. Εἰς τὴν τρίτην τέλος κα-τηγορίαν ἀνήκουν διάφορα τοπικὰ κληρονομικὰ ἰ οἰκογενειακοῦ ἐν γένει δικαίου ἔθιμα, ἰδίως ν νήσων, ὅπως λ.χ. τὸ κληρονομικὸν ἔθιμον τοῦ *νακάρη* ἢ τῆς *κανακαριᾶς*, τῶν ὁποίων ἡ προέ-λευσις δὲν εἶναι σαφής. Ἡ ἀναγωγὴ αὐτῶν εἰς παλαιοτάτας προελληνικὰς καταστάσεις, ὡς εἶναι ἡ μητριαρχία, δὲν εἶναι πιθανή.

Ἀπόπειραι συναγωγῆς τῶν τοπικῶν τοῦ δικαίου συνηθειῶν ἐγένοντο ἤδη ἐπὶ τῶν χρόνων τῆς ἀντι-βασιλείας ὑπὸ τοῦ *Maurer*, ὅστις καὶ ἐδημοσίευσε αὐτῶν ἐν τῷ κλασσικῷ αὐτοῦ ἔργῳ, «Das Griechische Volk». Τὸ ὑπόλοιπον μέρος τῶν αντήσεων εἰς τὰ ἐρωτήματα τοῦ Maurer ἐδη-μοσίευσεν ὁ *Λ. Χρυσανθόπουλος*. Δευτέρα ἀπόπειρα πρὸς συλλογὴν τῶν συνηθειῶν τῆς Ἠπείρου ἐγέ-νετο ὑπὸ τοῦ *Π. Βιζουκίδου* διὰ τῶν Ἠπειρωτι-κῶν Χρονικῶν, τρίτη δὲ τέλος ὑπὸ τοῦ *Δ. Πα-πούλια* διὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Τελευταῖον τοῦ κληρονομικοῦ δικαίου τῆς Καρπάθου ἐδη-μοσίευσεν ὁ *Μ. Μιχαηλίδης Νουάρος*, ἄλλαι δὲ μι-κρότεραι διατριβαὶ ἐδημοσιεύθησαν σποραδικῶς. Ὄντως μέχρι σήμερον στερούμεθα πλήρους συνα-γωγῆς τῶν ἐθίμων καὶ συστηματικῆς αὐτῶν με-λέτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Ν. Γ. Πολίτου*, Ὁ γάμος παρὰ τοῖς νεω-τέροις Ἕλλησι (Λαογρ. Σύμμ. Γ'. 234 κ.ἑ.), ἔνθα καὶ πλή-ρης βιβλιογραφία.—*Maurer*. Das griechische Volk. Hei-delberg 1835.—*Λ. Χρυσανθοπούλου*, Συλλογὴ τοπικῶν τῆς Ἑλλάδος συνηθειῶν. Ἀθ. 1853.—*Μ. Μιχαηλίδου Νουάρου*. ...μικὰ ἔθιμα τῆς νήσου Καρπάθου τῆς Δωδεκανήσου. ... 1926.—*Δ. Παπούλια* «Ἑλληνικῶν ἐθίμων περισυλλογή» Πρακτικοῖς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1926 σ. 94—102) — *Βιζουκίδου*. «Ἠπειρωτικῶν θεσμίων ἔρευνα» (ἐν «Ἠ-πειρωτικοῖς Χρονικοῖς» τ. Β, 1927).—*Ι. Δ. καὶ Π. Ι. Ζέπου*, Συλλογὴ τοπικῶν ἑλληνικῶν ἐθίμων» (Ἀθῆναι 1931).

Σ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Γενικὰ βοηθήματα καὶ παλαιαὶ συλλογαὶ παντοίου ὑλικοῦ εἶναι αἱ ἐργασίαι: *Guys P. Aug.* «Voyage littéraire de la Grèce» (Paris 1771, 1776 καὶ 1783, ...λιστι 1828).—*Παλιουρίτης Γρηγ.*, «Ἀρχαιολογία ἑλληνική» (Βενετία 1815, τ. 2).—*Παπαδόπουλος-Βρεττὸς Α.*, «Memoria di alcuni costumi dei Greci antichi tuttora esistenti nell'isola di Leucade» (Napoli 1825, β' ἔκδοσις).—*Βυβιλά-κης Ε.*, «Neugriechische Leben, verglichen mit dem Alt-griechischer» (Berlin 1840).—*Sukow F.*, «Der Beweis, dass die heutigen Griechen die echten Söhne der alten Helle-nen sind» (Stralsund 1841).— *Χουρμούζης Βυζάντιος Μ.*, «Κρητικά» (Ἀθῆναι 1842).—*Πιττάκης Κ. Σ.*, «Περὶ τοῦ ὅτι ἡ συνήθεια ἐφύλαξε πολλὰς φράσεις, λέξεις καὶ ἔθιμα τῶν Ἑλ-λήνων κλπ.» (ἐν «Φιλολογικῷ Συνεκδήμῳ» 1849, σ. 254 κ.ἑ.). *Dora d'Istria*, «Les Femmes d'Orient» (Zürich 1859—...), τ. 2.—Ἑλληνικὴ μετάφρ. «Περὶ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ γυναικῶν» ὑπὸ *Αἰμιλίας Σκουζέ*, Ἀθῆναι 1861 καὶ 1864.—*Wachsmuth C.*, «Das alte Griechenland im neuen» (Bonn ..., ἑλλην. «Ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς ἐν τῇ νέᾳ» ὑπὸ *Ἐμμ. Γα-...οῦ*, Κεφαλληνία 1868).—*Tozer H. F.*, «Researches in the Highlands of Turkey, including visits to mounts Ida, Olympus and Pelion... and other remote tribes» (London ..., τ. 2).—*Legrand E.*, «Collection des monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique» (Paris 1869—1875, τ. 24, εἰς 2 σειράς).— Νεοελληνικὰ ἀνάλεκτα» (ἔκδ. Παρνασσοῦ», Ἀθῆναι 1870—1876).—*Πολίτης Ν. Γ.*, «Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι 1871—1874, ...).—*Schmidt B.*, «Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Altertum» (Leipzig 1871).—*Ἐλπὶς Μέλαινα* (Sophie von Schwarz), «Μέλισσα Κρητική» (Ἀθῆναι 1873, ἔκδ. 1888).—**Βενιζέλος Θ., «Περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν** ἀρχαίων Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι 1873. Παραβάλλεται πρὸς τὸν βίον τῶν νεωτέρων).—*Λουκᾶς Γ.*, Φιλολογικαὶ ἐπισκέψεις τῶν ἐν τῷ βίῳ τῶν νεωτέρων Κυπρίων μνημείων τῶν ἀρ-χαίων Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι Α'/1874).—*Ἐλευθεριάδης Ρ.*, «Σινασός ἤτοι μελέτη ἐπὶ τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1879).—*Μιχαήλ*, «Μακεδονικά» (Ἑρμούπολις 1879). —*Legrand E.*, «Bibliothèque grecque vulgaire» (Paris 1880 —1913, τ. 10, ἐπιμελείᾳ καὶ *D. C. Hesseling* καὶ *H. Pernot*). —*Κολοκοτρώνης Β.*, «Ἤθη καὶ ἔθιμα Ἀρβανιτοβλάχων» (ἐν «Ἑστίᾳ» 1881, ἀρ. 277—278).—*Δροσίνης Γ.*, «Land und Leute in Nord—Euböa» (Leipzig 1884, μετάφρ. *Aug. Boltz*). —*Smith Agn.*, «Βλέμματα ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ βίου καὶ τῆς ἑλληνικῆς τοπιογραφίας» (κατὰ μετάφρ. *Ι. Περβάνογλου*, Λειψία 1885).— *Παπαζαφειρόπουλος Π.*, «Περισυναγωγὴ γλωσσικῆς ὕλης καὶ ἐθίμων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἰδίᾳ δὲ τοῦ τῆς Πελοποννήσου» (Πάτραι 1887).— *Carnoy E. H. καὶ Νικολαΐδης Ἰω.*, «Traditions populaires de l'Asie Mi-neure» (= «Les littératures populaires de toutes les nations», Paris t. XXVIII/1889).—*Μηλανδράκης Μ.*, «Ἤθη καὶ ἔθιμα ἐν Πάτμῳ» (Ἀθῆναι 1890).— *Farnett L. M. J.* καὶ *Stuart-Glennie J. S.*, «The women of Turkey and their folklore. The Christian women» (London 1890) καὶ «—The Jewish and Moslem women» (London 1891).— «Ζω-γράφειος ἀγὼν ἤτοι μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ζῶντα ἐν τῷ νῦν ἑλληνικῷ λαῷ» (Κωνσταντινούπολις Α'/ 1891, ἐκδ. Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου).— *Krumba-cher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (Mün-chen 1891 καὶ 1897, ἑλλην. μετάφρ. τ. Γ'/1900, σελ. 693—69).— *Λελέκος Μιχ.*, «Ἀποσπάσματα ἐκ τῶν λαϊκῶν ἐθί-μων, μύθων καὶ λοιπῶν» (Ἀθῆναι 1891, τ. 2).— *Rodd*, «Customs and lore of modern Greece» (1892).— *Ζώης Λ. Χ.*, «Αἱ ἐν Ζακύνθῳ συντεχνίαι» Ζάκυνθος 1893).— *Γεωρ-γάκης Π.* καὶ *Pineau L.*, «Le folklore de Lesbos» (= «Lit-tératures populaires» XXXI, Paris 1894). —*Weigand Gust.*, «Die Aromunen» (Leipzig 1894—189 , τ. 2).— *Abbot G. F.*, «Macedonian folklore» (Cambridge 1903).— *Ἀναγνώστου Σπ.*, «Λεσβιακά» (Ἀθῆναι 1903).—*Ἀραβαντινὸς Π.*, «Μονο-γραφία περὶ Κουτσοβλάχων» (Ἀθῆναι 1905).— *Miller W.*, «Greek life in town and country» (London 1905).— *Ἰατρί-δης Κλ.*, Ἤθη καὶ ἔθιμα ἐν Ἀνατολῇ» (ἐν Ξενοφάνους τομ. Δ'/1906).— *Dietrich K.*, «Sprache und Volksüberlie-ferungen der südlichen Sporaden» (Wien 1908 = Schri-ften der Balkankomission, Linguistische Abteilung, III Neugriechische Studien, Heft 2) —*Κουκουλὲς Φ.*, «Οἰνουν-τιακά» (Χανιὰ 1908). — *Ἰωαννίδης Ἀθ.*, «Λαογραφικὰ Μα-κεδονίας» (ἐν «Μακεδονικῷ ἡμερολογίῳ» Α —Β'/1908—1909). — *Ψιμόπουλος Δ. Χ.*, «Λαϊκαὶ ἐθιμοτυπίαι» (Καρδίτσα 1909).— *Χασιώτης Γ.*, «Περὶ τῶν δημωδῶν μνημείων ἐν τῇ ἑλληνικῇ λογοτεχνίᾳ καὶ ἐν τῇ ζώσῃ λαλιᾷ τοῦ λαοῦ» (Ἀ-θῆναι 1910).- *Κωνσταντινίδης Αλ.*, «Μακεδονικὴ ζωή Ἤθη καὶ ἔθιμα ἀνὰ τὸ Οὐρουμλούκιον» (ἐν «Μηνιαίῳ παραρτή-ματι Ἀθηνῶν» τ. Λ'/1911) — *[Στέφανος Κλ.]*, «Ἔθιμα τῶν νήσων Ἄνδρου, Μυκόνου, Θήρας κτλ.» (ἐν «Ἑλληνίδι» Α / 1911, ἀρ. δ').— *Lichtenberg R.*, «Antikes in den Gebräu-chen des heutigen Orients» (= «Orientalisches Archiv», Leipzig III/1912).— *Onnefalsch - Richter Magda*, Cypern Griechische Sitten und Gebräuche auf Cypern» (Berlin 1913).— *Wace A. J. B.* καὶ *Thomson M. S.*, «The nomads of the Balkans. An account of life customs among the Vlachs of Pindus» (London 1914).— *Dawkins R. M.*, «Mo-dern Greek in Asia Minor» (Cambridge 1916).— *Πολίτης Ν. Γ.*, «Λαογραφικὰ σύμμεικτα» (Ἀθῆναι 1920—1930, τ. 3. Περιλαμβάνει τὰς κατεσπαρμένας μελέτας του).— *Κυριακί-δης Στ.*, «Αἱ γυναῖκες εἰς τὴν λαογραφίαν. Ἡ λαϊκὴ ποιή-τρια, ἡ παραμυθοῦ, ἡ μάγισσα» (Ἀθῆναι 1921, ἐκδ. Ὠφε-λίμων βιβλίων).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἑλληνικὴ λαογραφία. Ι: Μνημεῖα τοῦ λόγου» (Ἀθῆναι 1922, μετὰ πλουσίας βιβλιο-γραφίας).— *Φουρίκης Π.*, «Συνήθειες ποὺ σβύνουν» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1925 .— *Høeg C.*, «Les Saracatsans. Une tribu nomade grecque» (Paris-Copenhague 1925 — 1926, τ 2).— *Πασχάλης Δ. Π.*, «Λαο-γραφία τῆς νήσου Ἄνδρου» (Ἀθῆναι 1926).— *Ζωηροῦ πασᾶ Νοεμή Α.*, «Σκυριανὰ ἔθιμα» (ἐν «Ἑλληνίδι» 1927, Ι—ΙΙΙ).— *Κουρίλας Εὐλ.*, «Βιβλιογραφία Ἠπείρου καὶ Ἀλ-βανίας» (ἐν «Ἠπειρωτικοῖς χρονικοῖς» τ. Γ'-Δ'/1928—1929. Συμπληροῖ τὰς προγενεστέρας σχετικὰς ἐργασίας τοῦ *Bur-chner, Legrand, Βέη, Βιζουκίδου* κ.ἄ.).— *Λουκόπουλος Δ.*, «Στ' Ἄγραφα» (Ἀθῆναι 1929).— «The national geogra-phic magazine» (Washington, τεῦχος Δεκεμβρίου 1930, εἰδικὸν διὰ τὴν ἑλληνικὴν λαϊκὴν ζωὴν καὶ φύσιν, πλου-σίως εἰκονογραφημένον).— *Λουκόπουλος Δ.*, «Ποιμενικὰ τῆς Ρούμελης» (Ἀθῆναι 1930).— *Κορδᾶτος Ἰω.*, «Ἱστορικὰ καὶ λαογραφικὰ σημειώματα τοῦ Πηλίου» (ἐν «Νέᾳ Ἑστίᾳ» 1931).— *Τσιμας Γ.* καὶ *Παπαχατζηδάκης Π.*, «Χιακὸν λεύ-κωμα» (Ἀθῆναι 1931, τ. 2).— *Κυριακίδης Στ.*, «Gli studi folkloristi in Grecia» (ἐν «Lares» τ. II/1931 no 2).— *Μι-χαηλίδης-Νουάρος Μ.*, «Λαογραφικὰ σύμμεικτα Καρπάθου» (Ἀθῆναι 1932).— *Ροζᾶκος Ν. Ι.*, «Συμβολὴ στὴ Λακωνικὴ βιβλιογραφία. 1800—1900» Ἀθῆναι 1933) — *Κατσίκαρος Ν. Θ.*, «Ἡ βεντέττα ἐν Μάνῃ» (Ἀθῆναι 1933).— *Χατζηϊωάν-νου Κ. Π.*, «Βιβλιογραφία τῆς κυπριακῆς λαογραφίας καὶ γλωσσολογίας» (Λευκωσία 1933).— *Κυριακίδης Στ*, «Folk-lore» (ἐν λ. «Grecia» τῆς «Enciclopedia Italiana» τόμ. XVII/1933, σελ. 913—914).— *Σπυριδάκις Γ. Κ.*, «Βιβλιογρα-φία κρητικῆς λαογραφίας καὶ γλωσσολογίας» (Ἀθῆναι 1931 = «Μύσων» τ. Γ', σ. 31 κ.ἑ.).— Διὰ τὰ ἐν Ἑλλάδι ξενό-γλωσσα στοιχεῖα καὶ τὴν λαϊκὴν των ζωὴν βλ. καὶ τὰ οἰ-κεῖα τμήματα τῆς βιβλιογραφίας τοῦ κεφ. *Ἐθνολογία*.

Ἐπίσης χρήσιμον ὑλικὸν περιέχουν αἱ κάτωθι ἱστορικαὶ ἐργασίαι, τοπικαὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολύ: *Βυζάντιος Σκ. Δ.*, «Ἡ Κωνσταντινούπολις» (Ἀθῆναι 1851—1869, τ. 3).—*Ἀραβαν-τινὸς Π.*, «Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου» (Ἀθῆναι 1856—1857, τ. 3).—*Heuzey L.*, «Le mont Olympe et l'Acarnanie» (Pa-ris 1860). —*Ἀμπελᾶς Τ. Δ.*, «Ἱστορία τῆς νήσου Σύρου» (Ἑρ-μούπολις 1874).—*Boulanger F.*, «Ambelakia ou les associa-tions et les municipalités helléniques» (Paris 1875). —*Μω-ραϊτίνης*, «La Grèce telle qu'elle est» (Paris 1877).—*Μηλια-ράκης Ἀντ.*, «Ἄνδρος, Κέως» (Ἀθῆναι 1880) — *Σταματιάδης Ε. Ι.*, «Σαμιακά» (Σάμος 1881 -1887, τ. 5).—*Λαμπρίδης Ἰω.*, «Ἠπειρωτικὰ μελετήματα» (Ἀθῆναι 1887—1890. τεύχ. 10), καὶ Ἠπειρωτικὰ ἱστορικὰ μελετήματα» (Ἀθῆναι 1903).— *Μαυρομαρᾶς*, «Ἱστορία τῆς νήσου Τήνου» (Ἀθῆναι 1888). —*Καμπούρογλου Γ. Δ.*, «Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων» (Ἀθῆναι 1889—1896 τ. 3).— *Thouvenel*, «La Grèce du roi Othon» (Paris 1890).—*Σταματιάδης Ἐπ.*, «Ἰκαριακά» (1893).—*Ζώης Λ. Χ.*, «Λεξικὸν φιλολογικὸν καὶ ἱστορικὸν Ζακύνθου» (Ζά-κυνθος 1901).—*Φιλαδελφεὺς Ν. Θ.*, «Ἱστορία Ἀθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας» (Ἀθῆναι 1902, τ. 2).—*κόμης Gobineau*, «Deux études sur la Grèce moderne» (Paris 1905 .—*Εὐαγγελίδης Τρ.*, «Νῆσος Σέριφος» (Ἑρμούπολις 1909).—*Λαμπουσιάδης Γ. Ι.*, «Θρακικαὶ μελέται» (Ἀδριανούπολις Α'/1911).—*Struck*, «Zur Landeskunde von Griechenland» Frankfurt 1912).— *Βογιατζίδης Ι. Κ.*, «Ἀμοργός» (Ἀθῆναι 1918).—*Ψύλλας Ἰω.*, «Ἱστορία τῆς νήσου Κέας» (Ἀθῆναι 1921).—*Schultze J.*, «Macedonien Landschafts-und Kulturbilder» (1927).—*Δρα-γούμης Ἴων*, «Ἔργα. Σειρὰ Β', Κοινωνικὰ πολιτικά. 1: Ὁ ἑλληνισμός μου καὶ οἱ Ἕλληνες. 2: Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς» (Ἀθῆναι 1927).—*Φαλτάϊτς Κ.*, «Οἱ πλανόδιοι Ἠπειρῶται τε-χνῖται καὶ ἡ ἐθνική μας ὑπόθεσις» (Ἀθῆναι 1928 —*Κορ-δᾶτος Ἰω.*, «Ἡ ἐπανάστασις τῆς Θεσσαλομαγνησίας στὰ 1821» (Ἀθῆναι 1930).—*Σπανδωνίδης Π.*, «Μελένικος» (1930).

Ἄφθονος λαογραφικὴ ὕλη εὑρηται εἰς τοὺς τόμους πλεί-στων ἑλληνικῶν περιοδικῶν, ὧν κύρια εἶναι: «Ὁ ἐν Κων-σταντινουπόλει ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος» (1864 κ.ἑ.). —**«Παρνασσός» (Ἀθῆναι 1877—1895).—«Archiv für Mittel-** und neugriechische Philologie» (Μιχ. Δέφφνερ, Ἀθῆναι 1880).—«Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας» (Ἀθῆναι 1883 κ. ἑ.). «Φιλολογικὸς σύλλογος Παρνασσός. Ἐπετηρίς» (Ἀθῆναι 1896—1906, τ. 10, β' περίοδ. 1915 κ. ἑ.). —«Θρακικὴ ἐπετηρίς» (τῆς ἐν Ἀθήναις Θρακικῆς ἀδελφότη-τος, Ἀθῆναι 1897).—«Περιοδικὸν τοῦ μουσικοῦ συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως» (1900—1907).—«Ἀρκαδικὴ ἐπετηρίς» (*Γ. Κανδηλώρου*, Ἀθῆναι 1903—1906).—«Νέος Ἑλληνομνή-μων» (*Σπ. Λάμπρου*, Ἀθῆναι 1904—1927 καὶ εὑρετήριον ὑπὸ *Γ. Χαριτάκη* 1933).—«Κρητικὸς ἀστήρ» (*Γ. Λαλαδάκη*, Χανιὰ 1906 κ. ἑ.).—«Κρητικὴ Στοὰ» (Ἡράκλειον 1909 κ.ἑ.). —«Λαογραφία» (Ἑλληνικῆς λαογραφικῆς ἑταιρείας, Ἀθῆναι καὶ νῦν ἐν Θεσσαλονίκῃ 1909 κ. ἑ.).—«Χιακὰ χρονικὰ» (*Κ. Ἀμάντου*, Ἀθῆναι 1911 κ. ἑ.).—«Νησιωτικὴ ἐπετηρίς» (*Π. Ζερλέντη—Φλ. Ἐ. Κατσουροῦ*, Ἑρμούπολις 1918).—«Byzan-tinisch-neugriechische Jahrbücher» (*Ν. Α. Βέη*, Berlin 1920 κ. ἑ. καὶ νῦν ἐν Ἀθήναις).—«Ἑλληνίς» (ἐθνικοῦ συμ-βουλίου τῶν Ἑλληνίδων γυναικῶν, Ἀθῆναι 1921 κ. ἑ.).— «Κυπριακὰ χρονικά. Chronicae Cypriae» (Λάρναξ 1923 κ. ἑ.).—«Ἐρωτόκριτος» (Χανιὰ 1924—1925).—«Ἐπετηρὶς τῆς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» (Ἀθῆναι 1924 κ. ἑ.).—«Ἐ-πετηρὶς τῶν Βουρβούρων» (τοῦ κεντρικοῦ συνδέσμου Βουρ-βούρων, Ἀθῆναι 1926).—«Ἠπειρωτικὰ χρονικὰ» (μητροπ. *Σπ. Βλάχου*, Ἰωάννινα 1926 κ. ἑ.).—«Περιοδικὸν δελτίον βιβλιοθήκης Κρητικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου ἐν Χανίοις» (1927 κ. ἑ.).—«Θρακικὰ» (τοῦ ἐν Ἀθήναις Θρακικοῦ κέν-τρου, 1928 κ. ἑ.) —«Ἀρχεῖον Πόντου» (Ἐπιτροπῆς Ποντι-κῶν μελετῶν, Ἀθῆναι 1928 κ. ἑ.).—«Κρητικὰ» (τοῦ ἐν Χα-νίοις Κρητικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου, 1930 κ. ἑ.).—«Λακω-νικὰ» (τῆς Ἑνώσεως τῶν ἐν Ἀττικῇ Λακεδαιμόνων, Ἀθῆ-ναι 1932).—«Μύσων» (*Μ. Γ. Καταπότη*, 1932 κ. ἑ.).—«Κρητι-καὶ ἔρευναι» (*Κ. Α. Σήφακα*, Ἀθῆναι 1933 κ. ἑ.) —«Λεξι-κογραφικὸν ἀρχεῖον τῆς μέσης καὶ νεωτέρας ἑλληνικῆς» (ἐκδ. Ἱστορικοῦ λεξικοῦ, Ἀθῆναι).—Ἐπίσης βλ. καὶ τὰ σπου-δαιότερα τῶν τοπικῶν ἡμερολογίων, ὅπως τὸ «Ἀνδριακὸν ἡμερολόγιον» (Ἑνώσεως Ἀνδρίων, Ἀθῆναι 1925 κ. ἑ.) καὶ τὸ «Μακεδονικὸν ἡμερολόγιον», κ. ἄ.—Ἐκ τῶν ξένων πε-ριοδικῶν χρήσιμον ὕλην εὑρίσκει τις πρωτίστως εἰς τὸ «By-zantinische Zeitschrift» (Leipzig 1892 κ. ἑ. Ἰδίως ἐν τοῖς «Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen» αὐ-τοῦ), ἔτι δὲ ἐν τῷ «Orientalisches Archiv» (ὑπὸ *K. W. Hirsemann*, Leipzig 1910 κ. ἑ.) καὶ τὸ «Bulletin de la co-opération intellectuelle» (Paris).

Εἰδικώτερα βοηθήματα. Διὰ τὴν μαντικήν, μαγείαν, δεισι-δαιμονίαν καὶ λατρείαν ἐν γένει βλ.: *Lawson J. C.*, «Modern greek folklore and ancient greek religion. A study in survivals» Cambridge 1910).—*Κυριακίδης Ε.*, «Κυπριακαὶ ἐπῳδοί» (1918).—*Δέφφνερ Μ.*, «Χαιρετισμοί, εὐ-χαί, κατάραι, ὅρκοι καὶ ᾄσματα τῶν Τσακώνων» (Ἀθῆναι 1922).— *Dieterich K.*, «Hellenistische Volksreligion und byzantinisch-neugriechische Volksglaube» (= «Ἄγγελος» I—II/1925—1926).—*Μπούτουρας Α.*, «Προλήψεις τοῦ ἑλληνι-κοῦ Λαοῦ» (Ἀθῆναι 1931).—*Hopfner T.*, «Mittel—und neu-griechische Lekano—, Lychno—, Katoptro—und Ony-chomantien» (= «Studies presented to F. L. L. Griffith», Oxford 1932).

Συλλογὰς παροιμιῶν βλ.: *Βρέττας Ἰω. Φ.*, «Συλλογὴ παροιμιῶν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων μετὰ παραλληλισμοῦ πρὸς τὰς τῶν ἀρχαίων» (Λαμία 1860).—*Ἀραβαντινὸς Π.*, «Παροιμιαστήριον ἢ συλλογὴ παροιμιῶν ἐν χρήσει οὐσῶν παρὰ τοῖς Ἠπειρώταις κ.τ.λ.» (Ἰωάννινα 1863).—*Βενιζέλος Θ.*, «Παροιμίαι δημώδεις» (Ἑρμούπολις 1867 β' ἔκδ.).— *Krumbacher K.*, «Ein Sammlung byzantinischer Sprich-wörter» (München 1887, ἐκ τῶν «Sitzungsberichte» τῆς Ἀκαδημίας 1887, II 1) καὶ «Mittelgriechische Sprich-wörter» (München 1893).—*Μυρουλίδης Β. Β.*, «Φιλοσοφικὰ ψυχία, ἤτοι συλλογὴ παροιμιῶν» (Ἀθῆναι 1897).—*Πολίτης Ν. Γ.*, «Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλ-ληνικοῦ Λαοῦ. Παροιμίαι» (Ἀθῆναι 1899 κ.ἑ., τ. 4).—*Πα-παδόπουλος Α. Α.*, «Παροιμίαι» (ἐν «Ἀρχείῳ Πόντου» Β'/ 1929 σ. 49—136).

Διὰ τοὺς μύθους καὶ τὰς παραδόσεις βλ.: *Hahn J. G.*, «Griechische und albanesische Märchen (Leipzig 1864, τ. 2). —*Schmidt B.*, «Griechische Märchen, Sagen und Volkslieder» (Leipzig 1877).—*Πολίτης Ν. Γ.*, «Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ Λαοῦ. Παραδόσεις» (Ἀθῆναι 1904 τ. 2).—*Kretschmer P.*, «Neugriechischen Märchen» (Jena 1917—1919).—*Ναυπλιώτη Ζ.*, «Οἱ δημοτικὲς παραδό-σεις στὸ σχολεῖο» (ἐν «Δελτίῳ τοῦ Ἐκπαιδ. Ὁμίλου» τ. Ζ'/ 1919 σ. 196 - 203 .—*Κωνσταντινόπουλος Π.*, «Οἱ νεοελληνικὲς παραδόσεις στὸ δημοτικὸ σχολεῖο» (αὐτόθι, τ. Η'/1920 σ. 31—18).—*Κοντογιάννης Δημ.*, «Συλλογὴ δημοτικῶν παραδό-σεων» (Ἀθῆναι 1926).—*Λουκόπουλος Δ.*, «Φῶς ἀπὸ τοὺς μύ-θους μας» (Ἀθῆναι 1926, τ. 2).—*Πασχάλης Δ. Π.*, «Ἀπὸ τοῦ θρύλους καὶ τὰς παραδόσεις τῆς νήσου Ἄνδρου» (1933).

Διὰ τὰς διηγήσεις καὶ τὰ παραμύθια βλ.: «Contes popu-laires grecs» (Copenhague 1879).—*Edmonds E. M.*, «Greek lays, idylls and legends» (1886).—*Κρίσπης Μ. Κ.*, «Παρα-μύθια ἀξιώτικα» (εἰς «Χόρτα διάφορα», Νάξος Β'/1895, σ. 211—55).—*Ἀδαμαντίου Α.*, «Τήνου παραμύθια» (Ἀθῆναι 1897).—*Νικολαΐδης Ι.*, «Contes licencieux de Constantino-ple et d'Asie Mineure» (Kleinbroon 1906).—*Καμπούρογλου Μαρ. Γρ.*, «Παραμύθια» (β' ἔκδ ὑπὸ *Δ. Γρ. Καμπούρογλου*, Ἀθῆναι 1912 καὶ 1924).—*Δροσίνης Γ.*, «Ἑλληνικὴ Χαλιμᾶ. Τὰ ὡραιότερα παραμύθια τοῦ ἑλληνικοῦ Λαοῦ» (διασκευή, μὲ εἰκονογρ. *Στ. Παπαπαναγιώτου*, Ἀθῆναι 1921—1926 τ. 2).— *Δέφφνερ Μιχ.*, «Ἑπτὰ ὡραῖα παραμύθια» (Ἀθῆναι 1926).

Διὰ τὴν λαϊκὴν ποίησιν βλ.: *Meyer G.*, «Essays und Stu-dien zur Sprachgeschichte und Volkskunde, I. Neugrie-chische Volkspoesie» (Strassburg 1885).—*Πολίτης Ν. Γ.*, «Περὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἔπους τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων» (Ἀθῆ-ναι 1906).—*Σκαλτσᾶς Α. Κ.*, «Τὰ δημοτικά μας τραγούδια καὶ οἱ ἑλληνικοὶ χοροί» (ἐν «Φόρμιγγι» ς'/1908—1909).— *Πολίτης Ν. Γ.*, «Γνωστοὶ ποιηταὶ δημοτικῶν ᾀσμάτων» (Ἀ-θῆναι 1916).—*Κυριακίδης Σ. Π.*, «Διγενῆς καὶ Κάβουρας» (Ἀθῆναι 1918).—*Παντελίδης Χ. Γ.*, «Οἱ ποιητάριδες τῆς Κύπρου» (Ἀθῆναι 1922, ἐκ τῆς «Λαογραφίας»).—*Κυριακί-δης Σ. Π.*, «Τὰ παιδιὰ τοῦ δεκαπεντασυλλάβου» (Ἀθῆναι 1923, ἐκ τοῦ «Ἡμερολογίου τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» τοῦ 1923).—*Κυριακίδης Στ.*, «Ἡ φυσιολατρεια εἰς τὰ δημοτικὰ τραγούδια» (Ἀθῆναι 1926, ἔκδ. «Ὁδοιπορικοῦ συνδεσμου»). —*Καραβίδας Κ.*, «Ἡ φυσιολογία τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ» (ἐν «Ἀναγέννηση» Α/1926, σελ. 163 κέ.).—*Κυριακίδης Σ. Π.*, «Ἀρχαϊκὴ τέχνη καὶ δημοτικὰ τραγούδια» (1927).—*Φαλ-τάϊτς Κ.*, «Ἑλληνικὸ ἢ γύφτικο; Τὸ πρόβλημα τοῦ δημο-τικοῦ μας τραγουδιοῦ» (Ἀθῆναι 1927).—*Ἀποστολάκης Γ. Μ.*, «Τὰ δημοτικὰ τραγούδια. Α'. Οἱ συλλογὲς» (Ἀθῆναι Α' 1929).—*Κυριακίδης Σ. Π.*, «Ἱστορικαὶ ἀρχαὶ τῆς δημώδους ἑλληνικῆς ποιήσεως» (1934).—*Σπυριδάκις Γ. Κ.*, «Βιβλιογρα-φία κρητικῆς λαογραφίας καὶ γλωσσολογίας» (Ἀθῆναι 1934 «Μύσωνος» τ. Γ σελ. 33—41).—*Ξύδης Θ.*, «Τὸ παιδὶ στὴ δημοτικὴ ποίηση» (ἐν «Νέᾳ Ζωῇ» 1934).

Συλλογὰς λαϊκῶν ᾀσμάτων βλ.: *Παπαδόπουλος Γ. Γ.*, «Ἄσματα δημοτικὰ τῶν ἐν Κορσικῇ Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι 1904 .— *Fauriel C.*, «Chants populaires de la Grèce mo-derne» (Paris 1824—1825 τ. 2 μετὰ μεταφράσεως).— *Fau-riel C.*, «Historische Volkssänge der Neu-Griechen» (= Pauls καὶ Esenbeck, «Mittheilungen aus der Geschichte und Dichtung der Neu-Griechen» Coblenz, Bd. 1—2/1825). — «Τραγούδια τῆς Νέας Ἑλλάδος ἐθνικὰ καὶ ἄλλα» (Λει-ψία 1833).— *Tommaseo N.*, «Canti popolari Toscani, Corsi, Illirici, Greci...» (Venezia 1841 — 1842 τ. 4, νεωτ. ἔκδ. ὑπὸ *P. E. Pavolini* Palermo 1903).— *Μανοῦσος Ἀντ.*, «Τραγού-δια ἐθνικὰ» (Κέρκυρα 1850). — *Marcellus*, «Chants du

Digitized by Google

peuple en Grèce» (Paris 1851, μετὰ μεταφράσεως).— *Ζαμπέλιος*, «Ἄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος» Κέρκυρα 1852).— *Ἰατρίδης*, «Συλλογὴ δημοτικῶν ᾀσμάτων» (Ἀθῆναι 1859).— *Passow*, «Carmina popularia Graeciae recentioris» (Lipsiae 1860).— *Χασιώτης Γ. Χρ.*, «Συλλογὴ τῶν κατὰ τὴν Ἤπειρον δημοτικῶν ᾀσμάτων» (Ἀθῆναι 1866, ἐκδ. Κ. Τεφαρίκη).— *Δελέκος Μ. Σ.*, «Δημοτικὴ ἀνθολογία» (Ἀθῆναι 1868—1869, τ. 2).— «Δημοτικὰ τραγούδια» (= «Collection des monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique» ὑπὸ *E. Legrand*, Paris No 12/1870).— «Τραγούδια καὶ παραμύθια τῆς Καλαβρίας» (αὐτόθι No 14/1870). —*Legrand E.*, «Récueil de chansons populaires grecques» (= «Collection des monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique. Nouvelle serie», Paris No 1/1874. Μετὰ μεταφράσεως.— *Wagner*, «Carmina Graeca» (Lipsiae 1874).— *Γιάνναρης (Ieannaraki) Α. Μ.*, «Ἄσματα κρητικὰ μετὰ διστίχων καὶ παροιμιῶν» (Λειψία 1876). - *Legrand E.*, «Recueil de poèmes historiques en grec vulgaire» (Paris 1877).— *Ἀραβαντινὸς Π.*, «Συλλογὴ δημωδῶν ᾀσμάτων τῆς Ἠπείρου (Ἀθῆναι 1880).— *Gemma A.*, «Canti neoellenici (Verona 1881).— *Aporti P.*, «Canti popolari della Grecia» (Milano 1881).— *Φραντζεσκάκης Ἐμμ. Δ.*, «Ἡ Ἀριάδνη ἤτοι συλλογὴ κρητικῶν ᾀσμάτων κτλ.» (Ἀθῆναι 1883).— *Garnett L. M. J.* καὶ *Stuart-Glennie J. S.*, «Greek folklore son gsfrom the turkish provinces of Greece. Ἡ δούλη Ἑλλάς» (London 1885, β' ἐκδ. 1888).— *Βαρδίδης Ἐμμ.*, Κρητικαὶ ρίμαι (Ἀθῆναι 1888).— *Φαφουτάκις Π. Ι.*, «Συλλογὴ ἡρωϊκῶν κρητικῶν ᾀσμάτων» (Ἀθῆναι 1889).—«Τραγούδια τοῦ κλήδονα» (Ἀθῆναι 1891). — *Lübke H.*, «Neugriechische Volks-und Liebeslieder» (Berlin 1895, μεταφρασμένα).— *[Χρηστοβασίλης Δ.]*, «Ἐθνικὰ ᾄσματα τῆς Ἑλλάδος. 1453—1821» (Ἀθῆναι 1896, β' ἐκδ. 1902).— «Δημοτικὰ τραγούδια σχετικὰ πρὸς τὴν ἐν Κρήτῃ δρᾶσιν τοῦ Μάνου» (ἄ. τ., ἄ. ἔ.).— *Abbott G. F.*, «Songs of modern Greece» (Cambridge 1900, μεταφρασμένα).— *Καλλιπολίτης Δ.*, «Ἐκλογὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν» (Ἀθῆναι 1902).— *Hellig O.*, «Slovakische, griechische, walachische und türkische Tanze, Lieder κτλ.» (ἐν «Sammelbände der internat. Musikgesellschaft» τ. Δ'/1903, σ. 293—301).— *Βέης Ν. Α.*, «Ἀρκαδικὰ γλωσσικὰ μνημεῖα. Δημώδη ᾄσματα Φιγαλίας» (Ἀθῆναι 1903, ἐκ τοῦ «Δελτίου τῆς Ἱστορ. καὶ ἐθνολ. ἑταιρείας»).— *Παχτίκος Γ. Δ.*, «260 δημώδη ἑλληνικὰ ᾄσματα» (Ἀθῆναι 1905).— *Fotheringham D. R.*, «War songs of the Greeks and other poems» (Cambridge 1907, μεταφρασμένα).— *Θεοδωρόπουλος Σπ.* (*Ἄγις Θέρος*), «Δημοτικὰ τραγούδια» (Ἀθῆναι 1909).— *Κριάρης Ἀρ.*, «Κρητικὰ δημώδη ᾄσματα» (Χανιὰ 1909, β' ἐκδ. Ἀθῆναι 1921).— *Schrader A.*, «Sammlung neugriechischer Volkslieder» (Berlin 1910, μεταφρασμένα). —*Μιχαηλίδης Μ. Γ.*, «Καρπαθιακὰ δημοτικὰ ᾄσματα» (Κωνσταντινούπολις 1913).— *Πολίτης Ν. Γ.*, «Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ» (Ἀθῆναι 1914, μετὰ πλουσίας βιβλιογραφίας διὰ τὰς προγενεστέρας συλλογὰς λαογραφικῶν κειμένων, γ' ἐκδ., Ἀθῆναι 1932).— *Ξανθουδίδης Στ.*, «Ποιμενικὰ Κρήτης» (Ἀθῆναι 1920).—«Ἐκπαιδευτικὸς ὅμιλος τῆς Αἰγύπτου. Τραγούδια τοῦ λαοῦ μας ἀνθολογημένα γιὰ παιδιά» (Ἀλεξάνδρεια 1921. Βλ. παρατηρήσεις εἰς αὐτὸ ἐν «Δελτίῳ τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ ὁμίλου» Θ'/1921, σ. 327—332). —*Δροσίνης Γ.*, «Τὰ ὡραιότερα δημοτικὰ δίστιχα» (Ἀθῆναι 1924).—*Γνευτὸς Π.*, «Τραγούδια δημοτικὰ τῆς Ρόδου» (Ἀλεξάνδρεια 1926).—*Κυριακίδης Σ. Π.*, «Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας» (Ἀθῆναι 1926).—*Φαρμακίδης Ξ. Π.*, «Κύπρια ἔπη» (Λευκωσία 1926).—*Κουτσογιαννόπουλος Δ. Σ.*, «Ἡ λύρα τοῦ Πόντου» (Δράμα 1927).—*Ρεβελῆς Γ.*, «Χιώτικες ρίμες» (Χίος 1927).—*Δροσίνης Γ.*, «Τὰ ὡραιότερα δημοτικὰ τραγούδια τῆς ἀγάπης» (Ἀθῆναι 1927).—*Μαυρῆς Ν. Γ. καὶ Παπαδόπουλος Ε. Α.*, «Δωδεκανησιακὴ λύρα» (Πόρτ-Σάϊτ 1928).—*Μιχαηλίδης-Νουάρος Μ.*, «Δημοτικὰ τραγούδια Καρπάθου» (=«Καρπαθιακὰ μνημεῖα», Ἀθῆναι Α'/1928).— *Μερλιὲ Μέλπω Ο.*, «Τραγούδια τῆς Ρούμελης» (Ἀθῆναι 1931).—*Λιουδάκη Μαρία καὶ Δεληβασίλης Ἰω.*, «Κρητικὲς μαντινάδες» (Ἡράκλειον 1933).—*Μινώτου Μαρ.*, «Τραγούδια ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο» (Ἀθῆναι 1933—1934, τ. 2, ἐκ τῆς «Ἰονίου Ἀνθολογίας»).— *Πετρούνιας Β. Ε.*, «Μανιάτικα μοιρολόγια» (Ἀθῆναι Α/1934). —Συλλογὰς ἐπίσης ἐξέδωκαν οἱ *Α. Οἰκονομίδης, Κ. Πασσαγιάννης, Εὐ. Σ. Τζιάτζιος, Α. Luber, Pernot, Rondili*, κ.ἄ.).

Διὰ τὸ λαϊκὸν θέατρον βλ.: *Βασιλειάδης Ν.*, «Ὁ καραγκιόζης» (ἐν «Ἡμερολογίῳ» Σκόκου 1895).— *Roussel L.*, «Karagheuz ou un théâtre d'ombres à Athènes» (Ἀθῆναι 1921, τ. 2).—*Helmutt Ritter*, «Karagös. Türkische Schattenspiele» (Hannover εἰκονογρ.).

Διὰ τὰς παιδιὰς βλ.: *Παγούνης Ἰ. Κ.*, «Παιδιαὶ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων» ἐν «περιοδικῷ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει φιλολογικοῦ συλλόγου» Η'/1874 σ. 129—141, βλ. καὶ σ. 550—579.—*Κανδηλῶρος Τ.*, (ἐν «Ἀρκαδικῇ ἐπετηρίδι» τ. Β' 1907).—*Κακριδῆς Ἰ. Θ.*, «Ἑλληνικὰ παιγνίδια» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος», 1925, σ. 160—179).— *Ἀθανασούλα Εὐδ.*, «Γύρω γύρω ὅλοι. Λαϊκὰ παιγνίδια καὶ τραγούδια γιὰ πολὺ μικρὰ παιδιά» (Ἀθῆναι 1927).—*Κλεάνθους Παπαδημητρίου Μυρσ.*, «Παιχνίδια μὲ τραγούδια» (Ἀθῆναι 1932, συλλογὴ παιδαγωγικῶν παιδιῶν παραβαλλομένων πρὸς ἀντιστοίχους λαϊκάς, ὧν παρατίθεται καὶ μουσικὴ ὑπόκρουσις).—*Λουκόπουλος Δημ.*, «Ποῖα παιγνίδια παίζουν τὰ Ἑλληνόπουλα. Περιγραφὲς ἑλληνικῶν παιγνιδίων ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1926).

Διὰ τὸν γάμον βλ.: *Ζαμπέλιος Σ.*, «Οἱ κρητικοὶ γάμοι» (Τουρῖνον 1871).—*Βλαστὸς Π. Γ.*, «Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ, ἤθη καὶ ἔθιμα Κρητῶν» (Ἀθῆναι 1893).— *Μαυρῆς Γ.*, «Ἔρως, γάμος, βάπτισις ἐν Κάσῳ» (ἐν «Ἑβδομάδι» Ἀθηνῶν 1894).

Διὰ τὸ ἐθνικὸν δίκαιον βλ.: *Geib G.*, «Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland wahrend der türkischen Herrschaft und bis zur Ankuft des Königs Otto» (Heidelberg 1835).—*Maurer G. L.*, «Das griechische Volk» (Heidelberg 1835, τ. 3).—*Maurer G.*, «Συλλογὴ τοπικῶν ἐν Ἑλλάδι συνηθειῶν» (μετάφρ. *Α. Χρυσανθοπούλου*, Ἀθῆναι 1853).—*Πολίτης Ν. Γ.*, «Γαμήλια σύμβολα» (Ἀθῆναι 1906).—*Πασχάλης Δ.*, «Νομικὰ ἔθιμα τῆς νήσου Ἄνδρου» (ἐν «Ἀρχείῳ οἰκονομ. καὶ κοινων ἐπιστημῶν» Ε'/1925, σ. 151—172). *Μιχαηλίδης Κ. Γ.*, «Νομικὰ ἔθιμα Καρπάθου καὶ τῆς Δωδεκανήσου» (Ἀθῆναι 1926).—*Παππούλιας Δ. Π.*, «Ἑλληνικῶν ἐθίμων περισυλλογή» (ἐν «Πρακτικοῖς ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 1926 σ. 94—102).—*Βιζουκίδης Π.*, «Ἠπειρωτικῶν θεσμίων ἔρευνα» (ἐν «Ἠπειρωτικοῖς χρονικοῖς» τ. Β'/1927).- *Δαπόντες Ν. Ι.*, «Τὸ ἐν Ἄνδρῳ ἔθιμον περὶ τῆς τύχης προικὸς λυθέντος τοῦ γάμου» (Πειραιεὺς 1930).—*Σπυριδάκης Γ. Κ.*, «Βιβλιογραφία κρητικῆς λαογραφίας καὶ γλωσσολογίας» (Ἀθῆναι 1934=«Μύσων» τ. Γ'. Ἰδίως σελ. 56—57).—*Ζέπος Ι. Δ.*, καὶ *Π. Ι.*, «Συλλογὴ τοπικῶν ἑλληνικῶν ἐθίμων» (Ἀθῆναι 1931).

Π. Ν. Π.

ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

ΠΟΙΤΛΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ. ***1. Κοτζαμπάσηδες καὶ καπεταναῖοι.*** Ὁ δημόσιος βίος τῆς Τρίτης Ἑλλάδος, κατὰ τὴν σπαργανώδη του ἀκόμη κατάστασιν τῶν παραμονῶν τοῦ Ἀγῶνος καὶ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς ἐλευθερίας, ἐστηρίχθη εἰς δύο σκέλη, τὸ πολιτικὸν καὶ τὸ στρατιωτικόν: τοὺς *κοτζαμπάσηδες* καὶ τοὺς *καπεταναίους*. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν δυνάμεθα νὰ κάμωμεν τρεῖς διακρίσεις: τοὺς κυρίως κοτζαμπάσηδες, τοὺς ἐντοπίους δηλαδὴ κοινοτικοὺς ἄρχοντας, τὸν ἀνώτερον κλῆρον καὶ τοὺς ἐπήλυδας ἐκ Φαναρίου εὐπατρίδας. Τὰ τρία αὐτὰ στοιχεῖα ἀποτελοῦν, μέσα εἰς τὴν ὑποτυπώδη πολιτικὴν ζωὴν τῆς χώρας, εἶδος δεξιᾶς ἀριστοκρατίας, ἐνῷ ἀντίκρυ των ἵστανται, οἱονεὶ ἀριστεροί, οἱ καπεταναῖοι, τέκνα τοῦ λαοῦ, ἐπιβληθέντα μὲ τὸ σπαθί των.

Ἡ ἀρχὴ τῶν κοτζαμπάσηδων δὲν ἦτο θεσμὸς ἑνιαῖος. Μέσα εἰς τὴν ἀχανῆ Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν ἐποίκιλλε, ὅπως ἐποίκιλλε καὶ ἡ ὀνομασία, *δημογέροντες, γέροντες, πρωτόγεροι, ἄρχοντες, προεστοί, ἐπίτροποι*. Ἀναλόγως τῆς σπουδαιότητός των, προσωπικῆς καὶ τοπικῆς, ἡ βαρύτης των ἐκυμαίνετο, ἀπὸ πραγματικοῦ ἡγεμόνος εἰς σημερινὸν δημαρχικὸν πάρεδρον. Εἰς τὴν ἀνωτάτην βαθμῖδα ἵστατο ὁ *Μανιάτμπεης* (= ἡγεμὼν τῆς Μάνης, ὄχι ὑποδεέστερος τοῦ *Βλάχμπεη* (= ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας), ἄρχων διοριζόμενος ἀπὸ τὴν Πύλην κατὰ κανόνα μεταξὺ τῶν τριῶν μεγάλων οἰκογενειῶν τῆς Μάνης, *Τρουπάκηδων, Γρηγοράκηδων, Μαυρομιχαλαίων*. Ὁ Μανιάτμπεης ἦτο ὁ πρὸς τὴν Πύλην σύνδεσμος (ὁ ἐξωτερικὸς παρασιάτης, ὅπως θὰ ἐλέγαμεν σήμερον) μιᾶς στρατοκρατικῆς ὁμοσπονδίας καπεταναίων (ἀρχηγῶν τῆς ἰσχυροτέρας οἰκογενείας ἑκάστης καπιτανίας), οἱ ὁποῖοι ἐξέλεγαν μεταξύ των τὸν μπὰς-καπετᾶνον, γενικὸν ἀρχηγὸν τῆς Μάνης, στρατιωτικὴν ἀρχὴν ἄσχετον πρὸς τὴν ἐξουσίαν τοῦ Μπέη. Ἀλλὰ καὶ γενικὴν συνέλευσιν, διὰ τὰ ζητήματα κυρίως ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, εἶχεν ἡ Μάνη, ὅπου παρεκάθηντο προὗχοντες, ἐπίσκοποι καὶ καπεταναῖοι, ὅλα δηλαδὴ τὰ προαναφερθέντα στοιχεῖα.

Σπουδαῖοι ἄρχοντες ἦσαν καὶ οἱ *Μωραγιάννηδες*, οἱ αὐθένται τοῦ Μωρέως, ἀξίωμα τὸ ὁποῖον ἐκλέϊσαν οἱ *Δεληγιανναῖοι*, ἀποκτήσαντες ἰσχὺν τόσην, ὥστε καὶ μετὰ τὸν ἀποκεφαλισμὸν τοῦ μεγάλου Μωραγιάννη, τοῦ *Ἰωάννου Παπαγιαννοπούλου*, ἀνεδείχθη διάδοχός του ὁ υἱός του *Θεοδωράκης*.

Σημαντικὸν ρόλον ἔπαιξαν καὶ οἱ *ζαμπίτηδες* Ὕδρας, Σπετσῶν καὶ Ψαρῶν. Ἐπισημότερος αὐτῶν εἶναι ὁ *Γεώργιος Βούλγαρης*, ἀνελθὼν εἰς περιωπὴν ἀληθοῦς μονάρχου καὶ κυβερνήσας Ὕδραν, Σπέτσας, Πόρον καὶ τὰς πέριξ νησῖδας ἐπὶ ἔτη μακρά. Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς του, τῷ 1807, διαρκοῦντος τοῦ ρωσσοτουρκικοῦ πολέμου ἐμφανίζονται καὶ τὰ πρῶτα ἀντίπαλα κόμματα, τοῦ *Βούλγαρη*, θεωρουμένου *τουρκοφίλου*, καὶ τῶν ἀδελφῶν *Λαζάρου* καὶ *Γεωργίου Κουντουριωτῶν*, σχηματισάντων τὸ κληθὲν *ρωσικὸν* κόμμα, ὄνομα τὸ ὁποῖον θὰ συναντήσωμεν βραδύτερον, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος.

Εἰς τὴν Ἤπειρον ὑπῆρχαν πέντε κυριώτεραι τοπικαὶ ὁμοσπονδίαι, ἀληθῆ κρατίδια ἡ *Χειμάρρα* καὶ τὸ *Σοῦλι*, στρατιωτικαὶ ὁμοσπονδίαι, τὰ *Ζαγοροχώρια*, τὰ περὶ τὰς *Καλαρρύτας Βλαχοχώρια* καὶ τὰ περὶ τὸ *Συρράκον Βλαχοχώρια*. Εἰς τὴν Θεσσαλίαν ἤκμαζαν τὰ *Ἀμπελάκια*, εἶδος κυριάρχου βιομηχανικῆς καὶ ἐμπορικῆς ἑταιρείας, καὶ τὰ 24 χωρία τοῦ Πηλίου. Εἰς τὴν Χαλκιδικὴν ἤνθουν τὰ *Μαδεμοχώρια*, ὁμοσπονδία 12 κωμῶν μὲ 360 περίπου χωρία. Ἡ διοικητική των ὀργάνωσις ὑπενθυμίζει κάπως τὴν γείτονα πολιτείαν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἑκάστη κώμη ἔπεμπε κατ' ἔτος τὸν ἀντιπρόσωπόν της εἰς τὴν πρωτεύουσαν, τὸν Μαχαλᾶν, καὶ οἱ δώδεκα ἀντιπρόσωποι ἐξέλεγαν τέσσαρας *βεκίληδες*, οἱ ὁποῖοι διεξῆγον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους τὴν ὅλην ἀρχήν, τοῦ Τούρκου *μαδὲμ-ἀγᾶ* ἐκτελοῦντος ἁπλῶς ὅσα οἱ βεκίληδες ἀπεφάσιζαν. Γέλος παντοῦ τῆς Ἑλλάδος γένη ἀριστοκρατικά, τὰ κοινῶς καλούμενα *τζάκια*, ἐκυριάρχουν τοῦ δημοσίου βίου, εἰς τὴν Πελοπόννησον οἱ *Ζαΐμηδες* καὶ οἱ *Λόντοι* (οἱ «Ἀνδρέαι», ὡς τοὺς ὠνόμαζεν ὁ Σπυρίδων Τρικούπης), εἰς τὰς Ἀθήνας οἱ *Βενιζέλοι* καὶ οἱ *Παλαιολόγοι* καὶ ἀλλοῦ ἄλλοι.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰς προαναφερθείσας ὀλίγας ἐξαιρέσεις, τῶν ὑπὸ τῆς Πύλης διοριζομένων ἀνωτάτων Ἑλλήνων ἀρχόντων, τὸ πολὺ πλῆθος τῶν κοτζαμπάσηδων ἦτο αἱρετόν. Ἀλλ' ἂς μὴ νομισθῇ ὅτι ἡ ἐκλογὴ ἦτο καθολικὴ καὶ ἄμεσος. Πολλοῦ γε καὶ δὴ καὶ ἀνακριβῆ κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ πολλάκις ἀντιθέτως γραφέντα. Ὡς λίαν προσφυῶς παρατηρεῖ ὁ Παπαρρηγόπουλος (ἐκδ. Δ', τόμος Ε', σελ. 578), ἀφοῦ τὰ πρῶτα πολιτεύματα τῆς Ἐπαναστάσεως πᾶν ἄλλο ἢ καθολικὴν καὶ ἄμεσον ψηφοφορίαν καθιέρωσαν «πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι, καθ' ἣν ἡμέραν ὁ λαὸς ἐδράξατο τὰ ὅπλα ἵνα ἀνακτήσῃ τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ, ὑπέκυψεν εἰς περιορισμὸν δικαιωμάτων, τὰ ὁποῖα, ἂν ἡ ἀντίθετος γνώμη ἦτο ἀληθής ἤθελον εἶναι πρὸ αἰώνων κεκτημένα;». Συνήθως ὁ κοτζάμπασης ἐξελέγετο μεταξὺ τῶν διακρινομένων ἐπὶ ἱκανότητι γηραιοτέρων προκρίτων, οὐχὶ διὰ ψηφοφορίας ἀλλὰ διὰ βοῆς τῶν ἐκλεκτοτέρων πολιτῶν. Τὰ λεπτομερέστερα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἔχομεν διὰ τὰς μᾶλλον ἐξειλιγμένας κοινότητας, παρουσιάζουν ὅλα ἐκλογὴν ἔμμεσον. Ἡ Ὕδρα διῳκεῖτο ὑπὸ τῶν ἱερέων της, εἰς οὓς προσετέθησαν βραδύτερον δύο λαϊκοί, ἐκλεγόμενοι ὅμως καὶ αὐτοὶ ὑπὸ τῶν ἱερέων, μέχρις οὗ διωρίσθη ὁ προαναφερθεὶς *μπὰς-κοτζάμπασης* Βούλγαρης. Εἰς Σπέτσας οἱ πέντε προεστῶτες ἐξελέγοντο ἀπὸ τοὺς πλοιάρχους καὶ τοὺς εὐπόρους. Καὶ εἰς αὐτὰ τὰ φημιζόμενα διὰ τὸν δημοκρατισμόν των Ψαρά, ὁ λαὸς ἐξέλεγε 40 ἐκλογεῖς, οἱ ὁποῖοι πάλιν ἐξέλεγον τοὺς τέσσαρας δημογέροντας. Τὸ πολυπλοκώτερον καὶ συντηρητικώτερον σύστημα ἦτο τῆς Χίου, ὑπενθυμίζον πατριαρχικὰς ἐκλογάς: οἱ πέντε δημογέροντες τοῦ διαρρεύσαντος ἔτους συνήρχοντο μετὰ 20 ἄλλων ἐγκρίτων πολιτῶν, ἐξ ὧν 16 ἦσαν ἐξ Ἀπλοταριᾶς καὶ Ἐγκρεμοῦ, 2 ἐκ Παλαιοκάστρου καὶ 2 καθολικοί. Ἐκ τῶν 16 Ἀπλοταριᾶς καὶ Ἐγκρεμοῦ οἱ 5 δημογέροντες ἐξέλεγον τέσσαρας, οἱ δὲ 4 οὗτοι μετὰ τῶν 5 δημογερόντων, τῶν 2 τοῦ Παλαιοκάστρου καὶ τῶν 2 καθολικῶν, ἀπετέλουν τὸν ἐκλογικὸν σύλλογον, ὅστις ἐξέλεγε τοὺς πέντε νέους δημογέροντας.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάρκειαν τῆς ἀρχῆς, αὕτη ἦτο κατὰ κανόνα ἐνιαυσία. Συχνάκις ὅμως παρετείνετο, ὁσάκις ὁ ἐκλεγεὶς εὐηρέστει καὶ δὲν παρουσιάζετο ἀντίδρασις ἐναντίον του. Ἐννοεῖται ὅτι αἱ παρασκηνιακαὶ ἐνέργειαι διὰ τὴν ἐκλογὴν ἦσαν μεγάλαι, οὐχὶ δὲ σπανίως διεσαλεύετο καὶ ἡ δημοσία τάξις, προμηνύματα τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῆς πρώτης νεοελληνικῆς πολιτικῆς ἑκατονταετηρίδος. Χαρακτηριστικὴν καὶ ζωηρὰν εἰκόνα τῆς τότε δημοσίας ζωῆς παρέχει ὁ Φώτιος Χρυ-*σανθόπουλος Φωτάκος*) εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως (τόμος Α', σελ. 32), ὅστις ὅμως δέον νὰ μὴ παροραθῇ ὅτι ὡς γραμματεὺς τοῦ Κολοκοτρώνη, ἀνῆκεν εἰς τὸν ἀντίθετον κόσμον, τῶν καπεταναίων: «οἱ κοτζαμπάσηδες ἢ προὗχοντες δὲν ἦσαν λαοπρόβλητοι, καθὼς τινὲς γράφουσι καὶ λέγουσιν· ἀλλ' ἦσαν ἕνα σῶμα ἑνωμένον διὰ τοῦ μεταξύ των συμφέροντος. Εἶχαν καὶ αὐτοὶ σύστημα, ἂν καὶ τοῦτο ἐδιαιρεῖτο εἰς δύο, ἕκαστον τῶν ὁποίων παρηκολούθει καὶ ὑπηρέτει τὴν διαίρεσιν καὶ τὴν φατρίαν τῶν Τούρκων καὶ μὲ τὸ φρόνημα τούτων ἔτρεχε. Ἐπειδὴ δὲ οἱ Ἕλληνες εἶχον πνεῦμα περισσότερον τῶν Τούρκων καὶ ἐγνώριζον γράμματα, ἕνεκα τούτου φαίνεται ὅτι κατ' ... τικῶς αὐτοὶ ἐδιοικοῦσαν, διότι αὐτοὶ ἔδιδον συμβουλὰς καὶ σχέδια διὰ νὰ τὰ ἐφαρμόζουν οἱ Τοῦρκοι πρὸς τὸ συμφέρον των καὶ διὰ νὰ καταβάλλουν τοὺς ἐναντίους των, δηλαδὴ τὴν φατρίαν τῶν ἄλλων Τούρκων ἢ τῶν ἀκολουθούντων αὐτοὺς Ἑλλήνων. Ἑκάστη φατρία ἤθελε νὰ ἔχῃ τὴν ἐξουσίαν διὰ νὰ διοικῇ τὸν τόπον καὶ διὰ νὰ πλουτῇ, καὶ διὰ νὰ τὴν ἀποκτήσῃ ἔστελλε εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἕδραν τοῦ σουλτάνου πληρεξουσίους της, τοὺς ὁποίους καταχρηστικῶς ὠνόμαζαν τοιούτους διὰ νὰ προστατεύωσι κατὰ τὸ φαινόμενον τοὺς ραγιάδες ἀπὸ τὰς καταχρήσεις τῶν Τούρκων, ἐνῷ ἀληθῶς ἐστέλλοντο πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ ἀπομακρύνουν τοὺς ἀντιπάλους των ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν καὶ νὰ τὴν λάβωσιν αὐτοί. Ὅλα τὰ ἔξοδα, ὅσα ἐγίνοντο διὰ τὴν ἀποστολὴν τῶν τοιούτων πληρεξουσίων καὶ τὴν διαμονήν των εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀπὸ τὸν ἴδιον ραγιᾶν ἐπληρώνοντο, ὅπως οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ λεγόμενοι κοτζαμπάσηδες ἤθελον».

Φαίνεται ὅμως ὅτι αἱ ἑκάστοτε τοιαῦται ἐπιβασίαι τῶν κοτζαμπάσηδων δὲν ἔμενον ἀτιμώρητοι. Διότι, καθ' ἃ ἀναφέρει αὐτόπτης, ὁ διδάσκαλος τοῦ γένους *Κούμας*, οἱ μεγαλοδημογέροντες ἐθανατοῦντο ὑπὸ τῆς ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως, ἡ δὲ περιουσία αὐτῶν ἐδημεύετο, μετ' οὐ πολὺ ... ἐπετρέπετο ἡ δημογεροντία πάλιν εἰς τοὺς υἱοὺς αὐτῶν, ἵνα ἐκ νέου θησαυρίσουν καὶ ἐκ νέου ... μευθοῦν. Ἀπαράλλακτα δηλαδὴ ὅ,τι συνέβαινε ... Μολδοβλαχία, ὅπου οἱ ὑποψήφιοι ἡγεμόνες ... ροδόκουν ἁδρότατα τὴν ὀθωμανικὴν αὐλήν, ... βαιοι ὅτι θὰ ἀπεμύζων ἑκατονταπλάσια τὰ ... πανηθέντα, ἀλλὰ καὶ κατήντησεν ἐν τέλει νὰ ... νατοῦνται μετά τινων μηνῶν ἐξουσίαν, διὰ ... ἐπαναλαμβάνεται ἡ τόσον προσοδοφόρος διὰ ... ἐν Κωνσταντινουπόλει πλειοδοσία

Αὐτὰ ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς, τὰ περὶ ... τζαμπάσηδων. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀνώτερον κλῆρον ... εἶναι φυσικὸς ὁ ρόλος ὃν ἔπαιξεν εἰς τὴν δη... σίαν ζωὴν τοῦ τόπου, ὅταν ἀναλογισθῇ τις ... ὅπως, διὰ τῶν σουλτανικῶν προνομίων, ὁ πατριάρ... χης ἐνεδύθη, εἰς τὸ κέντρον, τὰ λείψανα τῆς ... τοῦ γένους βασιλικῆς ἐξουσίας, οὕτω καὶ οἱ ἀρ... χιερεῖς, εἰς τὰς ἐπαρχίας, ἀντικατέστησαν ἐν ... τοὺς παλαιοὺς αὐτοκρατορικοὺς διοικητάς ... φαινόμενον προσομοιάζον πρὸς τὸ παρατηρ... τὸν ΣΤ', Ζ', Η' αἰῶνα εἰς τὰς μεμακρυσμ... ἐπαρχίας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, εἰς ... Ἰταλίαν λ. χ., ὅπου ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ρώμης ἐπ... κόντισε βαθμιαίως τὸν Βυζαντινὸν δοῦκα ... ἐξετόπισεν ὁλοσχερῶς τὴν κρατικὴν κυριαρχ... μέχρις οὗ ἔφθασεν εἰς τὸ σημεῖον νὰ τολμήσῃ ... ἐπαναστατικὸν πραξικόπημα τῶν Χριστουγ... τοῦ 800. Ἀλλ' ἐνταῦθα δὲν ἐπρόκειτο περὶ μ... κρυσμένων ἐπαρχιῶν. Αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι ... τὸ κέντρον τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὁ ... γὸς ἦτο τρομερὸς καὶ ἀμείλικτος, καὶ ἐχρειά... θαύματα εὐστροφίας καὶ διπλωματικότητος ... νὰ κατορθώσουν οἱ ἀρχιερεῖς νὰ εἶναι ἐν ... μέλη ὑπήκοα τοῦ ὅλου διοικητικοῦ ὀργανισμοῦ ... κράτους, ἀλλὰ καὶ ἡγέται αὐτόνομοι, ἀρχι... μπάσηδες τῆς φυλῆς.

Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος ἄρθρου νὰ ἐξετάσῃ ... ἐπιτυχῶς ἢ ὄχι ἔπαιξαν τὸν ρόλον των αὐτὸν ... ἐξεπλήρωσαν τὴν ἀποστολήν των, ἢ ἂν ἰδιο...

Digitized by Google

νὰ πράξουν πλειότερα. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ μὲ τὰς πλείονας τῆς μιᾶς πλευράς, ἱστορικήν, πολιτικήν, κοινωνικήν, ἐξητάσθη διὰ μακρῶν εἰς μελέτας, ὧν τὰς σπουδαιοτέρας θὰ ἀνεύρῃ τις εἰς τὴν παρατιθεμένην βιβλιογραφίαν. Ἀρκεῖ νὰ ἐξαρθῇ τὸ χαρακτηριστικὸν ὅτι, ἐνῷ βραδύτερον, ἐπὶ ἑκατὸν σχεδὸν ἔτη, τὰ κόμματα καθίστανται προσωποπαγῆ καὶ ὅμοια σχεδὸν πρὸς ἄλληλα κατὰ τὴν καταγωγήν, τὴν σύνθεσιν, τὰς μεθόδους, εἰς τὴν ἀρχικὴν ταύτην περίοδον τοῦ δημοσίου βίου τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος εὑρίσκομεν τὰ σπέρματα τῶν δύο μεγάλων παρατάξεων ποὺ κυριαρχοῦν σήμερον τῆς πολιτικῆς ζωῆς τοῦ κόσμου, τῆς δεξιᾶς καὶ τῆς ἀριστερᾶς.

Εἰς τὴν δεξιὰν παράταξιν ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω ὅτι ἀνῆκον καὶ οἱ *Φαναριῶται*, οἱ μὴ ἱερωμένοι, ἀλλὰ καὶ ἐγγύτατα πρὸς τὸ πατριαρχεῖον ἱστάμενοι, οὕτως ὥστε ἐκλήθησαν «λαϊκὸς κλῆρος». Αἱ σχέσεις των μὲ τοὺς κατακτητάς, ἡ διπλωματική των πεῖρα καὶ ὀξύνοια, ἡ ἐκ μέρους των διαχείρισις τῶν οἰκονομικῶν τοῦ πατριαρχείου, εἶναι φανερὸν πόσην ἐπήρειαν τοὺς ἔδιδαν εἰς τὸν δημόσιον βίον τῆς φυλῆς. Τὰ γραφέντα ἀνωτέρω διὰ τὸν κλῆρον ἰσχύουν, ἐντονώτερον, καὶ διὰ τοὺς Φαναριώτας. Ἄλλοτε χαρακτηρίζονται ἀπάτριδες, φίλαρχοι, ἄπληστοι, ὑπερόπται καὶ ἄλλοτε ἐξαίρονται αἱ ὑπηρεσίαι των πρὸς τὸ γένος. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὡς συνήθως, ἐν τῷ μέσῳ. Καὶ πρέπει πάντως νὰ ὁμολογήσῃ τις ὅτι ὑπεράνω ὅλων τῶν ἐλαττωμάτων καὶ τῶν προτερημάτων των ἐπιπλέουν δύο βαθέα συναισθήματα, ἡ ἀφοσίωσις πρὸς τὸν κυρίαρχον, τάσις οὐχὶ βεβαίως ἀγενής, ἀλλ᾽ ἐν ταὐτῷ καὶ ἡ ἐπιθυμία νὰ φανοῦν χρήσιμοι εἰς τὸ ἔθνος. Ὅταν τὰ δύο αὐτὰ καθήκοντα ἔλθουν εἰς ἀδήριτον σύγκρουσιν, ὑπερισχύει τὸ ἓν ἢ τὸ ἄλλο ἀναλόγως τῶν περιστάσεων καὶ τῶν προσώπων — τῷ 1821 ὁ *Μουρούζης* θυσιάζεται διὰ τὸ ἔθνος του, τῷ 1878 ὁ *Καραθεοδωρῆς* ὑπηρετεῖ πιστῶς τὴν κυβέρνησίν του. Ὁ κλασικὸς τύπος τοῦ μεγάλου Φαναριώτου, ὁ *Νικόλαος Μαυρογένης*, δὲν διστάζει, μὲ πόνον ψυχῆς ἀσφαλῶς, νὰ καταδιώξῃ ἀμειλίκτως τοὺς ἀρνουμένους νὰ προσκυνήσουν τὸ κράτος Χριστιανούς, καὶ ὁ διωγμὸς αὐτὸς προκαλεῖ τὴν τραγῳδίαν τῶν Κολοκοτρωναίων. Ἀλλ᾽ ὅταν πρόκειται νὰ ἐξοντώσῃ Τουρκαλβανοὺς ἐπιδρομεῖς τῆς Πελοποννήσου, εἶναι εἰς τὸ στοιχεῖόν του: τὰ δύο καθήκοντα συμβιβάζονται, τὸ κράτος τοῦ νόμου ἀποκαθίσταται, ἀλλὰ καὶ τὸ γόητρον τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, χρησιμοποιηθέντος διὰ τὴν ἐπιτυχίαν, ἐξυψοῦται. Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ σημειώσωμεν ἐδῶ ὅτι ἐντὸς τῶν κόλπων τοῦ φαναριωτικοῦ κόσμου συντελεῖται μία ἔντονος πολιτικὴ ζύμωσις, ὅτι τὴν ἐποχὴν τοῦ Ναπολέοντος καὶ τοῦ γαλλορρωσικοῦ ἀνταγωνισμοῦ συναντῶμεν *ἀλλόφιλον* φατρίαν μὲ τοὺς Σούτσους, *ρωσόφιλον* μὲ τοὺς Μουρούζηδες.

Καὶ ἰδού, ἐρχόμεθα εἰς τὸ ἄλλο σκέλος τῶν πρωτοπόρων τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ἀναγεννήσεως, εἰς τοὺς ἁπλοϊκούς, θρυλικούς, ὁμηρικοὺς καπεταναίους, τοὺς *ἁρματολοὺς* καὶ *κλέπτας*, ποὺ ὄχι μόνον θὰ τροφοδοτήσουν τὰ στελέχη τῆς ἐμβρυώδους στρατιωτικῆς ὀργανώσεως τοῦ ἐξεγειρομένου ἔθνους, ἀλλὰ καὶ θὰ τονώσουν μὲ στοιχεῖα ζωηρὰ καὶ ὁρμητικὰ τὸν δημόσιον βίον του. Μεταξὺ αὐτῶν λάμπει ὡς ἀστὴρ ὁ *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*. Ὁ ἀγὼν τῶν καπεταναίων εἶναι διπλοῦς, ἐθνικὸς καὶ πολιτικός. Πολλάκις οἱ πολιτικοί των ἀντίπαλοι, κοτζαμπάσηδες καὶ ἀνώτερος κλῆρος, συμμαχοῦν μὲ τὸν Τοῦρκον διὰ νὰ τοὺς κτυπήσουν, συνεχίζοντες τὸ μοιραῖον εἰς τὸν Ἑλληνισμὸν φαινόμενον, τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ποὺ συνέπραξαν, κατὰ τῆς ἀντιπάλου των πολιτικῆς μερίδος, μὲ τοὺς Πέρσας, τῶν Ἑλλήνων τοῦ μεσαίωνος, ποὺ συνεμάχησαν, ἐναντίον Ἑλλήνων, μὲ Φράγκους καὶ Τούρκους.

Ὅπως οἱ Φαναριῶται, οἱ καπεταναῖοι ἐξασκοῦνται εἰς τὴν διπλωματίαν. «Νὰ περάσῃς πέρα στὴ Ρούμελη κι᾽ ἀπὸ κεῖ τραβᾶς γιὰ Ὄλυμπο καὶ μοῦ γράφῃς. Πάντα ἐσὺ στὴ Ρούμελη κ᾽ ἐγὼ στὸ Μωρηᾶ ν᾽ ἀκουγώμαστε καὶ νὰ βαστᾶς τὰ δικά σου σχέδια, ν᾽ ἀκούγεσαι μὲ ὅλα τὰ καπετανᾶτα τῆς Ρούμελης, καθὼς κ᾽ ἐγὼ ἀκούγομαι στὸ Μωρηᾶ. Κ᾽ ἐγὼ θ᾽ ἀρχίσω ν᾽ ἀκούγωμαι μὲ τὴ Φραγκιά, νὰ ἐλευθερώσωμε τὴν πατρίδα μας ἀπὸ τοὺς κουρτάτες», γράφει ὁ Ἀνδροῦτσος, ὁ πατὴρ τοῦ Ὀδυσσέως, πρὸς τὸν Ζαχαριᾶν. Ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν περιστάσεων οἱ καπεταναῖοι συμπράττουν μὲ Ἄγγλους, μὲ Γάλλους, μὲ Ρώσους, μὲ τὸν Ἀλῆ πασᾶν. Φοιτοῦν οὕτω εἰς ἕνα σχολεῖον, τοῦ ὁποίου τὰ πολιτικὰ μαθήματα θὰ ὠφελήσουν τὸν δημόσιον βίον τῆς Ἑλλάδος.

2. ***Ἐγχώριοι καὶ ξενικοί.*** Ὑπὸ τὴν σχεδιαγραφηθεῖσαν οὕτω κατάστασιν ἀνατέλλει ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία τοῦ ἔθνους. Ἀλλ᾽ ὁ μοχλὸς ὅστις ἐκίνησε τὸν ὅλον ἀγῶνα, ὁ σπινθὴρ ὅστις ἀνέμιξε κοτζαμπάσηδες καὶ καπεταναίους καὶ λαόν, ἡ *Φιλικὴ Ἑταιρεία*, ἦτο φυσικὸν νὰ παίξῃ ἐπίσης τὸν ρόλον της εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς χώρας. Οἱ ὀλίγοι καὶ ἐκλεκτοὶ ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι, καθ᾽ ἣν στιγμὴν ἡ Εὐρώπη ἔκυπτεν ὑπὸ τὰ δεσμὰ τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας, συνέλαβον τὴν μεγαλεπήβολον καὶ παράτολμον ἰδέαν, τῆς ὁποίας δρέπομεν τοὺς καρπούς, ἀνεζήτησαν τὸν ἀρχηγὸν ὁ ὁποῖος θὰ ἐστέγαζε τὸ πατριωτικόν των οἰκοδόμημα. Δύο ἦσαν οἱ ἐνδεδειγμένοι: ὁ *Καποδίστριας* καὶ ὁ *Ὑψηλάντης*. Οἱ Φιλικοί, κρούσαντες τὴν θύραν τοῦ πρώτου καὶ ἀποτυχόντες, ἐστράφησαν πρὸς τὸν δεύτερον, ὅστις καὶ ἐδέχθη. Καὶ ὅμως ἦτο μοιραῖον νὰ μὴ κυβερνήσῃ ποτὲ τὴν Ἑλλάδα ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης καὶ νὰ τὴν κυβερνήσῃ ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας. Ἡ πρᾶξις αὐτὴ τῶν Φιλικῶν ἐπέπρωτο νὰ γεννήσῃ τὸ πρῶτον πολιτικὸν πρόβλημα εἰς τὸν δημόσιον βίον τῆς ἐλευθερουμένης Ἑλλάδος. Ματαιωθείσης τῆς ἐλεύσεως εἰς Ἑλλάδα τοῦ γενικοῦ ἐπιτρόπου τῆς ἀρχῆς, κατῆλθε, πληρεξούσιος αὐτοῦ, ὁ ἀδελφός του Δημήτριος Ὑψηλάντης. Τὴν 8ην Ἰουνίου 1821 ἐπάτησεν ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, εἰς Ὕδραν, ὅπου ἀνεγνωρίσθη ἐνθουσιωδῶς ὡς ἡγέτης, τὴν 19ην διεπεραιώθη εἰς Ἄστρος, γενόμενος ἐπίσης πανηγυρικῶς δεκτός, καὶ ἐκεῖθεν ἀνῆλθεν εἰς τὸ πολιορκοῦν τὴν Τρίπολιν στρατόπεδον καὶ ἀνέλαβε τὴν ἀρχιστρατηγίαν. Ἕνα ρεῦμα ψυχικῆς συμπαθείας ἥνωσεν ἀμέσως καπεταναίους καὶ μαχόμενον λαὸν μὲ τὸν κατ᾽ ἐξοχὴν αὐτὸν ἀριστοκράτην, τὸν ἔχοντα τὸ λαμπρότερον ὄνομα μεταξὺ τῶν Φαναριωτῶν. Εἰς ἕνα ἄνθρωπον τῆς δεξιᾶς ἀνεζήτει ἡ ἀριστερὰ τὸν ἀρχηγόν της. Ἀλλ᾽ οἱ κοτζαμπάσηδες, ἡ πραγματικὴ δεξιά, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀνεχθοῦν τόσως εὐκόλως τὸ πρᾶγμα. Πρὶν ἢ ἔλθῃ ὁ Ὑψηλάντης εἶχον ἤδη τὴν ὀργάνωσίν των: ἀπὸ τὰς 26 Μαΐου ἐλειτούργει εἰς τὴν μονὴν τῶν Καλτεζῶν συνέλευσις ἐξ ἀντιπροσώπων ὅλων σχεδὸν τῶν πελοποννησιακῶν ἐπαρχιῶν, ἀντικαταστήσασα τὰς τοπικὰς δημογεροντίας καὶ γερουσίας. Καὶ ἡ ἐκλογὴ καὶ ἡ σύνθεσις τῆς συνελεύσεως αὐτῆς ἦτο ἀριστοκρατική: Χαραλάμπης, Κανακάρης, Παπαγιαννόπουλος, Ρέντης, Πονηρόπουλος, Ζαΐμης, ὅλα τὰ *τζάκια*, δύο ἀρχιερεῖς, ὁ Βρεσθένης καὶ ὁ Παλαιῶν Πατρῶν, ἦσαν ἐπὶ κεφαλῆς της, προεδρευόμενοι ἀπὸ τὸν ἀρχικοτζάμπασην Πετρόμπεην. Πρὶν ἢ παρέλθουν τρεῖς μῆνες ἀπὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς ἐπαναστάσεως εἶχεν ἀναφανῆ ἡ πρώτη ἐσωτερικὴ πολιτικὴ διαμάχη. Οἱ κοτζαμπάσηδες ἠννόουν νὰ μοιρασθοῦν τὴν ἐξουσίαν μὲ τὸν Ὑψηλάντην, ὁ λαὸς παρ᾽ ὀλίγον νὰ σφάξῃ τοὺς κοτζαμπάσηδες.

Τὴν κατάστασιν ἔσωσε, μεσολαβητής, ὁ Κολοκοτρώνης, ἀναδειχθεὶς οὕτω ὁ πρῶτος πραγματικὸς ἡγέτης εἰς τὴν πολιτικήν, ὅπως ἀνεδείχθη ὁ πρῶτος καὶ εἰς τὸν στρατόν. Προερχόμενος ἀπὸ τὰ σπλάγχνα τοῦ λαοῦ, κατώρθωσε καὶ εἰς τοὺς κοτζαμπάσηδες νὰ ἐπιβληθῇ καὶ τὴν ἐσαεὶ συμπάθειαν τοῦ Ὑψηλάντου ν᾽ ἀποκτήσῃ. Τὸ πρῶτον κόμμα τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος εἶχεν εὕρει τὸν φυσικόν του ἀρχηγόν. Ἔπρεπε νὰ εὕρῃ τοιοῦτον καὶ τὸ ἀντίπαλον. Οἱ διάφοροι κοτζαμπάσηδες, εἰθισμένοι εἰς τοὺς τοπικοὺς μικροαγῶνας, οὐδ᾽ ἄλλως τε ὁμονοοῦντες ὅλοι, δὲν εἶχον τὸ ἀπαιτούμενον ἀνάστημα. Δύο ἄνθρωποι ἐπήλυδες, Φαναριῶται, ὁ Νέγρης καὶ ὁ Μαυροκορδᾶτος, ἀμφότεροι φιλόδοξοι καὶ πολυπράγμονες, ἐδοκίμασαν τὴν τύχην των. Ὁ Νέγρης ἀπέτυχε καὶ μετ᾽ οὐ πολὺ ἐξέλιπε. Ὁ Μαυροκορδᾶτος ἀνεδείχθη καὶ αὐτός, ὅπως ὁ Κολοκοτρώνης, εἰς πραγματικὸν ἀρχηγὸν καὶ ἔλαμψεν ἐπὶ μακρὸν εἰς τὴν ἑλληνικὴν πολιτικὴν σκηνήν.

Εἰς τὴν ἀρχὴν ὁ ἀγὼν ὑπῆρξεν ὕπουλος. Νέγρης καὶ Μαυροκορδᾶτος ἀνέλαβον τὴν ὀργάνωσιν ὁ πρῶτος τῆς Ἀνατολικῆς, ὁ δεύτερος τῆς Δυτικῆς Χέρσου Ἑλλάδος, τῇ ἐπινεύσει τοῦ Ὑψηλάντου. Ἀλλ᾽ ὅταν ὠργανώθησαν ὁ Ἄρειος Πάγος εἰς τὰ Σάλωνα καὶ ἡ Γερουσία τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ Μεσολόγγι, ἀριστοκρατικὰ σώματα ἀμφότερα, ὅπως καὶ ἡ συνέλευσις τῶν Καλτεζῶν, ἡ ἀντιπολίτευσις ὕψωσε κεφαλήν. Ὁ Ὑψηλάντης ἀπηύδησε καὶ ἐξέδωκε, τελευτῶντος τοῦ 1821, προκήρυξιν πρὸς τὰς ἐπαρχίας ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος νὰ πέμψουν τοὺς πληρεξουσίους των — τὴν πρώτην νεοελληνικὴν προκήρυξιν ἐκλογῶν. Ἀλλ᾽ αἱ πρῶται νεοελληνικαὶ ἐκλογαὶ ὑπῆρξαν περίεργοι. Δὲν τὰς ἐνήργησεν ὁ λαός, ἀλλ᾽ αἱ τρεῖς τοπικαὶ συνελεύσεις,—οἱ κοτζαμπάσηδες. Ἀκόμη καὶ οἱ πληρεξούσιοι τῶν νήσων (καίτοι εἴδομεν πῶς εἶχεν ὑποδεχθῆ ἡ Ὕδρα τὸν Ὑψηλάντην) ἐστράφησαν πρὸς τὸ κατισχῦον ρεῦμα. Καὶ ἡ ἐν Ἐπιδαύρῳ ὁλοκλήρωσις τῆς συγκροτήσεως τοῦ πολιτεύματος ἀνύψωσε τὸν Ἀλέξανδρον Μαυροκορδᾶτον εἰς πρόεδρον τοῦ νομοτελεστικοῦ, εἰς πρῶτον ἀνώτατον ἄρχοντα τῶν Ἑλλήνων.

Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ διαρκέσῃ ἐπὶ πολύ. Τὸ πολιτικὸν δαιμόνιον τοῦ Κολοκοτρώνη ἐπέπρωτο νὰ τὸν φέρῃ ταχέως εἰς τὴν κορυφὴν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων. Ἡ ἐν Ἄστρει Β΄ συνέλευσις, συνεχίζουσα τὴν ἀριστοκρατικὴν παράδοσιν τῆς Α΄, τῆς Ἐπιδαύρου, ἀνέδειξεν ὡς πρόεδρον τοῦ νομοτελεστικοῦ τὸν Πετρόμπεην. Ὁ Μαυροκορδᾶτος μετετίθετο εἰς τὴν πρωθυπουργίαν (ἀρχιγραμματείαν). Τοῦτο δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀνεχθῇ ὁ ἀπὸ τῆς Ἐπιδαύρου ἀρχιγραμματεὺς Νέγρης καὶ μετέστη εἰς τὴν μερίδα τῶν καπεταναίων. Ἡ κυβέρνησις ἐσκέφθη νὰ ἰσορροπήσῃ τὴν ζημίαν, προσλαμβάνουσα εἰς τὴν μίαν τῶν πέντε θέσεων τοῦ νομοτελεστικοῦ, ἥτις εἶχεν ἀφεθῆ ἀνοικτὴ διὰ τοὺς νησιώτας, τὸν Κολοκοτρώνην. Ὁ ἑλιγμὸς αὐτὸς κατέστησε τὸν Κολοκοτρώνην ἐξέχοντα τῶν λοιπῶν νομοτελεστῶν, κύριον τῆς καταστάσεως. Ἀλλὰ δὲν ἠρκέσθη εἰς τοῦτο ὁ πολυμήχανος ἀνήρ. Ἐστερέωσε τὴν θέσιν του μὲ μίαν τολμηρὰν πολιτικὴν χειρονομίαν. Ἡνώθη δι᾽ ἀγχιστείας κατὰ τὸν πρωτόγονον ἐκεῖνον πολιτικὸν βίον τὸ μέσον ἦτο δραστικὸν) μὲ τὸν μέχρι τοῦδε ἄσπονδον ἐχθρόν του Δεληγιάννην. «Διὰ τοῦ πολιτικοῦ τούτου συνοικεσίου, διαλυθέντος μετὰ ταῦτα, ὁ μὲν Κολοκοτρώνης ἐσκόπευε νὰ διαρρήξῃ τὸ ἀρχοντολόγιον τῆς Πελοποννήσου, οἱ δὲ Δεληγιάνναι νὰ ἐνδυναμωθῶσιν ἐπαμφοτερίζοντες», λέγει ὁ Τρικούπης (Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἐκδ. 3η, τόμ. Γ΄, σελ. 30.

Ἀπὸ τῆς περιόδου ταύτης ἡ ζύμωσις τῶν πολιτικῶν μερίδων ἀρχίζει νὰ λαμβάνῃ νέαν τροπήν. Ὁ γνώμων τῆς διαμάχης ἀπὸ κοινωνικὸς ἀποβαίνει τοπικιστικός. Τὸ πενταμελὲς διευθυντήριον ἀπαρτίζεται ἀπὸ τέσσαρας Πελοποννησίους καὶ ἕνα ξένον, τὸν Ἑπτανήσιον Μεταξᾶν, ἄνθρωπον καὶ αὐτὸν τοῦ Κολοκοτρώνη. Ἡ Στερεὰ καὶ αἱ νῆσοι ἀσχάλλουν. Ὁ Μαυροκορδᾶτος, διὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἀτμοσφαῖρα εἶναι ἀβίωτος, καταφεύγει εἰς Ὕδραν. Τὸ βουλευτικὸν μένει καὶ ἐκ τοῦ μακρόθεν συμπαθὲς πρὸς αὐτόν. Ἀπὸ τοὺς νομοτελεστὰς μόνον ὁ ἀγέρωχος Ζαΐμης διατηρεῖ ἀπέναντι τοῦ Κολοκοτρώνη τὴν αὐτοτέλειάν του. Προσεγγίζει ἐκ τούτου πρὸς τὸ βουλευτικόν. Ἡ ρῆξις μεταξὺ τῶν δύο σωμάτων καθίσταται ἀναπόφευκτος. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1824 τὸ βουλευτικὸν καθαιρεῖ τοὺς νομοτελεστάς, πλὴν τοῦ Ζαΐμη καὶ τοῦ Κωλέττη (νέου ἀστέρος, Βορειοελλαδίτου, ὅστις εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ ἐκλεγῆ νομοτελεστής), καὶ ἀναδεικνύει πρόεδρον τοῦ νομοτελεστικοῦ τὸν Γεώργιον Κουντουριώτην. Οἱ περὶ τὸν Κολοκοτρώνην νομοτελεσταὶ κηρύσσουν παράνομα πάντα ταῦτα. Ἡ Ἑλλὰς διὰ πρώτην, καὶ ὄχι, φεῦ! τελευταίαν, φορὰν ἔχει δύο κυβερνήσεις. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἐκρήγνυται, ὁ Κολοκοτρώνης καταβάλλεται καὶ ἀμνηστεύεται.

Τελευτῶντος τοῦ 1824, τὸ τρίτον πολιτικὸν ἔτος τῆς ἀγωνιζομένης Ἑλλάδος φαίνεται ἐξελισσόμενον ὁμαλῶς. Ἐπανεκλέγεται πρόεδρος τοῦ νομοτελεστικοῦ ὁ Κουντουριώτης. Καὶ ἐν τούτοις ὁ δεύτερος ἐμφύλιος πόλεμος ἐμφωλεύει. Νέα ἀπροσδόκητος πολιτικὴ ζύμωσις σημειοῦται εἰς τὴν Ἑλλάδα ἦσαν ἀνέκαθεν δυνατοὶ οἱ μᾶλλον ἀπίθανοι πολιτικοὶ συνδυασμοί. Οἱ Ἀνδρέαι προσεγγίζουν πρὸς τὸν Κολοκοτρώνην, καὶ ὡς ἐκ τούτου αὐτὴν τὴν φορὰν ὁ ἀγὼν μὲ δευτερευούσας ἐξαιρέσεις γίνεται πλέον σαφῶς τοπικός: Μωρηᾶς ἀφ᾽ ἑνός, Ρούμελη ἀφ᾽ ἑτέρου. Μέσα εἰς τὸν ἀγῶνα αὐτὸν ὁ μαθητὴς τῆς πολιτικῆς σχολῆς τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, ὁ Ἰωάννης Κωλέττης, ὠφελεῖται καὶ ἀνδροῦται πολιτικῶς. Ἀλλ᾽ ἦτο καιρὸς δι᾽ ἐμφυλίους σπαραγμούς; Ἡ ἐπανάστασις διέρχεται τραγικὰς στιγμάς. Ἐνώπιον τοῦ κινδύνου τὸ πατριωτικὸν χρέος ἐπανακτᾷ τὸ κράτος του, τὰ πολιτικὰ πάθη τίθενται εἰς δευτέραν μοῖραν καὶ τὸ 1826—1827 ἡ Γ΄ ἐθνοσυνέλευσις γαληνεύει ὁπωσδήποτε τὴν Ἑλλάδα. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ κλείσωμεν τὴν περίοδον αὐτὴν πρὶν ἢ ἀναφέρωμεν μίαν ἀκόμη χαρακτηριστικὴν τροπὴν των πολιτικῶν ζυμώσεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, εἰκονίζουσαν ζωηρῶς τὰ συστήματα τοῦ δημοσίου μας βίου: Ὅταν τὸ νομοτελεστικὸν ἀντικατεστάθη διὰ τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς, ἥτις ἤσκησε τὴν ἐξουσίαν μέχρι τῆς ἐθνοσυνελεύσεως τῆς Τροιζῆνος, καὶ πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς ὡρίσθη ὁ Ζαΐμης, ὁ Κολοκοτρώνης, ἀποφὴν σύμμαχος Ζαΐμη κατὰ Κουντουριώτη, ἔγινε σύμμαχος Κουντουριώτη κατὰ Ζαΐμη!

Ἐλευθερούμενοι τώρα ἀπὸ τοὺς λαβυρινθώδεις δαιδάλους τῶν πολιτικῶν ἀγώνων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἂς ρίψωμεν ἕνα βλέμμα ὑψηλότερον πρὸς τοὺς δύο πολιτικοὺς κόσμους ποὺ δεσπόζουν τῆς περιόδου. Ἡ παλαιὰ διάκρισις κοτζαμπάσηδων καὶ καπεταναίων παραχωρεῖ τὴν θέσιν της εἰς δύο κόμματα, ρευστὰ ἀκόμη καὶ ἀκαθόριστα, ἀλλ᾽ ὁπωσδήποτε συμβολιζόμενα ἀπὸ τὰς δύο πρώτας μεγάλας πολιτικὰς φυσιογνωμίας τοῦ ἀναγεννωμένου ἔθνους, τὸν *Κολοκοτρώνην* καὶ τὸν *Μαυροκορδᾶτον*, τὸ «ἐγχώριον» καὶ τὸ «ξενικόν». Τὰ δύο ταῦτα κόμματα παρουσιάζουν τοῦτο τὸ ἐξαιρετικόν, τὸ τόσον σπάνιον εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν πολλάκις ἀγόνων, ἂν μὴ καταστρεπτικῶν, πολιτικῶν ἐρίδων: αἱ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετοι ἀπόψεις των συμβάλλουν ἀμφότεραι εἰς τὴν ἀναδημιουργίαν τοῦ τόπου, ἰσορροποῦνται καὶ ἀλληλοσυμπληροῦνται. Ἡ ἐκ τῶν διαμαχῶν των βλάβη ἐξουδετεροῦται ἀπὸ τὴν σπουδαίαν συμβολὴν ποὺ παρέχει εἰς τὴν ἐθνικὴν ἐπιτυχίαν τὸ κρᾶμα τοῦτο. Οἱ ἐγχώριοι εἶναι δηλητηριασμένοι ἀπὸ τὰς τουρκικὰς μεθόδους, νικοῦν καὶ εἶτα ἀπρακτοῦν· μεριμνῶντες διὰ τὰ ἀτομικὰ λησμονοῦν ἐνίοτε τὸ γενικὸν συμφέρον, νομίζουν ἀφελῶς ὅτι θὰ ἀντιστραφῇ ἁπλῶς τὸ σύστημα, ὅτι ἀπὸ δοῦλοι θὰ γίνουν δεσπόται παρὰ πάντων λαμβάνοντες καὶ εἰς οὐδένα πληρώνοντες. Παρ᾽ ὅλα ταῦτα ἔχουν

Digitized by Google

πατριωτισμὸν βαθύν, παραμερίζουν εἰς στιγμὰς ἐξάρσεως πᾶν πάθος καὶ πάντα ὑπολογισμόν, δὲν ὀρρωδοῦν πρὸ τῆς θυσίας καί, πρὸ παντός, εἶναι νοητοὶ εἰς τὸν λαόν, εἶναι οἱ μόνοι ποὺ δύνανται νὰ τοῦ ἐπιβληθοῦν καὶ νὰ τὸν καθοδηγήσουν. Οἱ ξενικοὶ πάλιν εἶναι πολλάκις μακρὰν τῆς πραγματικότητος, νομίζουν ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ μεταφυτεύσουν εἰς λαόν, ἐξερχόμενον ἀπὸ δουλείαν αἰώνων, πολιτικὰς θεωρίας τολμηρὰς καὶ δι' αὐτὴν τὴν ἐλευθέραν Εὐρώπην, δὲν ὁμιλοῦν ἀμέσως εἰς τὴν ἑλληνικὴν ψυχήν. Ἔχουν ὅμως πρόγραμμα καὶ σύστημα, ἔχουν ἐπιμονὴν καὶ εὐφυΐαν, προσφέρουν εἰς τὸ ἔθνος μίαν ἀνεκτίμητον ὑπηρεσίαν, στεφανουμένην ἀπὸ τὸ Ναυαρῖνον: χρησιμεύουν ὡς σύνδεσμος μὲ τὴν διεθνῆ κοινὴν γνώμην, εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι γνωστοὶ καὶ συμπαθεῖς, προπαγανδίζουν ἀνένδοτοι τὰ ἑλληνικὰ δίκαια καί, ἀντλοῦντες ἀπὸ τὰς ἑλληνικὰς νίκας τὰ διπλωματικά των ὅπλα, τὰς στερεώνουν καὶ τὰς καθιστοῦν καρποφόρους.

*3. **Ἀγγλόφιλοι, Γαλλόφιλοι, Ρωσόφιλοι.*** Μὲ τὴν εἴσοδον τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν διεθνῆ στίβον, αἱ πολιτικαὶ ζυμώσεις ἀποκτοῦν ἄλλην βάσιν. Πολλάκις ἐκακίσθησαν οἱ πολιτικοὶ ἀρχηγοὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, διότι ἄξων τῆς πολιτείας των ἦτο ἡ πολιτικὴ ὡρισμένης Δυνάμεως. Ἀλλὰ μήπως δὲν ἦτο τοῦτο μοιραῖον; Ἡ Ἑλλάς, πρῶτον ἐκ τῆς πλευρᾶς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας γεννώμενον κράτος, ἐκληρονόμει σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ ὀθωμανικοῦ κορμοῦ παράσιτον: τὴν ἀντιζηλίαν τῶν διαφόρων εὐρωπαϊκῶν ἐπιρροῶν. Ἡ ἀνάγκη ἀφ' ἑνὸς στηριγμάτων, ἠθικῶν καὶ ὑλικῶν, διὰ τὸ νεοπαγὲς κράτος, ἡ εὐγνωμοσύνη ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὰς τρεῖς Δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι τόσον οὐσιωδῶς εἶχον συμβάλει εἰς τὴν τελικὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἀγῶνος, δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἀπόσεισιν τοῦ νέου τούτου ζυγοῦ. Τὸ φαινόμενον ἐπανελήφθη, μετὰ ἕνα αἰῶνα, εἰς τὴν νεοσύστατον Ἀλβανίαν. Ἦσαν καὶ ἐκεῖ τὰ κόμματα κυρίως αὐστρόφιλα ἢ ἰταλόφιλα, ἀντατόφιλα ἢ ἀντιανταντικά, φιλοσερβικὰ ἢ ἀντισερβικά.

Τὸ ἀρχαιότερον καὶ πολυπληθέστερον ἀπὸ τὰ τρία ξενόφιλα κόμματα ἦτο τὸ *ρωσικόν*. Ὁ ἑλληνικὸς λαός, γαλουχηθεὶς ἐπὶ ἔτη μὲ τὸν θρῦλον τοῦ «Μόσκοβου μὲ τὸ σεφέρι», θρύλου ὅστις ἄλλωστε ἐλάμβανεν ἑκάστοτε σάρκα καὶ ὀστᾶ μὲ τοὺς ρωσοτουρκικοὺς πολέμους, συμπαθῶν πρὸς τὴν ὁμόδοξον φυλὴν καὶ τοὺς τσάρους μὲ τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα, πρῶτα τὸν Ἀλέξανδρον διὰ τὴν αἴγλην τῆς γοητείας του, καὶ ἔπειτα τὸν Νικόλαον μὲ τὴν ἐλπίδα τοῦ ἀγνώστου, ριφθεὶς ἐν ἀρχῇ εἰς τὸν ἀγῶνα καὶ κυβερνηθεὶς ἀργότερον ἀπὸ ἀνθρώπους ἀνατραφέντας εἰς τὸ ρωσικὸν περιβάλλον, τὸν Ὑψηλάντην καὶ τὸν Καποδίστριαν, γνωρίζων, τέλος, ἐγγύτερον ἀπὸ τὰς δύο ἄλλας δυνάμεις τὴν Ρωσίαν, ὅπου ἤνθουν μυριάδες Ἑλλήνων καὶ ὅπου ἐβλάστησεν ὁ ἱερὸς σπόρος τῆς Φιλικῆς, ἦτο φυσικὸν νὰ στραφῇ ψυχικῶς πρὸς τὴν Ρωσίαν. Ἡ ρίζα τοῦ αἰσθήματος αὐτοῦ ἦτο τόσον βαθεῖα, ὥστε σήμερον ἀκόμη, ὅπου ὑπάρχουν βέβαια ἀγγλόφιλοι, γαλλόφιλοι καὶ ρωσόφιλοι, ἀλλὰ χωρὶς πολιτικὴν ἔννοιαν, ἁπλῶς διότι ἔζησαν εἰς τὰς χώρας αὐτὰς ἢ διότι ἀγαποῦν τὰς μεθόδους των, συναντᾷ τις ἀνθρώπους διαπρεπεῖς, κατεχομένους ἀπὸ μίαν οἱονεὶ ἀταβιστικὴν ρωσοφιλίαν, ἀπὸ μίαν μυστικοπαθῆ πεποίθησιν, ὅτι διὰ τῆς ὀρθοδόξου Ρωσίας θὰ μεγαλουργήσῃ καὶ πάλιν ὁ Ἑλληνισμός, τελευταίους ὀπαδοὺς μιᾶς ψυχορραγούσης ὑπὸ τὸ πέλμα τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν γεγονότων τῶν τελευταίων ἐτῶν, πολιτικῆς θρησκείας. Τοῦ ρωσικοῦ κόμματος οἱ ἡγέται ἦσαν ὁ *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης* καὶ ὁ *Ἀνδρέας Μεταξᾶς*. Τὸ *ἀγγλικὸν* κόμμα εὗρε τὸν ἀρχηγόν του ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ *Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*. Ὁ ἀνήρ, ὀλιγώτερον ρωμαντικὸς καὶ περισσότερον ὀξύνους, διέβλεπε, δεκαετηρίδας πρὶν ἢ οὗτος ἐκσπάσῃ, τὸν πανσλαυϊστικὸν κίνδυνον. Ἀντελαμβάνετο ὅτι αἱ θωπεῖαι τῆς Ρωσίας πρὸς τοὺς μικροὺς της ὁμοδόξους δὲν ἦσαν πάντοτε ἀνιδιοτελεῖς. Ὅτι πρόμαχος ἀσφαλὴς καὶ φυσικὸς κατὰ τῶν Σλαύων ἦτο ἡ Ἀγγλία. Τὸ *γαλλικὸν* κόμμα, δημιουργηθὲν μετὰ τὰ ἄλλα δύο, ἔσχε στήριγμα ἰσχυρὸν τὰ ἐν Πελοποννήσῳ στρατεύματα τοῦ Μαιζῶνος. Ἀρχηγός του ἀνεδείχθη ὁ τρίτος κατὰ σειρὰν σημαίνων Ἕλλην πολιτικός, ὁ *Ἰωάννης Κωλέττης*. Τὸ γαλλικὸν κόμμα ἔλαβεν ἀρχὴν ὑποστάσεως διὰ τῆς ἀρνήσεως τοῦ Κωλέττη, μόνου μετὰ τοῦ Δ. Ὑψηλάντου (ὁ Κουντουριώτης δὲν ὑπέγραψε διὰ προσωπικοὺς λόγους), νὰ ὑπογράψῃ τὸ βαρυσήμαντον καὶ πολυθρύλητον ἔγγραφον τοῦ Ἰουλίου 1825, δι' οὗ «τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἔθετεν ἑκουσίως τὴν ἱερὰν παρακαταθήκην τῆς ἑαυτοῦ ἐλευθερίας, ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ πολιτικῆς ὑπάρξεως ὑπὸ τὴν μοναδικὴν ὑπεράσπισιν τῆς Μεγάλης Βρεττανίας». Ἡ πίεσις τῶν πραγμάτων ἦτο τοιαύτη, ὥστε προθύμως καὶ εἰλικρινῶς ὑπέγραψε καὶ ὁ ρωσόφιλος Κολοκοτρώνης. Καὶ ὅμως, ὑπερβολικοὶ εἰς τὴν αἰσιοδοξίαν ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀπαισιοδοξίαν οἱ Ἕλληνες, εὐθὺς ὡς ἐσημειώθη σειρὰ εὐτυχῶν γεγονότων, ὡς αἱ ναυτικαὶ ἐπιτυχίαι, ἡ ἀναζωπύρησις τῆς ἐπαναστάσεως ἐν Κρήτῃ, ποιά τις ἀμηχανία, εἰς ἣν εὑρέθη ὁ στρατὸς τοῦ Ἰμπραὴμ ὡς ἐκ τῆς δυσχερείας τῆς προσκομίσεως τροφῶν καὶ πολεμεφοδίων, ἡ ἄφιξις πολλῶν φιλελλήνων καὶ ἡ ἀναμενομένη ἔλευσις, προηγηθείσης τῆς φήμης του ὡς τρομεροῦ ναυτικοῦ, τοῦ ναυάρχου Κόχραν, τὸ εἰσρεῦσαν τέλος χρῆμα τοῦ ἀγγλικοῦ δανείου μετὰ πολεμεφοδίων καὶ λοιπῶν χρειωδῶν, ἐλησμόνησαν τὰς ἀγωνιώδεις ἡμέρας τοῦ Ἰουλίου καὶ κατηγόρησαν τὸν Μαυροκορδᾶτον ὡς ἐπιχειρήσαντα νὰ πωλήσῃ τὴν πατρίδα εἰς τοὺς Ἄγγλους. Εὑρίσκομεν ἐδῶ τὴν ἀπαρχὴν ἑνὸς συστήματος ποὺ δὲν θὰ ἐγκαταλείψῃ πλέον τὸν δημόσιον βίον μας—τῆς συνηθείας νὰ ἀλληλοκαλοῦνται προδόται οἱ ἐν τῇ πολιτικῇ ἀντίπαλοι.

Τὸν Ἰανουάριον 1828 ὁ παρὰ τῆς ἐθνοσυνελεύσεως τῆς Τροιζῆνος ὁρισθεὶς δι' ἑπτὰ ἔτη κυβερνήτης τῆς χώρας κατήρχετο εἰς Ἑλλάδα. Ἡ ἄφιξίς του εἶναι σταθμὸς ἱστορικὸς διὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πολιτικοῦ μας βίου. Ἡ ἐκ δευτερευόντων προσώπων τριμελὴς ἀντικυβερνητικὴ ἐπιτροπή, ἡ ὁποία, τὴν ἐπαύριον τῆς ἐκλογῆς τοῦ Καποδιστρίου ἀπὸ τὴν ἐθνοσυνέλευσιν τῆς Τροιζῆνος, εἶχεν ὁρισθῆ ὅπως κυβερνήσῃ τὴν χώραν μέχρι τῆς ἀφίξεώς του, τῷ παρέδωσε σκιὰν ἐξουσίας καὶ φάσμα κράτους, κατόπιν ἑπταετῶν ἀγώνων ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν. Ὁ γραμματεὺς (ὑπουργὸς) τῶν Ἐσωτερικῶν ἀνέφερεν ὅτι εἰς τὰ ἐναπομείναντα ἐλάχιστα νησίδια ἐθνικῆς κυριαρχίας, καὶ αὐτὰ ἐν μέρει μαστιζόμενα ὑπὸ τῆς πειρατείας, αἱ διοικητικαὶ ἀρχαὶ δὲν εἰσηκούοντο πλέον· ὁ γραμματεὺς τῶν Οἰκονομικῶν ἐδήλου ὅτι δὲν εἶχεν οὐδὲ ὀβολόν. χρέη ὅμως πολλά· ὁ γραμματεὺς τῆς Δικαιοσύνης καὶ τῆς Παιδείας ὅτι οὐδὲ ἓν σχολεῖον ὑπῆρχεν, ἓν δὲ μόνον δικαστήριον, τὸ τῶν λειῶν· στρατὸς δὲν ὑπῆρχεν, οὐδὲ πολεμεφόδια, ὡς ἐβεβαίουν οἱ γραμματεῖς Στρατιωτικῶν καὶ Ναυτικῶν. Γεωργία καὶ ἐμπόριον ἦσαν ἀνύπαρκτα. Καί, τέλος, ἀντὶ πάσης δημοσίας ἀσφαλείας, στίφη ἀτάκτων ἐλυμαίνοντο τὴν χώραν. Λεπτομερὴς ἀνάπτυξις τῶν ἀνωτέρω ἔχει τὴν θέσιν της εἰς γενικωτέραν ἐξιστόρησιν τῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἀλλ' ἦτο ἐνταῦθα ἀπαραίτητος ἡ μνεία των, ἵνα κατανοηθῇ ἡ ἀτμοσφαῖρα ἥτις προεκάλεσε, μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ κυβερνήτου, πρῶτον τὴν οἰκουμενικήν, ἵνα μεταχειρισθῶμεν μεταγενεστέραν ἔκφρασιν, καὶ εἶτα τὴν δικτατορίαν. Ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκουμενικῆς προηγήθη πραξικόπημα—τὸ πρῶτον σαφὲς πραξικόπημα κατὰ τῆς συντακτικῆς βουλήσεως τῶν ἐθνοσυνελεύσεων, ἥτις τυπικῶς τοὐλάχιστον ἐτηρεῖτο, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τὸ πολιτικὸν Σύνταγμα τοῦ 1827, τὸ δημοκρατικώτερον πάντων τῶν πολιτευμάτων τῆς Εὐρώπης (πρβλ *Ν. Ν. Σαριπόλου*, Ἑλληνικὸν Συνταγματικὸν Δίκαιον, τόμ. Α', ἔκδ 2α σελ. 23), καθιεροῦν τὴν κυριαρχίαν τοῦ λαοῦ, ἀνέθετε τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν εἰς βουλήν. Ἦτο φανερὸν ὅτι τοιοῦτο πολίτευμα, ὑπὸ τὰς συνθήκας ἐκείνας, ἦτο ἀδύνατον νὰ λειτουργήσῃ. Ὁ κυβερνήτης μετεχειρίσθη διὰ τὸ πραξικόπημά του αὐτὴν τὴν βουλήν, ἥτις ἀνέστειλε τὴν 18 Ἰανουαρίου 1828 τὴν ἰσχὺν τοῦ Συντάγματος, καὶ ἀντικαθίστα ἑαυτὴν διὰ τοῦ 27μελοῦς Πανελληνίου, τὸ ὁποῖον ἦτο μᾶλλον γνωμοδοτικὸν παρὰ νομοθετικὸν σῶμα, δεδομένου ὅτι τὸ βέτο διετήρει ὁ κυβερνήτης. Εἰς τὴν ἐνάσκησιν τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ἐβοηθεῖτο οὗτος ἀπὸ ἕνα γενικὸν γραμματέα τῆς ἐπικρατείας, εἶδος πανυπουργοῦ, καὶ ἀπὸ τὸ κληθὲν πολεμικὸν συμβούλιον, εἶδος ὑπουργικοῦ συμβουλίου μὲ στρατιωτικὴν χροιάν. Ὅλαι αἱ κεφαλαὶ τῆς πολιτικῆς, ὅλοι οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κομμάτων, ἐκλήθησαν νὰ λάβουν μέρος εἰς τὸ κυβερνητικὸν τοῦτο συγκρότημα, καὶ δι' αὐτὸ τὸ ἀπεκαλέσαμεν οἱονεὶ οἰκουμενικήν. Τὴν προεδρίαν τῶν τριῶν τμημάτων τοῦ Πανελληνίου ἀνέλαβον ὁ Γεώργιος Κουντουριώτης, ὁ Ἀνδρέας Ζαΐμης, ὁ Πετρόμπεης Μαυρομιχάλης. Ὁ Σπυρίδων Τρικούπης, συναρχηγὸς τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος, ἀνέλαβε τὴν γενικὴν γραμματείαν. Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος προσελήφθη ὡς σύμβουλος τοῦ κυβερνήτου, εἶδος καγκελλαρίου ἄνευ χαρτοφυλακίου. Ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης ὡρίσθη πρῶτος σύμβουλος ἐν τῷ πολεμικῷ συμβουλίῳ. Καὶ τέλος ὁ Ἰωάννης Κωλέττης ἐχρησιμοποιήθη εἰς ἀνωτέρας διοικητικὰς λειτουργίας εἰς τὰς ἐπαρχίας, πρῶτον εἰς τὰς Σπέτσας, ὅπου, ὡς ἔκτακτος ὑγειονόμος, περιέστειλε τὴν ἐνσκήψασαν ἐκεῖ ἐπιδημίαν πανώλους, κατόπιν εἰς τὴν Σάμον, ὅπου ἀποκατέστησε τὴν τάξιν. Ἵδρυσε σχολεῖα, κατεσκεύασε δρόμους, ἀπελθὼν μόνον ὅταν ἡ νῆσος ἔμεινεν ἔξω τῶν νεοχαραχθέντων συνόρων τοῦ κράτους. Ἤρχισε λοιπὸν τῷ 1828 ἐργασία περισυλλογῆς, ἀνασυγκροτήσεως, ἀναδιοργανώσεως, προόδου, τὴν ὁποίαν μόνον εἰς εὐαρίθμους περιόδους τοῦ πολιτικοῦ βίου τῆς Ἑλλάδος συναντᾷ τις. Ἡ χώρα ὠργανώθη τὸ πρῶτον διοικητικῶς κατὰ σύστημα ἑνιαῖον, διαιρεθεῖσα εἰς δεκατρεῖς διοικήσεις, Ἀργολίδος, Ἀχαΐας, Ἤλιδος, Ἄνω Μεσσηνίας, Κάτω Μεσσηνίας, Λακωνίας, Ἀρκαδίας, Βορείων Σποράδων (Σκιάθου, Σκοπέλου, Σκύρου, Ψαρῶν), Ἀνατολικῶν Σποράδων (Σάμου, Καλύμνου, Λέρου, Πάτμου, Ἰκαρίας), Δυτικῶν Σποράδων (Ὕδρας, Σπετσῶν, Πόρου, Αἰγίνης, Σαλαμῖνος), Βορείων Κυκλάδων (Σύρου, Σερίφου, Κύθνου, Κέω, Ἄνδρου, Τήνου, Μυκόνου), Κεντρικῶν Κυκλάδων (Νάξου, Πάρου, Ἴου, Σικίνου, Φολεγάνδρου, Μήλου, Κιμώλου, Σίφνου), Νοτίων Κυκλάδων (Θήρας, Ἀνάφης, Ἀστυπαλαίας, Κάσου, Καρπάθου). Ἐξοντώθη ἡ πειρατεία, ἐρρυθμίσθησαν τὰ τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, ὠργανώθησαν στρατός, στόλος, ἐπιμελητεία, δικαστήρια, ταχυδρομεῖα, ὀρφανοτροφεῖα, σχολεῖα, ναυπηγεῖα, ὑγειονομεῖα. Ἱδρύθη Τράπεζα, νομισματοκοπεῖον καὶ ἐξεδόθη δάνειον. Ἐθεμελιώθη ἡ νομοθεσία ἐπὶ τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἁρμενοπούλου, τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορικοῦ κώδικος καὶ ἑνὸς προχείρου ποινικοῦ νόμου. Τέλος ἐρρυθμίσθη ἡ ἐκλογὴ τῶν δημογερόντων ἐπὶ τὸ λαϊκώτερον, ἀπονεμηθέντος τοῦ δικαιώματος τοῦ ἐκλέγειν εἰς πάντας τοὺς συμπληρώσαντας τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας των Ἕλληνας, πρὸς μεγάλην βλάβην τοῦ κοτζαμπασισμοῦ.

Ἀλλ' εἰς τὸ πολιτικὸν πρόγραμμα τοῦ κυβερνήτου ἡ οἰκουμενικὴ δὲν ἦτο παρὰ τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς τὴν δικτατορίαν. Καὶ τὸ περίεργον εἶναι ὅτι εἰς ταύτην ἀνῆλθε διὰ τῆς συντακτικῆς ὁδοῦ. Εἰς τὰς ἐκλογὰς πρὸς ἀνάδειξιν τῆς Δ' ἐθνοσυνελεύσεως, τῷ 1829, περιώδευσεν ἀνὰ τὰς ἐπαρχίας καὶ μετεχειρίσθη τοὺς ὑπαλλήλους εἰς ἐπεμβάσεις ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς εὐταξίας. Ὁ αὐτόπτης καὶ θῦμα τῆς καταστάσεως ταύτης Σπυρίδων Τρικούπης γράφει σχετικῶς: «...ἐνήργησε διὰ τῶν ὑπαλλήλων του νὰ ὑποχρεωθῶσιν ἐγγράφως (οἱ πληρεξούσιοι παρὰ τῶν ἐντολέων ἵνα βαδίσωσιν ἐπὶ τῆς συνελεύσεως τὴν ὁδὸν αὐτοῦ (τοῦ κυβερνήτου...). Τοιαύτην ἐν γένει μεμπτὴν καὶ πρωτοφανῆ ἐν Ἑλλάδι ἀντιπροσωπείαν συνεκροτήθη ἡ ἐν Ἄργει δ' τῶν Ἑλλήνων συνέλευσις. Μέγας δὲ γογγυσμὸς ἐπῆλθεν ἕνεκα τούτου, καὶ ὁ εἷς τῶν δύο ἀντιπροσώπων τοῦ Μεσολογγίου ὁ πρώην γραμματεὺς τῆς ἐπικρατείας καὶ νῦν ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν (ὁ Τρικούπης ἐννοεῖ τὸν ἑαυτόν του), ἀπέρριψε τὴν τοιαύτην ἀντιπροσωπίαν, καὶ διὰ γραπτῆς μαρτυρίας τῶν ἐντολέων του ἀπέδειξε πρὸς τὸν κυβερνήτην, ὅτι παρὰ τὴν προαίρεσιν αὐτῶν καὶ κατ' ἐπίμονον ἀπαίτησιν τοῦ διοικητοῦ, ἐδόθη ἡ ἐντολὴ αὕτη· ἀλλ' οὐδεὶς τῶν ὑπὸ τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ὁμοφώνων πληρεξουσίων τὸν ἐμιμήθη» (Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἔκδ 3η, τ. Δ', σ 263—269). Εἶναι φανερὸν ὅτι τοιαύτη συνέλευσις θὰ παρεχώρει εἰς τὸν κυβερνήτην ὅ,τι οὗτος τῇ ἐζήτει. Οὕτω, πρῶτον ἐνομιμοποίησε, διὰ ψηφίσματος, τὸ πραξικόπημα τῆς 18 Ἰανουαρίου 1828. Δεύτερον ἀντικατέστησε τὸ 27μελὲς Πανελλήνιον μὲ μίαν 27μελῆ γερουσίαν, σῶμα συμβουλευτικόν, διοριζόμενον ἀπὸ τὸν κυβερνήτην. Ἀλλ' ἡ γερουσία δὲν εἶχε τὴν παλαιὰν οἰκουμενικότητα τοῦ Πανελληνίου. Τὴν παραίτησιν τοῦ Τρικούπη ἀπὸ πληρεξουσίου ἐπηκολούθησε παράλειψις τοῦ Μαυροκορδάτου κατὰ τὴν συγκρότησιν τῆς γερουσίας, καὶ ταύτην, παραίτησις τοῦ Κουντουριώτη καὶ τοῦ Μιαούλη ἀπὸ γερουσιαστῶν. Ὁ κυβερνήτης μετέπιπτεν εἰς ἀρχηγὸν πολιτικῆς μερίδος. Τὸ ἀγγλικὸν κόμμα ὠρθοῦτο ἀπέναντί του Εἰς τὴν δικτατορίαν ἀντετάσσετο ἡ ἀντίδρασις. Ἀλλὰ καὶ ὁ Κωλέττης μὲ τὸ γαλλικὸν κόμμα εὕρισκον στηρίγματα ἀντιπολιτευτικὰ εἰς τὸ κρατοῦν ἐν Εὐρώπῃ, κατόπιν τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1830, δημοκρατικὸν πνεῦμα. Ὁ κυβερνήτης ἐχαρακτηρίσθη τύραννος. Καὶ τέλος δύο τμήματα σημαντικὰ τῆς χώρας, ἡ ὀλιγαρχικὴ Ὕδρα καὶ ἡ πατριαρχικὴ Μάνη, εὕρισκον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐκδικηθοῦν διὰ τὴν ταπεινωτικὴν ἐξίσωσιν ἀπέναντι τῶν νόμων, εἰς ἣν τὰς εἶχεν ὑποβάλει ὁ κυβερνήτης. Ἡ δεξιὰ συνεμάχει πρὸς τὴν ἀριστεράν. Εἰσήρχετο δὲ εἰς τὸν ἀγῶνα καὶ νέος παλαιστής, ἡ δημοσιογραφία. Ὁ ἐκδιδόμενος ἐν Ὕδρᾳ «Ἀπόλλων» τοῦ Πολυζωΐδου βάλλει μύδρους κατὰ τοῦ κυβερνήτου. Ἀλλὰ καὶ ἄλλος παράγων τῆς πολιτικῆς ζωῆς ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον, ἡ συνωμοσία. Μυστικὴ ἑταιρεία, ὀνόματι «Ἡρακλῆς», διευθύνεται ἀπὸ ἀπόρρητον ἐπιτροπήν, ὀνόματι «Δεσμόν» Οἱ ἀντιπρέσβεις Ἀγγλίας καὶ Γαλλίας ἐργάζονται ἀναφανδὸν κατὰ τοῦ κυβερνήτου. Οἱ Μαυρομιχαλαῖοι ὑψώνουν στασιαστικὴν σημαίαν μὲ ἀπεικόνισιν τοῦ Λεωνίδου. Στασιάζει καὶ τμῆμα τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος μὲ τὸν Τσάμην Καρατάσσον. Ὁ Μιαούλης πυρπολεῖ τὴν «Ἑλλάδα». Εἰς τὴν Ὕδραν σχηματίζεται ἀντικυβέρνησις καὶ συγκαλεῖ ἐθνοσυνέλευσιν. Ἡ προσπάθεια πρὸς ἐξεύρεσιν τυραννοκτόνων φθάνει μέχρι τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντου, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ ὑπερηφάνως: «Ἐὰν ὁ Καποδίστριας ἦτο τύραννος δὲν ἤθελα μισθώσει φονεῖς, ἐγὼ αὐτὸς θὰ τὸν ἐφόνευα». Μόνος πισιὸς εἰς τὴν κυβέρνησιν ὁ Κανάρης, ἀδυνατεῖ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὰ πάντα. Καὶ τέλος ἡ τραγῳδία τῆς 27ης Σεπτεμβρίου 1831, τὸ πρῶτον πολιτικὸν ἔγκλημα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δημοσίου μας βίου, κορυφώνει τὴν ἀνωμαλίαν. Ἡ ψυχραιμία τοῦ Κωλέττη σῴζει πρὸς στιγμὴν τὴν κατάστασιν ἀπὸ κινδύνου βεβαίας ἀναρχίας. Τῇ ἐπεμβάσει του παρὰ τῇ γερουσίᾳ συνιστᾶται προσωρινὴ κυβερνητικὴ ἐπιτροπὴ ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, τοῦ ἀπόντος Κολοκοτρώνη καὶ τοῦ Αὐγουστίνου Καποδίστρια, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ τελευταίου. Ἡ πολιτικὴ νοημοσύνη τοῦ Κωλέττη

Digitized by Google

τὸν ὠθεῖ νὰ κηρυχθῇ ὑπὲρ συμφιλιώσεως μὲ τοὺς ἐν Ὕδρᾳ. Ἀλλ' ἡ συνελθοῦσα ἐν Ἄργει Ε' ἐθνοσυνέλευσις εἶναι ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν περὶ τὸν Κολοκοτρώνην ρωσ φίλων καὶ ἐκλέγει την 8 Δεκεμβρίου 831 τὸν Αὐγουστῖνον ὁριστικὸν πρόεδρον τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ὁ Κωλέττηρίπτει τὸν κύβον καὶ γίνεται ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπάλου μερίδος. 60 πληρεξούσιοι τῆς ἐθνοσυνελεύσεως ἀποχωροῦν εἰς Κόρινθον καὶ ἐκλέγουν προσωρινὴν κυβέρνησιν ἐκ τοῦ Κωλέττη, τοῦ Κουντουριώτη καὶ τοῦ Ζαΐμη, μὲ γενικὸν γραμματέα τὸν Μαυροκορδᾶτον. Η ἀπὸ Ὕδρας ἀντίδρασις λαμβάνει οὕτω πληρεστέραν πολιτειακὴν μορφήν Ἀκόμη μίαν φορὰν ἔχομεν δύο κυβερνήσεις, τοῦ Ναυπλίου καὶ τῶν Μεγάρων, ὅπου συγκεντροῦνται οἱ τῆς Ὕδρας καὶ οἱ τῆς Κορίνθου. καὶ ὅπου συγκαλεῖται ἡ ἀντεθνοσυνέλευσις Οἱ ἐν Ναυπλίῳ ἑτοιμάζονται νὰ ἐκστρατεύσουν κατὰ τῶν ἐν Μεγάροις. Αἱ Δυνάμεις ἀντιλαμβάνονται, ἔστω καὶ τὴν δωδεκάτην ὥραν, τὰ οἰκτρὰ ἀποτελέσματα τῆς πολιτικῆς των. Ἐρίζουσαι περὶ ἐπικρατήσεως ἐν Ἑλλάδι, τὴν βλέπουν τώρα εἰς τὸ χεῖλος τῆς ἀβύσσου. Οἱ ἀντιπρέσβεις λαμβάνουν ὁδηγίας νὰ μὴ ἀναμιχθοῦν ἐφεξῆς εἰς τὰς ἐσωτερικὰς διαμάχας. Ἐκλείπει οὕτω μία σημαντικὴ ἀφορμὴ διαταραχῆς. Ἐξ ἄλλου οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν δύο μερίδων, ὁ Κολοκοτρώνης καὶ ὁ Κωλέττης. εἶναι ἄνδρες σώφρονες καὶ ὑποχωρητικοί. Γίνονται προσπάθειαι συνδιαλλαγῆς, συναντῶνται καὶ ἀπεσταλμένοι τῶν δύο μερίδων. Ἀλλ' ὁ στερούμενος πάσης πολιτικῆς κρίσεως Αὐγουστῖνος. ἐπιμένων νὰ συντρίψῃ τοὺς ἐν Μεγάροις, ματαιώνει μὲ τὴν ἰσχυρογνωμοσύνην του τὴν συνδιαλλαγήν. Ὁ Κωλέττης προσπαθεῖ ν' ἀποφύγῃ πάσῃ θυσίᾳ τὰς ἐχθροπραξίας μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ἐκλεγέντος Ὄθωνος. Ἐπὶ τέλους ἐξαναγκάζεται ὁ Αὐγουστῖνος εἰς παραίτησιν, τὴν 28 Μαρτίου 1832, καὶ ἐγκαταλείπει την Ελλάδα. Ἡ συνεννόησις τῶν δύο μερίδων καθίσταται τότε εὐκολωτέρα. Κολοκοτρώνης καὶ Κωλέττης σχηματίζουν κοινὴν κυβερνησιν, εἰς ἣν προσλαμβάνονται καὶ ὁ Ζαΐμης καὶ ὁ Μεταξᾶς. Ἀλλ' ἡ αἰθρία δὲν διαρκεῖ πολύ. Οἱ *ἄτακτοι*, χολωμένοι διότι δὲν ἠρωτήθησαν κατὰ τὴν συγκρότησιν τῆς κυβρνησεως, ἀπαιτοῦντες μισθοὺς τοὺς ὁποίους ἠδυνάτει νὰ καταβάλῃ αὕτη, καθίστανται ἀπειλητικοί. Ὁ Κωλέττης προτείνει νὰ ἐξασθενηθοῦν τὰ στίφη, διασπειρόμενα ἀνὰ τὴν Πελοπόννησον. Ὁ Κολοκοτρώνης δὲν στέργει νὰ γίνῃ ἡ Πελοπόννησος θέατρον λεηλασιῶν. Ἡ διαφωνία καθίσταται ὀξεία. Αναγεννῶνται μικρον κατὰ μικρὸν καὶ αἱ ἐπεμβάσεις τῶν ἀντιπρέσβεων. Συμβαίνει δὲ καὶ τὸ ἑξῆς: ὅπως μέχρι τοῦδε ἀγγλικὸν καὶ γαλλικὸν κόμμα ἦσαν ἡνωμένα κατὰ τῆς ἰσχύος τοῦ Καποδίστρια, οὕτω ἤδη, πρὸ τῆς ἀναδείξεως τοῦ Κωλέττη. ἑνοῦνται ἀγγλικὸν καὶ ρωσικὸν κόμμα. Ὁ Κωλέττης ἀναγκάζεται νὰ στηριχθῇ ὁλονὲν περισσότερον ἐπὶ τῶν Γάλλων. Κατηγορεῖται καὶ αὐτὸς ὡς προδότης, ὅπως ἄλλοτε ὁ Μαυροκορδᾶτος, ἐνῷ ὁ Κολοκοτρώνης ἀποσύρεται εἰς τὸ φέουδόν του. Ἐν τῷ μεταξὺ εἰς τὸ Ἄργος συγκροτεῖται ἐθνοσυνέλευσις. Ἐξαλείφουσα ὡς καὶ τὴν ἀνάμνησιν τῆς Ε' ἐθνοσυνελεύσεως, ὀνομάζει ἑαυτὴν «Δ' κατὰ συνέχειαν». Ὁ Κολοκοτρώνης ὄχι μόνον δὲν προσέρχεται, ἀλλὰ καὶ ἐκδίδει προκήρυξιν. δι' ἧς κηρύσσονται παράνομοι καὶ ἄκυροι ἡ κυβέρνησις καὶ ἡ ἐθνοσυνέλευσις, ἡ ὁποία εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ μεταβῆ εἰς Ναύπλιον, ὅπου ἤδρευε καὶ ἡ κυβέρνησις. Μέγα μέρος τῆς Πελοποννησου τάσσεται μὲ τὸν Κολοκοτρώνην. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἐκρήγνυται καὶ πάλιν. Οἱ Γάλλοι ἐπεμβαίνουν ἐνεργῶς. Ἐρεθίζουν ἀψυχολογήτως τὸν ἑλληνικὸν πληθυσμόν, τουφεκίζουν ἄνευ λόγου Ἕλληνα ἀξιωματικὸν καί, τέλος, ἐξ ἀφορμῆς συμπλοκῆς τινος καὶ φόνου τριῶν Γάλλων στρατιωτῶν, σφαζουν 150 κατοίκους τοῦ Ἄργους, ἀόπλους καὶ γυναικόπαιδα. Τὸ αἷμα τῶν ἀθῴων αὐτῶν σῴζει ἀπὸ ἄλλας αἱματοχυσίας. Ἡ ἀγανάκτησις τῶν Ἑλλήνων εἶναι γενική. ἀδιακρίτως κομματος. Ὁ Κολοκοτρώνης ἐνισχύεται αὐτομάτως, συμβολίζει ἀκόμη μιαν φορὰν τὸν ἐγχώριον παράγοντα. Ἡ ἰσχύς του εἶναι ἤδη τοιαύτη, ὥστε δύναται εὐχερῶς νὰ ἀνατρέψῃ τὴν κυβέρνησιν. Δὲν τὸ πράττει ἐν τούτοις, μὴ ἐπιθυμῶν νὰ κληρονομήσῃ καὶ τὰ ἄλυτα προβλήματα, πρὸς τὰ ὁποῖα αὐτη παλαίει, ἀλλ' οὐσιαστικῶς εἶναι κύριος τῆς καταστάσεως. Περὶ τὴν τριάδα Κωλέττη—Ζαΐμη—Μεταξᾶ δὲν μένουν παρὰ Γάλλοι. Σιωπηρά τις ἀνακωχὴ ἐπικρατεῖ, καθ' ἣν παραμένει ἡ τριὰς ὡς θεωρητικὴ κυβέρνησις, παραμένει ὅμως καὶ ὁ Κολοκοτρώνης ἄρχων οὐσιαστικῶς ἐπὶ τοῦ πλείστου τῆς χώρας. Ἡ συνέλευσις εἶχεν ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου διακόψει τὰς ἐργασίας της, ἀφοῦ εἰς μάτην ἐπεχείρησε νὰ ψηφίσῃ μοναρχικὸν Σύνταγμα, ἔργον εἰς ὃ τὴν ἐσταμάτησε διακοίνωσις τῶν Δυνάμεων (πρώτη, τόσον ἐπίσημος, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τελευταία ἐπέμβασις τῶν Δυνάμεων εἰς τὰ τῆς ἐσωτερικῆς μας πολιτικῆς), λέγουσα ὅτι «συνταγματικὴ ἐξουσία μόνον τῇ συνδρομῇ τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ πλέον».

Οὕτω παρῆλθον ἐν σχετικῇ γαλήνῃ αἱ τελευταῖαι ἑβδομάδες πρὶν ἢ διὰ τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὄθωνος, τὰς ἀρχὰς τοῦ 1833, ἐγκαθιδρυθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ σύστημα μιᾶς ἀπολυταρχίας, ἡ ὁποία οὔτε ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς δικτατωρίας τοῦ Καποδίστρια δὲν ἦτο τοσον πλήρης.

Κατὰ τὴν δεκαετῆ διάρκειαν τῆς ἀπολυταρχίας ταύτης θὰ ἐφαντάζετό τις ὅτι κόμματα δὲν θὰ ὑπῆρχον. Τὰ τρία κόμματα διετηρήθησαν ἐν τούτοις κατ' ἀρχὰς καὶ ἀνέζησαν βραδύτερον, καὶ οἱ ἀγῶνές των, καίτοι δὲν εἶχον πλέον ὡς στάδιον οὔτε συνελεύσεις, οὔτε ἐμφυλίους περιπλοκάς, παρέμειναν διάχυτοι εἰς τὸν δημόσιον βίον τῆς χώρας καὶ ἔλαβον ἀκόμη σαφέστερον παρὰ μέχρι τοῦδε, ἀφοῦ ἐξέλιπον αἱ δυναιότητες ἀπολύτου προσωπικῆς ἐπικρατήσεως, τὴν μορφὴν ἑνὸς ἀνταγωνισμοῦ ἐπιρροῶν. Ὀλίγοι μῆνες εἶχον παρέλθει ἀπὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ νεαροῦ βασιλέως, ὅταν ἐξερράγη ἓν ἀπὸ τὰ συγκλονιστικώτερα γεγονότα τῆς πολιτικῆς μας ἱστορίας, ἡ σύλληψις καὶ ἡ δίκη τοῦ Κολοκοτρώνη, κατηγορουμένου ἐπὶ συνωμοσίᾳ τῇ συνεργείᾳ τῆς ρωσικῆς πρεσβείας. Ἡ ἀντιβασιλεία ἐφαντασθη ὅτι πλήττουσα σκληρῶς τὸν ἡγέτην τοῦ ρωσικοῦ κόμματος, θὰ κατέπνιγε πᾶσαν ἀντιθετον πρὸς τὰ συστήματά της πολιτικὴν κίνησιν. Δὲν ἔκαμε παρὰ νὰ ἐργασθῇ διὰ τὰ ἄλλα κόμματα. Ὁ Σπυρίδων Τρικούπης, πρῶτος πρωθυπουργὸς μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Ὄθωνος, καίτοι ἀγγλόφιλος, παρῃτήθη, μὴ ἀνεχόμενος τὸ ἀνοσιούργημα. Μαυροκορδᾶτος καὶ Κωλέττης ἀνῆλθον εἰς τὴν ἐξουσίαν. Ὁ τύπος ἐφιμώθη διὰ τριῶν διαταγμάτων. Καὶ ὅταν ὁ Γέρος τοῦ Μοριᾶ κατεδικάσθη εἰς θάνατον, ὁ Μαυροκορδᾶτος ἐζήτησε νὰ ἀνασταλῇ ἡ ἐκτέλεσις, ἀλλ' ὁ Κωλέττης καὶ οἱ περισσότεροι ὑπουργοὶ ἀπήτουν νὰ λάβῃ χώραν ἀμέσως. Εἰς τοὺς ἀγῶνας τῶν ξενικῶν ἐπιρροῶν λαμβάνουν μέρος καὶ οἱ ἀντιβασιλεῖς.

Τῷ 1835 ὁ Ὄθων ἀναλαμβάνει αὐτοπροσώπως τὴν ἐξουσίαν. Ἡ πρώτη του πρᾶξις εἶναι νὰ ἀναθέσῃ τὴν κυβέρνησιν εἰς τὸν Ἄρμανσπεργ. Ὁ Τρικούπης, ὁ Μεταξᾶς, ὁ Μαυροκορδᾶτος εἶχον διαδοχικῶς σταλῆ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ὡς πρέσβεις. Αποστέλλεται εἰς Παρισίους καὶ ὁ τελευταῖος ἐναπομείνας, ὁ Κωλέττης Ἐπὶ ἓξ ὅλα ἔτη μέχρι τοῦ 1841, τὰ κόμματα διατελοῦν ἐν ληθάργῳ. Ἡ ἑξαετία αὐτὴ εἶναι ἡ κεντρικὴ ἐποχή, ἡ ἄκρατος μορφὴ τῆς ἀπολυταρχίας. Ἀλλ' ὅπως δύο ἔτη μετὰ τὸ 1833 ἔζησαν μὲ τὴν κεκτημένην των ταχύτητα τὰ τρία κόμματα, οὕτω καὶ δύο ἔτη πρὸ τοῦ 1843 ἀνέζησαν προαγγέλλοντα τὸν πολιτικὸν ὀργασμόν, ἐξ οὗ ἐβλάστησεν ἡ τρίτη Σεπτεμβρίου.

Τῷ 1841, ἀγγλικῇ ἐπιδράσει, κατέρχεται εἰς Ἑλλάδα καὶ ἀναλαμβάνει τὴν πρωθυπουργίαν ὁ Μαυροκορδᾶτος. Εἰς τὸ ἀγγλόφιλον ὑπουργεῖον του περιλαμβάνει καὶ ἕνα ρωσόφιλον, τὸν Μεταξᾶν, καὶ ἕνα γαλλόφιλον, τὸν Χρηστίδην. Δι' αὐτὸ ὅταν, μετ' ὀλίγους μῆνας, ἀποκαρδιωθεὶς ἀπὸ τὰς δυσκολίας, ἐν τῷ μέσῳ τῶν ὁποίων ἐπάλαιε, ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ. καὶ ὁ Ὄθων ἀνέλαβε καὶ πάλιν, ὡς ἄλλος Λουδοβῖκος ΙΔ', τὴν ἄμεσον ἐξουσίαν, ἡ μεγάλη πλέον πλειονότης τοῦ πολιτικοῦ κόσμου διατίθεται δυσμενῶς κατὰ τοῦ βασιλέως. Ὁ Μαυροκορδᾶτος στέλλεται πρέσβυς εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλ' οἱ ἀγγλόφιλοι συσπειροῦνται περὶ τὸν Λόντον καὶ συμπράττουν μὲ τοὺς ρωσοφίλους τοῦ Μεταξᾶ. Τὰ δύο μεγαλύτερα κόμματα θὰ μετάσχουν τῆς συνωμοσίας καὶ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Καλλέργη.

Τὴν 3ην Σεπτεμβρίου 1843, γενέθλιον ἡμέραν τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος, σχηματίζεται τὸ ὑπουργεῖον τῶν νικητῶν, τοῦ Μεταξᾶ, τῇ συμπράξει τοῦ Λόντου. Ἀλλὰ τὸ γαλλικὸν κόμμα, μετασχὸν τελευταῖον εἰς τὸν ἀγῶνα πρὸς ἀπόκτησιν Συντάγματος, ἔχει τὸν ζῆλον τοῦ νεοφωτίστου καί, μικρὸν κατὰ μικρόν, ἐπιβάλλεται. Ἔχον ἐπὶ κεφαλῆς ἄνδρα δαιμόνιον, τὸν Κωλέττην, ἀποκτᾷ καὶ τὸν ἥρωα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὸν Καλλέργην. Ὁ Μαυροκορδᾶτος, ἐξ ἄλλου, ἐπανέρχεται ἐπὶ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς. Τὸ ρωσόφιλον ὑπουργεῖον κλονίζεται, πίπτει, καὶ σχηματίζεται τὴν 30 Μαρτίου 1844 τὸ πρῶτον συνταγματικὸν ὑπουργεῖον Μαυροκορδάτου. Ἡ ζωή του ὑπῆρξε βραχεῖα. Ἐπεκράτησεν ἐν τέλει ὁ Κωλέττης καί, ἐν τῇ πολιτικῇ του εὐστροφίᾳ, προσέλαβε σύμμαχον τὸν Μεταξᾶν. Αἱ πρῶται ἐκλογαὶ τοῦ βασιλείου, παρὰ τὴν ἐπαγγελίαν ὅτι θὰ ἐγίνοντο ἀνόθευτοι, ὑπῆρξαν φαινόμενον κυβερνητικῆς βίας. Τὸ ἀγγλικὸν κόμμα συνετρίβη καί, ὑπὸ τὴν προσωπίδα τῆς συμμαχικῆς κυβερνήσεως, κατέστη παντοδύναμος ὁ Κωλέττης. Τρία καὶ πλέον ἔτη διήρκεσεν ἡ πρωθυπουργία του. μέχρι τῆς ἡμέρας τοῦ θανάτου του. Ρεκόρ, μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, διαρκείας ἐν τῇ ἐξουσίᾳ. ὅπερ, μέχρι τῆς σήμερον, κατέρριψαν ἐκ τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν, μόνον ὁ Τρικούπης δίς, ὁ Θεοτόκης ἅπαξ καὶ ὁ Βενιζελος τρίς.

Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ κάμωμεν σύντομον μνείαν, ἐν τῇ ἐξιστορήσει τοῦ πολιτικοῦ μας βίου, καὶ μιᾶς ἔριδος ἀτυχοῦς καὶ βαθείας, ἥτις ἐσημειώθη κατὰ τὴν συνέλευσιν τοῦ 1843 καὶ ἥτις ἐπέπρωτο μετὰ ὀγδοήκοντα ἔτη νὰ εὕρῃ τὴν ἀπήχησίν της εἰς τὸν ἀνταγωνισμὸν μεταξὺ γηγενῶν καὶ προσφύγων: τῆς διαιρέσεως τῶν Ἑλλήνων εἰς *αὐτόχθονας* καὶ *ἑτερόχθονας*. Ἡ ἀψυχολόγητος καὶ ἐθνοκτόνος σχετικὴ πρότασις, ἥτις ἀπέκλειε πάντα μὴ ἐκ τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος ὁμογενῆ, ἤτοι τὰ 4/5 τότε τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπὸ τὴν πολιτικὴν ζωὴν τοῦ τόπου, ἐγένετο δεκτή. ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ στενῶς τοπικοῦ πνεύματος τῆς μάζης τῶν πληρεξουσίων, παρὰ τὸν ἀπέλπιδα ἀγῶνα τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν, τοῦ Μαυροκορδάτου, τοῦ Κωλέττη, τοῦ Μεταξᾶ. Τοιαύτη διάταξις, ὡς ἦτο ἑπόμενον, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ πολύ. Ἀλλ' ἐπλήγωσε ψυχὰς καὶ συνέτριψεν ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἄνδρας, οἱ ὁποῖοι, πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν, εἶχον προσφέρει τὸ αἷμά των εἰς τὸν Ἀγῶνα.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κωλέττη, ἡ πρὸς τὸν Μαυροκορδᾶτον δυσπιστία τοῦ Ὄθωνος τὸν ὠθεῖ εἰς μίαν σειρὰν κυβερνήσεων ἐξ ἀνδρῶν τῆς προσωπικῆς του ἐμπιστοσύνης, Τζαβέλλα, Κουντουριώτη. Κανάρη, Κριεζῆ. Ἀπὸ τοῦ 1847 μέχρι τοῦ 1854 δὲν λειτουργεῖ ἡ κρατικὴ μηχανὴ κατ' ὀρθόδοξον κοινοβουλευτικὸν τρόπον. Ἀλλ' εἶναι πρὸς τιμὴν τοῦ παραγκωνισθέντος πολιτικοῦ κοσμου ὅτι, ὅταν, τῷ 1849—1850, ἐκρήγνυται τὸ ἐπεισόδιον Πατσίφικο καὶ λαμβάνῃ χώραν ὁ πρῶτος κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἀποκλεισμός, ὑπὸ τῶν Ἄγγλων, ὅλοι, καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος, ὁ Μαυροκορδᾶτος καὶ ὁ Τρικούπης, συσπειροῦνται περὶ τὸν βασιλέα καὶ τὴν κυβερνησιν. Τῷ 1850 οἱ πολιτικοὶ ἀρχηγοὶ ἀποστέλλονται καὶ πάλιν ὡς πρέσβεις, ὁ Μαυροκορδᾶτος εἰς Παρισίους, ὁ Τρικούπης εἰς Λονδῖνον, ὁ Μεταξᾶς εἰς Κωνσταντινούπολιν. Οἱ δύο τελευταῖοι δὲν θὰ ἐπανέλθουν πλέον ἐπὶ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς. Ὁ Μαυροκορδᾶτος θὰ κληθῇ τῷ 1857 νὰ παράσχῃ τὴν τελευταίαν του ὑπηρεσίαν εἰς τὸν τόπον, νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν ἀγγλογαλλικὴν κατοχήν.

Ἡ ξενικὴ κατοχὴ φέρει τὸ τελικὸν πλῆγμα εἰς τὰ τρία κόμματα, τὰ ὁποῖα ἐπὶ τριάκοντα περίπου ἔτη ἐκυριάρχησαν τοῦ πολιτικοῦ βίου τῆς Ἑλλάδος. Οἱ Ἕλληνες ἀντιλαμβάνονται πλέον σαφῶς τὸ ὀλέθριον τῶν ξένων ἐπιρροῶν. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοτιμία χαλυβδώνει τὴν ἑλληνικὴν αὐτοτέλειαν. Μετὰ τὴν κατοχὴν δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἀγγλικοῦ καὶ γαλλικοῦ κόμματος. Τὸ ρωσικόν, ὅπως πρῶτον ἐγεννήθη, οὕτω καὶ ἐπιζῇ τῶν ἄλλων, ἀλλὰ πληγώνεται καὶ αὐτὸ καιρίως μετὰ τὴν ἧτταν τῆς Ρωσίας. Τὴν 23 Σεπτεμβρίου 1855, μὲ τὴν παραίτησιν τῆς τελευταίας κυβερνήσεως Μαυροκορδάτου καὶ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Βούλγαρη, μὲ ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν τὸν Κουμουνδοῦρον, ἀποθνήσκει μία ἐποχὴ τῆς πολιτικῆς μας ἱστορίας καὶ γεννᾶται μία ἄλλη. Ἡ μεταπολίτευσις τοῦ 1862—1863 θὰ βασισθῇ ἐπὶ νέας καταστάσεως πολιτικῶν κομμάτων, ἡ ὁποία θὰ διαρκέσῃ περὶ τὰ εἴκοσιν ἔτη.

4. Τὰ πέντε παλαιὰ κόμματα. Ἂν ἐπιχειρήσωμεν μίαν χρονικὴν κατάταξιν τῶν πέντε κομμάτων τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς Β' Δυναστείας, θὰ τὰ διαιρέσωμεν εἰς δύο: τὸ κόμμα τοῦ *Βούλγαρη*, δρῶν μίαν ἤδη δεκαετίαν περίπου πρὸ τῶν ἄλλων, καὶ τὰ τέσσαρα ἄλλα, ἱδρυόμενα μὲ τὴν μεταπολίτευσιν καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν πρώτην βουλήν. Ἂν πάλιν τὰ ὑποβάλωμεν εἰς κάποιαν ἱεραρχίαν, ἀπὸ ἀπόψεως πολιτικῆς ἰσχύος καὶ διατηρήσεως τῆς ἐξουσίας, θὰ διακρίνωμεν τρία μεγάλα κόμματα, *Βούλγαρη*, *Κουμουνδούρου* καὶ *Δεληγεώργη*, καὶ δύο μικροτέρας ὁμάδας, *Ζαΐμη* καὶ *Ρούφου*. Ἂν τέλος τὰ συγκρίνωμεν τοπικῶς, θὰ εὕρωμεν ἀπέναντι τῶν τριῶν ἐκλιπόντων ἀρχηγῶν, τοῦ Ἑπτανησίου Μεταξᾶ, τοῦ Φαναριώτου Μαυροκορδάτου καὶ τοῦ Ἠπειρώτου Κωλέττη, τρεῖς Πελοποννησίους, τὸν Κουμουνδοῦρον, τὸν Ζαΐμην καὶ τὸν Ροῦφον, ἕνα Στερεοελλαδίτην, τὸν Δεληγεώργην καὶ ἕνα Ὑδραῖον, τὸν Βούλγαρην. Αἱ δύο μικραὶ ὁμάδες δὲν μένουν πολὺ ἐπὶ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς. Ἀπὸ τὰ τρία μεγάλα κόμματα πρῶτον ἐκλείπει τὸ κόμμα τοῦ Βούλγαρη μὲ τὴν πολιτικήν του συντριβήν, τῷ 1875, ἣν ἠκολούθησε μετὰ δύο ἔτη ὁ θάνατος τοῦ ἀρχηγοῦ του. Κατόπιν σβήνει μὲ τὸν πρόωρον θάνατον τοῦ ἀρχηγοῦ του, τῷ 1879 τὸ κόμμα τοῦ Δεληγεώργη. Καὶ τελευταῖος ἀποθνήσκει τῷ 1883 ὁ Κουμουνδοῦρος. Ἀλλ' ἤδη ἔχει ἀνατείλει, ἀπὸ δεκαετίας καὶ πλέον, νέος ἀστήρ, ὁ *Χαρίλαος Τρικούπης*, υἱὸς τοῦ Σπυρίδωνος. Οἱ πλεῖστοι τῶν ὀπαδῶν τοῦ Βούλγαρη, τοῦ Δεληγεώργη, τοῦ Ζαΐμη, συντάσσονται μὲ αὐτόν. Ἀντίπαλός του θὰ εἶναι ὁ ἄλλοτε σύμμαχος τοῦ Κουμουνδούρου Δηλιγιάννης.

Οὕτω χαράσσεται ἐν ὀλίγαις λέξεσιν ἡ γένεσις καὶ ἡ παρακμὴ τῶν κομμάτων τοῦ 1863—1883. Σύντομος σκιαγράφησις τῶν ἀρχηγῶν τῶν τριῶν μεγαλυτέρων ἐξ αὐτῶν μᾶς πείθει ὅτι εὑρισκόμεθα πρὸ φυσιογνωμιῶν ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ὁ Δημήτριος Βούλγαρης, υἱὸς τοῦ μπὰς-κοτσάμπαση Γεωργίου, τὸν ὁποῖον εἴδομεν ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος, πολιτεύεται ἤδη ὡς κοινοτάρχης εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδα ἀπὸ ἡλικίας 17 ἐτῶν, πρὶν ἀκόμη ἐκραγῇ ἡ Ἐπανάστασις. Ὁ Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος λαμβάνει μέρος, 26ετής, εἰς τὴν κρητικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1840. Ὁ Ἐπαμεινώνδας Δεληγεώργης, ἀρχηγὸς τῆς «χρυσῆς νεολαίας», μετέχει, 32ετής, τῆς ἀντιβασιλικῆς συνωμοσίας τοῦ 1861.

Digitized by Google

Κατετάξαμεν τὰ κόμματα κατὰ διαφόρους τρόπους, χωρὶς οὐδὲν νὰ εἴπωμεν περὶ τῆς βαθυτέρας ἐννοίας τῶν μεταξύ των διαιρέσεων. Ἀλλὰ μήπως ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τοιαύτη οὐσιαστικὴ διαφορά; Τῆς αὐτῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς προελεύσεως οἱ ἀρχηγοί, τῆς αὐτῆς συνθέσεως οἱ ὀπαδοί. Δυσκολεύεταί τις νὰ ἀνεύρῃ ἄλλας ἐπωνυμίας τῶν τότε κομμάτων, ἐκτὸς ἀπὸ τὰς ἐκ τοῦ ὀνόματος τῶν ἀρχηγῶν των. Μόνον τοῦ Θρασυβούλου Ζαΐμη, υἱοῦ τοῦ Ἀνδρέου, πατρὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἡ ὁμὰς χαρακτηρίζεται, σύμφωνα πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς οἰκογενείας, «συντηρητική».

Ὅλων τῶν ἀρχηγῶν ἡ ἀρχὴ τοῦ πολιτικοῦ σταδίου κοινὸν ἔχει γνώρισμα τὴν ἀντίδρασιν κατὰ τῆς Α΄ δυναστείας. Ὁ Βούλγαρης, κατὰ τὴν πρωθυπουργίαν του τοῦ 1855—1857, μετὰ τὴν πολυετῆ αὐτοπρόσωπον ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἐνάσκησιν τῆς ἐξουσίας, προσπαθεῖ νὰ τὸν πείσῃ νὰ μὴ ἐπανέλθῃ εἰς ταύτην, νὰ περιορισθῇ εἰς τὰ αὐστηρῶς ὑπὸ τοῦ Συντάγματος ὁριζόμενα καθήκοντά του. Ὁ Ὄθων ὑποτάσσεται ἐν ὅσῳ διαρκεῖ ἡ κατοχή. Ἐπεμβαίνει εἶτα καὶ πάλιν, καὶ ὁ Βούλγαρης παραιτεῖται, πολέμιος πλέον τοῦ στέμματος. Αἱ βασιλικαὶ κυβερνήσεις, Ἀθανασίου Μιαούλη, Γενναίου Κολοκοτρώνη, θὰ διαρκέσουν μέχρι τῆς μεταπολιτεύσεως. Ἀλλ' εἰς τὸν Βούλγαρην, εἰς τοὺς ἀναφαινομένους νέους ἡγέτας τῆς ἀντιβασιλικῆς κινήσεως, τὸν Δεληγεώργην, τὸν Ζαΐμην, τὸν Ροῦφον, ἐπιπροστίθεται, πολύτιμος κορωνίς, ὁ Κωνσταντῖνος Κανάρης. Ὁ γηραιὸς πυρπολητής, ὁ πιστὸς ἄλλοτε τοῦ Καποδίστρια καὶ τοῦ Ὄθωνος συνεργάτης, ρίπτει εἰς τὸν ἀγῶνα τὸ βάρος τοῦ κύρους του.

Ἡ κατάστασις ὑπενθυμίζει παλαιότερα προεόρτια ἀνατροπῶν. Ὅπως τῷ 1832 ὁ Κωλέττης μένει μόνος μὲ τοὺς Γάλλους του, οὕτω καὶ τῷ 1862 ὁ Ὄθων μένει μόνος μὲ τοὺς αὐλικούς του. Αἱ ἐπαρχίαι, ὅπου ἐργάζονται οἱ ἀρχηγοί, ὁ Δεληγεώργης εἰς τὸ Μεσολόγγι, ὁ Ζαΐμης εἰς τὰ Καλάβρυτα, ὁ Ροῦφος εἰς τὰς Πάτρας, βράζουν, οἱ πολῖται ἑνοῦνται ψυχικῶς μὲ τὰς φρουράς. Τὸν Μάρτιον 1861 ὑφαίνεται ἡ πρώτη συνωμοσία, ἀλλ' εἶναι ἀκόμη ἄωρος καὶ ναυαγεῖ. Τὸν Σεπτέμβριον 1861 γίνεται ἡ ἀπόπειρα κατὰ τῆς Ἀμαλίας. Τέλος τὸν Φεβρουάριον 1862, καίτοι ἐκτοπισμένου ἤδη ὄντος εἰς Κύθνον, κατόπιν τῆς πρώτης συνωμοσίας, τοῦ ἐνθουσιωδεστέρου ἐκ τῶν ἡγετῶν Δεληγεώργη, στάσεις ἐκρήγνυνται εἰς Τρίπολιν, εἰς Σῦρον, εἰς Ναύπλιον. Ἡ ψυχραιμία καὶ ἡ ταχύτης ἐνεργείας τῆς κυβερνήσεως σῴζει προσκαίρως μόνον τὴν δυναστείαν. Ὁ γηραιὸς Σπυρίδων Τρικούπης, πρὸς ὅν, ὡς εἰς τελευταίαν σανίδα σωτηρίας, στρέφεται ὁ Ὄθων, ἀρνεῖται τὴν ἐξουσίαν.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1862, ὡριμωτέρα ἀπὸ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1843, εἶναι καὶ γενικωτέρα. Μεσολόγγιον, Ναύπακτος, Πάτραι, Αἴγιον, Κόρινθος, Τρίπολις ἐξεγείρονται, ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην, τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Ὀκτωβρίου. Τὴν 10ην ἀκολουθοῦν αἱ Ἀθῆναι, καὶ ὁ Ὄθων ἀπέρχεται. Τὴν νύκτα τῆς 10ης οἱ ἐπαναστάται ἀναγορεύουν τριανδρίαν ἀπὸ τοὺς Βούλγαρην, Κανάρην, Ροῦφον. Ἀλλ' ὁ Ροῦφος εἶναι ἀπών, ὁ Κανάρης διστάζει. Καὶ ὁ Βούλγαρης, τὴν πρωΐαν τῆς 11ης, σχηματίζει μόνος του τὴν πρώτην ἐπαναστατικὴν κυβέρνησιν. Κουμουνδοῦρος, Δεληγεώργης καὶ Ζαΐμης μετέχουν εἰς αὐτήν. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1863 συνέρχεται ἡ Β΄ ἐν Ἀθήναις ἐθνοσυνέλευσις. Ἀνασυνιστᾷ τὴν τριανδρίαν, ἵνα ἐνασκήσῃ τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ νέου βασιλέως, ἀλλ' ὁ Κανάρης μετ' οὐ πολὺ διαφωνεῖ, καὶ ὁ Βούλγαρης κυριαρχεῖ τῆς καταστάσεως. Ἡ ἐθνοσυνέλευσις διαιρεῖται εἰς δύο μερίδας, ποὺ λαμβάνουν τὰς ὀνομασίας των ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, «πεδινοὶ» εἶναι οἱ περὶ τὸν Βούλγαρην, «ὀρεινοὶ» ἡ ἀντιπολίτευσις, ἀπαρτιζομένη κυρίως ἀπὸ στρατιωτικούς. Δὲν ἐμνημονεύσαμεν τὴν διαίρεσιν ταύτην εἰς ἰδιαίτερον κεφάλαιον, διότι εἶναι πρόσκαιρος, ὅπως καὶ ἡ ἐθνοσυνέλευσις.

Μετ' ὀλίγων μηνῶν παντοκρατορίαν τοῦ Βούλγαρη ἀποχωρεῖ καὶ ὁ Ροῦφος, καὶ ἡ τριανδρία καταλύεται. Τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν ἀναλαμβάνει ὁ πρόεδρος τῆς ἐθνοσυνελεύσεως Ζηνόβιος Βάλβης. Ἀλλ' ἐν τῇ συνελεύσει ἐξακολουθεῖ ἡ πολιτικὴ διαπάλη. Εἰς τοὺς «πεδινοὺς» καὶ τοὺς «ὀρεινοὺς» προστίθεται τρίτη ὁμὰς νέων ὑπὸ τὸν Δεληγεώργην, τὸ «ἐθνικὸν κομιτᾶτον». Ἡ διαπάλη αὕτη ἐξελίσσεται τέλος εἰς ἐμφύλιον σπαραγμόν, ὁ ὁποῖος καταπαύει μόνον μὲ τὴν ἄφιξιν τοῦ Γεωργίου. Τὸν Μάϊον 1865 κυβέρνησις Κουμουνδούρου προβαίνει εἰς τὰς πρώτας τοῦ νέου καθεστῶτος ἐκλογάς. Ἀντιθέτως πρὸς τὰς πρώτας ἐκλογὰς τοῦ Ὄθωνος, εἶναι ἀνόθευτοι καὶ πολιτισμέναι. Παλαιά, ἔωλα, εἴδωλα ἀνατρέπονται καὶ νέοι ἄνδρες πλουτίζουν τὴν πολιτικὴν κονίστραν. Ἡ πραγματικὴ κοινοβουλευτικὴ περίοδος τῆς Τρίτης Ἑλλάδος ἀνατέλλει.

Τῷ 1866 ἡ ἀδυναμία, λόγῳ κατανομῆς τῶν πολιτικῶν μερίδων, σχηματισμοῦ βιωσίμου κυβερνήσεως (ἑπτὰ κυβερνήσεις ἐντὸς τοῦ 1865) ἄγει εἰς κυβέρνησιν Βούλγαρη - Δεληγεώργη. Ἀποκαλεῖται κυβέρνησις «συμμαχική», ὅπως βραδύτερον θὰ ὑπάρξῃ καὶ κυβέρνησις «οἰκουμενική», —ὅροι διατηρηθέντες μέχρι τοῦ σημερινοῦ πολιτικοῦ μας βίου. Ὁ βίος της δὲν εἶναι μακρός. Τὰ σπουδαῖα ἐν Κρήτῃ γεγονότα τὴν ἀνατρέπουν, καὶ τὸν Δεκέμβριον σχηματίζεται καὶ πάλιν κυβέρνησις Κουμουνδούρου, μὲ τὸν Χαρίλαον Τρικούπην ὑπουργὸν τῶν Ἐξωτερικῶν. Εἶναι μόλις 34 ἐτῶν ὁ ἀνήρ, ὁ ὁποῖος θὰ μεσουρανήσῃ ἐπὶ τριακονταετίαν σχεδὸν εἰς τὸ ἑλληνικὸν πολιτικὸν στερέωμα. Ἡ ἐμφάνισίς του εἰς τὸ πηδάλιον τῆς ἐξωτερικῆς μας πολιτικῆς ἐγκαινιάζει ἀγνώστους ἕως τότε δι' αὐτὴν μεθόδους. Ἀρχίζουν συνομιλίαι μὲ βαλκανικοὺς γείτονας, παύει ἡ Ἑλλὰς νὰ πτήσσῃ πρὸ τῶν ξενικῶν ἐπιβολῶν καὶ ἐπιβουλῶν. Ὁ Τρικούπης καθιερώνει τὴν ἀρχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ταπείνωσις δὲν ὠφελεῖ, τοὐναντίον ἀνοίγει περισσότερον τὴν ὄρεξιν τοῦ ἀντιπάλου καὶ ἄγει βαθμιαίως εἰς τὴν πλήρη ἐξουθένωσιν. Αἱ ἀλλεπάλληλοι ὑποχωρήσεις τῶν τελευταίων Παλαιολόγων ἐξηυτέλιζον μόνον τὴν χώραν, χωρὶς νὰ τὴν σώσουν. Ὁ Κωνσταντῖνος, ἀνθιστάμενος καὶ πίπτων ἀνδρικῶς, ἔρριψε βαθείας τὰς ρίζας, ἐξ ὧν ἐβλάστησεν ἡ ἐθνικὴ ἀναγέννησις.

Ἀντιγνωμίαι μετὰ τοῦ στέμματος προὐκάλεσαν τὴν πτῶσιν τῆς καρποφόρου ἐκείνης καὶ ἰσχυρᾶς, καὶ δυναμικῶς καὶ κοινοβουλευτικῶς, κυβερνήσεως. Κυβέρνησις «ὑπηρεσιακὴ» ἐσχηματίσθη ὑπὸ τὸν πρόεδρον τοῦ Ἀρείου Πάγου, μεταβατικὴ πρὸς κυβέρνησιν Βούλγαρη, ἥτις καὶ ἔλαβε τὴν διάλυσιν. Διὰ διαλύσεως λοιπὸν ἀπέθανε, μετὰ τριετῆ περίπου βίον, ἡ πρώτη τῆς βασιλευομένης δημοκρατίας βουλή. Αἱ ἐκλογαὶ τοῦ 1868 ὑπενθυμίζουν ἐκλογὰς Κωλέττη, μὲ τὸ ἐπιβαρυντικὸν ὅτι εἶχεν ἔκτοτε διαρρεύσει εἰκοσαετία καὶ πλέον ἐξελίξεως τοῦ πολιτικοῦ μας βίου καὶ ὅτι εἶχον προηγηθῆ αἱ εὐπρεπεῖς ἐκλογαὶ τοῦ 1865. Ὁ Βούλγαρης ἦτο ἀκαταγώνιστος εἰς σατραπικὴν διεξαγωγὴν ἐκλογῶν. Ἀπεκλείσθησαν οἱ κορυφαῖοι τῆς ἀντιπολιτεύσεως, καὶ αὐτὸς ὁ Κουμουνδοῦρος. Ὅτε δέ, ἀκυρωθείσης τῆς ἐκλογῆς ἐν τῇ περιφερείᾳ του, ἐξετέθη ἐκ νέου καὶ ἐπέκειτο ἀσφαλὴς ἡ ἐπιτυχία του, ἐκηρύχθη ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως στασιαστὴς καὶ ἀπεστάλη ἐναντίον του δύναμις, τοῦθ' ὅπερ τὸν ἠνάγκασε νὰ ἐγκλεισθῇ εἰς τὰ κτήματά του, μέχρις οὗ τὸ δικαστήριον τὸν ἠθώωσεν. Ἐστράφη τότε ὁ Βούλγαρης κατὰ τῶν δικαστῶν καὶ τοὺς ἔπαυσε.

Ἀλλ' ἂν κατώρθου οὕτω νὰ ἐπιβληθῇ ἐν τῇ ἐσωτερικῇ πολιτικῇ ὁ Βούλγαρης, δὲν ἦτο τὸ αὐτὸ δυνατὸν καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικήν. Αἱ ἄκανθαι τοῦ κρητικοῦ ζητήματος τὸν ἀνέτρεψαν, καὶ τὴν κυβέρνησιν, μὲ τὴν διάλυσιν τῆς βουλῆς, ἔλαβεν ὁ Ζαΐμης. Παρόμοιον λοιπὸν τέλος πρὸς τὴν Α΄ ἔσχε, βραχυβιωτέρα κατὰ πολὺ αὐτῆς, καὶ ἡ Β΄ βουλὴ τῆς Β΄ δυναστείας. Ὁ Ζαΐμης, ἀνὴρ συντηρητικός, μετριοπαθής, εὐθύς, συνεκέντρωσεν ἱκανὴν πλειοψηφίαν καὶ ἴσως νὰ ἐκράτει τὴν ἐξουσίαν ἐπὶ μακρόν, ἐὰν δὲν τὸν ἀνέτρεπε, μετὰ ἓν ἔτος, ἡ ληστεία καὶ τὸ ἐπακολουθῆσαν δρᾶμα τοῦ Μαραθῶνος. Ὑπέστη εἶτα ἡ βουλὴ διακυμάνσεις, αἵτινες ἔδωσαν ἀλληλοδιαδόχως κυβερνήσεις Δεληγεώργη, Κουμουνδούρου, Ζαΐμη συμμαχικὴν τέλος, Βούλγαρη-Κουμουνδούρου, ἥτις διέλυσε καὶ πάλιν τὴν βουλήν. Ἡ παρουσία τοῦ Κουμουνδούρου ἦτο ἐγγύησις διὰ τὴν ὁμαλὴν διεξαγωγὴν τῶν ἐκλογῶν, καὶ πράγματι, παρὰ τὸ ἰσχυρότατον τοῦ κυβερνητικοῦ συνασπισμοῦ, ἐξελέγησαν καὶ οἱ ἡγέται τῆς ἀντιπολιτεύσεως πάντες.

Τῷ 1872 ἀπεσχίσθη τοῦ κουμουνδουρικοῦ τὸ τρικουπικὸν κόμμα, μὲ εὐαρίθμους ἀλλ' ἐπιλέκτους βουλευτάς. Δεδομένου ὅτι εἶχεν ἤδη ἐκλείψει ἀπὸ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς ἡ ὁμὰς Ρούφου, ἀπεκλήθη τοῦτο «πέμπτον» κόμμα. Ἀλλ' ἀνετράπη καὶ ἡ συμμαχικὴ κυβέρνησις, ὡς ἐκ τῆς σφοδρᾶς ἀντιπολιτεύσεως, ἣν διεξήγαγε κατ' αὐτῆς διὰ τὰ Λαυρειακὰ ὁ Δεληγεώργης, ὅστις ἔλαβε κυβέρνησιν καὶ διάλυσιν καὶ ἐνήργησε τὰς ἐκλογὰς τῆς Ε΄ περιόδου. Ἐπέπρωτο ὅμως τὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖον τὴν ἔφερεν εἰς τὴν ἀρχήν, αὐτὸ καὶ νὰ ἐπιφέρῃ τὴν πτῶσιν τῆς κυβερνήσεως Δεληγεώργη. Ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῆς ἀντιπολιτεύσεως τὴν κυβέρνησιν ἀνέλαβεν ὁ ἡγέτης τῆς μείζονος αὐτῆς μερίδος, ὁ Βούλγαρης. Μοιραίως ἤχθη καὶ αὐτὸς εἰς τὴν διάλυσιν τῆς βουλῆς.

Ἀφ' ἧς ἠρχίσαμεν τὴν ἐξιστόρησιν τῶν ἀφορώντων τὸν ἀπὸ τοῦ 1821 δημόσιόν μας βίον καὶ τὰ πολιτικὰ κόμματα, ἴσως τὰ τῆς περιόδου ταύτης φανοῦν τὰ ξηρότερα. Ἀλλ' ἀπὸ σκοποῦ παρεθέσαμεν αὐτὴν τὴν σειρὰν τῶν τόσων ὁμοίων πρὸς ἄλληλα γεγονότων, ἡ δὲ ἀπαρίθμησις αὐτὴ χαρακτηρίζει κάλλιον παντὸς ἄλλου τὸ ἄγονον τῶν πολιτικῶν ἀγώνων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης· πέντε διαλύσεις ἐντὸς ἓξ ἐτῶν, ἀπὸ τοῦ 1868 μέχρι τοῦ 1874. Αἱ ἐκλογαὶ τοῦ 1874 ὑπερέβησαν κάθε ρεκὸρ τῶν προηγουμένων ἐκλογῶν τοῦ Βούλγαρη εἰς ἀτασθαλίας καὶ βιαιότητας. Ἀλλ' ἦσαν καὶ αἱ τελευταῖαί του, ὅπως τελευταία του ὑπῆρξε καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα ταύτας πρωθυπουργία του. Ἀπεκλείσθησαν πάλιν οἱ ἀρχηγοὶ τῆς ἀντιπολιτεύσεως, συνέβη ὅμως τὸ ἑξῆς: ἡ πλειοψηφία τοῦ Βούλγαρη δὲν ἐπήρκει διὰ σχηματισμὸν ἀπαρτίας, ἐψήφιζεν ἐν τούτοις νόμους, ἀντισυνταγματικῶς. Ἡ κοινὴ γνώμη ἐξηγέρθη καὶ οἱ κυβερνητικοὶ βουλευταὶ ἀπεκλήθησαν «στηλῖται», ἐξ οὗ καὶ «στηλιτικὰ» τὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἐκ τῆς παρ' ἀρχαίοις ἀτιμωτικῆς στήλης, εἰς ἣν ἐγράφοντο ὀνόματα πρὸς κοινὸν ἀνάθεμα. Δύο ὑπουργοὶ κατηγορήθησαν δι' ἐκβιασμοὺς καὶ δωροληψίας· φαινόμενα σπάνια εὐτυχῶς εἰς τὴν πολιτικήν μας ἱστορίαν. Τῷ 1874 ἔγραψε καὶ ὁ Τρικούπης τὸ περίφημον ἄρθρον του «Τίς πταίει;», ὅπερ τοῦ ἐστοίχισε προφυλάκισιν ἡμερῶν τινων. Καὶ ἐν τούτοις μετ' οὐ πολὺ ἠναγκάζετο ὁ βασιλεὺς νὰ τοῦ ἀναθέσῃ τὴν κυβέρνησιν, μὲ τὴν ἕκτην κατὰ σειρὰν διάλυσιν ἐντὸς ἑπταετίας.

Ὁ ἐναρκτήριος ἐν τῇ βουλῇ βασιλικὸς λόγος, συνταχθεὶς ὑπὸ τοῦ Τρικούπη, εἶναι ὁλόκληρον πρόγραμμα ἀνασυγκροτήσεως τοῦ κράτους. Ἀποκέντρωσις, φορολογικαὶ βελτιώσεις, ἀνάπτυξις τῆς γεωργίας, σιδηροδρομικὴ ἕνωσις μὲ τὴν Εὐρώπην, ἀναδιοργάνωσις τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου καὶ ἄλλαι μεταρρυθμίσεις προεβλέποντο, ἀλλὰ δὲν ἐπέπρωτο νὰ τεθοῦν τότε εἰς ἐφαρμογήν. Ὁ παλαιοκομματισμὸς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης συνησπίσθη, καὶ ὑπεγράφη μυστικὸν πρωτόκολλον συμμαχίας μεταξὺ Κουμουνδούρου, Δεληγεώργη καὶ Ζαΐμη. Εἰς τὴν πτῶσιν τῆς κυβερνήσεως ἀφορμὴν ἔδωκεν ἐπεισόδιον μὲ ἥρωα τὸν ὑπουργὸν Δημήτριον Ράλλην. Ἐγκαινίαζεν ὁ τίμιος, ἀλλ' ὀξύθυμος ἐκεῖνος ἀνὴρ τὸ πολιτικόν του στάδιον μὲ ἐπεισόδιον. Εἰς τὴν κυβέρνησιν ἐκλήθη, κατὰ τὰ ἐν τῷ μυστικῷ πρωτοκόλλῳ συμπεφωνημένα, ὁ Κουμουνδοῦρος. Πρῶτον ἔργον τῆς νέας κυβερνήσεως ὑπῆρξε νὰ κινήσῃ δύο δίκας, μίαν κατὰ τῶν δύο κατηγορηθέντων ὡς καταχραστῶν ὑπουργῶν, καὶ μίαν καθ' ὁλοκλήρου τοῦ ὑπουργείου Βούλγαρη ἐπὶ ἀντιποιήσει ἀρχῆς καὶ πλαστογραφίᾳ. Ἡ δευτέρα, κατόπιν πολλῶν προσπαθειῶν, ἀπέληξεν εἰς ἀθώωσιν, ἀλλ' ἡ πρώτη ἐπέφερε βαρεῖαν τὴν καταδίκην τῶν κατηγορουμένων. Συνετρίβη οὕτω τὸ κόμμα τοῦ Βούλγαρη. Ἐκτὸς τοῦ *Ράλλη*, ὀπαδοῦ τότε τοῦ Τρικούπη, ἀνεφάνη, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῆς Βουλῆς, καὶ ὁ *Θεόδωρος Δηλιγιάννης*, ἡγέτης μικρᾶς ἀνεξαρτήτου ὁμάδος.

Ἡ περίοδος 1875 1877 ὑπῆρξε μία ἄγονος ἐναλλαγὴ κυβερνήσεων Κουμουνδούρου καὶ Δεληγεώργη. Τῷ 1877 αἱ περιστάσεις ἀπῄτουν κυβέρνησιν ἰσχυράν, πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς μεγάλης ἐν Ἀνατολῇ κρίσεως. Κοινῇ βοῇ ἐσχηματίσθη οἰκουμενικὴ μὲ ὅλους τοὺς ἀρχηγούς, Κουμουνδοῦρον, Δεληγεώργην, Ζαΐμην, Τρικούπην, Δηλιγιάννην, ὑπὸ τὸν πολιὸν Κανάρην. Ἀλλ' ἡ κυβέρνησις αὕτη εἶχεν ἐναντίον της τὴν ἀνομοιογένειαν. Μετὰ δυσκολίας συνεκρατεῖτο, καὶ ὁ θάνατος τοῦ προέδρου της τὴν ἐστέρησε τοῦ μοναδικοῦ της συνδετικοῦ κρίκου. Τὴν πτῶσίν της ἐπηκολούθησαν ταραχαὶ καὶ ἐκδηλώσεις ἐναντίον ὅλων τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν. Τὰ τῶν διπλωματικῶν καὶ στρατιωτικῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔχουν ἀλλαχοῦ τὴν θέσιν των. Εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν κομμάτων ἀντικαθίσταται ἁπλῶς ἡ ἐναλλαγὴ τῶν κυβερνήσεων Κουμουνδούρου καὶ Δεληγεώργη, θανόντος μετ' οὐ πολύ, μὲ στερεότυπον ἐναλλαγὴν κυβερνήσεων Κουμουνδούρου καὶ Τρικούπη. Μὲ τὴν τετάρτην, μεγάλην πρωθυπουργίαν Τρικούπη, τῷ 1882—1885 εἰσερχόμεθα εἰς μίαν νέαν περίοδον τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς Ἑλλάδος.

5. Τρικουπικοὶ (εἶτα Θεοτοκικοί), Δηλιγιαννικοὶ εἶτα Ραλλικο), τὰ «τρίτα» κόμματα

Μέγα μέρος τῆς ἐκλογικῆς νίκης τοῦ Τρικούπη, τῷ 1882, ὠφείλετο εἰς τὴν Ἠπειροθεσσαλίαν. Ἔπαιξαν οὕτω αἱ νέαι χῶραι ρόλον οὐσιώδη εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῆς χώρας, οἷον θὰ ἔπαιζον βραδύτερον αἱ μετὰ τοὺς πολέμους τοῦ 1912—1913 κτηθεῖσαι ἐπαρχίαι. Ἀλλὰ σχετικὰ πρὸς τὰς νέας χώρας ἦσαν καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς κατὰ τοῦ Κουμουνδούρου κοινοβουλευτικῆς ἐπιθέσεως τοῦ Τρικούπη, ὅπλα τρομερά. Τὸ πρῶτον ἦτο ἡ ἀποδοχή, ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως τῆς βουλῆς, τῆς κολοβώσεως τῆς γραμμῆς τοῦ Βερολίνου. Τὸ δεύτερον ἦτο ἡ κατάχρησις διαταγμάτων ἐν τῇ διοικήσει τῶν νέων χωρῶν. Κατηγορεῖτο οὕτω ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Κουμουνδούρου ὡς ἐπιζήμιος, ἡ ἐσωτερικὴ ὡς ἀνελευθέρα. Ἀλλὰ δὲν διήρκεσεν ἐπὶ μακρὸν ἡ πολεμικὴ αὐτή. Διότι μετ' οὐ πολὺ ἀπέθανεν ὁ Κουμουνδοῦρος καὶ τὸ κόμμα του διελύθη. Μέγα μέρος του ἐνίσχυσε τὴν ὁμάδα τοῦ ἀνέκαθεν φανατικοῦ τοῦ Τρικούπη πολεμίου Δηλιγιάννη, ὅστις καὶ ἀπέμεινεν ὁ ἀντίπαλός του ἀπὸ μέχρι τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ μεγάλου ἀνδρὸς τῆς πολιτικῆς σκηνῆς.

Αἱ γραμμαὶ αὗται γράφονται μὲ τὴν συνήθη καὶ ἀναγκαίαν ἀντικειμενικότητα, βάσιν τοῦ ὅλου ἔργου, οὗτινος τμῆμα ἀποτελοῦν. Ὅσον προχωρεῖ ἡ ἀφήγησίς μας, τόσον ἐγγίζομεν πρὸς περιόδους, τῶν ὁποίων τὰ πολιτικὰ πάθη δὲν ἔχουν ἀκόμη ὁλοτελῶς ψυχρανθῆ. Θὰ χρειασθῇ ἑπομένως ἐντατικὴ προσοχὴ νὰ μὴ ριψοκινδυνευθοῦν κρίσεις, νὰ μὴ ἑρμηνευθοῦν κἂν γεγονότα, ὧν δὲν ἀποκλείεται σὺν τῷ χρόνῳ ἡ ἱστορία νὰ ἐμφανίσῃ καὶ ἄλλας, ἀγνώστους πτυχάς. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς μονομαχίας Τρικούπη-Δηλιγιάννη διέρρευσαν ἤδη σχεδὸν τεσσαράκοντα ἔτη, πλέον τῆς μιᾶς γενεᾶς. Τὰ

Digitized by Google

κόμματά των, συνεχισθέντα ἀπὸ τοὺς διαδόχους των. δὲν ὑπάρχουν, ἀπὸ μακρῶν ἐτῶν. Ἡ προοπτικὴ τῆς ἐποχῆς μας φωτίζει ἐπαρκῶς τὴν περίοδον ἐκείνην τῆς ἱστορίας, ἵνα ἐπιτρέψωμεν εἰς ἑαυτούς, ἐὰν θέλωμεν νὰ ἐξέλθωμεν ἀπὸ τὰς βιογραφίας, αἵτινες ἐξετέθησαν ἀλλαχοῦ, μίαν βραχεῖαν συγκριτικὴν ἔρευναν τῶν δύο πολιτικῶν κόσμων, οἱ ὁποῖοι ἐκυριάρχησαν τῶν εἴκοσι τελευταίων ἐτῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος.

«Αἱ περιστάσεις ὑπῆρξαν κατώτεραι τοῦ Τρικούπη», λέγει ὁ Δ. Κακλαμᾶνος εἰς τὸ ἐν τῇ Μ. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ ἄρθρον του περὶ τοῦ ἀνδρός, παραλλάσσων ἐλαφρῶς τὸ συνήθως ἐπὶ παρομοίων περιπτώσεων λεγόμενον. Ἂς ἐπιτραπῇ νὰ κάμω μὲ τὴν σειράν μου μίαν παραλλαγήν. Κατώτερος τοῦ Τρικούπη ὑπῆρξεν ὁ πολιτικὸς ἀγών, εἰς ὃν ἐδέησεν οὗτος νὰ ἀποδυθῇ Ἴσως αἱ περιστάσεις νὰ ἀνεδεικνύοντο ἀλλοῖαι, ἂν ἐπὶ διαφορετικῶν βάσεων ἐστηρίζετο ὁ ἀγὼν οὗτος. Ἂν φαντασθῶμεν πρὸς στιγμὴν ὑπάρχοντα ἕνα πολιτικὸν ἀντίπαλον τοῦ Τρικούπη, ἔχοντα τοὺς ἰδίους εἰς εὐρύτητα ρίζοντας μὲ αὐτόν, ἴσως νὰ συνεμορφοῦντο καὶ αἱ περιστάσεις, ἴσως νὰ ἀνήρχετο καὶ τὸ τότε πολιτικὸν ἐπίπεδον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἴσως νὰ μὴ ἠτύχει τὸ ἔθνος, διότι ἔλειπεν ὁ μέγας πηδαλιοῦχος τῷ 1878, τῷ 1885 καὶ τῷ 1897. Ἀλλὰ τὰ δύο κόμματα δὲν ἀλληλοσυνεπληροῦντο, ὅπως εἴπομεν διὰ τοὺς «ἐντοπίους» καὶ τοὺς «ξενικούς». Τὸ δεύτερον ἦτο ἄρνησις τοῦ πρώτου. Πολιτικαὶ διαφοραί, ὑφ' ἣν ἔννοιαν τὰς ἐννοοῦμεν σήμερον, τῆς ἀπὸ τῆς ἄκρας δεξιᾶς εἰς τὴν ἄκραν ἀριστερὰν ἀποχρώσεως, δὲν τὰ ἐχώριζαν, βεβαίως, οὐσιώδεις. Ἀλλὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ Τρικούπη ἦτο θέσις ἐδόθη ἤδη ἀνωτέρω εὐκαιρία νὰ μνημονευθῇ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς), τὸ πρόγραμμα τοῦ Δηλιγιάννη ἦτο ἀναίρεσις τῆς θέσεως Τρικούπη. Ἡ ἐκτέλεσις τοῦ προγράμματος Τρικούπη εἶχεν ἀνάγκην θυσιῶν ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ, τὸ σύμβολον, ὡς ἐκ τούτου, τοῦ ἀντιπάλου ἦτο εὐχερές: *«κάτω ὁ φορομπήχτης, κάτω ὁ πετρέλαιος!»* Ἐθωπεύοντο οὕτως ἀκόπως καὶ ἀποτελεσματικῶς εὐαίσθητοι χορδαὶ τοῦ χύδην πολιτικοῦ πληρώματος, ὅπως ἐθωπεύοντο ἐπιδεξίως καὶ αἱ ἀνθρώπιναι ἀδυναμίαι του—εἶναι γνωστὸν τὸ ἀνέκδοτον τοῦ Δηλιγιάννη προσηλυτίσαντος φανατικὸν ἀντίθετον κομματάρχην, μὲ μόνην τὴν εἰς αὐτὸν ὑπόμνησιν γεύματος, καθ' ὅ, πρὸ ἐτῶν πολλῶν, ἡ μήτηρ τοῦ κομματάρχου εἶχε μαγειρεύσει ἀριστοτεχνικῶς ὡρισμένον ἔδεσμα—ἀκόμη τὸ ἐνεθυμεῖτο ὁ πρόεδρος τῆς κυβερνήσεως! Πράκτορες ἐπιτήδειοι ἀνίχνευον συνεχῶς εἰς τὰ καφενεῖα, ὅπου ἐφοίτων οἱ Γορτύνιοι, τὰς ἀφίξεις καὶ συνεκέντρουν καταλλήλως τὰς δεούσας πληροφορίας, εἰς τρόπον ὥστε, μετ' οὐ πολύ, καὶ ὁ ταπεινότερος ψηφοφόρος ἐσημείου ἐνεὸς ὅτι ὁ ἀρχηγός του ἦτο μετ' ἐνδιαφέροντος ἐνήμερος τῆς ὑγείας τῶν οἰκείων του, ἀναφερομένων ὀνομαστικῶς, ἔστιν ὅτε καὶ αὐτῆς τῆς καταστάσεως τῶν κατοικιδίων του ζώων! Ἐξηγεῖται οὕτω τὸ μέχρι παροξυσμοῦ δημοφιλὲς τοῦ γηραιοῦ ἡγέτου, ὁ μέχρι παρακρούσεως ἐνθουσιασμὸς ὅταν οὗτος ὡμίλει, κατευναζόμενος μόνον μὲ τὸ κλασσικόν, ἤρεμον καὶ μὲ τὰς δύο χεῖρας καθησυχαστικὸν νεῦμα, τὸ ὁποῖον τόσον εἶχε συνηθίσει ὁ λαός, ὥστε τὸ ἀπῄτει: «Κάν' τὴν πεταλοῦδα, γέρω!»

Ἀπέναντι τοιούτων μεθόδων τί ἠδύνατο ἡ στυγνὴ αὐστηρότης, ὁ ψύχραιμος ὀρθολογισμὸς τοῦ Τρικούπη; Μὴ δὲν εἶναι ἤδη ἐπαρκῶς δύσκολον διὰ τοὺς λαοὺς νὰ στέργουν εἰς θυσίας ὑπὲρ καρπῶν μεμακρυσμένων, ὥστε νὰ μὴ δύνανται νὰ ἀντιστοῦν εἰς ὁράματα ἐπισειόμενα αὐτοῖς, ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τῶν θυσιῶν; Ἡ ἀνισοσκέλεια λοιπὸν ἑνὸς τοιούτου πολιτικοῦ ἀγῶνος κατέπνιξεν ἐν τῇ ὁρμῇ του τὸ μεγαλεπήβολον ἔργον τοῦ Τρικούπη. Καί, ὅπερ ἔτι χεῖρον, κατηναλώθη καὶ ὁ Δηλιγιάννης, ὅστις, ἀνὴρ φειδωλὸς τοῦ δημοσίου χρήματος, πεπειραμένος περὶ τὴν διοίκησιν καὶ δεξιός, θὰ ἠδύνατο μὲ μᾶλλον προσηρμοσμένους πρὸς αὐτὸν ἀντιπάλους νὰ ὠφελήσῃ τὸν τόπον, κατηναλώθη καὶ αὐτὸς εἰς ἕνα ἀγῶνα κατιλύσεως ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ὁ Τρικούπης ἀνήγειρε.

Πρὶν ἢ διατρέξωμεν τὰ τῶν ἀγώνων τῶν δύο κομμάτων, ἂς μὴ παραλείψωμεν ν' ἀναφέρωμεν τὴν ταυτόχρονον περίπου μὲ αὐτὰ γέννησιν. ἀλλὰ καὶ ταχεῖαν ἐξαφάνισιν ἑνὸς ἄλλου, πραγματικοῦ κόμματος ἀρχῶν, τοῦ «δημοκρατικοῦ». Τεσσαράκοντα ἔτη πρὶν ἢ καρποφορήσῃ ἡ δημοκρατικὴ ἰδέα, δύο θαρραλέοι ἄνδρες, ὁ *Ρόκκος Χοϊδᾶς* καὶ ὁ *Γεώργιος Φιλάρετος*, ὑπῆρξαν οἱ πατέρες της. Παραπλεύρως εἰς αὐτοὺς ἁρμόζει νὰ μνημονευθῇ ὁ ἐκδότης τοῦ ἐπαναστατικοῦ «Ραμπαγᾶ», ὁ Κλεάνθης Τριαντάφυλλος.

Ἡ πρώτη μεγάλη πρωθυπουργία τοῦ Τρικούπη, τοῦ 1882 1885. ὑπενθυμίζει, ἀπὸ ἀπόψεως ἀναδημιουργίας, τὰ πρῶτα ἔτη τῆς διακυβερνήσεως τοῦ Καποδίστρια. Ὄχι μόνον ἐσωτερικῶς ἀνεστηλώθη ἡ Ἑλλάς. ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικῶς ἀνένηψεν. Ἡ ἐν τῷ μέτρῳ τῶν δυνάμεών της συμμετοχὴ τῆς μικρᾶς Ἑλλάδος εἰς τὰς ἀγγλικὰς, πρὸς ἐμπέδωσιν τῆς τάξεως, ἐπιχειρήσεις, ἐν Αἰγύπτῳ, εἶναι ἐπανάληψις τῆς ἐντέχνου πολιτικῆς τοῦ Καβοὺρ κατὰ τὸν Κριμαϊκὸν πόλεμον. Μία ἄλλη, βασικὴ κατεύθυνσις ὑγιοῦς πολιτικῆς, ἣν ἔκτοτε διεῖδεν ὁ Τρικούπης, ὑπῆρξεν ἡ καλλιέργεια εἰλικρινῶν πρὸς τὴν Τουρκίαν σχέσεων. Ἐπίσης τὸν Καποδίστριαν ὑπενθυμίζει ὁ Τρικούπης ἐπιβάλλων σκληρὸν τὸ κράτος τοῦ νόμου ἀπέναντι πάντων, ἀνεξαρτήτως πολιτικῶν ἀποχρώσεων καὶ ἀσχέτως παρασχεθεισῶν, ἀληθῶς ἢ δῆθεν, παλαιῶν ἐθνικῶν ὑπηρεσιῶν Ὠγκώθη καὶ ἐξ αὐτοῦ ἡ ὑποδαυλιζομένη ἀπὸ τὴν ἀντιπολίτευσιν γενικὴ δυσφορία, μέχρις οὗ, μὲ τὸ τότε ἰσχῦον σύστημα τῶν ἀποσκιρτήσεων, ἀπώλεσεν ὁ Τρικούπης, δι ὀλίγας ψήφους, τὴν πλειοψηφίαν ἐν τῇ βουλῇ. Ἀλαλάζουσα δηλιγιαννικὴ διαδήλωσις δὲν κατώρθωσε νὰ ἐπιτύχῃ τὴν διάλυσιν τῆς βουλῆς. Ἐπανέφερεν εἰς τοὺς κόλπους της ἐν τῷ μεταξὺ ἡ κυβέρνησις ἱκανοὺς ἀποσκιρτήσαντας, ἵνα ἐπανακτήσῃ τὴν πλειοψηφίαν καὶ ἐπέτυχεν εἶτα τὴν διάλυσιν αὐτῆς. Ἀλλ' ὁ Τρικούπης δὲν εἶχε τὴν εἰδικότητα τοῦ Βούλγαρη Διεξήγαγεν ἐκλογὰς ἀμεροληπτους, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε νὰ ἡττηθῇ

Ὁ θρίαμβος τοῦ Δηλιγιάννη δὲν διήρκεσε πολύ. Ἐξέφτισεν εἰς τὰς ἀκάνθας τῆς κρίσεως τοῦ 1885—1886. Καὶ ἡ ἰδία βουλή, ἐν ᾗ πρὸ μικροῦ ἐκυριάρχει οὗτος, ὑπεστήριξε, μετὰ βραχεῖαν ὑπηρεσιακὴν κυβέρνησιν, κυβέρνησιν Τρικούπη. Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ Τρικούπη ἐπὶ τῆς νεοπαγοῦς τότε πλειοψηφίας ὑπῆρξε τοιαύτη, ὥστε νὰ δυνηθῇ νὰ ἐλαττώσῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν βουλευτῶν ἀπὸ 240 εἰς 150. Καὶ ὅταν αἱ συνήθεις ἀποσκιρτήσεις ἤρχισαν νὰ καθιστοῦν καὶ πάλιν ρευστὴν τὴν πολιτικὴν κατάστασιν, διέλυσε τὴν βουλήν. Αὐτὴν τὴν φορὰν αἱ ἐκλογαί, ἀνόθευτοι καὶ πάλιν, τὸν ἀνέδειξαν νικητήν. Τὴν τετραετίαν ὁλόκληρον ἐξήντλησε καὶ ἡ βουλὴ (διὰ πρώτην φορὰν ἀπὸ τοῦ 1863) καὶ ἡ κυβέρνησις Συνεχίσθη ἐντατικῶς ἡ ἐκπλήρωσις τοῦ προγράμματός της. Καὶ ἐπῆλθεν ἀσφαλὲς τὸ ἐκ τούτου ἀποτέλεσμα ἅμα τῇ διαρρεύσει τῆς παραγωγικῆς αὐτῆς τετραετίας,—ἔχασεν ὁ Τρικούπης τὰς ἐκλογάς.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βουλευτικῆς ταύτης περιόδου ἐσημειώθησαν τὰ ἑξῆς ἐνδιαφέροντα διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν πολιτικῶν κομμάτων: Πρῶτον ἐνεφανίσθη τριακοντὰς σχεδὸν ἀνεξαρτήτων βουλευτῶν, τὸ ἓν πέμπτον δηλαδὴ περίπου τῆς βουλῆς, πρᾶγμα ἀσύνηθες μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Δεύτερον ἀπεσχίσθη ὁ Ράλλης τοῦ τρικουπικοῦ κόμματος καί, ἀντιπολιτευθεὶς κατ' ἀρχὰς τοῦτο ὡς μονάς, ἐπρωτοστάτησεν εἶτα κατὰ τὴν σύμπηξιν τοῦ κληθέντος «τρίτου» κόμματος. Τρίτον ἐπεχείρησεν ὁ Καραπᾶνος νὰ ἱδρύσῃ κόμμα ὀνομασθὲν «προοδευτικὸν» (τὴν ὀνομασίαν μετεχειρίσθη βραδύτερον ὁ Δημητρακόπουλος καὶ εἶτα ὁ Καφαντάρης), ὅπερ δὲν ἐπέπρωτο νὰ ριζώσῃ. Ἀλλὰ καὶ ὁ Λεωνίδας Δεληγεώργης, ἀδελφὸς τοῦ Ἐπαμεινώνδα, ἐνεφανίσθη ὡς ἀρχηγὸς ἰδίας ὁμάδος. Τελευτῶντες τὰ τῆς ἱστορικῆς ταύτης περιόδου τῆς βουλῆς ἂς σημειώσωμεν ὅτι κατὰ τὰς συζητήσεις ἐπὶ τοῦ κρητικοῦ ζητήματος, αἵτινες οὐκ ὀλίγον συνετέλεσαν εἰς τὴν πτῶσιν τῆς κυβερνήσεως, ὁ Ράλλης δὲν ἐδίστασε νὰ κατηγορήσῃ τὸν Τρικούπην ὡς «προδότην τῶν ἐθνικῶν δικαίων».

Ἡ μετὰ τὰς ἐκλογὰς τοῦ 1890 σχηματισθεῖσα κυβέρνησις Δηλιγιάννη περιέλαβε καὶ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν δύο μικροτέρων ὁμάδων, τὸν Καραπᾶνον καὶ τὸν Δεληγεώργην. Τότε ἐγένετο τὸ πρῶτον ὑπουργὸς καὶ ὁ τότε δηλιγιαννικὸς Ἀλέξανδρος Ζαΐμης Ἀλλ' ὁ Καραπᾶνος διεφώνησε καὶ παρῃτήθη, τὸ δὲ ὑπουργεῖον του, τῶν Οἰκονομικῶν, ἀνέλαβεν ὁ πρωθυπουργός. Ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις, ἣν εἶχεν οὗτος νὰ ἀντιμετωπίσῃ, ἦτο δυσχερεστάτη. Δάνειον νέον δὲν ἦτο εὔκολον νὰ εὑρεθῇ. Φόροι νέοι ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπιβληθοῦν ὑπὸ κυβερνήσεως ἥτις εἶχε κατηγορήσει τὸν ἀρχηγὸν τοῦ ἀντιπάλου κόμματος ὡς «φορομπήχτην». Ἐπρόβαλλεν ἀμείλικτον τὸ φάσμα τῆς χρεωκοπίας. Ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς δυσφορούσης κοινῆς γνώμης τὸ στέμμα προέβη εἰς ἐνέργειαν ἀσυνήθη εἰς τὸν πολιτικόν μας βίον, ὡς εἶχεν οὗτος κοινοβουλευτικῶς διαμορφωθῇ. Ἐζήτησε τὴν παραίτησιν τοῦ Δηλιγιάννη. Οὗτος, βασιζόμενος εἰς τὴν πλειοψηφίαν του, ὀρθῶς καὶ ψυχραίμως ἠρνήθη. Ἤσκησε τότε ὁ βασιλεὺς τὸ ἐκ τοῦ γράμματος τοῦ Συντάγματος δικαίωμά του, παύσεως τῆς κυβερνήσεως. Ἀλλὰ καὶ εἰς δευτέραν ἀπρόοπτον χειρονομίαν προέβη τὸ Στέμμα. Ἀντὶ νὰ ἀναθέσῃ τὴν ἀρχήν, ἂν μὴ εἰς τὸν ὀπαδὸν τῆς «δεδηλωμένης» Τρικούπην τοὐλάχιστον εἰς τὸν τοῦ «τρίτου» κόμματος Ράλλην, ἐκάλεσεν ἕτερον παράγοντα αὐτοῦ, τὸν Κωνσταντόπουλον. Ἐννοεῖται ὅτι ὁ Ράλλης ἐθίγη ἐκ τούτου καὶ ἀπεκάλεσεν «αὐλικὴν» τὴν νέαν κυβέρνησιν. Αὕτη διέλυσε τὴν βουλὴν καὶ αἱ ἐκλογαὶ τοῦ 1892 ἔφερον ἰσχυρότατον εἰς τὴν κυβέρνησιν τὸν Τρικούπην. Τὸ νέον ὑπουργεῖον περιέλαβε τοὺς ἐπιλέκτους τοῦ κόμματος, Θεοτόκην, Δραγούμην, Σκουλούδην Σιμόπουλον, Τσαμαδόν. Ἀλλὰ καὶ τοῦ Τρικούπη αἱ προσπάθειαι πρὸς συνομολόγησιν δανείου ἀπέτυχον, καὶ ἡ κυβέρνησις παρῃτήθη μετὰ ἓν ἔτος. Καὶ πάλιν ὁ βασιλεὺς ἐκάλεσεν ἕνα, ἐκτὸς τῶν μεγάλων κομμάτων, ἀουτσάϊντερ, τὸν Σωτηρόπουλον. Ὁ Ράλλης συνειργάσθη αὐτὴν τὴν φορὰν εἰς τὴν κυβέρνησιν, ἥτις ὅμως ταχέως ἀνετράπη ἐν τῇ βουλῇ. Καὶ ἔλαχεν εἰς κυβέρνησιν Τρικούπη ὁ κλῆρος νὰ κηρύξῃ, τῷ 1893, τὴν πτώχευσιν τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ κυβέρνησις αὕτη τοῦ Τρικούπη ἦτο ἡ τελευταία. Ἀνάμειξις τοῦ διαδόχου εἰς ἔργα κυβερνητικὰ ἐπέφερε τὴν παραίτησίν της. Διὰ τὴν φορὰν ὁ βασιλεὺς ἀπέφυγε νὰ ἀναθέσῃ τὴν κυβέρνησιν εἰς τὸν Ράλλην, ἀφοῦ ἡ πρόσφατος παῦσις τοῦ Δηλιγιάννη ἀπέκλειε τὴν πρόσκλησιν τούτου. Ὑπουργεῖον ὑπηρεσιακόν, ὑπὸ τὸν πρεσβευτὴν Νικόλαον Δηλιγιάννην, διεξήγαγε τὰς μοιραίας ἐκείνας ἐκλογὰς τοῦ 1895, αἵτινες συνέτριψαν διὰ παντὸς τὸν Τρικούπην, ἀποτυχόντα ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδα, τὸ Μεσολόγγι. Εἰς τὴν ἐπιβληθεῖσαν, διὰ τῶν ἐκλογῶν πλέον, εἰς τὸ στέμμα κυβέρνησιν Δηλιγιάννη, μετέσχε τὸ πρῶτον ὡς ὑπουργὸς ὁ τότε δηλιγιαννικὸς Κυριακούλης Μαυρομιχάλης. Ὁ Ζαΐμης ἔλαβε τὴν προεδρίαν τῆς βουλῆς. Ἐκτὸς τοῦ οἰκονομικοῦ προβλήματος εἶχεν ἡ νέα κυβέρνησις νὰ ἀντιμετωπίσῃ καὶ τὸ Κρητικόν. Ἀφήγησις τῶν πενθίμων ἐκείνων σελίδων τῆς ἱστορίας μας, αἵτινες ἤγαγον εἰς τὸ 1897, ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τοῦ παρόντος Ἀλλ' ἔχουν τὴν θέσιν των, εἰς προσπάθειαν σκιαγραφήσεως τοῦ πολιτικοῦ βίου τῆς Τρίτης Ἑλλάδος, ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς τότε δημιουργηθείσης καὶ δρασάσης «Ἐθνικῆς Ἑταιρείας».

Ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία δὲν ὑπῆρξεν ἡ πρώτη πατριωτικὴ ὀργάνωσις. Εἶχε προηγηθῆ ταύτης, ἱδρυθεῖσα τῷ 1866 ἐπὶ τῇ τότε κρητικῇ ἐπαναστάσει, ἡ «Ἐθνικὴ Ἄμυνα», μὲ ψυχὴν τὸν Κουμουνδοῦρον. Ἀλλ' εἶχεν αὕτη πολλὰς διαφορὰς ἐκείνης. Ἡ «Ἐθνικὴ Ἄμυνα» δὲν ἦτο μυστικὴ ἑταιρεία ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς «Ἐθνικῆς». Ἱδρυθεῖσα ἀπὸ πρόσωπα ἐξέχοντα, ἐχρησίμευεν ὡς ἡ ἀπαραίτητος συμπλήρωσις τῶν ἑκάστοτε κυβερνήσεων, πρὸς ἐπιτέλεσιν ἔργων ἐθνικῶν, ὧν πρωτουργὸς δὲν ἦτο σκόπιμον νὰ ἐμφανίζεται ἡ κυβέρνησις. Προέβη οὕτω εἰς τὰς πρώτας ἐνεργείας συνεννοήσεως μὲ τοὺς Σέρβους, ἐκινήθη εἶτα, κατὰ τὴν μεγάλην κρίσιν τοῦ 1878, εἰς Ἤπειρον, Θεσσαλίαν καὶ Κρήτην, ὑπὸ τὴν ποδηγέτησιν πάντοτε τῆς κυβερνήσεως. Καὶ ὅταν, μετὰ τὴν προσάρτησιν τῆς Ἠπειροθεσσαλίας, ὁ κύριός της σκοπὸς ἐξέλιπε καὶ ἐκινδύνευε νὰ ἐκτραπῇ εἰς πολιτικὸν σωματεῖον, διελύθη ὑπὸ τῶν ἀρχῶν.

Ἡ «Ἐθνικὴ Ἑταιρεία», τοὐναντίον, ὑπῆρξε μυστική, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς Φιλικῆς, μὲ «Ἀόρατον Δύναμιν» ὅπως τὴν «Ἀρχὴν» τῆς Φιλικῆς. Ἱδρυθεῖσα τῷ 1894 ὑπὸ εὐαρίθμων κατωτέρων ἀξιωματικῶν, ὑπὸ τὴν μετριοφρονεστέραν κατ' ἀρχὰς ἐπωνυμίαν «Ἑταιρεία», ἐξετάθη εἶτα καὶ εἰς πολιτευομένους, ὑπαλλήλους καὶ τὸν λαόν, ὡς καὶ τὰς παροικίας τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ τῷ 189 ὠνομάσθη «Ἐθνικὴ». Ἐξάρτησιν ἐκ τῆς κυβερνήσεως οὐδεμίαν εἶχε. Καὶ ἐνῷ κατ' ἀρχὰς περιωρίσθη εἰς ἀξιέπαινον δρᾶσιν ἐν Μακεδονίᾳ, ἐνεφανίσθη μετ' οὐ πολὺ ἀναμιγνυομένη καὶ εἰς τὰ ἐσωτερικά. Ἠθέλησε τότε ὁ Δηλιγιάννης νὰ τῇ ἀντιτάξῃ ἑτέραν πατριωτικὴν ἑταιρείαν, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς παλαιᾶς «Ἀμύνης», ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ζαΐμη. Ἀλλ' ἡ «Ἐθνικὴ» εἶχεν ἤδη ἰσχυροτάτους τοὺς πλοκάμους. Καὶ δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι φέρει κατὰ μέγα μέρος τὰς εὐθύνας τοῦ ἀτυχοῦς πολέμου, ἐλαφρυνομένας ἐκ τοῦ ὅτι οὐκ ὀλίγον ὑπεβοήθουν εἰς τὸν ἀλόγιστον ἐθνικὸν παροξυσμὸν καί τινες τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν. Μετὰ τὸν πόλεμον διελύθη ἡ «Ἐθνικὴ Ἑταιρεία».

Τὴν 15 Ἀπριλίου 1897, ἡμέραν καθ' ἣν ἐξελιπάρει ἡ κυβέρνησις Δηλιγιάννη ἀνακωχὴν ἀπὸ τὰς Δυνάμεις, εὑρέθη ἀντιμέτωπος τῆς λαϊκῆς ὀργῆς. Δὲν παρῃτεῖτο ἐν τούτοις ὁ Δηλιγιάννης, καίτοι τοῦ τὸ ἐζήτησε τὸ στέμμα, ἀλλ' οὔτε καὶ ἐνεφανίζετο πρὸ τῆς βουλῆς, ἵνα μὴ δι' αὐτῆς ἀνατραπῇ. Ἐσχημάτισε τότε οἰκείᾳ προαιρέσει τὸ στέμμα, τὴν 18 Ἀπριλίου, κυβέρνησιν ἐκ τῶν ἐπιλέκτων τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ράλλη. Τέσσαρες τρικουπικοὶ μετεῖχον αὐτῆς, ὁ Θεοτόκης, ὁ Σκουλούδης, ὁ Σιμόπουλος καὶ ὁ Τσαμαδός, καὶ δύο ραλλικοί, ὁ Εὐταξίας καὶ ὁ Τριανταφυλλᾶκος. Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν μικρῶν ὁμάδων Καραπᾶνος καὶ Δεληγεώργης, δὲν μετέσχον, μὴ δεχόμενοι προεδρίαν Ράλλη.

Τὴν συμμαχικὴν ταύτην κυβέρνησιν ὑπεστήριξε κοινοβουλευτικῶς ὁ Δηλιγιάννης, φοβηθεὶς ἴσως διαρροὴν πρὸς αὐτὴν τῶν φίλων του. Παρέμεινεν αὕτη εἰς τὴν ἀρχὴν μέχρι τῆς 18 Σεπτεμβρίου, ὅτε ἐδέχθη μὲν ἡ βουλὴ τοὺς προκαταρκτικοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης, ἀνετράπη ὅμως ἡ κυβέρνησις κατόπιν ἄρσεως τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ Δηλιγιάννη, ὑπολογίζοντος προφανῶς ὅτι τὸ διαρρεῦσαν ἀπὸ τῆς πτώσεώς του χρονικὸν διάστημα ἦτο ἀρκετὸν διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ γίνῃ σκέψις ἀναλήψεως ἐκ νέου παρ' αὐτοῦ τῆς ἀρχῆς. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἦτο βεβαίως δυνατόν. Καὶ τέλος ἐδέχθη ὁ Δηλιγιάννης νὰ ὑποστηρίξῃ κυβέρνησιν τοῦ ἐκ τοῦ κόμματός του προερχομένου Ζαΐμη.

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1898 ἐσημειώθη σπουδαῖον διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν κομμάτων γεγονός. Τὸ ἀπὸ τριετίας ὀρφανὸν τρικουπικὸν κόμμα, ὁσημέραι ἐνισχυόμενον ἀπὸ δηλιγιαννικοὺς καὶ ραλλικοὺς παράγοντας, μετὰ τὴν πτῶσιν τῶν κυβερνήσεων

Digitized by Google

Δηλιγιάννη καὶ Ράλλη, ἐξέλεγε διευθυντὴν τῶν ἐργασιῶν του τὸν Θεοτόκην, ὅστις ἀπέβη μετ' οὐ πολὺ καὶ ὁ πραγματικὸς αὐτοῦ ἀρχηγός. Τὴν ἀρχηγίαν Θεοτόκη ἀνεγνώρισαν καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν ἐπιλέκτων τοῦ κόμματος, Σιμόπουλος, Τσαμαδὸς καὶ ὁ ἐκ τῶν ραλλικῶν προσχωρήσας Εὐταξίας. Μόνον ὁ Στέφανος Δραγούμης ἀπεσχίσθη μετά τινων φίλων του. Ἀλλ' ἰδοὺ ὅτι ἀνεφαίνετο καὶ ἄλλο κόμμα, ἓν νέον «τρίτον» κόμμα, μετὰ τὴν ἀπογύμνωσιν τοῦ ραλλικοῦ. Ὁ Ζαΐμης, ἐπιτυχὼν κατὰ τὴν διετῆ του κυβέρνησιν, διέλυσε τὴν βουλὴν καὶ κατῆλθε διὰ λογαριασμόν του εἰς τὰς ἐκλογὰς τοῦ 1899. Εἰς ταύτας ἐπλειοψήφησεν ὁ Γ. Θεοτόκης, ὅστις καὶ ἐσχημάτισε τὴν πρώτην του κυβέρνησιν. Ὁ Θεοτόκης εἰργάσθη μὲ θάρρος, ἀλλ', ὅπως ὁ Τρικούπης, δὲν ἔλαβε καιρὸν νὰ προωθήσῃ ἐπὶ τῆς πρώτης του πρωθυπουργίας τὸ ἔργον του, συνεχισθὲν καρποφόρως κατὰ τὴν τετάρτην, ὡς καὶ ἐπὶ Τρικούπη, μακράν του κυβέρνησιν.

Ἡ πρώτη κυβέρνησις Θεοτόκη ἔπεσε τῷ 1901, ἐξ αἰτίας τῶν *εὐαγγελιακῶν*. Σημειωτέον ὅτι μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῶν ταραχῶν ὁ Θεοτόκης ἔλαβε ψῆφον ἐμπιστοσύνης παρὰ τῆς βουλῆς, δὲν ὤκνησεν ἐν τούτοις νὰ ὑποβάλῃ παραίτησιν, θεωρῶν ταύτην συντελεστικὴν τῆς πλήρους ἐπανόδου τῆς ἠρεμίας. Ἡ δημιουργηθεῖσα κρίσις κατὰ δύο μόνον τρόπους ἠδύνατο νὰ λυθῇ: ἢ διὰ διαλύσεως τῆς βουλῆς ἢ διὰ σχηματισμοῦ κυβερνήσεως τῇ ἀνοχῇ τοῦ θεοτοκικοῦ κόμματος. Ὁ πρῶτος ἦτο ἥκιστα πρόσφορος ὑπὸ τόσον τεταραγμένας συνθήκας. Ἐπροτιμήθη ὁ δεύτερος, στέρξαντος τοῦ Θεοτόκη νὰ ὑποστηρίξῃ κυβέρνησιν Ζαΐμη. Ἀλλ' ὁ συνδυασμὸς οὗτος ἀπεδείχθη οὐχὶ στερεός. Ὡς συνήθως συμβαίνει εἰς παρομοίας περιπτώσεις, ἡ ὑποστηρίζουσα πλειοψηφία ἐννοεῖ νὰ κυβερνᾷ κατ' οὐσίαν αὐτή. Ἐξ ἄλλου, ὁ Ζαΐμης διέβλεπε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπαναλάβῃ τὸ ἀποτυχὸν πείραμα τοῦ 1899. Μοιραίως ἤχθη πρὸς τὴν διάλυσιν ἡ βουλή, ἀλλ' αἱ ἐκλογαὶ τοῦ 1902 ἔφερον τὸ κόμμα τοῦ Ζαΐμη ἔτι ἀσθενέστερον τοῦ ὅσον πρὸ αὐτῶν ἦτο. Καὶ ἐσχημάτισε κυβέρνησιν, μὲ ἀσταθῆ πλειοψηφίαν, ὁ Δηλιγιάννης. Μὲ τὰ δύο μεγάλα κόμματα σχεδὸν ἰσόπαλα, ἦτο φανερὸν ὅτι τὸ «τρίτον» κόμμα ἀπέβαινε ρυθμιστὴς τῆς καταστάσεως. Εἰς τὴν κυβερνητικὴν ἀστάθειαν συνέβαλλε καὶ ἡ οἰκτρὰ περὶ τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ ἀντίληψις βουλευτῶν τινων, οἵτινες δὲν ἐδίσταζον νὰ ἐκβιάζουν τὴν κυβέρνησιν διὰ τὴν θεραπείαν τῶν μᾶλλον ἀστηρίκτων ἀξιώσεων. Εἰρήσθω πρὸς τιμὴν τοῦ Δηλιγιάννη ὅτι ἐπροτίμησε νὰ πέσῃ παρὰ νὰ ἐνδώσῃ. Τὸ ζαϊμικὸν κόμμα, ὅπερ οὐκ ὀλίγον εἶχε συμβάλει εἰς τὴν ἀνατροπὴν ταύτην, ὑπεστήριξε κυβέρνησιν Θεοτόκη, ἣν καὶ ἀνέτρεψε μετ' ὀλίγας ἡμέρας. Ὅλοι οἱ συνδυασμοὶ εἶχον πλέον δοκιμασθῆ καὶ ἐσχηματίσθη κυβέρνησις ἀπὸ τὸν «καπετὰν ἕναν», τὸν Ράλλην, μὲ στοιχεῖα δηλιγιαννικά. Καὶ τοῦτο τὸ κατασκεύασμα ἀπέβη βραχύβιον, καθόσον οὔτε τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Ράλλη ἦτο νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ὑποστήριξιν ἄλλων, οὔτε αἱ προσπάθειαί του, εἴτε πρὸς διάλυσιν τῆς βουλῆς, εἴτε πρὸς προσεταιρισμὸν μέρους τῶν δηλιγιαννικῶν, ἐπέτυχον. Ἐσχηματίσθη κυβέρνησις Θεοτόκη, καὶ ἡ πρὸς αὐτὴν ὑποστήριξις τοῦ ζαϊμικοῦ κόμματος διήρκεσεν αὐτὴν τὴν φορὰν ὁλόκληρον ἔτος. Ὅταν, τὸν Δεκέμβριον 1904, ἤρθη ἡ ὑποστήριξις αὕτη καὶ τὸν Θεοτόκην διεδέχθη ὁ Δηλιγιάννης, ἤρχισε καὶ πάλιν τὸ ζαϊμικὸν κόμμα νὰ δεικνύῃ τάσεις ἀνατροπῆς του. Βλέπομεν λοιπὸν τὸ ζαϊμικὸν κόμμα καταρρίψαν, χωρὶς νὰ κατορθώνῃ νὰ ἔλθῃ τὸ ἴδιον εἰς τὴν ἀρχήν, εἰς διάστημα δύο ἐτῶν τέσσαρας κυβερνήσεις καὶ ἀπειλοῦν νὰ ἀνατρέψῃ καὶ τὴν πέμπτην. Ἔπεσεν ἐκ τούτου πολὺ ἐν τῇ συνειδήσει ἡ ἰδέα τοῦ «τρίτου» κόμματος. Ἐπέτυχεν ὁ Δηλιγιάννης τὴν διάλυσιν, καὶ κατὰ τὰς ἐκλογὰς τοῦ 1905 συνετρίβη τὸ ζαϊμικὸν κόμμα πρὸ τῆς κοινῆς ἐχθρότητος τῶν δύο μεγάλων κομμάτων. Ἡ μετ' οὐ πολὺ μετάβασις τοῦ ἀρχηγοῦ του ὡς ὑπάτου ἁρμοστοῦ εἰς Κρήτην ἔγινεν ἀπαρχὴ διαλύσεως μικρὸν κατὰ μικρὸν καὶ τῶν ἐναπομεινάντων ὀλίγων στελεχῶν αὐτοῦ. Τὴν πλειοψηφίαν ἐπέτυχε σαφῶς ὁ Δηλιγιάννης, καὶ ἴσως, ὡς εἶχε πλέον ἐκκαθαρισθῆ ἡ κατάστασις τῶν κομμάτων ἐν τῇ νέᾳ βουλῇ, νὰ διετήρει τὴν ἀρχὴν καθ' ὅλην τὴν τετραετίαν, ἂν δὲν ἔπιπτε, τὸ αὐτὸ ἔτος, θῦμα δολοφονικῆς ἐπιθέσεως.

Ἐκ τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἀπορφανισθέντος κόμματος ἄλλοι ἠκολούθησαν τὸν Ράλλην, ἄλλοι τὸν Μαυρομιχάλην. Ἐγεννᾶτο οὕτω καὶ ἄλλο «τρίτον» κόμμα. Συνειργάσθησαν κατ' ἀρχὰς αἱ δύο μερίδες εἰς κυβέρνησιν Ράλλη, ἀλλ' ἤρισαν συντόμως οἱ δύο συγκυβερνῆται. Ἐσχηματίσθη τότε κυβέρνησις Θεοτόκη, ἥτις διέλυσε τὴν βουλὴν καὶ ἐκέρδισε τὰς ἐκλογάς. Ἡ κυβέρνησις 1905—1909 τοῦ Θεοτόκη, χωρὶς νὰ ἔχῃ τὴν μεγαλουργὸν πνοὴν τῶν λαμπρῶν διακυβερνήσεων Καποδίστρια καὶ Τρικούπη, ὑπῆρξεν ἐν τούτοις κυβέρνησις, ἥτις ἀφῆκεν ἴχνη ἀναμφισβήτητα. Ὁ μακεδονικὸς ἀγών, ἡ ἀναδιοργάνωσις τοῦ στρατοῦ εἶναι ἔργα της, καὶ ὑπῆρξεν ὠφέλιμος πρόδρομος τοῦ γιγαντιαίου μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1909 ἔργου.

Ἡ βουλὴ τοῦ 1906 ἐνεφάνισεν, ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἀντιπολιτευτικῆς παρατάξεως, ἥτις εἶχεν ἀπομείνει μὲ μόνον τὸν Ράλλην, ἐκ τῶν παλαιῶν πολιτικῶν ἡγετῶν, μίαν ὁμάδα πλήρη σφρίγους, ἥτις ἔλαβε τὴν χαρακτηριστικὴν ἐπωνυμίαν τῶν «Ἰαπώνων». Ἡ ὁμὰς αὐτὴ διελύθη μετὰ διετίαν, ἀλλ' ὅλα σχεδὸν τὰ μέλη αὐτῆς, ὁ Δραγούμης, ὁ Γούναρης, ὁ Ρέπουλης, ὁ Πρωτοπαπαδάκης, ὁ Βοζίκης, ἐπέπρωτο νὰ παίξουν ρόλον πρωτεύοντα ἐπὶ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς.

Ἤνοιγεν ἐν τῷ μεταξὺ περίοδος νέα εἰς τὴν ὅλην ἱστορίαν τῆς Ἀνατολῆς, καὶ τὸ 1908 ἀνέτελλε μεστὸν γεγονότων, βαρέων εἰς συνεπείας. Ἀνεμοχλεύετο ὁ ὅλος χάρτης τῆς Βαλκανικῆς, ἡ Τουρκία ἔχανε διὰ παντὸς τὴν Βουλγαρίαν καὶ τὴν Βοσνίαν καὶ Ἑρζεγοβίνην, ὁ δὲ ἑλληνικὸς λαὸς ἔβλεπε μὲ πικρίαν ὄχι μόνον νὰ μὴ λύεται, εἰς μίαν τοιαύτην εὐκαιρίαν, τὸ κρητικὸν ζήτημα, ἀλλὰ νὰ γεννᾶται ὁ κίνδυνος νὰ θεραπεύσῃ εἰς βάρος μας ἡ Τουρκία τὴν πανταχόθεν ἄλλοθεν τρωθεῖσαν ἐθνικήν της φιλοτιμίαν. Ἤδη κατὰ Μάϊον τοῦ 1909 ἐσόβει ἡ ἐξέγερσις τῶν ἀξιωματικῶν. Καὶ τὸν Ἰούνιον εἶχεν αὕτη ἐξελιχθῆ εἰς εὐρυτάτην συνεννόησιν, ἣν δὲν ἐβράδυνε νὰ ἀντιληφθῇ ἡ κυβέρνησις. Παρῃτήθη τότε ὁ Θεοτόκης καὶ ἐσχηματίσθη κυβέρνησις Ράλλη, μὲ τὸν Ν. Στράτον διὰ πρώτην φορὰν ὑπουργόν, ἀλλ' ὁ ὁδοστρωτὴρ τοῦ Στρατιωτικοῦ συνδέσμου εἶχε πλέον τεθῆ εἰς κίνησιν καὶ τὴν 15 Αὐγούστου τὸ Γουδὶ ἐσάρωσε τὴν κυβέρνησιν.

Αὐθημερόν, τῇ συμφωνίᾳ στέμματος καὶ συνδέσμου, ἐσχηματίσθη κυβέρνησις Μαυρομιχάλη, μὲ τὸν Τριανταφυλλάκον καὶ τὸν Εὐταξίαν ὑπουργούς. Θὰ ἦτο ἴσως περισσότερον ἐνδεδειγμένη κυβέρνησις ὑπὸ τὸν Γούναρην, ὅστις, διατηρήσας πολιτικήν τινα ἀνεξαρτησίας καὶ ὅταν ἀκόμη μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς ὁμάδος τῶν Ἰαπώνων, συνειργάσθη μὲ τὸν Θεοτόκην, ἐφαίνετο συγκεντρῶν τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀπῄτει ἡ ἐπανάστασις. Ἀλλ' ὁ Γούναρης, ἐκ δηλώσεών του τινῶν, ἐθεωρήθη ἀντιθέτων πρὸς τὴν ἐπανάστασιν ἰδεῶν, ἐνῷ ἐξ ἄλλου λέγεται ὅτι ἀπεποιήθη καὶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ θεοτοκικοῦ κόμματος, ὅταν ὁ Θεοτόκης, πρὸ τῆς ἐναντίον του βοῆς, ἐξεδήλου προθέσεις ἀποχωρήσεως. Τὸν Σεπτέμβριον συνῆλθεν ἡ βουλή, πλάσματι μόνον νομοθετοῦσα, καθόσον οὐδὲν ἐγίνετο ἄνευ προηγουμένου ἐλέγχου καὶ ἐγκρίσεως τοῦ Στρατιωτικοῦ συνδέσμου. Δύο μῆνας μετὰ τὸ Γουδὶ ἐξερράγη τὸ κίνημα Τυπάλδου ἐν τῷ ναυτικῷ κατασταλὲν ὑπὸ τοῦ συνδέσμου. Ἦτο ἡ πρώτη κρίσις τῆς ἐπαναστάσεως, ὑπερνικηθεῖσα, ἀλλὰ ταύτην ἠκολούθησεν ἑτέρα, ἐξ ἀντεγκλήσεων ἐν τῇ βουλῇ μεταξὺ τῶν παλαιῶν κομμάτων καὶ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, ἐκπροσώπου τοῦ συνδέσμου ἐν τῇ κυβερνήσει. Ἡ κρίσις αὕτη ἐκορυφώθη ἐξ ἀπροόπτου ἐνεργείας τοῦ ἐν λόγῳ ὑπουργοῦ, ἀποστείλαντος εἰς τὸ Ἐθνικὸν τυπογραφεῖον ἀθρόα διατάγματα στρατιωτικῶν προαγωγῶν. Ἐκινδύνευεν οὕτω νὰ παρεξηγηθῇ τὸ ἔργον τῆς ἐπαναστάσεως ὡς ἁπλῆ ἐπιδίωξις κορεσμοῦ προσωπικῶν φιλοδοξιῶν. Ἀλλὰ κατενίκησε καὶ τὴν κρίσιν ταύτην ἡ ἐπανάστασις, ἀπομακρύνασα πάραυτα τὸν ὑπουργὸν τῶν Στρατιωτικῶν.

Καθίστατο ὅμως πλέον φανερὸν ὅτι ἡ περαιτέρω συμβίωσις κυβερνήσεως καὶ συνδέσμου ἦτο ἀδύνατος. Πλὴν ποῖος θ' ἀντικαθίστα τὸν Μαυρομιχάλην; Καὶ ὡρίμασε τότε ἡ ἰδέα τῆς μετακλήσεως τοῦ *Ἐλ. Βενιζέλου* ἐκ Κρήτης, ὅστις καὶ προσεκλήθη, κατὰ Νοέμβριον, καὶ ἐδέχθη νὰ κατέλθῃ, ἵνα παράσχῃ τὴν μεσολάβησίν του. Τὸν Δεκέμβριον ἔφθασεν ὁ Βενιζέλος καὶ ἀμέσως ὁ σύνδεσμος τοῦ προσέφερε τὴν ἀρχήν. Ἀλλ' ὁ Κρὴς πολιτικὸς τὴν ἀπεποιήθη. Μὴ διστάσας νὰ ὑπογραμμίσῃ πρὸς τὸν σύνδεσμον τὰ λάθη, ἅπερ διέπραξεν οὗτος καὶ τὰς εὐκαιρίας, ἃς ἀφῆκε νὰ διαφύγουν, ἐπέβαλε σαφεῖς τὰς ἀντιλήψεις του: ταχὺν σχηματισμὸν νέας κυβερνήσεως, ἅπαξ ἀποφασισθείσης τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ Μαυρομιχάλη, προκήρυξιν εἶτα ἐκλογῶν συνελεύσεως καὶ περιορισμὸν τῶν δικαιωμάτων αὐτῆς εἰς ἀναθεώρησιν τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος καὶ οὐχὶ σύνταξιν νέου καί, τέλος, διάλυσιν, μετ' ἐπίτευξιν πάντων τούτων, τοῦ συνδέσμου. Ἐδέχθη δὲ τὴν ἐντολὴν νὰ ἐνεργήσῃ ὡς πληρεξούσιος τοῦ συνδέσμου, διὰ τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ὡς ἄνω σχεδίου.

Ἡ πραγμάτωσις τῶν δύο τούτων σκοπῶν, τῆς ἀπομακρύνσεως τῆς κυβερνήσεως καὶ τῆς συγκλήσεως ἀναθεωρητικῆς συνελεύσεως, ἦτο ἀλληλένδετος. Ἀληθῶς, ἡ κυβέρνησις εἶχεν ἀναφανδὸν στραφῆ κατὰ τῆς ἀναθεωρητικῆς, εἰς τρόπον ὥστε, ἐὰν τὸ στέμμα καὶ τὰ δύο μεγάλα κόμματα ἐπείθοντο νὰ δεχθοῦν τὴν ἀναθεωρητικήν, ἡ κυβέρνησις θ' ἀνετρέπετο καὶ τὸ ὅλον σχέδιον θὰ εὐωδοῦτο αὐτομάτως. Τὸ στέμμα ἦτο φανερὸν ὅτι δὲν θὰ ἠσπάζετο τόσον εὐκόλως, καὶ πρῶτον, τὴν σχετικὴν κίνησιν. Ἔστρεψε λοιπὸν τὰς προσπαθείας του ὁ Βενιζέλος πρὸς τὸν Θεοτόκην καὶ τὸν Ράλλην. Εἰς τὸν δεύτερον εὗρεν ὑποστήριξιν.

Ἔβλεπεν ὁ τολμηρὸς καὶ ἐνθουσιώδης ἐκεῖνος ἀνήρ, ὁ μὴ ἐπηρεαζόμενος, εἰς μεγάλας στιγμάς, ἀπὸ πολιτικοὺς ὑπολογισμούς, ὁ μὴ διστάσας δύο ἀκόμη φοράς, τῷ 1915 ἐπὶ τῇ μελετωμένῃ ἐξόδῳ ἐκ τῆς οὐδετερότητος, καὶ τῷ 1921, ὅταν προσέφερεν ὁ Βενιζέλος τὰς ὑπηρεσίας αὐτοῦ ἐν τῇ διαχειρίσει τοῦ ἐξωτερικοῦ ζητήματος, νὰ ταχθῇ ἀλλεπάλληλος μὲ ἀντίπαλον, τὸν ὁποῖον, ἐν τούτοις, εἰς ἄλλην στιγμὴν ψυχικῆς ὁρμῆς, ἀπεκάλεσε «τυχάρπαστον», ἔβλεπεν ὁ Ράλλης ὅτι ἡ ἀναθεωρητικὴ καὶ τὴν πολιτικὴν κατάστασιν θὰ ἐξεκαθάριζε καὶ τὴν διάλυσιν τοῦ χρονίζοντος πλέον συνδέσμου θὰ ἐπέφερεν. Ἀλλ' ὁ Θεοτόκης ἀντέδρα εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ Βενιζέλου ἴσως πειθόμενος εἰς πληροφορίας τινάς, καθ' ἃς καὶ ὁ σύνδεσμος δὲν ἦτο ὑπὲρ τῆς συνελεύσεως. Ἀπηύθυνε τότε ὁ Βενιζέλος ἐπιστολὴν πρὸς τὸν σύνδεσμον, ἀπειλῶν ἀναχώρησιν, καὶ τότε ὁ σύνδεσμος ἦρε πᾶσαν πρόφασιν τοῦ Θεοτόκη, δηλώσας κατηγορηματικῶς εἰς αὐτὸν ὅτι ἦτο ὑπὲρ ἀντικαταστάσεως τῆς κυβερνήσεως καὶ συγκλήσεως συνελεύσεως. Ὁ Θεοτόκης ὑπέκυψε καὶ ἠναγκάσθη νὰ ὑποβάλῃ παραίτησιν ὁ Μαυρομιχάλης. Συνεκλήθη τότε συμβούλιον τοῦ Στέμματος ἀπὸ τοὺς πρῴην πρωθυπουργούς, τὸν Δραγούμην, τὸν πρόεδρον τῆς ὑπὸ παραίτησιν κυβερνήσεως καὶ τὸν πρόεδρον τῆς βουλῆς. Μόνον οἱ δύο τελευταῖοι ἐκηρύχθησαν κατὰ τῆς συνελεύσεως. Τὸ στέμμα συνετάχθη πρὸς τὴν πλειοψηφίαν. Ἐγεννᾶτο ἤδη ζήτημα τίς θ' ἀνελάμβανε τὴν κυβέρνησιν. Περὶ δύο προσωπικοτήτων ἠδύνατο ἐκείνην τὴν στιγμὴν νὰ γίνῃ λόγος, τοῦ Δραγούμη, ὃν εἴδομεν ἤδη ὡς ἡγέτην τῶν «Ἰαπώνων», καὶ τοῦ Σκουλούδη, ὅστις δὲν εἶχε μὲν ἀντιταχθῆ, ὡς ὁ Δραγούμης, ὅταν ἐξελέγη ὁ Θεοτόκης διάδοχος τοῦ Τρικούπη, δὲν μετέσχεν ὅμως τῶν κυβερνήσεων Θεοτόκη, ἀπέχων, ἀπὸ δεκαετίας καὶ πλέον, τῆς ἐνεργοῦ πολιτικῆς. Ἀλλ' ἂν μέλη τινὰ τοῦ συνδέσμου ἀπέκλιναν ὑπὲρ τοῦ Σκουλούδη δὲν ἦτο δυνατὸν ἡ πολιτικὴ ὀξυδέρκεια τοῦ Βενιζέλου νὰ στέρξῃ εἰς πρωτεύουσαν χρησιμοποίησιν προσώπου, ὅπερ εἶχε πολλάκις ἐκφρασθῆ μετὰ σκεπτικισμοῦ περὶ τῆς σκοπιμότητος τῆς συγκλήσεως τῆς συνελεύσεως. Ὑπεστήριξε λοιπὸν ὁ Βενιζέλος τὴν λύσιν Δραγούμη, ὑποδεικνύων συμμετοχὴν Σκουλούδη εἰς τὴν νέαν κυβέρνησιν. Καὶ ἐσχηματίσθη μὲν αὕτη, περιβληθεῖσα τὴν ἐμπιστοσύνην τοῦ συνδέσμου, ἀπέπεμψε δὲ ὁ Σκουλούδης τοὺς μεταβάντας νὰ ζητήσουν καὶ τὴν ἰδικήν του σύμπραξιν ἀξιωματικούς, εἰσελθὼν πάλιν εἰς τὴν πολιτικὴν ἀφάνειαν, ἐξ ἧς θὰ τὸν ἀνέσυρον, μετά τινα ἔτη, ἀπρόοπτα γεγονότα.

Ἤρχισαν ἤδη τὰ κόμματα νὰ μελετοῦν τὰ τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ Συντάγματος καὶ κατήρτισαν εἰδικὰς πρὸς τοῦτο ἐπιτροπάς. Εἶναι ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν κομμάτων νὰ σημειώσωμεν ὅτι εἰς μὲν τὴν θεοτοκικὴν ἐπιτροπήν, παρὰ τὸν Γούναρην καὶ τὸν Καλογερόπουλον, ἔβλεπέ τις τὸν μετέπειτα προεδρεύσαντα τῆς ἐπαναστατικῆς κυβερνήσεως τοῦ 1922 Κροκιδᾶν, εἰς δὲ τὴν ραλλικήν, παρὰ τὸν Στράτον, τὸν Βοζίκην, τὸν Ἀγγελόπουλον καὶ τὸν Ἰ. Ράλλην, τὸν Καφαντάρην καὶ τὸν Τσιριμῶκον. Ἐψηφίσθη τέλος ἡ ἀναθεώρησις καὶ προεκηρύχθησαν ἐκλογαὶ διὰ τὴν ἀναθεωρητικήν. Τὰ τρία κόμματα, πρὸ τοῦ ὁλονὲν ὀγκουμένου ρεύματος ὑπὲρ μιᾶς νέας καταστάσεως, συνήσπισαν τὰς δυνάμεις των, πιστεύοντα ὅτι ἀπέβαινον οὕτω ἀκατακίνητα. Πλάνη. Ἂν ἡ 15 Αὐγούστου 1909 ἐνεσάρκωσε τὴν ἐθνικὴν ἀγωνίαν, τὴν ἐθνικὴν φλόγα πρὸς μίαν καλυτέραν αὔριον, ἡ 8 Αὐγούστου 1910 ἀνεδείκνυε τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ὥριμον διὰ μίαν καλυτέραν σήμερον, πρόθυμον εἰς τὴν θυσίαν, ἣν διὰ πολλοὺς ἐσήμαινεν ἡ ἐγκατάλειψις φθαρεισῶν κομματικῶν μεθόδων, καὶ ἱκανὸν ἐν τῇ διαισθήσει του νὰ διακρίνῃ τοὺς νέους ἐκείνους ἄνδρας, οἵτινες θὰ ἦσαν οἱ ἁρμόζοντες πρὸς ἀντικατάστασιν τῶν καταρρεόντων παλαιῶν. Πλῆθος ἀνεξαρτήτων ὠρθώθησαν ἔναντι τῶν ἐπιπλευσάντων ἐκ τοῦ παλαιοῦ κόσμου. Εἰς τὰς Πάτρας, τριακονταπενταετὴς καὶ διὰ πρώτην φορὰν κατερχόμενος εἰς τὸν στίβον, ὁ Α. Μιχαλακόπουλος ὑπερτέρησε κατὰ χιλιάδας ψήφων τοὺς ἐκπροσώπους τριακοντάδος κομμάτων καὶ κομματιδίων. Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ βενιζελικὴν σημαίαν, καίτοι ἀπουσιάζοντος ἐξ Ἑλλάδος τοῦ Βενιζέλου, ἐξελέγησαν πολλοί. Ὁ Βενιζέλος, ἐκτεθεὶς ὑπὸ φίλων του ἐν Ἀττικῇ, ἐπέτυχε πανηγυρικῶς, καὶ τὸ νεοπαγὲν κόμμα ἔλαβε τὴν ἐπωνυμίαν τῶν «Φιλελευθέρων».

Ἅμα τῷ καταρτισμῷ εἰς σῶμα τῆς συνελεύσεως, ἡ κυβέρνησις Δραγούμη, θεωρήσασα λήξαν τὸ ἔργον της, ὑπέβαλε τὴν παραίτησίν της. Διηυθετήθη δὲ ἡ κρίσις διὰ τῆς ἀναθέσεως τῆς ἀρχῆς εἰς τὸν Βενιζέλον, ὅστις προέβη καὶ εἰς τὴν διάλυσιν τῆς ἀναθεωρητικῆς. Ἀπέσχον τότε τὰ τρία παλαιὰ κόμματα τῶν ἐκλογῶν, ἐπὶ τῇ προφάσει μὲν ὅτι ἦτο ἀντικανονικὴ ἡ διάλυσις, πραγματικῶς δὲ διότι ἔβλεπον ἀσφαλῆ τὴν ἧτταν των.

6. Φιλελεύθεροι, λαϊκοί, τὰ πέντε μικρότερα κόμματα. Ἡ Β΄ ἀναθεωρητικὴ ἐγένετο παμβενιζελική. Τοῦτο δὲ χωρὶς νὰ δύναται ν' ἀποδοθῇ ἡ νίκη τῶν φιλελευθέρων εἰς τὴν ἀποχὴν τῶν παλαιῶν κομμάτων, ἀφοῦ ἐλάχιστα διέφερεν ὁ ἀριθμὸς τῶν ψηφισάντων κατὰ Νοέμβριον ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν τῶν ψηφισάντων κατ' Αὔγουστον.

Digitized by Google

Ἐνεφανίσθη τότε καὶ ἄλλη μικρά, ἀλλὰ σφριγῶσα ὁμάς, ὅπως ἄλλοτε ἡ τῶν «Ἰαπώνων», ἡ κοινωνιολογική, μὲ τὸν Α. Παπαναστασίου ἐπὶ κεφαλῆς, τὸν Π. Ἀραβαντινόν, τὸν Θ. Κουτούπην, ὀνομασθεῖσα πρὸς στιγμὴν «Λαϊκὸν κόμμα», ἐγγράψασα εἰς τὸ πρόγραμμά της ἱκανὰ περὶ προστασίας τοῦ ἐργατικοῦ κόσμου καὶ γεωργικῆς μεταρρυθμίσεως καὶ πρώτη ὑποστηρίξασα τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναλογικῆς.

Μετὰ τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ Συντάγματος καὶ σημαντικὸν νομοθετικὸν ἔργον καθ' ὅλον τὸ 1911, ἡ ἀναθεωρητικὴ ἐκήρυξε τὸ ἔργον της λῆξαν. Ὁ ἐκλογικὸς ἀγὼν τοῦ Μαρτίου 1912, ὁμαλῶς ἀλλὰ σφοδρῶς διεξαχθεὶς μεταξὺ τῶν φιλελευθέρων καὶ τῶν παλαιῶν κομμάτων, κατελθόντων ταύτην τὴν φορὰν εἰς τὰς ἐκλογάς, ἀπέληξεν εἰς συντριβὴν τῶν τελευταίων. Μόνον οἱ ἀρχηγοί των, πλὴν τοῦ Ράλλη, ἐσώθησαν, μετ' εὐαρίθμων φίλων των, ὡς καὶ ὁ Γούναρης, ὅστις εἶχεν ἐκτεθῆ ὡς ἀνεξάρτητος εἰς Πάτρας. Συνέχισεν οὕτω ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου. ἀπερίσπαστος πλέον ἐσωτερικῶς καὶ ἀφοῦ ἐπάταξε καί τι προμήνυμα στρατιωτικοῦ κινήματος, τὸ ἀνορθωτικόν της ἔργον, μὲ ὑπουργοὺς ὡς ὁ Δημητρακόπουλος, ὁ Στράτος, ὁ Ρέπουλης, ὁ Μιχαλακόπουλος κ. ἄ.

Ἡ λαϊκὴ πλειοψηφία τῶν φιλελευθέρων παρέμεινε μέχρι τοῦ 1915 ἀσάλευτος. Ἡ εὐτυχὴς ἔκβασις τῶν πολέμων, ἡ ἔλλειψις ἄλλων ἀναλόγων πρὸς τὸ ἀνάστημα τοῦ Βενιζέλου ἡγετῶν συνετέλουν εἰς τοῦτο. Πρῶτον κόμμα ὀρθωθὲν ἔναντι τοῦ κόμματος τῶν φιλελευθέρων ὑπῆρξε τὸ «Προοδευτικόν», ἱδρυθὲν ἀπὸ τὸν *Νικόλαον Δημητρακόπουλον*, μετὰ τὴν ἀποχώρησίν του ἐκ τῆς κυβερνήσεως κατὰ Μάϊον 1912. Ἦτο οὗτος ἐνδεδειγμένος διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἡγεσίαν μιᾶς ἰσχυρᾶς ἀντιπολιτεύσεως, ἣν καθίστα ἀναγκαίαν ἡ ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος. Ὁ Βενιζέλος ἐδείκνυεν ἐν τούτοις πάντοτε προτίμησιν εἰς τὸν Γούναρην. Ἑτέρα ἀποχώρησις ἐκ τῆς κυβερνήσεως ὑπῆρξεν ἡ τοῦ Στράτου, τὸν Νοέμβριον τοῦ 1913, παραμείναντος ἔκτοτε ἐν τῇ ἀντιπολιτεύσει ὡς μονάδος, μέχρις οὗ συνέπηξεν ἴδιον κόμμα, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Ἡ ἀπρόοπτος πολιτικὴ κρίσις τοῦ Φεβρουαρίου 1915 εὗρε τὴν ἀντιπολίτευσιν ἐστερημένην ἀνεγνωρισμένου ἡγέτου. Κατὰ τὰ προηγηθέντα ταύτης συμβούλια τοῦ στέμματος εἶχον κληθῆ οἱ διατελέσαντες πρωθυπουργοί, ἀλλ' οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἡγεῖτο ἐν τῇ βουλῇ δυνάμεώς τινος, ὥστε νὰ λάβῃ τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν διάλυσιν. Καὶ ἐκλήθη, σύμφωνα πρὸς τὰς παλαιὰς ὑποδείξεις τοῦ Βενιζέλου, ὁ *Γούναρης*, ὅστις προσέλαβεν ὡς ὑπουργοὺς τὸν Στράτον, τὸν Πρωτοπαπαδάκην, τὸν Τριανταφυλλάκον, τὸν Εὐταξίαν, τὸν Τσαλδάρην, τὸν Βοζίκην, συνέπηξε δὲ τὸ κόμμα τῶν «Ἐθνικοφρόνων», ὅπερ συνεκέντρωσε τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν ἀντιβενιζελικῶν δυνάμεων.

Τὸ ὄνομα τοῦ νέου κόμματος ἦτο αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ καὶ ἡ ἐμφάνισις τοῦ προγράμματός του. Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς φιλελευθέρους, οἵτινες ἐχαρακτηρίζοντο παρὰ τῶν ἀντιπάλων των ὡς ἀκολουθοῦντες τὴν πολιτικὴν ὡρισμένων Δυνάμεων, οἱ ἐθνικόφρονες ἠθέλησαν νὰ χαράξουν κατὰ τὸν πόλεμον αὐτοτελῆ ἐθνικὴν πολιτικήν. Ὅταν ἡ βασική, ἐκ τῆς ἀφορώσης τὸν πόλεμον διαφορᾶς ἀντιλήψεων, διάστασις τῶν δύο μεγάλων κομμάτων ἐξέλιπεν ἠχρηστεύθη ὁ τίτλος τῶν «Ἐθνικοφρόνων», καὶ τὸ κόμμα ἔλαβεν, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὀνομασίαν ἀνταποκρινομένην πρὸς πληρέστερον πολιτικὸν σύστημα.

Αἱ ἐκλογαὶ τοῦ Μαΐου 1915 ἐπανέφερον τὸν Βενιζέλον. Ἀλλὰ νέα διαφωνία του μὲ τὸ στέμμα τὸν Σεπτέμβριον, ἐπέφερε νέαν του παραίτησιν. Ἐσχηματίσθη τότε κυβέρνησις μὲ ὅλους τοὺς παλαιοὺς πρωθυπουργούς, πλὴν τοῦ Βενιζέλου, Θεοτόκην, Ράλλην, Δραγούμην, Γούναρην ὑπὸ τὸν Ζαΐμην. Μετὰ ἕνα μῆνα ἀνετράπη ἡ κυβέρνησις αὕτη ἐν τῇ βουλῇ ἀπὸ τὴν πλειοψηφίαν Βενιζέλου. Ἀλλ' ἐσχηματίσθη καὶ αὖθις, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι προηδρεύθη ἀπὸ τὸν Σκουλούδην ἀντὶ τοῦ Ζαΐμη, καὶ ἐνήργησεν ἐκλογὰς κατὰ Δεκέμβριον. Ἀπὸ τὰς ἐκλογὰς ταύτας ἀπέσχον οἱ φιλελεύθεροι, ἑρμηνεύοντες τὴν δευτέραν, ἐντὸς ὀλίγων μηνῶν, διάλυσιν ὡς ἀντιβαίνουσαν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ κοινοβουλευτικοῦ μας πολιτεύματος. Τὰς ἀρχὰς τοῦ 1916 ἱδρύθη τὸ στρατικὸν κόμμα. Ἔλαβε κατ' ἀρχὰς τὸ ὄνομα «Ἐθνικὸν συντηρητικόν» ἀλλ' ἤλλαξε τοῦτο, ὅπως καὶ τὸ τοῦ κόμματος τῶν «Ἐθνικοφρόνων», μετὰ τὴν μεταπολίτευσιν τοῦ 1920.

Ἡ κυβέρνησις Σκουλούδη ἀνετράπη ἀπὸ τὰς Δυνάμεις τὸν Ἰούνιον τοῦ 1916, ἠξίωσαν δὲ αὗται συγχρόνως νὰ διαλυθῇ ἡ βουλὴ καὶ νὰ γίνουν ἐκλογαί. Ἀλλ' ἡ κυβέρνησις Ζαΐμη, ἥτις θὰ ἔκαμνε τὰς ἐκλογάς, παρῃτήθη μετὰ βραχὺν βίον, ἀκριβῶς διότι ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις, ἀφοῦ εἶχε ζητήσει τὰς ἐκλογάς, ἔφερεν ἤδη προσκόμματα εἰς τὴν διεξαγωγήν των. Ἐκλήθη τότε εἰς τὴν ἀρχὴν ὁ Δημητρακόπουλος. Ἦτο ὁ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἐνδεδειγμένος, τόσον διὰ τὴν προσωπικήν του ἀξίαν, ὅσον καὶ διότι ἡγεῖτο μιᾶς, μὴ δοκιμασθείσης ἀκόμη, κοινοβουλευτικῆς ὁμάδος. Ἀλλ' ὁ συνετὸς ἀνὴρ δὲν ἀνελάμβανεν εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχε τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας. Ἠθέλησε προηγουμένως νὰ ἐξακριβώσῃ τὰς διαθέσεις τῶν Δυνάμεων, ἀφοῦ, ἐκ τῆς φθορᾶς Σκουλούδη καὶ Ζαΐμη, εἶχε γίνει φανερὸν ὅτι ἐπηρέαζον αἱ διαθέσεις αὗται τὴν θέσιν τῶν κυβερνήσεων. Συνομιλία του μὲ τοὺς πρεσβευτὰς τὸν ἔπεισεν ὅτι καὶ τῆς ἰδικῆς του κυβερνήσεως ἡ θέσις θὰ ἦτο ἐπισφαλής. Δι' ὃ καὶ παρῃτήθη τῆς ἐντολῆς. Ἐκλήθη τότε ὁ Ν. Καλογερόπουλος. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοτόκη, τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1916, ἐθεωρεῖτο ὁ Καλογερόπουλος ὡς ἡγέτης τῆς ὀρθοδόξου θεοτοκικῆς μερίδος. Ἡ ἄνοδός του εἰς τὴν ἐξουσίαν ἐχαιρετίσθη εὐμενῶς. Ἤρχετο μὲ ἀγαθὰς διαθέσεις πρὸς τὴν Ἀντάντ, ἠναγκάσθη ἐν τούτοις καὶ αὐτὸς μετ' οὐ πολὺ ν' ἀπομακρυνθῇ

Ἰδοὺ ὅτι εἶχον ἐξαντληθῆ ὅλαι αἱ κοινοβουλευτικαὶ δυνατότητες. Περὶ ἐκλογῶν δὲν ἐγίνετο πλέον λόγος. Ἄλλως τε, ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῆς πτώσεως τῆς κυβερνήσεως Καλογεροπούλου, ἐσχηματίζετο ἡ τριανδρία Βενιζέλου—Κουντουριώτη—Δαγκλῆ. Ἡ Βορεία Ἑλλὰς ἐχώρει τὸν δρόμον της, πρὸς κοινὸν μετὰ τῶν Συμμάχων ἀγῶνα. Ἐσχηματίσθη τότε ὑπὸ τὸν Σ. Λάμπρον κυβέρνησις, ἀπαρτιζομένη ἀπὸ πρόσωπα ξένα πρὸς τὴν πολιτικὴν (27 Σεπτεμβρίου 1916—21 Ἀπριλίου 1917). Ἡ κυβέρνησις αὕτη ἠγωνίσθη πρὸς περιπετείας ὅλως ἐξαιρετικάς, εἰς μίαν ἀπὸ τὰς θλιβερωτέρας διὰ τὴν Ἑλλάδα ἐποχάς. Τὴν ἐκκαθάρισιν τῆς καταστάσεως ἐπέπρωτο νὰ ἐπιφέρῃ κυβέρνησις Ζαΐμη, ἡ τρίτη διαρκούσης τῆς ταραχώδους ταύτης περιόδου. Τριῶν κατὰ σειρὰν κυβερνήσεων προήδρευσε καὶ ἓξ ἔτη βραδύτερον ὁ Ζαΐμης, τῆς οἰκουμενικῆς, τοῦ συνασπισμοῦ καὶ τοῦ μερικωτέρου συνασπισμοῦ.

Τὴν 14 Ἰουνίου 1917, διὰ τῆς ἀναλήψεως τῆς κυβερνήσεως ἀπὸ τὸν Βενιζέλον, ἐπανήρχετο ἡ ἐπὶ ἓν ὁλόκληρον σχεδὸν ἔτος διχασθεῖσα πολιτεία εἰς τὴν κανονικήν της τροχιάν. Συνέβη τότε τὸ ἑξῆς πολιτειακῶς καινοφανές: Εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι τὸ κόμμα τῶν φιλελευθέρων εἶχε θεωρήσει τὴν διάλυσιν τῆς Βουλῆς τοῦ Μαΐου 1915 ὡς ἀντισυνταγματικήν. Ἐπανέφερε λοιπὸν εἰς τὴν ζωὴν τῷ 1917 τὴν βουλὴν ταύτην, ἥτις καὶ διετηρήθη μέχρι τῶν ἐκλογῶν τῆς 1ης Νοεμβρίου τοῦ 1920.

Αἱ ἐκλογαὶ αὗται, συντριπτικαὶ διὰ τοὺς φιλελευθέρους, ἔφεραν εἰς τὴν ἀρχὴν τὴν ἡνωμένην ἀντιπολίτευσιν. Πρὸ τῆς ἐπανόδου ἐκ τῆς ἐξορίας τοῦ Γούναρη, εἶχεν αὕτη ἀναθέσει τὸν προεκλογικὸν ἀγῶνα εἰς πολυμελῆ ἐπιτροπήν, συγκειμένην ἀπὸ κορυφαίους τῶν παλαιῶν κομμάτων. Ἡ κοινὴ νίκη ἐγέννα τὸ ζήτημα εἰς ποῖον θὰ ἀνετίθετο ἡ κυβέρνησις. Προετιμήθη τότε πάντων ὁ Ράλλης. Ἦτο ὁ μόνος ἐπιζῶν ἐκ τῶν παλαιῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν (ἐκτὸς τοῦ Θεοτόκη εἶχεν ἀποθάνει καὶ ὁ Μαυρομιχάλης), διὰ τὸν ὁποῖον οὐδεμία ἠδύνατο νὰ ὑπάρχῃ ἀντίρρησις. Εἰς τὴν κυβέρνησίν του προσέλαβεν οὗτος τὸν Γούναρην καὶ τὸν Τσαλδάρην, τὸν Καλογερόπουλον, τὸν υἱόν του Ἰ. Ράλλην, τὸν υἱὸν τοῦ Μαυρομιχάλη καὶ τὸν Θεόδωρον Ζαΐμην. Ἀντεπροσωπεύοντο οὕτω ἐν αὐτῇ ὅλαι αἱ ἀποχρώσεις τῆς ἀντιπολιτεύσεως, πλὴν τῆς στρατιωτικῆς. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Δημητρακόπουλον, εἰρήσθω ἐνταῦθα ὅτι, τούτου ἀσθενοῦντος (ἀπέθανε τὸ ἐπόμενον ἔτος ἐν Βιέννῃ), τὸ κόμμα τῶν προοδευτικῶν, ἀγωνισθὲν ἐν ὀνόματί του, εἶχε φέρει δεκαπεντάδα βουλευτῶν εἰς τὴν βουλήν

Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνάρρησίν της εἰς τὴν ἀρχήν, ἡ κυβέρνησις Ράλλη προεκήρυξε δημοψήφισμα διὰ τὴν ἐπαναφορὰν τοῦ Κωνσταντίνου. Τὸ κόμμα τῶν φιλελευθέρων (ὅπερ, μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Βενιζέλου ἐκ τῆς πολιτικῆς, διηύθυνεν ὁ Δαγκλῆς) ἐξέδωκε τὴν 13 Νοεμβρίου ἀνακοινωθέν, δι' οὗ ἐξεδήλου τὴν ἀπόφασίν του νὰ μὴ μετάσχῃ εἰς τὸ δημοψήφισμα. Τὸ δημοψήφισμα τῆς 22 Νοεμβρίου ἀπέβη σχεδὸν παμψηφεὶ ὑπὲρ τῆς ἐπαναφορᾶς τοῦ βασιλέως. Ἀλλὰ καθίστατο ἤδη ἐμφανὲς ὅτι ὅλη ἡ ἀπὸ τοῦ 1915 πολιτειακὴ ἀνωμαλία, ὑφ' ἣν ἔζη ἡ Ἑλλάς, δύο κατὰ σειρὰν διαλύσεις τῆς βουλῆς, διχασμὸς τοῦ κράτους, ἔξωσις τοῦ νομίμου βασιλέως, ἐνάσκησις τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς οὐχὶ παρὰ τοῦ διαδόχου ἀλλὰ παρ' ἄλλου, ἀνατροπὴ εἶτα τῆς διαδεχθείσης τὸν βασιλέα Ἀλέξανδρον ἀντιβασιλείας Κουντουριώτη ἀντιβασιλεία Ὄλγας, ἐπαναφορὰ τέλος τοῦ Κωνσταντίνου, πάντα ταῦτα ἀπῄτουν ῥιζικὴν τακτοποίησιν καὶ ἐκκαθάρισιν, ἣν μόνον συντακτικὴ ἐξουσία ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιφέρῃ. Δι' ὃ καὶ ἡ βουλὴ ἀνεκήρυξεν ἑαυτὴν εἰς Γ' ἐθνικὴν συνέλευσιν.

Ἐγεννᾶτο ἤδη ζήτημα ποῖος θὰ ἀνελάμβανε τῆς προεδρίαν τῆς συνελεύσεως. Ἡ κυβερνητικὴ πλειοψηφία ἐπέμεινεν εἰς τὴν ὑπόδειξιν προέδρου ἐκ τῶν κόλπων της. Ἵνα μὴ διασπασθῇ ἡ ἑνότης τοῦ ἀντιβενιζελισμοῦ, ὑπέκυψαν καὶ οἱ στρατικοὶ καὶ οἱ δημητρακοπουλικοὶ καὶ οἱ ἀνεξάρτητοι. Οὕτω δ' ἐξελέγη τὴν 18 Ἰανουαρίου 1921 διὰ ψήφων 245 (ἔναντι 71, ἃς ἔλαβεν ὁ φιλελεύθερος Δαγκλῆς) ὁ Κωνσταντῖνος Ἀργασάρης Λομβάρδος. Εἴδομεν προηγουμένως ὅτι τὸ κόμμα τῶν ἐθνικοφρόνων ἐγκατέλειψε τὸ πρῶτον του ὄνομα. Ὠνομάσθη «Λαϊκόν» καὶ ὁ ἱδρυτής του καθώρισεν ὡς ἑξῆς τὰς θεμελιώδεις του γραμμάς: προσφυγὴ εἰς δημοψηφίσματα ἐπὶ ζητημάτων γενικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἵδρυσις συμβουλευτικοῦ, ἐπὶ τῶν τεχνικῶν σχεδίων νόμου, ὀργανισμοῦ ἐξ ἀντιπροσώπων τῶν διαφόρων ἐπαγγελματικῶν τάξεων, ψῆφος τῶν γυναικῶν. Ἐπίσης μετωνομάσθη εἰς «Μεταρρυθμιστικόν» τὸ μέχρι τοῦδε «Ἐθνικὸν συντηρητικόν» κόμμα τοῦ Στράτου. Ἡμιλλῶντο οὕτω καὶ τὰ τρία κόμματα, Γούναρη, Στράτου, Δημητρακοπούλου, εἰς ῥιζοσπαστικότητα ὀνόματος καὶ ἀρχῶν.

Τὴν 21 Ἰανουαρίου, τρεῖς μόλις ἡμέρας μετὰ τὴν τόσον πανηγυρικὴν ὁμοφωνίαν τῶν ἀντιβενιζελικῶν κομμάτων ἐν τῇ ἐκλογῇ τοῦ προέδρου τῆς ἐθνοσυνελεύσεως ἐξερράγη ὑπουργικὴ κρίσις. Ὑπελάνθανεν ἀπὸ ἡμερῶν διάστασις μεταξὺ τοῦ πρωθυπουργοῦ Ράλλη καὶ τοῦ ὑπουργοῦ του Γούναρη, ἡγέτου τῆς ἰσχυροτέρας κοινοβουλευτικῆς μερίδος. Ὁ Ράλλης εἶχε συγκινηθῆ ἀπὸ προσφορὰν τοῦ Βενιζέλου ὅπως παράσχῃ τὰς ὑπηρεσίας του εἰς τὴν μέλλουσαν νὰ μετάσχῃ τῆς ἀνατολικῆς συνδιασκέψεως τοῦ Λονδίνου ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας, φρονῶν ὅτι ἡ παρουσία τοῦ Βενιζέλου, ἔχοντος τόσον στενοὺς δεσμοὺς μὲ τοὺς Συμμάχους θὰ ἦτο ἐπωφελὴς διὰ τὴν προάσπισιν τῶν συμφερόντων μας. Ὁ Γούναρης, τοὐναντίον, ἐφρόνει ὅτι, μετὰ μίαν τόσον νωπὴν καὶ κατηγορηματικὴν ἐτυμηγορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐναντίον τοῦ Βενιζέλου, δὲν ἐδικαιοῦτο, ἄνευ παραβιάσεως τῆς λαϊκῆς ἐντολῆς, νὰ τὸν χρησιμοποιήσῃ ἡ κυβέρνησις. Τὴν ἐπομένην παρῃτήθη ὁ Ράλλης. Μὲ ἔριδα ἐτερματίσθη, ὅπως καὶ ἤρχισε, τὸ πολιτικόν του στάδιον, καὶ ἀπέθανεν, ὁ λευκὸς πατριώτης, τὸ ἴδιον ἐκεῖνο ἔτος, πλήρης πικρίας. Τὴν προεδρίαν τῆς νέας κυβερνήσεως δὲν ἠθέλησε νὰ ἀναλάβῃ ὁ Γούναρης. Τὴν ἀνέλαβε, κατόπιν συμφωνίας μὲ τὸν Γούναρην, ὁ Ν. Καλογερόπουλος, ὅστις διετήρησε καὶ ὅλους τοὺς ὑπουργοὺς τῆς παραιτηθείσης κυβερνήσεως. Προσετέθησαν μόνον εἰς τὴν κυβέρνησιν ὁ Πρωτοπαπαδάκης, ὁ Μπαλτατζῆς καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοτόκη. Τὴν 26 Μαρτίου παρῃτήθη ὁ Καλογερόπουλος. Εἶχε λείψει σὺν τῷ χρόνῳ πᾶς λόγος δισταγμῶν, ὅπως ἡ πολιτικὴ κατάστασις λάβῃ τὴν φυσιολογικήν της λύσιν: εἶχε γίνει δεκτὸς ὁ Γούναρης ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους εἰς τὸ Λονδῖνον. Ἔλαβεν οὕτω αὐτοπροσώπως τὴν ἀρχὴν ὁ ἡγέτης τῆς πλειοψηφίας, καὶ ἐπανῆλθε τὸ πολίτευμα εἰς τροχιὰν κοινοβουλευτικήν. Εἰς τὴν νέαν κυβέρνησιν παρέμειναν ὅλοι οἱ ὑπουργοὶ τῆς παραιτηθείσης, προστεθέντων τοῦ Στάη, τοῦ Κυρτάλη καὶ τοῦ Τερτίπη.

Ἡ κυβέρνησις Γούναρη παρέμεινεν ἐπὶ ἔτος καὶ πλέον εἰς τὴν ἀρχήν. Αἴφνης, τὴν 27 Ἀπριλίου 1922, ἐξερράγη εἰς τὴν συνέλευσιν πολιτικὸν σκάνδαλον, συνεπείᾳ ἀποκαλύψεως ἐπιστολῆς Μουσουλμάνου πληρεξουσίου Θρᾴκης πρὸς ἕτερον Μουσουλμᾶνον πληρεξούσιον εἰς Ἀθήνας, συνιστώσης τὴν ὑπὸ τῆς μουσουλμανικῆς ὁμάδος ὑπερψήφισιν τῆς κυβερνήσεως Γούναρη. Ἐπηκολούθησε σφοδρὰ ἐπίθεσις κατὰ τῆς κυβερνήσεως, ἐπεκταθεῖσα καὶ εἰς ὁλόκληρον τὴν πολιτείαν της, ἰδίως τὴν οἰκονομικήν. Τὴν πρωΐαν τῆς 2ας ψηφοφορία ἐμπιστοσύνης ἀπέδιδε μόνον 161 ψήφους εἰς τὴν κυβέρνησιν, ἔναντι 160. Τὴν ἐπομένην παρῃτήθη ὁ Γούναρης. Ἡ λύσις τῆς κρίσεως ὑπῆρξεν ἐργώδης. Τέλος ὡρκίσθη τὴν 3 Μαΐου ὁ Στράτος. Ἀλλ' εὐθὺς ὡς ἐνεφανίσθη εἰς τὴν βουλήν, τὴν ἐπομένην τῆς ὁρκωμοσίας του, ἡ ἀσθενὴς πλειοψηφία Γούναρη τὴν ἀνέτρεψε, διὰ ψήφων 170 ἔναντι 154.

Καθίστατο ἐμφανὲς ὅτι βιώσιμος κομματικὴ κυβέρνησις ἦτο πλέον ἀδύνατον νὰ σχηματισθῇ. Μετὰ διαπραγματεύσεις πέντε ἡμερῶν ἐπετεύχθη ὁ καταρτισμὸς συμμαχικῆς κυβερνήσεως Γούναρη—Στράτου ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Πρωτοπαπαδάκη. Εἶναι γνωστὸν τὸ τραγικὸν τέλος τῆς κυβερνήσεως ταύτης. Τὴν διεδέχθη, τὰς ἡμέρας τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς, κυβέρνησις Τριανταφυλλάκου, ἀνατραπεῖσα μετὰ δεκαπενθήμερον ἀπὸ τὴν ἐπανάστασιν τῆς Χίου.

Ἐπὶ ἓν ἔτος διῴκησεν ἡ κατάστασις Πλαστήρα—Γονατᾶ δικτατορικῶς. Ἐπέκειτο ἡ διεξαγωγὴ ἐκλογῶν, ὅτε ἐξερράγη τὸ κίνημα Λεοναρδοπούλου Γαργαλίδη, τῆς 22 Ὀκτωβρίου 1923. Τὴν 27ην κατεστάλη τελειωτικῶς τὸ κίνημα ἐκεῖνο, ὅπερ ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπομάκρυνσιν τῆς δυναστείας. Ἡ σκέψις περὶ ἀμέσου ἐγκαθιδρύσεως τῆς δημοκρατίας ἐγεννήθη, κατὰ φυσικὴν ἀντίδρασιν, εὐθὺς μετὰ τὴν κατάπνιξιν τοῦ κινήματος. Εὗρεν ἔρεισμα εἰς ἓν πολιτικὸν κόμμα, τὴν ὑπὸ τὸν Α. Παπαναστασίου «Δημοκρατικὴν Ἕνωσιν», καὶ εἰς παράγοντας τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου. Ἐστάλη τότε εἰς Παρισίους ὁ στρατηγὸς Ὀθωναῖος, ἵνα ζητήσῃ καὶ τὴν γνώμην τοῦ Βενιζέλου. Τὴν 17 Νοεμβρίου ἐπέστρεφεν ὁ Ὀθωναῖος, κομιστὴς ἐπιστολῆς τοῦ Βενιζέλου, δι' ἧς οὗτος ἀπέτρεπε πάσῃ δυνάμει τοὺς δημοκρατικοὺς ἀπὸ τοῦ νὰ προκηρύξουν, εἴτε πραξικοπηματικῶς, εἴτε διὰ δημοψηφίσματος (τὸ ὁποῖον, ὅπως καὶ τῷ 1920, δὲν θὰ παρεῖχεν ἐχέγγυα ἀνοθεύτου) πρὸ τῶν ἐκλογῶν, τὴν δημοκρατίαν, καὶ συνίστα εἰς αὐτοὺς νὰ διατρανώσουν τὰ φρονήματά των διὰ τῶν ἐπικειμένων ἐκλογῶν ἐθνοσυνελεύσεως, ἥτις θὰ ἦτο κατόπιν ἁρμοδία νὰ θέσῃ τὸ ζήτημα εἰς

Digitized by Google

τὴν κρίσιν τοῦ λαοῦ διὰ δημοψηφίσματος. Τὰ τῆς ἐπ στολῆς Βενιζέλου δὲν ἐγένοντο ὁμοφώνως δεκτὰ ἀπὸ ὅλους τοὺς φιλελευθέρους. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν, ριζοσπαστικώτεροι, προσήγγισαν πρὸς τοὺς δημοκ ατικοὺς τῆς «Ἑνώσεως», σχηματίσαντες ἰδίαν ὁμάδα, τῶν «Δημοκρατικῶν φι ελευθέρων» Οἱ ὀρθόδοξοι φιλελεύθεροι συνεσπειρώθησαν περὶ τὸν Δαγκλῆν, τὸν Μιχαλακόπουλον καὶ τὸν Καφαντάρην, ἀποτελέσαντες τὴν δεξιὰν πτέρυγα τῆς ἄλλοτε βενιζελικῆς παρατάξεως. Κέντρον ἦσαν οἱ «Δημοκρατικοὶ φιλελεύθεροι», ἀριστερὰ ἡ «Δημοκρατικὴ Ἕνωσις».

Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀντιβενιζελικὸς κόσμος, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ κίνημα εἶχε δείξει κάποιαν συνοχήν, ἐνεφανίζετο καὶ πάλιν κερματισμένος εἰς τὰς ἑξῆς ὁμάδας: 1) τὸ ἱδρυθὲν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1921 καὶ ἐμφανισθὲν κυρίως μετὰ τὸν τυφεκισμὸν τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν κόμμα τῶν «Ἐλευθεροφρόνων», τοῦ Μεταξᾶ, 2) τὰ ὑπολείμματα τῆς γουναροστρατικῆς παρατάξεως καὶ τῶν δημητρακοπουλικῶν, ὑπὸ τὸν τίτλον τῆς «Ἡνωμένης Ἀντιπολιτεύσεως», 3) τὸ ἀναζῆσαν μὲ ἀξιώσεις «τρίτης καταστάσεως» ζαϊμικὸν κόμμα καὶ ὁ περὶ τὸν Ἐπαμεινώνδαν Χαρίλαον καὶ τὸν Κ. Μανέαν «Πολιτικὸς Συνασπισμὸς τῶν ἐργαζομένων τάξεων», 4) τὸ νεοφανὲς ὑπὸ τὸν Γ. Ράλλην «Συντηρητικὸν κόμμα», 5) ὁ Μπούσιος μὲ τοὺς Μακεδόνας φίλους του, καὶ 6) οἱ ἀνεξάρτητοι τοῦ Περ. Ἰακ. Ἀργυροπούλου. Κατόπιν ταλαντεύσεων καὶ ματαίων προσπαθειῶν πρὸς σύμπραξιν, ὅλαι αἱ ἀνωτέρω ὁμάδες ἀπέσχον τῶν ἐκλογῶν τῆς 16 Δεκεμβρίου.

Τρεῖς ἡμέρας μετὰ τὰς ἐκλογὰς ἀνεχώρησεν ὁ βασιλεὺς Γεώργιος. Τῇ 2 Ἰανουαρίου 1924 ἤρχισε τὰς ἐργασίας της ἡ Δ΄ ἐθνοσυνέλευσις. Κατέθεσεν ἐνώπιον αὐτῆς τὴν ἐξουσίαν ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐπαναστάσεως Πλαστήρας, ταυτοχρόνω δὲ ὑπέβαλε παραίτησιν πρὸς τὸν Κουντουριώτην (ὅστις, μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Γεωργίου, ὅπως καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου, εἶχεν ἀναλάβει τὴν ἀντιβασιλείαν) ὁ πρωθυπουργὸς Γονατᾶς. Τὴν μεθεπομένην ἀφίκετο ὁ Βενιζέλος. Ἤρχισεν ἀμέσως τὰς συνομιλίας του τόσον μὲ τοὺς ἡγέτας τῶν φιλελευθέρων, Δαγκλῆν, Καφαντάρην, Μιχαλακόπουλον, Σοφούλην, ὅσον καὶ μὲ τὸν ἡγέτην τῶν δημοκρατικῶν φιλελευθέρων Ροῦσον, τὸν ἀρχηγὸν τῆς «Δημοκρατικῆς Ἑνώσεως» Παπαναστασίου καί τινας τῶν ἀντιβενιζελικῶν παραγόντων. Μετὰ προσπάθειαν καταρτισμοῦ κυβερνήσεως Δαγκλῆ ἢ Ρούσου, ἀνέλαβε τὴν κυβέρνησιν ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος, τὴν 11 Ἰανουαρίου. Ἡ κυβέρνησις αὕτη συνενώσασα καὶ τὰς δύο πτέρυγας τοῦ φιλελευθέρου κόσμου, ἔσχεν ὡς ὑπουργοὺς τὸν Καφαντάρην, τὸν Μιχαλακόπουλον, τὸν Σοφούλην, τὸν Ροῦσον, τὸν Μυλωνᾶν, τὸν Σπυρίδην, τὸν Γόντικαν, τὸν Βαλαλᾶν, τὸν Καναβόν, τὸν Τσουδερὸν καὶ τὸν Δοξιάδην. Πρόεδρος τῆς ἐθνοσυνελεύσεως ἐξελέγη τὴν 21ην ὁ Κ. Ρακτιβάν.

Ἀντιπολίτευσις βασιλόφρων, κατόπιν τῆς ἀποχῆς τῶν ἀντιβενιζελικῶν κομμάτων ἐκ τῶν ἐκλογῶν, δὲν ὑπῆρχεν ἐν τῇ συνελεύσει. Ἀλλ' εὗρεν ἡ κυβέρνησις ἀντιμέτωπόν της τὴν «Δημοκρατικὴν Ἕνωσιν», μὲ τὰς γνωστὰς περὶ ἀμέσου ἐγκαθιδρύσεως τῆς δημοκρατίας ἀπόψεις. Τὴν 29 Ἰανουαρίου ἐσημειώθη σφοδρὸν ἐπεισόδιον μεταξὺ Παπαναστασίου καὶ Βενιζέλου, κατόπιν τοῦ ὁποίου ὁ τελευταῖος ἔπαθεν ἐλαφρὰν κρίσιν. Ὁ Γάλλος καρδιολόγος Βακέζ, μετακληθείς, συνέστησεν εἰς τὸν παθόντα ἀποχὴν ἐκ τῶν συγκινήσεων τῆς ἐνεργοῦ πολιτικῆς. Παρῃτήθη τότε ὁ Βενιζέλος τὴν 4 Φεβρουαρίου, ἀφοῦ εἶχεν ἤδη ἀπὸ ἡμερῶν οὐσιαστικῶς ἀποσυρθῆ. Μὲ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Βενιζέλου συνέπεσε καὶ μία νέα ζύμωσις εἰς τὰς ἀντιβενιζελικὰς τάξεις. Τὴν 30 Ἰανουαρίου συνελθόντες οἱ Βαλαωρίτης, Βότσαρης, Δεμερτζῆς, Δραγούμης, Εὐταξίας, Λαδόπουλος, Λεωνίδας, Πώπ, Ροῦφος, Σλῆμαν, Στεφανόπουλος καὶ Χρηστομᾶνος ἵδρυσαν τὴν «Πολιτικὴν Ἕνωσιν», μεθ' ἧς ἐδήλωσαν σύμπραξιν οἱ συντηρητικοὶ τοῦ Γ. Ράλλη καὶ οἱ ἀνεξάρτητοι τοῦ Περ. Ἰακ. Ἀργυροπούλου.

Τὴν κυβέρνησιν Βενιζέλου διεδέχθη κυβέρνησις Καφαντάρη, ὁρκισθεῖσα τὴν 6 Φεβρουαρίου καὶ περιλαβοῦσα τοὺς ὑπουργοὺς τῇ παραιτηθείσης, πλὴν τῶν Μιχαλακοπούλου, Ρούσου καὶ Βαλαλᾶ.

Τὴν 10 Φεβρουαρίου ἐσημειώθη νέα πρόοδος εἰς τὴν ἀντιδημοκρατικὴν ζύμωσιν τῶν «συνταγματικῶν» κληθέντων κομμάτων. Συνῆλθον ταῦτα εἰς κοινὴν σύσκεψιν, ὅπου, πλὴν τῶν ἐκπροσώπων τῶν ἤδη συμμαχησάντων κομμάτων, «Πολιτικῆς Ἑνώσεως» καὶ «Συντηρητικῶν», προσῆλθον καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ Λαϊκοῦ κόμματος Τσαλδάρης, τοῦ σιρατικοῦ Λαδόπουλος (ἀποχωρήσας ἐκ τῆς δωδεκαμελοῦς «Πολιτικῆς Ἑνώσεως»), τοῦ μεταξικοῦ Κ. Ἀγγελόπουλος, ὁ Μπούσιος ὡς καὶ διάφοροι μεμονωμένοι πολιτευταί, ἀνεγνώσθησαν δὲ καὶ ἐπιστολαὶ τοῦ Περ. Ἰακ. Ἀργυροπούλου ἐκ μέρους τῶν «Ἀνεξαρτήτων» καὶ τοῦ Μανέα ἐκ μέρους τοῦ «Πολιτικοῦ Συνασπισμοῦ τῶν ἐργαζομένων τάξεων». Ἐξελέγη αὐθημερὸν ὀκταμελὴς ἐπιτροπὴ πρὸς συντονισμὸν τοῦ ἀγῶνος, ἐκ τῶν ἡγετῶν Τσαλδάρη, Λαδοπούλου, Ἀγγελοπούλου, Μπουσίου, Γ. Ράλλη καὶ τοῦ Λ. Τσουκαλᾶ ἐκ τῶν λοιπῶν, ἀφεθε σῶν δύο θέσεων ἀνοικτῶν διὰ τὴν «Πολιτικὴν Ἕνωσιν» καὶ τὸν «Πολιτικὸν Συνασπισμόν» Ὡρίσθη μετά τινας ἡμέρας ἀπὸ τὴν «Πολιτικὴν Ἕνωσιν» ὅπως μετάσχῃ τῆς ἐπιτροπῆς, οὐχὶ ὡς μέλος αὐτῆς, ἀλλ' ὡς συμπράττων, ὁ Λ. Ροῦφος.

Τὴν 26 Φεβρουαρίου, πρὸ τῆς σφοδρᾶς ἐπιθέσεως τῶν δημοκρατικῶν, ἡ κυβέρνησις ἔθεσε ψῆφον ἐμπιστοσύνης, ἣν καὶ ἔλαβε, διὰ 233 ψήφων κατὰ 106. Κατόπιν τούτου οἱ δημοκρατικοὶ πληρεξούσιοι Κονδύλης καὶ Χατζηκυριᾶκος ὑπέβαλον τὰς παραιτήσεις των. Ταυτοχρόνως παρῃτήθη καὶ ὁ ὑπαρχηγὸς τῆς «Δημοκρατικῆς Ἑνώσεως» Π. Ἀραβαντινός. Ὁ σάλος οὗτος προὐκάλεσε ρῆξιν καὶ μεταξὺ τῶν δημοκρατικῶν φιλελευθέρων. Μὲ τὴν ὀξύτητα ἣν ἐλάμβανεν ὁ ἀγὼν μεταξὺ κυβερνήσεως καὶ δημοκρατικῶν, ἦτο ἀνάγκη νὰ διασαφηνισθοῦν αἱ διαθέσεις της, ὡς εἴπομεν, ἀποτελούσης τὸ κέντρον ὁμάδος ταύτης. Διεσπάσθησαν τὰ μέλη της, καὶ οἱ μὲν περὶ τὸν Ροῦσον συνετάχθησαν πρὸς τὴν κυβέρνησιν, οἱ δὲ περὶ τὸν Σῖμον καὶ Πάγκαλον πρὸς τοὺς δημοκρατικούς. Ἡ θέσις τῆς κυβερνήσεως καθίστατο ὁσημέραι δυσχερεστέρα. Ὅλοι οἱ στρατιωτικοὶ παράγοντες ἦσαν ἤδη ἐναντίον της. Τὴν 10 Μαρτίου ἀνεχώρησεν ὁ Βενιζέλος. Ἡ κυβέρνησις Καφαντάρη ἠναγκάσθη νὰ ἀποσυρθῇ. Τὴν 12 Μαρτίου ἀνέλαβε κυβέρνησις Παπαναστασίου, περιλαβοῦσα τοὺ. Κονδύλην, Χατζηκυριᾶκον καὶ Ἀραβαντινόν, βραδύτερον δὲ καὶ τοὺς Πάγκαλον καὶ Ροῦσον. Τὴν 25 Μαρτίου ἀνεκηρύχθη ἡ Δημοκρατία καὶ τὴν 13 Ἀπριλίου ἐκυρώθη διὰ δημοψηφίσματος.

Ἀρχίζει ἤδη νέα περίοδος διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν κομμάτων. Μὲ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Βενιζέλου οἱ πλεῖστοι τῶν φιλελευθέρων συνεκεντρώθησαν περὶ τὸν Καφαντάρην, καὶ εἰς τὸν νέον κομματικὸν σχηματισμὸν ἐδόθη τὸ ὄνομα τῶν «Προοδευτικῶν φιλελευθέρων». Ὅταν, μετὰ τέσσαρα ἔτη, ἐπανῆλθεν ὁ Βενιζέλος ἐπὶ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς καὶ ἐνεφανίσθη ἐκ νέου τὸ κόμμα τῶν φιλελευθέρων, οἱ περὶ τὸν Καφαντάρην ἀπομείναντες ὠνομάσθησαν «Προοδευτικοί». Ὁ Μιχαλακόπουλος συνέπηξεν ἴδιον κόμμα, εἰς ὃ ἐκρίθη σκοπιμώτερον νὰ δοθῇ ἡ ὀνομασία «Συντηρητικὸν δημοκρατικόν», καίτοι εἶχε γίνει κατ' ἀρχὰς σκέψις νὰ ὀνομασθῇ «Ριζοσπαστικόν». Τῆς συνταγματικῆς παρατάξεως τὰ κόμματα καὶ κομματίδια δὲν ἠδυνήθησαν νὰ διατηρήσουν ἐπὶ μακρὸν τὴν σύμπραξίν των. Διελύθησαν μικρὸν κατὰ μικρὸν ταῦτα, ὡς καὶ τὸ ἀναφανὲν ἐν τῷ μεταξὺ «Ἑνωτικὸν προοδευτικὸν» κόμμα τῶν Δεμερτζῆ καὶ Ρούφου, καὶ ἐπέπλευσαν, ἀνδρωθέντα, τὰ δύο κόμματα, τὸ Λαϊκὸν καὶ τὸ τῶν Ἐλευθεροφρόνων, οὗτινος ὁ ἀρχηγὸς Ι. Μεταξᾶς ἐπέστρεψεν εἰς Ἑλλάδα τὴν 4 Ἀπριλίου. Μὲ τὴν «Δημοκρατικὴν Ἕνωσιν» τοῦ Παπαναστασίου, μετονομασθεῖσαν βραδύτερον εἰς «Ἀγροτοεργατικὸν κόμμα», καὶ τὸ ἐπίσης τῷ 1924, ὡς καὶ τὸ Προοδευτικὸν καὶ τὸ Συντηρητικόν, ἱδρυθὲν «Ἐθνικὸν δημοκρατικὸν» τοῦ Κονδύλη, μετονομασθὲν εἶτα εἰς «Ἐθνικὸν ριζοσπαστικόν», συμπληροῦνται τὰ ἑπτὰ κόμματα, ἅτινα κυριαρχοῦν καὶ σήμερον τοῦ πολιτικοῦ βίου τῆς χώρας.

Τὴν 23 Ἀπριλίου, δέκα ἡμέρας μετὰ τὸ δημοψήφισμα, τὸ κόμμα τῶν ἐλευθεροφρόνων ἐξέδωσεν ἀνακοινωθέν, ἐν ᾧ ἔλεγεν ὅτι «θεωρεῖ τὸν καθεστωτικὸν ἀγῶνα λήξαντα καὶ ἐννοεῖ νὰ συνεχίσῃ τοὺς ἀγῶνάς του, πρὸς ἐπικράτησιν τῶν πολιτικῶν του σκοπῶν, ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ νέου πολιτεύματος». Μόλις μετὰ ἐννέα ἔτη θὰ ἀνεγνώριζε τὴν δημοκρατίαν καὶ τὸ Λαϊκὸν κόμμα. Τὴν 30 Μαΐου, τεθέντος ζητήματος ἐμπιστοσύνης, ἐλάμβανεν ἡ κυβέρνησις παμψηφίαν σχεδόν, 260 ψήφους ἐπὶ 276, ἀποσχόντων μόνον τῶν Καφαντάρη καὶ Σοφούλη μετά τινων φίλων των. Ἀλλὰ δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ ἡ κυβερνητικὴ σταθερότης. Πρώτη ἀβαρία ὑπῆρξεν ἡ ἀποχώρησις τοῦ Κονδύλη, τὴν 9 Ἰουνίου. Ἑτέρα ἡ, κατόπιν τῶν ἐκδηλωθεισῶν, τὴν 25 Ἰουνίου, ἀθρόων παραιτήσεων τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ ναυτικοῦ, ἐπελθοῦσα, τὴν 4 Ἰουλίου, παραίτησις τοῦ Χατζηκυριάκου. Μετ' ὀλίγας ἡμέρας ἤρχισε νὰ κατηγορῆται ἡ κυβέρνησις ὡς ἔχουσα τάσεις στρατοκρατικάς. Συνετέλει εἰς τοῦτο ἡ παρουσία ἐν αὐτῇ τοῦ Παγκάλου. Μιχαλακόπουλος, Κονδύλης, οἱ περὶ τὸν Γονατᾶν «Ἐπαναστατικοί», συνεκινήθησαν. Σκηναί, προκληθεῖσαι ἐναντίον ἐφημερίδος τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ στρατιωτικῶν, ἐπετάχυναν τὴν κρίσιν. Τὴν 20 Ἰουλίου κατεψηφίσθη ἡ κυβέρνησις διὰ ψήφων 178 πρὸς 131. Ἀνετέθη τότε ἡ ἐντολὴ πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τῆς σχετικῆς πλειοψηφίας Καφαντάρην, ἀλλ' ἀπέτυχεν οὗτος εἰς τὰς προσπαθείας του πρὸς σχηματισμὸν βιωσίμου κυβερνήσεως. Ἐσχηματίσθη τέλος, τὴν 24 Ἰουλίου, κυβέρνησις συνασπισμοῦ ἐξ ὀπαδῶν ὅλων τῶν ἀνατρεψασῶν τὴν κυβέρνησιν Παπαναστασίου μερίδων, Καφαντάρη, Μιχαλακοπούλου, Κονδύλη, Γονατᾶ, Σοφούλη, ὑπὸ τὸν Σοφούλην, ἥτις καὶ ἔτυχε, τὴν 30 Ἰουλίου, τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς συνελεύσεως διὰ ψήφων 181 κατὰ 141.

Ἡ πρώτη προσπάθεια τῆς κυβερνήσεως Σοφούλη ὑπῆρξεν ἡ ἀποκατάστασις τῆς γαλήνης εἰς τὸ ναυτικόν, διὰ τῆς ἐπαναφορᾶς ὅλων τῶν ὑπὸ τῆς προκατόχου κυβερνήσεως ἀπομακρυνθέντων. Ἐξερράγη ἐν τούτοις, τὴν 21 Αὐγούστου, νέα ἀνταρσία, ἥτις κατεστάλη, μετὰ δύο ἡμέρας, διὰ λύσεως συμβιβαστικῆς. Ἡ κυβέρνησις Σοφούλη ἔκαμνεν ὅ,τι τῇ ἦτο δυνατόν, ἀλλ' ἦτο φανερὸν ὅτι, στηριζομένη εἰς τοιοῦτο μωσαϊκὸν κοινοβουλευτικῶν δυνάμεων, δυσκόλως θὰ συνεκρατεῖτο πέραν τῆς μετὰ τὴν πάροδον τοῦ θέρους ἐπαναλήψεως τῶν ἐργασιῶν τῆς συνελεύσεως. Τὸν Σεπτέμβριον ἀπεκαλύφθη καὶ στασιαστικὴ κίνησις στρεφομένη κατ' αὐτῆς, κατασχεθείσης σχετικῆς προκηρύξεως, ὑπογεγραμμένης ἀπὸ τοὺς στρατηγοὺς Τσερούλην καὶ Παναγιωτόπουλον. Τὴν 1 Ὀκτωβρίου, ὀλίγας ἡμέρας πρὶν ἢ συνέλθῃ ἡ ἐθνοσυνέλευσις, παρῃτήθη ἡ κυβέρνησις. Προσπάθεια ἀνασχηματισμοῦ της ἀπέτυχε, καὶ τὴν 7 Ὀκτωβρίου ὡρκίσθη κυβέρνησις Μιχαλακοπούλου μὲ σύμπραξιν Κονδύλη. Τὴν 15 Ὀκτωβρίου, ἐπαναληφθεισῶν τῶν ἐργασιῶν τῆς συνελεύσεως, ἔτυχε τῆς ἐμπιστοσύνης αὐτῆς διὰ ψήφων 201 ἔναντι 92 τῆς «Δημοκρατικῆς Ἑνώσεως». Ἡ κυβέρνησις Μιχαλακοπούλου, ἡ μακροτέρα ἐξ ὅλων τῶν, ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἔργου τῆς ἐπαναστάσεως μέχρι τῆς ἐπιβολῆς τῆς δικτατορίας, κυβερνήσεων, ἐπετέλεσεν ἔργον ἀξιόλογον. Ἐκτὸς τοῦ διοικητικοῦ ἔργου της, ὑδρεύσεως Ἀθηνῶν κτλ., καὶ ἐξωτερικῶς ἀπεκόμισεν ἐπιτυχίαν σημαντικήν, διὰ τῆς θριαμβευτικῆς καλύψεως, τὸν Δεκέμβριον, τοῦ προσφυγικοῦ δανείου. Ἀντεμετώπισεν ἐξ ἄλλου μὲ θάρρος τὴν ἐκ τῆς καταγγελίας, τὸν Νοέμβριον 1924, τῆς ἑλληνοσερβικῆς συμμαχίας προκύψασαν κατάστασιν, τυχοῦσα τῆς ἐμπιστοσύνης τῆς συνελεύσεως, τὴν 22 Νοεμβρίου, διὰ ψήφων 176 ἐναντίον 80. Ἑτέραν περιπέτειαν ἀντεμετώπισεν ἡ κυβέρνησις τὴν ἐκ τοῦ ἑλληνοβουλγαρικοῦ πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης (29 Σεπτεμβρίου 1924, εἰς σχετικὴν δὲ συζήτησιν ἐν τῇ συνελεύσει, τὴν 15 Δεκεμβρίου, ὑπερεψηφίσθη καὶ πάλιν, διὸ ψήφων 164 ἐναντίον 72. Ἀτυχῶς ἀπεδείχθη ὅτι αἱ κνίδαι τῆς κινηματομανίας δὲν εἶχον ὁλοτελῶς ἐκριζωθῆ, παρὰ τὰ δραστήρια μέτρα τῶν πρώτων μηνῶν τῆς κυβερνήσεως Μιχαλακοπούλου, ἥτις εἶχε τιμωρήσει τοὺς Τσερούλην καὶ Παναγιωτόπουλον, εἶτα δὲ (Νοέμβριος) τοὺς Λούφαν καὶ Ντερτιλῆν. Ἀνεύθυνοι στρατιωτικοὶ καὶ πολιτικοὶ παράγοντες ἐκαλλιέργουν εἰς κύκλους ἀξιωματικῶν τὴν ἰδέαν ὅτι νέα τις κατάστασις θὰ ἐθεράπευεν ὡς διὰ μαγείας πᾶσαν, ἀναπόφευκτον εἰς κάθε κυβέρνησιν, δυσκολίαν. Σημειωτέον ὅτι ὁ Μιχαλακόπουλος εἶχε μεριμνήσει καὶ διὰ τὴν βελτίωσιν τοῦ στρατοῦ καὶ ἐν γένει διὰ μίαν μεθοδικὴν ὀργάνωσιν τῆς ἀμύνης τῆς χώρας. Ἐξερράγη ἐν τούτοις, τὴν 26 Ἰουνίου 1925, ὀλίγον μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Κονδύλη ἐκ τῆς κυβερνήσεως, κίνημα ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Πάγκαλον. Ἡ ἔλλειψις ὁμοφωνίας τοῦ πολιτικοῦ κόσμου καθίστα βαρεῖαν τὴν εὐθύνην τῆς αἱματοχυσίας καὶ ἡ κυβέρνησις ὑπεχώρησεν.

Ἡ κυβέρνησις Παγκάλου ἐνεδύθη, κατ' ἀρχάς τὸν «κοινοβουλευτικὸν μανδύαν», τυχοῦσα ψήφου ἀνοχῆ τῆς ἐθνοσυνελεύσεως, ἐκ μέρους ἰδίως τῆς «Δημοκρατικῆς Ἑνώσεως». Ἀλλ' ἡ κοινοβουλευτική της ἐμφάνισις δὲν διήρκεσεν ἐπὶ πολύ. Τὴν 4 Ἰανουαρίου 1926 ἐκήρυξεν ἀπροκαλύπτως τὴν δικτατορίαν καὶ ὁ πρόεδρος τῆς δημοκρατίας Π. Κουντουριώτης παρῃτήθη. Προέβη τότε εἰς ἐκλογὴν προέδρου ὁ Πάγκαλος, θέσας τὴν ἰδίαν του ὑποψηφιότητα, καὶ ἐξελέγη τοιοῦτος, διατηρήσας καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ πρωθυπουργοῦ. Ἐπὶ δικτατορίας ἐσημειώθη τοῦτο τὸ καλόν, ὅτι ἐγεφυρώθη κάπως τὸ ὑφιστάμενον ἀπὸ δεκαετίας μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων πολιτικῶν παρατάξεων τῆς χώρας χάσμα. Εἰς τοῦτο συνετέλεσαν δύο τινά: πρῶτον ὅτι ὁ δικτάτωρ προσέλαβε τοὺς συνεργάτας του ἀδιακρίτως μεταξὺ τῶν δύο παρατάξεων, καὶ ὅτι συνειργάσθησαν οὕτω τὸ πρῶτον ὀπαδοὶ τῶν δύο ἀντιθέτων πολιτικῶν κόσμων, καὶ δεύτερον ὅτι ἡ κατὰ τῆς δικτατορίας ἀντίδρασις ἐπέφερε προσέγγισιν τῶν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν παρατάξεων καταπολεμησάντων αὐτήν. Οὕτως ὅλα τὰ κόμματα ἀντέταξαν ἀπὸ κοινοῦ εἰς τὴν ὑποψηφιότητα Παγκάλου, διὰ τὴν προεδρίαν τῆς δημοκρατίας, τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ Δεμερτζῆ. Ἐπὶ σης ἀπὸ κοινοῦ ἐξεδηλώθη κατὰ τῆς δικτατορίας ὀλίγον πρὸ τῆς πτώσεως αὐτῆς, ὁ τύπος τῆς προτευούσης, ἀνεξαρτήτως πολιτικῶν ἀποχρώσεων. Τὸν Ἰούλιον 1926 ἠθέλησεν ὁ Πάγκαλος νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς πρωθυπουργίας, καὶ μετ' ἀποτυχοῦσα προσπάθειαν σχηματισμοῦ κυβερνήσεως Χατζηκυριάκου, ἀνέθεσε τὴν κυβέρνησιν εἰς τὸν Εὐταξίαν. Δὲν ἐπέπρωτο ὅμως νὰ διαρκέσῃ πολὺ ἡ νέα κατάστασις. Ἤδη ὁ στρατὸς ἐδείκνυε σημεῖα δυσφορίας. Κίνημα Καρακούφα-Βακιρτζῆ παρ' ὀλίγον νὰ ἐπεκράτει. Τὴν 26 Αὐγούστου, τοῦ Παγκάλου παραθερίζοντος εἰς Σπέτσας, ὁ Κονδύλης ἀνέτρεψε τὴν κυβέρνησιν.

Ἀποκατεστάθη τότε ἡ ὁμαλότης, ἀνέλαβεν ἐκ νέου τὰ προεδρικά του καθήκοντα ὁ ναύαρχος Κουντουριώτης καὶ ἐνήργησεν ὁ Κονδύλης ἐκλογάς, μὲ τὸ ἀναλογικὸν σύστημα, εἰς ἃς δὲν κατῆλθε τὸ κόμμα του. Ἀπηρτίσθη οὕτω ἡ νέα βουλή, ἡ Α΄ τῆς δημοκρατίας, ἀπὸ πέντε κόμματα, τὸ Προοδευτικόν, τὸ Συντηρητικόν, τὸ Ἀγροτοερ-

γατικόν, τὸ Λαϊκὸν καὶ τὸ τῶν Ἐλευθεροφρόνων, καὶ μίαν μικρὰν ὁμάδα ὀρθοδόξων φιλελευθέρων ὑπὸ τὸν Σοφούλην, ὅστις καὶ ἐξελέγη πρόεδρος τῆς βουλῆς. Τὴν 6 Δεκεμβρίου, ὑπὸ τὴν ὁμόφωνον πίεσιν τῆς κοινῆς γνώμης, ἐσχημάτισεν ὁ Ζαΐμης κυβέρνησιν οἰκουμενικήν, ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν πέντε κομμάτων. Τὸν Αὔγουστον τοῦ 1927 ἀπεχώρησε τὸ Λαϊκὸν κόμμα καὶ ἐσχημάτισε καὶ αὖθις ὁ Ζαΐμης κυβέρνησιν, μὲ τοὺς ὑπολειπομένους τέσσαρας ἀρχηγούς. Τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1928 ἀπεχώρησε καὶ ὁ Παπαναστασίου καὶ ἐσχηματίσθη καὶ πάλιν κυβέρνησις Ζαΐμη μὲ τοὺς τρεῖς ἀρχηγούς, Καφαντάρην, Μιχαλακόπουλον καὶ Μεταξᾶν. Ἡ κυβέρνησις Ζαΐμη ἀντεμετώπισε κρίσιν δημιουργηθεῖσαν ἐκ τοῦ ζητήματος τῆς ἐπαναφορᾶς τῶν ἀποτάκτων ἀξιωματικῶν. Ἀντετάχθη εἰς τὴν ἐπαναφορὰν ταύτην μερὶς δημοκρατικῶν ἀξιωματικῶν καὶ ἐκλονίσθη πως ἐκ τούτου ἡ κυβέρνησις. Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1928 ὁ ἐπανελθὼν ἀπό τινος εἰς Ἑλλάδα Βενιζέλος ἤρχισεν ἐπικρίνων μέτρα τινὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν Καφαντάρη. Ἐδημιούργησε τοῦτο κρίσιν ἐντὸς τοῦ κόμματος τῶν φιλελευθέρων, ἀφοῦ ἤρχετο εἰς ἀντίθεσιν ὁ ἱδρυτής του μὲ τὸν διευθύνοντα αὐτό. Καὶ ἡ μὲν κομματικὴ κρίσις ἐλύθη διὰ τοῦ χωρισμοῦ τῶν δύο πολιτικῶν ἀνδρῶν, περὶ οὗ ὡμιλήσαμεν ἀνωτέρω, ἀλλ' ἐπέφερεν αὕτη καὶ κρίσιν κυβερνητικήν. Ἡ κρίσις ἐλύθη δι' ἀναθέσεως τῆς κυβερνήσεως εἰς τὸν Βενιζέλον, ὅστις ὡρκίσθη τὴν 4 Ἰουλίου, ἔλαβε τὴν διάλυσιν τῆς βουλῆς καὶ ἐπανέφερε διὰ διατάγματος τὸ πλειοψηφικὸν σύστημα ἐκλογῶν.

Αἱ ἐκλογαὶ τοῦ Αὐγούστου ὑπῆρξαν θριαμβευτικαὶ διὰ τοὺς φιλελευθέρους. Ἐπὶ 250 βουλευτῶν ἔφεραν τοὺς 225. Ἐξησφάλισεν ἡ ἰσχυρὰ αὕτη πλειοψηφία ἀπρόσκοπτον τὴν καθ' ὅλην τὴν κοινοβουλευτικὴν περίοδον διακυβέρνησιν τῆς χώρας ἀπὸ τὸν Βενιζέλον. Πρόεδροι τῆς Β' βουλῆς ὑπῆρξαν κατ' ἀρχὰς ὁ Τσιριμῶκος καὶ εἶτα ὁ Σοφούλης. Τῷ 1929 ἀνεδείχθη πρόεδρος τῆς δημοκρατίας, κατόπιν παραιτήσεως τοῦ Κουντουριώτη, ὁ Ζαΐμης. Κατ' ἀρχὰς συνέπραξε μετὰ τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου ὁ Ζαβιτσιᾶνος ὡς ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν. Διελύθη ὅμως ἡ συνεργασία αὕτη μετὰ ἓν ἔτος καὶ μετέσχε τότε εἰς τὴν κυβέρνησιν, ὡς συμπράττων καὶ ἀντιπρόεδρος αὐτῆς, ὁ ἀρχηγὸς τῶν συντηρητικῶν δημοκρατικῶν Μιχαλακόπουλος.

Περὶ τὰ τέλη τῆς τετραετίας, τὸν Μάϊον 1932, ἰσχυρὸν ρεῦμα τῆς κοινῆς γνώμης ἐσημειώθη κατὰ τῆς κυβερνήσεως. Παρῃτήθη τότε ὁ Βενιζέλος καὶ ὑπεσχέθη ὑποστήριξιν εἰς σχηματισθεῖσαν κυβέρνησιν Παπαναστασίου. Ἀπὸ τῆς πρώτης ὅμως ἡμέρας τῆς ἐμφανίσεως τῆς νέας κυβερνήσεως εἰς τὴν βουλήν, διαφωνία τοῦ Βενιζέλου πρὸς τὸν Παπαναστασίου ἐπὶ τῶν προγραμματικῶν δηλώσεων τοῦ τελευταίου ἐπέφερε τὴν παραίτησίν του. Ἀνῆλθε καὶ πάλιν εἰς τὴν ἀρχὴν ὁ Βενιζέλος καὶ διεξήγαγε κατὰ Σεπτέμβριον τὰς ἐκλογὰς μὲ τὸ ἀναλογικόν.

Εἰς τὰς ἐκλογὰς ταύτας ἀντεπολιτεύθησαν τὴν κυβέρνησιν ὅλα τὰ κόμματα, πλὴν τοῦ κονδυλικοῦ. Καὶ αὐτὸς ὁ ἐν τῇ κυβερνήσει Μιχαλακόπουλος ἐσχημάτισεν ἴδιον, ἀντίθετον πρὸς τὸν κυβερνητικόν, συνδυασμὸν εἰς Πάτρας. Ἡ ὑπὸ τὸν Ζαβιτσιᾶνον «Προοδευτικὴ Ἕνωσις» συνέπραξε μετὰ τοῦ προοδευτικοῦ κόμματος τοῦ Καφαντάρη. Αἱ ἐκλογαὶ ἔφεραν ἀμφίρροπα ἀποτελέσματα. Οἱ φιλελεύθεροι εἶχον σχετικὴν πλειοψηφίαν ἀπέναντι ἑνὸς ἑκάστου τῶν λοιπῶν κομμάτων, ἀλλ' ὄχι καὶ ἀπόλυτον ἀπέναντι ὅλων, ἐὰν ταῦτα ἡνοῦντο. Τὸ μετὰ τοὺς φιλελευθέρους σχετικῶς πλειοψηφοῦν λαϊκὸν κόμμα ἐπεδίωξε τότε σχηματισμὸν κυβερνήσεως συνασπισμοῦ ἐξ ὅλων τῶν κομμάτων, πλὴν τῶν φιλελευθέρων, λέγον ὅτι, ἐφ' ὅσον κοινὸς ἦτο ὁ κατ' αὐτῶν ἀγών, κοινὴ ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ ἡ κυβέρνησις, ἐξασφαλίζουσα οὕτω ἀπόλυτον τὴν πλειοψηφίαν. Δὲν ἔστερξαν ὅμως εἰς τοιαύτην σύμπραξιν οὔτε ὁ Καφαντάρης, οὔτε ὁ Παπαναστασίου. Μόνον ὁ Κονδύλης ἐκ τῶν παλαιοδημοκρατικῶν τὴν ἐδέχθη. Ἐφρόνει ὅτι μετὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς δημοκρατίας ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς (ἥτις εἶχεν ἐπιφέρει καὶ τὴν διάλυσιν τοῦ σχηματισθέντος ὑπὸ τὸν Ὀθωναῖον στρατιωτικοῦ συνδέσμου), ἔδει νὰ δοθῇ καὶ εἰς αὐτοὺς εὐκαιρία ν' ἀσκήσουν τὴν ἐξουσίαν. Ἐσχηματίσθη τέλος, τὸν Νοέμβριον, κυβέρνησις Τσαλδάρη-Μεταξᾶ Κονδύλη, μὲ σύμπραξιν τοῦ ἐκλεγέντος ὡς ἀνεξαρτήτου Χατζηκυριάκου, εἰς ἣν ὑπεσχέθη ψῆφον ἀνοχῆς τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων.

Μόλις ἐπὶ δίμηνον ὅμως διήρκεσεν ἡ ἀνοχὴ αὕτη. Τὸν Ἰανουάριον 1933 ἀνετράπη ἐν τῇ βουλῇ ἡ κυβέρνησις, κοινῇ καταψηφίσει φιλελευθέρων καὶ προοδευτικῶν. Ἐσημειοῦτο οὕτω ἀπρόοπτος προσέγγισις τῶν δύο κομμάτων, μετὰ τὴν ὀξυτάτην διαμάχην Βενιζέλου-Καφαντάρη. Ἡ ἐκραγεῖσα κρίσις ἐλύθη ἀστραπιαίως, διὰ σχηματισμοῦ συμμαχικῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου-Μιχαλακοπούλου-Καφαντάρη-Παπαναστασίου, ἥτις διέλυσε τὴν βουλὴν καὶ προεκήρυξεν ἐκλογὰς μὲ τὸ πλειοψηφικόν, εἰς ἃς κατῆλθον ἡνωμένα τὰ κυβερνητικὰ κόμματα ὡς «Ἐθνικὸς συνασπισμός». Ἀντετάχθησαν κατ' αὐτῶν οἱ συμπράξαντες ἐν τῇ προηγουμένῃ κυβερνήσει Τσαλδάρης-Μεταξᾶς-Κονδύλης-Χατζηκυριάκος, ὡς «Ἡνωμένη ἀντιπολίτευσις». Αἱ ἐκλογαὶ τῆς 5 Μαρτίου ἔφερον πλειοψηφοῦσαν τὴν ἀντιπολίτευσιν. Τὴν αὐγὴν τῆς ἐπομένης ἐξερράγη κίνημα ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Πλαστήραν. Τὸ ἀπόγευμα παρέδωκεν οὗτος τὴν ἐξουσίαν, κατόπιν συνεννοήσεων Βενιζέλου—Τσαλδάρη ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ προέδρου τῆς δημοκρατίας, εἰς τὴν κληθεῖσαν «κυβέρνησιν τῶν ἀντιστρατήγων» ὑπὸ τὸν Ὀθωναῖον, ἐνισχυθεῖσαν ὑπὸ ἀνωτάτων ὑπαλλήλων. Ἡ μεταβατικὴ αὕτη κυβέρνησις διήρκεσε τέσσαρας ἡμέρας. Τὴν 10 Μαρτίου ὡρκίσθη συμμαχικὴ κυβέρνησις Τσαλδάρη-Μεταξᾶ-Κονδύλη-Χατζηκυριάκου. Ὁ Μεταξᾶς δὲν μετέσχεν αὐτοπροσώπως, ἀλλὰ διὰ τοῦ Θ. Τουρκοβασίλη. Διεφώνησεν ὅμως τὸ κόμμα πρὸς τὴν ἀκολουθηθεῖσαν ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως πολιτικὴν παροχῆς ἀμνηστίας εἰς τὸν Βενιζέλον διὰ τὰ γεγονότα τῆς 6ης Μαρτίου καὶ ἀπεχώρησε τῆς κυβερνήσεως, ἐξακολουθοῦν νὰ ὑποστηρίζῃ αὐτὴν κοινοβουλευτικῶς. Πρόεδρος τῆς Δ' βουλῆς ἐξελέγη ὁ Χ. Βοζίκης. Ὁ Μιχαλακόπουλος ἀπεχώρησε τοῦ Ἐθνικοῦ Συνασπισμοῦ τὴν ἐπαύριον τῶν ἐκλογῶν, διατηρῶν ἔκτοτε στάσιν ἀνεξάρτητον τόσον ἀπέναντι αὐτοῦ, ὅσον καὶ ἀπέναντι τῆς κυβερνήσεως. Ἐπίσης ἀνεξάρτητον στάσιν τηρεῖ ὁ Ζαβιτσιᾶνος, ὅστις, μὴ ἐκλεγεὶς βουλευτής, διατηρεῖ εἰσέτι μικρὰν ὁμάδα ἐν τῇ Γερουσίᾳ.

Πρὶν ἢ τερματισθῇ ἡ συνοπτικὴ αὕτη ἱστορία τῶν κομμάτων, δέον νὰ μνημονευθῇ τὸ ἀναφανὲν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη «Ἀγροτικὸν» κόμμα. Τοῦτο, κατὰ τὰς ἐκλογὰς τῆς 5 Μαρτίου, διῃρέθη εἰς τρεῖς ὁμάδας, τὴν τοῦ Ἰ. Σοφιανοπούλου πολιτευθέντος ἀνεξαρτήτως, τὴν τοῦ Α. Μυλωνᾶ συμπράξαντος μὲ τὸν Ἐθνικὸν Συνασπισμόν, καὶ μίαν τρίτην, συμπράξασαν μὲ τὸ Λαϊκὸν κόμμα. Μετὰ τὰς ἐκλογὰς συνέπραξε καὶ ἡ ὁμὰς Σοφιανοπούλου μὲ τὸν Ἐθνικὸν συνασπισμόν. Τὸ «Κομμουνιστικὸν» τέλος κόμμα ἐνεφανίσθη μὲ βουλευτάς τινας εἰς τὴν Α' καὶ τὴν Γ' βουλήν, τὰς ἐκλεγείσας μὲ τὸ ἀναλογικὸν σύστημα. Εἰς τὰς ἐκλεγείσας μὲ τὸ πλειοψηφικὸν Β' καὶ Δ' δὲν ἔλαβεν εἰσιτήριον.

Ἐκ τῶν ἑπτὰ ἀρχηγῶν τῶν σημερινῶν κομμάτων τρεῖς εἶναι Πελοποννήσιοι, ὁ Τσαλδάρης, ὁ Μιχαλακόπουλος καὶ ὁ Παπαναστασίου, δύο Στερεοελλαδῖται, ὁ Καφαντάρης καὶ ὁ Κονδύλης, εἷς Κρής, ὁ Βενιζέλος, καὶ εἷς Κεφαλλήν, ὁ Μεταξᾶς.

Β. Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Ἐκ τῶν πολιτικῶν ἱστοριῶν (πλήρη σειρὰν βλ. ἐν τῷ περὶ πολιτικῆς ἱστορίας τῶν νεωτέρων χρόνων τμήματι τοῦ τόμου) χρησιμώτεραι εἶναι: *Τρικούπης Σπ.*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» (Λονδῖνον 1853—1857 τ. 4 ἔκδ. Σιδέρη Ἀθῆναι 1925—1926 τ. 4, ἔκδ. «Πολιτείας» Α'/1933).—*Παπαρρηγόπουλος Κ.*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους» (Ἀθῆναι 1853, ε' ἔκδ. *Καρολίδου* 1925). *Φιλήμων Ἰ.*, «Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» (Ἀθῆναι 1859—1861, τ. 4).—*Ἀσπρέας Γ.*, «Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, 1821—1921» (Ἀθῆναι 1922 κ.ἑ., β' ἔκδ. 1930 κ.ἑ. διὰ τὰ μέχρι τοῦ 1928).—*Καρολίδης Π.*, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1925).—*Πιπινέλης Τ. Ν.*, «Πολιτικὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως» (Παρίσιοι 1927).—*Βεντήρης Γ.*, «Ἡ Ἑλλὰς τοῦ 1910—1920» (Ἀθῆναι 1931, τ. 2).—*Κόκκινος Δ. Α.*, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάστασις» (Ἀθῆναι 1931—1933, τ. 5).

(Ἐκ τῶν μονογραφιῶν βλ.: *Κοραῆς Ἀδ.*, «Παραινέσεις πρὸς τοὺς Ἕλληνας» (ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστί, Zürich 1823. Ἔκδ. *Ε. Γ. Παντελάκη*, Ἀθῆναι 1923).—*Καλεβρᾶς Παν.*, «Ἡ ἐν Ἑλλάδι πλατ κέφαλος πολιτικὴ Λερναία Ὕδρα» (Ἀθῆναι.—*Σάθας Κ.*, «Τὸ ἐν Ζακύνθῳ ἀρχοντολόγιον καὶ οἱ ποπολάροι» (Ἀθῆναι 1867).—*Χρυσανθόπουλος Φ. (Φωτάκος)*, «Βίος Πελοποννησίων ἀνδρῶν» (Ἀθῆναι 1888).—*Μπούσιος Π.*, «Τὸ πολιτικὸν πρόγραμμα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν Τουρκίᾳ» (1912).—«Ἀπὸ τὸν βίον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ρήγα Φεραίου» (Ἀθῆναι 1912).—*Θεοδωρίδης Α.*, «Ἡ ἐπανάστασις καὶ τὸ ἔργον αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1914).—*Εὐταξίας Α.*, «Τὸ οἰκονομικὸν πρόβλημα καὶ τὸ ἐθνικὸν μας μέλλον» (Ἀθῆναι 1915).—*Βενιζέλος Ἐλευθ. Κ.*, «Interview accordé à M. Hubert Jacques de l' agence Havas» (Θεσσαλονίκη 1917).—*Βενιζέλος Ἐλ. Κ.*, *Πολίτης Ν.*, *Ρέπουλης Ἐμμ. καὶ Καφαντάρης Γ.*, «Cinq ans d'histoire grecque, 1912—1917» (Paris 1917, λόγοι ἐν τῇ βουλῇ κατ' Αὔγουστον 1917).—*Στρατηγὸς Ξ.*, «Προσωπικὰ κόμματα καὶ κόμματα ἀρχῶν» (Ἀθῆναι, ἄ. ἔ.).—*Βενιζέλος Ἐλ. Κ.*, «The internal situation in Greece and the amnesty of political offenders» (London 1920).—*Ἐλευθερόπουλος Α.*, «Κοινωνικαὶ τάξεις καὶ κοινωνικὰ κόμματα» (ἐν «Ἀρχείῳ Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν» τ. Α'/1921 σ. 3 κ.ἑ.).—*Εὐταξίας Α.*, «Ἐνώπιον τοῦ οἰκονομικοῦ ἀδιεξόδου» (Ἀθῆναι 1922).—*Γκοτζαμάνης Σ. Π.*, «Κοινωνικαὶ τάξεις καὶ πολιτικὰ κόμματα» (Θεσσαλονίκη 1922).—*Leune J.*, «L'éternel Ulysse» (Paris 1923).—*Κολίδης Θ.*, «Τὰ δύο πρῶτα δημοκρατικὰ πολιτεύματα τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Α' τὸ πολίτευμα τοῦ Ρήγα» (Ἀθῆναι 1924).—*Εὐελπίδης Χρ.*, «La réforme agraire en Grèce» (Ἀθῆναι 1926).—*Δασκαλάκης Α. Β.*, «Τὰ αἴτια καὶ οἱ παράγοντες τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821» (Παρίσιοι 1927).—*Δεμερτζῆς Α.*, «Die Wissenschaft des Staats- und Verwaltungsrechts in Griechenland» (Leipzig 1928).—*Παπαντωνάκης Γ. Μ.*, «Ἡ πολιτικὴ σταδιοδρομία τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου» (Ἀθῆναι Α/1929).—*Ἀγγελόπουλος Κ.*, «Πολιτικοὶ ἀγῶνες 1892—1932» (Ἀθῆναι 1929 κ.ἑ.).—*Καλεύρας Ἀ.*, «Πῶς θὰ διοικηθῶμεν καλύτερα» (1929).—*Κυριακόπουλος Ἠ. Γ.*, «Ὁ κοινοβουλευτισμὸς ἐν Ἑλλάδι» (1929).—*Μιχαλόπουλος Φ.*, «Ρήγας ὁ Βελεστινλῆς 1757—1798» (Ἀθῆναι 1930).—*Λάσκαρης Σ. Θ.*, «Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καὶ ἡ ἕνωσις τῆς Ἑπτανήσου» (1930).—*Καλογερόπουλος Δ. Π.*, «Ἡ πρώτη ἐν Ἑλλάδι ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία τοῦ 1848» (Ἀθῆναι 1930).—*Καλεύρας Ἀ.*, «Ἀστυφιλία, παρασιτισμὸς καὶ μικροαστικὴ ἐγκατάστασις» (1930).—*Πετρόνδας Γ.*, «Capodistrias et Eynard, leur oeuvre éducative pous la régénération de la Grèce» (Genève 1930).—*Μελᾶς Σπ.*, «Ὁ γέρος τοῦ Μωριᾶ» (Ἀθῆναι 1931 τ. 2).—«Ἡ δίκη τῶν ἕξ» (Ἀθῆναι 1931, ἔκδ. «Πρωΐας»).—*Ζολώτας Ξ.*, «Ἡ δανειακὴ ἐπιβάρυνσις τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1931).—*Πιπινέλης Τ. Ν.*, «Ἡ μονομαχία ἐν Ἑλλάδι» (1932).—«Τὸ ἔργον τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου κατὰ τὴν τετραετίαν 1928—1932» (Ἀθῆναι 1932).—*Γιτόπουλος Δ.*, «Ἰωάννης Καποδίστριας, ὁ πρῶτος κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1932).—*Μελᾶς Σπ.*, «Ὁ ναύαρχος Μιαούλης» (Ἀθῆναι 1932).—*Δρόσος Δ. Ι.*, «Ἡ ἀνακήρυξις τοῦ συνταγματικοῦ πολιτεύματος ἐν Ἑλλάδι» ἐν τῷ «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» τοῦ 193).—*Μινώτου Μαρ.*, «Τὸ ρεμπελιὸ τῶν ποπολάρων, ἡ πρώτη κοινωνικὴ ἐπανάστασις ποὺ ἔγινε στὴν Ἑλλάδα» (Ἀθῆναι 193', ἐκ τῆς «Ἰονίου Ἀνθολογίας» καὶ γαλλιστὶ «La rébellion des popolari» ἀνατύπ. ἐκ τοῦ Messager d'Athènes, 1933).

Διὰ τὸ ἐκλογικὸν σύστημα καὶ τὰ ἐκλογικὰ ἀποτελέσματα τῶν μεταπολεμικῶν χρόνων βλ.: *Μυλωνᾶς Α.*, «Τὰ παρ' ἡμῖν κόμματα καὶ ἡ ἀναλογικὴ ἐκλογὴ» (ἐν «Ἀρχείῳ οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» (τ. Β'/1922 σ. 35—50).—*Παπαναστασίου Ἀλ.*, «Δημοκρατία καὶ ἐκλογικὸν σύστημα» (ἐν «Ἀρχείῳ οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» τ. Γ'/1923 σ. 39 κἑ.).—*Καλλίας Κ.*, «Ἡ ἀναλογικὴ ἐκλογὴ καὶ ἰδίως ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Ἀρχείῳ οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» τ. Ε'/1925, σ. 397 κἑ.).—«Στατιστικὴ τῶν βουλευτικῶν ἐκλογῶν τῆς 7ης Νοεμβρίου 1926» (Ἀθῆναι 1928).—«Στατιστικὴ τῶν γερουσιαστικῶν ἐκλογῶν τοῦ 1929» (Ἀθῆναι 1930).—«Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος 1930» (Ἀθῆναι 1931) καὶ «Στατιστικὴ τῶν βουλευτικῶν ἐκλογῶν τῆς 25ης Σεπτεμβρίου 1932» (Ἀθῆναι 1933), ἅπαντα ἐκδόσεις τῆς Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος.

Τὰς ἐπισήμους συζητήσεις καὶ τὴν νομοθεσίαν βλ. ἐν ταῖς σειραῖς τῶν ἑξῆς δημοσιευμάτων: «Ἐφημερὶς τῆς κυβερνήσεως» (ἀπὸ τοῦ 1833, ἧς προγενέστερα συμπληρώματα ὁ «Φίλος τοῦ Νόμου» διὰ τὸ 1824—1825, ἡ «Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος» μέχρι τοῦ 1832 καὶ ἡ «Ἐθνικὴ Ἐφημερὶς» διὰ τὸ ἐφεξῆς).—«Ἐφημερὶς τῆς Βουλῆς» (ἀπὸ τοῦ 1844, ἔνθα τὰ πρακτικὰ τοῦ κοινοβουλίου).—«Ἐφημερὶς τῶν συζητήσεων τῆς βουλῆς» (Ἀθῆναι 1865 κἑ.).—«Ἐφημερὶς τῆς ἡγεμονίας τῆς Σάμου» (1894—1900, ἐν Λιμένι Βαθέος)—«Ἐπίσημος ἐφημερὶς τῆς κρητικῆς πολιτείας» (Χανιὰ 1898—1908).—«Ἐφημερὶς τῶν συζητήσεων τῆς γερουσίας» (Ἀθῆναι 1929 κἑ.).—«Πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τῆς γερουσίας» (Ἀθῆναι 1929 κ.ἑ.).—«Annuaire interparlementaire» (1931 κ. ἑ.). — Συμπληρωματικῶς δέ, πλὴν τοῦ οἰκονομικοῦ τύπου (ἐν τῇ γενικῇ βιβλιογραφίᾳ τοῦ κεφ. Β' *Οἰκονομικὴ γεωγραφία*), βλ. τὰς πολιτικὰς καὶ οἰκονομικὰς ἐπιθεωρήσεις «Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις» (*Καραπάνου — Δραγούμη — Μπουσίου*, Ἀθῆναι 1916—1917 καὶ 1920—1921). — «Νέα Ἐποχὴ» (*Ἰ. Μάλλωσι*, Ἀθῆναι 1924—1928). — «Νέα πολιτικὴ ἐπιθεώρησις» (Ἀθῆναι, 1928).—«Πειθαρχία» (Ἀθῆναι 1929—1930).—«Ἐργασία» (Ἀθῆναι 1930 κ.ἑ.).—Ἔτι δὲ τὰς σειρὰς τῶν ἐφημερίδων «Ἐμπρὸς» (Ἀθῆναι 1896—1928).—«Ἐλεύθερον Βῆμα» (Ἀθῆναι 1922 κ.ἑ.).—«Πρωΐα» (Ἀθῆναι 1925 κ.ἑ.).

Β. Π. Π.

ΗΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ. Ἡ μορφὴ τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ, μόνον ἐὰν παρατηρήσωμεν προηγουμένως καὶ ἀναλύσωμεν τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν τὰς ἐξ ὧν ἀπαρτίζεται αὕτη εἰδικωτέρας «κοινωνίας». Αἱ εἰδικώτεραι κοινωνίαι δὲν διακρίνονται τῆς συνολικῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας ἀπὸ ἀπόψεως ἀριθμοῦ τῶν ἐν τῷ πλαισίῳ αὐτῶν κινουμένων ἀνθρώπων. Τινὲς βεβαίως ἐξ αὐτῶν δὲν ὑπάρχουν εἰ μὴ ὡς πρὸς ἀριθμὸν προσώπων μικρότερον ἐκείνου, ὁ ὁποῖος προσδιορίζει στατιστικῶς τὴν συνολικὴν κοινωνίαν λαοῦ τινος. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀναγκαῖον, οὔτε—κατ' ἀρχὴν τοὐλάχιστον—οὐσιῶδες. Αἱ εἰδικώτεραι κοινωνίαι διακρίνονται ἀπὸ τὴν συνολικὴν κοινωνίαν ὡς πρὸς τὸ ἑξῆς κυρίως σημεῖον: ὅτι ἔχουν χαρακτῆρα οὐσιαστικῶς εἰδικώτερον, δηλαδὴ εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν σχέσεων, αἱ ὁποῖαι συνδέουν—ἀδιάφορον ἐὰν συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδήτως—τὰ μέλη των. Τοιαῦται κοινωνίαι εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν, καὶ ὑπάρχουν βεβαίως, εἰς ἀριθμὸν ἀπροσδιόριστον. Πᾶσα κοινωνία πολιτειακῶς συγκεκροτημένου λαοῦ ἢ ἔθνους τινὸς (ἡ διάκρισις τῶν δύο τούτων ἐννοιῶν ἀπ' ἀλλήλων δὲν ἔχει οὐσιώδη διὰ τὴν σημερινὴν εἰδικῶς κοινωνίαν μας σημασίαν καὶ δὲν θὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν) προσδιορίζεται ὑπό τινων μὲν ἐκ τῶν εἰδικωτέρων κοινωνιῶν ἀμέσως, ὑπὸ τῶν πλείστων δὲ ἐμμέσως. Ἐνταῦθα ἐνδιαφέρουν ἐκ τῶν ἀμέσως προσδιοριζουσῶν τὴν συνολικὴν νεοελληνικὴν κοινωνίαν εἰδικωτέρων κοινωνιῶν ἐκεῖναι, τῶν ὁποίων ἡ ὕπαρξις ἀσκεῖ οὐσιώδη ἐπὶ τὴν μορφὴν καὶ ἐπὶ τὴν ὅλην της ὑπόστασιν ἐπίδρασιν. Τοιαῦται εἰδικώτεραι κοινωνίαι εἶναι: ἡ ἐθνική, ἡ θρησκευτική, ἡ πνευματική, ἡ πολιτική, ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἡ συμβατικῶς ἐθιμοτυπικὴ (κοσμική).

α') Ἡ ἐθνικὴ νεοελληνικὴ κοινωνία. Τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν τὴν ἐθνικὴ ἑνότητα λαοῦ τινος, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρισθοῦν λογικῶς. Κοινότητες γλώσσης, αἵματος, ἱστορικῶν ἀναμνήσεων ἀναφερομένων εἰς εὐτυχῆ ἢ ἀτυχῆ ἀντιμετώπισιν κοινῶν κινδύνων, κοινότητες ἠθῶν, λαϊκῶν παραδόσεων, πνευματικῶν συνθηκῶν καὶ θρησκευτικῆς, τέλος, ἐπαγγελίας ἀποτελοῦν στοιχεῖα συνδεόμενα πολλάκις πρὸς τὴν ὕπαρξιν ἐθνικῆς συνειδήσεως, δὲν ἀποτελοῦν ὅμως πάντοτε, ὅλα μαζί, καὶ ἀναγκαίαν διὰ τὴν ὕπαρξίν της προϋπόθεσιν. Χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρίσωμεν τὸν ἐσώτατον, λογικῶς ἀσύλληπτον καὶ καθ' αὐτὸ δημιουργικὸν τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος πυρῆνα, δυνάμεθα, ὡς πρὸς τὴν νεοελληνικὴν εἰδικῶς ἐθνικὴν κοινωνίαν, νὰ εἴπωμεν ὅτι εἰς τὴν μέχρι τοῦ Παγκοσμίου τοὐλάχιστον πολέμου διατηρηθεῖσαν ἰσχυρὰν ζωτικότητά της εἶχε συμβάλει ὄχι ἁπλῶς ἡ σχετικῶς πρόσφατος ἀποτίναξις ξένου ζυγοῦ καὶ ἡ πρὸς τὴν ἐπιτυχῆ διεκδίκησιν ἐλευθέρου ἐθνικοῦ βίου συνυφανθεῖσα ἀπότομος ἀνάπτυξις τῆς ἀστικῆς τάξεως, ἡ ὁποία προσείλκυσεν αἰσιοδόξως ὅλων τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων (ἀγροτικῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον) τὰς φιλοδόξους βλέψεις, ἀλλὰ καὶ ἡ διατήρησις τῆς διασπορᾶς (καὶ δὴ ὑποδούλου διασπορᾶς) εἰς βάρος μεγάλου τμήματος Ἑλλήνων. Ἡ τύχη τῶν ἐν διασπορᾷ ἀδελφῶν συνε-

Digitized by Google

δυάσθη εἰς τὴν συνείδησιν τῶν Ἑλλήνων, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν εἰδικῶς τῆς «μεγάλης ἰδέας», πρὸς τὴν τύχην ὡρισμένων τοὐλάχιστον ἐκ τῶν τόπων, εἰς τοὺς ὁποίους ἔζων οἱ ἐν διασπορᾷ καὶ ὑποδουλώσει Ἕλληνες, ὁ συνδυασμὸς δὲ αὐτός, εἰς τὸν ὁποῖον συνετέλεσεν ἐν πολλοῖς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τῆς πρώτης μετὰ τὴν ἀπολύτρωσιν πνευματικῆς κοινωνίας κύριοι φορεῖς ὑπῆρξαν Ἕλληνες ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, προσέδωκεν εἰς τὴν ἐθνικήν μας κοινωνίαν ἐξωτερικῶς ὁρατὸν σκοπὸν ὑπάρξεως. Ὅταν ὅμως ἡ ἄλογος πηγὴ ἐθνικῆς ἑνότητος νοθευθῇ μὲ στοιχεῖα λογικά, μὲ τὴν ἐπιδίωξιν ὡρισμένου σκοποῦ, ὑπάρχει ὁ κίνδυνος, αἰρομένου δι' οἱονδήποτε λόγον τοῦ ὡρισμένου σκοποῦ, ὁ ὁποῖος συνεῖχε τὴν ἐθνικὴν κοινωνίαν, νὰ χάσῃ αὕτη ὄχι ἁπλῶς τὴν ζωτικότητα, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν στοιχειώδη ἰσορροπίαν της. Τοῦτο συνέβη εἰς βάρος τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς κοινωνίας μετὰ τὸν πόλεμον καὶ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφήν. Μὲ τὴν κατάρρευσιν τῆς «μεγάλης ἰδέας» διεσπάσθη ὁ ἑνιαῖος ρυθμὸς τῆς ἐθνικῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Εἰς τὴν διάσπασιν ταύτην συνέβαλον, βεβαίως, και ἄλλα αἴτια. Ἡ ἀστικὴ τάξις, τῆς ὁποίας ἡ ἀπότομος ἀνάπτυξις συνυφάνθη πρὸς τὴν ἐπιτυχῆ διεκδίκησιν ἐλευθέρου ἐθνικοῦ βίου, ἔπαυσε σὺν τῷ χρόνῳ νὰ προσελκύῃ τὰς αἰσιοδόξους βλέψεις τῶν κατωτέρων στρωμάτων. Αἱ σχέσεις τῶν στρωμάτων τούτων πρὸς τὴν ἀστικὴν τάξιν μετεβλήθησαν οὐσιωδῶς. Ἐνῷ μέχρι τινὸς ἡ ἀστικὴ τάξις, προσφάτου ἀνάγκης τεχνητὸν οὕτως εἰπεῖν προϊόν, εἶχε πλείστας θέσεις εἰς τοὺς κόλπους της κενάς, οἱ εἰς τὰ κατώτερα δὲ στρώματα ἀνήκοντες ᾐσθάνοντο ἑαυτοὺς οὐχὶ ὡς οὐσιαστικῶς διακρινομένους ἀπ' αὐτῆς, ἀλλ' ὡς ἀνθρώπους, τῶν ὁποίων ἡ ὑποψηφιότης διὰ τὴν κατάληψιν τῶν κενῶν θέσεων θὰ ἱκανοποιεῖτο καὶ αὐτὴ μὲ τὴν σειράν της (ἔστω καὶ μέσῳ τῶν τέκνων των), σήμερον αἱ κεναὶ θέσεις ἐπληρώθησαν, τὰ κυριώτερα ἐπαγγέλματα, δι' ὧν—ἐλλείψει ἄλλων ὀργανικωτέρων καὶ εἰς μακρὰν παράδοσιν ὀφειλομένων κριτηρίων—ἐπολιτογραφεῖτό τις εὐκόλως εἰς τὸ σῶμα τῆς ἀστικῆς τάξεως, ἀσφυκτιοῦν ἀπὸ τὸν ὑπερπληθυσμὸν τῶν φορέων των, μεγάλοι δὲ εἶναι οἱ φραγμοί, οἱ ὁποῖοι ἐχώρισαν τὰ κοινωνικὰ στρώματα ἀπ' ἀλλήλων. Τοιουτοτρόπως ἡ ἀστικὴ τάξις, ἡ ὁποία διηρμήνευεν ἕως χθὲς κατὰ νόμιμον σιωπηρὰν ἐξουσιοδότησιν τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ ἐν ὀνόματι τῶν κατωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων, συμβαδίζουσα ψυχολογικῶς μετ' αὐτῶν, ἀπεμονώθη αἰφνιδίως· ἡ ὡραία πλάνη, ἐφ' ἧς ἐβασίζετο ὁ ἑνιαῖος ρυθμὸς τοῦ πανελληνίου ἐθνικοῦ αἰσθήματος, διελύθη. Σήμερον στερεῖται ἡ Ἑλλὰς ἐθνικῆς κοινωνίας ἀσκούσης ἄμεσον καὶ ἰσχυρὰν ἐφ' ὁλόκληρον τὸν κοινωνικόν μας βίον ἐπίδρασιν. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ νομισθῇ ὅτι ἡ μεταβολὴ αὐτὴ ἀνέτρεψε ψυχολογικὸν καθεστὼς προαιώνιον. Ἰσχυρὰ καὶ συμπαγὴς ἐθνικὴ κοινωνία ἱδρύθη παρ' ἡμῖν μόλις διὰ τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος, κυρίως δὲ μετ' αὐτόν, συγκεκριμένως ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν παραγόντων, τοὺς ὁποίους ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω. Οὔτε κατὰ τὴν περίοδον τῆς δουλείας, οὔτε κατ' αὐτὴν τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ἀπετέλεσεν ἡ ἐθνικὴ τῶν Ἑλλήνων ἑνότης ἰσχυρὸν θετικὸν παράγοντα τῶν πρὸς ἀλλήλους σχέσεών των. Ἐπὶ τουρκοκρατίας αἱ μεγάλαι μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων διαφοραί, ὁδηγοῦσαι εἰς συμμαχίαν τῶν Ἑλλήνων προυχόντων (λαϊκῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν) μετὰ τῶν Τούρκων, ἐνεφάνιζον τὸν ἑλληνικὸν λαὸν διεσπασμένον. Ὁ Ρήγας ὁ Βελεστινλῆς, ὡς διερμηνεὺς τῆς φιλελευθέρας ἰδεολογίας, ἐστράφη κατὰ τοῦ αὐταρχικοῦ σουλτανικοῦ καθεστῶτος, διακηρύξας τὰ δίκαια ὄχι μόνον τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ πάντων—καὶ αὐτῶν τῶν Ὀθωμανῶν—τῶν τελούντων ὑπὸ τὸν ζυγὸν τοῦ σουλτάνου. Πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ὑπὸ τοιούτων κηρυγμάτων προσβαλλομένων συμφερόντων των συνησπίσθησαν μετὰ τοῦ σουλτάνου—καὶ δὴ μετ' αὐτὴν τὴν κήρυξιν τῆς Ἐπαναστάσεως—ἐκεῖνοι τῶν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν ἐπὶ τουρκοκρατίας τὴν οἰκονομικῶς, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ πολιτικῶς, κρατοῦσαν τάξιν. Πάντα ταῦτα, τὰ ὁποῖα συστηματικῶς ἀνέπτυξε κυρίως ὁ *Ἰ. Κορδάτος* εἰς τὰ ἔργα του «Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» καὶ «Νεοελληνικὴ πολιτικὴ ἱστορία», δὲν ἀπεσιώπησαν πλήρως καὶ παλαιότεροι ἱστορικοί, ὡς ὁ *Σπ. Τρικούπης* καὶ ὁ *Mendelsohn Bartholdy*, δὲν ἀπεσιώπησεν αὐτὸς ὁ *Φωτάκος*, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζει εἰς τὰ «Ἀπομνημονεύματά» του τὸν Παπαφλέσσαν ἀποκαλοῦντα ὅλους τοὺς «κοτσαμπάσηδες» «τουρκολάτρας», διαπληκτιζόμενον δὲ πρὸς τὸν Κανέλλον Δεληγιάννην καὶ λέγοντα εἰς αὐτόν, ὅτι «τὰ συμφέροντά του εἶναι ἠνωμένα μὲ τὰ τῶν Τούρκων». Ὁ *Δημ. Βερναρδάκης* μάλιστα τονίζει ὅτι οἱ προύχοντες, «κάτοχοι ἀσφαλεῖς σχεδὸν καὶ ἀνενόχλητοι τῆς ἀρχῆς», «συμμαχοῦντες μετὰ τῶν ἀρχιερέων καὶ κολακεύοντες τοὺς Τούρκους», ἐφέροντο ἠπίως καὶ σωφρόνως πρὸς τοὺς ὑποτελεῖς εἰς αὐτοὺς κυρίως, ὅταν «συνέπιπτε νὰ ἐπαγρυπνῇ ἐπ' αὐτῶν καὶ Τοῦρκος ἐξουσιαστής, ὄχι τόσον εὐδιάθετος νὰ ἀφήνῃ τὸν λαὸν (δηλαδὴ τοὺς κοινοὺς Ἕλληνας) ἕρμαιον ἀπροστάτευτον τῆς ἰδιοτελείας των».

Τοιαῦται λοιπὸν ἦσαν αἱ κοινωνικαὶ ἀντιθέσεις εἰς τοὺς κόλπους τῶν Ἑλλήνων, ὥστε Τοῦρκος ἐπροστάτευε πολλάκις τοὺς Ἕλληνας κατ' αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων. Καὶ ὅταν ἀκόμη, ἐκραγείσης τῆς ἐπαναστάσεως, οἱ κατ' ἀρχὰς ἀντιδράσαντες «κοτσαμπάσηδες» καὶ ἀνώτεροι κληρικοὶ συνεμορφώθησαν σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὴν ἀνάγκην τῶν πραγμάτων καὶ διέσπασαν τοὺς πρὸς τοὺς Τούρκους δεσμούς των, εἰς τὰς σχέσεις τῶν ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων πρὸς ἀλλήλους μόλις καὶ μετὰ βίας ἦτο δυνατὸν νὰ διακρίνῃ τις τὴν ὕπαρξιν ἑνιαίου ἐθνικοῦ χαρακτῆρος. Οἱ ἀμέσως σχεδὸν ἀναφυέντες ἐμφύλιοι πόλεμοι, οἱ ὁποῖοι διεξήχθησαν μὲ φανατισμὸν μεγαλύτερον τοῦ κατὰ τῶν Τούρκων ἐπιδειχθέντος, ὁδηγήσαντες κατ' οὐσίαν εἰς τὴν ἀποτυχίαν τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος, ὠφείλοντο, βεβαίως, καὶ εἰς ἀτομικὰς φιλοτιμίας, χαιρεκακίας καὶ ματαιοδοξίας, δέον ὅμως ν' ἀποδοθοῦν καὶ εἰς κοινωνικὰ αἴτια, παρεμποδίσαντα τὴν δημιουργίαν ἐθνικῆς ἑνότητος καὶ ἐμφανίσαντα ἀναγκαίως τὸν Κολοκοτρώνην ἀντιμέτωπον τῶν ὀλιγαρχικῶν καὶ προκρίτων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ *Καποδιστρια* διατυπωθεῖσα ἐν ἐπιστολῇ γνώμη, καθ' ἣν «οἱ προὔχοντες εἶναι Τοῦρκοι μὲ ὄνομα Χριστιανοῦ». Διὰ τοῦτο καὶ ὁ πρῶτος κυβερνήτης, ὁ ὁποῖος τόσον παρεξηγήθη, περιωρίσθη εἰς τὸ νὰ ἔχῃ πλησίον του ἐκ τῶν ἀγωνιστῶν δύο κυρίως, τὸν Κολοκοτρώνην καὶ τὸν Κανάρην, ἐτόνισε δὲ εἰς τὴν αὐτήν, ἐν ᾗ καὶ ἡ ἀνωτέρω φράσις, ἐπιστολὴν ὅτι «μόνον οἱ χωρικοὶ καὶ οἱ βιομήχανοι (ἐν τῇ γενικωτάτῃ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως, δηλαδὴ οἱ ἀστοὶ) εἶναι ἀξιαγάπητοι».

Ἡ ἐθνικὴ λοιπὸν νεοελληνικὴ κοινωνία ἡ ὁποία σήμερον διαλύεται ὑπὸ τὸ βάρος νέων μεγάλων κοινωνικῶν ἀντιθέσεων, ἐδημιουργήθη μόλις διὰ τοῦ Ἀγῶνος, κυρίως δὲ μετ' αὐτόν, συγκεκριμένως ὅταν διὰ τῆς ἀποτόμου ἀναπτύξεως τῆς ἀστικῆς τάξεως ὡς τάξεως κρατούσης ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα αἰσιοδόξως προσέβλεψαν εἰς αὐτὴν ὡς εἰς τὸ προσιτὸν τέρμα εὐκόλου καὶ εἰρηνικῆς ἀναβάσεως. Τοιαύτης προσκαίρου ψυχολογικῆς περιστάσεως ζωηρὸν μέν, ἀλλ' εὔθικτον προϊόν, ἦτο μοιραῖον νὰ κλονισθῇ, ὅταν τὴν αἰσιοδοξίαν τῶν κατωτέρων στρωμάτων ἐξετόπισεν ἡ πεποίθησις ὅτι ἀντικειμενικῶς τεθειμένοι καὶ ἀνυπερνίκητοι φραγμοὶ ἤρχισαν νὰ παρεμβάλλωνται εἰς τοὺς κόλπους τῆς κοινωνίας.

β') Ἡ θρησκευτικὴ νεοελληνικὴ κοινωνία. Ἱκανοὶ λόγοι ὑπῆρξαν ἐν Ἑλλάδι διὰ νὰ θεμελιώσουν τὴν ὕπαρξιν ἰσχυρᾶς θρησκευτικῆς κοινωνίας. Μνημονεύομεν τὸν σπουδαιότερον: ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀνήκει σχεδὸν ὁλόκληρος εἰς μίαν καὶ μόνην Ἐκκλησίαν. Ἀρκεῖ ὅμως ἡ ὕπαρξις Ἐκκλησίας καὶ τὸ κῦρος αὐτῆς ὡς Ἐκκλησίας, διὰ νὰ δημιουργηθῇ καὶ συντηρηθῇ «θρησκευτικὴ» εἰδικῶς κοινωνία; Ἐκκλησία ἐξαρτῶσα τὰς ἐν ὀνόματι αὐτῆς ἀναπτυσσομένας σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους κυρίως ἀπὸ τὴν τήρησιν κοινῶν τύπων λατρείας, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποβλέψῃ ἀσφαλῶς εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ συντήρησιν «θρησκευτικῆς» κοινωνίας. Οἱ τύποι τῆς λατρείας, διὰ νὰ συνδέσουν τοὺς ἀνθρώπους πρὸς ἀλλήλους, πρέπει νὰ συμβολίζουν, εὔκαμπτοι ὄντες καὶ ὑπηρετικὴν θέσιν κατέχοντες, οὐσιαστικὴν θρησκευτικότητα. Αὕτη ἔχει ἐπιτευχθῇ ἔξω τοῦ ποιμνίου τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἔχει ἐκδηλωθῇ ὡς ἰσχυρὸς παράγων, χωρὶς κἂν τὴν μεσολάβησιν κοινῶν τύπων λατρείας ὡς συμβόλων τῆς θρησκευτικότητος. Αἱ στενότεραι θρησκευτικαὶ κοινωνίαι ἔχουν δημιουργηθῇ ἐκεῖ μάλιστα, ὅπου ὁ τύπος ἀπουσιάζει πλήρως καὶ ὅπου αὐτὸ τοῦτο τὸ δόγμα, κατ' ἐπίφασιν διασταστικόν, ἐπιτρέπει εἰς πάντα ἄνθρωπον νὰ ἐκλέξῃ τὴν πρὸς τὸ θεῖον ἄγουσαν ὁδὸν κατὰ τρόπον ἀπολύτως ἀτομικόν. Παρ' ἡμῖν ἡ κοινότης τῶν τύπων τῆς λατρείας δὲν σημαίνει καὶ τὴν ὕπαρξιν θρησκευτικῆς κοινωνίας μὲ οὐσιώδη διακριτικά. Εἰς τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις τῶν Ἑλλήνων ἡ κοινότης αὐτῶν ὡς ὀρθοδόξων Χριστιανῶν δὲν προσδίδει οὐσιώδη τινὰ χρωματισμόν. Πρόκειται περὶ κοινότητος τυπικῆς, ἡ ὁποία δὲν ἀσκεῖ κοινωνιοπλαστικὴν ἐπίδρασιν ἀξίαν λόγου. Δὲν ὑπάρχει, μὲ ἄλλας λέξεις, ἔξω τοῦ περιβόλου τῶν ἐκκλησιῶν, κοινωνικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων ὡς ὀρθοδόξων Χριστιανῶν, ὡς ἀνθρώπων, τῶν ὁποίων αἱ ἐξωεκκλησιαστικαὶ πρὸς ἀλλήλους σχέσεις φέρουν χαρακτῆρά τινα ὀφειλόμενον εἰς κοινὴν θρησκευτικότητα. Λέγοντες τοῦτο, δὲν ἐννοοῦμεν ὅτι δὲν ὑπάρχουν ὡρισμένοι κύκλοι, ἰδίᾳ γυναικῶν, οἱ ὁποῖοι καλλιεργοῦν τὴν εἰς τοὺς τύπους ἁπλῶς τῆς λατρείας προσήλωσιν καὶ ἔξω τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ φαινόμενον αὐτὸ ὑπάρχει βεβαίως, δὲν συνιστᾷ ὅμως οὐσιαστικὴν θρησκευτικότητα, περιορίζεται ἄλλως τε καὶ ὡς τοιοῦτον ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν περισσότερον. Χαρακτηρίζοντες ὡς ἀνύπαρκτον ἤ, ἔστω, ὡς ἐμβρυωδῶς μόνον ἐκδηλουμένην τὴν «θρησκευτικὴν» τῶν Ἑλλήνων κοινωνίαν, ἐννοοῦμεν ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν ὑπάρχουν ὡς «πιστοὶ» καὶ ὡς θρησκευτικοὶ τύποι κατὰ τρόπον προσδίδοντα θετικόν τι οὐσιαστικὸν στοιχεῖον εἰς τὰς πρὸς ἀλλήλους καθημερινάς των σχέσεις, οὐδὲ κἂν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πρὸς ἑαυτοὺς σχέσιν των. Τοῦτο δέον ν' ἀποδοθῇ ὄχι μόνον εἰς τὴν κατὰ κανόνα κακὴν πνευματικὴν ποιότητα τοῦ κατωτέρου κλήρου, ὁ ὁποῖος δὲν κατώρθωσε νὰ καλλιεργήσῃ οὐσιαστικὴν παρὰ τῷ λαῷ θρησκευτικότητα. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος κακὴ ποιότης καὶ ἡ ἐν γένει θλιβερὰ εἰκὼν τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν ἡ μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Ὄθωνος καταρτισθεῖσα καὶ ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Θ. Φαρμακίδου φωτεινῶς ποδηγετηθεῖσα ἐκκλησιαστικὴ ἐπιτροπὴ ζωηρῶς ἐν τῇ ἐκθέσει αὐτῆς ἀναπαρέστησεν, ἦτο, μέχρι τινὸς τοὐλάχιστον, μοιραία, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι αἱ ἀνάγκαι εὐρυτάτης ὑπηρεσιακῆς, οὕτως εἰπεῖν, ὀργανώσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μας σώματος δὲν ἦσαν ἀνάλογοι πρὸς τὴν δυναμικότητα αὐτοῦ τοῦ λαοῦ, ἐκ τῶν πνευματικῶς ἀδιαφοροποιήτων κόλπων τοῦ ὁποίου ἠρύσθη κατ' ἀνάγκην τὰ ὄργανά της, πρὸ τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ μετ' αὐτήν, ἡ Ἐκκλησία. Ἡ ἔλλειψις ὅμως θρησκευτικῆς ἐν Ἑλλάδι κοινωνίας ὀφείλεται καὶ εἰς τὸν λόγον ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Φαρμακίδου ἤδη ὡσαύτως ἐπικριθεῖσα (δι' ὃ καὶ ὁ *Π. Καρολίδης* κατηγορεῖ τοῦτον ἐν τῇ «Συγχρόνῳ Ἱστορίᾳ τῶν Ἑλλήνων κλπ.» ἐπὶ προτεσταντισμῷ) προσήλωσις τῆς Ἐκκλησίας μας εἰς τύπους ἀκάμπτους, ἡ ὑπερτίμησις τῶν τύπων τούτων, μὲ τὴν παρακολούθησιν τῶν ὁποίων οἱ πνευματικῶς ἀνερχόμενοι δυσκόλως συμβιβάζονται, ἀπεμάκρυνε τοὺς τελευταίους αὐτοὺς καὶ ἀπὸ τῆς θρησκευτικότητος ἐν γένει, τοὺς κατέστησεν εἰς τὴν καλυτέραν τῶν περιπτώσεων οὐδετέρους, ἀδιαφόρους. Παρ' ἡμῖν συνέβη τὸ ἀντίστροφον ἀκριβῶς ἐκείνου, τὸ ὁποῖον συνέβη ὄχι μόνον εἰς τοὺς λουθηρανούς, ἔτι δὲ περισσότερον εἰς τοὺς καλβινιστὰς καὶ τοὺς ἐν γένει πουριτανούς, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς καθολικούς. Τῆς θρησκευτικῆς κοινωνίας —ὅπου ὑπάρχει τοιαύτη— κύριοι φορεῖς εἶναι οἱ διανοούμενοι ἀκριβῶς, μεταξὺ τῶν ὁποίων σπουδαίαν ἄλλως τε θέσιν κατέχουν ἀλλαχοῦ καὶ αὐτὰ τὰ ἰδιαιτέρως καλλιεργοῦντα ἐξωεκκλησιαστικὴν πνευματικὴν καὶ πολιτικὴν δρᾶσιν ὄργανα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀναγκαῖον πάντως εἶναι νὰ τονισθῇ ἐνταῦθα ὅτι τὴν εὐθύνην διὰ τὴν ποιότητα τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ διὰ τὴν ἔλλειψιν οὐσιαστικῆς ἐπαφῆς μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ λαοῦ, φέρει ἐν πολλοῖς αὐτὴ ἡ πολιτεία, ἡ ὁποία, ἐνῷ ὑπέταξε τὴν Ἐκκλησίαν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν της, δὲν ἀνεδείχθη ἀξία τῆς ἀποστολῆς, ἣν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀνέλαβε. Μὴ τυχοῦσα οὐσιώδους ἐκ μέρους τῆς πολιτείας μερίμνης, δὲν κατώρθωσεν ἡ Ἐκκλησία νὰ διεκδικήσῃ, καθ' ὑπέρβασιν τῶν ἀσυμβιβάστων πρὸς τὰς ἀνάγκας τῆς οὐσιαστικῆς θρησκευτικότητος τύπων, κοινωνιοπλαστικὴν δύναμιν.

γ') Ἡ πνευματικὴ νεοελληνικὴ κοινωνία. Ἡ χειροτέρα τῆς Ἑλλάδος μοῖρα (ὄχι βεβαίως μόνον τῆς Ἑλλάδος) ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι δὲν ἔχει πρόσφατον σχετικῶς κλασσικὸν παρελθόν. Τὸ κλασσικὸν παρὸν ἢ τὸ πρόσφατον καὶ εἰς τὸν σύγχρονον βίον διὰ ζώσης, οὕτως εἰπεῖν, φωνῆς διοχετευόμενον κλασσικὸν παρελθὸν θεσπίζει συνήθως τὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα προκαλοῦν τὴν ὕπαρξιν πνευματικῆς κοινωνίας. Εἶναι δυνατὸν βεβαίως κάλλιστα νὰ ὑπάρχῃ πνευματικὴ ζωή, καὶ δὴ ἐξαιρέτως ζωηρά, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ πνευματικὴ κοινωνία. Τῆς τελευταίας ταύτης ἡ ὕπαρξις—περὶ αὐτῆς δὲ μόνον ἐνδιαφερόμεθα ἐνταῦθα—σημειοῦται ἐκεῖ, ὅπου, ἐπὶ τῇ βάσει μέτρων συμβατικῶς ἐπιβληθέντων, οἱ περισσότεροι τῶν ἐν γένει πεπαιδευμένων ἔχουν, παρὰ τὰ διάφορα ἐπαγγέλματά των, κοινόν τι θετικὸν πνευματικὸν χαρακτηριστικόν, εἰς τὴν ἐπίδειξιν μάλιστα τοῦ ὁποίου ἀποδίδουν σημασίαν. Ὁ Γάλλος π. χ. ἢ ὁ Γερμανὸς δικηγόρος ἀποδίδουν κατὰ κανόνα οὐσιώδη σημασίαν εἰς τὸ ὅτι ἐνετρύφησαν εἰς τὴν μελέτην ὁ μὲν πρῶτος τοῦ Corneille καὶ τοῦ Racine, ὁ δὲ ἄλλος τοῦ Goethe καὶ τοῦ Schiller, εἰς ὁλόκληρον δὲ τὴν ὕπαρξίν των, εἰς αὐτὴν τὴν εἰδικὴν δικηγορικὴν π. χ. ὀντότητά των, ἡ ὁποία δὲν ἀπομονοῦται, ὡς παρ' ἡμῖν, ἀπολύτως, εἶναι, κατὰ κανόνα, ἐμφανῆ τὰ στοιχεῖα τῆς κοινῆς εἰς ὅλους πνευματικῆς καταγωγῆς. Τοῦτο προϋποθέτει, ὡς ἐτονίσθη ἀνωτέρω, πρόσφατον κλασσικὸν παρελθόν. Λέγοντες «κλασσικὸν» παρελθόν, μεταχειριζόμεθα τὴν ἔκφρασιν εἰς τὴν γενικωτάτην αὐτῆς σημασίαν. Πᾶσα πνευματικὴ κίνησις, ἡ ὁποία κατώρθωσε νὰ θεσπίσῃ καὶ ἐπιβάλῃ συμβατικὰ μέτρα πνευματικότητος, ἀποτελεῖ εἰς τὴν γενικωτάτην καὶ οὐσιαστικῶς ἀχρωμάτιστον τῆς λέξεως ἔννοιαν κλασσικὸν παρελθόν. Ὡς τοιαύτη τυπικῶς νοουμένη καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνιοπλαστικὴν ἐπίδρασίν της χαρακτηριζομένη κλασσικὴ πνευματικὴ ζωὴ ἐπεχείρησε, καὶ κατώρθωσε μάλιστα πρὸς στιγμήν, νὰ ἐκδηλωθῇ καὶ παρ' ἡμῖν ἡ «φαναριωτικὴ» διανόησις, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ὁποίας δέον νὰ θεωρηθῇ—ὅπως πράγματι ἄλλωστε ἐθεωρεῖτο—περιλαμβανόμενος ὁ πολιτισμὸς ὅλων τῶν ἔξωθεν ἐλθόντων εἰς τὴν ἀγωνιζομένην ἢ ἀπελευθερωθεῖσαν Ἑλλάδα πεπαιδευμένων στοιχείων. Ἡ ἀκ-

Digitized by Google

ναντι τῆς ζωῆς ἐν γένει στάσις τούτων εἶχε κοινά τινα χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα ἐπεβλήθησαν πρὸς στιγμὴν ὡς μέτρα πνευματικῆς τινος ἐν Ἑλλάδι κοινωνίας. Ὅσον ὅμως ἐντονωτέρα ἐξεδηλοῦτο ἡ διάθεσις τῶν ἀνθρώπων τούτων, ὅπως ἐπιβληθοῦν, τόσον μεγαλυτέρα ἐγένετο καὶ ἡ ἀντίδρασις τῶν ἐντοπίων, τῶν «αὐτοχθόνων». Βαρύτατον δὲ πνευματικὸν σκότος ἐκάλυπτε κατ' ἀρχὰς τοὺς αὐτόχθονας. Ὅταν ἐκηρύχθη ἡ ἐπανάστασις, οὐδεὶς αὐτόχθων ἦτο εἰς θέσιν ν' ἀνταποκριθῇ εἰς τὰς στοιχειωδεστάτας τῶν διοικητικῶν ἀναγκῶν. Ἔξωθεν ἦλθον οἱ πρῶτοι πεπαιδευμένοι, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνετέθη ἡ ἵδρυσις τῶν διοικήσεων, ἡ ὀργάνωσις τῶν ἐπαρχιῶν, ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ἐν Ἄστρει ἀναθεωρηθέντος Συντάγματος, τὸ ὁποῖον ἡ ἐν Ἐπιδαύρῳ συνέλευσις εἶχε ψηφίσει, υἱοθετήσασα τὸ σχέδιον Ἰταλοῦ τινος πρόσφυγος· τοιαύτη δὲ ἦτο ἡ ἔλλειψις ἐγγραμμάτων ἀνδρῶν, ὥστε πᾶς, ἔξωθεν βεβαίως ἐρχόμενος, πεπαιδευμένος ἀπηλλάσσετο τῆς ὑποχρεώσεως νὰ φέρῃ ὅπλα καὶ ν' ἀγωνισθῇ. Ἡ ὑπεροχὴ ὅμως τῶν πεπαιδευμένων προεκάλεσεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὴν ἀντίδρασιν, ἤδη δὲ εἰς τὴν ἐν Ἄστρει συνέλευσιν ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ἡγούμενος τῆς μιᾶς τῶν δύο μερίδων, αἱ ὁποῖαι ἀπέβλεπον εἰς τὴν κατάκτησιν τῆς ἐξουσίας, ἐστράφη κατὰ τῶν Φαναριωτῶν, θεωρήσας, ὡς ἀφηγεῖται ὁ *Ν. Δραγούμης* εἰς τὰς «Ἱστορικὰς ἀναμνήσεις» του «τὴν παιδείαν ἐπιβλαβῆ μᾶλλον ἐν ὥρᾳ πολέμου». Χαρακτηριστικὸν εἶναι καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ *Α. Ζαΐμη* πρὸς τὸν Ν. Δραγούμην ἀργότερον λεχθέν, ὅτι μετὰ τοὺς Βαυαροὺς θὰ «διωχθοῦν» οἱ Φαναριῶται καὶ μετ' αὐτοὺς οἱ λοιποὶ ἑτερόχθονες. Ὁ συνδυασμὸς τῆς παιδείας πρὸς τοὺς ἑτερόχθονας, συνδυασμός, ὡς ἐλέχθη ἤδη, μοιραῖος, ὑπῆρξε διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς ἐξαιρέτως δυσμενής. Ἡ κατὰ τῶν ἑτεροχθόνων ἀντιπάθεια, ἡ ὁποία ὡδήγησε τὴν συνέλευσιν τοῦ 1843 εἰς τὸ νὰ κηρύξῃ ἐπισήμως τὸν «χωρισμὸν τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους», θεωρηθέντων ὡς «γνησίων Ἑλλήνων τῶν κατοίκων τοῦ Μωρέα καὶ δύο τριῶν Ρουμελιωτῶν» (αἱ ἐκφράσεις εἶναι εἰλημμέναι ἐκ τοῦ ἀνωνύμως ἐκδοθέντος βιβλίου τῆς *Πηνελόπης Παπαηλιοπούλου* «Σελίδες τινὲς τῆς ἱστορίας τοῦ βασιλέως Ὄθωνος»), ἐσήμανε ταυτοχρόνως ἀντιπάθειαν καὶ ἐχθρότητα κατὰ τῆς παιδείας καὶ τοῦ πνεύματος ἐν γένει. Οἱ αὐτόχθονες, ἀγράμματοι ἀκόμη ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μὴ ἀνεχόμενοι τὸ ὅτι οἱ πεπαιδευμένοι ἑτερόχθονες, οἱ «νεήλυδες», κατεῖχον τὰς δημοσίας θέσεις, ἀπέβαλον μετὰ τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844 καὶ δυνάμει τοῦ Β' ψηφίσματος τῆς ἐθνικῆς συνελεύσεως, πάντας τοὺς μετὰ τὸ 1827 ἔξωθεν ἐλθόντας ἀπὸ πάσης δημοσίας θέσεως, ἀπέβαλον αὐτὸν τὸν Ἀλέξανδρον Ραγκαβῆν, διὰ νὰ καταλάβουν τὰς κενωθείσας θέσεις ἄνθρωποι, πολλοὶ τῶν ὁποίων ἠγνόουν γραφὴν καὶ ἀνάγνωσιν, καὶ διὰ νὰ καταστήσουν ἔκτοτε τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας βορὰν τῆς κομματικῆς συναλλαγῆς. Ἡ προσπάθεια κατ' ἀκολουθίαν τῶν «Φαναριωτῶν», ἐν τῇ γενικωτάτῃ τῆς λέξεως ἐννοίᾳ, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὁδηγήσῃ πέραν τῆς δημιουργίας θνησιγενοῦς τινος πνευματικῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία ἐπέπρωτο ταχέως νὰ ἐξαφανισθῇ. Εἰς τὴν τυφλὴν ὅμως ἀντίδρασιν τῶν αὐτοχθόνων κατὰ τῶν Φαναριωτῶν καὶ τῆς μόνης μᾶλλον ἢ ἧττον συμπαγοῦς πνευματικῆς κοινωνίας, ἣν ἐγνώρισεν ἡ νέα Ἑλλάς, πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ διακρίνωμεν ὡς ἀσυνειδήτως ἐκδηλωθέντα καὶ στοιχεῖά τινα ὑγιοῦς καὶ ὀργανικῆς ἀμύνης. Ἡ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Φαναριωτῶν, παρὰ τὴν ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς ἐκδηλωθεῖσαν κατ' αὐτῶν ἀντίδρασιν, δημιουργηθεῖσα πνευματικὴ κοινωνία ἐγκατεστάθη εἰς τὸν φυσικὸν τοῦ αὐτόχθονος λαοῦ ὀργανισμὸν ὡς ξένον τι σῶμα: οὐδεμίαν εἶχε πρὸς τὴν λαϊκὴν ψυχὴν ἐπαφήν. Οἱ φορεῖς τῆς κοινωνίας ταύτης, ἄνδρες συνδυάζοντες συνήθως εὐρωπαϊκήν, ἰδίᾳ γαλλικήν, παιδείαν πρὸς παιδείαν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν καὶ εἰς αὐστηρὰ πνευματικὰ μέτρα ζωῆς προσηλωμένοι, ὑπῆρξαν ἄξιοι πολλοῦ σεβασμοῦ, δὲν κατώρθωσαν ὅμως, οὐδ' ἐπεχείρησαν κἂν νὰ γνωρίσουν τὸν ἑλληνικὸν λαόν, νὰ ἀντλήσουν ἐκ τῆς ψυχῆς τούτου, ψυχῆς πλουσίας, ἡ ὁποία εἶχεν ἤδη μὲ τὸ λαϊκὸ τραγοῦδι καλλιτεχνικῶς ἐκδηλωθῆ, τὴν ζωήν, ἄνευ τῆς ὁποίας τὸ πνεῦμά των ἦτο καταδεδικασμένον νὰ μείνῃ νεκρόν. Καὶ μὲ τὴν γλῶσσαν ἀκόμη, τὴν ὁποίαν μετεχειρίζοντο, μὲ τὸν ἐξεζητημένον ἀρχαϊσμόν, διὰ τοῦ ὁποίου ἐνεφανίσθη —ἐν πολλοῖς μάλιστα κακοτέχνως— ἐπενδυθεῖσα ἡ «φωνή» των, ἐξεδήλωσαν καὶ ἐπέτειναν μάλιστα τὴν μεγάλην ἀπόστασιν, ἡ ὁποία τοὺς ἐχώριζεν ἀπὸ τὸν αὐτόχθονα ἑλληνικὸν λαόν. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ὁ Σπ. Τρικούπης, εἷς ἐκ τῶν ἐλαχίστων κατ' ἀρχὰς πεπαιδευμένων αὐτοχθόνων, εὑρισκόμενος εἰς μεγαλυτέραν πρὸς τὸν λαὸν ἐπαφήν, ὑπῆρξεν, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς Φαναριώτας, «θιασώτης», ὡς λέγει ὁ *Ν. Δραγούμης*, «τῆς χυδαίας» γλώσσης. Χωρὶς νὰ στραφῇ κατὰ τῶν ἑτεροχθόνων ὡς τοιούτων (ὁ Τρικούπης ὑπεστήριξε μάλιστα τούτους κατὰ τὰς σχετικὰς ἐν τῇ συνελεύσει τοῦ 1843—1844 συζητήσεις), ἀντελήφθη πάντως ὅτι ἡ πνευματικὴ των κατεύθυνσις ἦτο ἀδύνατον νὰ καρποφορήσῃ, ὑφ' ἣν μορφὴν ἐνεφανίσθη. Καὶ πράγματι: ὅπου ἐδημιουργήθη —καὶ φέρομεν ὡς κύριον παράδειγμα τὴν Γαλλίαν κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα — πνευματικὴ κοινωνία, ἔστω καὶ μὲ ἄμεσον φορέα αὐτῆς τὸ «σαλόνι» καὶ κύκλους ἀφυπνιζομένους τὸ κῦρος των ἀπὸ τὴν σχέσιν των πρὸς τὴν «αὐλήν», ἐβασίσθη ἐπὶ τῆς «ἐθνικῆς» γλώσσης καὶ ἐπὶ τοῦ λαϊκοῦ ἐν γένει πνεύματος. Ἡ «κλασσικὴ» λογοτεχνία, ἡ ὁποία ἔδωκεν εἰς τὴν γαλλικὴν π. χ. πνευματικὴν κοινωνίαν—τὴν συμπαγεστέραν, τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ ἐπικαλεσθῶμεν—τὰ μέτρα τῆς ὑπάρξεώς της, ἤντλησε τὴν δύναμίν της ἀπὸ τὸ ἄμεσον τοῦ λαοῦ «παρόν», ἀποκηρύξασα ὄχι μόνον τὴν λατινικήν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν οἱ ἀρχαΐζοντες τῆς αὐτῆς ἐποχῆς συγγραφεῖς μετεχειρίζοντο.

Ἡ ἀποτυχία, εἰς τὴν ὁποίαν κατέληξε παρ' ἡμῖν τὸ πνευματικὸν κίνημα τῶν Φαναριωτῶν, αἱ ἀντιθέσεις, αἱ ὁποῖαι ἐδημιουργήθησαν καὶ ἐξειλίχθησαν μάλιστα ταχέως, ἀδιακρίτως αὐτοχθόνων καὶ ἑτεροχθόνων, εἰς βαρυτάτην ἐθνικὴν ὑπόθεσιν, ὁ φανατισμὸς καὶ ὁ κατ' οὐσίαν ἐξωπνευματικὸς φατριασμὸς τῶν δύο γλωσσικῶν ἄκρων οἱ ὑποστηρικταὶ τῶν ὁποίων ἐνόμισαν—καὶ νομίζουν ἐν πολλοῖς καὶ σήμερον—ὅτι ἡ πνευματική των ἀποστολὴ ἐξαντλεῖται εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, ἡ ἀναρχία καὶ ἡ ἔλλειψις τῆς ἐλαχίστης σταθερότητος εἰς τὴν παιδείαν, ὅσα αὐτὰ κατέστησαν ἀδύνατον τὴν δημιουργίαν οἱασδήποτε ἐν Ἑλλάδι πνευματικῆς κοινωνίας. Αὕτη προϋποθέτει, ὡς ἐλέχθη ἐπανειλημμένως, σταθερὰ μέτρα συμβατικοῦ πνευματικοῦ προσανατολισμοῦ, εἰς τὰ ὁποῖα εὐκόλως πᾶς πεπαιδευμένος εἶναι δυνατὸν νὰ προσαρμοσθῇ. Ἐλλειπόντων τῶν μέτρων τούτων, ὁ κοινὸς καὶ συνήθης παρ' ἡμῖν πεπαιδευμένος—ἐπ' αὐτοῦ δὲ κυρίως, ὡς φορέως συμβατικῶν ἀξιῶν, βασίζεται ἡ πνευματικὴ κοινωνία—, μὴ δυνάμενος νὰ ἀντεπεξέλθῃ ἐξ ἰδίων πνευματικῶν μέσων εἰς τὴν κρατοῦσαν ἀναρχίαν, παραιτεῖται πάσης πρὸς τὸ πνεῦμα σχέσεως, προτιμᾷ νὰ καλλιεργῇ στενῶς καὶ ξηρῶς τοῦ εἰδικοῦ, ἐπιστημονικοῦ π. χ., ἐπαγγέλματός του τὰς ἀνάγκας, ὡς ἀρετὴν δὲ τὴν μονομέρειαν του ἐκλαμβάνων, εἰρωνεύεται τὸν συνάδελφόν του, ὁ ὁποῖος ἀσχολεῖται τυχὸν καὶ μὲ τὴν ποίησιν, τὴν μουσικὴν ἢ τὴν φιλοσοφίαν. Δὲν ὑπάρχει σύμπτωμα, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου εἶναι δυνατὸν νὰ πιστοποιήσωμεν ἀσφαλέστερον τὴν ἀνυπαρξίαν πνευματικῆς κοινωνίας, ἀπὸ τὸ συνιστάμενον εἰς τὴν σημειουμένην εἰς τὰς σχέσεις τῶν διαφόρων πεπαιδευμένων πρὸς ἀλλήλους ἔλλειψιν πάσης, καὶ τῆς ἐλαχίστης ἀκόμη, κοινότητος θετικῶν πνευματικῶν διακριτικῶν. Τὰ διακριτικὰ ταῦτα δὲν εἶναι ἀνάγκη, οὔτε εἶναι μάλιστα κατ' ἀρχὴν δυνατόν, νὰ εἶναι σπουδαῖα καὶ οὐσιώδη, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι πρόκειται περὶ συμβατικῶν διακριτικῶν συνιστώντων οὐχὶ τὴν πνευματικὴν ἀτομικότητα, ἀλλὰ τὴν πνευματικὴν κοινωνικότητα τῶν φερόντων αὐτά. Συνίστανται, ὅπου ὑπάρχουν, εἰς κοινὰς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ—ἔστω καὶ ἐπιφανειακὰς—κλίσεις πρὸς ὡρισμένους, ἔξω τῆς ἐπιστημονικῆς τυχὸν εἰδικότητός των, συγγραφεῖς, ὡς καὶ ποιητάς, συγγραφεῖς καὶ ποιητάς, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι πάντοτε οἱ σπουδαιότεροι καὶ καλύτεροι, δὲν εἶναι μάλιστα συνήθως οἱ τὴν ἀτομικωτέραν καὶ μᾶλλον ἀπομεμονωμένην ὁδὸν πορευθέντες. Ὁ *Nietzsche* ἦτο π. χ. ἀδύνατον νὰ χρησιμεύσῃ ὡς συντάκτης τοῦ καταστατικοῦ χάρτου κοινωνίας πνευματικῆς. Οὔτε ὅμως μεγάλοι, ὡς ὁ *Dante* ἢ ὁ *Gœthe*, οἱ ὁποῖοι ἔχουν εἰς τὴν ὕπαρξίν των καὶ ἰσχυρῶς ἐγκεχαραγμένας συμβατικὰς πτυχάς, ἦτο ἀνάγκη νὰ προηγηθοῦν, διὰ νὰ σχηματισθῇ κοινωνία πνευματική. Κοινωνία τοιαύτη ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ καὶ ἐν ὀνόματι ἄλλων, ἀσυγκρίτως μικροτέρας σημασίας, πνευμάτων. Ἄλλως τε καὶ αὐτῶν τῶν μεγάλων, ὁσάκις γίνονται οὗτοι πνευματικῆς κοινωνίας οἱ νομοθέται, τὰ συμβατικώτερα τῶν συνιστώντων τὴν ὕπαρξίν των στοιχεῖα ἐπιβάλλονται καὶ προβάλλουν ὡς μέτρα πνευματικῆς κοινωνικότητος. Παρ' ἡμῖν ἤρκεσαν τὰ κακότεχνα, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, εἰς καθαρεύουσαν συντεταγμένα ποιήματα λογίων τινῶν, διὰ νὰ σχηματισθῇ ἐν ὀνόματι τῶν κατασκευασάντων αὐτὰ θνησιγενὴς μέν, δι' οὓς λόγους ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν, ὑπὸ συμπαγῆ ὅμως μορφὴν ἐκδηλωθεῖσα πνευματικὴ κοινωνία. Ἡ διαδεχθεῖσα τὴν περίοδον ἐκείνην τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως καὶ διανοήσεως πνευματικὴ τῶν Ἑλλήνων ζωὴ ὑπῆρξεν ἀσυγκρίτως ἀνωτέρα καὶ καρποφορωτέρα. Καὶ ὅμως: κοινωνία πνευματικὴ δὲν ἐσχηματίσθη πλέον. Ἐδημιουργήθησαν, βεβαίως, κύκλοι πνευματικοί, περὶ ὡρισμένους π. χ. ποιητάς, οἱ κύκλοι ὅμως αὐτοί, ὅσον φανατικώτεροι μάλιστα εἶναι καὶ ὅσον περισσότερον διέπονται ὑπὸ τοῦ αἰσθήματος ὅτι ἀποτελοῦν κύκλους «ἐκλεκτῶν», τόσον μικροτέραν σχέσιν ἔχουν πρὸς ὅ,τι ὀνομάζομεν ἐνταῦθα κοινωνίαν πνευματικήν. Ὁ σχηματισθεὶς π. χ. περὶ τὸν *Stefan George* κύκλος ὄχι μόνον δὲν συνέβαλεν εἰς τὴν τόνωσιν τῆς γερμανικῆς πνευματικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ διέσπασε ταύτην, ὀργανικὴν δὲ ἄμυναν τῆς τελευταίας αὐτῆς ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὰς ὑπὸ τῶν διερμηνέων τοῦ πνεύματός της συντασσομένας συμβατικὰς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας ἀποσιωπᾶται συνήθως ἢ ἔστω ἀπεσιωπᾶτο μέχρι τινὸς τὸ ὄνομα τοῦ *George*. Τοιοῦτοι ἢ ἀνάλογοι κύκλοι—ὅσοι ἐδημιουργήθησαν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐν Ἑλλάδι—ὄχι μόνον δὲν ὡδήγησαν εἰς τὸν σχηματισμὸν κοινωνίας πνευματικῆς, ἀλλὰ διέλυσαν καὶ τὰ τελευταῖα ὑπολείμματα ἐκείνης, ἡ ὁποία εἶχεν, ἐπὶ τεχνητῶν βάσεων στηριχθεῖσα, σχηματισθῆ κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα. Φορεῖς τῶν κύκλων τούτων, κύκλων στενῶν, εἶναι ἄνθρωποι ἀποδίδοντες μεγαλυτέραν σημασίαν εἰς τὸ ὅτι εἶναι αἱρετικοί, ἄνθρωποι ἐπιδιδόμενοι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ οἱ ἴδιοι εἰς λογοτεχνικὴν—καὶ μάλιστα ὅσον τὸ δυνατὸν πρωτοτυπωτέραν, ὄχι πάντοτε εἰς νοήματα, ἀλλ' εἰς φρασεολογικὸν κυρίως φορτίον—παραγωγήν. Οἱ ὑπόλοιποι «πεπαιδευμένοι» οὐδεμίαν ἔχουν συνήθως πρὸς αὐτοὺς σχέσιν, τοὺς χαιρετοῦν μόνον ἀπὸ συγκατάβασιν. Οἱ εἰδικοὺς ἐπιστημονικοὺς κλάδους καλλιεργοῦντες πεπαιδευμένοι, αὐτοὶ οὗτοι οἱ καθηγηταὶ τοῦ πανεπιστημίου, οὐδὲ τῆς πρὸς ἀλλήλους ἐπαφῆς ἔχουν ἀνάγκην, ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται περὶ ἐπαφῆς αὐτῶν ὡς εἰδικῶν ἐπαγγελματιῶν. Δὲν εἶναι διατεθειμένοι, οὔτε εἶναι συνήθως εἰς θέσιν, νὰ συνέλθουν ἐπὶ τῷ αὐτῷ ἐν ὀνόματι ἄλλης τινὸς κοινῆς καὶ ὑπεράνω τῶν ειδικῶν ἐπιστημονικῶν ἐπαγγελμάτων των εὐρυτέραν κοινωνιοπλαστικὴν ἐπίδρασιν διεκδικούσης ἀρχῆς. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι ὡς κανονικὸν φαινόμενον ἄγνωστον εἰς τὴν σύγχρονον Ἑλλάδα. Παρὰ τὴν ζωηροτέραν πνευματικὴν ζωήν, ἡ ὁποία συνιστᾷ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας, κοινωνία πνευματικὴ δὲν ὑπάρχει πλέον. Τὸ φαινόμενον, τὸ ὁποῖον ἐνεσάρκωσαν ἄλλοτε, ἀπὸ τοῦ Ἀλ. Ραγκαβῆ μέχρι τῶν Βερναρδάκη καὶ Ἀγγέλου Βλάχου, πολλοὶ πεπαιδευμένοι, ἑνοῦντες καὶ οἱ ἴδιοι ὡς πρὸς ἑαυτοὺς διάθεσιν (ἔστω καὶ ἁπλῶς διάθεσιν) ποιητικήν, πολιτικὴν καὶ εἰδικὴν ἐπιστημονικὴν ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πνευματικὴν ἀρχήν, ἐπιβαλλόμενοι δὲ καὶ ὡς πρότυπα εἰς τὸ περιβάλλον των, εἶναι φαινόμενον, τὸ ὁποῖον ἔπαυσε νὰ εἶναι καὶ νοητόν. Εἰς τὴν συνείδησιν τῶν περισσοτέρων συγχρόνων Ἑλλήνων πεπαιδευμένων εἶναι ἀνεξήγητον, πῶς ὁ *Herriot*, ἂν καὶ πολιτικός, ἀσχολεῖται μὲ τὴν μουσικὴν καὶ γράφει περὶ αὐτῆς, πῶς ὁ *Claudel*, ἂν καὶ ποιητής, δρᾷ ἐνεργῶς εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικήν.

δ') Ἡ πολιτικὴ νεοελληνικὴ κοινωνία. Ἀρκεῖ νὰ ἐπισκεφθῇ τις καθ' οἱανδήποτε ὥραν τῆς ἡμέρας τὰ κεντρικὰ μεγάλων καὶ μικρῶν πόλεων τῆς Ἑλλάδος καφενεῖα, διὰ νὰ ἀντιληφθῇ ἀμέσως τὴν ὕπαρξιν ζωηρᾶς πολιτικῆς κοινωνίας. Τί εἴδους ὅμως κοινωνία εἶναι αὐτή; Πολιτικὴ κοινωνία ὑπάρχει βεβαίως παντοῦ, ὅπου ἡ ψυχικὴ συμμετοχὴ τῶν ἀνθρώπων εἰς τὰ κοινὰ ἀποτελεῖ καθημερινὴν αὐτῶν ὑπόθεσιν, προσδίδουσαν εἰς τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις των ἰδιάζοντά τινα πολιτικὸν χαρακτῆρα. Αἱ διάφοροι ὅμως κατὰ λαοὺς πολιτικαὶ κοινωνίαι δὲν ποικίλλουν ἁπλῶς κατὰ τὸν βαθμὸν καὶ τὴν ἔντασιν τῆς ψυχικῆς τοῦ λαοῦ συμμετοχῆς εἰς τὰ κοινά. Ποικίλλουν—τοῦτο δὲ εἶναι οὐσιωδέστερον—καὶ ὡς πρὸς τὴν ὁδόν, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ἡ συμμετοχή των. Ἄλλων λαῶν ἡ συμμετοχὴ διενεργεῖται κατὰ κανόνα ἐμμέσως καὶ διὰ πλαγίων ὁδῶν, ἄλλων δὲ ἀμέσως καὶ δι' ὁδοῦ εὐθείας. Τῶν πρώτων ἡ συμμετοχὴ ἔχει τὴν ἕδραν της κυρίως καὶ συνήθως εἰς τοὺς προθαλάμους καὶ τοὺς διαδρόμους τῆς πολιτείας, εἶναι δὲ θορυβωδεστέρα, χωρὶς νὰ εἶναι καὶ ἐντονωτέρα (οἱ προθάλαμοι ἔχουν ἁπλῶς ἀκουστικὴν ἐντονωτέραν), τῶν ἄλλων δὲ ἡ συμμετοχὴ ἀναφέρεται ἀμέσως καὶ κατ' εὐθεῖαν εἰς τὸ κέντρον τῆς πολιτείας. Ἡ τὰ διακριτικὰ τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς κοινωνίας συνιστῶσα ψυχικὴ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ εἰς τὰ κοινὰ ἀκολουθεῖ τὴν ὁδὸν τοῦ προθαλάμου (κατὰ μεταφορὰν καὶ κυριολεκτικῶς). Ὁ Ἕλλην μετέχει ψυχικῶς τῆς πολιτικῆς ζωῆς οὐχὶ ἀμέσως, ἀλλ' ἐμμέσως, συγκεκριμένως διὰ τοῦ πολιτικοῦ κόμματος εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει. Μετέχει δὲ τῆς πολιτικῆς ζωῆς οὐχὶ μέσῳ κομμάτων θεμελιουμένων ἐπὶ γενικῶν κοσμοθεωρητικῶν ἀρχῶν, ὁπότε ἡ συμμετοχή του θὰ ἦτο κατ' οὐσίαν ἄμεσος, οὔτε μέσῳ κομμάτων ταξικῶν, ἀλλὰ μέσῳ κομμάτων προσωπικῶν. Ὁ πρὸς τὰ τοιαύτης φύσεως κόμματα σύνδεσμός του ὀφείλεται σπανιώτερον μὲν εἰς τὴν ἐπιβολήν, ἣν ἀσκεῖ ἐπ' αὐτοῦ ὁ τοῦ κόμματος ἡγέτης, συνήθως δὲ καὶ κατὰ κανόνα εἰς τὴν προσωπικήν, τὰ ὑλικὰ ἢ καὶ ἠθικὰ ἰδιωτικά του συμφέροντα ἐξυπηρετοῦσαν σχέσιν του πρὸς ὡρισμένα τῶν ἐνεργῶν ἐπαρχιακῶν τοῦ κόμματος στελεχῶν. Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην περίπτωσιν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὸν κανόνα, ἡ ψυχικὴ τοῦ Ἕλληνος συμμετοχὴ εἰς τὰ κοινὰ διακόπτεται καὶ χάνει τὴν «ἀμεσότητα» αὐτῆς οὐχὶ μόνον διὰ τῆς παρεμβολῆς τοῦ κόμματος, ἀλλ' ἔτι εἰδικώτερον καὶ διὰ τῆς παρεμβολῆς τοῦ προσώπου ὡρισμένων ἐπαρχιακοῦ κύρους πολιτευομένων. Ὁ προθάλαμος τούτων εἶναι τὸ σχολεῖον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀρύεται ὁ Ἕλλην συνήθως τὴν πολιτικὴν κοινωνικὴν ἀγωγήν του. Ἐὰν μετέχῃ, καὶ δὴ ἐνεργῶς, διὰ πάσης σχεδὸν καθημερινῆς του πράξεως καὶ χειρονομίας τῆς πολιτικῆς τοῦ τόπου κοινωνίας, μετέχει οὐχὶ διότι ἔδωκε

Digitized by Google

καὶ δίδει, ἀλλὰ διότι «ἐπῆρε» ἢ ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ «πάρῃ» ὅ,τι εἶναι δυνατὸν ἀπὸ τὴν πολιτείαν. Δι' αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του διὰ τὰ πολιτικὰ ζητήματα ζωηρότερον τοῦ εἰς ἄλλους λαοὺς συνήθως ἐκδηλουμένου, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει «ἠχηρότερον». Τὸ ἐνδιαφέρον του δὲν πρέπει ἁπλῶς νὰ ὑπάρχῃ, ἐκδηλούμενον ὅπου εἶναι ἀνάγκη. Πρέπει νὰ ἐπιδεικνύηται ἀνὰ πᾶσαν, εἰ δυνατόν, στιγμήν, διὰ νὰ εἰδοποιῆται ἐγκαίρως ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος εἶναι τεταγμένος νὰ τὸ ἀμείψῃ. Ἡ νίκη τοῦ κόμματος, ὑπὲρ τοῦ ὁποίου ἐκδηλοῦται τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἕλληνος, πρέπει νὰ ἔχῃ ὡς συνέπειαν τὴν διανομὴν τῶν λαφύρων. Ἡ πολιτικὴ νίκη εἶναι διὰ τὸν Ἕλληνα κατὰ κανόνα ὑπόθεσις προσωπική, ὑπόθεσις συνδεομένη πάντοτε ἢ πρὸς τὸ ὑλικὸν αὐτοῦ συμφέρον ἢ πρὸς συμφέροντα ἠθικὰ καὶ πρὸς τὴν ἀτομικὴν αὐτοῦ φιλοτιμίαν.

Ἡ τοιαύτη τοῦ Ἕλληνος ἔμμεσος —συγκεκριμένως δὲ μέσῳ τοῦ ἀτομικοῦ του συμφέροντος— ψυχικὴ συμμετοχὴ εἰς τὰ κοινά, εἰς τὰς ἐθνικὰς πολιτικὰς ὑποθέσεις, ἐξεδηλώθη ἤδη κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπαναστάσεως. Εἰς τὴν συνείδησιν αὐτῶν τῶν πνευματικῶν καὶ πολιτικῶν ἡγετῶν τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος βλέπομεν τὴν ἐθνικὴν ὑπόθεσιν συχνότατα συνδυαζομένην πρὸς συμφέροντα ἀτομικά, ἐκτοπιζομένην μάλιστα πολλάκις ὑπ' αὐτῶν. Ἐὰν ὁ *Δημ. Βερναρδάκης* ἐν τῇ μακροτάτῃ ἐπιστολῇ ἣν ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν «Νέαν Ἡμέραν» τῆς Τεργέστης (φύλλον 15 κ. ἑ.), κρίνων τὰς «Ἱστορικὰς ἀναμνήσεις» τοῦ *Ν. Δραγούμη*, ἐκαυτηρίασε, κατὰ τρόπον ὑπὲρ τὸ δέον αὐστηρόν, τὴν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν στάσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ὁ *Ν. Δραγούμης* εὑρέθη ἐπίσης ἐν δικαίῳ, μὴ φεισθεὶς διὰ τῶν αὐστηρῶν του κρίσεων αὐτοῦ τοῦ Κολοκοτρώνη. Πάντες σχεδόν, κολακεύοντες ματαιοδόξως τὴν ἰδίαν αὐτῶν φιλοτιμίαν, ὡς καὶ τὰς ἀδυναμίας τῶν περὶ αὐτούς, ἀπομακρύνοντες ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους ἀπὸ τὰ πεδία τῶν μαχῶν καὶ στρατοπεδεύοντες εἰς τὰς ὑπαιθρίους ἄλλως τε πολλάκις βουλὰς καὶ συνελεύσεις, ἐδημιούργησαν ἔκτοτε τὴν κακὴν ἀτμοσφαῖραν, ἐντὸς τῆς ὁποίας διεπαιδαγωγήθη πολιτικῶς ὁ Ἕλλην. Τὸ διάλειμμα, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσεν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἡ κυβέρνησις τοῦ Καποδίστρια, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ ἡ πρώτη δεκαετία τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος, δὲν ἤρκεσε διὰ νὰ δώσῃ ἄλλην εἰς τὰ πράγματα τροπήν. Τοῦ Καποδίστρια ἡ μεγάλη προσπάθεια, τὴν ὁποίαν ἰδιαιτέρως καὶ ὀρθῶς ἀπὸ τῆς ἐνδιαφερούσης ἡμᾶς ἐνταῦθα πλευρᾶς ἐξετίμησεν ὁ *Τάκης Πιπινέλης* εἰς τὸ ἔργον του «Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως», εὗρε πάντας σχεδόν, καὶ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι συνειργάσθησαν μετ' αὐτοῦ κατ' ἀρχάς, ἀντιθέτους, «ἐπληρώθηκε» δὲ μὲ τὸ αἷμά του. Ἡ ἐπανάστασις τέλος τῆς 3ης Σεπτεμβρίου μετέβαλεν εἰς μόνιμον ἠθικὸν καὶ ψυχολογικὸν καθεστὼς ὅσα κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν προητοιμάσθησαν. Εἰς τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «La Grèce du Roi Othon» ἐκδοθεῖσαν ἀλληλογραφίαν του *M. Thouvenel* περιλαμβάνονται ὀξυδερκέσταται παρατηρήσεις περὶ τῆς πολιτικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία προῆλθεν ἐκ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1843. Ὁ *Thouvenel* γράφει σὺν τοῖς ἄλλοις: «. . . εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ εὕρῃ τις ἐν Ἑλλάδι τὰ ἴχνη τῶν ἀρχῶν ἐκείνων αἱ ὁποῖαι, εἰς τὰ ἄλλα συνταγματικὰ κράτη δημιουργοῦν μεταξὺ τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν ἀντιθέσεις μᾶλλον ἢ ἧττον βαθείας, μᾶλλον ἢ ἧττον δεδικαιολογημένας Τὰ πραγματικὰ αἴτια τῆς ὑπάρξεως τῶν κομμάτων καὶ τῆς διαιρέσεως τῶν ἀρχηγῶν των συνίστανται. εἰς συμφέροντα τῆς κομματικῆς φατρίας, εἰς σχέσεις δημιουργηθείσας κατὰ τὴν περίοδον τοῦ ἀγῶνος, καὶ δὴ μᾶλλον κατὰ τὰς ἐμφυλίους ἔριδας παρὰ εἰς τὸν πόλεμον κατὰ τῶν Τούρκων, τέλος δὲ εἰς διαφοράν τινα περὶ τὴν μόρφωσιν». Εἰσερχόμενος δὲ μετὰ ταῦτα ὁ Γάλλος διπλωμάτης εἰς τὴν ἐξέτασιν ἑκάστου τῶν τριῶν ὑπὸ τὸν Ἀ. Μαυροκορδᾶτον, τὸν Ἰ. Κωλέττην καὶ τὸν Ἀ. Μεταξᾶν κομμάτων, προβαίνει εἰς τὴν χαρακτηριστικωτάτην παρατήρησιν ὅτι ὁ Κωλέττης καὶ ὁ Μεταξᾶς ἦτο ἀδύνατον νὰ συνεννοηθοῦν καὶ συνεργασθοῦν, διότι οἱ εἰς τὴν κατάληψιν θέσεως ἀποβλέποντες ὀπαδοί των ἦσαν ἰδιαιτέρως πολυπληθεῖς. Ἐτονίσθη δὲ ἤδη ἀνωτέρω ὅτι ἡ πρὸς τοὺς ἑτερόχθονας ἐκδηλωθεῖσα ἐχθρικὴ στάσις τῆς συνελεύσεως τοῦ 1843—1844 ὠφείλετο, ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ὑστέρων, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ εἰς τὴν διάθεσιν τῶν κομμάτων, ὅπως, ἀπομακρυνομένων ὅλων τῶν πεπαιδευμένων Φαναριωτῶν καὶ «νεηλύδων», ὅλων μάλιστα γενικώτερον τῶν ἔξω τῆς Ἑλλάδος παιδευθέντων, δοθῶσιν αἱ δημόσιαι θέσεις εἰς τοὺς ὀπαδοὺς καὶ φίλους, ἀδιάφορον ἐὰν εἶχον ἢ ὄχι τὰ προσόντα. Ἡ *Πηνελόπη Παπαηλιοπούλου* γράφει σχετικῶς εἰς τὸ μνημονευθὲν ἤδη ἀνωτέρω βιβλίον της περὶ τῆς δημιουργηθείσης μετὰ τὸ 1844 καταστάσεως: «Ὅλαι αἱ θέσεις κατειλημμέναι διὰ τῶν ἀπαιτήσεων τῶν βουλευτῶν, οἱ γραμματεῖς τῶν ὑπουργείων δὲν ἐγνώριζον γραφήν, καὶ οἱ ὑπουργοὶ τῆς Παιδείας μετὰ βίας κατώρθωνον νὰ ὑπογράφωσι τὰ διατάγματα».

Ἡ εἰκὼν αὐτὴ μᾶς δίδει τὸ μέτρον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτιμήσωμεν καὶ τὴν ἠθικὴν προέλευσιν τῶν πολιτικῶν ἐν Ἑλλάδι κομμάτων καὶ τὴν ψυχολογικὴν προέλευσιν τοῦ ὑπὲρ τῶν κοινῶν ἐνδιαφέροντος τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Ἡ ἀνωτέρω εἰκὼν μετεβλήθη ἐν πολλοῖς ὡς πρὸς τὸ πλαίσιόν της, τὸ ὁποῖον ἐγένετο βεβαίως ἔκτοτε, ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν, πολυτελέστερον, ἴσως δὲ καὶ κανονικώτερον, δὲν μετεβλήθη ὅμως εἰμὴ ἐλάχιστα ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενόν της. Οὔτε ἦτο δυνατὸν ἄλλωστε νὰ μεταβληθῇ. Ἡ ἀπὸ τοῦ 1844 ἐγκαινιασθεῖσα βουλευτοκρατία, θεσιθηρία καὶ κομματικὴ λαφυραγωγία ἐνετάθη, προϊούσης τῆς δημοκρατοποιήσεως τοῦ πολιτεύματός μας, δημοκρατοποιήσεως, ἡ ὁποία δὲν ἤργησε, μετὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1864 νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν τόσον προώρως καὶ ἀμελετήτως εἰσαχθεῖσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα «δεδηλωμένην» τοῦ Χ Τρικούπη. Αἱ δύο μόναι ἄξιαι λόγου ἀντιδράσεις αἱ ὁποῖαι ἐξεδηλώθησαν—ἀργὰ βεβαίως, ἀλλὰ μὲ βαθυτέρας ἐμπνεύσεως ὁρμὴν—κατὰ τῆς ἀνωτέρω καταστάσεως, ἡ συμπηχθεῖσα κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ ἔτους 1906 ὁμὰς τῶν Ἰαπώνων μὲ πνευματικὸν ἐμψυχωτὴν τὸν Δ. Γούναρην καὶ ἡ ἀμέσως μετὰ τὸ 1910 κυβερνητικὴ προσπάθεια τοῦ Ἐλ. Βενιζέλου, ἦτο πεπρωμένον ν' ἀποβοῦν μάταιαι, ἐφ' ὅσον ἐξεδηλώθησαν ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ δογματικῷ πλαισίῳ τοῦ ἀκράτου, ταυτοχρόνως ὅμως καὶ μὲ τὰ μικροπολιτικὰ συμφέροντα τῶν βουλευτῶν συγκεκερασμένου κοινοβουλευτισμοῦ. Ὁ Γούναρης, εἰς λόγον του ἐκφωνηθέντα ἐν τῇ βουλῇ τῶν Ἑλλήνων τῇ 22ᾳ Μαΐου 1906 πρὸ τῆς συμπήξεως τοῦ ὑπὸ τοῦ Γαβριηλίδου βαπτισθέντος «κόμματος τῶν Ἰαπώνων», δὲν ἀφῆκε τὴν μεταρρυθμιστικὴν προσπάθειάν του νὰ προσβάλῃ τὸ κῦρος τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ, ἐπέρριψε δὲ εἰς τὴν πολιτείαν τὴν εὐθύνην διὰ τὴν κρατοῦσαν μεταξὺ ἐκλογέως καὶ βουλευτοῦ μοιραίαν καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀπορρέουσαν ἀναγκαίαν σχέσιν συναλλαγῆς. Δὲν διηρωτήθη μὴ τυχὸν αἱ δοθεῖσαι εἰς τὸν λαὸν ἐλευθερίαι ἐδόθησαν προώρως καὶ πρὶν ἢ ὁ λαὸς καταστῇ ὥριμος δι' αὐτάς, μὴ τυχὸν αἱ οὕτω πως δοθεῖσαι ἐλευθερίαι ὡδήγησαν εἰς τὴν χειροτέραν τῶν ἀνελευθεριῶν. Ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ ἀκράτου κοινοβουλευτισμοῦ ἐπολιτεύθη μετὰ ταῦτα καὶ ὁ Βενιζέλος, παρὰ τὴν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς κυβερνήσεώς του ἐκδηλωθεῖσαν σοβαρὰν μεταρρυθμιστικὴν τάσιν. Ἡ «φαυλοκρατία» ἐπολεμήθη κατὰ βάθος μόνον ὡς σύμβολον καὶ οὐχὶ ὡς πραγματικότης, ἐφ' ὅσον διετηρήθησαν ἀνέπαφοι αἱ πραγματικαὶ αὐτῆς προϋποθέσεις, ὁ κοινοβουλευτισμός. Δὲν πρέπει νὰ φανῇ παράδοξον, ἐὰν παρατηρήσωμεν ὅτι ἐκεῖνος ὁ παράγων, ὁ ὁποῖος προεκάλεσε μεταβολήν τινα εἰς τὸν χαρακτῆρα τῆς πολιτικῆς μας κοινωνίας, ἐπιδράσας ἀπὸ τῆς ἐπόψεως εἰδικῶς, ἡ ὁποία ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα, εὐεργετικῶς ἐπ' αὐτήν, ὑπῆρξεν ἡ ὀξύτης τῆς δημιουργηθείσης ἀπὸ τοῦ 1915 μεταξὺ βενιζελισμοῦ καὶ ἀντιβενιζελισμοῦ ἀντιθέσεως. Συνδυασθεῖσα ἡ ἀντίθεσις αὕτη πρὸς γενικώτατα ἐθνικά, καὶ δὴ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς προβλήματα, κατέστησεν, ὑπὸ τὴν πίεσιν ἰδίᾳ τῆς ἔν τινι μέτρῳ ἐκτοπισάσης τὰ ἀτομικὰ συμφέροντα «ἰδεολογικῆς» ὀξύτητος, τὴν ψυχικὴν τοῦ Ἕλληνος συμμετοχὴν εἰς τὰ κοινὰ ἀμεσωτέραν. Εἶναι ἡ μόνη εἰς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος περίπτωσις, καθ' ἥν, κατὰ κανόνα, αἱ ἀποσκιρτήσεις πολιτευομένων ἀπὸ τῆς παρατάξεώς των, ὁσάκις— εἰς μικροτέραν ἄλλωστε τοῦ συνήθους κλίμακα—συνέβησαν, δὲν ἐνεφανίσθησαν συμπαρασύρουσαι ἀναγκαίως καὶ τοὺς προσωπικοὺς μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ὀπαδοὺς τῶν ἀποσκιρτώντων. Εἶναι ἡ μόνη περίπτωσις, καθ' ἣν ὑπεράνω τῶν κομμάτων, ὑφ' ἣν μικροπολιτικὴν ἔννοιαν ἐνοοῦντο ἄλλοτε, ἐδημιουργήθησαν «παρατάξεις» πολιτικαί. Εἶναι, τέλος, ἡ μόνη ἰδιαιτέρας σημασίας καὶ συβαρᾶς διαρκείας, περίπτωσις, καθ' ἣν ἡ ἐνεργὸς τοῦ Ἕλληνος ψυχικὴ συμμετοχὴ εἰς τὴν πολιτικὴν τοῦ τόπου κοινωνίαν προσέλαβε τὸν χαρακτῆρα συμμετοχῆς τελούσης ὑπὸ τὴν ἄμεσον, ὡς πρὸς τὰς μεγάλας τοὐλάχιστον μάζας, ἄσχετον πρὸς πᾶν ἰδιωτικὸν συμφέρον, ἐπίδρασιν καὶ μαγείαν ὡρισμένων προσωπικοτήτων, τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Γούναρη ἀφ' ἑνός, τοῦ Βενιζέλου δ' ἀφ' ἑτέρου. Τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν ὑπῆρξεν, οὔτε εἶναι σύνηθες ἐν Ἑλλάδι φαινόμενον. Ἡ ὕπαρξις «προσωπικῶν» κομμάτων δὲν σημαίνει πάντοτε γνησίαν «χαρισματικὴν» (ὡς νοεῖ τὴν λέξιν ταύτην ὁ Max Weber) προέλευσιν τῶν κομμάτων. Σπανίως, συνήθως δὲ μόνον ὑπὸ τὴν πίεσιν μεγάλων, κρισίμων καὶ τὴν ψυχολογικήν του ἀντοχὴν κατανικώντων, γεγονότων θέτει ὁ Ἕλλην τὸν πλησίον του, εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ὁποίου παραδίδεται, ὑπεράνω κρίσεως. Τὰ προσωπικὰ κόμματα δὲν ὀφείλονται παρ' ἡμῖν, συνήθως, εἰς τὸ ὅτι ὁ συνιστῶν ταῦτα ἀρχηγὸς ἀσκεῖ μαγείαν μυθοπλαστικὴν καὶ τὴν κρίσιν τοῦ ὀπαδοῦ (τοῦ ἐν πολλοῖς καφενοβίου) ἐκμηδενίζουσαν, ἀλλ' ὀφείλονται — τοῦτο ἴσχυσεν ἐν πάσῃ περιπτώσει μέχρι τοῦ 1910 —εἰς τὰ αὐτὰ ἐν πολλοῖς ἢ ἀνάλογα αἴτια, τὰ ὁποῖα εἶχεν ἤδη διαπιστώσει ὁ Thouvenel, τροποποιηθέντα ἴσως ἐν μέρει ἐπὶ τὸ καλύτερον. Πρόσωπα ἀναδεικνύονται οὐχὶ πάντοτε ὡς φορεῖς ἰδεῶν καὶ ὡς ἰσχυροὶ τούτων διερμηνεῖς. Πρόσωπα ἀναδεικνύονται καὶ ἐλλείψει ἰδεῶν. Τοῦτο ἀκριβῶς συνέβαινε συνήθως παρ' ἡμῖν. Ἐλλείψει ἰδεῶν συνεσπειροῦντο οἱ ἄνθρωποι περὶ τὸν ἁπλῶς ἐπιτηδειότερον ἢ τὸν ἐκ τύχης εἰς τὸ κέντρον τῆς πολιτικῆς ζωῆς τοποθετηθέντα. Καὶ ἔμενε περὶ αὐτὸν ἢ μᾶλλον περὶ ὡρισμένον τινὰ τῶν τοπικῶν ἀντιπροσώπων του ὁ λαός, ἐφ' ὅσον συμφέροντα, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἰδιωτικά, τοῦ ὑπηγόρευον τὴν στάσιν ταύτην. Ἐὰν τὰς ἀνωτέρω φράσεις συνετάξαμεν κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζει ταύτας ἀναφερομένας μόνον εἰς τὸ παρελθόν, τοῦτο ὀφείλεται οὐχὶ εἰς τὸ ὅτι μετεβλήθη οὐσιωδῶς ἡ ψυχολογικὴ πολιτικὴ διάθεσις τοῦ Ἕλληνος, ἀλλ' εἰς τὸ ὅτι, μετὰ τὴν πρόσκαιρον μεταβολήν, ἡ ὁποία ἐπῆλθε πράγματι ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ἀπὸ τοῦ 1915 προκληθεισῶν κρισίμων περιστάσεων, ἡ πολιτική μας ζωὴ εὑρίσκεται ἀκόμη ἀναδρομικῶς προσανατολισμένη. Τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα δὲν ἰσχύουν ὡς ἐκ τούτου ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τοῦ λαοῦ πρὸς ὡρισμένους τῶν σημερινῶν πολιτικῶν ἡγετῶν του (δι' αὐτὸ συνετάχθησαν κατὰ τρόπον ἀναφερόμενον εἰς τὸ πρὸ τοῦ 1910 παρελθόν), ἰσχύουν ὅμως ὡς πρὸς τὴν ἐξ ἄλλων ἀφορμῶν διαπιστουμένην πολιτικὴν ψυχολογίαν τοῦ Ἕλληνος ὡς τοιαύτην. Εἰς τὸν σχηματισμὸν καὶ τὴν ζωὴν τῆς πολιτικῆς μας κοινωνίας ἐξακολουθεῖ νὰ μὴ συμβάλλῃ δημιουργικῶς ἡ μυθοπλαστικὴ μαγεία τῶν ἡγετῶν, μαγεία, ἡ ὁποία δὲν προϋποθέτει κατ' ἀνάγκην ἐξαιρετικῶς μεγάλας προσωπικότητας, ἀλλὰ προϋποθέτει ἁπλῶς ἀπόστασιν τῶν ἀνθρώπων ἀπ' ἀλλήλων τοιαύτην, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν ν' ἀποκτήσουν ὡρισμένα πρόσωπα μορφὴν μυθικήν. Ἡμεῖς ἐν Ἑλλάδι διαγκωνιζόμεθα ὅλοι καθημερινῶς μετ' ἀλλήλων, εὑρισκόμεθα εἰς τοιαύτην στενήν, μέσῳ τοῦ καφενείου ἰδίᾳ, ὡς ἰσχυροῦ παρ' ἡμῖν κοινωνιοπλαστικοῦ παράγοντος, ἐπαφήν, εὑρισκόμεθα τόσον σπανίως διὰ νὰ παραχωρήσωμεν εἰς τὸν ἄλλον τὴν θέσιν μας, ἔχομεν τόσον πολὺ (ἐλλείψει ἄλλων πνευματικῶν ὅπλων) ἀσκηθῆ εἰς τὴν εἰρωνείαν, ὥστε εἶναι ἐξαιρετικῶς δύσκολον νὰ προέλθῃ ἐκ τῶν κόλπων μας ἄνθρωπος μὲ μυθοπλαστικὴν ἐφ' ἡμᾶς δύναμιν. Γνωρίζομεν καὶ ἔχομεν κρίνει ἤδη τοὺς πάντας καὶ ἀπὸ τῆς κακῆς των πλευρᾶς. Ἡ κοινωνικὴ τῶν Ἑλλήνων σχέσις πρὸς ἀλλήλους εἶναι κατ' ἀρχὴν ἡ σχέσις τῆς ἀντιπροληψίας. Τὰ παράθυρα ὅλων μας εἶναι τοποθετημένα ἀπέναντι ἀλλήλων. Ὁ καθένας μας ἔχει ἀντικρύσει τὸν ἄλλον καὶ εἰς τὴν καθημερινὴν οἰκιακήν του ἐμφάνισιν, «ἄφτειαστον», «ἀχτένιστον». Καὶ ἐπιδιώκει μάλιστα νὰ τὸν ἀντικρύσῃ ὑπὸ τὴν μορφὴν ταύτην, ἀποκλειομένης οὕτω ἐκ προθέσεως καὶ ἐκ τῶν προτέρων πάσης μεγεθυντικῆς μυθοποιήσεως τοῦ προσώπου του. Τοιουτοτρόπως ἐξηγεῖται πῶς κατορθώνει ὁ Ἕλλην νὰ θεωρῇ ἑαυτὸν κατάλληλον νὰ καταλάβῃ τὴν θέσιν παντὸς ἄλλου. Ὁ *Δημ. Βερναρδάκης* παρετήρησεν ἄλλοτε ἐπιτυχῶς: «Τί ἄλλο εἶναι κατ' οὐσίαν ἡ αἰωνία, ἡ ἄπαυστος βάσις τοῦ ἑλληνικοῦ φθόνου, τῆς ἑλληνικῆς ἀντιζηλίας, ἥτις πέπρωται νὰ μὴ ἀφήσῃ ποτὲ τὸ δύσμοιρον τοῦτο ἔθνος νὰ ὀρθοποδήσῃ, τί ἄλλο παρὰ τὸ ζήτημα τοῦτο· τί εἶσαι σὺ καὶ τί εἶμαι ἐγώ;» Ἢ μᾶλλον: «γιατί ἐσὺ καὶ ὄχι ἐγώ»;

Μετὰ τὰς ἀνωτέρω παρατηρήσεις πρέπει νὰ καταλήξωμεν εἰς τὰ ἑξῆς συμπεράσματα: Τῆς πολιτικῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας κυριωτέρα θετικὴ πλευρὰ εἶναι ἡ, ἐν ἀρχῇ τονισθεῖσα ψυχικὴ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ εἰς τὰ κοινὰ μέσῳ τοῦ ἰδιωτικοῦ (οὐχὶ ταξικοῦ, ἀλλ' ἰδιοτελῶς ἀτομικοῦ) συμφέροντος καὶ τοῦ ἐξυπηρετοῦντος τοῦτο ὑλικῶς ἢ ἠθικῶς κόμματος. Αἱ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης ἐκπεμπόμεναι ἀκτῖνες συγκεντροῦνται εἰς τὸν κοινωνικὸν παρ' ἡμῖν θεσμὸν τοῦ πολιτικοῦ σαλονιοῦ, τοῦ γραφείου ἢ καὶ τῆς κρεβατοκάμαρας πολλάκις τοῦ πολιτευομένου. Ἡ κυριωτέρα ἐξ ἄλλου ἀρνητικὴ πλευρὰ τῆς πολιτικῆς μας ζωῆς, ἡ ὁποία ἀσκεῖ ὅμως ἐπίσης κοινωνιοπλαστικὴν ἐπίδρασιν, ἑνοῦσα ἐπὶ τὸ αὐτὸ τοὺς Ἕλληνας, εἶναι ἡ ἐξεζητημένη, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν πολιτικήν, κριτική μας διάθεσις. Τῆς τελευταίας αὐτῆς ἡ ἐκδήλωσις γίνεται κυρίως εἰς τὸ καφενεῖον, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐκ τούτου, προσέλαβε παρ' ἡμῖν ἰδιάζοντα χαρακτῆρα.

ε') Ἡ οἰκονομικὴ νεοελληνικὴ κοινωνία.

Ὅπως ἐξητάσαμεν τὴν πνευματικὴν καὶ πολιτικὴν κοινωνίαν, χωρὶς νὰ μελετήσωμεν τὴν πνευματικὴν καὶ πολιτικὴν τοῦ τόπου ζωὴν (ἐμμέσως μόνον καὶ παρεμπιπτόντως ἠναγκάσθημεν νὰ διατυπώσωμεν καὶ παρατηρήσεις τινὰς ἀναφερομένας εἰς αὐτήν), οὕτω θὰ ἐξετάσωμεν ἤδη καὶ τὴν οἰκονομικήν μας κοινωνίαν, χωρὶς νὰ μελετήσωμεν καὶ τὴν οἰκονομικὴν τοῦ τόπου ζωήν. Δὲν πρόκειται δηλαδὴ ἐνταῦθα νὰ ἐξετάσωμεν εἰς τὴν ἀντικειμενικήν της ὕπαρξιν τὴν νεοελληνικὴν οἰκονομίαν καὶ τὴν ἐξέλιξίν της. Σκοπός μας εἶναι ἁπλῶς νὰ ἐκτιμήσωμεν τὴν κοινωνιοπλαστικὴν αὐτῆς ἐπίδρασιν ὡς τοιαύτην.

Πνευματικὴ ἢ θρησκευτικὴ ζωὴ εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ, χωρὶς νὰ σημαίνῃ τοῦτο καὶ τὴν ὕπαρξιν πνευματικῆς ἢ θρησκευτικῆς κοινωνίας. Πολιτικὴ ὅμως, κυρίως δὲ οἰκονομικὴ ζωὴ δὲν ὑπάρ-

Digitized by Google

χει, χωρὶς νὰ προσδίδουν οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τοὺς φορεῖς αὐτῆς, θετικὸν εἰς τὰς καθημερινὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις των πολιτικὸν ἢ οἰκονομικὸν χαρακτῆρα. Ἡ οἰκονομία εἰδικῶς εἶναι ἡ σφαῖρα τῆς ζωῆς, ἀπὸ τῆς ὁποίας αἱ πρὸς ἀλλήλους σχέσεις μας ἀρύονται τὴν κυριωτέραν των, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, χροιάν. Ἐνῷ ἡ πνευματικὴ καὶ θρησκευτικὴ κοινωνία σχηματίζεται κατὰ βάθος καθ' ὑπέρβασιν τοῦ ἀπολύτως ἀτομικοῦ κατ' ἀρχὴν χαρακτῆρος τῆς πνευματικῆς ἢ θρησκευτικῆς ζωῆς, ἡ οἰκονομικὴ κοινωνία ἀποτελεῖ αὐτὴ ὡς τοιαύτη τὸν φορέα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Ὁ homo œconomicus δὲν ὑπάρχει ὡς πρὸς ἑαυτὸν ε μὴ ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ζῇ καὶ ὑπάρχει ὡς πρὸς τὸν πλησίον του, ἐμμέσως δὲ καὶ ὡς πρὸς ὅλους, δηλαδὴ καὶ ὡς πρὸς ἐκείνους, μεθ' ὧν δὲν συναλλάσσεται ἀμέσως. Ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ ὑπάρχει εἰς τὰς σχέσεις μας πρὸς ἀλλήλους, δι' αὐτὸ δὲ συνυφαίνεται αὕτη ἀναγκαίως πρὸς τὴν ὕπαρξιν τοιούτων οἰκονομικῶς προσδιωρισμένων σχέσεων, κοινωνίας δηλαδὴ οἰκονομικῆς.

Ἡ οἰκονομικὴ κοινωνία λαοῦ τινος εἶναι βεβαίως ἐξηρτημένη καὶ ἀπὸ τῆς ὑποκειμενικῆς τούτου ἰδιοτυπίας, προσδιορίζεται ὅμως κυρίως ἀπὸ τοὺς ἀντικειμενικοὺς ὅρους ὑφ' οὓς ὑπάρχει καὶ λειτουργεῖ ἡ οἰκονομικὴ ζωή. Ὅ,τι συνιστᾷ τὴν νεοελληνικὴν οἰκονομικὴν κοινωνίαν ὡς κοινωνίαν διερχομένην ὡρισμένον στάδιον τῆς κεφαλαιοκρατικῆς της ἐξελίξεως εἶναι—εἰς τὰς γενικάς του γραμμὰς —τὸ αὐτὸ ἢ ἀνάλογον πρὸς ὅ,τι θὰ ἐδικαιούμεθα νὰ εἴπωμεν καὶ περὶ οἱουδήποτε ἄλλου λαοῦ διερχομένου τὴν αὐτὴν περίοδον οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, διερχομένου δὲ ταύτην οὐχὶ αὐτοτελῶς, ἀλλὰ μὲ ἰσχυρὰν καὶ καταδυναστευτικὴν ἐν πολλοῖς ἐξάρτησιν ἀπὸ ἄλλας χώρας, προτρεχούσας εἰς τὴν οἰκονομικήν των ἐξέλιξιν. Πᾶσα οἰκονομικὴ κοινωνία, τελοῦσα ὑπὸ τὴν πίεσιν καὶ ἐξάρτησιν ταύτην, ἐμφανίζει τὰς σχέσεις τῶν ἐν αὐτῇ κινουμένων ἀνθρώπων συναπτομένας μὲ ἔντασιν δυσανάλογον πρὸς τὴν σημασίαν τῶν συναπτομένων σχέσεων, μὲ κωμικὰς πολλάκις μεγαλομανεῖς ἐκδηλώσεις, μὲ κάποιο λαχάνιασμα, τὸ ὁποῖον δὲν ἀντισταθμίζεται πάντοτε ὑπὸ τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ. Εἰς τὴν ἔξαρσιν τοῦ χαρακτῆρος τούτου τῶν οἰκονομικῶν πρὸς ἀλλήλους σχέσεων τῶν Ἑλλήνων συνέβαλε βεβαίως— ἐδῶ ἐκδηλοῦται τῆς ὑποκειμενικῆς ἰδιοτυπίας τοῦ λαοῦ μας ἡ ἐπίδρασις—ἡ πρὸς τὴν φύσιν τοῦ νεοέλληνος συνδεδεμένη ῥοπὴ πρὸς ὅλα ὅσα ἀνωτέρω ἐτονίσαμεν. «Οἱ δουλειὲς τοῦ ποδαριοῦ», δι' ὧν ἀποφεύγεται ἡ συστηματικὴ καὶ ἐπίπονος ἐργασία καὶ ἱκανοποιεῖται ἡ φύσει δεδομένη εἰς τὸν Ἕλληνα προχειρολόγος εὐφυΐα, ἐκτιθεμένης καὶ διενεργουμένης τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς εἰς τὰ πεζοδρόμια καὶ τὰ καφενεῖα, αἱ πρόχειροι καὶ μὲ σχέδια μεγαλομανῆ ἱδρυόμεναι ἐπιχειρήσεις, ὁ διὰ προχείρων μέσων συναγωνισμὸς τοῦ πλησίον μας, περὶ τὸ κατάστημα π. χ. τοῦ ὁποίου συσπειροῦται αὐτομάτως καὶ ἀμελετήτως κατὰ τρόπον ἀσφυκτικὸν πλῆθος τῆς αὐτῆς φύσεως καταστημάτων, ὅλα αὐτά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα βεβαίως εἶναι, κατ' ἀνάγκην, ὡς ἐκ τοῦ φυσικοῦ πρὸς τὴν γῆν συνδέσμου της, ἀπηλλαγμένη ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομικὴ ζωή, ἀποτελοῦν καθημερινὰ φαινόμενα συνιστῶντα ἰδιαιτέρως τὴν ἀστικὴν οἰκονομικήν μας κοινωνίαν. Ὁ σχετικὸς αὐτοματισμός, ὁ ὁποῖος, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἡλικίας τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ μας βίου, θὰ ἔπρεπεν—ὡς πρὸς ὡρισμένον ἔστω τμῆμα τῆς οἰκονομικῆς μας ζωῆς—νὰ ὑπάρχῃ, ῥυθμιζομένης, ἐπὶ τῇ βάσει κατεστρωμένου ἐπιχειρηματικοῦ σχεδίου, τῆς σχέσεως μεταξὺ παραγωγῆς καὶ καταναλώσεως, εἶναι παρ' ἡμῖν ἀνύπαρκτος. Δι' αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ τὸ ἑξῆς φαινόμενον, δι' οὗ παραδόξως μεγεθύνεται ἡ φύσις καὶ ἡ μορφὴ τῆς οἰκονομίας μας: Χωρὶς νὰ ἔχωμεν φθάσει εἰς τὸ στάδιον ἐκεῖνο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐξελίξεως, τὸ ὁποῖον αἴρει ἀναγκαίως, διὰ τῆς παρεμβάσεως τοῦ κράτους, τὴν πλήρη ἐλευθερίαν τῶν οἰκονομικῶν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων σχέσεων, κατελήξαμεν προώρως εἰς βαρύτατον παρεμβατισμὸν λόγῳ τῆς κακῆς ἁπλῶς χρήσεως τοῦ ἐλευθέρου συναγωνισμοῦ. «Τὴν παθαίνουμε διαρκῶς ἀπ' τὸ κεφάλι μας» καὶ ἐπικαλούμεθα τὴν προστασίαν τοῦ κράτους. Καὶ τὸ κράτος μᾶς προστατεύει, χωρὶς νὰ εἴμεθα ἄξιοι προστασίας. Μᾶς ἀποζημιώνει, ὄχι διότι αἱ ἀνάγκαι τῶν πραγμάτων κατέστησαν περιττὰς τὰς ἐπιχειρήσεις μας ἢ τὰς ἐργασίας ἡμῶν ὡς μισθωτῶν, ἀλλὰ διότι ἀπερισκέπτως καὶ ὑπὸ τοῦ προχείρου κέρδους συγκινούμενοι ἐγενόμεθα ἐπιχειρηματίαι ἢ ἐγκατελείψαμεν τοὺς ἀγροὺς καὶ μετεκομίσαμεν τὸν ἑαυτόν μας ἐκεῖ, ὅπου δὲν ὑπῆρχεν ὁπωσδήποτε θέσις δι' ἡμᾶς. Πλήρης ἀναρχία κρατεῖ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης εἰς τὴν οἰκονομικὴν ζωήν, ἀποτελεῖ δὲ ἡ ἀναρχία αὕτη ἁπλῆν ἀντανάκλασιν ἐκείνης, ἡ ὁποία κρατεῖ εἰς τὴν οἰκονομικήν μας κοινωνίαν. Δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ὑπάρχῃ ἄλλος λαός, ὁ ὁποῖος ἔχει τόσον συνειδητῶς ἐξηρτημένας τὰς κοινωνικὰς τῶν μελῶν του σχέσεις ἀπὸ ἐλατήρια οἰκονομικά, ὅσον ὁ ἑλληνικός. Ἐνῷ ὅμως τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχῃ ὡς ἀποτέλεσμα καὶ συστηματικὴν τῶν σχέσεων τούτων πειθάρχησιν ὑπὸ κατευθύνσεις καὶ οἰκονομικὰς προοπτικὰς συνειδητῶς ἐπίσης καὶ μετὰ προσοχῆς διαμορφουμένας, ἡ τόσον ἰσχυρῶς δεδηλωμένη οἰκονομική μας κοινωνία ἐμφανίζεται ὑπὸ τὴν μεγίστην δυνατὴν ἀναρχίαν. Ὁ Ἕλλην εἶναι κατ' ἐξοχὴν οἰκονομικὸν ζῷον, ἀλλὰ μόνον ζῷον. Ἀποβλέπει εἰς τὸ κέρδος μᾶλλον ἐνστικτωδῶς καὶ ὄχι ἐπὶ τῇ βάσει μελέτης καὶ σταθερῶν ὑπολογισμῶν, πρωτίστως δὲ ἄνευ τοῦ πηγάζοντος ἐκ τῆς πειθαρχημένης σκέψεως ἤθους.

Θὰ ἀδικήσωμεν βεβαίως πολὺ τὸν νεοέλληνα, ἐὰν δὲν τονίσωμεν ὅτι καὶ ἄλλα περιστατικά, ξένα πρὸς τὴν φύσιν του, προσδιώρισαν τὴν ἀνωτέρω διαγραφομένην εἰκόνα αὐτοῦ ὡς ὄντος οἰκονομικοῦ. Ἡ ἀστικὴ τάξις —αὐτὴ δὲ δίδει εἰς ὅλα τὰ ὑπ' αὐτὴν τελοῦντα στρώματα τὸ παράδειγμα τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς καὶ τὰ μέτρα τῆς οἰκονομικῆς κοινωνίας—δὲν βασίζεται παρ' ἡμῖν, ὡς ἀλλαχοῦ, ἐπὶ παραδόσεως μακρᾶς, ἀλλ' εἶναι προϊὸν προσφάτου σχετικῶς ἀνάγκης, προϊόν, τοῦ ὁποίου μάλιστα τὰ τμήματα —καὶ ἐπαναλαμβάνομεν: προσφάτως μόλις— συνεκροτήθησαν προχείρως καὶ ἀτάκτως εἰς βάρος τῶν ἄλλων κοινωνικῶν στρωμάτων, ἰδίᾳ τοῦ τῶν χωρικῶν. Ἔξω τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὰς χώρας εἰς τὰς ὁποίας ἐγεν ήθη ἡ κεφαλαιοκρατία, ἡ χρησιμεύσασα ὡς φορεὺς αὐτῆς ἀστικὴ τάξις, τῆς ὁποίας ἡ ζωὴ ἔχει αἰώνων ἤδη παρελθόν, προῆλθεν ἐκ τῶν κόλπων τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων, τοῦ κέντρου τούτου πειθαρχημένης οἰκονομικῆς ζωῆς, ἀδιάφορον βεβαίως ἐὰν προῆλθε κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς συντεχνιακῆς τῶν πόλεων τούτων ὀργανώσεως. Καὶ ὅπου ἐμφανίζονται ὡς πρῶτοι φορεῖς τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐπιχειρηματικότητος τυχοδιῶκται προελθόντες κυρίως ἀπὸ τὰς τάξεις τῶν εὑρισκομένων εἰς ὑπηρεσιακὴν πρὸς τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν σχέσιν, ἄνθρωποι ἐκμεταλλευθέντες τὴν σχέσιν ταύτην, οὗτοι ἠναγκάσθησαν ἐπίσης νὰ προσαρμοσθοῦν εἰς τὰς συνηθείας τοῦ περιβάλλοντος, ὁλόκληρον δὲ θρησκευτικὸν κίνημα, τὸ κίνημα τοῦ καλβινισμοῦ καὶ τοῦ ἐν γένει πουριτανισμοῦ, ἐποδηγέτησεν ἠθικῶς εἰς τὴν οἰκονομικήν των σταυροφορίαν, δι' αὐστηρῶν ἐντολῶν, συνάμα ὅμως καὶ ζωηρᾶς ἐνθαρρύνσεως, τοὺς πρώτους ἀστούς. Ταῦτα πάντα ὑπῆρξαν ἄγνωστα παρ' ἡμῖν. Ἡ ἀστική μας κοινωνία δὲν εἶχε πρὸ τῆς ἐθνικῆς ἀναγεννήσεως ἀναπτυχθῆ εἰ μὴ εἰς ἐλάχιστα μέρη, ἰδίᾳ εἰς ὡρισμένας νήσους. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν συνεπήχθη ἡ ἀστικὴ τάξις κατ' οὐσίαν ἐκ τοῦ μηδενός. Τάξις ἄνευ παραδόσεως (πλὴν ἐκείνης, εἰς βάρος τῆς ὁποίας ἐγεννήθη καὶ τὴν ὁποίαν περιφρονητικῶς ἀπέβαλεν), ἄνευ προτύπου, ἄνευ φραγμοῦ καὶ διαπαιδαγωγήσεως. Μοιραία ἦτο ἡ ἀδυναμία τῆς τάξεως ταύτης, ὅπως δώσῃ καὶ εἰς τὴν ὅλην οἰκονομικὴν τοῦ τόπου κοινωνίαν σταθερὰ καὶ δεδοκιμασμένα μέτρα πνεύματος καὶ ἤθους οἰκονομικοῦ. Ἡ ἠθικὴ καὶ διανοητικὴ ἀναρχία τῆς οἰκονομικῆς μας κοινωνίας δὲν βαρύνει κατ' ἀκολουθίαν ἀποκλειστικῶς τὴν φύσιν τοῦ νεοέλληνος, τὴν ὁποίαν μακρὰ οἰκονομικὴ παράδοσις θὰ εἶχε συστηματοποιήσει καὶ ὑποβάλει ἀσφαλῶς ὑπὸ πειθαρχίαν τινά.

στ') Ἡ συμβατικῶς ἐθιμοτυπικὴ (κοσμικὴ) νεοελληνικὴ κοινωνία. Αὕτη ἐκδηλοῦται ὄχι μόνον παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ παντοῦ, εἰς τὰς σχέσεις ὡρισμένων, μᾶλλον ἢ ἧττον μικρῶν τμημάτων, λαοῦ τινος. Ἐάν, παρὰ τοῦτο, πραγματευώμεθα περὶ αὐτῆς ἐνταῦθα, ὡς περὶ «εἰδικῆς» κοινωνίας ἐπιδρώσης ἀμέσως ἐπὶ τὴν μορφὴν τῆς συνολικῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ συμβατικῶς ἐθιμοτυπικὴ κοινωνία, ἂν καὶ περιλαμβάνει ὀλίγους δικαιουμένους πράγματι νὰ ὁμιλήσουν ἐν ὀνόματί της, συνιστᾷ ἐν τούτοις καθεστώς, εἰς τὸ ὁποῖον οἱ περισσότεροι ἤ, ἔστω, πολλοὶ διεκδικοῦν νὰ ὑπαχθοῦν, χρησιμοποιοῦντες μάλιστα —ἀδιάφορον ἐὰν καλῶς ἢ κακῶς, συνήθως δὲ μάλιστα ἐπιπόνως— τὰ μέτρα καὶ τὰς ἐπιταγάς του. Δὲν πρόκειται πάντως ἐνταῦθα νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τῶν τελευταίων τούτων, τῶν ὁποίων ἡ ὕπαρξις ἔχει ἁπανταχοῦ τῆς γῆς τὴν εὐτράπελον πλευράν της. Ὁ ἀπομιμούμενος, ἔχων τὰ βλέμματά του διαρκῶς προσηλωμένα εἰς σημεῖον μακράν του εὑρισκόμενον καὶ μὴ βλέπων ἐνώπιόν του, κινδυνεύει πάντοτε νὰ γλιστρήσῃ καὶ παραπατήσῃ, νὰ παρουσιάσῃ δηλαδὴ θέαμα κωμικόν. Κατ' ἀντανάκλασιν μάλιστα συμβαίνουν τὰ παραπατήματα ταῦτα εἰς τὴν συνείδησιν αὐτῶν τῶν συντακτῶν τῆς «κοσμικῆς στήλης» τῶν ἐφημερίδων, εἰς τὴν συνείδησιν ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι ὑποτίθεται, τοὐλάχιστον, ὅτι ἔχουν ἐξ ἐπαγγέλματος ἀπομνημονεύσει πᾶν ὅ,τι περιέχει τὸ λεξικὸν τῆς κοσμικῆς ἐθιμοτυπίας. Καὶ βλέπομεν π. χ. τονιζόμενον, περιγραφομένης ἰδιωτικῆς τινος δεξιώσεως, τὸ γεγονός, ὅτι ἡ «κυρία» ἐδεξιώθη τοὺς ξένους της «εὐγενῶς», ὡς ἐὰν ἦτο ἀνάγκη νὰ τονισθῇ τοῦτο ἰδιαιτέρως. Ἐκτὸς ἐὰν δὲν εἶναι τοῦτο εἰς ὡρισμένους κύκλους αὐτονόητον.

Ἡ κοσμικὴ κοινωνία—ἐν τῇ στενῇ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τοὺς ἐν τῇ πρωτευούσῃ εἰδικῶς συντεταγμένους καὶ ἐν πολλοῖς ἐκ τῆς κοσμικότητος ἠθικῶς ἀποζῶντας κύκλους τῆς ἀνωτάτης τάξεως—εἶναι, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ ἀστική μας κοινωνία, προσφάτου περιστάσεως προϊόν. Καὶ θὰ ἐνεφάνιζεν ἀσφαλῶς βαρύτατα συμπτώματα κωμικότητος, ἐὰν δὲν εἶχε προηγηθῆ ἡ φαναριωτικὴ κοσμικὴ κοινωνία, ἡ καὶ πρὸς πνευματικὰς ἀπολαύσεις τὴν κοσμικότητα συνδυάσασα, κυρίως ὅμως ἡ συστηματικὴ προσπάθεια τῆς βασιλίσσης Ἀμαλίας πρὸς δημιουργίαν κοσμικῆς ζωῆς, βασιζομένη ὄχι μόνον ἐπὶ αὐστηρᾶς ἐθιμοτυπίας (οἱ τύποι οὗτοι παρεβλέποντο πολλάκις χάριν τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἐπαναστάσεως), ἀλλὰ κυρίως ἐπὶ αὐστηρῶν ἠθικῶν μέτρων. Ἐπὶ Καποδίστρια, ὁ ὁποῖος πιεσθεὶς μᾶλλον διωργάνωσε τοὺς δύο πρώτους ἐν Ναυπλίῳ δημοσίους χορούς, ἀντιληφθεὶς δὲ «ὅτι ἡ χορευτικὴ μανία τῶν κυράδων τοῦ Ναυπλίου δὲν εἶχεν ὅρια», διέταξεν—ὡς λέγει, περιγράφων τὸ περιστατικὸν τοῦτο ὁ *Δ. Γατόπουλος* εἰς τὸ περὶ Καποδίστρια ἔργον του—τὴν κατεδάφισιν τῆς ξυλίνης «μπαράκας», εἰς τὴν ὁποίαν ἐγένοντο οἱ πρῶτοι ἐν Ἑλλάδι χοροί, ἐμβρυώδης μόνον καὶ περιστατικὴ οὕτως εἰπεῖν κοσμικὴ κοινωνία ἀνεπτύχθη, καὶ αὐτὴ ἄλλωστε ὑπὸ τὴν ὤθησιν τῶν ξένων ἀξιωματικῶν τοῦ ἀγκυροβολοῦντος ἐν Ναυπλίῳ συμμαχικοῦ στόλου. Ἡ *Σωτηρία Ἀλιμπέρτη* μᾶς δίδει εἰς τὸ περὶ Ἀμαλίας βιβλίον της σύντομον μέν, ἀλλὰ χαρακτηριστικὴν εἰκόνα τῶν ἀρχῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἡ πρώτη τῆς Ἑλλάδος βασίλισσα διεξεδίκησεν ἐπιτυχῶς τὸν τίτλον τοῦ ἱδρυτικοῦ τῆς κοσμικῆς μας κοινωνίας μέλους. Ὁ *Γ. Τσοκόπουλος* ἐπίσης, εἰς τὸ περὶ τῆς βασιλίσσης Ἀμαλίας καὶ τῆς ζωῆς τῶν παλαιῶν Ἀθηνῶν δοκίμιόν του, τονίζει ἰδιαιτέρως τὴν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης δρᾶσιν τῆς βασιλίσσης, τὴν αὐστηρότητα, μεθ' ἧς ἐξετέλει ταύτην, ὡς καὶ τὴν ἐπιτυχῆ ἐν πολλοῖς προσπάθειάν της, ὅπως φέρῃ διὰ τῆς κοσμικῆς κοινωνίας εἰς ἐπαφὴν καὶ ὁδηγήσῃ δι' ἐπιμιξίας εἰς συγχώνευσιν τὰ τρία εἰδικώτερα συστατικὰ στοιχεῖα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, τὰ στοιχεῖα τῶν Φαναριωτῶν, τῶν αὐτοχθόνων καὶ τῶν Πανελλήνων. Τέλος, πλὴν τῆς φαναριωτικῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τῶν προσπαθειῶν τῆς Ἀμαλίας, πρέπει νὰ μνημονευθοῦν καὶ οἱ Βαυαροὶ μὲ τὰς κοσμικὰς συγκεντρώσεις, τὰς ὁποίας προεκάλουν καὶ εἰς τὰς ὁποίας ἐχορεύοντο πάντοτε οἱ τελευταῖοι εὐρωπαϊκοὶ χοροί, ὡς συμβαλόντες εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς πρώτης ἐν Ἑλλάδι κοσμικῆς ἐθιμοτυπίας. Δὲν ἔλειψαν βεβαίως ἀπὸ τὴν εἰκόνα, τὴν ὁποίαν ἐνεφάνισαν τὰ πρῶτα βήματα τῆς κοσμικῆς μας κοινωνίας, πρὶν ἢ ἔλθῃ καὶ ἐπιληφθῇ μάλιστα ἡ Ἀμαλία ἐνεργῶς τῆς διαμορφώσεώς της, τὰ εὐτράπελα καὶ κωμικά. Ἀρκεῖ νὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα τὴν ἑξῆς παρατήρησιν τοῦ *Δ. Γρ. Καμπούρογλου*, προκληθεῖσαν ἀπὸ τὴν μελέτην τῆς ἐν Ἀθήναις καταστάσεως ἀμέσως μετὰ τὸ 1834: «Αἱ κυρίαι μὲ τὰ ἀτλαζένια ἄσπρα γοβάκια καὶ μὲ ἔξωμον ἔνδυμα χοροῦ τιμοῦν τὰ νῶτα εὐπειθεστάτου κατὰ τὸ δυνατὸν ὄνου, καὶ ἂν κάποτε ἐκρήγνυται οὗτος εἰς ἐρωτικὰς κραυγάς, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν βαδίζουσαν ἔμπροσθέν του ὁμόφυλον».

Ὁ αὐστηρὸς ἠθικὸς καὶ πνευματικὸς χαρακτὴρ τῆς πρώτης κοσμικῆς ἐν Ἑλλάδι κοινωνίας ἐξηλείφθη βεβαίως σὺν τῷ χρόνῳ (ὁ ἠθικὸς μάλιστα πολὺ ἐνωρίτερον τοῦ πνευματικοῦ), ἡ καθαρὰ ὅμως συμβατικότης αὐτῆς, ἐπιβληθεῖσα κατ' ἀρχὰς ἄνωθεν, τροφοδοτηθεῖσα δὲ μετὰ ταῦτα καὶ τροφοδοτουμένη ἀκόμη, κατ' ἀρχὴν μάλιστα ἐπιτυχῶς ὑπὸ τῆς Δύσεως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν «ἐδανείσθημεν ὁλόκληρον σχεδὸν τὸν βίον ἡμῶν» (ὡς ἐκραύγασε μετ' ἀποτροπιασμοῦ ὁ *Δ. Βερναρδάκης*), ἀποτελεῖ καθεστώς, τὸ ὁποῖον δὲν ἐκλονίσθη μέχρι τοῦδε κατὰ τρόπον προσβάλλοντα τὴν αἰσθητικὴν τοὐλάχιστον ἰσορροπίαν του. Καὶ διετηρήθη ἡ σχετικῶς ἐπιτυχὴς προσαρμογὴ τῆς συμβατικῆς μορφῆς τῆς κοσμικῆς μας κοινωνίας εἰς τὰς ἐθιμοτυπικὰς ἐντολὰς τῆς Δύσεως, ἰδίᾳ τῆς Γαλλίας, παρὰ τὰς πολλὰς μεταβολάς, αἱ ὁποῖαι ἐπῆλθον εἰς τὸ ἀνθρώπινον ὑλικὸν τῆς κοσμικῆς μας κοινωνίας κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας. Ἔξωθεν βεβαίως ἦλθον καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἔρχωνται τὰ μέτρα τῆς κοσμικῆς συμβατικότητος, εἰς τὴν πρὸς αὐτὰ ὅμως ἐπιτυχῆ σχετικῶς προσαρμογήν των ἀνεδείχθησαν οἱ Ἕλληνες, ἰδίᾳ μέσῳ τοῦ κοινωνικῶς εὐπλάστου ὑλικοῦ τῆς Ἑλληνίδος, ἱκανώτατοι. Ἡ μόδα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ σπουδαῖον παράγοντα πάσης κοσμικῆς κοινωνίας, ἡ ἐπιτυχὴς ἰδίᾳ παρ' ἡμῖν παρακολούθησις καὶ ἐκμετάλλευσις αὐτῆς, δίδει εἰς ἡμᾶς τὸ μέτρον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν τὴν δύναμιν καὶ ἱκανότητα, μεθ' ἧς προσαρμόζεται ἡ ἑλληνικὴ φύσις εἰς πᾶν τὸ συμβατικῶς ἐθιμοτυπικόν, εἰς πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐξωτερικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐμφάνισιν καὶ ζωήν. Τὸ ἄναρχον καὶ ἀπειθάρχητον τῆς ὑπάρξεως τοῦ Ἕλληνος ἐξαφανίζεται, προκειμένου περὶ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτοῦ περιβολῆς καὶ ἐμφανίσεως πρὸς τὴν ὁποίαν συνδέει ἰδιαιτέρως τὴν ἀτομικήν του φιλοτιμίαν. Ὀλίγοι λαοὶ εἶναι τόσον πειθαρχημένοι, συμβατικῶς εὐπρεπεῖς καὶ κανονικοὶ εἰς τὴν ἐξωτερικήν των ἐμφάνισιν, ἰδίᾳ εἰς τὴν περιβολήν των ὅσον οἱ Ἕλληνες. Ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ Ἕλληνος σπανίως δύναταί τις νὰ συναγάγῃ ἀσφαλῆ περὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ του κρίσιν. Τὰ

Digitized by Google

ἀτομικὰ στοιχεῖα λείπουν συνήθως καὶ καταπνίγονται, τῆς ὑποταγῆς ὑπὸ τοὺς κανόνας τῆς «κοσμικῆς» κανονικότητος ἀποτελούσης τὸ ἰδανικὸν παντὸς σχεδὸν Ἕλληνος, δυναμένου κατ' ἀρχὴν νὰ ἀνταποκρίνεται εἰς τοὺς κανόνας τούτους. Δι' αὐτὸ καὶ εἰρωνεύεται ὁ Ἕλλην καὶ ἀντικρύζει ὑποτιμητικῶς τοὺς προερχομένους ἀπὸ τὰς χώρας μεγάλου πολιτισμοῦ ξένους περιηγητὰς διὰ τὴν ἀφέλειάν των καὶ τὴν χαρακτηρίζουσαν τὴν περιβολὴν ἑκάστου τούτων ἀτομικότητα.

Εἰς τὴν ὑποτίμησιν αὐτὴν ὠθοῦν βεβαίως ἐν μέρει τὸν Ἕλληνα, ὁ ὁποῖος φαίνεται ἐπιρρεπὴς πρὸς τὴν καλαισθησίαν, λόγοι συνδεόμενοι καὶ πρὸς αὐτήν. Κυρίως ὅμως πρόκειται περὶ ἀντιδράσεώς του πρὸς πᾶν ὅ,τι δὲν εἶναι εἰς τὴν ἐξωτερικὴν περιβολὴν συμβατικῶς κανονικόν, πρὸς πᾶν τὸ ἀπειθάρχητον καὶ ἀναρχικὸν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐμφάνισιν καὶ τὸν τύπον. Αἱ περίεργοι αὗται μεταπτώσεις τῆς ὑπάρξεώς του ἀποδεικνύουν ὅτι οὔτε ἡ ἀναρχία του ἔχει οὐσιαστικὴν ἐσωτερικὴν πηγήν, οὔτε ὅμως καὶ ἡ πειθαρχία του, ὅπου ἐκδηλοῦται αὕτη, εἶναι ἐσωτερικῆς ἀνάγκης ἀπαύγασμα. Πρόκειται περὶ ἐκδηλώσεων ὀφειλομένων εἰς ἔλλειψιν κριτηρίων τῆς ζωῆς σταθερῶν καὶ θετικῶν, κριτηρίων, τὰ ὁποῖα μόνον μακρὰ πνευματικὴ παράδοσις εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξασφαλίσῃ.

Συμπεράσματα: Μὲ τὰς ἀνωτέρω γενομένας διαπιστώσεις θίγομεν τὸ πρόβλημα τῆς συνολικῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Αὕτη ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς ὅλης μέχρι τοῦδε γενομένης ἀναπτύξεως, δὲν ἐμφανίζεται ὡς ὀργανικόν τι καὶ ἰσορροπημένον. Δὲν εἶναι ἑνιαία καὶ οὕτως εἰπεῖν κατ' ἄμεσον ὀργανικὴν ἀνάγκην δεδομένη ἡ γραμμὴ ἡ ὁποία διέπει ταύτην. Ἀλλοῦ μὲν ὑπάρχουν χάσματα καὶ κενὰ—τὸ σπουδαιότερον εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον συνιστᾷ ἡ ἔλλειψις πνευματικοῦ τινος εἰς τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις τῶν πεπαιδευμένων χαρακτῆρος—, ἀλλοῦ δὲ σημειοῦνται ὑπερβολαί, ἀντιφάσεις, μεταπτώσεις. Ἡ συνολικὴ κοινωνία λαοῦ τινος, ὡς κατ' ἀφαίρεσιν ἁπλῶς σχηματιζόμενον σύνολον τῶν εἰς τοὺς κόλπους τοῦ λαοῦ ζώντων εἰδικωτέρων κοινωνιῶν, δὲν ὑπάρχει, οὔτε εἶναι λογικῶς δυνατὸν νὰ συλληφθῇ, ἐὰν δὲν κρατῇ ἑνιαῖός τις καὶ θετικὸς εἰς τὰς κατὰ μέρος κοινωνίας ρυθμός. Δι' αὐτό, προκειμένου νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τῆς συνολικῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς ἀνυπαρξίας της ὡς οὐσιαστικῶς δεδομένου καὶ ὑπὸ ἑνιαίου θετικοῦ ρυθμοῦ διεπομένου ὀργανισμοῦ. Πέραν τῆς διαπιστώσεως αὐτῆς εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ ἁπλῶς καὶ μόνον τὸ ἀκόλουθον: ὁ Θεὸς κυρίως καὶ ὁ ὡραῖος οὐρανὸς σῴζουν τὴν Ἑλλάδα.

ΠΑΝΑΓ. Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ. ***Α') Προκομμουνιστικὴ περίοδος.*** Αἱ σοσιαλιστικαὶ ἰδέαι ἐν Ἑλλάδι ἀρχίζουν νὰ γίνωνται γνωσταὶ κυρίως μετὰ τὸ 1870. Μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίησις παρουσίαζε λίαν βραδεῖαν ἐξέλιξιν, λόγῳ τῆς συνθέσεως τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ τῶν εἰδικῶν οἰκονομικῶν ὅρων τῆς χώρας. Ἡ βιομηχανία—ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν ναυτιλίαν—ἤργησε πολὺ ν' ἀναφανῇ καὶ ν' ἀποτελέσῃ κλάδον ὑπολογήσιμον τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Συνεπῶς μέχρι τοῦ 1870 καὶ ἀκόμη μέχρι τοῦ 1880, τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα δὲν ἀπησχόλει ἐν Ἑλλάδι οὔτε τοὺς πολιτικούς, οὔτε τοὺς δημοσιογράφους. Εἶναι ἀληθές, ὅτι τὰ γεγονότα τῆς Κομμούνας τῶν Παρισίων (1871) εὗρον ἀπήχησιν εἰς τὸν τύπον καὶ τὰ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, εἰς τὰ ὁποῖα ἀρχίζει νὰ γίνεται λόγος διὰ τὰς «κοινοκτημονικὰς καὶ κοινωνικὰς θεωρίας καὶ ἰδέας» ἢ διὰ τὴν «κοινωνιοκρατίαν», ὡς μετέφραζον τοὺς ὅρους *σοσιαλισμὸς* καὶ *σοσιαλιστικαὶ θεωρίαι* οἱ λόγιοι τῆς ἐποχῆς Ρ. Ῥ.
δης, Ἰ. Εὐταξίας, Γ. Φιλάρετος κ. ἄ. Κατὰ τὸ 1885
ὁ καθηγητὴς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἐν τῷ πα-
νεπιστημίῳ Ἀθηνῶν Ἰ. Σοῦτσος, εἰς ἄρθρον του
δημοσιευθὲν εἰς τὴν «Ποικίλην Στοὰν» (σ. 247—
259), ἐτόνιζε, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι «αἱ περὶ σοσια-
λισμοῦ ἀρχαί, αἱ κυκλοφορήσασαι μεταξὺ τῶν ἐρ-
γατικῶν τάξεων τῆς Εὐρώπης, δὲν διεδόθησαν εἰς
ἔτι παρ' ἡμῖν, ἀλλ' οὔτε εἶναι πιθανὸν ὅτι θὰ
λουσι στρατολογήσει ἐνταῦθα προσηλύτους...». Ἡ
διαπίστωσις ὅμως αὕτη τοῦ Σούτσου δὲν ἦτο
ἀπολύτως ἀκριβής, διότι ἤδη ἀπὸ τοῦ 1878
ὑπῆρχον ἐν Πάτραις μερικοὶ νέοι, οἱ ὁποῖοι
ἐπίστευον εἰς τὰ «ἀνατρεπτικὰ τῶν κοινωνιῶν
δόγματα» καὶ εἶχον ἀρχίσει μάλιστα νὰ προπα-
γανδίζωσι τὰς θεωρίας των. Πάντως ἡ σοσια-
λιστικὴ κίνησις κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἦτο
τόσον ἐμβρυώδης, ὥστε δὲν ἐγίνετο εὐρύτερον
ἀντιληπτή. Σημαντικὸν κίνημα εἶναι ἡ ἀπεργία
τῶν ἐργατῶν τῶν ναυπηγείων Σύρου (Φεβρουά-
ριος 1879), ἡ ὁποία ἐκράτησε τρεῖς σχεδὸν μῆνας
Ἠκολούθησεν ἡ ἀπεργία τῶν βυρσοδεψεργατῶν
τῆς Σύρου, τὸν ἴδιον μῆνα, ἡ ὁποία εἶχε καὶ αἱ-
ματηρὰς συνεπείας διότι οἱ ἀπεργοί, προκληθέν-
τες ὑπὸ τῆς ἀστυνομίας, ἀντεπετέθησαν μὲ λί-
θους καὶ ξύλα, ὅπως ἐπίσης ἐπετέθησαν καὶ κατὰ
τινος ἐργοστασίου, προξενήσαντες εἰς αὐτὸ σημαντικὰς ζημίας. Τὰ γεγονότα ταῦτα ἐθορύβησαν τὴν τότε κυβέρνησιν καὶ ἐγένετο σκέψις νὰ ληφθοῦν εἰδικὰ νομοθετικὰ μέτρα «κατὰ τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ κοινωνιστικοῦ κινδύνου καὶ τῶν ἀνατρεπτικῶν δογμάτων». Ὁ Ἐμμ. Λυκούδης, πρωτοδίκης τότε ἐν Σύρῳ, ἔγραψε καὶ βιβλίον («Ἡ ἐν Ἑλλάδι βιομηχανία καὶ αἱ ἀπεργίαι» Ἑρμούπολις, 1883), ὑποστηρίζων ὅτι διὰ τῆς νομοθετικῆς ὁδοῦ ἔπρεπε νὰ παταχθῇ ὁ νεοφανὴς ἀνατρεπτικὸς τῶν κοινωνιῶν κίνδυνος ἐν τῇ γενέσει του καὶ ὅτι τὸ ἄρθρον 11 τοῦ ἰσχύοντος τότε Συντάγματος οὐδόλως ἠμπόδιζε τὴν λῆψιν ἐξαιρετικῶν μέτρων κατὰ τῶν ἀπεργούντων καὶ εἰς συλλόγους συνασπιζομένων ἐργατῶν. Ἔκτοτε πολλαὶ ἀπεργίαι ἐσημειώθησαν εἰς τὰ βιομηχανικὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδος Σύρον, Πάτρας, Ἀθήνας, Βόλον κλπ., καθὼς καὶ εἰς τὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρείου. Ἡ πρώτη ὅμως συνειδητὴ σοσιαλιστικὴ προπαγάνδα ἐγένετο, ὡς ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε συγκεντρωθέντων στοιχείων προκύπτει, ἐν Πάτραις. Εἰς τὴν πόλιν ταύτην, μία ὁμὰς νέων εἶχεν ἀποτελέσει κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1878 σύνδεσμον καὶ τὴν 1 Μαΐου τοῦ ἰδίου ἔτους ἐξέδωκεν εἰς μικρὸν σχῆμα τὴν πρώτην ἐν Ἑλλάδι ἐκδοθεῖσαν σοσιαλιστικὴν ἐφημερίδα, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἑλληνικὴ Δημοκρατία», εἰς τέσσαρας σελίδας. Ἡ ἐφημερὶς αὕτη κατεσχέθη ἀμέσως καὶ οἱ συντάκται της συνελήφθησαν καὶ ἐφυλακίσθησαν. Ἀπὸ τὸ «Bulletin de la Fédération Jurassienne» (8 Ἀπριλίου 1878), προκύπτει ὅτι ὑπῆρχον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην σοσιαλιστικοὶ ὅμιλοι ἐν Ἀθήναις, Σύρῳ, Αἰγίῳ (Βοστίτζα) Φιλιατροῖς καὶ Κεφαλληνίᾳ, ἀλλὰ δὲν ἀνευρέθη μέχρι τοῦδε ἀρχειακὸν ὑλικόν, δυνάμενον νὰ διαφωτίσῃ περισσότερον τὴν σοσιαλιστικὴν κίνησιν της ἐποχῆς ἐκείνης. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1885 ὁ Σταῦρος Καλλέργης, σπουδαστὴς τοῦ πολυτεχνείου, καὶ ὁ Ρόκκος Χοϊδᾶς ἀποφασίζουν τὴν ἔκδοσιν σοσιαλιστικῆς ἐφημερίδος, τῆς «Ἐλευθερίας», τοὺς προέλαβεν ὅμως ὁ Πλάτων Δρακούλης, ἐκδώσας τὴν 6 Αὐγούστου 1885 τὸ πρῶτον φύλλον τοῦ «Ἄρδην» καὶ συγκεντρώσας περὶ αὐτὸν τὴν σοσιαλιστικὴν κίνησιν ὅλης τῆς Ἑλλάδος. Μετ' ὀλίγον ὅμως ὁ Καλλέργης καὶ ἡ ὁμάς του, μὴ ἱκανοποιούμενοι ἀπὸ τὸν ὑπὸ τοῦ Δρακούλη προπαγανδιζόμενον σοσιαλισμὸν καὶ μὴ ἀνεχόμενοι τὴν πειθαρχίαν τῆς ὀργανώσεως, ἀπεχωρίσθησαν, ἱδρύσαντες νέαν ὀργάνωσιν, τὸν «Σοσιαλιστικὸν Σύλλογον». Τὸ «Ἄρδην» ἐξεδόθη εἰς τρία φυλλάδια μέχρι τοῦ 1887 καὶ ἔκτοτε διεκόπη, ὁ δὲ Δρακούλης, καταδιωχθείς, ἀνεχώρησεν εἰς τὴν Γαλλίαν, ὅπου τῷ 1889 ἔλαβε μέρος ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸ ἱδρυτικὸν συνέδριον τῆς Β' Διεθνοῦς. Τῷ 1890, μεταξὺ τῶν φοιτητῶν τοῦ πανεπιστημίου καὶ τοῦ πολυτεχνείου, εὑρίσκουν ἔδαφος αἱ σοσιαλιστικαὶ θεωρίαι καὶ ὁ Σταῦρος Καλλέργης ἱδρύει νέαν ὀργάνωσιν, τὸν «Κεντρικὸν Σοσιαλιστικὸν Σύλλογον», εἰς ὃν ἐνεγράφησαν περὶ τὰ 200 μέλη. Τὴν 20 Ἰουλίου 1890 ἐκδίδεται ὑπὸ τῆς νέας ταύτης ὀργανώσεως ἡ ἐφημερὶς «Σοσιαλιστής», ἥτις, καίπερ ἀτάκτως ἐκδιδομένη, εἶχε μεγάλην τότε κυκλοφορίαν (1.000 φύλλα) καὶ ἐκράτησε μέχρι τοῦ 1902.

Οὐδεὶς μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀργότερον, κατεῖχε σαφῶς τὴν θεωρίαν τοῦ σοσιαλισμοῦ, διαρκῶς δὲ ἐνεφιλοχώρουν ἔριδες μεταξὺ τῶν μελῶν τῶν συνιστωμένων ὀργανώσεων, αἵτινες κατέληγον εἰς χωριστικὰ κινήματα. Οὕτω τῷ 1891, κατόπιν ἐρίδων, ἱδρύθη νέα ὁμάς, ἡ ὁποία ἐξέδωκε τὴν ἐφημερίδα «Κοινωνία», διὰ μικρὸν χρονικὸν διάστημα. Ἐπίσης εἰς τὸν «Κεντρικὸν Σοσιαλιστικὸν Σύλλογον» ἐνεφανίσθησαν τρεῖς ὁμάδες, ἡ μία μὲ καθαρῶς μεταρρυθμιστικὰς τάσεις, ἡ ἄλλη μὲ ἐθνικιστικὰς καὶ ἡ τρίτη μὲ χριστιανοσοσιαλιστικάς. Αἱ ὁμάδες αὗται ἐξέδωσαν τὰς ἐφημερίδας «Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος», προσκειμένην εἰς τὸν Π. Δρακούλην, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιρροὴ ηὔξανε, «Μεταρρυθμιστής», «Νέος Σοσιαλισμός», καὶ «Ἀλήθεια» (χριστιανοσοσιαλιστικῶν ἀρχῶν). Αἱ ἐφημερίδες αὗται δὲν εἶχον σοβαρὰν ἀπήχησιν καὶ μετὰ μικρὸν χρονικὸν διάστημα ἔπαυσαν ἐκδιδόμεναι, ἐνῷ ὁ «Σοσιαλιστὴς» τοῦ Καλλέργη καὶ ἡ ὁμάς του ἤσκουν ὁπωσδήποτε ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ ἐμβρυώδους ἐργατικοῦ κινήματος τῆς ἐποχῆς ταύτης. Ἀπὸ τοῦ 1894 μέχρι τοῦ 1899 ἐμφανίζεται καὶ καθαρῶς ἀναρχικὴ κίνησις, κατὰ πρῶτον μὲν λόγον εἰς τὰς Πάτρας καὶ τὸν Πύργον, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας. Εἰς τὰς Πάτρας ἡ κίνησις αὕτη εἶχε μεγαλύτερον ἀντίκτυπον, ὅπου τὴν 3 Νοεμβρίου 1896 ὁ ὑποδηματεργάτης Δημήτριος Μάτσαλης ἐφόνευσε διὰ μαχαίρας τὸν τραπεζίτην Διονύσιον Φραγκόπουλον καὶ ἐπλήγωσε σοβαρῶς τὸν μεγαλέμπορον Ἀνδρέαν Κόλιαν. Ὁ Μάτσαλης κατὰ τὴν ἀπολογίαν του, ἐνώπιον τῶν δικαστικῶν ἀρχῶν, ὑπεστήριξε μὲ θάρρος τὰς ἀναρχικάς του ἰδέας. Ἐφημερίδες ἐκπροσωποῦσαι τότε τὴν σοσιαλιστικὴν-ἀναρχικὴν ἰδεολογίαν ἦσαν ἐν Πάτραις μὲν τὸ «Ἐπὶ τὰ Πρόσω» (1896), ἐν Πύργῳ δὲ τὸ «Νέον Φῶς» (1899). Κατὰ τὴν ἰδίαν περίοδον ἐξεδόθησαν ἐν Πάτραις, κατὰ μετάφρασιν **ἐκ τοῦ γαλλικοῦ κυρίως, καὶ ἀρκετὰ ἀναρχικὰ** φυλλάδια. Μετὰ τὸ 1900 ἡ ἀναρχικὴ κίνησις δὲν παρουσιάζει πλέον οὐδεμίαν σοβαρὰν δρᾶσιν, οὔτε καὶ ὑπάρχει ὀργάνωσίς της, πλὴν τῆς περιόδου 1912—1920, ὅτε σποραδικῶς ἐμφανίζονται μερικαὶ ὁμάδες ἀναρχικῶν, προερχομένων ἐκ τῶν σιγαροποιῶν καὶ καπνεργατῶν κυρίως.

Ἡ ἐργατικὴ πρωτομαγιὰ ἑωρτάσθη διὰ πρώτην φορὰν τῷ 1894 ἐν τῷ Σταδίῳ. Κατ' αὐτὴν ἐξεφωνήθησαν λόγοι καὶ διετυπώθησαν ψηφίσματα περιέχοντα τὰς ἀπαιτήσεις τῶν ἐργατῶν, ἐν αἷς καὶ τὸ ζήτημα τῆς ὀκταώρου ἐργασίας, διὰ πρώτην δὲ φορὰν ἐγένετο ἐν Ἀθήναις ὁμαδικὴ σοσιαλιστικὴ ἐπίδειξις, ἡ ὁποία ἀπησχόλησεν ὄχι μόνον τὸν τύπον καὶ τὴν κυβέρνησιν, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀστυνομικὰς καὶ δικαστικὰς ἀρχάς.

Ἀπὸ τοῦ 1900 μέχρι τοῦ 1907 ἡ σοσιαλιστικὴ κίνησις δὲν παρουσιάζει καμμίαν ὁμαδικὴν προσπάθειαν. Τῷ 1902 ὑπῆρχον τρεῖς σοσιαλιστικοὶ ὅμιλοι ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ, ἡ «Καταλύμένη», ὁ «Σπάρτακος» καὶ ἡ «Ἡμεροδουλεία», ἀλλὰ δὲν παρουσιάζουν καμμίαν δρᾶσιν καὶ περιέρχονται ἐνωρὶς εἰς ἀφάνειαν.

Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν (1900—1907) ὁ ἐκ Κεφαλληνίας Μαρῖνος Ἀντύπας εἶναι ὁ γνήσιος ἐκπρόσωπος τῆς ἐπαναστατικῆς ἰδεολογίας καὶ ὁ πρωταγωνιστὴς τῆς σχετικῆς κινήσεως εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Κατ' ἀρχὰς ἔδρασεν ἐν Κεφαλληνίᾳ, ὅπου ἡ ἐπιρροή του ἦτο μεγάλη. Πνεῦμα ἀνήσυχον καὶ ἰδιοσυγκρασία ἐπαναστατική, ἔγινε πολὺ ταχέως τὸ ἴνδαλμα τῶν λαϊκῶν μαζῶν τῆς Κεφαλληνίας. Κατόπιν ἔδρασεν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ τὸν Πειραιᾶ μεταξὺ τῶν ἐργατῶν καὶ παρουσιασθείσης εὐκαιρίας μετέβη εἰς τὸν Πυργετὸν τῆς Λαρίσης, ὅπου καὶ ἐγκατεστάθη ὡς ἐπιστάτης τῶν τσιφλικίων τοῦ θείου του Σκιαδαρέση. Ἡ μετάβασίς του εἰς τὴν περιφέρειαν Λαρίσης συμπίπτει μὲ περίοδον ἀνώμαλον καὶ ἔκρυθμον. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1900 εἰς τὸν θεσσαλικὸν κάμπον ἐσημειώθησαν ἐπαναστατικαὶ ἐξεγέρσεις τῶν ὑπὸ σχέσεις σχεδὸν δουλοπαροικίας διατελούντων ἀγροτῶν, αἰτούντων τὴν λύσιν τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος δι' ἀπαλλοτριώσεως τῶν τσιφλικίων. Ὁ Ἀντύπας, ὅστις εἶχε τὸ χάρισμα τοῦ λόγου καὶ ἦτο γνωστὸς ἐκ τῆς προτέρας του δράσεως, ἐξέδιδε μάλιστα καὶ ἐφημερίδα εἰς τὴν Κεφαλληνίαν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀνάστασις» (1900—1907), δὲν ἤργησε νὰ γίνῃ συμπαθὴς μεταξὺ τῶν κολλήγων τῆς περιφερείας Λαρίσης, διότι, ἂν καὶ ἐπιστάτης καὶ ἐξηρτημένος ἀπὸ τοὺς τσιφλικιούχους, ἐξηκολούθησε τὴν ἐξεγερτικὴν προπαγάνδαν του κατὰ τῆς μεγάλης ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας. Ἦλθε μάλιστα εἰς προστριβὰς μὲ τὰς δημοσίας ἀρχὰς Λαρίσης, καθὼς καὶ μὲ τοὺς πολιτευομένους, καὶ κατέστη τὸ φόβητρον τῶν συντηρητικῶν κύκλων καὶ δὴ τῶν τσιφλικιούχων, ἕως οὗ ἡ δρᾶσίς του ἠνάγκασε τοὺς τελευταίους νὰ ὀργανωθῶσι, διὰ νὰ περιφρουρήσουν τὰ κινδυνεύοντα συμφέροντά των, καθόσον μία πανθεσσαλικὴ ἀγροτικὴ ἐξέγερσις, τὴν ὁποίαν ὑπεβοήθει καὶ ἡ ἐφημερὶς «Πανθεσσαλική» τοῦ Βόλου, δὲν ἦτο ἀπίθανος. Ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῆς γενομένης δικαστικῆς ἀνακρίσεως, κατόπιν πολλῶν συσκέψεων τῶν ἀντενδιαφερομένων, ἀπεφασίσθη ἡ δολοφονία τοῦ Ἀντύπα, ἀνατεθέντος τοῦ ἔργου τούτου εἴς τινα Ἰωάννην Κυριακόν, ὅστις τὴν νύκτα τῆς 9 Μαρτίου 1907 ἐξετέλεσεν ἐπιτυχῶς τὴν ἀνατεθεῖσαν αὐτῷ ἐντολήν.

Τῷ 1908, πρωτοβουλίᾳ τοῦ Α. Παπαναστασίου, ὁμὰς νέων, οἵτινες εἶχον σπουδάσει ἐν Γερμανίᾳ (Α. Παπαναστασίου, Θ. Κουτούπης, Π. Ἀραβαντινός, Ν. Ἐξαρχόπουλος, Ἰ. Λυμπερόπουλος, Θ. Πετμεζᾶς) καὶ ἄλλοι σοσιαλίζοντες (Λ. Νάκος, Κ. Ζάχος, Δ. Σαράτσης, Σ. Μελᾶς), ἵδρυσαν τὴν «Κοινωνιολογικὴν Ἑταιρείαν». Βραδύτερον εἰς τὴν ὀργάνωσιν ἔλαβον ἐνεργὸς μέρος καὶ οἱ Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Α. Δελμοῦζος καὶ Α. Βαμβέτσος. Καίτοι ὁ «Ὅμιλος τῶν κοινωνιολόγων», ὡς ἀπεκαλοῦντο, δὲν ἦτο καθαρῶς σοσιαλιστικὴ ὀργάνωσις, ἐν τούτοις ἰδεολογικῶς τὰ μέλη του ἦσαν ἐπηρεασμένα, ἄλλα ἀπὸ τὸν σοσιαλισμὸν τοῦ Ζωρές, ἄλλα ἀπὸ τὸν τοῦ Μπερνστάϊν καὶ ἄλλα ἀπὸ τὸν κρατικὸν σοσιαλισμόν. Ἡ δρᾶσις τῶν κοινωνιολόγων παρουσιάζει τὴν μεγαλυτέραν της ἔντασιν κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα 1908—1910. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην προσπαθοῦν νὰ ἐφαρμόσουν τὸ ἀναμορφωτικόν των πρόγραμμα καὶ παραλλήλως ἀγωνίζονται διὰ τὴν ἵδρυσιν κόμματος. Μάλιστα, τὴν 16 Σεπτεμβρίου 1910, ἐδημοσίευσαν καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ κόμματός των—ὀνομασθέντος Λαϊκοῦ—, εἰς τὰς βασικὰς ἀρχὰς τοῦ ὁποίου ἐπικρατεῖ μικροαστικός τις σοσιαλισμός. Τὸ κόμμα τοῦτο δὲν ἐπρόφθασε νὰ ὀργανωθῇ καὶ νὰ δράσῃ, διότι, μετὰ τὴν ἀνάμιξιν τοῦ Ε. Βενιζέλου εἰς τὴν πολιτικήν, τὰ μέλη του προσεχώρησαν εἰς τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων καὶ ἀπετέλεσαν ἔκτοτε τὴν ἀριστερὰν αὐτοῦ.

Τὴν περίοδον ταύτην (1908—1909) ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Δ. Κοκκίνου τὸ ἑβδομαδιαῖον «Μέλλον», ἀκαθορίστων σοσιαλιστικῶν κατευθύνσεων καὶ ἄνευ τινὸς συνεπείας. Συγχρόνως σχεδὸν μὲ τὴν ὁμάδα τῶν «κοινωνιολόγων» παρουσιάζεται καὶ ὁ ἐκ Τραπεζοῦντος ἰατρὸς Γ. Κωνσταντινίδης, ὅστις **εὑρισκόμενος ἐν Γερμανίᾳ, ἐξέδωκε, μὲ τὸ ψευδώ-**

Digitized by Google

νυμον Γ. Σκληρός, μικρὰν μελέτην ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ κοινωνικόν μας ζήτημα» (1908. Εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο ὁ Σκληρὸς προσπαθεῖ νὰ δώσῃ εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 καὶ τὴν μετέπειτα ἐξέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἐξήγησιν ἐπηρεασμένην ἀπὸ τὴν μαρξιστικὴν μέθοδον τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ. Ἡ κοινωνική του ὅμως φιλοσοφία ὑπῆρξε μᾶλλον ἐκλεκτική, διότι ἀνεγνώριζε καὶ εἰς τοὺς ἄλλους, πλὴν τοῦ οἰκονομικοῦ, παράγοντας, τὸν ἱστορικόν, τὸν ἠθικόν, τὸν φυλετικὸν κλπ., αὐτόνομον αἰτιολογικὴν δύναμιν. Συγχρόνως ὁ Σκληρὸς ἤνοιξε συζήτησιν δι' ὅλα τὰ κοινωνικοπολιτικὰ ζητήματα, τὰ ἐνδιαφέροντα τὸν Ἑλληνισμόν, καὶ συνέβαλλε κατὰ πολὺ ὅπως ἔκτοτε ἀρχίσῃ καὶ ἐν Ἑλλάδι μία θετικὴ ἐπιστημονικὴ διερεύνησις τῶν συγχρόνων κοινωνικῶν φαινομένων. Αἱ μελέται του αὗται προεκάλεσαν πολλὰς συζητήσεις εἰς τὸν «Νουμᾶν» καὶ εὗρον δριμεῖς ἐπικριτάς των τοὺς Ἴωνα Δραγούμην, Μᾶρκον Τσιριμῶκον καὶ Π. Βλαστὸν («Νουμᾶς» ἀριθ. 263, 269, 271, 279, 281, 285, 311—317, «Χρόνος» 1907—1908). Δύο ἔτη μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς πρώτης μελέτης τοῦ Σκληροῦ, οἱ Κ. Χατζόπουλος, Φ. Πολίτης, Γ. Ἀποστολάκης, Γ. Πολίτης, Γ. Παπανικολάου καὶ Γ. Ζευβὸς ἵδρυσαν ἐν Μονάχῳ τὴν «Σοσιαλιστικὴν Δημοτικιστικὴν Ἕνωσιν» (Δεκέμβριος 1909), εἰς ἣν ἔλαβον μέρος ὡς ἱδρυταί της ἐξ Ἑλλάδος οἱ Δ. Ταγκόπουλος, Ν. Γιαννιός, Μᾶρκος Ζηβιτζιᾶνος, Γ. Ἐλευθερουδάκης, Λυδὸς Ποδαβρός, Λάμπρος Πορφύρας καὶ Π. Μπακάκος. Τὸ πρῶτον ἄρθρον τοῦ καταστατικοῦ της ἔλεγε: «συσταίνεται σοσιαλιστικὴ δημοτικιστικὴ Ἕνωση μὲ σκοπὸ νὰ βοηθήσῃ τὸ ἅπλωμα τόσο τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅσο καὶ τῆς δημοτικῆς γλώσσας στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία», τὸ δὲ δεύτερον: «...Νὰ ἐνεργήσῃ ὥστε τὸ ἐργατικὸ ἢ σοσιαλιστικὸ κόμμα, ποὺ φαίνεται πὼς θὰ ἱδρυθῇ στὴν Ἑλλάδα, νὰ ἀναγνωρίσῃ ἀποκλειστικὸ ὀργανό του τὴ δημοτικὴ γλῶσσα». Μετ' ὀλίγον ὅμως τὰ μέλη της διεσπάσθησαν, διότι δὲν εἶχον σαφεῖς σοσιαλιστικὰς ἀντιλήψεις, πλὴν τοῦ Κ. Χατζοπούλου, ὅστις μετέφρασε καὶ τὰ περισσότερα κεφάλαια τοῦ «Κομμουνιστικοῦ μανιφέστου» καὶ τὰ ἐδημοσίευσεν εἰς τὸν «Ἐργάτην» τοῦ Βόλου (1909).

Κατὰ τὴν περίοδον 1908—1912 πρωτοστατεῖ εἰς τὴν συνδικαλιστικὴν καὶ σοσιαλιστικὴν κίνησιν τὸ Ἐργατικὸν Κέντρον Βόλου. Αἱ μεγάλαι καπνεργατικαὶ ἀπεργίαι, ὧν ἡ μία κατέληξεν εἰς αἱματηρὰν σύγκρουσιν μὲ τὴν ἀστυνομίαν (2 Ἀπριλίου 1909), καὶ ἡ σύγχρονος ἵδρυσις ἐν Βόλῳ Ἀνωτέρου Παρθεναγωγείου, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ διευθυντής του Α. Δελμοῦζος ἐφήρμοζε νέας παιδαγωγικὰς ἀρχὰς καὶ ἐχρησιμοποίει ὡς ὄργανον διδασκαλίας τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν, ἔδωσαν ἀφορμὴν εἰς τὸ νὰ χαρακτηρισθῇ τὸ ἐργατικὸν κέντρον Βόλου ὡς ἀναρχικὸν καὶ ἀντεθνικόν.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι εἰς τὰς ἐν τῷ κέντρῳ τούτῳ διαλέξεις διὰ πρώτην φορὰν ἐγένετο συστηματικὴ προπαγάνδα μεταξὺ τῶν ἐργατῶν. Ἐπίσης διὰ τῆς ἐφημερίδος «Ἐργάτης» ἐγίνετο σοσιαλιστικὴ προπαγάνδα, χωρὶς ὅμως συνεπῆ κατεύθυνσιν, διότι πολλάκις ἐδημοσίευεν ὁ «Ἐργάτης» καὶ ἄρθρα ἀναρχικοῦ περιεχομένου, καθὼς καὶ χριστιανοσοσιαλιστικά, ἀκόμη δὲ καὶ πατριωτικά. Ἡ κίνησις οὐχ ἧττον αὕτη προεκάλεσε σχετικὴν ἀντίδρασιν, ἥτις κατέληξεν εἰς τὴν ὀργάνωσιν λαϊκῆς ἐξεγέρσεως μὲ ἀποτέλεσμα τὸ κλείσιμον τοῦ Ἀνωτέρου Παρθεναγωγείου, διότι διὰ ψευδῶν δημοσιευμάτων, ἐδημιουργήθη ἡ ἐντύπωσις, ὅτι εἰς αὐτό, ὡς καὶ εἰς τὸ Ἐργατικὸν Κέντρον, ἐδιδάσκετο ἡ ἀθεΐα καὶ διεφθείροντο τὰ ἤθη τῶν μαθητριῶν.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1910 εἰς τὴν Θεσσαλίαν ἐπεκράτει μέγας ἀναβρασμός. Οἱ κολλῆγοι, τόσον εἰς τὸν κάμπον τῆς Λαρίσης, ὅσον καὶ εἰς τὴν περιφέρειαν Τρικκάλων-Καρδίτσης, ἐπιμόνως πλέον ἐζήτουν τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τῶν τσιφλικίων. Παρ' ὅλην δὲ τὴν ἔλλειψιν ὀργανώσεως καὶ ἡγετικῶν στελεχῶν, ἀπεφασίσθη διὰ τὴν 6 Μαρτίου 1910 παναγροτικὸν συλλαλητήριον ἐν Λαρίσῃ. Οἱ ἀγρόται-κολλῆγοι ἔπρεπε, πεζῇ μὲν οἱ ἐκ τῶν πλησιεστέρων χωρίων, σιδηροδρομικῶς δὲ ἢ δι' ἄλλων μεταφορικῶν μέσων οἱ ἐκ τῶν πλέον μεμακρυσμένων, νὰ εὑρίσκωνται τὸ ἀπόγευμα τῆς ἀνωτέρω ἡμέρας εἰς τὴν πλατεῖαν τῆς Λαρίσης. Ἡ ἀπόφασις ἤρχισε πραγματοποιουμένη μετ' ἐνθουσιασμοῦ. Εἰς τὸν σιδηροδρομικὸν σταθμὸν Κιλιλέρ, ὅτε διήρχετο τὸ τραῖνον κατευθυνόμενον εἰς τὴν Λάρισαν, ἀνῆλθον ἐπ' αὐτοῦ οἱ χωρικοὶ τῆς περιφερείας, ἀπαιτοῦντες νὰ ταξιδεύσωσιν ἄνευ εἰσιτηρίου. Ὁ ἐπιβαίνων τοῦ τραίνου διευθυντὴς τῶν Θεσσαλικῶν Σιδηροδρόμων Πολίτης διέταξε τὸν ἐπίσης ἐπιβαίνοντα λόχον στρατοῦ, τὸν μεταφερόμενον εἰς Λάρισαν διὰ τὴν τήρησιν τῆς τάξεως, νὰ ἐκδιώξῃ διὰ τῆς βίας τοὺς ἀνελθόντας χωρικούς. Προεκλήθη οὕτω συμπλοκή, καθ' ἣν ἐφονεύθησαν δύο ἀγρόται καὶ ἐτραυματίσθησαν 15. Τὰ γεγονότα, γνωσθέντα ἐν Λαρίσῃ, προὐκάλεσαν μέγαν ἀναβρασμόν, ὁ δὲ νομάρχης, ἐπιθυμῶν νὰ ματαιώσῃ τὸ συλλαλητήριον, διέταξε τὸν στρατὸν ν' ἀποκλείσῃ τὴν πλατεῖαν. Συμπαγεῖς μᾶζαι χωρικῶν διέσπασαν τὴν ζώνην καὶ εἰσῆλθον εἰς τὴν πλατεῖαν, **ἡ ὁποία καὶ ἐπληρώθη χωρικῶν φερόντων** ἐρυθρὰς καὶ μαύρας σημαίας, αἵτινες συνεβόλιζον τὰς διαθέσεις καὶ ἀποφάσεις τῶν ἀγροτικῶν μαζῶν. Διετάχθη ἐπέλασις τοῦ ἱππικοῦ καὶ πυρὰ ὁμαδὸν εἰς τὸν λόχον τοῦ μηχανικοῦ διὰ τὴν ἐκκένωσιν τῆς πλατείας. Οἱ ἀγρόται μὲ πέτρας καὶ ξύλα ἠμύνθησαν ἐπὶ πολύ, μὲ τὸ σύνθημα «Ἐλευθερία. Κάτω ἡ σκλαβιά», ἀλλ' ἐτραυματίσθησαν πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν καὶ ἤρχισαν νὰ ὑποχωροῦν. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ ἡ ὑπόλοιπος πόλις ἦτο ἀνάστατος, ἠπειλεῖτο δὲ γενικὴ ἐξέγερσις, ἠναγκάσθη ὁ νομάρχης νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν σύγκλησιν τοῦ συλλαλητηρίου. Ἡ πλατεῖα ἐπληρώθη καὶ πάλιν, ἐξεφωνήθησαν λόγοι καὶ διετυπώθησαν ψηφίσματα πρὸς τὴν κυβέρνησιν καὶ τὴν βουλήν. Τὰ αἱματηρὰ ταῦτα γεγονότα εὗρον βαθυτάτην ἀπήχησιν εἰς ὅλην τὴν Θεσσαλίαν. Ἡ κυβέρνησις Δραγούμη διέταξε ν' ἀρχίσουν καταδιώξεις διὰ τὴν καταστολὴν τῆς ἐπαναστατικῆς κινήσεως ἐν τῇ γενέσει της. Ἐν τούτοις τὸ χυθὲν αἷμα ἀπετέλεσε τὴν ἀπαραίτητον θυσίαν διὰ τὴν λύσιν τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος, μέχρι δὲ τοῦ 1917 δὲν ἔπαυσαν οἱ χωρικοὶ τῆς Θεσσαλίας ἀπαιτοῦντες τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τῶν τσιφλικίων.

Ἀπὸ τοῦ 1910—1911 ἡ ὁμὰς τῶν «νεοϊδεατῶν», ὡς ἀπεκαλεῖτο, ἐξέδωκε τὸ ἑβδομαδιαῖον περιοδικὸν «Κοινωνισμός», ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Π. Γιαννοπούλου καὶ Α. Μαρκέλλου, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπροπαγανδίζετο ὁ κρατικὸς ἰδίᾳ σοσιαλισμός. Τὸ περιοδικὸν ὅμως τοῦτο περιελάμβανε καὶ ὕλην ἀναφερομένην καὶ εἰς τὰς ἄλλας σοσιαλιστικὰς ἀποχρώσεις καὶ εἰς τὸν ἀναρχισμόν.

Ὁ Π. Δρακούλης, ἐπανελθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα τῷ 1908, ἵδρυσε τὸν «Σύνδεσμον τῶν Ἐργατικῶν Τάξεων τῆς Ἑλλάδος» (ΣΤΕΓΕ), τῷ δὲ 1909 τὸ «Ἑλληνικὸν Σοσιαλιστικὸν Κόμμα» (ΕΣΚ), ὀργανώσεις αἵτινες δὲν ἔσχον εὐρεῖαν ἀπήχησιν.

Ἐντὸς τοῦ ΣΤΕΓΕ μικρὰ ὁμὰς νέων σοσιαλιστῶν, ἐπηρεασμένων ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴν σοσιαλιστικὴν κίνησιν, δὲν ἐπίστευε τὰ κηρύγματα τοῦ Π. Δρακούλη, ἅτινα ἀπετέλουν μεῖγμα σοσιαλισμοῦ, χριστιανικοῦ κομμουνισμοῦ, πνευματισμοῦ, ἀκρεοφαγικῆς ἠθικολογίας κλπ. Τὴν ὁμάδα ταύτην ἐνίσχυσε κατόπιν ὁ Ν. Γιαννιός, ἐλθὼν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὅστις καὶ συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ δημιουργηθῇ πυρὴν μὲ σχετικῶς σαφεστέρας σοσιαλιστικὰς κατευθύνσεις. Ἡ ὁμὰς ἵδρυσε τὸ «Σοσιαλιστικὸν Κέντρον Ἀθηνῶν» (1911), ἀλλὰ καὶ πάλιν δὲν ἐτέθησαν σταθεραὶ βάσεις. Παραλλήλως ἱδρύετο καὶ ὁ «Σοσιαλιστικὸς ὅμιλος τῆς Ἑλληνικῆς Νεολαίας», ὅστις τὸν Μάϊον τοῦ 1912 ἐξέδωκε τὴν ἐφημερίδα «Ἀνάστασις». Σοσιαλιστικοὶ ὅμιλοι ὑπῆρχον, ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν, εἰς τὸν Βόλον καὶ τὴν Κέρκυραν, ὅπου μάλιστα ἐξεδίδετο ὡς ὄργανόν των ἡ ἐφημερὶς «Σοσιαλιστικὴ Δημοκρατία». Πάντως ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ «Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου» ἄρχεται προπαγανδιζόμενος ἐν Ἑλλάδι ὁ ἐπιστημονικὸς σοσιαλισμός.

Τὴν 21 Μαρτίου 1910 ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις τὸ «Ἐργατικὸν Κέντρον» εἰς τὸ ὁποῖον ἐπεκράτει ὁ Σ. Θεοδωρόπουλος, ὀπαδὸς τοῦ κρατικοῦ σοσιαλισμοῦ. Εἰς πολλὰ σωματεῖα καὶ κυρίως τὰ καπνεργατικά, ἤρχισαν νὰ διαδίδωνται ἐν τῷ μεταξὺ αἱ σοσιαλιστικαὶ ἰδέαι, τῷ δὲ 1912 τὸ συνδικᾶτον «Πρόοδος» ἐξέδωκε τὴν ἐφημερίδα «Ἄμυνα» σοσιαλιστικῶν ἀρχῶν.

Γ. Κ. ΚΟΡΔΑΤΟΣ

Μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς ἐργατικῆς καὶ σοσιαλιστικῆς κινήσεως εἶχεν ἡ ἐν Μακεδονίᾳ, κατὰ τὰ ἔτη 1908—1912 σοσιαλιστικὴ κίνησις, διὰ τῆς σοσιαλιζούσης ὀργανώσεως «Φεντερασιόν».

Κατὰ τὴν πρὸ τοῦ τουρκικοῦ συντάγματος (1908) περίοδον, ἡ ἐργατικὴ τάξις τῆς Μακεδονίας εὑρίσκετο κεχωρισμένη κατὰ ἐθνότητας εἰς διαφόρους συλλόγους, μὲ πατριωτικὰς μᾶλλον ἐπιδιώξεις. Καίτοι σποραδικῶς ἀνεφαίνοντο καὶ ἀπεργιακὰ κινήματα, οὐδεμία ταξικὴ συνείδησις ὑπῆρχε. Ὀλίγοι ἐπαγγελματικοὶ κλάδοι Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων ἐργατῶν εἶχον ἀλληλοβοηθητικὰ ταμεῖα ἐν Θεσσαλονίκῃ, προοριζόμενα καὶ διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν ἀπεργιακῶν ἀναγκῶν. Μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Νεοτούρκων, λόγῳ τῆς ἐπικρατησάσης σχετικῆς ἐλευθερίας, οἱ ἐργάται ἤρχισαν ὀργανούμενοι συστηματικώτερον, ἡ ὀργάνωσίς των ὅμως αὕτη συνίστατο καὶ πάλιν εἰς τὴν ἵδρυσιν ταμείων ἀλληλοβοηθητικῶν καὶ συνεργατικῶν, μὲ ἐμφανῆ ἀκόμη τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρα, χωρὶς καμμίαν μεταξύ των συνεργασίαν.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐνεφανίσθησαν ἐν Θεσσαλονίκῃ οἱ πρῶτοι Βούλγαροι σοσιαλισταί, προπαγανδίζοντες τὴν συνένωσιν ὅλων τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων εἰς μίαν σοσιαλιστικὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν σύστασιν κοινῆς πανεργατικῆς λέσχης. Τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐργατικῆς λέσχης ἤρχισαν πρῶτοι ὀλίγοι Ἑβραῖοι ἐργάται, τῷ 1909, ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Σαμουὴλ Σααδί, γραμματέα τῶν καπνεργατῶν, τὸν Ἀβραὰμ Μπεναρόγιαν, τυπογράφον, τὸν Ἀλβέρτον Δάσσα, ἐμποροϋπάλληλον καὶ τὸν Ἀβραὰμ Χασὸν ραπτεργάτην. Ἡ λέσχη αὕτη ἤρχισεν ἐντατικῶς δρῶσα διὰ διαλέξεων καὶ προπαγάνδας, μὲ ἄμεσον σκοπὸν τὴν ἀπόσπασιν τῶν ἐργατικῶν σωματείων τῶν Ἑβραίων καὶ τῶν ἐργατῶν ἄλλων ἐθνικοτήτων ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς «Λέσχης τῶν Φίλων», ἰσραηλιτικῆς ἀστικῆς ὀργανώσεως, καὶ τῶν λοιπῶν ἐθνικῶν ὀργανώσεων. Εἰς τὴν ἐργατικὴν λέσχην ἐγένετο διὰ πρώτην φορὰν λόγος περὶ τῆς πάλης τῶν τάξεων, τοῦ σοσιαλισμοῦ, καὶ τῆς διεθνοῦς ὀργανώσεως τῶν προλεταρίων. Ἡ ἐνεργουμένη παρ' αὐτῆς προπαγάνδα ἐκέρδιζεν ἔδαφος, ἡ δὲ ἑορτὴ τῆς πρωτομαγιᾶς ἑωρτάσθη τῷ 1909 ὑπ' αὐτῆς μὲ παρέλασιν πολλῶν Ἑβραίων ἐργατῶν, εἰς ἣν μετέσχον καὶ ὀλίγοι Βούλγαροι καὶ Τοῦρκοι συμπαθοῦντες πρὸς τὸν σοσιαλισμόν. Ἡ ἐπιρροὴ τῆς λέσχης ηὔξησε ταχέως καὶ ἐντὸς ὀλίγων μηνῶν κατώρθωσεν αὕτη ν' ἀποσπάσῃ πλεῖστα σωματεῖα-ταμεῖα ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς «Λέσχης τῶν Φίλων». Τὴν 23 Ἰουλίου 1909, πρώτην ἐπέτειον τῆς παραχωρήσεως τοῦ συντάγματος, ἡ λέσχη ἀπεφάσισε νὰ ἑορτάσῃ χωριστά, διὰ διαδηλώσεως, ἐμοίρασε δὲ κατ' αὐτὴν προκηρύξεις εἰς τέσσαρας γλώσσας (τουρκικήν, ἑλληνικήν, βουλγαρικὴν καὶ ἰσπανοεβραϊκὴν), σοσιαλιστικοῦ περιεχομένου, δι' ὧν ἐπιπροσθέτως ἀνήγγελλε τὴν μετατροπὴν τῆς ἰσραηλιτικῆς ἐργατικῆς λέσχης εἰς ἰσραηλιτικὸν τμῆμα τῆς ὑπὸ ἵδρυσιν «σοσιαλιστικῆς ὁμοσπονδίας» (Fédération socialiste) καὶ ἐκάλει τοὺς ἐργάτας τῶν ἄλλων ἐθνικοτήτων ὅπως ἱδρύσουν καὶ οὗτοι τμήματα. Οὕτως ἐμφανίζεται ἡ πρώτη σοβαρὰ ἐπαναστατικὴ ὀργάνωσις «Φεντερασιόν», ἥτις σημαντικῶς ἐπέδρασεν εἰς τὴν ἐξέλιξιν καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος. Ἐπὶ κεφαλῆς ταύτης ἐτέθησαν ὀλίγοι διανοούμενοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Α. Ἀρδίττι. Ἡ δρᾶσις τῆς «Φεντερασιόν» ὑπῆρξε ραγδαία, συνεκέντρωσε δὲ περὶ αὐτὴν τὰ περισσότερα «ταμεῖα», τὰ ὁποῖα ἀναδιωργάνωσεν εἰς ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα. Παραλλήλως ἱδρύθη καὶ βουλγαρικὴ σοσιαλιστικὴ ὁμάς, ἀποτελουμένη κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τυπογράφους.

Ἡ ὀνομασία «Φεντερασιόν», ἐδόθη εἰς τὴν ὀργάνωσιν, διότι οἱ ἱδρυταί της ἐφρόνουν, ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν οἱ σοσιαλισταὶ νὰ ὀργανωθῶσι κατ' ἄλλον τρόπον, ἐκτὸς τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ, εἰς τόπον ὅπως ἡ Τουρκία, ἔνθα διεβίουν πλεῖσται ἐθνικότητες. Ἐσκόπουν δὲ νὰ ἱδρύσουν τοπικὰς ὁμοσπονδίας εἰς ἑκάστην πόλιν, ἀπαρτιζομένας ἀπὸ ἐθνικὰ τμήματα, καθὼς καὶ τὴν συνένωσιν τῶν τοπικῶν ὁμοσπονδιῶν εἰς γενικὴν ὁμοσπονδίαν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ὑποστηριχθεῖσα ὑπὸ τῶν Βουλγάρων σοσιαλιστῶν ἄποψις, καθ' ἣν ἔπρεπεν εἰς ὁλόκληρον τὴν Τουρκίαν νὰ ὀργανωθῇ ἓν σοσιαλιστικὸν κόμμα, δὲν ἐπεκράτησεν, ὅπως ἐπίσης δὲν ἐκαρποφόρησε καὶ ἡ προσπάθεια τῆς «Φεντερασιόν» νὰ ἱδρύσῃ ἑλληνικὸν καὶ τουρκικὸν τμῆμα. Μόνον ὀλίγοι Τοῦρκοι καὶ εἷς Ἕλλην ἐβοήθουν τὸ ἔργον της, τὸ σπουδαιότερον μέρος τοῦ ὁποίου κατηνάλισκε ἡ διδασκαλία τοῦ σοσιαλισμοῦ εἰς τοὺς Ἑβραίους, ἡ παρακολούθησις τῶν σωματείων των, ἡ ὀργάνωσις διαλέξεων κλπ. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐξέδωκε καὶ τὴν ἐφημερίδα «Ἐφημερὶς τῶν Ἐργατῶν», ἐν ἀρχῇ μὲν εἰς τέσσαρας γλώσσας (ἑλληνικήν, τουρκικήν, βουλγαρικὴν καὶ ἰσπανοεβραϊκήν), βραδύτερον δὲ μόνον εἰς τὴν ἰσπανοεβραϊκήν, ἥτις ἔκλεισεν εἰς τὸ 11ον φύλλον της, ἐλλείψει πόρων.

Ἡ δρᾶσις τῆς «Φεντερασιόν» προσείλκυσε τὴν προσοχὴν τῶν εὐρωπαϊκῶν σοσιαλιστικῶν κομμάτων, ὅτε δὲ (1910) ἐνετάθησαν αἱ σχέσεις της μετὰ τῆς βουλγαρικῆς σοσιαλιστικῆς ὀργανώσεως, ἥτις ἐξέδωκε καὶ τὴν «Ἐφημερίδα τῶν ἐργατῶν τῆς Τουρκίας» διὰ νὰ τὴν καταπολεμήσῃ, ἀπεστάλη ὑπὸ τῆς Β' Διεθνοῦς ὁ Κ. Ρακόβσκυ διὰ νὰ ρυθμίσῃ τὸ ζήτημα. Αἱ ἔριδες ἐν τούτοις συνεχίσθησαν μὲ αἰτίαν τὸ ὀργανωτικὸν σύστημα καὶ τὴν συνεργασίαν τῆς «Φεντερασιόν» μὲ τεκτονικὰς στοάς. Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον ἱδρυθῆ καὶ ἄλλα σοσιαλιστικὰ κέντρα, εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Μακεδονίας (Σκόπια, Τέτοβον, Μητροβίτσα, Γκολούσεβο κλπ.), τὸν δὲ Ἰανουάριον 1911 συνεκροτήθη συνδιάσκεψις ἐν Θεσσαλονίκῃ, εἰς ἣν μετέσχον διὰ παρατηρητῶν τὸ «Σοσιαλιστικὸν κόμμα τῆς Τουρκίας» καὶ τὸ σερβικὸν σοσιαλιστικὸν κόμμα, τὸ ὁποῖον εἶχε καὶ τὴν γραμματείαν τῆς ὑπὸ ἵδρυσιν «Βαλκανικῆς Σοσιαλιστικῆς Ὁμοσπονδίας». Ἡ συνδιάσκεψις ἐδικαίωσε τὴν Φεντερασιὸν διὰ τὸ ὀργανωτικὸν αὐτῆς σύστημα καὶ τὴν βουλγαρικὴν σοσιαλιστικὴν ὀργάνωσιν διὰ προσπάθειαν της νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ὀρθόδοξον ἑρμηνείαν τοῦ σοσιαλισμοῦ, εὑρέθη ἔδαφος συμφιλιώσεως καὶ ἀπεφασίσθη ἡ σύγκλησις συνεδρίου, τὸ ὁποῖον θὰ ἔλυεν ἀποτελεσματικῶς τὰ προβλήματα τοῦ σοσιαλισμοῦ ἐν Τουρκίᾳ. Ἔκτοτε αἱ δύο ὀργανώσεις συνειργάζοντο. Τὴν πρωτομαγιὰν τοῦ 1911 ἑώρτασεν ἡ Φεντερασιὸν μεγαλοπρεπῶς. Κατ' αὐτὴν ἀπήργησαν 12.000 ἐργάται καὶ ἔλαβον μέρος εἰς τὴν ἐργατικὴν παρέλασιν 7.000, ἐν οἷς καὶ ἀρκετοὶ Ἕλληνες. Ἐπηκολούθησαν διώξεις πρὸς καταστολὴν τῆς ἐπιρροῆς τῶν σοσιαλιστῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὅμως ἀντέδρασεν ἀποτελεσματικῶς ἡ ἐργατικὴ τάξις.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ πολιτικὴ κατάστασις ἐθολοῦτο, ἐκηρύχθη ὁ ἰταλοτουρκικὸς πόλεμος, ἠπειλεῖτο δὲ γενικώτερος εἰς τὴν βαλκανικήν, εἰς ὃν ἀπεφάσισαν ν' ἀντιδράσουν τὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα τῆς Βαλκανικῆς. Εἰς τὴν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον

Digitized by Google

συγκληθεῖσαν ἐν Βελιγραδίῳ, τὸν Ὀκτώβριον 1911, Παμβαλκανικὴν συνδιάσκεψιν, ἀντεπροσωπεύθη καὶ ἡ Τουρκία διὰ τῆς Φεντερασιόν, ἡ ὁποία κατώρθωσε κατόπιν, πραγματοποιοῦσα τὰς ἀποφάσεις τῆς συνδιασκέψεως, νὰ ὀργανώσῃ καὶ ἀντιπολεμικὰ συλλαλητήρια ἐν Θεσσαλονίκῃ.

Ἀνακινηθέντος βραδύτερον τοῦ κρητικοῦ ζητήματος, ἡ Φεντερασιὸν διετύπωσε, παρὰ τὴν τρομοκρατίαν, τὴν γνώμην, ὅτι ὁ κρητικὸς λαὸς εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ἀποφασίσῃ μόνος του διὰ τὴν τύχην του, προκαλέσουσα νέας ἐναντίον της διώξεις, καθ' ἃς παρεπέμφθη εἰς δίκην καὶ ὁ ἀρχισυντάκτης τῆς «Ἐργατικῆς Ἀλληλεγγύης». Ἡ δίκη ὅμως αὕτη δὲν ἔγινε, διότι τὴν προσοχὴν τῶν Νεοτούρκων ἀπέσπασεν ἡ ἐν τῷ μεταξὺ κηρυχθεῖσα Ἀλβανικὴ Ἐπανάστασις. Καὶ εἰς τὴν περίστασιν ταύτην, ἡ Φεντερασιὸν ἐτάχθη μὲ τὸ μέρος τοῦ ἀλβανικοῦ ἔθνους.

Ἐν τῷ μεταξὺ κηρύσσεται ὁ πρῶτος Βαλκανικὸς πόλεμος, εἰς τὸν ὁποῖον ἡ Φεντερασιὸν ἀντέδρασε. Τοῦτο ἐπέφερε νέας διώξεις ἐναντίον της καὶ τὴν ὁριστικὴν παῦσιν τῆς ἐφημερίδος «Ἐργατικὴ Ἀλληλεγγύη». Ἀμέσως ἐξεδόθη νέα ἐφημερίς, τὸ «Ἀβάντι», καὶ νέον κῦμα διώξεων ἐξαπελύθη ἐναντίον της, θὰ ἐπηκολούθουν δὲ αἱματηραὶ συγκρούσεις, ἂν ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς δὲν εἰσήρχετο ἐσπευσμένως εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, διὰ νὰ προλάβῃ βουλγαρικὴν κατοχήν.

Ὡς πρώτη σύνδεσις, τοῦ ἑλληνικοῦ πρὸς τὸ μακεδονικὸν κίνημα, δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐξορία τοῦ Μπεναρόγια και ἡ ἔλευσίς του εἰς Ἀθήνας. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλονίκης ἤρχισαν διάφοροι συνεννοήσεις μεταξὺ Φεντερασιὸν καὶ Ἑλλήνων σοσιαλιστῶν, συζητήσεις ἐπὶ τῆς ὀργανωτικῆς της μορφῆς κλπ. Κατηργήθη ἡ ὁμοσπονδιακὴ ὀργάνωσις, εἰσῆλθον καὶ Ἕλληνες ἐργάται εἰς αὐτὴν καὶ ἱδρύθη «Σοσιαλιστικὴ Νεολαία» εἰς τὴν Καβάλλαν, ὁπόθεν ἐξηπλώθη καθ' ἅπασαν τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν.

Εἰς τὸ διάστημα τοῦτο, ἡ ἐν Παλαιᾷ Ἑλλάδι σοσιαλιστικὴ κίνησις, περιωρίζετο εἰς ἁπλῆν μορφωτικὴν προσπάθειαν, τὸ δὲ Ἐργατικὸν κέντρον Ἀθηνῶν ἐξηκολούθει τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ Σ. Θεοδωροπούλου. Εἰς τοῦτο συνέτεινε καὶ ἡ, εἰσηγήσει τούτου, ψηφισθεῖσα ὑπὸ τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, ἐργατικὴ νομοθεσία. Ἀφ' ἑτέρου, αἱ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ σοσιαλιστικοῦ κέντρου ἀναφυεῖσαι διαφωνίαι, ἐπὶ ζητημάτων ἀρχῶν, κατέστησαν σημαντικὸν ἐμπόδιον διὰ τὴν μεγαλυτέραν ἀνάπτυξιν τοῦ σοσιαλισμοῦ μεταξὺ τῶν ἐργατικῶν μαζῶν.

Ὡς ἀναφέρεται ἀνωτέρω, ἡ Φεντερασιόν, εὐθὺς μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, εἰργάσθη διὰ τὴν ἑνοποίησιν τοῦ κινήματος. Πρὸς τοῦτο ἐπεδίωξε τὴν ἑνοποίησιν τῶν ἐν Παλαιᾷ Ἑλλάδι σοσιαλιστικῶν ὀργανώσεων, ἀλλὰ ἡ ἰδία προσηταιρίσθη τὸν Π. Δρακούλην. Ὡς ἐκ τούτου οἱ περὶ τὸν Ν. Γιαννιὸν ἀπεχώρησαν τῆς ἐπὶ τούτῳ συγκληθείσης κοινῆς συσκέψεως τῶν ὁμάδων Ἀθηνῶν—Πειραιῶς.

Ἐν μέσῳ ἀτερμόνων συζητήσεων ἐκηρύχθη ὁ Παγκόσμιος πόλεμος, κατὰ τὸν ὁποῖον τὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα τῆς Εὐρώπης ἐψήφισαν ὑπὲρ τῶν πολεμικῶν πιστώσεων καὶ τῆς ὑπερασπίσεως τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος ἑνὸς ἑκάστου. Ἐν Ἑλλάδι ὁ πολιτικὸς κόσμος ἐχωρίσθη εἰς δύο στρατόπεδα, τὸ ἓν ὑπὲρ τῆς ἐξόδου εἰς τὸν πόλεμον, οὗτινος προΐστατο ὁ Ε. Βενιζέλος, τὸ δὲ κατὰ τοῦ πολέμου καὶ ὑπὲρ τῆς οὐδετερότητος, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Δ. Γούναρην, ἐν ὁμοφωνίᾳ πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον, προεκηρύχθησαν δὲ αἱ ἐκλογαὶ διὰ τὴν 31 Μαΐου 1915. Κατόπιν τούτου συνεκλήθη ἐν Ἀθήναις τὸ ἀποκληθὲν κατ' ἀρχὰς μὲν πανελλήνιον σοσιαλιστικὸν συνέδριον, κατόπιν δὲ Α΄ πανελλαδικὴ σοσιαλιστικὴ συνδιάσκεψις, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1915, μὲ σκοπὸν τὴν ἵδρυσιν σοσιαλιστικοῦ κόμματος, τὴν σύνταξιν τοῦ προγράμματός του καὶ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὰς ἐκλογάς. Εἰς αὐτὴν ἔλαβον μέρος ἀντιπρόσωποι τῶν σοσιαλιστικῶν ὀργανώσεων «Ὀργάνωσις» (σοσιαλιστικὴ ἕνωσις, ἐπηρεαζομένη ἀπὸ τὸν Π. Δρακούλην), Φεντερασιόν, «Ἀβάντι», Σοσιαλιστικοῦ κόμματος Πειραιῶς καὶ ἀντιπρόσωποι τοῦ Βόλου, Κερκύρας καὶ Μυτιλήνης, ἠγνοήθη δὲ τὸ σοσιαλιστικὸν κέντρον Γιαννιοῦ. Εἰς τὸ συνέδριον τοῦτο ἐλήφθησαν ἀποφάσεις ἐπὶ σχεδίου γενικῶν ἐπιδιώξεων τοῦ κόμματος, οἰκονομικῶν, πολιτικῶν, ἐκπαιδευτικῶν κλπ., αἵτινες θὰ ἐχρησίμευον καὶ ὡς πολιτικὸν πρόγραμμα, ἀνετέθη δὲ ἡ πρωτοβουλία συγκλήσεως νέου συνεδρίου εἰς τὴν ὁμάδα «Ὀργάνωσις», ἵνα ἀσχοληθῇ μὲ τὸ καταστατικὸν τοῦ κόμματος, διὰ δὲ τὸ ζήτημα τῶν ἐκλογῶν, ἀπεφασίσθη ἡ σύμπραξις μετὰ τοῦ κόμματος τοῦ Δ. Γούναρη, καθ' ὃ ἀντιπολεμικοῦ. Ὑποψηφιότητα εἰς τὰς ἐκλογὰς ἔθεσαν οἱ Π. Δημητρᾶτος, εἰς τὴν Καβάλλαν, ὅστις ἀπέτυχε καὶ οἱ Α. Σίδερης καὶ Α. Κουριὲλ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ἐπιτυχόντες.

Ἀγὼν διὰ τὴν ἔξοδον ἐκ τῆς οὐδετερότητος διεξήγετο, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ Ρουμανίᾳ, οἱ δὲ σοσιαλισταὶ τῶν Βαλκανικῶν κρατῶν ἀπεφάσισαν τὴν σύγκλησιν παμβαλκανικῆς συνδιασκέψεως ἐν Βουκουρεστίῳ, μὲ ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὴν λῆψιν μέτρων κατὰ τοῦ πολέμου. Ἕλλην ἀντιπρόσωπος εἰς αὐτὴν ὡρίσθη ὁ Α. Σίδερης. Τῷ 1916 ἐγένετο τὸ κίνημα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ὁ Ν. Γιαννιός, ὅστις κατὰ τὴν περίοδον 1915—1917 ἐξέδιδε τὰ ἀνταντόφιλα «Σοσιαλιστικὰ Φύλλα», προσεχώρησεν εἰς αὐτό. Ἐν Ἀθήναις ὁ ἀγών, τῶν ὑπὲρ τῆς ἐξόδου εἰς τὸν πόλεμον καὶ τῶν κατ' αὐτῆς, ἐνετάθη. Ἡ πλειονότης τῶν σοσιαλιστῶν ἐτάχθη κατὰ τοῦ πολέμου καὶ κατὰ τῆς δυναστείας, μὲ τὸν ὅμιλον «Ὀργάνωσις» ἐπὶ κεφαλῆς. Ὁ Π. Δρακούλης ὅμως μετ' ὀλίγον, πτοηθεὶς ἐκ τῶν ἐνδεχομένων συνεπειῶν τῆς τοιαύτης τακτικῆς ἐξεδίωξε τὴν ὀργάνωσιν ἐκ τοῦ κέντρου του, εἰς τὸ ὁποῖον τὴν ἐφιλοξένει. Ὀλίγον βραδύτερον κατεβλήθη νέα προσπάθεια πρὸς συνεννόησιν τῶν σοσιαλιστῶν, ἥτις ἐπέτυχε, δημιουργηθείσης ἑνιαίας ὀργανώσεως τοῦ «Σοσιαλιστικοῦ Τμήματος Ἀθηνῶν». Τὸ καφενεῖον «Μαῦρος Γάτος» παρέμεινεν ἔκτοτε ἱστορικόν, ὡς κέντρον τῆς σοσιαλιστικῆς κινήσεως, καθὼς καὶ τὸ παρὰ τὸν κῆπον τοῦ Κλαυθμῶνος «Πατάκι», εἰς τὸ ὁποῖον συνεκεντροῦντο οἱ περὶ τὸ «Σοσιαλιστικὸν Κέντρον». Ἡ νέα ὀργάνωσις ἐξέδωκε καὶ ὄργανον τὸν «Ἐργατικὸν Ἀγῶνα», περὶ αὐτὴν δὲ ἐδημιουργήθη τὸ πρῶτον καὶ σοσιαλιστικὴ νεολαία, ἀποτελουμένη κυρίως ἐκ φοιτητῶν, ἐν οἷς καὶ ὁ Δ. Λιγδόπουλος.

Ἡ δρᾶσις τόσον τῆς «Φεντερασιὸν» ἐν Θεσσαλονίκῃ και Μακεδονίᾳ, ὅσον καὶ τῶν σοσιαλιστῶν τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, προὐκάλει συνεχεῖς καταδιώξεις τῶν στελεχῶν, ὧν πολλὰ ἦσαν ἐξόριστα. Ὁ Μπεναρόγιας ἰδίως εὑρίσκετο σχεδὸν διαρκῶς ἐν ἐξορίᾳ. Ὅτε κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1917, ὁ Ἐ. Βενιζέλος ἠλευθέρωσε τοὺς ἐξορίστους, ἐσημειώθη νέα ἔντονος δρᾶσις ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἔνθα τὰ σωματεῖα τῶν «γκαρσονιῶν» καὶ τῶν σιγαροποιῶν ἐδέχθησαν τὴν σοσιαλιστικὴν τακτικήν, πλεῖστοι δὲ ἐργάται εἰσῆλθον εἰς τὴν Φεντερασιόν, εἰς τὴν διοίκησιν τῆς ὁποίας μετέσχον καὶ Ἕλληνες. Τῷ 1917 ἡ κυβέρνησις Θεσσαλονίκης, ἀποτυχοῦσα νὰ προσελκύσῃ τὰ ἐργατικὰ σωματεῖα, συνεκάλεσεν ἐργατικὴν σύσκεψιν, μὲ σκοπὸν τὴν ἵδρυσιν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐργατικοῦ κέντρου. Οἱ σοσιαλισταὶ ἀντιπρόσωποι τῶν ἐργατῶν (Μπεναρόγιας, Γιονᾶς, Ἀντωνίου, Παπανικολάου καὶ Ζέϊκος), ἔθεσαν ὡς ὅρον, τὴν μὴ ἀνάμιξιν τοῦ ὑπουργείου, οἱ ὑπόλοιποι ἐργατικοὶ ἀντιπρόσωποι ἐδέχθησαν τὸν ὅρον, ἡ κυβέρνησις ὑπεχώρησε καὶ ἀφέθη πλήρης ἐλευθερία εἰς τοὺς ἐργάτας πρὸς ὀργάνωσιν τοῦ κέντρου των. Οὕτως ἱδρύθη τὸ ἐργατικὸν κέντρον Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὰ σωματεῖα Ἰσραηλιτῶν καπνεργατῶν καὶ τυπογράφων, σιγαροποιῶν, ὑποδηματεργατῶν, ραπτεργατῶν, Ἑλλήνων καπνεργατῶν, οἰκοδόμων, γκαρσονιῶν, ἐλαιοχρωματιστῶν καὶ Ἑλλήνων τυπογράφων. Εἰς τὸ Ε.Κ.Θ. ἐνεφανίσθησαν ἀμέσως δύο ὁμάδες, ἡ τῶν σοσιαλιστῶν ἐργατῶν καὶ ἡ τῶν συντηρητικῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δευτέρα μετὰ μικρὸν χρονικὸν διάστημα ἠκολούθησε τὴν πρώτην εἰς τὰς σοσιαλιστικὰς ἀντιλήψεις.

Μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ Βενιζέλου εἰς Ἀθήνας καὶ τὴν ἀνασύστασιν τῆς διαλυθείσης ἐν τῷ μεταξὺ ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως Γούναρη, πρώτης βουλῆς τοῦ 1915, οἱ Α. Σίδερης καὶ Α. Κουριέλ, ἀνέλαβον ἐκ νέου τὴν βουλευτικήν των ἰδιότητα. Ἡ Ἑλλὰς ἐξῆλθεν ἐπισήμως εἰς τὸν πόλεμον, παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν συμμάχων, ἡ μόνη δὲ ἀντιπολεμικὴ κίνησις, ἡ δημιουργηθεῖσα ὑπὸ τῶν ἐπιστράτων, παρέμεινεν ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν ἀντιβενιζελικῶν κομμάτων. Τὴν κίνησιν ταύτην μόνον ἰσχυρὰ σοσιαλιστικὴ ὀργάνωσις ἠδύνατο νὰ ἐκμεταλλευθῇ ὀργανωτικῶς, ἀλλὰ τοιαύτη δὲν ὑπῆρχε.

Ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, τὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα τῆς Εὐρώπης ἐτάχθησαν κατὰ τὸν πόλεμον ἀλληλέγγυα πρὸς τὰς κυβερνήσεις των, ἐκτὸς μικρῶν τινων ὁμάδων, ὅπως οἱ περὶ τοὺς Κ. Λίμπκνεχτ καὶ Ρ. Λούξεμπουργκ ἐν Γερμανίᾳ, οἱ μπολσεβίκοι ἐν Ρωσίᾳ, οἱ Ἰταλοὶ σοσιαλισταὶ καί, ἐκ τῶν βαλκανικῶν κρατῶν, οἱ Ρουμᾶνοι καὶ Βούλγαροι μὲ τὸν Ρακόβσκυ ἐπὶ κεφαλῆς. Αἱ συνδιασκέψεις τοῦ Τσίμερβαλντ καὶ τοῦ Κίενταλ εἶχον διακηρύξει τὰς ἀντιπολεμικάς των ἀρχὰς καὶ ἡ προπαγάνδα κατὰ τοῦ πολέμου κατέκτα ἔδαφος. Εἰς τὴν Ἑλλάδα οἱ Π. Δρακούλης, Ν. Γιαννιὸς καὶ οἱ βουλευταὶ Α. Σίδερης καὶ Α. Κουριὲλ ἐξεδηλώθησαν ἀνταντόφιλοι, ἀλλὰ τὸ Σοσιαλιστικὸν τμῆμα Ἀθηνῶν καὶ ὁ «Ἐργατικὸς Ἀγὼν» συνέχισαν τὸν ἀντιπολεμικόν των ἀγῶνα ἐπισύραντες νέας καταδιώξεις. Ἡ «Φεντερασιόν», λόγῳ τῆς ἀντιπολεμικῆς της δράσεως καὶ τῆς ἐκλογικῆς της συνεργασίας μετὰ τῶν βασιλοφρόνων, ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Θεσσαλονίκης ὡς «γερμανόφιλος» καὶ μόνον μετὰ τὴν πυρκαϊὰν τῆς πόλεως κατωρθώθη ἡ μεταξύ των συνεννόησις καὶ ἡ συνεργασία. Ἡ ἐκραγεῖσα τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1917 ρωσικὴ ἐπανάστασις καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα νέα τοιαύτη, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ἐπηρέασαν τοὺς ἐργάτας ὅλων τῶν χωρῶν, νέα δὲ διεθνὴς σοσιαλιστικὴ ζύμωσις ἤρχισεν. Οἱ Σύμμαχοι κατέβαλον ματαίας προσπαθείας νὰ παρασύρουν τὴν σοβιετικὴν κυβέρνησιν εἰς τὸν πόλεμον, οἱ δὲ μπολσεβῖκοι ἔρριψαν τὴν ἰδέαν συγκλήσεως παγκοσμίου σοσιαλιστικοῦ συνεδρίου εἰς τὴν Στοκχόλμην. Αἱ κυβερνήσεις ὅμως τῶν ἐμπολέμων χωρῶν, καὶ μετ' αὐτῶν ἡ ἑλληνική, ἠμπόδισαν τὴν σύγκλησιν τοῦ συνεδρίου. Παρὰ ταῦτα οἱ σοσιαλισταὶ τῆς Ἑλλάδος (Ἀθηνῶν-Θεσσαλονίκης) ἐτάχθησαν κατὰ τὴν Β΄ ἐν Θεσσαλονίκῃ Πανελλαδικὴν Σοσιαλιστικὴν Συνδιάσκεψιν (Φεβρουάριος 1918), ὑπὲρ τοῦ συνεδρίου τῆς Στοκχόλμης. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως οἱ σοσιαλισταὶ τῶν συμμαχικῶν χωρῶν συνεκάλεσαν τῷ 1918 συμμαχικὴν συνδιάσκεψιν ἐν Λονδίνῳ, εἰς τὴν ὁποίαν ἔλαβον μέρος καὶ οἱ Α. Σιδερης, Α. Κουριὲλ καὶ Π. Δημητρᾶτος, ἀποσταλέντες δι' ἐξόδων τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ ἐγκρίσει τῆς «Σοσιαλιστικῆς Ἐργατικῆς Ὀργανώσεως» (νέας μετονομασίας τοῦ Σοσ. Κέντρου), καθόσον ἡ κυβέρνησις ἐφοβεῖτο, μήπως ἐκ τοῦ εὐρέως γενησομένου εἰς τὴν συνδιάσκεψιν ταύτην λόγου, περὶ προστασίας τῶν μειονοτήτων, ἐπηρεασθοῦν αἱ ἀποφάσεις της ὑπὸ τῶν Βουλγάρων, σχετικῶς πρὸς τὸ Μακεδονικὸν ζήτημα. Ἡ ἐνέργεια αὕτη ἐξήγειρε τοὺς σοσιαλιστὰς Ἀθηνῶν-Θεσσαλονίκης, οἵτινες διὰ τηλεγραφικῶν διαμαρτυριῶν ἠκύρωσαν τὴν πληρεξουσιότητα τῶν ἀνωτέρω. Ἡ κυβέρνησις ὅμως, ἀποφασισμένη νὰ ἐπιτύχῃ τῶν σκοπῶν της, προέβη ἐξ ἀφορμῆς τῆς νέας ἐκδόσεως τοῦ «Πρὸς τοὺς Νέους» ἔργου τοῦ Κροπότκιν εἰς τὴν σύλληψιν τῶν πλείστων μελῶν τῆς διοικήσεως τῆς Νεολαίας, ἐν οἷς καὶ τοῦ Δ. Λιγδοπούλου, ἅτινα καὶ κατεδικάσθησαν εἰς τετραετῆ φυλάκισιν καὶ στέρησιν τῶν πολιτικῶν των δικαιωμάτων ἐπὶ ἑξαετίαν.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τὸ κόμμα τῶν φιλελευθέρων, ἐπιθυμοῦν νὰ ἀντιδράσῃ κατὰ τῶν σοσιαλιστῶν καὶ ἔχον ὑπ' ὄψιν του, ὅτι ἡ μόνη διεθνῶς ἀνεγνωρισμένη ὀργάνωσις ἦτο ἡ τῆς Φεντερασιόν, ἐζήτησε νὰ ἔλθῃ εἰς συνεννοήσεις μετ' αὐτῆς· πρὸς τοῦτο δὲ ἐπεφορτίσθη ὁ Π. Ἀργυρόπουλος, γενικὸς τότε διοικητὴς Μακεδονίας. Οὗτος ἀπετάθη πρὸς τὸν γραμματέα τῆς ὀργανώσεως, ἀναλαμβάνων νὰ μεσολαβήσῃ διὰ τὴν ἀναχώρησιν, ἑνὸς ἐκ τῶν παραγόντων τῆς «Φεντερασιόν», εἰς Ἀθήνας, ἵνα συναντηθῇ μετὰ τοῦ Ἐ. Βενιζέλου, πρωθυπουργοῦ. Ὁ γραμματεὺς ὑπέδειξε τὴν ἀνάγκην τῆς ὑποβολῆς τῆς σχετικῆς προτάσεως εἰς τὴν διοίκησιν τῆς ὀργανώσεως, ἥτις ἀπησχολήθη εἰς δύο συνεδριάσεις ἐπὶ τοῦ ἂν ἔπρεπε νὰ δεχθῇ ἢ ὄχι τὴν ἐπαφήν. Ὑπερίσχυσε τότε ἡ ἄποψις, καθ' ἥν, ἐλλείψει δυνατότητος ν' ἀναπτυχθῇ τὸ σοσιαλιστικὸν κίνημα, ὑπὸ τὰς τότε συνθήκας, ὅτε ὁ στρατιωτικὸς νόμος καὶ ἡ λογοκρισία, ἔπρεπε νὰ δεχθῶσι τὴν ἐπαφὴν ὑπὸ τοὺς κάτωθι ὅρους: 1) νὰ δοθῇ προθεσμία ἑνὸς μηνὸς διὰ τὴν ἐλευθέραν συνεννόησιν πάντων τῶν σοσιαλιστικῶν κέντρων καὶ ὁμάδων ἐπὶ τῆς προσκλήσεως· 2) νὰ ἐπιτραπῇ ἡ ἐλευθέρα σύγκλησις πανελλαδικῆς σοσιαλιστικῆς συνδιασκέψεως ἐν Ἀθήναις, μόνης ἁρμοδίας νὰ δεχθῇ, ἢ ν' ἀπορρίψῃ τὴν πρόσκλησιν, καὶ 3) νὰ παύσῃ πᾶσα καταδίωξις ἐναντίον τῶν σοσιαλιστῶν. Οἱ ὅροι οὗτοι ἐγένοντο δεκτοὶ καὶ ἡ «Φεντερασιὸν» ἐτέθη ἐπὶ τὸ ἔργον τῆς συγκλήσεως τῆς Γ΄ πανελλαδικῆς συνδιασκέψεως. Παραλλήλως, εἰς τὸ ἐργατικὸν κέντρον Θεσσαλονίκης, ἐπροπαγανδίζετο ἡ ἰδέα τῆς συγκλήσεως πανελληνίου ἐργατικῆς συνδιασκέψεως, μὲ σκοπὸν τὴν σύγκλησιν συνεδρίου ἱδρυτικοῦ ἑνιαίας τῶν ἐργατῶν ὀργανώσεως, τῆς «Γενικῆς Συνομοσπονδίας τῶν ἐργατῶν» καὶ τῶν κατὰ κλάδους ὁμοσπονδιῶν. Οὕτω, τὸν Αὔγουστον τοῦ 1918 συνεκαλοῦντο ταὐτοχρόνως ἐν Ἀθήναις αἱ δύο συνδιασκέψεις τῆς ἐργατικῆς τάξεως, ἥ τε πολιτικὴ καὶ ἡ ἐπαγγελματική. Εἰς τὴν σοσιαλιστικὴν συνδιάσκεψιν ἐλήφθη ἡ ἀπόφασις συγκλήσεως ἱδρυτικοῦ συνεδρίου τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος, ἐξητάσθη ὁ ὀργανισμός του, συνεζητήθη ἡ ἐπαγγελματικὴ ὀργάνωσις τῆς ἐργατικῆς τάξεως καὶ ἀπεφασίσθη ἡ πρόσκλησις εἰς ἀπολογίαν, ἐνώπιον τοῦ ἱδρυτικοῦ τοῦ κόμματος συνεδρίου, τῶν μετασχόντων τῆς συνδιασκέψεως τοῦ Λονδίνου. Ἐπίσης ἐξελέγη ἑξαμελὴς ἐπιτροπή ὅπως παρουσιασθῇ εἰς τὸν Ἐ. Βενιζέλον. Ἐκ παραλλήλου ἡ συνδιάσκεψις τῶν ἐργατικῶν κέντρων, μετὰ πολλὰς συζητήσεις, ἀπεφάσισε τὴν σύγκλησιν πανελληνίου ἐπαγγελματικοῦ συνεδρίου, ἐξελέγησαν δὲ παρὰ τῶν δύο συνδιασκέψεων δύο ἐπιτροπαί, πρὸς σύνταξιν τῶν σχετικῶν εἰσηγήσεων. Ἐνταῦθα δέον νὰ τονισθῇ ὅτι, παρὰ τὴν σχετικῶς εὐρεῖαν διάδοσιν τῶν σοσιαλιστικῶν ἰδεῶν καὶ τὴν ταὐτόχρονον σύγκλησιν τῶν δύο συνδιασκέψεων, οὐδεμία μεταξύ των ὑπῆρχεν ἀκόμη ἐπαφή, πλὴν τῆς ὑπάρξεως δύο κοινῶν ἀντιπροσώπων: τοῦ Α. Μπεναρόγια, μετέχοντος καὶ τῆς ἐργατικῆς συνδιασκέψεως καὶ τοῦ Π. Δημητράτου, ἀντιπροσώπου τῶν δημοδιδασκάλων εἰς τὸ ἐργατικὸν κέντρον Ἀθηνῶν. Κατὰ τὴν συνάντησιν τῆς ἑξαμελοῦς ἐπιτροπῆς, τῆς σοσιαλιστικῆς συνδιασκέψεως μετὰ τοῦ Ἐ. Βενιζέλου, συνεζητήθη τὸ ζήτημα τῆς ἐνδεχομένης ὑπογραφῆς τῆς εἰρήνης πρωτοβουλίᾳ τῶν σοσιαλιστῶν, ὁ δὲ Ἐ. Βενιζέλος ἐζήτησε ν' ἀποσταλῇ καὶ ἑλληνικὴ σοσιαλιστικὴ ἀντιπροσωπεία, ἱκανὴ νὰ

Digitized by Google

διαχειρισθῇ τὰ ἑλληνικὰ ζητήματα, ἀντιτασσομένη πρὸς τὰς τυχὸν ἀξιώσεις τῶν Βουλγάρων. Ἡ ἐπιτροπὴ ἀντιθέτως ἐζήτησε: 1) ἐλευθέραν σύγκλησιν τῶν δύο συνεδρίων, 2) δύο μῆνας ἐλευθέρας δράσεως, διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῶν συνεδρίων, καταργουμένου τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου καὶ 3) παῦσιν πάσης παρασκηνιακῆς ἀναμίξεως τῶν ὑπουργείων εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῶν σωματείων, ἐδήλωσε δέ, ὅτι ἐπὶ τοῦ ὑπὸ συζήτησιν θέματος, μόνα ἁρμόδια νὰ λάβουν ἀποφάσεις εἶναι τὰ συγκληθησόμενα συνέδρια. Ἡ κυβέρνησις ἐδέχθη τὰ ἀνωτέρω αἰτήματα καὶ ἀνηγγέλθη ἡ σύγκλησις τῶν συνεδρίων. Ἡ περίοδος αὕτη εἶναι ἐκ τῶν σημαντικωτέρων διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, χαρακτηριζομένη ἐκ τῆς ταχείας ἀνόδου αὐτοῦ εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς, ἰδίως δὲ εἰς τὸν ἐπαγγελματικόν, διὰ τῆς συνενώσεως τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων τῆς χώρας. Ἤδη ἀπὸ τοῦ 1910 εἶχεν ἀρχίσει διὰ τὴν Ἑλλάδα περίοδος βιομηχανικῆς ἀκμῆς, εἰς τὴν ὁποίαν συνέτεινον μεγάλως καὶ αἱ νέαι ἐδαφικαὶ προσαρτήσεις. Οἱ ἐπακολουθήσαντες πόλεμοι καὶ ὁ ἀποκλεισμός, συνέτεινον ἔτι πλέον, ὥστε κατὰ τῷ 1918 ὑπῆρχον περίπου 100.000 ἐργάται, ἐκ τῶν ὁποίων τὰς 30.000 ἀπησχόλουν 300 σχεδὸν μεγάλαι ἐπιχειρήσεις. Ἀπὸ τοῦ 1917 ὑπῆρχον εἰς τὴν Ἑλλάδα περὶ τὰ 200 ἐργατικὰ σωματεῖα, ἀνελθόντα τῷ 1918 εἰς 320, ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν ὠργανωμένων ἐργατῶν ἀνήρχετο εἰς 75.000 περίπου. Παρὰ τὴν διαρκῆ ὅμως ἐπιστράτευσιν, ὑπῆρχε σχετικὴ ἀνεργία, κυρίως λόγῳ τοῦ περιορισμοῦ τῶν μεταναστεύσεων, ἀπὸ τοῦ 1914 καὶ ἑξῆς, τὰ ἡμερομίσθια ἦσαν εἰς χαμηλὰ ἐπίπεδα καὶ ἡ πίεσις τῶν ἐργατῶν μεγάλη. Ἐκ τούτου καὶ αἱ συνθῆκαι ἀναπτύξεως τοῦ κινήματος ἦσαν εὐνοϊκαί. Ἂν εἰς τοὺς ἀνωτέρω λόγους προστεθῇ ἡ ὑποβοήθησις τῆς ὀργανώσεως τῶν ἐργατῶν ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως τῶν Φιλελευθέρων καὶ ἡ σπουδαία ψυχολογικὴ ἐπίδρασις, ἣν ἤσκει ἡ ρωσικὴ ἐπανάστασις, ἀντιλαμβάνεταί τις εὐκόλως τὴν ἐπιτάχυνσιν τοῦ ρυθμοῦ ἐξελίξεως τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ἐν Ἑλλάδι, ἐπιτάχυνσιν δυσανάλογον πρὸς τὴν βιομηχανικὴν κατάστασιν τῆς χώρας, ἥτις παρὰ τὰς συντελεσθείσας ἐν τῷ μεταξὺ προόδους εἰς τὸν βιομηχανικὸν τομέα, ἀντικειμενικῶς κρινομένη, εὑρίσκετο εἰς λίαν καθυστερημένον σημεῖον.

Αἱ ἐκλεγεῖσαι ὑπὸ τῶν συνδιασκέψεων ἐπιτροπαί, καὶ ἰδίως ἡ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ συνεδρίου, παρὰ τὰς δυσχερείας, ἃς εἶχον νὰ ἀντιμετωπίσωσι, κατώρθωσαν νὰ φέρουν εἰς πέρας τὸ ἔργον των. Τὰ ἑκάστοτε παρ᾽ αὐτῶν ἐκδιδόμενα ἀνακοινωθέντα καὶ αἱ ἐγκύκλιοι ἐσχολιάζοντο ἐντὸς τῶν σωματείων καὶ ἡ σοσιαλιστικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ προπαγάνδα ἠσκοῦντο μὲ νέαν ὁρμήν, διότι κατεβλήθη παρ᾽ ὅλων ἡ προσπάθεια, ὅπως, παραλλήλως πρὸς τὸ ἱδρυτικὸν τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας συνέδριον, ἱδρυθῶσι καὶ πανελλήνιοι κλαδικαὶ ἑνώσεις. Ἡ ὁμοσπονδία τῶν καπνεργατῶν καὶ σιγαροποιῶν, ἡ μόνη ὑπάρχουσα, εἶχεν ὀργανώσει συνέδριον, τὰ σωματεῖα τυπογράφων καὶ συναφῶν ἐπαγγελμάτων εἶχον ὀργανώσει συνδιάσκεψιν διὰ τὴν ἵδρυσιν ὁμοσπονδίας, τὰ ναυτεργατικὰ σωματεῖα ἐμελέτων τὴν κατάλληλον μεταρρύθμισιν τοῦ «Συνδικάτου μεταφορῶν», οἱ κτίσται, οἱ ραπτεργάται καὶ γενικῶς ὅλοι οἱ κλάδοι συνεσκέπτοντο διὰ τὴν ἐπαγγελματικὴν αὐτῶν ἕνωσιν καὶ τὴν σύμπηξιν ὁμοσπονδιῶν, ἐνῷ ἡ ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ σοσιαλιστικοῦ συνεδρίου, διὰ τῶν ἐντὸς τῶν σωματείων δρώντων σοσιαλιστῶν, ἐπροπαγάνδιζε τὴν ἐκλογὴν σοσιαλιστῶν ἀντιπροσώπων.

Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1918, πέντε μῆνας περίπου μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς ἀνακωχῆς τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, συνεκαλεῖτο ἐν Ἀθήναις τὸ πρῶτον πανεργατικὸν συνέδριον, ὅπερ ἤρχισε τὰς ἐργασίας του εἰς τὸ Βασιλικὸν θέατρον καὶ τὰς ἐτελείωσεν εἰς τὸν Πειραιᾶ διὰ νὰ ἱκανοποιηθοῦν αἱ ἀντιμαχόμεναι τότε παρατάξεις, αἵτινες ἦσαν: 1) ἡ παράταξις τῶν Πειραιωτῶν μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Ε. Μαχαίραν, ἀποτελοῦσα ἀνομοιογενὲς σύνθεμα ἐξ ἀντιπροσώπων τοῦ Πειραιῶς καὶ λιμενεργατῶν τῶν νήσων· 2) ἡ ἀθηναϊκὴ παράταξις, ἧς ἡγεῖτο ἡ διοίκησις τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Ἀθηνῶν, μικροτέρα τῆς πειραϊκῆς καὶ ἔχουσα μετ᾽ αὐτῆς τοὺς ἀντιπροσώπους Πελοποννήσου· 3) ἡ παράταξις τῶν Θεσσαλονικέων, πειθαρχικὴ καὶ συμπαγής, εἰς ἣν ἐπεκράτουν οἱ σοσιαλισταί, συνεργαζομένη μὲ ὀλίγους Θεσσαλοὺς ἀντιπροσώπους καὶ μὲ τοὺς σοσιαλιστὰς ἀντιπροσώπους Ἀθηνῶν Πειραιῶς καὶ 4) ἡ ὁμὰς τοῦ Γιαννιοῦ, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τοὺς Ἠ. Δελαζᾶνον καὶ Χατζημιχάλην, συνεργαζομένους μὲ τοὺς Θεσσαλονικεῖς. Γενικῶς μετεῖχον τοῦ συνεδρίου ἀντιπρόσωποι 214 σωματείων, ἀντιπροσωπεύοντες περὶ τοὺς 65.000 ἐργάτας. Ἡ ἰδεολογικὴ ρευστότης τοῦ συνεδρίου ἐξεδηλώνετο εἰς πᾶν σημεῖον καὶ κυρίως κατὰ τὰς ἐκλογὰς προεδρείου καὶ διαφόρων ἐπιτροπῶν. Μόνον χάρις εἰς τὴν συνετήν, σταθερὰν καὶ πειστικὴν στάσιν τῶν σοσιαλιστῶν κατωρθώθη ν᾽ ἀχθῶσιν εἰς πέρας αἱ ἐργασίαι του.

Πρόεδρος τέλος ἐξελέγη ὁ Γ. Παπανικολάου (ἠλεκτροτεχνίτης). Μεγάλας ἀντεγκλήσεις, αἵτινες πρὸς στιγμὴν ἠπείλησαν ναυάγιον τοῦ συνεδρίου, προεκάλεσεν ἡ ἐκλογὴ τῆς ἕδρας, τῆς ὑπὸ ἵδρυσιν Γενικῆς Συνομοσπονδίας, λόγῳ τοῦ τοπικιστικοῦ πνεύματος, ὅπερ ἐπεκράτει μεταξὺ τῶν ἀντιπροσώπων. Τέλος ὡς ἕδρα προεκρίθη ὁ Πειραιεύς. Μετὰ τὸν τοιοῦτον διακανονισμὸν ἤρχισεν ἡ συζήτησις ἐπὶ τῶν βασικῶν κατευθύνσεων τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας. Κατ᾽ αὐτὴν ἐπεκράτησαν οἱ σοσιαλισταί, μετὰ σκληρὸν ἀγῶνα, καὶ ἐψηφίσθη ἡ ἀρχὴ τῆς πάλης τῶν τάξεων. Νέα δυσκολος στιγμὴ ὑπῆρξεν ἡ τῆς ἐκλογῆς τῆς διοικήσεως. Μετὰ νέους ἀγῶνας οἱ σοσιαλισταὶ ἐδέχθησαν ἑνδεκαμελῆ κεντρικὴν ἐπιτροπήν, διὰ νὰ ἱκανοποιηθοῦν αἱ τοπικιστικαὶ μικροφιλοδοξίαι καὶ ἐξελέγησαν οἱ Ἐμμ. Μαχαίρας (σιδηροδρομικός, γραμματεὺς τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Πειραιῶς, ἐκλεγεὶς κατόπιν καὶ βουλετὴς Πειραιῶς, ἐν τῷ συνδυασμῷ τῶν Φιλελευθέρων), Γ. Παπανικολάου (ἠλεκτροτεχνίτης), Ι. Ἀραβανόπουλος (τοῦ Συνδικάτου Μεταφορῶν), Ἰ. Καλομοίρης (πρόεδρος ἐργατῶν λιπασμάτων, νῦν γερουσιαστής), Ἐμμ. Ξανθάκης (ραπτεργάτης, μέλος τῆς διοικήσεως τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Ἀθηνῶν), Ἰ. Ἰωαννίδης (ἀντιπρόσωπος πλοιάρχων ἱστιοφόρων Μυτιλήνης), Χατζημιχάλης (ἐλαιοχρωματιστής, μέλος τῆς διοικήσεως τοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου Ἀθηνῶν), Ἠ. Δελαζᾶνος (ὑπάλληλος ξενοδοχείων ὕπνου, μέλος τῆς διοικήσεως τοῦ συνδικάτου «Πρόοδος»), Εὐ. Εὐαγγέλου (τυπογράφος Θεσσαλονίκης), Ἀ. Μπεναρόγιας (τυπογράφος Θεσσαλονίκης) καὶ Κλήμης (ἀντιπρόσωπος ναυτομαγείρων Πειραιῶς). Οἱ ἀνωτέρω ἐχωρίζοντο ἰδεολογικῶς ὡς ἑξῆς: ἐξ ἀντιπρόσωποι ὑπὸ τὸν Μαχαίραν ἦσαν ἐναντίον τῶν σοσιαλιστῶν, δύο (Χατζημιχάλης καὶ Δελαζᾶνος), ἦσαν σοσιαλισταί, ὀπαδοὶ τοῦ Γιαννιοῦ, οἱ Παπανικολάου καὶ Εὐαγγέλου διέκειντο συμπαθῶς πρὸς τὸν σοσιαλισμὸν καὶ ὁ Ἀ. Μπεναρόγιας σοσιαλιστὴς τῆς «Φεντερασιόν». Ὡς ἐκ τῆς συνθέσεώς της ἡ διοίκησις αὕτη ἦτο ἐξαιρετικῶς δυσκίνητος καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἡ ἐπιτυχία τοῦ συνεδρίου δὲν ἦτο οἵα ὤφειλε. Πάντως ἡ συσπείρωσις τῶν ἐργατῶν τῆς Ἑλλάδος περὶ ἕνα ὀργανισμὸν εἶχε πραγματοποιηθῆ, διὰ τῆς ἱδρύσεως τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας, ἀποτελούσης σημαντικὸν ἱστορικὸν σταθμὸν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, καθ᾽ ὅν, μετὰ τοῦ σοσιαλιστικοῦ συνεδρίου, τερματίζεται ἡ προϊστορία αὐτοῦ.

Τὸ Α΄ σοσιαλιστικὸν συνέδριον συνῆλθε τὴν 4—10 Νοεμβρίου 1918 ἐν Πειραιεῖ, εἰς τὰ γραφεῖα τοῦ Συνδέσμου μηχανικῶν ἀτμοπλοίων. Ἡ ὀργανωτικὴ τούτου ἐπιτροπή, ἀποτελουμένη ἀπὸ τοὺς Α. Ἀρβανίτην, Ν. Δημητρᾶτον, Κόκκινον, Α. Μπεναρόγιαν καὶ Δ. Λιγδόπουλον, ἀπεφάσισε, πιεζομένη ἀπὸ τοὺς σοσιαλιστὰς Βόλου, νὰ καλέσῃ καὶ τὸν Ν. Γιαννιόν. Τοῦ συνεδρίου μετέσχον τριακόσιοι ἐν συνόλῳ ἀντιπρόσωποι τῶν Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Θεσσαλονίκης, Βόλου, Κερκύρας, Χαλκίδος, τῶν Νεολαιῶν Ἀθηνῶν, Βόλου, Θεσσαλονίκης καὶ Πειραιῶς, τοῦ «Ἐργατικοῦ Ἀγῶνος», τοῦ «Ἀβάντι» καὶ τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κέντρου τοῦ Ν. Γιαννιοῦ. Ἐκ μέρους τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας τῶν ἐργατῶν τῆς Ἑλλάδος, παρηκολούθησαν τὰς ἐργασίας τοῦ συνεδρίου, ὡς παρατηρηταί, οἱ Ἐμ. Μαχαίρας καὶ Εὐ. Εὐαγγέλου. Πρόεδρος ἐξελέγη ὁ ἐκ Θεσσαλονίκης καπνεργάτης Π. Ἄνζελ, τῆς Φεντερασιόν. Τὸ συνέδριον ἐψήφισε κατ᾽ ἀρχὰς τὸ ἱδρυτικὸν τοῦ κόμματος, ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν «Σοσιαλιστικὸν-Ἐργατικόν» διὰ νὰ διευκρινισθῇ σαφῶς ὁ ἐργατικὸς-προλεταριακός του χαρακτήρ, καὶ αἱ ἀρχαὶ ἐφ᾽ ὧν θὰ ἐβάσιζε τὴν πολιτικήν του, αἵτινες ἦσαν σχεδὸν ἀντίγραφον τοῦ προγράμματος τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας, τοῦ ψηφισθέντος ἐν Ἐρφούρτῃ. Εἰς τὰς ἐπὶ τοῦ προγράμματος γενομένας συζητήσεις, ἀνεφάνησαν τρεῖς τάσεις: Τὴν ἄκραν ἀριστερὰν ἀπετέλει ὁμὰς ὑπὸ τὸν Δ. Λιγδόπουλον· τὸ κέντρον ἐξεπροσώπουν οἱ ὑπὸ τὸν Α. Μπεναρόγιαν ἀντιπρόσωποι τῆς «Φεντερασιόν» καὶ τέλος τὴν δεξιὰν ἀπετέλουν οἱ Ν. Γιαννιὸς καὶ Χατζημιχάλης καὶ οἱ μᾶλλον συμβιβαστικοὶ Α. Σίδερης, Α. Κουριὲλ καὶ Π. Δημητρᾶτος. Οἱ Γιαννιὸς καὶ Χατζημιχάλης, ἀποδοκιμασθέντες, ἀπεχώρησαν τοῦ συνεδρίου, τὸ ὁποῖον ἐψήφισε χαιρετισμὸν πρὸς τὴν ρωσικὴν ἐπανάστασιν, ἐκηρύχθη ὑπὲρ τῆς εἰρήνης ἄνευ προσαρτήσεων καὶ ἀποζημιώσεων καί, τέλος, ἐψήφισε τὸ πρόγραμμα μὲ συμβιβαστικάς τινας λύσεις (ἀναγνώρισις π. χ. τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, ὡς ὀργανισμοῦ ἀποσκοποῦντος πράγματι τὴν εἰρήνευσιν τοῦ κόσμου κλπ.). Ἐναντίον τῶν μετασχόντων τῆς συνδιασκέψεως τοῦ Λονδίνου, τὸ συνέδριον ἐψήφισε μομφὴν καὶ στέρησιν τοῦ δικαιώματος τοῦ ἐκλέγεσθαι, διετῆ μὲν διὰ τοὺς Α. Σίδερην καὶ Α. Κουριέλ, ἑξάμηνον δὲ διὰ τὸν Π. Δημητρᾶτον. Κεντρικοὶ ἐπίτροποι ἐξελέγησαν οἱ Ν. Δημητρᾶτος, Μ. Σιδέρης (ἠλεκτροτεχνίτης), Δ. Λιγδόπουλος, Α. Ἀρβανίτης καὶ Κόκκινος, ὁ δὲ Λιγδόπουλος ἐξελέγη καὶ διευθυντὴς τοῦ «Ἐργατικοῦ Ἀγῶνος», ὅστις ἀνεγνωρίσθη ὡς ἐπίσημον ὄργανον τοῦ κόμματος. Ἕδρα τοῦ κόμματος ὡρίσθησαν αἱ Ἀθῆναι. Ἐκ τῶν ψηφισθεισῶν καταστατικῶν ἀρχῶν τοῦ κόμματος, εἶναι ἐμφανὲς ὅτι μεταξὺ τῶν συνέδρων ἐκράτουν διάφοροι ἀντιλήψεις, τόσον ἐπὶ τῶν διεθνῶν, ὅσον καὶ ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν ζητημάτων.

Κομμουνιστικὴ περίοδος. Τὰς ἐργασίας τοῦ συνεδρίου παρηκολούθησαν καὶ διάφοροι διανοούμενοι καὶ ἐργάται. Ἐξ ὅλων ὅμως τῶν καθημερινῶν ἐφημερίδων, μόνον ὁ «Ριζοσπάστης» παρηκολούθησε τακτικῶς τὰς ἐργασίας τοῦ συνεδρίου καὶ ἐδημοσίευε τὰ πρακτικὰ αὐτοῦ. Ὁ «Ριζοσπάστης», ἐκδοθεὶς κατ᾽ ἀρχὰς ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἐπὶ προσωρινῆς κυβερνήσεως, ὡς ἑβδομαδιαία ριζοσπαστικὴ καὶ προσφυγικὴ ἐφημερίς, ὑπὸ τοῦ Ι Πετσοπούλου, μετεφέρθη εἰς Ἀθήνας (1917), μετὰ τὴν ἐν αὐταῖς ἐγκατάστασιν τοῦ Ε. Βενιζέλου καὶ ἐξεδίδετο ὡς καθημερινὴ ἐφημερίς, ἔχουσα ὡς ἀρχισυντάκτην της τὸν Ν. Γιαννιόν. Σκοπὸς τῆς ἐφημερίδος ἦτο ἡ ἵδρυσις κόμματος ριζοσπαστικοῦ— δημοκρατικοῦ. Περὶ τὴν ἐφημερίδα ταύτην ἱδρύθη ἡ «Ἕνωσις τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτου» μὲ τοὺς Ι. Πετσόπουλον, Ν. Γιαννιόν, Α. Νᾶκον, Γ. Γεωργιάδην, Α Σίδερην κ. ἄ., ἥτις ὅμως δὲν ἐσημείωσεν οὐδεμίαν δρᾶσιν. Σὺν τῷ χρόνῳ ὁ «Ριζοσπάστης» προσηνατολίσθη ἀριστερώτερον, ἐγκαινιάσας ἐργατικὴν καὶ σοσιαλιστικὴν πολιτικήν, καὶ κατέστη τὸ ἀνεπίσημον ὄργανον τοῦ Σοσιαλιστικοῦ—Ἐργατικοῦ κόμματος.

Τὸ νεοϊδρυθὲν κόμμα ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον ἕνα μῆνα μετὰ τὸ συνέδριον, ὀργανῶσαν συγκεντρώσεις καθ᾽ ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Συμφώνως μὲ τὰς ἀποφάσεις τοῦ συνεδρίου, ἔπρεπε τὸ κόμμα νὰ συνδεθῇ μὲ τὴν Διεθνῆ καὶ νὰ δημοσιεύσῃ τὸ πρόγραμμά του. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως εἶχεν ἱδρυθῆ ἡ Γ΄ Διεθνὴς καὶ εἶχεν ἀνασυνταχθῆ ἡ Β΄. Ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ κόμματος καὶ τὰ πλεῖστα τῶν μελλῶν του ἔρρεπον πρὸς τὴν Γ΄ Διεθνῆ, ἀλλ᾽ ἡ σχετικὴ ἀπόφασις τοῦ συνεδρίου δὲν προέβλεπε τὴν ἵδρυσίν της. Ἐν τούτοις τὸ κόμμα ἀπέστειλεν ἔγγραφον πρὸς τὴν Β΄ Διεθνῆ δι᾽ οὗ ἀνεκοίνου τὴν ἵδρυσίν του καὶ τὴν ἐπιφύλαξίν του νὰ προσχωρήσῃ εἰς αὐτήν, καθόσον ἡ ἵδρυσις τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς ἐπέβαλλε νέαν ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος. Εἰς τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἀπήντησεν ὁ γραμματεὺς τῆς Β΄ Διεθνοῦς Κ. Ὑϋσμὰν (Huysmans, δηλῶν ὅτι τὸ κόμμα θὰ ἦτο πάντοτε εὐπρόσδεκτον, πλὴν ἡ Διεθνὴς δὲν θ᾽ ἀπέθνησκεν ἐκ μαρασμοῦ, ἐν περιπτώσει προσχωρήσεώς του εἰς τὴν Κομμουνιστικὴν Διεθνῆ. Ἐπίσης τὸ κόμμα σαφῶς προσηνατολισμένον πλέον πρὸς τὸν κομμουνισμόν, ἀπέφευγε νὰ δημοσιεύσῃ τὸ πρόγραμά του, τὸ ὁποῖον περιεῖχε παραγράφους ἀσυμβιβάστους πρὸς τὴν νέαν κατεύθυνσιν.

Παραλλήλως, ἐντὸς τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας, οἱ ἓξ περὶ τὸν Μαχαίραν ἀντιπρόσωποι εὑρίσκοντο εἰς διαρκεῖς προστριβὰς μὲ τοὺς πέντε ὑπὸ τὸν Εὐαγγέλου, κατόπιν δὲ τῆς γενικῆς ἀπεργίας τῶν τραπεζιτικῶν ὑπαλλήλων, ὁ χωρισμὸς κατέστη πλήρης, τοῦ πενταμελοῦς γραφείου ἐγκατασταθέντος ἐν Ἀθήναις καὶ συνεργαζομένου μετὰ τοῦ κόμματος, τοῦ δὲ ἑξαμελοῦς παραμείναντος εἰς τὸν Πειραιᾶ. Τὰ ἀριστερὰ ἐν τῷ μεταξὺ μέλη τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κόμματος, ἀποκτήσαντα σταθερὰν πλειοψηφίαν, ἐδημοσίευσαν τὸ καταστατικὸν τοῦ κόμματος, ἀφοῦ προηγουμένως ἀφῄρεσαν ἐξ αὐτοῦ τὰς σχετικὰς μὲ τὴν Κοινωνίαν των Ἐθνῶν ἀπόψεις. Τοῦτο προεκάλεσε συζητήσεις, ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ἡ σύγκλησις περὶ τὰ μέσα τοῦ 1919 τοῦ συμβουλίου τοῦ κόμματος, ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἐξητάσθησαν τὰ ζητήματα τῆς προσχωρήσεως εἰς τὴν Διεθνῆ, τῆς συνεργασίας τοῦ κόμματος μετὰ τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας, τῆς ἐλλειποῦς δημοσιεύσεως τοῦ προγράμματος καὶ τὸ ὀργανωτικόν. Ἐπὶ τοῦ πρώτου ζητήματος τὸ συμβούλιον, καίτοι εὑρέθη πρὸ αὐτοβούλου ἐνεργείας τῆς πλειοψηφίας τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς, διὰ τὴν προσχώρησιν εἰς τὴν Γ΄ Διεθνῆ, ἀπεφάσισε μὲν ὅπως μὴ προσχωρήσῃ, ἀπέκλεισεν ὅμως καὶ τὴν προσχώρησιν εἰς τὴν Β΄ Διεθνῆ. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς συνεργασίας μετὰ τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας, υἱοθέτησε τὴν ἄποψιν τῆς κεχωρισμένης συνεργασίας μετά τινων ὁμοσπονδιῶν καὶ κέντρων, παραπέμψαν τὴν πλήρη λύσιν αὐτοῦ εἰς τὸ συνέδριον τοῦ κόμματος. Ἐπὶ τοῦ τρίτου ζητήματος ἠλέγχθη ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ διὰ πλαστογράφησιν τῆς ἀποφάσεως τοῦ συνεδρίου. Κατόπιν τούτου παρῃτήθησαν οἱ Ν. Δημητρᾶτος καὶ Δ. Λιγδόπουλος.

Ἡ διάσπασις τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας ἐπέφερε κλονισμὸν εἰς τὴν ἐργατικὴν τάξιν, τὸ πενταμελὲς ὅμως γραφεῖον κατώρθωσε ταχέως, βοηθούμενον ὑπὸ τῶν ὀργανώσεων τῆς Μακεδονίας, νὰ ὑπερισχύσῃ κατὰ τὸ συγκροτηθὲν παγκρατικὸν συμβούλιον τῆς Συνομοσπονδίας, καθ᾽ ὃ ἀπεκηρύχθησαν οἱ περὶ τὸν Μαχαίραν, οἵτινες ἵδρυσαν νέαν συντηρητικὴν Συνομοσπονδίαν εἰς τὸν Πειραιᾶ, ἀπαρτιζομένην ἀπὸ ναυτικά τινα σωματεῖα. Ἡ ἐπαναστατικὴ Συνομοσπονδία ἐπρωτοστάτησεν εἰς τὴν ἵδρυσιν τῶν κατὰ κλάδους ὁμοσπονδιῶν καὶ ὠργάνωσε τοὺς ἀνοργανώτους ἐργάτας. Ἡ κυβέρνησις, βλέπουσα ταύτην ἐπιβαλλομένην καὶ τὴν συντηρητικὴν φυτοζωοῦσαν, ἀπεφάσισε νὰ συλλάβῃ τὰ πέντε μέλη τῆς ἐκτελεστικῆς της διοικήσεως καὶ νὰ τὰ ἐξορίσῃ εἰς Φολέγανδρον, ὅπερ

Digitized by Google

καὶ ἐπραγματοποίησε μόνον τοῦ Γ. Παπανικολάου διαφυγόντος τὴν σύλληψιν καὶ δράσαντος ἐν κρυπτῷ ὅσον ἦτο δυνατόν. Ἡ ἐργατικὴ τάξις ἐζήτησε σύσσωμος τὴν ἐπάνοδον τῶν ἐξορίστων καὶ εὑρεθεῖσα πρὸ ἀρνήσεως κατῆλθεν εἰς πανελλήνιον πανεργατικὴν πολιτικὴν ἀπεργίαν, τὴν πρώτην πολιτικὴν ἀπεργίαν ἐν Ἑλλάδι (1919. Μὲ τὰς διαρκεῖς παρελκύσεις ἐκ μέρους τῆς κυβερνήσεως κατὰ τὰς συζητήσεις καὶ διὰ τῆς μεταφορᾶς τῶν διαπραγματεύσεων ἐπὶ τῶν καθαρῶς οἰκονομικῶν διεκδικήσεων ἐκάμφθη καὶ ἐξεφυλίσθη ἡ ἀπεργία, λήξασα μὲ ἁπλᾶς ὑποσχέσεις διὰ τὴν ἐπαναφορὰν τῶν ἐξορίστων, οἵτινες ἐπανῆλθον, μετὰ τρίμηνον, πλὴν τοῦ Μπεναρόγια.

Ἐν τῷ μεταξὺ νέα παγκοσμίου σημασίας γεγονότα ἦλθον εἰς ἐνίσχυσιν τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἐργατικοῦ κόμματος: ἡ ἐπανάστασις τοῦ «Σπαρτάκου» ἐν Γερμανίᾳ, ἥτις κατεπνίγη, καὶ ἡ οὑγγρικὴ ἐπανάστασις ὑπὸ τὸν Μπέλα Κούν, ἥτις ἐπεκράτει. Εἰς ὅλα τὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα τῆς Εὐρώπης διεξήχθησαν ἀγῶνες διὰ τὴν προσχώρησιν εἰς τὴν Γ' Διεθνῆ, ἡ δὲ ἀνάλογος ὁμὰς τοῦ ἑλληνικοῦ κόμματος, συνδεθεῖσα στενότερον, μετεβλήθη εἰς «φράξιαν» ἐντὸς τοῦ κόμματος. Δεύτερον συμβούλιον, συγκληθὲν ἐν Ἀθήναις, ἐπανέφερε τοὺς παραιτηθέντας Δ. Λιγδόπουλον καὶ Ν. Δημητρᾶτον, ἀνεγνώρισε τὴν ἐν τῷ μεταξὺ γενομένην προσχώρησιν τοῦ κόμματος εἰς τὴν Βαλκανικὴν ὁμοσπονδίαν, ἥτις εἶχεν ἤδη προσχωρήσει εἰς τὴν Γ' Διεθνῆ (εἰς τὸ συνέδριον τῆς ὁποίας ἀντεπροσώπευε τὴν Ἑλλάδα ὁ Δ. Λιγδόπουλος) καὶ ἀπεφάσισε τὴν σύγκλησιν τοῦ Β' συνεδρίου τοῦ κόμματος, διὰ τὴν ὁριστικὴν προσχώρησιν εἰς τὴν Γ' Διεθνῆ, ἀποστέλλον ἐν τῷ μεταξὺ τὸν Δ. Λιγδόπουλον εἰς τὴν Μόσχαν, ἵνα ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν μετ' αὐτῆς.

Ὁ διευθυντὴς τοῦ «Ριζοσπάστου» Ἰ. Πετσόπουλος ἐγένετο μέλος τοῦ κόμματος, ἡ δ' ἐφημερίς του ἀνεγνωρίσθη ὡς ἡμιεπίσημον ὄργανόν του, τοῦ κόμματος ἀναλαβόντος τὸν ἔλεγχον τῆς ἀρθρογραφίας καὶ διορίσαντος ἀντιπρόσωπόν του παρ' αὐτῇ τὸν Γ. Κορδᾶτον.

Ἡ ἐπιρροὴ τοῦ κόμματος ἐπὶ τῆς ἐργατικῆς τάξεως ηὔξανε διαρκῶς, νέα δ' ἐνεγράφοντο καθ' ἑκάστην μέλη. Ἤδη ὅμως παρουσιάζεται καὶ ἡ πρώτη ἐν αὐτῷ τάσις τῶν «ἀντικοινοβουλευτικῶν» (Σπέρας, Φανουράκης, Παπαναστασίου, κ. ἄ.).

Κατόπιν ματαίας ἀναμονῆς τῆς ἐπανόδου τοῦ Δ. Λιγδοπούλου, συγκαλεῖται ἐν τέλει τὸ Β' συνέδριον τοῦ κόμματος τὴν 5—12 Ἀπριλίου 1920 ἐν Ἀθήναις. Τούτου μετέσχον 18 ἀντιπρόσωποι 7 τμημάτων, ὀκτὼ ὅμιλοι μὲ ψῆφον, ὀκτὼ Νεολαῖαι καὶ τρεῖς συνεργαζόμεναι ὁμοσπονδίαι (καπνεργατῶν, ἠλεκτροκινήσεως καὶ κατωτέρου προσωπικοῦ Τ.Τ.Τ.). Ὡς ἀνέφερεν ἐν τῇ λογοδοσίᾳ της ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ κόμματος, ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν ἀνήρχετο εἰς 1000, τὰ μέλη τῶν Νεολαιῶν ἦσαν 500, ἀναγνῶσται τοῦ «Ἐργατικοῦ Ἀγῶνος» 600, ἀναγνῶσται τοῦ «Ριζοσπάστου» 10.000, εἶχον δὲ ἐκδοθῆ προπαγανδιστικα βιβλία («μπροσοῦρες») εἰς 60.000 ἀντίτυπα.

Τὸ συνέδριον διὰ παμψηφίας σχεδὸν ἀπεφάσισε τὴν προσχώρησιν εἰς τὴν Γ' Διεθνῆ, εἰσηγήσει τοῦ Γ. Γεωργιάδη, ὁ δὲ τίτλος τοῦ κόμματος μεταβάλλεται εἰς «Σοσιαλεργατικὸν (Κομμουνιστικὸν) Κόμμα τῆς Ἑλλάδος». Ἐπὶ τοῦ ὀργανωτικοῦ τοῦ κόμματος ἐψηφίσθη τὸ συγκεντρωτικὸν σύστημα, κατεδικάσθη δὲ ἡ «ἀντικοινοβουλευτικὴ» τάσις. Τὸ συνέδριον συνεζήτησεν ἐπίσης ἐπὶ τοῦ ζητήματος τοῦ «Ριζοσπάστου» καὶ ἀνέθεσεν εἰς ἐπιτροπὴν τὴν ἐξακρίβωσιν τοῦ κατὰ πόσον συνέφερεν ἡ μεταβίβασις ἄνευ ὅρων τῆς ἐφημερίδος, ὡς εἶχε, ἀπὸ τοῦ προτείναντος ἰδιοκτήτου αὐτῆς Ι. Πετσοπούλου, εἰς τὸ κόμμα. Ἡ ἐπιτροπὴ ἀπεφάνθη ὑπὲρ τῆς μεταβιβάσεως, πραγματοποιηθείσης τὴν 1ην Αὐγούστου 1921, ὅτε ἐξεδόθη ὁ «Ριζοσπάστης» διὰ πρώτην φοράν, φέρων τὸν ὑπότιτλον «Ὄργανο τοῦ Σοσιαλεργατικοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος καὶ τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας τῶν Ἐργατῶν τῆς Ἑλλάδος». Ἐπὶ τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος ἐξηκολούθει πλήρης ἀσάφεια. Ἐν ἀρχῇ τὸ συνέδριον ἐφάνη ἀναποφάσιστον, κατόπιν δὲ ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν νὰ ζητηθῇ ἡ ἄμεσος ἐθνικοποίησις τῆς γῆς. Μόνον ἀργότερον, ὅταν ἐλήφθησαν αἱ θέσεις τῆς Διεθνοῦς ἐπὶ τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος, ἐγκατελείφθη τὸ σύνθημα τοῦτο.

Μετὰ τὸ συνέδριον ἄρχεται νέα τάσις τῶν «ἀντικοινοβουλευτικῶν» κατὰ τοῦ συγκεντρωτισμοῦ καὶ ἀναφαίνονται τὰ πρῶτα σπέρματα τῶν «Ἀρχειομαρξιστῶν» (ἐκτὸς τοῦ κόμματος, καὶ ὡς ἀντίπους αὐτοῦ). Οἱ δύο ἀμφιρρέποντες ἐκ τῶν μελῶν τῆς διοικήσεως τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας (Χατζημιχάλης καὶ Δελαζάνος) προσεχώρησαν εἰς τὴν συνομοσπονδίαν τοῦ Μαχαίρα. Οἱ ὑπολειπόμενοι τρεῖς σύμβουλοι κατώρθωσαν νὰ κινήσουν τὰ σωματεῖα, νὰ ἐξηγήσουν τὰ τῆς μεταστάσεως καὶ νὰ καλέσουν τὸ Β' Συνέδριον τῆς Συνομοσπονδίας, συγκληθὲν τὸν Σεπτέμβριον 1920 ἐν Ἀθήναις. Ταυτοχρόνως συνεκαλεῖτο ἐν Πειραιεῖ καὶ συνέδριον τῆς συνομοσπονδίας Μαχαίρα, ὅπερ ἔρριψε τὸ σύνθημα «ἔξω πάσης πολιτικῆς». Ἀντιθέτως τὸ Β' συνέδριον τῆς ἐπαναστατικῆς συνομοσπονδίας ἐψήφισε τὴν συνεργασίαν μὲ τὸ σοσιαλεργατικὸν κομμα. Τὴν 16 Σεπτεμβρίου 1920 ἐγένετο ἐπίσης τὸ πρῶτον ἔκτακτον συνέδριον τοῦ σοσιαλεργατικοῦ κόμματος ἐν Ἀθήναις, μὲ μόνον θέμα τὸ ζήτημα τῆς συμμετοχῆς του εἰς τὰς ἐκλογὰς τῆς 1 Νοεμβρίου 1920 καὶ τῆς ἀναδείξεως ἀντιπροσώπων του.

Ἡ παρουσίασις τοῦ Ἕλληνος ἀντιπροσώπου, κομίζοντος τὸ ἔγγραφον τῆς προσχωρήσεως εἰς τὴν Γ' Διεθνῆ, ἐγένετο εἰς τὴν συνεδρίαν της τῆς 21 Σεπτεμβρίου 1920, ὑπὸ τοῦ γραμματέως αὐτῆς Ζηνόβιεφ. τὴν 8 δὲ Νοεμβρίου ἐδημοσιεύοντο εἰς τὸν «Ριζοσπάστην» οἱ 21 ὅροι, οὓς ὤφειλον νὰ παραδεχθῶσι τὰ κατὰ τόπους σοσιαλιστικὰ κόμματα διὰ τὴν προσχώρησίν των. Ὁ Δ. Λιγδόπουλος ἐπιστρέφων ἐκ Ρωσίας, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1920, μετὰ τοῦ Ἕλληνος ἀντιπροσώπου τῆς Διεθνοῦς Ἀλεξάκη καὶ τοῦ Ρώσου Ὀϊκίν, ἐφονεύθη μετὰ τῶν συντρόφων του παρὰ τὰ βουλγαρικὰ παράλια, ὑπὸ Τουρκολαζῶν πειρατῶν.

Κατὰ τὰς ἐκλογὰς τοῦ 1920 τὸ κόμμα ἐνήργησε σφοδρὰν ἀντιπολεμικὴν προπαγάνδαν, τὴν ὁποίαν οὐδέποτε ἔπαυσε καὶ μάλιστα ἀπὸ τῆς Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας (2 Μαΐου 1919), ἐπισῦραν νέας διώξεις ἐναντίον του. Εἰς τὰς ἐκλογὰς ταύτας ἐκέρδισαν οἱ βασιλόφρονες. Τὸ κόμμα κατελθὸν μὲ ἔμβλημα τὸ «σφυρί—δρεπάνι» εἶχε σημαντικὴν ἐπιτυχίαν, ἐκλέξαν τρεῖς ἀντιπροσώπους του ἐν Δράμᾳ. Λόγῳ ὅμως ἐπαναληπτικῆς ἐκλογῆς εἰς δύο τμήματα, ἀνετράπησαν τὰ ἀποτελέσματα ὡς πρὸς αὐτούς. Τρεῖς ἑβδομάδας κατόπιν ἐγένετο τὸ δημοψήφισμα περὶ ἐπαναφορᾶς τοῦ βασιλέως, κατὰ τὸ ὁποῖον τὸ κόμμα ἀπέσχε, διότι ἀπηγορεύθη ἡ διατύπωσις εἰς τὸ ψηφοδέλτιον ἑτέρας λέξεως πλὴν τοῦ «ναὶ» ἢ «ὄχι». Ἡ γενομένη ἐκλογικὴ προπαγάνδα ἔσχε καὶ τὰ ὀργανωτικὰ ἀποτελέσματά της ὑπὲρ τοῦ κόμματος, πλεῖσται δ' ἐσχηματίσθησαν ἀγροτικαὶ ὀργανώσεις. Ἡ νέα κυβέρνησις, συνεχίζουσα τὴν πολιτικὴν τῆς προηγουμένης, ἀπεφάσισε τὴν ἐξακολούθησιν τῆς ἐκστρατείας καὶ ἐξαπέλυσε νέαν τρομοκρατίαν ἐναντίον τοῦ κόμματος. Παρὰ τὰς καταδιώξεις τὸ κόμμα συνέχισε τὸν ἀντιπολεμικόν του ἀγῶνα, ἤρχισε δὲ ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1921 ἐκδίδον καὶ τὸ θεωρητικὸν αὐτοῦ ὄργανον «Κομμουνιστικὴ Ἐπιθεώρησις». Τὸν Μάϊον τοῦ ἰδίου ἔτους ἀνεχώρει καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία διὰ τὸ Γ' συνέδριον τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς.

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1921 ἐκηρύχθη ἡ μεγάλη ἀπεργία τῶν ἐργατῶν ἠλεκτροκινήσεως, ἠλεκτροφωτισμοῦ καὶ φωταερίου, ἥτις ἀπέληξεν εἰς ἧτταν τῶν ἐργατῶν. Οἱ ἐργάται ἐπεστρατεύθησαν, οἱ ἀρχηγοί των συνελήφθησαν καὶ κατεδικάσθησαν ὑπὸ τοῦ στρατοδικείου εἰς ποινὰς κυμαινομένας ἀπὸ 8ετοῦς εἱρκτῆς μέχρι 15 ἐτῶν. Τὸ κόμμα ἠναγκάσθη νὰ δρᾷ παρανόμως, ἂν καὶ ἀσυνήθιστον εἰς τοιούτους ἀγῶνας, ὡς ἐκ τούτου δὲ μετὰ τὴν λῆξιν τῆς ἀπεργίας εὑρέθη μὲ πολὺ μειωμένας δυνάμεις. Τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ ἐκδηλώσεως νέας ἐντὸς αὐτοῦ τάσεως, καθ' ἥν, ἐφόσον τὸ ἑλληνικὸν προλεταριᾶτον ἦτο ἀκόμη ἀσχημάτιστον καὶ ἐφόσον τὸ καθοδηγητικὸν αὐτοῦ κόμμα ἦτο ἀνέτοιμον, ἀπὸ ἀπόψεως θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς καταρτίσεως, παρίστατο ἀνάγκη παρεμβολῆς περιόδου μακρᾶς νομίμου ὑπάρξεως. Ἐπίσης ἐτονίζετο ἡ ἀνάγκη συγκλήσεως συνδιασκέψεως, ἥτις καὶ ἐγένετο τὴν 6 Φεβρουαρίου 1922 ἐν Ἀθήναις. Ἡ συνδιάσκεψις αὕτη ἐπὶ τοῦ ὀργανωτικοῦ ὑπέδειξε τὴν περιφερειακὴν ὀργάνωσιν, τὴν εὔρυνσιν τῆς δικαιοδοσίας τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς, τὴν ὁμοιογενῆ της κατάρτισιν, τὴν ἐπαναφορὰν τοῦ συμβουλίου τοῦ κόμματος, τὴν αὔξησιν τῶν μελῶν τῆς ἐκτελεστικῆς ἐπιτροπῆς ἀπὸ 5 εἰς 7 καὶ τὴν ἐγκαινίασιν τοῦ βαθμοῦ τῶν «δοκίμων μελῶν». Ἐπὶ δὲ τοῦ πολιτικοῦ, ἐδέχθη ὅτι τὸ κόμμα ἀγωνίζεται ἐναντίον ὅλων τῶν ἀστικῶν κομμάτων, μὴ συμπράττον μετ' οὐδενός, εἰμὴ ἐφόσον ἐξαιρετικαὶ ἀνάγκαι τοῦ ἰδίου κόμματος θὰ τὸ ἐπέβαλλον, διατηροῦν ὅμως πάντοτε τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν αὐτοτέλειάν του. Ἐξ ἄλλου, ἀνεγνώρισεν ὅτι τὸ κόμμα, διατρέχον ἀκόμη τὴν περίοδον ὀργανώσεως, ἔχει ἀνάγκην μακρᾶς νομίμου ὑπάρξεως, ἡ δὲ ἐπιθετικότης του δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπερβαίνῃ τὰ ὅρια τῆς ἀντοχῆς τῆς ἐργατικῆς τάξεως. ἐνέμεινεν εἰς τὰς ἀποφάσεις τοῦ Β' συνεδρίου, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι ἡ διοίκησις καὶ τὸ συμβούλιό του θὰ ἐπιτρέψουν τὸν καταρτισμὸν ψηφοδελτίων ὑπὸ ὅρους τοιουτους, ὥστε νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψει πάντες οἱ ἐπιδεκτικοὶ συνεργασίας ἐργατικοὶ καὶ ἀγροτικοὶ παράγοντες, οἱ ἀδέσμευτοι ἀπὸ τὰ ἀστικὰ κόμματα καὶ παρέμενε πάντοτε ἀντιπολεμικόν. Ἐπὶ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ ἔρριψε τὸ σύνθημα τῆς πειθαρχίας εἰς τὴν πλειοψηφίαν καὶ τῆς ἑνότητος τῆς ἐργατικῆς τάξεως, σχετικῶς δὲ μὲ τὴν Διεθνῆ, ἐδέχθη ὅτι τὸ κόμμα παραμένει πάντοτε εἰς αὐτὴν καὶ ὅτι εἰς εὐθετώτερον χρόνον θέλει καθορίσει στάσιν πλέον σύμφωνον πρὸς τὰς ἐπιβαλλομένας αὐτῷ ὑποχρεώσεις, ἀλλ' ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος ἤθελε προσπαθήσει νὰ ἐνισχύσῃ τὸν ὀργανισμόν του, ἀπεδέχθη δὲ τὰς ἀποφάσεις τῆς Διεθνοῦς οὐχὶ ὡς ὑποχρεωτικὰς ἀλλ' ὡς δοκουμένα ἱστορικῆς ἀξίας καὶ ἀνεγνώρισε τὴν ἀνάγκην τῆς μονίμου παρὰ τῇ Γ' Διεθνεῖ ἀντιπροσωπεύσεώς του πρὸς διατήρησιν ὀργανικῆς καὶ ἠθικῆς ἐπαφῆς.

Τὰς ἀποφάσεις ταύτας, πολὺ ἐνωρὶς ἀπέκρουσαν οἱ ἐργατικοὶ τοῦ κόμματος. Οὐχ ἧττον διὰ τῶν ἀποφάσεων τῆς συνδιασκέψεως ταύτης ἐγένετο ἡ πρώτη προσπάθεια προσαρμογῆς τοῦ προγράμματος τοῦ κόμματος εἰς τὰς ἑλληνικὰς συνθήκας, μολονότι ἐξεδηλώθη κατὰ τρόπον τείνοντα ἐμμέσως ἢ ἀμέσως πρὸς τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ διέποντος τὰς ἀποφάσεις τῆς Γ' Διεθνοῦς πνεύματος τῆς πάλης τῶν τάξεων. Τὸ ἐπικρατῆσαν ἐν αὐτῇ ὑποχωρητικὸν πνεῦμα φαίνεται μᾶλλον συνέπεια τῆς ἰσχυρᾶς πιέσεως, ἣν ἐδέχθη, λόγῳ τῶν ἀλλεπαλλήλων διώξεων, ὑπὸ τοῦ τότε βασιλικοῦ καθεστῶτος, ὁ βασικὸς πυρὴν τοῦ κόμματος, μὴ δυνηθεὶς εἰσέτι ν' ἀφομοιώσῃ τὰς ἐπαναστατικὰς ἀρχὰς τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς, λόγῳ τῆς μικρᾶς πείρας του καὶ τῆς ἐλλείψεως σχετικῆς θεωρητικῆς προπαιδείας.

Μετὰ τὴν συνδιάσκεψιν ἐσχηματίσθη περὶ τὸν Ε. Παπαναστασίου ὁμὰς τῶν ἄκρων, ἥτις ἐπέκρινε σφοδρῶς τόσον τὰς ληφθείσας ἀποφάσεις, ὅσον καὶ τὰ μέλη τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς, γραμματευομένης ὑπὸ τοῦ Γ. Κορδάτου. Ἐξ ἄλλου, ἡ συνεχιζομένη ἀντιπολεμικὴ προπαγάνδα ἐπέφερε νέας διώξεις καὶ τὴν σύλληψιν τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς, ἥτις ἐνεκλείσθη εἰς τὰς φυλακὰς Συγγροῦ.

Τὸν Αὔγουστον τοῦ 1922 συνετελέσθη ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφή, ἣν ἠκολούθησε τὸ κίνημα τοῦ Πλαστήρα.

Πρώτη μέριμνα τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1922 ἦτο ὁ ἀφοπλισμὸς τοῦ στρατοῦ καὶ ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ βασιλέως. Οἱ περιφερόμενοι ἄοπλοι στρατιῶται, οἱ συνεχῶς καταφθάνοντες πρόσφυγες, αἱ μεγάλαι καταστροφαὶ καὶ ἀπώλειαι ἐν Μ. Ἀσίᾳ εἶχον προκαλέσει τὴν γενικὴν ἀναστάτωσιν. Ἡ ἐσωτερικὴ ὅμως κατάστασις τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, ὑποστάντος πολλὰς διώξεις, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν νεαρότητα καὶ τὸ ἀκατατόπιστον αὐτοῦ καὶ ὁ μικρὸς βαθμὸς ἐν γένει τῆς ἀναπτύξεως καὶ ὀργανώσεως τῆς ἐργατικῆς τάξεως τῆς χώρας, δὲν ἐπέτρεψαν εἰς τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα νὰ ἐπωφεληθῇ τῆς ὀξυτάτης ἐκείνης κρίσεως εὐθὺς μετὰ τὸν πόλεμον καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ ἐν Ἑλλάδι, ὡς ἐγένετο εἰς τὰς ἄλλας δύο βαλκανικὰς χώρας, τὴν Βουλγαρίαν καὶ τὴν Σερβίαν. Τὸ Β' ἔκτακτον συνέδριον τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος συνεκλήθη τὴν 20 Ὀκτωβρίου 1922, μὲ σκοπὸν τὴν ἐκκαθάρισιν τοῦ κόμματος. Εἰς τὸ συνέδριον τοῦτο ἐπεκράτησεν ἡ αἰσθηματικὴ καὶ ἀσχημάτιστος ἀριστερὰ πτέρυξ τοῦ κόμματος, ἣν ἐξεπροσώπει κυρίως ἡ ὀργάνωσις Πειραιῶς, καὶ ἐξεδηλώθη ἐργατιστικὴ τάσις. Τὸ συνέδριον κατεδίκασε τὴν ἐν τῇ φυλακῇ στάσιν τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς καὶ διέγραψε τὸν Ἰ. Πετσόπουλον. Ἐψήφισεν ἀκολούθως τοὺς 21 ὅρους τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς καὶ ἔλαβεν ἀπόφασιν περὶ πλήρους ἐκλογικῆς ἀνεξαρτησίας ἐναντίον τῆς μειοψηφισάσης ἀπόψεως Σίδερη—Κορδάτου καὶ τῆς τοῦ Γεωργιάδου.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἐργατικὴ τάξις τῆς χώρας ἀντεμετώπιζε νέαν κρίσιν. Ἡ εἴσοδος εἰς τὴν Ἑλλάδα ἑνὸς καὶ ἡμίσεος ἑκατομμυρίου προσφύγων καὶ ἡ συντελεσθεῖσα ἀποστράτευσις εἶχον προσθέσει νέας ἀνέργους ἐργατικὰς χεῖρας εἰς τὰς ἤδη ὑπαρχούσας, ὁ μέσος ὅρος τοῦ ἡμερομισθίου ἔπιπτε καὶ γενικῶς τὰ διὰ σειρᾶς θυσιῶν κτηθέντα δικαιώματα τῶν ἐργατῶν ἐχάνοντο. Τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀναφαίνονται τὰ ἐκ τοῦ μετώπου ἐπανελθόντα στελέχη τοῦ κόμματος μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς Π. Πουλιόπουλον, Γ. Νίκολην, Πυλιώτην κ. ἄ., τὰ ὁποῖα ἀρχίζουν νέαν ζύμωσιν πρὸς ὀργάνωσιν τῶν παλαιῶν πολεμιστῶν, καθὼς καὶ ὁ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως Σεραφεὶμ Μάξιμος. Ἡ ὀργάνωσις τῶν παλαιῶν πολεμιστῶν ταχέως συνεκέντρωσε περὶ αὐτὴν τὰ ἐν τῷ μετώπῳ δράσαντα στοιχεῖα καὶ προσέφερεν εἰς τὸ κόμμα σημαντικὴν ἐνίσχυσιν.

Τὸν Αὔγουστον τοῦ 1923 ἐξερράγη νέα γενικὴ πανελλαδικὴ ἀπεργία, καταλήξασα καὶ αὐτὴ εἰς ἧτταν τῶν ἀπεργῶν, ἕνεκα τῆς μὴ συμμετοχῆς εἰς αὐτὴν τῆς ὁμοσπονδίας σιδηροδρομικῶν καὶ τῶν δρακοντείων μέτρων ἅτινα ἔλαβεν ἡ κυβέρνησις Πλαστήρα. Καὶ κατ' αὐτὴν (21 Αὐγούστου) οἱ ἀπεργοὶ τοῦ Πειραιῶς συνεκρούσθησαν εἰς τὸ Πασσαλιμάνι μὲ τὴν ἀστυνομίαν καὶ τὸν στρατόν, φονευθέντων καὶ τραυματισθέντων ἀρκετῶν ἑκατέρωθεν. Τὴν ἧτταν ἠκολούθησε διάλυσις τῶν ἐργατικῶν σωματείων ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως, ἅτινα ἤρχισαν πάλιν ἀνασυγκροτούμενα ἀπὸ τοῦ 1924. Τὸ κόμμα κατὰ τὴν ἀπεργίαν ταύτην ἔδειξε μεγάλην ἀντοχήν, πλεῖστα δὲ μέλη του ἐνεκλείσθησαν εἰς τὰς φυλακάς, ἡ ἀποτυχία της ὅμως ἐπέδρασε δυσμενῶς ἐπ' αὐτοῦ.

Τὰ γεγονότα ταῦτα ἠκολούθησαν αἱ ἐκλογαὶ τοῦ Δεκεμβρίου 1923, καθ' ἃς τὸ κόμμα ἔρριψε τὸ σύνθημα τῆς ἐργατοαγροτικῆς κυβερνήσεως, πρὸς τὸ ὁποῖον διεφώνησε τὸ τμῆμα Θεσσαλονίκης. Ἐπῆλθεν ἐκ τούτου νέα διάστασις ἐντὸς τοῦ κόμματος

Digitized by Google

τος καὶ διεγράφη ὁ Α. Μπεναρόγιας. Κατὰ τὰς ἐκλογὰς ταύτας ἐσημειώθη μείωσις τῶν ψήφων τοῦ κόμματος καὶ οὐδεὶς τῶν ὑποψηφίων του ἐπέτυχεν.

Εἰς τὸ ἐθνικὸν συμβούλιον τοῦ κόμματος, τὸ συγκληθὲν τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1924, κατὰ πρότασιν τῆς νεοελθούσης τότε ὁμάδος τῶν Παλαιῶν Πολεμιστῶν, ἐδόθη προσωρινὴ λύσις εἰς τὴν κρίσιν τοῦ κόμματος καὶ διεφυλάχθη τοῦτο ἀπὸ τὴν ἐπαπειληθεῖσαν διάλυσιν. Εἰς αὐτὸ κατεδικάσθη ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἀδιάλλακτος τάσις τοῦ Πειραιῶς, διαγραφέντος τοῦ Ε. Παπαναστασίου, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ δεξιὰ τάσις τῆς παλαιᾶς ἡγετικῆς ὁμάδος, ἥτις, ἀπομακρυνθεῖσα ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς, ἐγκατέλειψε τὸ κόμμα. Ὑπὸ τῆς νέας ὁμάδος ἐπετεύχθη ὁ ἐπαναστατικὸς ἀναπροσανατολισμὸς τοῦ κόμματος καὶ ἐξελέγη τριμελὴς προσωρινὴ διοίκησις ἐκ τῶν Θ. Ἀποστολίδου, Γ. Κορδάτου καὶ Σ. Μαξίμου. Οἱ περὶ τὸν Παπαναστασίου ἀριστεροὶ ἵδρυσαν ἐν Πειραιεῖ τὴν «Κομμουνιστικὴν Ἕνωσιν» καὶ ἐξέδωκαν τὸ «Κομμουνιστικὸν Βῆμα». Οἱ δὲ περὶ τοὺς Α. Μπεναρόγιαν καὶ Ν. Δημητρᾶτον ἵδρυσαν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀκολουθούμενοι ὑπὸ ὀλίγων διανοουμένων, πρώην μελῶν τοῦ κόμματος, σοσιαλδημοκρατικὴν ὁμάδα, ἐκδίδουσαν ὡς ὄργανον τὴν «Νέαν Ἐποχήν» Ἐπίσης ἡ ὁμὰς Γεωργιάδου—Σιδέρη, ἀποσχισθεῖσα, συνέπηξε τὴν «Σοσιαλιστικὴν Ἐργατικὴν Ἕνωσιν» ἐκδίδουσαν ὡς ἑβδομαδιαῖον της ὄργανον τὴν «Φωνὴν τοῦ Λαοῦ». Μὲ τὴν νέαν ταύτην ὀργάνωσιν συνειργάζετο καὶ ἡ ὁμὰς τῆς «Νέας Ἐποχῆς», διακόψασα μετ' οὐ πολὺ τὴν συνεργασίαν, λόγῳ τῆς δεξιᾶς τάσεως τῆς ὁμάδος Γεωργιάδη — Σιδέρη. Ἀμφότεραι αἱ ὁμάδες διελύθησαν ὁριστικῶς τῷ 1924. Κατὰ τὸ ἐπακολουθῆσαν δημοψήφισμα περὶ τοῦ πολιτεύματος τῆς χώρας, τὸ κόμμα ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς δημοκρατίας καὶ κατὰ τῆς μοναρχίας, διακηρύξαν ὅτι, ἐπιδιῶκον τὴν σοσιαλιστικὴν σοβιετικὴν δημοκρατίαν, θέλει χρησιμοποιήσει τὰ εὐρύτερα πλαίσια πολιτικῶν ἐλευθεριῶν, τὰ παρεχόμενα ὑπὸ τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας, ὅπως προετοιμάσῃ τὴν ἐργατικὴν τάξιν διὰ τὴν τελικήν της ἀπελευθέρωσιν.

Εἰς τὰς ἀνωτέρω τάσεις καὶ τὴν ἐν γένει κρίσιν τοῦ κόμματος ἔδωκε τέλος ἡ σταθερὰ αὐτοῦ ἄνοδος, ἰδίως τὴν περὶ τὸ τρίτον αὐτοῦ ἔκτακτον συνέδριον ἐποχήν. Τὸ συνέδριον τοῦτο, συγκληθὲν ἐν Ἀθήναις ἀπὸ 26 Νοεμβρίου μέχρι 3 Δεκεμβρίου 1924, ἐκλήθη καὶ «συνέδριον μπολσεβικοποιήσεως». Σημαντικὰ κατ' αὐτὸ γεγονότα ὑπῆρξαν ἡ ἀποκατάστασις πειθαρχίας εἰς τὴν ὀργάνωσιν Πειραιῶς, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐκυριάρχει ἡ ἐργατικὴ ὁμάς, ἥτις ἀνεγνώρισε τὴν ὑπὸ τοῦ κόμματος διαγραφὴν τοῦ Ε. Παπαναστασίου καὶ διέλυσε τὴν ἰδιαιτέραν της ὀργάνωσιν, καὶ ἡ ἀναγνώρισις τῶν κομμουνιστικῶν ἀρχῶν ἐπὶ τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος (μακεδονικοῦ), τὰς ὁποίας ἐψήφισε τὸ πέμπτον παγκόσμιον συνέδριον τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς. Τὸ κόμμα, κατὰ τὸ συνέδριον τοῦτο, ἐδέχθη τὸ σύνθημα τῆς Βαλκανικῆς κομμουνιστικῆς ὁμοσπονδίας «Ἑνιαία καὶ ἀνεξάρτητος Μακεδονία καὶ Θράκη», ὄχι μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς αὐτονομίας, ὡς ὑπεστήριξαν τότε οἱ ἐθνικισταί, ἀλλὰ τῆς ἐπανενώσεως τῆς μακεδονοσλαυϊκῆς ἐθνότητος, ἡ ὁποία ἦτο κατανεμημένη μεταξὺ Σερβίας, Βουλγαρίας καὶ Ἑλλάδος, εἰς ἑνιαῖον κράτος, ἐντὸς τῆς Βαλκανικῆς Σοσιαλιστικῆς Σοβιετικῆς Ὁμοσπονδίας.

Τὸ σύνθημα τοῦτο προεκάλεσε μετ' ὀλίγον νέας μεγάλας διώξεις ἐναντίον τοῦ κόμματος. Ἡ ἐπὶ τοῦ θέματος ἀρθρογραφία τοῦ «Ριζοσπάστου» καὶ δύο ἄρθρα τοῦ Γ. Κορδάτου, δημοσιευθέντα ἐν τῇ ἐφημερίδι «Ἐλεύθερος Τύπος» (Ἰανουάριος 1925) καθὼς καὶ ἡ ἔντονος δρᾶσις τοῦ κόμματος, ἀπετέλεσαν τὰ στοιχεῖα τῶν διώξεων καὶ τῆς εἰς δίκην παραπομπῆς ἐνώπιον τοῦ στρατοδικείου τῶν συλληφθέντων Π. Πουλιοπούλου, Κ. Σκλάβου, Σ. Μαξίμου, Ι. Μονασιηριώτου, Β Νικολινάκου καὶ Τ. Φιτσου καὶ τῶν καταζητουμένων Γ. Κορδάτου, Γ. Φωτεινοῦ κ. ἄ. Ἡ δίκη αὕτη ἀνεβλήθη τρὶς κατὰ τὴν ἐπ' ἀκροατηρίου συζήτησιν (Αὔγουστος 1925, Ἰανουάριος 1926 καὶ Φεβρουάριος 1926 ἐλλείψει στοιχείων καὶ λόγῳ τῆς ἀσκηθείσης ὑπὸ τῶν ἐργατῶν πιέσεως, οἱ δὲ κατηγορούμενοι ἀπελύθησαν ἐξορισθέντες. Ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἐπικρατήσει τὸ κίνημα τοῦ Παγκάλου, ὅστις εἶχεν ἀνακηρυχθῆ δικτάτωρ, ἡ δὲ ἐξαπολυθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ τρομοκρατία ὑπῆρξε πρωτοφανής. Τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα ἐστερήθη τῶν περισσοτέρων καὶ καλυτέρων ἀγωνιστῶν του, οἵτινες κατὰ δεκάδας ἐνεκλείοντο εἰς τὰς φυλακὰς τοῦ κράτους καὶ ἀπεστέλλοντο ἐξόριστοι εἰς τὰς ἐρημονήσους τοῦ Αἰγαίου, καὶ ἠναγκάσθη νὰ δρᾷ παρανόμως. Διὰ τῆς παύσεως δὲ τοῦ «Ριζοσπάστου» εἶχε διακοπῆ καὶ ἡ εὐρυτέρα σύνδεσις τοῦ κόμματος μετὰ τῶν ἐργατικῶν μαζῶν. Αἱ διώξεις τῶν μελῶν τοῦ κόμματος εἶχον ἐπιδράσει ἐπίσης καὶ ἐπὶ τῆς τύχης τῶν ἐργατικῶν σωματείων, διότι καὶ ταῦτα ὑφίσταντο διώξεις καὶ ἔμενον ἀκαθοδήγητα.

Ἐν μέσῳ τοιαύτης καταστάσεως συνεκλήθη ἐν Ἀθήναις (Μάρτιος 1926) τὸ τρίτον πανελλαδικὸν συνέδριον τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας τῶν ἐργατῶν. Οἱ ἀποτελοῦντες τὴν συντηρητικὴν δεξιὰν ἐντὸς τῶν ἐργατικῶν σωματείων ὑπεστήριζον ὅτι αἰτία τῶν διώξεων τῶν σωματείων καὶ τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας ἦτο ἡ συνεργασία αὐτῶν μετὰ τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος καὶ ἔρριψαν τὸ σύνθημα «ἔξω πάσης πολιτικῆς». Τὸ κόμμα εὑρέθη ἠναγκασμένον νὰ διακόψῃ τὴν σύνδεσίν του μετὰ τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας, τονίσαν ὅμως ὅτι ἡ ἀπόφασις αὕτη δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ, ὅτι συνεπάγεται τὴν ἔξω πάσης πολιτικῆς παραμονὴν τῆς ἐργατικῆς τάξεως. Ἡ Γενικὴ Συνομοσπονδία περιῆλθεν εἰς χεῖρας τῶν συντηρητικῶν, ὑπὸ τοὺς ὁποίους παραμένει ἔκτοτε.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς δικτατωρίας τοῦ Παγκάλου, τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα ἀνέπτυξε σημαντικὴν παράνομον δρᾶσιν, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ἦτο ἡ ἀνύψωσίς του εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἐργατικῶν μαζῶν. Παραλλήλως, καὶ κατὰ τὰς τότε διενεργηθείσας δημαρχιακὰς ἐκλογάς, ἐπέτυχε νὰ ἀναδειχθῇ δήμαρχος ἐν Θεσσαλονίκῃ ὁ ὑπ' αὐτοῦ ὑποστηριζόμενος. Εἰς τὰς προεδρικὰς ἐκλογὰς τοῦ 1926 ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς ὑποψηφιότητος τοῦ Κ. Δεμερτζῆ. Τὴν ἐν τῷ κόμματι κρατήσασαν ἀκολούθως ἀναρχίαν ἐτερμάτισαν οἱ ἐκ τῆς ἐξορίας ἐπανελθόντες ἀγωνισταί, κατὰ τὴν ἀποκληθεῖσαν «συνδιάσκεψιν τῶν παραγόντων» (1926), καθ' ἣν ἐδόθη εἰς τὸ κόμμα σταθερὰ κατεύθυνσις. Περὶ τὰ τέλη τῆς Παγκαλικῆς δικτατωρίας εἶχεν ἀρχίσει ἡ ἀναδιοργάνωσις τοῦ κόμματος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐργοστασιακῶν πυρήνων καὶ εἰδικώτερον τῶν ἐν τῷ τόπῳ ἐργασίας τῶν μελῶν του πυρήνων. Παραλλήλως δὲ μὲ τὰς νέας κατευθύνσεις τοῦ κόμματος ἤρχισε, μετὰ τὴν ἐπάνοδον τῶν ἐξορισθέντων, καὶ σύντονος ὀργανωτικὴ ἐργασία. Ἐπηκολούθησαν αἱ ἐκλογαὶ τοῦ Δεκεμβρίου 1926, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀναλογικοῦ συστήματος, καθ' ἃς τὸ κόμμα, διὰ συντόνου προπαγάνδας, κατώρθωσε νὰ φέρῃ δέκα ἀντιπροσώπους εἰς τὴν βουλήν, λαβὸν ἐν συνόλῳ περί τὰς 45.000 ψήφους. Οἱ ἐπιτυχόντες βουλευταὶ ἦσαν οἱ Σ. Μάξιμος, Τ. Χαΐνογλου, Γ. Θέος, Ζ. Βεντούρας, Γ. Παπανικολάου, Γ. Σταυρίδης, Σουλάμ, Σινώκας, Σιάντος.

Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1926 ἐξέσπασε βιαιότερον ἡ νέα κρίσις ἐντὸς τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς, ἐκδηλωθεῖσα μὲ τὴν σύγκρουσιν δύο μεγάλων ὁμάδων, τῆς περὶ τὸν Τρότσκυ ἀριστερᾶς καὶ τοῦ περὶ τὸν Στάλιν κέντρου. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὁμάδων ἰδεολογικὴ σύγκρουσις ὑπέβοσκεν ἀπὸ τοῦ 1924, ἐκδηλουμένη περὶ δύο κυρίως σημεῖα: τὴν θεωρίαν τῆς διαρκοῦς ἐπαναστάσεως καὶ τὴν δυνατότητα τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ σοσιαλισμοῦ εἰς μίαν μόνον χώραν.

Ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος ἐπεκράτει πλήρης ἀσάφεια ἐπὶ τῆς καταστάσεως τῆς χώρας, τῆς θέσεως τοῦ προλεταριάτου καὶ τῶν συνθηκῶν ὑφ' ἃς ἐκαλεῖτο νὰ δράσῃ τὸ κόμμα. Τὸ μορφωτικὸν ἐπίπεδον τῶν μελῶν του ἦτο λίαν χαμηλόν, γενικῶς δὲ τὸ κόμμα ὡς ἄθροισμα καὶ ὡς ποιότης δὲν εὑρίσκετο εἰς τὰς πρεπούσας σχέσεις καὶ ἀναλογίας πρὸς τὴν μεγάλην μᾶζαν τῶν ἐργατῶν. Ἡ διὰ τῆς διαρκοῦς διαρροῆς τῶν μελῶν του ἔλλειψις συνεχείας καὶ παραδόσεως ἐνέτεινεν ἔτι μᾶλλον τὴν κρίσιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκετο. Ὁ Π. Πουλιόπουλος, διαπιστώσας τὴν κατάστασιν, ἐζήτησε τὴν σύγκλησιν ἐκτάκτου συνεδρίου τοῦ κόμματος καὶ δὲν ἀπεδέχθη τὴν ἐκλογήν του ὡς γενικοῦ τοῦ κόμματος γραμματέως, εἰς δὲ τὴν γενομένην κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1927 προσυνεδριακὴν συζήτησιν διὰ πέντε ἄρθρων του εἰς τὸν «Ριζοσπάστην» ὑπεστήριξεν ὅτι: 1) Πρέπει ν' ἀποκρουσθῇ ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ὁμάδος Τρότσκυ ὡς διαλυτικῆς. 2) Ὅτι τὸ κόμμα ἔχει ἀνάγκην κριτικῆς πείρας καὶ ἀνυψώσεως τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῶν μελῶν του. 3 Ὅτι τὸ κόμμα ἐξηφανίσθη ἐντὸς τῆς μάζης, διὰ τῆς ἀθρόας ἐγγραφῆς τελείως ἀδιαπαιδαγωγήτων καὶ ἀδοκιμάστων πρακτικῶς καὶ θεωρητικῶς μελῶν καὶ ἐζήτει τὴν λῆψιν μέτρων ἵνα ἐξελιχθῇ εἰς κόμμα πρωτοπορίας μὲ αὐστηρὰν ἐπιλογὴν τῶν μελῶν του καὶ διάκρισιν τοῦ μέλους ἀπὸ τὸν ἄτλον καὶ ἀδιαπαιδαγώγητον πολιτικῶς ἐργάτην. 4) Τὴν ἀνάγκην διαγραφῆς τῶν ἐντὸς τοῦ κόμματος παρεισφρησάντων τυχοδιωκτικῶν στοιχείων. 5) Τὴν ἀναθεώρησιν τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐθνικοῦ πολιτικῆς, ἀντικαθισταμένου τοῦ συγκεχυμένου καὶ ἀορίστου συνθήματος «ἑνιαία καὶ ἀνεξάρτητος Μακεδονία καὶ Θράκη» διὰ τοῦ «αὐτοδιάθεσις τῶν Μακεδόνων μέχρις ἀποχωρισμοῦ των, ἐντὸς τῆς Βαλκανικῆς Σοσιαλιστικῆς Σοβιετικῆς Ὁμοσπονδίας», καθόσον ἓν μόνον τμῆμα τῆς Μακεδονίας (περιφέρεια Φλωρίνης) κατοικεῖται ἀπὸ Σλαυομακεδόνας, καὶ 6) Τὴν ἀνάγκην ἀναπτύξεως τῆς θεωρητικῆς ἐργασίας τοῦ κόμματος καὶ τῆς προπαγάνδας αὐτοῦ καὶ τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς προχειρολογίας.

Τὸ συνελθὸν τὸν Μάρτιον τοῦ 1927 τρίτον τακτικὸν συνέδριον τοῦ κόμματος κατεδίκασε τὰς ἀπόψεις τῆς ὁμάδος Πουλιοπούλου, ἀλλ' ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς κατώρθωσε νὰ συνδιαλλάξῃ τὰς ἀντιμαχομένας μερίδας. Τὸν προταθέντα ἐν τούτοις συμβιβασμὸν δὲν ἐδέχθη ἡ ὁμὰς Πουλιοπούλου. Το συνέδριον διεπίστωσε τὴν ὕπαρξιν τεσσάρων τάσεων ἐντὸς τοῦ κόμματος: τὴν τῆς ὁμάδος Πουλιοπούλου, τὴν τοῦ κέντρου, ἐκπροσωπουμένην ἀπὸ τοὺς Μάξιμον, Χαΐνογλου, Σκλάβον, τὴν ἐργατικὴν ὁμάδα ἐκπροσωπουμένην ἀπὸ τοὺς Σιάντον, Θέον, Νικολαΐδην κ. ἄ. καὶ τὴν περὶ τὸν Χαϊτᾶν, Κολοζώφ, Κούτβην κ. ἄ. «λενινιστικήν». Κεντρικὴ ἐπιτροπὴ ἐξελέγη μεικτὴ μὲ γραμματέα τὸν Σ. Μάξιμον.

Ἡ κυβερνῶσα τὸ κόμμα ὁμὰς ὑπεστήριξεν ὅτι αἱ ἀπόψεις τοῦ Π. Πουλιοπούλου ἦσαν ἀπαισιόδοξοι καὶ ἀνάλογοι πρὸς τὰς καταψηφισθείσας ὑπὸ τῆς Γ' Διεθνοῦς ἀπόψεις τοῦ Τρότσκυ. Ἐθεώρησε τὴν τακτικήν του ὡς τείνουσαν νὰ διαλύσῃ τὸ κόμμα (ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἀντιπολίτευσις ἀπεκλήθη λικβινταρισμός). Ἐπειδὴ δέ, κατὰ τὴν ἀντίληψίν της, αἱ ἀπόψεις τῆς ἀντιπολιτεύσεως ἐπὶ τοῦ ὀργανωτικοῦ τοῦ κόμματος ὡδήγουν τοῦτο εἰς τὸ νὰ καταστῇ αἵρεσις, ἔρριψε τὸ σύνθημα τῆς αὐξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μελῶν εἰς 5.000 ἐντὸς τριῶν μηνῶν. Ἐπὶ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ, ἀντιθέτως πρὸς τὴν θέσιν τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ἥτις ἦτο κατὰ τοῦ ἱδρυθέντος πενταμελοῦς γραφείου τῶν ἀριστερῶν ὁμοσπονδιῶν καὶ ὑπὲρ τῆς ἑνότητος τοῦ ἐπαγγελματικοῦ κινήματος, ἡ πλειοψηφία ἔτεινεν εἰς ἀνεξάρτητον ὀργάνωσιν τῶν ἐπαναστατῶν ἐργατῶν, ἀκολουθοῦσα τὸ γενικώτερον τῆς Διεθνοῦς σύνθημα τῆς δημιουργίας ἐρυθρῶν συνδικάτων. Ἐπὶ τοῦ ἐθνικοῦ τέλος ζητήματος ἐδέχετο ὡς ὀρθὴν τὴν ἕως τότε πολιτικὴν τοῦ κόμματος, ὑποστηρίζουσα τὰς παλαιὰς θέσεις οὐχὶ μόνον δι' ὁλόκληρον τὴν Μακεδονίαν, ἀλλὰ καὶ δι' ὁλόκληρον τὴν Θράκην, ἐχαρακτήρισε δὲ τὰς ἀπόψεις τῆς ἀντιπολιτεύσεως ὡς «Λουξεμβουργικάς», ἀκολουθούσας τουτέστι τὰς ἀντιλήψεις τῆς Ροζας Λούξεμπουργ, ἥτις παρεδέχετο τὴν αὐτοδιάθεσιν τῶν ἐθνοτήτων μόνον ἐντὸς τοῦ σοσιαλιστικοῦ καθεστῶτος.

Μὲ τὰς ἀπόψεις τῆς ἀντιπολιτεύσεως εἶχον ταχθῆ τότε αἱ ὀργανώσεις Πειραιῶς καὶ Θεσσαλονίκης. Ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ ἤρχισεν ἐν τῷ μεταξὺ διαγράφουσα τὰ ἐκδηλοῦντα συμπάθειαν πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἀντιπολιτεύσεως μέλη, μετὰ δὲ τὴν ἔκδοσιν τοῦ «Νέου ξεκινήματος» ὑπὸ τοῦ Π. Πουλιοπούλου καὶ Π. Γιατσοπούλου διέγραψε καὶ τούτους (τέλος 1927), ἀπαιτήσασα πειθαρχίαν ἀπὸ τὰς ὀργανώσεις Πειραιῶς καὶ Θεσσαλονίκης. Μετὰ τὰς ἀθρόας διαγραφὰς ἡ ὁμὰς τοῦ Κέντρου διεμαρτυρήθη καὶ παρῃτήθη ἀπὸ τὴν κεντρικὴν ἐπιτροπήν, ἐκθέσασα τοὺς λόγους εἰς τὸ παρ' αὐτῆς ἐκδοθὲν φυλλάδιον «Γιατί παραιτηθήκαμε», διαγραφεῖσα δὲ τοῦ κόμματος, ἡνώθη μὲ τὴν πρώτην ἀντιπολιτευτικὴν ὁμάδα Πουλιοπούλου. Εἰς τὸ «Νέον ξεκίνημα» ἡ ἀντιπολίτευσις, ἀναλύουσα τὴν κρίσιν τοῦ κόμματος, διεπίστωνε α') τὴν ἔλλειψιν ἑνὸς ἡγετικοῦ πυρῆνος ἀπὸ μέλη ἔχοντα ἀρτίαν μαρξιστικὴν καὶ πολιτικὴν κατάρτισιν, ἱκανότητα προσαρμογῆς τῶν κομμουνιστικῶν ἀρχῶν εἰς τὰς συγκεκριμένας συνθήκας τῆς χώρας, ἐν ἐλαχίστῳ ἰδεολογικῆς ὁμοιογενείας καὶ ἐμπνέοντα ἐμπιστοσύνην τόσον εἰς τὰ μέλη τοῦ κόμματος, ὅσον καὶ εἰς τοὺς ὀπαδούς του, β') τὴν κακὴν ἐξ ἀρχῆς ποιοτικὴν σύνθεσιν τοῦ κόμματος καὶ γ') τὴν δυσαναλογίαν μεταξὺ τοῦ αὐθορμήτου κινήματος τῶν μαζῶν πρὸς τὸ συνειδητόν, λόγῳ ἀνεπαρκείας τοῦ κόμματος. Εἰς τὸ «Γιατί παραιτηθήκαμε» ἡ ὁμὰς τοῦ κέντρου ἀναφέρει ὡς βασικὴν διαφοράν της πρὸς τὴν ἑτέραν ὁμάδα τοῦ πολιτικοῦ γραφείου τοῦ κόμματος τὴν ὁμαδικὴν διαγραφὴν τῶν ἀντιπολιτευομένων αὐτὴν μελῶν.

Ἡ ὁμὰς τῆς ἀντιπολιτεύσεως ἔλαβε τὸ ὄνομα «Σπάρτακος» καὶ ἤρχισεν ἐκδίδουσα ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου 1923 ὁμώνυμον ὄργανον, ἄλλοτε ὡς μηνιαῖον περιοδικὸν καὶ ἄλλοτε ὡς δεκαπενθήμερον. Κατὰ τὴν συγκληθεῖσαν ὁλομέλειαν τῆς ἀντιπολιτεύσεως (Μάρτιος 1928) ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς ρωσικῆς καὶ διεθνοῦς ἀριστερᾶς ἀντιπολιτεύσεως καὶ ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν γερμανικὴν ἀντιπολιτευομένην ὁμάδα «Λένινμπουντ», ἐζήτησε δὲ τὴν ἐπαναφορὰν τῆς ἀριστερᾶς ἀντιπολιτεύσεως (τάσις Τρότσκυ) ἐντὸς τῆς Διεθνοῦς καὶ συνεπῶς καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐντὸς τοῦ κόμματος καὶ κατεδίκασε τὴν ἀσκουμένην ὑπὸ τῆς σταλινικῆς ὁμάδος πολιτικὴν καὶ τὴν θεωρίαν τοῦ δυνατοῦ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ σοσιαλισμοῦ εἰς μίαν μόνον χώραν. Οὐδέποτε ἐπίσης ἔπαυσε θεωροῦσα ἑαυτὴν ὡς τμῆμα τοῦ κόμματος, ἐκτὸς αὐτοῦ εὑρισκόμενον.

Ἡ εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τοῦ κόμματος τῆς ἀντιπολιτεύσεως τοῦ «Σπαρτάκου» περίοδος χαρακτηρίζεται μὲ μίαν γοργὴν κατάπτωσιν τοῦ κόμματος εἰδικῶς καὶ τοῦ κινήματος γενικώτερον, συντελούντων εἰς τοῦτο καὶ ἄλλων ἀντικειμενικῶν αἰτίων. Αἱ πρῶται ἐκδηλώσεις ἀναφαίνονται κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν καταδίωξιν ἐξ αἰτίας τῆς ἐπὶ τοῦ ἐθνικοῦ πολιτικῆς τοῦ κόμματος. Πλεῖστοι ἀγωνισταὶ συνελήφθησαν καὶ παρεπέμφθησαν εἰς δίκην, τὸ δὲ πολιτικὸν γραφεῖον τοῦ κόμματος ἀπηρνήθη ἐμμέσως τὴν ἀκολουθουμένην ὑπ' αὐτοῦ πολιτικήν, ἀναγκασθέντων τῶν διωχθέντων μελῶν τῆς ἀντιπολιτεύσεως νὰ ὑποστηρίξωσι τὴν πολιτικήν των, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἀνεφέρθησαν ἀνωτέρω αἱ διαφωνίαι των.

Τὸ γραφεῖον τῶν ἀριστερῶν ὁμοσπονδιῶν προσηνατολίσθη πρὸς τὴν ἄποψιν τῆς ἱδρύσεως νέας συνομοσπονδίας. Ἐν μέσῳ τοιαύτης καταστάσεως

Digitized by Google

συνεκλήθη τὸ Γ′ πανελλαδικὸν συνέδριον τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας. Κατὰ τὸ συνέδριον τοῦτο ἡ ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ κόμματος ἀριστερὰ παράταξις, δυνάμεως 150 περίπου ἀντιπροσώπων, ἀπεκλείσθη. Τὸ κόμμα, πιστὸν εἰς τὴν τακτικήν του, δέν ἠγωνίσθη ὑπὲρ τῆς ἑνότητος, ἀλλ' ἐδέχθη τὸ σχίσμα ὡς κάτι τὸ φυσικὸν καὶ ἀναμενόμενον. Τὸ ὑπὸ τῆς ἀντιπολιτεύσεως ριφθὲν σύνθημα τῆς ἀναλογικῆς ἐκπροσωπήσεως διὰ τὴν διατήρησιν τῆς ἑνότητος ἀπερρίφθη καὶ οὕτω ἡ γενικὴ συνομοσπονδία ἐξέφυγεν ὁριστικῶς τῶν χειρῶν τῆς ἐπαναστατικῆς παρατάξεως. Ἡ συνελθοῦσα κατόπιν ὁλομέλεια τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος διεπίστωσε τὴν ὀρθότητα τῆς ἀκολουθηθείσης πολιτικῆς καὶ ἐδέχθη τὴν ὑπὸ τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς γενομένην διαπίστωσιν, καθ' ἣν τὸ ἀστικὸν καθεστὼς διέρχεται τὴν τρίτην αὐτοῦ καὶ τελευταίαν περίοδον. Ἐν τῷ μεταξύ, ἐπανακάμψας ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ὁ Ε. Βενιζέλος ἀνεμείχθη καὶ πάλιν εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ διεκήρυξεν ὅτι θὰ λάβῃ νομοθετικὰ κατὰ τοῦ κομμουνισμοῦ μέτρα. Ἡ διοίκησις τοῦ κόμματος, ἐν συνεπείᾳ πρὸς τὴν προηγουμένην διαπίστωσιν, διεπίστωσε καὶ ἄνοδον τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος καὶ ἔρριψε τὸ σύνθημα τῆς γενικῆς ἀπεργίας, ἐνῷ ἡ ἀντιπολίτευσις ἐζήτησεν, ὅπως τὸ σύνθημα τοῦτο τεθῇ ὑπὸ τῶν κομμουνιστῶν πρὸς ἀποδοχὴν εἰς τὸ τέταρτον πανελλαδικὸν συνέδριον τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας, ἵνα πρῶτον ἐνστερνισθῇ τοῦτο τὸ ὠργανωμένον τμῆμα τῆς ἐργατικῆς τάξεως καὶ ὄχι μόνον ἡ ἐπαναστατικὴ μειοψηφία αὐτοῦ. Ἡ ἀπεργία, κηρυχθεῖσα βεβιασμένως καὶ ἄνευ τῆς σχετικῆς προπαρασκευῆς, ἀπέτυχε. Μόνον ὀλίγαι ὁμοσπονδίαι, αἱ ἀριστεραί, κατῆλθον εἰς τὸν ἀγῶνα, πλὴν τῆς ἐπίσης ἀριστερᾶς τῶν ἠλεκτροτεχνιτῶν, αἱ δὲ συνέπειαι αὐτῆς ἦσαν καταστρεπτικαί, ἰδίως διὰ τὴν καπνεργατικήν. Εἰς τὰς ἐκλογὰς τοῦ 1928 τὸ κόμμα οὐδένα κατώρθωσε νὰ ἐκλέξῃ ὑποψήφιον, συντελοῦντος καὶ τοῦ πλειοψηφικοῦ συστήματος, ἡ δὲ πτῶσις τῶν ψήφων του ὑπῆρξε μεγάλη.

Μετὰ τὰς ἐκλογάς, ἐντὸς τῆς ἀντιπολιτεύσεως τοῦ «Σπαρτάκου» ἐξεδηλώθη ἡ τάσις τοῦ Κ. Σκλάβου, δεχομένου ὅτι τὸ ἑλληνικὸν κίνημα ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ τῆς Δύσεως τῆς προπολεμικῆς περιόδου καὶ ὅτι τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα τῆς Ἑλλάδος εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ καθήκοντα, τὰ ὁποῖα εἰς τὴν Δύσιν εἶχεν ἀναλάβει ἡ σοσιαλδημοκρατία. Προέβλεπε δὲ τότε ὁ Κ. Σκλάβος νέαν περίοδον, μὲ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Ε. Βενιζέλου, χαρακτηριζομένην μὲ νέας ὑπὲρ τῶν ἐργατῶν μεταρρυθμίσεις. Τῆς τάσεως ταύτης χαρακτηρισθείσης δεξιᾶς καὶ διαλυτικῆς, ὁ Σκλάβος διεγράφη τῆς ἀντιπολιτεύσεως.

Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1928 συνῆλθε τὸ τέταρτον συνέδριον τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, ὅπερ ἐπεκύρωσε τὰς διαγραφὰς τῶν μελῶν τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ἐνεκαινίασεν ἐπισήμως τὴν νέαν τακτικὴν τῆς «τρίτης περιόδου», ἔκαμε νέαν ἔκκλησιν διὰ τὴν ἐγγραφὴν 5.000 μελῶν καὶ ἐπεκύρωσε τὴν ἐπὶ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ τακτικήν. Τὴν 3 Φεβρουαρίου 1929 συνεκλήθη τὸ ἱδρυτικὸν συνέδριον τῆς ἑνωτικῆς συνομοσπονδίας τῶν ἐργατῶν. Εἰς τὴν ἱδρυθεῖσαν ἑνωτικὴν συνομοσπονδίαν προσεχώρησε καὶ ἡ ἀντιπολίτευσις τοῦ «Σπαρτάκου», διατηροῦσα πάντοτε τὰς περὶ τῆς ἑνότητος τῶν ἐργατῶν ἀντιλήψεις της.

Κατὰ τὴν μέχρι τῆς ἀνοίξεως τοῦ 1930 περίοδον τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα, συνεπὲς πρὸς τὰς διαπιστώσεις του, ἔρριψε τὰ συνθήματα: «μαζικὰ συλλαλητήρια», «μαζικὲς ἀπεργίες», «γενικὴ πολιτικὴ ἀπεργία», πάντα καταδικασθέντα ὑπὸ τῆς ἀντιπολιτεύσεως τοῦ «Σπαρτάκου». Ἡ διαρροὴ τοῦ κόμματος ὑπῆρξε μεγαλη, ἡ δὲ ἐπιρροή του ἐπὶ τῆς ἐργατικῆς τάξεως, ἔβαινε φθίνουσα. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἡ κεντρικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ κόμματος χωρίζεται εἰς δύο ὁμάδας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία ἐξέφραζε τὴν διαμαρτυρίαν τῶν μελῶν του ἐναντίον τῆς ἀσκουμένης πολιτικῆς. Ἡ Κομμουνιστικὴ Διεθνὴς ἀπέστειλε τότε ἀντιπρόσωπόν της, ἵνα διαπιστώσῃ τὴν κρατοῦσαν κατάστασιν, τὸν Γερμανὸν βουλευτὴν Γκροῦμπε. Ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Διεθνοῦς, τόσον εἰς τὴν πρὸς αὐτὴν ἔκθεσίν του, ὅσον καὶ εἰς ἄρθρον του, δημοσιευθὲν εἰς τὸν «Ριζοσπάστην» τῆς 30 Ἰουνίου 1930, διεπίστωσεν ὅτι «οἱ διοικοῦντες τὸ κόμμα ἐσκέπτοντο μηχανικά..... τὸ κόμμα ἐτήρησε παθητικὴν στάσιν παρὰ τὴν ἀριστεράν του φρασεολογίαν... ἡ ὀπισθοχώρησις τῆς κομματικῆς ὀργανώσεως καὶ αἱ πολιτικαὶ ἀπώλειαι τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶναι, ἀποκλειστικῶς σχεδόν, ἀποτελέσματα τῆς ἀκολουθηθείσης δεξιᾶς πολιτικῆς... Τὸ κόμμα ἦτο ἐν τῇ πράξει καιροσκοπικῶς παθητικὸν καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι ἠκολούθει πολιτικὴν τῆς οὐρᾶς».

Τῷ 1931 ἡ Κομμουνιστικὴ Διεθνὴς κατεδίκασε καὶ ἀντικατέστησε τὴν κεντρικὴν ἐπιτροπὴν τοῦ κόμματος. Κατὰ τὰς βουλευτικὰς ἐκλογὰς τοῦ 1932 τὸ κόμμα ἐξέλεξε καὶ πάλιν δέκα βουλευτάς, οἵτινες δὲν ἠδυνήθησαν νὰ σημειώσωσι δρᾶσιν τινά, διότι ἡ βουλὴ ἐκείνη δὲν ἐλειτούργησεν, εἰς τὰς ἐκλογὰς δὲ τοῦ 1933 (Μάρτιος), δὲν ἐξέλεξεν οὐδένα, λόγῳ τοῦ πλειοψηφικοῦ συστήματος. Ἡ κατὰ τῆς ἐργατικῆς τάξεως ἀσκηθεῖσα πίεσις, κατὰ τὸ διάστημα 1928—1932, χαρακτηρίζεται μὲ τὰς ἐναντίον τῶν ἐργατῶν διώξεις, τὴν ψήφισιν τοῦ περὶ τύπου νόμου, τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ κομμουνισμοῦ ὡς ἰδιωνύμου ἀδικήματος καὶ τὴν διάλυσιν τῆς ἑνωτικῆς γενικῆς συνομοσπονδίας. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1934 συνῆλθεν ἡ VI ὁλομέλεια τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, ἥτις ἐδέχθη τὴν θέσιν ὅτι ἡ ἐπανάστασις, ἡ ὁποία θὰ ἀνατρέψῃ τὴν ἐξουσίαν τῶν καπιταλιστῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, δὲν θὰ εἶναι ἡ προλεταριακή, ἀλλὰ ἡ ἀστικοδημοκρατική, ἥτις θὰ δημιουργήσῃ τὴν δημοκρατικὴν δικτατωρίαν τῶν ἐργατῶν καὶ «φτωχομεσαίων» χωρικῶν. Τὸ στάδιον τοῦτο θ' ἀκολουθήσῃ ἡ δικτατωρία τοῦ προλεταριάτου. Τὴν θέσιν ταύτην υἱοθέτησε καὶ τὸ βραδύτερον συνελθὸν συνέδριον τοῦ κόμματος, ἡ ὅλη δὲ πολιτική του προσηνατολίσθη πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν, καθόσον, κατὰ τὴν γενομένην διαπίστωσιν, ἡ Ἑλλὰς εἶναι χώρα «μισοφεουδαρχική», τὸ δὲ ὑπάρχον καθεστὼς «ἀστικοτσιφλικάδικη δημοκρατία». Τὴν θέσιν ταύτην ἀπέκρουσεν ἡ ἀντιπολίτευσις του «Σπαρτάκου».

Ἄλλαι κομμουνιστικαὶ ὀργανώσεις. 1) *Ὁμοσπονδία Κομμουνιστικῶν Νεολαιῶν τῆς Ἑλλάδος* (*Ο.Κ.Ν.Ε.*). Παραλλήλως πρὸς τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα καὶ ὑπὸ τὴν καθοδήγησίν του δρᾷ ἡ ἀνωτέρω ἀναφερομένη ὀργάνωσις, ἀποτελοῦσα τὸ ἑλληνικὸν τμῆμα τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνοῦς τῶν νέων, ἀπὸ τοῦ 1921. Ἡ Ο.Κ.Ν.Ε. δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς συνέχεια τῆς σοσιαλιστικῆς νεολαίας τῆς Φεντερασιόν, ἥτις εἶχεν ὀργανώσεις εἰς μίαν ἢ δύο πόλεις τῆς Μακεδονίας (βλ. ἀνωτ.), καὶ τῶν ὀργανώσεων Βόλου καὶ Ἀθηνῶν ὑπὸ τὸν Δ. Λιγδόπουλον. Τὸ πρῶτον συνέδριον τῆς Ο.Κ.Ν.Ε. ἐγένετο τὴν 28 Νοεμβρίου 1922 ἐν Θεσσαλονίκῃ. Ἔκτοτε δὲ παρακολουθεῖ τὴν ἱστορίαν τοῦ κόμματος, μετέχουσα τῶν ἀγώνων του, τῶν ἐν αὐτῷ ἀναφαινομένων τάσεων καὶ ὑφισταμένη μετ' αὐτοῦ τὰς κρατικὰς διώξεις. Κατὰ τὴν διαγραφὴν ὑπὸ τοῦ κόμματος τῶν ἀντιπολιτευομένων τοῦ «Σπαρτάκου» διεγράφησαν καὶ τὰ ἀκολουθοῦντα τὰς ἀντιλήψεις τῆς ὁμάδος ταύτης μέλη τῆς Ο.Κ.Ν.Ε. καὶ ἀπετέλεσαν ἰδίαν ἀντιπολιτευομένην ὁμάδα, ἥτις ὅμως ταχέως διελύθη.

2) «*Ἀρχεῖον Μαρξισμοῦ*». Ἡ ὀργάνωσις αὕτη ἱδρύθη τῷ 1920 ὑπὸ ὁμάδος νέων, οἵτινες διετέλεσαν μέλη τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος τῆς Ἑλλάδος. Ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τῆς ἀντιπολιτευομένης τὸ κόμμα ὀργανώσεως ταύτης εἶναι τὸ ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅλας τὰς κατὰ καιροὺς ἱδρυθείσας ἀντιπολιτευομένας ὁμάδας, δὲν ἐξῆλθε τῶν κόλπων τοῦ κόμματος κατόπιν ἰδεολογικῆς πάλης, ἀλλ' ἐδημιουργήθη ὑπὸ ἀνθρώπων φρονούντων, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ κόμματος παρεχομένη μόρφωσις εἰς τὰ μέλη του εἶναι ἐλλιπής. Ὑπὸ τὸ σύνθημα «πρῶτα μόρφωσις καὶ ὕστερα δρᾶσις» διετηρήθη μέχρι τοῦ 1930 ἐντὸς στενῶν «μορφωτικῶν κύκλων», ἐκδίδουσα ἀπὸ τοῦ 1923 τὸ περιοδικὸν «Ἀρχεῖον Μαρξισμοῦ», ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἔλαβε καὶ τὸ ὄνομα, καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἐδημοσίευε μεταφράσεις μαρξιστικῶν ἔργων. Τὸ περιοδικὸν τοῦτο ἐξέδιδεν ἡ ὀργάνωσις μέχρι τοῦ 1928. Κατόπιν ἐσωτερικῶν ἀγώνων ἀποφασίσασα νὰ κατέλθῃ εἰς τὴν ἐνεργὸν πολιτικήν, ἐξέδωκε τὴν «Πάλην τῶν Τάξεων», ὡς καθημερινὸν κατ' ἀρχὰς ὄργανον καὶ κατόπιν τρισεβδομαδιαῖον.

Ἡ ὀργάνωσις ὅμως αὕτη ἐξῆλθεν εἰς ἐμφανῆ δρᾶσιν ἀπὸ τοῦ 1930, ὅτε ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τῆς Διεθνοῦς Ἀριστερᾶς Ἀντιπολιτεύσεως (Τρότσκυ) ὡς τὸ ἐν Ἑλλάδι τμῆμά της. Κατὰ τὸ 1934 ἡ ὀργάνωσις αὕτη διεσπάσθη εἰς δύο ὁμάδας, ὧν ἡ μία ζητεῖ τὴν πιστὴν τήρησιν τῶν ἀρχῶν τῆς Διεθνοῦς Ἀριστερᾶς Ἀντιπολιτεύσεως, ἡ δὲ ἑτέρα, συγκεντροῦσα τὰ παλαιότερα μέλη, τείνει νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ἀρχικὴν τῆς ὀργανώσεως τακτικήν. Ἀμφότεραι αἱ ὁμάδες αὗται διέρχονται ἐσωτερικὴν κρίσιν.

Σοσιαλιστικὸν κόμμα τῆς Ἑλλάδος. Τὸ κόμμα τοῦτο ἀποτελοῦν συνέχειαν τῆς ὑπὸ τὸν Ν Γιαννιὸν ἀποσχισθείσης ὁμάδος τοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος τῆς Ἑλλάδος, τοῦ προσχωρήσαντος εἰς τὴν Γ′ Διεθνῆ, καίτοι διετηρήθη μέχρι σήμερον, οὐδέποτε κατώρθωσε ν' ἀποκτήσῃ ὑπολογίσιμον ἀριθμὸν ὀπαδῶν, ἢ καὶ ν' ἀσκήσῃ κρίσιμον ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς ἐργατικῆς τάξεως. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἡ ἐμφάνισις τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, εἰς τὴν κρισιμωτέραν περίοδον τῆς ἐπαγγελματικῆς ὀργανώσεως τῆς ἐργατικῆς τάξεως, ἥτις συνέπιπτε μὲ τὴν ρωσικὴν ἐπανάστασιν. Τελοῦσα δὲ ὑπὸ τὴν ἀκτινοβολίαν της ἡ ἐργατικὴ τάξις καὶ ὑπὸ ἐπαναστατικῆς διαθέσεως ἐμφορουμένη, προσηνατολίσθη ἀμέσως πρὸς τὸ ἐκπροσωποῦν τὴν ἀριστερωτέραν ἰδεολογίαν κόμμα. [Βλ καὶ κεφάλαιον Γ′ *Πολιτικὴ Γεωγραφία*—Κοινωνικὴ κατάστασις—Συνδικαλισμός.]

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ *Ἐμμ. Λυκούδη*, «Ἡ ἐν Ἑλλάδι βιομηχανία καὶ αἱ ἀπεργίαι» (Ἑρμούπολις 1863).—*Γ. Α. Γεωργάλη*, «Ἡ πάλη τῶν τάξεων ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1921). —*Γ. Κορδάτου*, «Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς κεφαλαιοκρατίας» (Ἀθῆναι 1930).— *Δ. Φ. [Α. Μπεναρόγια]*, (Ἐφημερὶς «Ταχυδρόμος» Θεσσαλονίκης, 8 Μαρτίου—12 Ἀπριλίου 1931).— *Γ. Κορδάτου*, «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος» (τ. 2, Ἀθῆναι 1931—1932).—*Π. Πουλιοπούλου καὶ Π. Γιατσοπούλου*, «Νέο ξεκίνημα» (Ἀθῆναι 1927).— *Σ. Μαξίμου, Κ. Σκλάβου καὶ Τ. Χαϊνογλου*, «Γιατὶ παραιτηθήκαμε ἀπ' τὸ πολιτικὸ γραφεῖο» (Ἀθῆναι 1927). — *Ν. Μανουσακη, Μ. Μουντράκη καὶ Π. Παπᾶ*, «Πρὸς τοὺς Νέους» (Ἀθῆναι 1927).— *Ν. Νικολάου*, «Ἡ Ὁμοσπονδία Κομμουνιστικῶν Νεολαιῶν τῆς Ἑλλάδος» 1922—1928 (Ἀθῆναι 1828).— *Π. Πουλιοπούλου*, «Σοσιαλιστικὴ ἢ Δημοκρατικὴ Ἐπανάσταση στὴν Ἑλλάδα; (Ἀθῆναι 1934).—Τὸ σπουδαιότερον ὅμως ὑλικόν, ὡς ἡ ἀρθρογραφια, αἱ μελέται, αἱ ἀποφάσεις τῶν συνεδρίων κτλ., εὑρίσκεται εἰς τὰς κάτωθι ἡμερησίας καὶ περιοδικὰς ἐκδόσεις: «Ριζοσπάστης» (1918 κ.έ.), «Κομμουνιστικὴ Ἐπιθεώρηση» (Θεωρητικὸν ὄργανον τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1921 κ.έ.), «Νεολαία» (ὄργανο τῆς Ὁμοσπονδίας τῶν Κομμουνιστικῶν Νεολαιῶν τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1924 κ.έ.), «Νέα Ἐποχὴ» (1921), «Νέος Λενινιστὴς» (Θεωρητικὸν ὄργανον τῆς Ο.Κ.Ν.Ε., Ἀθῆναι 1928 κ.έ.), «Νέα Ἐπιθεώρηση» (Ἀθῆναι 1928 καὶ 1933 κ.έ.), «Σπάρτακος» (Θεωρητικὸν περιοδικὸν καὶ ἐφημερὶς τῆς ὁμωνύμου ὁμάδος, Ἀθῆναι 1928 κ.έ.), «Σοσιαλιστικὴ ζωὴ» (Ὄργανον τῆς Ἑνώσεως Σοσιαλιστικῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι 1928 κ.έ.), «Πρωτοπόροι» (Ἀθῆναι 19 0 κ.έ.), «Πάλη τῶν Τάξεων» (Ἀθῆναι 1930 κ.έ.), «Σοσιαλιστικὲς πληροφορίες (1932), «Δαυλὸς» (Θεωρητικὸν ὄργανον τῶν Ἀρχειομαρξιστῶν, Ἀθῆναι 1932—1933), «Ἀρχειομαρξιστὴς» (1934), «Μπολσεβῖκος» (Ὄργανον τῆς νέας ἀντιπολιτεύσεως τοῦ Ἀρχείου, Ἀθῆναι 1934).

Ν. ΦΩΤΕΙΝΟΣ

ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ. Ἡ φεμινιστικὴ συνείδησις ἐν Ἑλλάδι ἤρχισε ν' ἀφυπνίζεται μόλις κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ ΙΘ′ αἰῶνος, ἐξεδηλώθη δὲ ἡ ἀφύπνισις αὕτη περὶ τὸ 1870 ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ τοῦ γυναικείου περιοδικοῦ «Εὐρυδίκη» τῆς Αἰμιλίας Κτενᾶ, ζητούσης «ἰσομισθίαν ἐν τῇ ἐργασίᾳ» διὰ τὰ δύο φῦλα καὶ ἀπὸ τοῦ 1887 ἐν Ἀθήναις διὰ τῆς «Ἐφημερίδος τῶν κυριῶν» τῆς Καλλ. Παρρέν, ζητούσης ψῆφον διὰ τὰς γυναῖκας. Ἀπὸ τοῦ 1868 ἤδη ἡ Καλλ. Κεχαγιᾶ ἐκήρυττε δι' ὁμιλιῶν τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν χειραφέτησιν τῆς Ἑλληνίδος. Τῷ 1871 ἱδρύθη ὁ «Σύλλογος κυριῶν ὑπὲρ τῆς γυναικείας παιδεύσεως» καὶ ἐπακολουθεῖ πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ ζύμωσις μεταξὺ τῶν διανοουμένων γυναικῶν, κατ' ἀπήχησιν τῆς ἐν τῇ Δ. Εὐρώπῃ καὶ Ἀμερικῇ γυναικείας δράσεως. Τῷ 1884 ἐνεγράφη εἰς τὴν Σορβόννην ἡ πρώτη Ἑλληνὶς φοιτήτρια τῆς φιλολογίας, τῷ δὲ 1887 εἰς τὴν ἰατρικὴν σχολὴν τῶν Παρισίων ἡ πρώτη Ἑλληνὶς φοιτήτρια τῆς ἰατρικῆς. Τῷ 1888 ἐγένετο ἐνέργεια πρὸς ψήφισιν νόμου ἐπιτρέποντος τὴν πρόσληψιν Ἑλληνίδων εἰς τὰς ὑπηρεσίας τῶν ταχυδρομείων καὶ τηλεγραφείων. Τῷ 1893—1894 εἰσῆλθον αἱ πρῶται φοιτήτριαι εἰς τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ εἰς τὸ Μετσόβιον πολυτεχνεῖον. Τῷ 1895 ἐπετράπη τὸ πρῶτον ἡ ἐξάσκησις τοῦ ἰατρικοῦ ἐπαγγέλματος εἰς Ἑλληνίδα καὶ διωρίσθη γυνὴ ἐπιθεωρήτρια τῶν δημοτικῶν σχολείων τοῦ κράτους. Μετὰ τριετίαν (1898) γυναῖκα ἐπόπτριαν τῶν σχολείων καὶ διδασκαλείων ἀποκτᾷ ἡ Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος τὸ δημοτικὸν συμβούλιον τοῦ Ὀρχομενοῦ κατήργησε τὴν ἀδρανοῦσαν ἐξ ἀνδρῶν ἐκκλησιαστικὴν ἐπιτροπὴν τῆς κοινότητος Πετρομαγούλας καὶ διώρισεν ἐπιτροπὴν ἐκ γυναικῶν, ἡ ὁποία ἀνέπτυξε σημαντικὴν δρᾶσιν. Ἐνεργείᾳ γυναικῶν ἱδρύθησαν αἱ γυναικεῖαι φυλακαὶ καὶ τὸ ἐν αὐταῖς τμῆμα παίδων (1891), ὡς καὶ τὸ Ἐφηβεῖον Ἀβέρωφ. Τῷ 1896 ὁ σύλλογος «Ἐργάνη Ἀθηνᾶ» ἤρχισε προωθῶν τὴν γυναικείαν βιοτεχνίαν διὰ τῶν βιοτεχνικῶν ἐκθέσεων Ἀγρινίου (21 Μαΐου 1898) καὶ Χαλκίδος (1 Μαΐου 1902). Παραλλήλως ἱδρύθη ἡ «Ἑταιρεία ἐργαστηρίων» πρὸς ἐμψύχωσιν τῶν ἐρημωθεισῶν θεσσαλικῶν πόλεων ἐκ τοῦ πολέμου τοῦ 1897. Ὁ πόλεμος οὗτος, διαταράξας τὰς οἰκονομικὰς συνθήκας τοῦ τόπου, ἔδωκεν εἰς τὰς γυναῖκας εὐκαιρίαν δράσεως ἔξω τοῦ οἴκου, καθ' ἣν ἐπέδειξαν αὗται πρωτοβουλίαν, δραστηριότητα, πνεῦμα ὀργανωτικὸν καὶ διοικητικὸν (διοργάνωσις ἰατρείων, συσσιτίων καὶ ἐργαστηρίων ὑπὲρ τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἐπιστράτων καὶ τῶν προσφύγων). Ἡ κατὰ τὸν πόλεμον δράσασα «Ἕνωσις τῶν Ἑλληνίδων», μετέπειτα (1911) «Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων», ὁ «Πανελλήνιος σύλλογος γυναικῶν», ἡ σύγκλησις τοῦ Α′ γυναικείου συνεδρίου ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως (24 Μαΐου 1898) ὑπὸ πρόεδρον τὴν Κεχαγιᾶ, εἶναι τὰ πρῶτα σπέρματα γενομένου φεμινισμοῦ. Τῷ 1908 ἱδρύθη τὸ «Ἐθνικὸν συμβούλιον τῶν Ἑλληνίδων», τὸ ὁποῖον ὅμως ἠτόνησε κατὰ τὰ ἔτη 1912—1918.

Σημαντικὸς σταθμὸς ἐνθαρρύνσεως τοῦ ἐν Ἑλλάδι φεμινισμοῦ ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τὸ 1911 πρώτη ἀναγραφὴ εἰς τὸ πρόγραμμα πολιτικοῦ κόμματος τοῦ σοσιαλιστικοῦ, τῆς ἰσότητος τῶν δικαιωμάτων τῶν δύο φύλων. Διὰ τῆς διαδόσεως τῶν βιβλίων: «Τὸ κοινωνικόν μας ζήτημα» τοῦ Σκληροῦ, «Τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ τοῦ σοσιαλισμοῦ» τοῦ Λίμπκνεχτ, «Γυνὴ καὶ κοινωνισμός» τοῦ Μπέμπελ καὶ τῆς ἐν γένει ἐργατικῆς καὶ κοινωνιολογικῆς κινήσεως, ἥτις χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴν ταύτην, τὸ γυναικεῖον ζήτημα λαμβάνει ἐν Ἑλλάδι ὁριστικὰς κατευθύνσεις καὶ ὁ ἀγὼν ἔκτοτε διχάζεται βυθμηδὸν εἰς τὸν ἀστικὸν φεμινισμὸν ἀφ' ἑνὸς καὶ τὸν σοσιαλιστικὸν ἀφ' ἑτέρου. Ἀπὸ τῆς κηρύξεως τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολέμου ὁ ἐν Ἑλλάδι φεμινισμὸς ἀποκτᾷ οὐσιαστικὸν περιεχόμενον, διότι καὶ ἡ Ἑλληνὶς ἀρχίζει νὰ βαρύνῃ ὡς κοινωνικὸς καὶ οἰκονομικὸς παράγων. Οἱ νέοι ὅροι τῆς ζωῆς καὶ

Digitized by Google

ζουν ἐξ ἴσου τὴν ἀγρότισσαν καὶ τὴν μικροαστὴν τῶν πόλεων, εἰς δὲ τὴν ἐργάτριαν τῆς λαϊκῆς τάξεως ἀπὸ τοῦ 1922 προστίθεται τὸ γυναικεῖον προσφυγικὸν στοιχεῖον. Οὕτω αἱ ἐπαγγελματικῶς ἐργαζόμεναι Ἑλληνίδες κατὰ τὴν ἐπίσημον στατιστικὴν ἀνήρχοντο: τῷ 1907 εἰς 46 523, τῷ 1920 εἰς 343 838 καὶ τῷ 1928 εἰς 773.284, ἐξ ὧν 179.604 πρόσφυγες. Ἀπὸ τοῦ 1928 ἡ γυνὴ ὡς ἐργαζομένη δύναμις ἀποτελεῖ ἐν Ἑλλάδι τὰ 39.20 %, ἤτοι πολὺ πλέον τοῦ 1/8 ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν ἐργαζομένων ἀνδρῶν.

Τῷ 1912 ἐψηφίσθη ὁ νόμος ΔΚΘ' «Περὶ ἐργασίας γυναικῶν καὶ ἀνηλίκων» καὶ ἤρχισαν διοριζόμεναι γυναῖκες εἰς τὰς τραπέζας καὶ τὰς τηλεφωνικὰς ὑπηρεσίας. Τὸν Φεβρουάριον 1914, εἰσηγήσει τοῦ Ἀλ. Μυλωνᾶ, εἰσῆλθον διὰ διαγωνισμοῦ αἱ πρῶται γυναῖκες γραφεῖς εἰς τὸ ὑπουργεῖον Ἐργασίας καὶ Βιομηχανίας. Τῷ 1918 εἰσήχθη ὁ θεσμὸς τῶν ἐποπτριῶν ἐργασίας καὶ περὶ τὸ 1924 ἐπετράπη τὸ δικηγορεῖν εἰς τὰς γυναῖκας πλὴν τῆς ἀναπληρώσεως κωλυομένου εἰσαγγελέως.

Ὁ γυναικεῖος ἀγὼν εὗρε καὶ ἐν Ἑλλάδι ἀντίδρασιν ἐπίμονον εἰς τὴν πρόληψιν καὶ τὴν συντηρητικότητα τῆς πλειονότητος τῆς κοινωνίας, ἀλλ' ηὗρε καὶ θιασώτας σοβαρούς, ἐπιστήμονας κύρους καὶ πολιτευτάς, οἱ ὁποῖοι σημαντικῶς ἐνίσχυσαν αὐτόν. Ἤδη ἀπὸ τοῦ 1871 εἰς τὴν αἴθουσαν τοῦ «Παρνασσοῦ» ὁ καθηγητὴς τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου Ν. Ι. Σαρίπολος ἐξήγγελλε τὰ πολιτικὰ δικαιώματα τῶν Ἑλληνίδων. Τὴν 17 Νοεμβρίου 1903 ἐν τῇ αὐτῇ αἰθούσῃ ὁ βουλευτὴς Ἀττικῆς Ἰσίδωρ. Κολιτσος ὡμίλει ὑπὲρ τοῦ αὐτοῦ θέματος καὶ τὴν 15 Δεκεμβρίου 1918 ὁ νομομαθὴς Διονύσιος Σωμερίτης. Τὴν 5 Νοεμβρίου 1919, κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ «Σοσιαλιστικοῦ Ὁμίλου Γυναικῶν» ἐν Ἀθήναις, ὁ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Κ. Τριανταφυλλόπουλος ἀνέπτυσσεν εἰδικώτερον τὴν «θέσιν τῆς Ἑλληνίδος γυναικὸς εἰς τὸ ἀστικὸν δίκαιον». Ἐκ τῆς κινήσεως ταύτης ἐγεννήθη ἀφ' ἑνὸς ἡ πρώτη περὶ ἰσοπολιτείας τῶν Ἑλληνίδων πρότασις, κατατεθεῖσα εἰς τὴν βουλὴν τὴν 10/23 Ιανουαρίου 1920 ὑπὸ τοῦ ἀνεξαρτήτου βουλευτοῦ Κεφαλληνίας Θ. νου Τυπάλδου Μπασιᾶ, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀναδιοργάνωσις τοῦ «Ἐθνικοῦ συμβουλίου τῶν Ἑλληνίδων» 21 Αὐγούστου 1919, ἡ ἵδρυσις τοῦ «Συνδέσμου τῶν δικαιωμάτων τῆς γυναικὸς» (Ἰανουάριος 1920 το «Διεθνοῦς συνδέσμου γυναικῶν» Μάϊος 1920), των γυναικείων περιοδικῶν «Δελτίον Λυκείου Ἑλληνίδων» (1920), «Ἑλληνὶς» (1921), «Εὔα νικήτρια» (1921—1923 ἐν Ζακύνθῳ), «Ἀγγελιοφόρος» (1922), «Ἀγώνας τῆς γυναίκας» (1923), τοῦ «Συνδέσμου προστασίας κρατουμένων ἀνηλίκων» καὶ ἄλλων παρεμφερῶν ὀργανώσεων.

Ἱστορικῶς τὴν πρώτην πρότασιν Μπασιᾶ ἠκολούθησαν αἱ προεκλογικαὶ δηλώσεις τοῦ Δ. Γούναρη ἐν Πάτραις τὸ φθινόπωρον τοῦ 1920 καὶ ἐν Ἀθήναις τὴν 28 Μαρτίου 1921, κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πρώτου συνεδρίου τῶν ἑλληνικῶν λυκείων· εἶτα ἡ ἐν τῇ βουλῇ πρότασις τοῦ Ἐθνικοῦ Συντηρητικοῦ κόμματος (τοῦ Ν. Στράτου) τὴν 19 Φεβρουαρίου 1921, περὶ προσθήκης εἰδικοῦ ἐδαφίου εἰς τὸ Σύνταγμα, παρέχοντος πολιτικὰ δικαιώματα εἰς τὰς γυναῖκας. Κατὰ τὴν Γ' ἐθνοσυνέλευσιν, συζητουμένου τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ Συντάγματος, ὁ βουλευτὴς Ν. Λεβίδης προέτεινε νὰ δοθῇ εἰς τὰς γυναῖκας τὸ ἐκλέγεσθαι (19 Μαΐου 1922), μετ' αὐτὸν δὲ ὁ Δ. Γούναρης, ἀνελθὼν τὸ βῆμα, ἀνέπτυξε τὴν πρότασίν του περὶ παραχωρήσεως τοῦ δικαιώματος τοῦ ἐκλέγειν. Ἐπηκολούθησαν συζητήσεις ἐπὶ ἑπτὰ συνεδρίας, ψηφίσματα καὶ ὑπομνήματα τῶν γυναικείων σωματείων, ἀρθρογραφία τοῦ ἡμερησίου τύπου καὶ τέλος ἡ πρότασις, τεθεῖσα εἰς ψήφισιν τὴν 2 Ἰουνίου 1922, ἔτυχε μὲν τῆς πλειοψηφίας τῶν παρόντων (87 ναὶ κατὰ 77 ὄχι), ἀλλ' οὐχὶ καὶ τῆς συνταγματικῆς, ἤτοι τῶν 4/5 τῶν βουλευτῶν ἐν γένει, διὸ καὶ ἐθεωρήθη ὡς μὴ ψηφισθεῖσα καὶ παραπεμφθεῖσα εἰς τὴν συζήτησιν τοῦ ἄρθρου 108 τοῦ Συντάγματος ἐγκατελείφθη σιωπηρῶς. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἑλληνικὴ κοινότης Λονδίνου τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1921, ἐψήφισε καὶ παρεχώρησεν ἰσότητα δικαιωμάτων τῶν γυναικῶν εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τοῦ αὐτόθι ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Μετὰ τὴν κατάργησιν τῆς βασιλείας, ἡ πρώτη δημοκρατικὴ κυβέρνησις ὑπέβαλε νομοσχέδιον, τροποποιοῦν τὸν «Περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων» νόμον τὸν Ἰούνιον 1924, ἀποσύρασα αὐτὸ τὴν 17 Ἰουλίου. Τὴν 20 Φεβρουαρίου 1925 ὁ πρωθυπουργὸς Ἀλ. Παπαναστασίου ἐζήτησε νὰ σαφηνισθῇ ὅτι ἡ ψῆφος τῶν γυναικῶν εἶναι ἔργον νομοθετικόν· ἡ σχετικὴ τριακονταμελὴς ἐπιτροπὴ τῆς Δ' ἐθνοσυνελεύσεως ἀπεδέχθη τὴν πρότασιν διὰ ψήφων 11 κατὰ 7 καὶ οὕτω ἐν Ἑλλάδι τὸ ζήτημα τῆς ἀπονομῆς πολιτικῶν δικαιωμάτων εἰς τὰς γυναῖκας, μὴ τυχὸν συνταγματικῆς κυρώσεως, ἀπέμεινεν εἰς τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν, ὡς ὁρίζει καὶ ἡ προστεθεῖσα ἑρμηνευτικὴ δήλωσις τοῦ ἄρθρου 6 τοῦ Συντάγματος, καθ' ἣν ἡ λέξις «πολίτης» ἔλαβε τὴν ἔννοιαν τοῦ ὑπηκόου (τοῦ ἔχοντος τὴν ἑλληνικὴν ἰθαγένειαν), ἀδιακρίτως φύλου ἢ ἡλικίας. Τὴν 7 Ἰουνίου 1925 ὑπεβλήθη τροπολογία ὑπὸ 63 πληρεξουσίων, ἣν εἰσηγήθη ὁ Ἀλ. Μυλωνᾶς, ὡς ὑστάτη παράγραφος τοῦ ἄρθρου 146 τοῦ ΔΝΖ' νόμου, δίδουσα τὴν δημοτικὴν καὶ κοινοτικὴν ψῆφον εἰς τὰς γυναῖκας, τὰς ἐχούσας «συμπεπληρωμένον τὸ 25ον ἔτος τῆς ἡλικίας καὶ ἀπολυτήριον δημοτικοῦ σχολείου τοὐλάχιστον». Τὸ στρατιωτικὸν κίνημα Παγκάλου τῆς 25 Ἰουνίου 1925 ἐματαίωσε τὴν συζήτησιν. Κατὰ τὰς θερινὰς διακοπὰς τῆς βουλῆς ἡ τριακονταμελὴς κοινοβουλευτικὴ ἐπιτροπὴ ἐψήφισε τροπολογίαν (28 Ἰουλίου), εἰσηγουμένου τοῦ Γ. Σεχιώτη· ἀντέδρασαν οἱ Γ. Φραγκούδης, Ἀ. Κούτρας, Κ. Πετρίδης· ἐνδοιαστικοὶ ἦσαν οἱ Π. Ἀραβαντινός, Στ. Γονατᾶς· ὑπερίσχυσαν ὅμως οἱ ὑπέρμαχοι Γ. Κονδύλης, Παπαναστασίου, Σεχιώτης, Δουζίνας, Καραπᾶνος καὶ τὴν 27 Αὐγούστου 1925 ἐψηφίσθη («Ἐφημ. Κυβερν. τεῦχ. Α', ἀριθ. φύλ. 227, 29 Αὐγούστου 1925 ἄρθρον 196 § 2 τοῦ «Κώδικος τῆς νομοθεσίας περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων» τῆς 17 Σεπτεμβρίου 1926) ὁ νόμος «Περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τῆς περὶ δήμων κλπ. νομοθεσίας», ὁρίζων τὰ ἑξῆς: «Διὰ διατάγματος ἐφ' ἅπαξ ἐκδιδομένου δύναται νὰ παραχωρηθῇ ἀπὸ τοῦ 1927 καὶ ἐφ' ἑξῆς δικαίωμα ψήφου κατὰ τὰς δημοτικὰς καὶ κοινοτικὰς ἐκλογὰς εἰς τὰς γυναῖκας, αἵτινες συνεπλήρωσαν τὸ 30ὸν ἔτος, ὅσας γνωρίζουν ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν». Τῷ 1926 ὑπεβλήθησαν δύο σχετικαὶ τροπολογίαι ἐπὶ τοῦ Συντάγματος, ἐξ ὧν ἡ τῆς 11 Ἰανουαρίου 1927, εἰς τὸ τέλος τοῦ ἄρθρου 6 προστεθεῖσα ὁρίζει: «Πολιτικὰ δικαιώματα εἰς τὰς γυναῖκας δύνανται ν' ἀπονεμηθοῦν διὰ νόμου»

Τον Δεκέμβριον τοῦ 1927 καὶ τὸν Μάρτιον τοῦ 1929 τὰ γυναικεῖα σωματεῖα μετὰ τῶν ὑπαλληλικῶν καὶ ἐργατικῶν Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς διὰ δημοσίων συγκεντρώσεων καὶ ψηφισμάτων ἐζήτουν παρὰ τῆς κυβερνήσεως τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου τῆς 27 Αὐγούστου 1925. Νέα γυναικεῖα σωματεῖα ἱδρύθησαν καὶ νέα περιοδικά: ἡ «Σοσιαλιστικὴ Ζωὴ» καὶ ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Ἑλληνίδων» ἐν Ἀθήναις, ἡ «Φεμινιστικὴ Ἕνωσις Μακεδονίας-Θράκης» μὲ ὄργανόν της τὴν «Φεμινιστικὴν» ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὁ «Θεσσαλικὸς τύπος» ἐν Βόλῳ, ἡ μηνιαία ἐφημερὶς «Ἡ γυναίκα» ἐν Πειραιεῖ, ὁ «Σύνδεσμος τῶν Ἑλληνίδων Ἐπιστημόνων» τὸν Ἰούνιον 1928 καὶ παρὰ τὴν ἐκδηλωθεῖσαν ἔντονον ἀντίδρασιν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐναντίον τῆς ἐργασίας τῆς γυναικὸς καὶ τῆς προαγωγῆς της, τὴν 8 Ἰουλίου 1929, εἰσηγήσει τοῦ βουλευτοῦ Φλωρίνης Γ. Μόδη, ὑπεβλήθη σύστασις πρὸς τὸν πρωθυπουργὸν Ε. Βενιζέλον ὑπὸ 80 βουλευτῶν πρὸς ἐπιτάχυνσιν τῆς παροχῆς ψήφου εἰς τὰς Ἑλληνίδας. Εἰς τὴν κατηγορηματικὴν δήλωσιν τοῦ Βενιζέλου ὅτι χορηγεῖ τὴν ψῆφον εἰς τὰς γυναῖκας, ἀντέδρασε, παρελκύσας τὴν ἔκδοσιν τοῦ σχετικοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος, ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν Κ. Ζαβιτσιάνος. Τὸ διάταγμα ἐξεδόθη ἐπὶ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν Π. Ἀργυροπούλου τὴν 5 Φεβρουαρίου 1930 (Ἐφημ. Κυβερ. τεῦχ. Α', ἀριθμ. 40) μὲ τοὺς γνωστοὺς περιορισμούς, ἀποκλεῖσαν περὶ τὰς 650.000 γυναικῶν τῶν ἀγρῶν καὶ τῆς βιομηχανίας.

Ὡς ἐκλογεῖς αἱ Ἑλληνίδες ἐξήσκησαν τὸ δικαίωμά των πρῶτον εἰς τὰς τοπικὰς δημοτικὰς ἐκλογὰς τῆς Θεσσαλονίκης, περὶ τὰς 240, τὴν 14 Δεκεμβρίου 1930· κατὰ τὰς κοινοτικὰς τῆς Ἀλεξανδρείας, μία μόνη, τὴν 30 Δεκεμβρίου 1930· τὴν 10 Μαΐου 1931 εἰς τὴν ἐκλογὴν Βαθέος Σάμου· τὴν 10 Ἰανουαρίου 1932 εἰς τὴν τῆς κοινότητος Οἰνουσσῶν Χίου, καθ' ἣν ἐψήφισαν 167 γυναῖκες ναυτικῶν· κατὰ τὴν ἐν Πειραιεῖ ἐκλογὴν τῆς 20 Φεβρουαρίου 1932 καὶ κατὰ τὴν ἀναπληρωματικὴν τῆς 10 Ἀπριλίου 1932. Εἰς γενικὰς καθ' ὅλον τὸ κράτος δημοτικὰς καὶ κοινοτικὰς ἐκλογὰς αἱ Ἑλληνίδες ἐψήφισαν τὸ πρῶτον τὴν 11 Φεβρουαρίου 1934.

Κατὰ τὴν ἐκλογὴν ταύτην ἐγεννήθη ἀμφισβήτησις περὶ τοῦ ἂν ἡ διάταξις τοῦ ἄρθρου 196 § 2 τοῦ κώδικος τῆς δημοτικῆς νομοθεσίας παρέχῃ εἰς τὰς γυναῖκας δικαίωμα πλῆρες ἢ μόνον τὸ ἐκλέγειν. Σχετικὴ γνωμάτευσις τοῦ μὲν καθηγητοῦ τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου Ἀλ. Σβώλου ἀποφαίνεται ὑπὲρ τοῦ πλήρους δικαιώματος τοῦ ἐκλέγειν καὶ τοῦ ἐκλέγεσθαι («Πρωΐα», 4 Ἰουνίου 1933), τοῦ δὲ παρ' Ἀρείῳ Πάγῳ ἀντεισαγγελέως Λ. Γιδοπούλου κατά, χαρακτηρίσασα τὸ δικαίωμα τοῦτο ὡς «ἀπονομὴν περιωρισμένου δικαιώματος ψήφου». Πρότασις παροχῆς τοῦ δικαιώματος τοῦ ἐκλέγεσθαι εἰς τὰς γυναῖκας, ὑποβληθεῖσα ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν Ἰ. Ράλλη, τὸν Αὔγουστον τοῦ 1933, εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν κοινοβουλευτικὴν ἐπιτροπὴν ἀπερρίφθη μὲ ψήφους 8 κατὰ 7, διὸ καὶ τὰ πρωτοδικεῖα Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς ἀπέρριψαν τὰς εἰς αὐτὰ ὑποβληθείσας ὑποψηφιότητας γυναικῶν δημοτικῶν συμβούλων, ἐνῷ ὑπὸ τοῦ πρωτοδικείου Σερρῶν ἀνεκηρύχθησαν τέσσαρες ὑποψήφιοι σύμβουλοι γυναῖκες: αἱ Εὐφρ. Ροδοπούλου, ἐγγραφεῖσα εἰς τρεῖς συνδυασμοὺς καὶ λαβοῦσα ψήφους 300, Ἰουλία Ἀργυριάδου, ἐγγραφεῖσα εἰς δύο συνδυασμοὺς καὶ τυχοῦσα 266 ψήφων, Κλ. Βούρβαχη 190 καὶ Σοφ. Ἰωακειμίδου 110. Ἡ ἀναγραφὴ τῶν ὑποψηφίων γυναικῶν τελευταίων ἐπὶ τῶν ψηφοδελτίων καὶ ἐπὶ πλέον τοῦ νομίμου ἀριθμοῦ συμβούλων, ὡς καὶ ἡ εἰς τὰς ἐκλογὰς δοθεῖσα πολιτικὴ χροιά, σημαντικῶς ἐμείωσαν τὰς πιθανότητας ἐπιτυχίας τῶν γυναικῶν.

Κατὰ τὰς ἐκλογὰς ταύτας ἐψήφισαν ἐν ὅλῳ ὑπὲρ τὰς 15.000 γυναῖκες, ἐξ ὧν ἐν Ἀθήναις 2.336, Ἀγρινίῳ 417, νομῷ Ἀργοστολίου 37, Ἄρτης 86, Δράμας 603, Ἕβρου 105, Εὐβοίας 292, Ζακύνθου 1, Ἰωαννίνων 243, Καβάλλας 625, Κερκύρας 207, Κομοτινῆς 41, Κυκλάδων 642, Λαρίσης 867, Λασηθίου 48, Λήμνου 80, Μεσολογγίου 193, Μυτιλήνης 780, Ξάνθης 647, Πατρῶν 163, Πέλλης 388, Ρεθύμνου 190, Σάμου 473, Σερρῶν 718, Σπάρτης 266, Σιντικῆς (Σιδηροκάστρου) 101, Τριπόλεως 423, Φιλιατῶν 16, Φλωρίνης 389 καὶ Χίου 509.

Ὁ φεμινισμὸς ἐν Ἑλλάδι εἰργάσθη παραλλήλως ἐντονώτατα διὰ τὴν περίθαλψιν τῶν ἐκ Μικρασίας προσφύγων, ἰδίως γυναικῶν καὶ παιδίων, ἱδρύσας ἀπὸ τοῦ 1922 ἐργαστήρια (Μπενάκειον, Γωνιὰ προσφύγων, Διεθνοῦς Συνδέσμου Ἑλληνίδων γυναικῶν, Μικρασιατικοῦ συλλόγου γυναικῶν, Ἐργαστηρίων Κουντουριώτη, Ἐθνικοῦ Συμβουλίου Ἑλληνίδων), πρατήρια Συνδέσμου ἐργαστηρίων χειροτεχνίας, Λαϊκὴ Τέχνη), ἄσυλα, βρεφικοὺς καὶ παιδικοὺς σταθμοὺς (Πην. Στ. Δέλτα, Ἑλένης Π. Κουντουριώτη, Ἀργυρῶς Δελαπόρτα, Μοργκεντάου, Λαίδης Κρόσφιλδ) καὶ ἐπαγγελματικὰς σχολὰς (Σπίτι τοῦ κοριτσιοῦ, Ἐθνικὴ Στέγη, Βραδυνὴ σχολὴ γυναικῶν ὑπαλλήλων, Ἑσπερινὴ σχολὴ ἀγραμμάτων, Παπαστράτειος σχολὴ παιγνιδίων)· ἐπεζήτησε δὲ καὶ νομοθετικῶς νὰ βελτιώσῃ τὴν θέσιν τοῦ παιδιοῦ καὶ τῆς ἐργαζομένης γυναικός, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ εἰδικῶν καὶ φεμινιστῶν, ὡς οἱ Π. Σκουριώτης, Ἀντ. Ρηγανᾶκος καὶ Δ. Δαμασκηνός, ἀπὸ τοῦ 1926 καὶ ἐντεῦθεν δι' ἐντόνου κινήσεως πρὸς καθιέρωσιν τοῦ θεσμοῦ τῶν παιδικῶν δικαστηρίων, τῶν νόμων «Περὶ ἀναζητήσεως τῆς πατρότητος», «Περὶ παιδικοῦ κινηματογράφου», εἰδικῶν περὶ ἀνηλίκων διατάξεων, γυναικείας ἀστυνομίας, τροποποίησιν τοῦ νόμου 4819 ὡς πρὸς τὴν ἐπιθεώρησιν ἐργασίας κ. ἄ.

Ἐπίσης ἐργάζεται διαβαλκανικῶς διὰ τῆς μικρᾶς φεμινιστικῆς Ἀντάντ, ἱδρυθείσης τῷ 1923, καὶ τοῦ γυναικείου τμήματος τοῦ Ἰνστιτούτου τῆς πνευματικῆς βαλκανικῆς συνεργασίας (1930), διεθνῶς δὲ δι' ὅλων τῶν διεθνῶν γυναικείων ὀργανώσεων, τμήματα τῶν ὁποίων λειτουργοῦν ἐν Ἑλλάδι.

Α. ΓΑΪΤΑΝΟΥ - ΓΙΑΝΝΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ *Λεβίδης Ν. Δ.*, «Περὶ χειραφεσίας τῆς γυναικὸς» (ἐν «Πανδώρᾳ», τ. ΚΑ'/1870, σ. 81).—*Φιλάρετος Γ. Ν.*, «Αἱ γυναῖκες ὡς δικηγόροι» (Ἀθῆναι 1901, =«Ἐφημερὶς τῆς ἑλληνικῆς καὶ γαλλικῆς νομολογίας», τ. ΚΑ').—*Παπαφράγκος Σ.*, «Ἡ γυνὴ δικηγόρος» (Ἀθῆναι 1902).—*Δελακοβίας Νικ.*, «Ἡ γυνὴ διεκδικοῦσα πολιτικὰ δικαιώματα» (Ἀθῆναι 1902).—*Παρρὲν Κ.*, «Σύγχρονοι Ἑλληνίδες, 1530—1896» (Ἀθῆναι 1903, τεῦχ. 5).—*Λοβέρδος Σ.*, «Αἱ ἐργαζόμεναι Ἑλληνίδες» (ἐν «Μελέτῃ» 1907, ἀρ. 2).—*Μωϋσείδης Μ.*, «Ὁ χαρακτὴρ καὶ ἡ μόρφωσις τῆς Ἑλληνίδος» (Κωνσταντινούπολις 1913).—*Παρρὲν Κ.* «Φεμινισταὶ καὶ φεμινίστριαι» (Ἀθῆναι 1918).—*Bebel Aug.*, «Die Frau und der Sozialismus» (1910, 50ὴ ἔκδ.—ἑλλην. μετάφρ. «Ἡ γυνὴ καὶ ὁ κοινωνισμὸς» ὑπὸ *Γ. Εὐαγγελίδου*, Ἀθῆναι 1920 καὶ 1925).—*Γαλανὸς Μιχ.*, «Περὶ τὴν ψῆφον τῶν γυναικῶν» (Ἀθῆναι 1921).—*Νεγρεπόντη Μαρία Μ.*, «Γυναῖκα καὶ ψῆφος» (Ἀθῆναι 1921).—*Δεσύπρη Μαρία*, «Ἡ γυναῖκα καὶ ἡ κοινωνικὴ πρόνοια» (Ἀθῆναι 1922, ἀρ. 3, τῆς «Φεμινιστικῆς Βιβλιοθήκης»).—*Γληνὸς Δ.*, «Γυναικεῖος πολιτισμὸς» (Ἀθῆναι 1922, ἐκ τῆς «Ἐπιθεωρήσεως οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν», τ. Α'/1921).—*Γαϊτάνου-Γιαννιοῦ Αθ.*, «Γυναίκα καὶ πολιτική» (Ἀθῆναι 1925).—*Μαργαρίτης Π.*, «Ἡ γυναικεία χειραφέτησις καὶ ὁ γάμος» (ἐν τῷ «Ἡμερολογίῳ τῆς Θεσσαλονίκης» 1927, σ. 33 κ. ἑ.).—*Σβώλου Μ.*, «Φεμινισμὸς» (ἐν «Ἡμερ. τῆς Θεσσαλονίκης» 1927, σ. 38 κ. ἑ.).—*Παναγιωτάτου Ἀγγ. Γ.*, «Ἡ δρᾶσις τῆς Ἑλληνίδος καὶ ἡ γυναικεία ψῆφος. Ἡ γυναικεία Ἑλληνίδων δρᾶσις στὴν Αἴγυπτο» (Ἀθῆναι 1928).—*Παλαιολόγος Γ. Ν.*, «Ἡ φεμινιστικὴ κίνησις» (Ἀθῆναι 1928).—*Θεοδωροπούλου Αὔρα Σ.*, «Τὸ διεθνὲς γυναικεῖον συνέδριον τῆς Γενεύης» (Ἀθῆναι 1928).—*Καισιγρα Ἄννα*, «Αἴτια καὶ ἀποτελέσματα τῆς ἐξωσπιτικῆς ἐργασίας τῆς γυναίκας» (Ἀθῆναι 1929).—*Κόττου Λίζα*, «Ἡ ἐκπαίδευσις τῶν Ἑλληνίδων ἀπ' τὸ 1830 ἕως σήμερα» (Ἀθῆναι 1930).—*Key E.* καὶ *Παπαδήμας Α.*, «Ἡ γυναῖκα καὶ ὁ φεμινισμὸς» (Ἀθῆναι 1931).—*Παπαδάκης Α. Π.*, «Ἡ ἰθαγένεια τῆς γυναικὸς» (ἐν «Ἐργασίᾳ», 6. XI. 1932).—*Μιχαλόπουλος Ἰ.*, «Ἡ ἐπαγγελματικὴ θέσις τῆς γυναικὸς ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Ἐπιθεωρήσει κοινωνικῆς καὶ δημοσίας οἰκονομικῆς», τ. Α'/1932).—*Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Αἱ Ἑλληνίδες καὶ τὸ θέατρον» (ἐν «Ἑλληνίδι» ΙΒ'/1933, ἀρ. 8—10).—«La femme grecque» (ἔκδ. διευθύνσεως τύπου ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἀρ. 4/1933).—*Πολυξένη*, «Ἡ ἐργαζομένη γυναίκα καὶ τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα» (Ἀθῆναι 1934).

Γυναικεῖος καὶ φεμινιστικὸς τύπος (ἐν Ἑλλάδι): «Ὁ Σωκράτης» (Ἀθῆναι 1838—1848).—«Εὐριδίκη» (*Αἰμ. Κτενᾶ Λεοντιάδου*, Κωνσταντινούπολις 1870—1873).—«Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν (*Καλ. Περρέν*, Ἀθῆναι 1871—1918).—«Ἡμερολόγιον τῶν κυριῶν» (*Εἰρην. Κ. Ἀσωπίου*, Ἀθῆναι 1888—1896).—«Ἐφημερὶς τῶν κυριῶν» (*Χαρ. Μελανδινοῦ*, Κωνσταντινούπολις 1909—1911).—«Δελτίον τῶν Ἑλληνίδων» (Ἀθῆναι 1909—1911, *Ἑλ. Ρουσοπούλου*).—«Ἡ Ἑλληνὶς» (*Γρ. Στεφάνου*, Ἀθῆναι 1911).—«Δελτίον τοῦ πατριωτικοῦ συνδέσμου τῶν Ἑλληνίδων» (Ἀθῆναι 1915 κ. ἑ.)—«Δελτίον Λυκείου Ἑλληνίδων» (Ἀθῆναι 1920).—«Ἑλληνὶς» (ἐθνικοῦ συμβουλίου τῶν Ἑλληνίδων γυναικῶν, Ἀθῆναι 1921 κ. ἑ.)—«Εὔα νικήτρια» (*Μαρ. Γιαννοπούλου*, Ζάκυνθος 1921—1923).—«Ὁ ἀγώνας τῆς γυναίκας» (Συνδέσμου Ἑλληνίδων ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων τῆς γυναικός, Ἀθῆναι 1923 κ. ἑ.)—«Ἡ ἐργάτρια» (γυναικείας ἐπιτροπῆς κομμουνιστικοῦ κόμματος, Ἀθῆναι 192. κ. ἑ.).—«Σοσιαλιστικὴ ζωὴ» (γυναικείου ὁμίλου σοσιαλιστικοῦ-ἐργατικοῦ κόμματος, Ἀθῆναι 1928 κ. ἑ.).—«Ἡ φεμινιστικὴ Θεσσαλονίκη» (Θεσσαλονίκη 1930 κ. ἑ.)—«Ἐφημερὶς τῶν Ἑλληνίδων» (*Ἑλ. Πουρνάρα*, Ἀθῆναι 1930—1931).—«Ἡ Γυναίκα» (Πειραιεὺς 1931—1932).—«Ἀγωνίστρια» (γυναικείου τμήματος ἀρχειομαρξιστῶν, Ἀθῆναι 1932 κ. ἑ.).—«Γυναικεῖα νέα» (*Ἄννας Οἰκονόμου*, 1933).

ΤΕΚΤΟΝΙΣΜΟΣ. Περὶ τῆς πρώτης ἐμφανίσεως τοῦ ἐλευθεροτεκτονισμοῦ εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας οὐδὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον, εἰ μὴ μόνον ὅτι ἡ Κέρκυρα ὑπῆρξε τὸ ἔδαφος, ὅπου ἐβλάστησε τὸ πρῶτον

Digitized by Google

ὁ ἄγνωστον πόθεν, πότε καὶ πῶς μεταφυτευθεὶς σπόρος τοῦ ἐλευθεροτεκτονισμοῦ. Κατὰ τὰ κρατοῦντα, ἡ ἵδρυσις τῆς πρώτης τεκτονικῆς στοᾶς ἐν Κερκύρᾳ ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 1740, ἂν καὶ ὑπάρχουν οἱ ὑποστηρίζοντες ὅτι ἡ ἵδρυσις αὐτῆς δέον νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸ ἔτος 1714. Πάντως τῷ 1740 ἐλειτούργει ἐν Κερκύρᾳ στοὰ φέρουσα τὸ διακριτικὸν ὄνομα «Beneficenza» (=«Ἀγαθοεργία») καὶ ἐξαρτωμένη ἀπὸ τὴν Μεγάλην Ἀνατολὴν τῆς Βερώνας.

Τῷ 1780 ἡ στοὰ εἶχε προοδεύσει ἀρκετά, εἶχε δὲ ὡς *σεβάσμιον* τὸν ἐν Κερκύρᾳ προβλεπτὴν τῆς Ἑνετικῆς δημοκρατίας. Ὀλίγον ἔπειτα ὅμως δὲν φαίνεται ἐργαζομένη, δι' ὃ καὶ τῷ 1806 ἡ Μεγάλη Ἀνατολὴ τῆς Βερώνας τὴν ἐπανιδρύει. Δὲν λειτουργεῖ ὅμως εἰ μὴ ἐπ' ὀλίγον καὶ περιπίπτει ἐκ νέου εἰς ὕπνον.

Τῷ 1807, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δευτέρας γαλλικῆς κατοχῆς, ἱδρύθη ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς τῆς Γαλλίας ἐν Κερκύρᾳ καὶ ἄλλη στοὰ ὑπὸ τὸν τίτλον «Philogenia» (=«Φιλογένεια»), μὲ πρόγραμμα καὶ σκοπὸν τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἐνδιαφέροντος καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Ἡ στοὰ αὕτη, λόγῳ τοῦ σκοποῦ τὸν ὁποῖον ἐπεδίωκεν, ἠναγκάσθη νὰ ἐργάζηται καὶ ἐνώπιον μὴ τεκτόνων. Τούτου ἕνεκα κατέστη ὁ στόχος τῶν παπικῶν, οἱ ὁποῖοι ἐδράξαντο τῆς εὐκαιρίας νὰ κινήσωσι πόλεμον κατὰ τῶν μασώνων ὡς ἀθέων καὶ ἐργαζομένων πρὸς βλάβην τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ κληρικοῦ τούτου πολέμου οἱ ἐν Κερκύρᾳ τέκτονες ἠναγκάσθησαν νὰ ζητήσωσι τὴν προστασίαν τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως, ἡ ὁποία προθύμως τὴν παρέσχεν, ὑποδείξασα ὅμως συγχρόνως τὴν μεταλλαγὴν τοῦ ὀνόματος τῆς στοᾶς. Συνέπεια τῶν ἀνωτέρω ὑπῆρξε τὸ κλείσιμον τῆς «Philogenia» καὶ ἡ κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1809 ἵδρυσις τῆς στοᾶς «Saint-Napoléon». Ἡ στοὰ αὕτη ἀπηρτίσθη ἐκ τεκτόνων τῆς στοᾶς «Philogenia» καὶ ἐκ τεκτόνων στρατιωτικῶν, ἀνηκόντων εἰς τὸν γαλλικὸν στρατὸν τῆς, δυνάμει τῆς συνθήκης τοῦ Τιλσίτ, κατοχῆς τῶν Ἰονίων νήσων, ἐτακτοποιήθη δ' ἀργότερον ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς τῆς Γαλλίας μὲ ἱδρυτικὸν τίτλον τῆς 25ης Ἰουνίου 1811. Πρῶτος σεβάσμιος τῆς στοᾶς «St. Napoléon» ὑπῆρξεν ὁ Ferdinand Galle. Τὸ ἴδιον ἔτος ἐπαναρχίζει τὰς ἐργασίας της ἡ στοὰ «Beneficenza», ἐν στενῇ ἀρξάμενη συνεργασίᾳ μετὰ τῆς στοᾶς «St. Napoléon».

Τῷ 1810 ἱδρύεται ἐν Λευκάδι ὑπὸ τῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς τῆς Γαλλίας ἡ στοὰ «Ἕνωσις», διὰ πράξεως δὲ τῆς ἰδίας Μεγάλης Ἀνατολῆς τῆς 25ης Ἰουνίου 1811 ἀναγνωρίζεται καὶ ἡ στοὰ «Beneficenza» ὡς τεθεῖσα ὑπὸ τὴν γαλλικὴν ἐξάρτησιν.

Τῷ 1811 ὁ τέκτων Διονύσιος Ρώμας συνιστᾷ τὴν πρώτην τεκτονικὴν ἀρχὴν ἐν Κερκύρᾳ ὑπὸ τὸν τίτλον «Γαληνοτάτη Ἀνατολὴ τῆς Ἑλλάδος κατ' Ἀνατολὴν Κερκύρας 1811» καὶ ἀναγορεύει μέγαν διδάσκαλον αὐτῆς τὸν δοῦκα τοῦ Σώσσεξ. Ἡ ζωὴ ὅμως τῆς τεκτονικῆς αὐτῆς ἀρχῆς δὲν ὑπῆρξε μεγάλης διαρκείας. Ἀντικατεστάθη ὑπὸ τῆς «Μεγάλης Ἐθνικῆς Στοᾶς τῆς Ἑλλάδος», ἡ ὁποία ἐξέλεξεν ὡς μέγαν διδάσκαλον αὐτῆς τὸν Διονύσιον Ρώμαν καὶ συμπαραστάτην αὐτοῦ τὸν δοῦκα τοῦ Σώσσεξ. Ἡ μεγάλη αὕτη στοά, εὐθὺς ἅμα τῇ συστάσει της, τῷ 1812, ἀφύπνισε τὴν ἐν Κερκύρᾳ ἀπὸ τοῦ 1809 μὴ ἐργαζομένην στοὰν «Philogenia» καὶ ἵδρυσεν ἐν Λευκάδι τὴν στοὰν «Ἕνωσις Λευκάδος», εἰς τὴν ὁποίαν ἐμυήθησαν ὁ ἐκ Πάτμου Ἐμμανουὴλ Ξάνθος (1813) καὶ ἀρκετοὶ τῶν μετέπειτα πρωταγωνιστησάντων εἰς τὸν Ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως ἀπὸ τοῦ θωμανικοῦ ζυγοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν στοὰν «Φιλαλήθεια».

Κατὰ τὸ 1813 αἱ προμνημονευθεῖσαι στοαὶ «Beneficenza» καὶ «Philogenia» ἡνώθησαν εἰς μίαν ὑπὸ τὸν τίτλον «Beneficenza e Philogenia riunite», ἐργαζομένην ὑπὸ τὴν Μεγάλην Ἀνατολὴν τῆς Γαλλίας. Ἡ νέα αὕτη στοὰ ἵδρυσε καὶ ἴδιον *Περιστύλιον* (Ἐργαστήριον ἀνωτέρων τεκτονικῶν βαθμῶν) ὑπὸ τὴν μεγάλην Σκωτικὴν Στοὰν «Il Contratto Sociale» (=Κοινωνικὸν Συμβόλαιον) ἢ τῆς τοῦ Ἁγ. Ἀλεξάνδρου τῆς Σκωτίας. Σεβάσμιος αὐτῆς ἐγένετο ὁ ἐν Κερκύρᾳ αὐτοκρατορικὸς ἐπίτροπος Ματθαῖος Λεσσέψ. Τὸ ἑπόμενον ἔτος διάδοχος τοῦ Λεσσὲψ ἐξελέγη ὁ Διονύσιος Ρώμας, τῇ προτάσει τοῦ ὁποίου ἥ τε στοὰ καὶ τὸ περιστύλιον διακόπτουσι πᾶσαν σχέσιν καὶ πρὸς τὴν Μεγάλην Ἀνατολὴν τῆς Γαλλίας καὶ πρὸς τὴν Σκωτικὴν Μεγάλην Στοάν, ἀνακηρύττουσιν ἑαυτὰ ἀνεξάρτητα καὶ τίθενται ὑπὸ τὴν ὑπὸ τὸν δοῦκα τοῦ Σώσσεξ ἀνασυσταθεῖσαν «Γαληνοτάτην Μεγάλην Ἀνατολὴν τῆς Ἑλλάδος κατ' Ἀνατολὴν Κερκύρας 1814», ἡ ὁποία συνεργάζεται μετὰ τῆς ὑπὸ τὸν Διον. Ρώμαν «Μεγάλης Ἐθνικῆς Στοᾶς».

Μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Ναπολέοντος τὰ γαλλικὰ στρατεύματα ἀποχωροῦσιν ἐκ τῶν Ἰονίων νήσων (1814), ἐν συνεπείᾳ δὲ τούτου ἡ ἐν Κερκύρᾳ στοὰ τοῦ «St. Napoléon» μετονομάζεται εἰς στοὰν «La Paix» (=«Ἡ Εἰρήνη») καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον ἐργάζεται μέχρι τοῦ 1818. Μετὰ τὴν ἄφιξιν τῶν Ἄγγλων ἐν Κερκύρᾳ καὶ ἡ στοὰ «Beneficenza e Philogenia riunite», ἥτις ἐξηκολούθει νὰ ἐργάζεται μέ τινα τῶν μελῶν της, μετέβαλε τάσεις, παρεχώρησε, τιμῆς ἕνεκα, τὸ ἀξίωμα τοῦ σεβασμίου εἰς τὸν Ἄγγλον στρατηγὸν Ἰάκωβον Κάμπελ καὶ πολὺ ταχέως ἤρχισε νὰ ὑποστηρίζηται ὅτι ἡ στοὰ δὲν ἐξηρτᾶτο πλέον ἐκ τῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς τῆς Γαλλίας, ἀλλ' ἐκ τῆς Μεγάλης Στοᾶς τῆς Σκωτίας «Il Contratto Sociale» καὶ μόνον αἱ ἐκλογαὶ τοῦ Ἰουνίου 1815 ἀναδεικνύουν ὡς τακτικὸν σεβάσμιον αὐτῆς τὸν Διονύσιον Ρώμαν, ἐνῷ οἱ ὑπὸ τὸν Κάμπελ Ἄγγλοι ἀποσχίζονται τῆς στοᾶς «Beneficenza e Philogenia riunite» καὶ ἱδρύουσι τὴν στοὰν «Πυθαγόρας».

Τὴν 23ην Μαΐου 1815 ἡ ἐν Κερκύρᾳ Μεγάλη Ἀνατολὴ ἱδρύει ἐν Ζακύνθῳ νέαν Στοὰν ὑπὸ τὴν προσωνυμίαν «La Fenice Risorta» (=«Ὁ Ἀναγεννηθεὶς Φοίνιξ»). Ἡ στοὰ αὕτη ἔδρασε μέχρι τοῦ 1848, ὅτε ἔπαυσε τὰς ἐργασίας της.

Τῷ 1818 τὰ μέλη τῆς μὴ ἐργαζομένης στοᾶς «La Paix», ἔχοντα ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Ἀντώνιον Δάνδολον, ἐζήτησαν παρὰ τῆς ἐν Κερκύρᾳ Μεγάλης Ἀνατολῆς τῆς Ἑλλάδος τὴν ἄδειαν, ὅπως συστήσωσι συμβολικὴν στοὰν ὑπὸ τὴν προσωνυμίαν Φοίνιξ. Τῷ 1823 ἱδρύεται ἐν Κερκύρᾳ περιστύλιον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὑπέρτατον Περιστύλιον τῆς Γαληνοτάτης Μεγάλης Ἀνατολῆς τῆς Ἑλλάδος». Τῷ 1837 ἐπαναρχίζει τὰς ἐργασίας της ἡ μέχρι τότε κοιμωμένη καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Μεγάλης Στοᾶς τῆς Ἀγγλίας ἄλλοτε τελοῦσα στοὰ «Πυθαγόρας». Τὴν 23ην Ἰουνίου 1843 διαλύονται αἱ ἐν Κερκύρᾳ ὑπὸ τοὺς τίτλους «Μεγάλη Ἀνατολὴ τῆς Ἑλλάδος» καὶ «Μεγάλη Ἐθνικὴ Στοὰ τῆς Ἑλλάδος» τεκτονικαὶ ἀρχαὶ καὶ ἐκ τῶν ἀπαρτιζόντων αὐτὰς μελῶν ἱδρύονται, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς τῆς Γαλλίας, ἡ «Σεπτὴ Στοὰ Φοίνιξ Κερκύρας» καὶ ἡ ἐν Ζακύνθῳ στοὰ «Étoile». Τῷ 1860 ἱδρύεται ἐν Ζακύνθῳ, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Μεγάλη Στοᾶς τῆς Ἀγγλίας, ἡ στοὰ «Ἀστὴρ τῆς Ζακύνθου». Τὴν 14ην Μαρτίου 1862 ἀξιωματικοὶ τῆς ἀγγλικῆς φρουρᾶς ἱδρύουσιν ἐν Ζακύνθῳ τὴν Στοὰν «Star of the East 880» καὶ ὑπάγουσιν αὐτὴν ὑπὸ τὴν Μεγάλην Στοὰν τῆς Ἀγγλίας καὶ ὑπὸ τὸν ἑλληνικὸν τίτλον «Ἀστὴρ τῆς Ἀνατολῆς 5862», ὑπὸ τὸν τίτλον δὲ τοῦτον ἐξακολουθεῖ αὕτη ἐργαζομένη μέχρι σήμερον. Ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ἡ πρώτη τεκτονικὴ στοὰ ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 1863 ὑπὸ τὴν προσωνυμίαν «Πανελλήνιον» καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς τῆς Ἰταλίας. Τὴν σύστασιν τῆς στοᾶς ταύτης ἐπηκολούθησεν ἡ ἵδρυσις τῶν στοῶν «Ἀρχιμήδης» ἐν Πάτραις, «Ποσειδῶν» ἐν Πειραιεῖ, «Παῖδες Λεωνίδου» ἐν Σύρῳ, «Πρόνοια» ἐν Ἄργει, «Σκουφᾶς» ἐν Χαλκίδι καὶ «Ἀνεξαρτησία» ἐν Λαμίᾳ. Αἱ ἑπτὰ αὗται στοαί, συνεννοηθεῖσαι, ἐζήτησαν διὰ κοινοῦ ἐγγράφου, περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1864, τὴν ἄδειαν παρὰ τῆς προϊσταμένης αὐτῶν ἀρχῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς τῆς Ἰταλίας, ὅπως συστήσωσιν ἀνεξάρτητον Μεγάλην Ἀνατολὴν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Μεγάλη ὅμως Ἀνατολὴ τῆς Ἰταλίας ἠρνήθη νὰ παράσχῃ τὴν ἄδειαν ταύτην, ἐπέτρεψε δὲ μόνον τὴν ἵδρυσιν τεκτονικοῦ διευθυντηρίου, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς τῆς Ἰταλίας. Οὕτω ἡ ἀνωτάτη διοίκησις τοῦ ἐν Ἑλλάδι τεκτονισμοῦ ἀπηρτίσθη ἐκ τῶν τεκτόνων Σπήλιου Ἀντωνοπούλου καὶ Δ. Μαυροκορδάτου, ὑπουργῶν, Ν. Δαμασκηνοῦ, καθηγητοῦ τοῦ πανεπιστημίου, καὶ ἑνὸς ἀναπληρωματικοῦ μέλους, τοῦ καθηγητοῦ τοῦ πανεπιστημίου Ἰ. Παπαδάκι. Τὸ τεκτονικὸν τοῦτο διευθυντήριον, εὐθὺς ἅμα τῇ συστάσει του, ἤρχισε νὰ ἱδρύῃ νέας Στοάς, ὡς τὸν «Ρήγαν Φεραῖον» ἐν Λαμίᾳ, τὴν «Ποσειδωνίαν» ἐν Πειραιεῖ, τὴν «Πρόοδον» ἐν Ἄργει καὶ τὴν «Κέρκυραν» ἐν Κερκύρᾳ.

Τὸ ἑπόμενον ἔτος (1865) συνεστήθησαν καὶ ἄλλαι δύο στοαὶ ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Πρόμαχοι τῆς Πατρίδος» καὶ «Παῖδες Μαραθωνομάχων», αἱ ὁποῖαι, λόγῳ τοῦ ὅτι εἰργάζοντο πατριωτικῶς μᾶλλον ἢ τεκτονικῶς, ἀπεκλήθησαν «Κομιτᾶτα». Ταῦτα συνεχωνεύθησαν εἰς μίαν «Φάλαγγα Μυστικοῦ», ἡ ὁποία, καταρτίσασα ἴδιον ὀργανισμόν, ἀπεσπάσθη τρόπον τινὰ τῶν πραγματικῶν τεκτονικῶν κέντρων.

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος παρετηρήθη ἐν Κερκύρᾳ μεγάλη κίνησις πρὸς σύμπηξιν αὐτονόμου κέντρου ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἑλληνικὴ Μεγάλη Ἀνατολή». Εἰς τὴν κίνησιν αὐτὴν ἐπρωτοστάτουν ἡ τότε συσταθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀθήναις διευθυντηρίου στοὰ «Πρόοδος» μετὰ τῆς στοᾶς «Κέρκυρα», συνέπραττον δ' ἡ ὑπὸ τὴν Μεγάλην Ἀνατολὴν τοῦ Παλέρμου στοὰ «Feacia» καὶ ἡ ὑπὸ τὴν Μεγάλην Ἀνατολὴν τῆς Ρώμης στοὰ «Progresso».

Τὴν 16ην Φεβρουαρίου 1866 τὸ ἐν Ἑλλάδι τεκτονικὸν διευθυντήριον ἀπηύθυνε πρὸς τὴν Μεγάλην Ἀνατολὴν τῆς Ἰταλίας ἔγγραφον, ἱστορικὸν διὰ τὸν ἑλληνικὸν ἐλευθεροτεκτονισμόν, λόγῳ τῶν συνεπειῶν του, διὰ τοῦ ὁποίου ἐξέφραζε τὴν εὐχήν, ὅπως ἱδρυθῇ καὶ ἐν Ἑλλάδι ἀνεξάρτητος τεκτονικὴ δύναμις. Εἰς τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἡ Μεγάλη Ἀνατολὴ τῆς Ἰταλίας δὲν ἀπήντησεν ἀμέσως, καὶ τοῦτο διότι ἐπίστευεν ὅτι δὲν ἦτο ἀκόμη καιρὸς νὰ συσταθῇ ἐν Ἑλλάδι ἀνεξάρτητον κέντρον. Ἐπηκολούθησε μακρὰ ἀλληλογραφία μεταξὺ τοῦ διευθυντηρίου καὶ τῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς καὶ τότε μόνον ἡ ἰταλικὴ τεκτονικὴ δύναμις μετεπείσθη, ὅταν κατενόησεν ὅτι τὸ διευθυντήριον ἀπήχει τὰς γνώμας καὶ τῶν ὀκτὼ ἐν Ἑλλάδι ὑφισταμένων στοῶν, αἱ ὁποῖαι, ἰδιαιτέρως ἑκάστη, ἐζήτησαν τὴν χειραφέτησίν των ἐκ τῆς ἰταλικῆς ἐξαρτήσεως. Καὶ τὴν 7ην Ἀπριλίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐξέδωκεν ἑλληνιστὶ τὸ διάταγμα τῆς χειραφετήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ τεκτονισμοῦ.

Εὐθὺς ὡς ἐλήφθη τὸ διάταγμα τοῦτο, τὸ διευθυντήριον συνέστησε τὴν «Προσωρινὴν Μεγάλην Ἀνατολήν», ἡ ὁποία καὶ ἀνέλαβε νὰ προσκαλέσῃ τὰς ὑφισταμένας στοάς, ὅπως ἐκλέξωσι τοὺς ἀντιπροσώπους των πρὸς συγκρότησιν συντακτικῆς συνελεύσεως. Οἱ ἐκλεγέντες ἀντιπρόσωποι συνῆλθον τὴν 18ην Φεβρουαρίου 1867 εἰς τὸ τότε ἐν Ἀθήναις τεκτονικὸν μέγαρον, τὸ ἐντὸς τῆς οἰκίας τοῦ Π. Κλάδου, παρὰ τὴν Πύλην τῆς Ἀγορᾶς, ὅπου κατῴκει ὁ Ἀνδρ. Καλύβας καί, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῆς προσωρινῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς, συνέταξαν τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν τεκτονικὸν σύνταγμα, τοὺς γενικοὺς κανονισμοὺς καὶ τὸν ὀργανισμὸν τῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς τῆς Ἑλλάδος. Τὴν 2αν Ἀπριλίου 1867, ψηφισθέντων ὅλων τῶν ἀνωτέρω, ἐξελέγησαν καὶ τα μέλη τῆς τακτικῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς. Χρέη μεγάλου διδασκάλου ἀπεφασίσθη νὰ ἐκπληροῖ ὁ πρόσθετος μέγας διδάσκαλος Νικόλαος Δαμασκηνός, καθηγητὴς τοῦ ἀστικοῦ καὶ ἐμπορικοῦ δικαίου ἐν τῷ Ἐθνικῷ πανεπιστημίῳ. Ἡ θέσις τοῦ μεγάλου διδασκάλου ἀφέθη κενὴ μέχρις ἐξευρέσεως καταλλήλου προσώπου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ προσωρινῶς ἀσκῶν τὰ καθήκοντα τοῦ μεγάλου διδασκάλου Νικ. Δαμασκηνὸς ἀπετάθη, δι' ἐπιστολῆς του, πρὸς τὸν πρίγκιπα Δ. Ροδοκανάκην, καταγόμενον ἐκ τῆς βασιλικῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας καὶ χαίροντα μεγάλην ὑπόληψιν ἐν Ἀγγλίᾳ, ὅπου διέμενεν. Εἰς τοῦτον, μὴ ὄντα ὅμως ἀκόμη τότε κἂν τέκτονα, προέτεινε τὴν θέσιν τοῦ μεγάλου διδασκάλου τῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Ροδοκανάκης, ἀρνηθεὶς κατ' ἀρχάς, τῇ μεσολαβήσει πολλῶν τεκτόνων, ἐνδιαφερομένων διὰ τὸ μέλλον τοῦ τεκτονισμοῦ ἐν Ἑλλάδι, μετεπείσθη βραδύτερον καὶ ἐγένετο τέκτων· λαβὼν δὲ συντόμως καὶ τὸν 33ον καὶ τελευταῖον βαθμὸν καὶ γενόμενος καὶ μέλος τοῦ ὑπάτου συμβουλίου τοῦ 33ου βαθμοῦ τῆς Σκωτίας, κατῆλθε, μετὰ τὸ πέρας τοῦ Γαλλογερμανικοῦ πολέμου τοῦ 1870, εἰς Ἑλλάδα 20ὴν Ὀκτωβρίου 1871). Ἐνταῦθα, εὑρὼν τοὺς τέκτονας ἐν ἀποσυνθέσει καὶ διχονοοῦντας, ἐπεσκέφθη πάσας τὰς στοάς, κατέβαλε συντόνους προσπαθείας πρὸς ἐπαναφορὰν τῆς ἀδελφικῆς ὁμονοίας καὶ τῆς τεκτονικῆς εἰρήνης καὶ ἔπεισε τὰς στοὰς ν' ἀποστείλουν εἰς τὰς Ἀθήνας ἀντιπροσώπους των διὰ τὴν συγκρότησιν γενικῆς συνελεύσεως. Ἡ συνέλευσις αὕτη, συνελθοῦσα τὴν 8ην Ἰουλίου 1872 ἐν Ἀθήναις, ἐξέλεξε τὴν νέαν Μεγάλην Ἀνατολήν, τῆς ὁποίας μέγας διδάσκαλος ἐξελέγη ὁ Ροδοκανάκης.

Τὴν 12/24ην Ἰουλίου 1872 ὁ Ροδοκανάκης καθίδρυσε καὶ τὸ πρῶτον ὕπατον συμβούλιον τοῦ 33ου βαθμοῦ τοῦ Ἀρχαίου καὶ Ἀποδεδεγμένου Σκωτικοῦ Δόγματος, ὡς μέλη τοῦ ὁποίου ἐξελέγησαν τὰ μέλη τῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς. Ὁ καταρτισμὸς καὶ τῶν δύο τεκτονικῶν σωμάτων ἀνεκοινώθη ἀμέσως εἰς ὅλας τὰς μεγάλας στοὰς καὶ τὰ ὕπατα συμβούλια τῶν ξένων τεκτονικῶν δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι, βαθμηδόν, ἀνεγνώρισαν τὸν ἑλληνικὸν τεκτονισμόν.

Οὕτω ἐξηκολούθησε κανονικὴ ἡ λειτουργία καὶ ἡ πρόοδος τῶν δύο ἑλληνικῶν τεκτονικῶν δυνάμεων μέχρι τοῦ 1895, ὁπότε ἐκ νέου ἐπῆλθε διάστασις τῶν Ἑλλήνων τεκτόνων. Τὴν ἀφορμὴν ἔδωσεν ἡ πρότασις τοῦ τέκτονος μεγάλου τότε γραμματέως Στ. Στεφάνου περὶ ἐφαρμογῆς τῶν ἐν τῷ συνεδρίῳ τῆς Λωζάννης τοῦ 1875 θεσπισθέντων δογμάτων, συνταγμάτων καὶ κανονισμῶν ἑνιαίας διοικήσεως τοῦ τάγματος, διὰ συγχωνεύσεως τῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Ὑπάτου Συμβουλίου τοῦ 33ου βαθμοῦ, κατὰ τὸ σύστημα τῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς τῆς Γαλλίας. Πρὸς τὴν πρότασιν ταύτην ἀντετάχθη ὁ μέγας διδάσκαλος καὶ ὑπατος ταξιάρχης Δ. Ροδοκανάκης καὶ ἄλλοι τέκτονες. Οἱ ἐπιθυμοῦντες τότε τὴν συγχώνευσιν τῆς Μεγάλης Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Ὑπάτου Συμβουλίου συνέστησαν νέαν τεκτονικὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ἐκάλεσαν «Μεγάλην Ἐθνικὴν τῶν Ἑλλήνων Στοάν». Βραδύτερον οἱ αὐτοὶ συνέστησαν καὶ Ὕπατον Συμβούλιον τοῦ 33ου βαθμοῦ, συγχωνεύσαντες δὲ τὰ δύο ταῦτα σώματα ἀπήρτισαν τὴν «Γαληνοτάτην Μεγάλην Ἀνατολὴν Ὕπατον Συμβούλιον 33ου τῆς Ἑλλάδος». Αἱ ὑπὸ τὸν Ροδοκανάκην τεκτονικαὶ δυνάμεις δὲν ἀνεγνώρισαν τὰ νεοϊδρυθέντα τεκτονικὰ κέντρα, θεωρήσαντα αὐτὰ ὡς ἄτακτα καὶ ἀντικανονικά, ὡς τοιαῦτα δὲ ἐθεωρήθησαν καὶ ὑπὸ τῶν περισσοτέρων ξένων τεκτονικῶν δυνάμεων. Οὕτω, τῷ 1895, ὑπῆρχον τρεῖς τεκτονικαὶ δυνάμεις· ἡ Μεγάλη Ἀνατολή, ὑπὸ τὸν μέγαν

Digitized by Google

διδάσκαλον, τὸν ἐν τῷ μεταξὺ ἐκλεγέντα ἀντὶ τοῦ παραιτηθέντος Δ. Ροδοκανάκη, Τιμ. Φιλήμονα· τὸ ὑπὸ τὸν πρίγκιπα Ροδοκανάκην Ὕπατον Συμβούλιον, συνδεόμενον διὰ συνθήκης μὲ τὴν Μεγάλην Ἀνατολήν, καὶ τὸ ἀντικανονικὸν θεωρούμενον κέντρον, ὑπὸ τὸν Ν. Δαμασκηνόν. Ἡ τοιαύτη παράλληλος λειτουργία δύο τεκτονικῶν κέντρων, μὲ τὰς συμπαρομαρτούσας ἀντεγκλήσεις, ἐδημιούργησε λίαν δυσμενεῖς συνθήκας καλλιεργείας τῆς τεκτονικῆς ἰδέας. Ὡς ἐκ τούτου ἐνωρὶς ἤρχισεν ἀμφοτέρωθεν νὰ ζητῆται ἡ ἕνωσις καὶ νὰ προκαλῶνται σχετικαὶ διαπραγματεύσεις.

Κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1897 ἡ Μεγάλη Ἀνατολὴ ἀπεσκίρτησεν ἀπὸ τὴν συνεργασιαν της μετὰ τοῦ Ὑπάτου Συμβουλίου καὶ ἡνώθη μετὰ τοῦ ὑπὸ τὸν Ν. Δαμασκηνὸν κέντρου. Ὁ Ροδοκανάκης τότε (Μάϊος 1899, ἵδρυσε νέαν Μεγάλην Ἀνατολήν, λειτουργοῦσαν κατὰ τὸ Ἀρχαῖον καὶ Ἀποδεδεγμένον Σκωτικὸν Δόγμα. Ἐκ νέου ὅθεν ἐλειτούργουν τῷ 1899 τρεῖς τεκτονικαὶ δυνάμεις. Ἡ λειτουργία ὅμως καὶ τούτων δὲν διήρκεσεν ἐπὶ μακρὸν ἀπολύ ως ὁμαλή. Ἐπανειλημμέναι εὐχαὶ ἐξεφράζοντο ἑκατέρωθεν ὑπὲρ συμφιλιώσεως καὶ ἑνώσεως τῶν δύο τεκτονικῶν ἀρχῶν, ἥτις καὶ ἐπετεύχθη, τέλος, τῇ πρωτοβουλίᾳ πολλῶν τεκτόνων τῶν ἐν Ἀθήναις στοῶν, τῶν ὁποίων οἱ σεβάσμιοι, διὰ πρακτικοῦ, συνταχθέντος τὴν 2αν Ἀπριλίου 1907, συνέπηξαν τὴν καὶ σήμερον ὑφισταμένην «Μεγάλην Ἀνατολὴν τῆς Ἑλλάδος», ἔχουσαν δικαιοδοσίαν ἐπὶ τῶν τριῶν πρώτων τεκτονικῶν βαθμῶν.

Ἡ νέα Μεγάλη Ἀνατολὴ ἀνεγνωρίσθη ἀνεπιφυλάκτως ὑφ' ἁπασῶν τῶν τεκτονικῶν δυνάμεων τῶν δύο ἡμισφαιρίων, οὕτω δ' ὁ ἐν Ἑλλάδι ἐλευθεροτεκτονισμὸς ἀποκατέστη εἰς τὴν ἁρμόζουσαν αὐτῷ θέσιν. Σήμερον (1934) ὑφίστανται ἐν Ἑλλάδι δύο τεκτονικαὶ δυνάμεις, ἐργαζόμεναι κατὰ τὸ Ἀρχαῖον καὶ Ἀποδεδεγμένον Σκωτικὸν Δόγμα καὶ συνδεόμεναι διὰ συνθήκης φιλίας: ἡ «Μεγάλη Ἀνατολὴ τῆς Ἑλλάδος» καὶ τὸ «Ὕπατον Συμβούλιον τοῦ 33ου βαθμοῦ τῆς Ἑλλάδος». Καὶ ἡ μὲν «Μεγάλη Ἀνατολή», ἑδρεύουσα ἐν Ἀθήναις, ἔχει ὑπὸ τὴν αἰγίδα της καὶ τὴν δικαιοδοσίαν της τὰς συμβολικὰς στοάς, ἐκείνας δηλαδὴ αἱ ὁποῖαι ἐργάζονται εἰς τοὺς τρεῖς πρώτους τεκτονικοὺς βαθμούς. Ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰς τὸ μητρῷον τῶν στοῶν ἀναγεγραμμένων στοῶν ἀνέρχεται σήμερον (Ἰούλιος 1934) εἰς 103. Ἐκ τούτων ἐργάζονται μόνον 67, ἐκ τῶν ὁποίων 21 ἐν Ἀθήναις, 2 ἐν Πειραιεῖ, 7 ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1 ἐν Κωνσταντινουπόλει, 2 ἐν Αἰγύπτῳ (1 εἰς Ἀλεξάνδρειαν καὶ 1 εἰς Κάϊρον), 5 ἐν Κύπρῳ, 1 ἐν Ἱερουσαλὴμ καὶ 28 εἰς ἄλλας ἐπαρχιακὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος. Πλὴν τούτων ἐργάζονται ἐν Ἀθήναις αἱ στοαὶ «Ἀθηνᾶ» καὶ «Ἀπόλλων», ἀνήκουσαι εἰς τὸ γαλλικὸν μεικτὸν δόγμα τοῦ «Ἀνθρωπίνου Δικαίου» («Droit Humain»), εἰς τὸ ὁποῖον γίνονται δεκταὶ καὶ γυναῖκες. Τὰς στοὰς ταύτας ἡ Μεγάλη Ἀνατολὴ τῆς Ἑλλάδος θεωρεῖ ἀντικανονικῶς λειτουργούσας. Ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰς τὸ γενικὸν μητρῷον μελῶν τοῦ τάγματος ἐγγεγραμμένων τεκτόνων ἀνέρχεται (Ἰούλιος 1934) εἰς 10.285. Τὸ δὲ «Ὕπατον Συμβούλιον τοῦ 33ου βαθμοῦ», ἑδρεῦον ἐπίσης ἐν Ἀθήναις, ἔχει ὑπὸ τὴν δικαιοδοσιαν του τὰ ἐργαστήρια τῶν ἀνωτέρων βαθμῶν, ἐκεῖνα δηλαδὴ τὰ ὁποῖα ἐργάζονται εἰς τοὺς βαθμοὺς 4ον—30όν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργαστηρίων τούτων ἀνέρχεται εἰς 23, ἐξ ὧν 5 ἐν Ἀθήναις, 3 ἐν Πειραιεῖ καὶ 15 εἰς διαφόρους ἐπαρχιακὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὸ Κάϊρον.

Δρᾶσις. Ὁ ἑλληνικὸς τεκτονισμὸς διὰ τῶν συμβολικῶν στοῶν διατηρεῖ πολλὰ ἱδρύματα ἀγαθοεργίας. Τοιαῦτα εἶναι:

α') Νυκτερινὴ σχολὴ παίδων ἀπόρων ἐργατῶν ἐν Ἀθήναις.

β') Ὀρφανοτροφεῖον κορασίων μετ' ἐπαγγελματικῆς σχολῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ

γ') Σύνδεσμος Κοινωνικῆς Προνοίας καὶ Ἀντιλήψεως ἐν Πάτραις.

δ') Παράρτημα Λαϊκοῦ Συσσιτίου ἐν Μπὰμπ-Σίδρα τῆς Αἰγύπτου.

ε') Νυκτερινὴ σχολὴ ἐν Λευκωσίᾳ τῆς Κύπρου.

στ') Ἡ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν λειτουργοῦσα ἐν Κωνσταντινουπόλει «Νυκτερινὴ Σχολὴ Παίδων», ἥτις ἐκλείσθη τῷ 1930, ἐπιταγῇ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν.

ζ') Νυκτερινὴ σχολὴ ἀπόρων ἐν Κερκύρᾳ.

Διὰ τὴν λειτουργίαν τῶν ἱδρυμάτων τούτων δαπανᾶται ἐτησίως ποσὸν ἡμίσεος ἑκατομμυρίου δραχμῶν. Ἐκτὸς τούτων πολλὰ φιλανθρωπικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ ἱδρύματα εἰς πολλὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος βοηθοῦνται ὑλικῶς καὶ διοικοῦνται κυρίως ὑπὸ τεκτόνων, τὰ μέγιστα συντελούντων, διὰ τῆς τεκτονικῆς ἐργασίας των, εἰς τὴν συντήρησιν τούτων καὶ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ των.

Αἱ καθ' ἕκαστον ἐπίσης στοαί, διὰ τῶν εἰδικῶν ταμείων ἀγαθοεργίας, τὰ ὁποῖα ὑποχρεωτικῶς διατηροῦν, προσέρχονται ὑλικῶς ἀρωγοὶ εἰς πλείστους δυστυχοῦντας μὴ τέκτονας. Ὑπολογίζεται ὅτι τὸ οὕτω πως διατιθέμενον συνολικὸν ποσὸν ἀνέρχεται ἐτησίως εἰς 200 χιλιάδας δραχμῶν περίπου.

Ἡ ἐθνικὴ καὶ πατριωτικὴ δρᾶσις τοῦ ἑλληνικοῦ τεκτονισμοῦ εἶναι ἀξιολογωτάτη. Ἰδίᾳ ἡ προπαρασκευαστικὴ διὰ τὴν ἐπανάστασιν ἐργασία τῶν στοῶν τῆς Ἑπτανήσου ὑπῆρξε μεγάλη. Πολλοὶ ἐκ τῶν προδρόμων (Ρήγας Φεραῖος) καὶ τῶν ἡγητόρων αὐτῆς ἦσαν τέκτονες, πολλά, ὡς τοιοῦτοι, προσενεγκόντες εἰς τὴν πατρίδα. Τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ρώμα βρίθουν σχετικῶν πληροφοριῶν. Αὐτοὶ οἱ ξένοι τέκτονες, οἱ ὡς ἀξιωματικοὶ ὑπηρετοῦντες εἰς τὸν στρατὸν τοῦ Ἰμπραήμ, μετέδιδον, ἐντολῇ τῶν στοῶν, εἰς τοὺς ἐπαναστάτας πολυτίμους πληροφορίας ἐν σχέσει πρὸς τὰς κινήσεις καὶ τὰς ἐνεργείας του. Ἐξ ἄλλου, διὰ τῆς μυήσεως τοῦ Ξάνθου καὶ ἄλλων πρωτεργατῶν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας εἰς τὸν ἐλευθεροτεκτονισμόν, μετέδωκεν οὗτος τοὺς βασικοὺς τρόπους διοργανώσεως μυστικῶν συνδέσμων εἰς τοὺς ἱδρυτὰς τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. Ἀλλ' ἔλαβεν οὗτος καὶ μετὰ ταῦτα, διὰ τῶν τεκτονικῶν στοῶν, ἐνεργὸν μέρος εἰς τοὺς ἐθνικοὺς ἀπελευθερωτικοὺς ἀγῶνας, τῆς Κρήτης π. χ. καὶ τῆς Ἑπτανήσου—εἶναι γνωστοὶ σχετικῶς οἱ ἀγῶνες τῆς ἐν Κερκύρᾳ στοᾶς «Φοίνιξ». Ἐπίσης εἰς τὸν μακεδονικὸν ἀγῶνα ἡ συμβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ τεκτονισμοῦ ὑπῆρξε μεγάλη. Αἱ στοαὶ Θεσσαλονίκης, Σερρῶν, Ξάνθης, Καβάλλας κ. ἄ. ὑπῆρξαν ἐπὶ μακρὸν κέντρα ἐθνικὰ καὶ μέσα συνεννοήσεως μὲ τοὺς ἐξ Ἑλλάδος συνδέσμους καὶ τοὺς ὑπὸ ψευδώνυμον μαχομένους ἀξιωματικοὺς καὶ πολίτας. Ἡ στοὰ «Ὑψηλάντης» ἱδρύθη ἀποκλειστικῶς δι' αὐτὸν τὸν σκοπὸν καὶ ἀπέστελλεν ὅπλα, ἀντάρτας κλπ. Ἄξιαι ἐπίσης ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι καὶ αἱ προσπάθειαι τοῦ ἑλληνικοῦ τεκτονισμοῦ πρὸς ἐμπέδωσιν καλυτέρων συνθηκῶν διαβιώσεως τῶν ἐν Τουρκίᾳ βιούντων Ἑλλήνων καὶ ὀργάνωσιν τῆς Τουρκίας—ἐν συνεργασίᾳ μετὰ Τούρκων τεκτόνων—κατὰ τρόπον παρασκευάζοντα τὴν συνεργασίαν Ὀθωμανῶν καὶ Ἑλλήνων πρὸς ἀποτροπὴν πάσης σλαυϊκῆς ἢ ἄλλης ἐπιδρομῆς ἐπὶ τὴν τότε ἑλληνο-ὀθωμανικὴν Ἀνατολὴν (βλ. σχετικῶς: *Ὀργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως,* ἐν τ. ΙΘ', σ. 32—33). Σχετικὴ πρὸς τὴν κίνησιν ταύτην ὑπῆρξεν ἡ εἰς τὸν τεκτονισμὸν μύησις τοῦ μετέπειτα Σουλτάνου Μουρὰτ Ε' καὶ ἡ μετὰ τὴν ἐκθρόνισίν του ἀπόπειρα φυγαδεύσεώς του εἰς Ἑλλάδα ὑπὸ τοῦ τέκτονος Κλ. Σκαλιέρη καὶ ἐξ ἑτέρων τεκτόνων (1877).

Ἀντιτεκτονικοὶ διωγμοί. Ὅπως εἰς πολλὰς χώρας τῆς Εὐρώπης, οὕτω καὶ ἐν Ἑλλάδι ἐγένοντο ἀντιτεκτονικοὶ διωγμοί. Οἱ κυριώτεροι τούτων συνέβησαν κατὰ τὸ 1867, ὑπὸ τὰς ἀκολούθους περιστάσεις:

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 1866 ἦλθεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀθήνας, μὲ τὴν πρόθεσιν ὅπως διδάξῃ τοὺς Ἕλληνας «τὸ ἔργον τοῦ 1821, πῶς ἂν *τάχιστα καὶ κάλλιστα εἰς πέρας ἔλθοι*» ὁ Ἀπόστολος Μακράκης. Οὗτος, διατρίβων ἐν Παρισίοις, πρὸ τῆς καθόδου του εἰς Ἑλλάδα, ἐγνώρισεν, ὡς βεβαίου, παρὰ τοῦ τέκτονος Henri Charle τὴν φύσιν τοῦ γαλλικοῦ πολιτικοῦ τεκτονισμοῦ. Μαθὼν δὲ παρὰ τοῦ τέκτονος Γλύνη τὴν ὕπαρξιν στοῶν καὶ ἐν Ἑλλάδι, ἐκήρυξεν ἀμείλικτον πόλεμον ἐναντίον τοῦ τεκτονισμοῦ ὡς ἀντιχριστιανικοῦ. Λόγῳ τῆς ὀξείας σχετικῶς πολεμικῆς του, τὸ «μασσωνικὸν ζήτημα» κατέστη τὸ ζήτημα τῆς ἡμέρας, ἐντὸς δὲ ὀλίγου ἐδημιουργήθη κατάστασις ἀφόρητος. Ἡ περὶ τὸν Μακράκην μερὶς τοῦ τύπου ἐξεσφενδόνιζεν ἐναντίον τῆς ἀδελφότητος λιβέλλους, καθ' ὧν ἀντεπεξήρχοντο αἱ ὑπὸ τεκτόνων διευθυνόμεναι ἐφημερίδες, μεταξὺ τῶν ὁποίων «Ὁ Αἰὼν» τοῦ Φιλήμονος, «Τὸ Μέλλον τῶν Ἀθηνῶν» τοῦ Γλύνη, τὸ «Ἐθνικὸν Μέλλον» τῆς Σύρου, «Ἡ Αὐγὴ» κ. ἄ, Βλέπων λοιπὸν ὁ Μακράκης τὴν διὰ τοῦ τύπου ἐξουδετέρωσιν τῶν ἐνεργειῶν του, ἀπεφάσισε νὰ χωρήσῃ εἰς πρόκλησιν ταραχῶν κατὰ τοῦ τάγματος. Πρὸς τοῦτο ἐτοιχοκολλήθησαν ἐν καιρῷ νυκτὸς εἰς ὅλας τὰς ἐκκλησίας τῶν Πατρῶν προκηρύξεις ἀντιτεκτονικαί, πρόχειροι ῥήτορες ἀνέλαβον τὴν Κυριακὴν τῆς 5ης Ἰουνίου 1867 νὰ ἐξηγήσωσιν εἰς τὸν λαὸν τὸν κίνδυνον τὸν ὁποῖον διατρέχει ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τοὺς «ἀντιχρίστους», διένειμον δὲ καὶ μίαν προκήρυξιν, ἐπιγραφομένην «Νέα ἀποκάλυψις τῶν μασσώνων», δι' ἧς ἐξήπτετο ὁ φανατισμός. Οὕτω τὸ πλῆθος, ἐκμανέν, ἐπετέθη κατ' ἀνθρώπων, τοὺς ὁποίους ἠγνόει, ἀλλ' ἁπλῶς ἐφαντάζετο ὅτι ἦσαν τέκτονες, καὶ τοῦτο ἐκ τῆς πλαγιάσεως καὶ τῆς πτυχῆς ἣν ἔφερον εἰς τὸ μέσον οἱ πῖλοί των. Πολλοὶ ἐσυρίχθησαν καὶ εἷς, ὁ Ὀδ. Κρητικός, ἐμαστιγώθη. Ἀνεζητοῦντο πανταχοῦ οἱ φέροντες συνεπτυγμένους πίλους καὶ ὅπου εὑρίσκετο τοιοῦτος ἐλοιδωρεῖτο, ἐμαστιγώνετο καὶ ἐγυμνώνετο, διότι ἐπιστεύετο ὅτι οἱ μασσῶνοι ἔφερον ἐπὶ τῆς ῥάχεώς των ἐντετυπωμένην σφραγῖδα. Ἐπειδὴ δὲ αἱ βιαιοπραγίαι ἐγίνοντο ὑπὸ τὰ ὄμματα τῆς ἀστυνομίας, χωρὶς αὕτη νὰ παρεμβαίνῃ, ὁ ὄχλος ἀπεθρασύνθη καὶ διὰ λίθων καὶ ξύλων, προσέβαλε τὴν οἰκίαν τοῦ Ἀντ. Καλλιβωκᾶ. ἡ ὁποία εἶχεν ὑποδειχθῆ ὡς τὸ κέντρον, ἐν ᾧ ὑπῆρχον τὰ μασσωνικὰ ἀρχεῖα καὶ συνήρχοντο οἱ τέκτονες. Ἡ θύρα τῆς οἰκίας παρεβιάσθη, αἱ ὕαλοι τῶν παραθύρων ἐθραύσθησαν καί, τέλος, ἡ οἰκία παρεδόθη εἰς τὰς φλόγας, τῶν ἐνοίκων μόλις δυνηθέντων νὰ διαφύγωσι κρύφα εἰς Ζάκυνθον. Τὴν αὐτὴν τύχην θὰ ὑφίστατο καὶ ἡ οἰκία τοῦ ἐν Πάτραις Πρώσσου ὑποπροξένου, ἂν ἡ ἀστυνομία δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ διασκορπίσῃ τὸ μαινόμενον πλῆθος καὶ νὰ προλάβῃ μεγαλύτερα δυστυχήματα. Ἡ κυβέρνησις, μόλις λαβοῦσα γνῶσιν τῶν γεγονότων τούτων, εἰσηγήσει τοῦ τότε ὑπουργοῦ τῆς Δικαιοσύνης καὶ τέκτονος Κ. Λομβάρδου, ἔπαυσε τὸν ἀστυνόμον καὶ μετέθεσε τὸν εἰσαγγελέα.

Καθ' ἣν ἐποχὴν συνέβαινον ταῦτα ἐν Πάτραις, ἐσημειώθη κίνησις ἐν Ἀμφίσσῃ πρὸς σύμπηξιν νέας στοᾶς. Τῆς κινήσεως ταύτης προεξῆρχεν ὁ τέκτων Δ. Κουντούρης, ὁ γραμματεὺς τοῦ ἐπαρχείου καὶ ἄλλοι τινές. Τοῦτο περιέπεσεν εἰς τὴν ἀκοὴν ζηλωτῶν τινων, οἵτινες διέδωσαν ὅτι οἱ ἐν τῇ πόλει μασσῶνοι ἐμπαίζουσι τὰ τῆς θρησκείας καὶ τῆς λατρείας. Αἱ διαδόσεις αὗται ἐξήγειραν τὴν ὀργὴν τοῦ λαοῦ, ὅστις τὴν 30ὴν Ἰουνίου, ἑορτὴν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, μετὰ τὴν θείαν λειτουργίαν, ἐπετέθη κατὰ τοῦ τέκτονος Δ. Κουντούρη καὶ τῶν σὺν αὐτῷ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Κουντούρης ἔφερε πώγωνα, ὁ δὲ ὄχλος ἠγνόει τίνες ἐκ τῶν ἐν Ἀμφίσσῃ ἦσαν τέκτονες, ἐνόμισεν ὅτι διακριτικὸν τῶν τεκτόνων ἦτο ὁ πώγων καὶ πάντα πωγωνοφοροῦντα συνελάμβανε καὶ τὸν ἔκειρεν. Οὕτω οἱ πωγωνοφοροῦντες ἠναγκάσθησαν ἢ νὰ φύγωσι διὰ νυκτὸς ἢ νὰ κείρωσι τὸν πώγωνα.

Αἱ ἐν Πάτραις καὶ Ἀμφίσσῃ σκηναὶ συνετάραξαν τὸν ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας τεκτονισμόν. Αἱ τότε ἐν ἐνεργείᾳ στοαί, οἱ λόγιοι καὶ δημοσιογράφοι ἐθεώρησαν καθῆκόν των νὰ ἀμυνθῶσι δι' ὅλων τῶν μέσων, τὰ ὁποῖα διέθετον, καὶ νὰ ἀναιρέσωσι τὰς ἐκτοξευθείσας συκοφαντίας. Οὕτω ὁ Ἀντ. Πεταλᾶς ἐξέδωκεν ἐν Πάτραις φυλλάδιον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐκθέτει ὅτι ὁ τεκτονισμὸς οὐδόλως ἀντιστρατεύεται τὴν θρησκείαν, ἀλλ' εἶναι ὅλως διάφορος ἑταιρεία. Τὸ φυλλάδιον τοῦτο ἀνετυπώθη ἐκ τοῦ «Φοίνικος» τῶν Πατρῶν, φέρει δὲ τὸν τίτλον: «Κατὰ πόσον ὁ τεκτονισμὸς ἀντιστρατεύεται πρὸς τὴν θρησκείαν». Ὡσαύτως ὁ τέκτων Δημοσθ. Λυμπέριος εἰς τὸ «Ἐθνικὸν Μέλλον» τῆς Ἑρμουπόλεως τῆς 1ης Ἰουνίου 1867 ἤρχισε δημοσιεύων σειρὰν ἄρθρων συναφῶν πρὸς τὸν τεκτονισμόν, τὰ ὁποῖα ἐξεδόθησαν βραδύτερον καὶ εἰς ἴδιον φυλλάδιον ὑπὸ τὸν τίτλον: «*Ἡ ἐλευθέρα τεκτονικὴ (Μασσωνία)*, ἤτοι ὀλίγα τινὰ εἰς ἀπάντησιν τῶν κατὰ τῆς ἑταιρείας τῶν ἐλευθέρων τεκτόνων φωνασκούντων. Ἐν Ἑρμουπόλει 1867». Τέλος, ὁ τέκτων Θ. Ι. Κολοκοτρώνης, ὁ *Φαλέζ*, ἐξέδωσεν ἐν Ἀθήναις τοὺς «Στοχασμοὺς ἰδιοτρόπου» καὶ τὸ «Τεκτονικὸν σφυρίον», ἐν τοῖς ὁποίοις γίνεται εὐρυτάτη μνεία τοῦ τεκτονισμοῦ καὶ τῶν συναφῶν πρὸς αὐτὸν μυστικῶν ἑταιρειῶν (πρβλ. σχετικῶς τὰ ἐν «Πυθαγόρᾳ-Γνώμονι», τεύχ. 9—11, ὑπὸ Δ. Π. Καλογεροπούλου ἱστορούμενα). Προϊόντος τοῦ χρόνου καὶ σὺν τῇ ἀναπτύξει τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἡ ἀπέναντι τοῦ τεκτονισμοῦ ὡς ὀργανώσεως ἀντιστρατευομένης τὴν θρησκείαν καὶ τὰ κοινωνικὰ θέσμια δυσπιστία τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ σημαντικώτατα ἠλαττώθη, πλεῖστα δὲ καὶ ἐπίλεκτα μέλη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἐπιστήμονες, πολιτικοί, στρατιωτικοὶ καί τινες ῥηξικέλευθοι κληρικοὶ εἰσῆλθον εἰς τὰς ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι καὶ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ λειτουργούσας ἑλληνικὰς στοάς. Ἀφ' ἑτέρου ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν παπισμόν, δὲν ἐθεώρησε μέχρις ἐσχάτων σκόπιμον νὰ τεθῇ ἐπισήμως ἀντιμέτωπος πρὸς τὸν ἐλευθεροτεκτονισμόν, θέτουσα ζήτημα ἀσυμβιβάστου μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς θρησκείας, πλὴν ἀνεπισήμων τινῶν ἐπιθέσεων κατὰ τοῦ μασσωνισμοῦ ἐκ μέρους κληρικῶν καὶ ἱεροκηρύκων. Τελευταίως ὅμως ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς προσεχοῦς συγκλήσεως τῆς προσυνόδου, εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν τῆς ὁποίας ἀναγράφεται καὶ ἔρευνα περὶ τῆς μασσωνίας, ἡ ἑλληνικὴ Ἱεραρχία ἐζήτησε τὴν γνώμην τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ ἐν Ἀθήναις πανεπιστημίου, ἂν ὁ τεκτονισμὸς εἶναι θρησκεία. Ἡ σχολή, διὰ ψήφων 6 κατὰ 1, ἀπεφάνθη περὶ τοῦ ἐναντίου. Οὐχ ἧττον ἡ Ἱεραρχία προέβη εἰς ἔκδοσιν ἐγκυκλίου πράξεως, διὰ τῆς ὁποίας, θεωροῦσα τὸν τεκτονισμὸν ὡς ὑπερθρησκείαν, ἀπηγόρευσεν εἰς τοὺς κληρικοὺς νὰ γίνωνται τέκτονες, συνέστησε δὲ τὸ αὐτὸ καὶ εἰς τοὺς λαϊκούς. Ὁ ἑλληνικὸς ἐλευθεροτεκτονισμὸς προέβη εἰς ἀνασκευὴν τῆς γνώμης τῆς Ἱεραρχίας, δημοσιευθεῖσαν εἰς ἴδιον παράρτημα τοῦ περιοδικοῦ του ὀργάνου «Πυθαγόρας—Γνώμων» (1934, ἀριθ. 6—7).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Συγγράμματα* (ἐκτὸς τῶν ἐν τῷ κειμένῳ μνημονευομένων): *Ρέιτσου Ο.*, «Ἱστορία τῶν ἐλευθέρων τεκτόνων, ἤτοι τῶν μασώνων» (Ζάκυνθος 1881).— *Ραυτοπούλου Δ. Ι.*, «Ἐγχειρίδιον ἐλευθεροτεκτονικὸν» (Ἀλεξάνδρεια 1880).— *Γαλάνη Ἐμμ.*, «Ὀλίγαι λέξεις περὶ ἐλευθέρας τεκτονικῆς χάριν τῶν πολλῶν» (Ἀθῆναι 1883). — *Δυκιαρδοπούλου Ἱερ.*, «Τεκτονικὸν ἐγκόλπιον» (Ἀθῆναι 1902). *Δέπου Ν.*, «Ὁ τεκτονισμὸς καὶ ἡ πατρὶς» (Ἀθῆναι 1917).— *Καλογεροπούλου Δ. Π.*, «Ἀντιβολὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν ποντιφίκων πρὸς ἄλλους ἀρχαιοτέρους καὶ τὸν Τεκτονισμὸν» (Ἀθῆναι 1921).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ὁ Τεκτονισμὸς ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν Ulius Amos» (Ἀθῆναι 1925).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ Ἱστορία, ἡ ὑπόστασις καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ Τεκτονισμοῦ» (Ἀθῆναι 1925).— *Κυριαζοπούλου Κ. Κ.*, «Τὸ βιβλίον τοῦ μαθητοῦ ἐλευθεροτέκτονος» (Ἀθῆναι 1925). — *Καραγεωργιάδου Γ. Ι.*, «Μελέται περὶ Τεκτονισμοῦ» (Λεμεσὸς Κύπρου 1926). *Καλογεροπούλου Δ. Π.*, «Ἡ ἐν Ἑλλάδι καὶ Τουρκίᾳ Ἐλευθέρα Τεκτονικὴ» (Ἀθῆναι 1926).

Digitized by Google

— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ Ἐλευθέρα Τεκτονικὴ καὶ αἱ ἀπόκρυφοι Ἐπιστῆμαι» (Ἀθῆναι 1926). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ τεκτονικῶν συστημάτων» (Ἀθῆναι 1928). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Πῶς παρεσκευάσθη ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις. Ὁ Τεκτονισμὸς καὶ ἡ δρᾶσις τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας καὶ τῶν πρὸ αὐτῆς μυστικῶν ἑταιρειῶν» (Ἀθῆναι 1929). — *Παπανικολάου Χ. Γ.*, «Ὁ σκοτεινὸς θάλαμος» (Ἀθῆναι 1930). — *Ἀδριανοπούλου Δ. Γ.*, «Τί εἶναι ὁ Τεκτονισμὸς» (Ἀθῆναι 1931). — «Λεύκωμα ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι τῆς Στοᾶς Πυθαγόρου» (Ἀθῆναι 1931). — *Καλογεροπούλου Δ. Π.*, «Περὶ ἐλευθέρων τεκτόνων» (Ἀθῆναι 1931). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἱστορία τῆς ἀνὰ τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἐλευθέρας τεκτονικῆς, Α΄ 1740—1872» (Ἀθῆναι 1932). — *Γεωργαλᾶ Γ. καὶ Λάσκαρη Ν.*, «Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Ἐλευθέρας Τεκτονικῆς» (Ἀθῆναι, ἐκδίδεται ἀπὸ τοῦ 1933). — «Ἡ Ἀλληλεγγύη» (ἔκδοσις τῆς ἐν Ἀθήναις Στοᾶς «Ὑψηλάντης» 1933). — «Ἡ Ἕνωσις» (ἔκδοσις τῆς αὐτῆς Στοᾶς, Ἀθῆναι 1934). — *Κοσμᾶ Β.*, «Ἐγκόλπιον τοῦ Τέκτονος» (Διασκευὴ τοῦ Code Maçonnique de la Loge Fidélité et Prudence de Genève, ἐκδ. 1845, ἔκδοσις τῆς ἐν Χαλκίδι Στοᾶς «Σκουφᾶς», Χαλκὶς 1934).

β΄) *Περιοδικά*: «Ἀθηνᾶ» *Α. Βουζάκη - Ι. Χαλικιοπούλου* (Ἀθῆναι 1893—1895). — «Πυθαγόρας» (ἐξεδόθη ἐν Ἀθήναις οὐχὶ τακτικῶς κατὰ τὰ ἔτη 1891—1911. Ἡ ἔκδοσίς του ἐπανελήφθη τακτικῶς κατὰ τὰ ἔτη 1923—1931). — «Δελτίον τῆς Γαληνοτάτης Μεγάλης Ἀνατολῆς τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1908). — «Ὑψηλάντης» (1912) (διμηνιαῖον τεκτ. περιοδικὸν ἐκδιδόμενον ὑπὸ Κ. Κ. Κυριαζοπούλου). — «Γνώμων» Ἀθῆναι 1911 καὶ 1932, «Πυθαγόρας—Γνώμων» (ἐκδίδεται τακτικῶς ἐν Ἀθήναις κατὰ μῆνα ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1932). — «Τεκτονικὴ Ἠχὼ» (Ἀθῆναι 1933). — (Βλ. ἐπίσης τὰ ἐπὶ θεμάτων τεκτονικῶν ἄρθρα τῶν *Κ. Κυριαζοπούλου, Β. Κριμπᾶ, Γ. Γεωργαλᾶ, Δ. Καλογεροπούλου, Ἠ. Γεωργούλη, Π. Γράβιγγερ* κ. ἄ. ἐν τῇ οἰκείᾳ λεξικογραφικῇ θέσει τῆς «Μ. Ε. Ἐγκυκλοπαιδείας».

Γ. Κ. ΓΕΩΡΓΑΛΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Ἡ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις λαοῖς ἀνάπτυξις, πρόοδος καὶ παρακμὴ τῶν καλῶν τεχνῶν ἀποτελεῖ τὴν ἐπιστήμην τῆς ἀρχαιολογίας γενικῶς, ἡ δὲ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης τὴν ἑλληνικὴν ἢ κλασσικὴν ἀρχαιολογίαν. Ἡ ἐπιστήμη ὅμως τῆς ἀρχαίας τέχνης δὲν ἔχει ἀποκλειστικὸν σκοπὸν τὴν μελέτην τῆς τέχνης αὐτῆς καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ καὶ τὴν διὰ τῶν μνημείων τῆς τέχνης μελέτην τοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐν γένει πολιτισμοῦ. Καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα ἔρχονται εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο, ὅπως καὶ προκειμένου περὶ τῆς μελέτης τῆς τέχνης, νὰ συμπληρώσουν τὰς πληροφορίας τὰς περιεχομένας εἰς τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν διὰ τὴν ἀρχαιολογίαν τὴν ἄλλην, τὴν φιλολογικὴν πηγήν. Εἶναι δὲ αἱ πληροφορίαι αὗται κατὰ τὸ πλεῖστον ἐλλιπεῖς, καθόσον οἱ γράφοντες δὲν εἶχον κυρίως ὑπ' ὄψιν ἡμᾶς τοὺς μεταγενεστέρους, τοὺς ὁποίους θ' ἀνελάμβανον νὰ διαφωτίσουν, ἀλλ' ἔγραφον διὰ τὸ κοινὸν τῆς ἐποχῆς των, εἰς τὸ ὁποῖον τὰ πράγματα ἦσαν γνωστὰ ἐξ ἀτομικῆς πείρας.

Ἡ ἐπιστημονικὴ μελέτη τῶν ὑλικῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ εἶναι κυρίως ἔργον τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος. Παλαιότερον ἀρχαιόφιλοι, ὅπως ὁ Montfaucon (1655—1741), ἠσχολήθησαν μὲ τὴν συλλογὴν καὶ ἐξέτασιν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων, οὐδεὶς ὅμως ἐπεχείρησε τὴν μελέτην αὐτῶν ἐπὶ τῇ βάσει ἐπιστημονικῶν ἀρχῶν κριτικῆς πρὸ τοῦ Winckelmann (1717—1768), τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης. Τὸ τέλος τοῦ ΙΗ΄ καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος εἶδον ν' ἀνατέλλῃ ζωηρὸν τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν Ἑλλάδα, σχετιζόμενον μὲ μακρὸν κατάλογον σπουδαστῶν καὶ περιηγητῶν ὡς τῶν Stuart, Revett, Chandler, Dodwell, Gell, Quatremère de Quincy, Cockerell, Haller, Brönstedt, Stackelbery καὶ πρὸ πάντων τοῦ Leake, τοῦ πρωτοπόρου τῆς ἑλληνικῆς τοπογραφίας. Μὲ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος (1821—1829) κατέστη ἐφικτὴ ἡ πραγματικὴ ἐξερεύνησις τῶν ἀρχαίων αὐτῆς μνημείων καὶ ἔκτοτε πολυάριθμοι σοφοὶ ἐξ ὅλων τῶν ἐθνῶν ἔλαβον ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ἀνακάλυψιν καὶ μελέτην τῶν ὑλικῶν λειψάνων τοῦ μεγάλου πολιτισμοῦ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος.

Ἐκ παραλλήλου μεγάλως προήγετο καὶ ηὐρύνετο ἡ σπουδὴ τῆς καθόλου ἐπιστήμης τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιογνωσίας καὶ φιλολογίας ἐν γένει, διὰ τῶν δημοσιευμάτων ἐπιφανῶν ἀνδρῶν οἷοι ὁ Fr. Wolf, G. Hermann καὶ Boeckh. Τοσαύτη συσσώρευσις ὑλικοῦ καὶ τοιαύτη ἔξαρσις τῶν ἀρχαιολογικῶν σπουδῶν εἶχε καταστήσει καταφανῆ τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπεξεργασίας καὶ συμπληρώσεως τοῦ ἔργου τοῦ Βίγκελμαν. Τοῦτο δὲ ἐπεχείρησεν ὁ Fr. Thiersch εἰς τρεῖς διατριβὰς περὶ τῶν ἐποχῶν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης («Ueber die Epochen der Cilden den Kunst unter den Griechen» 1816, 1819, 1825). Τὴν ὅλην ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης διῄρεσεν οὗτος εἰς τρεῖς περιόδους ὧν ἡ πρώτη ἐξετείνετο ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν περὶ τὴν 50ὴν Ὀλυμπιάδα. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ τέχνη, ἥτις σὺν τῇ θρησκείᾳ εἶχε μεταφερθῆ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐξ Αἰγύπτου καὶ Ἀσίας, δι' ἀποίκων Αἰγυπτίων καὶ Φοινίκων, διετέλει ἐν στασιμότητι, διότι ἦτο συνδεδεμένη ἀρρήκτως μετὰ τῆς θρησκείας, οὕτω δὲ ἐπεκράτει καὶ ἐν Ἑλλάδι, ὅπως καὶ ἐν Αἰγύπτῳ, ἱερὸς κανών, ὃν οἱ τεχνῖται ἀμετάβλητον ἐπανελάμβανον.

Τὴν θεωρίαν αὐτὴν τοῦ Thiersch, ἡ ὁποία ἤγειρε πολὺν θόρυβον μεταξὺ τῶν ἀρχαιολόγων, ἀνέλαβε νὰ πολεμήσῃ ὁ Karl Ottfried Müller συγγράψας «Ἐγχειρίδιον τῆς ἀρχαιολογίας τῆς τέχνης» («Handbuch der archaeologie der Kunst», 1830), εἰς τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει ὅλον τὸν κύκλον τῶν μαθημάτων τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, ὑπεστήριξε τὴν ἑλληνικὴν καταγωγὴν τῆς τέχνης, ἀνεξαρτήτως τῶν ἐξ Αἰγύπτου καὶ ἐξ Ἀσίας ἐπιδράσεων, καὶ ἔθηκε τὰς βάσεις ἐπιστημονικωτέρας πραγματείας καὶ ἑρμηνείας τῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας τέχνης. Περὶ τὰς θεωρίας τοῦ Müller περιστρέφονται ἐν πολλοῖς καὶ αἱ ἐργασίαι ἐπιφανῶν ἀρχαιολόγων τῆς τότε ἐποχῆς, οἷοι οἱ Welcker, Jahn καὶ Gerhard. Μετ' οὐ πολύ, κατὰ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὁ διάσημος ἀρχαιολόγος Heinrich Brunn ἐφιλοπόνησε κριτικώτατον σύγγραμμα περὶ τῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν («Geschichte der griech. Künstler» 1853 καὶ 1859), δι' οὗ μεγάλως συνετέλεσε πρὸς βαθυτέραν κατανόησιν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Μεταξὺ τῶν πολλῶν ἄλλων ἐπιφανῶν ἀρχαιολόγων, οἱ ὁποῖοι ἐξηκολούθουν νὰ προάγουν τὴν ἐπιστήμην εἴς τε τὸ πρακτικὸν καὶ τὸ θεωρητικὸν στάδιον, ἀναφέρομεν τὸν ἐπιγραφολόγον Foucart, τὸν Newton, τὸν ἀνακαλύψαντα τὸ Μαυσωλεῖον, τοὺς Penrose καὶ Dörpfeld, τοὺς ἀποκαλύψαντας τὰ θαύματα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καὶ τὸν πολὺν Furtwängler. Ἐκ δὲ τῶν παλαιοτέρων διαπρεπῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων τοὺς ἀειμνήστους Π. Καββαδίαν καὶ Χ. Τσούνταν.

Ἐξαιρέσει ὡρισμένων περιπτώσεων, καθ' ἃς τὰ ἀρχαῖα κτήρια, ἰδίως ναοί, ὅπως ὁ Παρθενών, ἐπέζησαν τῶν προσβολῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ χρόνου, τὰ ὑλικὰ διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιολογίαν πρέπει ν' ἀνακτηθοῦν δι' ἀνασκαφῶν ἐκ τῆς γῆς, ἡ ὁποία τὰ ἐκάλυψε καὶ τὰ διετήρησε. Πολλὰ σπουδαῖα ἀρχαῖα ἀντικείμενα ἀνεκαλύφθησαν τυχαίως ἀπὸ τὴν σκαπάνην τῶν οἰκοδόμων ἢ ἀπὸ τὰ δίκτυα τῶν ἁλιέων, ὅπως ὁ περίφημος χάλκινος ἔφηβος τοῦ Μαραθῶνος. Τὰ πλεῖστα ὅμως ἀνεκαλύφθησαν διὰ προσχεδιασμένων ἀνασκαφῶν, τῆς μόνης ὀρθῆς μεθόδου. Κάθε ἀνασκαφή, ἐννοεῖται, εἶναι ὑπὸ μίαν ἔποψιν καταστροφή. Ἐπὶ παραδείγματι ἀγγεῖα καὶ κοσμήματα, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν μαζὶ εἰς ἕνα τάφον, μᾶς διηγοῦνται τὴν ἱστορίαν των· τὰ μὲν χρησιμεύουν διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν δὲ καὶ πάντα δίδουν εἰκόνα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς των. Ἐὰν ὅμως ἀπομακρύνωμεν τὰ κοσμήματα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα χωρὶς νὰ κρατήσωμεν ἀκριβεῖς σημειώσεις περὶ τῆς θέσεως αὐτῶν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς εὑρέσεώς των, τὰ κοσμήματα ταῦτα, ὅπως ὁ Θησαυρὸς τῆς Αἰγίνης εἰς τὸ Βρεττανικὸν μουσεῖον, δὲν μᾶς λέγουν οὔτε τὸ ἥμισυ τῆς ἱστορίας των. Ὁμοίως ὁμὰς ἀγγείων, ἡ ὁποία εὑρέθη ὑπὸ τὰ θεμέλια ἑνὸς ναοῦ μᾶς παρέχει τὸ ἀνώτατον χρονολογικὸν ὅριον ἀνεγέρσεως τοῦ ναοῦ. Ἐὰν ὅμως τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἀπομακρυνθοῦν, χωρὶς νὰ γίνουν ἀκριβεῖς παρατηρήσεις περὶ τῆς θέσεώς των καὶ τῆς σχέσεώς των πρὸς τὸ κτήριον, ἡ ἀξία των ὡς ἱστορικῆς μαρτυρίας ἐχάθη. Οὕτω πολλὰ ἐκ τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα ἐκτίθενται εἰς τὰ μουσεῖα, εἶναι ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς ἀπόψεως βωβά, διότι εἴτε εὑρέθησαν ἀπὸ ἰδιώτας σκάπτοντας κρυφίως διὰ νὰ εὕρουν ἀρχαιότητας, τὰς ὁποίας πωλοῦν εἰς συλλέκτας ἢ ξένα μουσεῖα, ἢ εὑρέθησαν εἰς ἀνασκαφὰς ἀρχαιολόγων ἐπιστημονικῶς ἀνευθύνων. Ὡς παράδειγμα ὑπομονῆς καὶ ἀκριβείας καὶ λεπτομεροῦς παρατηρήσεως ἀναφέρομεν τὰς ὑπὸ τῆς ἀγγλικῆς σχολῆς ἀνασκαφὰς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος ἐν Σπάρτῃ, ὅπου χιλιάδες μικρῶν ἀντικειμένων ὅλων τῶν περιόδων εὑρέθησαν περὶ τὰ ἐρείπια ἑνὸς ναοῦ καὶ τοῦ βωμοῦ του. Εἰς τὴν μεγάλην ὑπομονὴν τῶν ἀρχαιολόγων, οἱ ὁποῖοι βραδέως ἀπεμάκρυνον τὸ χῶμα, τρόπον τινὰ μὲ τὸν διαβήτην, ὀφείλεται ὅτι ἀπεκαλύφθη ἡ πολύπλοκος διάστρωσις τοῦ ἐδάφους καὶ ἐδόθη εἰς ἡμᾶς ὄχι μόνον ἡ ἱστορία ἑνὸς ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων ναῶν τῆς Σπάρτης, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἀνεκτίμητον χρονικὸν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Σπάρτης κατὰ τὸ διάστημα 600 ἐτῶν, τῆς μᾶλλον βαρυσημάντου περιόδου τῆς ὑπάρξεώς της. Ἡ μεταβολὴ τοῦ ἐδάφους, τὰ διάφορα κατὰ τὴν τοιχοδομίαν χρησιμοποιούμενα ὑλικὰ καὶ ὅλα τὰ φαινομενικῶς ἐλάχιστα στοιχεῖα πρέπει νὰ σημειωθοῦν ἐπακριβῶς, ἡ καταγραφὴ δὲ αὕτη τῆς διαστρώσεως, ἐὰν δὲν γίνῃ ἀπὸ τὸν ἐκτελοῦντα τὴν ἀνασκαφήν, δὲν δύναται πλέον νὰ γίνῃ ἀπὸ ἄλλον.

Τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν προερχόμενα ἀντικείμενα δύνανται νὰ εὑρεθοῦν εἰς τὰ ἐρείπια ἀρχαίων ναῶν καὶ ἱερῶν ἢ δημοσίων κτηρίων, ὡς θεάτρων ἢ στοῶν ἢ ὀχυρῶν ἢ ἰδιωτικῶν οἰκιῶν ἢ ἐντὸς τάφων, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὴν πλουσιωτέραν ἐξ ὅλων πηγήν. Εἰς τοὺς τάφους κυρίως εὑρίσκονται ὁλόκληρα ἀντικείμενα. Οἱ ναοὶ καὶ τὰ δημόσια κτήρια μᾶς παρέχουν ἐπιγραφάς, καὶ τὰ δύο δὲ ταῦτα εἴδη μνημείων, καθὼς καὶ αἱ οἰκίαι, μᾶς δίδουν ποσότητας λειψάνων μικρῶν ἀντικειμένων καθημερινῆς χρήσεως, τὰ ὁποῖα καθορίζουν τὰ στρώματα τοῦ πολιτισμοῦ διὰ κάθε ἰδιαίτερον τόπον. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον αἱ μαρτυρίαι, τὰς ὁποίας λαμβάνομεν ἀπὸ τοὺς τάφους, τοὺς ναοὺς καὶ τὰς οἰκίας, συμπληροῦν ἀλλήλας.

Ἱστορία τῶν ἀνασκαφῶν. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐξερεύνησις τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν μνημείων ἐβράδυνε ν' ἀρχίσῃ, μολονότι μία γαλλικὴ ἀποστολὴ εἶχεν ἀναλάβει ἤδη μερικὰς ἐρεύνας ἐν Ὀλυμπίᾳ τῷ 1829. Μερικαὶ ἀπὸ τὰς παλαιοτέρας ἀρχαιολογικὰς ἀποστολὰς εἰργάσθησαν εἰς τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας καὶ ὄχι εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα. Εἰς αὐτὰς ἀνήκει τὸ ἔργον τοῦ Newton ἐν Ἁλικαρνασσῷ καὶ Κνίδῳ, τὸ ὁποῖον ἐπλούτισε τὸ Βρεττανικὸν μουσεῖον μὲ τὰ λείψανα τοῦ Μαυσωλείου καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς Δήμητρος τῆς Κνίδου καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Wood ὑπομονητικὴ ἔρευνα διὰ τὸ Ἀρτεμίσιον τῆς Ἐφέσου. Μόλις τῷ 1875 ἤρχισαν αἱ μεγάλαι γερμανικαὶ ἀνασκαφαὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ. Ἡ ἀποστολὴ αὕτη ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Κουρτίου Adler καὶ Freu, μετὰ ἐπιστημονικὰς ἀνασκαφὰς συνεχισθείσας ἐπὶ ἓξ ἔτη (1875—1880), ἀπεκάλυψεν ὅ,τι εἶχεν ἀπομείνει ἐκ τῶν ναῶν καὶ ἄλλων κτηρίων τοῦ πανελληνίου ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας. Πλεῖστα εὑρήματα ἀντήμειψαν τὰς προσπαθείας τῶν διενεργούντων τὰς ἀνασκαφὰς σοφῶν (τὰ γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων τοῦ μεγάλου ναοῦ τοῦ Διός, ἡ Πτερωτὴ Νίκη τοῦ Παιωνίου καὶ ὁ μέγιστος ἐξ ὅλων τῶν θησαυρῶν, ὁ Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλους, τὸ μόνον περισωθὲν ἀναμφισβήτητον πρωτότυπον ἔργον ἑνὸς τῶν μεγίστων καλλιτεχνῶν τῆς ἑλληνικῆς πλαστικῆς). Τὰ γλυπτὰ ταῦτα, τῶν ὁποίων ἡ χρονολογία εἶναι ἀδιαφιλονίκητος, εἶναι ἀπαραμίλλου ἀξίας διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Ἔκτοτε αἱ γερμανικαὶ ἀποστολαὶ ἐπετέλεσαν σπουδαῖον ἔργον εἰς τὰ διάφορα μέρη. Εἰς τὴν Θήραν ἡ ἀρχαία πόλις ἀνεσκάφη καὶ παρέχει θαυμασίαν εἰκόνα τῆς νησιωτικῆς κοινότητος κατὰ τὴν ὑστερωτέραν περίοδον τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, ἐνῷ ἐξ ἄλλου ἀνευρέθησαν πλούσιοι τάφοι τῆς πρωΐμου ἐποχῆς τοῦ σιδήρου. Εἰς τὰς Ἀθήνας τὸ θέατρον τοῦ Διονύσου ἀνεσκάφη, καθὼς ἐπίσης μέγα μέρος τοῦ νεκροταφείου τοῦ Διπύλου. Ἡ τελευταία αὕτη ἀνασκαφὴ ἔφερεν εἰς φῶς ἀγγεῖα μεγάλης σπουδαιότητος, καθὼς καὶ ἄλλα εὑρήματα, καὶ παρέσχε πολλὰς νέας πληροφορίας περὶ τῶν παρ' Ἀθηναίοις νεκρικῶν ἐθίμων. Μετὰ προκαταρκτικὰς ἀνασκαφὰς εἰς τὸ ἀρχαῖον νεκροταφεῖον τῆς Σάμου, αἱ ὁποῖαι ἔρριψαν πολὺ φῶς ἐπὶ τῆς ἀρχαιοτέρας ἰωνικῆς τέχνης, ἰδίως τῆς ἀγγειογραφίας, ἀπεκαλύφθη ὁ περίφημος ναὸς τῆς Ἥρας καὶ ἐγένετο γνωστὴ ἡ ἱστορία καὶ ἄλλου ἐκ τῶν ἱερῶν τόπων τῆς Ἑλλάδος. Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου, καθὼς καὶ αἱ γενόμεναι εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Ἀφροδίτης καὶ τῆς Ἀφαίας ἐν Αἰγίνῃ, παρέσχον πολύτιμα ἀποτελέσματα διὰ τὴν μελέτην τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, εἰδικῶς δὲ αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ἀφαίας καὶ ἡ σχετικὴ ἐργασία ὑπὸ τοῦ Furtwängler διὰ τὴν ὀρθὴν διάταξιν τῶν περιφήμων γλυπτῶν τῶν ἀετωμάτων τοῦ ναοῦ αὐτοῦ τῶν εὑρισκομένων ἐν Μονάχῳ.

Ἡ Ἑλλὰς ἔλαβε πρωτεῦον μέρος εἰς τὴν ἀνακάλυψιν καὶ συντήρησιν τῶν ἀρχαίων θησαυρῶν της καὶ πλὴν πολλῶν μικροτέρων ἐρευνῶν διεξήγαγε πολλὰς μεγαλυτέρας ἀνασκαφάς, καὶ δὴ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν διὰ συνεχιζομένης ἐπὶ ἓξ ἔτη ἐργασίας (1885—1900 καὶ τῆς Ἐπιδαύρου 1881—1885 καὶ 1901—1909 διὰ τοῦ γενικοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων Π. Καββαδία, καθὼς καὶ τῆς Ἐλευσῖνος (1882 ἐφ.) καὶ τοῦ Ἀμφιαρείου ἐν Ὠρωπῷ. Ἡ ἱστορία τῆς Ἀκροπόλεως ἐγράφη ἐκ νέου ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Π. Καββαδία. Τὰ διαδοχικὰ στάδια τοῦ Παρθενῶνος καὶ προηγηθέντων αὐτοῦ ναῶν ἐν τῷ αὐτῷ χώρῳ, τὰ παλαιότερα Προπύλαια καὶ ὁ ἀρχαιότερος ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς, πάντα ταῦτα δεικνύουν πόσον τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τῆς παλαιοτέρας περιόδου τῶν Ἀθηνῶν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐκπροσωποῦντα τοὺς διαφόρους σταθμοὺς εἰς αὐτὴν τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως. Νέα λείψανα τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνος εὑρέθησαν, ἀλλὰ τὸ ἐκπληκτικώτερον καλλιτεχνικὸν εὕρημα ὑπῆρξεν ὁ σωρὸς τῶν ἀγαλμάτων, τὰ ὁποῖα καταχρημνισθέντα ἐκ τῶν βάθρων των κατὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Περσῶν τῷ 480 π. Χ., τὰ μετεχειρίσθησαν κατόπιν ὡς ἄχρηστον ὑλικόν, διὰ νὰ πληρώσουν κενὸν λάκκον κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς Ἀκροπόλεως. Τὰ περίφημα ταῦτα ἀγάλματα τῶν κορῶν, καίτοι ἠκρωτηριασμένα, εἶναι τοὐλάχιστον γνωστὰ πρωτότυπα, τὰ ὁποῖα δὲν ὑπέστησαν συμπλήρωσιν καὶ δεικνύουν ἀπὸ τὰ ἐναπομείναντα ἴχνη χρωματιστῆς διακοσμήσεως ποία ἦτο διὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ἡ πρέπουσα ἐμφάνισις τῶν ἔργων τῆς πλαστικῆς. Εἰς τὴν Ἐλευσῖνα ἀνεκαλύφθη τὸ Τελεστήριον, ἡ δὲ προϊοῦσα διεύρυνσις αὐτοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ περιβόλου ὑποδηλοῖ τήν τε βαθμιαίαν ἐπέκτασιν τῆς σχετικῆς λατρείας καὶ τῆς εὐημερίας ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν ΣΤ΄ καὶ Ε΄ αἰῶνα π. Χ. καθὼς καὶ τὴν αὔξουσαν σπουδαιότητα αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ. Τὸ Ἀμφιάρειον καὶ ἡ Ἐπίδαυρος ἦσαν τὰ κέντρα τῆς λατρείας τὰ συνδεόμενα μὲ τὴν ὑγείαν. Τὸ τελευταῖον ὅμως ἦτο τὸ σπουδαιότερον, ὡς τὸ πανελλήνιον ἱερὸν αὐτοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἐκεῖ ὁλόκληρον τὸ ἱερὸν ἀπεκαλύφθη ἀπὸ τὰ συσσωρευμένα χώματα καθὼς καὶ τὸ θέατρον καὶ ὅλα τὰ δευτερεύοντα κτήρια. Πολύτιμα ἦσαν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως, εὑρέθησαν δὲ καὶ γλυπτὰ τῆς τεχνοτροπίας τοῦ Τιμοθέου, διακεκριμένου καλλιτέχνου τοῦ Δ΄

Digitized by Google

αἰῶνος, καθὼς καὶ πολλαὶ ἱστορικῆς σημασίας ἐπιγραφαὶ καὶ ἄλλαι παρέχουσαι ἐνδιαφερούσας λεπτομερείας περὶ τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς θεραπείας των. Ὁλόκληρον τὸ σύμπλεγμα τῶν οἰκοδομημάτων μετὰ τοῦ θεάτρου, τῶν ξενώνων διὰ τοὺς ἐπισκέπτας, τοῦ γυμνασίου καὶ τοῦ ᾠδείου παρέχουν ζωντανὴν εἰκόνα τῆς ζωῆς εἰς ἓν ἑλληνικὸν κέντρον ἀνάλογον πρὸς τὰς σημερινὰς λουτροπόλεις κατὰ τοὺς δύο πρώτους μ. Χ. αἰῶνας. Τὸ κεντρικὸν ἱερὸν τῶν Αἰτωλῶν, ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Θέρμῳ, ἀνεσκάφη ἐπίσης καὶ πολύτιμον ὑλικὸν ἦλθεν εἰς φῶς διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καθὼς καὶ σπουδαῖαι ἐπιγραφαί. Ἐν Λυκοσούρᾳ ἐπίσης εἰς τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ εὑρέθησαν πολλὰ λείψανα κολοσσιαίου συμπλέγματος τοῦ Δαμοφῶντος, σπουδαίου γλύπτου τοῦ Β΄ αἰῶνος π. Χ.

Ἡ γαλλικὴ σχολὴ διὰ τοῦ διευθυντοῦ της Homolle, διεξήγαγε (1893—1901) τὰς ἀνασκαφὰς τῶν Δελφῶν, τῆς ἕδρας τοῦ περιφήμου μαντείου τοῦ Ἀπόλλωνος, ἐκ τῶν ὁποίων ἦλθον εἰς φῶς γλυπτὰ πρώτης τάξεως, ὡς οἱ δύο κοῦροι τοῦ Πολυμήδους, ὁ ὀνομαστὸς χαλκοῦς ἡνίοχος, ἀριστοτέχνημα ἀγνώστου ἀκόμη καλλιτέχνου, καὶ ἡ ἐκ μαρμάρου ζῳφόρος τοῦ θησαυροῦ τῶν Κνιδίων, κειμήλιον ἀρχαϊκῆς τέχνης. Ἐκτὸς αὐτῶν οἱ ἀποκαλυφθέντες πολλοὶ ἄλλοι θησαυροὶ καὶ τὸ ἱερόν, τὸ θέατρον καὶ ἄλλα οἰκοδομήματα προσέθεσαν πολὺ νέον ὑλικὸν διὰ τὴν μελέτην τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καθὼς καὶ μέγαν ἀριθμὸν ἐπιγραφῶν. Εἰς τὴν Δῆλον οἱ Γάλλοι ἀνέσκαψαν διὰ τοῦ Homolle τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος μὲ τοὺς πολλοὺς ναοὺς καὶ τὰ περιστύλιά των· ἡ πολύπλοκος ὅμως φύσις τοῦ χώρου κατέστησε δύσκολον τὴν ἀποκάλυψιν τῆς ἱστορίας του. Μέγα μέρος τῆς πόλεως τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων ἀνεκαλύφθη μετὰ τῶν ὁδῶν, τῶν οἰκιῶν, τῶν ἀποθηκῶν, τοῦ λιμένος καὶ τοῦ θεάτρου, τοῦτο δὲ παρέχει πανοραματικὴν εἰκόνα τῆς ἐνεργοῦ ζωῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου τῆς ἐν λόγῳ πόλεως, ἡ ὁποία ἦτο ἱερὸν πανελληνίου φήμης καὶ ἐλεύθερος λιμήν, δηλαδὴ τὸ μέγα κέντρον διακομιστικοῦ ἐμπορίου εἰς τὸ Αἰγαῖον, ἰδίως διὰ τὸ ἐμπόριον τῶν δούλων. Μεταξὺ ἄλλων μερῶν, ὅπου οἱ Γάλλοι ἀρχαιολόγοι εἰργάσθησαν, εἶναι ἡ Τεγέα, ὅπου ἀνεσκάφη ὁ ναὸς τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς καὶ ἀνευρέθησαν μερικαὶ κεφαλαὶ καὶ ἄλλα λείψανα τῶν γλυπτῶν τῶν ἀετωμάτων. Ταῦτα, καίτοι πολὺ βεβλαμμένα, εἶναι πρωτότυπα ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ Σκόπα, ὀνομαστοῦ γλύπτου τοῦ Δ΄ αἰῶνος, συγχρόνου καὶ ἀνταγωνιστοῦ τοῦ Πραξιτέλους.

Οἱ Ἀμερικανοί, οἱ ὁποῖοι νῦν ἀνέλαβον καὶ ἐκτελοῦν τὴν ἀνασκαφὴν τῆς ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν περὶ αὐτὴν ἱερῶν καὶ μὴ κτηρίων, εἶχον συγκεντρώσει προηγουμένως τὰς προσπαθείας των εἰς τὴν Κόρινθον, τὴν περισσότερον ἀκμάσασαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐμπορικὴν πόλιν τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὰς Ἀθήνας. Τῷ 146 π. Χ. ὁ Μούμμιος κατέστρεψεν ὅλα τὰ οἰκοδομήματα τῆς πόλεως, πλὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ ὁποίου μερικοὶ κίονες ἵστανται ἀκόμη κατὰ χώραν. Οἱ Ἀμερικανοὶ ἀνέσκαψαν καὶ ἐκαθάρισαν ἀπὸ τὰ χώματα μέγα μέρος τῆς ἀγορᾶς καὶ μικρὸν τμῆμα τοῦ δρόμου τοῦ ἄγοντος πρὸς τὸν λιμένα τοῦ Λεχαίου καὶ καθώρισαν μετ' ἀκριβείας τὸ θέατρον καὶ ἄλλα δημόσια κτήρια. Αἱ ἀνασκαφαὶ αὗται δεικνύουν πόσον τελεία ὑπῆρξεν ἡ ἀνοικοδόμησις τῆς πόλεως, ἡ ὁποία συνετελέσθη, ὅταν ὁ Καῖσαρ ἔστειλεν ἀποικίαν εἰς τὴν Κόρινθον, καὶ πόσον τελεία ὑπῆρξεν ἡ προκληθεῖσα ὑπὸ τοῦ Μουμμίου καταστροφὴ αὐτῆς. Τὰ ἐρείπια τῆς Κορίνθου δεικνύουν ὅτι ἦτο εὔπορος πόλις καὶ ὅτι τὸ μέρος ἦτο φυσικῶς λίαν κατάλληλον δι' ἐμπορικὸν κέντρον. Ἀμερικανικὴ ἀποστολὴ ἀνέσκαψεν ἐπίσης τὸ Ἡραῖον, τὸ ἐθνικὸν ἱερὸν τοῦ Ἄργους. Ὁ χῶρος οὗτος ἦτο διαρκῶς κατειλημμένος ἀπὸ τῆς παλαιοτέρας ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ μέχρι τῶν ὑστερωτέρων κλασσικῶν χρόνων καὶ ἦτο ἰδιαιτέρως πλούσιος εἰς εὑρήματα ἀρχαϊκῆς τέχνης, τὰ ὁποῖα ἀπεικονίζουν τὰς ποικίλας ἐν Ἑλλάδι ἐπιδράσεις, ἰδίως ἐξ Ἀνατολῆς, κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἀνῳκοδομήθη μετὰ καταστροφὴν ἐκ πυρκαϊᾶς τῷ 425 π. Χ., καθὼς καὶ τῶν ἄλλων κτηρίων ἐντὸς τοῦ περιβόλου, ἀποτελεῖ σημαντικὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀττικὴν ἐργασίαν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς.

Αἱ πρῶται ὑπὸ τῶν Ἄγγλων ἐκτελεσθεῖσαι ἐν Ἑλλάδι ἀνασκαφαὶ ἦσαν αἱ τῆς Μεγαλοπόλεως, τῶν ὁποίων ὅμως τὰ ἀποτελέσματα δὲν ὑπῆρξαν πολὺ ἱκανοποιητικά. Κατόπιν ὅμως, πλὴν τῶν πολυτίμων συμβολῶν εἰς τὴν αἰγαιικὴν ἀρχαιολογίαν, διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κρήτης, τῆς Μήλου καὶ τῆς Θεσσαλίας, αἱ μεγάλαι ἀνασκαφαὶ τῆς ἀγγλικῆς σχολῆς ὑπῆρξαν εἰς τὴν Σπάρτην. Ἐκεῖ ἀνεκαλύφθησαν τὰ κλασσικὰ ἱερὰ τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος, τῆς Χαλκιοίκου Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Ἑλένης τοῦ Μενελάου καὶ ἐκ τῶν εὑρημάτων ἐφωτίσθημεν περὶ τῆς σπαρτιατικῆς τέχνης, ἡ ὁποία τώρα φαίνεται ὅτι ἔσχε μεγάλην ἄνθησιν κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδον, καθ' ἣν ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἰωνικὴ ἐπίδρασις εἶναι ἐν Ἑλλάδι λίαν καταφανεῖς. Ὁ προσδιορισμὸς τῆς διαδρομῆς τῶν τειχῶν καθώρισε τὸ μέγεθος τῆς πόλεως, τὸ δὲ ἀποκαλυφθὲν θέατρον καὶ αἱ ἀπειράριθμοι ἐπιγραφαὶ τῆς παλαιοτέρας αὐτοκρατορικῆς περιόδου δεικνύουν ὅτι ἡ Σπάρτη ἤκμασε κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν ὡς ἐπαρχιακὴ πόλις.

Τὸ ἀνασκαφικὸν ὅμως ἔργον δὲν περιωρίσθη εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν Ἑλλάδα, ἀλλ' ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας τῆς Μ. Ἀσίας, πρωταγωνιστούντων Γερμανῶν ἀρχαιολόγων. Τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ Couze καὶ δαπάναις τοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου ἤρχισαν τῷ 1878 αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Περγάμου. Κατ' αὐτὸ δὲ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν ἀνευρέθησαν τὰ περίφημα ἀνάγλυφα τοῦ μεγάλου βωμοῦ καὶ ἀπεκαλύφθησαν τὰ λείψανα αὐτοῦ. Διὰ τῆς κατ' ἔτος δὲ μέχρι τοῦ 1886 συνεχίσεως τῶν ἀνασκαφῶν ἀπεκαλύφθη ὁλόκληρος ἡ ἀκρόπολις. Αἱ ἀνασκαφαὶ ἐπανελήφθησαν ἀπὸ τοῦ 1900 ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Dörpfeld καὶ ἐξηκολούθησαν μέχρι τοῦ 1912, ἀπεκάλυψαν δὲ τὸ παρὰ τὴν ἀκρόπολιν τμῆμα τῆς πόλεως τῆς Περγάμου. Ἐκ τῶν λοιπῶν ὑπὸ τοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν γενομένων ἀνασκαφῶν ἀναφέρομεν τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Πριήνης ἀπὸ τοῦ 1895 μέχρι τοῦ 1899 καὶ τὰς ἀπὸ τοῦ 1899 μέχρι τοῦ 1911 διὰ τοῦ Wiegand ἐκτελεσθείσας ἀνασκαφὰς τῆς Μιλήτου. Τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ Otto Benndorf μετέσχε καὶ ἡ Αὐστρία τῶν ἐν Μ. Ἀσίᾳ ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν, καὶ ἀπὸ τοῦ 1896 ἤρχισαν αἱ ἐν Ἐφέσῳ ἀνασκαφαί, αἱ ὁποῖαι, κατ' ἔτος συνεχιζόμεναι ἐπὶ ἱκανὸν διάστημα, ἀπεκάλυψαν τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ ρωμαϊκὴν πόλιν τῆς Ἐφέσου. Ἄλλα ἔθνη, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον ἔλαβον ἐνεργὸν μέρος εἰς τὰς ἀνασκαφὰς ἐν Ἑλλάδι, πλὴν τῶν Αὐστριακῶν, οἱ ὁποῖοι εἰργάσθησαν εἰς τὴν Ἤλιδα, εἶναι οἱ Ὀλλανδοὶ εἰς τὸ Ἄργος, οἱ Δανοὶ εἰς τὴν Λίνδον, οἱ Τσέχοι εἰς τὴν Σιμοθράκην καὶ οἱ Σουηδοὶ εἰς τὴν Καλαυρίαν. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι καὶ οἱ Ἰταλοὶ διεκρίθησαν ἰδιαιτέρως εἰς τὴν αἰγαιικὴν ἀρχαιολογίαν.

Ἀπὸ τοῦ 1870 καὶ ἐφεξῆς ἐγένοντο εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας τοῦ Αἰγαίου καὶ ἐν τῇ ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι καὶ ἀνασκαφαί, δι' ὧν ἀνεπτύχθη καὶ προήχθη νέος κλάδος τῆς ἀρχαιολογίας, ἡ καλουμένη προϊστορικὴ ἀρχαιολογία. Πρώτην καὶ ἰσχυρὰν ὤθησιν ἔδωκε πρὸς τοιαύτας ἐργασίας καὶ ἐρεύνας ὁ Ἐρρῖκος Σλῆμαν (1822—1890 διὰ τῶν ἀνασκαφῶν, τὰς ὁποίας ἐξετέλεσεν ἐν Τροίᾳ (1870—1873 ἐφ.) καὶ ἰδίᾳ ἐν Μυκήναις (1876) καὶ ἐν Τίρυνθι (1884—1885). Γενναίαν δὲ συμβολὴν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης ταύτης παρέσχεν ὁ εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Τίρυνθος συνεργάτης τοῦ Σλῆμαν Dörpfeld, ὅστις καὶ τὰς ἐν Τροίᾳ ἀνασκαφὰς μετὰ τὸν Σλῆμαν ἐξηκολούθησε (1893). Καὶ ἄλλας δὲ πρὸς τούτοις ἀνασκαφὰς ἐξετέλεσε καὶ διὰ τῶν ἐργασιῶν τούτων προήγαγε τὴν νέαν ταύτην ἐπιστήμην. Τὰς ἐν Ἑλλάδι ἀρξαμένας ἀνασκαφικὰς ἐρεύνας ἐξηκολούθησε κυρίως καὶ ἐπεξέτεινεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία διὰ πάντων σχεδὸν τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, ἀλλὰ κυρίως διὰ τοῦ Χ. Τσούντα, ὁ ὁποῖος συνέχισε καὶ συνεπλήρωσε τὸ ἐν Μυκήναις ἔργον τοῦ Σλῆμαν (1886—1897) καὶ προέβη εἰς νέας προϊστορικὰς ἀνασκαφὰς εἰς τὰς Κυκλάδας (1897—1893) καὶ ἰδίως εἰς τὴν Θεσσαλίαν (1901—1903) καὶ παρέσχε σπουδαίαν συμβολὴν πρὸς ἐξακρίβωσιν τοῦ κυκλαδικοῦ καὶ τοῦ θεσσαλικοῦ πολιτισμοῦ. Τῆς συμπληρώσεως δὲ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Τίρυνθος ἐπελήφθη τὸ ἐν Ἀθήναις γερμανικὸν ἰνστιτοῦτον, ὅπερ ἀρχικῶς ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Dörpfeld καὶ κατόπιν τοῦ διαδεχθέντος αὐτὸν G. Karo ἐξετέλεσεν ἀνασκαφὰς ἐκ διαλειμμάτων ἀπὸ τοῦ 1895. Ἐξ ὅλων ὅμως τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν, αἱ ὁποῖαι προήγαγον τὴν προϊστορικὴν ἀρχαιολογίαν, σημαντικώτεραι, δέον νὰ θεωρηθοῦν αἱ ἀπὸ τοῦ 1900 ἐνεργηθεῖσαι ὑπὸ Ἄγγλων, καθὼς καὶ Ἰταλῶν καὶ Ἀμερικανῶν, ἀρχαιολογικαὶ ἀνασκαφαὶ εἰς τὴν Κρήτην, καὶ ἰδίᾳ ἐν Κνωσῷ καὶ Φαιστῷ. Πρωτεργάτης καὶ πρωταγωνιστὴς εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Κρήτης καὶ δεινὸς ἑρμηνευτὴς τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῶν ἐγένετο ὁ Ἀρθοῦρος Evans, ὁ ὁποῖος σκοπὸν τοῦ βίου του ἔθεσε τὴν ἐξερεύνησιν τοῦ προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης.

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ. ***Ἀρχαῖα νομίσματα***. Ἡ ἑλληνικὴ νομισματική, ἤτοι ἡ ἐπιστήμη τῶν ἑλληνικῶν νομισμάτων, περιλαμβάνει τὴν μετρολογίαν, τοὺς σταθμητικοὺς κανόνας, τὴν ἀναλογίαν τῶν μετάλλων πρὸς ἄλληλα καὶ τὴν ταξινόμησιν τῶν νομισμάτων καὶ τὴν σπουδὴν αὐτῶν ὡς πρωτοτύπων ἀντικειμένων τέχνης.

Ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας πρὸ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ νομίσματος τὰ χρήσιμα εἰς τὸν βίον εἴδη ἠγοράζοντο καὶ ἐπωλοῦντο δι' ἀνταλλαγῆς, ἡ δὲ ἀξία αὐτῶν ἐξετιμᾶτο εἰς προϊόντα τῆς γῆς, καὶ ἰδίως εἰς βοῦς καὶ πρόβατα. Ἄμεσον δὲ βῆμα προόδου ἐκ τῆς πρωτογόνου ταύτης μεθόδου τῆς συναλλαγῆς ὑπῆρξεν ἡ ἀντικατάστασις, κατὰ τὰς ἐμπορικὰς πράξεις, τῶν βοῶν καὶ προβάτων διὰ τεμαχίων μετάλλου. Μάλιστα ἐν Ἀνατολῇ, ὁπόθεν ἡ συνήθεια αὕτη εἰσήχθη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐγένετο χρῆσις χρυσοῦ καὶ ἀργύρου. Δὲν ἐζυγίζοντο δὲ τὰ τεμάχια ταῦτα τοῦ μετάλλου εἰς ἑκάστην ἐμπορικὴν πρᾶξιν, ἀλλ' ἠριθμοῦντο ἁπλῶς, καθόσον ἦσαν ὡρισμένης ὁλκῆς ἀλλ' ἄνευ ἐπισήμου ἐμβλήματος. Τοιαῦτα ῥαβδία ἢ ὀβελίσκοι χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ἐξυπηρέτουν τὸν σκοπὸν τῆς κυκλοφορίας καὶ ἐκανονίζοντο διὰ τῆς ὁλκῆς τοῦ σίκλου ἢ τῆς μνᾶς. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὰ ἔθνη τῆς Ἀνατολῆς ἐξηκολούθησαν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας νὰ διεξάγουν τὰς ἐμπορικάς των συναλλαγὰς χωρὶς κεκανονισμένον νόμισμα. Πρῶτοι δὲ ἀνθρώπων οἱ Λυδοί, κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (I, 94), «*νόμισμα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου κοψάμενοι ἐχρήσαντο*». Τοῦτο δέ, φαίνεται, συνέβη ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Γύγου, ὁ ὁποῖος ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον περὶ τὸ 700 π. Χ. Τὰ ἀρχαιότερα λυδικὰ νομίσματα συνίσταντο ἐκ μετάλλου, καλουμένου ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἠλέκτρου, τὸ ὁποῖον ἦτο κρᾶμα χρυσοῦ (73 %) καὶ ἀργύρου (23 %)· οὕτω, ἐνῷ ὁ χρυσὸς ἀνελόγει πρὸς τὸν ἄργυρον ὡς 13.3 : 1, τὸ ἤλεκτρον θὰ ἀνελόγει ὡς 10 : 1 περίπου. Ἕνεκα τῆς ἀναλογίας ταύτης, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε τὴν χρησιμοποίησιν διὰ τὸν ἄργυρον ἢ ἤλεκτρον μιᾶς μόνον σειρᾶς σταθμῶν καὶ δεκαδικὸν σύστημα, τὸ ἤλεκτρον ἐσταθμήθη συμφώνως πρὸς τὸν κανόνα τοῦ ἀργύρου· ἑπομένως ἓν τάλαντον, μία μνᾶ καὶ εἷς σίκλος ἠλέκτρου ἐθεωροῦντο ὡς ἰσοφαρίζοντα πρὸς 10 τάλαντα, 10 μνᾶς ἢ 10 στατῆρας ἀργύρου τοῦ αὐτοῦ βάρους. Ἄρα ἐν ἑκάστῃ χώρᾳ ἡ ὁλκὴ τοῦ ἐξ ἠλέκτρου στατῆρος θὰ ἐξηρτᾶτο ἐκ τοῦ σταθμητικοῦ κανόνος, ὅστις ἦτο ἐν χρήσει διὰ τοὺς ὄγκους τοῦ ἀργύρου, ἤτοι τοῦ ἀργύρου εἰς σχῆμα ῥαβδίων καὶ πλίνθων· ἡ νέα ἐφεύρεσις τῆς σφραγίσεως ἢ τυπώσεως τοῦ μετάλλου διὰ τὴν κυκλοφορίαν ἐφηρμόσθη κατὰ πρῶτον μόνον εἰς τὸ πολυτιμότερον τῶν δύο μετάλλων, τὸ ὁποῖον, ὡς ἀντιπροσωπεῦον εἰς ἴσον ὄγκον δεκάκις μεγαλυτέραν ἀξίαν τοῦ ἀργύρου, ἦτο πολὺ εὐχρηστότερον. Ὁπωσδήποτε δὲν ἐβράδυνεν ἡ νέα ἐφεύρεσις νὰ ἐξαπλωθῇ καὶ ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ ἀργύρου.

Αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῶν παρακειμένων νήσων ταχέως ἐχρησιμοποίησαν καὶ ἐτελειοποίησαν τὴν ἁπλῆν μὲν ἀλλὰ λίαν σημαντικὴν νομιζομένην ἐφεύρεσιν τῶν Λυδῶν, εἰς τοὺς Ἴωνας δὲ τῆς Μιλήτου καὶ τῶν γειτονικῶν πόλεων ἀνήκει ἡ τιμὴ ὅτι ἀντικατέστησαν διὰ καλλιτεχνικῶς ἐξειργασμένων σφραγίδων τὰ ἀρχέγονα λυδικὰ σημαντήρια, καὶ ὅτι βραδύτερον ἐπέγραψαν εἰς αὐτὰ τὸ ὄνομα τοῦ λαοῦ ἢ τοῦ ἡγεμόνος, ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἐκόπη τὸ νόμισμα. Τὰ ἐπίσημα ἐμβλήματα, δι' ὧν οἱ ἀρχαιότεροι ἐξ ἠλέκτρου στατῆρες διεκρίνοντο ἀπὸ τὰ ἄτιμα τεμάχια μετάλλου, ἀπετελοῦντο ἀρχικῶς μόνον ἐκ τῆς τυπώσεως ἐπ' αὐτῶν ἀγροίκων καὶ ἀχαράκτων σημάτων, τοποθετουμένου τοῦ βώλου μεταξὺ χαρακτῆρος καὶ ἄκμονος, διὰ νὰ δεχθῇ τὸ κτύπημα τῆς σφύρας. Βραδύτερον ἐχρησιμοποιήθη ἡ τέχνη τῶν σφραγιδογλύφων πρὸς διακόσμησιν τῆς ὑποκειμένης τῶν δύο σφραγίδων, ἥτις πάντοτε ὑπῆρξεν ἡ πρόσοψις, ἤτοι τὸ ἔμπροσθεν μέρος τοῦ νομίσματος, διὰ τοῦ συμβόλου τῆς ἐγχωρίου θεότητος, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς ὁποίας ἐκόπησαν τὰ νομίσματα, τῶν θεῶν καλουμένων τρόπον τινὰ ὡς μαρτύρων τῆς ὁλκῆς καὶ τῆς γνησιότητος τοῦ νομίσματος. Τὸ σύμβολον τοῦτο, ἐπίσημον ἢ τύπος, ἀποτελεῖται συνήθως ἐκ τῆς μορφῆς ἢ προτομῆς ζῴου ἢ ἔκ τινος ἀψύχου ἀντικειμένου, καθόσον κεφαλαὶ ἢ ὁλόκληροι μορφαὶ θεῶν ἢ ἀνθρώπων ἦσαν σπάνιαι ἢ ἐντελῶς ἄγνωστοι κατὰ τὴν ἀρχαιοτάτην ταύτην περίοδον. Τὸ ὄπισθεν μέρος τοῦ νομίσματος δὲν ἔφερεν ἀρχικῶς τύπον, ἀλλὰ μόνον ἐντετυπωμένην τετράγωνον κοιλότητα (τετράγωνον ἔγκοιλον).

Οἱ Φοίνικες, κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (I. 1), φέροντες φορτία αἰγυπτιακῶν καὶ ἀσσυριακῶν ἐμπορευμάτων, ἔφθανον καὶ εἰς ἄλλας χώρας, καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ Ἄργος, ὅπερ κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ὑπερεῖχε καθ' ὅλα τῶν ἐν τῇ χώρᾳ «τῇ νῦν Ἑλλάδι καλεομένῃ» ἄλλων πόλεων. Τοιουτοτρόπως διὰ τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν εἰσήχθησαν τὸ πρῶτον εἰς τὴν Πελοπόννησον τὰ φοινικικὰ σταθμά. Τὰ σταθμὰ ὅμως ταῦτα θὰ ὑπέστησαν σὺν τῷ χρόνῳ βαθμιαίαν ἔκπτωσιν, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τῶν στατήρων τῆς Αἰγίνης, οἱ ὁποῖοι εἶναι τὰ ἀρχαιότερα τῶν ἑλληνικῶν νομισμάτων. Ἡ κοπὴ τῶν πρώτων αἰγινητικῶν νομισμάτων ἀποδίδεται εἰς τὸν βασιλέα τοῦ Ἄργους Φειδωνα (περὶ τὸ 600 π. Χ.). Πάντως ὁ Φείδων δὲν ἦτο ἐφευρέτης τοῦ νομίσματος, καθόσον ἤδη πρὸ τῶν χρόνων αὐτοῦ πάντα τὰ παράλια καὶ αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου ἐγνώριζον τὰ ὠχρὰ ἠλεκτρικὰ νομίσματα τῆς Λυδίας καὶ Ἰωνίας. Ὁ Φείδων παρέλαβε τὰ φοινικικὰ σταθμὰ ἠλαττωμένα ὑπὸ τῶν Πελοποννησίων, ὅπως τὰ εὗρεν εἰς τὴν ἐποχήν του, καὶ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν διωργάνωσεν ἴδιον σύστημα σταθμῶν καὶ νομισματοκοπίας, ὅπερ ἔκτοτε ἐκαλεῖτο *φειδώνιον* ἢ συνηθέστερον *αἰγινητικὸν* ἀπὸ τῆς Αἰγίνης, ἡ ὁποία ἀπετέλει τότε μέρος τῶν κτήσεων τοῦ Φείδωνος. Εἰς τὴν νῆσον Αἴγιναν, ἡ ὁποία διετέλει εἰς ἄμεσον κατὰ θάλασσαν ἐπικοινωνίαν μετὰ τῆς Φοινίκης, ὑπῆρχε τὸ ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης, θεᾶς τοῦ

Digitized by Google

ἐμπορίου, ταυτιζομένης μὲ τὴν φοινικικὴν Ἀστάρτην. Οἱ ἱερεῖς τῆς θεᾶς τοῦ ἐμπορίου πιθανῶς πρῶτοι εἰσήγαγον τὰ μέταλλα ὡς μέτρα ἀξίας, αὐτοὶ δὲ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦσαν οἱ τὸ πρῶτον συλλέξαντες ἐν Ἑλλάδι ποσότητας πολυτίμου μετάλλου καὶ σφραγίσαντες διὰ τοῦ συμβόλου τῆς θεᾶς τὰ εἰς τὸ θησαυροφυλάκιον τοῦ ναοῦ ἀνήκοντα χυτὰ τεμάχια μετάλλου. Εἰς τὴν νῆσον Αἴγιναν ἑπομένως, ἴσως δὲ ἐν αὐτῷ τῷ ναῷ τῆς Ἀφροδίτης, εὗρεν ὁ Φείδων πρόχειρον τὸ διὰ τὴν ἐπιχείρησιν αὐτοῦ ἀναγκαῖον ὑλικόν. Θὰ ἵδρυσε λοιπὸν ἐκεῖ τὸ πρῶτον πελοποννησιακὸν νομισματοκοπεῖον, παραδεχθεὶς ὡς τύπους τῆς νομισματοκοπίας του τὴν χελώνην, τὸ ἱερὸν σύμβολον τῆς φοινικικῆς θεᾶς τῆς θαλάσσης. Τότε δὲ ἀνήρτησεν ἐν τῷ ἐν Ἄργει ναῷ τῆς Ἥρας δείγματα τῶν ἀχρήστων πλέον ὀρειχαλκίνων καὶ σιδηρῶν τεμαχίων, ὀβελῶν ἢ ὀβελίσκων, τῶν πρὸ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ χρησιμευσάντων ἀντὶ νομισμάτων. Τοιοῦτοι σιδηροῖ ὀβελοὶ ὡς καὶ χαλκοῖ διπλοῖ πελέκεις ἐκ τῆς προνομισματικῆς περιόδου, εὑρεθέντες κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς εἰς τὸ Ἡραῖον τοῦ Ἄργους, φυλάσσονται εἰς τὸ Νομισματικὸν μουσεῖον τῶν Ἀθηνῶν (6λ. *Ι. Σβορῶνον*, ἐν Διεθν. Ἐφημ. Νομισμ. Ἀρχαιολογίας, 9, ἔτ. 1906, σ. 153 ἑ.). Ἐν Ναυκράτιδι τῆς Αἰγύπτου οἱ Αἰγινῆται ἔμποροι εἶχον πρακτορεῖον καὶ ἴδιον σταθμόν. Οὐδόλως ἀπίθανον ἡ Αἴγινα νὰ ἐδανείσθη τὸν νομισματικόν της κανόνα παρὰ τῆς Αἰγύπτου, καθόσον ἐκεῖ εἰς τὰς ὑπὸ Fl. Petrie γενομένας ἀνασκαφὰς εὑρέθησαν τριάκοντα ἐννέα σταθμά, ἀποτελούμενα ἀπὸ πολλαπλάσια καὶ ὑποδιαιρέσεις μονάδος ποικιλλούσης ἀπὸ 99.7 μέχρι 87.5 κόκ., ἡ ὁποία ταυτίζεται ἀπὸ πρακτικῆς ἀπόψεως μὲ τὴν αἰγινητικὴν δραχμήν. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλαι ὑποθέσεις περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ αἰγηνιτικοῦ κανόνος.

Ἡ ὁλκὴ τοῦ στατῆρος τοῦ αἰγινητικοῦ σταθμητικοῦ κανόνος, κατὰ τὰ μέχρις ἡμῶν περισωθέντα νομίσματα, φαίνεται ὅτι ὡρίσθη περὶ τοὺς 194 κόκ. Ὁ αἰγινητικὸς σταθμητικὸς κανὼν ἔσχεν εἰς ἀρχαίους χρόνους εὐρεῖαν διάδοσιν οὐ μόνον πανταχοῦ τῆς Πελοποννήσου, ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰς τῶν νησιωτικῶν πολιτειῶν, ὁποῖαι εἶναι ἡ Κέως, ἡ Νάξος, ἡ Σίφνος καὶ ἡ Κρήτη. Εὑρίσκομεν αὐτὸν ὡσαύτως εἰς ὅλας τὰς πόλεις, αἱ ὁποῖαι ἔκοψαν νομίσματα εἰς Στερεὰν Ἑλλάδα (Θεσσαλίαν, Φωκίδα καὶ Βοιωτίαν), ὄχι ὅμως καὶ ἐν Ἀθήναις, μολονότι αὐτόθι ἴσχυε πιθανῶς αἰγηνιτικὸν νόμισμα μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Σόλωνος (590 π. Χ.). Ὁ κανὼν οὗτος μάλιστα φαίνεται ὅτι ἴσχυσε καὶ εἰς τὰς ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Σικελίᾳ χαλκιδικὰς ἀποικίας. Τὸ κερκυραϊκὸν νόμισμα ἀκολουθεῖ ἐπίσης τὸν αἰγινητικὸν κανόνα, ἠλαττωμένον κατά τι. Ὁ κανὼν οὗτος ἀπαντᾷ ἐπίσης σποραδικῶς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἴσως δὲ καὶ ἐν Κύπρῳ. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἀντικατεστάθη κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ τοῦ ἀττικοῦ, ἀλλὰ τοῦτο δὲν συνέβη γενικῶς. Εἴς τινα μέρη μάλιστα ἐξηκολούθησεν ἐν χρήσει μέχρι τῶν χρόνων τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως.

Πολλοὶ λόγοι πείθουσιν ὅτι οἱ Εὐβοεῖς ἔλαβον τὸν σταθμητικὸν αὐτῶν κανόνα ἐκ τῆς Σάμου. Ἦτο δὲ ὁ εὐβοϊκὸς αὐτὸς κανὼν ἡ ἐλαφρὰ ἀσσυριοβαβυλωνιακὴ χρυσῆ μνᾶ μὲ τὸν σίκλον ἢ στατῆρα της ἐκ 130 κόκ. περίπου. Οἱ Εὐβοεῖς στερούμενοι ἴσως ἐξ ὁλοκλήρου χρυσοῦ μετέφερον τὴν ὁλκήν, ἧς χρῆσις ἐγίνετο ἐν Ἀσίᾳ διὰ τὸν χρυσόν, εἰς τὸν ἄργυρον, ἀναβιβάσαντες τὸν στατῆρα αὐτῶν εἰς 135 κόκ. Ἡ θεωρία ὅτι ἡ Σάμος ἦτο ὁ λιμήν, ὁπόθεν οἱ Εὐβοεῖς παρέλαβον τὸν σταθμητικὸν αὐτῶν κανόνα στηρίζεται εἰς τὰς ὁλκὰς καὶ τοὺς τύπους μερικῶν πολὺ παλαιῶν νομισμάτων ἐξ ἠλέκτρου (περίπου 44 κόκ.), τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν ἐν τῇ νήσῳ. Δὲν εἶναι ὅμως γενικῶς παραδεκτὸν ὑπὸ τῶν μετρολόγων.

Κόρινθος. Μεταξὺ Πελοποννήσου καὶ Εὐβοίας κεῖνται αἱ δύο μεγάλαι πόλεις Κόρινθος καὶ Ἀθῆναι, αἵτινες συνεδέοντο διὰ στενῶν σχέσεων εἰς παλαιοτάτους χρόνους. Ὁπουδήποτε συναντῶμεν κορινθιακὰς ἀποικίας, εἰς τὴν Αἰτωλίαν, τὴν Κέρκυραν, τὴν Θράκην ἢ τὴν Ἰλλυρίαν, εὑρίσκομεν ἐπίσης εὐβοϊκὸν στοιχεῖον ἀναμεμειγμένον μὲ τοὺς Κορινθίους, καὶ αὐτὸς εἶναι ἴσως ὁ λόγος δι' ὃν τὰ παλαιότερα κορινθιακὰ νομίσματα ἀκολουθοῦν τὸν εὐβοϊκὸν κανόνα καὶ ὄχι τὸν αἰγινητικόν, ὅπως θὰ ἦτο φυσικὸν ὡς ἐκ τῆς γειτνιάσεως τῆς Αἰγίνης μὲ τὴν Πελοπόννησον. Ἡ ἔξοχος θέσις τῆς Κορίνθου μὲ τοὺς δύο ὡραίους λιμένας, τὸν ἕνα συγκοινωνοῦντα ἀπ' εὐθείας μὲ τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὸν ἄλλον μὲ τὴν Δύσιν, συνετέλεσεν, ὥστε ὁ ἐπιχειρηματικὸς αὐτῆς πληθυσμὸς νὰ ἐπεκτείνῃ τὸ ἐμπόριόν του πρὸς ὅλας τὰς διευθύνσεις· ἐκ παραλλήλου δὲ πρὸς τὸ κορινθιακὸν ἐμπόριον καὶ τὰ κορινθιακὰ ἀργυρᾶ νομίσματα, τὰ ὁποῖα ἐκόπησαν εἰς τὸν εὐβοϊκὸν σταθμητικὸν κανόνα, εὗρον εὐρεῖαν διάδοσιν πρὸς βορρᾶν τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου μέχρι τῆς Σικελίας. Ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως τῶν κορινθιακῶν αὐτῶν στατήρων ἀπεικονίζεται Πήγασος καὶ τὸ ἀρχικὸν γράμμα τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως ϙ, ἐπὶ δὲ τῆς ὀπισθίας τετράγωνον ἔγκοιλον, τὸ ὁποῖον βαθμηδὸν λαμβάνει τὸ σχῆμα ἀγκυλωτοῦ σταυροῦ, τὸν ὁποῖον εἰς παλαιὰν ἀκόμη ἐποχὴν ἀντικατέστησεν ἡ κεφαλὴ τῆς Ἀθηνᾶς Χαλινίτιδος. Τὰ νομίσματα αὐτὰ ἕνεκα τοῦ Πηγάσου ἐλέγοντο ἐνίοτε πῶλοι, ἐνῷ οἱ αἰγινητικοὶ στατῆρες ὠνομάζοντο χελῶναι. Ὁ κορινθιακὸς στατὴρ δὲν διῃρεῖτο εἰς 2 δραχμάς, ὅπως τὰ νομίσματα τῆς Εὐβοίας, ἀλλὰ εἰς τρεῖς. Ὁ λόγος τῆς διαιρέσεως ταύτης τῆς μονάδος ἴσως νὰ ὠφείλετο εἰς τὴν ἀνάγκην, ὅπως συμμορφωθῇ τὸ κορινθιακὸν νομισματικὸν σύστημα πρὸς τὰ αἰγινητικὰ νομίσματα τῶν γειτονικῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου, διότι μία δραχμὴ ἐκ 45 κόκ. (τὸ ἥμισυ τοῦ κορινθιακοῦ στατῆρος) ἠδύνατο νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν κυκλοφορίαν ὡς αἰγινητικὸν ἡμίδραχμον ἢ ὡς τὸ τέταρτον τοῦ αἰγινητικοῦ στατῆρος ἐλαφρᾶς ὁλκῆς. Τὸ κορινθιακὸν σύστημα διαιρέσεως τοῦ στατῆρος διὰ 3 ἐπεκράτει ἐπίσης εἰς τὴν Χαλκιδικὴν κατὰ τὴν περίοδον, καθ' ἣν ἦτο ἐκεῖ ἐν χρήσει ὁ εὐβοϊκὸς σταθμητικὸς κανών, μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως ὅτι ἐνῷ εἰς τὴν Κόρινθον ἔχομεν τρίδραχμα ἐξ 135 κόκ. καὶ δραχμὰς ἐκ 45, εἰς τὰς πόλεις τῆς Χαλκιδικῆς ἔχομεν στατῆρας ἐκ 270 κόκ. καὶ ἕκτα στατῆρος ἐκ 45

Ἀθῆναι. Ἐν σχέσει μὲ τὴν γένεσιν τῆς ἀθηναϊκῆς νομισματοκοπίας δὲν πρέπει νὰ δεχθῶμεν, χωρὶς ἀξιοπίστους μαρτυρίας, τὰς παλαιὰς παραδόσεις, οἵα εἶναι ἡ ἀναφερομένη ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου, καθ' ἣν ἀπεδίδετο εἰς τὸν Θησέα ἡ ἔκδοσις νομισμάτων μὲ τὸν τύπον ταύρου ἐπ' αὐτῶν. Ὁ ἀσφαλέστερος ὁδηγὸς πρὸς τοῦτο εἶναι τὰ περιελθόντα εἰς ἡμᾶς νομίσματα, τὰ ὁποῖα οὔτε ἀπὸ καθαρῶς καλλιτεχνικῆς, οὔτε ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως φαίνονται νὰ εἶναι ἀρχαιότερα τῶν χρόνων τοῦ Σόλωνος. Πρὸ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ τὰ αἰγινητικὰ δίδραχμα φαίνεται ὅτι ἦσαν τὰ μόνα κυκλοφοροῦντα νομίσματα εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ τὴν Πελοπόννησον. Δὲν ὑπάρχουν ὅμως ἀθηναϊκὰ νομίσματα αἰγινητικῆς ὁλκῆς καὶ δὲν ἔχομεν συνεπῶς κομμίαν ἀπόδειξιν ὅτι ὑπῆρχον νομίσματα κοπέντα ἐν Ἀθήναις πρὸ τῶν χρόνων τοῦ Σόλωνος. Ἔχομεν μόνον τὴν ἀμφίβολον μαρτυρίαν τῆς παραδόσεως. Ἐπί τινα χρόνον μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν Ἑλλάδα τῶν νομισμάτων, ἡ κοπὴ αὐτῶν περιωρίσθη, ὡς φαίνεται, εἰς τὰς τέσσαρας ναυτικὰς πολιτείας, τὴν Αἴγιναν, τὴν Εὔβοιαν, τὴν Κόρινθον καὶ τὴν Κέρκυραν. Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονῶμεν ὅτι αἱ Ἀθῆναι δὲν εἶχον στόλον καὶ δὲν ἦσαν πλουσία ἐμπορικὴ πολιτεία πρὸ τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Σόλωνος, τοὐναντίον αἱ γαῖαι ἦσαν ἐπιβεβαρημέναι διὰ χρεῶν. Ἡ νέα ἀθηναϊκὴ νομισματοκοπία τοῦ Σόλωνος διεκρίνετο ἐκ τῆς ἄκρας καθαρότητος τοῦ μετάλλου καὶ τῆς ἀκριβείας τῆς ὁλκῆς, τῆς πλήρους εὐβοϊκῆς ὁλκῆς τῶν 270 κ. τοῦ στατῆρος διατηρηθείσης ἐν Ἀθήναις κατὰ μεγαλυτέραν προσέγγισιν ἢ ἀλλαχοῦ, πλὴν τῆς Σικελίας, ὅπου ἐπεκράτει ἐπίσης ὁ εὐβοϊκὸς κανών. Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο ἦτο ὅτι τὰ ἀθηναϊκὰ νομίσματα ἐγίνοντο παντοῦ δεκτὰ μετὰ ἰδιαιτέρας προτιμήσεως. Οὕτως ἡ Ἑλλὰς μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σόλωνος ἐχρησιμοποίει τὸν αἰγινητικὸν ἢ τὸν εὐβοϊκὸν-ἀττικὸν κανόνα, τοῦ ἀττικοῦ τείνοντος βαθμηδὸν νὰ ἐπικρατήσῃ τοῦ αἰγινητικοῦ.

Ἡ ἀξιοθαύμαστος ἀντοχὴ τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους καὶ ἡ ταχεῖα ἐπέκτασις τῆς ἐπικρατείας αὐτῶν ἔδωκεν εἰς τὸ ἀθηναϊκὸν νόμισμα σχεδὸν παγκόσμιον γόητρον καὶ κυκλοφορίαν. Μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Αἰγίνης, περὶ τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνος, αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ Κόρινθος μόναι ἔκοπτον ἀργυρᾶ νομίσματα εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν Ἑλλάδα. Αἱ γλαῦκες τῶν Ἀθηνῶν εἰσεχώρησαν μέχρι τῶν ἀπωτάτων χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἐνῷ οἱ κορινθιακοὶ πῶλοι ἐτράπησαν πρὸς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Σικελίαν, ὅπου ἀνευρίσκονται σήμερον πολυπληθέστατοι παρὰ εἰς αὐτὴν τὴν Ἑλλάδα.

Εἴδομεν ὅτι τὰ ἀρχαιότατα νομίσματα τοῦ εὐβοϊκοῦ σταθμητικοῦ κανόνος εἶναι τὰ πρωτογενῆ ἐξ ἠλέκτρου τεμάχια (6λ. λ. *Babelon*, Traité des monnaies grecques et rom., μέρος III, πίν IX τὰ ἀνακαλυφθέντα ἐν Σάμῳ καὶ ὅτι πιθανῶς ἐκ τῆς νήσου ταύτης ὁ κανὼν οὗτος ἐπέρασεν ὡς ἀργυροῦς κανὼν εἰς τὴν Εὔβοιαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὴν Κόρινθον, τὰς Ἀθήνας καὶ τὰς εὐβοϊκὰς ἀποικίας τῆς Χαλκιδικῆς. Τὰ παλαιότερα ἀργυρᾶ νομίσματα τῆς Πεπαρήθου (Σκοπέλου), μολονότι κατά τι ὑστερώτερα ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν εἶναι ἐπίσης εὐβοϊκῆς ὁλκῆς. Ἐκ τῆς Σάμου ὁ εὐβοϊκὸς κανὼν διεδόθη ἐπίσης εἰς τὴν Κυρηναϊκήν, ἡ ὁποία ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Βαττιαδῶν εἶχε συχνὰς σχέσεις μὲ τὴν νῆσον Σάμον. Ἐὰν ἡ Κυρήνη ἔκοψε πράγματι νομίσματα ἐξ ἠλέκτρου, εἶναι ἀβέβαιον, τὸ ἔγκοιλον ὅμως ὄπισθεν μέρος τῶν παλαιοτάτων κυρηναϊκῶν ἀργυρῶν νομισμάτων ὁμοιάζει τόσον πολὺ μὲ τὸ ἀπαντῶν ἐπὶ τῶν εὐβοϊκοῦ κανόνος ἐξ ἠλέκτρου νομισμάτων τῆς Σάμου, ὥστε νὰ φαίνεται λίαν πιθανὴ ἡ ἐκ Σάμου προέλευσις τοῦ νομισματικοῦ συστήματος τῆς Κυρήνης. Κατ' ἄλλην γνώμην, ὑποστηριζομένην ὑπὸ τοῦ P. Gardner (History of ancient coinage, 1918, σ. 219 ἑφ.) οἱ Κυρηναῖοι ἔλαβον τὸν σταθμητικὸν αὐτῶν κανόνα ἐξ Αἰγύπτου, μεθ' ἧς εὑρίσκοντο εἰς ἐπικοινωνίαν.

Εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου, κατὰ μῆκος τῶν βορείων ἀκτῶν τοῦ Αἰγαίου ἐκ τοῦ Βυζαντίου πρὸς ἀνατολὰς μέχρι τῆς Μακεδονίας πρὸς δυσμάς, ἰδίως μεταξὺ τῶν ἡμιβαρβάρων φυλῶν τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς τῶν μεταλλωρυχείων τοῦ διαμερίσματος τοῦ Παγγαίου καὶ ἐν Θάσῳ εὑρίσκομεν πρὸ τῶν περσικῶν πολέμων δύο σταθμητικοὺς κανόνας ἐν ἰσχύϊ, εἰλημμένους ἐκ τῆς ἐξ ἀργύρου νομισματοκοπίας τῆς Ἀνατολῆς, οἱ ὁποῖοι ἐξηκολούθησαν νὰ ὑφίστανται μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Φιλίππου. Ἦσαν δὲ οὗτοι ὁ βαβυλωνιακὸς ἢ περσικὸς ἐκ 10 στατήρων καὶ ὁ φοινικικὸς ἐκ 15 στατήρων, οἱ ὁποῖοι ἀρχικῶς κατεσκευάσθησαν συμφώνως πρὸς τὴν σχετικὴν ἀξίαν τοῦ χρυσοῦ πρὸς τὸν ἄργυρον εἰς ἀναλογίαν 13 $^1/_3$ πρὸς 1. Ὁ θρᾳκομακεδονικὸς στατὴρ τοῦ λεγομένου βαβυλωνιακοῦ κανόνος εἶναι ὑπὸ τὴν βαρυτέραν αὐτοῦ μορφὴν ἐλαφρότερος ἀπὸ τὸν ἀπαντῶντα συνήθως ἀλλαχοῦ, συγκείμενος ἐξ 158 κοκ. μόνον περίπου, ἔναντι τοῦ λυδικοῦ ἐξ 168 καὶ τοῦ περσικοῦ ἐξ 173. Τὰ μεγάλα ὀκτάδραχμα καὶ τὰ τετράδραχμα τοῦ φοινικικοῦ κανόνος, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν παραπλεύρως πρὸς τοὺς βαβυλωνιακοὺς αὐτοὺς στατῆρας, εἶχον ἐπίσης λίαν ἀσταθὲς βάρος. Φαίνεται λοιπὸν πιθανὸν ὅτι αἱ ὁλκαὶ τῶν στατήρων καὶ τῶν δύο κανόνων δὲν εἶχον ποτὲ σταθεροποιηθῆ, ἀλλ' ὅτι ἐξηρτῶντο ἑκάστοτε ἐκ τῆς ἀναλογίας κατὰ τὴν ἀνταλλαγὴν τοῦ θρᾳκικοῦ χρυσοῦ πρὸς τὸν ἄργυρον, ἡ ὁποία ὠφείλετο εἰς τὴν διαλείπουσαν λειτουργίαν τοῦ μεταλλείου καὶ συνεπῶς εἰς τὰς συχνὰς αὐξομειώσεις τῆς παραγωγῆς τῶν δύο μετάλλων, ἡ ὁποία δὲν θὰ ὑπῆρξε ποτὲ σταθερὰ πρὸ τῶν χρόνων τοῦ Φιλίππου. Μόνον δὲ εἰς χώρας ὅπου ἦτο καθιερωμένος ὁ αὐστηρὸς διμεταλλισμὸς εἰς τὴν νομισματικὴν κυκλοφορίαν, ὅπως ἦτο ἡ Περσία, ἢ ὅπου εἶχε γίνει παραδεκτὸς μονομεταλλικὸς ἀργυροῦς κανών, ὅπως εἰς τὰς Ἀθήνας (μέχρι τοῦ 408 π. Χ.), ἡ ὁλκὴ τοῦ ἀργυροῦ στατῆρος δὲν θὰ ὑπέκειτο εἰς μεταβολὰς ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ὅπου ὁ δαρεικὸς ἐξ 130 κόκ. ἦτο ἡ γενικῶς παραδεδεγμένη μονὰς χρυσοῦ, εὑρίσκομεν ὅτι εἰς τὰς αὐτονόμους πόλεις αἱ ὁλκαὶ τῶν ἀργυρῶν αὐτῶν στατήρων δὲν ἦσαν ὁριστικῶς καθωρισμέναι, ὅπως ἦτο ἡ ὁλκὴ τοῦ σίκλου, μολονότι πάλιν δὲν ποικίλλουν μέχρι τοῦ βυθμοῦ τῶν ἀργυρῶν νομισμάτων τῆς Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας· τοῦτο δὲ ὠφείλετο εἰς τὴν σταθερὰν ἐπίδρασιν τοῦ ἐκ χρυσοῦ δαρεικοῦ στατῆρος, τοῦ ὁποίου ἡ ἀξία ἦτο ἐπισήμως καθωρισμένη εἰς 20 ἀργυροὺς σίκλους. Ἴσως δὲ τὸ μᾶλλον ἀξιοσημείωτον παράδειγμα ἀσταθείας εἰς τὴν ὁλκὴν τοῦ ἀργυροῦ στατῆρος παρέχει ἡ σειρὰ τῶν νομισμάτων τῆς θρᾳκικῆς πόλεως τῶν Ἀβδήρων.

Κέρκυρα. Ὡς ναυτικὴ δύναμις τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ἀμέσως μετὰ τὴν Εὔβοιαν καὶ τὴν Κόρινθον, εἰς σπουδαιότητα ἔρχεται ἡ πρὸς δυσμὰς ἀποικία καὶ ἀντίζηλος τῆς Κορίνθου Κέρκυρα, τῆς ὁποίας τὰ ἀρχαιότερα νομίσματα εἶναι ὀλίγον ὑστερώτερα τῶν κορινθιακῶν, καθόσον δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ τυράννου Περιάνδρου (585 π. Χ.) ἡ Κέρκυρα ἔγινε ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν μητρόπολιν αὐτῆς. Οὔτε ἀπὸ ἀπόψεως κατασκευῆς οὔτε ὡς πρὸς τὴν ὁλκὴν ἔχουν οἱ στατῆρες τῆς Κερκύρας οἱανδήποτε ὁμοιότητα πρὸς τοὺς τῆς Κορίνθου ἢ οἱασδήποτε ἄλλης εὐρωπαϊκῆς πόλεως. Ἰδιαιτέρως τὸ εἰς δύο ἐπιμήκη ἡμίση διῃρημένον ἔγκοιλον τετράγωνον τῆς ὀπισθίας ὄψεως ὑποδηλοῖ, ὅπως προκειμένου περὶ τῶν νομισμάτων τῆς Κυρήνης, τὴν ἐκ Σάμου πιθανὴν προέλευσιν (πρβλ. *Babelon* Traité μέρ. III πίν. XL καὶ IX 2 καὶ 14). Ἡ ἰδιόρρυθμος αὕτη διαίρεσις τοῦ κοίλου τετραγώνου ἀπαντᾷ ἐπίσης ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτέρων ἀργυρῶν στατήρων τοῦ Ποσειδίου τῆς Καρπάθου καὶ τῆς Καμείρου καὶ Λίνδου τῆς Ρόδου, καθὼς καὶ εἰς τὴν Κυρήνην (*Babelon*, ἔνθ. ἀν. πίν. XIX, XX καὶ LXIII, 20).

Μετάδοσις τῶν σταθμητικῶν κανόνων εἰς τὴν Ἰταλίαν, Σικελίαν καὶ τὴν Δύσιν. Τὰ παλαιότερα νομίσματα τῆς Κύμης, τοῦ Ρηγίου, τῆς Νάξου, τῆς Ζάγκλης καὶ τῆς Ἱμέρας (τῆς Κατάνης καὶ τῶν Λεοντίνων δὲν ὑπάρχουν νομίσματα τῆς παλαιοτέρας περιόδου) ἀκολουθοῦν κανόνα, ὁ ὁποῖος συνήθως λέγεται αἰγινητικός, μολονότι ὁ Imhoof-Blumer ἀπέδειξεν ὅτι τὰ τεμάχια ταῦτα τῶν 90 κόκ. εἶναι πολὺ πιθανώτερον εὐβοϊκὰ ὀκτώβολα ἢ τρίτα τοῦ εὐβοϊκοῦ τετραδράχμου τῶν 270 κόκ. Ἐὰν δὲ τὰ νομίσματα αὐτὰ εἶναι πράγματι αἰγινητικαὶ δραχμαί, τοῦτο ἴσως ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ παλαιότεραι ἐκ Χαλκίδος ὁρμώμεναι ἀποικίαι πρὸς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Σικελίαν δὲν ἀπετελοῦντο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀπὸ Χαλκιδεῖς, ἀλλ' ἐστρατολογοῦντο ὑπὸ τῆς Χαλκίδος ἀπὸ τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὰς νήσους, ὅπου ἐπεκράτει ὁ αἰγινητικὸς κανών. Ἐπὶ πλέον οἱ λόγοι, οἱ ὁποῖοι παρεκίνησαν τοὺς Εὐβοεῖς εἰς τὴν ἰδίαν των νῆσον καὶ εἰς τοὺς θρᾳκικοὺς αὐτῶν συνοικισμοὺς νὰ παραδεχθοῦν τὸν στατῆρα τῶν 270 κόκ., ἴσως νὰ μὴ ἴσχυον εἰς τὰς δυτικὰς αὐτῶν ἀποικίας. Ἐξ ἄλλου ὅμως τὰ παλαιότερα νομί-

Digitized by Google

σματα τῶν χαλκιδικῶν ἀποικιῶν εἶναι κατ' οὐσίαν διαφορετικὰ ἀπὸ ἀπόψεως κατασκευῆς ἀπὸ τὰ σύγχρονα νομίσματα τῆς Αἰγίνης, καθόσον εἶναι ἐπίπεδα κυκλικὰ καὶ οὐχὶ σφαιρικὰ ἢ βωλοειδῆ. Εἰς τοῦτο ὁμοιάζουν μὲ τὰ σύγχρονα νομίσματα τῆς Κορίνθου καὶ τῶν ἀχαϊκῶν ἀποικιῶν τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος.

Μεγάλη Ἑλλάς. Αἱ ὀνομαστότεραι πόλεις, αἱ ὁποῖαι ὀφείλουν τὴν γένεσίν των εἰς τοὺς Ἀχαιούς, ἦσαν ἡ Σύβαρις, ἱδρυθεῖσα τῷ 720 π. Χ., καὶ ὁ Κρότων τῷ 710, ἀμφότεραι κείμεναι εἰς τὸν κόλπον τοῦ Τάραντος. Ἡ Σύβαρις εἰς τὸ διάστημα τοῦ ἑνὸς καὶ ἡμίσεος αἰῶνος, κατὰ τὸ ὁποῖον ἤκμασεν ἔφθασεν εἰς δύναμιν πλούτου καὶ μεγαλείου ἀληθῶς καταπληκτικήν. Ὁ Κρότων, ὁ ἀντίζηλος ἀχαϊκὸς συνοικισμὸς εἰς τὰ μέρη αὐτά, ἤρχιζε νὰ ἀκμάζῃ ἕνα αἰῶνα μετὰ τὴν Σύβαριν, ἡ ὁποία κατεστράφη ὁλοσχερῶς ὑπὸ τῶν Κροτωνιατῶν τῷ 510 π. Χ. Ἐκ δὲ τῆς σπάνιος τῶν νομισμάτων τῆς Συβάρεως ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τοῦ Κρότωνος μόνον δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς ἱστορίας της ἡ Σύβαρις διεξῆγε τὸ ἐκτεταμένον ἐμπόριόν της ἄνευ τῆς βοηθείας νομισμάτων. Ἡ νομισματοκοπία τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος ἐμφανίζεται ταυτοχρόνως εἰς ὅλας τὰς ἀχαϊκὰς πόλεις τῆς Νοτίου Ἰταλίας κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Κρότωνος, πάντως ὅμως ὀλίγον πρὸ τῆς καταστροφῆς τῆς Συβάρεως. Ἔχει λίαν διακριτικὸν χαρακτῆρα καὶ ὁμοιομορφίαν εἰς τὸν τρόπον τῆς κατασκευῆς. Τὰ τεμάχια τοῦ μετάλλου, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀποτυποῦνται αἱ σφραγῖδες, εἶναι κυκλικοὶ δίσκοι. Εἰς τὸ ἔμπροσθεν μέρος ὑπάρχει ὁ κύριος τύπος τῆς πόλεως, ἡ ὁποία ἔκοψε τὸ νόμισμα, ἀνάγλυπτος, καὶ εἰς τὸ ὄπισθεν ἐπαναλαμβάνεται συνήθως ὁ αὐτὸς ἢ ἄλλος τύπος γειτονικῆς πόλεως ἔγγλυπτος. Αὐτὴ ἡ τυπικὴ ἰδιορρυθμία ὑπέβαλεν εἰς τὸν Lenormant τὴν θεωρίαν ὅτι αἱ πόλεις τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος ἀπετέλουν εἶδος ὁμοσπονδίας. Ἡ ὑπόθεσις αὐτὴ ὅμως δυσκόλως δύναται νὰ θεωρηθῇ πιθανή, ὅταν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ ὁμοιομορφία εἰς τὴν νομισματοκοπίαν εἶναι μᾶλλον ἐπιφανειακὴ παρὰ πραγματική, ὡς περιοριζομένη μόνον εἰς τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὸν τρόπον τῆς κατασκευῆς καὶ κοπῆς, καθόσον οὔτε εἰς τὴν ὁλκήν, οὔτε εἰς τοὺς τύπους συμφωνοῦν τὰ νομίσματα τῶν συμμετεχουσῶν εἰς τὴν ἕνωσιν πόλεων (βλ. *Macdonald*, Coin Types σ. 12). Ἐπὶ πλέον ἡ νομισματοκοπία τῆς λεγομένης Ἀχαϊκῆς ὁμοσπονδίας δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ὁμάδα τῶν ἀχαϊκῶν πόλεων, ἀλλὰ ἀκριβῶς ὅμοιαι ἐκδόσεις νομισμάτων ἐγένοντο καὶ εἰς τὸν δωρικὸν Τάραντα καὶ εἰς τὸ χαλκιδικὸν Ρήγιον καὶ τὴν Ζάγκλην, αἱ ὁποῖαι ἔκειντο ἑκατέρωθεν τοῦ Σικελικοῦ πορθμοῦ. Ἡ ἀξιοσημείωτος ὁμοιομορφία εἰς τὸ τεχνικὸν μέρος τῆς κοπῆς τῶν ἀρχαιοτέρων νομισμάτων ὅλων αὐτῶν τῶν πόλεων δύναται, συνεπῶς, νὰ ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τεχνῖται εἰς τὰ διάφορα νομισματοκοπεῖα ἀντέγραφον ὁ εἷς τὰς μεθόδους τοῦ ἄλλου, χρησιμοποιοῦντες τὰ αὐτὰ μηχανικὰ μέσα διὰ νὰ χύνουν τοὺς λεπτοὺς κυκλικοὺς δίσκους των, νὰ χαράττουν τὰς σφραγῖδάς των καὶ νὰ ἐκτυπώνουν τὰ νομίσματά των καὶ ὅτι ἠσκοῦντο εἰς τὴν τέχνην των ὅλοι εἰς τὸ αὐτὸ ἐργοστάσιον, εἰς τὸν Κρότωνα ἢ εἰς τὴν Σύβαριν. Ὁ σταθμητικὸς κανὼν καὶ τὸ σύστημα τῆς ὑποδιαιρέσεως εἰς τὴν νομισματοκοπίαν ὅλων τῶν ἀχαϊκῶν ἀποικιῶν (ἐξαιρέσει τῆς Ποσειδωνίας) εἶναι τὸ τῶν νομισμάτων τῆς Κορίνθου ἐν μέρει ἠλαττωμένον, τοῦ στατῆρος καλῶς διατηρουμένου καὶ ζυγίζοντος περίπου 129 κόκ. κατ' ἀνώτατον ὅρον καὶ τοῦ τρίτου ἢ δραχμῆς περίπου 42 κόκ.

Τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ ἀχαϊκαὶ ἀποικίαι τῆς Ἰταλίας ἀρχίζουσαι νὰ κόπτουν νομίσματα ἔλαβον ὡς ὑπόδειγμα τὰ κορινθιακά, εἶναι ἔνδειξις ὅτι τὸ δρομολόγιον ἐμπορικῆς συγκοινωνίας μεταξὺ τῶν πόλεων αὐτῶν καὶ τῆς Ἀσίας ἐγίνετο κυρίως διὰ τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου καὶ τοῦ ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου καὶ ὄχι κατ' εὐθεῖαν εἰς τὴν Σύβαριν ἐκ Σάμου καὶ Μιλήτου. Τοιουτοτρόπως οἱ ναυτικοὶ ἀπέφευγον τοὺς κινδύνους τῆς ἀνοικτῆς θαλάσσης καὶ ἔλειπεν ἀπὸ αὐτοὺς ὁ φόβος ὅτι εὑρίσκονται εἰς ἄγνωστα ὕδατα, καθόσον εἰς τὸ δρομολόγιον, τὸ ὁποῖον ἠκολούθουν, ἦτο πάντοτε ὁρατὴ ἡ ξηρά. Τὸ ἐμπόριον μὲ τὴν Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν θὰ εὑρίσκετο εἰς παλαιοτέρους χρόνους κυρίως εἰς τὰς χεῖρας τῶν Κορινθίων. Ἀπὸ τῆς Κορίνθου δὲ αἱ ἀχαϊκαὶ πόλεις ἔλαβον τὴν ἰδέαν νὰ κόψουν νομίσματα, καὶ τὰ παλαιότερα κορινθιακὰ νομίσματα φυσικὰ ἐχρησίμευσαν ὡς ὑποδείγματα διὰ τὰ τῆς Νοτίου Ἰταλίας. Ἀπὸ τὴν Κόρινθον ἐπίσης ἐδανείσθησαν τὴν ἰδέαν νὰ θέσουν ἔγκοιλον τύπον εἰς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν τοῦ νομίσματος. Ἐκ τῶν πόλεων, αἱ ὁποῖαι ἔλαβον μέρος εἰς τὴν νομισματοκοπίαν τῶν ἐγγλύπτων τύπων τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, ἀναφέρομεν τὰς ἑξῆς: Πρὸς βορρᾶν τὸν δωρικὸν Τάραντα, ἐξαιρετικῶς ὅμως, καθόσον τὸ πλεῖστον τῶν νομισμάτων τῆς μεγάλης ταύτης πόλεως ἀνήκει εἰς διαφορετικὴν κατηγορίαν. Κατόπιν ἔρχεται τὸ Μεταπόντιον, ἔπειτα ἡ Σῖρις, ἐν συμμαχίᾳ μετὰ τῆς Συβάρεως ἢ μετὰ τοῦ Πυξοῦντος ἐπὶ τοῦ Τυρρηνικοῦ πελάγους, τῆς τελευταίας ταύτης συμμαχίας ὑποδηλούσης ὅτι ἡ Σῖρις διετήρει ἐμπορικὰς σχέσεις διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ ποταμοῦ μὲ τὴν δυτικὴν ἀκτήν. Μετὰ τὴν Σῖριν ἔρχεται ἡ Σύβαρις εἴτε μόνη εἴτε ἐν συμμαχίᾳ μὲ τὴν Σῖριν πρὸς βορρᾶν καὶ μὲ τὸν Κρότωνα πρὸς νότον. Ἔπειτα ὁ Κρότων, ἐνίοτε ἐν συμμαχίᾳ μὲ τὴν Σύβαριν καὶ ἐνίοτε μὲ τὴν Πανδοσίαν, ἐνίοτε δὲ μετὰ τῆς Καυλωνίας καὶ ἐνίοτε πάλιν μετὰ τῆς Τεμέσης ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἢ Τυρρηνικοῦ πελάγους· πιθανῶς δὲ καὶ μετὰ τῆς Ζάγκλης ἐν Σικελίᾳ. Ἔπειτα ἔρχεται ἡ Καυλωνία καὶ τελευταῖαι ὅλων τὸ Ρήγιον καὶ ἡ Ζάγκλη, ἡ νοτιωτέρα ὅλων. Αἱ ἐπὶ τοῦ Τυρρηνικοῦ πελάγους πόλεις, Τέμεσα, Λᾶος καὶ Πυξοῦς, αἱ ὁποῖαι ἔλαβον μέρος εἰς τὴν νομισματοκοπίαν αὐτήν, φαίνεται ὅτι ὑπῆρξαν ἐξαρτήματα τοῦ Κρότωνος, τῆς Συβάρεως καὶ τῆς Σίριδος.

Ἡ Ποσειδωνία (ἡ μετέπειτα Παιστὸς) συνορεύουσα μὲ τὴν Καμπανίαν εἶχε νομισματοκοπίαν μεικτοῦ χαρακτῆρος, καθόσον τὰ παλαιότερα νομίσματα μὲ τοὺς ἐγκοίλους ὀπισθίους τύπους ὡμοίαζον ἀπὸ ἀπόψεως κατασκευῆς μετὰ τῶν ἄλλων ἀχαϊκῶν πόλεων. Ἀνῆκον ὅμως εἰς τὸ σταθμητικὸν σύστημα τὸ ἐπικρατοῦν εἰς τὰς πόλεις τῆς Καμπανίας (στατὴρ 118 κόκ.), ἐνῷ ἐξ ἄλλου τὰ κατά τι ὑστερώτερα ἀλλ' ἀρχαϊκῆς ἀκόμη τέχνης νομίσματά της ἀκολουθοῦν τὸν ἰταλιωτικοαχαϊκὸν κανόνα καὶ σύστημα διαιρέσεως διὰ 3, δὲν ἀνήκουν ὅμως ἀπὸ ἀπόψεως κατασκευῆς εἰς τὴν τάξιν τῶν ἐχόντων ἐγκοίλους τύπους.

Ὁ Τάρας, ὅπως καὶ ἡ Ποσειδωνία, φαίνεται ὅτι τὴν πρώτην ὤθησιν πρὸς νομισματοκοπίαν ἔλαβεν ἀπὸ τὰς ἀχαϊκὰς πόλεις, καθόσον μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα αὐτοῦ νομίσματα ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐχόντων ἐγκοίλους τύπους. Ἡ νομισματοκοπία τοῦ Τάραντος ἐν τούτοις ὀλίγην ἐπίδρασιν ὑπέστη ἀπὸ τὴν τῶν ἀχαϊκῶν πόλεων καὶ ὁ στατὴρ αὐτοῦ ἢ «νόμος» διηρεῖτο διὰ 2 καὶ ὄχι διὰ 3.

Εἰς τὸ νοτιώτατον ἄκρον τὸ Ρήγιον ἤρχισε νὰ κόπτῃ νομίσματα εἰς πολὺ παλαιὰν ἐποχήν, μολονότι πιθανῶς ὄχι πρὸ τοῦ 530 π. Χ., ἐπὶ τοῦ κανόνος τῶν 90 κόκ. Περὶ τὸ 500 π. Χ. ταυτοχρόνως μετὰ τῆς Ζάγκλης (ἥτις ἔπειτα ὠνομάσθη Μεσσάνα), ἐπὶ τῆς σικελικῆς παραλίας, καὶ αἱ δύο ἄλλαι χαλκιδικαὶ πόλεις Ἱμέρα καὶ Νάξος ἤλλαξαν τὸν κανόνα τοῦτον καὶ ἀντὶ τοῦ εὐβοϊκοῦ προσήρμοσαν τὴν νομισματοκοπίαν των πρὸς τὴν τῶν Συρακουσῶν καὶ ὅλων τῶν ἄλλων σικελικῶν πόλεων.

Ἀπομένει νῦν νὰ ἐξετάσωμεν τὴν νομισματοκοπίαν τῶν ἐπὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Καμπανίας ἑλληνικῶν ἀποικιῶν, καὶ δὴ τῆς Ὑέλης καὶ τῆς Ποσειδωνίας πρὸς νότον μέχρι τῆς Νεαπόλεως καὶ τῆς Κύμης πρὸς βορρᾶν. Ὁ καμπανικὸς κανὼν φαίνεται ὅτι παρήχθη ἀπ' εὐθείας ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας. Ἡ πόλις Ὑέλη ἐκτίσθη ὑπὸ προσφύγων Φωκαέων τῷ 540 π. Χ. καὶ δὲν ὑπάρχει σχεδὸν ἀμφιβολία ὅτι αὐτοὶ ἔφερον μαζί των τὴν φωκαϊκὴν δραχμὴν τῶν 39 κόκ., τῆς ὁποίας ὁ κανὼν εἶναι χαρακτηριστικῶς ἀσιατικός, ὅπως εἶναι ἐπίσης καὶ ὁ τύπος ὁ παριστάνων λέοντα καταβροχθίζοντα τὴν λείαν του. Ἐξ Ὑέλης ὁ κανὼν οὗτος διεδόθη εἰς τὴν γειτονικὴν πόλιν Ποσειδωνίαν, ἥτις, ἐνῷ παρεδέχθη τὸν καμπανικὸν κανόνα καὶ ἔκοψε δραχμὰς ἐκ 59 κόκ. καὶ δίδραχμα ἐξ 118, ἐζήτησεν ἐν τούτοις νὰ προσαρμόσῃ τὰ νομίσματά της πρὸς τὰ τῶν ἀχαϊκῶν πόλεων, ἀποστρεφομένη τὴν τεχνικὴν τῶν πεπλατυσμένων δίσκων μὲ τὸν ἔγκοιλον ὄπισθεν τύπον, τὸν κοινὸν εἰς τὰ νομίσματα τῶν ἀχαϊκῶν πόλεων. Περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε' αἰῶνος εὑρίσκομεν ὅτι ἀμφότεραι αἱ πόλεις αὗται ἐγκατέλειψαν τὸν καμπανικὸν κανόνα, ἡ μὲν Ὑέλη ὑπὲρ τοῦ Τάραντος (στατὴρ περίπου 126 κόκ., διῃρημένος εἰς δύο δραχμάς), ἡ δὲ Ποσειδωνία ὑπὲρ τοῦ ἀχαϊκοῦ κανόνος μὲ στατῆρα ἐξ 126 κόκ., διῃρημένον εἰς τρεῖς δραχμάς. Ἡ μεταβολὴ αὕτη τοῦ κανόνος ἐκ μέρους τῆς Ὑέλης καὶ τῆς Ποσειδωνίας δὲν συνετελέσθη ἐν τούτοις, παρὰ μόνον ὅταν ὁ φωκαϊκὸς ἢ καμπανικὸς κανὼν ἀπέκτησε στερεὰς ῥίζας εἰς τὴν χαλκιδικὴν Κύμην καὶ τὴν ἀποικίαν της Νεάπολιν. Τὰ νομίσματα τῶν δυο τελευταίων πόλεων καὶ τῶν ἄλλων πόλεων τῆς Καμπανίας, τὰ ὁποῖα ἐκόπησαν ἐπὶ τοῦ κανόνος τούτου, εἶναι πολυπληθῆ. Συνίστανται κυρίως ἀπὸ δίδραχμα ὁλκῆς 118—115 κόκ., τὰ ὁποῖα εἶναι κατὰ μέσον ὅρον 6 κόκ. ἐλαφρότερα ἀπὸ τὰ ἀχαϊκὰ νομίσματα καὶ τὰ τοῦ Τάραντος. Τὰ δύο τελευταῖα συστήματα εἶναι σχεδὸν ἀπαράλλακτα εἰς ὁλκὴν καὶ διαφέρουν μόνον κατὰ τὸν τρόπον τῆς ὑποδιαιρέσεως, ὁ ὁποῖος εἰς τὰ ἀχαϊκὰ γίνεται διὰ 3 καὶ εἰς τὰ τοῦ Τάραντος διὰ 2.

Μασσαλία. Ἡ μόνη ἄλλη πόλις ἐν τῇ Δύσει, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἀρχαιοτέραν αὐτὴν περίοδον ἐγνώριζε τὴν χρῆσιν νομισμάτων ἢ μᾶλλον ἔκοπτεν ἴδια νομίσματα, ἦτο ἡ εἰς τὰ παράλια τῆς Γαλλίας κειμένη φωκαϊκὴ ἀποικία *Μασσαλία*. Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πόλεως ταύτης εὑρέθη εἰς τὸ Auriol τῷ 1867 θησαυρὸς συγκείμενος ἐκ 2.130 μικρῶν ἀργυρῶν νομισμάτων ἀρχαϊκῆς τεχνοτροπίας, περιλαμβάνων περὶ τοὺς εἰκοσιπέντε διαφορετικοὺς τύπους. Μικρότερα εὑρήματα ἐκ παρομοίων νομισμάτων ἦλθον βραδύτερον εἰς φῶς ἐν Βολτέρρᾳ τῇ Τοσκάνης, καθὼς καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Ἰσπανίας. Τὰ εὑρήματα αὐτὰ συνίσταντο σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἐξ ἀρχαϊκῶν ὀβολῶν τοῦ πρώτου μέρους τοῦ Ε' αἰῶνος. Τῆς Νικαίας καὶ τῆς Μυτιλήνης, τῆς Μιλήτου, τῶν Κλαζομενῶν καὶ τῆς Λαμψάκου εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τῆς Ὑέλης εἰς τὴν Λευκανίαν τὰ μικρὰ ἀργυρᾶ νομίσματα ἦσαν τὰ πρῶτα εἰσχωρήσαντα εἰς τὴν δυτικὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου. Τὰ νομίσματα αὐτὰ θὰ ἀπετέλεσαν τὰ πρωτότυπα πολυαρίθμων μιμήσεων, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον χονδροειδοῦς ἐκτελέσεως, αἱ ὁποῖαι ἐγίνοντο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ἀποίκους καθ' ὅλον περίπου τὸν Ε' αἰῶνα καὶ φαίνεται ὅτι ἐπήρκουν εἰς αὐτοὺς διὰ τὰς προχείρους ἀνάγκας· ἐνῷ διὰ μεγαλυτέρας πράξεις δοσοληψίας ἐχρησιμοποιεῖτο ἄργυρος εἰς ῥάβδους. Ὁ σταθμητικὸς κανὼν εἶναι προφανῶς φωκαϊκὸς ἢ φοινικικός.

Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν νομισμάτων κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν αὐτῶν. Τὰ ἑλληνικὰ νομίσματα εἶναι τρόπον τινὰ ἡ γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, καθόσον μόνον δι' αὐτῶν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν ὁλόκληρον τὴν ἐξέλιξιν τῆς τέχνης ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτῆς ἀρχῆς μέχρι τῆς τελευταίας περιόδου τῆς παρακμῆς της. Οὔτε τῶν ἀρχαίων ἀγαλμάτων, οὔτε τῶν χαλκῶν ἔργων τέχνης, οὔτε τῶν ἀγγείων, οὔτε τῶν ἐγγλύπτων λίθων δυνάμεθα κατὰ κανόνα νὰ προσδιορίσωμεν ἱκανοποιητικῶς καὶ ἀκριβῶς τὴν χρονολογίαν· ἐνῷ τὰ νομίσματα εἶναι ἐπιδεκτικὰ μείζονος ἀκριβοῦς ταξινομήσεως, καθόσον εἰς πᾶσαν περίοδον ὑπάρχουν πολυάριθμα τοιαῦτα, τῶν ὁποίων ἡ χρονολογία δύναται νὰ προσδιορισθῇ μετὰ βεβαιότητος, καὶ περὶ τὰ καθωρισμένα αὐτὰ σημεῖα ὀλίγη πεῖρα καθιστᾷ δυνατὸν εἰς τὸν νομισματολόγον νὰ ταξινομήσῃ ἐντὸς ὡρισμένων ὁρίων ὅλα τὰ ἄλλα. Αἱ κύριαι χρονολογικαὶ ὑποδιαιρέσεις ἢ περίοδοι, εἰς τὰς ὁποίας τὰ νομίσματα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κατατάσσονται, συμφώνως πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν των, εἶναι αἱ ἑξῆς:

Α'. *Περίοδος τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης (700—480 π.Χ.).* Αὕτη διήκει ἀπὸ τῆς ἐφευρέσεως τῆς νομισματοκοπίας μέχρι τῶν περσικῶν πολέμων. Κατὰ κανόνα οἱ νομισματικοὶ τύποι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην σύγκεινται ἀπὸ μορφὰς ἢ κεφαλὰς ζῴων. Τὸ ἀνθρώπινον πρόσωπον σπανίως ἀπαντᾷ, καὶ ὅταν δὲ εἰκονίζεται ἐν κατατομῇ, οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι ἐσχεδιασμένοι μὲ ὁρατὰς καὶ τὰς δύο γωνίας, ὅπως εἰς τὴν κατὰ μέτωπον παράστασιν. Ἡ κόμη γενικῶς ἀποδίδεται διὰ μικρῶν στιγμῶν καὶ τὸ στόμα ἔχει ἕνα στερεότυπον καὶ τυπικὸν μειδίαμα· εἰς τὰ καλύτερα ὅμως ἀπὸ καλλιτεχνικῆς ἀπόψεως νομίσματα περὶ τὸ τέλος τῆς ἐν λόγῳ περιόδου παρατηρεῖται αὐστηρότης καὶ λεπτότης διαγράμματος, ἡ ὁποία συχνὰ λείπει ἀπὸ τὴν ἀνεπτυγμένην τέχνην τῆς ὑστερωτέρας ἐποχῆς. Τὸ ὄπισθεν μέρος τῶν νομισμάτων τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου δὲν φέρει κατ' ἀρχὰς τύπον, ἀλλ' ἁπλῶς τὸ ἐντύπωμα συνήθως εἰς σχῆμα ἐγκοίλου τετραγώνου (διῃρημένου συνήθως εἰς τέσσαρα τετράπλευρα ἢ τέσσαρα ἢ καὶ περισσότερα τριγωνικὰ διαμερίσματα) τοῦ χαρακτῆρος τοῦ χρησιμεύοντος διὰ νὰ κρατῇ τὸ τεμάχιον τοῦ μετάλλου στερεῶς ἐπὶ τῆς σφραγῖδος, ἐνῷ κατεφέρεται ἐπ' αὐτοῦ δυνατὸν κτύπημα διὰ τῆς σφύρας. Εἰς τὴν Μεγάλην Ἑλλάδα καὶ εἰς μερικὰ μέρη τῆς κυρίως Ἑλλάδος τὰ νομίσματα εἶχον ἐξ ἀρχῆς τύπον ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὄψεων. (Παραδείγματα βλ. ἐν Britisch Museum Guide to the coins of the Ancients 4η ἔκδ., πίν. I—IX)

Β'. *Μεταβατικὴ περίοδος τῆς τέχνης (480—415 π.Χ.).* Ἄρχεται ἀπὸ τῶν περσικῶν πολέμων καὶ τελευτᾷ εἰς τὴν πολιορκίαν τῶν Συρακουσῶν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων. Εἰς τὴν περίοδον ταύτην ἐσημειώθη τεραστία πρόοδος εἰς τὴν τεχνικὴν δεξιότητα, μεθ' ἧς κατεσκευάζοντο αἱ μῆτραι τῶν νομισμάτων. Τὸ ἄξεστον ἔγκοιλον τετράγωνον ἀντικαθίσταται γενικῶς ἀπὸ κανονικώτερον ἐσχηματισμένον τοιοῦτον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπάρχει σύμβολον ἢ διακοσμητικὴ αὐτοῦ διαίρεσις εἰς τέσσαρα μετὰ συντετμημένου ὀνόματος ἐνίοτε τῆς πόλεως ἢ τοῦ ἄρχοντος, ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὁποίου ἐκόπη τὸ νόμισμα. Εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν τὸ ἔγκοιλον τετράγωνον διετηρήθη κατὰ τὸ πλεῖστον μέχρι τῶν ὑστερωτέρων χρόνων ἐν σχέσει πρὸς τὴν κυρίως Ἑλλάδα. Τὰ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς ἐν λόγῳ περιόδου ἐμβλήματα χαρακτηρίζει αὔξουσα ἁβρότης εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν λεπτομερειῶν καὶ βαθυτέρα κατανόησις τοῦ ἀνατομικοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος καὶ πρὸς τὸ τέλος τοῦ Ε' αἰῶνος μεγαλυτέρα ἐλευθερία κινήσεως. Μερικοὶ ἐκ τῶν μετὰ μεγίστης λεπτότητος ἐξειργασμένων δυνατῆς συλλήψεως νομισματικῶν τύπων τῆς Σικελίας ἀνήκουν εἰς τὸ τέλος τῆς μεταβατικῆς αὐτῆς περιόδου, ὡς δεῖγμα δὲ τοῦ εἴδους τούτου ἀναφέρομεν τοὺς ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Ἀκράγαντος δύο ἀετοὺς καταβροχθίζοντας λαγωόν.

Γ'. *Περίοδος τῆς ἀκμῆς τῆς τέχνης (415—336 π.Χ.).* Ἄρχεται ἀπὸ τῆς πολιορκίας τῶν Συρακουσῶν καὶ ἐξικνεῖται μέχρι τῆς ἀνόδου τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὸν θρόνον. Διαρκούσης τῆς περιόδου ταύτης

Digitized by Google

ἡ τέχνη τῆς ἐγχαράξεως τῶν νομισματικῶν τύπων ἔφθασεν εἰς τὸν ὕψιστον βαθμὸν τῆς τελειότητος διά τε τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Τοὺς τύπους χαρακτηρίζει ἔντασις δράσεως, τελεία συμμετρία ἀναλογιῶν, κομψότης συνθέσεως, λεπτότης ἐκτελέσεως καὶ πλοῦτος διακοσμήσεως. Ἡ κεφαλὴ τῆς θεότητος εἰς τὴν ἔμπροσθεν ὄψιν εἰκονίζεται συχνὰ σχεδὸν κατὰ μέτωπον καὶ εἰς ἔκτυπον ἀνάγλυφον, ὡς παρατηρεῖται εἰς τὰς κεφαλὰς τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Κλαζομεναῖς, Ρόδῳ καὶ Ἀμφιπόλει, τοῦ Ἑρμοῦ τῆς Αἴνου, τῆς νύμφης Λαρίσης, τῆς Ἥρας Λακωνίας ἐν Πανδοσίᾳ, τῆς Ἀρεθούσης καὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Συρακούσαις καὶ τοῦ Διὸς Ἄμμωνος ἐν Κυρήνῃ. Ἐκ τῶν μᾶλλον ἀξιοσημειώτων τύπων τῆς ὄπισθεν ὄψεως εἶναι αἱ καθήμεναι μορφαὶ τοῦ Πανὸς ἐπὶ νομισμάτων τῆς Ἀρκαδίας, τῆς νύμφης Τερίνης τῆς ὁμωνύμου πόλεως, τῆς Νίκης τῆς Ἤλιδος καὶ τοῦ Ἡρακλέους τοῦ Κρότωνος. Εἰς τὴν περίοδον ταύτην ἀνήκουν ἐπίσης καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ νομίσματα, τὰ ὁποῖα φέρουν ὀνόματα τεχνιτῶν, ὅπερ εἶναι ἀπόδειξις ὅτι οἱ ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποιοῦντο κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν πρὸς χάραξιν τῶν τύπων τῶν νομισμάτων δὲν ἦσαν ἁπλοῖ τεχνῖται, ἀλλὰ πεφημισμένοι καλλιτέχναι. Μεταξὺ αὐτῶν διακρίνονται τὰ ὀνόματα τοῦ Εὐαινέτου καὶ τοῦ Κίμωνος τῶν Συρακουσῶν, τῶν χαρακτῶν τῶν θαυμασίων ἀργυρῶν τετραδράχμων τῆς πόλεως ταύτης.

Δ'. *Περίοδος τῆς ὑστερωτέρας ἀκμῆς τῆς τέχνης* (*336—280 π. Χ.*). Αἱ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς κεφαλαὶ εἶναι ἀξιοσημείωτοι διὰ τὴν ἔκφρασιν αὐτῶν καὶ τὸ αἴσθημα. Ὁ βολβὸς τοῦ ὀφθαλμοῦ γενικῶς εὑρίσκεται εἰς τὸ βάθος τῆς κόγχης, αἱ δὲ ὀφρύες εἶναι ἐμφαντικώτερον καθωρισμέναι. Ἡ εἰς τὸ ὄπισθεν μέρος ἀνθρωπίνη μορφὴ γίνεται βαθμηδὸν περισσότερον λυγηρά, οἱ δὲ μυῶνες τοῦ σώματος ἀποκτοῦν μεγαλυτέραν πλαστικότητα. Εἰς τοὺς τύπους καὶ τῶν δύο ὄψεων τοῦ νομίσματος γίνεται καταφανὴς ἡ ἐπίδρυσις τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Λυσίππου. Ὁ συνηθέστερος τώρα ὀπίσθιος τύπος εἶναι καθημένη μορφή, ἡ γενικὴ ἄποψις τῆς στάσεως τῆς ὁποίας εἶναι εἰλημμένη ἐκ τῆς καθημένης μορφῆς τοῦ ἀετοφόρου Διὸς ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ Ἀλεξάνδρου. (Παραδείγματα βλ. ἐν Br. Museum, Guide, 4η ἔκδ. πιν. 27—35.)

Ε'. *Περίοδος τῆς παρακμῆς τῆς τέχνης* (*280—146 π. Χ.*). Ἐπειδὴ τὰ κυριώτερα ἀργυρᾶ νομίσματα τῆς περιόδου ταύτης εἶναι βασιλέων, οὐδεμία δυσκολία ὑπάρχει εἰς τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν αὐτῶν. Μᾶς παρουσιάζουν σειρὰν προσωπογραφιῶν τῶν βασιλέων τῆς Αἰγύπτου, Συρίας, Βακτρίας, Πόντου, Βιθυνίας, Περγάμου, Μακεδονίας, Σικελίας κλπ. Ἡ ἧττα τοῦ Ἀντιόχου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων εἰς τὴν μάχην τῆς Μαγνησίας τῷ 190 π. Χ. δὲν ἦτο διὰ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ὀλιγώτερον σημαντικὴ ἀπὸ τὴν ἧτταν τοῦ Φιλίππου ἐν Κυνὸς Κεφαλαῖς τῷ 197 διὰ τὴν εὐρωπαϊκὴν Ἑλλάδα. Ἀμέσως τότε πολλαὶ ἑλληνικαὶ πόλεις ἀνεκηρύχθησαν ἐλεύθεραι ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, συνεπείᾳ δὲ τούτου ἀπέκτησαν πάλιν τὸ δικαίωμα νὰ κόπτουν νομίσματα. Τοῦ προνομίου τούτου ἐπωφελήθησαν, διὰ νὰ κόψουν ἰδιαίτερα νομίσματα ἐπ' ὀνόματί των ἢ ἀντίγραφα τῶν νομισμάτων τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου καὶ ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ, προσθέτουσαι μόνον τὰ ἰδιαίτερα αὐτῶν ἐμβλήματα καὶ ἐνίοτε τὰ ὀνόματα τῶν τοπικῶν των ἀρχόντων εἰς τὸ πεδίον. Εἶναι δὲ τοῦτο ἀπόδειξις ὅτι ἡ μεγάλη μᾶζα τῶν ἐν κυκλοφορίᾳ νομισμάτων συνίστατο ἐκ νομισμάτων τοῦ μεγάλου κατακτητοῦ, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξηγήσωμεν πῶς τόσαι πολλαὶ πόλεις ἀντέγραφον τοὺς τύπους τοῦ Ἀλεξάνδρου ἕνα αἰῶνα καὶ πλέον μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ.

Εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν Ἑλλάδα ἡ νομισματοκοπία τῶν Μακεδόνων βασιλέων λήγει τῷ 168 π. Χ., μετὰ τὴν ἧτταν τοῦ Περσέως ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, ὀλίγον ὅμως βραδύτερον ἤρχισαν νὰ κόπτουν ἀργυρᾶ νομίσματα εἰς τὴν Μακεδονίαν, ὅταν αὕτη διῃρέθη εἰς τέσσαρα διαμερίσματα ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν προστασίαν. Αἱ Ἀθῆναι μετὰ διακοπὴν ἑνὸς αἰῶνος, κατὰ τὸν ὁποῖον δὲν ἐπετρέπετο εἰς αὐτὰς ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τῆς Μακεδονίας νὰ κόπτουν νομίσματα, ἀνέκτησαν τὸ δικαίωμα τῆς νομισματοκοπίας περὶ τὸ 220 π. Χ. καὶ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἤρχισεν ἡ ἔκδοσις τῶν νέων ἀθηναϊκῶν τετραδράχμων ἐν μεγάλῃ ἀφθονίᾳ. Εἰς δὲ τὴν Ἰταλίαν ἡ ἔναρξις τῆς ὑπὸ τῶν Ρωμαίων κοπῆς ἀργυρῶν νομισμάτων ἔθεσε τέρμα εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς αὐτονόμους ἐξ ἀργύρου νομισματοκοπίας τῶν πόλεων αὐτῆς. Ἀπὸ καλλιτεχνικῆς ἀπόψεως τὰ ἑλληνικὰ νομίσματα τῆς Ἀσίας εἶναι καθ' ὅλην τὴν περίοδον ταύτην ἀσυγκρίτως ἀνώτερα ἀπὸ τὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος, καίτοι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πιστοποιηθῇ ὅτι ἀντανακλοῦν εἰς οἱονδήποτε βαθμὸν τὴν ἀρίστην σύγχρονον τέχνην τῶν ἀκμαζόντων ἐργαστηρίων τῆς Περγάμου, τῆς Ρόδου καὶ τῶν Τράλλεων.

ΣΤ'. *Περίοδος τῆς συνεχιζομένης τῆς παρακμῆς τῆς τέχνης* (*146—27 π. Χ.*). Ὅτε ἡ Μακεδονία πρὸς δυσμὰς τοῦ ποταμοῦ Νέστου ἐγένετο ρωμαϊκὴ ἐπαρχία (146 π. Χ.), καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ νομισματοκοπία τοῦ ἀργύρου εἰς τὴν χώραν ταύτην ἔπαυσεν, ἡ Μαρώνεια τῆς Θράκης καὶ ἡ νῆσος Θάσος ἐπεχείρησαν νὰ τὴν ἀντικαταστήσουν, κόπτουσαι μεγάλα πεπλατυσμένα τετράδραχμα κατωτέρας τεχνοτροπίας. Αἱ Ἀθῆναι ἐπίσης, ἡ μόνη σχεδὸν πολιτεία τῆς κυρίως Ἑλλάδος ἡ κόπτουσα νομίσματα, ἐξηκολούθει νὰ στέλλῃ πανταχοῦ μεγάλας ποσότητας τετραδράχμων μέχρι σχεδὸν τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ὁπότε ἀφῃρέθη καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὸ δικαίωμα τῆς νομισματοκοπίας. Εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν τὰ κυριώτερα ἀργυρᾶ νομίσματα ἦσαν οἱ περίφημοι *κιστοφόροι*, εἰδικὰ νομίσματα κοπτόμενα εἰς διαφόρους πόλεις, τῶν ὁποίων ἡ κυκλοφορία ἐπετρέπετο ἐπὶ μακρὸν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων καὶ μετὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας, τῷ 133 π. Χ. Σχεδὸν τὰ μόνα ἑλληνικὰ νομίσματα τῆς περιόδου ταύτης, τὰ ὁποῖα δυνατὸν νὰ ἐγείρουν ἀξιώσεις ἀνωτέρας καλλιτεχνικῆς ἀξίας, εἶναι τὰ φέροντα τὴν ἐξιδανικευμένην προσωπογραφίαν τοῦ Μεγάλου Μιθριδάτου, βασιλέως τοῦ Πόντου καὶ Βοσπόρου (121—63 π. Χ.).

Ἀπὸ Αὐγούστου μέχρι Γαλλιηνοῦ (*27 π. Χ.—268 μ. Χ.*). Ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορας τὸ δικαίωμα τοῦ κόπτειν ἴδια χαλκᾶ νομίσματα παρεχωρεῖτο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν εἰς μέγαν ἀριθμὸν πόλεων εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς αὐτοκρατορίας. Εἰς τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας τὸ προνόμιον τοῦτο παρεχωρεῖτο σπανιώτερον. Τὰ νομίσματα ταῦτα, τὰ καλούμενα ἑλληνικὰ αὐτοκρατορικά, εἶναι κατ' οὐσίαν μᾶλλον ἀστικὰ ἢ αὐτοκρατορικά. Ἡ κεφαλὴ τοῦ αὐτοκράτορος ἐτίθετο ἐπὶ τῆς ἐμπροσθίας ὄψεως μᾶλλον ὡς θωπεία πρὸς τὸν βασιλεύοντα μονάρχην, πολλάκις δὲ ἀντ' αὐτῆς βλέπομεν εἰς τὰς ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας τὴν τῆς ρωμαϊκῆς συγκλήτου (CYNKΛΗΤΟC ἢ ἡ ΙΕΡΑ CYNKΛΗΤΟC) ἢ τὴν τῆς ἐγχωρίου βουλῆς, τῆς γερουσίας ἢ τοῦ δήμου (ΒΟΥΛΗ, ΓΕΡΟΥCΙΑ, ΔΗΜΟC). Εἰς πολλὰς μικρὰς πόλεις τὸ προνόμιον τῆς νομισματοκοπίας φαίνεται ὅτι ἐδόθη μόνον εἰς ὡρισμένας περιστάσεις, ὡς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πανηγυρισμοῦ ἀγώνων ἢ ἑορτῶν ἢ ἐπὶ τῆς βασιλείας αὐτοκρατόρων τινῶν καὶ ἀνενεώθη ἴσως μόνον μετὰ διάλειμμα πολλῶν ἐτῶν. Αἱ ἑλληνικαὶ αὐτοκρατορικαὶ σειραὶ δὲν κατέρχονται πέρα τῆς βασιλείας τοῦ Γαλλιηνοῦ, ἐξαιρέσει ὀλίγων πόλεων, κυρίως εἰς τὴν νότιον Μικρὰν Ἀσίαν, ἔνθα ἐξηκολούθουν μέχρι τοῦ Αὐρηλιανοῦ (270—275 μ. Χ.), καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἔνθα ἔφθασαν μέχρι τῆς βασιλείας τοῦ Διοκλητιανοῦ (284—313 μ. Χ.). Γ. ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗΣ

Βυζαντινὰ νομίσματα. Τὴν ἀρχὴν τῆς βυζαντινῆς νομισματοκοπίας τοποθετοῦν τινες εἰς τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Ἀρκαδίου (395—408), ἐφ' οὗ ἐγένετο ἡ διαίρεσις τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους εἰς ἀνατολικὸν καὶ δυτικόν, ἄλλοι δὲ εἰς τὸ ἔτος 476, ὅτε, καταλυθέντος τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, μόνος αὐτοῦ συνεχιστὴς παρέμεινεν ἡ ἑλληνορρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία τῆς Ἀνατολῆς. Συνεχίζεται δὲ ἡ βυζαντινὴ νομισματοκοπία μέχρις Ἰωάννου τοῦ Ε' (1341—1391), ὅτε πιθανώτατα ἐκόπη τὸ τελευταῖον χρυσοῦν νόμισμα τοῦ Βυζαντίου. Καθ' ὅλον αὐτὸ τὸ διάστημα σχεδὸν ἠκολουθήθησαν οἱ παραδεδομένοι ρωμαϊκοὶ τύποι, ἂν ἐξαιρεθοῦν τὰ μεγάλα χαλκᾶ νομίσματα τὰ εἰσαχθέντα ὑπὸ Ἀναστασίου τοῦ Α' κατὰ τὴν μεγάλην αὐτοῦ νομισματικὴν μεταρρύθμισιν (498), τὸ σπουδαιότερον δὲ μέρος τῆς κυκλοφορίας ἀπετέλεσαν τὸ χρυσοῦν καὶ τὸ χαλκοῦν νόμισμα· ἀργυρᾶ νομίσματα, παρὰ τὴν προσπάθειαν πρὸς ἔντασιν τῆς κυκλοφορίας των ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β' καὶ Μιχαὴλ Θ' (1295—1320), ἴσως ἐκόπησαν ἄφθονα, πάντως ὅμως δὲν διεδόθησαν εὐρέως, τοῦ χρυσοῦ καταστάντος κοινοτέρου ἤδη ἀπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Α' καὶ τῶν διαδόχων του. Ἡ ἀναλογικὴ ἀξία (ratio) τοῦ χρυσοῦ πρὸς τὸν ἄργυρον ἦτο ἐπὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀποστάτου καὶ Θεοδοσίου τοῦ Νεωτέρου 1 πρὸς 15 καὶ πρὸς 18, κατὰ δὲ τὸν Ἰουστινιάνειον κώδικα 1 πρὸς 14,40, ἡ καὶ ἐπικρατήσασα. Βασικὸν χρυσοῦν νόμισμα (διὰ τοῦτο καὶ ἰδιαζόντως καλούμενον «νόμισμα» παρὰ Βυζαντινοῖς) καὶ κύριον μέσον πάσης ἐν τῇ Εὐρώπῃ συναλλαγῆς (μέχρι ΙΓ' αἰῶνος, ὅτε ὑπερίσχυσε τὸ χρυσοῦν ἰταλικὸν νόμισμα) ἦτο ὁ *σόλιδος* (solidus aureus=σταθεροποιημένος χρυσός)· εἰσαχθεὶς ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου (312), δὲν ἦτο ἄλλο ἢ τὸ ρωμαϊκὸν χρυσοῦν νόμισμα (aureus) σταθεροποιημένον κατὰ τὸ βάρος του εἰς τὸ $^1/_{72}$ τῆς ρωμαϊκῆς λίβρας (4,55 γραμμάρια). Ἰσοδύναμον πρὸς 12 ἀργυρᾶ μιλλιαρήσια (ἤτοι 24 κεράτια, ἀφ' οὗ καὶ ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ὀνόματος τοῦ καθαροῦ χρυσοῦ), κατὰ τοὺς χρόνους Ἀναστασίου τοῦ Α' μέχρι Κωνσταντίνου τοῦ Ε' (491—775), ὑποδιῃρεῖτο εἰς δύο *σεμίσσια* (semissis ἢ semis, 2,27 γραμμ.) ἢ τρία *τρεμίσσια* (tremissis ἢ triens, 1,52 γραμμ.). Κατὰ τοὺς ἑκάστοτε εἰκονιζομένους ἐπ' αὐτῶν αὐτοκράτορας, οἱ σόλιδοι ἐκαλοῦντο μανουηλᾶτα, ρουμανᾶτα, κωνσταντινᾶτα (ὡς τὰ γαλλικὰ λουδοβίκεια, ναπολεόνεια κλπ.) καὶ ὑπέρπυρα. Ἀργυροῦν νόμισμα ἦτο τὸ *μιλλιαρήσιον* (miliarense=χιλιοστόν), ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ $^1/_{10}$ τῆς λίβρας τοῦ χρυσοῦ, τὸ πρῶτον κοπὲν ἐπὶ Νέρωνος, ὑποδιαιρούμενον δὲ εἰς δύο *σιλίκους* ἢ *κεράτια* (siliqua).

Χαλκοῦν νόμισμα ἦτο ὁ ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Α' κοπεὶς *φόλλις* (follis), καταγόμενος ἀπὸ τοῦ διοκλητιανείου νουμμίου (nummis centenionalis, ἴσος ἐπὶ Διοκλητιανοῦ πρὸς τὸ $^1/_{756}$ τοῦ aureus), διακρινόμενος δὲ εἰς δύο *ἡμιφόλλεις* (semifollis)· ἀπ' αὐτοῦ κατάγονται τὰ ἀραβικὰ νομίσματα φέλς καὶ τὰ ἰταλικὰ φολλάρι (follari). Ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου Α' εἰσήχθησαν καὶ διετηρήθησαν μέχρι Κωνσταντίνου τοῦ Δ' (685) καὶ σειραὶ πολλαπλασίων αὐτοῦ χαλκῶν νομισμάτων ἴσων πρὸς 40, 20, 10 καὶ 5 νουμμίων (*τεσσαρακοντανούμμια, εἰκοσανούμμια κ.τ.τ.*, νομισματοκοπείων Κωνσταντινουπόλεως, Κυζίκου, Νικομηδείας, Ἀντιοχείας καὶ Καρχηδόνος) 12, 6 καὶ 3 (Ἀλεξανδρείας) ἢ 16, 8, 4 καὶ 2 νουμμίων (Θεσσαλονίκης).

Τὰ βυζαντινὰ νομισματοκοπεῖα εἶναι συνέχεια τρόπον τινὰ τῶν ρωμαϊκῶν ὡς πρὸς τὴν τεχνικήν, χρησιμοποιήσαντα τὸ ἐν εἴδει πυράγρας (κατὰ τὰς ἄκρας τῆς ὁποίας ὑπῆρχον αἱ σφῆνες αἱ φέρουσαι τὰς μήτρας τοῦ νομίσματος) ἐργαλεῖον τῶν Ρωμαίων. Ὑπῆρχον δὲ νομισματοκοπεῖα, πλὴν τοῦ τῆς βασιλευούσης, ἐν Ἑλλάδι μὲν εἰς Θεσσαλονίκην, ἐν Ἀσίᾳ εἰς Κύζικον, Νικομήδειαν καὶ Ἀντιόχειαν καὶ ἐν Ἀφρικῇ εἰς Ἀλεξάνδρειαν καὶ Καρχηδόνα· μικρὸν κατὰ μικρὸν περιορισθέντα, κατέλιπον θέσιν κυρίαν καὶ εἶτα μοναδικὴν εἰς τὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ σπουδαιοτέρα τεχνικὴ μεταβολὴ αὐτῶν, ἡ δι' ἀγνώστους ἢ μὴ τελείως ἐξηκριβωμένους λόγους γενομένη, εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ τῶν *σκυφωτῶν νομισμάτων* (nummi scyphati) μὲ λεπτὸν καὶ πλατὺ πέταλον. Τὰ ἐκ τῶν βυζαντινῶν νομισματοκοπείων ἐξερχόμενα νομίσματα παρὰ τὸ ἐπισήμως καθωρισμένον βάρος των, εἶχον ποικίλας αὐξομειώσεις αὐτοῦ, ἀκολουθοῦσας τὴν ἑκάστοτε ἀνθηρότητα τῶν δημοσιονομικῶν τοῦ κράτους. Τὰ χρυσᾶ νομίσματα (σύνηθες βάρος 3.80 — 4.53 γραμμ.) ἠλέγχοντο διὰ τῶν λεγομένων «ἐξαγίων» (χαλκῶν σταθμῶν βάρους ἑνὸς σολίδου)· τὰ μετὰ παχέος καὶ μικροῦ πετάλου (συνήθως 4.01 γραμμ.) συνυπῆρχον μετὰ τῶν σκυφωτῶν (4.40 γραμμ.) ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Βασιλείου Β' μέχρι Κωνσταντίνου Η' (976—1028), ὑποχωρήσαντα ὁριστικῶς ἐπὶ Ἀλεξίου Α' (1081). Ἐκ τῶν ἀργυρῶν νομισμάτων, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Α' (527—565) ὁ σίλικος ἐζύγιζεν 1.36—1.38 γραμμ., ἐπὶ Ἡρακλείου δὲ μέχρις Ἰουστινιανοῦ Β' τὸ μιλιαρήσιον ἀνῆλθεν εἰς τὰ 6.72 γραμμ., σπανίως ὅμως ἀπαντῶν· τὰ ἀργυρᾶ σκυφωτὰ νομίσματα διαδίδονται ἀπὸ Ἀλεξίου Α'· ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β' καὶ Μιχαὴλ Θ' (1282 κ. ἑ.) ἀπαντοῦν ἀργυρᾶ νομίσματα ἔχοντα τὴν μορφὴν τῶν ἑνετικῶν ματαπανίων, ἐπὶ δὲ Μανουὴλ τοῦ Β' (1391—1424) νέα ἐγένετο μεταρρύθμισις ἐν τῇ νομισματοκοπίᾳ τοῦ ἀργύρου, σῳζομένων ἀφθόνων αὐτῆς δειγμάτων. Τέλος τὰ χαλκᾶ εἶχον ποικιλώτατα βάρη. Ἀπὸ Ἰουστινιανοῦ δὲ καὶ ἑξῆς ἐκόπτοντο καὶ ἐπὶ παλαιοτέρων νομισμάτων, ἣν συνήθειαν ἀνήγαγον εἰς ἀρχὴν ὁ Κωνσταντῖνος Ι' (1059—1067) καὶ Ἀλέξιος Α' (1081—1118). Διὰ τοὺς παραχαράκτας προεβλέποντο βαρύταται ποιναί, ἐν αἷς καὶ ὁ ἐπὶ πυρᾶς θάνατος (Θεοδοσιανὸς κῶδιξ IV, 21—23).

Ὡς πρὸς τὴν τέχνην των, τὰ βυζαντινὰ νομίσματα διακρίνονται ἐπὶ ἀτελεῖ ἐκτελέσει καὶ σπανιωτάτῃ μνείᾳ τοῦ χαράκτου αὐτῶν. Ἔχουν τύπους περιωρισμένους καὶ τὴν ἐξεικόνισιν τῶν μορφῶν συμβατικὴν καὶ ἐν πλαγιόψει μέχρι τῶν ἰουστινιανείων χρόνων, ὅτε εἰσάγεται ἡ κατὰ πρόσωπον ἐξεικόνισις· ὁμοιότητα πρὸς τὸ εἰκονιζόμενον πρόσωπον προσδίδει κάπως τὸ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς καὶ ἰδίως ὁ πώγων, τῶν ὀφθαλμῶν σημειουμένων διὰ στιγμῶν, ἀναλόγως δὲ καὶ ἄλλων χαρακτηριστικῶν τῆς μορφῆς. Ἐν τῷ συνόλῳ των, τὰ βυζαντινὰ νομίσματα, ἐξαιρουμένης τῆς βραχείας σχετικῶς περιόδου τῆς ἀπὸ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν (976—1081), δὲν ἐμφανίζουν καλλιτεχνικὴν ἀξίαν, καίτοι ἀπὸ τῶν Κομνηνῶν τὰ σκυφωτὰ νομίσματα μὲ τὸ πλατύ των πέταλον παρεῖχον εὐρὺ πεδίον πρὸς ἐκτέλεσιν καλλιτεχνημάτων νομισματικῆς χαρακτικῆς· μάλιστα δὲ ἐπὶ τῶν Παλαιολόγων, ὅτε καὶ ἐγένετο ποιά τις ἀκμὴ ἐν τῷ χρ..., παρετηρήθη ἐν τούτοις ἐκτεταμένη μίμησις τῶν ἑνετικῶν (grosso) καὶ φλωρεντινῶν (fiorini) χρυσῶν νομισμάτων, τὰ ὁποῖα ἐγίνοντο τέλος καὶ κύρια νομίσματα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀπὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Γενικῶς ἡ βυζαντινὴ νομισματοκοπία ἐξ ἱστορικῶν λόγων καὶ κατὰ τοὺς ἐπικρατεστέρους τύπους διεκρίθη χρονολογικῶς εἰς ἑπτὰ περιόδους: 481—685 (Ἀναστάσιος Α'—Κωνσταντῖνος Δ'), 685—714 (Ἰουστινιανὸς Β'—Θεοδόσιος Γ'), 717—842 (Λέων Γ'—Θεόφιλος), 842—976 (Μιχαὴλ Γ'—Ἰωάννης Α'), 976—1081 (Βασίλειος Β'—Νικηφόρος Γ'), 1081—1204 (Ἀλέξιος Α'—Ἀλέξιος Δ'), 1261—1453 (Μιχαὴλ Η' κ. ἑ.), καταλειπομένης κενῆς τῆς περιόδου τῆς φραγκικῆς κατοχῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1204—1261).

Οἱ τύποι τῶν βυζαντινῶν νομισμάτων ἀκολουθοῦν τὰ ρωμαϊκὰ πρότυπα (ἐθνικὰ σύμβολα καὶ

Digitized by Google

προτομαὶ αὐτοκρατόρων), ὑποστάντα τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως εἰκονίζεται ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεώς παλαιότερον μὲν Νίκη σταυροφόρος, μεταγενεστέρως ὁ Ἰησοῦς ἢ ἡ Θεομήτωρ καὶ τελευταίως εἰκόνες ἁγίων (Γεωργίου, Μιχαήλ, Θεοδοσίου κ.ἄ.) ἢ ἄλλαι παραστάσεις (λατρεία τῶν Μάγων κ.τ.λ.). Ὁ Ἰησοῦς τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται περὶ τὸ 450 εὐλογῶν τὴν στέψιν τῆς Πουλχερίας καὶ τοῦ Μαρκιανοῦ, ὁριστικῶς ἐν προτομῇ ἀπὸ τοῦ ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄ (685—712), ὑπὸ διαφόρους δὲ ἄλλας μορφὰς ἀπὸ τοῦ Θ΄ αἰῶνος. Ἡ Θεοτόκος ἐμφανίζεται ἀπὸ τοῦ 900 περίπου· καινοτομῶν ὁ Μιχαὴλ Η Παλαιολόγος ἐξεικόνισεν αὐτὴν ἐν τῷ μέσῳ τῶν τειχῶν τῆς πρωτευούσης, συμβολίζων τὴν προστασίαν της πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῶν Φράγκων (1261).

Αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν βυζαντινῶν νομισμάτων ἀρχικῶς ἦσαν λατινικαὶ ἀμιγῶς. Σὺν τῷ χρόνῳ συνυπῆρχεν ἥ τε λατινικὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, μὲ ἐλαφρὰν ὑπεροχὴν τῆς ἑλληνικῆς ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῶν ἐπαρχιακῶν νομισματοκοπείων (ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου κ.ἑ.)· ἀπὸ τοῦ Η΄ αἰῶνος ἐπικρατεῖ πλήρως ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἀπὸ τοῦ Ἀλεξίου Α΄ ἐξοβελίζεται τελείως ἡ λατινική. Κύριαι ἐπιγραφαὶ εἶναι αἱ ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως, δηλοῦσαι τὸ ὄνομα καὶ τοὺς τίτλους τοῦ αὐτοκράτορος: D[ominus] N[oster]. P[ius] P[erpetuus] AUG[ustus], BACIΛEVC, AVTOKPAT[ωρ] καὶ ΔECΠOTHC. Ἀπὸ τοῦ Ι΄ αἰῶνος αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται δύνανται νὰ διακριθοῦν εἰς τὰς ἀναγραφούσας τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος ἢ τῆς εἰκονιζομένης ἁγίας μορφῆς καὶ εἰς δευτερευούσας ἐπεξηγηματικὰς ἐπιγραφάς, χαρασσομένας δι' ἀπείρων συντομογραφιῶν· ἀπὸ τοῦ Ἀλεξίου Α΄ αἱ συντετμημέναι αὗται ἐπιγραφαὶ κατέχουν τὴν πρώτην τάξιν ἢ καὶ ἀναγράφονται ἀποκλειστικῶς μόναι αὐταί. Ἄλλης φύσεως ἐπιγραφαὶ εἶναι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸν τόπον τῆς κοπῆς τοῦ νομίσματος (ἀπὸ Ἀναστασίου Α΄) ἢ τὸ ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ εἰκονιζομένου αὐτοκράτορος (ἀπὸ τοῦ 538 ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ἀποτελοῦσαι τὴν ἀρχὴν τῆς χρονολογήσεως ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ νομισματοκοπίᾳ) τέλος δὲ σύμβολα ἐμφαίνοντα τὴν ἀξίαν τοῦ νομίσματος. Τοιαῦτα εἶναι τὰ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ σημεῖα CN καὶ PKE διὰ τὰ ἀργυρᾶ νομίσματα καὶ τὰ ἀριθμητικὰ σύμβολα XXXX, XX, X καὶ V (40, 20, 10 καὶ 5) ἢ Μ, Κ, Ις, ΙΒ, Ι, Η, ς, Δ, Γ καὶ Β (40, 20, 16, 12, 10, 8, 6, 4, 3 καὶ 2), καθιερωθέντα ὑπὸ Ἀναστασίου Α΄ διὰ τὰ τεσσαρακοντανούμμια καὶ ἄλλα χαλκᾶ νομίσματα. Ἀπὸ Βασιλείου Β΄ (976 -1025) διὰ τῆς καταργήσεως τῶν σημείων αὐτῶν ἐπῆλθε μεγάλη σύγχυσις εἰς τὴν διάκρισιν τῶν βυζαντινῶν νομισμάτων.

Εἰς τὰ βυζαντινὰ νομίσματα τέλος δέον νὰ καταλεχθοῦν τὰ πλήρως βυζαντινίζοντα νομίσματα πλείστων βαρβάρων ἡγεμόνων, καὶ ἰδίως τὰ νομίσματα τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Τραπεζοῦντος (τὰ γνήσια μικρὰ ἀργυρᾶ «ἄσπρα Κομνηνᾶτα», κ. ἄ.) καὶ Νικαίας καὶ τῶν ἡγεμόνων τῆς Θεσσαλονίκης κ. ἄ.

Π. Ν. Π.

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ. Ὡς πρὸς τὸν ὁρισμὸν τῆς ἐπιγραφικῆς, ἐπειδὴ περὶ τῆς ἑλληνικῆς τοιαύτης πρόκειται, σκόπιμος εἶναι προσφυγὴ εἰς τὰς ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης σχετικὰς μαρτυρίας. Ἐν αὐτῇ δὲ συχνάκις ἀναγιγνώσκομεν: «ἀναγράψαι τὸ ψήφισμα εἰς στήλην λιθίνην ἢ στήλην χαλκῆν, ἢ εἰς λεύκωμα κ. ἄ.) καὶ στῆσαι ἐν τῷ ἱερῷ» (ἢ ἐν τῇ ἀγορᾷ, ἢ ἀλλαχοῦ). Σπουδαιότερον δηλονότι κρίνεται τὸ κείμενον, εἶτα δὲ ἡ πέτρα ἢ στήλη, ὁ χάλκωμα ἢ τὸ ὁποιονδήποτε ἄλλο ὑλικόν, ἐφ' οὗ τὰ γράμματα. Ὡς πρὸς τὴν μεταξὺ χάρτου, παπύρου καὶ διφθερῶν διαφορὰν δὲν ἀνταποκρίνεται πάντοτε εἰς τὰ πράγματα τὸ λεγόμενον ὅτι τὰ μὲν εἶναι ἀνθεκτικώτερα τῶν δέ, ἀφοῦ ἔχομεν παπύρους λαμπρὰ διατηρηθέντας ἐν Αἰγύπτῳ. Ἐπίσης διὰ πρακτικοὺς καθαρῶς λόγους διαστέλλεται συνήθως ἡ παπυρολογία τῆς νομισματικῆς. Οὐδεὶς ἐπιγραφικὸς προσέχει τὰ ἐν τοῖς παπύροις περιεχόμενα ὀλιγώτερον ἢ περισσότερον τῶν ἐν τοῖς νομίσμασιν ἐπιγραφῶν. Δὲν ἐννοοῦμεν ἐν τούτοις ὅτι εἶναι καὶ ὅλως ἀμελητέα ἡ διάκρισις τῶν εἰδῶν, ἐφ' ὧν αἱ ἐπιγραφαί, ἤτοι ἂν εἶναι στῆλαι, βάσεις, τοῖχοι, παραστάδες ἢ ἄλλα, ἅτινα οἱ Ἕλληνες ἐχρησιμοποίουν ἀντὶ τοῦ σημερινοῦ χάρτου, οὐδὲ τῶν ὑλικῶν, ἤτοι τῶν διαφόρων πετρῶν (πώρου, ἀμυγδαλοπέτρας, λίθου λαρτίου Ροδίων-σπουδαιοτάτου στοιχείου κρίσεως διὰ τὰ ἐγερθέντα ζητήματα τοῦ Λαοκόοντος καὶ τῆς Νίκης τῆς Σαμοθρᾴκης) ἢ ἐκ μαρμάρων (πεντελικοῦ, ὑμηττίου, μέλανος, παρίου ἢ ἄλλων ξένων), μολύβδου (διὰ μαγικὰς χρήσεις) καὶ κεράμου (ὀστράκων). Ἔπειτα καὶ οἱ τόποι εἶναι πλείστης προσοχῆς ἄξιοι, καὶ διὰ τὴν γεωγραφίαν καὶ τοπογραφίαν, καὶ διὰ τὴν ἐξήγησιν τῶν ἐπιγραφῶν. Αἱ ἐπιγραφαί, ὡς μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἀπαιτοῦσι πολλὰς γνώσεις γραμματικάς, φιλολογικάς, ἱστορικάς, ἀρχαιολογικάς, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀστρονομικὰς καὶ ἰατρικὰς καὶ ἄλλας. Ὀρθῶς λοιπὸν ὁ Βιλαμόβιτς παρετήρησεν ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐπιγραφικὴ ὡς ἰδία καὶ αὐτοτελὴς ἐπιστήμη, ἀλλ' ὅτι αὕτη εἶναι μέρος τῆς περὶ τῆς ἀρχαιότητος, ἑλληνικῆς καὶ βυζαντιακῆς, γνώσεως ἡμῶν, τουτέστι τῆς καθόλου ἀρχαιογνωσίας.

Ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχουσι καὶ τὰ ἑξῆς, συχνὰ μὲ μικρὰς παραλλαγὰς ἀπαντώμενα: «ἀνδριάντας ἐπιγραφὴν ἔχοντας», «τῶν ἀναθημάτων τὰ πλεῖστα μετὰ τᾶν ἐπιγραφᾶν», «ποιήσασθαι τὴν ἐπιγραφὴν ἐπὶ μὲν τῶν θυρῶν καὶ τῆς στέγης τήνδε, ἐπὶ δὲ τοῦ ναοῦ ὁμοίως», «μνημεῖον ἐφ' οὗ ἐπιγραφή», κ.ἄ. Ἐνταῦθα μείζονα σημασίαν ἔχει τὸ ἀνάθημα, τὸ κτήριον, τὸ ἐπιτύμβιον μνῆμα, προσθήκην δὲ μᾶλλον ἡ ἐξήγησιν ἢ ἀφιέρωσιν ἤ τι τοιοῦτον ἀποτελοῦν αἱ ἐπιγραφαὶ ἢ τὰ ἐπιγράμματα (ποιητικὰ εἴτε μή). Δύναταί τις νὰ καλέσῃ ἐπιγραφὰς τὰ μέν, ἀναγραφὰς τὰ δέ. Αἱ πρῶται, ὡς ἔχουσαι γλυπτὰ καὶ κοσμήματα, ἀνήκουσιν εἰς τὴν πλαστικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν ἀρχαιολογίαν, ἥτις τὰ μέγιστα ἐπικουρεῖται ὑπὸ τῆς ἐπιγραφικῆς.

Τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα εὗρε, κατὰ τὸν Αἰσχύλον, ὁ Προμηθεύς, κατ' ἄλλους ὁ Ὀρφεύς, ὁ Κάδμος ἢ ὁ Παλαμήδης· δὲν ἀγνοεῖ δ' ὁ Ἡρόδοτος ὅτι εἶναι τὰ «φοινικήϊα» ἢ «καδμήϊα», ἕνεκα τοῦ μύθου περὶ τοῦ Κάδμου, τοῦ ἀγαγόντος αὐτὰ εἰς τὴν Ἰωνίαν ἢ τὴν Βοιωτίαν. Εἶδος γραφῆς εἶχον ἤδη οἱ προελληνικοὶ Κρῆτες τοῦ Μίνωος, ἀπόρροιαν ἢ ἐξέλιξιν τῆς κατ' Αἴγυπτον ἱερογλυφικῆς, ἐκ τῆς αὐτῆς δὲ ῥίζης προέρχεται καὶ ἡ μᾶλλον ἀνεπτυγμένη συλλαβικὴ τῆς Κύπρου γραφή, τὴν ὁποίαν μετεχειρίζοντο μαζὶ μὲ τὴν «κοινὴν» οἱ ἐκ Πελοποννήσου πλεύσαντες προδωρικοὶ Ἕλληνες (Ἀρκάδες) παλαιόθεν μέχρι τοῦ Δ΄ π. Χ. αἰῶνος. Φαίνεται ὅτι οἱ τῆς Κρήτης Ἀχαιοὶ (πρβλ. Ὀδυσ. τ 175), μαθόντες τὴν μινωϊκὴν γραφήν, ἄσμενοι ἐδέχθησαν παρὰ τῶν ἐκ Φοινίκης ἐμπόρων τὰ τόσον πολὺ τελειότερα στοιχεῖα. Ταῦτα ἦσαν ὅλα σύμφωνα· ἀλλ' ἡ εὔφωνος ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶχε χρείαν μεγίστην φωνηέντων. Τότε σοφός τις, ἄγνωστος ἡμῖν, ἐξέλεξε τὰ α, ε, ι, ο, υ διὰ τὰ εἰδικὰ φωνήεντα, ἐκ δὲ τῶν λοιπῶν τὰ β, γ, δ, ζ, ϑ, κ, λ, μ, ν, π, σ (=M) ϙ ρ, τ, παρέλαβεν ὡς σύμφωνα. Ἔπειτα δ' οἱ Δωριεῖς τῆς Κρήτης τὸ η (Ⱶ) μετεχειρίσθησαν διὰ τὸ δωρικὸν ē, διαφέρον τοῦ ἰωνικοῦ, διὰ δὲ τὸ F νέα σήματα ἔπλασσον, οἱ μὲν τὸ ᛘ, οἱ δὲ τὸ >^. Δὲν ᾐσθάνθησαν δὲ τὴν ἀνάγκην νὰ σημειώσουν τὴν δασεῖαν (h) οὐδὲ τὰ δασέα φ, χ, ἐνῷ τὸ ϙ καὶ ϑ ἄλλην τινὰ εἶχον προφοράν. Ἀχρησιμοποίητον ἀφῆκαν τὸ σὶν (Σ). Τὸ οὕτω ἐξελιχθὲν ἀλφάβητον μετεδόθη ἐκ Κρήτης εἰς τὰς πλησίον νήσους Θήραν καὶ Μῆλον, εἰς τὴν νότιον περὶ τὸν Ἴναχον χώραν, τὴν πρὸς βορρᾶν Ἀργολίδα καὶ τὴν Ἀχαΐαν (πρβλ. τὸ βασίλειον τοῦ Ἀγαμέμνονος ἐν Ἰλιάδι Β 599), ὁπόθεν καὶ αἱ τῶν ἐκεῖ Ἀχαιῶν καὶ Κορινθίων ἀποικίαι παρέλαβον. Ἀλλ' ἕκαστοι ἐξ αὐτῶν, ἢ χάριν διαλεκτικῶν διαφορῶν, ἢ πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῶν γειτόνων, ἤλλαξαν πολλά. Τινὲς ἐκράτουν τὸ M = σ, μερικοὶ δ' αὐτῶν τὸ ≶ ἢ S=ἰῶτα. Ἀλλά, ποθοῦντες τὴν σήμανσιν τῶν δασέων, πρῶτον, καθὼς φαίνεται, οἱ Ἴωνες τῆς Νάξου, οἵτινες νῆσον εἶχον «εὐδαιμονεστάτην» καὶ ἐπιρροὴν μεγάλην ἐν τῇ ἱερᾷ Δήλῳ καὶ τῷ περὶ αὐτὴν κοινῷ τῶν Ἰώνων, ἐκ τοῦ ⊕ (⊗)=ϑ, κατ' ἀφαίρεσιν ἔπλαττον τό τε ⦶ =φ καὶ + (X)=χ, καὶ τὸ Ⱶ ὁτὲ μὲν ὡς τὸ κρητικὸν η (τὸ ὁποῖον αὐτοὶ οἱ Κρῆτες ὕστερον παρῄτησαν), ὁτὲ δὲ ὡς δασεῖαν (h), χρῆσιν δηλαδὴ πρὸς πᾶσαν λογικὴν ἐναντίαν. Καὶ οἱ Δωριεῖς τῆς Θήρας μετ' οὐ πολὺ ἔμαθον παρὰ Ναξίων τὸ φ καὶ χ, τὸ δὲ F ἀπέρριψαν· ἰδιωτισμούς τινας, ὡς τὸ Ψ =ξ, εἶχον, καθὼς καὶ οἱ Μήλιοι. Τὸ ⦶=φ παρέλαβον πάντες ἐκτὸς τῶν ἀγερώχων Κρητῶν, ἀντὶ δὲ τοῦ X καὶ οἱ τῆς Χαλκίδος καὶ Ἐρετρίας Ἴωνες καὶ οἱ ὑπὸ τούτων προτραπέντες Βοιωτοὶ καὶ οἱ πλεῖστοι Πελοποννήσιοι καὶ ἄλλοι (ὡς π. χ. οἱ Ρόδιοι, προερχόμενοι ἐκ τῆς ἀνατολικῆς Ἀργολίδος) εὗρον τὸ Ψ, δηλαδὴ τὸ ἀρχαιότερον σχῆμα τοῦ Κ.

Κατὰ τὸν Η΄ αἰῶνα ᾠκίσθησαν ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἑλλάδι καὶ Νοτίῳ Ἰταλίᾳ αἱ ἀποικίαι τῶν Ἀχαιῶν μέχρι Ποσειδωνίας καὶ Μεταποντίου, αἵτινες ἐκράτουν τὸ ἀχαϊκὸν σχῆμα τοῦ κρητικοῦ ἀλφαβήτου. Ἀλλὰ περὶ τὸ 700 οἱ ἐν τῇ δυτικῇ Ἀσίᾳ Ἴωνες, ἀρχομένων τῶν Μιλησίων, κατέσκαψαν τὴν ὑπὸ τὴν βορείαν Μυκάλην Μελίτην καὶ ἔκτισαν ἐκεῖ τὸ Πανιώνιον. Ἀπὸ Νεαπόλεως ὅμως ἤ, μᾶλλον, τῆς ἐξ Εὐβοίας καταγομένης Κύμης διεδόθη πρὸς βορρᾶν τὸ εὐβοϊκὸν ἀλφάβητον. Περὶ τούτου ἀρκεῖ νὰ εἴπῃ τις ὅτι εἶχε τὸ Σ=σ, τὸ Ι=ἰῶτα, τὸ Ψ=χ, κατ' ἀρχὰς δὲ τὸ ΨΣ=ξ, ὕστερον δὲ πάντες ἐκεῖνοι τὸ ναξιακὸν ΧΣ=ξ ἰδόντες, μὴ ἔχοντες δ' ἄλλην χρῆσιν τοῦ X, ἁπλῶς ἔγραφον X ἀντὶ τοῦ ξ, τοῦθ' ὅπερ τοσοῦτον ἐπεκράτησεν, ὥστε καὶ νῦν ἔτι τὰ πλεῖστα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη γράφουσι τὸ X ἀντὶ τοῦ ξ. Αἴτιοι δὲ τούτου ἐγένοντο οἱ Ρωμαῖοι, τῶν ὁποίων ὁ θρυλλούμενος ἐν τῇ ἀγορᾷ lapis niger παρέχει εἰς ἡμᾶς παράδειγμα τῆς τε εὐβοϊκῆς γραφῆς καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ τὸ ἐν Ἀσίᾳ κοινὸν τῶν Ἰώνων, κατὰ μίμησιν, φαίνεται, τοῦ περὶ τὴν Δῆλον κυκλαδικοῦ, καθ' ὃν καιρὸν ἡ Μίλητος συνίστα τὰς ὑπερενενήκοντα ἀποικίας, περί τε τὸν Ἑλλήσποντον καὶ τὴν Προποντίδα καὶ τὸν Εὔξεινον, ἐδημιούργησεν ἐκ τοῦ ναξιακοῦ τελειότερον ἀλφάβητον. Διότι πρῶτον μὲν τὸ ē καὶ ō διέκριναν ἀπὸ τῶν βραχέων ĕ καὶ ŏ, διὰ τοῦ Η (οὕτω δέ, μὴ ἔχοντες δασεῖαν, ἀπέφευγον τὰς ἀμφιβολίας) καὶ τοῦ Ω, ἔπειτα δὲ τὰ σύνθετα σύμφωνα καὶ τὰ δασέα ἔγραψαν διὰ ⦶=φ, X=χ (ὡς οἱ Νάξιοι) καὶ Ξ=ξ, Ψ=ψ, ἐν Ἐφέσῳ δὲ καὶ ἀλλαχοῦ καὶ τὸ σσ ἢ ττ διὰ Τ. Τὸ ἀλφάβητον τοῦτο ἐχρησίμευσε πρῶτον διὰ τοὺς μεγάλους συγγραφεῖς, τὰ ἀρχαῖα ἔπη τῶν Ἰώνων καὶ τὰ γεωγραφικὰ καὶ ἄλλα τῶν ναυτικῶν ὑπομνήματα. Ἀλλὰ καὶ οἱ Κορίνθιοι, φίλοι ὄντες τῶν Μιλησίων, φιλέμποροι καὶ πολιτικοί, μετήνεγκον εἰς τὸ ἀρχαιότερον αὐτῶν ἀλφάβητον τὰ φ, χ, ψ, ξ καὶ ου, ὅπως καὶ τὸ ἰωνικὸν τῶν Ἀργοναυτῶν ἔπος εἰσήχθη, διὰ τοῦ Εὐμήλου, εἰς Κόρινθον. Ἴσως καὶ ἡ διαστολὴ τοῦ ε—η, ο—ω, μετὰ τροποποιήσεών τινων, μετηνέχθη παρ' Ἰώνων· παρὰ τοῖς Παρίοις Ω=ο, Ο=ω, ἐν Μήλῳ C=ο, Ο=ω, ἐν Θήρᾳ Ο=ο, ⊙=ω κλπ. Μέσην ὁδὸν ἔτεμον οἱ Ἀθηναῖοι, ὡς γείτονες τῶν Βοιωτῶν, γράφοντες ⦶, X διὰ φ, χ, ἀρχαϊκώτερα δὲ φσ=ψ, χς=ξ, καὶ μὴ διακρίνοντες τὰ βραχέα καὶ τὰ μακρὰ σύμφωνα. Ἀλλὰ μετὰ τὴν ἀτυχῆ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἔκβασιν, ἐπὶ ἄρχοντος Εὐκλείδου, ὁ Ἀρχῖνος ἐδίδαξε τὴν ἐπίσημον χρῆσιν τῶν ἰωνικῶν γραμμάτων εἴς τε τὰ σχολεῖα καὶ τὰ δημόσια γραφεῖα, ἐμιμήθησαν δὲ τοῦτον μετ' ὀλίγον καὶ πάντες οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, οὕτω δ' ἐπεστέφθη ἡ νίκη τῆς ἀττικῆς παιδείας καὶ πάντες πλέον μετ' εὐκολίας ἀνεγίνωσκον τὰ ἀττικὰ βιβλία καὶ ψηφίσματα. Ὁ θέλων νὰ μελετήσῃ τὴν περαιτέρω ἱστορίαν καὶ τὴν ἀλλαγὴν τῆς κοινῆς ἤδη ἑλληνικῆς γραφῆς ἂς ἴδῃ τοὺς πίνακας τοῦ Kern καὶ τὰς φωτογραφίας τῶν ἐπιγραφῶν, τὰς ὁποίας ἀφθόνως καὶ καλλιτεχνικῶς παρέχει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς. Νομίζω δὲ ὅτι δὲν γεννᾶται ζήτημα περὶ τῆς σπουδαιότητος, τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ ἐξέλιξις τῆς γραφῆς διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἱστορίαν, παιδείαν καὶ καλλιτεχνίαν. Ἓν βλέμμα εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Schwyzer «Dialectorum Graecarum exempla epigraphica» πείθει ὅτι πολλὰς ἑλληνικὰς διαλέκτους γνωρίζομεν σχεδὸν μόνον ἐκ τῶν λίθων, π. χ. τὴν κρητικήν, τὴν θεσσαλικήν, τὴν βοιωτικὴν (ἐκτὸς τῆς Κορίννας), τὴν τῶν Ἠλείων, τῶν Ἀρκάδων, τῶν Ἀργείων, τῶν Παμφύλων, τῶν Κυπρίων, πλεῖστα δὲ προσεμάθομεν ἐξ αὐτῶν διὰ τὴν ἀρχαιοτέραν Ἀτθίδα, ἐν οἷς καὶ τὰς λεπτομερείας τῆς ἰωνικῆς ὀρθογραφίας καὶ γραμματικῆς, ἔτι δὲ τὰς ἐκ τῶν διαλέκτων εἰς τὴν κοινὴν καὶ τῆς κοινῆς εἰς τὴν μεσαιωνικὴν καὶ νεωτέραν δημοτικὴν γλῶσσαν μεταβολάς. Ἐνῷ δὲ τὰ τῶν ἐπιμελῶν μοναχῶν χειρόγραφα ἀπ' αἰῶνος εἰς αἰῶνα μετεβάλλοντο, ἐνωρὶς δὲ περιεῖχον καὶ τὰς ὑπὸ τῶν τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ Περγάμου κριτικῶν διορθώσεις καὶ ἀλλοιώσεις, ἡ πέτρα ἔμενε καὶ μένει σύγχρονον ἀψευδὲς μαρτύριον καὶ αὐτοῦ τοῦ γράψαντος τὸ πρωτότυπον καὶ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Ἐκ τούτων καὶ τὸν Ἡσύχιον καὶ ἄλλους τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν διορθώνομεν καὶ οὕτω νέα γεννᾶται περίοδος γνώσεως τῆς ἀπαραμίλλου ἑλληνικῆς γλώσσης. Ὄντως, ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν γραμμάτων μεγάλως ἐφωτίσθη ἀπὸ τὰς ἐπιγραφάς. Οἱ νόμοι τῆς Κρήτης, τῆς Ἐρετρίας, τῆς Λοκρίδος, τὰ ψηφίσματα τῶν Ἀθηναίων κ.ἄ. παρέχουν τὴν ἀρχὴν τοῦ πεζοῦ λόγου τῶν Ἑλλήνων. Τὸν ποιητικὸν λόγον ὁμοίως ἐπεκούρησε πλῆθος ἐπιγραμμάτων, ἀναθηματικῶν καὶ ἐπιτυμβίων, πρὸς δὲ καὶ ὕμνων, καὶ δὴ οὐ μόνον ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων ἀλλὰ καὶ νέων. Οὕτω, νεωστὶ ἀπεδείχθη ὅτι ὁ τῆς Ἴσιδος ἐξ Ἄνδρου ὕμνος ἀσιανὸν ἔχει χαρακτῆρα. Πάριός τις λίθος παρέσχεν ἀποσπάσματα τοῦ μεγάλου Ἀρχιλόχου, ἀναφερόμενα ὑπὸ γραμματικοῦ τινος Δημίου. Καὶ τὸ εἶδος δὲ τῶν ἐπιστολῶν ἀντιπροσωπεύουν αἱ τῶν βασιλέων, ὑπαλλήλων καὶ αὐτοκρατόρων ἐν στήλαις τηρούμεναι. Θαυμασία δὲ καὶ τῶν ψηφισμάτων ἡ τέχνη. Ὥστε, συνελόντι εἰπεῖν, οὐδεμία ἑλληνικὴ γραμματολογία δύναται νὰ παραλείπῃ τὰ πορίσματα τῆς ἐπιγραφικῆς. Αὐτὴ αὕτη ἡ ἱστορία τὰ μέγιστα ἐπλουτίσθη ὑπὸ τῶν ἐνεπιγράφων λίθων, οἵτινες διά τε τὴν πολιτικὴν κατάστασιν, τὰ δημόσια πράγματα, τὰς συνθήκας καὶ συμμαχίας, τὰς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις, τὰ πρακτικὰ τῶν βουλῶν, τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν ἀρχόντων σπουδαῖα καὶ οὐσιώδη, ἀλλὰ καὶ λεπτομερειακὰ ἐδίδαξαν, πρὸ πάντων δι' ἐκείνας τὰς περιοχὰς καὶ ἐκείνας τὰς ἐποχάς, αἵτινες ἠμελήθησαν ὑπὸ τῶν κλασσικῶν. Παραβάλετε τὴν ἱστορίαν τοῦ Θουκυδίδου καὶ τὰς ἐκ τῶν ψηφισμάτων καὶ ἀναγραφῶν τῆς Ἀττικῆς ἀρχῆς πλουσιωτάτας γνώσεις, τὰ ψηφίσματα τῶν ἑλληνιστικῶν πόλεων Περγάμου, Μιλήτου, Μαγνησίας, Πριήνης καὶ τοὺς θησαυροὺς τῆς Δήλου, τῶν Δελφῶν κ.ἄ. Ἀλλὰ καὶ ἡ γεωγραφία σημαντικῶς ἐπλουτίσθη διὰ τοῦ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν κατατοπισμοῦ καὶ τῆς ἀναγνωρίσεως πόλεων, κωμῶν καὶ ἱερῶν, καὶ ἡ νομική, ἥτις, ἐκτὸς τῶν παπύρων, τῶν περιοριζομένων σχεδὸν πάντων εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἐξ οὐδεμιᾶς ἄλλης πηγῆς περισσοτέραν καὶ ἀσφαλεστέραν ὕλην ἀντλεῖ ἢ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν, δημοσίων, ἰδιωτικῶν καὶ ἱερατικῶν.

Ὁ ἐπιθυμῶν νὰ σπουδάσῃ τὴν ἐπιγραφικήν,

Digitized by Google

πρέπει προηγουμένως νὰ γίνῃ καλὸς φιλόλογος καὶ ἀρχαιολόγος. Δὲν παρέχεται εἰς ὅλα τὰ πανεπιστήμια εὐκαιρία ἐπιγραφικῶν σπουδῶν· φήμην ἰδιαιτέραν εἶχον τὸ ἐν Βιέννῃ «Archäologisch-epigraphische Seminar» καὶ τὸ ἐν Παρισίοις πανεπιστήμιον. Τὰ σχετικὰ ἐγχειρίδια δὲν εἶναι τέλεια· πάντως πολλὰ τὰ καλὰ εὑρίσκει τις ἐν τῇ γ' ἐκδόσει τοῦ Larfeld «Griechischen Epigraphik» (1913). Εἰς τὰς βιβλιοθήκας ἐξ ἄλλου τῶν ἀρχαιολογικῶν σχολῶν καὶ ἰνστιτούτων εὑρίσκει τις τὰς μεγάλας συλλογάς, τὸ «Corpus Inscriptionum Graecarum» καὶ τὰς νεωτέρας «Inscriptiones graecas» τῆς Πρωσσικῆς Ἀκαδημίας, τὰ τοῦ Labes Foucart Waddington, τοὺς «Titulos Asiae minoris» τῶν Αὐστριακῶν, τὰς «Inscriptions of the British Museum» καὶ πλεῖστα ἄλλα. Χρησιμώταται ἐπίσης θὰ τοῦ φανοῦν αἱ ἱστορικῶς ἢ κατ' εἴδη διατεταγμέναι συλλογαὶ τοῦ Dittenberger, τοῦ Collitz καὶ τῶν συνεργατῶν των («Griechische Dialecktinschriften»), τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Keibel, τὰ Inschriften griechischen Bildhauer» τοῦ Loewy, αἱ μακραὶ σειραὶ περιοδικῶν ὡς τὸ «Bulletin de correspondance hellénique» αἱ Mitteilungen τοῦ γερμανικοῦ ἰνστιτούτου κ.ἄ. Ὁδηγίας θὰ εὕρῃ ἐν πολλοῖς καὶ χρησίμοις Jahresberichten, βιβλιογραφίαις, μέχρι τοῦ «Supplementum epigraphicum» τοῦ Hondins. Ἄλλα παρέχουν τὰ ἱστορικά, γεωγραφικά, ἀρχαιολογικά, νομικά, φιλολογικά, ἐγχειρίδια, αἱ ἐγκυκλοπαιδεῖαι τοῦ Pauly-Wissowa, τοῦ Daremberg-Saglio κ.ἄ. Τὰ νεώτερα βιβλία παραπέμπουν εἰς τὰ παλαιότερα, μέχρι τῶν τῆς Ἀναγεννήσεως, τοῦ Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος καὶ τοῦ Buondelmonti καὶ τῶν προτέρων ἔτι, μέχρι Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστου, Κωνσταντίνου τοῦ Ροδίου, Πολέμωνος, Θεοπόμπου καὶ Ἡροδότου. Ἀλλ' ὡς πρῶτος σκοπὸς τῆς ἐπιγραφικῆς ὀρθῶς ὁρίζεται ἡ δημοσίευσις, ἐξήγησις κλπ. τῶν ὑπὸ τοῦ ἐρευνητοῦ ἀνακαλυφθεισῶν ἐπιγραφῶν, καὶ τὸ ἐγχείρημα δὲν εἶναι εὔκολον. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ ἐργασία ἐν τόποις ἀνασκαφῶν, ὅταν καθ' ἡμέραν ἀναμένωνται νέα εὑρήματα, ἀπαιτεῖται δὲ παρατήρησις τῶν τόπων, τῶν ἀρχαίων κτηρίων κλπ., ὅπου τὰ ἐνεπίγραφα. Ἐκεῖ δὲ καὶ ἡ δημοσίευσις συνδυάζεται μετὰ τῆς ἀρχαιολογίας καὶ ἀρχιτεκτονικῆς, ὡς π. χ. εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ὀλυμπίας, τῶν Δελφῶν, τῆς Μιλήτου κ. ἄ. Ὁ Mommsen ἔσκωψε τοὺς καθαροὺς στηλοκόπους: «dumm wie ein Epigraphiker», ἤτοι βλὰξ ὡς ἐπιγραφικός, ἀλλὰ δὲν εἶχε δίκαιον, διότι ὁ ἔξυπνος νέος, παριστάμενος εἰς ἀνασκαφὰς καὶ μετὰ τοῦ πρέποντος ἐνδιαφέροντος παρακολουθῶν αὐτάς, καὶ προσεκτικὸς γίνεται εἰς τὰ παντοῖα εὑρήματα καὶ «Μουσῶν πάντροπος θεράπων» ἀποβαίνει. Εἶναι λοιπὸν ἡ ἐπιγραφικὴ λίαν ἀξιοσύστατος ἀπασχόλησις διὰ τοὺς νέους, ἡ δὲ κατάρτισις «θησαυρῶν» (corporum inscriptionum) ποθεινὸν τέρμα διὰ τοὺς πρεσβυτέρους.

Ἡ ἔκδοσις τῶν ἐπιγραφῶν ἀπαιτεῖ ἰδίας μεθόδους. Εἰς τὰς ἀρχαιοτέρας ἐκδόσεις, μέχρι τοῦ τέλους περίπου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἐκτὸς τινων ἐξαιρέσεων, τὰ διασωθέντα ἐπιγραφικὰ κείμενα ἐτυπώνοντο διὰ κεφαλαίων παρομοίων πρὸς τὰ τοῦ πρωτοτύπου καὶ κατὰ τὸ σχῆμα καὶ κατὰ τὴν θέσιν τῶν γραμμάτων, ἐτίθετο δὲ κάτωθεν ἢ παρετίθετο κείμενον συμπεπληρωμένον. Αἱ προσθέσεις ἐσημαίνοντο δι' ὀρθῶν ἀγκυλῶν, ὅταν δὲν ὑπῆρχεν ἴχνος τι τῶν στοιχείων, π. χ. Β. ΥΛ. Ι Β[ο]υλ[ή]. Στοιχεῖα ἐλλιπῆ ἢ ἀμφίβολα ἐσημαίνοντο ὑπό τινων διὰ στιγμῶν κάτωθεν τιθεμένων π. χ. Τ]Ι/ΙΜΩ τῶι δήμω[ι]· ἄλλοι τὰ ἀμφίβολα διέκρινον διὰ στρογγύλων ἀγκυλῶν, δηλαδὴ τ(ῶ)ι (δή)μω[ι]. ἧττον ὀρθῶς, διότι τὰς στρογγύλας καὶ διὰ προσθήκας τοῦ ἐκδότου μετεχειρίζοντο, ὡς ΓΕΓΑΜΕΝΑΣ γεγ(ρ)αμ(μ)ένας καὶ ΜΑΡΑΥΡΚΑΡΟΣ= Μᾶρ(κος) Αὐρ(ήλιος) Κᾶρος, ἔνθα τὰ διὰ τῶν ἀγκυλῶν περικλειόμενα εἶναι μόνον ἐξήγησις ἢ συμπλήρωσις, καὶ αὕτη μᾶλλον ἄχρηστος. Πολλοὶ ἐπεχείρησαν νὰ διαλλάξωσι τοὺς περὶ τὰ τοιαῦτα ἐρίζοντας μεταξύ των φιλολόγους, ἀλλὰ μάτην, χαίρει μικρᾶς οὔσης καὶ σχεδὸν ἀδιαφόρου τῆς ἔριδος. Ἀπαραίτητον πάντως εἶναι, ὅπως ἐντὸς ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ βιβλίου, μιᾶς καὶ αὐτῆς συλλογῆς, μεταχειρίζηται τις τὸ αὐτὸ σύστημα. Ἀντὶ τῶν κεφαλαίων γραμμάτων πολλοὶ σήμερον προτιμοῦν σχεδιαγραφήματα ἢ φωτογραφίας, θεωροῦντες, ὀρθῶς, ὅτι οἱ τύποι πολλάκις δίδουν σφαλερὰν ἰδέαν τοῦ πρωτοτύπου. Τοῦτο ἐνδείκνυται ἰδίως εἰς πρώτας ἐκδόσεις ἐπιγραφῶν ἢ πολυτίμων κειμένων, ἀπαιτεῖ ὅμως καὶ χάρτην πολὺν καὶ δαπάνας μεγάλας. Ὅταν προέκειτο περὶ πλήθους, ὡ. π. χ. περὶ τῶν χιλιάδων ἀπελευθερικῶν ἐπιγραφῶν τῶν Δελφῶν, ὁ ἐκδότης Ὁμὸλ (Homolle παρῄτησε τὰ κεφαλαῖα καὶ πᾶν εἶδος εἰκόνων, ἕνεκα οἰκονομίας. Οὕτω καὶ ὁ Βιλαμόβιτς ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς τῆς Μαγνησίας, ἃ. ὁ Kern ὑπὲρ τοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου ἐξέδιδεν, ἐγένετο αἴτιος τῆς καταργήσεως τῶν κεφαλαίων γραμμάτων καὶ τῶν πολλῶν εἰκόνων, παρατιθεμένων ἀντὶ τούτων φωτογραφικῶς εἰς ἰδιαιτέρους πίνακας ἐκλεκτῶν τινων ἐπιγραφῶν.

Τὰς ἐπιγραφὰς διακρίνομεν, κατὰ διάφορα συστήματα, εἰς πεζὰς καὶ ποιητικάς, δημοσίας (πόλεων, δήμων, ἀρχόντων, βασιλέων, αὐτοκρατόρων, κοινῶν κλπ.), ἱερατικὰς καὶ ἰδιωτικάς. Ἀλλ' οὐδὲν σύστημα εἶναι τέλειον, διότι μεταξὺ τῶν δημοσίων πολλαὶ εἶναι ἱερατικαὶ (ἱεροὶ νόμοι, ἀναθήματα δήμων καὶ βασιλέων), τῶν δὲ ἱερατικῶν πάλιν αἱ μὲν εἶναι δημόσιαι, αἱ δὲ ἰδιωτικαί. Ὅστις θέλει νὰ ἐκδώσῃ πλῆθος ἐπιγραφῶν μιᾶς πόλεως π.χ. ἢ χώρας, κατατάσσει ταύτας κατὰ τὰ ἐκεῖ εὑρισκόμενα σπουδαιότερα εἴδη, διαφέροντα κατὰ τόπους. Γίνεται ἀκόμη καὶ χρονολογικὴ κατάταξις, π. χ. τὸ «Corpus inscriptionum Atticarum» διῃρέθη εἰς τὰς προευκλειδείους (403/2 π. Χ.) ἐπιγραφάς, τὰς ἐπὶ τὸ πλεῖστον «ἀττικοῖς γράμμασι χρωμένας», τὰς μεταξὺ τῶν χρόνων τοῦ Εὐκλείδου καὶ Αὐγούστου καί, τέλος, τὰς ρωμαϊκάς. Ἐκτὸς τούτων αἱ βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ ἐκδίδονται χωριστά, ὡς καὶ αἱ νεώτεραι. Τῶν δημοσίων ἐπιγραφῶν τὴν πρώτην θέσιν κατέχουσιν οἱ νόμοι καὶ τὰ ψηφίσματα. Ταῦτα ὑπὸ πολλὰς ἀπόψεις εἶναι τὸ πολυτιμότερον μέρος τῆς ἐπιγραφικῆς, ἔχει ἀνάπτυξιν καὶ ἐξέλιξιν τοῦ ὕφους, τῆς διαθέσεως, τῶν τύπων, παρέχει ὑλικὸν ἄφθονον εἰς τὴν ἱστορίαν, τὴν προσωπογραφίαν, τὰ πολιτεύματα τῶν πόλεων καὶ πάσας τὰς δημοσίας ἀρχαιότητας. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν συνετάχθησαν ὑπὸ πολιτευομένων ἢ ῥητόρων (: «εἶπον, τ. ἔ. προέτειναν οἱ Ἀλκιβιάδαι, Δημοσθένεις, Αἰσχίναι, Λυκοῦργοι, Ὑπερεῖδαι καὶ ἄλλοι τῶν μεγάλων). Ἡ γοργιανὴ τέχνη πολὺ βραδύτερον εἰσεχώρησεν εἰς τὰ ψηφίσματα· ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος μόλις φαίνονται ἴχνη ταύτης· κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ Γ' αἰῶνος αὐξάνεται ὁ διάκοσμος οὗτος, κατὰ δὲ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου εἰσέρχονται ὅ τε νέος ἀττικισμὸς καὶ ὁ ἀσιανισμὸς καὶ ὁ στόμφος τῆς καλουμένης δευτέρας σοφιστικῆς περιόδου. Ἕνεκα τούτου ἡ πολιτικὴ καὶ ῥητορικὴ ἱστορία τῶν ψηφισμάτων ἀξίζει καὶ μετὰ τὰ βιβλία τοῦ Swoboda καὶ τοῦ Laqueur καὶ τὰς πολλὰς διατριβὰς ἀρίστων ἐπιγραφικῶν νὰ ἀναζωογονηθῇ. Ὁ sermo καὶ αἱ formulae καὶ τὰ κύρια πολιτικὰ ὀνόματα ἰδιαιτέραν ἀπαιτοῦν προσοχὴν (πρβλ. τοὺς indices τῶν συλλογῶν τοῦ Dittenberger καὶ τῶν διαδόχων). Πολλὰ συνέλεξεν ὁ Larfeld, ἀλλ' ἡ χρῆσις εἶναι δύσκολος λόγῳ τῆς καταχρήσεως τῶν βραχυγραφιῶν καὶ τῶν συνθηματικῶν μέσων. Σπουδαῖοι ἐπίσης εἶναι οἱ ἀπολογισμοὶ κατὰ τὸν Ε' μέχρι τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος, σπανίως δὲ καὶ βραδύτερον τῶν μεγάλων ἱερῶν Ἀθηνῶν (Παρθενῶνος, Προπυλαίων κλπ.), Δήλου, Δελφῶν, Ἐπιδαύρου, καθὼς καὶ ἄλλων, καὶ οἱ ἀπολογισμοὶ τῶν ἑλληνοταμιῶν τῆς προτέρας ἀττικῆς ἀρχῆς (τῶν συμμαχικῶν φόρων, ἀπὸ τοῦ 454/3). Ὕστερον τὰ τοιαῦτα μᾶλλον εἰς παπύρους ἐγράφοντο, πρὸ πάντων ἐν Αἰγύπτῳ. Εἶδος τῶν ἀπολογισμῶν εἶναι καὶ αἱ τῶν ταμιῶν παραδόσεις καὶ τὰ εὑρετήρια. Καὶ πλεῖστοι ἄλλοι «κατάλογοι» ὑπάρχουν, πολλοὶ τῶν ὁποίων ἄδηλοι, ἔχοντες ὀνόματα μόνον, κεκολοβωμένης οὔσης τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους. Ἰδιαιτέραν, τέλος, σημασίαν ἔχουσιν αἱ ἀρχιτεκτονικαὶ συγγραφαί, τὰ τεχνικὰ τῶν ὁποίων καὶ λεξιλογικὴν καὶ τεχνικὴν ἀπαιτοῦν ἐξήγησιν.

Προσθέτω ὅτι τὰ ψηφίσματα, οἱ νόμοι, οἱ κατάλογοι καὶ ἄλλα τοιαῦτα τῶν κοινῶν, εἶναι ἀπομίμησις καὶ οἱονεὶ μικρόκοσμός τις τῶν δημοσίων πρακτικῶν. Πολλὰ εἴδη ἔχομεν ἱερατικῶν ἐπιγραφῶν, νόμους, ἀναθηματικά, διαταγὰς κττ. Κάτωθεν τῶν βάσεων τῶν ἀνθρωπίνων ἀγαλμάτων πολλάκις ἐγράφοντο ὀνόματα θεῶν ἢ τοῦ Ἑρμοῦ, τοῦ Ἡρακλέους ἢ ἄλλων· οὕτω καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται δύνανται νὰ καταταχθῶσιν εἰς τὰς ἱερατικάς. Μέγιστον ἐπίσης εἶναι τὸ πλῆθος τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν. Διακρίνονται δὲ τὰ ποιητικὰ ἐπιγράμματα τῶν δημοσίων (πρβλ. τὰς ἐκ τοῦ Κεραμεικοῦ τῶν Ἀθηνῶν στήλας τῶν ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἐν μάχαις πεσόντων, τοὺς δημοσίους τάφους, ἐκεῖνα τὰ «ὁ δᾶμος ἀνηρώϊξε» «ὁ δῆμος τὸν [εῖνα] χρυσῷ στεφάνῳ προμοίρως βιώσαντα» κττ.). Προσθετέαι καὶ διαθῆκαι μεγάλαι (τῆς Ἐπικτήτας ἐν Θήρᾳ) καὶ διαταγαὶ δημόσιαι μετὰ ποινῶν ὡρισμένων τοῖς ἱεροσύλοις κλπ. καὶ ψηφίσματα παραμυθητικὰ διὰ τοὺς συγγενεῖς ἀποθανόντων. Αἱ κοιναὶ τῶν προτέρων αἰώνων ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαὶ διαφέρουσι καὶ κατὰ τὰ εἴδη τῶν μνημείων στηλῶν, βωμῶν, βάσεων, κιονίσκων, πλακῶν, συνθέτων οἰκοδομημάτων) καὶ κατὰ τὴν προέλευσιν (πολῖται, ἀστοί, μέτοικοι, ξένοι, ἀπελεύθεροι, δοῦλοι), διαιροῦνται δὲ καὶ κατὰ δήμους τῶν πόλεων (οἷον Ἀχαρνεῖς, Μαραθώνιοι Ἀθηναίων, Κεττάβιοι Ροδίων) καὶ ἔθνη καὶ ἀλλοδαπὰς πόλεις. Τὰ ὀνόματα ταῦτα προσώπων καὶ δήμων ἔχουν μέγιστον ἐνδιαφέρον διὰ τε τὴν γεωγραφίαν καὶ τὴν προσωπογραφίαν, καὶ ἀδικωτάτη θὰ ἦτο ἡ περιφρόνησις τῆς ἐπιστήμης τῶν ἱερῶν σκιῶν, τῆς γερμανιστὶ καλουμένης «Dismanibus Wissenschaft» καὶ ἡ ἀρχαιολογία δὲ μετέχει αὐτῆς διά τε τὰ σχήματα καὶ κοσμήματα τῶν στηλῶν καὶ βωμῶν καὶ μεγαλυτέρων μνημείων καὶ τῶν ἀναγλύφων. Μεταξὺ τῶν «διαφόρων» varia τὰ ἐπιγραφικὰ χαράγματα, τὰ παιδιᾶς ἕνεκα ἢ πρὸς μνήμην ἀναγεγραμμένα ὀνόματα εἶναι ἄξια παρατηρήσεως, ὁποίας δὲν ἠξιώθησαν πανταχοῦ, θαυμασία δὲ συγγένεια φαίνεται τῶν παναρχαίων τῆς Θήρας καὶ τῶν λατινικῶν πομπηϊανῶν. Μνημονευτέαι ἔτι αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν ἀγγείων τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν ροδιακῶν καὶ κνιδίων καὶ ἄλλων, ἐχόντων τὰ ὀνόματα ἐπωνύμων ἀρχόντων καὶ ἱερέων (ὡς τῶν τοῦ Ἡλίου Ροδίων), μηνῶν, ἐργοστασιαρχῶν κλπ. καὶ λύχνων (ὧν οἱ πλεῖστοι ἐν τῷ Κεραμεικῷ νεωστὶ εὑρέθησαν) καὶ κεραμίδων· ταῦτα, καθὼς καὶ τὰ σπουδαιότατα τῶν νομισμάτων ἀποκλείονται μὲν νῦν ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας ἐπιγραφικῆς καὶ τῶν ἡμετέρων συλλογῶν καὶ θησαυρῶν, ἀλλ' οὐχ ἧττον δέονται προσοχῆς καὶ μελέτης.

Τέλος, διὰ τὴν ἐπιγραφικὴν ἐργασίαν ἀπαιτεῖται, μετὰ τὴν ἐπιμελεστάτην τοῦ σωθέντος κειμένου ἀνάγνωσιν, ἡ συμπλήρωσις τῶν κενῶν καὶ ἡ φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ καὶ ὑπὸ πᾶσαν ἐπιστημονικὴν ἔποψιν τελειοτάτη ἐπεξεργασία. Αὕτη εἶναι ἔργον φιλολογικόν, ἱστορικόν, ἀρχαιολογικὸν καὶ ἄλλο· ὅστις δ' ἐκεῖνα πάντα ἐμελέτησε καὶ τῆς ἰδιαιτέρας ἐπιγραφικῆς ἐμπειρίας καὶ τέχνης μέτοχος ἐγένετο, θὰ εἶναι ἄξιος νὰ ὀνομασθῇ στηλοκόπης κατὰ τὸν Πολέμωνα, τὸν περισπούδαστον τῆς ἐπιγραφικῆς ἀρχηγέτην.

FR. HILLER VON GAERTRINGEN

(Ἄρθρον συνταχθὲν εἰδικῶς διὰ τὴν «Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδειαν» καὶ ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν νεοελληνικήν.)

Ἡ ἔκδοσις τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν. 1. *Ἡ πρὸ τοῦ Boeckh περίοδος.* Σὺν τῇ ἐπινοήσει τῆς τυπογραφίας ἤρξατο καὶ ἡ ἐμφάνισις τῶν πρώτων ἐντύπων ἐπιγραφικῶν συλλογῶν, ἀρχικῶς περιεχουσῶν ὁμοῦ ἑλληνικὰς καὶ λατινικάς· εἰς αὐτὰς ἀνήκουν τὰ ποιήματα τοῦ A. S. Mazochius, τοῦ μαθηματικοῦ Πέτρου Appianus μετὰ τοῦ ποιητοῦ Βαρθολομαίου Amantius (1534) κ. ἄ. Ἡ πρώτη ὅμως σημαντικὴ πρόοδος ἐσημειώθη διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰούστου Lipsius ἐκδόσεως (1588) τῆς συλλογῆς τοῦ M. Smethins, καὶ διὰ τῆς μετὰ δεκαπενταετίαν ὅλην ἐμφανίσεως τῆς συλλογῆς τοῦ ἐν Ἀϊδελβέργῃ Ὁλλανδοῦ βιβλιοθηκαρίου Ἰανοῦ Gruter (1603, β' ἔκδ. 1707). Ἔτι μεγαλύτερον βῆμα ἐσημείωσεν ἡ ἐπανειλημμένως ἀνατυπωθεῖσα, καὶ μέχρι τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος παραμένουσα πρότυπος ἔκδοσις τῶν «Ἀρουνδελιανῶν μαρμάρων» (1628, νεωτ. ἔκδ. 1791), ἣν ἠκολούθησαν ὁ Γερμανὸς ἀρχαιοδίφης ἰατρὸς Θωμᾶς Reinesius (1682), συμπληρῶν πως τὸν Gruter, καὶ ὁ ἐπίσης Γερμανὸς ἀρχαιολόγος Μαρκάρδος Gudius (τοῦ ὁποίου τὴν συλλογὴν ἐξέδωσαν πολὺ ὕστερον καὶ ταυτοχρόνως ὁ Hessel καὶ ὁ Ἀντώνιος Φραγκῖσκος Gorius: 1731). Μεσοῦντος δὲ τοῦ ἐπομένου αἰῶνος ὁ μέγας ἱστορικὸς Λουδοβῖκος-Ἀντώνιος Muratori ἐπεχείρησεν ἐνημέρωσιν τοῦ Gruter (1739—1742, τ. 4), εἰς οὐδένα ἔλεγχον ὑποβαλὼν τὴν αὐθεντίαν καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῶν παλαιῶν κειμένων. Τὴν ἀνάγκην κριτικῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ ἐκδεδομένου ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ καὶ τὴν ἐν ἑνιαίῳ σώματι συγκέντρωσίν του πρῶτος ᾐσθάνθη ὁ πολὺς Σκιπίων Maffei, συνεργάτην ἔχων τὸν Seguier, διατυπώσας δὲ καὶ κανόνας διὰ τὴν ἐφεξῆς ἐργασίαν καὶ ἐκδώσας ἐκ μέρους τῆς Nova Societas Veronensis Europae τὸ τρίγλωσσον «Prospectus universalis collectionis latinarum, veterum ac graecarum ethnicarum et christianarum inscriptionum» (1732). Ἡ ἐργασία του ἀπετέλεσε τὸ πρῶτον μέρος τοῦ εἰς τὸν Muratori συμπληρώματος τοῦ κληρικοῦ Σεβαστιανοῦ Donati (1765—1775, τόμ. 2). Τότε περίπου εἰργάσθησαν ἐπὶ ὀρθῶν βάσεων καὶ ὁ Γαετάνος Λουΐτζι Marini, ὁ καταλιπὼν ἐν τῷ Βατικανῷ τετράτομον (ἐξ 9 καὶ πλέον χιλιάδων ἐπιγραφῶν) συλλογὴν χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν (μεριμν. ἔκδ. 1795). Ἐν τούτοις ἡ καθαυτὸ ἑλληνικὴ ἐπιγραφικὴ παρέμεινεν ἔτι ἀκαλλιέργητος, αἱ δὲ συνολικῶς ἐκδεδομέναι ἐπιγραφαὶ μόλις εἰς χιλιάδας ὑπελογίζοντο περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος.

Ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἐνταῦθα τῶν ἐν τῷ μεταξὺ καὶ τῶν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολὴν ταξιδίων καὶ ἐρευνῶν, ἤρξαντο ἐνδιαφερόμενοι διὰ τὰς ἐπιγραφὰς οἱ λόγιοι περιηγηταί, ἰδίως οἱ Ἄγγλοι καὶ Γάλλοι, καὶ ἐπλουτίζετο διηνεκῶς ὁ ἐκδεδομένος ἐπιγραφικὸς θησαυρὸς διὰ τοῦ ἐν τοῖς περιηγητικοῖς δημοσιευμένου ὑλικοῦ. Τόσον δὲ ὀγκώδης κατέστη οὗτος, ὥστε ἐπιτακτικὴ πλέον παρίστατο ἡ ἀνάγκη τῆς [...]νικῆς του συλλογῆς δι' ἔργου ἀναλόγου πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Maffei γενικῶς σχεδιασθὲν καὶ ὑπὸ τοῦ Βαρθολομαίου Borghesi πραγματοποιηθὲν ἐν τῷ πεδίῳ τῆς λατινικῆς ἐπιγραφικῆς. Τὴν ἀνάγκην αὐτὴν πλήρως κατενόησεν ὁ Αὔγουστος Boeckh (Βοίκχιος), καταγινόμενος τότε εἰς τὴν συγγραφὴν τῆς οἰκονομικῆς τῶν Ἀθηναίων (1817) καὶ ἐκ ταύτου ἐξοικειωθεὶς μὲ τὴν ἔρευναν τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ, δυσκολευθεὶς δὲ τὰ μέγιστα ἐκ τοῦ ἐπικρατοῦντος χάους. Ὑπὸ τὴν γενικὴν αὐτοῦ ἐποπτείαν ἡ βερολίνιος Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν συνεκέντρωσε τὸ ὑλικὸν καὶ ἐξέδωκε τὸ μνημειῶδες «Βερολιναῖον σῶμα τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν» («Corpus Inscriptionum Graecarum», συντ. «C.I.G.»)

2. *Τὸ βερολιναῖον σῶμα καὶ ἡ ἐξέλιξίς του.* Τοῦτο ἀπετελέσθη ἐκ 4 τόμων (1825—1856) καὶ ἑνὸς παραρτήματος (1877), περιεχόντων 9.926 ἐπιγραφάς, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ ἀρχαϊκώτεραι (Tituli antiquissima scripturae forma insigniores») κατέλαβον τμῆμα τοῦ πρώτου τόμου, αἱ δὲ λοιπαὶ ἐταξινομήθησαν γεωγραφικῶς ὡς ἑξῆς: Ἀττική, Μεγαρίς, Πελοπόννησος, Βοιωτία, Φωκίς, Λοκρὶς καὶ Θεσσαλία (α' τόμος), Ἀκαρνανία, Ἤπειρος, Ἰλλυρικόν, Κέρκυρα καὶ παρακείμεναι νῆσοι, Μακεδονία, Θρᾴκη, Σαρματία, Ταυρική, Αἰγαῖον πέλαγος καὶ τμῆμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας: Καρία, Λυδία, Μυσία, Βιθυνία (β' τ.), λοιπὴ Ἀσία, Ἀφρικὴ καὶ λοιπὴ Εὐρώπη (γ' τ.), ἐπιγραφαὶ ἀβεβαίου προελεύσεως καὶ χριστιανικῶν χρόνων (δ' τ.).

Ἡ δημοσίευσις τοῦ σώματος τούτου ἀπετέλεσε σταθμὸν ἔν τε τῇ ἐπιγραφικῇ καὶ τῇ γενικῇ ἐρεύνῃ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, μετὰ καταπληκτικῆς ὅμως ταχύτητος κατέστη πεπαλαιωμένη διὰ τῆς κατὰ χιλιάδας ἐκδόσεως νέων ἐπιγραφῶν. Ἤδη, ταυτοχρόνως μὲ τὸ βερολιναῖον σῶμα, ἡ γαλλικὴ ἀποστολὴ τοῦ Μορέως ἐδημοσίευεν ὄγκον ἐπιγραφῶν (ὑπὸ A. Blouet, M. Ravoisé, Poirot, de Gournoy καὶ Trézel: 1831—1838 τ. 3, καὶ ὑπὸ Th. Le Bas: 1837—1842, τ. 5), εἰς τὸν ὁποῖον τάχιστα προσετέθη ἕτερος θησαυρός, καρπὸς τῆς ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ Μικρὰν Ἀσίαν περιοδείας τοῦ ἀρχαιολόγου Φιλίππου Le Bas, ἐντολῇ τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας (1847—1876, τ. 3). Ἔκτοτε δέ, πλὴν τῶν διαλειμμάτων τοῦ Παγκοσμίου πολέμου, ὀργανωθέντος τοῦ ἀνεξαρτήτου κράτους καὶ ἱδρυθέντων ἐν Ἑλλάδι τῶν ξένων ἀρχαιολογικῶν ἱδρυμάτων, ἐπληθύνθησαν αἱ συστηματικαὶ ἔρευναι καὶ ἀνασκαφαὶ καὶ νέαι χιλιάδες ἐπιγραφῶν ἔβλεπον τὸ φῶς εἰς τὰς εἰδικὰς ἐκδόσεις τῶν ἐρευνῶν, κυρίως δὲ ἐν τῷ φιλολογικῷ καὶ ἀρχαιολογικῷ τύπῳ. Ἡ συνεχὴς αὕτη αὔξησις τοῦ νέου ὑλικοῦ καὶ ἡ διάνοιξις νέων ὁδῶν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἐδημιούργησεν ἄμεσον τὴν ἀνάγκην τῆς ἀκεραίας ἀναθεωρήσεως τοῦ «C. I. G.».

Ἤδη τῷ 1867 εἶχεν ἀποθάνει ὁ Boekh, ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν δὲ ἀνταξίου του διαδόχου, τοῦ φιλολόγου Ἀδόλφου Kirchhoff, ἡ αὐτὴ ἀκαδημία ἤρξατο ἀπὸ τοῦ 1873 τὴν ἔκδοσιν τοπικῶν αὐτοτελῶν σωμάτων, πρώτου κυκλοφορήσαντος τοῦ «Corpus inscriptionum Atticarum» (συντ. «C. I. A.»). Ἀποθανόντος τοῦ Kirchhoff (1902), διεδέχθη αὐτὸν ὁ ἀποθανὼν τῷ 1931 Οὔλριχος Wilamowitz-Möllendorf (μὲ συνεργάτας τοὺς H. Diehls, W. Schulze καὶ O. Hirschfeld), ὑπ' αὐτὸν δὲ ἐγένετο ἡ ἕνωσις τῶν τοπικῶν σωμάτων εἰς ἑνιαίαν συλλογήν, τὰς «Inscriptiones Graecae» (συντετμ. «I. G.»), τῆς ὁποίας τὸ διὰ τὴν Δῆλον τμῆμα, ὡς μέρος τῆς ὅλης σειρᾶς, ἀνέλαβεν ἡ γαλλικὴ Ἀκαδημία τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ὡς τοιοῦτον ἐξέδιδε μέχρι τινός, νῦν ἐκδίδουσα αὐτὸ μόνη της ὑπὸ τὸν τίτλον «Inscriptions de Délos», διὰ τοῦ χορηγήματος Loubat. Τέλος, ἐπειδὴ ὅ τε ὄγκος τοῦ ἔργου καὶ ἡ βαρεῖα ἐπιστημονική του μορφὴ καθίστων τοῦτο ἐν πολλοῖς δυσπρόσιτον, ἤρξατο ἀπὸ τοῦ 1913 ἡ ἐκτύπωσις καὶ ἐλάσσονος τούτου ἐκδόσεως, τῶν «Inscriptiones Graecae, editio minor» (συντετμ. «I. G.²»). Αὕτη διαφέρει τῆς μείζονος ἐκδόσεως κατὰ τὸ ὅτι τὸ ὑλικὸν δημοσιεύεται μόνον διὰ κεφαλαίων, καὶ δὴ ὁμοιοτύπων χαρακτήρων, τὸ σχῆμα καὶ ἡ τιμὴ εἶναι μικροτέρα καὶ ἑκάστη σειρὰ εἶναι πλουτισμένη καὶ διὰ βοηθητικῆς βιβλιογραφίας (libri potiores) χρονολογικῶς κατατεταγμένης.

3. *Αἱ συμπληρωματικαὶ τῆς βερολινίου ἐκδόσεις.* Καὶ ἡ νέα ὅμως αὕτη ἔκδοσις (νῦν διευθυνομένη ὑπὸ τῶν Hiller von Gärtringen, Klaffenbach καὶ Kirchner, συνεργασίᾳ τοῦ ἐν Ἀθήναις Peek) παρέχει δύο ἀτελείας· ὅτι ἀποκλείει τὸ ἐξ Ἀφρικῆς καὶ Ἀσίας ἐπιγραφικὸν ὑλικὸν (τὸ γεωγραφικὸν σχῆμα τῶν «I. G.» βλ. ἐν τῇ ἑπομένῃ βιβλιογραφίᾳ) καί, ὡς ἤδη ὁ Reinach κ.ἄ. ἀπὸ καιροῦ ἐσημείωσαν, στερεῖται περιοδικοῦ τινος προσωρινοῦ συμπληρώματος, διεθνοῦς χαρακτῆρος, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐτησίως νὰ καταχωρῆται τὸ νέον εἰς τὸ φῶς ἐρχόμενον ἐπιγραφικὸν ὑλικόν, ὥστε καὶ πρὸ τῆς ὁριστικῆς δημοσιεύσεώς του νὰ καθίσταται ἡ χρῆσίς του εὐχερὴς παρὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου. Τὴν πρώτην ἀτέλειαν, καὶ μόνον ἐν μέρει, ἦρεν ἡ Βιενναία Ἀκαδημία διὰ κληροδοτήματος (1890) τοῦ τότε βασιλεύοντος Ἰωάννου Β' πρίγκιπος τοῦ Λιχτενστάϊν· δι' αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ διευθυντοῦ τοῦ αὐστριακοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἰνστιτούτου Ὄθωνος Benndorf († 1907) ἤρξατο ἀπὸ τοῦ 1901 τὸ ἀσήμαντα βήματα σημειῶσαν σῶμα τῶν μικρασιανῶν ἐπιγραφῶν («Tituli Asiae Minoris», συντετμ. «T.A.M.»), καὶ οὕτω ἀναμένεται ὁ ἐπιστημονικὸς ὀργανισμός, ὅστις ἀναλόγως θὰ μεριμνήσῃ καὶ διὰ τὴν λοιπὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Ἀφρικήν, ἔνθα ἄφθονα ἐνεπίγραφα μνημεῖα κατέλιπεν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα. Τὴν δευτέραν ἀτέλειαν ἐθεράπευσεν ἀπὸ τοῦ 1923 ὁ J.-J. E. Hondius, ἱδρύσας εἰς Λούγδουνον τῆς Ὁλλανδίας τὸ ἑξαμηνιαῖον «Supplementum epigraphicum graecum» (συντετμ. «S.E.G.»), ἐκδιδόμενον λατινιστὶ συμβολῇ διεθνοῦς ἐκδοτικῆς ἑταιρείας (μὲ τὸν διευθυντὴν τῆς γαλλικῆς σχολῆς Ἀθηνῶν P. Roussel, τὸν Γερμανὸν ἱστορικὸν Ἔριχ Ziebarth, τὸν Ἄγγλον ἐπιγραφικὸν Μᾶρκον Tod, τὸν Salac κ. ἄ.).

4. *Αἱ χριστιανικαὶ ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί.* Ἕτερον ζήτημα ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν εἶναι ἡ εἰς σῶμα συναγωγὴ τοῦ ὑλικοῦ τῶν χριστιανικῶν χρόνων, τῶν ὁποίων τὰ ὅρια ἠμφεσβητήθησαν κατὰ καιρούς. Ἤδη εἰς τὸν τελευταῖον τόμον τοῦ «C. I. G.» εἶχε δημοσιευθῆ πτωχοτάτη συλλογὴ χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν (1.321 ἐν ὅλῳ, ἀριθ. 8606—9926). Γενικωτέραν συλλογὴν συνέλαβον δύο μαθηταὶ τοῦ μεγάλου χριστιανοαρχαιολόγου Rossi, ὁ διευθυντὴς τῆς γαλλικῆς σχολῆς τῆς Ῥώμης ἀββᾶς Ὀλιβιέρος Duchesne († 1920) καὶ ὁ βυζαντιολόγος Κάρολος Bayet († 1918), ἔτι δὲ περισσότερον προχωρήσαντες ὁ Γάλλος ἱστορικὸς Ἰωσὴφ Laurent καὶ ὁ Βέλγος φιλόλογος Φραγκῖσκος Cumont, ἀνέλαβον ὁ πρῶτος τὴν συγκέντρωσιν του ὑλικοῦ τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀφρικῆς καὶ ὁ δεύτερος τῆς Ἀσίας. Τῷ 1898 ὁ διευθυντὴς τῆς γαλλικῆς σχολῆς Ἀθηνῶν Th. Homolle ἐσχεδίασε τὸ «Corpus général des inscriptions grecques chrétiennes», γενόμενον τῷ 1905 δεκτὸν εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις ἀρχαιολογικὸν συνέδριον (ὡς «Corpus inscriptionum graecarum christianarum, συντετμ. «C. I. G. C.») μὲ δικαιοδοσίαν διὰ μὲν τοὺς μέχρι τοῦ Θεοδοσίου χρόνους ἐπὶ μόνων τῶν αὐστηρῶς χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν, ἀπὸ τούτων δὲ καὶ μέχρι τοῦ 1821 ἐπὶ πάσης ἐπιγραφῆς (ἀργότερον ἐγένετο δεκτὸν ὡς χρονικὸν ὅριον τὸ 1453). Τὰς οὕτω χαραχθείσας ἀρχὰς ἐτήρησαν οἱ Millet, Pargoire καὶ Petit ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ἄθωνος (1904) καὶ ὁ Lefebve διὰ τὰς τῆς Αἰγύπτου (1907), τὴν ἔναυξιν δὲ τῆς ἐκδόσεως τοῦ σώματος ἐποίησεν ἡ Γαλλικὴ Ἀκαδημία τῶν ἐπιγραφῶν καὶ καλῶν τεχνῶν διὰ τῆς ἀποστολῆς εἰς τὰ τυπογραφεῖα (1911) τῆς συλλογῆς τοῦ H. Grégoire· ἐκυκλοφόρησε δὲ αὐτῆς τὸ πρῶτον μέρος μετὰ δωδεκαετίαν ὅλην (1922) ὡς «Récueil des inscriptions grecques chrétiennes d' Asie Mineure». Ἔκτοτε ἐλάχισται μόνον συλλογαὶ χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν ἐκυκλοφόρησαν, ὡς αἱ τοῦ Ὁλλανδοῦ Bankhuizen van der Brick (1923), τοῦ Βορειοαμερικανοῦ Evelyn-White (1926) κ. ἄ.

5. *Αἱ εἰδικαὶ συλλογαί.* Τοιαῦται εἶναι αἱ συναγωγαὶ ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν συμβαλλουσῶν εἰς τὴν ὑπὸ ὡρισμένον πνεῦμα ἐπιστημονικὴν ἔρευναν. Ἤδη τῷ 1668 ὁ Ὀκτάβιος Falconerius ἐξέδιδε τὰς τότε γνωστὰς ἀθλητικὰς ἐπιγραφὰς («Inscriptiones athleticae nuper repertae κλπ.», Ῥώμη 1668), διαδοχικῶς δὲ εἶδον τὸ φῶς πλεῖσται συναγωγαὶ ἐπιγραφῶν διαλεκτικῶν, νομικῆς φύσεως ἢ συμβολῆς εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ δημοσίου βίου καὶ τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαιότητος, ἀνθολόγια ἐπιλέκτων ἐπιγραφῶν πρὸς ἀκαδημαϊκὴν χρῆσιν, λευκώματα δειγμάτων γραφῆς, συναγωγαὶ ἐπιγραφῶν (ἰδίως ὑπογραφαὶ τεχνιτῶν ἢ ἀναθηματικὰ κείμενα) συμβαλλουσῶν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἀρχαίας τέχνης (ἀρχιτεκτονικῆς, γλυπτικῆς, κεραμεικῆς, μικροτεχνίας), ἀνθολόγια ἐπιγραμμάτων, συλλογαὶ ἐπιγραφῶν ἐπιτυμβίων, ἐπιγραφῶν μνημονευουσῶν δραματικὰς παραστάσεις, ἀναγραφουσῶν μαγικοὺς καταδέσμους κ. οὕ. κ. Π. Ν. Π.

Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία. Ἡ Ἑλλὰς ἐλευθερωθεῖσα ἀπὸ τῆς μακρᾶς δουλείας ἔσπευσεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ λάβῃ μέτρα ἐξασφαλίσεως τῶν σῳζομένων μνημείων τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἀποκαλύψεως τῶν ἐν τῇ γῇ κεκρυμμένων. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐξέδωκε πρῶτον τὸν προστατεύοντα τὰς ἀρχαιότητας νόμον τῆς 10/22 Μαΐου 1834, ὅστις ἐξηκολούθησε νὰ διέπῃ τὰ ἀρχαιολογικὰ ἐν Ἑλλάδι πράγματα μέχρι τοῦ νεωτέρου περὶ ἀρχαιοτήτων νόμου ΒΧΠΣΓ' τῆς 24 Ἰουλίου 1899, κατόπιν δὲ ἵδρυσε, τῷ 1837, τὴν Ἑλληνικὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν, ἵδρυμα ἡμιεπίσημον, προωρισμένον νὰ συνδράμῃ τὴν κυβέρνησιν εἰς ἀνεύρεσιν, ἀνέγερσιν καὶ ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῶν ἀρχαιοτήτων. Καίτοι δὲ οἱ χρηματικοὶ πόροι τῆς ἑταιρείας ἦσαν ἀσήμαντοι, ἐν τούτοις κατὰ τοὺς ἡρωϊκοὺς ἐκείνους χρόνους, καθ' οὓς γραμματεὺς αὐτῆς ἦτο ὁ Ἀλέξανδρος Ῥαγκαβῆς (1837—1850), πολλὰ τὰ σχετικῶς ἀξιόλογα ἐπετέλεσε, διότι καὶ εἰς ἀνασκαφὰς τότε ἐν Ἀθήναις προέβη καὶ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ Παρθενῶνος διὰ τοῦ τότε γενικοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων Λ. Ῥὸς καὶ τοῦ ἀρχιτέκτονος Κλέντζε ἐπεχείρησε δι' ἀνεγέρσεως δύο κιόνων καὶ μέρους τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ. Ἐφρόντισε δὲ ἡ κυβέρνησις τότε καὶ περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀρχαίων μνημείων καὶ τῶν εὑρημάτων καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀνέθεσεν εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιτροπὴν ἀπὸ τοῦ 1837 τὴν ἔκδοσιν τῆς «Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος», δαπάναις τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας. Ταύτην δὲ ἐξέδωκε τῷ μὲν 1837 ὁ Ῥαγκαβῆς μετὰ τοῦ Πιττάκη, μετὰ ταῦτα δὲ μόνος ὁ Πιττάκης μέχρι τοῦ 1860. Ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀλ. Ῥαγκαβῆ συνταχθεὶς τῷ 1848 νέος ὀργανισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, καθ' ὃν τὰ μέλη αὐτῆς διηρέθησαν εἰς μέλη συντελῆ καταβάλλοντα χρηματικὴν συνδρομὴν καὶ μέλη βουλευόμενα, τὰ ὁποῖα συνήρχοντο, συνεζήτουν καὶ ἐδημοσίευον ἐπιστημονικὰ ὑπομνήματα καὶ ἀπετέλουν τὸν λεγόμενον σύλλογον, ἐπέδρασε διαλυτικῶς εἰς τὰ πράγματα τῆς ἑταιρείας, τοῦθ' ὅπερ ἐξηνάγκασε τὸν Ῥαγκαβῆν νὰ παραιτηθῇ τῆς γραμματείας, τὴν ὁποίαν ἀνέλαβεν ὁ Πιττάκης.

Ἐπὶ τῆς γραμματείας τοῦ Πιττάκη (1852—1858) ἡ ἑταιρεία περιῆλθεν εἰς ἀδράνειαν, ἀνεβίωσε δὲ ἀπὸ τοῦ 1858, ὅτε ὁ ὑπουργὸς τῆς Παιδείας Χ. Χριστόπουλος, θέλων νὰ δώσῃ νέαν ζωὴν εἰς αὐτήν, ἐπανέφερεν ἐν ἰσχύϊ τὸν πρῶτον τῆς ἑταιρείας ὀργανισμὸν (1837) καὶ ἤκμασεν ἐπὶ τῆς μακροχρονίου γραμματείας τοῦ Στεφάνου Κουμανούδη (1859—1894), ὅτε καὶ οἱ χρηματικοὶ πόροι αὐτῆς ηὔξησαν, ἱδρυθέντος πρὸς τοῦτο τῷ 1874 προνομιακοῦ ὑπὲρ τῆς ἑταιρείας ἀρχαιολογικοῦ λαχείου. Τότε πρὸς τοῖς ἄλλοις κατήρτισεν ἡ ἑταιρεία, ἐπιμελείᾳ τοῦ Ἀθανασίου Στ. Κουμανούδη, τὴν ἐν τῷ πολυτεχνείῳ Ἀθηνῶν λαμπρὰν συλλογὴν αἰγυπτιακῶν ἀρχαιοτήτων, τὰς συλλογὰς δηλαδὴ ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι ὕστερον, ὅταν κατηρτίζετο ὑπὸ τοῦ Καββαδία τὸ Ἐθνικὸν ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον, μετεκομίσθησαν εἰς αὐτὸ καὶ ἀπετέλεσαν σημαντικὸν πυρῆνα καὶ λαμπρὸν κόσμον αὐτοῦ. Ἐπὶ δὲ τῆς ἀπὸ τοῦ 1895 γραμματείας τοῦ Π. Καββαδία πολλαπλασιασθέντων τῶν ἐκ τοῦ λαχείου πόρων μεγάλως ἐπεξετάθη ἡ ἀνασκαφική, μουσειακὴ καὶ ἐπιστημονικὴ δρᾶσις τῆς ἑταιρείας. Ἀλλὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος εἶχον λάβει ἤδη τὴν προσήκουσαν κατεύθυνσιν, νέα δὲ ἐποχὴ ἄρχεται εἰς τὴν διοίκησιν τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς καθόλου ἀρχαιολογικῆς δράσεως τῶν Ἑλλήνων κυρίως διὰ τοῦ ἐν ἔτει 1885 διορισμοῦ τοῦ Π. Καββαδία εἰς τὴν θέσιν τοῦ γενικοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ μουσείων τῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ τῶν χρόνων τούτων ἐφηρμόσθη μὲ πολλὴν ἐλευθεριότητα ἡ πρόθεσις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ὅπως παρέχῃ τὴν ἄδειαν εἰς ὅλα τὰ κράτη πρὸς ἐκτέλεσιν ἀνασκαφῶν καὶ πρὸς μελέτην, ἀπεικόνισιν καὶ δημοσίευσιν τῶν ἀρχαιοτήτων. Τὸ μέτρον δὲ τοῦτο ἐπέδρασεν εὐεργετικῶς ἐπὶ τῆς ἐπιστήμης, διότι εἰς τὰ προϋπάρχοντα ἤδη ἐν Ἀθήναις δύο ξένα ἀρχαιολογικὰ ἱδρύματα, ἤτοι τῆς γαλλικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς (1847) καὶ τοῦ γερμανικοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἰνστιτούτου (1875), προσετέθησαν ἡ ἀμερικανικὴ ἀρχαιολογικὴ σχολὴ (1882), ἡ ἀγγλικὴ ἀρχαιολογικὴ σχολὴ (1886), τὸ αὐστριακὸν ἀρχαιολογικὸν ἰνστιτοῦτον (1897) καὶ ἡ ἰταλικὴ ἀρχαιολογικὴ σχολὴ (1909). Προθύμως δὲ παρείχετο εἰς πάντας συνδρομή, καὶ εὐγενὴς ἅμιλλα ἐργασίας ἀνεπτύχθη μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ ξένων ἀρχαιολόγων, ἡ ὁποία μετέβαλε τὴν Ἑλλάδα εἰς μέγα διεθνὲς ἐργαστήριον τῆς ἐπιστήμης. Ἡ γενικὴ ἐφορεία τῶν ἀρχαιοτήτων κατηρτίσθη διοικητικῶς καὶ νομοθετικῶς, ἐδημιουργήθησαν δὲ θέσεις καὶ προσελήφθησαν σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν καὶ πολλοὶ ἀνώτεροι ὑπάλληλοι, ἔφοροι ἀρχαιοτήτων, εἰδικῶς περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν ἀσχοληθέντες. Ὁ δὲ γενικὸς ἔφορος Καββαδίας ἀπὸ τοῦ διορισμοῦ του ἐπελήφθη τῆς περισυλλογῆς καὶ συντηρήσεως τῶν ἀρχαίων μνημείων, πλὴν δὲ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῆς Ἐπιδαύρου, τῶν ὁποίων τὴν ἐκτέλεσιν ἀνέλαβε, προέβαινεν εἰς τὴν ἵδρυσιν καὶ τὸν καταρτισμὸν τῶν ἐν Ἀθήναις δύο μουσείων, τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ τοῦ τῆς Ἀκροπόλεως, τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευσαν ὡς πρότυπον διὰ τὰ σὺν τῷ χρόνῳ ἱδρυθέντα εἰς πολλὰς ἐπαρχίας τοιαῦτα, τὰ ὁποῖα παρέσχον μεγάλην συμβολὴν πρὸς σπουδὴν καὶ μελέτην τῶν ἀρχαιοτήτων. Ἐπίσης προέβη καὶ εἰς τὴν δημοσίευσιν ἐπιστημονικῶν καταλόγων αὐτῶν· καὶ τὸ ἔργον του αὐτὸ συνεχίσθη λίαν ἐπιτυχῶς ὑπὸ τῶν νῦν ἀρχαιολόγων.

Οὕτως εἶχον τὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ 1910, ὅτε ὑπὸ ἔποψιν διοικήσεως ἐπῆλθε ῥιζικὴ μεταβολή, ὀφειλομένη εἰς τὸ ἐκραγὲν ἐν Ἀθήναις τῇ 15 Αὐγούστου 1909 στρατιωτικὸν κίνημα. Διὰ τῶν νόμων ,ΓΨΚΑ' καὶ ,ΓΨΛ' τῆς 31 Μαρτίου 1910 ἡ παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῆς Παιδείας θέσις γενικοῦ ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ μουσείων τῆς Ἑλλάδος (ἡ πρώτη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἱδρυθεῖσα τῷ 1834 ἀρχαιολογικὴ θέσις) κατηργήθη, ἀντ' αὐτῆς δὲ ἱδρύθη ἐν τῷ ὑπουργείῳ δεκαμελὲς ἀρχαιολογικὸν συμβούλιον. Διὰ δὲ τοῦ νόμου ,ΓΨΚΘ' τῆς 20 Μαΐου 1910 περιωρίσθη καὶ ἡ ἀνασκαφικὴ δρᾶσις καὶ δικαιοδοσία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐστερήθη ἡ ἑταιρεία καὶ τῶν ἐκ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ λαχείου χρηματικῶν πόρων. Κατ' ἀκολουθίαν τούτων ἡ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας δρᾶσις περιωρίσθη ἔκτοτε εἰς ἐκτέλεσιν ἀνασκαφῶν, ὅσον οἱ χρηματικοί της πόροι ἐπιτρέπουν, καὶ εἰς τὴν δημοσίευσιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος, τῶν πρακτικῶν τῆς ἑταιρείας καὶ ἄλλων δημοσιευμάτων.

Κ. ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Α' *Ἀρχαιολογία. Συστηματικὰ ἔργα*: *Starck C. B.*, «Systematik und Geschichte der Kunst» (Leipzig 1880).—*Sittl K.*, «Archäologie der Kunst» (=*I. Müller's*, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd VI/1895).—*Bulle H.*, «Handbuch der Archäologie» (ἐν *Müller's*, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd. VI, 1/1913, συνεργασίᾳ πλειάδος φιλολόγων καὶ ἰδίως τῶν

Digitized by Google

Wolters, Fiechter, Pfuhl, Arndt καὶ *Pernice*).—*Anti C.*, «L' archeologia» (ἐν τῇ «L'Europa nel secolo XIX» τῶν *D. Donati-F. Carli*, τ. III: «Storia delle scienze», Padova 1930).

Ἱστορία τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν (ἐν Ἑλλάδι) Πλὴν τῶν ἐν τοῖς ἀνωτέρω, διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν ὑπηρεσιῶν, ξένων σχολῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Ἑλλάδι βλ. γενικῶς μέν: *Michaelis Ad.*, «Ein Jahrhundert Kunstarchäologischer Endeckungen» (1906, β' ἐκδ. 1908· ἀγγλ. μετάφρ. 1908, ἰταλ. μετάφρ. Bari 1912).—*Γενναδίου Ἰ.*, «Ὁ λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς. 1440 — 1837» (Ἀθῆναι 1930, ἐκδ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας) καὶ *Χατζηδάκι Ἰω.*, «Ἱστορία τοῦ κρητικοῦ μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ» (Ἀθῆναι 1931). Εἰδικώτερον δέ: α') διὰ τὰς ἐργασίας *τῶν Ἑλλήνων* καὶ τὰς ἑλληνικὰς ὑπηρεσίας.— *Καστόρχη Εὐθ.*, «Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας. 1837—1879» (Ἀθῆναι 1879).— *Καββαδία Π.*, «Ἱστορία τῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας ἀπὸ τοῦ 1837—1900» (Ἀθῆναι 1900).— *Λαμπάκη Γ.*, «Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce» (Ἀθῆναι 1902). — *Λάμπρου Σ. Π.*, «Ἡ σημερινὴ ἀρχαιολογικὴ κίνησις ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» Θ'/1912, σ. 415 κ.ἑ.).— *Κουρουνιώτη Κ.*, «Τὸ ἔργον τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ» (= «Παράρτημα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ δελτίου τοῦ 1921—1922», Ἀθῆναι 1924).— *Ἀρβανιτοπούλου Α. Σ.*, «Ἡ πρὸς εὐδοξίαν ὁδὸς τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης καὶ ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος» (1929).— «Παράρτημα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ δελτίου τοῦ 1929» (Ἀθῆναι 1932, ἔνθα *Δ. Γρ. Καμπούρογλου*, «Αἱ παλαιαὶ ἀπαλλοτριώσεις χάριν ἀνασκαφῆς τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν» καὶ *Σ. Β. Κουγέα*, «Ἔγγραφα τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης ἀφορῶντα εἰς τὴν ἀπαλλοτρίωσιν τῶν ἐν Ἀθήναις ἀνασκαπτέων ἀρχαιολογικῶν χώρων).— [Τὴν διὰ τὰ μουσεῖα βιβλιογραφίαν βλ. ἐν τῷ οἰκείῳ τμήματι τοῦ παρόντος τόμου]. β) *διὰ τοὺς Γερμανούς: Michaelis A.*, «Geschichte des deutschen archäologischen Instituts. 1829—1879» (Berlin 1879, ἀγγλ. μετάφρ. *A. Gardner* ἐν «Journal of hellenic studies» X/1889, σ. 190 — 215) καὶ *Mackroth S.*, «Das Deutschtum in Griechenland» (Stuttgart 1930).— γ') *διὰ τοὺς Γάλλους: Radet G.*, «L' histoire et l' œuvre de l' école française d' Athènes» (Paris 1901).— δ') *διὰ τοὺς Ἄγγλους: Macmillan G. A.*, «A short history of the british school at Athens, 1886—1911» (ἐν «Annual of the br. school at Athens» τ. XVII/1912 σ IX—XXXVIII).— ε) *διὰ τοὺς Ἀμερικανούς: Seymour Th. D.*, «The first twenty years of the american school of classical studies at Athens» (Norwood 1902, ἐκ τοῦ «Bulletin of the school of classical studies at Athens», V).—στ') *διὰ τοὺς Αὐστριακούς: Studniczka F.*, Das Oesterreichische archäologische Institut» (ἐν «Neue Jahrb. f. das klass. Altertum» II/1899 σ. 601 κ.ἑ.).—ζ') *διὰ τοὺς Ἰταλούς: Pace B.*, «Trent'anni di ricerche archeologiche italiane in Creta» (Roma 1919).—

Τὰς νεωτέρας ἐργασίας δύναταί τις νὰ παρακολουθῇ εἰς τὰ εἰδησεογραφικὰ δελτία: «Archaeology in Greece» (ἐν τῷ «Journal of hellenic studies» ὑπὸ *A. G. G. Payne* τ. L/1930 κ.ἑ. καὶ παλαιότερον ὑπὸ *Richards, Hogarth, Bosanquet, Dawkins, Hasluck, Droop, Wace & Noodward*), «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l'Orient héllénique (ἐν τῷ «Bulletin de correspondance hellénique» ὑπὸ *Y. Béquignon*, κ. ἄ. Ἔτι δὲ εἰς τὰς βιβλιογραφικὰς ἐπιθεωρήσεις «Bibliotheca philologica classica» (Leipzig 1874 κ. ἑ.), «The Year's work of classical studies» (Bristol 1906 κ. ἑ.) καὶ «L'année philologique» (Paris 1928 κ.ἑ.)· τοῦ τελευταίου συμπλήρωμα διὰ τὴν προηγηθεῖσαν τῆς ἐκδόσεώς του δεκαετίαν εἶναι τὸ ὑπό: *Marouzeau J.*, «Dix années de bibliographie classique, 1914—1924» (Paris II/1928 σ. 668—715 διὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ 789—907 διὰ τοὺς βυζαντινούς).

Ἀρχαιολογικὸς τύπος: α) ἑλληνικός: «Ἐφημερὶς ἀρχαιολογικὴ» (Ἀθῆναι, α' περίοδος 1837—1843 καὶ 1813 καὶ 1852—1860 ἀρ. 1—55.—β' περ. 1862—1863 καὶ 1869—1871 τ. 1—17.—γ περ. 1883—1903.—δ' περ. 1903 κ.ἑ. Πρβλ. «Πίνακες τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐφημερίδος» (Ἀθῆναι ἄ. ἔ.) καὶ *Α. Λαμπροπούλου*, «Εὑρετήριον τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου» (τεῦχ. α' 1883—1887, Ἀθῆναι 1902).— «Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας» (Ἀθῆναι 1870 κ.ἑ. Πρὸς ταῦτα πρβλ. τὴν «Σύνοψιν τῶν πρακτικῶν τῆς ἐν Ἀθήναις ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας, 1837—1840» Ἀθῆναι 1810, β' ἐκδ. 1846).—«Δελτίον ἀρχαιολογικόν, ἐκδιδόμενον ὑπὸ τῆς Γενικῆς ἐφορείας ἀρχαιοτήτων» (Ἀθῆναι 1888—1891).—«Δελτίον τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας» (Ἀθῆναι 1892—1910 τ. 9 κατὰ διαλείμματα ἐκδοθέντες, καὶ 1924—1927 τ. 4).—«Κρητικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐφημερὶς» (ὑπὸ *Μ. Καλοκαιρινοῦ*, Ἡράκλειον 1906—1907).— «Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1915 κ ἑ.).— «Πολέμων» (Ἀθῆναι 1929).— β) ὄργανα τῶν ἐν Ἑλλάδι ξένων σχολῶν: «Mittheilungen des kaiserlichen deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abtheilung» (Ἀθῆναι-Βερολῖνον 1876 κ.ἑ).—«Bulletin de correspondance hellénique» (τῆς γαλλικῆς σχολῆς Ἀθηνῶν, Athènes —Paris 1877 κ.ἑ.).—«Annuario della reale scuola archaiologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente» (1914 κ.ἑ.).—«Annual of the britisch school at Athens».

Β'. *Νομισματική*. *Ἀρχαῖοι χρόνοι*. *Rasche J. C.*, «Lexicon universale reinum veterum» (1785—1801).—*Eckhel J. H.*, «Doctrina numorum veterum» (1792 - 1798).—*Mionnet T. E.*, «Description de médailles grecques et romaines» (1807—1837).—*Leake W. M.*, «Numismata hellenica» (1854—1859) —*Head B. Y.*, «Guide to the coins of the ancients» (1874—1880 τ. 3, δ' ἐκδ. 1895).—*Lenormant F.*, «La monnaie dans l'antiquité» (Paris 1878—1879 τ. 3).—*Gardner P.*, «Types of greek coins» (1892).—*Imhoof—Blumer, F.*, «Monnaies grecques» (1883, γερμ. 1890).—*Σβορῶνος Ι. Ν.*, «Numismatique de la Crète ancienne» (Paris 1890).—*Sittl K.*, «Archäologie der Kunst. Nebst einem Anhang über die antike Numismatik» (=*I. Müller's*, «Handbuch des Altertumswissenschaft» München Bd. VI/1895 σ. 863 κ.ἑ.).— *Babelon E.*, «Les origines de la monnaie» (Paris 1897).— *Imhoof Blumer F.*, «Die antiken Münzen Nordgriechenlands» (Berlin 1899).—*Hill G. F.*, «Handbook of greek and roman coins» (1899).—*Babelon E.*, «Traité des monnaies grecques et romaines» (Paris 1901—1927 τ. 4).—*Lenormant F. & Babelon E.*, «Moneta (ἐν *Daremberg—Saglio*, «Dictionnaire des antiquités» Paris τ. III. 2/1904 σ 1963—1980).—*Σβορῶνος Ι.*, «Τὰ νομίσματα τοῦ κράτους τῶν Πτολεμαίων» (Ἀθῆναι 1904—1908 τ. 4)—*Head B. Y.*, «Historia numorum» β' ἐκδ. Oxford 1911.—ἑλλην. μετάφρ. ὑπὸ *Σβορώνου*: «Ἱστορία τῶν νομισμάτων κ.τ.λ.» Ἀθῆναι 1898, τ. 2 κειμένου καὶ 1 πινάκων).—*Gardner P.*, «History of ancient coinage» (Oxford 1918).—*Babelon E.*, «Les monnaies grecques. Aperçu historique» (Paris 1921).—*Hill G. F.*, «Select greek coins» (1927).—*Regling K.*, «Münzkunde» (=*Gercke-Norden*, «Einleitung in die Altertumswdesenschaft» Leipzig—Berlin Bd. II, 2/1930).—*Milne J. G.*, «Greek coinage». (Oxford 1931).—*Seltman C.*, «Greek coins» (London 1933).—Εἰς εἰδικὰ θέματα ἀναφέρονται τὰ ἔργα: *Reinach Th.*, «L'histoire par les monnaies» (Paris 1902).—*Imhoof—Blumner F.*, «Portraitköpfe auf antike Münzen» (1883).— *Macdonald G.*, «Coin types» (Glascow 1905).—*Hill G. F.*, «Historical greek coins» (London 1906).—*Baldwin A.*, «Symbolism on greek coins» (New York 1916). — *Regling K.*, «Die antike Münze als Kunstwerk» (Berlin 1924).—*Hill G. F.*, «Lart dans les monnaies grecques» (Paris 1927).— *Βερναρδάκης Ἀθ.*, «Περὶ τοῦ χαρτονομίσματος παρὰ τοῖς ἀρχαίοις (ἐν «Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος» τ. Ϛ'/1873 σ. 165—177) καὶ «Le papier-monnaie dans l'antiquité» (Paris 1874, ἐκ τῆς «Journal des Économistes»).—*Segré A.* «Cirsolazione monetaria e prezzi nel mondo antico e in particolare in Egitto» (Roma 1922.— Πίνακας νομισμάτων ἐξόχους παρέχει ὁ «Catalogue of greek coins» (28ος τόμος ἔκδοσις τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου 1873 κ ἑ. ὑπὸ *Pool, Head, Gardner, Worth, Hill* καὶ *Robinson*). —«Sylloge numorum greecorum» (London 1931 κ ἑ., ἐκδ. Βρεττανικῆς ἀκαδημίας). Πλείονα βιβλιογραφίαν βλ. ἐν *Marouzeau J.*, «Dix années de bibliographie classique, 1914—1924» (Paris II/1928 σ. 853 κ.ἑ.), τὰς νεωτέρας δὲ ἐργασίας ἐν τῷ «L'année philologique» (Paris 1928 κ.ἑ. ἐτησίω).

Βυζαντινοὶ χρόνοι: Sabatier J., «Monnaies byzantines» (1862).—*Schlumberger G.*, «Numismatique de l'Orient latin» (Paris 1878).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Sigillographie de l'empire byzantin» (Paris 1884).- *Krumbacher K.*, «Gaschichte der byzantinischen Literatur» München 1897 β' ἐκδ.— ἑλλην. μετάφρ. *Σωτηριάδου*, τ. Γ/1900, σελ. 669—681, βιβλιογραφία διὰ τὴν νομισματικὴν καὶ σιγιλλογραφίαν).— *Wroth W.*, «Catalogue of the imperial byzantine coins in the British museum» (1908, τ. 2).—*Wroth W.*, «Catalogue of coins of the Vandals, Lombards, κ.τ.λ.» (1911).—*Tolstoi J.*, «Monnaies byzantines» (1911).—*Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Περὶ νομίσματος καὶ τῆς κτητικῆς δυνάμεως τῶν πολυτίμων μετάλλων κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους» (Ἀθῆναι 1918=«Ἐπιστ. Ἐπετ. Πανεπιστ.» 1916/17=«Byzantion» 1924).—*Goodarce N.*, «A handbook of the coinage of the byzantine empire» (1932—1933, τ. 3).—Πλείονα βιβλιογραφίαν διὰ τὴν σιγιλλογραφίαν βλ. ἐν *Marouzeau J.*, «Dix années de bibliographie classique, 1914—1924» (Paris II/1928, σ. 878 κ. ἑ.), τὰς δὲ νεωτέρας ἐργασίας ἐν τῇ «Byzantinische Zeitschrift» (Leipzig 1892 κ. ἑ. Ἰδίως τὰς «Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen»).

Νομισματικὸς τύπος: «Revue de numismatique» (1836 κ.ἑ.). —«Numismatic chronicle» (Βασιλικῆς νομισματικῆς ἑταιρείας 1839 κ ἑ.).—«Numismatik Zeitschrift» (Wien 1869).—«Zeitschrift für Numismatik» (*J. Menadier, K. Regling*, Berlin 1873 κ ἑ.).— «Διεθνὴς ἐφημερὶς τῆς νομισματικῆς ἀρχαιολογίας» (*Ἰ. Σβορώνου*, Ἀθῆναι 1898—1929, τ. 22). —«Nomisma» (Berlin).—Rivista italiana di numismatica» (Milano). — «Revue belge de numismatique» (Bruxelles).

Π. Ν. Π.

ΤΕΧΝΗ

Τὰ παλαιότερα ἔργα τῆς χειρὸς τοῦ ἀνθρώπου, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ἀνήκουν εἰς τὴν λεγομένην νεολιθικὴν ἐποχήν, ἡ ὁποία ἔληξεν εἰς μὲν τὴν Κρήτην πρὸ τοῦ τέλους τῆς Δ' χιλιετηρίδος, εἰς δὲ τὴν βορειοτέραν Ἑλλάδα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Γ'. Λείψανα τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς εὑρέθησαν κυρίως εἰς τὴν Θεσσαλίαν, καὶ δὴ ἐντὸς συνοικισμῶν. Τὰ χαρακτηριστικώτερα ἐξ αὐτῶν εἶναι λίθινα ἐργαλεῖα καὶ συχνότερον σφηνοειδεῖς ἀξῖναι, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μὲ λείαν καὶ στιλπνὴν ἐπιφάνειαν. Ἡ διαδεχθεῖσα τὴν λιθίνην *χαλκῆ* ἐποχὴ τῆς Κρήτης, ὀνομασθεῖσα μινωϊκὴ ἐκ τοῦ θρυλικοῦ βασιλέως αὐτῆς Μίνωος, ὑποδιῃρέθη εἰς πρωτομινωϊκὴν (Π. Μ. 3300—2100 π. Χ.), μεσομινωϊκὴν (Μ. Μ. 2100—1600) καὶ ὑστερομινωϊκὴν (Υ. Μ., 1600 μέχρι τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως, τῷ 1100 π. Χ.). Κατὰ τὸ ἴδιον δὲ σύστημα τὴν χαλκῆν ἐποχὴν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος διῄρεσαν εἰς πρωτοελλαδικὴν (ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς λιθίνης ἐποχῆς μέχρι τοῦ 2000 π. Χ. περίπου), μεσοελλαδικὴν (2100—1600) καὶ ὑστεροελλαδικὴν (1600 μέχρι τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως). Ἡ τελευταία αὕτη περίοδος συμπίπτει μὲ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν.

Προϊστορικὴ τέχνη *(μέχρι τέλους τῆς Γ' χιλιετηρίδος)*. Τὴν πρώτην ἀρχὴν τῆς τέχνης δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀποτελοῦν τὰ προϊόντα τῆς κεραμεικῆς, πήλινα ἀγγεῖα, ἕνεκα τῆς διακοσμήσεως αὐτῶν, καθόσον τὸ κόσμημα, τὸ στερούμενον πρακτικοῦ σκοποῦ, εἶναι προϊὸν τῆς ἐμφύτου αἰσθητικῆς ἀνάγκης τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ κοσμήματα τῶν ἀγγείων τῶν προϊστορικῶν χρόνων δὲν εἶναι πάντοτε γραπτά, ἀλλὰ καὶ ἁπλῶς ἐγχάρακτα. Τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα εὑρίσκονται εἰς Θεσσαλίαν εἰς τὰ παλαιότατα νεολιθικὰ στρώματα καὶ ἔχουν τὴν ἐπιφάνειαν ὑπόλευκον ἢ κοκκινωπήν, κοσμήματα δὲ φέρουν λευκὰ ἢ ἐρυθρὰ ἢ μελανὰ ἢ καὶ περισσοτέρων τοῦ ἑνὸς χρωμάτων. Τὰ συνήθη σχέδια εἶναι εὐθύγραμμα γεωμετρικά.

Εἰς τὴν Κρήτην ἡ διακόσμησις τῶν νεολιθικῶν ἀγγείων ἦτο πολὺ πτωχοτέρα τῶν ἀρχαιοτάτων τῆς Θεσσαλίας, συνισταμένη ἀπὸ χαρακτὰ γεωμετρικὰ ποικίλματα. Εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς χαλκῆς ἐποχῆς ἐνεφανίσθησαν τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα, κοσμήματα μελανὰ ἢ λευκὰ ἐπὶ κιτρινωπῆς ἢ κοκκινωπῆς ἐπιφανείας, τὰ δὲ σχήματα τῶν κοσμημάτων ἔγιναν ποικιλώτερα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πρωτομινωϊκῆς ἐποχῆς. Μεταξὺ δὲ τῶν καμπυλογράμμων κοσμημάτων πολλὰ λαμβάνουν τὴν μορφὴν φύλλων. Ἀλλὰ καὶ ἄνθη καὶ φυλλώματα μιμοῦνται πολλὰ χρυσᾶ κοσμήματα ἀπὸ τὸν Μόχλον τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης καὶ ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ Κρῆτες τεχνῖται εἶχον ἀρχίσει περὶ τὰ μέσα τῆς Γ' χιλιετηρίδος νὰ δανείζωνται τὰ θέματά των ἀπὸ τὸν φυτικὸν κόσμον.

Εἰς τὴν κυκλαδικὴν κεραμεικὴν συνηθίζετο κατ' ἀρχὰς μόνον ἡ χαρακτὴ κόσμησις, πολὺ δὲ βραδύτερον παρουσιάσθη ἡ γραπτή. Εἰς τὰ παλαιότερα ἀγγεῖα τὰ κοσμήματα εἶναι ἁπλαῖ ἐπιπόλαιαι γραμμαί, κατόπιν ὅμως ἀνεπτύχθη πλουσία διακόσμησις ἀπὸ ἀπείρους ὁμοκέντρους κύκλους, τριγωνίδια κλπ.

Παρὰ τὰ κεκοσμημένα ἀγγεῖα ἀπαντοῦν πολὺ ἐνωρὶς καὶ μικρὰ ἀγαλμάτια ἢ εἰδώλια, τὰ ὁποῖα ὀφείλουν τὴν γένεσίν των εἰς θρησκευτικοὺς ἢ μᾶλλον μαγικοὺς λόγους. Τοιαῦτα ἐκ τῶν προϊστορικῶν τούτων χρόνων πήλινα ἢ λίθινα εἰδώλια, συνήθους μεγέθους 0,25 μ. μέχρι 0,30 μ., εὑρέθησαν πολυάριθμα εἰς τὴν Θεσσαλίαν, εἰς τὴν Κρήτην καὶ εἰς τὰς Κυκλάδας, σποραδικῶς δὲ καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Παριστάνουν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ γυμνὰς γυναῖκας μὲ τὰς χεῖρας εἰς τὸ στῆθος, ἡ δὲ τεχνοτροπία των εἶναι νατουραλιστικὴ ἢ σχηματική. Ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ πολλὰ ἐντελῶς ἄμορφα, πιστοποιοῦντα τὸν συμβολικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα.

Ἀκμὴ τῆς προϊστορικῆς τέχνης (Β' χιλιετηρίς). Εἰς τὴν βορειοτέραν καὶ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα ἡ πρόοδος τῆς τέχνης μετὰ τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν ὑπῆρξε βραδεῖα. Εἰς τὴν Κρήτην ὅμως, τῆς ὁποίας ὁ πολιτισμὸς ἔδειξε σημαντικὴν ἀκμὴν τὴν Γ' ἤδη χιλιετηρίδα, ἡ τέχνη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς παρούσης περιόδου παρουσιάζει θαυμασίαν ἄνθησιν καὶ τὰ ἀνακαλυφθέντα λείψανα μεσομινωϊκῆς καὶ ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς προξενοῦν κατάπληξιν διὰ τὸν πλοῦτον, τὴν ποικιλίαν καὶ τὴν πρωτοτυπίαν των. Ἐνῷ δὲ κατὰ τὰς δύο πρώτας περιόδους τῆς μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς (2100—1900 καὶ 1900—1700) ἡ ἐπίδρασις τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ βορειότερον τῆς Μήλου ὑπῆρξε πολὺ μικρά, ἀπὸ τοῦ 1700—1600 ἀρχίζει οὗτος νὰ λαμβάνῃ τεραστίαν σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καθόλου διότι μεταφυτεύεται εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ ἐκεῖθεν ἐξαπλώνεται βαθμηδὸν μέχρι τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Ἰονίου πελάγους, κατὰ τὴν ἀντίστροφον δὲ διεύθυνσιν εἰς τὴν Ρόδον καὶ Κύπρον καὶ μέχρι τῆς Αἰγύπτου, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ Κρήτη ὠφείλει πολλά. Ἀπὸ τὰ κέντρα τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, εἰς τὰ ὁποῖα ἤκμασεν ὁ νέος πολιτισμός, τὸ ἀρχαιότατον καὶ σπουδαιότατον σήμερον γνωστὸν εἶναι αἱ Μυκῆναι, ὅπου ἐγένοντο διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Σλῆμαν (1876) αἱ πρῶται μεγάλαι ἀποκαλύψεις, αἱ ὁποῖαι μᾶς ἐγνώρισαν τὸν ἐξ αὐτῶν ὀνομασθέντα μυκηναϊκὸν πολιτισμόν. Βραδύτερον ὅμως ἐκ τῶν ἐν Κρήτῃ ἀνασκαφῶν (1900), ἰδίως τοῦ Ἀρθούρου Ἔβανς, ἀπεδείχθη ὅτι ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς εἶχε κρητικὴν τὴν προέλευσιν· τότε δὲ οἱ δύο πολιτισμοὶ ἀπεκλήθησαν μὲ τὸ κοινὸν ὄνομα *κρητομυκηναϊκὸς* πολιτισμός, χωρὶς ὅμως τοῦτο ν' ἀποκλείῃ τὴν ὕπαρξιν μεταξύ των, παρὰ τὴν γενικὴν ὁμοιομορφίαν, καὶ οὐσιωδῶν διαφορῶν.

Πλαστικαὶ καὶ διακοσμητικαὶ τέχναι. Πλὴν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἡ ὁποία ἐσημείωσε κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μεγάλας προόδους, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ περισωθέντα λείψανα τῶν μεγάλων ἀνακτόρων τῆς Κρήτης, ἰδίως τῆς Κνωσοῦ, καθὼς καὶ αἱ μυκηναϊκαὶ ἀκροπόλεις, τὰ ἀνάκτορα εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, σημαντικὴν ἀνάπτυξιν ἔλαβον καὶ αἱ διακοσμητικαὶ τέχναι, ἐνῷ ἡ πλαστικὴ παρέμεινεν ἀκόμη μικρὰ τέχνη.

Προϊόντα τῆς μικρᾶς πλαστικῆς εἶναι πολλὰ πήλινα ἀνδρικὰ καὶ γυναικεῖα ἀγάλματα, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς τὴν Κρήτην. Ταῦτα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ τῆς προηγουμένης ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα εἶναι κατὰ κανόνα γυμνά, παρουσιάζουν τοὺς μὲν ἄνδρας μὲ ὑποδήματα καὶ ἐγχειρίδια εἰς τὴν ζώνην, τὰς δὲ γυναῖκας μὲ μακροὺς χιτῶνας ἀνοικτοὺ εἰς τὸ στῆθος. Τελειότερον, ἀλλὰ καὶ ὑστερώτερον ἐκ τῆς τελευταίας περιόδου τῆς μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς εἶναι τὸ εἰδώλιον τῆς «θεᾶς τῶν ὄφεων», εὑρεθὲν εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ.

Πλὴν τῶν μᾶλλον ἢ ἧττον ἐντέχνων τούτων ἔργων, ἀπαντοῦν εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, σπανιώτερον δὲ εἰς τὴν Κρήτην, καὶ πολυάριθμα πήλινα εἰδώλια, ὅπως ἦσαν τὰ συμβολικὰ τῆς προηγουμένης περιόδου, τῶν ὁποίων οἱ συνηθέστεροι τύποι εἶναι δύο. Τὰ εἰδώλια αὐτά, λατρευτικῆς φύσεως, εὑρίσκονται συχνότερα εἰς τοὺς πενιχροτέρους μυκηναϊκοὺς τάφους παρὰ εἰς τοὺς πλουσιωτέρους, εἶναι δὲ τοῦτο φυσικόν, καθόσον ἡ προσήλωσις εἰς τὴν νεολιθικὴν εἰδωλολατρείαν ἦτο μεγαλυτέρα εἰς τὰ λαϊκὰ στρώματα.

Θαυμάσια δείγματα τοῦ νατουραλιστικοῦ ρυθμοῦ, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται εἰς τὴν κρητικὴν τέχνην ἰδίως κατὰ τὸ τρίτον τμῆμα τῆς μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς, εἶναι σειρὰ ὁλόκληρος ἀναγλύπτων, πλακιδίων ἀπὸ φαγεντιανὸν πηλὸν (μεῖγμα πηλοῦ καὶ ἄμμου), ἀνακαλυφθέντων εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσοῦ καὶ παριστανόντων ἄλλων μὲν αἶγας ἀγρίας μετὰ δύο μικρῶν, ἄλλων δὲ βοῦν μετὰ μόσχου. Ἄλλα δείγματα τῆς νατουραλιστικῆς τεχνοτροπίας τῆς τελευταίας περιόδου εἶναι ἓν λίθινον ἀγγεῖον ἀνευρεθὲν εἰς Ἁγίαν Τριάδα, εἰς τὸ σῳζόμενον ἄνω ἥμισυ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται πομπὴ ἀγροτῶν, καθὼς καὶ λίθινον ρυτὸν μὲ παραστάσεις πυγμαχιῶν καὶ ταυρομαχιῶν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πρόοδον, τὴν ὁποίαν δεικνύει ἡ τέχνη αὕτη τῶν κρητικῶν σκευῶν, ἡ τεχνοτροπία τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν τῶν Μυκηνῶν φαίνεται πολὺ περισσότερον πρωτόγονος, ἂν καὶ ἀνήκουν καὶ αὐταὶ εἰς τὴν ἰδίαν περίπου ἐποχήν. Εἰς αὐτὰς προφανῶς ὁ ἀδέξιος τεχνίτης περιωρίσθη νὰ χαράξῃ τὰ περιγράμματα ἐπὶ τῆς ἐπιπέδου ἐπιφανείας τῆς πλακὸς καὶ κατόπιν νὰ σκαλίσῃ ἁπλῶς τὸν περὶ τὰς μορφὰς χῶρον εἰς ἀρκετὸν βάθος. Τοιουτοτρόπως ἡ ἐπιφάνεια τῶν σωμάτων τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν

Digitized by Google

ζῴων ἔμεινεν ἐπίπεδος, χωρὶς νὰ λάβῃ καμμίαν πλαστικὴν διαμόρφωσιν. Τοὐναντίον περίφημα διὰ τὰς ἐκτύπους παραστάσεις των εἶναι δύο χρυσᾶ ποτήρια, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς ἕνα θολωτὸν τάφον εἰς τὴν θέσιν Βαφειὸ παρὰ τὴν Σπάρτην καὶ ἀνήκουν πρὸς τὸ τέλος τῆς πρώτης ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς, ἤτοι περὶ τὰ μέσα τῆς Β' χιλιετηρίδος, καὶ παριστάνουν τὴν σύλληψιν ταύρων.

Σφραγιδογλυφία. Κλάδος τῆς κρητομυκηναϊκῆς τέχνης εἶναι ἐπίσης ἡ σφραγιδογλυφία. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν αἱ σφραγῖδες εἰς τὴν Κρήτην ἦσαν ἐκ σκληρῶν τιμαλφῶν λίθων μὲ παραστασεις παλαιότερον ἁπλῶν γραμμικῶν κοσμημάτων, βραδύτερον δὲ καὶ ἀνθρώπων καὶ ζῴων, μεταξὺ τῶν ὁποίων εὑρίσκονται καὶ πολὺ χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς νατουραλιστικῆς τάσεως τῆς κρητικῆς τέχνης. Ἤδη ὅμως, ἀπὸ τοὺς χρόνους τῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν (ΙΖ' καὶ ΙΣΤ' αἰών), ἔχομεν καὶ ἐγγλύφους δακτυλίους, χρυσοῦς κατὰ κανόνα, σπανιώτερον δὲ ἀργυροῦς, ἢ ὁλολίθους, αἱ γλυφαὶ τῶν ὁποίων ἀναφέρονται πολὺ συχνὰ εἰς τὴν λατρείαν τῶν θεῶν. Ὀνομαστὸς δὲ μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ὁ χρυσοῦς δακτύλιος, ὁ παριστάνων τρεῖς γυναῖκας προσφερούσας ἄνθη εἰς θεὰν καθημένην κάτωθεν δένδρου.

Γραφική. Εἰς τὸν κλάδον τῆς γραφικῆς ἀνήκουν αἱ τοιχογραφίαι αἱ ὁποῖαι, ὅπως ἐκ τῶν περιελθόντων εἰς ἡμᾶς λειψάνων ἐξάγεται, ἐκόσμουν τὰ κρητικὰ καὶ ἐκεῖθεν καὶ τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα (Κνωσοῦ, Τίρυνθος). Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὑπάγονται καὶ αἱ παραστάσεις, αἱ ὁποῖαι διακοσμοῦν λιθίνην σαρκοφάγον, εὑρεθεῖσαν εἰς Ἁγ. Τριάδα, ὧν ἡ κυριωτέρα εἰκονίζει δεξιὰ μὲν τὸν νεκρὸν δεχόμενον προσφοράς, ἀριστερὰ δὲ περίεργον ἱεροπραξίαν ὑπὸ τοὺς ἤχους κιθάρας.

Καταλήγομεν εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν, ὑπαγομένην ἐπίσης εἰς τὴν γραφικήν. Ἤδη ἀπὸ τῆς δευτέρας περιόδου τῆς μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς (1900—1700) ἡ ἀγγειογραφία δεικνύει εἰς τὴν Κρήτην μεγάλας προόδους ἐν σχέσει πρὸς τὴν προηγουμένην περίοδον, ἀγγεῖα δὲ τῆς ἐποχῆς ταύτης εὑρέθησαν τὸ πρῶτον εἰς τὸ χωρίον Καμάρι, ἐξ οὗ καὶ ὠνομάσθησαν *καμαραϊκὰ* καὶ ἡ ἐποχὴ *καμαραϊκή*. Ἔχουν δὲ ταῦτα κοσμήματα εὐθύγραμμα καὶ καμπυλόγραμμα, ἀλλὰ καὶ μετὰ φυτικῶν μορφῶν, καὶ δὴ λευκά, ἐρυθρὰ καὶ κίτρινα ἐπὶ πτυχωτῆς μαλακῆς ἐπιφανείας. Βραδύτερον, κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς, χρησιμοποιοῦνται εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν ἀγγείων καὶ μορφαὶ ἐκ τοῦ κατωτέρου ζωϊκοῦ βασιλείου τῆς θαλάσσης, λείπουν δὲ ἡ ἀνθρωπίνη μορφὴ καθὼς καὶ τὰ ζῷα τῆς ξηρᾶς. Τὸ λαμπρότερον καὶ μνημειακώτερον ὅλης τῆς κρητικῆς κεραμεικῆς εἶναι ἕνα ἄλλο εἶδος ἀγγείων (ἀμφορεῖς) αὐστηροτέρου ρυθμοῦ, τοῦ λεγομένου *ἀνακτορικοῦ*.

Κατὰ τὴν μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν (2100—1600) ἡ ἀγγειογραφία εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα εὑρίσκετο εἰς πολὺ κατωτέραν βαθμῖδα ἀπὸ τὴν τῆς Κρήτης, χαρακτηριστικὰ δὲ ἀγγεῖα τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι τὰ λεγόμενα *μινυακά*, ἄλλα ἁπλᾶ μελανότεφρα καὶ ἄλλα φέροντα γραμμικὰ κοσμήματα μελανοῦ χρώματος ἐπὶ ὑπολεύκου ἢ κοκκινωπῆς ἐπιφανείας. Ὅταν δὲ ὁ κρητικὸς πολιτισμὸς διεδόθη εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ἐπεκράτησεν ἐκεῖ εἰς τὰ μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα ἡ τεχνοτροπία τῶν ὑστερομινωϊκῶν μὲ ὅλην τὴν πλουσίαν αὐτῶν νατουραλιστικὴν διακόσμησιν.

Ὡς πρὸς τὰ θέματα, ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἐκτὸς τῶν φυτικῶν στοιχείων, τῶν θαλασσίων ὀργανισμῶν κλπ., ἀπεικονίζονται, εἰς τὰ νεώτερα μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα, ὄχι σπανίως καὶ μεγάλα ζῷα, βόες, ἔλαφοι, ἀκόμη δὲ καὶ ἄνθρωποι. Οὕτω εἰς τὰς Μυκήνας ἀνεκαλύφθη ἓν ἀγγεῖον τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων, τοῦ ὁποίου τὴν μίαν ὄψιν κοσμοῦν πολεμισταὶ προπεμπόμενοι ὑπὸ γυναικός, τὴν δὲ ἄλλην πολεμισταὶ μαχόμενοι. Οἱ ἄνδρες φέρουν δόρατα, ἀσπίδας, θώρακας, κνημῖδας καὶ κράνη μετὰ λόφου καὶ μὲ δύο κερατοειδεῖς προβολὰς ἐμπρός· τὰ πρόσωπα δὲ εἶναι σχεδιασμένα μὲ πολλὴν ἀδεξιότητα. Ἐν τούτοις τὸ ἀγγεῖον τοῦτο τῶν πολεμιστῶν, μολονότι δεικνύει κατάπτωσιν τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν παρὰ πρόοδον κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, εἶναι λίαν σημαντικόν, ὡς δυνάμενον νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀποτελεῖ συνδετικὸν κρίκον μεταξὺ τῆς ὑστερομινωϊκῆς καὶ τῆς πρωΐμου ἑλληνικῆς τέχνης, τὴν ὁποίαν ἐκπροσωποῦν τὰ πρωτοαρχαϊκὰ ἀγγεῖα τοῦ ἀσιατίζοντος ἢ ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ.

Οἱ δημιουργοὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ μινωϊκὸς πολιτισμὸς ἐδημιουργήθη ἀπὸ τοὺς προελληνικοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης, ἡ νέα ὅμως αὐτοῦ ἄνθησις εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, ὀφείλεται εἰς τοὺς Ἕλληνας, οἱ ὁποῖοι κατεῖχον τὴν Πελοπόννησον ἀπὸ τοὺς πρώτους χρόνους τοὐλάχιστον τῆς Β' χιλιετηρίδος, κατελθόντες ἐκ τῶν βορειοτέρων καὶ ἱδρύσαντες ἰσχυρὰ κράτη εἰς αὐτήν. Οὐδὲν ὅμως εἶναι βέβαιον περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐγένετο ἡ ἐξάπλωσις τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν ἤπειρον καὶ ἂν οἱ καταχτήσαντες τὴν Πελοπόννησον Ἕλληνες ἐπεξέτειναν τὰς ἐπιδρομάς των εἰς τὴν Κρήτην (περὶ τοῦ πλούτου τῆς ὁποίας θὰ ἤκουον θαυμαστὰς διηγήσεις), ἤ, ὅπερ ὀλιγώτερον πιθανόν, ἡ ἐξάπλωσις αὕτη ὀφείλεται εἰς τὴν κατάκτησιν τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Κρητῶν κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα. Ἡ τέχνη ἐν τούτοις καὶ ὁ πολιτισμὸς καθόλου ἠδύναντο νὰ μεταδοθοῦν καὶ χωρὶς κατάκτησιν, ἀλλὰ μόνον διὰ τῆς διαρκοῦς ἐπικοινωνίας καὶ διὰ μικρῶν κρητικῶν ἀποικιῶν, ἰδίως διὰ Κρητῶν τεχνιτῶν, τοὺς ὁποίους θὰ εἵλκυεν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ φιλοδοξία καὶ ἡ ἐλευθεριότης πλουσίων ἀνάκτων.

Ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα φαίνεται ὅτι, μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν, προεῖχον κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς οἱ Ἀχαιοὶ καὶ πιθανῶς αὐτοὶ κατέστρεψαν περὶ τὰ 1400 τὰ ἀνάκτορα τῆς Κρήτης καὶ ἐγκατεστάθησαν ἔκτοτε εἰς τὴν νῆσον. Τὸ τελευταῖον δὲ τμῆμα τῆς περιόδου ταύτης ἀποτελεῖ τὴν ἡρωϊκὴν ἐποχὴν τῶν ἑλληνικῶν παραδόσεων καὶ εἰς αὐτὴν ἐπιστεύετο. ὅτι ἔζησαν οἱ μεγάλοι ἥρωες τοῦ θηβαϊκοῦ καὶ τοῦ τρωϊκοῦ πολέμου, καὶ οἱ ἄλλοι, καὶ δὴ ὀλίγας γενεὰς πρὸ τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως, ἡ ὁποία ἐπῆλθεν ὡς λαῖλαψ κατὰ τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Μεσαιωνικοὶ χρόνοι 1100—700 π. Χ. ***Γεωμετρικὴ ἐποχή***. Ἡ κατὰ τὸν ΙΑ' περίπου αἰῶνα ἐπελθοῦσα ἐν Ἑλλάδι μεγάλη ἀναστάτωσις, ἡ γνωστὴ ὡς δωρικὴ μετανάστευσις, εἶχεν εἰς τὰς ἀρχὰς ἀποτελέσματα πολὺ ὀλέθρια· παλαιὰ βασίλεια κατελήφθησαν, πόλεις ἔνδοξοι κατεστράφησαν, ἀπὸ τοὺς προτέρους κατοίκους τῆς Ἑλλάδος ἄλλοι ἐξωλοθρεύθησαν, ἄλλοι ὑπεδουλώθησαν καὶ ἄλλοι ἠναγκάσθησαν νὰ μεταναστεύσουν εἰς τὰς νήσους καὶ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὁ δὲ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς βαθμηδὸν ἐξηφανίσθη. Φυσικὸν ἦτο λοιπὸν καὶ ἡ τέχνη νὰ ἐπανέλθῃ εἰς πρωτόγονον κατάστασιν· ἐὰν δὲ κατόπιν ἔδειξε σημεῖα ζωῆς καὶ ἀνεπτύχθη καὶ προώδευσε πλέον σταθερῶς χωρὶς ἀποτόμους ὀπισθοδρομήσεις καὶ ἔφθασεν εἰς μεγάλην τελειότητα καὶ ἀκμήν, τοῦτο ὀφείλεται ἀρχικῶς μὲν εἰς τὰς ἔξωθεν ἐπιδράσεις διὰ τῆς ἐπικοινωνίας μετὰ τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἰδίως διὰ τῆς ἀφθόνου διοχετεύσεως τοῦ ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἀνατολικῆς τέχνης εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὑπὸ τῶν εἰς τὰς νήσους καὶ εἰς Μικρὰν Ἀσίαν μεταναστευσάντων Ἑλλήνων (ἰδίως Ἰώνων), ἔπειτα δέ, ὡς πρὸς τὴν τελειοποίησιν τῆς τέχνης, εἰς νέους παράγοντας τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Τοὺς χρόνους μετὰ τὴν δωρικὴν μετανάστευσιν, ὡς περίοδον σκοτεινὴν ὑπὸ ἔποψιν πολιτισμοῦ, ὠνόμασαν *μεσαίωνα* τῆς Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος φθάνει μέχρι τῶν ἀρχῶν περίπου τοῦ Ζ' αἰῶνος. Ἡ ἐποχὴ δὲ αὕτη ὠνομάσθη καὶ *γεωμετρικὴ* ἐποχή, ἀπὸ τὰ καθαρῶς γεωμετρικὰ σχήματα, τὰ ὁποῖα ἐπικρατοῦν εἰς τὴν διακοσμητικὴν τέχνην τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς καὶ ἰδίως εἰς τὰ πήλινα ἀγγεῖα. Ἐξ αὐτοῦ δὲ φαίνεται ἀφ' ἑνὸς ἡ μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς ταύτης καὶ τῆς μυκηναϊκῆς (τῆς ὁποίας ἡ κοσμητικὴ ἦτο, ὅπως εἴδομεν, οὐσιωδῶς νατουραλιστική) καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ πρωτόγονος χαρακτὴρ τῆς νέας ἐποχῆς, καθόσον ἡ γεωμετρικὴ διακόσμησις ἀπαντᾷ πάντοτε κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, ἰδίως εἰς τὰ βορειότερα μέρη τῆς Εὐρώπης.

Τὰ πολυαριθμότερα καὶ χαρακτηριστικώτερα προϊόντα τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ εἶναι τὰ πήλινα ἀγγεῖα. Αὐτὰ ἀπαντοῦν κυρίως εἰς τὴν ἀνατολικὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τῆς Θεσσαλίας μέχρι Λακωνίας, καθὼς καὶ εἰς τὰς Κυκλάδας (ἰδίως τὴν Μῆλον καὶ τὴν Θήραν), καθὼς καὶ εἰς τὰς νήσους Κρήτην καὶ Ρόδον, εὑρίσκονται δὲ ὀλίγα καὶ εἰς τὴν Κύπρον καὶ εἰς τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἡ διακόσμησις εἶναι συνήθως γραπτή, σπανιώτατα δὲ χαρακτή, καὶ δὲν ἔχει παντοῦ τὴν ἰδίαν μορφήν, ἀλλὰ διακρίνονται πολλαὶ τοπικαὶ παραλλαγαί· ἐξ αὐτῶν σπουδαιοτάτη εἶναι ἡ τῶν ἀττικῶν ἀγγείων, τῶν λεγομένων τοῦ Διπύλου· διότι τὰ πρῶτα καὶ σημαντικώτατα δείγματα αὐτῶν εὑρέθησαν εἰς τὰς Ἀθήνας, παρὰ τὸ ἀρχαῖον Δίπυλον. Τὸ γεγονὸς δὲ ἀκριβῶς ὅτι τὰ χαρακτηριστικώτατα καὶ ἀφθονώτατα λείψανα τῆς γεωμετρικῆς τέχνης, τὰ ὁποῖα ἔχομεν, δὲν προέρχονται ἐκ Πελοποννήσου, τοῦ κέντρου τῶν Δωριέων, ἀλλ' ἀπὸ τὰς Ἀθήνας καὶ τὴν Βοιωτίαν, αἱ ὁποῖαι οὐδέποτε κατεκτήθησαν ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς, εἶναι ἐναντίον τῆς κρατούσης θεωρίας ὅτι τὸν γεωμετρικὸν ρυθμὸν ἐδημιούργησαν οἱ Δωριεῖς, ἢ ἔστω αὐτοὶ ἔφεραν καὶ διέδωσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Τὰ γραπτὰ κοσμήματα ζωγραφοῦνται ἐπὶ κιτρινωπῆς ἢ ὑπολεύκου ἐπιφανείας τοῦ ἀγγείου μὲ στιλπνὸν μελανὸν ἢ καστανὸν χρῶμα. Τὰ συνήθη δὲ σχήματα αὐτῶν εἶναι θλασταὶ γραμμαί, ρόμβοι, τρίγωνα, τετραγωνίδια μελανὰ καὶ λευκὰ ἐναλλὰξ (ἀβακωτὸν ποίκιλμα), ἀγκυλωτοὶ σταυροί· προσέτι δὲ ὁμόκεντροι κύκλοι καὶ ὁμόκεντρα ἡμικύκλια, μαίανδροι, νόθοι σπεῖραι καὶ ἄλλα παρόμοια. Κατ' ἀρχὰς ἡ διακόσμησις περιωρίζετο μόνον εἰς γραμμικὰ ποικίλματα, σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως εἰσήχθησαν εἰς αὐτὴν ζῷα—πτηνά, ἵπποι, αἴγαγροι, ἔλαφοι καὶ ἄνθρωποι. Ἀλλ' αἱ παραστάσεις μὲ ἀνθρώπους εἶναι σχετικῶς σπάνιαι καὶ ἀναφέρονται σχεδὸν ὅλαι εἰς τὴν καθημερινὴν ζωήν, παριστάνουν δηλαδὴ χοροὺς ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, προθέσεις καὶ κηδείας νεκρῶν, καθὼς καὶ μάχας κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν κλπ. Τὰ νεκρικὰ θέματα (κηδεῖαι καὶ προθέσεις) εἶναι συνήθη εἴς τινα λίαν μεγάλα (ὕψους μέχρι 2 μ. σχεδὸν) καὶ τεχνικῶς τελειότατα ἀγγεῖα τοῦ Διπύλου, τὰ ὁποῖα ἱδρύοντο ἐπὶ τῶν τάφων ὡς ἐπιτύμβια μνημεῖα. Εἰς παράστασίν τινα κοσμοῦσαν τοιοῦτον ἀγγεῖον ἄνδρες μὲ ἐγχειρίδια εἰς τὴν ζώνην καὶ γυναῖκες ὀδυρόμεναι συνοδεύουν τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ, ὁ ὁποῖος κεῖται ἐπάνω εἰς κλίνην· εἰς ἄλλην δὲ ζώνην τοῦ ἰδίου ἀγγείου εἰκονίζεται σειρὰ ἁρμάτων, τὰ ὁποῖα λαμβάνουν ἐπίσης μέρος εἰς τὴν κηδείαν.

Κατὰ τὸ τέλος τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἐμφανίζονται καὶ παραστάσεις κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μυθολογικαί. Ἀπὸ τὰς ἀρχαιοτάτας ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ ἐπὶ ἀγγείου τινὸς τοῦ Διπύλου, ἡ παριστάνουσα ἴσως τὴν ἁρπαγὴν τῆς Ἑλένης ὑπὸ τοῦ Πάριδος, ἢ καὶ τῆς Ἀριάδνης ὑπὸ τοῦ Θησέως. Τὰς ἀνθρωπίνας μορφὰς ζωγραφίζουν οἱ ἀγγειογράφοι τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ εἰς μελανὰς σκιάς, τὸ πολὺ ἐξαιροῦντες ἀπὸ τὴν μελάνωσιν τὸ πρόσωπον, διὰ νὰ δύνανται νὰ σημειώσουν εἰς αὐτὸ μὲ μίαν στιγμὴν τὸν ὀφθαλμόν. Ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δὲ παριστάνουν, κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς πρωτογόνου τέχνης, καὶ τοὺς ἄνδρας καὶ τὰς γυναῖκας γυμνούς, μὲ μακρὰ σκέλη καὶ στῆθος τριγωνικόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πολλάκις δηλώνονται πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοὺς ἄνδρας οἱ μαστοὶ τῶν γυναικῶν.

Τὰ κοσμήματα καὶ αἱ παραστάσεις διατάσσονται εἰς ὁριζοντίους ζώνας, αἱ ὁποῖαι συχνὰ χωρίζονται εἰς τμήματα μὲ κάθετα ποικίλματα· ἐν γένει δὲ ἐπικρατεῖ εἰς τὴν σύνταξιν τὸ ἴδιον πνεῦμα συμμετρίας καὶ γεωμετρικῆς κανονικότητος, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει καὶ τὰ διάφορα στοιχεῖα τῆς διακοσμήσεως.

Πλαστική. Ἐὰν κατὰ τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν ὑπῆρχον ναοὶ (καὶ εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν θὰ ἠδύναντο ἴσως νὰ ἀναχθοῦν οἱ ἀρχαιότατοι ναοὶ τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος ἐν Σπάρτῃ καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Θέρμῳ τῆς Αἰτωλίας), καὶ οἱ ναοὶ αὐτοὶ ἐλάχιστα θὰ διέφερον μικρῶν οἰκίσκων, θὰ ἐστέγαζον πάντως καὶ λατρευτικὰ ἀγάλματα θεῶν. Ταῦτα ὅμως, μετρίου, βέβαια, μεγέθους, θὰ ἦσαν πάντως ξύλινα (ξόανα), πολὺ φυσικὸν ὅθεν ὅτι ἐξ αὐτῶν δὲν διεσώθη οὐδέν. Εὑρέθησαν μόνον μικρὰ ἐλεφάντινα ἀγαλμάτια εἰς ἕνα τάφον τοῦ Διπύλου, τὰ ὁποῖα παριστάνουν γυναῖκας γυμνάς, μὲ τοὺς βραχίονας κρεμαμένους παρὰ τὰς πλευρὰς καὶ τοὺς πόδας ἡνωμένους. Εὑρέθησαν ὅμως καὶ μικρὰ πήλινα καὶ χάλκινα εἰδώλια ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, τῶν ὁποίων αἱ στάσεις δεικνύουν περισσοτέραν κίνησιν. Μεταξὺ αὐτῶν διακρίνομεν τὰ χάλκινα ἀγαλμάτια πολεμιστῶν, οἱ ὁποῖοι, ὄρθιοι καὶ γυμνοί, ἢ μὲ μίαν ζώνην μόνον εἰς τὴν ὀσφύν, καὶ τὸ κράνος εἰς τὴν κεφαλήν, ἔπαλλον εἰς τὴν ὑψωμένην δεξιὰν τὸ δόρυ. Τὰ τοιαῦτα ὅμως ἀναθηματικοῦ μᾶλλον χαρακτῆρος εἰδώλια, τῶν ὁποίων οἱ τύποι κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι ξένης προελεύσεως, δὲν ἔχουν καμμίαν ἀπολύτως σχέσιν μὲ τὴν μεγάλην, τὴν κυρίως πλαστικήν, ἡ ὁποία ἀνεπτύχθη ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἑπομένην ἐποχήν.

Τώρα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν προέλευσιν τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ὑπάρχουν διάφοροι θεωρίαι· πάντως δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι οὗτος ὑπῆρξε δημιούργημα τῶν μεταναστῶν Δωριέων, ἀφοῦ, ὅπως ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν, ὑπάρχει καὶ σοβαρὸν ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς τοιαύτης θεωρίας. Τὸ πιθανώτερον δὲ εἶναι ὅτι ὁ νέος ρυθμὸς ἐμορφώθη κάπου εἰς τὴν βορειοτέραν Ἑλλάδα πρὸς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἴσως ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς μυκηναϊκῆς τέχνης, καὶ ἐξηπλώθη νοτιώτερον μὲ τὰς μεταναστεύσεις, ἀφοῦ εἰς τὴν Θεσσαλίαν ἦσαν ἐν χρήσει, ἀκόμη κατὰ τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, χειροποίητα ἀγγεῖα μὲ ἀμαυρόχρωμα γεωμετρικὰ κοσμήματα. Ἀπὸ τὴν μυκηναϊκὴν δὲ κεραμεικὴν φαίνεται ὅτι παρέλαβεν ὁ γεωμετρικὸς ρυθμὸς τὸ στιλπνὸν χρῶμα τοῦ κοσμήματος, καθὼς πιθανώτατα καὶ τὸν κεραμεικὸν τροχόν, βραδύτερον δὲ μετεσχημάτισε τὰς συνεχεῖς σπείρας ἐκείνου εἰς πολυπλόκους μαιάνδρους καὶ εἰς νόθους σπείρας. Συγκρίνοντες τὰ ἀγγεῖα τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς πρὸς τὰ κρητομυκηναϊκά, βλέπομεν ὅτι εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν πρώτων ἐπικρατεῖ τάξις καὶ εὐρυθμία, μαρτυροῦσα πειθαρχίαν καὶ συστηματικὸν περιορισμὸν τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας τοῦ τεχνίτου· ἐνῷ εἰς τὰ κρητομυκηναϊκὰ ἐπικρατεῖ μᾶλλον ἢ ἧττον ἄτακτος καὶ ἀσύμμετρος πληθώρα διακοσμήσεως. Δὲν πρέπει ὅμως ἐξ ἄλλου ν' ἀποδίδωμεν μεγάλην σημασίαν εἰς τὰς τυπικὰς αὐτὰς κοσμητικὰς ἰδιότητας τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τῆς μεγάλης ἑλληνικῆς τέχνης. Διότι αἱ ἐν λόγῳ ἰδιότητες θὰ συνετέλουν μᾶλλον νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἀνάπτυξιν τέχνης μὲ μεγάλα ἰδανικά, καθόσον πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπὸν ἀπῃτεῖτο κυρίως δημιουργικὸν πνεῦμα καὶ ὁρμὴ πρὸς τὰ ἐμπρός, ἰδιότητες αἱ ὁποῖαι λείπουν καθ' ὁλοκληρίαν ἀπὸ τὴν γεωμετρικὴν τέχνην, ὅπως ἄλλως τε μαρτυροῦν καὶ αἱ παραστάσεις τῶν τελειοτέρων

Digitized by Google

δειγμάτων τοῦ γεωμετρικοῦ ῥυθμοῦ τῶν ἀγγείων τοῦ Διπύλου.

Ὁμηρικὴ τέχνη. Ἀπὸ τὰς περιγραφὰς τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν συνάγεται ὅτι τὰ ἀνάκτορα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὁμήρου δὲν διαφέρουν οὐσιωδῶς ἀπὸ τὰ μυκηναϊκά, ἦσαν ὅμως ἁπλούστερα. Ναοὺς ἀναφέρει ὁ ποιητὴς δύο μόνον καὶ δὴ εἰς τὸ Ἴλιον, χωρὶς νὰ παρέχῃ λεπτομερείας. Ἐκ τούτου φαίνεται ὅτι, καὶ ἐὰν ὑπῆρχον κατὰ τὴν ἐποχήν του ναοὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, δὲν ἦσαν ἄξιοι λόγου.

Ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἔργα τέχνης ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι κυρίως ἡ εἰς τὴν Ἰλιάδα περιγραφὴ τῆς ἀσπίδος τοῦ Ἀχιλλέως, θεωρουμένη ὑπὸ τῶν εἰδικῶν ὡς ἀνήκουσα εἰς τὰ νεώτερα χωρία τῆς Ἰλιάδος. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας αὐτῆς εἰκονίζετο ὁ κόσμος ὅλος, ἤτοι ἡ γῆ, ὁ οὐρανὸς μὲ τὸν ἥλιον, τὴν σελήνην καὶ τὰ ἄστρα, ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων ἐν καιρῷ εἰρήνης καὶ ἐν καιρῷ πολέμου καὶ τελευταῖον ὁ ὠκεανός. Ἀπὸ αὐτῆς ὅμως τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ὅλοι οἱ ἐπιχειρήσαντες νὰ ἀναπαραστήσουν μὲ τὴν φαντασίαν των τὸ ἔργον αὐτὸ (ἐν οἷς καὶ ὁ μιμηθεὶς τὴν περιγραφὴν τοῦ Ὁμήρου Βιργίλιος) ἀπέτυχαν καὶ μόνον ὁ πολὺς Γερμανὸς ἀρχαιολόγος Brunn («Griechische Kunstgeschichte») εὗρε τὴν ἀληθινὴν εἰς ὁμοκέντρους ζώνας διάταξιν τῶν περιγραφομένων παραστάσεων ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς ἀσπίδος. Καὶ βέβαιον μὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἡ ἀσπὶς τοῦ Ἀχιλλέως δὲν εἶναι περιγραφὴ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου πραγματικῆς τινος ἀσπίδος, εἶναι ὅμως ἐξ ἄλλου ἀναμφισβήτητον, ὅτι ὁ ποιητὴς κατὰ τὴν περιγραφὴν εἶχεν ὑπ' ὄψιν ἀνάλογα ἔργα τέχνης, καὶ δὴ φοινικικά, διότι μόνον εἰς τοιαῦτα ἔργα (μεταλλίνας ἀσπίδας καὶ ἀγγεῖα), εὑρεθέντα εἰς τὴν Κύπρον, τὴν Ἐτρουρίαν καὶ ἀλλαχοῦ, ἀναπαρίσταντο σκηναὶ τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἀπὸ τὰς ὁποίας καὶ μόνον ἀποτελοῦνται αἱ παραστάσεις τῆς ἀσπίδος· ἐνῷ εἰς τὰ προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς εἰκονίζονται μόνον σκηναὶ ἐκ τῆς μυθολογίας. Ἦτο δὲ φυσικός, μετὰ τὴν καταστροφὴν ἰδίως τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὁ θαυμασμὸς αὐτὸς τῶν Ἑλλήνων διὰ τὰ ἔργα τῆς ξένης τέχνης, τὰ ὁποῖα καὶ θὰ προσεπάθουν ν' ἀπομιμηθοῦν. Δὲν ὑπάρχει δὲ καμμία ἀμφιβολία ὅτι οἱ Ἕλληνες, ἤδη κατὰ τὸν Θ' καὶ Η' αἰῶνα, ἐδέχθησαν πολλὰς ἐπιδράσεις ἐξ Ἀνατολῆς καὶ δὴ ἐκ τῆς τέχνης τῶν Ἀσσυρίων καὶ Χετταίων, ἀφ' ἑνὸς διὰ τῶν Φοινίκων, οἱ ὁποῖοι ἵδρυσαν καὶ ἀποικίας εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τῶν παλαιοτέρων ἑλληνικῶν ἀποικιῶν τῆς Μ. Ἀσίας.

Ἡ ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ *(700 περίπου ἕως 480 π. Χ.).* Μετὰ τὰς καταστροφὰς καὶ ἀναστατώσεις τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως, αἱ ἑλληνικαὶ πολιτεῖαι εἶχον φθάσει πάλιν, κατὰ τὰ μέσα τοῦ Η' αἰῶνος, εἰς ἀξιοσημείωτον ἀκμήν· τὴν δύναμιν δὲ αὐτῶν εἰς πληθυσμὸν καὶ εἰς πρόοδον τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας μαρτυρεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ἤρχισε τότε ἡ ἵδρυσις πολυαρίθμων νέων ἀποικιῶν, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Ἑλληνισμὸς ἐξηπλώθη εἰς βραχὺ σχετικῶς διάστημα ἀπὸ τῶν ἀκτῶν τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θρᾴκης ἕως εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Λιβύην. Ἀλλ' ἡ πρόοδος αὕτη καὶ ἡ συναφὴς αὔξησις τοῦ πλούτου συνετέλεσαν ὥστε νὰ γνωρίσουν οἱ Ἕλληνες περισσότερον τὴν τέχνην τῆς Ἀνατολῆς, ἐξ οὗ ἰσχυροτέρα ἐπῆλθεν ἡ ἐπίδρασις αὐτῆς ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Ἤρχισαν δὲ ἀπὸ τὸν Η' αἰῶνα νὰ εἰσάγωνται εἰς τὸν γεωμετρικὸν ῥυθμὸν νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν ὑπῆρχον πρότερον εἰς αὐτὸν καὶ τῶν ὁποίων ἡ καταγωγὴ ἀπὸ τῆς Ἀσίας εἶναι βεβαία. Τοιαῦτα ἦσαν οἱ λέοντες, οἱ πάνθηρες, φανταστικὰ ὄντα, ὅπως αἱ Σφίγγες κλπ., προσέτι δὲ φυτόμορφα κοσμήματα, ἤτοι ῥόδακες, ἀνθέμια καὶ ἄνθη λωτοῦ. Τὰ ξένα αὐτὰ στοιχεῖα πληθυνόμενα μετέβαλον βαθμηδὸν τὴν ὄψιν τῆς γεωμετρικῆς διακοσμήσεως ἐντελῶς. Οὕτω παρήχθη περὶ τὸ 700 π. Χ. νέος διακοσμητικὸς ῥυθμός, ὁ *ἀνατολίζων* ἢ *ἀσιατίζων* λεγόμενος, τοῦ ὁποίου τὴν μεγαλυτέραν ἐξέλιξιν βλέπομεν εἰς τὴν ἀγγειογραφίαν. Εἰς τὰς εἰλημμένας δὲ ἐκ τῆς ἀνατολικῆς τέχνης μορφάς, τὰς ὁποίας ἀνεφέραμεν, παρεμβάλλονται κατὰ τοὺς προκειμένους χρόνους καὶ παραστάσεις, λαμβανόμεναι ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, τῆς διαμορφωθείσης διὰ τῆς ἐπικῆς κυκλικῆς ποιήσεως, καθὼς καὶ μορφαὶ θεῶν.

Συγχρόνως μὲ τὴν ζωηρὰν κίνησιν πρὸς τὰ ἔξω συνέβησαν εἰς τὰς ἑλληνικὰς πολιτείας καὶ μεγάλαι ἐσωτερικαὶ μεταβολαί. Εἰς τὰς περισσοτέρας ἐκ τούτων αἱ κληρονομικαὶ βασιλεῖαι κατελύθησαν τὸν Ζ' αἰῶνα, ἐν μέρει πιθανῶς καὶ πρότερον, τοῦτο δὲ ἔδωκε μεγάλην ὤθησιν εἰς τὴν κατασκευὴν ναῶν. Ἀντὶ τῶν τάφων καὶ τῶν ἀνακτόρων, τὰ ὁποῖα εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους (τὰ ἀνάκτορα καὶ εἰς τοὺς ὁμηρικοὺς ἀκόμη) ἦσαν τὰ λαμπρότερα οἰκοδομήματα, ἡμιλλῶντο τώρα αἱ πόλεις νὰ στολισθοῦν μὲ κτίσματα κοινῆς χρήσεως, πρὸ πάντων δὲ νὰ κατασκευάσουν κατοικίας τῶν πολιούχων θεῶν ἀξίας αὐτῶν. Οὕτω ἀνηγέρθησαν κατὰ τὸν Ζ' καὶ ΣΤ' αἰῶνα πολυάριθμοι ναοί, μᾶλλον ἢ ἧττον μεγάλοι καὶ λαμπροί, εἰς τοὺς ὁποίους δὲν διεμορφώθησαν μόνον οἱ δύο παλαιότεροι ἑλληνικοὶ ἀρχιτεκτονικοὶ ῥυθμοί, ὁ δωρικὸς καὶ ὁ ἰωνικὸς (ὁ κορινθιακὸς ἐνεφανίσθη πολὺ ὑστερώτερον), ἀλλὰ καὶ ἡ μεγάλη πλαστικὴ εἰς τοὺς ναοὺς πρὸ πάντων ἔλαβε τὴν ἀρχήν της. Πρέπει ὅμως νὰ προσθέσωμεν ὅτι, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μνημειακῆς ἑλληνικῆς τέχνης (ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πλαστικῆς) σπουδαιότατα συνετέλεσε καὶ ἡ Αἴγυπτος, ἡ ὁποία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰῶνος ἔγινε πάλιν εὐκόλως προσιτὴ εἰς τοὺς Ἕλληνας. Κατάπληξιν δὲ βεβαίως θὰ ἐπροξένουν εἰς αὐτοὺς τὰ τεράστια πανάρχαια μνημεῖα τῆς χώρας ταύτης, τῶν ὁποίων ὁ θαυμασμὸς ἐγέννα τώρα (ἀντιθέτως πρὸς τὴν κρητομυκηναϊκὴν ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν ὑπῆρχεν ἡ ἰδέα τῆς μνημειακῆς τέχνης) τὴν ἐπιθυμίαν νὰ μιμηθοῦν κατὰ τὸ δυνατὸν τοὺς μεγάλους ὁλολίθους ναοὺς καὶ τὰ ἐπιβλητικά, συχνὰ δὲ κολοσσιαῖα, αἰγυπτιακὰ ἀγάλματα.

Εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πλαστικῆς σημαντικωτάτη ὑπῆρξε προσέτι ἡ συμβολὴ τῆς γυμναστικῆς, τῆς ὁποίας ἡ μεγάλη ἐπίδοσις ἀρχίζει ἀκριβῶς εἰς τοὺς χρόνους τούτους, συνδέεται δὲ καὶ αὐτὴ μὲ τὰς πολιτειακὰς μεταβολάς. Ἤδη τὸν Ζ' αἰῶνα αἱ σωματικαὶ ἀσκήσεις, αἱ ὁποῖαι εἶχον πρωτύτερα μᾶλλον τὸν χαρακτῆρα παιδιᾶς ἢ ἐπιδείξεως φυσικῶν ἀνδρικῶν ἀρετῶν, ἀπετέλεσαν ὑπὸ τὰ διαδεχθέντα τὴν βασιλείαν πολιτεύματα κυριώτατον μέρος τῆς συστηματικῆς παιδεύσεως τῶν ἐλευθέρων νέων, εἰς αὐτὰς δὲ ὀφείλεται τὸ ὅτι ἡ ἀγάπη, τὴν ὁποίαν ἀνέκαθεν ᾐσθάνοντο οἱ Ἕλληνες (περισσότερον ἀπὸ ἄλλους λαοὺς) διὰ τὰ ὡραῖα, τὰ συμμετρικὰ καὶ ἁρμονικὰ σώματα ἐξυψώθη εἰς ἐνθουσιασμὸν καὶ σχεδὸν εἰς πάθος. Καὶ οἱ καλλιτέχναι εἰς τὰς παλαίστρας καὶ τὰ γυμνάσια εἶχον καθ' ἑκάστην τὴν εὐκαιρίαν νὰ θαυμάζουν καὶ νὰ μελετοῦν γυμνὰ τὰ κάλλιστα παραδείγματα νεανικῶν σωμάτων καὶ ἐκεῖ ἦτο τὸ μέγα σχολεῖον, ὅπου ἐτελειοποιοῦντο εἰς τὴν τέχνην των.

Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραλείψωμεν ὅτι διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μεγάλης ἑλληνικῆς τέχνης σπουδαία ὑπῆρξε καὶ ἡ ἐκ τῆς διαδόσεως καὶ ἐπικρατήσεως τῆς θρησκείας τοῦ Ὁμήρου συμβολή. Συνέπεια δὲ τούτου δέον νὰ θεωρηθῇ τὸ ὅτι αἱ μυθολογικαὶ παραστάσεις, αἱ ὁποῖαι εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν μόλις παρουσιάζονται, τώρα καταλαμβάνουν βαθμηδὸν τὴν πρώτην θέσιν καὶ εἰς τὴν μεγάλην τέχνην καὶ εἰς τὴν βιομηχανίαν, ὅτι δὲ τοῦτο εἶχε πολὺ μεγάλην σημασίαν εἶναι εἰς ὅλους καταληπτόν· διότι εἰς τοὺς γλύπτας καὶ τοὺς ἀγγειογράφους εἶχον ἀνοιχθῆ ἀνεξάντλητοι πηγαὶ τῶν ὡραιοτέρων καὶ ποιητικωτέρων θεμάτων, τὰ ὁποῖα ἔπλασέ ποτε ἡ δημιουργικὴ φαντασία ἑνὸς λαοῦ.

Κατόπιν τῆς συντομωτάτης αὐτῆς ἐπισκοπήσεως τῶν συνθηκῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπεκράτουν καθ' ἣν ἐποχὴν ἐνεφανίσθη ἐν Ἑλλάδι ἡ τέχνη, ἡ ὁποία διὰ τῆς συνεχοῦς αὐτῆς προόδου ἔφθασεν εἰς τὴν κορύφωσιν τῆς ἀκμῆς της κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα, ἂς ἔλθωμεν τώρα εἰς αὐτὴν τὴν τέχνην τῆς πρωτοαρχαϊκῆς ἐποχῆς.

Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πλαστική Σημαντικὰ γλυπτὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ἐπίπεδα ἐπὶ χαλκοῦ ἐλάσματος ἀνάγλυφα, κατασκευαζόμενα δι' ἐγκρούσεως ἢ ἐγχαράξεως, συνδέοντα τὴν τῶν προκειμένων χρόνων τέχνην πρὸς τὴν τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν (ἀσπὶς Ἀχιλλέως) καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν κρητομυκηναϊκὴν τέχνην. Τοιαύτης λειτουργίας χαρακτηριστικὸν παράδειγμα εἶναι ἡ ἐκ χαλκίνου ἐλάσματος πλάξ, εὑρεθεῖσα ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ ἀνήκουσα εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τοῦ Ζ' αἰῶνος. Ἐν αὐτῇ εἰκονίζονται διάφοροι κατὰ ζώνας διατεταγμέναι παραστάσεις, ὧν αἱ μὲν προέρχονται ἐξ Ἀνατολῆς (γρύπες, πτερωτὴ ἀσιατικὴ θεά, ἡ λεγομένη περσικὴ Ἄρτεμις, δαμάστρια θηρίων), αἱ δὲ εἶναι ἑλληνικαὶ καὶ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας εἰλημμέναι, ἀετὸς καὶ Ἡρακλῆς τοξεύων τὸν Κένταυρον. Κατεσκευάζοντο δὲ ἐκ ξύλου καὶ ἐπιπεδανάγλυφα, κοσμητικὸν ἔχοντα χαρακτῆρα. Τοιαύτης δὲ ξυλογλυφίας ἐπίσημον καὶ περισπούδαστον ἔργον ἦτο ἡ ἐν τῷ Ἡραίῳ τῆς Ὀλυμπίας περίφημος λάρναξ τοῦ Κυψέλου καλουμένη (ἐπίμηκες τετραγωνικόν, ὡς φαίνεται, ἱερὸν σκεῦος ἐκ κέδρου), κεκοσμημένη δι' ἀναγλύφων παραστάσεων διατεταγμένων εἰς πέντε ὑπερκειμένας ζώνας, τὴν ὁποίαν, κατασκευασθεῖσαν πιθανῶς περὶ τὸ 580 π. Χ. καὶ ἀφιερωθεῖσαν ὑπὸ τῶν Κυψελιδῶν τῆς Κορίνθου, περιγράφει λεπτομερῶς ὁ Παυσανίας (5, 17—19).

Τὸ ξύλον ὅμως πρωΐμως ὑπεχώρησεν εἰς τὸν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ζ' αἰῶνος ἐν χρήσει ὄντα λίθον, ἀρχικῶς μαλακὸν τιτανόλιθον (πῶρον λίθον), ἐκ τοῦ ὁποίου κατεσκευάζοντο ἀνάγλυφα διὰ νὰ κοσμήσουν τὰς μετόπας, τὸ διάζωμα καὶ τὰ ἀετώματα τῶν πρώτων ἀξίων λόγου ναῶν. Ἦσαν δὲ τὰ ἀνάγλυφα ταῦτα ἐπίπεδα ἢ πρόστυπα κατ' ἀρχάς, κατόπιν ἔκτυπα καὶ ὅλως ἔκτυπα καὶ ἐγλύφοντο εἰς πῶρον λίθον. Ἐχρωματίζοντο δὲ αἵ τε μορφαὶ καὶ τὸ ἔδαφος τοῦ ἀναγλύφου μὲ ποικίλα χρώματα. Ἀρχαιότατα δὲ ἐκ πωρίνου λίθου ἀνάγλυφα, κοσμοῦντα μετόπας ναοῦ, εὑρέθησαν ἐν Σελινοῦντι τῆς Σικελίας.

Ὁ ἑλληνικὸς ναὸς κατὰ τὸν χαρακτῆρα καὶ τὸν τύπον αὐτοῦ εἶναι ἐνδεικτικὸς τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Εἶναι ἡ κατοικία τῆς θεότητος, παρισταμένης διὰ τῆς ἱερᾶς αὐτῆς εἰκόνος, αἱ δὲ ἐπίπεδοι ἐπιφάνειαι τοῦ ναοῦ παρέχουν εὐρὺ ἔδαφος εἰς τὴν γλυπτικὴν πρὸς ἀπεικόνισιν τοῦ ἱεροῦ θρύλου. Μεταξὺ τοῦ ἰωνικοῦ καὶ τοῦ δωρικοῦ ῥυθμοῦ εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ τὴν τέχνην ἐν γένει ὑπάρχει μεγάλη διαφορά. Οἱ Ἴωνες ἦσαν φύσει λαὸς εὐαίσθητος καὶ εἶχον περισσοτέραν δεκτικότητα ἀπέναντι τῶν ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων, παρ' ὅσην εἶχον αἱ ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν τῶν Δωριέων δημιουργήσασαι τὸν λεγόμενον δωρικὸν ῥυθμὸν ἄλλαι φυλαὶ τῆς Ἑλλάδος, εὑρίσκοντο δὲ ἀνέκαθεν οἱ Ἴωνες καὶ εἰς μεγάλην μετὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐπικοινωνίαν. Τὸ εἶδος τῆς περιβολῆς, ἡ τέχνη, ἡ χλιδὴ τῆς δυτικῆς Ἀσίας τοὺς εἵλκυε μὲ δύναμιν, εἰς τὴν ὁποίαν δὲν ἠδύναντο ν' ἀντιστοῦν. Δὲν εἶναι δὲ ἀπίθανον, ὅπως εἶπεν ὁ Brunn, ὅτι οἱ Ἴωνες καλλιτέχναι εἰργάζοντο εἰς μεγάλα ἀσσυριακὰ καὶ περσικὰ ἀνάκτορα καὶ ὅτι τὰ κοσμοῦντα τοὺς τοίχους τῶν ἀνακτόρων ἐκείνων ἀνάγλυφα ἦσαν ἐν μέρει ἔργον τῶν χειρῶν των. Μερικοὶ ἐκ τῶν μεγάλων ναῶν τῆς Ἰωνίας ἀνεσκάφησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἰδίως ὁ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Μιλήτῳ, ὁ τῆς Ἥρας ἐν Σάμῳ καὶ τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Ἐφέσῳ. Ἐλάχιστα ὅμως λείψανα ἐκ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ναῶν τοῦ ΣΤ' αἰῶνος τῶν μερῶν αὐτῶν διεσώθησαν, ἐνῷ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν Δελφῶν ὑπὸ τῶν Γάλλων κατωρθώθη ἡ ἀναστήλωσις τοῦ θησαυροῦ τῶν Κνιδίων, ὁ ὁποῖος εἶναι πολύτιμον δεῖγμα ἰωνικοῦ ῥυθμοῦ· ἔχει δὲ εἰς τὴν πρόσοψιν ἀντὶ εἰκόνων δύο καρυάτιδας. Τὸ ἰωνικὸν κιονόκρανον ἀνεπτύχθη ἐν Ἀσίᾳ κατὰ βαθμούς. Ὁ δωρικὸς ναὸς ὅμως ἀνεπτύχθη κυρίως εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Σικελίαν καὶ Ἰταλίαν. Τὸ ἀρχαιότερον αὐτοῦ δεῖγμα εἶναι τὸ Ἡραῖον τῆς Ὀλυμπίας (ἴσως δεύτερον ἥμισυ τοῦ Ζ' αἰῶνος) μετὰ τὸ ὁποῖον ἔρχονται οἱ ναοὶ τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ Σελινοῦντος. Τοῦ ἀρχαιοτέρου ὅμως τύπου τοῦ δωρικοῦ ναοῦ ἔχομεν σαφῆ ἰδέαν ἀπὸ καλύτερον διατηρουμένους ναούς, οἷοι εἶναι ὁ ἐν Ποσειδωνίᾳ τῆς Ἰταλίας ναὸς τῆς Δήμητρος, ὁ ἐν Ἀκράγαντι τῆς Σικελίας τοῦ Ἡρακλέους καὶ ἄλλοι εἰς ἄλλα μέρη.

Ἐλάχιστα σχετικῶς ἐρείπια ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων ναῶν διεσώθησαν, πολὺ ὅμως ἀφθονώτερα εἶναι τὰ λείψανα τῆς πλαστικῆς αὐτῶν διακοσμήσεως. Ἐκ τῶν ἀκτῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἡ μεγαλυτέρα σειρὰ ἀρχαϊκῶν ἀναγλύφων, τὰ ὁποῖα περιῆλθον εἰς ἡμᾶς, εἶναι τὰ διακοσμοῦντα τὸν ναὸν τῆς Ἄσσου τῆς Τρῳάδος. Αὐτὰ ἦσαν τοποθετημένα εἰς τὴν ζωφόρον τὴν διαθέουσαν τὸν θριγκὸν τοῦ ναοῦ, παριστάνουν δὲ ἄγρια ζῷα, κενταύρους, τὸν Ἡρακλέα συλλαμβάνοντα τὸν Ἀχελῷον καὶ ἄνδρας συμποσιάζοντας, τῆς μιᾶς σκηνῆς διαδεχομένης τὴν ἄλλην χωρὶς πολλὴν τάξιν καὶ μέθοδον. Εἰς τὴν Ἔφεσον ἀνεκαλύφθησαν σημαντικὰ λείψανα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, εἰς τὸν ὁποῖον, ὅπως λέγει ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Κροῖσος προσέφερε πολλοὺς κίονας. Εὑρέθη δὲ τὸ κάτω τμῆμα ἑνὸς τῶν κιόνων αὐτῶν φέρον ἀναγλύφους παραστάσεις, τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἡ ἀναστήλωσις εἰς τὸ Βρεττανικὸν μουσεῖον.

Ἡ ἀνάπτυξις ὅμως καὶ τελειοποίησις τῆς πλαστικῆς ἐγένετο καὶ ἐξεδηλώθη εἰς τὴν ἀγαλματοποιίαν, δηλαδὴ τὴν τέχνην τῶν περιόπτων ἔργων. Ἡ Αἴγυπτος δὲ καὶ ἡ Κρήτη, ὡς φαίνεται, ἔδωσαν εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν πρώτην πρὸς τοῦτο ὤθησιν καὶ οἱ πρῶτοι πλαστικοὶ ἀρχαϊκοὶ τύποι, ἤτοι οἱ τῆς ἱσταμένης καὶ καθημένης γυμνῆς ἀνδρικῆς καὶ ἐνδεδυμένης γυναικείας μορφῆς εἶναι διαδεδομένοι ἀπὸ τοῦ 600 π. Χ. περίπου ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα.

Αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου πελάγους μᾶς ἔδωσαν παλαιότατα δείγματα μεγάλης πλαστικῆς, καὶ δὴ τὰ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῶν ἡ Δῆλος. Κατὰ τὰς γενομένας ἐκεῖ ὑπὸ τῶν Γάλλων ἀνασκαφὰς εὑρέθη πολὺ ἀρχαῖον ἄγαλμα γυναικὸς ἀφιερωμένον ὑπό τινος Νικάνδρας εἰς τὴν Ἀρτέμιδα, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ συγκριθῇ μὲ ἄλλο ἄγαλμα ἐκ Σάμου ἀφιερωμένον εἰς τὴν Ἥραν ὑπὸ τοῦ Χηραμύους. Τὸ ἄγαλμα τῆς Δήλου εἶναι σανιδοειδές, ἐνῷ τὸ ἐκ Σάμου, τὸ ὁποῖον εὑρέθη ἀκέφαλον, ὁμοιάζει μὲ κορμὸν δένδρου. Αἱ χεῖρες τῆς ἐκ Δήλου μορφῆς εἶναι προσκεκολλημέναι εἰς τὰς πλευράς, ἐνῷ ἡ ἐκ Σάμου δέσποινα ἔχει τὴν μίαν χεῖρα ἐπὶ τὸ στῆθος. Εἰς δὲ τὴν Κρήτην εὑρέθη τὸ ἄνω μέρος ἐνδεδυμένης μορφῆς, ἡ ὁποία δὲν εἶναι βέβαιον ἂν παριστάνῃ ἄνδρα ἢ γυναῖκα. Τοῦτο δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς δεῖγμα τοῦ παλαιοῦ ἐργαστηρίου τῶν Δαιδαλιδῶν, ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθεν ἡ τέχνη τῆς Πελοποννήσου· δυσκόλως ὅμως δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς χαρακτηριστικὸν προϊὸν τοῦ ἐργαστηρίου ἐκείνου· κάμνει μᾶλλον ἐντύπωσιν ἡ ὁμοιότης του πρὸς τὸ ἀναθηματικὸν ἄγαλμα τῆς Νικάνδρας, ἐνῷ τὸ ἐκ Δήλου ἐπίσης ἄγαλμα (τὸ ὄχι μετὰ βεβαιότητος ἀποδιδόμενον εἰς τὸν ἐκ Χίου ὀνομαστὸν γλύπτην Ἄρχερμον) εἰκονίζον τὴν Νίκην εἰς τὸ συμβατικὸν σχῆμα δρόμου τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἁπλῶς, ἀλλ' ὡς ἐκτύπωμα [illegible] παράδειγμα ἐξελίξεως τῆς τέχνης,

Digitized by Google

τουσα διὰ τὸ παράτολμον αὐτῆς ἀπόπειρα τοῦ τεχνίτου νὰ ἐκτελέσῃ εἰς περίοπτον πλαστικὸν τύπον τῆς ἀγγειογραφίας καὶ τοῦ προστύπου ἀναγλύφου. Ὁ τύπος ὅμως ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος κυρίως ἔθραυσε τὰ δεσμὰ καὶ ἤνοιξεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν πλαστικὸν τὸν δρόμον πρὸς τὴν μεγίστην αὐτῆς τελειότητα καὶ ἀκμήν, εἶναι ὁ τύπος τῶν γυμνῶν ἀνδρικῶν ἀγαλμάτων τῶν λεγομένων «κούρων» (ἤ, ὅπως ἐλέγοντο πρίν, ἀγαλμάτων Ἀπόλλωνος).

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ζ′ αἰῶνος (ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ψαμμητίχου) οἱ Ἴωνες, ἰδίᾳ οἱ Μιλήσιοι, καὶ οἱ γείτονες αὐτῶν νησιῶται καὶ οἱ Κρῆτες διετέλουν ἐν μεγάλῃ ἐπικοινωνίᾳ μετὰ τῆς Αἰγύπτου. Ἐκεῖ εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ θαυμάζουν τὰ πλήθη τῶν ἀγαλμάτων ποὺ ἦσαν εἰς τοὺς ναοὺς καὶ παρ' αὐτούς, ἴσως δέ τινες ἐξ αὐτῶν καὶ νὰ ἐμαθήτευσαν εἰς τὴν τέχνην τῆς πλαστικῆς καὶ ἔφερον εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸν τύπον τοῦ γυμνοῦ ὀρθίου ἀνδρός, εἰκονιζομένου ἐν αὐστηρᾷ κατὰ μέτωπον στάσει, ἤτοι κατὰ τὸν λεγόμενον κανόνα τῆς μετωπικότητος (frontalité). Ἐστηρίζετο δὲ τὸ ἄγαλμα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους δι' ὁλοκλήρου τοῦ πέλματος τῶν ποδῶν, εἶχε προβεβλημένον τὸν ἀριστερὸν πόδα, καθημένους καὶ εἰς τὸ σῶμα ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει συγκεκολλημένους τοὺς βραχίονας, ἀλλὰ μετ' ἐσφιγμένων τῶν χειρῶν, τὰ ὦτα ὑψηλὰ κείμενα καὶ ἐσχηματισμένην τὴν κόμην εἰς μεγάλους κανονικοὺς ὀπίσω καταπίπτοντας πλοκάμους. Τοιοῦτος δὲ εἶναι ἀκριβῶς εἰς τὰ γενικὰ αὐτοῦ γνωρίσματα ὁ τύπος τῶν κούρων τῶν πρώτων καὶ περισπουδάστων ἔργων τῆς μαρμαροπλαστικῆς, τὰ ὁποῖα ἐν σχετικῇ ἀφθονίᾳ εὑρέθησαν μέχρι τοῦδε εἰς πολλὰ μέρη τῆς κυρίως Ἑλλάδος, καθὼς καὶ εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ τὴν Σικελίαν. Ὅτι δὲ τοῦτον τὸν κατὰ τὸν κανόνα τῆς μετωπικότητος τύπον ἐξ Αἰγύπτου παρέλαβον οἱ Ἕλληνες, μαρτυροῦν αὐτὰ τὰ γνωρίσματα τῶν μνημονευθέντων ἀγαλμάτων καὶ προσμαρτυρεῖ ἡ παράδοσις (*Διόδωρος* Α 98), καθ' ἣν οἱ Σάμιοι τεχνῖται Τηλεκλῆς καὶ Θεόδωρος ἐποίησαν κατὰ τὸν αἰγυπτιακὸν κανόνα ξόανον Ἀπόλλωνος, καὶ τὸ μὲν ἥμισυ ἐξετέλεσεν ὁ Τηλεκλῆς ἐν Σάμῳ, τὸ δὲ ἕτερον ἥμισυ ὁ Θεόδωρος ἐν Ἐφέσῳ, οὕτω δὲ προσηρμόσθησαν τὰ δύο ταῦτα ἡμίση ἐν Σάμῳ, ὥστε νὰ φαίνεται ὅτι εἷς τεχνίτης ἐξετέλεσε τὸ ὅλον ἄγαλμα. Τοῦτο ὠφείλετο εἰς τὸ ὅτι ὁ κανὼν τῆς μετωπικότητος συνίστατο εἰς αὐστηρῶς τοιαύτην παράστασιν τοῦ ἀγάλματος, ὥστε οἱανδήποτε καὶ ἂν ἔχῃ τοῦτο στάσιν, εἴτε εἰκονίζεται βαδίζον ἢ καὶ ἀκινητοῦν, εἴτε εἶναι ὄρθιον εἴτε κλίνει πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἢ πρὸς τὰ ὀπίσω, εἴτε κάθηται ἐπὶ ἕδρας ἢ κατὰ γῆς κλπ., τὸ φανταστικὸν ἐπίπεδον, τὸ διερχόμενον ἀπὸ τοῦ ἄκρου τῆς κεφαλῆς διὰ μέσου τῆς ρινός, τῆς σπονδυλικῆς στήλης, τοῦ στέρνου, τοῦ ὀμφαλοῦ, τῶν γενετησίων ὀργάνων, τὸ διατέμνον οὕτω τὸ σῶμα εἰς δύο συμμετρικὰ ἡμίση, μένει ἀμετάβλητον. Παρέμεινε δὲ ὁ κανὼν οὗτος ἐν ἰσχύϊ ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ τέχνῃ, καθ' ὅλον αὐτῆς τὸν βίον, ἐν Ἑλλάδι ὅμως μέχρι τῶν πρώτων χρόνων τοῦ Ε′ αἰῶνος, ὅτε ἤρξατο ἡ τελειοποίησις τῆς τέχνης. Δὲν ἐπανελάμβανον ὅμως τὸν αἰγυπτιακὸν αὐτὸν τύπον οἱ Ἕλληνες δουλικῶς καὶ κατὰ τὰς αὐτὰς ἀναλογίας τῶν μελῶν τοῦ σώματος, ἀλλ' εἰργάζοντο ἐλευθέρως καὶ εἰς τὴν παράστασιν τῆς μορφῆς ἀπέβλεπον εἰς τὴν φυσικὴν ἀλήθειαν κατὰ τὸ δυνατόν· ὥστε συνετέλει ἕκαστος, ἀναλόγως τῆς ἱκανότητός του καὶ τοῦ φυλετικοῦ του χαρακτῆρος, εἰς τὴν ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα βελτίωσιν τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς. Οὕτω ἐκλείπει βαθμιαίως τὸ τραχὺ τῆς ὅλης μορφῆς, τὸ ἄψυχον καὶ ἐστερημένον ἐκφράσεως πρόσωπον ἀποκτᾷ ἰδιάζουσάν τινα ἔκφρασιν καὶ προσλαμβάνει σημεῖα ἐσωτερικῆς ζωῆς δι' ἀνασπάσεως τῶν χειλέων καὶ δηλώσεως τυπικοῦ μειδιάματος, ὅπερ ἀποτελεῖ κυρίως γνώρισμα ἰωνικῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης. Οἱ μεγάλοι καὶ προέχοντες ὀφθαλμοὶ τοποθετοῦνται πολλάκις κατά τι πλαγίως, οἱ δὲ ὦμοι ὁτὲ μὲν εἶναι ἠνωρθωμένοι, ἀποτελοῦντες σχεδὸν εὐθεῖαν γραμμήν, ὁτὲ δὲ κλίνουν εἰς τὰ κάτω καὶ τέλος αἱ ἀναλογίαι ἢ εἶναι βαρεῖαι καὶ αὐστηραὶ ἢ τείνουν εἰς λεπτότητα.

Τὸ ἀρχαϊκώτερον τῶν ἐν λόγῳ ἀγαλμάτων, τὸ ἐξ Ὀρχομενοῦ τῆς Βοιωτίας, εἶναι καθόλου βαρὺ καὶ δυσειδές, στερεῖται πολλῶν ἀρθρώσεων καὶ ἔχει τὰς μορφὰς ἐπιπέδους καὶ γωνιώδεις, ὅπερ δεικνύει ἐπίδρασιν ἐργασίας ἐκ ξύλου, τὴν ὁποίαν θὰ ἤσκει ὁ ποιήσας αὐτὸ τεχνίτης. Εἰς τὴν αὐτὴν δὲ περίπου κατηγορίαν, μὲ πολλὰς βεβαίως διαφοράς, ὑπάγονται καὶ τὰ ἐκ Θήρας καὶ Πτώου τῆς Βοιωτίας. Ἐνῷ ὑπέρτερα τούτων καὶ νεώτερα εἶναι τὰ ἄλλα τρία, ἐξ ὧν χαρακτηριστικώτατον καὶ ὅλως ἰδιάζον ὀφείλει νὰ θεωρηθῇ τὸ εὑρεθὲν ἐν Δελφοῖς.

Ἀττικὴ πλαστική. Εἰς τὰς Ἀθήνας ἀπὸ τοῦ 650—480 π. Χ. διακρίνομεν δύο χωριστὰς περιόδους ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πλαστικῆς. Εἰς τὴν παλαιοτέραν τῶν δύο αὐτῶν περιόδων ἐγένετο χρῆσις λίθου πώρου διὰ τοὺς τοίχους καὶ τὴν πλαστικὴν διακόσμησιν τῶν ναῶν, κατὰ δὲ τὴν ὑστερωτέραν περίοδον ἐπεκράτησε τὸ μάρμαρον. Ὁ ἐπισκεπτόμενος τὸ μουσεῖον τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν μένει κατάπληκτος βλέπων τὰ συμπλέγματα, τὰ ὁποῖα ἐκόσμουν τὰ ἀετώματα τῶν ἀθηναϊκῶν ναῶν πρὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πεισιστράτου—συμπλέγματα μεγάλων διαστάσεων χονδροειδῶς λαξευμένα ἐκ τοῦ μαλακοῦ λίθου, πρωτογόνου ἐργασίας καὶ χρωματισμένα κόκκινα, κυανᾶ καὶ πράσινα, κατὰ τρόπον ὁ ὁποῖος δὲν ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ φυσικοῦ, ἀλλ' εἰς τὴν παραγωγὴν ζωηρᾶς ἐντυπώσεως. Τὰ δύο μεγαλύτερα ἐκ τῶν συμπλεγμάτων αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἀνήκουν εἰς τὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ ΣΤ′ αἰῶνος. Εἰς ἄλλα μικρότερα ἀετώματα, ἴσως ἀνήκοντα εἰς τὰ ἱερὰ τοῦ Ἡρακλέους καὶ τοῦ Διονύσου, ἀπεικονίζεται ὁ Ἡρακλῆς παλαίων πρὸς τὸν Τρίτωνα ἢ πρὸς ἄλλα τερατόμορφα ὄντα. Εἶναι ἀξιοσημείωτον πόσον οἱ Ἀθηναῖοι γλύπται τῶν ἀρχαιοτέρων χρόνων ἠρέσκοντο εἰς τὴν ἐξωγκωμένην διάπλασιν τῶν μυῶν καὶ εἰς τὰς τερατώδεις μορφάς, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν ἕνα κρᾶμα μελῶν ἀνθρώπων καὶ ζῴων, λείπουν δὲ τὸ μέτρον καὶ ἡ φυσικότης, ἰδιότητες χαρακτηρίζουσαι τὴν ἑλληνικὴν τέχνην, ὅπως λείπει ἡ δεξιότης περὶ τὴν ἐκτέλεσιν καὶ ἡ δύναμις τῆς συνθέσεως.

Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι αἱ Ἀθῆναι ὤφειλον κατὰ μέγα μέρος τὴν μεγάλην αὐτῶν ἐπίδοσιν εἰς τὴν τέχνην εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς αὐλῆς τοῦ Πεισιστράτου, εἰς τὴν ὁποίαν καλλιτέχναι παντὸς εἴδους ἦσαν εὐπρόσδεκτοι. Ἐπῆλθε δὲ βαθμιαία μετατροπὴ εἰς τὴν πλαστικήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ἐπίδρασις τῆς Χίου καὶ ἄλλων προοδευτικῶν ἐργαστηρίων ἦτο καταφανὴς ὄχι μόνον εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ ἐντοπίου πώρου διὰ νησιωτικοῦ μαρμάρου, ἀλλ' εἰς τὴν αὔξουσαν χάριν καὶ φυσικότητα τῆς παραστάσεως, εἰς τὸν συγκερασμὸν τῆς ζωηρότητος τῶν χρωμάτων καὶ εἰς τὴν ἐπίδειξιν καλαισθησίας εἰς τὴν σύνθεσιν. Τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς παλαιᾶς πρὸς τὴν νέαν τεχνοτροπίαν δεικνύει τὸ ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Ἀκροπόλεως γνωστὸν ἄγαλμα τοῦ Μοσχοφόρου, προφανῶς Ἀθηναίου φέροντος μόσχον πρὸς θυσίαν, πεποιημένου ἐκ μαρμάρου τοῦ Ὑμηττοῦ, καὶ τὸ ὁποῖον ὅμως ὡς πρὸς τὰς χονδροειδεῖς καὶ ἀξέστους μορφὰς δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὰ πώρινα ἀετώματα.

Εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Πεισιστράτου ἢ τῶν υἱῶν του προσετέθη περὶ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς στοὰ (*περίστασις*), ἥτις κατέστησεν ἀναγκαίαν τὴν κατασκευὴν τῶν ἀετωμάτων, τὰ ὁποῖα ἐγένοντο ἐκ μαρμάρου. Εἰς ἓν ἐξ αὐτῶν εἰκονίζετο ἡ μάχη μεταξὺ θεῶν καὶ γιγάντων· ἐν τῷ μέσῳ φαίνεται αὐτὴ ἡ Ἀθηνᾶ πλήττουσα κατακείμενον ἐχθρόν. Εἰς τὰς μορφὰς αὐτὰς εἶναι καταφανεστάτη ἡ σημαντικὴ πρόοδος τῆς τέχνης. Εἰς τὸ αὐτὸ δὲ περίπου ἐπίπεδον τῆς τέχνης ἵστανται καὶ τὰ θελκτικὰ γυναικεῖα ἀγάλματα τῶν καλουμένων «κορῶν», τὰ ἀνατεθέντα εἰς τὴν Ἀθηνᾶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΣΤ′ αἰῶνος. Τὸ ἐξ αὐτῶν παρεχόμενον δεῖγμα εἶναι ἔργον τοῦ γλύπτου Ἀντήνορος, ὁ ὁποῖος ἦτο ὁ δημιουργὸς τοῦ περιφήμου συμπλέγματος τοῦ παριστάνοντος τοὺς τυραννοκτόνους Ἁρμόδιον καὶ Ἀριστογείτονα. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνήκουν καὶ πολλὰ ἄλλα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τῆς Ἀκροπόλεως, εἰκονίζοντα ἱππεῖς καὶ ἄλλους προσφέροντας λατρείαν εἰς τὴν Ἀθηνᾶν.

Ὀλυμπία, Σπάρτη, Αἴγινα. Μετὰ τὰς Ἀθήνας σπουδαιοτάτη δι' ἔργα ἀρχαϊκῆς ἑλληνικῆς τέχνης εἶναι ἡ Ὀλυμπία. Ἔχει δὲ ἡ Ὀλυμπία τὸ πλεονέκτημα ὅτι δὲν ὑπέστη τὰ πλήγματα αἰφνιδίας ὑπὸ ἐχθρῶν καταστροφῆς, καὶ αἱ ἔρευναι ἐκεῖ ἔφερον εἰς φῶς συνεχῆ σειρὰν λειψάνων, τὰ ὁποῖα ἀρχίζουν μὲ τοὺς χαλκίνους τρίποδας τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς καὶ τελειώνουν μὲ τὰς βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς τοῦ Δ′ μ. Χ. αἰῶνος. Ἄξιον μνείας μεταξὺ τῶν γλυπτῶν ἔργων τοῦ ΣΤ′ αἰῶνος τῆς Ὀλυμπίας εἶναι τὸ ἀέτωμα τοῦ θησαυροῦ τῶν Μεγαρέων, εἰς τὸ ὁποῖον εἰκονίζεται ἡ μάχη μεταξὺ θεῶν καὶ γιγάντων καθὼς καὶ τεραστίων διαστάσεων ἄξεστος κεφαλὴ Ἥρας, ἡ ὁποία, ὡς φαίνεται, θὰ ἀνῆκεν εἰς τὸ λατρευτικὸν ἄγαλμα τῆς θεᾶς ἐν τῷ Ἡραίῳ, στερούμενον πλαστικότητος καὶ τέχνης.

Μεταξὺ τῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος τὸ Ἡραῖον τῆς Ὀλυμπίας κατέχει ἐξέχουσαν θέσιν ὡς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸ ἐνδιαφέρον, πρὸς αὐτὸ δέ, πλὴν τῶν ναῶν τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἁμιλλᾶται κυρίως ὁ ἕτερος ναὸς τῆς Ἥρας εἰς τὸ Ἄργος. Φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ὀλυμπίας εἶχε κατασκευασθῆ ἀρχικῶς ἐκ ξύλου, βραδύτερον δὲ τμηματικῶς τὸ ξύλον ἀντικατεστάθη ἀπὸ λίθον. Εἰς τοὺς χρόνους δὲ τοῦ Παυσανίου (5, 16, 1) εἷς ἐκ τῶν κιόνων ἦτο ἀκόμη ἐκ δρυός. Καὶ σήμερον δὲ ἡ ποικίλλουσα διάμετρος τῶν κιόνων, καθὼς καὶ ἄλλαι ἀνωμαλίαι εἰς τὴν κατασκευήν, μαρτυροῦν περὶ διαρκοῦς ἀνανεώσεως αὐτοῦ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τὰ ἐν Ὀλυμπίᾳ εὑρεθέντα ἀρχαιότερα μικρὰ χάλκινα ἀγαλμάτια ἀποτελοῦν σπουδαίαν σειράν, εἰκονίζουν δὲ θεότητας ἱσταμένας μὲ συγκεκολλημένα ἢ διεστηκότα σκέλη, πολεμιστὰς ἐν πλήρει πανοπλίᾳ, ἀθλητὰς μὲ ἐξωγκωμένους τοὺς μῦς καὶ γυναῖκας ἐνδεδυμένας κατὰ τὸν ἰωνικὸν τρόπον, ὅστις ἔπαυσεν ἐν Ἑλλάδι νὰ εἶναι ἐν χρήσει μόλις μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους.

Ἀνασκαφαὶ γενόμεναι ἐν Σπάρτῃ ἀπεκάλυψαν ἐνδιαφέροντα μνημεῖα, ἀνήκοντα εἰς τὴν λατρείαν τῶν προγόνων, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι εἰς τὰς συντηρητικὰς δωρικὰς πολιτείας τῆς Ἑλλάδος ἦτο περισσότερον ἀνεπτυγμένη ἢ ἀλλαχοῦ. Εἴς τινα ἐξ αὐτῶν τῶν λιθίνων ἀναγλύφων εἰκονίζεται ὁ πρόγονος καθήμενος, κρατῶν κύπελλον οἴνου καὶ συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ πιστοῦ αὐτοῦ ἵππου ἢ κυνός· εἰς ἄλλα δὲ βλέπομεν τὸν πρόγονον καὶ παρ' αὐτὸν τὴν σύζυγόν του καθημένους καὶ ἑτοίμους νὰ δεχθοῦν τὰ δῶρα ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους των, οἱ ὁποῖοι φαίνονται κάτω εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ἀναγλύφου εἰς πολὺ μικρότερον μέγεθος. Ὁ ἀνὴρ κρατεῖ κάνθαρον, ὅπερ ὑπονοεῖ ἴσως τὰς σπονδὰς οἴνου, τὰς ὁποίας ἔκαμνον εἰς τὸν τάφον, ἡ δὲ γυνὴ τὸν πέπλον της καὶ καρπὸν ροιᾶς, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται τροφὴ τῶν νεκρῶν. Τεράστιος ὄφις ἵσταται ὄρθιος ὄπισθεν τοῦ ζεύγους. Ἡ τεχνοτροπία τῶν ἀναγλύφων τούτων ἐκπλήσσει, ὅπως καὶ τὸ θέμα—ἰσχναὶ ἄκαμπτοι μορφαὶ μὲ αὐστηρὸν περίγραμμα, γεγλυμμέναι πολὺ προστύπως καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδος. Ὁμοιάζει δὲ μὲ τὴν τεχνοτροπίαν τῶν μετοπῶν τοῦ Σελινοῦντος, τὰς ὁποίας ἀνεφέραμεν. Ἀρχαϊκωτέρας δὲ ἀκόμη τέχνης εἶναι ἄλλαι νεώτεραι ἀνακαλυφθεῖσαι μετόπαι, ἐξ ὧν μία παριστάνουσα τὴν Εὐρώπην διαπλέουσαν τὴν θάλασσαν ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ ἐρωτοτροποῦντος ταύρου. Καὶ ἡ λεγομένη δώριος αὕτη τεχνοτροπία εἶναι αὐστηροτέρα τῆς τεχνοτροπίας τῶν πωρίνων ἀετωμάτων τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, τὴν ὁποίαν διακρίνει ἡ ἰωνικὴ χαλαρότης.

Δελφοί. Αἱ γαλλικαὶ ἀνασκαφαὶ εἰς τοὺς Δελφοὺς προσέθεσαν νέον καὶ σπουδαῖον κεφάλαιον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης τοῦ ΣΤ′ αἰῶνος. Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, τὸν ἀνοικοδομηθέντα, καθὰ λέγει ὁ Ἡρόδοτος, ὑπὸ τῶν Ἀλκμαιωνιδῶν τῶν Ἀθηνῶν, τὰ μόνα γλυπτὰ λείψανα, τὰ ὁποῖα περιῆλθον εἰς ἡμᾶς, εἶναι μερικὰ τεμάχια τῶν μορφῶν τοῦ ἀετώματος. Ἐκ δὲ τῶν θησαυρῶν, τῶν περιεχόντων ἀναθήματα τῶν κατοίκων τῶν ἑλληνικῶν πόλεων εἰς τοὺς Δελφούς, ὁ ἀρχαιότερος ἐξ ἐκείνων, τῶν ὁποίων διεσώθησαν λείψανα, εἶναι ὁ τῶν Σικυωνίων. Εἰς αὐτὸν ἀνήκουν μερικαὶ ἐξόχως πρωτογόνου τέχνης μετόπαι. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν εἰκονίζει τὸν Ἴδαν καὶ τοὺς Διοσκούρους ἀπάγοντας βοῦς, μία ἄλλη τὸ πλοῖον Ἀργώ, ἄλλη τὴν Εὐρώπην ἐπὶ τοῦ ταύρου, καὶ ἄλλαι ἁπλῶς ζῷα, κριὸν ἢ ταῦρον. Ὁ θησαυρὸς τῶν Κνιδίων (ἢ ἴσως Σιφνίων) εἶναι κατὰ ἥμισυ περίπου αἰῶνα νεώτερος. Εἰς αὐτὸν ἀνήκει μακρὰ ζῳφόρος, παριστάνουσα ποικιλίαν περιέργων θεμάτων, ὡς μάχην πιθανῶς μεταξὺ Τρώων καὶ Ἑλλήνων μὲ θεὰς καὶ θεοὺς θεωμένους· γιγαντομαχίαν, εἰς τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὰς μορφὰς τοῦ Ποσειδῶνος, τῆς Ἀθηνᾶς, τῆς Ἥρας, τοῦ Ἀπόλλωνος, τῆς Ἀρτέμιδος, τῆς Κυβέλης μετὰ τῶν ἀντιπάλων των, οἱ ὁποῖοι εἶναι ὡπλισμένοι ὡς Ἕλληνες ὁπλῖται τῶν Ἀθηνῶν, καὶ τὸν Ἡρακλέα ἐπὶ ἅρματος, τὴν ἁρπαγὴν τῶν θυγατέρων τοῦ Λευκίππου ὑπὸ τοῦ Κάστορος καὶ Πολυδεύκους· τὸν Ἥφαιστον μετὰ τῆς πυρᾶς του. Ὁ θησαυρὸς τῶν Ἀθηναίων, ἀνεγερθεὶς κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Περσικῶν πολέμων, ἦτο διακεκοσμημένος μὲ μετόπας ὡραίας τεχνοτροπίας, τῶν ὁποίων λείψανα διεσώθησαν, εἰκονίζοντα τοὺς ἄθλους τοῦ Ἡρακλέους καὶ τοῦ Θησέως.

Αἴγινα. Ἀλλὰ τὰ μᾶλλον ἐνδιαφέροντα καὶ σπουδαῖα ἐξ ὅλων τῶν περιελθόντων εἰς ἡμᾶς ἔργων ἀρχαϊκῆς πλαστικῆς εἶναι τὰ ἀετώματα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας ἐν Αἰγίνῃ. Τὰ συμπλέγματα αὐτὰ τῶν γυμνῶν ἀθλητῶν, τῶν μαχομένων ἐπὶ τῶν πτωμάτων τῶν συμμαχητῶν των, εὑρίσκονται εἰς τὴν γλυπτοθήκην τοῦ Μονάχου καὶ εἶναι πολὺ γνωστὰ εἰς τοὺς καλλιτέχνας καὶ τοὺς σπουδαστάς. Ἀνασκαφαὶ ὅμως, γενόμεναι ὑπὸ τοῦ Furtwängler («Aegina, Heiligthum der Aphaia») ἔσχον ὡς συνέπειαν τὴν ὑπ' αὐτοῦ νέαν διάταξιν τῶν ἀετωμάτων κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος ἀπεμάκρυνε τὴν ἄκραν ἁπλότητα καὶ αὐστηρότητα τῆς συνθέσεως καὶ εἰσήγαγε πολὺ μεγαλυτέραν ποικιλίαν στάσεων καὶ μοτίβων. Εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ Furtwängler αἱ καθέκαστα μορφαὶ δὲν εἶναι πολὺ μεταβεβλημέναι, καθόσον αἱ γενόμεναι συμπληρώσεις αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Thorwaldsen, καὶ ὅταν δὲν εἶναι ὀρθαί, ἔχουν ἤδη καθιερωθῆ, ὥστε δὲν εἶναι εὔκολον νὰ τροποποιηθοῦν. Παρὰ τὰ ἀετώματα τοῦ ναοῦ τῆς Αἰγίνης πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν τὰ λείψανα τῶν ἀετωμάτων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Ἐρετρίᾳ τῆς Εὐβοίας, τὸ σπουδαιότερον τῶν ὁποίων εἶναι σύμπλεγμα παριστάνον τὸν Θησέα ἀπάγοντα ἀμαζόνα, δυνάμενον νὰ θεωρηθῇ ὡς ἓν ἐκ τῶν ἀρίστων ὑπὸ ἔποψιν ἐκτελέσεως σωζομένων ἀρχαϊκῶν ἔργων τῆς ἑλληνικῆς πλαστικῆς.

Ἀκμὴ καὶ τελειότης τῆς τέχνης *(480—400 π. Χ.).* Τὸ μᾶλλον ἀξιοσημείωτον φαινόμενον εἰς ὁλόκληρον τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης, εἶναι ἡ ταχεῖα πρόοδος τὴν ὁποίαν ἐπετέλεσεν ἡ Ἑλλὰς εἰς τὴν γραφικὴν καὶ τὴν πλαστικὴν κατὰ τὸν Ε′

Digitized by Google

αἰῶνα π. Χ. Ὅπως εἰς τὴν δραματουργίαν ὁ Ε' αἰὼν μᾶς μεταφέρει ἀπὸ τὰς πρώτας ἀποπείρας τοῦ Θέσπιδος εἰς τὴν τραγῳδίαν τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Εὐριπίδου, ὅπως εἰς τὴν φιλοσοφίαν μᾶς μεταφέρει ἀπὸ τὸν Πυθαγόραν εἰς τὸν Σωκράτη, οὕτω καὶ εἰς τὴν πλαστικὴν ἐντὸς τοῦ Ε' αἰῶνος μεταβαίνομεν ἀπὸ τὰ σχετικῶς πρωτόγονα ἔργα, τὰ ποιηθέντα διὰ τοὺς Πεισιστρατίδας εἴς τινα ἐκ τῶν τελειοτέρων προϊόντων τῆς σμίλης.

Εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τὸ ἀγλαΐσμα τοῦ Ε' αἰῶνος ἀποτελεῖ ἐν πρώτοις ὁ Παρθενών, κατόπιν ἔρχονται τὸ Θησεῖον, τὸ Ἐρέχθειον καὶ τὰ Προπύλαια τῆς Ἀκροπόλεως, ἐν Ἀθήναις, ὁ ναὸς τοῦ Διὸς ἐν Ὀλυμπίᾳ, τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Φυγαλίᾳ καὶ πολλὰ ἄλλα ἱερά. Μερικοὶ ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων ἑλληνικῶν ναῶν τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας, ὅπως ὁ τῆς Σεγέστης καὶ τοῦ Σελινοῦντος, ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχήν. Ὁ πλαστικὸς ὅμως διάκοσμος αὐτῶν κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα καὶ περὶ τούτου πρέπει νὰ πραγματευθῶμεν ὁπωσδήποτε ἐν λεπτομερείᾳ, καθόσον τὰ γλυπτὰ αὐτὰ εἶναι ἔργα τῶν μεγαλυτέρων Ἑλλήνων τεχνιτῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Γραφική. Ἀποτελεῖ κανόνα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης ὅτι, αἱ καινοτομίαι καὶ ἡ τεχνικὴ πρόοδος, παρουσιάζονται ἐνωρίτερον εἰς τὴν γραφικὴν παρὰ εἰς τὴν πλαστικήν, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἐξηγεῖται κάλλιστα, ὡς ἐκ τῆς μεγαλυτέρας εὐκολίας καὶ ταχύτητος εἰς τὸν χειρισμὸν τοῦ χρωστῆρος ἐν σχέσει πρὸς τὸ γλύφανον. Ὅτι δὲ αὐτὴν τὴν τάξιν ἠκολούθησε κατὰ τὴν ἀνάπτυξίν της ἡ ἑλληνικὴ τέχνη, περὶ τούτου δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Τὰ μέσα ὅμως, τὰ ὁποῖα ἔχομεν διὰ νὰ κρίνωμεν τὴν γραφικὴν τοῦ Ε' αἰῶνος, εἶναι πολὺ πενιχρά. Τὰ λαμπρὰ ἔργα γραφικῆς ὀνομαστῶν καλλιτεχνῶν ὡς τοῦ Πολυγνώτου, τοῦ Μίκωνος καὶ τοῦ Πανταίνου, τὰ ὁποῖα ἐκόσμουν ἄλλοτε τοὺς τοίχους τῶν μεγάλων στοῶν ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Δελφοῖς ἔχουν ἐξαφανισθῆ. Καὶ ἀπομένουν μόνον τὰ σχέδια, τὰ ἰχνογραφημένα μᾶλλον παρὰ ζωγραφισμένα ἐπὶ τῶν ὡραίων ἀγγείων τῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα μᾶς βοηθοῦν ὁπωσδήποτε νὰ ἀντιληφθῶμεν ὄχι τὸν χρωματισμὸν καὶ τὴν γοητείαν τῶν συγχρόνων πινάκων, ἀλλὰ μόνον τοὺς νόμους τῆς συνθέσεως αὐτῶν καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῆς σχεδιαγραφήσεως

Ὁ ἐκ Θάσου Πολύγνωτος ἐθεωρεῖτο ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του ὡς μέγας ζωγράφος, ἠθογραφικοῦ χαρακτῆρος. Ὁ χρωματισμὸς τῶν εἰκόνων του καὶ ἡ σύνθεσις ἦσαν ἐξ ἴσου ἁπλᾶ, αἱ μορφαί του ἤρεμοι καὶ ἀγαλματώδεις, τὸ σχέδιόν του ἐπιμεμελημένον καὶ ἀκριβές. Ἡ μεγάλη φήμη του ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνεσάρκωνεν εἰς τὰ ἔργα του τὰς ἀρίστας τῶν ἐπικρατουσῶν ἰδεῶν, ἐν σχέσει μὲ τὴν μυθολογίαν, τὴν θρησκείαν καὶ τὴν ἠθικήν. Ἰδιαιτέρως ἡ τοιχογραφία του, ἡ εἰκονίζουσα τὸν Ἅδην, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς μέγα θρησκευτικὸν ἔργον, παράλληλον πρὸς τὰς ζωγραφίας τοῦ Campo Santo τῆς Πίζας. Εἰσήγαγε δὲ ἐπίσης τελειοποιήσεις εἰς τὴν προοπτικὴν καὶ μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν εἰς τὴν συγκέντρωσιν πολλῶν προσώπων.

Εἶναι εὐτύχημα δι' ἡμᾶς ὅτι ὁ Παυσανίας ἀφῆκε πολὺ ἐπιμεμελημένας καὶ λεπτομερεῖς περιγραφὰς μερικῶν ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων τοιχογραφιῶν τοῦ Πολυγνώτου καὶ ἰδίως τῆς «Ἰλίου πέρσιδος» (ἁλώσεως τῆς Τροίας), καὶ τῆς καταβάσεως τοῦ Ὀδυσσέως εἰς τὸν Ἅδην (Νέκυια, 10, 25—31) αἱ ὁποῖαι ἦσαν εἰς τοὺς Δελφούς. Ἡ σύγκρισις τῶν περιγραφῶν αὐτῶν, μὲ ἀγγειογραφίας τῶν μέσων τοῦ Ε' αἰῶνος, ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς ἀρχαιολόγους νὰ ἐξακριβώσουν μετὰ μεγάλης πιθανότητος τοὺς κανόνας τοῦ σχεδίου καὶ τῆς προοπτικῆς τοῦ Πολυγνώτου. Ὁ Robert μάλιστα ἐπεχείρησε τὴν ἀναπαράστασιν τῶν εἰκόνων αὐτῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μαρτυρίας τῶν ἀγγείων. Μία τῶν εἰκόνων, αἱ ὁποῖαι ἀπεικονίζονται ἐπὶ ἀγγείου εὑρεθέντος ἐν Orvietto, καὶ παριστάνουσα τὸν φόνον τῶν τέκνων τῆς Νιόβης ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος, ἐκπροσωπεῖ ἀσφαλῶς τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ Πολυγνώτου. Ἡ προοπτικὴ τῆς εἰκόνος εἶναι ἀξιοσημείωτος. Τὰ διάφορα ὑψώματα ποὺ εἶναι εἰς τὸ βάθος παριστάνονται ὑπὸ γραμμῶν, αἱ ὁποῖαι διασχίζουν τὴν εἰκόνα ἐπὶ τῆς ὁποίας ἵστανται αἱ μορφαί· αἱ μᾶλλον ἀπομεμακρυσμέναι μορφαὶ ὅμως δὲν εἶναι μικρότεραι ἀπὸ τὰς πλησιεστέρας. Τὰ δάση τοῦ ὄρους Σιπύλου παριστάνονται δι' ἑνὸς σχηματοποιημένου δένδρου. Αἱ μορφαὶ εἶναι ὡραῖα σχεδιασμέναι καὶ πλήρεις θελγήτρου, λείπει ὅμως ἡ ἐνεργητικότης εἰς τὴν πρᾶξιν. Δὲν ὑπάρχει σχεδὸν καθόλου ἀμφιβολία, ὅτι ἡ σχολὴ τοῦ Πολυγνώτου ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς συγχρόνου πλαστικῆς. Ὁ Πάναινος, ἀδελφὸς τοῦ Φειδίου, εἰργάσθη μαζὶ μὲ τὸν Πολύγνωτον καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ συμπλέγματα τὰ εὑρισκόμενα μεταξὺ τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνος μᾶς ὑπενθυμίζουν τὰς συνθέσεις τοῦ ἐκ Θάσου καλλιτέχνου. Εἰς τὸ στάδιον αὐτὸ τῆς σχετικῶς πρωΐμου καὶ ἁπλῆς τέχνης, δὲν ὑπῆρχεν οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ τοιχογραφίας καὶ ἐγχρώμου ἀναγλύφου, καθόσον ἡ φωτοσκίασις καὶ ἡ εἰς βάθος προοπτικὴ ἦσαν ἄγνωστοι.

Οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν συγγραφέων, περὶ ἑλληνικῆς γραφικῆς, ὑπέθεσαν ὅτι μετὰ τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνος ἡ τεχνικὴ τῆς γραφικῆς ἐβελτιώθη ραγδαίως. Αὐτὸ ἐνδεχόμενον νὰ συνέβη στερούμεθα ὅμως ἐπαρκῶν μέσων πρὸς ἐξακρίβωσιν ἐὰν εἶναι ἀληθές. Ἐν πάσῃ περιπτώσει αἱ τελειοποιήσεις αὗται θὰ ἀνήγειραν τοιοῦτον φραγμὸν μεταξὺ τοιχογραφίας καὶ ἀγγειογραφίας (ἡ ὁποία ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της πρέπει νὰ εἶναι ἁπλῆ καὶ ἀρχιτεκτονική) ὥστε τὰ ἀγγεῖα δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιηθοῦν πλέον μετ' ἐμπιστοσύνης διὰ νὰ μᾶς δώσουν σαφῆ ὁπωσδήποτε ἰδέαν περὶ τῆς συγχρόνου πρὸς αὐτὰ ζωγραφικῆς. Ὅσα μᾶς διηγεῖται ὁ Πλίνιος περὶ τοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων ζωγράφων εἶναι εἰδησεογραφικοῦ καὶ μᾶλλον ἀναξιοπίστου χαρακτῆρος καὶ ἐξ αὐτῶν ξεχωρίζουν μόνον ὀλίγα γενικὰ γεγονότα. Περὶ τοῦ Ἀγαθάρχου τοῦ Ἀθηναίου μανθάνομεν ὅτι ἐζωγράφησεν ἀναγκαστικῶς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς οἰκίας του Ἀλκιβιάδου καὶ ὅτι ἀπεικόνισε σκηνὴν διὰ τὰς τραγῳδίας τοῦ Αἰσχύλου ἢ τοῦ Σοφοκλέους, τὸ ὁποῖον μᾶς κάμνει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἀπεπειράθη νὰ ζωγραφήσῃ φανταστικὸν τοπίον. Αὐτὸ ὅμως δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὰς δυνατότητας τῆς ἐποχῆς καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον πραγματικῶς ἔλαμεν ἦτο νὰ ζωγραφήσῃ τὴν ξυλίνην πρόσοψιν τοῦ ἰκριώματος τῆς σκηνῆς, προσδίδων εἰς αὐτὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐμφάνισιν. Περὶ ἄλλων ζωγράφων οἱ ὁποῖοι ἤκμασαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος θὰ κάμωμεν λόγον εἰς τὴν ἑπομένην περίοδον.

Εἶναι τώρα γενικῶς παραδεδεγμένον, συνεπείᾳ μαρτυριῶν τὰς ὁποίας παρέχουν εὑρήματα τῶν τάφων, ὅτι ὁ Ε' αἰὼν εἶδε τὸ τέλος τῆς εἰς μεγάλην κλίμακα βιομηχανίας τῶν ἀγγείων ἐν Ἀθήναις πρὸς ἐξαγωγὴν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν. Εἶναι δὲ ἀληθές, ὅτι ὀλίγα πράγματα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης εἶναι περισσότερον ἀξιοσημείωτα ἀπὸ τὴν ταχύτητα μεθ' ἧς ἡ ἀγγειογραφία εἰς τὰς Ἀθήνας ἔφθασεν εἰς τὸ ἀπόγειον τῆς ἀκμῆς της καὶ ἔπειτα ἤρχισε νὰ καταπίπτῃ. Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε' αἰῶνος τὰ μελανόμορφα ἀγγεῖα δὲν εἶχον σχεδὸν ἀκόμη παύσει νὰ εἶναι τῆς μόδας, ἐνῷ οἱ τεχνῖται τοῦ αὐστηροῦ ἐρυθρομόρφου ρυθμοῦ, Παμφαῖος καὶ Ἐπίκτητος, ἔχαιρον μεγάλην φήμην. Τὰ ἐργαστήρια τοῦ Εὐφρονίου, τοῦ Ἱέρωνος καὶ τοῦ Δούριδος ἀνήκουν εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Περσικῶν πολέμων. Περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος, τὰ ἔργα τῶν ἀγγειογράφων αὐτῶν διαδέχονται ἀνυπόγραφα ἀγγεῖα ὡραιοτάτου σχεδίου, ἐκ τῶν ὁποίων μερικὰ δεικνύουν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Πολυγνώτου. Κατὰ δὲ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ αἰῶνος, ὅταν τὸ κράτος τῶν Ἀθηνῶν ἐπλησίαζε νὰ καταρρεύσῃ ἡ ἰχνογράφησις γίνεται χαλαρωτέρα καὶ μᾶλλον ἠμελημένη καὶ παρατηροῦμεν συχνὰ ἀφ' ἑνὸς ὑπερβολικὴν προσοχὴν ἐκ μέρους τοῦ τεχνίτου εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν πτυχῶν τῶν ἐνδυμάτων καὶ ἀφ' ἑτέρου ἔλλειψιν ἁπλότητος, ἡ ὁποία ἀρχίζει νὰ χαρακτηρίζῃ τὴν σύγχρονον πλαστικήν.

Ὀλυμπία. Ναὸς τοῦ Διός. Εἰς τὴν πρώτην γραμμήν, μεταξὺ τῶν πλαστικῶν ἔργων τῆς παρούσης περιόδου ἔρχονται τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς ἐν Ὀλυμπίᾳ. Τὸ ἄγαλμα τοῦ Φειδίου, τὸ ὁποῖον ἄλλοτε κατελάμβανε τὴν τιμητικὴν θέσιν εἰς τὸν ναὸν ἐκεῖνον καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ εὐγενέστερον μνημεῖον τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας, ἔχει ἐξαφανισθῆ πρὸ πολλοῦ, οὔτε εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ τὸ ἀναπαραστήσωμεν μετὰ βεβαιότητος. Τὸ σχέδιον ὅμως τοῦ ναοῦ, τὸ δάπεδον αὐτοῦ καὶ μερικὰ ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν του κοσμημάτων ἔχουν ἀπομείνει. Τὰ μάρμαρα, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν τὰ ἀετώματα καὶ τὰς μετόπας τοῦ ναοῦ, ἀνευρέθησαν κατὰ μέγα μέρος διὰ τῶν ἀνασκαφῶν, καθόσον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶχον κατακρημνισθῆ ὑπὸ σεισμοῦ καὶ ταφῆ βαθμηδὸν ὑπὸ τὰς προσχώσεις τοῦ ἐδάφους. Οἱ διενεργήσαντες τὰς ἀνασκαφάς, ἐπιφανεῖς Γερμανοὶ ἀρχαιολόγοι, κατώρθωσαν νὰ συναρμολογήσουν τὰ συμπλέγματα αὐτά· μολονότι δὲ ὑπάρχουν ἀμφιβολίαι ὡς πρὸς τὰς θέσεις ὡρισμένων μορφῶν καὶ τὰς ἀκριβεῖς αὐτῶν στάσεις, δυνάμεθα ἐν τούτοις νὰ εἴπωμεν ὅτι γνωρίζομεν περισσότερα περὶ τῆς πλαστικῆς τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ ναοῦ τοῦ Διὸς παρὰ περὶ οἱουδήποτε ἄλλου μεγάλου ἑλληνικοῦ ναοῦ. Ἡ ἀκριβὴς χρονολογία τῶν γλυπτῶν αὐτῶν δὲν εἶναι βεβαία, δύνανται ὅμως μετά τινος πεποιθήσεως νὰ χρονολογηθοῦν μεταξὺ 470 καὶ 460 π. Χ. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα, κατὰ τὸν Παυσανίαν, εἰκονίζοντο αἱ προετοιμασίαι διὰ τὸν ἀγῶνα ἁρματοδρομίας μεταξὺ Οἰνομάου καὶ Πέλοπος, ἐκ τῆς ἐκβάσεως τοῦ ὁποίου θὰ ἀπεφασίζετο ἐὰν ὁ Πέλοψ θὰ ἐθανατώνετο ἢ θὰ ἐλάμβανε νύμφην καὶ βασίλειον. Ἐν τῷ μέσῳ, ἀόρατος εἰς τοὺς ἀγωνιζομένους ἥρωας, ἵστατο ὁ Ζεύς, ὁ ἀνώτατος ἀγωνοδίκης· ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἵσταντο ἀφ' ἑνὸς ὁ Οἰνόμαος μετὰ τῆς συζύγου του Στερόπης καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ Πέλοψ καὶ ἡ Ἱπποδάμεια, ἡ θυγάτηρ τοῦ Οἰνομάου, τῆς ὁποίας ἡ θέσις ἀμέσως ὑποδηλοῖ, ὅτι ἦτο μὲ τὸ μέρος τοῦ νεήλυδος ξένου, ἀσχέτως πρὸς τὸ αἴσθημα τῶν γονέων της. Κατόπιν ἔρχονται ἑκατέρωθεν τὰ τέθριππα ἅρματα τῶν δύο ἀνταγωνιστῶν μὲ τοὺς ἱπποκόμους των. Εἰς τὰς γωνίας τῶν ἀετωμάτων εἶναι ἐξηπλωμένοι δύο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ποτάμιοι θεοί, ὁ Ἀλφειός, ὁ κυριώτερος ποταμὸς τῆς Ὀλυμπίας καὶ ὁ παραπόταμος αὐτοῦ Κλάδεος. Μόνον μία μορφὴ δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ Παυσανίου, ἡ μορφὴ θεραπαινίδος γονυπετούσης, ἴσως μιᾶς ἐκ τῶν ἀκολούθων τῆς Στερόπης. Ὑποθετικαὶ ἀναπαραστάσεις τοῦ ἀετώματος ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ Treu καὶ τοῦ Kekulé, διαφέρουσαι μόνον εἰς τὴν διάταξιν τῶν ἄκρων τῆς συνθέσεως, διότι ἡ διάταξις τῶν κεντρικῶν μορφῶν καὶ ἡ τῶν ἁρμάτων δυσκόλως δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀμφισβητήσιμος. Ἡ διάταξις εἶναι ἀναντιρρήτως ἄκαμπτος καὶ τυπική, εἰς δὲ τὰς μορφὰς δὲν διακρίνομεν τὴν ἐξησκημένην τελειότητα τῆς τεχνοτροπίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὰ γλυπτὰ τοῦ σχεδὸν συγχρόνου ναοῦ τοῦ Παρθενῶνος. Πολλὰ σφάλματα ὑπάρχουν τόσον εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἱματισμοῦ, ὅσον καὶ εἰς τὴν παράστασιν τῶν ἀνθρωπίνων μορφῶν, προφανῶς δὲ ὁ γλύπτης ἐπαφίετο μετ' ἐμπιστοσύνης εἰς τὴν ἱκανότητα τοῦ ζωγράφου, ὁ ὁποῖος ἐπρόκειτο νὰ χρωματίσῃ κατόπιν τὸ ἔργον του, ὅπως διορθώσῃ ἐν μέρει τὴν ἀδεξιότητά του ἢ διαλευκάνῃ τὰ ἀμφίβολα σημεῖα. Παρ' ὅλα ταῦτα τὸ σύνολον διακρίνει ἀξιοπρέπεια, μέτρον καὶ ἁπλότης, ἰδιότητες, αἱ ὁποῖαι δικαιολογοῦν τὴν ἀντίληψιν τῆς ἀρχαιότητος, ἡ ὁποία ἐθεώρει τὸ ἀέτωμα τοῦτο ὡς ἔργον ἄξιον νὰ διακοσμήσῃ τὸ ἀνάκτορον τοῦ Διός. Εἰς τὸ δυτικὸν ἀέτωμα τὸ θέμα εἶναι ἡ ἐξέγερσις τῶν Κενταύρων εἰς τοὺς γάμους τοῦ Πειριθόου ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ ὁ φόνος αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Πειριθόου καὶ τοῦ Θησέως, ὅταν ἐπεχείρησαν νὰ ἀπαγάγουν τὴν νύμφην καὶ τὰς ἀκολούθους της. Εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀετώματος ἀόρατος, ὅπως ὁ Ζεὺς εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα, ἵσταται ὁ Ἀπόλλων, ἐνῷ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ὁ Θησεὺς καὶ ὁ Πειρίθοος ἐπιτίθενται κατὰ τῶν Κενταύρων. Ἡ εἰκὼν μᾶς δεικνύει δύο πιθανοὺς τρόπους ἀναπαραστάσεως. Οἱ Λαπίθαι ἥρωες συμπλέκονται ἕκαστος μὲ ἕνα ἐκ τῶν Κενταύρων, προσπαθοῦντες νὰ τοὺς ἀποσπάσουν τὴν λείαν των. Καίτοι ἡ σύνθεσις τῶν δύο ἀετωμάτων εἶναι σημαντικῶς διαφορετική, καθόσον τὸ ἓν φέρει τὴν σφραγῖδα ἠρέμου παρατάξεως, τὸ δὲ ἄλλο ὑπερεντεταμένης δράσεως, ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ ἐκτέλεσις εἶναι ἡ ἰδία, τὰ δὲ ἐλαττώματα πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὴν κατωτέραν δεξιοτεχνίαν ἐγχωρίου ἐργαστηρίου πλαστικῆς, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἐργαστήρια τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Αἰγίνης. Φαίνεται ἐπίσης πιθανὸν ὅτι καὶ τὰ σχέδια ἀνῆκον εἰς ἐγχώριον ἐργαστήριον. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Παυσανίας λέγει ὅτι τὰ ἀετώματα ἦσαν ἔργον τοῦ Ἀλκαμένους, μαθητοῦ τοῦ Φειδίου, καὶ τοῦ Παιωνίου, γλύπτου ἐκ Θράκης· φαίνεται ὅμως λίαν πιθανόν, ὅτι παρεπλανήθη εἰς τοῦτο ἀπὸ τοὺς ἐντοπίους ὁδηγούς, οἱ ὁποῖοι φυσικὸν ἦτο νὰ φιλοδοξοῦν νὰ συνδέσουν τὰ γλυπτὰ τοῦ μεγάλου αὐτῶν ναοῦ μὲ διακεκριμένα ὀνόματα.

Αἱ μετόπαι τοῦ ναοῦ δεικνύουν τὴν αὐτὴν πρὸς τὴν τῶν ἀετωμάτων τεχνοτροπίαν, τὰ ἐλαττώματα ὅμως τῆς ἀδεξιότητος καὶ τῆς ἐλλείψεως ἀριστοτεχνίας εἶναι εἰς αὐτὰς ὀλιγώτερον καταφανῆ διότι τὰ στενὰ ὅρια τῆς μετόπης ἀποκλείουν τὰ ἀπὸ συνθετικῆς ἀπόψεως περίτεχνα συμπλέγματα. Τὰ θέματα εἶναι εἰλημμένα ἐκ τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους· αἱ μορφαί, αἱ ὁποῖαι εἰκονίζονται εἰς κάθε μετόπην, εἶναι δύο ἢ τὸ πολὺ τρεῖς, ἡ δὲ πρᾶξις ἁπλοποιεῖται ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον.

Ἕτερος πολύτιμος καρπὸς τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ὀλυμπίας εἶναι ἡ Νίκη τοῦ Παιωνίου, δυστυχῶς ἀκέφαλος, ἀνατεθεῖσα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς ἀνάμνησιν τῆς νίκης τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Μεσσηνίων τῆς Ναυπάκτου ἐν Σφακτηρίᾳ, τῷ 425 π. Χ. Τὸ ἄγαλμα αὐτό, τὸ ὁποῖον κατέρχεται ἱπτάμενον ἀπὸ τὸν οὐρανὸν εἰς τὴν γῆν, εἶναι τύπου τολμηροῦ καὶ νεωτεριστικοῦ, τὴν δὲ ἐπίδρασίν του δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν εἰς πολλὰ ἔργα τῆς ἑπομένης περιόδου.

Ὁ ἡνίοχος τῶν Δελφῶν. Μεταξὺ τῶν ἐν Δελφοῖς ἀνακαλυφθέντων ἔργων τέχνης οὐδὲν ἐμποιεῖ τόσην ἐντύπωσιν καὶ οὐδὲν ἴσως εἶναι τόσον πολύτιμον εἰς ἡμᾶς, ὅσον τὸ εἰς φυσικὸν μέγεθος χαλκοῦν ἄγαλμα ἡνιόχου. Συμφώνως πρὸς ἐπιγραφὴν εἰς τὸ βάθρον τοῦ ἀγάλματος, τοῦτο ἀνῆκει εἰς τέθριππον ἅρμα, τὸ ὁποῖον ἀνέθηκεν εἰς τὸν Ἀπόλλωνα ὁ Πολύζαλος, τύραννος ἐν Γέλᾳ καὶ ἀδελφὸς τοῦ Κλέωνος καὶ Ἱέρωνος τῶν Συρακουσῶν, πρὸς ἀνάμνησιν νίκης εἰς τὰ Πύθια ἐν Δελφοῖς. Ὁ ἡνίοχος εἶναι ὡραῖος, προφανῶς εὐγενὴς νέος, φέρων ποδήρη χιτῶνα, ὅπως προφυλάττεται ἀπὸ τὴν ὁρμὴν τοῦ ἀέρος. Ἡ χρονολογία τοῦ μνημείου εἶναι περίπου 480—470 π. Χ. Χαλκᾶ συμπλέγματα παριστάνοντα ἅρματα μετὰ τῶν ἡνιόχων των ἀνῆκον εἰς τὰ μεγαλοπρεπέστερα καὶ δαπανηρότερα ἀναθήματα τῆς ἀρχαιότητος· τὸ δὲ ἐν λόγῳ μνημεῖον εἶναι τὸ μόνον τοῦ εἴδους περιελθὸν εἰς ἡμᾶς. Ὁ ἡνίοχος εἶναι ἐξαιρετικῆς τέχνης καὶ ἡ μορφή του λεπτοτέρα ἀπὸ ὅλα τὰ σύγχρονα δείγματα. Ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τῆς σχηματικῆς εὐπρεπείας τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἱματισμοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ἐκ τοῦ φυσικοῦ ἀκριβείας τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν ἀφ' ἑτέρου, εἶναι λίαν καταπληκτική· ὅσον δὲ καὶ ἂν δικαιολογῆται ἐν σχέ-

Digitized by Google

σει πρὸς τὸ ἐνδεδυμένον μέρος τῆς μορφῆς (καθόσον τοῦτο, ὡς ἐκ τῆς θέσεως τοῦ ἡνιόχου εἰς τὸ ἅρμα, καθίστατο κατὰ τὸ πλεῖστον ἀφανὲς) ἡ ἐν λόγῳ ἀντίθεσις ὑποδηλοῖ πάντως τὴν σύγκρουσιν διαφόρων τάσεων εἰς τὴν τέχνην, καθ' ἣν ἐποχὴν αὕτη ἀνήρχετο πρὸς τὴν ὑψίστην αὐτῆς τελειότητα.

Μύρων. Οἱ τρεῖς μεγάλοι τεχνῖται τοῦ Ε' αἰῶνος, Μύρων, Φειδίας καὶ Πολύκλειτος, εἶναι ἔν τινι μέτρῳ γνωστοὶ εἰς ἡμᾶς ἐκ τῶν ἔργων των. Τοῦ Μύρωνος ἔχομεν ἀντίγραφα δύο ἔργων του, τοῦ Μαρσύου (ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Λατερανοῦ) μετὰ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Δισκοβόλου. Περὶ τοῦ Δισκοβόλου ἐγένοντο συνήθως κρίσεις ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν τῷ Βατικανῷ καὶ τῷ Βρεττανικῷ μουσείῳ σῳζομένων ἀντιγράφων, εἰς τὰ ὁποῖα ὅμως παρατηροῦνται καὶ ἀνατομικαὶ μεταβολαὶ καὶ κακὴ τοποθέτησις τῆς κεφαλῆς. Ὑπάρχει ὅμως τώρα καὶ ἄλλο ἀντίγραφον ἐν τῇ στοᾷ Lancelloti ἐν Ρώμῃ, τοῦ ὁποίου ἡ στάσις φαίνεται πλησιάζουσα περισσότερον πρὸς τὸ πρωτότυπον.

Φειδίας. Τῶν ἔργων τοῦ Φειδίου δὲν ἔχομεν δυστυχῶς κανὲν ἀντίγραφον, πλὴν τῶν εἰς μικρὸν μέγεθος τοιούτων τοῦ ἀγάλματος αὐτοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου, τῶν εὑρεθέντων ἐν Ἀθήναις. Τὸ μεγαλύτερον ἐξ αὐτῶν εὑρέθη τῷ 1880 παρὰ τὸ Βαρβάκειον, εἶναι πολὺ κακότεχνον, ἡ δὲ ἀτυχὴς ἐπίνοια, καθ' ἣν προσετέθη ἕνας κίων πρὸς ὑποστήριξιν τῆς Νίκης, τὴν ὁποίαν κρατεῖ εἰς τὴν χεῖρα της ἡ Ἀθηνᾶ, δυσκόλως δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἀνήκει ἀρχικῶς εἰς τὸ μέγα πρωτότυπον. Πολλαὶ ἑλκυστικαὶ θεωρίαι ἔχουν ἀναπτυχθῆ ὑπὸ τοῦ Furtwängler («Meisternerke Griechischer Plastik») καὶ ἄλλων ἀρχαιολόγων, οἱ ὁποῖοι ἀναγνωρίζουν εἰς σῳζόμενα ἀγάλματα, ἀντίγραφα τῆς Ἀθηνᾶς Λημνίας, τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας καὶ ἄλλων ἔργων τοῦ Φειδίου· περὶ αὐτῶν ὅμως ὑπάρχουν ἀμφιβολίαι.

Περισσότερον ἐνδιαφέρον καὶ σπουδαῖον εἶναι τὸ ζήτημα κατὰ πόσον τὰ ἀποτελοῦντα τὸν γλυπτικὸν διάκοσμον τοῦ Παρθενῶνος ἔργα, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἐλγίνου στολίζουν τὸ Βρεττανικὸν μουσεῖον, δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἔργα τοῦ ἰδίου τοῦ Φειδίου ἢ τοὐλάχιστον ὡς ἐκτελεσθέντα ἀπὸ σχέδια αὐτοῦ. Καὶ εἰς αὐτὸ τὸ ζήτημα πάλιν δὲν ἔχομεν θετικὰς πληροφορίας, ἐκ τῆς μαρτυρίας τῶν ἐπιγραφῶν ὅμως φαίνεται ὅτι τὰ ἀετώματα ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐξετελέσθησαν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φειδίου.

Βεβαίως τὰ ἀετώματα καὶ ἡ ζωφόρος τοῦ Παρθενῶνος, οἱουδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἔργον, ἵστανται εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ἑλληνικῆς διακοσμητικῆς πλαστικῆς. Ὡς πρὸς τὴν χάριν τῆς συνθέσεως, τὴν τελειότητα τῆς ἐκτελέσεως τῶν ὁλογλύφων ἐξ αὐτῶν ἀγαλμάτων ἢ τὴν θελκτικὴν ποιητικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἀτμοσφαῖραν, ἡ ὁποία τὰ περιβάλλει, τὰ γλυπτὰ αὐτὰ συγκαταριθμοῦνται μεταξὺ τῶν ἀριστουργημάτων τοῦ κόσμου. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὰ ἐθεώρουν, βέβαια, πολὺ κατώτερα τοῦ ἀγάλματος, διὰ τὴν στέγασιν τοῦ ὁποίου ἱδρύθη ὁ ναός. Δι' ἡμᾶς ὅμως, οἱ ὁποῖοι ἐχάσαμεν τὸ μέγα χρυσελεφάντινον αὐτὸ ἔργον, ἡ γλυπτὴ διακόσμησις τοῦ σηκοῦ εἶναι διαρκὴς πηγὴ διδασκαλίας καὶ ἀπολαύσεως. Τὰ δύο ἄκρα τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος εἶναι τὸ μόνον καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρημένον τμῆμα τῶν ἀετωμάτων.

Μεταξὺ τῶν μαθητῶν τοῦ Φειδίου, οἱ ὁποῖοι δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι εἰργάσθησαν εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνος, οἱ ὀνομαστότεροι ἦσαν ὁ Ἀλκαμένης καὶ ὁ Ἀγοράκριτος. Ἐκ τοῦ μεγάλου ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως τοῦ Ἀγορακρίτου ἐν Ραμνοῦντι, διεσώθησαν μερικὰ λείψανα· ἐπὶ τοῦ Ἀλκαμένους ἱκανὸν φῶς ἔρριψεν ἡ ἀνακάλυψις ἐν Περγάμῳ ἀντιγράφου τῆς προτομῆς τοῦ Ἑρμοῦ, προπυλαίου αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος ἵστατο εἰς τὴν εἴσοδον τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ ἔργον ὅμως τοῦτο εἶναι ἀρχαϊστικῆς τεχνοτροπίας καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ τὸ θεωρήσωμεν ὡς ἐκπροσωποῦν τὴν τέχνην τοῦ Ἀλκαμένους. Ἄλλος ὀνομαστὸς μεταξὺ τῶν συγχρόνων γλυπτῶν ἦτο ὁ ἐκ Κρήτης Κρησίλας, διάσημος ἰδίως διὰ τὰς εἰκονιστικάς του προτομάς. Περιελθόντα εἰς ἡμᾶς ἀντίγραφα τῆς ὑπ' αὐτοῦ φιλοτεχνηθείσης προτομῆς τοῦ Περικλέους, μαρτυροῦν περὶ τῆς ὑψηλῆς καὶ ἰδανιστικῆς τεχνοτροπίας τοῦ κλάδου τούτου τῆς πλαστικῆς, κατὰ τὴν μεγάλην ταύτην ἐποχὴν τῆς τέχνης. Εὑρέθησαν ἐπίσης θαυμάσια ἔργα πλαστικῆς, ἀνήκοντα εἰς ἄλλους σπουδαίους ναοὺς τῆς Ἀκροπόλεως, ὅπως εἰς τὸ Ἐρέχθειον καὶ τὸν ναὸν τῆς Ἀπτέρου Νίκης. Ἐκ τῶν ναῶν αὐτῶν ἀρχαιότερος εἶναι ὁ τῆς Νίκης. Τὸ Ἐρέχθειον ἀνήκει εἰς τὸ τέλος τῆς περιόδου καὶ ἐκπροσωπεῖ τὴν λεπτότητα τοῦ συντηρητικοῦ ἐργαστηρίου πλαστικῆς ἐν Ἀθήναις, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Παρθενὼν ἀπεικονίζει τὰς ἰδέας τοῦ μᾶλλον προοδευτικοῦ ἐργαστηρίου. Ἡ εἰκὼν δεικνύει μίαν ἀπὸ τὰς κόρας ἢ Καρυάτιδας, αἱ ὁποῖαι ὑπεβάσταζον τὸν θριγκὸν τοῦ Ἐρεχθείου. Ἡ χρῆσις αὕτη γυναικείων μορφῶν ἀντὶ κιόνων εἶναι παλαιὰ ἰωνικὴ συνήθεια, ὅπως βλέπομεν καὶ εἰς τὸν ἐν Δελφοῖς θησαυρὸν τῶν Κνιδίων.

Πολύκλειτος. Παραπλεύρως πρὸς τὸν Φειδίαν τῶν Ἀθηνῶν πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ὁ μέγιστος τῶν ἀρχαιοτέρων Ἀργείων γλυπτῶν Πολύκλειτος. Τὰ δύο τυπικὰ αὐτοῦ ἀγάλματα ἀθλητῶν, ὁ Δορυφόρος καὶ ὁ Διαδούμενος, ἀνεγνωρίσθησαν πρὸ πολλοῦ ὡς περισωθέντα ἐκ τῆς ἀρχαιότητος ἀγάλματα· καίτοι δὲ τὰ ἀντίγραφα αὐτὰ δὲν εἶναι ἔξοχα ἀπὸ καλλιτεχνικῆς ἀπόψεως, παρέχουν ὅμως εἰς ἡμᾶς σαφῆ ἰδέαν περὶ τῶν κανόνων τῆς τεχνοτροπίας τοῦ Πολυκλείτου. Μεταξὺ τῶν βάθρων τῶν εὑρεθέντων ἐν Ὀλυμπίᾳ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχον ἀφαιρεθῆ τὰ ἀγάλματα, ὑπῆρχον τρία ἢ τέσσαρα φέροντα τὸ ὄνομα τοῦ Πολυκλείτου, ἐκ τῆς ἀσφαλοῦς δὲ μαρτυρίας, τὴν ὁποίαν παρέσχον αὐτὰ τὰ βάθρα ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῶν ποδῶν τῶν ἀγαλμάτων, τὰ ὁποῖα ἄλλοτε ἵσταντο ἐπ' αὐτῶν, ἠδυνήθησαν οἱ ἀρχαιολόγοι, καὶ ἰδικῶς ὁ Furtwängler, νὰ ἀναγνωρίσουν ἀντίγραφα τῶν ἔργων ἐκείνων μεταξὺ τῶν ὑπαρχόντων ἀρχαίων ἀγαλμάτων. Ἀνεκαλύφθησαν ἐπίσης καὶ ἄλλα ἀντίγραφα ἔργων τοῦ Πολυκλείτου, εἰς δὲ τὴν Δῆλον εὑρέθη ἀντίγραφον τοῦ Διαδουμένου, τὸ ὁποῖον εἶναι πολὺ τελειότερον ἔργον ἀπὸ τὸ σχετικὸν ἄγαλμα τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου. Εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Βοστώνης ὑπάρχει πολὺ ὡραῖον ἄγαλμα νεαροῦ Ἑρμοῦ, ὁ ὁποῖος, ἐὰν ἔλειπον τὰ ἐπὶ τῶν κροτάφων πτερά, θὰ ἠδύνατο κάλλιστα νὰ θεωρηθῇ ὡς νέος ἀθλητὴς τέχνης τοῦ Πολυκλείτου. Ἐκτὸς δὲ τῶν ἀντιγράφων τοῦ Δορυφόρου καὶ Διαδουμένου ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ὑπῆρχεν ὁλόκληρος σειρὰ ἀθλητικῶν ἀγαλμάτων, ἐφήβων καὶ ἀνδρῶν, τὰ ὁποῖα διεκδικοῦν συγγένειαν πλησιεστέραν ἢ μακρινὴν πρὸς τὸ ἐργαστήριον τοῦ μεγάλου Ἀργείου καλλιτέχνου, ἐνῷ εἰς τὸ μουσεῖον Asmolean ἐν Ὀξφόρδῃ εὑρίσκεται πολὺ ὡραία χαλκῆ κεφαλὴ τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Πολυκλείτου. Ὑπῆρχεν ἐλπὶς ὅτι ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἄργους, ὅπου ἐφυλάσσετο τὸ ἄγαλμα τῆς Ἥρας τοῦ Πολυκλείτου, θὰ περιήρχοντο εἰς ἡμᾶς γλυπτά, τὰ ὁποῖα θὰ μᾶς ἐφώτιζον περὶ τῆς τεχνοτροπίας τοῦ Ἀργείου καλλιτέχνου· δυστυχῶς ὅμως τὰ ἀνακαλυφθέντα λείψανα πλαστικῆς εἶναι ὀλίγα. Τὸ μᾶλλον ἀξιοσημείωτον μεταξὺ αὐτῶν εἶναι γυναικεία κεφαλή, ἡ ὁποία ἐνδέχεται νὰ ἀνῆκεν εἰς ἀέτωμα τοῦ ναοῦ, περὶ τῆς ὁποίας ὅμως δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία παρὰ τοῖς ἀρχαιολόγοις ἐὰν ἐκπροσωπῇ τὴν τέχνην τοῦ Πολυκλείτου.

Ἕτερον ἔργον τοῦ Πολυκλείτου ἦτο ἡ Ἀμαζὼν αὐτοῦ, φιλοτεχνηθεῖσα, ὅπως λέγεται, ἐν διαγωνισμῷ πρὸς τοὺς μεγάλους συγχρόνους αὐτοῦ γλύπτας Φειδίαν, Κρησίλαν καὶ Φράδμονα, τῶν ὁποίων αἱ Ἀμαζόνες ἐφυλάσσοντο εἰς τὸν μέγαν ναὸν τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Ἐφέσῳ. Εἰς τὰ διάφορα μουσεῖα ὑπάρχουν πολλὰ ἀγάλματα ἀμαζόνων, προφανῶς ἀντίγραφα ἔργων τοῦ Ε' αἰῶνος. Ὁ καθηγητὴς Michaelis κατώρθωσε νὰ διακρίνῃ μεταξὺ αὐτῶν τρεῖς τύπους. Τὸ ζήτημα ὅμως ποῖον πρωτότυπον ἕκαστος τῶν τύπων αὐτῶν ἀντιπροσωπεύει εἶναι ἐπίμαχον. Ὁ πρῶτος τύπος ἀπεδόθη εἰς τὸν Πολύκλειτον, ὁ δεύτερος φαίνεται ὅτι παριστάνει τὴν Τραυματισμένην ἀμαζόνα τοῦ Κρησίλα, ὁ δὲ τρίτος ἐθεωρήθη ὡς ἀντίγραφον τῆς ἀμαζόνος τοῦ Φειδίου.

Ἐκ τῶν ἐξ ἄλλων ἀρχαίων ναῶν καὶ ἱερῶν περισωθέντων γλυπτῶν τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Ε' αἰῶνος, τὰ ὁποῖα εἶναι ἄξια μελέτης, ἀναφέρομεν τὴν ζωφόρον ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Φιγαλίᾳ, τὴν παριστάνουσαν μάχας κενταύρων καὶ ἀμαζόνων, ἡ ὁποία εὑρίσκεται εἰς τὸ Βρεττανικὸν μουσεῖον. Ἡ σύγκρισις πρὸς τὰ παρ' αὐτὴν τοποθετημένα γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνος ἐξαίρει τὰ σφάλματα ὡς πρὸς τὴν διάταξιν καὶ τὴν ἐκτέλεσιν τὰ ὁποῖα παρουσιάζει ἡ ζωφόρος αὕτη, ἐκ τούτου δὲ φαίνεται ὅτι ἦτο ἔργον Ἀρκάδων τεχνιτῶν.

Περισσότερον εὐχάριστον ἐμφάνισιν ἔχουν τὰ γλυπτὰ τοῦ ἐκ Ξαίθου τῆς Λυκίας, ἰωνιζούσης τέχνης, «μνημείου τῶν Νηρηΐδων». Εἰς αὐτὸ δὲν ἔχομεν μόνον τὰ ἀνάγλυφα τῶν δύο περὶ τὸ κρηπίδωμα ζωφόρων, ἀλλὰ καὶ χωριστὰς γυναικείας μορφάς, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ τὸ ὄνομα τοῦ μνημείου, μολονότι αἱ γυναικεῖαι αὗται μορφαὶ μὲ τὰ ὑπὸ τοῦ ἀνέμου ἀναρριπιζόμενα αὐτῶν ἐνδύματα, ἐνδέχεται νὰ μὴ παριστάνουν θαλασσίας νύμφας, ἀλλὰ θαλασσίας αὔρας.

Ἡ πλαστικὴ τῆς Λυκίας ἀντιπροσωπεύεται ἐπαξίως ἀπὸ τὰς ζωφόρους τὰς εὑρισκομένας τώρα εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Βιέννης, αἱ ὁποῖαι ἐκόσμουν τὸ ἐν Τρύσᾳ (παρὰ τὸ σημερινὸν Γκιόλμπασι) τῷ 1850 ἀνακαλυφθὲν ἡρῷον, καὶ δὲν εἶναι πολὺ νεώτεραι τῶν μέσων τοῦ Ε' αἰῶνος. Τὰ ἀνάγλυφα αὐτὰ εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μυθολογικῆς σημασίας. Πολλὰ θέματα, τὰ ὁποῖα σπανίως ἀπαντοῦν εἰς τὴν πρώϊμον ἑλληνικὴν τέχνην, ὡς ἡ πολιορκία τῆς Τροίας, ἡ ἐκστρατεία τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας, ἡ ἀπαγωγὴ τῶν θυγατέρων τοῦ Λευκίππου, ὁ Ὀδυσσεὺς τοξεύων τοὺς μνηστῆρας, ἀπεικονίζονται εἰς τὰ ἀνάγλυφα τοῦ μνημείου τούτου ἐν λεπτομερείᾳ. Ὁ Benndorf, ὁ ὁποῖος ἐδημοσίευσε τὰ γλυπτὰ αὐτὰ εἰς θαυμάσιον τόμον, φαίνεται διαγιγνώσκων εἰς αὐτὰ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ μεγάλου ζωγράφου Πολυγνώτου. Ἡ σχέσις τῶν γλυπτῶν αὐτῶν πρὸς τὴν ζωγραφικὴν εἶναι εἰς πάντα καταφανής, τὰ δὲ θέματά των ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὰς περιγραφὰς μερικῶν μεγάλων τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐφιλοτεχνήθησαν ὑπὸ τοῦ Πολυγνώτου, τοῦ Μίκωνος καὶ ἄλλων διὰ τοὺς Ἀθηναίους. Ὅπως καὶ ἄλλα γλυπτὰ ἐκ Λυκίας, περιέχουν καὶ στοιχεῖα μὴ ἑλληνικά. Μικρὸν τμῆμα σχετικῆς εἰκόνος δεικνύεται εἰς τὸ ἐν Βιέννῃ ἀναστηλωθὲν ἐκ Λυκίας μνημεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον εἰκονίζονται δύο σκηναί, ἡ μία ὑπεράνω τῆς ἄλλης. Εἰς τὴν ἄνω σκηνὴν ὁ Ὀδυσσεύς, συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ Τηλεμάχου, τοξεύει τοὺς μνηστῆρας. Κάτω ἔχομεν τὸ κεντρικὸν σύμπλεγμα τῆς θήρας τοῦ Καλυδωνίου κάπρου, ὅπου ὁ κάπρος φαίνεται, ὅπως εἰς τὴν ἀρίστην περίοδον τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ὡς κοινὸν ζῷον καὶ οὐχὶ ὡς τερατῶδες θηρίον.

Εἰκονιστικὴ ἀνδριαντοποιία. Ἐνδιαφέρων κλάδος τῆς ἑλληνικῆς τέχνης εἶναι ὁ τῶν πλαστικῶν ὁμοιωμάτων ἀνδριάντων. Οἱ ἐκ τοῦ Ε' αἰῶνος γνωστοὶ ἀνδριάντες, περιλαμβάνουν τώρα τὸν Περικλέα, τὸν Ἡρόδοτον, τὸν Θουκυδίδην, τὸν Ἀνακρέοντα, τὸν Σοφοκλέα, τὸν Εὐριπίδην, τὸν Σωκράτην καὶ ἄλλους. Ὅπως δὲ θὰ ἀνέμενέ τις, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἡ αὐστηρὰ τεχνοτροπία εἰς τὴν πλαστικὴν εἶχε τόσον καταφανῆ ἐκδήλωσιν, τὰ ὁμοιώματα αὐτά, ὅπως δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν εἰς μεταγενέστερα ἀντίγραφα, δὲν εἶναι ἀκριβῶς εἰκονιστικά, ἀλλὰ χαρακτηριστικῶς ἰδανιστικά· παριστάνουν δηλαδὴ τοὺς μεγάλους ἄνδρας, τοὺς ὁποίους ἀπεικονίζουν, ὄχι κατὰ ρεαλιστικὸν τρόπον. Αἱ ἰδιαίτεραι λεπτομέρειαι παραμελοῦνται καὶ ὁ γλύπτης προσπαθεῖ νὰ παραστήσῃ τὰ σταθερὰ καὶ μόνιμα στοιχεῖα τοῦ θέματός του μᾶλλον παρὰ τὰ πρόσκαιρα. Ὡς ἐκ τούτου τὰ προϊόντα ταῦτα τῆς ἀνδριαντοποιίας δὲν φαίνονται νὰ ἀντιπροσωπεύουν εἰδικὴν περίοδον τοῦ βίου τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου, προσπαθοῦν μόνον νὰ ἀπεικονίσουν τὸν ἄνδρα εἰς τὴν τελειότητα τῆς σωματικῆς ρώμης καὶ τῆς πνευματικῆς δράσεως. Ἡ δὲ φυλὴ καὶ ὁ τόπος ὑποδηλοῦνται σαφῶς δι' ἀτομικῶν γνωρισμάτων. Εἴς τινας περιπτώσεις εἶναι ἀκόμη ἀμφισβητήσιμον ἐὰν ἀγάλματα τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς παριστάνουν θεότητας ἢ θνητούς· τόσον ἔκδηλος εἶναι ἡ ἠρεμία καὶ ἡ σεμνοπρέπεια, τὴν ὁποίαν καὶ αἱ μορφαὶ τῶν θνητῶν λαμβάνουν ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν καλλιτεχνῶν τοῦ Ε' αἰῶνος. Ὁ Περικλῆς κατὰ Κρησίλαν τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου καὶ τὰ ἀθλητικὰ ὁμοιώματα τοῦ Πολυκλείτου εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα παραδείγματα.

Ὁ Δ' αἰὼν (400 — 300 π. Χ.). Τὸ ἀνώτερον ἰδανικὸν ἐπίπεδον, εἰς τὸ ὁποῖον ἔφθασεν ἡ ἑλληνικὴ τέχνη τοῦ Ε' αἰῶνος διατηρεῖται καὶ κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος περὶ παρακμῆς εἰς τὴν τέχνην, πλὴν ἴσως ἐν σχέσει μὲ τὰς Ἀθήνας, ὅπου ἀναμφιβόλως ἡ κατάπτωσις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ ἡ ἐλάττωσις τῆς ἐθνικῆς εὐημερίας ἔσχον ἐπιβλαβῆ ἐπίδρασιν. Εἰς τὴν Πελοπόννησον ὅμως ἡ ἐποχὴ αὕτη ὑπῆρξεν εὐνοϊκὴ διὰ τὴν τέχνην· πολλαὶ νέαι καὶ σπουδαῖαι πόλεις, ὅπως ἡ Μεσσήνη, ἡ Μεγαλόπολις καὶ ἡ Μαντίνεια, ἀνεφάνησαν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Ἐπαμεινώνδα. Καὶ εἰς τὴν Ἀσίαν δὲ αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις ἐξηκολούθουν νὰ διατηροῦν τὴν εὐημερίαν των καὶ τὴν καλλιτεχνικήν των ἀκμήν, ὅπως καὶ αἱ πόλεις τῆς Ἰταλίας καὶ Σικελίας, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶχον ἀπολέσει τὴν ἀνεξαρτησίαν των. Ἐν συνόλῳ παρατηρεῖται κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ποιά τις ὑποχώρησις τῆς τέχνης ὡς πρὸς τὸ νωπὸν καὶ τὴν ἁπλότητα αὐτῆς· διατελεῖ δὲ τώρα ὀλιγώτερον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν θεῶν καὶ περισσότερον εἰς τὴν τῶν ἰδιωτικῶν πατρώνων καὶ χάνει ἐν μέρει τὸν αὐστηρῶς ἠθικόν της χαρακτῆρα, διὰ νὰ γίνῃ περισσότερον αἰσθηματικὴ καὶ συγκινητική. Ἐξ ἄλλου ὅμως δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ τεχνικὴ εἰς τὴν ζωγραφικὴν καὶ εἰς τὴν πλαστικὴν ἐπετέλεσε ραγδαίας προόδους· οἱ τεχνῖται ἦσαν τώρα περισσότερον κύριοι τοῦ ὑλικοῦ καὶ δὲν ἐδίσταζον νὰ εὐρύνουν τὸν κύκλον τῶν θεμάτων των.

Κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα δὲν ἀνηγέρθησαν νέοι σπουδαῖοι ναοὶ ἐν Ἀθήναις. Ἡ Ἀκρόπολις εἶχε προσλάβει τὴν τελικήν της μορφήν· ἐν Μεσσήνῃ ὅμως, Τεγέᾳ καὶ Ἐπιδαύρῳ ἐνεφανίσθησαν πολὺ ἀξιοθαύμαστα κτήρια. Τὰ λείψανα τοῦ ναοῦ τῆς Τεγέας εἶναι ἐξαιρέτου καλλονῆς καὶ ἐπεξεργασίας, ὅπως εἶναι καὶ τὰ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς λεγομένης Θόλου τῆς Ἐπιδαύρου. Εἰς δὲ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἀνηγέρθησαν πελώριοι ναοὶ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, ἰδίως ἐν Μιλήτῳ καὶ Ἐφέσῳ. Οἱ κολοσσιαῖοι κίονες τῆς Μιλήτου προξενοῦν κατάπληξιν εἰς τὸν ἐπισκέπτην τοῦ Λούβρου· ἐνῷ οἱ μετ' ἀναγλύπτου διακοσμήσεως κίονες τῆς Ἐφέσου εἰς τὸ Βρεττανικὸν μουσεῖον δεικνύουν ἀνωτέραν βαθμίδα καλλιτεχνικῆς δεξιότητος. Τὸ Μαυσωλεῖον, τὸ ἀνεγερθὲν περὶ τὸ 350 π. Χ. ἐν Ἁλικαρνασσῷ εἰς μνήμην τοῦ Μαυσώλου, βασιλέως τῆς Καρίας καὶ διακοσμηθὲν μὲ γλυπτὰ τῶν ὀνομαστοτέρων τεχνιτῶν τῆς ἐποχῆς, ἐθεωρεῖτο ὡς ἓν ἐκ τῶν ἑπτὰ θαυμάτων τοῦ κόσμου. Ἀνεστηλώθη ἐν μέρει εἰς τὸ Βρεττανικὸν μουσεῖον, ἔνθα ὑπάρχουν ἐπίσης δείγματα πολλῶν ὑποθετικῶν ἀναπαραστάσεων αὐτοῦ. Τμῆμα τοῦ πλαστικοῦ τούτου διακόσμου παριστᾷ μάχην μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ ἀμαζόνων, ἔνθα ἀξιοση-

Digitized by Google

μείωτος εἶναι ἡ δραστηριότης τῆς πράξεως καὶ ἡ ἐπιμελὴς ἰσορροπία τῆς μιᾶς μορφῆς πρὸ τὴν ἄλλην. Διεσώθησαν ἐπίσης καὶ οἱ ὡραῖοι ἀνδριάντες τοῦ Μαυσώλου καὶ τῆς συζύγου του Ἀρτεμισίας, οἱ ὁποῖοι ἵσταντο ἐντὸς τοῦ κτηρίου ἢ ἐπ' αὐτοῦ, καθὼς καὶ μέρος τεθρίππου ἅρματος πελωρίων διαστάσεων, τὸ ὁποῖον ἦτο τοποθετημένον εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ μνημείου.

Ἕτερον ἀρχιτεκτονικὸν ἔργον τοῦ Δ' αἰῶνος, ἀριστοτέχνημα εἰς τὸ εἶδός του, εἶναι τὸ χορηγικὸν μνημεῖον, τὸ ἀνεγερθὲν ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τοῦ Λυσικράτους. Τὸ μνημεῖον αὐτὸ ὑπάρχει ἀκόμη, μολονότι τὰ ἀνάγλυφα, μὲ τὰ ὁποῖα ἦτο διακεκοσμημένον, ἔπαθον πάρα πολὺ ἀπὸ τὰς ἀτμοσφαιρικὰς ἐπιδράσεις.

Γραφική. Ὁ Δ' αἰὼν εἶναι ἡ λαμπρὰ περίοδος τῆς ἀρχαίας γραφικῆς. Ἀρχίζει μὲ τοὺς ζωγράφους τοῦ ἀσιατικοῦ ἐργαστηρίου Ζεῦξιν καὶ Παρράσιον καὶ Πρωτογένην, μὲ τοὺς συγχρόνους αὐτῶν Νικίαν καὶ Ἀπολλόδωρον ἐξ Ἀθηνῶν, Τιμάνθην ἐκ Σικυῶνος ἢ Κύθνου καὶ Εὐφράνορα ἐκ Κορίνθου. Κατὰ τὸν Δ' δὲ αἰῶνα ἀνεφάνη τὸ Σικυώνιον ἐργαστήριον ὑπὸ τὸν Εὔπομπον καὶ Πάμφιλον, τὸ ὁποῖον ἐφημίζετο διὰ τὸν ἐπιστημονικόν του χαρακτῆρα καὶ τὴν λεπτότητα τοῦ σχεδίου καὶ τοῦ ὁποίου τὴν κορύφωσιν ἀπετέλεσεν ὁ Ἀπελλῆς, ὁ ζωγράφος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ πιθανῶς ὁ μέγιστος καλλιτέχνης τῆς ἀρχαιότητος. Περὶ τῶν ἔργων τῶν ζωγράφων αὐτῶν δὲν δυνάμεθα νὰ μορφώσωμεν σαφῆ ἰδέαν. Αἱ ἀγγειογραφίαι, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα δύνανται μετὰ σχετικῆς ἀσφαλείας νὰ θεωρηθοῦν ὡς δείγματα τοῦ συγχρόνου σχεδίου, δεικνύουν ὀλιγωτέραν ἀκρίβειαν κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα. Ποῦ καὶ ποῦ φαίνονται εἰς αὐτὰς μορφαὶ θαυμασίως σχεδιασμέναι καὶ ἐπιτυχεῖς ὡς πρὸς τὴν σύντμησιν, τοῦτο ὅμως συμβαίνει εἰς σπανίας περιπτώσεις. Ἡ τέχνη τοῦ ἀγγειογράφου εἶχε παύσει νὰ παρακολουθῇ τὰς μεθόδους καὶ τὰς τελειοποιήσεις τῆς συγχρόνου τοιχογραφίας καὶ ἠσκεῖτο πλέον ὡς ἕνας ἁπλοῦς κλάδος τῆς ἐμπορικῆς βιομηχανίας.

Πολὺ ὀλίγα ὅμως ἔργα ζωγραφικῆς ἐκ τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς ἔχουν περισωθῆ, ἀλλὰ καὶ τὰ λείψανα αὐτὰ ἔχασαν σὺν τῷ χρόνῳ τὴν δροσερότητα τοῦ χρωματισμοῦ των, οὔτε δὲ εἶναι ἔργα ὀνομαστῶν τεχνιτῶν. Δεῖγμα τοιαύτης τεχνοτροπίας περιεσώθη εἰς σχεδίασμα ἐπὶ μαρμάρου παριστᾶνον ὁμάδα γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι παίζουν ἀστραγάλους. Εὑρέθη ἐν Ἡρακλείᾳ τῆς Ἰταλίας (Herculanum)· καίτοι δὲ φέρει τὴν ὑπογραφὴν Ἀλεξάνδρου τινὸς ἐξ Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος ἦτο πιθανῶς τεχνίτης τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ὁ Robert ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος αὐτὸς ἀντέγραψεν ἔργον τῆς ἐποχῆς τοῦ Ζεύξιδος καὶ Παρρασίου. Πράγματι δὲ τὸ σχέδιον καὶ ἡ σύνθεσις τόσον πολὺ ὁμοιάζουν μὲ τὰ τῶν ἀναγλύφων τοῦ Δ' περίπου π. Χ. αἰῶνος, ὥστε τὸ γραφικὸν αὐτὸ μνημεῖον ἔχει μεγάλην ἱστορικὴν ἀξίαν καίτοι στερεῖται χρωματισμοῦ. Ἀρκετὰ ἄλλα σχεδιαγραφήματα τοῦ αὐτοῦ εἴδους εὑρέθησαν ἐν Ἡρακλείᾳ, καθὼς καὶ εἰς τοὺς τοίχους τῆς Villa Transtileviana.

Πραξιτέλης. Μέχρι τοῦ 1880 αἱ γνώσεις ἡμῶν περὶ τῶν μεγάλων γλυπτῶν τοῦ Δ' αἰῶνος προήρχοντο κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὰς πληροφορίας ἀρχαίων συγγραφέων καὶ ἀπὸ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀντίγραφα, ἢ ὑποτιθέμενα ἀντίγραφα τῶν ἔργων αὐτῶν. Ὑπάρχουν ὅμως σήμερον, τοὐλάχιστον ἓν ἀναμφισβητήτως πρωτότυπον ἔργον τοῦ Πραξιτέλους, καθὼς καὶ ἄλλα γλυπτά, ἂν ὄχι ἔργα τῆς χειρὸς μεγάλων γλυπτῶν τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς, ὡς τοῦ Σκόπα, τοῦ Τιμοθέου καὶ ἄλλων, πάντως ὅμως ἐκτελεσθέντα ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίβλεψιν αὐτῶν. Μεταξὺ τῶν ἀνακαλύψεων τῶν γενομένων τῷ 1877 ἐν Ὀλυμπίᾳ ὑπὸ τῶν Γερμανῶν ἀρχαιολόγων κατὰ τὰς ἀνασκαφάς, καμμία δὲν κατέστη τόσον γνωστὴ εἰς τὸν καλλιτεχνικὸν κόσμον, ὅσον ὁ Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλους, πρώτης τάξεως πρωτότυπον ἔργον, ἑνὸς ἐκ τῶν μεγίστων γλυπτῶν τῆς ἀρχαιότητος. Πρὸ τῆς ἀνακαλύψεως αὐτοῦ σχεδὸν ὅλα τὰ ἐν τοῖς μουσείοις ἀγάλματα ἦσαν εἴτε ὑστερώτερα ἀντίγραφα ἑλληνικῶν ἔργων τέχνης ἢ ἁπλῶς ἔργα διακοσμητικῆς πλαστικῆς τῶν ναῶν καὶ τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων. Ὁ Ἑρμῆς ὅμως δύναται νὰ ὑποβληθῇ εἰς αὐστηρότατον ἔλεγχον καὶ νὰ ἀποδειχθῇ εἰς ὅλα αὐτοῦ τὰ σημεῖα καὶ τὰς γραμμὰς ὅτι εἶναι ἔργον μεγάλου καλλιτέχνου. Ὁ Ἑρμῆς εἰκονίζεται ὑπὸ τοῦ γλύπτου καθ' ἣν στιγμὴν κομίζων τὸν μικρὸν Διόνυσον πρὸς τὰς νύμφας, εἰς τὰς ὁποίας εἶχεν ἀνατεθῆ ἡ ἀνατροφὴ αὐτοῦ, σταματᾷ καθ' ὁδὸν καὶ παίζει μὲ τὸ βρέφος δεικνύων πρὸς αὐτὸ κἄτι, πιθανώτατα σταφυλὴν (κατὰ τοιχογραφίαν ἐκ Πομπηΐας), τὴν ὁποίαν ὁ Διόνυσος ἐκτείνει τὴν ἀριστερὰν χεῖρα διὰ νὰ ἁρπάσῃ. Εἰς τὰ ὄμματα ἡμῶν ἡ ἀπεικόνισις τοῦ βρέφους δὲν φαίνεται ἐπιτυχής· μόνον κατὰ τὴν τελευταίαν αὐτῆς περίοδον ἡ ἑλληνικὴ τέχνη γνωρίζει νὰ παριστάνῃ κατὰ τρόπον φυσικὸν μικρὰ παιδία. Ὁ Ἑρμῆς ὅμως, μὲ εὔρωστον ἐμφάνισιν, ἄνευ ὑπερβολικῆς ἀναπτύξεως τῶν μυῶν καὶ πλήρης χάριτος, χωρὶς νὰ εἶναι ἰσχνός, ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα σωματικῆς διαπλάσεως. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ δυσκόλως βέβαια θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔργον θρησκευτικῆς τέχνης ὑπὸ τὴν νεωτέραν ἢ χριστιανικὴν σημασίαν τῆς λέξεως· ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ὅμως ἀπόψεως εἶναι θρησκευτικὸν καὶ ἐνσαρκώνει τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἁρμονικῆς ἀναπτύξεως ὅλων τῶν ἀνθρωπίνων ἰδιοτήτων καὶ τῆς ζωῆς ἐν συμφωνίᾳ μετὰ τῆς φύσεως.

Ὁ Ἑρμῆς δὲν ἐπλούτισε μόνον τὴν γνῶσιν ἡμῶν περὶ Πραξιτέλους, ἀλλὰ καὶ ἐπιστοποίησε τὰς περιελθούσας εἰς ἡμᾶς περὶ τῆς τέχνη αὐτοῦ πληροφορίας. Ἤδη πολλὰ ἔργα εὑρισκόμενα εἰς τὰ μουσεῖα εἶχον ἀναγνωρισθῆ ὡς ἀντίγραφα ἀγαλμάτων τοῦ ἐργαστηρίου του. Ἀξιοσημείωτα μεταξὺ αὐτῶν εἶναι: τὸ ἐν Μονάχῳ σύμπλεγμα τὸ εἰκονίζον τὴν Εἰρήνην φέρουσαν τὸ βρέφος Πλοῦτον, ἀντίγραφον ἔργου τοῦ Κηφισοδότου, πατρὸς τοῦ Πραξιτέλους, ἀντίγραφα τῆς Κνιδίας Ἀφροδίτης τοῦ Πραξιτέλους, ἰδίως τὸ τοῦ Βατικανοῦ, καὶ κορμὸς ἀγάλματος εἰς τὸ Βρεττανικὸν μουσεῖον, ἀντίγραφα τοῦ Ἀπόλλωνος Σαυροκτόνου, Σάτυρος εἰς τὸ μουσεῖον τοῦ Καπιτωλίου καὶ ἄλλα. Τὰ ἔργα αὐτά, τὰ ὁποῖα εἶναι ὀνομαστὰ διὰ τὴν ἁβρότητα καὶ τὴν θελκτικὴν γοητείαν αὐτῶν, καθιστοῦν καταληπτὸν τὸ λεγόμενον ὑπὸ ἀρχαίων κριτικῶν ὅτι ὁ Πραξιτέλης καὶ ὁ Σκόπας ἦσαν ὀνομαστοὶ διὰ τὸ χαρακτηρίζον τὰ ἔργα των ψυχικὸν πάθος, ὅπως ὁ Φειδίας καὶ ὁ Πολύκλειτος διὰ τὸ ἠθικὸν ποιὸν τῶν ἰδικῶν των. Τὸ πάθος ὅμως τῶν ἔργων τοῦ Πραξιτέλους εἶναι μαλακὸν καὶ ρεμβῶδες· δὲν ὑπάρχει καθόλου δρᾶσις ἢ σχεδὸν καθόλου, αἱ δὲ συγκινήσεις, τὰς ὁποίας διεγείρει, ἔχουν αἰσθηματικὸν μᾶλλον παρὰ παθητικὸν χαρακτῆρα. Ἡ ἀνακάλυψις τοῦ Ἑρμοῦ ἔθεσε τοὺς ἀρχαιολόγους εἰς κίνησιν διὰ νὰ ἀνακαλύψουν εἰς τὰ μουσεῖα τῆς Εὐρώπης καὶ ἄλλα ἔργα, τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύναντο ἐκ τῆς ὁμοιότητός των νὰ θεωρηθοῦν ὡς πραξιτέλεια κατὰ τὸν χαρακτῆρα. Προκειμένου περὶ πολλῶν ἐκ τῶν μεγάλων γλυπτῶν τῆς Ἑλλάδος (τοῦ Στρογγυλίωνος, τοῦ Σιλανίωνος, τοῦ Καλάμιδος καὶ ἄλλων) πολὺ ὀλίγαι ὑπάρχουν μαρτυρίαι ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ στηριχθῇ ἡ ἔρευνα ὑπάρξεως ἀντιγράφων τῶν ἔργων των. Μεταξὺ δὲ τῶν γλυπτῶν, τὰ ὁποῖα ὑπὸ διαφόρων σοφῶν, ὡς τοῦ Brunn, τοῦ Furtwängler κλπ., ἐθεωρήθησαν ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν Πραξιτέλη, εἶναι κορμὸς σατύρου ἐν Λούβρῳ, ἀπαράλλακτος εἰς τὸ σχῆμα μὲ τὸν γνωστὸν σάτυρον τοῦ Καπιτωλίου, κεφαλὴ Ἀφροδίτης λεπτῆς ὡραιότητος ἐν Petworth καὶ νεανικὴ κεφαλὴ ἐν τῷ Βρεττανικῷ μουσείῳ, ἡ γνωστὴ ὡς κεφαλὴ Aberdeen.

Ἐν Μαντινείᾳ εὑρέθη βάθρον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἵστατο σύμπλεγμα τῆς Λητοῦς καὶ τῶν δύο αὐτῆς τέκνων, Ἀπόλλωνος καὶ Ἀρτέμιδος, ἔργον, ὡς ὑποτιθεται, τοῦ Πραξιτέλους. Τὸ βάθρον αὐτὸ κοσμεῖται ἀπὸ ἀνάγλυφα παριστάνοντα τὸν περὶ μουσικῆς ἀγῶνα τοῦ Ἀπόλλωνος πρὸς τὸν Μαρσύαν, παρισταμένων καὶ τῶν Μουσῶν, πολὺ εὐαρέστου τεχνοτροπίας καὶ ὁμοιάζοντα πολὺ μὲ τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας τῶν ἀττικῶν τεχνιτῶν τοῦ Δ' αἰῶνος. Τὰ ἀνάγλυφα αὐτὰ δὲν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἔργα τῆς χειρὸς τοῦ Πραξιτέλους· διότι οἱ μεγάλοι γλύπται δὲν εἰργάζοντο οἱ ἴδιοι τὰ ἀνάγλυφα, τὰ ὁποῖα ἐκόσμουν ναούς, καὶ ἄλλα μνημεῖα, ἀλλὰ προώριζον αὐτὰ διὰ τοὺς μαθητάς των. Ἐν τούτοις αἱ χαριτόβρυτοι μορφαὶ τῶν Μουσῶν τῆς Μαντινείας ἀποδεικνύουν πόσον σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τοῦ Πραξιτέλους εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ τόνου καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἀθηναϊκῆς τέχνης τοῦ ἀναγλύφου κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα. Ἀκριβῶς δὲ ὁ καλλιτεχνικὸς ρυθμὸς ὁ διακρίνων τὰς Μούσας τῆς Μαντινείας ἀπαντᾷ ἐπίσης εἰς πληθὺν ἐπιτυμβίων μνημείων τῶν Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ εἰς ἄλλα ἔργα, ὡς τοῦ ἐκ Σιδῶνος σαρκοφάγου, τοῦ λεγομένου τῶν «Πειθουσῶν γυναικῶν».

Σκόπας. Ἀνασκαφαὶ γενόμεναι εἰς τὴν θέσιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς ἐν Τεγέᾳ τῷ 1883 καὶ βραδύτερον, κατέληξαν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν γλυπτῶν τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Σκόπα. Ὁ Παυσανίας λέγει ὅτι ὁ Σκόπας ἦτο ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ ναοῦ, τόσην δὲ σπουδαιότητα, προκειμένου περὶ ἑλληνικοῦ ναοῦ, εἶχεν ἡ πλαστικὴ διακόσμησις, ὥστε δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ σχεδὸν ἀμφιβολία, ὅτι καὶ τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τῆς Τεγέας ἐπίσης ἐξετελέσθησαν ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίβλεψιν τοῦ Σκόπα, πολλῷ μᾶλλον, ἀφοῦ αὐτὸς ἦτο περισσότερον ὀνομαστὸς ὡς γλύπτης παρὰ ὡς ἀρχιτέκτων. Εἰς τὰ ἀετώματα τοῦ ναοῦ εἰκονίζοντο δύο σκηναὶ ἐκ τῆς μυθολογίας, ἡ θήρα τοῦ Καλυδωνίου κάπρου καὶ ἡ μάχη μεταξὺ Ἀχιλλέως καὶ Τηλέφου. Εἰς τὴν μίαν ἀπὸ τὰς παραστάσεις αὐτὰς ἀνήκουν ἀρκεταὶ κεφαλαὶ ἐξ ἐγχωρίου μαρμάρου, ἀνακαλυφθεῖσαι ἐπὶ τόπου, αἱ ὁποῖαι κάμνουν μεγάλην ἐντύπωσιν, ὡς ἐκφράζουσαι ἐντατικὴν ἐνέργειαν καὶ σφρῖγος. Δυστυχῶς εὑρέθησαν πολὺ ἠκρωτηριασμέναι. Τὸ βαρὺ σχῆμα τοῦ κρανίου καὶ τὸ βάθος αὐτοῦ ἐκ τοῦ μετώπου πρὸς τὰ ὀπίσω κάμνουν ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν, ὅπως καὶ τὰ διεστηκότα χείλη καὶ οἱ εἰς τὸ βάθος τῶν κογχῶν κείμενοι ὀφθαλμοί, σκιαζόμενοι ὑπὸ τοῦ ἐξέχοντος μετωπικοῦ ὀστοῦ. Τὰ τελευταῖα ταῦτα χαρακτηριστικὰ προσδίδουν εἰς τὴν κεφαλὴν ζωηρότητα ἐκφράσεως, τὴν ὁποίαν δὲν εὕρομεν εἰς κανεν προηγούμενον ἔργον ἑλληνικῆς τέχνης, ἀλλ' ἡ ὁποία ἀνοίγει τὸν δρόμον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης, ὅπως αὕτη ἐξειλίχθη κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Πρὸ τῶν ἀνακαλύψεων αὐτῶν ὁ Σκόπας ἦτο γνωστὸς μόνον ἐκ τῶν φιλολογικῶν μαρτυριῶν καὶ ὡς εἷς ἐκ τῶν γλυπτῶν, οἱ ὁποῖοι εἰργάσθησαν εἰς τὸ Μαυσωλεῖον. Οἱ ἀρχαῖοι κριτικοὶ καὶ περιηγηταί, ἐν τούτοις, πληροφοροῦν περὶ τῆς μεγάλης αὐτοῦ φήμης καὶ τῆς μεγάλης ἀκτῖνος τῆς δράσεώς του, ἥτις ἐξετείνετο εἰς τὴν βόρειον Ἑλλάδα, τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Μ. Ἀσίαν. Τῶν Μαινάδων τοῦ Σκόπα καὶ τῶν Τριτώνων καὶ ἄλλων θαλασσίων ὄντων πολλὰ ἀντίγραφα ἐγένοντο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τὴν ὑψίστην ὅμως βαθμῖδα τῆς τέχνης του ἀποτελοῦν ἴσως ἀγάλματα, ὅπως τὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μουσηγέτου, φέροντος ποδήρη χιτῶνα. Κεφαλὴ Ἀπόλλωνος εὑρεθεῖσα εἰς τὸ Μαυσωλεῖον καὶ κατακειμένη νῦν ἐν τῷ Βρεττανικῷ μουσείῳ, θεωρεῖται ὡς ἔργον τοῦ Σκόπα.

Τιμόθεος, Βρύαξις, Λεωχάρης. Ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ Ἀσκληπιείου ἐν Ἐπιδαύρῳ, εὑρέθησαν δείγματα τῆς τεχνοτροπίας Ἀθηναίου γλύπτου, συγχρόνου τοῦ Σκόπα, ὁ ὁποῖος εἰργάζετο μετ' αὐτοῦ εἰς τὸ Μαυσωλεῖον. Ἐπιγραφαὶ ἀναγράφουσαι τὰ ποσά, τὰ ὁποῖα ἐδαπανήθησαν διὰ τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ τῆς ὑγείας, πληροφοροῦν ὅτι τὰ προπλάσματα (τύποι) διὰ τὰ γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων καὶ ἕως τῶν ἀκρωτηρίων ἦσαν ἔργον τοῦ Τιμοθέου. Ἐκ τῶν μορφῶν τῶν ἀετωμάτων καὶ τῶν ἀκρωτηρίων ἀνευρέθησαν σημαντικὰ λείψανα καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι τοὐλάχιστον τὰ προπλάσματα δι' αὐτὰ ἦσαν ἔργον τοῦ Τιμοθέου. Τὰ θέματα τῶν ἀετωμάτων φαίνεται ὅτι ἦσαν τὰ κοινὰ τῶν μαχῶν μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Ἀμαζόνων καὶ μεταξὺ Λαπιθῶν καὶ Κενταύρων. Εὑρέθησαν λείψανα τῶν γλυπτῶν αὐτῶν, εἰς ἓν ἐκ τῶν ὁποίων εἰκονίζεται Ἀμαζὼν καταφέρουσα κτύπημα ἐναντίον ἐχθροῦ. Αἱ στάσεις δεικνύουν ζωηρότητα καὶ σθένος, τὸ ἔργον ὅμως στερεῖται λεπτότητος εἰς τὰ καθέκαστα. Νηρηΐδες ἐπιβαίνουσαι ἵππων, εὑρεθεῖσαι εἰς τὸ αὐτὸ μέρος, ἐνδέχεται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα νὰ ἦσαν ἀκρωτήρια τοῦ ναοῦ. Ὑπάρχουν ἐπίσης μερικὰ ἀγάλματα νίκης, τὰ ὁποῖα πιθανῶς ἐχρησίμευον ὡς ἀκρωτήρια εἰς μικρόν τινα ναόν, ἴσως εἰς τὸν τῆς Ἀρτέμιδος.

Βάθρον εὑρεθὲν ἐν Ἀθήναις καὶ κοσμούμενον μὲ ἀναγλύφους μορφὰς ἵππων, φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Βρυάξιδος καὶ ἐξετελέσθη πιθανῶς ὑπὸ μαθητῶν αὐτοῦ. Κατὰ πιθανὸν δὲ συμπέρασμα ὁ Γανυμήδης τοῦ Βατικανοῦ, ὁ ἀπαγόμενος εἰς τὰ ὕψη ὑπὸ ἀετοῦ, εἶναι ἀντίγραφον ἔργου τοῦ Λεωχάρους, καθὼς καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀλεξάνδρου τὸ εὑρισκόμενον ἐν Μονάχῳ.

Ἀργεῖον καὶ Σικυώνιον ἐργαστήριον. Λύσιππος. Τὸ ἐργαστήριον τοῦτο εἶναι σύγχρονον μὲ τὸ ἀθηναϊκὸν ἐργαστήριον τοῦ Πραξιτέλους, τὸ μᾶλλον δὲ διακεκριμένον μέλος αὐτοῦ ἦτο ὁ Λύσιππος. Οὗτος συνέχιζε τὰς ἀκαδημαϊκὰς παραδόσεις τοῦ Πολυκλείτου, ἦτο ὅμως πολὺ περισσότερον τολμηρὸς εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν θεμάτων καὶ περισσότερον νεωτερίζων εἰς τὴν τεχνοτροπίαν. Θεοί, ἥρωες καὶ κοινοὶ θνητοί, εὕρισκον ἐξ ἴσου εἰς αὐτὸν ἕνα γλύπτην, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε πῶς νὰ συνδυάσῃ λεπτὸν ἰδανισμὸν μὲ σθεναρὰν δρᾶσιν. Εὑρίσκετο εἰς τὸ ὕψος τῆς φήμης του εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἡ δὲ μεγαλειώδης φιλοδοξία τοῦ μεγάλου Μακεδόνος παρέσχεν εἰς αὐτὸν ἄφθονον ἐργασίαν, ἰδίως διὰ τῆς συχνῆς παραγγελίας ἀνδριάντων αὐτοῦ καὶ τῶν αὐλικῶν του.

Ἐκ τῶν πραγματικῶν ἔργων τοῦ Λυσίππου δὲν ἀνεκαλύφθη οὐδέν· μαρτυρίαν ὅμως περὶ τῆς τεχνοτροπίας του παρέχει τὸ ἄγαλμα τοῦ παγκρατιαστοῦ Ἀγία, εὑρεθὲν ἐν Δελφοῖς καὶ τὸ ὁποῖον φαίνεται ἐξ ἐπιγραφῆς ὅτι εἶναι μαρμάρινον ἀντίγραφον χαλκοῦ πρωτοτύπου τοῦ Λυσίππου. Ὁ Ἀποξεόμενος τοῦ Βατικανοῦ, ἐθεωρεῖτο μέχρις ἐσχάτων ὡς ἀντίγραφον ἔργου τοῦ Λυσίππου, περὶ τούτου ὅμως δὲν ὑπάρχει μαρτυρία, ἡ δὲ τεχνοτροπία τοῦ ἀγάλματος ἀνήκει μᾶλλον εἰς τὸν Γ' ἢ εἰς τὸν Δ' αἰῶνα. Περὶ τῶν περιτέχνων συμπλεγμάτων, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Λύσιππος ἐπλούτισε διάφορα κέντρα, οἷα εἶναι ἡ Ὀλυμπία καὶ οἱ Δελφοί, ἢ περὶ τῶν πελωρίων χαλκῶν ἀγαλμάτων, τὰ ὁποῖα ἀνήγειρεν εἰς ναοὺς καὶ ἱερά, δὲν δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν σαφῆ ἰδέαν. Εἰς τὴν Κρήτην ὅμως εὑρέθη ἀνδριὰς τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦ ὁποίου ἡ κεφαλὴ ἔχει ἀξιοσημείωτον τεχνοτροπίαν καὶ ὁ ὁποῖος ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὸν τύπον τοῦ Λυσίππου.

Πολλὰ ἐκ τῶν ὀνομαστῶν περιελθόντων εἰς ἡμᾶς ἀρχαίων ἀγαλμάτων δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν μετὰ πιθανότητος εἰς τὰ τέλη τοῦ Δ' ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ' αἰῶνος. Τὸ περίφημον σύμπλεγμα τῆς Φλωρεντίας, τὸ παριστάνον τὸν φόνον τῆς Νιόβης μετὰ τῶν τέκνων της ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος, εἶναι προϊὸν τοῦ ἐργαστηρίου καὶ δύναται νὰ ἐποιήθη ὑπὸ μαθητοῦ τοῦ Πραξιτέλους.

Δύο μεγάλα ἔργα ἀρχαίας πλαστικῆς, φυλασσόμενα ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Λούβρου καὶ λίαν θαυμαστά, εἶναι ἡ Ἀφροδίτη τῆς Μήλου, εἰς τ

Digitized by Google

ὁποίαν οἱ ἀρχαιολόγοι φαίνονται νῦν διατεθειμένοι νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Σκόπα, καὶ ἡ Νίκη τῆς Σαμοθράκης, ἀρχαῖον πρωτότυπον ἀνατεθὲν ὑπὸ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ, μετὰ τὴν νίκην αὐτοῦ εἰς τὴν ἐν Σαλαμῖνι τῆς Κύπρου ναυμαχίαν, τῷ 306 π. Χ., κατὰ τοῦ στόλου τοῦ Πτολεμαίου. Ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ παρασιωπήσωμεν καὶ δύο ἔργα, τὰ ὁποῖα ἀπέκτησαν μεγάλην φήμην, καὶ ταῦτα εἶναι ὁ «Ἀπόλλων τοῦ Μπελβεντέρε» εἰς τὸ Βατικανὸν καὶ ἡ «Ἄρτεμις τῶν Βερσαλλιῶν». Ὁ Ἀπόλλων θεωρεῖται νῦν ὑπὸ τῶν πλείστων ἀρχαιολόγων, ὡς πιθανὸν ἀντίγραφον ἔργου τοῦ Λεωχάρους, πρὸς τὸν Γανυμήδην, πρὸς ὃν μεγάλως ὁμοιάζει. Ἡ Ἄρτεμις θεωρεῖται ὡς ὀφειλομένη ἴσως εἴς τινα τεχνίτην τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Δὲν εἶναι ὅμως καθόλου βέβαιον, ἐὰν τὰς μορφὰς αὐτὰς δυνάμεθα νὰ ἀπομακρύνωμεν ἀπὸ τὰ ἀγάλματα τῆς ἐπομένης ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Κατὰ παλαιὰν θεωρίαν τοῦ Preller, ἡ ὁποία καὶ τώρα ἀκόμη δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι ὁπωσδήποτε εὐλογοφανής, εἰς τὰ ἀγάλματα αὐτὰ πρέπει νὰ διακρίνωμεν ἀντίγραφα ἐκ τροπαίου ἀνεγερθέντος ἐν Δελφοῖς εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀπωθήσεως τῶν Γαλατῶν τῷ 278 π. Χ.

Σαρκοφάγοι ἐκ Σιδῶνος. Νομίζομεν ὅτι ἐνταῦθα ἁρμόζει νὰ ἀναφέρωμεν τὸ ἀξιοσημείωτον εὕρημα βασιλικῶν τινων σαρκοφάγων, οἵτινες ἦλθον εἰς φῶς τῷ 1886 ἐν Σιδῶνι καὶ κατάκεινται σήμερον εἰς τὸ μουσεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ σαρκοφάγοι οὗτοι καλύπτουν σημαντικὴν χρονικὴν περίοδον· οἱ παλαιότεροι ἐξ αὐτῶν εἶναι κατεσκευασμένοι ἐπὶ τῇ βάσει αἰγυπτιακῶν προτύπων, τὰ δὲ πώματά των ἔχουν τὸ σχῆμα ἀνθρωπίνου σώματος ἢ μούμμιας· οἱ νεώτεροι ὅμως εἶναι ἑλληνικοὶ κατὰ τὸ σχῆμα καὶ προφανῶς ἔργα ἐπιδεξίων Ἑλλήνων γλυπτῶν, οἱ ὁποῖοι φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιήθησαν ἀπὸ τοὺς μεγιστᾶνας τῆς Συρίας εἰς τὴν διακόσμησιν τῆς τελευταίας αὐτῶν κατοικίας. Τέσσαρες ἐκ τῶν σαρκοφάγων αὐτῶν ἰδιαιτέρως κινοῦν τὴν προσοχήν, παρουσιάζουσαι πράγματι δείγματα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης τοῦ Ε' καὶ Δ' π. Χ. αἰῶνος. Εἰς τὸν Ε' αἰῶνα ἀνήκει τὸ «*μνημεῖον τοῦ σατράπου*», τὰ ἀνάγλυφα τοῦ ὁποίου φέρουν εἰς φῶς τὴν ἔνδοξον δρᾶσιν ἀγνώστου τινὸς βασιλέως, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ λεγόμενος «*λύκειος σαρκοφάγος*», ὀνομασθεὶς οὕτω ἐκ τοῦ σχήματός του, τὸ ὁποῖον ὁμοιάζει μὲ τὸ τῶν τάφων, τῶν εὑρεθέντων ἐν Λυκίᾳ. Οὗτοι ἐπίσης διακοσμοῦνται μὲ ἀνάγλυφα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὰ κατορθώματα τοῦ τεθαμμένου ἐν ἑκάστῳ ἥρωος, ἅτινα εἰκονίζονται, κατὰ τὸν ἑλληνικὸν τρόπον, ὑπὸ μυθολογικὴν μορφήν. Εἰς τὸν Δ' αἰῶνα ἀνήκουν δύο ἄλλοι σαρκοφάγοι, ὁ ἕτερος τῶν ὁποίων εἶναι ὁ λεγόμενος τῶν «*θρηνουσῶν γυναικῶν*». Εἰς πάσας αὐτοῦ τὰς πλευρὰς ἰωνικοὶ κίονες χωρίζουν τὰς μορφὰς σειρᾶς ὅλης ὡραίων γυναικῶν τηρουσῶν διαφόρους στάσεις ἐκφραζούσας θλῖψιν. Τὰ εἰς τὰ ἄκρα τοῦ πώματος ἀετώματα, ἔχουν ἐπίσης στενὴν σχέσιν πρὸς τὸ πένθος διὰ τὴν ἀπώλειαν φίλου καὶ προστάτου, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ θέμα δι' ὁλόκληρον τὴν διακόσμησιν τοῦ σαρκοφάγου. Κατὰ τὸν P. Gardner δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ ὡς σφάλμα ἐὰν ἀποδώσωμεν τὴν ἐργασίαν τοῦ ὡραίου τούτου σαρκοφάγου εἰς γλύπτην, ὅστις ἠσκήθη εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ Πραξιτέλους. Οὐδόλως ἀπίθανον τυγχάνει, ὅτι ὁ σαρκοφάγος αὐτὸς περιέκλειε τὸν νεκρὸν τοῦ Στράτωνος, βασιλέως τῆς Σιδῶνος, ὅστις ἐβασίλευσε περὶ τὸ 380 π. Χ. καὶ ὑπῆρξε πρόξενος τῶν Ἀθηναίων.

Περισσότερον διάσημος ὅμως εἶναι ὁ σαρκοφάγος, ὁ λεγόμενος «*τοῦ Ἀλεξάνδρου*», ὁ ὁποῖος δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι, παρὰ τὰ εἰς τὰς πλευρὰς αὐτοῦ ἀπεικονιζόμενα κατορθώματα τοῦ Μακεδόνος κατακτητοῦ, δὲν κατεσκευάσθη διὰ νὰ περικλείσῃ τὸν νεκρόν του, ἀλλὰ τὸν νεκρὸν ἡγεμόνος τινὸς τῆς Σιδῶνος, εὐνοουμένου τοῦ Ἀλεξάνδρου. Μεταξὺ ὅλων τῶν μνημείων τῆς ἀρχαίας τέχνης, τὰ ὁποῖα περιῆλθον εἰς ἡμᾶς, εἶναι ἴσως τὸ πλέον ἀξιοθαύμαστον, ὅσον καὶ τὸ περισσότερον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ὅ,τι κάμνει ἐντύπωσιν εἶναι τὸ ἀξιοσημείωτον σφρῖγος καὶ ἡ δύναμις ἀναγλύφου παραστάσεώς τινος τοῦ σαρκοφάγου καὶ αἱ στάσεις τῶν μορφῶν, ἐξαιρετικὴν δὲ ὁ χρωματισμὸς αὐτῆς. Ἄλλα προσόντα τῆς παραστάσεως εἶναι ἡ λίαν ἀκριβὴς συμμετρία τοῦ ὅλου καὶ ἡ δεξιότης μὲ τὴν ὁποίαν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μάχης ὑποδηλοῦται μᾶλλον παρὰ ἐκφράζεται. Ἡ σύνθεσις παρουσιάζει ἕνα θαυμάσιον συνδυασμὸν λίαν ἐπιμελοῦς σχεδίου καὶ ἀκριβοῦς ὑπολογισμοῦ μὲ ἐλευθερίαν χειρὸς καὶ ἐκφραστικότητα εἰς ὅλας τὰς λεπτομερείας. Οἱ εἰδικοὶ δὲν εἶναι ἀκόμη εἰς θέσιν νὰ προσδιορίσουν μὲ ποῖον μεγάλον τεχνίτην ἢ ἔστω ἐργαστήριον πρέπει νὰ συνδέσωμεν τὸν γλύπτην τοῦ σαρκοφάγου τούτου, ὁ ὁποῖος μᾶς παρουσιάζεται ὡς νέον καὶ ἐκπληκτικὸν φαινόμενον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας τέχνης. Τὰ ἀνάγλυφα τὰ διακοσμοῦντα τὰς ἄλλας πλευρὰς τοῦ σαρκοφάγου εἶναι σχεδὸν ἐξ ἴσου ἐνδιαφέροντα, καὶ εἰκονίζουν σκηνὰς μάχης καὶ θήρας, δὲν ἀποκλείεται δὲ νὰ ἀναφέρωνται εἰς ἱστορικὰ γεγονότα τοῦ Δ' αἰῶνος. Αἱ κατὰ τῶν Περσῶν μάχαι, αἱ ἀπεικονιζόμεναι εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνος καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτέρου Νίκης τῶν Ἀθηνῶν, εἶναι συμβατικαὶ καὶ δὲν παρουσιάζουν καθόλου ἀπόπειραν πρὸς ρεαλισμόν· ἐδῶ ὅμως τὸ ἰδανικὸν καὶ τὸ πραγματικὸν συμμειγνύονται καὶ ἀποτελοῦν ἔργον τελείας τέχνης, τὸ ὁποῖον διὰ τοὺς γνωρίζοντας τὴν γλῶσσαν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης εἶναι συγχρόνως καὶ ἱστορικὸν χρονικόν. Αἱ πλαστικαὶ μορφαὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου, αἱ ὁποῖαι ἀπεικονίζονται ἐπὶ τοῦ σαρκοφάγου τούτου, εἶναι σχεδὸν σύγχρονα καὶ δὴ τὰ αὐθεντικώτερα ὁμοιώματα αὐτοῦ. Ὁ μέγας Μακεδὼν ἤσκει τόσον ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς συγχρόνου τέχνης, ὥστε πλῆθος κεφαλῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων, ἀκόμη δὲ καὶ οἱ ἀνδριάντες τῶν διαδόχων του, δεικνύουν ἴχνη τοῦ τύπου του.

Ἐπιτύμβιαι στῆλαι Ἀττικῆς. Αὗται μετὰ τῶν ἐπ' αὐτῶν ἀναγλύφων ἀποτελοῦν σειρὰν μνημείων, ἅτινα ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις φέρουν ὀπίσω εἰς τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς παλαιοτέρας περιόδου. Φαίνεται ὅτι ἀντανακλοῦν τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ε' παρὰ τοῦ Δ' αἰῶνος. Αἱ περισσότεραι ἐποιήθησαν κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα καὶ εἰς πολλὰς ἐξ αὐτῶν εἶναι καταφανὴς μία νέα ἐπίδρασις, παρατηροῦνται δὲ σαφῆ ἴχνη τῶν καινοτομιῶν τοῦ Σκόπα καὶ τοῦ Πραξιτέλους. Ὡς λίαν χαρακτηριστικὰ παραδείγματα δύο διαφορετικῶν τύπων, ἀναφέρομεν τὴν στήλην τῆς Ἡγησοῦς ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν λεπτὴν καὶ χαριτόβριτον στάσιν καὶ τὴν θαυμασίαν ἐκτέλεσιν ἐν προτύπῳ ἀναγλύφῳ καὶ τὴν τοῦ Δεξίλεω μὲ τὸ ζωντανὸν καὶ θυμοειδὲς σύμπλεγμα καὶ τὰς ὁλογλύφους μορφὰς ἀφ' ἑτέρου. Ἡ Ἡγησὼ κάθηται ἐπὶ κομψῆς ἕδρας καὶ λαμβάνει ἀπὸ μικρὰν πυξίδα, τὴν ὁποίαν κρατεῖ ἀνοικτὴν πρὸ αὐτῆς ἡ θεράπαινα, ἕνα ὅρμον, παρατηρεῖ δὲ τὸ κόσμημα μὲ βλέμμα, τὸ ὁποῖον ἐκφράζει μὲ τρόπον ἀπολύτως ἤρεμον ὅλην τὴν θλῖψιν τῆς νεαρᾶς γυναικὸς διὰ τὴν ἀπολεσθεῖσαν χαρὰν τῆς ζωῆς. Ὁ Δεξίλεως, ἀντιθέτως, εἷς ἐκ τῶν πέντε ἱππέων, οἱ ὁποῖοι ἔπεσαν μαχόμενοι ἐν Κορίνθῳ τῷ 394 π. Χ., εἰκονίζεται τὴν στιγμήν, καθ' ἥν, ὁρμῶν ἔφιππος, ἀνατρέπει ἕνα ἐχθρὸν καὶ τὸν διατρυπᾷ μὲ τὸ δόρυ. Ἡ σκηνὴ αὕτη, καίτοι ἀναφέρεται εἰς τὴν τελευταίαν μάχην τοῦ Δεξίλεω, εἰς τὴν ὁποίαν αὐτὸς ἔχασε τὴν ζωήν του, δὲν παρουσιάζει τίποτε τὸ θλιβερόν, ἀλλ' ἔχει θριαμβευτικὸν χαρακτῆρα. Αἱ δύο αὗται ἐπιτύμβιοι στῆλαι δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ἀπὸ τὰ καλύτερα τῶν ἐν λόγῳ ἀττικῶν μνημείων καὶ εἶναι ἀντάξια τῶν παραδόσεων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι εἰργάσθησαν ἐπὶ τοῦ Παρθενῶνος.

Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ (300—50 π. Χ.). Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι ἡ περίοδος ἡ ὁποία ἐπηκολούθησε τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἡ κοινῶς λεγομένη ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ἦτο ἐποχὴ μεγάλης δραστηριότητος καὶ ἐξαπλώσεως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ ἀριθμὸς τῶν πόλεων, αἱ ὁποῖαι ἱδρύθησαν ὑπ' αὐτοῦ καὶ τῶν ἀμέσων διαδόχων του εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον, ἦτο τεράστιος. Τὰ ἐρείπια τῶν πόλεων αὐτῶν εἰς ὀλίγας μόνον περιπτώσεις (Ἔφεσος, Πέργαμος, Ἄσσος, Πριήνη, Ἀλεξάνδρεια), ἔχουν μερικῶς ἀνασκαφῆ. Ἡ δὲ προσαρμογὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἰς τὰς ἀνάγκας τῶν ἡμιελληνικῶν λαῶν, τῶν περιλαμβανομένων εἰς τὰς κτήσεις τῶν βασιλέων τῆς Συρίας καὶ τῆς Περγάμου, ἔκαμεν ὥστε νὰ πλουτισθῇ αὕτη μὲ νέας μορφάς.

Ἡ γραφικὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἔπαυσε νὰ ἔχῃ θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, οἱ τεχνῖται δὲν εἰργάζοντο πλέον εἰς τὴν διακόσμησιν ναῶν καὶ στοῶν, ἀλλὰ δι' ἰδιώτας· ἰδίως ἔκαμνον τοιχογραφίας διὰ τὴν διακόσμησιν τῶν τοίχων τῶν οἰκιῶν καὶ ἀνεξάρτητα ἔργα διὰ τὰς πινακοθήκας τῶν πλουσίων αὐτῶν πελατῶν. Ὀλίγα ὀνόματα ζωγράφων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς περιῆλθον εἰς ἡμᾶς. Δὲν δύναται δὲ νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι ὁ χαρακτὴρ τῆς τέχνης εἶχεν ἐκπέσει καὶ δὲν παρήγοντο πλέον μεγάλα ἔργα. Συγχρόνως ὅμως αἱ τοιχογραφίαι τῆς Πομπηΐας καὶ ἄλλα ἔργα διασωθέντα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον παρήχθησαν ἀπὸ πρωτότυπα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἀποδεικνύουν, ὅτι ὡς πρὸς τὸ τεχνικὸν μέρος, ἡ γραφικὴ ἐξηκολούθει νὰ προοδεύῃ. Ὁ χρωματισμὸς ἀπέκτησε μεγαλυτέραν ποικιλίαν, τὰ συμπλέγματα ἔγιναν περισσότερον περίτεχνα, εἰς τὴν προοπτικὴν ἐπετυγχάνετο περισσοτέρα ἀκρίβεια καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ φαντασία κατώρθωσε νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ πολλοὺς κατὰ συνθήκην περιορισμούς, κληρονομηθέντας ἀπὸ τὴν πρώϊμον τέχνην. Ἡ γραφικὴ τῆς Πομπηΐας ἐν τούτοις πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀνήκουσα ὄχι εἰς τὴν ἑλληνικήν, ἀλλ' εἰς τὴν ρωμαϊκὴν τέχνην. Παράδειγμα ἀπεικονίζον τὴν περίτεχνον γραφικὴν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς ἐν γένει εἶναι μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τὸ θαυμάσιον ψηφιδωτὸν ἐκ Πομπηΐας, τὸ ὁποῖον παριστάνει τὴν ἐν Ἰσσῷ μάχην. Τὸ ἔργον τοῦτο, ἀποτελούμενον ἐκ λιθίνων ψήφων, διετήρησε τὸν χρωματισμόν του καὶ ἵσταται εἰς ἀνώτερον ἐπίπεδον τέχνης ἀπὸ τὰς συνήθεις τοιχογραφίας τῆς Πομπηΐας. Ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ ἀντιτύπου ἔργου μεγάλου καλλιτέχνου. Εἶναι δὲ λίαν διδακτικὴ ἡ παραβολὴ αὐτοῦ πρὸς τὸν σαρκοφάγον τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦ ὁποίου εἶναι ὑπέρτερον ὡς πρὸς τὴν προοπτικὴν καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῶν καθέκαστα μορφῶν, καίτοι ἡ ὑπόθεσις εἶναι ὀλιγώτερον ἐπιμεμελημένη καὶ ἀκριβής. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐπιτίθεται ἐξ ἀριστερῶν (ἡ προσωπογραφία του εἶναι τὸ ὀλιγώτερον ἐπιτυχὲς τμῆμα τῆς εἰκόνος) καὶ καταβάλλει νεαρὸν Πέρσην, ὁ δὲ Δαρεῖος ἐντὸς τοῦ ἅρματός του φεύγει πρὸς τὰ δεξιά. Εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως πόσον πολὺ ἁπλῆ εἶναι ἡ ὑπόδειξις τῆς τοποθεσίας. Ὀλίγοι λίθοι καὶ ἓν καλῶς τοποθετημένον δένδρον παριστάνουν βράχους καὶ δρυμούς.

Μεταξὺ τῶν πρωτοτύπων πλαστικῶν δημιουργημάτων τῆς πρωΐμου ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐξέχουσαν θέσιν διεκδικεῖ τὸ ἄγαλμα τῆς Τύχης, συμβολιζούσης τὴν πόλιν τῆς Ἀντιοχείας, ἔργον τοῦ Εὐτυχίδου, μαθητοῦ τοῦ Λυσίππου, ὁ ὁποῖος μετὰ τοῦ Λινδίου Χάρητος εἰσήγαγον τὴν λυσίππειον τεχνοτροπίαν εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ μετέτρεψαν αὐτὴν εἰς ἑλληνιστικὴν τέχνην. Τῆς Τύχης τοῦ Εὐτυχίδου ἔχομεν ἀντίγραφον, τὸ ὁποῖον ἀρκεῖ διὰ νὰ δείξῃ πόσον ἄξιον θαυμασμοῦ ἦτο τὸ πρωτότυπον. Ἡ θεά, φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς πῖλον (πυργωτὸν στέμμα) καὶ στάχυς εἰς τὰς χεῖρας, κάθηται ἐπὶ βράχου, ὑποδηλουμένης οὕτω τῆς τοπογραφίας τῆς πόλεως, καὶ ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτῆς ἀναδύεται ἐκ τοῦ ρεύματος ὁ Ὀρόντης ποταμός, ὑπὸ νεανικὴν ἀνδρικὴν μορφήν. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ εἶναι σχεδὸν τὸ μόνον σωζόμενον ἔργον ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ Γ' αἰῶνος, τὸ ὁποῖον δεικνύει φαντασίαν. Οἱ γλύπται εἰργάζοντο τότε συχνὰ καὶ εἰς πολὺ μεγάλην κλίμακα, παράγοντες ἀγάλματα τεραστίων διαστάσεων, ὡς εἶναι ὁ περίφημος χαλκοῦς κολοσσὸς τῆς Ρόδου, ἔργον τοῦ Λινδίου Χάρητος. Εἰς τὰ ἔργα των ὅμως δὲν ὑπῆρχε δημιουργικὴ πρωτοτυπία καὶ ἐφευρετικότης καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἠρκοῦντο εἰς τὴν μετάπλασιν τῶν τύπων, τοὺς ὁποίους εἶχον παραγάγει τὰ μεγάλα ἐργαστήρια τοῦ Δ' αἰῶνος.

Ἕνας μεγάλος τεχνίτης, τοῦ ὁποίου ἡ χρονολογικὴ τοποθέτησις ὑπῆρξεν ἀντικείμενον συζητήσεων, ἀλλ' ὁ ὁποῖος τώρα κατατάσσεται εἰς τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ὁ Δαμοφῶν ὁ Μεσσήνιος, εἶναι γνωστὸς ἐκ τῶν ἀνακαλυφθέντων ἔργων του. Πλὴν ἄλλων ἐποίησεν οὗτος ἐν τῷ ναῷ τῆς Δεσποίνης, παρὰ τὴν Λυκόσουραν τῆς Ἀρκαδίας, μέγα σύμπλεγμα ἐκ συντεταγμένων ἀγαλμάτων τῆς Δεσποίνης, τῆς Δήμητρας, τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Τιτᾶνος Ἀνύτου. Τρεῖς δὲ κολοσσιαῖαι κεφαλαί, εὑρεθεῖσαι κατὰ τὰς γενομένας ἐκεῖ ἀνασκαφὰς τῷ 1889, ἀνήκουν πιθανῶς εἰς τὰς τρεῖς τελευταίας θεότητας. Ὁ Δαῖρπφελδ, ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, συνεπέρανεν ὅτι ὁ ναός, ἄρα καὶ τὰ ἀγάλματα, πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν εἰς ἐποχὴν μεταγενεστέραν τοῦ Δ' αἰῶνος, ἡ γνώμη του δὲ αὕτη ἐπιβεβαιοῦται τώρα ἀπὸ μαρτυρίας ἐπιγραφικῆς καὶ ἄλλης φύσεως.

Εἰς μίαν σπουδαίαν κατεύθυνσιν ἡ πλαστικὴ ἔκαμεν ἀσφαλῶς προόδους. Ἕως τότε οἱ Ἕλληνες γλύπται ἠρκοῦντο νὰ μελετοῦν τὸ ἀνθρώπινον σῶμα εἴτε ἐν ἠρεμίᾳ, εἴτε ἐν κινήσει ἐξωτερικῶς. Ἡ νεκροτομή, χάριν μελέτης τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ, ἡ ὁποία ἔσχεν ὡς συνέπειαν τὴν αὔξησιν τῶν γνώσεων τῆς ἀνατομίας αὐτοῦ, κατέστη πολὺ συνήθης ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, εἰς τὴν σχολὴν τῆς ἰατρικῆς, ἡ ὁποία ἤκμασεν ὑπὸ τοὺς Πτολεμαίους. Ἡ τελειοποιηθεῖσα δὲ αὕτη γνῶσις τῆς ἀνατομίας ἔσχεν ἐντὸς ὀλίγου ἀντίκτυπον εἰς τὴν τέχνην τῆς πλαστικῆς. Ἔργα οἷον εἶναι ὁ μαχητὴς τοῦ Ἀγασίου εἰς τὸ Λοῦβρον καὶ εἰς μικρότερον βαθμὸν ὁ Ἀποξεόμενος, δεικνύουν ἀξιοσημείωτον γνῶσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, ἡ ὁποία ἠδύνατο νὰ προέλθῃ μόνον ἐκ τῆς ἀνατομίας. Κατὰ πόσον τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν τελειοποίησιν τῆς πλαστικῆς εἶναι ἀμφίβολον. Δὲν δύναταί τις ὅμως νὰ μὴ θαυμάσῃ ἔργα, τὰ ὁποῖα δεικνύουν καταπληκτικὴν γνῶσιν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, μέχρι τοῦ σκελετοῦ αὐτοῦ, καθὼς καὶ δύναμιν καὶ ἀριστοτεχνίαν ἐκτελέσεως, ἡ ὁποία ἔμεινε μέχρι τοῦδε ἀνυπέρβλητος.

Ἡ ἀκρίβεια εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἔσχε κατ' ἀνάγκην ὡς συνέπειαν μεγαλυτέραν νατουραλιστικὴν τάσιν εἰς τὴν ἀνδριαντοποιΐαν. Αὕτη εὑρίσκετο εἰς ὑψηλὸν ἰδανιστικὸν ἐπίπεδον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Φειδίου· ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου διάσημοι ἄνδρες εἰκονίζοντο μᾶλλον συμφώνως πρὸς τὴν περὶ αὐτῶν ἰδέαν, παρὰ πρὸς τὴν πραγματικήν των ἐμφάνισιν. Εἰς καμμίαν ἐποχὴν ἡ ἑλληνικὴ τέχνη κατῆλθεν εἰς ταπεινὸν καὶ μηχανικὸν νατουραλισμόν. Ἀπὸ τοῦ 300 π. Χ. ὅμως καὶ ἐντεῦθεν ὑπάρχει μία θαυμασία σειρὰ ἀνδριάντων, οἱ ὁποῖοι δύνανται νὰ ἀποκληθοῦν χαρακτηριστικοὶ μᾶλλον παρὰ ἰδανιστικοί, οἱ ὁποῖοι δεικνύουν ἐπιμονὴν εἰς τὰς λεπτομερείας κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν καὶ τὴν ἰδιαιτέραν εὐχαρίστησιν τοῦ τεχνίτου νὰ τονίζῃ τὴν φθοράν, τὴν ὁποίαν ἐπέφερεν ἡ ζωὴ καὶ ὁ χρόνος ἐπὶ τῶν προσώπων ὀνομαστῶν ἀνδρῶν. Τοιοῦτοι εἶναι οἱ ἀνδριάντες

Digitized by Google

τοῦ Ἀντισθένους, τοῦ Ζήνωνος καὶ ἄλλων, οἱ ὁποῖοι ὑπάρχουν εἰς τὰ μουσεῖα.

Ὁ Βωμὸς τῆς Περγάμου. Ἡ γνῶσις τῆς τέχνης τῆς ὑστερωτέρας ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸ γερμανικὸν ἀρχαιολογικὸν ἰνστιτοῦτον, αἱ συστηματικαὶ ἐργασίαι τοῦ ὁποίου, ἀπὸ τοῦ 1875, ἔσχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνακάλυψιν τῶν λειψάνων τῆς Περγάμου. Μεταξὺ τῶν ἀρχαίων κτηρίων τῆς Περγάμου τὸ ἐπιφανέστερον ἦτο ὁ μέγας βωμὸς τοῦ Διός. Οὗτος, ὅπως πολλοὶ μεγάλοι βωμοὶ τῆς Ἑλλάδος τῶν ὑστερωτέρων χρόνων, ἦτο τεράστιον ἵδρυμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήρχοντο διὰ πολλῶν βαθμίδων, ἡ δὲ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ κρηπιδώματος αὐτοῦ ἐκοσμεῖτο ὑπὸ ζωφόρου, εἰκονιζούσης εἰς μεγάλην κλίμακα κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ Β' αἰῶνος τὴν μάχην μεταξὺ θεων καὶ γιγάντων. Ἡ τεραστία αὕτη ζωφόρος ἀποτελεῖ ἕνα ἐκ τῶν θησαυρῶν τοῦ Βερολίνου καὶ προξενεῖ ἐπιβλητικὴν ἐντύπωσιν εἰς τὸν ἐπισκέπτην διὰ τὸ μέγεθος τῶν μορφῶν, τὴν δρᾶσιν καὶ τὸν αἰσθηματικὸν τόνον, ὁ ὁποῖος διαθέει τὸ σύνολον, διδοντα εἰς αὐτὸ ὕφος νεωτερίζον. Εἰς τὴν παλαιὰν ἑλληνικὴν τέχνην οἱ γίγαντες, ὅπου ἀντιμετωπίζουν τοὺς θεούς, εἰκονίζονται ὡς ἄνθρωποι ἐν πλήρῃ πανοπλίᾳ. Εἰς τὴν ζωφόρον τῆς Περγάμου οἱ γίγαντες εἶναι παράδοξα ὄντα μὲ κεφαλὰς καὶ σώματα ἀγρίων καὶ θυμοειδῶν βαρβάρων, ἐνίοτε μὲν ἔχοντα ἀνθρώπινα σκέλη, ἐνίοτε ὅμως ἀντ' αὐτῶν δυὸ ὄφεις, αἱ κεφαλαὶ τῶν ὁποίων λαμβάνουν μέρος μετὰ τῶν γιγάντων εἰς τὴν μάχην. Ἐνίοτε εἶναι καὶ πτερωτοί. Οἱ θεοὶ ἐμφανίζονται ὑπὸ τὰς μορφάς, αἱ ὁποῖαι βαθμηδὸν καθιερώθησαν δι' αὐτοὺς κατὰ τὴν πάροδον τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, συνήθως ὅμως συνοδεύονται ἀπὸ τὰ ζῷα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἱερὰ εἰς αὐτοὺς εἰς τὴν λατρείαν. Ἐξεφράσθη ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὁ τεχνίτης τῆς Περγάμου ἔλαβε τὴν δασύτριχον κόμην, τὴν ἀγρίαν δραματικὴν ἔκφρασιν καὶ τοὺς τεραστίους μυῶνας τῶν γιγάντων του, θὰ ἦσαν ἀρχικῶς οἱ Γαλάται, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ διέσπειραν, μὲ τὰς εἰδήσεις τῶν ἀγρίων αὐτῶν καταστροφῶν, παντοῦ τὸν τρόμον τοῦ ὀνόματός των. Ἡ νίκη ἐναντίον τῶν γιγάντων σημαίνει τότε σαφῶς τὴν νίκην τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τῆς γαλατικῆς βαρβαρότητος καὶ ἡ σημασία αὐτὴ γίνεται περισσότερον ἐμφαντική, καθόσον, καίτοι οἱ θεοὶ εἶναι προφανῶς κατώτεροι ἀπὸ σωματικῆς ἀπόψεως τῶν ἀντιπάλων των, ἐν τούτοις εἰς ὅλα τὰ σημεῖα οἱ γίγαντες ἔχουν ἀνατραπῆ σφαδάζοντες ἐκ τοῦ πόνου ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἢ διαπερασμένοι ἀπὸ τα ὅπλα τῶν ἀντιπάλων των· παντοῦ οἱ θεοὶ εἶναι νικηταί, ἐν τούτοις εἰς τὴν νίκην διατηροῦν μέγα μέρος τῆς θείας αὐτῶν γαλήνης.

Ἄλλη μικροτέρων διαστάσεων ζωφόρος, κοσμοῦσα τὴν περιβάλλουσαν τὸ ἄνω μέρος τοῦ βωμοῦ στοάν, ἐπι τῆς ὁποίας ἀνευρέθησαν ὀλίγαι πλάκες, παρίστανε σκηνὰς ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ Περγαμηνοῦ ἥρωος Τηλέφου, ὁ ὁποῖος ἀπέκρουσε τὴν ἀποβίβασιν τοῦ στρατοῦ τοῦ Ἀγαμέμνονος ἐν Μ. Ἀσίᾳ καὶ ἐνικήθη ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγεννήσεως δὲν ἔπαυσαν νὰ ἀνακαλύπτωνται εἰς τὴν Ρώμην πολλὰ ἔργα ἑλληνικῆς τέχνης ὅλων τῶν περιόδων, ἄλλα πρωτότυπα, τὰ ὁποῖα ἔφερον ἐξ Ἑλλάδος οἱ κατακτηταὶ αὐτῆς στρατηγοί, καὶ ἄλλα ἀντίγραφα, ὁποῖα εἶναι οἱ ἡττημένοι γίγαντες καὶ βάρβαροι, οἱ προερχόμενοι ἐκ τοῦ τροπαίου τοῦ Ἀττάλου ἐν Ἀθήναις. Ὀνομαστὸν ἔργον συγγενοῦς πρὸς αὐτὰ ἐργαστηρίου εἶναι τὸ σύμπλεγμα τοῦ Λαοκόοντος μετὰ τῶν υἱῶν του, φέρον τὰ ὀνόματα τῶν Ροδίων γλυπτῶν Ἀγησάνδρου, Πολυδώρου καὶ Ἀθηνοδώρου, τοῦ Α' αἰῶνος π. Χ. Διὰ τὸ ἔργον αὐτὸ ἔγινεν ἴσως περισσότερος λόγος παρὰ δι' οἱονδήποτε ἄλλο προϊὸν τῆς ἑλληνικῆς πλαστικῆς, ἀφοῦ αὐτὸ ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ ἀναπτυχθοῦν αἱ αἰσθητικαὶ θεωρίαι τοῦ Lessing καὶ τοῦ Goethe. Σήμερον ὅμως ὁ θεατρικὸς καὶ βεβιασμένος χαρακτὴρ τοῦ συμπλέγματος θεωρεῖται ὡς μειώνων πολὺ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ, παρ' ὅλην τὴν καταπλήσσουσαν δεξιοτεχνίαν καὶ γνῶσιν τῆς ἀνατομίας τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, τὴν ὁποίαν δεικνύουν οἱ τεχνῖται. Εἰς τὸ αὐτὸ ἐργαστήριον ἀνήκει καὶ ἡ ὑστερωτέρα παράστασις τοῦ Μαρσύου ἐκδερομένου ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, μᾶλλον ἀποκρουστικὸν θέμα, τὸ ὁποῖον ἐξέλεγον οἱ τεχνῖται τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς ὡς μέσον διὰ νὰ ἐπιδείξουν τὰς ἀνατομικὰς αὐτῶν γνώσεις.

Χαρακτηριστικὸν τῶν διαστάσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἠρέσκοντο νὰ ἐργάζωνται οἱ τεχνῖται τῆς Μ. Ἀσίας εἶναι τὸ πελώριον σύμπλεγμα ὑπὸ Ἀπολλωνίου καὶ Ταυρίσκου ἐκ Τράλλεων, τὸ γνωστὸν ὡς «Φαρνέσιος ταῦρος».

Μεταξὺ τῶν ἀρχαίων ἀγαλμάτων, τὰ ὁποῖα ἀνεκαλυφθησαν, πολὺ ἐνδιαφέροντα εἶναι μερικὰ χαλκᾶ ἀγάλματα μεγάλου μεγέθους, τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, εὑρεθέντα ἐν Ρώμῃ. Μεταξὺ αὐτῶν διακρίνεται τὸ ἄγαλμα τοῦ καθημένου καὶ ἀναμένοντος προφανῶς νὰ ἀρχίσῃ ἐκ νέου τὸν ἀγῶνα πυγμάχου, τοῦ ὁποίου ἡ στασις καὶ αἱ χειρονομίαι εἶναι λίαν ἐκφραστικαί. Ἡ μορφὴ δεικνύει καταπληκτικὴν ἰσχύν· καίτοι ὅμως τὸ πρόσωπον εἶναι κτηνῶδες καὶ ἡ ἔκφρασίς του ἀγρία, εἰς τὴν διάπλασιν τῶν μελῶν τοῦ σώματος ὑπάρχει εὐγένεια καὶ δὴ καὶ ἰδανικὴ καλλονή. Ὁ Ἕλλην τεχνίτης ἐτήρησε μέχρι τέλους τὸν θαυμασμόν του διὰ τὴν σωματικὴν τελειότητα.

Παρὰ τὰ ἐν Ρώμῃ εὑρεθέντα χαλκᾶ ἀγάλματα δύνανται νὰ τοποθετηθοῦν τὰ ἀνελκυσθέντα ἐκ τοῦ βυθοῦ τῆς θαλάσσης, πλησίον τῶν Ἀντικυθήρων, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν τὸ φορτίον πλοίου ναυαγήσαντος κατὰ τὸν πλοῦν αὐτοῦ ἐξ Ἑλλάδος εἰς τὴν Ρώμην. Ἡ χρονολογία τῶν ἀγαλμάτων τούτων ἐγένετο ἀντικείμενον συζητήσεως, ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ἐποιήθησαν κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχήν, ἀνάγονται εἰς πρωτότυπα τοῦ Ε' καὶ Δ' αἰῶνος. Τὸ σημαντικώτερον μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ὁ στολίζων τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον τῶν Ἀθηνῶν ὡραῖος ἀθλητής, ὁ λεγόμενος «Ἔφηβος τῶν Ἀντικυθήρων», εἰκονιζόμενος ὄρθιος, μὲ ὑψωμένην τὴν χεῖρα, τοῦθ' ὅπερ ἀντανακλᾷ τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ ἀττικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Δ' αἰῶνος.

Ἑλληνορρωμαϊκὴ ἐποχή. Ἀπὸ τοῦ 146 π. Χ. ἤδη, ὅτε ἡ Κόρινθος ἡλώθη ὑπὸ τοῦ Μουμμίου και ἡ Ἑλλὰς ἐγένετο ρωμαϊκὴ ἐπαρχία, ἡ ἑλληνικὴ τέχνη εἰργάζετο κυρίως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Ρωμαίων κατακτητῶν. Ἔκτοτε δὲ ἤρχισεν ἡ μεταφορὰ εἰς τὴν Ρώμην πλήθους ἔργων ἑλληνικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς τέχνης καὶ ἡ ἐκεῖσε μετάβασις καὶ ἐγκατάστασις Ἑλλήνων τεχνιτῶν (ἀρχιτεκτόνων, γλυπτῶν, ζωγράφων), οἱ ὁποῖοι ἤσκουν τὴν τέχνην των καὶ διέδιδον αὐτήν. Οὕτως ἡ ἑλληνικὴ τέχνη, ἀφοῦ εἶχε διανύσει ὅλα σχεδὸν τὰ στάδια αὐτῆς καὶ ἔβαινεν εἰς παρακμήν, μετεφέρθη κυρίως εἰς Ἰταλίαν καὶ Ρώμην. Ἐκεῖ ἦλθεν εἰς στενὴν συνάφειαν μετὰ τῆς ἐγχωρίου τέχνης, θεραπεύουσα δὲ τὰς ὀρέξεις τῶν πλουσίων Ρωμαίων καὶ πληροῦσα τὰς πολλαπλᾶς ἀνάγκας τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ αὐτῶν βίου, ἀπετέλεσε σημαντικώτατον παράγοντα πρὸς διαμόρφωσιν τῆς ρωμαϊκῆς τέχνης, ἡ ὁποία ἐνεφανίζετο τοιουτοτρόπως ὡς τέχνη ἑλληνορρωμαϊκή.

Εὑρίσκομεν λοιπόν, κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχήν, πολλοὺς Ἕλληνας γλύπτας, ἰδίως ἀττικῆς προελεύσεως, ἐργαζομένους εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ κυρίως εἰς τὴν Ρώμην. Τὰ ὀνόματά των ἀπαντοῦν ἐπὶ διασωθέντων ἔργων πλαστικῆς, τὰ ὁποῖα εἰς μερικὰς περιπτώσεις δυνάμεθα νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὡς ἀντίγραφα παλαιοτέρων ἔργων γνωστῶν καλλιτεχνῶν. Οἱ παλαιότεροι ὅμως κλασσικοὶ τύποι τῆς πλαστικῆς εἶχον γίνει πλέον κοινὸν κτῆμα καὶ κάθε τεχνίτης, λαμβάνων παραγγελίαν, ἠδύνατο κάλλιστα νὰ ἀναπαραγάγῃ ἕνα ἀριστούργημα τοῦ Λυσίππου ἢ τοῦ Πραξιτέλους. Ὄχι ὅμως κατὰ πιστὴν ἀντιγραφὴν τοῦ πρωτοτύπου, ἀλλ' ὅπως ὁ τύπος εἶχε τροποποιηθῆ, συνεπείᾳ τῆς συνεχοῦς ἀντιγραφῆς. Οὕτως ἡ προτομὴ ἡ εὑρεθεῖσα ἐν Orticoli εἶναι τὸ ὡραιότερον παράδειγμα τῆς κανονικῆς ἑλληνικῆς ἀντιλήψεως περὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Διός. Ἐν τούτοις, ἐνῷ κάμνει μεγαλειώδη ἐντύπωσιν, στερεῖται τῆς κλασσικῆς ἁπλότητος καὶ τῆς αὐστηρᾶς θείας γαλήνης τῆς μεγάλης ἑλληνικῆς ἐποχῆς. Μία ἄλλη σύλληψις, ἡ ὁποία εἰς τὴν ἑλληνορρωμαϊκὴν τέχνην ἐξέπεσε πολὺ χαμηλότερα, εἶναι ἡ τῆς Ἀφροδίτης. Ὁ Ζεὺς τοῦ Orticoli παρ' ὅλα τὰ ἐλαττώματα αὐτοῦ, διετήρησε τὸ μεγαλεῖόν του ὡς θεοῦ, τὰ πολυάριθμα ὅμως ἀγάλματα τῆς Ἀφροδίτης ἀναπαριστοῦν μετὰ μεγαλυτέρας ἢ μικροτέρας ἐλευθερίας τὸ πρωτότυπον τῆς Κνιδίας Ἀφροδίτης τοῦ Πραξιτέλους. Ἐκ τούτων τὸ γνωστότερον καὶ ἴσως τυπικώτερον εἶναι ἡ λεγομένη «Ἀφροδίτη τῶν Μεδίκων» ἐν Φλωρεντίᾳ. Τὸ συναίσθημα τῆς σεμνότητος, τὸ ὁποῖον ὑποδηλοῖ εἰς τὸ πρωτότυπον τοῦ Πραξιτέλους ἡ αὐτόματος χειρονομία, ἀντικαθίσταται εἰς τὴν Ἀφροδίτην τῶν Μεδίκων ἀπὸ μίαν προσπεποιημένην ἐπίδειξιν φιλαρεσκείας, ἡ δὲ χειρονομία προξενεῖ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο τὴν ἐντύπωσιν ὅτι δὲν ἀποβλέπει νὰ καλύψῃ τὰ θέλγητρά της, ἀλλ' ἀντιθέτως νὰ προσελκύσῃ μᾶλλον τὸ βλέμμα τοῦ θεατοῦ.

Νεοαττικὸν ἐργαστήριον. Τὸ σύνολον τῶν διὰ τοὺς πλουσίους Ρωμαιους ἐργαζομένων ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἐν Ἑλλάδι τεχνιτῶν αὐτῶν ὠνομάσθη μὲ κοινὸν ὄνομα *Νεοαττικὸν ἐργαστήριον*, ἐκ τοῦ ἐπικρατοῦντος στοιχείου τῶν ἐξ Ἀττικῆς τεχνιτῶν, ἡ δὲ δρᾶσις αὐτοῦ περιγράφεται ἐνίοτε (καίτοι ὄχι βεβαίως πολὺ ἐπαξίως) ὡς ἡ «Ἀττικὴ ἀναγέννησις». Ὡς παράδειγμα τοῦ νεοαττικοῦ ἐργαστηρίου ἀναφέρομεν τὸν «Φαρνέσιον Ἡρακλῆν», προφανῶς ἀντίγραφον ἔργου τοῦ Λυσίππου, καίτοι δεικνύει εἰς μέγαν βαθμὸν τὴν ὑπερβολήν, ἡ ὁποία εἶναι τὸ κύριον ἐλάττωμα τῶν νεωτέρων ἐργαστηρίων, τὰ ὁποῖα προῆλθον ἐκ τῆς τέχνης τοῦ Λυσίππου, φέρει δὲ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Ἀθηναίου γλύπτου Γλύκωνος. Παριστάνει τὸν Ἡρακλῆ ὡς ἄνθρωπον καταπεπονημένον ἀπὸ τὸ ὑπεράνθρωπον ἔργον του, ὁ ὁποῖος ἀναπαύεται πρὸς στιγμήν, στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ ροπάλου του. Ὁ γλύπτης ὅμως, ἐν τῇ προσπαθείᾳ του, ὅπως ἀπεικονίσῃ τὴν ὑπεράνθρωπον δύναμιν τοῦ ἥρωος, ἔπλασε τοὺς μῦς καὶ τὰ μέλη αὐτοῦ πέρα τῶν αἰσθητικῶν ὁρίων βαρέα καὶ χονδροειδῆ.

Ἄλλοι καλλιτέχναι. *Ἀρκεσίλαος.* Πλὴν τῶν νεοαττικῶν εἰργαζοντο εἰς τὴν Ρώμην καὶ ἄλλοι ἀνεξάρτητοι καλλιτέχναι, ἐκ τῶν ὁποίων ἐπιφανέστεροι εἶναι ὁ Ἀρκεσίλαος καὶ ὁ Πασιτέλης. Ὡς τὸ σπουδαιότερον ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ἀρκεσιλάου ἀναφέρεται τὸ ἄναλμα τῆς «Ἀφροδίτης γενετείρας» (Venus Genetrix), ὡς πολιούχου θεᾶς τῆς Ρώμης, τὸ ὁποῖον ἐποίησε διὰ τὸ Forum τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος καὶ τοῦ ὁποίου πιθανα ἀντίγραφα ὑπάρχουν εἰς τὰ μουσεῖα. Ἡ θεὰ εἰκονίζεται φέρουσα ποδήρη διαφανῆ χιτῶνα, ὁ ὁποῖος ἀφήνει τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ στήθους της γυμνόν. Τὸ ἄγαλμα δεικνύει ἀξιοσημείωτον μελέτην τῶν μορφῶν τοῦ σώματος καὶ τῶν μελῶν, ὅπως φαίνονται διὰ μέσου διαφανοῦς καὶ προσκεκολλημένου εἰς τὸ σῶμα ἐνδύματος. Ἐγείρεται τώρα τὸ ζήτημα, ἐὰν τὸ ὑποτιθέμενον ἔργον τοῦ Ἀρκεσιλάου εἶναι τροποποιημένον ἀντίγραφον ἀγάλματος παλαιοτέρου τεχνίτου. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ τύπος αὐτός, εἰς τὸν γενικόν του χαρακτῆρα, προέρχεται ἀπὸ παλαιοτέραν ἐποχήν, καίτοι δὲν δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν μετὰ βεβαιότητος τὸ πρωτότυπον ἐκ τοῦ ὁποίου παρήχθη. Κατὰ τὸν Furtwängler, ὡς τοιοῦτον πρωτότυπον θὰ ἔπρεπε να θεωρηθῇ ἡ περίφημος «Ἀφροδίτη ἡ ἐν κήποις» τοῦ Ἀλκαμένους. Περὶ τοῦ Ἀρκεσιλάου τούτου ἀναφέρεται ὅτι κατεσκεύαζε προπλάσματα, τὰ ὁποῖα ἐπώλει εἰς μεγάλας τιμὰς (ἀφοῦ δι' ἓν ἐξ αὐτῶν ἐζήτησεν ἓν τάλαντον), ἀδιαφορῶν διὰ τὴν ἐντέλειαν τῆς ἐκτελέσεως αὐτῶν επι μαρμάρου ἢ χαλκοῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δεικνύει τὸ κατώτερον ἐπίπεδον, εἰς τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐκπέσει πλέον ἡ πλαστική.

Ὁ Πασιτέλης καὶ τὸ ἐργαστήριόν του. Ὁ Πασιτέλης ἦτο σύγχρονος τοῦ Ἀρκεσιλάου. Ἦτο ἐκ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, εἰργάζετο δὲ ὄχι μόνον ἐπι μαρμάρου ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ἀργύρου, χρυσοῦ καὶ ἐλεφαντοστοῦ καὶ δὴ μετὰ τῆς αὐτῆς δεξιότητος εἰς ὅλους αὐτοὺς τοὺς κλάδους τῆς πλαστικῆς. Ἵδρυσε δὲ ἐργαστήριον, τὸ ὁποῖον διετηρήθη ἐπὶ δύο γενεάς, καὶ ὑπῆρξεν ἐπίσης εἷς ἐκ τῶν συγγραφέων, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὁ Πλίνιος διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης. Ὡς προϊὸν τοῦ ἐργαστηρίου του καὶ συνεπῶς ὡς δεῖγμα τῆς τεχνοτροπίας του, ἡ ὁποία περιέχει καὶ ἀρχαϊστικὰ στοιχεῖα, ἔχομεν τὸ σύμπλεγμα τοῦ Μουσείου τῆς Νεαπόλεως, τὸ εἰκονίζον τὸν Ὀρέστην καὶ τὴν Ἠλέκτραν, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ γυναικεία μορφὴ ἔχει πολλὴν ὁμοιότητα μὲ τὴν Ἀφροδίτην τοῦ Ἀρκεσιλάου, τὴν ὁποίαν ἀνεφέραμεν. Ὅτι δὲ τὸ σύμπλεγμα αὐτὸ ἀνήκει εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ Πασιτέλους, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι ὑπάρχει ἄγαλμα ὅμοιον μὲ τὸν Ὀρέστην αὐτοῦ, φέρον τὴν ὑπογραφὴν τοῦ μαθητοῦ τοῦ Πασιτέλους, Στεφάνου. Παραδείγματα τῆς τεχνοτροπίας τοῦ Πασιτέλους εὑρέθησαν πολλά, τινὰ δὲ ἐξ αὐτῶν καὶ ἐν Ἑλλάδι, ἐξ οὗ προκύπτει ὅτι ἡ ἐπίδρασις καὶ ἡ φήμη αὐτοῦ ὑπῆρξε πολὺ μεγάλη.

Ὁ Ἀντίνοος καὶ ἡ ἐπὶ Ἀδριανοῦ ἀναγέννησις. Τὴν τελευταίαν ἀναλαμπὴν τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ δὴ τῆς μεγάλης πλαστικῆς, ἡ ὁποία, κατὰ τὸ τέλος τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας καὶ εἰς τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, βαίνουσα σταθερῶς εἰς παρακμὴν περιωρίσθη κυρίως εἰς τὴν ἀνδριαντοποιίαν (ταύτης διακρίνονται δύο τύποι, ὁ τῶν εἰκονιστικῶν ἀνδριάντων—effigies togatae—καὶ ὁ τῶν ἰδανιστικῶν—statuae Achilleae, ἀποτελεῖ ἡ βραχεῖα ἀναγέννησις αὐτῆς, ἡ ὀφειλομένη εἰς τὴν προσωπικὴν ἐπίδρασιν καὶ τὰς προσπαθείας τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ. Ὡς δεῖγμα δὲ τῆς τοιαύτης δράσεως τοῦ Ρωμαίου αὐτοκράτορος ἀναφέρομεν τὸν ἐν Ἀθήναις ναὸν τοῦ Ὀλυμπίου Διός, τὸν ὁποῖον ὄχι μόνον συνεπλήρωσε καταλειφθέντα ἡμιτελῆ ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Πεισιστράτου, ἀλλὰ καὶ ἐπλούτισε μὲ κολοσσιαῖον χρυσελεφάντινον ἄγαλμα.

Εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ὀφείλομεν πολλὰ ἐκ τῶν ἀρίστων ἀντιγράφων τῶν ἀριστουργημάτων τῆς ἑλληνικῆς πλαστικῆς, καθὼς καὶ πολλὰ πρωτότυπα ἔργα, τὰ ὁποῖα, καίτοι βεβαίως ὑπολείπονται ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις τῶν ἔργων τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, δὲν στεροῦνται καλλιτεχνικῆς δεξιότητος καὶ ἀξίας. Παράδειγμα ἐκ τῆς κατηγορίας ταύτης εἶναι οἱ Κένταυροι, οἱ ποιηθέντες ὑπὸ τῶν Ἀριστέα καὶ Παπία ἐξ Ἀφροδισιάδος κατ' ἀπομίμησιν προφανῶς πρωτοτύπων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Μεγίστην ὅμως ἐπίδρασιν εἰς τὴν τέχνην τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς, καὶ δὴ ὁμοίαν πρὸς τὴν ἀσκηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του, ἤσκησεν ἡ μορφὴ τοῦ Ἀντινόου, τοῦ περιφήμου διὰ τὸ κάλλος του εὐνοουμένου τοῦ Ἀδριανοῦ ἐκ Βιθυνίας νέου, ὁ ὁποῖος ἐπνίγη ἑκουσίως χάριν τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὸν Νεῖλον (130 μ. Χ.). Τὰ περιελθόντα εἰς ἡμᾶς πολλὰ αὐτοῦ ὁμοιώματα δεικνύουν πράγματι χαρακτηριστικὰ ἐξόχου καλλονῆς καὶ μεγάλης κανονικότητος, καίτοι ὁ τύπος τῆς μορφῆς εἶναι προφανῶς μᾶλλον βαρύς. Οὕτως ἡ ἑλληνικὴ τέχνη, ὡς ἑλληνορρωμαϊκὴ πλέον, ἐξηκολούθησε νὰ παράγῃ ἀκόμη ἀξιόλογα ἔργα, ὄχι μόνον εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πλαστικὴν καθὼς καὶ εἰς τὴν γραφικήν,

Digitized by Google

καὶ παρέτεινε τὸν βίον της μέχρι τῆς πλήρους ἐξαφανίσεως τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ.

Κ. ΓΕΡΟΓΙΑΝΝΗΣ

Μουσειογραφία. Τὰ μουσεῖα καὶ αἱ συλλογαί, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, δύνανται νὰ διαιρεθοῦν εἰς τέσσαρας μεγάλας κατηγορίας: εἰς τὰ μουσεῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, εἰς τὰ τῆς Ἰταλίας, εἰς τὰ τῆς Εὐρώπης καὶ εἰς τὰ τῶν ἄλλων μερῶν τοῦ κόσμου.

Ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ τὴν πρωτεύουσαν θέσιν κατέχει τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον τῶν Ἀθηνῶν, εὐρυνόμενον ἤδη, ὅπως δυνηθῇ καὶ περιλάβῃ τὰς ὁλονὲν αὐξανομένας συλλογάς. Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ὑπό τινας ἐπόψεις, ἐν τῷ πεδίῳ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, τὸ Ἐθνικὸν μουσεῖον τῶν Ἀθηνῶν κατέχει τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ ὅλων τῶν ἄλλων μουσείων τοῦ κόσμου. Ἐν Ἀθήναις ὑπάρχει καὶ τὸ μουσεῖον τῆς Ἀκροπόλεως, μικρόν, ἀλλ' ἐξαιρετικῆς ἀξίας, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν γλυπτικήν. Ἀκολουθοῦν κατὰ λόγον σημασίας τὸ μουσεῖον Ἡρακλείου Κρήτης, τὸ Ὀθωμανικὸν Μουσεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον τῆς Ρόδου. Μεταξὺ τῶν τοπικοῦ χαρακτῆρος μουσείων τὴν πρωτεύουσαν θέσιν κατέχουν τὰ μουσεῖα τῆς Ὀλυμπίας, τῶν Δελφῶν, τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Σπάρτης καὶ τῆς Ἐλευσῖνος· ἐν δὲ τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ τὰ μουσεῖα τῆς Προύσης, τοῦ Ἰκονίου καὶ τῆς Σμύρνης, καθὼς καὶ τὸ τῆς Λευκωσίας ἐν Κύπρῳ.

Πάντα τὰ μουσεῖα ταῦτα ἔχουν ἱδρυθῆ ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν: τὸ Ἐθνικὸν μουσεῖον τῶν Ἀθηνῶν ἐκτίσθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1866 καὶ 1869, τὸ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν τῷ 1878, τὸ τῶν Δελφῶν τῷ 1902. Ἐπίσης πρόσφατος εἶναι καὶ ἡ ἵδρυσις καὶ τῶν ἄλλων μουσείων τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Τὸ μουσεῖον τῆς Ρόδου, πλουσιώτατον, ἀνηγέρθη δαπάναις τῆς ἰταλικῆς κυβερνήσεως, ἐν τῇ σημερινῇ του δὲ μορφῇ ἐνεκαινιάσθη τῷ 1928.

Πολὺ παλαιότερα εἶναι τὰ μουσεῖα τῆς Ἰταλίας, καὶ ἰδίως τῆς Ρώμης, τὰ περιέχοντα ἑλληνικὰς ἀρχαιότητας. Ὡς πρῶτον ἐμβρυῶδες μουσεῖον δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ οἰκία τοῦ καρδιναλίου Τζορντάνο Ὀρσίνι, ὁ ὁποῖος ἦτο σύγχρονος τοῦ πάπα Ἀλεξάνδρου Γ' (1159—1181). Ἡ οἰκία αὕτη εἶχε διακοσμηθῆ διὰ πολλῶν ἀρχαίων ἀγαλμάτων, ἄφα ρεθέντων ἀπὸ διάφορα ἀρχαῖα μνημεῖα. Ἀληθὲς μουσεῖον μαρμαρίνων ἀγαλμάτων ἀπετέλεσε, κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα, τὸ ἐργαστήριον τοῦ Νικολάου Μαρμοράριο. Ἡ πρώτη συλλογὴ ἀρχαίων γλυπτικῶν ἔργων, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε τὸν πυρῆνα τοῦ θαυμασίου δημοτικοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου τοῦ Καπιτωλίου τῆς Ρώμης, χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1471 καὶ ὀφείλεται εἰς τὸν πάπαν Σίξτον Δ'. Αἱ συλλογαὶ ἀρχαίων γλυπτικῶν ἔργων τοῦ Βατικανοῦ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 1506. Τὸ πρῶτον μουσεῖον - κῆπος, ὅπερ ἠνεώχθη ἐλευθέρως εἰς τοὺς ἀρχαιοφίλους καὶ τοὺς μελετητάς, ὑπῆρξε τὸ μουσεῖον Τσεζαρίνι ἐν Ρώμῃ, ἱδρυθὲν τῷ 1500. Κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα σχεδὸν πάντα τὰ ρωμαϊκὰ μέγαρα (ὡς εἶναι ἐπὶ παραδείγματι τὸ Παλάτσο Μάσσιμο) καὶ πᾶσαι αἱ ἐπαύλεις (ὡς εἶναι ἐπὶ παραδείγματι ἡ βίλλα Μέντιτσι) ἀπετέλουν ἀληθινὰ μουσεῖα, λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν ἀρχαίων μαρμάρων, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὴν διακόσμησίν των. Περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐκτίσθη ἰδιαιτέρα ἔπαυλις, ἥτις ἐχρησιμοποιήθη ὡς μουσεῖον: ἡ ἔπαυλις τοῦ καρδιναλίου Ἀλεξάνδρου Ἀλμπάνι, φίλου τοῦ Βίνκελμαν, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐτοποθετήθη ἡ θαυμασία συλλογὴ ἀρχαίων ἑλληνικῶν, καλλιτεχνικῶν ἔργων, ἥτις θεωρεῖται μία ἀπὸ τὰς σημαντικωτέρας τοῦ εἴδους της.

Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1714 καὶ 1749 ὁ Σκιπίων Μαφφεΐ ἵδρυσεν ἐν Βερώνᾳ ἓν τῶν ἀρχαιοτέρων μουσείων τοῦ κόσμου, ἐνῷ ἐν Βολωνίᾳ ἐν τῷ Ἰνστιτούτῳ τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Καλῶν τεχνῶν ἱδρύετο τῷ 1714, χάρις εἰς τὴν πρωτοβουλίαν καὶ τὰς προσπαθείας τοῦ Λουδοβίκου Φερδινάνδου Μαρσίλι, τὸ ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον τῆς πόλεως ταύτης. Κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἱδρύθησαν τὰ μεγάλα μουσεῖα τοῦ Βατικανοῦ, ἐξ ὧν πρῶτον ἐνεκαινιάσθη τὸ μουσεῖον Πίου - Κλήμεντος τῷ 1770 ὑπὸ τοῦ Πίου ΣΤ', ἐν δὲ τῇ Νεαπόλει ἱδρύθη τὸ περίφημον Βουρβωνικὸν μουσεῖον.

Ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν κυριωτέρων ἰταλικῶν μουσείων, ἅτινα περιλαμβάνουν ἑλληνικὰς ἀρχαιότητας, προέχουν τὰ μουσεῖα τῆς Ρώμης. Ἐν Ρώμῃ, καὶ ἰδίως ἐν τῇ πόλει τοῦ Βατικανοῦ, εὑρίσκονται τὰ ἀκόλουθα μουσεῖα: τὸ μουσεῖον Πίου - Κλήμεντος, τὸ μουσεῖον Κιαραμόντι (1810), ἡ Νέα πτέρυξ (Braccio Nuovo) (1817), τὸ ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, τὸ ἐτρουσκο-γρηγοριανὸν μουσεῖον (1836). Εἰς τὴν Ἁγίαν Ἕδραν ἀνήκει καὶ τὸ ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον τοῦ Λατερανοῦ. Εἰς τὸ ἰταλικὸν κράτος ἀνήκουν δύο μεγάλα μουσεῖα, τὰ ὁποῖα εὐρύνονται καὶ πλουτίζονται διὰ νέων συλλογῶν καὶ περιπτέρων, ἱδρυθέντα τῷ 1889: τὸ Ἐθνικὸν ρωμαϊκὸν μουσεῖον τῶν Θερμῶν τοῦ Διοκλητιανοῦ, πλούσιον εἰς γλυπτικὰ μνημεῖα, καὶ τὸ Ἐθνικὸν μουσεῖον τῆς ἐπαύλεως τοῦ πάπα Ἰουλίου Γ' (Villa di papa Giuli III), πλούσιον εἰς μεγάλης ἀξίας ἔργα ἀγγειοπλαστικῆς. Εἰς ταῦτα δέον νὰ προστεθῇ καὶ τὸ τμῆμα γλυπτικῆς τῆς πινακοθήκης Μποργκέζε, ἐν τῇ βίλλᾳ Οὐμπέρτῳ. Εἰς τὸν δῆμον τῆς Ρώμης ἀνήκουν τὸ μουσεῖον τοῦ Καπιτωλίου (ἐγκαινιασθὲν τῷ 1734), αἱ συλλογαὶ τῶν μεγάρων τῶν Κονσερβατόρι ἢ τὸ νέον μουσεῖον τοῦ Καπιτωλίου, τὸ μουσεῖον Μουσσολίνι, τὸ Antiquarium ἐπὶ τοῦ λόφου Τσέλιο, τὸ μικρόν, ἀλλὰ σημαντικώτατον μουσεῖον Μπαρράκκο (δωρηθὲν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Μπαρράκκο εἰς τὴν πόλιν τῆς Ρώμης τῷ 1905). Ἐκ τῶν ἰδιωτικῶν μουσείων τὰ κυριώτερα εἶναι τὸ μουσεῖον Τορλόνια, παρὰ τὴν θέσιν Λουγκάρα τοῦ Τιβέρεως, κλειστὸν εἰς τὸ κοινόν, αἱ συλλογαὶ Μπαρμπερίνι, Μποργκέζε, Κολόννα, Ντόρια, Γκρατσιόλι, Λαντσελλότι, Σπάντα, Βαλεντίνι, καὶ τέλος αἱ ἐπαύλεις Ντόρια Παμφίλο (τῶν μέσων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος), Ματτεΐ, Μέντιτσι καὶ Ροσπιλιόζι.

Μετὰ τὴν Ρώμην αἱ ἰταλικαὶ πόλεις αἱ ἔχουσαι μουσεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα κυριαρχοῦν τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ μνημεῖα, εἶναι ἡ Φλωρεντία, ἡ Νεάπολις, τὸ Παλέρμον καὶ αἱ Συρακοῦσαι. Ἐν Φλωρεντίᾳ ὑπάρχει τὸ ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον (ἱδρυθὲν τῷ 1879) καὶ αἱ γλυπτικαὶ συλλογαὶ τῆς πινακοθήκης τῶν Ὀφφικίων, τοῦ μεγάρου Ρικκάρντι, τῆς Λότζια ντεΐ Λάντσι, τοῦ ἀνακτόρου Πίττι καὶ τοῦ κήπου τοῦ Μπόμπολι. Ἐν Νεαπόλει ὑπάρχει τὸ τεράστιον Ἐθνικὸν μουσεῖον, πρῴην Βουρβωνικὸν μουσεῖον, τοῦ ὁποίου τὸν ἀρχαιότερον πυρῆνα ἀποτελεῖ ἡ συλλογὴ Φαρνέζε, ἱδρυθεῖσα ἐν Ρώμῃ περὶ τὸ 1530 ὑπὸ τοῦ καρδιναλίου Ἀλεξάνδρου Φαρνέζε. Ἐν Παλέρμῳ ὑπάρχει τὸ Ἐθνικὸν μουσεῖον, ἐν Συρακούσαις τὸ ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον. Πλὴν τούτων, ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἰταλικὰ μουσεῖα, τὰ ὁποῖα περιέχουν μνημεῖα γλυπτικῆς ἢ ἀγγειοπλαστικῆς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης, καὶ εἶναι τὰ ἐπαρχιακὰ μουσεῖα τοῦ Μπάρι, τοῦ Λέτσε, τοῦ Βρινδησίου, τὸ ἀστικὸν μουσεῖον τῆς Βολωνίας, τὸ μουσεῖον τῆς Καμπανίας ἐν Καπύῃ, τὸ μουσεῖον Μπισκάρι τῆς Κατάνης, τὸ κοινοτικὸν μουσεῖον τοῦ Ἀκράγαντος, ἡ συλλογὴ τῶν δουκικῶν ἀνακτόρων τῆς Μαντούης, τὸ μουσεῖον τῆς Μητροπόλεως καὶ ἡ συλλογὴ Φαΐνα τῆς Ὀρβιέτο, τὸ ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον καὶ τὸ Ἀντικβάριον τοῦ Ρέτζιο τῆς Καλαβρίας, τὸ μουσεῖον Γιάττα τοῦ Ρούβο, τὸ ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον τοῦ Τάραντος, τὸ Ἐθνικὸν μουσεῖον τῆς Ταρκυνίας, τὸ μουσεῖον ἀρχαιοτήτων τοῦ Τουρίνου, τὸ ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον τῆς Βενετίας, τὸ μουσεῖον τῆς Βερόνας κ.ἄ.

Μετὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλίαν, εἰς τὰς ἄλλας χώρας τῆς Εὐρώπης ὑπάρχουν τρία μεγάλα κέντρα, εἰς τὰ μουσεῖα τῶν ὁποίων ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη ἀντιπροσωπεύεται κατὰ τρόπον ἀξιοθαύμαστον: τὸ Λονδῖνον, οἱ Παρίσιοι καὶ τὸ Βερολῖνον. Εἰς τὸ Λονδῖνον τὸ Βρεττανικὸν μουσεῖον (British Museum), ἱδρυθὲν τῷ 1759, ἐπλουτίσθη διὰ σημαντικωτάτων ἔργων ἑλληνικῆς τέχνης, ἰδίως κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Εἰς τοὺς Παρισίους τὸ μουσεῖον τοῦ Λούβρου, ἱδρυθὲν ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως τῷ 1791, μετὰ τὴν μεταβολὴν αὐτοῦ εἰς μουσεῖον Ναπολέοντος (1803—1816) ὑπερεπληρώθη ἐκ τῶν λαφύρων τῶν ναπολεοντείων κατακτήσεων, καίτοι δὲ βραδύτερον ἡ τεραστία αὐτοῦ ἔκτασις περιωρίσθη, παρέμεινεν ἐν τούτοις ἓν τῶν πρωτευόντων μουσείων τοῦ κόσμου, ἀκόμη καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην. Ἱδρυτὴς τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου θεωρεῖται ὁ Φρειδερῖκος Γουλιέλμος Γ', βασιλεὺς τῆς Πρωσσίας. Τὸ μουσεῖον τοῦτο ὑπέστη μεγάλας ἀπωλείας κατὰ τὴν ναπολεόντειον περίοδον· μετὰ τὴν συνθήκην ὅμως τῆς Βιέννης ἡ Γαλλία ὑπεχρεώθη εἰς τὴν ἐπιστροφὴν πάντων τῶν ἔργων τέχνης, τὰ ὁποῖα εἶχον ἀφαιρεθῆ ἐξ αὐτοῦ.

Μετὰ τὸ Λονδῖνον, τοὺς Παρισίους καὶ τὸ Βερολῖνον, προέχον εἰς πλοῦτον ἔργων ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης εἶναι τὸ Μόναχον μὲ τὴν γλυπτοθήκην του (ἐγκαινιασθεῖσαν τῷ 1830) καὶ μὲ τὸ μουσεῖον τῆς ἀρχαίας μικροτεχνίας· ἡ Νὺ-Κάρλσμπεργκ, παρὰ τὴν Κοπεγχάγην, μὲ τὴν πλουσιωτάτην συλλογήν της ἔργων γλυπτικῆς· ἡ Λένινγκραντ μὲ τὸ Ἐρμιτάζ, ὅπερ ἀνεπτύχθη ἰδίως ἀπὸ τοῦ 1779 καὶ ἐντεῦθεν· ἡ Μαδρίτη μὲ τὸ μουσεῖον τοῦ Πράντο· ἡ Βιέννη μὲ τὸ Ἐθνικὸν μουσεῖον τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης καὶ μὲ τὰς συλλογὰς τῶν ἀνακτόρων τοῦ Μπελβεντέρε καὶ τοῦ πρῴην ἀρχιδουκικοῦ ἀνακτόρου τοῦ Φραγκίσκου-Φερδινάνδου. Εἰς τὰ μουσεῖα ταῦτα δέον νὰ προστεθοῦν τὰ μουσεῖα τῆς Βουδαπέστης, τῶν Βρυξελλῶν, τῆς Γενεύης, τοῦ Λέϊντεν, τὸ Ἐθνικὸν μουσεῖον τῆς Σόφιας, τὸ Ἐθνικὸν μουσεῖον τῆς Στοκχόλμης κ. ἄ.

Πλὴν τούτων, ὑπάρχουν καὶ ἄλλα μουσεῖα καὶ ἐνδιαφέρουσαι συλλογαὶ ἔργων ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης ἐν Εὐρώπῃ, ἰδίως δὲ ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἐν τῇ Μεγάλῃ Βρεττανίᾳ. Ἐν Γερμανίᾳ μετὰ τὸ Albertinum τῆς Δρέσδης, εἶναι: τὸ ἀκαδημαϊκὸν μουσεῖον τῆς τέχνης τῆς Βόννης, τὸ μουσεῖον τῆς Βρουνσβίκης, τὸ Fridericianum τοῦ Κάσσελ, τὸ ἀστικὸν μουσεῖον τῆς Φραγκφούρτης ἐπὶ τοῦ Μοίνου, τὸ ἀρχαιολογικὸν ἰνστιτοῦτον τοῦ πανεπιστημίου τῆς Λειψίας, ἡ πανεπιστημιακὴ συλλογὴ τῆς Τυβίγγης, τὸ πανεπιστημιακὸν μουσεῖον τῆς Βύρτσμπουργ κ.ἄ. Ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Σκωτίᾳ, ἐκτὸς τοῦ μουσείου Fitzwilliam τῆς Κανταβριγίας καὶ τοῦ μουσείου Ashmolean τῆς Ὀξφόρδης, ὑπάρχουν αἱ πλούσιαι ἰδιωτικαὶ συλλογαὶ εἰς τὰ ἀνάκτορα καὶ τοὺς πύργους τῆς μεγάλης βρεττανικῆς ἀριστοκρατίας, ὡς εἶναι ἡ συλλογὴ Northampton τοῦ πύργου Ashby, ἡ τοῦ Yarborough εἰς τὸ Brocklesby-House, ἡ τοῦ Devonshire εἰς τὸ Chatsworth ἡ τοῦ Astor εἰς τὸ Clieveden, ἡ τοῦ Leicester εἰς τὸ Holkham Hall, ἡ τοῦ Cholmondeley εἰς τὸ Hougton Hall, ἡ τοῦ Blundell εἰς τὸ Ince, ἡ τοῦ Cook, ἡ τοῦ Newton Robinson, ἡ τοῦ Cook εἰς τὸ Richmond, ἡ τοῦ Morrit εἰς τὸ Rokeby Hall, ἡ τοῦ Kinnaird εἰς τὸ Rossie Priory, ἡ τοῦ Northumberland εἰς τὸ Sion House, ἡ τοῦ Pembroke εἰς τὸ Wilton House, ἡ τοῦ Bedford εἰς τὸ Woburn· ἐσχάτως διεσκορπίσθη, συνεπείᾳ πωλήσεως εἰς πλειστηριασμόν, ἡ συλλογὴ Lansdowne.

Ἱκανὰ μνημεῖα ἑλληνικῆς τέχνης ὑπάρχουν ἐπίσης εἰς τὰ μουσεῖα τῆς βορείου Ἀφρικῆς καὶ τῆς βορείου Ἀμερικῆς. Ἐν Αἰγύπτῳ εἰς τὸ ἑλληνορρωμαϊκὸν μουσεῖον τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐν Λιβύῃ εἰς τὰ πλούσια μουσεῖα τῆς Βεγγάζης καὶ τῆς Τριπόλεως, ἐν Τύνιδι εἰς τὸ μουσεῖον Μπάρντο, ἐν Ἀλγερίᾳ εἰς τὸ μουσεῖον τοῦ Ἀλγερίου καὶ τοῦ Σερσέλ.

Εἰς τὰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Β. Ἀμερικῆς ὑπάρχουν σημαντικὰ μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, προελθόντα ἐξ ἀγορᾶς εὐρωπαϊκῶν συλλογῶν, εἰς τὸ μουσεῖον τῶν καλῶν τεχνῶν τῆς Βοστώνης καὶ εἰς τὸ μητροπολιτικὸν μουσεῖον τῆς Νέας Ὑόρκης. Ἐπίσης εἰς τὸν Καναδᾶν ὑπάρχουν ἑλληνικαὶ ἀρχαιότητες ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Τορόντο.

Μ. Δ. ΒΑΤΑΛΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Γενικὰ βοηθήματα: Taine H.*, «Philosophie de l'art en Grèce» Paris 1869, ἑλλην. μετάφρ. *Α. Ἀγαθονίκου* Ἀθῆναι 1882 καὶ *Ι. Ζερβοῦ* 1910).— *Winckelmann* «Geschichte der Kunst im Altertum» (νεωτ. ἔκδ. *Lessing*, 1870—1891, τ. 2).— *Stark C. B.*, «Systematik und Geschichte der Archäologie der Kunst» Leipzig 1880).— *Perrot G.* καὶ *Chipiez Ch.*, «Histoire de l'art dans l'antiquité» (Paris 1881—1903, τ. 8).— *Brunn H.*, «Griechische Kunstgeschichte» Münich 1893—1897).— *Sittl K.*, «Archäologie des Kunst. Nebst ein em Anhang über die antike Numismatik» (= *I. Müller's*, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd. VI/1895).— *Gardner P.*, «Principles of greek art» (1896 καὶ 1914).— *Klein W.*, «Geschichte der griechischen Kunst» Leipzig 1904—1907, τ. 3).— *Walters H. B.*, «The art of the Greeks» (1906).— *Καββαδίας Π.*, «Προϊστορικὴ ἀρχαιολογία» (Ἀθῆναι 1909).— *Bulle H.*, «Handbuch der Archäologie» (= *I. Müller's*, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd. VI 1/1913, συνεργασίᾳ πλειάδος φιλολόγων, ἰδίως δὲ τῶν *Wolters, Fiechter, Pfuhl, Arndt* καὶ *Pernice*).— *Rizzo G. E.*, «Storia dell arte greca» (Torino 1913).— *Καββαδίας Π.*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς τέχνης» (1916—1924).— *Salis Arn.*, «Die Kunst der Griechen» (Leipzig 1919, γ' ἔκδ. 1924).— *Curtius L.*, «Die antike Kunst» (1923 κ.ἑ.).— *Lübcke* καὶ *Pernice*, «Handbuch der Kunstgeschichte» ιστ' ἔκδ. 1924).— *De Ridder A.* καὶ *Deonna W.*, «L'art en Grèce» (Paris 1924).— *Gardner E. A.*, «The art of Greece» (1925).— *Michaelis A.* καὶ *Wolters P.*, «Das Altertum» (ἐν A. Springer, «Handbuch der Kunstgeschichte I/1926, ιδ' ἔκδ. Leipzig).— *Παναγιωτόπουλος Ἰ.*, «Γενικὴ ἱστορία τῆς τέχνης» (1926—1927, τ. 2).— *Rodenwaldt G.*, «Die Kunst der Antike. Hellas und Rom» (Berlin 1927).— *Ducati P.*, «L'arte classica» (β' ἔκδ. Torino 1927).— *Τσούντας Χρ.*, «Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης» (Ἀθῆναι 1928).— *Contenau G.* καὶ *Chapot V.*, «L'art antique» (*L. Réau*, «Histoire universelle des arts», Paris I/1930).— *Della Setta A.*, «I monumenti dell' antiquità classica, I Grecia» (β' ἔκδ. Milano 1931, πλουσία βιβλιογραφία).—*Roes A.*, «Greek geometric art» (1933).— *Fairbanks A.*, «Greek art» (1933).— *Ζερβὸς Χρ.*, «L'art en Grèce. Des temps préhistoriques au début du XVIIIe siècle» (Ἀθῆναι 1934, λεύκωμα).— Εἰδικώτερον, διὰ τὴν συμβολὴν τῶν γραπτῶν μνημείων εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης: *Overbeck I.*, «Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildende Künste bei den Griechen» (Leipzig 1868).— *Jones H. S.*, «Ancient writers on greek sculpture» (1895).— *Kalkmann A.*, «Die Quellen der Kunstgeschichte des Plinius» (Berlin 1898).— Διὰ τὴν μυθολογίαν ὡς πηγὴν θεμάτων διὰ τοὺς Ἕλληνας καλλιτέχνας: *Overbeck J.*, «Griechische Kunstmythologie» (Leipzig 1873—1889, τ. 3).— Διὰ τὴν λεγομένην ἑλληνοβουδικὴν τέχνην: *Foucher A.*, «L'art gréco-boudhique du Gandhâra» (Paris 1922).

Ἀρχιτεκτονική: Choisy A., «Histoire de l'architecture» (Paris I/1903).—*Borrmann R.*, «Geschichte der Baukunst» (Leipzig I/1904).— *Anderson W. I.* καὶ *Phené Spiers R.*, «Die Architektur von Griechenland und Rom» (Leipzig 1905).—*Lattermann H.*, «Griechische Bauinschriften» (Strasburg 1908. Διὰ τὴν συμβολὴν τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς).—*Durm J.*, «Die Baukunst der Griechen» (=«Handbuch der Architektur» Th. II, Bd 1, Stockardt 1910).—*Noack F.*, «Die Baukunst des Altertums» (Berlin 1911).—*Benoit Fr.*, «L'architecture. Antiquité» (Paris 1911).—*Sturgis R.*, «A history of architecture. I: Antiquity» (New York 1916).— *Warren H. L.*, «The foundations of classical architecture» (1919).—*Langlotz E.*, «Frühgriechische Bildhauerschulen» (Nürnberg 1927, τ. 2).—*Anderson, Spiers* καὶ *Dinsmoor*, «The architecture of ancient Greece» (1927).—*Weickert C.*, «Typen der archaischen Architektur in Griechenland und Kleinasien» (Augusta 1929).—Εἰδικώτερον, διὰ πολεοδομικὰ ζητήματα: *Lehmann—Hartleben K.*, «Antike Hafenlagen» (Leipzig 1923. Πρβλ. καὶ ἐν *Pauly—Wissowa's*, «Realencyclopädie» II Reiche, Bd III 1936 κ.ἑ.).— *Gerkan A.*, «Griechische Städteanlagen» (Berlin—Leipzig 1924).—*Tritsch F.*, «Die Stadtbildungen des Altertums und die griechische Polis» (=«Klio» XXII/1928, σελ. 1—83).—Διὰ τοὺς ναούς: *Koldewey R.* καὶ *Puchstein O.*, «Die griechischen Tempel in Unteritalien und Sicilien» (Berlin 1899).—*Leroux G.*, «Les origines de l'édifice hypostyle» (Paris 1913).—*Raphael M.*, «Das dorische Tembel» (Augsburg 1930).—Διὰ τὰς κατοικίας: *Noack F.*, «Homerische Paläste» (Leipzig 1903), καὶ «Ovalhaus und Palast in Kreta» (αὐτόθι 1908).—*Oelmann Fr.*, «Haus und Hof im Altertum. Untersuchungen zur Geschichte des antiken Wohnbaus» (Leipzig

Digitized by Google

Γ'/1927).—Διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ θεάτρου: *Dörpfeld* καὶ *Reisch*, «Das griechische Theater» (1896).—*Puchstein Otto*, «Die griechische Buhne» (Berlin 1900).—*Fiechter E. R.*, «Die baugeschichtliche Entwicklung des antiken Theaters» (Münich 1914).— *Bieber M.*, «Die Denkmäler zum Theaterwesen in Altertum» (Berlin—Leipzig 1920).

Γλυπτική: *Friedrich C.* καὶ *Wolters P.*, «Bausteine zur Geschichte der griechisch-römischen Plastik» (1885).—*Loewy E.*, «Inschriften griechischer Bildhauer Leipzig 1885. Διὰ τὴν συμβολὴν τῶν ἐπιγραφῶν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχαίας ἀνδριαντοποιίας).— *Collignon M.*, «Histoire de la sculpture grecque» (Paris 1892—1897, τ. 2).—*Furtwängler A.*, «Meisterwerke der griechischen Plastik» (Leipzig—Berlin 1893, ἀγγλ. μετ. ὑπὸ *Sellers*, London 1895).—*Gardner E. A.*, «Handbook of greek sculpture» (1898 καὶ 1915).—*Reinach S.*, σπουδαιοτάτη συναγωγὴ μνημεῖων ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ἔργων του: «Récueil de têtes antiques» (Paris 1903), «Répertoire de reliefs grecs et romains» (Paris 1909—1912, τ. 3) καὶ «Répertoire de la statuaire» (Paris 1916—1924, τ. 5).—*Mach Ev.*, «Handbook of greek and roman sculpture» (1905).—*Collignon M.*, «Les statues funéraires dans l'art grec» (Paris 1911).—*Löwy E.*, «Die griechische Plastik» (Leipzig 1920).—*Bulle H.*, «Der shöne Mensch in Altertum (München 1920).—*Kekulé von Stradonitz R.*, «Die griechische Skulptur» (γ ἔκδ. Berlin 1922).—*Courby F.*, «Les vases grecs à relief» (Paris 1922)-*Rodenwaldt G.*, «Das Relief bei den Griechen» (Berlin 1923).—*Picard C.*, «La sculpture antique» (Paris 1923—1926, τ. 2).—*Waser O.*, «Das Formprinzip des kretisch-mykenischen Kunst» (ἐν «Jahrb. Anz.» 1925).—*Lawrence A. W.*, «Later greek sculpture» (London 1927).—*Müller V.*, «Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien» (Angsburg 1929).—*Richter G. M. A.*, «The sculpture and sculptors of the Greeks» (New Haven 1930).-*Della Setta A.*, «Il nudo nell'arte, I Antiquità classica» (Milano-Roma 1930).—*Lippold G.*, «Kopien und Umbildungen griechischen Statuen» (München 1930).—*Deonna W.* «Dédale ou de la statue de la Grèce archaïque» (Paris 1930).—*Diepolder H.*, «Die attische Gabreliefs des 5 und 4 Jahrhunderts» (Berlin 1931).—*Deonna W.*, «L'attitude de répos dans le statuaire de la Grèce archaïque» (Paris 1932).— *Beazley J. D.* καὶ *Ashmole B.*, «Greek sculpture and painting to the end of the hellenistic period» (Cambridge 1932).—*Demangel R.*, «La frise ionique» (Paris 1933).—*Casson S.*, «The technique of early Greek sculpture» (Oxford 1933).

Ζωγραφική: «Untersuchungen über die campanische Wandmalerei» (Leipzig 1873).—*Woltmann Alf.* καὶ *Woerman K.*, «Geschichte der Malerei» (I/1879).—*Girard P.*, «La peinture antique» (Paris 1892).—*Herrmann P.*, Denkmäler der Malerei des Altertums» (München 1906 κ. ἑ.).—*Rotenwaldt D.*, «Tiryns. II, Die Fresken des Palastes» (Athen 1912).— *Rostovtzeff M.*, «Ancient decorative wall-painting» (ἐν «Journal of hellenic studies» τ. IXL/1919 σ. 144—163 μετὰ πλουσίας βιβλιογραφίας).—*Rodenwaldt G.*, «Der Fries des Megarons von Mycenai» (Halle 1921.—*Swindler Mary H.*, «Ancient painting» (New Haven 1924).—*Rizzo G. E.*, «La pittura ellenico—romana» (Milano 1929).—*Pfuhl E.*, «Malerei und Zaichnung der Griechen» (München 1930 τ. 3).—*Beazley J. D.*, *Ashmole B.*, «Greek sculpture and painting to the end of the hellenistic period» (Cambridge 1932).—*L'Orange R. P.*, «Studien zur Geschichte der spätantiken Porträts» (1933).—*Chamonard Jos.*, «Les mosaïques de la maison des masques» (Paris 1933= fasc. XIV τῆς «Exploration archéologique de Délos»).

Κεραμεική: *Furtwängler A.* καὶ *Löschke G.*, «Mykenische Vasen» (Berlin 1886).—*Harison J. E.* καὶ *Mac Coll D. S.*, «Greek vase paintings» (1891).— *Reinach S.*, «Répertoire des vases peints grecs et étrusques» (1899, νεωτ. ἔκδ. 1922).—*Furtwängler A.* καὶ *Reickhold C.*, «Griechische Vasenmalerei» (München 1900 κ.ἑ.).—*Walters H. B.*, «History of ancient pottery» (London 1905).—*Reisinger E.*, «Die kretische Vasenmalerei von Kamares bis zum Palast—Stil» (Leipzig 1912).— *Νομικὸς Χρ.*, «Ἡ λεγομένη Ροδιακὴ ἀγγειοπλαστική» (Ἀλεξάνδρεια 1919).—*Hoppin J. C.*, «A handbook of attic red-figured Vases» (Cambridge 1919 τ. 2) καὶ «A handbook of greek black figured vases» (Paris 1924).—*Hambidge J.*, «Dynamic symetry. The greek vase» (Yale—New York 1920).— *Buschor E.*, «Griechische Vasenmalerei» (München 1921).— *Ducati P.*, «Storia della ceramica greca» (Firenze 1923).—*Dugas Ch.*, «La céramique grecque» (Paris 1924).—*Beazley J. D.*, «Attische Vasenmaler des rotfigurigen Stils» (Tübingen 1925).—«Corpus vasorum antiquorum» (μεγάλη ἔκδ. τῆς «Union académique internationale», 1925 κ. ἑ. εἰς σειρὰν τόμων διὰ τὰ ἐν ἑκάστῃ χώρᾳ, ὑπὸ *Κ. Α. Ρωμαίου* καὶ *Σέμνης Παπασπυρίδη* διὰ τὰ ἐν Ἑλλάδι. *G. Q. Giglioli* καὶ *P. Romanelli* διὰ τὴν Ἰταλίαν, *Win. Lamb* διὰ τὴν Ἀγγλίαν κ.λ.).—*Dugas Ch.*, «La céramique des Cyclades» (Paris 1925).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Aison et la peinture céramique à Athènes à l'époque de Péricles» (Paris 1930).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «La céramique de Délos» (Paris 1930).— *Beazly J. D* καὶ *Jacobsthal P.*, «Bilder griechischer Vasen» (Berlin—Wilmersdorf 1930 κἑ.).—*Demargne P.*, «Ceramiques de la Grèce préhellénique» (Paris 1932).—*Phillipart H.*, «Collection de céramique grecque en Italie» (ἔκδ. πανεπιστ. Βρυξελλῶν 1933 τ. 2).

Ἐλάσσονες τέχναι: Γενικὰ εἶναι τὰ ἔργα τῶν: *Blümner H.*, «Das Kunstgewerbe in Altertum» (Leipzig—Prag 1885 τ. 2.)—*Pernice E.*, «Das Kunstgewerbe in Altertum» (ἐν G. Lehnert, «Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes» Berlin 1907).—*Poulsen F.*, «Der Orient und die frühgriechische Kunst» (Leipzig—Berlin 1912).— *Bossert H. Th.* «Altkreta Kunst und Kunstgewerbe im Agäischen Kulturkreise» (Berlin 1921—β ἔκδ. 1923).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Geschichte des Kunstgewerbes aller Zeiten und Völker» (Berlin I/1928).—Διὰ τὰ πήλινα εἰδώλια: *Pottier E.*, «Les statuettes de terre cuite dans l'antiquité» (Paris 1890).—*Winter F.*, «Die typen der figürlichen Terrakotten» (Berlin—Stockhardt 1903, τ. 2).—*Levi A.*, «Le terracote figurate del Museo nationale di Napoli» (Firenze 1926).—*Koester A.*, «Die griechischen Terrakotten» (Berlin 1926).—Διὰ τὰ βρόνζινα καλλιτεχνήματα: *Richter G. M. A.*, «The metropolitan museum of art, New—York. Greek, Etruscan and Roman bronzes» (New York 1915).—*De Rideer A.*, «Bronzes antiques du Louvre» (Paris 1913—1915 τ. 2).—*Neugebauer K. A.* «Antike Bronzestatuetten» (Berlin 1921).—Διὰ τοὺς λίθους καὶ τὰς σφραγῖδας: *Imhoof—Blumer F.* καὶ *Keller O.*, «Tier- und Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen des klassischen Altertums» (Leipzig 1889).—*Reinach S.*, «Pierres gravées des collections Marborough κτλ.» (Paris 1895).—*Furtwängler A.*, «Die antiken Gemmen» (Leipzig—Berlin 1900).—*Richter G. M. A.*, «The metropolitan museum of art. New York. Catalogue of engraved gems» (New York 1920).—*Matz F.*, «Die frühkretischen Siegel» (Berlin—Leipzig 1928).—Διὰ τὸ νόμισμα ἀπὸ ἀπόψεως τέχνης: *Regling K.*, «Die antike Münze als Kunstwerk» (Berlin 1914).—*Hill G. F.*, «L'art dans les monnaies grecques» (Paris—Bruxelles 1927).—Διὰ τὰ ἔπιπλα: *Feulner Ad.*, «Kunstgeschichte des Möbels seit den Altertum» Berlin 1927, β ἔκδ.).—Διὰ τὴν κοσμηματοποιΐαν: *Marshall F. H.*, «Catalogue of the jewellery, British museum» (London 1911).

[Νεωτέρας ἐργασίας βλ. εἰς τὰ βιβλιογραφικὰ βοηθήματα: «Bibliotheca philologica classica (Leipzig 1874 κ. ἑ. Ἐν τῷ ἰδίῳ κεφαλαίῳ: Kunstgeschichte»). «The Years work of classical studies» (Bristol, 1906 κ.ἑ.) καὶ «L'année philologique» (Paris 1928 κ. ἑ.). Το τελευταῖον εἶναι ἐτήσιον συμπλήρωμα τοῦ «Dix années de bibliographie classique, 1914—1924» (Paris 1927—1928, τ. 2), τοῦ *J. Marouzeau*.]

Π. Ν. Π.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ. Α'. Γενικὴ ἐπισκόπησις. ***Ὄνομα, ὅρια, πηγαί.*** Τὸν ὅρον *βυζαντινὴ τέχνη* ἀποδίδομεν νῦν γενικῶς εἰς τὴν χριστιανικὴν τέχνην τὴν ἀναπτυχθεῖσαν εἰς τὰς χώρας, εἰς τὰς ὁποίας ἐπεξετάθη τὸ βυζαντινὸν κράτος ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς του ἐπὶ Μεγάλου Κωνσταντίνου (330) μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων (1453). Τὴν μετὰ τὴν ἅλωσιν τέχνην τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, ἥτις συνεχίζεται μέχρι τῶν χρόνων περίπου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως (1821), ἐπεκράτησε νὰ λέγωμεν *μεταβυζαντινὴν τέχνην*, ὡς συνεχίσασαν τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Ἀκριβέστερον τὴν βυζαντινὴν τέχνην διακρίνομεν: 1) Εἰς τὴν *παλαιοχριστιανικὴν* τέχνην, περιλαμβάνουσαν τὴν ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Ἰσλαμισμοῦ περίοδον (τὴν ἀκολουθήσασαν εἰκονομαχίαν καὶ τέλος τὸ σχίσμα μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως), ἤτοι τὴν ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τοῦ Θ' αἰῶνος τέχνην, καθ' ἣν συνεχίζεται ἡ ἑλληνικὴ παράδοσις. 2) Εἰς τὴν *κυρίως βυζαντινὴν* (ἀπὸ τοῦ Θ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος), καθ' ἣν ἡ τέχνη, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀνατολῆς, ἔλαβεν ἑνιαίαν μορφὴν καὶ ἥτις διακρίνεται εἰς τέχνην τῆς ἐποχῆς τῶν Μακεδόνων καὶ Κομνηνῶν Θ'—ΙΒ' αἰὼν) καὶ εἰς τέχνην τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων (ΙΓ'—ΙΕ' αἰών). 3) Εἰς τὴν *μεταβυζαντινὴν* τέχνην, καθ' ἣν ἡ τέχνη συνεχίζει τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, ὑφίσταται δὲ κατὰ τόπους καὶ ἐπιδράσεις τῆς Δύσεως.

Πηγαὶ τῆς παλαιᾶς χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς τέχνης εἶναι, κατὰ ταῦτα, ἀφ' ἑνὸς ὁ Ἑλληνισμός, ἡ τέχνη τοῦ ὁποίου ἔσχε τὴν τελευταίαν της ἄνθησιν εἰς τὰς τρεῖς μεγάλας ἑστίας ἑλληνιστικοῦ πολιτισμοῦ: Ἀλεξάνδρειαν, Ἀντιόχειαν, Ἔφεσον, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ Ἀνατολὴ (ἀπὸ τῆς Συρίας καὶ Παλαιστίνης μέχρι τῆς Καππαδοκίας, Μεσοποταμίας, Ἀρμενίας καὶ τοῦ Ἰράν), ἐξ ἧς προῆλθον σπουδαῖαι παρορμήσεις διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς μνημειώδους τεχνοτροπίας τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς διακοσμητικῆς γλυπτικῆς. Ἑκάστη τῶν δύο τούτων παραδόσεων—ἑλληνιστικὴ καὶ ἀνατολικὴ τέχνη—ἔχει ἴδιον καὶ ἀνεξάρτητον, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ ἀντίθετον, χαρακτῆρα, μετασχηματισθεῖσαι ὅμως καὶ συγχωνευθεῖσαι ἐδημιούργησαν νέαν ἑνιαίαν τέχνην, ἀνταποκρινομένην εἰς τὰς νέας ἀνάγκας καὶ ἐμψυχουμένην ἀπὸ τὰ νέα ἰδεώδη τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οἱ πολυπληθεῖς ναοί, τοὺς ὁποίους ἀνήγειρεν ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος καὶ ἡ ἁγία Ἑλένη εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους (Παλαιστίνην) καὶ εἰς τὴν νέαν πρωτεύουσαν (τὴν Κωνσταντινούπολιν), ἐξ ὧν οὐδεὶς σῴζεται σήμερον εἰς τὴν ἀρχικήν του μορφήν, ἦσαν αἱ μνημειώδεις ἀπαρχαὶ τῆς νέας χριστιανικῆς τέχνης. Ἡ τέχνη αὕτη, ἐξελιχθεῖσα καὶ ὡριμάσασα κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Ε' αἰῶνος, φθάνει κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα εἰς τὸ ὕψιστον σημεῖον τῆς ἀκμῆς της. Ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶναι ἡ πρώτη χρυσῆ ἐποχὴ τῆς χριστιανικῆς τέχνης, καθ' ἥν: ἐν τῇ *ἀρχιτεκτονικῇ* πραγματοποιοῦνται μεγαλειώδεις λύσεις εἰς τὴν συνένωσιν τύπων καὶ τὴν ἐφαρμογὴν τρούλλων, προβλημάτων δηλαδή, ἅτινα ἐπὶ αἰῶνας ἀπησχόλουν τοὺς ἀρχιτέκτονας, ἐν τῇ *ζωγραφικῇ* δημιουργεῖται εἰς καθαρῶς νέαν τεχνοτροπίαν ὁλόκληρος ἡ ἐποποιΐα τῶν ἱερῶν προσώπων τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῶν σκηνῶν τοῦ Εὐαγγελίου, αἵτινες ἔκτοτε παραμένουσιν ὡς ἱεροὶ παραδεδομένοι τύποι καθ' ὅλην τὴν σταδιοδρομίαν τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας, ἡ δὲ *διακοσμητικὴ γλυπτικὴ* καὶ *μικροτεχνία* μὲ τὴν τελειότητα τῆς τεχνικῆς καὶ τὸν πλοῦτον τῶν νέων ἐξ Ἀνατολῆς μορφῶν ἀποβαίνει ἀξιοσημείωτος μεταξὺ τῶν διακοσμητικῶν τεχνῶν πάσης ἐποχῆς.

Ἡ Κωνσταντινούπολις ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ δὲν εἶναι, ὅπως ἐπὶ Μεγάλου Κωνσταντίνου, τὸ κέντρον ἔνθα συρρέουσιν αἱ καλλιτεχνικαὶ δυνάμεις, ἀλλ' ὁ τόπος ἔνθα δημιουργεῖται ἡ νέα τέχνη καὶ ὁπόθεν διαδίδεται πανταχοῦ. Οἱ ἀκολουθήσαντες τρεῖς αἰῶνες, καθ' οὓς ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐνεφανίσθη ὁ Ἰσλαμισμός, ὅστις ἐξηνάγκασε τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν νὰ περιορισθῇ εἰς τὰς χώρας τοῦ Αἵμου καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ μακραὶ εἰκονομαχικαὶ ἔριδες συνετάραξαν ἐσωτερικῶς τὴν αὐτοκρατορίαν, εἶναι μεταβατικὴ ἐποχὴ διὰ τὴν βυζαντινὴν τέχνην· κατ' αὐτὴν κατεστράφησαν μὲν πολλὰ μνημεῖα, ἐξηφανίσθη δὲ σχεδὸν ἡ γλυπτικὴ καὶ διεσπάσθη ἡ ἐξέλιξις τῆς τέχνης, ἐγεννήθησαν ὅμως τὰ νέα σπέρματα, τὰ ἀνθήσαντα κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν ἐπὶ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας ἀκμήν· ἡ εἰκονομαχικὴ μερὶς ὑπέθαλψε τὴν ἀναβίωσιν τῶν μορφῶν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ἀνοίξασα συγχρόνως τὰς πύλας πρὸς τὴν ἀνατολικὴν τέχνην, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν μεγάλως ἀκμάζουσαν τότε ἀραβικήν, ἡ δὲ εἰκονόφιλος μερὶς ἀνεζωπύρησε μὲ θερμὸν θρησκευτικὸν αἴσθημα τὴν τέχνην, δίδουσα εἰς αὐτὴν αὐστηρῶς θεολογικόν, μυστικὸν χαρακτῆρα. Μετὰ τὴν μεγάλην κρίσιν τῆς εἰκονομαχίας ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Κομνηνῶν (ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Θ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΒ' αἰῶνος) ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία διανύει περίοδον λαμπρᾶς ἀκμῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς, ἥτις εἶναι καὶ διὰ τὴν τέχνην δευτέρα χρυσῆ ἐποχή. Ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης ἐμπνέει καὶ πάλιν τὴν πνευματικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν ζωήν, παραλλήλως δὲ ἀναπτύσσεται λαμπρῶς ὁ εἰσαχθεὶς ἐξ Ἀνατολῆς διάκοσμος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ διάκρισις μεταξὺ ἀνατολικῶν καὶ ἑλληνικῶν ρευμάτων τέχνης, μεταξὺ δογματικῆς μοναχικῆς καὶ ἑλληνιζούσης αὐλικῆς, εἶναι εἴπερ ποτὲ καταφανὴς οὐ μόνον εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ ζωγραφικήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν μεγάλως ἀκμάσασαν τότε χειροτεχνίαν, μὲ ὑπερίσχυσιν τῆς ἑλληνιζούσης, κλασσικιζούσης τάσεως, ἥτις ἀναρριπίζει καὶ τὰ γράμματα.

Ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν (ΙΒ' αἰῶνα) παρατηρεῖται στασιμότης εἰς δημιουργικὰ στοιχεῖα, ἐκλέπτυνσις δὲ τοῦ διακοσμητικοῦ χαρακτῆρος τῆς τέχνης, μέχρις οὗ, μετὰ τὰς τραγικὰς περιπετείας καὶ τὸν διαμελισμὸν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τῶν Φράγκων (ΙΓ' αἰῶνα), αἱ δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ κρατύνονται ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων (1261—1453), ἡ δὲ τέχνη παρουσιάζει κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα τὴν τελευταίαν της ἀναγέννησιν, ἥτις δὲν εἶναι πλέον κλασσικισμὸς καὶ μίμησις παλαιοτέρας τέχνης, καίτοι πολλὰ ἀρύεται ἐξ αὐτῆς, ἀλλὰ νέα ἀντίληψις τῆς πραγματικότητος καὶ ἀναζήτησις νέων προβλημάτων, ἐφάμιλλος πρὸς τὰς συγχρόνους κατευθύνσεις τῆς πρωΐμου ἀναγεννήσεως τῆς Ἰταλίας, εἰς ἣν ἡ ἑλληνικὴ μετέδωκε τὸν σπινθῆρα. Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων ἡ τέχνη δὲν διακόπτεται, ἀλλ' ἐξακολουθεῖ μακρὰν σταδιοδρομίαν εἰς τὸν Ἄθων καὶ τὰς λοιπὰς μονὰς τῆς Ἑλλάδος, ἡ δὲ προϊοῦσα κατάπτωσις ἢ ἀπομάκρυνσις εἶναι τόσον βραδεῖα, ὥστε μόλις τὸν ΙΘ' αἰῶνα ἡ τέχνη τῆς Ἑλλάδος ἀποβάλλει πλέον τὴν σχέσιν της πρὸς τὴν βυζαντινήν. Ὀρθὸν εἶναι ἑπομένως ὑπὸ τὸν ὅρον μεταβυζαντινὴ τέχνη νὰ συμπεριληφθῇ καὶ ἡ τέχνη τοῦ δούλου Γένους εἰς τὸν κύκλον τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ὡς συνέχισις τῶν αὐτῶν μεθόδων καὶ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος. Αἱ φάσεις τῆς γενικῆς αὐτῆς ἐξελίξεως τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀντικατοπτρίζονται πλήρως εἰς τοὺς ἐπὶ μέρους κλάδους.

Β' Ἀρχιτεκτονική.—α') ***Ἐκκλησιαστική.*** Οἱ ἀρχαιότατοι μεγαλοπρεπεῖς χριστιανικοὶ ναοί, οἱ ἀνεγερθέντες ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ (Δ—ΣΤ' αἰών), ἐξ ὧν ἐλάχιστοι, ἐν πολλοῖς μεταβεβλημένοι, διασῴζονται: εἰς Παλαιστίνην, Κωνσταντινούπολιν, Θεσσαλονίκην, Ρώμην, καὶ ἰδίᾳ Ραβένναν, πλεῖστοι δὲ ἠρειπωμένοι εὑρίσκονται διεσπαρμένοι εἰς τὴν Αἴγυπτον, Βόρειον Ἀφρικήν, Συρίαν, Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ καθ' ἡμέραν νέα μνημεῖα ἔρχονται εἰς φῶς δι' ἀνασκαφῶν, ἱδρύθησαν κατὰ τὸ ἀρχιτεκτονικὸν σύστημα ἀφ' ἑνὸς τῆς βασιλικῆς (basilica) καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν στρογγύλων, πολυγωνικῶν καὶ σταυρικῶν μετὰ τρούλλου ναῶν.

1. Βασιλικαί. Αὗται εἶναι ἐπιμήκη οἰκοδομήματα, χωριζόμενα διὰ κιονοστοιχιῶν ἢ κτιστῶν στύλων (πεσσῶν) εἰς τρία ἢ περισσότερα κλίτη καταλήγοντα δὲ πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα *(κόγχην)*. Οἱ ἔχοντες τὸν ρυθμὸν τοῦτον ἀρχαῖοι χριστιανικοὶ ναοὶ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς διῃρέθησαν ἐσωτερικῶς εἰς τρία μέρη, συμφώνως πρὸς τὰς τάξεις τῶν πιστῶν (ἱερεῖς, πιστοί, κατηχούμενοι). Τὸ ὀλίγον ὑψηλότερον βαῖνον κεντρικὸν τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῶν βασιλικῶν προωρίσθη διὰ τοὺς ἱερεῖς (*ἱερὸν βῆμα* ἐπικληθέν), χωριζόμενον ἀπὸ τοῦ λοιποῦ ναοῦ διὰ μαρμαρίνων ἢ ξυλίνων κιγκλίδων. Καὶ τὸ μὲν κέντρον αὐτοῦ κατέλαβεν ἡ *ἁγία Τράπεζα*, συμβολίζουσα τὸν θρόνον τοῦ Θεοῦ ἢ τὸν τάφον τοῦ Χριστοῦ, ἔνθα ἐτελεῖτο ἡ ἀναίμακτος θυσία (διὸ καὶ *θυσιαστήριον* ὠνομάσθη), εὑρισκομένη συνήθως κάτωθεν *κιβωρίου* (κουβουκλίου), ὄπισθεν δὲ τῆς ἁγίας Τραπέζης ἐπὶ τῆς ἁψῖδος ἐτοποθετήθη ἡμικυκλικῶς τὸ *σύνθρονον*, ὅπερ κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ἐκτείνεται καὶ ἑκατέρωθεν τῆς ἁγίας Τραπέζης, χωροῦν μέχρι τῶν κιγκλίδων. Τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ ἱεροῦ μέρη, ἀρχικῶς ἐλεύθερα, συμπεριελήφθησαν βαθμηδὸν εἰς τὸ ἱερὸν βῆμα, ἐπεκταθέντα δὲ ἐγκαρσίως εἰς μεγάλους ναοὺς διεμορφώθησαν εἰς *παστοφόρια*. Ἔμπροσθεν τοῦ ἱεροῦ βήματος ἦτο ἡ *σολέα*, εἰς δὲ τὸ μέσον τοῦ ναοῦ ἢ ὀλίγον πλαγίως τοῦ μέσου κλίτους ὑψοῦτο ὁ μαρμάρινος *ἄμβων*, ὅστις καὶ *βῆμα ἀναγνωστῶν* ἐκαλεῖτο, εἰς ὁλόκληρον δὲ τὸν ναὸν καὶ τὰ ὑπερῷα αὐτοῦ ἦσαν τοποθετημένα καθίσματα (στασίδια) διὰ τοὺς πιστούς, διατεταγμένα κατὰ φῦλα καὶ τάξεις. Τὸ πρὸ τοῦ κυρίως ναοῦ στενὸν διαμέρισμα, ὁ *νάρθηξ*, καὶ αἱ αὐλαὶ ἢ τὰ *αἴθρια* τῶν ναῶν ἦσαν προωρισμένα διὰ τοὺς κατηχουμένους.

Τύποι βασιλικῶν. Εἰς τὰς διαφόρους χώρας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους διεμορφώθησαν ποικίλα εἴδη βασιλικῆς, ἐξαρτώμενα ἐκ τῆς οἰκοδομησίμου ὕλης, ἐκ τῆς ἐπιχωρίου προγενεστέρας τέχνης καὶ ἐκ τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν. Εἰς τὰς χώρας τὰς

Digitized by Google

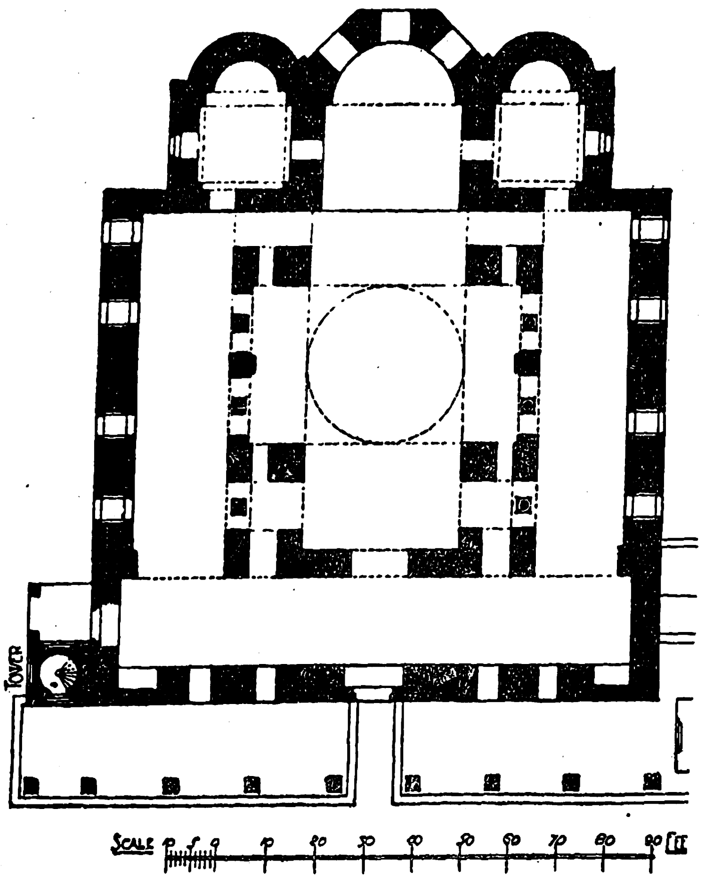

Βασιλικὴ μετὰ τρούλλου.
[Κάτοψις ναοῦ Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης τοῦ Ζ' αἰῶνος.]

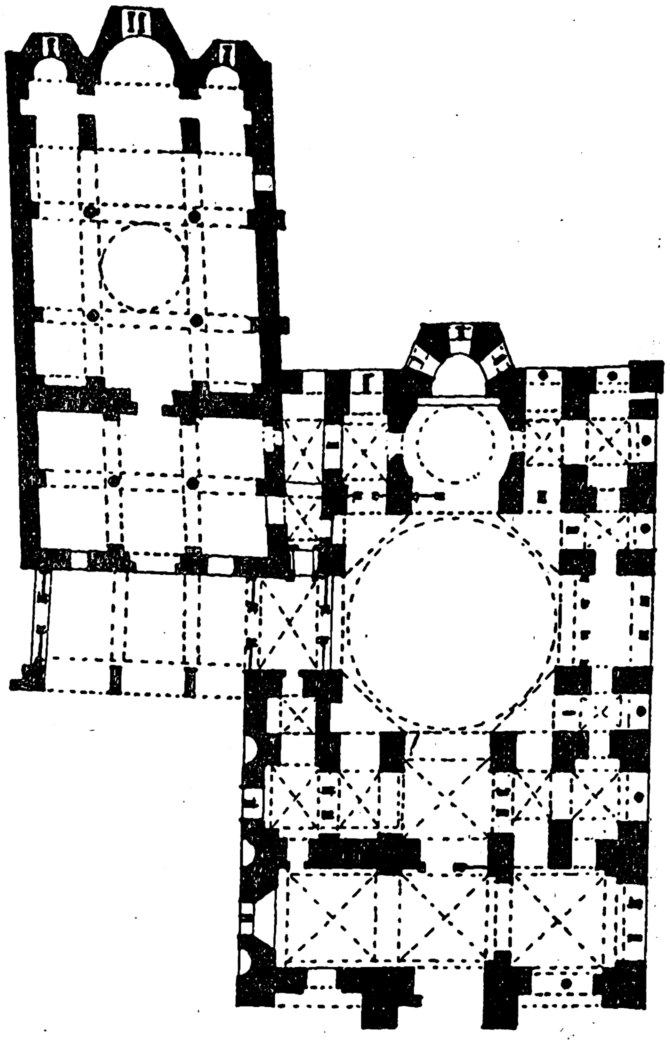

Σταυροειδὴς καὶ ὀκταγωνικὸς τύπος βυζαντινῶν ναῶν.
[Κάτοψις καθολικῶν τῆς βυζαντινῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ παρὰ τὴν Λεβάδειαν τοῦ ΙΑ' αἰῶνος· συνεχόμενοι ναοί: α') Παναγίας—σταυροειδὴς μετὰ τρούλλου ναός, β') Ὁσίου Λουκᾶ—ὀκταγωνικὸς μετὰ τρούλλου.]

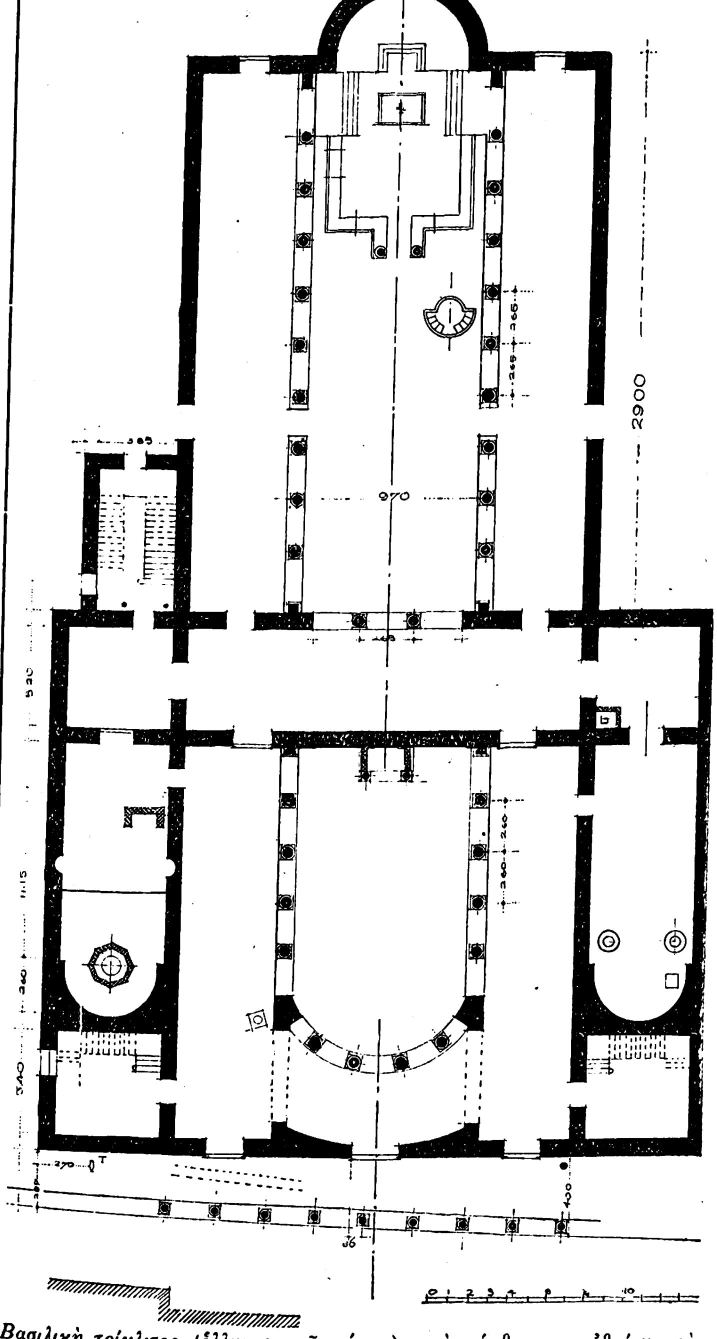

Βασιλικὴ τρίκλιτος (ἑλληνιστικοῦ τύπου) μετὰ νάρθηκος, αἰθρίου καὶ τῶν προσηρτημένων: βαπτιστηρίου καὶ σκευοφυλακίου.
[Κάτοψις βασιλικῆς τοῦ Ε' αἰῶνος τῶν χριστιανικῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας, Νέας Ἀγχιάλου.]

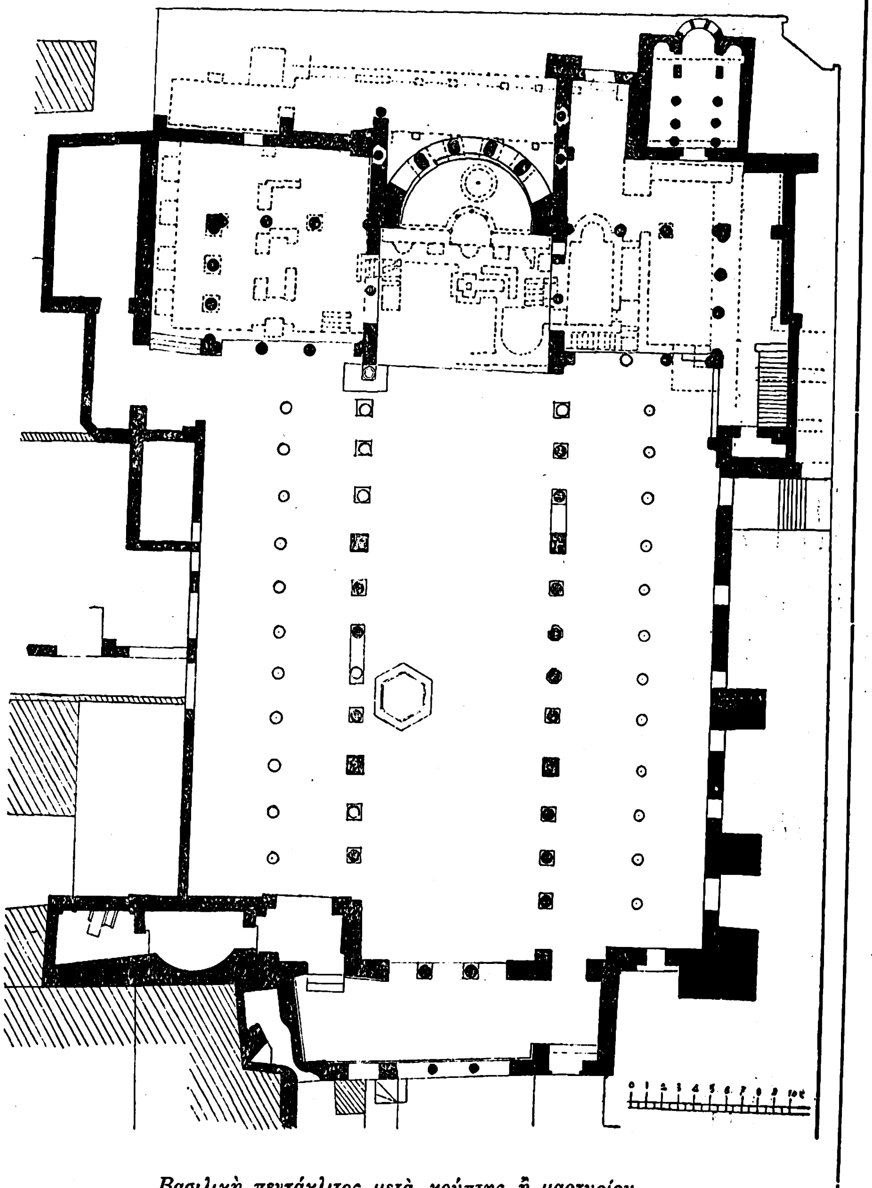

Βασιλικὴ πεντάκλιτος μετὰ κρύπτης ἢ μαρτυρίου.
[Κάτοψις βασιλικῆς Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.]

Ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι τῶν βυζαντινῶν ναῶν.

Digitized by Google

ἐμποτισθείσας ἀπὸ τὸν ἑλληνορρωμαϊκὸν πολιτισμὸν (Χερσόνησος Αἵμου, Κάτω Ἰταλία, παράλια Μικρᾶς Ἀσίας, Αἴγυπτος, Παλαιστίνη, Βόρειος Ἀφρική) ἀνεπτύχθη ἡ λεγομένη *ἑλληνιστικὴ χριστιανικὴ βασιλική*, ἥτις προῆλθεν ἐξ ὁμοίων κτηρίων, τῶν ἑλληνιστικῶν ἀγορῶν, χρησιμοποιουμένων διὰ δικαστήρια ἢ συναλλαγὰς (basilica forensis)· ταῦτα ὑπέστησαν ἱκανὰς μεταβολάς, ἀπαρτίσαντα οὕτω σύνολον ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὸν νέον σκοπὸν καὶ τὰς ἀνάγκας τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Τὰ χαρακτηρίζοντα τὴν ἑλληνιστικὴν βασιλικὴν εἶναι: ἡ διὰ ξυλίνης ὀροφῆς στέγασις ἑκάστου τῶν τριῶν κλιτῶν, ἐξ ὧν τὸ μέσον εἶναι ὑψηλότερον, ὁ δι' ἐλαφρᾶς κιονοστοιχίας χωρισμὸς τῶν κλιτῶν καὶ ἡ ὕπαρξις ὑπερῴων, νάρθηκος καὶ αἰθρίου. Διακρίνομεν δὲ τρία εἴδη ἑλληνιστικῶν βασιλικῶν: Τὰς ἁπλᾶς, ἐν αἷς αἱ κιονοστοιχίαι χωροῦσι μέχρι τῶν ἀνατολικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ (λ. χ. Ἁγία Παρασκευὴ Θεσσαλονίκης, βασιλικὴ Στουδίου Κωνσταντινουπόλεως), καὶ τὰς ἐχούσας ἐγκάρσιον κλίτος, ἐν αἷς αἱ κιονοστοιχίαι διακόπτονται πρὸ τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, ὅπερ κατέχει τὸν πρὸ τῆς ἀψῖδος χῶρον· τὸ ἐγκάρσιον τοῦτο κλίτος, στεγαζόμενον δι' ἰδιαιτέρας στέγης, ἐξικνεῖται μέχρι τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ ναοῦ ἢ καὶ πέραν τούτων εἰς σχῆμα T (κατ' ἐξοχὴν βασιλικαὶ τῆς Ρώμης, Αἰγύπτου—Ἁγίου Μηνᾶ, Παλαιστίνης—βασιλικὴ Βηθλεέμ, Μικρᾶς Ἀσίας καὶ πολλαὶ τῆς Ἑλλάδος). Τέλος διακρίνονται καὶ αἱ σπανιώτεραι σταυρικαὶ βασιλικαί, αἵτινες ἀπαρτίζονται, οὕτως εἰπεῖν, ἐκ δύο βασιλικῶν, ἐξ ὧν ἡ μία τέμνει ὁριζοντίως τὴν ἄλλην, σχηματιζομένου οὕτω σταυροῦ (βασιλικὴ Σάλονας, ἀρχικὴ βασιλικὴ Ἁγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἁγίου Ἰωάννου Ἐφέσου. Εἰς τὴν ἐνδοχώραν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὴν Μεσοποταμίαν ἀνεπτύχθη ὁ τύπος τῆς λεγομένης *ἀνατολικῆς βασιλικῆς*, ἧς χαρακτηριστικὰ εἶναι ἡ διὰ λίθων οἰκοδομή, ἡ χρῆσις πεσσῶν διὰ τὸν χωρισμὸν τῶν κλιτῶν καὶ ἡ στέγασις τῶν τριῶν ἰσοϋψῶν κλιτῶν διὰ λιθίνων καμαρῶν κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονος τῶν ναῶν (ναοὶ Μπὶν-μπὶρ Κιλισὲ Μικρᾶς Ἀσίας, ναὸς Tur-Abdin Μεσοποταμίας). Εἰς τὴν κεντρικὴν Συρίαν αἱ ἐπιβλητικαὶ βασιλικαὶ ἔχουν ἰδιάζοντα τύπον· εἶναι ὁλόκληροι κατεσκευασμέναι ἐκ μεγάλων πελεκητῶν λίθων, μὲ τὴν ἀψῖδα ἐγγεγραμμένην καὶ ἑκατέρωθεν τὰ παστοφόρια, στερούμεναι ὑπερῴων καὶ αἰθρίων.

Προσκτίσματα τῶν βασιλικῶν. α') *Μαρτύρια, Βαπτιστήρια κ. ἄ.* Ὅταν ὁ ναὸς ἱδρύετο ἐπὶ τάφου μάρτυρος, ὁ τάφος οὗτος ἢ ἀπετέλει ἴδιον πρόσκτισμα, τὸ *μαρτύριον*, ἢ κατελάμβανε τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ ἢ συνηθέστερον τὸ κάτωθεν τοῦ Ἱεροῦ Βήματος μέρος (*κρύπτη*—Confessio), ὡς εἶναι ἡ ἀνευρεθεῖσα κρύπτη τοῦ ναοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Αἱ βασιλικαὶ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν δὲν ἦσαν μεμονωμέναι, ἀλλὰ περιεβάλλοντο ὑπὸ χρησίμων διὰ τὴν λατρείαν προσκτισμάτων, ὡς ἦσαν τὰ *βαπτιστήρια, σκευοφυλάκια, παρεκκλήσια* κλπ., συνεδέοντο δὲ πρὸς πλησίον κείμενα οἰκήματα ἐπισκόπων καὶ πρὸς ὀρφανοτροφεῖα, διδασκαλεῖα, νοσοκομεῖα κ. ἄ., ἅτινα ἐξηρτῶντο οἰκοδομικῶς, πολλάκις δὲ συνεδέοντο πρὸς τὰς ἐκκλησίας (τοιοῦτος λ. χ. ἦτο ὁ ἀρχικὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἐν Ρώμῃ καὶ ἐρείπια μεγάλων βασιλικῶν, ἐν Συρίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ παρατηρούμενα ἢ ἐξ ἀνασκαφῶν προσδιορισθέντα). Ἐνίοτε τὰ μαρτύρια καὶ τὰ βαπτιστήρια ἦσαν αὐτοτελῆ μεγάλα οἰκοδομήματα: σταυροειδῆ, κυκλικά, ἢ πολυγωνικά, καλυπτόμενα διὰ μεγάλων τρούλλων, προερχομένων ἐκ τῶν ἑλληνιστικῶν νυμφαίων, θερμῶν καὶ μαυσωλείων (ὡς εἶναι ὁ τάφος τοῦ Χριστοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις, ὁ ναὸς τῆς S. Constanza ἐν Ρώμῃ κ. ἄ.). Τὰ μαρτύρια ταῦτα κυρίως ἐχρησίμευσαν ὡς πρότυπα διὰ τὴν ἵδρυσιν ναῶν εἰς κυκλικά, σταυρικὰ καὶ ὀκταγωνικὰ σχήματα, στεγαζόμενα διὰ μεγάλων τρούλλων (ναοί: Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, Ἁγίου Βιταλίου Ραβέννης, Σεργίου καὶ Βάκχου ἐν Κωνσταντινουπόλει, πολλοὶ ἐν Συρίᾳ, Μικρᾷ Ἀσίᾳ κ. ἄ.). Ἰδίως ὅμως κυκλικοί, κογχωτοὶ καὶ ὀκταγωνικοὶ ναοὶ μὲ τρούλλους εἶχον μεγάλην διάδοσιν ἐν Ἀρμενίᾳ.

2. *Βασιλικαὶ μετὰ τρούλλου.* Ἀπὸ τοῦ Ε' ἤδη αἰῶνος ἀπασχολεῖ τοὺς ἀρχιτέκτονας ὁ συνδυασμὸς τῆς κατὰ μῆκος ἐκτεινομένης θολωτῆς ἢ ξυλοστέγου βασιλικῆς μὲ τὸν περὶ ἓν κέντρον συγκεκριμένον τρουλλωτὸν ναόν. Ἡ τελεία συγχώνευσις τῶν δύο τύπων ἐπετεύχθη εἰς τὸν παγκοσμίου φήμης ναὸν *τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως* (532—537), ἡ ἀρχιτεκτονικὴ συγκρότησις τοῦ ὁποίου συμπληροῦται πρὸς Α. καὶ Δ. κατὰ τρόπον μοναδικὸν καὶ μὲ στοιχεῖα ληφθέντα ἐξ ὀκταγωνικῶν μὲ κόγχας ναῶν. Ἡ ἰουστινιάνειος ἀρχιτεκτονικὴ ἐφήρμοσεν εὐρύτατα τοὺς θόλους διὰ τὴν στέγασιν τῶν ναῶν, χρησιμοποιήσασα ὡς ὑλικὸν τοὺς ὀπτοπλίνθους, κατὰ τρόπον ὅμως διάφορον τοῦ ρωμαϊκοῦ (ἄνευ δηλαδὴ ξυλοτύπων), ὕψωσε δὲ τρούλλους καὶ ὑπεράνω τετραγώνων κτηρίων. Ἡ στήριξις μεγάλων τρούλλων εἰς ὀκταγωνικὰ κτήρια δὲν παρεῖχε μεγάλας δυσκολίας, διότι ἐγίνετο διὰ βαθμιαίας μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ὀκταγώνου εἰς δεκαεξάγωνον κλπ. μέχρι τοῦ κύκλου. Εἰς Μεσοποταμίαν καὶ Περσίαν, τὴν πατρίδα τοῦ τρούλλου, ἐφηρμόσθησαν κατὰ πρῶτον τροῦλλοι καὶ ὑπεράνω τετραγώνων χώρων διὰ μέσου κογχῶν (trompes). Ἀλλὰ ἐπινόησις τῶν Βυζαντινῶν ἀρχιτεκτόνων ὑπῆρξεν ἡ ἐξαίρετος λύσις διὰ τῶν σφαιρικῶν τριγώνων (pendentifs) τῶν *λοφίων* τῶν Βυζαντινῶν, ἥτις σπουδαίως ἐπέδρασεν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τὰ σφαιρικὰ ταῦτα τρίγωνα κτίζονται δι' ἐλαφρῶν ὀπτῶν πλίνθων, πληροῦντα τὰς μεταξὺ τῶν τεσσάρων τόξων γωνίας. Οὕτω δὲ διὰ τῆς ἄνω πλευρᾶς των, ἥτις εἶναι τέταρτον κύκλου, γίνεται ἀμέσως ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ τετραγώνου εἰς τὸν κύκλον. Ἡ νέα αὕτη λύσις ὤθησεν εἰς τὴν τολμηρὰν ἐφαρμογὴν τρούλλων στηριζομένων ὄχι εἰς τοὺς τοίχους, ἀλλ' ἐπὶ ἰδιαιτέρων στηριγμάτων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ διὰ νὰ καταυγάζωσι μὲ φῶς ὑπερμεγέθεις χώρους. Αἱ μετὰ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν ἱδρυθεῖσαι βασιλικαὶ μετὰ τρούλλου (Ἁγία Εἰρήνη Κωνσταντινουπόλεως, Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης, Ἅγιος Ἰωάννης Ἐφέσου) εἶναι οἰκοδομήματα ἁπλούστερα, ἀπομακρυνόμενα τῆς βασιλικῆς, περιοριζόμενα εἰς μῆκος, τείνοντα ὁλονὲν πρὸς τὸ ἰδεῶδες τοῦ κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ἀποκρυσταλλωθέντος σταυροειδοῦς μετὰ τρούλλου ναοῦ. Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἐφηρμόσθη ἀκόμη ἕτερος σπουδαῖος τύπος ναοῦ εἰς ὀλίγα μνημειώδη κτίσματα: ὁ *σταυρικὸς μὲ πέντε τρούλλους ναός*, σχηματίζων ἐν κατόψει σταυρόν, ἑκάστη κεραία τοῦ ὁποίου εἶναι μία τρουλλωτὴ βασιλικὴ (εἰς τὸ κέντρον ἡ μεγαλυτέρα). Τοιοῦτος ναὸς εἶναι ὁ κατεδαφισθεὶς ὑπὸ τοῦ πορθητοῦ περίφημος ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅστις ἐχρησίμευσεν ὡς τὸ Μαυσωλεῖον τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ, ὁ ναὸς τῆς Ἑκατονταπυλιανῆς τῆς Πάρου καὶ ὁ Ἅγιος Μᾶρκος τῆς Βενετίας.

Τοιχοδομία - Διακοσμήσεις. Ὡς ὑλικὸν διὰ τὴν τοιχοδομίαν τῶν παλαιοχριστιανικῶν ναῶν μετεχειρίζοντο λαξευτοὺς κατὰ τὸ πλεῖστον ἢ ἀργοὺς λίθους καὶ ὀπτὰς πλίνθους εἰς ἐναλλασσομένας ζώνας· θόλοι δέ, τόξα καὶ τροῦλλοι κατεσκευάζοντο δι' ὀπτῶν πλίνθων. Ἐξωτερικῶς τὰ οἰκοδομήματα ἐπεχρίοντο διὰ κονιάματος, ὁλόκληρον δὲ τὸ ἐσωτερικόν του ἐπενεδύετο. Τὰ κατώτερα μέρη τῶν τοίχων τῶν ναῶν εἰς ἱκανὸν ὕψος ἐκαλύπτοντο δι' ὀρθομαρμαρώσεως, ἤτοι διὰ πλακῶν ἐξ ἐγχρώμων πολυτίμων μαρμάρων (πορφυρίτου, ὀφίτου κλπ.), συνδεομένων διὰ ταινίας ἐξ ὀδόντων (ζεύξεων) ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, οἵτινες ἀπήρτιζον ὡραίους καὶ ἁπλοῦς συνδυασμοὺς σχημάτων καὶ χρωμάτων· ἄριστα δείγματα σῴζονται εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν Κωνσταντινουπόλεως, τὸν Ἅγιον Δημήτριον Θεσσαλονίκης κ. ἄ.). Ἡ ὀρθομαρμάρωσις διακόπτεται ἐνίοτε καὶ δι' ἐνθετικῶν διακοσμήσεων (incrustations), γινομένων διὰ πλακιδίων ἐκ μαρμάρου διαφόρων σχημάτων, ἀπαρτιζόντων γεωμετρικὰ πολύπλοκα σχέδια (εἰς τὰ μέτωπα π. χ. τῶν τόξων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, εἰς Ἁγίαν Σοφίαν Κωνσταντινουπόλεως ὑπεράνω τῆς βασιλικῆς πύλης, εἰς τὴν ἀψῖδα τῆς βασιλικῆς ἐν Parenzo κλπ.). Τὸ ἄνωθεν τῶν ὀρθομαρμαρώσεων μέρη καὶ τὰς ἐπιφανείας τῶν τόξων καὶ θόλων ἐπλήρουν μὲ μωσαϊκὰ ἢ τοιχογραφίας. Τὸ δάπεδον τῶν ναῶν ἐστρώνετο κατὰ τὰς ρωμαϊκὰς μεθόδους: ἢ διὰ μαρμαρίνων πλακῶν ἢ διὰ μικρῶν λίθων σχηματιζόντων γεωμετρικὰ σχέδια (opus sectile) ἢ διὰ μαρμαροθετημάτων (opus alexandrinum), ἤτοι μικρῶν πολυχρώμων πλακιδίων ἐκ μαρμάρου εἰς διάφορα γεωμετρικὰ σχήματα, ἢ διὰ ψηφιδωτῶν ἐκ μαρμαρίνων ψηφίδων μὲ μεγάλας ἑνιαίας παραστάσεις φυτῶν, ζῴων, μυθολογικῶν σκηνῶν, κυνηγίου κλπ. (βασιλικὴ Ἰλισοῦ, βασιλικὴ Νικοπόλεως, τὸ περίφημον ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς Παλαιστίνης ἐν Μαδηβᾷ μὲ παράστασιν χάρτου ὁλοκλήρου τῆς Παλαιστίνης, τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον ἐκ Κάβρ-Χιράμ, μετενεχθὲν εἰς Λοῦβρον κ. ἄ.). Οἱ οὕτως ἐκτισμένοι καὶ διακεκοσμημένοι ναοὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου τῶν παραλίων τῆς Μεσογείου εἶχον ἀκόμη ἔκδηλον τὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τὰ ἑλληνορρωμαϊκὰ οἰκοδομήματα, καίτοι τὸν τόνον εἰς τὸν χριστιανικὸν ναὸν ἔδιδεν ἡ συγκρότησις τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ ἦτο τὸ κέντρον τῆς λειτουργίας, καὶ εἰς τὸ ὁποῖον βαθμηδὸν ἕνεκα λειτουργικῶν λόγων προσετέθη ἑκατέρωθεν ἡ *πρόθεσις* καὶ τὸ *διακονικὸν* (ἀπὸ τοῦ ΣΓ' αἰῶνος).

3. *Βυζαντινὸς ρυθμός.* Κατὰ τὴν μεταβατικὴν ἐποχὴν (Ζ' καὶ Η' αἰῶνα) ἡ βασιλικὴ μὲ τροῦλλον ἀντιπροσωπευομένη ἰδίᾳ εἰς μνημεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Ἁγίου Ἀνδρέου ἐν τῇ Κρίσει, Παναχράντου, Ἁγίας Θεοδοσίας κ. ἄ.) καὶ Μικρᾶς Ἀσίας (Ἁγίου Νικολάου Μύρων Λυκίας, Κοιμήσεως Νικαίας κ. ἄ.) ὁδηγεῖ διὰ βαθμιαίων μετατροπῶν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ σταυροειδοῦς μετὰ τρούλλου ναοῦ. Πρῶτον παράδειγμα αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἡ καταστραφεῖσα καὶ ἐκ περιγραφῶν μόνον γνωστὴ περίφημος Νέα Ἐκκλησία, ἱδρυθεῖσα ἐπὶ Βασιλείου Α' Μακεδόνος (867), ὡς ὁ ναὸς τοῦ παλατίου, τετράγωνος τὴν κάτοψιν μετὰ πέντε τρούλλων, ἑνὸς κεντρικοῦ καὶ τεσσάρων εἰς τὰς διαγωνίους. Ὅμοιοι ναοὶ κατὰ τὸν ΙΑ' καὶ ΙΒ' αἰῶνα ἀπαντῶσιν εἰς: Φερετζὲκ Θρᾴκης, Ἐπισκοπὴν Τεγέας, Μυλοπόταμον Κρήτης κλπ. Ἀπὸ τοῦ Ι' ὅμως ἤδη αἰῶνος ἐπικρατεῖ ὁ ἕνα μόνον τροῦλλον φέρων *σταυροειδὴς ναός*, ὅστις ἀπέβη κλασσικὸς εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικήν. Τὸ ἰδιάζον τοῦ σταυροειδοῦς τούτου τύπου εἶναι ἡ διάπλασις τῶν θόλων τῆς ὀροφῆς εἰς σχῆμα σταυροῦ, εἰς τὴν διασταύρωσιν τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποίου ὑψοῦται, ἐπὶ κυκλικοῦ ἢ πολυγωνικοῦ τυμπάνου, ὁ μικρὸς σχετικῶς τροῦλλος, στηριζόμενος κατ' ἀρχὰς ἐπὶ πεσσῶν, κατόπιν δὲ ἐπὶ τεσσάρων κιόνων. Τὰ ἀπομένοντα γωνιαῖα διαμερίσματα (bas-cotés) καλύπτονται δι' ἰδιαιτέρων ἡμικυλινδρικῶν ἢ ἡμισφαιρικῶν ὀροφῶν ἢ σταυροθολίων. Καὶ οἱ ἄλλοι ὅμως τύποι τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ μεταβατικῆς ἐποχῆς, ὡς οἱ μονόκλιτοι τετράγωνοι μὲ τροῦλλον ναοί, οἱ σταυρικοὶ καὶ οἱ τρίκογχοι διαμορφοῦνται κατὰ τὸν Ι'—ΙΑ' αἰῶνα κατὰ τὸ σύστημα τῶν σταυροειδῶν, στηρίζοντες τοὺς τρούλλους εἰς τέσσαρα ἐλαφρὰ στηρίγματα καὶ σχηματίζοντες τὰς ὀροφὰς μὲ τέσσαρας ἐν σταυρῷ καμάρας, ἐνῷ τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα εἶναι δευτερεύοντα καὶ χαμηλά. Οὕτω σχηματίζονται αἱ διάφοροι ποικιλίαι τῶν σταυροειδῶν ναῶν, οἵτινες κυριαρχοῦν τοῦ λοιποῦ τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπικρατεῖ ὁ ἐκ τοῦ σταυρικοῦ τύπου προελθὼν σταυροειδής, μὲ μεταβατικὸν τύπον τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς (878), διὰ προσθήκης τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων εἰς τὰ διάκενα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καὶ διὰ βαθμιαίας μετατροπῆς τῶν διαχωριστικῶν τοίχων εἰς ἐλαφροὺς πεσσοὺς καὶ κατόπιν εἰς κίονας. Πολλοὶ μικροὶ σταυροειδεῖς ναοὶ τῆς Ἑλλάδος ἔχουν δύο μόνον κίονας διατηροῦντας τοὺς τοίχους τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ· ἐπὶ τῶν τοίχων τούτων καὶ τῶν κιόνων στηρίζεται ὁ τροῦλλος. Εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἐπικρατεῖ ὁ συνδυασμὸς τοῦ τρικόγχου πρὸς τὸν σταυροειδῆ. Τέλος εἰς τὰς χώρας τῆς Ἑλλάδος ἀπαντᾷ προσέτι ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἰδιάζων τύπος κληθεὶς ὀκταγωνικὸς (Ὅσιος Λουκᾶς, Δαφνί, Νέα Μονὴ Χίου κλπ.), καθ' ὃν ὁ εὐρὺς τροῦλλος στηρίζεται ἐπὶ ὀκτὼ στηριγμάτων, ὅπως εἰς τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς ὀκταγωνικοὺς ναούς, μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως ὅτι ὁ παραμερισμὸς τῶν στηριγμάτων ἀνὰ δύο εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας ἐπιτρέπει καὶ πάλιν νὰ σχηματίζωνται εἰς τὴν θολωτὴν ὀροφὴν αἱ ἐν σταυρῷ καμάραι τοῦ σταυροειδοῦς, ἡ δὲ μετάβασις ἀπὸ τοῦ τετραγώνου τῶν διπλῶν στηριγμάτων εἰς τὸν κύκλον τῆς περιφερείας γίνεται διὰ τῶν ἀνατολικῶν κογχῶν. Τὴν μεσοβυζαντινὴν ταύτην ἀρχιτεκτονικὴν χαρακτηρίζουσιν αἱ ἁρμονικαὶ ἀναλογίαι τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου καὶ ἡ ἐντύπωσις τῆς ἐξαϋλώσεως τῶν ὄγκων διὰ τῆς ἐλαφρότητος τῶν στηριγμάτων διὰ τῆς διαδοχῆς τῶν θόλων, τὸ ἡμίφως καὶ ἡ ἀνάτασις τοῦ τρούλλου. Εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἡ ἐναλλασσομένη διαδοχὴ τῶν ἐπιπέδων εἰς τὰς στέγας ἁμιλλᾶται πρὸς τὸν διάκοσμον τῶν ἐπιφανειῶν. Εἰς τὴν στέγην κυριαρχεῖ ἡ πλαστικὴ ἀνάδειξις τοῦ σταυροῦ, οἱ δὲ τοῖχοι ἀφήνονται ἄνευ ἐπιχρίσματος, διὰ νὰ φαίνεται ἡ περίτεχνος τοιχοδομία διὰ λαξευτῶν λίθων πλαισιουμένων ὑπὸ ὀπτῶν πλίνθων, διακοπτομένων μὲ κεραμίνας γεωμετρικὰς ἢ ἀραβικῆς προελεύσεως «κουφικὰς» διακοσμήσεις καὶ σειρᾶς ἐξ ὀδοντωτῶν κεράμων· αἱ τρεῖς ἀψῖδες τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, οἱ τροῦλλοι καὶ τὰ παράθυρα συγκεντροῦσι τὸν πλουσιώτερον διάκοσμον.

4. *Ὁ βυζαντινὸς ναὸς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Φραγκικὰ καὶ φραγκοβυζαντινὰ κτίσματα.* Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς φραγκοκρατίας οἱ ἱδρυθέντες ἑλληνικοὶ ναοὶ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μικροὶ καὶ ἀσήμαντοι ἀρχιτεκτονικῶς, ἁπλᾶ καμαρωτὰ μονόκλιτα οἰκοδομήματα ἢ σταυρεπίστεγα, φέροντα δηλαδὴ καὶ ἐγκαρσίαν ὑψηλοτέραν καμάραν ἄνευ τρούλλου (ναΐδια Εὐβοίας, Κρανιδίου, Ἀργολίδος κλπ.). Οἱ ὑπὸ τῶν Φράγκων ἱδρυθέντες ὀλίγοι ναοὶ φέρουσι καθαρῶς ρωμανικοὺς χαρακτῆρας (Ἁγία Σοφία Ἀνδραβίδας, Ἁγία Παρασκευὴ Χαλκίδος, μετατραπεῖσα ἐκ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς). Ἡ φραγκικὴ ἐπίδρασις ἀφῆκεν ἴχνη τινὰ εἰς τὴν μετέπειτα ἀρχιτεκτονικὴν (Παρηγορίτισσα Ἄρτης, Παντάνασσα Μυστρᾶ κλπ.), ἀφ' ἑτέρου ἔχομεν ἐν Ἑλλάδι καὶ φραγκοβυζαντινοὺς ναοὺς (μονὴ Βλαχερνῶν Κυλλήνης κ. ἄ.). Κατὰ τὴν ἐσχάτην φάσιν τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, τὰ διάφορα κέντρα προσδίδουσιν ἰδιάζουσαν μορφὴν εἰς τοὺς τύπους τοῦ Ι'—ΙΒ' αἰῶνος, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸν σταυροειδῆ. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πολλαπλασιάζονται αἱ ἐλαφραὶ καμπύλαι εἰς τὰς στέγας, τὰ ἀψιδώματα καὶ τὰ τυφλὰ τόξα εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῶν τοίχων, τῶν παραθύρων καὶ τῶν τρούλλων, διατηροῦνται δὲ αἱ ἁρμονικαὶ ἀναλογίαι τοῦ παλαιοτέρου σταυροειδοῦς (Φετιχιὲ καὶ Κιλισὲ τζαμία Κωνσταντινουπόλεως)· εἰς τὴν Μακεδονίαν οἱ ναοὶ γίνονται μικρότεροι κατὰ τὰς διαστάσεις, μὲ ὑψηλὴν ἀνάτασιν τῶν πολλῶν τρούλλων, κατάκοσμοι ἐξ ἐρυθρῶν κεραμοπλαστικῶν διακοσμήσεων (Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Ἁγία Αἰκα-

Digitized by Google

ρίνη, καθολικὸν μονῆς Ὀλυμπιωτίσσης), τὰς ὕψη λάς δὲ διαστάσεις μὲ μεγαλυτέραν ὑπερβολὴν ἀκολουθεῖ καὶ ἡ σύγχρονος σερβοβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική. Εἰς τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου διαπλάσσεται ἰδιόρρυθμος τύπος μὲ βάσιν τὸν ὀκταγωνικὸν (Παρηγορήτισσα) καὶ τὸν σταυρεπίστεγον (Κάτω Παναγιά). Εἰς τὸ δεσποτᾶτον τοῦ Μυστρᾶ κτίζονται οἱ παλαιότεροι τύποι μὲ διαστάσεις μικρὰς καὶ ἐπιμέλειαν κομψοτεχνημάτων (Εὐαγγελίστρια, Περίβλεπτος), διαπλάσσεται δὲ καὶ νέα μορφὴ βασιλικῆς μὲ τροῦλλον (Μητρόπολις, Ἀφεντικό, Παντάνασσα). Χαρακτηριστικὸν τῶν ναῶν τῆς ἐσχάτης ταύτης περιόδου εἶναι ἡ ποικιλία τῶν μορφῶν καὶ ἡ μεγάλη φροντὶς διὰ τὴν κομψότητα καὶ διακόσμησιν τοῦ ἐξωτερικοῦ, πρὸς βλάβην ἐνίοτε τῶν ἐσωτερικῶν ἀναλογιῶν. Ἱκαναὶ μεταβολαὶ συνετελέσθησαν ἀπὸ τῆς μεσοβυζαντινῆς ἤδη ἐποχῆς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ· ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἐξέλιπε τὸ σύνθρονον, τὰ τέμπλα μετεβλήθησαν εἰς ὑψηλὰ εἰκονοστάσια, ἐξέλιπεν ἡ σολέα, περιορισθεῖσα εἰς βαθμῖδας πρὸ τοῦ τέμπλου, ὁ ἐν τῷ μέσῳ ἄμβων μετετοπίσθη εἰς τὴν ἀριστερὰν κιονοστοιχίαν, οἱ δὲ νάρθηκες ἔγιναν σπάνιοι.

β') ***Κοσμικὴ ἀρχιτεκτονική.*** Τὰ ἐκ τῆς κοσμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς διασωθέντα βυζαντινὰ μνημεῖα εἶναι ἐλάχιστα. Αἱ βυζαντιναὶ πόλεις κατ' ἀρχὰς εἶχον τὴν μορφὴν τῶν ἑλληνικῶν, αἱ οἰκίαι δηλαδὴ εἶχον τὰ διαμερίσματα πέριξ κεντρικῆς αὐλῆς μὲ περιστύλιον· λίαν ἐνωρὶς ὅμως εἰσήχθη ἡ συριακὴ διάταξις. Ἠρειπωμέναι χριστιανικαὶ πόλεις τοῦ Δ' καὶ Ε' αἰῶνος, σῳζόμεναι ἐν Συρίᾳ, δεικνύουσι τὰ πρότυπα τῶν βυζαντινῶν οἰκιῶν, ἤτοι διαμερίσματα ἐκ δύο ἢ τριῶν ὀρόφων τοποθετουμένων εἰς τὰς τρεῖς πλευρὰς εὐρείας αὐλῆς, αἱ προσόψεις τῶν ὁποίων διακοσμοῦνται διὰ κιονοστοιχιῶν ἢ διὰ στοῶν (οἰκία Ἀμρᾶ καὶ Σερδζίλια Συρίας Δ'—Ε' αἰῶνος). Ἀπὸ τοῦ ΣΤ'—Ζ' αἰῶνος αἱ οἰκίαι τῶν πόλεων περιωρίσθησαν εἰς ἓν οἰκοδόμημα μὲ τὰς στοὰς πρὸς τὸ μέρος τῆς ὁδοῦ (παλάτιον Θεοδωρίχου εἰς μωσαϊκὸν τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου Ραβέννης). Τὸ *ἱερὸν παλάτιον* τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ περιφημότερον ἔργον τῆς κοσμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τὸ ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ ἀνακαινισθὲν καὶ ὑπὸ Θεοφίλου καὶ Βασιλείου μεγάλως αὐξηθέν, εἶχεν ἤδη τῷ 1300 ἐντελῶς καταστραφῆ· τὸ παλάτιον τοῦτο ἀπετέλει, ὅπως καὶ τὸ ἀνάκτορον τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐν Δαλματίᾳ καὶ εἰς τοὺς Ἄραβας κατόπιν τὰ ἀνάκτορα τῆς Βαγδάτης, ἐκτεταμένον σύμπλεγμα κτηρίων, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ διακόσμησις τῶν ὁποίων ἦτο κατὰ τὸ πλεῖστον, καὶ ἰδίᾳ ἐν τῷ ἱερῷ παλατίῳ, ὁμοία πρὸς τὰς τῶν συγχρόνων ναῶν. Τὰ μόνα σῳζόμενα δείγματα παλατίων εἶναι τὸ λεγόμενον τοῦ Πορφυρογεννήτου (Τεκφοὺρ - Σεράϊ), τμῆμα τοῦ παλατίου τῶν Βλαχερνῶν μὲ λαμπρὰς πολυχρώμους ἐνθέτους διακοσμήσεις εἰς τὰς προσόψεις καὶ τὸ ἐκ δύο πτερύγων παλάτιον τῶν δεσποτῶν ἐν Μυστρᾷ (ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνος). Ἐν Μελενίκῳ τῆς Μακεδονίας σῴζεται ἡ ἀρχαιοτέρα βυζαντινὴ οἰκία τοῦ Ι' αἰῶνος μὲ τρεῖς ὀρόφους, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἄνω ὄροφος ἀπετέλει τὴν αἴθουσαν τῆς ὑποδοχῆς, ὅπως καὶ εἰς τὰς μεταγενεστέρας οἰκίας τοῦ ΙΖ' καὶ ΙΘ' αἰῶνος, τὰς σῳζομένας ἐν Μακεδονίᾳ, Θεσσαλίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ. Σπουδαῖα ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα εἶναι καὶ αἱ *δεξαμεναὶ* ἢ *κιστέρναι*, αἵτινες κατ' ἀρχὰς ἦσαν ἐν ὑπαίθρῳ κατὰ συριακὰ πρότυπα (Μοδέστου, Ἀετίου), ἀπὸ τοῦ Ε' δὲ αἰῶνος κατὰ πρότυπα ἀλεξανδρινά, γίνονται ὑπόγειοι μὲ πολλοὺς κίονας, ἐξ ὧν αἱ ἀρχαιότεραι μὲ ἕνα ὄροφον (Πουλχερίας). Αἱ πολυόροφοι κιστέρναι τοῦ ΣΤ' αἰῶνος μὲ τεραστίας διαστάσεις (1.001 κίονας = Μπὶν - μπὶρ - ντιρὲκ καὶ ἡ βασιλικὴ κιστέρνα ἐν Κωνσταντινουπόλει) θεωροῦνται ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων ἔργων τῆς κοσμικῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Αἱ πόλεις περιεβάλλοντο διὰ τριπλῆς ὀχυρώσεως· τὰ τείχη ἔφερον κατ' ἀποστάσεις πύργους καὶ πύλας, τὸ προτείχισμα καὶ τὴν τάφρον. Ἀξιόλογα τείχη τῆς πρώτης περιόδου σῴζονται ἐκ Κωνσταντινουπόλει, Θεσσαλονίκῃ, Ἀντιοχείᾳ, Νικαίᾳ κ. ἄ. Τὰ ἐν Ἑλλάδι εἰς μέγαν ἀριθμὸν σῳζόμενα *κάστρα* εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς ἐποχῆς τῆς φραγκοκρατίας (κάστρα: Χλουμουτζίου, Ἄργους, Χίου κ. ἄ.).

Γ'. Ζωγραφική. Ἡ τέχνη αὕτη κατέχει τὴν μεγαλυτέραν θέσιν εἰς τὴν καθόλου βυζαντινὴν τέχνην, διότι ἡ εἰκὼν ἐχρησιμοποιήθη ὡς συμπλήρωμα τῶν ἱερῶν κειμένων καὶ ὡς μέσον ἐντυπώσεως τῶν δογμάτων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Τέσσαρα εἶναι τὰ εἴδη τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς: αἱ τοιχογραφίαι, τὰ ψηφιδωτὰ ἢ μωσαϊκά, αἱ μικρογραφίαι τῶν χειρογράφων καὶ αἱ φορηταὶ εἰκόνες. Τὰ εἴδη ταῦτα, καίτοι ἔχοντα ἕκαστον ἰδιάζοντα χαρακτῆρα τέχνης, μιμοῦνται ἀμοιβαίως καὶ συμπληροῦσιν ἄλληλα.

α') ***Συμβολικὸς κύκλος.*** Κατ' ἀρχὰς μέχρι τοῦ τέλους τοῦ Δ' αἰῶνος ὑπερισχύει ἐν τῇ ζωγραφικῇ ὁ συμβολικὸς χαρακτήρ, καθ' ὃν ἀπεικονίζονται διὰ συμβόλων (σταυροῦ, ἰχθύος, Καλοῦ Ποιμένος) καὶ ἀλληγορικῶν σκηνῶν (ἱστορία Ἰωνᾶ, θυσία Ἀβραὰμ) τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ καὶ αἱ θεμελιώδεις ἰδέαι τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἤτοι ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ μετὰ θάνατον ζωή. Δείγματα τῆς ζωγραφικῆς τῶν πρώτων αἰώνων ἔχομεν εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν κατακομβῶν τῆς Ρώμης. Ἡ τέχνη των συνεχίζει τὴν ἑλληνορρωμαϊκήν, ἥτις κατὰ τοὺς αἰῶνας τῆς αὐτοκρατορίας εἶχε διαδοθῆ εἰς τὰ παράλια τῆς Μεσογείου, τὰ ἐμποτισθέντα τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμόν: Ἀλεξάνδρειαν, Ἔφεσον, Ἀντιόχειαν. Ἀλλ' ἤδη εἰς τὴν τέχνην τῶν κατακομβῶν συναντῶμεν τὰ πρῶτα δείγματα τῆς σχηματικῆς καὶ ἐκφραστικῆς τεχνοτροπίας, τῆς ὁποίας σκοπὸς δὲν εἶναι ἡ φυσικὴ ἀπεικόνισις, ἀλλ' ἡ ἀπόδοσις ψυχικοῦ περιεχομένου (ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος εἰς κατακόμβην Δομιτίλλης Δ' αἰῶνος, δεομένη ἐν Vigna Massimo, κ.ἄ.).

β') ***Ἱστορικὸς κύκλος.*** Ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος ἡ ζωγραφικὴ λαμβάνει κολοσσιαίαν ὤθησιν, μετατρέπεται δὲ κατὰ μέγα μέρος εἰς ἱστορικήν, ἀφηγουμένη εἰς τοὺς τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τὰς ᾤας καὶ τὰς σελίδας τῶν χειρογράφων Εὐαγγελίων ἐκτενῆ τὴν ζωὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως. Πολλαὶ ἀφηγηματικαὶ κατὰ τὸ φαινόμενον σκηναὶ συμβολίζουσι βαθύτερον περιεχόμενον· ἀφ' ἑτέρου σειρὰ ἀποκαλυπτικῶν σκηνῶν ἐμφανίζεται κυρίως εἰς τὴν Ἀνατολήν, διότι ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν διάπλασιν τῆς νέας εἰκονογραφίας λαμβάνουσι, πλὴν τῶν ἑλληνικῶν κέντρων, καὶ τὰ ἀπὸ τοῦ Δ' ἤδη αἰῶνος ἀκμάζοντα μεγάλα μοναστηριακὰ κέντρα τῆς Συρίας, Αἰγύπτου καὶ Μεσοποταμίας. Δείγματα τῆς ζωγραφικῆς τῶν ἑλληνιστικῶν κέντρων ἔχομεν εἰς τὰ μωσαϊκὰ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τοῦ ὁσίου Δαβὶδ Θεσσαλονίκης, μαυσωλεῖον τῆς Galla Placidia Ραβέννης, Ἁγίας Κωνσταντίας Ρώμης, Βαπτιστήριον Ὀρθοδόξων Ραβέννης κλπ., τῶν δὲ ἀνατολικῶν τὰς ἐσχάτως ἀνευρεθείσας τοιχογραφίας τῆς νεκροπόλεως τῆς Αἰγύπτου (Bawit, τῆς μικρογραφίας τοῦ κώδικος Ραβούλα κλπ. Εἰς τὰ ἀνατολικὰ κέντρα εἰκονογραφοῦνται τὰ ἱερὰ πρόσωπα καὶ αἱ σκηναὶ τοῦ Εὐαγγελίου μὲ τύπους ἐγχωρίους καὶ τέχνην ἀκολουθοῦσαν τὴν παλαιὰν παράδοσιν τῆς Ἀνατολῆς. Τὴν τέχνην τῆς Ἀνατολῆς χαρακτηρίζουσιν: αἱ αὐστηραὶ ἱερατικαὶ μορφαί, τὰ κατ' ἐνώπιον πρόσωπα, αἱ συμμετρικαὶ εἰς μίαν ἐπιφάνειαν συνθέσεις καὶ ὁ γραμμικὸς ρυθμός. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Ε' αἰῶνος τὸ ἀνατολικὸν πνεῦμα κατακτᾷ ὁλονὲν ἔδαφος, διαμορφώνει δὲ τὴν μνημειώδη βυζαντινὴν τέχνην καὶ δημιουργεῖ νέαν καλλιτεχνικὴν ἀτμόσφαιραν, ἀνταποκρινομένην εἰς τὴν θρησκευτικὴν πνευματικότητα. Τὸν ΣΤ' αἰῶνα, εἰς χεῖρας τῆς αὐλῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἡ τέχνη ἐνδύεται βασιλικὴν ἐπισημότητα, ἀνατολικὴν πολυτέλειαν καὶ λαμπρότητα χρωμάτων, διὰ νὰ ἱστορήσῃ εἰς τοὺς ναοὺς τοὺς θριάμβους τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τὰς τελετὰς τῆς αὐλῆς· δείγματα τούτων διεσώθησαν εἰς τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Ἁγίου Βιταλίου καὶ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου Ραβέννης ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ ἡ Θεοδώρα μετὰ τῆς αὐλῆς των.

Ἱστορημένα χειρόγραφα. Παραλλήλως πρὸς τὴν μνημειώδη τέχνην, σπουδαιοτάτη εἶναι κατὰ τὴν πρώτην περίοδον ἡ διὰ μικρογραφιῶν (miniatures) εἰκονογράφησις τῶν χειρογράφων, ἀφ' ἑνὸς φιλολογικοῦ περιεχομένου (Ὅμηρος τῆς Ἀμβροσιανῆς βιβλιοθήκης, Βιργίλιος τοῦ Βατικανοῦ, Διοσκορίδης τῆς Βιέννης κλπ.) ἐκ προτύπων ἑλληνιστικῶν χειρογράφων, καὶ ἀφ' ἑτέρου θρησκευτικοῦ, ὡς ἡ Παλαιὰ Διαθήκη Γένεσις Βιέννης, εἰλητάριον Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ Βατικανοῦ) τὰ Εὐαγγέλια (Σινώπης, Ροσσάνου), ὡς καὶ ψαλτήρια, ὀκτάτευχοι, ὁμιλίαι πατέρων κλπ., τῶν ὁποίων δὲν διεσώθησαν δείγματα εἰμὴ εἰς μεταγενέστερα ἀντίγραφα τοῦ Ι' αἰῶνος. Εἰς τὴν εἰκονογράφησιν τῶν χειρογράφων τούτων (ἅτινα ὀνομάζομεν *ἱστορημένα χειρόγραφα* οἱ καλλιτέχναι εἶχον μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν δημιουργίας, διὸ καὶ αἱ μικρογραφίαι συνετέλεσαν τὰ μέγιστα εἰς τὸν σχηματισμὸν τῶν τύπων τῶν ἱερῶν προσώπων καὶ τῶν σκηνῶν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἀπετέλεσαν τὰ πρότυπα, ἐξ ὧν ἀενάως ἀντλεῖ ἡ μεταγενεστέρα βυζαντινὴ τέχνη. Κατὰ τὴν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν ἐποχὴν ἡ δημιουργικὴ πνοὴ κοπάζει καὶ ἡ τεχνοτροπία γίνεται ἁδροτέρα, ὅπως βλέπομεν εἰς τὰ μωσαϊκὰ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, τοῦ Ὀρατορίου Λατερανοῦ καὶ τοῦ ναοῦ τῆς S. Agnese Ρώμης, ἔργα τοῦ Ζ' αἰῶνος, ἐνῷ αἱ σύγχρονοι τοιχογραφίαι τῆς S. Maria Antiqua δεικνύουν τέχνην ἐμποτισμένην ἀπὸ τὴν ζωὴν τῶν ἑλληνιστικῶν ἔργων. Κατὰ τὴν εἰκονομαχικὴν περίοδον, ὅπως γνωρίζομεν κυρίως ἀπὸ τὰς πηγάς, διότι τὰ διασωθέντα ἔργα εἶναι ἐλάχιστα, τὰς ἱστορικὰς καὶ εὐαγγελικὰς εἰκόνας τοῦ παλατίου καὶ τῶν ναῶν ἀντικατέστησαν οἱ εἰκονομάχοι βασιλεῖς: Λέων ὁ Ἴσαυρος καὶ Θεόφιλος, μὲ παραστάσεις δένδρων, κήπων καὶ παντοειδῶν πτηνῶν καὶ ζῴων, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν ἀραβικῶν ἀνακτόρων τῆς Βαγδάτης, καὶ μὲ σκηνὰς κυνηγίου καὶ ἱπποδρομίου ἐκ προτύπων ἑλληνιστικῶν.

γ') ***Δογματικὸς κύκλος.*** Ὁ θρίαμβος τῶν εἰκονοφίλων καὶ ἡ ἐπικράτησις τοῦ συντηρητικοῦ, αὐστηρῶς θεολογικοῦ, μοναχισμοῦ συνετέλεσαν εἰς τὴν καθιέρωσιν *δογματικοῦ κύκλου* εἰς τὴν εἰκονογράφησιν τῶν ναῶν, καθ' ὃν ἡ ἐκλογὴ τῶν σκηνῶν (Δωδεκαόρτου) καὶ ἡ θέσις αὐτῶν καθωρίσθη ἕνεκα θεολογικῶν λόγων, ἤτοι πρὸς συμβολικὴν ἔκφρασιν τῶν κυριωτέρων δογμάτων τοῦ Χριστιανισμοῦ. Βασίλειος ὁ Μακεδὼν (867—886), ὅστις ὑπῆρξεν ὁ κύριος ἀναστηλωτὴς τῆς θρησκευτικῆς τέχνης, καθώρισε τὸ πρῶτον τὴν νέαν εἰκονογραφίαν εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθεῖσαν Νέαν Ἐκκλησίαν παρὰ τὰ ἀνάκτορα, ἣν ἠκολούθησεν ἡ εἰκονογράφησις τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Τὰ νῦν ἀποκαλυπτόμενα μωσαϊκὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τὰ μωσαϊκὰ τῆς ἀψῖδος καὶ τοῦ τρούλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης εἶναι τὰ μόνα δείγματα τῆς τέχνης τοῦ Θ' αἰῶνος. Κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν περίοδον τῶν Μακεδόνων καὶ Κομνηνῶν (Ι'—ΙΒ' αἰῶνα) ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ διανύει δευτέραν περίοδον ἀκμῆς, καθ' ἣν ἀποκρυσταλλοῦται τὸ δογματικὸν σύστημα τοῦ διακόσμου τῶν ναῶν, προστίθενται δὲ νέαι σκηναὶ ἢ πλουτίζονται αἱ παλαιότεραι ὡς καὶ ἀποκαλυπτικαὶ σκηναὶ (Δέησις, Δευτέρα Παρουσία, Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου κλπ.). Τὰ διασωθέντα μνημεῖα τῆς δευτέρας ταύτης ἀκμῆς εἶναι ἄφθονα εἰς μωσαϊκὰ καὶ μικρογραφίας, διακρινόμενα πρῶτον εἰς ἔργα *ἀριστοκρατικῆς τέχνης*, ἐμπνεομένης ἐκ τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως, μὲ ὡραίας στάσεις, πλαστικὰ πρόσωπα, ἀκρίβειαν σχεδίου καὶ ἁρμονίαν συνθέσεως, ὡς εἶναι τὰ μωσαϊκὰ Δαφνίου, τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου κλπ. καὶ σειρὰ θαυμασίως τεχνουργημένων μικρογραφιῶν χειρογράφων, ἀντιγράφων ἀπολεσθέντων ἀρχαιοτάτων προτύπων πρὸς χρῆσιν τῶν αὐτοκρατόρων (Ψαλτήριον Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης Παρισίων ἀριθ. 139, τὸ Μηνολόγιον τοῦ Βατικανοῦ καὶ τὸ Ψαλτήριον τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης διὰ τὸν Βασίλειον Β', ὁμιλίαι Ἰωάννου Χρυσοστόμου τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης διὰ τὸν Νικηφόρον Βοτανειάτην, χειρόγραφα Ἁγίου Ὄρους κλπ.) καὶ δεύτερον εἰς ἔργα *μοναχικῆς ἀνατολικῆς τέχνης* μὲ ἁδρὸν ρεαλισμὸν καὶ διακοσμητικότητα, ὡς εἶναι αἱ τοιχογραφίαι τῆς Καππαδοκίας, τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ἰταλικῶν ψηφιδωτῶν (Ἁγίου Μάρκου, Torcello, Cefalù Σικελίας Martorana Πυλέρμου) καὶ σειρὰ μικρογραφιῶν λαϊκῶν ψαλτηρίων καὶ ὀκτατεύχων, τῶν κατ' ἐξοχὴν λαϊκῶν βιβλίων τῶν Βυζαντινῶν, ἡ τέχνη τῶν ὁποίων ἔχει πνοὴν λαϊκήν, ἀτλῆν καὶ πρωτότυπον. Ἀξιοθαύμαστος εἶναι ἀκόμη ἡ ὅλη διακόσμησις τῶν χειρογράφων διὰ κανόνων, ἐπιτίτλων καὶ κεφαλαίων γραμμάτων μὲ λαμπρὰ χρώματα καὶ φανταστικὰ ζῷα, σχέδια ἐξ ἑλίκων, πλεγμάτων, ἅτινα ἐνθυμίζουσιν ἀραβουργήματα καὶ ἀνατολικοὺς τάπητας εἰς λαμπροὺς χρωματισμούς.

Ἡ φραγκοκρατία οὐδόλως ἀνέκοψε τὴν πρόοδον τῆς ζωγραφικῆς· ἀπὸ τέλους δὲ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Παλαιολόγων, ἡ ζωγραφική, ἀντικατοπτρίζουσα, ὡς καὶ ἡ σύγχρονος φιλολογία, τὰ νέα ἀνθρωπιστικὰ ἰδεώδη, ζωογονεῖται ἀπὸ ἰσχυρὰν πνοήν, προδίδουσα νέας καλλιτεχνικὰς ἀντιλήψεις· ἀπὸ διακοσμητικῆς ζωγραφικῆς ἐπιφανειῶν τείνει εἰς ζωγραφικὴν ὄγκων, χώρου καὶ ἀποστάσεων· αἱ συνθέσεις πλουτίζονται μὲ πολλὰ πρόσωπα καὶ γραφικὰς σκηνάς, αἱ μορφαὶ εἶναι εὐρεῖαι εἰς τὴν ἐκτέλεσιν, φυσικαὶ εἰς τὰς κινήσεις, ζωηραὶ εἰς τὰς ἐκφράσεις. Ὁ νέος οὗτος ρυθμὸς ἐξελίξεως τῆς βυζαντινῆς τέχνης, τοῦ ὁποίου αἱ ἀπαρχαὶ εἶναι ἀκόμη σκοτειναί, δὲν ἐξηγεῖται ἐπαρκῶς οὔτε μὲ τὴν παρατηρουμένην ἀναζήτησιν ἀρχαίων—ἑλληνιστικῆς παραδόσεως—μικρογραφιῶν, οὔτε μὲ τοὺς διαπιστουμένους εἰς ἔργα τινὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δανεισμοὺς ἐκ τῆς πρωΐμου ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. Ἡ τέχνη αὕτη τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων εἶναι μᾶλλον ἀφύπνισις νέων δημιουργικῶν δυνάμεων, αἵτινες εἰς πλατὺ κῦμα ἐκχύνονται ἀπὸ τὸ Βυζάντιον, τὸ κέντρον τοῦ αἰφνιδίως ἀνδρωθέντος κράτους, εἰς τὴν Μακεδονίαν, τὴν Ἤπειρον, τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα, τὰς νήσους, μέχρι τῶν ἐσχατιῶν τοῦ κράτους, εἰσδύουσαι μέχρι τοῦ Καυκάσου καὶ τῆς ἐνδοχώρας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἥτις ἐπὶ μακρούς αἰῶνας ἦτο τὸ δίδον καὶ ἐπηρεάζον μέρος. Ἀφ' ἑτέρου οἱ ὀνομαστοὶ τεχνῖται τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὡς ὁ Θεοφάνης καὶ ὁ Εὐτύχιος, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα διεσώθησαν ἡμῖν κατὰ τύχην, μεταφυτεύουσι τὴν νέαν τέχνην εἰς τὴν Ρωσίαν καὶ Σερβίαν, ὡς καὶ εἰς τὴν Βουλγαρίαν καὶ Ρουμανίαν, ὅπου πλεῖστα ὅσα δείγματα διεσώθησαν. Ἐπίσης σῴζονται ἔργα τῆς ἀναγεννήσεως τῶν Παλαιολόγων ἐν Κωνσταντινουπόλει (μωσαϊκὰ καὶ τοιχογραφίαι τοῦ Καθολικοῦ τῆς μονῆς τῆς Χώρας-Καχριὲ Τζαμί), Τραπεζοῦντι, Βενετίᾳ καὶ εἰς πλείστους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος (Μυστρᾶ, Ἄθω, Θεσσαλονίκης, Βερροίας, Καστορίας, Ἄρτης, Δεσφίνης, Εὐβοίας, Γερακίου, Κρήτης κλπ.). Ἡ ζωγραφικὴ αὕτη τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, καίτοι ἔχει πολλοὺς κοινοὺς χαρακτῆρας, παρουσιάζει καὶ πολλὰ εἴδη ἢ σχολάς, ἐξ ὧν δύο εἶναι αἱ κυριώτεραι: μία συντηρητική, ἐχομένη στερρότερον τῆς παλαιοτέρας, καὶ μάλιστα τῆς ἐχούσης ἀνατολικὸν

Digitized by Google

χαρακτῆρα τέχνης, κληθεῖσα *Κρητική*, καὶ μία ἄλλη τέμνουσα νέας ὁδοὺς καὶ κληθεῖσα *Μακεδονική*, ἄριστα ἔργα τῆς ὁποίας σῴζονται εἰς Πρωτᾶτον Ἁγίου Ὄρους, εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης, εἰς ναὸν Ναγκορίτσης Σερβίας (ἔργα τοῦ Ἕλληνος Εὐτυχίου) κλπ. Ἡ μακεδονικὴ σχολὴ δεικνύει τὴν μεγαλυτέραν της ἀκμὴν καὶ διάδοσιν κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΔ′ αἰῶνος. Τὸν ΙΕ′ αἰῶνα ἡ μακεδονικὴ σχολὴ τρέπεται πρὸς τὴν ὑπερβολὴν καὶ τὴν χαλάρωσιν τῶν μορφῶν (Παντάνασσα, νότιος νάρθηξ τοῦ Ἀφεντικοῦ), βαθμηδὸν δ' ἐξαφανίζεται, ἡ δὲ κρητικὴ σχολὴ κυριαρχεῖ κατὰ τὸν ΙΣΤ′ καὶ ΙΖ′ αἰῶνα μὲ κέντρον τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἔνθα εἰργάσθησαν Κρῆτες ζωγράφοι (Θεοφάνης). Ἡ κρητικὴ σχολὴ τοῦ ΙΣΤ′ αἰῶνος συνεχίζει τοὺς βυζαντινοὺς τύπους τῆς Παλαιολογείου ἐποχῆς μὲ ἐντονώτερον ὁλονὲν τὸν σχηματικὸν ἰδανισμόν. Αἱ στάσεις τῶν προσώπων γίνονται βαθμηδὸν τυπικώτεραι, ἡ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων ἐντόνως γραμμική, ἡ ἐναλλαγὴ φωτὸς καὶ σκιᾶς ἀπότομος, ἡ διὰ τῶν ἐν γένει μορφῶν ἔκφρασις ἰσχυρά. Ἡ αὐτὴ τεχνοτροπία, μέ τινας δανεισμοὺς τῆς Δύσεως, ἐξακολουθεῖ καὶ κατὰ τὸν ΙΗ′ καὶ ΙΘ′ αἰῶνα, βαθμηδὸν ἐκπίπτουσα.

Φορηταὶ εἰκόνες. Αἱ φορηταὶ εἰκόνες εἶχον πάντοτε ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὸ Βυζάντιον. Αἱ φερόμεναι ὡς ἀχειροποίητοι, ὡς καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Λουκᾶ ζωγραφηθεῖσαι θαυματουργικαὶ εἰκόνες, ἦσαν διαδεδομέναι ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης περιόδου καὶ ἦσαν ἀντικείμενον λατρείας ἐξαιρετικῆς, ἐκδηλουμένης διὰ μέσων δανεισμένων ἐκ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ ἐθνισμοῦ· ἐναντίον τῶν εἰκόνων ἐστράφη κυρίως ἡ μῆνις τῶν εἰκονοκλαστῶν, μετὰ τὸν θρίαμβον ὅμως τῶν εἰκονοφίλων ἡ λατρεία των ἐστερεώθη καὶ πλῆθος θαυμάτων καὶ παραδόσεων συνεδέθησαν μὲ ὀνομαστὰς εἰκόνας. ἰδίᾳ τῆς Θεοτόκου, εἰς ἃς ἐδόθη ἀπειρία ἐπιθέτων ἀναλόγως τῶν ναῶν καὶ τῆς θέσεως ἔνθα εἰκονίζεται, τῆς στάσεως τῆς Θεοτόκου, τῶν θαυμάτων, τῶν ἑορτῶν, τῶν κατόχων κλπ. (Ὁδηγήτρια, Πλατυτέρα, Ἐλεοῦσα, Γλυκοφιλοῦσα, Ρόδον τὸ Ἀμάραντον, Ἡλιόκαλλος, Ὀξεῖα Ἐπίσκεψις κλπ.), ἀντέγραφον δὲ καὶ ἐπίθετα μωσαϊκῶν καὶ τοιχογραφιῶν εἰλημμένα ἐκ τῆς ὑμνολογίας τῆς Ἐκκλησίας (Παντάνασσα, Πανάχραντος, Παμμακάριστος, χώρα τῶν ζώντων, Περίβλεπτος, Ἀμόλυντος, Κυρία τῶν ἀγγέλων κλπ.). Μέχρι τοῦ ΣΤ′ αἰῶνος αἱ φορηταὶ εἰκόνες ἐζωγραφίζοντο κατὰ τὸν *ἐγκαυστικὸν* ἢ *κηρόχυτον* τρόπον (παραδείγματα εὑρίσκονται εἰς τὰ μουσεῖα Καΐρου καὶ Κιέβου), εἶτα δὲ τὴν *ξηρογραφίαν*—tempera (μὲ χρῆσιν δηλαδὴ ᾠοῦ, κόλλας καὶ ἄλλων συνδετικῶν ὑλῶν), ἱκαναὶ δὲ ἦσαν καὶ ψηφιδωταὶ (mosaïques potratives). Ἡ τεχνοτροπία τῶν βυζαντινῶν εἰκόνων ἀκολουθεῖ τὴν σύγχρονον τῶν τοιχογραφιῶν καὶ μικρογραφιῶν, ἡ ὑποταγή των ὅμως εἰς τὸν ἐκφραστικὸν ρυθμὸν εἶναι μεγαλυτέρα καὶ ἐξαίρεται ὁ λατρευτικὸς αὐτῶν χαρακτήρ. Παραδείγματα εἰκόνων τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς σῴζονται εἰς τὰ μουσεῖα Βερολίνου, Πετρουπόλεως (ψηφιδωτὴ εἰκὼν Χριστοῦ), εἰς Ἅγιον Ὄρος (μονὴ Ἐσφιγμένου καὶ Βατοπεδίου), περίφημος δὲ εἶναι ἡ εἰκὼν τῆς Γλυκοφιλούσης Παναγίας τοῦ Βλαδιμὴρ εἰς τὴν Μόσχαν (ἱστορικὸν μουσεῖον). Τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων σῴζονται πολυπληθέστεραι εἰκόνες, ὧν ἡ τέχνη ἀκολουθεῖ τὰς ἀρχὰς τῆς Ἀναγεννήσεως, εἰς μικρότερον ἐν τούτοις βαθμὸν ἀπὸ τὰς τοιχογραφίας. Καὶ τὰ μὲν ἔργα τῆς πρωτευούσης καὶ τῶν μεγάλων κέντρων ἔχουν καθαρωτέρους τοὺς χαρακτῆρας τῆς νέας παλαιολογείου τέχνης, αἱ δ' ἐπαρχίαι καὶ τὰ μοναστήρια δὲν ἀπομακρύνονται τοῦ παραδεδομένου σχηματικοῦ ἰδανισμοῦ.

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Βυζαντίου κέντρα κατασκευῆς φορητῶν εἰκόνων γίνονται αἱ μοναὶ καὶ αἱ βενετοκρατούμεναι νῆσοι. Εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν ἔρχονται οἱ Κρῆτες καλλιτέχναι, ἀσκοῦντες τὴν ἰδιάζουσαν κρητικὴν τεχνοτροπίαν, ἥτις συνεχίζει τοὺς τύπους τῆς παλαιολογείου ἐποχῆς, μὲ ἐντονωτέραν ὅμως σχηματοποίησιν, γραμμικὴν πτυχολογίαν καὶ ἀπότομον ἐναλλαγὴν ζωηροῦ φωτὸς καὶ βαθείας σκιᾶς εἰς τὴν φωτοσκίασιν τῶν προσώπων. Εἰς τὴν Βενετίαν, ὅπου ἀπὸ τοῦ ΙΓ′ αἰῶνος ὑπῆρχεν ἀκμάζουσα ἑλληνικὴ κοινότης (S. Georgio dei Greci), συνέρρεον κατὰ τὸν ΙΣΤ′ καὶ ΙΖ′ αἰῶνα πλεῖστοι Κρῆτες ζωγράφοι, οἵτινες ζητοῦσι νὰ μεταγγίσωσιν εἰς τοὺς παραδεδομένους τύπους τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς τὴν αἴσθησιν τοῦ πραγματικοῦ τῆς ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως, χωρὶς νὰ μετατρέπωσι τοὺς βασικοὺς χαρακτῆρας τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Δημιουργεῖται οὕτως ἡ *ἰταλοκρητικὴ* ἢ *ἰταλοβυζαντινὴ σχολή*, ἥτις ἀνέδειξε σειρὰν ἀξιολόγων καλλιτεχνῶν (Ἐμμανουὴλ Τζάνε, Τζὰν-Φουνάρης, Φιλόθεος Σκοῦφος κ. ἄ.), πολλοὶ τῶν ὁποίων εἰργάσθησαν κατόπιν καὶ εἰς τὴν Ἑπτάνησον, σχηματίσαντες τὴν λεγομένην *ἑπτανησιακὴν σχολήν*. Κατὰ τὸν ΙΗ′ αἰῶνα ἐπαρχίαι καὶ μοναὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν ἐξακολουθοῦσι τὴν παραδεδομένην βυζαντινὴν τεχνοτροπίαν, ὁλονὲν ἀποξηραινομένην, ἐνῷ μέρος τῆς ζωγραφικῆς τῆς Ἑπτανήσου ἀκολουθεῖ ἐλευθέρως τὰς νατουραλιστικὰς ἀρχὰς τῆς δυτικῆς τέχνης.

Προσωπογραφίαι. Εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, παραλλήλως πρὸς τὴν ἰδανικὴν ἢ φανταστικὴν προσωπογραφίαν, ἐν ᾗ ἀπεικονίζονται μόνον γενικώτατοι χαρακτῆρες, ὑπάρχει καὶ ἡ πιστὴ προσωπογραφία. Κατ' ἀρχὰς ἡ λατρεία τῶν μαρτύρων συνεχίζει εἰς τὰς εἰκόνας των τὰς ἑλληνορρωμαϊκὰς προσωπογραφίας καὶ τὰς ἐγκαυστικὰς τῶν μομιῶν τῆς Αἰγύπτου. Λίαν ὅμως ἐνωρὶς ἡ μεγάλη ζήτησις τῶν εἰκόνων αὐτῶν καὶ ἡ ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν ἐπανάληψις καὶ ἡ γενικὴ τάσις τῆς ζωγραφικῆς πρὸς ἀφαίρεσιν καὶ ἀπομάκρυνσιν ἐκ τῆς πραγματικότητος, ἀπετύπωσεν εἰς τὰς προσωπογραφίας τῶν ἁγίων ἰδανικοὺς χαρακτῆρας καὶ μόνον ἡ διαφορὰ τῆς ἡλικίας καὶ γενικώτατα χαρακτηριστικὰ διετηρήθησαν. Τὰ σύγχρονα ὅμως πρόσωπα τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας καὶ δεσποτῶν, ἁγίων καὶ νεομαρτύρων, κτιτόρων ναῶν καὶ ἡγουμένων καὶ ἐνίοτε ζωγράφων, ἀποδίδονται εἰς ὅλα τὰ εἴδη τῆς βυζαντινῆς τέχνης, κατ' ἐξοχὴν δὲ εἰς μικρογραφίας καὶ τοιχογραφίας μὲ πιστότητα χαρακτηριστικὴν καὶ ἐνάργειαν ἀτομικῆς φυσιογνωμίας. Ἡ τεχνοτροπία τῶν προσωπογραφιῶν τούτων δὲν εἶναι πολλάκις ὁμοία πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν τῆς συγχρόνου ζωγραφικῆς, ἀλλ' ἀκολουθεῖ ἰδίαν ἐξέλιξιν (σειρὰν προσωπογραφιῶν αὐτοκρατόρων ὅλ. ἐν *Σπ. Λάμπρου*, Λεύκωμα Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων πρβλ. καὶ προσωπογραφίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Τουρνικιώτη καὶ Ἁγίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε εἰς Ὅσιον Λουκᾶν, τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου εἰς Νέαν Μονὴν Χίου, υἱοῦ τοῦ δεσπότου Δημητρίου Παλαιολόγου εἰς φορητὴν εἰκόνα μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου, τοῦ δεσπότου Θεοδώρου εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀφεντικοῦ Μυστρᾶ κλπ.).

Δ′. Γλυπτικὴ καὶ Μικροτεχνία. Ἀγαλμάτων χρῆσις ἐγένετο λίαν περιωρισμένη, ἰδίως αὐτοκρατόρων, Χριστοῦ, ἀποστόλων καὶ συμβολικῶν τινων παραστάσεων (Καλοῦ Ποιμένος, Ὀρφέως κλπ.) ἰδιαίτατα μέχρι τῶν χρόνων τῆς εἰκονομαχίας. Πολὺ μεγαλυτέραν διάδοσιν εἶχον τὰ *ἀνάγλυφα* ἱερῶν προσώπων καὶ σκηνῶν, κυρίως κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν εἰς σαρκοφάγους. Ἀνάγλυφα τοῦ Χριστοῦ, ἁγίων, καὶ ἰδίᾳ τῆς Θεοτόκου, ἦσαν λίαν συνήθη ἐκ μαρμάρου, ξύλου καὶ μετάλλου μέχρι τῶν ἐσχάτων βυζαντινῶν χρόνων (ΙΕ′ αἰῶνος), τοποθετούμενα ἐντὸς τῶν ναῶν, ἄνωθεν τῶν θυρῶν, εἰς ἁγιάσματα κλπ. Δείγματα τούτων διασῴζονται: εἰς Κωνσταντινούπολιν, τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν, τὸν Ἅγιον Μᾶρκον Βενετίας καὶ ἀλλαχοῦ. Ἡ *διακοσμητικὴ γλυπτική*, ὡς συμπλήρωμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, κατέλαβε σημαίνουσαν θέσιν, ἰδίᾳ κατὰ τὴν πρώτην περίοδον, ὀλίγον δὲ κατ' ὀλίγον ἡ σημασία της ἐλαττοῦται. Κιονόκρανα, ἐπιστύλια, γεῖσα (κοσμῆται), πλαίσια πυλῶν καὶ παραθύρων, ὡς καὶ τὰ τέμπλα, οἱ ἄμβωνες, τὰ θωράκια, γίνονται ὅλα μετ' ἀναγλύφων ἐπὶ μαρμάρου, χρωματιζομένου συνήθως. Εἰς τὰ *κιονόκρανα* κατ' ἀρχὰς γίνεται χρῆσις τῶν ἑλληνικῶν ρυθμῶν: κορινθιακοῦ καὶ ἰωνικοῦ· λίαν ἐνωρὶς ὅμως, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε′ αἰῶνος, μετατρέπονται ἐντελῶς: τὸ κορινθιακὸν μεταβάλλεται εἰς *θεοδοσιανὸν* διὰ τῆς χρήσεως τῆς πριονωτῆς ἀκάνθου, τῇ βοηθείᾳ τοῦ τρυπάνου, τὰ δὲ ἰωνικὰ συνενοῦνται μὲ ὑψηλὰ ἐπιθήματα (impostes). Ἀπὸ τοῦ Ε′ καὶ μάλιστα κατὰ τὸν ΣΤ′ αἰῶνα δημιουργοῦνται νέοι τύποι, τὰ κυβοειδῆ, κανιστροειδῆ κλπ., κοσμούμενα μὲ ζῷα καὶ πτηνὰ ἢ καλυπτόμενα ὑπὸ λεπτοῦ διατρήτου διακόσμου ἐξ ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων. Τὸν Ζ′—Θ′ αἰῶνα ἡ βυζαντινὴ γλυπτικὴ γίνεται χονδροειδὴς μὲ προτίμησιν πρὸς τὸν ζωϊκὸν διάκοσμον (ἀνάγλυφα Σκριποῦς, Θηβῶν, Μικρᾶς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν). Ἀπὸ τοῦ Ι′—ΙΒ′ αἰῶνος ἀποβαίνει ἡ γλυπτικὴ καὶ πάλιν ἐξόχως διακοσμητικὴ μὲ πλοῦτον νέων θεμάτων, ἐξ ἀραβικῶν προτύπων εἰλημμένων, καὶ μὲ νέους σχηματισμοὺς τῶν ἑλληνικῶν — παλαιοχριστιανικῶν — θεμάτων (ἀνάγλυφα Ὁσίου Λουκᾶ, Δαφνίου καὶ τὰ πλεῖστα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν). Ἀπὸ τοῦ ΙΓ′ αἰῶνος ἡ ἐπὶ μαρμάρου γλυπτικὴ ἀρχίζει νὰ ἐκλείπῃ, παραχωροῦσα τὴν θέσιν της εἰς τὴν ξυλογλυπτικήν, ἥτις, κατέχουσα μεγάλην θέσιν εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, ἀκμάζει καὶ εἰς τὴν μεταβυζαντινήν, τόσον τὴν ἐκκλησιαστικὴν (τέμπλα, ἄμβωνες, κιβώρια, θρόνοι, πύλαι), ὅσον καὶ εἰς τὴν κοσμικὴν (κιβώτια, ἐπενδύσεις τοίχων κλπ.), δεχομένη σὺν τῷ χρόνῳ πολλὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς Δύσεως. Ὁ κυρίως χαρακτὴρ τῆς βυζαντινῆς γλυπτικῆς εἶναι ὅτι δὲν εἶναι αὕτη πλαστική, ἐξαίρουσα τὸ οἰκοδόμημα, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται μᾶλλον ὡς ἐπένδυσις τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ζωηρὰ εἰς τὰς ἀντιθέσεις φωτὸς καὶ σκιᾶς. Σπουδαίαν θέσιν καταλαμβάνει εἰς τὴν βυζαντινὴν διακοσμητικὴν τὸ *ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ ἀνάγλυφον*, ὅπερ ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ′ αἰῶνος ἐκ τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ Συρίας εἰσέρχεται εἰς Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τὴν μορφὴν διπτύχων, πυξίδων, καλυμμάτων Εὐαγγελίων, λειψανοθηκῶν καὶ λειτουργικῶν ἐπίπλων (περίφημος εἶναι ἡ ἐπισκοπικὴ καθέδρα τοῦ Μαξιμιλιανοῦ τῆς Ραβέννης), ὡς καὶ πολυτελῶν οἰκιακῶν σκευῶν. Αἱ ἀνάγλυφοι διακοσμήσεις εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον θρησκευτικοῦ, πολλάκις ὅμως καὶ μυθολογικοῦ περιεχομένου (κιβωτίδια μουσείων Φλωρεντίας καὶ Cluny), ὅλα μὲ καλλιτεχνικὴν καὶ λεπτὴν ἐκτέλεσιν, ἰδίᾳ τὰ ἔργα τοῦ Ε′—ΣΤ′ καὶ τοῦ Θ′ αἰῶνος. Ἀξιόλογα εἶναι τὰ ἀπὸ τοῦ Ι′—ΙΒ′ αἰῶνος ἐλεφαντοστᾶ μὲ παραστάσεις αὐτοκρατόρων (Ρωμανοῦ καὶ Εὐδοξίας εἰς Cabinet des Médailles) καὶ τρίπτυχα μὲ θρησκευτικὰς σκηνὰς (τρίπτυχον τοῦ Harbaville ἐν Λούβρῳ ἡ Θεοτόκος ἐν Οὐτρέχτῃ κ. ἄ.). Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ ΙΓ′ αἰῶνος τὸ ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ ἀνάγλυφον ἐκπίπτει καὶ βαθμηδὸν ἐκλείπει. Τὸ ἐπὶ στεατίτου ἀνάγλυφον, ὁμοίως εἰς εἰκονίδια καὶ μικροτεχνήματα τῆς κυρίως βυζαντινῆς ἐποχῆς (ἀνάγλυφον ἁγίου Γεωργίου εἰ Μονὴν Βατοπεδίου, Παναγιάριον τῆς Μ. ἁγίου Παύλου Ἄθω κ. ἄ.), ἐξακολουθεῖ καὶ εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν τέχνην.

Εἰς τὸν κύκλον τῆς βυζαντινῆς χειροτεχνίας σπουδαίαν ἐπίδοσιν λαμβάνει τὸ *σμάλτον*, διαδοθὲν ἐξ Ἀνατολῆς κυρίως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς εἰκονομαχίας. Τὸ σμάλτον, ἐν συνδυασμῷ μὲ ἔργα χρυσοχοΐας εἰς ἐκκλησιαστικὰ σκεύη (κύλικας, λειψανοθήκας, σταυρούς), εἰς πλαίσια εἰκόνων, κοσμήματα κλπ., φθάνει εἰς τὴν μεγαλυτέραν του ἀκμὴν κατὰ τὸν Ι′ καὶ ΙΑ′ αἰῶνα· περιφημότερα ἔργα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι τὸ στέμμα τοῦ μουσείου τῆς Βουδαπέστης, ἡ Pala d'oro τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ἡ λειψανοθήκη τοῦ Limburg τοῦ Gran κλπ., ὅλα μὲ παραστάσεις ἁγίων καὶ σκηνὰς τῶν Εὐαγγελίων. Ὁ τρόπος τῆς κατεργασίας τοῦ βυζαντινοῦ σμάλτου εἶναι τὸ λεγόμενον émail cloisonné Ο πλούσιοι τόνοι τῶν χρωμάτων, ὀφειλόμενοι εἰς τὴν πρόοδον τῆς χημείας (διὸ λέγονται ἔργα χημευτά), ἡ λαμπρότης των, ἁμιλλωμένη μὲ τὴν διαύγειαν τῶν πολυτίμων λίθων, καὶ ἡ τελειότης τῆς κατασκευῆς καθιστῶσι τὰ βυζαντινὰ σμάλτα περιώνυμα. Εἰς τὰ μεταγενέστερα ἔργα (σταυρούς, ἐπενδύσεις Εὐαγγελίων) μέχρι τοῦ ΙΗ′ αἰῶνος περιορίζεται τὸ σμάλτον εἰς ποικίλα σχέδια ἐν συνδυασμῷ μὲ συρματεΐνην τεχνικὴν (en filigrane). Ἐπίσης καὶ τὰ ἔργα τῆς *ὑαλουργίας* τῶν Βυζαντινῶν ἀπέλαυον μεγάλης φήμης, ἄχροα ἢ κυανᾶ μὲ ἀναγλύφους ἢ χρυσᾶς καὶ χρωματιστὰς διακοσμήσεις, ἡ καλυτέρα συλλογὴ τῶν ὁποίων ὑπάρχει εἰς τὸ θησαυροφυλάκιον τοῦ Ἁγίου Μάρκου Βενετίας. Ἀπὸ τὰ περίφημα ἔργα τῆς χρυσοχοΐας καὶ ἀργυροχοΐας, διὰ τῶν ὁποίων οἱ Βυζαντινοὶ βασιλεῖς ἀφειδῶς ἐπλούτιζον τοὺς ναούς, τὰς μονὰς καὶ τὰ ἀνάκτορα τῆς βασιλευούσης, καὶ τὰ ὁποῖα προεκάλουν τὸν θαυμασμὸν τῶν ἐπισκεπτομένων, δὲν διεσώθησαν εἰμὴ ἐλάχιστα τῆς πρώτης περιόδου (Ε′ καὶ ΣΤ′ αἰῶνος). Δείγματα τῆς ἀκμαζούσης συριακῆς χρυσοχοΐας ἔχομεν τὰ φιαλίδια (ampulles) τῆς Monza, τὸν θησαυρὸν τῆς Κύπρου (εἰς τὸ Βρεττανικὸν μουσεῖον καὶ τὴν συλλογὴν Stroganov), τὸν ἐσχάτως ἀνευρεθέντα κύλικα τῆς Ἀντιοχείας, τὰς συλλογὰς ἐν Ρώμῃ κλπ. μὲ ἐκτύπους παραστάσεις (repoussé). Τοῦ Ι′—ΙΒ′ αἰῶνος σῴζονται ἱκανὰ εἰς τὰ μουσεῖα τῆς Δύσεως, μεταφερθέντα ἐκεῖ μετὰ τὴν διαρπαγὴν κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων, ἰδίᾳ εἰς τὸ θησαυροφυλάκιον τοῦ Ἁγίου Μάρκου καὶ τοῦ Λατερανοῦ (ἀνάγλυφοι χρυσοῖ καὶ ἀργυραῖ πλάκες, δίσκοι, τρίπτυχα). Ἡ τεχνική των εἶναι ὁμοίως *ἔκτυπος* (repoussé ἢ εἶναι συρματεΐνη μὲ προσθήκην σμάλτου καὶ πολυτίμων λίθων, αἱ δὲ διακοσμήσεις: λεπτὰ φυτικὰ καὶ φανταστικὰ σχέδια καὶ παραστάσεις ἁγίων. Τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων σῴζονται ἱκανὰ εἰς τὰς μονὰς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, μεταγενέστερα δὲ ἔργα, ἰδίως σταυροὶ καὶ λειψανοθῆκαι, φυλάσσονται εἰς πάσας σχεδὸν τὰς μονὰς τῆς Ἑλλάδος.

Χαλκοῦ χρῆσις ἐγίνετο εἰς πολυκάνδηλα, λυχνίας, εἰς διακοσμήσεις κρηνῶν καὶ ἰδίως εἰς ἐπενδύσεις θυρῶν τῶν ναῶν, κοσμούμενα μὲ ἀνάγλυφα, χαράγματα, niello, ἱκανὰ δείγματα τῶν ὁποίων διεσώθησαν εἰς Κάτω Ἰταλίαν (τοῦ ΙΑ′ αἰῶνος ἐν Amalfi), ἡ ἀρχαιοτέρα δὲ πύλη εἶναι ἡ δεξιὰ τοῦ νάρθηκος τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, ἔργον τοῦ ἔτους 838, μὲ ὡραίας ἀναγλύφους διακοσμήσεις ἑλίκων καὶ μαιάνδρων κλασσικιζούσης μορφῆς.

Τὰ ἔργα τῆς βυζαντινῆς *κεραμευτικῆς* κατὰ τὴν πρώτην ἐποχὴν ἔχουσι σχέσιν μὲ τὰ ἑλληνιστικά: ἤτοι εἶναι ἄνευ γανώσεως μὲ ἀναγλύφους διακοσμήσεις· ἀπὸ τοῦ Θ′ αἰῶνος μιμοῦνται τὴν περίφημον ἀνατολικὴν κεραμουργίαν καὶ εἰς τὴν τεχνικὴν φέροντα ἐπίχρισμα καὶ λάμπουσαν γάνωσιν καὶ εἰς τὸ εἶδος τῶν ἐγχαράκτων κατὰ τὸ πλεῖστον διακοσμήσεων ἐκ φυτικῶν σχεδίων καὶ ζῴων· τὰ βυζαντινὰ ὅμως ἔργα ἔχουν ἴδιον χαρακτῆρα καὶ ἰδίαν ἐξέλιξιν.

Τέλος τὰ ἔργα τῆς *ὑφαντουργίας*: μεταξωτὰ κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ χρυσόπαστα, μὲ ὑφαντὰς καὶ σπανιώτερον μὲ κεντητὰς διακοσμήσεις, θεωροῦνται μεταξὺ τῶν ἐξοχωτέρων προϊόντων τῆς βυζαντινῆς βιοτεχνίας. Ἡ κατασκευὴ πολυτελῶν ὑφασμάτων ἀκμάζει κατ' ἀρχὰς (ἀπὸ Δ′—Ζ′ αἰῶνος) εἰς Αἴγυπτον καὶ Μικρὰν Ἀσίαν. Πολλὰ αἰγυπτιακὰ (κοπτικὰ) ὑφάσματα εὑρέθησαν εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῶν νεκροπόλεων Ἀντινόης, Ἀχμὶμ (Πανοπόλεως), Σακάρας κλπ. Μέρος αὐτῶν κοσμεῖται μὲ μυθολογικὰς καὶ ἄλλας σκηνὰς ἑλληνικῆς παραδόσεως, ὡς εἶναι τὸ ὕφασμα τῶν χορευτριῶν

Digitized by Google

τοῦ ΣΤ΄ αἰῶνος ἐξ 'Αχμίν, τοῦ μουσείου τοῦ Βερολίνου· ἄλλα πάλιν κοσμοῦνται μὲ ἀνατολικῆς παραδόσεως φυτικὰς καὶ γεωμετρικὰς διακοσμήσεις, συμμετρικὰ ζῷα ἐντὸς κύκλων ἢ ἐν μέσῳ φοινίκων, ὡς εἶναι τὸ ἐξ 'Αντινόης ὕφασμα τοῦ ΣΤ΄ αἰῶνος ἐν Aachen ἄλλα μὲ κυνηγετικὰς σκηνὰς περσικῆς προελεύσεως καὶ τέλος μὲ θρησκευτικὰς παραστάσεις, ὧν τὸ κάλλιστον δεῖγμα σῴζεται ἐν S. Sanctorum Ρώμης, εἰκονίζον τὸν Εὐαγγελισμόν. Τὰ σῳζόμενα δείγματα παρέχουν εἰς ἡμᾶς μικρὰν ἰδέαν τῆς ἐξαιρέτου τέχνης καὶ πολυτελείας τῶν τοσοῦτον θαυμαζομένων ὑπὸ τῶν συγχρόνων ἱστορημένων μεταξωτῶν ὑφασμάτων τῆς πρώτης ἐποχῆς, τῶν παριστώντων ἰδίως ἱερὰς σκηνάς, ἅτινα ἐκόσμουν τοὺς ναούς, ὡς βῆλα κιβωρίων θυρῶν, ἢ ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ ὡς ἐνδύματα.

'Επὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ 'Ιουστινιανοῦ διὰ τῆς μεταφορᾶς τοῦ μεταξοσκώληκος ἐκ τοῦ Χωτάν, τῆς ἀρχαίας Σηρικῆς (ἐξ οὗ καὶ σηρικὰ ἐκλήθησαν τὰ μεταξωτά, ἡ Κωνσταντινούπολις ἀπέβη κύριον κέντρον ἐμπορίου καὶ ἡ μέταξα ἐγένετο μονοπώλιον τοῦ κράτους μὲ ἀμυθήτους προσόδους· ἀπὸ τοῦ Θ΄ δὲ αἰῶνος ἐργαστήρια μεταξωτῶν ἀναφαίνονται καὶ εἰς χώρας τῆς κυρίως 'Ελλάδος. 'Ονομαστὰ ἦσαν ἀπὸ τοῦ Θ΄ αἰῶνος τὰ αὐτοκρατορικὰ ἐργαστήρια τοῦ Ζευξίππου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. τῶν Πατρῶν (ἐργαστήρια Δανηλίδος) καὶ τῶν Θηβῶν ἐπὶ Κομνηνῶν μὲ ἐπικράτησιν τῶν ἀνατολικῶν καὶ περσικῶν θεμάτων: ζῴων φανταστικῶν ἢ πραγματικῶν ἐντὸς κύκλων ἢ ἀντιμετώπων, εἰς σχήματα εἰκοσήμων κλπ. 'Ωρισμένα ὑφάσματα, ὡς τὰ πορφυρᾶ καὶ ἄλλα, ἦσαν διὰ νόμου προνόμιον τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐργαστηρίων, ἅτινα εἰργάζοντο μόνον διὰ τὴν αὐλὴν και ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν κρατικοῦ ὑπαλλήλου καλουμένου «εἰδικοῦ ἄρχοντος». Τοιαῦτα εἶναι: τὸ θαυμαστὸν ὕφασμα τῶν κιτρίνων ἐλεφάντων, τὸ εὑρεθὲν εἰς τὸν τάφον Καρόλου τοῦ Μεγάλου ἐν Aachen τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «ἐπὶ Μιχαὴλ Πριμικηρίου κοιτῶνος εἰδικοῦ Πέτρου ἄρχοντος Ζευξίππου, ἰνδ. ζ΄» τὸ ὕφασμα τῶν λεόντων τὸ εὑρισκόμενον εἰς Δύσσελδορφ, φέρον ἐπιγραφὴν μὲ τὰ ὀνόματα τῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνου Η΄ και Βασιλείου Β΄, τὸ ὕφασμα τῶν γρυπῶν, τὰ καλούμενα «γρυπάρια», ἐν τῷ Μουσείῳ Βερολίνου καὶ πολλὰ ἄλλα σῳζόμενα εἰς μουσεῖα καὶ ναοὺς τῆς Εὐρώπης. Τὰ πολύτιμα ταῦτα ὑφάσματα ἀπεστέλλοντο συχνότατα ὡς δῶρα εἰς ξένους ἡγεμόνας, κατὰ δὲ τὰς ἑορτὰς ἐξετίθεντο εἰς τὰ ἀνάκτορα.

Πλὴν τούτων μεγάλης φήμης ἀπέλαυον καὶ τὰ *ἐκκλησιαστικὰ ἄμφια*: ἐπιτάφιοι, καλύμματα ἱερῶν σκευῶν κ. ἄ., ἅτινα ἐκοσμοῦντο κατὰ τὸ πλεῖστον μὲ σκηνὰς τοῦ Εὐαγγελίου, κεντητὰς διὰ μετάξης καὶ χρυσῶν ἢ ἀργυρῶν νημάτων, θαυμαστῆς τέχνης καὶ ἐργασίας. Τὸ σπουδαιότερον μεταξὺ τῶν σῳζομένων εἶναι ἡ δαλματικὴ τοῦ Καρολομάγνου ἐν 'Αγίῳ Πέτρῳ Ρώμης, ἔργον βυζαντινὸν τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος, φέρον ἑλληνικὰς ἐπιγραφὰς καὶ παραστάσεις τῆς Μεταμορφώσεως, Δευτέρας Παρουσίας, καὶ δύο σάκκοι τοῦ πατριάρχου Φωτίου εἰς τὸ σκευοφυλάκιον τῆς Μόσχας, κατάκοσμοι ἐκ σκηνῶν τοῦ Εὐαγγελίου, ἐκλεκτὰ ἔργα τῆς τέχνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος κ. ἄ. Μεταξὺ δὲ τῶν πολλῶν διασωθέντων ἐπιταφίων σπουδαιότερος εἶναι ὁ ἐκ τῆς Θεσσαλονίκης προερχόμενος καὶ ἀποκείμενος νῦν ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ 'Αθηνῶν, ἔργον τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος μὲ τέχνην ἐνθυμίζουσαν τὰς τοιχογραφίας τοῦ Μυστρᾶ καὶ ἐκτέλεσιν ἐξαίρετον· τὸ ἔργον τοῦτο παρέχει πλήρη ἰδέαν τῆς λαμπρότητος τῆς βυζαντινῆς χειροτεχνίας.

'Επτανησιακὴ σχολή. Εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν καλλιτεχνικὴν κίνησιν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν κατὰ τὸν ΙΖ΄ κυρίως καὶ ΙΗ΄ αἰῶνα—ἰδιαίτατα εἰς τὴν ζωγραφικὴν φορητῶν εἰκόνων—ἐξέχουσαν θέσιν κατέλαβεν ἡ 'Επτάνησος, καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ Ζάκυνθος καὶ ἡ Κέρκυρα (περὶ τῆς ἀκμῆς τῶν ἄλλων μεταβυζαντινῶν κέντρων: 'Αγίου Ὄρους, Κρήτης κ. ἄ., βλ. ἀνωτέρω ἐν τῇ *βυζαντινῇ τέχνῃ*), ἀνεπτύχθησαν δ' ἐν αὐτῇ δύο σχολαί: ἡ *βενετοκρητικὴ* καὶ ἡ *ἰταλίζουσα*.

α΄) ***Βενετοκρητικὴ σχολή.*** Εἰς τὴν βενετοκρατουμένην 'Επτάνησον, τὴν ἀπολαύουσαν πνευματικῆς ἐλευθερίας, ἔδωκαν τὴν πρώτην ὤθησιν εἰς ἀνάπτυξιν τῆς ζωγραφικῆς φορητῶν εἰκόνων Κρῆτες ζωγράφοι καταφυγόντες ἐν αὐτῇ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων (1669). Οἱ ζωγράφοι οὗτοι, μαθητεύοντες ἢ ἐργαζόμενοι εἰς Βενετίαν, ἀκολουθοῦσι τὰς ἀρχὰς τῆς λεγομένης βενετοκρητικῆς σχολῆς, ἥτις ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ΄ κυρίως αἰῶνος ἔχει κέντρον τὴν ἀκμάζουσαν ἑλληνικὴν παροικίαν τῆς Βενετίας, ἧς τὰ ἀρχεῖα διασῴζουν πλῆθος ὀνομάτων Κρητῶν ζωγράφων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχει ὁ Μιχαὴλ Δαμασκηνὸς καὶ ἄλλοι. 'Η βενετοκρητικὴ σχολὴ ἐπωφελεῖται τῶν προτύπων τῆς ἰταλικῆς τέχνης καὶ συνδυάζει καλλιτεχνικάς τινας ἰδιότητας ἐκείνης—ὡς τὸ προοπτικὸν τοπίον, τὴν φυσικὴν φωτοσκίασιν καὶ πτυχολογίαν, τὰς ἀληθεῖς κινήσεις κλπ.—πρὸς τοὺς παραδεδομένους ἰδανικοὺς τύπους τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, χωρὶς ὅμως ν' ἀποδώσῃ τὴν αἴσθησιν τῆς πλαστικότητος, τῆς πραγματικότητος καὶ τοῦ χρώματος τῆς βενετικῆς τέχνης καὶ χωρὶς νὰ μετατρέψῃ ἀφ' ἑτέρου τοὺς βασικοὺς χαρακτῆρας τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Δημιουργεῖται οὕτως ἀνάμεικτος τέχνη, ἥτις δὲν ἔχει ἑνιαῖον χαρακτῆρα, ἀλλ' ἀπείρους ποικιλίας, ἀναλόγως τοῦ ἀτομικοῦ αἰσθήματος καὶ τῆς ἰδιοφυΐας τοῦ ζωγράφου καὶ τοῦ βαθμοῦ ἢ τοῦ τρόπου τῆς ἀναμείξεως ἰταλικῶν στοιχείων. Συχνότατα καὶ τὸ ἔργον ἀκόμη ἑκάστου τῶν ζωγράφων τῆς σχολῆς αὐτῆς δὲν εἶναι ἑνιαῖον, ἀλλ', ἀναλόγως ἴσως τῆς ζητήσεως ἢ τῶν θεμάτων, ἄλλοτε εἶναι αὐστηρότερον καὶ πλησιέστερον πρὸς τὴν ἀμιγῆ κρητικὴν σχολήν, ἄλλοτε δὲ ἀπομακρύνεται περισσότερον ἢ καὶ μιμεῖται ἰταλικὰ πρότυπα. Παρ' ὅλην τὴν δυσκολίαν, ἥτις προκύπτει ἕνεκα τούτου διὰ τὴν κατάταξιν τῶν συνδυαστικῶν τούτων ζωγράφων εἰς σειρὰν ἐξελίξεως, δύναταί τις, λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὰ κυριώτερα ἐκ τῶν ἔργων ἑκάστου, νὰ διακρίνῃ μίαν ὁμάδα καλλιτεχνῶν ἐργασθέντων κυρίως εἰς τὴν 'Επτάνησον κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα, τῶν ὁποίων τὸ ἔργον εἶναι ὁπωσδήποτε ὁμοιόμορφον. Εἶναι δὲ οὗτοι πλὴν τοῦ ἀνωτέρω ἀναφερθέντος Μιχ. Δαμασκηνοῦ οἱ ἑξῆς:

'Ηλιοὺ Μόσχος (1634—1684). Κρὴς τὴν καταγωγήν, ἐργασθεὶς εἰς Ζάκυνθον, ἔνθα σῴζονται τὰ καλύτερα αὐτοῦ ἔργα (τὸ ἄριστον ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου εἰς τὸν ναὸν Φανερωμένης Ζακύνθου). Πολλὰ ἄλλα ἔργα τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου εὑρίσκονται εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς 'Επτανήσου (ὡς αἱ δεσποτικαὶ ἑορταὶ τοῦ ναοῦ τῆς 'Αναλήψεως ἐν Ληξουρίῳ κ.ἄ.), εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον 'Αθηνῶν και εἰς τὰ συλλογάς: Λοβέρδου, Μπενάκη, Σταθάτου κ. ἄ.

Φιλόθεος Σκοῦφος, κρητικῆς καὶ οὗτος καταγωγῆς, διετέλεσεν ἐφημέριος τοῦ 'Αγίου Γεωργίου τῆς Βενετίας καὶ κατόπιν ἡγούμενος τῆς Λαουρένταινας ἐν Ζακύνθῳ, ἔνθα καὶ ἀπέθανε τῷ 1685. Εἰκόνες αὐτοῦ σῴζονται ἐν τῷ μουσείῳ Ζακύνθου καὶ ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ 'Αθηνῶν.

Βίκτωρ Κλαπατσαρᾶς ἐκ Ζακύνθου, ὅστις δὲν πρέπει νὰ συγχέηται πρὸς τὸν σύγχρονον αὐτοῦ Βίκτωρα μοναχὸν ἐξ 'Αρκαδίας, τοῦ ὁποίου ἔργα ὑπάρχουσιν ἐν τῇ μονῇ Φιλοσόφου Γορτυνίας. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ὁ Βίκτωρ ὁ ἐπιγραφόμενος Κρὴς εἰς εἰκόνας τοῦ Σινᾶ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν Ζακύνθιον (πρβλ. *Κ. 'Αμάντου*, Σιναϊτικὰ μνημεῖα ἀνέκδοτα, 'Αθῆναι 1928 σελ. 57, παράρτημα «'Ελληνικῶν»). Ἔργα τοῦ Βίκτωρος σῴζονται εἰς τὸν ναὸν Φανερωμένης (ἡ 'Αποτομὴ τοῦ Προδρόμου) καὶ ναὸν Παντοκράτορος (Μεταμόρφωσις, Χριστὸς καὶ Θεοτόκος τέμπλου) Ζακύνθου, εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον 'Αθηνῶν ('Αγία Αἰκατερίνη), εἰς συλλογὴν 'Αγίου Γεωργίου Βενετίας ('Εγώ εἰμι ἡ Ἄμπελος, Ρίζα 'Ιεσαί) καὶ ἀλλαχοῦ.

'Αντώνιος Μπόρης, ἔργα τοῦ ὁποίου ὑπάρχουσιν εἰς ναὸν 'Αγίων Πάντων Ζακύνθου (Ἅγιοι Πάντες, 1660), δεσποτικαὶ δὲ εἰκόνες ἐν μουσείῳ Ζακύνθου.

Τὰ καλύτερα ἐκ τῶν ἔργων τῶν ζωγράφων τούτων διαπνέονται ἀπὸ καλλιτεχνικὴν πνοὴν καὶ θρησκευτικὴν διάθεσιν· τὰ ἰταλικὰ στοιχεῖα, ἅτινα δέχονται, εἶναι δευτερεύοντα καὶ ἐνίοτε ἀδιόρατα, συνδυαζόμενα ἑνιαίως ὑπὸ τὸν κυριαρχοῦντα τόνον τῆς βυζαντινῆς τεχνοτροπίας. Εἰς τὴν ὁμάδα ταύτην δύνανται νὰ συγκαταλεχθοῦν καὶ οἱ διακεκριμένοι σύγχρονοι (τοῦ ΙΖ΄ κυρίως αἰῶνος) ζωγράφοι: *'Εμμ. Τζάνες*, ἐργασθεὶς ἐν Βενετίᾳ, οἱ *δύο Λαμπάρδοι* ἢ *Λαμπράδοι*: *Πέτρος* καὶ *'Εμμανουὴλ* (τινὲς διακρίνουσι τούτους ὡς πρὸς τὰ ἐπίθετα), ὁ *Δημ. Νομικός*, ὁ *'Ιω. Μόσχος*, ὁ *Τζὰν Φουρνάρης*, Κερκυραῖος τὴν καταγωγήν, καὶ ἄλλοι, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν εἶχον κέντρον τὴν 'Επτάνησον.

Τέλος κατὰ τὸν ΙΖ΄ καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος διακρίνομεν ἄλλην ὁμάδα ζωγράφων, κατὰ τὸ πλεῖστον *ἀνωνύμων*, ἔργα τῶν ὁποίων κοσμοῦσι τοὺς ναοὺς τῆς Ζακύνθου καὶ τῆς Κερκύρας. Οὗτοι ἀπομακρύνονται τελείως τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως οὐ μόνον εἰς τὴν τέχνην, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς εἰκονογραφικοὺς τύπους, καὶ μιμοῦνται τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὰς ἐνδυμασίας τῆς ἰταλικῆς ζωγραφικῆς· οἱ δανεισμοί των ὅμως εἶναι συγκεκρατημένοι καὶ ἀποδίδονται μὲ κάποιον προσωπικὸν χαρακτῆρα, ἂν καὶ ὄχι εἰς ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ ἔργα των. 'Αντιπρόσωπος τῆς ὁμάδος αὐτῆς δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ Κρὴς *Στέφανος Τζαγκαρῶλος*, ἐργασθεὶς εἰς Κέρκυραν και Κεφαλληνίαν, ἔνθα σῴζονται τὰ καλύτερα τῶν ἔργων του (εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης μετὰ τῶν 24 οἴκων τοῦ 'Ακαθίστου εἰς τὴν μονὴν τῶν Σισσιωτῶν Κεφαλληνίας), ὁ *Θεόδωρος Πουλάκις* 1615—1691), ὁ *Κ. Κονταρίνης* (1670—1718 καὶ ἄλλοι, ἔργα τῶν ὁποίων σῴζονται εἰς τὸν ναὸν τῆς 'Αντιβουνιωτίσσης Κερκύρας, εἰς τὴν Συλλογὴν Λοβέρδου καὶ εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον 'Αθηνῶν.

β΄) ***'Ιταλίζουσα σχολή.*** 'Απὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος, και κυρίως κατὰ τὸν ΙΗ΄ αἰῶνα, ἡ ἑπτανησιακὴ σχολὴ στρέφεται ἀποφασιστικῶς πρὸς τὴν ἰταλίζουσαν ἀντίληψιν τῆς τέχνης (ὡς δύναταί τις νὰ παρατηρήσῃ τοῦτο καὶ εἰς μέγα μέρος τῆς πνευματικῆς κινήσεως τῆς 'Επτανήσου). Πρωτοστατεῖ δὲ εἰς τὴν κίνησιν ταύτην τῆς τέχνης ἡ Ζάκυνθος. Πρῶτος ἀναφαίνεται ὁ *Παναγιώτης Δοξαρᾶς* (1662—1729), μαθητὴς τοῦ 'Ηλιοὺ Μόσχου, ὅστις εἰργάζετο κατ' ἀρχὰς κατὰ τὴν βενετικοκρητικὴν τεχνοτροπίαν· διαμείνας ὅμως οὗτος ἐν Βενετίᾳ καὶ ἐπηρεασθεὶς ἐκ τῶν ἔργων τῆς συγχρόνου βενετικῆς σχολῆς, ἀπεμπόλησε τὴν πάτριον παράδοσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης καὶ ἐζωγράφησε τὰς «Οὐρανίας», ἤτοι τὰς ὀροφὰς τῶν ναῶν τῆς Ζακύνθου και τῆς Κερκύρας, μὲ μεγαλειώδεις—νατουραλιστικῆς τέχνης—συνθέσεις, παριστώσας σκηνὰς ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος, ὡς καὶ προσωπογραφίας Βενετῶν ἀριστοκρατῶν. Συνέγραψεν ἀκόμη βιβλίον περὶ ζωγραφίας, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξαίρει τὴν ἰταλικὴν τέχνην ὡς τὴν μόνην ἀληθῆ, μετέφρασε δὲ καὶ τὸ περὶ τῆς ζωγραφικῆς τέχνης ἔργον τοῦ Νταβίντσι (πρβλ. ἔκδ. *Σ. Λάμπρου*, Παναγ. Δοξαρᾶ περὶ ζωγραφίας, 'Αθῆναι 1871).

Σύγχρονος τοῦ Παναγιώτου Δοξαρᾶ εἶναι ὁ *'Ιερώνυμος Πλακωτὸς* (θανὼν ἐκ πανώλους τῷ 1728), τοῦ ὁποίου ὅμως τὰ σχέδια καὶ αἱ εἰκόνες κατεστράφησαν. 'Ως ἔργα αὐτοῦ φέρονται μόνον προφῆται καὶ ἱεράρχαι ἀπεικονιζόμενοι εἰς τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ τῆς Φανερωμένης Ζακύνθου μὲ τοὺς ἐλαφροὺς χρωματισμούς των. Τὸ ἔργον τοῦ Δοξαρᾶ συνέχισαν ἐν Ζακύνθῳ ὁ υἱός του *Νικόλαος Δοξαρᾶς* καὶ οἱ ἱερεῖς *Κουτούζης* καὶ *Καντούνης*.

'Ο *Νικόλαος Δοξαρᾶς*, σταλεὶς εἰς Βενετίαν ὑπὸ τῆς ἑνετικῆς πολιτείας (εἰς τὴν ὁποίαν ὑπηρέτει ὡς ἀξιωματικός), ἵνα σπουδάσῃ μηχανικήν, ἔλαβε τὴν εὐκαιρίαν νὰ διδαχθῇ ὑπὸ Βενετῶν καλλιτεχνῶν τὴν ζωγραφικήν. Το κυριώτερον τῶν ἔργων του εἶναι ἡ Οὐρανία τῆς Φανερωμένης μὲ ἐκτεταμένας συνθέσεις ἐκ τῆς ζωῆς τῆς Θεοτόκου (Γέννησις, Κοίμησις, Μετάστασις), ἐζωγραφημένας μὲ τὴν δραματικότητα καὶ τὰς παθητικὰς κινήσεις τῆς τέχνης τοῦ Barock τοῦ ΙΖ΄ καὶ ΙΗ΄ αἰῶνος. Τὰ προσχέδια τῶν συνθέσεων αὐτῶν φυλάσσονται ἐν τῇ 'Εθνικῇ Πινακοθήκῃ. Ἄλλα ἔργα τοῦ Νικολάου Δοξαρᾶ εὑρίσκονται εἰς τὸν Ἅγιον Μηνᾶν, εἰς τὸν ὁμώνυμον ναὸν τῆς Λευκάδος καὶ εἰς τὴν συλλογὴν Λοβέρδου (*ὁ Χριστὸς ὡς Νυμφίος*).

'Ο *Νικόλαος Κουτούζης* (1741—1813), Ζακύνθιος, ἐσπούδασεν ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἐν Βενετίᾳ· ἐπιστρέψας εἰς τὴν Ζάκυνθον ἐγένετο ἱερεύς. Ἦτο φανατικὸς λάτρης τῆς ἰταλικῆς τέχνης, ἀπεχθανόμενος τὴν βυζαντινήν. Τὸ ἐν Ζακύνθῳ ἔργον του εἶναι ἐκτενέστατον, πυρετῶδες, ἀκολουθεῖ δὲ παντὸς εἴδους ἰταλικὰ πρότυπα. 'Εζωγράφησεν ὅμως καὶ πρωτότυπα ἔργα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ σπουδαιότερον διὰ τὴν ἱστορικήν του σημασίαν καὶ ἀντιπροσωπευτικώτερον τῆς ἑπτανησιακῆς σχολῆς εἶναι ἡ περίφημος λιτανεία τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Διονυσίου εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου (1766), εἰς τὴν ὁποίαν παρελαύνουν ἱεραρχικῶς: ὁ κλῆρος, οἱ ἄρχοντες καὶ ὁ λαὸς τῆς Ζακύνθου εἰς ὕφος πομπῶδες καὶ ἐπιβλητικόν. Ἄλλα ἔργα αὐτοῦ σῴζονται εἰς τοὺς ναούς: Εὐαγγελιστρίας, 'Αγίου Σπυρίδωνος τοῦ Φλαμπουριάρη, Μητροπόλεως, 'Αγίου 'Ιωάννου τῶν Λογοθετῶν καὶ 'Αγίου Νικολάου Ζακύνθου, εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας τῶν Ξένων (Οὐρανία) ἐν Κερκύρᾳ, καὶ ἀλλαχοῦ.

'Ο *Νικόλαος Καντούνης* (1767—1834), Ζακύνθιος, ἐχρημάτισεν ἱερεὺς τῆς Εὐαγγελιστρίας Ζακύνθου. Ἦτο αὐτοδίδακτος. 'Εγκατέλιπε πληθὺν ἔργων, τὰ ὁποῖα, ὅπως τοῦ Κουτούζη, ἀκολουθοῦν ἰταλικὰ πρότυπα καὶ ὑπερεκχειλίζουν ἀπὸ παθητικὸν θρησκευτικὸν αἴσθημα. 'Εζωγράφησεν ἀκόμη σειρὰν Ζακυνθίων ἀρχοντισσῶν καὶ ἐφάμιλλον τοῦ Κουτούζη λιτανείαν τῆς εἰκόνος τῆς Θεοτόκου (1808) εἰς τὸν ναὸν τῶν 'Αγίων Πάντων, ἔνθα ἁπλώνει ταύτην ἐντὸς τοπίου τῆς Ζακύνθου μὲ τοὺς συγχρόνους στρατιωτικούς, πολιτικοὺς καὶ θρησκευτικοὺς ἄρχοντας τοῦ τόπου. Τὰ λοιπὰ ἔργα τοῦ Καντούνη εὑρίσκονται εἰς τοὺς ναούς: 'Αγίων 'Αποστόλων, 'Αγίας Παρασκευῆς, 'Υπαπαντῆς, 'Αγίας Αἰκατερίνης Σιναϊτῶν ἐν Ζακύνθῳ, εἰς τὸν ἐν Ληξουρίῳ ναὸν τοῦ Παντοκράτορος, εἰς τὸν ἐν Σὰν Ρόκο (προαστείῳ τῆς Κερκύρας) ναὸν τῆς Πλατυτέρας καὶ ἀλλαχοῦ.

'Αξιόλογον εἶναι ἀκόμη ἐν Ζακύνθῳ τὸ ἔργον τοῦ *Ιωάννου Κοράη* (θανόντος τῷ 1729), ὅστις ἐζωγράφησε πρὸ τοῦ Κουτούζη καὶ Καντούνη λιτανείαν τοῦ ἁγίου Διονυσίου (τῷ 1756) εἰς τὸν ναὸν τοῦ 'Αγίου Χαραλάμπους, εἰς τέχνην ρεαλιστικὴν καὶ πρωτότυπον, τοῦ ἱερέως *Στέντα* (ἔργον του εὑρίσκεται ἐν μουσείῳ Ζακύνθου) καὶ τοῦ *Δημητρίου Σταυράκη*, τοῦ ὁποίου τὰ ἔργα (στηθάρια τέμπλων ναῶν Παναγίας τῶν 'Αγγέλων καὶ 'Αγίων 'Αποστόλων) διακρίνονται διὰ τὴν αἴσθησιν τοῦ χρώματος.

Τὴν αὐτὴν ἐποχὴν (ΙΗ΄ αἰὼν) οἱ καλλιτέχναι τῆς ἑπτανησιακῆς σχολῆς οἱ ἐργασθέντες ἐν Κεφαλληνίᾳ καὶ Κερκύρᾳ διατηροῦσιν ἐνίοτε ἐλαχίστους τινὰς δεσμοὺς πρὸς τὴν βυζαντινὴν τέχνην, εἰς τὰ ἰταλίζοντα ὅμως ἔργα των ὑστεροῦσι τῶν Ζακυνθίων εἰς ὁρμήν, δυναμιν καὶ παραγωγικότητα. 'Αξιολογώτεροι ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐν μὲν τῇ Κεφαλληνίᾳ ὁ ἱερεὺς *'Ανδρέας Καραντινὸς* καὶ ὁ ἱερεὺς *Κοκκινος*, ἔργα τῶν ὁποίων ὑπάρχουν εἰς τὸν ναὸν τῆς 'Αγίας Τριάδος Ληξουρίου καὶ τοῦ

Digitized by Google

Ἁγίου Γεωργίου τοῦ κάστρου Κεφαλληνίας, ἐν δὲ τῇ Κερκύρᾳ ὁ *Παναγιώτης Παραμυθιώτης*, ἔργα τοῦ ὁποίου εὑρίσκονται ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ τῆς Σπηλαιωτίσσης (Μυστικὸς Δεῖπνος, 1724), εἰς τὸν ναὸν Ἁγίων Πατέρων καὶ Ἁγίου Ἐλευθερίου, ὁ *Γεώργιος Χρυσολωρᾶς* (εἰς ναὸν Παντοκράτορος καὶ Ἁγίου Ἐλευθερίου), ὁ *Σπυρίδων Σπεράντζας* (ἔργα του εἰς ναὸν Εἰσοδίων Κρεμαστῆς καὶ Ἅγιοι Σπυρίδωνα—Σωσίπατρος καὶ Ἰάσων—Κερκύρας), ὁ *Γαζῆς* Κοίμησις καὶ Ἐπιτάφιος θρῆνος εἰς τὸν ναὸν Παντοκράτορος) κ. ἄ.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Γενικὰ βοηθήματα*: *Brockhaus H.*, «Die Kunst in der Athos-Klöstern» (Leipzig 1891, β' ἐκδ. 1924).— *Μαυρογιάννης Γ.*, «Βυζαντινὴ τέχνη καὶ βυζαντινοὶ καλλιτέχναι» (Ἀθῆναι 1893).— *Bayet Ch.*, «L'art byzantin» (Paris 1893, γ' ἐκδ. 1904). — *Krumbacher K.*, «Geschichte des byzantinischen Literatur» (München 1887, β' ἐκδ.— ἑλλην. μετάφρ. *Σωτηριάδου*, τ. Γ'/1900, σελ. 636—668, βιβλιογραφία διὰ τὴν βυζαντινὴν τέχνην καθόλου). — *Κωνσταντόπουλος Κ.*, «Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης» (Ἀθῆναι Α'/1902, μέχρι τῶν Ἰουστινιανείων χρόνων).— *Millet G.*, «L'art byzantin» (ἐν *A. Michel* «Histoire de l'art», Paris τ. I/1905, σ. 165 κ.ἑ. καὶ III/1908, σ. 941 κ.ἑ.). — *Dalton O. M.*, «Byzantine art and archeology» (Oxford 1911).— *Σωτηρίου Γ.*, «Ὁ Χριστὸς ἐν τῇ τέχνῃ» (Ἀθῆναι 1914).—*Dennison W.* καὶ *Morey Ch. R.*, «Studies on east christian and roman art» (New York 1918).— *Bréhier L.*, «L'art byzantin» (Paris 1924).— *Dalton O. M.*, «East christian art. A survey of the monuments» (Oxford 1925).— *Ξυγγόπουλος Α.*, «Ἐκκλησίαι καὶ μοναστήρια τῆς Σαλαμῖνος» (Ἀθῆναι 1925).— *Diehl Ch.*, «Manuel d'art byzantin» (Paris 1925—1926 τ. 2, β' ἐκδ.) — *Duthuit G.*, «Byzance et l'art du XII siècle» (Paris 1926). — *Perilla F.*, «Le mont Athos» (Paris 1927).— *Fabre A.*, «Pages d'art chrétien» (Paris 1927).—*Dölger F. J.*, «Ἰχθύς» (Münster 1922—1928, τ. 4).— *Κώττι Ἐνέτια*, «L'influence du drame Chistos Paschon sur l'art chrétien d'Orient» (Paris 1931).— *Peirce H.* καὶ *Tyler R.*, «L'art byzantin. Des Origines au declin» (Paris I/1932) — «Νέα Ἑστία. Χριστούγεννα 1933» (τεῦχος ἀρ. 168, ἀφιερωμένον εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην).— *Volbach F.*, *Duthuit G.* καὶ *Salles G.*, «Art byzantin» (Paris 1933).— *Macler F.*, «Autour de l'art réligieux byzantin» (Paris 1934).— *Maillart Diog.*, «L'art byzantin» (Paris, ἄνευ ἔτους).

Διὰ τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς καὶ τῶν προτύπων τῆς βυζαντινῆς τέχνης βλ. τὰς εἰσαγωγὰς τῶν ἀνωτέρω συγγραφῶν καὶ τὰς εἰδικωτέρας μελέτας: *Αἰναλὼφ Δ. Β.* καὶ *Strzygowski J.*, «Ἑλληνιστικαὶ ἀρχαὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης» (Πετρούπολις 1900, ρωσιστί).— *Strzygowski J.*, «Orient oder Rom» (Leipzig 1901).— *Wulff O.*, «Altchristliche und byzantinische Kunst» (Berlin 1914—1918, τ. 2) — *Strzygowski Jos.*, «Ursprung der christlichen Kirchenkunst» (Leipzig 1920).— *Σωτηρίου Γ.*, «Ἐναρκτήριος εἰς τὸ μάθημα τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας. Πηγαὶ καὶ οὐσία τῆς χριστιανικῆς τέχνης» (ἐν «Ἐπιστημονικῇ ἐπετηρίδι θεολογικῆς σχολῆς» τ. Α/1925, σ. 281—302) — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ τέχνη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν. Σχέσις τέχνης καὶ θρησκείας» (Ἀθῆναι 1929).— *Diehl Ch.*, «L'art chrétien primitif et l'art byzantin» (Paris-Bruxelles 1928, ἐν τῇ «Bibliothèque d'histoire de l'art» τοῦ *Aug. Marguillier*).— *Σωτηρίου Γ.*, «Ἡ τέχνη καὶ οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας» (ἐν «Ἐναισιμοις» ἀρχιεπισκ. Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1931, σελ. 394 κ.ἑ.).— *Bréhier L.*, «L'originalité de l'art byzantin» (Paris 1932).

Διὰ τὴν ἐπίδρασιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης: *Kraus F. X.*, «Geschichte der christlichen Kunst» (Freiburg 1896—1908).— *Errard Ch.*, «L'art byzantin d'après les monuments de l'Italie, de l'Istrie et de la Dalmatie. Texte par *A. Gaget*» (Paris 1901—1911, τ. 4).— *Rivoira G. T.*, «Le origini della architettura lombarda» (Milano 1908). — *Djelal Essad*, «Constantinople. De Byzance à Stamboul» (πρόλογος *Ch. Diehl*, Paris 1909).— *Leclercq H.*, «Influences byzantines et orientales» (ἐν *Cabrol* καὶ *Leclercq*, «Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie» Paris VII/1925, σ. 547—594, μετ' ἀφθόνου βιβλιογραφίας).— *Toesca P.*, «Storia dell'arte italiana. I: Il medioevo» (Torino 1927).— *Ebersolt J.*, «Orient et Occident. Recherches sur les influences byzantines et orientales en France avant les Croisades» (Paris-Bruxelles 1928) καὶ «—pendant les Croisades» (αὐτόθι 1929 — *Galassi G.*, «Roma o Bizanzio. I musaici di Ravenna e le origini dell'arte Italiana» (Roma 1930).— «Orient et Byzance. Études d'art médiéval sous la direction de *G. Millet*. IV: L'art byzantin chez les Slaves. Recueil dedié à la mémoire de Th. Uspenskij. I: Les Balkans, II: L'ancienne Russie, les Slaves catholiques» (Paris 1930—1932).— *Colasanti A.*, «L'art byzantin en Italie» (πρόλογος C. Ricci, Paris-Milano ἄνευ ἔτους).

Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική: *Choisy Aug.*, «L'art de bâtir chez les byzantins» (Paris 1883).— *Holtzinger H.*, «Altchristliche und byzantinische Baukunst» (Leipzig 1903).— *Jackson T. G.*, «Byzantine and romanesque architecture» (Cambridge 1913, τ. 2).— *Strzygowski J.*, «Ursprung der christlichen Kirchenkunst» (Leipzig 1920).— «Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ» (Ἀθῆναι 1927)

Διὰ τὰ κατὰ τόπους μνημεῖα: 1) Τῆς Ἀνατολῆς καὶ Μικρᾶς Ἀσίας: *De Vogué M.*, «Les églises de la Terre Sainte» (Paris 1860).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «La Syrie centrale. Architecture civile et réligieuse du I au VII siècle» (Paris 1865—1877).— «American archaeological expedition to Syria» (1899—1909). — *Strzygowski J.*, «Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte» (Leipzig 1903). — *Butler H. C.*, «Princeton university archeological expedition to Syria» (Leyden 1907 κ.ἑ.).— *Rott H.*, «Kleinasiatische Denkmäler» (Leipzig 1908).— *Strzygowski J.*, «Amida» (Heidelberg 1910). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Die Baukunst der Armenier und Europa» (Wien 1918, τ. 2).—*Σωτηρίου Γ.*, «Τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας» (Ἀθῆναι 1920).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ὁ ναὸς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Ἐφέσου» (Ἀθῆναι 1922).— 2) Τῆς Ἀφρικῆς: *Gsell St.*, «Les monuments d'Algérie» (Paris 1901, τ. 2) — *Kaufmann C. M.*, «Die heilige Stadt der Wüste» (Kempten 1921). — 3) Τῆς Κωνσταντινουπόλεως: *Salzenberg W.*, «Altchristliche Baudenkmäler von Constantinopel» (Berlin 1854). — *Ἀντωνιάδης Ε. Μ.*, «Ἔκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας» (Παρίσιοι 1907—1909, τ. 3).— *van Millingen A.*, «Byzantine churches in Constantinople» (London 1912).— *George W. S.*, «The church of Saint-Eirene at Constantinople» (Oxford 1912).— *Ebersolt J.* καὶ *Thiers Ad.*, «Les églises de Constantinople» (Paris 1913).— *Wultzinger K.*, «Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel» (Hannover 1925).— 4) Τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Ρωσίας: *Tolstoi J.* καὶ *Kondakov N. P.*, «Ρωσικαὶ ἀρχαιότητες» (Πετρούπολις 1891, ρωσιστί).— *Millet G.*, «L'ancien art serbe. Les églises» (Paris 1919).— *Filow B.*, «Die altbulgarische Kunst» (Berne 1919).— *Jorga N.* καὶ *Bals G.*, «L'art roumain» (Paris 1922).— *Nekrasov A.*, «Byzantinische und russische Kunst» (Moskau 1924).— Πλῆθος μονογραφιῶν περὶ ἑκάστου μνημείου ἐκδίδουν οἱ Ρῶσοι ἰδίως (*Alpatov*, *Brunov*, *Laskarev*, κ. ἄ.).— 5) Τῆς Ἑλλάδος: Συνθετικὸν ἔργον διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς Ἑλλάδος εἶναι τοῦ *G. Millet*, «L'école grecque dans l'architecture byzantine» (Paris 1916 μετὰ σπουδαιοτάτης βιβλιογραφίας) καὶ τὸ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ *Γ. Σωτηρίου* ἀπὸ τοῦ 1927 δημοσιευόμενον «Εὑρετήριον τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1927 κ.ἑ. Μέχρι τοῦδε δημοσιευθέντα τεύχη: Α' «Παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα» ὑπὸ *Γ. Σωτηρίου*. Β' «Βυζαντινὰ καὶ τουρκικὰ μνημεῖα» ὑπὸ *Α. Ξυγγοπούλου*, καὶ Γ' «Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πεδιάδος Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ, Πεντελικοῦ, Πάρνηθο. καὶ Αἰγάλεω» ὑπὸ *Α. Ὀρλάνδου*).— *Ὀρλάνδου Α.*, τὰς μελέτας: «Ἡ Παρηγορίτισσα τῆς Ἄρτης» (ἐν «Ἀρχαιολογικῷ Δελτίῳ» Ε/1919 σ. 1 κ.ἑ., «L'église byzantine des Saints-Apôtres à Leonardi» (ἐν «Revue des Études grecques» XXXIV/1921, σελ. 163 κ.ἑ.), «Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας» (Ἀθῆναι 1922), «Ὁ ἅγιος Τίτος τῆς κρητικῆς Γορτύνης» (ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν» τ. Γ'/1926, σελ. 301—328), «Monuments byzantins de Chios. II» (Ἀθῆναι 1930), «Παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς νήσου Λέσβου» (Ἀθῆναι 1931= «Ἀρχαιολ. δελτίον» 1929, καὶ «Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Βήρας» (ἐν «Θρακικοῖς» τ. Δ'/1933, σ. 3—34). — *Σωτηρίου Γ.*, Μελέται διὰ τὰ μνημεῖα: τῆς Χίου (ἐν «Ἀρχαιολογικῷ δελτίῳ» 1916, σ. 30 κ.ἑ.), τῆς μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου (ἐν «Ἀρχαιολογικῷ δελτίῳ» 1918, σ. 46 κ.ἑ.), τῆς βασιλικῆς Ἰλισοῦ Ἀθηνῶν (ἐν «Ἀρχαιολογικῇ ἐφημερίδι» 1919, σ. 1—31), τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης μετὰ τὴν πυρκαϊὰν (ἐν «Ἀρχαιολογικῷ δελτίῳ» 1920, σ. 1—48), τῆς μονῆς Φανερωμένης Σαλαμῖνος (ἐν «Ἐπετηρίδι ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» τ. Α'/1924, σελ. 109—138), τῆς Ὀλυμπιωτίσσης Ἐλασσόνος (ἐν «Ἐπετηρίδι ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» τ. Δ/1927, σ. 312 κ.ἑ.), τοῦ ἁγίου Δημητρίου Τσίγεζι (ἐν «Ἐπετηρίδι ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» τ. Ε/1928, σ. 318 κ.ἑ.), τῆς Καλαμπάκας (ἐν «Ἐπετηρίδι ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» τ. ΣΤ/1929, σ. 291 κ.ἑ.), τῶν παλαιοχριστιανικῶν Θηβῶν, Θεσσαλίας (ἐν «Ἀρχαιολογικῇ ἐφημερίδι» 1929, σ. 158 κ.ἑ.), τῶν Μετεώρων (ἐν «Ἐπετηρίδι ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» τ. Θ'/1932, σ. 382 κ.ἑ.— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1931, ἐκ τῆς «Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος» 1929, σ. 159—254). - Πρὸς τούτοις βλ. καὶ *Struck A.*, «Mistra» (Wien 1910).— *Βερσάκης Φρειδ.*, «Βυζαντιακὸς ναὸς ἐν Δελβίνῳ» (ἐν «Ἀρχαιολογικῷ δελτίῳ» Α/1915, σ. 28—44).— *Diehl Ch.*, *Le Tourneau* καὶ *Saladin*, «Les monuments chrétiens de Salonique» (Paris 1918).— *Jewell* καὶ *Hasluck*, «The church of Panagia Hekatontapyliani in Paros» (London 1920).— *Ξυγγόπουλος Α.*, «Περὶ μεσαιωνικῶν μνημείων Ἰωαννίνων» (ἐν «Ἠπειρωτικοῖς Χρονικοῖς» τ. Α/1926, σ. 53—62) καὶ «Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ» (ἐν «Ἀρχαιολογικῷ δελτίῳ» 1929 σελ. 142 κ.ἑ.). - *Εὐαγγελίδης Δημ.*, «Πρωτοβυζαντινὴ βασιλικὴ Μυτιλήνης» (ἐν «Ἀρχαιολογικῷ δελτίῳ» 1930, σ. 1 κ.ἑ.) — *Καλογερόπουλος Ν.*, «Τριάκοντα πέντε ἄγνωστοι βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Νάξου» (ἐν «Νέᾳ Ἑστίᾳ» τ. ΙΔ'/1933, σ. 799—805, 870—877 καὶ 928—934. Πρβλ. καὶ σελ. 892, 1008 καὶ 1116). *Wulff O.*, «Das Katholikon von Hosios Lukas und verwandte byzant. Kirchenbauten» (= *Bormann* καὶ *Graul*, «Die Baukunst», Berlin Ser. II Heft 11).

Κοσμικὴ ἀρχιτεκτονική: *Strzygowski J.* καὶ *Forscheimer*, «Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel» (Wien 1893) — *Beylie L.*, «L'habitation byzantine» (Grenoble-Paris 1902 τ. 4).— *Gurlitt*, «Die Baukunst von Konstantinopels» (Berlin 1907. Κυρίως διὰ τὰ τείχη καὶ τὰ οἰκήματα.) —*Ebersolt J.*, «Le grand palais de Constantinople» (Paris 1910).— *Σωτηρίου Γ.*, «Τὸ Ἰουστινιάνειον τεῖχος τῶν μεσαιωνικῶν Ἀθηνῶν» (ἐν «Ἑβδομηκονταπενταετηρίδι τῆς Ριζαρείου σχολῆς», Ἀθῆναι 1920, σ. 434—444).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ κάστρον τῶν Ρηγῶν τῆς Ἠπείρου» (ἐν «Ἠπειρωτικοῖς χρονικοῖς» τ. Β'/1927, σ. 98—10.).

Ζωγραφική: *Heisenberg Aug.*, «Grabeskirche und Apostelkirche» (Leipzig 1908 Χρήσιμον διὰ τοὺς ἐκ φιλοσοφικῶν πηγῶν εἰκονογραφικοὺς κύκλους).— *Αἰναλὼφ Δ. Β.*, «Ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα» (ρωσιστί, Πετρούπολις 1917).— *Breasted J. H.*, «Oriental forerunners of byzantine painting» (Chicago 1924 μετ' εἰσαγωγῆς τοῦ *Cumont*).— *Muratov P.*, «L'ancienne peinture russe» (Rome 1925).— *Σωτηρίου Γ.*, «Οἱ εἰκονογραφικοὶ κύκλοι» (Ἀθῆναι 1927, ἐκ τοῦ «Χριστιανικοῦ ἡμερολογίου» ἰδίου ἔτους).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Παρατηρήσεις εἰς θεωρίας περὶ τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς» (ἐν «Πρακτικοῖς ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» τ. Β'/1927, σ. 173 κ.ἑ. Περὶ τῶν τύπων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου μετὰ σχετικῆς βιβλιογραφίας, ἐφ' οὗ θέματος βασικαὶ παραμένουν αἱ μεγάλαι ἐργασίαι τοῦ *Kondakof*).— *Muratoff P.*, «La peinture byzantine» (Paris 1928 μετάφρ. *J. Chuzeville*, καὶ ἰταλιστὶ Roma 1929).— *Byron R.* καὶ *Rice D. T.*, «The birth of western painting» (London 1930) — *Diehl Ch.*, «La peinture byzantine» (Paris 1933).— *Ζωγράφος Π. Γ.*, «Βυζαντινὴ ζωγραφική» (Ἀθῆναι 1934).— Εἰδικώτεραι ἐργασίαι διὰ τὰς μικρογραφίας: *Kondakoff N. P.*, «Histoire de l'art byzantin consideré principalement dans les miniatures» (Paris 1886—1891, τ. 2. Βασικὸν διὰ τὰ ἱστορημένα χειρόγραφα).— *Strzygowski J.*, «Das Etschmiadzin-Evangeliar» (Wien 1891. Πρβλ. τοῦ ἰδίου καὶ τὰς ἐκδόσεις τῶν μικρογραφιῶν τοῦ Φυσιολόγου καὶ Σερβικοῦ ψαλτηρίου).— *Tikkanen* «Die Psalterillustration im Mittelalter» (1895).— *Omont H.*, «Fac-similes des miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la bibliothèque nationale du XIe au XIVe siècle» Paris 1902, β' ἐκδ 1929. Συλλογὴ μικρογραφιῶν).— *Hesseling D. C.*, «Miniatures de l'octateuque grec de Smyrne» Leyde 1909).— *Millet G.*, «Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIV—XVI siècles» (Paris 1916).—*Burbel P.*, «Die Miniaturhandschriften der Nationalbibliothek in Athen» (= «Denkschriften d. Kais. Akademie d. Wissenschaften; Phil.-hist. Classe» Bd LX,2/1917).— *Bréhier L.*, «Les miniatures des Homélies du moine Jacques et le théâtre réligieux à Byzance» (= «Monuments Piot» XXIV/1920) — *Delatte A.*, «Les manuscrits à miniatures et à ornements des bibliothèques d'Athènes» (Liège-Paris 1926). — *Ebersolt J.*, «La miniature byzantine» (Paris-Bruxelles 1926).— *Muratoff P.*, «La miniature byzantine» (1928). — Μικρογραφίας ἐξέδωκεν ἐπίσης ὁ *Uspenkij* (Ὀκτάτευχον Σεραγίου, κ.ἄ.).— Διὰ τὰς φορητὰς εἰκόνας: *Wulff O.* καὶ *Alpatoff M.*, «Denkmäler der Ikonenmalerei» (Hellerau 1925. Βασικὸν διὰ τὴν μελέτην τῆς ζωγραφικῆς τῶν φορητῶν εἰκόνων).—*Kondakov N. P.* καὶ *Minns*, «The russian ikon» (Oxford 1927) καὶ «L'icone russe» (Prague 1929 κ.ἑ.).— Διὰ τὴν ὑπόλοιπον ζωγραφικὴν (τοιχογραφίαν, μωσαϊκὰ) βλ., διὰ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀνατολῆς: *Wulff O.*, «Der Latmos» (= Wiegand's, «Milet» Bd III, 1 Berlin 1925).— *Kluge H. K.*, «Kachrié-Dzami» (München 1906).— *Jerphanion G.*, «Les églises rupestres de Cappadoce» (Paris I/1926).— *Schmit Th.*, «Die Koimesis-Kirche von Nikaia. Das Bauwerk und die Mosaiken» (Berlin-Leipzig 1927).— Διὰ τὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος: *Diehl Ch.*, «L'église et les mosaïques de Saint-Luc en Phocide» (Paris 1889).— *Millet G.*, «Les mosaïques de Daphni» (Paris 1899).— *Schultz R. W.* καὶ *Barnsley S. H.*, «The monastery of Saint-Luke of Stiris in Phocide» London 1901).— *Millet G.*, «Monuments byzantins de Mistra» (Paris 1910).— *Σωτηρίου Γ.*, «Ἡ Ὡραία Ἐκκλησιὰ Αἰγίνης» (ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» τ. Β'/1925, σ. 322 κ.ἑ.) — *Millet G.*, «Monuments d'Athos. I: Les peintures» (Paris 1927).— *Perilla F.*, «Daphni, le monastère, l'église, l'histoire, les mosaïques» (Salonique 1928).— *Σωτηρίου Γ.*, «Die byzantinische Malerei des XIV Jahrhunderts in Griechenland» (ἐν «Ἑλληνικοῖς» τ. Α/1928, σελ. 95 κ.ἑ.).— *Γριτσάκου Εὐφημ.*, «Βυζαντιναὶ ἀρχαιότητες Μυστρᾶ» (Ἀθῆναι [1929], β' ἐκδ. 1930).— *Fichtner Fr.*, «Wandmalereien der Athos-Klöster» (Berlin 1931).— *Diez Ernst* καὶ *Demus Otto*, «Byzantine mosaics in Greece. Hosios Lucas and Daphni» Cambridge Μασσαχουσέτης 1931, ἐκδ. Ἀμερικ. σχολῆς Ἀθηνῶν).— *Πελεκάσης Δημ.*, «Βυζαντινοὶ ἁγιογράφοι. Τεχνοκριτικὴ ἐπὶ τῶν ἔργων τοῦ Κρητὸς Ἠλιοῦ Μόσχου 1649—1684» Ἀθῆναι 1933).— *Κωνσταντόπουλος Κ. Μ.*, «Ψηφιδωτὰ Δαφνίου» (ἄνευ ἔτους καὶ τόπου).— Διὰ τὰ μνημεῖα τῆς Δύσεως: *Kurth*, «Die Mosaiken von Ravenna» (Leipzig 1902, München 1912).— *Wilpert J.*, «Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten von IV—XIII Jahrhunderts» (1917).— *Ξυγγόπουλος Α.*, «Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι ἐν Πολωνίᾳ» (ἐν «Μακεδονικῷ ἡμερολογίῳ» 1932).— Διὰ τὴν τέχνην τοῦ Θεοτοκοπούλου (Γκρέκο): *Willumsen J. F.*, «La jeunesse du peintre El Greco. Essai sur la transformation de l'artiste byzantin au peintre européen» (Paris 1927, τ. 2.— *Byron R.*, «Greco: the epilogue to byzantine culture» (ἐν «The burl. magazine» LV/1929).—*Schweinfurth Ph.*, «Greco und die italo-kretische Schule» (ἐν Byzantinische Zeitschrift XXX/1930) — *Προκοπίου Α.*, «Ὁ Γκρέκο καὶ ἡ ἐποχή του στὸ φῶς τῆς διαλεκτικῆς» (Ἀθῆναι 1932).— *Mauclair Cam.*, «Le Greco» (Paris 1932, ἐν τῇ συλλογῇ «Les grands artistes»).

Γλυπτικὴ καὶ Μικροτεχνία: Κατάλογοι μεσαιωνικῶν γλυπτῶν ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ *Marucchi* Ρώμης), *Mendel* (ὀθωμανικοῦ), *Dalton* (βρεττανικοῦ), *Wulff* (Βερολίνου), *Strzygowski* (Καΐρου), *Σωτηρίου* («Ὁδηγὸς τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν», Ἀθῆναι 1924, β' ἐκδ. 1931, γαλλ. ἐκδ 1932 μετὰ προλόγου περὶ βυζαντινῆς γλυπτικῆς καὶ ζωγραφικῆς).—*Cattaneo R.*, «L'architettura in Italia» (ἰδίως πραγματεύεται διὰ τὴν μεσαιωνικὴν γλυπτικήν).— *Laurent J.*, «Delphes chrétien» (ἐν «Bulletin de correspondance hellénique» 1899, σ. 250 κ.ἑ.) - *Strzygowski J.*, «Mschatta» (ἐν «Jahrb. d. preuss. Kunsts.» XV/1904, σελ 225—373).— *Bréhier L.*, «Études sur l'histoire de la sculpture byzantine» (Paris 1911 = «Nouv. arch. des missions scientif. et littéraires» Nouv. séries, fasc. 3/1911 — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Nouvelles récherches sur l'histoire de la sculpture byzantine» (Paris 1913= Nouv. arch. des miss. scient. at litt.», N. S. fasc. 9/1913, σ. 7 κ.ἑ.— *Σωτηρίου Γ.*, «Ὁ ναὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἐν Θήβαις» (ἐν «Ἀρχαιολογικῇ ἐφημερίδι» 1924, σ. 12 κ.ἑ.).— *Ξυγγόπουλος Α.*, «Τὸ ἀνάγλυφον τῆς ἐπισκοπῆς Βόλου» (ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» Β/1925, σ. 107 κ.ἑ.).— *Σωτηρίου Γ.*, «Βυζαντιναὶ ἀνάγλυφοι εἰκόνες» (=«Récueil Kondakof» Prague I/1926, σ. 125—138.— *Ξυγγόπουλος Α.*, «Τὸ τέμπλον τῆς ἁγίας Παρασκευῆς Χαλκίδος» (ἐν «Δελτίῳ τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας» Δ'/1927, σελ. 67 κ.ἑ.).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Βυζαντινὸν ἀνάγλυφον τοῦ Ἡρακλέους» (ἐν «Ἀρχαιολογικῇ ἐφημερίδι» 1927—1928, σελ. 1 κ.ἑ.) — *Σωτηρίου Γ.*, «La sculpture en bois» (ἐν «Mélanges Diehl» Paris 1930, σελ. 171 κ.ἑ.).— Διὰ τὴν διακοσμητικήν: *Grabar A.*, «La décoration byzantine» (Paris-Bruxelles 1928, ἐν τῇ συλλογῇ τοῦ *L. Hautecoeur*, «Architecture et arts décoratifs»).— Διὰ τὰ μικροτεχνήματα: *Lessing J.*, «Die Gewebesammlung des Kunstgewerbemuseum» (Berlin 1900 κ.ἑ.).— *Mounier E.*, «Histoire des arts appliqués à l'industrie. I: Les ivoires» Paris 1896 — *Stuhlfauth G.*, «Die altchristliche Elfenbeinplastik» (= *J. Ficker*, «Archäologische Studien zum christlichen Altertum», Freiburg Heft 2/1896.— *Goldsmith Ad.* καὶ *Weitzmann K.*, «Die byzantinischen Elfenbeinskulptur des X.—XIII. Jahrhunderts» (Berlin I/1930).— *H. Graeven*, «Σειρὰ πινάκων ἐκ μουσείων καὶ συλλογῶν τῆς Ἀγγλίας καὶ Ἰταλίας».— Διὰ τὰ σμάλτα καὶ τὰ κοσμήματα: *Kondakof N. P.*, «Histoire et monuments des émaux byzantins» (Francfort 1892).— *Molinier E.*, «Histoire générale des arts appliqués à l'industrie. IV: L'orfèvrerie» Paris 1901).— *Ebersolt J.*, «Les arts somptuaires de Byzance» (Paris 1923).— Τέλος διὰ τὰ ὑφάσματα βλ. τοὺς καταλόγους τῶν *Lessing*, *Dreger* κ.ἄ., ἔτι δὲ τὸν *Bock*, Byzantinische Purpurstoffe mit eigengewebten neugriechischen Inschriften» (ἐν «Zeitschrift d. bayer. Kunstgew.» 1894 — *Falke O.*, «Kunstgeschichte der Seidenweberei» (Berlin 1913, τ. 2), καὶ *Σωτηρίου Γ.*, «Ὁδηγὸς τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι 1914, σ. 48 κ.ἑ., β' ἐκδ. 1931, σ. 14 κ.ἑ.).

Βιβλιογραφικὰ βοηθήματα: Λεπτομερεστέραν βιβλιογραφίαν καὶ τὰς ἑκάστοτε νεωτέρας ἐργασίας διὰ πάντας τοὺς τομεῖς τῆς βυζαντινῆς τέχνης βλ. εἰς τὰ βυζαντινολογικὰ περιοδικά: «Byzantinische Zeitschrift» (Leipzig 1892 κ.ἑ., ἐν ταῖς ἐν αὐτῷ «Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen»).— «Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher» N. A. *Βεη*, Βερολίνου καὶ νῦν Ἀθῆναι, 1920 κ.ἑ.).— «Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» Ἀθῆναι 1924 κ.ἑ.).— «Byzantion» Paris-Liège).— «Πρακτικὰ τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας».

Φραγκικὴ τέχνη ἐν Ἑλλάδι: *Rey E.*, «L'architecture militaire des croisés en Syrie et dans l'île de Chypre» (Paris 1871). —*D'Anson E.* καὶ *Sydney Vacher*, «Mediaeval and other buildings in the island of Cyprus» (ἐν «Transactions of royal instute of british architects» 1883). *Enlart C.*, «L'art gothique et la renaissance en Chypre» (Paris 1899, τ. 2).—*Gerola G.*, «Monumenti Mediaevali delle Tredici Sporadi» (Bergamo 1914—1915). - *Τοῦ αὐτοῦ*, «L'arte veneta a Creta» (ἐν «Atti del congresso internazionale di scienzie storiche» VII/1905).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Monumenti veneti nell'isola di Creta» (Venezia 1905—1917, τ. 3).—*Gabriel Alb.*, «La cité de Rhodes. 1310—1702» (Paris 1921—1923, τ. 2).—*Gerola Gius.*, «I plastici di fortezze venete al museo navale di Venezia» (Venezia 1931).

Ἑπτανησιακὴ τέχνη: *Μαυρογιάννης Γ.*, «Βυζαντινὴ τέχνη καὶ βυζαντινοὶ καλλιτέχναι» (Ἀθῆναι 1893).—*Munoz A.*, «L'art byzantin à l'exposition de Grottaferrata» (Roma 1906).—*Σωτηρίου Γ.*, «Ὁδηγὸς τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι 1924, β' ἐκδ. 1931, γαλλ. ἐκδ 1932 μετὰ προλόγου περὶ βυζαντινῆς γλυπτικῆς καὶ ζωγραφικῆς).— *Καλογερόπουλος Ν.*, «Μεταβυζαντινὴ καὶ νεοελληνικὴ τέχνη» (Ἀθῆναι 1926).

Γ. Α. Σ.

ΝΕΩΤΕΡΑ ΤΕΧΝΗ. *Εἰσαγωγή*. Πλήρης ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς ἐξελίξεως τῆς τέχνης ἐν Ἑλλάδι κατά τε τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον καὶ μετ' αὐτήν, ἀπὸ τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ ἐλευθέρου κράτους μέχρι σήμερον, εἶναι ὁμολογουμένως ἀρκετὰ δυσχερὴς διά τε τὴν σπάνιν εἰδικῶν ἐργασιῶν, μονογραφιῶν καὶ ἐκτενεστέρων ἐφ' ἑκάστης περιόδου μελετημάτων, δυναμένων νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς ἐπαρκῆ βοηθήματα εὐρυτέρας ἐπεξεργασίας, καὶ διὰ τὴν ἔλλειψιν τοῦ νεοελληνικοῦ ἐκείνου μουσείου, ὅπερ θὰ ἠδύνατο νὰ παράσχῃ σαφῆ εἰκόνα τῶν καλλιτεχνικῶν κατευθύνσεων τῶν νεωτέρων

ἑλληνικῶν χρόνων. Ἔργα διεσπαρμένα εἰς κρατικὰς καὶ εἰς ἰδιωτικὰς συλλογάς, εἰς τὰ μέγαρα φιλοτέχνων ἰδιωτῶν καὶ εἰς χεῖρας τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἀποθανόντων καλλιτεχνῶν, εἰς νεκροταφεῖα καὶ εἰς λοιποὺς κοινοχρήστους χώρους, μόνον δι' ἐπιπόνου σπουδῆς δύνανται νὰ παράσχωσι μίαν ὁπωσδήποτε γενικὴν ἀντίληψιν τῆς παραγωγῆς τῶν καλλιτεχνῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Τὸ πρᾶγμα εἶναι εὐχερέστερον προκειμένου περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ κλάδῳ τούτῳ, δεδομένης τῆς ἀπουσίας πάσης αἰσθητικῆς προϋποθέσεως, μεθ' ἧς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καὶ ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν ἑκάστοτε ἀναγκῶν ἱδρύθησαν ἢ ηὐρύνθησαν αἱ πόλεις τοῦ ἐλευθέρου κράτους, ἐλάχισται ἀπομένουσιν ἐκδηλώσεις, τῇ βοηθείᾳ τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὸν νὰ μελετηθῇ ἡ νεοελληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὡς καλὴ τέχνη. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι ἐν χώρᾳ, ἥτις ἔχει νὰ παρουσιάσῃ μακραίωνα καὶ περίλαμπρον ἀπὸ πάσης ἀπόψεως καλλιτεχνικὴν ἀνθοφορίαν, δὲν ἀποκατέστη εἰσέτι ὁ νεοελληνικὸς ἐκεῖνος ρυθμός, ὃν πάντες αἰσθανόμεθα ὡς ζωτικὸν παράγοντα τῆς καθόλου πολιτιστικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἔθνους. Ταχὺ βλέμμα ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς τέχνης μᾶς ἐπιτρέπει τὴν διαπίστωσιν ὅτι ἐν τῷ συνόλῳ της αὕτη δὲν εἶναι εἰμὴ ἄθροισμα ἀνεξαρτήτων ἀπ' ἀλλήλων προσπαθειῶν, δημιουργιῶν, ἐν αἷς ἐλάχιστα ἀνευρίσκονται τὰ σημεῖα ἐπαφῆς· καὶ τοῦτο, μολονότι οὐδεὶς θὰ ἠδύνατο ν' ἀρνηθῇ τὸ δικαίωμα καὶ τὴν ὑποχρέωσιν ἔτι τοῦ καλλιτέχνου νὰ δημιουργῇ αὐτοδυνάμως καὶ ἀνεξαρτήτως, εἶναι ἐνδεικτικὸν τῆς ὁλοσχεροῦς ἀπουσίας μεγάλων ρευμάτων πηγαζόντων ἀπὸ μίαν γενικωτέραν συνειδητὴν τοῦ ἔθνους τοποθέτησιν ἔναντι τοῦ συνόλου τῶν κατὰ καιροὺς θεμελιωδῶν προβλημάτων καὶ ζητημάτων. Ἀπὸ τοιαύτης τινὸς ἀπόψεως οὐδόλως ἀποβαίνει παράδοξον ὅτι πολλαπλαῖ ἐμφανίζονται ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς τέχνης αἱ ἔξωθεν ἀσκηθεῖσαι ἐπιδράσεις. Ἀτελεύτητος σειρὰ τοιούτων ἐπιδράσεων, παραλλήλως πρὸς ἀτελεύτητον σειρὰν μὴ ὁλοκληρωθεισῶν προσπαθειῶν, καταλαμβάνει τὰς πλείστας τῶν σελίδων τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς τέχνης. Εἶναι, ἐν τούτοις, παρήγορον διὰ τὸ μέλλον καὶ ἐποικοδομητικὸν διὰ τὴν ἐκτίμησιν τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος καὶ τὸ γεγονὸς τῆς ἐμφανίσεως ἰσχυρῶν μεμονωμένων ταλάντων, τὰ ὁποῖα ἠδυνήθησαν νὰ δημιουργήσουν μίαν ἰδιότυπον νεοελληνικὴν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν, μὴ καλύπτουσαν μὲν πάσας τὰς πλευρὰς τῆς ἐξελίξεως τῆς τέχνης ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι, ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει διαπιστώνουσαν τὴν δημιουργικὴν ζωτικότητα τῆς φυλῆς καὶ παρέχουσαν τὰς βάσεις μιᾶς περαιτέρω αὐτοδυνάμου ἐξελίξεως.

Εἶναι ἐπίσης ἄξιον παρατηρήσεως τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ πλεῖσται τῶν ἐν τῇ λοιπῇ Εὐρώπῃ πραγματοποιουμένων ἑκάστοτε ἀνανεώσεων ἐμφανίζονται, μετὰ πάροδον μακροῦ χρόνου καὶ ἀφοῦ ἤδη ἔχουσιν εἰς τὰς γενετείρας των χώρας ὑπερβαθῆ, ἐν Ἑλλάδι. Αἱ ἰσχυρότεραι τῶν ἔξωθεν ἐπὶ τῆς νεοελληνικῆς τέχνης ἀσκηθεισῶν ἐπιδράσεων προέρχονται ἐξ Ἰταλίας κατὰ τοὺς παλαιοτέρους χρόνους, ἐκ Γαλλίας καὶ Γερμανίας κατὰ τοὺς νεωτέρους. Ἡ Βαυαρία, καὶ δὴ τὸ Μόναχον, διαφιλονικεῖ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος τὸν μείζονα ρόλον ἐν τῇ διαμορφώσει τῆς νεοελληνικῆς τέχνης καὶ φαίνεται τοῦτο πολὺ φυσικόν, ἂν ἀναλογισθῶμεν: α) ὅτι ἡ βασιλεία τοῦ Ὄθωνος, μετὰ τῆς συναφθείσης πρὸς ταύτην βαυαροκρατίας, παρέσχον ἐπὶ μακρὸν χρόνον τὸν ἰδιάζοντα τόνον τῆς νοτιογερμανικῆς διεισδύσεως εἰς τὸν ἐπίσημον βίον τῆς Νέας Ἑλλάδος καὶ ὅτι τὸ Μόναχον κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἔπαιξε τὸν ρόλον μητροπόλεως τῶν ἀναγεννωμένων Ἀθηνῶν. Ὁ πατὴρ τοῦ Ὄθωνος, βασιλεὺς τῆς Βαυαρίας Λουδοβῖκος ὁ Α΄, ὥριζε μακρόθεν ἢ ἐγγύθεν τὰς λεπτομερείας τῆς νεοελληνικῆς ἀναδημιουργίας, οἱ Γερμανοὶ ἀρχαιολόγοι ἀνέσκαπτον μετ' ἀκαταπαύστου ζήλου τοὺς πολυτίμους ἀρχαιολογικοὺς θησαυροὺς τῆς ἑλληνικῆς γῆς, οἱ Γερμανοὶ ἀρχιτέκτονες ἐκόσμουν τὰς νέας Ἀθήνας διὰ κλασσικορρύθμων δημοσίων μεγάρων καὶ οἱ Γερμανοὶ σοφοὶ ἐξεπαίδευον τὰς νεωτέρας ἑλληνικὰς γενεάς. β) Ἡ λατρεία τῆς Μεγάλης Ἰδέας καὶ ἡ ἐπικράτησις τῆς καθαρευούσης γλώσσης ἀποκαθίσταναν ἐσωτερικήν τινα ἐπαφὴν μεταξὺ τοῦ διέποντος τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα πνεύματος καὶ τῶν ἰδανικῶν, ἅτινα ἐθέρμαινον τὸ παλαιὸν Μόναχον. γ') Κατὰ συνέπειαν τῶν δύο ἀνωτέρω λόγων πλεῖστοι τῶν Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος συνεπλήρωσαν τὴν καλλιτεχνικήν των κατάρτισιν ἐν Μονάχῳ, τινὲς δὲ καὶ μονίμως ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐγκατεστάθησαν. Μεταγενεστέρα τῆς βαυαρικῆς, ἀλλ' οὐχὶ ὀλιγώτερον ἀποτελεσματικὴ καὶ βαθεῖα, ὑπῆρξεν ἡ γαλλικὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τῆς νεοελληνικῆς τέχνης· κραταιὸν ἔρεισμα ταύτης ὑπῆρξε καὶ ἡ παραλλήλως βαίνουσα καὶ διεισδυτικωτέρα ἐμφανιζομένη λογοτεχνική, φιλοσοφική, κοινωνιολογική, ἐπιστημονικὴ καὶ γενικώτερον πνευματικὴ ἐπίδρασις τῆς Γαλλίας ἐπὶ τοῦ καθόλου βίου τοῦ ἔθνους. Ἀλλὰ διὰ ταύτην ὑπάρχει πάντοτε καὶ ἡ ἐξήγησις ὅτι ὑπῆρξεν ἀναπόφευκτος, ἐφ' ὅσον οἱ Παρίσιοι κατέστησαν τὸ κέντρον τῆς διεθνοῦς καλλιτεχνικῆς προόδου. Ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἐπιδράσεων τούτων καὶ τῶν ποικίλων διασταυρουμένων ρευμάτων εἶναι δυσχερέστατον ν' ἀπομονώσῃ τις τὰ καθαρῶς νεοελληνικὰ στοιχεῖα, ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα πρέπει ν' ἀποτελοῦν τὴν ἰδιότυπον αἰσθητικὴν ἐκδήλωσιν τοῦ νεοελληνικοῦ κόσμου ἐν τῇ καθολικῇ ἱστορίᾳ τῆς τέχνης. Ὑπάρχουν ἄπειροι περιπτώσεις καθ' ἃς ὁ νεοελληνικὸς κλασσικισμὸς εἶναι ἁπλοῦν ἐπιγέννημα ἀναλόγων κατευθύνσεων τῆς ξένης τέχνης καὶ οὐχὶ αὐθόρμητος καὶ ἰθαγενὴς σύλληψις. Εἰς ἑτέρας δὲ περιπτώσεις εἶναι παρακεκινδυνευμένον ν' ἀποφανθῇ τις ὅτι πρόκειται περὶ ἰδιοτύπου δημιουργικῆς προσπαθείας ἐμπλουτισθείσης ἁπλῶς διὰ ξένων στοιχείων ὑποστάντων τὴν προσήκουσαν ἐν αὐτῇ ἀφομοίωσιν καὶ οὐχὶ δι' ἀπηχήσεις ἀναφομοιώτους μὴ ἑλληνικῶν προτύπων. Ἐνδελεχὴς παρακολούθησις καὶ διερεύνησις τῶν ἀναφυομένων ἑκάστοτε ἐν τῇ ἐπισκοπήσει τῆς νεοελληνικῆς τέχνης προβλημάτων εἶναι δυνατὸν ν' ἀμαυρώσῃ τὴν καθιερωθεῖσαν δόξαν διαπρεπῶν καλλιτεχνῶν ἤ, ἀντιθέτως, ν' ἀνυψώσῃ τὴν σημασίαν τοῦ ἔργου ἑτέρων καλλιτεχνῶν ἀδικαιολογήτως παροραθέντων. Ἐν γένει δύναταί τις νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ὀλίγαι νεοελληνικαὶ καλλιτεχνικαὶ προσπάθειαι ἐχρησίμευσαν ἢ δύνανται καὶ σήμερον ἔτι νὰ χρησιμεύσουν ὡς ἀφετηρίαι περαιτέρω ἐξελίξεων καὶ ἀνανεώσεων, ἡ δὲ νεοελληνικὴ τέχνη ἐν τῷ συνόλῳ της ἐμφανίζει τὸ θέαμα μιᾶς ἐν τῷ γίγνεσθαι δημιουργίας, πτωχῆς εἰς ἀποτελέσματα καὶ πραγματικῶς γόνιμα στοιχεῖα. Ὑπάρχουν μᾶλλον κύκλοι κλειστοί, προσωπικότητες ἰσχυραί, ἀλλ' ἐστερημέναι καρποφόρου ἀκτινοβολίας, ἔργα μᾶλλον ἢ καλλιτέχναι. Καὶ τοῦτο εἶναι πολὺ φυσικὸν προκειμένου περὶ ἔθνους, τὸ ὁποῖον ἐν μέσῳ ἀπείρων δοκιμασιῶν μόλις ἠδυνήθη νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἐθνικήν του ἀποκατάστασιν καὶ τὸ ὁποῖον, ὑποχρεωμένον νὰ παλαίσῃ δυσχερεῖς ἀγῶνας, ἐλαχίστας ἀπὸ γενικῆς ἀπόψεως καὶ διασπάρτους καὶ ἀσυνεπεῖς ἐνίοτε πρὸς ἑαυτάς, ἀφιέρωσε φροντίδας διὰ τὴν καθόλου πνευματικήν του ἀνασυγκρότησιν. Ἀπὸ ἄλλης πλευρᾶς, προκαταλήψεις, ἐσφαλμέναι κατευθύνσεις, ἀπομαραίνουσαι τὴν ἐθνικὴν ζωτικότητα, ἄγονος προγονοπληξία, ἱκανότητες κατεξαντλούμεναι καὶ καταδαπανώμεναι εἰς ἀνωφελῆ φληναφήματα, χιμαιρικαὶ ἐπιδιώξεις καὶ στενοκέφαλοι ἀντιδράσεις παρημπόδισαν ἐξ ἀντανακλάσεως καὶ τὴν σταδιοδρομίαν τῆς νεοελληνικῆς τέχνης πρὸς τὰ μεγάλα καὶ ὑψηλὰ πεπρωμένα της. Εἶναι εὐχάριστον, ἐν τούτοις, ὅτι δὲν ὑπάρχει περίοδος τοῦ νεωτέρου ἐθνικοῦ βίου ἀφισταμένη τοῦ θερμοῦ ζήλου τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Καὶ παρὰ τὰς παρατηρήσεις ταύτας, αἵτινες, χωρὶς νὰ μειώνωσι τὴν ἀξίαν τῆς νεοελληνικῆς προσπαθείας ἐν τῇ καλλιεργείᾳ τῶν καλῶν τεχνῶν, σκοποῦσιν ἁπλῶς νὰ διευκρινήσωσι μερικὰ σκοτεινὰ σημεῖα καὶ νὰ παράσχωσι μερικὰς ἀναγκαίας διασαφήσεις, ἡ νεοελληνικὴ τέχνη, πλουσία εἰς ἔργα καὶ ζωτικότητα, δημιουργεῖ τὰς εὐτυχεστέρας καὶ βασιμωτέρας ἐλπίδας διὰ μίαν σημαντικωτέραν προσεχῆ ἀνάπτυξιν.

Ἡ ἐν Ἑπτανήσῳ τέχνη τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος. Διὰ νὰ ἐννοήσωμεν καλύτερον τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς τέχνης, πρέπει νὰ ρίψωμεν ταχὺ βλέμμα κατὰ πρῶτον εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑπτανήσου. Ἡ τέχνη αὕτη ἐνδιαφέρει τὰ μέγιστα, οὐ μόνον διὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας, ὅπερ τὴν διαπνέει, ἀλλὰ καὶ διότι ἀποτελεῖ τὸν μεταβατικόν, οὕτως εἰπεῖν, σταθμὸν ἀπὸ τῆς τέχνης τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς εἰς τὴν τέχνην τῆς Δύσεως. Ἡ σχετικὴ ἐλευθερία, ἐν ᾗ διῆγον τὰ Ἑπτάνησα, αἱ πυκναὶ σχέσεις, εἰς ἃς ἕνεκα τῆς γεωγραφικῆς των θέσεως καὶ τῶν ἱστορικῶν των τυχῶν εὑρίσκοντο μετὰ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, μάλιστα δὲ μετὰ τῆς Ἰταλίας, καὶ ἡ ἔνστικτος ἐλευθεριότης τοῦ χαρακτῆρος τῶν κατοίκων των συνετέλεσαν ὥστε λίαν ἐνωρὶς νὰ δημιουργηθῇ ἐν αὐτοῖς τέχνη, στηριζομένη μὲν κατ' οὐσίαν ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως, ἀλλὰ καὶ λαμβάνουσα ταύτην ὡς ἀφετηρίαν διὰ περαιτέρω ἐξελίξεις. Ἡ μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων, συμβᾶσαν ὑπερμεσοῦντος τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος (1669), προσφυγὴ εἰς τὰς νήσους τοῦ Ἰονίου πελάγους πολυαρίθμων Κρητῶν καλλιτεχνῶν ἐνεψύχωσε τὴν καλλιτεχνικὴν κίνησιν τῶν νήσων τούτων. Ἀφ' ἑτέρου αἱ προμνημονευθεῖσαι στεναὶ μετὰ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης σχέσεις ἔτρεψαν τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν φροντίδα τῶν Ἑπτανησίων καλλιτεχνῶν πρὸς νέας κατευθύνσεις. Οὕτως ἐδημιουργήθη ἐν Ἑπτανήσῳ τέχνη ἰδιότυπος, ἥτις ὑπολείπεται μὲν εἰς πνευματικότητα προφανῶς τῆς βυζαντινῆς, ὑπερέχει ὅμως ταύτης κατὰ τὴν εὐρύτητα τῆς φαντασίας, τὴν λελογισμένην ἐλευθερίαν περὶ τὴν χρῆσιν τῶν ἐκφραστικῶν μέσων καὶ τὴν ἐντονωτέραν αἴσθησιν τῆς φυσικῆς ζωῆς, διαφέρει δ' ἐξ ἄλλου ταύτης κατὰ τὴν ἄφθονον χρῆσιν θερμῶν καὶ φωτεινῶν χρωματικῶν τόνων καὶ τὴν εὐστροφίαν καὶ εὐκινησίαν τοῦ σχεδίου, στοιχεῖα, ἅτινα, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, προσήνεγκεν εἰς τὴν τέχνην τῆς Ἑπτανήσου ἡ βενετικὴ σχολὴ τῆς ἰταλικῆς τέχνης. Ὁ γενάρχης τῆς σχολῆς τῆς Ἑπτανήσου εἶναι ὁ *Παναγιώτης Δοξαρᾶς* (βλ. ἀνωτέρω Βυζαντινὴ τέχνη). Ἡ καλλιτεχνικὴ σταδιοδρομία τοῦ ἀνδρὸς διαιρεῖται εἰς δύο σαφῶς διακεκριμένας ἀπ' ἀλλήλων περιόδους: τὴν βυζαντινίζουσαν καὶ τὴν ἐλευθεριάζουσαν. Εἰς τὴν πρώτην ἀνήκουσι δύο θαυμάσια ἔργα: «Ὁ Ἰησοῦς ὡς ἀρχιερεὺς» τοῦ κομψοῦ ναοῦ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων ἐν Ζακύνθῳ καὶ «Ὁ προφήτης Ζαχαρίας» τῆς συλλογῆς Λοβέρδου· τὸ πρῶτον φέρει καὶ τὴν ἰδιόχειρον ὑπογραφὴν τοῦ ζωγράφου. Τὰ ἔργα ταῦτα, φέροντα ἔκτυπον τὴν σφραγῖδα τῆς βυζαντινῆς τεχνοτροπίας, ἣν ὁ Δοξαρᾶς ἐδιδάχθη ἰδίᾳ παρὰ τῷ Ἠλιοὺ Μόσχῳ, ἐκ τῶν τελευταίων ἐπιφανεστάτων ἐκπροσώπων τῆς ὀνομαζομένης Κρητικῆς Σχολῆς, ἀποδεικνύουσιν ὅτι, ἐὰν ὁ Δοξαρᾶς ἐνέμενεν ἐν τῇ βυζαντινῇ τεχνοτροπίᾳ, θ' ἀπέβαινεν εἷς τῶν κορυφαίων ἐκπροσώπων τῆς τεχνοτροπίας ταύτης. Εἰς τὴν δευτέραν περίοδον ἀνήκουσι τὰ ἔργα, ἅτινα ὁ Δοξαρᾶς ἐξειργάσθη μετὰ τὴν ἐν Βενετίᾳ μαθητείαν του, ἥτις τῷ παρέσχε τὴν ἀφορμὴν νὰ μελετήσῃ τὰ ἀριστουργήματα τῶν διασημοτέρων Βενετῶν καλλιτεχνῶν, μάλιστα δὲ τοῦ Παύλου Βερονέζε. Τὸ λαμπρότερον τῶν ἐν τῇ περιόδῳ ταύτῃ δημιουργημάτων τοῦ Δοξαρᾶ εἶναι ἡ οὐρανία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος τῆς Κερκύρας, ἐν ᾗ ζωηρῶς ἀπεικόνισε τὰς ἰσχυρὰς ἀναμνήσεις του ἐκ τῆς ἐν Βενετίᾳ παραμονῆς. Διὰ τῆς οὐρανίας ταύτης ἐγκαινίζεται ἡ ἐλευθεριάζουσα παράδοσις ἐν τῇ σχολῇ τῆς Ἑπτανήσου. Ἡ εὐρύτης τῆς φαντασίας του, ἡ αἴσθησις τῆς σοφῆς ταξινομήσεως πολυπροσώπων συνθέσεων, ἣν ἐμφύτως κατεῖχε καὶ ἣν ἐν Βενετίᾳ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐνεδυνάμωσεν, ἡ γλυκύτης τῆς ἐκφράσεως καὶ ἡ δύναμίς του περὶ τὴν χρῆσιν τοῦ χρώματος ὑπῆρξαν τὰ χαρακτηριστικώτερα γνωρίσματα τῆς τέχνης του.

Σύγχρονος τοῦ Παναγιώτου Δοξαρᾶ ὑπῆρξεν ὁ μυστηριώδης ἐκεῖνος ζωγράφος καὶ ἰατρὸς *Ἱερώνυμος Πλακωτὸς ἢ Στράτης καὶ Πιττόρος* καὶ *Ἱερόλυμος* (κατ' ἰδιωματικὴν ἐν Ζακύνθῳ ἐκφορὰν τοῦ κυρίου ὀνόματος Ἱερώνυμος), περὶ τοῦ ὁποίου ὀλίγαι καὶ μᾶλλον ἀσαφεῖς ὑπάρχουσι πληροφορίαι (βλ. καὶ ἀνωτέρω: *Βυζαντινὴ* τέχνη). Ὁ Πλακωτὸς φαίνεται ὅτι ἐσπούδασε τὴν ζωγραφικὴν ἐν Βενετίᾳ, ἐξειργάσθη δὲ θρησκευτικὰς συνθέσεις, τοπιογραφίας καὶ σκηνὰς τοῦ καθημερινοῦ βίου. Διήγαγεν ἐν Ζακύνθῳ τὸν βίον (ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐγεννήθη τῷ 1680), κατὰ τὴν σφόδρα πολεμουμένην γνώμην τοῦ Κατραμῆ, ἣν καὶ ὁ Ζώης υἱοθετεῖ, καὶ ἀπέθανε προσβληθεὶς ὑπὸ πανώλους, ἐνῷ ἐθεράπευε τοὺς πανωλοβλήτους συμπολίτας του, ὡς μαρτυρεῖ παλαιὸν χρονικὸν τιτλοφορούμενον «Διήγησις περὶ τῆς Πανοῦκλας τῆς Ζακύνθου στοὺς 1728», τῇ 26ῃ Φεβρουαρίου 1728. Εἰς τὸν Πλακωτὸν ἀποδίδονται εἰκονογραφίαι τινὲς τοῦ ἐν Ζακύνθῳ ναοῦ τῆς Φανερωμένης. Μικρὰ εἰκὼν τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου, φέρουσα τὴν ὑπογραφὴν τοῦ ζωγράφου τούτου, ἀπόκειται ἐν τῷ Μουσείῳ Λοβέρδου. Ὁ Πλακωτὸς διεκρίνετο διὰ τὸ ὡραῖόν του σχέδιον, τὸν λεπτὸν καὶ σοφὸν χρωματισμόν του, τὴν εὐρύτητα τῆς φαντασίας καὶ τὴν χάριν τῆς ἐκφράσεως. Ἡ τεχνοτροπία του ἵσταται ὡς σταθμὸς μεταβατικὸς ἀπὸ τοῦ βυζαντινοῦ ὕφους εἰς τὴν ἰταλίζουσαν ἐλευθέραν τέχνην τῆς Ἑπτανήσου.

Μαθητὴς καὶ συνεχιστὴς τῆς παραδόσεως τοῦ Παναγιώτου Δοξαρᾶ ὑπῆρξεν ὁ υἱὸς τούτου *Νικόλαος Δοξαρᾶς* (βλ. καὶ ἀνωτέρω *Βυζαντινὴ* τέχνη), γεννηθεὶς ἐν Καλάμαις, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τῷ 1690 καὶ ἀποθανὼν τῷ 1775. Τυχὼν ἐν νεαρᾷ ἡλικίᾳ τῆς προστασίας τοῦ στρατάρχου Σούλεμπουργ, ἠδυνήθη καὶ ἐν τῷ στρατεύματι ν' ἀνέλθῃ ταχέως μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ ταγματάρχου καὶ ἐν Βενετίᾳ μετ' ἐπιμελείας καὶ ἀνέσεως νὰ σπουδάσῃ τὴν μηχανικὴν καὶ τὴν ζωγραφικήν. Ὑπῆρξεν ἐπιμελητὴς τῆς πινακοθήκης τοῦ Σούλεμπουργ, διήγαγε δὲ τὸ πλεῖστον τοῦ βίου του ἐν Κερκύρᾳ καὶ Ζακύνθῳ, ἔνθα ἐξειργάσθη καὶ τὰ σημαντικώτατα τῶν ἔργων του, μάλιστα δὲ τὴν θαυμασίαν διακόσμησιν τῆς οὐρανίας τοῦ ναοῦ τῆς Φανερωμένης, γενομένην ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σχεδίων τοῦ Ν. Κομούτου. Ἕτερον ἔργον τοῦ Νικολάου Δοξαρᾶ, ἐκ τῶν καλλίστων τοῦ καλλιτέχνου, εἶναι ὁ «Νυμφίος» τῆς πινακοθήκης Λοβέρδου. Ὁ Νικόλαος Δοξαρᾶς, ὡς καὶ ὁ πατήρ του Παναγιώτης, δὲν κατέλιπεν ἔργον ἐκτεταμένον· αἱ σῳζόμεναι ὅμως δημιουργίαι του εἶναι ἀρκεταί, διὰ ν' ἀποδείξωσιν ὅτι κατεῖχεν εἰς μέγιστον βαθμὸν τὴν τέχνην τῆς συνθέσεως καὶ ὅτι, ἐκπροσωπῶν μετ' εἰλικρινείας καὶ πληρότητος τὸ πνεῦμα τῆς ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως, μάλιστα δὲ τῆς βενετικῆς σχολῆς, διεκρίνετο διὰ τὴν γλυκύτητα τῆς ἐκφράσεως, τὴν θέλγουσαν φωταύγειαν, τὴν χρωματικὴν ἁρμονίαν καὶ τὴν ἱκανοποιητικὴν αἴσθησιν τῆς ἐγκρατείας καὶ τῆς ἁπλότητος.

Ἄμεσοι συνεχισταὶ τῆς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν ἐθεμελίωσαν καὶ λαμπρῶς ἐξεπροσώπησαν ὁ Παναγιώτης καὶ ὁ Νικόλαος Δοξαρᾶς, ὑπῆρξαν ὁ *Κουτούζης* καὶ ὁ *Καντούνης*. Ὁ *Νικόλαος Κουτούζης* ὑπῆρξε πνεῦμα ἰδιόρρυθμον, φιλόκαινον καὶ φιλοσκῶμμον· πολλὰς ἐχθρότητας ἐστοίχισεν εἰς αὐτὸν ἡ διὰ χειρογράφων σατιρικῶν ποιημάτων ἐκδηλουμένη δηκτικὴ ἀθυροστομία του. Ὡς ζω-

Digitized by Google

γράφος ἀνεδείχθη ἐξαίρετος ἐκπρόσωπος τῆς ἰταλιζούσης τεχνοτροπίας, γονιμώτατος καὶ φιλοπονώτατος. Μεταξὺ τῶν καλλίστων του ἔργων τάσσονται ἡ «Λιτανεία» ἡ ἐζωγραφημένη εἰς τὸ στηθαῖον τοῦ γυναικωνίτου τοῦ ἐν Ζακύνθῳ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Διονυσίου, αἱ εἰκόνες, αἱ ζωγραφηθεῖσαι ὑπ' αὐτοῦ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγ. Σπυρίδωνος τοῦ Φλαμπουριάρη (αὐτόθι) καὶ τὸ «Γενέσιον τῆς Θεοτόκου», ἐν τῷ ἐν Κερκύρᾳ ναῷ τῆς Παναγίας τῶν Ξένων. Ὁ *Νικόλαος Καντούνης* (βλ. καὶ ἀνωτέρω *Βυζαντινὴ τέχνη*) ὑπῆρξεν αὐτοδίδακτος, ἡ ἔλλειψις δ' αὕτη συστηματικῆς καλλιτεχνικῆς παιδεύσεως, μολονότι ἀναπληρουμένη κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ τῆς δυνάμεως γονίμου καὶ πολυμόρφου ταλάντου, καθίσταται ἐν τούτοις αἰσθητὴ εἰς τὰ πλεῖστα τῶν ἔργων του. Δεξιοτέχνης καὶ οὗτος εἰς τὴν σύνθεσιν, ἐκφράζει τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα διὰ θερμότητος εἰλικρινοῦς καὶ πνεύματος διαυγοῦς. Μεταξὺ τῶν σημαντικωτέρων ἔργων τοῦ Καντούνη τάσσονται: «Ἡ ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου», «Ἡ παράκλησις τῶν δύο ἀδελφῶν» καὶ «Ἡ λιτανεία» ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἁγίων Πάντων τῆς Ζακύνθου, «Οἱ εὐαγγελισταὶ» καὶ ἡ «Ὑπαπαντὴ» ἐν τῷ ναῷ τῆς Ὑπαπαντῆς (αὐτόθι), ἡ «Δαπόμπευσις τοῦ Νυμφίου» ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων (αὐτόθι), «Ὁ ἀναμάρτητος πρῶτος τὸν λίθον βαλέτω» ἐν τῷ ναῷ τοῦ Παντοκράτορος ἐν Ληξουρίῳ, «Ὁ νιπτὴρ» τοῦ ναοῦ τῆς Πλατυτέρας ἐν Κερκύρᾳ καὶ ὁ «Ἅγιος Γεώργιος» τοῦ Βυζαντινοῦ μουσείου τῶν Ἀθηνῶν.

Ἕτεροι καλλιτέχναι τοῦ ΙΗ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἐκπροσωποῦντες κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον τὴν ἑπτανησιακὴν παράδοσιν, εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

1) *Σπυρίδων Σπεράντζας*, Κερκυραῖος, ἄγνωστον πότε γεννηθείς, πιθανῶς δὲ μαθητεύσας παρὰ τῷ ὀνομαστῷ Κερκυραίῳ ζωγράφῳ Χρυσολωρᾷ καὶ ἀποθανὼν τῷ 1777 ἢ μετ' αὐτό. Συμπληρώσας τὴν καλλιτεχνικήν του μόρφωσιν ὁ Σπεράντζας ἐν Βενετίᾳ ἀπέβη εἷς τῶν διασημοτέρων ἐν τῇ πατρίδι του καὶ πέραν τῶν ὁρίων ταύτης καλλιτεχνῶν. Πεπροικισμένος διὰ ταλάντου ἐξαιρέτως γονίμου, διεκόσμησε τοὺς πλείστους ἐν τῇ πόλει καὶ τοῖς χωρίοις τῆς Κερκύρας ναοὺς δι' ἔργων, ἅτινα ἐμφαίνουσιν ἐναργῆ τὴν περὶ τὴν «φυσικὴν ζωγραφίαν» δεξιοτεχνίαν του. Μεταξὺ τῶν καλλίστων δημιουργιῶν του τάσσονται: αἱ ἐν Ἁγίῳ Σπυρίδωνι, «Ὁ Νυμφίος» τῆς Μανδρακιωτίσσης, τὰ «Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου» καὶ «Ὁ Εὐαγγελισμὸς» τῆς Κρεμαστῆς, αἱ ἐν τῷ τέμπλῳ τῆς Ἁγίας Τριάδος τῆς Γαρίτσης καὶ αἱ ἐν τῷ ναῷ τῶν Ταξιαρχῶν.

2) *Παναγιώτης Παραμυθιώτης*, καταγόμενος ἐκ Παραμυθίας τῆς Ἠπείρου καὶ διαγαγὼν τὸν βίον ἐν Κερκύρᾳ. Γνωστότατον τῶν ἔργων του εἶναι τὸ εἰκονίζον τὸν «Μυστικὸν δεῖπνον» ἐν τῷ ἐν Κερκύρᾳ ναῷ τῆς Σπηλαιωτίσσης. Ὁ Παραμυθιώτης ὑπῆρξεν εἷς ἀπὸ τοὺς ρωμαλέους ἀνανεωτὰς τῆς κατὰ τοὺς χρόνους του παρακμαζούσης βυζαντινῆς τεχνοτροπίας.

3) Σημαντικώτατον ρόλον διεδραμάτισε ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς τέχνης τῆς Ἑπτανήσου ὁ ἐκ Κρήτης καταγόμενος, ἀλλ' ἐν Κεφαλληνίᾳ τὸ πλεῖστον τοῦ βίου διαγαγὼν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἱερεὺς καὶ ἁγιογράφος *Στέφανος Τζαγκαρῶλος* ἢ *Ζαγκαρόλας* ἢ *Τσαγκαρόλας*, ἐκ τῆς μεγάλης οἰκογενείας τῶν εὐπατριδῶν Ζαγκαρόλων προερχόμενος. Ὁ Τσαγκαρῶλος, τοῦ ὁποίου ἀριστούργημα εἶναι ἡ ἐν τῇ μονῇ Σισσίων τῆς Κεφαλληνίας περιώνυμος εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, ὑπῆρξεν εἷς μεγαλοπράγμων διδάσκαλος καὶ εἷς ἐξαίρετος ἀναμορφωτὴς τῆς παραδεδομένης ἁγιογραφίας τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

4) Καὶ οἱ *Πιτζαμᾶνοι* δ' ἐν Κεφαλληνίᾳ διέπρεψαν ὡς εἰκονογράφοι, μάλιστα δὲ ὁ *Γεράσιμος Πιτζαμᾶνος*, ὅστις ἐγεννήθη τῷ 1787, διεκρίθη ὡς ἀρχιτέκτων ἐν Ρωσίᾳ, ὅπου προσεκλήθη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Καποδίστρια καὶ ἀπέθανε προώρως ἐν Κερκύρᾳ τῷ 1825. Ὁ Γεράσιμος Πιτζαμᾶνος ὑπῆρξε καλλιτέχνης πολυσχιδεστάτου καὶ γονιμωτάτου ταλάντου· ἐδιδάχθη τὴν ζωγραφικὴν παρὰ τοῦ πατρός του Βικεντίου καὶ τοῦ Νικολάου Καντούνη, συνεπλήρωσε δὲ τὰς σπουδάς του ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Γαλλίᾳ καὶ διωρίσθη τῷ 1816 καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐν τῇ Ἰονίῳ Ἀκαδημίᾳ τῆς Κερκύρας. Ὁ Γεράσιμος Πιτζαμᾶνος ἐξετέλεσε, πλὴν τῶν προμνημονευθέντων ἐν Ρωσίᾳ ἔργων, καὶ σχεδιάσματα καὶ ὑδατογραφίας καὶ ἐλαιογραφίας.

5) *Ἀνδρέας Καραντινός*. Οὗτος, ἐκ Κεφαλληνίας καταγόμενος, ἔζησε κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ὑποτίθεται δ' ὅτι ἐδιδάχθη τὴν ζωγραφικὴν παρὰ τοῦ Στεφάνου Τζαγκαρώλου, οὗ καὶ τὴν τεχνοτροπίαν ἀκολουθεῖ, ἀνανεῶν καὶ οὗτος τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν διὰ τῆς εἰσαγωγῆς ὀθνείων καὶ ἀλλοτρίων πρὸς ταύτην στοιχείων. Ἐν τῷ μουσείῳ τοῦ Ἀργοστολίου καὶ ἐν ναοῖς τῆς Κεφαλληνίας ἀπόκεινται ἐνδιαφέρουσαι ἁγιογραφίαι τοῦ Καραντινοῦ.

6) Μαθητὴς τούτου ὑπῆρξεν ὁ *Ἀθανάσιος Ἄνινος*, Κεφαλλὴν ἐπίσης, γεννηθεὶς τῷ 1713 καὶ ἀποθανὼν τῷ 1748, μαθητεύσας δ' ἐν Βενετίᾳ παρὰ διασήμοις καλλιτέχναις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καὶ μάλιστα τῷ Tiepolo. Ὁ καλλιτέχνης οὗτος φαίνεται βαθυτάτην ὑποστὰς τὴν ἐπίδρασιν ἐκ μέρους τῆς δυτικῆς τέχνης, ἡ Ρώμη ὅμως καὶ ἡ ἀφομοιωτικὴ ἱκανότης τοῦ ταλάντου του τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἐκποιήσῃ ἔργα, φέροντα τὴν σφραγῖδα τῆς προσωπικότητός του καὶ μὴ ἀμοιροῦντα ἐξαιρέτου ἀξίας. Τὰ πλεῖστα τούτων εὑρίσκονται κατεσπαρμένα εἰς ναοὺς τῆς Κεφαλληνίας.

7) *Σπυρίδων Βεντούρας*, Λευκάδιος, γεννηθεὶς περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἀναπτυχθεὶς δὲ καλλιτεχνικῶς ἐν τῇ σπουδῇ τῶν ἔργων τοῦ νεωτέρου Δοξαρᾶ καὶ τοῦ Σπεράντζα καὶ συμπληρώσας τὴν κατάρτισίν του ἐν Βενετίᾳ. Εἰργάσθη ἐν Λευκάδι, Κεφαλληνίᾳ καὶ Ἰωαννίνοις, ὅπου ἐκλήθη πρὸς ἐκτέλεσιν προσωπογραφίας τοῦ Ἀλῆ πασᾶ. Ὁ Βεντούρας χειρίζεται μετὰ δεξιότητος τὴν ἐλευθεριάζουσαν τεχνοτροπίαν, λαμβάνων κατὰ τὸ πλεῖστον ὡς ὑπόδειγμα τὸ ὕφος τοῦ Σπεράντζα.

8) *Ἀντώνιος Ρίφιος*, Κεφαλλήν, ἀκμάσας κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Εἰργάσθη ἐν Ζακύνθῳ καὶ Κεφαλληνίᾳ.

Ἅπαντες οἱ καλλιτέχναι οὗτοι, ἁγιογράφοι ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, συνετέλεσαν τὴν ἐν Ἑπτανήσῳ ἀναγέννησιν τῶν Καλῶν τεχνῶν καὶ ἐλάμπρυναν διὰ τῆς καλλιτεχνικῆς των παραγωγῆς τὸν ΙΗ' ἑλληνικὸν αἰῶνα.

Ἡ ἐν Κερκύρᾳ καλλιτεχνικὴ σχολή. Ἐμνημονεύσαμεν ἤδη τὴν ἐν Κερκύρᾳ ἱδρυθεῖσαν τῷ 1805 καλλιτεχνικὴν σχολήν. Ἡ σχολὴ αὕτη συνετέλεσε τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης ἐν Ἑπτανήσῳ, ἀφ' ἑνὸς διότι συνεκέντρωσε τοὺς ἀξιολογωτέρους τῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐν Κερκύρᾳ καλλιτεχνῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι προὐκάλεσε ζωηρὸν τὸ ὑπὲρ τῆς τέχνης ἐνδιαφέρον. Συγχωνευθεῖσα βραδύτερον μετὰ τοῦ καλλιτεχνικοῦ τμήματος τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας καὶ ὑποστηριχθεῖσα ὑπὸ τῆς ἀγγλικῆς ἁρμοστείας, ἠδυνήθη νὰ ἐπιδράσῃ βαθύτερον καὶ ἀποτελεσματικώτερον. Ἐν αὐτῇ ἐδίδαξαν ὁ προμνημονευθεὶς Κεφαλλὴν *Γεράσιμος Πιτζαμᾶνος*, ὁ *Π. Προσαλέντης*, ὁ *Βέγιας* καὶ ὁ *Χρόνης*. Σχολὴ ἰδιωτικὴ ὑπὸ τοῦ Προσαλέντου βραδύτερον ἱδρυθεῖσα δὲν κατώρθωσε νὰ εὐδοκιμήσῃ, ἐξαφανισθεῖσα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἱδρυτοῦ της. Ἐκ τῶν καλλιτεχνῶν τούτων, πλὴν τοῦ Πιτζαμάνου, εἰς ὃν ἀφιερώσαμεν ἤδη μερικὰς γραμμάς, ἀξιολογώτατος εἶναι ὁ Προσαλέντης. *Ὁ Παῦλος Προσαλέντης* ἐγεννήθη τῷ 1784 καὶ ἀπέθανε τῷ 1837. Ἐσπούδασεν ἐν Ἰταλίᾳ παρὰ τῷ Κανόβᾳ τὴν γλυπτικήν, ἐπιστρέψας δ' εἰς Κέρκυραν ὑπῆρξεν ἀκαταπόνητος διδάσκαλος, συναθροίσας περὶ ἑαυτὸν περὶ τὴν ἑκατοντάδα μαθητῶν, κατά τινας πληροφορίας. Ἐξεπόνησε μακρὰν σειρὰν νεοκλασσικιζόντων ἔργων, ἐν οἷς οἱ ἀνδριάντες καὶ αἱ προτομαὶ τοῦ Μαῖτλανδ καὶ τοῦ Ἄδαμς ἐν Ζακύνθῳ, Κερκύρᾳ καὶ Κεφαλληνίᾳ, ἡ προτομὴ τοῦ Γκυΐλφορδ, τὸ ἄγαλμα τῆς Βρεττανίας, τὸ σύμπλεγμα «Ἡρὼ καὶ Λέανδρος» κλπ. Ὁ Προσαλέντης ἀνήκει εἰς μεγάλην καὶ παλαιὰν οἰκογένειαν διαπρεπῶν ἀνδρῶν, ἥτις ἔδωσεν ὀνομαστοὺς καλλιτέχνας εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα. Ὅσα ἄλλα μέλη τῆς οἰκογενείας ταύτης δύνανται νὰ ἐνδιαφέρωσι τὴν συνοπτικὴν ταύτην ἱστορικὴν ἐπισκόπησιν, θὰ συναντήσωμεν περαιτέρω. Συμμαθητὴς τοῦ Π. Προσαλέντη παρὰ τῷ Κανόβᾳ ὑπῆρξεν ὁ *Δημ. Πιέρης*, γεννηθεὶς τῷ 1785 ἐν Κερκύρᾳ καὶ ἀποθανὼν τῷ 1809. Ὁ Πιέρης ἠσχολήθη εἰς τὴν συλλογὴν ἀρχαιοτήτων τῆς Κερκύρας, μάλιστα δὲ δακτυλιολίθων, ἐπεχείρησε τὴν κατασκευὴν μνημείου πρὸς τιμὴν τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως καὶ συνέγραψεν ἰταλιστὶ καλλιτεχνικὰς μελέτας. Ὁ δὲ *Διονύσιος Βέγιας*, Κεφαλλήν, σπουδάσας τὴν ζωγραφικὴν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ διαδεχθεὶς ἐν Κερκύρᾳ τὸν Προσαλέντην, οὗτινος καὶ μαθητὴς ὑπῆρξεν, διεκρίθη ὡς προσωπογράφος καὶ ἁγιογράφος, ἐξεπόνησε δὲ καὶ ἱστορικὰς συνθέσεις, ὧν ἡ «Δέσπω», ριπτομένη μετὰ τῶν θυγατέρων της εἰς τὰς φλόγας, ἔτυχεν ἐξαιρέτου ἐπιδοκιμασίας. Διδάσκαλοι καλλιτεχνῶν ὑπῆρξαν καὶ ὁ *Δ. Καλλιβωκᾶς* εἰς τὴν Ζάκυνθον καὶ ὁ *Ἰ. Βυλσαμος* εἰς τὴν Κεφαλληνίαν.

Ἡ ἐν Ἀθήναις σχολὴ τῶν καλῶν τεχνῶν. Ἡ σχολὴ τῶν καλῶν τεχνῶν, ἱδρυθεῖσα τῷ 1836, ἤτοι ὀλίγῳ μετὰ τὴν σύστασιν τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους, ἔδωκε σπουδαίαν ὤθησιν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης ἐν Ἑλλάδι. Ἐν αὐτῇ ἐδίδαξαν οἱ πλεῖστοι τῶν κρατίστων Νεοελλήνων καλλιτεχνῶν καὶ ἐμορφώθησαν γενεαὶ ὁλόκληροι γλυπτῶν καὶ ζωγράφων. Ἡ πρώτη μορφὴ τῆς σχολῆς ταύτης ἦτο πολὺ διάφορος τῆς σημερινῆς. Ἀπετέλει ὑποτυπώδη, οὕτως εἰπεῖν, πολυτεχνικὴν σχολὴν καὶ ἀπέβλεπεν ἰδίᾳ εἰς τὸν καταρτισμὸν οἰκοδόμων. Οὐσιώδης μεταρρύθμισις εἰς τὸν ὀργανισμόν της καὶ εὔρυνσις τῶν ἐπιδιωκομένων ὑπ' αὐτῆς σκοπῶν ἐπῆλθε διὰ τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος τοῦ 1843, οὐσιωδεστέρα δὲ καὶ ταύτης μεταρρύθμισις ἐπῆλθε τῷ 1863, διὰ τῆς ἱδρύσεως ἐργαστηρίων πρακτικῶν ἀσκήσεων γλυπτῶν καὶ ζωγράφων. Τῷ 1910 ἡ σχολὴ τῶν καλῶν τεχνῶν, ἀποκτήσασα διοικητικὴν αὐτοτέλειαν καὶ ἀποσπασθεῖσα τῆς «Σχολῆς βιομηχάνων τεχνῶν», ὡς ὠνομάζετο τότε καὶ μέχρι τοῦ 1914 τὸ «Ἐθνικὸν μετσόβιον πολυτεχνεῖον», ἠδυνήθη νὰ χαράξῃ ἰδίαν πορείαν πρὸς πληρεστέραν ἐκπλήρωσιν τοῦ ὑψηλοῦ της προορισμοῦ, βοηθηθεῖσα εἰς τοῦτο καὶ διὰ μεταγενεστέρων μεταρρυθμίσεων.

Οἱ ἀρχιτέκτονες. Ὁ οἰκονομικὸς ὀργασμός, ὅστις παρετηρήθη εἰς τὰς Ἀθήνας τῆς πρώτης βασιλείας καὶ τῆς πρώτης περιόδου τῆς δευτέρας ταύτης, ὁπότε ἐν μέσῳ τῶν καταλοίπων τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ Ἀγῶνος τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἐδημιουργήθη μία νέα, ζωντανὴ καὶ ὡραία πόλις, προωθηθεὶς διὰ τῆς κρατικῆς πρωτοβουλίας καὶ τῶν ἀφθόνων κληροδοτημάτων πλουσίων ὁμογενῶν ἐκίνησε τὴν ἔμπνευσιν καὶ τὴν ἅμιλλαν τῶν ἀρχιτεκτόνων. Κατὰ τὸ πλεῖστον ὅμως εἰς τὴν οἰκοδόμησιν τῶν παλαιῶν μνημειωδῶν κτηρίων τῆς ἑλληνικῆς πρωτευούσης ἐχρησιμοποιήθησαν ξένοι ἀρχιτέκτονες, ἰδίᾳ Γερμανοί, ὡς ὁ *Σάουμπερτ*, ὁ *Κλένσε*, ὁ *Γκαῖρτνερ*, ὁ Χάνσεν, ὁ *Τσίλλερ* κλπ. Καὶ ἡ ἑλληνικὴ ὅμως ἀρχιτεκτονικὴ δὲν ἐβράδυνε νὰ δώσῃ λαμπροὺς καὶ ἀφθόνους καρπούς. Ἡ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς δὲν εὐμοιρεῖ ἀφθόνων προσωπικοτήτων· οἱ ὀλίγοι ὅμως μεγάλοι ἀρχιτέκτονες, τοὺς ὁποίους ἔχει νὰ παρουσιάσῃ, περιποιοῦν πραγματικὴν δόξαν εἰς αὐτήν. Μεταξὺ τούτων δέον νὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα τοὺς ἀκολούθους· 1) τὸν *Σταμάτιον Κλεάνθην*, Μακεδόνα, γεννηθέντα τῷ 1802 καὶ ἀποθανόντα τῷ 1862. Ὁ Κλεάνθης ἐσπούδασεν ἐν Βερολίνῳ, κατελθὼν δὲ μετὰ τοῦ Σιλεσιανοῦ συμμαθητοῦ του Ἐδουάρδου Σάουμπερτ εἰς Ἑλλάδα, ἀνέλαβε δημοσίαν ὑπηρεσίαν, ὡς καὶ ὁ Σάουμπερτ. Ἀμφότεροι συνέταξαν σχέδιον τῆς νέας πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Κλεάνθης ὑπῆρξεν ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ πανεπιστημίου, κατερειπουμένου ἤδη ἐν ταῖς ὑπωρείαις τῆς Ἀκροπόλεως, τοῦ μεγάρου τῆς δουκίσσης τῆς Πλακεντίας (ἐν τῇ λεωφόρῳ Βασιλίσσης Σοφίας), τοῦ πύργου τῆς αὐτῆς δουκίσσης (ἐν Πεντέλῃ) καὶ τοῦ μεγάρου Θεοτόκη ἐν τῇ ὁδῷ Σωκράτους· 2) τὸν *Λύσανδρον Καυταντζόγλου*, γεννηθέντα ἐν Θεσσαλονίκῃ τῷ 1811 καὶ ἀποθανόντα ἐν Ἀθήναις τῷ 1885. Σπουδάσας οὗτος ἐν Ἰταλίᾳ τὴν ἀρχιτεκτονικήν, διεκρίθη ἐνωρίτατα ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, ἐτιμήθη διὰ βραβείων καὶ ὑπῆρξε μέλος πλείστων ξένων καλλιτεχνικῶν Ἀκαδημιῶν. Ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος Ἕλλην διευθυντὴς τοῦ Πολυτεχνείου, κατεσκεύασε δέ, πλὴν πολυαρίθμων ἄλλων ἰδιωτικῶν καὶ δημοσίων μεγάρων, τὸ παλαιότερον Ἀρσάκειον, τοὺς ναοὺς τῆς ἁγίας Εἰρήνης καὶ τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου (ἐν Ἀθήναις), τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου (ἐν Πάτραις), τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Διονυσίου τῶν Καθολικῶν (ἐν Ἀθήναις) κλπ. Ὡς οἱ πλεῖστοι τῶν ἀρχιτεκτόνων τῆς ἐποχῆς, ὅσοι ἐκόσμησαν τὰς Ἀθήνας διὰ τῶν παλαιῶν καλλιμαρμάρων οἰκοδομῶν των, ὁ Λύσανδρος Καυταντζόγλου ὑπῆρξε κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν νεοκλασσικός, διεκρίθη δὲ διὰ τὴν εὐγένειαν καὶ τὴν λιτότητα τῶν συλλήψεών του· 3) τὸν *Ἀναστάσιον Θεοφιλᾶν*, στρατιωτικὸν καὶ βραδύτερον πολιτικὸν μηχανικόν, γεννηθέντα ἐν Ζακύνθῳ τῷ 1830 καὶ ἀποθανόντα τῷ 1901 ἐν Ἀθήναις, διατελέσαντα διευθυντὴν τοῦ Πολυτεχνείου καὶ κοσμήσαντα τὰς Ἀθήνας δι' ὡραίων μεγάρων· 4) τὸν *Ι. Κολλινιάτην*, ἀρχιτέκτονα τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου· 5) τὸν *Ἀναστ. Μεταξᾶν*, τὸν κράτιστον τῶν ζώντων ἀρχιτεκτόνων, γεννηθέντα ἐν Ἀθήναις τῷ 1863. Εἰς τὸν Μεταξᾶν ὀφείλονται τὰ σχέδια τῆς ἀναμαρμαρώσεως τοῦ Παναθηναϊκοῦ σταδίου, τοῦ Αἰγινητείου νοσοκομείου καὶ τοῦ νοσοκομείου μεταδοτικῶν νόσων (Συγγροῦ), τοῦ ὑπουργείου Συγκοινωνίας, τοῦ νοσοκομείου τῶν παίδων, τοῦ μεγάρου τῆς γαλλικῆς πρεσβείας κλπ.· 6) τὸν *Δ. Νικολούδην*, εἰς ὃν ὀφείλονται καὶ τὰ σχέδια τῆς στρατιωτικῆς λέσχης Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ὑπὸ συζήτησιν δικαστικοῦ μεγάρου· 7) τὸν *Ἰωάννην Λαζαρίμον*, σπουδάσαντα ἐν Παρισίοις καὶ Βερολίνῳ καὶ ἐργασθέντα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐν Πειραιεῖ, ἔνθα ἐξεπόνησε τὸ σχέδιον τοῦ Δημοτικοῦ θεάτρου καὶ τῶν ναῶν τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου· 8) τὸν *Ἀριστ. Ζάχον*, γεννηθέντα ἐν Καστορίᾳ τῷ 1879 καὶ σπουδάσαντα ἐν Γερμανίᾳ, ἔνθα διέμεινεν ἐπὶ μακρὸν ὡς διευθυντὴς τῶν δημοσίων ἔργων Βάδης. Ὁ Ζάχος εἰδικεύθη εἰς τὴν σπουδὴν τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς νεοελληνικῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ χειροτεχνίας, διευθύνει δ' ἀπὸ μακροῦ χρόνου τὰς ἐργασίας τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ κατὰ τὸ περιφήμου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης· 9) τὸν *Ἀναστ. Ὀρλάνδον*, γεννηθέντα τῷ 1890 ἐν Ἀθήναις, καθηγητὴν τοῦ Πολυτεχνείου, εἰδικευθέντα εἰς τὰς ἀναστηλώσεις βυζαντινῶν μνημείων καὶ πολλὰς μονογραφίας συγγράψαντα· 10) τὸν *Βασίλειον Κουρεμένον*, ἐξ Ἠπείρου, γεννηθέντα τῷ 1875, σπουδάσαντα δ' ἐν Παρισίοις, ἔνθα ἐπὶ μακρὸν εὐδοκίμως εἰργάσθη καὶ ἐκπονήσαντα, μετὰ τὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπάνοδόν του, πολυάριθμα σχέδια οἰκοδομῶν, ὡς καὶ τοῦ ἐν Δημητσάνῃ μνημείου τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ καὶ 11) τὸν *Κ. Λάσκαρην*. Ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς νέας ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς δύο τινὰ ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν: α) ὅτι ξένοι ἀρχιτέκτονες, ὡς οἱ προμνημονευθέντες, ἐξετέλεσαν τὰ σχέδια τῶν πλείστων μνημειωδῶν οἰκοδομ-

Digitized by Google

μάτων τῆς πρωτευούσης καὶ β) ὅτι αἱ προσπάθειαι τῶν Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων δὲν κατέληξαν εἰσέτι εἰς τὴν δημιουργίαν πραγματικοῦ νεοελληνικοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ρυθμοῦ, συνδυάζοντος τὰς σημερινὰς πρακτικὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς συγχρόνου ἀρχιτεκτονικῆ, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἑλληνικοῦ περιβάλλοντος καὶ τὰς παραδόσεις τῆς ἑλληνικῆς τέχνης.

Ἡ ζωγραφικὴ καὶ ἡ γλυπτική. *Δυναστεῖαι καλλιτεχνῶν ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι.* Ἀξιοπαρατήρητος ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς νεοελληνικῆς τέχνης εἶναι ἡ ἐμφάνισις καλλιτεχνικῶν οἰκογενειῶν, αἵτινες παρέσχον εἰς τὸ Ἔθνος ἐπιφανεῖς ζωγράφους καὶ γλύπτας Περαιτέρω ἀξιοπαρατήρητος τυγχάνει ἡ ἔξοχος θέσις, τὴν ὁποίαν, μετὰ τὴν Ἑπτάνησον, κατέχει ἐν τῇ ἱστορίᾳ ταύτῃ μία τῶν Κυκλάδων, ἡ νῆσος Τῆνος, εἰς ἣν ἡ νεωτέρα Ἑλλὰς ὀφείλει τοὺς ἐπιφανεστέρους τῶν καλλιτεχνῶν της. Τὰς καλλιτεχνικὰς δυναστείας, περὶ τῶν ὁποίων ὁ λόγος, μνημονεύομεν συνοπτικῶς ἐνταῦθα. α') Οἱ *Προσαλένται*. Τούτων παλαιότερος εἶναι ὁ *Παῦλος Προσαλέντης*, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον ἐξητάσαμεν ἤδη. Ἕτερος Προσαλέντης, ὁ *Σπυρίδων* γεννηθεὶς τῷ 1830 καὶ ἀποθανὼν τῷ 1895, ἐσπούδασεν ἐν Βενετίᾳ καὶ διετέλεσεν ἐπὶ βραχὺ χρονικὸν διάστημα καθηγητὴς τοῦ πολυτεχνείου Ἀθηνῶν· παραιτηθείς, ἐπέστρεψεν εἰς Βενετίαν, διὰ νὰ ἐπανέλθῃ βραδύτερον εἰς Ἀθήνας καὶ ἀναλάβῃ τὴν παλαιάν του καθηγεσίαν. Ὑπῆρξεν εἷς ἐξαίρετος προσωπογράφος, ἰδίᾳ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τοῦ Ἀγῶνος τῆς ἀνεξαρτησίας, καὶ διεκόσμησε τὸ παρεκκλήσιον τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων. Ὁ *Αἰμίλιος Προσαλέντης* (1859—19.6, υἱὸς τοῦ προηγουμένου, ἐσπούδασε τὴν ζωγραφικὴν πλησίον τοῦ πατρός του καὶ τὴν μηχανικὴν ἐν Παρισίοις· ἐπεδόθη εἰς τὴν ἐλαιογραφίαν καὶ τὴν ὑδατογραφίαν, ἔνθα ἀνεδείχθη καλλιτέχνης ἀπαράμιλλος, ἰδίᾳ εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τῆς θαλάσσης καὶ τῶν σκηνῶν τῆς θαλασσινῆς ζωῆς. Ἀδελφὴ τούτου ἡ *Ἑλένη Προσαλέντη* (1870—1911), ἐξεπόνησεν ἐπιτυχεῖς προσωπογραφίας καὶ ἁγιογραφίας. Ὁ *Παῦλος*, τέλος, *Προσαλέντης ὁ νεώτερος* (1857 1894), διεκρίθη εἰς τὴν ἐξεικόνισιν θεμάτων τοῦ ἀνατολικοῦ βίου, ὃν ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἐγνώρισε κατὰ τὴν ἐν Αἰγύπτῳ διαμονήν του. β') Οἱ *Λάντσαι*. Ἀρχηγὸς τῆς οἰκογενείας ταύτης ὑπῆρξεν ὁ Ἑλληνοϊταλὸς ζωγράφος *Βικέντιος Λάντσας* (1822—1902), ὅστις ἐξορισθεὶς τῷ 1848 ὑπὸ τῶν Αὐστριακῶν ἐκ τῆς πατρίδος του, κατέφυγεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου τῷ 1863 διωρίσθη καθηγητὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου πολυτεχνείου, ἔνθα ἐπὶ τεσσαρακονταετίαν περίπου ἐδίδαξεν. Ὁ Βικέντιος Λάντσας ἐξετέλεσε τὰς τοιχογραφίας τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν καὶ πληθὺν ἄλλων ἔργων, ἐν οἷς ἡ ἀκρίβεια τοῦ σχεδίου ἁμιλλᾶται πρὸς τὴν ἁρμονίαν τοῦ χρωματισμοῦ. Υἱοὶ τούτου ὑπῆρξαν ὁ *Λοΐζος Λάντσας* (1851—1919) καὶ ὁ *Στέφανος Λάντσας*. γ') Οἱ *Ἀλταμοῦραι*. Εἰς τὴν οἰκογένειαν ταύτην ἀνήκουσι: 1) ὁ Ἰταλὸς ζωγράφος *Φραγκίσκος-Ξαβέριος-Ραφαὴλ Altamura*, γεννηθεὶς ἐν Φότζιᾳ τῷ 1826 καὶ διατελέσας καθηγητὴς τῆς ἐν Νεαπόλει σχολῆς καλῶν τεχνῶν, ἐργασθεὶς δὲ κυρίως ἐπὶ θρησκευτικῶν θεμάτων. 2) Ἡ Ἑλληνὶς σύζυγός του *Ἑλένη*, ἐκ τῆς ἀρχοντικῆς οἰκογενείας *Μπούκουρη* τῶν Σπετσῶν καταγομένη, γεννηθεῖσα δὲ τῷ 1821. Ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας ὑπὸ θερμοῦ ἔρωτος πρὸς τὴν τέχνην διαφλεγομένη, ἐστάλη ὑπὸ τοῦ πατρός την εἰς Ἰταλίαν πρὸς ἐκπαίδευσιν, ἐπειδὴ δὲ δὲν ἐπετρέπετο ὁ συγχρωτισμός της μετὰ τῶν ἀρρένων μαθητῶν, εἰσῆλθεν εἰς τὸ ἐν Νεαπόλει ἐργαστήριον τοῦ Ἀλταμούρα ἐνδεδυμένη ἀνδρικὴν ἐνδυμασίαν, βραδύτερον δ' ἀποκαλυφθέντος τοῦ τολμήματός της καὶ ἐρασθεῖσα σφοδρῶς τοῦ διδασκάλου της ὑπανδρεύθη τοῦτον. Ἡ Ἀλταμούρα εἶναι ἡ πρώτη Ἑλληνὶς ζωγράφος. 3) Υἱὸς ταύτης εἶναι ὁ *Ἰωάννης Ἀλταμούρας*, εἷς τῶν περιφημοτέρων νεοελλήνων θαλασσογράφων, μοναδικὸς ἐν τῇ ἀποδόσει τῆς διαφανείας, τῆς κινήσεως, τῆς γραφικότητος καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ὑγροῦ στοιχείου. δ') Οἱ *Λύτραι*. Εἰς τὴν οἰκογένειαν ταύτην ἀνήκουσιν ὁ μέγας ζωγράφος τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος *Νικηφόρος Λύτρας*, ἐκ Τήνου (1832—1904) καὶ οἱ δύο υἱοί του *Νικόλαος* (1883—1927) καὶ *Περικλῆς* (γενν. 1888). Ὁ *Νικηφόρος Λύτρας* προστατευθεὶς ὑπὸ τοῦ Θειρσίου ἐστάλη εἰς τὴν ἐν Μονάχῳ Ἀκαδημίαν τῶν καλῶν τεχνῶν, ἔνθα συνεσπούδασε μετὰ τοῦ Γύζη, ἐπανελθὼν δὲ εἰς Ἀθήνας διωρίσθη καθηγητὴς τῆς αὐτόθι σχολῆς τῶν καλῶν τεχνῶν. Μοναδικὸς διδάσκαλος καὶ πλουσιώτατα πεπροικισμένος καλλιτέχνης, κατέλιπεν ἔπειτα ἀπὸ μακρὸν καὶ γόνιμον βίον πολυαρίθμους προσωπογραφίας, αἵτινες τάσσονται μεταξὺ τῶν πολυτιμοτέρων ἀποκτημάτων τῆς νεοελληνικῆς τέχνης καὶ σκηνὰς ἐκ τοῦ καθημερινοῦ βίου ἐξόχως ἀποκαλυπτικὰς τῆς φύσεως τοῦ ταλάντου του. Ὁ Νικηφόρος Λύτρας ὑπῆρξε ζωγράφος μὲ πραγματικῶς ἑλληνικὴν ψυχήν, ἡ δὲ τέχνη του, συγκιρνῶσα ἐπιτηδείως τὸν ἰδεαλισμὸν ἐν τῇ συλλήψει μετὰ τοῦ συγκεκρατημένου ρεαλισμοῦ τῆς ἐκτελέσεως, διαπνέεται ἀπὸ ὑψηλὸν πνεῦμα εὐγενείας καὶ ἐσωτερικῆς λεπτότητος. Ὁ *Νικόλαος Λύτρας* προώρως ἀποθανών, ἀνεδείχθη κάτοχος γονίμου καὶ πολυσχιδοῦς ταλάντου. Ἡ τεχνοτροπία του, κατακτῶσα τὸν ἰμπρεσσιονισμὸν μετὰ περισκέψεως, ἔδωκε μερικὰ ἐξόχως ζωντανά, νευρώδη καὶ θαυμασίως φωτισμένα τοπία καὶ προσωπογραφίας πρώτης γραμμῆς. Ὁ *Περικλῆς Λύτρας* ἀφιερώθη ἰδίᾳ εἰς τὴν ἀπεικόνισιν σκηνῶν τοῦ καθημερινοῦ βίου, ἀποδεικνύων ἐν τούτοις ὀρθὴν αἴσθησιν τοῦ ἀντικειμένου καὶ ἐξαίρετον δεξιοτεχνίαν. ε') Οἱ *Σῶχοι*. Οἰκογένεια ὀνομαστῶν γλυπτῶν ἐκ Τήνου. Μνημονεύομεν τὸν *Λάζαρον Σῶχον*, γεννηθέντα εἰς Ὑστέρνια τῷ 1862, μαθητεύσαντα ἐν Ἀθήναις παρὰ τῷ Δρόσῃ καὶ ἐν Παρισίοις παρὰ τῷ Μερσιὲ καὶ διατελέσαντα ἐπὶ βραχὺ χρονικὸν διάστημα καθηγητὴν τῆς ἐν Ἀθήναις Σχολῆς τῶν Καλῶν Τεχνῶν. Ὁ Λάζαρος Σῶχος ἀπέθανεν ἐν Ἀθήναις τῷ 1911, τὰ δ' ὀστᾶ του μετηνέχθησαν τῷ 19.8 καὶ ἐτάφησαν εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδα. Ὁ καλλιτέχνης οὗτος ὑπῆρξε πραγματικὸς διδάσκαλος. Αἱ μεγάλαι πηγαὶ τῆς ἐμπνεύσεώς του ὑπῆρξαν ἡ φύσις καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης· ἀπὸ τὴν πρώτην ἐδανείσθη τὴν ἀλήθειαν, ἀπὸ τὴν δευτέραν τὴν λιτότητα, τὴν εὐγένειαν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐσωτερικῆς ἁρμονίας. Οἱ πλαστικοί του ὄγκοι ἔχουν γαλήνην καὶ ἐπιβλητικότητα Τὰ συμπλέγματά του διαπνέονται ἀπὸ ἐξαίρετον εὐρυθμίαν, αἱ δὲ προτομαί του συνδυάζουσι τὴν δύναμιν τῆς ψυχογραφίας πρὸς τὴν ἐντέλειαν τῆς ἐξεργασίας. Τὴν λαμπρότητα τῆς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησεν ὁ Λάζαρος Σῶχος, συνεχίζει νῦν ὑπὸ ἄλλην μορφήν, εἷς τῶν ἐξοχωτέρων συγχρόνων γλυπτῶν, ὁ *Ἀντώνιος Σῶχος*, γεννηθεὶς εἰς Ὑστέρνια τῆς Τήνου καὶ οὗτος, τῷ 1888. Ὁ Ἀντώνιος Σῶχος ἐσπούδασεν ἐν Ἀθήναις καὶ Παρισίοις, διατελεῖ δὲ νῦν καθηγητὴς τοῦ Πολυτεχνείου. Ἡ τέχνη του ἐμπνέεται ἀπὸ τὰς ἀρχαϊκὰς μορφάς, διακρίνεται δὲ διὰ τὴν λιτότητα, τὴν σαφήνειαν καὶ τὴν ἰσχὺν ἐν τῇ ἐκφράσει της. Ἓν τῶν σημαντικωτέρων δημιουργημάτων του εἶναι τὸ Μνημεῖον τοῦ Πιρότ. στ') Οἱ *Φυτάλαι*. Οὗτοι ἦσαν τέσσαρες ἀδελφοί, ὁ *Λάζαρος*, ὁ *Γεώργιος*, ὁ *Μᾶρκος* καὶ ὁ *Ἰωάννης*. Ἐπιφανέστερος ὑπῆρξεν ὁ *Λάζαρος*, γεννηθεὶς τῷ 1831, ἀποθανὼν τῷ 1909 καὶ συνεργασθεὶς μετὰ τῶν ἀδελφῶν του. Ὁ Λάζαρος Φυτάλης ἐμαθήτευσε παρὰ τῷ Λεωνίδᾳ Δρόσῃ, ἔσχε δ' ὁ ἴδιος μαθητὰς τὸν Φιλιππότην, τὸν Βιτάλην καὶ τὸν Βιτσάρην. Ἡ κλασσικίζουσα τεχνοτροπία του ἐξεδηλώθη ἱκανοποιητικῶς εἰς ὡραιότατα συμπλέγματα, προτομάς, ἀνδριάντας καὶ ἐπιτύμβια μνημεῖα (ἀνδριὰς Γρηγορίου τοῦ Ε' εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, ἀνδριὰς τοῦ Κανάρη καὶ τοῦ Καραϊσκάκη, προτομὴ Διονυσίου Σολωμοῦ κλ.).

Νικόλαος Γύζης. Ὁ Νικόλαος Γύζης ἀνοίγει διὰ τοῦ ἔργου του τὴν νεωτέραν καὶ τὴν μᾶλλον ἐνδιαφέρουσαν περίοδον τῆς νεοελληνικῆς τέχνης. Γεννηθεὶς τῷ 1842 ἐν Τήνῳ, ἐσπούδασεν ἐν Μονάχῳ, εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Πιλότυ, διήγαγε τὸ πλεῖστον τοῦ βίου του ἐν τῇ πόλει ταύτῃ καὶ ἀπέθανε τῷ 1901. Διδάσκαλος καὶ καλλιτέχνης ρωμαλέου ταλάντου, φύσις ἤρεμος καὶ γαληνιαία, στοχαστὴς καὶ ὁραματιστής, κατέλιπε πολυπληθῆ συναγωγὴν σχεδιασμάτων, εὐρείας διακοσμητικὰς συνθέσεις, ἀλληγορίας, προσωπογραφίας καὶ ἠθογραφίας, ἔνθα ἡ πεφωτισμένη του παρατηρητικότης, ἡ ἀκαταπαύστως προαγομένη τεχνικὴ ὡριμότης του, ἡ λυρικὴ διάθεσις τοῦ πνεύματός του, ἡ προσπάθεια τῆς μεταρσιώσεως εἰς τοὺς εὐγενεῖς κόσμους τῆς ἐσωτερικῆς ἁρμονίας, ὁ ἔντονος «ἀττικισμὸς» τῆς ψυχῆς του καὶ τῆς διανοίας του ἐξεδηλώθησαν κατὰ τὸν ἐξοχώτερον τρόπον. Πολύτιμοι εἶναι αἱ ἠθογραφίαι τοῦ Γύζη, εἰς ἃς ὁ καλλιτέχνης, χωρὶς ν' ἀποβάλλῃ τὰς ἰδεαλιστικάς του τάσεις, σπουδάζει τὴν πραγματικότητα μὲ γνησίαν αἴσθησιν τῶν θεμελιωδῶν της συστατικῶν. Αἱ εὐρεῖαι συνθέσεις του ἀποδεικνύουν ἐξ ἄλλου, ὅτι ἦτο ἐκ φύσεως θαυμάσιος διακοσμητής· διὸ ἐτάχθη μεταξὺ τοῦ Πυβὶ ντὲ Σαβάν καὶ τοῦ Μορώ, ἐνῷ ἐν Ἀγγλίᾳ παρηλληλίσθη πρὸς τοὺς ἐπιφανεῖς Προραφαηλίτας καλλιτέχνας. Ὁ Γύζης ἤσκησε διὰ τοῦ παραδείγματος τῆς τεχνικῆς του σοφίας, διὰ τοῦ ἐγκρατοῦς καὶ πλήρους περιεχομένου ἰδεαλισμοῦ του, διὰ τῆς διδασκαλίας του καὶ τοῦ ἔργου του μεγάλην ἐπίδρασιν εἰς τὰς περαιτέρω ἐξελίξεις τῆς νεοελληνικῆς τέχνης

Θ. Βρυζάκης, Κ. Βολωνάκης, Γ. Ἰακωβίδης, Γ. Ροϊλός. Ὁ *Θεόδ. Βρυζάκης* (1814—1878), μαθητεύσας ἐν Ἀθήναις παρὰ τῷ Χάνσεν καὶ τῷ Θειρσίῳ καὶ συμπληρώσας τὰς σπουδάς του ἐν Μονάχῳ ὑπὸ τὸν von Hess μελετήσας δ' εἰς μακρὰς καλλιτεχνικὰς ἀποδημίας τὰ κάλλιστα τῶν ἔργων τῶν καλλιτεχνῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, εἰργάσθη κυρίως εἰς τὴν ἐξεικόνισιν τῶν μεγάλων ἐπεισοδίων τῆς ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Ἀκαδημαϊκὸς κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν, φίλος τῆς λεπτομερείας, ἰδεαλιστὴς καὶ ὡραϊστὴς τῆς πραγματικότητος, ἔδωκε πίνακας ὡρίμους κατὰ τὴν σύνθεσιν, ἀκριβεῖς εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῶν προσώπων, ἀλλὰ καὶ «στατικούς», ψυχροὺς κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς τὴν ἔκφρασιν («Ἀνύψωσις τῆς σημαίας ἐν Ἁγίᾳ Λαύρᾳ», «Ἡ ἔξοδος τοῦ Μεσολογγίου», «Ἡ ἀπόβασις τοῦ Βύρωνος εἰς τὸ Μεσολόγγιον» κτλ.). — Ὁ *Κωνστ. Βολωνάκης*, Κρής, ἀποθανὼν ἐν Πειραιεῖ (1837—1907), ἐσπούδασεν ἐν Μονάχῳ καὶ ἀνεδείχθη εἷς ἀπὸ τοὺς ὑπεροχωτέρους Νεοέλληνας θαλασσογράφους. Μεταξὺ τῶν καλλιτέρων του σελίδων τάσσονται «Ἡ ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχία», «Ἡ πυρπόλησις τῆς τουρκικῆς ναυαρχίδος», «Ἡ ἔξοδος τοῦ Ἄρεως», «Ἡ παλίρροια» κλπ. — Ὁ *Γεώρ. Ἰακωβίδης* (1858—1932), ἐν Μονάχῳ καὶ οὗτος σπουδάσας, ἐξειργάσθη ἱστορικοὺς καὶ μυθολογικοὺς πίνακας, προσωπογραφίας καὶ σκηνὰς τοῦ παιδικοῦ βίου. Αἱ τελευταῖαι ἀποτελοῦν τὰς ὡραιοτέρας σελίδας τοῦ ἔργου του καὶ τάσσουν τὸν Ἰακωβίδην μεταξὺ τῶν μεγάλων ζωγράφων τῆς παιδικῆς ἡλικίας: ἔχουν ἀφέλειαν, χάριν, δροσερότητα, εὐκίνητον σχέδιον καὶ ζωηρὸν χρωματισμὸν («Παιδικὴ συναυλία», «Παιδικὸς καυγᾶς», «Μικρὰ βάσανα», «Τὸ κτένισμα τῆς ἐγγονῆς», «Τὰ πρῶτα βήματα» κλπ.). — Ὁ *Ι. Ροϊλός*, τέλος (1867 — 1928), ζωγράφος ἱκανῶς μετριώτερος τῶν προηγουμένων, ἔδωκε σκηνὰς τοῦ Ἑλληνοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1897, προσωπογραφίας, μυθολογικοὺς καὶ θρησκευτικοὺς πίνακας, ἐπεισόδια τοῦ καθημερινοῦ βίου.

Κωνστ. Παρθένης. Ἡ μεγαλυτέρα καλλιτεχνικὴ φυσιογνωμία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ζωγραφικῆς εἶναι ἀναμφισβητήτως ὁ *Κωνστ. Παρθένης*. Τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ ζωγράφου τούτου, ὅστις ἀφορμᾶται εἰς τὸ ἔργον του ἀπὸ πλουσίας προσωπικότητος, ἐντόνου ἐσωτερικῆς ζωῆς, στοιχείων εἰλημμένων ἐκ ποικίλων σχολῶν, μάλιστα δὲ τῆς «ἰμπρεσσιονιστικῆς», καὶ μιᾶς ἐξαιρέτου γνώσεως τῆς ἀξιολογίας τῶν ἐκφραστικῶν μέσων, εἶναι ἡ λιτότης καὶ ἡ ἐγκράτεια, ἡ βαθεῖα αἴσθησις τοῦ περιττοῦ, ἡ πνευματικότης, εἷς ἰδιότυπος ἰδεαλισμὸς καὶ μία οἱονεὶ ἀσκητικὴ διάθεσις εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τῶν καλλιτεχνικῶν ἀξιῶν. Ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Παρθένη λείπουν τὰ ἐξωκαλλιτεχνικὰ στοιχεῖα· τὸ σχέδιον καὶ τὸ χρῶμα, χρησιμοποιούμενα μὲ βαθεῖαν τεχνικὴν πεῖραν, ἁπλοποιούμενα καὶ συνάμα ἐμπλουτιζόμενα διὰ μιᾶς ἀπαραμίλλου καλλιτεχνικῆς σοφίας, χρησιμοποιοῦνται εἰς τὴν ἐξεργασίαν εὐρειῶν συνθέσεων, ἐν αἷς ἐγκρατὴς λυρικὴ διάθεσις συζεύγνυται ἁρμονικῶς μετὰ ὑψηλῆς σκέψεως. Ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Παρθένη ἐλλείπει ἡ αὐθορμησία· ἀλλ' ὑπάρχει, εἰς ἀντιστάθμισμα, μία βαθεῖα τεχνικὴ σοφία, ζωντανή, παλλομένη, δημιουργική,—τὸ πνεῦμα τῆς εὐσυνειδήτου προσπαθείας, τὴν ὁποίαν παρακολουθεῖ εἰς ἕκαστον βῆμά της ἄγρυπνος καὶ ἀπηνὴς αὐτέλεγχος.

Ἄλλοι Νεοέλληνες ζωγράφοι. Ἐκ τῶν παλαιοτέρων καὶ τῶν νεωτέρων ζωγράφων, ὅσοι κατέλιπον ἢ συντελοῦσιν ἔργον ἀξιοσημείωτον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς νεοελληνικῆς τέχνης, μνημονεύομεν ἐνταῦθα τοὺς ἀκολούθους: τὸν *Ν. Κουνελάκην*, διακριθέντα ὡς προσωπογράφον, τὸν θαλασσογράφον *Βασίλειον Χατζῆν*, ὁ ὁποῖος ἔδωκεν ἐξαιρέτους σελίδας μὲ πραγματικὴν αἴσθησιν τῆς θαλάσσης, τοὺς τοπιογράφους *Βικέντιον Μποκατσιάμπην*, *Ἄγγελον Γιαλλινᾶν*, *Ὀδυσσέα Φωκᾶν*, *Γ. Χατζόπουλον*, *Ν. Φερεκύδην*, *Ν. Ὀθωναῖον*, τὸν ἐν Ρωσίᾳ διαβιώσαντα ἐξαίρετον ἑρμηνευτὴν τοῦ ἰδιοτύπου τοπίου τῆς χώρας ἐκείνης *Κουΐντζῆν*, τὸν ἐν Ρωσίᾳ ἐπίσης τὸ πλεῖστον τοῦ βίου του διαγαγόντα *Ν. Χειμῶναν*, τὸν *Κ. Μαλέαν*, τοῦ ὁποίου αἱ ζωνταναὶ τοπιογραφίαι πάλλονται ἀπὸ θερμὸν φῶς, τὸν προσωπογράφον *Σ. Βικᾶτον*, ὅστις ἀπεικόνισε μὲ ἐξαίρετον ἐπιτυχίαν γεροντικὰ πρόσωπα, ἐπεδείξατο δὲ καὶ εἰς πολυπροσώπους συνθέσεις βαθεῖαν αἴσθησιν τοῦ χρωματισμοῦ καὶ τῆς φωτοσκιάσεως, τὸν *Θεόδ. Ράλλην*, τὸν *Δ. Γερανιώτην*, τὸν *Π. Λεμπέσην*, παρὰ τὰς ἁγιογραφίας τοῦ ὁποίου ἐξαίρετον θέσιν κατέχουσι δροσεραὶ σελίδες ἐμπνευσμέναι ἀπὸ τὴν ζωὴν τῆς ὑπαίθρου χώρας, τὸν *Εὐάγγελον Ἰωαννίδην*, ὅστις μὲ προσωπικὸν πνεῦμα συνεχίζει τὴν μεγάλην παράδοσιν τοῦ Ν. Γύζη καὶ τοῦ Ν. Λύτρα καὶ ὅστις διαπρέπει τόσον εἰς εὐρείας συνθέσεις, ὅσον καὶ εἰς προσωπογραφίας καὶ σχεδιάσματα ἐπὶ ἐπεισοδίων τοῦ καθημερινοῦ βίου, τὸν γυναικογράφον *Π. Ματθιόπουλον*, διαπρέψαντα ὅλως ἰδιαιτέρως εἰς τὴν κρητιδογραφίαν, τὸν ἐν Γερμανίᾳ τὸ πλεῖστον διαγαγόντα Ἐ. Ζαΐρην, πεπροικισμένον διὰ ρωμαλέου ταλάντου, ἐξαίρετον καὶ νευρώδη σχεδιαστήν, γόνιμον ἑρμηνευτὴν τῶν σκηνῶν τοῦ καθημερινοῦ βίου, ἀγωνιστὴν τῶν ἐκφραστικῶν καὶ χαρακτηριστικῶν μορφῶν, τὸν *Ἐπ. Θωμόπουλον*, ὅστις ἐπροίκισε τὴν νεοελληνικὴν τέχνην μὲ ἐξαιρέτους σελίδας τοῦ βίου τῆς ὑπαίθρου χώρας, τὸν *Ν. Βῶκον*, τὸν *Ν. Σαββίδην*, τὴν *Κλ. Γενναδίου*, τὴν *Θάλειαν - Φλωρᾶ Καραβία*, τὴν *Κλ. Ἀσπριώτου*, τὴν *Σοφ. Λασκαρίδου*, τὸ ζεῦγος *Ἀσπρογέρακα*, τὸν *Περ. Τσιριγώτην*, τὸν *Ἕκτορα Δούκαν*, διαπρέποντα εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπαίθρου, τὸν *Περ. Βυζάντιον*, τὸν *Ἀπόστολον* καὶ τὸν *Λουκᾶν Γεραλῆν*, τὸν *Βασίλειον Γερμενῆν*, τὸν *Ἀνδρ. Γεωργιάδην*, τὸν *Δ. Γιολδάσην*, τὸν *Μ. Ματσάκην*, τὸν *Δ. Μπραέσσαν*, τὸν *Β. Ἰθακήσιον*, τὸν *Τ. Καλμοῦχον*, τὸν *Μιχ. Δόριν-Παπαγεωργίου*, τὸν *Οὐμβ. Ἀργυρόν*, τὸν *Α. Λουκίδην*, τὸν *Σ. Μηλιάδην*, τὸν *Χριστοφῆν*, τὴν *Ἀθηνᾶν Ταρσούλη*, τὴν *Ζ. Παγκάλου*, τὴν *Λ. Σταθοπούλου*, τὴν *Α. Στύλου-Διαμαντοπούλου*, τὴν *Ε. Μπερτσᾶ* κλπ.

Digitized by Google

Ἡ ὁμὰς «Τέχνη». Ἰδιαιτέρα εἶναι ἡ θέσις ἐν τῇ νεοελληνικῇ τέχνῃ τῆς τελευταίως ἱδρυθείσης ὁμίλος «Τέχνη», ἥτις, ἐκπροσωποῦσα στοιχεῖα γόνιμα καὶ ζωντανά, προωθεῖ διὰ τῶν ἐτησίων ἐκθέσεών της τὴν νεοελληνικὴν τέχνην εἰς καρποφόρους ἐξελίξεις. Ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κωνστ. Παρθένη, τοῦ Κωνστ. Μαλέα, τοῦ Δημ. Στεφανοπούλου καὶ τοῦ Νικολάου Λύτρα, ἃ ἐνεώθη βραδύτερον καὶ ἐπλουτίσθη διὰ νέων στοιχείων, ζωγράφων, γλυπτῶν, διακοσμητῶν, χαρακτῶν. Ὁ κατάλογος τῶν μελῶν της περιλαμβάνει ἤδη παρὰ τοὺς ζῶντας ἐκ τῶν πρώτων της ἱδρυτῶν καὶ τοὺς ἀκολούθους καλλιτέχνας: *Ἀγ. Ἀστεριάδην, Χαρίκλειαν Ἀλεξανδρίδου, Μαρ. Ἀναγνωστοπούλου, Γ. Γουναροπούλου, Π. Καλλιγᾶν, Πηνελόπην Οἰκονομίδου, Μ. Κανέλλην, Μυταράκην, Κ. Πάγκαλον, Εὐθ. Παπαδημητρίου, Σπ. Βασιλείου, Δημ. Βιτσώρην, Ἄγγελον Θεοδωρόπουλον, Χατζηκυριάκον-Γκίκαν, Θ. Τριανταφυλλίδην, Στεφ. Ξενόπουλον, Σελ. Πολυχρονιάδου, Ἄγγελον Σπαχῆν, Μ. Τόμπρον, Ἀντ. Σῶχον, Μπ. Ραυτοπούλου, Γ. Παπαχριστόπουλον.*

Ἐπίμετρον εἰς τὴν ζωγραφικήν. Ἀπεφύγομεν τοὺς χαρακτηρισμοὺς εἰς τὸ ἔργον τῶν πλείστων ζώντων καλλιτεχνῶν, διότι νομίζομεν ὅτι δυσχερὲς θὰ ἦτο, ἂν μὴ ἀδύνατον, νὰ χαρακτηρισῃ καὶ νὰ ταξινομήσῃ τις ἀξιολογικῶς καλλιτέχνας εὑρισκομένους ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς προσπαθείας των. Κλείομεν ἤδη τὴν προηγηθεῖσαν συνοπτικὴν ἐπισκόπησιν τῆς νεοελληνικῆς ζωγραφικῆς διὰ τῆς μνείας τοῦ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ἱδρυθέντος τῷ 1895 ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ *Ἰωάσαφ* ἐργαστηρίου ἁγιογραφίας, συνεχίζοντος τὴν παλαιὰν καὶ σεβασμίαν βυζαντινὴν παράδοσιν, ἐπὶ πλέον δὲ καλλιτεχνῶν, οἵτινες ἤσκησαν ἐπιτυχῶς τὴν ἁγιογραφίαν, ὡς ὁ *Π. Λεμπέσης*, ὁ *Εὐάγ. Ἰωαννίδης*, ὁ *Σ. Παπαλοκᾶς*, ὁ *Γεωργαντᾶς*, ὁ *Π. Ζωγράφος*. Ἰδιαιτέρα εἶναι ἡ θέσις ἐν τῇ ὁμάδι ταύτῃ τοῦ *Φ. Κόντογλου*, ὅστις καὶ ἐν τῇ εἰκονογραφήσει βιβλίων ἐξ αἱρέτως διεκρίθη. Ὁ *Δ. Πελεκάσης* θαυμάζεται ἰδίᾳ διὰ τὴν βαθεῖαν γνῶσίν του τῆς τεχνικῆς τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἁγιογραφίας, ἐκδηλουμένην εἰς ἀνακαινίσεις καὶ ἀντιγραφὰς παλαιῶν εἰκόνων.

Ἡ γλυπτική. Ὡμιλήσαμεν ἤδη περὶ τῶν Σώχων καὶ τῶν Φυταλῶν. Ἀλλ' ἡ νεοελληνικὴ γλυπτικὴ ἔχει νὰ παρουσιάσῃ καὶ ἕτερα σημαντικώτατα ὀνόματα: τὸν *Λ. Δρόσην*, τὸν *Ι. Βιτσάρην*, τὸν *Δ. Φιλιππότην*, τὸν *Γ. Βιτάλην*, τὸν *Γιαννούλην Χαλεπᾶν*, τὸν *Θ. Θωμόπουλον*, τὸν *Κ. Δημητριάδην*, τὸν *Μιχ. Τόμπρον*. Ὁ *Λ. Δρόσης* ἐγεννήθη τῷ 1843 ἐκ πατρὸς Βαυαροῦ, ἐμαθήτευσεν εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον Ἀθηνῶν καὶ ἐν Μονάχῳ παρὰ τῷ Widmann, διέμενεν ἐπὶ καιρὸν εἰς διαφόρους μεγάλας πόλεις τῆς Εὐρώπης, διετέλεσε καθηγητὴς τῆς ἐν Ἀθήναις σχολῆς τῶν Καλῶν Τεχνῶν καὶ ἀπέθανε προώρως τῷ 1884. Ὁ Δρόσης ἐκαλλιέργησε τὸν νεοκλασσικισμὸν ἐν τῇ τέχνῃ, ἀλλ' ἡ προσωπικότης του ἐξεδηλώθη πέραν τῆς παραδόσεως καὶ εἰς ὄφελος ταύτης διὰ μιᾶς πηγαίας εὐρυθμίας καὶ ἑνὸς μετριοπαθοῦς ἰδεαλισμοῦ, τεθειμένων εἰς τὴν ὑπηρεσίαν καταπληκτικῆς τεχνικῆς ὡριμότητος (Μνημεῖον Δ. Ὑψηλάντου, ἀετώματα καὶ ἀγάλματα Σιναίας Ἀκαδημίας, ἀνδριὰς Βαρβάκη ἐν Ζαππείῳ, «Ὁ Βάκχος», «Ὁ Ἀχιλλεύς», «Ἡ Σαπφώ», ὁ ἀνδριὰς τοῦ Καποδιστρίου ἐν Κερκύρᾳ).—Ὁ *Ἰ. Βιτσάρης* (1843—1892), μολονότι βραχύβιος, ὡς ὁ Δρόσης, καὶ οὗτος ἐπλούτισε τὴν νεοελληνικὴν γλυπτικὴν μὲ ἀπαράμιλλα ἔργα. Ὁ Βιτσάρης ἐσπούδασεν εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον Ἀθηνῶν καὶ ἐν Μονάχῳ ὑπὸ τὸν Ἔμπερλε, ἐπανελθὼν δὲ καὶ ἐγκατασταθεὶς ἐν Ἑλλάδι ὑπῆρξεν ὁ εἰσηγητὴς τοῦ νεωτέρου ρεαλισμοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον δὲν λείπει ἡ ὑψηλὴ πνοὴ τῆς ἀληθοῦς κλασσικῆς τέχνης. Ἡ διηνεκὴς προσπάθεια πρὸς αὐτοτελειοποίησιν ἐμφανίζεται πολὺ ἐντονώτερον εἰς τὸν Βιτσάρην ἢ εἰς ἄλλους συγχρόνους ὁμοτέχνους του. Κάλλιστα τῶν ἔργων του εἶναι ἡ «Δικαιοσύνη» τοῦ τάφου Π. Παυλοπούλου, ἡ θαυμασία «Κοιμωμένη» τοῦ τάφου Μαρίας Δεληγιάννη, «Ὁ ἄγγελος» ἢ «Τὸ πενθοῦν πνεῦμα» τοῦ τάφου τῆς οἰκογενείας Κουμέλη (ἅπαντα ἐν τῷ πρώτῳ νεκροταφείῳ Ἀθηνῶν), «Ὁ Ἀράπης» καὶ «Ὁ δαμαστὴς τῆς λυκαίνης» (τὰ ρεαλιστικώτερα τῶν ἔργων του). Ὁ *Δ. Φιλιππότης* (1840—1920) διεκρίθη ἰδιαιτέρως ὅλως εἰς τὴν ἀπεικόνισιν προσώπων τοῦ καθημερινοῦ βίου· εἶναι ζωηρός, νευρώδης, ἐκφραστικός· αἰσιοδοξία καὶ χαρὰ ζωῆς διαπνέει τὸ ἔργον του, ἐνῷ παραλλήλως ἡ ὑπερτάτη ἀντίληψις τῆς εὐγενοῦς συμμετρίας καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ρυθμοῦ καθοδηγεῖ τὴν ἔμπνευσίν του («Ὁ ξυλοθραύστης», «Ὁ θεριστής», «Ὁ μικρὸς ψαρᾶς» κλπ.). Ὁ *Γεώργιος Βιτάλης* (1840—1901) ἐσπούδασεν ἐν Ἀθήναις καὶ Μονάχῳ, εἰργάσθη δ' ἐν Σύρῳ, Ἀθήναις καὶ Ἀλεξανδρείᾳ, ὅπου καὶ ἀπέθανε. Τὸ κάλλιστον τῶν ἔργων τοῦ Βιτάλη εἶναι ὁ πρὸ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀνδριὰς τοῦ Γλάδστωνος. Ὁ Βιτάλης, μολονότι φίλος τῆς λεπτομερείας καὶ κάτοχος τῆς ἀμέσου αἰσθήσεως τῆς πραγματικότητος, εὑρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ καλλιτεχνικοῦ νεοκλασσικισμοῦ, ὅστις ἐπὶ μακρὸν ἐκυριάρχησεν ἐν τῇ νεοελληνικῇ τέχνῃ. — Ὁ *Γιαννούλης Χαλεπᾶς*, ὁ καλλιτέχνης μὲ τὴν σκληρὰν μοῖραν, ὁ διαγαγὼν τὸ πλεῖστον τοῦ βίου του φρενοβλαβής, ἐγεννήθη ἐν Τήνῳ τῷ 1854. Εἶναι καλλιτέχνης μεγάλων προθέσεων, τὰς ὁποίας ἡ μακροτάτη νόσος του ἐν μέρει μόνον τοῦ ἐπέτρεψε νὰ πραγματοποιήσῃ. Ἰδεαλιστὴς κατ' οὐσίαν ὁ Χαλεπᾶς, γοητευμένος ἀπὸ τὴν λαμπρότητα τοῦ νεοκλασσικισμοῦ, ἐξεδηλώθη πολυτρόπως κατὰ τὰς περιόδους τοῦ βίου του τὰς ἀφιερωμένας εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν. Κατάπληξιν προκαλεῖ ἡ μοναδικὴ δύναμις του ἐν τῇ ἐκφράσει καὶ ἡ ψυχικότης τοῦ ἔργου του («Ἡ κοιμωμένη» τοῦ τάφου Ἀφεντάκη ἐν τῷ πρώτῳ νεκροταφείῳ Ἀθηνῶν, «Ὁ Σάτυρος παίζων μὲ τὸν Ἔρωτα», «Ἡ φιλόστοργος μήτηρ», «Ἡ κεφαλὴ τῆς Ἀθηνᾶς», «Ἡ Ἀδριανὴ κοιμωμένη», «Ἡ Ἡρωδιὰς» κλπ.). — Ὁ *Θωμᾶς Θωμόπουλος*, γλύπτης καὶ ζωγράφος, ἐγεννήθη ἐν Σμύρνῃ τῷ 1873, ἐσπούδασεν ἐν Ἀθήναις καὶ συνεπλήρωσε τὴν καλλιτεχνικήν του κατάρτισιν εἰς τὰ μεγάλα καλλιτεχνικὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης, ἐβραβεύθη δ' ἐπανειλημμένως εἰς ἑλληνικὰς καὶ ξένας ἐκθέσεις. Αἱ πλαστικαί του ἀλληγορίαι, οἱ ἀνδριάντες καὶ τὰ πλαστικά του συμπλέγματα, τὰ μνημεῖα καὶ τὰ ἡρῷα του εἶναι δημιουργίαι ἐξαιρέτως ἐκφραστικοῦ ταλάντου, ποδηγετουμένου ἐν τῇ ἐκτελέσει ἀπὸ ὡριμότητα τεχνικὴν καὶ ἐγκράτειαν («Πολεμιστὴς θνῄσκων» εἰς τὸ ἡρῷον Σιατίστης, «Ὁ τραυματίας», «Τὸ πνεῦμα τοῦ Ἰκάρου», ἀνδριὰς Χαριλάου Τρικούπη πρὸ τῆς Βουλῆς Ἀθηνῶν, προτομαὶ Μελᾶ ἐν Καστορίᾳ, Σολωμοῦ ἐν Ἀθήναις, Παπαδιαμάντη ἐν Σκιάθῳ κλπ.)

Ὁ *Κωνστ. Δημητριάδης*, γεννηθεὶς ἐν Στενημάχῳ τῷ 1881, σπουδάσας ἐν Ἀθήναις καὶ διαμείνας ἐπὶ εἰκοσιπενταετίαν ἐν Παρισίοις, εἶναι εἷς τῶν ἀρίστων συγχρόνων γλυπτῶν μας. Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς τέχνης του εἶναι ἡ δύναμις, μετὰ τῆς ὁποίας ἀποδίδει τὴν ἐσωτερικὴν ἔκφρασιν, ἡ ζωηρὰ κίνησις, τὸ πλῆρες κλασσικῆς ἁρμονίας ὕφος τῶν πλαστικῶν του δημιουργιῶν, ἡ βαθεῖα αἴσθησις τοῦ ρυθμοῦ, ἡ λιτότης καὶ ἡ ἐγκράτεια («Ὁ σκεπτικιστής», «Ἡ Βακχίς», «Ἡ λουομένη», «Ὁ δισκοβόλος», τὰ μνημεῖα τῆς Ἁγίας Λαύρας καὶ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Χίου, ἀνδριάντες καὶ προτομαὶ ἐπιφανῶν προσωπικοτήτων κλπ.). Ὁ *Μιχ. Τόμπρος*, γεννηθεὶς ἐν Ἀθήναις τῷ 1889 καὶ σπουδάσας ἐν Ἀθήναις καὶ Παρισίοις, ἔνθα ἐπὶ μακρὸν παρέμεινε, διατελέσας δὲ καθηγητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς σχολῆς τοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, εἶναι καλλιτέχνης ζωηροῦ καὶ ἀνησύχου χαρακτῆρος, νεωτερικὸς κατὰ τὴν ἔκφρασιν, χωρὶς ὑπερβολὰς καὶ χωρὶς ἐπικινδύνους ἀκροβασίας. Ὁ Τόμπρος ἀποβλέπει ἰδίᾳ εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν συμμετρίαν τῶν πλαστικῶν ὄγκων καὶ εἰς τὴν πραγματοποίησιν ἔργων ἰσχυρῶς ὑποβλητικῶν καὶ συνετῶν πρὸς τὸ αὐστηρὸν πνεῦμα τῆς ἐσωτερικῆς ἁρμονίας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ λιτότης καὶ ἡ διαύγεια τῶν συλλήψεών του («Μνημεῖον Μπισούκ», «Ἡ Σκύρος», «Ἡρῷον Τεγέας», «Λουομένη», «Χορεύτρια» κλπ.).

Συμπληρώσεις τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς γλυπτικῆς. Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς γλυπτικῆς δέον ν' ἀναφέρωμεν τὸ ἔργον σημαντικῶν καλλιτεχνῶν, ὡς: ὁ *Ἰωάννης Κόσσος*, ὅστις ἐγεννήθη ἐν Τριπόλει κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν καὶ ἀπέθανεν ἐν Ἀθήναις τῷ 1872. Ὁ Κόσσος εἶναι ὁ πρῶτος γλύπτης τῆς ἀπελευθερωθείσης Ἑλλάδος, ἐσπούδασε δ' ἐν Ἀθήναις καὶ Ρώμῃ καὶ ἐξετέλεσε πολυπληθεῖς ἀνδριάντας, ἐν οἷς ὁ ἀνδριὰς τοῦ Ρήγα πρὸ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὁ ἀνδριὰς τοῦ Εὐαγγέλη Ζάππα πρὸ τοῦ Ζαππείου μεγάρου, αἱ προτομαὶ τοῦ Καποδιστρίου καὶ τοῦ Ἑλβετοῦ φιλέλληνος Εὐνάρδου (Ἐθνικὸς Κῆπος Ἀθηνῶν) κλπ.— Ὁ *Γεώργιος Βρούτος* (1843—1909), σπουδάσας ἐν Ἀθήναις καὶ Ρώμῃ καὶ διατελέσας καθηγητὴς τῆς ἐν Ἀθήναις σχολῆς τῶν Καλῶν Τεχνῶν μεταξὺ τῶν καλυτέρων ἔργων τοῦ Βρούτου τάσσονται ὁ ἀνδριὰς τοῦ Κοραῆ, «Ὁ Ἔρως θραύων τὸ τόξον του», «Ὁ Πάρις», «Ἠχὼ καὶ Νάρκισσος», «Ἡ λουομένη» κτλ.—Ὁ *Γ. Μπονάνος* γεννηθεὶς ἐν Ἀθήναις τῷ 1863, σπουδάσας ἐν Ἀθήναις καὶ Ρώμῃ καὶ διατελέσας καθηγητὴς τῆς ἐν Ἀθήναις σχολῆς τῶν Καλῶν Τεχνῶν, ἐκπονήσας δὲ μακρὰν σειρὰν ἔργων λιτῆς καὶ ἁρμονικῆς τέχνης («Ὁ δοῦλος Ἕλλην», «Ἡ κυνηγέτις», ὁ ἀνδριὰς τοῦ ναυάρχου Μιαούλη ἐν Σύρῳ, ἡ προτομὴ τοῦ Θ. Καΐρη ἐν Ἄνδρῳ, ἡ προτομὴ τοῦ Ὀδυσσέως Ἀνδρούτσου ἐν Γραβιᾷ κλπ.). —Ὁ *Γεώργιος Δημητριάδης* ὁ Ἀθηναῖος, ἐκπονήσας μακρὰν σειρὰν μνημειακῶν ἔργων, ἐν οἷς καὶ τὸ Ἡρῷον τοῦ Κιλκίς. Ὁ *Ν. Γεωργαντῆς*, σπουδάσας ἐν Ἀθήναις καὶ Εὐρώπῃ καὶ ἐκτελέσας εὔρυθμα καὶ εὐγενῆ ἔργα, ἐν οἷς: «Μετὰ τὸ ἁμάρτημα», «Ὁ ἄστεγος», «Ἡ Ναΐας», «Ὁ ἄλτης», τὸ μνημεῖον τῶν πεσόντων Ἐλευσινίων, τὸ Ἡρῷον Ἀμαρουσίου κλπ. Ὁ *Γ. Ζευγώλης*, γεννηθεὶς ἐν Ἀθήναις τῷ 1886 καὶ σπουδάσας ἐν Ἀθήναις καὶ Παρισίοις· ὁ Ζευγώλης διεκρίθη ἰδίᾳ εἰς τὴν κατασκευὴν ἡρῴων, ἐν οἷς ἀξιομνημόνευτον εἶναι διὰ τὸν ἐπιβλητικὸν του ρεαλισμὸν τὸ ἡρῷον τῶν Γιαννιτσῶν. Ὁ προώρως θανὼν *Λουκᾶς Δούκας* (1890—1925), τοῦ ὁποίου μερικαὶ πλαστικαὶ δημιουργίαι προκαλοῦν βαθεῖαν ἐντύπωσιν διὰ τὸν ἐξόχως ἐκφραστικὸν των ρεαλισμὸν («Ὁ Κάϊν», «Ὁ Σάτυρος», «Ὁ Βούλγαρος αἰχμάλωτος», «Ἡ φόνισσα»). Ὁ ἐπίσης προώρως θανὼν *Ν. Στεργίου*, ὁ *Φωκίων Ρώκ*, ὁ ἐν Παρισίοις διαμένων *Αθ. Ἀπάρτης*, ὁ *Γ. Παπαχριστόπουλος*, ἡ *Μπ. Ραφτοπούλου*, ὁ *Τ. Νάτσιος*, ὁ *Ἀντ. Φώσκολος*.

Ἡ χαρακτική, ἡ σκηνογραφία, ἡ σμαλτοποικιλτικὴ κλπ. Μέλη τινὰ τῆς ὁμάδος «Τέχνη», ὁ *Εὐθ. Παπαδημητρίου*, ὁ *Ἄγγελος Θεοδωρόπουλος*, ὁ *Χατζηκυριάκος-Γκίκας*, ἐκπροσωποῦσιν ἐπαξίως τὰς νεωτάτας προόδους τῆς νεοελληνικῆς χαρακτικῆς. Παρ' αὐτοῖς, ὁ *Δημ. Γαλάνης*, ἐν Παρισίοις καλλιτέχνης μεγίστης ἀξίας καὶ διεθνοῦς φήμης, καὶ ὁ *Γιάννης Κεφαλληνός*, ἐν Παρισίοις καὶ οὗτος πρότερον, ἐν Ἀθήναις ἐσχάτως, ἐπέτυχον, ἀνανεοῦντες τὴν ξυλογραφίαν, νὰ δώσουν ἔργον πολυσήμαντον, πλῆρες ἐσωτερικότητος καὶ καλλιτεχνικῆς ἐντελείας. Σκηνογράφος μέγας ἐν Γερμανίᾳ ἀνεδείχθη ὁ *Παῦλος Ἀραβαντινός*. Ἐν Ἀθήναις ὁ *Κλώνης* ἐξετέλεσε σειρὰν ἀξιομνημονεύτων σκηνογραφιῶν. Ἡ σμαλτοποικιλτικὴ ἐκπροσωπεῖται ἰδίᾳ διὰ τῆς *Π. Διαμαντοπούλου*. Εἰς τὴν εἰκονογράφησιν βιβλίων διακρίνονται ὁ ἐν Ἀμερικῇ διαμένων *Ι. Βάσσος* καὶ ἡ *Πολυξένη Δημαρᾶ*, εἰς δὲ τὴν ψηφιδοθετικὴν ὁ *Στ. Ξενόπουλος*.

Ἡ γελοιογραφία. Ἡ γελοιογραφία ἐκαλλιεργήθη εὐρύτατα ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι, ὅπου ἀφ' ἑνὸς αἱ πολιτικαὶ διαμάχαι, ἀφ' ἑτέρου αἱ ἀδυναμίαι καὶ τὰ παράδοξα ἀσχηματίστου εἰσέτι κοινωνίας παρέχουν πάντοτε ἄφθονα θέματα εἰς τὸν γελοιογράφον. Πατὴρ τῆς νεοελληνικῆς γελοιογραφίας εἶναι ὁ *Θέμος Ἄννινος* (1845—1916). Οὗτος ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον διὰ τοῦ «Γελοιογραφικοῦ ἡμερολογίου» τοῦ 1872, ἀλλὰ τὴν εὐρύτητα καὶ τὴν ἐκφραστικότητα τοῦ γελοιογραφικοῦ του ταλέντου ἀπεκάλυψεν ἰδίᾳ εἰς τὸν «Ἀσμοδαῖον» καὶ τὸ «Ἄστυ», ὅπου διεκωμῴδησε δι' ἐξόχου τέχνης καὶ σπινθηριζούσης εὐφυΐας τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ γεγονότα μιᾶς ὁλοκλήρου νεοελληνικῆς τεσσαρακονταετίας. Ὁ Θέμος Ἄννινος ὑπῆρξεν ὁ ἀντίστροφος ἱστοριογράφος μιᾶς ὁλοκλήρου ἐποχῆς διὰ τοῦ παίζοντος πνεύματός του καὶ τῆς ἀθραύστου κωμικῆς του γραμμῆς. Μετὰ τοῦτον τὴν νεοελληνικὴν γελοιογραφίαν ἐξεπροσώπησαν καλλιτέχναι καὶ λόγιοι, ὡς ὁ *Δ. Γαλάνης*, ὁ *Στέφανος Ξενόπουλος*, ὁ *Ζ. Παπαντωνίου*, ὁ *Σταμ. Σταματίου*, ὁ *Γ. Ρούλος*, ὁ *Φρ. Ἀριστεύς*, ὁ *Σπ. Βασιλείου*, ὁ *Δ. Βιτσώρης*, ὁ *Ἄγγελος Σπαχῆς*, ὁ *Τ. Φοράουερ*, ὁ *Π. Βυζάντιος*, ὁ *Χόροβιτς*, ὁ ἀρχιτέκτων *Κ. Λάσκαρης*. Ὡς συστηματικοὶ γελοιογράφοι, διακωμῳδοῦντες τὰ καθημερινὰ γεγονότα ἀπὸ τῶν στηλῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν, διακρίνονται σήμερον ὁ *Φωκ. Δημητριάδης*, ὁ πολυσχιδὴς εἰς τὰς καλλιτεχνικάς του ἐκδηλώσεις *Εὐθ. Παπαδημητρίου*, ὁ *Σ. Ἀντωνιάδης*, ὁ *Ι. Μαυρίδ...κος* (ἐμφανιζόμενος ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Noir), ὁ *Ντῖνο Βέης*, ὁ *Κοργιαννάκης*, ὁ *Πολενάκης*, ὁ *Κουμετάκης* καὶ ὁ *Μπέζος*.

Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Νεοελληνικὴ τέχνη*: «Λεύκωμα Τηνίων καλλιτεχνῶν. Ι: Ν. Γύζης 1842—1900. Ἐπιμελείᾳ Δ. Ι. Καλογεροπούλου καὶ Ξ. Σώχου» (Ἀθῆναι 1925).— *Καλογερόπουλος Ν. Δ.*, «Μεταβυζαντινὴ καὶ νεοελληνικὴ τέχνη» (Ἀθῆναι, Ἑκατονταετηρὶς 1926).—*Σῶχος Ξεν.*, «Ἕλληνες καλλιτέχναι. Ἑκατονταετηρὶς 1821—1930» (Ἀθῆναι 1930).—«20ὸς αἰώνας» (περιοδικὸν ἐκδιδόμενον ὑπὸ *Τόμπρου*, Ἀθῆναι 1934 κ.ἑ.). Π. Μ. Π.

ΛΑΪΚΗ ΤΕΧΝΗ· βλ. ἀνωτ. *Λαϊκὴ ζωὴ—Λαϊκὴ τέχνη*.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία εἶναι προϊὸν αὐτοφυὲς τῆς ἑλληνικῆς γῆς, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ἀνεπτύχθη καὶ ηὐξήθη καὶ δὴ εἰς τοιοῦτον σημεῖον, ὥστε νὰ ἐπιδράσῃ καὶ νὰ ἐπιδρᾷ ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς ὅλας τὰς ἀξίας λόγου φιλολογίας, αἱ ὁποῖαι μετὰ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν ἀνεφάνησαν καὶ ἐκαρποφόρησαν. Ἐν αὐτῇ ἀνεπτύχθησαν αἱ θεμελιώδεις μορφαὶ τῆς ποιήσεως, τὸ ἔπος, ἡ λυρικὴ ποίησις, ἡ τραγῳδία καὶ ἡ κωμῳδία. Αἱ ῥίζαι πασῶν τῶν ἐπιστημῶν εὑρίσκονται ἐν Ἑλλάδι καὶ δικαίως ἐλέχθη ὅτι διὰ πᾶσαν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ βεβαιότητα καὶ διὰ πᾶσαν ὡραιότητα τῆς μορφῆς ἐτέθη ἐν Ἑλλάδι τὸ πρῶτον ὁ θεμέλιος λίθος (Herder). Οἱ Ἕλληνες εἶναι οἱ ἐφευρέται τῆς ἐπιστήμης. Ἐν τῇ Ἑλλάδι τὸ πρῶτον ἤκμασαν ἡ φιλοσοφία, ἐν στενῷ συνδυασμῷ πρὸς τὰ μαθηματικὰ ἐπιστήμας, ἡ ἱστορία, ἡ γεωγραφία καὶ ἡ ἰατρική. Ἐξ ἀγνώστου ἀκριβῶς χώρας ἐξεχύθησαν οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι, οἵτινες, κατὰ μακροτάτας χρονικὰς περιόδους, κατέλαβον ὅλας τὰς νοτίους καὶ δυτικὰς χώρας τῆς σημερινῆς Εὐρώπης. Ἐνωρὶς οἱ Ἕλληνες ... Ἦσαν μὲν εἷς ... τὴν μόνιμον αὐτῶν οἴκησιν. ... λαὸς ἀλλ' ἴσως διῃρημένος εἰς φῦλα καὶ ἡ κάθοδος σίς του πρὸς τὴν σημερινὴν Ἑλλάδα ἐγένετο κατὰ πολλὰ διαδοχικὰ κύματα. Εἰς τὴν γένεσιν καὶ παραμονὴν τῶν τεσσάρων μεγάλων ἑλληνικῶν φύλων συνετέλεσε πολλαχῶς καὶ ἡ φυσικὴ τῆς χώρας διαμόρφωσις, ἡ ἀπότομος ἀνύψωσις χιονοσκεπῶν ὀρέων, διαχωριζόντων τὰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ πεδιάδας, ὁ πολύκολπος σχηματισμὸς τῆς ἐν τοῖς παραλίοις, ἡ πληθὺς τῶν νήσων καὶ χερσονήσων. Ἡ ποικιλία δὲ αὕτη τῆς ... ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ γλυκὺ φωτεινὸν ...

Digitized by Google

τοῦτο εὔχαρι τῆς χώρας κλῖμα, γεννᾷ καὶ τὴν ἁρμονίαν ἐκείνην τῆς καλαισθητικῆς δυνάμεως τῶν Ἑλλήνων ἔν τε τῇ ἐξωτερικῇ, διὰ τῶν μνημείων, ἐκδηλώσει αὐτῆς, καὶ ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἐκφάνσει διὰ τῶν ἔργων τῆς λογοτεχνίας, ἢ διὰ τῆς πολιτειακῆς καὶ προσωπικῆς ἀτομικότητος τοῦ ναυτικοῦ τούτου λαοῦ. Χώρα, θάλασσα καὶ κλῖμα καὶ αἱ ἐξ αὐτῶν προερχόμεναι ἐπήρειαι καὶ συνθῆκαι τῆς ζωῆς ἐπέδρασαν καὶ τότε, ὡς καὶ σήμερον ἐπιδρῶσιν, ἐπὶ τὴν φυσικὴν καὶ πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τῶν κατοίκων. Ἡ σωματική των διάπλασις ὑπεβοηθεῖτο διὰ συντόνων γυμναστικῶν καὶ ὀρχηστικῶν ἀσκήσεων, ἡ δὲ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ αὐτῶν μόρφωσις συνετελεῖτο εἰς τὰς τοπικὰς ἱστορικὰς συνθήκας διὰ ἰδίας ζωηρᾶς ἐπιμελείας, εἰς πρωτοφανῶς πολυμερῆ καὶ ἁρμονικὴν δρᾶσιν εἰς ὅλα τὰ πεδία τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως, ἐν τῇ τέχνῃ καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ καὶ ἐν ταῖς τεχνικαῖς ἐπιστήμαις. Οὕτω παρέσχον τὰς βάσεις διὰ τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμόν, ὄχι μόνον τῆς σήμερον, ἀλλὰ καὶ τοῦ μέλλοντος. Ἀλλ᾽ ἡ ζωὴ καὶ ἀνάπτυξις ἑνὸς λαοῦ περιέχει τόσον πολλὰ στοιχεῖα ἀσύλληπτα διὰ τῆς διανοήσεως, ὥστε δὲν δυνάμεθα ἀκριβῶς ἑκάστοτε νὰ καθορίζωμεν οἱονεὶ τοὺς νόμους, καθ᾽ οὓς θὰ ἔπρεπε λαός τις νὰ ἐξελιχθῇ μορφωθῇ καὶ προαχθῇ. Διότι τότε δύνανται νὰ γεννηθῶσι πλῆθος ἀποριῶν, διατὶ π. χ. οἱ κάτοικοι τῆς Ἰταλίας, οἱ κατοικοῦντες ἐπίσης ὡραίαν, ἂν μὴ ὡραιοτέραν, χώραν, μόνον κατὰ τὸν ΙΔ´ μ Χ. αἰῶνα ἀναδεικνύονται λαὸς τῆς τέχνης. Ἐὰν δὲ οἱ κάτοικοι τῆς Ἀττικῆς χρεωστοῦν τὴν δροσερότητα καὶ ἐλαστικότητα τοῦ πνεύματός των εἰς τὸ εὐμετάβολον καὶ ποικίλον τῆς Ἀττικῆς κλῖμα, διατί ἔχασαν αὐτην εἰς τοὺς μετὰ ταῦτα χρόνους; Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι πάντοτε τὸ πλάσμα, ὁ δοῦλος τῆς φύσεως, ἀλλ᾽ ἐνίοτε εἶναι καὶ ὁ δαμάζων καὶ ὑποδουλῶν αὐτήν. Καὶ αὐτὸς καὶ ὁ λαὸς εἰς ὃν ἀνήκει φέρουσιν ἐν ἑαυτοῖς τὸν προορισμόν των πρὸς τὸν σκοπόν, ὃν δέον κατὰ ἀνεξερευνήτους νόμους νὰ ἐκπληρώσωσι.

Ἡ φυσικὴ διάσπασις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους ηὐνόησε τὴν ἀνάπτυξιν τῶν διαφόρων κρατῶν καὶ κρατιδίων καὶ παρημπόδισε τὴν ἀνύψωσιν εἰς ἓν καὶ μέγα ἑνιαῖον φυσικὸν κράτος, ὅπως τοῦτο βλέπομεν εἰς τὰς πεδιάδας τοῦ Νείλου καὶ Γάγγου καὶ εἰς πλεῖστα ἄλλα μέρη τῆς Εὐρώπης καὶ Ἀσίας. Ἡ σύνδεσις τῶν φυλῶν καὶ λαῶν ἐγίνετο μᾶλλον διὰ τῶν ἠθικῶν δεσμῶν τῆς γλώσσης καὶ τῆς θρησκείας, ἀλλὰ οἱ δεσμοὶ οὗτοι δὲν ἠμπόδιζον τὰ ἑλληνικὰ φῦλα νὰ καταπολεμῶσιν ἄλληλα, νὰ ἐκδιώκωσι τὰ πολυάριθμα τὰ ὀλιγάριθμα, καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶχον οὔτε γεωργίαν, οὔτε ἐμπόριον, ἤλλαζον εὐκόλως τοὺς τόπους τῆς διαμονῆς των «ἕκαστοι ἀπέλειπον τὴν ἑαυτῶν βιαζόμενοι ὑπό τινων ἀεὶ πλειόνων, οὐκ οὔσης ἐμπορίας καὶ περιουσίαν χρημάτων (=πραγμάτων). οὐκ ἔχοντες οὐδὲ γῆν φυτεύοντες» ὡς λέγει ὁ Θουκυδίδης. Ἡ ἐλευθέρα κίνησις παρεῖχε τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος καὶ ἡ μεταλλαγὴ τῶν οἰκήσεων δὲν ἐπέτρεπε τὸν σχηματισμὸν θρησκείας ἐκ τῆς θεοποιήσεως τῆς φύσεως ἐν ᾗ ἔζων, ἀλλὰ μᾶλλον αἱ τοπικαὶ λατρεῖαι τῶν διαφόρων φύλων συνεχωνεύθησαν εἰς ἓν μέγα σύστημα θεῶν, τὸ ὁποῖον σὺν τῷ χρόνῳ μετεβλήθη ἐντελῶς εἰς ἠθικόν τινα σύλλογον. Ἡ διαρκὴς αὕτη κίνησις τῶν φύλων καὶ ἡ μεταβολὴ τῆς τύχης ἐν τῇ μάχῃ καὶ ἐν τῷ πολέμῳ συνετέλεσαν, ἵνα τὰ φῦλα ταῦτα προσλάβωσιν ἰδιαιτέραν καθ᾽ ἕκαστα καὶ συμπαγῆ μορφήν, καὶ ὁ καθ᾽ ἕκαστον ἄνθρωπος ἐθεωρεῖτο εἰς τὰ μικρὰ ταῦτα, ἃς εἴπωμεν οὕτω, κράτη, τὰ ἐξαρτώμενα ἐκ τοῦ πολέμου καὶ ἐκ τῶν ἁρπαγῶν, ὡς τέλειος ἀνήρ. Ἡ ἀξία του ἦτο τὸ δίκαιόν του ἀπέναντι τῶν φυλάρχων καὶ τῶν ὁμοφύλων του, καὶ ἐὰν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὁ λαὸς καὶ τὸ διατρέφον τὸν λαὸν ἔδαφος ἦτο κτῆμα τοῦ δεσπότου, ἐν Ἑλλάδι συνέβαινεν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον· ἡ χώρα ἀνῆκεν εἰς τὸν καθ᾽ ἕκαστον ἄνδρα ὡς πολίτην, ἡ χώρα τὴν ὁποίαν αὐτὸς εἶχε κυριεύσει καὶ ὑπερασπίσει. Ἐν ταύτῃ ἡ προσωπικότης ἀνεγνωρίσθη τὸ πρῶτον, ὁ ἀνὴρ ἐδιδάχθη νὰ αἰσθάνεται αὐτὴν ἐν αὑτῷ καὶ ἐτίμα τὴν ἀνδροπρέπειαν ὡς «ἀρετὴν» καὶ παρ᾽ ἑαυτῷ καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου ψαλεῖσα συμμετοχὴ ὅμως τῶν ἑλληνικῶν φύλων εἰς τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον ἐγέννησεν εἰς αὐτοὺς τὴν ἔννοιαν τῆς ἑνότητος τοῦ ἔθνους τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἰδέα τῆς ἑνότητος ταύτης παρήγαγε βραδύτερον τὴν ἀντίθεσιν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, τὴν ὁποίαν ὁ Ὅμηρος δὲν γνωρίζει ἀκόμη Ὅσον δὲ βραδύτερον καὶ ἂν τὰ ἑλληνικὰ φῦλα ἐπολέμησαν ἄλληλα, οὐχ ἧττον παρέμεινε πάντοτε ἡ ἰδέα τῆς κοινότητος καὶ τοῦ ἐλευθέρου Ἑλληνισμοῦ, ἐκδηλουμένη εἰς διαφόρους μεγάλας κοινὰς ἑορτὰς καὶ πανηγύρεις.

Ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία, ἅπαξ δημιουργηθεῖσα, παρέμεινε κλασσική, διότι κατ᾽ ἀλήθειαν ὁ Ὅμηρος εἶναι ἤδη κλασσικός, εὐθὺς ἀμέσως ὡς ἐγνώσθη καὶ συνελέχθη, καὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλολογία εἶναι ἤδη ἐπὶ τῶν χρόνων τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ κλασσικὴ ἐπίσης, ὡς πρὸ ἑκατὸν πεντήκοντα περίπου ἐτῶν, ὅταν ἤρχισεν ἡ πρώτη αὐτῆς ἱστορικὴ ἐξέτασις. Καὶ ὀρθῶς ἐλέχθη ὅτι ὁ Γκαῖτε δὲν εὑρίσκεται ἀπέναντι τῶν Ἑλλήνων εἰς οὐσιωδῶς διάφορον θέσιν τοῦ Βιργιλίου καὶ Ὁρατίου, οἵτινες μετὰ τοῦ Κικέρωνος ἐδημιούργησαν εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν την πρώτην κλασσικὴν φιλολογίαν μετὰ τὴν ἑλληνικήν, βασισθέντες ὅλως διόλου ἐπὶ ἑλληνικῶν βάσεων. Τὸ ἀντικείμενον τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας, ὡς αὕτη παρουσιάζεται ἔν τε τῇ ποιήσει καὶ ἐν τῷ ἐντέχνῳ πεζῷ λόγῳ, ἐν τῷ ἔπει, ἐλεγείᾳ, ᾠδῇ, τραγῳδίᾳ, κωμῳδίᾳ, ἐπιγράμματι, ἱστορίᾳ, διαλόγῳ, λόγῳ, ἐπιστολῇ, δὲν εἶναι ἡ φύσις ἥτις κινεῖ τὴν φαντασίαν, διὰ τῶν θαυμασίων αὐτῆς φαινομένων, οὐδὲ ὁ ἀόρατος θεός, ὅπως ζητεῖ μὲ πόθον νὰ ἐννοήσῃ αὐτὸν ἡ ψυχή μας, ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ ἀγῶνί του πρὸς τὰς ἐκτὸς ἑαυτοῦ καὶ ἐν ἑαυτῷ δυνάμεις. Δὲν ἀποκρούει τὸν θεὸν καὶ τὴν φύσιν, ἀλλὰ ἀμφότερα καθιστᾷ ὑποβοηθητικὰ τοῦ πολυταράχου βίου τοῦ ἀνθρώπου Ἡ προαίσθησις τοῦ θείου ἐκφράζεται ἐν τῇ λατρείᾳ τοῦ καλοῦ ἢ ὡραίου. Ὁ θαυμασμὸς τῆς αἰσθητικῆς ὡραιότητος τῆς μορφῆς ἐξαγνίζεται εἰς τὸ συναίσθημα τῆς ἠθικῆς ὡραιότητος τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, καὶ ἡ «καλοκαγαθία» θεωρεῖται ὡς τὸ ὕψιστον σημεῖον ἀνθρωπίνης τελειότητος. Ἡ τρυφερωτάτη ἐκδήλωσις βαθείας αἰσθήσεως τῆς φύσεως συνδυάζεται πρὸς ποιητικὴν ἔκφρασιν τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν. Περιγραφὴ τῆς φύσεως ἰδιαιτέρως εἶναι μόνον ἐπικουρικόν τι· τὸ πᾶν διὰ τὴν ἑλληνικὴν ποίησιν εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ἢ μᾶλλον ἡ ἀνθρωπότης καὶ τὰ συμβαίνοντα περὶ αὐτήν. Ἀλλὰ πραγματικὴν ἱστορικὴν ἐπιστήμην δὲν παρήγαγον κυρίως οἱ Ἕλληνες. Ἡ διανόησις αὐτῶν ἐζήτει τὴν ἐφεύρεσιν κανόνων ἐκ τῆς παρατηρήσεως, κανόνων, οἵτινες οἱονεὶ νὰ ἰσχύουν ὡς φυσικοὶ νόμοι. Ὅτι εἰς τὴν ἐργασίαν των ταύτην εὗρον προβαθμίδας τινάς, ἐφ᾽ ὧν ἐπάτησαν διὰ νὰ ἀνέλθουν εἰς τὴν τελειότητά των, εἶναι ἴσως βέβαιον, ἀλλὰ τὸ παράδοξον καὶ πρωτοφανὲς εἰς τὰ λογοτεχνικὰ χρονικὰ τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι ὅτι ἐντὸς ὀλίγων σχετικῶς ἐτῶν ἐδημιούργησαν τέλεια καὶ κλασσικὰ πρότυπα. Πολὺ ὀλιγώτερον ἡ ἑλληνικὴ φιλολογία συνεξέλιπε μετὰ τοῦ Δημοσθένους ἢ τὸ ἑλληνικὸν κράτος· τοὐναντίον ἔζησεν ἐπὶ μίαν ἀκόμη χιλιετηρίδα καὶ παρήγαγεν ἔργα ὄχι μὲν ὅπως τὰ παλαιὰ πρότυπα. ἀλλ᾽ ἐπίσης σπουδαῖα διὰ τὸν παγκόσμιον πολιτισμόν, διότι δι᾽ αὐτῶν ὅλων ἐτράφη ἡ Ῥώμη καὶ ὁ μεσαίων καὶ ἐζωογόνησαν οὕτω καὶ τὴν νεωτέραν ἐπιστήμην Καὶ τὰ συγγράμματα τῆς παλαιοτέρας ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας εἶναι βεβαίως ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις φιλολογικὰ ἔργα. Μέτρον καὶ ἁρμονία εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς δοκίμου ἑλληνικῆς φιλολογίας Ὅ,τι δίδει εἰς αὐτὴν αἰωνίαν ἀξίαν εἶναι ἡ ὡραιότης καὶ ἀλήθεια τῶν ἰδεῶν της. Ὁ ἄνθρωπος ὁμιλεῖ πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ἔχει οὕτω δύναμιν ἐξαισίως παιδευτικήν, εἶναι τὸ πιστὸν κάτοπτρον τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Ἡ αἰωνία της χάρις στηρίζεται εἰς τὸ ὅτι τὸ ἀτελὲς καὶ παροδικὸν εἰς ἰδεῶδες λαμπρύνουσα, ἀνυψώνει καὶ ἐνδυναμώνει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸ νὰ ζητῇ αὐτὸς τὸ ὡραῖον καὶ καλὸν ἐν ἑαυτῷ καὶ νὰ πραγματοποιῇ τοῦτο ἐκτὸς ἑαυτοῦ.

Παντα ταῦτα κατώρθωσε διὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἥτις ὑπερέχει ἄπειρον ὅσον τῶν γλωσσῶν τῶν νεωτέρων πεπολιτισμένων ἐθνῶν. Οὐδεμία γλῶσσα ἔχει τοσαύτην ποικιλίαν ῥιζῶν, τοιαύτην εὐκαμψίαν καὶ εὐστροφίαν εἰς τὸ νὰ σχηματίζῃ διὰ παραγωγῆς καὶ συνθέσεως πάντοτε νέας λέξεις, τοσοῦτον πλοῦτον τύπων, δι᾽ ὧν κατορθοῦται ἀτελεύτητος ἀριθμὸς χαρακτηρισμῶν λεπτῶν διανοημάτων καὶ συναισθημάτων. Σπουδαῖον ἐπίσης χαρακτηριστικὸν τῆς γλώσσης εἶναι ἡ ἐλευθερία ἐν τῇ σειρᾷ τῶν λέξεων καὶ προτάσεων, ἡ εὐκολία νὰ ὑποτάσσῃ τὸ ὀλιγώτερον σπουδαῖον εἰς τὸ σπουδαιότερον.

«Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα δύναται μετὰ τῆς αὐτῆς εὐχερείας νὰ παραστήσῃ τὰ φαινόμενα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ὅπως καὶ τὰς καταστάσεις καὶ ἐκδηλώσεις τῆς ψυχῆς. Εἶναι ἐπίσης εὔστροφος νὰ κινῆται εἰς τὰ τερπνὰ τῆς φαντασίας ἐδάφη. ὡς καὶ εἰς τὴν παράστασιν τῶν τολμηροτάτων τοῦ ἀνθρώπου διανοημάτων. Επιτηδειότατα κατορθοῖ νὰ περιορίζηται εἰς αὐστηρότατον μέτρον, ὅπως καὶ νὰ ἐπεκτείνεται εἰς εὐρεῖαν ἀνάπτυξιν» (*Krüger*. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὁ ἀρχικὸς καὶ κύριος ἑνωτικὸς τοῦ ἔθνους δεσμὸς ἀπέναντι τῶν βαρβάρων, δὲν προσέλαβε ξένα στοιχεῖα. Εἶναι γλῶσσα ἰνδογερμανική, ἀμέσως δέ, εἰς τὰ παλαιότατα αὐτῆς μνημεῖα, μᾶς παρουσιάζεται ἐν μεγάλῃ τελειότητι. Εἶναι γλῶσσα ἔχουσα πολλὰ φωνήεντα καὶ πρῶτος αὐτῆς νόμος εἶναι ἡ εὐρυθμία καὶ ἁρμονία, οὐ μόνον ἐν τῇ ποιήσει, ἀλλὰ και ἐν τῷ πεζῷ λόγῳ. Ἀληθὴς ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας εἶναι δύσκολον ἀκόμη νὰ γραφῇ, διότι ἀκόμη σχεδὸν δὲν κατενοήθησαν ὀρθῶς πάντα τὰ ἔργα καὶ οἱ τεχνικοὶ τρόποι καθ᾽ οὓς ἐγράφησαν. Πρὸς τούτοις, αἱ καθ᾽ ἕκαστον προσωπικότητες τῶν συγγραφέων δὲν ἐξητάσθησαν ἐπαρκῶς ὑπό τε ἄλλας πολλὰς ἐπόψεις καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς ἱστορικῆς αὐτῶν συναφείας. Διὰ πλεῖστα μέρη τῆς γραμματείας δὲν ἔχομεν ἐπαρκῆ κείμενα ἕνεκα τῶν ἐπισυμβασῶν μεγάλων ἀπωλειῶν τῶν συγγραφέων· δι᾽ ἄλλα πάλιν, καὶ διὰ τοὺς ἀπὸ τοῦ Δ´ αἰῶνος Χριστιανοὺς συγγραφεῖς, δὲν κατέχομεν ἀκόμη προσιτὰ καὶ κριτικῶς ἐκδεδομένα κείμενα.

Ἐκ τῶν ἑλληνικῶν διαλέκτων τέσσαρες ἀνεπτύχθησαν εἰς λογοτεχνικην γλῶσσαν. Ἡ *Αἰολικὴ* (ἰδίως γνωστὴ εἰς ἡμᾶς διὰ τῶν Λεσβίων μελικῶν ποιητῶν καὶ διὰ τῶν διαλέκτων τῆς Θεσσαλίας καὶ Βοιωτίας), ἡ *Δωρικὴ* (ἐν Πελοποννήσῳ, Κάτω Ἰταλίᾳ καὶ ἀποικίαις εἰς Μικρὰν Ἀσίαν), ἡ *Ἰωνικὴ* (εἰς τὰς πόλεις τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἰς τὰς Κυκλάδας, εἰς τὴν Εὔβοιαν καὶ ἀλλαχοῦ) καὶ τέλος ἡ *Ἀττική*, ἥτις ἀνεπτύχθη ἐν Ἀττικῇ ἐκ τῆς Ἰωνικῆς, βραδύτερον μὲν τῶν ἄλλων, ἀλλ᾽ ἅπαξ ἀναπτυχθεῖσα ἐξετόπισε τὰς ἄλλας και ἐδέσποσε τῆς ὅλης λογοτεχνίας. Διὰ τῶν ἐκστρατειῶν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων του διαδοθεῖσα, ἀνεδείχθη μετά τινων ἰδιωτισμῶν ἡ μεγάλη καὶ *Κοινὴ* ὡς ἐκαλεῖτο, γλῶσσα ὅλων τῶν Ἑλλήνων, διαδοθεῖσα καὶ εἰς τὰς μεμορφωμένας τάξεις τῆς Ῥώμης καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους καὶ παραμείνασα πάντοτε ζωντανή. Ἐκ ταύτης κατάγεται καὶ ἡ σημερινὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἥ τε γραφομένη καὶ ἡ ὁμιλουμένη.

Ἡ χρονολογικὴ διάταξις τῶν προϊόντων τῆς ἑλληνικῆς γραμματολογίας ὁρίζεται ἐξ αὐτῆς τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τὸ πρῶτον χρονικὸ τμῆμα φθάνει εἰς τὸ τέλος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε´ π. Χ αἰῶνος, τουτέστι μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἰώνων και τῶν περσικῶν πολέμων Εἶναι οἱονεὶ ὁ ἑλληνικὸς μεσαίων, διότι κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον τὸν πολιτισμὸν ἀντιπροσωπεύει ἡ ἀριστοκρατικὴ τάξις καὶ ὡς πρὸς την θρησκείαν καὶ ὡς πρὸς τὴν πολιτείαν, τέχνην καὶ ποίησιν. Ἡ κυριωτάτη λογοτεχνικὴ ἐργασια γίνεται εἰς τὰς ἀποικίας, ἰδίᾳ ἐν τῇ Αἰολίδι καὶ Ἰωνίᾳ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀπὸ τῶν περσικῶν πολέμων καὶ ἐντεῦθεν (τουτέστιν ἀπὸ τοῦ 480 π. Χ. καὶ ἑξῆς) ἄρχεται ἡ δευτέρα. ἡ Ἀττική, περίοδος τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ διαρκεῖ μέχρι τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Φιλίππου καὶ Ἀλεξάνδρου (3 π. Χ.). Εἶναι ἡ ἐποχή, καθ᾽ ἣν αἱ Ἀθῆναι μεταβάλλονται ἀπὸ ἀγροτικὸν κράτος εἰς ἐμπορικὴν καὶ ναυτικὴν δύναμιν καὶ δι᾽ αὐτοθυσίας καὶ πολιτικῆς δραστηριότητος ἀναλαμβάνουσι τὴν ἀρχηγίαν τῆς Ἑλλάδος. Εἶναι ἡ νέα ἐποχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ θρησκείᾳ, τῇ τέχνῃ καὶ τῇ ποιήσει καὶ παρ᾽ αὐτὰς τὰς ἐκδηλώσεις προσέρχεται καὶ ἡ κριτικὴ ἐπιστήμη, τῆς ὁποίας οἱ Ἴωνες φιλόσοφοι εἶχον προδιαγράψει τὸν δρόμον. Φορεῖς τῆς δημοκρατίας εἶναι οἱ πολῖται τῆς μέσης τάξεως, καὶ μέρος αὐτῶν, τὸ ἀπαίδευτον μεῖναν, τὸ καθυστερημένον, θεωρεῖ τὴν νέαν κατάστασιν ὡς ἀντιτιθεμένην εἰς τὰς πατροπαραδότους συνηθείας καὶ σχηματίζεται οὕτω τάξις τῶν ἀπαιδεύτων καὶ πεπαιδευμένων, χαρακτηριστικὸν δεῖγμα τοῦ εὐπροσβλήτου τοῦ πολιτισμοῦ τούτου.

Ἡ τρίτη τοῦ Ἑλληνισμοῦ περίοδος ἄρχεται μὲ τὰ βασίλεια τῶν Διαδόχων. Κατὰ ταύτην τὴν ἡγεσίαν ἔχει ἡ ἐπιστήμη, τουτέστιν ἡ φιλοσοφία καὶ αἱ καθ᾽ ἕκαστον ἐπιστῆμαι, αἱ ὁποῖαι ἀνεπτύχθησαν εἰς τὰ διάφορα μεγάλα κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πρὸ πάντων εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ποίησις δὲν ἐξέλιπε. Γλῶσσα εἶναι ἡ Κοινὴ ἢ ἡ ἀττικίζουσα. Οὕτως ἔχουσι τὰ πράγματα καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν, τὴν ῥωμαϊκήν, περίοδον, ἥτις διήκει ἀπὸ τῆς τελειωτικῆς ὑποδουλώσεως τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων (146 π. Χ.) μέχρι τοῦ τέλους τῆς ἀρχαιότητος, τὸ ὁποῖον θεωρητέον ὡς τὸ 529 μ. Χ., ὅτε ὁ Ἰουστινιανὸς ἔκλεισε τὴν πλατωνικὴν Ἀκαδημίαν. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ 529 τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα δὲν ἀπενεκρώθη, ἀλλὰ παραμένει ἐπὶ μίαν σχεδὸν ἀκόμη χιλιετηρίδα ζωντανὸν ἂν καὶ εἰς ψυχρὰς μόνον ἀπομιμήσεις) ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, ἔν τε τῇ τέχνῃ του καὶ ἐν τῇ γραμματείᾳ του. Καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ παρέλαβε πολλὰ εἰς τὰ δόγματά της οὐ μόνον ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σοφίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὁλόκληρος ἡ μεσαιωνικὴ ἐπιστήμη ἡ σχολαστική. βασίζεται ἐπὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, εἰς τρόπον ὥστε ἡ αὐθεντία αὐτοῦ νὰ γίνεται πολλαχῶς ἐμπόδιον εἰς τὴν πρόοδον τῶν ἐπιστημῶν. Ἀλλὰ ἐν τῇ ἐποχῇ τῆς ἀναγεννήσεως καὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ (Humanismus) πάλιν τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐβοήθησεν εἰς τὸ νὰ καταπατηθῶσιν αὐθεντίαι καὶ νὰ διανοιχθῇ νέα ἐποχὴ καὶ νέα πνευματικὴ ἐλευθερία διὰ νέαν τέχνην καὶ νέας γνώσεις.

Οὕτως ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας εἶναι τμῆμα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ τὰ ἑλληνικὰ ἔργα δὲν κατεπίεσαν ἢ δὲν παρεκώλυσαν τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν νέων φιλολογιῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ, ἀλλὰ τοὐναντίον ὑπεβοήθησαν αὐτὴν καὶ πολλαχῶς καρποφορώτατα ἐπέδρασαν καὶ ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Γερμανίᾳ.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΠΕΡΣΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ. Ἡ ποίησις. ***Τὸ ἔπος.*** Ὁ Ὅμηρος, ὡς πρῶτος παρουσιάζεται εἰς ἡμᾶς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, εἶναι ἕτοιμον προϊὸν παρελθούσης ἐποχῆς. τῆς ὁποίας δὲν κατέχομεν

Digitized by Google

ἡμεῖς σήμερον ἱστορίαν τινά. Ἀλλὰ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη κάμνουσι μνείαν τοιαύτης τινός, ἂς εἴπωμεν οὕτω, γραμματολογικῆς ἐποχῆς. Διότι ἄλλως τε ἔπη τοιαύτης τελειότητος ὡς τὰ ὁμηρικὰ δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ παριστῶσι τὸ ὕψιστον σημεῖον προηγηθείσης ἐξελίξεως. Πολλοὶ μάλιστα τυπικοὶ στίχοι ἐν αὐτοῖς ὑποδηλοῦσιν ἤδη ἀρχομένην στερεοτυπίαν τινὰ ἐν τῇ ἐπικῇ ποιήσει. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα μαρτύρια ἔχομεν προηγηθείσης ποιήσεως, ὄχι μόνον ἐπικῆς, ἀλλὰ καὶ λυρικῆς. Τὸ ᾆσμα τέρπει κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τὴν ζωὴν τῶν Ἑλλήνων. Ἐκφράζει τὰ συναισθήματα αὐτῶν, οὐ μόνον τῆς χαρᾶς ἀλλὰ καὶ τῆς λύπης. Κατὰ τοὺς γάμους ἀντηχεῖ ὁ *ὑμέναιος* (Σ 493) καὶ κατὰ τὰς κηδείας ἀκούεται ὁ *θρῆνος*. Κατὰ τὰς χαρμοσύνους ἑορτὰς συνώδευε τὸν χορὸν τῶν νέων καὶ νεανίδων ᾠδὴ (μολπὴ) μετὰ φόρμιγγος (Σ 604), καὶ κατὰ τὴν λατρείαν τῶν θεῶν ἠκούοντο ὕμνοι εἰς αὐτούς, ὁ παιὰν εἰς τὸν Ἀπόλλωνα μετὰ νίκην ἐν τῷ πολέμῳ. Ἀλλὰ καὶ ᾄσματα κατὰ τὴν ἐργασίαν εἶναι γνωστά, ὅπως ὁ *λίνος* κατὰ τὸν τρυγητὸν (Σ 570). Οἱ ποιμένες τέρπονται σύριγξι (Σ 526), ἡ Κίρκη καὶ ἡ Καλυψὼ τραγῳδοῦσιν ὑφαίνουσαι. Καὶ ἅπαξ (τ 457) ἀναφέρεται καὶ ᾆσμα, τὸ ὁποῖον ἐπᾳδόμενον εἶχε τὴν μαγικὴν δύναμιν τοῦ νὰ σταματᾷ τὸ ῥέον αἷμα τῆς πληγῆς. Ἀλλὰ καὶ διηγηματικὰ ποιήματα ὑπῆρχον ἐνωρίς, ὡς φαίνεται, μυθικοῦ καὶ ἡρωϊκοῦ περιεχομένου. Οἱ ἀοιδοὶ ᾄδουσιν «ἔργα ἀνδρῶν τε θεῶν τε» (α 338) καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς αὐτὸς ᾄδει «κλέα ἀνδρῶν» (Ι 189) «τερπόμενος φόρμιγγι λιγείῃ». Ἡ ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία εἶναι εἰς πάντας γνωστὴ («Ἀργὼ πᾶσι μέλουσα» μ 70), τὰ δὲ διηγούμενα ὑπὸ τοῦ Φοίνικος (Ι 529—600) περὶ τῆς πολιορκίας ὑπὸ τῶν Κουρήτων τῆς αἰτωλικῆς πόλεως Καλυδῶνος καὶ τῆς καταπολεμήσεως αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Μελεάγρου εἶναι πάντως ἀπηχήσεις παλαιοτέρων ποιητικῶν ἔργων. Ἡ μῆνις μάλιστα ἐκεῖ τοῦ Μελεάγρου δὲν εἶναι παράδοξον νὰ ἔδωσε τὴν νύξιν εἰς τὴν μῆνιν τοῦ Ἀχιλλέως (ἰδὲ *Finsler*, Ὅμηρος Β', σελ. 6 ἑξ.). Πῶς τὰ παλαιὰ αὐτὰ ᾄσματα διηγοῦντο τὰς πράξεις τῶν θεῶν μᾶς διαφωτίζει ἐπαρκῶς τὸ Ε τῆς Ἰλιάδος μὲ τὴν ἀρχαϊκήν του διαγραφὴν τοῦ κόσμου τῶν θεῶν. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀρχαϊκὰ στοιχεῖα εἰς τὰς παραστάσεις τῶν θεῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι διακεχυμένα εἰς τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, καθὼς καὶ ἐπίθετα ὡς Ἀργειφόντης, Τριτογένεια, Ἀτρυτώνη, παρέχουσι ζωηρὰν ἢ εὐλογοφανῆ ἀπόδειξιν παλαιοτέρων ἐπῶν. Τὰ παλαιότερα αὐτὰ ἔπη περὶ πράξεων τῶν θεῶν καὶ ἡρώων θὰ ἦσαν βραχέα ποιήματα, ὑπὸ εἰδικῶν ἀοιδῶν (ρ 383, φ 481) εἰς τὰς αὐλὰς τῶν ἡγεμόνων καὶ εὐγενῶν ἀπαγγελλόμενα ἐν συνοδείᾳ τῆς φόρμιγγος.

Τοιούτους ἀοιδοὺς ἀναφέρει ὁ Ὅμηρος τὸν Φήμιον ἐν Ἰθάκῃ, τὸν Δημόδοκον ἐν Σχερίᾳ. Ὁ Δημόδοκος ἦτο τυφλὸς ὅπως καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ ὕμνου εἰς τὸν Δήλιον Ἀπόλλωνα (στ. 172). Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι σήμερον εἰς τοὺς Σέρβους ἡ λέξις slijepac (=τυφλὸς) εἶναι δηλωτικὴ τῶν πλανωμένων ἀοιδῶν. Τὰ παλαιότερα αὐτὰ ἡρωϊκὰ καὶ πρὸς φόρμιγγα ᾀδόμενα ᾄσματα, εἶδος ballades, ἐπενοήθησαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Αἰολέων, οἵτινες ὁρμώμενοι ἐκ τῆς Θεσσαλίας ἐπῴκισαν τὸ βόρειον μέρος τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τὰς πρὸ τῆς ἀκτῆς ταύτης νήσους. Ἡ γλῶσσα τῶν Αἰολέων ἔχει ἐν τῷ ἔπει πολλὰ ἀκόμη ἴχνη. Τίνα μορφὴν εἶχον τὰ ᾄσματα ταῦτα, δὲν γνωρίζομεν. Φαίνεται ὅμως πιθανὸν ὅτι τὸ ἡρωϊκὸν ἑξάμετρον (*ἔπος* καὶ αὐτὸ καλούμενον, πρβλ. *Ἡροδ.* καὶ *Ἀριστοφ.*) εἶχε βραχυτέραν τινὰ προβαθμῖδα, καὶ ἡ συχνότης τῆς κατὰ τρίτον τροχαῖον τομῆς (—◡◡—◡◡—◡ | ◡—◡◡—◡◡—◡̄) καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι τὸ ἑξάμετρον ηὐρύνθη ἀπὸ τοιοῦτόν τινα τριποδικὸν στίχον. Οὐχὶ ὅμως ἐν Αἰτωλίᾳ, ἀλλ' ἐν τῇ Ἰωνίᾳ ἐπετελέσθη ἡ μετάβασις ἐκ τοῦ ἡρωϊκοῦ ᾄσματος εἰς τὸ ἔπος καὶ ἐκ τῆς μελικῆς ἀπαγγελίας τῶν ἀοιδῶν εἰς τὴν ἀπαγγελίαν τῶν ῥαψῳδῶν.

Τὸ ὁμηρικὸν ἔπος. Ἡ παλαιοτάτη δι' ἡμᾶς ἐκδήλωσις τῆς ἀκμῆς τοῦ ἰωνικοῦ πνεύματος εἶναι τὸ ὁμηρικὸν ἔπος. Εἶναι ποίησις ἱπποτική, προωρισμένη διὰ τοὺς εὐγενεῖς τῆς Ἰωνίας, τῶν ὁποίων ἐξυμνοῦντο ἐν αὐτῇ οἱ πρόγονοι. Τὴν ὕλην παρεῖχον αἱ ἀναμνήσεις παλαιῶν γενῶν δι' ἀγῶνας εἰς τὰς μικρασιατικὰς παραλίας πρὸς κατάκτησιν αὐτῶν, ἴσως ὅμως ἡ ὕλη αὐτὴ νὰ συνεκομίσθη ἐκ τῆς χώρας ἐξ ἧς κατῆλθον. Ἰδιαιτέρως προσφιλὴς ἦτο ὁ τρωϊκὸς μῦθος, τουτέστιν ἡ διήγησις τῶν τῆς ἁλώσεως τῆς παλαιᾶς ὀχυρᾶς πόλεως Τροίας (ἢ Ἰλίου), τῆς κειμένης ἐν τῇ πεδιάδι τοῦ Σκαμάνδρου. Εἰς τὴν διήγησιν ταύτην συνδέονται αἱ τύχαι τοῦ αἰολικοῦ ἥρωος Ἀχιλλέως μὲ τὰς παραδόσεις τοῦ ἀρχαίου βασιλικοῦ οἴκου τῶν Μυκηνῶν, τῶν Ἀτρειδῶν. Εἰς τοὺς ἀντιπάλους τῶν Ἑλλήνων, εἰς τοὺς Τρῶας, εὑρίσκονται μερικὰ ὀνόματα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ἑλληνικά, ὡς π. χ. τὸ ὄνομα *Τροία*, τὸ ὄνομα τῆς ἀκροπόλεώς της Πέργαμον, *Πρίαμος*, Πάρις, εἰς ὃν ὅμως δίδεται καὶ τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα Ἀλέξανδρος. Ἄλλα ἀφ' ἑτέρου ὀνόματα ἀποδεικνύονται σημασιολογικά, ἔχουσι δὲ πιθανῶς τὴν ἀρχήν των εἰς ποιητικὴν ἐπίνοιαν· τοιαῦτα ὀνόματα εἶναι **Ἕκτωρ, Ἀνδρομάχη, Ἀστυάναξ**. Πολλὰ τῶν ὀνομάτων τοῦ ἡρωϊκοῦ ἔπους φαίνονται μεταδοθέντα εἰς αὐτὸ ἐκ τῆς θεϊκῆς λατρείας, χωρὶς ὁ ποιητὴς νὰ τὸ γνωρίζῃ. Ἔχομεν φανερὰν τούτου ἀπόδειξιν εἰς τὸ ὄνομα Ἑλένη, ἥτις ἦτο θυγάτηρ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Λήδας καὶ ἀδελφὴ τῶν Διοσκούρων. Εἶχε λατρείαν ἐν Σπάρτῃ καὶ τὴν θεϊκὴν δύναμίν της καὶ ὁ Στησίχορος ἀκόμη αἰσθάνεται (ἀπόσπ. 17). Καὶ ὁ Ἀχιλλεύς, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἀναμφισβητήτως φαίνεται συγγενὲς πρὸς τὸ τοῦ ποταμίου θεοῦ Ἀχελώου, ἀρχικῶς θὰ εἶχε θεῖον χαρακτῆρα, ὡς εἰκάζομεν ἐκ τῶν συμβάντων περὶ αὐτὸν μετὰ τὸν θάνατόν του (ἐν τῇ νήσῳ Λεύκῃ). Τὸ αὐτὸ συμβαίνει πιθανῶς καὶ διὰ τὸν Ἀγαμέμνονα, ὅστις ἐλατρεύετο ἐν Σπάρτῃ ὡς «Ζεὺς Ἀγαμέμνων». Εἰς τὸ ἰωνικὸν ἔπος πάντως ὀφείλομεν νὰ δεχθῶμεν ἀνάμειξιν ἱστορικῶν καὶ μυθολογικῶν στοιχείων. Περίεργος μορφὴ εἶναι ὁ Ὀδυσσεὺς (ἀρχικαὶ μορφαὶ τοῦ ὀνόματός του: Ὀλυξεύς, Ὀλύξης, Ὀλυττεύς)· εἰκάζεται ὅτι ἀρχικῶς ἦτο ὁ θεὸς ἥλιος ἢ δαιμόνιόν τι ὂν ἤ, ἴσως, καὶ ἱστορικός τις βασιλεὺς τῶν Κεφαλλήνων, ὅστις ἔπειτα ἔγινε παροιμιώδης ἥρως. Διότι πάντως δὲν φαίνεται ἀνήκων εἰς τοὺς ἀρχικοὺς ἥρωας.

Ἡ Ἰλιὰς καὶ ἡ Ὀδύσσεια εἶναι τὰ ἀρχαιότατα ἔπη, ἅτινα διεσώθησαν εἰς ἡμᾶς οὕτως, ὡς ἡ μεταγενεστέρα ἀρχαιότης αὐτὰ ἀνεγίνωσκεν. Ὁμοφώνως δὲ παραδίδεται ὅτι συγγραφεὺς αὐτῶν ὑπῆρξεν ὁ Ὅμηρος. Ἡ Ἰλιὰς δὲν διηγεῖται ὁλόκληρον τὴν ἅλωσιν τοῦ Ἰλίου, ἀλλὰ μόνον ἓν ἐπεισόδιον τοῦ δεκάτου ἔτους τῆς πολιορκίας ταύτης, καὶ τοῦτο τὸ ἐπεισόδιον, τὴν μῆνιν τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τὰ ὀλέθρια αὐτῆς ἐπακόλουθα, ἐξέλεξεν ἰδιαιτέρως ὁ ποιητὴς νὰ πραγματευθῇ. Παρὰ πᾶσαν τὴν ποικιλίαν προσώπων καὶ πραγμάτων, τὰ ὁποῖα θαυμασίως παρελαύνουσι πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας, οὐδέποτε ἡ κυρία αὕτη ὑπόθεσις παραγνωρίζεται ἢ λησμονεῖται.

Ὁ Ἀχιλλεὺς ὀργισθεὶς διὰ τὴν ἐκ τῆς σκηνῆς του ἀπαγωγὴν τῆς Βρισηΐδος, γενομένην κατὰ προσταγὴν τοῦ Ἀγαμέμνονος, ἀποχωρεῖ μετὰ τῶν Μυρμιδόνων του καὶ παρακαλεῖ διὰ τῆς μητρός του Θέτιδος τὸν Δία, ἵνα οἱ Ἀχαιοὶ ἐπὶ τοσοῦτον νικῶνται, μέχρις οὗ αὐτὸς τύχῃ ἱκανοποιήσεως. Διαφόρους πρεσβείας πρὸς αὐτὸν τῶν ἡρώων ἀποπέμπει ἀπράκτους. Οἱ Ἕλληνες ἡττῶνται ἤδη ἐπανειλημμένως ὑπὸ τῶν Τρώων παρὰ τὰ τείχη καὶ τὰς ναῦς, καὶ δὴ ἐπὶ τοσοῦτον (ἀπὸ τοῦ Λ καὶ ἐντεῦθεν), ὥστε κινδυνεύουσι νὰ καταστραφῶσιν ὁλοσχερῶς. Ὁ Ἀχιλλεὺς βλέπει μακρόθεν τὰ γινόμενα καὶ καταλαμβάνει αὐτὸν οἶκτος διὰ τὴν τύχην τῶν Ἑλλήνων. Δὲν μεταβαίνει ὅμως καὶ πάλιν ὁ ἴδιος, ἀλλὰ ἐπιτρέπει εἰς τὸν φίλον του Πάτροκλον νὰ ἔλθῃ πρὸς βοήθειαν. Ἀλλ' οὗτος ἡττᾶται καὶ φονεύεται ὑπὸ τοῦ Ἕκτορος. Εἶναι τοῦτο βαρὺ πλῆγμα δι' αὐτόν, ὁ πόθος τῆς ἐκδικήσεως κάμνει αὐτὸν νὰ συμφιλιωθῇ πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἤδη ἀρκετὰ ταπεινωθῇ, καὶ νὰ ἀναλάβῃ πλέον τὸν κατὰ τῶν Τρώων ἀγῶνα. Νικᾷ αὐτοὺς καὶ ἐν μονομαχίᾳ φονεύει τὸν Ἕκτορα. Οἱ ἀγῶνες ἐπὶ Πατρόκλῳ, τμῆμα εὐθύμου εὐγενικοῦ βίου, παρὰ τὴν λυπηρὰν ἀφορμὴν (Ψ) καὶ τὰ «Ἕκτορος λύτρα» (Ω) ἀποτελοῦσι τὸ τέλος τοῦ ἔπους, ὡς ἔχομεν αὐτὸ σήμερον. «ὣς οἵ γ' ἀμφίεπον τάφον Ἕκτορος ἱπποδάμοιο». Ἡ πρᾶξις τῆς Ἰλιάδος ὁλοκλήρου τελεῖται ἐν 51 ἡμέραις καὶ δύο μόνον ἡμέραι μαχῶν περιγράφονται, δεικνύεται ὅμως, παρ' ὅλην αὐτὴν τὴν χρονικὴν συντομίαν, ἡ φαντασία τοῦ ποιητοῦ ἀνεξάντλητος εἰς ἐξαισίας περιγραφὰς θεῶν, ἀνθρώπων, πραγμάτων καὶ γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἡσύχως ἢ ἀγρίως διαδραματίζονται μεταξὺ ἀνθρώπων ἢ μεταξὺ τῶν θεῶν ἐν τῷ Ὀλύμπῳ ἐν τῇ Ἴδῃ ἢ καὶ εἰς τὰ βάθη τῆς θαλάσσης. Μῖσος καὶ ἀγάπη, χαρὰ καὶ λύπη, ἄγριος πόνος καὶ ἥσυχος θρῆνος θαυμασίως ἐναρμονίζονται ἐν τῷ ποιήματι τούτῳ. Ὁ ποιητὴς πολλαχοῦ ζητεῖ νὰ ἀνυψώνῃ ἡμᾶς μὲ βαθυστοχάστους ἐννοίας ἢ νὰ κάμνῃ ἡμᾶς μὲ εὐφυᾶ φαιδρότητα νὰ λησμονῶμεν τὰ παθήματα τοῦ πολέμου καὶ τὰ βάσανα τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἡ μεγάλη τέχνη τοῦ ποιητοῦ καταφαίνεται εἰς τὴν σιγὰ-σιγὰ μεταστροφὴν τοῦ πνεύματος τοῦ Ἀχιλλέως εἰς τὸ τελευταῖον τρίτον τοῦ ἔπους, ἡ δὲ σκηνὴ μεταξὺ τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τοῦ Πριάμου (Ω 467 ἑξ.) ἀνήκει εἰς τὰς συγκλονητικωτάτας καὶ βαθυτάτας περιγραφὰς τῆς παγκοσμίου φιλολογίας.

Οὐσιωδῶς διάφορος εἶναι ἡ Ὀδύσσεια, ὡς πρὸς τὴν ὅλην διαρρύθμισιν, τὸν τόπον τῆς πράξεως, τὸν χαρακτῆρα τῶν κυρίως ἡρώων. Εἶναι ἔντεχνος σύνθεσις, ἐν ᾗ ὁ Ὀδυσσεὺς διηγεῖται εἰς τοὺς Φαίακας τὰ παθήματά του μέχρι τῆς ἀφίξεώς του εἰς τὴν Ὠγυγίαν καὶ μόνον εἰς τὸ ν τῆς Ὀδυσσείας ἀρχίζει πάλιν ὁ ποιητὴς τὴν διήγησίν του, ἣν ἐξακολουθεῖ μέχρι τῆς κατὰ τῶν μνηστήρων τῆς Πηνελόπης ἐκδικήσεως. Εἰς ταῦτα προστίθεται δευτέρα πρᾶξις, ὁ ἔκπλους τοῦ Τηλεμάχου πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ πατρός του, ἥτις μόνον εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ἔπους εἰσέρχεται εἰς τὸν ῥοῦν τῆς ὅλης πράξεως. Εἰς τὴν Ἰλιάδα φέρει τὸ τέλος καὶ τὴν νίκην ἡ ἰσχὺς τοῦ Ἀχιλλέως, ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ εἶναι τὸ πνεῦμα καὶ ἡ πανουργία τοῦ πολυμηχάνου βασιλέως τῆς Ἰθάκης, τὰ ὁποῖα **ἐπιφέρουν τὴν λύσιν τῆς πράξεως**. Ἐν τῇ Ἰλιάδι γίνεται λόγος περὶ τῶν τραγικῶν τυχῶν ἡρώων, ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ἔχομεν διηγήσεις ναυτικῶν μύθων, ἱστορίας περὶ τερατομόρφων ἀνθρώπων καὶ θελκτικῶν νυμφῶν. Ἐν τῇ Ἰλιάδι λάμπει ἀκόμη ἡ ἡρωϊκὴ βασιλεία, ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ φαίνεται αὕτη ἐξησθενημένη. Ἐν τῇ Ἰλιάδι μόνον ὁ Θερσίτης παρουσιάζεται ὡς ἀντιπρόσωπος τῶν κατωτέρων τάξεων τοῦ λαοῦ, ἀφ' ἑτέρου ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ἀναφαίνονται οὗται συχνότατα εἰς τύπον πολὺ ῥεαλιστικὸν (Εὔμαιος, Εὐρύκλεια, Ἶρος, κύων κλπ.). Περιγραφὴ τῆς φύσεως ἐν Ἰλιάδι σπανιώτατα σχεδὸν ἀπαντᾶται καὶ ὅπου τοῦτο εὑρίσκεται γίνεται δι' ὀλιγίστων καὶ πενιχρῶν ὅλως διόλου ὑπαινιγμῶν. Ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ἔχομεν ὡραίας περιγραφάς, ἀποτυπώματα τῆς ὡραίας ἑλληνικῆς φύσεως ἔν τε τῇ ξηρᾷ καὶ ἐν ταῖς ἀκταῖς, καὶ ἡ πρώτη ἰδέα τοῦ ἀποικισμοῦ ῥίπτεται ἐκεῖ ὅπου (ι 116 ἑξ.) οἱ ναυσιπλοοῦντες βλέπουσι τὴν γῆν τῶν Κυκλώπων ἀκατοίκητον καὶ ἀπάτητον ἀπὸ πόδα ἀνθρώπου, μὲ πολλὰς αἶγας, ἄσπαρτον καὶ ἀνήροτον καὶ οἱονεὶ φαντάζονται τί ἠδύνατο ἐκ τῆς χώρας ταύτης νὰ προκύψῃ καὶ παραχθῇ. Ὅτι ἡ Ὀδύσσεια εἶναι νεωτέρα τῆς Ἰλιάδος, ἀποδεικνύεται ἐκ πολλῶν παραδειγμάτων· οὕτω γνωρίζει τὴν Σικελίαν (υ 383, ω 211 ἑξ.) καὶ διόλου παράδοξον καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἀποικισμοῦ τῆς Δύσεως ἀρχομένου τοῦ Η' αἰῶνος. Ἔχει ἀμυδρὰν ἰδέαν τῶν λευκῶν νυκτῶν τοῦ Βορρᾶ (κ 86) καὶ οἱ Κιμμέριοι, οἵτινες εἰσέβαλον εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, εἶναι γνωστοὶ ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (λ 14) ὡς μυθολογικὸς κάπως λαός. Αἱ περιπλανήσεις τοῦ Ὀδυσσέως ἴσως πρέπει νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς Ἀνατολάς, εἰς τὰ μέρη τοῦ Εὐξείνου Πόντου, καὶ ὑπάρχουν πολλοὶ νομίζοντες ὅτι ἡ μυθικὴ καὶ ἀκατοίκητος, μόνον ὑπὸ βοῶν τοῦ Ἡλίου νεμομένη νῆσος, Θρινακίη εἶναι ἡ Χαλκιδικὴ (βλ. καὶ *Ameis* Anh.) καὶ ὁ χρησμὸς τοῦ Τειρεσίου (κ 100 ἑξ.) φαίνεται ἀναφερόμενος εἰς ἀπόπειραν τοῦ Ὀδυσσέως νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν πατρίδα του ἐξ ἀνατολῶν διὰ μέσου τῆς Θεσπρωτίας. Ἀπόπειρα νὰ ἐξακριβωθῶσιν οἱ τόποι τῶν περιπλανήσεων τοῦ Ὀδυσσέως θὰ ἐπιτύχῃ τότε μόνον, ὅταν κατὰ τὸν Ἐρατοσθένη (*Στράβ.* Α' 24) εὑρεθῇ ὁ σκυτεὺς ὁ συρράψας τὸν ἀσκὸν τῶν ἀνέμων. Ἡ ῥαψῳδία λ (Νέκυια ἢ νεκυομαντεία τοῦ Εὐσταθίου) εἶναι πάντως παρεμβεβλημένη, καὶ ἡ καλουμένη Τηλεμάχεια (*Timmer* 2 25) συνδέεται χαλαρῶς μὲ τὸ λοιπὸν ποίημα. Ἀλλὰ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα προσφυῶς παρωμοιώθησαν πρὸς παλαιὰ οἰκοδομήματα, ἅτινα ἀρξάμενα κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ῥωμανικοῦ ῥυθμοῦ ἐξηκολούθησαν εἶτα κτιζόμενα καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ γοτθικοῦ ῥυθμοῦ καὶ τοῦ ῥυθμοῦ τῆς Ἀναγεννήσεως· ὁ ὀφθαλμὸς δὲ ἡμῶν σήμερον δύναται μὲν νὰ ἀναγνωρίσῃ τὰ τμήματα τῶν διαφόρων τούτων ῥυθμῶν, ἀλλὰ ἀποβλέπων μόνον εἰς τὰς γενικὰς γραμμὰς βλέπει καὶ θαυμάζει μίαν καὶ μόνην ὀργανικὴν ἑνότητα. Ἡ ὁμηρικὴ ποίησις δὲν εἶναι καθόλου εἰπεῖν ποίησις τοῦ λαϊκοῦ πνεύματος. Ὡς τοιαύτη θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ μόνον ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἔγινε κτῆμα πνευματικὸν τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ λαοῦ, τοῦ ὁποίου δαιμόνιόν τι πνεῦμα ἀνύψωσε τὸ ἔπος εἰς ἣν βαθμῖδα ἔχομεν ἡμεῖς αὐτό. Ἀλλὰ παρὰ τὰς ἀρχαίας ἀορίστους μαρτυρίας περὶ τοῦ Ὁμήρου (αἱ ἑπτὰ βιογραφίαι του, τὰς ὁποίας ἔχομεν εἶναι ὅλαι τῶν ῥωμαϊκῶν χρόνων) οὐδὲν περὶ αὐτοῦ σαφὲς γνωρίζομεν. Οἱ ἀρχαῖοι τὸν ἐθεώρουν τυφλόν, ἀλλὰ τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ ὑπ' αὐτῶν ὁμηρικοῦ θεωρουμένου ὕμνου εἰς τὸν Ἀπόλλωνα (στ. 172). Παλαιὰ καὶ πιθανὴ φαίνεται ἡ γνώμη ὅτι ἐγεννήθη ἐν Σμύρνῃ καὶ διέμενεν ἐν Χίῳ, ὅπου βραδύτερον ὑπῆρχον καὶ οἱ Ὁμηρίδαι, οἵτινες τὸ ἔργον του διεφύλαξαν, διέδωσαν καὶ ἐξηκολούθησαν. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Σμύρνη, αἰολικὴ οὖσα, ἔγινε τὸν Η αἰῶνα ἰωνική, συμφωνεῖ μὲ τὴν ὁμηρικὴν γλῶσσαν. Καὶ μερικαὶ τοπογραφικαὶ ἐνδείξεις (Β 459 ἑξ.) ὁδηγοῦσιν ἡμᾶς εἰς τὴν μέσην παραλίαν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ὁμηρικά τινα χωρία (Φ 227, Ο 13) εἰς νῆσον κειμένην πρὸ αὐτῆς. Καὶ οἱ ἀρχαῖοι δὲν γνωρίζουσι τὴν ἐποχήν, καθ' ἣν ἤκμασεν ὁ Ὅμηρος. Ἡ παλαιοτάτη περὶ τούτου μαρτυρία εἶναι ἡ τοῦ Ἡροδότου (Β. 53), ὅστις ἐθεώρει τὸν Ὅμηρον 400 ἔτη παλαιότερον αὐτοῦ. Ὁ Θεόπομπος τὸν ἐθεώρει ἀκμάσαντα 500 ἔτη μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Τροίας, ἤτοι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ζ' π. Χ. αἰῶνος. Αἱ παλαιόταται μνεῖαι τοῦ Ὁμήρου παρὰ τῷ Καλλίνῳ καὶ Ἀρχιλόχῳ καθιστοῦν πιθανὸν ὅτι τοὐλάχιστον ἡ Ἰλιὰς ὑπῆρχε κατὰ τὰ οὐσιώδη αὐτῆς μέρη ἤδη κατὰ τὸ 700 π. Χ. Οὕτω λοιπὸν καὶ ἡ ἀρχαιότης καὶ ἡμεῖς δὲν δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ καθορίσωμεν πότε ἤκμασεν ὁ θνητὸς ἐκεῖνος, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα φέρει τὴν πλουσιωτάτην καὶ τιμιωτάτην ποιητικὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου.

Εἰς τὸν Ὅμηρον ἐσφαλμένως ἀπεδίδοντο καὶ ἄλλα βραδύτερον ποιηθέντα ἐν ὁμηρικῇ γλώσσῃ. Τοῦτο ἦτο καὶ ἡ αἰτία τῆς εἰς τὸν Ὅμηρον ἀποδόσεώς των) ποιήματα, ὡς ἡ Βατραχομυομαχία, ὁ Μαργίτης (ὃς «πόλλ' ἠπίστατο ἔργα, κακῶς δ' ἠπίστατο πάντα») καὶ 34 ὕμνοι, ὧν σπουδαιότατοι οἱ εἰς τὸν Ἀπόλλωνα καὶ εἰς τὸν Ἑρμῆν.

Κύκλια ἔπη. Ἐκτὸς τῆς Ἰλιάδος καὶ Ὀδυσσείας

Digitized by Google

ὑπῆρχον καὶ παλαιά τινα ἐπικὰ ποιήματα ἅτινα ὁμοῦ μετὰ τῶν δύο ὁμηρικῶν ἐπῶν ἀπετέλουν τὸν λεγόμενον *ἐπικὸν κύκλον*. Ἐπραγματεύοντο τὰ τῆς γενέσεως τοῦ κόσμου μέχρι τοῦ τέλους τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς, ἥτις ἐπεσφραγίζετο διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Ὀδυσσέως. Τὰ ποιήματα ταῦτα, ἂν ἠλήθευεν ἡ περὶ Πεισιστρατείου ἐκδόσεως τῶν ὁμηρικῶν ποιηματων παράδοσις, θὰ συνελέχθησαν καὶ ἐχωρίσθησαν τότε, ἐπὶ Πεισιστράτου, ἀπαράλλακτα ὅπως Κάρολος ὁ Μέγας συνήθροισε τὰ ἀρχαῖα ἡρωϊκὰ ᾄσματα τῶν Γερμανῶν. Ἤδη ὁ Ἡρόδοτος ἐξέφρασεν ἀμφιβολίαν διὰ τὴν ὁμηρικὴν γνησιότητα τῶν ᾀσμάτων τούτων. Ἐκ τοῦ Ὁμήρου κατερχόμεθα εἰς ἄλλον ἀρχαῖον μέγαν ποιητήν, τὸν *Ἡσίοδον*, τὸν ἱδρυτὴν τοῦ διδακτικοῦ καὶ γενεαλογικοῦ ἔπους. Παρὰ τὸν Ἴωνα ὁ Βοιωτός, ὁ Ἀσκραῖος ἀοιδὸς ἰδίων παθημάτων καὶ ἰδίων ἐπιβιωμάτων, ποιμὴν αὐτὸς καὶ γεωργός, ποιῶν χάριν αὐτῶν κυρίως τῶν τάξεων. Εἰς τὰ «Ἔργα καὶ Ἡμέρας» του γνωρίζομεν αὐτὸν κατὰ βάθος, εἰς τὴν «Θεογονίαν» του βλέπομεν πῶς τολμηρότατα πραγματεύεται καὶ τακτοποιεῖ μέγα αἴνιγμα καὶ πρωτότυπον θέμα, τὸ ὁποῖον αὐτὸς καθαγιάζει. Εἰς τὸν ἀγῶνα μὲ τὸν ἀδελφόν του Πέρσην καὶ μὲ τοὺς δεκασθέντας δικαστὰς («δωροφάγοι βασιλῆες») σφυρηλατεῖ τὴν ἰδίαν του ἐξέχουσαν καὶ συμπαθῆ προσωπικότητα. Τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συνέβη πρὸ τοῦ 650 π. Χ., πρὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἀρχιλόχου, τοῦ Μιμνέρμου καὶ τοῦ Σόλωνος. Ἡ γλῶσσά του, τὸ μέτρον, ἡ τέχνη εἶναι ὁμηρικά. Τύπους μορφωθέντας διὰ τὸ ἡρωϊκὸν ἔπος μεταχειρίζεται δεξιώτατα, διὰ νὰ ἐκφράσῃ προσωπικά του πάθη ἢ διὰ νὰ περιγράψῃ συγχρόνους περιστάσεις. Νεωτεριστὴς ὡς ὁ Ἀρχίλοχος καὶ ὁ Σόλων, ὅ,τι οὗτοι ἐν τῇ ἐλεγείᾳ καὶ τῷ ἰαμβικῷ μέτρῳ ἐξέφρασαν, τὸ ἐκφράζει ὁ Ἡσίοδος εἰς τὸ ἡρωϊκὸν μέτρον: τουτέστι παράπονα ἐναντίον τοῦ ἀδελφοῦ του, ὅστις τὸν ἐξηπάτησεν εἰς τὴν διανομὴν τῆς περιουσίας, συμβουλὰς εἰς τοὺς δικαστὰς νὰ μὴ παραβλέπωσι τὸ δίκαιον, διότι ἐπέρχεται τρομερὰ παρὰ τοῦ θεοῦ ἐκδίκησις, προτροπὸς εἰς τιμίαν ἐργασίαν («ἐργάζευ, Πέρση, δῖον γένος, ὄφρα σε λιμὸς ἐχθαίρῃ, φιλέῃ δέ σ' ἐϋστέφανος Δημήτηρ»). Πανταχοῦ ὑπάρχουσι διεσπαρμέναι σκέψεις περὶ τῶν δυνάμεων, αἵτινες διευθύνουσι τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων. Ἐξετάζει (12 ἑξ.) τὴν καλὴν καὶ τὴν μεμπτὴν ἔριν, πραγματεύεται πῶς ἦλθον τὰ πάθη εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διατὶ οὗτοι πρέπει ἐν ἱδρῶτι τοῦ προσώπου των νὰ κερδίζουν τὸν ἄρτον των. Ὅσον ὁ Ἡσίοδος καὶ ἂν εἶναι ἀκόμη περιπεπλεγμένος εἰς τοὺς μύθους, ζητεῖ καταφανῶς νὰ ἀνέλθῃ εἰς ἀνωτέρας καὶ σαφεῖς ἠθικὰς ἐννοίας. Αὐτὸς καὶ ὁ Ὅμηρος, λέγει ὁ Ἡρόδοτος (2, 53), εἶναι «οἱ ποιήσαντες θεογονίην Ἕλλησι καὶ τοῖσι θεοῖσι τὰς ἐπωνυμίας δόντες καὶ τιμάς τε καὶ τέχνας διελόντες καὶ εἴδεα αὐτῶν σημήναντες». Τὸ συνάρτημα τῆς Θεογονίας, οἱ Κατάλογοι καὶ αἱ Ἠοῖαι, ἐχάθησαν. Δὲν ἦτο τοῦτο ἔργον τοῦ Ἡσιόδου, ἀλλὰ τινος μαθητοῦ του. Τὰ ἔργα τοῦ ποιητοῦ τούτου ἔδωσαν πληθὺν νύξεων εἰς τὴν τότε ἑλληνικὴν φιλολογίαν. Ἡ Θεογονία ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς πολλὰς κοσμογονικὰς ποιήσεις, οἱ μῦθοί του καὶ ὁ Κατάλογος ἐχρησίμευσαν εἰς τοὺς παλαιοτέρους λογογραφους καὶ εἰς τὴν λυρικὴν ποίησιν (χορικῶν κλπ.) ὡς πηγὴ ἀκένωτος γνώσεων καὶ συνδυασμῶν. Ἡ γνωμικὴ ποίησις εὗρε μέγα στήριγμα ἐν αὐτῷ. Πόσον ἡ ἀρχαιότης ἐτίμα αὐτόν, φαινεται ἐκ τοῦ λαϊκοῦ βιβλίου Ἀγὼν Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου, τὸ ὁποῖον, ἐν ᾗ μορφῇ ἔχομεν ἡμεῖς αὐτό, εἶναι ἔργον τῶν χρόνων τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ. Ἀλλ' ὅτι ὑπῆρχε καὶ παλαιότερον, μανθάνομεν ἐκ τοῦ Ἀριστοφάνους (Εἰρ. 1282). Οἱ δύο ποιηταὶ διαμιλλῶνται ἐν Χαλκίδι τῆς Εὐβοίας, ὅτε ὁ Γανύκτωρ, ἐπιτελῶν ἐπιτάφιον τοῦ πατρὸς Ἀμφιδάμαντος, βασιλέως Εὐβοίας, συνεκάλεσεν ὅλους τοὺς ἐπισήμους ἄνδρας ἐπὶ τὸν ἀγῶνα «μεγάλαις δωρεαῖς τιμῶν». Καὶ ἐνῷ οἱ Ἕλληνες ἐπῄνουν τὸν Ὅμηρον καὶ «ἐκέλευον διδόναι αὐτῷ τὴν νίκην», ὁ βασιλεὺς ἐστεφάνωσε τὸν Ἡσίοδον, «εἰπὼν δίκαιον εἶναι τὸν ἐπὶ γεωργίαν καὶ εἰρήνην προκαλούμενον νικᾶν, οὐ τὸν πολέμους καὶ σφαγὰς διεξιόντα». Εἶναι τοῦτο χαρακτηριστικὸν τῆς μεταβολῆς τῶν καιρῶν ἐν τῷ ἑλληνικῷ πολιτισμῷ καὶ ἐν τῷ πνευματικῷ βίῳ. Διότι οὕτω ἐνίκησεν ἡ σκέψις τὴν φαντασίαν, ὁ νοῦς τὴν τέχνην, ὁ πολίτης καὶ χωρικὸς τὸν πολεμιστὴν καὶ μεγαλοκτηματίαν. Τὸ διηγηματικὸν ἔπος παραχωρεῖ τὰ πρωτεῖα εἰς τὸ διδακτικόν, ἐν ᾧ ἐπικρατεῖ ἡ ζήτησις καὶ ἡ παρατήρησις, ἡ μυστικὴ ἀνύψωσις καὶ τὸ ἠθικὸν φρόνημα, καὶ τὸ ἄτομον κατεργάζεται οὕτω διὰ τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον τῶν αἰσθημάτων του ὄργανον κατὰ τοὺς διαφόρους τύπους τῆς λυρικῆς ποιήσεως.

Θρησκευτικαὶ τάσεις καὶ θρησκευτικὰ ποιήματα (Ὀρφικὸς μυστικισμός). Συγχρόνως μὲ τὴν ὀργιαστικὴν λατρείαν του Διονύσου ἐξεχύθη κατὰ τὸν Ζ' ἢ ΣΤ' π.Χ. αἰῶνα μεγάλη θρησκευτικὴ κίνησις διὰ τῆς Θρᾴκης εἰς τὴν Ἑλλάδα, προερχομένη ἴσως ἐξ Ἰνδιῶν. Ἡ κίνησις αὕτη συνδέεται ἐν Ἑλλάδι μὲ τὸ ὄνομα τοῦ μυθικοῦ ἀοιδοῦ *Ὀρφέως* καὶ τὸν πυρῆνα τῶν ὀρφικῶν τούτων μυστηρίων ἀπετέλει ἡ περὶ μετεμψυχώσεως διδασκαλία. Τὰ ὀρφικὰ διδάγματα ἀνέτρεψαν πάσας τὰς μέχρι τοῦδε ἐπικρατούσας θρησκευτικὰς θεωρίας ἐν Ἑλλάδι. Οὕτω λοιπὸν διαδίδεται τώρα ὅτι τὸ αἰωνίως ὑπάρχον καὶ διαρκοῦν εἰς τὸν ἄνθρωπον εἶναι ἡ ψυχή, ἥτις ἐξ ὑπαιτιότητός της ἐκλείσθη ἐπὶ χρόνον τινὰ εἰς τὸ σῶμα, ἵνα διὰ συχνοῦ μεταβιβασμοῦ της εἰς ἄλλα σώματα καὶ παρεμπιπτούσης τιμωρίας καὶ ἐξαγνισμοῦ ἐν τῷ Ἅδῃ ἐπανέλθῃ πάλιν σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὸ μακάριον βασίλειον τῶν πνευμάτων. Τὸ σῶμα εἶναι τὸ σῆμα, τουτέστιν ὁ τάφος τῆς ψυχῆς. Ἡ ὀρφικὴ μυστικὴ εἶχεν ἰδίαν θεολογίαν καὶ τὰ ἐπικὰ ποιήματα, ἐν οἷς εὑρίσκονται αἱ κοσμογονικαὶ αὐτῆς θεωρίαι, φθάνουσι μέχρι τοῦ ΣΤ' π. Χ. αἰῶνος. Ἐν αὐτοῖς οἱ θεοὶ τοῦ πολυθεϊσμοῦ παρίστανται ὡς ἐκδηλώσεις τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου Διὸς («Ζεὺς κεφαλή, Ζεὺς μέσσα, Διὸς δ' ἐκ πάντα τέτυκται» (Ψ. Ἀριστ. περὶ κόσμ κεφ. 7). Ἡ διδασκαλία αὕτη διεδόθη εὐρύτατα εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἔχομεν μεμαρτυρημένον ὅτι ὁ Ὀνομάκριτος ἀντεπροσώπευεν αὐτὴν ἐν τῇ αὐλῇ τῶν Πεισιστρατιδῶν. Ἐγένετο γνωστὴ καὶ ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἑλλάδι καὶ διὰ τῶν Πυθαγορείων εἰσῆλθε καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Ἄνδρες ὡς ὁ Προκοννήσιος ποιητὴς *Ἀριστέας* («Ἀριμάσπεια ἔπη»), ὁ Κρὴς *Ἐπιμενίδης* καὶ ὁ ἐκ Σύρου ποιητὴς *Φερεκύδης* («Πεντέμυχος» ἔπος) δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ὀπαδοὶ τῆς θεωρίας ταύτης. Τὴν οὕτω διαμορφωθεῖσαν τέχνην τοῦ διδακτικοῦ ἔπους μετεχειρίσθησαν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ὁ *Ξενοφάνης*, ὁ *Παρμενίδης* καὶ ὁ *Ἐμπεδοκλῆς*.

Οἱ μῦθοι. Ὁ Αἴσωπος. Ἤδη παρ' Ἡσιόδῳ (Ἔργα 202 ἑξ., 276 ἑξ.), οἱ περὶ τῶν ζῴων μῦθοι χρησιμοποιοῦνται πρὸς εἰκόνας χρησίμους διὰ τὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου. Φαίνεται ὅτι ἐνωρὶς οἱ μῦθοι ἔφυγον ἐκ τῆς ποιητικῆς μορφῆς των εἰς τὴν πεζὴν καὶ ὁ πρῶτος, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὁ συγγράψας τοιούτους μύθους εἶναι ὁ πιθανῶς κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα ζήσας δοῦλο. Αἴσωπος ὁ λογοποιὸς (*Ἡρόδ* 2, 134) τοῦ ὁποίου οἱ μῦθοι εἶχον γίνει τόσον δημοτικοί, ὥστε αὐτὸς ὁ Σωκράτης ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ κατεγίνετο εἰς τὸ νὰ μεταφέρῃ αὐτοὺς εἰς ποιητικὴν μορφήν Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς τὸν Δ' αἰῶνα παρεσκεύασε συλλογὴν τῶν μύθων τούτων.

Ἡ λυρικὴ ποίησις. Νέα ὤθησις δίδεται εἰς τὸν συναισθηματικὸν βίον κατὰ τὸν Ζ' καὶ ΣΤ' αἰῶνα, ἥτις ἀντικατοπτρίζεται καὶ ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ. Εἰς τοῦτο συνέτειναν οἱ πολιτικοὶ ἀγῶνες, καθ' οὓς ἡ μοναρχία μετέπεσεν εἰς ἀριστοκρατίαν, αὕτη δὲ πάλιν, παρεμπιπτούσης πολλάκις τῆς τυραννίδος, εἰς δημοκρατίαν. Αἱ διάφοροι θρησκευτικαὶ κρίσεις, οἱ πολεμικοὶ ἀγῶνες καὶ αἱ οἰκονομικαὶ διακυμάνσεις, αἵτινες μάλιστα ἐπιφέρουσι καὶ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ χρήματος ὡς ἀνταλλακτικοῦ μέσου, συνετέλεσαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν ἰσχυρῶν προσωπικοτήτων, αἵτινες οὐ μόνον ἐν τῇ πολιτικῇ διαπάλῃ διαφαίνονται ὡς ἄτομα ὑπεράνω τοῦ πλήθους, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ τέχνῃ τῶν γραμμάτων κατορθοῦσιν, ὥστε ὁ ποιητὴς νὰ μὴ χάνεται ὄπισθεν τῆς ὕλης, ἣν ἔχει νὰ πραγματευθῇ, ἀλλὰ νὰ ἐκδηλοῖ πλήρως τὸν ἐσωτερικόν του βιον ἐν τῇ ὕλῃ του καὶ νὰ διαμορφοῖ αὐτὸς καθ' ὃν τρόπον θέλει αὐτήν. Παρὰ τὴν ἐπικὴν ποίησιν ἀναφαίνεται καὶ ἡ λυρικὴ ποίησις καὶ δὲν εἶναι σπάνιον ὅτι ὁ πολεμιστὴς εἶναι ἢ γίνεται καὶ ποιητής. Αἱ δημόσιαι ἑορταὶ ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν συνοδεύονται πάντοτε καὶ ὑπὸ λυρικῶν ᾀσμάτων. Ἡ λυρικὴ ποίησις, στενότατα πρὸς τὴν μουσικὴν συνδεομένη, ὑποδιαιρεῖται εἰς ἐλεγείαν, ἴαμβον καὶ μέλος. Ὑπὸ τὸ μέλος ὑπάγεται συνολικὸν ᾆσμα (χορικὰ) ἢ ᾆσμα ἑνὸς ἀτόμου. Τὰ ἔργα τῶν παλαιοτέρων λυρικῶν, ἐξαιρουμένου τοῦ Πινδάρου, παρεδόθησαν ἀτυχῶς εἰς ἡμᾶς μόνον εἰς ἀποσπάσματα. Ἡ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας εὐτυχὴς ἀνακάλυψις αἰγυπτιακῶν παπύρων, περιεχόντων τεμάχια Ἑλλήνων συγγραφέων, ἐπλούτισε κάπως τὰς γνώσεις μας διὰ τὰ ἔργα τοῦ Ἀρχιλόχου, Τυρταίου, Ἀλκαίου, Σαπφοῦς, Κορίννης, καὶ αὐτοῦ τοῦ Πινδάρου καὶ τοῦ Βακχυλίδου.

Ἐλεγεία. Δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς τὴν ἐτυμολογικὴν σημασίαν τοῦ *ἐλεγεία*. Ἴσως παράγεται ἐκ τῆς ξένης λέξεως ἔλεγος, ἡ ὁποία σημαίνει κάλαμον, ὥστε ἐλεγεία νὰ σημαίνῃ ᾆσμα τὸ ὁποῖον ᾔδετο πρὸς αὐλὸν (καλάμου). Ἐλεγεῖον βραδύτερον ἐσήμαινε τὴν ἕνωσιν ἑξαμέτρου καὶ πενταμέτρου (τὸ δίστιχον) πρὸς σχηματισμὸν μικρῶν ποιημάτων. Τοιαῦτα μικρὰ ποιήματα ἦσαν καὶ τὰ *ἐπιγράμματα*, τῶν ὁποίων ἐγίνετο πολυειδὴς χρῆσις. Ὁ Ἵππαρχος Πεισιστρατίδης μάλιστα ἐπέγραψεν αὐτὰ καὶ εἰς τὰ ὁροθέσια τῶν μεγάλων δρόμων Ἐκ τῆς συναρμογῆς τοιούτων διστίχων ἀπετελέσθη ἡ ἐλεγεία. Οὕτως ἐνεψύχωσε δι' ἐκφραστικῶν στίχων ὁ Ἐφέσιος *Καλλῖνος* (περὶ τὸ 650 π. Χ.) τοὺς συμπατριώτας του πρὸς ἀντίστασιν ἐναντίον τῶν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν εἰσβαλόντων Κιμμερίων, καὶ ὁ *Τυρταῖος* (ἴσως ἐκ Μιλήτου καταγόμενος) τοὺς Σπαρτιάτας ἐναντίον τῶν γειτόνων των Μεσσηνίων. Ζωγραφίζει πρὸ τῶν ὀμμάτων των ὡς ἰδεῶδες τοῦ Δωριέως οὐχὶ τὸν ἀθλητισμόν, ἀλλὰ τὸν σοβαρὸν ἀγῶνα:

«Τεθνάμεναι γὰρ καλὸν ἐνὶ προμάχοισι πεσόντα
ἄνδρ' ἀγαθὸν περὶ ᾗ πατρίδι μαρνάμενον».

Ἐν τῇ Εὐνομίᾳ του ἐξεθείαζε τὸ σπαρτιατικὸν πολίτευμα, καὶ εἰς τὰ ἐμβατήριά του, ἅτινα ἦσαν μικρά, ζωηρὰ καὶ ἐνθουσιώδη, εἰς ἀναπαίστους δὲ συντεταγμένα ποιημάτια, παρώτρυνε τοὺς νέους εἰς τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς πατρίδος:

Ἄγετ' ὦ Σπάρτας εὐάνδρω
κῶροι πατέρων πολιατᾶν,
λαιᾷ μὲν ἴτυν προβάλεσθε
δόρυ δ' εὐτόλμως (ἀνσχεσθε)
μὴ φειδόμενοι τᾶς ζωᾶς·
οὐ γὰρ πάτριον τᾷ Σπάρτᾳ.

Μίμνερμος ὁ Κολοφώνιος εἶναι ποιητὴς μαλακώτερος, εἶναι ποιητὴς τῆς νεότητος καὶ τοῦ ἔρωτος, ὅστις καὶ μόνος καθιστᾷ γλυκὺν τὸν βίον ὁ δὲ βίος, κατὰ τὸν Ὅμηρον, ὁμοιάζει μὲ τὰ φύλλα τῶν δένδρων:

«Οἵη περ φύλλων γενεὴ τοίη δὲ καὶ ἀνδρῶν».

Γνωρίζομεν (Ἀπ. 20) ἀκριβῶς τοὺς χρόνους του ἐξ ἐκλείψεως τοῦ ἡλίου, ἣν μνημονεύει· εἶναι τὸ 585 π. Χ. Ἡ ποίησίς του ἦτο τόσον τρυφερὰ καὶ διαρκής, ὥστε ὁ μιμητής του Προπέρτιος δὲν ἤθελέ τι ἄλλο ἢ νὰ θεωρῆται νέος Μίμνερμος. Ψυχρὰ καὶ ἀνδροπρεπὴς ἵσταται πρὸ ἡμῶν ἡ ἐλεγεία τοῦ *Σόλωνος* (περὶ τὸ 594 π. Χ.), τοῦ ἀνδρὸς ὅστις, ὅτε τὰ ἐν Ἀθήναις κόμματα εἶχον φέρει τὸν τόπον των εἰς τὸ χεῖλος τοῦ κρημνοῦ, ἀνέλαβε τῇ συναινέσει αὐτῶν τὴν ἀρχὴν καὶ κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἐπέλυσε τὰ διάφορα ζητήματα, περὶ ἃ ἤριζον τὰ κόμματα τῶν Ἀθηνῶν, ὥστε κατετάχθη διὰ τὴν σοφίαν του εἰς τοὺς ἑπτὰ ἐκείνους σοφούς, οἵτινες ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐθεωροῦντο ὑποδείγματα, λόγῳ ἢ ἔργῳ, φιλοπατρίδων ἀνδρῶν.

ὡς κακὰ πλεῖστα πόλει δυσνομίη παρέχει,
εὐνομίη δ' εὔκοσμα καὶ ἄρτια πάντ' ἀποφαίνει,

καὶ

δήμῳ μὲν γὰρ ἔδωκα τόσον κράτος, ὅσσον ἐπαρκεῖ,
τιμῆς οὔτ' ἀφελὼν οὔτ' ἐπορεξάμενος.

Τὴν ποίησιν ὁ Σόλων ἔκαμεν ὑπηρετικὴν τῆς πολιτικῆς. Διὰ νόμου εἶχεν ἀπαγορευθῆ νὰ ἀναφέρῃ τις τὸ ζήτημα τῆς ἐπανακτήσεως τῆς Σαλαμῖνος. Ὁ Σόλων δι' ἐλεγείας παρώτρυνε πρὸς τοῦτο τὸν λαὸν καὶ κατώρθωσε τοῦτο («ἴομεν εἰς Σαλαμῖνα, μαχησόμενοι περὶ νήσου | ἱμερτῆς, χαλεπόν τ' αἶσχος ἀπωσόμενοι»). Τὰ ποιήματά του, ἐλεγειακὰ δίστιχα ἢ τροχαϊκὰ τετράμετρα, περιέχουσιν ἡσιοδείους οἱονεὶ ὑποθήκας («χρήματα δ' ἱμείρω μὲν ἔχειν, ἀδίκως δὲ πεπᾶσθαι | οὐκ ἐθέλω»). Εἶναι ὁ πολιτικός, ὅστις εἶναι συγχρόνως καὶ ποιητὴς καὶ φιλόσοφος, καὶ ὁ Πλάτων ἀναφέρει (Τιμ. 21) πόσον τὰ ᾄσματα τοῦ Σόλωνος, ὃν ἐθεώρει πρόγονον καὶ ἰδεῶδές του, ἦσαν δημοφιλῆ καὶ ᾖδοντο γενικῶς ἐν Ἀθήναις. Αἱ «γνῶμαι» τοῦ Μιλησίου *Φωκυλίδου* (544 π. Χ.), αἵτινες ἤρχιζον πάντοτε μὲ τὸ «καὶ τόδε Φωκυλίδεω» εἶναι ζωηρὰ εἰς ἑξάμετρον συντεταγμένα ἀποφθέγματα, περιέχοντα συνετὰς παρατηρήσεις («πολλὰ μέσοισιν ἄριστα· μέσος θέλω ἐν πόλει εἶναι»). Τὰς γυναῖκας διαιρεῖ εἰς τέσσαρας τάξεις, ἑκάστην τῶν ὁποίων παραβάλλει μὲ ἓν ζῷον («ἡ μὲν κυνός, ἡ δὲ μελίσσης, ἡ δὲ συὸς βλοσυρῆς, ἡ δ' ἵππου χαιτηέσσης»).

Ὁ *Ξενοφάνης* ὁ Κολοφώνιος (κατὰ τὸ 546 π. Χ.), μαθητὴς τοῦ Ἀναξιμάνδρου, ἠναγκάζετο νὰ πορίζηται τὸν ἄρτον του ὡς ῥαψῳδός. Ἔχομεν δύο ᾠδάς του μὲ ἐπαναστατικὸν περιεχόμενον. Εἰς τὴν μίαν ἐπαινεῖ τὸ συμπόσιον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἔχει καὶ σοβαρὰν συνδιάλεξιν, εἰς δὲ τὴν ἄλλην καταφέρεται κατὰ τῶν ὑπερτιμώντων τοὺς σωματικοὺς γυμναστικοὺς ἀγῶνας, διότι ἡ πνευματικὴ μόρφωσις εἶναι ἀνωτέρα «ῥώμης γὰρ ἀμείνων ἀνδρῶν ἠδ' ἵππων ἡμετέρη σοφίη». Τοὺς συμπολίτας του ψέγει ὡς μαθόντας «ἀβροσύνας ἀνωφελέας παρὰ Λυδῶν» καὶ εἰς τοὺς σίλλους ἢ παρῳδίας του, ὧν ἐλάχιστα ἀποσπάσματα ἔχομεν, δὲν ἐφείσθη οὐδὲ τοῦ Ὁμήρου οὐδὲ τοῦ Ἡσιόδου, οἱ ὁποῖοι ἀπέδωσαν εἰς τοὺς θεοὺς ὅλα τὰ ὀνείδη καὶ ἐλαττώματα τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Μεγαρεὺς *Θέογνις*, ὁ κάλλιστα σῳζόμενος ἐκ τῶν ἐλεγειακῶν, ἤκμασε κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΣΤ' π. Χ. αἰῶνος (περὶ τὸ 490), ἀλλὰ πάντως θὰ ἐπέζησε νὰ εἶδε τὴν ἀρχὴν τῶν κατὰ τῶν Περσῶν πολέμων. Εἰς τὰ ποιήματά του ἔχουν παρεισφρήσει πολλὰ νόθα (ὅπως ὅλον τὸ β' βιβλίον τῶν ἐλεγειῶν του, 1231, Σχετλ. Ἔρως, μανίαι σε τιθηνήσαντο λαβοῦσαι κ. ἑ., καὶ ἄλλα). Γνήσια εἶναι ἀναμφιβόλως τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν νεαρὸν φίλον του Κύρνον ποιήματα. Δὲν ἐκφράζεται μόνον ὁ ἔρως του, ἀλλὰ δίδονται καὶ πολλαὶ συμβουλαὶ περὶ τοῦ βίου, ὁ ὁποῖος εἶχε διαφύγει ἤδη τῶν ὁρίων καὶ συνηθειῶν, τὰς ὁποίας τοῦ ἐπέτρεπεν ὁ Θέογνις. Ἀριστοκρατικὸς ὢν καὶ ἐξορισθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου, ἦλθεν εἰς Εὔβοιαν, Σπάρτην καὶ Σικελίαν. Τοὺς δημοκρατικοὺς ἐμίσει («τῶν εἴη μέλαν αἷμα πιεῖν»), ἐπίστευε δὲ ὅτι ὁ ἀριστοκρατικὸς δὲν εἶναι μόνον κατὰ γέννησιν εὐγενής, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ψυχήν. Διὰ τοῦτο πικρῶς ὀργίζεται κατὰ τῶν ἀριστοκρατικῶν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἑνώνονται διὰ γάμου πρὸς ἁπλοῦς δημότας καὶ καταστρέφουσιν οὕτω τὴν εὐγένειάν των.

Digitized by Google

Ζητεῖ διὰ τοῦτο ἐν τῷ ἐρωμένῳ του Κύρνῳ νὰ ἀφήσῃ διάδοχον τῶν γνωμῶν καὶ ἀντιλήψεών του, αἵτινες ὅμως, ἕνεκα τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς, δὲν εἶχον πλέον οὐσιώδη λόγον ὑπάρξεως. Εἶναι ἀπαισιόδοξος ἐν τῇ κρίσει τῶν ἀνθρώπων, οὓς περιφρονεῖ διὰ τὴν ἀνειλικρίνειαν καὶ ἔλλειψιν ἠθικοῦ χαρακτῆρος, τοὺς δὲ θεοὺς θεωρεῖ ἀδιαφόρως ἔχοντας καὶ ἀδίκους πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Δὲν θὰ εὕρῃς νὰ γεμίσῃς ἓν πλοῖον ἀπὸ ἀνθρώπους «οἷσιν ἐπὶ γλώσσῃ τε καὶ ὀφθαλμοῖσιν ἔπεστιν αἰδώς, οὐδ' αἰσχρὸν χρῆμ' ἔπι κέρδος ἄγει». Καὶ θεωρεῖ ὅτι πάντων κάλλιστον εἶναι νὰ μὴ γεννηθῇ τις, ἢ ἂν γεννηθῇ νὰ ἀποθάνῃ ὅσον τὸ δυνατὸν τάχιστα («πάντων μὲν μὴ φῦναι ἐπιχθονίοισιν ἄριστον | φύντα δ' ὅπως ὤκιστα πύλας 'Αΐδαο περῆσαι»).

Ιαμβικὴ ποίησις. Ὁ ἴαμβος (◡—) καὶ ὁ ἀντίστοιχός του τροχαῖος (—◡) εἶναι οἱ ρυθμοὶ ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἵστανται πλησιέστατα πρὸς τὴν καθημερινὴν ὁμιλίαν, ἐνωρὶς δὲ ἐγένετο τούτων χρῆσις (ἤδη εὑρίσκονται ἐν τῷ Μαργίτῃ ἰαμβικὰ τρίμετρα ἐγκατεσπαρμένα) ἐν τῇ τραγῳδίᾳ καὶ κωμῳδίᾳ, εἰς τὰ διαλογικὰ μέρη. Τὸ ἰαμβικὸν ᾆσμα ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Παρίου *'Αρχιλόχου*, συγχρόνου τοῦ Καλλίνου (περὶ τὸ 660 π. Χ.). Ὑπῆρξεν υἱὸς εὐγενοῦς ἐξ 'Ιωνίας καὶ δούλης, πιεζόμενος δὲ ὑπὸ πενίας ἦλθεν εἰς Θάσον· ἐκεῖθεν ἐπεχείρησε νέα τυχοδιωκτικὰ ταξίδια, ἔπεσε δὲ μαχόμενος ἐν Νάξῳ, ἀφοῦ ἄλλως τε καλεῖ ἑαυτὸν δοῦλον τοῦ Ἄρεως καὶ τῶν Μουσῶν («εἰμὶ δ' ἐγὼ θεράπων μὲν 'Ενυαλίοιο ἄνακτος | καὶ Μουσέων ἐρατὸν δῶρον ἐπιστάμενος»). Ὁλόκληρον τὸν βίον του καὶ τὸν χαρακτῆρά του θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀνεύρῃ εἰς τὴν ποίησίν του. Καθόλου τὸ προσωπικὸν εἶχε σπουδαίαν θέσιν ἐν αὐτῇ καὶ εἶναι γνωστὰ τὰ σκώμματά του κατὰ τοῦ Λυκάμβου, διότι δὲν ἠθέλησε νὰ τοῦ δώσῃ τὴν κόρην του. Τὴν ποίησίν του μετεχειρίζετο ὡς ὅπλον του. Τὴν τάσιν του ταύτην ψέγει μὲν ὁ Πίνδαρος, ἀλλὰ ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὡς μέγας ποιητής, ἴσος πρὸς οὐχὶ ἄλλον ἢ αὐτὸν τὸν Ὅμηρον. Τὰ ὀλίγα δυστυχῶς διασωθέντα ἀποσπάσματά του δὲν καθιστῶσιν εἰς ἡμᾶς δυνατὸν νὰ ἐκτιμήσωμεν ἐπαρκῶς τὴν τοιαύτην μεγαλοφυΐαν του. Καὶ ἡ ἀρχαιότης τὸν παρημέλησεν ἕνεκα τῆς αἰσχρολογίας του. Ἦτο διὰ τοῦτο ἄχρηστος διὰ τὰ σχολεῖα. Ἔχομεν ἀποσπάσματα τιμητικῆς ἐπιγραφῆς εἰς αὐτὸν (ἱδρυθείσης πολὺ βραδύτερον, τῷ 100 π. Χ.) ἐν Πάρῳ ὑπό τινος συμπολίτου του Σωσθέως, υἱοῦ τοῦ Προσθένου. Ἡ ποίησίς του εἶναι πραγματικὴ καὶ φανερὸς ὁ «ρυθμὸς» ὡς λέγει (62(32)) τῆς ζωῆς του ἐν τῇ χαρᾷ καὶ τῇ λύπῃ «καὶ μήτε νικῶν ἀμφάδην ἀγάλλεο | μήτε νικηθεὶς ἐν οἴκῳ καταπεσὼν ὀδύρεο· | ἀλλὰ χαρτοῖσίν τε χαῖρε καὶ κακοῖσιν ἀσχάλα | μὴ λίην· γίγνωσκε δ' οἷος ρυσμὸς ἀνθρώπους ἔχει». Περίφημον εἶναι τὸ ποιημάτιόν του διὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς ἀσπίδος του καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον θέλει νὰ λησμονήσῃ τὴν δυσάρεστον αὐτὴν πρᾶξίν του. («'Ασπίδι μὲν Σαΐων τις ἀγάλλεται, ἣν παρὰ θάμνῳ | ἔντος ἀμώμητον κάλλιπον οὐκ ἐθέλων· | αὐτὸς δ' ἐξέφυγον θανάτου τέλος· ἀσπὶς ἐκείνη | ἐρρέτω· ἐξαῦτις κτήσομαι οὐ κακίω»).

Τοῦτον ἀκολουθεῖ εἰς τὴν ποίησιν ὁ ἐκ Σάμου μὲν καταγόμενος, ὡς 'Αμοργῖνος δὲ γνωστὸς *Σημωνίδης* (περὶ τὸ 650 π. Χ.). Ἔχομεν τούτου δύο ποιήματα, ἐξ ὧν τὸ μὲν εἶναι λίαν ἀπαισιοδόξων σκέψεων περὶ τοῦ βίου ὅλων τῶν ἀνθρώπων, τὸ δὲ ἄλλο διακωμῳδεῖ τὰς γυναῖκας, τὰς ὁποίας κατατάσσει εἰς δέκα διαφόρους τάξεις, ἃς παρομοιάζει πρὸς τὰ διάφορα ζῷα· μίαν μόνον τάξιν, τὴν δεκάτην, παρομοιάζει πρὸς τὴν φίλεργον μέλισσαν, «τὴν τις εὐτυχεῖ λαβών». Ἡ γενικὴ κρίσις του περὶ τῶν γυναικῶν εἶναι ὅτι ὁ Ζεὺς πλάσας τὴν γυναῖκα ἐδημιούργησε τὸ μέγιστον κακόν.

Ἱππῶναξ ὁ 'Εφέσιος (περὶ τὸ 520 π. Χ.) καταβιβάζει τὴν ποίησιν εἰς ἐπαιτείαν. Εἰς τὰ ποιήματά του μεταχειρίζεται χωλιάμβους (τὸ τρίμετρον εἰς τὸν ἕκτον πόδα ἔχει σπονδεῖον ἢ τροχαῖον ἀντὶ ἰάμβου) καὶ ἡ ποίησίς του ἔχει χαρακτῆρα πτωχοπροδρομικόν. Ζητεῖ ἐπενδύτην διὰ νὰ προφυλαχθῇ ἀπὸ τὸ ψῦχος («δὸς χλαῖναν Ἱππώνακτι, κάρτα γὰρ ριγῶ καὶ βαμβακύζω»). Θὰ ἠδύνατο νὰ κληθῇ κυνικός, ἐὰν δὲν ἐστερεῖτο πλήρως τῆς κυνικῆς αὐταρκείας. Εἰς τοὺς μίμους τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου ἀνευρίσκομεν τὴν νεκρανάστασίν του.

Ἡ μελικὴ ποίησις. Τὸ πρὸς λύραν ᾀδόμενον *μέλος* διακρίνεται τῆς ἐλεγείας καὶ τῆς ἰαμβικῆς ποιήσεως ἐξωτερικῶς μέν, διότι συντίθεται εἰς στροφάς, ἐσωτερικῶς δέ, διότι δὲν ἔχει σκοπὸν διδακτικὸν ἢ σκωπτικόν. Εἶναι καθαρὰ ἐκδήλωσις συναισθηματική, ἐντελῶς προσωπική, καὶ διὰ τοῦτο κατὰ νεωτέραν ἔννοιαν γνησίως λυρική. Τοιαῦται ποιήσεις, ἐνέχουσαι ἔρωτα ἢ μῖσος, συναισθήματα ἀγωνίας ἢ φιλίας καὶ ἡδονῆς, δὲν εἶναι κατάλληλοι διὰ δημοσίαν ἀπαγγελίαν. Θὰ ᾖδοντο ἴσως μόνον εἰς συμπόσια ἢ εἰς ἐράνους. Ἡ ρυθμικὴ μορφή του, ὅπως διδασκόμεθα καὶ ἐκ τῶν μιμήσεων τοῦ Ὁρατίου, ἦτο ποικιλωτάτη.

Τὸ λυρικὸν ᾆσμα ἐξηπλώθη σὺν τῷ χρόνῳ εἰς ὅλην τὴν 'Ελλάδα, ἀλλὰ τόπος τῆς γεννήσεως καὶ εἰς τὸ ἄκρον τελειοποιήσεώς του εἶναι ἡ αἰολικὴ Λέσβος, ὅπου ἐγεννήθησαν καὶ ἔκαμαν τὰ ποιήματά των ὁ 'Αλκαῖος καὶ ἡ Σαπφώ. Ὁ *'Αλκαῖος* (περὶ τὸ 600 π. Χ.) κατήγετο ἐκ παλαιᾶς εὐγενοῦς οἰκογενείας καὶ μετέσχεν ἐνεργότατα τῶν ἀγώνων, ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν (κατὰ τῶν 'Αθηνῶν), τῆς πατρικῆς του πόλεως Μυτιλήνης. Οἱ ἀγῶνές του οὗτοι παρέσχον εἰς αὐτὸν τὴν ὕλην πρὸς ὁλόκληρον σειρὰν ᾀσμάτων, τῶν καλουμένων *στασιωτικῶν*, καὶ εἶναι πασίγνωστον καὶ μετεφράσθη πλειστάκις τὸ ᾆσμά του:

ἀσυνέτημι τῶν ἀνέμων στάσιν·
τὸ μὲν γὰρ ἔνθεν κῦμα κυλίνδεται,
τὸ δ' ἔνθεν· ἄμμες δ' ὂν τὸ μέσσον
νᾶϊ φορήμεθα σὺν μελαίνᾳ,
χείμωνι μοχθεῦντες μεγάλῳ μάλα·
περ μὲν γὰρ ἄντλος ἰστοπέδαν ἔχει,
λαῖφος δὲ πᾶν ζάδηλον ἤδη
καὶ λάκιδες μεγάλαι κατ' αὖτο·
χόλαισι δ' ἄγκυλαι.

Τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἀριστοκρατικῆς του τάξεως διεκδικεῖ διὰ τοῦ ᾄσματος καθὼς καὶ διὰ τοῦ ξίφους («χρήματ' ἀνήρ· πένιχρος δ' οὐδεὶς πέλετ' ἔσλος οὐδὲ τίμιος») καὶ περιλούει δι' ὕβρεων τὸν ἐκ ταπεινῶν καταγόμενον Πιττακόν. Τὰς φροντίδας καὶ βάσανα τοῦ κόσμου λησμονεῖ ὁ ποιητὴς πίνων τὸν γλυκύν του οἶνον καὶ ὅταν ἀκόμη ἀποθάνῃ φίλος του («νυν χρὴ μεθύσθην καί τινα πρὸς βίαν | πώνην, ἐπειδὴ κάτθανε Μύρσιλος»). Ἄπειροι εἶναι αἱ ἀφορμαί, δι' ἃς δύναταί τις νὰ πίῃ, «οἶνος γὰρ ἀνθρώποισι δίοπτρον». 'Ολίγον τι νεωτέρα αὐτοῦ εἶναι ἡ ἰσαξία του *Σαπφὼ* (μετὰ τὸ 600 π. Χ.), ἐκ τῆς 'Ερεσσοῦ τῆς Λέσβου. Ὑπῆρξεν ἡ σπουδαιοτέρα ποιήτρια τῆς ἀρχαιότητος. Τριάκοντα καὶ τριῶν ἐτῶν οὖσα, ἠναγκάσθη ἐκ τῶν πολιτικῶν ταραχῶν τῆς πατρίδος της νὰ φύγῃ καὶ νὰ ἔλθῃ εἰς Σικελίαν. Ὑπανδρευθεῖσα ἔζησε μετὰ ταῦτα ἐν Λέσβῳ μετὰ τοῦ θυγατρίου της. 'Ενταῦθα συνέλεξε περὶ ἑαυτὴν νεαρὰς κόρας, ἃς ἐδίδασκε τὴν μουσικήν, ποίησιν καὶ χορόν. Καὶ κοινῇ ἑώρταζον τὰς ἑορτὰς τῶν θεῶν, ἰδίᾳ τῆς 'Αφροδίτης. 'Εξ ὅλων τῶν χωρῶν ἤρχοντο βραδύτερον μαθήτριαι εἰς αὐτήν, καὶ τὰ ᾄσματά της ἐψάλλοντο ὑφ' ὅλων τῶν 'Ελλήνων. Ὁ Πλάτων τὴν ἐκάλεσε δεκάτην Μοῦσαν. 'Εὰν ἐξετάσωμεν μὲ τὸ σημερινὸν πνεῦμα τὰ ᾄσματά της, δύναταί τις πολλαχοῦ νὰ προσκρούσῃ, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἔχῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ Σαπφὼ ἔκαμνε τὰ ποιήματά της κυρίως διὰ τὸ φῦλόν της, τὰς γυναῖκας. Ὁ 'Αλκαῖος τὴν καλεῖ ἰοπλόκον, ἁγνὴν καὶ μελλιχόμειδον (μειλιχίως μειδιῶσαν). Εἶναι ὡς γυνὴ θεία καὶ ὁ ἀνὴρ δὲν πρέπει κυρίως νὰ ζητῇ νὰ τὴν ἐννοήσῃ ἐν τῇ ἀποκαλύψει της ὡς γυναικός. Εἶναι ᾄσματα, τὰ ὁποῖα περιέχουν φυσικὰς εἰκόνας καὶ ἕνα διαρκῆ καὶ ἀστείρευτον πόθον. Εἰς τὰ νέα τεμάχια τὰ ὁποῖα ἐσχάτως ἀνεκαλύφθησαν βλέπομεν καὶ κάποιαν ἀναλογίαν πρὸς τὸ ἔπος ('Ελένης μνεία, Ἕκτορος καὶ 'Ανδρομάχης κτλ.). Ἡ Σαπφὼ ἐποίησε καὶ ἐπιθαλάμια, εἶχε λοιπὸν εὐρυτάτην ποιητικὴν δρᾶσιν. 'Απολαυστικὸς τουτέστιν ἀπολαύσεις ἐπιδιώκει ὁ Τήϊος *'Ανακρέων* (περὶ τὸ 520 π. Χ.). Δὲν ἔχει τὸ πάθος τῆς Σαπφοῦς καὶ τὴν ἀγρίαν ὁρμὴν τοῦ 'Αλκαίου. Ἡ πρόοδος τῶν Περσῶν ἠνάγκασεν αὐτὸν νὰ ἔλθῃ εἰς τὰ Ἄβδηρα· ἀργότερον εὑρίσκομεν αὐτόν, τέλειον πλέον ἄνδρα, εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ φιλομούσου τυράννου τῆς Σάμου Πολυκράτους, παρὰ τῷ Ἱππάρχῳ ἐν 'Αθήναις καὶ τέλος εἰς τοὺς 'Αλευάδας τῆς Θεσσαλίας. Τὰ σῳζόμενα ἀποσπάσματά του ἀντικατοπτρίζουν τὴν πλουσιοπάραχον ζωὴν τῶν τυράννων, τὴν ὁποίαν γνωρίζομεν καὶ ἀπὸ τὴν τέχνην τοῦ τελευταίου ἡμίσεος τοῦ ΣΤ' π. Χ. αἰῶνος. Ψάλλει τὴν νεότητα, τὸν ἔρωτα καὶ τὸν οἶνον καὶ μὲ χαρακτηριστικὴν εἰρωνείαν περιγράφει ἑαυτὸν γέροντα ἤδη (ἀπέθανεν εἰς ἡλικίαν 85 ἐτῶν): «πολιοὶ μὲν ἡμὶν κρόταφοι κάρη τε λευκόν | χαρίεσσα δ' οὐκέτ' ἥβη πάρα, γηραλέοι δ' ὀδόντες». Τὰ ᾄσματα τούτου τοῦ θαλεροῦ καὶ φιλοψύχου γέροντος ᾖδοντο ὡς σκόλια ἐν τοῖς συμποσίοις καὶ ἔτυχε πολλῶν μιμήσεων ἔν τε τοῖς ρωμαϊκοῖς χρόνοις (τὰ ψευδο-'Ανακρεόντεια) καὶ ἐν τῇ νεωτέρᾳ φιλολογίᾳ πολλῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν. Τὸ συμπόσιον διετήρησε τὰ ᾄσματα ταῦτα μέχρι τοῦ Ε' αἰῶνος π. Χ. καὶ ἐν 'Αθήναις καὶ ἀλλαχοῦ. 'Ολίγα τινὰ ἀποσπάσματα τοιούτων ᾀσμάτων μᾶς διέσωσεν ὁ 'Αθήναιος (ΙΕ' 694), ταῦτα δὲ περιέχουν καὶ πολιτικοὺς ὑπαινιγμοὺς τῶν χρόνων ἐκείνων. Τὸν Δ' ὅμως αἰῶνα ἐξηφανίσθη τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ ᾄσματος, καὶ μόνον ἐν τῇ λατρείᾳ τῶν θεῶν διετηρήθη μέχρι τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἡ μικρὰ στροφή, ὡς ταύτην γνωρίζομεν ἐκ τοῦ Κατούλλου καὶ Ὁρατίου.

Δημοτικὰ ᾄσματα, ὑφ' ἣν ἔννοιαν λέγομεν ἡμεῖς αὐτὰ σήμερον, δὲν ἔχομεν πολλὰ ἐκ τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ Μαργίτης εἶναί τις ἔνδειξις δημοτικοῦ ᾄσματος. Λείψανά τινα τοιούτων ᾀσμάτων διεσώθησαν ἀναφερόμενα εἰς τὸν Διόνυσον, τὰς Μούσας καὶ εἰς ἄλλους. Προσθετέα εἰς ταῦτα τὰ γνωστὰ καὶ κατὰ τὸ ἔαρ ὑπὸ τῶν παίδων ᾀδόμενα *χελιδονίσματα*, τὴν εἰρεσιώνην, τὸ ᾆσμα τὸ καλούμενον μυλωθρὸς ᾠδή («ἄλει μύλα ἄλει, | καὶ γὰρ Πιττακὸς ἄλει | μεγάλας Μυτιλάνας βασιλεύων»), τὰ τῶν Σπαρτιατῶν μεταξὺ τῶν γερόντων καὶ νέων ᾀδόμενα, σκόλιά τινα καί τινα ᾄσματα παρὰ πότον ᾀδόμενα.

Ἡ ἐνόργανος μουσικὴ ἐπενοήθη κυρίως ἐπὶ δωρικοῦ ἐδάφους (Κρήτη Σπάρτη), διεδόθη εἶτα καὶ ἀλλαχοῦ τῆς 'Ελλάδος. Ὁ *Τέρπανδρος* εἶναι ὁ παλαιότατος γνωστὸς εἰς ἡμᾶς κιθαρῳδὸς ἐκ Λέσβου καταγόμενος καὶ μετοικήσας εἰς Σπάρτην, ὅπου (676/73 π. Χ.) ἐνίκησεν ἐν τῇ ἑορτῇ τῶν Καρνείων. Εἶναι ποιητὴς καὶ συνθέτης ἑορτασίμων ψαλμῳδικῶν ᾀσμάτων εἰς βραδεῖς ρυθμοὺς (Νόμους καλουμένους). 'Ενὸς τούτων ἔχομεν τὴν ἀρχήν: «Ζεῦ πάντων ἀρχά, πάντων ἀγήτωρ | Ζεῦ, σοὶ πέμπω ταύταν ὕμνων ἀρχάν». Ὁ ἐκ Γόρτυνος *Θαλήτας* εἶναι ὁ εἰσαγαγὼν εἰς τὴν Σπάρτην τὰ χορικὰ ᾄσματα περὶ τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰῶνος, τουτέστι τούς τε παιᾶνας (εἰς τὸν 'Απόλλωνα) καὶ τὸ ὑπόρχημα. Χορὸς ἀρχικῶς σημαίνει τὴν πλατεῖαν, ὅπου χορεύουσι (καλλίχορος, εὐρύχορος, Ὅμηρος), ἔπειτα δὲ καὶ αὐτὸ τὸ χορεύειν, ἤδη παρ' Ὁμήρῳ ἐπίσης. Βραδύτεραι σημασίαι αὐτοῦ εἶναι τὸ κατὰ τὸν χορὸν ᾀδόμενον ᾆσμα (θ, 248) καὶ οἱ ρυθμικῶς κινούμενοι χορευταί. Τοιαῦται χορευτικαὶ ἑορταὶ ἐγίνοντο πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν 'Αρεως, 'Απόλλωνος, Διονύσου καὶ ἄλλων ὑπὸ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, νέων καὶ νεανίδων κατὰ τὰς θρησκευτικὰς ἑορτάς.

Ὁ χορός, συνιστάμενος ἐξ 7 μέχρι 50 προσώπων, συνηθροίζετο περὶ τὸν ἀοιδὸν καὶ ὠνομάζετο διὰ τοῦτο «κύκλιος χορός». Τοῦ ὅτι τὰ καὶ ὑπ' αὐτὸν ᾀδόμενα ᾄσματα ἦσαν εἰς δωρικὴν διάλεκτον αἰτία εἶναι ἡ ἐκ τῆς Κρήτης, ὡς ὑπεδηλώθη ἀνωτέρω, κατ' ἀρχὰς («Κρητῶν παιήονες») καὶ εἶτα ἐκ τῆς Πελοποννήσου προέλευσίς των. Βραδύτερον τὰ χορικὰ ταῦτα ᾄσματα τροποποιημένα (στροφή, ἀντιστροφή, ἐπῳδὸς) παρέλαβεν ἡ τραγῳδία ἢ ἦσαν συντεθειμένα («ἀπολελυμένα») ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν κυρίως τοῦ διθυράμβου κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα. 'Εν Σπάρτῃ ἕδρα ὁ πιθανώτατα ἐξελληνισθεὶς ἐκ Σάρδεων Λυδὸς 'Αλκμὰν (β' ἥμισυ τοῦ Ζ' π. Χ. αἰῶνος). Ὁ αὐλὸς καὶ τὸ ᾆσμά του τὸν ἔκαμαν δημοφιλέστατον ὄχι μόνον ἐν Σπάρτῃ, ἀλλὰ καὶ ἐν 'Αθήναις. Ἔγραψεν ᾄσματα κυρίως διὰ γυναικείους χορούς. Ἡ γλῶσσά του λακωνική, δύσκολος καὶ ἀνάμεικτος μετ' αἰολικῶν καὶ ἐπικῶν στοιχείων. Τὰ παρθένιά του, οἱ ὕμνοι του, οἱ παιᾶνες καὶ τὰ σκόλια ἦσαν περίφημα καὶ περιεῖχον ὡς ποίησις εὐκαιρίας πολλὰς διὰ προσωπικάς του ἀναμνήσεις. Δεῖγμα τῶν παρθενίων ᾀσμάτων του ἀνευρέθη τῷ 1855 ἐν παπύρῳ. 'Αλλὰ ἡ χορικὴ λυρικὴ ἤκμαζε καὶ εἰς τὰς δωρικὰς ἀποικίας τὰς πρὸς δυσμὰς τῆς 'Ελλάδος. Ἔχομεν ἐνταῦθα τὸν ἐκ τῆς ἐν Σικελίᾳ 'Ιμέρας καταγόμενον *Στησίχορον* (περὶ τὸ 609 π. Χ.), ὅστις εἰς τὴν στροφὴν καὶ ἀντιστροφὴν προσέθηκε τὴν ἐπῳδὸν καὶ προσεπάθησε νὰ περιβάλῃ διὰ λυρικῆς μορφῆς ἐπικὰς ὑποθέσεις. Τὸ ἀρχικόν του ὄνομα λέγεται ὅτι ἦτο *Τισίας*, μετωνόμασε δ' ἑαυτὸν εἰς Στησίχορον, ὡς παραδίδεται διότι ἐξευρὼν τὴν ἐπῳδόν, ὡς ἐλέχθη, «πρῶτος χορὸν ἔστησε». Ἡ γέννησίς του εἶχε συνυφανθῆ μὲ μύθους, διότι ἐλέγετο ὅτι ἦτο υἱὸς τοῦ Ἡσιόδου. Τὰ ποιήματά του ὑπῆρξαν πολυάριθμα καὶ λίαν ἐκτενῆ. Ὁ Σιμωνίδης παραζευγνύει αὐτὸν πρὸς τὸν Ὅμηρον καὶ ὁ Κοϊντιλιανὸς λέγει ὅτι ἐφόρτωσεν εἰς τὴν λύραν τὰ βάρη τοῦ ἔπους. 'Αποτελεῖ οὕτω μέσον τι μεταξὺ τοῦ ἔπους καὶ τῆς τραγῳδίας. Ἡ 'Ορέστειά του φαίνεται ὅτι ὑπῆρξεν ὁ πρόδρομος τῆς αἰσχυλείου. 'Εκεῖ πλησίον, ἐν Ρηγίῳ τῆς Κάτω 'Ιταλίας, εἶχε γεννηθῆ ὁ *Ἴβυκος* (περὶ τὸ 540), ταξιδεύων ἀοιδός, εὑρισκόμενος ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐν Σικελίᾳ καὶ ἐν Σάμῳ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Πολυκράτους. Ἡ ποίησίς του περιεστρέφετο εἰς ἔρωτας παίδων, τόσον συνήθει παρὰ τοῖς Δωριεῦσι, ὁ δὲ θάνατός του ἐπῆλθε κατά τινα πλοῦν του εἰς Κόρινθον. Περίφημοι εἶναι οἱ Γέρανοι τοῦ 'Ιβύκου κατ' ἄλλην διήγησιν περὶ τοῦ τρόπου τοῦ θανάτου τοῦ ποιητοῦ καὶ τὸ σχετικὸν ᾆσμα τοῦ Γερμανοῦ ποιητοῦ Σχίλλερ.

Διθύραμβος. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους συμπίπτει ἡ ἀκμὴ τοῦ διθυράμβου (ἴσως φρυγικὴ ἡ λέξις, συγγενὴς πρὸς τὸ θρίαμβος), τουτέστι τοῦ ᾄσματος τοῦ πρὸς αὐλὸν ᾀδομένου καὶ ἐγκωμιάζοντος τὸν θεὸν τῆς εὐφορίας καὶ εὐκαρπίας Διόνυσον. Εἶναι οἱ χρόνοι καθ' οὓς ἡ ἐπὶ τῆς εὐρείας μάζης τῶν χωρικῶν καὶ γεωργῶν ἑδραζομένη τυραννὶς ἤκμαζε καὶ κατεπολέμει τὴν ἀριστοκρατίαν. Οὕτω τὸ προμνησθὲν ᾆσμα διθύραμβος γίνεται κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα φιλολογικὸν εἶδος καὶ ἀναπτύσσεται ἐξόχως. Δημιουργὸς τούτου γίνεται ὁ ἐκ Λέσβου φίλος Περιάνδρου τοῦ τυράννου τῆς Κορίνθου (627—585 π. Χ.) *'Αρίων*, ὅστις εἰς ... ᾆσμα τοῦτο προσέθηκε καὶ τοὺς περὶ τὸν βωμὸν ... διεξαγομένους καὶ τὸ ᾆσμα συνοδεύοντας «κυκλίους χορούς». Εἶναι γνωστὴ κυρίως ἐκ τοῦ Ἡροδότου (Α, 23) ἡ παράδοσις, καθ' ἣν ἐπιστρέφων ποτὲ ἐξ 'Ιταλίας καὶ Σικελίας εἰς Κόρινθον ἔρριψεν ... τὸν «σὺν τῇ σκευῇ πάσῃ» εἰς τὴν θάλασσαν, ... κασθεὶς νὰ πράξῃ τοῦτο ὑπὸ τῶν Κορινθίων ... τῶν, οἵτινες ἤθελον νὰ λῃστεύσωσι τοὺς θησαυρούς του. 'Εσώθη ὅμως ἀχθεὶς ὑπὸ Δελφῖνος ... τὸ Ταίναρον, ἐν ᾧ καὶ ἄγαλμα αὐτοῦ χαλκοῦν ὑπῆρχεν ἐπὶ δελφῖνος. 'Ελθόντος εἶτα τοῦ 'Αρίονος εἰς Κόρινθον, ἐτιμωρήθησαν οἱ πορθμεῖς αὐστηρῶς ὑπὸ τοῦ Περιάνδρου. Ὁ νεοανθρωπισμὸς ... ἐν Γερμανίᾳ κατέστησε τὸν μῦθον τοῦτον ...

Digitized by Google

στότατον διὰ τῆς ballade «Arion» τοῦ A. W. Schlegel. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι δὲν διεσώθη τίποτε ἐξ αὐτοῦ, διότι ὁ ὕμνος εἰς τὸν Ποσειδῶνα ἀνήκει εἰς μεταγενεστέρους χρόνους. Τοὐναντίον τοῦ Φλιασίου *Πρατίνα* (περὶ τὸ τέλος τοῦ ΣΤ' πρὸς τὸν Ε' π. Χ. αἰῶνα), τοῦ εὑρετοῦ τοῦ σατυρικοῦ δράματος, ἔχομέν τινα ἀποσπάσματα λαμπροῦ διθυράμβου. Ἡ διθυραμβικὴ αὕτη ποίησις ἐπέδρασε πολὺ καὶ ἐπὶ τὴν νεωτέραν χορικὴν λυρικήν, ἐν ᾗ κατὰ πρῶτον ἀναφαίνεται ὁ *Σιμωνίδης* ἐκ τῆς Ἰουλίδος τῆς νήσου Κέω (ἤκμασε τῷ 556 – 468) Εὑρίσκεται οὗτος εἰς τὰ σύνορα δύο ἐποχῶν. Εἶναι καὶ αὐτὸς ταξιδεύων ποιητής, ἐρχόμενος, οἱονεὶ ὡς δημοσιογράφος καὶ ἀντιπρόσωπος τῆς κοινῆς γνώμης, εἰς βασιλεῖς, τυράννους καὶ εὐγενεῖς. εἶναι ὁ πρόδρομος τῶν σοφιστῶν καὶ ὁ ἐφευρέτης τῆς μνημονικῆς τέχνης. Αἱ θεμελιώδεις συζητήσεις τῶν σοφιστῶν περὶ σοφίας καὶ ἀρετῆς συζητοῦνται ἤδη ἐκτενῶς ἐν τοῖς ποιήμασί του. Καθόλου εἰπεῖν τὰ ποιήματά του εἶχον φιλοσοφικὰς σκέψεις καὶ πολλὰ γνωμικά. Εἶναι ἰδιαιτέρως ἀλγεινὴ δι' ἡμᾶς ἡ ἀπώλεια τῶν ποιημάτων τούτου τοῦ ἀληθοῦς ποιητοῦ. Ἔχομεν αὐτοῦ ἐν τῷ Πρωταγόρᾳ τοῦ Πλάτωνος ἓν σκόλιον, ἐργασία ὅλως πνευματικὴ διὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀρετῆς, πρὸς τούτοις ἔχομεν ἀπόσπασμα χορικοῦ ᾄσματος καὶ τὸ περίφημον ἐγκώμιον εἰς τοὺς ἐν Θερμοπύλαις πεσόντας. Ἔκαμε πρὸς τούτοις καὶ ἐλεγείας ἐπὶ τοῖς ἐν Μαραθῶνι καὶ ᾠδὰς ἐπὶ τοῖς ἐν Ἀρτεμισίῳ καὶ Σαλαμῖνι ἀγωνισθεῖσι. Μετὰ τῆς αὐτῆς ἀριστοτεχνικῆς δεξιότητος κατεῖχε τὰ διάφορα εἴδη τῆς ποιήσεως, ἐπινίκια, ὕμνους, ἐλεγείας, παιᾶνας, θρήνους, ἐπιγράμματα, διθυράμβους, σκόλια κτλ. Ὁ Πλούταρχος διηγεῖται ὅτι αὐτὸς πρῶτος ἐκάλεσε τὴν μὲν ζωγραφίαν ποίησιν σιωπῶσαν, τὴν δὲ ποίησιν ζωγραφίαν λαλοῦσαν. Ἔκαμνε ποιήματα ἐπὶ παραγγελίᾳ καὶ ἐψέγετο ὑπὸ τῶν παλαιῶν, καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Πινδάρου («ἀργυρωθεῖσαι πρόσωπα μαλθακόφωνοι ἀοιδαί»), ἀλλὰ δι' ἡμᾶς τοῦτο εἶναι ἀδιάφορον: ἡμεῖς θρηνοῦμεν μόνον τὴν ἀπώλειαν τῶν ποιημάτων τούτων τοῦ πολυγραφωτάτου ποιητοῦ καὶ μεγίστου τῶν λυρικῶν τῆς ἐποχῆς του. Δεῖγμα αὐτῆς ἔστω τὸ ἐγκώμιον τῶν ἐν Θερμοπύλαις πεσόντων:

Τῶν ἐν Θερμοπύλαις θανόντων
εὐκλεὴς μὲν ἁ τύχα, καλὸς δ' ὁ πότμος,
βωμὸς δ' ὁ τάφος, πρὸ γόων δὲ μνᾶστις, ὁ δ' οἶκτος ἔπαινος
ἐντάφιον δὲ τοιοῦτον οὔτ' εὐρὼς
οὔθ' ὁ πανδαμάτωρ ἀμαυρώσει χρόνος.

Ζῶντος τοῦ Σιμωνίδου ἀνεφάνησαν πολλοὶ αὐτοῦ ἐχθροί, φθονοῦντες αὐτόν. Εἷς τούτων εἶναι καὶ ὁ *Τιμοκρέων* ὁ Ρόδιος, ὅστις οὐ μόνον τὸν Σιμωνίδην ἐφθόνει ἀλλὰ καὶ τὸν Θεμιστοκλέα, τὸν φίλον τοῦ Σιμωνίδου, διὰ ποιημάτων ἐκακολόγησε. Ἀνεψιὸς τοῦ Σιμωνίδου ἦτο ὁ *Βακχυλίδης* (ἤκμαζε περὶ τὸ 470—460 π. Χ.), γεννηθεὶς ἐν Ἰουλίδι τῆς Κέω. Ἦτο ποιητὴς οὐχὶ ἰσάξιος πρὸς τὸν θεῖόν του· ἡ ποίησίς του ἔχει εὔθυμον καὶ χαρίεντα χαρακτῆρα, τὰς ῥίζας της δὲ εἰς τὰ ἀριστοκρατικὰ ἔθιμα τῆς προμηδικῆς ἐποχῆς. Μαζὶ μὲ τὸν Σιμωνίδην διέτριψε χρόνον τινὰ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Ἱέρωνος τῶν Συρακουσῶν καὶ ὁ Πίνδαρος, ὅστις τοὺς ὀχληροὺς τούτους ἀνταγωνιστάς του καλεῖ κόρακας, οἵτινες μάτην ἀγωνίζονται πρὸς τὸν θεῖον ὄρνιν τοῦ Διός. Εὐτυχὲς εὕρημα παπύρου (1896) ἀπεκάλυψεν εἰς ἡμᾶς δεκαεννέα μικρὰ καὶ μεγάλα χορικὰ ᾄσματα εἰς ὀλυμπιονίκας καὶ πυθιονίκας κλπ. Δύο τούτων ὑπερέχουσιν, εἶναι ᾠδαὶ ἀναφερόμεναι εἰς τὸν Ἱέρωνα τὸν τύραννον τῶν Συρακουσῶν. Γιγάντιος παρ' αὐτὸν ὑψοῦται ὁ ἐκ Θηβῶν *Πίνδαρος* (518—446), γόνος εὐπατριδῶν, προωρισμένος οἱονεὶ ἐκ καταγωγῆς νὰ ψάλλῃ τοὺς νικητὰς τῶν μεγάλων ἑλληνικῶν ἀγώνων. Ἐστάλη ἐνωρὶς εἰς τὰς Ἀθήνας διὰ νὰ σπουδάσῃ μουσικήν· θὰ ἐδείκνυε λοιπὸν προώρως ἰδιαιτέραν εἰς αὐτὴν κλίσιν. Ἐνωρὶς διαφαίνεται ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν Δελφικὸν Ἀπόλλωνα. Θρησκευτικὰ εἰς τοὺς θεοὺς ᾄσματα ἦσαν πρὸ πάντων τὰ πλεῖστα ἐκ τῶν ποιημάτων, τὰ ὁποῖα ἀποθανὼν ἀφῆκε. Οἱ περσικοὶ χρόνοι, καθ' οὓς μακρόθεν εἶδε τὴν πόλιν του συναγωνιζομένην πρὸς τοὺς Πέρσας ἐναντίον τῶν Ἀθηνῶν, ἀνέδειξαν αὐτὸν ἄνδρα καὶ κατώρθωσε χωρὶς νὰ ἀπιστήσῃ πρὸς τὴν πατρίδα του νὰ ψάλῃ τὰς ἑλληνικὰς νίκας. Ὅτι καὶ ὁ ἴδιος συνεβούλευσε κατ' αὐτοὺς τὴν πόλιν του νὰ τηρήσῃ οὐδετερότητα δὲν ἐλησμονήθη εὐκόλως καὶ ὁ Πολύβιος ἀκόμη ψέγει αὐτὸν ἕνεκα τούτου. Τὴν ποίησίν του θεωρεῖ ὡς δῶρον τῶν θεῶν («σοφὸς ὁ πολλὰ εἰδὼς φυᾷ»). Ζῶν ἐν Ἀθήναις, οὐδέποτε ἠδυνήθη αὐτὸς ὁ ἀριστοκρατικὸς νὰ ἀποδεχθῇ τὴν ἀθηναϊκὴν δημοκρατίαν. Ἐπανελθὼν εἰς Θήβας παρουσιάσθη μόλις εἰκοσαετὴς μὲ ᾠδὴν εἰς τὸν Θεσσαλὸν Ἱπποκλέα, νικητὴν ἐν τοῖς Πυθίοις (Πυθ. 10).

Παλαιόταται εἶναι αἱ σχέσεις του πρὸς τοὺς Δελφοὺς καὶ τὴν Αἴγιναν, ἐκ πολιτικῶν δὲ λόγων ἐπεχείρησε πολλὰ ταξίδια. Τὰ ᾄσματά του ἔφθασαν εἰς τὸν Ἀκράγαντα καὶ εἰς τὴν Ῥόδον, εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ εἰς τὴν Κυρήνην. Εὐσεβὴς ἐκ φύσεως, φοβεῖται ὡς θείαν διοσημείαν τὴν ἔκλειψιν τοῦ ἡλίου (τῷ 463 π. Χ.) καὶ ζητεῖ νὰ ἀποστρέψῃ τὰ κακὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς. Πρὸς τὸν Σιμωνίδην δὲν διάκειται εὐνοϊκῶς ἐξ ἀντιπαθείας πρὸς τὴν ἐπαγγελματικὴν λυρικὴν τοῦ ποιητοῦ τούτου. Τὰ ᾄσματά του περιλαμβάνουσι τὰ πλεῖστα εἴδη τῆς χορικῆς λυρικῆς, μόνον ὅμως τὰ ἐπινίκια, τουτέστι τὰ ἐγκώμια, νικητῶν κατὰ τὰς μεγάλας ἐθνικὰς πανηγύρεις (Ὀλυμπιόνικοι, Πυθιόνικοι, Νεμεόνικοι, Ἰσθμιόνικοι) καί τινα ἀποσπάσματα ἐπαυξηθέντα δι' εὐτυχῶν εὑρημάτων ἐν παπύροις (παιᾶνες καὶ παρθένια) διεσώθησαν. Ἡ τέχνη του δὲν εὗρε διάδοχον, ἀλλὰ συναπέθανε μετ' αὐτοῦ. Ἡ γλῶσσά του δὲν εἶναι σαφὴς οὐδὲ ἡ ποίησίς του πρόχειρος, εἶναι ὅμως πανηγυρικὴ καὶ μεγαλήγορος. Πάντα τὰ γε ὀνότα (καὶ ἡ ἔκθεσις γεγονότων δὲν εἶναι ἀκριβὼς ἡ μεγάλη δύναμίς του) βλέπει ἐκ τῆς περιωπῆς προφήτου τοῦ Ἀπόλλωνος, διότι ᾐσθάνετο ἑαυτὸν καὶ ποιητὴν τοῦ θείου καὶ διδάσκαλον τοῦ λαοῦ του. Τὸ ἰδεῶδές του ἦτο ἡ ἕνωσις θρησκείας καὶ πολιτικῆς καὶ ἔχει ὡς συνέχειάν του εἰς τοῦτο κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τὸν Δάντην. Τὰς Ἀθήνας ἠγάπησε καὶ ὕμνησε («Ὦ ταὶ λιπαραὶ καὶ ἰοστέφανοι καὶ ἀοίδιμοι | Ἑλλάδος ἔρεισμα κλειναὶ Ἀθᾶναι, | δαιμόνιον πτολίεθρον»), ἀλλὰ καὶ ἀντηγαπήθη καὶ ἐτιμήθη. Τὸ τελευταῖόν του ᾆσμα (Πυθ. 8) συνέθεσε τῷ 446 π. Χ., ὀλίγον δὲ μετὰ ταῦτα φαίνεται ὅτι ἀπέθανεν ἐν Ἄργει. Καὶ οἱ μετὰ ταῦτα ἐτίμησαν σφόδρα τὸν ποιητήν. Ἐν Δελφοῖς ἐπὶ πολλὰ ἔτη μετὰ τὸν θάνατόν του προσεκαλεῖτο κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν θεῶν εἰς τὴν τράπεζαν διὰ κήρυκος ὁ ποιητής, καὶ ὁ Ἀλέξανδρος κατὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Θηβῶν ἐφείσθη τῆς οἰκίας αὐτοῦ. Ὁ Ὁράτιος τὸν ἐξύμνησε (ᾠδ. 4, 2) καὶ οἱ Ἀλεξανδρινοὶ γραμματικοὶ κατέτασσον αὐτὸν τὸν «ἱερὸν ἀοιδὸν» εἰς τὴν τελευταίαν καὶ ὑψίστην θέσιν τῶν ἐννέα κλασσικῶν λυρικῶν. Σύγχρονος τοῦ Πινδάρου καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως ὑπῆρξεν ἡ *Κόριννα*, ποιήτρια μικρῶν χορικῶν, ὧν δείγματα μόνον ἔν τισι ἀποσπάσμασιν ἔχομεν. Μετὰ τὸν Πίνδαρον ἡ χορικὴ λυρικὴ περιωρίσθη μόνον εἰς τὰς δημοσίας θρησκευτικὰς ἑορτάς.

Τὸ δρᾶμα. Αἱ ἀρχαὶ τοῦ δράματος ἀνάγονται εἰς τὸν ΣΤ' αἰῶνα, εἰς τὰς λυρικὰς καὶ διθυραμβικὰς παραστάσεις τῆς λατρείας χωρικῶν θεῶν καὶ πρὸ πάντων τοῦ Διονύσου. Σὺν τῷ χρόνῳ αὗται ἀπέβησαν ἑορταὶ τῆς πολιτείας, καὶ ἐν Ἐλευσῖνι τὰ «δρώμενα», τουτέστιν αἱ ἱεροπραξίαι, συνεδυάσθησαν ἐν τῇ λατρείᾳ τοῦ Διονύσου πρὸς τὰ μυστήρια τῆς Δήμητρος καὶ ἀπέβησαν οὕτω ἱεροτελεστίαι μόνον διὰ μεμυημένους. Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ λατρείᾳ εὑρίσκει τις τοιοῦτον συνδυασμόν, πολλάκις μάλιστα ἐναλλασσόμενον, τουτέστι μεγάλης σοβαρότητος καὶ ἀφ' ἑτέρου πάλιν μεγάλης καὶ ἀκολάστου ἐλευθερίας. Ἦτο ἡ παρατήρησις τῆς νεκρουμένης καὶ ἀναγεννωμένης φύσεως, ὡς συμβόλου τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἐκ νέου ἀναγεννήσεως τοῦ βίου, ἦτο ἀφ' ἑτέρου ἡ χαρὰ τοῦ ἔαρος καὶ τοῦ θέρους, τουτέστι τῆς συγκομιδῆς τῶν καρπῶν καὶ τῆς εὐμαρείας. Ἀκούομεν νὰ γίνεται λόγος περὶ τοῦ γεφυρισμοῦ, τουτέστι τῶν σκωμμάτων μὲ τὰ ὁποῖα κατὰ τὰ Ἐλευσίνια οἱ ἐπὶ τῆς γεφύρας τοῦ Κηφισοῦ καθήμενοι ἔσκωπτον τοὺς διαβαίνοντας. Καὶ ἐν Αἰγίνῃ ἔχομεν, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου (5, 82), τὰ σκώμματα τῶν γυναικείων χορῶν, οἵτινες κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν θεοτήτων τῆς βλαστήσεως Δαμίας καὶ Αὐξήσεως ἔσκωπτον «ἄνδρα μὲν οὐδένα, τὰς δὲ ἐπιχωρίας γυναῖκας». Ἀλλὰ ἦτο πρὸ παντὸς συνήθεια κατὰ τὰς μεγάλας ἐθνικὰς ἑορτὰς τῶν Διονυσίων Ληναίων καὶ Ἀνθεστηρίων νὰ μεταμφιέζωνται καὶ πεζοὶ ἢ ἐφ' ἁμάξης νὰ περιέρχωνται τὴν πόλιν λέγοντες (κατὰ τὸν *Δημοσθένη* 18, 122) «ῥητὰ καὶ ἄρρητα» σκώμματα. Ἐκ τῆς ἑνώσεως τοιούτων τινῶν θρησκευτικῶν στοιχείων πρὸς τὰ μέχρι τοῦδε ὑπάρχοντα ποιητικὰ εἴδη ἐγεννήθησαν οἱ νέοι τύποι τῆς δραματικῆς ποιήσεως: ἡ τραγῳδία, τὸ σατυρικὸν δρᾶμα, ἡ κωμῳδία καὶ ὁ μῖμος.

Αἱ ἀρχαὶ τῆς τραγῳδίας. Ἡ τραγῳδία προῆλθεν ἐκ τοῦ διθυράμβου, τοῦ ἐντέχνου ᾄσματος πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου, ὅπερ ᾆσμα διηγεῖτο τὰ κατὰ τὸν θεόν, τὰ τῆς γεννήσεώς του, τὰ τῆς ἀνατροφῆς του ὑπὸ τῶν νυμφῶν, τὰς περιπλανήσεις καὶ τοὺς διωγμούς του, καὶ τέλος τὴν νίκην του κατὰ τῶν ἐχθρῶν του. Οἱ ᾄδοντες τὰ ᾄσματα ταῦτα ἐφόρουν πιθανώτατα δέρματα τράγων (ὅπως ἐφαντάζοντο τοὺς ἀκολουθοῦντας τὸν Διόνυσον Σατύρους), ἐκαλοῦντο λοιπὸν τράγοι καὶ τὸ ᾆσμά των τραγῳδία. Σὺν τῷ χρόνῳ ὁ διθύραμβος προσέλαβεν (ἂν καὶ οὐχὶ ἄνευ ἀντιστάσεως τοῦ λαοῦ) καὶ ἡρωϊκὰ στοιχεῖα καὶ μετ' αὐτῶν ποικιλώτερον χαρακτῆρα. Εἰς τὸν χορὸν ἐδόθη νῦν ὁ ὑποκριτής, τουτέστι πρόσωπον τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ ἀπαντᾷ εἰς αὐτὸν (ὑποκρίνεσθαι=ἀποκρίνεσθαι εἰς τὸ ᾆσμα τοῦ χοροῦ). Τοῦτο ἔπραξε τὸ πρῶτον ὁ ἐκ τοῦ δήμου Ἰκαρίας τῆς Ἀττικῆς (τοῦ σημερινοῦ Διονύσου) Θέσπις. Ἐν Ἀθήναις εἶχεν ἀφιερωθῇ ἐπὶ Πεισιστράτου εἰς τὸν Διόνυσον (τὸν ἕως τότε ἐν Ἐλευθεραῖς μόνον τιμώμενον) ἐπὶ τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς τῆς Ἀκροπόλεως ἱερόν τι μετὰ ἑορτῆς, τῶν Μεγάλων Διονυσίων, τελουμένης ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ ἐπωνύμου ἄρχοντος κατὰ τὸν μῆνα Ἐλαφηβολιῶνα (Μάρτιον—Ἀπρίλιον), ἐνῷ τὰ πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος τελούμενα Λήναια ἐτελοῦντο τὸν Γαμηλιῶνα (Ἰανουάριον—Φεβρουάριον) καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἄρχοντος βασιλέως. Ὅτε λοιπόν, κατὰ τὰ Διονύσια τοῦ ἔτους 534, ὁ *Θέσπις* ἔλαβε παρὰ τῆς πολιτείας χορὸν καὶ ὑποκριτήν, ἐπισημοποιήθη ἡ τραγῳδία ὡς μέρος τῆς ὅλης λατρείας. Ὁ Ἀθηναῖος *Χοιρίλος* καὶ ἔτι μᾶλλον ὁ *Φρύνιχος* (περὶ τὸ 500 π. Χ.) προήγαγον τὸ ἔργον τοῦ Θέσπιδος. Αἱ θεατρικαὶ αὗται παραστάσεις προσέλαβον σὺν τῷ χρόνῳ χαρακτῆρα ἀγωνιστικὸν (ἀγωνίζομαι δρᾶμα ἢ δρᾶμα καθίημι) τελούμεναι μεταξὺ τριῶν συνήθως ποιητῶν ἐπὶ πλείονας ἡμέρας καὶ καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν. Ἐπὶ τῆς ἀκμῆς τῆς τραγῳδίας ἕκαστος ποιητὴς ἠγωνίζετο διὰ τεσσάρων δραμάτων τουτέστι τριῶν τραγῳδιῶν καὶ ἑνὸς σατυρικοῦ δράματος. Σατυρικὰ δράματα διεσώθησαν μόνον οἱ Ἰχνευταὶ (εἰς μέγα ἀπόσπασμα) τοῦ Σοφοκλέους καὶ ὁ Κύκλωψ τοῦ Εὐριπίδου. Ὁ ποιητὴς θέλων νὰ ἀγωνισθῇ ἔπρεπε νὰ ζητήσῃ τὴν ἄδειαν παρὰ τοῦ ἁρμοδίου ἄρχοντος (χορὸν αἰτεῖν)· τὸν χορὸν καὶ τοὺς ὑποκριτὰς ἐγύμναζεν ἢ αὐτὸς ὁ ποιητὴς (ἐν τῷ χορηγείῳ) ἢ ἐγίνετο τοῦτο διὰ διδασκάλου. Ὁ χορηγός, ὁριζόμενος ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος, κατέβαλλε τὰ ἔξοδα τοῦ χοροῦ, αὐτὸς δὲ κυρίως ἀνεκηρύσσετο ὁ ἐπίσημος νικητής. Πέντε κριταὶ ἢ ἀγωνοθέται ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος κληρούμενοι διένεμον τὰ βραβεῖα. Τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς κατανομῆς τῶν βραβείων ἐλέγοντο διδασκαλίαι (περὶ διδασκαλιῶν), τόπος δὲ τῆς παραστάσεως τὸ ἐν τῷ ἱερῷ χώρῳ τοῦ Διονύσου εὑρισκόμενον θέατρον, τὸ ὁποῖον ἦτο ξύλινον κατ' ἀρχὰς καὶ μόνον ἀρχομένου τοῦ Δ' π. Χ. αἰῶνος ἔγινε λίθινον. Ὁ δραματικὸς χορὸς ἀπετελεῖτο κατ' ἀρχὰς ἐκ 12, βραδύτερον δὲ (ἀπὸ τοῦ Σοφοκλέους) ἐκ 15 χορευτῶν. Οἱ ὑποκριταὶ ἤδη ἐπὶ Αἰσχύλου εἶχον φθάσει τοὺς τρεῖς, ἠδύνατο δὲ ὁ αὐτὸς ὑποκριτὴς νὰ ὑποκριθῇ πολλὰ πρόσωπα. Ὑπεκρίνοντο φέροντες προσωπεῖα καὶ ὑψηλοὺς κοθόρνους (ἐν τῇ κωμῳδίᾳ ἐφόρουν ἐμβάδας), ἵνα τὸ σύνηθες ἀνθρώπινον ὕψος καθιστῶσιν ἐπιβλητικώτερον καὶ οἱονεὶ ἡρωϊκώτερον. Αἱ παραστάσεις ἤρχιζον λίαν πρωΐ, ἐπληρώνετο δὲ δι' αὐτὰς εἰσιτήριον, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἄκρας δημοκρατίας κατέβαλλε συνήθως τὸ δημόσιον ταμεῖον (θεωρικά).

Ἑκατὸν ἔτη μετὰ τὸ τόλμημα τοῦ Θέσπιδος εἶχον φθάσει τραγῳδία καὶ κωμῳδία εἰς βαθμὸν ἄκρας τελειότητος. Τὰ εἴδη ταῦτα, τὰ ἰδιαιτέρως ἀττικὰ προϊόντα, ἔθετον οἱονεὶ τὴν κορωνίδα εἰς τὴν ἑλληνικὴν ποίησιν, ὅπως τὸ ἀττικὸν κράτος ἀπέβη ἡ κορωνὶς τῆς ὅλης ἑλληνικῆς ἱστορίας. Καὶ τοῦτο συναπέθανε μετὰ τοῦ Σοφοκλέους καὶ Εὐριπίδου. Καὶ ἡ κωμῳδία εἶχε τότε καὶ αὐτὴ παρακμάσει. Εἰς τὰ ἀπειροπληθῆ δράματα, τὰ ὁποῖα εἶχε καὶ ἀνεγίνωσκεν ὁ ἀθηναϊκὸς λαός, εὕρισκεν ἔξοχον ψυχολογικὸν καὶ παιδευτικὸν ἀνάγνωσμα. Ἡ ψυχολογική του κρίσις (ὅπως σήμερον τῶν Ἄγγλων) εἶχεν εἰς μέγαν βαθμὸν ὀξυνθῇ καὶ τελειοποιηθῇ. Τὸ ὅτι ἡ γλῶσσα τοῦ δράματος εἶχε δύο ἐντελῶς ξένα διὰ τοὺς Ἀθηναίους στοιχεῖα, τὸ ἐπικὸν καὶ δωρικόν, δὲν ἔβλαπτε, διότι οἱ Ἀθηναῖοι ποιηταὶ ἐφρόντιζον νὰ δίδουν εἰς τὸ ὅλον ἀττικὴν καὶ ἁρμονικὴν χροιάν. Ἡ τραγῳδία ἐλάμβανε τὴν ὕλην της ἐκ τῶν ἡρωϊκῶν μύθων. ἦτο λοιπὸν παράστασις ἡρωϊκῆς τινος τύχης. Ἤδη παρ' Ὁμήρῳ (Οδ. α, 32 ἑξ.) θίγεται τὸ ζήτημα τῆς σχέσεως τῆς τύχης πρὸς τὴν ἰδίαν ὑπαιτιότητα. Ἡ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα θρησκευτικὴ κίνησις ἠνάγκασε πάντας εἰς βαθυτέρας περὶ τῶν τοιούτων σκέψεις. Ὁ Σόλων, ὁ Θέογνις καὶ ἄλλοι ἀνακινοῦσι τὸ ζήτημα τοῦτο, εἶναι τὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς ἑλληνικῆς τραγῳδίας. Ὡς τύχην δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνωμεν τὰς ἐξωτερικὰς μόνον περιστάσεις, ἀλλὰ καὶ τὸν φυσικὸν τοῦ ἀτόμου χαρακτῆρα κατὰ τὸ Ἡρακλείτειον: «ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων». Ἐλαχίστων δραμάτων τοῦ Θέσπιδος γνωρίζομεν τὰ ὀνόματα (Πενθεύς, Ἱερεῖς), ὁ δὲ Χοιρίλος καὶ ὁ Φρύνιχος, ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, εἶναι οἱ συνεχίσαντες ἀμέσως τὸ ἔργον τοῦ Θέσπιδος. Ὁ Χοιρίλος ἐδίδαξεν 150 δράματα καὶ 13 φορὰς ἔτυχε τῶν πρωτείων, διέπρεπε δέ, ὡς παραδίδεται, εἰς τὸ σατυρικὸν κυρίως δρᾶμα. Ὁ δὲ Φρύνιχος ἐνίκησε τὸ πρῶτον κατὰ τὴν 67ην ὀλυμπιάδα (511—508). Ἐκτὸς τῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα ἐλάμβανεν ἐκ τοῦ ἡρωϊκοῦ ἔπους, φαίνεται ὅτι εἶχεν ἰδιαιτέραν κλίσιν νὰ λαμβάνῃ τὰ θέματά του ἐξ ἱστορικῶν καὶ μάλιστα συγχρόνων του γεγονότων. Οὕτως ἐποίησεν ὀλίγον μετὰ τὸ 496 τὴν «Μιλήτου ἅλωσιν», τουτέστιν ὅσα ἔπαθεν ἡ ἄποικος καὶ σύμμαχος τῶν Ἀθηνῶν πόλις ἁλωθεῖσα ὑπὸ τῶν Περσῶν. Κατὰ τὴν παράστασιν ταύτην «ἐς δάκρυα ἔπεσε τὸ θέατρον» καὶ ὁ ποιητὴς ἐτιμωρήθη διὰ τὴν ἐπιτυχῆ τέχνην του διὰ χιλιοδράχμου προστίμου. Χορηγοῦντος τοῦ Θεμιστοκλέους ἐδιδάχθησαν (476) αἱ «Φοίνισσαι», ἐπίσης δρᾶμα ἱστορικὸν ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν. Δύο μικρὰ τούτου ἀποσπάσματα ἀνευρέθησαν ἐσχάτως, ἐξ ὧν βλέπομεν ὅτι καὶ εἰς αὐτὰ τὰ παλαιότατα μνημεῖα τῆς δραματικῆς τέχνης ἐγίνετο

Digitized by Google

ἐν τοῖς διαλόγοις χρῆσις τῆς ἰωνικῆς διαλέκτου, ἐνῷ τὰ χορικὰ ἦσαν εἰς τὴν δωρικὴν διάλεκτον.

Τὸ σατυρικὸν δρᾶμα. Τὸ σατυρικὸν δρᾶμα διετήρησε πιστότερον τῆς τραγῳδίας τὸν λαϊκὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα ἐκ τῶν παλαιῶν ἑορτῶν τοῦ Διονύσου. Ὁ χορὸς τοῦ σατυρικοῦ δράματος συνέκειτο ἐκ Σατύρων, ἡ δὲ ὕλη του ἐλαμβάνετο—ἄσχετος ὅλως οὖσα πρὸς τὰ προηγηθέντα τρία τραγικὰ δράματα τῆς τετραλογίας—ἐκ τῶν μύθων περὶ τοῦ Διονύσου, Ἡρακλέους, Κύκλωπος κλπ. Ἡ ἀντίθεσις τοῦ παλαιοῦ πρὸς τὸ νέον, τοῦ χωρικοῦ πρὸς τὸν κάτοικον τῆς πόλεως, τοῦ ἁπλοῦ πρὸς τὸ ἡρωϊκὸν προεκάλει τὴν τέρψιν τῶν ἐκ τῶν τριῶν τραγῳδιῶν καταπονηθέντων ψυχικῶς θεατῶν. Ἡ σκηνή του ὑπέκειτο συνήθως εἰς τοὺς ἀγρούς, εἰς τὰ δάση κλπ. Ὁ *Πρατίνας* ὁ Φλιάσιος εἰσήγαγεν εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς Ε´ π. Χ. ἑκατονταετηρίδος τὸ σατυρικὸν δρᾶμα.

Ἡ δωρικὴ κωμῳδία. Ἡ κωμῳδία ἔχει τὴν ὀνομασίαν της ἐκ τοῦ κώμου (κῶμος καὶ ᾠδή), τουτέστι τῆς θορυβώδους εὐωχίας τῶν ἐν βακχικῇ πομπῇ ἑορταζόντων ἢ συμποσιαζόντων. Οἱ συνδαιτυμόνες, κορεσθέντες μουσικῆς ᾠδῆς καὶ τῶν ἄλλων τέρψεων, διέλυον τὴν τάξιν τοῦ συμποσίου καὶ περιήρχοντο, βεβαρημένοι ὡς ἦσαν ὑπὸ τοῦ οἴνου, τὰς ὁδοὺς τῆς πόλεως ἀτάκτως καὶ καθ᾽ ὁμίλους ἐρχόμενοι καὶ χορεύοντες πρὸ τῶν οἰκιῶν φίλων ἢ ἐρωμένων γυναικῶν αὐτῶν. Ἡ ἀρχὴ τῆς κωμῳδίας εἶναι σκοτεινή, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τῆς τραγῳδίας. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ «Ποιητικῇ» του (4) καλεῖ αὐτὴν ἐπίσης «αὐτοσχεδιαστικήν», ὡς καὶ τὴν τραγῳδίαν, καὶ ἐπάγεται «ἡ δὲ ἀπὸ τῶν τὰ φαλλικὰ ἐξαρχόντων) ἃ ἔτι καὶ νῦν ἐν πολλαῖς τῶν πόλεων διαμένει νομιζόμενα». Οἱ Δωριεῖς ἤγειρον ἀξιώσεις ὅτι ἦσαν οἱ ἐπινοήσαντες αὐτήν, καὶ ὡς ἀπόδειξιν ἔφερον τὴν λέξιν κῶμαι (=περιοικίδες)· κατὰ ταῦτα κωμῳδὸς δὲν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ κωμάζειν ἀλλὰ ἐλέχθησαν «τῇ κατὰ κώμας πλάνῃ ἀτιμαζομένους ἐκ τοῦ ἄστεως» (*Ἀριστοτέλ.*). Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ κωμῳδία εἶχεν ἀρχικῶς λαϊκὸν καὶ σκωπτικόν, ἰθυφαλλικὸν καὶ αὐτοσχεδιαστικὸν χαρακτῆρα, ἔχομεν δὲ παρ᾽ Ἀθηναίῳ μαρτυρίαν ὅτι παρουσιάζεται ὡς αὐτογενὲς προϊὸν ἐν Λακωνικῇ, Σικυῶνι, Θήβαις καὶ Ἰταλίᾳ (φλύακες). Οἱ δρῶντες ἐν αὐτῇ, ὡς γνωρίζομεν ἐξ ἀγγείων καὶ ἄλλων ἀρχαιολογικῶν μνημείων, φέρουσι προσωπεῖα· κοιλία, ὀπίσθια καὶ φυσικὰ κόκκινος φαλλὸς ἔχουσι φοβερὰ μεγεθυνθῇ· χορεύουν καὶ πηδοῦν, τινὲς μάλιστα εὑρίσκονται καὶ ἐν θέσει ὑποδηλούσῃ ὡρισμένην τῆς κοιλίας ἐνέργειαν. Προδήλως δὲν εἶναι οὗτοι ἄνθρωποι, εἶναι κόβαλοι καὶ γελοιασταί. Ἐκ τοιαύτης τινὸς βάσεως ἐπεχείρησε πρῶτος ὁ ἐκ τῶν ἐν Σικελίᾳ Μεγάρων καταγόμενος *Ἐπίχαρμος* (περὶ τὸ 480 π. Χ.) νὰ διαμορφώσῃ ἔντεχνόν τι εἶδος, γενόμενος οὕτως ὁ ἀρχηγὸς τῆς κωμῳδίας, ὅπως—κατὰ τὸν Πλάτωνα ἐν τῷ «Θεαιτήτῳ»— ὁ Ὅμηρος τῆς τραγῳδίας. Δὲν γνωρίζομεν πῶς ἦσαν τὰ δράματά του, ἂν καὶ λέγεται ὅτι συνέγραψε περὶ τὰ τριάκοντα καὶ πέντε. Φαίνεται ὅτι ἦτο ἁπλοῦς εἰς τὴν γλῶσσαν, εἰς τὴν μετρικὴν καὶ εἰς τὴν ὅλην σύνθεσιν. Ὑπερτερεῖ ἡ περιγραφὴ καὶ ἡ διήγησις. Αἱ συγκρίσεις του «γᾶ καὶ θάλασσα» ἔγιναν πασίγνωστοι: ἡ γῆ καὶ ἡ θάλασσα ἠρίθμουν ἑκατέρα πόσα καλὰ παρέχουσιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ Ἐπίχαρμος ἐδημιούργησε «τύπους», οἵτινες παρουσιάζονται δι᾽ ὅλων τῶν αἰώνων μέχρι τῆς Ἀναγεννήσεως, ὡς καὶ τύπους τοῦ μεθύσου, τοῦ παρασίτου, τοῦ χωρικοῦ κτλ. Παρ᾽ αὐτοὺς παρῳδεῖ καὶ διασύρει μεγάλους ἥρωας ὡς π. χ. τὸν Ἡρακλέα καὶ τὸν Ὀδυσσέα. Πλεῖστα γνωμικὰ ἀπεδίδοντο εἰς αὐτόν: «νᾶφε καὶ μέμνασ᾽ ἀπιστεῖν, ἄρθρα ταῦτα τῶν φρενῶν», «νοῦς ὁρῇ καὶ νοῦς ἀκούει», «ἁ δὲ χεὶρ τὰν χεῖρα νίζει», ἀλλὰ εἶναι ἀμφίβολον ἂν εἶναι γνήσια.

Μῖμος. Θλιβερώτερον εἶναι ὅτι τοῦ Συρακοσίου *Σώφρωνος* (περὶ τὸ 430 π. Χ.) οὐδὲν ἔχομεν, ἴσως καὶ τὸ ὄνομά του νὰ μὴ ἐγίνετο γνωστὸν εἰς ἡμᾶς, ἐὰν δὲν τὸ διέσῳζεν ὁ Πλάτων. Εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ μίμου. Τοὺς μίμους τοὺς γνωρίζομεν ὡς κωμικοὺς εἰς ἀγροῖκον βαθμόν, ἐντελῶς πρὸς τὴν ἀκριβῆ τοῦ βίου ὄψιν ἐφηρμοσμένους καὶ μὲ δρῶντα πρόσωπα ἄνδρας ἢ καὶ γυναῖκας. Ἦσαν μόνον πρὸς ἀπαγγελίαν, μὲ ἰδιαιτέρας ἐνδυμασίας, οὔτε ὀρχηστικόν, οὔτε μουσικὸν χαρακτῆρα ἔχοντες. Ἦσαν προσφιλὲς ἀνάγνωσμα καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Πλάτωνα, ὅστις καὶ «ἐκάθευδεν ἐπ᾽ αὐτῶν ἔσθ᾽ ὅτε». Ἔχομεν μερικὰ ὀνόματά των, ἐξ ὧν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὸ περιεχόμενον.

Ὁ πεζὸς λόγος. Εἰς ἔντεχνον γραμματειακὸν εἶδος ὁ πεζὸς λόγος διεμορφώθη βραδύτερον τῆς ποιήσεως. Ἡ ποίησις εἶναι ἡ πρώτη γλῶσσα τῶν λαῶν, ἥτις ζωγραφεῖ καλλιτεχνικῶς τὰς πράξεις τῶν παρελθουσῶν γενεῶν. Εἶναι ἡ ἐκδήλωσις συναισθήματος, χαρᾶς ἢ λύπης, φόβου ἢ ἐλπίδος, ἀγάπης ἢ μίσους, θαυμασμοῦ ἢ περιφρονήσεως. Ὁ πεζὸς λόγος ὅμως εἶναι ἡ κριτικὴ σκέψις καὶ ἐπιθυμία νὰ μελετήσωμεν ἀντικειμενικῶς τὰ πράγματα, ἄνευ καλλωπισμοῦ τῆς ἐκθέσεως αὐτῶν. Ἡ μετάβασις ἐκ τῆς ποιήσεως εἰς τὸν πεζὸν λόγον δὲν γίνεται ἀμέσως καὶ ἀποτόμως, ἀφοῦ ἔχομεν καὶ παλαιὰ δείγματα ἁπλῆς εἰς τὸν πεζὸν λόγον μεταγραφῆς ποιητικῶν ἔργων· τὰ ὅρια τῆς ποιήσεως καὶ πεζοῦ λόγου ἐπὶ πολὺ παραμένουσι ρευστά. Ἀφ᾽ ἑτέρου λαὸς ἔχων τοιαύτην τοῦ καλοῦ συναίσθησιν, ὡς ὁ ἑλληνικός, δὲν θὰ παρέλειπε νὰ δώσῃ καὶ εἰς τὸν πεζὸν λόγον καλλιτεχνικόν τι ὕφος, τὸ ὁποῖον ὄχι μόνον ἐπὶ τὴν μορφήν, ἀλλὰ πολλάκις καὶ ἐπὶ τὸ περιεχόμενον θὰ ἐπέδρα. Ὁ πεζὸς λόγος κατέκτησε δύο κατ᾽ ἀρχὰς εἴδη, τὴν ἱστοριογραφίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν. Ἀμφότερα προϊόντα τοῦ εὐφυοῦς ἰωνικοῦ πνεύματος. Αἱ ἀρχαὶ τῆς ἱστοριογραφίας, θυγατρὸς τοῦ ἔπους, πρέπει νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τὰ ποιητικὰ ἔργα τοῦ *Ἀριστέου*, τοῦ ἐκ τῆς νήσου Προκοννήσου, ὅστις εἶχε γράψει καθ᾽ Ἡρόδοτον ἔπος περὶ τοῦ μυθολογικοῦ λαοῦ τῶν Ἀριμασπῶν, καὶ εἰς τὸν *Εὔμηλον* τὸν Κορίνθιον, ὅστις εἶχε γράψει γενεαλογικὸν ἔπος. Ἀλλ᾽ ἡ ἱστοριογραφία ἐπιζητεῖ τὴν ἱστορικὴν καὶ γεωγραφικὴν ἔκθεσιν τῶν προϊστορικῶν πραγμάτων, ὅπως τοῦτο βλέπομεν ὅτι θέλουσι νὰ κάμωσιν οἱ *λογογράφοι*, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης, τουτέστι οἱ συγγραφεῖς πεζοῦ κυρίως λόγου. Οὗτοι ἐπιζητοῦσι τὴν σύνδεσιν ἱστορίας καὶ γεωγραφίας καὶ ὁ σπουδαιότατος αὐτῶν, ὁ Μιλήσιος *Ἑκαταῖος* (περὶ τὸ 500), εἶναι ἀνὴρ πολλὰ μέρη περιελθὼν καὶ περιγράψας, παραπολλὰ μάλιστα διὰ τοὺς τότε χρόνους (Αἴγυπτον, Περσίαν, Θρᾴκην, Ἑλλάδα) καὶ εὐρύτατον πολιτικὸν βλέμμα ἔχων, ὡς γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἀντιλήψεών του διὰ τὴν ἀποστασίαν τῶν Ἰώνων. Τὰ κυρίως ἔργα του ἦσαν γεωγραφικὰ καὶ γενεαλογικά. Ἄλλων λογογράφων ὀνόματα γνωρίζομεν, ὡς τοῦ παλαιοτάτου αὐτῶν Ἀκουσιλάου τοῦ Ἀργείου, Σκύλακος τοῦ Καρυανδέως, Ξάνθου τοῦ Λυδοῦ, Δειόχου τοῦ Προκοννησίου, Χάρωνος τοῦ Λαμψακηνοῦ, Φερεκύδου τοῦ Ἀθηναίου (ἢ Λερίου) καὶ τοῦ Ἑλλανίκου τοῦ Μυτιληναίου, ὅστις ἀπέθανεν ὑπέργηρως κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ε´ αἰῶνος. Ἦτο συγγραφεὺς γονιμώτατος, ἐπεξεργασθεὶς καὶ παλαιὰ πελοποννησιακὰ χρονικά, ἐν δὲ τοῖς Τρωϊκοῖς του ἱστορίαν τοῦ Ἰλίου.

Οὕτω προοδοποιεῖται διὰ τῶν λογογράφων ἡ ἐμφάνισις ἱστορικῶν μεγάλης ἀξίας ὡς ὁ Ἡρόδοτος.

***Ἡ ἰωνικὴ φιλοσοφία*.** Ἡ θρησκευτικὴ κρίσις ἐν τῷ ἑλληνικῷ κόσμῳ κατὰ τὸν ΣΤ´ αἰῶνα ἐγένετο ἀφορμὴ νὰ διανοιχθῶσι δύο ὁδοί, ἀποκλείουσαι ἀλλήλας πρὸς βαθυτέραν τινὰ περὶ κόσμου θεωρίαν καὶ ἑρμηνείαν τῆς ζωῆς. Ὁ ὀρφικὸς μυστικισμὸς καὶ ἡ λογικὴ σκέψις καὶ ἐπιστημονικὴ ζήτησις, ἥτις ἔφερεν ἐκ τοῦ μύθου εἰς τὸν λόγον. Ἀλλὰ πολλαχοῦ αἱ ὁδοὶ αὗται ἅπτονται ἀλλήλων. Ἡ Ἰωνία καὶ πάλιν εἶναι ἡ κοιτὶς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τουτέστι τῆς εὐρωπαϊκῆς καθ᾽ ὅλου εἰπεῖν διανοήσεως. Τὰ βλέμματα τῶν Ἰώνων φιλοσόφων στρέφονται κατ᾽ ἀρχὰς πρὸς τὴν περιβάλλουσαν αὐτοὺς φύσιν, πρὸς τὸν ἔναστρον οὐρανόν, τοῦ ὁποίου ἡ σπουδαιότης διὰ τοὺς ναυτιλλομένους τότε ἦτο μεγάλη. Ἡ ἰωνικὴ φιλοσοφία εἶναι λοιπὸν κατὰ ταῦτα φιλοσοφία περὶ τῆς φύσεως, τουτέστι φυσική. Τὸ κυριώτερον πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἀπασχολεῖ πάντα, εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου, τουτέστι ποῖον εἶναι τὸ θεμελιῶδες αὐτοῦ στοιχεῖον. Διότι δημιουργία ἐκ τοῦ μηδενὸς ἦτό τι ἀφάνταστον διὰ τὸ ἑλληνικὸν ἐρευνητικὸν πνεῦμα. Τὸ θεμελιῶδες τοῦτο ζήτημα, τὸ ὁποῖον ἔθεσαν οἱ τρεῖς ἐκ Μιλήτου φιλόσοφοι *Θαλῆς*, *Ἀναξίμανδρος* καὶ *Ἀναξιμένης*, ἐπεκτείνεται εἶτα διὰ νέου προβλήματος, ἐὰν εἶναι τουτέστι δυνατὴ μεταβολή, καὶ ποία ἡ σχέσις τοῦ εἶναι πρὸς τὸ γίγνεσθαι. Ἐνταῦθα ἐγείρονται ἀποτόμως δύο συστήματα ἀπέναντι ἀλλήλων, τὸ ἓν μὲ τοὺς Ἐλεάτας, ἰδίως τὸν Παρμενίδην, ἀποκροῦον πᾶσαν μεταβολὴν καὶ ἀποδεχόμενον ἓν αἰώνιον καὶ ἀναλλοίωτον εἶναι («νῦν ἐστιν ὁμοῦ πᾶν ἓν ξυνεχές»), ἀφ᾽ ἑτέρου τὸ ἄλλο, τὸ ἀποδεχόμενον διαρκῆ τῶν πραγμάτων μεταβολήν, ἓν διαρκὲς καὶ αἰώνιον γίγνεσθαι καὶ ἀπόλλυσθαι. Περίφημον εἶναι τὸ τοῦ Ἡρακλείτου «πάντα ῥεῖν, εἶναι δὲ παγίως οὐδέν», «πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει». Ἀμφότερα συμφωνοῦν ὅτι αἱ αἰσθήσεις ἡμῶν δὲν εἶναι ἄξιαι πίστεως «ὑπ᾽ ἀφαυρότητος τῶν αἰσθήσεων οὐ δυνατοί ἐσμεν κρίνειν τἀληθές»). Τρία τέλος νεώτερα συστήματα, τὸ τοῦ *Ἐμπεδοκλέους*, τὸ τοῦ *Ἀναξαγόρου* καὶ τὸ τοῦ *Δημοκρίτου*, περιορίζουσι τὴν αἰωνιότητα καὶ ἀναλλοιότητα εἰς τὰ στοιχεῖα, ἅτινα εἶναι τὰ θεμελιώδη συστατικὰ τῆς οὐσίας, τὴν δὲ γένεσιν καὶ φθορὰν ὑπολαμβάνουσι μόνον ἐν σχετικῇ ἐννοίᾳ ὡς ἕνωσιν ἢ χωρισμὸν αὐτῶν ἐν τῷ καθ᾽ ἕκαστον ὄντι. Τὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς καὶ ψυχῆς εἶναι διὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους τούτους διανοητὰς ἐκ τῶν προτέρων λελυμένον, διότι ἐν τῷ ὑλοζωϊσμῷ αὐτῶν θεωροῦσι τὴν ὕλην ὡς ἔμψυχον καὶ ζωντανήν, ἂν καὶ βεβαίως κατὰ διαφόρους βαθμῖδας (πρβλ. μαγνήτην κλπ.). Οὐδὲν ἧττον τινὲς ἐξ αὐτῶν προβάλλουσι τὸ ζήτημα τῆς οὐσίας τοῦ πνεύματος, καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ θείου, καὶ εἰσαχθέντος μετὰ ταῦτα καὶ τοῦ μυστικισμοῦ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῶν πυθαγορείων γεννῶνται νέα ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ ζητήματα. Οἱ *προσωκρατικοὶ* οὗτοι (ὡς ἐκάλεσεν αὐτοὺς πρῶτος ὁ Nietzsche εἰς τὰ περὶ φύσεως συγγράμματά των μεταχειρίζονται ἀκόμη τὸν ποιητικόν, ἐν μέρει δὲ καὶ τὸν πεζὸν λόγον.

Ἡ *ἰατρικὴ* ἐνωρὶς ἐχωρίσθη ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴν παρατήρησιν καὶ ἀπετέλεσεν ἰδίαν ἐπιστήμην. Ἰατροὺς γνωρίζει ἤδη ὁ Ὅμηρος, ὁ δὲ Ἡρόδοτος διδάσκει ἡμᾶς (3, 131) ὅτι οἱ ἐν Κρότωνι καὶ Κυρήνῃ ἰατροὶ ἀπέλαυον μεγάλης φήμης. Ἀναφέρω ὀνόματα ὡς τὸ τοῦ Πυθαγορείου Ἀλκμαίωνος, τὸ τοῦ ἐπίσης Κροτωνιάτου Δημοκήδους, ὅστις ἐθεράπευσε Δαρεῖον τὸν Ὑστάσπους ἐκ σοβαροῦ νοσήματος εἰς τὸν πόδα. Ὁ λαὸς ἐζήτει πολλάκις θεραπείαν εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Ἐκεῖ εἶχε σὺν τῷ χρόνῳ ἀναπτυχθῆ ἐπιστημονική τις ἰατρικὴ ἐκ τῶν συλλεχθεισῶν παρατηρήσεων, ἰδίᾳ δὲ ἐν Κνίδῳ καὶ Κῷ εἶχον ἀναπτυχθῆ καὶ ἰατρικαὶ σχολαί. Ἐκ τῶν ἐν Κῷ Ἀσκληπιαδῶν κατάγεται ὁ σύγχρονος καὶ ὡς φίλος τοῦ Δημοκρίτου παραδιδόμενος *Ἱπποκράτης* (γεννηθεὶς περὶ τὸ 460 π. Χ.). Οὗτος ἤσκει ἐν τῇ Βορείῳ Ἑλλάδι τὸ ἐπάγγελμά του καὶ τελευταῖον ἐν Θεσσαλίᾳ ἔνθα καὶ ἀπέθανε, τὸ δὲ γένος αὐτοῦ ἐξηκολούθησε τὴν ἰατρικήν. Τὰ διασωθέντα συγγράμματά του κατάγονται ἐκ τῶν χρόνων μεταξὺ 440 μέχρι 340 π. Χ. Εἶναι δὲ ἀξιοθαύμαστος ἡ τέχνη, μεθ᾽ ἧς συγγράφει ἰατρικὰ ἐγχειρίδια, ἰδίως χειρουργικῆς. Εἶχεν ἤδη ἀναπτυχθῆ αὐστηρὰ ἡ ἐπιστήμη τῶν τεχνικῶν ὅρων, ὡς ταύτην θαυμάζομεν εἰς τὰς περιγραφὰς τῶν θλάσεων τῶν ὀστῶν (περὶ ἀγμῶν καὶ ἄρθρων) καὶ τῶν χειρουργικῶν ἐπεμβάσεων, καθὼς καὶ εἰς τὰ τῆς θεραπείας τῶν διαφόρων ἀσθενειῶν. Καὶ οἱ ὅροι οὗτοι παραμένουσι καὶ σήμερον ἀληθινὰ πρότυπα, καθὼς βραδύτερον ἐν τῇ νομικῇ ἐπιστήμῃ οἱ λατινικοὶ ὅροι. Αἱ νεώτεραι γλῶσσαι ἀποδεικνύονται ἀνίκανοι νὰ σχηματίσωσι μετὰ τοιούτου κύρους ἐπιστημονικοὺς ὅρους. Γενικωτέρου ἐνδιαφέροντος ἔργα ἔγραψεν ὁ Ἱπποκράτης τὸ περὶ διαίτης, τὸ θαυμάσιον περὶ τῆς ἱερᾶς νόσου, καὶ ἄλλα, καὶ ὁ γνωστὸς Ἱπποκράτειος ὅρκος τῶν ἰατρῶν εἶναι ὡραῖον δεῖγμα τῆς ἀνθρωπιστικῆς διαθέσεως τῶν ἰατρῶν τῶν χρόνων ἐκείνων. Πολλὰ ζητήματα ὑπάρχουσι περὶ τῆς γνησιότητος τῶν συγγραμμάτων του· ἤδη ὁ Γαληνὸς εἶχε γράψει διατριβὴν περὶ τῶν γνησίων καὶ νόθων ἔργων τοῦ Ἱπποκράτους (Mewaldt ἐν Hermes 1909), διὰ τὸν Ἀριστοτέλη δὲ τὸ ὄνομα Ἱπποκράτης ἦτο μᾶλλον ὄνομα συλλογῆς ἔργων.

ΑΠΟ ΤΩΝ ΠΕΡΣΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. Οἱ περσικοὶ πόλεμοι καὶ αἱ νῖκαι τῶν Ἑλλήνων ἔδωσαν τὰ πρωτεῖα καὶ ἡγεμονίαν τινὰ εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ Ἀττικὴ ἐκ γεωργικῆς χώρας εἶχεν ἀποβῆ ναυτικὴ καὶ ἐμπορική τοιαύτη, καὶ ἐξ αὐτῆς ἀντηλλάσσοντο πρὸς τὰς ἄλλας χώρας οὐ μόνον ἐμπορεύματα, ἀλλὰ καὶ προϊόντα τῆς λεπτῆς ἀττικῆς διανοίας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ καλλιεργουμένων γραμμάτων καὶ ἐπιστημῶν. Ὁ διαρκῶς αὐξανόμενος πλοῦτος τῶν πολιτῶν ἐπέτρεπε μεγάλην ἀκμὴν τοῦ καλλιτεχνικοῦ καὶ πνευματικοῦ τοῦ λαοῦ βίου, καὶ πάντες οἱ σοφοὶ καὶ ἐκ πάντων τῶν ἑλληνικῶν μερῶν σπεύδουσι πρὸς τὰς Ἀθήνας. Χαρακτηριστικὸν τῆς τάσεως ταύτης εἶναι ἡ μετοίκησις ἀνδρὸς ὡς ὁ Ἀναξαγόρας ἐκ τῆς Ἰωνίας εἰς τὴν Ἀττικήν. Καὶ δικαίως ὕστερον ἀπὸ ὀλίγα σχετικῶς ἔτη ὁ Περικλῆς ἐκάλει τὰς Ἀθήνας τὸ πνευματικὸν παιδευτήριον τῶν Ἑλλήνων. Ἡ τοιαύτη περίβλεπτος τῆς κλεινῆς τῆς Ἑλλάδος πόλεως θέσις ἐν τῷ πνευματικῷ βίῳ ὑπῆρξε τόσον σταθερὰ καὶ ἑδραία, ὥστε καὶ μετὰ τὴν πολιτικὴν αὐτῆς κατάπτωσιν ἐν τῷ Πελοποννησιακῷ πολέμῳ δὲν ἐκλονήθη σοβαρῶς, ἀλλ᾽ ἐπὶ μακρὸν ἀκόμη παρέμεινε. Πᾶς ὅστις ἤθελε νὰ τύχῃ ἀναγνωρίσεώς τινος ἐν τῷ συγγραφικῷ ἢ καλλιτεχνικῷ του ἔργῳ ἔπρεπε νὰ ἔλθῃ εἰς Ἀθήνας. Οὐδὲν λοιπὸν θαῦμα ὅτι ἡ ἀττικὴ διάλεκτος κατέστη τὸ ἀποκλειστικὸν σχεδὸν τῆς ἐν τῷ πεζῷ λόγῳ λογοτεχνίας ὄργανον. Ἡ περίοδος αὕτη τῆς ἑλληνικῆς γραμματολογίας εἶναι οἱονεὶ ἡ ἐποχὴ τῆς ἀναγεννήσεως αὐτῆς ὡς πρὸς τὸν πνευματικὸν χαρακτῆρα, ἀναγεννήσεως, ἥτις ἐν Ἀθήναις ἄλλως διεξήχθη ἢ ἐν Ἰωνίᾳ. Διότι εἶναι ἐποχὴ καὶ μεγάλων πνευματικῶν ἀγώνων μεταξὺ τῶν μαζῶν, αἵτινες ἀκολουθοῦσι τὰ πατροπαράδοτα καὶ τῶν ὑπὲρ ταῦτα αἰρομένων νέων τοῦ ἔθνους πνευματικῶν ὁδηγῶν, οἵτινες ταῦτα παρέβλεπον ἢ καὶ ἀπέρριπτον. Τῶν ἀγώνων τούτων ἀπόδειξιν ἔχομεν εἰς τὰς θρησκευτικὰς δίκας τῶν χρόνων τούτων αἵτινες βαθύτατα συνετάραξαν τὸν πνευματικὸν καὶ συναισθηματικὸν τοῦ λαοῦ βίον. Ἀρχίζει ἀκριβῶς ὁ χωρισμὸς τῆς ἐπιστημονικῶς μεμορφωμένης τάξεως ἀπὸ τῆς μεγάλης ἀπαιδεύτου καὶ δυσκινήτου λαϊκῆς μάζης.

Ἡ ποίησις. ***Δρᾶμα*.** Ἡ ἡμέρα τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας (πιθανῶς 28 Βοηδρομιῶνος—Σεπτεμβρίου—480) φέρεται κατὰ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν ὡς συνδεομένη στενῶς πρὸς τοὺς τρεῖς μεγάλους ἐκπροσώπους τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τραγῳδίας, τὸν Αἰσχύλον, τὸν Σοφοκλέα καὶ τὸν Εὐριπίδην. Ὁ Αἰσχύλος ἠγωνίζετο κατ᾽ αὐτήν, ὁ Σοφοκλῆς δεκαπενταετὴς «ἐξῆρχε μετὰ λύρας γυμνὸς ἀληλιμμένος τοῖς παιανίζουσι περὶ τὸ τρόπαιον» καὶ ὁ Εὐριπίδης ἐγεννᾶτο ἐν Σαλαμῖνι. Ὁ *Αἰσχύλος* (525–456 π. Χ.) ἐγεννήθη ἐν Ἐλευσῖνι ἐξ οἰκογενείας Μαραθωνομάχων. Ὁ θάνατος τοῦ ἀδελφοῦ του Κυναιγείρου ἐν Μαραθῶνι (καὶ εἶδε τοῦτον

τῶν ὀφθαλμῶν του πίπτοντα) ἐπροξένησε μέγαν κλονισμὸν ἐν τῇ ψυχῇ του, καὶ θὰ συνέλαβε τότε ἐν τῷ πνεύματί του καθαρὰν τὴν ἰδέαν τῆς τραγῳδίας, ὅπως ταύτην αὐτὸς εἶτα διεμόρφωσε. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἐπίγραμμα, τὸ ὁποῖον θέλει νὰ ἐγχαράξωσιν εἰς τὸν τάφον του: «Αἰσχύλον Εὐφορίωνος Ἀθηναῖον τόδε κεύθει | μνῆμα καταφθίμενον πυροφόροιο Γέλας | ἀλκὴν δ' εὐδόκιμον Μαραθώνιον ἄλσος ἂν εἴποι καὶ βαθυχαιτήεις Μῆδος ἐπιστάμενος». Τὸ πρῶτον βραβεῖον ἐκέρδισε τῷ 484. Εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς ἑλληνικῆς τραγῳδίας. Προσθέσας τὸν δεύτερον καὶ βραδύτερον (μετὰ τὸν Σοφοκλέα) τὸν τρίτον ὑποκριτήν, ἔδωκε ζωὴν εἰς τὸν διάλογον καὶ περιώρισε τὰ χορικά. Τὴν ὕλην τῶν τραγῳδιῶν του λαμβάνει ἐκ τοῦ ἔπους, τὰ δράματά του δὲ ἐκάλει ψιχία τῆς ὁμηρικῆς τραπέζης, συμπεριλαμβανούσης ταύτης, ἐννοεῖται, καὶ τὴν ὅλην κυκλικὴν ποίησιν. Φύσις βαθύτατα εὐσεβής, ἐπιζητεῖ τὸν θρησκευτικὸν καθαρμόν, ἂν καὶ περιέπεσε καὶ αὐτὸς εἰς τὴν διαβολὴν τῆς βεβηλώσεως τῶν μυστηρίων. Ὅλη ἡ τραγῳδία του εἶναι πλήρης θρησκευτικοῦ πνεύματος. Ἡ θρησκευτικότης δὲ καὶ ἡ εὐσέβειά του εἶναι ἐλευθερωτέρα καὶ ἀνωτέρα τῆς τοῦ Πινδάρου. Τὰ χορικὰ μεταχειρίζεται διὰ νὰ ἐκφράζῃ τὰς ἰδίας περὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων γνώμας του, γνωρίζων καὶ συναισθανόμενος ὅτι πολλάκις εἶναι αὗται μόνον ἀτομικαί του γνῶμαι («δίχα δ' ἄλλων μονόφρων εἰμί» Ἀγαμ. 757). Ὁ θρησκευτικός του πανθεϊσμὸς δὲν ἔχει τι τὸ κοινὸν πρὸς τὴν ἰωνικὴν φιλοσοφίαν τὴν ὁποίαν αὐτὸς δὲν ἀποδέχεται, «οὐκ ἔφα τις θεοὺς βροτῶν ἀξιοῦσθαι μέλειν. ὅσοις ἀθικτων χάρις πατοῖτο» (Ἀγ. 369 ἑξ.). Εἶναι μᾶλλον ὀρφικὸς χωρὶς τὴν μετεμψύχωσιν. Ἀπαρασάλευτος εἶναι ἡ πίστις του ἐπὶ τὴν δικαιοσύνην τῆς θείας τοῦ κόσμου διοικήσεως. Ὁ πάσχων ἄνθρωπος εἶναι μέλος τοῦ κόσμου τούτου, ἡ ἀτομικότης τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ ἔργον τοῦ θεοῦ «καὶ τὸ μὴ κακῶς φρονεῖν θεοῦ μέγιστον δῶρον». Ἡ ἰδέα τοῦ ἀλάστορος ἢ κακοῦ δαίμονος εἶναι δι' αὐτὸν τόσον φυσικὴ καὶ ἀναγκαία, ὥστε τὴν μεταφέρει καὶ εἰς τὸν Ξέρξην (Πέρσ. 353 ἑξ.). Τὰ παθήματα τὰ ὁποῖα ἐπιφέρονται εἰς τὸν ἄνθρωπον ὑπὸ τοῦ θεοῦ πρέπει νὰ συντελῶσιν εἰς σωφρονισμὸν («πάθει μάθος»). Τὰ πρόσωπα τῶν δραμάτων του εἶναι ἥρωες ἀνώτεροι κατὰ πολὺ τοῦ συνήθους ἀνθρώπου, καὶ πρὸς τοιαῦτα πρόσωπα ἁρμόζουν τὰ «σεμνὰ ῥήματα ἐπύργωσε». Θέλει νὰ εἶναι διδάσκαλος καὶ ὁδηγὸς τοῦ λαοῦ του (*Ἀριστοφ.* Βάτραχ. 1055) καὶ ἐπὶ ἥμισυν σχεδὸν αἰῶνα καὶ κατώρθωσε τοῦτο. Ἡ τριλογία του, ἣν ἐδημιούργησε, εἶναι μόνον τυπική, διότι ἕκαστον δρᾶμά του δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς ἑνότης, ἥτις ἴσως κάμνει περισσοτέραν ἐντύπωσιν ἐν τῇ τριλογίᾳ. Ἡ ἐμφάνισις τοῦ νεαροῦ *Σοφοκλέους* (496—406), τοῦ υἱοῦ τοῦ ὁπλοποιοῦ Σοφίλλου, σημειώνει ἀμέσως ἐποχήν. Νικᾷ ἀμέσως κατὰ τὴν πρώτην ἐμφάνισίν του (468) τὸν ἀρχαῖον διδάσκαλον. Ἀλλὰ ὁ Σοφοκλῆς διαφέρει πολὺ τῶν δύο ἄλλων τραγικῶν. Εἶναι καὶ πολιτικὸς ἢ μᾶλλον ἀνέλαβε καὶ πολιτικὰ ἀξιώματα: Ὑπῆρξεν ἑλληνοταμίας (443/2) καὶ στρατηγὸς (441) μετὰ τοῦ Περικλέους ἐν τῷ πολέμῳ κατὰ τῆς Σάμου, καὶ εἷς τῶν δέκα προβούλων τοῦ ἔτους 411. Δὲν ἦτο λοιπὸν ξένος πρὸς τὰ περὶ αὐτὸν πράγματα, εἶχεν αἴσθησιν τῆς πραγματικότητος καὶ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἱστορίαν, ὡς ἀποδεικνύουσιν ἀναφοραί του πρὸς τὸν Ἡρόδοτον, πρὸς ὃν συνεδέετο διὰ προσωπικῆς φιλίας. Ἡ πρώτη τραγῳδία του, καθ' ἣν ἐνίκησε, ὁ Τριπτόλεμος (468) περιεῖχε γεωγραφικὰς περιγραφὰς τοῦ Ἐλευσινίου τούτου ἥρωος. Ὁ Ἴων ὁ Χῖος παραδίδει εἰς ἡμᾶς ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν ὑπῆρξε ξένος καὶ πρὸς τὰς χαράς, τέρψεις καὶ διασκεδάσεις τῆς ζωῆς.

Ἐν τῇ τέχνῃ εἰργάζετο ὁ Σοφοκλῆς καλλιτεχνικῶς καὶ ἐγνώριζε τοῦτο, διὸ καὶ πολλάκις εὑρίσκομεν εἰς δευτερεύοντά τινα σημεῖα ἀπιθανότητας, τὰς ὁποίας ὅμως παρεισέφρεν ἡ τέχνη τοῦ ποιητοῦ, ἵνα ἐν τῇ σκηνῇ τὸ δρᾶμά του ἐπενεργήσῃ δραστικώτερον εἰς τὰ κύρια αὐτοῦ μέρη. Εἰσήγαγε τὸν τρίτον ὑποκριτήν, ἐζωντάνευσεν οὕτω τὸν διάλογον, καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν προσώπων τοῦ χοροῦ ἀπὸ 12 ηὔξησεν εἰς 15. Τὴν τριλογίαν παρημέλησε καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὸ ἓν καὶ μόνον δρᾶμα. Τὴν δὲ τέχνην του διακρίνουσι δύο τινά. Ἡ ἄκρα ψυχολογικὴ ἐξέλιξις τῆς πράξεως, ἥτις ἀναγκάζει τὸν θεατὴν οἱονεὶ ἄνευ ἀναπνοῆς νὰ παρακολουθῇ αὐτὴν πολλάκις περιέχουσαν καὶ τὴν περίφημον τραγικὴν εἰρωνείαν, δεύτερον δὲ ἡ ἄκρα ἐξεργασία τῆς ἀτομικότητος τῶν χαρακτήρων τῶν κυρίων προσώπων, ἥτις πολλάκις δι' ἀντιθέσεως ἐξαίρεται. Τὰ πρόσωπά του εἶναι μὲν ἡρωϊκά, ἀλλὰ ὄχι εἰς τὸ γιγάντιον μέγεθος τῶν αἰσχυλείων. Εἰς πρόσωπα δευτερευούσης σημασίας ἐκ τῶν κατωτέρων τάξεων δίδει πολλάκις ὁ ποιητὴς χαρακτηριστικῶς ζωντανὸν τύπον ἐκ τοῦ ζωντανοῦ βίου εἰλημμένον, πολλάκις μάλιστα μὲ κωμικήν πως χροιάν. Ἐφεῦρε τὸν τύπον τῆς γυναικὸς ἡρωΐδος. Ὁ διάλογός του ἢ εἶναι ἐμπαθὴς ἢ λογικῶς αὐστηρός. Τὰ χορικὰ χρησιμεύουσι εἰς αὐτὸν εἰς τὸ νὰ ἐκφέρῃ ἰδίας περὶ τῶν ἀνθρωπίνων γνώμας καὶ πεποιθήσεις καὶ νὰ φιλοσοφῇ περὶ αὐτῶν. Εἶναι φίλος τῆς θρησκείας, διασειομένης ἤδη ἰσχυρῶς ὑπὸ τῶν σοφιστῶν, ἀλλὰ ἡ θρησκευτικότης του δὲν εἶναι αἰσχύλειος. Τὸ ὄμμα τῆς ψυχῆς του διακρίνει τοῦ ἀνθρωπίνου βίου τὰς σκληρότητας καὶ ἀδικίας καὶ τὰς ἀναγνωρίζει ὡς τοιαύτας. Δὲν διισχυρίζεται, ὡς ὁ Αἰσχύλος, ὅτι ὑπάρχει δικαιοσύνη ἐν τῇ διοικήσει τῶν τοῦ κόσμου, ἀλλ' εἶναι βαθύτατα πεπεισμένος περὶ τῆς δυνάμεως καὶ κυριαρχίας τῶν θεῶν καὶ τῆς ἀδυναμίας καὶ ὑποταγῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὑποκύπτει διὰ τοῦτο ἀγογγύστως εἰς τὴν δύναμιν τοῦ θείου. Ἡ ἀντίστασις ἐναντίον αὐτῆς εἶναι ἀνόητος. Περὶ τοῦ τάφου δὲν θέλει νὰ ἐξετάσῃ τί συμβαίνει. Ὁ ἐν τῇ γῇ βίος εἶναι δι' αὐτὸν ὁ πραγματικὸς βίος, καὶ εἶναι ἀπαραγνώριστος ἡ ἀπαισιοδοξία, ἥτις κατέλαβεν αὐτὸν διὰ τὸν βίον τοῦτον κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του. Ἑξήκοντα ὅλα ἔτη ἐκυριάρχησε καὶ ἐδέσποσε τῆς ἀθηναϊκῆς σκηνῆς ὁ ἤρεμος καὶ σταθερὸς ἀνήρ, ὡς βλέπομεν αὐτὸν ἐν τῇ προτομῇ του ἐν τῷ Λατερανῷ. Ἐκ τῶν 123 δραμάτων του διεσώθησαν εἰς ἡμᾶς ἑπτὰ πλήρη. Τὸ παλαιότατον ἐκ τούτων εἶναι πιθανώτατα ἡ Ἀντιγόνη, παρασταθεῖσα τῷ 442 π. Χ. Τὸ δρᾶμα τοῦτο δεικνύει εἰς ἡμᾶς τὸν ποιητὴν ἐν πλήρει ποιητικῇ ἀκμῇ. Εἰκοσιτετράκις ἐνίκησεν, ἐνῷ ὁ Αἰσχύλος μόνον 13 καὶ ὁ *Εὐριπίδης* μόλις 5 φοράς. Ὁ τελευταῖος υἱὸς (480—406 π. Χ.) ἀνῆκεν εἰς τὴν μέσην τάξιν τῶν γαιοκτημόνων. Εἰς ταύτην διαβλέπει οὗτος καὶ τὸ στήριγμα τῆς πολιτείας. Ὁ Εὐριπίδης δὲν διεδραμάτισε πρόσωπον πολιτικόν, ὢν ἐντελῶς θεωρητικὸς ἄνθρωπος, ἀλλὰ αἱ τραγῳδίαι του μᾶς δεικνύουσιν ὅτι παρηκολούθησε μετὰ ζωηροτάτου ἐνδιαφέροντος τὰ πράγματα τῆς πατρίδος του. Πρὸς στιγμὴν ἤλπισεν ὅτι αὕτη θὰ ἐσῴζετο ὑπὸ τοῦ Ἀλκιβιάδου, καὶ ἴσως ἡ δευτέρα τούτου ἐξορία (407) ἦτο ἀφορμὴ νὰ φύγῃ ἐξ Ἀθηνῶν ὁ ποιητὴς καὶ νὰ ἔλθῃ εἰς τὸν Ἀρχέλαον, τὸν βασιλέα τῆς Μακεδονίας, ὅστις εἶχε προσκαλέσει αὐτὸν εἰς Πέλλαν, ὅπως εἶχε πράξει καὶ διὰ τὸν ζωγράφον Ζεῦξιν, τὸν ποιητὴν Τιμόθεον, τὸν τραγικὸν Ἀγάθωνα, τὸν ἐπικὸν Χοιρίλον καὶ ἄλλους. Ἐνταῦθα ἔγραψεν ὁ γέρων πλέον Εὐριπίδης τὰ τελευταῖα ἔργα του καὶ ἀπέθανε καὶ ἐτάφη. Ἡ ἐν τῇ σκηνῇ δρᾶσίς του διήρκεσεν ἐπὶ πεντήκοντα σχεδὸν ἔτη. συνέγραψε 88 δράματα, ἐξ ὧν 18 διεσώθησαν, ἐν οἷς καὶ ἓν σατυρικὸν δρᾶμα, τὸ μοναδικὸν πλήρως διασωθὲν ὁ Κύκλωψ. Τὸ παλαιότατον τῶν σῳζομένων δραμάτων του εἶναι ἡ Ἄλκηστις, μεθ' ὃ ἕπεται ἡ Μήδεια. Ἡ ἰσχὺς καὶ συγχρόνως ἡ ἀδυναμία τοῦ Εὐριπίδου εἶναι ἡ ὑποκειμενικότης του, ἡ τάσις του πρὸς μεμψιμοιρίαν καὶ μελαγχολίαν. Εἶναι ὁ ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφος τῆς Περικλείου ἐποχῆς, ὅτε ἡ σοφιστικὴ καὶ ἡ φιλοσοφία ἐπλήρωσαν τὰς Ἀθήνας. Ἀμφοτέρας ἐμελέτησε καλῶς ὁ Εὐριπίδης, ὑπῆρξε φίλος τοῦ σοφιστοῦ Πρωταγόρου, τοῦ φιλοσόφου Ἀναξαγόρου καὶ ἦτο καὶ ὁ ἀγαπητὸς ποιητὴς τοῦ Σωκράτους. Πάντα τὰ τότε σύγχρονα ζητήματα συζητοῦνται εἰς τὰς τραγῳδίας του, εἴτε κοινωνικὰ εἶναι ταῦτα εἴτε θρησκευτικὰ εἴτε πολιτικά. Ἡ οὐσία καὶ δρᾶσις τῆς θεότητος, ἡ σχέσις τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸν θεόν, ἡ ἀρίστη μορφὴ τῆς πολιτείας, ἡ δουλεία, πλοῦτος καὶ πενία, εὐγενεῖς καὶ δημόται, ἐθνισμὸς καὶ κοσμοπολιτισμός, ἡ ἀξίωσις τῶν γυναικῶν διὰ μόρφωσιν, σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ἀγωγὴ τῆς νεότητος. Ταῦτα πάντα εἶναι τὰ θέματα, τὰ ὁποῖα εὐκαιρίας διδομένης θίγονται ἢ ἐξετάζονται συντόμως εἰς τὰ δράματά του. Εἶναι τὰ θέματα τῶν γενικῶν τότε ἐν Ἀθήναις συζητήσεων μεταξὺ τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν σοφιστῶν. Δὲν δυνάμεθα πάντοτε νὰ ὁρίζωμεν σαφῶς τὴν γνώμην του ἐπὶ τῶν θεμάτων τούτων, ἐνίοτε ὅμως τὰς γνώμας προσώπου τινὸς οὕτως ἐξαίρει, ὥστε δυνάμεθα μετὰ μεγάλης πιθανότητος νὰ τὰς θεωρήσωμεν καὶ ὡς ἰδικάς του γνώμας (πρβλ. Τρωάδ. 884 ἑξ. Ἑκάβη «ὦ γῆς ὄχημα κἀπὶ γῆς ἔχων ἕδραν | ὅστις ποτ' εἶ σύ, δυστόπαστος εἰδέναι | Ζεύς, εἴτ' ἀνάγκη φύσεως εἴτε νοῦς βροτῶν | προσηυξάμην σε· πάντα γὰρ δι' ἀψόφου | βαίνων κελεύθου κατὰ δίκην τὰ θνήτ' ἄγεις»). Κατὰ βάθος εἶναι ὀρθολογιστής, ἂν καὶ ἐνίοτε διαφαίνεται μυστικισμός τις ἐν τῇ ποιήσει του. Εἶναι πάντοτε κριτικὸς τῶν παραδεδομένων καὶ τὰς θρησκευτικὰς τῶν χρόνων του δοξασίας καταπολεμεῖ ὡς τις ἄλλος Ἡράκλειτος ἢ Ξενοφάνης.

Τὴν θρησκείαν μετρεῖ μὲ τὸ μέτρον τῆς φρονήσεως καὶ ἠθικῆς «εἰ θεοί τι δρῶσιν αἰσχρὸν οὐκ εἰσὶ θεοί». Τὸ φιλοσοφικὸν τοῦ ποιητοῦ πνεῦμα δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ συγκρουσθῇ πρὸς τοὺς μύθους, οἱ ὁποῖοι παρεῖχον εἰς αὐτὸν τὴν ὕλην τῶν δραμάτων του. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τραγικοὶ δὲν κατώρθωσαν νὰ ὑψωθῶσιν εἰς καθαρῶς ἱστορικὰς τραγῳδίας ἢ εἰς τραγῳδίας συγχρόνου περιεχομένου. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ ἥρωές του δὲν ἔχουν ἡρωϊκὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ εἶναι συνήθως πρόσωπα τοῦ κοινοῦ βίου. Καὶ ἡ μορφὴ τῆς τραγῳδίας μετεβλήθη ὑπ' αὐτοῦ. Ὁ χορὸς ὑποχωρεῖ παρ' αὐτῷ, τὰ λυρικὰ καὶ μουσικὰ μέρη εἰσέρχονται τόσον πολὺ εἰς τὸν διάλογον, ὥστε προδιαγράφεται τρόπον τινὰ τὸ σημερινὸν μελόδραμα. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ πρόλογοί του, εἰς τοὺς ὁποίους δίδει εἰς ἡμᾶς οἱονεὶ τὸ τετυπωμένον σημερινὸν πρόγραμμα μὲ τὴν ἀνάλυσιν τῆς παραστάσεως, καὶ ἔπειτα ὁ ἀπὸ μηχανῆς θεός, δι' οὗ δίδει εἰς τὴν τραγικὴν περιπλοκὴν (ὡς αὐτὸς μετὰ τέχνης αὐτὴν ἔπλεξεν) ἓν ἀπότομον ἢ καὶ θὰ ἔλεγέ τις βίαιον τέλος. Τὰ δράματά του ἀποτελοῦσι καθ' ἑαυτὰ ἓν ὅλον, καὶ σπανίως εἶναι τριλογικῆς φύσεως. Τὴν πορείαν τῆς πράξεως χαρακτηρίζει ψυχολογικὴ περιπλοκή, οὐχὶ σπανίως παρεμβάλλονται καὶ σκευωρίαι καὶ ῥᾳδιουργίαι. Εἶναι πραγματιστής, εἰσαγαγὼν καὶ μικρὰ παιδία εἰς τὴν σκηνήν. Ὁ Ἀριστοφάνης πικρῶς τὸν χλευάζει ἐξ εἰλικρινοῦς ἀγανακτήσεως. Δὲν δυνάμεθα νὰ ἀρνηθῶμεν ὅτι ἔπλασσε καὶ εὐγενεῖς καὶ πατριωτικοὺς χαρακτῆρας, τοὺς ὁποίους ὑποδύει μάλιστα καὶ μὲ πρόσωπα γυναικῶν. Εἶναι ὁ «τραγικώτατος» τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς ἄλλους τραγικοὺς ποιητάς. Ἀκριβῶς δὲ διὰ τῆς γυναικείας ψυχῆς ἐζήτησε νὰ ἐπιδράσῃ γενικώτερον ἡ τέχνη του καὶ νὰ ἀποκαλύψῃ τὰ εὐγενῆ καὶ τὰ τρωτὰ τῆς ψυχῆς αὐτῆς. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ δραματικὰ πρόσωπα τῆς Μηδείας καὶ Ἰφιγενείας, τῆς Φαίδρας καὶ Ἀλκήστιδος δὲν ἐξηφανίσθησαν ἔκτοτε ἐκ τῆς σκηνῆς τοῦ παγκοσμίου δράματος, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ἄλλων ξένων μεγάλων ποιητῶν ἐξητάσθησαν ἐν τῇ ποιήσει των. Εἰς τὸ δραματικόν του ὕφος δεικνύει ἐξάρτησιν ἐκ τῆς σοφιστικῆς διδασκαλίας καὶ ῥητορικῆς, ἡ γλῶσσά του εἶναι ἡ ἐξηυγενισμένη λαϊκὴ γλῶσσα. Ἂν ὁ ποιητὴς ὑπὸ τῶν συγχρόνων του παρεγνωρίσθη, ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ὅμως ἀνεγνωρίσθη καὶ ἐθεωρήθη ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν τραγικός. Συνέβη τὸ ἀντίθετον ἀπὸ ὅ τι προεφήτευεν ὁ Ἀριστοφάνης (Βάτρ. 868), ὅτι θὰ συναποθάνῃ μὲ αὐτὸν καὶ ἡ ποίησίς του. Ἀπὸ τοῦ Ἐννίου καὶ Σενέκα μέχρι τῆς ποιητρίας τοῦ «Χριστοῦ πάσχοντος» καὶ μέχρι τῶν τραγικῶν τῶν σημερινῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν ἡ ποίησίς του παρέμεινε ζωντανὴ καὶ τὰ σῳζόμενα δράματά του ἐξακολουθοῦν μελετώμενα καὶ κινοῦντα ἀμέριστον τὸ ψυχολογικὸν ἐνδιαφέρον τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἐκτὸς τῶν τριῶν τούτων μεγάλων τραγικῶν, οἵτινες μετὰ τὸν θάνατόν των ἐτιμήθησαν δι' ἀγαλμάτων ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Λυκούργου οἰκοδομηθέντι λιθίνῳ θεάτρῳ καὶ τῶν συγγραμμάτων τῶν ὁποίων ἐγένετο ἐπίσημος ἔκδοσις ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πολιτικοῦ ἀνδρός, διὰ νὰ χρησιμεύῃ ὡς βάσις μελλουσῶν παραστάσεων, ὑπῆρξαν καὶ ἄλλοι πλεῖστοι τραγικοὶ δευτερευούσης ἢ τριτευούσης σημασίας. Ἔχομεν κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα τὸν διάδοχον τοῦ Εὐριπίδου ἐν τῇ ἐπεξεργασίᾳ τοῦ μύθου τῆς Μηδείας *Νεόφρονα* τὸν Σικυώνιον, τὸν ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος ἀναφερόμενον *Ἀγάθωνα*, τὸν ὀλιγαρχικὸν *Κριτίαν*. Κατὰ τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα ἀναδεικνύονται ὁ Λύκιος *Θεοδέκτης*, ὁ ἑπτάκις νικήσας μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος καὶ Ἰσοκράτους, καὶ ὁ *Μοσχίων*, ὁ συγγραφεὺς ἱστορικῶν δραμάτων, οἷα ὁ Θεμιστοκλῆς, οἱ Φεραῖοι, ὧν καὶ ἀποσπάσματα σῴζονται.

Ἡ ἀρχαία ἀττικὴ κωμῳδία. Παραδίδεται εἰς ἡμᾶς ἐν τῷ Παρίῳ Χρονικῷ, ὅτι ὁ *Σουσαρίων* ἤδη κατὰ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ ΣΤ' αἰῶνος μετέφερεν εἰς Ἀθήνας τὴν ἐκ δωρικοῦ ἐδάφους ἐκβλαστήσασαν κωμῳδίαν. Ἐν Ἀθήναις ὑπῆρξεν εὔκολος ἡ σύνδεσις αὐτῆς πρὸς ἐντόπια σκώμματα καὶ βωμολοχίας. Ἔχομεν ἀγγεῖα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΣΤ' π. Χ. αἰῶνος, τὰ ὁποῖα παρέχουν τὴν σοφῆ ἀπόδειξιν, ὅτι τότε ἐπαρουσιάζοντο χοροὶ μὲ ὅλως διόλου ἀλλοκότους ἀμφιέσεις: Πτηνὰ καὶ ἱππεῖς, τῶν ὁποίων ἵπποι ἦσαν μετημφιεσμένοι δοῦλοι. Ἀλλὰ μόλις τῷ 488/7 ἐπετράπη ἡ εἰσαγωγὴ τῆς κωμῳδίας εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Διονυσίων καὶ Ληναίων. Πρῶτος τότε ἐνίκησεν ὁ *Χιωνίδης* (Χιονίδης) μὲ ἀντίπαλον τὸν *Μάγνην*. Ἔκτοτε κατὰ μὲν τὰ Διονύσια παριστάνοντο τρεῖς, κατὰ δὲ τὰ Λήναια πέντε κωμῳδίαι, ὁ χορὸς ἠρίθμει 24 πρόσωπα, καὶ οἱ ὑποκριταὶ ἦσαν περισσότεροι ἢ ἐν τῇ τραγῳδίᾳ. Ἀλλ' ἡ ὅλη παράστασις ὑπελείπετο, ὡς πρὸς τὸν πλοῦτον τῆς ἐμφανίσεως, πολὺ τῆς τραγῳδίας. Οἱ χοροί της συνίστανται ἐξ ὅλως διόλου φανταστικῶν ὄντων. Τὸ χαρακτηριστικόν της εἶναι ἡ σάτιρα τῶν συγχρόνων πραγμάτων. Ἐκσπᾷ αὕτη ὄχι μόνον καθ' ὡρισμένων προσώπων, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν τάσεων τῆς τότε κοινωνίας ἔν τε τῇ πολιτικῇ καὶ ἐν τῇ θρησκείᾳ, φιλοσοφίᾳ καὶ λογοτεχνίᾳ. Εἶναι τὰ σημερινὰ σατιρικὰ φύλλα. Ἀλλὰ συγχρόνως προβάλλει ἢ καὶ παρῳδεῖ κοινωνικοπολιτικὰ καὶ ἄλλα ἰδεώδη, δι' ὑπερβολῶν καὶ ἄλλων ῥητορικῶν μέσων, ἀποβαίνει δ' οὕτω κωμῳδία μύθων. Ἀλλ' ἂν καὶ ἐπιζητεῖ μόνον διασκέδασιν καὶ τέρψιν, οὐδὲν ἧττον ὑπερβαίνει πολλάκις τὰ ὅρια τούτων καὶ ἐπιδιώκει καὶ προκαλεῖ φανατισμὸν τοῦ πλήθους, μὲ ὅλα τὰ τρομερὰ ἐπακόλουθά του. Καὶ ἀπόδειξις τούτου εἶναι αἱ ἐπανειλημμέναι τῆς πολιτείας ἀπαγορεύσεις (440, 427, 417 π. Χ.) νὰ μὴ καθάπτωνται οἱ κωμικοὶ ποιηταὶ ἀτόμων, καὶ μάλιστα ὑπαλλήλων, πρὸς δὲ καὶ ἡ φοβερὰ μαρτυρία τοῦ Πλάτωνος (Ἀπολ. 18 c d 19, c. Φαιδ. 70 c), ὅτι ἡ δίκη καὶ ἡ καταδίκη τοῦ Σωκράτους δὲν θὰ ἦτο δυνατή, ἐὰν μὴ ἐπὶ δεκαετηρίδας ἡ ἀθηναϊκὴ κοινὴ γνώμη δὲν ὑπεδαυλίζετο καὶ ἐξηγείρετο ἐναντίον τοῦ φιλο-

Digitized by Google

σόφου. Οἱ ποιηταὶ τῆς παλαιᾶς κωμῳδίας ἦσαν ἄνθρωποι ὑπὸ πολιτικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἔποψιν συντηρητικοί, ὅσον καὶ ἂν ἔγκειται ἐν τῇ φύσει τῆς κωμῳδίας νὰ σκώπτῃ καὶ νὰ χλευάζῃ πάντα καὶ πάντας τοὺς ὁπωσδήποτε διακρινομένους ἐν τῇ ζωῇ καὶ δράσει. Ἡ ἀρχαία κωμῳδία ἔχει τὴν ἀναπαιστικὴν παράβασιν, ὅπου ὁ ποιητὴς διὰ τοῦ χοροῦ ἐν τῷ μέσῳ σχεδὸν τοῦ ἔργου ἀποτείνεται, ἀφαιρουμένων τῶν προσωπείων τοῦ χοροῦ, εἰς τὸν παρακαθήμενον λαὸν καὶ ἐκφράζει τοὺς ἰδίους πόθους, τὰς ἰδίας εὐχὰς ἢ καὶ τοὺς ἰδίους ψόγους, συμβουλὰς καὶ ἀποτροπάς. Ἡ γλῶσσα τῆς κωμῳδίας εἰς τὰ διαλογικὰ μέρη πλησιάζει πολὺ τὴν συνήθη λαλουμένην γλῶσσαν καὶ τὸ ἰαμβικὸν τρίμετρον μὲ τὰς πολλὰς ἀναλύσεις του εἶναι ἀμελέστερον συνηρμοσμένον.

Οἱ σπουδαιότεροι τῶν ποιητῶν τῆς παλαιᾶς ἀττικῆς κωμῳδίας εἶναι ὁ *Κρατῖνος* (ἀποθανὼν περὶ τὸ 422), ὁ συνδέων τὸ ποιητικὸν πῦρ πρὸς σατιρικὴν πικρίαν. Γνωρίζομεν τοὺς «Ἀρχιλόχους» του καὶ τὴν διακωμῴδησιν ἐν ταῖς «Θρᾄτταις» καὶ τοῖς «Χείρωσιν» τοῦ Περικλέους, διότι αὐτὸς ἦτο ὀπαδὸς τοῦ Κίμωνος. Τὸν Περικλέα ἀποκαλεῖ «σχινοκέφαλον» καὶ «κεφαληγερέτην», υἱὸν τοῦ Κρόνου καὶ τῆς στάσεως. Τὸ σκῶμμα τοῦ Ἀριστοφάνους ἐναντίον του (Ἱππεῖς 525—536) ἀνταπέδωκε δριμέως ἐν τῇ «Πυτίνῃ» του, καὶ ἐν τῷ «Ὀδυσσεῖ» του ἔχομεν τὸν πρόδρομον τοῦ Εὐριπιδείου «Κύκλωπος». Πρῶτος ὁ *Κράτης* «ἀφέμενος τῆς ἰαμβικῆς ἰδέας ἦρξε καθόλου ποιεῖν λόγους καὶ μύθους». Εἰς τὰ «Θηρία» του ἐζωγράφιζεν εὐδαίμονα χώραν ὡς διακωμῴδησιν ἰδεωδῶν τῆς συγχρόνου του πολιτείας. Ὡς ὁ Κράτης ἀπέφευγε τὰ ἄσκωπα πολιτικὰ σκώμματα, οὕτω καὶ ὁ *Φερεκράτης*, ἀκολουθῶν αὐτόν, ἐλάμβανεν εἰς τὰς κωμῳδίας του ὑποθέσεις, τὰς ὁποίας αὐτὸς ἐκ μύθων εὐφυῶς ἐπενόει. Εἰς τοὺς «Μεταλλεῖς» του παρουσιάζει γυναῖκα ἐκ τοῦ Ἅδου ἐλθοῦσαν καὶ περιγράφουσαν εἰς τοὺς ζῶντας τὸν ἐκεῖ ἡδυπαθῆ βίον τῶν μακαρίων. Οἱ «Ἄγριοι» του ἐδιδάχθησαν κατὰ τὰ Λήναια τῷ 420, ἀναφέρονται δὲ εἰς τὸν μῦθον τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος καὶ εἰς τὴν λατρείαν τῆς φύσεως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τυραννίαν τῶν ἠθῶν. Εὐφάνταστος, ὑψηλὸς καὶ ἐπίχαρις ἐθεωρεῖτο ὁ *Εὔπολις* (446—411). Εἰς τὰς «πόλεις» του ἐπέκρινε τὴν πρὸς τοὺς συμμάχους πολιτικὴν τῶν Ἀθηνῶν, εἰς δὲ τοὺς «Δήμους» διέσυρε τὴν ἐσωτερικὴν τῆς πόλεως πολιτικήν. Εἰς τοὺς «Δήμους» ἀνεβίβαζεν ἐκ τοῦ Ἅδου τὸν Σόλωνα, Μιλτιάδην, Ἀριστείδην καὶ μάλιστα καὶ αὐτὸν τὸν Περικλέα ἐπισυνήπτεν εἰς αὐτούς, οὗτοι δὲ ἐπεζήτουν νὰ καθοδηγήσουν τὸν ἀποπλανηθέντα ἀθηναϊκὸν λαὸν εἰς τὴν εὐθεῖαν ὁδόν. Εἰς τοὺς «Ταξιάρχους» του ἔστελλε τὸν Διόνυσον εἰς τὸν Ἅδην, διὰ νὰ ἀναζητήσῃ ἄξιόν τινα στρατηγὸν καὶ καλύτερον τῶν τότε ζώντων. Τὸ δὲ «χρυσοῦν γένος» του διεκωμῴδει τὴν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Κλέωνος ἐκφαυλισθεῖσαν δημοκρατίαν. Ἡ σάτιρα τοῦ ποιητοῦ δὲν ἐφείσθη οὐδὲ τῶν φιλοσόφων, ἐν οἷς καὶ ὁ Σωκράτης, καὶ τῶν σοφιστῶν, ἰδίᾳ τοῦ Πρωταγόρου «ὃς ἀλαζονεύεται μὲν ἀλιτήριος περὶ τῶν μετεώρων, τὰ δὲ χαμᾶθεν ἐσθίει». Ὁ *Ἕρμιππος* εἶναι γνωστὸς ὡς ἀντίπαλος τοῦ Περικλέους καὶ κατήγορος τῆς Ἀσπασίας ἐπὶ ἀθεΐᾳ. Οἱ «Φορμοφόροι» (= ἀχθοφόροι) του περιέχουσιν ἐν παρῳδίᾳ τὰς λίαν ἐνδιαφερούσας εἰδήσεις περὶ τοῦ εἰσαγωγικοῦ ἐμπορίου τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους («Βάτραχ.») διακωμῳδηθεὶς *Φρύνιχος* (405 π. Χ.) παρέχει εἰς ἡμᾶς ἐν τῷ «Μονοτρόπῳ» του νέον τύπον ἐν τῇ κωμῳδίᾳ, τὸν ἀπαισιόδοξον. Ὁ κωμικὸς *Πλάτων* (περὶ τὸ 425—390 διδ.) ἔπαιξε σπουδαῖον πρόσωπον ἐπὶ τῆς ἀθηναϊκῆς σκηνῆς, καὶ ὁ «Φάων» του διεκρίνετο ἰδιαιτέρως· ὁ ἥρως οὗτος, λαβὼν παρὰ τῆς Ἀφροδίτης μύρον τι, ἠλείφετο καὶ «ἐγένετο ἀνθρώπων κάλλιστος» καὶ κατακτητὴς πάσης γυναικός. Ἀλλὰ ὁ λαμπρότατος ἀντιπρόσωπος τῆς ἀρχαίας κωμῳδίας εἶναι ὁ *Ἀριστοφάνης* (περὶ τῷ 446—385). Οὗτος ἐγεννήθη ἐν Ἀθήναις ἀλλ' ὁ πατὴρ αὐτοῦ Φίλιππος κατήγετο ἴσως ἐκ Ρόδου. Αἱ πρῶται κωμῳδίαι του «Δαιταλεῖς» (427), «Βαβυλώνιοι» (426), «Ἀχαρνεῖς» (425), αἵτινες παρεστάθησαν ὅλαι ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ποιητοῦ καὶ ὑποκριτοῦ Καλλιστράτου, ἀνάγονται εἰς τὰ ἔτη τοῦ Ἀρχιδαμείου πολέμου καὶ δεικνύουσιν αὐτὸν ὀπαδὸν τοῦ συντηρητικοῦ ἀριστοκρατικοῦ κόμματος καὶ εἰρηνιστήν. Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν μερίδων τούτων, ὡς ὁ Νικίας, ὁ Θηραμένης, ὁ Κριτίας κλπ., δὲν κεντοῦνται ὑπὸ τῆς δηκτικῆς σατίρας τοῦ ποιητοῦ, ἂν καὶ παρέχουν πολλὰς ἀφορμάς. Ἡ σάτιρα του δάκνει τοὺς δημαγωγικοὺς ἀρχηγούς, τὸν Κλέωνα, τὸν Ὑπέρβολον κλπ. Ἐπίσης συντηρητικῶν ἀρχῶν εἶναι καὶ ἐν τῇ τέχνῃ καὶ ἐν τῇ θρησκείᾳ. Πρὸ πάντων τὸν Αἰσχύλον τιμᾷ παρ' αὐτὸν τὸν Σοφοκλέα. Τὸν Εὐριπίδην καὶ τοὺς νεωτέρους λυρικοὺς ἀνηλεῶς διακωμῳδεῖ. Ἀλλὰ καὶ τὴν τότε θρησκείαν πολλαχοῦ εἰς ἐκδηλώσεις τινὰς αὐτῆς ὡς ἐν τῇ μαντικῇ κλπ. διασύρει, καὶ τοὺς θεοὺς αὐτοὺς ἐνίοτε τόσον γελοιοποιεῖ, ὥστε φαίνεται ἄθρησκος μᾶλλον ἢ θιασώτης τῆς ἰσχυούσης θρησκείας. Ὅλα ταῦτα ἑρμηνεύονται ἐκ τῆς ἀνάγκης τοῦ δροσεροῦ πνεύματός του νὰ κινήσῃ εἰς γέλωτα καὶ νὰ γελοιοποιήσῃ. Ἔχει ἡνωμένον ἐν ἑαυτῷ πνεῦμα, καρδίαν καὶ φαντασίαν ὡς κανεὶς ἄλλος ποιητὴς τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ εὐτράπελον καὶ χαρίεν σκῶμμα του εἶναι ἡνωμένον μὲ φυσικὴν καὶ οἱονεὶ εὐχαριστον ἀγροικίαν, ἥτις χαρακτηρίζεται ἐνίοτε δι' ὅλως ἀπροσδοκήτων σκέψεων καὶ ἐπινοιῶν. Εἰς τὰ χορικά του καταφαίνεται ἡ μεγάλη του χάρις καὶ τὸ βαθὺ συναίσθημα τῆς φύσεως, ἐν τῇ «παραβάσει» ἡ ἠθικὴ σοβαρότης του, ἥτις ἐνίοτε ἐπιτίθεται καὶ κατὰ μεγάλων καὶ ἰσχυροτάτων ἀντιπάλων. Πόσον ὁ ποιητὴς οὗτος ἐτιμᾶτο καὶ κατὰ τοὺς χρόνους του βλέπομεν ἐκ τοῦ «Συμποσίου» τοῦ Πλάτωνος, ὅπου παρουσιάζεται μεταξὺ τῶν εὐγενεστάτων ἀνδρῶν. Ὁ Πλάτων περιγράφει αὐτὸν ὡς ἔξοχον ἤδη ἄνθρωπον, εἰς αὐτὸν δὲ ἀποδίδει ἡ παράδοσις καὶ τὸ γνωστὸν ἐπίγραμμα ὅτι αἱ χάριτες, ζητοῦσαι διαρκῆ ναὸν ἢ καταφύγιόν τι («τέμενος»), εὗρον ὡς τοιοῦτο τὴν ψυχὴν τοῦ Ἀριστοφάνους. Οὐδεμία φιλολογία δύναται νὰ παρουσιάσῃ παρομοίας κωμῳδίας. Ἔχομεν ἐκ τῶν 40 κωμῳδιῶν του 11 πλήρεις. Τρεῖς χρονικαὶ περίοδοι διακρίνονται καταφανῶς εἰς αὐτάς: 1) ἡ περίοδος τῆς πολιτικῆς κωμῳδίας ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ σταδίου του μέχρι τῆς εἰρήνης τοῦ Νικίου (427—421), 2) ἡ ρομαντικὴ καὶ φιλολογικὴ κωμῳδία ἀπὸ τῆς σικελικῆς ἐκστρατείας μέχρι τῆς καταστροφῆς τῶν Ἀθηνῶν (414—405), καὶ 3) ἡ μετατροπὴ τῆς κωμῳδίας εἰς εὐθυμολογίαν εἰς τὰ γεροντικὰ του ἔργα (392—388).

Ἡ μέση κωμῳδία. Μὲ τὴν καταστροφὴν τῶν Ἀθηνῶν συνεξέλιπε καὶ ἡ ἀρχαία ἀττικὴ κωμῳδία. Ἡ καλουμένη μέση κωμῳδία, ἥτις ἤκμασε κατὰ τὰ πρῶτα δύο τρίτα τοῦ Δ' αἰῶνος, δὲν ἔχει χορὸν οὐδὲ πολιτικὴν σάτιραν. Τὰ ὑποκείμενα τῆς ποιήσεως αὐτῆς εἶναι εἴτε παρῳδίαι μύθων, ὅπως ὁ Ἀμφιτρύων τοῦ Ἀρχίππου, αὐτὴ ἡ εὐθυμος κωμῳδία παρεξηγήσεων, ἥτις διὰ τοῦ Πλαύτου ἐπέδρασε καὶ ἐπὶ τὸν Μολιέρον, εἴτε διασυρμὸς φιλοσόφων καὶ ποιητῶν, πυθαγορείων κυρίως καὶ κυνικῶν. Τρεῖς εἶναι οἱ ἐπιφανέστεροι αὐτῆς ποιηταί, ὁ *Ἀντιφάνης*, ἀγνώστου καταγωγῆς, ὁ *Ἀναξανδρίδης* ἐκ Ρόδου καὶ ὁ *Ἄλεξις* ἐκ Θουρίων τῆς κάτω Ἰταλίας.

Τὸ ἔπος. Τὸ ἡρωϊκὸν ἔπος ἐλάχιστα κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ἐκαλλιεργεῖτο. Γνωρίζομεν τὸν *Πανύασιν*, ἐξ Ἁλικαρνασσοῦ, τὸν θεῖον τοῦ Ἡροδότου, ὅστις συνέγραψεν ἐπικόν τι ποίημα περὶ τοῦ Ἡρακλέους εἰς 14 βιβλία. Πόσον τὰ μυθικὰ αὐτὰ θέματα εἶχον ἐξαντληθῆ «νῦν δὲ πάντα δέδασται» *Ἀριστοτ.*, ἀποδεικνύεται ἐκ τούτου ὅτι ὁ Σάμιος ποιητὴς *Χοιρίλος*, ἐπίσης φίλος τοῦ Ἡροδότου, ἐν τῇ Περσηΐδι του ἔλαβεν ὡς ὑπόθεσιν τὴν περσικὴν ἐπιδρομὴν κατὰ τῆς Ἑλλάδος, ἡ δὲ ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχία ἀπετέλει τὸ ὕψιστον σημεῖον τῆς παραστάσεως ταύτης. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ Ε' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' π. Χ. αἰῶνος ἤκμαζεν ὁ Κολοφώνιος *Ἀντίμαχος*, ὁ λόγιος ποιητὴς τῆς Θηβαΐδος, ποιήματος ἐν τεχνητῇ γλώσσῃ, πρὸς δὲ συγγραφεὺς ἐκτενοῦς ἐλεγειακοῦ ποιήματος Λύδης ἐπιγραφομένου (Λύδη ἦτο ἐρωμένη τοῦ ποιητοῦ). Ἐν τῷ ποιήματι ἐζήτει ὁ ποιητής, διὰ τῆς διηγήσεως παλαιῶν μυθικῶν ἐρωτικῶν ἱστοριῶν, νὰ παρηγορηθῇ διὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου ἢ τῆς ἐρωμένης του. Ἔγινεν οὕτως ὁ Ἀντίμαχος τὸ ὑπόδειγμα τῆς διηγηματικῆς καὶ ἐρωτικῆς ἐλεγειακῆς ποιήσεως τῶν Ἀλεξανδρινῶν. Ἡ ποίησίς του ἤρεσε πολὺ εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ ὁ Ἀντίμαχος ἔλεγε περὶ αὐτοῦ «Πλάτων εἰς ἐμοὶ χίλιοι». Ὁ Θάσιος *Ἡγήμων*, ἡ Φακῆ ὡς ἐκάλει ἑαυτόν, ἀντιπροσωπεύει ἐν τῇ περιόδῳ ταύτῃ τὸ παρῳδικὸν ἔπος, διὰ τὸ ὁποῖον ἐν τῆς Περικλείου ἐποχῆς ὑπῆρχε κατὰ τὰ Παναθήναια ἰδιαίτερος ἀγών. Ἡ Γιγαντομαχία του ἤρεσε πολὺ εἰς τοὺς Ἀθηναίους.

Ἡ λυρικὴ ποίησις. Ἡ μονῳδικὴ λυρικὴ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἔχει ἐλαχίστους ἀντιπροσώπους. Μόνον δύο γυναῖκας δυνάμεθα νὰ μνημονεύσωμεν. Οἱ χρόνοι τῆς *Τελεσίλλης* κυμαίνονται μεταξὺ τῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ μέσου τῆς Ε' ἑκατονταετηρίδος. Ἔζη ἐν Ἄργει τὰ δὲ ποιήματά της ἀνεφέροντο εἰς τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν ἀδελφήν του Ἄρτεμιν. Περὶ αὐτῆς φέρεται ὅτι ὑπερήσπισε τὴν πατρίδα της κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν, συγκαλέσασα περὶ αὐτὴν καὶ ἄλλας γυναῖκας. Ἡ ἐκ Σικυῶνος *Πράξιλλα* συνέγραφεν ᾄσματα συμποσίων (παροίνια) καὶ εἶναι γνωστὸν ἐν τῇ μετρικῇ τὸ πραξίλλειον μέτρον (τρεῖς δάκτυλοι καὶ δύο τροχαῖοι). Ἦτο πιθανῶς ἑταίρα («ἠλιθιώτερος τοῦ Πραξίλλης Ἀδώνιδος» ἔλεγεν παροιμία). Πολὺ σπουδαιοτέρα εἶναι ἡ *χορικὴ λυρική*. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἐνταῦθα ὁ *διθύραμβος*. Εἰσαχθεὶς εἰς τὴν Ἀττικὴν κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἐκ τῶν δωρικῶν χωρῶν, ἀπετέλεσε μέρος τῆς ἑορτῆς τῶν ἀστικῶν Διονυσίων, Παναθηναίων καὶ ἄλλων ἑορτῶν. Ἐν Ἀθήναις ἐτελειοποιήθη, ὡς φαίνεται, ὑπὸ τοῦ *Λάσου*, τοῦ ἐξ Ἑρμιόνης τῆς Ἀργολίδος, κατὰ τὸ 500 π. Χ., ὅστις ἐπί τινα χρόνον ἔζησεν ἐν τῇ αὐλῇ τῶν Πεισιστρατιδῶν. Ἐν τῷ διθυράμβῳ τὸ πᾶν ἦτο ἡ μουσική. Ὁ νεώτερος διθύραμβος δὲν περιεῖχε πλέον στροφὰς ἀλλ' ἔληγεν ἐν μιᾷ στροφῇ, εἰσαγομένης μόνον ἐνίοτε καὶ τινος κωμῳδίας. Ὁ αὐλὸς ἦτο τὸ συνοδεῦον αὐτὸν ὄργανον. Ἐπιφανὴς ἀντιπρόσωπος τῆς λυρικῆς ταύτης ποιήσεως ἦτο ὁ ἐκ Μήλου *Μελανιππίδης* (περὶ τὸ 430 π. Χ.), ὁ συνθέσας καὶ τὸν διθύραμβον «Μαρσύαν». Ὁ ἐπίσης ἐκ Μήλου καταγόμενος *Διαγόρας*, ὁ ἐπὶ ἀσεβείᾳ κατηγορηθεὶς («ὁ ἄθεος» τοῦ Ἀριστοφάνους) καὶ ὁ ὑπὸ τῆς κωμῳδίας τόσον διασυρθεὶς *Κινησίας* ὑπολείπονται κατὰ τὴν σπουδαιότητα πολὺ τοῦ Μελανιππίδου. Γνωστότερος εἶναι ὁ ἐκ Κυθήρων *Φιλόξενος* (ἀποθανὼν τῷ 380), ἐκ τῆς ἐπιδράσεως ἣν εἶχεν ἐπὶ τὴν βραδύτερον ἀναπτυχθεῖσαν ἑλληνικὴν καὶ ρωμαϊκὴν βουκολικὴν ποίησιν, κυρίως διὰ τῆς ἐπινοήσεως τοῦ ἐρωτευμένου μὲ τὴν Γαλάτειαν Κύκλωπος. Παρομοίαν ἐξέλιξιν ἔχει καὶ ἡ *κιθαρῳδία*. Ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς ἀπήγγελλε πρὸς κιθάραν τὸ μουσικῶς συντεθειμένον ᾆσμά του. Ρηξικέλευθος ἐν τούτῳ εἶναι ὁ Μιλήσιος *Τιμόθεος* (περὶ τὸ 450—360 π. Χ.). Συνέγραψεν, ἐκτὸς ὕμνων καὶ διθυράμβων, ἰδιαιτέρως κιθαρῳδικοὺς *νόμους*, ἐξ ὧν ἀνεκαλύφθη τῷ 1902 ἐπὶ παπύρου ἐκτενές τι, ἐκ 200 στίχων, ἀπόσπασμα τῶν «Περσῶν» του. Εἰς γλῶσσαν πλήρη στόμφου καὶ ἐπιτετηδευμένην ἐξελίσσει ὁ ποιητὴς εἰκόνα τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας μὲ τὰς φωνὰς τῶν μαχομένων καὶ τὴν κωμικοτραγικὴν σκηνὴν τοῦ πνιγομένου Φρυγός, τοῦ ὀδυρομένου εἰς ἐσφαλμένην ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Τὸ ἀπόσπασμα καταλήγει εἰς ὕμνον πρὸς τὸν Πύθιον Ἀπόλλωνα, ἐνῷ ζητεῖται «εἰρήνη θάλλουσα εὐνομίᾳ». Ἡ ἐλεγεία ἔζη ἀλλ' ὑπὸ τὴν μετρίαν παράστασιν τοῦ σκολίου. Ταύτην δὲ σὺν τῷ χρόνῳ ἀντικαθιστᾷ τὸ *ἐπίγραμμα*, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐπιγραφὴ εἰς ἀφιερώματα καὶ τάφους, συνενοῖ συντομίαν πρὸς ἀφθονίαν ἰδεῶν, γλῶσσαν χαρίεσσαν πρὸς πνευματῶδες περιεχόμενον. Ἥρωες, ποιηταί, καλλιτέχναι, ἐρασταὶ κτλ. τιμῶνται δι' αὐτοῦ, ἢ καὶ μεγάλα ἱστορικὰ γεγονότα ἐξαίρονται. Καὶ ἤδη ἐκ τοῦ Ἡροδότου (7) γνωρίζομεν τρία ἐπιγράμματα τῶν περσικῶν χρόνων, ἐν οἷς καὶ τὸ περίφημον «ὦ ξεῖν', ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίοις κτλ.».

Ὁ Πεζὸς λόγος. Τῆς ἀναπτύξεως τοῦ δοκίμου ἀττικοῦ πεζοῦ λόγου προηγεῖται, ὡς εἴδομεν, ὁ ἰωνικὸς πεζὸς λόγος, ὅστις μετὰ τὰ ἀνωτέρω εἰρημένα ἐξικνεῖται ἀκόμη μέχρι τοῦ τέλους τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος, ἐκδηλούμενος ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ, ἰατρικῇ καὶ ἱστοριογραφίᾳ. Μόνον κατὰ τὸ τελευταῖον τρίτον τοῦ Ε' αἰῶνος ἄρχεται ἡ μοναδική διαμόρφωσις τοῦ ἀττικοῦ πεζοῦ λόγου. Ἐκτὸς τῶν μεγάλων διανοητῶν τῆς ἰωνικῆς φιλοσοφίας παρουσιάζονται ἀκόμη τώρα μικροί τινες ἐπίγονοι τῆς ἐνδόξου ἰωνικῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ τὰ συστήματά των δεικνύουσι πλέον καταφανῆ παρακμὴν τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως. Ὁ γνωστότατος αὐτῆς εἶναι ὁ *Διογένης* ὁ *Ἀπολλωνιάτης*, τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀπολλωνίας, ὅστις κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Περικλέους, στηριζόμενος εἰς τὰ διδάγματα τοῦ Ἀναξιμένους, ἐθεώρει τὸν ἀέρα ὡς τὴν θεμελιώδη ὕλην τοῦ κόσμου, τὴν πεπροικισμένην μὲ δύναμιν διανοητικήν. Ὀλιγώτερον σπουδαῖοι ἦσαν ὁ Σάμιος *Ἵππων*, ὁ διασυρόμενος ὀπαδὸς τοῦ Θαλοῦ, *Ἀρχέλαος* ὁ Μιλήσιος, μαθητὴς τοῦ Ἀναξαγόρου καὶ λεγόμενος διδάσκαλος τοῦ Σωκράτους καὶ ὁ *Κρατύλος*, ὁ μαθητὴς καὶ ὀπαδὸς τοῦ Ἡρακλείτου, ὁ πρῶτος διδάσκαλος ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Πλάτωνος. Λογοτεχνικῶς σπουδαιότερος εἶναι παρὰ τὸν συμπολίτην του, τὸν μαθηματικὸν καὶ ἀστρονόμον *Οἰνοπίδην*, ὁ πολυμερὴς Ἴων ὁ Χῖος, ὁ φίλος τοῦ Περικλέους καὶ Σοφοκλέους. Οὗτος εἶναι γνωστὸς ὡς λυρικὸς καὶ δραματικὸς ποιητής, συγγραφεὺς τοῦ πυθαγορίζοντος συγγράμματος «Τριαγμὸς». Εἰς τὰς Ἐπιδημίας του περιγράφει ταξιδιωτικὰς ἀναμνήσεις τῶν ἐπισκεφθέντων τὴν Χίον ἐπιφανῶν ξένων. Εἶναι τὸ πρῶτον τοῦ εἴδους τούτου βιβλίον καὶ ἡ ἀπώλειά του εἶναι λυπηρὰ διὰ τὴν ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν. Ὁ Ἴων εἶχε τὸ θάρρος νὰ ἐκφράζηται ἐνώπιον τοῦ ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ μὲ ἐνθουσιώδη θαυμασμὸν διὰ τὴν Σπάρτην, χωρὶς νὰ πάθῃ τι κακὸν διὰ τοῦτο.

Οἱ σοφισταί. Τοὺς φιλοσόφους τούτους τῆς παρακμαζούσης θεωρητικῆς φιλοσοφίας διαδέχονται ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ Ε' αἰῶνος οἱ σοφισταί, ἀναπτύξαντες πνευματικὴν κίνησιν, ἥτις κατεπλημμύρησεν ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα. Περιέβαλλον εἰς ἑαυτοὺς ὡς ἔργον νὰ παιδεύωσι τοὺς πολιτικοὺς ἀρχηγοὺς τῶν πόλεων. Ἡ διδασκαλία τῶν σοφιστῶν διαφέρει τῆς προηγουμένης φιλοσοφίας ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον καὶ ὡς πρὸς τὴν μέθοδον καὶ τὸν σκοπόν. Τὸ ἀντικείμενον περὶ ὃ ἡ φιλοσοφία ἠσχολεῖτο ἦτο ἡ φύσις, ἡ παρατήρησις τοῦ περιβάλλοντος τὸν ἄνθρωπον κόσμου. Οἱ σοφισταὶ ἐξετάζουν τώρα τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν πολιτισμόν του ὡς κοινωνικοῦ ὄντος. Ἡ γλῶσσα, αἱ ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ θρησκεία, ἡ πολιτεία, ἡ οἰκογένεια, ἡ κοινωνικὴ διαβάθμισις τοῦ λαοῦ (εὐγενεῖς καὶ ἀστοί, ἐλεύθεροι καὶ δοῦλοι), αἱ σχέσεις τῶν λαῶν πρὸς ἀλλήλους (Ἕλληνες καὶ βάρβαροι, ἐθνικισμὸς καὶ κοσμοπολιτισμός) ἐξετάζονται ὑπὸ τῶν σοφιστῶν καὶ δὴ ἐὰν ἐγεννήθησαν «φύσει» ἢ «νόμῳ». Εἰς τὸ θετικὸν οὕτω δίκαιον ἀντιπαραθέτουσιν οὗτοι τὸ φυσικόν. Ἡ μέθοδος των εἶναι ἐμπειρικὴ καὶ ἐπαγωγική, ἐνῷ ἡ μέθοδος τῆς φιλοσοφίας ἦτο θεωρητικὴ καὶ ἀπαγωγική.

φιστικὴ τέχνη θέλει νὰ δεσπόσῃ τῆς ζωῆς, ἀμφιβάλλει ἂν ἡ γνῶσις ἡ ἀντικειμενικὴ εἶναι γενικῶς εἰπεῖν δυνατή, καὶ δὲν ἀποβλέπει ὡς ἡ φιλοσοφία εἰς θεωρητικὰς γνώσεις. Ἡ σπουδαιότης τῶν σοφιστῶν δὲν ἔγκειται ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ἀλλ' ἐν τῇ θεωρητικῇ καὶ πρακτικῇ παιδαγωγικῇ. Ἀντὶ χρημάτων διδάσκουσι τὴν πολιτικὴν ἀρετήν, ἧς θεμελιῶδες γνώρισμα εἶναι καὶ ἡ ῥητορική, ἀφοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους οἱ πολιτικοὶ καλοῦνται καὶ ῥήτορες. Ἡ εἰδολογικὴ καὶ ἐγκυκλοπαιδικὴ μόρφωσις, τὴν ὁποίαν παρέχουν, ὁρμᾶται ἀπὸ τῆς λογικῆς καὶ τῆς γλώσσης. Μόνον ὁ Πρωταγόρας ἐπιδιώκει καὶ τὴν διάπλασιν τῶν ψυχικῶν δυνάμεων. Χωρὶς ἐνδιαφέρον διὰ τὴν καθαρὰν ἔρευναν ἐπιδιώκουσι τὸ παιδευτικὸν ἔργον των οἱ σοφισταί, στηριζόμενοι εἰς τὴν παιδευτικὴν δύναμιν τῶν ποιητῶν, τοῦ Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου, τοῦ Σόλωνος καὶ Θεόγνιδος, τοῦ Σιμωνίδου καὶ Πινδάρου. Τὸ πρόβλημα τοῦ διδακτοῦ τῆς ἀρετῆς, τὸ ὁποῖον εἶχον ἤδη θέσει ὁ Θέογνις καὶ ὁ Πίνδαρος, ἐξακολουθοῦν οἱ σοφισταὶ εἰς τὸν πεζὸν λόγον, ὡς ἐπιδιώκοντες δὲ διὰ τῆς ποιήσεως νὰ παιδεύωσι τοὺς νέους, εἶναι καὶ οἱ πρῶτοι σχολικοὶ ἑρμηνευταὶ τῶν ἔργων τῶν μεγάλων Ἑλλήνων ποιητῶν. Ἐκ τῶν διαφορωτάτων μερῶν τῆς Ἑλλάδος καταγόμενοι, ζῶσι περιοδεύοντες καὶ διαμένουσι συνήθως εἰς τὰς μεγάλας πόλεις, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰς Ἀθήνας, εἴτε διὰ τὰς διαλέξεις των, τὰς καλουμένας *ἐπιδείξεις*, εἴτε διὰ μακροτέραν παιδαγωγικὴν δρᾶσιν. Τὸ ἐπικίνδυνον τῆς δράσεώς των συνίστατο εἰς τὸ ὅτι τὰ τεχνικὰ μέσα τῆς πειθοῦς ἐπεσκότιζον πολλάκις τὴν πραγματικὴν ἀλήθειαν. Ἐκτὸς τῆς προφορικῆς δράσεώς των ἀναπτύσσουν καὶ λογοτεχνικήν. Αὕτη δὲ ἡ τελευταία ἐπέδρασε καὶ ἐπι τοὺς συγχρόνους ποιητὰς καὶ πρὸ πάντων πεζούς, πολὺ δὲ περισσότερον εἰς τὴν ὅλην λογοτεχνίαν τῶν μετὰ ταῦτα χρόνων. Ἐκ πάντων τῶν σοφιστῶν ὁ μεγαλοφυέστατος εἶναι ὁ ἐξ Ἀβδήρων *Πρωταγόρας* (περὶ τὸ 480—411 π. Χ.). Ἐπεσκέφθη πολλάκις τὰς Ἀθήνας, εἰς αὐτὸν δὲ εἶχεν ἀναθέσει ὁ Περικλῆς νὰ μετατρέψῃ ἀναλόγως τῶν τότε περιστάσεων τὴν νομοθεσίαν τοῦ Χαρώνδου, ἐν τῇ πανελληνίῳ ἀποικίᾳ τῶν Θουρίων (444/3). Ἀπέθανε πλέων εἰς Σικελίαν, ὅπου ἤθελε νὰ καταφύγῃ, φεύγων κατηγορίαν ἐπ' ἀσεβείᾳ ἐν Ἀθήναις. Εἶναι γνωστὸς διὰ τὰς γλωσσικὰς διαφορὰς τὰς ὁποίας ἔκανε («ὀρθοέπεια» καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ ἱδρυτὴς τῆς γραμματικῆς. Ἀλλὰ πρὸ πάντων περίφημα εἶναι τὰ ἀξιώματά του ὅτι «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος», δι' οὗ ἀνεδείκνυεν ἑαυτὸν ἀρχηγὸν τοῦ σημερινοῦ Relativismus, καὶ τὸ ἄλλο ῥητόν του περὶ τῶν θεῶν ἐκ τοῦ βιβλίου του «Ἀλήθεια ἢ περὶ τοῦ ὄντος» ὅτι περὶ τοῦ θεοῦ δὲν γνωρίζει εἴθ' ὡς εἰσίν, εἴθ' ὡς οὐκ εἰσίν». Αἱ «ἀντιλογίαι» του ἐβασίζοντο ἐπὶ τοῦ ἀξιώματος ὅτι περὶ παντὸς πράγματος δυνάμεθα νὰ ὑποστηρίξωμεν δύο ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτους γνώμας· ἴσως ἔλεγε τοῦτο καὶ περὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς πολιτείας. Ὁ *Πρόδικος* ὁ Κεῖος ἦτο σχεδὸν σύγχρονος τοῦ Σωκράτους, εἶναι δὲ ὁ ἱδρυτὴς τῆς ἐρεύνης περὶ τῶν συνωνύμων («περὶ ὀνομάτων ὀρθότητος»). Καὶ ὁ Πρόδικος ἐξήταζε τὰ ζήτημα τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ διδακτοῦ αὐτῆς, μᾶλλον δὲ εἰς τὰ ἠθικὰ ζητήματα κατεγίνετο ἢ εἰς τὰ αὐστηρῶς φιλοσοφικά. *Ἱππίας* ὁ Ἠλεῖος ἦτο μέγας πολυίστωρ, ὡς παραδίδεται ἐκ τοῦ βιβλίου του «Συναγωγή». Πιθανώτατα δὲ ἐγεννήθη πρὸ τοῦ 460 π. Χ. Ἦτο δὲ καὶ πολιτικὸς ἀνήρ, πολλάκις τὴν πόλιν του ἀντιπροσωπεύσας ἰδίᾳ ἐν Λακεδαίμονι. Ἦτο λοιπὸν σοφιστής, πολιτικὸς καὶ ῥήτωρ, πρὸς δὲ τούτοις μαθηματικός, φυσικὸς καὶ ποιητής. Ἀλλὰ παραδίδεται ὅτι ἐγνώριζε καὶ ὅλα τὰ χειρωνακτικὰ ἐπαγγέλματα. Ὡς συγγραφεὺς ἔγραψε πρῶτος κατάλογον τῶν Ὀλυμπιονικῶν, ἐξήτασε δὲ ἰδιαιτέρως τὰ ἤθη καὶ νόμιμα τῶν διαφόρων φύλων καὶ λαῶν. Αἱ διαλέξεις του («δισσοὶ λόγοι»), φαίνεται, εἶχον συνταχθῆ εἰς δωρικὴν γλῶσσαν. Ἀλλὰ καὶ ἓν ἄλλο εἶχεν ἐπινοήσει ὁ πολυμερὴς οὗτος ἀνήρ· εἶναι ὁ ἐφευρὼν ἴδιον σύστημα μνημοτεχνικῆς, ἐκαυχᾶτο δὲ ὅτι ἠδύνατο κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν νὰ ἀπαγγείλῃ πεντήκοντα ὀνόματα, τὰ ὁποῖα ἅπαξ ἤθελεν ἀκούσει προφερόμενα. Τὸ μᾶλλον ἀναγινωσκόμενον βιβλίον του ἦτο ὁ «Τρωϊκὸς διάλογος» ἐν ᾧ ὁ Νέστωρ δίδει ὁδηγίας εἰς τὸν Νεοπτόλεμον περὶ τοῦ βίου του βασιζομένου ἐπὶ τῆς ἠθικῆς καὶ τιμιότητος. Εἶναι εἶδος «ἱπποτικοῦ κανονισμοῦ» τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης. Καὶ τῶν τριῶν τούτων μεγάλων σοφιστῶν κοινὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῆς ἀρετῆς ὡς πρακτικῆς ἱκανότητος, διάφορος μόνον ὁ τρόπος καθ' ὃν αὕτη ἐπιτυγχάνεται. Ὁ Πρωταγόρας διευθύνεται ἀμέσως καὶ κατ' εὐθεῖαν εἰς τὸν σκοπόν, ὁ Πρόδικος ἰδίως διὰ τῆς συνωνυμικῆς καὶ ὁ Ἱππίας διὰ τῶν πολλῶν γνώσεων. Ὁ τέταρτος τῶν μεγάλων σοφιστῶν εἶναι ὁ *Γοργίας* ὁ Λεοντῖνος (περὶ τὸ 483—). Εἰς τοὺς Λεοντίνους τῆς Σικελίας εἶχον τὸ πρῶτον ὁ Κόραξ καὶ ὁ Τεισίας διδάξει τὴν τέχνην τοῦ λόγου, ἰδίως τοῦ δικανικοῦ λόγου. Καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς, τοῦ ὁποίου μαθητὴς ὑπῆρξεν ὁ Γοργίας, ἠσχολεῖτο μὲ τὴν ῥητορικήν. Εἰς τὸ σύγγραμμά του «περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἢ περὶ φύσεως» ἐχλεύαζε τὴν φιλοσοφίαν γενικῶς, πρὸς δὲ τούτοις καὶ τὴν ἐλεατικὴν διαλεκτικήν. Εἶναι ὁ ἱδρυτὴς τοῦ ἐντέχνου ἀττικοῦ πεζοῦ λόγου. Τὸ περιεχόμενον τῆς «Τέχνης» του δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν λόγων του «Ἑλένης ἐγκώμιον» καὶ «Παλαμήδης». Ἐκ τοῦ «Ἐπιταφίου» του ἔχομεν ἀπόσπασμα μόνον· φαίνεται ὅτι ὁ ἐπιτάφιος οὗτος ἦτο ὑπόδειγμα διὰ τοὺς πλείστους τῶν μετὰ ταῦτα ἐν Ἀθήναις ἐκφωνηθέντων ἐπιταφίων λόγων. Περίφημα ὑπῆρξαν τὰ ῥητορικά του σχήματα («γοργίεια σχήματα», ἀντιθέσεις, ἰσόκωλα κλπ.). Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἐξαρθῇ διὰ τὸν Γοργίαν ὅτι, ὁρμώμενος ἐκ μακρινῆς ἑλληνικῆς πόλεως, ἠδυνήθη νὰ συλλάβῃ καὶ τὴν πανελλήνιον ἰδέαν τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων ἑνώσεως καὶ ὁμονοίας, καὶ ταύτην ὡς ἀνάγκην νὰ διακηρύξῃ ἐν λόγῳ ἐν Ὀλυμπίᾳ, καὶ τὴν φλόγα αὐτῆς νὰ μεταδώσῃ εἰς τὸν μέγαν μαθητήν του, τὸν Ἰσοκράτην. Τὰς ἠθικὰς συζητήσεις κλπ. ἀπέφευγε, διὸ ἐξηγεῖται πῶς ἐκ τῆς σχολῆς του ἐξῆλθον ἄνδρες ἐντελῶς τὸν χαρακτῆρα διάφοροι ὡς ὁ Πρόξενος, ὁ Μένων, ὁ ῥήτωρ *Ἀλκιδάμας*, ὁ καταπολεμήσας τὸν θεσμὸν τῆς δουλείας, καὶ ὁ Καλλικλῆς (*Πλάτ.* Γοργ.), ὁ ὑπέρμαχος τοῦ δικαίου τοῦ ἰσχυροτέρου. *Θρασύμαχος* ὁ Δωριεὺς καὶ *Γοργίας* ὁ Ἴων εἶναι οἱ ἱδρυταὶ τοῦ πεζοῦ λόγου τῶν Ἑλλήνων «ὅστις παρ' ὅλας τὰς μεταβολὰς τῆς τύχης καὶ τῶν καιρῶν ἐξηκολούθησε νὰ ὑπάρχῃ ἐπὶ δύο χιλιάδες ἐτῶν μέχρις οὗ διὰ τοῦ ἐντέχνου λατινικοῦ λόγου ἐδίδαξε καὶ τὴν ῥωμανικὴν Δύσιν νὰ ὁμιλῇ καὶ γράφῃ» *Βιλαμόβιτς*).

Ἱστοριογραφία. Ἡ σοφιστικὴ εἶχε διδάξει τὸν ἄνθρωπον νὰ σκέπτηται περὶ ἑαυτοῦ· ἐκ τούτου ἐγεννήθη ἀμέσως καὶ τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν προσωπικότητα, τοῦτο δὲ βλέπομεν εἰς τὴν γένεσιν τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους τῶν ἀπομνημονευμάτων. Παρὰ τὸν Ἴωνα τὸν Χῖον ἔχομεν τὸν ἐκ Θάσου *Στησίμβροτον*, ὅστις ἐν τῷ ἔργῳ του περὶ Θεμιστοκλέους, Θουκυδίδου καὶ Περικλέους φαίνεται ὀπαδὸς τῆς ἀριστοκρατικῆς μερίδος καὶ φίλος τοῦ Κίμωνος καὶ τοῦ Θουκυδίδου τοῦ Μελησίου, ἐνῷ τοὺς ἀρχηγοὺς τῆς δημοκρατίας ἀνηλεῶς διέσυρεν. Ἄλλην ὄψιν τῆς ἑλληνικῆς ἀναγεννήσεως βλέπομεν εἰς τὸν λογογράφον ἱστορικὸν *Ἡρόδωρον* τὸν Ἡρακλεώτην (περὶ τὸ 420 π. Χ.), ὅστις, τὴν ἤδη παρὰ τῷ Ἑκαταίῳ ἀρξαμένην ὀρθολογιστικὴν κριτικὴν τῶν μύθων, ἐφαρμόζει εἰς ἐκτενὲς σύγγραμμά του περὶ τοῦ Ἡρακλέους. Ἀλλὰ ὁ πρῶτος ἐπιφανὴς ἱστορικὸς εἶναι ὁ Ἁλικαρνασσεὺς *Ἡρόδοτος* (περὶ τὸ 484—425 π. Χ.), τὸν ὁποῖον ὁ Κικέρων (de leg. I, 1) καλεῖ τὸν πατέρα τῆς ἱστορίας. Εἶναι ὁ πρῶτος γράψας παγκόσμιον ἱστορίαν τουτέστιν ἱστορίαν τῶν τότε γνωστῶν πεπολιτισμένων λαῶν, οἱ ὁποῖοι εὑρίσκοντο συγκεντρωμένοι εἰς τὴν ἀνατολικὴν λεκάνην τῆς Μεσογείου. Ἦτο συγγενὴς μὲ τὸν Πανύασιν, ἀμφότεροι δὲ περιεπλάκησαν εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς πατρίδος των ἀγῶνας, καὶ ὁ μὲν Πανύασις ἔπεσε μαχόμενος, ὁ δὲ Ἡρόδοτος ἠναγκάσθη νὰ ζήσῃ ἔτη τινὰ ὡς ἐξόριστος εἰς τὴν ἰωνικὴν νῆσον Σάμον. Ἔπειτα ἐπεχείρησε πλεῖστα ταξίδια εἰς τὰ τότε γνωστὰ μέρη καὶ οὕτω μέγα μέρος τοῦ κόσμου, τὸν ὁποῖον περιγράφει, ἐγνώρισεν ἐξ αὐτοψίας. Ἐν Ἀθήναις τὸν εὑρίσκομεν περὶ τὰ μέσα τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος μεταξὺ τῶν γνωστῶν τοῦ Περικλέους. Ὁ Ἡρόδοτος θέλει νὰ περιγράψῃ τοὺς μεταξὺ Ἀσίας καὶ Εὐρώπης ἀγῶνας, τους μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων πολέμους, οἵτινες μὲ τὴν ἔκβασιν τῶν περσικῶν πολέμων ἐκρίθησαν διὰ παντός. Αἱ πηγαί του εἶναι ἡ ἰδία αὐτοψία ἢ παλαιότεροι συγγραφεῖς, ὡς ὁ Ἑκαταῖος, ὁ ἐκ Μιλήτου Διονύσιος, ὁ Ξάνθος, ὁ Ἑλλάνικος, ὁ Ἀριστέας καὶ ἄλλοι. Τὸ ἔργον τοῦ Ἡροδότου περιέχει πλῆθος γεωγραφικῶν ἢ ἐθνολογικῶν εἰδήσεων καὶ δὴ οὕτως ὥστε δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι ἴσως μερικὰ μέρη του ἔγραψεν αὐτοτελῶς κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν λογογράφων. Τοῦτο κυρίως βλέπομεν εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον, ὅπου ἐκθέτει τὰ τῆς Αἰγύπτου. Ἀκολουθεῖ ἓν ὡρισμένον σχῆμα: χώρα, ἤθη καὶ ἔθιμα, ἀξιόλογά τινα, τὰ ὁποῖα χρήζουν ἰδιαιτέρας μνείας, πολιτικὴ ἱστορία. Ταῦτα τὰ ἰδιαίτερα τμήματα τοῦ ἔργου του, τὰ ἐκάλει «λόγους», βραδύτερον συνήνωσε καὶ προσήρμοσεν εἰς τὸ μεγαλύτερον σχέδιόν του, ὅπου πλέον ταῦτα φαίνονται πολλάκις ὡς παραρτήματα ἢ ὡς παρεμβάσεις.

Ὁ Ἡρόδοτος εἶναι εὔστροφος καὶ εὐγενὴς ἀφηγητής. Διηγεῖται ἐπιτυχῶς μικρὰς ἐνδιαφερούσας καὶ διδακτικὰς συγχρόνους ἱστορίας (Ἄτυς, Κῦρος, Δημοκήδης, Ραμψίνιτος), τὴν δὲ πολιτικὴν ἱστορίαν γνωρίζει νὰ ζωντανεύῃ μὲ παρεμβαλλομένους λόγους ἢ συνδιαλέξεις, ταῦτα δε μᾶλλον παρεμβάλλονται διὰ νὰ τὸν βοηθήσωσι νὰ ἐξάρῃ ὅ,τι αὐτὸς θέλει, παρὰ διὰ νὰ χαρακτηρίσωσι τὰ πρόσωπα τὰ δρῶντα. Ἑνιαῖον χαρακτηρισμὸν τῶν πολιτικῶν προσώπων δὲν εὑρίσκομεν παρ' αὐτῷ, ἡ δὲ ἱστορικὴ κριτική του ταλαντεύεται πολλάκις μεταξὺ ἐλαφροῦ τινος ὀρθολογισμοῦ καὶ ἀφελοῦς εὐπιστίας. Ἀλλὰ παρ' ὅλα ταῦτα χρεωστοῦμεν εἰς αὐτὸν πλῆθος ἠθικῶν θεωριῶν καὶ ἐνδιαφερουσῶν εἰδήσεων, πολλαὶ τῶν ὁποίων ἠμφεσβητοῦντο ἄλλοτε, τώρα ὅμως διὰ τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν καὶ γεωγραφικῶν ἐρευνῶν ἐπεκυρώθησαν, ὅπως π. χ. ἡ ὕπαρξις νάνων ἐν Ἀφρικῇ (2, 33 «ἄνδρες σμικροὶ μετρίων ἐλάσσονες ἀνδρῶν» και 4. 43). Τὸ ἔργον του τελευτᾷ μὲ τὴν πολιορκίαν τῆς Σηστοῦ (478), ἀλλὰ ἐπειδὴ αὕτη δὲν εἶναι ἱστορικῶς σπουδαῖόν τι καὶ ἀξιόλογον γεγονός, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ Ἡρόδοτος δὲν προέφθασε νὰ τελειώσῃ τὸ ἔργον του καὶ οὕτω τοῦτο ἔμεινεν ἡμιτελές. Ἐγράφη ὡς καὶ τὰ ἱπποκράτεια συγγράμματα εἰς ἰωνικὴν διάλεκτον, τὸ δὲ ὕφος του εἶναι ῥέον, ἐνέχον καί τινα ἀμέσως συνειδητὰ ἔντεχνα στοιχεῖα, ἐκ τῶν σοφιστῶν προερχόμενα. Ἡ πολιτικὴ ἄποψις εἶναι πάντοτε φιλικὴ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους. Τὸν Περικλέα, ὡς ὑπεδηλώθη ἀνωτέρω, ἀγαπᾷ, ὄχι ὅμως καὶ τὸν Θεμιστοκλέα. Τὴν Κόρινθον καὶ τὰς Θήβας μισεῖ, καὶ ὁ Πλούταρχος διὰ τοῦτο ἔγραψε τὸ «περὶ κακοηθείας Ἡροδότου» συγγραμμάτιόν του. Καὶ πρὸς τοὺς Φωκεῖς δὲν διάκειται εὐμενῶς (ἴσως κατ' ἐπίδρασιν τοῦ δελφικοῦ μαντείου). Πρὸς τὸ Ἄργος φέρεται ἐπιεικῶς, πρὸς δὲ τὴν Σπάρτην δὲν αἰσθάνεται ἔχθραν, καθὼς οὐδὲ πρὸς τοὺς Πέρσας βασιλεῖς, πολλοὺς τῶν ὁποίων εὐμενέστατα κρίνει. Ἂν καὶ εἶναι ἐνθουσιώδης εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν ἑλληνικῶν νικῶν, θεωρεῖ ὅμως κατὰ βάθος τὸν μεταξὺ Περσῶν καὶ Ἑλλήνων ἀγῶνα ὡς γενικωτέραν δυστυχίαν. Πιστεύει εἰς τὴν τύχην καὶ εἰς τον φθόνον τῶν θεῶν, εἰς αὐτὸν μάλιστα ἀποδίδει τὴν καταστροφὴν τοῦ Ξέρξου, θέλοντος νὰ κυριαρχήσῃ τοῦ κόσμου ὅλου. Ἡ ὅλη ἀντίληψις τῆς ἱστορίας παρ' αὐτῷ εἶναι πολλαχῶς ἠθικοθρησκευτική. Ἐξιστόρησις πολιτικοπραγματικὴ μὲ ἔκθεσιν τῆς πολιτικῆς τῶν γεγονότων ἐξαρτήσεως καὶ ἐπ' ἄλληλα ἐπιδράσεως δὲν ὑπάρχει παρ' αὐτῷ. Ἔχει γνῶσιν τῆς διδασκαλίας τῶν σοφιστῶν, γνωρίζει προσωπικῶς τὸν Πρωταγόραν καὶ ἔχει μελετήσει τὰ συγγράμματά του, τὴν δὲ διδασκαλίαν τῶν σοφιστῶν περὶ τῆς σχετικότητος τῆς ἠθικῆς γνωρίζει κάλλιστα (3, 38) καὶ αἱ συζητήσεις τῶν ἑπτὰ Περσῶν περὶ τῆς καλυτέρας μορφῆς τῆς πολιτείας (3, 80), εἶναι ἀπηχήσεις τῆς σοφιστικῆς διδασκαλίας ἢ συγγράμματός τινος τοῦ Πρωταγόρου. Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ γραμματικοὶ διῄρεσαν τὸ ἔργον του εἰς ἐννέα βιβλία (Μούσας), ὁ Ἀρίσταρχος ἐσχολίασεν αὐτόν, ὁ δὲ ἱστορικὸς Θεόπομπος ἔκαμεν ἐπιτομὴν αὐτοῦ εἰς δύο βιβλία.

Ὁ ἀττικὸς πεζὸς λόγος. Ἡ ἀττικὴ διάλεκτος ἀποβαίνει τώρα πλέον κυρία τῆς ἱστοριογραφίας, τῆς ῥητορείας καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ἴσως τὸ πρῶτον ἔργον τοῦ ἀττικοῦ πεζοῦ λόγου εἶναι τοῦ θεωρητικοῦ μουσικοῦ *Δάμωνος*, τοῦ διδασκάλου τοῦ Περικλέους, γράψαντος περὶ μουσικῆς. Τὸ ἀρχαιότατον εἰς ἡμᾶς διασωθὲν ἔργον τῆς ἀττικῆς πεζογραφίας εἶναι τὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ξενοφῶντος φερόμενον συγγραμμάτιον «Ἀθηναίων πολιτεία». Ἐν αὐτῇ ἔχομεν τὸ ἐντελῶς διάφορον συνάρτημα τῆς ἐξιδανικευμένης εἰκόνος τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας, ὅπως ταύτην βλέπομεν περιγραφομένην ἐν τῷ περιφήμῳ Ἐπιταφίῳ τοῦ Περικλέους παρὰ Θουκυδίδῃ. Ἐξετάζεται ἐν τῇ «Ἀθηναίων πολιτείᾳ» τὸ ζήτημα κατὰ πόσον εἶναι δυνατὸν νὰ καταλυθῇ ἡ δημοκρατία, καταλήγει δὲ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν, διότι αὕτη ἑδράζεται ἐπὶ τῆς κυριαρχίας τοῦ λαοῦ, τὴν ὁποίαν κρίνει μὲν αὐστηρῶς, ἀλλὰ ἀποδέχεται παρ' ὅλα ταῦτα ὡς τὴν στερεὰν καὶ ἀκλόνητον βάσιν, ἐφ' ἧς ἑδράζεται ἡ δημοκρατία (κεφ. 3. 8—9). Ἄλλα συγγράμματα, ἀνήκοντα εἰς τὴν παλαιοτάτην ἀττικὴν πεζογραφίαν, εἶναι τοῦ *Γοργίου* τὰ ἔργα, περὶ ὧν ἐλέχθη ἀνωτέρω, τοῦ *Κριτίου* καὶ *Ἀντιφῶντος* τοῦ Ραμνουσίου, τὸν ὁποῖον τόσον ἐπαινεῖ ὁ Θουκυδίδης. Ἐν τῇ ἱστοριογραφίᾳ πρῶτος μέγας συγγραφεὺς καὶ ἀληθὴς ἱστορικὸς εἶναι ὁ *Θουκυδίδης* (περὶ τὸ 460—396 π. Χ.).

Ὁ Θουκυδίδης ἦτο εὐγενοῦς καταγωγῆς. Ὁ πατήρ του Ὄλορος κατήγετο ἐξ ἡγεμονικοῦ θρᾳκικοῦ οἴκου, ἡ δὲ μήτηρ του Ἡγησιπύλη ἦτο ἀπόγονος τοῦ νικητοῦ τοῦ Μαραθῶνος. Ἐκ τῆς μητρός του εἶχε κληρονομήσει τὰ ἐν τῇ Σκαπτῇ Ὕλῃ μεταλλεῖα. Ὀλίγας σταθερὰς χρονολογίας ἔχομεν ἐν τῷ βίῳ του. Γνωρίζομεν ἀσφαλῶς ὅτι προσεβλήθη ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀθήναις λοιμοῦ τοῦ 430/429 καὶ ὅτι τῷ 424 ὡς στρατηγὸς ὑπερήσπιζε τὴν Ἀμφίπολιν κατὰ τοῦ Βρασίδου. Ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ σώσῃ αὐτήν, ἐλθὼν μετὰ τοῦ ἐν Θάσῳ ὁρμοῦντος στόλου του ἀργά, καὶ μόνον τὸ ἐπίνειον αὐτῆς τὴν Ἠιόνα ἔσωσε. Καταδικασθεὶς ἐκ τούτου ἐπὶ προδοσίᾳ εἰς θάνατον, ἔζησεν ἐν ἐξορίᾳ (καὶ τὴν ἀμνηστίαν του 404 δὲν ἠθέλησε νὰ ἐπωφεληθῇ πρὸς ἐπιστροφὴν εἰς τὰς Ἀθήνας) ἐπὶ εἴκοσιν ὁλόκληρα ἔτη, ἀσχολούμενος εἰς τὸ ἱστορικὸν ἔργον του. Εἰς τὰς Ἀθήνας ἐπανῆλθε μόνον μετὰ τὴν πτῶσίν των, φαίνεται δὲ ὅτι ἔζη καὶ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ Δ' π. Χ αἰῶνος. Ἐκεῖ πιθανῶς καὶ οὐχὶ ἐν Θρᾴκῃ ἀπέθανε μετὰ τὸ 399 Τὸ ἔργον του, ὅπερ ἔμεινεν ἡμιτελές, τελειώνει μὲ τὸ ἔτος 411. Ἐσχεδίαζε νὰ γράψῃ τὴν ἱστορίαν ὅλου τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ὁ

Digitized by Google

Θουκυδίδης γνωρίζει ὅτι, γράφων οὕτω κριτικῶς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς σκληρᾶς πραγματικότητος, περιέρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς ὅλους τοὺς προηγηθέντας αὐτοῦ ἱστορικούς. Οὐδὲν ἴχνος εὑρίσκεται παρ' αὐτῷ θρησκευτικῆς ἀντιλήψεως τῆς ἱστορίας ἢ πίστεως εἰς τὴν ἠθικὴν τοῦ κόσμου τάξιν. Τὸ μυθικὸν παραλείπεται, ἐπιζητεῖται τὸ «σαφές». Ἡ παρατήρησις τῶν γινομένων εἶναι ξηρῶς πραγματικὴ καὶ πολιτική. Ἡ πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀγάπη του κινεῖ ἀμέριστον τὸν θαυμασμόν μας, ἡ δὲ ἔκθεσις τῆς ἀληθείας ἐπιζητεῖται μὲ πάντα τρόπον καὶ εἰς τὰ μικρότατα ἀκόμη συμβάντα. Ὁ πολιτικός, ὁ στρατηγός, ὁ εὐπατρίδης γνωρίζει τὴν ψυχολογίαν τῶν ἀνθρώπων (ὁ Νίτζε τὸν ἐκάλεσε γνώστην τῶν ἀνθρώπων «Menschendenker»). Ἔχει μεγάλην αἴσθησιν τῆς πραγματικότητος καὶ ἀντίληψιν διὰ παρατηρήσεις καὶ ἐκ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (πρβλ. τὸν λοιμὸν ἐν Β' βιβλίῳ) Γνωρίζει αὐτὸς ἤδη κάλλιστα ὅ,τι ὁ Μακιαβέλλης διεκήρυξεν, ὅτι ἡ πολιτικὴ βασίζεται εἰς τὴν δύναμιν καὶ μόνον εἰς ταύτην, ὅτι δίκαιον ὑπάρχει μόνον μεταξὺ ἰσοπάλων κρατῶν, ἄλλως ὁ ἀσθενέστερος πρέπει πάντοτε νὰ ὑποκύπτῃ «δίκαια μὲν ἐν τῷ ἀνθρωπείῳ λόγῳ ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης κρίνεται, δυνατὸν δὲ οἱ προύχοντες πράσσουσι καὶ οἱ ἀσθενεῖς ξυγχωροῦσιν» 5, 89. Ὁ θεμελιώδης οὗτος νομος τῆς ἱστορίας εἶναι μὲν λυπηρὸν ὅτι ὑπάρχει, ἀλλὰ εἶναι, λέγει, ἡ ἀδήριτος ἀνάγκη. Διὰ τοῦτο καὶ κρίνει τὰ κύρια καὶ δρῶντα πρόσωπα οὕτω καὶ μόνον χωρὶς νὰ ἐκθειάζῃ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιτυχίαν. Ἐγκωμιάζει τὸν βασιλέα τῆς Μακεδονίας Ἀρχέλαον ὡς πράξαντα περισσότερα ἀγαθὰ διὰ τὴν χώραν του, ἢ οἱ ἄλλοι ὀκτώ, οἱ πρὸ αὐτοῦ βασιλεύσαντες, χωρὶς διόλου νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Ἀρχέλαος ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ τότε τῶν σωκρατικῶν προεβάλλετο ὡς ὁ τύπος τοῦ κακούργου δεσπότου. Εἶναι ὀπαδὸς τῆς μετρίας δημοκρατίας (8, 97), διοικουμένης ὑπὸ μεγάλων ἀνδρῶν ὡς ὁ Περικλῆς (2, 65). Γράφει δι' ἀνθρώπους οἵτινες θέλουσι νὰ διδάσκωνται ἐκ τῆς ἱστορίας, ἥτις ἐπαναλαμβάνει συχνάκις ἑαυτήν, διὸ καὶ χαρακτηρίζει τὸ ἔργον του ὡς κτῆμα ἐς ἀεί. Αἱ ἐν τῷ ἔργῳ του ἐγκατεσπαρμέναι δημηγορίαι χρησιμεύουσι πρὸς χαρακτηρισμὸν τῶν δρώντων προσώπων καὶ τῆς πολιτικῆς των κατευθύνσεως. Εἶναι τὸ ὕφος τοῦ Θουκυδίδου, ἀλλὰ τὰ διανοήματα τῶν ῥητόρων. Ὁ διάλογος τῶν Ἀθηναίων καὶ Μηλίων (5, 84 ἑξ.) εἶναι τὸ ἀρχαιότατον δεῖγμα τοιούτου διαλόγου ἐν τῇ ἑλληνικῇ λογοτεχνίᾳ. Τὸ συγγραφικὸν ὕφος του εἶναι δύσκολον «οὐ πᾶσιν βατός», πυκνὸν εἰς περιόδους, αἵτινες ἐξελίσσονται μετὰ δυνάμεως καὶ βάθους, ῥητορικὰ δὲ ψιμύθια μεταχειρίζεται μετὰ μέτρου καὶ σπανίως. Ἐν οὐδεμιᾷ ἐκθέσει πραγμάτων διαφαίνεται μεροληπτική, ἀναλόγως τῶν φρονημάτων του, ἀντίληψις. Καὶ αὐτὸν τὸν Βρασίδαν ἐπαινεῖ, ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποίου ἐξωρίσθη. Εἰς τὴν ἱστορίαν παρέχει αἰώνιον παράδειγμα εἰλικρινοῦς τῶν πραγμάτων ἐκθέσεως καὶ ἀπολύτου ἠθικῆς ἀγάπης πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα. Δὲν προέφθασε νὰ ἐκδώσῃ τὸ ὅλον ἔργον του. Τὸ ἐξέδωκεν ἴσως ἐκ τῶν καταλοίπων του ὁ Ξενοφῶν *(Διογ. Λαερτ.* 2, 57), ὅστις συνέχισε τὴν ἱστορίαν του, καθὼς καὶ ὁ Κράτιππος καὶ ὁ Θεόπομπος. Πολυμερὴς συγγραφεὺς εἶναι ὁ υἱὸς τοῦ Γρύλλου *Ξενοφῶν* ὁ Ἀθηναῖος (περὶ τὸ 430—354). Ἔγραψεν ἱστορικά, φιλοσοφικὰ καὶ διδακτικὰ ἔργα, ἅτινα δὲν ἔχουσι μὲν ἐξαιρετικὴν βαθύτητα, ἀλλὰ εἶναι μετὰ πολλῆς χάριτος καὶ καλλιεπείας γεγραμμένα («Ἀττικὴ Μέλισσα» ἐκαλεῖτο). Δὲν ἦτο φιλόσοφος, ἂν καὶ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Σωκράτους, εἶχεν ὅμως φιλοσοφικὸν ἐνδιαφέρον καὶ πρὸ πάντων ἦτο ἀφωσιωμένος εἰς τὴν ἐπικρατοῦσαν τότε θρησκείαν. Τὸ ἐπάγγελμά του ἦτο κυρίως ἀξιωματικός, καὶ τὸ σπουδαιότερον γενονὸς τῆς ζωῆς του εἶναι ὅτι μετέσχε τῆς ἐκστρατείας τοῦ νεωτέρου Κύρου κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀρταξέρξου, τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν. Ἦτο τότε περίπου τριάκοντα ἐτῶν. Μετὰ τὸν φόνον τοῦ Κύρου καὶ τὴν ἀποκεφάλισιν τῶν στρατηγῶν, διὰ τῆς προδοσίας τοῦ Τισσαφέρνους, οἱ Ἕλληνες στρατιῶται ἔμειναν μόνοι ἄνευ ἀρχηγῶν· ἀνέλαβε τότε ὁ Ξενοφῶν τὴν ἀρχηγίαν καὶ κατώρθωσε νὰ τοὺς ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλ' ἡ ὑποστήριξις τοῦ πρὸς τοὺς Σπαρτιάτας εὐνοϊκῶς διακειμένου Κύρου ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὴν ἀθηναϊκὴν πολιτικήν, ἡ δὲ συμμετοχὴ τοῦ Ξενοφῶντος εἰς τὴν ἐν Κορωνείᾳ μάχην (394), βοηθοῦντος τὸν Ἀγησίλαον κατὰ τῶν Θηβῶν, συμμάχων τῶν Ἀθηναίων, ἐπέφερε τὴν ἐξορίαν του ἐπὶ προδοσίᾳ. Οἱ Σπαρτιᾶται ὅμως ἀπένειμον εἰς αὐτὸν τὴν προξενίαν των καὶ τοῦ ἐχάρισαν καὶ κτῆμά τι παρὰ τὸν Σκιλλοῦντα, ἔνθα καὶ ἐπὶ πολὺ ἔζησε. Μόνον μετὰ τὴν ἐν Λεύκτροις μάχην ἦλθεν, οὐχὶ εἰς τὰς Ἀθήνας, ἀλλὰ εἰς τὴν Κόρινθον. Ὁ υἱός του Γρύλλος ἐν τῇ ἐν Μαντινείᾳ μάχῃ ἐπολέμησεν εἰς τὰς τάξεις τῶν Ἀθηναίων καὶ ἐφονεύθη. Τὸν Ξενοφῶντα ἀπεξένωσαν τῆς πατρίδος του τὰ ἀντιδημοκρατικά του φρονήματα. Ἦτο μᾶλλον φίλος τῆς βασιλείας ἢ μᾶλλον τῆς μοναρχίας. Ἐκ τῶν ἔργων του ἡ «Ἀνάβασις» (ἐξεδόθη κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Θεμιστογένους) εἶναι τὸ ἀρχαιότατον, καὶ περιέχει τὰ πολεμικά του ἀπομνημονεύματα, τὰ «Ἑλληνικὰ» συνεχίζουν τὴν ἱστορίαν τοῦ Θουκυδίδου μέχρι τῆς ἐν Μαντινείᾳ μάχης, καὶ ὁ «Ἀγησίλαος» δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς παράρτημα τῶν «Ἑλληνικῶν». Ἐν αὐτῷ ἐκθειάζει ὁ Ξενοφῶν εἰς ἰσοκράτειον ὕφος τὸν ἡγεμόνα τοῦτον τῶν Λακεδαιμονίων, τὸν ὁποῖον ἐθαύμαζεν. Ἡ «Κύρου Παιδεία» εἶναι πολιτικοπαιδαγωγικὸν σύγγραμμα, ἐν ᾧ ζητεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ πρεσβύτερος Κῦρος εἶναι ὁ ἰδεώδης κυβερνήτης. Ἡ ἀλήθεια ἐνταῦθα ὑποτάσσεται εἰς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

Εἰς τὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους διαδραματισθέντα ἐν Ἀθήναις ὁ Ξενοφῶν μετέσχε, οὐχὶ ὅμως ἐκ τῶν πρώτων, διὰ δύο συγγραμμάτων, τῆς πολυτίμου «Ἀπολογίας Σωκράτους» καὶ τῶν «Ἀπομνημονευμάτων», ὅπου ἀντικρούει λεπτομερῶς τὰς κατὰ τοῦ διδασκάλου του κατηγορίας. Ἀλλ' οὐδόλως ἐξικνεῖται ὑπὸ φιλοσοφικὴν ἔποψιν εἰς τὸ ὕψος τοῦ σκοποῦ ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ὁ Ξενοφῶν. Τὸ «Συμπόσιόν» του θέλει νὰ ἀνταγωνισθῇ τὸ πλατωνικόν. Καὶ ἄλλα μικρότερα ἔργα ἔγραψεν ὁ συγγραφεὺς ποικιλωτάτου περιεχομένου, ἐξ ὧν ἀποδεικνύεται γόνιμος εἰς ἰδέας καὶ παρατηρήσεις καὶ ἄξιος νὰ κινῇ τὸ ἐνδιαφέρον παντὸς λογίου καὶ φιλομαθοῦς ἀνθρώπου. Ὡς σχολικὸς συγγραφεὺς μᾶς εἶναι ἀναγκαιότατος.

Ὁ δεύτερος συνεχιστὴς τοῦ Θουκυδίδου εἶναι ὁ *Κράτιππος*, ὅστις τὸ ἔργον του τὸ ἐπεξέτεινε μέχρι τῆς ἀνοικοδομήσεως τῶν μακρῶν τειχῶν ὑπὸ τοῦ Κόνωνος (393). Πιθανῶς εἰς αὐτὸν ἀνήκει ὀξυρρύγχιον ἀπόσπασμα (1908), ἀναφερόμενον εἰς τὰ γεγονότα τοῦ ἔτους 396. Ἐκεῖ κρίνεται ὁ Ἀγησίλαος ἄλλως ἢ ὡς παρὰ Ξενοφῶντος, καὶ ὁ Κόνων θεωρεῖται πολὺ τούτου ἀνώτερος. Οἱ δύο ἐκ τῶν μάλιστα μετὰ ταῦτα γνωστῶν ἱστορικῶν εἶναι ὁ Ἔφορος καὶ ὁ Θεόπομπος. Ἀμφότεροι μαθηταὶ τῆς σχολῆς τοῦ Ἰσοκράτους, ὅστις εἶχεν ὑποδείξει εἰς αὐτοὺς καὶ εἰς τὴν ἱστορικὴν καθόλου ἔρευναν νέαν κατεύθυνσιν, τουτέστι τὴν θεμελίωσιν τῆς ἱστορίας ἐπὶ τῶν προσωπικοτήτων καὶ τὴν ἐξέτασιν αὐτῆς ἀπὸ τῶν ἠθικῶν ἐλατηρίων της. Ὁ *Ἔφορος* ὁ Κυμαῖος (περὶ τὸ 408 ἕως 330 ἔγραψε καθολικὴν μετὰ πλείστων εἰδήσεων ἱστορίαν εἰς 30 βιβλία, ἥτις ἤρχιζεν ἀπὸ τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως (οἱ πρὸ ταύτης μῦθοι δὲν ἐξητάζοντο) καὶ κατέληγεν εἰς τὴν πολιορκίαν τῆς Περίνθου ὑπὸ τοῦ Φιλίππου. Τὸ ἔργον συνεπληρώθη διὰ τῆς ἐκθέσεως τῶν περὶ τοῦ Φιλίππου, ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του Δημοφίλου, καὶ κατέστη κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἡ μάλιστα πασῶν διαδεδομένη ἱστορία. Παρημελήθη μόνον βραδύτερον, ἀφοῦ *Διόδωρος ὁ Σικελιώτης* παρέλαβεν εἰς τὸ ἔργον του ὅλον τὸ περιεχόμενον τῆς ἱστορίας τοῦ Ἐφόρου. Πολὺ τούτου σπουδαιότερος εἶναι ὁ Χῖος *Θεόπομπος* (γεννηθεὶς τῷ 376), ὀλιγαρχικὸς καὶ κατὰ τῶν Ἀθηνῶν καταφερόμενος. Πολλαὶ ὑπῆρξαν αἱ τύχαι του ἕνεκα τῶν πολιτικῶν του φρονημάτων, φαίνεται δὲ ὅτι ἀπέθανε καὶ ἐν τῇ ξένῃ. Συνέγραψεν ἱστορίαν, συνέχειαν τῆς θουκυδιδείου, εἰς 12 βιβλία, ἡ ὁποία ἐπραγματεύετο τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 410—394, καὶ ἱστορίαν τοῦ Φιλίππου, ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ὁποίου διέβλεπε τὸν ἀρχηγὸν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Περσῶν. Ἐνταῦθα πρέπει συντόμως νὰ μνημονευθῇ ὁ πρὸς τὸν Θεόπομπον ἁμιλλώμενος *Ἀναξιμένης* ὁ Λαμψακηνός, ὅστις ἔγραψεν ἐπίσης ἱστορίαν εἰς 12 βιβλία, καὶ ὁ πρωτότυπος καὶ ἐπιτυχής, ὡς φαίνεται, μιμητὴς τοῦ Θουκυδίδου *Φίλιστος* ὁ Συρακόσιος, ὅστις ἐν τῇ Σικελικῇ ἱστορίᾳ ἔσχε τὸν μέγαν ἱστορικὸν ὡς ὑπόδειγμα. Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιος εἶναι ὁ *Κτησίας*, ὁ ἰατρὸς τοῦ Ἀρταξέρξου τοῦ πρώτου, ὄχι τόσον διὰ τὴν περσικήν του ἱστορίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐπεσώρευσεν ἀκρίτους καὶ ἀνεκδοτικὰς διηγήσεις, ὅσον διότι πρῶτος συνέγραψε βιβλίον περὶ τῶν Ἰνδιῶν, τὸ ὁποῖον τὸ πρῶτον παρέσχεν εἰς τοὺς Ἕλληνας εἰδήσεις διὰ τὴν χώραν ταύτην, ἣν κατέστησεν ἔπειτα τόσον γνωστὴν ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου. Συγχρόνως σχεδὸν πρὸς τὰς ἐπιχειρήσεις ταύτας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου πρὸς Ἀνατολάς, μανθάνομεν εἰδήσεις καὶ περὶ τῆς Δύσεως καὶ τοῦ Βορρᾶ διὰ τοῦ *Πυθέου* τοῦ Μασσαλιώτου. Ἐπεχείρησεν οὗτος ἐπιστημονικὸν πλοῦν εἰς τὰς δυτικὰς ἀκτὰς τῆς Ἱσπανίας καὶ Γαλλίας, ἔφθασε δὲ μέχρι τῶν βορειοτάτων ἀγγλικῶν νήσων Orkney καὶ Shetland καὶ ἴσως-ἴσως καὶ μέχρι αὐτῆς τῆς Ἰσλανδίας! Ἀμφίβολον μένει, ἂν ὁ Πυθέας τὴν Ἰσλανδίαν ἢ τὴν Ἀγγλίαν καλῇ «Θούλην». Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ πλοῦ τούτου κατέγραψεν ὁ Πυθέας εἰς τὸ βιβλίον του «Τὰ περὶ τοῦ ὠκεανοῦ». Μνημονευτέος ἐνταῦθα καὶ ὁ γεωγράφος *Ἄννων*, ὅστις ἤδη περὶ τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνος ἐπεχείρησε καὶ περιέγραψε πλοῦν του μέχρι τοῦ Cap Palmas (σύνορα Λιβερίας καὶ Κόγγου) τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τῆς Ἀφρικῆς. Τὸ ἔργον τοῦτο, συγγραφὲν ἐν φοινικικῇ γλώσσῃ, μετεφράσθη κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα εἰς τὴν ἑλληνικήν, καὶ ἔχομέν τινα τούτου ἀποσπάσματα, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποίησε καὶ ὁ Δαρβῖνος ἐν τῇ θεωρίᾳ του.

Ἡ ἀττικὴ ῥητορεία. **Οἱ δημόσιοι λόγοι δὲν ἀνήκουσι κυρίως εἰς τὴν λογοτεχνίαν. Ὁ Πλάτων** μᾶς λέγει (*Φαίδρ.*) ὅτι ῥήτορες ὡς ὁ Ἀριστείδης, ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Κίμων καὶ αὐτὸς ὁ Περικλῆς διόλου δὲν ἐσκέφθησαν νὰ ἐκδώσωσι τοὺς λόγους των. Μόνον διὰ τῆς μεθοδικῆς διδασκαλίας τῆς ῥητορικῆς ὑπὸ τῶν σοφιστῶν ἐπεξειργάζοντο καὶ οἱ λόγοι εἶτα μεθοδικῶς καὶ ἐγίνοντο οὕτω λογοτεχνικὰ ἀντικείμενα δυνάμενα καὶ νὰ ἐκδίδωνται. Ἐν Ἀθήναις ἐπαρουσιάζοντο πολλάκις εὐκαιρίαι λόγων πανηγυρικῶν, πολιτικῶν, ἰδίᾳ δὲ δικανικῶν. Εἶναι γνωστὸν πόσον πολλαὶ δίκαι ἐγίνοντο ἐν Ἀθήναις, ἀφοῦ καὶ οἱ σύμμαχοι τῆς μεγάλης πόλεως ἔπρεπεν ἐνταῦθα νὰ δικάζωνται. Ἐγεννήθη λοιπὸν νέον ἐπάγγελμα, τὸ τοῦ συγγραφέως λόγων κατηγορίας ἢ ὑπερασπίσεως ἐν τῷ δικαστηρίῳ, τουτέστι τὸ τοῦ *λογογράφου*. Οἱ ἐν τῷ δικαστηρίῳ ἡττώμενοι πολλάκις ἐθεώρουν καλὸν νὰ καταφύγωσιν εἰς τὴν δημοσιότητα καὶ νὰ δείξωσι πόσον ἠδικήθησαν ἢ πόσον φοβερὰ πράγματα γίνονται. Σκοπὸς τῶν λόγων δὲν ἦτο τόσον ἡ ἀλήθεια ὅσον ὁ προσεταιρισμὸς τῶν δικαστῶν· ὁ λόγος λοιπὸν ἔπρεπε νὰ συνταχθῇ ὅσον τὸ δυνατὸν εὔστροφος καὶ πιθανὸς «κατὰ τὸ εἰκός». Συμφώνως λοιπὸν πρὸς τὰ ἀνωτέρω εὑρίσκομεν εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Καικιλίου, τοῦ ἐκ τῆς σικελικῆς πόλεως Καλάκτης (διὸ καὶ Καλακτίνου καλουμένου) καταγομένου, Κανόνα τῶν δέκα ἀττικῶν ῥητόρων (κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου). Τριῶν ῥητόρων ἐκ τούτων τὸ ἔργον ὑπῆρξεν ἀποκλειστικῶς σχεδὸν δικανικόν. Ὁ *Ἀντιφῶν* ὁ Ῥαμνούσιος ὑπῆρξεν ὁ κύριος μοχλὸς τῆς ὀλιγαρχικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 411 καὶ ἀπέθανε καὶ κατ' αὐτὴν καταδικασθεὶς εἰς θάνατον. Ὁ Θουκυδίδης (ἴσως ὑπάρξας μαθητής του) ἐγκωμιάζει αὐτὸν ὡς «ἄνδρα ἀρετῇ τε οὐδενὸς ὕστερον καὶ κράτιστον γενόμενον ἐνθυμηθῆναι καὶ ἃ ἂν γνοίη εἰπεῖν». Εὑρέθη, ὄχι πρὸ πολλῶν ἐτῶν, ἀπόσπασμα τοῦ λόγου του «περὶ μεταστάσεως» ἐν ᾧ ὑπερασπίζει ὅτι ἡ ἐπιδιωκομένη μεταβολὴ ἦτο δι' αὐτὸν ἀνωφελὴς καὶ ἦτο ἀθῷος («ἐμοὶ τοιοῦτον οὐδὲν ἦν»). Ἐκτὸς τούτου ἔχομεν τρεῖς περιτέχνους λόγους του ἐν φονικαῖς δίκαις καὶ τετραλογίαις. Ἐκ τῶν περισωθέντων τεσσάρων λόγων τοῦ *Ἀνδοκίδου* ὁ σπουδαιότερος εἶναι ὁ «Περὶ τῶν μυστηρίων», ἐν ᾧ ἐπανέρχεται εἰς τὸ ζήτημα τῆς δίκης τῶν Ἑρμοκοπιδῶν (415), εἰς τὸ ὁποῖον εἶχε περιπλεχθῆ. Ὁ τρίτος καὶ σπουδαιότατος ῥήτωρ εἶναι ὁ *Λυσίας* (περὶ τὸ 445—380), μέτοικος, υἱὸς τοῦ Κεφάλου, εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ὁποίου τοποθετεῖ ὁ Πλάτων τὸν περὶ τῆς Πολιτείας διάλογόν του. Τοῦ Λυσίου ἐπῄνουν οἱ ἀρχαῖοι τὴν ἠθοποιίαν. Ἐκ τῶν 233 λόγων του διεσώθησαν μόνον 34, ὧν περιφημότερος ὁ Κατὰ Ἐρατοσθένους, ἑνὸς ἐκ τῶν τριάκοντα ὁ μόνος λόγος τὸν ὁποῖον αὐτὸς ὁ ῥήτωρ ἐξεφώνησε. Τὸν «Ἐρωτικόν» του, μὴ διασωθέντα, κρίνει αὐστηρῶς ἐν τῷ «Φαίδρῳ» ὁ Πλάτων. Ὁ «Ἐπιτάφιός» του ἐπὶ τοῖς πεσοῦσι κατὰ τὸν λεγόμενον Κορινθιακὸν πόλεμον, μόνον ὡς λογοτεχνικὸν προϊὸν πρέπει νὰ ἐξετασθῇ. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸν λόγον του ἐναντίον τοῦ σοφιστοῦ Πολυκράτους καὶ ὑπὲρ τοῦ Σωκράτους, τὸν ὁποῖον ἤδη ὁ Λιβάνιος (Δ' αἰὼν μ. Χ.) ἐχρησιμοποίησε. Τὸ ὕφος τοῦ Λυσίου εἶναι νηφάλιον, σαφὲς καὶ ἁπλοῦν («ἰσχνὸν γένος»). Ὁ *Ἰσοκράτης* (436—338) ἔχει ὅλως ἰδίαν καὶ διάφορον ἀντίληψιν τῆς ῥητορικῆς. Ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Γοργίου καὶ πλησιάζει μᾶλλον τοὺς σοφιστὰς ἢ τοὺς σωκρατικούς. Πρὸς τοὺς τελευταίους ἦλθε βραδύτερον καὶ εἰς σχέσεις, ἤλπιζον δὲ οὗτοι παρ' αὐτοῦ πολλά, ὡς διδασκόμεθα ἐκ τοῦ τέλους τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου «Φαίδρου». «Φιλοσοφία» παρ' αὐτῷ σημαίνει τὸ ἰδεῶδες γενικῆς μορφώσεως, ἥτις ἀπαιτεῖται διὰ πᾶσαν πνευματικὴν ἐνέργειαν. Ἤνοιξε διὰ τοῦτο κατ' ἀρχὰς (390) ἐν Χίῳ καὶ δύο ἔτη βραδύτερον ἐν Ἀθήναις ῥητορικὴν σχολήν, ἀνταγωνιζόμενος τὴν Ἀκαδημίαν τοῦ Πλάτωνος. Ἡ ἰσοκράτειος σχολὴ ἦτο περίβλεπτος, ἐξ αὐτῆς δὲ κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Κικέρωνος ἐξῆλθον πολλοὶ πολιτικοί, ἱστορικοὶ καὶ ποιηταὶ (ἐν οἷς ὁ τραγικὸς Θεοδέκτης). Ὁ Ἰσοκράτης εἶχε περιβλέπτους πρὸς ἐπιφανεστάτους ἡγεμόνας σχέσεις, ὡς π. χ. πρὸς τὸν Εὐαγόραν τῆς Κύπρου, τὸν Ἀρχίδαμον τῆς Σπάρτης καὶ αὐτὸν τὸν Φίλιππον τῆς Μακεδονίας. Τὸ βλέμμα του τὸ πολιτικὸν ἦτο εὐρὺ καὶ εἰς τὴν ψυχήν του εἶχεν ἐμφυσηθῆ ὑπὸ τοῦ Γοργίου ἡ ἰδέα τῆς ὁμονοίας καὶ ἑνώσεως ὅλων τῶν Ἑλλήνων, ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν δὲ τοῦ Φιλίππου (τὸν ὁποῖον βεβαίως ἡ φιλόπατρία του ἐθεώρει ὡς Ἕλληνα) ἔπρεπε νὰ ἀναλάβωσι τὸν κατὰ τῶν Περσῶν ἀγῶνα.

Ὁ Ἰσοκράτης δὲν ὑπῆρξε πολιτικὸς ῥήτωρ· οἱ «λόγοι» του, συντεταγμένοι μετὰ μεγίστης ἐπιμελείας, ἀκριβείας καὶ σαφηνείας, εἶναι πολιτικὰ φυλλάδια, ἐπιδιώκοντα νὰ ἐπιδράσωσιν ἐπὶ τὴν ἐξωτερικὴν καὶ ἐσωτερικὴν πολιτικὴν τῶν Ἀθηνῶν. Ἐκ τῶν λόγων του περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς 21 καὶ 9 ἐπιστολαί· ἐξ αὐτῶν ὁ «Πανηγυρικός», καρπὸς δεκαετοῦς ἐργασίας, εἶναι ὕμνος τῶν Ἀθηνῶν καὶ ὁ σπουδαιότατος τῶν λόγων του. Τεσσαράκοντα ἔτη βραδύτερον ἔγραψε τὸ συνάρτημα τοῦ λόγου τούτου τὸν «Παναθηναϊκόν». Εἰς τὸν «Ἀρεοπαγητικόν» του ζητεῖ τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ δημοκρατικοῦ τῶν Ἀθηνῶν πολιτεύματος, ὁ δὲ «Φίλιππος» εἶναι ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ πρὸς

Digitized by Google

βασιλέα τῆς Μακεδονίας, ἵνα ἀναλάβῃ τὴν ἀρχηγίαν ὅλων τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν βαρβάρων. Ὁ «Εὐαγόρας» εἶναι λόγος ἐπιδεικτικός, σπουδαῖος διὰ τὴν γραμματολογίαν, διότι εἶναι ἡ πρώτη ἀπόπειρα λογοτεχνικῆς βιογραφίας. Περὶ τῶν καθηκόντων τοῦ ἄρχοντος ἐπραγματεύθη εἰς τὸν λόγον του «Νικοκλέα», τὸν ὁποῖον ἀπευθύνει πρὸς τὸν ὁμώνυμον υἱὸν τοῦ Εὐαγόρου. Περίφημος διὰ τὰς παραινέσεις του εἶναι ὁ «Πρὸς Δημόνικον» ὅστις καὶ εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν μετεφράσθη καὶ μέχρι τῆς σήμερον ἀναγινώσκεται καὶ διδάσκεται. Σήμερον πιστεύεται ὅτι ὁ λόγος οὗτος συνεγράφη ὑπὸ ἄλλου Ἰσοκράτους, μαθητοῦ του ἐξ Ἀπολλωνίας καταγομένου.

Ἡ ἐπίδρασις ἣν ἔσχεν ὁ Ἰσοκράτης εἶναι μεγάλη, ἀλλὰ δὲν καταλαμβάνεταί τις ὑπὸ φιλολογικοῦ ἐνθουσιασμοῦ ἀναγινώσκων τοὺς λόγους του. Εἶναι ἀντιπρόσωπος τοῦ «μέσου χαρακτῆρος», ἐπιδιώκει ἐνδιαφέρουσαν ἔκθεσιν καὶ γλωσσικὴν τελειότητα, εἰς τοῦτο ὑπόδειγμα γενόμενος ὡς καὶ ὁ Δημοσθένης καὶ ὁ Κικέρων. Αἱ περίοδοι εἶναι τεχνικῶς καὶ γλωσσικῶς ἄμεμπτοι. Εἶναι δὲ ἄδικον καὶ ἐσφαλμένον, ἐὰν Γερμανὸς γραμματολόγος λέγῃ ὅτι ἔλειπεν ἀπὸ αὐτὸν ἡ Kraftnlle Gesinnung, ἀπὸ ἄνδρα ὅστις μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην (338) ἀπέθανε πιθανώτατα ἐκ τῆς λύπης του ἢ καὶ ἐξ ἑκουσίας πείνης. Ἐκ τῆς σχολῆς τοῦ δικανικοῦ ῥήτορος *Ἰσαίου* ἐξῆλθεν ὁ μέγιστος τῶν ῥητόρων τῆς ἀρχαιότητος, ὁ *Δημοσθένης* (381—322). Υἱὸς πλουσίου ὁπλοποιοῦ, ἀποθανόντος ὅμως ἐνωρίς. Διὰ τοῦτο περιεπλέχθη ὁ ῥήτωρ εἰς μακροὺς ἀγῶνας, κυρίως πρὸς τὸν ἄπιστον κηδεμόνα του Ἄφοβον. Πεπροικισμένος διὰ σιδηρᾶς θελήσεως, κατώρθωσε νὰ ὑπερνικήσῃ καὶ σωματικά του ἐλαττώματα καὶ νὰ ἀναδειχθῇ οὕτως ἔξοχος πολιτικὸς ῥήτωρ. Ὡς πρὸς τὸ ὕφος εἶχεν ὑπογραμμὸν τὸν ἀγαπητόν του συγγραφέα Θουκυδίδην. Τὴν ῥητορικὴν ἐδιδάχθη παρὰ τῷ Ἰσαίῳ. Ὁ λόγος του εἶχε πατριωτικὴν ἔξαρσιν, ἐνθουσιώδη, συνδυαζομένην πρὸς σαφήνειαν καὶ τελείαν καὶ ἁρμονικὴν ἔκφρασιν. Τὸ ἰδεῶδες τῆς δράσεώς του ἦτο ἡ διατήρησις τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς πόλεώς του καὶ ἡ ἀνάκτησις τῆς παλαιᾶς δυνάμεώς της. Ἀμφότερα ἔβλεπεν ἀπειλούμενα ὑπὸ τῆς στρατιωτικῆς μοναρχίας τῶν Μακεδόνων καὶ ἰδίᾳ τοῦ Φιλίππου. Ἴσως νὰ δύναταί τις νὰ ψέξῃ αὐτὸν διὰ στενὴν πολιτικὴν ἀντίληψιν. Δὲν ὑπερήσπισεν ἰδέαν πανελληνίου ἑνώσεως, ἢ τοιαύτην συνεννόησιν πρὸς τὸν Φίλιππον, ὥστε νὰ γίνῃ ὁ Φίλιππος ἀρχηγὸς ὅλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τῶν Περσῶν. Ἐπολέμησε τὴν δειλὴν καὶ ἀμφιταλαντευομένην πολιτικὴν τοῦ ὀλεθρίου ῥήτορος Εὐβούλου, ἥτις ἠπείλει νὰ ἀποξενώσῃ τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὰς πολεμικὰς ἀρετάς της. Ὁ Δημοσθένης ὑπῆρξεν ἀνὴρ ἀκόλουθος ἑαυτῷ ἐπὶ τῇ ἐπιδιώξει τῶν ἰδεωδῶν του, σπουδαῖον δὲ ἔργον του ἦτο ὅτι κατώρθωσε νὰ διαλλάξῃ Ἀθηναίους καὶ Θηβαίους καὶ νὰ ἑνώσῃ αὐτοὺς κατὰ τοῦ Φιλίππου· ἀλλὰ ἐν τῇ ἐν Χαιρωνείᾳ μάχῃ ὑπέκυψαν οὐχὶ τόσον εἰς τὸ πλῆθος τοῦ στρατοῦ τοῦ Φιλίππου, διότι ἀριθμητικῶς ἀμφότεραι αἱ παρατάξεις ἦσαν σχεδὸν ἰσόπαλοι, ὅσον εἰς τὴν στρατιωτικὴν τέχνην αὐτοῦ. Ὁ Δημοσθένης μετέσχεν ἐνεργῶς τῆς μάχης καὶ εἶπε καὶ ἐπιτάφιον λόγον εἰς τοὺς πεσόντας. Τὸ ζήτημα τῆς γνησιότητος τοῦ σῳζομένου μεταξὺ τῶν λόγων τοῦ ἐπιταφίου συζητεῖται ἀκόμη. Ὁ Δημοσθένης διὰ τὰς ὑπηρεσίας του πρὸς τὴν πατρίδα ἐτιμήθη ἐπανειλημμένως ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων διὰ χρυσοῦ στεφάνου (440, 339, 336). Οὐδεὶς τῶν Ἑλλήνων ῥητόρων καὶ πολιτικῶν ἔσχε κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τοιαύτην πυρίνην φιλοπατρίαν, πάθος τὸ ὁποῖον διὰ τῆς σωφροσύνης (ὡς παρατηρεῖ ὁ Βιλαμόβιτς) ἐκρατεῖτο καὶ ὡδηγεῖτο. Ὁ λόγος του ἐμπνέει θέλησιν, ἀπόφασιν, δρᾶσιν. Ἔζησε καὶ ἀπέθανε πιστεύων καὶ ἐπιδιώκων τὸ μεγαλεῖον τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς δημοκρατίας. Εἶχον ὅμως ἀτυχῶς δι' αὐτὸν παρέλθει αἱ συνθῆκαι καὶ οἱ ὅροι ἀναβιώσεως τοιούτου μεγαλείου. Ὅ,τι καθιστᾷ τὸν Δημοσθένην μέγαν, διὰ πάντας τοὺς αἰῶνας, εἶναι οἱ πολιτικοὶ λόγοι του. Εἶναι καὶ ὁ μόνος ὅστις ἐδημοσίευσε τοὺς λόγους του (ὁ παρὰ πάντων θαυμαζόμενος καὶ εἰς τὸν Δημοσθένην αὐτὸν τὴν ῥητορείαν ἐμπνεύσας Καλλίστρατος δὲν τὸ ἔκαμε). Ὁ «Πρὸς Λεπτίνην» λόγος του ἀποτελεῖ τὸ κορύφωμα τῶν καθαρῶς πολιτικῶν του λόγων, ἡ δὲ ἀπολογία του ἐν τῷ περιφήμῳ λόγῳ του «Περὶ τοῦ στεφάνου» ἀποτελεῖ μοναδικὸν λόγον εἰς τὰ τοιαῦτα χρονικὰ τῆς ἱστορίας, δικαίως δὲ καὶ ὁ λόγος οὗτος κατατάσσεται μεταξὺ τῶν πολιτικῶν του λόγων. Δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι ὁ Δημοσθένης κατανοεῖται καὶ μελετᾶται (ὅπως καὶ ὁ Θουκυδίδης) ὑπὸ τοῦ κατ' ἐξοχὴν κοινοβουλευτικοῦ σημερινοῦ λαοῦ, τῶν Ἄγγλων. Οἱ λόγοι του δὲν πραγματεύονται μόνον θέματα μικρὰ καὶ ὡρισμένα, ἀλλὰ ἐξετάζουσι τὴν ὅλην πολιτικὴν κατάστασιν τῆς χώρας του. Τοῦτο δυσχεραίνει δι' ἡμᾶς ἐνίοτε τὴν κατάληψιν ὡρισμένων μερῶν τῶν λόγων του. Διὰ τοὺς ἀκροατάς του δὲν συνέβαινε τοῦτο. Ἀλλ' ὅμως συχνὰ νομίζομεν καὶ ἡμεῖς οἱ σημερινοὶ ἀναγνῶσταί του, ὅτι οὕτως εἶχον τὰ πράγματα ὡς τὰ περιγράφει καὶ ὅτι πατρὶς καὶ ἐλευθερία ἐξηρτῶντο ἐκ τούτου τὸ ὁποῖον ἐζήτει ὁ ῥήτωρ οὗτος. Δὲν ἔχει παρ' ὅλα ταῦτα τὴν βαθύτητα τοῦ Θουκυδίδου· ἴσως πολλάκις νὰ μὴ ψυχολογῇ καλῶς ἢ ἴσως νὰ εἶναι προκατειλημμένος εἰς τὰς κρίσεις καὶ προτάσεις του, ἀλλὰ ἡ τέχνη του ἡ μεγάλη, ἡ «ἐλλυχνίων ὄζουσα», ἐπέζησε καὶ θὰ ἐπιζήσῃ, ἐφ' ὅσον ἡ ῥητορικὴ θὰ διαδραματίζῃ σπουδαῖον πρόσωπον εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ διοίκησιν τῶν λαῶν. Πρὸς κατανόησιν αὐτοῦ πρέπει νὰ προπαρασκευασθῇ τις, ἀναγινώσκων σύγχρονον πολιτικὸν ῥήτορα τοῦ ἔθνους του· βεβαίως ὡς μαθητικὴ τροφὴ οἱ λόγοι του δὲν εἶναι εὔπεπτοι. Μετὰ τὴν ἔκβασιν τοῦ Λαμιακοῦ πολέμου (322), καταδικασθεὶς εἰς θάνατον ἔφυγεν εἰς τὴν νῆσον Καλαύρειαν (τὸν σημερινὸν Πόρον), ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ τὸν κατεδίωξαν οἱ ἄνδρες τοῦ Ἀντιπάτρου, καθ' ἣν δὲ στιγμὴν ἐπρόκειτο νὰ ἀποσπασθῇ ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος, ὅπου εἶχε καταφύγει, ἔλαβε κώνειον καὶ ἀπέθανε (τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 322), ἐπισφραγίσας διὰ τοῦ ἑκουσίου θανάτου τὰς πολιτικάς του πεποιθήσεις. Ἐκ τῶν 60 λόγων του ἀμφισβητοῦνταί τινες ὡς γνήσιοι. Περίφημοι εἶναι οἱ ὀκτὼ φιλιππικοί του, οὓς εἶχε καὶ ὁ Κικέρων ὡς ὑπόδειγμα κατὰ τὸν Ἀντωνίου. Οὔτε ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα, οὔτε κατὰ τὴν δύναμιν τοῦ πνεύματος δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸν Δημοσθένην ὁ φοβερὸς ἀντίπαλός του *Αἰσχίνης* (38?—314), ὁ υἱὸς τοῦ Ἀτρομήτου καὶ ἀρχηγὸς τῆς ἐν Ἀθήναις μακεδονικῆς μερίδος. Κατηγορηθεὶς ὅτι ἐδωροδοκήθη ὑπὸ τοῦ Φιλίππου, ἀπήντησε διὰ τοῦ «Κατὰ Τιμάρχου» λόγου του, ἀποδεικνύων τὴν ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν ἀναξιοπιστίαν τοῦ κατηγόρου του. Κατηγορηθεὶς ἐκ νέου ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους εἶπε (343) τὸν λόγον του «Περὶ παραπρεσβείας», κατόπιν τοῦ ὁποίου ἦτο πλέον ὁ δεδηλωμένος ἀρχηγὸς τῆς μακεδονικῆς ἐν Ἀθήναις μερίδος. Τῷ 330 ἐπολέμησε τὴν πρότασιν τοῦ Κτησιφῶντος περὶ στεφανώσεως διὰ χρυσοῦ στεφάνου τοῦ Δημοσθένους, ὁ ὁποῖος ἀνταπήντησε διὰ τοῦ λόγου του «Περὶ τοῦ στεφάνου» καὶ ἐπέφερε τὴν καταδίκην τοῦ Αἰσχίνου εἰς 1000 δραχμὰς καὶ τὴν «ἀτιμίαν» του. Ὁ Αἰσχίνης ἔφυγε κατόπιν τούτου ἐξ Ἀθηνῶν καὶ ἦλθεν εἰς Ἔφεσον κατ' ἀρχάς, εἶτα δὲ εἰς Ῥόδον· ἀπέθανεν ἐν τελείᾳ καταπτώσει ἐν Σάμῳ. Ὁ λόγος του «κατὰ Κτησιφῶντος» ἀντικρούει τὸν «Περὶ τοῦ στεφάνου» λόγον τοῦ Δημοσθένους, φαίνεται δὲ ἀσφαλῶς ὅτι ἐδημοσιεύθη μετὰ τὴν ἔκδοσιν τούτου. Σύγχρονος τοῦ Δημοσθένους καὶ μέτοχος τῆς αὐτῆς τύχης εἶναι ὁ ῥήτωρ *Ὑπερίδης* (389—322), μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτους καὶ μέγας πατριώτης. Ὑπολείπεται βεβαίως εἰς πάντα κατὰ πολὺ τοῦ Δημοσθένους. Τῷ 343 ἐπέφερε τὴν καταδίκην τοῦ Φιλοκράτους. Ἐν τῇ δίκῃ τοῦ Ἁρπάλου κατηγόρησε τὸν Δημοσθένη, μεθ' οὗ ὅμως πάλιν βραδύτερον (ἀποθανόντος τοῦ Ἀλεξάνδρου) συνειργάσθη κατὰ τὸν Λαμιακὸν πόλεμον. Ἐκ τῶν 52 λογων του ἀνευρέθησαν ἀπὸ τοῦ 1847 ἐν παπύροις ἕξ, ἐν οἷς καὶ ὁ ἐπιτάφιος τῶν ἐν τῷ Λαμιακῷ πολέμῳ πεσόντων. Τὸ ὕφος του ἔχει φυσικὴν χάριν καὶ ἐλαφρὸν καὶ ἀστεῖον ἐπάνθισμα· μεγάλη ἰδίως εἶναι ἡ τέχνη του νὰ ἐγείρῃ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ φυσικοῦ. Τοῦ συμπαθεστάτου ῥήτορος *Λυκούργου*, τοῦ υἱοῦ τοῦ Λυκόφρονος, ἔχομεν ἕνα καὶ μόνον λόγον, τὸν «κατὰ Λεωκράτους» ἐπὶ προδοσίᾳ ἐν Χαιρωνείᾳ. Ὁ Λυκοῦργος εἶναι ὁ ἀξιόλογος ῥυθμιστὴς τῶν ἀθηναϊκῶν οἰκονομικῶν (τὰ 600 τάλαντα ἐκ τῶν προσόδων τῆς πόλεως ἐδιπλασίασεν), ἀπεπεράτωσε τὸ λίθινον διονυσιακὸν θέατρον, ἀνίδρυσε τὰ ἀγάλματα τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν καὶ παρεσκεύασεν ἐπίσημον ἀντίγραφον τῶν ἔργων των. Ἀνεξιλέωτος διώκτης πάσης ἠθικῆς παραβάσεως καὶ ἄσπονδος ἐχθρὸς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, εἰς ὃν δὲν ἀνεγνώρισεν ὅτι πρέπει νὰ προσφέρωνται θεῖαι τιμαί. Τελευταῖος ῥήτωρ τοῦ «Κανόνος» εἶναι ὁ Κορίνθιος *Δείναρχος* ὁ υἱὸς τοῦ Σωστράτου (γεννηθεὶς περὶ τὸ 360). Ἔγραφεν ὡς καὶ ὁ Λυσίας λόγους ἐπὶ χρήμασιν. Ἐκ τῶν 60 λόγων του διεσώθησαν τρεῖς, ἐξ ὧν ὁ εἷς κατὰ τοῦ Δημοσθένους. Ἐν τῇ ὑποθέσει τοῦ Ἁρπάλου διακρίνεται μᾶλλον διὰ τὴν θρασύτητα παρὰ διὰ τὴν ἀλήθειαν τῶν λεγομένων του. Μιμεῖται τὸν Λυσίαν καὶ Δημοσθένην, ἀλλὰ ὑπολείπεται ἀμφοτέρων πολὺ (ἐκαλεῖτο καὶ «κρίθινος Δημοσθένης»). Ἰδιαιτέραν θέσιν ἔχει ὁ ἐντελῶς θεωρητικός, μαθητὴς δὲ τοῦ Γοργίου ῥήτωρ *Ἀλκιδάμας* ἐκ τῆς Αἰολίδος, οὗ ἔχομεν τὸν «περὶ σοφιστῶν» λόγον, ἔνθα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἰσοκράτη ζητεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ ῥήτωρ εἶναι ἀνάγκη πολλάκις καὶ ἐκ τοῦ προχείρου νὰ ἔχῃ τὴν ἱκανότητα νὰ λαλῇ. Τὸ «Μουσεῖόν» του περιεῖχε πλῆθος ἀνεκδότων, ἀναφερομένων εἰς τοὺς παλαιοτέρους ποιητάς, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ τὸν «ἀγῶνα Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου».

Ἡ ἀττικὴ φιλοσοφία. Ἀνωτέρω ἐλέχθη ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας μετέφερε τὴν ἰωνικὴν φιλοσοφίαν εἰς Ἀθήνας. Ἡ παράδοσις ἀναφέρει ὅτι ὁ μαθητής του Ἀρχέλαος ὑπῆρξεν ὁ διδάσκαλος τοῦ *Σωκράτους* (469—399). Ἴσως εἶναι τοῦτο μόνον μεταγενεστέρα ἐπινόησις. Εἶναι ἀσφαλῶς γνωστὸν ὅτι ὁ Σωκράτης ἐγνώριζε τὰ τῆς ἰωνικῆς φιλοσοφίας (Φαίδ. 97), ἀναντιρρήτως ὅμως ἔτεμεν ἰδίαν νέαν ὁδόν. Ἂν καὶ δὲν ἔγραψεν ὁ ἴδιος οὐδὲν σύγγραμμα, δὲν δύναται ὅμως, ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, νὰ μὴ μνημονευθῇ, διότι ἐπέδρασεν ἐπὶ τοὺς μετὰ ταῦτα φιλοσόφους, καὶ ἰδίᾳ τὸν Πλάτωνα, μέγιστον ὅσον. Ὁ Σωκράτης ὑπῆρξεν ὡς προσωπικότης καὶ ὡς διανοητὴς πρωτότυπος, καὶ ἡ γοητεία τὴν ὁποίαν ἤσκει ὁ ἁπλοῦς υἱὸς τοῦ Σωφρονίσκου θὰ εἶχε τὴν πηγὴν αὐτῆς καὶ εἰς τὴν διανόησίν του, ἀλλὰ πρὸ πάντων εἰς τὴν προσωπικότητά του. Κυρίως ἐγοήτευον ἡ τελεία ἀφέλεια μὲ τὴν ὁποίαν ἐξήταζεν οὗτος ἀνθρώπους καὶ πράγματα, ἡ περίεργος ἀνάμειξις τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τοῦ μυστικισμοῦ, ἐξ ὧν κατ' οὐσίαν ἡ ψυχική του δύναμις ἀπετελεῖτο, καὶ ἡ αὐτονόητος προϋπόθεσίς του ὅτι διανοεῖσθαι καὶ πράττειν, γινώσκειν καὶ ζῆν συμπίπτουσι. Δύο τινὰ κυρίως ὁ Σωκράτης κατώρθωσεν. Εἶναι ταῦτα ἡ ἀνακάλυψις τῆς «ἐννοίας» καὶ ἡ ἠθικοποίησις τῆς φιλοσοφίας. Εἶχε πολλὰ τὰ κοινὰ πρὸς τοὺς σοφιστάς. Ὡς ἐκεῖνοι, οὕτω καὶ αὐτὸς θέτει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸ κέντρον τῆς ὅλης αὐτοῦ διανοητικῆς ἐρεύνης. Ὅπως οἱ σοφισταί, οὕτω καὶ αὐτὸς δὲν ἀποδέχεται ἀμέσως, ἀλλὰ ζητεῖ πρῶτον νὰ κρίνῃ τὰ παραδεδομένα· ὅπως ἐκεῖνοι, οὕτω καὶ ὁ Σωκράτης θέλει νὰ γίνῃ παιδαγωγὸς τῶν νέων καὶ νὰ διδάξῃ τὴν ἀρετήν. Ἀλλ' οἱ σοφισταὶ παρεδέχοντο ὅτι εἶναι ἀμφίβολος ἡ γνῶσις, ἡ προσποίησις ὅμως τοῦ Σωκράτους ὅτι «ἓν οἶδε ὅτι οὐδὲν οἶδε» ἦτο μόνον μεθοδικὸν τέχνασμα, τὸ ὁποῖον ἐγίνετο διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὸν σχηματισμὸν ἢ εὕρεσιν σταθερῶν ἐννοιῶν. Ἐνῷ δὲ τέλος οἱ σοφισταὶ ἐπεδίωκον νὰ εὕρωσι κανόνας τοῦ πράττειν, οἱ ὁποῖοι νὰ ἔχωσι σχετικόν τι κῦρος, ἐπιζητεῖ ὁ Σωκράτης νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὸ ἀπόλυτον κῦρος ἔχον. Ζητεῖ νὰ εὕρῃ μεταξὺ τῶν διαφόρων ἠθῶν τὴν ἠθικήν, μεταξὺ τῶν ἰσχυόντων δικαίων τὸ δίκαιον, μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν τῆς πολιτείας μορφῶν τὰς ἀρχὰς μιᾶς γενικωτέρας κοινωνικῆς τάξεως, μεταξὺ τῶν πολυαρίθμων θεῶν τὴν θεότητα καὶ ὑπὸ τὴν πιθανότητα ζητεῖ νὰ εὕρῃ τὴν ἀλήθειαν. Θέλει τὸν καθ' ἕκαστον ἄνθρωπον νὰ ἀναθρέψῃ οὕτως, ὥστε νὰ ἀποτελεσθῇ ἐξ αὐτοῦ ἰσχυρὰ ἠθικὴ προσωπικότης, βασιζομένη ἐπὶ τῆς λογικῆς. Οὕτως ἐπιδιώκει νὰ γίνῃ παιδαγωγὸς τοῦ Ἔθνους του καὶ νὰ παράσχῃ εἰς αὐτὸ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον οὔτε ἡ πολιτεία οὔτε ἡ εἰς τὴν λατρείαν σχεδὸν περιοριζομένη θρησκεία του ἠδυνήθη νὰ πράξῃ. Καὶ ἐνῷ οἱ σοφισταὶ ἠγάπων τὴν συνεχῆ *διάλεξιν*, ὁ Σωκράτης προτιμᾷ τὸν ζωηρὸν *διάλογον*, γενόμενος οὕτως ὁ ἱδρυτὴς τοῦ φιλοσοφικοῦ διαλόγου, τὸν ὁποῖον οἱ μαθηταί του εἰσήγαγον εἰς τὴν λογοτεχνίαν. Ἡ εἰρωνεία συνετέλεσε πολλάκις εἰς γένεσιν ἀντιπαθείας πρὸς αὐτόν, ὑποστηριζομένη δ' αὕτη ὑπὸ τῆς κωμῳδίας ηὐξήθη ἐπικινδύνως καὶ ἐπὶ τέλους ὀλεθρίως δι' αὐτόν, καθ' ὅσον μάλιστα οὗτος δὲν ἐδίσταζε πολλάκις νὰ καυτηριάζῃ ἀνηλεῶς καὶ τὰς ἀδυναμίας τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, ἂν καὶ ἦτο φίλος αὐτοῦ. Ἡ συρροὴ πολλῶν γεγονότων συνετέλεσεν, ὥστε ὁ μοναδικὸς οὗτος ἀνὴρ νὰ κατηγορηθῇ ἐπὶ ἀσεβείᾳ καὶ διαφθορᾷ τῶν νέων καὶ νὰ θανατωθῇ. Ἀλλὰ διὰ τοῦ τρόπου μεθ' οὗ προσηνέχθη πρὸς τὸν ἐπερχόμενον θάνατον ἔγινε ἀληθῶς δι' ὅλους τοὺς αἰῶνας καταφανὴς καὶ ἀθάνατος ὁ τύπος τοῦ ἀληθοῦς φιλοσόφου.

Οἱ Σωκρατικοί. Ὁ Σωκράτης ἀνήκει εἰς τοὺς ὀλιγαρίθμους ἐκείνους σοφοὺς τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, οἵτινες τὸν ἄνθρωπον βιάζουσιν εἰς τὸ νὰ ἀποφασίζῃ πάντοτε ἠθικῶς, καὶ διὰ τοῦτο προκαλοῦσιν εἴτε ἰσχυρὰν ἀντίθεσιν καὶ ἀντίστασιν εἴτε ἐνθουσιώδη ἀφοσίωσιν. Ἕνεκα τούτου ἀμέσως μετὰ τὸν τραγικὸν θάνατόν του ἤρχισε μέγας φιλολογικὸς ἀγὼν διὰ τὴν σημασίαν καὶ τὰ διδάγματα τοῦ ἀπελθόντος φιλοσόφου. Ἡ κατηγορία τοῦ σοφιστοῦ Πολυκράτους, τὴν ὁποίαν υἱοθέτησεν ὁ Ἄνυτος καὶ ἡ ὁποία ἐπεζήτει νὰ παραστήσῃ τὸν Σωκράτην καὶ ὡς πολιτικῶς ὕποπτον ἄνδρα, ἠνάγκασε τοὺς μαθητάς του νὰ κατέλθωσιν εἰς τὸν ὑπὲρ αὐτοῦ ἀγῶνα. Ὁ Πλάτων, ὁ Λυσίας, ὁ Ξενοφῶν ἐδημοσίευσαν ἀπολογίαν ὑπὲρ τοῦ Σωκράτους. Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τούτου ἤρχισαν τώρα νὰ γράφωνται σωκρατικοὶ διάλογοι κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν φιλοσοφικῶν συζητήσεων τοῦ Σωκράτους. Τὴν λογοτεχνικὴν μορφὴν τοῦ διαλόγου δὲν τὴν εἶχεν ἐπινοήσει τόσον ἡ σοφιστικὴ τέχνη, οὐδὲ ὁ φερόμενος ἄγνωστος Ἀλεξαμενὸς ὁ Τήϊος (*Ἀθην.* 505), ὅσον ὁ Σωκράτης καὶ οἱ μαθηταί του. Εἴδομεν ἀνωτέρω τοῦτον εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ξενοφῶντος, ἀναφέρονται δὲ καὶ διάλογοι τοῦ Σφηττίου *Αἰσχίνου*, ὅστις ἴσως πιστότερον παντὸς ἄλλου περιέγραψε τὸ ἱστορικὸν πρόσωπον τοῦ Σωκράτους.

Ἔχομεν αὐτοῦ ἀποσπάσματά τινα ἐκ τοῦ «Ἀλκιβιάδου», τῆς «Ἀσπασίας» καὶ τοῦ «Καλλίου». Εἰς τὸν πρῶτον διάλογον ὁ Ἀλκιβιάδης ὑπερήσπιζε τὸν Σωκράτη κατὰ τῶν κατηγοριῶν τοῦ Πολυκράτους, εἰς τὴν «Ἀσπασίαν» ἐξητάζετο ἡ βαθυτέρα σημασία τοῦ γάμου καὶ εἰς τὸν τρίτον διάλογον ἐξητάζοντο τὰ κακὰ τοῦ πλούτου καὶ τὰ προτερήματα τῆς πενίας καὶ ἠθικότητος. Ἀλλὰ ὁ Σωκράτης δὲν ἔγραψέ τι σύστημα διδακτικὸν τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν αὐστηρῶν φιλοσοφικῶν γνωμῶν του, ἐζήτει ἁπλῶς νὰ παρακινῇ τοὺς ἀν-

Digitized by Google

θρώπους νὰ σκέπτωνται ὀρθῶς καὶ βαθέως περὶ τῆς ἠθικῆς διατάξεως τοῦ βίου των· συνέβη λοιπὸν (ὅ,τι συνέβη καὶ διὰ τὸν Χριστὸν) ὥστε ἡ εἰκὼν αὐτοῦ ὡς διδασκάλου νὰ διατυπωθῇ διαφόρως ὑπὸ τῶν διαφόρων μαθητῶν αὐτοῦ καὶ νὰ ἀναφέρωνται εἰς αὐτὸν πολλαὶ σχολαὶ μὲ πολλάκις διαφορετικὰ ὅλως ἀλλήλων διδάγματα. Ὁ *Ἀντισθένης* (περὶ τὸ 445—365) ἐθεώρει ἑαυτὸν ὡς τὸν ἐνδεδειγμένον διάδοχόν του. Εἶναι ὁ ἱδρυτὴς τῆς *Κυνικῆς* Σχολῆς (κληθείσης οὕτως ἐκ τοῦ Κυνοσάργους Γυμνασίου, ὅπου συνήθιζε νὰ διδάσκῃ). Ἐλάχιστα λείψανα τῶν ἔργων του ἔχομεν (οἱ δύο σχολικοὶ λόγοι «Αἴας» καὶ «Ὀδυσσεὺς» δὲν θεωροῦνται ὑπὸ τῶν πλείστων κριτικῶν ὡς γνήσιοι). Τὸ σωκρατικὸν ἰδεῶδες τῆς αὐταρκείας ἀνύψωσεν αὐτὸς εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀπολύτου ἐλλείψεως πάσης ἀνάγκης, διέβλεπε δὲ ἐν τῇ ἡδονῇ τὴν ἀρχὴν πασῶν τῶν κακιῶν. Διὰ τοῦτο κατεδίκαζε πάντα πολιτισμόν, συνεβούλευε τὴν ἐπάνοδον εἰς τὴν φύσιν (ὡς ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ὁ Ρουσσὼ) καὶ διεκήρυττεν ἀτομικόν τινα κοσμοπολιτισμόν. Ὡς πρὸς τὴν θρησκείαν ἦτο μονοθεϊστής.

Ἀλλὰ εἰς τὸν Σινωπέα *Διογένην* (403—323) ἡ σωκρατικὴ αὐτάρκεια ἔχει ἤδη γελοιοποιηθῆ. Ἦτο «ἄπολις («πᾶσα γῆ πατρίς»), ἄοικος, πατρίδος ἐστερημένος, πτωχὸς πλανήτης, βίον ἔχων τοὐφ' ἡμέραν». Ἦτο «μαινόμενος Σωκράτης», κατεῖχε δὲ δηκτικὸν σαρκασμόν. Τὸ κύριον σύγγραμμά του ἦτο ὁ «Πάνθηρ», ἔγραψε δὲ καὶ παρῳδικὰς τραγῳδίας («Θυέστης» κ.ἄ.). Ὁ μαθητής του *Κράτης* ὁ Θηβαῖος ἔγραψε τὸ παρῳδικὸν ἔπος «Πήρα», ἐν ᾧ ἐξεθείαζε τὴν ἐπαιτείαν τῶν κυνικῶν. Τὴν περιουσίαν του ἐχάρισεν εἰς ξένους. Ἀντίπαλος τοῦ Κυνισμοῦ ὑπῆρξεν ὁ *Ἀρίστιππος* (περὶ τὸ 435—355), ὅστις ἵδρυσε τὴν Σχολὴν τῶν Κυρηναϊκῶν. Τὴν ἡδονὴν ἐθεώρει ὡς τὸ ὕψιστον ἀγαθόν, ἀλλὰ μόνον μὲ τὸν ὅρον ὁ ἄνθρωπος νὰ ὁδηγῇ αὐτὴν καὶ νὰ μὴ ὁδηγῆται ὑπ' αὐτῆς. Ὁ *Ἡγησίας*, ζήσας ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Α', ἀπέρριπτε πάντα τὰ ἀγαθὰ καὶ ἐκήρυττε τὴν ζωὴν ἀδιάφορον, ἐν δὲ τῇ ἀδιαφορίᾳ ταύτῃ ἀνεύρισκε τὸ ὕψιστον ἀγαθόν. Ἐλέγετο *Πεισιθάνατος* καὶ ἐξέθετε τὰς γνώμας του εἰς τὸ σύγγραμά του «Ἀποκαρτερῶν». Ἦτο ὁ τύπος τοῦ ἀπαισιοδόξου. Τρίτη Σχολή, προελθοῦσα ἐκ τῶν σωκρατικῶν διδαγμάτων, εἶναι ἡ *Μεγαρική*, ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τοῦ *Εὐελπίδου* (περὶ τὸ 450—380). Οὗτος ἀπέρριπτε τὰς αἰσθήσεις καὶ ἐδέχετο ὡς βάσιν μόνον τὸν νοῦν. Ὁ Μεγαρεὺς *Στίλπων* ἐπρέσβευε καὶ αὐτὸς κυνικὰς ἀρχάς, καὶ ἐθεώρει τὴν ἀπάθειαν ὡς τὸν σκοπὸν τοῦ βίου. Εἰς πολλὰ σημεῖα τῶν διδαγμάτων του συναντᾶται μὲ τὸν Διογένη. Ἱδρυτὴς τῆς *Ἠλείας* Σχολῆς εἶναι ὁ *Φαίδων*, ἐξ οὗ ὠνομάσθη ὁ περίφημος διάλογος τοῦ Πλάτωνος. Συνέγραψε δύο διαλόγους, τὸν «Ζώπυρον» καὶ τὸν «Σίμωνα». Εἰς μὲν τὸν πρῶτον ἐξήταζε ψυχολογικὰ ζητήματα, εἰς τὸν δεύτερον συνίστα τὴν φιλοσοφίαν ὡς φάρμακον νοσούσης ψυχῆς. Ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθεῖσα σχολὴ μετηνέχθη βραδύτερον ὑπὸ τοῦ Μενεδήμου εἰς Ἐρέτριαν.

Ὁ Πλάτων καὶ ἡ Ἀκαδήμεια. Ὑπὲρ πάντας τοὺς μαθητὰς τοῦ Σωκράτους ὑπερέχει κατὰ τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν κοσμοϊστορικὴν ἀξίαν ὁ *Πλάτων* (427—347), ὁ υἱὸς τοῦ Ἀρίστωνος καὶ της Περικτιόνης. Καταγόμενος ἐξ ἐπιφανοῦς οἰκογενείας (ἐκ μητρὸς ἦτο συγγενὴς πρὸς τὸν Κριτίαν), ἔτυχεν ἀγωγῆς ἐπιμεμελημένης. Ὁ Κρατύλος, ὁ ἡρακλείτειος φιλόσοφος, ὑπῆρξεν ὁ διδάσκαλός του ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ εἶναι παράδοξον ὅτι ἡ ὡς πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς γνώσεως λίαν ἐπιφυλακτικὴ καὶ εἰς ἀμφιβολίας κλίνουσα διδασκαλία καὶ γνώμη τοῦ διδασκάλου ἔφερε τὸν νεαρὸν μαθητὴν εἰς ἀκριβῶς ἀντίθετον διεύθυνσιν καὶ τάσιν. Τὸ πρῶτον σπουδαῖον γεγονὸς τῆς ζωῆς του εἶναι ἡ γνωριμία του μὲ τὸν Σωκράτη (ἦτο τότε ὁ Πλάτων εἴκοσιν ἐτῶν), χάριν τῆς ὁποίας ἐθυσίασε τὴν πρὸς τὴν ποίησιν κλίσιν του καὶ ἔκαυσε τὰ ποιητικά του πρωτόλεια. Ὁ Σωκράτης ἀφύπνισεν εἰς αὐτὸν τὴν πίστιν ὅτι ἡ γνῶσις εἶναι δυνατὴ καὶ ὅτι εἶναι ἀπόλυτος ἀνάγκη ἠθικῆς διαβιώσεως καὶ παρὰ τῷ ἀτόμῳ καὶ γενικῶς παρὰ τῷ λαῷ. Ἐθισθεὶς ἐκ νεότητος νὰ διακρίνῃ καὶ κατακρίνῃ αὐστηρῶς τὰς παρεκτροπὰς τῆς δημοκρατίας, ἐδιδάχθη ἐκ τοῦ δευτέρου μεγάλου περιστατικοῦ τῆς ζωῆς του, τῆς καταδίκης τοῦ ἀγαπητοῦ του διδασκάλου εἰς θάνατον, ὅτι ἡ διαπαιδαγώγησις λαοῦ τινος δὲν γίνεται διὰ μεταβολῶν τοῦ πολιτεύματος αὐτοῦ, ἀλλὰ χρειάζεται πρὸς τοῦτο ἐντελῶς νέα βάσις τῆς ἀγωγῆς. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους ἦλθεν εἰς τὰ Μέγαρα πρὸς τὸν μεγαρικὸν Εὐκλείδην, ὁπόθεν ἐπανῆλθεν εἰς Ἀθήνας· ἐξ Ἀθηνῶν ἐπεχείρησε διάφορα μακρινὰ ταξίδια κατὰ διαφόρους ἐποχὰς εἰς Κρήτην, Αἴγυπτον, Κυρήνην.

Σπουδαῖον σημεῖον τῆς ζωῆς του ὑπῆρξεν ἡ γνωριμία του ἐν Τάραντι μετὰ τοῦ πυθαγορείου Ἀρχύτα, πολιτικοῦ, στρατηγοῦ, μαθηματικοῦ καὶ φιλοσόφου. Ἐκεῖ ἐγνώρισε τοὺς πυθαγορείους καὶ ἡ φιλοσοφία των ἀφῆκεν ἀνεξάλειπτα ἴχνη εἰς τὴν διανόησίν του, ἀλλὰ ἐγνώρισε καὶ τὰ τοῦ συλλόγου των ὡς ὀργανισμοῦ. Ἐκεῖθεν μετέβη εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Διονυσίου Α', συνῆψε δὲ φιλίαν φθάνουσαν τὰ ὅρια τοῦ ἔρωτος πρὸς τὸν Δίωνα, τὸν ἀδελφὸν τῆς Ἀριστομάχης, συζύγου τοῦ Διονυσίου. Ἀλλὰ περιελθὼν εἰς ρῆξιν ὁ ἠθικὸς φιλόσοφος πρὸς τὸν ἄνθρωπον τοῦ πρακτικοῦ βίου καὶ τῶν ἐπιδιωκομένων ἐν αὐτῷ ἀποτελεσμάτων, ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ καὶ μετὰ πολλὰς περιπετείας ἦλθεν εἰς Ἀθήνας, ὅπου ἵδρυσε τὴν Ἀκαδήμειαν, σχολὴν ἥτις ἔζησε καὶ ἐκαρποφόρει μέχρι τοῦ 529 μ. Χ. Τὰ μετὰ τὸν θάνατον Διονυσίου Α' δύο νέα ταξίδιά του εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Διονυσίου Β' ἔφερον νέας εἰς αὐτὸν ἀπογοητεύσεις· ἀργότερον ἐφονεύθη καὶ ὁ Δίων, οὕτω δὲ διαρκῶς ἀπὸ περιπετείας εἰς περιπέτειαν μετέπιπτεν ὁ φιλόσοφος. Τὰ τελευταῖα δεκαπέντε ἔτη τῆς ζωῆς του διέμεινε διαρκῶς ἐν Ἀθήναις, διδάσκων καὶ συγγράφων. Ἀπέθανεν ἄγων ἡλικίαν ὀγδοήκοντα ἐτῶν. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸν τοῦ ἐν τῷ βίῳ τόσον δοκιμασθέντος φιλοσόφου ὅτι μόλις εἶχεν ἀποθάνει ἀνεφάνη ἡ φήμη ὅτι ὁ ἀποθανὼν ἦτο υἱὸς τοῦ Ἀπόλλωνος.

Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Πλάτωνος διασταυροῦνται ἰδέαι πολλῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων· εἶναι ἐκλεκτικὸς φιλόσοφος, ἀλλὰ φιλόσοφος ὅστις ἔλαβε νύξεις ἐκ διαφόρων φιλοσοφικῶν συστημάτων, ταύτας δὲ ἀνήγαγε καὶ ἀνύψωσε μετὰ μελέτην, ἐπεξεργασίαν καὶ προαγωγὴν αὐτῶν εἰς ἴδιον ὑψηλὸν καὶ ὑπερήφανον διανοητικὸν οἰκοδόμημα. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἡρακλείτειον διδασκαλίαν περὶ τῆς ἀδιαλείπτου τῶν ὄντων μεταβολῆς καὶ ἐν ἀντιθέσει ἐπίσης πρὸς τὴν ἀμφιβολίαν τῶν σοφιστῶν καὶ πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ τὸ δυνατὸν τῆς γνώσεως θεμελιώνει ὁ Πλάτων διὰ τῆς διδασκαλίας του περὶ τῶν μόνον διὰ τοῦ νοῦ ἀντιληπτῶν *ἰδεῶν* σταθερὸν φιλοσοφικὸν ἔδαφος καὶ γίνεται οὕτω δι' ὅλους τοὺς αἰῶνας ὁ θεμελιωτὴς τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἡ «ἰδέα» ἢ τὸ «εἶδος» τοῦ Πλάτωνος ἔχει κοινὸν πρὸς μὲν τὴν σωκρατικὴν ἔννοιαν τὴν ἀϋλότητα, τὴν αἰωνιότητα δὲ καὶ τὸ ἀμετάβλητον πρὸς τὸ δόγμα τῶν Ἐλεατῶν περὶ τοῦ παντὸς ὡς ἑνός, καὶ πρὸς τῶν πυθαγορείων τὸν ἀριθμὸν τὴν δύναμιν τῆς διαμορφώσεως τῆς ὕλης. Ἡ ὑψίστη ἰδέα εἶναι ἡ τοῦ ἀγαθοῦ. Αὐτὸ ἀρκεῖ διὰ νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι παρὰ Πλάτωνι ἡ διαλεκτικὴ ἐξυπηρετεῖ τὴν ἠθικήν. Ἡ φυσικὴ παρὰ Πλάτωνι δὲν ἔχει σπουδαίαν συμβολήν, τοῦτο δ ἔγκειται εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ φιλοσοφικοῦ δυϊσμοῦ του. Ἡ φύσις, ὁ κόσμος τῆς ὕλης, τῆς μεταβολῆς καὶ τῆς παροδικότητος εἶναι μόνον ἀμαυρὰ καὶ σκιώδης εἰκὼν τοῦ αἰωνίου κόσμου τῶν ἰδεῶν, ἐξ οὗ κόσμου κατάγεται καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ εἰς ὃν θὰ ἐπανέλθῃ ἅμα διαρρήξῃ τὰ δεσμὰ καὶ ἐξέλθῃ ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Διὰ τοῦτο ὁ Πλάτων τιμᾷ μὲν τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴν ἐπιστήμην τῶν σταθερῶν καὶ καθαρῶν μορφῶν καὶ τῶν ἀσφαλῶν πνευματικῶν ἀληθειῶν καθὼς τιμᾷ καὶ τὴν ἀστρονομίαν, ἀλλὰ ἀπορρίπτει τὸ φυσικὸν πείραμα καὶ ἐξορίζει βαρυαλγὴς καὶ αὐτὴν τὴν ποίησιν ἐκ τῆς ἰδεώδους πολιτείας του. (Πολιτ. 607, 6, «εἰκότως ἄρα τὴν ποίησιν ἐκ τῆς πόλεως ἀπεστέλλομεν τοιαύτην οὖσαν».) Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν λοιπὸν τῶν ὀρφικῶν καὶ πυθαγορείων περιέρχεται ὁ Πλάτων πολλάκις εἰς ἀντίθεσιν πρὸς οὐσιώδη δόγματα τοῦ συγχρόνου του ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ παρ' ὅλα ταῦτα παραμένει πάντοτε γνήσιος Ἕλλην. Ἀναγνωρίζει λοιπὸν ὡς μεγάλην ἐπίγειον δύναμιν συνενώνουσαν τὸν αἰσθητικὸν καὶ πνευματικὸν βίον τὸν ἔρωτα, ὅστις γεννᾶται ὅταν τις βλέπει ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ τὴν ὡραιότητα, μεταφέρεται δ' εἶτα διὰ τῶν πτερύγων τοῦ ἔρωτος εἰς ἀντίληψιν τῆς ἄλλης ὑπεργείου καὶ αἰωνίας ὡραιότητος καὶ ἀληθείας ὁ θέλων καὶ ποθῶν τοῦτο. Οὕτως ὁ Πλάτων ἐπιζητεῖ εἰς τὰ διάφορα συγγράμματά του ὡς ἐρευνητὴς τὴν ἀλήθειαν, διαρκῶς ταύτην καὶ μόνην ἐπιδιώκων καὶ ὑπὲρ αὐτῆς ἀγωνιζόμενος, ἀποτελῶν οὕτω τὴν ἀνεπαίσθητον συγκρότησιν τοῦ φιλοσοφικοῦ του συστήματος, ἐνασχολούμενος δὲ πολλάκις εἰς τοῦτο μετὰ παιδιᾶς ὡς χαρακτηριστικώτατα λέγει εἰς τὸν Φαῖδρον (276) «πολὺ καλλίων σπουδὴ περὶ αὐτὰ γίγνεται ὅταν τις τῇ διαλεκτικῇ τέχνῃ χρώμενος, λαβὼν ψυχὴν προσήκουσαν, φυτεύῃ τε καὶ σπείρῃ μετ' ἐπιστήμης λόγους, οἳ ἑαυτοῖς τῷ τε φυτεύσαντι βοηθεῖν ἱκανοὶ καὶ οὐχὶ ἄκαρποι, ἀλλ' ἔχοντες σπέρμα, ὅθεν ἄλλοι ἐν ἄλλοις ἤθεσι φυόμενοι τοῦτ' ἀεὶ ἀθάνατον παρέχειν ἱκανοί, καὶ τὸν ἔχοντ' εὐδαιμονεῖν ποιοῦντες, εἰς ὅσον ἀνθρώπῳ δυνατὸν μάλιστα». Τὴν μέθοδον ταύτην ἠκολούθησεν ὁ Πλάτων εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ συγγράμματά του, ἐνωρίς, ἀπὸ τῆς ἀνδρικῆς του ἡλικίας, μέχρι τῆς καθεστηκυίας καὶ πέρα ταύτης μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ἐκ τῶν περιπετειῶν ταλαιπωρηθέντος βίου του. Ποιητὴς καὶ διανοητὴς εἶναι συγχρόνως καὶ ὁ μέγιστος τῶν Ἑλλήνων πεζογράφων τῆς ἀρχαιότητος. Εἰς τὰ συγγράμματά του, διαλόγους πλὴν τῆς «Ἀπολογίας», ἀνήγειρεν αἰώνιον μνημεῖον εὐσεβείας εἰς τὸν διδάσκαλόν του, εἰς ὃν ὤφειλε τὴν πνευματικήν του ζωήν, ἐφ' ὅσον τοῦτο δύναται νὰ λεχθῇ περὶ μαθητοῦ καὶ διδασκάλου. Πλὴν τῶν «Νόμων» εἰς ὅλα τὰ ἄλλα συγγράμματα παρευρίσκεται ὁ Σωκράτης καὶ σχεδὸν ἀνεξαιρέτως δεσπόζει αὐτὸς τῆς συζητήσεως. Ἐὰν ἐξωτερικῶς ἐξετάσωμεν τὰ συγγράμματά του, δυνάμεθα νὰ τὰ κατατάξωμεν εἰς δραματικὰ καὶ διηγηματικά. Εἰς τὰ πρῶτα ὁ διάλογος ἀρχίζει ἀμέσως ἄνευ εἰσαγωγῆς, τὰ ἄλλα εἶναι διηγήσεις διαλόγων. Ἡ τελευταία αὐτὴ μορφὴ ἀφ' ἑνὸς μὲν καθιστᾷ δυνατὸν εἰς τὸν συγγραφέα νὰ παρουσιάζῃ εἰς ἡμᾶς σκηνοθεσίας φυσικὰς μετ' ἐκτάκτου τέχνης καὶ λεπτότητος ζωγραφιζομένας, ὅπως βλέπομεν καὶ θαυμάζομεν αὐτὰς εἰς τὸν Πρωταγόραν καὶ Λύσιν, Φαῖδρον καὶ Συμπόσιον, εἰς τὸν Φαίδωνα καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς Πολιτείας, ἀφ' ἑτέρου βέβαια ἔχει ἡ μορφὴ αὕτη καὶ ἓν μειονέκτημα, ὅτι ἐν τῇ ἀποχωρίσει τῆς μιᾶς διηγήσεως ἀπὸ τὴν ἄλλην, ἐπειδὴ ἀναγκαστικῶς πρέπει νὰ προστεθοῦν ἰδιαίτεραί τινες παρατηρήσεις, ἡ μορφὴ αὕτη προσλαμβάνει τι κάπως βαρὺ καὶ βραδυκίνητον. Διὰ τοῦτο ὁ Πλάτων ὁ ἴδιος διηγεῖται ὅτι βραδύτερον ἐγκατέλειψε τὴν συγγραφικὴν αὐτὴν μορφὴν (πρβλ. ὅσα λέγει ἐν τῷ «Θεαιτήτῳ» 143, c). Ἐνίοτε μάλιστα ὁ Πλάτων ἔγραψε καὶ διαλόγους ἐσωτερικῶς πρὸς ἀλλήλους συνδεομένους κατὰ τὴν μορφὴν τῶν τριλογιῶν τῆς τραγῳδίας. Εἰς τὰ βραδύτερον συγγραφέντα ἔργα του ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ὑπερισχύει ἡ δογματικὴ διάλεξις. Τὸ ὕφος τοῦ συγγραφέως τούτου ἔχει ὅλας τὰς δυνατὰς διαβαθμίσεις, ἀπὸ τὸ σκῶμμα καὶ τὸν δηκτικὸν χλευασμὸν μέχρι τῆς ἐπισήμου σεμνότητος καὶ ἄκρας βαρύτητος. Εἶναι ἐπίσης ἄξιον νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Πλάτων εἰσάγει πολλαχοῦ καὶ μύθους εἰς βοήθειαν τῆς φιλοσοφικῆς του συζητήσεως, καὶ δὴ ἐκεῖ ὅπου πρόκειται τὰ διανοήματά του νὰ παρασταθῶσιν ἐκφραστικώτερον, ἡ δὲ γλωσσικὴ χρῆσις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διαφωτίσῃ ταῦτα τόσον ἐπιτυχῶς. Οἱ μῦθοι αὐτοὶ ἀνταποκρίνονται εἰς τὸν θρησκευτικὸν καὶ ποιητικὸν χαρακτῆρα τοῦ Πλάτωνος, ἀποτελοῦσι τρόπον τινὰ ἀναγκαίαν συμπλήρωσιν τῆς διανοήσεώς του. Σκέπτεται μὲ εἰκόνας καὶ συμπληροῖ οὕτως ἓν χάσμα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως. Πολλοὶ τῶν μύθων τούτων εἶναι ἄγνωστοι ἀλλαχόθεν. Τοιοῦτοι μῦθοι ὑπάρχουσιν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ 7ου καὶ περὶ τὸ τέλος τοῦ 10ου βιβλίου τῆς Πολιτείας, εἰς τὸν Φαῖδρον καὶ εἰς τὸν Γοργίαν. Ἡ κοσμοϊστορικὴ σημασία τοῦ φιλοσόφου τούτου εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ τις ὑπερβολικὸς ὅ,τι ἐπαινετικὸν καὶ ἂν εἴπῃ περὶ αὐτῆς. Οὐ μόνον ἔδωκεν αὐτὸς πρῶτος τὸ σύνθημα τῆς μεγάλης καὶ πάντοτε ἐπαναλαμβανομένης γιγαντομαχίας διὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ ὄντος (ἐν τῷ Σοφιστῇ 146a λέγει: «καὶ μὴν ἔοικέ γε ἐν αὐτοῖς οἷον γιγαντομαχία τις εἶναι διὰ τὴν ἀμφισβήτησιν περὶ τῆς οὐσίας πρὸς ἀλλήλους»), σύνθημα τὸ ὁποῖον ἡ φιλοσοφία εἶναι πάντοτε ἠναγκασμένη νὰ ἀκολουθῇ, ἀλλὰ καὶ ἔδωκεν εἰς τὴν φιλοσοφίαν θρησκευτικήν τινα θερμότητα διὰ τοῦ μυστικισμοῦ, τὸν ὁποῖον εἶχε, παρ' ὅλην τὴν ὀξύτητα τοῦ πνεύματός του καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῆς διανοήσεώς του. Πανταχοῦ δὲ ὅπου σήμερον συζητεῖται τὸ ζήτημα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, ἐκεῖ πάντοτε εὑρίσκεται οὕτως ἢ ἄλλως καὶ ὁ Πλάτων. Ἐπειδὴ ἡ φιλοσοφία του ἀπευθύνεται κυρίως εἰς τὰ πέραν τοῦ κόσμου τούτου καὶ ὑπέργεια, ἐθεωρήθη ἡ καὶ εἶναι πρόδρομος τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἂν καὶ ἡ πλατωνικὴ Ἀκαδήμεια ἐθεωρεῖτο μέχρι τῆς καταργήσεώς της ὡς τὸ προπύργιον τῆς εἰδωλολατρείας. Οὐχὶ δὲ ἀδίκως ἀλλὰ ἀξίως τῆς σημασίας τούτου τοῦ κοσμοϊστορικοῦ φιλοσόφου ἐτοποθέτησε τὴν μορφήν του, μορφὴν ὁμοιάζουσαν προφήτην, ὁ Ραφαὴλ εἰς τὸ μέσον τῆς περιφήμου εἰκόνος του τῆς παριστώσης τὴν σχολὴν τῶν Ἀθηνῶν. Φιλολογικώτερον παρατηρῶ ὅτι ὁ Πλάτων τὴν μεγάλην συγγραφικήν του δρᾶσιν ἤρχισε μόνον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους (Ἀπολ. 39, a. Τοῦτο δέχονται οἱ πλεῖστοι τῶν ἐρευνητῶν. Κατέχομεν ὅλα τὰ συγγράμματά του, ἕνεκα τῆς μακρᾶς ζωῆς τῆς Ἀκαδημείας, γεγονὸς ἀποτελοῦν μοναδικὸν εὐτύχημα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας. Ὁ Θράσυλλος, ὁ ἀστρολόγος τοῦ αὐτοκράτορος Τιβερίου, τὰ διῄρεσεν εἰς ἐννέα τετραλογίας (Ἀπολογία, 34 διάλογοι καὶ 12 ἐπιστολαί, αἵτινες ἐθεωρήθησαν ὡς ἓν ἔργον). Μέγα πρόβλημα τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ χρονολόγησις τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνος, τουτέστιν ἡ σειρὰ τῆς συγγραφῆς των ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου. Εἰς τὸν «Εὐθύφρονα» ἐξετάζει ὁ Πλάτων τί εἶναι ὅσιον, ἐν τῇ «Ἀπολογίᾳ» ἐκθέτει τὸν τρόπον καθ' ὃν ἀνήρεσεν ὁ διδάσκαλός του ἀπολογούμενος τὰς ἐναντίον του κατηγορίας τοῦ Μελήτου, ἐν τῷ «Κρίτωνι» ἀρνεῖται ὁ Σωκράτης τὴν γενομένην εἰς αὐτὸν πρότασιν περὶ δραπετεύσεως καὶ ἐξαίρει τὴν πρὸς τοὺς νόμους τῆς πατρίδος ὑπακοήν. Ὁ «Φαίδων» παρέχει συγκινητικωτάτην εἰκόνα τῶν τελευταίων ἡμερῶν τοῦ μελλοθανάτου φιλοσόφου, ὁ ὁποῖος ζητεῖ νὰ ἀποδείξῃ διὰ πολλῶν τρόπων τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς.

Περίεργος διάλογος εἶναι ὁ φέρων τὸ ὄνομα τοῦ διδασκάλου τοῦ Πλάτωνος «Κρατύλου», ἐν ᾧ ἐξετάζεται τὸ ζήτημα τῆς γενέσεως τῆς γλώσσης καὶ ἂν αἱ λέξεις ἔχωσι πρὸς τὰ ὑπ' αὐτῶν δηλούμενα πράγματα συγγένειαν «συνθήκῃ» (=θέσει) ἢ «φύσει». Ὁ «Θεαίτητος» ἔχει αὐστηρὰν διαλεκτικὴν συζήτησιν περὶ τῆς οὐσίας τῆς «ἐπιστήμης». Ὁ «Σοφιστὴς» ἐξετάζει τί εἶναι σοφιστής, ἀφοῦ ὁ

Digitized by Google

σοφιστὴς ἐξετάζει τὸ μὴ ὂν καὶ τὸ φαινόμενον, ἐνῷ ὁ φιλόσοφος ἐξετάζει τὸ ὄντως ὄν. Ἐν τῷ «Πολιτικῷ» πραγματεύεται ὁ Πλάτων τὶ ἀπαιτήσεις πρέπει νὰ ἔχωμεν παρὰ τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρὸς καὶ τὴν τέχνην τῆς διοικήσεως τῆς πολιτείας, ἥτις δὲν στηρίζεται μόνον εἰς τοὺς νόμους, ἀλλὰ εἰς τὴν σύνεσιν τοῦ (φιλοσόφου) ἄρχοντός της. Ὁ «Παρμενίδης» διαιρετέος εἰς δύο μέρη· εἰς τὸ πρῶτον ζητεῖται ἡ ἀναίρεσις τῆς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Πλάτωνος ἐκτεθείσης περὶ τῶν ἰδεῶν θεωρίας, εἰς δὲ τὸ δεύτερον ζητεῖται διὰ τεσσάρων ἀντινομιῶν νὰ ἐξευρεθῇ ὁ τρόπος τῆς συνδέσεως τῆς «ἰδέας» πρὸς τὰς διαφόρους ἐκδηλώσεις της. Ὁ «Φίληβος» περιέχει βαθυτάτην ζήτησιν περὶ τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ καὶ τῆς σχέσεώς του πρὸς τὴν «ἡδονὴν» καὶ τὴν «φρόνησιν». Τὸ «Συμπόσιον» διαφωτίζει τὸν «ἔρωτα» ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις, ἀνερχομένας βαθμηδὸν ἀπὸ τὴν ἁπλουστέραν τοῦ Φαίδρου καὶ Παυσανίου μέχρι τῶν τοῦ Ἐρυξιμάχου, τοῦ κωμικοῦ Ἀριστοφάνους, τοῦ Ἀγάθωνος καὶ τέλος τοῦ Σωκράτους ἐν τῷ προσώπῳ τῆς Διοτίμας. Ὁ ἔρως κατὰ ταῦτα εἶναι ἡ κοινὴ τάσις πρὸς τὴν ἀθανασίαν, τουτέστι πρὸς τὸ ὡραῖον καὶ καλόν. Προστίθεται ἔπειτα ἡ ἐξύμνησις τοῦ Σωκράτους ὑπὸ τοῦ Ἀλκιβιάδου ὡς ἀληθοῦς ἐρωτικοῦ. Εἶναι, ἂν μὴ τὸ τελειότατον, ἀλλ' ἓν τῶν τελειοτάτων ἔργων τοῦ Πλάτωνος. Πρὸς αὐτὸ συνδέεται ὁ «Φαῖδρος», ἐν ᾧ ἐξετάζεται τὸ διπλοῦν ζήτημα τῆς οὐσίας τοῦ ἔρωτος καὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ὑπάρξεως ἢ μὴ φιλοσοφίας τῆς ρητορικῆς. Ὁ ἀληθὴς ἔρως γεννᾶται ἐκ τῆς ἀναμνήσεως τῆς ψυχῆς περὶ τῆς θείας καταγωγῆς αὐτῆς, ἀναμνήσεως, ἥτις διεγείρεται ἐκ τῆς θέας τοῦ ὡραίου. Ἡ ψυχὴ ζητεῖ πάντοτε νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν θείαν αὐτῆς πατρίδα. Ἐν τῷ «Χαρμίδῃ» ἐξετάζεται τὸ ζήτημα περὶ τῆς σωφροσύνης, ἐν τῷ «Λάχητι» περὶ τῆς ἀνδρείας, ἐν δὲ τῷ «Λύσιδι» περὶ τῆς φιλίας. Ὁ «Εὐθύδημος» καταπολεμεῖ τὴν ἐκπαιδευτικὴν μέθοδον τῶν ἐριστικῶν σοφιστῶν. Σπουδαιότατοι εἶναι οἱ τρεῖς διάλογοι, ὁ «Μένων» ὁ «Γοργίας» καὶ ὁ «Πρωταγόρας». Ἐν τῷ «Μένωνι» ἐξετάζεται τὸ διδακτὸν τῆς ἀρετῆς, ἥτις ἀνακτέα πάλιν εἰς τὴν γνῶσιν, γνῶσις δὲ εἶναι ἀνάμνησις. Ἐν τῷ «Πρωταγόρᾳ» ἐξετάζεται ἡ οὐσία καὶ τὸ διδακτὸν τῆς ἀρετῆς καὶ ἡ κοινὴ ἀρχὴ τῶν πέντε μεγάλων ἀρετῶν (σοφίας, ἀνδρείας, σωφροσύνης, δικαιοσύνης, ὁσιότητος). Ὁ διάλογος οὗτος εἶναι εἷς τῶν τελειοτάτων ἔργων τοῦ φιλοσόφου. Ὁ «Γοργίας» ἐγράφη πάντως μετὰ τὸ πρῶτον εἰς Σικελίαν ταξίδιον. Ἡ ρητορικὴ ἐνταῦθα αὐστηρότατα κρίνεται καὶ κατακρίνεται. Ὁ κατὰ τῆς ρητορικῆς ἀγὼν ἐνταῦθα ἄγει τὸν φιλόσοφον εἰς τὴν διάκρισιν δύο μορφῶν ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, πρῶτον μὲν τὴν τοῦ πρακτικοῦ πολιτικοῦ (ἐν τῷ προσώπῳ του Καλλικλέους), τοῦ ἀποδεχομένου τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου καὶ ζητοῦντος μὲ πάντα τρόπον τὸ ἴδιον κέρδος καὶ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιτυχίαν, δεύτερον δὲ τὸν παρατηρητικὸν φιλόσοφον, δι' ὃν τὸ ἠθικῶς καλὸν εἶναι ἀπολύτως ὁ κανὼν τῆς ζωῆς του. Ἡ φιλοσοφία ἐνταῦτα γίνεται ψυχῆς ἴασις. Τὸ μέγιστον καὶ διὰ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Πλάτωνος σπουδαιότατον ἔργον εἶναι ἡ «Πολιτεία». Συνεπληρώθη πιθανῶς περὶ τὸ 374. Πολλαὶ εἰκασίαι ἐξηνέχθησαν περὶ τοῦ τρόπου τῆς συντελέσεως τούτου τοῦ μεγαλειώδους ἔργου τοῦ Πλάτωνος. Πιθανὸν εἶναι ὅτι τὸ πρῶτον βιβλίον τὸ ὁποῖον περιέχει τὴν συζήτησιν τοῦ Σωκράτους καὶ Κεφάλου (ὁ σοφιστὴς Θρασύμαχος παρίσταται μόνον ὡς ἀκροατής), καὶ τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων χαρακτηρίζει (357, a) ὡς προοίμιον, θὰ ἐξεδόθη παλαιότερον αὐτοτελῶς. Ὁ Πλάτων ἀνιδρύει τὴν πολιτείαν του μὲ καθαρῶς παραγωγικὸν τρόπον καὶ ἐν συνειδητῇ καὶ ἑκουσίᾳ ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἕως τότε ὑπάρχουσαν διαμόρφωσιν τῶν πολιτειῶν. Εἰς τὰ τρία μέρη τῆς ψυχῆς, νοῦν, θυμόν, ἐπιθυμητικόν, ἀνταποκρίνονται αἱ τρεῖς τάξεις τῶν φιλοσόφων ἀρχόντων, τουτέστιν οἱ φύλακες, οἱ γεωργοὶ καὶ οἱ ἔμποροι. Εἰς αὐτοὺς πάλιν ἀνταποκρίνονται αἱ τρεῖς ἀρεταί, ἡ σοφία, ἡ ἰσχὺς καὶ ἡ σωφροσύνη. Ἡ πολιτεία δὲ ἐν τῷ συνόλῳ της ἀντιπροσωπεύει τὴν δικαιοσύνην. Διὰ τὰς δύο ἀνωτάτας τάξεις τῶν διοικούντων τὴν πολιτείαν ἀποκλείεται ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ περιουσία. Τὴν ἀγωγὴν τῶν παίδων ἀναλαμβάνει ἡ πολιτεία, καὶ δὴ αἱ ἐκπαιδευτικαὶ ἀρχαί, καὶ διὰ τὰ ἄρρενα καὶ διὰ τὰ θήλεα εἶναι αἱ αὐταί. Ἡ πλατωνικὴ πολιτεία εἶναι ἐντελῶς ἀριστοκρατικὴ κοινότης, διὰ τοῦτο δὲ ἡ δημοκρατία καὶ ἡ τυραννὶς ἐπικρίνονται ὑπερβολικά, καὶ ἡ ἐπίκρισις αὕτη βασίζεται εἰς ὀξυτάτας παρατηρήσεις τῶν γινομένων. Ἂν δὲ καὶ εἶναι ἀναντίρρητος ἡ ἐπίδρασις τοῦ σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος, οὐδὲν ἧττον οὐσιωδῶς τὸ πλατωνικὸν τοῦτο πολίτευμα διαφέρει τοῦ σπαρτιατικοῦ, διότι ἀποβλέπει εἰς τὴν ἠθικὴν ἀγωγὴν τοῦ λαοῦ, καὶ ἰδίᾳ τῶν δύο ἀνωτάτων διοικουσῶν τάξεων.

Διὰ τοῦτο καὶ ἡ γυμναστικὴ μόνον ὡς σκληραγωγοῦσα εἰσάγεται, ἡ δὲ ποίησις (Ὅμηρος καὶ τραγῳδία) καὶ ἡ μουσικὴ ἐκβάλλονται ἐφ' ὅσον συντελοῦσιν εἰς καλαισθητικὸν καὶ οὐχὶ εἰς ἠθικὸν σκοπόν. Τὸν μεταφυσικὸν σχεδὸν σκοπὸν τοῦ ὅλου ἔργου ἐλέγχει ὁ μῦθος ὁ περιεχόμενος εἰς τὸ τέλος τοῦ 10 βιβλίου (614, b) καὶ τεθεὶς εἰς τὸ στόμα «Ἠρὸς τοῦ Ἀρμενίου, τὸ γένος Παμφύλου». Ἡ πολιτεία τοῦ Πλάτωνος, ἡ ὁποία φέρει τὸν χαρακτῆρα μᾶλλον ἐκκλησίας ἢ ἐγκοσμίου κράτους, ἐχρησίμευσεν εἰς τὸν ἅγιον Αὐγουστῖνον ὡς ὑπόδειγμα διὰ τὸ σύγγραμμά του De civitate Dei (Περὶ τῆς πολιτείας τοῦ Θεοῦ), ἐπραγματοποιήθη δέ, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ἐν τῷ θαυμασίῳ ὀργανισμῷ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας. Πόσον ὁ Πλάτων ἐφρόντιζε διὰ τὴν πραγματικὴν χρησιμοποίησιν τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν του καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐν προβεβηκυίᾳ ἡλικίᾳ ἐξέδωκε νέον τῆς πολιτείας ὑπόδειγμα, τοὺς «Νόμους», πλησιάζον μᾶλλον εἰς πρακτικὴν ἐφαρμογήν· ἐν αὐτῷ συνιστᾷ μεικτόν τι πολιτικὸν σύστημα. Ἡ δυϊστικὴ μεταφυσικὴ τοῦ Πλάτωνος προσλαμβάνει ἐνταῦθα τὴν κορωνίδα της διὰ τῆς ἀποδοχῆς πράγματος, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ εἶναι διόλου ἑλληνικὴ ἀντίληψις· τοῦτο εἶναι ἡ κακὴ ψυχὴ τοῦ κόσμου. Διακρίνει (896 e) ψυχὴν εὐεργέτιδα καὶ «τὴν τἀναντία δυναμένην», τουτέστι τὴν κακὴν ψυχήν. Καὶ παρὰ τὰς λαμπρὰς καὶ καρποφόρους περὶ ἀστρονομικῶν πραγμάτων ἰδέας, ὅπως π. χ. ὑπαινιγμός τις εἰς τὴν δυνατότητα τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος (822 a), τὰς ὁποίας περιέχουν οἱ «Νόμοι», ἀνευρίσκομεν ἐν αὐτοῖς καὶ θρησκευτικήν τινα ἀδιαλλαξίαν (909 A ἑξ.), ἥτις ὑπενθυμίζει μετὰ λύπης τὸν συγγραφέα τῆς Ἀπολογίας. Ἐκτὸς τῶν ἔργων τούτων τοῦ Πλάτωνος ἔχομεν αὐτοῦ καὶ δώδεκα ἐπιστολάς, ἐξ ὧν ἡ 6η, 7η καὶ 8η θεωρητέαι ἀναντιρρήτως γνήσιαι.

Ἀποθανόντος τοῦ Πλάτωνος ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν τῆς Ἀκαδημείας ὁ ἀνεψιός του *Σπεύσιππος* 347—339). Ὡς γνωρίζομεν ἐκ τοῦ συγγράμματός του περὶ τῶν πυθαγορείων ἀριθμῶν, καὶ αὐτὸς καὶ ὁ διάδοχός του *Ξενοκράτης* ὁ Χαλκηδόνιος (339—314) ἐξηκολούθησαν ἐν τῇ Ἀκαδημείᾳ τὴν πυθαγορίζουσαν τάσιν, ἣν καὶ ὁ γέρων ἤδη Πλάτων εἶχε προσλάβει. Ἐκ τῶν μετὰ ταῦτα ἄξιος μνείας εἶναι ὁ ἐκ Σόλων τῆς Κιλικίας *Κράντωρ* (περὶ τὸ 330 μέχρι 270), συγγραφεὺς τοῦ πολὺ ἀναγινωσκομένου ἐν τῇ ἀρχαιότητι, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Κικέρωνος, συγγράμματος «Περὶ πένθους» καὶ τοῦ πρώτου ἐκτενοῦς ὑπομνήματος εἰς τὸν «Τίμαιον» τοῦ Πλάτωνος. Ἐν τῇ Ἀκαδημείᾳ ἐκαλλιεργήθησαν ζωηρῶς καὶ ἡ διαλεκτική, ἠθική, μεταφυσική, τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ ἀστρονομία. Μαθητὴς αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ Κνίδιος *Εὔδοξος* (περὶ τὸ 390—337 π. Χ.), μαθητὴς τοῦ Ἀρχύτα καὶ εἰκοσιτριετὴς ἤδη ὑπάρξας μαθητὴς καὶ τοῦ Πλάτωνος. Εἶναι ὁ νέος θεμελιωτὴς τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης, εἰς αὐτὸν δ' ἀνάγονται καὶ τὰ γεωμετρικὰ βιβλία τοῦ Εὐκλείδου. Τὰ ἀστρονομικὰ διδάγματα τοῦ Εὐδόξου ἐχρησιμοποίησεν ὁ Ἄρατος εἰς τὰ «Φαινόμενά» του. Μαζὶ μὲ τὸν Εὔδοξον μνημονευτέος καὶ *Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς* (περὶ τὸ 390—310 π. Χ.), ὁ συγγραφεὺς πολλῶν ποιητικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διαλόγων περὶ φιλοσοφικῶν καὶ φυσικῶν ζητημάτων. Εἰς ἕνα ἐκ τῶν διαλόγων τούτων περὶ τῶν ἐν οὐρανῷ γινομένων συνδιαλέγονται δύο πυθαγόρειοι, ὁ Ἱκέτας καὶ ὁ Ἔκφαντος, καὶ δίδουσιν ὑποθετικὰς ἐξηγήσεις περὶ τοῦ ἡλιακοῦ μας συστήματος. Προτρέχων Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς Ἀριστάρχου τοῦ Σαμίου, προδιαγράφει τὸ ἡλιοκεντρικὸν σύστημα. Ἐδίδασκεν ἤδη αὐτὸς τὸ σύστημα τοῦ Σουηδοῦ ἀστρονόμου Tycho Brahe (1546—1601) περὶ τῆς κινήσεως τῶν πλανητῶν περὶ τὸν ἥλιον καὶ τῆς κινήσεως τοῦ ἡλίου περὶ τὴν γῆν καὶ περαιτέρω ἐγνωμάτευεν ὅτι ὅλαι αἱ ἀνωμαλίαι αἴρονται, ἐάν τις παραδεχθῇ ὅτι ὁ ἥλιος ἀκινητεῖ καὶ ἡ γῆ ἐκτὸς τῆς περὶ ἑαυτὴν κινήσεως κινεῖται καὶ περὶ τὸν ἥλιον. Ἀρίσταρχος ὁ Σάμιος μετὰ ταῦτα, περὶ τὸ 280, εἰσηγήθη τὴν θεωρίαν του ἐκείνην, τὴν ὁποίαν βραδύτερον ὁ Κοπέρνικος τελειωτικῶς ἀπέδειξεν.

Ὁ *Ἀριστοτέλης* (384—322 π. Χ.), ὁ σπουδαιότατος καὶ συγχρόνως αὐτονομώτατος μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος, κατήγετο ἐκ Σταγείρων τῆς Χαλκιδικῆς. Ἦτο υἱὸς τοῦ Νικομάχου, ἰατροῦ τοῦ βασιλέως Ἀμύντου Γ' τῆς Μακεδονίας. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πλάτωνος ἦλθε μαζὶ μὲ ἄλλους πλατωνικοὺς (6η πλατωνικὴ ἐπιστολὴ) εἰς τὴν Ἄσσον τῆς Τρωάδος καὶ συνεδέθη ἐκεῖ πρὸς τὸν Ἑρμείαν, τὸν ἄρχοντα τοῦ Ἀταρνέως, τὴν ἀνεψιὰν τοῦ ὁποίου Πυθιάδα ἐνυμφεύθη. Φονευθέντος ὑπὸ τοῦ Ἀρταξέρξου Γ' τοῦ Ἑρμείου, ὁ Ἀριστοτέλης ἔκαμεν εἰς αὐτὸν συγκινητικώτατον ὕμνον, ἐκδηλοῦντα τὴν ἀφοσίωσίν του πρὸς τὸν ἀποθανόντα. Μαθητεύων ἤδη ἐν τῇ Ἀκαδημείᾳ ἐξέδωκε συγγράμματά τινα μὲ πλατωνικὴν κατεύθυνσιν, τὰ ὁποῖα ἀργότερον ἐκάλει «ἐξωτερικά», ὅπως εἶναι ὁ διάλογος Εὔδημος, ἢ περὶ τῆς ἀθανασίας καὶ ὁ «Προτρεπτικός», ἐπιστολὴ πρὸς τὸν βασιλέα Θεμίσωνα τῆς Κύπρου περὶ τῆς σημασίας καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς φιλοσοφίας. Ἀλλ' ἤδη ἀποθανόντος τοῦ Πλάτωνος ἤρχισε νὰ διδάσκῃ αὐτοτελῶς καὶ νὰ μεταβάλλῃ καὶ συμπληρώνῃ κατ' ἴδιον τρόπον τὰ πλατωνικὰ διδάγματα. Τοῦτο συνέβη μὲ τὸ ἀπολεσθὲν σύγγραμμά του «Περὶ φιλοσοφίας», εἰς τὸ ὁποῖον ἐξηλέγχετο ἢ ἀπερρίπτετο ἡ περὶ τῶν «ἰδεῶν» ἢ «εἰδῶν» θεωρία τοῦ Πλάτωνος. Ἴχνη τούτου ἔχομεν καὶ εἰς τὰ διασωθέντα συγγράμματα, τὰ μεταφυσικά, ἠθικὰ καὶ πολιτικά, πρὸ πάντων μάλιστα εἰς τὰ καλούμενα «Εὐδήμεια Ἠθικὰ» ἔχομεν ἐκτενῆ τούτου περίληψιν.

Μετὰ βραχεῖαν διαμονὴν ἐν Λέσβῳ ἀνέλαβε, κατ' ἐπιθυμίαν τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας Φιλίππου, τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ υἱοῦ του Ἀλεξάνδρου, εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ὁποίου ἐνεστάλαξε τὸν θαυμασμὸν διὰ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους συνέγραψε τὸ ἀπολεσθὲν ἔργον του «Περὶ βασιλείας», ἄλλο δέ τι ἐπίσης ἀπολεσθὲν ἔργον του «Πρὸς Ἀλέξανδρον» συνέγραψεν, ὅτε οὗτος εἶχε κυριεύσει τὴν Περσίαν. Μετὰ τὴν εἰς τὸν θρόνον ἄνοδον τοῦ Ἀλεξάνδρου ὁ Ἀριστοτέλης ἵδρυσεν ἐν Ἀθήναις ἐν τῷ Λυκείῳ γυμνασίῳ ἰδίαν σχολήν, ἥτις ἐκ τῶν «περιπάτων» (τουτέστι στοῶν) της ἐκλήθη *περιπατητική*. Ἦτο μέτριον σύμπλεγμα οἰκοδομημάτων, περιέχον ὄψιν ἱεροῦ τῶν μουσῶν. Κατὰ τὴν διοργάνωσίν της ἀπεδείχθησαν αἱ ἔξοχοι ὀργανωτικαὶ ἰδιότητες τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ὡς πρὸς τὸ πρακτικὸν καὶ μάλιστα, ὡς εἶναι φυσικόν, εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν μέρος. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἀπειλούμενος ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις ἀντιμακεδονικῆς μερίδος καὶ κινδυνεύων νὰ καταδιωχθῇ καὶ καταδικασθῇ ἐπὶ ἀσεβείᾳ, ἔφυγεν εἰς τὴν Χαλκίδα τῆς Εὐβοίας, διὰ νὰ μὴ δώσῃ, ὡς ἔλεγεν, ἀφορμὴν εἰς τοὺς Ἀθηναίους νὰ ἁμαρτήσωσι καὶ δευτέραν φορὰν εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Ἐνταῦθα ἀπέθανεν εἰς ἡλικίαν μόλις 62 ἐτῶν, ἐκ νοσήματος τοῦ στομάχου. Ἡ πατρίς του τὸν ἐτίμα ἐτησίως διὰ τῆς ἑορτῆς τῶν «Ἀριστοτελείων». Ὁ Ἀριστοτέλης ἵσταται ὡς πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν διανόησιν καὶ ἀξίαν ἰσότιμος καὶ ἰσάξιος πρὸς τὸν Πλάτωνα, ὅπως ὡραιότατα παριστάνεται καὶ εἰς τὴν περίφημον εἰκόνα τοῦ Ραφαήλ. Τὴν φιλοσοφίαν του διαπνέει ἐντελῶς ἄλλο πνεῦμα. Ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία ἔχει χαρακτῆρα ὑπερκόσμιον, ἡ ἀριστοτελικὴ ὅμως ἔχει χαρακτῆρα ἐγκόσμιον. Υἱὸς φυσιοδίφου (ἰατροῦ), φυσικὸν ἦτο νὰ διάκειται ἄλλως πρὸς τὴν φύσιν παρὰ ὅπως διέκειτο ὁ Πλάτων. Εἶναι πνεῦμα καθολικόν, εἰσήγαγε τὴν μελέτην τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν χρησιμοποίησιν αὐτῶν εἰς τὰς φιλοσοφικὰς θεωρίας. Αἱ ἰατρικαὶ ἔρευναι τῆς ἱπποκρατείου σχολῆς καὶ αἱ πολυμερεῖς καὶ βαθεῖαι φυσικαὶ ἔρευναι τοῦ Δημοκρίτου—τοῦ ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτου τοῦ Πλάτωνος—ἤσκουν ἑλκτικήν τινα δύναμιν εἰς τὸ πνεῦμά του, καὶ πολλαὶ θεωρίαι τῶν σοφιστῶν (ὅσον καὶ ἂν ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέρριπτε τὴν ἐριστικήν των ἔρευναν καὶ τὰ σοφίσματά της) ἀναγινώσκονται παραλλήλως πρὸς τὸν Πλάτωνα καὶ ὁδηγοῦν ἐν πολλοῖς καὶ πρὸς τὸν Ἀριστοτέλην, ὅστις καὶ μὲ τὴν θεωρίαν τῆς τραγῳδίας ἠσχολήθη (ἐν ἀναφορᾷ πάντως πρὸς τὴν αἰσθητικὴν τοῦ Γοργίου), καὶ λεπτομερῶς ἠρεύνησε τὴν θεωρίαν τῆς ρητορικῆς. Ἐν τῷ καθολικῷ πνεύματί του συνδυάζεται ἐπιτυχέστατα τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα καὶ ἡ φιλοσοφικὴ συστηματοποίησις πρὸς τὴν καθ' ἕκαστον ἔρευναν, πρὸς τὴν ἔρευναν τῶν λεπτομερειῶν, ἐξ ὧν οὗτος σχηματίζει εἶτα τὴν βάσιν τοῦ φιλοσοφικοῦ του συστήματος. Πρὶν ἢ ἐκφράσῃ ὁ ἴδιος τὴν θεωρίαν του περί τινος πράγματος, συναθροίζει πᾶν τὸ δυνατὸν ὑλικὸν (βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τῶν μαθητῶν του) καὶ εἶτα ἐξετάζει καὶ βασανίζει τὰς γνώμας τῶν προηγηθέντων εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο. Οὕτως ἡ συλλογή του «συναγωγὴ τεχνῶν» ἦτο εἰσαγωγικὴ ἐργασία εἰς τὴν ρητορικήν του, αἱ «διδασκαλίαι» του καὶ ἄλλα τινὰ παρόμοια εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ποιητικήν του, ἡ συναγωγὴ τῶν πολιτευμάτων 158 ὁλοκλήρων πολιτειῶν ἦτο ἡ προπαρασκευαστικὴ ἐργασία διὰ τὰ «Πολιτικά» του, καὶ ἐν τῇ μεταφυσικῇ του προτάσσει τὰς γνώμας τῶν παλαιοτέρων διανοητῶν πρὶν ἢ εἴπῃ αὐτὸς τὴν ἰδίαν γνώμην. Συναθροίζει εἰς τὰς ἀποθήκας του τὴν παλαιοτέραν ἐργασίαν καὶ τὸ ὑπάρχον ὑλικὸν ὄχι διὰ τὴν συλλογὴν αὐτὴν καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ διὰ νὰ τὸ ἐπεξεργασθῇ κατὰ τὴν ἰδικήν του μέθοδον καὶ κατὰ τὰς ἰδικάς του φιλοσοφικὰς ἀρχὰς καὶ ὑπαγάγῃ αὐτὸ ὑπὸ τὸ σύστημά του. Καὶ ὁ ἴδιος, ὅπως μᾶς παραδίδει ὁ Κικέρων, γνωρίζει ὅτι εἶναι εἰς τὸ τέλος οἱονεὶ ὡς κατακλεὶς μεγάλης περιόδου τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ.

Ὁ Ἀριστοτέλης παραδέχεται διπλᾶς ἀρχάς. Ὕλη καὶ μορφή, θεὸς καὶ κόσμος, σῶμα καὶ πνεῦμα, δυνατότης καὶ πραγματικότης. Αὐταὶ εἶναι αἱ ἀντιθέσεις, αἱ ὁποῖαι δεσπόζουσι τῆς φιλοσοφίας του. Ἀλλὰ περὶ ἰδίου καὶ αὐτοτελῶς καὶ πραγματικῶς ὑπάρχοντος βασιλείου τῶν ἰδεῶν, δὲν θέλει τίποτε νὰ γνωρίζῃ καὶ τὸ ἀποκρούει καὶ διαρρήδην (Μεταφ. 1, 6. Ἠθ. Νικομ. 1, 4). Ὁ θεὸς τοῦ Ἀριστοτέλους («τὸ πρῶτον κινοῦν» κατ' αὐτὸν) ὁμοιάζει τὸν θεὸν τοῦ Ἀναξαγόρου, καὶ τὸ ἀθάνατον πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ὁποῖον ἔξωθεν εἰσέρχεται, εἶναί τι μὴ ὀργανικὸν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ του, τὸ ὁποῖον ὅμως περαιτέρω δὲν παίζει σπουδαῖόν τι πρόσωπον ἐν αὐτῇ. Ἐκ τῶν «ἰδεῶν» κάμνει ὁ Ἀριστοτέλης δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι διαμορφοῦσι τὴν ὕλην καὶ ἐνυπάρχουσιν ἐν αὐτῇ μονίμως. Αἱ δυνάμεις αὗται δὲν ἐνεργοῦσι μηχανικῶς ἀλλὰ μόνον σκοπίμως· οὕτως ἡ τελεολογία γίνεται τὸ κύ-

Digitized by Google

ριον χαρακτηριστικὸν τῆς κατ' Ἀριστοτέλην ἐξετάσεως τῆς φύσεως. Ὡς λείψανον δὲ τῶν πλατωνικῶν δοξασιῶν τοῦ Ἀριστοτέλους δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἡ ὕλη ἐνίοτε ἐμποδίζει τὴν φύσιν νὰ ἐπιτύχῃ ἐντελῶς τοὺς σκοπούς της. Ἐνταῦθα εἰσάγεται ἡ θεωρία τῆς τέχνης, ἧς σκοπὸς εἶναι τὸ ἐν τῇ φύσει ἀτελὲς νὰ ὁδηγήσῃ εἰς ἰδεώδη τελειότητα. Ἡ νηφαλιότης τῆς ἀριστοτελείου φιλοσοφίας καταφαίνεται ἐν τῇ ἠθικῇ του, ὅπου ἐλλείπει αἰσθητῶς θετικόν τι ἰδεῶδες, διότι ἡ μεσότης ἣν συνιστᾷ μεταξὺ τῶν ἀκροτήτων δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ ἰδεῶδες, εἰς ὃ ἀποβλέπει ἡ ἠθική του. Τοὐναντίον διαβλέπομεν τὴν αἴσθησιν τῆς πραγματικότητος τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν τῇ πολιτικῇ, ἀπέναντι τῆς ὑψιπέτιδος φαντασίας τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ πολιτικῷ ἰδεώδει, καὶ εἶναι περίεργον ὅτι ὁ παιδαγωγὸς τοῦ κυριεύσαντος τὸν κόσμον δὲν κατώρθωσε νὰ ὑψώσῃ τὸ βλέμμα του πέρα τῆς ἐννοίας τοῦ κράτους-πόλεως (τουτέστιν τῆς πόλεως ὡς κράτους) τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἀλλὰ τονίζεται ὅμως καὶ ἰσχυρῶς ἐξαίρεται ἡ ἀναγκαιότης τῆς πολιτειακῆς τάξεως, ἀναγκαιότης τὴν ὁποίαν μᾶς ἐπιβάλλει ἤδη αὐτὸ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, καὶ ἐξαίρεται περαιτέρω ἡ ἰδιορρυθμία τοῦ ἀνθρώπου ὡς «ζῴου πολιτικοῦ» ἐν παραβολῇ πρὸς τὸν θεὸν καὶ τὸ κυρίως ζῷον. Ὁ Ἀριστοτέλης οὐ μόνον διὰ τὴν σχολήν του (ἥτις δὲν προήγαγεν ἀλλ' ἡρμήνευε μόνον καὶ ἐσχολίαζε τὰ ἔργα τοῦ δαιμονίου ἀνδρός), ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν μεταγενεστέραν ἀρχαιότητα ἔγινε καὶ παρέμεινεν ἡ ὑψίστη αὐθεντία. Ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος μ. Χ. ἀνεγνώρισεν αὐτὸν καὶ ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία βαθμηδὸν ὡς τὸν κατ' ἐξοχὴν κῦρος ἔχοντα ἐπιστήμονα (καὶ τὸ Ἰσλὰμ ἔμαθε δι' αὐτοῦ νὰ σκέπτεται), οὕτω δὲ ὁ Ἀριστοτέλης ἔγινεν ὁ πατὴρ τῶν μεσαιωνικῶν σχολαστικῶν, ἐν μέρει διὰ τῆς μεσολαβήσεως τῶν νεοπλατωνικῶν ἑρμηνευτῶν. Ὅσον καὶ ἂν τὰ ἔργα του δὲν ἔχωσι τὴν λογοτεχνικὴν ἀξίαν τῶν πλατωνικῶν, ἡ αὐθεντία ὅμως καὶ τὸ κῦρος, τὸ ὁποῖον ἔλαβεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιστημῶν τὸ ὄνομά του, χαρακτηρίζεται κάλλιστα ἐκ τούτου καὶ μόνου, ὅτι ὁ μόνος ἐκ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων, ὅστις κατὰ τὴν πολυμέρειαν καὶ πολυμάθειαν δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸν Ἀριστοτέλην, ὁ Λεϊβνίτιος (1646—1716) ὡμολόγει ὅτι ἡ ἰδία φιλοσοφία του δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἢ ἀνάλογος πρὸς τοὺς χρόνους του μεταρρύθμισις τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Περὶ τῆς συγγραφικῆς δράσεως καὶ τέχνης τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ κρίνωμεν ὡς ἐκ τῆς καταστάσεως ἐν ᾗ ἐσώθησαν τὰ συγγράμματά του. Οἱ ὑπὸ ἔποψιν τέχνης τελειότατοι διάλογοί του, ὡς καὶ δημωδέστερον χαρακτῆρα ἔχοντες (περὶ φιλοσοφίας, περὶ δικαιοσύνης, ὁ πολιτικός, κτλ.) ἐχάθησαν, ἐλάχιστα δὲ λείψανα αὐτῶν διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν, ἀναφερόμενα εἰς προχείρους αὐτοῦ σημειώσεις διὰ τὴν διδασκαλίαν, ἢ εἰς σημειώσεις μαθητῶν του ἐκ τῶν παραδόσεων τοῦ διδασκάλου. Καὶ ἡ συγγραφικὴ καὶ ἡ φιλοσοφικὴ ἐξέλιξίς του εἶναι δύσκολον νὰ εἰκασθῇ, διότι τὰ διασωθέντα ἔργα του ἐγράφησαν ὑπ' αὐτοῦ ὡρίμου πλέον ἀνδρὸς ὄντος. Τὰ ἔργα του (*Διογ. Λαέρτ.* 5, 22 ἑξ.) ἀνήρχοντο εἰς 146 μὲ 400 περίπου βιβλία. Ὁ Σύλλας κυριεύσας τὰς Ἀθήνας (86 π. Χ.) τὰ ἔφερεν εἰς Ρώμην καὶ κατέγραψε τὸν κατάλογον αὐτῶν διὰ τοῦ περιπατητικοῦ Ἀνδρονίκου. Τὰ σπουδαιότατα αὐτῶν εἶναι: Τὰ λογικὰ συγγράματα («Κατηγορίαι», «Περὶ ἑρμηνείας», «Ἀναλυτικὰ πρότερα», «Ἀναλυτικὰ ὕστερα» καὶ τὰ «Μεθοδικὰ» ἢ «Τοπικά», «Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι») ὑπὸ τῶν μετὰ ταῦτα περιπατητικῶν κληθέντα δι' ἑνὸς ὀνόματος: Ὄργανον (*Διογ. Λαέρτ.* 5, 28 «τοῦ δὲ θεωρητικοῦ τόν τε φυσικὸν καὶ λογικόν, οὗ τὸ λογικὸν οὐχ ὁλομερῶς, ἀλλ' ὡς ὄργανον προσηκριβωμένον»). Τὰ μεταφυσικὰ περιεῖχον τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς «πρώτης φιλοσοφίας», τουτέστι τῆς ἐπιστήμης περὶ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ κόσμου («τῶν πρώτων ἀρχῶν καὶ αἰτιῶν θεωρητικὴ ἐπιστήμη»), καὶ ἐκλήθησαν οὕτω διότι ἤρχοντο «μετὰ τὰ φυσικά». Τὸ «Περὶ ψυχῆς» περιλαμβάνει πλήρη ψυχολογίαν, τὰ δὲ «Ἠθικὰ Νικομάχεια» εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἔργον τοῦ Ἀριστοτέλους, κληθέντα οὕτω, διότι ἀφιέρωσεν αὐτὰ εἰς τὸν υἱόν του Νικόμαχον. Περιέχει εὐδαιμονιστικὴν θεωρίαν καὶ ἀναγνωρίζει καὶ τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ ὡς συντείνοντα εἰς εὐδαιμονίαν. Εἰς τὰ «Πολιτικὰ» του διακρίνει τὰ τρία κύρια εἴδη τῆς πολιτείας («βασιλείαν» «ἀριστοκρατίαν», «πολιτείαν» ἐν τῇ σημασίᾳ τῆς κυριαρχίας τοῦ λαοῦ) ἀπὸ τῶν τριῶν «παραβάσεων» των («τυραννίδος», «ὀλιγαρχίας», «δημοκρατίας» ἐν σημασίᾳ ὀχλοκρατίας), διαβλέπει δὲ ὡς ἄριστον πολίτευμα τὴν ἐν ἐλευθέρᾳ πολιτείᾳ ἀριστοκρατίαν. Δὲν ἀναγνωρίζει πολίτευμά τι ὡς ἰδεῶδες, ἀλλ' ὁμολογεῖ ὅτι ἑκάστη μορφὴ τῶν διαφόρων πολιτευμάτων ὁρίζεται ἐκ τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν της. Ἐκ τῶν φυσικῶν συγγραμμάτων ἡ φυσικὴ («Φυσικὴ ἀκρόασις»), ἣν ὁ Ἕγελος ἐκάλεσε μεταφυσικὴν τῆς φυσικῆς, ἐξετάζει τὰς θεμελιώδεις ἐννοίας: ὕλη, δύναμις, κίνησις, εἶδος κ.λ.π. Ἐν τῷ «Περὶ οὐρανοῦ» συγγράμματι προβάλλεται ἡ διδασκαλία περὶ τῆς αἰωνιότητος τοῦ σύμπαντος, τὰ δὲ «Μετεωρολογικὰ» ζητοῦσι τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἀτμοσφαιρικῶν φαινομένων. Ἐκ τῶν γεωλογικῶν συγγραμμάτων του τὰ σπουδαιότερα εἶναι «Ἡ περὶ ζῴων ἱστορία» καὶ τὸ «Περὶ ζῴων μορίων». Τὸ πρῶτον εἶναι περιγραφικόν, τὸ δεύτερον φυσιολογία καὶ φιλοσοφία τῆς ζῳολογίας. Ἐκ τῶν πολυαρίθμων ἀρχαίων ἑρμηνευτῶν τοῦ Ἀριστοτέλους ὁ σπουδαιότατος ὑπῆρξεν ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεὺς (ἐκ τῆς πόλεως Ἀφροδισιάδος τῆς Καρίας), κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ' μ. Χ. αἰῶνος. Τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν συνέδεσε πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν Ἰωάννης ὁ Φιλόπονος ἐξ Ἀλεξανδρείας, ὅστις κατὰ τὸ 529 τὸ πρῶτον κατεπολέμησε τὸν νεοπλατωνισμόν, ὑπερασπιζόμενος τὴν Βίβλον καὶ τὰς ἐν αὐτῇ διδασκαλίας διὰ τῶν ἀριστοτελικῶν δοξασιῶν. Ἡ σημασία τοῦ Ἀριστοτέλους (Σωκράτους καὶ Πλάτωνος) κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ περιφήμου χωρίου τοῦ Dante:

Poi che innalzai un poco più le ciglia
Vidi il maestro di color che sanno
Seder tra filosofica famiglia.
Tutti l'ammiran, tatti onor gli fanno
Quivi vid'io é Socrate e Platone
Che innanzi agli altri più presso gli stanno

Τὸ φαινόμενον, Σωκράτης—Πλάτων—Ἀριστοτέλης, τῶν τριῶν τούτων ἀνδρῶν, τῶν ὁποίων τὰ πνεύματα ἐπενήργησαν ἀμέτρητον ὅσον εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ διανοητικὴν διαμόρφωσιν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, εἶναι ἓν τῶν μεγίστων φαινομένων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας. Καὶ δίκαιον εἶναι νὰ κατακλείσωμεν ταύτην τὴν βραχεῖαν ἐπισκόπησιν μὲ τοὺς λόγους τοῦ Goethe περὶ τῶν τριῶν τούτων μεγάλων πνευμάτων: «Πᾶσα δυνατὴ προσέγγισις ἡμῶν, πρὸς τοὺς τρεῖς τούτους γενικῶς ἢ ἐν μέρει μόνον σημειώνει δι' ἡμᾶς μέγα γεγονός, τὸ ὁποῖον μᾶς προξενεῖ χαράν, τὴν δὲ μόρφωσιν ἡμῶν πάντοτε καὶ πανταχοῦ ἰσχυρῶς προάγει».

ΙΩ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙΣ

Νεωτέρα κωμῳδία. Πολὺ ὀλιγώτερον τῆς μέσης κωμῳδίας ἐπενέβαινεν εἰς τὰ τοῦ δημοσίου βίου ἡ νεωτέρα τοιαύτη. Ἡ ἀκμὴ ταύτης συμπίπτει πρὸς τοὺς χρόνους τῆς ἀπωλείας τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ἠθῶν τῆς οἰκογενείας. Ὡς πρότυπον εἰς τοὺς ποιητὰς τῆς κωμῳδίας ἐχρησίμευεν ὁ Εὐριπίδης, οὗτινος ἐμιμοῦντο καὶ τὴν διαύγειαν καὶ ἁπλότητα τῆς λέξεως καὶ τὴν παρεμβολὴν ἠθικῶν γνωμῶν. Ἐν τῇ ἐπιτυχεῖ περιγραφῇ τῶν χαρακτήρων καὶ ἐν τῷ εὐτραπέλῳ καὶ σκωπτικῷ διαλόγῳ ἐζήτουν οἱ ποιηταὶ τῆς νέας κωμῳδίας τὸ ἀστεῖον καὶ κομψόν, ὅπερ ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ κυρία ἀρετὴ αὐτῆς. Ἐκ τῶν 64 δὲ ποιητῶν, οἵτινες ἀναφέρονται ὡς ἐκπρόσωποι τῆς νέας κωμῳδίας, διαπρέπουσιν ὁ *Μένανδρος* (342—291) ὁ Ἀθηναῖος ἀνεψιὸς τοῦ Ἀλέξιδος, ὑφ' οὗ καὶ ἐμυήθη εἰς τὴν τέχνην τῆς κωμῳδίας. Ἐκ τῶν κωμῳδιῶν του εὑρέθησαν τῷ 1907 μεγάλα ἀποσπάσματα ἐπὶ παπύρων, ἀνήκοντα εἰς τοὺς «Ἐπιτρέποντας» (586 στίχοι), τὴν «Σαμίαν» (341 στίχοι) καὶ τὴν «Περικειρομένην» (324 στίχοι). Ὁ *Φιλήμων* (361—263), κατέχων τὴν δευτέραν τάξιν, κατέλιπεν 97 κωμῳδίας, ἐξ ὧν μόνον δύο, ὁ «Ἔμπορος» καὶ ὁ «Θησαυρός», εἶναι γνωσταὶ ἐκ λατινικῶν διασκευῶν. Ἄλλοι δὲ ποιηταὶ ἀναφέρονται ὁ ἐκ Σινώπης *Δίφιλος*, ὁ ἐκ Καρύστου *Ἀπολλόδωρος*, ὁ ἐκ Κασσανδρείας *Ποσείδιππος*, *ὁ Βατων*, *ὁ Ἐπίνικος*, *ὁ Σωσίπατρος*, *ὁ Εὔφρων κ. ἄ.*

Μεταγενεστέρα περίοδος τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ κωμῳδία ἐξηκολούθησαν ἀνθοῦσαι ἐντὸς τοῦ ἀθηναϊκοῦ περιβάλλοντος, ὡς προϊόντα ἀποκλειστικὰ τοῦ ἀττικοῦ πνεύματος. Τὸ αὐτὸ δὲ συνέβη καὶ μὲ τὸν καθόλου ἑλληνικὸν πολιτισμόν, ὅστις διεδόθη διὰ τῶν κατακτήσεων τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς ὁλόκληρον τὸν ἀνατολικὸν καὶ μεσογειακὸν κόσμον. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐκ τῆς διανομῆς τοῦ ἀπεράντου κράτους του προέκυψαν πλεῖστα νέα κράτη, ἱδρύθησαν νέαι πόλεις καὶ ἐμεγεθύνθησαν αἱ παλαιότεραι. Ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ Πέργαμος, ἡ Ἀντιόχεια, μεγάλα πολιτικὰ καὶ ἐμπορικὰ κέντρα, ἀπέβησαν συγχρόνως καὶ πνευματικαὶ κοιτίδες. Μέχρι τοῦδε ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία εἰς τὰς κυρίας της μορφὰς ἦτο βαθέως ἐθνικὴ καὶ λαϊκή. Ἐξέφραζεν αὐθορμήτως τὰς ἰδέας καὶ τὰ συναισθήματα ἑκάστης πολιτείας καὶ ἀπηυθύνετο εἰς ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ μέλη αὐτῆς, ἄνευ διακρίσεως τάξεως καὶ πνευματικῆς καλλιεργείας. Μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον ὅμως ἀποβαίνει κοσμοπολῖτις καὶ λογία, ἀπευθύνεται εἰς τοὺς πεπαιδευμένους καὶ τοὺς σοφοὺς ὅλου τοῦ κόσμου καὶ μόνον εἰς αὐτούς, χωρὶς νὰ ὑπολογίζῃ τὸν λαόν. Ὁ κοσμοπολιτικὸς καὶ λόγιος χαρακτὴρ τῆς λογοτεχνίας ἐκδηλοῦται καὶ ἐν τῇ μορφῇ καὶ ἐν τῷ περιεχομένῳ τῶν δημιουργημάτων αὐτῆς.

Δημιουργικὴ λογοτεχνία. Δεδομένου ὅτι πᾶσαι αἱ μεγάλαι πηγαὶ τῆς ἐμπνεύσεως εἶχον ἐξαντληθῆ, εἶναι φυσικὸν ὅτι ἡ κοινωνία τῆς περιόδου ταύτης ἀνεζήτει τὴν αἰσθητικὴν ἀπόλαυσιν εἰς ἔργα περιωρισμένου χαρακτῆρος, τὰ μόνα ἀντάξιά της, τὰ ὁποῖα θὰ τῆς ἤρεσκον διὰ τῆς συσσωρεύσεως λεπτομερειῶν καὶ τῆς σοφῆς λεπτότητος τῆς ἐπεξεργασίας, αἵτινες ἀποτελοῦν τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς δημιουργικῆς λογοτεχνίας τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος. Ἡ λογοτεχνία αὕτη ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν καθίσταται πτωχοτέρα. Μερικὰ μόνον ἐκ τῶν δημιουργημάτων της δὲν ἔπαυσαν νὰ ἀναγινώσκωνται καὶ νὰ ἀρέσκουν. Καὶ ἀφοῦ ἐχρησίμευσαν ὡς πρότυπα εἴς τινας ἐκ τῶν ἀρίστων Λατίνων ποιητῶν, τὸν Τίβουλλον, τὸν Προπέρτιον, τὸν Ὀβίδιον καὶ τὸν Βιργίλιον ἀκόμη, ἀπετέλεσαν ὑποκείμενον μιμήσεως καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους ἀκόμη χρόνους.

Ἔπος - ἐλεγεία - ἐπίγραμμα. Οὐδέποτε ἐν Ἑλλάδι ἐξηφανίσθη καθ' ὁλοκληρίαν τὸ ἔπος, μολονότι ἡ ἱστορία καὶ ἡ τραγῳδία ἐξήλειψαν ἤδη ἀπὸ τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος τὸν κύριον λόγον τῆς ὑπάρξεώς του. Κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν τὸ ἔπος ἐπεχείρησε νὰ ἀνανεωθῇ ὑπὸ μορφὴν ὀλιγώτερον πηγαίαν καὶ μᾶλλον λογίαν. Τοῦτο μαρτυροῦν τὰ σωζόμενα «Ἀργοναυτικὰ» τοῦ *Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου* (β' ἥμισυ τοῦ Γ' αἰῶνος), τὰ ὁποῖα ἀποκαλύπτουν καὶ τὰς αἰτίας, δι' ἃς ἦτο ἀδύνατος ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀποπείρας ταύτης. Μίμησις καὶ ἐπίδειξις σοφίας, ἔλλειψις παντὸς ἐθνικοῦ ἢ θρησκευτικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἀπαραιτήτου διὰ τὸ ἐπικὸν εἶδος, χαρακτηρίζει τὸ ἔπος τοῦτο. Ἓν μόνον ἐπεισόδιον, τὸ τοῦ ἔρωτος τῆς Μηδείας, δύναται νὰ ἀναγνωσθῇ σήμερον. Ἡ δρᾶσις τῶν θεῶν εἶναι ψυχρὰ καὶ τεχνητή, φυσικὸν ἄλλως τε, διότι ἡ μυθολογία εἶχε ἀποθάνει πρὸ πολλοῦ. Ἄλλοι πάλιν κατασκευασταὶ ἐπικῶν ποιημάτων ἀντλοῦν κατὰ προτίμησιν τὰ θέματά των ἐκ τῆς ἱστορίας. Οὔτε τὰ «Μεσσηνιακὰ» τοῦ *Ριανοῦ τοῦ Κρητός*, οὔτε τὰ ἄλλα τοῦ αὐτοῦ εἴδους ποιήματα διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν καὶ ἀσφαλῶς δὲν πρέπει νὰ λυπώμεθα διὰ τοῦτο. Ἡ διδακτικὴ ποίησις, μιμουμένη τὴν ποίησιν τοῦ Ἡσιόδου, συνεβιβάζετο περισσότερον πρὸς τὴν ἐποχὴν ταύτην τῆς περιεργίας καὶ τῆς πολυμαθείας. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἀστρονομικοῦ ποιήματος τοῦ *Ἀράτου τοῦ Σολέως* (α' ἥμισυ τοῦ Γ' αἰῶνος) καὶ τῶν ἰατρικῶν ποιημάτων τοῦ *Νικάνδρου τοῦ Κολοφωνίου* («Θηριακά», «Ἀλεξιφάρμακα» Β' αἰών), τὰ ὁποῖα διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν. Οὔτε ἴχνος ποιητικοῦ αἰσθήματος ὑπάρχει εἰς τὰ ἔργα ταῦτα.

Ἡ *ἐλεγεία*, ἡ ὁποία εἶναι ὀλιγώτερον βεβαρημένη ἀπὸ παραδόσεις μεταμεμορφωμένας εἰς κανόνας, δὲν ἐνεφάνιζε παρομοίας δυσκολίας. Οὐδὲν εἶδος ἐκαλλιεργήθη καὶ ἤρεσε περισσότερον αὐτῆς κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχήν. Μέχρις ὡρισμένου βαθμοῦ ἀντικατέστησε τὸ μαρανθὲν ἔπος καὶ τὴν καθαυτὸ λυρικὴν ποίησιν. Ἠσχολεῖτο ἢ εἰς τὴν εὐχάριστον διήγησιν ἐρωτικῶν περιπετειῶν, μὲ τὰς ὁποίας ἠρέσκετο κοινὸν λίαν εὐαίσθητον πρὸς τὰ θέλγητρα τῶν γυναικῶν, ἢ εἰς τὴν συλλογὴν ἱστορικῶν καὶ μυθολογικῶν ἐνθυμίων, εἰς τὴν ἐξήγησιν παλαιῶν ἐθίμων καὶ ἀρχαίων θεσμῶν, ἢ ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἐξύμνησιν τῶν βασιλέων. Ἡ ἐλεγεία ἀνεμείγνυεν ἐπιδεξίως ὀλίγον συναίσθημα μὲ ἄφθονον πολυμάθειαν καὶ ἔδιδεν ἀξίαν εἰς παλαιὰ θέματα, πλουτίζουσα αὐτὰ μὲ χαριέσσας λεπτομερείας. Εἰς τοῦτο συνίσταται ἡ ἀξία τοῦ *Φιλητᾶ τοῦ Κῴου* καὶ πρὸ πάντων τοῦ γονίμου *Καλλιμάχου τοῦ Κυρηναίου*, τὸν ὁποῖον ὁ Πτολεμαῖος ὁ Φιλάδελφος ἔθεσεν ἐπὶ κεφαλῆς τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξανδρείας. Αὐλικοὶ ποιηταὶ ἀμφότεροι, ἐπεβλήθησαν ὡς διδάσκαλοι τοῦ προτιμωμένου τούτου εἴδους, ὁ πρῶτος διὰ τῶν ἐρωτικῶν του ἐλεγειῶν καὶ ὁ δεύτερος διὰ τῶν «Αἰτίων» του, ζωηρᾶς καὶ πολυμαθοῦς συνθέσεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ συνέδεε πρὸς μυθολογικὰς παραδόσεις ἢ ἁπλᾶς ἱστορίας πλῆθος θρησκευτικῶν ἢ πολιτικῶν ἐθίμων. Τὰ ὀλίγα διασωθέντα ἀποσπάσματά του προδίδουν πραγματικὸν ἀφηγηματικὸν τάλαντον καὶ δὲν ἀμοιροῦσι χάριτος.

Εἶναι δύσκολον νὰ ἀποχωρισθῇ τῆς ἐλεγείας τὸ *ἐπίγραμμα*, τὸ ὁποῖον κατ' οὐσίαν εἶναι ἐλεγεία ἐν μικρογραφίᾳ. Διὰ τῆς συντομίας του ἦτο ἀκόμη καταλληλότερον εἰς τὸ νὰ συλλαμβάνῃ πᾶσαν εὐκαιρίαν καὶ εἰς τὸ νὰ ἀρέσῃ διὰ τῆς ἐπικαιρότητός του. Κατώρθωνε νὰ ἐνσωματώνῃ εἰς ὀλίγους στίχους ἕνα πίνακα, μίαν ἀνάμνησιν, ἠθικήν τινα γνώμην ἢ ἐντύπωσιν. Οὐδέποτε ἄλλοτε ἐγνώρισε τόσην ἐπιτυχίαν. Ἐνεφανίσθησαν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἰδικοὶ τεχνῖται τοῦ ποιητικοῦ τούτου εἴδους, τὰ καλύτερα εὑρήματα τῶν ὁποίων, ὅμοια πρὸς λεπτῶς ἐξειργασμένα μετάλλια, διεσώθησαν εἰς τὸ παλαιότερον τμῆμα τῆς ἀνθολογίας. Τινὰ ἐκ τῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ *Ἀσκληπιάδου τοῦ Σαμίου*, τοῦ *Ποσειδίππου*, τοῦ *Λεωνίδου* τοῦ *Ταραντίνου*, ἵνα τινὰς μόνον ἐκ τῶν πολλῶν μνημονεύσωμεν, εἶναι εἰς τὸ εἶδός των ἀριστουργήματα πραγματικὰ θαυμαζόμενα καὶ σήμερον ἀκόμη διὰ τὸ λεπτὸν πνεῦμα καὶ τὴν περίτεχνον ἐξεργασίαν.

Βουκολικὴ ποίησις. Παραλλήλως πρὸς τὰς παλαιὰς ταύτας μορφὰς τὰς τεχνητῶς ἀνανεωθείσας ἐμφανίζεται καὶ πρωτότυπος δημιουργία, ἡ τοῦ βουκολικοῦ εἴδους, πρὸς τὸ ὁποῖον συνδέεται τὸ ὄνομα τοῦ *Θεοκρίτου*. Μολονότι παρεῖχεν ἀνακριβῆ εἰκόνα τῆς ζωῆς τῶν Σικελιωτῶν βοσκῶν, ἔμελλεν ἐν τούτοις νὰ ἀρέσῃ καὶ

Digitized by Google

ήρεσε πράγματι εἰς τοὺς ἀηδιασμένους ἐκ τῆς ζωῆς κατοίκους τῶν πόλεων διὰ τῆς χαριέσσης περιγραφῆς ἀγροτικῶν ἠθῶν καὶ ἐξοχικῶν τοπίων. Ἡ ἐπιτυχία αὕτη διήρκεσε, διότι ὁ ποιητὴς εἶχε ζωηρὸν τὸ αἴσθημα τῆς φύσεως, τὴν περιέγραφε δι' ὀλίγων ἀλλ' ἀκριβῶν γραμμῶν, ἐγνώριζε νὰ δίδῃ εἰς τὸ πάθος ἐκφραστικὴν γλῶσσαν καὶ τέλος ἐκάλυπτε μετὰ δεξιότητος τὸν τεχνητὸν χαρακτῆρα τῶν δημιουργημάτων του, χρησιμοποιῶν σκανδαλιστικὴν ἀλλ' ὑγιᾶ πραγματικότητα. Τὰς αὐτὰς ἰδιότητας παρουσιάζει καὶ εἰς τοὺς μίμους του, ὅπως ἡ «Φαρμακεύτρια» καὶ αἱ «Ἀδωνιάζουσαι». Περιφρονῶν δικαίως τὴν ἐποποιίαν, ἣν ἐθεώρει βαρεῖαν διὰ τοὺς ποιητὰς τῆς ἐποχῆς του, ἐμιμεῖτο ἐν τούτοις ταύτην εἰς τὰς ἐπεισοδιακὰς διηγήσεις, εἰς τὰς ὁποίας διέλαμπε τὸ δραματικὸν καὶ περιγραφικόν του τάλαντον. Αἱ μιμήσεις, τὰς ὁποίας προὐκάλεσε τὸ ἔργον του παρὰ τοῖς Λατίνοις κατ' ἀρχὰς καὶ κατόπιν παρὰ ταῖς νεωτέραις λογοτεχνίαις, κατέστησαν καταφανεστέραν τὴν ἀξίαν αὐτοῦ ὡς ἀπαραμιλλήτου προτύπου.

Σατιρικὴ ποίησις. Ἡ σατιρικὴ ποίησις, γεννηθεῖσα ἐκ τοῦ ἰάμβου καὶ τῆς κωμῳδίας, δὲν ἔλειψε καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, καθ' ἣν προσεπάθουν νὰ ἀνανεώσουν τὰ γεγηρακότα. Ὑπεδύθη νέας τινὰς μορφὰς εἴτε εἰς τοὺς χονδροειδεῖς καὶ ὑβριστικοὺς στίχους τοῦ *Σωτάδου*, ὁ ὁποῖος ἐτόλμα νὰ ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ Πτολεμαίου καὶ ἐπλήρωσε μὲ τὴν ζωήν του τὴν ἀμετροέπειάν του, εἴτε εἰς τοὺς σίλλους τοῦ *Τίμωνος τοῦ Φλειασίου*, δηκτικοὺς καὶ ἀνηλεοῦς ἐπικριτοῦ ὅλων τῶν δογματισμῶν, εἴτε τέλος εἰς τὰς διατριβὰς τὰς ἀποτελουμένας ἀναμὶξ ἐκ στίχων καὶ πεζοῦ λόγου, αἱ ὁποῖαι ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως των *Μενίππου* ἐκλήθησαν μενίππειοι σάτιραι. Τὰ διάφορα ταῦτα ἔργα ἀπωλέσθησαν, ἀλλ' εἶχον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα μετρίαν ἀξίαν.

Δρᾶμα. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν δραματικὴν ποίησιν, μολονότι ὑπῆρχον ἀκόμη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, ἰδίᾳ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, συγγραφεῖς τραγῳδιῶν, δύναταί τις εἰπεῖν ὅτι αὕτη οὐδεμίαν ἀξίαν εἶχε. Τὰ μόνα ἔργα, ἅτινα ἐδιδάσκοντο εἰς τὰ πολυάριθμα θέατρα, ἦσαν, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, τὰ τῶν μεγάλων ποιητῶν τοῦ παρελθόντος, οἱ ὁποῖοι εἶχον ἀποβῆ κλασσικοί.

Λογία γραμματεία. Ἂν ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἐλάχιστα ἐπλούτισε τὴν ποιητικὴν κληρονομίαν τῆς Ἑλλάδος, ἐπετέλεσε τοὐλάχιστον μέγα ἔργον ἐν τῇ λογίᾳ λογοτεχνίᾳ. Ἡ φιλολογικὴ καὶ λογοτεχνικὴ κριτική, ἡ γραμματική, ἡ ἱστορία ἀκόμη καὶ ἡ γεωγραφία ὀφείλουν πολλὰ εἰς τὴν φιλοπονίαν τῶν λογίων τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου.

Φιλολογικὴ καὶ λογοτεχνικὴ κριτική. Ἡ συγκρότησις καὶ ὁ πλουτισμὸς τῶν βασιλικῶν βιβλιοθηκῶν ἐπέβαλε πολλὰ καθήκοντα εἰς τοὺς ἄνδρας, εἰς τοὺς ὁποίους οἱ ἡγεμόνες εἶχον ἀναθέσει τὴν διεύθυνσιν αὐτῶν. Πρῶτον ἔπρεπε νὰ φροντίζουν, ὅπως προμηθεύωνται τὰ πολλάκις διεσκορπισμένα χειρόγραφα, διὰ νὰ συγκροτοῦν τὸ πλῆρες κείμενον τῶν κυριωτέρων συγγραφέων. Κατόπιν, μεταξὺ τῶν οὕτω συνηγμένων χειρογράφων, ἔπρεπε νὰ διακρίνουν πόσα ἐξ αὐτῶν εἶναι αὐθεντικά, καὶ ἡ ἐργασία αὕτη, ἀρκετὰ λεπτή, ὤξυνε τὸ κριτικόν των πνεῦμα. Τῶν χειρογράφων τούτων ἄλλως τε τὰ κείμενα ἦσαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐφθαρμένα· ἔπρεπε λοιπὸν νὰ τὰ συγκρίνουν πρὸς ἄλληλα διὰ νὰ τὰ διορθώσουν, ὅπως προσφέρουν εἰς τοὺς ἀναγνώστας κείμενα ἀκριβῆ, ὅσον τὸ δυνατὸν ὅμοια πρὸς τὰ ἀπολεσθέντα πρωτότυπα. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν ἤρκει. Τὰ κείμενα ταῦτα εἶχον ἀποβῆ σκοτεινά, εἴτε διότι ἡ γλῶσσά των εἶχεν ἀπαρχαιωθῆ, εἴτε καὶ διότι περιεῖχον ὑπαινιγμοὺς λησμονημένων γεγονότων. Ἐκ τούτου ἐγεννήθη ἡ ἀνάγκη τῶν κριτικῶν σημειώσεων, τῶν σχολίων καὶ τῶν εἰδικῶν λεξικῶν. Οὕτως ἡ φιλολογία καὶ ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ ἐγεννήθησαν ἐκ τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐποχῆς. Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἐργασίας διεκρίθησαν σοφοὶ οἷοι *Ζηνόδοτος ὁ Ἐφέσιος*, *Ἐρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος*, *Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος*, *Ἀρίσταρχος ὁ Σαμόθραξ*, οἵτινες ἔζησαν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατὰ τὸν Γ' καὶ τὸν Β' π. Χ. αἰῶνα. Κατὰ τὰ τέλη τῆς αὐτῆς περιόδου ἐν Περγάμῳ *Κράτης ὁ Μαλλώτης* ἠσχολεῖτο περὶ τὰς αὐτὰς μελέτας καὶ εἶχεν ἀποκτήσει ἐπίσης μεγάλην φήμην. Μετ' αὐτοὺς πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν τὸν *Ἀπολλόδωρον τὸν Ἀθηναῖον*, *Διονύσιον τὸν Θρᾷκα* καὶ τὸν ἐξ Ἀλεξανδρείας *Δίδυμον τὸν Χαλκέντερον*. Εἰς τοὺς σοφοὺς τούτους ὀφείλομεν ὄχι μόνον τὴν διάσωσιν τῶν ἀρχαίων κειμένων, ἀλλὰ καὶ πολλὰς πολυτίμους ἑρμηνείας, ἄνευ τῶν ὁποίων τινὰ ἐκ τῶν κειμένων τούτων θὰ ἦσαν ἐν μέρει ἀκατανόητα. Ἐξ αὐτῶν πηγάζει ὅ,τι καλύτερον ὑπάρχει εἰς τὰ σχόλια, τὰ ὁποῖα συνώψισαν οἱ ὑπομνηματισταὶ τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Ἐκ τῶν σχολίων τούτων δὲν ἔλειπε καὶ ἡ καθαρῶς λογοτεχνικὴ κριτική, δηλαδὴ ἡ κριτικὴ τῆς ἀξίας τῶν σχολιαζομένων συγγραφέων. Δείγματα τοιαύτης κριτικῆς διεσώθησαν εἰς διάφορα ἀποσπάσματα. Ἀλλὰ πολὺ καλύτερον δυνάμεθα νὰ τὴν ἐκτιμήσωμεν εἰς τὰ μὴ ἱστορικὰ ἔργα ***Διονυσίου τοῦ Ἁλικαρνασσέως***, ὅστις πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς κληρονόμος καὶ συνεχιστὴς τῶν Βυζαντινῶν, μολονότι ἔζησεν ἐν Ῥώμῃ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου. Ὡρισμέναι ὑπερβολαὶ αὐτοῦ, εἴτε εὐμενεῖς εἴτε δυσμενεῖς, ἐν τῇ κρίσει τῶν συγγραφέων δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζουν, διότι ὁ Διονύσιος ὡς ρητοροδιδάσκαλος ἐπεδίωκε κυρίως νὰ παράσχῃ εἰς τὸν μέλλοντα ρήτορα τὰ ὡραιότερα πρότυπα τῆς τέχνης του καὶ διὰ τοῦτο ὑπερέβαλε τὴν σημασίαν τοῦ Δημοσθένους εἰς βάρος τοῦ Θουκυδίδου καὶ τοῦ Πλάτωνος.

Ἡ γραμματική. Πρὸς τὴν κριτικὴν ταύτην συνάπτεται φύσει ἡ γραμματική, δηλαδὴ ἡ μεθοδικὴ ταξινόμησις καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν μερῶν τοῦ λόγου. Ἐν σπέρματι ἐμφανισθεῖσα κατὰ τὸν Ε' καὶ τὸν Δ' π. Χ. αἰῶνα ἡ γραμματική, διεμορφώθη πράγματι μόνον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην κυρίως ὑπὸ τοῦ *Ἀριστάρχου*, τοῦ *Κράτητος τοῦ Μαλλώτου* καὶ τοῦ *Διονυσίου τοῦ Θρᾳκός*.

Ἡ ἱστορία. Ἡ ἱστορία ἐξ ὅλων τῶν γραμματειακῶν εἰδῶν ὑπόκειται ἴσως ὀλιγώτερον εἰς στείρωσιν, διότι ἀντλεῖ τὴν ὕλην της ἐξ αὐτῶν τῶν γεγονότων καὶ θέτει ὡς σκοπὸν τὴν κατάταξίν των μόλις μεταβληθοῦν εἰς παρελθόν. Κατὰ τοὺς τρεῖς αἰῶνας τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου ἔζησαν πολλοὶ ἱστορικοί. Οἱ γνωστότεροι ἐξ αὐτῶν ὑπῆρξαν ὁ *Καλλισθένης ὁ Ὀλύνθιος*, οἱ συνοδεύσαντες τὸν Ἀλέξανδρον *Πτολεμαῖος* καὶ *Ἀριστόβουλος*, ὁ ἐξ Σικελίας *Τίμαιος*, *Ἱερώνυμος*, *Δοῦρις ὁ Σάμιος*, *Φίλαρχος*, οἱ ἀτθιδογράφοι *Ἀνδροτίων* καὶ *Φιλόχορος*, πάντες συγγραφεῖς ἔργων ἀπολεσθέντων, καὶ ὁ *Πολύβιος*, ὁ μόνος οὗτινος τὴν ἀξίαν δυνάμεθα νὰ ἐκτιμήσωμεν, διότι διεσώθησαν σημαντικὰ τμήματα τοῦ μεγάλου ἔργου του. Οὐδεὶς τῶν ἐν λόγῳ ἱστορικῶν ὑπῆρξεν ἴσως κατὰ τὸ τάλαντον ἐφάμιλλος πρὸς τοὺς ἱστορικοὺς τῆς προγενεστέρας περιόδου, εἰσήγαγον ὅμως νέον τι ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Εἰς τὸν Τίμαιον βλέπομεν ἐμφανιζομένην τὴν φροντίδα ἀντικαταστάσεως τῶν τοπικῶν χρονολογιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐστηρίζοντο ἐπὶ τῶν καταλόγων τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἐφόρων ἢ τῶν ἱερέων δι' ἀληθῶς πανελληνίου χρονολογίας, τῆς τῶν Ὀλυμπιάδων. Ἀλλ' ὅτε ἐγνώσθη καλύτερον ἡ ἱστορία τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ἀνατολῆς, ὅτε ἡ ἱστορία τῆς Ῥώμης συνανεμείχθη μετὰ τῆς τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν, ᾐσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην νὰ εὐρύνουν ἔτι μᾶλλον τὴν χρονολογίαν ταύτην, ἡ ὁποία σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέβαινε στενή. Ἐπεχείρησαν λοιπὸν νὰ θεσπίσουν συγκριτικὴν χρονολογίαν, ἡ ὁποία τοῖς ἐπέτρεψε νὰ ἐπιτύχουν τοὺς ἀναγκαίους συγχρονισμούς. Ἡ ἐργασία αὕτη ἤγαγεν εἰς γενικὴν ἀναθεώρησιν τῶν προγενεστέρων ὑπολογισμῶν, καὶ τοῦτο ὑπῆρξε μία ἐκ τῶν προσπαθειῶν, εἰς ἃς διεκρίθη ὁ σοφὸς *Ἐρατοσθένης ὁ Κυρηναῖος*. Οὗτος προέβη εἰς τὴν ἀναθεώρησιν ταύτην, χρησιμοποιήσας τὰ δεδομένα τὰ συλλεγέντα ὑπὸ τοῦ ἐξηλληνισμένου Αἰγυπτίου *Μανέθωνος*, ἱερέως τῆς Ἡλιουπόλεως. Τὸ ἔργον τοῦ Ἐρατοσθένους συνέχισεν ὁ *Ἀπολλόδωρος ὁ Ἀθηναῖος*. Παρὰ τὰς ἀναποφεύκτους πλάνας καὶ ἀνακριβείας, οἱ δύο οὗτοι σοφοὶ κατώρθωσαν νὰ θέσουν τὰ θεμέλια θετικῆς χρονολογίας.

Ἀλλ' εἰς τὸν *Πολύβιον* ἀνήκει κατὰ πολὺ μεγαλυτέρα τιμή. Δι' αὐτοῦ ηὐρύνθη αὐτὸς οὗτος ὁ ὁρίζων τῆς ἱστορίας. Ἡ εὔρυνσις αὕτη, ἥτις εἶχεν ἀρχίσει ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν κατακτήσεων τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἐξεδηλώθη ἐντονώτερον κατὰ τὸν Β' αἰῶνα, ὁπότε αἱ σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν Ῥώμην ἀπεκάλυπτον εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν Ἰταλίαν, τὴν Καρχηδόνα καὶ ὅλους τοὺς λαούς, οἱ ὁποῖοι ἐτέλουν ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν ἢ τὴν καρχηδονικὴν ἐπίδρασιν. Ἡ σπουδὴ τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἐν Ἰταλίᾳ, τῆς ἐχθρότητός της πρὸς τὴν Καρχηδόνα, τῆς ταχείας ἐξαπλώσεώς της πρὸς τὴν Δύσιν καὶ τὴν Ἀνατολήν, ἀπετέλει ἰσχυρότατον κίνητρον διὰ τὸ γόνιμον πνεῦμα ἀνθρώπου πεπροικισμένου μὲ πολιτικὸν αἰσθητήριον. Πρὸ αὐτοῦ ἐξετυλίσσετο μακρὰ σειρὰ ἱστορικῶν γεγονότων, καθοριζομένων ὑπὸ φυσικῶν αἰτίων, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ διευκρινηθοῦν. Ὁ Πολύβιος εἶχε σαφῆ συνείδησιν τοῦ καθήκοντος τούτου. Πρῶτος αὐτὸς διετύπωσε τὴν ἰδέαν τῆς συνεχείας ἐν τῷ βίῳ τῆς ἀνθρωπότητος, τὴν ἰδέαν τῆς ἐσωτερικῆς λογικῆς τῶν πραγμάτων, τῆς ἀλληλεξαρτήσεως μεταξὺ τῶν ἐθνῶν, τὰ ὁποῖα ἕως τότε ἐφαίνοντο κεχωρισμένα. Οὕτως ἱδρύετο θετική τις φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἱκανὴ νὰ ἐξοβελίσῃ ὁριστικῶς τὰς θεολογικὰς ἑρμηνείας, τῶν ὁποίων ἐπὶ μακρὸν εἶχον κάμει κατάχρησιν. Ἡ φιλοσοφία αὕτη παρεῖχεν εἰς τὴν ἱστορικὴν διήγησιν ἀξίαν πολιτικῆς καὶ ἠθικῆς διδασκαλίας καὶ καθίστα περισσότερον εὔληπτον τὴν ἀξίαν τῶν ἐπιστημονικῶν στοιχείων τῆς ἱστορίας. Δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ θεωρῇ τὴν γεωγραφίαν, ἢ τὰ πολιτεύματα, ἢ τοὺς νόμους καὶ τὰ ἤθη, ἢ τὴν οἰκονομικὴν καὶ στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν ὡς ἐπεισοδιακὰ πράγματα κατάλληλα νὰ κινοῦν τὴν παροδικὴν περιέργειαν τῶν ἀναγνωστῶν. Πάντα ταῦτα ἀπέβησαν ἡ κυρία ὕλη τῆς ἐρεύνης. Κατ' ἀνάγκην δὲ ἤχθη καὶ εἰς μεθοδικωτέραν καὶ συχνοτέραν χρῆσιν τῶν ἐπιγραφικῶν μνημείων, τῶν συνθηκῶν, τῶν διαταγμάτων, τῶν δημοσίων ἀρχείων. Ὁ *Τίμαιος* εἶχεν **ἤδη δώσει τὸ παράδειγμα, ὁ δὲ Πολύβιος δὲν περιωρίσθη νὰ τὸν ἐπαινέσῃ μόνον διὰ τοῦτο, ἀλλὰ καὶ τὸν ἠκολούθησε.**

Ἡ *γεωγραφία*, ἡ ὁποία κατενοήθη οὕτω καλύτερον καὶ παρέσχε μεγάλην συνδρομὴν εἰς τὴν ἱστορίαν, ἤρχισε νὰ διεκδικῇ τὴν ἀνεξαρτησίαν της καὶ νὰ ἀναπτύσσηται παραλλήλως. Μολονότι δὲν ἔπαυσε προαγομένη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἑκαταίου τοῦ Μιλησίου καὶ τοῦ Ἀναξιμάνδρου, ἐν τούτοις δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι εὑρίσκετο ἀκόμη ἐν τῇ παιδικῇ της ἡλικίᾳ κατὰ τὰ μέσα τοῦ Δ' αἰῶνος. Αἱ κατακτήσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐν ἀρχῇ, κατόπιν ἡ ἐξάπλωσις τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου πρὸς δυσμάς, ἕνεκα τῶν σχέσεών του μετὰ τῆς Ῥώμης, προσέδωσαν αὐτῷ μεγάλην ὤθησιν. Χάρις εἰς τὰς ἀνακαλύψεις τῶν περιηγητῶν καὶ τῶν ἐξερευνητῶν, ὅπως ὁ *Πυθέας ὁ Μασσαλιώτης* καὶ ὁ *Νέαρχος*, ναύαρχος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἠδυνήθη ὁ *Ἐρατοσθένης*, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ἐπανέρχεται ὁσάκις γίνεται λόγος περὶ προόδου τῶν ἐπιστημῶν, νὰ γράψῃ κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα τὴν «Γεωγραφίαν» του, πλήρη περιγραφὴν τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, ἔργον τὸ ὁποῖον ἀφῆκεν ἐποχήν, διότι συνώψισε πάσας τὰς τότε γνώσεις. Ὁ Πολύβιος προέβη εἰς διορθώσεις καὶ προσθήκας τοῦ ἔργου τούτου, στηριζόμενος εἰς τὰς παρατηρήσεις, ἃς ὁ ἴδιος συνέλεξε κατὰ τὰ ταξίδιά του. Περὶ τὰ τέλη τοῦ Β' αἰῶνος συνετάχθη ἡ μεγάλη γεωγραφία τοῦ *Ἀρτεμιδώρου τοῦ Ἐφεσίου*, ἡ ὁποία κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ *Στράβωνος*. Διὰ τοῦ συγγραφέως τούτου, οὗτινος τὸ ἔργον εὐτυχῶς σῴζεται, δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν σήμερον τὰς προόδους, τὰς ὁποίας εἶχεν ἐπιτελέσει ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ κόσμου. Πρὸς τὴν ἱστοριογραφίαν τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου συνδέονται δύο ἔργα, τὰ ὁποῖα, μολονότι δὲν συμπίπτουν ἀπολύτως μετ' αὐτῆς ἀπὸ χρονολογικῆς ἀπόψεως, δὲν δύνανται νὰ χωρισθῶσιν ἀπ' αὐτῆς: Ἡ «Βιβλιοθήκη» τοῦ *Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου*, ἡ ὁποία ἐγράφη περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας τοῦ Αὐγούστου, καὶ ἡ «Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία» τοῦ *Διονυσίου τοῦ Ἁλικαρνασσέως*, γραφεῖσα κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχήν. Ὁ πρῶτος εἶναι συμπιλητὴς τῶν προηγηθέντων αὐτοῦ ἱστορικῶν. Ἡ μεγαλυτέρα του ἀξία συνίσταται εἰς τὸ ὅτι διέσωσε σημαντικὰ τμήματα ἀπολεσθέντων ἔργων. Τὸ ἔργον του ὅμως μαρτυρεῖ καὶ συναίσθησιν τῆς ἀνάγκης πρὸς συνολικὴν ἐπισκόπησιν τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος. Τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἀπῄτει τὴν καθολικὴν ἱστορίαν ὡς ἐπακόλουθον τῆς ἑνοποιήσεως τοῦ κόσμου διὰ τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως. Ὁ Διονύσιος Ἁλικαρνασσεὺς ὡς ἱστορικὸς δὲν ἔχει μεγάλην ἀξίαν, ἀλλὰ τὸ ἔργον του μαρτυρεῖ τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἤσκει κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ ρητορικὴ ἐπὶ τῆς ἱστοριογραφίας, καθὼς καὶ τὸ ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον ἤρχισαν νὰ αἰσθάνωνται οἱ Ἕλληνες διὰ τὰ ρωμαϊκὰ πράγματα.

Βιογραφία. Παραλλήλως πρὸς τὴν καθαυτὸ ἱστορίαν ἀνεπτύχθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἡ βιογραφία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ δευτερεῦον μὲν ἀλλ' ὄχι ἀμελητέον εἶδος τῆς ἱστορίας. Γεννηθεῖσα κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἐκ τῶν «ἐγκωμίων» ἡ βιογραφία, ἐτιμήθη κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, αἱ ὁποῖαι ἤθελον νὰ διατηρήσουν εὐλαβῶς τὴν μνήμην τῶν ἀρχηγῶν των. Κατόπιν ἡ δημοσίευσις καὶ διάδοσις τῶν ἔργων τῶν μεγάλων συγγραφέων ἔδωκε τὴν εὐκαιρίαν πρὸς σύνταξιν σημειώσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἀνεφέροντο τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῆς ζωῆς των καὶ τὰ κύρια γνωρίσματα τοῦ χαρακτῆρός των. Ἠκολούθησαν βιογραφίαι τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, τῶν στρατηγῶν, τῶν βασιλέων, τῶν ἀξιολόγων προσώπων. Ἡ κλίσις τοῦ κοινοῦ πρὸς τὰς ἠθολογικὰς λεπτομερείας, τὸ ὁλονὲν αὐξανόμενον ἐνδιαφέρον διὰ τὰς ἀτομικὰς ἰδιομορφίας καὶ ἡ γενικευομένη ἐπιστημονικὴ περιέργεια ἐξησφάλισαν τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ βιογραφικοῦ εἴδους. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι οὐδεὶς ἐκ τῶν βιογράφων τῆς ἐποχῆς ταύτης, οὔτε ὁ *Ἕρμιππος* οὔτε ὁ *Ἀντίγονος ὁ ἐκ Καρύστου*, οὔτε ὁ *Σάτυρος* συγκαταλέγονται μεταξὺ τῶν ὀνομαστῶν συγγραφέων. Μόνον ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων τὸ βιογραφικὸν εἶδος, χάρις εἰς τὸν *Πλούταρχον*, θὰ καταλάβῃ θέσιν μεταξὺ τῶν βιωσίμων δημιουργημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἀλλὰ τὸ ἔργον τοῦ Πλουτάρχου δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν ἄνευ προδρόμων.

Ἡ ρητορικὴ καὶ ἡ ρητορεία. Ὑπῆρχον καὶ κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους πανταχοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ρήτορες. Ἀλλ' οὐδεὶς ἐκ τῶν λόγων των ἐπέζησε, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα διότι δὲν παρουσίαζον διαρκὲς ἐνδιαφέρον. Ἡ μεγάλη ρητορεία εἶχε συναποθάνει μετὰ τῆς ἐλευθερίας. Ἐξορισθεῖσα ἐκ τοῦ δημοσίου βήματος, ἡ ρητορικὴ τέχνη εἶχε καταφύγει εἰς τὰς σχολάς. Ἡ σπουδαιοτέρα συμβολὴ τῶν ρητοροδιδασκάλων τῆς ἐποχῆς ταύτης συνίσταται εἰς τὸ ὅτι μετεβίβασαν εἰς τοὺς Ρωμαίους ρήτορας τὰς παραδόσεις τὰς διαμορφωθείσας ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν Ε' καὶ τὸν Δ' αἰῶνα. Αἱ παραδόσεις αὗται προήρχοντο εἴτε ἐκ τῶν παραδειγμάτων, τὰ ὁποῖα προσέφερον οἱ μεγάλοι ρήτορες, ὧν οἱ κυριώτεροι λόγοι εἶχον δη-

Digitized by Google

μοσιευθῆ, εἴτε ἐκ τῶν παρατηρήσεων καὶ τῶν συμπερασμάτων, τὰ ὁποῖα εἶχον ἐξαχθῆ καὶ συστηματοποιηθῆ κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα εἰς πραγματείας ἀποβάσας κλασσικάς, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰς πραγματείας τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Θεοφράστου καὶ τοῦ Ἀναξιμένους. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι πολλοὶ ἐκ τῶν φιλοσόφων τῶν ἑπομένων αἰώνων ἔγραψαν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος, φαίνεται ὅμως ὅτι οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν, ὅπως καὶ οὐδεὶς ἐκ τῶν συγχρόνων ῥητοροδιδασκάλων, προσήνεγκεν εἰς τὴν τέχνην τῆς πειθοῦς σημαντικὰς συμβολάς. Ἀπησχολημένοι περισσότερον μὲ τὴν πρακτικὴν παρὰ μὲ τὴν θεωρίαν, ἐκαλλιέργουν τὴν ἔμφυτον κλίσιν τῶν μαθητῶν, κυρίως διὰ τῶν διαρκῶς ἐπαναλαμβανομένων ἀσκήσεων. Τινὲς ἐξ αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι ἐλέγοντο Ἀττικοί, παρέμενον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πιστοὶ εἰς τὴν λιτὴν τεχνοτροπίαν τῶν Ἀθηναίων ῥητόρων τοῦ παρελθόντος. Ἄλλοι, οἱ καὶ πολυπληθέστεροι, ἠκολούθουν τὸ ἀσιατικὸν λεγόμενον εἶδος, κυριώτερος εἰσηγητὴς τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε κατὰ τὸν Γ΄ αἰῶνα *Ἡγησίας* τις ἐκ Μαγνησίας. Τὸ εἶδος τοῦτο ἦτο ἐμφαντικὴ καὶ πομπώδης ῥητορεία πλήρης πάθους, ἡ ὁποία ἔτεινε νὰ ὑπερτιμᾷ τὸν αὐτοσχεδιασμὸν ἔναντι τῆς ὑγιοῦς σκέψεως. Οἱ μεγάλοι Ρωμαῖοι ῥήτορες δὲν ἀπέφυγον ἐξ ὁλοκλήρου τὴν ὀλεθρίαν ταύτην ἐπίδρασιν, ἀλλ' οἱ καλύτεροι ἐξ αὐτῶν ἐπέτυχον νὰ τὴν μετριάσουν καὶ νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὰ ἀληθῆ πρότυπα, τὰ ὁποῖα εἶχε τόσον λησμονήσει ἡ ἑλληνικὴ ῥητορική.

Αὐτοκρατορικοὶ χρόνοι. Ἡ ἵδρυσις τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας κατέλυσε καὶ τὰ τελευταῖα ἑλληνικὰ κράτη. Ἔν τε τῇ Δύσει καὶ τῇ Ἀνατολῇ ὑπῆρχον ἐφεξῆς μόνον ρωμαϊκαὶ ἐπαρχίαι. Πᾶν ἴχνος αὐτονομίας εἶχεν ἐκλείψει ὁριστικῶς. Ἐν τούτοις ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς δὲν ἐξηφανίσθη μετὰ τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων. Ἀντιθέτως ἐπεβλήθη εἰς τοὺς νικητάς. Ἤδη ἀπὸ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ἐλευθέρας πολιτείας ἡ Ρώμη εἶχεν ὑποστῆ βαθέως τὴν ἐπίδρασίν του, ἥτις κατέστη ἐντονωτέρα κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας, εἰς τρόπον ὥστε κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Ἀντωνίνων νὰ ἐμφανισθῇ αὐτοκράτωρ *(Μᾶρκος Αὐρήλιος)*, ὅστις γράφει ἑλληνιστὶ τὸ ἡμερολόγιον τῆς ἰδιωτικῆς του ζωῆς («Τὰ εἰς ἑαυτόν»). Κατὰ μείζονα λόγον ἡ Ἀνατολὴ παρέμεινεν ἐξ ὁλοκλήρου ἑλληνική. Ὁ λατινικὸς πολιτισμὸς δὲν κατώρθωσε νὰ εἰσδύσῃ ἐν αὐτῇ. Ἡ ἱστορία ἑπομένως τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ συνεχίζεται ἐπὶ αὐτοκρατορίας ἄνευ ἀποτόμων καὶ ἐμφανῶν μεταβολῶν μέχρι τῶν χρόνων, καθ' οὓς ἄρχεται διὰ τῆς δημιουργίας νέου κράτους ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὁ βυζαντινὸς πολιτισμός. Κατὰ τοὺς τέσσαρας τούτους αἰῶνας οὔτε ἡ ἐμφάνισις, οὔτε ἡ ἐσωτερικὴ διάρθρωσις τῆς κοινωνίας μεταβάλλεται αἰσθητῶς. Ἐν τούτοις ὑπέστη ἀναμφισβητήτως κρίσιν, ἡ ὁποία ὠφείλετο εἰς τὴν δύσιν τῆς πολυθεΐας. Ἤδη ἀπὸ τοῦ Β΄ αἰῶνος ὁ Χριστιανισμός, ὁ ὁποῖος ἀνδροῦται καὶ ἐξαπλοῦται, ἀρχίζει νὰ συντρίβῃ τὴν παλαιὰν θρησκείαν. Κατὰ τὸν Γ΄ αἰῶνα, ἐχθρὸς δεδηλωμένος πλέον τοῦ παγανισμοῦ, ἔχει τοὺς ἀπολογητάς του, τοὺς διδασκάλους του καὶ τὰς σχολάς του. Κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα θριαμβεύει διὰ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῶν διαδόχων του.

Καίτοι δύων ὁ ἀρχαῖος πολιτισμός, δεικνύει κατὰ τοὺς τελευταίους τούτους αἰῶνας ζωτικότητα, τὴν ὁποίαν δὲν πρέπει νὰ περιφρονήσωμεν. Φαίνεται ὅτι χάρις εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Ρωμαιων ἐπιβληθεῖσαν εἰρήνην ἐγνώρισε νέαν ἄνθησιν κάπως ὠχράν, εἶναι ἀληθές, ἀλλ' ὄχι ἐστερημένην θελγήτρου. Τινὰ ἐκ τῶν ἔργων τὰ ὁποῖα ἐπήγασαν ἐξ αὐτοῦ ἤσκησαν ἐπίδρασιν, διατηρηθεῖσαν μέχρις ἡμῶν. Μᾶς γνωρίζουν κοινωνίαν, ἡ ὁποία, συγκρίνουσα ἑαυτὴν πρὸς τὸ ἔνδοξον παρελθόν, δὲν ἠπατᾶτο διὰ τὴν κατωτερότητά της καὶ ἡ ὁποία, μολονότι ἔβλεπε σκοτεινὸν τὸ μέλλον, προσεκολλᾶτο μετὰ ζήλου εἰς τὰς παραδόσεις της καὶ ἔπραττεν ὅ,τι ἦτο ἀνθρωπίνως δυνατὸν διὰ νὰ τὰς συνεχίσῃ.

Ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων ἡ πνευματικὴ παραγωγὴ εἶχεν ἀπολέσει μέγα μέρος τῆς αὐθορμησίας της. Ἡ μίμησις ἔτεινε νὰ καταπνίξῃ τὴν πρωτοτυπίαν. Ἐπὶ αὐτοκρατορίας, παρὰ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν ἔργων, παρὰ τὴν ἀξίαν τινῶν ἐξ αὐτῶν, τὸ κακὸν τοῦτο ἀποβαίνει αἰσθητότερον. Ὁ ἐπιθυμῶν νὰ ἐπιτύχῃ εἰς οἱονδήποτε λογοτεχνικὸν εἶδος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ μιμηθῇ. Νέα δημιουργία δὲν ἐμφανίζεται οὔτε ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ οὔτε ἐν ταῖς τέχναις. Μόνον ἡ φιλοσοφία καὶ αἱ ἐπιστῆμαι δεικνύουν ποιάν τινα δημιουργικὴν ἱκανότητα.

Ρητορεία καὶ ῥητορική. Οἱ ἀττικισταί. Κατὰ περίεργον τρόπον οὐδέποτε ἄλλοτε ἡ τέχνη τοῦ λόγου ἐκαλλιεργήθη καὶ ἐθαυμάσθη τόσον, ὅσον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, καθ' ἣν εἶχεν ἀπολέσει τοὺς σπουδαιοτέρους λόγους τῆς ὑπάρξεώς της. Ὁ ἑλληνορρωμαϊκὸς κόσμος κατὰ τὸν Β΄ αἰῶνα εἶναι πλήρης ῥητόρων. Ἡ Ἀσία, ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Ἰταλία ακόμη χειροκροτοῦν τοὺς μεγάλους τούτους διδασκάλους τοῦ λόγου, τοὺς θαυμαστοὺς αὐτοσχεδιαστὰς καὶ δεξιοτέχνας, οἱ ὁποῖοι ἀνέλαβον τὸν τίτλον τοῦ σοφιστοῦ, περιπεσόντα ἤδη εἰς ἀχρηστίαν, τὸν ὁποῖον φέρουν ὑπερηφάνως. Αἱ σχολαί, ἐν ταῖς ὁποίαις διδάσκουν τὰ μυστικὰ τῆς ῥητορικῆς, εἶναι πολυπληθέστεραι πάσης ἄλλης χώρας. Θριαμβεύουν ὅμως κυρίως οὗτοι εἰς τοὺς ἐπιδεικτικοὺς λόγους: ἐγκώμια πόλεων, προσφωνήσεις ἐπισήμων προσώπων, πανηγυρικοὺς λόγους εἰς ἐπισήμους τελετὰς κλπ. Σοβαρώτεραι εὐκαιρίαι παρείχοντο εἰς αὐτοὺς ὁσάκις ἐστέλλοντο νὰ κομίσουν εἰς τοὺς Ρωμαίους ἄρχοντας, ἐνίοτε δὲ καὶ εἰς τὴν σύγκλητον, καὶ τὸν αὐτοκράτορα ἀκόμη, τὰς παρακλήσεις ἢ τὰς εὐχαριστίας τῶν συμπολιτῶν των. Ἐδοξάσθησαν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὀνόματα, τὰ ὁποῖα κατόπιν ἐλησμονήθησαν δικαίως, ὅπως τοῦ *Σκοπελιανοῦ*, *Φαβωρίνου*, *Αἰλίου Ἀριστείδου*, τῶν *Φιλοστράτων*. Ἐκ τῆς ῥητορείας των ἔλειπε πᾶν οὐσιαστικὸν στοιχεῖον. Οἱ μεταγενέστεροι ἐθεώρησαν ταύτην ὡς ἠχηρὰν λογοκοπίαν ἄνευ ἐνδιαφέροντος. Ἐν τούτοις πρέπει νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὅτι οἱ τεχνῖται οὗτοι ἐπετέλουν ἔργον οὐχὶ ἄχρηστον, ἀφυπνίζοντες τὴν αἴσθησιν τοῦ λογοτεχνικοῦ κάλλους, τὴν ὁποίαν οἱ ἄμεσοι προκάτοχοί των εἶχον ἀμβλύνει. Ἐκεῖνοι τοὺς ὁποίους ἐκάλουν τότε ἀττικιστάς, γραμματικοὺς ἢ ῥητοροδιδασκάλους, ἐπανέφερον τὴν ἐκτίμησιν πρὸς τὸν ἀπηκριβωμένον καὶ κεκαλλιεπημένον λόγον, ἐπέβαλον δὲ εἰς τοὺς ῥήτορας καὶ τοὺς συγγραφεῖς τὴν αὐθεντίαν τῶν καλυτέρων Ἀττικῶν πεζογράφων τοῦ παρελθόντος. Παρημπόδισαν οὕτω τὸν ταχὺν ἐκφυλισμὸν τοῦ λόγου. Δὲν εἶχον τὴν δύναμιν νὰ πράξουν τι τὸ γενναιότερον οὔτε νὰ προσδώσουν εἰς τὸν λόγον δροσερότητα καὶ αὐθορμησίαν, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ αἰώνιον θέλγητρον τῶν ἀριστουργημάτων.

Ἱστορία. Τὸ ἱστορικὸν εἶδος, ἕνεκα τῆς φύσεώς του, ἦτο περισσότερον προφυλαγμένον ἀπὸ τὸν κίνδυνον κενολογίας. Κατὰ τὸν Β΄ καὶ τὸν Γ΄ μ. Χ. αἰῶνα ἤκμασαν Ἕλληνες ἱστορικοί, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα ἐπέζησαν δικαίως ἐκτιμηθέντα. Ἡ ἀξία τῶν μιμητῶν τούτων τοῦ Θουκυδίδου, τοῦ Ξενοφῶντος, τοῦ Ἐφόρου συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἠδυνήθησαν νὰ ἐκθέσουν σαφῶς καὶ τιμίως, ἐν γλώσσῃ καθαρᾷ καὶ ἀπηκριβωμένῃ, τὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα ἀνέλαβον νὰ διηγηθῶσιν. Ἐχρησιμοποίησαν μετὰ περισκέψεως πληροφορίας, αἱ ὁποῖαι ἄνευ αὐτῶν δὲν θὰ εἶχον διασωθῆ. Εἰς αὐτοὺς πρέπει νὰ προστρέξωμεν διὰ τὴν γνῶσιν σημαντικῶν περιόδων. Εἰς τὸν ἐκ Νικομηδείας *Ἀρριανόν*, σύγχρονον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ, ὀφείλομεν τὴν καλυτέραν διήγησιν τῆς «Ἀλεξάνδρου ἀναβάσεως», πλήρη ἁπλότητος καὶ φιλαληθείας. Ὁ *Ἀππιανὸς ὁ Ἀλεξανδρεὺς* γράφει ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀντωνίνου τὴν «Ρωμαϊκὴν ἱστορίαν» του, ἧς σῴζονται σημαντικὰ τμήματα. Πρόκειται περὶ συνθέσεως ἄνευ πρωτοτυπίας καὶ κριτικοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καλῶς διατεταγμένης καὶ στηριζομένης ἐπὶ ἀξιοπίστων πηγῶν. Ἀλλ' οὔτε ὁ πρῶτος οὔτε ὁ δεύτερος δύνανται νὰ παραβληθοῦν πρὸς τὸν *Δίωνα τὸν Κάσσιον*, τὸν σπουδαιότερον ἱστορικὸν τῆς περιόδου ταύτης. Ἐκ τῆς μεγάλης «Ρωμαϊκῆς ἱστορίας» του εἰκοσάς μόνον βιβλίων, ἤτοι τὸ ἓν τέταρτον περίπου τοῦ ὅλου ἔργου, διασῴζεται. Ἐν αὐτοῖς ἐκτίθενται ἐν γλώσσῃ σαφεῖ τὰ τραγικὰ γεγονότα τοῦ τέλους τῆς ἐλευθέρας πολιτείας, οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ ἡ ἱστορία τῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τοὺς πρώτους καίσαρας. Ἀλλ' εἶναι λυπηρὸν ὅτι λαβὼν ὡς πρότυπον τὸν Θουκυδίδην ὁ Δίων δὲν ἀπέκτησε καὶ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ πνεύματος καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς κρίσεως ἐκείνου. Μετ' αὐτὸν ὁ Σύρος *Ἡρωδιανός*, τοῦ ὁποίου ἀναγινώσκεται ἀκόμη ἡ ἱστορία τῶν διαδόχων τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, μόλις δικαιοῦται μνείας. Μεγαλυτέραν τιμὴν περιποιεῖ εἰς τὴν ἱστοριογραφίαν τῶν χρόνων τούτων ἡ συλλογὴ τῶν «Παραλλήλων βίων» τοῦ *Πλουτάρχου*. Χάρις εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἡ βιογραφία, ἥτις μέχρι τοῦδε εἶχε παραμείνει εἶδος ὑπάλληλον εἰς τὴν ἱστορίαν, ἀπέκτησε νέαν ἀληθῶς ἀξίαν. Δὲν δυνάμεθα ἀναμφιβόλως νὰ θεωρήσωμεν τὸν Πλούταρχον οὔτε μέγαν συγγραφέα οὔτε ρωμαλέον καὶ βαθὺν διανοητήν. Καὶ ὡς ἱστορικὸς ἀκόμη παρέχει λαβὴν εἰς σοβαρὰς κατηγορίας. Δὲν ἀπαντῶμεν παρ' αὐτῷ οὔτε τὴν προσεκτικὴν κριτικὴν τῶν πηγῶν, οὔτε τὴν ἐπαρκῆ φροντίδα διὰ τὴν χρονολογίαν, οὔτε τὴν πλήρη κατανόησιν τῶν μεγάλων πολιτικῶν συγκρούσεων. Ἠθικολόγος καὶ φιλοπερίεργος πρὸ πάντων, κατώρθωσε διὰ τῆς περιγραφῆς τῶν ἠθῶν καὶ τῆς μνείας ποικίλων λεπτομερειῶν νὰ ἀναστήσῃ τοὺς περισσοτέρους ἐκ τῶν σημαντικῶν ἀνδρῶν τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος. Ὁ πλοῦτος τῶν πληροφοριῶν, εἰλημμένων ἐξ ἀφθόνων καὶ ποικίλων πηγῶν, τὸν ἐβοήθησε νὰ συλλέξῃ ἀφ' ἑνὸς μέγα ποσὸν συμβάντων δευτερουούσης σημασίας ἀλλ' ὑποβλητικῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ γεγονότα ἀποκαλύπτοντα τὸν χαρακτῆρα τῶν προσώπων. Προσέχων εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῶν κινήτρων τῆς δράσεώς των, εἰς τὴν ὅσον τὸ δυνατὸν καλυτέραν πληροφόρησιν διὰ τὴν ἰδιωτικήν των ζωήν, εἰς τὴν οἱονεὶ σύλληψίν των κατὰ τὰς στιγμὰς τῆς ἐγκαταλείψεώς των, διὰ νὰ κατανοήσῃ τὰ βαθύτερα συναισθήματά των, τὴν ἠθικήν των διαγωγὴν καὶ τὴν φύσιν των, ἐπιτυγχάνει συχνὰ νὰ τοὺς καταστήσῃ γνωρίμους εἰς ἡμᾶς πολὺ καλύτερον παρ' ὅ,τι θὰ ἐπετύγχανον οἱ καθαυτὸ ἱστορικοί. Πρέπει νὰ προσθέσωμεν ὅτι ἡ διήγησίς του εἶναι εὐχάριστος καὶ ἔχει ἀνεπτυγμένην τὴν δραματικὴν αἴσθησιν εἰς ὑψηλὸν βαθμὸν καὶ ὅτι αἱ γνῶμαι διὰ τῶν ὁποίων διανθίζει τὰς διηγήσεις του δὲν στεροῦνται χάριτος· οὔτε τὸ σύνολον τοῦ βιογραφικοῦ του ἔργου θέτει ὑπὸ τὰ ὄμματα ἡμῶν πάσας σχεδὸν τὰς ὄψεις τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Ἡ δημοτικότης, τῆς ὁποίας ἀπέλαυσεν ἤδη ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως, ἐξηγεῖται ἐπαρκῶς. Παρέσχε περισσότερον παντὸς ἄλλου θέματα τραγῳδιῶν καὶ ἤρεσεν εἰς τοὺς καλυτέρους ἐκ τῶν ἠθικολόγων τῶν νεωτέρων χρόνων. Καὶ σήμερον ἀκόμη, μολονότι αἱ πρόοδοι τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς ἐμείωσαν τὴν αὐθεντίαν του, τὸ ἔργον τοῦ Πλουτάρχου εἶναι ἐξ ἐκείνων, ἅτινα δὲν δύναταί τις νὰ ἀγνοήσῃ, ἐὰν θέλῃ νὰ γνωρίσῃ τὴν ἠθικὴν ζωὴν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος.

Ἡ σατιρικὴ λογοτεχνία. Λουκιανός. Εἰς ὅλως διάφορον εἶδος ἕτερος συγγραφεὺς τοῦ Β΄ αἰῶνος, ὁ *Λουκιανὸς ὁ Σαμοσατεύς*, ἀπέκτησεν ἐπίσης διαρκῆ φήμην. Ὅπως ὁ Πλούταρχος, ὤφειλε πολλὰ εἰς τὰ κλασσικὰ ἔργα τοῦ παρελθόντος· ἀλλ' ἐπίσης, ὅπως ἐκεῖνος, μολονότι πολλὰ ἐδανείσθη, ὑπῆρξε καὶ δημιουργός, καὶ ὡς τοιοῦτος ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν. Ἦτο ἐκ τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος σοφιστῶν, περὶ ὧν ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω, ἀλλ' εἶχε προικισθῆ μὲ πολὺ μεγαλυτέραν δύναμιν πνεύματος. Ἐμπνεόμενος ταυτοχρόνως ἐκ τῆς ἀρχαίας κωμῳδίας καὶ ἐκ τῆς δριμείας σατίρας τὴν ὁποίαν εἶχον ἐγκαινίσει οἱ κυνικοί, ἐκαλλιέργησε τὸ σκωπτικὸν καὶ σπινθηροβόλον πνεῦμά του εἰς ἔργα ἐλαφρὰ καὶ ποικίλα, διαλόγους νεκρῶν, διασκεδαστικὰς συνομιλίας τῶν θεῶν καὶ τῶν μυθολογικῶν προσώπων, διατριβάς, λιβέλλους, φανταστικὰς συνθέσεις κλπ. Εἰς τὰ ἔργα ταῦτα μαστιγώνει τὰς δεισιδαιμονίας καὶ τοὺς μύθους τῆς πολυθεΐας καὶ τὰς διδασκαλίας ἢ τὰς γελοιότητας τῶν συγχρόνων φιλοσόφων, ἐπικρίνων πάντας τοὺς δογματισμούς, ἀφαιρῶν πάντα τὰ προσωπεῖα καὶ πλήττων πᾶσαν ἀγυρτείαν. Ἦτο κατὰ βάθος σκεπτικός, ζητῶν πρὸ πάντων εὐκαιρίας πρὸς ἐπίδειξιν τοῦ ταλάντου αὐτοῦ. Ἀλλ' ὁ σκεπτικισμός του, συνυπάρχων μετὰ ὀξυτάτης αἰσθήσεως τοῦ πραγματικοῦ, δὲν ἦτο ἄγονος. Ἐμφανίζει πρὸ τῶν ὀμμάτων ἡμῶν τὸ κενόν, ὅπερ ἔχαινεν ὑπὸ τὰς παλαιὰς πίστεις εἰς τὸ πνεῦμα πολλῶν ἀνθρώπων. Ἡ ζωηρότης τῆς φαντασίας, ἡ χάρις, ἡ εἰρωνικὴ διάθεσις, τὸ ὀξὺ καὶ παιγνιῶδες ὕφος κατέστησαν αὐτὸν αὐθεντίαν τοῦ σατιρικοῦ πεζοῦ λόγου. Τὸ ἔργον του παρέμεινε πρότυπον εἴδους, ὅπερ ἐμιμήθησαν πολλοί.

Μυθιστόρημα. Μεταξὺ τῶν λογοτεχνικῶν δημιουργημάτων τῶν χρόνων τῆς αὐτοκρατορίας πρέπει νὰ μνημονευθῇ καὶ τὸ μυθιστόρημα. Ἐν αὐτῷ ἡ ἐλευθέρα φαντασία, ἥτις εἶχεν ἀποκλεισθῆ ἐκ τῆς ποιήσεως, εὕρισκεν εὐκαιρίαν καλλιεργείας. Τὸ ἑλληνικὸν μυθιστόρημα εἶναι πάντοτε ἐρωτικὴ ἱστορία παρεμβληθεῖσα ἐντὸς περιπετειώδους διηγήσεως. Πηγάζει ταυτοχρόνως ἐκ τῆς προγενεστέρας ἐρωτικῆς λογοτεχνίας καὶ ἐκ τῶν ἀληθῶν ἢ μυθικῶν ταξιδιωτικῶν διηγήσεων. Διὰ τοῦ συνόλου τῶν χαρακτηριστικῶν του παρέχει ἀκριβῆ εἰκόνα τῆς καταστάσεως τῶν πνευμάτων καὶ τῶν ἠθῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου διὰ τὸν ὁποῖον ἐγράφετο. Κοινωνία ἐστερημένη πάσης σοβαρᾶς ἐνασχολήσεως καὶ δεχομένη ἰσχυρὰν τὴν ἐπίδρασιν τῶν γυναικῶν ἐπ' αὐτῆς, κατέστησεν, ὡς ἦτο ἑπόμενον, τὸν ἔρωτα τὸ κατ' ἐξοχὴν θέμα τῆς προτιμήσεώς της. Θὰ ἦτο ἀνόητον νὰ ἀπαιτήσωμεν παρὰ τῶν μυθιστοριογράφων τούτων βαθείας ψυχολογικὰς ἀναλύσεις. Δὲν περιγράφουν πάθη συγκρουόμενα πρὸς ἄλλα πάθη ἢ πρὸς τὸ αἴσθημα τοῦ καθήκοντος. Ἐν τῷ ἑλληνικῷ μυθιστορήματι ὁ ἔρως συναντᾷ ἐξωτερικὰς μόνον δυσκολίας, ὀφειλομένας εἰς φανταστικὰ καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀναληθῆ γεγονότα. Περίπλοκοι περιπέτειαι, ἀπαγωγαί, ἱστορίαι ληστῶν καὶ πειρατῶν, τυχαῖαι συναντήσεις, τοιαῦτα εἶναι τὰ κύρια στοιχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ μυθιστορήματος. Οἱ ἐρασταί, ἀποχωριζόμενοι ἕνεκα συμβάντος τινός, περιέρχονται ὁλόκληρον τὸν κόσμον καὶ δέχονται ἀλλεπάλληλα τὰ πλήγματα τῶν ἰδιοτροπιῶν τῆς τύχης μέχρι τῆς στιγμῆς καθ' ἣν συναντῶνται, ἐπὶ τέλους, πάντοτε πιστοὶ πρὸς ἀλλήλους, ἀφοῦ διέφυγον ὡς ἐκ θαύματος τοὺς τρομερωτέρους τῶν κινδύνων. Εἰς τὰς πλασματικὰς ταύτας διηγήσεις, τὰς ἐλάχιστα πιστευτάς, ἀφθονεῖ τὸ θαυμάσιον. Ἀναγινώσκων τις αὐτὰς ἀντιλαμβάνεται ταχέως ὅτι ἐγράφησαν δι' ἀνθρώπους οἵτινες οὐδὲν θέλγητρον εὕρισκον εἰς τὴν ζωὴν καὶ ᾐσθάνοντο ἐντόνως τὴν ἀνάγκην τῆς φυγῆς. Πλήρεις περιεργείας καὶ ἐστερημένοι κριτικοῦ πνεύματος, ἐδέχοντο μετ' εὐπιστίας καὶ ἄνευ τῆς παραμικρᾶς ἀντιστάσεως πάσας τὰς θεατρικὰς ἐπινοίας, πᾶσαν ἀνέλπιστον ἐπέμβασιν τῶν θεῶν, πᾶσαν τυχαίαν σύμπτωσιν, μέχρι καὶ τῶν πλέον παραδόξων. Τὰ μυθιστορήματα ταῦτα παρὰ τὴν ποικιλίαν τῶν προσώπων καὶ τῶν ὑποθέσεων, ὁμοιάζουν καταπληκτικῶς πρὸς ἄλληλα. Τὰ αὐτὰ πάντοτε γενικὰ χαρακτηριστικὰ συναντᾷ τις εἰς τὰς διηγήσεις τοῦ *Ἀντωνίου Διογένους*

Digitized by Google

Ἰαμβλίχου, Ξενοφῶντος τοῦ Ἐφεσίου, Ἡλιοδώρου, Ἀχιλλέως Τατίου, Χαρίτωνος, αἱ ὁποῖαι ἐγράφησαν μεταξὺ τοῦ Α′ καὶ τοῦ Ε′ αἰῶνος μ. Χ. Μεταξὺ τῶν συγγραφέων τούτων μόνον διαφορὰ ταλάντου ὑπάρχει. Ὁ Ξενοφῶν ὁ Ἐφέσιος («Ἐφεσιακὰ») καὶ ὁ Ἡλιόδωρος («Αἰθιοπικὰ») εἶναι οἱ ὀλιγώτερον κοινοί. Εἶναι δύσκολον σήμερον νὰ ἐνδιαφερθῇ τις διὰ τοιαῦτα ἔργα. Ἐν τούτοις δὲν ὑπῆρξαν ἄμοιρα ἐπιδράσεως ἐπὶ τοῦ νεωτέρου μυθιστορήματος. Τοῦτο ἰσχύει ἔτι μᾶλλον διὰ τὸ εἰδυλλιακὸν μυθιστόρημα τοῦ *Λόγγου* «Δάφνις καὶ Χλόη», τοῦ ὁποίου ἀγνοεῖται ἡ ἀκριβὴς χρονολογία, ἀλλὰ τὸ ὁποῖον ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὴν περίοδον ταύτην. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀναγινώσκεται καὶ σήμερον εὐχαρίστως, περιγράφεται μετὰ ὄχι τυχαίας χάριτος ὁ ἔρως δύο παιδίων.

Λογία γραμματεία. Δὲν πρέπει νὰ παραλείψωμεν ἐκ τῆς συντόμου ταύτης ἐπισκοπήσεως τὴν λογίαν γραμματείαν, διότι καὶ αὕτη δεικνύει μέχρι ποίου σημείου ἡ Ἑλλὰς ἔζη τότε ἐν τῷ παρελθόντι της. Αἱ πραγματεῖαι ῥητορικῆς, αἱ ὁποῖαι ὀφείλονται εἰς διδασκάλους τοῦ Β′ καὶ τοῦ Γ′ αἰῶνος, ὅπως ὁ *Ἑρμογένης ὁ Ταρσεύς*, ὁ *Μένανδρος ὁ Λαοδικεύς*, εἶναι συλλογαὶ ῥητορικῶν συνταγῶν εἰλημμένων ἐκ τῶν κλασσικῶν ἔργων ἢ ἐκ τῶν εἰδικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Θεοφράστου. Τὸ μικρὸν βιβλίον τοῦ *Λογγίνου* «Περὶ ὕψους» περιλαμβάνει τοιούτους κανόνας μετ᾽ εὐγλώττων σχολίων διαφόρων ὡραίων χωρίων ποιητῶν ἢ ῥητόρων τοῦ παρελθόντος. Οἱ γραμματικοὶ ἐργάζονται διὰ νὰ σπουδάσουν μέχρι τῶν τελευταίων λεπτομερειῶν της τὴν γλῶσσαν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἡ ὁποία ἀποβαίνει ὁλονὲν περισσότερον διάφορος τῆς λαλουμένης. Προσπαθοῦν νὰ διατυπώσουν κανόνας (*Ἀπολλώνιος Δύσκολος, Ἡρωδιανός*). Λεξικογράφοι πλήρεις ζήλου καθίστανται ἐπίκουροι τῶν γραμματικῶν, προσπαθοῦντες νὰ συλλέξωσι τὰς λέξεις τὰς περιελθούσας εἰς ἀχρηστίαν, τοὺς σπανίους ὅρους ἢ τοὺς ἀναφερομένους εἰς λησμονημένα ἔθιμα. Τὰ λεξικὰ τοῦ *Ἁρποκρατίωνος* καὶ τοῦ *Ἰουλίου Πολυδεύκους*, γραφέντα κατὰ τὰ τέλη τοῦ Β′ αἰῶνος καὶ διασωθέντα, μαρτυροῦν περὶ τοῦ μόχθου, τὸν ὁποῖον ἀπῄτησαν. Οἱ «Δειπνοσοφισταὶ» τοῦ *Ἀθηναίου*, ἔργον γραφὲν ὀλίγα ἔτη βραδύτερον, παρέχουν ἀκριβῆ εἰκόνα τῆς ἐργασίας ἀφωσιωμένου συλλογέως παλαιῶν ἀναμνήσεων, ὅστις ἐπιθυμῶν νὰ μὴ ἀπολεσθῇ τίποτε ἐκ τῆς πολυτίμου ταύτης ἀρχαιότητος, προσπαθεῖ νὰ παρεμβάλῃ, εἰς ἀτέρμονα διάλογον, πάσας τὰς σημειώσεις, τὰς ὁποίας κατώρθωσε νὰ συλλέξῃ κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἐπιπόνων μελετῶν του.

Ποίησις. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δυομένης ἀρχαιότητος, ὅτε πλέον ἡ χριστιανικὴ εἶχεν ἐπιβληθῆ ὡς ἐπίσημος θρησκεία ἐπὶ τῶν χωρῶν εἰς ἃς εἶχεν ἀκμάσει ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμός, τὸ τελευταῖον καταφύγιον τῆς λογίας γραμματείας ὑπῆρξεν ἡ ποίησις. *Κόϊντος ὁ Σμυρναῖος*, γράψας «Τὰ μεθ᾽ Ὅμηρον», ἔπος σῳζόμενον εἰς 14 λόγους, ἐπεδίωξε νὰ ἀντικαταστήσῃ τὰ πεπαλαιωμένα κατ᾽ ἐκεῖνον τὸ χρόνον ἔπη τοῦ κύκλου. Ὁ *Νόννος ὁ Πανοπολίτης* ἐχάραξεν εἰς τὸ ἔπος νέαν ὁδὸν διὰ τῶν «Διονυσιακῶν» του, ἀπαρτιζομένων ἀπὸ 48 ῥαψῳδίας, ἐχόντων δὲ ὡς ὑπόθεσιν τὴν μυθώδη ἐκστρατείαν τοῦ Διονύσου ἐπὶ τὴν Ἰνδικήν. Ἐν τῷ ἔπει τούτῳ, τὸ ὁποῖον δὲν στερεῖται δημιουργικῆς πνοῆς, ἀφθονεῖ τὸ φανταστικὸν στοιχεῖον. Ὁ *Μουσαῖος*, τέλος, διὰ τοῦ ἐρωτικοῦ ἐπυλλίου αὐτοῦ «Τὰ καθ᾽ Ἡρὼ καὶ Λέανδρον» χαρίζει εἰς τὴν κεκμηκυῖαν κοινωνίαν τῶν χρόνων τούτων «τὸ τελευταῖον ῥόδον τοῦ μαρανθέντος κήπου τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως» (Köchly).

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ. Ὑπὸ τὴν εἰδικὴν ταύτην ὀνομασίαν περιλαμβάνεται ἅπασα ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ ἀπὸ τῆς μεταφορᾶς τῆς πρωτευούσης τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου Βυζαντίου ἱδρυθεῖσαν Νέαν Ῥώμην, τὴν ταχέως μετονομασθεῖσαν Κωνσταντινούπολιν καὶ γενομένην τὸ κέντρον τοῦ ἀνατολικοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον μετέπειτα ὠνομάσθη Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, μέχρι τοῦ τέλους ταύτης· ἤτοι ἀπὸ τοῦ ἔτους 330 μ. Χ. μέχρι τοῦ 1453.

Ἱκανοὶ φιλόλογοι ὑπεστήριξαν τὴν γνώμην, καὶ ὑπάρχουν εἰσέτι οἱ παραδεχόμενοι αὐτήν, ὅτι κυρίως βυζαντινὴ λογοτεχνία δέον νὰ θεωρῆται ἡ ἀρχομένη μετὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἰς τὸν θρόνον τῆς νέας αὐτοκρατορίας, ἤτοι μετὰ τὸ ἔτος 554, διότι τότε ἐκλείπει ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς κόσμος καὶ τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐκπέμπει τὰς τελευταίας ἀναλαμπάς του, ἐνῷ συνάμα ἀρχίζει νὰ ἐπικρατῇ καὶ εἰς τὴν ἐπίσημον ζωὴν τοῦ κράτους ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ νὰ ἐξασθενῇ σημαντικῶς ἡ μέχρι τότε κυριαρχία τῆς λατινικῆς. Παρὰ τὴν δευτέραν ταύτην γνώμην ὑπάρχει καὶ τρίτη, ὅτι καθαρῶς βυζαντινὴ λογοτεχνία εἶναι ἡ ἀρχομένη μετὰ τὸν Ζ′ αἰῶνα, διότι τότε μόνον τὸ βυζαντινὸν κράτος προσέλαβε κυρίως ἑλληνικὸν χαρακτῆρα. Ἐκ τῶν ἱστορικῶν ὅμως πρωτίστως δεδομένων, ἀλλ καὶ ἐξ ἄλλων τοιούτων, φαίνεται ὀρθότερον νὰ τίθεται ἡ ἀρχὴ τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, τοῦ ἀνακηρύξαντος ἐπίσημον θρησκείαν τοῦ κράτους τὸν Χριστιανισμόν, ἐπειδή, πλὴν ἄλλων, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ εἰς τὸ μεγαλύτερον μέρος της ἀρχίζει νὰ διακρίνεται πλήρως τῆς ἀρχαίας κατὰ τὴν κυρίαν οὐσίαν της ἢ κατὰ τὸ πνεῦμα. Ἡ ἐπικράτησις τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς θρησκείας τοῦ ἑλληνογλώσσου πληθυσμοῦ τῶν ἑλληνικῶν, ἀσιατικῶν καὶ ἄλλων χωρῶν τῆς αὐτοκρατορίας ἐπέφερε τὴν οὐσιώδη διάκρισιν. Ἡ πεζογραφία κατὰ τὸ μεγαλύτερον καὶ σημαντικώτερον μέρος της εἶναι χριστιανική, ὡς εἶναι ἀπολύτως χριστιανικὴ καὶ ἡ ποίησις κατὰ τὴν μᾶλλον πρωτότυπον ἐκδήλωσίν της. Καὶ εἰς μὲν τὴν νεωτερίζουσαν κατὰ τὸ πνεῦμα πεζογραφίαν, ἤτοι εἰς τὴν χριστιανικὴν τοιαύτην, ἡ γλῶσσα παραμένει αὐστηρῶς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀρχαΐζουσα μὲ προφανῆ τὴν προσπάθειαν τῶν συγγραφέων νὰ συνεχίζουν τὴν ἀρχαίαν γλωσσικὴν παράδοσιν, ν᾽ ἀπομιμοῦνται τ᾽ ἀρχαῖα πρότυπα εἴς τε τὸ ὕφος καὶ τὴν ἐπιλογὴν τῶν λέξεων, ἤτοι ν᾽ ἀττικίζουν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν τρόπον ἀκόμη τῆς συνθέσεως τῶν ἔργων των οἱ δημιουργοὶ τῆς νέας ταύτης πεζογραφικῆς λογοτεχνίας φροντίζουν νὰ μὴ ἀπομακρύνωνται τῶν ἀρχαίων προτύπων. Οἱ πεζογράφοι οὗτοι, οἱ ἐμπνεόμενοι μόνον ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ αὐτῆς τὴν ἠθικὴν ἀξίαν καὶ δύναμιν θέλοντες νὰ ἐξυμνήσουν ἢ νὰ καταδείξουν, δὲν περιφρονοῦν τὸν συγγραφικὸν τρόπον τῶν ἀρχαίων, τῶν ἀποκαλουμένων «ἐθνικῶν» πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τὸ «Χριστιανός», οὐδὲ διστάζουν νὰ μεταφέρουν συχνότατα εἰς τὰ ἔργα των καὶ ἰδέας «ἐθνικάς», αἱ ὁποῖαι δὲν συνεκρούοντο πρὸς τὰς χριστιανικὰς τοιαύτας. Εἰς δὲ τὴν χριστιανικὴν ποίησιν ἡ διάκρισις ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν παρουσιάζεται μεγαλυτέρα καὶ καθαρωτέρα· ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος εἶναι πλήρης. Ἡ γλῶσσα οὐδόλως ἔχει τὴν ἀρχαϊκὴν αὐστηρότητα, τὴν τόσον ἐνυπάρχουσαν εἰς τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς πεζογραφίας, ἀλλ᾽ εἶναι κατὰ πολὺ ἁπλουστέρα καὶ πλησιάζει οὐχὶ σπανίως πρὸς τὴν κοινήν. Ἡ μετρικὴ δὲν ἀκολουθεῖ πλέον τοὺς νόμους τῆς ἀρχαίας προσῳδίας, ἀλλὰ στηρίζεται μόνον ἐπὶ τοῦ τόνου. Αἱ ἰδέαι καὶ αἱ ἔννοιαι, τὸ ὅλον πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς ποιήσεως, εἶναι ἀπολύτως νέαι καὶ ὁ τρόπος τῆς συνθέσεως τῶν ποιημάτων, τὰ ὁποῖα προορίζονται ν᾽ ἀνυμνήσουν τὸν ἕνα καὶ μόνον Θεόν, τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, τὴν Παρθένον Μαρίαν καὶ τοὺς θριαμβεύσαντας καὶ ἁγιασθέντας ἥρωας τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἔχει τι τὸ ἀπολύτως νέον. Διὰ τοῦτο ἡ χριστιανική, ἡ ἰδίως ἐκκλησιαστική, ποίησις τῶν Βυζαντινῶν εἶναι ἡ πρωτοτυπωτέρα δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος κατὰ τὴν παντοειδῆ ἐκδήλωσίν του εἰς τὴν νέαν περίοδον τῆς ἱστορικῆς ζωῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Βεβαίως κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς τῆς νέας ταύτης λογοτεχνικῆς παραγωγῆς δὲν λείπει καὶ ἡ μαρτυροῦσα πλήρη πνευματικὴν συνοχὴν μὲ τὴν ἀρχαιότητα. Διότι πλὴν τῶν φιλοσοφικῶν, ῥητορικῶν καὶ ἄλλων συγγραφῶν, αἱ ὁποῖαι βεβαιώνουν ὄχι μόνον ὅτι οἱ δημιουργοί των πιστεύουν ἀκόμη εἰς τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἐμφοροῦνται ὁπωσδήποτε ἀρχαίου πνεύματος καὶ προσπαθοῦν ὑπὸ τὴν δύναμιν αὐτοῦ νὰ δημιουργοῦν, ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ οἱ Χριστιανοὶ μὲν ἀλλὰ βαθέως νεοπλατωνίζοντες φιλόσοφοι, τὰ τελευταῖα σοφιστικὰ μυθιστορήματα, τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν κατ᾽ ἀπόλυτον μίμησιν τῶν παλαιοτέρων, καὶ τὰ ἄπειρα ποιήματα, τὰ ὁποῖα φαίνονται καθαρῶς ὅτι εἶναι συνέχεια τῆς ἀρχαίας ποιητικῆς παραδόσεως (ὡς εἶναι π. χ. τὰ «Διονυσιακὰ» *Νόννου τοῦ Πανοπολίτου*, ἡ «Ἑλένης Ἁρπαγὴ» τοῦ *Κολούθου* καὶ πλεῖστα ἐπιγράμματα), διότι ὄχι μόνον ἡ γλῶσσά των καὶ ἡ μετρική των εἶναι ἀρχαία, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ περιεχόμενόν των. Πᾶσα ὅμως ἡ τελευταία αὕτη λογοτεχνικὴ παραγωγή, ἕνεκα τῆς οὐσίας της, τοῦ χαρακτῆρός της καὶ τῆς γλωσσικῆς μορφῆς της, ὑπάγεται, φυσικῶς καὶ δικαιωματικῶς, εἰς τὴν ἀρχαίαν λογοτεχνίαν.

Κατὰ τὴν πρώτην ταύτην περίοδόν της, ἤτοι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Δ′ μέχρι τῶν μέσων τοῦ Θ′ αἰῶνος, ἡ κυρίως βυζαντινὴ λογοτεχνία, ἡ ἀπομακρυνομένη τῆς ἀρχαίας παραδόσεως, εἶναι κατὰ τὸ μέγιστον μέρος της θεολογική, ἡ δὲ πλειονότης, ἂν μὴ καὶ ἡ ὁλότης τῶν παλαιοτέρων δημιουργῶν της, προέρχεται ἐξ ἀσιατικῶν καὶ ἀφρικανικῶν χωρῶν. Τοῦτο οὐδόλως εἶναι παράδοξον. Εἰς τὰς ἀποτελούσας εἰσέτι μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους χώρας τῆς Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶχε διαδοθῆ καὶ ἐπιβληθῆ λίαν ἐνωρίς, ἐνῷ εἰς τὰς κυρίως ἑλληνικὰς ἐπαρχίας ἐξηκολούθει ὑφισταμένη ἡ ἀρχαία θρησκεία, ἡ τῶν «ἐθνικῶν», καὶ μόνον ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐσημειώθη ἡ ὁριστική της ἔκλειψις. Οὕτω δὲ τῆς χριστιανικῆς ταύτης λογοτεχνίας, εἴς τε τὴν πεζογραφίαν καὶ τὴν ποίησιν, κύριοι δημιουργοὶ ὑπῆρξαν ἄνδρες, κληρικοὶ καὶ κοσμικοί, οἱ ὁποῖοι, καίτοι δὲν ἦσαν γνησίως Ἕλληνες τὴν καταγωγήν, ἐκαλλιέργησαν ὅμως καὶ ἀνέπτυξαν τὸν ἕλληνα λόγον ὡς ἀληθεῖς Ἕλληνες. Οἱ σημαντικώτεροι μεταξὺ τούτων εἰς τὴν πεζογραφίαν εἶναι οἱ ἐκ τῶν λεγομένων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας *Βασίλειος ὁ Μέγας*, ἐκ Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος*, ὁ Ναζιανζηνός, *Γρηγόριος ὁ Νύσσης*, *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος* ἐξ Ἀντιοχείας, ὁ μέγιστος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ῥητόρων, ὁ *Ἀμφιλόχιος*, *Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς* καὶ ἄλλοι ὀλιγώτερον ὀνομαστοί. Τὰ παρουσιάζοντα ἀπολύτως λογοτεχνικὸν χαρακτῆρα ἔργα των εἶναι ἰδίως «λόγοι», δυνάμενοι νὰ ὑπαχθοῦν εἰς τὸ ῥητορικὸν εἶδος, «ὁμιλίαι» καὶ ἄλλα τοιαῦτα, τὰ ὁποῖα, πάντα, ἀποτελοῦν τὸ μέγιστον μέρος τῆς λεγομένης δογματικῆς καὶ ἀντιρρητικῆς θεολογίας, ἐπειδὴ θέμα αὐτῶν εἶναι ἡ προάσπισις τῶν δογμάτων τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἡ καταπολέμησις τῶν διαφόρων αἱρέσεων, τῶν ἐμφανισθεισῶν ἀλλεπαλλήλως κατὰ τοὺς ἑπτὰ ἢ ὀκτὼ πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας. Ἐκ τῶν δογματικῶν τούτων ἀγώνων ἐγεννήθη κυρίως ἡ θεολογικὴ λογοτεχνία.

Ἀλλὰ πλὴν τῆς θρησκευτικῆς πεζογραφίας ἀνεπτύχθη κατὰ τὴν πρώτην ταύτην περίοδον καὶ ἡ *ἱστοριογραφία*, ἀποτελοῦσα λογοτεχνικὸν πεζογραφικὸν εἶδος δυνάμενον ν᾽ ἁμιλληθῇ εἰς ἀξίαν καὶ ποσότητα πρὸς τὸ θρησκευτικόν. Ἡ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανίσεώς της φέρει ὅλα τὰ τεκμήρια τῆς προσπαθείας πρὸς ἐξακολούθησιν τῆς ἀρχαίας ἱστοριογραφικῆς παραδόσεως· καὶ διὰ τοῦτο ὄχι μόνον ἐκ τῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ τρόπου τῆς συνθέσεως τῶν ἱστορικῶν συγγραφῶν καὶ ἐκ τοῦ πνεύματος αὐτῶν φαίνεται ὅτι πρότυπά της ἔχει πρωτίστως τὸν Θουκυδίδην ἢ τὸν Ἡρόδοτον καὶ κατά τι τὸν Ξενοφῶντα ἢ τὸν Πολύβιον. Οἱ Βυζαντινοὶ ἱστοριογράφοι, οἱ ὁποῖοι, συνήθως, συνεχίζουν ὁ εἷς τὸν ἄλλον, διότι ἕκαστος γράφων περὶ τῶν συγχρόνων του ἱστορικῶν γεγονότων φροντίζει ν᾽ ἀρχίζῃ τὴν ἱστορίαν του ὁπόθεν τελευτᾷ ἡ τοῦ προηγουμένου του, εἶναι πρὸ παντὸς ἀληθεῖς· θέλουν νὰ εἶναι ἀκριβεῖς ἀφηγηταὶ πραγματικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἐξειλίχθησαν κατὰ τοὺς χρόνους των. Ἀφηγοῦνται πᾶν ὅ,τι ἀντελήφθησαν οἱ ἴδιοι ἢ ἔμαθον παρ᾽ ἄλλων, ἀφοῦ ἐπείσθησαν περὶ τῆς ἀξιοπιστίας των. Προσέχουν νὰ προσδίδουν εἰς τὰ γεγονότα καὶ τὰ πρόσωπα τὸν ἀληθῆ χαρακτηρισμόν των, νὰ ἐμβαθύνουν εἰς τὴν σημασίαν τῶν τελεσθέντων καὶ ν᾽ ἀναδεικνύουν αὐτὰ ἀναλόγως τῆς ἀξίας των. Ἔχουν σαφῆ ἰδέαν τῆς ἱστορικῆς τέχνης καὶ τοῦ προορισμοῦ τῆς ἱστορίας ἐκ τῆς συνεχοῦς καὶ προσεκτικῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων προτύπων· καὶ διὰ τοῦτο εἶναι τόσον καταφανὴς καὶ ἡ θέλησίς των, ὅπως μιμηθοῦν τὰ πρότυπα αὐτὰ κατὰ τὴν γλῶσσαν, τὸ ὕφος καὶ τὸν τρόπον τῆς συνθέσεως τῶν ἔργων των. Ὁ σπουδαιότερος μεταξὺ τῆς σειρᾶς τῶν πρώτων Βυζαντινῶν ἱστοριογράφων εἶναι ὁ *Προκόπιος*, ἀκμάσας ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ αὐτοῦ τὰς πράξεις, πολεμικὰς καὶ πολιτικάς, καὶ τὸν χαρακτῆρα, ὡς καὶ ἄλλα σύγχρονα γεγονότα ἐξιστορήσας εἰς τὰ ἔργα του. Ἐκ δὲ τῶν ἱστοριογράφων τῶν ἀναφανέντων μετὰ τὸν Προκόπιον, κατὰ τὴν πρώτην περίοδον, οἱ σημαντικώτεροι εἶναι *Πέτρος ὁ Μάγιστρος*, ὁ *Ἀγαθίας*, ὁ ὁποῖος κατ᾽ ἀρχὰς ἔγραψε ποιήματα, κυρίως δὲ ἐπιγράμματα, ἐξ ὧν διεσώθησαν ἱκανά, περιληφθέντα εἰς τὴν «Ἀνθολογίαν», καί τινα πεζογραφήματα· εἶτα δὲ τὸ ἱστορικὸν ἔργον του «Περὶ τῆς Ἰουστινιανοῦ βασιλείας», ὅπερ ἔμεινεν ἀτελὲς ἕνεκα τοῦ προώρου θανάτου τοῦ συγγραφέως καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι οἱονεὶ συνέχεια τοῦ ἔργου τοῦ Προκοπίου· ὁ *Μένανδρος ὁ Προτήκτωρ*, συνεχιστὴς τοῦ Ἀγαθία, ἀκμάσας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Μαυρικίου (ΣΤ′ αἰών)· ὁ *Εὐάγριος* (ΣΤ′ αἰών), συγγραφεὺς «Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας εἰς βιβλία ἕξ», καὶ ὁ Αἰγύπτιος *Θεοφύλακτος Σιμοκάττης*, ὁ τελευταῖος ἀξιόλογος ἱστοριογράφος μεταξὺ τῶν ἀναφανέντων κατὰ τὴν πρώτην περίοδον, γράψας τὸ ἔργον «Ἱστορίαι», εἰς τὸ ὁποῖον ἐξιστορεῖ τὰ κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Μαυρικίου (582—602 μ. Χ.), ὡς καὶ ἐπιστολὰς ἐπὶ διαφόρων θεμάτων, ἀποτελούσας μᾶλλον ῥητορικὰ γυμνάσματα.

Παραλλήλως πρὸς τὴν κυρίως ἱστοριογραφίαν ἀνεπτύχθη καὶ τὸ ἕτερον εἶδος τῆς ἱστορικῆς συγγραφῆς, τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὴν εἰδικὴν ὀνομασίαν *χρονογραφία* καὶ τοῦ ὁποίου πλεῖστα μνημεῖα διεσώθησαν. Ἡ χρονογραφία, οὖσα περιληπτικὴ ἔκθεσις τῶν μεγάλων—συχνάκις ὅμως καὶ λίαν ἀσημάντων—γεγονότων τῆς παγκοσμίου ἱστορίας κατὰ χρονολογικὴν σειράν, κατέστη εἶδος συγγραφῆς προσφιλὲς εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ἀπὸ τοῦ ΣΤ′ ἤδη αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ ἱκανῶς εὔκολον, διότι οἱ χρονογράφοι δὲν κατέβαλον καὶ πολὺν κόπον διὰ τὸν καταρτισμὸν τοῦ ἔργου των. Συνήθως ἀντέγραφον ὁ εἷς τὸν ἄλλον διὰ τὰ προγενέστερα γεγονότα καὶ μόνον διὰ τὰ σύγχρονά των προσέθετον νεώτερόν τι. Ἡ λογοτεχνικὴ ἀξία τῶν βυζαντινῶν χρονογραφιῶν ὄχι μόνον τῆς πρώτης ταύτης περιόδου, ἀλλὰ καὶ τῶν κατόπιν, εἶναι μηδαμινή, ὡς καὶ ἡ ἱστορική των, καὶ μόνον διὰ τὴν γλωσσολογίαν παρέχουν ἐνδιαφέρον ἐνίοτε ὄχι μικρόν, ἐπειδὴ οἱ συνθέται αὐτῶν χρησιμοποιοῦν, κατὰ κανόνα, ἁπλουστέραν γλῶσσαν καὶ πολλάκις, προφανῶς, τὴν ζωντανὴν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν ἔγραψαν, τοῦτο δὲ ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι οἱ χρονο-

Digitized by Google

γράφοι ἦσαν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, καλόγηροι ἢ γενικῶς κληρικοί, οἵτινες δὲν ἐγνώριζον καὶ τόσον τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς. Κυριώτερος ἀντιπρόσωπος τῶν χρονογράφων τῆς πρώτης περιόδου εἶναι ὁ ἐξ Ἀντιοχείας ἐξελληνισθεὶς Σύρος *Ἰωάννης Μαλάλας*, ἀκμάσας ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Ε΄ αἰῶνος μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἑβδόμης δεκαετηρίδος τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, ἱεροκήρυξ τὸ ἐπάγγελμα. Φλυαρία, ἡμιμάθεια, ἀκρισία, διαστροφὴ πολλῶν γεγονότων καὶ συνήθως ἄγνοια τῆς γλώσσης, εἴτε τῆς ἀρχαίας, εἴτε τῆς κοινῆς, εἶναι τὰ μᾶλλον ἐμφανῆ συγγραφικὰ γνωρίσματά του. Εἰς τὸ ἔργον του, ὡς περιεσώθη τοῦτο, ἀπεδόθη ὑπὸ τῶν νεωτέρων βυζαντινολόγων σημασία πολὺ μεγαλυτέρα τοῦ δέοντος, ἡ δὲ ἐξέτασις αὐτοῦ, ὑπὸ τὴν ἔποψιν ἰδίως τῶν πηγῶν, ἐξ ὧν ἠρύσθη τὸ ὑλικόν του, καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς βαρβαρότητος τῆς γλώσσης του εἶναι μᾶλλον πλήρης σχολαστικισμός.

Ἡ ὅλως πρωτότυπος λογοτεχνικὴ δημιουργία τῶν Βυζαντινῶν εἶναι ἡ *ἐκκλησιαστικὴ ποίησις*, ἡ ὁποία δύναται μὲν νὰ ληφθῇ καὶ ὡς τεκμήριον ὅτι δὲν ἐξέλιπεν εἰς τοὺς Ἕλληνας ἡ μεγάλη ποιητικὴ παράδοσις καὶ ὅτι ἡ ποιητικὴ ἱκανότης ὑφίστατο, ἀλλὰ πρὸ παντὸς βεβαιώνει πόσον οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ποιηταὶ ἀπέστησαν τῆς ἀρχαίας παραδόσεως. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις δὲν διαφέρει τῆς ἀρχαίας μόνον κατὰ τὸ πνεῦμα, ὅπερ εὐνόητον, ἀφοῦ ἐμπνέεται ἐκ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας· ἀπέστη τελείως ἐκείνης καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν καὶ κατὰ τὴν μετρικήν. Ἡ γλῶσσα πάσης τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, παρά τινας λεξιλογικοὺς ἀρχαϊσμούς, ὀφειλομένους περισσότερον εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς χρησιμοποιήσεως ἰδίων τινῶν ποιητικῶν λέξεων, εἶναι ἡ νέα ἑλληνική, ἡ προφανῶς παρ' ὅλην τὴν ἀρχαΐζουσαν μορφήν της λίαν ἁπλοποιημένη. Ἡ δὲ μετρική της δὲν γνωρίζει πλέον τοὺς νόμους τῆς προσῳδίας, χρησιμοποιουμένων μόνον τῶν τονικῶν ρυθμῶν. Ἐπὶ πλέον ἡ ποίησις αὕτη εἶναι ἀπολύτως *μελική*, διότι ἕκαστον ποίημα ἔπρεπε νὰ προσαρμόζεται πρὸς τὸ μέλος, τὸ ὁποῖον τὸ συνώδευε πάντοτε καὶ καθώριζε καὶ τὴν μετρικὴν ἢ στιχουργικὴν μορφήν του, ἐξ οὗ καὶ ἡ τόση ποικιλία στίχου οὐχὶ σπανίως εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ποίημα. Γενικῶς ἡ ποίησις αὕτη δύναται νὰ ὀνομασθῇ *ὑμνογραφία*, διότι ἅπαν τὸ περιεχόμενόν της ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐξύμνησιν τῆς θεότητος καὶ τῆς συγκινήσεως, τὴν ὁποίαν γεννᾷ ἡ ἰδέα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ ἡ βαθεῖα πίστις πρὸς τὰ κύρια πρόσωπα τῆς θρησκείας ταύτης καὶ τοὺς ὑπηρετήσαντας αὐτὴν ἁγίους. Δημιουργὸς τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ *Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός*, ὁ συνεχίσας μὲ νέας τεχνοτροπίας ὕμνους τὴν παλαιοτέραν ἁπλῆν καὶ ὑποτυπώδη ψαλμῳδίαν. Ἀλλὰ τὸ εἶδος ἀνεπτύχθη, πρὸ παντός, κατὰ τὸ τέλος τοῦ Ε΄ αἰῶνος καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα δύο, ὅτε συνετέθησαν τὰ πλεῖστα ἐκ τῶν ὑμνολογικῶν ποιημάτων, τὰ ὁποῖα περιελήφθησαν τελικῶς εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν λειτουργίαν καὶ τὰ ὁποῖα μόνα ἐξ ὅλης τῆς ποιητικῆς παραγωγῆς τῶν Βυζαντινῶν δύνανται νὰ συγκριθοῦν πρὸς τὰ κάλλιστα ποιητικὰ δημιουργήματα τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ σπουδαιότερος ἀντιπρόσωπος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταύτης ποιήσεως εἶναι ὁ ἐκ Βηρυττοῦ ὁρμηθεὶς καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀναδειχθεὶς διάκονος *Ρωμανός*, ὁ ἐπιλεγόμενος *Μελῳδός*, ὁ μέγιστος ὄχι μόνον τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἀλλὰ καὶ πάντων τῶν Βυζαντινῶν ποιητῶν, εἰς τὸν ὁποῖον δικαίως ἐδόθη καὶ ὁ χαρακτηρισμός: «Πίνδαρος τοῦ Χριστιανισμοῦ». Μετὰ τοῦτον ἀναφαίνεται ἀληθὴς ὑμνογράφος ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως *Σέργιος* (Ζ' αἰών), ὁ ποιητὴς τοῦ περιφήμου «Ἀκαθίστου ὕμνου». Ἐπακολουθοῦν ἄλλοι τινές, τῶν ὁποίων διεσώθησαν μόνον τὰ ὀνόματα, μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης κλπ.

Ἀλλ' ἐνῷ τοιαύτην λαμβάνει ἐξέλιξιν ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνία κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς περίοδον, εἰσερχομένη εἰς νέας ὁδοὺς καὶ ἀντικρύζουσα νέους ὁρίζοντας, ἀφισταμένη οὐσιωδῶς ἀπὸ τῆς ἀρχαίας, διότι ἤδη κυριαρχεῖ εἰς αὐτὴν τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, καὶ νεωτερίζουσα καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν, ἡ ὁποία ἐξακολουθητικῶς γίνεται ἁπλουστέρα, αἴφνης ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ζ΄ αἰῶνος παρουσιάζεται γενική τις πνευματικὴ κατάπτωσις, ἥτις περισσότερον ἐκδηλοῦται εἰς τὴν λογοτεχνίαν. Ἡ δὲ κατάπτωσις αὕτη διαρκεῖ μέχρι τῶν μέσων τοῦ Θ΄ αἰῶνος. Ἡ λογοτεχνικὴ δημιουργία δὲν διακόπτεται μὲν ὁλοσχερῶς, ἀλλὰ περιορίζεται μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε νὰ σημειώνεται ἀληθὴς παρακμή. Καίτοι οἱ λόγοι τῆς τοιαύτης καταπτώσεως, ἡ ὁποία διήρκεσεν ἐπὶ διακόσια περίπου ἔτη (τὰ ἀποτελοῦντα τὴν λεγομένην «σκοτεινὴν» περίοδον) δὲν εἶναι εὐδιάκριτοι, τὸ δὲ γεγονὸς δὲν ἀποτελεῖ καὶ ὅλως τι παράδοξον, ἂν συγκριθῇ πρὸς τὴν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ἐπικρατήσασαν κατάπτωσιν εἰς τὴν Δύσιν, δύναται ὅμως νὰ ἐξηγηθῇ πως αὕτη ἐκ τῶν δυσκόλων περιστάσεων, ὑπὸ τὰς ὁποίας εὑρέθη ἐξωτερικῶς τὸ βυζαντινὸν κράτος. Καὶ ἐξωτερικῶς μὲν ἠπειλεῖτο ὑπὸ διαφόρων ἐχθρῶν, Περσῶν, Σλαύων, Βουλγάρων καὶ ἰδίως ὑπὸ τοῦ νέου ἀναφανέντος τοιούτου, τοῦ Ἰσλαμισμοῦ, ὁ ὁποῖος, ἐπερχόμενος μετὰ μεγάλης ὁρμῆς, ἠπείλει καὶ αὐτὴν τὴν ἐλευθέραν ζωὴν τῆς αὐτοκρατορίας, διὸ καὶ ἠναγκάζετο τὸ Βυζάντιον ν' ἀποδύεται εἰς ἀδιακόπους καὶ σκληροὺς πολέμους, ἐνῷ συνάμα ἐπήρχετο καὶ ἡ ἀπώλεια τῶν μεγάλων ἐπαρχιῶν Ἀφρικῆς, Συρίας, Παλαιστίνης, ὅπου ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἤκμαζε περισσότερον ἢ εἰς τὰς ἄλλας βυζαντινὰς χώρας, καὶ εἰς αὐτὴν ἔτι τὴν πρωτεύουσαν. Συνέπεια δὲ τῶν ἐξωτερικῶν αὐτῶν κινδύνων, ἀπειλῶν καὶ συμφορῶν ἦτο νὰ στρέφεται ὅλη ἡ προσοχὴ τοῦ κράτους, κατὰ φυσικὸν δὲ λόγον καὶ τοῦ λαοῦ, εἰς τὴν ἀπόκρουσιν τῶν ποικίλων ἐχθρῶν καὶ πᾶσαι αἱ ὑλικαὶ καὶ πνευματικαὶ δυνάμεις τοῦ ἀναγεννηθέντος Ἑλληνισμοῦ νὰ καταναλίσκωνται εἰς τοὺς ἀδιακόπους πολέμους. Ἐσωτερικῶς δέ, ὡς νὰ συνεπληροῦντο αἱ ἐξωτερικαὶ δυσχέρειαι καὶ νὰ ἐπηυξάνοντο αἱ ἀντίξοοι πρὸς πνευματικὴν δημιουργίαν περιστάσεις, ἡ αὐτοκρατορία συνεταράσσετο ὑπὸ τῆς εἰκονομαχίας, ἡ ὁποία διῄρεσεν ἐπὶ μακρὸν τοὺς Βυζαντινοὺς εἰς δύο ἀλληλομισουμένας μερίδας. Καίτοι ἡ εἰκονομαχία ὡς πολιτικὸν καὶ ἰδεολογικὸν γεγονὸς μαρτυρεῖ ζωτικότητα τοῦ ἔθνους καὶ νεωτεριστικὰς τάσεις, ὅμως ἐπέδρασεν ἐπιβλαβῶς εἰς τὴν πνευματικὴν δημιουργίαν, διότι εἶχε κυρίως τὸν ἀντίκτυπόν της εἰς τὰ μοναστήρια, τὰ κέντρα τότε τῆς παιδείας, καί, ὡς ἐκ τούτου, περιωρίσθη τὰ μέγιστα ἡ θρησκευτικὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ εἴς τε τὸν πεζὸν λόγον καὶ τὴν ποίησιν. Ἀλλὰ μεθ' ὅλας ταύτας τὰς δυσμενεῖς διὰ πνευματικὴν δημιουργίαν συνθήκας δὲν ἔλλειψαν ἀληθεῖς ἐργάται τοῦ πνεύματος, οἱ ὁποῖοι ἐνεφανίσθησαν ὡς φωτεινὰ μετέωρα μεταξὺ τοῦ ἐπικρατήσαντος πνευματικοῦ σκότους καὶ μὲ τὸ ἔργον των ἠμπόδισαν τὴν κατάπτωσιν νὰ εἶναι ἀπόλυτος καὶ πλήρης. Οὕτω παρουσιάζεται ὁ ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεύς, κυρίως ὅμως θρησκευτικὸς ποιητής, *Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς* περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Η΄ αἰῶνος. Ἐκ τῶν σημαντικωτέρων ἔργων του εἶναι τὸ φέρον τίτλον «Πηγὴ γνώσεως», μέγα διδακτικὸν καὶ ἀπολογητικὸν τῆς ὀρθοδοξίας σύγγραμμα. Ὁ Δαμασκηνὸς εἰς πάντα τὰ καθαυτὸ θεολογικὰ ἔργα του εἶναι ὀρθολογιστὴς ὑπερασπιστὴς τῆς εἰκονολατρείας· εἰς δὲ τὴν ποίησίν του δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ κλασσικιστής, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Ρωμανόν, ὁ ὁποῖος ἦτο ἱκανῶς νεωτεριστής, ἔχων λαϊκὴν ἁπλότητα. Ἐδημιούργησε, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν γνώμην τῶν εἰδικῶν, τὸ εἶδος τῆς ὑμνογραφίας, τὸ ὁποῖον λέγεται *Κανὼν* καὶ ἔχει μορφὴν ἀληθῶς τεχνικωτάτην. Συχνότατα ὅμως ἡ μορφὴ ἐξαίρεται πρὸς ζημίαν τοῦ αἰσθήματος, ὅπερ οὐχὶ σπανίως λείπει ἐντελῶς. Ἡ τεχνικὴ τῶν Κανόνων τοῦ Δαμασκηνοῦ εἶναι περίπλοκος, ἡ δὲ γλῶσσά των ἀρχαιοπρεπεστάτη, δι' ὃ καὶ παρέστη ἀνάγκη βραδύτερον νὰ ὑπομνηματίζωνται, διὰ νὰ κατανοῶνται ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν πολλῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ὀλίγων. Συγχρόνως μὲ τὸν Δαμασκηνὸν ἐμφανίζονται καὶ ἄλλοι τινὲς ἐκκλησιαστικοὶ ποιηταί, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἀξιολογώτερος εἶναι ὁ *Ἀνδρέας Κρήτης*, ποιητὴς καὶ οὗτος «Κανόνων».

Ἀπὸ τοῦ Ζ΄ κυρίως αἰῶνος καλλιεργεῖται συστηματικώτερον καὶ ἡ συγγραφὴ *βίων ἁγίων*, οἱ ὁποῖοι δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν καὶ ὡς τὰ πρῶτα καθαυτὸ λογοτεχνικὰ πεζογραφήματα εἰς τὴν ἱκανῶς ἁπλοποιηθεῖσαν γλῶσσαν καὶ οἱ ὁποῖοι ὁμοιάζουν πρὸς διηγήματα μὲ ἐκπληκτικὰς ὑποθέσεις. Ἀναμφιβόλως δὲ τὸ κάλλιστον τῶν τοιούτων βιογραφικῶν θρησκευτικῶν ἔργων εἶναι ὁ ὑπὸ μορφὴν μᾶλλον μυθιστορήματος γεγραμμένος «Βίος Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ». Συγγραφεὺς αὐτοῦ ἐθεωρεῖτο ἐπὶ μακρότατον χρόνον ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός· ἀλλὰ νεώταται ἔρευναι παρουσιάζουν ὡς πιθανωτάτην τὴν γνώμην, ὅτι συνεγράφη ὑπό τινος μοναχοῦ Ἰωάννου τῆς ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα. Τὸ φέρον ὅλα τὰ γνωρίσματα τοῦ μυθιστορήματος ἔργον τοῦτο εἶναι μᾶλλον παράφρασις ἐκ τῆς ἰνδικῆς γλώσσης τοῦ βίου τοῦ Βούδα, προσηρμοσμένου πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν οὕτως, ὥστε ν' ἀποτελῇ θερμὸν ἐγκώμιον τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀξίας τοῦ χριστιανισμοῦ. Τὸ μυθιστόρημα αὐτὸ εἶναι ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων μνημείων τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς τῶν Βυζαντινῶν. Μεταφρασθὲν δὲ καὶ λατινιστί, κατὰ τὸν Θ΄ ἴσως αἰῶνα, διεδόθη εὐρέως εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία τὸ ἐξεμεταλλεύθη ἱκανῶς κατὰ τὸν μεσαίωνα, καὶ μάλιστα διὰ τὸ θέατρον.

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Θ΄ αἰῶνος, ὅτε ἡ ἐθνικὴ ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἄρχεται ἐξελισσομένη ὑπὸ νέας καὶ εὐνοϊκωτέρας συνθήκας, ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ ἀναζωογονεῖται καὶ ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνία εἰσέρχεται εἰς τὴν δευτέραν περίοδόν της, τὴν ἐξικνουμένην μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος. Ἡ δημιουργηθεῖσα ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Θ΄ αἰῶνος καὶ κατόπιν λογοτεχνία δύναται, βεβαίως, νὰ ὀνομασθῇ ἡ *κυρίως βυζαντινή*, διότι προβάλλει αὕτη κατὰ τὸ μέγιστον μέρος της ὡς ζωηρὰ ἀναπαράστασις τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς. Τὸ βυζαντινὸν κράτος ἀποκτᾷ ἤδη πλήρως ἑλληνικὴν μορφήν. Ἀλλ' ἐξ ἄλλου εἰς τὸ Βυζάντιον, ἐκ τοῦ πολιτικοῦ καὶ κρατικοῦ συστήματος καὶ ὑπὸ τὴν δύναμιν τῆς θρησκείας, τὴν προσδίδουσαν εἰς πᾶσαν τὴν ζωὴν θεοκρατικόν τινα χαρακτῆρα, διεμορφώθη ζωὴ ὅλως ἰδιότυπος, ἐνῷ ἡ ἱστορικὴ ἀφ' ἑνὸς παράδοσις καὶ ἡ γλωσσικὴ ἀφ' ἑτέρου συνέδεον αὐτὸ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα. Συγχρόνως ὅμως τὸ Βυζάντιον εἶχεν ἔλθει εἰς στενὰς σχέσεις πρὸς πάντας τοὺς περὶ αὐτὸ λαοὺς καὶ ἄλλους μεμακρυσμένους, ἀσιατικοὺς καὶ εὐρωπαϊκούς: Πέρσας, Ἄραβας, Τούρκους, Ἀρμενίους, Ρώσους, Σλαύους, Ἰταλούς, Φράγκους καὶ Σκανδιναυούς. Μεταδίδον εἰς αὐτοὺς ἐκ τοῦ πολιτισμοῦ του καὶ τοῦ πνεύματός του, λαμβάνει καὶ τοῦτο παρ' αὐτῶν στοιχεῖά των, τὰ ὁποῖα προσδίδουν βαθμηδὸν εἰς τὴν ὑπόστασίν του μορφὴν μᾶλλον νέαν, πάντως ὅμως ἱκανῶς ἑλληνικὴν καί πως ἀνατολικήν.

Τὸ τοιοῦτο φαίνεται καθαρῶς καὶ εἰς τὸ πνευματικὸν ἔργον τῶν Βυζαντινῶν. Ἂν ἀποβλέψῃ τις ὄχι εἰς τὰ λογοτεχνικὰ δημιουργήματα, τὰ ὁποῖα εἶναι μόνον ψυχρὰ καὶ ἄγονος μίμησις τῶν ἀρχαίων προτύπων, ἀλλ' εἰς τὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπότοκα τῆς διηνεκοῦς ἐξελίξεως τῆς ζωῆς, τῆς δημιουργίας νέων πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν, νέων ἀναγκῶν καὶ νέων αἰσθημάτων, βλέπει, ὅτι ταῦτα ἔχουν τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα ἔχει καὶ πᾶσα ἡ ζωὴ τῶν Βυζαντινῶν. Ὑπάρχει εἰς αὐτὰ θεοσέβεια, θρησκοληψία, δεισιδαιμονία, πίστις εἰς τὴν μαγείαν, τὴν ἀστρολογίαν, τὰ ὄνειρα. Τὰ ἠθικὰ ταῦτα καὶ ψυχικὰ γνωρίσματα τῶν Βυζαντινῶν ἀνευρίσκονται εἰς τὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν ἔξω τῆς κλασσικῆς παραδόσεως. Ἐξ ἄλλου ὅμως τὸ Βυζάντιον εἶναι καὶ κράτος στρατιωτικὸν καὶ πολεμικόν· ἀδιάλειπτοι πόλεμοι εἶναι τὸ συχνότερον καὶ μεγαλύτερον ἔργον του. Οἱ γείτονες καὶ ἄλλοι λαοὶ εἶναι πάντες σχεδὸν ἐχθροί του καὶ διὰ τοῦτο εὑρίσκεται πάντοτε εἰς πολεμικὴν δρᾶσιν. Καὶ ἡ δευτέρα αὕτη ἰδιότης του ἀπεικονίζεται εἰς τὸ ἔργον τῶν λογίων του, οἱ ὁποῖοι ἀπομακρύνονται ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὴν κλασσικὴν παράδοσιν. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς δευτέρας ταύτης περιόδου οἱ ποιηταὶ καὶ οἱ πεζογράφοι, οἱ ὁποῖοι, χρησιμοποιοῦντες τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν, γράφουν ἔξω ἀπὸ τὴν κλασσικὴν παράδοσιν καὶ ἔχουν εἰς τὰ ἔργα των τὰ πλεῖστα τῶν ὡς ἄνω γνωρισμάτων τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς ἐποχῆς, εἶναι, βεβαίως, ὀλίγοι ἀπέναντι τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν προσπαθούντων νὰ συνεχίσουν κατὰ πάντα τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν. Ἀλλ' ἀναντιρρήτως οἱ ὀλίγοι οὗτοι βαρύνουν περισσότερον τῶν πολλῶν, τῶν προσκεκολλημένων στερρῶς εἰς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν. Ἔχουν τοὐλάχιστον οἱ πρῶτοι πρωτοτυπίαν τινὰ καὶ τὸ πνεῦμά των δημιουργεῖ μᾶλλον ἐλευθέρως ἀντικρύζουν τὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς των. Ἀπὸ τοῦ Ι΄ αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν οἱ τοιοῦτοι συγγραφεῖς ἐμφανίζονται περισσότεροι καὶ τὰ ἔργα των εἶναι πλήρη γεγονότων καὶ λεπτομερειῶν πάσης τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Οἱ συγγραφεῖς οὗτοι, εἴτε ἔχουν ἰδιάζουσαν θέσιν εἰς τὴν αὐλήν, τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν διοίκησιν, εἴτε εἶναι ὀλιγώτερον ἐπίσημοι ἢ πτωχοὶ λόγιοι, οἱ ὁποῖοι ἀγωνίζονται νὰ ζήσουν ἐκ τῆς συγγραφικῆς τέχνης των καί, διὰ τῆς πολυμαθείας των, μεταποιοῦντες εἰς ἐπάγγελμα τὴν συγγραφικὴν ἱκανότητά των, ἐνῷ ἕνεκα τῆς γλώσσης των ἵστανται μακρὰν τοῦ λαοῦ, μένοντες προσκεκολλημένοι εἰς τὴν ἀρχαίαν γλωσσικὴν παράδοσιν, ὅμως ἐκ τῆς οὐσίας τῶν ἔργων των φαίνονται πλησιάζοντες ἱκανῶς πρὸς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῆς ἐποχῆς των. Οἱ τοιοῦτοι πεζογράφοι καὶ ποιηταί, καὶ ἂν δὲν ἔχουν τὴν πνοὴν τῆς τέχνης καὶ δὲν εἶναι ἀληθεῖς δημιουργοί, δὲν εἶναι ὅμως καὶ νεκροὶ ὡς ἄλλοι σύγχρονοί των, μὴ παρουσιάζοντες τὰ αὐτὰ γνωρίσματα.

Ἐπὶ τῆς τοιαύτης ἐκδηλώσεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, ἡ ὁποία ἐσήμανε καὶ τὴν λῆξιν τῆς σκοτεινῆς περιόδου, σπουδαίαν ἐπίδρασιν εἶχε καὶ ἡ κατὰ τὸ 863 ἵδρυσις τοῦ Πανδιδακτηρίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἐδιδάσκοντο ἡ φιλολογία, ἡ φιλοσοφία καὶ αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ ἡ ὁποία ἐβεβαίωνεν ὅτι ἡ πρωτεύουσα εἶχεν ἤδη γίνει καὶ τὸ καθαυτὸ πνευματικὸν κέντρον τοῦ κράτους. Ἀποτέλεσμα δὲ τῆς προσφερομένης ὑπὸ τοῦ Πανδιδακτηρίου παιδείας ἦτο, πλὴν ἄλλων, καὶ ἡ ἐπιστροφὴ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν συστηματικωτέραν μελέτην καὶ σπουδὴν τῶν διασῳζομένων πνευματικῶν θησαυρῶν τῆς ἀρχαιότητος. Μελετῶνται οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες συγγραφεῖς, σχολιάζονται, ἑρμηνεύονται καὶ δὲν περιφρονοῦνται, καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν στενῶς θεολογούντων, ὡς πρότερον. Ἡ τοιαύτη στροφὴ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, ἡ ὁποία ἐξηκολούθησε συστηματικῶς καὶ διαρκῶς αὐξανομένη, εὑροῦσα ἐργάτας αὐτῆς καὶ αὐτοκράτορας, ὡς Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος καί τινες τῶν διαδόχων του, ὡδήγησεν εἰς ἔφεσίν τινα ἀναβιώσεως τοῦ κλασσικισμοῦ καὶ ἐγένετο ὁ πρόδρομος τῆς πλήρους ἐπανόδου εἰς τὸν κλασσικισμὸν κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα καὶ μετέπειτα.

Εἰδικώτερον ἐξεταζομένη ἡ λογοτεχνικὴ δημιουργία τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην τὴν περίοδον, παρουσιάζεται κατὰ μὲν τὴν πεζογραφίαν προηγμένη, ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν συν-

σιν τοῦ λόγου καὶ πλουσιωτέρα εἰς περιεχόμενον, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι πλέον μόνον θεολογικὸν καὶ ἱστορικόν, κατὰ δὲ τὴν ποίησιν, ἀντιθέτως, ὑστεροῦσα εἰς ἀξίαν, διότι τὰ ποιητικὰ δημιουργήματα μὲ θρησκευτικὸν περιεχόμενον, παρὰ τὸν μέγαν ἀριθμόν των, δὲν δύνανται νὰ συγκριθοῦν ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν πρὸς τὰ προηγούμενα· ἐξ ἄλλου δὲ τὰ κοσμικοῦ περιεχομένου στιχουργήματα εἶναι συνήθως πολύλογα καὶ στεροῦνται τῶν ἀληθῶν ποιητικῶν στοιχείων. Τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς παρακμῆς τῆς θρησκευτικῆς ποιήσεως εἶναι εὐεξήγητον. Τὸ κάλλιστον μέρος τῆς παλαιοτέρας θρησκευτικῆς ποιήσεως, ἐπιλεγὲν μετὰ προσοχῆς, εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν λειτουργίαν καὶ εἶχεν ἀποτελέσει, κωδικοποιηθέν, οὕτως εἰπεῖν, ὅλην τὴν ὑμνογραφίαν, τὴν παραδεχθεῖσαν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Ἔκτοτε δὲ πολὺ δυσκόλως εἰσήγοντο νέα ποιήματα εἰς τὴν ὑμνογραφίαν ταύτην, ὡς π. χ. ὕμνοι τινὲς τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου, τὸ περίφημον τροπάριον τῆς Κασσιανῆς, ὕμνοι τινὲς τοῦ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, ᾠδαὶ τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστοῦ καὶ ἄλλων τινῶν. Τοῦτο γνωρίζοντες οἱ νεώτεροι θρησκευτικοὶ ποιηταί, ἀπέφευγον συνήθως νὰ γράφουν ποιήματα καθαρῶς ὑμνογραφικῆς μορφῆς καὶ μετέτρεπον τὴν θρησκευτικὴν ποίησιν εἰς προσωπικωτέραν, εἰς ἔκφρασιν ἀτομικῶν μᾶλλον αἰσθημάτων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀπεστέρει αὐτὴν τὰ κυριώτερα γνωρίσματα τῆς ὑμνογραφίας, ἤτοι τὸ ζωηρὸν αἴσθημα, τὴν ἔξαρσιν τοῦ πνεύματος, ὅπως πλανηθῇ εἰς τοὺς θείους κόσμους ἐλεύθερον τῶν ἐπιγείων. Οἱ θρησκευτικοὶ ποιηταὶ δὲν ὡραματίζοντο πλέον ὡς οἱ παλαιότεροί των. Ἐξ ἄλλου οἱ νεώτεροι οὗτοι θρησκευτικοὶ ποιηταὶ ἤρχισαν ν' ἀρχαΐζουν ὡς πρὸς τὴν γλῶσσαν ὑπερβολικῶς· ἡ δὲ Ἐκκλησία, μὴ θέλουσα νὰ γίνεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ λειτουργία ὅλως δυσνόητος εἰς τοὺς πολλούς, ἀπέφευγε νὰ εἰσάγῃ εἰς αὐτὴν τὰ λίαν ἀρχαιόγλωσσα ταῦτα ποιήματα. Ἡ μετατροπὴ αὕτη τῆς θρησκευτικῆς ποιήσεως εἰς προσωπικωτέραν ἐξεδηλώθη καὶ μὲ τὴν πληθωρικὴν δημιουργίαν τῶν ποιητικῶν ἐκείνων συνθέσεων, αἱ ὁποῖαι ὠνομάσθησαν ὡς ἐκ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς των «Κατανυκτικαὶ Ἀλφάβητοι», ἐκ τῶν ὁποίων τινὲς —ὀλίγισται βεβαίως—ἀνωνύμως φερόμεναι, ἢ ἄλλαι ἀποδιδόμεναι εἰς τὸν πατριάρχην Φώτιον, τὸν διάκονον Ἰγνάτιον, τὸν Συμεῶνα τὸν Μεταφραστήν, τὸν Κωνσταντῖνον Σικελιώτην, διακρίνονται διὰ τὸ ζωηρὸν αἴσθημα, τὴν ἐνυπάρχουσαν συγκίνησιν καὶ μάλιστα διὰ τὴν τελειότητα τῆς στιχουργίας των.

Γενικῶς ἡ θρησκευτικὴ ποίησις κατὰ τοὺς αἰῶνας Θ΄—ΙΑ΄, καλλιεργηθεῖσα ὑπὸ πολλῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων κατέχουν ἰδιάζουσαν θέσιν ὁ *Θεόδωρος Στουδίτης*, ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως *Φώτιος*, ὁ διάκονος *Ἰγνάτιος*, ἡ *Κασσία* ἢ *Κασσιανή*, ὁ *Συμεὼν* ὁ *Μεταφραστής*, ὁ *Ἰωάννης Κυριώτης Γεωμέτρης*, καὶ ἀποτελοῦσα μέγαν ὄγκον κυρίως ὕμνων, ᾠδῶν, ἐπιγραμμάτων καὶ κατανυκτικῶν ἀλφαβήτων, παρ' ὅλην τὴν ὑπάρχουσαν εἰς ἱκανὰ ἐξ αὐτῶν ποιητικὴν ἀξίαν, βεβαιώνει τὴν ἀρξαμένην καὶ βαθμηδὸν προϊοῦσαν παρακμὴν τοῦ εἴδους, μέχρις οὗ αὕτη κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνας ἐπῆλθε πλήρως.

Ἡ δὲ κοσμικὴ ποίησις, καλλιεργουμένη μᾶλλον πρὸς πρακτικοὺς σκοποὺς καὶ ἐπιδιώκουσα ἀφ' ἑνὸς τὴν ἐπίδειξιν πολυγνωσίας καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν εὔκολον διδασκαλίαν ὅλων τῶν ἐπιστημῶν, ἤτοι τῆς ῥητορικῆς, τῆς γραμματικῆς, τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἀστρονομίας, τῆς γεωγραφίας, τῆς ἰατρικῆς καὶ πάσης ἄλλης γνώσεως, περιλαμβάνει, κατὰ τὸ μέγιστον μέρος της, ἠθικολογικὰ καὶ διδακτικὰ ποιήματα πολύστιχα ἢ ὀλιγόστιχα. Καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ἐπιγραμμάτων δὲν διαφέρουν κατὰ τὸ περιεχόμενον. Ὄχι ὀλίγα δὲ εἶναι καὶ τὰ περιγραφικά, τὰ ἐπαινετικὰ καὶ ἄλλα τοιαῦτα ποιήματα, στερούμενα πάντα συνήθως τῶν γνησίων ποιητικῶν στοιχείων καὶ ἀποτελοῦντα κατὰ τὸ πλεῖστον ἔμμετρον φλυαρίαν. Ἡ μόνη ἀληθὴς ἀξία των εἶναι ὅτι δίδουν ἀκριβῆ ἰδέαν τῶν γνώσεων καὶ τῶν πνευματικῶν προτιμήσεων τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ὄχι δὲ σπανίως καὶ πολυτίμους πληροφορίας περὶ τῆς πολιτικῆς ἢ κοινωνικῆς ζωῆς των, συμπληροῦντα οὕτω τὴν ἱστορίαν. Οἱ κυριώτεροι ἀντιπρόσωποι τῆς κοσμικῆς ταύτης ποιήσεως εἶναι ὁ *Λέων ὁ Σοφός*, ὁ *Λέων φιλόσοφος*, ὁ *Κωνσταντῖνος Σικελὸς* ἢ *Σικελιώτης*, ὁ *Κωνσταντῖνος Ρόδιος*, ὁ *Ἰωάννης Κυριώτης Γεωμέτρης*, εἷς ἐκ τῶν καλλίστων ἀναμφιβόλως ποιητῶν πάσης τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ὁ *Χριστόφορος Μιτυληναῖος*, ὁ *Ἰωάννης Μαυρόπους*, ὁ *Φίλιππος ὁ Μονότροπος*, ποιητὴς τῆς περιφήμου «Διόπτρας» καὶ τῶν «Κλαυθμῶν» καὶ ὁ πολυγραφώτατος καὶ πολυμαθέστατος *Μιχαὴλ Ψελλός*. Ἴσως κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς περιόδου ταύτης νὰ ἐγράφησαν καὶ τὰ ποιήματα ἐκεῖνα, τὰ φερόμενα ὑπὸ τὴν γενικὴν ὀνομασίαν «Ἀνακρεόντεια», ὡς ὄντα ἀπομιμήσεις τῶν ποιημάτων τοῦ ἀρχαίου λυρικοῦ Ἀνακρέοντος καὶ ἀκολουθήσαντα εἰς τὴν στιχουργίαν τὸ ἀνακρεόντειον μέτρον. Τὰ ποιήματα ταῦτα, παρὰ τὴν ἀμφίβολον ποιητικὴν ἀξίαν των, δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ἐκ τῶν καλλίστων ποιητικῶν δημιουργημάτων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, διότι δὲν στεροῦνται χάριτός τινος καὶ δροσερότητος· εἶναι δὲ καὶ ἐκ τῶν ὀλιγίστων ποιητικῶν μνημείων, τῶν μαρτυρούντων ὅτι ὑπῆρξαν καὶ Βυζαντινοὶ στιχουργοί, οἱ ὁποῖοι ἐνεπνέοντο ἐκ τοῦ αἰσθήματος τοῦ ἔρωτος. Κυριώτατον γνώρισμα πάσης ταύτης τῆς κοσμικῆς ποιήσεως εἶναι ὅτι χρησιμοποιεῖται εἰς αὐτὰ ὁ τονικὸς ρυθμός, ἀποδιωχθείσης πλέον ὁριστικῶς σχεδὸν τῆς προσῳδιακῆς ρυθμοποιίας, πλὴν ὀλιγίστων ἐξαιρέσεων, ὅπου γίνεται εἰσέτι χρῆσις τοῦ ἀρχαίου δακτυλικοῦ ἑξαμέτρου, ἀλλὰ μὲ ἱκανοὺς νεωτερισμούς, κυρίως εἰς ἐπιγράμματα καὶ ἐπαινετικὰ ποιήματα. Ἀπὸ τῆς περιόδου ταύτης οἱ ὑπερισχύοντες εἰς τὴν ποίησιν στίχοι, παρ' ὅλην τὴν ἀντίδρασιν τῶν ἀρχαιομανῶν, εἶναι ὁ δεκαπεντασύλλαβος, ὁ παροξύτονος δωδεκασύλλαβος ἢ ἰαμβικὸς τρίμετρος, καὶ ὁ παροξύτονος ὀκτασύλλαβος καὶ ἑπτασύλλαβος, τοὺς ὁποίους οἱ στιχουργοὶ κατεργάζονται συνηθέστατα μὲ ἀληθῆ δεξιοτεχνίαν.

Εἰς τὴν καθ' αὐτὸ λογοτεχνικὴν πεζογραφίαν κυρίαρχον εἶδος ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ *ἱστοριογραφία*. Καὶ τῆς περιόδου ταύτης οἱ ἱστοριογράφοι δὲν διαφέρουν τῶν προγενεστέρων. Ἀκολουθοῦν τὸν αὐτὸν τρόπον συγγραφῆς τῶν ἔργων των καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον τῶν ἱστοριῶν των εἶναι συνεχισταὶ τῶν παλαιοτέρων. Οὕτω καὶ κατὰ τοὺς αἰῶνας Θ΄—ΙΑ΄ παρουσιάζεται σειρὰ ὅλη ἱστοριογράφων, ὡς ὁ αὐτοκράτωρ *Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος*, ὁ *Ἰωσὴφ Γενέσιος*, ὁ *Ἰωάννης Καμενιάτης*, ὁ *Λέων Διάκονος*, ὁ *Μιχαὴλ Ἀτταλειώτης* κτλ. Εἰς τούτους δύνανται νὰ καταλεγοῦν καὶ οἱ καλλιεργήσαντες τὴν *χρονογραφίαν*, ἡ ὁποία ἤδη παρουσιάζεται ἀνωτέρα πως τῆς παλαιοτέρας, τοὐλάχιστον κατὰ τὴν πιστὴν διατύπωσιν τῶν γεγονότων καὶ τὸ ὕφος, διότι μὲ τὸ εἶδος αὐτὸ ἠσχολήθησαν καὶ ἄνδρες ἀνωτέρας μορφώσεως καὶ εἰδήμονες τῆς συγγραφικῆς τέχνης, ὡς ὁ *Νικηφόρος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως*, ὁ *Γεώργιος ὁ Μοναχός*, ὁ *Συμεὼν Μάγιστρος*, ὁ *Λέων γραμματικός*, ὁ *Ἰωάννης Σκυλίτσης*, ὁ ὁποῖος, ὡς ἐκ τοῦ περιεχομένου τῆς χρονογραφίας του καὶ τῶν ἄλλων προτερημάτων της, πρέπει νὰ κατατάσσηται μᾶλλον μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν, ὁ *Γεώργιος Κεδρηνός*.

Ἀλλ' ἐνῷ ἡ ἱστοριογραφία ὄχι μόνον δὲν παρήκμασε, ἀλλὰ καὶ ἀνεπτύχθη περισσότερον, τοὐναντίον ἡ *θρησκευτικὴ πεζογραφία* φαίνεται μᾶλλον παρακμάζουσα. Θρησκευτικῆς πεζογραφίας ἴδιον εἶδος ἐμφανίζεται κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ λεγομένη *θεολογικὴ φιλοσοφία*, ἡ ὁποία διαπνέεται καὶ ὑπό τινος πνεύματος, δυναμένου νὰ ὀνομασθῇ, ἄνευ ἀντιρρήσεως, μυστικιστικοῦ, καὶ τῆς ὁποίας κυριώτερος ἀντιπρόσωπος, ἂν μὴ καὶ δημιουργός, εἶναι ὁ *Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος*, ζήσας κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα· μαθητὴς δὲ τούτου καὶ σημαντικώτερος ὀπαδὸς εἶναι ὁ ἀκμάσας κατὰ τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα *Νικόλαος Καβάσιλας*. Ἡ ἐμφάνισις τῆς θεολογικῆς φιλοσοφίας συμπίπτει μὲ τὴν καλλιέργειαν τῶν παντοίων κλάδων τῆς φιλοσοφίας· ἡ προσοχὴ αὕτη τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἂν δὲν παρουσιάζηται τόσον ζωηρὰ διὰ πρώτην φορὰν κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα, πάντως ὅμως κατὰ τὸν αἰῶνα αὐτὸν γίνεται συστηματικωτέρα καὶ δημιουργεῖ φιλοσοφικὴν ἀτμόσφαιραν περὶ κύκλον τινὰ λογίων. Πρωτεργάτης τῆς φιλοσοφικῆς ταύτης κινήσεως εἶναι ὁ πολὺς *Μιχαὴλ Ψελλός*, ὁ ἐπικληθεὶς καὶ «ὕπατος τῶν Βυζαντινῶν φιλοσόφων», ἔνθερμος μελετητὴς τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Πλάτωνος. Αἱ φιλοσοφικαὶ ἐργασίαι τοῦ Ψελλοῦ εὗρον ἀμέσως μιμητὰς καὶ ἱκανοὶ εὑρέθησαν οἱ μαθηταί του καὶ οἱ θελήσαντες νὰ συνεχίσουν τὸ ἔργον του, ἐξ ὧν ἄξιοι ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ὁ *Μιχαὴλ Ἐφέσιος*, ὁ *Εὐστράτιος* μητροπολίτης *Νικαίας* καὶ ὁ *Θεόδωρος ὁ Σμυρναῖος*, ὑπομνηματισταὶ κυρίως ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἀναμφιβόλως δὲ ἡ τάσις αὕτη πρὸς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰς φιλοσοφικὰς μελέτας ὀφείλει τὴν ἀρχήν της εἰς τὴν κατὰ τὸν Θ΄ αἰῶνα σημειωθεῖσαν ἐπιστροφὴν πλείστων Βυζαντινῶν λογίων πρὸς τὴν ἀρχαίαν φιλολογίαν. Πολλοὶ εἶναι οἱ ἀσχοληθέντες κατὰ τὴν περίοδον ταύτην μὲ τὴν ἐπιστήμην τῆς φιλολογίας, μελετῶντες κριτικῶς καὶ σχολιάζοντες τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας συγγραφεῖς· ὑπάρχουν δὲ καί τινες, οἱ ὁποῖοι, διὰ τῆς ποικίλης ἐργασίας των ἐπὶ τῶν ἀρχαίων λογοτεχνημάτων, διὰ τῆς οὐχὶ ξηρᾶς γραμματικῆς ἢ συντακτικῆς ἢ λεξιλογικῆς ἐξετάσεως τῶν καλυτέρων ἀρχαίων λογοτεχνῶν, προήγαγον τὴν ἐπιστήμην τῆς φιλολογίας καὶ ἔθεσαν τὰς βάσεις τῆς αἰσθητικωτέρας μελέτης τῶν ἀρχαίων. Περίβλεπτον θέσιν μεταξὺ τῶν τοιούτων *ἑλληνιστῶν* τῆς περιόδου ταύτης κατέχουν ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως *Φώτιος*, ἰδίως μὲ τὸ ἔργον του τὸ ὀνομασθὲν «Μυριόβιβλος», ὅπου ὁ σοφὸς ἱεράρχης κατεχώρισε περιλήψεις τοῦ περιεχομένου ἀρχαίων ἔργων, τὰ ὁποῖα εἶχον τελείως λησμονηθῆ καὶ ἐκ τῶν ὁποίων πολλὰ ἀπωλέσθησαν κατόπιν, διατυπῶν περὶ ἑνὸς ἑκάστου ἰδίας κρίσεις, λίαν εὐστόχους, ὁ μαθητὴς αὐτοῦ *Ἀρέθας ἀρχιεπίσκοπος Καισαρείας* (Ι΄ αἰών), ὁ ἐπιληφθεὶς τῆς ἑρμηνείας πολλῶν ἔργων τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας, καὶ ὁ πανδαήμων *Μιχαὴλ Ψελλός*. Εἰς τὸν αὐτὸν λόγον τῆς ἐπιστροφῆς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα ὀφείλεται καὶ ἡ ζωηροτέρα καλλιέργεια τοῦ πεζογραφικοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους, τὸ ὁποῖον, περιλαμβάνον πανηγυρικούς, ἐπικηδείους καὶ ἐπιδεικτικοὺς λόγους καὶ ἐπιδιῶκον τὴν καλλιέργειαν τοῦ ὕφους, ὀνομάζεται *ρητορική*. Τὸ εἶδος αὐτὸ ἤκμασε καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν.

Ἡ ἀρχαιοτέρα καὶ περιφημοτέρα ρητορικὴ σχολὴ τῆς Γάζης, ἡ ἀκμάσασα κατὰ τὸν Ε΄ καὶ ΣΤ΄ αἰῶνα, διακρίνεται διὰ τὸ βαρὺ καὶ ἐξεζητημένον ὕφος, ὡς διαφαίνεται εἰς τὸ ἔργον πολλῶν ἀκολουθησάντων αὐτήν· αἱ ἐπιστολαὶ αἴφνης τοῦ Θεοφυλάκτου Σιμοκάττη εἶναι ὑπόδειγμα ρητορικῆς δεξιοτεχνίας κατὰ τὴν σχολὴν τῆς Γάζης. Οἱ νεώτεροι ρητορικοὶ συγγραφεῖς προσεπάθησαν νὰ μὴ ἀκολουθήσουν τὴν Γαζαίαν σχολήν, ἀλλὰ νὰ πλησιάσουν ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ρήτορας, διὸ καὶ ἐκλέγουν θέματα τῶν ρητορικῶν δοκιμίων των σελίδας ἢ λεπτομερείας ἐκ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας καὶ μυθολογίας, χωρὶς ν' ἀποφεύγουν καὶ τὰ χριστιανικὰ τοιαῦτα, ἢ ἐκ τῆς συγχρόνου των ἱστορίας. Ἀλλ' ἡ προσπάθειά των αὕτη πρὸς μίμησιν τῶν ἀρχαίων προτύπων ἔφερεν εἰς ἀντίθετον ἀποτέλεσμα. Ἡ μίμησις εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἁπλῶς δουλική, διὸ καὶ τὰ ρητορικὰ ἔργα τῶν τοιούτων μιμητῶν ἔχουν μᾶλλον τὸν χαρακτῆρα ἀψύχου τινὸς ἐργασίας, εἰς τὴν ὁποίαν δὲν προσδίδει καθόλου ζωὴν ἡ χρησιμοποίησις ἀρχαιοπρεπεστέρας γλώσσης. Ὑπάρχουν ὅμως καί τινες, οἱ ὁποῖοι διετύπωσαν μετά τινος πρωτοτυπίας, κυρίως εἰς τὸ ὕφος, τὰς ρητορικὰς συνθέσεις των. Ὁ μᾶλλον διαπρεπὴς ἐργάτης τοῦ ρητορικοῦ εἴδους, προσδώσας πραγματικῶς εὐγένειαν εἰς τὸ λεκτικόν, εἶναι ὁ πατριάρχης *Φώτιος*. Γενικῶς ὅμως πᾶσαι αἱ ρητορικαὶ συνθέσεις, αἱ γραφεῖσαι ἀπὸ τοῦ Θ΄ μέχρι τέλους τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος, εἶναι μᾶλλον προγυμνάσματα, ὡς εἶναι τοιαῦτα καὶ αἱ πλεῖσται ἐκ τῶν γραφεισῶν κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους. Ἱκανὰ ἐκ τῶν προγυμνασμάτων τούτων ἐδημοσιεύθησαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος ὑπὸ τοῦ Χριστιανοῦ *Βόλτς* εἰς τὴν ἐννεάτομον συλλογήν του, τὴν ὁποίαν ἐπιτλοφόρησεν «Ἕλληνες Ρήτορες» καὶ ὑπὸ τῶν *Μποασονὰντ* καὶ *Κράμερ* εἰς τὰ «Ἀνέκδοτά των».

Συναφὴς πρὸς τὴν ρητορικὴν εἶναι καὶ ἡ ἐπιστολογραφία, καλλιεργηθεῖσα συστηματικῶς ὑπὸ πολλῶν, ὡς καὶ ἕτερον εἶδος πεζογραφίας, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἀπὸ *παραινετικὰς πραγματείας*. Πλὴν τοῦ Φωτίου ἄξιοι λόγου ρητορικοὶ συγγραφεῖς εἶναι ὁ *Θεόδωρος Δαφνοπάτης*, ὁ *Ἰωάννης Δοξαπατρῆς* ἢ *Σικελός*, ὁ ἐπίσκοπος *Βουλγαρίας Θεοφύλακτος*, ὁ *Μιχαὴλ Ψελλός*. Αἱ δὲ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος *Βασιλείου Β΄* (Θ΄ αἰών) φερόμεναι δύο παραινετικαὶ πραγματεῖαι πρὸς τὸν υἱόν του Λέοντα, εἶναι ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων δειγμάτων τοῦ εἴδους καὶ μὲ τὸ ἠθικολογικὸν περιεχόμενόν των ὑπενθυμίζουν τὰ παρόμοια ἔργα τοῦ ἀρχαίου Ἰσοκράτους καὶ τὰς «πρὸς Δημόνικον παραινέσεις» τοῦ Ψευδοϊσοκράτους· ἐκ τούτων δὲ τῶν παλαιοτέρων βυζαντινῶν παραινετικῶν πραγματειῶν φαίνονται νὰ ἔχουν τὴν ἀρχήν των καὶ τὰ βραδύτερον καὶ εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν γραφέντα ποιήματα, τὰ γνωστὰ σήμερον ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν «Σπανέας».

Εἰς τοὺς ποιητὰς καὶ πεζογράφους τῆς δευτέρας ταύτης περιόδου, κυρίως δὲ εἰς τοὺς ἀκμάσαντας κατὰ τὸν Ι΄ καὶ ΙΑ΄ αἰῶνας πλὴν τῆς τάσεώς των νὰ στρέφωνται πρὸς τὴν ἀρχαιότητα καὶ συνεπῶς νὰ χρησιμοποιοῦν γλῶσσαν μᾶλλον ἀρχαΐζουσαν, παρατηρεῖται καὶ ἕτερόν τι φαινόμενον, τὸ ὁποῖον συχνάκις παρουσιάζεται λίαν αἰσθητόν. Τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι τὸ εἰς μέγαν βαθμὸν ἠθικολογικὸν καὶ διδακτικὸν περιεχόμενον τῶν ἔργων των, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν ἀραβικὴν λογοτεχνίαν, τῆς ὀλίγον προγενεστέρας ἢ τῆς ἰδίας ἐποχῆς· ἀλλά, πλὴν τῆς λεπτομερείας αὐτῆς, εἰς τὰ βυζαντινὰ λογοτεχνήματα παρουσιάζονται καὶ γνωρίσματα ἄλλα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἴδια τῶν Ἀράβων, δηλαδὴ αἱ ζωηραὶ εἰκόνες, ἡ λίαν τολμηρὰ φράσις, ὑπερβολή της ἐκφραστική, δυναμένη νὰ ὀνομασθῇ ἀνατολική, αἱ μεταφοραί, αἱ ἀλληγορίαι, τὸ πομπῶδες ὕφος, ἡ πλήρης περιττῶν στολισμάτων φρασεολογία καὶ γενικῶς ὑπερφυσικόν τι ἀποδιῶκον τὴν χαρακτηριστικὴν ἁπλότητα τοῦ ἀρχαιοτέρου ἕλληνος λόγου.

Πάντα ταῦτα τὰ λογοτεχνικὰ γνωρίσματα, προστιθέμενα καὶ εἰς ἄλλας τινὰς πνευματικὰς λεπτομερείας, δύνανται νὰ χρησιμεύσουν ὡς μία εἰσέτι ἔνδειξις ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον ἔλθει εἰς στενὴν πνευματικήν, ἀλλὰ καὶ κοινωνικὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τοὺς Ἄραβας καὶ προσέλαβον ἱκανὰ πνευματικὰ χαρακτηριστικά των, ὡς εἶχον προσλάβει καὶ οὗτοι ἐκ τῶν Βυζαντινῶν. Ὑπάρχουν ἄλλως τε καὶ ἕτεραι θετικαὶ μαρτυρίαι ὅτι κατὰ τοὺς αἰῶνας αὐτοὺς ἱκανοὶ Βυζαντινοὶ λόγιοι ἐμελέτων τὰς ἀνατολικὰς λογοτεχνίας, ἀφοῦ καὶ μεταφράσεις ἐξ αὐτῶν, πλὴν τοῦ μυθιστορήματος «Βίος Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ», ὑπάρχουν, ὡς ἡ μετάφρασις ἐκ τῆς συριακῆς γλώσσης τοῦ «Ἱστορικοῦ Συντίπα τοῦ φιλοσόφου» ὑπὸ τοῦ *Μιχαὴλ Ἀνδρεοπούλου* (ΙΑ΄ αἰών), τοῦ ἰνδικοῦ ποιήματος «Καλιλὰ βὰ Ντιμνᾶ»

Digitized by Google

με τὸν τίτλον «Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης» ὑπὸ τοῦ
Συμεὼν Σμὴθ (ΙΑ' αἰὼν) ἐκ τῆς ἀραβικῆς γλώσ-
σης καὶ ἄλλαι τινές, αἱ ὁποῖαι μένουν εἰσέτι ἀνέκ-
δοτοι.
Ἡ ἐκδηλωθεῖσα ἀπὸ τοῦ Θ' αἰῶνος τάσις τῶν
Βυζαντινῶν λογίων πρὸς ἐπιστροφὴν εἰς τὴν ἀρ-
χαιότητα καὶ βαίνουσα ἔκτοτε διαρκῶς ἐνισχυομένη
προσλαμβάνει ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΑ' αἰῶνος μορ-
φὴν πλήρους ἀναζωογονήσεως τοῦ κλασσικισμοῦ.
Οὕτω δὲ κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας, τὸν ΙΒ'
καὶ ΙΓ' τῆς τρίτης περιόδου τῆς βυζαντινῆς λογο-
τεχνίας, ἥτις ἀφικνεῖται μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΕ',
ὁ κλασσικισμὸς ὑπερισχύει ἐξ ὁλοκλήρου. Οἱ χρό-
νοι τῆς βασιλείας τῶν τριῶν Κομνηνῶν, οἱ ὁποῖοι
κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι ἐκ τῶν ἐνδοξοτέρων τῆς βυ-
ζαντινῆς αὐτοκρατορίας, εἶναι οἱ κυρίως χρόνοι
τῆς κλασσικῆς παιδείας καὶ τῆς μιμήσεως τῶν ἀρ-
χαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Ἀλλ' ἡ μίμησις αὕτη
ἀποβαίνει ἱκανῶς ἐπιβλαβὴς διὰ τὴν λογοτεχνικὴν
δημιουργίαν, διότι εἶναι ἀπολύτως σχολαστική.
Οἱ ἀναλαβόντες τὸ βαρὺ ἔργον τῆς ἀναβιώσεως
τοῦ κλασσικισμοῦ ἐνόμισαν ὅτι, φέροντες τὴν γλῶσ-
σαν εἰς ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον ἀρχαΐζου-
σαν μορφήν, ἐπλησίαζον ἀληθῶς τοὺς ἀρχαίους
καὶ τὰ ἔργα των προσελάμβανον τὴν ἀξίαν τοῦ
κλασσικισμοῦ. Περιορισθέντες εἰς τὴν ξηρὰν ἐφαρ-
μογὴν τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν τύπων καὶ εἰς
τὴν λεξιθηρίαν, παρημέλησαν ἐντελῶς, μηδ' ἐννοή-
σαντες καὶ αὐτοὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας λογοτε-
χνίας. Ἐκ τούτου ἐξηγεῖται εὐκόλως διατὶ τὰ κα-
θαυτὸ λογοτεχνικὰ ἔργα τῶν πλείστων συγγραφέων
τῆς τρίτης περιόδου εἶναι ὅλως ψυχρὰ καὶ ἀνούσια,
οὐχὶ σπανίως δὲ ὁμοιάζουν μᾶλλον πρὸς θεματο-
γραφίας. Ἡ προσπάθεια τῶν συγγραφέων τούτων νὰ
πλησιάσουν πρὸς τὰ ἀρχαῖα πρότυπα εἶναι ματαία·
φαινόμενον ὅπερ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν κατὰ
τοὺς ἰδίους αἰῶνας ἐκδηλωθεῖσαν εἰς τὴν Δύσιν
τάσιν πρὸς νέαν καλλιέργειαν τῆς λατινικῆς γλώσ-
σης καὶ τὴν δημιουργίαν νέας τινὸς λατινογλώσ-
σου λογοτεχνίας. Εἶναι δὲ ἄξιον ἰδιαιτέρας παρα-
τηρήσεως, ὅτι ὅσον ἀρχαϊκωτέρα εἶναι ἡ γλῶσσα
πολλῶν ἔργων, τόσον μᾶλλον ἀσήμαντος εἶναι ἡ
οὐσία των. Οἱ κλασσικίζοντες συγγραφεῖς τῆς πε-
ριόδου ταύτης γράφουν, βεβαίως, τὴν ἀρχαίαν γλῶσ-
σαν καλύτερον τῶν προγενεστέρων των· ἀλλὰ κατὰ
τὴν οὐσίαν καὶ τὸ ὅλον πνεῦμα εἶναι προφανῶς
ὑποδεέστεροί των. Πόσον δὲ ἔβλαψε τὴν λογοτε-
χνικὴν δημιουργίαν ἡ ἀπόλυτος ἐπιστροφὴ εἰς τὴν
ἀρχαιότητα καὶ ἡ ἀφιλοσόφητος ὑπερίσχυσις τοῦ
κλασσικισμοῦ, καταφαίνεται περισσότερον εἰς τὴν
ποίησιν τῆς τρίτης ταύτης περιόδου. Καὶ ἡ μὲν
θρησκευτικὴ ποίησις εἶχεν ἀπὸ πολλοῦ ἐκπέσει,
οὐδὲ ἦτο δυνατὸν ν' ἀκμάσῃ καὶ πάλιν αὕτη, ἀφοῦ
εἶχεν ἐξασθενήσει ἱκανῶς καὶ τὸ γνήσιον θρη-
σκευτικὸν αἴσθημα. Ἡ δὲ κοσμικὴ μετεβλήθη, κατὰ
τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, εἰς ἔμμετρον πεζολογίαν, ἀσχο-
λουμένη μὲ τὴν στιχηρὰν ἔκθεσιν διαφόρων δι-
δακτικῶν θεμάτων καὶ ἠθικολογιῶν, ὅταν δὲν εἶναι
ἀπολύτως ἀφηγηματικὴ ἀσημάντων πολλάκις ἐπει-
σοδίων τῆς ἱστορικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς τοῦ Βυ-
ζαντίου, περιγραφική, χρονογραφική. Περὶ καθαυτὸ
λυρικῆς ποιήσεως πολὺ ὀλίγον δύναται νὰ γίνῃ
λόγος, παρ' ὅλην τὴν πληθώραν τῶν ἐπιγραμμάτων
ἢ καὶ ἄλλων λυρικῆς μορφῆς ποιημάτων, τῶν
ὁποίων οἱ συνθέται, ἐκτὸς τῆς λίαν ἀρχαϊζούσης
γλώσσης, ἐπαναφέρουν καὶ τὴν ἀρχαίαν μετρικήν,
χρησιμοποιοῦντες κατὰ προτίμησιν τὸν δακτυλι-
κὸν ἑξάμετρον στίχον καὶ τὸν ἰαμβικὸν τρίμετρον
καὶ μιμούμενοι οὕτω καὶ μετρικῶς τοὺς ἀρχαίους
ἐπιγραμματοποιούς. Τὰ κάλλιστα ἐκ τῶν λυρικῶν
ποιημάτων μὲ ποικιλίαν περιεχομένου, τὰ ὁποῖα
ἔγραψαν οἱ κυριώτεροι ἀντιπρόσωποι τῆς ποιητι-
κῆς δημιουργίας κατὰ τὴν *τρίτην* ταύτην *περίοδον*,
ὡς εἶναι ὁ πολυγράφος *Ἰωαννης Τζέτζης*, ὁ *Θεό-
δωρος Πρόδρομος*, ὁ *Μανουὴλ Φιλῆς*, ὁ *Νικηφόρος
Βλεμμίδης*, ὁ σχολαστικὸς *Μάξιμος Πλανούδης*, ὁ
Ἰωαννης Εὐγενικὸς ἢ καὶ ἄλλοι τινές, μόλις δύναν-
ται νὰ εἶναι ἀνεκτά. Τὸ μέγιστον μέρος τῶν ποιη-
μάτων, τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν καθ' ὅλην τὴν τρίτην
περίοδον, ἄλλα μὲν εἰς ἀρχαῖα μέτρα, ἄλλα δὲ εἰς
τὸν διαρκῶς ὑπερισχύοντα καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ἀρ-
χαιομανεῖς δεκαπεντασύλλαβον στίχον, ἀποτελεῖται
ἀπὸ πολύστιχα στιχουργήματα μὲ διδακτικὸν ἢ
ἀφηγηματικόν, ἢ περιγραφικὸν περιεχόμενον, ἄνευ
ποιητικῆς τινος πνοῆς.
Κλασσικὰ ὑποδείγματα τῆς ποιήσεως ταύτης, ἡ
ὁποία φαίνεται ἐξυπηρετοῦσα μᾶλλον πρακτικοὺς
σκοπούς, εἶναι αἱ στιχουργικαὶ συνθέσεις τοῦ κατὰ
τὸν ΙΒ' αἰῶνα ἀκμάσαντος *Ἰωάννου Τζέτζη*, αἱ
φέρουσαι τίτλους «Χιλιάδες», «Ἀλληγορίαι», «Τὰ
πρὸ Ὁμήρου, τὰ Ὁμήρου, τὰ μεθ' Ὅμηρον» καὶ ἄλ-
λαι, πολλὰ στιχουργήματα τοῦ ὀλίγον μεταγενεστέ-
ρου *Θεοδώρου Προδρόμου* ἢ *Πτωχοπροδρόμου*, τοῦ
Κωνσταντινου Στιλβῆ, τοῦ *Νικηφόρου Καλλίστου
Ξανθοπούλου*, τοῦ *Μανουὴλ Φιλῆ*, τοῦ *Ἰωάννου Πε-
διασίμου*. «Ὁ πόθος», *Μελιτινιώτη* τινὸς ἢ «Σωφρο-
σύνη», πλήρης ἀκρισίας καὶ διαστρεβλώσεως τῆς
μυθολογίας καὶ ἱστορίας, τοῦ *Γεωργίου Λαπίθη* τὸ
μέγα διδακτικὸν ποίημα, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν στε-
ρεῖται ἀπολύτως ἀξίας, καὶ ἄλλων πολλῶν. Ἐξαί-
ρεσιν ἀληθῆ ἀποτελοῦν, τοὐλάχιστον διὰ τὴν εὐ-
γένειαν τῆς φράσεως ἀλλὰ καὶ τῆς σκέψεως καὶ

τοῦ αἰσθήματος, τὰ ὀλίγα διασωθέντα ποιήματα
τοῦ *Μιχαὴλ Χωνιάτη Ἀκομινάτου*, ἀρχιεπισκόπου
Ἀθηνῶν (ΙΒ' αἰών). Ὡς πληροφοριακὰ ὅμως τὰ
ποιήματα τῆς περιόδου ταύτης καὶ ὡς συμβάλ-
λοντα πολὺ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ πολι-
τισμοῦ κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα ἔχουν ἱκανὴν ἀξίαν.
Εἰς τὴν τάσιν ταύτην τῆς ποιήσεως, κατὰ τοὺς
αἰῶνας τῆς ἐπανόδου τοῦ κλασσικισμοῦ, νὰ εἶναι
ἀφηγηματικὴ καὶ περιγραφική, ἴσως νὰ ὀφείλεται
καὶ ἡ προσπάθεια τῆς ἀναβιώσεως τῆς μυθιστο-
ριογραφίας, ἐχούσης πρότυπον τὰ πρῶτα σοφι-
στικὰ μυθιστορήματα, ἤτοι τοῦ *Ἡλιοδώρου*, τοῦ
Ἀχιλλέως Τατίου, τοῦ *Ξενοφῶντος Ἐφεσίου* καὶ
λοιπῶν. Ἡ βυζαντινὴ *μυθιστοριογραφία* εἶναι ὡς
ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἔμμετρος, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν
σοφιστικήν, ἡ ὁποία ἐχρησιμοποίησε τὸν πεζὸν λό-
γον· οὐδόλως ὅμως διαφέρει ταύτης κατὰ τὸν τρό-
πον τῆς συνθέσεως καὶ τὸ περιεχόμενον· ἀσχολεῖ-
ται μὲ τὰς περιπλόκους περιπετείας δύο χωριζο-
μένων ἐραστῶν· εἶναι δηλαδὴ ἐρωτικαὶ ἀφηγή-
σεις, πλήρεις παραδόξων ἐπεισοδίων, ἐπιδιώκου-
σαι νὰ συγκινήσουν ἢ νὰ καταπλήξουν τὸν ἀνα-
γνώστην μὲ τὴν διαρκῶς περιπλεκομένην ὑπόθε-
σιν, τῆς ὁποίας ὅμως τὸ τέλος μαντεύεται εὐθὺς
ἐξ ἀρχῆς, μὲ τὴν λεπτομερῆ ἔκθεσιν γεγονότων
βεβαιούντων τὴν ἀμοιβαίαν ἀφοσίωσιν καὶ λα-
τρείαν τῶν δύο ἡρώων τῆς ἐρωτικῆς ἱστορίας.
Ἡ ἐξιστόρησις τῶν παθημάτων καὶ περιπετειῶν
τῶν δύο ἐραστῶν γίνεται ὅλως ἀντικειμενικῶς καὶ
σπανιώτατα ἤ, μᾶλλον, οὐδόλως ἀσχολεῖται ὁ συγ-
γραφεὺς μὲ τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον· ἤτοι λείπει
ἐντελῶς ἡ ψυχολογία. Δείγματα τῆς βυζαντινῆς
μυθιστοριογραφίας εἰς ἀρχαίαν γλῶσσαν περιε-
σώθησαν ὀλίγα· τέσσαρα μόνον ἔργα, γραφέντα
ἅπαντα κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα: Τοῦ *Κωνσταντίνου
Μανασσῆ*, τὸ φέρον τίτλον «Τῶν κατὰ Ἀρίστανδρον
καὶ Καλλιθέαν λόγοι ἐννέα» εἰς δεκαπεντασυλλά-
βους στίχους καὶ τοῦ ὁποίου ἐσώθησαν μόνον ἀπο-
σπάσματά τινα· τοῦ *Θεοδώρου Προδρόμου* ἢ *Πτω-
χοπροδρόμου* τὸ μὲ τὸν τίτλον «Τὰ κατὰ Ροδάνθην
καὶ Δοσικλέα»· τοῦ *Νικήτα Εὐγενιανοῦ* «Τῶν κατὰ
Δρόσιλλαν καὶ Χαρικλέα βιβλία ἐννέα», ἀμφότερα
εἰς δωδεκασυλλαβους στίχους, καὶ τοῦ *Εὐσταθίου
τοῦ Μακρεμβολίτου* «Τῶν καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμι-
νίαν λόγοι ἕνδεκα» εἰς πεζὸν λόγον.
Ἡ παρακμὴ αὕτη τῆς ποιήσεως, ἡ ὁποία βε-
βαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν μεγάλην ἤ, μᾶλλον, τὴν
πλήρη ἔλλειψιν δραματουργίας, ὀφείλεται βεβαίως
κατὰ πρώτιστον λόγον εἰς τὴν ἀτυχῆ ἰδέαν τῶν
Βυζαντινῶν λογίων νὰ συνεχίσουν τὴν ἀρχαίαν πα-
ράδοσιν οὐχὶ διὰ πρωτοτύπου δημιουργίας, ἀλλὰ
διὰ δουλικῆς μιμήσεως τῶν ἀρχαίων προτύπων,
περιορίσαντες ὅμως καὶ τὴν τοιαύτην μίμησιν
κυρίως εἰς τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν μετρικήν. Εἶναι
ἐνδεικτικαὶ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου αἱ κατηγορίαι,
τὰς ὁποίας διετύπωσαν στιχουργοί τινες καὶ λό-
γιοι, ὡς ὁ *Ἰωάννης Μαυρόπους* καὶ ἰδίως ὁ *Ἰωάν-
νης Τζέτζης* καὶ ὁ σχολαστικὸς *Μάξιμος Πλανού-
δης* ἐναντίον τῆς χρησιμοποιήσεως καὶ διαδόσεως
τῆς τονικῆς στιχουργίας, τὴν ὁποίαν ὠνόμαζον
βάρβαρον. Εἶναι ὅμως καὶ ἄξιον παρατηρήσεως,
ὅτι ἡ παρακμὴ αὕτη τῆς ποιήσεως συμπίπτει
μὲ τὴν διαρκῶς γινομένην ἔκδηλον παρακμὴν
τῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ βυζαντινὸν κράτος ἔχει
ἤδη περιορισθῆ κατὰ πολὺ εἰς τὰ σύνορά του,
διὰ τῆς ἀπωλείας μεγάλων ἐπαρχιῶν του καὶ εἰς
τὴν Ἀσίαν καὶ εἰς τὴν Εὐρώπην. Διατελεῖ συνε-
χῶς εἰς ἐμπόλεμον κατάστασιν, πρὸς ἀπόκρουσιν
τῶν παντοίων ἐχθρῶν του. Πλὴν τοῦ νέου τρομε-
ροῦ πολεμίου, τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι διαρκῶς
ἐπέρχονται ὁρμητικοὶ ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου καὶ
κατακτοῦν πλουσίας ἐπαρχίας του, καὶ οἱ πλεῖστοι
τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης εἶναι ἐχθροί του. Τὸ Βυ-
ζάντιον περιστοιχίζεται μόνον ὑπὸ ἐχθρῶν. Καὶ
τὴν ἐχθρότητα ταύτην τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν ἐνι-
σχύει τὸ ζήτημα τοῦ θρησκευτικοῦ διχασμοῦ, τοῦ
ἀποκορυφωθέντος εἰς τὸ σχίσμα. Πλῆγμα ἀποτε-
λεσματικὸν ἐπὶ τῆς αὐτοκρατορίας ἐπέφερον καὶ
αἱ σταυροφορίαι, συσσωρεύσασαι ποικίλας συμφο-
ρὰς καὶ δημιουργήσασαι ὑπεράγαν δυσκόλους πε-
ριπετείας διὰ τὸ Βυζάντιον, μέχρις ὅτου αὗται
συνεπληρώθησαν διὰ τῆς κατακτήσεως τῆς Κων-
σταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν σταυροφόρων καὶ τῆς
συντελεσθείσης λατινικῆς κυριαρχίας εἰς ὅλας τὰς
κυρίως ἑλληνικὰς χώρας. Καίτοι ἡ λατινικὴ κυ-
ριαρχία εἰς τὴν πρωτεύουσαν διήρκεσε μόλις πεν-
τήκοντα ἔτη, ἐν τούτοις ἐπέφερεν ὀλέθρια διὰ τὴν
αὐτοκρατορίαν ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἠδυ-
νήθη νὰ ἐκμηδενίσῃ ἡ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἀνά-
κτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ ἀνασύστα-
σις τῆς αὐτοκρατορίας.
Πλὴν τῆς οἰκονομικῆς ἐξαντλήσεως, ἐπῆλθε καὶ
ἡ ἐξάντλησις τῶν ἠθικῶν δυνάμεων. Τὸ ἐθνικὸν
αἴσθημα ἠτόνισεν, ἐπηκολούθησε δὲ ἠθική τις
κατάπτωσις, ἡ ὁποία εἶχε τὸν ἄμεσον ἀντίκτυπόν
της καὶ ἐπὶ τῆς πνευματικῆς δημιουργίας. Λεί-
πουν κυρίως οἱ ἄξιοι τοῦ ὀνόματος ποιηταί. Οὐδ' αὐ-
ταὶ αἱ πολλαὶ καὶ μεγάλαι συμφοραὶ τῆς χώρας
καὶ δοκιμασίαι τοῦ ἔθνους εὗρον ἀντίλαλον εἰς
ἔργον τι γενναίας ἐμπνεύσεως. Ἐὰν δέ τινες τῶν
αὐλικῶν ἢ ἄλλων στιχουργῶν ἐπεχείρουν νὰ ὑμνή-
σουν ἀληθῶς ἀξίας ἐπαίνου πράξεις τοῦ αὐτοκρά-

τορος ἢ ἰσχυροῦ τινος, ἀνεμίγνυον εἰς τὰ στι-
χουργήματά των τόσην ὑπερβολικὴν κολακείαν,
ὥστε νὰ γίνωνται ταῦτα ἀποκρουστικά. Τὸ πνεῦμα
τῆς ποιήσεως εἶχεν ἐγκαταλείψει τοὺς λογίους καὶ
εἶχε καταφύγει εἰς τοὺς ἀγνώστους ποιητάς, τοὺς
διερμηνεύοντας τὴν ψυχὴν καὶ τὰ αἰσθήματα τοῦ
λαοῦ μὲ τὴν ζωντανὴν γλῶσσάν του. Οὗτοι, συ-
νεχίζοντες ἀληθῶς τὴν ποιητικὴν παράδοσιν, ἔψαλ-
λον τὰ κατορθώματα τῶν ἐθνικῶν ἡρώων, ἤντλουν
ἀπὸ τὴν μεγάλην πηγὴν τοῦ θρύλου καὶ τῶν πα-
ραδόσεων, ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ, ἀπὸ τὰ ἤθη
καὶ ἔθιμά του, ἀπὸ τὰ αἰσθήματα καὶ συναισθή-
ματά του καὶ ἐδημιούργουν τὴν ἀπρόσωπον ἐκεί-
νην ποίησιν, τὴν ὀνομαζομένην γενικῶς δημοτικὰ
τραγούδια, τῆς ὁποίας ἱκανὸν μέρος διεσώθη ἐπὶ
αἰῶνας διὰ στόματος τοῦ λαοῦ, διαδιδόμενον ἀπὸ
χώρας εἰς χώραν καὶ ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, καὶ
ἡ ὁποία εἶναι τόσον ἀνωτέρα τῆς προσωπικῆς.
Μετὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν ἡ ἀξιολογωτέρα
πνευματικὴ δημιουργία τῶν Βυζαντινῶν εἶναι τὰ
δημοτικὰ τραγούδια, τὰ ἀποτελοῦντα καὶ τὴν πρα-
γματικὴν ἀρχὴν τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας.
Ἡ κυριαρχία τοῦ *κλασσικισμοῦ* ἐζημίωσεν ἀπο-
λύτως τὴν ποίησιν, διότι ἡ ἐπιστροφὴ εἰς τὴν ἀρ-
χαιότητα ὑπῆρξε μόνον ἐξωτερική· δὲν δύναται
ὅμως νὰ λεχθῇ τὸ αὐτὸ τόσον κατηγορηματικῶς καὶ
διὰ τὴν πεζογραφίαν. Οἱ πεζογράφοι τῆς τρίτης πε-
ριόδου ἀρχαΐζουν βεβαίως κατὰ τὴν γλῶσσαν καὶ
τὸ ὕφος περισσότερον τῶν προγενεστέρων των· ἀττι-
κίζουν ἀπολύτως· γράφουν ὅμως τεχνικώτερον ἐκεί-
νων· ἀλλ' ἡ ὑπεροχή των εἶναι μόνον ἐξωτερική· λεί-
πει καὶ εἰς αὐτοὺς τὸ βάθος τῆς οὐσίας καὶ τὸ πνεῦμα,
τὰ ὁποῖα θὰ τοὺς ἀνεδείκνυον συγγραφεῖς ζων-
τανούς. Οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἠδυνήθη νὰ δημιουργήσῃ
ἔργον, δικαιούμενον νὰ μένῃ ἐντὸς τῆς περιοχῆς
τῆς τέχνης· καὶ ἀπομένει πάντοτε πραγματικότης
ἡ σκληρὰ ἀλήθεια, ὅτι οὐδὲν γνήσιον λογοτέχνημα
εἰς πεζὸν λόγον ἐγράφη ἀπὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος μέ-
χρι τῶν μέσων τοῦ ΙΕ'. Οἱ πεζογράφοι τῶν αἰώ-
νων αὐτῶν ἐκαλλιέργησαν κυρίως τὴν ἱστορίαν
καὶ τὴν ῥητορικήν, ὀλιγώτερον δὲ τὴν φιλοσο-
φίαν καὶ ἄλλα εἴδη πεζογραφίας, τὰ ὁποῖα ὑπά-
γονται ἀπολύτως εἰς τὴν ἐπιστήμην. Καὶ αὐτὸς ὁ
πολὺς *Εὐστάθιος*, ὁ μητροπολίτης *Θεσσαλονίκης*,
ἔμεινεν ἔνδοξος μόνον εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς φι-
λολογίας διὰ τῶν ἑρμηνευτικῶν καὶ κριτικῶν πα-
ρατηρήσεών του εἰς τὴν «Ἰλιάδα» καὶ τὴν «Ὀδύσ-
σειαν» καὶ ἄλλους ἀρχαίους ποιητὰς καὶ πεζογρά-
φους. Οἱ μαθηταὶ καὶ συνεχισταὶ τοῦ Μιχαὴλ
Ψελλοῦ εἶναι πολλοί, ἀλλ' οὐδεὶς ἠδυνήθη ὄχι
νὰ ὑπερβῇ τὴν ἀξίαν ἐκείνου, ἀλλὰ νὰ εἶναι τοὐ-
λάχιστον ἴσος του. Καὶ ὁ ἐπεκταθεὶς ὅμως εἰς τὴν
λογοτεχνίαν *κρητιδισμὸς* ἴσως νὰ εἶναι εἷς τῶν συν-
τελεστῶν τῆς τοιαύτης ἐλαττωματικῆς ἐκδηλώσεως
τῶν συγγραφέων τῆς περιόδου ταύτης. Πάντες
σχεδὸν οἱ λόγιοι γράφουν καὶ εἰς πεζὸν καὶ εἰς
ἔμμετρον λόγον καὶ ἐπὶ παντοίων θεμάτων, καὶ
κατὰ τρόπον, ὥστε εἰς μὲν τὴν ποίησιν νὰ συγ-
χέωνται τὰ ὅρια τῆς λυρικῆς καὶ τῆς ἐπικῆς, εἰς
δὲ τὴν πεζογραφίαν τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς ἐπι-
στήμης. Ἀλλὰ τὸ μᾶλλον ἀντιλογοτεχνικὸν σφάλμα,
εἰς τὸ ὁποῖον ὑπέπεσαν οἱ περισσότεροι τῶν συγ-
γραφέων τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς βυζαντινῆς
ἐποχῆς, εἶναι ὅτι ἠγνόησαν σχεδὸν καθ' ὁλοκλη-
ρίαν τὴν σύγχρονον ἢ τὴν περὶ αὐτοὺς ἐθνικὴν καὶ
κοινωνικὴν ζωήν. Διὰ τοῦτο οὐδόλως ἢ πολὺ σπα-
νίως εἶναι ζωντανοὶ συγγραφεῖς· τὰ ἔργα των εἶναι
προϊόντα σχολαστικῆς μελέτης τῶν βιβλίων καὶ
δουλικῆς μιμήσεως τῶν ἀρχαίων προτύπων. Τοῦτο
καταφαίνεται περισσότερον εἰς τὰ δημιουργήματα
των ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἀνάγονται εἰς τὴν ῥητορικήν.
Ὡς κατὰ τοὺς προηγουμένους αἰῶνας, οὕτω καὶ
κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐκαλλιεργήθη ἰδιαιτέ-
ρως ἡ *ῥητορικὴ πεζογραφία* καὶ τὰ ῥητορικὰ προ-
γυμνάσματα εἶναι ἄπειρα τὸν ἀριθμόν· ποικί-
λοντα κατὰ τὸ περιεχόμενόν των, πραγματεύονται
θέματα διδακτικά, ἠθικολογικά, ἱστορικὰ καὶ
ἄλλα, ὑπὸ μορφὴν λόγων, πανηγυρικῶν ἢ ἐπιδει-
κτικῶν ἢ ἐπικηδείων, ὁμιλιῶν, διατριβῶν· εἰς
ταῦτα δὲ δύνανται νὰ καταλεγοῦν καί τινες αὐτο-
βιογραφίαι καὶ πλεῖσται ἐπιστολαί, διότι καὶ ἡ
ἐπιστολογραφία ἐκαλλιεργήθη ὑπὸ πολλῶν ὡς
λογοτεχνικὸν εἶδος. Κύριον χαρακτηριστικὸν ὅλων
εἶναι ἡ ἐπιμέλεια περὶ τὸ ὕφος καὶ περὶ τὴν ἐκ-
λογὴν τῶν λέξεων, ἡ διάνθισις τῆς φράσεως μὲ
διαφόρους καλλιλογικὰς λεπτομερείας. Ἐπιδιώ-
κεται τὸ λεγόμενον «στρογγύλον τῆς φράσεως»
καὶ δὲν παραμελοῦνται τὰ «ἰσόκωλα» καὶ τὰ
«πάρισα» τῶν ἀρχαίων. Ἴδιον δὲ εἶδος ῥητορι-
κῆς πεζογραφίας μὲ ἀπολύτως λογοτεχνικοὺς σκο-
ποὺς εἶναι ἡ λεγομένη ἔκφρασις, ἤτοι περιγραφὴ
τοπίων, ὡρῶν τοῦ ἔτους, κτηρίων, καλλιτεχνημά-
των, εἰκόνων καὶ προσώπων εἰσέτι, καὶ ἡ ἠθο-
ποιία, δηλαδὴ περιγραφὴ ψυχικῶν μᾶλλον κατα-
στάσεων. Εἰς ταύτας ἡ ῥητορικὴ δεξιοτεχνία
φθάνει πολλάκις μέχρις ὑπερβολῆς, οὐχὶ δὲ σπα-
νίως ὁ συγγραφεύς, προσέχων ἀπολύτως εἰς τὴν
τελειότητα τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς, λησμονεῖ τὴν
οὐσίαν τοῦ θέματός του. Κυριώτεροι ἀντιπρόσω-
ποι τῆς νεωτέρας ταύτης ῥητορικῆς πεζογραφίας,
ἐκ τῶν ὁποίων τινὲς δὲν στεροῦνται ἀληθοῦς συγ-
γραφικῆς ἀξίας, εἶναι ὁ *Ἰωάννης Τζέτζης*, ὁ Θε-

Digitized by Google

δωρος Πρόδρομος ἢ *Πτωχοπρόδρομος*, ὁ *Νικηφόρος Βασιλάκης*, ὁ *Μιχαὴλ Χωνιάτης Ἀκομινᾶτος*, ὁ *Νικηφόρος Βλεμμίδης*, ὁ *Γεώργιος Παχυμέρης* καὶ ἄλλοι, πρὸ πάντων δὲ οἱ ἀκμάσαντες κατὰ τοὺς δύο τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνας, *Γρηγόριος Κύπριος* πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Νικηφόρος Χοῦμνος*, *Θεόδωρος Ὑρτακηνός*, *Δημήτριος Κυδώνης*, ὁ αὐτοκράτωρ *Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος*, ὁ Τραπεζούντιος *Ἰωάννης Εὐγενικός*, ὁ ὁποῖος εἰς τὰς «ἐκφράσεις» του ἐμιμήθη τὰς «Εἰκόνας» τοῦ ἀρχαίου Φιλοστράτου, καὶ ὁ ἀδελφός του *Μᾶρκος Εὐγενικός*, μητροπολίτης Ἐφέσου, ὁ γνωστότερος διὰ τοὺς ἀγῶνάς του καὶ τὰς συγγραφάς του ἐναντίον τῆς ἑνώσεως τῆς ἀνατολικῆς μὲ τὴν δυτικὴν Ἐκκλησίαν. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἐκαλλιέργησαν συστηματικώτερον τὴν ρητορικήν, ὥστε νὰ ἀποδώσῃ αὕτη τοὺς καλυτέρους καρπούς της καὶ νὰ ἐμφανίζεται πλησιάζουσα ἐξωτερικῶς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα περισσότερον ἀπὸ πᾶν ἄλλο λογοτεχνικὸν εἶδος.

Περισσότερον παντὸς ἄλλου πεζογραφικοῦ ἔργου τῶν Βυζαντινῶν δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς γνήσια λογοτεχνήματα πεζογραφήματά τινα, τὰ ὁποῖα ὀρθὸν εἶναι νὰ περιλαμβάνωνται ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Διάλογοι». Εἶναι πάντα μιμήσεις τῶν «Διαλόγων» τοῦ Λουκιανοῦ καὶ δὲν ἀφίστανται πολὺ τούτων κατὰ τὸ σατιρικὸν πνεῦμα. Φαίνεται ὅτι τὸ εἶδος ἐκαλλιεργήθη ἱκανῶς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν· περιεσώθησαν δὲ ἀρκετὰ ὁπωσδήποτε δείγματά του. Τὸ παλαιότερον τῶν τοιούτων ἔργων εἶναι ὁ διάλογος ὁ ἐπιγραφόμενος «Φιλόπατρις», ὁ ὁποῖος μέχρι πρό τινος ἐθεωρεῖτο γνήσιον δημιούργημα τοῦ Λουκιανοῦ καὶ συνεξεδίδετο μετὰ τῶν ἄλλων ἔργων του, μέχρις οὗ κατεδείχθη, μεθ' ἱκανῆς πειστικότητος, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ γραφῆ πρὸ τῶν μέσων τοῦ Ι' αἰῶνος. Περιεχόμενόν του εἶναι μακρὰ διαλογικὴ συζήτησις περὶ εἰδωλολατρείας καὶ Χριστιανισμοῦ, ἀλλ' ἡ οὐσία του οὐδόλως εἶναι καθαρῶς θρησκευτική· τοὐναντίον, φέρει ὅλον τὸν χαρακτῆρα σκωπτικῆς καὶ σκληρᾶς ἐπιθέσεως κατὰ τοῦ κλήρου, ὁ ὁποῖος, διὰ νὰ προασπίσῃ τὰ συμφέροντα τῶν μοναστηρίων καὶ τῶν ἐκκλησιῶν, ἀντέδρα πεισματωδῶς κατὰ σωτηρίων οἰκονομικῶν μέτρων τῆς κυβερνήσεως. Τοιαύτας ἀπομιμήσεις τῶν λουκιανείων διαλόγων ἐπεχείρησε καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ἢ Πτωχοπρόδρομος, γράψας τὸν φέροντα τὸν τίτλον «Ἀμάραντος ἢ Γέροντος ἔρωτες» καὶ ἔχοντα θέμα τὸν ἄνισον γάμον νέας πτωχῆς κόρης μετὰ πλουσίου γέροντος, καὶ ἕτερον ὑπὸ τὸν τίτλον «Βίων πρᾶσις ποιητικῶν καὶ πολιτικῶν» κατὰ μίμησιν τοῦ λουκιανείου «Βίων πρᾶσις». Πολὺ ἀνώτερος καὶ διὰ τὸ σατιρικὸν πνεῦμά του καὶ διὰ τὴν καθαρὰν καὶ ζωηρὰν φράσιν εἶναι ὁ φέρων τὸν τίτλον «Τιμαρίων ἢ Περὶ τῶν καθ' αὐτὸν παθημάτων», ἀγνώστου συγγραφέως, γραφεὶς, ἴσως, περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΒ' αἰῶνος. Θέμα του εἶναι ἡ κατάβασις εἰς τὸν Ἅδην, πραγματευόμενον κατὰ τρόπον μαρτυροῦντα, ὅτι ὡς πρότυπον ἐχρησιμοποίησεν ὁ συγγραφεὺς τὴν «Νεκυομαντείαν» τοῦ Λουκιανοῦ. Τελευταῖος κατὰ τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς του εἶναι ὁ διάλογος ὁ ἔχων τίτλον «Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἅδου», ἀγνώστου συγγραφέως, γραφεὶς καὶ οὗτος κατὰ μίμησιν τῆς λουκιανείου «Νεκυομαντείας» μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1414 καὶ 1415. Εἶναι βεβαίως πλήρης ὕβρεων, ἀλλ' ἡ σάτιρά του ἔχει καυστικότητα· σατιρίζονται δριμέως τὰ ἐλαττώματα καὶ αἱ κακίαι τῆς τότε κοινωνίας, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ὡς ἱκανῶς διεφθαρμένη.

Ἐξ ἴσου μὲ τὴν ρητορικὴν ἐκαλλιεργήθη κατὰ τὴν τρίτην ταύτην περίοδον καὶ ἡ *ἱστοριογραφία*, ἡ ὁποία ἐξηκολούθησε νὰ κατέχῃ μεγάλην θέσιν εἰς τὴν ὅλην πεζογραφίαν τῶν Βυζαντινῶν. Οἱ νεώτεροι ἱστοριογράφοι συνεχίζουν τὸ ἔργον τῶν προγενεστέρων των κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τῆς συνθέσεως τῶν συγγραφῶν των καὶ τὴν ἰδίαν μέθοδον. Μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ἀρχαΐζουν περισσότερον κατὰ τὴν γλῶσσαν, ἐπιμελοῦνται πληρέστερον τοῦ ὕφους καὶ εἰς τὴν ἀφήγησιν τῶν γεγονότων εἶναι πιστότεροί πως καὶ μᾶλλον λεπτομερειακοί. Ἐπὶ τρεῖς καὶ ἥμισυν αἰῶνας ἡ ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον διαρκῶς ἐγνώριζεν ἢ τὴν ᾑματωμένην δόξαν ἢ τὴν ἀγωνίαν τῶν συμφορῶν καὶ περιωρίζετο κατὰ τὰ σύνορά του, μέχρις οὗ ταῦτα ἔφθασαν νὰ εἶναι μόνον ὀλίγα χιλιόμετρα ἔξωθεν τῆς πρωτευούσης, εὗρεν ἀφηγητὰς πιστοὺς καὶ ἀξίους τῶν περιστάσεων. Ἡ σειρὰ αὕτη τῶν ἱστοριογράφων τῆς τρίτης περιόδου ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν *Νικηφόρον Βρυέννιον*, τὴν *Ἄνναν Κομνηνήν*, κόρην τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, ἡ ὁποία ἀφηγήθη τὰς πράξεις τοῦ πατρός της, τὸν *Ἰωάννην Κίνναμον*, *Νικήταν Ἀκομινᾶτον Χωνιάτην*, *Γεώργιον Ἀκροπολίτην*, *Γεώργιον Παχυμέρην*, *Νικηφόρον Κάλλιστον*, *Νικηφόρον Γρηγορᾶν*, *Ἰωάννην Καντακουζηνόν*, *Ἰωάννην Κανανὸν* καὶ τοὺς τρεῖς, εἰς τοὺς ὁποίους ἔλαχεν ἡ σκληρὰ μοῖρα ν' ἀφηγηθοῦν τὰς ἀγωνιώδεις ἡμέρας τοῦ τέλους τῆς αὐτοκρατορίας, *Ἰωάννην Δούκαν*, *Γεώργιον Φραντζῆν* καὶ τὸν Ἀθηναῖον *Λαόνικον Χαλκοκονδύλην*. Εἰς τοὺς ἱστοριογράφους τούτους δύνανται νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἐπιδοθέντες εἰς τὴν *χρονογραφίαν*, ὡς ὁ *Ἰωάννης Ζωναρᾶς*, ὁ *Κωνσταντῖνος Μανασσῆς*, ὁ *Ἰωάννης Σικελιώτης* καί τινες ἄλλοι μᾶλλον ἀσήμαντοι.

Πολὺ ὀλιγώτερον οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι τῶν τελευταίων αἰώνων ἠσχολήθησαν μὲ τὴν *φιλοσοφίαν*· εἶναι ἰδίως ἀριστοτελικοί, μελετήσαντες τὸ ἔργον τοῦ Σταγειρίτου φιλοσόφου καὶ σχολιάσαντες αὐτό. Μεταξὺ τῶν ἀριστοτελιζόντων τούτων φιλοσόφων, οἱ ὁποῖοι ἠσχολήθησαν καὶ μὲ ἄλλα εἴδη τοῦ τε πεζοῦ ἢ ἐμμέτρου λόγου, διακρίνονται οἱ *Γεώργιος Παχυμέρης*, *Λέων Μαγεντῖνος*, μητροπολίτης Μυτιλήνης, *Νικηφόρος Βλεμμίδης*· πλατωνίζων φιλόσοφος εἶναι ὁ *Δημήτριος Κυδώνης*. Κατὰ τὸ τέλος δὲ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ἀναφαίνεται καὶ ὁ τελευταῖος τῶν νεοπλατωνικῶν φιλοσόφων *Γεώργιος Πλήθων* ἢ *Γεμιστός*. Ὁ κάλλιστος τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὴν *θεολογικὴν φιλοσοφίαν* εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ προμνημονευθεὶς *Νικόλαος Καβάσιλας*.

Τοιαύτη εἰς γενικωτάτας γραμμὰς ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία, διὰ τὴν ὁποίαν δύναται νὰ λεχθῇ συμπερασματικῶς ὅτι, πλὴν τῆς παλαιοτέρας ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως, ἡ ὁποία εἶναι, βεβαίως, ἀξιοθαύμαστον μνημεῖον πνευματικῆς δημιουργίας, κατέχει δὲ ἐξαιρετικὴν θέσιν εἰς τὴν παγκόσμιον λογοτεχνίαν, καὶ τῶν παλαιοτέρων δημοτικῶν τραγουδιῶν, τῶν ἱκανοποιούντων ἀπολύτως τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ποιήσεως καὶ τῆς ποιητικῆς τέχνης, τὸ ὑπόλοιπον μέρος της ἔχει εἰδικὴν μᾶλλον ἀξίαν. Καθ' ὅλην τὴν χιλιετῆ περίοδον, τὴν ἀποτελοῦσαν τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν, τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, τὸ ὁποῖον οὐδ' ἐπὶ στιγμήν, καὶ κατὰ τοὺς μᾶλλον δυσχερεῖς χρόνους τῆς ζωῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἔπαυσε δεικνῦον ἀδιάκοπον δρᾶσιν, δὲν ἐδημιούργησεν, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω δύο, καὶ ἕτερόν τι ἔργον δυνάμενον νὰ κριθῇ ὡς ὑπέροχον μνημεῖον λόγου. Ἀκόμη καὶ κατὰ τοὺς χρόνους, καθ' οὓς φαίνεται ἀναζωογονούμενον καὶ δρῶν μετὰ περισσοτέρας ὁρμῆς καὶ ζωτικότητος, δὲν ἐνεφανίσθησαν συγγραφεῖς δημιουργικοί, ὡς π. χ. ὁ Ντάντε, ὁ Πετράρκα, ὁ Βοκκάκιος εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἄλλοι τινὲς ἀλλαχοῦ. Καὶ ναὶ μὲν παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλους εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς ἡ αὐτὴ ἀπουσία μεγάλων δημιουργῶν εἴς τε τὸν πεζὸν καὶ τὸν ἔμμετρον λόγον, ἀλλ' εἰς τοὺς λαοὺς τούτους αἱ συνθῆκαι διὰ τὰς μεγάλας δημιουργίας εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ λόγου ἦσαν ἔτι μᾶλλον δυσμενεῖς, κυρίως ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἐθνικῆς γλώσσης καὶ ἐθνικῆς ἀκόμη συνειδήσεως, πρὸς δὲ καὶ ἐκ τῆς ἀγνοίας τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας. Βεβαίως ἡ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία καὶ ἡ ρητορικὴ καὶ ἡ θεολογία δὲν εἶναι δημιουργήματα ἐστερημένα ἀξίας καὶ μεγάλης σημασίας· ἀλλὰ μεθ' ὅλην τὴν ἀφθονίαν τῆς παραγωγῆς καὶ τὴν ἰδιαιτέραν ἀξίαν, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἱκανὰ ἐξ αὐτῶν, ἡ σπουδαιότης των ἔγκειται μᾶλλον εἰς τὴν σημασίαν των διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γενικῶς πολιτισμοῦ καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ ἑλληνικοῦ ἢ εἰς τὰ λογοτεχνικὰ προτερήματά των.

Ἡ λογοτεχνία εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν. Ἡ παρατηρουμένη εὐθὺς ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς τάσις πρὸς μεγαλυτέραν ἁπλοποίησιν τῆς ἀρχαίας γλώσσης, ἵνα προσεγγίζῃ αὕτη πρὸς τὴν ὁμιλουμένην, ἤρχισεν ἀνακοπτομένη ἀπὸ τοῦ Ι' αἰῶνος, ὅτε ἐξεδηλώθη ἀσθενέστερον κατ' ἀρχάς, ἰσχυρότερον κατόπιν, ἡ ἐπιστροφὴ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα. Μὲ τὴν πλήρη δὲ κυριαρχίαν τοῦ κλασσικισμοῦ κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα καὶ μετέπειτα ἡ τάσις αὕτη ἀνεκόπη ἐντελῶς εἰς τὰς τάξεις τῶν κυρίως λογίων. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς ἐποχὴν ἤρχισε χρησιμοποιουμένη συστηματικῶς, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, καὶ ἡ δημοτικὴ γλῶσσα πρὸς λογοτεχνικοὺς σκοποὺς ὑπὸ ὀλιγίστων μὲν κατὰ πρῶτον, ὑπὸ περισσοτέρων δὲ ἀκολούθως. Καὶ ἐγράφη εἰς τὴν γλῶσσαν αὐτὴν ἀλληλοδιαδόχως σειρὰ ὅλη λογοτεχνημάτων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἴδιον μέρος τῆς ὅλης βυζαντινῆς λογοτεχνίας. Δύνανται δὲ ταῦτα νὰ θεωρηθοῦν καὶ ὡς ἡ ἀρχὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, διότι, πλὴν τῆς γλώσσης, εἶναι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, οἱονεὶ νέα καὶ κατὰ τὸ πνεῦμα, διαφέροντα ἱκανῶς τῶν ἀρχαιογλώσσων εἰς πολλὰς χαρακτηριστικὰς λεπτομερείας. Τὰ εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν λογοτεχνικὰ ταῦτα δημιουργήματα εἶναι κατὰ τὸ μέγιστον μέρος των ποιητικά. Ἡ ζωντανὴ γλῶσσα ἐχρησιμοποιήθη ὑπό τινων Βυζαντινῶν ὡς λογοτεχνικὸν ὄργανον πρωτίστως διὰ τὴν ποίησιν. Τοιαῦτα γραπτὰ δημιουργήματα λόγου εἰς τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν θὰ ὑπῆρχον ἀναμφιβόλως καὶ πρὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος· ἀλλ' ἐκ τούτων διεσώθησαν ὀλίγιστα δείγματα· στίχοι τινὲς καὶ φράσεις, ὑπολείμματα παρεμβληθέντα ὑπὸ τῶν ἀρχαιογλώσσων ἱστοριογράφων, κυρίως εἰς τὰς συγγραφάς των. Ὡς ἀρχαιότερα ποιητικὰ μνημεῖα εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν δύνανται βεβαίως νὰ θεωρηθοῦν τὰ ὑπὸ ἀγνώστων ποιητῶν συντεθέντα «δημοτικὰ τραγούδια». Τὰ παλαιότερα ἐξ αὐτῶν ἔχουν πρωτίστως χαρακτῆρα ἡρωϊκὸν καὶ τὸ πνεῦμά των εἶναι ἐθνικόν, διότι θέματά των εἶναι τὰ κατορθώματα καὶ αἱ θαυμαστῆς ἀνδρείας πράξεις τῶν ἐθνικῶν ἡρώων κατὰ τοὺς πολέμους τοῦ Βυζαντίου πρὸς τὸν μουσουλμανικὸν κόσμον καὶ ἰδίως τοὺς Ἄραβας· εἰς ὅλα ἀναζῇ ἡ ἐθνικὴ παράδοσις, δύνανται δέ τινα νὰ χαρακτηρισθοῦν καὶ ὡς ἀπολύτως ἱστορικά. Ὑπάρχουν προσέτι καί τινα ἄλλα, ὅλως ἀφηγηματικά, μὲ θέματα εἰλημμένα ἐκ τοῦ θρύλου καὶ τῆς λαϊκῆς παραδόσεως, ὁμοιάζοντα πρὸς μικρὰ δραματικὰ διηγήματα, καὶ συγγενεύοντα οὕτω πρὸς τὰ ποιήματα ἐκεῖνα τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, τὰ ὁποῖα φέρονται ὑπὸ τὸν διακριτικὸν γενικὸν τίτλον «μπαλάντες». Τὰ μνημεῖα ταῦτα τῆς ἀπροσώπου ποιήσεως εἶναι ἡ γέφυρα, οὕτως εἰπεῖν, ἡ φέρουσα πρὸς τὴν προσωπικὴν ἢ τεχνικὴν ποίησιν εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, διότι καὶ ταύτης τὰ παλαιότερα μνημεῖα εἶναι κατὰ πρῶτον ἡρωϊκὰ ποιήματα μὲ ἐπικὴν μορφὴν καὶ ἀκολούθως ἀφηγηματικά, ἔχοντα ὅλον τὸν χαρακτῆρα συντόμων ἐμμέτρων μυθιστορημάτων. Ἀλλὰ συγχρόνως σχεδὸν μὲ αὐτὰ συνετέθησαν εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν καὶ ἄλλα ποιήματα, διδακτικοῦ καὶ σατιρικοῦ περιεχομένου, θρησκευτικοῦ, ἱστορικοῦ. Πάντα ταῦτα τὰ μνημεῖα τῆς προσωπικῆς ποιήσεως εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν, τῶν ὁποίων οἱ ποιηταί, κατὰ παράδοξον σύμπτωσιν, εἶναι ἄγνωστοι, δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν—πλὴν τῶν ἀφηγηματικῶν—ὡς δημιουργήματα γνησίως ἑλληνικά, μὴ φέροντα μηδὲ τὸ ἐλάχιστον ἴχνος ξένης ἐπιδράσεως, καὶ ὡς ζωγραφίζοντα ἱκανῶς τὴν ἑλληνικὴν ζωὴν ὑπὸ τὰς διαφόρους ἐκδηλώσεις της· εἰς ὅλα ὑπάρχει τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐγράφησαν. Οἱ ἄγνωστοι ποιηταὶ τῶν ποιημάτων αὐτῶν χρησιμοποιοῦν κατὰ κανόνα —πλὴν ὀλιγίστων ἐξαιρέσεων—τὸν δεκαπεντασύλλαβον ἀνομοιοκατάληκτον στίχον, ὁ ὁποῖος εἶχε καταστῆ πλέον ὁ ἐθνικὸς στίχος τῶν Ἑλλήνων. Εἴς τινα δὲ ἀναφαίνεται ἐνίοτε δειλῶς καὶ ἡ ὁμοιοκαταληξία, ἡ ὁποία μόνον εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν παρουσιάζεται κάπως συστηματικώτερον.

Ἐκ τῶν ἡρωϊκῶν ποιημάτων μὲ ὅλως ἐπικὴν μορφὴν ἀρχαιότερον φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ τιτλοφορηθὲν ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐκδότου του «Τὸ ᾆσμα τοῦ Ἀρμούρη», ἐνῷ ὀρθότερον θὰ ἦτο νὰ τιτλοφορῆται «ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀρμούρη», ἐπειδὴ τὸ ποίημα στρέφεται περὶ τὰ κατορθώματα τοῦ μικροῦ υἱοῦ τοῦ Ἀρμούρη, τοῦ ἀνδρείου πολεμιστοῦ, τοῦ αἰχμαλωτισθέντος ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν καὶ ἀπελευθερωθέντος ὑπὸ τοῦ ὑπερφυσικῆς ἀνδρείας υἱοῦ του. Τὸ ποίημα, τὸ ὁποῖον, δυστυχῶς, διεσώθη ἀτελές, ἔχει ὅλην τὴν μορφὴν μικροῦ ἔπους, ἀλλὰ συνάμα δύναται νὰ ἐκληφθῇ καὶ ὡς πολύστιχον δημοτικὸν τραγοῦδι. Γνησίως ἐπικὴν μορφὴν ἔχει τὸ μακρὸν ποίημα, τὸ φερόμενεν ὑπὸ τὸν τίτλον «Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτας», τὸ ὁποῖον ἴσως νὰ ἐγράφη κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος. Ὁ ἥρως τοῦ ποιήματος, ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας, καίτοι φαίνεται νὰ ἦτο πρόσωπον ὑπαρκτόν, εἶναι ὅμως μᾶλλον συμβολικόν, διότι εἰς αὐτὸ συγκεντροῦνται ὅλα τὰ γνωρίσματα τῶν μεγάλων πολεμιστῶν καὶ ἐθνικῶν ἡρώων, ὡς παρουσιάζοντο οὗτοι εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ λαοῦ διὰ νὰ προκαλοῦν τὸν ἀμέριστον θαυμασμόν του. Ὁ «Διγενὴς Ἀκρίτας» εἶναι καὶ αὐτὸς γνήσιον ἑλληνικὸν δημιούργημα, ἀπεικονίζον ὅλην τὴν πολεμικὴν καὶ ἔνδοξον ζωὴν τοῦ Βυζαντίου κατὰ τοὺς αἰῶνας τῆς μεγάλης δράσεώς του· προῆλθεν ἀπολύτως ἐκ τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως καὶ φαίνεται καθαρῶς, ὅτι πάντα τὰ στοιχεῖα διὰ τὴν σύνθεσίν του ἐλήφθησαν ἐκ τῶν ἀπειραρίθμων δημοτικῶν τραγουδιῶν, τὰ ὁποῖα συνετίθεντο διὰ νὰ ἐξυμνοῦν ποικίλας λεπτομερείας τῆς ζωῆς, τῶν κατορθωμάτων καὶ τοῦ θανάτου τοῦ ἥρωος. Παρ' ὅλα ταῦτα τὰ προτερήματά του τὸ ἔπος στερεῖται δραματικῶν συγκρούσεων καὶ δραματικῶν ἐπεισοδίων καὶ πολλάκις ἔχει πολὺν ἠθικολογικὸν καὶ στενῶς θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, ἴσως διότι, ἂν μὴ ὁ πρῶτος συνθέσας, ἀλλ' ἀσφαλῶς οἱ κατόπιν ἐπανειλημμένως διασκευάσαντες αὐτὸ ἦσαν κληρικοὶ ἢ λίαν φιλόθρησκοι στιχουργοί. Δύναται προσέτι νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὸ ἔπος τοῦ «Διγενῆ Ἀκρίτα» εἶναι τὸ ἀρχαιότερον μνημεῖον πάσης τῆς νεωτέρας ἐπικῆς ποιήσεως τῆς Εὐρώπης καὶ Ἀνατολῆς. Μεταξὺ τῶν ἡρωϊκῶν ἐπικῶν ποιημάτων δύνανται νὰ συγκαταλεγοῦν, κυρίως ἕνεκα τοῦ θέματός των, ὀλιγώτερον δὲ ἕνεκα τοῦ πνεύματός των, καὶ τὰ ἑξῆς: «Βίος Ἀλεξάνδρου» ἢ καὶ μὲ ἄλλον τίτλον «Ριμάδα περὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου», «Διήγησις τοῦ θαυμαστοῦ ἀνδρὸς τοῦ λεγομένου Βελισσαρίου», «Ἀχιλληΐς» ἢ τὸ «Ἆσμα τοῦ Ἀχιλλέως».

Πρὸς τὰ ἐπικὰ ταῦτα ποιήματα συγγενεύουν πως, τοὐλάχιστον διὰ τὸν τρόπον τῆς συνθέσεως καὶ τῆς ἀφηγήσεως, οὐδόλως δὲ διὰ τὸ πνεῦμά των, διότι κυρίως οὐδὲν ἐθνικὸν στοιχεῖον ἔχουν, ἕτερά τινα ἐπικόμορφα ποιήματα, τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς *ἔμμετροι μυθιστορίαι*. Μεγαλυτέραν συγγένειαν ἔχουν πρὸς τὰ παλαιότερα σοφιστικὰ μυθιστορήματα, διότι ὑπόθεσίς των εἶναι ἁπλῆ τις ἢ περίπλοκος ἐρωτικὴ ἱστορία, διεκτραγῳδοῦσα τὰ παθήματα, ἀλλὰ καὶ τὴν πρὸς ἀλλήλους ἀφοσίωσιν δύο ἐραστῶν, οἱ ὁποῖοι χωρίζονται διὰ νὰ ἑνωθοῦν καὶ πάλιν μετὰ ποικίλας δραματικὰς περιπετείας. Ἐκ τῶν τοιούτων ποιημάτων ἄλλα μὲν φαίνονται ὅτι εἶναι ὅλως πρωτότυπα δημιουργήματα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύμα-

τος, ὡς τὸ φέρον τίτλον «Τὰ κατὰ Καλλίμαχον
καὶ Χρυσορρόην. Ἐρωτικὸν διήγημα» καὶ ἔχον πολλὰ
στοιχεῖα παραμυθιοῦ, τὸ διασωθὲν μὲ τὸν τίτλον
«Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα» τὸ καλύτερον, ἴσως,
τῶν βυζαντινῶν ἐμμέτρων μυθιστορημάτων, καὶ
τὸ τιτλοφορούμενον «Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη», λίαν
περίπλοκος ἐρωτικὴ διήγησις, εἰς τὴν ὁποίαν, πε-
ρισσότερον ἢ εἰς πᾶν ἄλλο παρόμοιον ἔργον, κα-
ταφαίνεται ἡ ἐπίδρασις τῶν σοφιστικῶν μυθιστο-
ρημάτων, φθάνουσα ἐνιαχοῦ μέχρι τῆς ἁπλῆς μι-
μήσεως. Ἄλλα δὲ προφανῶς ἐγράφησαν ὑπὸ τὴν
ἐπίδρασιν παρομοίων δημιουργημάτων τῶν Φραγ-
κων, ἀφοῦ μάλιστα τὰ περισσότερα ἐξ αὐτῶν εἶ-
ναι ἂν ὄχι παραφράσεις, πάντως διασκευαὶ ἔργων
ἀνηκόντων εἰς τὴν λεγομένην ἱπποτικὴν ποίησιν
τῆς Δύσεως, τὴν ὁποίαν οἱ Βυζαντινοὶ ἐγνώρισαν
ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους, ἰδίως ἀφ' ἧς οὗτοι κατέ-
λαβον τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τοιαῦτα ποιήματα
εἶναι τὰ φέροντα τίτλους: «Διήγησις πολυπαθοῦς
Ἀπολλωνίου τοῦ Τυρίου», τοῦ ὁποίου ὅμως τὸ εἰς
λατινικὴν γλῶσσαν πρότυπον φαίνεται νὰ εἶναι
μίμησις ἢ καὶ μετάφρασις ἀπολεσθέντος παλαιο-
τέρου ἑλληνικοῦ μυθιστορήματος. «Ἰμπέριος καὶ
Μαργαρώνα». «Φλώριος καὶ Πλατζιαφλώρη». Εἰς
ταῦτα δύνανται νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ ὄντα μᾶλ-
λον πισταὶ μεταφράσεις «Ὁ πρέσβυς ἱππότης», εἰς
γλῶσσαν ἀπολύτως ἀρχαΐζουσαν, καὶ «Ὁ πόλεμος
τῆς Τρωάδος». Μετάφρασις ἀπολύτως ἄτεχνος εἶ-
ναι καὶ τὸ ποίημα τοῦ *Κωνσταντίνου Ἑρμονιακοῦ*,
εἰς ὀκτασυλλάβους παροξυτόνους στίχους «Ἰλιά-
δος ραψῳδίαι ΚΔ'»· ὁ Ἑρμονιακὸς ὅμως δὲν με-
ταφράζει τὴν «Ἰλιάδα» τοῦ Ὁμήρου, ἀλλὰ τὰς
ποιητικὰς συνθέσεις τοῦ Ἰ. Τζέτζη «Ἀλληγορίαι
εἰς Ὅμηρον. Προοίμια. Ραψῳδίαι». Ἱστορικοῦ δὲ
περιεχομένου ποιήματα εἶναι τὸ περίφημον «Χρο-
νικὸν τοῦ Μωρέως», παράφρασις ἰταλικοῦ ἢ γαλ-
λικοῦ κειμένου εἰς 9.200 στίχους, ὁ «Θρῆνος περὶ
Ταμυρλάγγου», ποίημα ἐξ 96 δεκαπεντασυλλάβων
στίχων, καὶ ἡ «Μάχη τῆς Βάρνας» ἐκ 465 δεκα-
πεντασυλλάβων στίχων, γραφεῖσα ὑπό τινος *Παρα-
σπονδύλου Ζωτικοῦ*.

Μεγαλυτέραν σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ
βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ ἔχουν τὰ *διδακτικὰ καὶ σα-
τιρικὰ ποιήματα*, εἰς τὰ ὁποῖα ἀντικατοπτρίζεται
πιστῶς ἅπασα ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωή, ὡς
καὶ ὁ ψυχικὸς κόσμος τῶν Βυζαντινῶν. Τὸ ἀρ-
χαιότερον τῶν τοιούτων ποιημάτων εἶναι τὸ ἐπι-
γραφόμενον «Σπανέας», διασωθὲν εἰς πολλὰς πα-
ραλλαγάς, διαφερούσας σημαντικῶς κατὰ τὸν ἀρι-
θμὸν τῶν δεκαπεντασυλλάβων στίχων, καὶ τὸ
ὁποῖον ἐγράφη πιθανώτατα ὑπό τινος *Ἀλεξίου
Κομνηνοῦ* ἐκ τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας, ἴσως
κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα. Ἀκολουθοῦν τὰ λεγόμενα
«Προδρομικὰ ποιήματα», ἓξ τὸν ἀριθμόν, καὶ ἀπο-
τελοῦντα σύνολον στίχων 2.259 δεκαπεντασυλλά-
βων. Ποιητὴς αὐτῶν θεωρεῖται γενικῶς ὁ *Θεόδω-
ρος Πρόδρομος* ἢ *Πτωχοπρόδρομος*. Φαίνεται ὅμως
ὅτι ἐγράφησαν ὑπὸ δύο ἢ καὶ τριῶν Προδρόμων.
Πλὴν τοῦ ἠθικολογικοῦ χαρακτῆρός των τὰ «Προ-
δρομικὰ ποιήματα» ἔχουν καὶ πνεῦμά τι σατιρι-
κόν, συχνάκις δὲ καὶ ἐπαιτικόν τινα τόνον. Συγ-
γενὲς πρὸς ταῦτα εἶναι τὸ ποίημα «Στίχοι γραμ-
ματικοὶ Μιχαὴλ τοῦ Γλυκᾶ», οὓς ἔγραψε, καθ' ὃν
κατεσχέθη καιρόν, ἐκ προσαγγελίας χαιρεκάκου
τινὸς (ΙΒ' αἰών), εἰς τὸ ὁποῖον ὁ στιχουργὸς Μι-
χαὴλ Γλυκᾶς, ἐκ Κερκύρας καταγόμενος, διεκτρα-
γῳδεῖ τὰ δεινὰ τῆς ἐν φυλακῇ ζωῆς του, ἐγκατα-
σπείρων καὶ γενικὰς παρατηρήσεις περὶ τῶν κα-
κιῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἰδιοτροπιῶν τῆς τύ-
χης, οὕτως ὥστε τὸ στιχούργημά του νὰ προσλαμ-
βάνῃ καὶ κοινωνικὸν χαρακτῆρα. Ὅλως διάφορα
εἶναι τὰ στιχουργήματα, τὰ πραγματευόμενα τὴν
ζωὴν καὶ τὰς συνηθείας τῶν ζῴων, ὡς ὁ «Φυσιο-
λόγος», εἶδός τι ἐπιστημονικῆς ζῳολογίας, καὶ τὰ
ἐξ αὐτοῦ ἐξηγμένα «Διήγησις παιδιόφραστος τῶν
τετραπόδων ζῴων» καὶ «Πουλολόγος». Ὁ χαρακτὴρ
τῶν στιχουργημάτων αὐτῶν εἶναι μᾶλλον ἀλληγο-
ρικός, μὴ ὑστεροῦντος καὶ τοῦ σατιρικοῦ. Τῶν
διδακτικῶν τούτων ποιημάτων δὲν ὑπάρχουν τὰ
ἀνάλογα εἰς τὰς ξένας λογοτεχνίας. Εἰς ταῦτα δύ-
νανται νὰ συγκαταλεγοῦν καὶ ἕτερα δύο, ἐκ τῶν
ὁποίων τὸ ἕν, ἐξ 756 στίχων, φέρει τίτλον «Λόγος
παρηγορητικὸς περὶ εὐτυχίας καὶ δυστυχίας», πε-
ριεργότατον βυζαντινὸν δημιούργημα πρὸς διδα-
κτικὸν σκοπόν, τοῦ ὁποίου ἡ ὑπόθεσις ἴσως νὰ
ἐλήφθη ἔκ τινος ἀπολεσθέντος παραμυθιοῦ ἢ ἐκ
λαϊκῆς τινος παραδόσεως, καὶ τὸ ἕτερον ἀπαντᾶ-
ται εἰς τρεῖς παραλλαγὰς καὶ μὲ τίτλους διαφο-
ρετικούς: 1) «Περὶ τοῦ γέροντος καὶ φρονίμου Μου-
τζοκουρεμένου»· 2) «Βίος καὶ πολιτεία τινὸς δοκι-
μωτάτου καὶ σοφωτάτου γέροντος». 3) «Ὁ σοφὸς
πρεσβύτης». Συνηθέστερον ὅμως φέρεται μὲ τὸν
πλαστὸν τίτλον «Πτωχολέων». Ἑκάστη παραλλαγὴ
διαφέρει κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν στίχων, οἱ ὁποῖοι
καὶ εἰς τὰς τρεῖς εἶναι παροξύτονοι ὀκτασύλλα-
βοι. Εἰς τὸ στιχούργημα αὐτό, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐκ
τῆς ὑποθέσεώς του, εἶναι μᾶλλον ἀφηγηματικόν,
ἀλλ' ἐκ τοῦ πνεύματός του ἀπολύτως διδακτικόν,
ἐμφανίζεται περισσότερον ἢ εἰς πᾶν ἄλλο βυζαν-
τινὸν ἔμμετρον δημιούργημα ἡ ἀνάμιξις ἑλληνι-
κῶν καὶ ἀνατολικῶν στοιχείων. Ἀνάλογόν του εἰς
τὴν ξένην μεσαιωνικὴν λογοτεχνίαν εἶναι τὸ ἔμ-
μετρον μυθιστόρημα «Eracles» τοῦ Γάλλου Gau-
tier d'Arras (1160).

Τὰ θρησκευτικοῦ περιεχομένου ποιήματα εἰς
δημοτικὴν γλῶσσαν εἶναι ὀλίγιστα, ἐπίσης δὲ
ὀλίγα εἶναι καὶ τὰ *ἐρωτικά*. Μικρά τις συλλογὴ
ἐρωτικῶν στίχων ἀποδίδεται εἰς τὸν Θεόδωρον
Πρόδρομον ἢ Πτωχοπρόδρομον. Ἡ ἐρωτικὴ
ποίησις, ἡ σπανία εἰς τοὺς ἀρχαιογλώσσους στι-
χουργούς, εἶναι περισσότερον σπανία εἰς τοὺς
χρησιμοποιοῦντας τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν. Γενι-
κῶς δὲ ἡ γνησίως λυρικὴ ποίησις, ἡ τόσον πλου-
σία εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Δύσεως κατὰ τὴν ἐποχὴν
αὐτὴν μὲ τὴν ποικιλίαν τῶν στιχουργικῶν εἰδῶν,
λείπει ἀπὸ τὴν προσωπικὴν ποίησιν τῶν Βυζαν-
τινῶν. Ἐὰν ἐξαιρέσῃ τις τὰ ἀρχαιόγλωσσα ἐπι-
γράμματα καὶ τὰς διαφόρους «Κατανυκτικὰς ἀλ-
φαβήτους» καὶ μικρόν τινα εἰσέτι ἀριθμὸν στί-
χων εἰς ἀμφοτέρας τὰς γλώσσας ποικίλου περιε-
χομένου, οὐδὲν ἄλλο λυρικὸν ποίημα ὑπάρχει. Θὰ
ἔλεγέ τις, ὅτι ὅλος ὁ λυρισμὸς τῶν Ἑλλήνων, κατὰ
τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνας, ἀντιπροσω-
πεύεται κυρίως εἰς τὰ δημοτικὰ τραγούδια.

Ἐὰν ἡ νέα ἑλληνικὴ ἢ δημοτικὴ γλῶσσα ἐχρη-
σιμοποιήθη ἱκανῶς ὁπωσδήποτε καὶ ὑπὸ ἀρχαιο-
γλώσσων ἀκόμη λογίων ὡς λογοτεχνικὸν ὄργανον
διὰ τὴν ποίησιν, δὲν συνέβη τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὴν
πεζογραφίαν. Οὐδὲν ἀπολύτως λογοτεχνικὸν πεζο
γράφημα εἰς τὴν γλῶσσαν ταύτην ὑπάρχει. Ὀλίγα
τινὰ μνημεῖα πεζοῦ λόγου εἰς δημοτικήν, περισω-
θέντα μέχρις ἡμῶν, δὲν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν
ὡς γνήσια λογοτεχνήματα. Μαρτυροῦν ὅμως ταῦτα
ὅτι ἡ νέα γλῶσσα ἤρχισε νὰ χρησιμοποιῆται
πως καὶ εἰς τὴν πεζογραφίαν ὑπό τινων τολμη-
ρῶν καὶ νεωτεριστῶν λογίων εἰς ἐποχήν, κατὰ
τὴν ὁποίαν ὁ κλασσικισμὸς εἶχε τοσοῦτον ἐπι-
κρατήσει εἰς τὴν συγγραφικὴν παραγωγήν. Τὰ
ὀλίγα ταῦτα μνημεῖα πεζογραφίας εἰς δημοτι-
κὴν γλῶσσαν εἶναι ἱστορικά τινα σημειώματα
ὑπαγόμενα εἰς τὸ εἶδος τῆς χρονογραφίας, καὶ
δύο πεζογραφήματα σατιρικοῦ περιεχομένου, ἐκ
τῶν ὁποίων τὸ ἕν, φέρον τίτλον «Ἀκολουθία τοῦ
ἀνοσίου τραγογένη σπανοῦ τοῦ ὀρίου καὶ ἐξουρίου·
μηνὶ τῷ αὐτῷ πέρυσι· ἐν ἔτει ἐφέτο», εἶναι βιναυ-
σος σάτιρα τῶν σπανῶν καὶ ἐγράφη κατὰ τρόπον
παρῳδοῦντα τὸ εἶδος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιή-
σεως, ὅπερ λέγεται «κανών». Τὸ δὲ ἕτερον, περι-
σωθὲν μὲ τὸν τίτλον «Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου»,
σατιρίζει τὸ μικρολόγον πνεῦμα καὶ τὸν χαρα-
κτῆρα τῶν βυζαντινῶν αὐλικῶν καὶ τὰ διάφορα
ἀξιώματα τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς. Τῆς αὐτῆς
ὑφῆς εἶναι καὶ ἕτερον πεζογράφημα κατωτέρας
σημασίας, φέρον τὸν τίτλον «Ὀψαρολόγος». Ἀλλὰ
καὶ αἱ εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν λογοτεχνικαὶ προσ-
πάθειαι αὗται καὶ δοκιμαὶ ἀνεκόπησαν ἱκανῶς
μὲ τὴν λῆξιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ
τὴν πλήρη ὑποδούλωσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

ΗΛ. Π. ΒΟΥΤΙΕΡΙΔΗΣ

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ. Ἡ ἑλληνικὴ λογοτε-
χνικὴ παράδοσις δὲν διακόπτεται μετὰ τὴν διάλυ-
σιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν πλήρη
ὑποδούλωσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καίτοι αἱ νέαι συν-
θῆκαι τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς τῶν Ἑλ-
λήνων ἦσαν ὅλως ἀντίξοοι πρὸς λογοτεχνικὴν πα-
ραγωγήν. Συνεχίζεται αὕτη καθ' ὅλην τὴν ἀπὸ
τοῦ 1453 μέχρι τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος χρονικὴν
περίοδον, τὴν δυναμένην νὰ ὀνομασθῇ *μεταβυζαν-
τινή*. Ἡ τῆς περιόδου ταύτης ἑλληνικὴ λογοτεχνικὴ
δημιουργία δὲν διαφέρει τῆς προγενεστέρας κατὰ
τὸ μέγιστον μέρος της. Εἶναι ἡ ἰδία καὶ κατὰ τὸ
πνεῦμα καὶ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ κατὰ τὴν ἐξωτε-
ρικὴν μορφήν. Ἡ διαμορφωθεῖσα ἐπὶ μίαν χιλιε-
τηρίδα λογοτεχνικὴ παράδοσις δὲν ἦτο δυνατὸν
νὰ λάβῃ ἀμέσως ἄλλην μορφὴν καὶ νὰ τραπῇ πρὸς
νέας ὁδούς, παρὰ τὴν ἀλλαγὴν τῶν συνθηκῶν τῆς
ζωῆς καὶ τὴν μεγάλην ἐπίδρασιν τῶν ξένων λογο-
τεχνιῶν, ἰδίως τῆς ἰταλικῆς. Καίτοι εἴς τινα ση-
μεῖά της, ἐκ τῶν μᾶλλον σημαντικῶν, παρουσιάζει
σπουδαίαν ἀλλαγὴν καὶ ἐμφανίζεται ὡς ἀληθῶς
νέα, ἐν τούτοις εἰς τὴν γενικότητά της ἐξακολου-
θεῖ νὰ εἶναι ἄμεσος συνέχεια τῆς βυζαντινῆς, κυ-
ρίως κατὰ τοὺς δύο πρώτους μεταβυζαντινοὺς αἰῶ-
νας. Ἡ μᾶλλον οὐσιώδης καὶ μᾶλλον αἰσθητὴ
διαφορά, ἡ παρατηρουμένη εἰς τὴν λογοτεχνικὴν
παραγωγὴν τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, εἶναι ἡ
ἐπελθοῦσα πλήρης διάκρισις τῆς γλώσσης καὶ ἡ
ταχεῖα ἐξάπλωσις τῆς δημοτικῆς ὄχι μόνον εἰς
τὴν ποίησιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν πεζὸν λόγον.

Μετὰ τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν οἱ πλεῖστοι
τῶν λογίων ἐξακολουθοῦν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν
ἀρχαίαν γλῶσσαν μετὰ περισσοτέρας μάλιστα ἐμ-
μονῆς εἰς τοὺς κλασσικοὺς τύπους καὶ τὰς λέξεις,
πιστεύοντες ὅτι ἡ διατήρησις αὕτη τῆς ἀρχαίας
γλώσσης, τὴν ὁποίαν ἀποκαλοῦν προγονικὸν θη-
σαυρόν, θὰ συνετέλει ἀπολύτως εἰς τὴν διάσωσιν
τοῦ ἐθνισμοῦ τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλ' ἐξ ἄλλου δὲν
εἶναι ὀλίγοι καὶ οἱ λόγιοι, οἱ χρησιμοποιοῦντες
πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν,
ἀφ' ἧς μάλιστα συνεζητήθη ἡ ὑπὸ τοῦ διαμένον-
τος εἰς τὴν Ἰταλίαν σοφοῦ λογίου *Νικολ. Σοφια-
νοῦ* προβληθεῖσα γνώμη ὅτι, διὰ νὰ μὴ μένῃ
ἀμόρφωτος ὁ ἑλληνικὸς λαὸς καὶ οὕτω δύναται
νὰ διασώζῃ τὸν ἐθνισμόν του, πρέπει νὰ διδάσκη-
ται τὴν μητρικὴν ἢ ζωντανὴν γλῶσσάν του καὶ
εἰς ταύτην νὰ γράφωνται τὰ προσφερόμενα εἰς
αὐτὸν κατάλληλα διὰ τὴν μόρφωσίν του βιβλία.
Οὕτως, ἡ διάκρισις μεταξὺ τῶν δύο γλωσσικῶν
μορφῶν, συντελεῖται πλήρως. Ὄργανον γραπτοῦ
λόγου ἔχουν ἄλλοι τὴν ἀρχαίαν καὶ ἄλλοι τὴν δη-
μοτικήν. Ἱκανοὶ ὅμως ἐκ τῶν λογίων χρησιμο-
ποιοῦν ἀναλόγως τῶν περιστάσεων καὶ τὰς δύο
μορφὰς τῆς γλώσσης. Ἡ διγλωσσία ἐπῆλθε πλή-
ρης. Παρερχομένων δὲ τῶν ἐτῶν ἡ ὑπόθεσις τῆς
γλώσσης ἐκρίθη ὑπὸ τῶν πλείστων Ἑλλήνων λο-
γίων ὡς ἡ σπουδαιοτέρα διὰ τὴν ἐθνικὴν ζωὴν
καὶ ἤρχισε νὰ συζητῆται ἀδιακόπως· κατ' ἀρχὰς
μὲν ψυχραίμως, ἀκολούθως ὅμως μετὰ πείσματος,
μέχρις οὗ, κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, προσέ-
λαβε μορφὴν ὀξυτάτην καὶ ἐδημιούργησε τὸ ὑπάρ-
χον ἔκτοτε ἑλληνικὸν *γλωσσικὸν ζήτημα*. Ἡ μετα-
βυζαντινὴ λοιπὸν ἐποχὴ εἶναι διὰ τὴν ἑλληνικὴν
λογοτεχνίαν ἡ ἐποχὴ τῆς πλήρους γλωσσικῆς δια-
κρίσεως καὶ τῆς προσπαθείας τῆς χρησιμοποιή-
σεως τῆς δημοτικῆς ὡς λογοτεχνικοῦ ὀργάνου

Διὰ τὴν ἱστορικὴν ἐξέτασιν τῆς κυρίως λογοτε-
χνικῆς παραγωγῆς τῶν Ἑλλήνων, κατὰ τὴν μετα-
βυζαντινὴν ἐποχήν, ἡ ἐξέτασις τῆς ἀρχαιογλώσσου
πνευματικῆς δημιουργίας δὲν φαίνεται δικαιολο-
γουμένη ἐκ πρώτης ὄψεως. Ἡ πνευματικὴ αὕτη
δημιουργία βεβαίως ἀνήκει μᾶλλον εἰς τὴν δι-
καιοδοσίαν τοῦ *ἀνθρωπισμοῦ* (humanisme) καὶ ἡ
ἐξέτασίς της ἔχει θέσιν εἰς τὴν ὅλην ἱστορίαν τοῦ
ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἰδίως δὲ εἰς τὴν ἱστορίαν
τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοὺς
χρόνους τῆς δουλείας των. Ἀλλ' εἶναι ἐξ ἄλλου
βέβαιον ὅτι ἡ ἐξέτασις τῆς ὅλης ἑλληνικῆς λογο-
τεχνίας συνδέεται ἀναποσπάστως μὲ τὴν ἐξέτασιν
της διαμορφώσεως καὶ ἐξελίξεως τῆς ἑλληνικῆς
γλώσσης, τῶν ἀλλαγῶν αἱ ὁποῖαι ἐπῆλθον εἰς αὐ-
τὴν κατὰ διαφόρους ἐποχάς. Συνεπῶς ἡ πλήρης
ἀποσιώπησις τοῦ ἔργου τῶν Ἑλλήνων λογίων κατὰ
τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν θ' ἄφηνε μέγα κενὸν
καὶ εἰς τὴν μᾶλλον περιωρισμένην ἐπισκόπησιν
τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς κατὰ τὴν
ἐποχὴν ταύτην, θὰ ἐδυσχέραινε δὲ τὴν ἐξήγησιν
καὶ κατανόησιν τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος.

Οἱ τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς ἀρχαιόγλωσσοι
λόγιοι, κληρικοὶ καὶ κοσμικοί, εἶναι πολλοί, ἱκα-
νοὶ δὲ ἐξ αὐτῶν δὲν στεροῦνται καὶ πραγματικῆς
ἀξίας. Εἶναι θεολόγοι, φιλόλογοι, σοφοὶ ἑλληνισταί,
φιλόσοφοι, ἱστορικοί, πανεπιστήμονες. Ἀλλ' ἐκ
τῆς ὅλης πνευματικῆς δημιουργίας των, ἡ ὁποία
δύναται κατὰ τὴν ποσότητα νὰ ὀνομασθῇ μεγάλη,
μικρὸν μέρος ἔχει σχέσιν μὲ τὴν κυρίως λογοτε-
χνίαν· καὶ τὸ μικρὸν τοῦτο μέρος ἀνήκει πρὸ παν-
τὸς εἰς τὴν ποίησιν· ἡ λογοτεχνικὴ πεζογραφία
ἀντιπροσωπεύεται πολὺ ὀλίγον καὶ σχεδὸν μόνον
εἰς σελίδας ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοσμικῆς ρητορι-
κῆς. Αἰτία δὲ τούτου εἶναι ὅτι τὸ μέγιστον μέρος
τοῦ ἔργου τῶν Ἑλλήνων λογίων ἀπέβλεπεν ἰδίως
εἰς πρακτικοὺς σκοπούς. Ἐπεδιώκετο δι' αὐτοῦ
ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ προάσπισις τῆς θρησκείας καὶ ἡ
ἐνίσχυσις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, τὸ ὁποῖον
διὰ τοὺς Ἕλληνας εἶχεν ἤδη συνταυτισθῇ μὲ τὸ
ἐθνικόν, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ διάδοσις τῆς παιδείας
εἰς τὸν λαὸν καὶ ἡ μόρφωσις αὐτοῦ. Ἀπὸ τῆς ἡμέ-
ρας τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ
τῶν Τούρκων, ὅτε οἱ διασωθέντες ἐκ τοῦ θανά-
του ἢ τῆς αἰχμαλωσίας Ἕλληνες λόγιοι κατέφυ-
γον εἰς ξένην γῆν, ἰδίως δὲ εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ
εἰς τὰς ἰταλοκρατουμένας ἑλληνικὰς χώρας, καὶ
μετέπειτα, κίνητρον πάσης σχεδὸν τῆς πνευματι-
κῆς ἐργασίας τῶν Ἑλλήνων ἦτο ἡ διάσωσις τῆς
θρησκείας καὶ τῆς ἀρχαίας γλώσσης, τὰς ὁποίας
ἐνόμιζον ὡς τοὺς μόνους συντελεστὰς πρὸς διάσω-
σιν καὶ τοῦ ἐθνισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Καὶ
ὅτε βραδύτερον ἀποκατέστη εἰς τὰς ὑποδουλωθεί-
σας ἑλληνικὰς χώρας τάξις τις πραγμάτων, καθο-
ρίζουσα τὸν τρόπον τῆς διαβιώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ
λαοῦ, οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν Ἑλλήνων λογίων, τῶν δια-
μενόντων εἰς τὴν Δύσιν ἢ μεταβαινόντων ἐκεῖ διὰ νὰ
σπουδάσουν εὐρύτερον, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ ἐνισχύσουν
συγχρόνως τὴν διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων
μεταξὺ τῶν ξένων σοφῶν καὶ φιλομαθῶν, ἐπέστρε-
φον εἰς τὴν πατρίδα των, ὅπως διδάξουν καὶ μορφώ-
σουν τοὺς ὁμογενεῖς των, συγγράφοντες καὶ ποι-
κίλου περιεχομένου βιβλία. Εὐνόητον ὅτι ὑπὸ
τοιαύτας πνευματικάς, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὰς λίαν δυ-
σμενεῖς πολιτικὰς καὶ κοινωνικὰς συνθήκας ἡ λο-
γοτεχνικὴ δημιουργία δὲν ἦτο δυνατὸν ὄχι ν' ἀκ-
μάσῃ, ἀλλ' οὔτε ἁπλῶς νὰ ἐμφανισθῇ. Ἡ δὲ χρη-
σιμοποίησις τῆς ἀρχαίας γλώσσης διὰ τὴν οἱαν-
δήποτε πνευματικὴν δημιουργίαν συνετέλει, ὥστε
νὰ μὴ ἔχῃ αὕτη ζωντανήν τινα ἰκμάδα. Προϊόντος
μάλιστα τοῦ χρόνου, ἡ ἔλλειψις πάσης ζωτικότη-
τος ἀπὸ τὰς ποικίλας συγγραφὰς τῶν Ἑλλήνων
λογίων ἐμφανίζεται μεγαλυτέρα. Εἶναι αὗται κατὰ
τὸ μέγιστον μέρος των ξηρῶς διδακτικαὶ καὶ
ὄχι σπανίως σχολαστικαί. Ὑπάρχει εἰς αὐτὰς πολυ-
μάθεια, ἀξία ἐκτιμήσεως σκέψις, ὀρθὴ χρησιμο-
ποίησις τῆς ἀρχαίας γλώσσης, ἀλλὰ λείπει ἐντε-
λῶς ὅ,τι θὰ ὑπεδήλου καὶ ὕπαρξίν τινα τέχνης.
Πλεῖστοι τῶν σοφῶν αὐτῶν καὶ πολυμαθῶν, τῶν
ἐμπνεομένων ἀπὸ ὑψηλὰς ἠθικὰς ἰδέας καὶ ἐμφο-
ρουμένων ὑπὸ γνησίου ἐθνικοῦ αἰσθήματος, εἶναι

Digitized by Google

πραγματικοὶ «Διδάσκαλοι τοῦ γένους», ὡς ὠνομάσθησαν, ἀλλ' οὐδόλως εἶναι καὶ λογοτέχναι, καίτοι μέγα μέρος ἐξ αὐτῶν ἐκαλλιέργησε συστηματικῶς καὶ τὴν ποίησιν.

Πάντες σχεδὸν οἱ ἀρχαιόγλωσσοι λόγιοι, οἱ ὁποῖοι ἐνεφανίσθησαν κατὰ τοὺς πρώτους μεταβυζαντινοὺς χρόνους, ὑπῆρξαν καὶ στιχουργοί. Γινόμενοι ἐκδόται, ἑρμηνευταί, σχολιασταὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, ἐξυπηρετοῦν ἀπείρως τὴν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων εἰς τὴν Δύσιν καὶ τὴν ἐπάνοδον καὶ κατανόησιν τοῦ ἀρχαίου πνεύματος, συντελοῦν εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ κλασσικισμοῦ καὶ εἰς τὰς ξένας λογοτεχνίας. Ἀλλ' ἡ πλήρης αὕτη γνωριμία των μὲ τοὺς ἀρχαίους φέρει αὐτοὺς καὶ εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς μιμήσεώς των. Γράφουν ποιήματα εἰς ἀρχαίαν γλῶσσαν καὶ ἀρχαίαν μετρικήν, συνεχίζοντες οὕτω τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν. Καλλιεργοῦν κατὰ προτίμησιν, μετὰ πάθους δύναταί τις νὰ εἴπῃ, τὸ ἐπίγραμμα, ἁμιλλώμενοι εἰς τὴν σύνθεσιν ἐπιγραμμάτων πρὸς πολλοὺς ἀλλοεθνεῖς συναδέλφους των, οἱ ὁποῖοι γράφουν καὶ αὐτοὶ ἐπιγράμματα εἰς ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν γλῶσσαν. Ἀλλ' ἐξ ὅλης σχεδὸν τῆς *ἐπιγραμματικῆς* ταύτης *στιχουργίας*, ἡ ὁποία ἴσως νὰ εἶναι ἄψογος κατὰ τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν μετρικήν, λείπει τὸ κύριον ποιητικὸν στοιχεῖον: τὸ αἴσθημα, διότι πάντα ἐγράφοντο ἐξ ὡρισμένης ἀφορμῆς· εἶναι ἐπιγράμματα κυρίως ἀφιερωτικὰ βιβλίων, ἐπαινετικὰ ἔργων ἢ προσώπων. Ἐκ τῶν παλαιοτέρων ἐπιγραμματοποιῶν τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς οἱ μᾶλλον ἄξιοι λόγου, τοὐλάχιστον διὰ τὴν ὀρθὴν χρῆσιν τῆς ἀρχαίας γλώσσης καὶ τῆς ἀρχαίας μετρικῆς, εἶναι ὁ *Ἰανὸς Λάσκαρις*, ὁ *Ἀρσένιος Ἀποστόλης*, ὁ *Μᾶρκος Μουσοῦρος*, ποιητὴς καὶ τῆς περιφήμου «Ὠδῆς εἰς Πλάτωνα», ὁ *Δημ. Μόσχος*, συνθέσ ις καὶ τὸ μικρὸν ἔπος «Τὸ καθ' Ἑλένην καὶ Ἀλέξανδρον», ὁ *Ματθαῖος Δεβαρῆς*. Τούτους διαδέχονται οἱ ἐπιγραμματοποιοὶ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται ὁ *Φραγκῖσκος Πόρτος* καὶ ὁ υἱός του *Αἰμίλιος*, ὁ *Ἰάκωβος Διασωρινός*, ὁ *Ἀλέξανδρος Φόρτιος*, καὶ οἱ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος *Ἰωάννης Ματθαῖος Καρυοφύλλης*, ὁ Ἀθηναῖος *Λεονάρδος Φιλαρᾶς*, ὁ *Ἰωάννης Κωττούνιος*, ὁ *Σεβαστὸς Κυμινήτης* ὁ Τραπεζούντιος καὶ ἄλλοι τινές. Ἀκολουθοῦν οἱ τοῦ ΙΗ' καὶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐπιγραμματοποιοί, πολλοὶ τὸν ἀριθμόν, οἱ ὁποῖοι, πλὴν τοῦ *Ἀθηναίου Ἰωάννου Πατούσα*, τῶν Κερκυραίων *Ἀντωνίου Στρατηγοῦ* καὶ *Εὐγενίου Βουλγάρεως* καὶ ἴσως ἑνὸς ἢ δύο εἰσέτι, ἔφερον τὴν ἐπιγραμματοποιίαν εἰς τὴν τελευταίαν βαθμίδα τῆς παρακμῆς της.

Πλὴν τῶν ἐπιγραμμάτων ἐγράφησαν κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν εἰς ἀρχαίαν γλῶσσαν καὶ ἀρχαῖα μέτρα καὶ διάφορα ἄλλα στιχουργήματα, ἤτοι ὕμνοι, ᾠδαί, ἐλεγεῖαι, ἔπη ἐπὶ διαφόρων θεμάτων· ἀλλ' ἐὰν ἐξαιρέσῃ τις τὴν «Ὠδὴν εἰς Πλάτωνα» τοῦ Μουσούρου, τοὺς ἐλεγειακοὺς στίχους εἰς τὸν θάνατον τῆς ἀειπαρθένου Μαρίας τοῦ *Δαμασκηνοῦ Στουδίτου*, τὰ «Ἱερὰ ποιήματα» καὶ τοὺς «Ἀνακρεοντείους ὕμνους» τοῦ Κρητὸς *Μαξίμου Μαργουνίου*, ἀληθοῦς καὶ ἐξόχου, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, θρησκευτικοῦ ποιητοῦ, τὴν πινδαρικὴν ᾠδὴν «Τῇ θεοτόκῳ καὶ ἀειπαρθένῳ Μαρίᾳ ἁγνῶς καὶ ἀμώμως συλληφθείσῃ» τοῦ *Λεονάρδου Φιλαρᾶ*, τὰ ποικίλου περιεχομένου ἐπικολυρικὰ ποιήματα καὶ καὶ ἰδίως τὸ φέρον τίτλον «Ἑλλὰς» τοῦ *Λέοντος Ἀλλατίου*, τοὺς δεκαπεντασυλλάβους «Θρηνητικοὺς στίχους» τοῦ μητροπολίτου *Τυρνόβου Ἰωσὴφ* (ΙΗ' αἰών), πάντα τὰ τοιαῦτα στιχουργήματα εἶναι συνήθως ἔμμετρος πεζογραφία καὶ στεροῦνται πάσης ποιητικῆς ἀξίας.

Ἡ *πεζογραφικὴ δημιουργία* τῶν ἀρχαιογλώσσων λογίων τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς δὲν εἶναι βεβαίως ἀνωτέρα τῆς ποιητικῆς, διότι στερεῖται κατὰ τὸ μέγιστον μέρος της λογοτεχνικῶν χαρισμάτων καὶ γνωρισμάτων, ἐφ' ὅσον ὁ σκοπὸς τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκουν οἱ λόγιοι εἶναι, πρὸ παντός, διδακτικὸς καὶ μορφωτικός, εἰς δὲ τὴν θρησκευτικὴν πεζογραφίαν πάντοτε κατηχητικός. Συνεπῶς καὶ αἱ οἱαιδήποτε ἄξιαι λόγου σελίδες τῶν πεζογράφων αὐτῶν ἔχουν πλέον ἱστορικὴν μόνον σημασίαν. Δύναται δὲ νὰ λεχθῇ ὅτι ἐξ ὅλων αὐτῶν, τῶν εἰς ἀρχαίαν γλῶσσαν πεζογραφημάτων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ κάλλιστα εἶναι μερικοὶ θρησκευτικοὶ λόγοι καὶ διδαχαί, ἓν καὶ μόνον δύναται νὰ διεκδικήσῃ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ λογοτεχνήματος: τὸ ἔργον τοῦ *Νικολάου Μαυροκορδάτου* «Φιλοθέου πάρεργα» (ἀρχαὶ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος), τὸ ὁποῖον εἶναι εἶδος πολιτικοῦ μυθιστορήματος, γραφὲν ἴσως κατὰ μίμησιν γερμανικῶν τινων τοιούτων. Γενικῶς πᾶσα αὕτη ἡ ἀρχαιόγλωσσος δημιουργία εἴς τε τὸν ἔμμετρον καὶ τὸν πεζὸν λόγον, καίτοι ἀντιπροσωπεύει τὸ μέγιστον μέρος τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ τρεῖς καὶ ἥμισυν αἰῶνας καὶ ἔχει βεβαίως ἱκανὴν ἱστορικὴν σημασίαν, ἀπομένει δημιουργία νεκρὰ καὶ μὴ δυναμένη νὰ ἑλκύσῃ ἄλλως τὴν προσοχήν, διότι, παρ' ὅλην τὴν καλὴν χρησιμοποίησιν τῆς ἀρχαίας γλώσσης, δὲν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς μελέτην αὐτῆς καὶ δὲν ἔχει καὶ τὴν αἴγλην τῆς καθ' αὑτὸ ἀρχαιότητος.

Ἡ κυρίως λογοτεχνικὴ δημιουργία κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους ἀντιπροσωπεύεται, εἴς τε τὸν ἔμμετρον καὶ τὸν πεζὸν λόγον, μὲ ἔργα γραφέντα εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν. Ἡ χρησιμοποίησις τῆς δημοτικῆς γλώσσης πρὸς λογοτεχνικοὺς σκοπούς, ἡ ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ἐπεξετάθη κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν καὶ πλεῖστοι λόγιοι ἠκολούθησαν τὴν γλωσσικὴν ταύτην παράδοσιν ἐνσυνειδήτως καὶ μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι οὕτω μόνον συνεχίζεται πραγματικῶς καὶ ἡ λογοτεχνικὴ παράδοσις. Ἀλλ' ἡ δημοτικὴ γλῶσσα ἐχρησιμοποιήθη εἰσέτι ὑπὸ πολλῶν Ἑλλήνων λογίων καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς μορφώσεως τοῦ λαοῦ· καὶ τὰ γραφέντα εἰς τὴν γλῶσσαν αὐτὴν διὰ τοιοῦτον σκοπὸν ἔργα δὲν εἶναι ὀλίγα. Εἶναι κυρίως θρησκευτικὰ καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ποικίλου διδακτικοῦ περιεχομένου. Ἡ πνευματικὴ δημιουργία, ἡ δυναμένη νὰ δεχθῇ τὸν χαρακτηρισμὸν «λογοτεχνική», δὲν εἶναι βεβαίως πολλὴ καὶ μεγάλη εἰς ἀξίαν· εἶναι ὅμως τοσαύτη καὶ τοιαύτη, ὥστε νὰ δύναται νὰ πληροῖ ἱκανὸν μέρος τοῦ κενοῦ, τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησεν ἡ συστηματικὴ χρησιμοποίησις τῆς ἀρχαίας γλώσσης καὶ ἡ μεγάλη της ἀντίστασις εἰς τὴν χρῆσιν τῆς δημοτικῆς. Ἀνεπτύχθη δὲ ἡ τοιαύτη λογοτεχνικὴ δημιουργία ὑπὸ τὴν δύναμιν τῆς ἐπιδράσεως ἰδίως τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ὅτε ἤρχισεν ἐξασκοῦσα ἐπίδρασίν τινα καὶ ἡ γαλλική. Ἡ ἀνάπτυξις αὕτη παρατηρεῖται κυρίως εἰς χώρας, τὰς ὁποίας κατεῖχον οἱ Ἐνετοί, δηλαδὴ ἰδίως εἰς τὰς νήσους Ρόδον, Κύπρον, Κρήτην, Ἰονίους, καὶ παύει μὲ τὴν λῆξιν εἰς ἑκάστην τῶν ὡς ἄνω χωρῶν τῆς ἐνετοκρατίας.

Καὶ τῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν τὸ μεγαλύτερον μέρος ἀνήκει εἰς τὴν ποίησιν, πολὺ ὀλίγον δὲ εἰς τὴν πεζογραφίαν. Ὡς συνέχεια τῆς βυζαντινῆς ποιητικῆς παραδόσεως, μὲ ὄργανον τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν, ἐγράφησαν κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους πολλὰ ποιήματα μὲ μορφὴν λυρικήν, ἐπικήν, ἐπικολυρικὴν καὶ ποικίλου περιεχομένου· εἶναι ταῦτα ἄλλα ἀπολύτως λυρικά, διερμηνεύοντα τὸν αἰσθηματικὸν κόσμον, ἄλλα διδακτικά, ἄλλα θρησκευτικά, ἄλλα ἱστορικὰ καὶ ἄλλα ἀφηγηματικά, ὑπενθυμίζοντα τὰς βυζαντινὰς ἐμμέτρους μυθιστορίας. Ἀλλ' ἐκ τῶν ποιητικῶν αὐτῶν δημιουργημάτων, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς αὐξάνει προϊόντος τοῦ χρόνου, ὀλίγα μόνον δύνανται νὰ ἱκανοποιήσουν τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ποιητικῆς τέχνης καὶ νὰ καταλάβουν θέσιν τινὰ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Τοιαῦτα ἐκ τῶν παλαιοτέρων εἶναι ἐρωτικά τινα ποιήματα, γραφέντα πιθανῶς κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΙΕ' ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος καὶ φερόμενα ὑπὸ διαφόρους πλαστοὺς τίτλους, ὡς «Ἀλφάβητος τῆς ἀγάπης», «Ἐρωτικὸν ἀλφάβητον», «Ροδιακὰ ᾄσματα», «Ἐρωτοπαίγνια»· ἕτερόν τι ποίημα, φέρον τὸν τίτλον «Ριμάτα κόρης καὶ νέου» καὶ σειρά τις σονέττων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ περισσότερα εἶναι ἢ πισταὶ μεταφράσεις ἢ παραφράσεις σονέττων τοῦ Πετράρκα, καὶ ἄλλων ποιημάτων ἐξ ὀκταστίχων στροφῶν, προφανῶς μιμήσεων ἢ καὶ μεταφράσεων ἰταλικῶν, καὶ γνωστῶν πάντων ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν «Κυπριακὰ ᾄσματα». Ἐκ τῶν διαφόρων δὲ διδακτικῶν καὶ ἠθικολογικῶν στιχουργημάτων ἀξίαν τινὰ ἔχει τὸ ἐπιγραφόμενον «Ἀπόκοπος», τοῦ Κρητὸς Μπεργαῆ ἢ Μπεργαδῆ (ἀρχαὶ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος). Ἱστορικὴν μᾶλλον ἀξίαν ἔχουν τὰ στιχουργήματα «Θρῆνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως», ἀγνώστου ποιητοῦ, «Θανατικὸν τῆς Ρόδου» τοῦ Ροδίου *Ἐμμανουὴλ Γεωργιλᾶ*, καὶ ἀπὸ κοινωνικῆς ἀπόψεως οἱ «Στίχοι καὶ ἑρμηνεῖαι» τοῦ Κρητὸς *Στεφάνου Σαχλίκη*. Ἡ δὲ λογοτεχνικὴ πεζογραφία κατὰ τοὺς ἰδίους χρόνους (1453—1600) ἐλάχιστα ἢ μᾶλλον οὐδόλως ἀντιπροσωπεύεται. Ἄξιαι ὅμως μνείας διὰ τὸ ὕφος των καὶ τὴν ὁπωσοῦν ὁμαλὴν δημοτικὴν γλῶσσάν των εἶναι αἱ «Διδαχαὶ» τοῦ Κερκυραίου ἱεροκήρυκος *Ἀλεξίου Ραρτούρου*, αἱ «Διδαχαὶ» καί τινες ἐκκλησιαστικοὶ λόγοι τοῦ *Μαξίμου Μαργουνίου*, ὁ ὁποῖος ἔχει χαρίσματα μεγάλου πεζογράφου καὶ ὅταν χρησιμοποιῇ τὴν ἀρχαίαν, καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ λόγοι τοῦ Κρητὸς πατριάρχου Ἀλεξανδρείας *Μελετίου Πηγᾶ*.

Ὁ ΙΖ' αἰὼν δύναται νὰ ὀνομασθῇ αἰὼν τῆς *κρητικῆς λογοτεχνίας*, διότι εἰς τὴν Κρήτην ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγή, ὑπὸ διαφόρους ἐκδηλώσεις, παρουσιάζεται μὲ ἀξιοσημείωτον ἀκμήν, ὀφειλομένην βεβαίως εἰς τὴν ἐνεργητικὴν ἐπίδρασιν τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας. Τὰ δημιουργήματα εἰς τὸν ἔμμετρον καὶ τὸν πεζὸν λόγον τῶν Κρητῶν λογοτεχνῶν, οἱ ὁποῖοι διαμένουν ἢ εἰς τὴν γενέτειράν των ἢ εἰς τὴν Ἰταλίαν, φέρουν, ἂν ὄχι ὅλα, ἀλλὰ πάντως τὰ περισσότερα, τὴν σφραγῖδα τῆς τέχνης καὶ ἀπομένουν τὰ καλύτερα τῆς ὅλης μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς. Παραδόξως ὅμως, ἐκ τῶν ποιητικῶν δημιουργημάτων, ἀφαντάστως ὀλίγα εἶναι τὰ γνησίως λυρικά. Ὑπερτερεῖ κατὰ πολὺ ἡ ἐπικὴ καὶ ἐπικολυρικὴ καὶ ἡ δραματικὴ ποίησις. Τὰ κάλλιστα προϊόντα τῆς κρητικῆς ταύτης ποιητικῆς λογοτεχνίας εἶναι τὸ ἐπικολυρικῆς μορφῆς καὶ ἐκ 498 ἑνδεκασυλλάβων στίχων ποίημα «Ἡ βοσκοπούλα ἡ ἔμορφη», τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν *Νικόλαον Δριμυτηνόν*· τὸ μακρὸν μυθιστορικὸν ποίημα, ἔχον ὅλα τὰ στοιχεῖα ἀληθοῦς ἔπους, «Ρωτόκριτος», τοῦ *Βιτσέντσου Κορνάρου*, τοῦ ὁποίου τὸ ὅλον πνεῦμα καὶ ἡ ὑπόθεσις μαρτυροῦν ὅτι ἐγράφη κατὰ μίμησιν τῶν παρομοίων ἱπποτικῶν ποιημάτων τῆς Δύσεως. Παρ' ὅλην ὅμως τὴν ἐμφανῆ ταύτην ξενικὴν μίμησιν οὐδόλως δύναται ν' ἀμφισβητηθῇ ὁ γνησίως ἑλληνικὸς χαρακτὴρ τοῦ ποιήματος, τὴν ἀξίαν τοῦ ὁποίου ἐπαυξάνει ἡ ἀριστοτεχνικὴ χρησιμοποίησις τῆς δημοτικῆς γλώσσης ὡς λογοτεχνικοῦ ὀργάνου καὶ ἡ τελεία στιχουργία. Οὕτω δὲ ὁ «Ρωτόκριτος» ἀπομένει τὸ καλύτερον ποιητικὸν δημιούργημα τῆς ὅλης βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἡ *δραματικὴ ποίησις* ἀντιπροσωπεύεται, διὰ πρώτην φορὰν μετὰ τὴν ἐξαφάνισιν ἐκ τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας τῆς δραματικῆς τεχνης, μὲ σειρὰν ὅλην δραματικῶν ἔργων, τῶν πλείστων ἐμμέτρων, τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν κατὰ μίμησιν ἰταλικῶν τοιούτων καὶ περιλαμβάνονται ὑπὸ τὴν γενικὴν ὀνομασίαν «*Κρητικὸν θέατρον*». Τὸ κάλλιστον ἐκ τῶν δραματικῶν τούτων ἔργων εἶναι ἀναμφισβητήτως τὸ ἐπιγραφόμενον «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ», ἀγνώστου ποιητοῦ, ἀληθὲς ἐγκαλλώπισμα τῆς νεοελληνικῆς δραματουργίας. Εἰς τὰ ποιητικὰ ταῦτα δημιουργήματα δύναται νὰ προστεθῇ, διὰ τὴν ἱστορικὴν μᾶλλον ἀξίαν του, τῆς λογοτεχνικῆς οὔσης ἀσημάντου, τὸ ἐκ 12.000 δεκαπεντασυλλάβων στίχων ποίημα «Ὁ κρητικὸς πόλεμος» τοῦ *Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ*. Ἡ δὲ *πεζογραφία*, καλλιεργηθεῖσα συστηματικώτερον, δὲν περιλαμβάνει μὲν οὐδὲν γνησίως λογοτεχνικὸν ἔργον, παρουσιάζει ὅμως σελίδας διακρινομένας διὰ τὴν προσπάθειαν δημιουργίας ὕφους καὶ διὰ τὴν προσεκτικωτέραν καλλιέργειαν τῆς δημοτικῆς γλώσσης καὶ ἀναγομένας εἰς τὸ ρητορικὸν εἶδος, ὡς εἶναι αἱ «Διδαχαὶ» τοῦ Κρητὸς *Γερασίμου Βλάχου* καὶ ἰδίως ἡ «Ρητορικὴ τέχνη» τοῦ Κρητὸς *Φραγκίσκου Σκούφου* καὶ αἱ «Διδαχαὶ» τοῦ Κεφαλλῆνος *Ἠλία Μηνιάτη*, μαθητοῦ τοῦ Σκούφου.

Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς προηγουμένους αἰῶνας, κατὰ τὸν ΙΗ' ἡ μὲν *ποίησις*, παρ' ὅλην τὴν πληθωρικὴν παραγωγήν, παρουσιάζεται εἰς κατάπτωσιν, ἡ δὲ πεζογραφία, τοὐναντίον, προαγομένη καὶ βελτιουμένη. Ὁ ΙΗ' αἰὼν δύναται νὰ ὀνομασθῇ αἰὼν τῆς πεζογραφίας εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν. Τὴν ποιητικὴν στείρωσιν δὲν δύνανται νὰ ἐλαττώσουν οὔτε τοῦ πολυγράφου μοναχοῦ *Καισαρίου Δαπόντε* αἱ πολύστιχοι καὶ ποικίλου περιεχομένου στιχουργικαὶ συνθέσεις, οὔτε τῶν Φαναριωτῶν στιχουργῶν αἱ ἀνούσιοι ἔμμετροι αἰσθηματολογίαι, οὔτε ἄλλων εἰς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἐμφανιζομένων ἀδιακόπως πολυλόγων καὶ ἀτέχνων στιχουργῶν. Ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦν νέοι τινές, σπουδάζοντες εἰς τὴν Ἰταλίαν, οἱ ὁποῖοι ἔγραψαν ὀλίγα σονέττα, περιληφθέντα εἰς ποιητικήν τινα συλλογήν, φέρουσαν τὸν τίτλον «Ἄνθη Εὐλαβείας», Ζακύνθιοί τινες στιχουργοί, ὡς ὁ *Ἀντώνιος Μαρτελάος*, ὁ *Θωμᾶς Δανελάκης*, ὁ *Νικόλαος Κουτούζης*, γράψαντες ἰδίως πατριωτικοὺς καὶ σατιρικοὺς στίχους, καὶ ὁ λίαν ἀνόμοιος πρὸς ὅλους *Ρήγας Βελεστινλῆς*, ὁ συγκινήσας μὲ τὰ πατριωτικὰ ποιήματά του τὴν ψυχὴν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀναφλέξας τὴν ἐθνικὴν συνείδησίν των. Ἀλλ' ὁ ἀληθινὸς καὶ πλούσιος λυρισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐξεδηλώθη πάλιν καὶ κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν καὶ ἰδίως κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα μὲ τὴν ἀπρόσωπον ποίησιν ἢ τὰ *δημοτικὰ τραγούδια*, τὰ ὁποῖα διηρμήνευσαν ὅλον τὸν ψυχικόν του κόσμον καὶ τὰς λεπτομερείας τῆς ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς του.

Ἡ πεζογραφικὴ παραγωγὴ εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα δὲν εἶναι βεβαίως καὶ αὐτὴ λογοτεχνική, πάντως ὅμως εἶναι ἀνωτέρα εἰς ἀξίαν καὶ μεγαλυτέρα κατὰ πολὺ εἰς ποσότητα. Ἡ δημοτικὴ γλῶσσα χρησιμοποιεῖται ἀπολύτως ὑπὸ πολλῶν πεζογράφων, μὴ ἀναγνωριζόντων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἱκανότητας διὰ νὰ καταστῇ τὸ ὄργανον τοῦ γραπτοῦ λόγου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Ἡ ὁμιλουμένη ὑπὸ πάντων γλῶσσα, ἡ ζῶσα γλῶσσα τοῦ ἔθνους, χρησιμοποιεῖται διὰ τὴν συγγραφὴν θεολογικῶν, ἱστορικῶν, φιλοσοφικῶν καὶ ἄλλων ἐπιστημονικῶν ἔργων, ὑπὸ δοκίμων χειριστῶν τοῦ πεζοῦ λόγου, ὡς οἱ κληρικοὶ *Γεώργιος Πατούσας*, *Λιβέριος Κολέτης*, *Τιμόθεος Κυριακόπουλος*, οἱ φιλόσοφοι *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ* καὶ *Βικέντιος Δαμωδός*, οἱ συγγραφεῖς διδακτικῶν καὶ ἄλλων ἐπιστημονικοῦ περιεχομένου βιβλίων *Δημήτριος Φωτιάδης* ἢ *Καταρτζῆς*, *Γρηγόριος Κωνσταντᾶς*, *Δανιὴλ Φιλιππίδης* καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Καὶ αὐτοὶ οἱ τοσοῦτον ἀρχαιόγλωσσοι *Νικηφόρος Θεοτόκης* καὶ *Εὐγένιος Βούλγαρης* δὲν ἀπηξίωσαν νὰ γράψουν καὶ εἰς τὴν δημοτικήν. Ἀλλὰ πᾶσα αὕτη ἡ πεζογραφικὴ παραγωγὴ δὲν εἶναι καὶ γνησίως λογοτεχνική. Ἔχει ὅμως τὴν ἀξίαν ὅτι δικαιώνει τὴν χρῆσιν τῆς ζωντανῆς γλώσσης καὶ ἐνισχύει τὴν καλλιέργειάν της. Ἴσως νὰ ἀπέκτα καὶ τὴν λογοτεχνικὴν ἀξίαν συντόμως, ὡς δύναται νὰ ὑποτεθῇ ἔκ τινων μεταφράσεων ξένων λογοτεχνικῶν ἔργων εἰς τὸ πεζόν, ἐὰν οἱ μᾶλλον ἄξιοι προσοχῆς λόγιοι δὲν κατηνάλισκον τὰς πνευματικὰς δυνάμεις των εἰς τὴν γλωσσικὴν συζήτησιν, ἡ ὁποία ἐκορυφώθη λήγοντος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Ἀλλ' ἐὰν τὸ ἔργον τῶν λογίων

Digitized by Google

αὐτῶν μένῃ ἔξω τῆς περιοχῆς τῆς λογοτεχνίας, ἔχει ὅμως τὴν μεγάλην ἀξίαν ὅτι καταδεικνύει τὴν πνευματικὴν πρόοδον τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ ὅτι προητοίμασε τὴν ἑλληνικὴν συνείδησιν διὰ τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνα.

ΗΛ. Π. ΒΟΥΤΙΕΡΙΔΗΣ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ. Ἂν προκειμένου περὶ τῆς νεοελληνικῆς τέχνης ἢ ἄλλης τινὸς ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι πνευματικῆς ἐκδηλώσεως δυσχερὴς ἀποβαίνῃ, διὰ τὴν σπάνιν τῶν ὑπαρχόντων βοηθημάτων καὶ τὴν ἐν πολλοῖς σημείοις ἔλλειψιν ἀπηκριβωμένων πληροφοριῶν, ἡ ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ παρακολούθησις, διὰ τὴν νεοελληνικὴν λογοτεχνίαν καθίσταται προφανῶς τὸ ἐπιχείρημα ἱκανῶς εὐχερέστερον. Ὄχι μόνον ἡ ἀφθονία τῶν κειμένων, ἀλλὰ καὶ ἡ παραλλήλως βαίνουσα πληθώρα τῶν κριτικῶν καὶ ἱστοριογραφικῶν μελετημάτων, κατεσπαρμένων, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, εἰς τ' ἀπειροπληθῆ περιοδικὰ καὶ ἡμερολόγια τῆς τελευταίας ἰδίᾳ πεντηκονταετίας, παρέχουσιν ἄφθονον ὑλικὸν εἰς τὸν σκοποῦντα συστηματικῶς νὰ μελετήσῃ καὶ νὰ παρακολουθήσῃ ταύτην. Ἡ δυσχέρεια ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ ἔγκειται, κυρίως, εἰς τὴν ἐπιλογὴν τοῦ προσφερομένου ὑλικοῦ καὶ εἰς τὴν μακρὰν πάσης αἰσθητικῆς, γλωσσικῆς, κοινωνιολογικῆς ἢ ἄλλης προκαταλήψεως ἀποσαφήνισιν καὶ κατάταξιν τούτου. Καὶ παραμένει ἀδιαφιλονίκητον τὸ γεγονὸς ὅτι μία ἐκτενής, πληροῦσα πάντας τοὺς ὅρους τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ παρέχουσα πάσας τὰς ἱστοριοδιφικὰς ἐγγυήσεις, ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας δὲν ἔχει εἰσέτι γραφῆ· ἐπὶ πλέον δὲ εἶναι καθ' ὁλοκληρίαν σχεδὸν μέχρι τοῦδε ἄγνωστοι μονογραφίαι περὶ προσώπων, λογοτεχνικῶν ρευμάτων ἢ προβλημάτων, προδίδουσαι ἐπιστημονικὴν κατάρτισιν καὶ στηριζόμεναι ἐπί, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, ἀντικειμενικῆς μεθόδου· ἀλλ' ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὁ βραχὺς βίος τῆς λογοτεχνίας τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος καὶ ὅλαι αἱ κατὰ φυσικὴν ἀναγκαιότητα προκύπτουσαι ἐντεῦθεν δυσχέρειαι, θὰ ὁμολογηθῇ ὅτι παρὰ τὴν τόσῳ πλουσίαν καρποφορίαν τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἱκανῶς ἀξιόλογος εἶναι καὶ ἡ φιλολογία της.

Γενικὸς χαρακτηρισμὸς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, ἐξεταζομένη ἰδιαίτατα ἐν τῇ ἀνελίξει της ἀπὸ τῆς ἐπαναστατικῆς ἢ τῆς ἐσχάτης προεπαναστατικῆς περιόδου μέχρι σήμερον, παρουσιάζεται παρακολουθοῦσα καὶ τὰς ἰδέας καὶ τὰς περιπετείας τοῦ ἔθνους. Κυριώτατον γνώρισμά της παραμένει πάντοτε ἡ συνείδησις τῆς συνεχείας τῆς διὰ μέσου τῆς ἱστορίας διαδρομῆς τῆς φυλῆς, ἡ αὐθόρμητος καὶ βαθεῖα συναίσθησις τοῦ ὅτι ἀποτελεῖ κρίκον ἀλύσεως μηδέποτε διασπασθείσης εἰς ὁλόκληρον τὴν ἔκτασιν τριῶν περίπου χιλιετηρίδων, ἡ προσπάθεια τῆς ἀνασυνδέσεως τῶν παλαιοτάτων γονίμων στοιχείων μετὰ τῶν ἐπικαίρων κατευθύνσεων. Ἀπὸ ἄλλης ἀπόψεως, διαμορφουμένη ἐν τῷ μέσῳ ὀξυτάτων γλωσσικῶν διαμαχῶν, αἵτινες μέχρι σήμερον δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς λήξασαι καὶ ὡς ἀποκρυσταλλωθεῖσαι εἰς ἑδραίας πεποιθήσεις, παρηκολούθησε κατ' ἀνάγκην τὰς ἐπαλλήλους διακυμάνσεις τῶν διαμαχῶν τούτων καὶ συνεμερίσθη τὰς περιπετείας των. Τοιουτοτρόπως, ἐν πλείστοις σημείοις, ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία παρουσιάζεται ὡς πνευματικὴ καλλιέργεια *στρατευομένη*· διὰ τὸν λόγον δ' ἀκριβῶς τοῦτον πυκναὶ εἶναι αἱ ἐν αὐτῇ ἐμφανιζόμεναι ὑπερβολαὶ πρὸς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην κατεύθυνσιν. Κατὰ τρίτον λόγον, προερχομένη ἐξ ἔθνους μὴ δυνηθέντος εἰσέτι νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἀναγκαίαν διανοητικήν του ἀνάπτυξιν καὶ παρασκευάζοντος ἐπωδύνως τὴν δημιουργίαν τοῦ ἰδιοτύπου, προσιδιάζοντος εἰς τὸν χαρακτῆρα, τὸ πνεῦμα καὶ τὴν παράδοσίν του πολιτισμοῦ, εἶναι πολὺ φυσικὸν νὰ παρουσιάζῃ τὰ ἴχνη σωρείας ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων, αἵτινες ποῦ μὲν ἐμφανίζονται ὅλως ἀναφομοίωτοι, ποῦ δὲ ἐπαρκῶς συγχωνευθεῖσαι μετὰ τῶν φυλετικῶν καὶ ἐθνικῶν στοιχείων. Μέγα μέρος τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς λογοτεχνία *προδρομική*· εἶναι ἐκεῖνο, εἰς ὃ ἡ προσπάθεια τοῦ πεζογράφου ἢ τοῦ ποιητοῦ ὄχι πρὸς τελείωσιν τῆς μορφῆς, ἀλλὰ πρὸς κατάκτησιν τοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου, δὲν διαφεύγει τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀναγνώστου. Κατὰ τέταρτον λόγον, τὰ στοιχεῖα, ἅτινα εὐχερέστερον δύναται νὰ διακρίνῃ τις ἐν τῇ νεοελληνικῇ λογοτεχνικῇ παραγωγῇ, εἶναι ἡ *ἐπικαιρότης* καὶ τὸ *τοπικὸν πνεῦμα*. Εἶναι πολὺ ὀλίγα τὰ ἔργα, διὰ τὰ ὁποῖα δύναται μετὰ πεποιθήσεως νὰ λεχθῇ ὅτι ὑπερπηδῶσι τὰ στενὰ ὅρια τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου καὶ ὅτι ἀπευθύνονται πρὸς τὸν ἑνιαῖον καὶ καθολικὸν ἄνθρωπον. Πεζογραφήματα ἢ ποιητικὰ ἔργα, εὐθὺς ὡς ἀπομακρυνθῶσι τῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουσι, καὶ τῆς περιοχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρονται, ἀποβάλλουν τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ των περιεχομένου. Καὶ τοῦτο ὄχι, βεβαίως, διότι λογοτεχνικαὶ ἐκδηλώσεις περιωρισμένης κατ' ἐπιφάνειαν δυναμικότητος, ὡς ἡ *ἠθογραφία* ἐπὶ παραδείγματι, δὲν δύνανται ν' ἀναχθῶσι μέχρι τῆς αἰωνίας, ἀπροσώπου καὶ μεγάλης τέχνης, ἀλλὰ διότι **αὐτοὶ οὗτοι οἱ δημιουργοί των δὲν ἐξεργάζονται τὰ θέματά των ἐν ὄψει τῶν ἀνεπικαίρων, ὑπὸ τὴν** εὐρυτάτην τοῦ ὅρου ἔννοιαν, καὶ βαθέως ἀνθρωπίνων στοιχείων. Ὑπάρχουν ἐξ ἄλλου χιλιάδες σελίδων τοῦ νεοελληνικοῦ ἐντέχνου γραπτοῦ λόγου, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἔλλειψις πρωτοτυπίας, ἡ ἐπιφανειακὴ ἀντίληψις τῶν πραγμάτων, ἡ ἀπουσία ψυχικῶν κραδασμῶν, ἡ σπάνις γνησίας πνευματικότητος καὶ ἡ παραμέλησις τῆς μορφῆς εἶναι ἐξ ἀποστάσεως ἐμφανεῖς. Διὰ τὸν λόγον ἀκριβῶς τοῦτον ὁ ἱστορικὸς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας δέον νὰ βαίνῃ διὰ μέσου τῆς πλουσίας παραγωγῆς της μετ' ἀγρύπνου προσοχῆς, δυναμένης νὰ προετοιμάσῃ τὴν ἀξιολογικὴν ἐκείνην κατάταξιν, τῆς ὁποίας ἡ ἀνάγκη τόσον, ἐπ' ἐσχάτων ἰδίᾳ, κατέστη αἰσθητή. Μεταξὺ τῆς περιτέχνου — γλωσσικῶς, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀμέμπτου — δημιουργίας τῶν παλαιῶν καθαρευόντων λογίων καὶ τῆς προφανῶς ἠμελημένης ὑπὸ ἔποψιν μορφῆς, ἀλλὰ πλουσιωτέρας εἰς ἐσωτερικὰ στοιχεῖα παραγωγῆς τῶν νεωτάτων πεζογράφων καὶ ποιητῶν ὑπάρχουσιν ἄπειρα σημεῖα ἔχοντα ἀνάγκην λεπτολόγου ἀποσαφηνίσεως.

Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία. Οἱ ἔντονοι γλωσσικοὶ ἀγῶνες τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος ἐνεχάραξαν βαθέα τὰ ἴχνη των καὶ εἰς τὴν λογοτεχνίαν τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἐλευθέρου κράτους μέχρι τοῦ 1888, ὁπότε ἐξεδόθη τὸ πολύκροτον «Ταξίδι μου» τοῦ Ψυχάρη, ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον κυριαρχεῖ ἡ καθαρεύουσα. Ἀλλὰ μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ «Ταξιδιοῦ» μὲ κίνητρον τὴν βαθεῖαν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἤσκησε τοῦτο ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐπιβολῆς τοῦ δημοτικισμοῦ, οὐχὶ μόνον ὡς μέσου ἐκφράσεως τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ἰδεῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ ὡς μορφῆς πνευματικῆς ἀνανεώσεως, ὑπὸ τὴν εὐρεῖαν τοῦ ὅρου σημασίαν, ἡ λογοτεχνία ἐστράφη πρὸς τὴν ἀπὸ μακροῦ δημιουργηθεῖσαν ἐν Ἑπτανήσῳ παράδοσιν, ἥτις ἐκαλλιέργει τὴν γνησίαν λαϊκὴν ἔκφρασιν μετ' ἀληθοῦς αἰσθήσεως τῆς καλλιτεχνικῆς ἀξιολογίας. Εἶναι φυσικὸν ὅτι καὶ ἐν τῇ πρώτῃ καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ κατευθύνσει ἐνεφανίσθησαν ἀτυχεῖς καί, ἐνιαχοῦ, ἀξιοθρήνητοι ὑπερβολαί. Οἱ καθαρεύοντες λόγιοι, ὠθοῦντες μέχρι τῶν ἀπωτάτων ὁρίων τὴν ἀρχαιοπληξίαν των, κατήντων εἰς ἀηδῆ καὶ ψυχρὸν ἀρχαϊσμόν· οἱ δὲ δημοτικισταί, ἀπὸ τῆς ἄλλης ὄχθης, ἀπήντων διὰ τῆς ἐντατικῆς χρησιμοποιήσεως ἀήθων καὶ ἰδιωματικῶν λέξεων ἢ ἐκφράσεων, διὰ τῆς καθόδου ὄχι μόνον μέχρι τοῦ λαοῦ, ὅπερ εἶναι ἀκριβῶς ὅ,τι χρειάζεται, ἀλλὰ μέχρι τοῦ λαϊκοῦ ὑπεδάφους - καὶ τοῦτο εἰς περιπτώσεις, καθ' ἃς οὔτε αἰσθητική, οὔτε ἄλλη τις ἀνάγκη τὸ ἐπέβαλλεν. Ὁ Ψυχάρης ὑπῆρξεν εἷς μέγας ἐμψυχωτὴς καὶ εἷς μέγας πρωτοπόρος· ἀλλ' ἀποβαλὼν τὴν ἄμεσον ἐπαφὴν μετὰ τῆς μεγάλης μάζης τοῦ διηνεκῶς ἐξελισσομένου Ἔθνους, ἀπώλεσε μετ' αὐτῆς καὶ τὴν ὀρθὴν αἴσθησιν τῆς γλωσσικῆς πραγματικότητος καὶ κατέληξεν εἰς τὸ ἄτοπον νὰ *δημιουργήσῃ* γλῶσσαν, μὴ δυναμένην ὁπωσδήποτε νὰ ἐπαρκέσῃ εἰς τὰς ποικίλας ἀνάγκας τοῦ Ἔθνους καὶ εὐχερῶς ἐκτιθεμένην εἰς τά, δικαιολογημένα ἐν πολλοῖς, σκώμματα ἐκείνων, ἀκριβῶς, τοὺς ὁποίους ἐπρόκειτο νὰ ἐξυπηρετήσῃ. Τὸ περιοδικὸν «Νουμᾶς», ὄργανον τῆς ψυχαρικῆς ἰδεολογίας, διακριθὲν διὰ τὰς μαχητικὰς ἀρετάς του, ἀποτελεῖ τὸν καλύτερον καθρέπτην τῶν ὑπερβολῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὡδήγησεν ὁ ἄτοπος γλωσσικὸς φανατισμὸς τῶν ψυχαρικῶν δημοτικιστῶν. Αἱ μεταγενέστεραι ἐξελίξεις ἐδικαίωσαν ἐν μέρει τὰς ἀπόψεις ὅσων προσεῖδον μετ' εὐλόγου δυσπιστίας τὴν ψυχαρικὴν προσπάθειαν, ὄχι ἐν τῷ πνεύματι, ὅπερ τὴν ἐνεψύχωνε καὶ τὴν διεῖπε, ἀλλ' ἐν ταῖς πρακτικαῖς της ἐφαρμογαῖς καὶ τῇ πραγματικῇ σημασίᾳ της, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς παροχῆς εἰς τὸ Ἔθνος γλωσσικοῦ ὀργάνου καταλλήλου νὰ ἐκφράσῃ ὁλόκληρον τὴν ποικίλην διανοητικήν του δραστηριότητα. Τὸ Ἔθνος, παρὰ τὰς σημειωθείσας προόδους, παλαίει εἰσέτι ἐν τῷ μέσῳ καταθλιπτικῆς διγλωσσίας. Ἀλλ' εἶναι γεγονὸς ὅτι ἐσχάτως ἡ λογοτεχνία, ἀπορρίπτουσα τὸν φόρτον τῶν γλωσσικῶν ὑπερβολῶν, καλλιεργεῖ τὸ γλωσσικὸν ὄργανον μετὰ μεγαλυτέρας περισκέψεως, πλὴν τῶν προμνημονευθέντων νεωτάτων λογίων, ὅσοι λησμονοῦσιν ὅτι, παρὰ τὸ περιεχόμενον, καὶ ἡ ἐντέλεια τῆς μορφῆς εἶναι οὐσιῶδες στοιχεῖον πάσης τέχνης. Τοιουτοτρόπως δυνάμεθα ν' ἀποβλέψωμεν εἰς τὸ μέλλον μὲ βεβαιοτέραν ἐλπίδα ἐξομαλύνσεως τῶν γλωσσικῶν διαφορῶν, διὰ τῆς καθιερώσεως τῆς ἀστικῆς δημοτικῆς, ἥτις, ἀντλοῦσα, κατὰ τὸ πλεῖστον, τὸ τυπικόν της ἀπὸ τὸν λαόν, ἀλλὰ καὶ πλουτιζομένη συγχρόνως διὰ τῶν λεκτικῶν καὶ φραστικῶν ἀποχρώσεων ἢ τῶν τυπικῶν ἐκφράσεων, ὅσας ἡ μακρὰ χρῆσις τῆς καθαρευούσης καθιέρωσεν ἤδη, θέλει καταστῇ ὄργανον κατάλληλον καὶ διὰ τὸν ἔντεχνον καὶ διὰ τὸν ἐπιστημονικὸν καὶ διὰ τὸν πάσης ἄλλης φύσεως γραπτὸν λόγον, βοηθοῦσα τὸ Ἔθνος εἰς ἑνιαίαν καὶ γοργὴν πρόοδον.

Ποίησις. *Οἱ πρόδρομοι.* Ἡ ποιητικὴ δημιουργία, ἀνασταλεῖσα κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ὑποδούλωσιν τοῦ κράτους εἰς τοὺς Τούρκους χρόνους, ἐπανεμφανίζεται καλλιεργουμένη μετὰ μεγαλυτέρας ὁρμῆς, ἂν ὄχι μετ' ἐπιτυχῶν πάντοτε ἀποτελεσμάτων, κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Κυριώτατοι ἐκπρόσωποι ταύτης κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδον εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: 1) *Κωνσταντῖνος ἢ Καισάριος Δαπόντες*. Ἐγεννήθη ἐν Σκοπέλῳ μετὰ τὸ 1700, πιθανῶς δὲ τῷ 1713 ἢ 1714. Ἐταξίδευσεν ἐπὶ μακρὸν καὶ συνέλεξε πολλὰς καὶ ποικίλας γνώσεις. Μεταβὰς ἐνωρὶς εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας, ἐγένετο δεύτερος γραμματεὺς τοῦ Κ. Μαυροκορδάτου καὶ μετὰ ταῦτα πρόξενος τῆς Ἀγγλίας ἐν Ἰασίῳ. Εὑρεθεὶς βραδύτερον εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ συκοφαντηθεὶς ἐφυλακίσθη καὶ ὑπεβλήθη εἰς τὴν ἀπότισιν βαρυτάτου προστίμου. Ἐν φυλακῇ εὑρισκόμενος ἔγραψε τὸν «Καθρέπτην γυναικῶν», ἔργον παράδοξον, πατριωτικὸν καὶ αὐτοβιογραφικόν, ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον τῷ 1766 εἰς δύο μεγάλους τόμους. Μετὰ τὴν ἀποφυλάκισίν του ἀπῆλθεν ὡς μοναχὸς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἐκεῖ ἀπέθανε τῷ 1789. Πλὴν τοῦ «Καθρέπτου γυναικῶν» ὁ Δαπόντες κατέλιπε καὶ ποικίλα ἄλλα ἔργα, ἰδίᾳ θρησκευτικὰ συγγράμματα, πανηγυρικοὺς λόγους καὶ ἐπιστολάς· πολλὰ τούτων παραμένουσιν εἰσέτι ἀνέκδοτα. Ὁ Δαπόντες, παρὰ τὰ μεγάλα του ἐλαττώματα καὶ δὴ τὴν ἀκατάσχετον φλυαρίαν του, ἥτις τὸν ἐμποδίζει νὰ ὑποβάλῃ εἰς σοβαρὰν κατεργασίαν τὰς ἐμπνεύσεις του, ἔχει καὶ ἀξιολόγους ἀρετάς· εἶναι εἰλικρινὴς παρατηρητὴς καὶ πολύτιμος συλλογεὺς πληροφοριῶν περὶ προσώπων καὶ πραγμάτων, χρησιμωτάτων εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. 2) *Δημήτριος Γουζέλης*, Ζακύνθιος (1774—1843). Ἔγραψε τὴν «Κρίσιν τοῦ Πάριδος», τὸ «Πολεμιστήριον σάλπισμα», τὴν «Μεγαλοφιλίαν τοῦ Φιντίου καὶ τοῦ Δάμωνος», «Τὰ κατὰ τοὺς Ἕλληνας», τὰ «Γνωμικὰ διαφόρων ἐνδόξων ἀνδρῶν Ἑλλήνων καὶ ἀλλογενῶν, ἔτι δὲ καὶ αἰνίγματα καὶ ἕτερά τινα», καὶ ἰδίᾳ τὸν «Χάσην», θαυμασίαν ἠθογραφικὴν κωμῳδίαν, γεγραμμένην εἰς ὁμοιοκαταληκτοῦντας δεκαπεντασυλλάβους στίχους καὶ εἰς τὸ ἐπιχώριον ζακυνθινὸν ἰδίωμα. Ὁ «Χάσης» ἔχει ἐντελῶς πρωτόγονον τεχνικήν, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἔξοχον σάτιραν τῆς κομπορρημοσύνης τῆς λαϊκῆς ζακυνθινῆς οἰκογενείας· ἀπὸ γλωσσικῆς δ' ἀπόψεως καί, γενικώτερον, ἀπὸ ἱστορικῆς τοιαύτης εἶναι ἔργον πολυτιμότατον, διότι ὁ Γουζέλης ἐν αὐτῷ δὲν περιγράφει μόνον, μετὰ κυνικῆς πολλάκις ἐλευθεροστομίας, ὀξυνοίας καὶ παρατηρητικότητος, τὰ ἤθη τῶν συμπολιτῶν του, ἀλλὰ καὶ τὴν γλῶσσαν τοῦ τόπου του καὶ τῆς ἐποχῆς του διασῴζει κατὰ τρόπον αὐτόχρημα ἀριστουργηματικόν. 3) *Ρήγας ὁ Βελεστινλῆς*, ὁ πρωτομάρτυς τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, γεννηθεὶς κατὰ τὸ 1757 ἐν Βελεστίνῳ τῆς Θεσσαλίας καὶ στραγγαλισθεὶς ἐν Βελιγραδίῳ τῷ 1798. Τὰ κατὰ τὸν βίον, τὴν ἐθνικὴν δρᾶσιν, καὶ τὸ μαρτύριον τοῦ Ρήγα ἔχουσιν ἐπαρκῶς διαφωτισθῆ διὰ τῶν ἐκδοθέντων ἐπισήμων ἐγγράφων καὶ τῶν ἐκπονηθεισῶν μονογραφιῶν. Ὡς ποιητὴς δὲν ἀντέχει εἰς λεπτολόγον κριτικὴν ἔρευναν. Ὁ Ρήγας ὑπῆρξεν ἄνθρωπος τῆς δράσεως καὶ οὐχὶ ὀνειροπόλος καὶ θεωρητικὸς τοῦ σπουδαστηρίου. Ἂν δὲ προσέφυγεν εἰς τὴν ποίησιν, τοῦτο ἐγένετο, διότι οὕτως ἐνόμιζεν ὅτι ἠδύνατο εὐχερέστερον νὰ θίξῃ τὴν καρδίαν τῶν συμπατριωτῶν του, εὐαπομνημονευτικώτερον νὰ μεταδώσῃ εἰς τούτους τὰς ἀντιλήψεις του, ἀκοπώτερον νὰ διεγείρῃ εἰς αὐτοὺς τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας. «Ὁ Ρήγας, γράφει ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, δὲν εἶναι ρυθμῶν καὶ ἁρμονιῶν ὀνειροπόλος σφυροκόπος καὶ δημιουργός· τὸ μόνον καὶ μέγα του ὄνειρον εἶναι ἡ ἀνάστασις τῆς πατρίδος, πανελληνίου. Εἶναι ἀνὴρ δράσεως. Τὸ ᾆσμα τὸ μεταχειρίζεται ὡς ἓν ἀπὸ τὰ ἰσχυρότερα πρὸς δρᾶσιν ὅπλα, καθὼς ἐξ ἐναντίας ἄλλοι, καλλιτέχναι μέχρι μυελοῦ ὀστέων, καταφεύγουν εἰς τὴν δρᾶσιν ὡς εἰς πηγὴν πνευματικῶν συγκινήσεων». Τὸ γνωστότερον ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ρήγα Φεραίου εἶναι ὁ θούριος «Ὡς πότε παλληκάρια», ὅστις ταχέως καὶ εὐρύτατα διεδόθη ἀνὰ τὴν δούλην Ἑλλάδα καὶ σημαντικώτατα συνέβαλεν εἰς τὴν προπαρασκευὴν τοῦ μεγάλου Ἀγῶνος. 4) *Ἰωάννης Βηλαρᾶς*, ἐξ Ἰωαννίνων, γεννηθεὶς τῷ 1771 καὶ ἀποθανὼν τῷ 1823. Ἐσπούδασεν ἐν Ἰταλίᾳ τὴν ἰατρικὴν καὶ διετέλεσεν ἰδιαίτερος ἰατρὸς τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ Βελῆ. Ἐτύπωσε τῷ 1804 ἐν Κερκύρᾳ στίχους καὶ μετάφρασιν τοῦ διαλόγου τοῦ Πλάτωνος «Κρίτων» ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Ἡ Ρομέηκη γλόσα». Τῷ 1827, μετὰ τὸν θάνατόν του, ἐξεδόθησαν τὰ «Ποιήματα καὶ πεζά» του ἐν Κερκύρᾳ, ἐπανεξεδόθησαν δὲ ταῦτα ἐν Ζακύνθῳ τῷ 1854 καὶ βραδύτερον ἀλλαχοῦ. Ὁ Βηλαρᾶς ὑπῆρξε μέτριος ποιητής, ἀσχοληθεὶς ἰδίᾳ εἰς τὴν μυθογραφίαν, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Αἰσώπου καὶ τῶν μιμητῶν του, ἀλλὰ σημαντικώτατος ὡς διανοούμενος καὶ ὡς ἀνανεωτής. Συνεχίζων τὴν ἔνδοξον κρητικὴν παράδοσιν διεκήρυξε τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπανόδου τοῦ γραπτοῦ λόγου, ἄνευ ὑπεκφυγῶν καὶ παραχωρήσεων, εἰς τὴν ἀμιγῆ δημοτικὴν γλῶσσαν καὶ ἔδωκε ὁ ἴδιος τὸ παράδειγμα. Μερικὰ λυρικὰ ποιήματά του διαπνέονται ἀπὸ δροσερὰν ἀφέλειαν καὶ θελκτικὴν εἰλικρίνειαν. Ὁ Βηλαρᾶς εἶναι ποιητὴς καὶ πεζογράφος καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ ὅρου «προδρομικός». 5) Παραλλήλως πρὸς τοῦτον βαίνει ὁ ἐκ Καστορίας *Ἀθανάσιος Χριστόπουλος* (1772—1847), ὁ ἐπονομασθεὶς **«Νέος Ἀνακρέων»**, τὰ μέγιστα

Digitized by Google

δ' ἐκτιμηθεὶς ἀνὰ τὸν Ἑλληνισμὸν τῶν ἀρχῶν τῆς ΙΘ' ἑκατονταετηρίδος καὶ ἐπὶ πολὺ ὡς ὑπόδειγμα πρὸς μίμησιν προβληθείς. Ἐσπούδασεν ἐν Βουκουρεστίῳ, Βουδαπέστῃ καὶ Παδόβᾳ καὶ ἔζησεν ἐν Βουκουρεστίῳ καὶ Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ μακρόν. Συνέγραψε τὸ δρᾶμα «Ἀχιλλεύς», «Γραμματικὴν τῆς Αἰολοδωρικῆς ἤτοι τῆς ὁμιλουμένης τορινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης» καὶ «Λυρικὰ» ποιήματα· πάντα ταῦτα τὰ ἔργα του ἐξεδόθησαν τὸ πρῶτον ἐν Βιέννῃ. Ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος ὑπῆρξε λογοτέχνης ἀνωμάλου ταλάντου· χωρὶς σαφεῖς καὶ ἐπιστημονικῶς ὀρθὰς γλωσσικὰς ἀντιλήψεις, ἐπιτηδευόμενος μᾶλλον δροσερότητα, ἀφέλειαν καὶ χάριν, ἢ ἐμφύτως κατέχων τὰς ἀρετὰς ταύτας, σήμερον φαίνεται πολὺ κατώτερος τῆς φήμης, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησεν εἰς τὸ παρελθόν. Μερικά, ἐν τούτοις, ποιήματά του, ὅπως «Ὁ τρύγος», «Ὁ ὕπνος», «Τὸ ἀγκάθι» κλπ., εἶναι συνθέσεις εὐχάριστοι, διατηροῦσαι πάντοτε ἓν εἶδος πρωτογόνου θελγήτρου. Μελέται τινὲς τοῦ Ἀθ. Χριστοπούλου, ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Ἑλληνικὰ ἀρχαιολογήματα», ἐξεδόθησαν τῷ 1847, μετὰ τὸν θάνατόν του.

Εἰς τὴν σειρὰν ταύτην τῶν προδρόμων τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας θὰ ἔπρεπε, ἴσως, νὰ μνημονευθῶσι καί τινες λόγιοι ἐκ τῶν μεγάλων διδασκάλων τοῦ Γένους, προετοιμάσαντες, κατὰ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπον, τὴν ὁδὸν εἰς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἀληθοῦς δημοτικιστικοῦ πνεύματος, ὡς ὁ *Γρηγόριος Κωνσταντᾶς* καὶ μάλιστα ὁ *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*. Ὁ τελευταῖος οὗτος, παρὰ τὰς ἐπαμφοτεριζούσας καὶ ἱκανῶς συντηρητικὰς ἐπὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ἀντιλήψεις του, προσήνεγκε μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τὸ Ἔθνος, πλὴν τῶν ἄλλων καὶ διότι εἰσηγήθη τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν γλῶσσαν ἁπλῶν στοιχείων ἐκ τοῦ καθημερινοῦ λόγου καὶ διότι, διὰ τῶν ποικίλων ἔργων του, κατώρθωσε νὰ πληρώσῃ τὸ βαθὺ χάσμα, ὅπερ ἐχώριζε τὸν ἀρχαῖον κόσμον ἀπὸ τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Παρὰ ταῦτα πλήρης ἐξέτασις τῆς δράσεως καὶ τοῦ ἔργου του δὲν ἔχει τὸν τόπον της ἐνταῦθα, μολονότι οἱ πρόλογοί του εἰς τὰς ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ αἱ ἐπιστολαί του δὲν στεροῦνται ἀξιολογωτάτων λογοτεχνικῶν ἀρετῶν.

Ἡ φαναριωτικὴ παράδοσις. Εἶναι γνωστὸν ὅτι, κατὰ τοὺς μακροὺς χρόνους τῆς δουλείας, τὴν μορφωμένην καὶ φωτισμένην μερίδα τοῦ Ἔθνους ἀντεπροσώπευον οἱ Φαναριῶται, ἐξ ὧν πολλοὶ καὶ ἀνωτάτας θέσεις κατέσχον ἐν τῇ τουρκικῇ διοικήσει καὶ ἡγεμόνες τῶν παριστρίων ἡγεμονιῶν ἀνηγορεύθησαν, μεταβαλόντες τὸ Ἰάσιον καὶ τὸ Βουκουρέστιον εἰς ἀνθοῦντα κέντρα ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ πολέμαρχοι τῆς κυρίως Ἑλλάδος, οἱ ὀρεσίβιοι ὁπλαρχηγοὶ καὶ οἱ ἀφελεῖς νησιῶται, οἵτινες διεξήγαγον τὴν Ἐπανάστασιν, ἐστεροῦντο, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, μορφώσεως. Τοιουτοτρόπως, μετὰ τὴν σύστασιν τοῦ ἐλευθέρου κράτους, οἱ Φαναριῶται ὑπῆρξαν οἱ φυσικοὶ καὶ ἐνδεδειγμένοι ἡγέται τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας εἰς τὴν ὁδὸν τῆς κοινωνικῆς διαπαιδαγωγήσεως καὶ τῆς πνευματικῆς ἀναπλάσεως, δεδομένου ὅτι ἡ παράδοσις τῆ Ἑπτανήσου δὲν εἶχεν ἀκόμη εἰσδύσει εἰς τὸ νεοπαγὲς βασίλειον. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ φαναριωτικὴ παράδοσις ὑπῆρξεν ἡ πρώτη καὶ ἡ βαθύτερον ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα κυριαρχήσασα ἐν τῇ πνευματικῇ ἐξελίξει τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ἐξ αὐτῆς δὲ προέρχεται καὶ ἡ *παλαιὰ σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν*. Τῆς σχολῆς ταύτης κυριώτατα χαρακτηριστικὰ εἶναι ἡ προσήλωσις εἰς τὴν καθαρεύουσαν γλῶσσαν, ἡ συμφυὴς πρὸς αὐτὴν λατρεία τῆς ἀρχαιότητος, ἡ ἄφθονος ἐκμετάλλευσις τῶν γεγονότων τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐν συναφείᾳ πρὸς τὰς ἀναμνήσεις τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, ἔντονος ρωμαντικὴ τάσις, γαλλικήν, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἔχουσα τὴν προέλευσιν, δεδομένου ὅτι κυριώτατα τὴν γαλλικὴν ἐπίδρασιν εἶχον ὑποστῆ οἱ γλωσσομαθεῖς Φαναριῶται καὶ οἱ τούτων διάδοχοι καὶ ἐπίγονοι, καί, ἐν πολλοῖς σημείοις, ἡ ἀγάπη τῶν κενολόγων μεγαληγοριῶν καὶ ἡ ἔλλειψις αἰσθήσεως τοῦ περιττοῦ. Βραδύτερον, ἡ φαναριωτικὴ παράδοσις διαποτίζεται, ἐν μέρει, ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἑπτανησιακῆς σχολῆς ἐν ταῖς δημιουργίαις ποιητῶν προηγμένην ἐχόντων τὴν ἀντίληψιν τῆς σημασίας τῶν καθαρῶς αἰσθητικῶν ἀξιῶν. Οἱ σημαντικώτεροι τῶν ἐκπροσώπων τῆς φαναριωτικῆς παραδόσεως, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: *Ἀλέξανδρος Σοῦτσος*, ἐκ Κωνσταντινουπόλεως (1803—1863). Διέμεινεν ἐν Ὕδρᾳ κατ' ἀρχάς, ἔνθα ἐδημοσίευσε καὶ τὰ πρῶτά του ἔργα, τέσσαρας σατίρας, εἶτα δὲ ἐν Παρισίοις, ὅπου ἐξέδωκε τὴν «Ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» γαλλιστί, ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Σμύρνῃ, ὅπου ἀπέθανεν. Ἔγραψε ποιήματα, πεζογραφήματα καὶ θεατρικὰ ἔργα, ἐν οἷς ἡ κωμῳδία «Ὁ ἄσωτος», τὸ «Πανόραμα τῆς Ἑλλάδος», ὁ «Περιπλανώμενος», ἡ «Τουρκομάχος Ἑλλάς», ὁ «Ἐξόριστος», μυθιστόρημα κλπ. Ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐκπρόσωπος τῆς ἀπεραντολόγου, ἀσυγκρατήτως ρωμαντικῆς καί, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, μορφικῶς ἠμελημένης ποιήσεως καὶ πεζογραφίας. Τόσον τὰ ἐπικολυρικά του ποιήματα, ὅσον καὶ αἱ σάτιραί του καὶ τὰ λοιπὰ ἔργα του φέρουσιν ἔντονον τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐπικαιρότητος, ἀποτελοῦσι δ' ἐν τῷ συνόλῳ των ἱστορικὰ δοκίμια μᾶλλον, διαφωτίζοντα τὰ κατὰ τὸν βίον τῆς βαυαροκρατουμένης Ἑλλάδος τοῦ Ὄθωνος, ἢ ἀληθῆ ἔργα δημιουργικῆς φαντασίας. Ποιητὴς μικρᾶς ἀξίας καὶ σατιρικὸς χωρὶς γνήσιον σατιρικὸν τάλαντον, ἔπαιξε σημαίνοντα ρόλον ἐν τῇ λογοτεχνίᾳ τῶν χρόνων του, ἀλλὰ δὲν ἀντέχει εἰς ἐπιμελεστέραν ἀνάλυσιν. Ἓν τῶν κυριωτέρων γνωρισμάτων τῆς παραγωγῆς του παραμένει πάντοτε ἡ εὐχέρεια περὶ τὸ γράφειν, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἔλλειψιν βαθύτητος καὶ τὴν ἄκρως ἀμφισβητήσιμον πρωτοτυπίαν. Ὁ ἀδελφός του, *Παναγιώτης Σοῦτσος*, γεννηθεὶς καὶ οὗτος ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 1806 καὶ ἀποθανὼν τῷ 1868 ἐν Ἀθήναις, ἐξέδωκεν ἐν Παρισίοις γαλλιστὶ τὰς «Ὠδὰς νεαροῦ Ἕλληνος» («Odes d'un jeune Grec», 1828). Ἕτερα ἔργα του εἶναι τὰ ἀκόλουθα: «Ὁδοιπόρος» «Ἐρωτικὰ καὶ Ἐλεγεῖα» (1831), τὸ φιλοσοφικὸν καὶ πολιτικὸν μυθιστόρημα «Λέανδρος» (1833), «Ἡ κιθάρα» (1835), ἡ «Ὠδὴ εἰς τὴν 25ην Μαρτίου» (1843), ὁ «Μεσσίας», ὁ «Εὐθύμιος Βλαχάβας», ὁ «Ἄγνωστος», ὁ «Καραΐσκος», ἡ «Νέα σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου». Ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος ὕμνησε κυριώτατα τὴν πατρίδα καὶ τὸ ἐρωτικὸν πάθος, διὰ γλώσσης βαινούσης συνεχῶς ἀπὸ τῶν ἁπλουστέρων τύπων εἰς τοὺς περισσότερον ἀρχαΐζοντας· βαθέως ρωμαντικός, διακρίνεται διὰ τὴν ἀβαθῆ καὶ ἀδιακόπως ἀπολοφυρομένην ἀπαισιοδοξίαν του· ὑπέστη πολλὰς καὶ ποικίλας ἐπιδράσεις, ἀνευρίσκονται δ' ἀφθόνως εἰς ὁλόκληρον τὴν παραγωγήν του ἀναφομοίωτα ἔξωθεν εἰλημμένα στοιχεῖα. Οἱ ἀδελφοὶ Σοῦτσοι, θαυμασθέντες ἐπὶ πολύ, μόλις δύνανται νὰ ὀνομασθῶσι σήμερον ποιηταί. Ἡ ὅλη ἐκ τοῦ ἔργου των σχηματιζομένη ἐντύπωσις πείθει ὅτι καὶ οὗτοι, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι, παρ' αὐτοὺς καὶ μετ' αὐτούς, οὐδὲ διῃσθάνοντο κἂν ὅτι καὶ ἡ ποίησις καὶ ὁ πεζὸς λόγος ἀποτελοῦσι δεινὰ ἀγωνίσματα μορφικῆς ἐντελείας, ἀπαιτοῦντα ὑψηλὴν καὶ λεπτοτάτην αἴσθησιν τοῦ καλοῦ.

Σύγχρονος τῶν Σούτσων ὁ *Γεώργιος Ζαλοκώστας* (1805—1853), ἀπὸ τὸ Συρράκον τῆς Ἠπείρου, μετασχὼν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ διαγαγὼν ἐπώδυνον βίον ἐξ ἀφορμῆς, ἰδίᾳ, ἀλλεπαλλήλων οἰκογενειακῶν δυστυχημάτων, ἔγραψεν εἰς δημοτικὴν καὶ καθαρεύουσαν γλῶσσαν. Ἐξέδωκε τῷ 1848 τὸ «Χάνι τῆς Γραβιᾶς», τῷ 1855 τὴν «Κληρονομίαν», τῷ αὐτῷ ἔτει τὰς «Ὥρας σχολῆς». Ὁ Γεώργιος Ζαλοκώστας εἶναι ποιητὴς γνησίου ταλάντου, αὐθόρμητος καὶ εἰλικρινής, ἔχει δ' ἐπαρκῆ τὴν αἴσθησιν τοῦ περιττοῦ καὶ πεφωτισμένην τὴν φιλοπατρίαν καὶ τὴν τρυφερότητα. Εἶναι, ἀναμφιβόλως, εἷς τῶν ἀρίστων ἐκπροσώπων τῆς ὁμάδος, τὴν ὁποίαν τώρα ἐξετάζομεν, πολλὰ δὲ ποιήματά του, ὅπως «Ὁ βοριᾶς, ποὺ τ' ἀρνάκια παγώνει», «Ἡ πέρδικα» καὶ «Ἡ ἀναχώρησίς της», εἶναι ἔργα πλήρη εἰλικρινοῦς αἰσθήματος, συγκινοῦντα πάντοτε, ἐνῷ ἕτερα, ὡς «Τὸ χάνι τῆς Γραβιᾶς», μολονότι προδίδοντα οὐχὶ τυχαίαν στιχουργικὴν ἱκανότητα, εἶναι ξηρὰ κατασκευάσματα, προβαλλόμενα σήμερον ὡς ὑποδείγματα πρὸς ἀποφυγήν.

Ὁ *Ἀλέξανδρος Ρῖζος Ραγκαβῆς*, γεννηθεὶς ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 1809 καὶ ἀποθανὼν ἐν Ἀθήναις τῷ 1892, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν γενικῶν ἐκείνων πνευμάτων, τῶν ὁποίων αἱ ποικίλαι ἱκανότητες τόσον πολύτιμοι ἀποδεικνύονται εἰς τὰ πρῶτα βήματα τῶν νεοσυστάτων κρατῶν. Ἐπιστήμων καὶ λογοτέχνης, πρωτοστατήσας εἰς τὰς πλείστας καὶ κυριωτάτας τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ δημοσίου βίου τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, διακριθεὶς ὡς διπλωμάτης καὶ ὡς διανοούμενος, ἀποτελῶν δὲ τὴν πληρεστέραν ἐκπροσώπησιν τοῦ πνεύματος τῆς φαναριωτικῆς παραδόσεως, κατέλιπεν ἔργον καταπληκτικὸν εἰς ἔκτασιν, ἀλλὰ λίαν ἀνισομερὲς κατὰ τὴν ἀξίαν. Σύντομά τινα λυρικά του ποιήματα, γραφέντα, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, εἰς συντηρητικὴν δημοτικὴν γλῶσσαν, δὲν στεροῦνται ἐνδιαφέροντος· πολὺ σημαντικώτερα ὅμως εἶναι τὰ μακρὰ ἐπικολυρικά του ποιήματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ ἀρτιότης τῆς γλώσσης ἁμιλλᾶται πρὸς τὴν χάριν τῆς ἀφηγήσεως, τὴν πλαστικότητα τῆς ἐκφράσεως καὶ τὸν ἄφθονον πλοῦτον τῶν ὁμοιοκαταληξιῶν («Διονύσου πλοῦς», «Γοργὸς ἱέραξ»).

Ὁ Θεόδωρος Ὀρφανίδης, καθηγητὴς τῆς βοτανικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, συνδέσας τὸ ὄνομά του μὲ τὴν σπουδὴν τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος καὶ διαφημισθεὶς διὰ τοῦτο καὶ πέραν τῶν ἑλληνικῶν συνόρων, ἐκαλλιέργησε καὶ τὴν καθαρολόγον ποίησιν. Ἐγεννήθη ἐν Σμύρνῃ τῷ 1817 καὶ ἀπέθανεν ἐν Ἀθήναις τῷ 1886. Κατέλιπε πολύστιχα ποιήματα σατιρικὰ καὶ ἐπικολυρικά, ἀφθονοῦντα εὐπεριστάτων εὑρημάτων, ἀλλ' ἀμοιροῦντα βαθείας καὶ εἰλικρινοῦς ποιητικῆς πνοῆς («Τίρι-Λίρι», «Ὁ Ἰώτας», «Χίος δούλη», «Ὁ Πύργος τῆς Πέτρας», «Ὁ Ἅγιος Μηνᾶς»). Σύγχρονός του ὁ *Ι. Ἰσιδωρίδης Σκυλίτσης*, ἐν Σμύρνῃ καὶ οὗτος γεννηθεὶς τῷ 1819 καὶ ἀποθανὼν τῷ 1890, ἐγένετο ἰδίᾳ γνωστὸς διὰ τῶν μεταφράσεών του ἐκ τῶν ξένων λογοτεχνιῶν, μάλιστα δὲ τῆς γαλλικῆς, αἵτινες ἀπέκτησαν ἱστορικὴν ἀξίαν («Δὸν Κιχῶτος» Θερβάντες, «Οἱ ἄθλιοι» Βίκτωρος Οὐγκὼ κλπ.). Ἔγραψεν ἐν τούτοις καί τινα λυρικὰ ποιήματα, τὰ ὁποῖα, μολονότι μὴ ἐπιζῶντα πλέον, ἔσχον μεγάλην ἐπιτυχίαν καὶ μεγάλην διάδοσιν κατὰ τὴν ἐποχήν των. Ἕτερος Σμυρναῖος λόγιος, ὁ *Ἰωάννης Καρασούτσας* (1824—1873), ἔγραψε λυρικὰ καὶ ἐπικολυρικὰ ποιήματα («Λύρα», «Μοῦσα θηλάζουσα», «Ἑωθιναὶ μελῳδίαι», «Ποιητικὸν ἀπάνθισμα», «Βάρβιτος», «Κλεονίκη»), τὰ ὁποῖα ἐπὶ μακρὸν ἐθεωρήθησαν ὡς πρότυπα ψυχρᾶς καθαρολογίας. Βαθυτέρα ὅμως καὶ ἐνδελεχεστέρα ἐξέτασις τοῦ ἔργου τοῦ Καρασούτσα ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ποιητὴς οὗτος ἦτο πεπροικισμένος δι' ἀξιολόγου λεπτότητος καὶ εὐαισθησίας, τῆς ὁποίας τὴν ἐμφανῆ ἐκδήλωσιν ἐμποδίζει τὸ ἄψογον γλωσσικὸν ἔνδυμά της. Ὑπάρχουσι μεμονωμένοι στίχοι, ἀποσπάσματα καὶ ὁλόκληρα ποιήματα τοῦ Καρασούτσα, τὰ ὁποῖα, λίαν δεδικαιολογημένως, θεωροῦνται ἀπὸ τοὺς νεωτέρους ἄξια καλυτέρας τύχης.

Ὀλιγωτέρας προσοχῆς ἄξιοι ποιηταὶ εἶναι ὁ *Ἠλίας Τανταλίδης*, γράψας ποιήματα αἰσθηματικοῦ καὶ σατιρικοῦ περιεχομένου μετ' ἀνέσεως καὶ εὐχερείας, ἀλλὰ καὶ μεστὰ ἀβαθοῦς φιλοσοφίας, προχείρου αἰσθηματολογίας καὶ εὐφυΐας ἀκάρπως ἀναλισκομένης, ὁ *Ἀλέξανδρος Κανταχουζηνός*, μυθογράφος καὶ λυρικὸς ποιητής, ὁ *Στέφανος Κουμανούδης*, καθηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ ὁποίου τὸ μακρὸν ἔπος «Στράτης Καλοπίχειρος», πολλάκις ἐκδοθέν, ἔσχεν εὐρεῖαν διάδοσιν ἀνὰ τὸν ἐλεύθερον καὶ τὸν ἀλύτρωτον Ἑλληνισμὸν καὶ τοῦ ὁποίου ὀλιγόστιχά τινα λυρικὰ ποιήματα κρύπτουσι συγκεκρατημένην καὶ εὐγενῆ εὐαισθησίαν ὑπὸ παγετῶδες γλωσσικὸν ἔνδυμα, καὶ ὁ *Δημοσθένης Βαλαβάνης*, ὅστις χρονολογικῶς μὲν καὶ ἐξ ἀφορμῆς τῶν εἰς καθαρεύουσαν γλῶσσαν γραφέντων ποιημάτων του ἀνήκει εἰς τὴν ἀμέσως τὴν φαναριωτικὴν παράδοσιν ἀκολουθοῦσαν σχολήν, διὰ τὰ ὀλίγα ὅμως, ἐξαιρέτως ἀξιόλογα, εἰς ἀμιγῆ δημοτικὴν γραφέντα λυρικά του ποιήματα θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῇ εἰς πολὺ μεταγενεστέραν περίοδον τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ποιητικοῦ λόγου ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι. Διὰ τῶν λογίων τούτων συμπληροῦται ὁπωσδήποτε ἡ σειρὰ τῶν ἀκραιφνῶν ἐκπροσώπων τῆς φαναριωτικῆς παραδόσεως. Ἡ παράδοσις αὕτη, εἰσαχθεῖσα, ὡς εἴδομεν ἤδη, εἰς τὸ νεοσύστατον κράτος, ἐρριζοβόλησε βαθύτατα καὶ ἤσκησεν ἐπίδρασιν σημαντικωτάτην ἐπὶ πάσης διανοητικῆς ἐκδηλώσεως. Ἡ ἀπὸ τοῦ 1850 καὶ πέραν ἀναφανεῖσα γενεὰ τῶν ἐν Ἀθήναις γεννηθέντων ἢ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ δρασάντων λογίων, τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν *παλαιὰν σχολὴν τῶν Ἀθηνῶν*, ἀπορρέει ἐκ τῆς φαναριωτικῆς παραδόσεως, παρὰ δὲ τὰς ἀνανεώσεις καὶ τοὺς μετασχηματισμούς, οὓς ἐν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ὑφίσταται, παραμένει κατ' οὐσίαν πιστὴ εἰς ταύτην. Ποιηταὶ μνημονευθέντες ἤδη, ὡς ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς, θὰ ἠδύναντο νὰ περιληφθῶσιν εἰς τὴν *παλαιὰν σχολήν*, ἂν ἡ καταγωγή των καὶ τὸ διέπον τὴν ἐργασίαν των πνεῦμα δὲν τοὺς ἐτοποθέτουν μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τῆς φαναριωτικῆς παραδόσεως.

Ἡ παλαιὰ σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν. Ταύτην ἐκπροσωποῦσιν ἰδίᾳ οἱ δύο *Παράσχοι*, ὁ *Γεώργιος* (1822—1886) καὶ ὁ *Ἀχιλλεὺς* (1838—1895), ὁ *Ἄγγελος Βλάχος* (1838—1920), ὁ *Ἀλέξανδρος Βυζάντιος* (1841—1898), ὁ *Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος* (1843—1873), ὁ *Σπυρίδων Βασιλειάδης* (1845—1874), ὁ *Ἀριστομένης Προβελέγγιος* (1850) καί τινες ἄλλοι ἐλάσσονος σημασίας, ὡς ὁ *Δημήτριος Βικέλας* (1835—1908), ὁ *Ἰωάννης Καμπούρογλους* (1850—1903), ὁ *Τιμολέων Ἀμπελᾶς* (1850—1926) καὶ ὁ *Κλέων Ραγκαβῆς* (1842—1917). Οἱ ποιηταὶ οὗτοι ἐκφράζονται, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, διὰ καθαρευούσης ἐξικνουμένης ἐνίοτε μέχρις ἀφορήτου ἀρχαϊσμοῦ, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦσι καὶ δημοτικήν τινα συντηρητικὴν καὶ ἀναμεμιγμένην, συνήθως, μετὰ στοιχείων εἰλημμένων ἐκ τῆς καθαρευούσης. Οἱ πλεῖστοι τούτων δὲν εἶναι ἄμοιροι γνησίου καὶ γονίμου ποιητικοῦ ταλάντου, εἰς ἐλαχίστας ὅμως περιστάσεις κατορθοῦσι νὰ ἐκδηλώσωσι τὰ διακατέχοντα αὐτοὺς συναισθήματα καὶ διανοήματα διὰ πραγματικῶς ποιητικοῦ τρόπου. Ὁ *Γεώργιος Παράσχος* ἔγραψε στίχους πατριωτικοὺς καὶ ἡρωϊκούς, χωρὶς ἰδιαιτέραν ἀξίαν, προδίδοντας πηγαίαν στιχουργικὴν ἱκανότητα καὶ θερμὸν αἴσθημα. Ὁ *Ἀχιλλεὺς Παράσχος*, ποιητὴς πολυγραφώτατος, βαθέως ρωμαντικός, μιμητὴς τῶν μεγάλων ρωμαντικῶν τῆς Δύσεως, κατέστη δημοφιλέστατος καὶ πολλὰ ἐκ τῶν ποιημάτων του ὑπῆρξαν τὸ ἀληθὲς ἐντρύφημα δύο ἑλληνικῶν γενεῶν. Ἦτο πεπροικισμένος διὰ γνησίου ταλάντου, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ ὑψωθῇ μέχρι τῆς ἀληθοῦς τέχνης· ρητορικὸς καὶ στομφώδης, αἰσθηματολόγος μέχρις ὑπερβολῆς, κατασκευαστὴς ποιητικῶν πυροτεχνημάτων ἢ ἀληθῶν ποιημάτων, προκαλεῖ σήμερον εἰλικρινῆ θλῖψιν, διότι ἠνάλωσε πραγματικὰς ποιητικὰς δυνάμεις εἰς ἐκδηλώσεις, αἵτινες βραχὺ μετὰ τὸν θάνατόν του ἐπέζων διάσπαρτοι σχεδὸν μόνον ἵνα παρῳδηθοῦν. Ὁ *Ἀλέξανδρος Βυζάντιος*, κλασσικιστὴς καὶ ρωμαντικός, πρωΐμως ἐκδηλωθεὶς ὡς ποιητής, ἐνεπνεύσθη, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἐκ τῶν γεγονότων τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τῶν ἀναμνήσεων τῶν κλασσικῶν χρόνων καὶ ἔγραψε ποιήματα λυρικὰ καὶ ἐπικολυρικὰ («Ὁ μέγας ἐπαίτης», «Σωκράτης καὶ Ἀριστο-

Digitized by Google

φάνης»), ἀναδειχθεὶς συνετὸς καὶ καλαίσθητος καλλιεργητὴς τῆς καθαρευούσης. Ὁ *Ἄγγελος Βλάχος*, πολυμερὴς κατὰ τὴν μόρφωσιν καὶ πολυσχιδὴς κατὰ τὰς ἐκδηλώσεις, ἀποτελῶν, κατά τινα τρόπον, ἀντίστοιχον φυσιογνωμίαν πρὸς τὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ραγκαβῆ, ἔγραψε στίχους, ἀβαθεῖς, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, καὶ ψυχρούς, ἔδωκεν ὅμως καὶ εἰς μεταφράσεις, ἐκ τῆς γερμανικῆς ἰδίᾳ λογοτεχνίας, αἵτινες κατέστησαν ταχέως δημοφιλῆ τινὰ τῶν καλυτέρων ξένων λυρικῶν, ἐπικολυρικῶν καὶ δραματικῶν ποιημάτων, διὰ γλώσσης κατὰ τὸ πλεῖστον προσιτῆς εἰς τὴν διηνεκῶς ἐξελισσομένην κοινὴν αἴσθησιν. Σημαντικώτεροι ποιηταί, οἱ ἀξιολογώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς παλαιᾶς σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, ὑπῆρξαν ὁ *Παπαρρηγόπουλος* καὶ ὁ *Βασιλειάδης*. Τυχόντες εὐρείας παιδεύσεως ἀμφότεροι, πεπροικισμένοι διὰ πηγαίας ποιητικῆς ἰδιοφυΐας, ρωμαντικοὶ καὶ πεισιθάνατοι, ἀναμειγνύοντες ἄκρατον συναισθηματισμὸν μετ' ἐντόνου κλασσικολατρείας, κατέλιπον πολυπληθῆ ποιήματα, ἅτινα δυσχερέστατα δύναταί τις ἐν τῷ συνόλῳ των νὰ παρίδῃ. Εἶναι οἱ κατ' ἐξοχὴν ἐκπρόσωποι τῆς παλαιᾶς εὐγενοῦς μελαγχολίας, τῆς ἁβρότητος καὶ τῆς εὐαισθησίας τῶν παλαιοτέρων γενεῶν καί, παρὰ τὰς μεταλλαγὰς τῶν αἰσθητικῶν κατευθύνσεων καὶ τὴν ὁσημέραι τελειουμένην συνείδησιν τῆς φύσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς ποιήσεως, θέλουσι παραμείνει ὡς χαρακτηριστικοὶ ἐκπρόσωποι τῶν θεμελιωδῶν ἀρετῶν τῆς καθαρολόγου ποιήσεως, παραλλήλως δὲ καὶ τῶν βασικῶν καὶ δυσιάτων, ἂν μὴ ἀνιάτων, ἐλαττωμάτων της. Ὁ *Ἀριστομένης Προβελέγγιος*, ὅστις ἀπὸ τοῦ ρωμαντισμοῦ μετεπήδησεν εἰς ἰδιότυπον καὶ καθ' ὁλοκληρίαν ὑπερβατικὸν ἰδεαλισμὸν καὶ ἀπὸ τῆς ἀψόγου καθαρευούσης εἰς τὴν ὑπερσυντηρητικὴν δημοτικήν, ἀνήκει, κατ' οὐσίαν, εἰς τὴν *παλαιὰν σχολὴν τῶν Ἀθηνῶν*, μολονότι παραμένει πάντοτε ἰσχυρὰ ὑποψία ὅτι μία τοιαύτη κατάταξις ἀδικεῖ τὸν χαρακτῆρα τῆς ποιήσεώς του. Πιθανῶς θὰ ἔπρεπε ὁ ποιητὴς νὰ ἐξετασθῇ ἐν ἰδιαιτέρῳ τμήματι, ἂν δὲν ἀνεγνωρίζετο εἰς ὁλόκληρον τὸ ἔργον του στενή τις ψυχικὴ ἐπαφὴ μετὰ τῆς προψυχαρικῆς παραδόσεως. Τὴν παράδοσιν ὅμως ταύτην ὁ Προβελέγγιος ἐπλούτισε δι' ἀφθόνων νέων στοιχείων. Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ποιήσεώς του εἶναι ἡ εὐγένεια τοῦ αἰσθήματος, ἡ λεπτότης τῆς ἐκφράσεως, ὁ ἁγνὸς καὶ βαθὺς ἰδεαλισμός, συνενῶν ἐν ἑαυτῷ τὸν φιλοσοφικὸν ἰδανισμὸν τῆς παλαιοτέρας γερμανικῆς φιλοσοφίας μετὰ τῆς πνευματικότητος τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ εἰλικρίνεια καὶ ἡ βαθεῖα πίστις εἰς τὰς καθιερωμένας ἀνθρωπίνους ἀξίας. Ὑπάρχει ἐν τούτοις καί τι τὸ ἐλλειπτικὸν καὶ τὸ δύσκαμπτον ἐνιαχοῦ εἰς τὸ ποιητικὸν ἔργον τοῦ Προβελεγγίου: ἡ εὐγένεια πολλάκις μεταβάλλεται εἰς ψυχρότητα καὶ ἡ ἁβρότης εἰς ἀβαθεῖς πλατειασμοὺς καὶ τὸ φιλοσοφικὸν πνεῦμα εἰς καταθλιπτικὰς παλιλλογίας. Ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φύσιν εἶναι ἐπίσης ἓν τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τῆς ποιήσεως τοῦ Προβελεγγίου. Μετὰ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη ᾐσθάνθη καὶ ὁ ποιητὴς οὗτος τὴν ἀνάγκην νὰ καταλίπῃ τὴν καθαρεύουσαν καὶ νὰ στραφῇ πρὸς τὴν καλλιέργειαν τῆς δημοτικῆς· ἀλλ' ἡ ἐξοικείωσίς του πρὸς τὴν γλῶσσαν ταύτην οὐδέποτε ὑπῆρξε πλήρης· εἰς πάντα τὰ ποιήματά του τὰ γραφέντα εἰς τὴν δημοτικήν, εἶναι ἔκδηλος ἡ ἐπιβίωσις τῶν καθαρευόντων στοιχείων· ἐν συνόψει εἶναι ποιητὴς καθαρολόγος, μεταμφιέζων τὴν ἔκφρασίν του διὰ τοῦ δημοτικιστικοῦ ἐνδύματος. Ὁ *Δημήτριος Βικέλας*, πολυπράγμων πεζογράφος, ταξιδιώτης, ἄνθρωπος τῶν πρακτικῶν ἀσχολιῶν, ἱδρυτὴς συλλόγων καὶ ἱδρυμάτων κοινῆς ὠφελείας, μεταφραστὴς ποικίλων ἔργων, ἔγραψε, κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς σταδιοδρομίας του, καί τινας στίχους μετριόφρονας, συντηρητικοὺς καὶ διαπνεομένους ἀπὸ ἁβρότητα «κοσμικοῦ» μᾶλλον χαρακτῆρος. Συμπληρωματικῶς μνημονεύομεν τὸν *Ἰωάννην Παπαδιαμαντόπουλον* (1856—1910), ὅστις διέπρεψεν ἐν Γαλλίᾳ ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Jean Moréas. Ὁ ποιητὴς οὗτος ἐξέδωκεν ἑλληνιστὶ μίαν καὶ μόνην συλλογὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Τρυγόνες καὶ Ἔχιδναι», ρωμαντικὴν εἰς τὴν οὐσίαν της καὶ ψυχρῶς καθαρολόγον εἰς τὴν μορφήν της.

Τὸ κίνημα τοῦ Ψυχάρη ἔστρεψε τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν πρὸς τὴν ὁδόν, ἥν, ἀναμφιβόλως, ὤφειλεν αὕτη ν' ἀκολουθήσῃ. Πρὶν εἰσέλθωμεν ὅμως εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς μεταψυχαρικῆς ποιήσεως, δέον νὰ σπουδάσωμεν τὴν ποίησιν τῆς Ἑπτανήσου.

Ἡ σχολὴ τῆς Ἑπτανήσου. Γενάρχης καὶ κυριώτατος ἐκπρόσωπος τῆς σχολῆς τῆς Ἑπτανήσου εἶναι ὁ μέγιστος τῶν Νεοελλήνων ποιητῶν *Διονύσιος Σολωμὸς* (1798—1857). Ἐγεννήθη ἐν Ζακύνθῳ, ἐσπούδασεν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἀπέθανεν ἐν Κερκύρᾳ. Τὰ πρῶτά του ποιήματα ἔγραψεν εἰς τὴν ἰταλικὴν γλῶσσαν, ἐξ ἧς μετεφράσθησαν ἑλληνιστὶ ὑπὸ τοῦ Κερκυραίου λογίου Νικολάου Καλοσγούρου. Ὁ Διονύσιος Σολωμὸς διήγαγε βίον μονώσεως, περισυλλογῆς καὶ ἀπολύτου ἀφοσιώσεως εἰς τὴν τέχνην, ἐν τῷ μέσῳ στενοῦ καὶ πεφωτισμένου κύκλου μαθητῶν, ἐν Ζακύνθῳ μὲν μέχρι τοῦ 1828, ἐν Κερκύρᾳ δὲ ἀπὸ τοῦ ἔτους τούτου μέχρι τοῦ θανάτου του. Ὀκτὼ ἔτη μετὰ τὸν θάνατόν του τὰ ὀστᾶ του μετεφέρθησαν εἰς Ζάκυνθον, ἔνθα ἱδρύεται καὶ ἀνδριὰς τοῦ ποιητοῦ. Τῷ 1859 συνέλεξε τὰ κατάλοιπά του καὶ τὰ ἐξέδωκεν ἐν Κερκύρᾳ ὁ ὀπαδὸς καὶ θαυμαστὴς τοῦ ποιητοῦ Ἰάκωβος Πολυλᾶς. Κατ' ἀρχὰς ὁ Σολωμὸς ἐγύμνασε τὴν ποιητικήν του ἱκανότητα εἰς θέματα αἰσθηματολογικοῦ καὶ εἰδυλλιακοῦ χαρακτῆρος, ἐπιδείξας ἐξαίρετον λεπτότητα καὶ ἔμφυτον αἴσθησιν τῆς μουσικότητος τοῦ στίχου. Ἀπὸ τῆς ἐκρήξεως ὅμως τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τῆς ὁποίας τὰς περιπετείας καὶ τὰς δραματικὰς μεταπτώσεις μετὰ φλογεροῦ ἐνδιαφέροντος παρηκολούθησεν, ἐτάχθη εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Ἔθνους, ἀποκρυσταλλώσας εἰς ἀπαραμίλλους στροφὰς ὁλόκληρον τὴν ψυχὴν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἀγωνιζομένης Ἑλλάδος. Τὰ σημαντικώτερα τῶν ἔργων του εἶναι: «Ὁ ὅμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν», τὸ ἐπίγραμμα τῶν Ψαρῶν, «Εἰς τὸ θάνατο τοῦ Λὸρδ Μπάϋρον», «Ὁ Λάμπρος», «Ὁ Πόρφυρας», τὸ «Carmen seculare», «Ὁ Κρητικός», ἡ «Ὠδὴ εἰς τὴν σελήνην», οἱ «Ἐλεύθεροι πολιορκημένοι». Τὰ πλεῖστα τῶν ἔργων του διεσώθησαν εἰς ἀποσπάσματα συνοδευόμενα ἀπὸ παραλλαγὰς καὶ σημειώσεις. Εἰς τὸν Σολωμὸν ἐμφανίζεται ἔκδηλος ἡ διαδοχικὴ κατάκτησις τῶν μέσων τῆς ἐκφράσεως, ἡ ἀγωνιώδης προσπάθεια πρὸς ἀπόδοσιν τοῦ «νοήματος τῆς τέχνης», κατὰ τὴν ἰδίαν του ἔκφρασιν, διὰ τῆς ἰσορροπήσεως τῶν συναισθηματικῶν καὶ τῶν πνευματικῶν στοιχείων. Εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν ὑψηλοτάτην περὶ τῆς ποιήσεως ἀντίληψίν του καὶ ἡ ἐκδήλωσις ἀκράτου συναισθηματισμοῦ ἀπηλλαγμένου τῆς προσηκούσης διανοητικῆς κατεργασίας καὶ ἡ ψυχρὰ ἐγκεφαλικὴ σύλληψις, ἡ ἐστερημένη ζῶντος καὶ θερμοῦ ψυχικοῦ περιεχομένου. Ἡ δοκιμασία, εἰς τὴν ὁποίαν ἀκαταπαύστως ὑποβάλλει τὴν λέξιν, οὕτως ὥστε ν' ἀποδίδῃ ἐν τῷ ἁρμοδίῳ τόπῳ καὶ κατὰ τὸν προσήκοντα τρόπον ὁλόκληρον τὸ νόημα, εἰς οὗ τὴν ἔκφρασιν ἐτάχθη αὕτη, ἡ ἀποφυγὴ τῆς περισσολογίας, τῆς στομφώδους μεγαληγορίας καὶ τοῦ θεατρισμοῦ, ἡ ἁπλότης τῆς ἐκφράσεως, συνδυαζομένη πρὸς ἄδολον εἰλικρίνειαν καὶ ἰσχυροτάτην ποιητικὴν διάθεσιν, ἡ μοναδικὴ ἐντέλεια τῆς μορφῆς ἐκεῖ ὅπου ὁ στίχος παρουσιάζεται ἀναμφισβητήτως ἀποτετελεσμένος, ἡ μουσικότης, ἡ γλυκύτης καὶ ἡ ἁβρότης τῆς διαθέσεως, ἡ πάντοτε ἱσταμένη ἐντεῦθεν τῆς ὑπερβολῆς, καθιστοῦν τὸ ποιητικὸν ἔργον τοῦ Σολωμοῦ ἀκένωτον πηγὴν πολυτίμων διδαγμάτων. Παραμένει πάντοτε ἔξω πάσης ἀμφιβολίας ὅτι ὁ Σολωμὸς εἶδε τὴν ποίησιν ἀληθέστερον καὶ εὐγενέστερον παντὸς ἄλλου Νεοέλληνος ποιητοῦ, ὡς ἐπίσης παραμένει ἀναντίλεκτον ὅτι πολὺ περισσότερον τῆς καλλιτεχνικῆς ἀξίας τοῦ σῳζομένου ἔργου του ἐπιβάλλεται ἡ ὑψηλοτάτη πνοή, ἥτις τὸ διαπνέει, ἡ σοφία, ἥτις τὸ ἐνοργανώνει, ἡ ἀτμοσφαῖρα, τὴν ὁποίαν τοῦτο δημιουργεῖ. Αἱ ρωμαντικαὶ ἐπιδράσεις, αἱ ἀπηχήσεις τῶν φιλοσοφικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς, μάλιστα δὲ τοῦ ἑγελειανοῦ ἰδεαλισμοῦ, αἱ ἀστάθειαι περὶ τὴν χρῆσιν τῆς γλώσσης, ἀναχωνευόμεναι μέσα εἰς τὴν ἰσχυρὰν ἰδιοσυγκρασίαν τοῦ ποιητοῦ, προσθέτουσιν ἓν ἰδιαίτερον θέλγητρον ἀντὶ νὰ μειώνωσιν ὁπωσδήποτε τὴν ἀξίαν της. Οἱ στίχοι τοῦ Σολωμοῦ εἶναι πλήρεις προεκτάσεων: διάχυτος παρίσταται ἐν αὐτοῖς ἡ προσωπικότης ἑνὸς ἀνωτέρου ἀτόμου, ἐν ᾧ ἡ προσπάθεια τῆς ἐσωτερικῆς τελειώσεως συμβαδίζει μετὰ τῆς διηνεκῶς ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον κατακτωμένης πληρότητος τῆς ἐκφράσεως. Ὁ τρόπος καθ' ὃν ἠννόει τὸν ἐθνισμόν, ἡ ὑψηλὴ συνείδησις τῶν ὑπερόχων ἀνθρωπίνων ἀξιῶν, τὴν ὁποίαν κατεῖχεν, ἡ πηγαία του δύναμις ἐν τῇ χρήσει τῶν ποιητικῶν εἰκόνων καὶ μεταφορῶν, ἡ ἐξαιρέτως καλλιεργημένη φυσιολατρεία του, ἡ μοναδική του εὐαισθησία συμπληρώνουν θαυμασίως τὴν εἰκόνα τοῦ ποιητοῦ. Εἶναι λυπηρότατον ὅτι οἰκογενειακοὶ περισπασμοί, καταλήξαντες εἰς μακροτάτην δίκην, τῆς ὁποίας ἡ ἔκβασις κατελύπησε τὸν ποιητήν, ἠμπόδισαν τὴν ἀπρόσκοπτον ἀνάπτυξιν τῆς ἰδιοφυΐας του. Ἐκ τῶν σῳζομένων ὅμως ἀποσπασμάτων δύναταί τις εὐχερῶς νὰ συμπεράνῃ τὸ κάλλος τοῦ συνόλου.

Δεύτερος κατ' ἀξίαν μετὰ τὸν Σολωμὸν ποιητὴς εἶναι ὁ Ζακύνθιος ἐπίσης *Ἀνδρέας Κάλβος Ἰωαννίδης* (1792—1867), ὅστις μετὰ τοῦ ἰταλιστὶ γράψαντος *Οὔγου Φοσκόλου* συμπληρώνει τὴν τριάδα τῶν μεγάλων Ζακυνθίων ποιητῶν. Ὁ Κάλβος ἔζησε, κατὰ τὸ πλεῖστον, βίον πλάνητα, ἀπέθανε δ' ἐν Λονδίνῳ. Ὑπῆρξε φίλος τοῦ Οὔγου Φωσκόλου, παρ' οὗ δαψιλέστατα εὐηργετήθη καὶ πρὸς ὃν ἠγνωμόνησε, περιγράφεται δ' ὡς ἄνθρωπος κλειστοῦ καὶ δυστρόπου χαρακτῆρος. Ἐξέδωκεν εἴκοσι μόνον ᾠδὰς (δέκα ἐν Γενεύῃ τῷ 1824 καὶ ἑτέρας δέκα ἐν Παρισίοις τῷ 1826) μετὰ προλογικῆς ἐπικλήσεως εἰς τὰς Μούσας καὶ στιχουργικοῦ ἐπιλόγου ἑρμηνεύοντος τὴν ἰδιότυπον μετρικήν του. Ὁ Κάλβος φαίνεται τελείως ξένος πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὴν παράδοσιν τῆς σχολῆς τῆς Ἑπτανήσου, διὸ καὶ τάσσεται ὑπό τινων ἱστορικῶν εἰς τὴν σειρὰν τῶν καθαρολόγων ποιητῶν, τοὺς ὁποίους ἤδη ἐξητάσαμεν. Κλασσικισιής, λιτὸς καὶ μεγαλοπρεπὴς εἰς τὴν ἔκφρασιν, αὐστηρὸς καὶ τραχὺς ὑμνητὴς τῆς ἀρετῆς, εὑρίσκει ἐν τούτοις τρυφεροὺς καὶ ὑποβλητικοὺς τόνους, πλήρεις ἁγνῆς λυρικῆς οὐσίας, ὡς εἰς τὸν «Φιλόπατριν», μίαν τῶν καλλίστων ᾠδῶν του. Ὑπῆρξεν εἷς ὑμνητὴς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως εἰς δώριον ὕφος. Ἡ γλῶσσά του εἶναι ἀνώμαλος, λέξεις τῆς δημοτικῆς συμφύρονται, πλεισταχοῦ, μετὰ λέξεων τῆς ἀκράτου καθαρευούσης· καὶ ἡ εὐρεσιέπεια δὲ δὲν τοῦ εἶναι ἄγνωστος· αἱ ἔννοιαι, τὰς ὁποίας ἐκφράζει, εἶναι ὑψηλαί, τελείως κεκαθαρμέναι, αἱ εἰκόνες καὶ αἱ μεταφοραὶ ἐντυπωτικαί, ὁ ρυθμὸς σοβαρὸς καὶ μεγαλοπρεπής. Μέχρι τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν τὸν ἀνύψωσεν εἰς περιωπὴν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων (1888) ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, παρέμενε σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἄγνωστος. Ἀπὸ τότε ἐπανειλημμένως ἐξεδόθησαν αἱ «Ὠδαί», τὸ δὲ ἔργον του ἐμελετήθη πολυτρόπως καὶ ἐσχολιάσθη ἐξαντλητικῶς. Μολονότι πολλοὶ ἵστανται πρὸ αὐτοῦ διστάζοντες, οἱ πλεῖστοι ἀναγνωρίζουσιν ἀνεπιφυλάκτως τὴν μεγάλην ἀξίαν τοῦ ποιητοῦ.

Τρίτος Ἑπτανήσιος ποιητής, ὁ *Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης*, Λευκάδιος τὴν καταγωγήν, διαγαγὼν ἐπὶ μακρὸν ἀνὰ τὴν δυτικὴν καὶ τὴν κεντρικὴν Εὐρώπην, φίλος τῶν ταξιδίων, τῶν περιπετειῶν καὶ τῶν κινδύνων, ἄνθρωπος τῆς δράσεως μᾶλλον ἢ τῆς ἀδρανοῦς θεωρίας, φλογερὸς πατριώτης, ἀκάματος ὑποστηρικτὴς τῆς ἠπειρωτικῆς ἐξεγέρσεως καὶ τῆς ἑνωτικῆς προσπαθείας τῆς Ἑπτανήσου, στιχοπλόκος καταρρακτώδης καὶ θαυμαστὴς διάθερμος τῶν ἀνδρῶν, ὅσοι κατειργάσθησαν τὴν ἐλευθερίαν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος καὶ τῶν ἡρωϊκῶν ἐπεισοδίων τοῦ μεγάλου Ἀγῶνος, ἀφίσταται τὰ μέγιστα καὶ τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ αἰσθήματος, τὰ ὁποῖα ἐνεψύχωνον καὶ ἐνέπνεον τὴν γνησίαν ἑπτανησιακὴν παράδοσιν. Ὁ Βαλαωρίτης, ὅπως ὀρθότατα παρετηρήθη ἤδη, ἀνήκει εἰς τὴν παράδοσιν τῆς δημοτικῆς ποιήσεως τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, τὴν ὁποίαν συνεχίζει κατὰ τρόπον ἐμφανῶς προσωπικόν. Φίλος τῶν εὐρειῶν εἰκόνων, τῶν μεγάλων λόγων, τῶν ρητορικῶν αὐτοσχεδιασμῶν, ρωμαντικός, ἀλλ' οὐχὶ πεισιθάνατος, μεγαλήγορος χωρὶς πνευματικότητα, παλμώδης καὶ συναισθηματικός, ἐστερημένος τῆς αἰσθήσεως τοῦ περιττοῦ, κατέλιπε μακρὰν σειρὰν στιχουργημάτων, ἐμπνευσμένων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὸ ἡρωϊκὸν ἔπος τοῦ Εἰκοσιένα, μορφῆς, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἐπικολυρικῆς, καὶ ἐλάχιστα πραγματικὰ ποιήματα. Ὁ λυρισμός του εἰς ἐλαχίστας μόνον περιπτώσεις ἀναφαίνεται ἄδολος, τὸ δὲ ὕφος του, ἠμελημένον, συνήθως, παρασύρει καὶ συνταράσσει, ἐκεῖ μάλιστα ὅπου ὁ ποιητὴς δίδει μὲ ζωηρὰς εἰκόνας τὴν αἴσθησιν τῆς φρίκης, ἀλλὰ δὲν προκαλεῖ τὴν γνησίαν ἐκείνην αἰσθητικὴν εὐαρέστησιν, ἡ ὁποία παραμένει ἀείποτε ἀναφαίρετον προνόμιον τῆς ἀληθοῦς ποιήσεως. Ἡ «Κυρὰ Φροσύνη» (1859), ὁ «Ἀθανάσιος Διάκος», ὁ «Ἀστραπόγιαννος» (ἀμφότερα ἐκδοθέντα τῷ 1867), ὁ ἡμιτελὴς καταλειφθεὶς «Φωτεινὸς» εἶναι εὐρύταται συνθέσεις, εἰς τὰς ὁποίας διαλάμπει πολὺ περισσότερον ἡ τραχεῖα δύναμις τῆς περιγραφῆς, ἡ ἀσυγκράτητος ὁρμὴ τοῦ συναισθήματος καὶ ἡ ἱκανότης τῆς ἀφηγήσεως ἢ ἡ λεπτότης καὶ ἡ ἐντέλεια τῆς ἐκφράσεως. Ἕτερα ἔργα τοῦ Βαλαωρίτου εἶναι τὰ «Στιχουργήματα» (1847), τὰ «Μνημόσυνα» (1857) καὶ ἄλλα τινὰ στιχουργήματα. Ὁ ποιητὴς ἐγεννήθη τῷ 1824 ἐν Λευκάδι, ἀπέθανε δὲ τῷ 1879 ἐν τῇ ἰδιοκτήτῳ παρὰ τὴν Λευκάδα νησῖδι Μαδουρῇ.

Ἄλλοι ποιηταί, ἀνήκοντες κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εἰς τὴν σχολὴν τῆς Ἑπτανήσου, εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: ὁ *Ἰούλιος Τυπάλδος* (1814—1883), γεννηθεὶς ἐν Κεφαλληνίᾳ, συμπληρώσας τὴν ἐγκύκλιον παίδευσιν καὶ σπουδάσας τὰ νομικὰ ἐν Ἰταλίᾳ, διατελέσας δὲ δικαστικὸς ὑπάλληλος ἐν τῷ Ἰονίῳ κράτει καὶ καταλιπὼν νομικὰς μελέτας, μίαν μετάφρασιν τῆς «Ἐλευθερωθείσης Ἱερουσαλὴμ» τοῦ Τουρκοάτου Τάσσου καὶ λυρικὰ ποιήματα, εἰς τὰ ὁποῖα παρουσιάζεται εὐσυνείδητος ὀπαδὸς τῆς σολωμικῆς παραδόσεως, χωρὶς μεγάλην δύναμιν φαντασίας, ἀβαθὴς αἰσθηματολόγος, ἀλλὰ καὶ λεπτότατος καὶ κομψότατος, ἐνιαχοῦ καὶ ἐπίχαρις λυρικός. Ὁ *Γεώργιος Τερτσέτης* (1800—1874), ποιητὴς ἐπικὸς καὶ λυρικὸς μετριοπαθοῦς τόνου, σεμνὸς καὶ εὐγενὴς καὶ εἰς τὴν σύλληψιν καὶ εἰς τὴν ἐξεργασίαν τῶν ἐμπνεύσεών του, σχολαστικὸς πατριώτης καὶ ἁγνὸς ἰδεαλιστής, ὀπαδὸς καὶ ὑμνητὴς τῆς σολωμικῆς παραδόσεως, ἔγραψε «Τὸ φίλημα», δοκίμιον ἐθνικῆς ποιήσεως (1883), τὴν «Ἁπλῆν γλῶσσαν» (1847), τὸν «Πίνδαρον καὶ Κόρινναν» καὶ τοὺς «Γάμους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου» (1857), τὴν τραγῳδίαν «Ὁ Σωκράτης» ἰταλιστί, καὶ ἐκτενῆ σειρὰν πεζογραφημάτων. Ὁ *Ἀντώνιος Μανοῦσος* (1828—1903), πλούσιος εἰς ἰταλικὰς ἐπιδράσεις, ἔγραψε στίχους ἑλληνιστὶ καὶ ἰταλιστί, διακρινομένους διὰ τὴν εἰλικρίνειαν τοῦ αἰσθήματος καὶ τὴν εὐγένειαν τῆς ἐκφράσεως. Ὁ *Γεράσιμος Μαρκορᾶς* (1826—1911), γεννηθεὶς ἐν Κερκύρᾳ, ἐξέδωκε τῷ 1863 ἕνα σατιρικὸν λόγον, τῷ 1875 τὸ ἐπικολυρικὸν ποίημα «Ὁ Ὅρκος», ἐμπνευσμένον ἀπὸ τοὺς αἱματηροὺς ἀγῶνας τῆς Κρήτης, τὰ «Ποιητικὰ ἔργα» καὶ «Μικρὰ ταξείδια» (1898). Ὁ Μαρκορᾶς ὑπῆρξε ποιητὴς μετρίου ταλάντου· ὕμνησε τὰ αἰώνια ἀνθρώπινα ἰδεώδη

καὶ ἐξέφρασε διὰ γλώσσης λιτῆς, γνησίως δημοτικῆς καὶ καθαρῶς λυρικῆς τὰ θεμελιώδη συναισθήματα καὶ τὰς ἀκαταλύτους ἀξίας, περὶ ἃς συνήθως στρέφεται ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων. Ὁ «Ὅρκος» περιέχει περιγραφικὰς σελίδας, εἰς ἃς καὶ δύναμις καὶ γνησία αἴσθησις τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος ἐμφανίζονται. Ὁ *Στέφανος Μαρτζώκης* (1855—1913), Ζακύνθιος, διαγαγὼν τὸ πλεῖστον τοῦ βίου ἐν Ἀθήναις, ὑπέστη ἀλληλοδιαδόχως τὴν ἐπίδρασιν τῆς σολωμικῆς καὶ τῆς ἰταλικῆς παραδόσεως· ἐπιρρεπὴς εἰς ἀβαθῆ αἰσθηματολογίαν καὶ τετριμμένην φιλοσοφικότητα, δὲν ἠδυνήθη ν' ἀρθῇ ἄνω μιᾶς ἁπλῶς ἀνεκτῆς μετριότητος. Ἐξέδωκεν ἰταλικὰ ποιήματα ὑπὸ τοὺς τίτλους «Poesie» καὶ «Ore di formento» καὶ ἑλληνικὰ ὑπὸ τὸν τίτλον «Φοῖβος Ἀπόλλων», συνέγραψε δὲ καὶ τὴν αὐτοβιογραφίαν του. Ἕτερος Ζακύνθιος, ὁ *Διονύσιος Μάργαρης* (1859—1895), ἔγραψε, κατὰ τὸ βραχὺ διάστημα τοῦ βίου του, σωρείαν μικρῶν λυρικῶν ποιημάτων, ρωμαντικῶν τὴν οὐσίαν καὶ ὄχι ἐξαιρετικῶν ὑπὸ ἔποψιν ὕφους, κατεσπαρμένων δὲ εἰς ἐφημερίδας καὶ περιοδικὰ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Τινὰ τούτων ἐξεδόθησαν τῷ 1889 ὑπὸ τὸν μετριόφρονα τίτλον «Ὀλίγοι στίχοι». Ὁ *Λαυρέντιος Μαβίλης* (1860—1912), Κερκυραῖος, σπουδάσας ἐν Γερμανίᾳ καὶ φονευθεὶς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πρώτου βαλκανικοῦ πολέμου ἐν Δρίσκῳ, διεκρίθη ὡς ἁγνὸς δημοτικιστής, θερμὸς πατριώτης, εὐρυμαθὴς σοφός, ἀληθὴς εὐπατρίδης κατὰ τὸ αἴσθημα καὶ κατὰ τὴν σκέψιν. Τὸ κυριώτερον τμῆμα τοῦ ἔργου του ἀποτελοῦν τὰ σονέττα του, εἰς τὰ ὁποῖα κατώρθωσε νὰ δώσῃ ἐξαίρετον μορφικὴν ἐντέλειαν, ἀλλ' οὐχὶ πάντοτε καὶ τὴν προσήκουσαν εἰς τὸ εἶδος τοῦτο περιεκτικότητα. Ἐκ τῶν λοιπῶν Ἑπτανησίων ποιητῶν παραλείπομεν τὸν *Ἀνδρέαν Λασκαρᾶτον*, ἐπιφυλασσόμενοι νὰ ἐξετάσωμεν τὸ ἔργον τούτου κατωτέρω, εἰς τὸ περὶ τῆς σατιρικῆς ποιήσεως τμῆμα, μνημονεύομεν δὲ τὸν *Μαρῖνον Σιγοῦρον*, γεννηθέντα τῷ 1885 ἐν Ζακύνθῳ, σπουδάσαντα τὰ νομικά, διατελέσαντα διπλωματικὸν ὑπάλληλον καὶ δημοσιεύσαντα εἰς ἐφημερίδας καὶ περιοδικὰ πρωτότυπα λυρικὰ καὶ μεταφράσεις, καὶ τὸν *Γεράσιμον Σπαταλᾶν* (1887), ποιητὴν καὶ πεζογράφον, μεταφραστὴν πλείστων ἔργων ἐκ τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς παλαιοτέρας καὶ νεωτέρας ἰταλικῆς λογοτεχνίας.

Βιζυηνὸς καὶ Κρυστάλλης. Ἐντελῶς ἰδιαιτέρα εἶναι ἡ θέσις, τὴν ὁποίαν κατέχει ἐν τῇ νεοελληνικῇ ποιήσει ὁ *Γεώργιος Βιζυηνὸς* (1849—1896). Ποιητὴς γνησίου καὶ ἰσχυροῦ ταλάντου, ἤρχισε τὴν σταδιοδρομίαν του ὡς καθαρολόγος καὶ τὴν ἐτελείωσεν ὡς ὀπαδὸς τῆς καθαρᾶς δημοτικῆς. Ἐγεννήθη ἐν Θράκῃ, τὰ δὲ πρῶτα ἔτη τοῦ βίου του ὑπῆρξαν μεστὰ πικριῶν. Βραδύτερον ἠκολούθησε φιλοσοφικὰς σπουδὰς ἐν Γερμανίᾳ, ἐπανελθὼν δ' εἰς Ἑλλάδα, ἐγκατεστάθη ἐν Ἀθήναις, ὅπου καὶ ἀπέθανε, φρενοβλαβής. Ὡς αἰσθητικός, ὡς ποιητὴς καὶ ὡς πεζογράφος κατέλιπεν ἔργον ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων ἀξιοσημείωτον. Ὑπῆρξεν εἷς ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὰς τοῦ νεοελληνικοῦ διηγήματος, ἡ δὲ ποίησίς του, ἀπηλλαγμένη τοῦ φόρτου καὶ τῆς περιττολογίας τῶν ρωμαντικῶν, ὑπεμφαίνει ἱκανὴν ἐπιμέλειαν τῆς μορφῆς, ἐπιτυχῆ χρῆσιν δημωδῶν στοιχείων, εἰλικρινῆ καὶ πηγαίαν εὐαισθησίαν καὶ λεπτότητα ἐκφράσεως ἀξιόλογον. Κυριώτερα ἔργα του, παρά τινα ἐπιστημονικὰ συγγράμματά του, εἶναι τὸ ἐπικολυρικὸν «Κόδρος», ἐκδοθὲν τῷ 1874, αἱ «Ἀτθίδες αὖραι» (1884), σειρὰ ἄλλων λυρικῶν ποιημάτων καί τινες στίχοι του, γραφέντες ἐν τῷ φρενοκομείῳ κατὰ τὰ διαλείμματα τῆς ἐχεφροσύνης του (ἐξεδόθησαν τῷ 1916 μετ' ἐπιλογῆς τοῦ προγενεστέρου του ἔργου ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Ποιήματα») καὶ σειρὰ διηγημάτων, ἐν οἷς «Τὸ ἁμάρτημα τῆς μητρός μου», «Τὸ πρῶτον τῆς ζωῆς μου ταξίδιον» καὶ «Ὁ Μοσκὼβ Σελήμ».

Ἐξ ἴσου πρὸς τὸν Βιζυηνὸν ἰδιάζουσα εἶναι ἡ θέσις, τὴν ὁποίαν κατέχει ὁ βραχύβιος *Κώστας Κρυστάλλης*, ἀπὸ τὸ Συρράκον τῆς Ἠπείρου (1868—1894). Ὁ τραχὺς αὐτὸς ὀρεσίβιος, ὅστις διήγαγε πικρὸν βίον στερήσεων, ἄλλοτε φεύγων τὴν καταδίωξιν τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν ἐν τῇ ὑποδούλῳ πατρίδι του καὶ ἄλλοτε ἐκλιπαρῶν ταπεινήν τινα θέσιν ἐν Ἀθήναις, συνεχίζει τὴν ρωμαλέαν παράδοσιν τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, τὸ ὁποῖον μιμεῖται μετ' ἀξιοσημειώτου ἐπιτυχίας. Ὁ Κρυστάλλης ἔχει πηγαίαν καὶ ἄδολον τὴν ἔμπνευσιν, ἡ δὲ μοῦσά του φυσιολάτρις, αἰσθηματολόγος, πλήρης εἰδυλλιακῆς ἀφελείας, ἐκφραζομένη διὰ γνησίας καὶ ἐν πολλοῖς ἰδιωματικῆς δημώδους γλώσσης, ἀποτελεῖ ἐκδήλωσιν αὐθυπόστατον καὶ μοναδικήν, παραμείνασαν ἐν τῇ νεοελληνικῇ λογοτεχνίᾳ.

Οἱ νεώτεροι ποιηταί. Διὰ τοῦ *Κωστῆ Παλαμᾶ* εἰσερχόμεθα εἰς τὴν νεωτέραν περίοδον τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως. Ὁ μέγιστος οὗτος τῶν ζώντων Νεοελλήνων ποιητῶν ἐγεννήθη ἐν Πάτραις, τῷ 1859, ἐξ οἰκογενείας τοῦ Μεσολογγίου, μακρὰν ἐχούσης τὴν πνευματικὴν παράδοσιν, ἐνωρὶς δ' ἀπορφανισθείς, διήγαγε τὴν παιδικὴν ἡλικίαν ἐν Μεσολογγίῳ, ἐν μέσῳ ἀτμοσφαίρας οἰκογενειακῶν θλίψεων, αἵτινες βαθέως ἐπέδρασαν ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρός του. Ἐλθὼν εἰς Ἀθήνας ἐνεγράφη εἰς τὴν νομικὴν σχολὴν τοῦ πανεπιστημίου, ἀλλ' ἐνωρὶς κατέλιπε τὴν Θέμιδα χάριν τῶν Μουσῶν. Ἐδημοσιογράφησεν ἐπ' ἀρκετόν, διορισθεὶς δὲ γενικὸς γραμματεὺς τοῦ Πανεπιστημίου, διετήρησε τὴν θέσιν ταύτην μέχρις ὅτου κατελήφθη ὑπὸ τοῦ ὁρίου τῆς ἡλικίας. Ὁ Παλαμᾶς εἶναι ὑψηλὴ καὶ πολύπλευρος προσωπικότης. Ἀκάματος μελετητὴς καὶ ἀκάματος δημιουργός, ἀνήκει εἰς τὴν χορείαν τῶν ἐλαχίστων ἐκείνων ἐκλεκτῶν, ὅσοι τὴν τέχνην τοῦ λόγου ἐκαλλιέργησαν μετὰ βαθείας πίστεως, ἐθεράπευσαν μετ' ἀνεξαντλήτου ἀφοσιώσεως καὶ ὑπέλαβον ὡς τὸν μόνον καὶ ὑψηλότατον τοῦ βίου των σκοπόν. Ἐν τῇ εὐρείᾳ διανοίᾳ του ἀνεχωνεύθησαν καὶ συνδιηλλάγησαν πρὸς ἀλλήλας αἱ ποικιλώταται τῶν φιλοσοφικῶν δοξασιῶν, ἡ δὲ πολυμάθειά του, ἐκτεινομένη εἰς πλεῖστα καὶ πολυτιμότατα πεδία ζητήσεων, κατέλιπεν ἴχνη βαθύτατα εἰς ὁλόκληρον τὸ τεράστιον εἰς ἔκτασιν καὶ ἐξαίρετον εἰς ἀξίαν ἔργον του. Ὀπαδὸς τῆς καθαρευούσης γλώσσης κατ' ἀρχάς, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ρωμαντικὴν ποίησιν τοῦ καιροῦ του, δὲν ἐβράδυνε ν' ἀσπασθῇ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη καὶ ν' ἀποβῇ εἷς τῶν μεγίστων δημοτικιστῶν, χωρὶς ἐν τούτοις ν' ἀποστῇ καὶ ὁλοσχερῶς τῆς χρήσεως τῆς καθαρευούσης, ἥν, ἐκ ρωμαντικῆς προφανῶς διαθέσεως, ἐχρησιμοποίησεν εἰς μελετήματα δημοσιευθέντα ὑπὸ ψευδώνυμον καὶ λόγους ἐκφωνηθέντας εἰς πανηγυρικὰς περιστάσεις. Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς κινεῖται ἐλευθέρως εἰς τὸν ἀχανῆ κόσμον τῶν ἰδεῶν· ἡ ἱστορία, ἡ μυθολογία, ἡ θρησκειολογία, πᾶσαι αἱ φιλολογικαὶ ἐπιστῆμαι εἶναι οἰκειότατοι παραστάται αὐτοῦ κατὰ τὰς στιγμὰς τῆς πολυτρόπου ἐμπνεύσεώς του· στοχαστὴς ἐκ γενετῆς, ἐνέδυσε βαθέα διανοήματα διὰ λαμπροῦ ποιητικοῦ ἐνδύματος, ἀλλὰ δὲν ἐδημιούργησεν ἰδίαν φιλοσοφικὴν θεωρίαν, ὅπερ, ἀναμφισβητήτως, εἶναι ἴδιον ἐπιστήμονος φιλοσόφου καὶ οὐχὶ ποιητοῦ, ὡραματίσθη ὅμως ἐξαιρέτους φιλοσοφικὰς συλλήψεις, τῶν ὁποίων τὰ ἴχνη ἐγκατέσπειρε πλουσίως εἰς τὸ ἔργον του. Παρὰ ταῦτα, ἀφέθη ἐνίοτε καὶ εἰς τὸν ἄδολον λυρικόν του οἶστρον, τὰ δὲ ποιήματα, ἅτινα οὕτω προῆλθον εἰς φῶς, εἶναι ἱκανὰ νὰ κατατάξωσι τὸν Παλαμᾶν μεταξὺ τῶν ἀξιολογωτέρων λυρικῶν ποιητῶν. Τὰ κυριαρχοῦντα ἐν τῇ ποιήσει του στοιχεῖα εἶναι ἡ ἀγάπη τῆς Ἰδέας, ἡ ἀγάπη τῆς Πατρίδος καὶ ἡ ἀγάπη τῆς Φύσεως. Εἰδωλολάτρης κατὰ τὸ αἴσθημα, προέβη μέχρι συζεύξεως τῶν κλασσικῶν στοιχείων καὶ τῶν χριστιανικῶν παραδόσεων, ὅσαι, κληρονομικῷ δικαιώματι, συνετάρασσον τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ψυχήν του. Μεγαλόστομος, ἐπιρρεπὴς μᾶλλον εἰς τὴν λογοτεχνικὴν μορφὴν τοῦ ὕμνου, ἢ εἰς τὴν ἀπηλλαγμένην ἰσχυρῶν πτήσεων λυρικὴν ποίησιν, καταρρακτώδης πολλαχοῦ, πρωτεϊκὸς καὶ πλήρης ἐνθουσιασμοῦ, ἔδωκε ποίησιν ὑψηλοῦ τόνου, τῆς ὁποίας ἡ μεγαληγορία δὲν ἀποκλείει τὴν δημιουργίαν ἰσχυρῶν συγκινήσεων, ἡ φιλοσοφικότης δὲν ἀναστέλλει τὸ πάθος, ἡ αἰσιοφροσύνη δὲν ἐξουδετερώνει τὴν περιπαθῆ μελαγχολίαν, τὸν δισταγμόν, τὴν περισυλλογὴν καὶ τὴν διανοητικὴν ἐγκράτειαν. Θὰ ἦτο δυσχερές, ἂν μὴ ἀδύνατον, νὰ περιλάβῃ κανεὶς εἰς ὀλίγους συντόμους χαρακτηρισμοὺς τὴν οὐσίαν τῆς ποιήσεως τοῦ Παλαμᾶ. Ὑπάρχει μέσα εἰς αὐτὴν πληθὺς ἐπιδράσεων καὶ πληθὺς ἀπηχήσεων. Ἀλλὰ διασῴζεται ἀείποτε ἰσχυρὸν καὶ τὸ πρωτότυπον στοιχεῖον. Ἀτομικὴ καὶ ὑπερατομική, ἀποτελεῖ δοξολόγησιν τοῦ ἐγὼ καὶ συνθετικὴν συνάμα ἔκφρασιν τῶν ὁμαδικῶν διαθέσεων, τῶν χιμαιρῶν καὶ τῶν ἐπιδιώξεων, ὅσαι συνεκλόνισαν τὸ Ἔθνος κατὰ τὴν τελευταίαν πεντηκονταετίαν. Ὁ Παλαμᾶς ἀνήκει εἰς τὰ πνεύματα, τὰ ὁποῖα γεμίζουν τὴν ἐποχήν των· ἡ ποικίλη δραστηριότης του ἐπέτρεψε νὰ παίξῃ σημαντικώτατον ρόλον εἰς τὰς πλείστας τῶν νεοελληνικῶν ἐκδηλώσεων. Ἡ ἰδιοσυγκρασία του εἶναι ἰδιοσυγκρασία ἀρχηγοῦ. Καὶ εἶναι, πράγματι, παράδοξον ὅτι, ἐνῷ πολλοὶ ὠφελήθησαν ἐκ τοῦ ἔργου του, οὐδεὶς ἠκολούθησε πιστῶς τὴν παράδοσιν, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησεν ὁ Παλαμᾶς· ἂν δέ τινες ἠθέλησαν νὰ τὸν μιμηθοῦν ἀπέτυχον κατὰ τρόπον αὐτόχρημα οἰκτρόν, μολονότι ὁ Παλαμᾶς δὲν εἶναι ἀπὸ τοὺς ποιητάς, οἱ ὁποῖοι δι' ἑρμητικῆς τεχνοτροπίας ἀπομονοῦνται, ὡς διὰ σινικῶν τειχῶν, ἀπὸ τῶν συγχρόνων των. Τὰ ποιήματά του καταλαμβάνουσιν ἀπειραρίθμους τόμους («Τραγούδια τῆς πατρίδος μου» (1886), «Ὕμνος εἰς τὴν Ἀθηνᾶν» (1889), «Τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου» (1892), «Ἴαμβοι καὶ ἀνάπαιστοι» (1897), «Ὁ τάφος» (1898), «Οἱ χαιρετισμοὶ τῆς Ἡλιογέννητης» (1900), «Ἡ ἀσάλευτη ζωὴ» (1904), «Ὁ δωδεκάλογος τοῦ γύφτου» (1907), «Ἡ φλογέρα τοῦ βασιληᾶ» (1910), «Ἡ πολιτεία καὶ ἡ μοναξιά» (1912), «Οἱ καημοὶ τῆς λιμνοθάλασσας καὶ τὰ σατιρικὰ γυμνάσματα» (1912), «Οἱ βωμοί, σειρὰ πρώτη» (1915), «Τὰ παράκαιρα» (1919), «Τὰ δεκατετράστιχα» (1919), «Οἱ πεντασύλλαβοι καὶ τὰ παθητικὰ κρυφομιλήματα» (1925), «Δειλοὶ καὶ σκληροὶ στίχοι» (1928), «Ὁ κύκλος τῶν τετραστίχων» (1929), «Περάσματα καὶ χαιρετισμοὶ» (1931). Πλὴν τούτων ἐξέδωκε μακρὰν σειρὰν κριτικῶν μελετῶν («Τὰ πρῶτα κριτικά», «Γράμματα», τόμοι δύο, «Πεζοὶ δρόμοι», τόμοι τρεῖς κτλ.), διηγήματα («Ὁ θάνατος τοῦ παλληκαριοῦ», «Διηγήματα») καὶ ἓν δρᾶμα («Τρισεύγενη»). Ἐπὶ πλέον ἔγραψε σωρείαν ἄρθρων, ἐγκατεσπαρμένων εἰς τὰς ἐφημερίδας, τὰ ἡμερολόγια καὶ τὰ περιοδικὰ τῆς τελευταίας πεντηκονταετίας. Πλεῖστοι ὅσοι, Ἕλληνες καὶ ξένοι, ἠσχολήθησαν εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἔργου του, ἀλλ' ἡ συνολικὴ καὶ πραγματικὴ σπουδὴ τῆς προσωπικότητός του ἀνήκει, ἀναμφιβόλως, εἰς τὸ μέλλον.

Ὁ Παλαμᾶς εἶναι ὁ ἱδρυτὴς τῆς *Νέας σχολῆς* τῶν Ἀθηνῶν, ὁ συζεύξας τὴν ἑπτανησιακὴν παράδοσιν τοῦ ποιητικοῦ λόγου μετὰ τῆς δημώδους παραδόσεως τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Συναγωνισταί του, κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς σταδιοδρομίας του, τινὲς δὲ καὶ μετέπειτα, ὑπῆρξαν ὁ *Νῖκος Καμπᾶς*, ὅστις ἔγραψε μικρὰ καὶ χαριτωμένα λυρικὰ ποιήματα, ἐνωρὶς δὲ κατέλιπε τὴν ποίησιν, ἀφοσιωθεὶς εἰς τὴν νομικὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν δικαστικὴν ὑπηρεσίαν, ὁ *Γεώργιος Δροσίνης*, ὁ *Ἰωάννης Πολέμης*, ὁ *Γεώργιος Στρατήγης* καί, ἐν μέρει μόνον, ὁ προμνημονευθεὶς *Ἀριστομένης Προβελέγγιος*. Ἐκ τούτων, ὁ *Γεώργιος Δροσίνης*, γεννηθεὶς ἐν Ἀθήναις τῷ 1859, ἐξ οἰκογενείας τοῦ Μεσολογγίου, ἐξέδωκε τόμους ποιημάτων («Ἱστοὶ ἀράχνης» (1880), «Σταλακτῖται» (1881), «Εἰδύλλια» (1885), «Ἀμάραντα» (1890), «Γαλήνη» (1902), «Φωτερὰ σκοτάδια» (1914), «Κλειστὰ βλέφαρα» (1918), «Πύρινη ρομφαία», «Ἀλκυονίδες» (1923) κλπ.), πεζογραφήματα («Ἀγροτικαὶ ἐπιστολαὶ» (1882), «Διηγήματα καὶ ἀναμνήσεις» (1886), «Ἀμαρυλλίς» (1886), «Τὸ βοτάνι τῆς ἀγάπης (1901), «Διηγήματα τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν πόλεων» (1904), «Ἔρση» (1922) κλπ.) καὶ μελέτας ποικίλου περιεχομένου. Εὐρείας μορφώσεως διανοούμενος καὶ ποιητὴς ἀξιολόγου ταλάντου, ὑπῆρξεν ἐγκρατέστατος εἰς τὰς γλωσσικάς του ἀντιλήψεις, ἀβαθὴς εἰς τὴν φιλοσοφίαν του, λεπτὸς καὶ κομψὸς εἰς τὴν ἔκφρασιν, μετριοπαθὴς εἰς τὰς συλλήψεις του, ὑπόδειγμα λογοτέχνου ὠφελίμου καὶ καταλλήλου δι' οἰκογενείας. Ὁ *Ἰωάννης Πολέμης*, γεννηθεὶς καὶ ἀποθανὼν ἐν Ἀθήναις (1862—1925), διὰ τῆς ἀκράτου αἰσθηματολογίας του, τῆς ἀβαθοῦς φιλοσοφίας του καὶ τῆς ἐλλείψεως πάσης πρωτοτυπίας, περιτεχνήσεως ἢ ἀσαφείας περὶ τὴν ἔκφρασίν του, ὑπῆρξε ποιητὴς προσφιλὴς εἰς τὴν προηγουμένην νεοελληνικὴν γενεάν. Ἀπὸ τὸ ἔργον του, ἐν τούτοις («Ποιήματα» (1883), «Χειμώνανθοι» (1888), «Ἀλάβαστρα» (1900), «Κειμήλια» (1904) «Ἐξωτικὰ» (1905) «Τὸ παλιὸ βιολί», (1909) «Σπασμένα μάρμαρα», (1917), «Εἰρηνικά», (1918), «Ἑσπερινό», (1922) καί τινα δραματικὰ ἔργα εἰς στίχους («Ἡ γυναῖκα», «Ὁ βασιλιᾶς ἀνήλιαγος», «Μιὰ φορὰ κ' ἕνα καιρό») εἶναι δύσκολον νὰ προεικάσῃ τις τί θὰ ἐπιζήσῃ. Ὁ *Γεώργιος Στρατήγης*, γεννηθεὶς ἐν Σπέτσαις τῷ 1860 καὶ γράψας: «Μελέτη περὶ τῆς «Κολάσεως τοῦ Δάντου», «Ροδοδάφνη» (ποιήματα), «Ἔρως καὶ ψυχὴ» (ποίημα), «Νέα Ποιήματα», «Τραγούδια τοῦ σπιτιοῦ», «Τραγούδια τοῦ νησιοῦ», «Τρόπαια», «Τί λὲν τὰ κύματα», «Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος» (δρᾶμα), «Θεοφανὼ καὶ Ἀρχίλοχος» (δρᾶμα) καὶ «Τὸ βιβλίον τῆς ψυχῆς» (διηγήματα), μεταφράσας δ' ἱκανὰ ἔργα ἐκ τῶν ξένων λογοτεχνιῶν, ὑπῆρξεν εἷς συντηρητικώτατος δημοτικιστής, ἀφοῦ προηγουμένως ὑπηρέτησε τὴν καθαρεύουσαν μετ' ἀφοσιώσεως. Ἐκ τοῦ συνόλου τοῦ ποιητικοῦ του ἔργου ἐλάχιστα, καθαρᾶς λυρικῆς ὑφῆς ποιήματα ἀντέχουσιν εἰς λεπτολογωτέραν κριτικὴν ἑρμηνείαν.

Οἱ ποιηταὶ τῆς μετὰ τὸν Παλαμᾶν γενεᾶς.—Οἱ νεώτατοι.—Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΘ´ αἰῶνος ἡ νεοελληνικὴ λυρικὴ ποίησις, μὴ διστάζουσα οὐδ' ἀμφιρρέπουσα πλέον περὶ τὴν χρῆσιν τοῦ ἁρμοδίου γλωσσικοῦ ὀργάνου, πλουτίζεται διὰ νέων ἀξιολόγων ὀνομάτων καὶ ἀναπτύσσεται καὶ εἰς εὐρύτητα καὶ εἰς βάθος. Ποιηταί, ἀντιπροσωπεύοντες τὴν ἀμέσως ἑπομένην τῆς προμνησθείσης γενεάν, εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: *Ἰωάννης Γρυπάρης* (γεννηθεὶς τῷ 1872 ἐν Σίφνῳ). Ἐδημοσίευσε σειρὰς ποιημάτων εἰς περιοδικά· ταύτας συνήγαγε τῷ 1919 εἰς τόμον ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Σκαραβαῖοι καὶ Τερρακότες», μετέφρασε δ' ἀρχαίας ἑλληνικὰς τραγῳδίας καὶ νεώτερα ἔργα, τῆς γερμανικῆς, ἰδίᾳ, λογοτεχνίας. Ἡ ἐργασία του, ἐν τῷ συνόλῳ της κρινομένη, εἶναι προϊὸν μακρᾶς καὶ στοχαστικῆς προσπαθείας, φέρει δ' ἔκδηλον τὸν χαρακτῆρα τῆς σοβαρότητος καὶ τῆς περιωπῆς. Ὁ Γρυπάρης κατέχει ὅσον ὀλίγοι τὴν πραγματικὴν συνείδησιν τῆς δημοτικῆς γλώσσης, συνδυάζει δὲ πρὸς ἐξαιρέτως καλλιεργημένην καλαισθησίαν, ἐκδηλουμένην ἐνίοτε διὰ κοπιώδους λεξιθηρίας, εὐρεῖαν μόρφωσιν καὶ μάλιστα βαθεῖαν γνῶσιν τῆς κλασσικῆς γραμματείας. Ἐνεφανίσθη κατ' ἀρχὰς διὰ σονέττων ἀπαθοῦς περιεχομένου καὶ συμφυοῦς πρὸς τοῦτο παρνασσιακῆς μορφῆς· ἀλλ' ἡ ἀληθής του προσωπικότης ἐξεδηλώθη εἰς τὸ ὑπόλοιπον ποιητικόν του ἔργον, ἔνθα ἡ ἔλλειψις εὐρείας φαντασίας ἀναπληροῦται δι' ἑνὸς γνησίου λυρικοῦ τόνου, ἑρμηνεύοντος, κατὰ τρόπον ἐνίοτε ἄμεμπτον, κατὰ τὸ πλεῖστον δ' ἁπλῶς εὐγενῆ καὶ κομψόν, τὴν κατὰ βάθος ἀπαισιόδοξον στάσιν τοῦ ποιητοῦ ἔναντι τῶν προβλημάτων τῆς ὑπάρξεως καὶ τῶν ποικίλων ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς.

Digitized by Google

Ὁ *Κωνσταντῖνος Χατζόπουλος (Πέτρος Βασιλικός)*, διηγηματογράφος, κριτικός, μεταφραστὴς καί, ὑπὲρ πάσας ταύτας τὰς ἰδιότητάς του, ποιητής. Ἐγεννήθη ἐν Ἀγρινίῳ τῷ 1870 καὶ ἀπέθανεν ἐν πλῷ πρὸς τὴν Ἰταλίαν, ταφεὶς ἐν Μπρίντιζι τῷ 1921. Ἐξέδωκε τὸ καθαρῶς δημοτικιστικὸν περιοδικὸν «Τέχνη», ὅπερ συνεκέντρωσεν εἰς τὰς σελίδας του ἐκλεκτὴν ἐργασίαν τῶν ἀξιολογωτέρων καὶ νεωτεριστικωτέρων λογοτεχνῶν τῆς ἐποχῆς του καὶ τέσσαρας ποιητικὰς συλλογάς: «Τραγούδια τῆς ἐρημιᾶς», «Τὰ ἐλεγεῖα καὶ τὰ εἰδύλλια», «Ἁπλοῖ τρόποι», «Βραδινοὶ θρῦλοι». Ὁ Χατζόπουλος ἐνεφανίσθη κατ' ἀρχὰς βαθέως ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν δημώδη ποίησιν, τῆς ὁποίας τὸν ἔθελγε περισσότερον ἡ διακοσμητικὴ γραφικότης καὶ ἡ λεπτὴ ἔκφρασις τοῦ συναισθήματος, βραδύτερον ὅμως προσεπάθησε νὰ μεταφέρῃ εἰς τὴν νεοελληνικὴν λογοτεχνίαν τὴν ὑφὴν καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ βορειοευρωπαϊκοῦ συμβολισμοῦ. Ἡ ποίησίς του ἔχει μουσικὴν ῥευστότητα, ἐξικνουμένην ἐνίοτε μέχρι χαλαρότητος, κινεῖται δ' ἐν στενῷ λεξιλογικῷ κύκλῳ, χωρὶς εὐρύτητα φαντασίας καὶ χωρὶς ἐντυπωτικὰς λυρικὰς ἐξάρσεις. Εἶναι ποίησις ἁβρά, μελαγχολική, χωρὶς ἀπαισιοδόξους κραυγάς ἀποπνέουσα θέλγητρον ὑποβλητικόν, πλήρης συναισθηματικῶν καὶ φραστικῶν ἀποχρώσεων, στερουμένη πραγματικῆς πρωτοτυπίας, ἀλλὰ μὴ ἀμοιροῦσα ἰδιοτυπίας, ἥτις καθίσταται ἐμφανεστέρα ἐν τῇ νεοελληνικῇ λογοτεχνίᾳ, ἔνθα ὑπάρχουσι μὲν παρεμφερεῖς, ἀλλ' ἐλλείπουσι ταυτοσήμαντοι ἐμφανίσεις.

Ἰσχυροτέρου ταλάντου λυρικὸς ποιητὴς εἶναι ὁ *Μιλτιάδης Μαλακάσης*, γεννηθεὶς ἐν Μεσολογγίῳ τῷ 1870, καλλιεργήσας δ' ἀποκλειστικῶς σχεδὸν τὴν ποίησιν καὶ δημοσιεύσας μέχρι τοῦδε τὰς ἀκολούθους ποιητικὰς συλλογάς: «Συντρίμματα», «Ὧρες», «Τὰ πεπρωμένα», «Ἀσφόδελοι», «Ὁ Μπαταριᾶς», «Ἀντίφωνα». Ὁ Μαλακάσης εἶναι ποιητὴς καθαρῶς συναισθηματικός· ἡ στιχουργία του εἶναι ποικίλη καὶ μὲ ἔκδηλον ἐν πολλοῖς τὸν προσωπικὸν χαρακτῆρα τοῦ ποιητοῦ· ἡ ἔμπνευσίς του εἶναι ἰσχυρά, ἡ ἔκφρασις ἀλλαχοῦ περιτέχνως κομψὴ ἀλλαχοῦ πλήρης εὐγενοῦς ἀφελείας, ἀλλά, κατὰ τὸ πλεῖστον, πυκνὴ εἰς διάθεσιν, ἱκανὴ νὰ δημιουργήσῃ ἀτμόσφαιραν καὶ κατάλληλος ν' ἀποκαταστήσῃ ἄμεσον ἐπικοινωνίαν μεταξὺ τοῦ ποιητοῦ καὶ τοῦ ἀκροατοῦ.

Ἐξ ἴσου πρὸς τὸν Μαλακάσην ἁγνὸς λυρικός, ἀλλ' ὑποδεέστερος αὐτοῦ εἰς τὴν ἱκανότητα τῆς χρήσεως τῶν ἐκφραστικῶν μέσων, ὁ *Δημήτριος Σύψωμος (Λάμπρος Πορφύρας)*, γεννηθεὶς ἐν Χίῳ τῷ 1879, καὶ ἀποθανὼν τῷ 1932 ἐν Πειραιεῖ, ἔνθα διήγαγε τὸ πλεῖστον τοῦ βίου του, ἐξέδωκεν ἓν μόνον βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον «Σκιές». Ὁ ποιητὴς οὗτος, ὅστις καὶ ἐν τῇ καθημερινῇ ζωῇ ὑπῆρξεν ἄνθρωπος κλειστοῦ χαρακτῆρος, ἐπιρρεπὴς εἰς τὴν ῥέμβην καὶ τὴν ὀνειροπόλησιν, ἔδωκε κυριώτατα ποίησιν διαθέσεως καὶ ἀτμοσφαίρας. Διὰ μέσων λιτῶν, χωρὶς ἄφθονον χρῆσιν ἐκφραστικῶν ἐπιθέτων καὶ διὰ στιχουργίας θεληματικῶς χαλαρᾶς, ἐξέφρασε κατὰ τρόπον γνησίως λυρικὸν καὶ εἰλικρινῆ συναισθηματικὰς ἀποχρώσεις, ἐν ταῖς ὁποίαις τὸ κυριαρχοῦν στοιχεῖον εἶναι ἡ ἤρεμος, ἀβαθῶς φιλοσοφοῦσα, ἀλλ' ἐκ βαθέων πηγάζουσα ἀπαισιοδοξία.

Ἕτερος ποιητής, διακριθεὶς καὶ ὡς διηγηματογράφος καὶ τεχνοκρίτης, ὁ *Ζαχαρίας Παπαντωνίου* (ἐγεννήθη ἐν Καρπενησίῳ τῷ 1877, ἐξέδωκε δ' εἰς τόμους τὰς ποιητικὰς συλλογὰς «Πολεμικὰ τραγούδια», «Χελιδόνια», «Πεζοὶ ρυθμοί», «Τὰ θεῖα δῶρα»), διακρίνεται ἰδίᾳ διὰ τὴν ἄγρυπνον μέριμναν τῆς μορφικῆς ἐντελείας. Τὸ ἔργον του φέρει τὴν σφραγῖδα μιᾶς ἐξαιρέτως καλλιεργημένης ἐκλεκτικότητος —προϊόντος προηγμένης καλαισθησίας— ἀλλὰ στερεῖται βαθείας καὶ πηγαίας εἰλικρινείας. Ὁ Παπαντωνίου εἶναι ἀπὸ τοὺς ποιητάς, οἱ ὁποῖοι ἐπιβάλλονται εἰς τὴν κοινὴν ἐκτίμησιν, ἀλλ' εἰς τὰς πλείστας τῶν ἐκδηλώσεών των δὲν συγκινοῦν. Τὰ χαρακτηριστικώτερα τῶν γνωρισμάτων του εἶναι ἡ εὐγένεια, ἡ ἁβρότης καὶ ἡ κομψότης τῆς ἐκφράσεως, ἡ ἐξαίρετος ἀντίληψις τοῦ γραφικοῦ στοιχείου τῶν ἀντικειμένων, ἡ δεξιοτεχνία ἐν τῇ χρήσει τοῦ στίχου, σπανιώτατα ἐπιτρέπουσα νὰ διακρίνῃ τις τὴν βάσανον, ἥν, ἀναμφισβητήτως, οὗτος ὑφίσταται ἐν τῇ διανοίᾳ του, ἡ προσπάθεια τῆς ἁρμονικῆς συζεύξεως τοῦ συναισθηματικοῦ καὶ τοῦ νοητικοῦ στοιχείου.

Ὁ *Σωτήρης Σκίπης*, ποιητής, πεζογράφος, δραματογράφος, γεννηθεὶς ἐν Λαρίσῃ τῷ 1879, ἐξ οἰκογενείας διακριθείσης καὶ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν καὶ εἰς τοὺς μετ' αὐτὴν ἀγῶνας τοῦ ἔθνους, εἶναι καλλιτέχνης φλογερᾶς καὶ πλήρους ἐξάρσεως ἰδιοσυγκρασίας. Πολυσχιδὴς εἰς τὴν ἐμφάνισιν, ἀκαταπόνητος εἰς τὴν παραγωγήν, εἶναι καὶ πολύμορφος κατὰ τὴν διάθεσιν καὶ τὴν ἔμπνευσιν. (Συλλογαί: «Ἡ σερενάτα τῶν λουλουδιῶν», «Silentii dissolutio», «Ἡ μεγάλη αὔρα», «Κάλβεια μέτρα», «Juvenilia», «Τρόπαια στὴν τρικυμία», «Αἰολικὴ ἅρπα», «Προσφυγικοὶ καημοί», «Προτοῦ ν' ἀράξουμε», «Ἀνθεστήρια», «Γαλάζια μεσημέρια», «Κολχίδες»). Ἡ στιχουργία τοῦ Σκίπη ἀσκεῖται εἰς ποικίλα μέτρα, ἀπὸ τῶν ἀρχαίων μέχρι τῶν νεωτέρων· ἡ δὲ φαντασία του πλανᾶται ἀενάως εἰς ὅλον τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος τῆς ἱστορίας καὶ τῆς παραδόσεως, ἵσταται ἔναντι τῶν διαφορωτάτων ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς καὶ προσπαθεῖ νὰ συνδυάσῃ εἰς ἑνιαῖον σύνολον τὰς ἐπὶ μέρους ἀντιλήψεις, ὅσαι πηγάζουν ἐκ τῆς θεωρήσεως τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ ὅσαι ἀναπηδοῦν ἐκ τῆς καθημερινῆς βιωτικῆς πείρας. Ὁ ποιητὴς ἔχει κατὰ βάθος ἰδιοσυγκρασίαν ὑμνῳδοῦ· ἀλλ' ἐμφανίζεται ἐνίοτε καὶ ὡς λυρικὸς ἀφελοῦς καὶ λιτῆς, εἰς τὰ μέσα τῆς ἐκφράσεώς της, διαθέσεως.

Σύγχρονος τοῦ Σκίπη ὁ *Ἄγγελος Σικελιανός*, γεννηθεὶς ἐν Λευκάδι τῷ 1880 καὶ δημοσιεύσας τὰς συλλογάς: «Ὁ Ἀλαφροΐσκιωτος», «Ἡ συνείδηση τῆς γῆς μου», «Ἡ συνείδηση τῆς φυλῆς μου», «Ἡ συνείδηση τῆς γυναίκας», «Ὁ τελευταῖος δελφικὸς διθύραμβος», εἶναι ὁ ποιητής, ὅστις ἐν τῷ ἔργῳ του παρουσιάζει πολὺ πληρέστερον ἢ οἱ πλεῖστοι τῶν συγχρόνων του τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἐσωτερικοῦ ῥυθμοῦ. Ἔχει καὶ οὗτος ἰδιοσυγκρασίαν ὑμνῳδοῦ· ἡ στιχουργική του εὐχέρεια ἁμιλλᾶται πρὸς τὴν πυκνὴν καὶ ῥωμαλέαν ἔκφρασιν, πρὸς μεγαληγορίαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπιβλητικὴν καὶ πρὸς εἶδός τι ἀκατεργάστου τραχύτητος, ἡ ὁποία προσδίδει καὶ πρωτοτυπίαν καί τινα φραστικὴν παρθενίαν εἰς τὸ ἔργον τοῦ ποιητοῦ. Ὁ Σικελιανὸς πιστεύει εἰς τὸ κλασσικὸν ἰδεῶδες, ὡς τοῦτο ἐμφανίζεται εἰς τὰς πολυτιμοτάτας καὶ μᾶλλον αὐθορμήτους τῶν ἐκδηλώσεών του, καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸ ἑρμηνεύσῃ διὰ ζωηρῶν εἰκόνων, διὰ παραστατικῶν ἐκφράσεων, διὰ λυρικῆς διαχύσεως, ἥτις ἐγγίζει ἐνίοτε τὰ ὅρια τῆς μεγαλοπράγμονος ῥητορείας, καὶ νὰ τὸ εἰσαγάγῃ εἰς τὸ πνεῦμα τῆς συγχρόνου ἑλληνικῆς πραγματικότητος.

Ὁ λόγος θὰ ἐμηκύνετο ὑπὲρ τὸ δέον, ἂν ἐπεχειρεῖτο ἐνταῦθα διεξοδικὴ ὁπωσδήποτε τοποθέτησις τοῦ ἔργου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ποιητῶν. Θὰ περιορισθῶμεν κατ' ἀνάγκην εἰς ὡρισμένα ὀνόματα. Ὁ *Μᾶρκος Τσιριμῶκος*, μολονότι γεννηθεὶς τῷ 1872 ἐνεφανίσθη διὰ ποιητικῆς συλλογῆς μόλις τῷ 1913 («Σονέττα»), τὸ πλεῖστον δὲ τοῦ ποιητικοῦ του ἔργου ἀνήκει εἰς τὴν σύγχρονον περίοδον («Ἐκ βαθέων», «Ὧρες τοῦ δειλινοῦ», «Δεκάστιχα καὶ βιλανέλες», «Τραγούδια τοῦ πόνου» καὶ μεταφράσεις ξένων ποιημάτων). Εἶναι ποιητὴς ἀδόλου λυρικῆς διαθέσεως· κατασταλαγμένη φιλοσοφία τῆς ζωῆς, διαπνεομένη ἀπὸ γαληνιαίαν ἀπαισιοδοξίαν, εὐγενὴς ὡραιοπάθεια, εὔροια στίχου καὶ ὑποβλητικὴ μουσικότης εἶναι τὰ χαρακτηριστικώτερά του γνωρίσματα. Ὁ *Θρασύβουλος Ζωϊόπουλος* (*Στέφανος Δάφνης*) καλλιεργεῖ ποίησιν μετριοπαθῆ, ἀφηγηματικὴν ἐν τῇ ἐσωτερικῇ της συστάσει, ἐνίοτε δὲ καὶ τῇ μορφῇ αὐτῆς, σπανίως ἐγκαταλειπομένην εἰς μεγαλοστόμους ἐξάρσεις, ἐκλεκτικὴν εἰς τὴν λέξιν καὶ ἁπλῆν εἰς τὸ νόημα. Ὁ *Νικόλαος Πετιμεζᾶς* (*Λαύρας*) ἐμπνέεται κυριώτατα ἀπὸ τὴν δημώδη παράδοσιν καὶ τὴν λαϊκὴν ζωήν. Εἶναι ποιητὴς ἁπλοῦς εἰς τοὺς ἐκφραστικοὺς του τρόπους, θερμὸς εἰς τὸ αἴσθημα, γνησίως λυρικὸς κατὰ τὴν διάθεσιν· κατακτᾷ, χωρὶς κόπον, τὴν εὐάρεστον μελῳδίαν. Ἱκανῶς ὅμοιος πρὸς τοῦτον εἶναι ὁ *Ἀθανάσιος Κυριαζῆς*, τοῦ ὁποίου ἡ πλουσία ποιητικὴ παραγωγὴ μαρτυρεῖ ζωηρὰν λυρικὴν ἰδιοσυγκρασίαν, εὐσυγκίνητον καὶ εὐεπίφορον εἰς ἐξάρσεις πρὸ τῶν αἰωνίων φαινομένων τοῦ βίου, τὰ ὁποῖα ἐκμεταλλεύεται μὲ θερμὸν αἴσθημα καὶ μὲ πηγαίαν αἴσθησιν τῆς μελῳδίας· ἔτι δ' ὁ *Γ. Ἀθανασιάδης* (*Ἀθάνας*), ὑμνητὴς τῆς ἁπλῆς καὶ περισυνειλεγμένης ζωῆς τῆς ἑλληνικῆς ἐπαρχίας, διακρινόμενος διὰ τὴν ἀφελῆ δροσερότητα καὶ τὴν ἄδολον χάριν τῆς ποιήσεώς του. Κοσμοπολίτης, κατὰ τὸν ἐπικρατήσαντα κακόζηλον ὅρον, καὶ φιλαπόδημος ποιητὴς ὁ *Κώστας Οὐράνης*, δίδει, παραλλήλως πρὸς τὴν πεζογραφίαν του, καλλιεργοῦσαν ἰδίᾳ τὴν «ταξιδιωτικὴν ἐντύπωσιν», μὲ ἐξαίρετον παραστατικότητα καὶ γνησίαν λυρικὴν διάθεσιν, ποιητικὸν ἔργον («Spleen», «Νοσταλγίες»), ἐνῷ ἡ προηγμένη αἴσθησις τοῦ πολιτισμένου ἀνθρώπου συνδυάζεται θαυμασίως πρὸς ὑποβλητικὴν καὶ ἀνώδυνον κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπαισιοδοξίαν, ἐκφραζομένην διὰ στίχου ἠθελημένως ἠμελημένου καὶ πλουσίου εἰς μουσικὴν ῥευστότητα. Διάφορος τούτου ὁ *Κώστας Βάρναλης* ἐμφανίζεται κατ' ἀρχὰς μὲν ὡς ἡδυπαθής, διονυσιακὸς ἀρχαιολάτρης, μετὰ ταῦτα δὲ ὡς κῆρυξ καὶ ἀπολογητὴς πρωτοποριακῶν κοινωνιστικῶν ἀντιλήψεων, ἀλλὰ παραμένει εἰς τὸ βάθος του λυρικὸς πηγαίου καὶ γονίμου ταλάντου καὶ δημιουργεῖ βραχὺ εἰς ἔκτασιν, ἀλλὰ πυκνὸν εἰς οὐσίαν ἔργον, ἐν ᾧ ἡ λυρικὴ διάθεσις ἐκδηλώνεται διὰ ῥωμαλέων τρόπων, μὴ ἀμοιρούντων ἐνίοτε ἐξόχου λεπτότητος. Ὁ *Νικόλαος Καζαντζάκης* (*Πέτρος Ψηλορείτης*), ἀνήσυχος διανοούμενος, φύσις θερμὴ καὶ εὐσυγκίνητος, ὀξὺς παρατηρητὴς καὶ στοχαστὴς εὐρυμαθέστατος καὶ βαθύτατος, καλλιεργεῖ ἐκ παραλλήλου τὴν ποίησιν καὶ τὴν πεζογραφίαν, ἐνῷ συγχρόνως ἐξεργάζεται μεταφράσεις μνημειώδους ἐνίοτε σημασίας. Παρὰ τὴν ἀκατέργαστον τραχύτητα τῆς γλώσσης του καταπλήσσει διὰ τῆς εὐρύτητος τῆς φαντασίας του καὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἀντιλήψεως τῶν συνόλων, τὰς ὁποίας παρουσιάζει εἰς τὰ ἔργα του. Ὁ *Ἠλίας Βουτιερίδης*, διανοούμενος πεποικισμένος διὰ πολυπλεύρου ἰδιοσυγκρασίας, ἔδωκε τραγῳδίας εἰς στίχους καὶ λυρικὰ ἠρέμου καὶ εὐγενοῦς ἀπαισιοδόξου τόνου. Ὁ *Ἄριστος Καμπάνης*, δημοσιογράφος, κριτικὸς καὶ ἱστορικὸς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἔγραψε ποιήματα πλουσίου περιεχομένου εἰς ἀπέριττον καὶ διαυγὲς ὕφος («Προσφορὰ στὸν Ἥφαιστο»). Ὁ *Κ. Καρυωτάκης*, ὁ κατ' ἐξοχὴν αὐτόχειρ ποιητὴς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ὅστις σχεδὸν ἐδημιούργησε σχολὴν εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἐπομένης τοῦ θανάτου του, θέλγει, ἰδίᾳ διὰ τῆς παραδόξου, ἂν μὴ πάντοτε γνησίας, πρωτοτυπίας του καὶ τῆς νοσηρᾶς του ἀπαισιοδοξίας, ἐκφραζομένης διὰ πεισιθανάτου διαθέσεως καὶ ἐπωδύνου τρυφερότητος. Ὁ *Τέλλος Ἄγρας* (*Ε. Ἰωάννου*), μόλις ἐσχάτως συναγαγὼν τὸ παλαιότερον τμῆμα τῆς πλουσίας ποιητικῆς του παραγωγῆς εἰς βιβλίον, ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὰ βουκολικὰ καὶ τὰ ἐγκώμια», εἶναι εἷς ἀπὸ τοὺς χαρακτηριστικωτέρους ἐκπροσώπους τῶν μετασυμβολιστικῶν εὐρωπαϊκῶν ἐξελίξεων ἐν τῇ νεωτέρᾳ ποιήσει μας, μολονότι ἐμφανίζεται δεσπόζουσα εἰς τὸ ἔργον του καὶ μία βουκολικὴ καὶ πολὺ περισσότερον «γραφικὴ» ἢ συναισθηματικὴ φυσιολατρεία. Ὑπάρχει εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Ἄγρα μία λιτότης καὶ μία ἐγκράτεια, μία ἤρεμος φιλοσοφικὴ ἀντίληψις τῆς ζωῆς, μία πολύπλευρος συναισθηματικότης, πλήρης ἀποχρώσεων, μία λεπτότης καὶ μία εὐγένεια. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς μορφῆς, ὄχι τόσον ἡ ἀνάγκη τῆς ἰδιοτυπίας, ὅσον ἡ προσπάθεια πρὸς ἀποκρυστάλλωσιν ἀπειροελαχίστων νοητικῶν καὶ συναισθηματικῶν διαστίξεων τὸν ὑποχρεώνει εἰς τὴν δημιουργίαν ὕφους περιτέχνου, πλήρους ἀσαφῶν προεκτάσεων, ἐπωδύνως συντελουμένου καὶ δυσχερῶς κατακτωμένου δι' ἀκαταπονήτου ἐπαγρυπνήσεως τοῦ ἀναγνώστου, πρὸς οὗ ὁ ποιητὴς ἀπευθύνεται τὴν ποιητικὴν διαίσθησιν μᾶλλον ἢ τὴν λυρικὴν σκέψιν. Παλαιότερος τούτου ὁ *Ι. Οἰκονομόπουλος* (*Ρῶμος Φιλύρας*) ἔγραψε ποιήματα ἄνισα κατὰ τὴν ἀξίαν, ἀλλ' ἐξ ὁλοκλήρου διαπνεόμενα ἀπὸ βαθὺ λυρικὸν αἴσθημα, ἀπὸ ὑποβλητικὴν ἀντίληψιν τῆς ὑλικῆς ὡραιότητος καὶ ἔντονον φυσιολατρείαν. Ἀκόμη ὁ *Δ. Δημητριάδης* (*Ρήγας Γκόλφης*), ποιητὴς καὶ κριτικός, δημοσιεύσας τέσσαρας συλλογὰς («Τραγούδια τοῦ Ἀπρίλη», «Λυρικὰ χρώματα», «Στὸ γύρισμα τῆς ρίμας», «Ὕμνοι»).

Δύο διακεκριμένας, οὕτως εἰπεῖν, ὁμάδας ἐν τῇ νεοελληνικῇ ποιήσει ἀποτελοῦν οἱ ποιηταὶ τῆς ὀνομασθείσης *ἀγγλικῆς σχολῆς*, ἐνθουσιώδεις συμμαχηταὶ τοῦ Ἰωάννου Ψυχάρη, καὶ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τῇ λοιπῇ Ἀνατολῇ κατὰ πρῶτον ἐμφανισθέντες ἢ αὐτόθι γεννηθέντες ποιηταί. Ἐκ τῆς πρώτης ὁμάδος ὁ μὲν *Ἀλέξανδρος Πάλλης*, ὁ ὀνομαστὸς τῆς «Ἰλιάδος» εἰς ἀκραιφνῆ δημοτικὴν γλῶσσαν μεταφραστής, ἔγραψε χαριτωμένα ποιήματα διὰ παιδία καὶ λυρικὰ γνησίου λαϊκοῦ τόνου, ἔτι δ' ἐπιγράμματα, τῶν ὁποίων τινὰ διακρίνονται διὰ τὴν ἀρτιότητα, ὑπὸ ἔποψιν μορφῆς καὶ περιεχομένου· ὁ *Πέτρος Βλαστὸς* (*Ἑρμονας*, εἰς τὴν μεγάλην του συλλογὴν «Ἀργώ», ἔδωκε δεκατετράστιχα περιγραφικοῦ μᾶλλον χαρακτῆρος, ἐπωδύνως συντεθειμένα, ἀλλ' ἐν πολλοῖς σημείοις ἐξαιρέτως ἐνδιαφέροντα· ὁ δὲ *Κλεάνθης Μιχαηλίδης* (*Ἀργύρης Ἐφταλιώτης*), μεταφραστὴς τῆς «Ὀδυσσείας», κατέλιπε τοὺς «Παλιοὺς σκοπούς», εἰς τοὺς ὁποίους κυρίως γοητεύει ἡ ὀρθὴ αἴσθησις τῆς λαϊκῆς μελῳδίας. Καὶ οἱ τρεῖς οὗτοι εἶναι συγγραφεῖς εὐρυτάτης μορφώσεως καὶ πολυσχιδοῦς ἐκδηλώσεως· κοινὴ ὑπῆρξεν ἡ προσπάθειά των, ὅπως προσφέρουν εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ὅσον τὸ δυνατὸν ἀφθονώτερα στοιχεῖα ἀληθοῦς πνευματικῆς ἀναπλάσεως, μὲ βάσιν τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν πηγαίαν καὶ ἀνόθευτον συνείδησιν τοῦ λαοῦ, ἀλλ' ὑπέπεσαν εἰς γλωσσικὰς ὑπερβολάς, τὰς ὁποίας δυσχερῶς ἀνέχεται ὁ σύγχρονος ἀναγνώστης. Ἐκ τῶν ποιητῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί, γενικώτερον, τῆς Ἀνατολῆς, δέον νὰ μνημονεύσωμεν ὅλως ἰδιαιτέρως τὸν *Ἄγγελον Σημηριώτην*, λυρικὸν γονίμου ταλάντου, αἰσθηματολόγον καί, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἀπαισιόδοξον, τὸν *Ἀλέκον Φωτιάδην*, ὁ ὁποῖος εὗρεν ἁπλοῦς μελῳδικοὺς τόνους εἰς τὰ «Ἀνοιχτὰ μυστικά», τὸν *Ἀπόστολον Μαμμέλην*, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον, μολονότι ἄνισον ποιητικῶς, διαπνέεται ἀπὸ τὸ ῥῖγος ζωηροῦ μεταφυσικοῦ οἴστρου, τὸν *Ἀπόστολον Μελαχρινόν*, ὅστις τελεώτερον ἢ οἱοσδήποτε ἄλλος ἐξέφρασε τὰς λεπτεπιλέπτους ἀποχρώσεις τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν λυρικῶν στοχασμῶν διὰ γλώσσης καὶ ῥυθμοῦ πλήρους ῥευστότητος, μουσικῆς ὑποβλητικότητος καὶ λεπτῆς γοητείας. Ἐκ τῶν ποιητῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὁ *Μελαχρινὸς* εἶναι ὁ καθαρώτερον «ποιητὴς» δημιουργὸς καὶ ἑρμηνευτὴς διαθέσεων, ἀσαφὴς εἰς τὴν ἔκφρασιν, ἀλλὰ ποτισμένος ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀληθοῦς καὶ ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει ἀπομονουμένου παντὸς ἀλλοτρίου πρὸς ἑαυτὸν στοιχείου λυρισμοῦ. Ἀξιόλογοι ποιηταί, εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα ἀνήκοντες εἶναι καὶ ὁ *Ὅμηρος Μπεκές*, ὁ *Μ. Ἀργυρόπουλος*, ὁ *Δ. Οἰκονομίδης* κ. ἄ.

Ἄλλοι ἀξιομνημόνευτοι Νεοέλληνες ποιηταὶ εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: ὁ προώρως θανὼν *Ἰωσὴφ Ρα-τόπουλος*, ἐμπνευσθεὶς κατ' ἀρχὰς ἐκ τῆς δημώδους

Digitized by Google

ποιήσεως, τεχνουργήσας δὲ βραδύτερον συντόμους λυρικὰς σελίδας, εἰς ἃς ἡ ἁπλότης τοῦ αἰσθήματος ἁμιλλᾶται πρὸς τὴν λιτότητα τῆς ἐκφράσεως· ὁ *Σπῦρος Μουσούρης (Φῶτος Γιοφύλλης)*, ὅστις ἐκαλλιέργησε τὴν πρωτοποριακὴν ποίησιν μὲ ἀξιοπαρατήρητον λεπτότητα· οἱ καλλιεργήσαντες τὴν θρησκευτικὴν ποίησιν *Τάκης Μπαρλᾶς, Γεώργιος Δούρας* καὶ *Τ. Παπατσώνης*, ἐξ ὧν ὁ τελευταῖος, καινοτόμος εἰς τὴν στιχουργίαν καὶ τὴν γλῶσσαν, ἐκπλήσσει ἐνίοτε δι' ὑπερβολῶν, μαρτυρουσῶν ἠθελημένην ἐκζήτησιν· ὁ εἰδυλλιακὸς *Νῖκος Χατζάρας*, ὅστις ἔγραψεν ὀλίγας σελίδας χαρακτηριστικῆς δροσερότητος· ὁ *Μ. Κανελλῆς*, τοῦ ὁποίου «Τὰ ρίγη τῆς γῆς» ἀπέδειξαν ὅτι ὁ ποιητής, παρὰ τὴν δυσάρεστον ἐνίοτε κυνικότητα καὶ ἀμετροέπειάν του, κατέχει ἐξαιρέτως τὴν λυρικὴν αἴσθησιν τῆς τραγικότητος· ὁ *Κ. Καραβίδας* ὅστις ἐξέφρασε διὰ στίχων δωρικῆς εὐθυγραμμίας νεοκλασσικιστικὸν ἰδεῶδες ἀπηλλαγμένον «φιλολογικῶν» προκαταλήψεων· ὁ *Ν. Λαπαθιώτης*, ποιητὴς ὑποβλητικῆς ὡραιοπαθείας· ὁ *Λέανδρος Παλαμᾶς*, υἱὸς τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, τοῦ ὁποίου «Τὰ πρῶτα τραγούδια» καὶ «Τὰ τραγούδια τοῦ Λοριάνου» περιέχουν λεπτὰς λυρικὰς σελίδας· ὁ *Δ. Κουκούλας*, ὁ *Π. Ταγκόπουλος*, ὁ *Β. Ρώτας*, ὁ *Ἰ. Παναγιωτόπουλος*, ὁ *Μ. Παπανικολάου*, ὁ *Μ. Πετρίδης*, ὁ *Ι. Σεφέρης*, ὁ *Κλ. Παράσχος*, ὁ *Γ. Κοτζιούλας*, ὁ *Σπυρ. Παναγιωτόπουλος*, ὁ *Μ. Ζῶτος*, ὁ *Μιχ. Δ. Σταινόπουλος*, ποιητὴς ἐξόχως καλλιεργημένης λεπταισθησίας, πυκνὸς εἰς τὴν ἔκφρασιν, συνδυάζων λεπτοτάτην διανοητικότητα πρὸς βαθὺ καὶ μουσικῶς ὑποβλητικὸν αἴσθημα, ὁ *Γ. Τσουκαλᾶς*, ὁ *Ι. Οἰκονομίδης* καί τινες ἄλλοι.

Ἐκ τῶν Ἑλληνίδων ποιητριῶν ἄξιαι ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ *Θ. Δρακοπούλου (Μυρτιώτισσα)*, τῆς ὁποίας καὶ τὰ πρωτότυπα ποιήματα καὶ αἱ ποιητικαὶ μεταφράσεις παρουσιάζουν ἐξαίρετον ἐπιμέλειαν τοῦ στίχου. Ἡ Μυρτιώτισσα εἶναι ποιήτρια καθαρῶς γυναικείου χαρακτῆρος, χωρὶς ὑψηλὴν ἔμπνευσιν, ἀλλὰ μὲ βαθὺ αἴσθημα καὶ μέ τινα, ἔκδηλον ἐνίοτε, αἰσθησιασμόν. Ἡ *Μαρία Πολυδούρη*, ἡ ὁποία προσέθηκεν ἐξόχους ἀλγεινοὺς τόνους, πλήρεις βαθείας ἐρωτικῆς ἀπελπισίας, εἰς τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν. Ἡ *Αἰμιλία Στεφ. Δάφνη* τῆς ὁποίας καὶ τὰ ποιήματα καὶ τὰ πεζὰ διαπνέονται ἀπὸ ἁπλοῦν καὶ εἰλικρινὲς αἴσθημα. Ἡ *Λιλὴ Ἰακωβίδη*, ἡ *Διαλεχτὴ Ζευγώλη* κ. ἄ.

Κ. Π. Καβάφης. Ἰδιαιτέρα εἶναι ἡ θέσις, τὴν ὁποίαν κατέχει ἐν τῇ νεοελληνικῇ λογοτεχνίᾳ ὁ *Κων. Π. Καβάφης*, διαγαγὼν τὸ πλεῖστον τοῦ βίου του ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἔνθα, ὑπὸ τὴν ὤθησιν φιλολογικῶν συλλόγων καὶ λογοτεχνικῶν περιοδικῶν, ὡς τὰ «Γράμματα» τοῦ Στεφάνου Πάργα, ἡ «Νέα Ζωή», ἡ «Ἀργὼ» κτλ., ἀξιόλογος κίνησις ἀνεπτύχθη καὶ πολυάριθμοι ἐνεφανίσθησαν ποιηταί, ὡς ὁ *Κ. Ν. Κωνσταντινίδης*, ὁ *Π. Μάγνης*, ὁ *Γλαῦκος Ἀλιθέρσης*, ὁ *Π. Γνευτὸς* καὶ ἄλλοι. Ὁ Κ. Π. Καβάφης ἐγεννήθη τῷ 1865 καὶ ἀπέθανε τῷ 1933. Ἐσπούδασεν ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ ἐγένετο τὸ πρῶτον γνωστὸς ὡς ποιητὴς εἰς τὸ εὐρύτερον ἑλληνικὸν κοινὸν δι' ἄρθρου τοῦ Γρηγ. Ξενοπούλου δημοσιευθέντος τῷ 1904 εἰς τὸ περιοδικὸν «Παναθήναια». Βιβλίον δὲν ἐξέδωκε, τὰ δὲ ποιήματά του ἐκυκλοφόρει μεταξὺ τῶν φίλων καὶ θαυμαστῶν του εἰς ἰδιαίτερα φύλλα, ἅτινα βραδύτερον συνήθροιζεν εἰς τεύχη. Ἡ ποίησίς του, ἰδιότυπος κατὰ τὴν μορφήν, χρησιμοποιοῦσα ἀνειμένην καθαρεύουσαν μετ' ἐκφράσεων ἀτομικῶν, ἀποτεθησαυρισμένην εἰς παλαιὰ βιβλία ἢ γνησίως δημοτικήν, διαπνέεται ἀπὸ βαθεῖαν αἴσθησιν τῆς τραγικότητος τῆς ζωῆς καὶ ἀπὸ ἠδυπάθειαν ἐξικνουμένην μέχρι νοσηρότητος. Θεληματικῶς πεζολογῶν ὁ Καβάφης, ἀνατρέχων συχνάκις εἰς τὴν ἱστορίαν, συντάσσων ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ἢ ἀφηγούμενος δραματικὰ περιστατικά, ὑποβάλλων ἢ ἐξεγείρων, φιλοσοφῶν ἢ εἰρωνευόμενος, στοχαζόμενος ἢ καταλειπόμενος εἰς τὰς διαστρόφους αἰσθησιακάς του ὁρμάς, προσφέρει ζωντανὸν εἰς τὸν ἀναγνώστην τὸ δρᾶμα τοῦ σκεπτομένου καὶ τοῦ αἰσθανομένου ἀνθρώπου. Ἡ ποίησίς του ἀποπνέει παράδοξον γοητείαν, σπανίως ἐξαντλουμένην εἰς τὴν πρώτην ἀνάγνωσιν, ἐνίοτε δ' εὐρυνομένην ἀκαταμετρήτως διὰ τῆς ἐπιμελεστέρας προσπελάσεως τοῦ ἔργου του. Δὲν εἶναι οὔτε καθαρῶς «ἐγκεφαλικός», οὔτε ὠμῶς «αἰσθησιακὸς» ποιητής, οὔτε «ἀπεξαναρινίζει» ἀπολύτως, οὔτε πεζολογεῖ συγχρονιζόμενος ἀτόπως καὶ ἀκορέστως. Παρὰ τὸν ἐν πολλοῖς ἀφηγηματικὸν τόνον τοῦ ἔργου του καὶ τὴν ἐκδήλως ἐμφανιζομένην ἐν αὐτῷ φιλοσοφικὴν ἀποκαρτέρησιν, εἶναι μία ἀδιαφανὴς δραματικὴ μορφή, τῆς ὁποίας τὸ νόημα δυσχερῶς κατακτῶμεν.

Οἱ σατιρικοὶ καὶ εὐθυμογράφοι. Ἡ σατιρικὴ ποίησις εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν ἀνεπτύχθη εἰς οἵαν εὐρύτητα θὰ ἠδύνατο ν' ἀναμένῃ τις, μολονότι ἔθνος, ἐπωδύνως ἀναπτυσσόμενον ἐν μέσῳ ποικίλων κομματικῶν διαμαχῶν καὶ κοινωνικὰ ἀσχημάτιστος καὶ ἐν πολλοῖς πιθηκίζουσα παρέχουσιν ἄφθονον ὕλην εἰς τὸν σατιρικόν. Δύναταί τις μάλιστα μετὰ λόγου νὰ ὑποστηρίξῃ, ὅτι πλὴν τοῦ *Ἀνδρέου Λασκαράτου* οὐδεὶς ἄλλος ἐκπροσωπεῖ τὴν πραγματικὴν ὑψηλὴν σάτιραν ἐν τῇ νεοελληνικῇ λογοτεχνίᾳ.

Ὁ Λασκαράτος ἐγεννήθη ἐν Ληξουρίῳ τῷ 1811 καὶ ἀπέθανε τῷ 1901. Ἀνὴρ βαθείας μορφώσεως, φιλελευθέρων ἀρχῶν, ἄμεμπτος κατὰ τὸ ἦθος, ἀνιδιοτελὴς καὶ ἀνυστερόβουλος, ψέγων διὰ πικρᾶς καὶ καυστικῆς σατίρας τὰ παράδοξα καὶ τὰ ἄτοπα τῆς μικρᾶς κοινωνίας τῆς γενετείρας του, ἐξ ἧς ἠναγκάσθη ἐπανειλημμένως νὰ ἐκπατρισθῇ, ἰδίᾳ κατόπιν τοῦ ἐκδοθέντος ἐναντίον του ἐκκλησιαστικοῦ ἀφορισμοῦ δι' ὅσα οὐχὶ κατὰ τῆς θρησκείας, ὡς ὑπελήφθη, ἀλλὰ κατὰ τῆς ὑποκρισίας καὶ τῆς παντοίας τοῦ κλήρου διαφθορᾶς ἔγραψεν, ἤρθη εἰς τὴν περιωπὴν κοινωνικοῦ ἀναμορφωτοῦ, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον ἀποτελεῖ ἀνεξάντλητον θησαυρὸν διεισδυτικῶν παρατηρήσεων, στοχαστικῶν παραινέσεων καὶ ἐπιτυχῶν χαρακτηρισμῶν. Ὁ Λασκαράτος ἔγραψεν, εἰς γλῶσσαν κοινὴν γέμουσαν διαλεκτικῶν τύπων ἐπιχωριαζόντων ἐν Ἑπτανήσῳ, ποιήματα καὶ πεζά. Τὰ πρῶτα διακρίνονται διὰ τὸν λυρικὸν οἶστρον, ὅστις ἁμιλλᾶται πρὸς τὸ σατιρικόν των πνεῦμα καὶ τὴν στιχουργικήν των ἐντέλειαν, ἐνῷ τὰ δεύτερα ἔχουν ὕφος νευρῶδες, ἀλλ' ἠμελημένον («Τὸ Ληξούρι εἰς τοὺς 1836», «Ἡ Βάρκα Κανονιέρα», «Στιχουργήματα διάφορα», «Ἰδοὺ ὁ ἄνθρωπος», «Τὰ μυστήρια τῆς Κεφαλονιᾶς», «Ἤθη, ἔθιμα καὶ δοξασίες τῆς Κεφαλονιᾶς», «Ὁ λύχνος», σατιρικὴ ἐφημερίς).

Ὁ *Γεώργιος Σουρῆς* γεννηθεὶς τῷ 1853 καὶ ἀποθανὼν τῷ 1919, ἐξέδωκεν ἐπὶ μίαν συναπτὴν τριακονταετίαν καὶ ἐπέκεινα τὴν σατιρικὴν ἐφημερίδα «Ρωμηὸς» καὶ διεκωμῴδησε δι' εὐκινήτου στιχουργικῆς ἱκανότητος καὶ διὰ γλώσσης ἀνωμάλου, παρακολουθούσης τὰς ἀνάγκας τῆς ὁμοιοκαταληξίας, τὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ γεγονότα τῶν χρόνων του. Πλὴν τοῦ «Ρωμηοῦ» ἐξέδωκεν εἰς τόμους καὶ σειρὰς ποιημάτων του ὑπὸ τοὺς τίτλους: «Συλλογὴ λυρικῶν ποιημάτων» (1873), Ποιήματα» εἰς ἓξ τόμους (1883—1891), «Ἄπαντα» εἰς δύο τόμους (1909). Εἰς τὸ ἔργον τοῦ Σουρῆ καθρεπτίζεται ὁλόκληρος ὁ πολιτικὸς καὶ κοινωνικὸς βίος τῆς ἐποχῆς του, μὲ τὰς ἀδυναμίας του, τὰ παραστρατήματά του, τὰς γελοιότητας καὶ τὰ ἐλαττώματά του. Ἀλλ' ὁ ποιητὴς δὲν ἔχει ἀληθῆ καλλιτεχνικὴν συνείδησιν· εἶναι στιχοπλόκος μᾶλλον, τοῦ ὁποίου τὴν ἔλλειψιν γνησίας ποιητικῆς διαθέσεως ἐξουδετερώνει πρὸ τῶν ὀμμάτων τοῦ πολλοῦ κοινοῦ ἡ ἀβίαστος καὶ πηγαία αἴσθησις τοῦ γελοίου, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικώτερον γνώρισμά του.

Ἕτεροι σατιρικοὶ ἤ, ἀκριβέστερον, εὐθυμογράφοι εἶναι ὁ *Σοφοκλῆς Καρύδης*, ἀποθανὼν τῷ 1893, ἐκδότης τοῦ σατιρικοῦ «Φωτός», ὁ *Κλεάνθης Τριανταφύλλου*, μεταφραστὴς τοῦ Βερανζέρου, διακριθεὶς ὡς σατιρικὸς δημοσιογράφος εἰς τὴν ἐφημερίδα του «Ὁ Ραμπαγάς», ὁ *Δημ. Κόκκος* (1856—1891), ὁ *Κωνστ. Σκόκος*, καταλιπὼν μέτρια σατιρικὰ ἐπιγράμματα, ὁ *Μπόμπης Ἄννινος* (βλ. καὶ πεζογραφίαν), ὁ *Πολ. Δημητρακόπουλος*, ὅστις καὶ ἀβαθῆ φιλοσοφικὰ ἔργα ἔγραψε καὶ ἔργα θεατρικὰ καὶ μυθιστορήματα, καί τινες νεώτεροι, ὡς ὁ *Τῖμος Μωραϊτίνης* καὶ ὁ *Θεόδ. Συναδινός*, οὓς θὰ ἐξετάσωμεν εἰς τοὺς θεατρικοὺς συγγραφεῖς ὁ *Νικ. Νικολαΐδης (Πὸλ-Νὸρ)* καὶ ὁ *Δ. Γιαννουκάκης*.

Πεζογραφία. *Αἱ ἀρχαί*. Ἡ πεζογραφία, μολονότι ἐπαρκῶς καλλιεργηθεῖσα ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι, δὲν ἔλαβεν οἵαν ἀνάπτυξιν ἔλαβεν ἡ ποίησις. Ἂν ἤθελέ τις νὰ σχηματίσῃ ἀξιολογικὴν κλίμακα τῆς καλλιεργείας τῶν κυριωτέρων εἰδῶν τοῦ γραπτοῦ λόγου, θὰ ἔπρεπε εἰς τὴν κορυφὴν τῆς κλίμακος ταύτης νὰ θέσῃ τὴν λυρικὴν ποίησιν, κατωτέρω δὲ τὸ διήγημα καὶ τὸ μυθιστόρημα καὶ ἔτι κατωτέρω τὸ θέατρον. Δηλαδή, ἐφ' ὅσον προχωροῦμεν εἰς εἴδη, τῶν ὁποίων ἡ καλλιέργεια προϋποθέτει τὴν ὕπαρξιν ὡριμωτέρου πολιτισμοῦ, ὀργανικωτέρας κοινωνικῆς συνθέσεως καὶ μᾶλλον προηγμένης ἀτομικῆς ἐσωτερικότητος, ἐπὶ τοσοῦτον αἱ ἀδυναμίαι, αἱ ἐλλείψεις καὶ τὰ ἀτοπήματα καθίστανται προφανέστερα.

Ὁ Ἠλίας Βουτιερίδης τάσσει εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας τοῦ ΙΘ' αἰῶνος τὸν χαριτωμένον «Παπατρέχαν» τοῦ *Κοραῆ*, τὴν «Αὐτοβιογραφίαν» του καὶ μερικὰς ἐπιστολάς του, συντομά τινα διηγήματα τοῦ *Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, τὰ μυθιστορήματα τῶν ἀδελφῶν *Σούτσων* ὁ «Λέανδρος» καὶ ἡ «Χαριτίνη» τοῦ *Παναγ. Σούτσου*, «Ὁ ἐξόριστος» τοῦ *Ἀλεξ. Σούτσου*), τὸν «Θέρσανδρον» τοῦ *Επ. Φραγκούδη*, τὴν «Ὀρφανὴν τῆς Χίου» τοῦ *Ἰακώβου Πιτζιπιοῦ* καὶ τὸν «Πίθηκον Ξούθ» τοῦ ἰδίου, τὸν «Ζωγράφον» τοῦ *Γ. Παλαιολόγου*. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα δὲν εἶναι παρὰ προσπάθειαι ἀτελεῖς καί, ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὰς ἀφηγηματικὰς δοκιμὰς τοῦ Κοραῆ, συρραφαὶ ἀτελευτήτων περιπετειῶν καὶ ἐπεισοδίων εἰς γλῶσσαν ἀμοιροῦσαν, δύναταί τις νὰ εἴπῃ λογοτεχνικῶν ἀρετῶν, προωρισμέναι νὰ τέρψωσι τοὺς ἁπλοϊκωτέρους τῶν ἀναγνωστῶν. Μολονότι δὲν ἀφίσταται πολὺ τοῦ εἴδους καὶ τῆς ποιότητος τῶν μυθιστορημάτων τούτων, ὁ *Στέφανος Ξένος*, γεννηθεὶς ἐν Σμύρνῃ τῷ 1821, διαγαγὼν μέγα μέρος τοῦ βίου του ἐν Λονδίνῳ, ἔνθα ἐξέδιδε τὸν «Βρεττανικὸν ἀστέρα», καὶ ἀποθανὼν ἐν Ἀθήναις τῷ 1894, τάσσεται μεταξὺ τῶν γεναρχῶν τοῦ νεοελληνικοῦ μυθιστορήματος διὰ τὴν γονιμότητα τῆς φαντασίας καὶ τὴν ἀφηγηματικήν του ἱκανότητα. Τὸ γνωστότερον τῶν ἔργων τοῦ Στεφάνου Ξένου εἶναι «Ὁ διάβολος ἐν Τουρκίᾳ», ὅστις ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν ἀγγλικῇ μεταφράσει, ἕτερον δέ, τὰ μέγιστα διαδοθὲν μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τοὺς παλαιοτέρους χρόνους μυθιστόρημά του εἶναι «Ἡ ἡρωὶς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως». Ὁ Στέφανος Ξένος ἐβάδισεν ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος τοῦ Οὐάλτερ Σκότ, ὑπῆρξε δὲ ἀπεραντολόγος ἀφηγητής (πρβλ. τὸ μυθιστόρημά του «Ἡ κιβδηλία» εἰς δύο τόμους καὶ «Τὰ νόθα τέκνα» εἰς τόμους πέντε), ἀτημέλητος εἰς τὸ ὕφος, ἀλλ' ἀκαταπόνητος, ἐπινοητικὸς εἰς τὴν διεξαγωγὴν τῆς ὑποθέσεως. Τὸ χαρακτηριστικόν, ἄλλως τε, γνώρισμα τῶν ἔργων τούτων εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέως νὰ συγκρατήσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστου διὰ τῆς συσσωρεύσεως ἀνεξαντλήτων περιπετειῶν, δεινότατα ἐνίοτε περιπλεκομένων καὶ ἀγομένων εἰς πραγματικὸν ἀδιέξοδον.

Ἐξ ἴσου ὑπερτροφικὸν κατὰ τὴν ὑπόθεσιν, μετέχουσαν ἀνισοσκελῶς καὶ ἀτόπως τῆς μυθιστοριογραφίας καὶ τῆς ἱστοριογραφίας, εἶναι τὸ μυθιστόρημα «Οἱ Κρητικοὶ γάμοι» τοῦ Λευκαδίου *Σπ. Ζαμπελίου*, ὅστις κατέλιπεν ἀξιόλογον κριτικὸν καὶ ἱστορικὸν ἔργον.

Ὁ *Κωνσταντῖνος Ράμφος*, Χῖος τὴν καταγωγήν, γεννηθεὶς τῷ 1776 καὶ ἀποθανὼν τῷ 1871, διὰ τοῦ «Κατσαντώνη», τῶν «Τελευταίων ἡμερῶν τοῦ Ἀλῆ πασᾶ» καὶ τοῦ «Χαλὲτ - ἐφέντη» ἔδωκε σελίδας ἐπιμελέστερον συντεταγμένας καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενον καὶ κατὰ τὴν μορφήν.

Καὶ ἕτεροι δὲ λόγιοι τῶν αὐτῶν χρόνων ἐπεδόθησαν καὶ εἰς τὸ μυθιστόρημα καὶ εἰς τὸ διήγημα. Ἀλλ' ὡς, συνήθως, τῶν μεταγενεστέρων, τοιουτοτρόπως καὶ τούτων, τὰ ἔργα ἀποτελοῦν ἰσχνάς, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, ἀπηχήσεις ξένων προτύπων, παρὰ δὲ τὴν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἢ τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητος εἰλημμένην ἐν πολλοῖς ὑπόθεσίν των καί, μολονότι τινὰ τούτων ἀνεγνώσθησαν ἀπλήστως ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, παρέμειναν ἄνευ βαθυτέρας ἐπιδράσεως, ξένα εἰς τὴν προϊοῦσαν ἀνάπτυξιν τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας καὶ οὐδὲν δυνάμενα νὰ συνεισφέρωσιν εἰς τὴν καλλιτεχνικωτέραν διαμόρφωσιν ταύτης. Τὰ διηγήματα καὶ τὰ μυθιστορήματα τοῦ *Ἀλεξάνδρου Ραγκαβῆ*, μάλιστα δὲ «Ὁ συμβολαιογράφος Τάπας» καὶ «Ὁ αὐθέντης τοῦ Μορέως», εἶναι δημιουργίαι πρόχειροι, ἐστερημέναι ἀληθοῦς πνοῆς. «Ὁ συμβολαιογράφος Τάπας» ἔχει τινὰ ἀξιόλογα ἠθογραφικὰ στοιχεῖα, ἐνῷ «Ὁ αὐθέντης τοῦ Μορέως» εἶναι ἄχαρι ἱστορικὸν μυθιστόρημα, ἐρειδόμενον ἐπὶ τῶν πληροφοριῶν, ὅσας παρέσχε περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι φραγκοκρατίας τὸ συνονθύλευμα ἐκεῖνο, τὸ κοινῶς γνωστὸν ὡς «Χρονικὸν τοῦ Μορέως». Καὶ τοῦ *Κωνσταντίνου Πὼπ* (1816—1878) τὸ μυθιστόρημα «Φαίδων» καὶ τὰ διηγήματα δὲν παρουσιάζουν περισσότερον ἐνδιαφέρον.

Διάφορος δύναται νὰ εἶναι ἡ κρίσις τοῦ ἱστορικοῦ διὰ τὸν «Θάνον Βλέκαν», τὸ μοναδικὸν μυθιστόρημα τοῦ διαπρεποῦς νομομαθοῦς, ἱστορικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἀνδρὸς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος *Παύλου Καλλιγᾶ* (1814 — 1896). Ὁ Καλλιγᾶς ἐδημοσίευσε τὸ μυθιστόρημά του τοῦτο εἰς τὸ περιοδικὸν «Πανδώρα», ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ νὰ μὴ καταδικασθῇ εἰς ὁριστικὴν ἀφάνειαν ἔργον συνδεδεμένον μὲ τὴν ἐποχὴν τῆς νεότητός του· ἀλλὰ δὲν ἔπαυε νὰ τὸ θεωρῇ νεανικὸν ἁμάρτημα. Ὁ μῦθος τοῦ «Θάνου Βλέκα» ἀναφέρεται εἰς τὴν λῃστοκρατίαν καὶ τὴν καθόλου κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς πρώτης βασιλείας· τὸ ἔργον ἐγράφη εἰς ἄκρατον καθαρεύουσαν γλῶσσαν, γέμει δὲ χωρίων κλασσικῶν συγγραφέων· ἀλλ' ἡ διάρθρωσις τῆς ὑποθέσεως ὑπεμφαίνει αἴσθησίν τινα τῆς λεγομένης ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μυθιστορήματος, ἡ ἠθογραφία τῶν προσώπων εἶναι ἐπιτυχής, ἡ δὲ ἐξεικόνισις τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητος ζωηρά. Ὑπάρχουσιν εἰς τὸν «Θάνον Βλέκαν» σελίδες πραγματικῶς μνημειώδεις, ὡς ἡ περιγραφὴ τῆς ἐπισκέψεως τῶν Τριβαίων παρὰ τῷ προεστῶτι, μία περιγραφή, ἡ ὁποία, τηρουμένων ἤ, μᾶλλον, ἐπαυξανομένων τῶν ἀναλογιῶν, δὲν παύει καὶ σήμερον νὰ εἶναι ἀληθής.

Πολὺ μετριωτέρα εἶναι ἡ διηγηματογραφικὴ παραγωγὴ τοῦ *Ἀγγέλου Βλάχου*, ὅστις, ἄλλως τε, δὲν κατεῖχεν ἐπαρκῶς ἀνεπτυγμένον τὸ τάλαντον τοῦ ἀφηγητοῦ. Ὁ Ἄγγελος Βλάχος ἠθογραφεῖ χωρὶς βάθος καὶ περιγράφει χωρὶς ἐσωτερικὴν αἴσθησιν τοῦ ἀντικειμένου. Ὁ *Εἰρηναῖος Ἀσώπιος*, γεννηθεὶς τῷ 1825 καὶ ἀποθανὼν τῷ 1905, λόγιος εὐρυτάτης μορφώσεως, γράψας ἀπειροπληθῆ χρονογραφήματα, ταξιδιωτικὰς ἐντυπώσεις καὶ ἀναμνήσεις, συνεργασθεὶς δὲ μετὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου Σούτσου πατρὸς εἰς τὴν σύνταξιν τῶν ἐφημερίδων «Ὁ σωματοφύλαξ» καὶ ὁ «Μοντεχρῆστος» καὶ ἐκδοὺς τὸ περιοδικὸν «Χρυσαλλίς», ἔνθα συνειργάσθησαν οἱ ἐπιφανέστεροι τῶν Ἀθηναίων λογίων τῆς ἐποχῆς του, καὶ τὸ «Ἀττικὸν ἡμερολόγιον», διατηρηθὲν ἐν ζωῇ ἐπὶ συναπτὴν τριακονταετίαν, ἔγραψεν εὐθυμογραφήματα καὶ ἀφηγήματα κομψοῦ ὕφους, θαυμασθέντα κατὰ τοὺς χρόνους του

Digitized by Google

διὰ τὴν χάριν καὶ τὸ ἀττικόν των ἅλας. Τὴν παράδοσιν τοῦ 'Ασωπίου εὐρύτερον καὶ ρωμαλεώτερον ἐξηκολούθησεν ὁ *Μπάμπης "Αννινος*, ὁ ὁποῖος, παρὰ τὸν δροσερὸν εὐθυμογράφον, ὑπῆρξε καὶ δόκιμος συγγραφεὺς ἱστορικῶν μελετῶν. Ὁ Μπάμπης "Αννινος ἔγραψε χρονογραφήματα, παιγνιώδη ἀφηγήματα καὶ κωμῳδίας, ὅπου καὶ πνεῦμα ἄφθονον ὑπάρχει καί τις βαθυτέρα ἀντίληψις τῶν ἀδυναμιῶν τῆς συγχρόνου του κοινωνίας. Διέπρεψεν ὡς κατ' ἐξοχὴν εὐφυολόγος κατασκευαστὴς λογοπαιγνίων καὶ ὑπεστήριξε μετ' ἐπιμονῆς τὴν καθαρεύουσαν μέχρι τῶν ἐσχάτων του ἡμερῶν (1852—1934, «Ὁ σύλλογος τῶν εἰσαγγελέων καὶ ἄλλα εὐθυμογραφήματα», «'Αττικαὶ ἡμέραι», «'Εδῶ κι' ἐκεῖ», «Οἰκογένεια Παραδαρμένου», «Ζητεῖται ὑπηρέτης», «Ἡ νίκη τοῦ Λεωνίδα» κτλ.).

'Εμμανουὴλ Ροΐδης, Βικέλας, Βιζυηνός. Ὁ *'Εμμανουὴλ Ροΐδης* ἐγεννήθη ἐν Σύρῳ τῷ 1835, ἀνετράφη ἐν 'Ιταλίᾳ, διήγαγε ἤρεμον βίον καὶ ἀπέθανεν ἐν 'Αθήναις, ἔνθα ἀνεδείχθη εἷς τῶν διαπρεπεστέρων λογίων τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος. 'Εξ εὐγενοῦς οἰκογενείας καταγόμενος καὶ ἀνατραφεὶς κατὰ τρόπον ἐπιτρέψαντα τὴν κανονικὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐμφύτων διανοητικῶν του προσόντων, ἠδυνήθη νὰ παίξῃ πρωτευούσης σημασίας ρόλον εἰς τὴν φιλολογικὴν κίνησιν τῆς γενεᾶς του διὰ τῆς ἐξαιρέτου λογοτεχνικῆς του παραγωγῆς καὶ τῆς αὐστηρότητος καὶ ἐμβριθείας τῶν κρίσεών του. Ὁ *Ροΐδης* δὲν ὑπῆρξε συγγραφεὺς ἀξιοσημειώτου γονιμότητος· ἡ φαντασία του ἦτο στενή, ἡ δὲ συγγραφική του εὐχέρεια προβληματική· κατέχων, ὅσον ὀλίγοι, τὴν αἴσθησιν τῆς τελειότητος τῆς φράσεως, κατεβασάνιζε τὰς σελίδας του, πρὶν τὰς παραδώσῃ εἰς τὴν δημοσιότητα. Πνεῦμα εἶρον καὶ δηκτικόν, εὐρυμαθὴς καὶ φιλοσοφημένος νοῦς, ὑπῆρξεν ἀφ' ἑνὸς καθοδηγητὴς καὶ ἀφ' ἑτέρου φόβητρον μιᾶς ὁλοκλήρου γενεᾶς. Κατέλιπε μελέτας ἱστορικὰς καὶ αἰσθητικάς, ἄρθρα ἐγκυκλοπαιδικά, λογοτεχνικὰς καὶ καλλιτεχνικὰς κριτικάς, διηγήματα καὶ ἓν ἱστορικὸν μυθιστόρημα, τὴν «*Πάπισσαν 'Ιωάνναν*». Εἰς τὴν βιβλιοθήκην *Γ. Φέξη* ἐξεδόθησαν (1911—1914) δύο τόμοι διηγημάτων του («Συριανὰ διηγήματα» «Διηγήματα»). Ἡ «Πάπισσα 'Ιωάννα» ἐξεδόθη ἐπανειλημμένως, ἐπέσυρε δ' ἅμα τῇ ἐμφανίσει της τὴν ὀργὴν καὶ τὴν ἀγανάκτησιν τῆς 'Εκκλησίας καὶ προεκάλεσεν ἀπεραντολόγους συζητήσεις. Τὸ ἔργον εἶναι γεγραμμένον εἰς αὐστηρὰν καθαρεύουσαν, πλῆρες ἱστορικῶν πληροφοριῶν, σκωμμάτων καὶ δηκτικωτάτων παρατηρήσεων κατὰ τῆς διαφθορᾶς τοῦ κλήρου τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, μολονότι δὲ πλεῖστα ἐκ πλείστων πηγῶν ἠρανίσθη κατὰ τὴν συγγραφήν του ὁ Ροΐδης, παραμένει πάντοτε μία ἀπὸ τὰς ἀξιολογωτέρας δημιουργίας του, διὰ τὴν πυκνότητα καὶ τὴν αὐστηρὰν χάριν τοῦ ὕφους του, διὰ τὸ πνεῦμά του καὶ τὴν «ἀρχιτεκτονικήν» του διάρθρωσιν. Τὰ διηγήματά του ἀποτελοῦν ἢ ἀναμνήσεις ἐκ τοῦ βίου του εἰς 'Ιταλίαν, ἢ κομψὰ εὐθυμογραφήματα, ἢ εὐρύτερα ἀφηγήματα συνδυάζοντα τὴν αἴσθησιν τοῦ γελοίου πρὸς ὀξεῖαν παρατηρητικότητα καὶ ἀξιόλογον ψυχογραφικὴν ἱκανότητα (βλ. «Ψυχολογία συριανοῦ συζύγου», «Κυνομυομαχία», «Ἱστορία ἑνὸς ἀλόγου», «Ἱστορία ἑνὸς πιθήκου», «Πανδαμάτωρ καὶ πανδαμάτειρα»). Ὁ Ροΐδης, ὅστις προσηνέχθη πολλάκις σκληρῶς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ὑπῆρξεν, ἀντιθέτως, εἷς ἀπὸ τοὺς μεγάλους φίλους τῶν ζῴων, διεκτραγῳδήσας μὲ ρεαλιστικὴν λιτότητα, ἀλλὰ καὶ μὲ ἔντονον συμπάθειαν, τὰ παθήματά των καί, παραλλήλως, ἐξάρας τὰς μεγάλας των ἀρετάς. Μολονότι θεωρητικῶς ὁ συγγραφεὺς οὗτος ὑπεστήριξε τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν καὶ ἐχαιρέτισε μετ' ἐνθουσιασμοῦ τὸ γλωσσικὸν κίνημα τοῦ Ψυχάρη, δὲν ἔγραψεν εἰς τὴν δημοτικήν, εἰμὴ ἓν μόνον ἀφήγημα ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Μηλιά».

Ὁ *Δημήτριος Βικέλας*, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον ἐξητάσαμεν ἤδη ἐν τῷ περὶ ποιήσεως τμήματι, διὰ τῶν διηγημάτων του («Ὁ Παπᾶ-Νάρκισσος», «Ὁ λυσσασμένος» κλπ.) καὶ τοῦ εὐρυτέρου του ἀφηγήματος «Ὁ Λουκῆς Λάρας», ἔδωκε δείγματα ἁπλοῦ καὶ μετριοπαθοῦς ὕφους. Συγγραφεὺς οὐχὶ μεγάλης ἀξίας, καθίσταται ἐνίοτε τερπνὸς καὶ ἐνδιαφέρων ἀφηγητής.

Πολὺ μεγαλυτέρα εἶναι ἡ σημασία τῶν διηγημάτων τοῦ *Γεωργίου Βιζυηνοῦ* εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας. Ὡμιλήσαμεν ἤδη περὶ τοῦ συγγραφέως τούτου· ἀλλὰ θὰ ἦτο παράλειψις, ἐάν, διεξερχόμενοι συνοπτικῶς τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας, δὲν ἐτονίζομεν, πόση εἶναι ἡ σημασία τοῦ διηγηματογραφικοῦ του ἔργου ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς περιγραφικῆς ἱκανότητος, τῆς διαγραφῆς τῶν χαρακτήρων καὶ τῆς ψυχολογικῆς παρατηρήσεως.

Οἱ δύο διηγηματογράφοι τῆς Σκιάθου. Ὁ *'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης*, γεννηθεὶς καὶ ἀποθανὼν ἐν Σκιάθῳ (1851—1911), διαγαγὼν δὲ τὸ πλεῖστον τοῦ βίου του ἐν 'Αθήναις, ὑπῆρξε μία ἰδιότυπος φυσιογνωμία τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων. Θρησκόληπτος, φίλος τῆς ἁπλῆς ζωῆς, ἀπέριττος, χωρὶς ματαιοδοξίαν καὶ φιλοδοξίαν, ἔδωκεν εὐρὺ ἔργον, κατὰ τὸ πλεῖστον διηγηματογραφικόν, τοῦ ὁποίου τὰ χαρακτηριστικώτερα γνωρίσματα εἶναι ἡ ἀγάπη τῆς θρησκείας, ἡ ἀγάπη τῆς φύσεως, ἡ ἀγάπη τῶν ἀνθρώπων τῆς ταπεινῆς καὶ τῆς ἁπλοϊκῆς ζωῆς («Οἱ ἔμποροι τῶν ἐθνῶν», «Ἡ γυφτοπούλα», «Ἡ φόνισσα», «Τὰ ρόδινα ἀκρογυάλια», (μυθιστορήματα). «Ἡ μάγισσες», «Ὁ πεντάρφανος» «Ἡ χολεριασμένη», «Ἡ νοσταλγός», «Τὰ Χριστούγεννα τοῦ τεμπέλη», «Ὁ ρεμβασμὸς τοῦ δεκαπενταυγούστου», «Βαρδιάνος στὰ Σπόρκα», «"Ονειρο στὸ κῦμα», «Ὑπερέτρα», «Στὸ Χριστό, στὸ Κάστρο». «Ἡ σταχομαζώχτρα», «Ὁ φτωχὸς ἅγιος», «Τραγούδια τοῦ Θεοῦ», «Ὁ 'Αμερικάνος» κλπ. κλπ). Ὁ Παπαδιαμάντης κατὰ βάθος εἶναι ποιητὴς ἐξαιρέτου λυρικοῦ ταλάντου. Πολλὰ τῶν διηγημάτων του δὲν εἶναι εἰμὴ περιγραφαὶ ἁπλῶν ἐπεισοδίων τῆς καθημερινῆς ζωῆς, λυρικαὶ εἰκόνες, ρεμβασμοὶ καὶ συναισθημάτων μονοτρόπων καὶ ἠρέμων διαγραφαί, χωρὶς ὑπόθεσιν, χωρὶς βάθος, χωρὶς ἀρχιτεκτονικήν, ἀλλὰ πλήρεις διαχύτου γοητείας, τῆς γοητείας, τὴν ὁποίαν ἀποπνέει ἡ πραγματικὴ ποίησις. Ἡ γλῶσσά του εἶναι καθαρεύουσα, ἀλλὰ γέμει βιβλικῶν, ἰδιωματικῶν καὶ λαϊκῶν ἐκφράσεων. Ὁ διφυὴς Παπαδιαμάντης, ὁ θρησκόληπτος καὶ ὁ φίλος τῶν χωρικῶν καὶ τῶν ναυτικῶν τῆς γενετείρας του νήσου, ὁ τηκόμενος ἀπὸ νοσταλγίαν διὰ τὴν ἤρεμον καὶ γραφικὴν ζωήν, τὴν ὁποίαν διήγαγε κατὰ τοὺς παιδικούς του χρόνους ἐν Σκιάθῳ, ἀποτυπώνει τὴν προσωπικότητά του καὶ εἰς τὴν γλῶσσάν του. Ἡ θρησκευτικότης του δὲν εἶναι μεταφυσικὴ ἀγωνία, ἀλλὰ θερμὴ τυπολατρεία, ἀπέριττος καὶ χωρὶς ἀνησυχίας εὐλάβεια. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἔζησε τὸ δρᾶμα τοῦ θρησκευτικοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ τὴν ὡραιότητα καὶ τὴν γραφικότητα τῆς θρησκείας. Ὑπάρχει μία ψυχικὴ ἁγνότης, μία καθαρότης καὶ μία παιδικὴ ἀφέλεια εἰς τὸν Παπαδιαμάντην, αἱ ὁποῖαι ἀπολυτρώνουν τὸν ἀναγνώστην καὶ τοῦ προσφέρουν τὴν αἴσθησιν τῆς γαλήνης καὶ τῆς μακαριότητος. "Αν ἐξαιρέσῃ τις τὴν Φραγκογιαννοῦ τῆς «Φονίσσης», τραγικαὶ μορφαὶ δὲν ὑπάρχουν εἰς τὸν Παπαδιαμάντην. Οἱ τύποι του εἶναι ἀφελεῖς νησιῶται καὶ χωρικοί, ἁπλοῖ εἰς τὴν ψυχοσύνθεσιν καὶ ἀβαθεῖ κατὰ τὴν διανοητικότητα, ἀλλὰ «βεβιωμένοι» ὑπὸ τοῦ συγγραφέως.

Πολὺ κατώτερος τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ὁ συμπατριώτης, συγγενὴς καὶ παιδικός του φίλος *'Αλέξανδρος Μωραϊτίδης* (1851—1929). Ὁ Μωραϊτίδης ἐσπούδασε τὴν φιλολογίαν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῶν 'Αθηνῶν, διετέλεσε δὲ δημοσιογράφος καὶ καθηγητὴς καὶ μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου του περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα. Φύσις ἀσκητικὴ καὶ ἀφωσιωμένη ἐκ βαθείας πεποιθήσεως εἰς τὴν λατρείαν τοῦ θείου, διήγαγε τὸ πλεῖστον τοῦ βίου μακρὰν τῆς κοσμικῆς τύρβης. Συνέγραψε δράματα, μυθιστορήματα, ταξιδιωτικὰς ἐντυπώσεις, ποικίλου περιεχομένου μελετήματα καὶ μετέφρασε λόγους τῶν πατέρων τῆς 'Εκκλησίας, ὕμνους καὶ ἀκολουθίας («Βάρδας Καλλέργης», «Δημήτριος ὁ πολιορκητής», «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ Μεγάλου ὁμιλίαι εἰς τοὺς ψαλμούς», «Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ: Παρθενίας ἐγκώμιον», «Προφήτου 'Ελισαίου: ἀκολουθία πανηγυρικὴ μετὰ παρακλητικοῦ κανόνος», «Μὲ τοῦ βοριᾶ τὰ κύματα», ἓξ τόμοι ποικίλου περιεχομένου κλπ.). Ὡς ὁ Παπαδιαμάντης, εἶναι καὶ ὁ Μωραϊτίδης ἠθογράφος. «Γλῶσσά του εἶναι ἡ καθαρεύουσα, γράφει περὶ αὐτοῦ ὁ "Αγρας, ἧς ὑπῆρξεν ἐκ τῶν stylistes, ὄχι ὅμως καὶ ἄνευ ἐξαιρέσεων, προκειμένου ἰδίᾳ περὶ χαρακτηριστικῶν ἰδιωμάτων ἢ ἀντικειμένων τοπικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ ἀττικισμός, προερχόμενος ἐκ τῆς ἐνδελεχοῦς μελέτης τῶν προσφιλεστάτων αὐτῷ πατέρων τῆς 'Εκκλησίας, προσέδωκεν εἰς τὸ ὕφος αὐτοῦ καθαρότητα, εὐκαμψίαν, κομψότητα καὶ χάριν... Τῶν ἐπιθέτων αὐτοῦ ἡ ἐπιτεταμένη ὑπερβολικότης προέρχεται ἐκ τῆς αὐτῆς παιγνιώδους αἰτίας, ἐξ ἧς καὶ ἡ συνηθεστάτη χρῆσις ὑποκοριστικῶν· ὑποκοριστικὴ δὲ τρόπον τινὰ δύναται ν' ἀποκληθῇ καὶ ἡ ἔκφρασις αὐτοῦ ἐν τῷ συνόλῳ της. Εὐφυολόγος καὶ λογοπαίκτης, εἶναι ἀνθρωπιστὴς κατὰ τὰ αἰσθήματα ἀπέναντι τῶν τύπων αὐτοῦ, πρόθυμος καὶ ἐνθουσιώδης ἐν τῇ ἐπιδοκιμασίᾳ, μακρόθυμος καὶ συγγνώμων ἐν τῇ ἀποδοκιμασίᾳ... Οἱ τύποι αὐτοῦ εἶναι κατὰ κανόνα ἀφελεῖς καὶ πένητες νησιῶται. Οὐχ ἧττον αἱ περιπέτειαι αὐτῶν εἶναι ἐνίοτε κωμικαί, αἱ δὲ λύσεις κατὰ τὸ πλεῖστον ἀτυχεῖς».

Προσπάθειαι καθυστερημέναι καὶ δοκιμαὶ ἐλλιπεῖς "Ετερος καθαρολόγος κατὰ τὸ πλεῖστον πεζογράφος, ὁ *'Εμμανουὴλ Λυκούδης*, γεννηθεὶς ἐν Ναυπλίῳ τῷ 1849, ἐξ οἰκογενείας κερκυραϊκῆς καὶ ἀποθανὼν ἐν 'Αθήναις τῷ 1924, δικαστικὸς τὸ ἐπάγγελμα, παρὰ τὰς σοφὰς νομικὰς πραγματείας του ἐξέδωκε καὶ μακρὰν σειρὰν λογοτεχνικῶν ἔργων, μυθιστορημάτων, διηγημάτων, ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων κλπ. 'Εγκαταλείπων βραδύτατα ὁ Λυκούδης τὴν καθαρεύουσαν, μόλις μετὰ τραχὺν ἐσωτερικὸν ἀγῶνα κατορθώνει νὰ γράψῃ εἰς ἀνεκτὴν ὁπωσδήποτε δημοτικήν. Τὸ ὕφος του, μολονότι κατὰ τὸ πλεῖστον αὐστηρὸν καὶ βαρύ, δὲν στερεῖται χάριτος, ὁ δὲ συναισθηματικὸς κόσμος τοῦ συγγραφέως, κινούμενος περὶ τὰ ἁγνότερα καὶ χριστιανικώτερα τῶν συναισθημάτων, ἀποκαθιστᾷ εὐθέως τὴν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀναγνώστου του ἐπικοινωνίαν. 'Αξιόλογοι εἶναι καὶ αἱ περιγραφικαὶ ἀρεταὶ τοῦ Λυκούδη, ἐμφανὴς δὲ ἡ ρωμαντική του διάθεσις. ("Εργα: «Διηγήματα», «Κίμων 'Ανδρεάδης», «Τὸ σπιτάκι τοῦ γιαλοῦ», «Ὁ ἀπόστρατος μουσικός», «Ὁδοιπορικαὶ ἐντυπώσεις», «Τὸ κυνήγι», «Νέα διηγήματα», «'Απὸ τὸ ἡμερολόγιο τῆς ζωῆς μου» κλπ).

'Εμφανεστέρα πολὺ ἀναφαίνεται ἡ κυριαρχία τῆς καθαρευούσης ἐπὶ λογίων μὴ δυνηθέντων ἢ μὴ πειραθέντων νὰ ὠφεληθῶσιν ἐκ τοῦ μεγάλου δημοτικιστικοῦ κινήματος, ὡς ὁ *Σπυρίδων Παγανέλης* (1852—1932), συγγραφεὺς μετριωτάτου ταλάντου, καταλιπὼν μακρὰν σειρὰν ποικίλου περιεχομένου πεζογραφημάτων εἰς αὐστηράν, κατάφορτον καὶ ψευδοπερίτεχνον καθαρεύουσαν, ὁ *Νικόλαος 'Επισκοπόπουλος*, γεννηθεὶς τῷ 1872, ὅστις ἔγραψε μερικὰς ἀξιολόγους σελίδας ἐπὶ τῇ βάσει ξένων προτύπων εἰς καλαίσθητον καθαρεύουσαν, μεταβὰς δὲ βραδύτερον καὶ ἐγκατασταθεὶς εἰς Παρισίους ἐγένετο γνωστὸς ὡς μυθιστοριογράφος καὶ κριτικὸς εἰς γαλλικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Nicolas Ségur, καὶ ὁ *Μιχαὴλ Μητσάκης* (1868—1916), γεννηθεὶς ἐν Μεγάροις, τύπος ἀνώμαλος καὶ ἀλλοπρόσαλλος, ἀσταθὴς εἰς τὰς γλωσσικάς του πεποιθήσεις, ἀκριβολόγος εἰς τὴν ἔκφρασιν καὶ παρατηρητικός, θηρεύων ἐνίοτε τὴν πρωτοτυπίαν, ἀλλ' οὐδέποτε ἀποβάλλων τὴν αἴσθησιν τῆς ὀρθῆς χρήσεως τῶν φραστικῶν μέσων. Ὁ Μητσάκης κατέλιπεν ὀλίγα. Μεταξὺ τούτων ἓν μυθιστόρημά του, «Εἷς 'Αθηναῖος χρυσοθήρας», καὶ μερικαί, λυρικαὶ εἰς τὸ βάθος, σελίδες του, καθὼς «Τὸ παράπονον τοῦ μαρμάρου» καὶ τὸ «Φιλί», εἶναι τὰ μᾶλλον ἀξιομνημόνευτα.

Δ. Γρ. Καμπούρογλους. Ὁ Δημήτριος Καμπούρογλους (ἐγεννήθη ἐκ παλαιᾶς ἀρχοντικῆς οἰκογενείας τῶν 'Αθηνῶν τῷ 1852) εἶναι φυσιογνωμία πολύπλευρος: ποιητής, δραματογράφος, διηγηματογράφος, μυθιστοριογράφος καί, ὑπὲρ πάντα ταῦτα, ὁ κατ' ἐξοχὴν ἱστοριοδίφης καὶ ἱστορικὸς τοῦ βίου τῶν 'Αθηνῶν, ἰδίᾳ ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων καὶ ἐντεῦθεν. Συγγραφεὺς ἐξαιρέτως παραγωγικός, συνετέλεσεν ἔργον μέγιστον κατ' ἔκτασιν, ἀλλ' ἄνισον κατ' ἀξίαν. Καθαρολόγος ἐκ πεποιθήσεως, χειρίζεται πολὺ συχνὰ καὶ τὴν συντηρητικὴν δημοτικήν, ἰδίᾳ εἰς μικρὰ περιγραφικὰ ἢ ἀφηγηματικὰ πεζογραφήματα, μὲ ἰδιότυπον χάριν. 'Εδημιούργησε καὶ ἐν τῇ ἱστοριογραφίᾳ ἔτι ὕφος ἐξ ὁλοκλήρου προσωπικόν. Τὸ ἱστοριογραφικόν του ἔργον, μολονότι πλουσιώτατον εἰς πολυτίμους πληροφορίας καὶ παρατηρήσεις, κατὰ τὸ πλεῖστον προερχομένας ἀπὸ μακροχρονίους καὶ πολυπόνους ἰδιαιτέρας ἐρεύνας τοῦ συγγραφέως, δὲν φέρει αὐστηρῶς ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα· αἱ συχναὶ παρεκβάσεις, αἱ ποιητικαὶ φράσεις, ἡ ἀνεκδοτολογία, τὰ εὐφυολογήματα, διασπῶντα τὴν συνέχειαν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐκθέσεως τῶν γεγονότων, προσδίδουσιν ἰδιάζουσαν λογοτεχνικὴν χροιὰν εἰς τοῦτο. 'Εκ τοῦ πλήθους τῶν ἔργων του μνημονεύομεν ἐνταῦθα τὰ «'Αθηναϊκὰ διηγήματα», τοὺς «'Αττικοὺς ἔρωτας», τὰ «Θρύψαλα», τὴν «Νεράϊδαν τοῦ Κάστρου», τὴν «Ἱστορίαν τῶν 'Αθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας», τὰ «Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν 'Αθηνῶν», τὸν «'Αναδρομάρην τῆς 'Αττικῆς», «Τὸ Ριζόκαστρο», «Τὸ Δαφνί», τὰς «Παλαιὰς 'Αθήνας», τὰς «Μελέτας καὶ 'Ερεύνας» καὶ τοὺς «Χαλκοκονδύλας».

'Ιωάννης Κονδυλάκης. 'Εγκαταλείποντες τὴν ἐξέτασιν τῆς πεζογραφίας τοῦ ποιητοῦ *Γεωργίου Δροσίνη*, πιστῆς κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν ὁμαλὴν καθαρεύουσαν καὶ διακρινομένης περισσότερον διὰ τὴν ἀφηγηματικήν της χάριν ἢ διὰ τὸ βάθος, τὴν ἐπιτυχῆ διαγραφὴν τῶν χαρακτήρων ἢ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διάρθρωσιν, σταματῶμεν εἰς τὸν *'Ιωάννην Κονδυλάκην*, ὅστις ὑπῆρξεν ἡ μεγάλη δόξα τῆς ἀθηναϊκῆς χρονογραφίας. Ὁ Κονδυλάκης (1861—1920), Κρὴς τὴν καταγωγήν, δημοσιογραφήσας ἐν 'Αθήναις, παραλλήλως πρὸς τὸ εὐρύτατον χρονογραφικόν του ἔργον κατέλιπε καί τινας τόμους διηγημάτων καὶ μυθιστορημάτων. Ὀπαδὸς τῆς καθαρευούσης, μόλις περὶ τὸ τέλος τοῦ βίου του ἐξέδωκε μικρὰν σειρὰν διηγημάτων, τὴν «Πρώτη ἀγάπη» (1918), εἰς συντηρητικὴν καὶ οἱονεὶ περιδεᾶ δημοτικήν. Τὸ ἀξιολογώτερον τῶν καθαρῶς λογοτεχνικῶν του ἔργων εἶναι «Ὁ Πατούχας», θαυμασία κρητικὴ ἠθογραφία, γέμουσα ἰδιωματικῶν ἐκφράσεων καὶ λαογραφικῶν στοιχείων, ἀμέμπτως συντεθειμένη, πυκνὴ κατὰ τὴν ἀφήγησιν, ζωηρὰ καὶ νευρώδης εἰς τὸν διάλογον καὶ εἰς τὴν διαγραφὴν τῶν χαρακτήρων, πλήρης οἴστρου διονυσιακοῦ καὶ λαμπρᾶς εἰρωνείας. Σειρὰ μικρῶν χαριτωμένων ἀφηγημάτων, ἐκδοθέντων ὑπὸ τὸν τίτλον «"Οταν ἤμουν δάσκαλος», ἓν μυθιστόρημα μικρᾶς ἀξίας, «Οἱ ἄθλιοι τῶν 'Αθηνῶν», καὶ τομίδιον περιλαμβάνον ἐκλογὴν χρονογραφημάτων του ὑπὸ τὸν τίτλον «'Ενῷ διέβαινα», συμπληρώνουν τὸ εἰς τόμους ἐκδοθὲν λογοτεχνικὸν ἔργον τοῦ Κονδυλάκη. Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ συγγραφέως τούτου, ὅστις, ἀναμφιβόλως, ὑπῆρξεν εἷς διδάσκαλος ὕφους, εἶναι ἡ ἀττικὴ λιτότης τῆς φράσεως, ἡ φιλοπαιγμοσύνη

Digitized by Google

καὶ ἡ ζωηρὰ αἴσθησις τῆς ἀμέσου πραγματικότητος.

Ἡ νεωτέρα πεζογραφία. Ὁ Ψυχάρης. Τὴν σειρὰν τῶν πραγματικῶν δημοτικιστῶν πεζογράφων ἀνοίγει ἡ μεγάλη προσωπικότης τοῦ *Γιάννη Ψυχάρη*. Ὁ Ψυχάρης ἐγεννήθη ἐν Ὀδησσῷ τῷ 1854 ἐξ οἰκογενείας Χιακῆς, ἀπέθανε δ' ἐν Παρισίοις, ὅπου διήγαγε τὸ πλεῖστον τοῦ βίου του, τῷ 1929. Τύπος σφοδροῦ μαχητοῦ, ἀνὴρ εὐρυτάτης μορφώσεως, γλωσσολόγος, διδάξας ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν ἐν τῇ σχολῇ τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν τοῦ πανεπιστημίου τῶν Παρισίων, συγγραφεὺς ἐπιστημονικῶν πραγματειῶν καὶ λογοτεχνικῶν ἔργων εἴς τε τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὰς ξένας γλώσσας, ἀκαταπόνητος, ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, ὅστις κατὰ τρόπον ἔντονον καὶ σαφὴ ἔθηκε τὸ ζήτημα τῆς λαϊκῆς γλώσσης πρὸ τῆς συνειδήσεως τοῦ Ἔθνους. Ὁ Ψυχάρης ἦτο πλασμένος ἀπὸ τὴν ὕλην τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν ὁδηγῶν, ὁ δὲ βίος του ὑπῆρξεν εἷς μακρὸς καὶ ἀδυσώπητος ἀγὼν πρὸς κατίσχυσιν τῶν ἰδεῶν του, ἐν τῷ μέσῳ ἐξάλλων ἐνθουσιασμῶν, ἀπηνῶν ἐπιθέσεων, ὕβρεων καὶ λοιδοριῶν.

Εἰς προλαβὸν τμῆμα τῆς συντόμου ταύτης ἱστορίας ἐθίξαμεν τὸ γλωσσικὸν ζήτημα, ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἔργου τοῦ Ψυχάρη ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης. Ἡ ἐπίδρασίς του ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ὑπῆρξεν ανυπολόγιστος, τὸ δὲ «Ταξίδι» του, το βιβλίον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκήρυξε τὸ κήρυγμα τῆς δημοτικῆς, ἀποτελεῖ τὸν σημαντικώτατον σταθμὸν τῆς νεωτέρας μας γραμματείας. Παραλλήλως ὅμως πρὸς τὸ γλωσσολογικόν του ἔργον, ὁ Ψυχάρης κατέλιπε καὶ εὐρύτατον ἔργον καθαρῶς λογοτεχνικὸν («Τὸ ταξίδι μου», «Τὸ ὄνειρο τοῦ Γιαννίρη», «Ρόδα καὶ μῆλα» εἰς ἓξ τόμους, «Γιὰ τὸ ρωμαίϊκο θέατρο», «Ζωὴ κι' ἀγάπη στὴ μοναξιά», «Τὰ δυὸ ἀδέρφια», «Ἡ ἄρρωστη δούλα», «Ἁγνή», «Στὸν ἴσκιο τοῦ πλατάνου», «Κωστῆς Παλαμᾶς»). Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ὁ Ψυχάρης ἀναδεικνύεται δημιουργικὸς καλλιτέχνης, ρωμαλέου καὶ γονίμου ταλάντου. Παρὰ τὰς γλωσσικάς του ὑπερβολάς, αἵτινες προσδίδουσιν εἰς τὸ ὕφος του τραχύτητα καί τι τὸ ἄηθες καὶ συμβατικόν, ὅπερ ἀποκαλύπτει ὑπὸ τὸν λογοτέχνην τὸν γλωσσολόγον καὶ τὸν πολεμιστήν, ὁ Ψυχάρης παραμένει θελκτικὸς ἀφηγητὴς καὶ ἐξαίρετος ψυχογράφος, πλούσιος εἰς ἐσωτερικὸν κόσμον, ἐλαυνόμενος ἀπὸ τὸ πάθος τῆς ὡραιότητος καὶ τῆς ἀληθείας. Ἀπὸ τὸν Ψυχάρην, ὡς ἀπὸ πολυτίμου ἀφετηρίας, προέρχεται ἄπασα ἡ νεωτέρα μας πεζογραφία. Οἱ ἄμεσοι συμμαχηταί του ἐκαλλιέργησαν ὕφος γνησίως δημοτικὸν καὶ ἀπηλλαγμένον ξένων ἐπιδράσεων. Ὁ *Πάλλης* εἰς τὰ παλαιὰ μαχητικά του ἄρθρα καὶ εἰς τὰς μελέτας του, εἰς ἕνα χαριτωμένον, πλῆρες παρεκβάσεων, ὁδοιπορικόν του («Μπρουσός», ὁ *Ἀργύρης Ἐφταλιώτης* εἰς τὰ διηγήματά του («Νησιώτικες ἱστορίες») καὶ τὴν «Ἱστορίαν τῆς Ρωμηοσύνης», ὁ *Πέτρος Βλαστὸς* εἰς τὰ μικρὰ ἐπιστημονικὰ ἔργα του, τὰ γραφέντα εἰς γνησίαν δημοτικὴν γλῶσσαν, τὰς ταξιδιωτικάς του ἐντυπώσεις («Κριτικὰ ταξίδια») κλ., ἀναδεικνύονται ἀριστοτέχναι τοῦ ἀμιγοῦς δημοτικοῦ ὕφους. Παρὰ τούτους, λογοτέχνης καὶ ἱστοριοδίφης, ὁ *Γιάννης Βλαχογιάννης* ἐκ Ναυπάκτου (ἐγεννήθη τῷ 1865), ἐμφανισθεὶς τὸ πρῶτον ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον *Γιάννος Ἐπαχτίτης*, ἐκαλλιέργησε, μετὰ τὰ πρῶτα ἀξιόλογα ποιήματά του, τὸ διήγημα, κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τὴν μορφὴν «παραμυθιοῦ», ἀντλήσας καὶ τὰς ἐμπνεύσεις του καὶ τοὺς ἐκφραστικοὺς του τρόπους κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τὸν λαὸν καὶ δημιουργήσας ὕφος περίτεχνον παρὰ τὴν ἐπιφανειακήν του ἀφέλειαν, εἰς ὃ αἱ φράσεις ἐνίοτε προσλαμβάνουν τὸ ρυθμικὸν βάδισμα τοῦ στίχου («Ἱστορίες», «Ὁ πετεινός», «Μεγάλα χρόνια», «Ἡ πεταλοῦδα», «Τοῦ Χάρου ὁ χαλασμός», «Γῦροι τῆς ἀνέμης», «Λόγοι καὶ ἀντίλογοι», «Ἔρμος κόσμος»). Ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης, ἀναλαβὼν τὴν διεύθυνσιν τῶν ἱστορικῶν ἀρχείων τοῦ κράτους, εὗρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπιμεληθῇ τῆς περισυναγωγῆς ἀπειροπληθῶν ἐγγράφων, ἀπομνημονευμάτων, ἐπιστολῶν κ.λ.π., ἀναφερομένων εἰς τὴν προεπαναστατικὴν περίοδον, εἰς τὸν Ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τοὺς ἀμέσως μετὰ τοῦτον χρόνους· ἐκ τῆς ἀναστροφῆς του ταύτης ἐν τῇ προσφάτῳ ἱστορίᾳ προῆλθον εἰς φῶς πολυτιμόταται ἐκδόσεις του, ὡς τὸ «Ἀθηναϊκὸν ἀρχεῖον» (1901), τὸ «Ἀρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Ι. Μακρυγιάννη», εἰς 2 τόμους (1904), τὸ «Χιακὸν ἀρχεῖον», εἰς 5 τόμους (1922), ἡ «Ἱστορικὴ ἀνθολογία» (1927) κ. ἄ. Ἀπὸ τοῦ 1900 μέχρι τοῦ 1908 ἐξέδωκε καὶ ἴδιον περιοδικὸν δημοσίευμα, τὰ «Προπύλαια».

Ἠθογράφοι τῆς Ἠπείρου. Οὗτοι εἶναι ὁ *Χρῆστος Χρηστοβασίλης*, γεννηθεὶς τῷ 1862, καὶ ὁ ποιητὴς *Κώστας Κρυστάλλης*, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο λόγος προηγουμένως. Ὁ Χρηστοβασίλης ἀπεικόνισεν εἰς τὰ διηγήματά του τὴν ζωὴν καὶ τὴν φύσιν τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος· εἶναι περιγραφικὸς καὶ φυσιολάτρης, πατριώτης καὶ αἰσθηματολόγος· συγγραφεὺς γραφικῶν ἀφηγημάτων, ἐμπνευσμένων ἀπὸ τὴν ζωὴν τῆς φύσεως. Ἁπλούστερος εἰς τὸ ὕφος, με ἔντονον χαρακτηριστικόν του τὴν περιγραφικότητα καὶ τὴν εἰδυλλιακὴν αἰσθηματολογίαν, ἐμφανίζεται εἰς τὰ «Πεζογραφήματά» του ὁ Κρυσταλλης. Ἀμφότεροι ἀντλοῦν πλουσίως ἐκ τοῦ λαογραφικοῦ θησαυροῦ τῆς πατρίδος των.

Καρκαβίτσας, Ξενόπουλος, Χατζόπουλος, Θεοτόκης. Ἡ γενεὰ τῶν συγγραφέων, ὅσοι βαθύτερον ἢ ἐπιπολαιότερον ἐπηρεάσθησαν ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Ψυχάρη και ὅσοι προήγαγον γενναίως τὴν νεοελληνικὴν πεζογραφίαν, ἀριθμεῖ εἰς τὰ στελέχη της μερικοὺς ἐξαιρετικοὺς ἐκπροσώπους. Ἐκ τούτων ὁ *Ἀνδρέας Καρκαβίτσας*, γεννηθεὶς εἰς Λεχαινὰ τῷ 1860 και ἀποθανὼν ἐν Ἀμαρουσίῳ τῷ 1922, διατελέσας δὲ κατ' ἀρχὰς μὲν ἰατρὸς εἰς ἐμπορικὰ πλοῖα μετὰ ταῦτα δὲ στρατιωτικὸς ἰατρός, διεκρίθη ὡς ἠθογράφος. Ἔγραψε τὸ πρῶτον εἰς τὴν καθαρεύουσαν, ἀλλ' ἐνεκολπώθη εὐθὺς μετὰ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη ἀνεπιφυλάκτως τὴν δημοτικὴν καὶ δὴ εἰς τὴν λαϊκωτέραν καὶ μᾶλλον ἰδιωματικὴν σύστασιν της. Διαγαγὼν μέρος τοῦ βίου του μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ναυτίλων ἀπέβη μοναδικὸς ζωγράφος τῆς ναυτικῆς ζωῆς, ἐνῷ, παραλλήλως, καὶ τὰ ἤθη τῶν ὀρεσιβίων καὶ πεδινῶν Ἑλλήνων ἀπέδωκε μὲ πιστότητα καὶ εἰλικρίνειαν. Πλούσιος εἰς τὴν ἔκφρασιν, προικισμένος μὲ θαυμασίαν ἀντίληψιν τῆς λαϊκῆς ψυχῆς, ἔντονος καὶ νευρώδης εἰς τὰς περιγραφάς του, ζωηρὸς εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν τύπων του, κυμαινόμενος ἀπὸ τοῦ ρωμαντισμοῦ εἰς τὸν ρεαλισμόν, πατριδολάτρης καὶ φυσιολάτρης ἀνοθεύτου ὑφῆς, μολονότι ἡ φράσις του εἶναι δύσκαμπτος και τραχεῖα, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ καθ' ὑπερβολὴν πεφορτισμένη, κατέλιπεν ἔργον ἐξαίρετον κατέχον θέσιν ἐν τῇ νεοελληνικῇ πεζογραφίᾳ. («Διηγήματα», «Ἡ Λυγερή», «Παλιὲς ἀγάπες», «Ὁ ζητιᾶνος», «Λόγια τῆς πλώρης», εἰς τόμους 2, «Ὁ ἀρχαιολόγος», «Γιὰ τὰ παλληκάρια μας», «Διηγήματα τοῦ γυλιοῦ»).

Ὁ *Γρηγόριος Ξενόπουλος* ἐγεννήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 1862 ἐξ οἰκογενείας ἐκ Ζακύνθου καταγομένης. Ἐσπούδασεν ἐπί τι διάστημα τὰ φυσικομαθηματικά, ἀλλὰ λίαν ἐνωρὶς κατέλιπε τὴν ἐπιστήμην χάριν τῆς λογοτεχνίας, εἰς ἣν ἀφιέρωσεν ἀμερίστως ὁλόκληρον τὸν βίον του. Συγγραφεὺς γονιμωτάτου ταλάντου, ἀναδειχθεὶς ὁ πολυγραφώτερος τῶν νεοελλήνων πεζογράφων, συνειργάσθη εἰς τὰς πλείστας τῶν ἐφημερίδων, εἰς περιοδικὰ καὶ ἡμερολόγια τῆς τελευταίας τεσσαρακονταετίας καὶ ἀνεβίβασε πληθὺν θεατρικῶν ἔργων, δραμάτων καὶ κωμῳδιῶν ἐπὶ σκηνῆς. Εἶναι εἷς τῶν προσφιλεστέρων εἰς τὸ ἑλληνικὸν κοινὸν συγγραφέων καὶ ὁ περισσότερον ὅλων ἀναγινωσκόμενος. Τὸ ἔργον του περιλαμβάνει διηγήματα, μυθιστορήματα, χρονογραφήματα, ἐντυπώσεις, μελέτας, κριτικὰ ἄρθρα, θεατρικὰ ἔργα κλπ. Ἠθογράφος τῆς μικρᾶς, ἀλλὰ τόσον πλουσίας εἰς ἐκμεταλλεύσιμα καλλιτεχνικῶς στοιχεῖα, κοινωνίας τῆς Ζακύνθου, ἐν ᾗ διήγαγε τὰ μαθητικά του ἔτη, ἐγένετο καὶ ὁ κατ' ἐξοχὴν ἠθογράφος τῆς ἀθηναϊκῆς ζωῆς, δημιουργήσας τὸ πραγματικὸν «κοινωνικὸν» νεοελληνικὸν μυθιστόρημα καὶ σκιαγραφήσας ἐξαιρέτως τὴν μέσην ἰδίᾳ ἀστικὴν τάξιν. Καθαρολόγος καὶ μᾶλλον λυρικὸς κατὰ τὴν ἔκφρασιν εἰς τὰ πρῶτά του ἔργα, ἀπέβη σὺν τῷ χρόνῳ συντηρητικὸς δημοτικιστὴς καὶ προυχώρησεν εἰς ρεαλιστικὴν ἀπόδοσιν τῆς ζωῆς. Ἡ φράσις του εἶναι ὁμαλή, δὲν ξενίζει τὴν κοινὴν αἴσθησιν, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ἐξάρσεις ἢ μνημειώδεις περικοπάς. Κατέχει, ὅσον ἐλάχιστοι, τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ μυθιστορήματος, δίδει πάντοτε τύπους ζωντανούς, ἀλλ' ἐνίοτε ἀβαθεῖς, πολλάκις δὲ διαπραγματεύεται εἰς τὰ μυθιστορήματα καὶ τὰ θεατρικά του ἔργα κοινωνικὰ καὶ φιλοσοφικὰ προβλήματα, ἐκ τῶν περισσότερον ἐπικαίρων. Μερικὰ μικρὰ διηγήματα τοῦ Γρ. Ξενοπούλου εἶναι πραγματικὰ ἀριστουργήματα. Ἐκ τῶν ἔργων του μνημονεύομεν ἐνταῦθα τὰ ἀκόλουθα μυθιστορήματα καὶ διηγήματα, ἐπιφυλασσόμενοι ἐν καιρῷ νὰ ὁμιλήσωμεν καὶ διὰ τὴν θεατρικήν του παραγωγήν: «Τὸ τριακοσιόδραχμον ἔπαθλον», «Ἄνθρωπος τοῦ κόσμου», «Νικόλαος Σιγαλός», «Ἡ μητρυιά», «Μαργαρίτα Στέφα», «Διηγήματα» (τρεῖς τόμοι), «Ὁ κακὸς δρόμος», «Στέλλα Βιολάντη ἢ Ἔρως ἐσταυρωμένος», «Ὁ κόκκινος βράχος», «Ἡ τιμὴ τοῦ ἀδελφοῦ», «Ὁ πόλεμος», «Πεταλιές στὸν ἥλιο», «Λάουρα», «Ἰσαβέλλα», «Οἱ ἐρωτευμένοι», «Ὁ κόσμος καὶ ὁ Κοσμᾶς», «Ἡ τρίμορφη γυναῖκα», «Ὁ τρελλὸς μὲ τοὺς κόκκινους κρίνους», «Ἡ αναθρεφτή», «Πλούσιοι καὶ φτωχοί», «Τερέζα Βάρμα-Δακόστα», «Ὁ κατήφορος», «Ὁ Κοσμάκης» κ. ἄ.

Ὁ *Κ. Χατζόπουλος*, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον ἐξητάσαμεν ἤδη ἐν συνόψει προγενεστέρως, εἰς τὰ πλεῖστα διηγήματά του, ἐντόνως ἠθογραφικοῦ χαρακτῆρος, ἀναδεικνύεται ἐξαίρετος ζωγράφος τῆς ἁπλῆς ζωῆς. Βραδύτερον, τῇ ἐπιδράσει τῆς βορείου λογοτεχνίας, προσπαθεῖ νὰ συνδιαλλάξῃ τὸ τοπικὸν ἑλληνικὸν στοιχεῖον πρὸς τὴν ὑποβλητικὴν κατήφειαν τοῦ βορείου ὕφους. «Τὸ φθινόπωρο», μυθιστόρημα χαλαρᾶς πλοκῆς, συγκεκομμένης, οἱονεὶ ἀσθματικῆς, φράσεως καὶ ἐνδιαφέροντος, ἀλλ' ὄχι πάντοτε θελκτικοῦ ἡμίφωτος, ἀποτελεῖ τὸ ἀποκορύφωμα τῆς προσπαθείας του ταύτης, ἡ ὁποία, ἐν τῷ συνόλῳ της, ὑπῆρξεν ἀνεπιτυχής. Ζωηρότερα καὶ ἐπιτυχέστερα εἶναι ἄλλα του ἔργα, ὡς ἡ «Ἀγάπη στὸ χωριό», «Ὁ ἀντάρτης», «Ἡ Ἀννιώ», ἡ «Τάσω», ὁ «Πύργος τοῦ Ἀκροπόταμου». Ὁ «Ὑπεράνθρωπος» ἀποτελεῖ μεταφορὰν τῶν νιτσεϊκῶν θεωριῶν εἰς τὰ καθ' ἡμᾶς. Εἰς τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἔργου του ὁ Χατζόπουλος ἠθογραφεῖ τὴν ἑλληνικὴν ἐπαρχίαν καὶ ζωγραφεῖ τὴν ἁπλοϊκότητα καὶ τὸν μαρασμόν της, ψυχικὸν καὶ πνευματικόν.

Ὁ *Κωνστ. Θεοτόκης*, Κερκυραῖος (1872—1923), συμφοιτητὴς τοῦ Μαβίλη ἐν Γερμανίᾳ, ἀνὴρ εὐρυτάτης μορφώσεως, ἔγραψε κοινωνικὰ μυθιστορήματα εἰς ὕφος γνησίως δημοτικὸν καὶ ἐξειργάσθη πολυτίμους διὰ τὴν πιστότητα καὶ τὴν λογοτεχνικήν των ἀξίαν μεταφράσεις. Ὁ Θεοτόκης, στρυφνὸς ἐνίοτε κατὰ τὸ ὕφος, ὑπῆρξεν ἠθογράφος ρεαλιστής, ἐψυχογράφησε δὲ τοὺς ἀνθρώπους μὲ ἐξαίρετον ἱκανότητα καὶ ἀπέδωκε τὴν κοινωνικὴν ζωήν, τὴν δυστυχίαν τοῦ λαοῦ, τὴν ἀθλιότητα ὡρισμένων κοινωνικῶν σχέσεων, τὴν οἰκτρὰν συμβατικότητα ἐνίων κοινωνικῶν θεσμίων μὲ ἐπικήν, τρόπον τινά, μεγαλοπρέπειαν. Ἡ τέχνη του δὲν προσφέρεται, ἀλλὰ κατακτᾶται. Ἡ σοσιαλιστική του ἰδεολογία πηγάζει ἀπὸ βαθὺ αἴσθημα ἀνθρωπισμοῦ, ἀπὸ πόνον καὶ ἀπὸ ἀγάπην («Ἡ τιμὴ καὶ τὸ χρῆμα», «Ὁ κατάδικος», «Ἡ ζωὴ κι' ὁ θάνατος τοῦ Καραβέλα», «Οἱ σκλάβοι στὰ δεσμά τους», «Νάλας καὶ Νταμαγιάντη» (ἐκ τοῦ ἰνδικοῦ κειμένου), Βεργιλίου: «Τὰ Γεωργικά», Γκαῖτε: «Ἕρμαν καὶ Δωροθέα», τραγῳδίαι τοῦ Σαίξπηρ κ. ἄ.).

Παῦλος Νιρβάνας. Ὁ *Πέτρος Ἀποστολίδης* (*Παῦλος Νιρβάνας*), γεννηθεὶς ἐν Μαριανουπόλει τῆς Ρωσίας τῷ 1866, σπουδάσας τὴν ἰατρικὴν καὶ διατελέσας ἰατρὸς τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ, ἐγένετο ἰδίᾳ γνωστὸς ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν Ἀθηναῖος χρονογράφος. Ἔγραψεν, ἐν τούτοις, καὶ μίαν σειρὰν λεπτῶν τετραστίχων, ἐκδοθέντων ὑπὸ τὸν τίτλον «Παγὰ λαλέουσα», καὶ δράματα σφοδρῶς ἐπηρεασμένα ἐκ τῆς ἰψενικῆς τεχνοτροπίας («Ὁ ἀρχιτέκτων Μάρθας», «Τὸ χελιδόνι», «Ὅταν σπάσῃ τὰ δεσμά του») καὶ μυθιστορήματα («Τὸ ἀγριολούλουδο», «Τὸ ἔγκλημα τοῦ Ψυχικοῦ») καὶ διηγήματα («Ἡ βοσκοπούλα μὲ τὰ μαργαριτάρια», «Τὸ συναξάρι τοῦ Παπᾶ Παρθένη», «Τὸ πέρασμα τοῦ Θεοῦ») καὶ ποικίλα ἄλλα ἔργα («Γλωσσικὴ αὐτοβιογραφία», «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Νίτσε», «Τὸ βιβλίον τοῦ κυρίου Ἀσόφου», «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης»). Ἐπὶ πλέον μετέφρασε τον «Πᾶνα» τοῦ Κνοὺτ Χάμσουν καὶ τὴν «Ἀπολογίαν» τοῦ Πλάτωνος, ἐξέδωκε δὲ εἰς σειρὰν τόμων καὶ τὰ ἐκλεκτότερα τῶν χρονογραφημάτων του. Ὡς μυθιστοριογράφος καὶ διηγηματογράφος ὁ Παῦλος Νιρβάνας εἶναι συγγραφεὺς μετρίου ταλάντου. Στενὴ φαντασία, ἔλλειψις βάθους, χαλαρὰ διήγησις, χωρὶς ἰσχυρὰς μεταπτώσεις καὶ χωρὶς ἐξάρσεις, αἴσθησις τοῦ περιττοῦ, ὁμαλὴ δημοτικὴ γλῶσσα, στερουμένη ἀξιομνημονεύτων φράσεων, εἶναι τὰ χαρακτηριστικά του γνωρίσματα. Πολὺ περισσότερον εἰς τὸ χρονογράφημά του ἢ εἰς τὰ λοιπά του πεζογραφήματα ὁ Νιρβάνας ἐπιδεικνύει τὴν καλλιεργημένην καλαισθησίαν του, τὴν κομψότητα καὶ τὴν ἐκλεκτικότητά του, τὴν χάριν καὶ τὴν εὐφυΐαν του, ἀρετάς, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν θεμελιώδη στοιχεῖα τῆς λογοτεχνικῆς του προσωπικότητος.

«Ὡραιολόγοι» — Κώστας Χρηστομάνος καὶ *Πλάτων Ροδοκανάκης.* Μολονότι τόσον διάφοροι κατὰ τὸν χαρακτῆρα, τὴν φύσιν τοῦ ταλάντου των, τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν καλλιτεχνικήν των σταδιοδρομίαν, οἱ δύο οὗτοι συγγραφεῖς, συναντῶνται εἰς τὸ κοινὸν ἰδεῶδες, ὅπερ, ἐντόνως ἐκδηλούμενον εἰς τὰ ἔργα των, ἐθέρμανε τὴν φαντασίαν των καὶ τὴν ἔμπνευσίν των. Τὸ ἰδεῶδες τοῦτο εἶναι ἡ λατρεία τοῦ κάλλους. Ὁ *Κώστας Χρηστομᾶνος*, εἷς ἀπὸ τοὺς ἀναμορφωτὰς τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου καὶ μία ἀπὸ τὰς εὐγενεστέρας φυσιογνωμίας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἐγεννήθη τῷ 1887 καὶ ἀπέθανε τῷ 1911. Ἐσπούδασεν ἐν Βιέννῃ καὶ ὑπῆρξεν ἐπί τι χρονικὸν διάστημα καθηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς τῆς ἀβροτάτης ἐκείνης καὶ ὡραιοπαθοῦς αὐτοκρατείρας τῆς Αὐστρίας Ἐλισάβετ. Γράφων ἐξ ἴσου πρὸς την ἑλληνικὴν εὐχερῶς τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν προὐκάλεσεν αἴσθησιν εἰς τοὺς κριτικοὺς κύκλους τῶν γερμανικῶν χωρῶν διὰ τὸ νέον θέλγητρον, ὅπερ, ξένος αὐτός, προσέθετεν εἰς τὴν ἐκφραστικότητα τῆς γερμανικῆς γλώσσης. Ἔγραψε μελέτας, ποιήματα, θεατρικὰ ἔργα, τὸ περίφημον «Ἡμερολόγιο τῆς αὐτοκρατόρισσας Ἐλισάβετ», ἔνθα διὰ λυρικῶν στροφῶν ἐκφράζεται ἡ λατρεία τοῦ Χρηστομάνου πρὸς τὴν ὑπέροχον βασίλισσαν, καὶ τὴν «Κερένια κούκλα», ἀθηναϊκὴν ἠθογραφίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ λυρικὴ διάθεσις ἁμιλλᾶται πρὸς τὸ πλούσιον ἠθογραφικὸν χρῶμα καὶ πρὸς τὴν πιστὴν ἀπόδοσιν τῆς πραγματικότητος. Εἰς τὴν «Κερένια κούκλα» ὑπάρχουν σελίδες, ὅπως ἡ περιγραφὴ τῆς προπολεμικῆς ἀθηναϊκῆς ἀποκρηᾶς, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν πραγματικὰ ἀποκτήματα τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας. Ὁ *Πλάτων Ροδοκανάκης*, γεννηθεὶς ἐν Σμύρνῃ τῷ 1883, ἀπέθανεν ἐν Ἀθήναις τῷ 1919. Ἐσπούδασεν ἐν Σμύρνῃ καὶ Χάλκῃ, λίαν δ' ἐνωρὶς ἐλθὼν εἰς Ἀθήνας ἐπεδόθη εἰς τὴν δημοσιογραφίαν καὶ τὴν λογοτεχνίαν, ἐνῷ παραλλήλως κατε-

Digitized by Google

γίνετο εἰς βυζαντινὸς μελέτας, καρπὸς τῶν ὁποίων ὑπῆρξαν τὰ «Βυζαντινὰ πολύπτυχα» (1916) καὶ «Ἡ βασίλισσα καὶ αἱ βυζαντιναὶ ἀρχόντισσαι» (1920). Ἔγραψεν εἰς τὴν καθαρεύουσαν καὶ εἰς τὴν δημοτικήν. Εἰς τὴν πρώτην ὑπῆρξεν εἷς ἀπαράμιλλος λεξιθήρας («De profundis»), εἰς δὲ τὴν δευτέραν διεμόρφωσεν ὕφος ἐξαιρέτου καλαισθησίας, μολονότι ἐνίοτε ὁ φόρτος τῶν κοσμητικῶν ἐκφράσεων στενοχωρεῖ τὸν ἀναγνώστην. Ὁ Ροδοκανάκης, ἐν ὀλίγοις, ὑπῆρξε συγγραφεὺς ἐξεζητημένου ὕφους, κυριώτατα δὲ χαρακτηριστικά του εἶναι ἡ εὐγένεια καὶ ἡ ἀβρότης τῆς φράσεως, πηγάζουσαι ἀπὸ ἐσωτερικὴν καλαισθησίαν («Ὁ θαλαμὸς», «Τὸ φλογισμένο ράσο», «Τὸ βυσσινὶ τριαντάφυλλο», «Ὁ ἅγιος Δημήτριος», «Κλυταιμνήστρα»). Τὸ ἀρτιώτερον πάντων τῶν ἔργων του εἶναι, ἴσως, τὸ ἐκτενὲς διήγημα «Τὸ βυσσινὶ τριαντάφυλλο» ἀξιόλογον δ' εἶναι καὶ τὸ ἁγιογραφικόν του μυστήριον «Ὁ ἅγιος Δημήτριος».

Ἄλλοι πεζογράφοι. Εἷς ἀπὸ τοὺς πολυγραφωτέρους χρονογράφους τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου, ὁ *Δημ. Χατζόπουλος*, γεννηθεὶς ἐν Ἀγρινίῳ τῷ 1872, ἐνεφανίσθη κατὰ πρῶτον διὰ πολυκρότων φιλολογικῶν συνεντεύξεων, ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον *Μποέμ*, καὶ διὰ διηγημάτων πλουσίων εἰς γνήσια ἠθογραφικὰ στοιχεῖα, ὑπὸ τοὺς τίτλους: «Ἀγριολούλουδα» 1894 καὶ «Ντόπιες ζωγραφιές» (1896. Βραδύτερον, ὥσει μεταμεληθεὶς διὰ τὸν θερμὸν ἐνθουσιασμὸν ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς, ὁ ὁποῖος ἐχαρακτήρισε τὰς πρώτας του ἐμφανίσεις, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν καθαρεύουσαν καὶ ἀφιερώθη ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν χρονογραφίαν.

Ὁ *Ἀντώνιος Τραυλαντώνης*, ἐκ Μεσολογγίου, γεννηθεὶς τῷ 1867 καὶ διαπρέψας εἰς τὸν ἐκπαιδευτικὸν κλάδον, ἔνθα ἀνῆλθε μέχρι τῆς θέσεως τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συμβούλου, διηγήθη τὰς συμπαθητικὰς ἱστορίας τῶν ἁπλῶν καὶ τῶν ταπεινῶν, εἰς πεζογραφήματα λιτοῦ ὕφους, διαπνεόμενα ἀπὸ ἤρεμον φιλοσοφικὴν σκέψιν καὶ ἀπό τινα ἐνίοτε διάχυτον λυρισμόν. Ὀξυδερκὴς παρατηρητής, κάτοχος βαθείας μορφώσεως, στοχαστικὸς ἐρευνητὴς τῶν ἀπόψεων τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, εὐσυγκίνητος καί, κατὰ βάθος, ὡραιοπαθὴς φύσις, παρὰ τὸν ἀπαντῶντα ἐνιαχοῦ σκληρὸν ρεαλισμόν του, δημιουργεῖ εἰς τὰ ἔργα του ἐνδιαφέροντας καὶ ἀληθεῖς τύπους καὶ δίδει εἰκόνας ἐξαιρέτως θελκτικὰς («Ἡ ξαδέρφη», μυθιστόρημα· «Διετὴς θητεία, ἀναμνήσεις ἐφέδρου ἀξιωματικοῦ», «Κρουσταλλένια» μυθιστόρημα· «Δούλων ψυχές», «Ἡλιοστάλαχτη», διηγήματα· «Ἀπολογία μισανθρώπου», μυθιστόρημα· «Ὁ ξύλινος πετεινός», «Τὸν ἀγαπητόν μας γείτονα...» κ. ἄ.).

Ὁ *Δ. Π. Ταγκόπουλος* (1867—1926) ἔγραψε μικρὰ διηγήματα εἰς λιτὸν συναισθηματικὸν ὕφος καὶ ἓν συγκινητικὸν μυθιστόρημα, «Πλάϊ στὴν ἀγάπη», ἀπολογίαν τοῦ ἐλευθέρου γάμου.

Ἰδιότυπος εἰς τὴν ἔκφρασιν, διαπνεόμενος ἀπὸ ἄδολον καὶ ὑψηλόφρονα ἐθνικισμόν, ὁ *Ἴων Δραγούμης* (1878—1920), ἔδωκε πολύτιμον πεζογραφικὸν ἔργον, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ οἱονεὶ συνέχειαν τῆς μεγάλης ἐθνικῆς προσπαθείας του. Ὁ Δραγούμης ἐπεδίωξε τὴν ἀφύπνισιν τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς καὶ τὴν ἀναβίωσιν τοῦ γνησίου, ἀνιδιοτελοῦς καὶ ἐλλόγου πατριωτικοῦ συναισθήματος. Πολλάκις συγχέει τὰ ὅρια τῆς μυθιστοριογραφίας καὶ τῆς πολιτικῆς μελέτης· ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἔργων του εἶναι χαλαρά· εἰς πᾶσαν σελίδα των διαπιδᾷ ὁ πατριώτης καὶ ὁ στοχαστής. Ὁ Ἴων Δραγούμης εἶναι περισσότερον πολιτικὸς συγγραφεύς, μὲ λογοτεχνικὰς ἀρετὰς σημαντικωτάτας, ἢ πραγματικὸς λογοτέχνης («Ἡρώων καὶ μαρτύρων αἷμα», «Σαμοθράκη», «Ὅσοι ζωντανοί», «Τὸ μονοπάτι», «Τὸ σταμάτημα», «Ἑλληνικὸς πολιτισμός»).

Πεζογραφίαν κοινωνιστικήν, πολεμικοῦ χαρακτῆρος, ἤσκησαν ὁ *Κώστας Παρορίτης*, ὁ *Δημοσθένης Βουτυρᾶς*, ὁ *Πέτρος Πικρὸς* καὶ πλεῖστοι ἐκ τῶν νεωτέρων. Ὁ *Κώστας Παρορίτης* (ψευδώνυμον τοῦ *Λεωνίδα Σουρέα*), ἐγεννήθη τῷ 1878 καὶ ἀπέθανε τῷ 1931. Κατ' ἀρχὰς ἐνεφανίσθη ὡς ἠθογράφος («Στ' ἀλπουρο»), βραδύτερον ὅμως, ἀσχοληθεὶς εἰς τὴν μελέτην τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων καὶ ἀσπασθεὶς τὴν κομμουνιστικὴν θεωρίαν, ἔγραψε σειρὰν ἔργων, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπεχείρησε νὰ ἐξεικονίσῃ τὴν ἀθλιότητα τῶν μεγάλων μαζῶν καὶ νὰ ὑποδείξῃ τὸν δρόμον τῆς ἀπολυτρώσεως. «Ὁ κόκκινος τράγος» εἶναι ἔργον χαρακτηριστικὸν τῆς τάσεώς του ταύτης. Ὁ Παρορίτης ἐστερεῖτο μεγάλων λογοτεχνικῶν ἀρετῶν· τὸ ὕφος του εἶναι ἀνώμαλον, ἡ ἔμπνευσίς του χαλαρά, δυσχερῶς δ' ἐξεγείρει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστου.

Ἀντιθέτως, ὁ *Δημοσθένης Βουτυρᾶς* (γεννηθεὶς τῷ 1879), πεζογράφος πολυγραφώτατος, ἀπέβη ὁ κατ' ἐξοχὴν ἠθογράφος τῶν κατωτέρων στρωμάτων τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Τὸ ὕφος του εἶναι ἀνώμαλον, πλῆρες συγκοπῶν, διαλείψεων, ἀποσιωπήσεων· ἡ περίτεχνος φράσις ἀπουσιάζει σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου· ἀλλ' εἰς ἀντιστάθμισμα ἡ ἔμπνευσις εἶναι πάντοτε ζωηρά, ἡ εἰκὼν ὑποβάλλεται μετὰ σπανίας παραστατικότητος, οἱ τύποι ψυχογραφοῦνται μὲ ἀλήθειαν καὶ μὲ δύναμιν. Διὰ μέσου τοῦ ἀκατεργάστου χάους τῆς πεζογραφίας τοῦ Βουτυρᾶ, διακρίνεται ὁ συγγραφεὺς μὲ τὴν πραγματικὴν αἴσθησιν τοῦ ἀντικειμένου του, μὲ τὸν πόνον καὶ τὴν ἀγάπην πρὸς τοὺς τύπους, τοὺς ὁποίους μελετᾷ καὶ δεξιῶς ψυχογραφεῖ. Μερικὰ διηγήματά του εἶναι πραγματικὰ ἀριστουργήματα, ἐνῷ ἄλλα δὲν ἀνέχονται οὐδὲ τὴν ἐπιεικεστέραν κριτικήν. Ἐσχάτως ὁ Βουτυρᾶς ἐπεδόθη εἰς τὸ φανταστικὸν διήγημα· ἀλλ', ἀναμφισβητήτως, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὁ μοναδικὸς ἠθογράφος τῶν λαϊκῶν στρωμάτων («Ὁ Λαγκᾶς κι' ἄλλα διηγήματα», «Ὁ θρῆνος τῶν ζωδίων», «Ἡ σιδερένια πόρτα», «Ἀριστοκρατικὴ γειτονιά», «Ζωὴ ἄρρωστεμένη», «Ὄνειρο ποὺ δὲν τελειώνει», «Ὁ νέος Μωϋσῆς», «Μέσ' στὴν κόλαση» κ. π.).

Ὁ Πέτρος Πικρός, ὁ χαρακτηριστικώτερος κομμουνιστὴς πεζογράφος, ἀφήνει τὰ λαϊκὰ στρώματα, διὰ νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὸ ὑπέδαφος τῆς συγχρόνου κοινωνίας, εἰς τὸν σκοτεινὸν κόσμον τῶν κακοποιῶν, τῶν τοξικομανῶν, τῶν ἐκφύλων, τῶν προαγωγῶν καὶ τῶν πορνῶν. Τὸ ὕφος του εἶναι στερεῶς ἡρμοσμένον, ἡ γλῶσσά του γέμει ἐκφράσεων συνήθων εἰς τοὺς τύπους, τοὺς ὁποίους ἐξεικονίζει, ὁ ρεαλισμός του, μὴ ὑποχωρῶν πρὸ οὐδενός, σκοτεινὸς καὶ διαβρωτικός, προκαλεῖ ἐνίοτε βαθείαν ἐντύπωσιν («Τὰ χαμένα κορμιά», «Τουμπεκί»). Μερικὰ ἔργα του, ἃ ἤκοντα εἰς τὴν παιδικὴν φιλολογίαν, ἢ τὴν ἱστοριογραφίαν, ἀλλὰ πάντοτε σαφοῦς προπαγανδιστικοῦ χαρακτῆρος, ἔχουν ἐλάσσονα σημασίαν.

Τὸ κοινωνικὸν μυθιστόρημα ἐκαλλιέργησε μετ' ἀξιοσημειώτου ἐπιτυχίας καὶ ὁ *Διονύσιος Κόκκινος* (ἐγεννήθη ἐν Πύργῳ τῷ 1884), χρονογράφος, μυθιστοριογράφος, διηγηματογράφος, ἱστοριογράφος καὶ θεατρικὸς συγγραφεύς. Ὁ Κόκκινος ἐξεικονίζει τὸν βίον τῆς συγχρόνου ἀστικῆς τάξεως εἰς πολυσέλιδα μυθιστορήματα μὲ ἐξαίρετον ἀφηγηματικὴν ἱκανότητα· ἡ γλῶσσά του δὲν εἶναι καθαρῶς λογοτεχνική· ἀλλ' οἱ τύποι του εἶναι πάντοτε ζωντανοί, ἡ ἀρχιτεκτονική του ἀρτία καὶ ἔντονος ἡ αἴσθησίς του τῆς δραματικότητος τῆς ζωῆς («Ἡ χήρα μὲ τὸ ἄσπρο ἄλογο», «Ἡ μυστικὴ φωλιά», «Ἴλιγγος»). Ἀπὸ τοῦ 1930 καὶ ἐφεξῆς ὁ Κόκκινος ἐπεδόθη εἰς τὴν συγγραφὴν πολυτόμου ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, βασιζομένη ἐπὶ ἀφθόνων πηγῶν, ἀπηκριβωμένην εἰς τὰς λεπτομερείας καὶ τοποθετοῦσαν ἐνιαχοῦ τὰ γεγονότα ὑπὸ νέον φῶς. Ἀσχολεῖται καὶ εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν κριτικήν.

Διηγήματα καὶ μυθιστορήματα ἔγραψαν καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν νεοελλήνων ποιητῶν καὶ θεατρικῶν συγγραφέων. Ὁ *Κωστῆς Παλαμᾶς* ἔδωκε τὰ «Διηγήματα» καὶ τὸν «Θάνατον τοῦ παλληκαριοῦ» ὁ *Ζαχ. Παπαντωνίου* τὰ «Διηγήματα», ὁ *Σπῦρος Μελᾶς* καὶ ὁ *Παντελῆς Χόρν* ἔγραψαν ἐπίσης ἐνδιαφέροντα διηγήματα, ὡς καὶ ὁ παιδαγωγὸς *Ἀριστοτέλης Κουρτίδης*.

Αἱ *Ἑλληνίδες πεζογράφοι.* Καὶ γυναῖκες δὲ διεκρίθησαν ὡς διηγηματογράφοι: ἡ *Ἀλεξάνδρα Παπαδοπούλου*, ἡ ὁποία μὲ ὕφος λιτὸν καὶ μὲ πλούσιον ἀνθρωπιστικὸν τόνον, μὲ καλωσύνην καὶ μὲ εὐγένειαν, ἔδωκεν εἰκόνας ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ ἀλυτρώτου Ἑλληνισμοῦ, ἀπὸ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν παράδοσιν· ἡ *Ἰουλία Δραγούμη* καὶ ἡ *Πηνελόπη Δέλτα*, αἵτινες ἀνεδείχθησαν ἔξοχοι συγγραφεῖς παιδαγωγικῶν ἔργων· ἡ *Αἰμ. Στ. Δάφνη*, γράψασα σειρὰν ἐνδιαφερόντων διηγημάτων καὶ ἓν μυθιστόρημα, «Τὸ τάλαντο τῆς Σμαρῶς»· ἡ *Γαλάτεια Καζαντζάκη*, τῆς ὁποίας, παρὰ τὸ θεατρικόν, ἐξαιρέτως ἀξιοσημείωτον εἶναι καὶ τὸ διηγηματογραφικὸν ἔργον, τὸ παλαιότερον, εἰς ὃ ἀναδεικνύεται ἔξοχος ἠθογράφος τοῦ κρητικοῦ βίου, καὶ τὸ νεώτερον, διαπνεόμενον ἀπὸ ἐντόνους ἀριστεριζούσας κοινωνιστικὰς πεποιθήσεις· ἡ *Ἰουλία Περσάκη*, διηγηματογράφος ἀπεριττου ταλάντου, συγκινοῦσα βαθέως εἰς συντόμους θελκτικὰς σελίδας· ἡ *Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου*, ἡ *Μαριέττα Μινώτου*, ἡ *Κατίνα Παπᾶ*, ἡ *Λιλίκα Νάκου*, ἡ *Ἔλλη Λαμπρίδη*, ἡ *Ἀθηνᾶ Ταρσούλη*, τῆς ὁποίας τὸ πολύμορφον τάλαντον ἐξεδηλώθη καὶ εἰς διηγήματα λιτοῦ καὶ βαθέως συγκεκινημένου ὕφους («Ὁ καπετὰν μοναχός» κλπ.), ἡ *Ἔλλη Δασκαλάκη*, τῆς ὁποίας αἱ εἰκόνες τῆς κοινῆς ζωῆς προδίδουν ἔντονον ἐσωτερικὸν πλοῦτον καὶ ἐξαίρετον ψυχογραφικὴν δεξιότητα, ἡ *Τατιάνα Σταύρου*, τῆς ὁποίας ὁ μόνος ἐκδοθεὶς τόμος διηγημάτων («Ἐκεῖνοι ποὺ ἔμειναν») παρουσιάζει σπανίας λογοτεχνικὰς ἀρετάς, ἡ *Ἀθανασία Ἀνεμογιάννη* κλπ.

Οἱ νεώτατοι πεζογράφοι. Ὁ σημαντικώτατος τῶν νεωτέρων πεζογράφων εἶναι, ἀναμφισβητήτως, ὁ *Στράτης Μυριβήλης*. Πλούσιος εἰς ἐσωτερικότητα, ὀξὺς εἰς τὴν παρατήρησιν καὶ τὴν ἀντίληψιν τῆς ζωῆς, κύριος τῶν ἐκφραστικῶν του μέσων, διαφλεγόμενος ἀπὸ πηγαῖον λυρικὸν οἶστρον, ἀφηγητὴς νευρώδης καὶ παραστατικός, φυσιολάτρης καὶ στοχαστής, περιγραφικὸς καὶ ἀναλυτικός, δημιουργὸς ζωντανῶν τύπων, ἔδωκεν ἓν μνημειῶδες ἔργον («Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ»), τοῦ ὁποίου ἡ φήμη ταχέως ὑπερέβη τὰ ἑλληνικὰ σύνορα. «Ἡ Ζωὴ ἐν τάφῳ» εἶναι ἡ γενναιοτέρα ἑλληνικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἐξεικόνισιν τῆς τραγῳδίας τοῦ μεγάλου πολέμου· κρᾶμα ρεαλισμοῦ καὶ λυρισμοῦ, κυνικότητος καὶ εὐαισθησίας, στυγνῆς ἀπογοητεύσεως καὶ λαμπρᾶς αἰσιοδοξίας, βιβλίον, τὸ ὁποῖον ἀφήνει ἀνεξάλειπτον ἐντύπωσιν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀναγνώστου. Διάφορον κατὰ τὴν ὑφὴν εἶναι τὸ νεώτερον ἔργον τοῦ συγγραφέως «Ἡ δασκάλα μὲ τὰ χρυσᾶ μάτια». Ἐπίσης τὰ διηγήματά του, τὰ δημοσιευόμενα εἰς ἐφημερίδας καὶ περιοδικά, εἶναι ἀπὸ τὰς καλλίστας σελίδας τοῦ συγγραφέως. Τὸ δρᾶμα τῆς μικρασιατικῆς αἰχμαλωσίας περιέγραψεν ὁ *Ἠλ. Βενέζης* εἰς τὸ μυθιστόρημά του «Τὸ νούμερο 31.328», ἔργον πράγματι συνταρακτικόν, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ συγγραφεὺς ἐξέφρασε τὰς ἀμέσους του ἐντυπώσεις δι' ὠμοῦ ρεαλισμοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἀναδίδεται βαθεῖα τραγικὴ πνοή.—Ὁ *Θρασύβουλ. Καστανάκης*, εἰς μακρὰν σειρὰν μυθιστορημάτων καὶ διηγημάτων («Οἱ Πρίγκιπες», «Ὁ γορδος τῆς Εὐρώπης», «Ἡ χορεύτρια Κοντεσσίνα Φελιτσιτά», «Τὸ μαστίγιο καὶ οἱ πολυέλεοι», «Τὰ μυστήρια τῆς Ρωμιοσύνης», δίδει εἰς τὴν ἑλληνικὴν πεζογραφίαν ἕνα εὐρύτερον, διεθνιστικὸν χαρακτῆρα. Ἡ πεζογραφία του, διακρινομένη διὰ τὴν πρωτοτυπίαν τῆς ἐκφράσεως καὶ τὴν ψυχογραφικήν της ἱκανότητα, μελετᾷ τὰ μεγάλα σύγχρονα προβλήματα, τὴν νεοελληνικὴν πραγματικότητα καὶ τὸν κόσμον τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἀπὸ περιωπῆς. —Ὁ *Κοσμᾶς Πολίτης* («Λεμονοδάσος», «Ἐκάτη»), παρὰ τὸ ἀνώμαλον ὕφος του, κατορθώνει νὰ δώσῃ ζωηρὰν διαγραφὴν αἰσθηματικῶν περιπτώσεων, αἵτινες συναπτονται στενῶς πρὸς τὴν σύστασιν τῆς ἀστικῆς τάξεως τῆς ἐποχῆς μας. Ὁ *Θανάσης Πετσάλης* προσπαθεῖ νὰ ἐκπονήσῃ εὐρὺν καὶ συνθετικὸν πίνακα τῶν συγχρόνων προβλημάτων («Ὁ προορισμὸς τῆς Μαρίας Πάρνη», «Τὸ σταυροδρόμι»). Τὴν νεοελληνικὴν πραγματικότητα μελετοῦν καὶ οἱ *Γ. Θεοτοκᾶς*, *Ἄγγελος Τερζάκης* καὶ *Παῦλος Φλῶρος*, ὁ πρῶτος εἰς τὴν «Ἀργώ», ὁ δεύτερος εἰς τοὺς «Δεσμώτας», ὁ τρίτος εἰς τοὺς «Ἀποίκους». Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας, ὡς αὕτη ἐμφανίζεται εἰς τοὺς νέους πεζογράφους τῆς ἐποχῆς μας, εἶναι ἡ προσπάθειά της νὰ δημιουργήσῃ ἔργα μακρᾶς πνοῆς καὶ νὰ δώσῃ ζωηρὰν καὶ συνθετικὴν εἰκόνα τῶν μεγάλων προβλημάτων τοῦ καιροῦ μας. Ἡ τέχνη των εἶναι πραγματιστική, χωρὶς τραχύτητα καὶ ἀπερίτεχνον ὠμότητα· ψυχογραφικὴ καὶ ψυχαναλυτική, ἐνίοτε μέχρις ὑπερβολῆς διαπνεομένη ἀπὸ ἔντονα λυρικὰ ρίγη· καταλειπομένη πολὺ συχνὰ εἰς ἀνωφελεῖς περισσολογίας καὶ μετὰ κόπου κατορθώνουσα νὰ δώσῃ, ἀντὶ συμβόλων, ἀνθρώπους πραγματικούς, τύπους παλλομένους ἀπὸ ζωήν.

Ἰδιαιτέραν θέσιν ἐν τῇ νεωτέρᾳ μας πεζογραφίᾳ κατέχει ὁ *Φώτης Κόντογλους*. Τὰ διηγήματά του, αἱ ταξιδιωτικαί του ἐντυπώσεις, τὰ μικρὰ λυρικά του πεζογραφήματα, αἱ μελέται του—πάντα ταῦτα γεγραμμένα εἰς γνησίως λαϊκὸν ὕφος, γέμον ἰδιωματισμῶν, ἀλλὰ καὶ ἰδιοτύπως προσωπικὸν—προδίδουν συγγραφέα ἰσχυροῦ ταλάντου, μεστὸν εἰς ἐσωτερικὸν πλοῦτον, ἀσκητικὸν καὶ φιλοπόδημον, μυστικοπαθῆ καὶ εὐσυγκίνητον («Pedro Cajas», «Βασάντα» κ. ἄ.).

Ἄλλοι νέοι πεζογράφοι εἶναι ὁ *Πέτρος Χάρης*, ὅστις ἔδωκεν ὑποβλητικήν τινα ρευστότητα εἰς τὸ ὕφος του καὶ ἐξεικόνισεν ἐπιτυχῶς μονομερεῖς αἰσθηματικὰς περιπτώσεις ἢ σκηνὰς τῆς συγχρόνου ζωῆς («Ἡ τελευταία νύχτα τῆς γῆς»), ὁ *Σ. Λευκοπαρίδης* («Ὁ Γιασουμῆς», «Ὀρίζοντες»), ὁ *Λέων Κουκούλας*, ὁ *Μελῆς Νικολαΐδης*, ὁ *Β. Φρέρης*, ὁ *Δημ. Ἰωαννόπουλος*, ὁ *Ἀλ. Βεϊνόγλου* κ. ἄ.

Τὸ θέατρον. Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου δὲν παρουσιάζεται οὔτε τόσον ταχεῖα, οὔτε τόσον πλουσία, ὅσον ἡ ἀνάπτυξις τῶν προεξετασθέντων εἰδῶν τοῦ γραπτοῦ λόγου. Ἐν τούτοις, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἀπειράριθμα θεατρικὰ ἔργα συνεγράφησαν, ἰδίᾳ ὀγκώδεις χαιροπρεπεῖς τραγῳδίαι, εἰς καθαρολόγους στίχους, ἀλλὰ μικρὰ ὑπῆρξεν ἡ ἀξία των καὶ ἀσήμαντος ἡ ἐπίδρασίς των. Παραλλήλως ὅμως πρὸς τὰς ἐφ' ὅλους ταύτας δημιουργίας, τὰς ἀποτελούσας ἐν τῷ συνόλῳ των ἀσθενεῖς ἀπηχήσεις τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῶν ξένων κλασσικῶν δραματολογιῶν καὶ ψυχρὰ ἐφαρμογὰς τῶν ἀριστοτελικῶν κανόνων, δυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν καί τινα παλαιὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα, παρὰ τὰς τεχνικάς των ἐλλείψεις, ἐνίοτε δὲ καὶ παρὰ τὴν ὁλοσχερῆ ἀπουσίαν θεατρικότητος, δὲν προδίδουν τὸ πνεῦμα τῆς δραματολογίας, ἢ ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰς εἰκόνας προσώπων, ἠθῶν, κοινωνικῶν καταστάσεων, προβλημάτων, ἐποχῶν, ἢ ρίπτουν τὰ σπέρματα πρὸς νέας γονίμους ἀνελίξεις. Ἐμνημονεύσαμεν ἤδη τὸν «Χάσην» τοῦ *Ι. ουζέλη*. Πρέπει νὰ προσθέσωμεν τὸν «Βασιλικὸν» τοῦ *Ἀντωνίου Μάτεση* (1791—1873). Τὸ ἔργον τοῦτο ἐγράφη τῷ 1830, εἰς ἣν ἐποχὴν δηλαδὴ τὸ ἑλληνικὸν θέατρον εὑρίσκετο εἰς τὰ σπάργανά του· ἀλλά, παρὰ τὴν προφανῆ ἔλλειψιν τεχνικῆς ἱκανότητος τοῦ συγγραφέως, εἶναι ἀξιόλογον δραματικὸν δημιούργημα διὰ τὸ πραγματικόν του βάθος, διὰ τὴν λαμπρὰν σπουδὴν τῶν χαρακτήρων καὶ τὴν ζωηρὰν ἐξεικόνισιν ἑνὸς κοινωνικοῦ προβλήματος τῆς ἐν Ζακύνθῳ ἑνετοκρατίας. Τὰ «Κορακίστικα», ἡ κωμῳδία τοῦ *Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ* (1778—1850), εἶναι ἐπίσης ἀξιόλογον ἔργον· ὁ συγγραφεὺς σατιρίζει

Digitized by Google

τὰς γλωσσικὰς ἰδέας τοῦ Κοραῆ, πολλάκις δ' ἐγγίζει τὰ ὅρια τῆς ὑψηλῆς κωμῳδίας καὶ τῆς ἀληθοῦς σατίρας. Εἰς τοὺς γλωσσικοὺς ἀγῶνας ἀναφέρεται καὶ ἡ ὑπόθεσις ἑτέρας κωμῳδίας, τῆς πασιγνώστου «Βαβυλωνίας» τοῦ *Δημ. Βυζαντίου* (*Ἀσλάνη*), 1770—1853. Ἡ «Βαβυλωνία» δὲν διακρίνεται, βεβαίως, διὰ τὴν ἔντεχνον πλοκήν της· ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς ζωηρᾶς καὶ πράγματι εὐφυοῦς ἐξεργασίας τοῦ θέματός της, ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς διαφοροποιήσεως τῶν τύπων, ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς ζωντανῆς διακωμῳδήσεως τῆς νεοελληνικῆς πολυγλωσσίας εἶναι ἓν ἀπὸ τὰ πλέον χαριτωμένα νεοελληνικὰ ἔργα.

Μεγάλη θεατρικὴ φυσιογνωμία τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ὑπῆρξεν ὁ *Δημήτριος Βερναρδάκης*, ὁ σοφὸς καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου, ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Ψευδαττικισμοῦ ἐλέγχου» καὶ ὁ ἑρμηνευτὴς τῶν τραγῳδιῶν τοῦ Εὐριπίδου. Πρὶν ὁμιλήσωμεν ὅμως περὶ τοῦ Βερναρδάκη, πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν λογίων καὶ ποιητῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος συνέγραψαν ἔργα δραματικὰ ἢ κωμῳδίας, τινὲς δὲ καὶ ἠθογραφίας. Ἀλλ' αἱ μὲν τραγῳδίαι των, εἰργασμέναι, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἐπὶ θεμάτων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ὅλων τῶν περιόδων, ἢ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μυθολογίας, εἶναι ἔργα ψυχρά, κατασκευάσματα τεχνηέντως συνηρμολογημένα, ἀλλὰ στερούμενα ἀληθοῦς δημιουργικῆς πνοῆς· αἱ κωμῳδίαι των σπανίως κινοῦσι τὸν πηγαῖον γέλωτα· αἱ δὲ ἠθογραφίαι των ἐνίοτε προκαλοῦσιν ἀτελεύτητον καὶ ἀκατανίκητον ἀνίαν. Τὸ ἐθνικὸν δρᾶμα ἐκαλλιέργησεν ὁ *Ἰωάννης Ζαμπέλιος*, ἐκ Λευκάδος (1787—1856)· αἱ μεγάλαι προθέσεις του ἠφανίσθησαν ὑπὸ τὴν καλλιτεχνικήν του ἀνεπάρκειαν, αἱ δ' ἐθνικαὶ τραγῳδίαι του ἐλησμονήθησαν σχεδὸν ἅμα τῇ συγγραφῇ των. Καὶ ὁ ποιητὴς δὲ *Ἀθανάσιος Χριστόπουλος* ἔγραψεν ἔργον θεατρικόν, τὸν «Ἀχιλλέα», καὶ ὁ *Ν. Πίκκολος* τὸν «Θάνατον τοῦ Δημοσθένους», καὶ ὁ *Ἀλέξανδρος Σοῦτσος* κωμῳδίας, καὶ ὁ *Παναγιώτης Σοῦτσος* δράματα λυρικῆς ὑφῆς, καὶ ὁ *Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς* ἱστορικὰ δράματα καὶ κωμῳδίας, καὶ ὁ *Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος* κωμῳδίας καὶ «χαρακτῆρας», καὶ ὁ *Σπυρ. Βασιλειάδης* τὴν «Γαλάτειαν». Ἡ «Γαλάτεια» εἶναι τὸ ἀξιολογώτερον, ἴσως, ἔργον εἰς ὅλην τὴν ἄφθονον ταύτην παραγωγήν. Κατὰ τὴν ἐποχήν της καὶ ἀμέσως μετ' αὐτήν, ἐφημίσθη καθ' ὅλον τὸν ἐλεύθερον καὶ τὸν ἀλύτρωτον Ἑλληνισμόν, ἀπειράριθμοι δ' ὑπῆρξαν αἱ παραστάσεις της. Τὸ ἔργον δὲν στερεῖται δραματικῆς πνοῆς· ἔχει λαμπρὰν καθαρολόγον στιχουργίαν, ἀξιόλογον διαγραφὴν τῶν προσώπων καὶ ζωηρὰν ἐξεικόνισιν τῶν συναισθημάτων, ἐνῷ, παραλλήλως, ἡ διαχείρισις τῆς ὑποθέσεώς του ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ διεξάγεται μετ' ἀληθοῦς αἰσθήσεως τοῦ περιττοῦ, μετά τινος εὐαρέστου «μεσότητος».

Ὁ *Δημήτριος Βερναρδάκης* ἐγεννήθη ἐν Λέσβῳ τῷ 1834 καὶ ἀπέθανεν αὐτόθι τῷ 1908. Καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου καὶ ἔφορος τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης, συγγραφεὺς εὐρύνους σοφὸς εὐρυμαθὴς καὶ φιλόλογος ὀξυδερκής, ἐμεσουράνησεν ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς σκηνῆς διὰ τῶν ἀρχαιοπρεπῶν του τραγῳδιῶν, εἰς ἀψόγους ἰάμβους συντεταγμένων. «Ἡ Μαρία Δοξαπατρῆ», αἱ «Κυψελίδαι», ἡ «Μερόπη», ἡ «Ἀντιόπη», ἡ «Εὐφροσύνη», ὁ «Νικηφόρος Φωκᾶς» καὶ μάλιστα ἡ «Φαῦστα», παρὰ τὴν ἄκαμπτον γλῶσσάν των, συνεκίνησαν διὰ τὴν δραματικότητά των, διὰ τὴν ζωηρὰν ἔκφρασιν τοῦ πάθους, διὰ τὴν ἔντεχνον καὶ μεγαλοπρεπῆ διεξαγωγὴν τῆς ὑποθέσεως, διὰ τὴν μεγαληγορίαν τῆς φράσεως, τὴν ἐνάργειαν τῶν εἰκόνων, τὴν σφοδρότητα τῶν ἀποστροφῶν. Δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι μετὰ τοῦ Βερναρδάκη ἐξέλιπε καὶ ἡ κλασσικίζουσα τραγῳδία ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς σκηνῆς. Αἱ τραγῳδίαι τοῦ *Κλέωνος Ραγκαβῆ* οὐδεμίαν σχεδὸν εὐρυτέραν ἀπήχησιν ἔσχον. Τοῦ δὲ *Ἀριστομένους Προβελεγγίου* τὰ ἱστορικὰ καὶ κοινωνικὰ δράματα, ἡ «Κόρη τῆς Λήμνου», ὁ «Ρήγας», ὁ «Νικηφόρος Φωκᾶς», ἡ «Ἐπιστροφὴ τοῦ Ἀσώτου», ἡ «Ἰόλη», δὲν ἐσημείωσαν σημαντικὸν σταθμὸν ἐν τῇ ἀνελίξει τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου. Νέαν ὤθησιν ἔλαβε τὸ νεοελληνικὸν θέατρον διὰ τῶν κοινωνικοῦ περιεχομένου κωμῳδιῶν τοῦ *Ἀγγέλου Βλάχου*, τοῦ *Μπάμπη Ἀννίνου* καὶ τοῦ *Νικολάου Λάσκαρη*· ὁ τελευταῖος διεκρίθη καὶ ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν ἱστορικὸς τῶν περιπετειῶν καὶ τῶν τυχῶν τῆς νεοελληνικῆς σκηνῆς. Τὰ ἔργα ταῦτα, στηριζόμενα ἐπὶ ὑποθέσεων εἰλημμένων ἐκ τοῦ καθημερινοῦ βίου καὶ σατιρίζοντα ἀκάκως τὰς ἀδυναμίας καὶ τὰς ἐλλείψεις κοινωνίας ἀσχηματίστου καὶ ἀνερματίστου, ὡς ἡ ἑλληνική, ἔτι δὲ διακωμῳδοῦντα τύπους καὶ χαρακτῆρας ἀντιπροσωπευτικοὺς ὄχι μόνον τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς των, ἀλλὰ καὶ πάσης ἐποχῆς, καθ' ὅ, ἀναφερομένους εἰς τὴν παντοτεινὴν σύνθεσιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, βαίνοντα δὲ πρὸς ἐπιτυχεῖς λύσεις δι' ἀλλεπαλλήλων εὐφυολογημάτων καὶ λογοπαιγνίων, προὐκάλεσαν τὸν γέλωτα μιᾶς ὁλοκλήρου γενεᾶς καί τινα τούτων, ἱστορικῶς τοὐλάχιστον, ἐπέζησαν τῆς ἐποχῆς των. Ἀξιόλογον ἔργον τῆς ἰδίας περιόδου εἶναι καὶ ὁ «Γενικὸς γραμματεὺς» τοῦ *Ν. Καπετανάκη*.

Ἡ ἐποχὴ τοῦ κωμειδυλλίου, κωμῳδίας μετ' ᾀσμάτων, εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς θεατρικῆς δόξης τοῦ *Δ. Κορομηλᾶ* καὶ τοῦ *Δ. Κόκκου*. Ὁ *Δημ. Κορομηλᾶς*, πεπροικισμένος διὰ πολυμόρφου, ἀνησύχου, ἀλλὰ καὶ ἀβαθοῦς ταλάντου, ἐδοκίμασε τὰς δυνάμεις του εἰς ὅλα τὰ θεατρικὰ εἴδη, ἔγραψεν ἓν δρᾶμα εἰς δεκαπεντασυλλάβους δημοτικοὺς στίχους, τὸν «Ἀγαπητικὸν τῆς βοσκοπούλας», ἀγαπηθὲν ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν λαόν, καὶ εἰσήγαγεν εἰς τὸ ἑλληνικὸν θέατρον τὸ κωμειδύλλιον, ἔργον λαϊκῆς μορφῆς, ἐν ᾧ διακρίνεται ἡ ἁπλότης τῆς ὑποθέσεως, ἡ ζωηρὰ διαγραφὴ τῶν τύπων, ἡ ἄφθονος χρῆσις τῆς κωμικῆς ὑπερβολῆς καὶ ἡ ἐπιτυχὴς παρεμβολὴ ᾀσμάτων, τὰ ὁποῖα ταχέως κατέστησαν δημοφιλῆ. Τὸν Κορομηλᾶν ὤθησεν εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ κωμειδυλλίου ὁ ἠθοποιὸς Ε. Παντόπουλος, ὅστις παρενέβαλεν εἰς τὴν ἰταλικὴν κωμῳδίαν «Οἱ μυλωνάδες» ᾄσματα, τὰ ὁποῖα συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν της μεγάλως. Κωμειδύλλια ἔγραψαν ὁ *Δ. Κορομηλᾶς*, ὁ *Δ. Κόκκος*, ὁ *Κ. Γ. Ξένος*, ὁ *Π. Ζάνος* κ. ἄ.

Τὴν σύγχρονον περίοδον τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου ἀνοίγει ὁ *Γρηγόριος Ξενόπουλος*, τοῦ ὁποίου τὸ θεατρικὸν ἔργον εἶναι εὐρύτατον κατ' ἔκτασιν καὶ σημαντικώτατον κατ' ἀξίαν. Ὁ Ξενόπουλος παραλλήλως πρὸς τὸ κοινωνικὸν μυθιστόρημα, ἐκαλλιέργησε καὶ τὸ κοινωνικὸν δρᾶμα καὶ τὴν κοινωνικὴν κωμῳδίαν. Εἶναι ἐκ τῶν ἐλαχίστων νεοελλήνων συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι ἔχουσιν ἔμφυτον τὴν αἴσθησιν τῆς θεατρικότητος· περισσότερον ἠθογράφος ἢ περισσότερον κοινωνικὸς ἀνατόμος εἰς αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ ἔργον του, διακρίνεται πάντοτε διὰ τὴν ἀρτίαν ἀρχιτεκτονικήν του, διὰ τὴν ἀληθοφανῆ καὶ ζωηρὰν διαγραφὴν τῶν προσώπων του, διὰ τὴν ψυχομετρικήν του ἱκανότητα, διὰ τὴν ἔντεχνον ἐπεξεργασίαν συναισθηματικῶν καταστάσεων ἢ κοινωνικῶν προβλημάτων, διὰ τὴν δημιουργίαν, ἐν ὀλίγοις, ἔργων, τὰ ὁποῖα προκαλοῦν βαθὺ καὶ πραγματικὸν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ θεατοῦ. Ὅπως εἰς τὰ μυθιστορήματά του, ὁμοίως καὶ εἰς τὸ θέατρόν του, ὁ Γρηγ. Ξενόπουλος ἔθηκε μερικὰ ἀπὸ τὰ μᾶλλον φλέγοντα προβλήματα τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητος καὶ ἐξειργάσθη περιπτώσεις, αἵτινες ἀπηχοῦν βαθύτερον τὰς σκέψεις τοῦ συγγραφέως ἐπὶ τῆς διαρθρώσεως τῆς παλαιοτέρας ἢ τῆς συγχρόνου νεοελληνικῆς κοινωνίας. Τὸ ὕφος του δὲν παρουσιάζει ἀνωμαλίας, ἀδικαιολογήτους μεταπτώσεις καὶ τραχύτητας. Τὰ ἔργα του ἔχουσι ῥέοντα διάλογον, ἔλλογον ἐναλλαγὴν τῶν σκηνῶν, εὐφυΐαν, ἢ ἔντονον δραματικὸν πάθος, ἐνίοτε χαλαρότητα, ἀλλὰ πάντοτε σχεδὸν πολιτισμένην λεπτότητα καὶ καλαισθησίαν («Φωτεινὴ Σάντρη», «Στέλλα Βιολάντη», «Μονάκριβη», «Πειρασμός», «Δὲν εἶμ' ἐγώ», «Τὸ ἀνθρώπινο», «Μαιτάνα», «Ἀνιέζα», «Θεῖος ὄνειρος», «Τὸ μυστικὸ τῆς Κοντέσσας-Βαλέραινας», «Οἱ φοιτηταί», «Ἀκτῖνες Ν.», «Ὁ Ποπολάρος», «Χαῖρε Νύμφη...» κτλ. κτλ.).

Τὸ κοινωνικὸν δρᾶμα, μὲ σαφεῖς κοινωνιστικὰς τάσεις, ἐκαλλιέργησε, κατὰ τὴν πρώτην ἰδίᾳ περίοδον τῆς λογοτεχνικῆς του σταδιοδρομίας, ὁ *Σπῦρος Μελᾶς*. Ὁ Μελᾶς κυμαίνεται μεταξὺ τῆς ὠμῆς ἀποδόσεως τῆς πραγματικότητος καὶ τῆς λυρικῆς του διαθέσεως. Ἡ δραματουργία του εἶναι πλήρης σφοδρῶν ἐναλλαγῶν, ῥιζοσπαστικὴ καὶ ὀξεῖα κατὰ τὸ βάθος, ὁρμητικὴ καὶ ἰσχυρὰ κατὰ τὴν ἔκφρασιν· διακρίνεται διὰ τὴν ψυχογραφικήν της ἀξίαν καὶ διὰ τὴν παλλομένην ἐσωτερικότητά της. «Τὸ κόκκινο πουκάμισο», «Ὁ γυιὸς τοῦ ἴσκιου», «Τὸ χαλασμένο σπίτι», «Τὸ ἄσπρο καὶ τὸ μαῦρο», «Μιὰ νύχτα, μιὰ ζωή», τάσσονται μεταξὺ τῶν καλλίστων δημιουργιῶν τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου. Τὰ θεατρικὰ ἔργα τοῦ *Παύλου Νιρβάνα* ἐσημειώσαμεν ἤδη ὅτι ἐμφανίζουν βαθεῖαν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἰψενικοῦ θεάτρου, τὴν ὁποίαν ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὸν Γρηγ. Ξενόπουλον κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς θεατρικῆς του δημιουργίας («Ὁ τρίτος») καὶ εἰς τὸν *Γιάννην Καμπύσην* (1872—1902), τοῦ ὁποίου «Οἱ Κοῦρδοι» εἶναι ἀξιόλογον κοινωνικὸν ἔργον, παρὰ τὰς προφανεῖς τεχνικάς του ἀδυναμίας. Πολὺ βλάπτεται ἡ θεατρικὴ παραγωγὴ τοῦ Καμπύση καὶ ἐκ τῆς αὐστηρῶς ψυχαρικῆς γλώσσης, τὴν ὁποίαν οὗτος μεταχειρίζεται· ἀλλ' ὁ διάλογος καὶ ἀπὸ ἄλλων ἀπόψεων κρινόμενος, στερεῖται ἐναργείας καὶ φυσικότητος, ἡ δὲ διαγραφὴ τῶν προσώπων τοῦ Καμπύση μαρτυρεῖ ὅτι ταῦτα εἶναι περισσότερον ἀσαφεῖς ποιητικαὶ συλλήψεις ἢ ζῶσαι ὑπάρξεις («Τὸ μυστικὸ τοῦ γάμου», «Ἡ φάρσα τῆς ζωῆς», «Ἄννα Κοῦξλεϋ»).

Ἕτερος θεατρικὸς συγγραφεύς, ὁ *Παντελῆς Χόρν*, διεκρίθη ἰδίᾳ ὡς ἠθογράφος τῶν λαϊκῶν στρωμάτων τῆς συγχρόνου μας κοινωνίας. Λυρικὸς τὴν διάθεσιν κατ' ἀρχάς, ὤθησε βραδύτερον τὸν ῥεαλισμόν του μέχρι κυνικότητος. Ὁ Χὸρν κέκτηται πολυτίμους ἀρετὰς δραματογράφου, παρὰ δὲ τὴν ποιοτικὴν ἀνισότητα τῆς θεατρικῆς του παραγωγῆς, κατώρθωσε νὰ πλουτίσῃ τὴν νεοελληνικὴν γραμματείαν μὲ μερικὰ ἔργα πρώτης γραμμῆς («Τὸ φυντανάκι», «Τὸ μελτεμάκι», «Ἡ Νταλμανοπούλα» κ. ἄ.). Ἕτερα ἔργα τοῦ Χὸρν εἶναι ἡ «Μελάχρα», «Οἱ Πετροχάρηδες», ἡ «Παναγία ἡ Κατηφορίτισσα», «Ὁ Σέντζας» κ. ἄ. Τὰ κοινωνικὰ δράματα τοῦ *Δημ. Π. Ταγκοπούλου* ἀποτελοῦν μᾶλλον ἀγαθὰς προθέσεις, ἢ ἀληθεῖς θεατρικὰς δημιουργίας. Ὁ Γρηγ. Ξενόπουλος ἔκρινεν ἄλλοτε ὅτι ὁ Δημ. Ταγκόπουλος ὑπῆρξεν ὁ χαρακτηριστικώτερος ἐκπρόσωπος ἐν Ἑλλάδι τοῦ νεωτέρου «θεάτρου τῶν ἰδεῶν». Ἀλλ' ἡ σοσιαλιστική του ἰδεολογία ὑποσκελίζει τὴν δραματογραφικήν του ἱκανότητα («Ἀλυσίδες», «Στὴν ὀξώπορτα», «Τὸ καινούργιο σπίτι», «Ἡ μητέρα»). Καθαρὸν σοσιαλιστικὸν δρᾶμα ἔγραψεν ὁ *Ρήγας Γκόλφης*, τὸν «Γήταυρον». Τὰ κοινωνικὰ δράματα τοῦ *Κωστῆ Μπαστιᾶ* καυτηριάζουν μὲ κυνικότητα ἐνίοτε καὶ χωρὶς πολλὴν τέχνην τὰς ἀδυναμίας ὡρισμένων στρωμάτων ἢ τύπων τῆς συγχρόνου κοινωνίας («Πέτρα σκανδάλου», «Τὸ πουλὶ τῆς νύχτας», «Ἡ Α. Μ. τὸ ταλέντο»). Ἀξιολογώτατοι κωμῳδιογράφοι ἀνεδείχθησαν οἱ *Τ. Μωραΐτίνης* καὶ *Θ. Συνοδινός*. Ἡ σάτιρα τοῦ *Μωραΐτίνη* εἶναι ἀβίαστος καὶ πηγαία· ἡ δὲ διακωμῴδησις τῆς συγχρόνου κοινωνίας γίνεται μὲ λεπτότητα, διὰ συνεχοῦς εὐφυολογίας, χωρὶς δυσάρεστον ὑπερβολὴν καὶ μέ τινα ἐλαφρῶς ἀπαισιόδοξον λυρικὴν διάθεσιν («Ταξιδάκι στὴ σελήνη», «Δακτυλογράφος ζητεῖ θέσιν», «Ὁ ἄρχοντας τοῦ κόσμου», «Αἰωνία ζωή», «Τὸ μοντέρνο σπίτι», ἡ μεγαλυτέρα ἐπιτυχία τοῦ συγγραφέως κ.ἄ.). Ὁ *Θ. Συνοδινός*, ἀντιθέτως, παρουσιάζεται πολλάκις πλημμελὴς ἐν τῇ τεχνικῇ ἐπεξεργασίᾳ τῶν ἔργων του, ἀλλὰ κατορθώνει ἐνίοτε νὰ ἐξεικονίσῃ ζωηρῶς καί, παρὰ τὴν καταφανῆ ὑπερβολήν των, πειστικῶς μερικοὺς χαρακτηριστικοὺς τύπους τῆς συγχρόνου ζωῆς («Πίνες», «Ἐσὺ φταῖς», «Ὁ Καραγκιόζης», «Κοσμικὴ κίνησις», «Ἡ δνὶς δικηγόρος», «Αὐτὸς εἶμαι!»). Σημαντικώτατος μεταξὺ τῶν νεωτέρων θεατρικῶν συγγραφέων εἶναι ὁ *Δημ. Μπόγρης* («Ἀρραβωνιάσματα», «Ἡ Δράκαινα»), πολλὰς δ' ἐλπίδας ἀξιολόγου μελλοντικῆς ἐξελίξεως παρέχουσιν ὁ *Δημ. Ἰωαννόπουλος* καὶ ὁ *Ἀλέξανδρος Λιδωρίκης*.

Τελευτῶντες, ἔχομεν τὴν ἀντίληψιν ὅτι δέον νὰ σημειώσωμεν καί τινα θεατρικὰ ἔργα συγγραφέων εἰς ἑτέρους διαπρεψάντων κλάδους, ὡς ἡ «Ἡ Τρισεύγενη» τοῦ *Κ. Παλαμᾶ*, ἡ τραγῳδία «Ροδόπη» τοῦ *Ν.Ποριώτη*, τὰ «Τρία φιλιά», τραγικὴ σονάτα τοῦ *Κ. Χρηστομάνου*, ὁ «Ὅρκος τοῦ πεθαμμένου» τοῦ *Ζαχαρία Παπαντωνίου*, τὰ λυρικὰ δράματα τοῦ *Ν. Καζαντζάκη*, ὁ «Βρυκόλακας» τοῦ *Ἀργύρη Ἐφταλιώτη*, ἔτι δὲ τὴν ἀξιόλογον θεατρικὴν παραγωγὴν τοῦ *Ι. Τσοκοπούλου*, τοῦ *Π. Δημητρακοπούλου*, τοῦ *Β. Κολοκοτρώνη*, τοῦ *Μιλτ. Λιδωρίκη*, τοῦ *Μ. Ἰωσήφ*, τοῦ *Κ. Ἀθανασιάδου* (*Λαέρτη Λάρμη*), τοῦ *Στεφάνου* καὶ τῆς *Αἰμ. Δάφνη*, οἵτινες ἔδωσαν μερικὰ ἀπὸ τὰ ὡραιότερα μονόπρακτα τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου, τοῦ *Ι. Παξινοῦ*, τῆς *Γαλατείας Καζαντζάκη* («Τὰ πληγωμένα πουλιά», «Τὸ πλοῖο ταξιδεύει» κλπ.), τοῦ *Κ. Βελμύρα*, τοῦ *Β. Ρώτα*, ὅστις ἔγραψεν ἐνδιαφέροντα μικρὰ ἔργα διὰ τὸ παιδικὸν θέατρον, τοῦ *Β. Φρέρη* (ὁμοίως), τῆς *Β. Μησοτάκη* κ.ἄ. (Βλ. καὶ κατωτ. *Θέατρον*.)

Τὸ χρονογράφημα. Τοῦτο ὑπῆρξεν ἓν τῶν μᾶλλον ἀναπτυχθέντων κατὰ τὸ τέλος ἰδίᾳ τοῦ ΙΘ' καὶ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ Κ' αἰῶνος εἰδῶν τοῦ γραπτοῦ λόγου. Ἱστάμενον μεταξὺ τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς δημοσιογραφίας, ἐμπνεόμενον ἀπὸ τὰ γεγονότα καὶ τὰ ζητήματα τῆς ἀμέσου ἐπικαιρότητος, λυρικὸν χωρὶς ἔξαρσιν, φιλοσοφικὸν χωρὶς εὐρύτητα, ψυχογραφικὸν χωρὶς βάθος, παιγνιῶδες καὶ εὔθραστον προϊὸν τοῦ γραπτοῦ λόγου ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς φύσεώς του, ἀνήχθη ἐνίοτε εἰς ἔξοχον περιωπὴν καὶ ἀπετέλεσεν, ἀναμφισβητήτως, ἐξαίρετον λογοτεχνικὸν εἶδος. Τὸ χρονογράφημα ἀπεκρυστάλλωσεν εἰς μικρὰς ἀποσπασματικὰς εἰκόνας, εἰς συντόμους σπινθηροβολοῦντας διαλόγους, τύπους καὶ περιστατικὰ τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τὴν νεοελληνικὴν πραγματικότητα καὶ τὰς ἀπηχήσεις τῆς ξένης πραγματικότητος· ἔκρινε τὰς ἰδέας, τὰ πρόσωπα καὶ τὰ συστήματα· διεῖδεν ἀπροσδοκήτους λύσεις εἰς πολυσχιδῆ προβλήματα· διεκωμῴδησε προσπαθείας καὶ τάσεις - ἔφερεν, ἐν ἑνὶ λόγῳ, μίαν μικράν, ἀλλὰ «φίλην» δόσιν τῆς μεγάλης τέχνης εἰς τὴν πεζότητα τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ εἰς τὴν ἄμεσον αἴσθησιν τοῦ σπεύδοντος καὶ τόσον συχνὰ ἐπιπολαίου ἀναγνώστου. Οἱ ἐξοχώτεροι τῶν ἐκπροσώπων τοῦ νεοελληνικοῦ χρονογραφήματος εἶναι: ὁ *Ἰωάννης Κονδυλάκης*, ὅστις ἐπὶ συναπτὰ ἔτη ἀπὸ τῶν στηλῶν ἰδίᾳ τῆς ἐφημερίδος «Ἐμπρὸς» καὶ ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον *Διαβάτης* ἔδωκε τὴν σύγχρονόν του ζωὴν εἰς συντόμους εἰκόνας, διακρινομένας διὰ τὴν ἀκριβολογίαν των, τὴν διαπεραστικήν των εἰρωνείαν καὶ τὴν ἀττικὴν λιτότητα καὶ χάριν τῆς φράσεώς των· ὁ *Παῦλος Νιρβάνας*, ὁ ὁποῖος προσέδωκεν εἰς τὸ χρονογράφημα τὸ πνεῦμα τῆς ἐκλεκτικότητός του, παρατηρητικότητα καὶ διαύγειαν ἐν τῇ διατυπώσει, κομψότητα καὶ ἁβρότητα· ὁ *Σπῦρος Μελᾶς*, ὅστις, ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον *Φορτούνιο* καὶ ὑπὸ τὸ ἀληθές του ὀνοματεπώνυμον, ἐδημιούργησε μικρὰ ἀριστουργήματα ἀενάου καὶ ἀνεξαντλήτου πνευματικῆς σπινθηροβολίας, γέμοντα εὐστόχων παρατηρήσεων, πρωτοτύπων ἀπόψεων, μὲ μοναδικὴν εὐστροφίαν ἐν τῇ συνθέσει τῆς φράσεως, μὲ ἀπροσδοκήτους χρήσεις κοινῶν λέξεων, μὲ ποιητικὴν διάθεσιν πηγαίαν καὶ μὲ μοναδικὴν δύναμιν ἐν τῇ ἐξεικονίσει τοῦ λαϊκοῦ βίου (βλ. καὶ

Digitized by Google

τὸν τόμον «Σφυρίγματα»)· ὁ *Δημ. Χατζόπουλος*, ὅστις ὑπὸ ἀπειροπληθῆ ψευδώνυμα διεκωμῴδησεν εὐστόχως τὸν σύγχρονον βίον ἢ περιέγραψε μὲ θαυμαστὴν ἐνάργειαν τὴν ἑλληνικὴν φύσιν· ὁ *Στάμος Μπράνιας*, λυρικός, ὀξὺς εἰς τὴν παρατήρησιν, δημιουργὸς τῆς κομψοτέρας μορφῆς τοῦ νεοελληνικοῦ χρονογραφήματος, ὁ *Τίμος Σταθόπουλος*, ὁ *Ζαχ. Παπαντωνίου*, ὁ *Δ. Ταγκόπουλος*, ὁ *Διον. Κόκκινος*, ὁ *Κ. Χαιρόπουλος*, ὁ *Τ. Μωραϊτίνης*, ὁ *Γ. Πὼπ* κ. ἄ.

Ἡ κριτική. Ἡ νεοελληνικὴ κριτικὴ ἄρχεται, κυρίως εἰπεῖν, ἀπὸ τοῦ ἐπιστηθίου φίλου τοῦ Σολωμοῦ *Ἰακώβου Πολυλᾶ*. Ὁ Ἰάκωβος Πολυλᾶς, Κερκυραῖος, μορφωθεὶς ἐν Γερμανίᾳ (1824—1896), ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος συστηματικὸς ταξιθέτης τῶν διεσπάρτων καὶ ἠκρωτηριασμένων καταλοίπων τοῦ Σολωμοῦ. Πεπροικισμένος διὰ βαθείας μορφώσεως, ὀξυνοίας καὶ ἀληθοῦς κριτικοῦ πνεύματος, ἤσκησεν ἀντικειμενικὴν κριτικὴν καὶ διετύπωσεν εὐστόχους παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν μεγάλων αἰσθητικῶν καὶ φιλολογικῶν προβλημάτων καὶ ζητημάτων (Προλεγόμενα εἰς τὸ ἔργον τοῦ Σολωμοῦ, κριτικὴ τοῦ γνωστοῦ ἔργου τοῦ Ζαμπελίου: «Πόθεν ἡ κοινὴ λέξις τραγουδῶ», Ἡ φιλολογική μας γλῶσσα). Τὸ ἔργον τοῦ Πολυλᾶ ἐξηκολούθησεν ὁ σημαντικώτατος τῶν μαθητῶν του *Γεώργιος Καλοσγοῦρος* (1849—1902), ὁ μεταφραστὴς τῶν «Ἰταλικῶν ποιημάτων» τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ «Προμηθέως Δεσμώτου» τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ «Σαοὺλ» τοῦ Ἀλφιέρι· ὁ Καλοσγοῦρος, βαθύτατος γνώστης τῶν ξένων λογοτεχνιῶν, εἰς συλλογὴν κριτικῶν μελετῶν, ἐκδοθεῖσαν τῷ 1893, καὶ εἰς ποικίλα ἄλλα ἄρθρα ἐξέφρασε γνώμας πολλάκις ἀληθῶς περισπουδάστους.

Πρὸς τὴν δυάδα ταύτην τῶν Κερκυραίων ἀντιστοιχεῖ ἡ δυὰς τῶν παλαιῶν Ἀθηναίων κριτικῶν, τοῦ *Ἐμμανουὴλ Ροΐδου* καὶ τοῦ *Ἀγγέλου Βλάχου*. Προφανῶς, ἀμφότεροι οὗτοι ὑπολείπονται εἰς εὐρύτητα ἀντιλήψεων καὶ πηγαῖον κριτικὸν αἰσθητήριον, ἂν μὴ τοῦ Καλοσγούρου, ἀσφαλῶς ὅμως τοῦ Πολυλᾶ. Ἦσαν περισσότερον ἀναδιφηταὶ αἰσθητικῶν μελετῶν, συλλογεῖς παντοίων γνώσεων, ἐνιαχοῦ μὴ ἀπηλλαγμένοι προκαταλήψεων. Ὁ *Ἰωάν. Παπαδιαμαντόπουλος* (Jean Moréas) ἀπέδειξε δι' ὀλιγοσελίδου φυλλαδίου πολλὰς τῶν κριτικῶν γνωμῶν τοῦ Ροΐδου αὐτουσίως εἰλημμένας ἐκ ξένων αἰσθητικῶν καὶ κριτικῶν συγγραφῶν. Παρὰ ταῦτα, ὁ Ἐμμανουὴλ Ροΐδης παραμένει εἷς ἀπὸ τοὺς πράγματι μεγάλους κριτικοὺς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ὀξὺς καὶ πολλάκις δηκτικὸς εἰς τὰς κρίσεις του, πολὺ περισσότερον καλλιεργημένος αἰσθητικῶς ἢ οἱ πλεῖστοι τῶν συγχρόνων του, ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Καὶ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου πρὸς τιμήν του ὅτι ἐπεκρότησε τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Ψυχάρη καί, μολονότι ἔγραφεν ὁ ἴδιος εἰς ἄκαμπτον καθαρεύουσαν, συνέταξε πολυσέλιδον μελέτην, τὰ «Εἴδωλα», διὰ νὰ ὑπεραμυνθῇ τῆς δημοτικῆς γλώσσης. Ὁ *Ἄγγελος Βλάχος*, συντηρητικὸς εἰς τὰς φιλολογικάς του πεποιθήσεις, εὐρύτατα ὅμως μορφωμένος, ὡς ὁ Ροΐδης, καὶ πεφωτισμένος γνώστης τῶν ξένων λογοτεχνιῶν, ὠφέλησε πολλάκις διὰ τῶν κριτικῶν του μελετῶν τοὺς λογοτέχνας τῆς ἐποχῆς του.

Εὐρὺ καὶ ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ κριτικὸν ἔργον τοῦ *Παλαμᾶ*. Εἰς τὰ «Πρῶτα κριτικά», εἰς τὰ «Γράμματα» (τόμοι δύο), εἰς τοὺς «Πεζοὺς δρόμους» (τόμοι τρεῖς), εἰς διαλέξεις, μονογραφίας («Τὸ ἔργον τοῦ Κρυστάλλη», «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης»), εἰς τοὺς προλόγους τῶν ἔργων του καὶ εἰς ἄφθονα ἄρθρα καὶ μελετήματα, διεσπαρμένα εἰς ἐφημερίδας καὶ περιοδικά, ἐπὶ πλέον δὲ εἰς τὴν ἑρμηνευτικὴν τῆς ποιητικῆς του ἰδιοσυγκρασίας ἐκτενῆ μελέτην του («Ἡ ποιητική μου»), ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς ἐπιδεικνύει ἀνεξάντλητον πολυμάθειαν, βαθύτητα, πολυμέρειαν καὶ κριτικὸν πνεῦμα, τοῦ ὁποίου θεμελιώδη γνωρίσματα παραμένουσιν ἀείποτε ὁ θαυμασμὸς καὶ ἡ ἐπιείκεια. Ὁ *Γρηγ. Ξενόπουλος* εἰς τὰ κριτικά του ἄρθρα ἐμφανίζεται ἐνίοτε ὀξὺς καὶ ἀποκαλυπτικός. Κατὰ τοὺς παλαιοτέρους ἰδίᾳ χρόνους καὶ ὁ *Παῦλος Νιρβάνας* ἠσχολήθη εἰς τὴν κριτικὴν μὲ φιλοπαιγμοσύνην καὶ μίαν τόσῳ ἀήθη εἰς τὴν μεταγενεστέραν του ἐργασίαν τραχύτητα ἐκφράσεως.

Ἐκ τῶν νεωτέρων κριτικῶν οἱ μᾶλλον ἀξιομνημόνευτοι εἶναι ὁ *Γιάννης Ἀποστολάκης* καὶ ὁ *Φῶτος Πολίτης*. Ἀμφότεροι διακρίνονται διὰ τὴν συνέπειαν τῶν ἀντιλήψεών των καὶ τὴν μαχητικότητά των. Ὁ *Γιάννης Ἀποστολάκης* ἐγένετο ἰδίᾳ γνωστὸς διὰ τοῦ μεγάλου κριτικοῦ του ἔργου «Ἡ ποίηση στὴ ζωή μας», ἔνθα, παρὰ τὴν ὑπερβολικὴν τραχύτητα τοῦ ὕφους, ἡ ἐπιστημοσύνη καὶ ἡ περιωπή, ἀφ' ἧς ἐξήτασε τὰ μεγάλα αἰσθητικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς μας, λαμβάνων ὡς ἀφετηρίαν τὴν ἀνάλυσιν τοῦ μεγάλου ἔργου τοῦ Σολωμοῦ, προὐκάλεσε βαθεῖαν αἴσθησιν. Μεταγενεστέρως ἐξέδωκε «Τὰ δημοτικὰ τραγούδια» καὶ τὰ «Τραγούδια μας». Ὁ δὲ *Φῶτος Πολίτης*, διὰ τῆς κριτικῆς του συνεργασίας εἰς καθημερινὰς ἐφημερίδας, μάλιστα δὲ τὴν «Πολιτείαν» παλαιότερον καὶ τὴν «Πρωΐαν» μεταγενεστέρως, ἐξέφρασε μὲ εἰλικρίνειαν ὠμὴν καὶ συνέπειαν αὐστηρὰν ἰδέας ὑγιεῖς, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀποκάθαρσιν τῆς φιλολογικῆς μας ζωῆς ἀπὸ προκαταλήψεων καὶ ἀφύπνισε θεμελιώδη ἐρωτήματα εἰς τὴν φιλολογικὴν καὶ τὴν αἰσθητικήν μας συνείδησιν. Καὶ οἱ δύο οὗτοι κριτικοὶ εἶναι ὑπέρμαχοι τῆς καθαρᾶς δημοτικῆς καὶ ὑπεραμύνονται τῆς δημιουργίας πραγματικῆς δημοτικιστῆς συνειδήσεως· ἀλλ' ὁ Φῶτος Πολίτης, ἀποβλέπων ἰδίᾳ εἰς τὴν καθαρὰν χρῆσιν τῆς δημοτικῆς ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ τυπικοῦ, χρησιμοποιεῖ ἐνίοτε ἀφθόνους λέξεις τῆς καθαρευούσης προσαρμόζων ταύτας εἰς τὸν μορφολογικὸν σχηματισμὸν τῆς δημοτικῆς. Τοῦ Πολίτου τὸ ἔργον, ἐκτεινόμενον πολὺ πέραν τῆς λογοτεχνίας, ἐγγίζει τὰ ὅρια καθολικῆς θεωρήσεως τῶν συγχρόνων προβλημάτων ὑφ' οἱανδήποτε μορφὴν καὶ ἂν ἐμφανίζωνται ταῦτα.

Ἕτερος σύγχρονος κριτικός, ὁ *Ἄλκης Θρύλος* (*Ἑλένη Κ. Νεγροπόντη - Οὐράνη*), διατυπώνει πολλάκις διαυγεῖς ἰδέας, ἀλλὰ πολὺ συχνότερον οἱ ἄμετροι ἐνθουσιασμοὶ ἢ καὶ αἱ συστηματικαὶ ἐπικρίσεις του ἐναντίον προσώπων καὶ πραγμάτων δὲν φαίνονται ἐπαρκῶς ᾐτιολογημέναι. Προφανὴς εἶναι ἡ ἔλλειψις βαθείας κλασσικῆς μορφώσεως παρὰ τῷ κριτικῷ τούτῳ, ὅστις, ἀπὸ ἄλλων ἀπόψεων, σημαντικὰς προσήνεγκεν ὑπηρεσίας εἰς τὴν ὁσημέραι συντελουμένην ἀξιολογικὴν διάρθρωσιν τῆς λογοτεχνίας μας. Κυριώτατον γνώρισμά του παραμένει πάντοτε ἡ τόλμη του ἐν τῷ σχηματισμῷ καὶ τῇ διατυπώσει τῶν κριτικῶν ἀντιλήψεων.

Ὁ *Ἄριστος Καμπάνης*, ὁ ἱστορικὸς τῆς λογοτεχνίας μας, ποιητὴς παλαιότερον («Προσφορὰ στὸν Ἥφαιστον»), ἀποδεικνύει καὶ διεισδυτικὴν ἀντίληψιν καὶ εὐρυμάθειαν καὶ λεπτὴν αἴσθησιν τοῦ καλοῦ καὶ πολιτισμένην μετριοπάθειαν ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῶν λογοτεχνικῶν τάσεων καὶ τῆς πνευματικῆς καρποφορίας τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Παραλλήλως πρὸς τοῦτον, ὁ *Ἠλίας Βουτιερίδης*, ποιητὴς καὶ πεζογράφος, ἀσχολεῖται ἀπὸ μακροῦ χρόνου εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν διερεύνησιν τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, καρποὶ δὲ τῆς προσπαθείας του ταύτης ὑπῆρξαν ἔργα πολυσέλιδα καὶ μικρότεραι μονογραφίαι ἀναμφισβητήτως πολύτιμοι. Εἰς τὸν Ἠλίαν Βουτιερίδην ὀφείλεται καὶ μία «Νεοελληνικὴ στιχουργική», δι' ἀφθόνων παραδειγμάτων ἐκ τοῦ νεωτέρου ποιητικοῦ μας λόγου πλουτισμένη. Τὴν κριτικὴν τῆς καλλιτεχνίας ἀσκεῖ ἀπὸ ἐτῶν ἤδη μὲ βαθεῖαν γνῶσιν τῶν σχετικῶν ζητημάτων ὁ *Ζαχαρίας Παπαντωνίου*. Καὶ ὁ *Δ. Κόκκινος* δὲ προσέφερεν ἀξιολόγους ὑπηρεσίας εἰς τὸν κλάδον τοῦτον τῆς κριτικῆς. Ἕτεροι ἀξιοσημείωτοι κριτικοὶ εἶναι ὁ *Κ. Βάρναλης* («Ὁ Σολωμὸς χωρὶς μεταφυσική»), ὁ *Κλέων Παράσχος*, ὁ ποιητὴς καὶ πεζογράφος *Γιάννης Ζερβός*, ὁ *Ρ. Ἰκόλφης*, ὁ *Δ. Κουκούλας*, ὁ *Τέλλος Ἄγρας*, ὁ *Α. Δρίβας*. Ὁ *Φάνης Μιχαλόπουλος*, τέλος, ἔδωκε σειρὰν μελετῶν ἐπὶ ἱστορικῶν ζητημάτων, ἐπὶ μορφῶν τῆς νεωτέρας μας ἱστορίας, ἐπὶ σημαντικῶν περιόδων τοῦ νεωτέρου μας βίου, ἔνθα ἡ ἐκπλήσσουσα πολυμάθειά του καὶ ἡ ἱστοριοδιφική του ἱκανότης ἁμιλλῶνται, πολλάκις, πρὸς ἔκτακτον ὀξύτητα πνεύματος. Μειονέκτημα τοῦ Μιχαλοπούλου εἶναι ἡ ἀνωμαλία καὶ ἡ ἀσάφεια τοῦ ὕφους.

Αἱ μεταφράσεις. Ἰδιαιτέρα μνεία πρέπει νὰ γίνῃ τοῦ πολυτίμου μεταφραστικοῦ ἔργου ἐνίων Νεοελλήνων πεζογράφων καὶ ποιητῶν, οἵτινες συνετέλεσαν τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἐπέκτασιν τῶν λογοτεχνικῶν μας ὁριζόντων καὶ εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ἀναγιγνώσκοντος νεοελληνικοῦ κοινοῦ διὰ τῆς μεταφορᾶς εἰς τὴν γλῶσσάν μας τῶν ἀριστουργημάτων τῶν ξένων λογοτεχνιῶν. Ἐμνημονεύσαμεν ἤδη παλαιοτέρους τινὰς μεταφραστάς, ὡς ὁ *Σκυλίτσης*, ὁ *Καρασούτσας*, ὁ *Ἄγγελος Βλάχος*, ὁ *Ραγκαβῆς*, ὁ *Πολυλᾶς*, ὁ *Πάλλης*, ὁ *Παλαμᾶς*, ὁ *Ἐφταλιώτης*, ὁ *Χατζόπουλος*, ὁ *Γρυπάρης* κ. ἄ. Πρέπει ἤδη νὰ ἀναφέρωμεν τὸν *Νικ. Πωριώτην* διὰ τὸ μέγεθος τῆς πολυτίμου μεταφραστικῆς ἐργασίας του ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ τῶν νεωτέρων ξένων λογοτεχνιῶν, τὸν *Κ. Καρθαῖον* διὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ «Δὸν Κιχώτου» τοῦ Θερβάντες, τῆς «Μπαλλάντας τῆς φυλακῆς τοῦ Ρίντιγκ» τοῦ Οὐάϊλδ, τοῦ «Ἰουλίου Καίσαρος» τοῦ Σαίξπηρ κλπ., τὸν *Β. Δασκαλάκην* διὰ τὰς μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ Κνοὺτ Χάμσουν, τὸν *Δ. Κουκούλαν* διὰ τὴν εἰς τὴν γλῶσσάν μας ἀπόδοσιν τοῦ ἔργου τῶν Γερμανῶν ποιητῶν, τὸν *Δ. Σάρρον* διὰ τὰς μεταφράσεις τῶν ἀρχαίων τραγῳδιῶν, τὸν *Γ. Σπαταλᾶν* διὰ τὰς μεταφράσεις ἐκ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων, ἐκ τῆς λατινικῆς καὶ τῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας, τὸν *Ν. Καζαντζάκην*, μεταφραστὴν τοῦ Δάντου καὶ τῆς συγχρόνου ἱσπανικῆς ποιήσεως, τὴν *Ἀθηνᾶν Σαραντίδου* διὰ τὴν μετάφρασιν ἐκλεκτῶν ἔργων τῆς ρωσσικῆς λογοτεχνίας, τὸν *Ι. Χρυσάφην* διὰ τὰς μεταφράσεις του ἐκ τῶν σκανδιναυϊκῶν λογοτεχνιῶν, τὸν *Τέλλον Ἄγραν*, τὴν *Μυρτιώτισσαν*, τὸν *Μιχ. Στασινόπουλον*, τὸν *Μ. Τσιριμῶκον*, τὸν *Θρασύβουλον Σταύρου* κ. ἄ.

Ἐπίμετρον. Τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἐνδιαφέρουν μεγάλως καὶ ἐργασίαι γλωσσολογικαί, συντελέσασαι εἰς τὴν ἀποσαφήνισιν καὶ τὴν λύσιν ἐνίοτε τῶν φθογγολογικῶν, τυπικῶν, λεξικολογικῶν καὶ συντακτικῶν προβλημάτων τῆς δημοτικῆς γλώσσης. Παρὰ τὸ ἔργον τοῦ *Ψυχάρη*, ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιον εἶναι τὸ τεράστιον γλωσσολογικὸν ἔργον τοῦ *Μένου Φιλήντα*, ὅστις καὶ ποιήματα («Ὀχτάζες») καὶ ἀφηγήματα («Παιδιοῦ ἔρωτες», «Τχορμίνα») ἔγραψεν. Ἡ «Γραμματικὴ τῆς ρωμαίικης γλώσσας» τοῦ Φιλήντα εἶναι ἔργον μνημειῶδες. Ὁ *Ἐλισσαῖος Γιαννίδης* (*Σ. Σταματιάδης*) ἐγένετο ἰδίᾳ γνωστὸς ἐξ ἀφορμῆς τῆς πολυτίμου διὰ τὴν διαύγειαν καὶ τὴν ἐπιχειρηματολογίαν της μελέτης του «Γλῶσσα καὶ ζωή». Ὁ *Πέτρος Βλαστὸς* ἐξέδωκε μέγα λεξικὸν τῆς δημοτικῆς ὑπὸ τὸν τίτλον «Συνώνυμα καὶ συγγενικά». Ὁ *Ἀχιλ. Τζάρτζανος* ἐμελέτησε τὴν σύνταξιν τῆς δημοτικῆς καὶ ἐξέδωκε τὸ πρῶτον συντακτικόν της. Ὁ *Μανώλης Τριανταφυλλίδης* ἠσχολήθη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ὀρθογραφικῶν προβλημάτων τῆς δημοτικῆς, ὑπερημύνθη δ' αὐτῆς ὡς γλωσσολόγος καὶ ἱστορικὸς διὰ σειρᾶς ἀξιολογωτάτων μελετῶν. Ὁ *Δ. Γληνὸς* ἐμελέτησε τὰ παιδαγωγικὰ προβλήματα τῆς δημοτικῆς καὶ ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρωτεργατῶν τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ἐθνικῆς γλώσσης εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν. Ὁ *Ἀλέξ. Δελμοῦζος* ὁμοίως ὑπῆρξεν εἷς ἀπὸ τοὺς μεγάλους πρωτεργάτας τῆς δημοτικιστικῆς ἀναγεννήσεως. Ὁ *Χρ. Θεοδωρίδης* ἀποδεικνύων, οὐχὶ πάντοτε πειστικῶς, ὅτι ἡ δημοτικὴ εἶναι κατάλληλος καὶ διὰ τὸν ἐπιστημονικὸν λόγον, ἔγραψεν εἰς ἀκραιφνῆ δημοτικὴν τὴν πολυσέλιδόν του «Εἰσαγωγὴ στὴ φιλοσοφία».

Παραλλήλως πρὸς τὰς μεγάλας ταύτας προσπαθείας ἡ συμβολὴ περιοδικῶν, ὡς ἡ «Τέχνη», ἡ «Ἠγηςώ», ὁ «Ἀκρίτας», ὁ «Νουμᾶς», τὰ «Γράμματα» καὶ ἡ «Νέα Ζωὴ» τῆς Ἀλεξανδρείας, ὁ «Βωμός», ἡ «Μοῦσα», τὰ «Ἑλληνικὰ Γράμματα», ἡ «Νέα Ἑστία», ὁ «Κύκλος», εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς δημοτικῆς λογοτεχνίας ὑπῆρξε σημαντικωτάτη. Ἕτερα περιοδικά, συντηρητικοῦ χαρακτῆρος, ὡς ἡ «Ἑστία», τὰ «Παναθήναια» καὶ ὁ «Καλλιτέχνης» ἐφιλοξένησαν τὴν παραγωγὴν τῶν ἀξιολογωτέρων ἐκπροσώπων τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, χωρὶς νὰ τραποῦν ἀνενδοιάστως τὴν εὐθεῖαν γλωσσικὴν ὁδόν.

Ἐπίλογος. Συμπληροῦντες ὅσα ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς παρούσης συνοπτικῆς ἐπισκοπήσεως τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἐλέχθησαν, δυνάμεθα ἤδη νὰ ἐπισυνάψωμεν γενικωτέρας τινὰς καὶ ἐξ ἀπόπτου παρατηρήσεις περὶ τοῦ παρόντος τῆς τε ποιήσεως, τῆς πεζογραφίας καὶ τῆς θεατρικῆς παραγωγῆς. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ποίησις ὄχι μόνον ἐν Ἑλλάδι, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ ξένῳ κόσμῳ διατρέχει κρίσιμον τοῦ βίου της περίοδον. Οἱ ἀληθεῖς ποιηταὶ καθίστανται ὁσημέραι σπανιώτεροι, ὁ δὲ ποιητικὸς λόγος, ἐκτρεπόμενος εἰς τὴν πεζολογίαν ἢ ἀποπειρώμενος, ἐξ ἀντιθέτου, ν' ἀνυψωθῇ εἰς ὑπερβατικὰς καὶ ἀφῃρημένας συλλήψεις, τῶν ὁποίων προσήκουσα ἔκφρασις θὰ ἦτο ὁ ρυθμὸς τῆς μουσικῆς μᾶλλον ἢ ὁ ἔντεχνος λόγος, καταναλισκόμενος δ' ἀφ' ἑτέρου εἰς ἀναζητήσεις λεπτοτάτων καὶ πολυμόρφων συναισθηματικῶν καταστάσεων, εἰς ἐπιδίωξιν θορυβώδους πρωτοτυπίας ἢ εἰς ἀσθματικὴν παρακολούθησιν ἀλλεπαλλήλων ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων καὶ ὑποσυνειδήτων κραδασμῶν, θέτει ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ πρόβλημα τῆς δυνατότητος τῆς ὑπάρξεώς του ὑπὸ τοὺς δημιουργηθέντας ὅρους. Κριτικοὶ καὶ αἰσθητικοὶ προσβλέπουν δυσπίστως καὶ οἱονεὶ περιδεῶς εἰς τὴν σύγχρονον ἐξέλιξιν τοῦ ποιητικοῦ λόγου, τινὲς δὲ θεωροῦσιν ὅτι ὁ ρυθμὸς τῆς ἐποχῆς, ἡ ἐπίτευξις ἐπιδιώξεων, αἵτινες ἀνῆκον ἄλλοτε ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν κόσμον τῆς ποιητικῆς φαντασίας, εἶναι ἡ ἐκμηδένισις τῆς ἀποστάσεως καὶ ἡ κατάκτησις τοῦ ἀέρος ἢ ἄλλων, ὡς ἡ ἐπαύξησις τῶν πρακτικῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς, ἡ πυρετώδης θήρα τῶν ἀμέσων, ὑλικῶν καὶ αἰσθητῶν πραγματώσεων, ἡ προφανῶς ἀπομακρύνουσα ἀπὸ τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου τὴν ρέμβην, τὴν ἥρεμον ἐνατένισιν καὶ τὴν στοχαστικὴν περισυλλογήν, ὁ ἐνιαχοῦ παρατηρούμενος πλήρης ἐκχυδαϊσμὸς τῶν συναισθημάτων, ἡ πεζότης τῆς συγχρόνου γυναικός, προάγουσα τὸν αἰσθησιασμὸν καὶ καταβιβάζουσα ταύτην ἀπὸ τοῦ ἰδεώδους βάθρου, εἰς ὃ τὴν εἶχεν ἀνυψώσει ἡ αἰσθηματολογία τῶν προγενεστέρων γενεῶν, ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ ἔλλειψις ἐσωτερικῆς πίστεως ἐπὶ τὴν ὑπεροχὴν ὡρισμένων ὑπερβατικῶν ἀξιῶν, ἡ μηχανοποίησις τοῦ ἀτόμου καὶ ὁ περιορισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς, ἀφῄρεσαν καὶ τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ μέσα τῆς ἐκδηλώσεως ἀπὸ τὴν ποίησιν. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἐλάχιστα ἐνδιαφέρεται διὰ τὸν ποιητικὸν λόγον. Ἀλλ' εἶναι ἐξ ἴσου ἀληθὲς ὅτι ἡ λυρικὴ συγκίνησις καὶ ἡ λυρικὴ ἔκφρασις παραμένουσιν ἀείποτε πραγματικαὶ ἀνάγκαι τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης δύναταί τις νὰ ὑποστηρίξῃ, οὐχὶ ἄνευ λόγου, ὅτι ἡ ποίησις ἔδωκεν ἱκανὸν μέρος τῆς ὡραιότητός της εἰς τὰς ἐπιδιώξεις τοῦ συγχρόνου βίου, εἰς τὰς ὑψηλὰς κατακτήσεις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, εἰς τὴν παρατηρουμένην ἀνάγκην τῆς πολυτελοῦς ζωῆς, εἰς τὴν δίψαν τῶν ἀπολαύσεων, εἰς τὴν ἀγωνίαν καὶ τὸ πάθος τῆς ἐποχῆς μας, ἐνῷ ἐξ ἄλλου εἰσέδυσε διὰ πλείστων πόρων εἰς τὴν πε-

Digitized by Google

ζογραφίαν, κατὰ τρόπον ὥστε ὁ πεζὸς λόγος ἐμφανίζεται ἐνίοτε ὡς ἁπλοῦς μετασχηματισμὸς τοῦ ποιητικοῦ λόγου.

Εἰδικῶς διὰ τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ κύκλον κεκλεισμένον ἤδη. Τὰ νεώτερα ποιητικὰ ἔργα ἢ τελειοποιοῦν τάσεις ἀναφανείσας ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἢ μιμοῦνται τεχνοτροπίας ἐξηντλημένας ἤ, καινοτομοῦντα ἀκαίρως, εὑρίσκονται ἔξω καὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ὑφῆς τοῦ γνησίου ποιητικοῦ λόγου. Μία νέα μεγάλη μορφή, ἱκανὴ ν' ἀνανεώσῃ τὴν αἰωνίαν ποιητικὴν παράδοσιν καὶ νὰ ἐκφράσῃ, διὰ μέσου τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς, τὸν συναισθηματικὸν καὶ τὸν πνευματικὸν κόσμον τοῦ αἰωνίου ἀνθρώπου, θὰ ἠδύνατο, ἴσως, νὰ προκαλέσῃ τὴν ἐπιθυμητὴν ἀναγέννησιν.

Ὁ πεζὸς λόγος ἐγνώρισε κατὰ τὴν μεταπολεμικὴν περίοδον θαυμαστὴν καρποφορίαν, τὸ δὲ μυθιστόρημα ἀπέβη τὸ ἔπος τῆς συγχρόνου ζωῆς. Ψυχαναλυτικὸν καὶ ψυχογραφικόν, κατὰ τὸ πλεῖστον, οὐχὶ σπανίως χαλαρὸν κατὰ τὴν οἰκονομίαν καὶ ἐπικινδύνως νεωτερίζον κατὰ τὴν σύλληψιν τοῦ μύθου, διολισθαῖνον εὐχερῶς εἰς τὸν ἐσωτερικὸν μονόλογον καὶ παρέχον συχνότατα τὴν ἐντύπωσιν θεωρήσεως τῶν ἀνθρωπίνων ἐξ ὑποκειμένου μᾶλλον ἢ ἐξ ἀντικειμένου, ἀπομακρυνόμενον ὁσημέραι αἰσθητότερον τοῦ ἀμιγοῦς ρεαλισμοῦ, ἐνῷ φαίνεται ὅτι τὸν ἐγκολπώνεται ζωηρότερον, ἀποτελεῖ τὴν χαρακτηριστικωτέραν λογοτεχνικὴν ἐκδήλωσιν τῆς ἐποχῆς μας. Ἡ μεταπολεμικὴ νεοελληνικὴ πεζογραφία, ἀπαλλασσομένη συνεχῶς τῶν γλωσσικῶν προκαταλήψεων, ἀλλὰ καὶ παραμελοῦσα τὴν καλλιέργειαν τῆς μορφῆς, ἰδίᾳ παρὰ τοῖς νεωτάτοις πεζογράφοις, φαίνεται πλουτιζομένη δι' ἀφθονωτέρων ἐσωτερικῶν στοιχείων καὶ ἐπιμένει ν' ἀποδώσῃ εὐρυτέρας ἢ κατὰ τὸ παρελθὸν εἰκόνας τοῦ κοινωνικοῦ βίου, νὰ ἐκφράσῃ τὴν συμμειγῆ καὶ πολυτάραχον σύνθεσιν τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου. Εἶναι λυπηρόν, ἐν τούτοις, ὅτι, ἐνῷ ἀποβάλλει τὰς γλωσσικὰς προκαταλήψεις, προσκολλᾶται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς νέας τοιαύτας, κοινωνιολογικὰς ἢ ἐθνικιστικάς, καί, ἐνῷ μέχρι τοῦδε ἐστρατεύετο συχνὰ ὑπὸ τὸν δημοτικισμόν, στρατεύεται ἤδη ὑπὸ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην ἐξωκαλλιτεχνικὴν κατεύθυνσιν. Τοῦτο δὲ εἰς πᾶσαν περίπτωσιν εἶναι βλαβερόν, ἐφ' ὅσον προδίδει τὴν εἰλικρίνειαν τῆς συλλήψεως, τὴν αὐθορμησίαν καὶ τὴν φροντίδα τῆς καθαρῶς καλλιτεχνικῆς τελειώσεως. Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ πυκνὴ συγγραφὴ μονογραφιῶν περὶ ἱστορικῶν προσώπων, ἡ ἱσταμένη μεταξὺ τοῦ μυθιστορήματος καὶ τῆς ἱστορίας· ἀξιολογώτατος ἐκπρόσωπος τοῦ εἴδους ἐν Ἑλλάδι ἀνεδείχθη ὁ *Σπῦρος Μελᾶς*. Αἱ μυθιστορηματικαὶ αὗται βιογραφίαι ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν ἔφεσιν τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου νὰ γνωρίσῃ τὰς μεγάλας μορφὰς τοῦ ἐγγυτέρου ἢ τοῦ ἀπωτέρου παρελθόντος κατὰ τρόπον ἄμεσον καὶ ἀπαιτοῦντα ἀπὸ μέρους του τὴν καταβολὴν τοῦ ἐλάσσονος δυνατοῦ κόπου. Ὁμοίως ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τῆς ταξιδιωτικῆς λογοτεχνίας, ἐπικουρουμένη ἐκ τῆς τεραστίας ἐξελίξεως τῶν μέσων τῆς συγκοινωνίας, ἐκ τῆς δίψης τῶν περιπετειῶν καὶ τῶν συγκινήσεων καὶ ἐκ τῆς, παρὰ πᾶσαν ἀντιλογίαν, προαγομένης ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον διαμορφώσεως τοῦ διεθνιστικοῦ πνεύματος. Δυσχερὴς εἶναι ἡ θέσις τοῦ συγχρόνου θεάτρου, εἰς ὃ βαρὺ κατήνεγκον πλῆγμα ἡ ἀνάπτυξις τῆς κινηματογραφίας καὶ ἡ ἐφεύρεσις τοῦ ραδιοφώνου. Ἐν Ἑλλάδι ἰδιαιτέρως ὑφίσταται καὶ ἄλλος τις λόγος: ἡ συντελουμένη ὁσημέραι ἐξάπλωσις τῆς ἐκπαιδεύσεως, παρεχούσης, καθ' ὃν τρόπον συντελεῖται, πληθὺν ἡμιμαθῶν ἐγγραμμάτων εἰς τὴν κοινωνίαν, μεγίστην ἀσκούντων ἐπίδρασιν εἰς εὐρύτατα στρώματα, καὶ ἡ ἀνασύνθεσις τοῦ πληθυσμοῦ τῶν μεγάλων πόλεων διὰ τῆς προσθήκης σωρείας νεηλύδων, ἀμοίρων, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, οἱασδήποτε αἰσθητικῆς ἀγωγῆς, ἔτι δ' ἡ δημιουργηθεῖσα εἰς πάσας τὰς κοινωνικὰς τάξεις ἀνάγκη τοῦ συχνοῦ θεάματος, θεραπευομένη ὑπὸ συγγραφέων καὶ θεατρωνῶν διὰ πνευματικῆς τροφῆς χυδαίας ποιότητος, κατεβίβασαν αἰσθητότατα τὸ ἐπίπεδον τῆς αἰσθητικῆς ἀγωγῆς τοῦ κοινοῦ καὶ συνετέλεσαν οὐκ ὀλίγον εἰς τὸν μαρασμὸν τοῦ ἀληθοῦς θεάτρου. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς χυδαιότητος καὶ τῆς ἀναρχίας ταύτης αἱ μὲν εὐγενεῖς προσπάθειαι εὐσυνειδήτων ἠθοποιῶν καταπνίγονται πολλάκις ἅμα τῇ γενέσει των, ἡ δὲ θεατρικὴ παραγωγὴ περιορίζεται εἰς ἐλαχίστας διασπάρτους ἀξιολόγους ἐμφανίσεις. Μέγα γεγονὸς τῶν τελευταίων τούτων χρόνων ἀποτελεῖ ἡ ἵδρυσις τοῦ «Ἐθνικοῦ θεάτρου». Ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐνίσχυσις τῆς ἐγχωρίου παραγωγῆς κρίνεται ὅλως προβληματικὴ δι' ἀφορμάς, αἵτινες κεῖνται ἔξω τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ διαγράμματος τοῦ παρόντος ἐπιλόγου.

Εἰρήσθω ἐν τέλει ὅτι αἱ ἐναντιότητες καθ' ὧν τοὺς μεταπολεμικοὺς τούτους καιροὺς ἀντιπαλαίει τὸ Ἔθνος, ἀποτυπώνουν καὶ εἰς τὴν λογοτεχνικήν του παραγωγὴν τὸν ἰδιαίτερον χαρακτῆρά των, πρὸς δὲ ὅτι ἡ κακὴ ἐκπαίδευσις, ἡ μανία τῆς προχειρολόγου μιμήσεως παντὸς φαινομενικῶς νεωτερικοῦ στοιχείου, ἐξ ἐλλείψεως ἐσωτερικοῦ ἕρματος καὶ αὐτάρκους ἐσωτερικῆς ζωῆς, ἡ ἀπουσία σταθερῶν προσανατολισμῶν, ἡ γλωσσικὴ ἀναρχία, συντελοῦν εἰς ἀνώμαλον κατὰ τὴν μορφήν, ἄνισον κατὰ τὸ περιεχόμενον, συχνάκις καταπίπτουσαν εἰς ἀφόρητον προχειρολογίαν λογοτεχνικὴν παραγωγήν. Ἐμφανής, ἰδίᾳ, εἶναι ἡ ἔλλειψις κλασσικῆς μορφώσεως τῶν νεωτέρων λογοτεχνῶν συνεπαγομένη τὴν ἀπουσίαν τῆς συνειδήσεως τῆς λέξεως ὡς ζῶντος ὀργανισμοῦ, τὴν περιφρόνησιν τῆς κυριολεξίας καὶ τῆς ἀκριβολογίας, τὴν παραμέλησιν τῆς συντακτικῆς οἰκοδομήσεως τοῦ λόγου. Ἀπὸ τῶν ὑπερβολῶν τῆς πρώτης δημοτικιστικῆς περιόδου, καθ' ἣν ἡ γλῶσσα ἐτάσσετο ὡς ὁ ἀκραῖος καὶ ὁ ὕψιστος σκοπός, μετεπέσαμεν ἤδη εἰς τὴν ἀναρχουμένην χρῆσιν τοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου. Δὲν θὰ εἶναι, συνεπῶς, ὀλίγα τὰ λογοτεχνήματα, ὅσα, ἐν πιθανῇ ἐπιβιώσει των, πρόκειται ν' ἀποτελέσουν παράδοξα καί, ἴσως, ἄξια ἐνδιαφέροντος γλωσσικὰ μνημεῖα.

Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΗΜΩΔΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ· βλ. ἀνωτ. *Λαϊκὴ ζωὴ—Δημώδης λογοτεχνία*.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Ἀρχαία λογοτεχνία.—Γενικὰ βοηθήματα*: *Schoell F.*, «Histoire de la litterature grecque» (γενικὴ μέχρι τοῦ 1453. Paris 1813, τ. 2, β ἔκδ. 1823—1824, τ. 8. Ἑλλην. μετάφρ. *Σκούφου*, Βιέννη 1816, τ. 2, ἰταλ. μετάφρ. *Ε. Ἰυπάλδου*, Βενετία 1824, τ. 6).—*Bernhardy G.*, «Grundriss der griechischen Literatur (Halle 1836—1840, ε' ἔκδ. ὑπὸ *Volkmann* 1892).—*Müller K. Ottfr.*, «Geschichte der griechischen Literatur bis auf das Zeitalter Alexanders» (Breslau 1841, τ. 2, ἑλλην. μετάφρ. *Α. Κυπριανοῦ*, Ἀθῆναι 1867 καὶ β' ἔκδ. 1881), συμπληρωθεῖσα διὰ τὰ μέχρι τοῦ 1453 ὑπὸ *Donaldson* (1858 τ. 2, ἑλλην. μετάφρ. *Ι. Ν. Βαλέττα*, Λονδῖνον 1871, τ. 2), τὸ δ' δὲ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ *E. Heitz* (Stockard 1882—1884, τ. 2, ἑλλην. μετάφρ. ὑπὸ *Χρ. Ἰ. Μαντζάκου*, Ἀθῆναι 1886).—*Munk Ed.*, «Geschichte der griechischen Literatur» (1849—1850, γ' ἔκδ. 1880, τ. 2).—*Murc G.*, «Critical history of the language and litterature of ancient Greece» (London 1850—1857, β' ἔκδ. 1854—1860).—*Ἀσώπιος Κ.*, «Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων ἐν ἀλφαβητικοῖς πίναξι» (Ἀθῆναι Α / 850)—*Centofanti S.*, «La litterature greci dalle sue arigini fino alla caduta di Constantinopoli» (Firenze 1870).—*Bergk Th.*, «Griechische Litteraturgeschichte» (Berlin 1872 καὶ 1883—1884, τ. 4).—*Πανταζῆς Δ.*, «Συλλογὴ βίων ἀρχαίων Ἑλλήνων πεζογράφων καὶ ποιητῶν» (δ' ἔκδ. 1872).—*Mahaffy I. P.*, «A history of classical greek litterature» (London 1880, δ'—ε' ἔκδ. 1908—1908 τ. 4).—*Burnouf J. L.*, «Histoire de la littérature grecque» (β' ἔκδ. 1885 τ. 2).—*Εὐσταθόπουλος Κ.*, «Σύνοψις τῆς ἑλληνικῆς γραμματολογίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (1885 β' ἔκδ.).—*Σακελλαρόπουλος Σπ.*, «Στοιχεῖα ἑλληνικῆς γραμματολογίας» (Ἀθῆναι 1886).—*Sittl K.*, «Geschichte der griechischen Litteratur bis auf Alexander» (München 1884—1887, τ. 3).—*Inama V.*, «Manuale della letteratura greca» (1888).—*Christ W.*, «Geschichte der griechischen Literatur» (München 1888—1889, στ' ἔκδ. ὑπὸ *W. Schmidt* καὶ *O. Stahlin*, 1911—1926, ζ' ἔκδ. ὑπὸ *W. Otto*, 1929 κ. ἑ.—Ἑλλην. μετάφρ. ἐκ τῆς γ' καὶ δ' ἐκδ. ὑπὸ *Λυσάνδρου Κώνστα* καὶ *Ν. Γ. Πολίτου*, Ἀθῆναι 1900—1905, τ. 2).—*Susemihl F.*, «Geschichte der griechischen Literatur in der Alexandinerzeit» (Leipzig 1891—1892, τ. 2).—*Μιστριώτης Γ.*, «Ἑλληνικὴ γραμματολογία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (Ἀθῆναι 1894—1897, τ. 2).—*Murray M.*, «History of ancient literature» (1897, μετάφρ. καὶ συμπληρ. ὑπὸ *Σ. Μενάδρου*, «Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας» Ἀθῆναι 1922).—*Croiset A. καὶ M.*, «Manuel d'histoire de la littérature grecque» (Paris 1901, γ' ἔκδ. 1910—1928, τ. 5, δ' ἔκδ. 1928 κ. ἑ.).—*Wilamowitz—Möllendorf U.*, «Die griechische Literatur des Altertums» (=*P. Hinneberg*, «Die Kultur der Gegenwart» Berlin—Leipzig, Th. I 8/1905, σ. 1—236, β' ἔκδ. 1908, σ. 3—238, γ' ἔκδ. 1912).—*Γαρδίκας Γ. Κ.*, «Ἑλληνικὴ γραμματολογία» (Ἀθῆναι 1906).—*Gercke A.*, «Griechische Literaturgeschichte mit Berücksichtung der Geschichte der Wissenschaften» (ἐν τῇ «Sammlung Göschen», γ' ἔκδ. 1913).—*Fowler H. N.*, «A history of ancient greek literature» (New York 1923, νέα ἔκδ.).—*Nesthe W.*, «Geschichte der griechischen Literatur» (ἐν τῇ «Sammlung Göschen», 1923—1924, τ. 2).—*Bethe, Wendland* καὶ *Pohlenz*, «Griechische Literatur» (= Gercke—Norden, «Einleitung in die Altertumswissenschaft» Leipzig—Berlin Bd. I 3/1924).—*Aly W.*, «Geschichte der griechischen Literatur» (Leipzig 1925).—*Geffken I.*, «Griechische Literaturgeschichte» (=*I. Geffken*, «Bibliothek der klassischen Altertumswissenschaft» Heidelberg, Bd 4, 1—2/1926).—*Sinko T.*, «Literatura grecka» (Κρακοβια, τ. I, 1—2/1931—1932, περιλαμβάνων τοὺς ἀρχαϊκοὺς καὶ κλασσικοὺς χρόνους).—Εἰδικώτερον, διὰ τὴν χριστιανικὴν λογοτεχνίαν τῶν ἀρχαίων χρόνων: *Κοντογόνης Κ.*, «Φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ ἱστορία τῶν κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας τῆς ἐκκλησίας ἑκατονταετηρίδας ἀκμασάντων ἁγίων Πατέρων καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν» (Ἀθῆναι 1846).—*Harnack A.*, «Geschichte der altchristliche Literatur bis Eusebius» (Leipzig 1893—1904, τ. 2).—*Battifol P.*, «Anciennes littératures chrétiennes. I: La litterature grecque» (β' ἔκδ. 1898).—*Δέρβος Γ. Ι.*, «Χριστιανικὴ γραμματολογία» (Ἀθῆναι 1903—1910, τ. 3).—*Wendland P.*, «Die hellenistische römische kultur. Die urchristlichen Literatur-formen» (Tübingen 1912).—*Lietzmann*, «Christliche Literatur» (=*Gercke—Norden*, «Einleitung in die Altertumswissenschaft» Berlin—Leipzig Bd I, 5/1923).—*Puech A.*, «Histoire de la littérature grecque chretienne» (Paris 1923—1930, τ. 3. Μέχρι τοῦ τέλους τοῦ Δ' μ. Χ. αἰῶνος).—*Cessi C.*, «Storia della letteratura greca» (Τουρῖνον 1931).

Ἐπικὴ ποίησις: *Βλάχος Ἄ. Σ.*, «Τὸ ὁμηρικὸν ζήτημα, ἤτοι ἱστορία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν» (Ἀθῆναι 1866).—*Θεριανὸς Δ.*, «Νύξεις ἐπὶ τοῦ ὁμηρικοῦ ζητήματος» (Τεργέστη 1866).—*Μιστριώτης Γ.*, «Ἱστορία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν» (Λειψία 1867).—*Niese B.*, «Die Entwickelung der homerischen Poesie» (Berlin 1882).—*Wilamowitz—Moellendorf U.*, «Homerishe Untersuhungen» (Berlin 1884).—*Cauer P.*, «Grundfragen der Homerkritik» (Leipzig 1895, γ' ἔκδ. 1921—1923).—*Murray G.*, «The rise of Greek epic» (Oxford 1907, γ' ἔκδ. 1924).—*Bethe E.*, «Homerische Dichtung und Sage» (Leipzig 1914—1927, τ. 3).—*Drerup Eng.*, «Homer und die Volksepik» (1920).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Homerische poetik» (Würzburg 1920—1921, τ. 3, μετὰ τοῦ *Fr. Stürmer*).—*Allen T. W.*, «Homer, theorigins and transmission» (Oxford 1924).—*Καλιτσουνάκις Ἰ. Ε.*, «Ὅμηρος» (ἐν «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», τ. ΙΗ /1932, σ. 864—876).—*Γαρδίκας Γ.*, «Ὁ Ὅμηρος» (=«Ἐγκυκλοπαιδεία τῶν ἐθνῶν» Ἀθῆναι, ἀρ. 5/1933).—Πλείονα βλ. ἐν τῷ «Σημειώματι περὶ τοῦ Ὁμηρικοῦ ζητήματος», τῆς «Ἱστορίας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας» *Gilbert—Μενάνδρου* (Ἀθῆναι 1922, σ. ι'—κγ') καὶ ἐν λ. «Ὅμηρος» τῆς «Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας».

Λυρικὴ ποίησις: *Couat A.*, «La poésie alexandrine sous les trois premiers Ptolémées» (Paris 1882) — *Flach H.*, «Geschichte der griechischen Lyrik» (Tübingen 1883—1884).— *Cessi C.*, «La poesia ellenistica» (Bari 1912).—*Fraccaroli G.*, «I lirici greci» (Torino 1904—1910, τ. 2).—*Rostagni A.*, «Poeti alessandrini» (Torino 1916) — *Bethe E.*, «Die griechische Dichtung» (=«Handbuch der Literaturwissenschaft, herausg. von *O. Walzel*». Berlin Bd. III/1930).— *Couat A.*, «Alexandrinian poetry» (μετάφρ. *J. Loeb* καὶ συμπληρ. *E. Cahen*, 1931).

Δραματικὴ ποίησις: *Drerup Eug.*, «Das griechische Theater in Syrakus» (1901).— *Norwood G.*, «Greek tragedy» (London 1920). — *Geissler P.*, «Chronologie der altattischen Komödie» (Berlin 1925).— *Séchan L.*, «Études sur la tragédie grecque» (Paris 1926).— *Perotta G.*, «I tragici greci» (Bari 1930).— *Pohlenz M.*, «Die griechische Tragödie» (Leipzig 1930, τ. 2).— *Howald Ern.*, «Die griechische Tragödie» (München 1930). — *Σάρρος Δ. Μ.*, «Εἰσαγωγὴ στὸ ἀρχαῖο δρᾶμα» Ἀθῆναι 1930).— *Γαρδίκας Γ.*, «Εὐριπίδης», «Αἰσχύλος», «Σοφοκλῆς» (= «Ἐγκυκλοπαιδεία τῶν ἐθνῶν» ἀρ. 2, 10 καὶ 20, Ἀθῆναι 1933).

Πεζὸς λόγος: *Blass Fr.*, «Die attische Beredsamheit» (Leipzig 1868—1881, τ. 3, β' ἔκδ. 1887—1898).—*Rohde E.*, «Der griechische Roman und sein Vorläufer» (Leipzig 1876, γ' ἔκδ. 1914).—*Norden E.*, «Die antike Knstprosa» (Leipzig 1898, β ἔκδ. 1909).— *Volkmann R., Hummer C., Gleditsch H.*, «Rhetorik und Metrik» (=*I. Muller's* «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd. II, 3/1901).

Βιβλιογραφικὰ βοηθήματα: Διὰ τὰς ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων συγγραφέων παλαιότερα βοηθήματα εἶναι: *Schweiger F. L. A.*, «Handbuch der klassischen Bibliographie» (Leipzig 1830—1832, τ. 2. Διὰ τὰς ἐκδόσεις μέχρι τοῦ 1700).— *Engelmann W.*, «Bibliotheca scriptorum classicorum» (η' ἔκδ. *E. Preuss*: Leipzig 1880—1882, τ. 2. Διὰ τὰς ἐκδόσεις 1700 - 1878).— *Klussmann R.* «Bibliotheca scriptorum classicorum» (Leipzig 1909—1913, τ. 2. Διὰ τὰς ἐκδόσεις 1878 - 1896).— Τούτους δύναταί τις νὰ συμπληρώσῃ, παρακολουθῶν τὰ γενικὰ διὰ τὸν ἀρχαῖον κόσμον βιβλιογραφικὰ περιοδικὰ (ἀφορῶντα δηλαδὴ καὶ εἰς τὰς ἐκδόσεις καὶ εἰς τὰς μελέτας): «Bibliotheca philologica classica» (ἐτήσιον παράρτημα τοῦ «Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft», Leipzig 1874, ἔνθα καὶ ἴδιον κεφάλαιον: «Literaturgeschichte»).— «The Year's work of classical studies» (ἐτήσιον δημοσίευμα τῆς κλασσικῆς ἑταιρείας, Bristol 1906 κ.ἑ.).— «L'année philologique» (Paris 1925 κ.ἑ.), ἐπετηρὶς τοῦ *J. Marouzeau*, συμπληροῦσα τὸ ὑπ' αὐτοῦ «Dix années de bibliographie classique», τοῦ ὁποίου ὁ Ι τ. (Paris 1927) ἀφορᾷ εἰς τὰς ἐκδόσεις καὶ ὁ II (1928) εἰς τὰς μελέτας (τὰ τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας ἐν σ. 463—492).

Π. Ν. Π.

Βυζαντινὴ λογοτεχνία: Αἱ ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας μελέται ἤρξαντο ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν συγγραφέων ἐν τῇ σειρᾷ τοῦ ἀποκληθέντος «Corpus Parisiense» («Scriptores historiae byzantinae» Parisiis 1645—1651, τ. 38 περιέχοντες καὶ λατινικὴν μετάφρασιν μετὰ σχολίων, ἐπιμελείᾳ τῶν *Labbe, Ducange Banduri* κ.ἄ.—ἀνατύπωσις Venetiis 1729 — 1733, τ. 23). Τοῦτο δέ, τὸ «Corpus Bonnesne» («Corpus Scriptorum historiae byzantinae» Bonnae 1828—1897, τ. 48) καὶ ἡ «Patrologia graeca» (Parisiis 1857—1866, τ. 161) τοῦ *Migne*, ἀπετελοῦν ἐπὶ μακρὸν τὰ κεφαλαιώδη στηρίγματα παντὸς ἐρευνητοῦ. Πατὴρ τῆς συστηματικῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας ὑπῆρξεν ὁ Κάρολος *Krumbacher* διὰ τῆς ἐκδόσεως τῆς μοναδικῆς «Geschichte der byzantinische Literatur (München 1891, β' ἔκδ. αὐτόθι 1897, ἑλλην. μετάφρ. *Σωτηριάδου*: Ἀθῆναι 1897 — 1900 τ. 3 ἐν τῇ σειρᾷ τῆς «Βιβλιοθήκης Μαρασλῆ») καὶ τῆς ἱδρύσεως (1892) τοῦ πολυτιμοτάτου ἀρχείου τῶν ἐφεξῆς ἐρευνῶν «Byzantinische Zeitschrift». Καὶ τὸ μὲν τελευταῖον συνεχίσθη ἐπαξίως ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου *Heisenberg* ἀπὸ τοῦ 1898 μετὰ συμπληρώματος: «Byzantinisches Archiv», τῆς δὲ πρώτης (ἐν τῇ β' ἐκδόσει της ἔχει συνεργασίαν τοῦ *A. Ehrhard* διὰ τὴν βυζαντινὴν θεολογίαν, ἐπίτομον βυζαντινὴν ἱστορίαν τοῦ *Gelzer* καί, πρωτοφανῆ διὰ τὴν ἐποχήν, συστηματικῶς κατατεταγμένην βιβλιογραφίαν, πλὴν τῆς ἐν τῷ κειμένῳ κατεσπαρμένης ἐκδίδεται νέα βελτιωμένη ἔκδοσις, παρασκευασθεῖσα ὑπὸ *Heisenberg* πρὸ τοῦ θανάτου του.— Αἱ μετὰ τὸν Krumbacher ἐργασίαι εἶναι: *Dieterich K.*, «Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Litteratur» (= «Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen» Leipzig Bd. IV/1902, β' ἔκδ. 1909).— *Krumbacher K.*, «Die griechische Literatur des Mittelalters» (= Hinneberg. «Die Kultur der Gegenwart» Berlin - Leipzig, Th. I, 8/1905, σ. 237—285, β' ἔκδ. 1908, σ. 239—290. Ἐπεκτεινομένη μέχρι τοῦ 1821).— *Montelatici G.*, «Storia della letteratura bizantina» (ἐν τοῖς «Manuali Hœpli» 1916).—*Βουτιερίδης Ἠλ.*, «Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Μετ' εἰσαγωγῆς περὶ τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας» (Ἀθῆναι Α'/1924) καὶ «Σύντομη ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. 1000 — 1930» (Ἀθῆναι 1933 — 1934, διὰ τὸ πρὸ τῆς ἁλώσεως τμῆμά της).— Εἰδικῶς διὰ τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν: *Christ W. καὶ Παρανίκας Μ.*, «Anthologia graeca carminum christianorum» (1871), *Maas P.*, «Frühbyzantinische Kirchenpoesie» (Bonn I/1910) καὶ *Σωτηριάδης Γ.*, «La poesia religiosa greca medievale» (Genova 1919). Γενικῶς δὲ χρήσιμον ὕλην βλ. παρὰ *Rhode E.*, «Der griechische Roman und seine Vorläufer (1876), *Gidel Ch.*, «Études sur la littérature grecque» (1866) καὶ «Nouvelles études sur la littérature grecque moderne» (1878).—*Ψυχάρης Ἰωάν.*, «Essais de grammaire historique néogrecque» (1881—1889, τ. 2) καὶ «Études de philologie byzantine et néogrecque» (1892). — *Χατζιδάκις Γ.*, «Μεσαιωνικὰ καὶ νέα ἑλληνικὰ» (Ἀθῆναι 1905—1907, τ. 2).—*Diehl Ch.*, «Figures byzantines» (Paris 1906—1908).—*Hesseling D.*, «Βυζάντιον καὶ βυζαντινὸς πολιτισμός» (Ἀθῆναι 1914, κατὰ μετάφρ. *Σ. Σακελλαροπούλου*). — *Mercier Eug.*, «La spiritualité byzantine» (1934).—Ὡς βιβλιογραφικὸν βοήθημα διὰ τὴν παρακολούθησιν τῶν νεωτέρων ἐργασιῶν: «Byzantinische Zeitschrift».—*J. Marouzeau*, «Dix années de bibliographie classique 1914—1918» (Paris 1927—1928, τ. 2. Τὰ κατὰ τὴν βυζαντινὴν λογοτεχνίαν ἐν τ. II, σ. 493 κ. ἑ.).— «Byzantinisch-neugriechischer Jahrbücher» (Βερολῖνον 1921 κ.ἑ. νῦν ἐν Ἀθήναις).—«Byzantion» (Paris—Bruxelles 1928 κ.ἑ.).

Μεταβυζαντινὴ λογοτεχνία. Πλὴν τῶν ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας ἔργων τοῦ *K. Krumbacher* καὶ *Ἠ. Π. Βουτιερίδη* βλ. καὶ *Παπαδόπουλος—Βρετὸς Α.*, «Νεοελληνικὴ φιλολογία» (Ἀθῆναι 1854—1857, σ. 2).—*Σάθας Κ.*, «Νεοελληνικὴ φιλολογία 1453—1821» (Ἀθῆναι 1868).—*Ραγκαβῆς Ρ. Α.*, «Histoire littéraire de la Grèce moderne» (I/1877).—*Crusius M. (Krause)*, «Turcograeciae libri octo» (1584).—*Legrand E.*, «bibliographie hellénique» (1885 κ. ἑ., τ. 11).—*Βασιλειάδης Ν.*, «Εἰκόνες Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι 1910).— *Ξανθουδίδης Στ.*, «Ἐρωτόκριτος» (1915. Ἰδίως τὸν πολυσέλιδον πρόλογον).—*Ἀποστολάκης Ι. Μ.*, «Τὰ δημοτικὰ τραγούδια» (1929).—Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν βιβλιογραφίαν τῆς ἑπομένης ἱστορικῆς περιόδου.

Η. Π. Β.—Π. Ν. Π.

Νεοελληνικὴ λογοτεχνία.—Γενικὰ βοηθήματα: *Νερουλὸς Ἰάκ. Ρίζ.*, «Cours de littérature grecque moderne» (β' ἔκδ., Genève 1827).—*Δεκιγάλλας Ἰ.*, «Σχεδίασμα κατόπτρου τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας» (Ἑρμούπολις 1846).—

Digitized by Google

Παπαδόπουλος—Βρεττὸς Α., «Νεοελληνικὴ φιλολογία, ἤτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων κλπ.» (Ἀθῆναι 18 4—1857, τ. 2).—*Gidel Ch.*, «Études sur la littérature grecque moderne» (Paris 1866).—*Παρανίκας Μ. Κ.*, «Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος» (1867).—*Σάθας Κ.*, «Νεοελληνικὴ φιλολογία» (Ἀθῆναι 1868).—*Ζαβίρας Γ.*, «Νέα Ἑλλὰς ἢ ἑλληνικὸν θέατρον κτλ.» (Ἀθῆναι 1870).—*Δημητρακόπουλος Α.*, «Προσθῆκαι καὶ βελτιώσεις εἰς τὴν νεοελληνικὴν φιλολογίαν τοῦ Κ. Σάθα» (Λιψία 1871).—*Βικέλας Δ.*, «Περὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας δοκίμιον» (Λονδῖνον 1871).—*Γροκίνης Λαυρ. Σ.*, «Βιογραφικὰ σχεδάρια τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν κτλ.» (Κέρκυρα 1877—1884, τ. 2).—*Ραγκαβῆς Α. Ρ.*, «Geschichte der neugriechische Literatur» (1885, καὶ γαλλ. καὶ ἑλλην. συνοπτικὴ ἔκδοσις).—*Ζώης Α. Χ.*, «Λεξικὸν φιλολογικὸν καὶ ἱστορικὸν τῆς Ζακύνθου» (Ζάκυνθος 1901).—*Dieterich K.*, «Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur» (=«Die Literaturen des Ostens in Einzeldarstelungen», Leipzig Bd IV/1902, β' ἔκδ. 1909).—*Krumbacher K.*, «Die griechische Literatur der Mittelalters» (=P. Hinneberg's, «Die Kultur der Gegenwart» Berlin—Leipzig Th. I, 8/1905, σ. 237-285 καὶ β' ἔκδ. 1908, σ. 239—290. Μέχρι τοῦ 1821).—*Lebesgue Ph.*, «La Grèce littéraire d'aujourd'hui» (Paris 1906).—*Thumb Alb.*, «Die neugriechische Literatur» (=*P. Hinneberg*, «Die Kultur der Gegenwart» Berlin—Leipzig, Th. I, 9/1908, σ. 246—264).—*Bury*, «Romances of chivalry on greek soil» (1911).—*De Simone-Brouwer F.*, «La Grecia moderna» (Napoli 1909—1913, τ. 3).—*Genovesi A.*, «La letteratura nella Grecia moderna, I. 1453—1700» (Napoli 1914).—*Γιαννιὸς Ν.*, «Πῶς θὰ ὑπάρξῃ ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία» (Ἀθῆναι 1915).—*Pernot H.*, «Études de littérature grecque moderne» (Paris 1916—1918, τ. 2).—*Χριστοφίδης Λουκ. Ν.*, «Σύντομη ἐπισκόπηση τῆς φιλολογίας μας ἀπὸ τοῦ 1890 ἕως σήμερα» (Κάϊρον 1919, ἐκ τοῦ περιοδ. «Σφίγξ»).—*Hesseling D. C.*, «Geschiednis der neuwgriekse letterkunde» (1921, γαλλ. μετάφρ. ὑπὸ *H. Pernot*, Paris 1921).—*Ἀνδρεάδης Ἀ. Μ.*, «Trois étapes de la littérature grecque moderne» (Bruxelles 1921).—*Πετρίδης Μ.*, «Σύντομοι χαρακτηρισμοὶ τῶν τωρινῶν μας λογοτεχνῶν» (1924).—*Καμπάνης Ἀ.*, «Ἱστορία τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας» Ἀθῆναι 1924, β' ἔκδ. Ἀλεξάνδρεια 1925, γ' ἔκδ. 1933).—*Βουτιερίδης Ἠλ. Φ.*, «Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας» Ἀθῆναι 1925—1927, τ. 2).—*Σουμελίδης Γ. Δ.*, «Νεοελληνικῶν λογοτεχνημάτων αἰσθητικὴ διδασκαλία» (1927).—*Συκουτρῆς Ἰ.*, «Ἡ διδασκαλία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας» (Ἀθῆναι 1930, ἐκ τῆς «Νέας Ἑστίας»).—*Βουτιερίδης Ἠλ.*, «Ἡ ξένη ἐπίδραση στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία» (ἀνατύπωσις ἐκ τῶν «Ἑλληνικῶν Γραμμάτων», τ. Α'/1927, σ. 165 κ. ἑ.).—*Παράσχος Κ.*, «Τὸ λογοτεχνικὸν ἔτος» (ἐν «Ἑλληνικῷ ἔτει», Α'/1929, σ. 28 κ. ἑ.).—*Ἄγρας Τ.*, «Τὸ φιλολογικὸν 1929» (ἐν «Ἑλληνικῷ ἔτει», Β'/1930, σ. 332 κ. ἑ.).—*Ψυχάρης Ἰ.*, «Quelques travaux de linguistique, de philologie et de littérature hellénique (Paris 1930 Α').—*Μιχαλόπουλος Φ.*, «Τὰ Γιάννενα κι' ἡ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση 1648—1820» (Ἀθῆναι 1930).—*Ζώρας Γ.*, «Lineamenti storici della letteratura neoellenica» Roma 1931).—*Βουτιερίδης Ἠλ. Π.*, «Σύντομη ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. 1000—1930» (Ἀθῆναι 1933—1934).—*Σπυριδάκις Γ. Κ.*, «Βιβλιογραφία κρητικῆς λαογραφίας καὶ γλωσσολογίας» (Ἀθῆναι 1934= Μύσωνος», τ. Γ', σ. 31 κ. ἑ. Βλ. ἰδίως σ. 63 κ. ἑ., ἔνθα βιβλιογραφία διὰ τὴν κρητικὴν λογοτεχνίαν).—*Κόττου Διζ.*, «Ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία στὰ γυμνάσια μας» (Ἀθῆναι Α'/1934).—*Συκουτρῆς Ι.*, «Ἡ βιβλιογραφία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας» (ἐν «Ἰονίῳ Ἀνθολογίᾳ» Μαρτίου 1934).

Εἰδικὰ βοηθήματα. Διὰ τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν: *Ροΐδης Ε.*, «Περὶ συγχρόνου ἑλληνικῆς ποιήσεως» (Ἀθῆναι 1877).—*Canna I.*, «Storia e poesia greca occulta» (1899).—«Διαλέξεις περὶ Ἑλλήνων ποιητῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος γενόμεναι ἐν τῷ Παρνασσῷ» (Ἀθῆναι 1916—1917 τ. 16, β' ἔκδ. 1925 τ. 2).—*Σπαταλᾶς Γ.*, «Ἡ ποίηση στὴ ζωή μας» (1923).—*Ζακυνθηνὸς Δ. Α.*, «Τὸ σονέττο στὴ νεοελληνικὴ ποίηση. Ἱστορία-μορφολογία» (Ἀθῆναι 1926).—*Βουτιερίδης Ἠλ. Π.*, «Νεοελληνικὴ στιχουργικὴ» (Ἀθῆνα 1929).—*Παπαδήμας Α. Δ.*, «Εἰσαγωγὴ στὴ νεοελληνικὴ ποίηση» (Ἀθῆναι 1933).—*Ἀποστολάκης Γ. Μ.*, «Τα τραγούδια μας» (Ἀθῆναι 1934).—Διὰ τὸ διήγημα: *Κοντογιάννης Δημ.*, «Τὸ ἑλληνικὸ διήγημα» (Ἀθῆναι 1919).—*Κουρτίδης Ἀ. Π.*, «Τὸ ἑλληνικὸ διήγημα μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως» (Ἀθῆναι 1921, τ. α' τῶν «διαλέξεων περὶ Ἑλλήνων διηγηματογράφων» τοῦ Παρνασσοῦ).

Π. Ν. Π.

Συλλογαὶ κειμένων (ἀνθολογίαι ποιημάτων, συλλογαὶ πεζογραφημάτων, μετεφρασμέναι ἐκδόσεις, κττ.): «Ἄνθη εὐλαβείας ἐκχυθέντα εἰς τὴν Πανένδοξον Μετάστασιν τῆς Θεομήτορος Μαρίας παρά τινων τῶν τοῦ Φλαγγινιανοῦ ἑλληνομουσείου τροφίμων κλπ.» (Ἐνετίησιν ͵αψη').—«Ἄσματα διαφόρων ποιητῶν, τοῦ τε ἀειμνήστου Ρήγα καὶ ἄλλων φιλελευθέρων Ἑλλήνων, οἷς προσετέθησαν καὶ εὐτράπελα ἐξ ἀντιγράφων ὡς οἷόν τε ἐξηκριβωμένα» (Ναύπλιον 1835).—*Χαντζερῆς Κ. Α.*, «Ἑλληνικὸς Παρνασσὸς κλπ.» (Ἀθῆναι 1841).—*[Τερτσέτης Γ.]*, «Ἁπλῆ γλῶσσα, συλλογὴ ποιημάτων κλπ.» (Ἀθῆναι 1847).—*Ἀνώνυμος*, «Ὀρφεύς, ἢ συλλογὴ διαφόρων ᾀσμάτων κλπ.» (Ἀθῆναι 1847).—*Ἀνώνυμος*, «Νεοσύλλεκτα δημοτικὰ [καὶ μὴ] ποιήματα» (Ζάκυνθος 1857).—*Εἰρηνίδης Δ.*, «Διάφορα τραγούδια τοῦ λαοῦ» (Ἀθῆναι 1861).—*Schaub Ch.*, «Contes et poèmes grecs modernes» (Genève-Paris 1865, μεταφρασμένα).—*Ρ.*, «Παρνασσὸς ἤτοι ἀπάνθισμα κτλ.» (Ἀθῆναι 1868, ἔκδ. *Τεφαρίκη*).—*Κωνσταντινίδης Α.*, «Ἑλληνικὴ ἀνθολογία» (Ἀθῆναι 1868).—*Ἀνώνυμος*, «Συλλογὴ ποιημάτων» (Ἀθῆναι 1869).—*Ἀνώνυμος*, «Ὕμνοι ἱεροὶ καὶ ᾄσματα ἠθικὰ κλπ.» (Ἀθῆναι 1872).—*Ἀνώνυμος*, «Νέος Παρνασσὸς κλπ.» (Ἀθῆναι 1873).—*Κουσουλῖνος Σ.*, «Παιδικὴ ἀνθολογία» (ἔκδ. 6', Ἀθῆναι 1880).—*Σιγάλας Α.*, «Συλλογὴ ἐθνικῶν ᾀσμάτων κλπ.» (Ἀθῆναι 1880).—*Ματαράγκας Π.*, «Παρνασσὸς ἤτοι ἀπάνθισμα κτλ.» (Ἀθῆναι 1880).—*Τοῦ ἰδίου*, «Ἀνθοδέσμη, ἤτοι ποιητικὴ συλλογὴ κλπ.» (Ἀθῆναι 1880).—*Καψοκέφαλος Σ.*, «Νέα ἀνθοδέσμη» (Ζάκυνθος (1884).—*Λάμπρος Γ.*, «Ἀφροδίτη ἡ φιλομειδής, ἤτοι συλλογὴ κλπ.» (Ἀθῆναι 1888).—*Κοκκινάκης Α.*, «Ὁ Ἑλικών, ἤτοι ἐκλογὴ ποιηματίων κλπ.» (Ἀθῆναι 1888, Ἡράκλειον 1892).—*Φαφουτάκης Π.*, «Συλλογὴ ἡρωικῶν κρητικῶν ᾀσμάτων» (Ἀθῆναι 1889).—*Κωνσταντόπουλος Δ.*, «Νέα ἀνθοδέσμη» (Ἀθῆναι 1890).—«Παρνασσὸς ἤτοι ἀπάνθισμα κτλ.» (Σμύρνη 1894 τ. 3, ἔκδ. «Ἀμαλθείας»).—*Ἀνώνυμος*, «Τραγούδια τῶν νικητῶν» (Ἀθῆναι 1896).—«Ἑλληνικὰ διηγήματα» (Ἀθῆναι 1896).—*Legrand E.* καὶ *Pernot H.*, «Chréstomathie grecque moderne» (Paris 1899).—*Κοκκινάκης Δ.*, «Πανελλήνιος ἀνθολογία» (Ἀθῆναι 1899).—*Ταγκόπουλος Δ.*, «Νέα ἀνθολογία» (Ἀθῆναι 1899).—*Ἀρτεμίδης Κ.*, «Ὀρφικὴ λύρα, ἤτοι συλλογὴ κλπ.» (Ἀθῆναι 1905).—*De Simone-Brouwer F.*, «Μικρὰ ἐκλογὴ πεζῶν καὶ ποιήσεων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς φιλολογίας» (Νεάπολις 1906).—*Brighenti E.*, «Crestomazia neoellenica» (Milano 1901).—*Σαλίβερος Μ.*, «Νέα ἑλληνικὴ ἀνθολογία» (Ἀθῆναι 1908).—*Πολέμης Ι.*, «Λύρα» (Ἀθῆναι 1913).—«Νέα ἑλληνικὴ ἀνθολογία» (ἔκδ. «Ἀτλαντίδος», Νέα Ὑόρκη 1913).—*Καραβίας Α.*, «Πολεμικὴ ἀνθολογία» (Ἀθῆναι 1913).—*Πολέμης Ι.*, «Παιδικὴ λύρα» (Ἀθῆναι 1914).—*Σαλίβερος Μ.*, «Λιανοτράγουδα, ἤτοι συλλογὴ κλπ. καὶ νεωτέρων ἐρωτικῶν» (Ἀθῆναι [1914]).—*Τοῦ ἰδίου*, «Ὁ σεβνταλῆς τραγουδιστὴς κλπ.» (Ἀθῆναι [1915]).—*Τοῦ ἰδίου*, «Ὁ νέος τραγουδιστὴς κλπ.» (Ἀθῆναι [1915]).—*Σιδέρης Ι.*, «Νεοελληνικὴ ἀνθολογία» (Ἀθῆναι 1916).—*Ἀνώνυμος*, «Στοῦ βασιλιᾶ τὸ γυρισμὸ» (Ἀθῆναι 1920).—*Δρακοπούλου Θεώνη*, «Ἑλληνικὰ ποιήματα κατάλληλα γι' ἀπαγγελία» Ἀθῆναι [1920], τ. 2).—*Σκόκος Κ. Φ.*, «Τὸ ἑλληνικὸν διήγημα (Ἀθῆναι 1920, β' ἔκδ. 1928. Ἀνθολογία μετὰ κριτικῶν σημειωμάτων κτλ.).—*[Οἰκονόμου Μ.]*, «Κόκκινα τραγούδια» (Ἀθῆναι 1921).—*Τέλλος Ἄγρας (Ἰωάννου)* «Οἱ νέοι. 1900—1920» (Ἀθῆναι 1922).—«Ἀνθολογία τῶν νέων ποιητῶν μας» (ἔκδ. περιοδ. «Πολιτισμός», Ἀθῆναι [1922]).—*Σκόκος Κ.*, «Νεοελληνικὴ ἀνθολογία» (Ἀθῆναι 1923, τ. 2).—*Αὐλωνίτης Ι.*, «Ἐκλογὴ νεοελληνικῶν ποιημάτων» (Ἀθῆναι 1924).—*Hesseling D. C.* καὶ *Pernot H.*, «Chréstomathie néo-hellénique» (ἔκδ. νεοελληνικοῦ Ἰνστιτούτου Παρισίων, 1925).—«Ἀνθολογία τῶν νεωτέρων ποιητῶν» (ἔκδ. περιοδ. «Μέλισσα», Ἀθῆναι 1925).—*Ἀργυρόπουλος Α.*, «Ἀηδόνια-Παιδαγωγικὰ ᾄσματα διὰ τὰ ἀνώτερα καὶ κατώτερα σχολεῖα» (Ἀθῆναι 1927).—*Ἀργυρόπουλος Ἀλκ.*, «Νεοελληνικὴ Μοῦσα. Συλλογὴ ἐκλεκτῶν ἔργων ὅλων τῶν Ἑλλήνων λογοτεχνῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ρήγα ἕως σήμερα» (Ἀθῆναι 1928).—*Ἀνώνυμος*, «Ἐπαναστατικὰ τραγούδια» (Ἀθῆναι 1928).—«Συλλογὴ πατριωτικῶν ποιημάτων» (ἔκδ. ὑπουργείου Στρατιωτικῶν, Ἀθῆναι 1928).—*Παπαδημητρίου Α.*, «Ἡρωϊκὰ τραγούδια» (Ἀθῆναι 1928).—*Πετρᾶς Π.*, «Ποιήματα καὶ πεζὰ γι' ἀπαγγελία» (Ἀθῆναι 1928).—«Λίγοι στίχοι» (ἔκδ. περιοδ. «Ἑβδομὰς» (Ἀθῆναι 1929).—*Παπαδημητρίου*, ἀδελφῶν—, «Δίστιχα λιανοτράγουδα καὶ συλλογὴ νέων ᾀσμάτων δημωδῶν καὶ νεωτέρων» (Ἀθῆναι [1930]).—*Τῶν ἰδίων*, «Ἐρωτικὰ τραγούδια» (Ἀθῆναι [1930]).—*Τῶν ἰδίων*, «Νεωτάτη ἀνθολογία-125 νεώτερα θεατρικὰ τραγούδια» (Ἀθῆναι [1930]).—*Τῶν ἰδίων*, «Ὁ σεβνταλῆς τραγουδιστὴς ἢ ὁ ἐρωτοκτυπημένος νέος (Ἀθῆναι 1930).—*Παράσχος-Λευκοπαρίδης*, «Ἐκλογὴ λυρικῶν ποιημάτων» (Ἀθῆναι 1931).—«Νεοελληνικὴ λογοτεχνία» (ἔκδ. Νεοελληνικῆς τέχνης», Ἀθῆναι 1933).—«La littérature hellénique» (Ἀθῆναι 1933, ἔκδ. ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Πρβλ. «Νέαν Ἑστίαν» τ. ΙΔ'/1933, σ. 946—947 καὶ «Ἀθηναϊκὰ νέα» 18ης Αὐγ. 1933, ἔνθα σημειοῦνται αἱ ἀτέλειαι τῆς ἐκδόσεως).—*Ἀποστολίδης Ἡρ.*, «Ἀνθολογία, 1708—1933» (Ἀθῆναι 1933).—«Ἡ ποίησίς μας στὰ 100 χρόνια της. Ἐκλογὴ-ἐπιμέλεια *Τζούλιας Ἀμπελᾶ-Τερέντσιο*» (Ἀθῆναι Α'/1934).—*Σπανδωνίδης Π.*, «Ἡ πεζογραφία τῶν νέων 192—1933» (Θεσσαλονίκη 1934).—*Γεωργίου Α.*, «Ἑλληνικὴ ἀνθολογία, ἤτοι συλλογὴ ἐκλεκτῶν ᾀσμάτων» (Ἀθῆναι ἄ. ἔ.).—«Ἀνθολογία» παράρτ. περιοδ. «Ἕσπερος» Λιψία ἄ. ἔ.).—*Παναυλῆς Α.*, «Τὰ νέα ποιήματα διὰ τὰ σχολεῖα» (Ἀθῆναι ἄ. ἔ.).—*Παπάζογλου Π.*, «Ἐγκόλπιο τοῦ στρατιώτη» (Ἀθῆναι ἄ.ἔ.).

—Ω

Φιλολογικὸς τύπος: «Ἑστία» (*Π. Διομήδους-Γ. Κασδόνη-Ν. Γ. Πολίτη-Γ. Δροσίνη*, Ἀθῆναι 1876—1895).—«Αἱ μοῦσαι (*Λεων. Ζώη*, Ζάκυνθος 1893 κ.ἑ.).—«Παναθήναια» (*Κίμ. Μιχαηλίδου*, Ἀθῆναι 1900 κ.ἑ.).—«Νουμᾶ» (*Ταγκοπούλων*, Ἀθῆναι 1903 κ.ἑ.).—«Γράμματα» (Ἀλεξάνδρεια 1911 κ.ἑ.).—«Libre» (*L. Roussel*, Ἀθῆναι-Montpellier, 1922 κ.ἑ.)—«Ἰόνιος Ἀνθολογία» (Ζάκυνθος 1927 κ.ἑ., *Μαριέττα Μινώτου*).—«Ἑλληνικὰ γράμματα» (*Κ. Μπαστιᾶ*, Ἀθῆναι 1927 κ.ἑ.).—«Νεοελληνικὰ γράμματα» (*Μουρέλου*. Ἡράκλειον 1927 κ.ἑ.).—«Νέα Ἑστία» *Γρ. Ξενοπούλου*, Ἀθῆναι 1927 κ.ἑ.).—«Νέα Ἐπιθεώρηση» (Ἀθῆναι 1928 καὶ 1933 κ.ἑ., συνέχεια τῆς εἰς 4 τεύχη ἐκδοθείσης «Λογοτεχνικῆς ἐπιθεωρήσεως»).—«Πρωτοπορία» (*Φ. Γιοφύλλη*, Ἀθῆναι 1929—1931).—«Πρωτοπόροι» (Ἀθῆναι 1930 κ.ἑ., συνέχεια τῆς «Νέας Ἐπιθεώρησης» τῆς α' περιόδου).—«Νέοι πρωτοπόροι (Ἀθῆναι 1931 κ. ἑ., ὑπὸ τοῦ ἐκ τῶν «Πρωτοπόρων» ἀποχωρήσαντος *Π. Πικροῦ*).—«Ξεκίνημα» (Ἀθῆναι 1933 κ. ἑ.).—«Σήμερα» (Ἀθῆναι 1933 κ. ἑ.).—«Ἰδέα» (*Σπ. Μελᾶ*, Ἀθῆναι 1933 κ.ἑ.).

Π. Ν. Π.

ΘΕΑΤΡΟΝ

ΑΡΧΑΙΟΝ ΘΕΑΤΡΟΝ. Τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δρᾶμα ἐγεννήθη ἐκ τοῦ κατὰ τὰς βακχικὰς ἑορτὰς ἐνθουσιασμοῦ· ὅθεν καὶ αἱ δραματικαὶ παραστάσεις ἐν τῷ θεάτρῳ οὔτε κατὰ πᾶσαν ἡμέραν ἐτελοῦντο, οὔτε κατὰ πᾶσαν θεοῦ ἑορτήν, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὰς διονυσιακὰς ἑορτάς, αἱ ὁποῖαι ἦσαν τέσσαρες:

1) Τὰ *Διονύσια τὰ κατ' ἀγροὺς ἢ τὰ κατὰ δήμους*, ἅτινα ἐτελοῦντο ἐν πολλοῖς τῆς Ἀττικῆς δήμοις, μάλιστα δὲ ἐν Πειραιεῖ, ὅπου καὶ θέατρον ὑπῆρχε χάριν τῶν δραματικῶν ἀγώνων (*Θουκ.* 8, 93, *Δημ.* 5, 17). Πρὸς τούτοις θέατρα ὑπῆρχον καὶ ἐν ἄλλοις δήμοις, ὡς ἐν Θορικῷ καὶ ἐν Αἰξωνῇ καὶ ἐν Σαλαμῖνι. Ἐν οἷς δήμοις δὲν ὑπῆρχον θέατρα, τὰ δράματα ἐδιδάσκοντο ἐπὶ ὀκρίβαντος, ὡς ἐγίνετο καὶ ἐν Ἀθήναις μέχρι τοῦ Πρατίνα. Τὰ Διονύσια ταῦτα ἐτελοῦντο ἐν μηνὶ Ποσειδεῶνι (Δεκεμβρίῳ) καὶ πάντες οἱ δῆμοι ἐτέλουν τὴν ἑορτὴν ταύτην πρὸς τιμὴν Διονύσου τοῦ Ἐλευθερέως· ἔλαβε δὲ τὸ ὄνομα τοῦτο ὁ θεὸς τοῦ οἴνου, διότι ἐλευθεροῖ ἢ ἀπαλλάσσει τοὺς ἀνθρώπους τῶν φροντίδων καὶ λυπῶν· ὡς λύων δὲ καὶ τὴν γλῶσσαν αὐτῶν, ἐκαλεῖτο Λυαῖος. Τὰ κατ' ἀγροὺς ἢ τὰ κατὰ δήμους Διονύσια φαίνεται ὅτι εἶχον δημοκρατικόν, οἱονεὶ ὀχλοκρατικὸν χαρακτῆρα, καὶ εἰς τὴν ἑορτὴν ταύτην ἀνάγουσι καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς κωμῳδίας· δράματα δ' ἐδιδάσκοντο ἐν αὐτοῖς παλαιά, τὰ εὐδοκίμως διδαχθέντα ἐν τοῖς μεγάλοις Διονυσίοις.

2) Τὰ *Λήναια*, τελούμενα ἐν μηνὶ Γαμηλιῶνι (ἐν ἀρχῇ Φεβρουαρίου). Ταῦτα ἔλαβον τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ ληνός, ἔνθα πατουμένων τῶν σταφυλῶν παράγεται ὁ οἶνος, τὸ δῶρον τοῦ θεοῦ· διὰ τοῦτο καὶ ὁ Διόνυσος ἐλέγετο Ληναῖος καὶ Ληνεὺς καὶ ὁ μὴν Γαμηλιὼν πρότερον ἐλέγετο Ληναιὼν καὶ Λήναιον τὸ ἱερὸν τοῦ θεοῦ, τὸ ἐν Λίμναις, τὸ ἀρχαιότατον τοῦ θεοῦ (*Θουκ.* Β' 15), παρὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς Ἀκροπόλεως, ἔξω τῶν τειχῶν. Ἐκ τῶν κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην πολλῶν θυσιῶν καὶ τῶν μακρῶν τραγικῶν καὶ κωμικῶν ἀγώνων εἰκάζεται ὅτι τὰ Διονύσια ταῦτα διήρκουν τρεῖς ἡμέρας, ὡς καὶ τὰ Ἀνθεστήρια· εἰ καὶ κατὰ τὸν χειμῶνα ἐτελοῦντο τὰ Λήναια, ὅμως ἡ πληθὺς τῶν θεατῶν ἦτο μεγάλη· διότι λέγεται ὅτι ὁ τραγικὸς ποιητὴς Ἀγάθων ἐν ἔτει 416 ἐδίδαξε πρὸ τριακοντακισχιλίων θεατῶν, ὅτε καὶ ἐνίκησε διὰ τῆς πρώτης αὐτοῦ τραγῳδίας (*Πλάτ.* Συμπ. 173 καὶ *Ἀθήν.* V, 217). Ἐν τῷ Ληναίῳ, τῷ ἱερῷ τοῦ θεοῦ καὶ κατὰ τὰ Λήναια, καθ' ἣν ἑορτὴν ἐθρήνουν τὰ πάθη τοῦ Διονύσου, ἡ παράδοσις μνημονεύει ὅτι ἐγένοντο τὰ πρῶτα αὐτοσχεδιάσματα τῆς τραγῳδίας· διὸ καὶ κατὰ τοὺς ὕστερον χρόνους, ὅτε εἰσήχθησαν οἱ δραματικοὶ ἀγῶνες, αἱ τραγῳδίαι ἐδιδάσκοντο πρὸ τῶν κωμῳδιῶν, εὐθὺς μετὰ τὴν πομπήν, ἐνῷ κατὰ τὰ μικρὰ καὶ τὰ μεγάλα Διονύσια ἐπεκράτει ἡ συνήθεια νὰ διδάσκωνται αἱ κωμῳδίαι πρὸ τῶν τραγῳδιῶν.

3) Τὰ *Ἀνθεστήρια*, ἅτινα ἑωρτάζοντο τὴν 11ην, 12ην καὶ 13ην τοῦ ὁμωνύμου μηνὸς Ἀνθεστηριῶνος (περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Μαρτίου, ἐν τῷ ἐν Λίμναις ἱερῷ τοῦ θεοῦ (*Θουκ.* Β' 15)· καὶ ἡ μὲν α' ἡμέρα ἐλέγετο Πιθοίγια, καθ' ἣν δηλαδὴ ἤνοιγον τοὺς πίθους τοῦ νέου οἴνου καὶ καθ' ἣν οἱ δοῦλοι, ἀφειδῶς πίνοντες, ἠδύναντο νὰ σκώπτωσι καὶ αὐτοὺς τοὺς δεσπότας αὐτῶν. Μετὰ τὴν λῆξιν τῆς ἑορτῆς οἱ δοῦλοι ἐκαλοῦντο ἐπὶ τὰ ἔργα διὰ τῆς φράσεως «θύραζε Κᾶρες, οὐκέτι Ἀνθεστήρια». Ἡ β' ἡμέρα ἐκαλεῖτο Χόες (χοῦς μέτρον ὑγρῶν=1000 δράμια, $2 \frac{1}{2}$ ὀκάδ.) καὶ ἦτο ἡ ἱερωτάτη πασῶν. Κατ' αὐτὴν ἡ γυνὴ τοῦ ἄρχοντος βασιλέως, πορευομένη εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ληναίου Διονύσου μετὰ δεκατεσσάρων ἱερειῶν, αἵτινες ἐκαλοῦντο γεραραί, ἐτέλει μυστικήν τινα θυσίαν καὶ ὡς μυστικὴ νύμφη τῷ θεῷ συμβολικῶς ἐδίδετο (*Δημοσθ.*, σελ. 1371 καὶ 1383). Ἐνῷ ἐν τοῖς Ληναίοις ἐσυμβολίζοντο τὰ πάθη καὶ ὁ θάνατος τοῦ θεοῦ διὰ τῆς φθορᾶς τῆς φυτικῆς φύσεως, ἐν τοῖς Ἀνθεστηρίοις ἑωρτάζετο ἡ ἀναγέννησις αὐτοῦ· διὸ καὶ κατ' αὐτὴν ἐξεκένουν τοὺς χόας τοῦ οἴνου καὶ ἔμελπον ἐν ᾠδαῖς τὸν Διόνυσον χορεύοντες καὶ ἀποκαλοῦντες εὐανθῆ καὶ διθύραμβον καὶ βακχευτὴν (*Ἀθήν.* IX, 465). Τέλος ἡ γ' ἡμέρα τῶν Ἀνθεστηρίων ἐλέγετο Χύτροι, διότι ἐν τῷ φερωνύμῳ μαγειρικῷ ἀγγείῳ ἔβραζον παντοειδῆ σπέρματα, ἅπερ προσέφερον τῷ θεῷ (Σχολ. *Ἀριστοφ.* Βατρ. 220 καὶ *Σουΐδας* ἐν λ. Χύτροι). Τὰ Ἀνθεστήρια, ὡς καὶ τὰ Λήναια, ἐτέλουν ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ δευτέρου ἄρχοντος, ὅστις ἐκαλεῖτο βασιλεύς· κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἀνθεστηρίων ἴσως ἐπανελαμβάνοντο τὰ δράματα τὰ διδαχθέντα εὐδοκίμως ἐν τοῖς μεγάλοις Διονυσίοις.

4. Λαμπροτάτη πασῶν τῶν ἑορτῶν τοῦ θεοῦ ἦσαν *Διονύσια τὰ ἐν ἄστει ἢ ἀστικά, Διονύσια τὰ μεγάλα*, ἅτινα οὕτως ἐκαλοῦντο πρὸς διαστολὴν τῶν ἐν τοῖς ἀγροῖς ἢ τοῖς δήμοις, ἅπερ καὶ Διονύσια μικρὰ ἐλέγοντο. Ἐτελοῦντο ταῦτα κατὰ τὸ ἔαρ, ἐν μηνὶ Ἐλαφηβολιῶνι (ἐν ἀρχῇ Ἀπριλίου) καὶ διήρκουν πολλὰς κατὰ συνέχειαν ἡμέρας. Κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην οἱ Ἀθηναῖοι ἔφερον τὸ ἐν τῷ Ληναίῳ ἄγαλμα τοῦ Ἐλευθερέως Διονύσου μέχρι τοῦ ἐν τῇ Ἀκαδημείᾳ ναοῦ τοῦ θεοῦ καὶ ἐκεῖθεν πάλιν ἐν πομπῇ ἐπανέφερον (*Παυσ.* Α' 29, 2). Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην συνέρρεον πλεῖστοι ξένοι εἰς τὰς Ἀθήνας, ἡ πόλις ἐπεδείκνυε πανηγυρικώτερον τὴν ἑορτὴν ταύτην διὰ τῆς τελέσεως μουσικῶν καὶ δραματικῶν ἀγώνων, ὧν τὴν χορηγίαν ἀνελάμβανον μόνον πολῖται Ἀθηναῖοι, ἐνῷ ἐν τοῖς Ληναίοις καὶ τοῖς Ἀνθεστηρίοις ἡ χορηγία ἐπετρέπετο καὶ τοῖς μετοίκοις (*Δημ.* κατὰ Μειδίου § 56, *Ἀνδοκ.* κατὰ Ἀλκιβ. 31, Σχολ. *Ἀριστοφ.* Πλοῦτ. 954). Προσέτι δὲ κατ' αὐτὴν ἦτο ἀπηγορευμένον οἱ χορηγοὶ νὰ προσλάβωσι καὶ ξένον χορευτήν. Ἐπί τινα χρόνον ὑπῆρχε νόμος, καθ' ὃν ὁ χορηγὸς κατεδικάζετο εἰς ζημίαν χιλίων δραχμῶν δι' ἕκαστον ξένον, ὃν ἤθελε προσλάβει εἰς τὸν χορόν. Τὸν νόμον τοῦτον παρέβη ὁ Δημάδης, ὅστις ἑκατὸν χορευτὰς ξένους συγχρόνως παραλαβὼν ἀπέτισε ζημίαν ἑκατὸν χιλιάδων δραχμῶν (*Πλούτ.* β. Φωκίων. 30).

Ὑπερέβαλλον δὲ τὰς ἄλλας ἑορτὰς κατὰ τὴν λαμπρότητα τὰ μεγάλα Διονύσια ἀπὸ τῶν Περσικῶν πολέμων, καὶ δὴ ἐξ ὅτου, μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ λιθίνου θεάτρου τῷ 472, ἐδιδάσκοντο δράματα ὑπὸ σκηνῆς· διὸ καὶ τῆς ἑορτῆς ταύτης ἐπεστάτει ὁ πρῶτος ἄρχων τῆς πόλεως, ἐξ οὗ τὸ ἔτος ἐκαλεῖτο, ὁ ἐπώνυμος ἄρχων. Πρὸ τοῦ 472 ἐτελοῦντο μόνον ἀγῶνες μουσικοὶ καὶ ἀγῶνες διθυράμβων. Κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην ἐφοίτων εἰς τὸ θέατρον καὶ πρέσβεις τῶν συμμαχίδων πόλεων, οἵτινες ἐκόμιζον τοὺς φόρους εἰς τὴν ἡγεμονίδα πόλιν. Ἐδιδάσκοντο δὲ κατὰ τὴν ἑορτὴν αὐτὴν πάντοτε τραγῳδίαι καιναί. Ἡ τραγῳδία εἶναι μὲν εἰκὼν πιστὴ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, χειμαζομένου ὑπὸ τῶν παθῶν, ἀλλὰ ταυτοχρόνως αἴρεται καὶ μετεωρίζεται ὑπὲρ τὸν πραγματικὸν βίον, ὥστε λαμβάνει θαυμαστόν τινα καὶ ἰδανικὸν τύπον. Ἡ σεμνὴ ἄρα τραγῳδία ἀπετέλει τὸ λαμπρότερον μέρος τῆς ἑορτῆς. Ἕκαστος τῶν τριῶν διαγωνιζομένων ποιητῶν ὤφειλε νὰ διδάξῃ τρεῖς τραγῳδίας καὶ ἓν σατυρικὸν δρᾶμα· αἱ μὲν τρεῖς τραγῳδίαι ἀπετέλουν τὴν καλουμένην τριλογίαν, τὰ δὲ τέσσαρα δράματα ὁμοῦ τὴν τετραλογίαν. Ἡ διδασκαλία αὕτη τῶν δραμάτων διήρκει τοὐλάχιστον τρεῖς ἡμέρας. Πρὸς ταῖς τραγῳδίαις, ἤδη ἀπὸ τοῦ Αἰσχύλου ἴσως ἀπὸ τοῦ 472 π. Χ., ἐδιδάσκοντο καὶ κωμῳδίαι· τοῦτο δὲ ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἐν ἐπιγραφαῖς διδασκαλιῶν (ΙΑ, II 979), ἔνθα ἀναγράφεται ἡ νίκη τοῦ κωμικοῦ Μάγνητος πρὸς τῇ τοῦ Αἰσχύλου.

Ὡς πρὸς τὴν τάξιν, καθ' ἣν ἐδιδάσκοντο αἱ τραγῳδίαι καὶ αἱ κωμῳδίαι, ὑπάρχουν ἀμφισβητήσεις· ἐκ μὲν τῶν «Ὀρνίθων» τοῦ Ἀριστοφάνους

Digitized by Google

διδαχθέντων ἐν τοῖς μεγάλοις Διονυσίοις τῷ 414, τεκμαίρεταί τις ὅτι μετὰ τὰς τραγῳδίας ἐδιδάσκοντο αἱ κωμῳδίαι. Ἀλλὰ κατὰ τὸν νόμον τοῦ Εὐηγόρου, διασωθέντα ἐν τῷ κατὰ Μειδίου λόγῳ τοῦ Δημοσθένους § 10), καὶ κατὰ τὰς διδασκαλίας ἐν ἐπιγραφῇ (IA, II, 971) ἐδιδάσκοντο ἐν Πειραιεῖ μεν μετὰ τὴν πομπὴν οἱ κωμῳδοὶ καὶ οἱ τραγῳδοί, ἐν δὲ τοῖς Ληναίοις μετὰ τὴν πομπὴν οἱ τραγῳδοὶ καὶ οἱ κωμῳδοί, τέλος ἐν τοῖς ἐν ἄστει Διονυσίοις ἐτηρεῖτο ἡ ἑξῆς σειρά: «ἡ πομπὴ καὶ οἱ παῖδες καὶ ὁ κῶμος καὶ οἱ κωμῳδοὶ καὶ οἱ τραγῳδοί». Δηλαδὴ τῇ μὲν ἕκτῃ καὶ ἑβδόμῃ τοῦ Ἐλαφηβολιῶνος ἐτελοῦντο οἱ λυρικοὶ ἀγῶνες τῶν παίδων καὶ τῶν ἀνδρῶν, τῇ δεκάτῃ ἐδιδάσκοντο αἱ κωμῳδίαι καὶ τῇ 11η, 12η καὶ 13η αἱ τραγῳδίαι. Τοὐναντίον ἐν τῇ παλαιοτέρᾳ ἑορτῇ, τῇ τῶν Ληναίων, κύριον ἀγώνισμα ἦτο ἡ ἀκόλαστος κωμῳδία, τοὐλάχιστον ἐν τοῖς μετὰ τὸ 472ον ἔτος χρόνοις, ὅτε πλέον ἡ τραγῳδία εἶχε καταλάβει ἐξαίρετον θέσιν ἐν τοῖς μεγάλοις Διονυσίοις. Τότε τοὐλάχιστον ἐν τοῖς Ληναίοις, ὡς ὁ Ἀριστοφάνης ἐν τοῖς «Ἀχαρνεῦσι» (στίχ. 503) λέγει, οἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν μόνοι καὶ ἠδύναντο ἐλευθερώτερον νὰ σκώπτωσι τὴν πολιτικὴν αὐτῶν ἀβελτερίαν. Ὅτι δὲ καὶ τραγῳδίαι ἐδιδάσκοντο ἐν τοῖς Ληναίοις, εἶναι βέβαιον ὡς πρὸς τοὺς χρόνους τοὺ πρὸ τοῦ 472, ὅτε τὰ Λήναια ἦσαν ἡ μόνη ἑορτή, καθ' ἣν ἐδιδάσκοντο δράματα· ὅτι δὲ καὶ κατόπιν, δῆλον γίνεται ἐκ τῆς μνημονευθείσης νίκης τοῦ Ἀγάθωνος, τῆς γενομένης ἐν τοῖς Ληναίοις τῷ 416· ὅτι δὲ καὶ ὁ Αἰσχύλος ἐνίκησεν ἔν τε τοῖς Ληναίοις καὶ ἐν τοῖς μεγάλοις Διονυσίοις, μαρτυρεῖται ἐκ τῶν ἐν ἐπιγραφαῖς διδασκαλιῶν (CIA, II, 972). Ἀμφιβάλλεται ἂν αἱ μαρτυρίαι τῶν συγγραφέων περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νικῶν Σοφοκλέους, Εὐριπίδου καὶ ἄλλων τραγικῶν ἀναφέρονται μόνον εἰς τὴν ἑορτὴν τὴν κυρίαν, δηλαδὴ τὰ μεγάλα Διονύσια, ἢ καὶ εἰς τὰ Λήναια. Πρὸς δὲ ἐν τοῖς παλαιοτέροις χρόνοις καὶ πάλιν ἀπὸ Λυκούργου ἐδιδάσκοντο κωμῳδίαι καὶ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ τῶν Ἀνθεστηρίων, ἐν τοῖς Χύτροις.

Εἰς τὸ θέατρον κατ' ἀρχὰς εἰσήρχοντο δωρεάν, ὕστερον ὅμως, ἴσως μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ λιθίνου θεάτρου, ἡ εἴσοδος ἐγίνετο διὰ συμβόλου (=εἰσιτηρίου), ὅπερ ἠγόραζον παρὰ τοῦ θεατρώνου· καὶ αἱ μὲν καλλίονες θέσεις, αἱ πρὸς τῇ ὀρχήστρᾳ, ἐτιμῶντο δραχμῆς, αἱ δὲ ἄλλαι ἀντὶ δύο ὀβολῶν. Τὰ τῆς πρώτης σειρᾶς ἑδώλια τιμῆς ἕνεκεν παρεχωροῦντο εἰς τοὺς ἱερεῖς, στρατηγούς, ξένους πρέσβεις, εἰς εὐεργέτας τῆς πόλεως καὶ εἰς τὰ ὀρφανὰ τῶν ἐν πολέμῳ πεσόντων.

Τὸ τίμημα τοῦ εἰσιτηρίου διὰ τὸ θέατρον ἐκαλεῖτο θεωρικόν. Τοῦτο δὲ αἱ πενέστεραι τάξεις, ἀπὸ τοῦ Περικλέους, ἐλάμβανον ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου· τότε τὸ μὲν δημόσιον ταμεῖον ἦτο πλουσιώτατον, οἱ δὲ ἄποροι ὀλίγοι καὶ ὑφίστατο στοργὴ τῆς ἀνωτέρας τάξεως τῶν πολιτῶν πρὸς τὴν ὑποδεεστέραν· καί τινες μὲν ἐμέμφθησαν τὸν Περικλέα, ὅτι ἔβλαπτε τὰ ἤθη τῶν πολιτῶν εἰσαγαγὼν τὰ θεωρικὰ καὶ μισθῶν διανομάς, καταδημαγωγούμενος τὸν λαόν, ἀλλ' ὁ Πλούταρχος ὀρθῶς παρατηρεῖ ὅτι ὁ μέγας ἐκεῖνος πολιτικός, παρέχων θέαν πανηγυρικὴν καὶ πομπήν, «διεπαιδαγώγει τὴν πόλιν οὐκ ἀμούσοις ἡδοναῖς» (6. Περικλ. 9 καὶ 11). Ὁ Περικλῆς ἐζήτει νὰ καταστήσῃ εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις τοῦ λαοῦ προσιτὴν τὴν ἀπὸ τῆς εὐγενεστάτης ταύτης τέχνης ἀπόλαυσιν, διότι τὸ θέατρον εἶχε θρησκευτικὸν ἅμα καὶ διδακτικὸν χαρακτῆρα, ἦτο λαϊκὸν σχολεῖον παρέχον πνευματικήν, ἠθικὴν καὶ μουσικὴν μόρφωσιν εἰς τοὺς πολίτας. Τὸ θεωρικὸν ὡρίσθη διὰ νόμου κατόπιν τῷ 410 π. Χ., ἐνῷ δὲ τὸ πρῶτον παρείχετο μόνον εἰς τοὺς ἀπόρους, σὺν τῷ χρόνῳ καὶ οἱ εὔποροι πολῖται δὲν ἠσχύνοντο νὰ λαμβάνωσι τὸ διώβολον. Κατὰ τοὺς γενομένους ὑπὸ τοῦ Böckh ὑπολογισμούς, ἐδαπανῶντο κατ' ἔτος εἰς τὸ θεωρικὸν τριάκοντα τάλαντα, ἤτοι 180.000 δραχμαί. Ἐπὶ Δημοσθένους διεφθαρμένοι δημαγωγοὶ καὶ νόμον ἔθεσαν, ὅς ἐπέβαλλε θάνατον τὴν ποινὴν κατὰ τοῦ τολμήσοντος νὰ προτείνῃ τὴν μετατροπὴν τῶν θεωρικῶν χρημάτων εἰς στρατιωτικά. Ὅτι δὲ καὶ γυναῖκες ἐφοίτων εἰς τὸ θέατρον, μαρτυρεῖται ἐκ τοῦ Πλάτωνος σαφῶς (Νόμ. 658 D, 817 C καὶ Γοργ. 502 D), ἐκ δὲ τοῦ Ἀθηναίου (XII, 534) προσμανθάνομεν ὅτι ὁ Ἀλκιβιάδης εἰσιὼν εἰς τὸ θέατρον ἐθαυμάζετο οὐ μόνον ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν γυναικῶν. Ἡ φοίτησις τῶν γυναικῶν εἰς τὸ θέατρον νοητέα μόνον κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν τραγῳδιῶν, οὐχὶ δὲ καὶ ἐπὶ τῶν κωμωδιῶν, ἐν αἷς τὰ αἴσχιστα ἐλέγοντο, καὶ ἡ παρουσία ἐντίμων γυναικῶν ἤθελεν ἀποβῇ σκανδαλώδης. Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν θεατῶν ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ μαρτυρίαν μὲν σαφῆ δὲν ἔχομεν· ἀλλ' ἂν ἐν τοῖς Ληναίοις, ὅπου ἐνίκησεν ὁ Ἀγάθων, τῷ 416, ἦσαν τριακονταKισχίλιοι θεαταί, ἐπιτρέπεται νὰ εἰκάσωμεν ὅτι καὶ ἐν τοῖς μεγάλοις Διονυσίοις πάντως ἦσαν οὐχὶ ὀλιγώτεροι.

Τὸ ἀττικὸν δρᾶμα ἀνῆλθεν εἰς τὴν ἀνωτάτην τῆς ἀναπτύξεως βαθμίδα καὶ δι' ἄλλους λόγους καὶ διὰ τὸ λεπτόγνωμον καὶ τὴν μουσικὴν παίδευσιν τῶν πολιτῶν. Πρὸ τῆς διδασκαλίας τῶν δραμάτων ἐγίνετο δοκιμασία τῶν ποιητῶν, τῶν μελλόντων νὰ διαγωνισθῶσιν, ἥτις ἐκαλεῖτο «προάγων», ὡς γινομένη πρὸ τοῦ ἀγῶνος. Εἰς τοῦτον, τελούμενον ἐν τῷ Ὠδείῳ ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τῶν μεγάλων Διονυσίων, ὁ ποιητής, περιβεβλημένος πορφυροῦν ἱμάτιον, ἦγε τοὺς ὑποκριτὰς καὶ τοὺς χορευτὰς ἐστεμμένους μέν, ἀλλ' ἄνευ προσωπείων· οὕτω δὲ οἱ θεαταὶ ἠδύναντο νὰ γνωρίζωσι τοὺς ποιητάς, εἴ τις ἐτύγχανεν ἄγνωστος, διότι ὁ ἄρχων ἀνήγγελλε τὸ ὄνομα ἑκάστου ποιητοῦ, εἰς ὃν χορὸν ἔδωκε, καὶ τοὺς ὑποκριτάς, οὓς αὐτῷ διένειμε (Σχόλ. εἰς Αἰσχ. καὶ Κτησιφ. 67). Προάγων μνημονεύεται καὶ ὑπὸ τοῦ βιογράφου τοῦ Εὐριπίδου, καθ' ὃν ὁ Σοφοκλῆς μαθὼν τὸν θάνατον τοῦ ἀντιτέχνου προῆλθεν εἰς τὸν προάγωνα ἔχων φαιὸν ἱμάτιον, τὸν δὲ χορὸν καὶ τοὺς ὑποκριτὰς ἀστεφανώτους εἰσήγαγεν.

Μετὰ τὸν προάγωνα ἐτελοῦντο οἱ δραματικοὶ ἀγῶνες ἐν τῷ θεάτρῳ· ἡ κρίσις δ' αὐτῶν τὸ μὲν πρῶτον ἦτο ἀνατεθειμένη εἰς ἀγωνοδίκας, οἵτινες ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος ὡρίζοντο διὰ κλήρου (*Πλουτ.* β. Κίμ. 8)· κατόπιν δὲ τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν τοὺς κριτὰς ἐδόθη τῇ βουλῇ τῶν πεντακοσίων, οἵτινες διὰ ψήφου ἐξέλεγον αὐτοὺς (*Ἰσοκράτ.* 17, 33)· οἱ κριταὶ δὲ ὑπεβάλλοντο εἰς ὅρκον, ὅτι δικαίως θέλουσι κρίνει. Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν κριτῶν, ἐπειδὴ οὗτοι ἐν τῷ κωμικῷ ἀγῶνι ἦσαν πέντε, εἰκάζεται ὅτι καὶ ὡς πρὸς τὴν τραγῳδίαν ὁ αὐτὸς ἀριθμὸς ἦτο. Ἐνίοτε εἰς τὴν ἀπόφασιν τῶν κριτῶν συνετέλει καὶ ἡ γνώμη τῶν θεατῶν, οἵτινες ἐξεδήλουν αὐτὴν διὰ φωνῶν (*Vitruv.* VII, 6). Ἐν Σικελίᾳ καὶ Ἰταλίᾳ, λέγει ὁ Πλάτων, καὶ νόμος ὑπῆρχε, καθ' ὃν τὰ πλήθη διὰ χειροτονίας ἔκρινον τοὺς νικῶντας «*ὅθεν δὴ τὰ θέατρα ἐξ ἀφώνων φωνήεντα ἐγένοντο, ὡς ἐπαΐοντα τό γε καλὸν ἐν Μούσαις καὶ τὸ μή, καὶ ἀντὶ ἀριστοκρατίας ἐν αὐτῷ θεατροκρατία τις πονηρὰ γέγονεν*». Ὁ νόμος οὗτος, παρατηρεῖ ὁ φιλόσοφος, διέφθειρε καὶ τοὺς ποιητάς, ἀναγκαζομένους νὰ κολακεύωσι τὴν ἀπαιδευσίαν καὶ ἀμουσίαν τοῦ πλήθους, διέφθειρε δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ θεάτρου τὴν εὔμουσον ἡδονὴν (*Πλάτ.* Νόμ. 659 A καὶ 701 A).

Ὑπὸ τῶν κριτῶν ἀπενέμοντο βραβεῖα τοῖς νικηταῖς· ἐπειδὴ δὲ οἱ διαγωνιζόμενοι ποιηταὶ ἦσαν τρεῖς, ὡς καὶ οἱ χορηγοὶ οἱ τὰς δαπάνας παρέχοντες, τρία ἦσαν καὶ τὰ βραβεῖα, ἤτοι τὰ πρωτεῖα, τὰ δευτερεῖα καὶ τὰ τριτεῖα· ἀλλὰ νικητὴς ἐθεωρεῖτο ὁ τὰ πρωτεῖα λαμβάνων. Τὸ βραβεῖον ἐλάμβανε κατ' ὄνομα ἡ φυλή, ἧς ἦτο ὁ χορηγός, ἦτο δὲ τοῦτο τρίπους, ὃν ὁ χορηγὸς μεγαλοπρεπῶς τῷ θεῷ ἀνέθετε. Τῷ νικῶντι ποιητῇ ἀπενέμετο στέφανος χρυσοῦς σχῆμα κισσοῦ ἔχων, ὅπερ φυτὸν ἦτο ἱερὸν τοῦ Διονύσου, καὶ χρηματική τις ἀμοιβή. Ἐπειδὴ δὲ ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν Παναθηναίων τῷ πρώτῳ κιθαρῳδῷ ἀπενέμοντο σὺν τῷ χρυσῷ στεφάνῳ ἀξίας χιλίων δραχμῶν καὶ πεντακόσιαι δραχμαὶ ἀργυραῖ, τῷ δὲ δευτέρῳ δραχμαὶ χίλιαι διακόσιαι, κατ' ἀναλογίαν ἡ ἀμοιβὴ ἐν τῷ δραματικῷ ἀγῶνι θὰ ἦτο ἀνωτέρα· ὅτι δὲ δὲν ἦτο μικρά, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης σκώπτει τὸν Σοφοκλῆ, διότι χάριν κέρδους καὶ ἐν βαθεῖ γήρατι ἐξακολουθεῖ δραματουργῶν (Εἰρήν. 695). Σημειωτέον ὅτι αἱ νῖκαι πάντων τῶν ἀγώνων δὲν εἶχον τὴν αὐτὴν ἀξίαν, πάντως δὲ αἱ τῶν μεγάλων Διονυσίων ἐτιμῶντο μᾶλλον ἢ αἱ τῶν Ληναίων· καὶ ἐκεῖναι μὲν ἐλέγοντο ἀστικαὶ νῖκαι, αὗται δὲ ληναϊκαί. Βραβεῖα δὲ ἐλάμβανον οἱ ποιηταὶ οἱ διαγωνιζόμενοι διὰ νέων δραμάτων· ἠδύνατο μὲν ὁ ποιητὴς καὶ ἀρχαῖον αὐτοῦ δρᾶμα νὰ διδάξῃ πάλιν, ἀλλ' ἔδει τοῦτο νὰ εἶναι διεσκευασμένον· οὕτω δὲ διασκευάσας ὁ Εὐριπίδης ἐδίδαξε τὸν «Ἱππόλυτον» καὶ ὁ Ἀριστοφάνης τὸν «Πλοῦτον»· θεωρεῖται δὲ ὡς ἔξοχος τιμὴ τοῦ Αἰσχύλου ὅτι τὰ δράματα αὐτοῦ ἐψήφισεν ὁ δῆμος νὰ διδάσκῃ ὁ βουλόμενος καὶ νικῶν χρυσὸν νὰ λαμβάνῃ (βίος Αἰσχ. Westermann, σελ. 121). Ἄλλως τὰ ἅπαξ διδαχθέντα δράματα εὐδοκιμήσαντα ἀνεδιδάσκοντο ἐν τοῖς κατ' ἀγροὺς Διονυσίοις καὶ ἐν τοῖς τῶν Ἑλλήνων θεάτροις ἔξω τῶν Ἀθηνῶν. Ἐκ τῶν δραματικῶν τούτων ἀγώνων παρήχθη θαυμαστός τις ἀριθμὸς πρωτοτύπων δραμάτων, ἤτοι 1.500 τραγῳδίαι καὶ 1.800 κωμῳδίαι ἐντὸς τριῶν περίπου αἰώνων (520—260 π. X.).

Μετὰ τὸ πέρας τῶν δραματικῶν ἀγώνων ὁ ἁρμόδιος ἄρχων συνέτασσε βραχύ τι πρακτικόν, ἐν ᾧ ἐσημειοῦντο αἱ τῶν διδαχθέντων δραμάτων ἐπιγραφαί, τὰ ὀνόματα τῶν ποιητῶν, τῶν χορηγῶν καὶ τοῦ πρωταγωνιστοῦ, ἔτι δὲ ὁ χρόνος καὶ ἡ ἑορτή, καθ' ἣν ἐγένετο ἡ διδασκαλία, καὶ τέλος ἡ ἀπόφασις τῶν ἀγωνοδικῶν. Τὸ πρακτικὸν τοῦτο κατετίθετο ἐν τῷ ἀρχείῳ τῆς πόλεως. Κατόπιν τὰ πρακτικὰ ταῦτα ἐχαράσσοντο ἐπὶ πλακῶν μαρμαρίνων, αἵτινες ἐκαλοῦντο «*διδασκαλίαι*», διότι καὶ τὸ παριστᾶν ἐν τῷ θεάτρῳ δρᾶμα ἐλέγετο διδάσκειν καὶ ὁ ποιητὴς διδάσκαλος. Πλὴν τούτων ἐχαράσσοντο παρόμοιαι ἐπιγραφαὶ καὶ ἐπὶ τῶν τριπόδων, οὓς οἱ νικῶντες χορηγοὶ ἀφιέρουν τῷ θεῷ. Αἱ διάφοροι αὗται ἐπιγραφαὶ ἀπετέλουν σειρὰν ὅλην ἐγγράφων οἱονεὶ ἐπισήμων, ἐν οἷς εὑρίσκετο κατατεθειμένον τὸ ὑλικὸν τῆς ἱστορίας τοῦ δράματος. Πρῶτος δὲ ὁ Ἀριστοτέλης συνέλεξε τὰς ἐπιγραφὰς ταύτας καὶ ἐξέδωκεν αὐτὰς ἐν χρονικῇ τάξει καὶ μετὰ παρατηρήσεων φιλολογικῶν καὶ διασαφήσεων ὑπὸ τὸ ὄνομα «*Διδασκαλίαι*» ἢ «*Νῖκαι Διονυσιακαί*» (*Διογ. Λαέρτ.* V, 16). Κατόπιν ἐμιμήθησαν αὐτὸν οἱ λόγιοι τῆς Ἀλεξανδρείας, ὡς ὁ Δικαίαρχος, ὁ Καλλίμαχος, ὁ Ἀρίσταρχος καὶ ἄλλοι, ἀλλ' αἱ συγγραφαὶ αὐτῶν δυστυχῶς ἀπωλέσθησαν· ἐξ αὐτῶν δ' ἐδανείσθησαν οἱ γραμματικοὶ καὶ σχολιασταὶ τὰς σπανίας εἰδήσεις, ἃς παρέχουσιν ἡμῖν αἱ εἰσαγωγαὶ τῶν δραμάτων, αἱ καλούμεναι «*Ὑποθέσεις*». Οὕτως αἱ «*Ὑποθέσεις*» τῶν κωμῳδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνους γνωρίζουσιν ἡμῖν ὅτι αἱ «*Νεφέλαι*», ἡ «*Εἰρήνη*» καὶ οἱ «*Ὄρνιθες*» τοῦ κωμικοῦ ἐδιδάχθησαν ἐν τοῖς ἐν ἄστει Διονυσίοις, οἱ δὲ «*Ἀχαρνῆς*», «*Ἱππῆς*», «*Σφῆκες*» καὶ «*Βάτραχοι*» ἐν τοῖς Ληναίοις· προσμανθάνομεν δ' ἐξ αὐτῶν πότε, πρὸς τίνας διηγωνίσθη ὁ κωμικὸς καὶ τίνα βραβεῖα ἔλαβε. Πολλαὶ τῶν διδασκαλιῶν τούτων τῶν δραματικῶν ἀνευρέθησαν καὶ διὰ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν ἐν Ἀκροπόλει· πρῶτος δὲ ἡρμήνευσεν αὐτὰς ὁ πολὺς Böckh (IΘ, I, 350), ἀλλὰ κατόπιν ἀνευρέθησαν καὶ ἄλλαι παρὰ τὸ Διονυσιακὸν θέατρον· αἱ νεωστὶ δ' ἀνευρεθεῖσαι ἐνεπίγραφοι πλάκες (CIA, II, 971—977) περιέχουσι διδασκαλίας τῶν μεγάλων Διονυσίων κατὰ χρονικὴν τάξιν ὑπ' ἀριθμ. 971—, ἕτεραι δὲ καὶ τὰς τῶν ληναϊκῶν νικῶν.

Τέλος σημειωτέον καὶ περὶ τῶν ὑποκριτῶν ὅτι οὗτοι τὸ πρῶτον δὲν ἦσαν τακτικοί, αὐτὸς δὲ ὁ ποιητὴς ἐγίνετο καὶ ὑποκριτής· καὶ ὁ μὲν Θέσπις εἰσήγαγε τὸν πρῶτον ὑποκριτήν, ὁ δὲ Αἰσχύλος τὸν δεύτερον καὶ κατόπιν ὁ Σοφοκλῆς τὸν τρίτον· οἱ τρεῖς οὗτοι ὑποκριταί, καλούμενοι πρωταγωνιστής, δευτεραγωνιστὴς καὶ τριταγωνιστής, ὑπεκρίνοντο πάντα τοῦ δράματος τὰ πρόσωπα· ἦσαν δ' οὗτοι ἄνδρες μόνον, οἵτινες καὶ τὰ γυναικεῖα πρόσωπα ὑπεδύοντο. Ἐκ τούτων τὸ παθητικώτερον πρόσωπον, τὸ κινοῦν τὸν φόβον καὶ τὸν ἔλεον τῶν θεατῶν, ἦτο ὁ πρωταγωνιστής. Διάσημοι ὑποκριταὶ ἐγένοντο ὁ Καλλιππίδης, ὅστις ἐσεμνύνετο, ὅτι συνεκίνει τοὺς θεατὰς μέχρι δακρύων, ὁ Νικόστρατος καὶ ὁ Πῶλος (*Ξεν. Συμπ.* Γ' 11) καὶ ἄλλοι. Ἡ περιβολὴ τῶν ὑποκριτῶν ἦτο μεγαλοπρεπής, διότι τὰ πρόσωπα τῆς τραγῳδίας ἀντεπροσώπευον τὸν ἡρωϊκὸν κόσμον. Οἱ ὑποκριταὶ ἐν τῇ τραγῳδίᾳ ἐφόρουν χιτῶνα ποδήρη καὶ διάφορα ἐπιβλήματα, οἱ βασιλεῖς χλαμύδα, αἱ ἡγεμονίδες μακρὰ περιβόλαια, σύρματα καλούμενα. Ὑποδήματα ἐφόρουν τοὺς κοθόρνους, ὧν τὸ παχὺ πέλμα ἐποίει ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἐλαφρὰς καὶ χαμηλὰς ἐμβάδας τῆς κωμῳδίας. Τὰ προσωπεῖα τῶν ὑποκριτῶν ἐν τῇ τραγῳδίᾳ ἐβελτίωσεν ὁ Αἰσχύλος· ταῦτα εἶχον γενικὸν τύπον, οἷον τὸν τοῦ γέροντος, τοῦ ἀκμάζοντος ἀνδρός, τοῦ δούλου, ὅς διφθερίας ἐκαλεῖτο, ἐκ τῆς διφθέρας ἣν ἐφόρει, τὸ τοῦ κήρυκος κλπ. Ὁ Λουκιανὸς περιγράφει μὲν προσωπεῖα θεατρικά, ἀλλ' εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Πραξιτέλους, τοῦ Ζεύξιδος καὶ Ἀπελλοῦ οἱ θεαταὶ ἠδύναντο ν' ἀνέχωνται τοιαύτας τερατώδεις μορφάς, οἵας περιγράφει ὁ φιλοσκώμμων σοφιστής. Κατά τινα μαρτυρίαν τῶν ἀρχαίων τὰ προσωπεῖα ἐνίσχυον τὴν φωνὴν τῶν ὑποκριτῶν, ἥτις ἦτο ἠχηρὰ καὶ λαμπρὰ τὸ μὲν ἐκ φύσεως, τὸ δὲ καὶ ἐξ ἀσκήσεως (Σχολ. *Διον. Θρᾳκ.* σελ. 740). Εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς φωνῆς συνετέλει ὁ φωνασκός, ὁ διδάσκαλος τῆς ᾠδικῆς καὶ τῆς ἀπαγγελίας. Παρεδόθη δ' ἡμῖν ὅτι ἡ φύσις τῆς φωνῆς ἀπέβαινε λαμπρὰ ἐκ τοῦ βάθους τοῦ στήθους, ὅτι ἐπλήρου τὸ μέγα καὶ εὐρὺ θέατρον, ὅτι ὡμοίαζε καὶ κατ' αὐτὸν τὸν διάλογον πρὸς ᾠδὴν μᾶλλον ἢ λαλιάν, ὅτι εἶχε τὸν τόνον ἀμετάπτωτον καὶ φορὰν εὐρυθμοτάτην· ἑνὶ λόγῳ ἦτο φωνὴ προσώπων μεγαλυτέρων καὶ κρειττόνων ἢ κατὰ τοὺς κοινοὺς ἀνθρώπους. Καὶ τοὺς μὲν αποτυγχάνοντας τῶν ὑποκριτῶν ἐξεσύριττον (*Δημ.* σελ. 315 καὶ 449), τοὺς δὲ εὐδοκιμοῦντας ἐπικροτοῦντες ἀνεκάλουν, ἵνα ἐπαναλάβωσι τὸ μέρος τὸ ἀρέσαν, βοῶντες «αὖθις, αὖθις» (*Ξεν. Συμπ.* 9, 4).

Γ. Κ. ΓΑΡΔΙΚΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Wieseler Fr.*, «Theatergebäude und Denkmäler des Bühnenwesens bis den Griechen und Römern» (Göttingen 1851).— *Müller A.*, «Lehrbuch der griechischen Bühnenaltertümer (=*K. F. Hermann's*, «Lehrbuch der griechischen Antiquitäten», Freiburg Bd III 2/1886). — *Haigh A. E.*, «The attic theatre» (Oxford 1889, γ' ἐκδ. 1907).— *Stengel P.* καὶ *Oehmischen G.*, «Die griechischen Sakralaltertümer und das Bühnenwesen der Griechen und Römern» (= *J. Müller's*, «Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft» München, Bd V,3/1890).— *Stengel P.*, «Die griechischen Kultusalterthümer» 2 (= *J. Müller*, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München V 3/1898).— *Huddilston*, «Die griechische Tragödie im Lichte der Vasenmalerei» (Freiburg 1900).— *Hense O.*, Die Modifizierung der Maske in der griechische Tragödie» (β' ἐκδ. Breisgau 1905).— *Nietzsche Fr.*, «Ἡ γέννησις τῆς τραγῳδίας» (Ἀθῆναι 1912, μετάφρ. *N. Καζαντζάκη*).— *Flickinger K.*, «The greek theater and its drama» (Chicago 1918).— *Allen J. T.*, «The greek theater of the fifth century before Christ» (=«University of California publications in classical philology» τ. VII, Barkeley 1919).— *Λάσκαρης N. I.*, «Μαθήματα ἱστορίας τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ θεάτρου» (Ἀθῆναι 1925—1928, τ. 3).— *Riebel M.*, «Die Denkmäler zu Theaterwesen im Altertum» (1926).— *Schlesinger A. C.*, «The gods in Greek tragedy, a study of ritual survivals in fifthcentury drama» (1927).— *Pickard-Cambridge A. N.*, «Dithyramb, tragedy and comedy» (Oxford 1927).— *Nestle W.*, «Die Struktur der Eingangs in der attischen Tragödie» (Stuttgart 1930).— *Meunier J.*, «Les masques de l' Antigone de Sophocle» (ἐν «Les études

Digitized by Google

classiques» τ. I/1932).— Λεπτομερεστέραν βιβλιογραφίαν (ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ θεάτρου, χορικά, κτλ.) βλ. εἰς τοὺς οἰκείους τομεῖς: ἀρχαία τέχνη, ἀρχαία λογοτεχνία, χορὸς κτλ.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΘΕΑΤΡΟΝ. Ὁ προτιθέμενος νὰ μελετήσῃ τὸ βυζαντινὸν θέατρον ὀφείλει κατὰ πρῶτον λόγον νὰ λάβῃ λεπτομερῆ γνῶσιν τοῦ ἔργου τοῦ Κ. Ν. Σάθα «Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν» Βενετία 1878, τὸ ὁποῖον ἔγραψεν οὗτος ὡς εἰσαγωγὴν εἰς τὸ «Κρητικὸν θέατρον» (Βενετία 1879). Τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἐγράφη τὸ δοκίμιον τοῦτο τὸ βυζαντινὸν θέατρον ἦτο σχεδὸν ἄγνωστον. Τὰ στοιχεῖα τοῦ βιβλίου ἐζητήθησαν παντοῦ, εἰς τὴν ἱστορίαν, εἰς τὰ λογοτεχνικὰ καὶ θρησκευτικὰ κείμενα, εἰς τὰ ἀνέκδοτα χειρόγραφα. Ἡ διέπουσα αὐτὸ ἰδέα εἶναι ὅτι κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ὑπῆρξε θέατρον μὲ χαρακτῆρα ἄλλοτε σατυρικὸν καὶ ἄλλοτε θρησκευτικόν, ἦτο δὲ τόσον ὡραῖον καὶ τόσον ἐλκυστικόν, ὥστε ἡ Δύσις τὸ ἐμιμήθη καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐπήγασαν τὰ θρησκευτικὰ δράματα, τὰ λεγόμενα μυστήρια, καὶ κατόπιν τὸ νεώτερον εὐρωπαϊκὸν θέατρον. Δυστυχῶς ὁ τρόπος τῆς συνθέσεως τοῦ Σάθα εἶναι τόσον ἀσαφής, ὥστε ὁ ἀναγνώστης μετὰ κόπου εὑρίσκει ποῦ ἀκριβῶς στηρίζεται ὁ συγγραφεύς. Ὁ γεννώμενος Χριστιανισμὸς ἐμίσησε τὸ θέατρον, διότι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς συνεδέθη μὲ τὰ μαρτύρια τῶν ὁμολογητῶν. Θέαμα ἦτο ἡ παράδοσις ἑκατοντάδων Χριστιανῶν εἰς τὰ θηρία τοῦ ἱπποδρόμου τῆς Ρώμης, θέαμα σπαρακτικὸν ἦτο ἡ ὑπόδυσις προσώπων τῆς μυθολογίας ὑπὸ δυστυχῶν Χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι ὑποχρεώνοντο νὰ παίζουν μέχρι τέλους ρόλους ὡς ὁ φλεγόμενος Ἡρακλῆς, ὁ κρεουργούμενος ὑπὸ ἄρκτου Ὀρφεὺς κλπ. Θέαμα ἐπίσης ὑβριστικὸν ἦτο ἡ παρῳδία τῶν χριστιανικῶν μυστηρίων ὑπὸ μίμων ἀναιδῶν καὶ βαναύσων. Ἡ ἀντιπάθεια πρὸς τὴν θυμέλην ἐξηκολούθησε καὶ ὅταν ἀκόμη ἐθριάμβευσεν ὁριστικῶς ὁ Χριστιανισμὸς καὶ διὰ τοῦτο τὸ ἐπάγγελμα τοῦ μίμου καὶ τῆς μιμάδος ἐθεωρεῖτο ἰδιαιτέρως ἐξευτελιστικόν. Ἡ ζωὴ τῶν δυστυχῶν αὐτῶν πλασμάτων ἦτο θλιβερά. Ἡ κοινωνία δὲν τοὺς ἐπροστάτευε διὰ τῶν νόμων της, ἡ θρησκεία τοὺς ἠρνεῖτο τὸ βάπτισμα καὶ τὴν παρηγορίαν τῆς ἐπιθανατίου θείας κοινωνίας, τὸ δὲ ὄνομα τῆς μιμάδος ἦτο συνώνυμον μὲ τὸ τῆς πόρνης. Τὸ μῖσος αὐτὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὸ θέατρον κατοπτρίζεται ζωηρότατα κατὰ τὸν Δ′ αἰῶνα εἰς τὸ ἔργον τοῦ Χρυσοστόμου, ὁ ὁποῖος καταφέρεται κατ᾽ αὐτοῦ μὲ δριμύτητα, χωρὶς ἐν τούτοις ἡ φλογερά του εὐγλωττία νὰ ἐμπνεύσῃ εἰς τὸ κοινὸν τῆς Ἀντιοχείας τὴν ἀντιπάθειαν, τὴν ὁποίαν ἐπόθει νὰ διαδώσῃ ὁ ἱεράρχης. Διὰ τοῦτο μία ἐκ τῶν μεγαλυτέρων ἱκανοποιήσεων τῆς ζωῆς του ἦτο ὁ προσηλυτισμὸς τῆς ἐκ Φοινίκης μιμάδος, τῆς ὁποίας ἄπειροι ἦσαν οἱ ἐρασταὶ καὶ «πολλὴ ἦν αὐτῆς ἡ τυραννίς». Κατὰ τὸν ΣΤ′ αἰῶνα, πιθανὸν χάρις εἰς τὴν Θεοδώραν, ἡ ὁποία εἶχε περάσει τὰ παιδικὰ καὶ νεανικά της ἔτη μεταξὺ θυμελικῶν τῆς ἐσχάτης ὑποστάθμης, οἱ νόμοι τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑπεστήριξαν τὴν μιμάδα, ἡ δὲ μακεδονικὴ δυναστεία εἰς τὰ «Βασιλικὰ» ἀπέδωσεν εἰς τοὺς ἠθοποιοὺς πολλὰ ἀστικὰ δικαιώματα. Κατὰ τὴν αὐτὴν ὅμως ἐποχὴν ὁ βασιλόπαις καὶ πατριάρχης Θεοφύλακτος ἐτόλμησε νὰ ἀνοίξῃ τὰς πύλας τῆς Ἁγίας Σοφίας εἰς θιάσους φαιδρῶν σκηνικῶν. Ἔκτοτε φαίνεται ὅτι θυμέλη καὶ Ἐκκλησία συνεφιλιώθησαν. Ὁ Σάθας, ὁμιλῶν περὶ Ἀντιοχείας, ἀναφέρει ὄχι μόνον τὰ περὶ Χρυσοστόμου μνημονευθέντα, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἐγίνοντο καὶ σοβαραὶ παραστάσεις τραγῳδιῶν καὶ κωμῳδιῶν, προσέτι δὲ ἀναπτύσσει καὶ τὰς δύο τόσον χαρακτηριστικὰς ἑορτὰς τῆς Ἀντιοχείας, τὸν Μαϊουμᾶν καὶ τὰ Ὀλύμπια. Καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην ἐπανηγυρίζοντο ὄργια ἀφιερωμένα εἰς τὸν Διόνυσον καὶ τὴν Ἀφροδίτην, κατὰ τὰ Ὀλύμπια ὅμως ἠγωνίζοντο εἰς τὴν πάλην ἢ τὸν δρόμον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ποίησιν καὶ τὸ θέατρον «νεώτεροι» εὐγενεῖς καὶ πλούσιοι, προσέτι δὲ καὶ «παρθένοι κόραι φιλοσοφοῦσαι». Μετὰ τοὺς ἀγῶνας νέοι καὶ κόραι ἐγίνοντο μοναχοί.

Ἐπὶ τέλους φθάνομεν εἰς κείμενα· ὁ Σάθας ἀναφέρει τὸν Μεθόδιον ἐπίσκοπον Ὀλύμπου (Γ′ αἰών), ὁ ὁποῖος ἐπραγματεύθη θεολογικὰ ζητήματα ἐν εἴδει διαλόγων, ὡς τὸ «Περὶ αὐτεξουσίου» καὶ τὸ «Συμπόσιον τῶν δέκα παρθένων ἢ περὶ ἁγνείας», ὅπου ἐντὸς κήπου θαλεροῦ δέκα παρθένοι, αἱ ὁποῖαι καὶ «εὐειδεῖς» ἦσαν καὶ φοροῦν «στολὰς πάνυ εὐλάμπρους», διεξάγουν ἀγῶνα εὐγλωττίας μὲ θέμα τὴν παρθενίαν. Ὁ Σάθας ὑποθέτει ὅτι ὁ διάλογος αὐτὸς ἐπαίχθη ὡς ἔργον θεατρικὸν κατὰ τὰ Ὀλύμπια τῆς Ἀντιοχείας καὶ ὅτι ὁ κῆπος παριστᾷ τὸ προάστιον Δάφνη, ὅπου διεξήγοντο οἱ ἀγῶνες. Μετὰ τοὺς διαλόγους τούτους ἔρχεται ἡ «Θάλεια» τοῦ μεγάλου αἱρεσιάρχου Ἀρείου, ἥτις, κατὰ τὸν Σάθαν, συνέκειτο ἐξ ὕμνων καὶ ὀρχήσεων, ἤρεσε δὲ τόσον εἰς τὴν τότε κοινωνίαν, ὥστε ἡ ὀρθοδοξία σοβαρῶς ἐκινδύνευσε καὶ διὰ τοῦτο ἀπεφάσισαν οἱ αὐστηροὶ ἀντίπαλοι τοῦ Ἀρείου νὰ συνθέσουν τὰς διαφόρους ἀποκρύφους λειτουργίας (Μάρκου, Ἰακώβου, Βασιλείου, Χρυσοστόμου). Καὶ ἐὰν μὲν αἱ διάφοροι λειτουργίαι ἐγράφησαν διὰ νὰ καταπολεμηθῇ ὁ ἀρειανισμὸς εἶναι συζητήσιμον, πάντως ὅμως τὰ σωθέντα ὑπὸ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου ἀποσπάσματα (G. Bardy, «Revue de philologie», 1927) δίδουν τὴν ἐντύπωσιν θεολογικῆς συζητήσεως μὴ ἐχούσης οὐδὲν δραματικὸν ἢ ποιητικὸν στοιχεῖον. Εἶναι ὅμως ἀρκετὰ πιθανὸν ἡ μουσικὴ νὰ εἰσήχθη εἰς τὴν Ἐκκλησίαν διὰ νὰ μὴ καθυστερήσῃ ἡ ὀρθοδοξία τῶν καινοτομιῶν τῶν αἱρέσεων. Κατὰ τὸν Σάθαν ἡ «Ὀκτώηχος» εἶναι ἡ «Θάλεια» ἐπὶ τὸ ὀρθοδοξότερον διερρυθμισμένη.

Οἱ εἰκονομάχοι βασιλεῖς εἰς τὴν μουσικὴν προσέθεσαν τὴν χειρονομίαν, ἡ ὁποία φαίνεται λείψανον τῆς ἀρχαίας ἠθοποιίας. Τέλος ἐρχόμεθα εἰς τὸ δρᾶμα «Χριστὸς πάσχων», τὸ ὁποῖον ὁ Σάθας θεωρεῖ ἔργον τῶν Ἀπολλιναρίων. Ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη ἔχει γνώμας διχαζομένας ἐπὶ τοῦ ζητήματος. Ὁ καθηγητὴς Puech θεωρεῖ τὸ δρᾶμα αὐτὸ μεταγενέστερον τοῦ Ναζιανζηνοῦ («Littérature grecque chrétienne» III, p. 379). Ἐπίσης ὁ Στ. Λάμπρος εἰς τὸν «Νέον Ἑλληνομνήμονα» (1916, τ. ΙΓ′, σ. 381) θεωρεῖ τὸν «Χριστὸν πάσχοντα» ὡς ἔργον τοῦ Ι′ ἢ ΙΑ′ αἰῶνος.

Τὸ «Δοκίμιον» τοῦ Σάθα μὲ τὸν πλοῦτον τοῦ ὑλικοῦ του ἔδωκε μεγίστην ὤθησιν εἰς τὴν περαιτέρω μελέτην τοῦ θέματος. Οὕτω τῷ 1912 ὁ La Piana ἐδημοσίευσε τὸ βιβλίον «Le Rappresentazioni sacre», τῷ δὲ 1931 ἡ Β. Κώττα τὴν ἐναίσιμον ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβὴν εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῶν Παρισίων: «Le théâtre à Byzance». Ἡ μελέτη αὕτη διαιρεῖται εἰς δύο μεγάλα μέρη: τὸ λαϊκὸν βυζαντινὸν θέατρον καὶ τὸ φιλολογικὸν βυζαντινὸν θέατρον. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος ἀσχολεῖται μὲ τὸν Ἱππόδρομον καὶ τὰς λαϊκὰς ἑορτάς, διότι ἠθέλησε «νὰ δείξῃ ὅλην τὴν γραμμὴν τῆς ἐξελίξεως τοῦ θεάτρου καὶ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον ἀγῶνες, ἤθη καὶ ἔθιμα μετεβλήθησαν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας εἰς δράματα». Ἡ συγγραφεὺς ἐπωφελήθη τῆς σπουδαίας ἐξελίξεως τῆς λαογραφίας ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σάθα μέχρι τῶν ἡμερῶν μας καὶ ἔγραψε σελίδας μεγάλου ἐνδιαφέροντος ὡς πρὸς τὴν διατήρησιν τῶν βυζαντινῶν λαϊκῶν ἑορτῶν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καὶ ἰδιαιτέρως ὑπὸ τῶν Μικρασιατῶν. Κατόπιν πραγματεύεται τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἑορτὰς (βάπτισμα, γάμος, δευτέρα Ἀνάστασις) καὶ εὑρίσκει ὅτι ἡ μετάβασις ἀπὸ τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν, ἀλλὰ τόσον παραστατικῶν ἑορτῶν εἰς τὸ θρησκευτικὸν δρᾶμα δὲν ἦτο δύσκολος καὶ συνετελέσθη ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Β′ (1282—1328), ὁ ὁποῖος διέταξεν, ὅπως αἱ ἑορταὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου διαρκοῦν ἐπὶ ἕνα ὁλόκληρον μῆνα. Ἡ πειστικωτέρα, κατὰ τὴν συγγραφέα, ἀπόδειξις τοῦ ὅτι ἐπρόκειτο πράγματι περὶ θεατρικῶν παραστάσεων εἶναι ὁ codex Palatinus, τὸν ὁποῖον ἀνεῦρεν ὁ Σπ. Λάμπρος («Νέος Ἑλληνομνήμων» 1916, τ. 13 σ. 381) καὶ ὁ ὁποῖος περιέχει λεπτομερεῖς καὶ ἀκριβεῖς ὁδηγίας περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐκτελέσεως τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Λαζάρου, τῆς Βαϊοφόρου, τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, τοῦ Νιπτῆρος, τῆς Προδοσίας, τῆς Ἀρνήσεως τοῦ Πέτρου, τῆς Σταυρώσεως κλπ.

Ἔτι ὅμως καθαρωτέραν ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι ἐπαίζοντο ἀληθινὰ μυστήρια περὶ τὰ τέλη τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν μᾶς δίδει ὁ Bertrandon de la Brocquière, ὁ ὁποῖος παρέμεινε τῷ 1422, καθ᾽ ὅλην τὴν ἡμέραν, εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, διὰ νὰ παρακολουθήσῃ τὴν παράστασιν τοῦ μυστηρίου τῶν «Παίδων ἐν τῇ καμίνῳ», καὶ ὁ Συμεὼν ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος μάλιστα εἶναι ἐνήμερος καὶ περὶ τῶν συμβαινόντων εἰς τὴν Δύσιν καὶ παραβάλλει τὰς παραστάσεις ἐκείνας θρησκευτικῶν θεμάτων, τὰς διδομένας ἀπὸ λαϊκοὺς εἰς λαϊκὰ θέατρα, μὲ τὰς σεμνὰς βυζαντινὰς παραστάσεις, αἱ ὁποῖαι ἐπαίζοντο ὑπὸ ἱερωμένων καὶ ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας. Κατὰ τὴν συγγραφέα, ὅλαι αἱ τελεταὶ τῆς ἑβδομάδος τῶν Παθῶν ὀφείλονται εἰς τὴν ἀνάγκην τέχνης καὶ ἰδίως θεατρικῆς, τὴν ὁποίαν ὁ Ἕλλην δὲν ἔπαυσε νὰ αἰσθάνεται καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀκόμη, κατακλύσας τὴν ἐκκλησίαν του μὲ ἀληθινὰς δραματικὰς καὶ θεσμικὰς παραστάσεις, τὰς ὁποίας ὁ ξένος κατακτητὴς εἶχε παραδεχθῆ ὡς ἀνηκούσας εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν.

Ταῦτα ὡς πρὸς τὸ δημῶδες θέατρον. Ἡ φιλολογικὴ θεατρικὴ παραγωγή, μᾶλλον πτωχή, μᾶς παρουσιάζει τρία εἴδη ἔργων: τὰ βιβλικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ ἓν καὶ μόνον σῳζόμενον δρᾶμα, τὴν «Ἐξαγωγὴν» τοῦ Ἐζεκιήλ, τὴν ὁποίαν γνωρίζομεν μόνον ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τὰ ἀναγραφόμενα ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου καὶ τὴν ὁποίαν καταχρηστικῶς ὑπάγομεν εἰς τὴν βυζαντινὴν λογοτεχνίαν, δεδομένου ὅτι ἐγράφη κατὰ τὸν Β′ μ. Χ. αἰῶνα· τὰ χριστιανικά, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον τὸν «Χριστὸν πάσχοντα» δυνάμεθα νὰ ἀναφέρομεν, καὶ τέλος ὅλα τὰ ἄλλα δραματικὰ εἴδη, ἀντιπροσωπευόμενα ἅπαντα ἀπὸ μόλις δύο ἢ τρία ἔργα, τῶν ὁποίων ἀξιομνημόνευτα μόνον εἶναι ὁ «Διάλογος τοῦ Ἀμαράντου» τοῦ Προδρόμου καὶ τοῦ Πλουχείρου τὸ «Δραμάτιον».

Ἡ Β. Κώττα δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι ὁ «Χριστὸς πάσχων» εἶναι ἔργον τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ. Αἱ θεολογικαὶ συζητήσεις, τὰς ὁποίας περιέχει, εἶναι δι᾽ αὐτὴν ἀπόδειξις ὅτι ἐγράφη τὴν ἐποχὴν καθ᾽ ἣν τὸ δόγμα τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Σωτῆρος ἐτάρασσε τὸν χριστιανικὸν κόσμον. Ἡ ἰδέα τῆς συγγραφέως νὰ παρομοιάσῃ τὸ ἀρχαῖον κείμενον μὲ τὸ λαϊκὸν ᾆσμα τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς εἶναι πράγματι πολὺ ἐπιτυχής.

Ἀπὸ τοῦ ΙΒ′ αἰῶνος μέχρι τοῦ ΙΕ′ ὁ βυζαντινὸς λαός, ὁ ὁποῖος τόσον ἠγάπησε τὸ θέατρον, δὲν μᾶς ἄφησε παρὰ 4 ἔργα, τὰ ὁποῖα μάλιστα εἶναι ἀμφίβολον ἂν ἐπαίχθησαν ποτέ. Τὸ βυζαντινὸν θέατρον ἐχάθη, μᾶς λέγουν οἱ ὑποστηρικταί του. Ἀλλὰ ποῖος ὁ λόγος αὐτῆς τῆς καταστροφῆς; Γνωρίζομεν ὅτι ἀπὸ τοῦ θριάμβου τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ πέραν ἡ Ἐκκλησία δὲν διέκειτο ἐχθρικῶς πρὸς τὸ θέατρον. Ἡ ἱστορία μᾶς λέγει ὅτι θεολογικὰ ἔργα αἱρετικῶν ἐχάησαν καὶ κατεδιώχθησαν, ἀλλὰ τίποτε τὸ παρόμοιον δὲν ἐγράφη ποτὲ διὰ σκηνικὰ ἔργα. Θὰ εὑρεθοῦν, λέγουν πάλιν οἱ φίλοι τοῦ βυζαντινοῦ θεάτρου, καὶ ἄλλα χειρόγραφα, θαμμένα ἀκόμη εἰς παλαιὰς βιβλιοθήκας. Ἀλλὰ καὶ ἱστορικὰ ἔργα φέρονται ἀκόμη ὡς χαμένα καὶ ἐλπίζομεν ὅτι κάποτε θὰ ἔλθουν εἰς φῶς, ἔχομεν ὅμως ἤδη τόσα, ὥστε ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐλπίζομεν ἀκόμη νὰ εὕρωμεν, εἶναι μία ἐλαχίστη συμβολή, παραβαλλομένη μὲ τὸν γνωστὸν θησαυρόν. Τὸ αὐτὸ θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ προκειμένου καὶ περὶ θεάτρου, ἀφοῦ τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ θεατρικὴ δρᾶσις δώδεκα περίπου αἰώνων. Ἐν τούτοις, τὴν θεατρικὴν ταύτην δρᾶσιν, τὴν σκηνικὴν ταύτην ζωηρότητα τῶν Βυζαντινῶν, οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ. Τὸ ζήτημα ὅμως ἐτέθη κακῶς. Θέατρον ὑπὸ τὴν ἄποψιν θεατρικῶν ἔργων δὲν ὑπῆρξε ποτὲ εἰς τὸ Βυζάντιον, ὁ βυζαντινὸς ὅμως λαὸς ἦτο ἐξαιρετικῶς φιλοθεάμων. Τὴν τάσιν αὐτήν, φυσικά, τὴν ἐκληρονόμησεν ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν Ρώμην, ἀλλὰ τὴν ἐκαλλιέργησε μέχρι παροξυσμοῦ. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν, ἀναμφιβόλως, αὐτὴ ἡ σύστασις τοῦ λαοῦ, καθὼς καὶ τὸ πολίτευμα. Ὁ πολυπληθέστατος ἐκεῖνος ὄχλος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος κατέκλυζεν ὡς θάλασσα τὸν Ἱππόδρομον, ἦτο ἑτερόκλητος. Ἄπειροι ἦσαν οἱ ἀπὸ πάσης γωνίας τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου καταφθάνοντες βάρβαροι, οἱ ὁποῖοι ἐθαμβοῦντο ἀπὸ τὴν μεγαλοπρέπειαν τῆς βασιλευούσης καὶ ἐπεθύμουν τὴν ἀπόλαυσιν. Ὡμίλουν καὶ αὐτοὶ ἑλληνικά, ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι θὰ ἠδύναντο ἀπροσκόπτως νὰ παρακολουθήσουν ἀρτίας θεατρικὰς παραστάσεις. Ἡ μεγάλη πλειονότης ὅμως τοῦ λαοῦ ἦσαν Ἕλληνες καὶ μάλιστα πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς μορφωμένοι, εἶχον ὅμως περάσει ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴν κατάκτησιν, ἡ ὁποία ἀφ᾽ ἑνὸς τοὺς ἐκολάκευε διὰ τὰ πνευματικά των χαρίσματα καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου σκληρότατα ἐτιμώρει πᾶσαν ἐπιθυμίαν ἀνεξαρτησίας· ἦσαν λοιπὸν Ἕλληνες διεφθαρμένοι, δειλοὶ κατ᾽ ἄτομον, ἴσως, ὡς μᾶζα ὅμως θρασεῖς, ἀπαιτητικοὶ δὲ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως. Καὶ τὴν γνώμην των ἤθελον νὰ ἐπιβάλλουν εἰς τοὺς ἄρχοντάς των, τοὺς ὁποίους αὐτοὶ οἱ ἴδιοι περιέβαλλον μὲ ἀπόλυτον ἐξουσίαν, καὶ τίποτε δὲν ἐδέχοντο νὰ χάσουν ἀπὸ τὰς καλλιτεχνικὰς ἀπολαύσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν τὸ θέλγητρον τῆς παλαιᾶς ζωῆς εἰς τὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος. Τὰ ἀγάλματα τῶν ἀρχαίων θεῶν ἦσαν ἐκεῖ μέσα εἰς τὸν Ἱππόδρομον καὶ τοὺς ἔθελγον ἀκόμη μὲ τὸ ἀθάνατον κάλλος των. Πῶς λοιπὸν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπαρνηθοῦν τὴν μουσικὴν καὶ τὸ θέατρον; Ἀλλὰ ποίαν μουσικὴν καὶ ποῖον θέατρον; Τὸ σύνολον τοῦ ἑτεροκλήτου αὐτοῦ κόσμου, τοῦ βαρβάρου καὶ ὑπερπολιτισμένου, θὰ ἦτο ποτὲ δυνατὸν νὰ παρακολουθήσῃ ὑπομονητικῶς θεατρικὰς παραστάσεις ἐπὶ ὁλοκλήρους ἡμέρας, διὰ ν᾽ ἀπονείμῃ μετὰ δικαιοκρισίας τὸν στέφανον εἰς τὸν ἀξιώτερον ποιητήν; Βεβαίως ὄχι. Τὸ κοινὸν τοῦτο ἦτο ἀνίκανον νὰ σιωπήσῃ ἐπὶ πολλὴν ὥραν. Ἤδη κατὰ τὸν Δ′ αἰῶνα, εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ὁ δυστυχὴς Χρυσόστομος δὲν εὑρίσκει τρόπον, διὰ νὰ ἐπιβάλῃ σιωπὴν εἰς τὸ ποίμνιόν του. Μέσα εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἀκούονται κατὰ τὰς κατανυκτικωτέρας στιγμὰς γέλωτες ἀπρεπεῖς, φωναὶ καὶ λέξεις ἀκατανόητοι. Πρέπει λοιπὸν νὰ εὑρεθῇ τρόπος νὰ ἱκανοποιῶνται αἱ καλλιτεχνικαὶ ἀνάγκαι τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, χωρὶς νὰ κουράζεται διανοητικῶς, χωρὶς νὰ πιέζεται ἡ ὑπερεκχειλίζουσα ζωτικότης του καὶ ἀνυπομονησία. Καὶ εὑρέθη τὸ διαρκὲς καὶ ἀκατάπαυστον θέαμα, τὸ ὁποῖον ἀπετελεῖτο ἀπὸ τρία καὶ ἀδιάσπαστα στοιχεῖα: τὴν ζωὴν τοῦ αὐτοκράτορος, τὸν Ἱππόδρομον, τὴν ἐκκλησίαν. Εἰς τὴν «Βασίλειον τάξιν» τοῦ Πορφυρογεννήτου βλέπομεν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ, ζῶν μέσα εἰς τὸ ἱερὸν παλάτιον, δὲν ἦτο ποτὲ σχεδὸν μόνος. Προσφέρεται ὡς θέαμα εἰς τὴν ἀπειράριθμον αὐλήν του, ὑπακούων τρόπον τινὰ εἰς τὰς διαταγὰς τοῦ τελετάρχου του. Τὸ παλάτιον συγκοινωνεῖ μὲ τὸν Ἱππόδρομον καὶ μὲ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, ὅπου τὸ κοινὸν αὐξάνει, γίνεται ὁλόκληρος ἡ βασιλεύουσα. Μόλις ἰδῇ τὸν «θεόστεπτον», τὸν «θεόκλητον», ὁ λαὸς θέλει νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὴν τελετήν. Τὰ περίφημα «ἄκτα» καὶ αἱ ὡραῖαι τελεταὶ δὲν καταστρέφονται ἀπὸ τὴν ἐπέμβασίν του· ἀπεναντίας προσλαμβάνουν καὶ καλλιτεχνικὸν καὶ πάνδημον συνάμα χαρακτῆρα. Χασμῳδίαι δυσάρεστοι δὲν σημειώνονται συχνά. Οἱ ἴδιοι ψάλται τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ψάλλουν καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὸν Ἱππόδρομον, ὁδη-

Digitized by Google

γοῦντες τὰς φωνὰς τοῦ πλήθους. Τοιουτοτρόπως ὁ ὄχλος ἔδρα καλλιτεχνικῶς. Φυσικὰ ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ ὑπάρχουν καὶ οἱ ἐπαγγελματίαι, οἱ μῖμοι καὶ αἱ μιμάδες, οἱ ὁποῖοι διακρίνονται διὰ τὴν μουσικότητά των, διὰ τὴν χορευτικήν των δεινότητα, διὰ τὴν ἐκφραστικότητα τῆς φυσιογνωμίας. Αὐτοὶ ἐστόλιζον ἔτι περισσότερον τὰς ἑορτὰς τοῦ Ἱπποδρόμου, παίζοντες μικρὰς φάρσας, αὐτοσχεδίους συνήθως, μὲ θέματα ὑπαινισσόμενα, πρὸς ἔπαινον ἢ διακωμῴδησιν, ἄτομα ἢ γεγονότα τῆς ἡμέρας. Πολλὰ λοιπὸν ἐπαίζοντο ἐντὸς τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ ὅσα ἡ ἱστορία διεφύλαξε εἶναι καὶ πολὺ νόστιμα καὶ πολὺ ζωηρά. Ἀλλ' αὐτὰ ὅλα δὲν ἐγράφησαν ποτέ, δὲν ὑπῆρχεν ἀνάγκη νὰ γραφοῦν, διότι εὐκόλως οἱ ὑποκριταὶ αὐτοσχεδίαζον, διότι ὁ λαὸς δὲν εἶχε τὴν ὑπομονὴν νὰ παρακολουθῇ μακροὺς διαλόγους ἢ μονολόγους, διότι τὰ δραμάτια αὐτὰ δὲν ἐπρόκειτο νὰ ξαναπαιχθοῦν. Τοὺς ἠθοποιοὺς ὅμως αὐτούς, ἂν συχνὰ τοὺς ἐξύβρισε καὶ τοὺς ἐξηυτέλισε (ἰδίως τὰς γυναῖκας), παραλλήλως καὶ τοὺς ἐλάτρευσε, διότι ἦσαν ἡ ζωηροτέρα ἔκφρασις τῆς γενικῆς τάσεως πρὸς τὰς καλὰς τέχνας καὶ διὰ τοῦτο ὕψωσεν ἀγάλματά των, συνέταξε κομψὰ ἐπιγράμματα δι' αὐτοὺς κλπ. Γνωρίζομεν ἀκόμη ὅτι ἡ ἔφεσις τῆς πρὸ τοῦ κοινοῦ ἐμφανίσεως δὲν ἐχαρακτήρισε μόνον τοὺς ἐπαγγελματίας ἠθοποιούς. Συχνὰ νομικοὶ ἢ δικηγόροι κατέβαινον εἰς τὸν στίβον καὶ ἔπαιζον ἰδικά των κομμάτια, ἐνδεδυμένοι μὲ παραδόξους στολάς. Παραλλήλως, χάριν μικροῦ ἀριθμοῦ μορφωμένων, ἐπιθυμούντων ἀπολαύσεις πνευματικωτέρας, οἱ ὑποκριταὶ ἀπήγγελλον μέρη ἢ ὁλοκλήρους ἀρχαίας τραγῳδίας ἢ κωμῳδίας.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκκλησία, ἰδίως ἡ Ἁγία Σοφία, ἀπετέλει οἱονεὶ συνέχειαν τοῦ παλατίου καὶ τοῦ Ἱπποδρόμου ἀπὸ θεαματικῆς ἀπόψεως. Ὡρισμένη ἐθιμοτυπία ἐρρύθμιζε τὴν εἴσοδον τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὸν ναὸν καὶ τὴν ὑποδοχήν του ἀπὸ τὸν πατριάρχην καὶ τὸν κλῆρον. Ἡ λειτουργία, ἐγκαταλείψασα πλέον τὴν ὠχρὰν ἀπαγγελίαν τῶν ψαλμῶν, ἀπὸ τοῦ Ε' αἰῶνος εἶχεν ἀσπασθῆ εἶδος παραστάσεως τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον γίνεται ἀντιληπτὸν καὶ μὲ τὴν ἁπλῆν ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐχολογίου. Προϊόντος τοῦ χρόνου ἐψάλλοντο ἀνάλογα ἐγκώμια καὶ πρὸς τιμὴν τοῦ ἑορταζομένου ἁγίου, ἡ δὲ ἱεροτελεστία ἤλλασσε κατά τι μὲ τάσιν πρὸς ἀναπαράστασιν τοῦ μαρτυρίου ἢ τοῦ θαύματος. Αἱ παραστάσεις ὅμως αὗται εἶχον πάντοτε σχετικὴν ἀξιοπρέπειαν, οἱ ἐκτελεσταὶ ἦσαν πάντοτε ἱερωμένοι καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ἀπολύτως πιστεύομεν τὸν Συμεῶνα Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος μᾶς διδάσκει ὅτι εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν ὑπῆρξε, τρόπον τινά, πάντοτε τάσις πρὸς τὸν συμβολισμόν, καὶ ὄχι πρὸς τὸν ρεαλισμόν. Καὶ τὸ πρᾶγμα εἶναι φυσικόν: τὸ θέατρον εἰς τὸν ὀρθόδοξον κόσμον δὲν ἐξῆλθεν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας εἰς τὴν πλατεῖαν, ὡς συνέβη εἰς τὴν Δύσιν, ἀλλ' ἀπεναντίας ἐκ τοῦ Ἱπποδρόμου εἰσῆλθεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ὅπου τὸ περιβάλλον ἐπεβλήθη εἰς τὸν λαόν, ὁ ὁποῖος ἐφέρετο κοσμιώτερον. Οἱ ψάλται ὅμως, οἱ εὐφυεῖς αὐτοσχεδιασταὶ τοῦ Ἱπποδρόμου, δὲν ἔχανον, φυσικά, τὰς ἰδιότητάς των καὶ ἁπλαῖ ὑποδείξεις ἐκ μέρους τῶν ἱερέων ἢ τῶν τελεταρχῶν ἤρκουν, διὰ νὰ τοὺς προσαρμόσουν πρὸς τὸ νέον «μυστήριον»· τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ μὲ τοὺς ἱερεῖς, οἱ ὁποῖοι ἀξιοπρεπῶς διετήρουν πάντοτε τὴν γνωστὴν βυζαντινὴν ἀκαμψίαν, παριστάνοντες τὰ διάφορα πρόσωπα τοῦ δράματος. Ἂν ἦτο ἄλλως, ἡ ἱστορία δὲν θὰ διετήρει τὸ ὄνομα τοῦ παραδόξου ἐκείνου δεκαεξαετοῦς πατριάρχου Θεοφυλάκτου, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγεν εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν γέλωτας, ἀπρεπῆ ᾄσματα, ὑπερβολικὰς κινήσεις κλπ. παρὰ τὰ εἰωθότα. Τὸ κείμενον τῶν μυστηρίων, τὰ ὁποῖα ἐπαιχθησαν ἀναμφιβόλως εἰς τὰς ὀρθοδόξους ἐκκλησίας, δὲν ἦτο ἄλλο ἢ ἡ εὐαγγελική, πραγματικὴ ἢ ἀπόκρυφος, παράδοσις. Ὅταν οἱ Βυζαντινοὶ ᾐσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην ζωηροτέρας ἀναπαραστάσεως τῶν παθῶν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἔλαβον τὴν εὐαγγελικὴν στιχομυθίαν καὶ προσέθεσαν τὴν σκηνοθεσίαν. Εἰς ἄλλας παραστάσεις, ὅπου τὸ κείμενον δὲν ἦτο τόσον εὔκολον νὰ εὑρεθῇ, οἱ ψάλται ἠκολούθουν τὸν ὑμνογράφον, πάντοτε μὲ τοὺς γνωστοὺς τρόπους τῆς ψαλμῳδίας, ἐκεῖ δὲ ὅπου ὁ ὑμνογράφος ἐσιώπα, ἐκεῖνοι ἔψαλλον κάποιον ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς ὕμνους τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ ὕπαρξις τοῦ μυστηρίου «Χριστὸς πάσχων» οὐδόλως ἀντιβαίνει πρὸς τὰς ἤδη ἀναπτυχθείσας ἰδέας. Ἂν ἐγράφη ἢ ὄχι ὑπὸ τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ἔχει μικρὰν σημασίαν ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ θέματός μας. Πάντως εἶναι ἔργον θεολόγου μὲ ὀρθοδόξους πεποιθήσεις καὶ μὲ βαθυτάτην γνῶσιν τοῦ ἀρχαίου θεάτρου. Εἶναι ἐξ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἐγνώριζον ἀπὸ στήθους ἄπειρα κλασσικὰ κείμενα καὶ ἠδύναντο μὲ τὴν μεγαλυτέραν εὐκολίαν, ἀλλάσσοντες μερικὰ σημεῖα, νὰ συντάξουν νέον ποίημα μὲ χριστιανικὴν ὑπόθεσιν. Ὁ συγγραφεὺς ἐπέδειξε πρωτοτυπίαν τινὰ γράφων τοὺς θρήνους τῆς Θεοτόκου, καὶ τοῦτο διότι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐπέτυχε πάντοτε εἰς τὴν σύνθεσιν μοιρολογίων. Ἀπόδειξις τοῦ ὅτι γενικῶς, λόγῳ τῆς γλώσσης, ἔμεινε ψυχρός, παρὰ τὸ ὡραῖόν του θέμα, εἶναι ὅτι ὁ μικρασιατικὸς λαός, ὁ ὁποῖος διετήρησε τὸ ποίημα μεταξὺ τῶν παραδόσεών του, ἔσπευσε νὰ τὸ μετοφράσῃ ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἀττικῆς εἰς τὴν ὁμιλουμένην. Συμπέρασμα: ὁ δημόσιος λαϊκὸς καὶ θρησκευτικὸς βίος τῶν Βυζαντινῶν ἦτο πλήρης σκηνικῶν στοιχείων καὶ θεαματικῶν τέρψεων, ἀλλὰ καθ' ἑαυτὸ βυζαντινὸν θέατρον φαίνεται ὅτι οὐδέποτε ἐγράφη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Πλὴν τῶν εἰσαγωγικῶν σημειωμάτων τῶν εἰς τὰς διαφόρους ἐκδόσεις, βλ. *Ροδοκανάκης Π.*, «Βυζαντινὸν θέατρον» (ἐν «Παναθηναίοις» 1895, σ. 96 κ.ἑ.).—*Prince de Saxe*, «L'office grec du Samedi saint appelé Epitaphios» (Fribourg 1907).— *La Piana G.*, «Le representazioni sacre nella litteratura bizantina» (Grottaferrata 1912). —*Bréhier L.*, «Le théâtre réligieux à Byzance» (ἐν «Journal des Savants» 1913).— *Λάμπρου Σ.*, «Βυζαντιακὴ σκηνοθετικὴ διάταξις τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» ΙΓ'/1916 .— *Παπαμιχαὴλ Γρ.*, «Ἐκκλησια καὶ θέατρον» (Ἀλεξάνδρεια 1916).— *Οἰκονόμος Λυσίμ.*, «La vie réligieuse dans l' Empire byzantin au temps des Comnènes et des Anges» (Paris 1918).— *Bréhier L.*, «Les miniatures des Homélies du moine Jacques et le théâtre réligieux à Byzance» (ἐν «Monuments Piot» XXIV/1920). -- *Μπαλάνος Δ. Σ.*, «Χριστιανισμὸς καὶ σκηνή» (Ἀθῆναι 1925, ἐκδ. «Ἐπαγγελμ. σχολῆ. θεάτρου»).— *Παπαμιχαὴλ Γ.*, «Ὁ Χριστιανισμὸς καὶ τὸ νεώτερον θέατρον» (Ἀθῆναι 1925, ἐκδ. «Ἐπαγγελματικῆς σχολῆς θεάτρου»).— *Παπαδόπουλος Ἀνθ.*, «Το θρησκευτικὸν θέατρον τῶν Βυζαντινῶν» (Ἀθῆναι [1927]).— *Κώττα Βεν.* (*V. Cottas*), «Le théâtre à Byzance» (Paris 1931).— *Vogt Alb.*, «Etudes sur le théâtre byzantin» (ἐν «Byzantion», τ. I/1931, σελ. 37 κα τόμ. II/1932, σελ. 623).— *Vogt Alb.*, «Le théâtre à Byzance et dans l'empire du IV au XIII siècle» (Paris 1932 κ.ἑ.).— *Βάλσας Μ.*, «Τὸ βυζαντινὸ θέατρο» (ἐν «Ἰονίῳ ἀνθολογίᾳ» Μάρτ. 1934).

Κρητικὸν θέατρον. Παρ' ὅλην τὴν πτωχείαν θεατρικῆς παραγωγῆς κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν, δραματικὰ ἔργα ἐγράφησαν καὶ ἐπαίχθησαν εἰς ἑλληνικὴν γῆν πολὺ πρὸ τῆς νεοελληνικῆς ἀνεξαρτησίας. Πάλιν εἰς τὸν ἀκούραστον Σάθαν ὀφείλομεν τὸ ὅτι σήμερον γνωρίζομεν καὶ δυνάμεθα νὰ μελετήσωμεν τὸ ἐν Κρήτῃ διαμορφωθὲν ἐπὶ ἐνετοκρατίας ἑλληνικὸν θέατρον. Εἰς τὸ πολύτιμόν του ἔργον «Κρητικὸν θέατρον» (Βενετία 1879), ὁ Σάθας, μετὰ μακρὸν πρόλογον, ἐκδίδει τρία ἔργα ἐκ κώδικος τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης, τὸν «Ζήνωνα», τὸν «Στάθην», τὸν «Γύπαριν» καὶ τὴν «Ρωφίλην» ἐξ ἐκδόσεως τοῦ 1772. Ἐκτὸς αὐτῶν γνωρίζομεν ἀκόμη τὸν «Φορτουνᾶτον» ἐκ τοῦ αὐτοῦ κώδικος τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης (ἔκδοσις *Ξανθουδίδου*, Ἀθῆναι 1922) καὶ τὴν «Θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ», τῆς ὁποίας ἡ πρώτη ἔκδοσις φαίνεται ὅτι ἔγινε τῷ 1635. Ὥστε τοῦ κρητικοῦ θεάτρου, τὸ ὁποῖον ἤρχισαν οἱ φιλόλογοι νὰ μελετοῦν μόνον ἀπὸ τοῦ 1879, ἔχομεν ἤδη πέντε ἄρτια ἔργα καὶ δικαίως δυνάμεθα νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι καὶ ἄλλα δὲν θὰ ἀργήσουν νὰ ἐκταφοῦν ἀπὸ τὰς βιβλιοθήκας τῆς Ἐνετίας. Τὰ ἔργα ταῦτα ἐγράφησαν πάντα κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα (ἴσως καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ'), κατὰ τὴν ἐποχὴν δηλαδὴ καθ' ἣν ἡ Κρήτη ἐνεφάνισε μεγάλην πνευματικὴν ἄνθησιν. Ὁ Θεοτοκόπουλος (1545—1614) καὶ ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνες Μπουνιαλῆς (1615—1691), οἵτινες ἔζησαν μακρὰν τῆς Κρήτης, ἔγιναν πασίγνωστοι εἰς τὴν ζωγραφικήν, ὁ δὲ Βιτσέντζος Κορνάρος καὶ ὁ Μαρῖνος Τζάνες Μπουνιαλῆς ἄφησαν ἀθάνατον ὄνομα εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ἡ ἄνθησις αὐτὴ τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ πιθανὸν νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν τελικὴν νίκην τῶν αὐτοχθόνων ἢ τοὐλάχιστον τὴν συμφιλίωσίν των πρὸς τοὺς κατακτητὰς καὶ τὴν τελείαν ἀφομοίωσιν παρὰ τοῦ κρητικοῦ λαοῦ τοῦ ἐνετικοῦ στοιχείου. Εἰς αὐτὸ φυσικὰ συνετέλεσαν καὶ αἱ 25 ἐπαναστάσεις τῶν Κρητῶν κατὰ τῶν Ἐνετῶν, διὰ τῶν ὁποίων βαθμιαίως ἐκέρδισαν οἱ αὐτόχθονες τὸ δικαίωμα τῆς ἐπιγαμίας μετὰ τῶν κατακτητῶν καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν, καὶ ἡ ἀδελφοσύνη, ἡ ὁποία ἐγεννήθη μεταξὺ τῶν δύο ἀντιμαχομένων ἕως τότε λαῶν, ὅτε εὑρέθησαν πρὸ τοῦ κοινοῦ καὶ τρομεροῦ τουρκικοῦ κινδύνου. Διὰ τοῦτο ὁ ἄγνωστος ποιητὴς τοῦ «Ζήνωνος» εἰλικρινῶς θρηνεῖ τὸν θάνατον τοῦ Ἐνετοῦ προβλέπτου Χανίων Κατερίνου Κορνηλίου Κορνάρου, ὁ ὁποῖος ἔπεσε μαχόμενος κατὰ τῶν Τούρκων. Κατὰ τοὺς τελευταίους λοιπὸν αἰῶνας τῆς ἐνετοκρατίας οἱ Κρῆτες δὲν ἀποστρέφονται πλέον τὴν ἰταλικὴν παιδείαν· ἀπεναντίας, πολλοὶ ἐξ αὐτῶν μεταβαίνουν εἰς Βενετίαν πρὸς ἀνωτέραν μόρφωσιν. Καὶ ἀρχίζει ἡ ἐπιρροὴ τῆς ἰταλικῆς φιλολογίας εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ἡ ὁποία εἶναι πλέον ἢ αἰσθητὴ εἰς τὰ προαναφερθέντα ἔργα. Αἱ παραδόσεις καὶ ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ δὲν φαίνονται καθόλου πρόχειροι εἰς τὸ πνεῦμα τῶν συγγραφέων. Τίποτε π. χ. τὸ χαρακτηριστικὸν δὲν διακρίνομεν εἰς τὸν «Ζήνωνα», ἂν καὶ τὸ θέμα τοῦ δράματος ὑποτίθεται ὅτι ἐλήφθη ἐκ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἀπεναντίας, ὁσάκις ἀναφέρονται ἱστορικὰ ἢ μυθολογικὰ πρόσωπα, οἱ συγγραφεῖς δίδουν συχνὰ τὸν λατινικὸν τύπον τῶν ἑλληνικῶν ὀνομάτων, π. χ. Ἕλενα (Ἑλένη), Οὐλίσες (Ὀδυσσεύς) κλπ. Μολονότι οἱ Κρῆτες ἔμειναν πιστοὶ εἰς τὸ ὀρθόδοξον δόγμα, ἐν τούτοις τὸ αἴσθημα τοῦτο δὲν κατοπτρίζεται εἰς τὸ θέατρον. Ἡ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ», μὲ τὸ ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ληφθὲν θέμα, οὐδὲν μαρτυρεῖ· αἱ ὑποθέσεις τοῦ «Γύπαρι» καὶ τῆς «Ρωφίλης» φαίνεται ὅτι διαδραματίζονται κατὰ τοὺς ἐθνικοὺς χρόνους (καὶ πάλιν ἐπιρροὴ τῆς ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως). Εἰς τὸν «Ζήνωνα» ὑπάρχει ἓν πρόσωπον, ὁ πατριάρχης Πελάγιος, ὁ ὁποῖος ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τίτλον του, δὲν ἔχει ἄλλο χαρακτηριστικὸν ὀρθοδόξου ἱεράρχου· εἰς δὲ τὸν «Στάθην» οὐδεὶς γίνεται ὑπαινιγμὸς περὶ θρησκείας. Εἰς τὸν «Φορτουνᾶτον» ὅμως, ὁ ὁποῖος ἐγράφη τῷ 1669, ὅτε δηλαδὴ Ἕλληνες καὶ Ἐνετοὶ ἦσαν συνησπισμένοι κατὰ τῶν Τούρκων πολιορκητῶν τοῦ Κάστρου (Χάνδακος, σημερινοῦ Ἡρακλείου), ἔχομεν κάποιαν μαρτυρίαν τῶν μικτῶν ἐκείνων γάμων, τοὺς ὁποίους τόσον ἤργησεν ἡ ἐνετικὴ πολιτεία νὰ ἐπιτρέψῃ.

Αἱ πολυάριθμοι ὁδηγίαι πρὸς τοὺς ἠθοποιοὺς εἶναι ἀπόδειξις ὅτι τὰ ἔργα ταῦτα παρουσιάσθησαν πρὸ τοῦ κοινοῦ. Ἐξ ἄλλου, τὰ ἰντερμέδια, τὰ ὁποῖα λείπουν μόνον ἀπὸ τὴν «Θυσίαν τοῦ Ἀβραάμ», ἐγράφησαν, φυσικά, διὰ νὰ ξεκουράζουν καὶ φαιδρύνουν τὸν θεατὴν καὶ ὄχι τὸν ἀναγνώστην. Εἰς τὰ ἰντερμέδια δὲ ταῦτα αἱ ὁδηγίαι εἶναι καὶ σημαντικώτεραι καὶ πολυπληθέστεραι. Ὑποθέτουν ἐξ ἄλλου πλούσια καὶ πολύπλοκα σκηνικὰ μέσα καὶ σκηνικὸν διάκοσμον. Ἀναντιρρήτως λοιπὸν καὶ κτήριον ἀνάλογον ὑπῆρξε καὶ προσωπικὸν καί, παρ' ὅλον ὅτι οἱ καιροὶ ἦσαν δύσκολοι, κατεβάλλοντο πιθανὸν καὶ τὰ ἀπαιτούμενα ἔξοδα διὰ τὴν ἀξιοπρεπῆ παράστασιν τῶν ἔργων. Τὸ κοινόν, τὸ ὁποῖον παρηκολούθει τὰς παραστάσεις ταύτας, δὲν ἦτο ἀποκλειστικῶς ἑλληνικόν. Ἄπειροι Ἐνετοὶ ἐκκρητισθέντες παρεκάθηντο πλησίον τῶν Καστρινῶν καὶ ἀπελάμβανον τὰ θεάματα. Καὶ αὐτῶν ἡ μητρικὴ γλῶσσα ἦτο ἡ κρητικὴ διάλεκτος τῆς ἐποχῆς τῆς ἀναγεννήσεως, ὅπως μᾶς παρουσιάζεται εἰς τὸν «Ἐρωτόκριτον». Ἄλλωστε τὰ ὀνόματα μερικῶν ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῆς κρητικῆς ἐποχῆς μαρτυροῦν ὅτι πλῆθος ἐνετικῶν οἰκογενειῶν εἶχον ἐξελληνισθῆ (ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» Κορνάρος, ὁ ποιητὴς τοῦ «Φορτουνάτου» Μᾶρκος Ἀντώνιος Φώσκολος κ.ἄ.). Θὰ ἦτο, λοιπόν, παράλογον νὰ φαντασθῶμεν ὅτι ἄλλο ὑπῆρξεν εἰς τὸν Χάνδακα τὸ ἰταλικὸν θέατρον καὶ ἄλλο τὸ ἑλληνικόν, ἀφοῦ μάλιστα εἰς τοὺς προλόγους ἀναφέρονται ἐνίοτε ὀνόματα Ἐνετῶν ἀρχόντων. Καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῶν ψηφίων τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου εἰς πολλὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα ἔφθασαν μέχρις ἡμῶν, εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς μικτῆς ἐκείνης ἐνετοκρητικῆς κοινωνίας. Ἡ στιχουργία τοῦ κρητικοῦ θεάτρου παρουσιάζει ἐπίσης μεγάλας ὁμοιότητας μὲ τὴν στιχουργίαν τοῦ «Ἐρωτοκρίτου».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Πλὴν τῶν ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ τοῦ βυζαντινοῦ θεάτρου, βλ. τὰς εἰσαγωγας καὶ σχόλια εἰς τος διαφόρους ἐκδόσεις κρητικῶν δραμάτων, ἰδίως δέ: *Σάθα Κ.*, «Κρητικὸν θέατρον ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ ἀγνώστων δραμάτων» (Βενετία 1879).— Ἐπίσης: *Σάθας Κ. Ν.*, «Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν βυζαντινῶν, ἤτοι εἰσαγωγὴ εἰς τὸ κρητικὸν θέατρον» (Ἐνετία 1878).— *Labaste H.*, «La comédie crétoise inédite du XII siècle» (ἐν «Byzantin Zeitschrift» XII/1904).— *Μαυροκορδᾶτος Ἰ.*, «The greek drama in Creta in the seventieth century» (ἐν «Journal of hellenic studies», τόμ. XLVIII/1928. σελ. 75-96) καὶ «The Cretan drama» (αὐτόθι σ. 243—246).— *Βάλσας Μ.*, «Le théâtre crétois au XVIIe siècle» (Paris 1932=«L' acropole» τ. VI/1932).

Σ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΘΕΑΤΡΟΝ. Τὸ νεοελληνικὸν θέατρον ἐγεννήθη κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὑπέστη δὲ ζωηρὰν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ προηγμένου θεάτρου τῆς Δύσεως, ἰδίᾳ τοῦ γαλλικοῦ καὶ τοῦ ἰταλικοῦ. Κυριώτερα κέντρα τῆς νεοελληνικῆς θεατροφίλου κινήσεως ὑπῆρξαν ἡ Ἑπτάνησος, ἡ Ὀδησσὸς καὶ τὸ Βουκουρέστιον, ἔνθα καὶ μείζων ἐλευθερία ὑπῆρχε καὶ ἡ κοινωνία ἦτο μᾶλλον ἀνεπτυγμένη.

Τὸ ἑπτανησιακὸν θέατρον, τὸ καὶ παλαιότερον, ἔσχε κοιτίδα του τὴν Ζάκυνθον, ἐν τῇ ὁποίᾳ, ἀπὸ τοῦ τελευταίου ἡμίσεος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἐσημειώθη ἡ πρώτη θεατρικὴ κίνησις, διὰ τῆς παραστάσεως σειρᾶς ἠθογραφικῶν κωμῳδιῶν. Παλαιοτέρα τούτων ἀναφέρεται ἡ ὑπὸ τὸν τίτλον «Γιαννιῶτες» τοῦ Ἰωάννου Καντούδη, σατιρίζουσα τοὺς ἐπισκεπτομένους τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τὴν νῆσον Ἠπειρώτας ἰατρούς. Τοὺς «Γιαννιώτας», παρασταθέντας τὸ πρῶτον τῷ 1764, «σ' ἕνα ἀρχοντικὸ σπίτι», διεδέχθη τῷ 1789 ἡ «ὑπὸ φιλοτέχνων νέων» παρασταθεῖσα κωμῳδία τοῦ Σαβοῖα Σουρμελῆ «Οἱ Μωραΐτες», μὲ θέμα τὴν μῆνιν τῶν Ζακυνθίων ἐναντίον τῶν Πελοποννησίων, τούτους δὲ ὁ «Χάσης» τοῦ Δημ. Γουζέλη, παιχθεὶς τὸ πρῶτον κατὰ τὰς ἀπόκρεως τῷ 1800.

Ἐν τῇ Ὀδησσῷ ἡ λειτουργία ἑλληνικοῦ θεάτρου ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 1815, ὡς συνάγεται ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Μ. Κούμα ἐν τῷ «Λογίῳ Ἑρμῇ» τῷ 1817. Τὸ πρῶτον παρεστάθησαν ἰταλικὰ ἔργα μεταφρασμένα εἰς τὴν ἑλληνικήν, κυριώτεροι δὲ διοργανωταὶ τῆς θεατροφίλου κινήσεως ὑπῆρξαν οἱ ἐν τῇ πόλει Φιλικοί, οἵτινες, διαβλέποντες ἐν τῷ ἀναγεννωμένῳ ἑλληνικῷ θεάτρῳ σημαντικώτατον παράγοντα ἐνισχύσεως τοῦ πατριωτισμοῦ τῶν ὁμοεθνῶν, προέβησαν εἰς τὴν σύστασιν ὀργανωτικῆς τοῦ θεάτρου ἐπιτροπῆς καὶ τὸν Αὔγουστον τοῦ 1817 ἀνεβίβασαν πρῶτον τὸν «Θεμιστοκλέα» τοῦ Μετασταζίου καὶ τὸν «Φιλοκτήτην» τοῦ Σοφοκλέους. Τὸ πρῶτον καθαρῶς ἑλληνικὸν ἔργον, «Ὁ θάνατος τοῦ Δημοσθένους», γραφὲν ὑπὸ τοῦ Νικολάου Πικκόλου, παρεστάθη τὸν Σεπτέμβριον

Digitized by Google

τοῦ ἐπομένου ἔτους, σημειῶσαν μεγάλην ἐπιτυχίαν καὶ σειρὰν παραστάσεων, τῶν ὁποίων αἱ εἰσπράξεις διετέθησαν διὰ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα τῆς Ὀδησσοῦ. Τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1819 παρεστάθη ἐκ νέου «Ὁ θάνατος τοῦ Δημοσθένους», προετάχθη δὲ αὐτοῦ ἐν τῷ προγράμματι καὶ τὸ μικρὸν πατριωτικὸν δραμάτιον «Ἡ Ἑλλὰς καὶ ὁ ξένος», γραφὲν ὑπὸ τοῦ Γ. Λασσάνη, προκαλέσαν δὲ μέγαν ἐνθουσιασμόν. Ἄλλα ἐπιτυχῶς ἀναβιβασθέντα ἐν Ὀδησσῷ δράματα ἦσαν ὁ «Μωάμεθ» καὶ «Ὁ θάνατος τοῦ Καίσαρος» τοῦ Βολταίρου. Τοὺς ρόλους εἰς ἅπαντα τὰ ἀνωτέρω ἔργα ὑπεκρίθησαν ἐρασιτέχναι, διέπρεψαν δὲ μεταξὺ αὐτῶν οἱ Γεώργιος Ἀβραμιώτης καὶ Γ. Δρακούλης, τῶν ὁποίων ὁ τελευταῖος ἐφονεύθη κατὰ τὴν μάχην τοῦ Δραγατσανίου. Ἡ ἐκραγεῖσα ἐν τῷ μεταξὺ ἐπανάστασις, ἀπασχολήσασα τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἑλληνικῆς παροικίας τῆς Ὀδησσοῦ καὶ παρασύρασα εἰς τὸν ἀγῶνα τὸ ἄνθος τῆς ἐν τῇ πόλει νεολαίας, ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διακοπὴν τῶν θεατρικῶν παραστάσεων. Μόνον τῷ 1822 ἐδόθη ἐν ἐξάλλῳ πατριωτικῷ ἐνθουσιασμῷ «Ὁ θάνατος τοῦ Καίσαρος», εἰς μνήμην τοῦ ἐν Δραγατσανίῳ φονευθέντος Γ. Δρακούλη.

Ἡ θεατρόφιλος κίνησις τοῦ Βουκουρεστίου ἤρχισεν ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τῆς Ραλλοῦς Καρατζᾶ, θυγατρὸς τοῦ ἡγεμόνος. Ὁ ὑπὸ τῆς φιλομούσου ἡγεμονόπαιδος καταρτισθεὶς ἐρασιτεχνικὸς θίασος ἤρχισε τὰς παραστάσεις του τὸ φθινόπωρον τοῦ 1817, διδάξας τὴν «Ἑκάβην» τοῦ Εὐριπίδου, τὸν «Βροῦτον» τοῦ Βολταίρου, τὸ εἰδύλλιον τοῦ Λόγγου «Δάφνις καὶ Χλόη» καὶ ἄλλα ἔργα, εἰς ἅπαντα δὲ διεκρίθη ὁ διαπρέψας βραδύτερον ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι ὡς ἐπαγγελματίας ἠθοποιὸς Κωνσταντῖνος Ἀριστίας. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ὡς θέατρον χρησιμοποιουμένη αἴθουσα τοῦ ἡγεμονικοῦ μεγάρου δὲν ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ ἢ περιωρισμένον μόνον ἀριθμὸν θεατῶν, ἡ Ραλλοῦ προέβη εἰς τὴν ἵδρυσιν τῆς πρώτης ἐν Βουκουρεστίῳ αἰθούσης δημοσίων παραστάσεων, ἀπέστειλε δὲ καὶ τὸν Ἀριστίαν εἰς Γαλλίαν, ἵνα σπουδάσῃ τὴν ὑποκριτικὴν καὶ χρησιμεύσῃ ἐπιστρέφων ὡς διδάσκαλος τῶν ἄλλων ἐρασιτεχνῶν. Ἡ κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος ἐπισυμβᾶσα ἐσπευσμένη ἐκ Βουκουρεστίου ἀναχώρησις τοῦ ἡγεμόνος Καρατζᾶ ἀνέκοψε πρὸς στιγμὴν τὴν πρόοδον τοῦ αὐτόθι ἑλληνικοῦ θεάτρου. Ἐπὶ τοῦ διαδόχου ὅμως ἡγεμόνος Ἀλεξάνδρου Σούτσου νέα ἐδόθη εἰς αὐτὸ ὤθησις, ὑπὸ τὴν κατεύθυνσιν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία, ὅπως καὶ ἐν τῇ Ὀδησσῷ, ἀπέβλεψεν εἰς τὴν διὰ τῶν παραστάσεων ἐνίσχυσιν τοῦ πατριωτικοῦ φρονήματος τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος διώρισεν ἐποπτικὸν συμβούλιον τοῦ θεάτρου, τοῦ ὁποίου μετέσχον κατὰ καιροὺς ὁ Ἰάκωβος Ρίζος Ραγκαβῆς, ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος, ὁ ἐκ τῶν ἱδρυτῶν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας Νικόλαος Σκουφᾶς, ὁ Γεώργιος Λεβέντης, ὁ Γεωργάκης Ὀλύμπιος κ. ἄ. Ὁ θίασος κατηρτίσθη ἐκ μαθητῶν τοῦ ἐν Βουκουρεστίῳ ἑλληνικοῦ σχολείου, περιλαβὼν κατὰ προτίμησιν καὶ τὰ παλαιὰ μέλη τοῦ θιάσου τῆς Ραλλοῦς Καρατζᾶ. Τοὺς γυναικείους ρόλους ὑπεκρίθησαν κατ' ἀρχὰς νεανίαι, βραδύτερον ὅμως ἐνεφανίσθησαν καὶ γυναῖκες, ἐν αἷς ἡ Μαριώρα Μπογδανέσκου, ἡ Μαριγὼ Ἀλκαίου καὶ ἡ Κάκη Μαρία Παπᾶ Ἰωάννου. Τὸ δραματολόγιον περιέλαβε τὸν «Βροῦτον» τοῦ Βολταίρου, τὸν «Τιμολέοντα» τοῦ Ἰωάννου Ζαμπελίου, τὴν «Φαίδραν» τοῦ Ρακίνα μεταφρασθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἰακ. Ραγκαβῆ, τὸν «Ἰούλιον Καίσαρα», τὴν «Ἀσπασίαν» τοῦ Ρίζου Νερουλοῦ, τὸ «Θάνατον τοῦ Πατρόκλου» τοῦ Ἀθ. Χριστοπούλου, τὴν «Μερόπην» τοῦ Βολταίρου, τὸν «Ὀρέστην» τοῦ Ἀλφιέρη κ. ἄ., αἱ δὲ παραστάσεις ἐσυνεχίσθησαν μέχρι τοῦ 1820. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1821 ἀπέθανεν ὁ Σοῦτσος, μετ' ὀλίγον δὲ ἐξερρηγνύετο εἰς τὰς παριστρίους ἡγεμονίας ἡ ἐπανάστασις, ἥτις ἐπέφερε κατ' ἀνάγκην τὴν διακοπὴν τῆς θεατροφίλου ἐν Βουκουρεστίῳ δράσεως.

Τὸ νεοελληνικὸν θέατρον ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι. Ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ἡ θεατρόφιλος κίνησις ἐσημειώθη κατ' ἀρχὰς ἐν Ναυπλίῳ. Τὸ πρῶτον ἐκτυπωθὲν ἐν τῇ πόλει θεατρικὸν ἔργον ἦτο τὸ δρᾶμα «Νικήρατος», ὅπερ συνέγραψεν ἡ ἀδελφὴ τοῦ Θεοφίλου Καΐρη Εὐανθία, ἐμπνευσθεῖσα αὐτὸ ἐκ τῶν δεινοπαθημάτων τῶν συρρευσάντων ἐν Ναυπλίῳ μετὰ τὴν ἔξοδον τοῦ Μεσολογγίου ἡρωϊκῶν αὐτοῦ ὑπερασπιστῶν, τῶν ὁποίων τὰ κατορθώματα εἶχον προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον ὁλοκλήρου τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου. Τὸ ἔργον παρεστάθη τὸ πρῶτον ἐν Σύρῳ ὑπὸ ἐρασιτεχνῶν. Ἡ ἄφιξις τοῦ Καποδιστρίου ἐτόνωσε τὴν σημειωθεῖσαν φιλολογικὴν κίνησιν, ἰδίᾳ εἰς τὰς αἰθούσας τοῦ Κυλλέργη, τῶν ἀδελφῶν Σούτσου καὶ τοῦ ἰατροῦ τοῦ Καποδιστρίου Διον. Ταλιαπέτρα. Ἐκ τῶν διαπρεπόντων τότε εἰς τὰ γράμματα ἐξέχουσαν κατεῖχε θέσιν ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος, ὅστις πρὶν ἤδη κατέλθῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶχε συνθέσει τὰς τραγῳδίας: «Ἀναστάσιος Τσαμαδός», «Ἰωάννης Μαυρομιχάλης», «Μᾶρκος Μπότσαρης», «Ὀρέστης» καὶ «Βροῦτος». Ἐν φιλολογικῇ ἑσπερίδι ὁ Σοῦτσος ἀνέγνωσε καὶ τὴν πρώτην κωμῳδίαν του, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁ ἄσωτος», δημοσιευθεῖσαν τῷ 1830. Τὰ ἔργα τοῦ Σούτσου ἠκολούθησαν ἡ τραγῳδία «Ἐλευθερωμέναι Ἀθῆναι» τοῦ Γεωργίου Πανταζῆ (Παντούνα) καὶ τὸ δρᾶμα «Ὁδοιπόρος» τοῦ Παν. Σούτσου. Παρὰ τὴν σημειουμένην ὅμως ζωηρὰν θεατρικὴν καὶ φιλολογικὴν παραγωγήν, οὐδεμία, μέχρι τῆς ἐποχῆς, εἶχε σημειωθῆ ἀπόπειρα παραστάσεως θεατρικοῦ ἔργου, ὅτε δέ, κατὰ τὰς τελεσθείσας ἐπὶ τῇ ἀναγγελίᾳ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ὄθωνος ἑορτὰς (1832), ὁ Δημήτριος Καλλέργης προέτεινε τὴν παράστασιν κωμῳδίας ἐν τῇ οἰκίᾳ του, ἀπεδοκιμάσθη ζωηρῶς ὑπὸ πολλῶν, θεωρούντων τὸ τοιοῦτον ὡς ἀνήθικον καὶ ἀντιθρησκευτικόν. Ἀλλ' ἐν τέλει ἐπεκράτησεν ἡ γνώμη τῶν μᾶλλον ἀνεπτυγμένων καί, μετὰ διαφόρους συζητήσεις, ἐξελέγη διὰ τὴν παράστασιν ἡ μονόπρακτος κωμῳδία τοῦ Ἀλεξ. Ραγκαβῆ «Γάμος ἄνευ νύμφης». Καὶ ἡ μὲν παράστασις τῆς κωμῳδίας ταύτης διὰ πολλοὺς λόγους δὲν ἐπραγματοποιήθη, ἀντ' αὐτῆς δὲ ἐπαίχθη παντομίμα τις, τῆς ὁποίας τὸ γυναικεῖον πρόσωπον ὑπεδύθη αὐτὸς ὁ Ραγκαβῆς, διότι οὐδεμία γυνὴ ἐδέχετο νὰ μετάσχῃ.

Παραλλήλως πρὸς τὸ Ναύπλιον, σημαντικὴ ἑστία ἀναγεννήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου ὑπῆρξεν ἡ Σῦρος, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀπὸ τοῦ 1830 εἶχε καταρτισθῆ, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Γεωργ. Μανιζουράνη καὶ τοῦ Γεωργ. Καλογνώμου, ὁ πρῶτος θεατρικὸς θίασος, εἰς ὃν μετέσχον ὁ Ἰω. Κυριακός, ὁ Θεμ. Ἐλευθεριάδης, ὁ Τηλ. Παΐζης, ὁ ἐν τῷ θεάτρῳ τοῦ Βουκουρεστίου διαπρέψας Θ. Ἀλκαῖος καὶ ἄλλοι. Ὡς θέατρον ἐχρησιμοποιήθη κατάστημά τι, μετασχηματισθὲν προχείρως εἰς αἴθουσαν θεάματος, τὰ δὲ σκηνικὰ ἀπετελοῦντο ἀπὸ ἁπλᾶ κεχρωσμένα τεμάχια χάρτου, ἐφ' ὧν ἦσαν ἀτάκτως ἐζωγραφημένα τὰ χρώματα τῆς ἴριδος. Ἀνάλογος ἦτο καὶ ὁ ἱματισμός, ἀποτελούμενος ἀπὸ περικεφαλαίας ἐξ ἐπιχρύσου ναστοχάρτου, περούκας ἐξ ἐρίου προβάτων καὶ ἰδιότυπα ἐνδύματα ἀνάλογα πρὸς τὰ ντόμινα τῶν Ἀπόκρεων. Τὸ δραματολόγιον περιελάμβανε τὰ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐκδεδομένα ἔργα τοῦ Ζαμπελίου καὶ τοῦ Ρίζου Νερουλοῦ, ὡς καὶ μεταφράσεις τοῦ «Βρούτου» τοῦ Βολταίρου καὶ τοῦ «Φιλίππου» καὶ «Ὀρέστου» τοῦ Ἀλφιέρη. Αἱ παραστάσεις, διδόμεναι κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτὰς μόνον, συνεκέντρουν πλῆθος κόσμου καὶ ἡ τιμὴ τῶν εἰσιτηρίων ἐποίκιλλεν ἀπὸ δύο μέχρι τριῶν γροσίων. Ἡ πρώτη σειρὰ τῶν παραστάσεων ἔληξε τὴν 13ην Νοεμβρίου 1830 ἠκολούθησε δὲ μετ' ὀλίγον νέα, συνεχισθεῖσα μέχρι τοῦ 1833, καθ' ἣν καὶ τὸ δραματολόγιον συνεπληρώθη καὶ νέοι ἠθοποιοὶ ἀνεφάνησαν. Ἀπὸ τοῦ 1836 ἡ Σῦρος ἀπέκτησε καὶ ἴδιον θέατρον. Ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς Πούκλερ Μούσκαου, ἐπισκεφθεὶς τὴν πόλιν μετὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ θεάτρου τούτου καὶ περιγράφων μίαν παράστασιν τοῦ «Βρούτου», τὴν ὁποίαν παρηκολούθησε, παρατηρεῖ μὲν ὅτι ἡ σκηνοθεσία ἦτο ἐντελῶς ὑποτυπώδης, ὅτι αἱ ἀμφιέσεις ἦσαν αὐτόχρημα κωμικαὶ καὶ ὅτι τὰ γυναικεῖα πρόσωπα ὑπεδύοντο νεανίαι, ἐκφράζεται ὅμως εὐμενέστατα περὶ τοῦ κοινοῦ. Εἰς τὴν αὐτὴν παρατήρησιν προέβη καὶ ὁ ἐπισκεφθεὶς βραδύτερον (1840) τὴν πόλιν περιηγητὴς Ἰ. Μπυσόν. Περὶ τὸ 1840 διεκόπησαν αἱ παραστάσεις τοῦ θεάτρου, ὁ δὲ θίασος, εἰς τὰ μέλη τοῦ ὁποίου εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ προστεθῆ καὶ ὁ Ἰω. Κυριακός, ἦλθεν εἰς Ἀθήνας.

Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τῆς ἐν αὐταῖς μεταφορᾶς τῆς ἕδρας τῆς κυβερνήσεως ἀπέβησαν ἡ κυριωτέρα καὶ σχεδὸν μοναδικὴ ἑστία ἀναπτύξεως τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου. Ἡ πρώτη σχετικὴ ἀπόπειρα ἐγένετο τῷ 1835 διὰ τῆς ἱδρύσεως παραπήγματος ἐκ σανίδων, ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ ὁποίου ἀδέξιοι σαλτιμπάγκοι ἔδιδον κατὰ καιροὺς παραστάσεις. Τὸ θέατρον τοῦτο, ἐγειρόμενον ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ σημερινοῦ κεντρικοῦ καταστήματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, μὲ τὴν εἴσοδον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Αἰόλου, ἦτο τετράπλευρον σανίδωμα μετὰ χωματίνου πατώματος, ἐστερημένον στέγης. Πρὸς τὰς τρεῖς πλευρὰς τοῦ θεάτρου ὑπῆρχον ξύλινα θεωρεῖα, τῆς πρὸς ἀνατολὰς τετάρτης κατεχομένης ὑπὸ τῆς σκηνῆς. Ἡ πλατεῖα περιελάμβανε 12—15 σειρὰς ξυλίνων καθισμάτων, στηριζομένων ἐπὶ τοῦ γυμνοῦ δαπέδου, ὄπισθεν δ' αὐτῆς, κεχωρισμένος διὰ ξυλίνου περιφράγματος, ἦτο ὁ χῶρος τῆς τρίτης θέσεως, ἐν τῷ ὁποίῳ οἱ θεαταὶ παρέμενον ὄρθιοι. Τὸ βασιλικὸν θεωρεῖον ἠγείρετο μεμονωμένον κατέναντι τῆς σκηνῆς, ὑψούμενον ὡς περιστερεών, ἦτο δὲ τὸ μόνον ταπετσαρισμένον. Ἡ σκηνὴ ἐστερεῖτο ὑποβολείου, ὁ δὲ ὑποβολεὺς περιεφέρετο ἐν τῇ ἐκτελέσει τῶν καθηκόντων του ὄπισθεν τῆς σκηνογραφίας. Ἐπίσης δὲν ὑπῆρχεν ὀρχήστρα καὶ τὰ συνοδεύοντα τὴν παράστασιν ὀλιγάριθμα μουσικὰ ὄργανα κατεῖχον ἓν τῶν πρώτων θεωρείων. Αἱ σκηνογραφίαι ἦσαν ἄθλιαι καὶ τόσον ἀδεξίως ἐζωγραφημέναι, ὥστε νὰ καθίσταται προβληματικὴ ἡ εὕρεσις τοῦ τί παρίστων. Ἀνάλογον πρὸς τὰ σκηνικὰ ἦτο καὶ τὸ ἱματιοφυλάκιον, ἀποτελούμενον, ὅπως καὶ ἐν Σύρῳ, ἐξ ἐνδυμασιῶν ἐν εἴδει ντόμινο τῶν Ἀπόκρεων. Μόνη ἐξαίρεσις ὑπῆρχεν ὡς πρὸς τὰς ἑλληνικὰς ἐνδυμασίας, αἵτινες ἦσαν τότε ἐν εὐρυτάτῃ χρήσει, ἀποτελοῦσαι τὸ σύνηθες ἔνδυμα καὶ αὐτῶν τῶν ἠθοποιῶν. Τὸ προσωπικὸν τοῦ θιάσου περιελάμβανεν ἀποκλειστικῶς ἄνδρας τρέφοντας μακρὰν κόμην, διὰ νὰ ὑποκρίνωνται καὶ τοὺς γυναικείους ρόλους. Πρῶτοι τῶν ἠθοποιῶν τούτων ὑπῆρξαν ὁ μετέπειτα καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Θεόδωρος Ὀρφανίδης, ὁ Σεραφεὶμ Δεσποτόπουλος, ὁ Ν. Ἐλευθερίου, ὁ Ν. Δώτης, ὁ Δ. Γιαννιώτης καὶ ὁ Ν. Μπάστας. Βραδύτερον προσετέθησαν οἱ: Γ. Παράσχος, Λ. Καπέλλας, Σ. Κουρτέσης ἢ Καρτέσιος καὶ Ν. Μακρογεωργίου. Αἱ παραστάσεις ἐδίδοντο κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτάς, διελαλοῦντο δὲ προηγουμένως ὑπὸ κήρυκος, ὅστις ἵστατο καὶ κατὰ τὴν ὥραν τῆς παραστάσεως πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ θεάτρου καὶ ἐκάλει τοὺς θεατάς, ἐξαίρων τὰς ἀρετὰς τοῦ μέλλοντος νὰ παρασταθῇ ἔργου. Πρῶτον ἔργον, δοθὲν κατὰ Μάϊον τοῦ 1836, ἦτο τὸ δρᾶμα τοῦ Μεταστασίου «Ὀλύμπια», ὡς εἶχε μεταφρασθῆ εἰς ὁμοιοκαταλήκτους στίχους ὑπὸ Ρήγα τοῦ Βελεστινλῆ. Αἱ παραστάσεις ἐσημείωσαν σημαντικὴν ἐπιτυχίαν, ἡ δὲ προσέλευσις τοῦ κοινοῦ ὑπῆρξεν ἀθρόα. Παρὰ ταῦτα, οὐδεμία ἐσημειώθη κίνησις πρὸς ἀνέγερσιν καταλληλοτέρου κτηρίου. Αἱ παραστάσεις ἐσυνεχίσθησαν, νέα δὲ ἔργα προσετέθησαν ὁ «Ἀχιλλεὺς» τοῦ Χριστοπούλου, εἰς τὸν ὁποῖον διέπρεψε πρωταγωνιστῶν ὁ Ὀρφανίδης, «Ὁ θάνατος τοῦ Δημοσθένους» τοῦ Ν. Πικκόλου, «Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος» τοῦ Ἰ. Ζαμπελίου, «Ὁ Φίλιππος τῆς Ἱσπανίας» καὶ «Ὁ Βροῦτος» τοῦ Βολταίρου, «Ὁ φιλάργυρος» τοῦ Μολιέρου, κατὰ μετάφρασιν τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐξηνταβελώνης» «Ὁ θάνατος τοῦ Καραϊσκάκη» τοῦ Γ. Ναύτη, «Ὁ ὁδοιπόρος» τοῦ Σούτσου, «Ὁ Ρήγας» τοῦ Ζαμπελίου, ὁ «Ἀριστόδημος» τοῦ Μόντη καὶ «Ἡ Πολυξένη» τοῦ Ρίζου Νερουλοῦ. Ὁ ἐπελθὼν χειμὼν διέκοψε τὰς παραστάσεις· ἡ ἐπιτυχία ὅμως τοῦ πρώτου τούτου θεάτρου ἐνεθάρρυνεν ἐπιχειρηματίαν τινά, τὸν Ἰταλὸν Γαϊτάνην Μέλην ὅστις περὶ τὰ τέλη τοῦ Δεκεμβρίου 1836 ἵδρυσε καὶ δεύτερον θέατρον, προωρισμένον, ὡς ἔλεγε, διὰ τὴν ἀριστοκρατίαν. Τὸ θέατρον τοῦτο ἐνεκαινιάσθη διὰ τῶν παραστάσεων θιάσου Ἰταλῶν σχοινοβατῶν καὶ μίμων. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ κοινὸν ταχέως ἐκορέσθη ἐκ τοῦ θεάματος, ὁ Μέλης ἀντικατέστησε τὸν παντομιμικὸν θίασον δι' ἰταλικοῦ μελοδράματος, ἤρχισε δὲ τὰς παραστάσεις του διὰ τοῦ «Κουρέως τῆς Σεβίλλης» τοῦ Ροσσίνι. Ἡ ἐπιτυχία ὑπῆρξε πρωτοφανής, ὅτε δέ, κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1837, τὸ σανιδόπηκτον παρὰ τὴν ὁδὸν Αἰόλου ἑλληνικὸν θέατρον ἐπανέλαβε τὰς παραστάσεις του, εὑρέθη πρὸ ἀπολύτου ψυχρότητος τοῦ κοινοῦ. Αἱ ἐφημερίδες οὐδεμίαν προσοχὴν ἔδωσαν εἰς τὰς ἑλληνικὰς παραστάσεις, ἐνῷ διὰ τὸ μελόδραμα ἀφιέρουν στήλας ὁλοκλήρους, εἰς ἄρθρα αὐτοσχεδίων κριτικῶν συντεταγμένα ἑλληνιστί, γαλλιστί, ἰταλιστί, ἐνίοτε δὲ καὶ γερμανιστί. Πρὸ τῆς τοιαύτης καταστάσεως τὸ ἑλληνικὸν θέατρον ἠναγκάσθη ἐν τέλει νὰ διακόψῃ τὰς παραστάσεις του, κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1837, ἀφοῦ προηγουμένως ἀνεβίβασε φιλοτίμως καὶ νέα ἔργα, ἐν οἷς τὴν «Ἰφιγένειαν ἐν Ταυρίδι» τοῦ Ν. Α. Σούτσου καὶ τὴν «Βαβυλωνίαν» τοῦ Βυζαντίου. Μετὰ τὴν διακοπὴν τῶν παραστάσεων τὸ ξύλινον θέατρον τῆς ὁδοῦ Αἰόλου, γνωστὸν ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἰδιοκτήτου του Σκοντζοπούλου, διελύθη καὶ ὁ θεατρώνης, κηρυχθεὶς εἰς πτώχευσιν, ἀπέθανε μετ' ὀλίγον πένης. Ἐκ τῶν ἠθοποιῶν οἱ Δεσποτόπουλος, Ἐλευθερίου, Δώτης, Γιαννιώτης καὶ Μπάστας ἐτράπησαν πρὸς ἄλλα ἐπαγγέλματα.

Κατὰ Μάρτιον τοῦ 1840, ἀποπερατωθέντος τοῦ πρώτου λιθοκτίστου θεάτρου τῆς πόλεως, τοῦ μετέπειτα ὀνομασθέντος «Θεάτρου Μπούκουρα», ἐδόθησαν ἐν αὐτῷ ὑπὸ τῶν ἠθοποιῶν τῆς Σύρου δύο παραστάσεις τοῦ «Τιμολέοντος» καὶ τοῦ «Γεωργίου Καστριώτη» τοῦ Ζαμπελίου, σημειώσασαι μεγάλην ἐπιτυχίαν καὶ προκαλέσασαι ζωηρὸν ἐνθουσιασμὸν παρὰ τῷ λαῷ. Ἡ κυβέρνησις ὅμως, λόγῳ τῆς φιλελευθέρας πνοῆς, ὑπὸ τῆς ὁποίας διέπνεοντο τὰ ἔργα, μετῆλθε ποικίλας μεθόδους πρὸς διακώλυσιν αὐτῶν, ἐπιτυχοῦσα τέλος τὴν ἀναβολήν των ἐπὶ ὁλόκληρον μῆνα. Τρίτον δοθὲν ἔργον ἦτο ὁ «Ρήγας Φερραῖος», ὅστις ὅμως ἐγένετο ἀφορμὴ πρὸς ἐφαρμογὴν λογοκρισίας ἐπὶ τῶν θεατρικῶν ἔργων. Κατόπιν τούτου τὰ ἑλληνικὰ ἔργα ἀντικατεστάθησαν διὰ ξένων, τὸ δὲ κοινὸν ἐτράπη ἐκ νέου πρὸς τὸ μελόδραμα. Παρὰ τὴν ἀτυχίαν ὅμως ταύτην τὸ ἑλληνικὸν θέατρον ἐσημείωσε μεγάλας τάσεις βελτιώσεως, ηὔξησε δὲ καὶ τὸ δραματολόγιόν του διὰ τῶν ἔργων «Φροσύνη» καὶ «Παραμονὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» τοῦ Ἀλ. Ραγκαβῆ, τοῦ «Ἀγαθοκλέους» τοῦ Μεσσηνίου» τοῦ Στηλίου Ἀντωνοπούλου, τῆς «Βοσκοπούλας» τοῦ Αἰγαίου Πελάγους» τοῦ Θ. Ι. Γρυπάρη, τοῦ «Σινάνη» τοῦ Δ. Βυζαντίου, τοῦ «Μεσσίου» καὶ τοῦ «Ἐθθ μέσο Βλαχάβα» τοῦ Σούτσου, τοῦ «Ὑπόπτου» ἀνωνύμου τινὸς καὶ τινων κωμῳδιῶν τοῦ Χουρμούζη.

Ἐμεσολάβησε ὁλόκληρος διετία χωρὶς καμμίαν κίνησιν τῆς ἑλληνικῆς σκηνῆς, πλὴν τῆς διὰ τῶν παραστάσεων, ἃς ἔδωσεν ὁ Ἀριστίας, μετακληθεὶς ἐκ Βουκουρεστίου.

Νέα ζωηρὰ κίνησις πρὸς ἀνασύστασιν τῆς ἑλληνικῆς σκηνῆς ἐσημειώθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 1842, ὁπότε συνεστάθη καὶ ἑταιρεία πρὸς τὸν σκοπὸν

Digitized by Google

τοῦτον, ἥτις προέβη εἰς τὴν συγκέντρωσιν ἁπάντων τῶν μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης διακριθέντων Ἑλλήνων ἠθοποιῶν. Ἡ ἐπιτροπὴ ἐνδιεφέρθη καὶ μὲ τὴν ἐξεύρεσιν γυναικῶν διὰ τοὺς ἀναλόγους ρόλους, δεδομένου ὅτι μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐνεφανίζοντο ἀποκλειστικῶς ἄνδρες ἐπὶ σκηνῆς. Ἡ πρώτη προσληφθεῖσα νεᾶνις ὠνομάζετο Αἰκατερίνα Παναγιώτου, μετ' αὐτὴν δὲ προσελήφθησαν αἱ Ἀθηνᾶ Φιλιππάκη, Μαριγὼ Δευτερίδη και Μαριγὼ Δομεστίνη. Αἱ παραστάσεις ἤρχισαν κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1843 διὰ τοῦ δράματος «ὁ Ἀριστοδήμος» τοῦ Μόντη, ὅπερ ἐσημείωσε σημαντικὴν συρροὴν τοῦ κοινοῦ, ὅπως καὶ τὰ δύο ἀκολουθήσαντα «Φίλιππος ὁ Β'» καὶ «Ἑξηνταβελώνης». Κατὰ μικρὸν ὅμως τὸ ἀκροατήριον ἠραιώθη καὶ αἱ παραστάσεις κατήντησε νὰ διεξάγωνται, ὡς καὶ παλαιότερον, ἐνώπιον κενῶν καθισμάτων, τῶν Ἀθηναίων προτιμώντων τὸ μελόδραμα, μέχρις οὗ διεκόπησαν (Φεβρουάριος τοῦ 1844).

Ἐπὶ δωδεκαετίαν ἔκτοτε οὐδεμία κατεβλήθη σοβαρὰ προσπάθεια πρὸς ἀναδιοργάνωσιν τῆς νεοελληνικῆς σκηνῆς. Αἱ κατὰ καιροὺς ἀσθενεῖς ἀπόπειραι ἀναβιώσεώς της ἠστόχησαν τελικῶς. Οὕτω τῷ 1844 συνέστησε θίασον ὁ Καπέλλας, εἰς ὃν μετέσχον καὶ οἱ Καρτέσιος, Οἰκονομίδης, Ἀθηνᾶ Φιλιππάκη, Ἰω. Δαγάτσης καὶ Γ. Δημητριάδης· τῷ 1847 ὁ Γ. Οἰκονομίδης μὲ τοὺς Ν. Ἀναστασιάδην, Εὐθυμίαν Ἰωαννίδου, Νικ. καὶ Θ. Παναγιώτου, Π. Ἀναστασίου, Ζ. Γεωργίου, Γ. Δημητριάδην καὶ Ν. Παπαγεωργίου καὶ τῷ 1848 ὁ Καπέλλας καὶ πάλιν μὲ τοὺς Σ. Καρτέσιον, Ἰω. Κούγκουλην, Β. Καρούμπαν, Ξ. Ἀλκαῖον, Ἑρμῆν Κολλιάτσον, Μελισσόβαν, Ν. Μπίλερ, Δ. Ζαήμην, Χ. Ἀντωνίου, Ἀθηνᾶν Φιλιππάκη καὶ Καλλιόπην Χρήστου, εἰς οὓς προσετέθη ἀπο τοῦ 1850 καὶ ὁ Ἀθαν. Σίσυφος. Ὁ τελευταῖος οὗτος θίασος, ἐπιμελέστερον τῶν λοιπῶν συγκεκροτημένος, ὑπῆρξε καὶ μακροβιώτερος, διατηρηθεὶς μέχρι το 1854 καὶ διδάξας κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας, τακτικῶς μὲν δὶς τῆς ἑβδομάδος, κατὰ Σάββατον καὶ Κυριακήν, ἐκτάκτως δὲ κατὰ τὰς ἑορτάς. Πρωτοτυπώτατος ἦτο εἷς τῶν ὑπὸ τοῦ θιάσου τούτου χρησιμοποιηθέντων τρόπων ἀναγγελίας τῶν παραστάσεων, γινόμενος ὑπὸ ἐφίππου συνοδείας ἐξ ἠθοποιῶν, ἥτις ἐκκινοῦσα ἀπὸ τοῦ καφενείου «Ὡραία Ἑλλὰς» περιήρχετο τὰς κυριωτέρας ὁδοὺς της πόλεως, περιφέρουσα λάβαρον, ἐφ οὗ ἀνεγράφετο ὁ τίτλος τοῦ διδαχθησομένου ἑκάστοτε ἔργου. Μεγάλη ἐξ ἄλλου πρόοδος συνετελέσθη εἰς τὸ ἱματιοφυλάκιον τοῦ θεάτρου, πλουτισθὲν διὰ τῶν λειψάνων χρεωκοπησάντων ἰταλικῶν θιάσων, καὶ εἰς τὴν σκηνογραφίαν, εἰς ἣν διετίθεντο τὰ σκηνικὰ τοῦ μελοδράματος. Τὸ δραματολόγιον συνεπληρώθη διὰ τῶν ἑξῆς: «Ὁ Κύριος Πουρσονιακὸς» καὶ «Ὁ Σγαναρέλλος» τοῦ Μολιέρου, «Ὁ Πύργος τοῦ Νὲλ» τοῦ Δουμᾶ πατρός, «Ἡ ἐλευθέρωσις τῶν Ἀθηνῶν» καὶ ὁ «Δημήτριος Δέκκας» τοῦ Γιαννοπούλου, «Ὁ Μᾶρκος Μπότσαρης» τοῦ Ἀλκαίου, «Ὁ ἄγνωστος» τοῦ Σούτσου καὶ «Ἡ Λουκρητία Κολλατίνου» τοῦ Καπέλλα. Ἡ διακοπὴ τῶν παραστάσεων τοῦ ἀνωτέρω θιάσου ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν ἔλλειψιν θηλέων μελῶν, διότι ἀμφότεραι αἱ μετέχουσαι αὐτοῦ γυναῖκες ὑπανδρεύθησαν ἐν τῷ μεταξύ. Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν διετῆ περίοδον, μέχρι τοῦ 1856, ὅτε ἐσημειώθη νέα περίοδος ἀκμῆς τοῦ θεάτρου, ἐδόθησαν σποραδικαὶ μόνον παραστάσεις ὑπὸ τῶν φοιτητῶν τοῦ πανεπιστημίου, διευθυνόμεναι ἄλλοτε μὲν ὑπὸ τοῦ Ἀλ. Ραγκαβῆ, ἄλλοτε δὲ ὑπὸ τοῦ Θ. Ὀρφανίδου. Τῶν παραστάσεων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἔξοχον κατέλαβε θέσιν ἡ τῆς «Παραμονῆς» τοῦ Ραγκαβῆ, μετέσχε, κατόπιν μεσολαβήσεως τῆς βασιλίσσης Ἀμαλίας παρὰ τῇ κυρίᾳ Περραιβοῦ, ἡ τῆς τελευταίας ταύτης περικαλλὴς κόρη Πηνελόπη, καταθέλξασα τοὺς θεατὰς διὰ τῆς χάριτος καὶ τοῦ ὑποκριτικοῦ ταλάντου της. Τὸ ἔτος 1856 ἐσημείωσεν ἀληθῆ ἀναγέννησιν τῆς ἑλληνικῆς σκηνῆς, ὀφειλομένην εἰς τὸν Γρ. Καμπούρογλουν, ὅστις, ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ τότε πρωθυπουργοῦ Δ. Βούλγαρη, ἐπέτυχε τὴν 18ην Ἰουλίου 1856 τὴν ὑπογραφὴν μετὰ τοῦ δημοσίου συμβάσεως πρὸς ἀνέγερσιν πλέον ἐθνικοῦ θεάτρου, ἥτις, ὑποβληθεῖσα πρὸς ψήφισιν εἰς τὴν βουλὴν καὶ τὴν γερουσίαν, ἔτυχε τῆς ἐγκρίσεως αὐτῶν, παρὰ τὴν ἀντίδρασιν τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ὑποστηριζούσης ὅτι «τὰ θέατρα ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀποτελοῦσι τοὺς προδρόμους τῆς ἠθικῆς καταπτώσεως τῶν λαῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἶναι δαιμόνων κατοικητήρια», ὅτι τὸ κράτος εἶναι πτωχὸν καὶ ὑποχρεωμένον νὰ ἀνταποκριθῇ εἰς ἄλλας ἀμεσωτέρας ἀνάγκας του, καὶ ὅτι οἱ ἠθοποιοὶ εἶναι «ἄνθρωποι φαυλόβιοι καὶ ἐλεεινοί, μεθ' ὧν οἱ ἔντιμοι πολῖται δὲν πρέπει νὰ ἔρχωνται εἰς οὐδεμίαν συνάφειαν».

Συμφώνως πρὸς τὴν ψηφισθεῖσαν σύμβασιν ἡ θέσις, ἐφ' ἧς θὰ ἀνηγείρετο τὸ θέατρον, ὤφειλε νὰ ἐκλεγῇ ἐντὸς μηνὸς ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ συμβολαίου. Παρὰ ταῦτα ὅμως, λόγῳ ποικίλων ἐπεμβάσεων, διαβολῶν καὶ ἀντιζηλιῶν, ὁ προσδιορισμὸς αὐτῆς καθυστέρει, ἐπετεύχθη δὲ τέλος, μετὰ πάροδον ὁλοκλήρου ἐνιαυτοῦ καὶ κατόπιν διαβήματος ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸν βασιλέα Ὄθωνα, ὅστις ὑπεχρέωσε τὴν κυβέρνησιν νὰ διορίσῃ ἐπιτροπὴν πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ καταλλήλου χώρου διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ θεάτρου. Ἡ ἐπιτροπή, περιελθοῦσα τὴν πόλιν, ἐγνωμοδότησεν ὑπὲρ τῆς τότε πλατείας τοῦ Λαοῦ, ὅπου νῦν τὸ Δημοτικὸν Θέατρον. Καὶ τοῦτο ὅμως δὲν ἀπετέλεσε σημαντικὸν βῆμα διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ κτηρίου, λόγῳ τῶν ἀντιδράσεων τῶν ἰδιοκτητῶν τῶν ἐν τῷ θεάτρῳ Μπούκουρα θεωρείων, οἵτινες προσηταιρίσθησαν πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ των καὶ τὸν ἰδιαίτερον γραμματέα τοῦ βασιλέως, Βιτλαντ. Ἐνῷ τοιοῦτος κατεβάλλετο ἀγὼν διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ κτηρίου, ὁ Καμπούρογλους προέβη, τῇ ἐγκρίσει τῆς ἐπὶ τοῦ θεάτρου ἐπιτροπῆς, εἰς τὴν ἄνευ ἐξετάσεων ἀναγνώρισιν τοῦ Ἀντωνίου Μανουσου ὡς διδάκτορος τῆς δραματικῆς καὶ ἤρχισε στρατολογῶν νέους ἠθοποιούς, πρὸς συγκρότησιν θιάσου. Ἐ τῶν πρώτων προσῆλθον οἱ Λεων. Καπέλλας, Σωτ. Κορτέσης, Παντ. Σούτσας, Ἰώαν. Καμπιώτης, Ἑρμῆς Κολιάτζος καὶ αἱ: Ἀμαλία Στόκ, Ἀργυρὼ Συψώμου καὶ Πολυξένη Σμυρλῆ, μετέπειτα κυρία Σούτσα, μικρὸν δὲ μετ' αὐτοὺς καὶ οἱ: Ἰ. Κυριακός, Ν. Δασκαλόπουλος, Ἀ. Σίσυφος, Γ. Καμπίτζης, Ἰ. Κακούρης, Ν. Δαλμάτης, Κ. Βόμβας, Μαρία Σάϊλερ (μετέπειτα κυρία Πετρίδου) καὶ Ἀθηνᾶ Συψώμου. Συμπληρωθέντος τοῦ θιάσου, ἐδόθη ἡ πρώτη παράστασις τὴν 17ην Σεπτευβρίου τοῦ 1857 μὲ τὸ ἔργον «Λουΐζα Μύλλερ, ἢ Ραδιουργία καὶ ἔρως» τοῦ Σίλλερ· παρὰ τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι τὸ πρῶτον τοῦτο ἔργον δὲν ἦτο ἑλληνικόν, ὁ λαὸς ἔσπευσεν ἐνωρὶς νὰ πληρώσῃ τὸ ὑπερῷον καὶ τὴν πλατεῖαν, ἐνῷ τὰ θεωρεῖα, τὰ ὁποῖα κατελάμβανε συνήθως ἡ ἀριστοκρατία, παρέμεναν κενά. Ἡ παράστασις τῆς «Λουΐζης Μύλλερ» ἐπανελήφθη τρίς, εἶτα δὲ ἐδόθη «Ὁ Αριστόδημος» τοῦ Μόντη κα παρ' ὅλην τὴν ἀντίδρασιν τῆς ἀντιπολιτεύσεως, ἥτις προσεπάθει διὰ παντὸς τρόπου νὰ ματαιώσῃ τὴν ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ θεάτρου ἐπιτυχίαν τῆς κυβερνήσεως, αἱ παραστάσεις ἐσυνεχίσθησαν μέχρι τέλους τοῦ ἔτους, προστεθέντων εἰς τὸ δραματολόγιον καὶ νέων ἔργων, ἐν οἷς αἱ «Κυρατσίτσαι» τοῦ Μολιέρου καὶ ἡ κωμῳδία «Ὁ λοχίας Παλαύρας», ἐπαναληφθέντων δὲ καὶ πολλῶν παλαιῶν.

Κατὰ τὰς παραστάσεις ταύτας διέπρεψεν ὁ ἠθοποιὸς Παντελῆς Σούτσας, ὅστις κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους ἀνεγνωρίσθη ὡς ὁ πρῶτος τῶν Ἑλλήνων ἠθοποιῶν. Ὁ ἠθοποιὸς οὗτος, ὁμοῦ μετὰ τοῦ συγγραφέω Βερναρδάκη, ἐμφανισθέντος σχεδὸν ταυτοχρόνως, ἀπετέλεσαν τὴν δυάδα, ἐφ' ἧς ἐστηρίχθη τὸ νεοελληνικὸν θέατρον, διὰ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν κυριωτέραν περίοδον τῆς ἀκμῆς του. Αἱ παραστάσεις ἐσυνεχίσθησαν καὶ τῷ 1858, δοθείσης πρώτης τῆς «Ζαΐρας» τοῦ Βολταίρου, κατὰ μετάφρασιν τοῦ Ἰω. Ραγκαβῆ, μετ' αὐτὴν δὲ τῆς «Ἰφιγενείας ἐν Ταύροις», τῆς μονοπράκτου κωμῳδίας «Κόκκινα μαλλιὰ» κατὰ μετάφρασιν ἐκ τοῦ γερμανικοῦ τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου, τῆς κωμῳδίας «Ὁ βίαιος γάμος» τοῦ Μολιέρου, τοῦ δράματος «Θεμιστοκλῆς», τῆς κωμῳδίας «Ὁ δικηγόρος Πατελῖνος» καὶ ἄλλων.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Καμπούρογλους, καταβάλλων ὑπερανθρώπους προσπαθείας, ἐπέτυχε τέλος νὰ ἐκδοθῇ κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1858 βασιλικὸν διάταγμα, διὰ τοῦ ὁποίου ἐφαίνετο ὅτι ἐδίδετο πέρας εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ θεάτρου. Πλὴν καὶ φορὰν ταύτην ὑπερίσχυσαν οἱ ἀντιδρῶντες, πολλοὶ τῶν ὁποίων κατελέγοντο καὶ μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ὀργανωτικῆς τοῦ θεάτρου ἐπιτροπῆς, ὁ δὲ Καμπούρογλους, βαρυνθείς, ἐγκατέλειψε τὴν ἐργασίαν καὶ διέκοψε τὰς παραστάσεις τοῦ θιάσου, διαλύσας αὐτόν. Μετεκλήθη τότε ἰταλικὸν μελόδραμα, προικισθὲν ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως διὰ 50.000 δραχμῶν, ἐνῷ οἱ ἠθοποιοὶ τοῦ διαλυθέντος θιάσου εἶχον προτείνει νὰ συνεχίσωσι τὰς παραστάσεις των ἐπὶ ἓν ἀκόμη ἔτος λαμβάνοντες 5.000 δραχμὰς μόνον. Καὶ διεκόπησαν μὲν αἱ παραστάσεις τοῦ θιάσου, ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως εἶχον τεθῆ τόσον στερεαὶ βάσεις ἀναδιοργανώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου, ὥστε κατώρθωσε τοῦτο, διὰ τῶν ἰδίων μόνον δυνάμεων καὶ ἄνευ τῆς ὑποστηρίξεως τοῦ κράτους, νὰ βαδίσῃ πρὸς τὴν πλήρη αὐτοῦ ἐπιβολήν. Οὕτω, κατὰ Μάρτιον τοῦ 1862, οἱ μᾶλλον διακριθέντες ἐν τῷ θιάσῳ τοῦ Καμπούρογλου παλαιοι ἠθοποιοὶ Π. Σούτσας καὶ Ἀ. Σίσυφος, συνεταιρισθέντες καὶ μετὰ τῶν: Πιπίνας Φρ. Βονασέρα. Εἰρήνης Ἀλικούρη, Ἰω. Στρατηγοπούλου, Ἀλ. Βαρθολομαίου, Σωκρ. Πολιτοπούλου, Λ. Ἀναστασίου, Α. Ἰωάννου καὶ ἄλλων, κατήρτισαν ἄρτιον θίασον, ἤρχισαν δὲ ἀπὸ τοῦ ἑπομένου μηνὸς δίδοντες σειρὰν παραστάσεων, εἰς τὰς ὁποίας μετά τινα χρόνον μετέσχε καὶ ὁ διαπρέψας βραδύτερον Δημοσθ. Ἀλεξιάδης. Αἱ παραστάσεις, διακοπεῖσαι κατὰ τὸ θέρος πρὸς ἐπισκευὴν τοῦ θεάτρου Μπούκουρα, δεδομένου ὅτι τὸ θέατρον Καμπούρογλου, τὸ νῦν Δημοτικόν, δὲν εἶχεν εἰσέτι περατωθῆ, ἐσυνεχίσθησαν ἅμα τῇ ἐνάρξει τοῦ χειμῶνος, διδόμεναι δὶς τῆς ἑβδομάδος, τῶν ὑπολοίπων ἡμερῶν διατιθεμένων διὰ τὸ μελόδραμα. Κατὰ τὴν ἐπανάληψιν τῶν παραστάσεων ἐκλήθη νὰ ἀπαγγείλῃ τὸν πανηγυρικὸν ὁ Δημ. Βερναρδάκης. Καὶ τὴν φορὰν ὅμως ταύτην παρενέβησαν οἱ ἀντιδρῶντες, καὶ ἡ ἐπιτροπὴ τοῦ θεάτρου, ἀναγνώσασα προηγουμένως τὸν λόγον, ἀπέρριψεν αὐτὸν μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι περιελάμβανε φράσεις στρεφομένας ἐναντίον τοῦ μελοδράματος. Ἐκραγείσης μετὰ μικρὸν τῆς ἐπαναστάσεως, ἥτις κατέλυσε τὴν δυναστείαν τοῦ Ὄθωνος, διεκόπησαν ἐπί τινας ἡμέρας αἱ παραστάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ θιάσου, ἐπαναληφθεῖσαι τὴν 20ὴν Ὀκτωβρίου διὰ τοῦ ἔργου «Αἱ ἐλευθερωμέναι Ἀθῆναι» τοῦ Γ. Πραντούνα.

Μετὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἔλευσιν τοῦ Γεωργίου Α', ἡ ἐργολαβία τῶν ἑλληνικῶν καὶ ἰταλικῶν θεατρικῶν παραστάσεων ἀνετέθη διὰ τὴν περίοδον τοῦ 1864—1865 εἰς τὸν Π. Σούτσαν. Καὶ τὸ μὲν μελόδραμα ἤρχισεν ἀμέσως, ἐνῷ τὸ ἑλληνικὸν θέατρον καθυστέρει, θὰ ἐβράδυνε δ' ἐπὶ μακρότερον, ἂν δὲν παρενέβαινεν ἡ κυβέρνησις, παρακινηθεῖσα εἰς τοῦτο ἐκ τῆς ἐπιτυχίας ἣν ἐσημείωσεν ἡ ἐπισκεφθεῖσα κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1865 τὰς Ἀθήνας Ἰταλὶς τραγῳδὸς Ἀδελαΐς Ριστόρη. Ὡρίσθη τότε ἐπιτροπὴ ἀποτελεσθεῖσα ἐκ τῶν Κ. Ν. Κωστῆ, Ἀλ. Ραγκαβῆ, Ἀγγ. Βλάχου καὶ Γ. Τερτσέτη, ἥτις προέβη εἰς τὸν καταρτισμὸν θιάσου, περιλαβόντος τοὺς ἀρίστους τῶν μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης διακριθέντων ἠθοποιῶν. Ὁ θίασος οὗτος ἔδωκε κατὰ τὴν περίοδον 1865—1866 νέα ἑλληνικὰ ἔργα, σημειώσαντα μεγάλην ἐπιτυχίαν, ὡς «Ἡ κόρη τοῦ παντοπώλου» τοῦ Ἀγγ. Βλάχου, «Μαρία Δοξαπατρῆ» και «Μερόπη» τοῦ Δ. Βερναρδάκη. Κατὰ τὴν νέαν ταύτην προσπάθειαν συνετελέσθη σοβαρωτάτη πρόοδος εἰς τὴν ἀπὸ σκηνῆς ὑπόκρισιν τῶν ἠθοποιῶν, δεχθέντων τότε τὸ πρῶτον, κατὰ τὴν παράστασιν τῆς «Μερόπης», νὰ ἀποκόψωσι τὸ γένειόν των. Αἱ παραστάσεις, διακοπεῖσαι κατ' Ἀπρίλιον 1866, ἐπανελήφθησαν τὸ ἑπόμενον ἔτος ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν του Σοφοκλέους Καρύδη, συντάκτου τοῦ «Φωτός», τῇ συμμετοχῇ καὶ τοῦ νεοφανοῦς θιάσου των ἀδελφῶν Ταβουλάρη. Τότε καθιερώθησαν καὶ ἡμερήσιαι παραστάσεις ἀρχόμεναι ἀπὸ τῆς πρώτης μεταμεσημβρινῆς ὥρας καὶ διεξαγόμεναι μὲ ἀνημμένον τὸ φωταέριον καὶ τὰ παράθυρα κεκλεισμένα. Αἱ νυκτεριναὶ παραστάσεις ἤρχιζον ἀπὸ τῆς ἑβδόμης. Τὰ παρασταθέντα κατὰ τὴν περίοδον ταύτην νέα ἔργα ἦσαν ὁ «Κοριολανὸς» τοῦ Γιαννούκου Μαυρομιχάλη καὶ «Ἡ ἅλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως» τοῦ Καρύδη.

Κατα τὸ πρῶτον τρίμηνον τοῦ 1868, ἐλλείψει θεατῶν, ἐπρόκειτο νὰ διακοποῦν αἱ παραστάσεις καὶ ὁ θιασάρχης θὰ ἐχρεωκόπει, ἂν δὲν διήρχετο τότε ἐξ Ἀθηνων ὁ γαλλικὸς ὀπερετικὸς θίασος τοῦ Ἰωσὴφ Καρμπόν, ὅστις διὰ τῆς ὀπερέττας «Orphée aux enfers» κατώρθωσε νὰ καταπλήξῃ τοὺς Ἀθηναίους, ἐνθουσιασθέντας τότε καὶ διὰ τὸ γαλλικὸν θέατρον, τὸ ὁποῖον, ὅπως ἄλλοτε τὸ ἰταλικὸν μελόδραμα, ἐπεκράτησε τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου, ἐξορισθέντος καὶ πάλιν τῆς πρωτευούσης μέχρι τοῦ 1870, ὅτε, κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ὁ τότε πρωθυπουργὸς Ἐπαμεινώνδας Δεληγιώργης, ἐμπνεόμενος ὑπὸ ἀγαθῶν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν σκηνὴν διαθέσεων, προέβη, εἰς τὴν σύστασιν νέας ἐπιτροπῆς, ἀποτελεσθείσης ἐκ τῶν Ἀγγ. Βλάχου, Θ. Ὀρφανίδου, Εὐστρ. Ράλλη, Ἠλ. Ποταμιάνου, Α. Μανσόλα, Γρ. Παπαδοπούλου καὶ Γ. Μιστριώτου, ἥτις, μετὰ περισσῆς φιλοτιμίας καὶ φιλοπονίας ἐργασθεῖσα, ἀφοῦ ἐκανόνισε λεπτομερῶς τὰ τῆς λειτουργίας τοῦ θεάτρου, ἐσχημάτισε καὶ πρώτης τάξεως θίασον, ἐν ᾧ περιέλαβε τὰ ἄριστα στοιχεῖα τοῦ θεάτρου, τάς: Πολυξένην Σούτσα, Ἐλ. Χέλμη, Σοφίαν Ταβουλάρη, Ἀμαλ. Ρυβινέτη, Ἐλ. Ἀρνιωτάκη, καὶ τούς: Διον. Ταβουλάρην, Παντ. Σούτσαν, Σπ. Ταβουλάρην, Μιχ. Ἀρνιωτάκην, Ν. Κυριακόν, Ἐμμ. Χέλμην καὶ Ἀθ. Σίσυφον Μεγάλη κατεβλήθη προσπάθεια, ὅπως τὸ κοινὸν ἀγαπήσῃ τὸ θέατρον, καὶ ἰδίᾳ ἡ λεγομένη ἀνωτέρα τάξις τῆς κοινωνίας, ἥτις μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης οὐδὲν εἶχεν ἐπιδείξει ἐνδιαφέρον. Εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς προσπαθείας συνετέλεσε πολὺ καὶ ἡ γενομένη τότε Ὀλυμπιακὴ ἔκθεσις, τῆς ὁποίας ἡ ἐπιτροπή, συμφώνως πρὸς τοὺς ὅρους τῆς διαθήκης τῶν Ζάππα, εἶχε προκηρύξει καὶ διαγωνισμὸν δράματος καὶ κωμῳδίας, ὁρίσασα ὅτι τὰ βραβευόμενα ἔργα θὰ ἀνεβιβάζοντο πανηγυρικῶς καὶ ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ ἐν Ἀθήναις θεάτρου. Ἡ ἑλλανόδικος ἐπιτροπή, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν Γ. Μιστριώτη, Ν. Δραγούμη, Γρ. Παπαδοπούλου, Ἰ. Πανταζίδη καὶ Θ Ὀρφανίδη, προέκρινε τὴν κωμῳδίαν «Γαμβροῦ πολιορκία» τοῦ Ἀγγ. Βλάχου, ἐπειδὴ δὲ οὐδὲν ἐκ τῶν ὑποβληθέντων δραμάτων ἐκρίθη κατάλληλον, ἡ ἐπιτροπή, πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ πανηγυρικοῦ προγράμματος, προέτεινεν ὅπως ἐξευρεθῇ ἕτερον ἔργον, ἔστω καὶ ἐκ μεταφράσεως, ἀλλ' ἑλληνικῆς ὑποθέσεως. Προεκρίθη τότε ἡ τραγῳδία «Ὁ Λεωνίδας ἐν Θερμοπύλαις» τοῦ Γάλλου Πισᾶ, ἡ μετάφρασις δ' αὐτῆς ἀνετέθη εἰς τὸν Ἄγγελον Βλάχον. Ἡ τοιαύτη ὅμως ἐνέργεια τῆς ἐπιτροπῆς προεκάλεσε τὴν ἐξέγερσιν ἐκείνων, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα ἀπερρίφθησαν, μέγας δὲ ἠγέρθη φιλολογικὸς ἀγών, ὅστις ἐδίχασε μὲν τοὺς ἀσχολουμένους τότε μὲ τὴν λογοτεχνίαν εἰς δύο παρατάξεις, προεκάλεσεν ὅμως θόρυβον περὶ τὸ θέατρον καὶ ἐξῆψε

Digitized by Google

τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ. Καὶ ἡ μὲν ἀπόφασις τῆς ἐπιτροπῆς δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἀναθεωρηθῇ, ἐδιδάχθη δὲ πρώτη ἡ βραβευθεῖσα κωμῳδία τοῦ Α. Βλάχου «Γαμβροῦ πολιορκία», μετ' ὀλίγον ὅμως ἐπετεύχθη καὶ ἡ παράστασις τῆς ἀπορριφθείσης ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς κωμῳδίας «Ἀνδρογυναικομαχία» τοῦ Π. Ζάννου, ἥτις ἐσημείωσε μεγάλην ἐπιτυχίαν. Αἱ παραστάσεις ἐσυνεχίσθησαν καὶ πάλιν μὲ διάφορα ἔργα, παλαιὰ καὶ νέα, ἐν οἷς ἡ «Χριστῖνα» καὶ ὁ «Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος» τοῦ Ζαμπελίου, «Ὁ Κόμις τῶν Σαλώνων» τοῦ Σπ. Λάμπρου, «Ἡ ἅλωσις τῆς Τριπόλεως» τοῦ Μαυρομιχάλη, ὁ «Καλλέργης» καὶ ἡ «Γαλάτεια» τοῦ Βασιλειάδου καὶ οἱ «Κρῆτες καὶ Βενετοί» τοῦ Τιμ. Ἀμπελᾶ. Ὅτε ὅμως, τὸ ἑπόμενον ἔτος, προκειμένου νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν Ἑλλάδα ὁ πατὴρ τοῦ βασιλέως Γεωργίου, Χριστιανὸς τῆς Δανίας, μετεκλήθη ἐκ Γαλλίας διὰ τὰς ἑορτὰς ὀπερεττικὸς θίασος, ἡ ἐπιτυχία αὐτοῦ ὑπῆρξε τοιαύτη, ὥστε τὸ ἑλληνικὸν θέατρον ἠναγκάσθη καὶ πάλιν, ἐλλείψει θεατῶν, νὰ διακόψῃ τὰς παραστάσεις του, οἱ δὲ ἀποτελοῦντες αὐτὸ ἐτράπησαν πρὸς παροικίας τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ.

Αἱ ἐν Ἀθήναις παραστάσεις ἐπανελήφθησαν ἀπὸ τοῦ 1876 εἰς τὰ τότε ἱδρυθέντα θερινὰ θέατρα, ἐλειτούργησαν δὲ κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην τέσσαρες θίασοι, τῶν ἀδελφῶν Ταβουλάρη, τοῦ Ἀλεξιάδου, τοῦ Σούτσα καὶ τοῦ Ἀρνιωτάκη. Ἔκτοτε αἱ ἑλληνικαὶ παραστάσεις ἐσυνεχίσθησαν σχεδὸν ἀδιαπτώτως, διοργανούμεναι ὡς ἰδιωτικαὶ ἐπιχειρήσεις ὑπὸ διαφόρων θιασαρχῶν, νέοι δὲ διεκρίθησαν ἠθοποιοί, πλὴν τῶν παλαιῶν οἱ Γ. Πετρίδης, Δ. Κοτοπούλης, ἀδελφοὶ Βονασέρα, Ν. Ζάννος, καὶ αἱ: Ἑλ. Χέλμη, Σοφ. Ταβουλάρη Ἑλ. Κοτοπούλη, Πολ. Σούτσα, Ἄννα Λαζαρίδου. Ἐπίσης νέοι συγγραφεῖς ἐπλούτισαν τὸ παλαιὸν δραματολόγιον οἱ: Δ. Κορομηλᾶς, Βερσῆς, Ρηγόπουλος, Ἰ. Φραγκιᾶς, Κ. Ξένος, Ν. Λάσκαρης κ. ἄ. Κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν περίοδον προσετέθησαν εἰς τὴν δύναμιν τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου ὁ Ν. Λεκατσᾶς, διαπρέψας ὡς ἑρμηνευτὴς τῶν σαιξπηρείων ρόλων, ὁ διάσημος κωμικὸς Εὐάγγ. Ε. Παντόπουλος καὶ αἱ πρωταγωνίστριαι Αἰκατ. Βερώνη καὶ Εὐαγγ. Παρασκευοπούλου. Μετὰ μικρὸν ἤρχισε νὰ εἰσάγεται εἰς τὴν ἑλληνικὴν σκηνὴν καὶ ἡ μουσική, διὰ γενικεύσεως τῆς παραστάσεως κωμειδυλλίων (ἀπὸ τοῦ 1887), εἰς τὴν συγγραφὴν τῶν ὁποίων διέπρεψαν οἱ: Κ. Ξένος Δ. Κόκκος, Ν. Λάσκαρης, Χ. Ἄννινος κ. ἄ., καὶ ἀπὸ τοῦ 1894 ἐπιθεωρήσεων. Παραλλήλως πρὸς τὸ κωμειδύλλιον καὶ τὴν ἐπιθεώρησιν ἀνεπτύχθη καὶ τὸ δραματικὸν εἰδύλλιον, τῆς πρὸς τοῦτο ὠθήσεως δοθείσης ὑπὸ τοῦ Δ. Κορομηλᾶ διὰ τοῦ ἔργου του «Ὁ ἀγαπητικὸς τῆς βοσκοπούλας» (1891). Μεταξὺ τῶν ἐπιτυχεστέρων ἔργων τοῦ εἴδους τούτου καταλέγονται ἡ «Χάϊδω» καὶ ἡ «Θυμιοῦλα» τοῦ κουρέως Μελισσιώτου, ἡ «Γκόλφω» τοῦ Περεσιάδου κ. ἄ. Τὸ εἰδυλλιακὸν δρᾶμα ἠκολούθησεν ἡ ἐμφάνισις τῶν πρώτων συγχρόνων ρεαλιστικῶν δραμάτων μὲ τοὺς: Γρ. Ξενόπουλον, Γ. Καμπύσην, Σπ. Μελᾶν, Π. Νιρβάναν, Π Χόρν, Δ. Ταγκόπουλον κ. ἄ. Παραλλήλως ἀνεπτύχθη καὶ ἡ φάσα μὲ τοὺς Χ. Ἄννινον, Ἠλ. Καπετανάκην, Π. Ζάννον, Ν. Λάσκαριν, Ἰ. Δεληκατερίνην, Τ. Μωϊρατίνην, Γρ. Ξενόπουλον, Γ. Πὼπ καὶ ἄλλους, ἐνῷ τὰ λοιπὰ τοῦ δράματος εἴδη ἀντεπροσώπευσαν οἱ: Δ. Βερναρδάκης, Ἰ. Πολέμης, Ἀρ. Προβελέγγιος, Κ. Παλαμᾶς, Σ. Ποταμιάνος, Κλ. Ραγκαβῆς, Π. Δημητρακόπουλος, Δ. Κόκκινος, Κ. Χρηστομᾶνος, Ζ. Παπαντωνίου, Δ. Μπόγρης, Ἠλ. Βουτιερίδης, Μιχ. Ροδᾶς, Β. Ἠλιάδης καὶ αἱ κυρίαι Καλλιρρόη Παρέν, Γαλάτεια Καζαντζάκη καὶ ἄλλαι. Ἐξ ἄλλου ἐκ τῶν ἠθοποιῶν τῆς νεωτέρας περιόδου ἐξόχως διέπρεψαν οἱ: Θωμᾶς Οἰκονόμου, Ν. Μέγκουλας, Ν. Παρασκευόπουλος, Κ. Σαγιόρ, Ε. Φύρστ, Χριστ. Νέζερ, Ν. Ροζάν, Δ. Μυράτ, Ἀθ. Μαρῖκος, Β. Ἀργυρόπουλος, Α. Νίκας, Δ. Γληνός, Ν. Παπαγεωργίου Π. Γαβριηλίδης, Ἐπ. Χέλμης, Δ. Βενιέρη, Τηλ. Λεπενιώτης, Ἀγγ. Χρυσομάλλης, Αἰμ. Βεάκης καὶ αἱ: Εὐαγγελία Νίκα, Ἑλένη Φύρστ, Ροζαλία Νίκα, Σαπφὼ Ἀλκαίου, Κυβέλη Θεοδωρίδη, Μαρίκα Κοτοπούλη κ.ἄ. Τῷ 1900 ἐπετελέσθη νέα σημαντικωτάτη πρόοδος εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἑλληνικῆς σκηνῆς διὰ τῆς ἱδρύσεως, πρωτοβουλίᾳ τοῦ βασιλέως Γεωργίου Α', τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου Βασιλικοῦ θεάτρου (τοῦ νῦν Ἐθνικοῦ), ἀνεγερθέντος δαπάναις διαφόρων ὁμογενῶν. Ὡς σκηνοθέτης τοῦ θεάτρου μετεκλήθη ὁ ἐν Γερμανίᾳ ἕως τότε διαπρέπων Θωμᾶς Οἰκονόμου, ἱδρύθη δὲ συγχρόνως καὶ δραματικὴ σχολή, εἰς ἣν εἰσῆλθον κατόπιν διαγωνισμοῦ οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν διαπρεψάντων βραδύτερον ἐν τῇ ἑλληνικῇ σκηνῇ ἠθοποιῶν. Καὶ ἡ μὲν σχολὴ δὲν ἐλειτούργησε πέραν τοῦ μηνός, τὸ θέατρον ὅμως ἤρχισε τὰς παραστάσεις του, συνεχίσαν αὐτὰς ἐπὶ ὁλόκληρον ἑπταετίαν, καθ' ἣν ἐδόθησαν ἀπὸ τῆς σκηνῆς του 673 παραστάσεις καὶ ἡρμηνεύθησαν 144 ἔργα, ὧν τὰ 27 πρωτότυπα ἑλληνικά. Ἀπὸ τοῦ Μαρτίου τοῦ 1901 συνετελέσθη νέα διὰ τὸ ἑλληνικὸν θέατρον πρόοδος διὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ θιάσου τῆς «Νέας Σκηνῆς» ὑπὸ τοῦ ἐκ Βιέννης κατελθόντος τότε εἰς τὴν Ἑλλάδα Κ. Χρηστομάνου. Ὁ θίασος οὗτος, στεγασθεὶς κατ' ἀρχὰς ἐν τῷ Δημοτικῷ θεάτρῳ καὶ τῷ θεάτρῳ τῶν Ποικιλιῶν, ἐνεφανίσθη τέλος ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου «Ὁμόνοια», διασκευασθέντος ὑπὸ τοῦ Χρηστομάνου. Ἡ ἐπιτυχία τῆς νέας σκηνῆς ὑπῆρξε κατ' ἀρχὰς θριαμβευτική, λόγῳ τῆς πρωτοτυπίας τοῦ σκηνικοῦ διακόσμου καὶ τοῦ νεοφανοῦς τῶν ἀναβιβασθέντων ἔργων, μετ' ὀλίγον ὅμως, ἀποχωρήσαντος τοῦ Χρηστομάνου, ὁ θίασος διελύθη. Παρὰ τοῦτο, ἡ συμβολὴ τῆς προσπαθείας ταύτης εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νεοελληνικῆς καθόλου σκηνῆς ὑπῆρξε σοβαρωτάτη, διότι, μεταξὺ ἄλλων, εἰσήγαγε πολλοὺς νεωτερισμοὺς καὶ ἐχρησίμευσεν ὡς προπαιδευτήριον καὶ πεδίον ἀναδείξεως πλείστων ἐκ τῶν διαπρεψάντων βραδύτερον Ἑλλήνων ἠθοποιῶν. Μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ Βασιλικοῦ θεάτρου καὶ τῆς «Νέας Σκηνῆς» οἱ ἀποτελέσαντες τοὺς θιάσους αὐτῶν ἠθοποιοὶ ἐσχημάτισαν μετ' ἄλλων συναδέλφων των ἰδίους θιάσους καὶ ἐσυνέχισαν τὴν καλλιτεχνικήν των σταδιοδρομίαν. Τῷ 1919 ἡ «Ἑταιρεία τῶν Ἑλλήνων Θεατρικῶν Συγγραφέων», πρωτοβουλίᾳ τοῦ Μ. Λιδωρίκη καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ, ἐσχημάτισεν ἴδιον θίασον, εἰς ὃν συμπεριέλαβε τοὺς ἀριστεῖς τῆς ἑλληνικῆς σκηνῆς, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Αἰμίλιον Βεάκην, καὶ ἔδωκε σειρὰν ἐπιτυχῶν παραστάσεων. Καὶ ὁ θίασος ὅμως οὗτος διελύθη ἕνεκα οἰκονομικῶν δυσχερειῶν.

Τῷ 1923 ἱδρύθη, πρωτοβουλίᾳ τοῦ σωματείου Ἑλλήνων ἠθοποιῶν, ἐπαγγελματικὴ σχολὴ θεάτρου, προικοδοτηθεῖσα ὑπὸ τοῦ κράτους. Ἡ σχολὴ αὕτη ἀπὸ τοῦ τρίτου ἔτους τῶν ἐργασιῶν της ἤρχισε δίδουσα μαθητικὰς παραστάσεις, τῶν ὁποίων ἡ ἐπιτυχία ἐκρίθη παρὰ πάντων ὡς ἀναμφισβήτητος. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1930, λόγῳ τῆς κρίσεως, εἰς ἣν εὑρέθη τότε τὸ ἑλληνικὸν θέατρον, προετάθη ὑπὸ καθηγητῶν τινων τῆς σχολῆς θεάτρου καὶ τινων συγγραφέων ἡ ἵδρυσις «Θεάτρου ἐφαρμογῆς», ἡ λειτουργία ὅμως αὐτοῦ δὲν ἐπετεύχθη. Ταυτοχρόνως σχεδὸν ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ Στ. Μελᾶ καὶ τῆς Μ. Κοτοπούλη ὁ θίασος τῆς «Ἐλευθέρας σκηνῆς», μὲ σκοπὸν ἀναμορφώσεως τοῦ θεάτρου, καὶ αὐτὸς ὅμως μετὰ βραχεῖαν λειτουργίαν διελύθη.

Τέλος, ἀποφασιστικὸν βῆμα πρὸς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἑλληνικῆς σκηνῆς, ἣν οὐδέποτε σοβαρῶς ἐνίσχυσεν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἐπετελέσθη τῷ 1930 διὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ «Ἐθνικοῦ θεάτρου», ὑποβληθέντος ὑπὸ τοῦ τότε ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας Γ. Παπανδρέου εἰς τὴν βουλὴν σχετικοῦ νομοσχεδίου, ὅπερ, ἐπιψηφισθὲν ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τῆς γερουσίας, ἐγένετο νόμος τοῦ κράτους, δημοσιευθεὶς εἰς τὴν Ἐφημερίδα τῆς κυβερνήσεως τὴν 5 Μαΐου 1930. Μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ νόμου τούτου, τὸ πρῶτον κατὰ τὰς διατάξεις αὐτοῦ συγκροτηθὲν διοικητικὸν συμβούλιον, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ν. Ι. Λάσκαρη, ἐπελήφθη ἀμέσως τῆς ἐπισκευῆς τοῦ κτηρίου τοῦ πρώην Βασιλικοῦ θεάτρου, κατὰ σχέδια τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ καὶ ὑπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Α. Μεταξᾶν, ἥτις καὶ ἐπερατώθη μετὰ δέκα καὶ τέσσαρας μῆνας, δαπανηθέντων δέκα ἑκατομμυρίων, μεθ' ὃ τὴν 15 Νοεμβρίου 1931 προσελήφθησαν οἱ ἀποτελέσαντες τὸν πρῶτον θίασον τοῦ Ἐθνικοῦ θεάτρου ἠθοποιοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ: Αἰμ. Βεάκης, Ν. Ροζάν, Τ. Λεπενιώτης, Ν. Παπαγεωργίου, Μ. Ἰακωβίδης Χρ. Νέζερ, Α. Μινωτῆς, Γ. Γληνός, Σαπφὼ Ἀλκαίου, Καίτη Ἀνδρεάδου, Μαίρη Σαγιάνου, Ἀθ. Μουστάκα, Κατίνα Παξινοῦ καὶ ἄλλοι.

Μετὰ τετράμηνον προετοιμασίαν τῶν ἠθοποιῶν, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ σκηνοθέτου Φ. Πολίτου, ἐγένοντο ἐπισημότατα τὰ ἐγκαίνια τοῦ θεάτρου τὴν 19 Μαρτίου 1932 διὰ τοῦ «Ἀγαμέμνονος» τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ «Θείου ὀνείρου» τοῦ Ξενοπούλου. Ἔκτοτε ἐδιδάχθησαν μέχρι τῆς σήμερον ἐκ μὲν τοῦ ἑλληνικοῦ δραματολογίου οἱ «Πέρσαι» τοῦ Αἰσχύλου, ὁ «Οἰδίπους τύραννος» τοῦ Σοφοκλέους καὶ ὁ «Κύκλωψ» τοῦ Εὐριπίδου, ἡ «Βαβυλωνία» τοῦ Βυζαντίου, τὸ κρητικὸν δραμάτιον ἡ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ», ὁ «Ποπολάρος» τοῦ Ξενοπούλου, «Ἐνῷ τὸ πλοῖον ταξιδεύει» τῆς Γαλ. Καζαντζάκη, «Νὰ ζῇ τὸ Μεσολόγγι» τοῦ Ρώτα καὶ τὸ «Φιντανάκι» τοῦ Χόρν, ἐκ δὲ τοῦ ξένου ὁ «Ὀθέλλος», ὁ «Ἰούλιος Καῖσαρ» καὶ ὁ «Ἔμπορος τῆς Βενετίας» τοῦ Σαίξπηρ, ὁ «Προσηλυτισμὸς τοῦ κάπταν Μπρασμάου» καὶ ὁ «Ἄνθρωπος τοῦ διαβόλου» τοῦ Μπέρναρ Σόου, ὁ «Ἀρχοντοχωριάτης» τοῦ Μολιέρου, ἡ «Λοκαντιέρα» τοῦ Γολδόνη, ὁ «Γαβριὴλ Μπόρκμαν» καὶ οἱ «Βρυκόλακες» τοῦ Ἴψεν, ἡ «Κόρη τοῦ Γιόριο» τοῦ Ντανννούντσιο, ὁ «Θάνατος τοῦ Δαντών» τοῦ Μπύχνερ καὶ ἄλλα.

Ἐν συμπεράσματι, τὸ νεοελληνικὸν θέατρον μικράν, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ἤσκησεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, καθόσον, γεννηθὲν καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ Ἑλλὰς ἦτο εἰσέτι ὑπόδουλος, δὲν εὗρεν, ὡς συνέβη ἀλλαχοῦ, κοινωνίαν κατηρτισμένην, πρὸς ἣν ν' ἀπευθυνθῇ ἢ ἐκ τῆς ὁποίας ν' ἀρυσθῇ τὰ κατάλληλα πρὸς δραματοποίησιν θέματα. Τούτου ἕνεκα οἱ πρῶτοι Ἕλληνες δραματικοί, μὴ ἔχοντες κοινωνικὰ προβλήματα νὰ λύσωσι διὰ τοῦ κυρίως δράματος, ὅπως ἐννοοῦμεν τοῦτο σήμερον, οὐδὲ κοινωνικὰ ἐλαττώματα νὰ καυτηριάσωσι διὰ τῆς κωμῳδίας, ἀλλὰ καὶ μὴ ἀποβλέποντες εἰς δημιουργίαν κυρίως θεάτρου, μετεχειρίσθησαν τὸ τελευταῖον τοῦτο ἁπλῶς ὡς μέσον, ὅπως ἀναπτερώσωσι τὸ φρόνημα τῶν ὑποδούλων ἀδελφῶν των, προετοιμάζοντες οὕτως αὐτοὺς διὰ τὸν μελετώμενον τότε ἀγῶνα, καὶ ἔγραψαν πατριωτικὰς τραγῳδίας, διὰ τῶν ὁποίων ἐπέτυχον τοῦ σκοποῦ των. Ἀλλὰ καὶ μεταγενεστέρως, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τμήματος τῆς Ἑλλάδος, οἱ διάδοχοι τῶν πρώτων συγγραφέων, ἔχοντες πρὸ αὐτῶν ἀμόρφωτον ἔτι κοινωνίαν, περιωρίσθησαν καὶ αὐτοὶ εἰς τὴν συγγραφὴν τραγῳδιῶν, ἱστορικῆς πάντοτε ὑποθέσεως, ὅπως ἄλλως τε συνέβη καὶ εἰς πάντα τὰ ξένα θέατρα κατὰ τὰ πρῶτα βήματα αὐτῶν. Σὺν τῇ διαμορφώσει ἐν τούτοις τῆς κοινωνίας, ἤρχισαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη καὶ οἱ Ἕλληνες δραματικοὶ συγγραφεῖς ν' ἀσχολῶνται περὶ αὐτῆς, καὶ οἱ μὲν διὰ τῶν λεγομένων ρεαλιστικῶν καὶ ἠθογραφικῶν δραμάτων ἀπεικόνισαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπιτυχῶς τὰ ἤθη καὶ ἔθιμά της, οἱ δὲ ἐκαυτηρίασαν διὰ τῆς κωμῳδίας τὰ ἐλαττώματά της. Ὁπωσδήποτε, αἱ τάσεις τοῦ νεοελληνικοῦ δράματος δὲν καθωρίσθησαν εἰσέτι, οὐδὲ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ ἄλλως, προκειμένου περὶ θεάτρου ἑκατὸν μόλις ἐτῶν ἀριθμοῦντος βίον, ζήσαντος δὲ μέχρι πρὸ δύο ἀκόμη ἐτῶν ἄνευ οὐδεμιᾶς κρατικῆς ὑποστηρίξεως.

Ν. Ι. ΛΑΣΚΑΡΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Βασικὰς πηγὰς ἀποτελοῦν αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες «Ἑρμῆς ὁ λόγιος» (Βιέννη 1811 κ.ἑ., ἰδίως δὲ τῷ 1817), «Ἀθηνᾶ» (Παρίσιοι 1819), «Καλλιόπη» (Βιέννη 1819 κ.ἑ.), κ.ἄ., γενικώτεραι δέ πως ἐργασίαι εἶναι: *Ἄννινος Χ.*, «Ἡ νέα φάσις τοῦ ἑλληνικοῦ θεάτρου» (ἐν «Φιλολογ. Ἑστίᾳ» 1890).— *Bourdon G.*, «La réssurection d'un art. Le théâtre grec moderne» (Paris 1892).— *Βελλιανίτης Θ.*, «Τὰ θέατρα ἐπὶ Ὄθωνος» (ἐν «Φιλολογικῇ Ἑστίᾳ» Β'/1893).— *Μακρῆς Ζ.*, «Le théâtre néo-grec» (ἐν «Revue d' art dramatique» 1902).— *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Les premières années du théâtre néogrec» (Ἀθῆναι 1904).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν θέατρον» (ἐν «Ἡμερολογίῳ» ἐθνικῶν καταστημ. Κωνσταντινουπόλεως 1906).— *Gomez-Carillo E.*, «La Grèce éternelle» (Paris 1909, μετάφρ. ὑπὸ *Ch. Barthez*, πρόλογος *J. Moréas*).— «Ἐθνικὴ ἑλληνικὴ σκηνή. Καλλιτεχνικὴ ἀνὰ τὴν Εὐρώπην καὶ Ἀμερικὴν περιοδεία» (Ἀθῆναι [1921]).— *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Θεατρικὸν λεξικὸν γαλλοελληνικὸν» (Ἀθῆναι 1923).— *Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Le théâtre grec contemporain» (Genève 1927. Τοῦ ἰδίου βλ. σειραν μελετῶν ἐν τῇ «Revue de l'art dramatique» τοῦ 1905).— *Λαυράγκας Δ.*, «Τὸ παληὸ θέατρο» (ἐν «Ἐφημερίδι Κεφαλλήνων» ἀρ. 16/1928).— *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Τὸ ἑλληνικὸν θέατρον καὶ ὁ ἀθηναϊκὸς τύπος τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος» (ἐν «Ἑλληνικῷ Ἔτει Α'/1929, σ. 158 κ.ἑ.).— *Bertlant R.*, «Le théâtre» (ἐν «Le Figaro en Grèce» 1929, σ. 14 κ.ἑ.).— *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Τὸ νεοελληνικὸν θέατρον κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ Ὄθωνος» (ἐν «Ἑλληνικῷ Ἔτει» 1930).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Le théâtre néogrec» (Ἀθῆναι 1930).

Πρὸς τούτοις βλ. τὴν ὕλην τῶν θεατρικῶν περιοδικῶν «Θέατρον» (Ἀθῆναι 1876—1877).—«Τέχνη καὶ Θέατρον» (Μιχ. Ροδᾶ, 1916).—«Τὰ Παρασκήνια» (*Ν. Παρασκευᾶ*, Ἀθῆναι 1921—1927).—«Τὸ ἑλληνικὸν θέατρον» (σωματείου τῶν ἠθοποιῶν, Ἀθῆναι 1925 κἑ.).—«Θεατρικὰ Χρονικὰ» (Μιχ. Ροδᾶ, 1931—1932).—Ἐπίσης δὲ πρβλ. καὶ τὴν ἀφορῶσαν τὸ θέατρον ὕλην τὴν ἐν ταῖς ἱστορίαις τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, ἃς βλ. ἐν τῷ οἰκείῳ τμήματι τοῦ ἄρθρου.

Εἰδικώτερα πεδία τοῦ θεάτρου ἀφοροῦν: *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Τὸ ἑλληνικὸν κωμειδύλλιον» (ἐν «Ὀλυμπίοις» 1896).—*Τσοκόπουλος Γ.*, «Τὸ κωμειδύλλιόν μας» (ἐν «Ἑβδομάδι» ἀρ. 33/1892).—*Ξενόπουλος Γρ.*, «Τὰ κωμειδύλλια» (ἐν «Παρνασσῷ» ΙΕ' 1892, 117—124).—*Μεφιστοφελῆς*, «Σύντομος ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κωμειδυλλίου» (ἐν «Ὁμογενείᾳ» ἀρ. 32—33/1893).—*Ζώης Λ. Χ.*, «Τὰ πρῶτα κωμειδύλλια ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Ἐλπίδι» Ζακύνθου, ἀρ. 1751—1756/1909).—*Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Τὸ ἑλληνικὸν κωμειδύλλιον» (ἐν «Προόδῳ» 1917).—*Σιδέρης Ι.*, «Τὸ κωμειδύλλιο. 1888—1896. Δοκίμιο ἱστορικὸ καὶ κριτικό» (Ἀθῆναι 1933).—*Κακούρη Κατ.*, «Τὸ θέατρο τοῦ παιδιοῦ στὴν Ἑλλάδα» (ἐν «Ἑλληνίδι» τ. ΙΔ'/1934 ἀρ. 1 κἑ.).—Τέλος μεγάλου ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ νεοελληνικοῦ μελοδράματος εἶναι ἡ ἔρευνα τοῦ «Ἀρχείου τοῦ δημοτικοῦ θεάτρου Κερκύρας».

Διὰ τὰ ζητήματα φορολογίας, πολιτικῆς, ποσοστῶν κ.τ.λ. βλ. *Ἀποστολόπουλος Θ. Ν.*, «Τὸ δίκαιον τῆς πνευματικῆς ἰδιοκτησίας κ.τ.λ.» (Ἀθῆναι 1892 καὶ 1900).—*Ἀμπελᾶς Τιμ.*, «Τὸ δικαίωμα τοῦ συγγραφέως ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1910).—«Νόμοι περὶ πνευματικῆς ἰδιοκτησίας καὶ περὶ συγγραφικῶν δικαιωμάτων τῶν θεατρικῶν ἔργων» (Ἀθῆναι 1920).—*Συναδινὸς Θ. Μ.*, «Κράτος καὶ θέατρον» (Ἀθῆναι 1925).—«Διατάξεις περὶ φορολογίας δημοσίων θεαμάτων. Νόμοι κ.τ.λ.» (Ἀθῆναι 1925 καὶ 1929).—*Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Τὰ πρῶτα ποσοστὰ τῶν ἑλληνικῶν δραματικῶν συγγραφέων» (εἰς «Ἑλληνικὰ γράμματα» τ. Α'/1927 σ. 84—86. Πβλ. καὶ σελ. 186—189 καὶ 101—103).

Βιογραφικῆς μᾶλλον μορφῆς, ἀλλ' ἐξαιρέτως συμβάλλουσαι εἰς τὴν ἱστορίαν εἶναι αἱ ἐργασίαι: *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Δημοσθένης Ἀλεξιάδης» (ἐν «Ἑστίᾳ» 23—26 Ἰουλ. 1899).—*Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Εὐαγγελία Νίκα» (ἐν «Ἡμερολογίῳ» Στεφανίδου, 1902, 74 κἑ.).—*Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Τὸ νεοελληνικὸν θέατρον καὶ ὁ Ἄγγελος Βλάχος» (ἐν «Ἀθήναις» 29.XI—22.XII. 1902).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Παντ. Σούτσας» (ἐν «Ἡμερολογίῳ» Σκόκκου 1905).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Οἱ τρεῖς πρῶτοι Ἕλληνες κωμῳδιογράφοι» (ἐν «Καλλιτέχνῃ» Β'/1911 σ. 64 κἑ.).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Μαρίκα Κοτοπούλη» (ἐν «Παρασκηνίοις» ἀρ. 12/1924).—«Ἑταιρεία Ἑλλήνων θεατρικῶν συγγραφέων. Ἀναμνηστικὸν τεῦχος γιὰ τὴ θεατρικὴ τριακονταετηρίδα τοῦ Γρ. Ξενοπούλου. 1895—1925» (Ἀθῆναι 1925).—*Μυράτ Μ.*, «Ἡ ζωή μου» (Ἀθῆναι 1928).—*Βονασέρα Εὐτ.*, «Σαράντα χρόνια θεάτρου» (Νέα Ὑόρκη 1928).—*Ταβουλάρης Διον.*, «Ἀπομνημονεύματα» (Ἀθῆναι 1930, πρόλογος *Ν. Ι. Λάσκαρη*).—*Συναδινὸς Θ.*, «Πῶς πρωτοεμφανίσθηκα στὸ θέατρο» (Ἀθῆναι 1933).—*Ξενόπουλος Γ.*, «Ὁ Κ. Χρηστομᾶνος καὶ ἡ νέα σκηνὴ» (Ἀλεξάνδρεια 1933).—*Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Αἱ Ἑλληνίδες καὶ τὸ θέατρον» (ἐν «Ἑλληνίδι» ΙΒ/1933, ἀρ. 8—10).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «La femme du théâtre néogrec» («Graecia» Paris).

Τοπικαὶ μελέται: ἀφορῶσαι εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις θεατρικὴν κίνησιν εἶναι: *Λεβίδης Ν. Δ.*, «Τὸ ἑλληνικὸν θέατρον ἐν Ἀθήναις κατὰ τὰ ἔτη 1842 καὶ 1843» (ἐν «Ἑστίᾳ» 8—V. 1900).— *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Τὸ βασιλικὸν θέατρον» (ἐν «Παναθηναίοις» Α'/1900, 52 κ.ἑ.).— «Τὸ βασιλικὸν θέατρον, ἡ ἱστορία τῆς οἰκοδομῆς του» (ἐν «Ἑστίᾳ» 14. XII. 1901).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Διατί δὲν ἱδρύθη τὸ Ἐθνικὸν θέατρον ἐπὶ Ὄθωνος» (ἐν «Παναθηναίοις» ἀρ. 86/1901).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ πρῶτον θέατρον τῶν Ἀθηνῶν» (ἐν «Παρασκηνίοις» ἀρ. 1—10/1924).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου. Τὰ ἐν Ἀθήναις 1836—1841» (ἐν «Ἑλληνικῇ Ἐπιθεωρήσει» Ἰαν. 1925 — Αὐγ. 1926), «—1844—1851» ἐν

Digitized by Google

«Παναθηναίοις» ἀρ. 203—205 τοῦ 1909), «—1856—1857» (ἐν «Ἑλληνικῇ Ἐπιθεωρήσει» Αὔγ 1928—Ἰαν. 1929), καὶ «—1862—1875» (ἐν «Ἑλληνικῷ Θεάτρῳ» Νοεμβρίου 1933 κ.ἑ.).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὰ θέατρα τῶν Ἀθηνῶν» (ἐν τ. Β'/1927, σ. 257—263 τῆς «Μεγ. Ἑλλην Ἐγκυκλοπαιδείας»).— *Λαμπίκης Δ.*, «Τὸ βασιλικὸν θέατρον» (ἐν «Ἡμερ. Τύπῳ» 16—23 Ἰαν. 1931).— *Ἀνδρεάδης Α. Μ.*, «Τὸ βασιλικὸν θέατρον 1901—1908» (Ἀθῆναι 1933). —*Σικελιανὸς Ἀγγ.*, «Ἕνα νέο ὑπαίθριο θέατρο στὴν Ἀθήνα» (Ἀθῆναι 1933, και γαλλιστί).— *Συναδινὸς Θ.*, «Τὸ θέατρον Μαρίκας Κοτοπούλη» (Ἀθῆναι 1933.— Διὰ τὴν ἐν ταῖς Ἰονίοις νήσοις θεατρικὴν κίνησιν: *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Τὸ θέατρον ἐν Κεφαλληνίᾳ» (ἐν «Κεφαλληνιακῷ Ἡμερολογίῳ» τοῦ *Πήλικα*). *Ζώης Λ. Χ.*, «Τὸ θέατρον ἐν Ζακύνθῳ» (ἐν «Ἀττικῇ Ἴριδι» β'/886).— *Δεστούνης Γ.*, «Θέατρο καὶ ἐκπαίδευσις στὸ Ληξοῦρι» (ἐν «Ἐφημερ. Κεφαλλήνων» ἀρ. 13—14/1928 — *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Τὸ θέατρον ἐν Ζακύνθῳ (ἐν Ἑλληνικῷ θεάτρῳ» ἀρ. 50—61/1928).— *Λορεντζάτος Παν.*, «Τὸ θέατρο στὴν Κεφαλονιὰ (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» τοῦ 1928, σ. 451—466).— *Βάλσας Δ.*, «Ἰόνιο θέατρο» (ἐν «Ἰονίῳ ἀνθολογίᾳ» 1930).— *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ ἐν Κερκύρᾳ θεάτρου» (ἐν «Ἰονίῳ Ἀνθολογίᾳ» 1933).— Διὰ τὴν ἐν ταῖς λοιπαῖς ἐπαρχίαις θεατρικὴν ζωήν: *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου» (ἐν «Ἑλληνικῇ Ἐπιθεωρήσει»): «Τὰ ἐν Ναυπλίῳ» (Δεκέμβρ. 1921 κ.ἑ.), «Τὰ πρὸ τῆς επαναστάσεως» (Ἰανουάρ. 1923 κ.ἑ.).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ θέατρον ἐν Σύρῳ. 1830—1840 (ἐν «Ἑλλην. θεάτρῳ» ἀρ. 139—150/1932) — Διὰ τὸ ἔξω τῆς Ἑλλάδος ἑλληνικὸν θεατρον: *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου. Τὰ ἐν Ὀδησσῷ» (ἐν «Ἑλληνικῇ ἐπιθεωρήσει» Μαΐου 1924 κ.ἑ.).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ ἑλληνικὸν θέατρον ἐν Κωνσταντινουπόλει. 1858—1863» (ἐν «Παναθηναίοις» 1933).— *Olanescu D. C*, «Teatrul la Romani» (1897).—*Μοσχόπουλος, Θ.*, «Οἱ Φαναριῶται ἀπολογούμενοι ἀπὸ τὸν τάφον των» (Βουκουρέστιον 1898).— *Λάσκαρης Ι. Ν.*, «Τὰ ἐν Βουκουρεστίῳ. 1798—1837» (ἐν «Ἑλληνικῷ θεάτρῳ» ἀρ. 151—170/1933).

Τέλος εἰς ἐπιμερέστερα ζητήματα ἀνάγονται αἱ μελέται: *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Ὁ Μᾶρκος Μπότσαρης ἐν τῷ ἑλληνικῷ θεάτρῳ» (ἐν «Ἡμερολογίῳ Σερουΐου, 1903).—*Λιδωρίκης Μιλτ.*, «Θεατρικὰ μαξιλαρώματα (ἐν «Καθημερινῇ» Σεπτ. 1929).—*Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Τὰ θεατρικὰ προγράμματα» (ἐν λογοτεχνικῷ παραρτήματι τῆς «Μ. Ε. Ἐγκυκλοπαιδεία» 22 Ιανουαρίου 1928 καὶ ἐν «Ἡμερολογίῳ Μπουκέτου 1933). —*Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ ἑλληνικὸν θέατρον τοῦ 1857 καὶ ὁ τύπος» (ἐν «Πανθέῳ» τεῦχος Γ').

Ν. Ι. Λ.—Π. Ν. Π.

ΟΠΕΡΕΤΤΑ. Κατὰ τὸ 1908 αἱ ἐργασίαι τοῦ ἐν τῷ ἀθηναϊκῷ θεάτρῳ τοῦ Συντάγματος παριστάνοντος θιάσου τῆς Ροζαλίας Νίκα ἐχώλαινον σπουδαίως ὑπὸ οἰκονομικὴν ἔποψιν. Πρὸς περιστολὴν τοῦ κακοῦ ὁ ἐκ τῶν ἠθοποιῶν τοῦ θιάσου Ν. Παρασκευόπουλος ἔρριψε τὴν τολμηρὰν ἰδέαν νὰ μεταφρασθῇ καὶ παιχθῇ ἡ γαλλικὴ ὀπερέττα «Μαμζὲλ Νιτούς». Καίτοι ἡ ἰδέα ἦτο λίαν ῥιψοκίνδυνος δι' Ἕλληνας ἠθοποιούς, τὸ πρῶτον μέλλοντας νὰ ἐμφανισθῶσιν εἰς ὀπερέτταν, ἐγένετο ἀσπαστὴ καὶ κατόπιν πυρετώδους ἐργασίας περὶ τὰ τέλη τοῦ θέρους 1908, ἐπαίχθη ἡ ὀπερέττα αὕτη μὲ ἀνέλπιστον ἐπιτυχίαν, συνεπείᾳ τῆς ὁποίας καὶ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ θιάσου ἠνωρθώθησαν καὶ ἤρχισε νὰ μελετᾶται σοβαρῶς ἡ σύστασις ἰδίου θιάσου ὀπερεττῶν. Πρῶτον τοιοῦτον θίασον συνέστησε τὸν ἐπόμενον χειμῶνα ὁ Θωμᾶς Οἰκονόμου ἐν τῷ θεάτρῳ «Πανελλήνιον», μὲ πρωταγωνίστριαν τὴν Ἀρτέμιδα Κυπαρίσση καὶ κωμικὸν τὸν Ἰ. Παπαϊωάννου, ὅστις εἶχε διακριθῇ ὡς τοιοῦτος κατὰ τὴν παράστασιν τῆς «Μαμζὲλ Νιτούς». Μετ' ὀλίγους ἐν τούτοις μῆνας ὁ Παπαϊωάννου ἀπεχώρησε τοῦ θιάσου Οἰκονόμου καὶ καταρτίσας ἴδιον θίασον ἐγκατεστάθη εἰς μίαν αἴθουσαν σφαιριστηρίων, ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ὁδοῦ Πανεπιστημίου, προχείρως μετασχηματισθεῖσαν εἰς χειμερινὸν θέατρον. Ἐννοεῖται ὅτι ὅλαι αἱ παιζόμεναι ὀπερέτται ἦσαν μεταφράσεις, ἡ δὲ κατάστασις αὐτὴ διετηρήθη μέχρι τοῦ 1914, ὅτε ὁ Θ. Σακελλαρίδης ἔγραψε τὴν μουσικὴν τῶν «Παραπηγμάτων» ἐπὶ λιμπρέττου τοῦ Ν. Λάσκαρη. Ἡ πρώτη αὐτη καθαρῶς ἑλληνικὴ ὀπερέττα εἶχε καταπληκτικὴν ἐπιτυχίαν, εἰς τὴν ὁποίαν συνέβαλε σπουδαίως ἡ σουμπρέττα Ἔλσα Ἔνκελ, ἡ ὁποία εἶχεν ἔλθει κατὰ τὸ 1913 εἰς Ἀθήνας μετὰ τοῦ θιάσου Γκούτμαν καὶ παρέμεινεν ἔκτοτε ἐν Ἑλλάδι. Μετὰ τὰ «Παραπήγματα», ἔγραψεν ὁ Σαμάρας τὸν «Πόλεμον ἐν πολέμῳ» ἐπὶ λιμπρέττου τῶν Τσοκοπούλου καὶ Δεληκατερίνη, τὸ ἑπόμενον δ' ἔτος ὁ Σακελλαρίδης τὸ «Πὶκ-νὶκ» ἐπὶ λιμπρέττου τοῦ Ν. Λάσκαρη, συνεχίσαν τὴν ἐπιτυχίαν τῶν «Παραπηγμάτων». Τῷ 1916 ὁ μὲν Σαμάρας ἔγραψε τὴν «Πριγκίπισσαν τῆς Σασσῶν» καὶ τὴν «Κρητικοπούλαν», ἀμφοτέρας ἐπὶ λιμπρέττων Λάσκαρη καὶ Δημητρακοπούλου, ὁ δὲ Σακελλαρίδης τὴν «Πρόθυμον χήραν» ἐπὶ λιμπρέττου Λάσκαρη. Ὀλίγον ὕστερον ὁ Τριανταφύλλου ἔγραψε τὸ «Τ' εἶναι ὁ ἔρως», ὁ Δ. Λαυράγκας τὴν «Ἄσπρην τρίχα» ἐπὶ λιμπρέττου Λάσκαρη—Ἀννίνου, ὁ Ἀστεριάδης τοὺς «Σατανάδες» ἐπὶ λιμπρέττου τοῦ Γ. Ἀσπρέα, ὁ Χατζηαποστόλου τοὺς «Ἀπάχηδες τῶν Ἀθηνῶν» ἐπὶ λιμπρέττου τοῦ Ἰ. Πρινέα, ὁ Ριτσιάρδης τὸ «Ὄνειρον ἀποκρηάτικης βραδειᾶς» ἐπὶ λιμπρέττου Τ. Μωραϊτίνη καὶ ὁ Ν. Συνοδινός τοὺς «Ἀνυφαντάδες». Πλὴν τῶν ἀνωτέρω καθαρῶς ἑλληνικῶν ὀπερεττῶν, κατὰ διαφόρους ἐποχὰς μέχρι τῆς σήμερον διάφοροι μουσουργοί, ἐν οἷς ὁ Χατζηαποστόλου, ὁ Ζάττας, ὁ Ριτσιάρδης, ὁ Κυπαρίσσης, ὁ Σακελλαρίδης, ὁ Κομνηνός, ὁ Βιτάλης, ὁ Μαστρακίνης καὶ ἄλλοι τινὲς ἔγραψαν τὴν μουσικὴν διαφόρων ὀπερεττῶν, τὸ κείμενον τῶν ὁποίων ἐλήφθη ἀπὸ ξένα ἔργα.

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ. Τὸ ὀθνεῖον τοῦτο θεατρικὸν εἶδος ἦτο ἐντελῶς ἄγνωστον εἰς τὴν Ἑλλάδα μέχρι τοῦ 1894. Τὸν χειμῶνα τοῦ ἔτους αὐτοῦ εἶχεν ἐπισκεφθῆ τὰς Ἀθήνας μελοδραματικός τις ἰταλικὸς θίασος, ὅστις, μεταξὺ ἄλλων, ἔπαιξε μετὰ μεγάλης ἐπιτυχίας τὴν ἱσπανικὴν ζαρζουέλαν «Γκρὰν βία», ἥτις ἦτο εἶδος ἐπιθεωρήσεως μὲ μουσικὴν τοῦ Ἱσπανοῦ μουσουργοῦ Βαλβίδα. Τόσον δὲ ἤρεσαν τὰ πεταχτὰ τραγουδάκια της, ὥστε οἱ Ἀθηναῖοι ὅλοι, ὁπουδήποτε καὶ ἂν εὑρίσκοντο, τὰ ἐτραγουδοῦσαν μετὰ μανίας. Κατόπιν τῆς καταπληκτικῆς ἐπιτυχίας τῆς ἱσπανικῆς ἐπιθεωρήσεως, ὁ Μίκιος Λάμπρος ἐσκέφθη νὰ εἰσαγάγῃ τὸ θεατρικὸν αὐτὸ εἶδος καὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἔγραψεν ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Λάμπρου Ἀστέρη τὴν πρώτην ἑλληνικὴν ἐπιθεώρησιν ὑπὸ τὸν τίτλον «Λίγα ἀπ' ὅλα», ἡ ὁποία, παιχθεῖσα τὸ θέρος τοῦ 1894 ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ παριλισσίου θεάτρου «Παράδεισος», ὑπερηκόντισεν εἰς ἐπιτυχίαν τὴν «Γκρὰν βία».

Μετὰ τὸ «Λίγα ἀπ' ὅλα», τὸν χειμῶνα τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐπαίχθη ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ χειμερινοῦ θεάτρου τῶν Κωμῳδιῶν ἑτέρα ἐπιθεώρησις τῶν Ν. Λάσκαρη καὶ Ἠλία Καπετανάκη «Αἱ ὕπαίθριοι Ἀθῆναι» μὲ πρωτότυπον μουσικὴν τοῦ Λ. Σπινέλη. Τὴν δευτέραν αὐτὴν ἐπιθεώρησιν ἐπηκολούθησε, τὸν χειμῶνα τοῦ 1895, ἡ τοῦ Ν. Κοτσελοπούλου ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἔπεσε», δικαιολογήσασα πλήρως τὸν τίτλον αὐτῆς, καὶ δύο ἄλλαι κατὰ τὸ θέρος τοῦ αὐτοῦ ἔτους τοῦ Μίκιου Λάμπρου, ὑπὸ τὸν τίτλον ἡ μὲν πρώτη «Τὸ πρῶτον πῦρ», ἡ δὲ δευτέρα «Ἄνω κάτω». Ἀμφότεραι αἱ ἐπιθεωρήσεις αὗται ἔσχον οἰκτρὸν τέλος. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῶν δύο ἐπιθεωρήσεων τοῦ Λάμπρου, τὸ θεατρικὸν αὐτὸ εἶδος ἔπαθεν ὁλικὴν ἔκλειψιν ἐπὶ μίαν ὁλόκληρον δεκαετίαν. Μόλις τῷ 1905 ἀνεφάνη ἐκ νέου μὲ τὸ «Ἐδῶ κ' ἐκεῖ» τῶν Τσοκοπούλου καὶ Δημητρακοπούλου καὶ τὸ «Ἔξω φρενῶν» τοῦ Κυριακοῦ καὶ Δεληκατερίνη. Τῷ 1907 ὁ Μπάμπης Ἄννινος μετὰ τοῦ Γ. Τσοκοπούλου ἔγραψαν τὰ «Παναθήναια», ὀλίγον δ' ὕστερον ὁ Ν. Σπανδωνῆς μετὰ τοῦ Δημητρακοπούλου τὸν «Κινηματογράφον». Μετ' αὐτούς, ἄλλοι δευτερεύοντες συγγραφεῖς ἔγραψαν διαφόρους ἐπιθεωρήσεως, αἱ ὁποῖαι ἔκτοτε κατέκλυσαν τὰ ἀθηναϊκὰ θέατρα, ἀλλὰ καὶ τὰ τῶν ἐπαρχιῶν. Κατὰ τῆς πληθώρας αὐτῆς τῶν ἐπιθεωρήσεων ἐπετέθη διὰ τῶν χρονογραφημάτων του ὁ Τῖμος Μωραϊτίνης, ἀλλὰ μολυνθεὶς τέλος καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴν ἐνδημικὴν πλέον καταστᾶσαν ἐπιδημίαν τῆς ἐπιθεωρήσεως, ἔγραψε μετὰ πολῆς ἐπιτυχίας πλείστας ὅσας τοιαύτας ὑπὸ διαφόρους τίτλους: «Πανόραμα», «Σκαίτινγκ-ριν» κλπ. Ἐν τῷ μεταξὺ ἐξηκολούθουν νὰ γράφουν κατ' ἔτος νέα «Παναθήναια» ὁ Τσοκόπουλος καὶ Ἄννινος, ἀπὸ δὲ τοῦ 1913, ὅτε προσεχώρησεν ὁ Δημητρακόπουλος εἰς τὴν «δυάδα τῶν Παναθηναϊκῶν», ὡς εἶχον ὀνομασθῆ οἱ δύο ἀρχικοὶ συγγραφεῖς τῶν «Παναθηναίων», ταῦτα ἐπεκράτησαν ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν, ἐπισκιάσαντα πάσας τὰς ἄλλας ἐπιθεωρήσεις, κυρίως διὰ τὰ καθ' ἑκάστην ἑσπέραν ἀπαγγελλόμενα κατὰ τὰς παραστάσεις των εὐφυέστατα ἐπίκαιρα τετράστιχα, τὰ ὁποῖα ἔγραφε συνήθως ὁ Δημητρακόπουλος. Γενναίαν ἐν τούτοις ὤθησιν ἔδωσεν εἰς τὴν ἐπιθεώρησιν ἡ κατὰ τὸ 1916 γραφεῖσα ὑπὸ τῶν Γ. Πώπ, Μ. Λιδωρίκη καὶ Ν. Λάσκαρη ὑπὸ τὸν τίτλον «Ξιφὶρ-Φαλὲρ» καὶ εἰς τῆς ὁποίας τὴν μεγαλοπρεπῆ καὶ φαντασμαγορικῶς ὡραίαν σκηνοθεσίαν εἰργάσθη ὁ σκηνογράφος Πᾶνος Ἀραβαντινός. Ἔκτοτε αἱ ἐπιθεωρήσεις, διὰ νὰ σταθῶσιν ἐπὶ σκηνῆς, ἔπρεπε νὰ προσαρμοσθῶσι πρὸς τὸν πλοῦτον καὶ τὴν πολυτέλειαν τοῦ «Ξιφὶρ-Φαλὲρ». Ἐκ τῶν νεωτέρων συγχρόνων ἐπιθεωρησεογράφων, ὧν ὁ ἀριθμὸς ηὐξήθη μεγάλως, ἐπιτυχίας ἔσχον ὁ Δραγάτσης μὲ τὴν «Μπομπονιέραν» καὶ τὸν «Πειρασμόν», ὁ Μεταξᾶς μὲ τὸ «Ἔξω ὅλα» καὶ τὸ «Φρέσκο πρᾶμμα». ὁ Βώττης μὲ τὸν «Παπαγάλον» καὶ τὸ «Καρνέ», ὁ Γιαννουκάκης μὲ τὸν «Κόκκινον μύλον», ὁ Σύλβιος Παπαδόπουλος καὶ Καρακάσης μὲ τὴν «Βαβυλωνίαν», ὁ Λιδωρίκης μὲ τὴν «Μαντὰμ-Μαρί», ὁ Πὼλ-Νὸρ Νικ. Νικολαΐδης) μὲ τὴν «Παπαροῦναν», καὶ ἄλλοι τινές.

Ν. Ι. ΛΑΣΚΑΡΗΣ

ΜΕΛΟΔΡΑΜΑ. Τὸ μελόδραμα ἐνεφανίσθη κατὰ πρῶτον εἰς τὰς Ἰονίους νήσους, καὶ δὴ ἐν Κερκύρᾳ, περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Οἱ Ἐνετοὶ μαζὺ μὲ τὸν λοιπὸν πολιτισμόν των εἰσήγαγον εἰς τὰς Ἰονίους νήσους καὶ τὴν καλλιέργειαν τῆς μουσικῆς. Τὸ παλαιὸν θέατρον Σὰν Τζιάκομο ἱδρύθη ἐπὶ τῆς κατοχῆς των καὶ εἰς αὐτὸ ἐδόθησαν αἱ πρῶται μελοδραματικαὶ παραστάσεις ἀπὸ τοὺς ἰταλικοὺς μουσικοὺς θιάσους, οἱ ὁποῖοι ἤρχοντο κατ' ἔτος ἀπὸ τὴν πατρίδα των Ἰταλίαν. Ἐν τῷ ἀρχείῳ τοῦ δημοτικοῦ θεάτρου Κερκύρας εὑρίσκονται πολλὰ ἀξιοπερίεργα ἔγγραφα τῶν πρώτων ἐκείνων μελοδραματικῶν περιόδων (προγράμματα, ἀποδείξεις συνδρομητῶν θεωρείων, ἀποδείξεις πληρωμῶν, μπορντερὼ εἰσπράξεων κλπ.), χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ 1765 καὶ ἐντεῦθεν, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν τὴν ἐκεῖ ἀνελλιπῆ καὶ τακτικὴν λειτουργίαν ὄπερας ἰταλικῆς. Εἰς τὰ προγράμματα ἀναφέρονται ὁ Τσιμαρόζα μὲ τὸ «Ματριμόνιο σεκρέτο», ὁ Ροσσίνι μὲ τὴν «Σεμίραμιν» καὶ τὸν «Κουρέα», ὁ Μπελλίνι μὲ τὸν «Πιρέτα» καὶ τὴν «Νόρμα» καὶ βαθμηδὸν ἐμφανίζονται οἱ νεώτεροι Ντονιζέττι, Πατσίνι, Βέρντι.

Ἡ συνεχὴς καὶ ἀδιάλειπτος καλλιτεχνικὴ ψυχαγωγία, ἐγκλιματισθεῖσα σὺν τῷ χρόνῳ καὶ συνυφανθεῖσα μὲ τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα τοῦ τόπου, κατέστη βαθμηδὸν ἀπαραίτητος πνευματικὴ ἀνάγκη διὰ τὴν μονότονον ζωὴν τῶν φιλομούσων νησιωτῶν, συνέτεινε δὲ μεγάλως εἰς τὸν ἐξευγενισμὸν καὶ τὴν ἀπολέπτυνσιν τοῦ ὑπολανθάνοντος ἐν τῇ λαϊκῇ ψυχῇ μουσικοῦ αἰσθήματος καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ἀκριβοδικαίας καλλιτεχνικῆς εὐθυκρισίας, διὰ τὴν ὁποίαν φημίζονται οἱ κάτοικοι τῶν Ἰονίων.

Εἰς τὰς λοιπὰς νήσους, Κεφαλληνίαν δηλαδὴ καὶ Ζάκυνθον, ἡ ἐμφάνισις τοῦ μελοδράματος εἰς τὴν κοσμικὴν ζωὴν τῆς κοινωνίας ὡς στοιχείου ἀνωτέρου πολιτισμοῦ καθυστέρησεν ἐπ' ἀρκετὸν καὶ μόλις κατὰ τὸ 1840 ἀναφέρεται ἰταλικὸς μελοδραματικὸς θίασος δρῶν εἰς τὸ ἰδιόκτητον θέατρον τοῦ Ἀλ. Σολωμοῦ ἐν Κεφαλληνίᾳ καὶ σχεδὸν ταυτοχρόνως διὰ σποραδικῶν παραστάσεων ἄλλος τις ἐν Ζακύνθῳ.

Καὶ οἱ μὲν κάτοικοι τῶν νήσων τούτων, διατελέσαντες ἐπὶ μικρὸν χρόνον ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν Ἐνετῶν, τῶν Γάλλων καὶ τῶν Ἄγγλων, ἀπέλαυσαν ἐπαρκῶς τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ τῶν κυριάρχων των καὶ ἀπέκτησαν σημαντικὴν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν, ἀλλ' οἱ λοιποὶ Ἕλληνες, στενάζοντες ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῶν Τούρκων, ὡς μόνην καλλιτεχνικὴν κληρονομίαν ἀπεκόμισαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν των τοὺς ἀμανέδες καὶ τοὺς χαβᾶδες τοῦ Καραγκιόζη. Διὰ τοῦτο, ὅτε κατὰ πρῶτον ἐνεφανίσθη ἡ ἰταλικὴ ὄπερα ἐν Ἀθήναις (1840), τὸ καινοφανὲς τοῦ πράγματος ἄλλους μὲν κατεπτόησε, ὀλίγους ἐνεθουσίασε καὶ πολλοὺς ἐσκανδάλισεν. Ἐκ τῶν τελευταίων τούτων μερικοὶ ἐξήτησαν καὶ διὰ τοῦ τύπου τὴν ἀπέλασιν τῶν Ἰταλῶν καλλιτεχνῶν, ἵνα μὴ διὰ τῶν ἡδυπαθῶν ᾀσμάτων των διαφθείρωσι τὴν χρηστότητα τῶν ἑλληνικῶν ἠθῶν. Εἰς κοινὸν τοιούτων στενῶν ἀντιλήψεων δὲν ἦτο δυνατὸν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἡ ὄπερα νὰ στηρίξῃ τὴν ἐπιτυχίαν της, ἀλλ' οἱ ἐν Ἀθήναις τότε παρεπιδημοῦντες ξένοι Βαυαροί, Ἰταλοὶ καὶ ἄλλοι, ὧν πλεῖστοι μέλη τοῦ διπλωματικοῦ σώματος, ἐνεθάρρυναν διὰ τῆς παρουσίας των καὶ ὑπεστήριξαν οὐσιαστικῶς τὰς πρώτας ἐκείνας μελοδραματικὰς παραστάσεις, εἰς τρόπον ὥστε οἱ Ἰταλοὶ καλλιτέχναι, ἱκανοποιημένοι πλέον, νὰ ζητήσουν νὰ ἐπανέλθουν καὶ εἰς τὸ μέλλον «alla città dell'eterna luce», ὅπως ἔγραφεν εἷς ἐξ αὐτῶν εἰς κάποιον Ἀθηναῖον.

Καὶ πράγματι, δὲν ἔπαυσαν ἔκτοτε ἐπισκεπτόμενοι τὴν Ἑλλάδα μελοδραματικοὶ θίασοι, ἰταλικοὶ κατὰ τὸ πλεῖστον, κατ' ἀρχὰς μὲν σποραδικῶς, εἶτα δὲ εἰς τακτικὰς περιόδους, ὁπότε ἐτύγχανον καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως τοῦ κράτους καὶ τοῦ δήμου. Τοιουτοτρόπως ἡ ὄπερα ἐνεκλιματίσθη εἰς τὴν χώραν, ἀποτελέσασα σὺν τῷ χρόνῳ τὴν μόνην ἐκλεκτὴν ψυχαγωγίαν τῆς ἀνωτέρας κοινωνίας. Αἱ μελοδραματικαὶ περίοδοι τοῦ θεάτρου Φαλήρου καὶ βραδύτερον τοῦ θεάτρου Συγγροῦ ἔμειναν ὀνομασταί. Τὴν τακτικὴν ἐπίσκεψιν τῆς ἰταλικῆς ὄπερας ἀνέκοψεν ἐπί τινα χρόνον ἡ ἐμφάνισις τῆς ἰταλικῆς ὀπερέττας, κατέστησε δὲ ἔτι ἀραιοτέραν ἡ δημιουργία τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ μελοδράματος (1890).

Μερικαὶ ἀπόπειραι ἐκτελέσεως μελοδραματικῶν τινων σκηνῶν ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει εἶχον γίνει ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν εἰς τὸ ᾠδεῖον τοῦ Μουσικοῦ καὶ δραματικοῦ συλλόγου ὑπὸ τὴν διδασκαλίαν καὶ διεύθυνσιν τῶν μαέστρων Σταγκαπιάνου καὶ Μασκερόνη, ἡ πρώτη ὅμως ἐμφάνισις συστηματικοῦ ἑλληνικοῦ μελοδραματικοῦ θιάσου ἐγένετο εἰς τὸ θέατρον Μπούκουρα τῷ 1890 μὲ τὴν ὄπεραν «Μπετοὺν» τοῦ Δονιζέτη. Οἱ Ἕλληνες καλλιτέχναι Ἀντώνιος Λάνδης, Κωνστ. Κωστέλλος, Μιχ. Ματσάρας καὶ ὁ κατόπιν διάσημος ὀξύφωνος Ἰωάνν. Ἀποστόλου ἀπετέλεσαν μαζὶ μὲ τὴν Αἰκ. Μποταρέλλη ὑψίφωνον καὶ τὸν διευθυντὴν ὀρχήστρας Σπ. Μπεκατῶρον, τὸν κύριον πυρῆνα τοῦ πρώτου Ἑλληνικοῦ μελοδράματος, μὲ χρηματοδότην ἐργολάβον τὸν ἐκ Πειραιῶς ἐμπορορράπτην Ἰω. Καραγιάννην. Τὴν πρώτην ἐκείνην ἐμφάνισιν τῆς ἑλληνικῆς ὄπερας ὑπεδέχθη τὸ κοινὸν μὲ εἰλικρινῆ ἐνθουσιασμὸν καὶ ἐθνικὴν ὑπερηφάνειαν. Τὸ πρῶτον Ἑλληνικὸν μελόδραμα ἀνεβίβασε καὶ τὰ ἔργα τῶν Ἑλλήνων συνθετῶν Καρρέρη («Μᾶρκος Μπότσαρης», «Φροσύνη») καὶ Σπ. Ξύνδα («Ὑποψήφιος»).

Τοῦ θιάσου τούτου διαλυθέντος δι' οἰκονομικοὺς λόγους, μετὰ βραχυχρόνιον σταδιοδρομίαν, ἀπέμειναν πάλιν ὡς μόνον λυρικὸν θέατρον τῆς πρωτευούσης τὰ περιοδεύοντα μελοδραματικὰ συγκροτήματα τοῦ Λαμπρούνα καὶ ἄλλων Ἰταλῶν ἐπιχειρηματιῶν, καὶ αἱ παραστάσεις τῶν γαλλικῶν θιάσων ὄπερας καὶ ὀπερέττας, οὓς μετεκάλουν δι' ἴδιον λογαριασμὸν διὰ τὰ θέατρα Φαλήρου καὶ Συγγροῦ οἱ τότε θεατρικοὶ ἐργολάβοι Περ. Κυριακός, Λ. Κωστόπουλος, Γ. Κατσίμπαλης. Ἡ συγκρότησις τοῦ δευτέρου ἑλληνικοῦ μελοδράματος (1899) ἀπὸ τοὺς μαέστρους Δ. Λαυράγκαν καὶ Λ. Σπινέλλην ἔθεσε πλέον ὁριστικῶς τὰ θεμέλια τοῦ ἑλληνικοῦ λυρικοῦ θεάτρου καὶ συνετέλεσε, διὰ τῆς εἰδικῆς μορφώσεως λυρικῶν ᾀοιδῶν-ἠθοποιῶν καὶ χορῳδῶν, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς παρ' ἡμῖν μελοδραματικῆς τέχνης. Οἱ πρῶτοι ἀπαρτίσαντες

Digitized by Google

τὸν θίασον τοῦ νέου Ἑλληνικοῦ μελοδράματος ἦσαν οἱ ὀξύφωνοι Γ. Χατζηλουκᾶς καὶ Ν. Μωραΐτη., οἱ βαρύτονοι Κ. Βικαρέλλης καὶ Α. Κυπαρίσσης, ὁ βαθύφωνος Μ. Βλαχόπουλος, αἱ ὑψίφωνοι Ἰταλίδες Λίνα Μόντη καὶ Μαρία Τυδολινη, μὲ διευθυντὰς ὀρχήστρας τοὺς ἱδρυτὰς μαέστρους. Τὴν πρώτην ἐμφάνισίν του ἔκαμεν ὁ νεοπαγὴς θίασος τὴν 23 Ἀπριλίου 1900 εἰς τὸ Δημοτικὸν θέατρον (Συγγροῦ) μὲ τὴν «Μποὲμ» τοῦ Πούτσινι. Εἰς τοὺς πρώτους ἄνω καλλιτέχνας προσετέθησαν βαθμηδὸν καὶ ἄλλοι: ὁ βαρύτονος Ἀγγελόπουλος, οἱ ὀξύφωνοι Κοκκίνης καὶ Τυπάλδος, αἱ δεσποινίδες Θεοδωρίδου, αἱ κυρίαι Κυπαρίσση, Κοκκίνου καὶ ἄλλοι.

Τὸ Ἑλληνικὸν μελόδραμα ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς του καὶ ἐντεῦθεν δίδει τακτικῶς παραστάσεις μελοδραματικὰς καὶ μὲ τὴν σύμπραξιν ξένων καλλιτεχνῶν ἐν Ἀθήναις, Πειραιεῖ καὶ ἐπαρχίαις. Περιώδευσεν ἐπίσης ἀνὰ τὴν Αἴγυπτον, Ρουμανίαν, Τουρκίαν, Ρωσίαν ἐπ' ἀρκετὸν χρόνον προπολεμικῶς, ἐμφανιζόμενον εἰς τακτικὰς μελοδραματικὰς περιόδους. Καλλιτέχναι ἀοιδοὶ τῆς καριέρας ὑπάρχουν ἤδη ἀρκετοί, καθημερινῶς δ' ἐξέρχονται ἐκ τῶν ᾠδείων μορφωμένοι θεωρητικῶς καὶ τεχνικῶς πλεῖστοι νέοι ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Δυστυχῶς οὐδεμία σοβαρὰ φροντὶς ἐλήφθη μέχρι τοῦδε ἀπὸ μέρους τοῦ κράτους διὰ τὴν οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ὑπάρχοντος Ἑλληνικοῦ μελοδράματος, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δυνηθῇ τοῦτο νὰ περιλάβῃ εἰς τοὺς κόλπους του τὰ ἑκάστοτε διακρινόμενα ᾠδικὰ τάλαντα. Ὅ,τι ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία καὶ ἡ μεμονωμένη προσπάθεια τῶν φιλοτίμων Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν διὰ γλίσχρων οἰκονομικῶν πόρων ἐπιτυγχάνει, δὲν ἀρκεῖ διὰ νὰ ἀνυψώσῃ εἰς τὴν ἐμπρέπουσαν περιωπὴν τὴν μοναδικὴν λυρικὴν σκηνὴν τῆς χώρας καὶ νὰ ἐξυπηρετήσῃ οὐσιαστικῶς τὴν τέχνην.

Τὸ Ἑλληνικὸν μελόδραμα εἶναι συγκεκροτημένον εἰς σωματεῖον, ἀποτελεῖ δὲ νομικὸν πρόσωπον δημοσίου δικαίου, ἀπολαῦον τοῦ προνομίου ἀπαλλαγῆς φόρου δημοσίων θεαμάτων. Διοικεῖται ὑπὸ ἐννεαμελοῦς διοικητικοῦ συμβουλίου καὶ πενταμελοῦς καλλιτεχνικῆς ἐπιτροπῆς. Τὸ μελοδραματολόγιόν του ἀποτελεῖται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ ἔργα ξένης παραγωγῆς ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει καὶ ἀπὸ τὰ ἑξῆς Ἑλλήνων συνθετῶν: «Μᾶρκος Μπότσαρης», «Φροσύνη» τοῦ συνθέτου Παύλου Καρέρη, «Ὁ υποψήφιος βουλευτής» τοῦ Σπ. Ξύνδα, «Μάρτυς» τοῦ Σπ. Σαμάρα, «Κόρη τοῦ βουνοῦ» καὶ «Περουζὲ» τοῦ Θ. Σακελλαρίδη, «Δαχτυλίδι τῆς μάνας» καὶ «Πρωτομάστορας» τοῦ Μ. Καλομοίρη, «Διζώ», «Δυὸ ἀδέλφια», «Μάγισσα», «Μαύρη πεταλοῦδα» και «Λυτρωτής» τοῦ Δ. Λαυράγκα. Ἀνέκδοτα μελοδράματα ὑπάρχουν τῶν ἑξῆς συνθετῶν: «Λεστενίτσα», «Κασσιανὴ» τοῦ Γ. Σκλάβου, «Ἁγία Βαρβάρα», «Τὸ ἀπόγευμα τῆς ἀγάπης» Μ Βάρβογλη, «Ὁ Ἀνήλιαγος» τοῦ Ἀνδρ. Νεζερίτου, «Κυρὰ Φροσύνη» τοῦ Θ. Σπάθη, «Ἐρωτόκριτος» τοῦ Ἀλ. Ἀλβέρτη. Καὶ τῶν παλαιοτέρων συνθετῶν: «Ρήγας Φερραῖος» τοῦ Λιμπεράλη, «Δέσπω», «Μαραθὼν-Σαλαμὶς» τοῦ Καρέρη, «Μᾶρκος Μπότσαρης» (μία πρᾶξις) τοῦ Ν. Μεταξᾶ-Τζανῆ. Εἰς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ λυρικοῦ ἀοιδοῦ, πλὴν τῶν γνωστῶν καὶ ἀκόμη ἐν δράσει παρ' ἡμῖν καλλιτεχνῶν, διεκρίθησαν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ καὶ κατέλαβον θέσιν ἐπίζηλον ἐν τῇ διεθνεῖ χορείᾳ τῶν ἀοιδῶν ἠθοποιῶν οἱ ὀξύφωνοι Ἰω. Κρητικός, Ἰω. Ἀποστόλου, Ὀδ. Λάππας, οἱ βαρύτονοι Ἰω. Ἀγγελλόπουλος, Ἰω. Φαρδούλης, Στ. Ξηρέλλης, οἱ βαθύφωνοι Κ. Νικολάου καὶ Κωνστ. Πέρσης.

Δ. ΛΑΥΡΑΓΚΑΣ

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ. Ὁ κινηματογράφος, μικρὸν μετὰ τὴν ἐν Εὐρώπῃ ἐμφάνισίν του, εἰσήχθη καὶ ἐν Ἑλλάδι, ἔνθα ταχέως ἐπεκράτησε, κατακτήσας τὴν συμπάθειαν τοῦ κοινοῦ καὶ ἀποβὰς ἐνωρὶς σοβαρὸς ἀνταγωνιστὴς τοῦ θεάτρου. Ἡ πρώτη προβολὴ κινηματογραφικῶν ταινιῶν ἐγένετο ἐν Ἀθήναις τῷ 1893 ἐν μικρᾷ αἰθούσῃ κειμένῃ ἐπὶ τῆς πλατείας, καὶ ὄπισθεν τοῦ ἀνδριάντος, τοῦ Κολοκοτρώνη. Αἱ προβαλλόμεναι ταινίαι ἦσαν μικρᾶς διαρκείας, ἀναπαριστῶσαι συνήθεις σκηνὰς ἐκ τῆς ζωῆς (ἔξοδον ἐργατῶν ἐκ τοῦ ἐργοστασίου, ἄφιξιν ἁμαξοστοιχίας εἰς τὸν σταθμὸν κλπ.). Ἡ ἐντύπωσις ἐκ τῶν πρώτων τούτων προβολῶν ὑπῆρξε ζωηροτάτη ἐπὶ τῶν θεατῶν, πολλοὶ τῶν ὁποίων ἠδυνάτουν νὰ κατανοήσουν τὸ περίεργον φαινόμενον. Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι ἐν μιᾷ τῶν πρώτων παραστάσεων, ἐν τῇ ὁποίᾳ προεβάλλετο ἐπέλασις ἴλης γαλλικοῦ ἱππικοῦ, οἱ θεαταὶ τῶν πρώτων καθισμάτων, ὑποστάντες ὑποβολὴν ἐκ τοῦ θεάματος, ἐτράπησαν εἰς φυγήν, ὅτε οἱ ἱππεῖς προχωροῦντες ἐκ τοῦ βάθους τῆς σκηνῆς ἔφθασαν, καλπάζοντες, εἰς τὸ πρῶτον αὐτῆς ἐπίπεδον, δίδοντες τὴν ἐντύπωσιν ὅτι θὰ ἐπιπέσωσι κατὰ τῶν θεατῶν. Ἀνάλογον φαινόμενον ὑποβολῆς παρετηρήθη καὶ βραδύτερον, ὅτε εἰσήχθησαν τὸ πρῶτον προβολαὶ ταινιῶν ἐκ τῶν φαινομένων ἐν ἀναγλύφῳ τῇ βοηθείᾳ εἰδικῶν διόπτρων. Εἰς μίαν σκηνὴν τοιαύτης ταινίας, εἰς ἣν εἰκονίζετο σιδηρόδρομος προχωρῶν ὁλοταχῶς ἐκ τοῦ βάθους πρὸς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον τῆς σκηνῆς, οἱ θεαταὶ ὑποβληθέντες ἐκ τῆς φυσικότητος τοῦ θεάματος ἐτράπησαν εἰς φυγήν. Αἱ προβολαὶ μικρῶν κινηματογραφικῶν ταινιῶν ἐπανελήφθησαν καὶ τῷ 1907 ὑπὸ μορφὴν φωτεινῶν διαφημίσεων, αἵτινες ἐγίνοντο ἀπό τινος ἐξώστου τῆς πλατείας τοῦ Συντάγματος ἐν Ἀθήναις, ἐναλλασσόμεναι καὶ μὲ μικρὰς κωμικὰς σκηνάς. Τέλος, ἀπὸ τοῦ 1909 ἐλειτούργησαν ἐν Ἀθήναις τὰ πρῶτα τακτικὰ κινηματοθέατρα, στεγασθέντα τὸ μὲν ἐν τῇ αἰθούσῃ «Κόσμος» (ἐπὶ τῆς γωνίας τῶν ὁδῶν Σταδίου καὶ Γεωργίου Σταύρου), τὸ δ' ἕτερον ἐν τῇ αἰθούσῃ «Ρουαγιὰλ» (ἐπὶ τῆς πλατείας Συντάγματος, ὅπου νῦν τὸ βιβλιοπωλεῖον «Ἐλευθερουδάκη»). Οἱ ἐπιχειρηματίαι ἦσαν ξένοι, προέβαλλον δὲ ταινίας κατὰ τὸ πλεῖστον κωμικὰς καὶ μικρᾶς διαρκείας. Ἡ τιμὴ τῶν εἰσιτηρίων ἐκυμαίνετο μεταξὺ 0,50 καὶ 1,05 δραχμῶν. Ἡ ἐπιτυχία τῶν πρώτων κινηματογραφικῶν ἐπιχειρήσεων ὤθησε τοὺς ἐπιχειρηματίας εἰς τὴν ἵδρυσιν μεγαλυτέρων καὶ πολυτελεστέρων κινηματοθεάτρων, οὕτω δὲ ἐκτίσθησαν διαδοχικῶς ἐν Ἀθήναις τὸ «Ἀττικόν», ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ σημερινοῦ «Σπλέντιτ», τὸ «Πάνθεον» (1911), τὸ σημερινὸν «Ἀττικὸν» (1915—1916), τὸ «Σπλέντιτ», τὸ «Σαλὸν Ἰντεὰλ» κλπ., παραλλήλως δὲ εἰσήχθη ὁ κινηματογράφος καὶ εἰς τὰς ἐπαρχιακὰς πόλεις μὲ μεγάλην ἐπιτυχίαν. Αἱ προβαλλόμεναι κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη ταινίαι ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον παραγωγῆς γαλλικῆς καὶ ἰταλικῆς, ἥτις τότε εὑρίσκετο εἰς μεγάλην ἀκμήν, κατέχουσα τὰ σκῆπτρα τῆς παγκοσμίου κινηματογραφίας. Σὺν τῷ χρόνῳ εἰσήχθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀμερικανικαί, ἀγγλικαὶ καὶ γερμανικαὶ ταινίαι, ἀπὸ δὲ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν ἠχητικῶν ταινιῶν ἐπικρατοῦσι κατὰ πρώτιστον λόγον ἡ γαλλική, ἡ γερμανικὴ καὶ ἡ ἀμερικανικὴ κινηματογραφία. Σήμερον ὁ κινηματογράφος, παρὰ τὴν βαρεῖαν φορολογίαν, εἰς ἣν ὑποβάλλεται ὑπὸ τοῦ κράτους, ἀπέκτησεν ἐν Ἑλλάδι τοιαύτην διάδοσιν, ὥστε συμβαίνει συχνὸ νὰ προβάλλωνται ἐν Ἀθήναις ταινίαι, πρὶν ἀκόμη προβληθοῦν ἐν Παρισίοις καὶ Βερολίνῳ.

Εἰς τὸ κυριώτερον κέντρον τῆς χώρας, τὰς Ἀθήνας, λειτουργοῦσιν ἤδη πολυάριθμοι αἴθουσαι κινηματογράφων, πολλαὶ τῶν ὁποίων («Παλλάς», «Τιτάνια», «Ἀττικόν», κλπ.) ἁμιλλῶνται, εἰς μέγεθος καὶ πλοῦτον, τὰ καλύτερα κινηματοθέατρα τῶν εὐρωπαϊκῶν πρωτευουσῶν. Ἐξ ἄλλου εἰς τὸν Πειραιᾶ, τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ὅλας σχεδὸν τὰς ἐπαρχιακὰς πόλεις λειτουργοῦσι καθ' ὅλον τὸ ἔτος πολυάριθμοι αἴθουσαι κινηματογράφων, εἰς τὰς ὁποίας προβάλλονται αἱ ταινίαι, μετὰ τὴν λῆξιν τῶν ἐν Ἀθήναις παραστάσεών των.

Πλὴν ὅμως τῶν ἐπιχειρήσεων προβολῆς ξένων ταινιῶν, σημαντικὴν ἐπίσης πρόοδον ἐπετέλεσε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη καὶ ἡ βιομηχανία παραγωγῆς καθαρῶς ἑλληνικῶν ταινιῶν. Αἱ πρῶται σχετικαὶ ἀπόπειραι ἐγένοντο κατὰ τὴν περίοδον τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων τοῦ 1906, κατὰ τοὺς ὁποίους ξένοι κυρίως, ἀλλὰ καὶ Ἕλληνες, ἐπαγγελματίαι καὶ ἐρασιτέχναι, ἐκινηματογράφησαν σκηνὰς τῶν προκαλούντων τότε τὸ παγκόσμιον ἐνδιαφέρον ἀγώνων. Ἡ πρώτη ὅμως, σοβαρωτέρα ὁπωσδήποτε, προσπάθεια δημιουργίας κινηματογραφικῆς βιομηχανίας ἐγένετο τῷ 1911 διὰ τῆς συστάσεως ἑταιρείας, ἥτις ὅμως διελύθη ταχέως χωρὶς νὰ ἐπιτύχῃ σοβαρόν τι ἀποτέλεσμα. Ἐν τῷ μεταξὺ παρήχθησαν διάφορα ἐπίκαιρα «ζουρνὰλ» ὑπὸ τοῦ ἀνταποκριτοῦ τοῦ οἴκου «Πατέ», Χέπ, δύο δὲ Ἕλληνες ἐπιχειρηματίαι ἐκινηματογράφησαν τὸ κωμειδύλλιον «Γκόλφω» τοῦ Περεσιάδου. Τῷ 1913 συνεστήθη καὶ δευτέρα ἑλληνικὴ κινηματογραφικὴ ἑταιρεία, μετὰ μικρὸν δὲ καὶ τρίτη (ἡ «Ἄστυ-Φίλμ»), ἥτις, ἀφοῦ παρήγαγεν, ὑπὸ τὴν τεχνικὴν διεύθυνσιν τοῦ Χέπ, διάφορα «ζουρνὰλ» καὶ τὴν ἡμιτελῆ παραμείνασαν ταινίαν «Ὁ ἀνήφορος τοῦ Γολγοθᾶ», διελύθη. Μετὰ διετίαν ἐγυρίσθη καὶ τὸ «Πανόραμα» τοῦ Τ. Μωραΐτίνη, ἀκολούθως δέ, μέχρι τοῦ 1920, ὅτε παρήχθησαν καὶ πάλιν μεγάλαι ταινίαι, ἐλειτούργησαν μόνον ἐργαστήριά τινα, κατασκευάσαντα μικρᾶς διαρκείας ζουρνάλ. Μεταξὺ τῶν ὡς ἄνω ἐργαστηρίων τὰ σημειώσαντα τὴν σοβαρωτέραν δρᾶσιν ἦσαν τά: «Παλλὰς-Φίλμ», «Ἀγγλοελληνική-Φίλμ», «Ἑλλὰς-Φίλμ» καὶ «Ντάγκ-Φίλμ». Τῷ 1920 ἐγυρίσθησαν «Τῆς μοίρας τ' ἀποπαίδι» τοῦ Δ. Βρατσάνου καὶ «Τὸ ἑλληνικὸν θαῦμα», μὲ Ρώσους πρωταγωνιστάς, ἀκολούθως δὲ διεκόπη πᾶσα σοβαρὰ προσπάθεια προαγωγῆς τῆς ἑλληνικῆς κινηματογραφίας, μέχρι τοῦ 1927, ὅτε ἄρχεται ἡ νέα καὶ γονιμωτέρα αὐτῆς περίοδος. Ἔκτοτε παρήχθησαν μέχρι σήμερον (1934) τὰ κάτωθι κατὰ σειρὰν ἔργα: «Ἔρως καὶ κύματα» τῆς Ντάγκ-Φίλμ, «Τὸ λιμάνι τῶν δακρύων» τῆς Ντάγκ-φίλμ, «Μακρυὰ ἀπ' τὸν κόσμο» τῆς Ὀλύμπια-Φίλμ, «Τὸ λαγιαρνί» τῆς Ἑλλὰς-Φίλμ, «Τὰ γκλάζια κεριά», «Τὸ λάζαρον τοῦ 21», «Πάλι σὰν πρῶτα», «Στέλλα Βιολάντη» τῆς Ἑλλὰς-Φίλμ, «Ἀστέρω» τῆς Ντάγκ-Φίλμ, «Παληχάτσος τῆς ζωῆς», «Μαρία Πενταγιώτισσα» τοῦ Μαδρᾶ, «Μπόρα», ἡ πρώτη ἠχητικὴ τῆς Ντάγκ-Φίλμ, «Δάφνις καὶ Χλόη» τοῦ Λάσκου, «Ἔτσι κανεὶς σὰν ἀγαπήσῃ», «Ὀδυσσεὺς Ἀνδροῦτσος», «Ἀπάχηδες τῶν Ἀθηνῶν» (πρώτη ᾄδουσα) τῆς Ντάγκ-Φίλμ, «Κάϊν καὶ Ἄβελ», «Φίλησέ με Μαρίτσα» τῆς Ντάγκ-Φίλμ, «Ὁ μάγος τῆς Ἀθήνας» τοῦ Μαδρᾶ, «Ὁ ἀγαπητικὸς τῆς βοσκοπούλας» τῆς Ὀλύμπια Φίλμ, «Ἑλληνικὴ ραψῳδία», «Ἔξω φτώχεια», «Κακὸς δρόμος» (πρώτη ὁμιλοῦσα συστήματος μούβιτον) τῆς Ἰπὲκ Φίλμ Κωνσταντινουπόλεως καὶ «Δὶς δικηγόρος» τῆς Ὀλύμπια-Φίλμ. Εἰς τὰς ὡς ἄνω ταινίας ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τοὺς ρόλους πρωταγωνιστῶν Ἕλληνες ἠθοποιοὶ τοῦ δραματικοῦ καὶ τοῦ μουσικοῦ θεάτρου, ὡς καὶ πολλοὶ νέοι καὶ νεάνιδες ἔχοντες τὰ ἀναγκαῖα προσόντα. Αἱ ἑλληνικαὶ ταινίαι τῶν τελευταίων ἐτῶν, ἰδίᾳ δὲ αἱ τῶν ἑταιρειῶν «Ντάγκ-Φίλμ» καὶ «Ὀλύμπια Φίλμ», παρουσιάζουσιν ἱκανὴν ἐπιτυχίαν. Πλὴν τῶν μεγάλων κινηματογραφικῶν ἔργων, κατασκευάζονται ἐπίσης ἐν Ἑλλάδι ἄρισται τουριστικαί, ἐκπαιδευτικαὶ καὶ ἐπίκαιροι ταινίαι, ὡς καὶ διαφημιστικαὶ τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων, συντελοῦσαι μεγάλως εἰς τὴν διάδοσιν αὐτῶν.

Δ. Α. ΓΑΖΙΑΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου ἐλλείπουν ἔτι ἐργασίαι.—*Γαζιάδου Δ. Α.*, «Πῶς μπορῶ νὰ παίζω στὸν κινηματογράφο» (Ἀθῆναι [1929]).— Περιοδικά: «Ὁ κινηματογράφος» (*Ν. Π. Ἰγγλέση*, Ἀθῆναι 1923 κ. ἑ.), Κινηματογραφικὸς ἀστὴρ» (*Η. Β. Οἰκονόμου*, Ἀθῆναι 1924 κἑ.). —«Κινηματογραφικὸς κόσμος» (ἐκδ. τῆς «Γκρέκα», Ἀθῆναι 1926 κἑ.). — «Τυ παρλάν» (Ἀθῆναι 1931 κἑ.).—«Τὸ σινεμὰ» (*Ἠλ. Παρασκευᾶ*, Ἀθῆναι 1932), κ. ἀ.

Π. Ν. Π.

ΜΟΥΣΙΚΗ

Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ μουσικὴ εἶναι ἡ βάσις τῆς καθόλου μουσικῆς. Ἐν πρώτοις ὀφείλει νὰ θεωρηθῇ ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως ὡς ἡ ρίζα, ἐκ τῆς ὁποίας, μεταφυτευθείσης εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην καὶ ὑπὸ διαφορετικὰς βιοτικὰς συνθήκας, ἀνεβλάστησαν ἐκεῖ νέαι μορφαί. Ἡ ἐπενέργειά της ὅμως δὲν περιωρίσθη εἰς τας σημαντικὰς παρορμήσεις, τὰς ὁποίας ἤσκησε διὰ τῆς πραγματικῆς παρουσίας της. Ἀκόμη σημαντικωτέρα ὑπῆρξεν ἡ ἐπιβολὴ τῆς περὶ μουσικῆς θεωρίας καὶ τῆς αἰσθητικῆς τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων ἐπὶ τῆς μουσικῆς ἀντιλήψεως τῶν θεωρητικῶς ἀσχολουμένων μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην. Σπουδαιοτάτη ὅμως ἐμφανίζεται ἡ ἐπίδρασις τῆς ἰδανικῆς ἐκείνης περὶ τῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς μουσικῆς ἐννοίας, ἡ ὁποία κατὰ τὰ τελευταῖα 400 ἔτη ἐπεκράτησεν εἰς τὰς μεγάλας μουσικὰς χώρας τῆς Εὐρώπης, Ἰταλίαν, Γαλλίαν, Γερμανίαν. Ἡ ἰδανικὴ αὕτη ἔννοια ἐστηρίζετο βεβαίως εἰς τὰς πλείστας περιπτώσεις μόνον εἰς ἀνεπαρκεῖς γνώσεις τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος. Ἀκριβῶς δὲ διὰ τοῦτο κατέστη αὕτη τὸ φάντασμα, τὸ ὁποῖον κατεδίωκον νὰ συλλάβουν οἱ ἄριστοι τῶν μουσικῶν τῆς Δύσεως ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις. Καὶ εἰς τὴν ἀδιάκοπον ἐπάνοδον αὐτοῦ ἐπὶ τῆς σκηνῆς ὀφείλεται ἡ δημιουργία νέων θεμελιωδῶν μορφῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς.

Ἡ ἐπενέργεια τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς εἰς τὴν γένεσιν τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς ἐκδηλοῦται συνεπῶς κατὰ τρεῖς διαφόρους τρόπους, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν χρονολογικῶς τρεῖς διαδοχικοὺς σταθμούς. Καὶ δή, πρῶτον ὡς ἄμεσος ἐπενέργεια τῆς πραγματικῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς κατὰ τὴν διάδοσίν της εἰς τὴν Ἰταλίαν εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους μέχρι τῆς καταρρεύσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Ὡς δευτέρα ἐποχὴ ἐπακολουθεῖ ἡ τῆς θεωρητικῆς ἐρεύνης, ἡ ἐργασία σοφῶν μοναχῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ μεσαίωνος, ἀσχολουμένων με τὴν μουσικήν. Οὗτοι στηρίζονται κυρίως εἰς τὰ σῳζόμενα ἑλληνικὰ συγγράμματα καὶ δημιουργοῦν ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν νέαν ἔννοιαν τῆς μουσικῆς ὡς ἐπιστήμης. Ἡ τρίτη ἐποχὴ περιλαμβάνει τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως, ἡ ὁποία, ὁρμωμένη ἐξ Ἰταλίας, ἐπιχειρεῖ τὴν ἐκ τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας δημιουργίαν νέου εἴδους ἀνθρωπισμοῦ (Humanismus). Τὸ πρὸς τοῦτο ἀναγκαῖον ὑπόδειγμα εὑρίσκει εἰς τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνισμόν, καὶ ἐξ αὐτοῦ θὰ ἀναγεννηθῇ ὁ νεώτερος καλλιτεχνικὸς ἄνθρωπος. Ἐκ τῆς ἀπαιτήσεως δὲ ταύτης πρὸς καλλιτεχνικὴν ἀναγέννησιν ἐξεπήγασε μία τῶν σημαντικωτέρων καλλιτεχνικῶν μορφῶν τῶν νεωτέρων χρόνων, τὸ *μελόδραμα*, ὡς δημιουργία τῶν ἑλληνιστῶν μουσικῶν τῆς Φλωρεντίας. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ μελοδράματος βλέπομεν νὰ ἐμφανίζεται ἐκ νέου, φθάνων οὕτως, ὑπὸ διαρκῶς ἐναλλασσούσαν μορφήν, μέχρι τῆς σημερινῆς ἐποχῆς, ὁ τρόπος τῆς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀσκήσεως τῆς τέχνης. Παραλλήλως δὲ πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴν αὐτὴν κίνησιν βαίνει προχωροῦσα νέα ἐπιστήμη, ἥτις ζητεῖ νὰ λάβῃ ἐπίγνωσιν τῆς οὐσίας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς ὑπὸ τὴν σύγχρονον ἔννοιαν τῆς ἐρεύνης. Κατὰ ταῦτα πρέπει νὰ διακρίνωμεν τρία εἴδη ἐπιδράσεων: ὑλικῆς, θεωρητικῆς καὶ ἰδεολογικῆς φύσεως.

Ἡ οὐσία οἱασδήποτε μουσικῆς, θεωρουμένη καθ' ἑαυτήν, εἶναι συνυφασμένη μὲ τὸ πνεῦμα τῆς γλώσσης. Αὐτὸ δὲ δὲν ἰσχύει μόνον διὰ τὴν λαϊκὴν μουσικήν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ὀργανικήν, ἡ ὁποία εἶναι πάντοτε ἀφαίρεσις ἀπὸ τὴν ᾀδομένην μουσικήν. Ὅταν οἱ Ἕλληνες ἀοιδοὶ καὶ ὀργανοπαῖκται, κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, ἦλθον εἰς τὴν Ρώμην, ἡ τέχνη αὐτῶν συνεπείᾳ τῶν ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων εἶχε χάσει τὸν ἰδιάζοντα ἐθνικόν της χαρακτῆρα καί, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἐκτάσεως τοῦ ἀρχαίου κόσμου, εἶχε προσλάβει παγκόσμιον χαρακτῆρα. Εἰς τὴν ἀπὸ μουσικῆς ἀπόψεως μὴ παραγωγικὴν Ρώμην

Digitized by Google

ἡ μεταγενεστέρα αὕτη τέχνη τῶν Ἑλλήνων ἀοιδῶν καὶ ὀργανοπαικτῶν συνηντήθη μὲ στοιχεῖα αἰγυπτιακά, ἑβραϊκά, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, καὶ δὴ γαλατικὰ καὶ κελτικά. Ἡ εἰκὼν τῆς τότε Ρώμης ἀπὸ μουσικῆς ἀπόψεως παρουσιάζει ἀνοργάνωτον σύμφυρμα τῶν μᾶλλον ἑτερογενῶν στοιχείων, ὅπως περίπου ἡ σημερινὴ Βόρειος Ἀμερική. Ἐκ τούτων δὲ τῶν καλλιτεχνικῶν ἀντιθέσεων μόνον τότε ἠδύνατο νὰ προέλθῃ ἑνότης, ἐὰν ἐπετυγχάνετο νέα γλωσσικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἑνότης. Ἀμφότερα ταῦτα συνετελέσθησαν διὰ τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Εἰς τὰ ᾄσματα καὶ τοὺς ψαλμοὺς τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων συνεχωνεύθησαν τὰ πρακτικὰ ὑπολείμματα τῆς ἄλλοτε ἑλληνικῆς φωνητικῆς μουσικῆς, καθὼς καὶ τὰ λείψανα τῶν ἑβραϊκῶν, αἰγυπτιακῶν, ἴσως δὲ καὶ βορείων ᾀσμάτων. Δὲν ἀποκλείεται δὲ κατὰ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων νὰ ἔγινεν αἰσθητὴ ἡ ἐπ' αὐτῶν ἀντίδρασις τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς μουσικῆς. Τὸ βυζαντινὸν αὐτὸ στοιχεῖον, ἐπίσης ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης καταγόμενον καὶ ἀνάμεικτον μετ' ἄλλων ἀνατολικῶν στοιχειων, ἤσκησεν ἀναμφιβόλως, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν σταυροφοριῶν καὶ τῆς μεγάλης ἐμπορικῆς ἐπικοινωνίας μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, μεγάλην παρορμητικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς μουσικῆς. Μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος δὲν δύνανται νὰ προσδιορισθοῦν τοιαῦται σχέσεις. Ἡ ὕπαρξίς των εἶναι καταφανὴς εἰς ὡρισμένας μελῳδικὰς στροφάς· δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ εἴπωμεν μέχρι τίνος σημείου φθάνουν, πολὺ μᾶλλον, διότι ἡμεῖς σήμερον ἀγνοοῦμεν ἐντελῶς τὴν λαϊκὴν μουσικὴν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὡς βέβαια ὅμως δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν δύο τινά: πρῶτον, ὅτι μετὰ τὴν ἐξαφάνισιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης ὤφειλε νὰ ἐξαφανισθῇ ἐπίσης ἡ ἰδιαιτέρα τέχνη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς, ἄρα καὶ ὁ ὀργανισμὸς τῆς μελοποιίας αὐτῆς, τῆς ρυθμικῆς καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν μουσικῶν περιόδων. Ὅλαι αὐταὶ αἱ ἰδιότητες ἐξηρτῶντο ἀπὸ τὴν γλῶσσαν καὶ διετηροῦντο δι' αὐτῆς. Εὐθὺς ὡς ἐπεκράτησεν ἡ λατινικὴ γλῶσσα, ἐδέησεν αἱ ἐν λόγῳ ἰδιορρυθμίαι τῆς μουσικῆς ἐκφράσεως (Diktion) νὰ προσαρμοσθοῦν εἰς τοὺς ἐξ ὅλως διαφορετικῶν ριζῶν ἀναπτυχθέντας νόμους τῆς λατινικῆς γλώσσης. Ἐν τούτοις ὅμως παρουσιάζεται τώρα τὸ παράδοξον φαινόμενον, ὅτι παρὰ τὴν ὑλικὴν αὐτῆς ἐξαφάνισιν ἡ ἔννοια τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς ὡς πνευματικῆς δυνάμεως παραμένει ζωντανή. Δὲν ἐξαλείφεται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν, ὅπως τὰ ἀσιατικά, ἑβροϊκά, ἀφρικανικὰ καὶ δυτικοευρωπαϊκὰ στοιχεῖα. Τοὐναντίον παραμένει καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ρυθμίζῃ τὴν μουσικὴν σκέψιν, μολονότι τὸ σῶμά της ἔχει καταρρεύσει. Ὁμιλοῦμεν καὶ σήμερον ἀκόμη περὶ μελῳδίας, ἁρμονίας, ρυθμοῦ, περὶ ὁμοφωνίας καὶ πολυφωνίας, περὶ συμφώνων καὶ διαφώνων συγχορδιῶν (Konsonanzen und Dissonanzen). Αὗται ὅμως δὲν εἶναι μόνον λέξεις ἑλληνικῆς προελεύσεως, ἀλλ' αἱ θεμελιώδεις ἔννοιαι τῆς μουσικῆς σκέψεως ἐν γένει, ὅπως καθιερώθησαν τὸ πάλαι διὰ τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς. Βεβαίως ἡ σημασία τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν μετετοπίσθη κατὰ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων. Τὴν σφραγῖδά των ὅμως καὶ τὸ ἰδεολογικόν των περιεχόμενον προσέλαβον διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ τρόπου τῆς ἀσκήσεως τῆς τέχνης. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ἡ δύναμις, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε τὸ ἰδιάζον ζωτικὸν στοιχεῖον τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς καὶ κατέστησεν αὐτὴν ἱκανὴν νὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ ζήσῃ καὶ πέρα τοῦ χρόνου τῆς πραγματικῆς της ὑπάρξεως. Ἡ ἰδιαιτέρα αὕτη δύναμις τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς εἶναι τὸ ἦθος αὐτῆς. Τὸ ἦθος ἔδωκεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν μουσικὴν τὴν θέσιν τέχνης ἐπιδιωκούσης κάτι ἀνώτερον ἀπὸ τὴν ἁπλῆν τέρψιν. Καὶ δι' αὐτοῦ ἀνυψώθη ἡ μουσικὴ εἰς πνευματικὴν πειθαρχίαν, ἡ ὁποία βραδύτερον ἐθεωρήθη ὡς τὸ ἰδανικὸν τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς. Ἡ διδασκαλία τοῦ ἤθους στηρίζεται εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τῆς βαθείας ὑποταγῆς τῶν σχέσεων τῶν ἤχων εἰς φυσικοὺς νόμους καὶ εἰς φυσικοὺς δεσμούς. Εἰς τὴν μεταξύ των συγγένειαν ἢ ἀντίθεσιν δὲν ἀντανακλᾶται τυχαία αὐθαιρεσία, ἀλλ' ἡ συμφωνία φυσικῶν δυνάμεων. Θεμελιώδους σημασίας διὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν ὑπῆρξεν ἡ γνῶσις τῶν μαθηματικῶν σχέσεων τῶν ἤχων. Ἐξ αὐτῶν καθωρίσθη ἡ τάξις τῶν ἤχων, ἡ διαδοχὴ αὐτῶν, ἡ δυνατότης τῆς ἐναλλαγῆς καὶ τέλος ἡ διάκρισις μεταξὺ τῶν καταλλήλων καὶ ἀκαταλλήλων τρόπων τῆς μουσικῆς (Tonarten). Ὁ Πλάτων ἐξοστρακίζει ἀπὸ τὴν πολιτείαν του ὅλους τοὺς «θρηνώδεις» καὶ «μαλακοὺς» τρόπους. Ἐπιτρέπει μόνον τὸν «δώριον» καὶ τὸν «φρύγιον» (*δωριστὶ καὶ φρυγιστὶ ἁρμονίαν*), ὡς ἐκφράζοντας δύναμιν, πρᾶξιν καὶ προσευχήν· ἀπαγορεύει ρητῶς τὰ πολύχορδα ὄργανα, τρίγωνον καὶ πηκτίδα, καθὼς καὶ τοὺς αὐλούς, ἐπιτρέπει δὲ μόνον τὴν λύραν καὶ τὴν κιθάραν. Ἐκ τῶν ἀσκητικῶν αὐτῶν διατάξεων καταφαίνεται, ἀσχέτως πρὸς τὴν πρακτικήν των σημασίαν, ἡ ὑπεραυστηρὰ σοβαρότης τῆς ἑλληνικῆς ἀντιλήψεως περὶ τῆς τέχνης τῆς μουσικῆς. Ταύτην ἀναγνωρίζουν ὡς τέχνην τοὐλάχιστον οἱ μεγάλοι διδάσκαλοι, μόνον ἐφ' ὅσον εὑρίσκεται ἐν συμφωνίᾳ μὲ τὴν θεμελιώδη ἔννοιαν ἰδεώδους: ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως ἀνθρωπότητος. Τὸ φιλοσοφικὸν τοῦτο πνεῦμα περὶ τὴν ἀντίληψιν τῆς μουσικῆς ἐπικρατεῖ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν θεωρίαν τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ μεσαίωνος.

Ἀπὸ τὴν πρακτικὴν ἄσκησιν τῆς ἀρχαίας τέχνης δὲν εἶχεν ἀπομείνει τίποτε πλέον, ἡ ἐφηρμοσμένη ὅμως μουσικὴ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας δὲν ἄφηνε πολὺ ἔδαφος ἐνεργείας εἰς τὴν λαϊκὴν μουσικὴν φαντασίαν. Ἀποκεκλεισμένη ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ χρησιμοποιοῦσα γλῶσσαν νεκράν, τὴν λατινικὴν τῆς Ἐκκλησίας, δὲν ἠδύνατο νὰ δημιουργήσῃ δημώδη προϊόντα τέχνης. Ἀλλὰ μετὰ τόσον μεγαλυτέρας προσοχῆς ἠσχολεῖτο μὲ τὴν πνευματικὴν πλευρὰν τῆς μουσικῆς ὡς ἐπιστήμης τοῦ ἤχου (Wissenschaft von Klaug), καὶ τῶν μαθηματικῶν σχέσεων τῶν ἤχων. Πρὸς τοῦτο παρεῖχον οἱ Ἕλληνες θεωρητικοὶ πολύτιμα στοιχεῖα πρὸς ἐκμετάλλευσιν, ὀλιγώτερα ὁ Πλάτων ἀπὸ τὸν εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας προσκείμενον Ἀριστοτέλην, εἰδικῶς δὲ διὰ τὴν μουσικὴν ὁ Ἀναξαγόρας. Περαιτέρω ἕπονται τὰ ἀπόκρυφα «ἀριστοτέλεια προβλήματα» καὶ σειρὰ νεοπυθαγορικῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἐπιρροὴ ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων καὶ πέρα τοῦ Βοηθίου καὶ Κασιοδώρου φθάνει μέχρι τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος. Ἡ ἀντίληψις τῆς σημασίας τῶν διαστημάτων, ἰδιαιτέρως τῆς τετάρτης, πέμπτης καὶ ὀγδόης, καὶ πρὸ πάντων ἡ νέα ἑδραίωσις τῶν ἐννοιῶν τῆς συμφώνου καὶ διαφώνου συγχορδίας Konsonanz und Dissonanz), τῶν τρόπων τῆς μουσικῆς (Tonarten), τῶν ἐπιτρεπομένων καὶ ἀπαγορευομένων συνηχήσεων (Zusammenklänge), τῶν νόμων τοῦ μέτρου καὶ τοῦ ρυθμοῦ, ἐξηκολούθησε μὲν παρὰ τοῖς θεωρητικοῖς τοῦ μεσαίωνος, ἀλλὰ καὶ πάλιν πάντοτε ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὰς ἑλληνικὰς θεωρίας. Ὡς βέβαιον ὀφείλομεν ἀσφαλῶς νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ σχηματισμὸς τῶν μορφῶν τῆς ἀντιστίξεως, ὅπως αὗται ἐτελειοποιήθησαν εἰς τὰ ἔργα τῶν Ὀλλανδῶν (ἀπὸ τοῦ Ντουφαῦ Dufäy) μέχρι τοῦ Βιλλαὲρτ (Willaert), 1350—1550, ἐξεπήγασεν ἐκ τῶν εἰδικῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι διέπουν τὴν ἀνθρωπίνην φωνήν. Ἐπίσης ὡς βέβαιον ὀφείλει νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἡ κανονικὴ διαρρύθμισις ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου τούτου τῶν μορφῶν συνετελέσθη ὑπὸ τὴν διαρκῆ ἐπίδρασιν τῶν περὶ μουσικῆς θεωριῶν τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τῶν σχολαστικῶν τοῦ μεσαίωνος.

Ἡ εἰς τὴν αὐστηρὰν αὐτὴν ἐποχὴν ἐπακολουθήσασα ἀναγέννησις ἀποτελεῖ εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ζωῆς καὶ τῆς τέχνης νέαν στροφὴν τῆς βουλήσεως πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν φύσιν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀφῃρημένως θεωρητικοῦ σχολαστικισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἀναγέννησις ἀντλεῖ ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς, ὅπως καὶ ἡ πρὸ αὐτῆς ἐποχή: ἐκ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι αὕτη στηρίζεται εἰς ἕνα ἄλλο εἶδος σκέψεως. Δὲν ἔχει πλέον ὡς ἀφετηρίαν τὴν θεωρίαν. Τὸ μέγα πρόβλημα, τὸ ὁποῖον θέτει πρὸ αὐτῆς ἡ Ἀναγέννησις, εἶναι πῶς νὰ ἐπιτευχθῇ ἐκ νέου ἡ ἑνότης λόγου καὶ ἤχου (Emheit von Wort und Ton). Καὶ τώρα θέλουν νὰ προσοικειωθοῦν ἐκ νέου τὸ πρακτικὸν μέρος τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς, ὄχι ὅμως δι' ἱστορικοεπιστημονικῆς ἀπομιμήσεως, ἀλλ' οὔτε καὶ διὰ καθαρῶς θεωρητικῆς μεθόδου. Θέλουν τὴν ὑπάρχουσαν σύγχρονον μουσικὴν νὰ φέρουν εἰς φυσικὸν σύνδεσμον μὲ τὸν λόγον (Wort), μὲ τοὺς ἀρχιτεκτονικοὺς νόμους τῆς γλώσσης. Δι' αὐτοῦ διετυπώθη ἡ σπουδαιοτέρα ἀξίωσις, ἥτις ἦτο δυνατὸν νὰ ἐγερθῇ ἐν σχέσει μὲ τὴν μουσικήν. Ἐπὶ τῆς ἱκανοποιήσεως τῆς ἀξιώσεως αὐτῆς στηρίζεται ὁλόκληρος ἡ εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀπὸ τοῦ 1600 μέχρι σήμερον. Πᾶν ὅ,τι διαδραματίζεται εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μουσικῆς ταύτης ἀπὸ 400 ἐτῶν μέχρι τῆς σημερινῆς ἡμέρας ἀνάγεται εἰς τὸν ἀγῶνα περὶ τῆς ἑνότητος λόγου καὶ ἤχου. Ἐὰν ὁ ἀγὼν αὐτὸς ὡδήγησεν εἰς τὸν σχηματισμὸν νέων πάντοτε μορφῶν, τοῦτο συνέβη διότι πάντοτε ἐνεφανίζετο τὸ φάντασμα ἐκεῖνο τῆς ἀπολύτου συγχωνεύσεως λόγου καὶ ἤχου ὡς ἑλκυστικοῦ ἰδανικοῦ, τὸ ὁποῖον θὰ ἀπετέλει πιθανώτατα ἄλλοτε πραγματικότητα, κατὰ τὴν ἀκμὴν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης.

Τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ ἰδανικοῦ τούτου ἦτο ἡ ἁπλοποίησις. Ἐν πρώτοις ὤφειλε νὰ ἁπλοποιηθῇ ὁ διὰ τῶν μορφῶν τῆς ἀντιστίξεως εἰς ὑπερβολικὴν πολυτέλειαν ἐξιχθεὶς τρόπος τῆς μουσικῆς φράσεως (Satzart).

Ἡ ἁπλοποίησις αὕτη εἶναι ἰδιαιτέρως καταφανὴς εἰς τὰ ἔργα τοῦ Παλεστρίνα. Ὀλιγωτέρα προσοχὴ ἐδόθη εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἐδῶ δὲν πρόκειται μόνον περὶ πραγμάτων ἐχόντων ἀποκλειστικῶς σχέσιν μὲ τὴν μουσικὴν φράσιν (das musikalischen Satz). Δεσπόζουσα εἶναι μᾶλλον καὶ ἐδῶ ἡ προσπάθεια πρὸς νέαν ἑνότητα λόγου καὶ ἤχου (Wort und Ton), συνεπῶς ἡ κατανόησις καὶ πνευματικὴ ἀντίληψις τοῦ κειμένου. Παραπλεύρως ἀνεπτύχθη κατ' ἀρχὰς ὡς πάρεργον φαινόμενον ἡ τέχνη ἐκείνη τῆς μουσικῆς διαμορφώσεως, ἥτις ἔδωκεν εἰς ὁλόκληρον τὴν σύγχρονον μουσικὴν τὴν τελείαν της σφραγῖδα: ἡ *ἁρμονία*. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι καὶ ἡ ἁρμονία ἔλαβε τὸ ὄνομα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, μολονότι ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ ἀγνοεῖ τὴν ἁρμονίαν ὑπὸ τὴν σημερινήν της σημασίαν, τῆς συγχρόνου ἠχήσεως συγγενῶν φθόγγων. Καὶ ἡ νεωτέρα ἁρμονία ἐν τούτοις ἐγεννήθη ἐκ τῆς προσπαθείας ὅπως ἡ ποικιλία τῶν ἠχουσῶν φωνῶν συμπτυχθῇ εἰς τὴν ἑνότητα τοῦ λόγου καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δημιουργηθῇ νέα ἠχητικὴ ἑνότης. Ἰδιαιτέρως ἰσχυρὰ φαίνεται αὐτὴ ἡ προσπάθεια εἰς τὴν ἐργασίαν τῶν Φλωρεντίνων ἐκείνων ἐρασιτεχνῶν τῆς μουσικῆς, οἱ ὁποῖοι περὶ τὸ 1600 ἐπεχείρησαν τὴν ἀνασύστασιν τοῦ ἑλληνικοῦ δράματος ἐκ τοῦ ᾄσματος. Ἐκ τῆς προσπαθείας ταύτης προέκυψε μία τῶν σπουδαιοτάτων μορφῶν τῆς μουσικῆς δημιουργίας τῶν νεωτέρων χρόνων, τὸ *μελόδραμα*. Εἶναι δὲ τὸ μελόδραμα προϊὸν τῆς ἀμέσου ἀναδρομῆς τοῦ ἀνθρώπου τῆς Ἀναγεννήσεως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν μουσικήν. Δὲν γίνεται ὅμως πλέον σκέψις περὶ ἐπαναφορᾶς ἑλληνικῶν μελῳδιῶν, οὔτε περὶ τῶν ἀφῃρημένων θεωριῶν. Ἐν πλήρει συνειδήσει τώρα καταβάλλεται ἔντονος προσπάθεια, ὅπως συλληφθῇ τὸ πνευματικὸν στοιχεῖον τῆς ἀρχαίας μουσικῆς, ὅπως κατορθωθῇ ἡ ὀργανικὴ συγχώνευσις λόγου καὶ ἤχου εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς σκηνικῆς πράξεως.

Ἡ ἰδέα αὕτη τῆς ἀναστάσεως τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς δὲν ἐγκατέλειψεν ἔκτοτε τὴν εὐρωπαϊκὴν τέχνην μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Παρέμεινε ζωντανή, ὄχι μόνον εἰς τὸ παλαιὸν ἰταλικὸν μελόδραμα τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος ἰδίως παρὰ τῷ Μοντεβέρντι (Monteverdi), ἀλλὰ μετεφέρθη ἐκεῖθεν καὶ εἰς τὸ γαλλικὸν μελόδραμα τῶν Λουλλὺ καὶ Ραμώ, κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος. Ἐπανέρχεται πάλιν εἰς τὸ μελόδραμα τοῦ Γκλοὺκ (Gluck), καθὼς καὶ εἰς τὸ ὀρατόριον τοῦ Χαϊντελ (Händel). Ἀμφότεροι οὗτοι διὰ τῶν ἀρχαίων ὑποθέσεων τῶν ἔργων των, πολὺ μᾶλλον διὰ τοῦ τρόπου τῆς ἀπαγγελίας (Deklamation) καὶ κυρίως διὰ τῆς εἰδικῆς χρησιμοποιήσεως τῶν χορῶν, ἀποβλέπουν πάντοτε εἰς τὴν συνένωσιν λόγου καὶ ἤχου (Wort-Ton-Verbindung) τοῦ ἀρχαίου δράματος. Τὸ πρόβλημα τοῦ χοροῦ τῆς ἀρχαίας τραγῳδίας ἀπασχολεῖ τοὺς ποιητάς, ὅπως καὶ τοὺς μουσικούς. Ὁ Χέρδερ (Herder) καὶ ὁ Σίλλερ, ἰδίως ὁ τελευταῖος εἰς τὴν «Νύμφην τῆς Μεσσήνης», ἐπεχείρησαν μίαν λύσιν ἄνευ μουσικῆς. Δὲν ἐβράδυναν ὅμως νὰ ἀναγνωρίσουν ὅτι μόνον ἐκ τῆς συνυπάρξεως λόγου καὶ ἤχου δύναται νὰ προέλθῃ τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα. Ὁ Μένδελσον συνθέτει περὶ τὸ 1840, κατ' ἐντολὴν τοῦ βασιλέως τῆς Πρωσσίας, χοροὺς δι' ἀρχαῖα δράματα. Καὶ ἐν τέλει ἐπιλαμβάνεται ἐκ νέου ὁ Ριχάρδος Βάγνερ τοῦ θεμελιώδους προβλήματος τῆς ἑνώσεως λόγου καὶ ἤχου (Wort-Ton-Vereinigung), διὰ νὰ δημιουργήσῃ τὰς μουσικοδραματικάς του συλλήψεις, καὶ ὁ Φρειδερεῖκος Νίτσε γράφει, παρορμηθεὶς ἐξ αὐτοῦ, τὴν βαθυστόχαστον μελέτην του περὶ τῆς «Ἀναγεννήσεως τῆς τραγῳδίας ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς μουσικῆς».

Εἰς ὅλα αὐτὰ δὲν ὑπάρχει βεβαίως τίποτε πλέον ἐκ τῆς πραγματικότητος τῆς ἄλλοτε ἑλληνικῆς μουσικῆς. Πάντα ταῦτα ὅμως εἶναι ἡ ἄμεσος ἐπενέργεια τῆς ἰδανικῆς αὐτῆς δυνάμεως. Ὁλόκληρος ἡ εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ δὲν εἶναι νοητὴ ἄνευ τῆς τεραστίας πνευματικῆς παρορμήσεως, τὴν ὁποίαν ἔδωκεν εἰς αὐτὴν ἡ ἑλληνικὴ μουσική. Πάντοτε, ὁσάκις ἡ εὐρωπαϊκὴ αὕτη μουσικὴ ἐφάνη ἀπολέσασα τὰς δυνάμεις της, ἡ ἀνάμνησις τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς τῆς ἔδωκε νέαν ζωὴν καὶ τῆς ἐνέπνευσε νέους σκοποὺς ἰδεώδους τέχνης· καὶ πάντοτε πάλιν ἡ αἰωνίως καρποφόρος αὕτη ἀνάμνησις ὡδήγησε πρὸς νέας μετατροπὰς τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς.

P. BEKKER

[Ἄρθρον γραφὲν εἰδικῶς διὰ τὴν «Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν» καὶ μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ Κ. Γεργιάννη.]

ΑΡΧΑΙΑ ΜΟΥΣΙΚΗ. Οἱ Ἕλληνες λέγοντες *μουσικὴ* δὲν ἀπέδιδον εἰς τὴν λέξιν τὴν στενὴν σημασίαν τῆς σήμερον. Δι' αὐτοὺς μουσικὴ ἦτο ἡ γενικὴ πνευματικὴ μόρφωσις ἀνωτέρου ἀνδρός, ἡ ἐγκύκλιος παιδεία, δι' ἧς ἠσκεῖτο τὸ πνεῦμα πρὸς τὸ καλόν, τὴν ἁρμονίαν, ἐνῷ ἐκ παραλλήλου διὰ τῆς γυμναστικῆς ἠσκεῖτο τὸ σῶμα. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον πᾶς ἐκλεκτὸς πολίτης τῆς ἀρχαιότητος, πᾶς ποιητὴς καὶ φιλόσοφος ἦτο ταυτοχρόνως καὶ μουσικός. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἄλλους ἀρχαίους λαούς, οἱ Ἕλληνες κατέστησαν τὴν μουσικὴν ἐλευθέραν τέχνην, κτῆμα τοῦ παντός. Ἐκ τοῦ στενοῦ δεσμοῦ τῆς μουσικῆς μετὰ τῆς θρησκείας ἐδημιουργήθη πλῆθος προτύπων ἱερῶν ᾀσμάτων, ὡς ὁ *θρῆνος*, ὁ *παιὰν* καὶ ὁ *διθύραμβος*. Ὁ θρῆνος, ᾆσμα πένθιμον, συνδέεται πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Λίνου, ὅστις ταυτίζεται πρὸς τὸν Ἄδωνιν τῆς Κύπρου καὶ τὸν Βόριμον τῆς Βιθυνίας. Ὁ πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος σεμνὸς καὶ μεγαλοπρεπὴς παιὰν εἶναι ᾆσμα χαρᾶς, ὁ δὲ διθύραμβος, τὸ πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου ᾆσμα, εἶναι ὀργιώδης καὶ ἄγριος. Καὶ ἐδημιουργήθη μὲν ἡ τραγῳδία ἐκ τοῦ διθυράμβου ἀλλὰ καὶ ὁ θρῆνος καὶ ὁ παιὰν κατέλαβον ὡσαύτως θέσιν τινὰ εἰς τὸ ἀρχαῖον θέατρον (θρῆνος: «Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας»,

Digitized by Google

παιάν: «Περσῶν» Αἰσχύλου). Ἀλλὰ καὶ ἄλλαι θεότητες ἔχουσι τὰ πρὸς τιμήν των ᾄσματα, ὡς π. χ. ἡ Δημήτηρ τὸν *ἴουλον*, ἡ Ἄρτεμις τὸν *οὔπιγγον*, κλπ. Πλὴν ὅμως τῶν κυρίων ἱερῶν μελῶν, εἰς ἃ δέον νὰ προστεθῶσι καί τινα δευτερεύοντα, ὡς τὰ *προσόδια* (ᾄσματα συνοδεύοντα τὴν πομπὴν πρὸς τὸν ναόν), οἱ πρὸς τιμὴν παντὸς θεοῦ *ὕμνοι*, οἱ πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου *θρίαμβοι*, ὑπῆρχον καὶ πλῆθος ἄλλων ᾀσμάτων ἀφιερωμένων εἰς τελετὰς ἢ ἰδιωτικὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Ἀθήναιος ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων τὰ *σκόλια* (ἐπιτραπέζια ᾄσματα), τὰ *ἐγκώμια*, τὰ *ἐπινίκια*, τὰ *ἐπιλήνια* (γεωργικά), τὰ *ἐπιλοίμια* (ᾄσματα ἐναντίον τοῦ λοιμοῦ), τὰ *δαφνηφορικὰ μέλη* (τῶν φερόντων κλάδους δάφνης), τὰ *τριποδιφορικὰ* (τῶν φερόντων τὸν τρίποδα), τὰ *ὑπορχήματα* (εἶδος ᾀσμάτων συνοδευομένων δι' ἐκφραστικῶν κινήσεων τοῦ χοροῦ), τὰ *ἰθυφαλλικά*, τὰ *ὀσχοφορικὰ* (τῶν φερόντων κλάδον ἀμπέλου), τὰ *παροίνια* (βακχικά), τὰ *ἐμβατήρια* (ᾄσματα τῶν στρατιωτῶν), τὰ *παρθένια*, τὰ *ἐρωτικά*, τὸν *ὑμέναιον*, τὴν *καταβαυκάλησιν* (νανούρισμα), τὸν *ἱμαῖον* (τῶν ἀντλούντων ὕδωρ), τὸ *πτιστικὸν* (διὰ τὸν ἐκκοκκισμὸν τοῦ σίτου), τὸν *μάκτριμον* (ᾆσμα τῶν ζυμωτῶν) κλπ.

Τὸ πλῆθος τῶν ἀνωτέρω ᾀσμάτων ἀποδεικνύει ποίαν σημασίαν εἶχεν ἡ μουσικὴ εἰς τὸν δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον τῶν Ἑλλήνων. Αἱ θυσίαι καὶ λοιπαὶ θρησκευτικαὶ τελεταί, οἱ γάμοι, αἱ κηδεῖαι, τὰ συμπόσια, ἰδιωτικαὶ ἀσχολίαι ἔπρεπε νὰ συνοδεύωνται ἀπαραιτήτως ὑπὸ τῆς μουσικῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ συρροὴ τοῦ πλήθους εἰς τοὺς μουσικοὺς ἀγῶνας, ἡ ἐν Ἀθήναις μόνον ὕπαρξις δύο ᾠδείων: τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, εἶναι δεῖγμα τῆς ἀκμῆς, εἰς ἣν εἶχε φθάσει ἡ μουσικὴ κατὰ τὴν κλασσικὴν περίοδον. Ἤδη ἀξιόλογοι ἀοιδοὶ μνημονεύονται πλειστάκις εἰς τὰ ἔπη τοῦ Ὁμήρου, ἐξυμνοῦντες, συνοδείᾳ ἐγχόρδων ὀργάνων, τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωας τῆς μεγάλης ἐκείνης ἐποποιίας. Ὁ πρῶτος ὁμηρικὸς ὕμνος ὁμιλεῖ ὡσαύτως περὶ τῶν ἐν Δήλῳ μουσικῶν ἀγώνων πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος, λύρα δὲ ἦτο τὸ σῆμα νομισμάτων τῆς Δήλου. Εἰς τοὺς ἀπωτάτους χρόνους ἀνήκουσιν οἱ ἀοιδοὶ Ὀρφεύς, Ἀμφίων, Θάμυρις, Ὠλήν, ἐξ ὧν ὁ πρῶτος ἐγένετο αὐτὸ τὸ σύμβολον τῆς δυνάμεως τῆς μουσικῆς. Ὁ Δημόδοκος ψάλλει τὴν καταστροφὴν τῆς Τροίας καὶ ὁ Φήμιος ἀνυμνεῖ τὴν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ἀγαμέμνονος ἐπάνοδον τῶν Ἑλλήνων ἐκ Τροίας. Ἡ Λέσβος ὀλίγον βραδύτερον ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τὴν περίφημον σχολὴν τοῦ Ἀλκαίου καὶ τῆς Σαπφοῦς, ἐν τῇ ὁποίᾳ αἱ νεάνιδες μορφώνονται μουσικῶς. Ὅτι δὲ αἱ Ἑλληνίδες κόραι ἐμυοῦντο πρωΐμως εἰς τὴν μουσικήν, συνάγεται καὶ ἐκ τῶν *παρθενίων*, ἅτινα συνέθεσεν ὁ Ἀλκμάν, καὶ ἐκ τῶν μουσικῶν ἑορτῶν τῆς Δήλου, κατὰ τὰς ὁποίας οἱ χοροὶ ἀπετελοῦντο ἐξ ἀοιδῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων. Ἡ σπουδὴ τοῦ ᾄσματος καὶ τῆς λύρας, βραδύτερον δὲ καὶ τοῦ αὐλοῦ, ἔχει τοσοῦτον διαδοθῆ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν, ὥστε τὰ λυρικὰ χορικά, ἐν Ἀθήναις δὲ καὶ αὐτὰ τὰ δραματικά, ἐξετελοῦντο οὐχὶ ὑπὸ ἀοιδῶν ἐξ ἐπαγγέλματος, ἀλλ' ὑπ' αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Εἰς τὴν διάδοσιν τῆς μουσικῆς πολὺ συνέτεινε καὶ ἡ ὀργάνωσις τῶν μουσικῶν ἀγώνων. Οἱ κυριώτεροι ἐκ τούτων ἦσαν οἱ ἐν Λακεδαίμονι ἀγῶνες τοῦ Καρνείου Ἀπόλλωνος, οἵτινες ἤρχισαν ὀργανούμενοι ἀπὸ τοῦ 676 π. Χ.

Κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἐθεσπίσθη ἐν Σπάρτῃ ὁ πρῶτος κιθαρῳδικὸς ἀγὼν ὑπὸ τοῦ Τερπάνδρου, ὅστις καὶ ἐνίκησεν. Οἱ ὑπὸ τοῦ Τερπάνδρου μελοποιηθέντες νόμοι ἐθεωρήθησαν ἱεροὶ καὶ ἐπὶ ἕνα αἰῶνα ἐξετελοῦντο κατὰ τοὺς Καρνείους ἀγῶνας. Ἐστέφθησαν δὲ νικηταὶ κατὰ τούτους ὁ Θαλήτας τῆς Κρήτης, ὁ Ξενόδαμος τῶν Κυθήρων, ὁ ἐκ τῆς Λοκρίδος Ξενόκριτος, ὁ Πολύμνηστος τῆς Κολοφῶνος, ὁ Ἀργεῖος Σακάδας, ὁ Ἐξηκεστίδας, ὁ Τιμόθεος, ὁ Κλωνᾶς κ. ἄ. Ἡ Σπάρτη ἔχει ὡσαύτως νὰ ἐπιδείξῃ τὴν στρατιωτικὴν καὶ πολεμικὴν μουσικήν, τοὺς *ἐνοπλίους* χορούς, τὰ *θούρια* καὶ τὰ *ἐμβατήρια* τοῦ Τυρταίου καὶ τὰς συνθέσεις τοῦ ἐκ Λυδίας Ἀλκμᾶνος (περὶ τὸ 600 π. Χ.), ὅστις διεμόρφωσε τὸ λυρικὸν μέτρον διὰ τῶν παρθενίων ἐρωτικῶν ᾀσμάτων καὶ ἄλλων ὕμνων καὶ ἐθεωρήθη ὁ ἐθνικὸς ποιητὴς τῆς Σπάρτης. Ἔτι μεγαλυτέρας σημασίας εἶναι τὰ ἐν Δελφοῖς *Πύθια* (ἀπὸ τοῦ 582 π. Χ.). Προκειμένου νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τῶν *πυθικῶν νόμων*, ὀφείλομεν νὰ εἴπωμεν ὅτι νόμος εἰς τὴν μουσικὴν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἦτο πρότυπός τις μελῳδία, ὀφειλομένη κατ' αὐτοὺς εἰς θείαν ἀποκάλυψιν· διὸ καὶ οἱ νόμοι ἐφυλάσσοντο μετ' εὐλαβείας εἴς τινα ἱερά. Οἱ νόμοι οὗτοι ἐχρησίμευον ὡς πρότυπα, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μουσουργὸς ἠδύνατο διὰ παραλλαγῶν νὰ σχηματίσῃ ἄλλας μελῳδίας.

Ὁ ὁριστικὸς τύπος τοῦ *κιθαρῳδικοῦ* νόμου, ὡς οὗτος διεμορφώθη ὑπὸ τοῦ Τερπάνδρου κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, εἶναι σύνθεσις ἐκτενής, διαιρουμένη εἰς τὰ ἑξῆς ἑπτὰ μέρη: α') *ἀρχὰ* ἢ *ἔπαρχα*, εἶδος προοιμίου ἢ ἐπικλήσεως πρὸς τὴν θεότητα, β') *μέταρχα* (δευτέρα ἀρχή), γ') *μετάτροπα*, δ') *ὀμφαλός*, ε') *μετακατάτροπα*, στ') *σφραγίς*, ζ') *ἐπίλογος* ἢ *ἐξόδιον*. Ὁ ρυθμὸς τοῦ κιθαρῳδικοῦ νόμου ἦτο τὸ δακτυλικὸν ἑξάμετρον, ἀπὸ τοῦ Φρύνιδος ὅμως προσετέθησαν καὶ οἱ λυρικοὶ ρυθμοὶ τοῦ διθυράμβου, οἵτινες ἐν τέλει καὶ ἐπεκράτησαν. Ἑτέρα μορφὴ πυθικοῦ νόμου, ἀλλὰ δι' ἐνόργανον ἀποκλειστικῶς μουσικήν, εἶναι τὸ *πυθικόν*, τὸ ἀρχαιότερον ὑπόδειγμα προγραμματικῆς μουσικῆς. Τὸ πυθικὸν ἀναπαρίστα τὴν πάλην τοῦ Ἀπόλλωνος πρὸς τὸν ὄφιν Πύθωνα, ἀπετελεῖτο δὲ ἐκ τῶν ἑξῆς μερῶν: ἐκ τῆς *πείρας*, εἴδους εἰσαγωγῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἀπόλλων ἐξετάζει τὸ πεδίον τῆς πάλης· ἐκ τοῦ *κατακελευσμοῦ*, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ θεὸς προκαλεῖ τὸ τέρας· ἐκ τοῦ *ἰαμβικοῦ*, τοῦ περιγράφοντος τὸν ἀγῶνα διὰ διαφόρων γοργῶν ρυθμῶν, ἀπομιμήσεων σαλπίγγων· ἐκ τοῦ *ὀδοντισμοῦ*, ἀπομιμουμένου τὸν τρυγμὸν τῶν ὀδόντων τοῦ Πύθωνος· ἐκ τοῦ *σπονδείου* τμήματος, δι' οὗ ἀνυμνῆται ὁ θρίαμβος τοῦ θεοῦ· ἐπερατοῦτο δὲ μὲ τὴν *καταχόρευσιν*, δι' ἧς ὁ Ἀπόλλων ἔψαλλε τὸν θρίαμβόν του. Ὁ κατὰ τοὺς ἀγῶνας ἐκτελεστὴς ἐκαλεῖτο *πυθαύλης*. Ἡ μορφὴ αὕτη τοῦ πυθικοῦ ὀφείλεται εἰς τὸν διάσημον αὐλητὴν Σακάδαν. Ἄρα τὸ πυθικὸν τοῦ Σακάδα ἀνήκει εἰς τὴν *αὐλῳδίαν*, τὸ παρὰ τῇ *κιθαρῳδίᾳ* ἢ *κιθαριστικῇ* ἕτερον εἶδος τῆς λυρικῆς μουσικῆς τῶν Ἑλλήνων. Φαίνεται ὅτι εἰσήχθη μετὰ τοῦ αὐλοῦ ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, εἷς δ' ἐκ τῶν μεγάλων ἐκτελεστῶν αὐτῆς εἶναι καὶ ὁ ἐκ Κολοφῶνος Πολύμνηστος (περὶ τὸ 600 π. Χ.). Ἡ αὐλῳδία ἐχρησιμοποίει ὡσαύτως ἐν ἀρχῇ τὸ ἑξάμετρον, βραδύτερον ὅμως ἐγράφετο καὶ εἰς μᾶλλον ἐλεύθερα καὶ ποικίλα μέτρα. Ἐνῷ διὰ τὴν κιθαρῳδίαν εἷς ἐκτελεστὴς ἦτο ἀρκετός, διὰ τὴν αὐλῳδίαν ἀπητοῦντο ἀπαραιτήτως δύο: ὁ ἀοιδὸς καὶ ὁ συνοδεύων αὐτὸν αὐλητής. Ἰδιαιτέρως ἐξετιμᾶτο ἡ ἐκτέλεσις δεξιοτεχνικῶν συνθέσεων διὰ μόνον αὐλόν, ἡ λεγομένη *ψιλὴ αὔλησις*, ἐνῷ τοὐναντίον ἐπεκρίνετο ἐνίοτε ὁ αὐλὸς ὡς ὄργανον συνοδείας, καθότι ἔκρυπτε τὰ φωνητικὰ ἐλαττώματα τοῦ ἀοιδοῦ ἢ ἐκάλυπτε τὴν φωνήν. Πλὴν τοῦ Μικρασιάτου αὐλητοῦ Ὀλύμπου, ἡ αὐλητικὴ ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τὴν σχολὴν τοῦ Ἄργους (ΣΤ' αἰών: Σακάδας, Πυθόκριτος), τὴν τῶν Θηβῶν (Ε'—Δ' αἰῶνες: Διόδωρος, Πρόνομος, Ἀντιγενίδης) κ. ἄ. Πλὴν τῆς ἁπλῆς αὐλήσεως ὑπῆρχε καὶ ἡ ἐκτέλεσις ὑπὸ δύο διπλῶν αὐλῶν, ἡ λεγομένη *συναυλία*, ἡ πλειστάκις ἐμφανισθεῖσα εἰς τὰς ἑορτὰς τῶν Παναθηναίων.

Ἀρχαιοτέρα τῆς αὐλῳδίας εἶναι ἡ *κιθαρῳδία* καὶ ἡ ὀλιγώτερον ἐκτιμωμένη *λυρῳδία*. Κατὰ τὴν κιθαρῳδίαν ὁ ἀοιδὸς ἐξετέλει μονῳδίαν τινά, συνοδεύων αὐτὸς ἑαυτὸν διὰ κιθάρας μεγάλων διαστάσεων, ἣν ἔκρουε διὰ τῶν δακτύλων τῆς ἀριστερᾶς χειρός. Τὸ καλλιτεχνικώτερον εἶδος κιθαρῳδίας ἦτο ὁ κατὰ τὰ Πύθια πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος ἐκτελούμενος πυθικὸς νόμος. Κατ' αὐτόν, πλὴν τοῦ ᾄσματος, ὁ ἀοιδὸς ἐξετέλει καὶ τμήματά τινα, προοίμια, ἐπιλόγους κλπ., διὰ μόνην τὴν κιθάραν. Ὑπῆρχον δὲ καὶ συνθέσεις ἀποκλειστικῶς διὰ μόνην κιθάραν, αἵτινες ἀπετέλουν τὴν λεγομένην *ψιλὴν κιθάρισιν*. Περίφημος ἦτο ἡ σχολὴ κιθαρῳδίας τῆς Λέσβου, ἥτις ἤκμασεν ἀπὸ τοῦ Τερπάνδρου (περὶ τὸ 675), μέχρι τοῦ Περικλείτου (περὶ τὸ 560). Περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' αἰῶνος ἀναφαίνεται ὁ ἐκ Μιλήτου Τιμόθεος, ὅστις ἐδημιούργησεν ἔργα παραμείναντα ἐπὶ πολὺ ὡς πρότυπα, κατὰ δὲ τὴν ἐποχὴν τῆς παρακμῆς, ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ, ὁ Μεσομήδης. Ἀλλὰ καὶ αἱ Ἀθῆναι ὑπῆρξαν κέντρον ἀπολλωνείου λατρείας· κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Θαργηλίων ἐλάμβανον χώραν μουσικοὶ ἀγῶνες ἀνδρικῶν καὶ παιδικῶν χορῶν, δι' οὓς συνηνοῦντο δύο φυλαί. Ἀπενέμετο δὲ βραβεῖον δισχιλιόδραχμον, ἐνῷ ὁ νικητὴς ἐλάμβανε τρίποδα, ὃν ἀφιέρωνεν εἰς τὸ Πύθιον (ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος). Ἑτέρα μουσικὴ ἑορτὴ ἦτο ἡ ὑπὸ τῶν Δηλίων πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος θεσπισθεῖσα ἑορτὴ τῶν Σωτηρίων (Γ' αἰών). Κατὰ ταύτην ἐξετελεῖτο: φωνητικὴ μουσικὴ καὶ ἐλάμβανον χώραν ἀγῶνες ραψῳδῶν, ἀγῶνες κιθαριστῶν, κιθαρῳδῶν, ποιητῶν προσῳδιῶν, ὀρχήσεις συνοδείᾳ αὐλοῦ, χοροὶ ἀνδρῶν καὶ παιδίων, τέλος δραματικαὶ παραστάσεις. Ἐξ ἐπιγραφῶν πληροφορούμεθα τὰ ὀνόματα διακεκριμένων τινῶν μουσικῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὡς Τελέστου τοῦ Ἀθηναίου, Ἱπποκλέους τοῦ Βοιωτοῦ, Λυσίππου τοῦ Ἀρκάδος, Σωκράτους τοῦ Ροδίου κ. ἄ. Μεγάλην λαμπρότητα ἔλαβεν ἡ μουσικὴ ἐν Ἀθήναις ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλέους, ὁπότε καὶ εἰσήχθη ἐπισήμως εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Παναθηναίων.

Ἡ ἀπολλώνειος λατρεία ἐδημιούργησεν ἐν Ἑλλάδι ἀπαράμιλλον λυρικὴν χορῳδίαν, ἥτις ἐγράφετο εἰς δωρικὴν διάλεκτον, ἀντιστροφικῶς κατὰ τριάδας, ἵνα ἐκτελῆται ὑπὸ χορῶν ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ παιδίων, συνωδεύετο δὲ ὑπὸ τῆς κιθάρας ἢ τοῦ αὐλοῦ ἢ καὶ ἀμφοτέρων. Ἡ χρυσῆ περίοδος τῆς λυρικῆς χορῳδίας εἶναι ἡ περιλαμβάνουσα τοὺς ΣΓ' καὶ Ε' π. Χ. αἰῶνας· ἡ τέχνη τῆς περιόδου ταύτης δὲν εἶναι πλέον καθαρῶς ἱερατική, ἀλλ' ἀναμειγνύουσα πλεῖστα κοσμικὰ στοιχεῖα καὶ ἀφήνουσα ἐλευθέραν τὴν φαντασίαν μεταβάλλεται εἰς τέχνην τέρψεως. Εἰς τὰ ἤδη προμνησθέντα ὀνόματα τοῦ Θαλήτα, τοῦ Ἀλκμᾶνος, τοῦ Ξενοκρίτου, τοῦ Ξενοδάμου, τοῦ Πολυμνήστου προστίθενται οἱ μεγάλοι διδάσκαλοι τοῦ εἴδους: ὁ Ἀρχίλοχος, ὁ Ἀλκαῖος καὶ ἡ Σαπφὼ (διὰ τὴν αἰολικὴν τέχνην), ὁ Ἀνακρέων καὶ ὁ Πύθερμος (διὰ τὴν ἰωνικήν), ἡ Κόριννα (διὰ τὴν βοιωτικήν), ἰδίᾳ δὲ ὁ Στησίχορος, ὅστις πρῶτος εἰσήγαγε τὸν χορικὸν ὕμνον τῆς ἐπικρατησάτης τριμεροῦς μορφῆς: στροφῆς—ἀντιστροφῆς—ἐπῳδοῦ, ὁ Ἴβυκος, ὁ Σιμωνίδης (556—468), ποιητὴς ὕμνων, παρθενίων, ὑπορχημάτων, παιάνων κλπ., ὁ Βακχυλίδης καὶ ὁ μέγιστος πάντων Πίνδαρος (522—448), ὅστις συνεδύαζε τὴν ἄφθαστον ρυθμικὴν ποικιλίαν μὲ τὴν δημιουργίαν νέων ἁρμονιῶν καὶ μελῳδιῶν καὶ οὗτινος ἡ ἔμπνευσις καὶ ἡ ἐλευθέρα φαντασία, ἡ ἐπενδύουσα μουσικῶς σκέψεις ποιητικάς, φιλοσοφικὰς καὶ ἱερατικὰς ταυτοχρόνως, ἔδωκαν γένεσιν εἰς ἀπαράμιλλα ἀριστουργήματα. Εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς παρακμῆς (ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ε' αἰῶνος) ἀνήκουσιν ὁ Μελανιππίδης ὁ νεώτερος, ὁ Φρῦνις (περὶ τὸ 450) καὶ ὁ Τιμόθεος (446—357;). Διὰ τοὺς μουσικοὺς ἀγῶνας τῆς ἀπολλωνείου λατρείας, ἐχρησιμοποιεῖτο ἡ κιθαρῳδία καὶ ἡ αὐλῳδία· ἐνίοτε ὅμως τὰ δύο εἴδη συνηνοῦντο, ἀποτελοῦντα τὴν λεγομένην ἔναυλον κιθάρισιν, ἥτις, δημιουργηθεῖσα εἰς τὴν σχολὴν τοῦ ἐξ Ἀμβρακίας Ἐπιγόνου, ἐτελειοποιήθη ὑπὸ τοῦ ἐκ Σικυῶνος Λυσάνδρου. Οἱ κιθαριστικοὶ νόμοι, συνοδείᾳ αὐλοῦ, ἐκαλοῦντο *παριαμβίδες*.

Ἀλλὰ καὶ ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου ἐδημιούργησεν ὡσαύτως ἀξιόλογον μουσικὸν πολιτισμόν. Ὁ δὲ πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου διθύραμβος εἶναι τέλειον ὑπόδειγμα λυρικῆς χορῳδίας ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς ὀρχήσεως. Οἱ πεντήκοντα ἐκτελεσταί, οἱ ἀποτελοῦντες τὸν κύκλιον χορόν, ᾖδον εἰς φρυγικὴν ἁρμονίαν, ἐνῷ ἐχόρευον τὰ ὀργιαστικὰ τυρβάσια. Ἐκ τῆς Κορίνθου, ἔνθα τὸ πρῶτον ὠργανώθη ὁ διθύραμβος ὑπὸ τοῦ Ἀρίωνος (περὶ τὸ 628), μετεφυτεύθη εἰς Ἀθήνας, ὅπου καὶ ἔλαβε μεγάλην ἐξέλιξιν, χάρις εἰς τὸν Λᾶσον τὸν Ἑρμιονέα, τὸν δημοφιλέστερον μουσικὸν τοῦ εἴδους. Τοῦτον ἐμιμήθησαν καὶ οἱ λυρικοὶ ποιηταὶ τῆς ἀπολλωνείου λατρείας, γράψαντες ὡσαύτως διθυράμβους, ὡς ὁ Σιμωνίδης, Πίνδαρος, Τιμόθεος, Μελανιππίδης, Τελέστης. Φρῦνις, Κινησίας κ. ἄ. Ἐκ τῶν τελευταίων κλασσικῶν τοῦ διθυράμβου εἶναι Φιλόξενος ὁ Κυθήριος (περὶ τὸ 380 π. Χ.). Ἐκ τοῦ διθυράμβου ἐδημιουργήθη ἡ τραγῳδία, ἔργον κατὰ μέγα μέρος μουσικόν, ἐφ' ὅσον ὄχι μόνον τὰ χορικὰ ᾖδοντο ἀλλὰ καὶ ὡρισμένα τρίμετρα λυρικῆς τινος σκηνῆς ἀπηγγέλλοντο συνοδείᾳ μουσικῆς. Τὰ καθαρῶς μουσικὰ μέρη τῆς τραγῳδίας ἦσαν τὰ *στάσιμα* τοῦ χοροῦ, ἅτινα ἐψάλλοντο ὑφ' ὅλων τῶν χορῳδῶν ἡνωμένων. Εἴς τινα στάσιμα, ὡς π. χ. τῶν «Ἱκετίδων» (στ. 588—633), λαμβάνει χώραν ἀληθὴς μουσικὸς διάλογος μεταξὺ τῶν δύο ἡμιχορίων ἢ τῶν κορυφαίων τῶν ἡμιχορίων. Τὰ ἀντιστροφικὰ στάσιμα συνωδεύοντο ὑπὸ τῶν ὀρχηστικῶν κινήσεων τῆς *ἐμμελείας*, ἐνῷ ὁ *κῶμος* ἦτο εἶδος μουσικοῦ διαλόγου μεταξὺ χοροῦ καὶ ὑποκριτῶν. Ἡ *πάροδος* φαίνεται ὅτι ἦτο τὸ λυρικὸν τεμάχιον, τὸ ὁποῖον ἔψαλλεν ὁ χορὸς εἰσερχόμενος, ἐνῷ ὁ Ἀριστοτέλης λέγει ὅτι ἦτο τὸ πρῶτον πλῆρες χορικόν: «Χορικοῦ δὲ πάροδος μὲν ἡ πρώτη λέξις ὅλη χοροῦ» (Ποιητική, ιβ'). Τὸ μουσικὸν μέρος ἦτο εὐρύτερον εἰς τὰς τραγῳδίας τοῦ Αἰσχύλου, ὀλιγώτερον εἰς τὰς τοῦ Σοφοκλέους καὶ ἔτι περιωρισμένον εἰς τὰς τοῦ Εὐριπίδου καὶ τὰς κωμῳδίας τοῦ Ἀριστοφάνους. Πλὴν τῆς φρυγικῆς ἁρμονίας ἐδέσποζον ὡσαύτως ἡ δωρικὴ καὶ ἡ μιξολυδική. Τὸ συνοδεῦον τὰ χορικὰ ὄργανον ἦτο ὁ αὐλός, ἢ μᾶλλον ὁ διπλοῦς αὐλός, οὗτινος κατὰ τὸν Οὐάρρωνα, ὁ μὲν πρῶτος αὐλὸς ἐξετέλει τὸ μέλος, ὁ δὲ ἕτερος τὴν συνοδείαν. Φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι καὶ ἡ λύρα συνώδευεν ἐνίοτε τὰ χορικά, ὡς ἐξάγεται ἔκ τινων περικοπῶν τῶν τραγικῶν (*Αἰσχύλου* «Ἀγαμέμνων» στ. 990, *Εὐριπίδου* «Ἑλένη» 185, «Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις» 146). Πλὴν τῶν χορικῶν, μέγα μέρος κατεῖχον, ἰδίᾳ ἐν τὰ δράματα τοῦ Εὐριπίδου—διότι ὁ Αἰσχύλος ἓν μόνον παράδειγμα παρέχει (ἐν τῷ «Προμηθεῖ» στ. 560) καὶ ὁ Σοφοκλῆς δύο ἐν τῇ «Ἠλέκτρᾳ» στ. 86—120 καὶ τῇ «Ἀντιγόνῃ» στ. 237—253), αἱ μονῳδίαι, ὡσαύτως δὲ καὶ οἱ λυρικοὶ διάλογοι. Οἱ μονῳδοῦντες δὲ παρὰ τῷ Εὐριπίδῃ εἶναι κυρίως οἱ ὑποδυόμενοι τὰ γυναικεῖα πρόσωπα. Φαίνεται ὅτι ἡ μονῳδία ἦτο ἐκτεταμένον ᾆσμα θρηνώδους χαρακτῆρος κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σουΐδα. Ἦτο δ' αὕτη χαρακτηριστικὸν τῆς τέχνης τοῦ Εὐριπίδου, ὅστις ὑπῆρξεν ὁ μᾶλλον καινοτόμος μουσικὸς ἐκ τῶν ἀρχαίων τραγικῶν. Φαίνεται δὲ ὅτι αἱ μονῳδίαι τοῦ Εὐριπίδου παρέμειναν ἐπὶ μακρὸν δημοφιλεῖς καὶ ὅτι ἔσχον μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς καθόλου μουσικῆς ἐξελίξεως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ὡρισμένα τμήματα τῆς ἀρχαίας τραγῳδίας ἀπηγγέλλοντο συνοδείᾳ μουσικῆς. Τοῦτο ἀπετέλει τὴν λεγομένην *παρακαταλογήν*, ἥτις ἦτο μουσικὸν εἶδος συγγενεῦον πρὸς τὸ σημερινὸν *μελόδραμα*, συμφώνως πρὸς τὴν σημασίαν, ἣν δίδουσιν εἰς τὴν λέξιν οἱ λαοὶ τῆς Δύσεως, δηλαδὴ πρὸς τὴν μουσικὴν ὑπόκρουσιν. Ἡ παρακαταλογὴ ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἀρχίλοχον, ἐφαρμοσθεῖσα δ' ἀρχικῶς εἰς τὰ ἰαμβικὰ μέτρα, ἐχρησιμοποιήθη βραδύτερον καὶ εἰς ἄλλους ρυθμούς, τέλος δὲ εἰσήχθη

Digitized by Google

καὶ εἰς τὸ θέατρον. Πλούσια μουσικὰ στοιχεῖα περιλάμβανε καὶ ὁ *παντόμιμος* τῶν ἀρχαίων, ὁ συνεχιστὴς τοῦ διθυράμβου, ὅστις ἐπέζησε μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ μουσικὸν στοιχεῖον τοῦ εἴδους τούτου ἀπετέλει ὁ χορὸς καὶ ἡ πολυάριθμος καὶ θορυβώδης ὀρχήστρα. Γενικῶς δὲ εἰς τὸ ἀρχαῖον θέατρον δυνάμεθα νὰ ἀναζητήσωμεν τὸν πυρῆνα, ἐξ οὗ ἐγεννήθη τὸ σύγχρονον σοβαρὸν καὶ κωμικὸν μελόδραμα, ὡς καὶ τὸ μπαλλέττο. Μέχρι σχεδὸν ἐπ' ἐσχάτων αἱ ὑποθέσεις τῶν μελοδραμάτων τῆς Δύσεως ἐλαμβάνοντο ἐκ τῆς ἀρχαίας μυθολογίας καὶ ἐκ τῶν ἀρχαίων τραγικῶν· τὸ πρῶτον μελόδραμα, τὸ συντεθὲν ἐν Φλωρεντίᾳ, κατὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ εἴδους ἦτο ἡ «Δάφνη» (1594), τὸ δὲ παλαιότερον μελόδραμα, ὅπερ παραμένει εἰς τὸ μόνιμον μουσικὸν δραματολόγιον, ὁ «Ὀρφεὺς» τοῦ Γκλούκ, εἶναι ὡσαύτως ἑλληνικῆς ὑποθέσεως.

Πλὴν ὅμως τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Διονύσου καὶ ἄλλοι θεοὶ ἐτιμῶντο μουσικῶς. Ἀγῶνες μουσικοὶ ἐλάμβανον χώραν, ὡς ἐν Ἄργει καὶ Ὀλυμπίᾳ, πρὸς τιμὴν τοῦ Σθενείου Διός, ἐν Ὀρχομενῷ πρὸς τιμὴν τῶν Χαρίτων καὶ τοῦ Διονύσου, ἐν Πειραιεῖ πρὸς τιμὴν τοῦ Ποσειδῶνος, ἐν Δωδώνῃ πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς κλπ. Ὅτι δὲ οἱ Ἕλληνες ἀπέδιδον μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν μουσικήν, ἀποδεικνύουν αἱ περὶ αὐτῆς γνῶμαι τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων. Ἐκ τῶν μεγαλυτέρων ὑμνητῶν τῆς μουσικῆς εἶναι ὁ Πλάτων, ὅστις τὴν ἐθεώρει ὡς τὴν «κατ' ἐξοχὴν μορφωτικὴν τέχνην ἡ ὁποία εἰσδύουσα εἰς τὴν ψυχὴν τὴν ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀρετήν». Ὁ αὐτὸς ἔλεγεν ὅτι ἡ μουσικὴ ἐμπνέει τὸν ἄνθρωπον γενναῖα φρονήματα, ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἀνάγκην εὐρυθμίας, ὅτι ἡ καλυτέρα Μοῦσα εἶναι ἡ εὐχαριστοῦσα τοὺς ἀρίστους καὶ τοὺς πεπαιδευμένους. Ἀλλ' ἐὰν ὁ Πλάτων ὁμιλῇ ὡς φιλόσοφος, ὁ Ἀριστοτέλης ὁμιλεῖ ὡς βαθέως μεμυημένος εἰς τὴν τέχνην τῶν ἤχων: «Ἐνῷ, γράφει, ἡ ζωγραφικὴ καὶ ἡ γλυπτική, ἀπευθυνόμεναι εἰς τὴν ὅρασιν, μιμοῦνται τὰ ἐξωτερικὰ πράγματα καὶ τὰ πρόσωπα τῇ βοηθείᾳ τῶν χρωμάτων καὶ τῶν σχημάτων, αἱ μουσικαὶ τέχναι, ἡ ποίησις, ἡ μουσική, ἡ ὄρχησις, αἱ ὁποῖαι ἐνεργοῦν διὰ μέσου τῆς ἀκοῆς, μιμοῦνται τὰ ψυχικὰ συναισθήματα καὶ τὰς πράξεις διὰ τοῦ ρυθμοῦ, τοῦ λόγου καὶ τῶν μελῳδικῶν διαδοχῶν». Ὁ αὐτὸς λέγει: «Ἡ μουσικὴ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἐντονωτέρα ἀπόλαυσις τῆς ποιήσεως, ἔργον δ' ἔχει νὰ ἐξεγείρῃ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀκροατοῦ τὸ αἴσθημα καὶ τὰς ἰδέας, αἵτινες εἶναι κατάλληλοι ὅπως διευκολύνωσι τὴν πλήρη κατανόησιν τοῦ ποιητικοῦ ἔργου, τοῦτο δ' ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸν σημεῖον, περὶ ὃ ὀφείλουσι νὰ ταχθῶσι πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς ἐκτελέσεως». Ὁ Ἀριστοτέλη εὑρίσκει ὡσαύτως ὅτι «εἰς τὰς μελῳδίας ὑπάρχουσιν ἡ ὀργή, ἡ ἀνδρεία, ἡ ἐγκράτεια καὶ γενικῶς ὅλοι οἱ ἠθικοὶ χαρακτῆρες» καὶ προσθέτει: «εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἁρμονία καὶ ὁ ρυθμὸς ἔχουσι σχέσιν τινὰ πρὸς τὴν ψυχήν· δι' αὐτὸ καὶ πολλοὶ φιλόσοφοι εἶπον ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἁρμονία, ἄλλοι δὲ ὅτι ἔχει ἐν ἑαυτῇ τὴν ἁρμονίαν». Ἀλλαχοῦ διερωτᾶται: «Τί εἶναι πράγματι ἡ μουσική..... ἐπιστήμη, ἐκτέλεσις ἢ διασκέδασις; Δύναταί τις νὰ διστάσῃ πρὸ τῶν τριῶν τούτων χαρακτήρων, διότι ἡ μουσικὴ κατέχει αὐτοὺς ἐξ ἴσου. Ἡ ἐκτέλεσις σκοπὸν ἔχει νὰ μᾶς ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὴν κούρασιν· πρέπει ὅμως ἡ ἀνάπαυσις νὰ εἶναι εὐχάριστος καὶ νὰ ἐμφανίζηται ὡς ἀντιφάρμακον εἰς τοὺς κόπους τῆς ἐργασίας. Ἡ διασκέδασις ἀφ' ἑτέρου πρέπει νὰ εἶναι ὡσαύτως εὐχάριστος.... ἡ δὲ μουσική, ὡς πάντες παραδέχονται, εἶναι θεία εὐχαρίστησις, εἴτε μεμονωμένη εἴτε συνοδευομένη ὑπὸ τοῦ ᾄσματος». Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ὡς ὁ Πλούταρχος, ὁ Ἀθήναιος, ὁμιλοῦν εὐρέως περὶ τῆς ἀξίας τῆς μουσικῆς.

Θεωρία τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς. *Ἁρμονίαι.* Ἡ κυρίως μουσικὴ τέχνη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἡ τέχνη τῶν ἤχων, ἐκαλεῖτο παρ' αὐτῶν *ἁρμονική*. Ἐνῷ δὲ παρ' ἡμῖν βάσιν τοῦ μουσικοῦ συστήματος ἀποτελεῖ ἡ *ὀγδόη* (ὀκτάβα), παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ὡς βάσις ἐλαμβάνετο τὸ μικρότερον ἐκ τῶν συμφώνων διαστημάτων, ἡ *τετάρτη*, ἡ *συλλαβά*. Τὸ διάστημα τῆς τετάρτης ἀπετέλει τὸ *τετράχορδον*, ἑκάστη δὲ κλῖμαξ ἔπρεπε νὰ περιλαμβάνῃ δύο ὁμοιόμορφα τετράχορδα, ἔχοντα εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν τὸ ἡμιτόνιον. Ἀντὶ τοῦ ὅρου κλῖμαξ οἱ Ἕλληνες μετεχειρίζοντο τὸν ὅρον *τρόπος* ἢ *ἁρμονία*, σπανιώτερον δὲ τοὺς ὅρους *τόνος, σύστημα, εἶδος ὀκταχόρδου*. Βασικὴ κλῖμαξ τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς ἦτο ἡ *δωρική*, ἡ *δωριστὶ ἁρμονία* ὡς ἔλεγον. Ἀπετελεῖτο δὲ αὕτη ἐκ τῶν τετραχόρδων:

μι ρε δο ½ σι ‖ λα σολ φα ½ μι

ἄρα ἐκ δύο τετραχόρδων ἐκ τόνου, τόνου καὶ ἡμιτονίου. Τὰ δύο τετράχορδα ἐχωρίζοντο ἀπ' ἀλλήλων δι' ὁλοκλήρου τόνου, ὅστις ἐκαλεῖτο *διάζευξις*. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐσχηματίζοντο καὶ δύο ἔτι κύριαι ἁρμονίαι: ἡ *φρυγιστὶ* καὶ ἡ *λυδιστί*.

φρυγιστί: ρε δο ½ σι λα ‖ σολ φα ½ μι ρε

λυδιστί: δο ½ σι λα σολ ‖ φα ½ μι ρε δο

Εἷς φθόγγος ἐν τούτοις δὲν ἠδύνατο νὰ δώσῃ γένεσιν εἰς κανονικὴν κλίμακα, ὁ *σι*, διότι τὰ ἐξ αὐτοῦ προκύπτοντα τετράχορδα

σι δο ρε μι ‖ φα σολ λα σι

δὲν διαιροῦνται κανονικῶς· τὸ μὲν πρῶτον ἐξ αὐτῶν περιέχει ἓν ἡμιτόνιον, τὸ δὲ δεύτερον οὐδέν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον οἱ θεωρητικοὶ ἡρμήνευσαν τὴν τετάρτην ταύτην ἁρμονίαν, τὴν *μιξολυδιστί*, ὡς ἀποτελουμένην ἐκ δύο δωρίων τετραχόρδων,

σι ½ δο ρε μι ½ φα σολ λα ‖ σι

οὐχὶ διαχωριζομένην διὰ διαζεύξεως, ἀλλὰ ἑνουμένην διὰ κοινοῦ φθόγγου (μι). Ἡ ἕνωσις αὕτη ἀπεκλήθη *συναφή*. Πλὴν ὅμως τῶν κυρίων κλιμάκων, οἱ Ἕλληνες, μεταθέτοντες κατὰ μίαν ὀγδόην ἐπὶ τὸ ὀξύτερον ἢ τὸ βαρύτερον τὸ ἄνω τετράχορδον τῶν προτεθεισῶν κλιμάκων, ἐσχημάτιζον τὰς ἑπομένας *ὑπὸ* καὶ *ὑπὲρ* ἁρμονίας (χάριν παραλληλισμοῦ πρὸς τὰς συγχρόνους κλίμακας γράφομεν ταύτας κατ' ἀνιοῦσαν τάξιν, καίτοι εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐμέτρουν τὰς ἁρμονίας αὐτῶν ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω):

Λα ‖ Σι δο ρε μι φα σολ λα = ὑποδωριστὶ

Σολ ‖ Λα Σι δο ρε μι φα σολ = ὑποφρυγιστὶ

Φα ‖ Σολ Λα Σι δο ρε μι φα = ὑπολυδιστὶ

Αἱ δὲ *ὑπὲρ κλίμακες* ἦσαν αἱ ἑξῆς:

σι δο ρε μι φα σολ λα ‖ σι=ὑπερδωριστὶ (μιξολυδιστὶ)

λα σι δο ρε μι φα σολ ‖ λα=ὑπερφρυγιστὶ (ὑποδωριστὶ)

σολ λα σι δο ρε μι φα ‖ σολ=ὑπερλυδιστὶ (ὑποφρυγιστὶ)

Τὸ μουσικὸν σύστημα τῶν Ἑλλήνων ἦτο σειρὰ ἐκ 15 φθόγγων, ἐχόντων ὡς κέντρον τὴν δωριστὶ ἁρμονίαν, ἄνωθεν καὶ κάτωθεν τῆς ὁποίας προσετίθεντο ἀνὰ ἓν ἔτι τετράχορδον σὺν ἑνὶ προσθέτῳ φθόγγῳ ἐπὶ τὸ βαρύτερον, ὅστις ἐκαλεῖτο *προσλαμβανόμενος*. Τὸ σύστημα τοῦτο ἦτο τὸ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων θεωρητικῶν τῆς μουσικῆς ἀναφερόμενον *σύστημα τέλειον ἀμετάβολον* καὶ ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν τετραχόρδων *ὑπερβολαίων, διεζευγμένων, μέσων* καὶ *ὑπάτων*, ἐπὶ πλέον δὲ ἐκ τοῦ *προσλαμβανομένου*. Αἱ ὀνομασίαι τῶν φθόγγων εἶχον ληφθῆ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῶν ἀντιστοίχων ὀνομάτων τῶν χορδῶν τῆς λύρας.

Πίναξ τῶν τετραχόρδων καὶ ὀνόματα τῶν φθόγγων.

λα		νήτη ὑπερβολαίων
σολ	τετράχορδον ὀξὺ (ὑπερβολαίων)	παρανήτη »
φα		τρίτη »
μι	συναφὴ	νήτη διεζευγμένων
ρε		παρανήτη »
δο	τετράχορδον ἀφεστὼς (διεζευγμ.)	τρίτη »
σι		παραμέση »
Διάζευξις		
λα		μέση
σολ	τετράχορδον μέσον (μέσων)	λιχανὸς μέσων
φα		παρυπάτη »
μι	συναφὴ	ὑπάτη »
ρε		λιχανὸς ὑπάτων
δο	τετράχορδον βαρὺ (ὑπάτων)	παρυπάτη »
σι		ὑπάτη »
λα	πρόσθετος φθόγγος	προσλαμβανόμενος

Πλὴν τοῦ τελείου ἀμεταβόλου συστήματος, οἱ Ἕλληνες εἶχον καὶ τὸ *μετάβολον*, τὸ ὑποκείμενον δηλαδὴ εἰς μετατροπίαν. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὁ σι ὑφίστατο ὕφεσιν, τῆς διαζεύξεως λαμβανούσης θέσιν ὡς κοινοῦ φθόγγου μεταξὺ δύο τετραχόρδων καὶ μενούσης συνηνωμένης πρὸς τὰ ἄνω πρὸς δεύτερον δώριον τετράχορδον, καλούμενον τῶν *συνημμένων*:

ρε νήτη
δο παρανήτη
σι♭ τρίτη
λα μέση
} συνημμένων.

Ἡ χρῆσις τοῦ σι♭ ἐσήμαινε μετατροπίαν εἰς τὸν τόνον τῆς ὑποδεσποζούσης, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι κέντρον τοῦ μουσικοῦ συστήματος ἦσαν τὰ τέσσαρα τετράχορδα ἀπὸ τοῦ Λα μέχρι τοῦ λα (ρε = ὑποδεσπόζουσα τοῦ λα). Ἄρα ὁ λα ἔχανε τὴν σημασίαν τῆς μέσης, ἐγίνετο μέση, ὁ ρε καὶ ὁλόκληρον τὸ σύστημα μετετίθετο μεταξὺ τῶν φθόγγων ρε—ρε[2] ἀντὶ Λα—λα[1]:

ρε ‖ μι φα σολ λα σι♭ δο ρε ‖ μι φα σολ λα σι♭ δο[2] ρε[2]

Οἱ Ἕλληνες εἶχον ὡσαύτως τὰς *κλίμακας ἐκ μεταφορᾶς*, ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν ὀξύτητος, εἰς ἣν ἔδει νὰ ἐκτελεσθῇ μελῳδία τις. Λαμβανομένης δηλαδὴ ὡς βάσεως τῆς ὀκτάδος Φα[2]—Φα[3], πᾶς ἐνδιάμεσος καθ' ἡμιτόνιον φθόγγος θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ ἀφετηρία νέας κλίμακος, ὁμοίας καθ' ὅλα—ἀπὸ ἀπόψεως διαστημάτων—μὲ τὴν βασικήν, διαφόρου ὅμως κατ' ὀξύτητα. Ἐσχηματίζοντο οὕτω 12 κλίμακες, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὰς ἡμετέρας τοῦ συγκεκραμένου συστήματος:

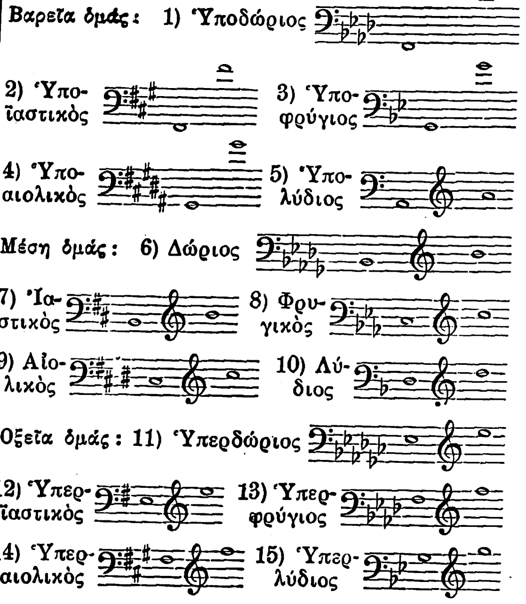

Αἱ τρεῖς ἐπὶ πλέον τῶν δώδεκα κλίμακες: 13—15, εἶναι ἐπαναλήψεις εἰς τὴν ὀξυτέραν ὀγδόην τῶν τριῶν βαρυτέρων τονικοτήτων (1—3). Ἀντὶ ὅμως νὰ μετατεθῇ ὁλόκληρος ἡ κλῖμαξ κατὰ τὴν αὐτήν, ὡς ἡ βασική, σειρὰν διαστημάτων, ἦτο δυνατὸν νὰ ἀλλάξῃ τὸ χόρδισμα τῶν ἐσωτερικῶν μόνον φθόγγων τῶν τετραχόρδων καὶ νὰ δημιουργηθῶσιν ἀντὶ τοῦ δωρίου τρόπου οἱ ἑπόμενοι μὲ ἀνάλογον σειρὰν ἀλλοιώσεων:

μι φα♯ σολ λα σι δο ρε μι = ὑποδώριος

μι φα♯ σολ λα σι δο♯ ρε μι = φρύγιος

μι φα♯ σολ♯ λα σι δο♯ ρε μι = ὑποφρύγιος

μι φα♯ σολ♯ λα σι δο♯ ρε♯ μι = λύδιος

μι φα♯ σολ♯ λα♯ σι δο♯ ρε♯ μι = ὑπολύδιος

Ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς παρεισαγωγῆς τῆς *τρίτης συνημμένων* ἐπετυγχάνετο ὁ *ὀξὺς λύδιος* τρόπος πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ συνήθους λυδίου:

φα σολ λα σι♭ δο ρε μι φα = ὀξὺς λύδιος

καὶ κατ' ἐπέκτασιν οἱ ἑπόμενοι τρόποι:

φα σολ λα σι♭ δο ρε μι♭ φα = ὀξὺς ὑποφρύγιος

φα σολ λα♭ σι♭ δο ρε μι φα = ὀξὺς φρύγιος

φα σολ λα♭ σι♭ δο ρε♭ μι♭ φα = ὀξὺς ὑποδώριος

φα σολ♭ λα♭ σι♭ δο ρε♭ μι♭ φα = ὀξὺς δώριος

φα σολ♭ λα♭ σι♭ δο♭ ρε♭ μι♭ φα = ὀξὺς μιξολύδιος

Πλὴν τούτων ὑπῆρχον καὶ ἐναρμόνιοι κλίμακες

μι♯ φα♯ σολ♯ λα♯ σι δο♯ ρε♯ μι
φα σολ♭ λα♭ σι♭ δο♭ ρε♭ μι♭ φα
} = ὀξὺς μιξολύδιος

φα♭♭ σολ♭♭ λα♭♭ σι♭♭ δο♭♭ ρε♭♭ μι φα♭♭
μι φα♯ σολ♯ λα♯ σι δο♯ ρε♯ μι
} = βαρὺς ὑπολύδιος

Αἱ ἀνωτέρω κλίμακες ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ διάφορα χορδίσματα τῆς λύρας καὶ τῆς κιθάρας· ἀλλ' ὅπως σήμερον, οὕτω καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀπέφευγον τὰς κλίμακας μὲ πολλὰς ἀλλοιώσεις, λόγῳ τῶν προκυπτουσῶν διὰ τὴν ἐκτέλεσιν δυσκολιῶν.

Ἦθος. Χαρακτηριστικὸν τῆς ἀρχαίας ἀντιλήψεως περὶ κλιμάκων εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀπέδιδον ἰδιαίτερον αἰσθητικὸν χαρακτῆρα εἰς ἑκάστην ἐξ αὐτῶν. Ὁ χαρακτὴρ οὗτος εἶναι τὸ περίφημον ἦθος τῶν ἑλληνικῶν τρόπων, περὶ οὗ ἐγράφησαν πολλαὶ θεωρίαι, προκαλέσασαι μάλιστα καὶ τὰ σκώμματα τοῦ σοφιστοῦ Ἱππίου. Καὶ σήμερον ἔτι τὰ περὶ ἤθους τῶν κλιμάκων ἀναφέρονται μετ' ἐπιφυλάξεως. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους τὸ ἦθος τῶν τρόπων εἶχεν οὕτω: 1) *Δώριος*, ἐθνικὸς τρόπος τῶν Ἑλλήνων: σεμνός, μεγαλοπρεπής, σοβαρός. 2) *Ὑποδώριος*, ἀντιπροσωπεύων τὸν χαρακτῆρα τοῦ συγχρόνου μείζονος τρόπου, ἀνεφέρετο ὡς ἔχων ὕφος: *ἐξηρμένον, γαῦρον, ὀγκῶδες, μεγαλοπρεπές, στάσιμον*. 3) *Μιξολύδιος*, παθητικός. 4) *Φρύγιος*, παθητικός, ἐνθουσιαστικός, βακχικός, ἔνθεος, σύμβολον τῆς ἐνεργητικότητος καὶ τῆς δράσεως. 5) *Ὑποφρύγιος*, σχετικὸς πρὸς τὸν φρύγιον ἀλλ' ἐνεργητικώτερος. 6) *Λύδιος*, νωχελής, πένθιμος (δεδομένου ὅτι ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν σύγχρονα μείζονα τρόπον, ἡ ἀντίληψις αὕτη εἶναι ἄντικρυς ἀντίθετος πρὸς τὴν ἡμετέραν). 7) *Ὑπολύδιος*, ἀκόλαστος, ἡδονικός.

Ἡ ἀρχαιοτάτη ἑλληνικὴ κλῖμαξ, ἡ ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας εἰσαχθεῖσα, ἦτο ἡ πεντάτονος ἀνημιτόνιος, ἥτις ἀπετέλει τὸ παλαιότερον *ἐναρμόνιον* γένος, τὸ

Digitized by Google

ἀποδιδόμενον εἰς τὸν ραψῳδὸν Ὄλυμπον. Εἰς δὲ τὰ περὶ ὀνομασίας τῶν φθόγγων δέον νὰ προστεθῇ ὅτι διὰ τὴν μουσικὴν ἀνάγνωσιν οἱ Ἕλληνες μετεχειρίζοντο τὰ μονοσυλλαβα: *τη, τα, τω, τε.* Καὶ τη μὲν διὰ τὸν ἄνωθεν τοῦ ἡμιτονίου τόνον (*ὀξύπυκνον*), τα διὰ τὸν κάτωθεν τοῦ ἡμιτονίου τόνον (*βαρύπυκνον*), τω διὰ τοὺς τόνους τοὺς μὴ ἔχοντας ἄνωθεν ἢ κάτωθεν ἡμιτόνιον (*ἄπυκνον*), τε ἀντὶ τω διὰ τὴν μέσην καὶ τὴν ὀγδόην αὐτῆς.

Γένη Βάσις τοῦ μουσικοῦ συστήματος τῶν Ἑλλήνων ἦτο τὸ τετράχορδον, οὗτινος ἡ καθαρὰ τετάρτη εἶχεν ὕψος μαθηματικῶς ἀναλλοίωτον· οἱ ἐνδιάμεσοι ὅμως φθόγγοι ἠδύναντο ν' ἀλλοιωθῶσι, δημιουργοῦντες οὕτω νέα γένη. Τὸ φυσικὸν ἀναλλοίωτον ἦτο τὸ *διατονικόν*, οὐδόλως διαφέρον πρὸς τὸ σύγχρονον: 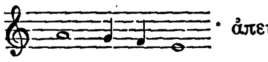 · ἀπετελεῖτο δηλαδὴ ἐκ τόνου, τόνου καὶ ἡμιτονίου (ἐκ τῶν ἄνωθεν πρὸς τὰ κάτω). Εἰς τὸ *χρωματικὸν* ὅμως γένος ὁ *λιχανὸς* (ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸ ἡμέτερον σολ) κατεβιβάζετο καθ' ἡμιτόνιον, ἐσχηματίζετο δ' οὕτω τετράχορδον κατὰ τὴν τάξιν: μικρὰ τρίτη, ἡμιτόνιον, ἡμιτόνιον: 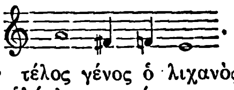.

Εἰς τὸ *ἐναρμόνιον* τέλος γένος ὁ λιχανὸς κατεβιβάζετο κατὰ ἕνα ὁλόκληρον τόνον, γινόμενον φα, τὸ δὲ ἕτερον ἐσχημάτιζε τέταρτον τόνον· οὕτως ἐδημιουργεῖτο ἡ διαδοχή: τρίτη μεγάλη, τέταρτον τόνου, τέταρτον τόνου: 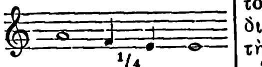

Οἱ φθόγγοι οἱ διαδεχόμενοι ἀλλήλους εἰς διάστημα $1/4$ τοῦ τόνου ἐκαλοῦντο *πυκνά*, ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ ἐναρμονίου γένους εἰς τὸ χρωματικὸν *σπονδειασμός*, καὶ ἡ ἐπάνοδος ἀπὸ τοῦ ἐναρμονίου εἰς τὸ διατονικὸν *ἐκβολή* Τὸ διατονικὸν γένος εἶναι τὸ ἀρχαιότερον, μολονότι δὲ οὐδέποτε ἔπαυσεν ὑφιστάμενον, κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους παρημελήθη χάριν τοῦ τεχνικωτέρου ἐναρμονίου, ὅπερ ὅμως, κτῆμα καὶ τοῦτο κυρίως τῶν δεξιοτεχνῶν, δὲν ἤργησε νὰ χάσῃ ἔδαφος. Ἐπὶ αἰῶνας οἱ Ἕλληνες μουσικοὶ ἡμιλλῶντο εἰς τὴν δημιουργίαν τετραχόρδων, παρουσιαζόντων μέγαν ἀριθμὸν ἐνδιαμέσων κινητῶν φθόγγων καὶ μικρῶν διαστημάτων ἀποκληθέντων *χροῶν*. Οὕτω, πλὴν τοῦ κυρίου *συντόνου* τετραχόρδου (κατὰ τόνον, τόνον, ἡμιτόνιον), ὑφίσταντο: τὸ *μαλακόν*, ἀποδιδόμενον διὰ τῶν διαστημάτων: $5/4$ τόνου—$3/4$—$1/2$· τὸ *τονιαῖον* κατὰ $1\,1/2$ τόνον—$1/2$—$1/2$· τὸ *χρωματικὸν μαλακὸν* κατά: $1\,5/6$ τόνου—$1/3$—$1/3$· τὸ *ἡμιόλιον* κατά: $1\,3/4$ τόνου—$3/8$—$3/8$.

Ἡ θεωρία τῶν διαστημάτων ὑπῆρξεν ἔργον τοῦ Πυθαγόρου καὶ τῆς σχολῆς αὐτοῦ. Κατὰ τὸν σοφὸν τοῦτον ἡ μαθηματικὴ σχέσις τῶν κυριωτέρων διαστημάτων εἶναι ἡ ἑξῆς: διὰ τὴν *ὀγδόην* $2/1$, διὰ τὴν *καθαρὰν πέμπτην* $3/2$, διὰ τὴν *καθαρὰν τετάρτην* $4/3$, διὰ τὴν *μεγάλην τρίτην* $5/4$, διὰ τὴν *μικρὰν τρίτην* $6/5$, διὰ τὸν τόνον $9/8$. Διὰ τῆς ἀφαιρέσεως ἐκ τῆς καθαρᾶς τετάρτης δύο τόνων ἐπετυγχάνετο τὸ διάστημα 256/243, καλούμενον *λεῖμμα*· τοῦτο ἀφ' ἑτέρου ἀφαιρούμενον ἐκ τοῦ κανονικοῦ τόνου ἀφήνει διαφορὰν 2187/2048, καλουμένην *ἀποτομήν*· εἶναι τὸ κατά τι ὀξύτερον τοῦ ἡμιτονίου διάστημα (κατὰ τὸν ὑπολογισμὸν τοῦ Theodore Reinach, εἰς ὃν ὀφείλεται καὶ ὁ ἑπόμενος πίναξ τῶν μαθηματικῶν διαστημάτων τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς):

Ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω:

Α΄ Διατονικὸν γένος

1) Διατονικὸν μέσον ἢ τονιαῖον τοῦ Ἀρχύτα	$9/8$ — $8/7$ — $28/27$
2) Διατονικὸν σύντονον	$10/9$ — $9/8$ — $16/15$
3) Διατονικὸν μαλακὸν	$8/7$ — $10/9$ — $21/20$
4) Διατονικὸν διτονικὸν τοῦ Ἐρατοσθένους	$9/8$ — $9/8$ — $256/243$
5) Διατονικὸν τοῦ Διδύμου	$9/8$ — $10/9$ — $16/15$
6) Διατονικὸν ὁμαλὸν τοῦ Πτολεμαίου	$10/9$ — $11/10$ — $12/11$

Β΄ Χρωματικὸν γένος

1) Ἀρχύτας	$32/27$ — $243/224$ — $28/27$
2) Ἐρατοσθένης	$6/5$ — $19/18$ — $20/19$
3) Διδύμου	$6/5$ — $25/24$ — $16/15$
4) Χρωματικὸν σύντονον	$7/6$ — $12/11$ — $22/21$
5) Χρωματικὸν μαλακὸν	$6/5$ — $15/14$ — $28/27$

Γ΄ Ἐναρμόνιον γένος

1) Ἀρχύτας	$5/4$ — $36/35$ — $28/27$
2) Ἐρατοσθένης	$19/15$ — $39/38$ — $40/39$
3) Δίδυμος	$5/4$ — $31/30$ — $32/31$
4) Πτολεμαῖος	$5/4$ — $24/23$ — $46/45$

Κατὰ τοὺς μαθηματικοὺς τούτους ὑπολογισμοὺς οἱ Ἕλληνες θεωρητικοὶ παρεδέχοντο ὡς *σύμφωνα* μὲν διαστήματα (συμφωνίας) τὰ διαστήματα ὀγδόης (*διαπασῶν*, διπλῆ ὀγδόη *δὶς διαπασῶν*), τῆς πέμπτης (*διαπέντε*) καὶ τετάρτης (*διατεσσάρων*)· *διάφωνα* δὲ διαστήματα (διαφωνίας) τὸν τόνον καὶ τὸ ἡμιτόνιον, τὴν μεγάλην καὶ μικρὰν τρίτην, τὸ τρίτονον, τὰς μεγάλας καὶ μικρὰς ἕκτας, τὰς μεγάλας καὶ μικρὰς ἑβδόμας. Ἡ προσήλωσις τῶν Ἑλλήνων εἰς τὸν μαθηματικὸν ὑπολογισμὸν τῶν διαστημάτων καὶ ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν διαστημάτων τῆς τρίτης καὶ τῆς ἕκτης καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἀτελῶν συμφώνων διαστημάτων ἀπεμάκρυνεν αὐτοὺς ἐκ τῆς συγχρόνου ἀντιλήψεως τῶν συνηχούντων φθόγγων, ἐπεβράδυνε δὲ καὶ τὴν ἐν γένει γένεσιν τῆς ἁρμονίας, καθόσον καὶ οἱ τοῦ μεσαίωνος θεωρητικοὶ ἐμορφοῦντο ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς θεωρίας. Εἶναι σήμερον παραδεδεγμένον ὅτι οἱ Ἕλληνες ἠγνόησαν τὴν τρίφωνον συγχορδίαν καὶ ἡ μόνη των συνήχησις ἦτο ἡ *ἑτεροφονία*, δηλαδὴ ἡ δίφωνος συγχορδία ἐκ συμφώνων διαστημάτων. Τὸ ᾆσμα συνωδεύετο συνήθως ἐν ταυτοφωνίᾳ ὑπὸ τῆς κιθάρας· ἐὰν ἡ συνοδεία εὑρίσκετο εἰς τὴν ὀξυτέραν ὀγδόην, τὸ τοιοῦτο ἐλέγετο μαγαδίζειν (ἐκ τοῦ ὀργάνου *μάγαδις*). Ἀπὸ τοῦ Ἀρχιλόχου ἡ ἑτεροφωνία λαμβάνει μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν, τὸ δὲ συνοδεῦον ὄργανον ἐκτελεῖ πλούσια ποικίλματα καὶ εἰς διάφωνα ἔτι διαστήματα, τελειῶνον ὅμως πάντοτε ἐν ὀγδόῃ ἢ ταυτοφωνίᾳ. Ἡ συνένωσις αὕτη τοῦ ᾄσματος μετὰ τῆς κιθάρας ἐκαλεῖτο πρόσχορδα κρούειν· ἐὰν ὁ χορὸς ἔψαλλεν ἐν ταυτοφωνίᾳ, εὑρίσκετο ἐν *ὁμοφωνίᾳ*, ἐὰν ἀπετελεῖτο ἐξ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἢ παιδίων, ἦτο ἐν *ἀντιφωνίᾳ*. Πάντως ἡ ἑτεροφωνία ἦτο λίαν διαδεδομένη καὶ εἰς τὴν ἐνόργανον μουσικήν, ἐφ' ὅσον εἰς τὴν κιθάραν μὲν ὁ ἐκτελεστὴς ἔπαιζε τὸ μέλος διὰ τοῦ πλήκτρου, τὴν δὲ κροῦσιν (τὴν συνοδείαν) διὰ τῶν δακτύλων τῆς ἀριστερᾶς χειρός. Εἰς τὴν ψιλὴν αὔλησιν ὁ δεξιὸς αὐλὸς ἐξετέλει τὸ μέλος, ὁ δὲ ἀριστερὸς τὴν συνοδείαν. Πολυφωνία ὅμως ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἀντίληψιν δὲν ὑφίστατο, λέγοντες δὲ πολυφωνίαν οἱ Ἕλληνες ἐνόουν τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποικιλίαν τῶν φθόγγων τῶν χρησιμοποιουμένων εἰς τεμάχιόν τι.

Ρυθμική. Ἐξαίρετον θέσιν εἰς τὴν ἀρχαίαν θεωρίαν τῆς μουσικῆς ἔχει ἡ ρυθμική. Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο οἱ Ἕλληνες ὑπῆρξαν οἱ μεγάλοι διδάσκαλοι καὶ τὰ βιβλία τοῦ Ἀριστοξένου ἡ μοναδικὴ πηγή, ἐφ' ἧς ἐβασίσθη τὸ σύγχρονον ρυθμικὸν σύστημα, οὐδόλως πλουσιώτερον τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ. Βάσις τῆς ἑλληνικῆς ρυθμικῆς εἶναι ὁ *χρόνος πρῶτος* (βραδύτερον *σημεῖον*), ἡ μικροτέρα δηλαδὴ μονάς, ἡ *βραχεῖα* ◡, ἥτις δύναται νὰ πολλαπλασιασθῇ, οὐχὶ ὅμως καὶ νὰ διαιρεθῇ. Εἴθισται νὰ ἀποδίδηται ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ μουσικῇ διὰ τοῦ ὀγδόου (♪), ἐνῷ τὸ μακρὸν — διὰ τοῦ τετάρτου (♩). Αἱ ἀνώτεραι τοῦ χρόνου πρώτου ἀξίαι, οἱ *χρόνοι σύνθετοι*, ἐσημειοῦντο ὡς ἑξῆς: μῆκος 2 χρόνων — = ♩, μῆκος 3 χρόνων ⌴ = ♩., μῆκος 4 χρόνων ⊔ = 𝅗𝅥, μῆκος 5 χρόνων ⊔⊔ = 𝅗𝅥‿♪ ἢ ♩.‿♩

Πλὴν τῶν ρυθμικῶν ἀξιῶν ὑπῆρχον καὶ αἱ ἀντίστοιχοι παύσεις, οἱ *χρόνοι κενοί*, ὡς ἐκαλοῦντο. Ἐσημειοῦντο δὲ ὡς ἑξῆς:

Λεῖμμα	∧	ἢ	⌒	=	παῦσις	𝄽
Πρόσθεσις	∧̄	ἢ	⎿	=	𝄾	
	⌴ ∧			=	𝄾	𝄾.
	⊔ ∧			=	𝄾	𝄼

Ἡ ἑλληνικὴ ρυθμοποιία παρεδέχετο ρυθμικοὺς πυρῆνας, ἐν ἀρχῇ ἀπολύτως ὁμοιομόρφους, οὓς ἐκάλει *πόδας*, ὡσαύτως δὲ *βάσεις* ἢ *μέτρα*. Οἱ πόδες ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ σύγχρονα *μέτρα*. Βραδύτερον εἰς τὸ ὁμοιόμορφον τοῦ ποδὸς ἐπεκράτησαν ἔνιαι ἐλευθερίαι· ἐγένετο δεκτὸν ὅτι τὸ μακρὸν ἀντιστοιχεῖ πρὸς δύο βραχέα, ὅτι τὸ μακρὸν δύναται νὰ ἀντικατασταθῇ διὰ δύο βραχέων ἢ τἀνάπαλιν ἢ καὶ διὰ παύσεων.

Οἱ Ἕλληνες διέκριναν ὡσαύτως ἰσχυρὰ καὶ ἀσθενῆ μέρη τοῦ μέτρου· καὶ τὸ μὲν ἰσχυρὸν μέρος ἐκάλουν *θέσιν* ἢ *κάτω χρόνον*, ἐννοοῦντες τὴν καταβίβασιν τοῦ ποδὸς κατὰ τὸν χορὸν ἢ τὰ χορικὰ τῆς τραγῳδίας, τὸ δὲ ἀσθενὲς *ἄρσιν* ἢ *ἄνω χρόνον*, ἐννοοῦντες τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ποδός. Τὸ σύνολον τῆς θέσεως καὶ τῆς ἄρσεως ἀπετέλει πλῆρες μέτρον, ἡ δὲ διαδοχὴ πολλῶν σημειωμένων χρόνων (δηλαδὴ θέσεων καὶ ἄρσεων) ἐκαλεῖτο *χρόνοι ποδικοὶ* ἢ *μέρη ποδικά*. Κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν ἡ θέσις ἐσημειοῦτο διὰ τοῦ ποδὸς τοῦ αὐλητοῦ, φέροντος διπλοῦν σανδάλιον ἐκ ξύλου, ἢ καὶ εἶδος κροτάλων, καλουμένων: *κρούπεζα, βάταλον, ὑποπόδιον*. Ἡ σήμανσις τοῦ ρυθμοῦ ἐλέγετο *κροῦσις*. Τὰ γένη τῶν μέτρων ἐχαρακτηρίζοντο ἐκ τῆς χρονικῆς ἀναλογίας τῆς θέσεως πρὸς τὴν ἄρσιν. Τὰ τρία δὲ ταῦτα γένη ἦσαν: τὸ *γένος ἴσον*, χαρακτηριζόμενον διὰ τῆς ἀναλογίας $1/1$, κατὰ τὸ ὁποῖον οἱ πόδες ἔχουσι θέσιν καὶ ἄρσιν ἴσης χρονικῆς διαρκείας (ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἡμέτερον διμερὲς μέτρον)· *γένος διπλάσιον*, εἰς ὃ οἱ πόδες εἶχον κατὰ τὴν θέσιν καὶ τὴν ἄρσιν τὴν χρονικὴν ἀναλογίαν 2 : 1 ἢ 1 : 2 (ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἡμέτερον τριμερὲς μέτρον)· *γένος ἡμιόλιον*, ἔχον χρονικὰς ἀναλογίας: 2 : 3 : ἢ 3 : 2 (μέτρον πενταμερές). Τὸ ἡμιόλιον γένος, κρητικῆς καταγωγῆς, ἐπέζησε μέχρι σήμερον κυρίως εἰς χοροὺς τῆς Κρήτης καὶ τῆς Κύπρου, ὡς καὶ ἄλλων τινῶν ἑλληνικῶν περιοχῶν.

Πίναξ τῶν κυριωτέρων ἑλληνικῶν ρυθμῶν.

Γένος				
Γένος ἴσον	— ◡ ◡	=	δάκτυλος	♩ ♪ ♪
	◡ ◡ —	=	ἀνάπαιστος	♪ ♪ ♩
	— —	=	σπονδεῖος μείζων	♩ ♩
	— —	=	σπονδεῖος ἀναπαιστικὸς	♩ ♩
Γένος διπλάσιον	— ◡	=	τροχαῖος, χορεῖος	♩ ♪
	◡ —	=	ἴαμβος	♪ ♩
	— — ◡ ◡	=	ἰωνικὸς ἀπὸ μείζονος	♩ ♩ ♪♪
	◡ ◡ — —	=	ἰωνικὸς ἀπ' ἐλάττονος	♪ ♪ ♩ ♩
	◡ ◡ ◡	=	τρίβραχυς	♪ ♪ ♪
Γένος ἡμιόλιον	— ◡ ◡ ◡	=	παίων διάγυιος	♩ ♪♪♪
	◡ — —	=	βακχεῖος	♪ ♩ ♩
	II — | — —	=	παίων ἐπιβατὸς	𝅗𝅥 ♩ | ♩ ♩

Διὰ τῆς ἀναλύσεως τοῦ μακροῦ εἰς δύο βραχέα, τοῦ δακτύλου ἢ τοῦ ἀναπαίστου, ἐπετυγχάνετο ὁ *προκελευσματικὸς* (◡ ◡ ◡ ◡ = ♪ ♪ ♪ ♪ καὶ ἐκ τοῦ ἰάμβου ὁ *τρίβραχυς*. Ἀφ' ἑτέρου ὁ σπονδεῖος ἦτο ἀποτέλεσμα τῆς συνενώσεως εἰς ἓν μακρὸν τῶν δύο βραχέων, τοῦ δακτύλου ἢ τοῦ ἀναπαίστου. Ἀφ' ἑτέρου, διὰ τῆς συνενώσεως περισσοτέρων μέτρων εἰς ὁμάδας μέτρων οἱ Ἕλληνες ἐσχημάτιζον τὰ σύνθετα μέτρα (ἐκ 2, 3, 4, 5 ἢ 6 ποδῶν), ἅτινα ἐκαλοῦντο *διποδίαι, τριποδίαι, τετραποδίαι, πενταποδίαι, ἑξαποδίαι*. Αἱ διποδίαι καὶ αἱ τετραποδίαι ἀνήκουσιν εἰς τὸ γένος ἴσον, αἱ τριποδίαι εἰς τὸ γένος διπλάσιον, αἱ πενταποδίαι εἰς τὸ γένος ἡμιόλιον καὶ αἱ ἑξαποδίαι εἴς τε τὸ γένος ἴσον καὶ εἰς τὸ διπλάσιον. Βραδύτερον τὰ σύνθετα μέτρα περιωρίσθησαν εἰς ἀριθμὸν καὶ ἀπετελοῦντο μόνον ἐκ τῆς συνενώσεως δύο ἁπλῶν μέτρων (*διποδίαι συζυγίαι*) Ἐδημιουργήθησαν τότε τὰ ἑπόμενα σύνθετα μέτρα:

◡ — | ◡ —	=	διίαμβος ἢ δάκτυλος ἰαμβικὸς	♪ ♩ ♪ ♩ $\frac{6}{8}$
— ◡ | — ◡	=	διτροχαῖος ἢ κρητικὸς	♩ ♪ ♩ ♪
◡ ◡ — | ◡ ◡ —	=	διπλοῦς ἀνάπαιστος	♪♪♩ ♪♪♩ $\frac{4}{4}$

καὶ διὰ τὰ τριμερῆ μέτρα:

◡ — | ◡ — | ◡ — | ◡ —	=	τετραποδία ἰαμβικὴ	♪♩ ♪♩ ♪♩ ♪♩ $\frac{12}{8}$
— ◡ ◡ — | ◡ — ◡ —	=	τετραποδία χοριαμβικὴ	♩♪♪♩ ♪♩♪♩

Τέλος πλὴν τῶν κανονικῶν τούτων μέτρων ὑπῆρχον καί τινα ἀκανόνιστα, ὡς ὁ *ἐπίτριτος* —◡\|—, ἀντίστοιχος πρὸς τὸ ἡμέτερον μέτρον τῶν $\frac{7}{8}$ ♩ ♪♩ ♩. Ἀπαντᾷ συχνάκις εἰς τὰς ᾠδὰς τοῦ Πινδάρου καὶ τοῦ Βακχυλίδου, ἐπέζησε δὲ εἰς τὴν σύγχρονον ἑλληνικὴν μουσικὴν εἰς διαφόρους συγχρόνους χορούς, καλαματιανοὺς κτλ. Εἰς τοὺς ἀκανονίστους ρυθμοὺς ἀνήκει καὶ ὁ *δόχμιος*, ἀποδιδόμενος ◡——\|◡—, ἄρα ♪♩ ♩\|♪♩.

Γνωστὴ ἦτο εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ ἡ ἔννοια τῆς *ἀγωγῆς* (tempo), διὰ τῆς ὁποίας ἡ διάρκεια ἁπλοῦ ποδὸς ἠδύνατο νὰ ἐπεκταθῇ μέχρις οὗ γίνῃ ἴση πρὸς τὴν τῆς διποδίας. Ἡ θεωρία αὕτη εἶναι συγγενὴς πρὸς τὴν κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐπικρατοῦσαν σμίκρυνσιν ἢ μεγέθυνσιν τῶν φθογγοσήμων.

Παρασημαντική. Οἱ Ἕλληνες παρίστανον τοὺς μουσικοὺς φθόγγους διὰ τῶν γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου, ὀρθῶν, κεκλιμένων, ἀνεστραμμένων ἢ ἀκρωτηριασμένων. Εἶχον δὲ δύο εἴδη παρασημαντικῆς: τὴν ἀρχαιοτέραν διὰ τὴν ἐνόργανον μουσικήν, τὴν *κροῦσιν*, καὶ τὴν νεωτέραν διὰ τὸ ᾆσμα, τὴν *λέξιν*. Ἡ ἀρχαιοτέρα παρασημαντικὴ ἐχρησιμοποίει τὰ φοινικικὰ γραφικὰ σημεῖα, ἡ δὲ νεωτέρα τὸ ἰωνικὸν ἀλφάβητον. Βραδύτερον ἐγίνετο χρῆσις ἀμφοτέρων ἀδιακρίτως. Ἐὰν ὅμως τὸ τεμάχιον ἦτο δι' ᾆσμα μετὰ συνοδείας ὀργάνου, τὸ μὲν ᾆσμα ἐσημειοῦτο διὰ τοῦ ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου, ἡ δὲ ἐνόργανος συνοδεία διὰ τῆς παλαιοτέρας φοινικικῆς παρασημαντικῆς. Διὰ τὴν ἐνόργανον μουσικὴν ἐχρησιμοποιοῦντο 15 σημεῖα, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τοὺς 15 φθόγγους τοῦ τελείου συστήματος. Τὰ σημεῖα - γράμματα εἶναι τὰ ἑπόμενα:

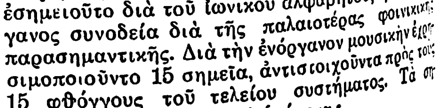

Digitized by Google

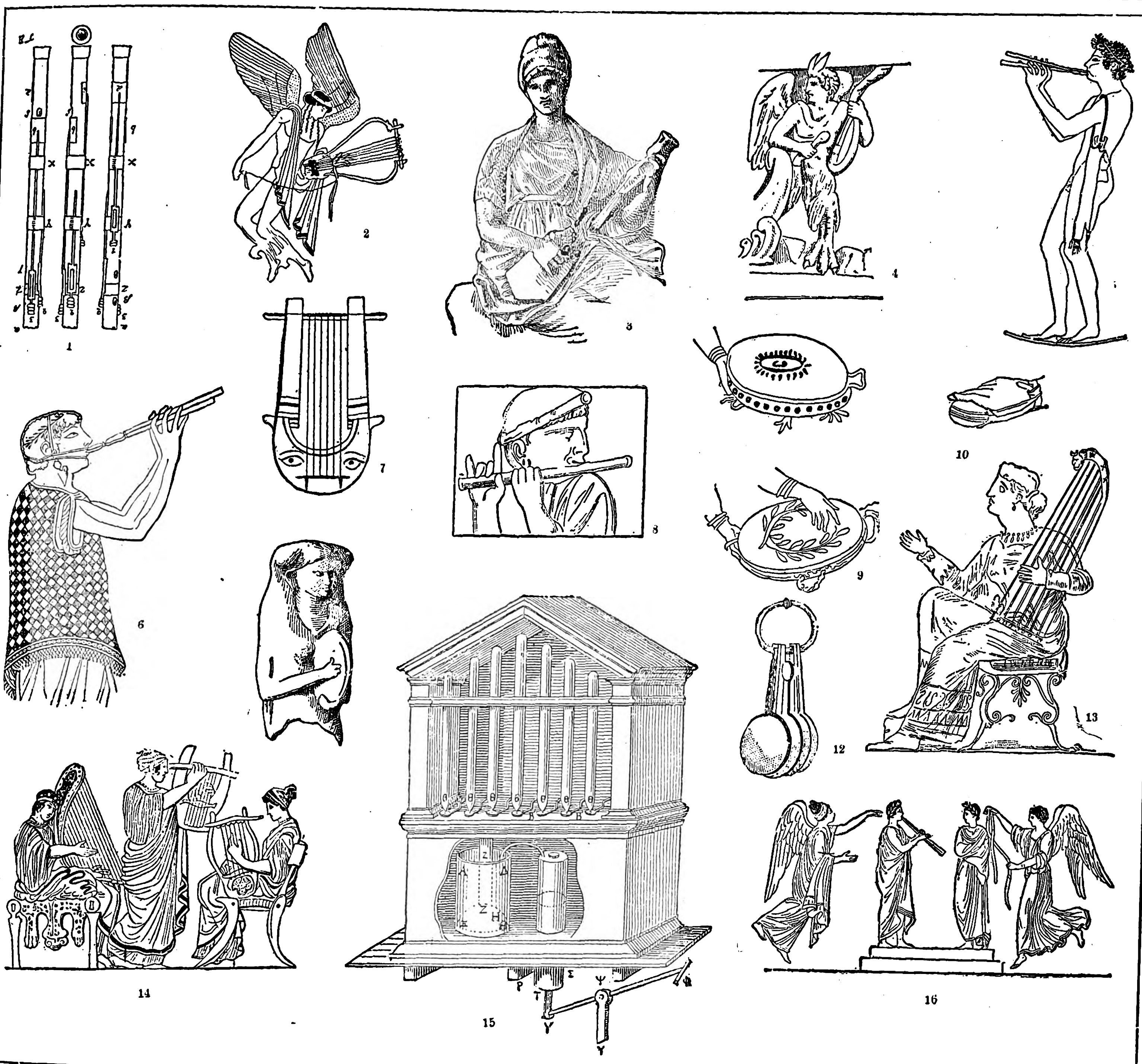

Διάφορα ἀρχαῖα μουσικὰ ὄργανα.

[1) Κάλαμοι μετὰ δακτυλίων ἐκ βρόνζου. 2) Λύρα μετὰ ἐπιμήκων κεράτων. 3) Πανδουρίς. 4) Νάβλας μετὰ πλήκτρου. 5) Αὐλητὴς παίζων δίαυλον καὶ ἔχων ἀνηρτημένην τὴν θήκην. 6) Αὐλὸς μετὰ φορβειᾶς. 7) Κιθάρα μετ' ἀπεστρογγυλωμένου ἠχείου. 8) Πλαγίαυλος. 9) Τυμπανίδια διακεκοσμημένα. 10) Κρόταλον. 11) Γυνὴ παίζουσα τύμπανον. 12) Κρόταλα. 13) Σαμβύκη. 14) Λύρα, κιθάρα καὶ ἅρπα. 15) Ὕδραυλις. 16) Στέψις αὐλητοῦ νικήσαντος εἰς ἀγῶνα.]

Διὰ τοὺς μεταξὺ τῶν κυρίων φθόγγων κινητοὺς τοιούτους (τὰ πυκνά), τὰ ὀρθὰ γράμματα ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναστραφῶσι κατὰ δύο τρόπους: ὁ φθόγ-

Πίναξ τῆς ἑλληνικῆς παρασημαντικῆς ἐν τῷ συνολῳ αὐτῆς.

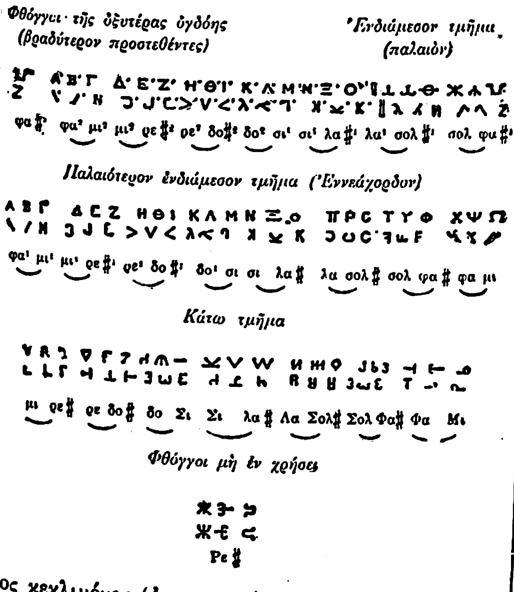

γος κεκλιμένος (*ἀνεστραμμένος*) ἐσήμαινεν ὕψωσιν τοῦ ἀρχικοῦ φθόγγου κατὰ ἓν τέταρτον τοῦ τόνου· φθόγγος δὲ *ἀπεστραμμένος* ἐσήμαινεν ὅτι ὁ ἀρχικὸς φθόγγος ἔπρεπε νὰ ὑψωθῇ κατὰ δύο τέταρτα τοῦ τόνου, ἄρα καθ' ἡμιτόνιον. Διὰ τὴν φωνητικὴν παρασημαντικὴν ἐχρησιμοποιεῖτο πλῆρες τὸ ἀλφάβητον μὲ ἀναλλοίωτα γράμματα, διαδεχόμενα ἄλληλα ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω. Τὰ τρία *πυκνὰ* ἑνὸς φθόγγου ὑπεδεικνύοντο μὲ τρία διαδοχικὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου:

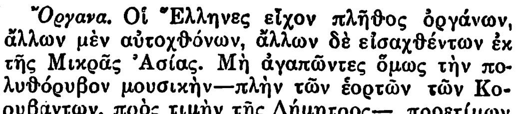

Ὄργανα. Οἱ Ἕλληνες εἶχον πλῆθος ὀργάνων, ἄλλων μὲν αὐτοχθόνων, ἄλλων δὲ εἰσαχθέντων ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Μὴ ἀγαπῶντες ὅμως τὴν πολυθόρυβον μουσικὴν—πλὴν τῶν ἑορτῶν τῶν Κορυβάντων, πρὸς τιμὴν τῆς Δήμητρος—, προετίμων τὰ ἔγχορδα ὄργανα, τὰ *ἔντατα*, καὶ κατὰ δεύτερον λόγον τὸν *αὐλὸν* καὶ τὰ λοιπὰ παράγωγα, *ἔμπνευστα* παρ' αὐτοῖς καλούμενα. Καὶ ἔγχορδα μὲν ὄργανα εἶχον πρωτίστως τὴν *λύραν*, τὴν παλαιότερον *φόρμιγκα*, ἣν ἐθεώρουν ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικὸν ὄργανον, καὶ τὴν *κιθαριν* ἢ *κιθάραν*, τελειοποιημένην μορφὴν τῆς λύρας. Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐγχόρδων ὑπάγονται ὡσαύτως ἡ *βάρβιτος*, τὸ ἀγαπητὸν ὄργανον τῆς Σαπφοῦς καὶ τοῦ Ἀλκαίου, εἶδος ἐπιμήκους λύρας, καὶ ὁ *κλεψίαμβος*. Εἰς τὴν οἰκογένειαν τῆς ἅρπας ἀνῆκον τὸ *ψαλτήριον*, τὸ *τρίγωνον*, ἡ *σαμβύκη*, τὸ *σαμίκιον*, τὸ *ἐπιγόνειον*, ὁ *νάβλας*. Ἡ *μάγαδις* καὶ ἡ *πηκτὶς* ἢ *παῖκτις* ἦσαν ὄργανα, ὧν αἱ διπλαῖ δι' ἕκαστον φθόγγον χορδαὶ ἀπέδιδον καὶ τὴν ὀγδόην. Ἡ οἰκογένεια τῶν ἐγχόρδων μετὰ βραχίονος (λαουτοειδῶν) περιελάμβανε τὴν *παιδοῦραν* ἢ *πανδουρίδα*, τὸ *μονόχορδον* (μὲ μίαν χορδὴν) καὶ τὸν *ἑλικῶνα* (μὲ 4 χορδάς). Αὐλῶν ὑπῆρχε μεγάλη ποικιλία καὶ εἰς πολλὰ μεγέθη· ὁ Ἀριστόξενος καθορίζει αὐλούς: *παρθενίους, παιδικούς, κιθαριστηρίους, τελείους* καὶ *ὑπερτελείους*. Ὑπῆρχον αὐλοὶ διπλοῖ (*δίαυλοι*), *μόναυλοι, πλα-*

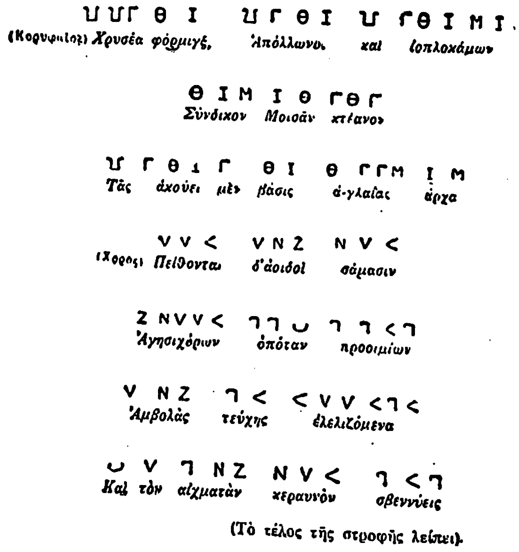

(Τὸ τέλος τῆς στροφῆς λείπει).

γίαυλοι, ἡ *μονοκάλαμος σῦριγξ*, ἐπίσης ἡ *πολυκάλαμος σῦριγξ* ἢ *αὐλὸς τοῦ Πανός*. Εἰς τὰ πνευστὰ ἀνήκει καὶ ὁ *ἄσκαυλος*. Συνδυάσας τὴν ἀρχὴν τοῦ

Digitized by Google

ἀσκαύλου μετὰ τῆς πολυκαλάμου σύριγγος, ὁ ἐξ Ἀλεξανδρείας Κτησίβιος κατεσκεύασε τὴν *ὕδραυλιν*, πρόγονον τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὀργάνου. Τέλος ἡ ἑλληνικὴ *σάλπιγξ* ἦτο ὄργανον χάλκινον μετὰ γλωττίδος ἐξ ὀστοῦ. Ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὸν στρατὸν καὶ εἴς τινας θρησκευτικὰς τελετάς· ἐλάμβανεν ὅμως μέρος καὶ εἰς μουσικοὺς ἀγῶνας. Τὴν μικροτέραν θέσιν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν εἶχον τὰ κρουστὰ ὄργανα. Εἰς τὰς ἑορτὰς τῆς Κυβέλης καὶ τοῦ Διονύσου ἐχρησιμοποιοῦντο τὰ *τύμπανα* καὶ τὰ *κύμβαλα*, ἦσαν δὲ ὡσαύτως γνωστὰ τὰ *κρόταλα* ἢ *κρέμβαλα* καὶ τὰ *σεῖστρα* (βλ. λ.).

Λείψανα ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς. Τὰ μετὰ παρασημαντικῆς λείψανα ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς εἶναι ἐλάχιστα, καὶ ταῦτα οὐχὶ πάντοτε πλήρη. Οὕτω περιῆλθον μέχρις ἡμῶν: α') ἡ ἀρχὴ ᾠδῆς τινος τοῦ Πινδάρου· β') τρεῖς ὕμνοι εἰς τὴν Μοῦσαν, τὸν Ἥλιον καὶ τὴν Νέμεσιν· γ') ἓν μικρὸν ἐπιτάφιον ἐπίγραμμα ἐκ 37 φθόγγων, εὑρεθὲν τῷ 1883 εἰς τὰς Τράλλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἀναφερόμενον εἰς τὸν Σείκιλον· δ') δύο ὕμνοι εἰς τὸν Ἀπόλλωνα, εὑρεθέντες τῷ 1893 ἐν Δελφοῖς· ε') ὕμνος εἰς τὴν Δήμητρα εἰς δώριον τρόπον· στ') ἀπόσπασμα στασίμου τινὸς τοῦ «Ὀρέστου» τοῦ Εὐριπίδου εὑρεθὲν τῷ 1892 μεταξὺ τῶν χειρογράφων τοῦ ἀρχιδουκὸς Ράϊνερ· ζ') μικρὰ ἀποσπάσματα ἀνήκοντα προφανῶς εἰς ἀρχαίαν μέθοδον κιθάρας.

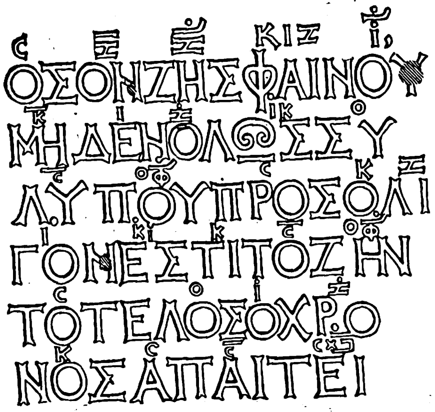

Ἐπιτύμβιος πλὰξ Σεικίλου.

Ἕλληνες θεωρητικοί. Ὁ μέγιστος τῶν Ἑλλήνων θεωρητικῶν τῆς μουσικῆς καὶ δημιουργὸς σχολῆς εἶναι *Πυθαγόρας ὁ Σάμιος* (περὶ τὸ 497—480 π. Χ.). Οὗτος ἔδωκε τοὺς πρώτους ἀκουστικοὺς κανόνας καὶ καθώρισεν ὅτι ὁ ἦχος παράγεται ἐκ τῶν δονήσεων τοῦ ἀέρος· ὅτι ἡ ὀξύτης τοῦ ἤχου εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ταχύτητος τῶν δονήσεων τοῦ ἀέρος καὶ ἡ βαρύτης ἀποτέλεσμα τῆς βραδύτητος. Ἔτι μεγαλυτέρας σημασίας εἶναι ἡ θεωρία αὐτοῦ περὶ τῶν μαθηματικῶν σχέσεων τῶν διαστημάτων, τῶν συμφωνιῶν καὶ τῶν διαφωνιῶν· οὕτω καθώρισεν ὅτι δύο χορδαί, ἐξ ὧν ἡ μία εἶναι διπλασία εἰς μῆκος τῆς ἑτέρας, παράγουσι φθόγγους εἰς διάστημα ὀγδόης καὶ ἄρα ἡ ὀγδόη εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀριθμητικῆς σχέσεως 1:2. Κατ' ἀναλογίαν εὗρε τὰς σχέσεις τῆς πέμπτης 3:2 καὶ τῆς τετάρτης 4:3. Τὰ διαστήματα τῆς ταυτοφωνίας (1), τῆς ὀγδόης (1:2), τῆς πέμπτης (3:2) καὶ τετάρτης (4:3) εἶναι τὰ μόνα *καθαρά*, οἱ δὲ ἀριθμοὶ 1, 2, 3, 4 ἀπετέλεσαν τῆς περίφημον *τετρακτύν*, βάσιν τῆς μουσικῆς ἀκουστικῆς μέχρι σήμερον. Μετὰ τὸν Πυθαγόραν, ἐπιφανὴς θεωρητικὸς εἶναι ὁ *Ἀριστόξενος ὁ Ταραντῖνος* (περὶ τὸ 335—322 π. Χ.). Εἶχε γράψει, κατὰ τὸν Σουΐδαν, 453 βιβλία, ὧν τὰ πλεῖστα ἦσαν ἀφιερωμένα εἰς τὴν μουσικήν. Ἐκ τούτων μικρὸς μόνον ἀριθμὸς ἐσώθη, καὶ δὴ ἐκ τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ρυθμικὴν («Ἁρμονικά»), τῆς θεωρίας τῆς ὁποίας ὁ Ἀριστόξενος θεωρεῖται θεμελιωτής. *Ἀριστείδης ὁ Κοϊντιλιανὸς* (Α' π. Χ. αἰὼν) ἔγραψε 3 βιβλία περὶ μουσικῆς· ἐν τῷ πρώτῳ δίδεται ὁρισμὸς τῆς μουσικῆς, τοῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς μετρικῆς· ἐν τῷ δευτέρῳ γίνεται λόγος περὶ τῆς ἠθικῆς δυνάμεως τῆς μουσικῆς καὶ ἐν τῷ τρίτῳ περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ ἠθικῶν ἀπόψεων τῶν ἀριθμῶν καὶ τῶν σχέσεων αὐτῶν. Τὸ «Περὶ μουσικῆς» μικρὸν ἐγχειρίδιον τοῦ *Πλουτάρχου* (Α' μ. Χ. αἰὼν) εἶναι πολύτιμος πηγὴ τῆς ἀρχαίας μουσικῆς. Σημαντικαὶ ὡσαύτως πηγαὶ εἶναι τὰ συγγράμματα τοῦ *Πλάτωνος* καὶ *Ἀριστοτέλους*, ὧν τὰ ἀποσπάσματα, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν μουσικήν, συνελέγησαν ὑπὸ τοῦ H. Walter («Die etisch-pädagogische Würdig ung der Musik durch Plato und Aristoteles» 1890). Πλὴν τούτων περὶ μουσικῆς ἔγραψαν ὁ μαθητὴς τοῦ Πυθαγόρα *Φιλόλαος*, *Λάσος ὁ Ἑρμιονεύς*, *Ἀρχύτας ὁ Ταραντῖνος*, ὁ μαθηματικὸς *Εὐκλείδης* («Κατατομὴ κανόνος»), *Ἐρατοσθένης* («Περὶ τῆς θεωρίας τῶν διαστημάτων»), *Ἥρων ὁ Ἀλεξανδρεὺς* (ὅστις περιέγραψε λεπτομερῶς τὴν ὕδραυλιν εἰς τὰ «Πνευματικά» του), ὁ *Κλαύδιος Πτολεμαῖος* (3 βιβλία περὶ «Ἁρμονικῆς»), *Κλεωνίδης* (Β' μ. Χ. αἰών, «Εἰσαγωγὴ ἁρμονικῆς»), *Θέων ὁ Σμυρναῖος*, *Νικόμαχος* («Ἁρμονικὸν ἐγχειρίδιον»), *Ἀθήναιος*, *Ἰάμβλιχος*, *Βακχεῖος*, *Κασιόδωρος*, *Γαυδέντιος*, *Δίδυμος ὁ Ἀλεξανδρεὺς* («Περὶ διαστημάτων»), *Φιλόδημος* («Περὶ μουσικῆς»), τέλος δὲ ὁ *Ἀλύπιος* (Δ' μ. Χ. αἰών), συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου «Εἰσαγωγὴ μουσική», ὅπερ εἶναι ἡ πολυτιμοτέρα πηγὴ διὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἀρχαίας παρασημαντικῆς. Οἱ πίνακες τοῦ Ἀλυπίου κυρίως παρέσχον τὴν κλεῖδα τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς γραφῆς.

Γ. ΣΚΛΑΒΟΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΟΥΣΙΚΗ. Οὕτω καλεῖται ἡ μουσικὴ τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ἅτε ἀναπτυχθεῖσα κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, καὶ δὴ ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἡ μουσικὴ αὕτη, διαμορφωθεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς παρὰ διαπρεπῶν ὑμνογράφων τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες ἐποίησαν τό τε κείμενον καὶ τὸ μέλος πλείστων ἐκκλησιαστικῶν ᾀσμάτων, ἐχόντων ὡς ὑπόθεσιν ἀρχικῶς χωρία τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, ὕστερον δὲ θεολογικὰς καὶ δὴ δογματικὰς ἐννοίας καὶ σὺν τῷ χρόνῳ τὸν ἐπὶ τῆς γῆς βίον τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, τῆς Θεομήτορος καὶ τῶν ἁγίων πάντων, παρασημαίνεται δι' ἰδιαιτέρας μουσικῆς γραφῆς, ἥτις, στενογραφικὴ καὶ συμβολικὴ κατ' ἀρχὰς οὖσα, ἀνελύθη κατὰ διαφόρους ἐποχάς· ἀπόρροια δὲ τῶν κατὰ καιροὺς τοιούτων ἀναλύσεων καὶ ἐξηγήσεων εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ 1815 ἐπισήμως καθιερωθεῖσα ὑπὸ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἐν χρήσει νῦν μουσικὴ γραφὴ τῶν τριῶν διδασκάλων, Γρηγορίου Πρωτοψάλτου, Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος καὶ Χρυσάνθου, τοῦ μετέπειτα μητροπολίτου Δυρραχίου, Σμύρνης καὶ Προύσης. Διδάσκεται δὲ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἐγκεκριμένων μουσικῶν κειμένων καὶ τῆς ἐκ παραδόσεως διασωθείσης καὶ καθιερωθείσης ἰδιαιτέρας ἀπαγγελίας τῶν διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν μελῶν, ἥτις καλεῖται *ὕφος*.

Τὰ ὑπὸ τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας ἐγκεκριμένα μουσικὰ κείμενα εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Τὸ Ἀναστασιματάριον, περιέχον τὰ τῆς Ὀκτωήχου ᾄσματα, τὰ ἔχοντα ὑπόθεσιν τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ, ἐξ ὧν ἐκλήθη οὕτω καὶ ἅτινα ψάλλονται κατὰ τοὺς ἑσπερινοὺς τῶν Σαββάτων καὶ τοὺ ὄρθρους τῶν Κυριακῶν. 2) Τὸ Εἱρμολόγιον, περιέχον τὰς καταβασίας καὶ τοὺς κανόνας ἁπασῶν τῶν ἑορτῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ, τοῦ τε Τριῳδίου καὶ Πεντηκοσταρίου. Ἀμφοτέρων τῶν βιβλίων τούτων τὰ μέλη ἐγράφησαν ὑπὸ Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου, ὡς ἐψάλλοντο τότε ἐν Κωνσταντινουπόλει. 3) Ἡ τρίτομος «Μουσικὴ κυψέλη», περιέχουσα, κατὰ τὴν προφορὰν καὶ τὸ ὕφος τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, τὰ ἰδιόμελα, δοξαστικά, ἀπολυτίκια κλπ., ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Στεφάνου Λαμπαδαρίου. 4 Ἡ τετράτομος «Πανδέκτη», περιέχουσα τὰ ᾄσματα τοῦ ἑσπερινοῦ, τοῦ ὄρθρου, τῆς λειτουργίας, τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, τοῦ Πάσχα, καλοφωνικοὺς εἱρμοὺς καὶ ἄλλα, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου Λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' Δομεστίκου. 5. Τὰ ἀργὰ δοξαστάρια Ἰακώβου Πρωτοψάλτου καὶ Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος, περιέχοντα δοξαστικὰ εἰς ἀργὸν στιχηραρικὸν μέλος. 6) Τὸ «Καλοφωνικὸν εἱρμολόγιον», περιέχον ἐντεχνεστάτους καλοφωνικοὺς εἱρμούς.

Θεωρητικὰ βιβλία, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων διδάσκεται ἡ βυζαντινὴ μουσική, εἶναι τὸ «Μέγα θεωρητικὸν» τοῦ Χρυσάνθου (1832), ἡ «Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς» τοῦ ἰδίου (1821), ἡ «Κρηπὶς» Θεοδώρου Φωκαέως (1842), ἡ «Στοιχειώδης διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς», ἡ ἐκπονηθεῖσα ὑπὸ τῆς πατριαρχικῆς μουσικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1881 (1888) καὶ διάφορα ἄλλα. Ἱστορικὰ ἔργα εἶναι: «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς», ἡ «Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς» τοῦ ἄρχοντος μεγάλου πρωτεκδίκου Γ. Ι. Παπαδοπούλου καὶ ἡ «Παρασημαντικὴ» τοῦ καθηγητοῦ Κ. Α. Ψάχου.

Οἱ νῦν ἐν χρήσει μουσικοὶ φθόγγοι τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, οἱ χρησιμεύοντες διὰ τὴν παραλλαγὴν τῶν διαφόρων μελῶν, εἶναι οἱ ἑξῆς ἑπτά:

πα (re), βου (mi), γα (fa), δι (sol), κε (la), ζω (si), νη (do)

τῶν ὀνομασιῶν τούτων προελθουσῶν ἐκ τῶν γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, πρὸ τῶν ὁποίων ἢ μετὰ τὰ ὁποῖα ἐτέθη ἢ φωνῆεν, ἢ σύμφωνον ἢ δίφθογγος οὕτω:

πΑ, Βου, Γα, Δι, κΕ, Ζω, νΗ.

Οἱ μουσικοὶ χαρακτῆρες τῆς νῦν ἐν χρήσει παρασημαντικῆς τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς εἶναι τριῶν εἰδῶν. Ἐκ τούτων οἱ δηλοῦντες: α') τὸ φωνητικὸν ὕψος τῶν φθόγγων καλοῦνται *χαρακτῆρες τῆς ποσότητος*, β') τὴν διάρκειαν αὐτῶν, *χαρακτῆρες τοῦ χρόνου*, καὶ γ') τὴν ἔκφρασιν ἢ ποιότητα, *χαρακτῆρες τῆς ποιότητος*. Ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς γίνεται: ρυθμικὴ ἀνάγνωσις, μελῳδικὴ ἀνάγνωσις, αἵτινες καλοῦνται *παραλλαγὴ* καὶ ἀνάγνωσις μετὰ τῶν λέξεων τοῦ κειμένου (*μέλος*). Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ κέκτηται μέγαν πλοῦτον τρόπων, ποικίλων καὶ πολυσχιδῶν, ἐξ ὧν ἡ Ἐκκλησία παρεδέχθη ὀκτώ, οἵτινες καλοῦνται *ἦχοι* καὶ εἶναι οἱ ἑξῆς, διαιρούμενοι εἰς 4 *κυρίους* καὶ 4 *πλαγίους*: *πρῶτος, δεύτερος, τρίτος, τέταρτος, πλάγιος τοῦ πρώτου, πλάγιος τοῦ δευτέρου, βαρὺς* καὶ *πλάγιος τοῦ τετάρτου*.

Τὰ μέλη τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ἀνήκουσιν εἰς ἓν τῶν τριῶν μουσικῶν γενῶν, *διατονικόν, χρωματικὸν* καὶ *ἐναρμόνιον*, χαρακτηριζομένων ἐκ τῆς διαφόρου διαιρέσεως τῶν τετραχόρδων· αἱ διάφοροι μουσικαὶ κλίμακες αὐτῆς σύγκεινται ἐκ δύο ὁμοίων τετραχόρδων ἢ διεζευγμένων κατὰ τόνον μείζονα ἢ ἐπόγδοον (=9/8) ἢ συνημμένων σὺν τῇ προσθήκῃ ἑνὸς μείζονος ἢ ἐπογδόου τόνου. Ἔχει δὲ ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ ὡς βάσιν αὐτῆς τὴν φυσικὴν διατονικὴν κλίμακα, ἕλκουσαν τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τοῦ περὶ τὰ τέλη τοῦ Α' μ. Χ. αἰῶνος ἀκμάσαντος Διδύμου τοῦ Ἀλεξανδρέως. Τὰ τετράχορδα τῆς φυσικῆς διατονικῆς κλίμακος, ἐκ τοῦ βαρέος πρὸς τὸ ὀξὺ βαίνοντα, σύγκεινται ἐξ ἑνὸς ἐπογδόου τόνου (=9/8), μείζονος καλουμένου, ἑνὸς ἐπιενάτου (=10/9), ἐλάσσονος καλουμένου, καὶ ἑνὸς ἐπιπεντεκαιδεκάτου (=16/15), ἐλαχίστου καλουμένου, οὕτω:

Νη	Πα	Βου	Γα
do 9/8,	re 10/9	mi 16/15	fa = 4/3

Τῆς κλίμακος ταύτης ποιοῦνται χρῆσιν οἱ εἰς τὸ διατονικὸν γένος ἀνήκοντες ἦχοι τέταρτος καὶ πλάγιος τοῦ τετάρτου, ἐνῷ οἱ εἰς τὸ ἴδιον γένος ἀνήκοντες πρῶτος καὶ πλάγιος τοῦ πρώτου μεταχειρίζονται κλίμακα ἔχουσαν τὸν μὲν ἐλάσσονα τόνον τῆς φυσικῆς διατονικῆς κλίμακος ἠλαττωμένον κατὰ κόμμα (=81/80), τὸν δὲ ἐλάχιστον αὐτῆς ηὐξημένον κατὰ τὸν ἀριθμητικὸν τοῦ κόμματος λόγον. Ἄρα τὰ τονιαῖα διαστήματα τῶν τετραχόρδων ἀμφοτέρων τῶν ἤχων τούτων εἶναι ἐκ τοῦ βαρέος πρὸς τὸ ὀξύ:

Πα	Βου	Γα	Δι
re 800/729	mi 27/15	fa 9/8	sol = 4/3

Οἱ εἰς τὸ χρωματικὸν γένος ἀνήκοντες δεύτερος ἦχος καὶ πλάγιος τοῦ δευτέρου ποιοῦνται διαφόρου κλίμακος χρῆσιν. Οὕτω τὰ τετράχορδα τοῦ μὲν δευτέρου ἤχου, βαίνοντα ἐκ τοῦ βαρέος πρὸς τὸ ὀξύ, σύγκεινται ἐξ ἑνὸς ἐπιτεσσαρακαιδεκάτου τόνου (=15/14), ἑνὸς ἐπιέκτου (=7/6) καὶ ἑνὸς ἐπιπεντεκαιδεκάτου (=16/15):

Δι	Κε	Ζω	Νη
sol 15/14	la 7/6	si 16/15	do = 4/3

τοῦ δὲ πλαγίου τοῦ δευτέρου, ἐκ τοῦ βαρέος πρὸς τὸ ὀξὺ ὁδεύοντα, σύγκεινται ἐξ ἑνὸς λείμματος (=256/243), ἐξ ἑνὸς ἐπιπέμπτου τόνου (=6/5) καὶ ἐκ μιᾶς ἀποτομῆς ἐπιενάτου ἢ ἐλάσσονος τόνου (=135/128):

Πα	Βου	Γα	Δι
re 256/243	mi 6/5	fa 135/128	sol = 4/3

Τέλος οἱ τοῦ ἐναρμονίου γένους ἦχοι τρίτος καὶ βαρὺς ποιοῦνται χρῆσιν κλίμακος, ἧς τὰ τετράχορδα βαίνουσιν ἐκ τοῦ βαρέος πρὸς τὸ ὀξὺ κατὰ τὸ πυθαγόρειον τετράχορδον τοῦ συντόνου διατόνου γένους, ἤτοι κατὰ ἐπόγδοον τόνον (=9/8), ἕτερον ἐπόγδοον καὶ λεῖμμα (=256/243):

Γα	Δι	Κε	Ζω
fa 9/8	sol 9/8	la 256/243	si = 4/3

Τὰ διαστήματα τῆς κλίμακος ἀμφοτέρων τῶν ἤχων τούτων ἀντιστοιχοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὰ τῆς συγκεκραμένης μείζονος κλίμακος τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς, σὺν τῇ διαφορᾷ ὅτι οἱ φθόγγοι Βου (mi) καὶ Κε (la) ἐν ἀναβάσει ἑλκόμενοι ὑπὸ τῶν Γα (fa) καὶ Ζω (si) ὑψοῦνται κατὰ τέταρτον τοῦ τόνου. Ἐκτὸς τῶν τονιαίων τούτων διαστημάτων ὑπάρχουσι καὶ ἕτερα μικρότερα τοῦ ἡμιτονίου ἢ λείμματος διαστήματα, ὑφέσεων καὶ διέσεων, ὡς καὶ τῶν διαφόρων χροῶν καὶ τοῦ ἀπαραιτήτου νόμου τῆς μελῳδικῆς ἕλξεως τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὰ ἐν χρήσει θεωρητικὰ βιβλία τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς τὰ τονιαῖα διαστήματα εἰκονίζονται διὰ τῶν ἀριθμῶν 12, 11, 10, 8, 7, οἵτινες καλοῦνται *τμήματα τοῦ τόνου* καὶ ἔχουσι παραστατικὴν μόνον ἀξίαν, μηδεμίαν δὲ ἐπιστημονικὴν τοιαύτην.

Τὴν βυζαντινὴν μουσικὴν διακρίνει μεγαλοπρέπεια ἐν τῇ ἁπλότητι, διὸ εἶναι αὕτη ἡ μόνη πρὸς λατρείαν τοῦ Ὑψίστου ἁρμόζουσα, τὰ δὲ μέλη αὐτῆς δὲν ἐπιδέχονται ἁρμονίαν κατὰ τὸ εὐρωπαϊκὸν πολύφωνον σύστημα, διότι χάνουσιν οὕτω τὸν πρωτότυπον χαρακτῆρα αὐτῶν. Οὐχ ἧττον ὅμως δύνανται νὰ περιβληθῶσι δι' ἁρμονικῆς συμφωνίας δύο φθόγγων ἀνομοίων κατὰ τὸ φωνητικὸν ὕψος. Τὸ τοιοῦτον ἁρμονικὸν εἶδος συνέθεσεν ὁ καθηγητὴς Κ. Α. Ψάχος, ὅστις ἐκάλεσεν αὐτὸ διηχητικὴν *συνηχητικὴν γραμμήν*.

Ἐκ τῶν εἰδῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν μελῶν: εἱρμολογικοῦ, ἀργοῦ τε καὶ συντόμου, στιχηραρικοῦ ἀργοῦ τε καὶ συντόμου καὶ παπαδικοῦ, ἐτηρήθησαν ἀλώβητα ἀπὸ ξενικῆς ἐπιδράσεως τὰ εἱρμολογικὰ καὶ στιχηραρικὰ μέλη, ἐνῷ εἰς τὰ παπαδικὰ καὶ ἰδίᾳ τὰ χερουβικὰ καὶ κοινωνικὰ παρεισέφρησαν καὶ μελῳδίαι ἀνήκουσαι εἰς τὴν ἀραβοπερσικὴν μουσικήν, ἕνεκα τῆς ἐπιδράσεως ἣν ἐξήσκει οὕτη ἐπὶ τῶν κατὰ καιροὺς μουσικοδιδασκάλων, οἵτινες ἐγίνωσκον καὶ ταύτην. Οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἐποιοῦντο χρῆσιν ὀργάνου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ μό-

Digitized by Google

νον ἐν τῷ παλατίῳ καὶ τῷ Ἱπποδρόμῳ. Ἐπὶ αὐτοκράτορος δὲ Θεοφίλου, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ ὁποίου τὰ μέγιστα ἀνεπτύχθη ἡ βυζαντινὴ μουσική, κατεσκευάσθησαν, τῇ ὁδηγίᾳ τοῦ μαθηματικοῦ Λέοντος, δύο μεγάλα ὄργανα ὁλόχρυσα καὶ κεκοσμημένα διὰ πολυτίμων λίθων. Προσέτι δὲ πλάτανος χρυσῆ, ἐπὶ τῶν κλάδων τῆς ὁποίας στρουθοί, κινούμενοι διὰ μηχανήματος καὶ ἁπλοῦντες τὰς πτέρυγας αὐτῶν, ἐκελάδουν μουσικώτατα, ἐκόσμει τὸ ὄργανον τοῦτο, ὅπερ ἐτελειοποιήθη ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, πλουτισθὲν καὶ δι᾽ ὀργάνου μιμουμένου τὸ ᾆσμα τῶν διαφόρων πτηνῶν. Τοιοῦτον ὄργανον ἐδωρήθη ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Κοπρωνύμου († 757) εἰς τὸν αὐτοκράτορα τῶν Φράγκων Πιπῖνον, εἰσαχθὲν κατόπιν εἰς τὴν δυτικὴν Ἐκκλησίαν. Μετὰ τὴν ἅλωσιν ὄργανον ἀποδίδον τὴν βυζαντινὴν μουσικὴν κατεσκευάσθη μόνον κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους (1882) ἐν Κωνσταντινουπόλει. Τοῦτο ἦτο ὄργανον ὅμοιον τοῖς πνευστοῖς (orgue) καὶ ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς θεωρίας τῆς ἐπὶ Ἰωακεὶμ τοῦ Γ' συσταθείσης τῷ 1881 πατριαρχικῆς μουσικῆς ἐπιτροπῆς.

Ὁ φθόγγος ἐν τῷ ὀργάνῳ τούτῳ παρήγετο δι᾽ αὐλῶν τῇ βοηθείᾳ δύο φυσητήρων, κινουμένων διὰ τῶν ποδῶν, περιεῖχε δὲ 73 αὐλούς, ἀπαρτίζοντας δύο διαπασῶν σὺν τῇ ἐπαναλήψει ἐπὶ τὸ ὀξὺ τοῦ πρώτου φθόγγου. Ἑκάστη τῶν διαπασῶν ἀπετελεῖτο ἐκ 36 συγκεχραμένων διαστημάτων, συμφώνως τῇ θεωρίᾳ τῆς ἐπιτροπῆς, σειρὰ δὲ 73 πλήκτρων, ἰσομήκων, ἀπαραλλάκτων καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου κειμένων, κατεῖχε κατὰ τὸ πλάτος τὸ ἔμπροσθεν μέρος τοῦ ὀργάνου, ἑκάστου πλήκτρου ἀνταποκρινομένου πρὸς ἕνα αὐλόν. Ἡ ἐκτέλεσις ἐγίνετο οὐχὶ ἀμέσως ἐπὶ τῶν πλήκτρων, ἀλλ᾽ ἐπὶ κανόνος, πλάτους 4 δακτύλων, μήκους ἴσου πρὸς τὴν ὅλην σειρὰν τῶν πλήκτρων καὶ πάχους 2 ἑκατοστομέτρων. Ἐκτὸς τῶν 73 πλήκτρων ὑπῆρχον ἕτερα ὀκτὼ κομβία ἐπὶ τοῦ ἀπέναντι τοίχου τοῦ ὀργάνου, ἀνταποκρινόμενα πρὸς ὀκτὼ αὐλοὺς διὰ τοὺς ὀκτὼ βαρεῖς φθόγγους τῆς μουσικῆς κλίμακος καὶ χρησιμεύοντα ὡς βαρεῖς καὶ διαρκεῖς ἰσοκράται. Τὸ ὄργανον τοῦτο, ἐπικληθὲν, πρὸς τιμὴν τοῦ πατριάρχου Ἰωακεὶμ τοῦ Γ', Ἰωακείμειον ψαλτήριον, ἀπέδιδε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἱκανῶς τὰς μουσικὰς διαστηματικὰς λεπτομερείας τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, ἀλλ᾽ ἡ χρῆσις του ἦτο δυσχερεστάτη, διὸ καὶ ἐτέθη εἰς ἀχρηστίαν. Τῷ 1898, ἐπὶ τῆς πατριαρχείας Κωνσταντίνου τοῦ Ε', ἐτελειοποιήθη τὸ ἐν λόγῳ ὄργανον ὑπὸ τοῦ μουσικολόγου Λεωνίδα Νικολέους, ὅστις κατεσκεύασε καὶ νέον, Κωνσταντίνειον ψαλτήριον ἐπικληθέν, ἐφ᾽ οὗ ἠδύναντο νὰ ἐφαρμοσθῶσι κύλινδροι ἐκ μουσικῶν καρφίδων, ἀποδίδοντες τὰ διάφορα μέλη. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὀργάνων τούτων ὁ Κ. Α. Ψάχος κατεσκεύασε τῷ 1924 ἰδίας ἐφευρέσεως ὄργανον, Ἐθνικὸν πανχρμόνιον ἐπικληθέν, ἀποδίδον πιστῶς ἁπάσας τὰς διαστηματικὰς λεπτομερείας τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς. Τοῦ ὀργάνου τούτου κατεσκευάσθησαν εἰς τὰ ἐν Oettingen τῆς Γερμανίας ἐργοστάσια τοῦ οἴκου Steinmeyer τρεῖς τύποι, μέγα, μικρότερον καὶ μικρόν, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον οἱ δύο μικρότεροι τύποι μετεφέρθησαν εἰς Ἑλλάδα. Οἱ διαπρεπέστεροι τῶν νῦν μουσικοδιδασκάλων μεταχειρίζονται ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ὄργανον *μονόχορδον*, ἢ *φθογγόμετρον* καλούμενον, συμφώνως πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1881 διαιρούμενον καὶ ἀποδίδον πιστῶς τὰ τονιαῖα μουσικὰ διαστήματα τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς.

Οἱ κυριώτεροι τῶν ὑμνογράφων καὶ μελοποιῶν τῶν ἱερῶν ᾀσμάτων εἶναι οἱ ἑξῆς: Ἀθανάσιος ὁ Μέγας (295—373), Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (329—390, Βασίλειος ὁ Μέγας (330—378, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (347—407), Ρωμανὸς ὁ μελῳδὸς (496, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς Η' αἰών), Κοσμᾶς ὁ μελῳδὸς (Η' αἰών), οἱ Στουδῖται Θεόδωρος καὶ Μιχαήλ, οἱ αὐτοκράτορες Λέων ὁ Σοφὸ (1911) καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (959), Κασσιανὴ ἡ μοναχὴ (Θ' αἰών), Ἰωάννης ὁ Γλυκὺς (900), Ἰωάννης ὁ Κλαδᾶς, Ἰωάννης μαΐστωρ ὁ Κουκουζέλης ΙΒ' αἰών), Ἰωάννης ὁ Τραπεζούντιος (1750), Πέτρος ὁ Μπερεκέτης (ΙΗ' αἰών), Πέτρος ὁ Πελοποννήσιος (1730—1777), Πέτρος ὁ Βυζάντιος (1805), Δανιὴλ Πρωτοψάλτης (1776), Γεώργιος ὁ Κρὴς (1816, Μανουὴλ Πρωτοψάλτης (1811), Γρηγόριος Πρωτοψάλτης (1819), Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ 1840, Χρύσανθος Προύσης (1843), Ἰάκωβος Πρωτοψάλτης (1790), Κωνσταντῖνος Πρωτοψάλτης (1822), Ἰωάννης Πρωτοψάλτης ὁ Νεοχωρίτης (1860), Γεώργιος Γαυδιοτηνός (1871), Σταυράκης Γρηγοριάδης (1866), Γεώργιος Βιολάκης (1912), Θεόδωρος Φωκαεὺς (1848), Νικόλαος Σμύρνης (1887), Μισαὴλ Μισαηλίδης (1906), Παναγιώτης Κηλτζανίδης (1896, Εὐστράτιος Παπαδόπουλος 1909), Νηλεὺς Καμαράδος (1922), Γεώργιος Σαρανταεκκλησιώτης (1891) κ.ἄ.

Ν. Α. ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ

ΝΕΩΤΕΡΑ ΜΟΥΣΙΚΗ. ***Τὸ δημῶδες ᾆσμα.*** Ἡ μουσικὴ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος μόλις δύο ἢ τριῶν αἰώνων βίον ἀριθμεῖ. Λέγοντες δὲ ἑλληνικὴν μουσικήν, ἐννοοῦμεν τὴν μουσικὴν τοῦ λαοῦ, τὴν πηγάζουσαν ἀπὸ τὰς λαϊκὰς μάζας καὶ μὴ ἐμφανιζομένην μέ τὸ ψιμύθιον τοῦ πολιτισμοῦ. Τοιαύτη εἶναι μόνον ἡ δημώδης μουσική. Μελετῶντες αὐτὴν λεπτομερῶς, εὑρίσκομεν ὅτι εἶναι καθαρῶς συνέχεια τῆς μεσαιωνικῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, ἥτις συνδέεται στενῶς πρὸς τὴν ἀρχαίαν. Οἱ αὐτοὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τρόποι, οἱ ἴδιοι ποικίλοι ρυθμικοὶ τύποι, ὁ αὐτὸς ὁμόφωνος χαρακτὴρ ἀποδεικνύουν περιτράνως τὴν κοινότητα τῆς τε βυζαντινῆς καὶ τῆς δημώδους ἑλληνικῆς μουσικῆς. Ἐὰν ἡ παντελὴς σχεδὸν ἔλλειψις κοσμικῆς βυζαντινῆς μουσικῆς καθιστᾷ δύσκολον τὴν μελέτην τῆς μουσικῆς τοῦ λαοῦ κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην, ἡ ἔρευνα τῆς δημώδους μουσικῆς, τῆς ἀνθησάσης κυρίως μετὰ τὴν ἅλωσιν, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀποδεχθῶμεν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς καταδυναστεύσεως οὐδέποτε ἔπαυσε προστρέχων εἰς τὴν μουσικήν, ἵνα ἐκφράσῃ τὰ αἰσθήματά του. Ἐὰν ὁ χαρακτὴρ τῶν ᾀσμάτων του εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον θρηνώδης, τοῦτο ἀποδοτέον εἰς τὴν βαρυθυμίαν, ἥτις κατέθλιβε τὸν Ἕλληνα κατὰ τὴν περίοδον τῆς μακραίωνος δουλείας. Καὶ ὅμως ὁ ἡρωϊκὸς χαρακτὴρ ἐνίων ἐκ τῶν δημωδῶν ἡμῶν ᾀσμάτων ἐκπλήσσει τὸν ἀκροατὴν καὶ ἐνθυμίζει θούρια τοῦ Τυρταίου. Τὸ ᾆσμα π. χ. «Οἱ Κολοκοτρωναῖοι» εἶναι τέλειον ὑπόδειγμα ἡρωϊκοῦ ᾄσματος. Αὐτὸς ὁ ὑποδώριος τρόπος, εἰς ὃν εἶναι γεγραμμένον, μᾶς πείθει ὅτι τὸ ἦθος τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ ὑποδωρίου, τοῦ σεμνοῦ, τοῦ ἀνδρείου, τοῦ μεγαλοπρεποῦς, ἐπέζησεν εἰς τὰ ἑλληνικὰ ὄρη καὶ ἀνέθαλεν εἰς πολλὰ ἀπὸ τὰ κλέφτικα τραγούδια.

Εἰς τὴν δημώδη ἑλληνικὴν μουσικὴν ἀπαντῶμεν ἅπαντας τοὺς ἀρχαίους τρόπους, ἀπὸ τοῦ δωρίου καὶ τοῦ λυδίου μέχρι τοῦ ὑποδωρίου, ὑποφρυγίου κλπ. Πλὴν τούτων ὅμως, εἰς πλεῖστα ὅσα ᾄσματα ἐπικρατοῦν αἱ ἀνατολικαὶ χρωματικαὶ κλίμακες μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τριημιτόνια. Ἡ συνηθεστέρα ἐκ τούτων εἶναι ἡ ἀποτελουμένη ἐκ τῶν δύο ὁμοιομόρφων τετραχόρδων καὶ τῆς διαζεύξεως:

Συνήθης εἶναι ὡσαύτως ἡ ἀποτελουμένη ἐκ δύο ὁμοιομόρφων τετραχόρδων μετὰ τριημιτονίου, ἑνουμένων διὰ συναφῆς καὶ παρουσιάζουσα τὸν πρόσθετον φθόγγον εἰς τὴν ἀρχήν:

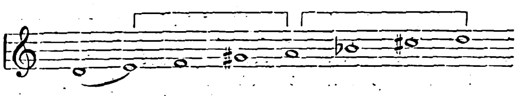

Ἡ ἀνωτέρω κλῖμαξ ἀπαντᾶται κυρίως εἰς δημώδεις μελῳδίας τῆς Ἀνατολῆς.

Χαρακτηριστικὸν τῶν ἑλληνικῶν δημωδῶν ᾀσμάτων εἶναι ὅτι πολλὰ ἐξ αὐτῶν παρουσιάζονται ἄρυθμα, ἢ μᾶλλον ἐλεύθερα ρυθμοῦ. Τοιαῦτα κυρίως εἶναι τὰ κλέφτικα, τὰ ἱστορικὰ καὶ τὰ ἡρωϊκά, τὰ ἀποτελοῦντα τὴν κατηγορίαν τῶν λεγομένων τραγουδιῶν τῆς τάβλας (ἐπιτραπεζίων). Ἡ ἐλευθέρα μουσικὴ ἀπαγγελία τῶν ᾀσμάτων τούτων, ἡ οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχουσα μὲ τὸ ρετσιτατίβο τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς, ἐμφανίζει πλούσια μελῳδικὰ σχήματα, ποικιλλόμενα μὲ ἀπειρίαν καλλωπιστικῶν φθόγγων, ὡσαύτως δὲ καὶ καταληκτικῶν. Συνηθέστατον εἶναι ἐπίσης ἐλεύθερον ρυθμοῦ ἐπιτραπέζιόν τι ᾆσμα νὰ τελειώνῃ μετὰ ἐρρύθμου ἐπῳδοῦ. Αἱ ἐπῳδοὶ ἄλλως τε, τὰς ὁποίας ὁ λαὸς καλεῖ γυρίσματα, πούντους, πιστρόφια κλπ., εἶναι συνήθεις κατακλεῖδες, ᾀδόμεναι εἰς τὸ τέλος ἑκάστης τελείας μουσικῆς περιόδου.

Ἀφ' ἑτέρου εἰς τὰ ἔρρυθμα δημώδη ᾄσματα τῆς Ἑλλάδος ἀπαντᾷ τις τοὺς ποικιλωτέρους ρυθμούς, καὶ δὴ πλεῖστα τῶν ἀρχαίων ρυθμικῶν σχημάτων. Τὰ χορευτικὰ ἰδίως μέλη ἐμφανίζουν μοναδικὸν ρυθμικὸν πλοῦτον. Ἔχομεν οὕτω ᾄσματα εἰς γένος ἴσον, δηλαδὴ μὲ δίσημον ἢ τετράσημον χρόνον, ἕτερα ἑξάσημα εἰς γένος διπλάσιον, ρυθμιζόμενα εἰς ἰάμβους, τροχαίους ἢ καὶ χορίαμβον:

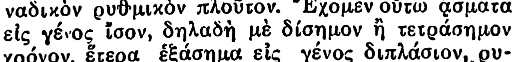

Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὡσαύτως ὁ ἀρχαῖος παίων, ὁ σημερινὸς πεντάσημος, ὁ ἀπαντῶν εἰς πολλὰ ἐκ τῶν ᾀσμάτων τῆς Κρήτης ἰδίᾳ καὶ τῆς Κύπρου:

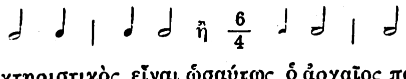

Σπανιώτατος καὶ πρωτοτυπώτατος εἶναι ὁ ἐννεάσημος ρυθμός, ὁ ἀπαντῶν εἴς τινα ἐκ τῶν ᾀσμάτων τῆς Κύπρου καὶ τοῦ Πόντου καὶ διαιρούμενος ὡς ἑξῆς:

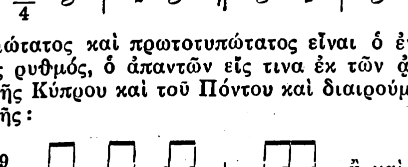

Τέλος ὁ συνηθέστερος πάντων χορευτικὸς ρυθμὸς εἶναι ὁ ἀρχαῖος ἐπίτριτος, ὁ σημερινὸς ἑπτάσημος, ὁ ἀπαντώμενος εἰς πλῆθος συρτῶν χορῶν, ὡς ὁ καλαματιανὸς κλπ.:

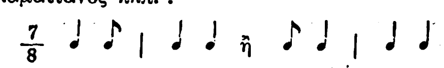

Χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν χορευτικῶν μελῶν εἶναι ὡσαύτως ἡ ἐν αὐτοῖς ἐναλλαγὴ πλειόνων ρυθμῶν, ὡς π. χ. τοῦ τετρασήμου μετὰ τοῦ ἑξασήμου κλπ. Ὡσαύτως ἡ ἀλληλοεξάρτησις ὡρισμένων χορῶν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποτελέσωσιν ἑνιαῖον σύνολον· τοιοῦτοι ὁ γυναικεῖος καὶ ὁ ἀνδρικὸς καρτσιλαμᾶς τῆς Κύπρου, ἐξ ὧν ὁ γυναικεῖος μὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν πρῶτον (ἐννεάσημον) τὸν δεύτερον (ἑπτάσημον), τὸν τρίτον ἢ μαντηλοῦδι (δίσημον), τὸν τέταρτον (ἐννεάσημον), τὸν μπάλλον (τρίσημον) καὶ τὸν συρτόν. Ὁ δὲ ἀνδρικὸς καρτσιλαμᾶς περιλαμβάνει ὡσαύτως τὸν πρῶτον (ὀκτάσημον), τὸν δεύτερον (ἑπτάσημον), τὸν τρίτον (δίσημον, μετὰ τῆς ἐξαρτωμένης παραλιμνίτισσας), τὸν τέταρτον (ἐννεάσημον), τὸν μπάλλον (τρίσημον) καὶ τὴν μάντραν (συρτὸν ἑπτάσημον). Μοναδικὸς εἶναι ὁ μελῳδικὸς πλοῦτος τῶν χορευτικῶν τούτων μελῶν τῆς Κύπρου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ξένον οὐδὲ τὸ εὐρωπαϊκὸν μελῳδικὸν στοιχεῖον, ἐμφανέστατον ἰδίᾳ εἰς τὸν τρίτον τοῦ ἀνδρικοῦ καρτσιλαμᾶ, συγγενεύοντα παραδόξως στενῶς πρὸς ἓν ἐκ τῶν μπαλλέττων τῆς «Ἀλκήστιδος» τοῦ Γκλούκ, καὶ εἰς τὸ «Ἅρμα Χορός». Ἡ ἐπίδρασις τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς ἐπὶ τῶν δημωδῶν ᾀσμάτων τῆς Κύπρου, εὐεξήγητος λόγῳ τῆς μακρᾶς διαμονῆς τῶν Φράγκων ἐπὶ τῆς νήσου, προσεπορίσεν εἰς αὐτὸ ἰδιαίτερον θέλγητρον. Ἀλλὰ καὶ ἡ μελέτη τῶν δημωδῶν ᾀσμάτων τῆς Κρήτης ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ὅτι ἐπὶ τῶν ὀρέων τῆς νήσου ἐπέζησαν οἱ ἀρχαῖοι ρυθμοὶ καὶ ὅτι εἰς τὸν κρητικὸν πεντοζάλην ἐπανευρίσκεται τὸ ἀρρενωπὸν ἦθος τῆς ἀρχαίας πυρρίχης. Γενικώτερον δὲ εἰς τὰ ᾄσματα τῆς Κρήτης δὲν παρατηρεῖται ἡ κατάχρησις ἐκείνη τῶν τριημιτονίων καὶ τοῦ χρωματικοῦ γένους, τὸ ὁποῖον προσδίδει τὸν θλιβερὸν τόνον εἰς τὸ μέγιστον μέρος τῶν ἑλληνικῶν δημωδῶν ᾀσμάτων. Ἀρρενωπὸν χαρακτῆρα παρουσιάζουν καὶ τὰ τραγούδια τῆς Ρούμελης καὶ ἰδίᾳ ὁ τσάμικος χορός, ὁ ρυθμιζόμενος εἰς ἰάμβους, τροχαίους, ἢ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς χορίαμβους.

Τὴν ποικιλίαν τῶν ρυθμικῶν παραλλαγῶν ἀπαντᾷ τις κυρίως εἰς τὰ χορευτικὰ μέλη, ὅπως π. χ. εἰς τὸν συρτὸν ($^2/_4$ ἢ καὶ $^7/_8$), εἰς τὸν πηδηκτὸν ἢ ἀρβανίτικον (κυρία $^3/_4$ ἢ $^6/_8$), εἰς τὸν τσακώνικον (εἰς κρητικὸν παίωνα $^5/_8$), εἰς τὸν πεντοζάλην ($^2/_4$), εἰς τοὺς κυπριακοὺς χοροὺς ($^9/_8$, $^7/_8$ ἢ $^3/_4$) κτλ. Τὰ πλεῖστα τῶν ἑλληνικῶν δημωδῶν ᾀσμάτων χαρακτηρίζει λιτότης τῆς μελῳδικῆς γραμμῆς, ἀλλὰ καὶ χάρις οὐ σμικρά. Τὰ ᾀδόμενα μέλη περιλαμβάνονται ἐντὸς μικρᾶς σχετικῶς περιοχῆς (ambitus)· πολλάκις ὁλόκληρον ᾆσμα ἀναπτύσσεται ἐντὸς περιοχῆς μιᾶς καὶ μόνης πέμπτης, ἢ καὶ τετάρτης ἀκόμη. Μόνον εἰς τὰ καθαρῶς χορευτικὰ δι᾽ ἐνόργανον μουσικὴν μέλη τὸ πλαίσιον εὐρύνεται, ἡ μουσικὴ κλῖμαξ ἐπεκτείνεται, οἱ ρυθμοὶ ἐναλλάσσονται καὶ ἐμφανίζεται συχνότερον τὸ σύστημα τῶν τονικῶν μετατροπιῶν. Ἀπὸ ἀπόψεως διαστημάτων ἀπαντᾷ τις εἰς τὴν ἑλληνικὴν μουσικὴν καὶ τὰ μικρότερα τοῦ ἡμιτονίου διαστήματα (τέταρτα τοῦ τόνου), τεκμήριον καὶ τοῦτο ὅτι τὸ ἐναρμόνιον γένος τῶν ἀρχαίων, οἱ μικροὶ τόνοι καὶ αἱ ἕλξεις τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς δὲν ἀπωλέσθησαν διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ἀλλὰ μετεδόθησαν διὰ τῆς παραδόσεως καὶ εἰς τὴν ἐθνικὴν ἡμῶν μουσικήν.

Συλλογαὶ δημωδῶν ᾀσμάτων. Ἡ περισυλλογὴ τῶν δημωδῶν ᾀσμάτων τῆς Ἑλλάδος μόλις ἐσχάτως ἤρχισε νὰ γίνηται ἀντικείμενον σοβαρᾶς μελέτης ὑπὸ τοῦ κράτους. Πᾶσα προγενεστέρα ἐργασία ὀφείλεται εἰς ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν. Ἐκ τῶν παλαιοτέρων σχετικῶν ἐργασιῶν εἶναι ἡ τοῦ Villoteau, ὅστις ἀποσταλεὶς ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος εἰς Αἴγυπτον συνέγραψε τέσσαρας μεγάλας πραγματείας, περιληφθείσας εἰς ἓν ἑνιαῖον σύγγραμμα ὑπὸ τὸν τίτλον: «Description de l'Égypte ; Dissertation sur la musique des anciens Égyptiens» (1807). Ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ὁ Βιλλοτὼ πραγματεύεται κατὰ τρόπον λίαν ἀξιόλογον μεταξὺ ἄλλων καὶ διὰ τὸ μέλος τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, παραθέτων καὶ παραδείγματα. Τὸ μουσικὸν λεξικὸν τοῦ Βιλλοτώ, τὸ ἀφορῶν τοὺς μουσικοὺς ὅρους τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, καὶ ἰδίᾳ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, παρέμεινεν ἐν χειρογράφῳ. Ὁ Ραφαὴλ Kiesewetter ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ: «Ueber die Musik der neuen Griechen nebst freien Gedanken über altaegyptische und altgriechische Musik» 1838) ἐρευνᾷ τὸ ζήτημα τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς μουσικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς παρασημαντικῆς — παραθέτων καὶ παραδείγματα—ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν μουσικήν. Ἡ πραγματεία αὕτη εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν μελέτην τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς μουσικῆς καὶ ἰδίᾳ τῶν δημωδῶν ᾀσμάτων.

Ἀλλ᾽ ἡ πρώτη ἀληθὴς συλλογὴ ἑλληνικῶν δη-

Digitized by Google

μῳδῶν ᾀσμάτων εἶναι ἡ καταρτισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Bourgault-Ducoudray, ὅστις περιοδεύσας ἀνὰ τὴν Ἀνατολὴν (κυρίως Σμύρνην καὶ Ἀθήνας) ἐξέδωκε τὴν συλλογήν: «30 mélodies populaires de Grèce et d' Orient» (Paris 1876). Παρὰ τὴν ἐπιμεμελημένην ἐναρμόνισιν τῶν ᾀσμάτων τῆς ἐν λόγῳ συλλογῆς, εἶναι ἀμφίβολον ἐὰν τὸ ἁρμονικὸν ἔνδυμα, δι' οὗ ὁ συλλέξας περιέβαλε ταῦτα, εἶναι τὸ πράγματι ἁρμόζον. Ἐνιαχοῦ μάλιστα ὑπάρχει καὶ πραγματικὴ παρανόησις ὡς πρὸς τὸν τρόπον εἰς ὃν ἀνήκουσιν ὡρισμένα ᾄσματα. Ὁ Ἰω. Γ. Ζωγράφος Κεΐβελης ἐξέδωκε «Μουσικὸν ἀπάνθισμα», περιλαμβάνον μεταξὺ ἄλλων καὶ 10 ᾄσματα ἐν βυζαντινῇ παρασημαντικῇ (Κωνσταντινούπολις 1873). Ὁ Ἀντ. Ν. Σιγάλας ἐξέδωκε: «Συλλογὴν ἐθνικῶν ᾀσμάτων» (Ἀθῆναι 1880). Ἡ συλλογὴ αὕτη περιλαμβάνει 300 ᾄσματα ὡς δημώδη, ἐνῷ ἐλάχιστα εἶναι τοιαῦτα, ἄνευ ῥυθμικῆς διαιρέσεως. Ἐν τῷ περιοδικῷ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει «Ἐκκλησιαστικοῦ μουσικοῦ συλλόγου» (1902, τεῦχος 2) δημοσιεύονται 28 δημώδη ᾄσματα ἐν βυζαντινῇ παρασημαντικῇ. Ἐν τῇ ἑβδομαδιαίᾳ ἐφημερίδι «Πύρρος» (1903 καὶ ἐφεξῆς) εὕρηνται διάφορα ᾄσματα ἐν βυζαντινῇ καὶ εὐρωπαϊκῇ παρασημαντικῇ. Ὁ L. Bürchner ἐδημοσίευσεν 7 γνησιωτάτας καὶ παλαιοτάτας ἑλληνικὰς μελῳδίας ἐν τῷ περιοδικῷ τῆς διεθνοῦς μουσικῆς ἑταιρείας τοῦ Μονάχου («Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft» Jahrg. III, 1903). Ὁ Hubert Pernot ἐξέδωκε: «L' île de Chio» μετὰ 17 μελῳδιῶν Χίου ἐν εὐρωπαϊκῇ σημειογραφίᾳ (Παρίσιοι 1903). Εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις ἐκδιδομένην μουσικὴν ἐφημερίδα «Φόρμιγξ» ὁ Δ. Περιστέρης ἐδημοσίευσε κατὰ καιροὺς διάφορα δημώδη ᾄσματα εἰς βυζαντινὴν παρασημαντικήν. Ἐπίσης ὁ Κ. Ψάχος ἐδημοσίευσεν εἰς ἰδιαίτερα τεύχη τῆς «Φόρμιγγος» (1904—1911) πολλὰ δημώδη ᾄσματα ἐν βυζαντινῇ παρασημαντικῇ. Ἑτέρα ἀξιόλογος εἰς ἀριθμόν, οὐχὶ ὅμως καὶ εἰς ποιὸν συλλογὴ εἶναι ἡ ὑπὸ τὸν τίτλον: «260 δημώδη ᾄσματα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Θρᾴκης, Μακεδονίας, Ἠπείρου, Ἀλβανίας, Ἑλλάδος, Κρήτης, Νήσων τοῦ Αἰγαίου, Κύπρου καὶ τῶν παραλίων τῆς Προποντίδος» (1905). Τὰ ᾄσματα ταῦτα συνελέγησαν καὶ παρεσημάνθησαν (1888 — 1904) ὑπὸ Γεωργίου Δ. Παχτίκου. Ὁ Γ. Τσικνόπουλος ἐδημοσίευσε τρεῖς μικρὰς συλλογὰς δημωδῶν ᾀσμάτων εἰς βυζαντινὴν παρασημαντικήν. Ὁ Θεόδωρος Κληρονόμος ἐδημοσίευσεν εἰς ἰδιαιτέρας ἐκδόσεις καὶ εἰς τὰς «Ἑλληνικὰς προόδους» (ἔτος 1908) πολλὰς ἑλληνικὰς μελῳδίας εἰς εὐρωπαϊκὴν σημειογραφίαν. Ἕτερα δημώδη ᾄσματα τοῦ αὐτοῦ παρέμειναν ἐν χειρογράφῳ. Τὰ ᾄσματα τῆς συλλογῆς Κληρονόμου εἶναι ἐκ τῶν ὡραιοτέρων καὶ γνησιωτέρων ὑποδειγμάτων τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς μούσης. Ὁ Ἰω. Σακελλαρίδης εἰς τὴν συλλογὴν αὐτοῦ «Τυρταῖος» περιέλαβεν εὐάριθμα δημώδη ᾄσματα εἰς εὐρωπαϊκὴν σημειογραφίαν. Ἀλλὰ καὶ ἕτεραι συλλογαὶ σχολικῶν ᾀσμάτων ὑπάρχουν, ὡς ἡ τοῦ Πρωΐου, τοῦ Μάλτου, Μπαμιέρου, Γ. Χωραφᾶ, Ἀθ. Ἀργυροπούλου («Μουσικὴ τῶν παιδαγωγικῶν σχολείων» 1914, «Κελαδήματα» 1928, «Μουσικὴ ἀγωγὴ» 1931 κλπ.). Ὁ Κοντογιάννης κλπ. περιλαμβάνουν πολλὰ δημώδη ᾄσματα. Ἀφ' ἑτέρου ὁ Κ. Ψάχος ἐδημοσίευσε τὰς ἑξῆς συλλογάς: «Ἀσίας Λύρα» ἐν βυζαντινῇ παρασημαντικῇ (Ἀθῆναι 1908), «Δημώδη ᾄσματα Σκύρου», ἐν οἷς περιλαμβάνονται τρία θεσσαλικά, ἓν τῆς Σαλαμῖνος καὶ ἓν τῶν Νέων Ψαρῶν (1910 εἰς βυζαντινὴν καὶ εὐρωπαϊκὴν παρασημαντικήν, «Δημώδη ᾄσματα Σκύρου» (δευτέρα συλλογὴ 1911), «Δημώδη ᾄσματα Γορτυνίας» εἰς βυζαντινὴν καὶ εὐρωπαϊκὴν παρασημαντικὴν (Ἀθῆναι 1932). Ὁ Κ. Ψάχος μετέγραψεν εἰς βυζαντινὴν καὶ εὐρωπαϊκὴν παρασημαντικὴν καὶ τὰ ᾄσματα τῆς συλλογῆς τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν, τὰ ἐκδοθέντα ὑπὸ τὸν τίτλον «50 δημώδη ᾄσματα Πελοποννήσου καὶ Κρήτης» (ἔκδοσις τοῦ «Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων» (Ἀθῆναι 1930). Ἐκ τῶν ᾀσμάτων τούτων 22 εἶναι τῆς Πελοποννήσου καὶ 28 τῆς Κρήτης. Τῷ 1910 ὁ Χρῆστος Ἀποστολίδης ἐξέδωκεν ἐν Λειψίᾳ «21 ᾄσματα καὶ χοροὺς τῆς Κύπρου» μετ' ἐναρμονίσεως τοῦ Δ. Λαυράγκα, ὅστις προετίμησε τὴν ἐκ τῆς πολὺ μεγαλυτέρας συλλογῆς τοῦ Χ. Ἀποστολίδη ἐκτύπωσιν μόνον τῶν ἀνωτέρω 21 ᾀσμάτων καὶ χορῶν. Ὁ Π. Δ. Ζαχαρίας περιέλαβεν ἀφ' ἑτέρου εἰς τὸ περὶ ἀρχαίας καὶ συγχρόνου ἑλληνικῆς σύγγραμμά του ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀρίων» (Ἀθῆναι 1917) σειρὰν 46 δημωδῶν ᾀσμάτων μετ' ἐναρμονίσεως τοῦ Α. Ρεμαντᾶ. Τῷ 1927 ὁ Δημ. Κουτσογιαννόπουλος ἐξέδωκεν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ λύρα τοῦ Πόντου» μικρὰν συλλογὴν μετὰ ποιήσεως καὶ μουσικῆς τῶν δημωδῶν τοῦ Πόντου ᾀσμάτων. Ἕτεραι μικρότεραι συλλογαὶ εἶναι: Γ. Ἰ. Χατζιδάκι «Κρητικοὶ χοροὶ» (Ἡράκλειον Κρήτης), «Πυρρίχη» (Ἀθῆναι) καὶ Αὔρας Θεοδωροπούλου «Κρητικὲς μαντινάδες» (Χανιά). Ὁ Θ. Παπασπυρόπουλος ἐξέδωκε τῷ 1931 ὑπὸ τὸν τίτλον «32 εἴδη ἑλληνικῶν χορῶν» 46 ἑλληνικοὺς χορούς μετὰ τῆς μουσικῆς αὐτῶν. Ἡ Μέλπω Λογοθέτη-Μερλιὲ κατήρτισε συλλογὴν δημωδῶν ᾀσμάτων ὑπὸ τὸν τίτλον: «Τραγούδια τῆς Ρούμελης» (Ἀθῆναι 1931). Ὁ Κ. Παπαδημητρίου ἐξέδωκεν «25 τραγούδια Εὐβοίας» (περιφέρεια Κύμης). Εἰς τὴν συλλογὴν «Ἀπόλλων μουσηγέτης» τοῦ Γ. Δ. Παχτίκου περιλαμβάνονται καὶ 23 δημώδη ᾄσματα. Τῷ 1930 κατηρτίσθη παρὰ τοῦ «Συλλόγου πρὸς συλλογὴν δημωδῶν ᾀσμάτων» ἐπιτροπὴ πρὸς συλλογὴν δημωδῶν ᾀσμάτων. Ἡ ἐν λόγῳ ἐπιτροπὴ ἐκ τῆς Μέλπως Λογοθέτη-Μερλιέ, τοῦ Λουκοπούλου κ. ἄ. ἀπετύπωσεν ἐπὶ 220 δίσκων τοῦ γραμμοφώνου 700 περίπου ᾄσματα τοῦ Πόντου, Καππαδοκίας, Δωδεκανήσου, Ἠπείρου, Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Κρήτης κλπ. Τὰ ἐν λόγῳ ᾄσματα μεταγράφονται ἐκ τῶν φωνογραφικῶν δίσκων εἰς εὐρωπαϊκὴν παρασημαντικὴν καὶ θέλουσιν ἐκδοθῇ τμηματικῶς. Ὁ Αἰμ. Ριάδης κατήρτισε συλλογὴν ἐξ 100 περίπου δημωδῶν ᾀσμάτων, τὸ πλεῖστον μακεδονικῶν, ὧν μέρος περιελήφθη εἰς εἰδικὸν τόμον δημωδῶν ᾀσμάτων τῶν βαλκανικῶν λαῶν, ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ οἴκου B. Schott's Söhne τῆς Μαγεντίας (κεφάλαιον: Ρουμανία, Γιουγκοσλαυΐα, Ἑλλάς). Τέλος ὑπάρχει πλῆθος δημωδῶν ᾀσμάτων μετ' εὐρωπαϊκῆς σημειογραφίας καὶ ἐναρμονίσεως τῶν: Ν. Συναδινοῦ, Δ. Λαυράγκα, Γ. Λαμπελέτ, Μ. Καλομοίρη, Γ. Σκλάβου, Ν. Λάβδα κ. ἄ., ἅτινα ἐξεδόθησαν ὑπὸ τῶν διαφόρων ἐν Ἀθήναις μουσικῶν οἴκων. Ὁ καλύτερος ὅμως συντελεστὴς πρὸς διατήρησιν τοῦ μέλους τῶν δημωδῶν ᾀσμάτων εἶναι, περισσότερον ἔτι τῆς παρασημαντικῆς, ἡ ἐπὶ τῶν φωνογραφικῶν δίσκων ἀποτύπωσις αὐτῶν.

Ἡ μουσικὴ εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα. Εἰς τὴν ἐλευθερωθεῖσαν Ἑλλάδα, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀνεξαρτησίας της, οὐδεὶς λόγος ἠδύνατο νὰ γίνῃ οὔτε περὶ μουσικῆς κινήσεως, οὔτε περὶ μουσικῆς μορφώσεως. Τὰ κλέφτικα καὶ τὰ ἄλλα δημοτικὰ τραγούδια ἦσαν ἡ μουσική, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ μόνην ἐνετρύφα ἐπὶ μακρὸν ὁ λαός. Ἡ πολύφωνος τέχνη, ἡ ἁρμονία καὶ ὁ συνδυασμὸς τῶν ὀργάνων τῆς τεχνικῆς μουσικῆς ἦσαν μυστήρια, τῶν ὁποίων ἡ ἀποκάλυψις ἔπρεπε νὰ γίνῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον. Εἰς τὴν τότε ἑλληνικὴν κοινωνίαν μόνον τινὲς ἀνατραφέντες ἐν Κωνσταντινουπόλει, Σμύρνῃ, Μολδοβλαχίᾳ ἢ Δυτικῇ Εὐρώπῃ ἦσαν μύσται τῆς νεωτέρας τέχνης. Ὁ Καποδίστριας πρῶτος ἀνέθεσε τὴν διδασκαλίαν τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς εἰς τοὺς τροφίμους τοῦ ἐν Αἰγίνῃ ὀρφανοτροφείου καὶ προέβη εἰς τὸν καταρτισμὸν «μουσικοῦ θιάσου», δηλαδὴ φιλαρμονικῆς (μπάντας) ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ ξένων μουσικῶν, οὗτινος τὴν διεύθυνσιν ἀνέθεσεν εἰς τὸν Γερμανὸν Μιχαὴλ Μάγγελ. Ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὄθωνος εἰς Ἑλλάδα ἡ μουσικὴ ἔλαβεν ἔτι μεγαλυτέραν ἀνάπτυξιν, διότι τὸν βασιλέα συνώδευσε καὶ στρατιωτικὴ μουσικὴ ἐκ Βαυαρῶν, ἥτις ἐπαιάνιζεν εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦ Ναυπλίου. Ὁ Ὄθων καὶ ὁ Ἄρμανσμπεργ ἐκόμισαν καὶ τὰ πρῶτα ἐν Ἑλλάδι κλειδοκύμβαλα, ὁ Ὄθων μάλιστα παρέλαβε μεθ' ἑαυτοῦ καὶ καθηγητὴν τῆς μουσικῆς τὸν κλειδοκυμβαλιστὴν Ἄσσερ, ὅστις συνέθεσε καὶ ὕμνον ἐπὶ στίχων τοῦ Ἀλ. Ραγκαβῆ ἐπὶ τῇ εἰς Ἑλλάδα ἐλεύσει τοῦ βασιλέως τῆς Βαυαρίας, ἕτερον δὲ ὕμνον ἐπὶ τῇ καθόδῳ εἰς Ἑλλάδα τῆς βασιλίσσης Ἀμαλίας (1837). Μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῆς πρωτευούσης ἐν Ἀθήναις, ἐγνώρισαν καὶ οἱ Ἀθηναῖοι τὴν εὐρωπαϊκὴν μουσικὴν χάρις εἰς τὴν στρατιωτικὴν μουσικήν, ἥτις ἐπαιάνιζε τακτικὰ εἰς τὰς τότε μικρὰς πλατείας τῆς πόλεως.

Περὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν (1836) εἰσήχθη τὸ πρῶτον ἡ διδασκαλία τῆς μουσικῆς εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας (Ἀρσακείου) καὶ ἱδρύθη ἡ Σχολὴ ψαλτικῆς, ἧς ὁ σκοπὸς ἦτο, κατὰ τὸ διάταγμα, ἡ ἀνέξοδος διδασκαλία, εἰς ὅσους ἔχουν κλίσιν, εἰς τὴν ψαλτικὴν ἰδίως καὶ τὴν χορῳδίαν. Οἱ μαθηταὶ τῆς σχολῆς θὰ εἶχον ὑποχρέωσιν νὰ συμπράττωσιν ἀμισθὶ εἰς τὰς ἐκκλησίας καὶ εἰς τὰς χορῳδίας ἐν καιρῷ ἐθνικῶν ἑορτῶν. Ἡ τοιαύτης σημασίας σχολὴ αὕτη οὐδόλως, φαίνεται, ηὐδοκίμησεν, οὐδὲ οἱ καρποὶ αὐτῆς ἀνεδείχθησαν καὶ μέχρι τῆς συστάσεως τῆς ἕδρας βυζαντινῆς μουσικῆς ἐν τῷ Ὠδείῳ Ἀθηνῶν οὐδεμία ἐπίσημος σχολὴ ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἐμφανίζεται.

Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ κοινὸν τῆς πρωτευούσης ἤρχισεν ὁπωσδήποτε ἐθιζόμενον εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν μουσικήν, διότι, πλὴν τῆς στρατιωτικῆς μουσικῆς, ἤρχισαν ἀναφαινόμενα τὰ πρῶτα μουσικὰ θέατρα, ἐλαφρὰ ἢ σοβαρά, μελοδράματα καὶ ὀπερέτται, ἅτινα συνέτειναν λίαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς πρὸς τὴν μουσικὴν ἀγάπης τοῦ λαοῦ. Ἀλλ' ἵνα μορφωθῇ μουσικῶς ἡ Ἑλλάς, εἶχε κυρίως ἀνάγκην διδασκάλων· ὡς τοιοῦτοι δὲ ἐμφανίζονται πρῶτοι μὲν ὁ Κερκυραῖος Δημήτριος Α. Διγενῆς, μαθητὴς τοῦ Μαντζάρου, ὅστις ἐκλήθη νὰ ὀργανώσῃ τὴν στρατιωτικὴν μουσικὴν σχολὴν (1843) καὶ ὁ ὁποῖος ἐδίδαξεν εἰς τὴν ἐν Αἰγίνῃ στρατιωτικὴν σχολὴν τῶν Εὐελπίδων, εἰς τὸ πολυτεχνεῖον καὶ τὸ διδασκαλεῖον καὶ ὅστις, πλὴν ἄλλων, συνέθεσε τὸν «Χαιρετισμὸν τῆς σημαίας», καὶ ὁ Ἰταλὸς Ραφαὴλ Παριζίνης, ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀπόστολος τῆς μουσικῆς ἐν Ἀθήναις. Ὁ Παριζίνης ἵδρυσεν εἰς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ ἰδιωτικὴν μουσικὴν σχολήν, εἰς ἣν ἐδιδάσκοντο τὸ κλειδοκύμβαλον, τὸ βιολοντσέλλον καὶ τὸ ᾆσμα, κατήρτισε δὲ καὶ ἀξιόλογον ὅμιλον χορῳδίας. Τὰ ἔργα αὐτοῦ, ἂν καὶ ἰταλικῆς τεχνοτροπίας, ἐνεπνέοντο πάντοτε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν ἰδέαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν ψυχήν. Ὁ Παριζίνης ἵδρυσεν ὁμοίως τὴν Φιλαρμονικὴν ἑταιρείαν «Εὐτέρπη», ἧς σκοπὸς ἦτο ἡ διδασκαλία τῆς μουσικῆς, καὶ ἐξέδωκε τὸ πρῶτον εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν δοκίμιον θεωρίας τῆς μουσικῆς.

Ὁ μεγαλύτερος ὅμως συντελεστὴς τῆς ὁσημέραι ἀνυψώσεως τοῦ μουσικοῦ αἰσθήματος ἦτο ἀσφαλῶς τὸ μελόδραμα. Διότι μουσικῆς μὲν μορφώσεως ὀλίγοι ηὐτύχουν νὰ γίνωσι κάτοχοι, ἐνῷ τὸ μουσικὸν θέατρον ἦτο ἀνοικτὸν εἰς πάντα, ἀπὸ τοῦ πλουσιωτέρου μέχρι τοῦ πτωχοτέρου, καὶ διὰ τῆς συνεχοῦς εἰς αὐτὸ συρροῆς τοῦ κόσμου δὲν ἤργησε νὰ μορφωθῇ ὁ πρῶτος πυρὴν μουσικοῦ κοινοῦ. Οὐδεμίαν σημασίαν ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μελόδραμα τοῦτο ἦτο ἰταλικὸν ἢ γενικῶς ξενόγλωσσον. Ἡ μουσικὴ εἶναι διεθνὴς γλῶσσα. Ἀλλαχοῦ ἡ μουσικὴ διαπαιδαγώγησις ὑπῆρξε κυρίως ἔργον τῆς Ἐκκλησίας καὶ κατὰ δεύτερον λόγον τοῦ σχολείου. Οἱ λαοὶ τῆς Δύσεως, ἔχοντες πρὸ πολλοῦ εἰσαγάγει εἰς τοὺς ναοὺς αὐτῶν τὴν πολύφωνον μουσικὴν καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ὄργανον, μοιραίως ὑπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀνωτέρας τέχνης καὶ ἐμορφώθησαν μουσικῶς. Παρ' αὐτοῖς ὅπου ναὸς καὶ ἐκκλησιαστικὸν ὄργανον, ἔστω καὶ τὸ μικρότερον, ὅπου δὲ ἐκκλησιαστικὸν ὄργανον καὶ ὀργανοκρούστης, διδάσκαλος ἄρα πραγματικός, μαθητεύσας εἰς μουσικὴν σχολὴν καὶ δυνάμενος νὰ μεταδώσῃ τὴν τέχνην του εἰς ἄλλους. Παρ' ἡμῖν ἡ Ἐκκλησία ἀπέκλεισε τὴν πολυφωνίαν καὶ τὸ ὄργανον, ἐνεπιστεύθη δὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν εἰς ψάλτας, ἀδαεῖς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀμούσους καὶ ῥινοφώνους, οὐδαμοῦ μαθητεύσαντας καὶ ἀγνοοῦντας τὰ στοιχεῖα τῆς μουσικῆς. Τοῦτο δὲ εἶναι ὑψίστης σημασίας κυρίως διὰ τὰ μικρὰ κέντρα καὶ τὰ χωρία, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ πρῶτος τυχὼν ποιεῖται χρέη ψάλτου. Ἐὰν παρ' ἡμῖν εἶχεν εἰσαχθῇ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ὄργανον, καὶ τὸ μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένον χωρίον θὰ εἶχε τὸν μουσικὸν αὐτοῦ πολιτισμὸν καὶ τὸν μουσικοδιδάσκαλον αὐτοῦ. Ὅ,τι ὅμως δὲν ἔγινε διὰ τῆς Ἐκκλησίας—ἥτις παρ' ἡμῖν θὰ ἦτο ὁ ἄριστος φορεὺς τῆς μουσικῆς— δὲν ἐπετεύχθη οὔτε διὰ τοῦ σχολείου. Μέχρις ἐσχάτων τοὐλάχιστον ἡ μουσικὴ εἰς τὰ σχολεῖα ἢ οὐδόλως ἐδιδάσκετο ἢ ἦτο ἐμπεπιστευμένη εἰς χεῖρας διδασκάλων διδασκόντων παρεμπιπτόντως τὸ μάθημα τοῦτο ἤ, καὶ τὸ συνηθέστερον, ἐδιδάσκετο πρακτικῶς, τῶν μαθητῶν ᾀδόντων ᾄσματά τινα «μὲ τὸ αὐτί», χωρὶς νὰ τυγχάνωσι θεωρητικῆς μορφώσεως. Ἀλλὰ καὶ σήμερον, ὅτε ἐδόθη μεγαλυτέρα σημασία εἰς τὴν σχολικὴν μουσικήν, ὀλίγα εἶναι τὰ σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα αὕτη διδάσκεται—ἰδίως εἰς τὰς ἐπαρχίας—, ἐνῷ εἰς τὴν Δύσιν εἶναι ὑποχρεωτικὸν μάθημα ἀπὸ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου μέχρι τῶν τελευταίων τάξεων τοῦ γυμνασίου. Οὕτω ὁ ἀποφοιτῶν εἴτε ἐκ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου εἴτε ἐκ τοῦ γυμνασίου εἶναι εἰς θέσιν νὰ συμμετάσχῃ εἰς οἱανδήποτε χορῳδίαν.

Ὁ μουσικὸς πολιτισμὸς ἐν τῇ Δύσει ὑπολογίζεται οὐχὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μουσικῶν αὐτοῦ θεάτρων, ᾠδείων ἢ συναυλιῶν, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁμίλων χορῳδίας. Διότι εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ ὄχι πόλις, ἀλλ' οὐδὲ χωρίον τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης μὴ δυνάμενον νὰ παρουσιάσῃ ὁμίλους χορῳδίας. Εἰς τὰς πόλεις μετροῦνται οὗτοι κατὰ δεκάδας, δὲν ὑπάρχει δὲ σωματεῖον ἢ συντεχνία μὴ ἔχουσα τὴν χορῳδίαν της. Ἐν Ἑλλάδι ὁ ἁπλούστερος οὗτος συντελεστὴς τῆς μουσικῆς διαπαιδαγωγήσεως, παρά τινας δειλὰς προσπαθείας τῶν παρελθουσῶν δεκαετηρίδων, μόλις ἐσχάτως ἤρχισε νὰ λαμβάνηται σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν, ἀλλὰ καὶ πάλιν οἱ νεοσύστατοι ὅμιλοι χορῳδίας ἀπευθύνονται οὐχὶ εἰς τὸ πολὺ κοινόν, ἀλλ' εἰς τὸ ἐκλεκτικόν, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κατακλύζει—πάντοτε τὸ αὐτὸ—τὰς αἰθούσας συναυλιῶν. Ἡ λαϊκὴ χορῳδία, ἡ ἐκτελοῦσα ἔργα λαϊκοῦ περιεχομένου, εὔληπτα καὶ εὐχάριστα, εἶναι ἄγνωστος ἀκόμη διὰ τὰς λαϊκὰς μάζας, ἐνῷ ταυτοχρόνως ἤρχισε λησμονουμένη καὶ ἡ ὡραία ἀθηναϊκὴ καντάδα ἡ ἐξ Ἑπτανήσου εἰσαχθεῖσα, ἥτις κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας ἀνεπλήρου τὴν συστηματικὴν χορῳδίαν διὰ τῆς αὐτοσχεδίου ἐκτελέσεως εὐχαρίστων μελῳδιῶν, ἐνηρμονισμένων μὲ τὰς ἁπλουστέρας τῶν συγχορδιῶν.

Ἡ καντάδα εἶναι καρπὸς τῆς ῥωμαντικῆς διαθέσεως, ἥτις κατεῖχε τοὺς Ἕλληνας κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, καθ' ἣν δηλαδὴ ἐποχὴν ὁ ῥωμαντισμὸς εἶχεν ἀρχίσει ὑποχωρῶν ἐν τῇ Δύσει. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ καντάδα ἦτο κυρίως τραγοῦδι τῶν δρόμων, εἰς τὰς αἰθούσας καὶ τὰς οἰκογενειακὰς συγκεντρώσεις ἔπρεπε νὰ ἀναπληροῦται ἀπὸ τὸ ᾆσμα ἐρασιτέχνου τινός, ᾄδοντος συνοδείᾳ κιθάρας. Τὸ μελαγχολικόν, τὸ κλαυθμηρόν, τὸ στένον τραγοῦδι αὐτό, εἶναι τὸ τραγοῦδι τῶν ἐρωτευμένων, τῶν ἀπηλπισμένων καὶ ἐπικρατεῖ καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα. Εἶναι τὸ τραγοῦδι τῶν Ἑλλήνων τροubαδούρων, εἴτε γνήσιον ἰταλικόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔχουν ἐφαρμοσθῇ ἑλληνικοὶ στίχοι, εἴτε ἰταλοφανές, καὶ ἐκτελεῖται κυρίως κατὰ τὰς σεληνοφωτίστους νύκτας κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρα τῆς ἐκλεκτῆς. Μερικὰ ἀπὸ τὰ τραγούδια τῶν

Digitized by Google

λαϊκῶν τούτων ῥαψῳδῶν, ὅπως ὁ Νικόλαος Ζαΐμης, ὅστις μεταξὺ ἄλλων ἐτόνισε τὸ περίφημον: «Δρέψατε πάλιν, ἐρασταί, εὐδαίμονες, ναρκίσσους» του Αχ. Παράσχου, ὁ Στρουμπούλης, ὁ Μπεκατῶρος, ὁ Γ. Παπαγεωργίου, ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρόπουλος, ἀπὸ τὰς Πάτρας, μὲ τὸ διάσημον παραμεῖναν «Πρὶν ἡ ψυχή μου ἀναβῆ», ὁ Στέλιος Μίνως κ. ἄ., παραμένουν μέχρις σήμερον ζωντανὰ εἰς τὰ ὦτα τῶν Ἑλλήνων καὶ διαιωνίζονται διὰ τῆς παραδόσεως καὶ τοῦ γραμμοφώνου.

Νέα σημεῖα προόδου εἶναι ἡ κατὰ τὸ 1870 εἰσαγωγὴ τῆς τετραφώνου μουσικῆς εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἡ κατὰ τὸ 1871 ἵδρυσις τῆς φιλαρμονικῆς ἑταιρείας «Εὐτέρπη» καὶ ἡ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἵδρυσις τοῦ «Ὠδείου Ἀθηνῶν».

Φιλαρμονικὴ ἑταιρεία «Εὐτέρπη». Ἱδρύθη τὸν Ἰούνιον τοῦ 1871 ὑπὸ πολλῶν ἐξεχόντων μελῶν τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Τὸ πρῶτον διοικητικὸν αὐτῆς συμβούλιον ἀπετελέσθη ὑπὸ τῶν: Κ. Μωλᾶ, προέδρου, Τιμ. Φιλήμονος καὶ Ἀγγ. Βλάχου, ἀντιπροέδρων, Ἰ. Σκαλίδου γραμματέως καὶ Δ. Καλλιφρονᾶ ταμίου. Τὴν διδασκαλίαν ἀνέλαβεν ἀφιλοκερδῶς ὁ Ραφαὴλ Παριζίνης, ὁ δὲ πρόεδρος τῆς ἑταιρείας παρεχώρησε δωρεὰν στέγην εἰς τὸν νεοσύστατον ὀργανισμόν. Ἡ πρώτη συναυλία τῆς φιλαρμονικῆς ἑταιρείας ἐδόθη τῷ 1872 ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Μ. Καλλιφρονᾶ, συμπραττόντων τῶν: Μίδλερ, Χ. Βέλκερ, Αὐγ. Ρότσιλδ, Ρ. Παριζίνη, Φ. Βολωνίνη, ἀδελφῶν Σαββατίνι, Μιχ. Μωλᾶ καὶ τοῦ νεαροῦ Ἰ. Τσάτσου. Εἰς τὸ φωνητικὸν μέρος ἔλαβον μέρος οἱ: Καλλιφρονᾶς, Νάζος, Βερέτας, Ἔννιγκ, Μιτζὸλ καὶ Ρότσιλδ. Ἡ δημοσία συναυλία τῆς φιλαρμονικῆς ἐδόθη τὴν 16 Μαΐου 1872 εἰς τὸ θέατρον Μπούκουρα, τῇ συμπράξει χορῳδίας τῶν δημοτικῶν σχολείων καὶ ἀνδρικοῦ χοροῦ διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ βασιλικοῦ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ ὕμνου. Ὁ βίος τῆς «Εὐτέρπης» ἦτο βραχύς, διότι τῷ 1875 εἶχεν ἤδη διαλυθῆ· ἡ συμβολή της ὅμως ὑπῆρξε μεγάλη διὰ τὴν καλλιέργειαν καὶ τὴν ἐκλαΐκευσιν τῆς μουσικῆς.

Φιλαρμονικὴ Ἑταιρεία Ἀθηνῶν. Δέκα ἔτη μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς ἑταιρείας «Εὐτέρπη» ἱδρύθη τὸ νέον μουσικὸν σωματεῖον τῶν Ἀθηνῶν: ἡ Φιλαρμονικὴ Ἑταιρεία Ἀθηνῶν. Ἱδρυταὶ αὐτῆς ὑπῆρξαν οἱ: Σπ. Σπάθης, Στέφ. Πετσάλης, Δημ. Ἀραβαντινός, Γερ. Βοθρωντός, Γερ. Βανδῶρος, Γερ. Δρακοντοειδής, Γερ. Γρατσιᾶτος, Ἰω. Κοντολέων, Διον. Ἄβλιχος, Κωνστ. Βασιλᾶς, Ἀδαμ. Ραμαντᾶς. Τὸ πρῶτον διοικητικὸν συμβούλιον τῆς νέας ἑταιρείας ἀπετελέσθη ἐκ τῶν: Σ. Σπάθη προέδρου, Μ Λάμπρου ἀντιπροέδρου, Δ. Ἀραβαντινοῦ ταμίου, Σ. Πετσάλη γραμματέως καὶ Ἀναγνωστοπούλου, Λογοθέτη, Κατερινοπούλου καὶ Ξένου ὡς συμβούλων. Μουσικὸς διευθυντὴς τῆς Φιλαρμονικῆς Ἑταιρείας διωρίσθη ὁ Α. Σαΐλερ, ὅστις καὶ διηύθυνε τὴν καταρτισθεῖσαν ὀρχήστραν, ἐνῷ τὴν διεύθυνσιν τοῦ τμήματος τῆς χορῳδίας ἀνέλαβεν ὁ ἐκ Βιέννης μετακληθεὶς καθηγητὴς Οὔγγερ. Ἡ Φιλαρμονικὴ Ἑταιρεία Ἀθηνῶν κατήρτισεν ἐξαίρετον μπάνταν, ἀξιόλογον ὀρχήστραν καὶ χορῳδίαν, διὰ τῶν ὁποίων πρώτη ἐγνώρισεν εἰς τὸ κοινὸν τῶν Ἀθηνῶν πλῆθος μουσικῶν ἀριστουργημάτων. Ἐὰν εἰς τὰ προγράμματά της περιλαμβάνονται συχνάκις ἔργα τοῦ συρμοῦ, βάλς, πόλκαι ἢ ἄλλαι δευτερεύουσαι συνθέσεις, αὕτη πρώτη παρουσίασεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν πρωτεύουσαν συμφωνίας Μπετόβεν, Μόζαρτ, ἀποσπάσματα ἔργων τοῦ Βάγνερ κλπ. Ἡ Φιλαρμονικὴ ἑταιρεία ἐπεχείρησε καὶ καλλιτεχνικὰς περιοδείας ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, ἐμφανισθεῖσα ἐνώπιον τοῦ κοινοῦ τῶν Πατρῶν, τῆς Σύρου, τῆς Σμύρνης, τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Αἰγύπτου μετὰ μεγίστης ἐπιτυχίας. Εἰς πρωτοβουλίαν τῆς Φιλαρμονικῆς ὀφείλεται καὶ ἡ εἰς Ἀθήνας κάθοδος τοῦ μεγάλου βιενναίου ᾠδικοῦ ὁμίλου ἐκ 200 μελῶν, ὅστις ἔδωκε συναυλίας εἰς τὸ Ζάππειον μέγαρον. Ἡ Φιλαρμονικὴ Ἑταιρεία Ἀθηνῶν ἀνέλαβεν ὡσαύτως τὴν προετοιμασίαν τῆς ἐκτελέσεως εἰς τὸ Στάδιον, κατὰ τοὺς πρώτους Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνας τοῦ 1896, τοῦ «Ὀλυμπιακοῦ ὕμνου» τοῦ Σαμάρα, ὡς καὶ τοῦ ἐπὶ τῷ αὐτῷ σκοπῷ συντεθέντος καὶ ἐν τῷ Δημοτικῷ Θεάτρῳ ἐκτελεσθέντος «Πεντάθλου» τοῦ Δ. Λαυράγκα. Δυστυχῶς ἡ διχόνοια καὶ ἡ φιλαρχία προεκάλεσε τὴν διάσπασιν τῆς Φιλαρμονικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς ἀποχώρησιν εὐαρίθμων μελῶν, ἅτινα ἵδρυσαν τὸν Ὅμιλον Φιλομούσων.

Ὅμιλος Φιλομούσων. Οὗτος ἱδρύθη τῷ 1893 καὶ ἐπεχείρησε τὴν συγκρότησιν μεγάλης ὀρχήστρας. Αἱ Ἀθῆναι ὅμως ἦτο ἀδύνατον νὰ συντηρήσουν δύο τῆς αὐτῆς φύσεως μουσικὰ σωματεῖα, διό, πρὸ τοῦ κινδύνου τῆς παντελοῦς χρεωκοπίας, ὁ Ὅμιλος Φιλομούσων καὶ ἡ Φιλαρμονικὴ Ἑταιρεία συνεχωνεύθησαν εἰς ἓν σωματεῖον, ὑπὸ τὸν τίτλον Μουσικὴ Ἑταιρεία. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ δὲν ἤργησε νὰ παρεκκλίνῃ τοῦ σκοποῦ της καὶ νὰ μεταβληθῇ εἰς ἐντευκτήριον, οὐδὲν κοινὸν ἔχον πρὸς τὴν τέχνην. Ἐτερμάτισε τὸν βίον της τῷ 1900, ἀφήσασα μέγα κενόν. Τὴν ἀρκετὰ πλουσίαν βιβλιοθήκην τῆς Μουσικῆς Ἑταιρείας ἠγόρασε τῷ 1912 τὸ Ὠδεῖον Ἀθηνῶν.

Τὸ λαϊκὸ τραγοῦδι. Τὸ λαϊκὸ τραγοῦδι ἔχει κυρίαν κοιτίδα τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Σμύρνην. Δὲν ὑμνεῖ, ὅπως τὸ δημοτικόν, τοὺς ἁρματολοὺς καὶ κλέφτες, δὲν εἶναι τὸ τραγοῦδι τῆς λεβεντιᾶς, οὔτε χορευτικὸς σκοπός· εἶναι τοὐναντίον τὸ αἰσθηματικὸ τραγοῦδι. Τὰ περισσότερα ἐκ τῶν τραγουδιῶν, τὰ ὁποῖα συνέλεξεν ἐπὶ τόπου ἐν Σμύρνῃ τῷ 1876 ὁ Μπουργκὼ Ντυκουντραί, δὲν εἶναι δημοτικὰ ἀλλὰ καθαρῶς λαϊκά. Ἡ ποίησίς των, καθαρῶς αἰσθηματική, εἶναι ἐπενδεδυμένη μὲ ἀνάλογον μουσικήν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν δὲν λείπει οὔτε ἡ χάρις, οὔτε ἡ ὡραία μελῳδικὴ γραμμή. Καθαρῶς ἑλληνικὰ τὰ τραγούδια ταῦτα τῆς Σμύρνης, μὲ κάποιαν ἐλαφρὰν καὶ μόλις διακρινομένην ἀνατολικὴν ἢ λεβαντίνικην ἀπόχρωσιν, εἶναι ὁ ἁγνὸς τύπος τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ, πρὶν τοῦτο ἐγκαθιδρυθῇ ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι καὶ ἀναπτυχθῇ εἰς τεχνικὸν λαϊκὸν τραγοῦδι. Τὰ πραγματικῶς ὡραῖα λαϊκὰ ταῦτα τραγούδια τῆς Σμύρνης οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχουν πρὸς τὰ μετὰ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν εἰσαχθέντα ἐξ Ἀνατολῆς κακότεχνα ᾄσματα, τύπου ἀμανέ, ἅτινα κατέκλυσαν τὴν Ἑλλάδα καὶ τείνουν εἰς τὴν παραμόρφωσιν τοῦ μουσικοῦ αἰσθήματος τοῦ λαοῦ.

Εἰς τὴν ἐλευθερωθεῖσαν Ἑλλάδα τὸ γνήσιον δημοτικὸν τραγοῦδι ἀρχίζει σὺν τῷ χρόνῳ νὰ παραμερίζηται, τοὐλάχιστον εἰς τὰ μεγάλα κέντρα. Εἰς τὰς Ἀθήνας, χάρις εἰς τὸ ἰταλικὸν μελόδραμα, ἐπικρατοῦν αἱ ἰταλικαὶ μελῳδίαι, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου οἱ πλεῖστοι τῶν ἐν Ἑλλάδι μουσικοδιδασκάλων, οἱ ἐξιταλισθέντες μουσικῶς Ἑπτανήσιοι μουσουργοί, τὴν ἰταλικὴν τέχνην διαδίδουν. Οὐδὲν ἄπορον λοιπὸν ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ ἐδημιουργήθη ἐν Ἀθήναις καὶ ἐξ αὐτῶν διεδόθη καὶ εἰς τὰ μεγάλα κέντρα τῶν ἐπαρχιῶν, χάρις εἰς τοὺς σπουδαστὰς καὶ τοὺς ὑπαλλήλους, εἷς νέος τύπος λαϊκοῦ ᾄσματος, ὅστις, χωρὶς νὰ εἶναι καθαρῶς ἰταλικός, δὲν εἶναι καὶ ἑλληνικός. Τοῦ λαϊκοῦ τούτου τραγουδιοῦ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν εἶναι ὁ αἰσθηματικὸς μέχρι νοσηρότητος τόνος, ἡ αἰωνία κραυγὴ τῆς ἀπελπισίας, ἡ ὁποία ἐκφεύγει ἀπὸ τὰ χείλη τοῦ τραγουδιστοῦ. Μεταξὺ τῶν δημιουργῶν τῆς λαϊκῆς μουσικῆς ὑπάρχουν βεβαίως καί τινα ὀνόματα νεωτέρων μουσουργῶν, ὡς ὁ Καρρέρ, ὁ Ξύνδας, ὁ Λαμπίρης, ὁ Ἀλβάνας· οὗτοι ὅμως ἀνήκουν εἰς τὴν ἑπτανησιακὴν ὁμάδα, ἥτις ἐπηρέασε τοὺς ἐν τῇ ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι μουσικούς· ἡ τέχνη των ὅμως ἔχει τινὰ διαφορὰν καὶ δύναται νὰ καταταχθῇ εἰς τὴν κατηγορίαν τῆς καντάδας. Ὁ Ἑπτανήσιος μουσικὸς εἶναι αἰσθηματίας, ἀλλὰ δὲν θρηνεῖ ὡς ὁ Ἀθηναῖος συνάδελφός του· ἡ λύρα του ψάλλει τὸν ἔρωτα, ἀλλὰ πάντοτε γνωρίζει νὰ εὕρῃ μίαν εὐχάριστον παραλλαγήν, μίαν γοργότερον ῥυθμικὴν κίνησιν διὰ νὰ ποικίλῃ τὴν ᾠδήν του· γνωρίζει πάντοτε νὰ γελᾷ καὶ διὰ μέσου τῶν δακρύων. Τοὐναντίον ὅλα σχεδὸν τὰ λαϊκὰ τραγούδια τῶν Ἀθηνῶν, κατὰ τὴν μεταξὺ 1850—1900 καὶ ἐπέκεινα περίοδον εἶναι αἰώνιοι ῥωμαντικοὶ θρῆνοι. Οἱ ῥωμαντικώτεροι ἐκ τῶν τρουβαδούρων τούτων εἶναι ὁ Λ. Σπινέλλης, ὁ Στρουμπούλης καὶ ὁ Μίνως, ἐνῷ τεχνικώτεροι ἐμφανίζονται ὁ Μπεκατῶρος καὶ ὁ Γ. Παπαγεωργίου. Περὶ τὰ τέλη ὅμως τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος διαμορφοῦται τὸ ἀληθῶς τεχνικὸν λαϊκὸν τραγοῦδι, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ καὶ ἀθηναϊκόν. Ἐνῷ τῶν προηγουμένων τρουβαδούρων τὸ τραγοῦδι εἶναι σχεδὸν ἀπρόσωπον καὶ ὅταν ἀκόμη εἶναι γνωστὸς ὁ δημιουργός του, διὰ τοῦ Ναπολέοντος Λαμπελὲτ ἀποκτᾷ ἀτομικότητα. Χαρακτηριστικὸν τῆς τέχνης τοῦ Λαμπελὲτ εἶναι ὁ εὐτυχὴς συγκερασμὸς τῆς ἑπτανησιακῆς διαθέσεως τοῦ μουσουργοῦ μὲ τὸν ἀθηναϊκὸν ῥωμαντισμόν, ἐνῷ βαθεῖα γνῶσις τῆς τεχνικῆς τῆς μουσικῆς συμβάλλει, ὥστε ἡ μοῦσα τοῦ Κερκυραίου τούτου μουσουργοῦ νὰ ἵσταται εἰς πολὺ ὑψηλότερον ἐπίπεδον τῆς τῶν προκατόχων ἢ συγχρόνων του. Ὁ Δημ. Ρόδιος καὶ ὁ Ν. Κόκκινος δὲν ἔχουσι βεβαίως τὴν μουσικὴν κατάρτισιν τοῦ Ν. Λαμπελέτ. Μερικὰ ἐν τούτοις τραγούδια τοῦ Δ. Ροδίου προδίδουν εὐγενεστάτην μουσικὴν φλέβα καὶ τόσον εὐχάριστον μελῳδικότητα, ὥστε τάχιστα νὰ γίνωνται κτῆμα τοῦ λαοῦ. Μὲ μηδαμινὴν ἀφ' ἑτέρου θεωρητικὴν μουσικὴν μόρφωσιν ὁ Νικ. Κόκκινος κατώρθωσε νὰ θίξῃ τὰς εὐγενεστέρας χορδὰς τοῦ λαοῦ καὶ νὰ τοποθετηθῇ ἀπὸ αὐτὸν εἰς ὑψηλότερον βάθρον ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους λαϊκοὺς ῥαψῳδούς. Ἡ μοῦσά του—διότι περὶ τέχνης δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος—ἀπὸ τὸν λαὸν ἐκπορεύεται καὶ πρὸς τὸν λαὸν ἀπευθύνεται. Τὰ τραγούδια του, ἐξ ὧν ἐλάχιστα εἶναι δημοτικοφανῆ, εἶναι τὰ ἁγνότερα τραγούδια ποὺ ἐγέννησεν ὁ ἀθηναϊκὸς οὐρανός, ἡ ἀθηναϊκὴ ταβέρνα, ἡ ἀθηναϊκὴ ψυχή. Ὁ Κόκκινος θὰ ἠδύνατο νὰ παραβληθῇ πρὸς τοὺς λαϊκοὺς τραγουδιστὰς τῆς Βιέννης· τόσον ἡ μοῦσά του εἶναι πιστὴ ἀπεικόνισις τῆς ἀθηναϊκῆς ψυχῆς περὶ τὸ 1900· τόσον ἡ μελῳδία του εἶναι εὐχάριστος καὶ ἡ ῥυθμική του πλουσία εἰς παραλλαγάς.

Ὁ Τιμ. Ξανθόπουλος θὰ ἔπρεπε νὰ καταταχθῇ μᾶλλον εἰς ἑτέραν κατηγορίαν, τὴν τοῦ τραγουδιστοῦ τῶν σαλονιῶν. Μερικαὶ ἐν τούτοις ἐκ τῶν μελῳδιῶν του ἐξέφυγον ἀπὸ τὰ στενὰ ὅρια τῶν αἰθουσῶν καὶ ἐξεχύθησαν εἰς τοὺς δρόμους. Μὲ τὸν Κλέωνα Τριανταφύλλου προσεγγίζομεν ἀφ' ἑτέρου νέον εἶδος λαϊκοῦ τραγουδιστοῦ· τοῦ δημιουργοῦ τοῦ ἐλαφροῦ τραγουδιοῦ κατὰ τὰ παρισινὰ πρότυπα. Ἡ μοῦσά του εἶναι κυρίως εὔθυμος, χιουμοριστική, οὐχὶ σπανίως ὅμως ἐκφεύγει ἐξ αὐτῆς ὁ κρυφὸς στεναγμὸς καὶ ὁ θρῆνος τοῦ παλιάτσου. Ἐκ τῶν τελευταίων ἐκπροσώπων τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιστοῦ εἶναι καὶ ὁ Νικ. Χατζηαποστόλου, ὅστις ἔχει κυρίως θέσιν εἰς τὴν ὀπερέτταν.

Σήμερον τὸ χαρακτηριστικὸν ἀθηναϊκὸν λαϊκὸν τραγοῦδι τείνει νὰ ἐκλείψῃ. Οἱ ψάλται τοῦ λαοῦ ὑπέστησαν δύο ἐπιδράσεις, αἵτινες ἀπεμάκρυναν αὐτοὺς τῆς εὐθείας ὁδοῦ. Ἢ δημιουργοῦν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συγχρόνων εὐρωπαϊκῶν χορῶν, ὑποτάσσοντες τὴν μοῦσάν των εἰς τοὺς ῥυθμοὺς τοῦ φόξ, τοῦ ταγκὸ ἢ τῆς ῥούμπας, ἢ ἐμπνέονται ἀπὸ τὰ κακὰ πρότυπα τῆς χειροτέρας ἀνατολικῆς μουσικῆς γράφοντες κυρίως ἀμανέδες.

Ἡ πολύφωνος μουσικὴ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἐν Ἑλλάδι ἡ πάντοτε δεσπόζουσα ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ εἶναι ἡ ὁμόφωνος βυζαντινή. Τὸ σύστημα, ὅπερ ἀκολουθεῖ, εἶναι τὸ τοῦ μονοφώνου μέλους, ἐκτελουμένου ὑπὸ τῶν δύο ψαλτῶν ἀντιφωνικῶς καὶ μὲ στοιχειώδη ὑποβάστασιν διὰ τοῦ ἴσου. Τὸ σύστημα τοῦτο, τὸ καὶ πρωτογενέστερον καὶ ἁρμόζον μόνον εἰς μικρὰ κέντρα, ἐπεχείρησάν τινες νὰ ἀντικαταστήσωσι διὰ τοῦ ὁμοφώνου μὲν πάντοτε μέλους, ἐκτελουμένου ὅμως οὐχὶ μονοφωνικῶς, ἀλλ' ὑπὸ χοροῦ ᾄδοντος ἐν ταυτοφωνίᾳ, ὁπότε καὶ τὸ μέλος γίνεται μεγαλοπρεπέστερον, διότι πᾶσα μελῳδία, ἔστω καὶ ἐκτελουμένη ὁμοφώνως, ἔχει ἐν ἑαυτῇ σπέρμα τῆς συγχορδίας. Τὸ σύστημα τοῦτο, τὸ ἐγκαινιασθὲν ὑπὸ τοῦ Κ. Ψάχου καὶ εὑρὸν συνεχιστὰς ἐν τῷ προσώπῳ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ Ν. Παπᾶ καὶ Κ. Παπαδημητρίου, δυστυχῶς δὲν ἐπεκράτησε, καίτοι εἶναι τὸ ἀρχαιότερον σύστημα τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Τὸ καθαρὸν ἐθνικὸν ἐκκλησιαστικὸν τοῦτο σύστημα δὲν ἤργησε νὰ ὑποχωρήσῃ ἐν τῇ πρωτευούσῃ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πρὸ τῆς πολυφωνικῆς τέχνης. Ὁ λαὸς τῶν Ἀθηνῶν ἐθισθείς, λόγῳ τῆς συνεχοῦς ἀκροάσεως τῶν λαϊκῶν τραγουδιῶν, τῆς καντάδας ἢ τοῦ μελοδράματος, εἰς τὴν ἁρμονίαν, ἐπεζήτησε καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τὸ εὐάρεστον συναίσθημα τῆς συνηχήσεως τῶν φωνῶν. Ἤδη ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Καποδιστρίου οἱ παῖδες τοῦ ἐν Αἰγίνῃ ὀρφανοτροφείου ἔψαλλον ἁρμονικῶς τὰ ἐκκλησιαστικὰ μέλη, ἀλλὰ κατὰ σύστημα μᾶλλον πρωτόγονον. Ἡ τετράφωνος ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ εἶναι κυρίως καρπὸς τῶν ἐν τῇ Δύσει ἑλληνικῶν παροικιῶν. Εἰσήχθη δὲ τὸ πρῶτον εἰς τὸν ἐν Βιέννῃ ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῷ 1842, βραδύτερον δὲ ἐν Μονάχῳ, Τεργέστῃ, Ὀδησσῷ, Βραΐλᾳ, Μαγχεστρίᾳ, Λονδίνῳ, Παρισίοις κλπ.

Τὸ ἀρχαιότερον σύστημα τῶν ἐν χρήσει ἐν Βιέννῃ ἦτο τὸ τοῦ Ἀνθίμου Νικολαΐδου, ἱεροδιακόνου καὶ ψάλτου, μετεγράφη δὲ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ βυζαντινοῦ μέλους εἰς εὐρωπαϊκὴν σημειογραφίαν ὑπὸ τοῦ Γοδεφρείδου Πράγερ, διευθυντοῦ τοῦ ἐν Βιέννῃ ᾠδείου, διὰ μεικτὸν χορόν, ἤτοι ὑψίφωνον, μεσόφωνον, ὀξύφωνον καὶ βαθύφωνον. Παρὰ τὴν ὡραιότητα τῶν ἁρμονιῶν, τὸ σύστημα τοῦτο παρουσιάζει τὸ ἐλάττωμα τῆς κακῆς προσῳδίας, διότι ὁ Πράγερ, ἀγνοῶν τὴν γλῶσσαν, ὑπήγαγε πάντα σχεδὸν τὰ τροπάρια εἰς τὸν ῥυθμὸν τῶν 4/4, ἢ διεχώρισε κακῶς τὰς λέξεις. Τὸ σύστημα τοῦ Πράγερ, ἀλλὰ μόνον τὸ τῆς λειτουργίας, ἐνηρμονίσθη καὶ διὰ τετράφωνον ἀνδρικὸν χορὸν ὑπὸ τοῦ Αὐγ. Σβόβοδα.

Ἀλλὰ τὸ μᾶλλον διαδοθὲν ἁρμονικὸν ἐκκλησιαστικὸν σύστημα εἶναι τὸ τοῦ ἐν Βιέννῃ πρωτοψάλτου Χαβιαρᾶ, οὗτινος τὰ προταθέντα βυζαντινὰ μέλη ἐνηρμόνισεν ὁ ὑποδιευθυντὴς τοῦ ἐν Βιέννῃ ᾠδείου Βενέδικτος Ρανδχάρτιγγερ. Οὗτος προὐτίμησεν, ἀντὶ τοῦ καθαρῶς μεικτοῦ χοροῦ, σύστημα συνιστάμενον ἐκ μιᾶς φωνῆς ὑψιφώνων, ἀλλὰ παίδων, καὶ τριῶν ἀνδρικῶν φωνῶν (Α΄ καὶ Β΄ ὀξυφώνων καὶ βαθυφώνων). Ἡ τετράφωνος ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τῶν Χαβιαρᾶ - Ρανδχάρτιγγερ παρέμεινεν ἐν χρήσει οὐχὶ μόνον ἐν Αὐστρίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν Γερμανίᾳ, Ρωσίᾳ καὶ Ρουμανίᾳ.

Ἐν Ἑλλάδι τὴν τετράφωνον ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν εἰσήγαγε κυρίως ὁ Ἀλ. Κατακουζηνός. Οὗτος ἐχρησιμοποίησε τὰ βυζαντινὰ μέλη τοῦ Χαβιαρᾶ, ἐναρμονίσας αὐτὰ διὰ μίαν φωνὴν παίδων καὶ τρεῖς ἀνδρικάς, βραδύτερον δὲ μόνον διὰ τέσσαρας ἀνδρικὰς φωνάς. Τὸ σύστημα τοῦ Κατακουζηνοῦ εἶναι ἄριστα ἐνηρμονισμένον, φαίνεται δὲ μᾶλλον ὑποστὰν τὴν ἐπίδρασιν τῆς ῥωσικῆς πολυφωνίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ προηγούμενα, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ γερμανικὴ ἀντίληψις τῆς ἁρμονίας εἶναι ἐμφανής. Τὸ σύστημα Κατακουζηνοῦ εἰσήχθη τὸ πρῶτον εἰς τὸ ἐν τοῖς ἀνακτόροις παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, μετὰ τὴν εἰς Ἑλλάδα κάθοδον τῆς βασιλίσσης Ὄλγας, ἐνῷ τετράφωνος ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ἦτο ἤδη γνωστὴ εἰς τοὺς Ἀθηναίους διὰ τοῦ ῥωσικοῦ ναοῦ. Πλὴν τοῦ ναοῦ τῶν ἀνακτόρων, ἐκκλησιαστικὸν χορὸν δὲν ἐβράδυνε νὰ ἀποκτήσῃ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου

Digitized by Google

Καρύτση, ὃν ἐπὶ μακρὸν διηύθυνεν ὁ Θεμιστοκλῆς Πολυκράτης, ὁ συνθέσας καὶ ἀξιολογώτατον τετράφωνον ἐκκλησιαστικὸν μουσικὸν σύστημα δι' ἀνδρικὸν χορόν, ὁ ναὸς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς καὶ μετ' ὀλίγον ἅπαντες οἱ μεγάλοι ναοὶ τῶν Ἀθηνῶν.

Ἐν Κερκύρᾳ ὅμως ἦτο προγενεστέρως γνωστὴ ἡ πολύφωνος ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ χάρις εἰς τὸν Ν. Μάντζαρον, ὅστις, πλὴν ἄλλων, εἶχε συνθέσει μίαν δοξολογίαν καὶ τὸ τροπάριον τῆς Κασσιανῆς, ὅπερ ἐκ τῶν πρώτων ἐγένετο γνωστὸν καὶ ἐν Ἀθήναις. Τετράφωνα μέλη ἔγραψαν διὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ὁ Παριζίνης, ὁ Δημ. Ρόδιος, ὁ Ἀλμπάνας (Σήμερον κρεμᾶται), ὁ Ν. Κουλούκης (ὡσαύτως Σήμερον κρεμᾶται), ὁ Σταματιάδης κ. ἄ. Παραλλήλως ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἐδημιούργησαν πλήρη πολύφωνα συστήματα ἐν Παρισίοις ὁ Σπ. Σπάθης, ὁ ἐπὶ τεσσαρακονταετίαν σχεδὸν διευθύνων τὸν χορὸν τῆς αὐτόθι ἑλληνικῆς ἐκκλησίας, ὁ Ναπολέων Λαμπελέτ, ὅστις συνέθεσε λειτουργίαν διὰ τὸν χορὸν τοῦ ναοῦ τῆς ἑλληνικῆς παροικίας τοῦ Λονδίνου, ὃν ἐπὶ μακρὸν διηύθυνεν, ὁ Νικ. Χατζηαποστόλου κ. ἄ. Εἰς τὰ ὑπὸ τῶν ξένων γραφέντα συστήματα δέον νὰ προστεθῇ ἡ Θεία Λειτουργία Χρυσοστόμου, μελοποιηθεῖσα κατὰ τὸ ἀρχαῖον βυζαντινὸν μέλος ὑπὸ Ἠλία Π. Κ. Λογοθέτου καὶ ἐναρμονισθεῖσα ὑπὸ Bourgault-Ducoudray (δι' ὑψίφωνον, μεσόφωνον, ὀξύφωνον καὶ βαθυφωνον).

Τέλος ἐν Θεσσαλονίκῃ ἡ τετράφωνος εἰσήχθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Σωτ. Κομνηνοῦ καὶ εἶτα ὑπὸ τοῦ Αἰμ. Ριάδη, ὅστις συνέθεσεν ἓν ἀρκετὰ τολμηρὸν σύστημα. Ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν μᾶλλον διὰ συναυλίας, διὰ γυναικεῖον χορὸν καὶ ὀρχήστραν συνέθεσεν ὡσαύτως ὁ Γεώργ. Πονηρίδης (τρία βυζαντινὰ μέλη).

Οἱ Ἕλληνες μουσικοὶ δημιουργοί. Ὑπάρχουν οἱ φρονοῦντες ὅτι ἡ ἑλληνικὴ μουσική, ἵνα διατηρήσῃ τὸν ἐθνικὸν αὐτῆς χαρακτηρα, θὰ ἔπρεπε νὰ μείνῃ ὁμόφωνος, ὡς ἡ ἀρχαία καὶ ἡ βυζαντινή, ἢ νὰ ἀρκεσθῇ τὸ πολὺ εἰς τὴν ἁπλῆν συνηχητικὴν γραμμὴν τῆς πέμπτης, τῆς τετάρτης καὶ τῆς ὀγδόης. Ἀλλ' ἡ μουσικὴ τῆς Δύσεως διῆλθεν ἤδη ἀπὸ τὸ στάδιον τοῦτο, καὶ μόνον οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς, οἱ Ἰνδοί, οἱ Ἄραβες, οἱ Κινέζοι, ἐξακολουθοῦν διατηροῦντες τὴν ὁμόφωνον μουσικήν. Ἀλλ' οἱ λαοὶ οὗτοι δὲν δύνανται βεβαίως νὰ διεκδικήσουν τὰ σκῆπτρα τοῦ πολιτισμοῦ, ἂν καὶ πάλιν δύνανται νὰ παρουσιάσουν σχετικῶς πρόοδον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τοὺς ἀγρίους τῆς Πολυνησίας καὶ τῆς Κεντρῴας Ἀφρικῆς, οἵτινες εὑρίσκονται ἀκόμη εἰς τὴν πεντάτονον ἀνημιτόνιον κλίμακα. Ἐξ ἄλλου οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι, ἐὰν ἡ Ἑλλὰς δὲν ὑπεδουλοῦτο εἰς τοὺς Τούρκους, καὶ ἡ μουσική της ἤθελεν ἀκολουθήσει τὴν γενικὴν πρόοδον. Καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία κατέρρεεν, ἡ πολύφωνος μουσικὴ τῆς Δύσεως μόλις ἤρχιζεν ἀνθοῦσα καὶ ἐκ τῶν Κάτω Χωρῶν μετελαμπαδεύθη εἰς Γαλλίαν, Γερμανίαν καὶ Ἰταλίαν· ἐσταμάτησε δηλαδὴ ἀκριβῶς εἰς τὰ σύνορα τοῦ τότε πεπολιτισμένου κόσμου. Τὸ ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἤθελεν ἐγκαίρως εἰσαγάγει τὴν πολύφωνον μουσικήν, συνάγεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Ἑπτάνησος, μὴ ὑποδουλωθεῖσα, δὲν ἐβράδυνε νὰ ἀποδεχθῇ τὰς προόδους τῆς νέας τέχνης καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἴδιον μουσικὸν πολιτισμόν, μὴ ἀφιστάμενον τοῦ τῆς Δύσεως. Μέχρι τοιούτου σημείου, ὥστε καὶ αὐτὴ ἡ Ἐκκλησία, ἡ ἐχομένη στερρότερον τῶν πατρίων, νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς μουσικῆς προόδου. Ἐκ τῆς μικρᾶς ταύτης γωνίας, τῆς μὴ γνωρισάσης τὸν τουρκικὸν ζυγόν, ἐκ τῆς Ἑπτανήσου, μετεφυτεύθη ἡ μουσικὴ εἰς τὴν μόλις ἐλευθερωθεῖσαν Ἑλλάδα. Ἑπτανήσιοι ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι μουσικοὶ παιδαγωγοί, Ἑπτανήσιοι οἱ πρῶτοι μουσουργοί, Ἑπτανήσιοι οἱ πρῶτοι μουσικοὶ ἐπαγγελματίαι.

Ἡ Ἑπτάνησος εἶχε γνωρίσει τὸ μελόδραμα ἕνα αἰῶνα ἀπὸ τῆς ἐπινοήσεώς του· αἱ εὔκολοι μελῳδίαι τοῦ νέου τούτου μουσικοῦ εἴδους δὲν ἐβράδυναν νὰ γίνωσι κτῆμα τοῦ λαοῦ, μέχρι τοιούτου δὲ σημείου, ὥστε, ὅτε ὁ ἄγνωστος τραγουδιστὴς ἤρχισε δημιουργῶν, ὁρμεμφύτως, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Διονύσιος Λαυράγκας, τὰ δημιουργήματά του ἔφερον τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἰταλικῆς μελῳδίας καὶ τοῦ ἑνετικοῦ πολιτισμοῦ. Τόσον εἶχεν ἐθισθῇ ὁ Ἑπτανήσιος εἰς τὴν ἁρμονίαν, ὥστε ἠννόει πάντοτε νὰ ἐπενδύῃ δι' αὐτῆς τὰς εὐκόλους μελῳδίας, ἃς ἐδημιούργει. Καρπὸς τοῦ δυτικοῦ μουσικοῦ πολιτισμοῦ ἡ καντάδα, μετεδόθη ἐκ τῆς Κεφαλληνίας, ἔνθα κατ' ἐξοχὴν ἐκαλλιεργήθη, εἰς τὴν ὑπόλοιπον Ἑπτάνησον καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὴν ἐλευθερωθεῖσαν Ἑλλάδα. Ἐκ τῶν δημιουργῶν της ἄλλοι μὲν εἶναι ἄγνωστοι, ἄλλοι δέ, ὅπως ὁ Αὐγερινός, ὁ Πέτρος Σκαρλᾶτος, ὁ Ἀντώνιος Μελισσηνός, ὁ Ἰω. Λιβεράλης, ὁ Δομ. Παδοβᾶς, ὁ Ἀντ. Καπνίσης, ὁ Φρειδ. Στῆβενς, ἀνήκουν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὴν λαϊκὴν ἑπτανησιακὴν τέχνην, τῆς ὁποίας ὡρισμέναι καντάδες, ὅπως π. χ. ἡ «Κεφαλωνιτοποῦλα», «Μοῦ παρήγγειλε τ' ἀηδόνι», «Ἐτίναξα τὴν ἀνθισμένη ἀμυγδαλιά», θέλουσι παραμείνει ἀειθαλῆ ὑποδείγματα τῆς κεφαλληνιακῆς μούσης.

Ἡ καντάδα ὅμως εἶναι μία μικρὰ μόνον πλευρὰ τῆς ἑπτανησιακῆς μουσικῆς· ἡ ἄλλη, ἡ καὶ σημαντικωτέρα, εἶναι ἡ τῆς τεχνικῆς μουσικῆς. Καὶ μέγας μὲν διδάσκαλος αὐτῆς παραμένει ὁ ἐκ Κερκύρας Νικόλαος Μάντζαρος, ὀλιγώτερον ἀξιόλογος ὡς δημιουργός, περισσότερον δὲ ὡς παιδαγωγός. Πλειὰς Ἑπτανησίων μουσικῶν ἦσαν μαθηταί του, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Διγενής, ὁ πρῶτος διδάσκαλος τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Ἐκ τῶν ἔργων του ἔχει ἐπιζήσει ὁ Ἐθνικὸς ὕμνος καί τινες θρησκευτικαὶ συνθέσεις. Πλὴν τοῦ Μαντζάρου, πάντες σχεδὸν οἱ πρωτεύοντες μουσουργοὶ τῆς Ἑπτανήσου ἠκολούθησαν τὰς τάσεις τῶν Ἰταλῶν συναδέλφων των· εἰργάσθησαν δηλαδὴ ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν σκηνήν. Ἥσσονος σημασίας εἶναι ἐξ αὐτῶν ὁ Κεφαλλὴν Νικόλαος Τζανῆς Μεταξᾶς, ὁ συνθέσας τὸ μελόδραμα «Μᾶρκος Μπότσαρης», ἐνῷ ἐπὶ ἀνωτέρου ἐπιπέδου ἵσταται ὁ Ζακύνθιος Παῦλος Καρρέρ. Τὰ μελοδράματά του εἶχεν οὗτος ἐμπνευσθῆ ἐκ τῆς Ἑλλάδος, ὡς τὸ ἀποδεικνύουν οἱ τίτλοι των: «Μᾶρκος Μπότσαρης», «Κυρὰ Φροσύνη», «Μαραθὼν - Σαλαμίς», «Δέσπω ἡρωΐς τοῦ Σουλίου»· ἡ τέχνη του ὅμως οὐδὲν ἔχει τὸ ἑλληνικόν· εἶναι ἰταλικὴ ὡς μελῳδία, ὡς μορφή, ὡς τεχνοτροπία ἀκόμη καὶ ὡς γλῶσσα, διότι ἰταλικὸν εἶναι τὸ πρωτότυπον κείμενον. Τοὐναντίον ὁ Κερκυραῖος Σπυρ. Ξύνδας ἔγραψε τὸ πρῶτον εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν μελόδραμα: «Ὁ ὑποψήφιος βουλευτής». Τὸ κωμικὸν τοῦτο μελόδραμα, ἐξελθὸν ἐκ τῆς γραφίδος μουσουργοῦ μετρίας μουσικῆς καταρτίσεως, ἐμφανίζεται ἐν τούτοις πολὺ δροσερώτερον, αὐθόρμητον καὶ εὐχάριστον τῶν ἔργων τοῦ Ζακυνθίου μουσικοσυνθέτου. Πάντως ὅμως ἡ τέχνη τῶν ἀρχαιοτέρων Ἑπτανησίων μουσουργῶν στερεῖται ἀτομικότητος, ἔχει δὲ κυρίως ἱστορικὴν σημασίαν.

Ἡ ἐπακολουθήσασα ἐν τούτοις ἑπτανησιακὴ γενεὰ ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ δύο φυσιογνωμίας: τὸν Κερκυραῖον Σπυρίδωνα Σαμάραν καὶ τὸν Κεφαλλῆνα Διονύσιον Λαυράγκαν. Τὸ ὄνομα τοῦ Σαμάρα ἐξῆλθεν ἐκ τῶν στενῶν ὁρίων τῆς πατρίδος του, ἢ μᾶλλον τιμηθὲν εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην ἦλθεν εἰς τὴν πατρίδα του μόνον διὰ νὰ σβεσθῇ. Ὁ Σαμάρας εἶναι κατ' ἐξοχὴν δραματικὸς μουσουργός, ἀνήκων μερικῶς εἰς τὴν σχολὴν τῶν Ἰταλῶν veristi κυρίως διὰ τῆς «Μάρτυρος». Ἐκ τῶν μελοδραμάτων αὐτοῦ ἡ «Flora Mirabilis» ἐσημείωσε καταπληκτικὴν ἐπιτυχίαν, ἥτις ἐν μέρει μόνον ἐπανελήφθη εἰς τὴν «Mademoiselle Belle-Isle» καὶ τὴν «Ῥέαν». Ὁ Σαμάρας ὅμως, Ἕλλην τὴν πατρίδα, δὲν ὑπῆρξε τοιοῦτος καὶ ὡς τέχνη. Τὰ μελοδράματά του εἶναι ξένα, ὄχι μόνον ὡς γλῶσσα, ἀλλὰ καὶ ὡς χαρακτήρ. Καὶ ὅμως ἐὰν ἤθελε θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι Ἕλλην· ἓν ἐκ τῶν τελευταίων ἔργων του, τῆς ἐποχῆς τῆς παρακμῆς, τὸ κωμικὸν μελόδραμα ἢ μᾶλλον ἡ ὀπερέττα «Κρητικοποῦλα» πάλλεται ἀπὸ ἑλληνικὴν ψυχήν, ἀπὸ ἑλληνικοὺς ρυθμούς, εἶναι ἐνδεδυμένον μὲ ὡραῖον ἐθνικὸν χρῶμα.

Ὁ ἕτερος τῶν Διοσκούρων, ὁ Διονύσιος Λαυράγκας, ὑπῆρξε περισσότερον Ἕλλην, ὄχι ὅμως καὶ ἐκ συστήματος. Διότι ἐὰν ἡ πρώτη αὐτοῦ σουΐτα δι' ὀρχήστραν εἶναι τὸ πρῶτον συμφωνικὸν ἑλληνικὸν ἔργον μὲ ἐθνικὸν χαρακτῆρα, ἕτερα ἔργα αὐτοῦ, ὡς π. χ. τὸ μελόδραμα «Διδώ», ἔχουν γραφῆ εἰς τὴν διεθνῆ μουσικὴν γλῶσσαν. Ὁ Λαυράγκας κατηνάλωσε τὴν ζωὴν καὶ τὴν δρᾶσίν του εἰς τὴν ἰδέαν τῆς δημιουργίας ἐθνικοῦ μελοδράματος· δι' αὐτὸ καὶ ἔγραψε τέσσαρα ἔτι σκηνικὰ ἔργα: τὴν «Μάγισσαν», τὰ «Δύο ἀδέλφια», τὸν «Λυτρωτὴν» καὶ τὴν «Μαύρη πεταλούδα». Ἡ τέχνη του εἶναι κρᾶμα ἑλληνικότητος, γαλατικοῦ πνεύματος καὶ ἰταλικῆς μελῳδικότητος. Ἡ δευτέρα κυρίως αὐτοῦ σουΐτα δι' ὀρχήστραν εἶναι ὑπόδειγμα συνδυασμοῦ τῶν ἀνωτέρω ἰδιοτήτων, ἐνῷ καθαρῶς ἑλληνικὴ σύνθεσις παραμένει ἡ «Εἰσαγωγὴ καὶ φούγκα» δι' ὀρχήστραν.

Ὁ σύγχρονος τοῦ Λαυράγκα Ναπολέων Λαμπελὲτ ἀνήκει κυρίως εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν λαϊκῶν τραγουδιστῶν καὶ τῶν συνθετῶν ἐλαφρᾶς μουσικῆς. Τοὐναντίον ὁ νεώτερος αὐτοῦ ἀδελφὸς Γεώργιος Λαμπελέτ, ἂν καὶ Κερκυραῖος καὶ ἐν Ἰταλίᾳ σπουδάσας, εἶναι ἐκ τῶν πρώτων πιστευσάντων εἰς τὴν δημιουργίαν ἐθνικῆς μουσικῆς. Ἓν ἐκ τῶν παλαιοτέρων συμφωνικῶν αὐτοῦ ἔργων, ἡ «Γιορτή», ἔχει ἀναμφισβήτητον ἑλληνικὸν χρῶμα. Τὴν αὐτὴν ἑλληνικότητα διακρίνομεν καὶ εἰς τὰς εὐαρίθμους αὐτοῦ μελῳδίας, διότι ὁ Γεώργιος Λαμπελὲτ εἰς τὸ εἶδος τοῦτο κυρίως ἠσχολήθη.

Διὰ τὸν Μανώλην Καλομοίρην ἡ ἐθνικότης τῆς μουσικῆς γίνεται δόγμα, ὡς ἀποδεικνύουν τοῦτο αἱ πρῶται μελῳδίαι, αἱ γραφεῖσαι καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ συνθέτης ἐσπούδαζεν ἐν Βιέννῃ. Βραδύτερον, ὅτε ὁ Καλομοίρης παρέμεινεν ἐν Χαρκόβῳ τῆς Ρωσίας, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ρωμαλέας ρωσικῆς σχολῆς, ἐπίστευσεν ἔτι περισσότερον εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἐθνικῆς μουσικῆς, τὰς ἀντιλήψεις δὲ ταύτας ἐξεδήλωσε διὰ τοῦ «Νουμᾶ». Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς εἰς Ἑλλάδα καθόδου του εἶχεν ἤδη πλουσίαν μουσικὴν παρακαταθήκην, πλουτιζομένην ἔκτοτε συνεχῶς, διότι ὁ Καλομοίρης εἶναι ἐκ τῶν μᾶλλον πολυγράφων Ἑλλήνων συνθετῶν. Ἐκ τῶν ἔργων του εἰς ἀνωτέραν μοῖραν ἵστανται τὰ δύο του μελοδράματα: «Πρωτομάστορας» καὶ «Δαχτυλίδι τῆς μάννας», αἱ δύο συμφωνίαι τῆς «Λεβεντιᾶς» καὶ τῶν «Ἀνίδεων καὶ καλῶν ἀνθρώπων», τὸ τρίο καί τινες λίαν χαρακτηριστικαὶ μελῳδίαι. Εἰς πάντα γενικῶς τὰ ἔργα τοῦ Καλομοίρη ἐπικρατεῖ ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρ· ἡ τεχνοτροπία του εἶναι ἐν μέρει ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν ρωσικήν· εἰς τὰ μελοδράματα διακρίνονται ἴχνη βαγνερισμοῦ καὶ εἰς τὴν δευτέραν του συμφωνίαν τάσεις προσαρμογῆς πρὸς τὰς νέας κατευθύνσεις τῆς τέχνης.

Εἰς τὴν χορείαν τῶν ἐθνικῶν μουσουργῶν ἀνήκει καὶ ὁ Μάριος Βάρβογλης, ὡς ἀποδεικνύουν τὰ ἔργα: «Σουΐτα δι' ἔγχορδα», «Καπρίτσιο διὰ βιολοντσέλλον καὶ ὀρχήστραν», «Εἰσαγωγὴ διὰ τὴν Ἁγίαν Βαρβάραν» καὶ «Πανηγῦρι». Τεχνοτροπία μᾶλλον ρωσική, ἀνάμικτος μὲ βαθὺν λυρισμόν, καὶ διαύγεια σκέψεως εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης του. Τὴν ἐθνικὴν ὁδὸν νομίζει ὅτι ἀκολουθεῖ καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἄρθρου. διὰ τῶν συμφωνικῶν του ἔργων: «Ἀετός», «Κρητικὴ φαντασία», «Εἰδύλλια Θεοκρίτου», διὰ τῶν μελοδραμάτων «Λεστενίτσα», καὶ «Κασσιανή», διὰ τῆς σκηνικῆς μουσικῆς «Κυρὰ Φροσύνη» κλπ. Ἀφ' ἑτέρου ὁ Δημήτριος Μητρόπουλος εἶναι μουσουργὸς μὴ ἀνήκων εἰς καθωρισμένην μουσικὴν σχολήν. Τὸ νεανικὸν αὐτοῦ μελόδραμα «Βεατρίκη» εὑρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς νεογαλλικῆς σχολῆς, ἐνῷ ἡ «Κρητικὴ γιορτὴ» προδίδει ἐθνικὴν διάθεσιν, ἐμφανιζομένην καὶ εἰς τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ «Κοντσέρτο γκρόσσο», ἔργου πρωτοποριακοῦ καὶ λίαν τολμηροῦ ἁρμονικῶς.

Διὰ τοῦ Αἰμιλίου Ριάδη ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ τέχνη εὑρίσκει τὸν πραγματικὸν αὐτῆς λυρικὸν μουσουργόν. Ἀφοσιωθεὶς ἀποκλειστικῶς σχεδὸν εἰς τὴν δημιουργίαν μελῳδιῶν, ὁ Ριάδης κατώρθωσε νὰ πλουτίσῃ τὴν ἐθνικὴν μουσικὴν διὰ μεγάλου ἀριθμοῦ λεπτοτάτων ἔργων τοῦ εἴδους τούτου, χαρακτηριζομένων δὲ ὄχι μόνον διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ χρώματος, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς τελειότητος τῆς μορφῆς, τῆς εὐγενείας τῆς ἰδέας καὶ τοῦ ἁρμονικοῦ πλούτου αὐτῶν.

Ὁ κύκλος τῆς δράσεως τῶν προηγουμένων μουσουργῶν, δηλαδὴ τοῦ Γεωργίου Λαμπελέτ, Μαν. Καλομοίρη, Μ. Βάρβογλη, Γ. Σκλάβου, Δ. Μητροπούλου, Αἰμ. Ριάδη ἐκτείνεται κυρίως εἰς τὴν μετὰ τὸ 1910 περίοδον. Μία ἄλλη τάξις μουσουργῶν, συγχρόνων σχεδόν, ἀλλ' ἐν Παρισίοις διαβιούντων καὶ τὴν ἐθνικὴν τέχνην θεραπευόντων, εἶχε παραλλήλως διαμορφωθῇ. Εἰς τὴν τάξιν ταύτην ἀνήκουσιν ὁ Δημ. Λεβίδης, Πέτρος Πετρίδης καὶ Γεώργιος Πονηρίδης. Οἱ ἀνωτέρω μουσουργοί, ἐγκατασταθέντες μετὰ τὸ 1930 εἰς Ἀθήνας, εἶχον ἤδη γίνει εὐφήμως γνωστοὶ ἐν τῇ γαλλικῇ πρωτευούσῃ. Τὸ ἔργον τοῦ Δημ. Λεβίδη χαρακτηρίζει τὸ ἀνατολικὸν κυρίως χρῶμα, τὸ ὁποῖον προσδίδει εἰς τὰς συνθέσεις του ποιάν τινα νωχέλειαν. Ἂν καὶ γνήσιος Ἀθηναῖος, ὁ μουσουργὸς ἐπηρεάσθη περιέργως ἀπὸ τὴν ἀραβικὴν καὶ περσικὴν μοῦσαν, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ἀνήκουν τὰ καλύτερα δημιουργήματά του. Ὁ Πετρίδης εἶναι ὁρμητικώτερος, πολυμορφότερος, δημιουργικώτερος. Μικρασιάτης τὴν καταγωγήν, μετέφερεν εἰς τὴν τέχνην του τὰς κλίμακας καὶ τοὺς ρυθμοὺς τῆς πατρίδος του. Εἰς τὴν μουσικήν του ὅμως ἡ ἀνατολικὴ νωχέλεια ἐξαφανίζεται, τὸ δημοτικὸν τραγοῦδι ἐξαυλοῦται, χάνει τὴν ὑπόστασίν του· ἐξ αὐτοῦ δὲν παραμένει ἡ ἐξωτικὴ ἀτμοσφαῖρα, περιβάλλουσα ἀορίστως τὸ ἔργον του. Ἀπὸ τὰ δημοτικὰ τραγούδια μεταχειρίζεται μόνον πυρῆνας, μόνον τρόπους, παραλλάσσων αὐτοὺς μὲ πολλὴν τέχνην, ἧς τὰ καλύτερα ὑποδείγματα παραμένουσιν ἡ «Ἑλληνικὴ σουΐτα» καὶ τὸ τελευταῖόν του ἔργον: «Τρίο» (1934). Ὁ ἐκ Κωνταντινουπόλεως Γ. Πονηρίδης ἔδειξε τὴν πρὸς τὴν πατρίδα του ἀγάπην διὰ τῆς συνθέσεως διὰ χορῳδίαν καὶ ὀρχήστραν τῶν «Τριῶν βυζαντινῶν μελῶν». Τὸ ἔργον τοῦτο, μελῳδίαι τινές, ὡς καὶ διασκευαὶ δημωδῶν ᾀσμάτων ἀποδεικνύουν τὸν συνθέτην κάτοχον ἀρίστης μουσικῆς τεχνικῆς καὶ εὐγενείας αἰσθήματος. Ἴσως ἐνίοτε αἱ ὑπερνεωτεριστικαὶ τάσεις του νὰ εἶναι πρὸς ζημίαν τῆς ἑλληνικότητος τῶν ἔργων του. Τὸ χορικὸν ἐν τούτοις μέρος τῶν «Βυζαντινῶν μελῶν» εἶναι ἄριστον ὑπόδειγμα τοῦ πῶς, χωρὶς νὰ ἀντιγράψῃ τις τὸ βυζαντινὸν μέλος, ἀλλ' ἐκ τούτου ἐμπνεόμενος, θὰ ἠδύνατο νὰ δημιουργήσῃ, μὲ σύγχρονον τεχνικήν, βυζαντινὴν μουσικήν. Μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων δημιουργῶν ὑπάρχουσι τέλος τινὲς ἀνήκοντες εἰς τὴν νεωτέραν γενεάν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Ἀντίοχος Εὐαγγελᾶτος, διακριθεὶς καὶ ὡς διευθυντὴς ὀρχήστρας, ὁ Ἀλέξ. Κόντης, ἱδρυτὴς τῆς Παλλαδίου χορῳδίας, καὶ ὁ Νικόλαος Σκαλκώτας, οὗτινος οἱ «Ἑλληνικοὶ χοροὶ» εἶναι ὡραῖον ὑπόδειγμα μουσικοῦ χιοῦμορ, πνεύματος καὶ ἀρίστης ἐνορχηστρώσεως.

Ἕλληνες δεξιοτέχναι. Ἐμφάνισις ἀξίων λόγου Ἑλλήνων δεξιοτεχνῶν χρονολογεῖται ὀλίγον χρόνον μόνον ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν. Ἐκ τῶν πρώτων εὐρωπαϊκὴν φήμην ἀποκτήσας Ἕλλην καλλιτέχνης εἶναι ὁ ὑπότροφος τοῦ Ὠδείου Εὐρυσθένης Γκίζας (1863—1903), διακεκριμένος

Digitized by Google

δεξιοτέχνης τοῦ πλαγιαύλου, ὅστις διετέλεσε πρῶτος πλαγιαυλητὴς τῆς ὀρχήστρας τοῦ μελοδράματος τῆς Βιέννης. Διακεκριμένοι ὡσαύτως δεξιοτέχναι τοῦ πλαγιαύλου εἶναι ὁ Νικόλαος Κουλούκης, ὑπότροφος ὡσαύτως τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν, καὶ ὁ Νικ. Παπαγεωργίου (1884). Κορυφαῖος τῶν κατὰ καιροὺς Ἑλλήνων δεξιοτεχνῶν τοῦ κλειδοκυμβάλου δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ ἐξ Ὀδησσοῦ Τηλέμαχος Λαμπρινὸς (1878—1930), ὅστις ἀπέκτησε παγκόσμιον πράγματι φήμην· παρ' αὐτὸν πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν: τὴν Λήδαν Εὐλαμπίου-Βωτιέ, τὸν Σπυρ. Φαραντᾶτον, τὸν Λέοντα Εὐστρατίου, τὴν Μαρίκαν Παπαϊωάννου, τὸν Δημ. Μητρόπουλον (1896), τὴν Τζίναν Μπαγάουερ, τὸ ζεῦγος Ἀντ. καὶ Κατ. Σκόκου, τὸ ζεῦγος Λώρη Μαργαρίτη, ἡ Λίνα Λαλαούνη κλπ. Ἐκ τῶν Ἑλλήνων δεξιοτεχνῶν τοῦ βιολίου διεκρίθησαν ἀφ' ἑτέρου ὁ ἐν Παρισίοις διαβιώσας Ἀνεμογιάννης, Ἀλέξ. Καζαντζῆς (1881), ὁ Γεώργιος Εὐσταθίου-Λυκούδης (1895), κορυφαῖος βιολιστὴς τῆς ὀρχήστρας τῶν Βρυξελλῶν καὶ πρῶτον βιολίον τοῦ βελγικοῦ κουαρτέτου, ὁ Φρειδερῖκος Βολωνίνης κ. ἄ. Τὸ βιολοντσέλλον ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τὸν Ἀχ. Παπαδημητρίου, καὶ ἰδίᾳ τὴν Λήδαν Κουρούκλη. Ἀφ' ἑτέρου μοναδικὸς δεξιοτέχνης τοῦ βαθυχόρδου δέον νὰ θεωρηθῇ ὁ Ἰωάννης Τζουμάνης. Μεταξὺ τῶν διακεκριμένων δεξιοτεχνῶν πνευστῶν ὀργάνων κατατάσσονται ὡσαύτως οἱ εὐθυαυληταὶ Κ. Καραιζᾶς καὶ Σπ. Λάζαρος. Εἰς τὴν χορείαν τῶν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἐπιβληθέντων ἀοιδῶν ἀνήκουσιν ἡ Σπεράντσα Καλὸ (Καλογεροπούλου Ἐλπίς), ἀοιδὸς συναυλιῶν, ἡ ὁμοίως ἀοιδὸς συναυλιῶν Ἀλεξ. Τριάντη (1896) καὶ ἡ ὑψίφωνος τοῦ κρατικοῦ μελοδράματος τοῦ Βερολίνου Μαργαρίτα Πέρρα. Ἐξαιρετικὴ ἀοιδὸς δέον ὡσαύτως νὰ θεωρηθῇ ἡ Νίνα Φωκᾶ καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων ἡ Εὐαγγελία Μαύτα. Ὁ μᾶλλον πολύμορφος Ἕλλην καλλιτέχνης εἶναι τέλος ὁ Δημ. Μητρόπουλος, ὅστις, πλὴν τῆς ἀξιολόγου αὐτοῦ ἐπιδόσεως εἰς τὸ κλειδοκύμβαλον καὶ τὴν σύνθεσιν, ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἀληθῆ ἰδιοφυΐαν ὡς διευθυντὴς ὀρχήστρας παγκοσμίου κύρους.

Σχολικὴ μουσική. 1) *Ἡ διδασκαλία τῆς μουσικῆς ἐν τοῖς σχολείοις.* Τὸ μάθημα τῆς μουσικῆς περιλαμβάνεται ἤδη εἰς τὰ προγράμματα τῶν ἐν Ἑλλάδι δημοτικῶν σχολείων, διδασκαλείων καὶ σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως (γυμνασίων, πρακτικῶν λυκείων).

Εἰς τὰ προγράμματα τῶν δημοτικῶν σχολείων περιελήφθη τὸ μάθημα τοῦτο ἀνέκαθεν, εὐθὺς ἀπὸ τῆς συστάσεως τῶν πρώτων δημοτικῶν σχολείων μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν, πρῶτος δὲ ὁ Καποδίστριας κατενόησε τὴν ἐξέχουσαν σημασίαν, ἣν εἶχε διὰ τὴν μόρφωσιν τῆς νεολαίας ἡ μουσική. Περιωρίσθη ὅμως πάντοτε, καὶ σήμερον ἔτι, ἡ διδασκαλία αὐτῆς ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις ἀποκλειστικῶς εἰς παιδαγωγικὰ ᾄσματα, διδασκόμενα πρακτικῶς (ἀπὸ στόματος), χωρὶς νὰ διδάσκεται ἐκ παραλλήλου ἡ μουσικὴ καὶ θεωρητικῶς. Τὸ ἀπὸ 1ης Σεπτεμβρίου 1913 ἰσχῦον μέχρι σήμερον ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τῶν δημοτικῶν σχολείων ἀναφέρει ἐν τῇ διδακτέᾳ ὕλῃ τὴν ᾠδικὴν καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν πρώτων θεωρητικῶν γνώσεων τῆς μουσικῆς, αὕτη ὅμως εἰς πάντα σχεδὸν τὰ σχολεῖα οὐδέποτε ἐπραγματοποιήθη διὰ τὸ ἀπὸ μουσικῆς μορφώσεως ἀκατάρτιστον τῶν δημοδιδασκάλων.

Ἐν τοῖς προγράμμασι τῶν διδασκαλείων τὸ μάθημα περιελήφθη ἐπίσης εὐθὺς ἀπὸ τῆς συστάσεως τῶν διδασκαλείων τοῦ κράτους, διακρινόμενον εἰς ᾠδικὴν (θεωρητικὴν μουσικήν, παιδαγωγικὸν ᾆσμα) καὶ ἐνόργανον μουσικήν, θεωρούμενον δὲ ὡς ἓν ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα μαθήματα πρὸς μόρφωσιν τοῦ δημοδιδασκάλου. Ἐν τούτοις τὰ ἀποτελέσματα τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τούτου ἔν τε τῇ ᾠδικῇ καὶ ἐνοργάνῳ μουσικῇ ὑπῆρξαν, ἐκτὸς ἐξαιρέσεων, λίαν πενιχρά. Τοῦτο ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν μέχρι σήμερον ἔτι ἔλλειψιν ἀναλυτικοῦ προγράμματος τῆς μουσικῆς ἐν τοῖς διδασκαλείοις, ἐξ ἄλλου δὲ εἰς τὸ ὅτι δὲν ἐλήφθη εἰσέτι κρατικὴ μέριμνα, ὅπως οἱ καθηγηταὶ τῆς μουσικῆς ἐν τοῖς σχολείοις τούτοις, τὰ ὁποῖα προορίζονται νὰ μορφώσουν διδασκάλους, ἐκλέγωνται μεταξὺ τῶν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀρίστων μουσικῶν, συγκεντρώνοντες καὶ πᾶσαν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀπαιτουμένην πολυμερῆ μόρφωσιν, μουσικήν, φιλολογικήν, παιδαγωγικήν, ἐγκυκλοπαιδικήν.

Ἐν τοῖς σχολείοις τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως μόλις ἀπὸ τοῦ 1914 ὡρίσθη ὀργανικὴ θέσις καθηγητοῦ τῆς μουσικῆς· ἔκτοτε ἤρχισε μικρὸν κατὰ μικρὸν ὁ διορισμὸς δημοδιδασκάλων εἰς τὰ τότε λειτουργοῦντα ἀστικὰ σχολεῖα τῶν θηλέων (καταργηθέντα ἤδη), κατόπιν δὲ καὶ εἰς τὰ γυμνάσια, τῶν ὁποίων πολλὰ περιλαμβάνουσιν ἤδη εἰς τὸ προσωπικόν των καθηγητὴν τῆς μουσικῆς. Κατ' ἀρχὰς τὸ μάθημα ἐδιδάσκετο ἄνευ προγράμματος διδακτέας ὕλης· ἐν ἔτει 1931 ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου Παιδείας τὸ σήμερον ἐν ἰσχύϊ ἐπίσημον πρόγραμμα τῆς ᾠδικῆς τῶν γυμνασίων, τὸ ὁποῖον διακρίνεται διὰ τὴν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀρτιότητα αὐτοῦ, ἀνύψωσε δὲ τὴν μουσικὴν εἰς τὴν προσήκουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν μαθημάτων τοῦ παιδαγωγικοῦ σχολείου. Ἐν τούτοις ἡ μουσικὴ διδασκαλία ἐν τοῖς σχολείοις τούτοις χωλαίνει, προσκρούουσα καὶ ἐνταῦθα εἰς τὸ ἀπὸ παιδαγωγικῆς καὶ ἐγκυκλοπαιδικῆς μορφώσεως ἀκατάρτιστον τοῦ διδάσκοντος προσωπικοῦ, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει ἀνομοιογένειαν καὶ δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐφαρμόσῃ προσηκόντως τὸ πνεῦμα τοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος, ἐξ ἄλλου δὲ εἰς τὴν ἔλλειψιν εἰδικῶν ἐπιθεωρητῶν τῆς σχολικῆς μουσικῆς, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐχρησίμευον ὡς ὁδηγοὶ καὶ ἐμψυχωταὶ τοῦ μαθήματος, συντελοῦντες εἰς τὴν βελτίωσιν τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ.

Εἰς τὴν ἀνωτάτην ἐκπαίδευσιν (πανεπιστήμιον), ὡς εἰκός, ἡ μουσικὴ δὲν διδάσκεται, οὐδὲ θὰ ἔπρεπε νὰ διδάσκηται θεωρητικῶς τοὐλάχιστον. Ἐὰν ὅμως ἡ μουσικὴ ἐκπαίδευσις ἐν τοῖς σχολείοις τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως ὠθεῖτο εἰς ἀξιόζηλον σημεῖον, θὰ ἦτο δυνατὸν οἱ φοιτηταὶ οἱ ἐγγραφόμενοι εἰς τὰ πανεπιστήμια νὰ ἀποτελέσωσι λαμπρὰς ἀκαδημαϊκὰς χορῳδίας, κατὰ τὰ πρότυπα τῶν εὐρωπαϊκῶν τοιούτων. Ἡ σήμερον ὑπάρχουσα χορῳδία φοιτητῶν τῆς Πανεπιστημιακῆς Λέσχης Ἀθηνῶν δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ οὔτε ὡς μεθοδικῶς κατηρτισμένη, οὔτε ὡς ἀνταποκρινομένη εἰς τὸν προορισμόν της. Θὰ ἠδύνατο ὡσαύτως τὸ πανεπιστήμιον νὰ ἔχῃ ἕδραν μουσικῆς ἱστορίας, φιλολογίας καὶ αἰσθητικῆς, ὅπως τὰ μεγάλα πανεπιστήμια τοῦ κόσμου.

2 *Βιβλία σχολικῆς μουσικῆς.* Ἐκ τῶν ἐργασθέντων διὰ τὴν πρόοδον τῆς ἐν Ἑλλάδι σχολικῆς μουσικῆς διακρίνονται: Ἀλέξανδρος Κατακουζηνὸς (ἐγεννήθη ἐν Τεργέστῃ τῷ 1824, ἀπέθανεν ἐν Ἀθήναις τῷ 1892). Ἐδίδαξε μουσικὴν εἰς τὰ ἐν Ἀθήναις σχολεῖα τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, ἐξέδωκε δὲ ἀξιόλογα παιδαγωγικὰ ᾄσματα. Ἰούλιος Ἔνιγγ. Ἐδίδαξεν εἰς τὰ ἐν Ἀθήναις σχολεῖα τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, ἐπεμελήθη δὲ τῆς ὑπὸ τῆς ἑταιρείας ταύτης ἐκδόσεως σειρᾶς παιδαγωγικῶν ᾀσμάτων ἐπὶ στιχουργημάτων τοῦ Α. Κατακουζηνοῦ. Ἀναστάσιος Μάλτος (ἐγεννήθη ἐν Μεγαρόβῳ 1851, ἀπέθανε τῷ 1927) Ἐξέδωκε τὰς συλλογὰς ᾀσμάτων «Τερψιχόρη», «Μελπομένη» κ.ἄ., αἱ ὁποῖαι ἐπὶ δεκαετηρίδας διεπαιδαγώγησαν τὴν ἑλληνικὴν νεολαίαν, χρησιμεύσασαι ὡς διδακτικὰ βιβλία ἐν τοῖς διδασκαλείοις. Ἰωάννης Σακελλαρίδης (ἐγεννήθη ἐν Λιτοχώρῳ 1854). Ἐξέδωκε τὴν συλλογὴν ᾀσμάτων «Τυρταῖος». Θεμιστοκλῆς Πολυκράτης (Φιλιππούπολις 1863, Ἀθῆναι 1926). Ἐδίδαξε μουσικὴν εἰς τὰ ἐν Ἀθήναις σχολεῖα τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας, ἐξέδωκε δὲ συλλογὴν ᾀσμάτων. Γεώργιος Παχτίκος (Ὀρτάκιοϊ Βιθυνίας 1869, Κωνσταντινούπολις 1916). Ἐξέδωκε συλλογὰς παιδαγωγικῶν ᾀσμάτων, καθὼς «Μουσηγέτης Ἀπόλλων» καὶ ἄλλα. Ἰωάννης Πρώϊος. Ἐξέδωκε συλλογὴν παιδαγωγικῶν ᾀσμάτων ὑπὸ τὸν τίτλον «Φήμιος καὶ Δαμασκηνός». Γεώργιος Λαμπελὲτ (Κέρκυρα 1875). Ἐξέδωκε συλλογὴν παιδαγωγικῶν ᾀσμάτων ἐπὶ στίχων τοῦ Ζαχ. Παπαντωνίου, ὑπὸ τὸν τίτλον «Χελιδόνια». Νικόλαος Λάβδας (Ἄνδρος 1879). Συνέθεσε διάφορα παιδαγωγικὰ ᾄσματα. Ξενοφῶν Ἀστεριάδης (Σέρραι 1879). Συνέθεσε διάφορα παιδαγωγικὰ ᾄσματα. Γεώργιος Χωραφᾶς (Ἀργοστόλιον 1880). Ἐξέδωκε δύο συλλογὰς παιδαγωγικῶν ᾀσμάτων καὶ διδακτικὸν βιβλίον θεωρητικῆς μουσικῆς. Μανώλης Καλομοίρης (Σμύρνη 1883). Συνέθεσε διάφορα σχολικὰ ᾄσματα, ἐν οἷς 10 βραβευθέντα εἰς τὸν Α' Ἀβερώφειον μουσικὸν διαγωνισμὸν τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν. Ἀθανάσιος Ἀργυρόπουλος (Καλάβρυτα 1884). Ἐξέδωκε τὰς συλλογὰς παιδαγωγικῶν ᾀσμάτων «Ἀπόλλων», «Ὀρφεύς», «Ἀηδόνια», «Κελαδήματα» κ.ἄ.· διδακτικὸν βιβλίον «Μελῳδικαὶ ἀσκήσεις» καὶ τὸ μνημειῶδες διὰ τὴν σχολικήν μας μουσικὴν μουσικοπαιδαγωγικὸν ἔργον ἐκ 1 300 περίπου σελίδων «Μουσικὴ ἀγωγή», ἀποτελούμενον ἐκ 5 τευχῶν, ἐξ ὧν τὰ τρία πρῶτα διδακτικὰ βιβλία διὰ τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, τὸ τέταρτον «Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς μουσικῆς» καὶ τὸ πέμπτον «Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς ποιήσεως». Ὀρέστης Κοντογιάννης (Ἀθῆναι 1889). Ἐξέδωκε δύο συλλογὰς σχολικῶν ᾀσμάτων. Κωνστ. Παπαδημητρίου (Δαρδανέλλια 1893). Ἐξέδωκεν ἀξιόλογον διδακτικὸν βιβλίον «Μελῳδικαὶ ἀσκήσεις βυζαντινῆς μουσικῆς» καὶ παιδαγωγικὰ ᾄσματα. Ἰωάννης Μαργαζιώτης (Λίμνη Εὐβοίας 1899). Ἐξέδωκε διδακτικὸν βιβλίον θεωρητικῆς μουσικῆς.

Αἱ πλεῖσται συλλογαὶ σχολικῶν ᾀσμάτων, ἰδίᾳ δὲ αἱ ἀρχαιότεραι, περιλαμβάνουσι μελῳδίας εὐρωπαϊκάς, ἐφ' ὧν ἔχει ἐφαρμοσθῇ τὸ ἑλληνικὸν ποίημα, κατὰ τρόπον ὅμως τοιοῦτον, ὥστε νὰ μὴ εὑρίσκωνται πάντοτε ἐν ἁρμονίᾳ ποίησις καὶ μουσική· ἄλλα ᾄσματα εἶναι καθαραὶ μεταφράσεις· ἀφ' ἑτέρου ἀπαντῶνται μεταξὺ αὐτῶν πολλὰ δημώδη, ὡς καὶ πρωτότυπα, ὧν πολλὰ εἶναι ὡραῖα.

Ἡ σχολικὴ μουσικὴ ἐν Ἑλλάδι δὲν ἔλαβεν εἰσέτι ὡρισμένον τύπον· ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ τῆς ἐκπαιδευτικῆς ταύτης ἀπόψεως ὑστερεῖ κατὰ πολὺ οὐ μόνον τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν πλείστων βαλκανικῶν, τὰ ὁποῖα πολὺ ἐνωρίτερον ἡμῶν ἐξετίμησαν τὴν ἀνάγκην τῆς καλλιτεχνικῆς μορφώσεως τοῦ πολίτου. Ἡ σχολικὴ μουσικὴ ἐν Ἑλλάδι δύναται νὰ προοδεύσῃ μόνον ἐὰν παραλλήλως πρὸς τὴν γενικευομένην ἤδη εἰσαγωγὴν τῆς μουσικῆς εἰς τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως ληφθοῦν καὶ τὰ ἐνδεικνυόμενα κρατικὰ μέτρα ριζικῆς ὀργανώσεως τοῦ κλάδου τούτου, δι' ὧν θὰ συστηματοποιηθῇ καὶ θὰ καταστῇ ἀποτελεσματικὴ ἡ διδασκαλία τῆς μουσικῆς.

Στρατιωτικὴ μουσική. Ὁ Καποδίστριας, γνωρίζων πόσον μορφωτικὴν δύναμιν ἔχει ἐπὶ τοῦ λαοῦ ἡ μουσική, προέβη ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει τῆς Ἑλλάδος εἰς τὸν καταρτισμὸν τῆς πρώτης στρατιωτικῆς μουσικῆς (μουσικοῦ θιάσου, ὡς ἐκλήθη) ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Γερμανοῦ Μιχαὴλ Μάγγελ. Ἅμα τῇ καθόδῳ τοῦ Ὄθωνος συγκατῆλθε μετ' αὐτοῦ ἡ ἐκ 35 μουσικῶν στρατιωτικὴ μουσικὴ τοῦ βαυαρικοῦ τάγματος, ἣν διηύθυνεν ὁ Κάρολος Κέλλερ. Ἡ μουσικὴ αὕτη ἐχρησίμευσεν ὡς πυρήν, ὅπως ἐκ ταύτης δημιουργηθῶσι καὶ ἄλλαι μουσικαὶ τῶν ταγμάτων, ἤτοι: 1 μουσικὴ τοῦ ἱππικοῦ, 1 τοῦ πυροβολικοῦ καὶ 12 τῶν ταγμάτων πεζικοῦ. Ὅταν μονάδες ἐγένοντο τὰ συντάγματα, τότε αἱ μουσικαὶ μετωνομάσθησαν μουσικαὶ συνταγμάτων. Ἀρχιμουσικοὶ αὐτῶν ἦσαν οἱ: Γεώργιος Κάππελμάγυερ, πατήρ, Λουκᾶς Κάππελμάγυερ, υἱός, Φράνκ, Γεώργιος Γαϊδεμβέργερ Φίτσιστουμ, ἅπαντες μὲ τὸν βαθμὸν τοῦ ἀνθυπασπιστοῦ, ἐπιθεωρητὴς δὲ ὁ Φραγκῖσκος Σάϊλερ. Ὁ Χαρ. Τρικούπης, μετὰ τὴν πτώχευσιν, διέλυσεν ὅλας τὰς στρατιωτικὰς μουσικάς, πλὴν τῆς μουσικῆς τῆς φρουρᾶς Ἀθηνῶν. Τέσσαρα ἔτη βραδύτερον αἱ στρατιωτικαὶ μουσικαὶ ἐπανασυνεστήθησαν, ἀνὰ μία εἰς τὰς ἕδρας σώματος στρατοῦ. Αὐξηθέντων τῶν σωμάτων στρατοῦ, μετὰ τὴν προσάρτησιν τῶν νέων χωρῶν, ηὐξήθησαν ἀναλόγως καὶ αἱ στρατιωτικαὶ μουσικαί, ὡς ἑξῆς: 1 φρουρᾶς Ἀθηνῶν καὶ 1 Α' σώματος, 1 σώματος στρατοῦ Πατρῶν, ἑτέρα σώματος στρατοῦ Θεσσαλονίκης, 1 στρατιωτικὴ μουσικὴ Κρήτης, 1 Ἰωαννίνων καὶ 1 Κομοτινῆς. Πλὴν τούτων κατὰ συντάγματα σχηματίζονται ἑκάστοτε πρόχειροι στρατιωτικαὶ μουσικαὶ ἐκ κληρωτῶν γνωριζόντων μουσικὴν καὶ παιζόντων ὄργανόν τι. Ἐπιθεωρηταὶ τῶν στρατιωτικῶν μουσικῶν διετέλεσαν κατὰ καιροὺς οἱ Φραγκῖσκος Σάϊλερ μὲ βαθμὸν ἀνθυπασπιστοῦ, Μιχαὴλ Μάγγελ, μὲ βαθμὸν λοχαγοῦ, Βέλκερ, μὲ βαθμὸν ἀνθυπολοχαγοῦ· ἀπὸ τούτου ἤρχισεν ἡ ἱεραρχικὴ προαγωγὴ μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ λοχαγοῦ· Ἀνδρέας Σάϊλερ, μέχρι λοχαγοῦ, Ἰωσὴφ Καίσαρης, μέχρι λοχαγοῦ. Ἀπὸ τοῦ διαδεχθέντος τοῦτον Σπυρίδωνος Καίσαρη ὁ γενικὸς ἐπιθεωρητὴς τῶν στρατιωτικῶν μουσικῶν προάγεται μέχρι τοῦ βαθμοῦ τοῦ ταγματάρχου. Ὁ Σπυρ. Καίσαρης διετέλεσεν ἐπιθεωρητὴς μέχρι τοῦ 1917, ὁπότε, τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης ἐγκατασταθείσης ἐν Ἀθήναις, ἀντικατεστάθη οὗτος ὑπὸ τοῦ Μανώλη Καλομοίρη. Μετὰ τὰς ἐκλογὰς τῆς 1 Νοεμβρίου 1920 ὁ Σπ. Καίσαρης ἐπανῆλθεν εἰς τὴν θέσιν του μέχρι τοῦ 1922, ὁπότε, μετὰ τὴν ἐπανάστασιν, ἀνέλαβεν ἐκ νέου τὰ καθήκοντα τοῦ ἐπιθεωρητοῦ ὁ Μαν. Καλομοίρης.

Κριτική, μουσικολογία, αἰσθητική. Ὁ κλάδος οὗτος τῆς τέχνης καὶ μέχρι σήμερον παραμένει παρημελημένος καὶ εἰς νηπιώδη κατάστασιν. Ἡ μουσικοκριτικὴ ἀνέκαθεν ἐθεωρήθη ἐν Ἑλλάδι ὡς ἐλεύθερον τιμάριον, εἰς ὃ οἱοσδήποτε δύναται νὰ εἰσέλθῃ. Καὶ κατὰ τοὺς πρώτους μὲν χρόνους ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως σοβαρὸς λόγος περὶ εἰδικῶν κριτικῶν δὲν δύναται νὰ γίνῃ. Τὴν κριτικὴν ἤσκουν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δημοσιογράφοι ἢ διευθυνταὶ ἐφημερίδων οὐδεμίαν σχέσιν ἔχοντες πρὸς τὴν μουσικήν. Ἀλλὰ καὶ διακεκριμένοι λόγιοι, ὡς ὁ Θ. Ὀρφανίδης, ὁ Σπ. Βασιλειάδης ἢ ὁ Ἀγγ. Βλάχος, γράφουν ὡς οὐδὲν ἐννοοῦντες ἐκ τῆς τέχνης ταύτης, προδίδουν δὲ ἢ παντελῆ ἄγνοιαν ἢ τάσεις μουσικὰς ἀπολύτως ὀπισθοδρομικάς. Αἱ ἀρχαιότεραι κριτικαὶ ἢ μᾶλλον χρονογραφήματα σχετιζόμενα πρὸς τὴν μουσικὴν χρονολογοῦνται ἤδη ἀπὸ τοῦ 1837, ἀπὸ τῆς πρώτης δηλονότι ἐμφανίσεως μελοδράματος ἐν Ἀθήναις. Μέχρι τῶν τελῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἡ κριτικὴ ἐλαχίστας προόδους ἐμφανίζει· λόγῳ ὅμως τῆς ἔκτοτε μεγίστης ἐξαπλώσεως τῆς μουσικῆς καὶ τοῦ πλήθους τῶν συναυλιῶν, αἱ πλεῖσται τῶν ἐφημερίδων, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Κ' αἰῶνος, ἀφιερώνουν εἰδικὴν στήλην εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς φιλολογίας. Ἀλλὰ καὶ πάλιν οἱ πλεῖστοι τῶν κριτικῶν εἶναι ἁπλοῖ ἐρασιτέχναι, οἵτινες, ἀντὶ νὰ καθοδηγήσουν τὸ κοινόν, ἐκθέτουν συνήθως παιδαριώδεις ἀντιλήψεις ἢ μεροληπτικὰς κρίσεις. Παραλλήλως ὅμως ἐπιλαμβάνονται τῆς κριτικῆς καὶ διακεκριμένοι μουσουργοί, ὧν ὅμως ἡ κρίσις δὲν εἶναι ὡσαύτως πάντοτε ἀνεπηρέαστος. Ἐκ τῶν λογογράφων ἤσκησαν τὴν μουσικὴν κριτικὴν μεταξὺ ἄλλων ὁ Ζαχ. Παπαντωνίου καὶ ὁ Θεόδ. Συναδινός, ἐκ δὲ τῶν μουσικῶν οἱ Διονύσιος Λαυράγκας, Μανώλης Καλομοίρης, Μάρ. Βάρβογλης, Πέτρος Πετρίδης, Αὔρα Θεοδωροπούλου, Στ. Προκοπίου κ. ἄ. Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνωτέρω ἤσκησαν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ κριτικοῦ μᾶλλον παρεμπιπτόντως, ἐνῷ ὁ Ἰωάννης Ψαρούδας καὶ ἡ Σοφία Σπανούδη ἐμφανίζονται ὡς τα-

Digitized by Google

κτικοὶ μουσικοκριτικοί. Εἰς τοὺς ἀνωτέρω κριτικοὺς δέον νὰ προστεθῶσιν ὁ Νικόλ. Δέλλιος, ὁ Ν. Βεργωτῆς, ὁ 'Αθ. Νικολόπουλος (Don Basile), ὁ Κ. Κύρου (Φιλόμουσος), ὁ Φρὰνκ Σουαζὺ κ. ἄ.

Εἰς κατάστασιν ἔτι μᾶλλον νηπιώδη εὑρίσκεται ἡ μουσικολογία. Περὶ ταύτης δύναται νὰ γίνῃ λόγος κυρίως ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ «'Απόλλων». 'Εκ τῶν πρώτων ἀσχοληθέντων μὲ τὴν συγγραφὴν βιβλίων σχετιζομένων μὲ τὴν μουσικὴν εἶναι ὁ Θεμιστοκλῆς Πολυκράτης («Τὸ ἐκκλησιαστικὸν ὄργανον», «Ἡ πολύφωνος ἐκκλησιαστικὴ μουσική», «Ἁρμονικὴ» κλπ.), ὁ Γεώργιος Λαμπελὲτ («Μουσικὴ καὶ ποίησις», «Ὁ ἐθνικισμὸς εἰς τὴν τέχνην καὶ ἡ ἑλληνικὴ δημώδης μουσική», «Γλῶσσα καὶ μουσικὴ» κλπ.), ὁ Θεόδωρος Συναδινὸς («Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς μουσικῆς», «Τὸ ἑλληνικὸ τραγοῦδι», «Εἴμαστε μουσικὰ μορφωμένοι ;»), Κωνστ. Σφακιανάκης (μουσικὰ ἄρθρα εἰς περιοδικὰ καὶ λεξικά), Γεώργιος Σκλάβος (μουσικὰ ἄρθρα «Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας»), Κωνστ. Οἰκονόμου (μελέται εἰς περιοδικὸν «Μουσικὰ Χρονικὰ») κ. ἄ. Καθαρῶς ἱστορικὰ ἔργα ἔγραψαν ἡ Αὔρα Θεοδωροπούλου («Ἱστορία τῆς μουσικῆς», ἡμιτελής) καὶ ἰδίᾳ ὁ Θεόδωρος Συναδινός, οὗτινος ἡ «Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς μουσικῆς» εἶναι τὸ πρῶτον καὶ μόνον ἀξιόλογον ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τῆς μουσικῆς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Εἰδικώτερον περὶ τῆς δημώδους ἑλληνικῆς μουσικῆς ἔγραψαν ὁ Γ. Παχτίκος, ὁ Κωνστ. Ψάχος (ἀξιολόγους μελέτας) καὶ ὁ Κωνστ. Παπαδημητρίου («Τὸ μουσικὸν ζήτημα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος», «Τὰ προβλήματα τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς», «Ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ καὶ οἱ Τσιγγάνοι», «Περὶ τῆς ἐν Ἑπτανήσῳ σῳζομένης ἰδιορρύθμου βυζαντινῆς μουσικῆς» κλπ.), τέλος ὁ ἐκ Κερκύρας Εὐγένιος Θεμιστ. Πολίτης, εἰς ὃν ὀφείλεται ἡ περὶ «Κερκυραϊκῆς μουσικῆς» μελέτη κ. ἄ.

Μουσικὰ ἱδρύματα καὶ ὀργανισμοί. 1) *'Ωδεῖον 'Αθηνῶν.* Τὸ 'Ωδεῖον 'Αθηνῶν, τὸ ἀρχαιότερον μουσικὸν ἵδρυμα τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος (διότι ἡ ἐν Κερκύρᾳ Φιλαρμονική, ἡ ἱδρυθεῖσα τῷ 1840, θὰ ἠδύνατο ὡσαύτως νὰ ἀξιώσῃ τίτλους ἀνωτέρας μουσικῆς σχολῆς), ἦλθε τελευταῖον σχεδὸν εἰς τὴν σειρὰν τῶν μορφωτικῶν ἱδρυμάτων τῆς χώρας, ἀρκετὰς δεκαετηρίδας μετὰ τὸ πανεπιστήμιον καὶ τὸ πολυτεχνεῖον. Ἡ ἵδρυσίς του ἄλλως τε προσέκοπτε πολὺ εἰς τὴν ἐξεύρεσιν στελεχῶν ἱκανῶν νὰ ἀποτελέσωσι τὸ πρῶτον προσωπικὸν αὐτοῦ, μόνον δὲ εἰς τὴν Ἑπτάνησον θὰ ἠδύναντο νὰ εὑρεθῶσιν ἄξιοι λόγου μουσικοί. Ἡ δημιουργία ἐν τούτοις ἀνωτέρας μουσικῆς σχολῆς ἐν 'Αθήναις ἐγίνετο ὁσημέραι ἀπαραίτητος, διότι οἱ διάφοροι μελοδραματικοὶ θίασοι καὶ αἱ στρατιωτικαὶ μουσικαὶ εἶχον ἤδη ἀναπτύξει τὸ πρὸς τὴν μουσικὴν αἴσθημα τῶν κατοίκων καὶ πολλοὶ ᾐσθάνοντο τὴν ἀνάγκην νὰ μορφώσωσι μουσικῶς τὰ τέκνα των.

Κατὰ τὸν 'Ιούνιον τοῦ 1871, τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ τότε προέδρου τῆς κυβερνήσεως Α. Κουμουνδούρου καὶ τῇ ἐπιμελείᾳ τοῦ τμηματάρχου τοῦ ἐπὶ τῶν 'Εξωτερικῶν ὑπουργείου Γ. Παπαδοπούλου, συνῆλθον εἰς διάσκεψιν διάφοροι ἐν 'Αθήναις φιλόμουσοι καὶ κατόπιν συζητήσεως περὶ ἑλληνικοῦ θεάτρου καὶ μουσικῆς ἀπεφάνθησαν περὶ τῆς ἀνάγκης ἱδρύσεως ἐν 'Αθήναις μουσικοῦ καὶ δραματικοῦ συλλόγου, τὴν ὀργάνωσιν τοῦ ὁποίου ἀνέθεσαν εἰς τὸν Γ. Παπαδόπουλον. Ὁ Γ. Παπαδόπουλος ἐπελήφθη τοῦ ἔργου καὶ τὴν 15 'Ιουλίου ὑπέβαλε σχέδιον ὀργανισμοῦ τοῦ συλλόγου εἰς τὴν ἔγκρισιν συνελεύσεως, συνελθούσης ἐν τῷ καταστήματι τῆς 'Εθνικῆς Τραπέζης καὶ παραδεχθείσης αὐτὸ ἄνευ τροποποιήσεως διὰ τῆς προσυπογραφῆς πλέον τῶν 50 μελῶν. Τὴν 19 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς τὰ αὐτὰ μέλη εἰς δευτέραν συνεδρίασιν ἐξέλεξαν τὸ πρῶτον γενικὸν συμβούλιον, ὡς ἑξῆς:

Διοικητικὸν συμβούλιον: Μ. Ρενιέρης πρόεδρος, Ν. Μαυροκορδᾶτος καὶ Α. Μπαλᾶνος ἀντιπρόεδροι, Ν. Χατζόπουλος ταμίας, Γ. Γ. Παπαδόπουλος γραμματεύς, Γ. Φιλήμων πρόεδρος τοῦ μουσικοῦ τμήματος, Χ. Τρικούπης πρόεδρος τοῦ δραματικοῦ τμήματος.

Τμῆμα μουσικόν: 'Επιτροπὴ ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς: Π. Ρομπότης πρόεδρος, Δ. Διγενὴς ἀντιπρόεδρος, Δ. Σεμιτέλος γραμματεύς, 'Ανδ. Καλλίσκης, 'Αλ. Κανταχουζηνός.

'Επιτροπὴ ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς μουσικῆς: Τιμ. Φιλήμων πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς καὶ τοῦ τμήματος, Σ. Φαβρικέζης ἀντιπρόεδρος, 'Ιω. Μίνδλερ γραμματεύς, Γ. Λαμπίρης, Α. Μαρκέτης.

'Επιτροπὴ ἐπὶ τῆς παιδαγωγικῆς μουσικῆς: Δ. Λάτας πρόεδρος, Ν. Δαμασκηνὸς ἀντιπρόεδρος, 'Ιούλ. Ἔνιγγ γραμματεύς, Γοσσερώ.

Δραματικὸν τμῆμα: 'Επιτροπὴ ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τῶν δραμάτων: Κ. Βουσάκης πρόεδρος, Κ. Ν. Κωστῆς ἀντιπρόεδρος, Α. Χαραλάμπης γραμματεύς, Γ. Παράσχος, Π. Λάμπρος.

'Επιτροπὴ ἐπὶ τῆς διοικήσεως τοῦ θεάτρου: Χαρ. Τρικούπης πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς καὶ τοῦ τμήματος, Εὐστρ. Ράλλης ἀντιπρόεδρος, Μιχ. Λάμπρος γραμματεύς, Α. Μανσόλας, Π. Δόσιος.

'Επιτροπὴ ἐπὶ τοῦ δραματολογίου: Α. Βλάχος πρόεδρος, Είρ. 'Ασώπιος ἀντιπρόεδρος, Δ. Παπαρρηγόπουλος γραμματεύς, 'Εμμ. Ροΐδης, Γ. Καραμήτσας.

Τὸ συμβούλιον τοῦ συλλόγου ἅμα καταρτισθὲν ὑπέβαλεν εἰς τὴν ἔγκρισιν τῆς κυβερνήσεως τὸν ὀργανισμὸν αὐτοῦ, ἡ δὲ κυβέρνησις διὰ τοῦ ἀπὸ 2 'Οκτωβρίου 1871 βασιλικοῦ διατάγματος ἐνέκρινε τὴν σύστασιν τοῦ συλλόγου καὶ ἐπέτρεψεν εἰς τὸ συμβούλιον νὰ προκαλέσῃ συνδρομὰς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ κράτους, δῶσαν ταυτοχρόνως τὴν ἄδειαν ἵνα τὸ ᾠδεῖον στεγασθῇ εἰς τὸ κατάστημα τῆς σχολῆς τῶν Καλῶν Τεχνῶν.

Τὸ μορφωτικὸν ἵδρυμα τοῦ Μουσικοῦ καὶ δραματικοῦ συλλόγου ὠνομάσθη 'Ωδεῖον, καίτοι ἡ λέξις προϋποθέτει κυρίως σχολὴν ᾠδικῆς ἢ τόπον ἐκτελέσεων μουσικῶν ἢ μᾶλλον ᾠδικῶν ἀγώνων καὶ οὐχὶ μουσικὴν σχολήν, εἰς ἣν διδάσκονται πάντα τὰ ὄργανα, τὰ θεωρητικά, ἡ δραματικὴ καὶ ἐπιπροσθέτως ἡ φωνητικὴ μουσικὴ καὶ ἡ χορῳδία.

Τὸ πρῶτον μέλημα τοῦ συμβουλίου ὑπῆρξε νὰ περιλάβῃ εἰς τὸ νεοσύστατον ᾠδεῖον δύο σχολάς: τῆς μουσικῆς καὶ τῆς δραματικῆς, ὀργανῶνον αὐτὰς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κανονισμῶν τῶν εὐρωπαϊκῶν ᾠδείων. 'Ανέθεσε ταυτοχρόνως εἰς τὸν καθηγητὴν τῆς μετρικῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ, Δ. Σεμιτέλον τὴν σύνταξιν μουσικῆς θεωρίας ἐξελληνιζούσης τοὺς μουσικοὺς ὅρους, ἐργασίαν τὴν ὁποίαν ἄγνωστον διατὶ οὐδέποτε ἔφερεν εἰς πέρας ὁ Σεμιτέλος.

Τὸ πρῶτον διοικητικὸν συμβούλιον ἐσκέφθη συγχρόνως ὅτι ἦτο ἀπαραίτητος ἀνάγκη εὐρυχώρου αἰθούσης, μὲ τὴν ἀνάλογον ἀκουστικήν, εἰς τὴν ὁποίαν νὰ ἐκτελῶνται αἱ μαθητικαὶ ἀσκήσεις καὶ νὰ δίδωνται αἱ συναυλίαι καὶ αἱ παραστάσεις τῆς δραματικῆς σχολῆς. 'Ανέθεσε δὲ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου τῆς αἰθούσης τῷ ἀρχιτέκτονι Τσίλλερ, ὅστις μετέτρεψε τὴν μεσημβρινὴν πτέρυγα τοῦ καταστήματος εἰς τὴν σήμερον ὑπάρχουσαν αἴθουσαν συναυλιῶν, ἡ ὁποία, ἐὰν σήμερον εἶναι ἐντελῶς ἀνεπαρκής, διὰ τὴν ἐποχήν της ὑπῆρξε μοναδική, ἰδίως δὲ λόγῳ τῆς ὑπερόχου ἀκουστικῆς της. Τὸ ἀπαιτηθὲν διὰ τὴν ἀνέγερσιν τῆς αἰθούσης ποσὸν συνεπλήρωσαν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ τότε παρεπιδημῶν ἐν 'Αθήναις 'Ανδρ. Συγγρός, προσενεγκὼν δρχ. 3.000, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ πρόεδρος τοῦ συλλόγου Μ. Ρενιέρης, προσενεγκὼν ἑτέρας 5.000 δρχ.

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1872 συνεστήθησαν κατὰ πρῶτον δύο ἕδραι διδασκαλίας ᾠδικῆς, μία βιολίου, μία πλαγιαύλου (flauto) καὶ μία δραματικῆς, διωρίσθησαν δὲ εἰς τὰς ἄνω ἕδρας οἱ: 'Α. Κατακουζηνὸς διδάσκαλος τῆς ᾠδικῆς καὶ ἔφορος τοῦ ᾠδείου, Ἰούλιος Ἔννιγγ διδάσκαλος τῆς ᾠδικῆς καὶ ἐπιμελητὴς τοῦ ᾠδείου, Γ. Βολονίνης, διδάσκαλος τοῦ βιολίου. Π. 'Ακτίπης διδάσκαλος τοῦ πλαγιαύλου καὶ Ν. Σπαθὴς διδάσκαλος τῆς δραματικῆς.

Διὰ τὸ πρῶτον σχολικὸν ἔτος ἐνεγράφησαν 325 μαθηταὶ καὶ 142 μαθήτριαι, διαιρεθέντες: εἰς 4 τάξεις ᾠδικῆς, 2 ἀρρένων καὶ 2 θηλέων, εἰς 2 τάξεις βιολίου, εἰς 2 τάξεις πλαγιαύλου καὶ εἰς 2 τάξεις δραματικῆς. Τὸν Μάρτιον τοῦ 1873 συνεστήθη καὶ νέα τάξις ᾠδικῆς, εἰς ἣν ἐφοίτησαν 80 τρόφιμοι τοῦ 'Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα.

Κατὰ τὸ δεύτερον σχολικὸν ἔτος, τακτοποιηθείσης τῆς ἐγγραφῆς καὶ ἐπιβληθείσης ἐγγυήσεως, ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν περιωρίσθη εἰς 212 ἄρρενας καὶ 43 μαθητρίας. 'Αποχωρήσαντος τοῦ καθηγητοῦ τῆς δραματικῆς Σπαθῆ, διωρίσθη εἰς τὴν θέσιν του ὁ 'Αχ. 'Ηλιάδης, ἰατρὸς καλλιεργῶν τὰς μούσας. Κατὰ τὸ τρίτον σχολικὸν ἔτος (1874—1875) ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητευομένων ἀνῆλθεν εἰς 271 μαθητὰς καὶ 98 μαθητρίας. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο εἰσάγεται διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὸ ᾠδεῖον ἡ διδασκαλία τοῦ κλειδοκυμβάλου καὶ συνιστῶνται δύο ἀνώτεραι τάξεις ᾠδικῆς ὑπὸ τὸν διδάσκαλον 'Ερ. Σταγκαπιᾶνον. Εἰσάγεται ἐπίσης ἡ διδασκαλία τοῦ βιολοντσέλλου καὶ τοῦ βαθυχόρδου (Contrabasso), διορισθέντος ὡς καθηγητοῦ τοῦ Γ. Παριζίνη. Συγχρόνως ἀπεφασίσθη ἡ σύστασις μουσικοῦ θιάσου (Banda) ἐκ τροφίμων τοῦ 'Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα, ἀποσταλέντος τοῦ ἀρχιμουσικοῦ τοῦ στρατοῦ Γ. Γαϊδεμβέργερ εἰς Γερμανίαν διὰ τὴν ἀγορὰν τῶν ἀπαραιτήτων μουσικῶν ὀργάνων. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ πρώτου αὐτοῦ μουσικοῦ θιάσου παρώτρυνε τὸ διοικητικὸν συμβούλιον νὰ συστήσῃ καὶ δεύτερον, ἀποτελούμενον ἐκ τεχνιτῶν καὶ ἐργατῶν.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν τοῦ ᾠδείου ἐποίκιλλε. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι, ἐνῷ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀρρένων μαθητῶν ἦτο πολὺ ἀνώτερος τοῦ τῶν μαθητριῶν, σήμερον οἱ μὲν μαθηταὶ περιωρίσθησαν εἰς τὸ ἐλάχιστον, ἐνῷ αἱ μαθήτριαι ἐπληθύνθησαν μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε νὰ δύναταί τις νὰ κάμῃ ἀνεπιφυλάκτως τὴν σκέψιν, ὅτι ὄχι πάντοτε ἡ φιλομουσία παροτρύνει τὸ πλῆθος τῶν δεσποινίδων εἰς τὴν σπουδὴν τῆς μουσικῆς, ἀλλὰ μᾶλλον λόγοι ἐξωτερικωτέρας μορφώσεως καὶ ἐπιδείξεως.

Πίναξ μαθητῶν καὶ μαθητριῶν τοῦ 'Ωδείου 'Αθηνῶν ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ.

Ἔτη	Μαθηταὶ	Μαθήτριαι	Ἐν ὅλῳ	Ἔτη	Μαθηταὶ	Μαθήτριαι	Ἐν ὅλῳ
1872—1873	325	142	467	1908—1909	218	324	542
1873—1874	212	43	255	1909—1910	236	390	626
1874—1875	271	98	369	1910—1911	245	447	692
1875—1876	253	217	470	1911—1912	327	478	805
1876—1877	177	153	330	1912—1913	145	433	578
1877—1880	100—150	(ἀμφοτέρων τῶν φύλων)	—	1913—1914	192	461	653
1880—1882	100—150		—	1914—1915	206	504	714
1882—1885	150—250		—	1915—1916	161	500	661
1885—1888	250—300		—	1916—1917	198	465	663
1888—1890	150—200		—	1917—1918	251	538	789
1891—1892	169	113	282	1918—1919	180	423	603
1892—1893	110	128	238	1919—1920	187	378	565
1893—1894	87	148	235	1920—1921	181	358	539
1894—1895	80	159	239	1921—1922	210	410	620
1895—1896	75	161	236	1922—1923	220	455	675
1896—1897	117	163	280	1923—1924	688	(ἀμφοτέρων τῶν φύλων)	—
1897—1898	99	188	287	1924—1925	652		—
1898—1899	89	194	283	1925—1926	556		—
1899—1900	122	182	304	1926—1927	518		—
1900—1901	106	201	307	1927—1928	529		—
1901—1902	285	192	477	1928—1929	575		—
1902—1903	207	224	431	1929—1930	565		—
1903—1904	224	232	456	1930—1931	551		—
1904—1905	232	234	466	1931—1932	542		—
1905—1906	194	244	438	1932—1933	474		—
1906—1907	205	303	508	1933—1934	475		—
1907—1908	214	301	515				

Μέχρι τοῦ 1890 διευθυντὴς ἀκριβῶς εἰπεῖν τοῦ ᾠδείου δὲν ὑπῆρχεν, ἐξαιρέσει πενταμήνου τινὸς περιόδου (1 Σεπτεμβρίου 1879—1 Φεβρουαρίου 1880), καθ' ἣν διηύθυνε τὸ ἵδρυμα ὁ Φ. Σεῆβερς. Τὰ καθήκοντα τῆς διευθύνσεως ἤσκει ὁ ἔφορος τοῦ ἱδρύματος 'Αλ. Κατακουζηνός. 'Απὸ τοῦ σχολικοῦ ὅμως ἔτους 1890—1891, τοῦ μεγάλου εὐεργέτου τοῦ συλλόγου 'Ανδρ. Συγγροῦ ὑποσχεθέντος εἰς τὸ ἵδρυμα ἐτησίαν χορηγίαν ἐξ 9.000 δρ., τὸ διοικητικὸν συμβούλιον ἀπεφάσισε νὰ πληρώσῃ τὴν κενὴν ἕδραν τοῦ διευθυντοῦ τοῦ ᾠδείου διὰ τοῦ ἐν Μονάχῳ σπουδάσαντος Γεωργίου Νάζου. Ὁ νέος διευθυντής, ἅμα τῇ ἀναλήψει τῶν καθηκόντων του, ὠργάνωσε τὸ ᾠδεῖον κατὰ τὸ πρότυπον τῶν εὐρωπαϊκῶν ἔδωκεν ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὴν δημιουργίαν συμφωνικῶν συναυλιῶν καὶ εἰς τὴν μετ' αὐστηρότητος ἀπονομὴν τῶν διπλωμάτων. Ἡ πρὸς τὸ πρόσωπόν του ἐμπιστοσύνη ἐξεδηλώθη διὰ τῶν μεγαλοπρεπῶν πρὸς τὸ ᾠδεῖον δωρεῶν τοῦ Γ. 'Αβέρωφ, 'Αν. Συγγροῦ, 'Αριστάρχη, Κοργιαλένιου κλπ. Τοῦ Γεωργίου Νάζου ἀποχωρήσαντος τῆς ἐνεργοῦ διευθύνσεως τοῦ ᾠδείου κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1924, διὰ λόγους ὑγείας, τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἱδρύματος ἤσκησαν ἐπί τινας μῆνας οἱ καθηγηταί. Τῇ 27 Νοεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, θεσπισθέντος τοῦ βαθμοῦ τῆς ὑποδιευθύνσεως τοῦ 'Ωδείου 'Αθηνῶν, τὸ διοικητικὸν συμβούλιον ἀνέθεσε τὰ καθήκοντα ταύτης εἰς τὸν Κωστῆν Νικολάου. 'Αποχωρήσαντος καὶ τούτου τῷ 1930, τὴν θέσιν τοῦ ὑποδιευθυντοῦ ἀνέλαβεν ὁ Φιλοκτήτης Οἰκονομίδης. 'Αφ' ἑτέρου ἀπὸ τῆς 25 'Ιουλίου 1930 τὸ διοικητικὸν συμβούλιον, τιμῆς ἕνεκεν, ὠνόμασε τὸν Γεώργιον Νάζον ἐπίτιμον διευθυντὴν τοῦ ᾠδείου.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν ὑστερεῖ κατὰ πολὺ τοῦ τῶν μαθητριῶν, ἰδίως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι οἱ ἄρρενες μαθηταὶ λαμβάνουν, σχεδὸν πάντοτε, τὴν μουσικὴν ὡς βιοποριστικὸν ἐπάγγελμα, ἀντιθέτως πρὸς τὰς μαθητρίας, αἱ ὁποῖαι συχνάκις μανθάνουσι μουσικὴν πρὸς διασκέδασιν. Ἡ ἀνυπαρξία ἄλλως τε ἐν Ἑλλάδι ἐθνικοῦ μελοδράματος καὶ συστηματικῶν συμφωνικῶν ὀρχηστρῶν ἐκτὸς τῶν 'Αθηνῶν κάμνει διστακτικοὺς ὅλους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι θὰ ἤθελον νὰ λάβωσι τὴν μουσικὴν ὡς βιοποριστικὸν ἐπάγγελμα. Ἔτι θλιβερωτέρα εἶναι ἡ παρατηρουμένη ἀπουσία μαθητῶν εἰς τὰς ἀνωτέρας θεωρητικὰς τάξεις, συνθέσεως, ἀντιστίξεως καὶ φυγῆς, αἱ ὁποῖαι ἀλλαχοῦ ἀποτελοῦν τὴν σπουδαιοτέραν βάσιν τῶν ᾠδείων, ἐφ' ὅσον ἐξ αὐτῶν προέρχονται οἱ συνθέται καὶ οἱ διευθυνταὶ ὀρχηστρῶν. 'Αξία

Digitized by Google

Καθηγηταὶ καὶ διδάσκαλοι ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν μέχρι σήμερον.

Καθηγηταὶ καὶ διδάσκαλοι	Ἔτη
90 τοῦ κλειδοκυμβάλου	
Ἐρ. Σταγκαπιάνος	1874—1884
Σοφ. Δούδου	1877—1878
Α. Μασκερόνη	1879—1880
Ε. Τρόϊζε	1884—1886
Σ. Πακαλαμίτας	1886—1890
Μ Βελού ιος	1890—
Γ. Ν. Νάζος	1890—1907
Αἰκ. Φρὺμ	1891—1892
Νί α φον Λόττνερ	1891—1899
Ἑλ. Κμοῦνκε-Mauthy	1891—1914
Εὔφη Ἐμπεδοκλῆ	1893—1901
Μπεττίνα Φραβασίλη	1895—1897
Σμ Πετροπούλου-Βουτσινᾶ	1897—1902
Pâque Désiré	1899—1901
Αὔρα Δρακοπούλου-Θεοδωροπουλου	1899—1919
Εἰρήνη Καλογερῆ	1900—1907
Κολ. Κουτσογιάννη	1901—1904
M. Cramer-Wassenhoven	1901—1907
Hermann Laffont	1901—1903
Ed. Sacerdot	1903—1908
L. Wassenhoven	1904 - 1924
Ἀγ. Βλάχου - Παπαδιαμαντοπούλου	1905—1919
Εὐθ. Χω αφᾶ	1905—1914
Α Ζα ειφοπούλου	1905—1908
Ἑλ. Λελη	1906 - 1919
Ἄν. Ἀντωνοπούλου	1907—1914
Μαίρη Μελετοπουλου	1908—1909
Α Longobardi	1909 - 1918
Ἄρτ. Βελουδίου	1909—
Ἥβη Πα ᾶ	1909— 919
Ἄρτ. Σταματιάδη	1909—1910
Ἑλ Μπιισιμιτζάκη - Βουργίδου	1909—1919
Μάρθα Καστριώτου	1910 - 1913
Ἀρ. Τ ακαλώτου - Καζάζη	1910—1917
Ὄλγα Λάππα	1910 - 1914
Ἄννα Μανιάκη	1910 1919
Μ. Καλομοίρης	1911—19 9
Θ. Πίνδιος	19 1 - 1919
Μ. Ρωμανίδου	1912—1916
Ν. Ραφαήλ	1913—1919
Εὐγ. Πρωΐου	1913—1920
Μ. Μουρούση - Ὀριγώνη	1913—1920
Μ. Λογοθέτη	1913—1918
Λ. Εὐλαμπίου	1914—1919
Σ. Φαρανιᾶτος	1914—
Νέλ. Ἡπίτου	1914—1918
Γ. Ἀγαπητὸς	1914—1918
Ἀσπ. Ἀγγελινίδου-Κονοφάου	1917—
Ἕλλη Γεράκη - Φαραντάτου	1917—
Μ. Βασιλάκη	1918—1926
Μ. Παπαγιαννοπούλου	1918—1920
Maurice Naudin	1919—1924
Λέλα Στεφουλη	1919 - 1920
Φοῖλα Πάλμα	1919 - 1920
Ἀθ. Κατσιμαντῆ	1919—1920
Woldemar Freeman	1920—1926
Ἀλ. Πίστη	1920—1924
Igh. Hilsberg	1921—1923
Γασ. Φίλτσου	1921—
Πόπη Ἀλεξάνδρου	1921—1924
Καλλ. Κουτσογιάννη	1921—1931
Ἕλλη Πολυχρονιάδου	19 4—1929
Δημήτρ. Μαρῆς	1925—
Ἑλένη Κρονιηροπούλου	1925—
Χριστ. Μέρμηγκα	1925—1925
Μαρία Ἰωαννίδου	1925 —
Ἀλεξ. Πλοτνικωφ	1926—1927
Φέλιξ ετύρεκ	1926—1930
Ἰουλη Μπουκουβάλα	1927—1932
Ἀθηνᾶ Κατσιμαντῆ	1928—1931
Μαρία Χωραφᾶ	1928—
Ἀντώνιος Σκόκος	19 8—
Χριστινα Τσιμπούκη	1929—
Τζίνα Μπαχάουερ	1930—
Αἰκ. Ζαργανη	1930—
Ἄννα Κυριαζῆ	1932—
Ὑποχρεωτικοῦ κλειδοκυμβάλου	
Γ. Δούκας	1892—1900
Χ. Δεβεραΐντρ	1897—1898
Δ. Λαυράγκας	1900 - 1905
Ν. Κουλούκης	1902—1903
Ed. Sacerdote	1905—1906
R. Wunderer	1906 - 1909
J. Houdek	1906—1907
Τ. Ξανθόπουλος	1909 - 1914
Μ. Ξανθάκη	1910—1912
M. Brachmann	1913—1914
Σ. Φαραντᾶτος	1914—1917
Γ. Ἀγαπητὸς	1914 - 1918
Σ. Βαλτετσιώτης	1918—1925
Μ. Μπόνη	1932—
23 τῆς μονῳδίας	
Γ. Ν. Νάζος	1891 - 1897
Μ. Οὔγγερ	1892—1893
Θ Ὄττο	1892—1896
Β Δυποντ	1895—1896
Ἐλβ. Γουΐδα	1898—1899
Henri Barbe	1899—1902
Λ. Καλημέρης	1902—1903
Ph. Feraldi	1903—1913
Σ. Γεννάδη	1906—1922
Ν. Φωκᾶ	1908 - 1919
Μ. Ξανθάκη	1909 - 1916
Εἰρ. Σκέπερς	1909 - 1919
Ἀργ. Γκίνη	1911—1924
Ἠλ. Παπαγεωργακοπούλου	1914—1919
Κ. Τριανταφύλλου	1917—1924
Μ. Φιλιππίδου	1918—1924
Φλ. Πασχάλη	1921—1927
Ἐρ. Ρουμπὲν-Κοντογιάννη	1921—
Ἀρ Βασιά ου	1921 - 1922
Κωστῆς Νικολάου	1924—1930
Ἐρ. Βαρατάση	1924—
Μαργ. Μπέριτσα	1930 - 1931
Εὐαγγ. Μαύτα	1930—
26 τοῦ βιολίου	
Γ. Βολωνίνης	1871—1893
Κ. Ἀλλέγκρη	1875—1877
Π. Καλδόνη	1877—1878
Σ. Μπεκατῶρος	1880—1895
Λ. Νικὸλ	1891—1893
Ι. Μῖρς	1894—1898
Βὶκ δὲ Μέϊς	1896—1898
Αἰμ. Βάγνερ	1898—1899
Γ. Κνάουερ	1898—1903
Φρὰνκ Σουαζὺ	1899—1907
Laura Laffont	1902—1903
José de Bustinduy	1903 —
Γ. Χωραφᾶς	1904 —
Ἑλ. Γεωργαντοπούλου - Bustinduy	1906—1909 1912 -
R. Rettich	1907—1908
Tony Schultze	1910—1921
Μ. Καζάζης	1911—1913
Α. Κοψίδα	1914—1922
Δ. Τσερεόπουλος	1915—1918
Γ. Εὐσταθίου-Λυκούδη	1916—1922
Φ. Γεωργιάδης	1918—1919
Α. Ζαρειφοπούλου	1919—
Γ. Λομπιάνκο	1919—1921
Ὄλγα Νικολάου	1921—1924
Β. Σκαντζ υράκης	19 4—1925
Φρειδ. Βολωνίνης	1924—1926 1928—
9 τοῦ βιολοντσέλλου	
Ρ. Παριζίνης	1874—1875
G. Guida	1875—1876 1892—1893
Ρ. Γαϊδεμβέργερ	1875 - 1892
Ροδ. Γαϊδεμβέργερ	1893—
Χ. Δεβεράϊνερ	1897—1898
Leo Soubre	1899—1900
R. Destombes	1904—1905
Ἀχ. Παπαδημητρίου	1919—1923 1928—
Λήδα Κουρούκλη	1931—
7 τοῦ βαθυχόρδου	
Ρ. Παριζίνης	1874—1875
Φρ. Ἔμκε	1875—1884
Μ. Λιττολφ	1891—1905
Γιακομῖντο	1893—1894
J. Houdek	1906—1908
Ι. Τζουμάνης	1909—1924 1924—
Hans Fryba	1925—1926
1 τῆς ἅρπας	
M. Cremer-Wassenhoven	1901—
7 τοῦ πλαγιαύλου	
Α. Ἀκτίπης	1871—1886
Φ. Μπελεμπόνος	1890—1895
Μ. Δασκαλάκης	1896—1900
Ν. Κουλούκης	1901—1903
Ed. Sermon	1903—1904
Ν. Παπαγεωργίου	1906—1924 1928—
Μαρ. Μπραουνβίζερ	1925—1928
9 τοῦ εὐθυαύλου	
Φ. Ἔμκε	1877—1884
Α. Γιοχάλας	1891—1892
Ι. Καλογερόπουλος	1892—1897
Π. Ρόζης	1898—1902
Eug. Rouvroy	1903—1905
Γ. Γιαννουλόπουλος	1906—1911
M. Brachmann	1913—1914
Κ. Καρατζᾶς	1914—1924
Σ. Λάζαρος	1925—
7 τοῦ ὀξυαύλου	
Φ. Πιερούτσης	1891—1902
Bruno Labatte	1903—1905
R Wunderer	1906—1908
A. Sgroi	1910—1911
Fr. Maurino	1913—1921
R. Rohacek	1924—1925
Π. Σμυρλῆς	1927—
6 τοῦ βαρυαύλου	
Θ. Μάρρας	1881—1902
J. Vaudervinne	1905—1909
Fr. Remillong	1907—1909
Val. Medini	1909—1912
Ἀλ. Πιττ κος	1927—
David Mathé	1921—1927
5 τοῦ κέρατος	
Μ. Λίττολφ	1891—1892
Σ. Καίσαρης	1892—1903
G. Febraio	1901—1905
Ch. Tisquen	1906—1606
Γερ. Παξινόπουλος	1908—
3 τῶν σαλπίγγων	
Μ. Λίττολφ	1891—1892
Σ. Καίσαρης	1892—
Rh. Grönberg	1924—1926
2 τῶν πνευστῶν ἐν γένει	
Γ. Γαϊδεμβέργερ	1877—1892
Σ. Καίσαρης	1892—
1 τῶν κρουστῶν	
Σ. Καίσαρης	1892—
5 τῆς συνθέσεως	
A. Marsick	1908—1922
Μαν. Καλομοίρης	1911—1919
Μάριος Βάρβογλης	1920—1924
Jean Boutnikoff	1923—1929
Σ. Μητρόπουλος	1930—
9 τῆς ἀντιστίξεως	
Γ. Ν. Νάζος	1894—1895
Ι. Μῖρς	1895—1896
Φ. Σουαζὺ	1903—1904
E. Sacerdote	1905—1907
Α. Μαρσὶκ	1908—1922
Μ. Καλομοίρης	1911 - 1919
Φ. Οἰκονομίδης	1923—
Jean Boutnikoff	1923—1929
Γ. Σκλάβος	1924—
19 τῆς ἁρμονίας	
Α. Κατακουζηνὸς	1871—1891
Κ. Φ. Στίβενς	1877—1878
Γ. Νάζος	1891—1908
Γ. Δούκας	1892—1900
Ι. Μῖρς	1894—1897
Εὔφη Ἐμπεδοκλῆ	1895—1896
Pâque Désiré	1899 - 1900
Δ. Λαυράγκας	1900—1904
Ν. Κουλούκης	1901—1902
Λ. Καμηλιέρης	1903—1904
E. Sacerdote	1905—1907
Λ. Λεκατσᾶ-Ζούκη	1906—
Ν. Παπαγεωργίου	1907—1912
Α. Καλλιγέρης	1907—1908
Α. Μαρσὶκ	1908—1922
Φ. Οἰκονομίδης	1910—
Μαν. Καλομοίρης	1911 1919
Jean Boutnikoff	1923—1929
Γ. Σκλάβος	1924—
20 τῆς θεωρίας	
Α. Κατακουζηνὸς	1871—1891
Ἰούλιος Ἔνιγγ	1871—1877
Ἐρ. Σταγκαπιάνος	1874—1884
Ν. Παπαδόπουλος	1876 - 1877
Β. Μανωλᾶτος	1877—1922
Ν. Λαμπελὲτ	1886—1887
Γ. Νάζος	1891—1905
Γ. Δούκας	1890—1900
Α. Δρακοπούλου - Θεοδωροπούλου	1902—1905
Λ. Λεκατσᾶ-Ζούκη	1906—
Ἀλ. Καλλιγέρης	1907—1908
Φ. Οἰκονομίδης	1910—
Ν Παππᾶς	1911—1918
Κ. Παπαδημητρίου	1911—1920
Γ. Σκλάβος	19 3—1930
Βασ. Κουμπέλης	1918—19 9
Βασ. Βρυωνίδης	1920—1923
Ν. Μαύτα	1923 - 1926
Ι. Μαργαζιώτης	19 3—
Θεόδ. Βαβαγιάννης	1932—
3 τῆς ἐνοργανώσεως καὶ διευθύνσεως μπάντας	
Γ. Γαϊδεμβέργερ	1874—1884
Φ. Ἔμκε	1874—1884
Σ. Καίσαρης	1907—
1 τῆς μεταφορᾶς	
Σ. Καίσαρης	1907—
10 τῆς ὀρχήστρας	
Α. Κατακουζηνὸς	1871—1890
Μ. Μπονιτσιόλης	1893—1894
Ι. Μῖρς	1891—1898
Γ. Κνάουερ	1898 - 1903
Fr. Choisy	1903 - 1907
R. Rettich	1907—1908
Ar. Marsick	1908—1922
J. de Bustinduy	1922—
Jean Boutnikoff	1923 - 1929
Δ. Μητρόπουλος	1930—
17 τῆς χορῳδίας	
Γ. Ν. Νάζος	1891—1906
Γ. Δούκας	1892—1900
Οὔγγερ	1892—1895
Β. Μανωλᾶτος	1895—1902
Ι. Μῖρς	1894—1898
Χ. Δεβεράϊνερ	1897—1898
Γ. Κνάουερ	1898—1901
Pâque Désiré	1899—1902
Ν. Κουλούκης	1901—1903
Δ. Λαυράγκας	1903—1904
Λ. Καμηλιέρης	1902—1905
E. Sacerdote	1905—1908
G. Houdek	1907—1908
Arm. Marsick	1908 - 1922
Ν. Παπαγεωργίου	1908—1924
Θ. Πίνδιος	1911—1913
Γ. Σκλάβος	1922—
6 τῆς ἱστορίας τῆς μουσικῆς	
Γ. Σωτηριάδης (ἱστορία θεάτρου καὶ μουσικῆς)	1892—1897
Fr. Choisy	19 2 - 1903
Μ. Καλομοίρης	1911—1913
Αὔρα Θεοδωροπούλου	1914 - 1919
Μάρ. Βάρβογλης	1920 - 19.4
Γεώργ. Σκλάβος	1924—
1 τῆς μορφολογίας	
Δημ. Μητρόπουλος	1930—
1 τῆς παιδαγωγίας τῆς μουσικῆς	
Μελπ. Λογοθέτη	1913—1918
1 τῆς αἰσθητικῆς	
Γ. Σωτηριάδης	1892—1897
14 Musique d' ensemble	
Γ. Νάζος	1891—1903
Οὔγγερ	1892—1894
Ι. Μῖρς	1891—1895
Χ. Δεβεράϊνερ	1 97 - 1898
Αἰμ. Βάγνερ	1898—1899
Pâque Désiré	1899 - 1901
G. Knauer	1902 - 1903
Fr. Choisy	1901—1907
E. Sacerdote	1903—1906
L. Wassenhoven	1906—1909
Arm. Marsick	1909—1910
Alph. Longobardi	1910—1918
Σ. Φαραντᾶτος	1918—1924
J. Boutnikoff	1924—1929
5 τῆς μελοδραματικῆς	
Ph. Feraldi	1903—1913
Κ. Τριανταφύλλου	1917—1924
Κ. Νικολάου	1924 - 1930
Μαργ. Μπεριζᾶ	1930—1931
Δημ. Ροντήρης	1933—
22 τῆς δραματικῆς (ἀπαγγελία, γραμματολογία, ρυθμική, σκηνική, ψυχολογία, ὑποκριτική, ἀνάλυσις δραμάτων, αἰσθητική, ἱστορία τοῦ θεάτρου, σκηνοθεσία)	
Ν. Σπαθῆς	1871 - 1873
Α. Ἠλιάδης	1873—1874
Α. Μονοῦσος	1874—
Γ. Βιζυηνὸς	1891—1892
Ν. Λεκατσᾶς	1892—1893
Γ. Σωτηριάδης	1892—1897
Δ. Ἀλεξιάδης	1893—1894
Αἰμ. Μπρισσὼ	1894 - 1895
Δ. Ταβουλάρης	1894 - 1895
Ἀρ. Κουρτίδης	1895 - 1899
Σ. Ταβουλάρης	1897—1898
Jules Truffier	1902—1903
Ἀγγ. Βλάχος	1902—1910
Ἄννα Φραγκοπούλου	1902—1905
Θ. Οἰκονόμου	1905—1906
Ἐδμ. Φῦρστ	1907—1909
Ν. Ζάνος	1909 - 1925
Ἀγγ. Κοτσάλη	1918—1924
Κούλα Ζερβοῦ	1918—1923
Ξαβ. Κανελλοπούλου	1924 - 1925
Μιχ. Κουνελάκης	1926—1933
Δημ. Ροντήρης	1933—
2 τῆς ξιφασκίας	
Ν. Πύργος	1891—1901
L. Roger	1902—1904
2 τοῦ χοροῦ	
Π. Βαλάσης	1891—1901
Α. Ἀνδρεόπουλος	1903—1904
5 τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς	
Κ. Ψάχος	1904—1919
Ν. Παππᾶς	1909—
Χ. Ἀνδροῦτσος (λειτουργική)	1905—1909
Γ. Λαμπάκης (ὑμνολογία)	1905—1908
Ι. Μαργαζιώτης	1925—

παρατηρήσεως εἶναι ὅτι οὐδεὶς μέχρι σήμερον ἔτυχε διπλώματος συνθέσεως, ἐκ δὲ τῆς τάξεως ἀντιστίξεως καὶ φυγῆς ἀπεφοίτησαν μόνον δύο. Ὁ κατωτέρω πίναξ δίδει ἰδέαν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀποφοιτησάντων ἐκ τῶν διαφόρων τάξεων τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς του μέχρι τοῦ 1934: Εἰς τὸ κλειδοκύμβαλον 202, εἰς τὸ βιολίον 53, εἰς τὸ βιολοντσέλλον 7, εἰς τὸ βαθύχορδον 5, εἰς τὸν πλαγίαυλον 12, εἰς τὸν εὐθύαυλον 1, εἰς τὴν ὁλωτὴν σάλπιγγα 1, εἰς τὴν βαθεῖαν σάλπιγγα 1, εἰς τὴν ἅρπαν 2, εἰς τὴν μονῳδιαν 45, εἰς τὴν ἀντίστιξιν καὶ φυγὴν 2, εἰς την ἁρμονίαν 35, εἰς τὴν ᾠδικὴν 53, εἰς τὴν χορῳδίαν 1, εἰς τὴν ἐνοργάνωσιν καὶ διεύθυνσιν μπάντας 6, εἰς τὴν βυζαντινὴν 7, εἰς τὴν δραματικὴν 24. Ἤτοι ἀπενεμήθησαν ἐν ὅλῳ 455 διπλώματα καὶ πτυχία.

Αἱ μόναι τάξεις ἐκ τῶν ὁποίων οὐδεὶς ἀπεφοίτησεν, ἂν καὶ πολλοὶ ἐνεγράφησαν εἰς αὐτάς, ὠθήσαντες μάλιστα τὰς σπουδάς των εἰς ἀξιόζηλον σημεῖον, εἶναι: τῆς συνθέσεως, τοῦ ὀξυαύλου, βαρυαύλου, κέρατος καὶ σάλπιγγος. Ἀπὸ τοῦ 1912 οἱ ἀποφοιτῶντες λαμβάνουσι δίπλωμα ἢ πτυχίον. Καὶ τὸ μὲν δίπλωμα δίδεται εἰς τοὺς ἐκτελεστάς, τὸ δὲ πτυχίον εἰς τοὺς ἔχοντας μικροτέραν μὲν δεξιοτεχνίαν, ἀλλ' ἀρκετὴν ἱκανότητα διὰ διδασκαλίαν. Εἰς τὰ ἀνώτερα θεωρητικὰ χορηγεῖται: δίπλωμα εἰς τὴν σύνθεσιν καὶ πτυχίον εἰς τὴν ἀντίστιξιν, φυγὴν καὶ ἁρμονίαν, τῶν δύο αὐτῶν κλάδων τῆς τέχνης θεωρουμένων σταθμῶν πρὸς τὴν κορυφαίαν τάξιν τῆς συνθέσεως.

Πλὴν τοῦ διπλώματος, ἐδίδοντο εἰς τοὺς περισσότερον εὐδοκιμοῦντας ἐκ τῶν ἀποφοίτων τιμητικαὶ διακρίσεις, θεσπισθεῖσαι πρὸς τιμὴν τοῦ μεγάλου εὐεργέτου τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν Ἀνδρέου Συγγροῦ. Αἱ τιμητικαὶ αὗται διακρίσεις ἦσαν τὸ χρυσοῦν μετάλλιον Ἀνδρέου καὶ Ἰφιγενείας Συγγροῦ, τὸ ἀργυροῦν καὶ τὸ χαλκοῦν. Διὰ τοῦ νέου ὀργανισμοῦ τοῦ ᾠδείου καταργοῦνται τὰ δύο τελευταῖα μετάλλια, διατηρουμένου μόνον τοῦ χρυσοῦ, ὡς ὑψίστης τιμητικῆς διακρίσεως καὶ θεσπιζομένου τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου βραβείου.

Ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ᾠδείου τὰ κατὰ καιρὸν διοικητικὰ συμβούλια ἔλαβον ὑπὸ σοβαρὰν ἔποψιν τὴν ἀνάγκην ἀποστολῆς ὑποτρόφων εἰς τὴν Ἑσπερίαν, ἵνα τελειοποιηθῶσιν εἰς τὰς μουσικάς των σπουδάς. Ἡ ἀνάγκη αὕτη ἦτο ἀκόμη μεγαλυτέρα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἱδρύσεως τοῦ ᾠδείου, ὁπότε ἡ ἔλλειψις ἱκανῶν στελεχῶν πολλάκις ἔφερεν εἰς ἀμηχανίαν τὴν διοίκησιν τοῦ ᾠδείου. Δυστυχῶς οἱ γλίσχροι πόροι τοῦ ἱδρύματος δὲν ἐπέτρεπον τὴν ἀποστολὴν πολλῶν ὑποτρόφων εἰς Εὐρώπην,

Digitized by Google

οὔτε τὴν χοοήγησιν τῆς δωρεὰν διδασκαλίας εἰς τοὺς ἐν Ἀθήναις ἀπόρους μαθητάς. Τὰ πράγματα ἤλλαξαν ἐντελῶς μορφὴν ἀφ' ἧς ὁ μέγας εὐεργέτης τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν Γεώργιος Ἀβέρωφ κατέλιπεν εἰς αὐτὸ γενναῖον ποσόν, ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς παροχῆς δωρεὰν διδασκαλίας εἰς τοὺς ἀπορωτέρους ἐκ τῶν μαθητῶν καὶ τῆς ἀποστολῆς εἰς Ἑσπερίαν τῶν περισσότερον εὐδοκιμούντων ἐκ τῶν ἀποφοίτων τοῦ ᾠδείου.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀβερωφείου κληροδοτήματος ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑποτρόφων ηὔξησε μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε νὰ παρέχηται ἡ δωρεὰν διδασκαλία εἰς 250—300 μαθητὰς ἐτησίως. Ἐπίσης, ἀπὸ τοῦ 1914, ἤρχισεν ἡ τακτικὴ ἀποστολὴ ὑποτρόφων εἰς Εὐρώπην πρὸς τελειοποίησιν, προτιμωμένων τῶν κλάδων, οἵτινες ἔχουσιν ἀνάγκην μεγαλυτέρας ἐνθαρρύνσεως (σχολαὶ συνθέσεως, μονῳδίας, πνευστῶν ὀργάνων κ.λ.π.). Ἐκ τῶν τελευταίων ἀποσταλέντων εἶναι οἱ Ἀχ. Παπαδημητρίου (βιολοντσέλλον), Ἀντιγ. Κοψίδα (βιολίον), Φρειδ. Βολωνίνης (βιολίον), Δ. Μητρόπουλος (σύνθεσις), Νικ. Σκαλκώτας (βιολίον) καὶ Ἄννα Ἀντωνιάδου (κλειδοκύμβαλον). Εἰς τούτους πρέπει νὰ προσθέσωμεν καί τινας ἐκ τῶν παλαιοτέρων, οἱ ὁποῖοι ὄντως ἐτίμησαν τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν: τὸν διάσημον πλαγιαυλητὴν Εὐρ. Γκίζαν, τὸν διακεκριμένον βιολιστὴν Σπ. Μπεκατῶρον καὶ τὸν Νικ. Κουλούκην. Χάρις εἰς τὰς συστάσεις καὶ τὰς ἐνεργείας τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν ἐστάλη ὡς ὑπότροφος τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας ὁ διπλωματοῦχος τοῦ βιολίου Ἀλέξ. Καζαντζῆς, πρῴην τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Ὠδείου τῶν Βρυξελλῶν καὶ νῦν διευθυντὴς τοῦ Ὠδείου Θεσσαλονίκης. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, λόγῳ τῆς δυσχεροῦς οἰκονομικῆς καταστάσεως τοῦ ἱδρύματος, ἡ δωρεὰν διδασκαλία περιωρίσθη εἰς μικρὸν μόνον ἀριθμὸν ἀπόρων μαθητῶν.

Ἐὰν τὸ Ὠδεῖον Ἀθηνῶν διὰ τῆς διδασκαλίας διέδωκε τὴν μουσικὴν εἰς ὡρισμένον ἀριθμὸν φιλοτέχνων, διὰ τῆς συνεχοῦς σειρᾶς τῶν συναυλιῶν, καὶ ἰδίως τῶν συμφωνικῶν, ἐδημιούργησε πολυπληθέστατον φιλόμουσον κοινόν, διὰ τὸ ὁποῖον ἡ μουσικὴ εἶναι πλέον πνευματικὴ ἀνάγκη, τῆς ὁποίας δὲν θὰ ἠδύνατο σήμερον νὰ στερηθῇ. Ἐάν τις παραβάλῃ τὸν μικρὸν ἀριθμὸν τῶν παρακολουθούντων ἄλλοτε τὰς συναυλίας μὲ τὰ πλήθη τὰ κατακλύζοντα τὰς σημερινὰς αἰθούσας συναυλιῶν εἰς τὰς Ἀθήνας, θὰ ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἡ μεταμόρφωσις αὕτη ὀφείλεται κατὰ μέγιστον λόγον εἰς τὸ Ὠδεῖον Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖον οὐδέποτε ἐφείσθη δαπανῶν καὶ κόπων διὰ νὰ διαδώσῃ τὴν μουσικὴν εἰς τὸ ἀθηναϊκὸν κοινόν. Καὶ ἡ διάδοσις αὕτη ἐγίνετο διὰ δύο ταυτοχρόνως ὁδῶν: διὰ τῆς παροχῆς ἀφ' ἑνὸς εὐώνου ἢ καὶ δωρεὰν διδασκαλίας εἰς τὰ τέκνα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὰ ὁποῖα ἤθελον νὰ σπουδάσουν τὴν μουσικήν, καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τῆς παροχῆς ἀληθινῆς μουσικῆς τροφῆς διὰ τῶν συμφωνικῶν του συναυλιῶν καὶ λοιπῶν ἐπιδείξεων, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρξαν ἀπὸ τὰ κυριώτερα μελήματα τῆς διευθύνσεως καὶ τῆς διοικήσεως ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ᾠδείου. Χάριν τῆς ἱστορίας ὀφείλομεν ν' ἀναφέρωμεν ὅτι ἡ πρώτη συναυλία τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν ἐγένετο ἐν τῇ αἰθούσῃ αὐτοῦ τὴν 28 Ἰανουαρίου 1874, ἡμέραν Δευτέραν καὶ ὥραν 5 μ. μ.

Τὸ πρόγραμμα τῆς συναυλίας ἦτο τὸ ἀκόλουθον:

Μέρος Α'.

«Ὀργανικὴ συμφωνία», μουσικὴ Τοσσάνη. Ἐκτελεσθησομένη ὑπὸ τῆς ὀρχήστρας ὑπὸ μαθητῶν καὶ μαθητριῶν τοῦ Ὠδείου.

«Ὕμνος εἰς τὴν ἐλευθερίαν», ποίησις Σολωμοῦ, μουσικὴ Μαντζάρου. Χορῳδία μετὰ συνοδείας ὀρχήστρας καὶ κυμβάλου.

«Νοσταλγία», μονῳδία, ποίησις καὶ μουσικὴ Κατακουζηνοῦ. Ὑπὸ τῆς κυρίας Σερβίου, μαθητρίας τοῦ Ὠδείου.

«Ἡ φωνὴ τῆς ἀηδόνος», διῳδία, ποίησις καὶ μουσικὴ Κατακουζηνοῦ. Ὑπὸ τῆς κυρίας Κ. Βλάχου, μαθητρίας τοῦ Ὠδείου, καὶ τοῦ κ. Κ. Κολλινιάτη, μαθητοῦ τοῦ Ὠδείου.

Θέμα μετὰ ποικιλῳδίας διὰ τὸν αὐλὸν ἐκ τοῦ μελοδράματος «Ἰουλίας καὶ Ρωμαίου», ὑπὸ Κατακουζηνοῦ. Ὑπὸ τοῦ κ. Βάρβογλη, μαθητοῦ τοῦ Ὠδείου.

«Μάρτιος», ποίησις Καρασούτσα, μουσικὴ Λ. Ἐρκ. Ὑπὸ μαθητῶν καὶ μαθητριῶν τοῦ Ὠδείου.

Μέρος Β'.

«Ὀργανικὴ συμφωνία», μωσαϊκὸν ἐκ τῆς «Λεΐδας», μελοδράματος τοῦ Πετρέλλα. Ὑπὸ τῆς ὀρχήστρας.

«Ἐθνικὸς ὕμνος», χορῳδία· ποίησις καὶ μουσικὴ Κατακουζηνοῦ. Ὑπὸ μαθητῶν καὶ μαθητριῶν τοῦ Ὠδείου.

«Ἡ θυγάτηρ τοῦ τυφλοῦ ἐπαίτου», μονῳδία· ποίησις καὶ μουσικὴ Κατακουζηνοῦ. Ὑπὸ τῆς κυρίας Σερβίου, μαθητρίας τοῦ Ὠδείου.

Μονῳδία ἐκ τῆς «Λουκίας», μετάφρασις Κατακουζηνοῦ, μουσικὴ Δονιτσέτη. Ὑπὸ τοῦ κ. Κολλινιάτη, μαθητοῦ τοῦ Ὠδείου.

Ἔμπνευσις ἐκ τῆς «Λουκρητίας Βοργίας», διὰ τετραχόρδου, ὑπὸ Βαρτελόνη. Ὑπὸ τοῦ κ. Μπεκατώρου μαθητοῦ τοῦ Ὠδείου.

Χορῳδία ἐκ τῆς «Ὑπνοβάτιδος», μετὰ συνοδείας τῆς ὀρχήστρας, μετάφρασις Κατακουζηνοῦ, μουσικὴ Βελλίνη. Ὑπὸ μαθητῶν καὶ μαθητριῶν τοῦ Ὠδείου.

Διευθυντὴς τῆς συναυλίας ὁ κ. Κατακουζηνός, ἔφορος τοῦ Ὠδείου.

Διευθυντὴς τῆς Ὀρχήστρας ὁ κ. Βολωνίνης, διδάσκαλος τοῦ Ὠδείου.

Ἡ ὀρχήστρα σύγκειται ἐκ μαθητῶν τοῦ Ὠδείου τῇ ἐξαιρέσει μουσικῶν τινων ὀργάνων ἔξωθεν προσληφθέντων, τῆς διδασκαλίας αὐτῶν μὴ εἰσαχθείσης εἰσέτι ἐν τῷ Ὠδείῳ.

Ἡ εἴσοδος ἐπιτρέπεται μόνον εἰς τοὺς ἔχοντας εἰσιτήριον.

Μεγίστη ἀπόστασις χωρίζει τὴν μακρινὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀπὸ τὴν 24 Μαΐου 1925, καθ' ἣν ὁ παγκοσμίου φήμης καλλιτέχνης Felix von Weingartner διηύθυνε τὴν πολυμελεστάτην συμφωνικὴν ὀρχήστραν τοῦ ᾠδείου καὶ μὲ πρόγραμμα περιλαμβάνον τὴν «Ἡρωϊκήν», τὴν «Ὀγδόην συμφωνίαν» καὶ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ «Ἐγκμὸν» τοῦ Μπετόβεν. Μεγίστη ἀπόστασις χωρίζει ὡσαύτως τὰ πρῶτα ἐκεῖνα βήματα τοῦ ἱδρύματος ἀπὸ τὰς ἀλησμονήτους μουσικὰς ἑορτάς, ἃς ὠργάνωσε πρὸς τιμὴν τοῦ γηραιοῦ συνθέτου τῆς Γαλλίας Camille Saint Saëns.

Δὲν πρέπει νὰ φαντασθῇ ὅμως κανεὶς ὅτι ἡ πρόοδος αὕτη ἐπετελέσθη ἀποτόμως, διότι δὲν εἶναι μακρὰν ἡ ἐποχή, καθ' ἣν αἱ συμφωνικαὶ συναυλίαι τοῦ ᾠδείου ἐδίδοντο ἐν τῇ αἰθούσῃ αὐτοῦ, ἐνώπιον περιωρισμένου ἀριθμοῦ ἀκροατῶν ἐχρειάσθη μεθοδικὴ διαπαιδαγώγησις τοῦ κοινοῦ, καὶ ἰδίως ἡ μετάκλησις εἰδικοῦ διευθυντοῦ ὀρχήστρας (1908), ὅστις διὰ τῆς ἐπιβολῆς του κατώρθωσε νὰ φέρῃ τὰς συναυλίας εἰς ὃ σημεῖον τὰς βλέπομεν σήμερον. Καὶ ὁ καλλιτέχνης οὗτος ἦτο ὁ Ἀρμάνδος Μαρσίκ. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἄρχεται ἡ ἀκμὴ τῶν συναυλιῶν, αἱ ὁποῖαι, λόγῳ τοῦ ὁλονὲν αὐξάνοντος πλήθους τῶν ἀκροατῶν, μεταφέρονται δι' ἓν ἔτος εἰς τὸ Βασιλικὸν θέατρον καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸ Δημοτικόν. Καθιεροῦται τὸ σύστημα τῶν συνδρομητῶν, οἱ ὁποῖοι καταλαμβάνουσιν ὁλόκληρον τὴν πλατεῖαν, τὰ θεωρεῖα τῆς Α' σειρᾶς καὶ τὰ περισσότερα ἐκ τῶν θεωρείων τῆς Β' σειρᾶς. Ὁ κόσμος συρρέει ἀσφυκτικῶς διὰ νὰ παρακολουθήσῃ τὰς συναυλίας, τὸ πρόγραμμα τῶν ὁποίων γίνεται ὁλονὲν πλουσιώτερον καὶ ὡραιότερον. Τὸ κοινὸν ἀρχίζει ἤδη νὰ ἐννοῇ πραγματικῶς τὴν καλὴν μουσικὴν καὶ νὰ δέχεται ψυχρὰ ἢ νὰ ἀποδοκιμάζῃ τὰς κακὰς ἐκτελέσεις. Παραιτηθέντος ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ Ἀρμάνδου Μαρσίκ, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1922, τὰς συναυλίας τῆς περιόδου ἐκείνης ἔφερεν εἰς πέρας ὁ Ἰωσὴφ Μπουστίντουη, ὅστις καὶ παρέμεινεν ἔκτοτε ὡς β' διευθυντὴς ὀρχήστρας τοῦ ᾠδείου. Νέα ἐν τούτοις πρόοδος παρατηρεῖται κατὰ τὸ 1923, διὰ τῆς ἀφίξεως τοῦ νέου διευθυντοῦ τῆς ὀρχήστρας τοῦ ᾠδείου Jean Boutnikoff, εἰς τὸν ὁποῖον τὸ ἀθηναϊκὸν κοινὸν ὀφείλει χάριτας, διότι τῷ ἐχάρισε τὴν πλειάδα τῶν Ρώσων συνθετῶν, καὶ ἰδίως τὸν Scriabine. Ἡ τελευταία περίοδος τῶν συναυλιῶν τοῦ 1924—1925, ἡ προηγηθεῖσα τοῦ Συλλόγου συναυλιῶν, δύναται ἀνεπιφυλάκτως νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ πλουσιωτέρα καὶ ὡραιοτέρα ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Ἡ πρώτη καθαρῶς συμφωνικὴ συναυλία τῆς ὀρχήστρας τοῦ ᾠδείου ἐγένετο τὴν 19ην Μαρτίου 1894 ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ριχ. Μπονιτσιόλη, ἡ δὲ πρώτη συμφωνία τοῦ Μπετόβεν, ἡ ἐκτελεσθεῖσα ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ ᾠδείου, ὑπῆρξεν ἡ «Ἡρωϊκὴ» ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ G. Knauer.

Ὁ κατωτέρω πίναξ μᾶς δίδει σαφῆ ἰδέαν τῆς ὑπὸ τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν καταβληθείσης ἐργασίας πρὸς διάδοσιν τῆς μουσικῆς διὰ τῶν συναυλιῶν καὶ λοιπῶν καλλιτεχνικῶν ἐπιδείξεων.

Ἔτη	*Ἁπλαῖ συναυλίαι*	*Συμφωνικαὶ συναυλίαι*	*Διάφοροι*	*Ἀσκήσεις μαθητῶν*
1874	1			
1875	2			
1876	4			
1877	4			
1878	1			
1879	1			
1880	2			
1881	1			
1882	2			
1883	2			
1884	1			
1885	2			
1886	2			
1887	3			
1888	1			
1889	1			
1890	1			
1891	3			
1892	1			
1893	2			
1894	1	4		
1895		2	4	
1896		3	2	
1897		2	2	
1898	1	5	—	
1899		5	2	
1900		3	5	
1901—1902		5	12	
1902—1993		4	19	
1903—1904		5	13	
1904—1205		7	17	
1905—1906		3	28	
1906—1907		5	37	
1907—1908		5	35	
1908—19 9		5	25	
1909—1910		9	19	
1910—1911		9	13	
1911—1912		6	18	
1912—1913		—	—	
1913—1914		6	22	10
1914—1915		6	29	16
1915—1916		1	4	—
1916—1917		6	18	11
1917—1918		5	20	14
1918—1919		5	16	2
1919—1920		7	28	5
1920—1921		8	31	12
1921—1922		6	29	15
1922—1923		6	21	4
1923—1924		10	34	5
1924—1925		13	33	5

Κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1922 ὁμὰς καθηγητῶν καὶ μουσικῶν, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν Γαϊδεμβέργερ, Καρατζᾶ, Κρασσᾶ, Μάγγου, Μυνιόνι, Μπουστίντουη, Οἰκονομίδη, Παξινοπούλου, Πιτάκου, Πρεστρώ, Παπαγεωργίου, Σκλάβου, Τζουμάνη, Φαραντάτου καὶ Χωραφᾶ, ἀπεφάσισε νὰ ἱδρύσουν μουσικὸν ὅμιλον, ὁ ὁποῖος θὰ εἶχε σκοπὸν τὴν διὰ λαϊκωτέρων τιμῶν διάδοσιν τῆς μουσικῆς καὶ εἰς τὰ στρώματα ἐκεῖνα τοῦ λαοῦ, τὰ ὁποῖα, λόγῳ τῆς σχετικῶς μεγάλης τιμῆς τῶν εἰσιτηρίων ἀφ' ἑνὸς καὶ ἰδίως λόγῳ τοῦ ὅτι αἱ πλεῖσται τῶν συμφωνικῶν συναυλιῶν ἐδίδοντο εἰς ἡμέρας καὶ ὥρας ἐργασίμους, ἦτο ἀδύνατον νὰ παρακολουθήσουν τὴν μουσικὴν κίνησιν.

Πρὸς τοῦτο ἐζήτησαν τὴν ἀρωγὴν τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖον προθυμότατα παρεχώρησεν εἰς τὴν ἐκ τῶν σπλάγχνων του ἐξελθοῦσαν νέαν ἑταιρείαν συναυλιῶν τὴν μεγάλην του αἴθουσαν διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν δοκιμῶν, τὰ ὄργανα, τὴν πλουσιωτάτην του βιβλιοθήκην, φωτισμόν, ὡς καὶ πᾶσαν ἄλλην ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν ὑποστήριξιν. Ἀλλὰ καὶ πλεῖσται δωρεαὶ ἐδόθησαν εἰς τὴν νέαν ἑταιρείαν, ἐκ τῶν ὁποίων πρέπει ν' ἀναφέρωμεν: τὴν τοῦ δήμου Ἀθηναίων, πρωτίστως, ὡς καὶ τὰς τῶν Γ. Νάζου, Γ. Δημητρίου, Κ. Τσερώνη, Ε. Τσαμουρτζῆ κτλ.

Ἡ ἰδέα ἐν τούτοις τῆς ἱδρύσεως λαϊκῶν συναυλιῶν ἦτο παλαιοτέρα ὀλίγον· διότι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1920 ὁμὰς καθηγητῶν, ἔχουσα ἐπὶ κεφαλῆς τὸν διευθυντὴν τῆς ὀρχήστρας τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν Ἀρμάνδον Μαρσίκ, ἀπεπειράθη νὰ συμπήξῃ μουσικὸν σωματεῖον ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον: Λαϊκαὶ Συναυλίαι, δώσασα μάλιστα καὶ μίαν συναυλίαν εἰς τὸ «Ἀττικὸν» τῇ συμπράξει τῆς Ἰταλίδος βιολιστρίας Λίνας Σπέρα. Καὶ τότε μὲν αἱ ἀνώμαλοι πολιτικαὶ περιστάσεις παρημπόδισαν τὴν εὐόδωσιν τοῦ σκοποῦ, ὁ ὁποῖος ἤχθη εἰς αἴσιον πέρας μετὰ διετίαν, ἰδίως χάρις εἰς τὴν εὐτυχῆ ἐκλογὴν τῆς αἰθούσης τοῦ «Ἀττικοῦ», λίαν προσφόρου λόγῳ τοῦ κεντρικοῦ τῆς θέσεώς της, τῆς ὡραίας ἀκουστικῆς της καὶ τῆς μεγάλης της χωρητικότητος.

Ἡ ἑταιρεία τῶν λαϊκῶν συναυλιῶν ἔδωκε 18 συναυλίας κατὰ τὴν περίοδον 1922—1923 καὶ 15 κατὰ τὸ 1923—1924, φροντίσασα νὰ δώσῃ εὐρεῖαν θέσιν εἰς ἔργα Ἑλλήνων συνθετῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκ περιτροπῆς διηύθυναν αὐτοπροσώπως τὰς συνθέσεις των. Ἡ ἐσωτερικὴ διοίκησις τῶν συναυλιῶν εἶχεν ἀφεθῆ εἰς χεῖρας τῶν μνημονευθέντων 15 πρώτων ἱδρυτῶν, τὴν δὲ καλλιτεχνικὴν διεύθυνσιν εἶχον ἀναλάβει οἱ καθηγηταὶ Ι. Μπουστίντουη, Φ. Οἰκονομίδης καὶ Σπ. Φαραντᾶτος. Ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1924 αἱ λαϊκαὶ συναυλίαι περιῆλθον εἰς τὸ ᾠδεῖον, τὸ ὁποῖον, καταρτίσαν ἑνιαίαν ὀρχήστραν καὶ ἐπὶ νέων οἰκονομικῶν βάσεων, κατώρθωσε νὰ δώσῃ κατὰ τὴν περίοδον 1924—1925 δέκα τέσσαρας λαϊκὰς συναυλίας ἐν τῇ αἰθούσῃ πάντοτε τοῦ «Ἀττικοῦ».

Ὁ κατὰ τὸ ἔτος 1925 ἱδρυθεὶς Σύλλογος «Συναυλιῶν ἀποτελεῖ παρένθεσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν συναυλιῶν τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν. Ὁ σύλλογος οὗτος ὑπῆρξε καρπὸς τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τοῦ ἀναπτυχθέντος μεταξὺ τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὠδείου, ὅπερ περὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἶχεν ὡσαύτως ὀργανώσει συμφωνικὰς συναυλίας ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Δημ. Μητροπούλου. Ἵνα δοθῇ τέρμα εἰς τὸν μεταξὺ τῶν δύο ᾠδείων ἀνταγωνισμόν, τὰ διοικητικὰ συμβούλια ἀμφοτέρων τῶν ἱδρυμάτων ἦλθον εἰς συνεννόησιν, ὅπως συνεργασθοῦν πρὸς τὸν σκοπὸν ὀργανώσεως καὶ διαχειρίσεως αὐτονόμου σωματείου, νομικοῦ προσώπου, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Σύλλογος Συναυλιῶν. Τὸ ἱδρυθὲν σωματεῖον ἐτέθη ὑπὸ τὴν διοίκησιν ἑνδεκαμελοῦς συμβουλίου ἀποτελεσθέντος ἐκ τῶν: Μ. Νεγροπόντη (προέδρου), Α. Ζαχαρίου, Γ. Τριάντη (ἀντιπροέδρων), Α. Κασσαβέτη (ταμίου), Σ. Θεοδωροπούλου (γενικοῦ γραμματέως), Γ. Ἀβέρωφ, Ι. Ἀθανασάκη, Μ. Καλομοίρη, Π. Κοτσηρίδη, Κ. Νικολάου καὶ Γ. Στρίγκου (συμβούλων). Ὡς πρῶτοι πόροι τοῦ συλλόγου ἐχρησιμοποιήθησαν ἡ ἐκ δέκα χιλιάδων δραχμῶν ἐφ' ἅπαξ εἰσφορὰ 41 φιλομούσων τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Ἀλλ' οὐδὲ τὸ ἀρκετὰ σεβαστὸν τοῦτο ποσόν, οὐδὲ ἡ ἐπὶ κυβερνήσεως Θ. Παγκάλου δοθεῖσα πρὸς τὸν σύλλογον ἐτησία χορηγία ἐξ 600 000 δραχμῶν ἠδυνήθη νὰ καλύψῃ τὰ ὑπέρογκα ἔξοδα τοῦ νέου μουσικοῦ ὀργανισμοῦ. Ἡ ὀρχήστρα τοῦ Συλλόγου Συναυλιῶν ἐτέθη ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῶν Δημ. Μητροπούλου καὶ Ἰω. Μπούτνικωφ ὡς τακτικῶν διευθυντῶν καὶ Φιλ. Οἰκονομίδη καὶ Ἰωσ. Μπουστίντουη ὡς ἐκτάκτων. Ὁ Σύλλογος Συναυλιῶν κατήργησε τὰς κατὰ Δευτέραν ἢ Τρίτην συμφωνικὰς συναυλίας μετὰ τῆς γενικῆς δοκιμῆς τῆς Κυριακῆς πρωΐας. Ἀντ' αὐτῶν αἱ συναυλίαι ἐδίδοντο τὸ ἀπόγευμα ἑκάστου Σαββάτου, ἄνευ γενικῆς δοκιμῆς, εἰς τὸ θέατρον «Κεντρικόν». Κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος ἐδόθησαν: 26 συμφωνικαὶ συναυλίαι συνδρομητῶν καὶ 6 ἔκτακτοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων μία ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ σταδίῳ πρὸς τιμὴν καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ριχάρδου Στράους. Ἐκ τῶν ἄλλων διακεκριμένων δεξιοτεχνῶν, οἵτινες συμμετέσχον κατὰ τὴν πρώ-

Digitized by Google

την περίοδον τοῦ συλλόγου ἀναφέρομεν τὸν Λεοπ. Γκοντόφσκυ, τὸν Ἔγκον Πέτρι, τὸν Β. Ψιχόντα, τὸν Ἀλφρ. Κορτὼ κ. ἄ. Κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ἐξετελέσθη ἀπὸ σκηνῆς καὶ ἡ «Ἱστορία τοῦ στρατιώτη» τοῦ Στραβίνσκυ. Κατὰ τὴν δευτέραν αὐτοῦ περίοδον (1926—1927) ὁ Σύλλογος Συναυλιῶν ἐπανῆλθεν εἰς τὴν πρὸ καιροῦ καθιερωμένην συνήθειαν τῶν κατὰ Τρίτην συναυλιῶν, μετὰ γενικῆς δοκιμῆς. Αἱ οἰκονομικαὶ ἐν τούτοις δυσχέρειαι ὁλοὲν ἐπετείνοντο, αἱ ἀρχικαὶ καταθέσεις τῶν 41 φιλομούσων εἶχον ἀπορροφηθῆ, νέαι δὲ ἐνέργειαι πρὸς συλλογὴν ἐράνων ὑπὲρ τοῦ σκοποῦ τῶν συναυλιῶν δὲν ἔτυχον τῆς ἐγκρίσεως τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν. Τὸ ἵδρυμα τοῦτο, μετὰ τὴν λῆξιν τῆς δευτέρας περιόδου, ἐδήλωσεν ὅτι ἀποχωρεῖ τοῦ Συλλόγου Συναυλιῶν, οὕτω δὲ τὸ ἐν λόγῳ σωματεῖον διελύθη περὶ τὸ θέρος τοῦ 1927.

Ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου τοῦ 1927 ἄρχεται ἡ νέα περίοδος τῶν συναυλιῶν τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀναμιγνύεται ἐκ νέου ἐνεργῶς ὁ Γεώργ. Νάζος, ὑπὸ τὴν ἰδιότητα αὐτοῦ ὡς γενικοῦ διευθυντοῦ, ἐνῷ ἡ διεύθυνσις δίδεται εἰς τὸν Φιλ. Οἰκονομίδην. Αἱ συναυλίαι κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη στεγάζονται εἰς τὸ κινηματοθέατρον «Ἀττικόν», διδόμεναι τὴν πρωΐαν τῆς Κυριακῆς, ἀπὸ δὲ τοῦ 1929 καὶ ἐντεῦθεν εἰς τὸ θέατρον «Ὀλύμπια» κατὰ Δευτέραν ἢ Τρίτην ἀπόγευμα μετὰ γενικῆς δοκιμῆς. Καὶ κατὰ μὲν τὰ δύο πρῶτα ἔτη διευθυνταὶ ὀρχήστρας διὰ τὰς συμφωνικὰς συναυλίας εἶναι ὁ Δημ. Μητρόπουλος καὶ ὁ Ἰω. Μπούτνικωφ, ἀπὸ δὲ τοῦ 1929 ὁ Δημ. Μητρόπουλος παραμένει ὡς μόνος διευθυντὴς ὀρχήστρας τῶν συμφωνικῶν συναυλιῶν, ὁ Φιλ. Οἰκονομίδης διευθυντὴς τῶν συμφωνικῶν συναυλιῶν μετὰ χορῳδίας καὶ τῶν λαϊκῶν καὶ ὁ Ἰωσ. Μπουστίντουη τῶν λαϊκῶν. Αἱ τάξεις τῶν συνδρομητῶν, αἵτινες εἶχον ἀραιωθῆ, πυκνοῦνται ἐκ νέου, οὕτω δὲ κατὰ τὴν περίοδον 1933—1934 ἀνέρχονται οὗτοι εἰς 538.

Πίναξ τῶν συναυλιῶν τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν κατὰ τὰς ἀπὸ τοῦ 1927 μέχρι τοῦ 1934 περιόδους.

Περίοδος	*Συναυλίαι συνδρομητῶν*	*Λαϊκαί*	*Ἔκτακτοι*
1927—1928	10	11	3
1928—1929	8	7	3
1929—1930	8	8	1
1930—1931	8	10	—
1931—1932	8	8	3
1932—1933	8	6	4
1933—1934	8	6	6

Μεταξὺ τῶν διακεκριμένων καλλιτεχνῶν, οἵτινες μετέσχον κατὰ τὰς συναυλίας ταύτας, ἀναφέρομεν, πλὴν τῶν ἡμετέρων: Ὀδ. Λάππα, Γεωργ. Λυκούδη, Λ. Εὐστρατίου, Σπ. Φαραντάτου, Λήδας Κουρούκλη, Μαρ. Παπαϊωάννου, Φρ. Βολωνίνη κλπ., τοὺς ξένους: Ἀρθ. Ρούμπινστάϊν, Μπρ. Χούμπερμαν, Αἰμ. Ζάουερ, Ἀλ. Μπορόφσκυ, Γαβρ. Πιερνέ, Μ. Ρόζενταλ, Ἰωσ. Ἰτσούρμπι, Ἰγν. Φρίδμαν, Ἰωσ. Σιγκέττι, Φρ. Λάμοντ, Ἐρ. Ντογνάνυι, Ἀλφρ. Καζέλλα, Ἐλ. Σοῦμαν, Ἐρ. Μορίνι, Λόττε Λέμαν, Ἀλ. Μπρεϊλόφσκυ, Γουλ. Μπάκχαους κ.ἄ.

Αἱ συναυλίαι τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν, παρὰ τὴν ἐξ 600.000 δρ. ἐπιχορήγησιν τοῦ κράτους, τὴν ἑτέραν ἐκ 50.000 δρ. τοῦ δήμου Ἀθηναίων, τὴν ἀπαλλαγὴν αὐτῶν ἐκ τοῦ φόρου δημοσίων θεαμάτων καὶ τὸ πλῆθος τῶν συνδρομητῶν, οὐδόλως ἢ μόλις καλύπτουσι τὰ ἔξοδά των, τὰ προκύπτοντα ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας ἐπιμελείας, μεθ' ἧς συγκροτεῖται ἡ ὀρχήστρα, ἐκ τῆς μετακλήσεως διασήμων καλλιτεχνῶν καὶ ἐκ τοῦ καταβαλλομένου εἰς τὸ θέατρον ἐνοικίου.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα ἤδη ἔτη τῆς ἱδρύσεώς του ὁ μουσικὸς καὶ δραματικὸς σύλλογος κατέβαλε πλείστας προσπαθείας, ἵνα προετοιμάσῃ στελέχη ἱκανὰ ν' ἀπαρτίσουν ἑλληνικὸν μελοδραματικὸν θίασον. Ἡ πρώτη αὕτη προσπάθεια γίνεται καταφανὴς κατὰ συναυλίαν δοθεῖσαν τὴν 27ην Φεβρουαρίου 1877, καθ' ἣν ἐξετελέσθη εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ Ἀντ. Μανούσου τρῳδία ἐκ τοῦ μελοδράματος «Columella». Εἰς δευτέραν συναυλίαν τῆς 29 Μαΐου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐξετελέσθη ὁλόκληρος σκηνὴ καὶ τρῳδία ἐκ τοῦ μελοδράματος «Crispino e la Commare» εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ αὐτοῦ. Αἱ προσπάθειαι αὗται κατέληξαν εἰς ἱκανοποιητικώτερα ἀποτελέσματα κατὰ τὸ ἔτος 1879, ὁπότε ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ τῆς ᾠδικῆς Α. Μασκερόνι ἀπετελέσθη μελοδραματικὸς θίασος ἐκ μαθητῶν καὶ μαθητριῶν τοῦ ᾠδείου. Ὁ θίασος οὗτος ἐξετέλεσε τὴν 20 Μαΐου ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ ᾠδείου τὸ τρίπρακτον μελόδραμα τοῦ Δονιζέττι «Βετλῆ». Ἡ παράστασις αὕτη ἐπανελήφθη βραδύτερον καὶ ἀπὸ σκηνῆς τοῦ θεάτρου «Ἀπόλλων» τοῦ Πειραιῶς. Ἐκ παραλλήλου ἐξετελέσθησαν διάφοροι σκηναὶ καὶ ἀπὸ ἄλλα μελοδράματα, καὶ ἰδίως τὸ μονόπρακτον μελόδραμα τοῦ Μασκερόνι «Ἠπειροθεσσαλία» (4ην Σεπτεμβρίου 1880).

Ἔκτοτε παρατηροῦνται μεμονωμέναι πλέον ἐμφανίσεις μελοδραματικῶν σκηνῶν ὑπὸ τοῦ ᾠδείου, διότι ὁ ἐν τῷ μεταξὺ καταρτισθεὶς μελοδραματικὸς θίασος Καραγιάννη ἀπέσπασεν ἐκ τοῦ ἱδρύματος τοὺς πλείστους τῶν ἐν αὐτῷ σπουδαζόντων μαθητῶν τῆς μελοδραματικῆς. Ἐδέησε νὰ παρέλθουν πολλὰ ἔτη, διὰ νὰ ἴδωμεν ἐκ νέου σοβαρὰν ἐμφάνισιν τῆς μελοδραματικῆς τοῦ ᾠδείου ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῆς καθηγητρίας Ph. Feraldi εἰς τὴν ὀπερέτταν τοῦ Gillé «Οἱ καρβουνιάρηδες», ἐκτελεσθεῖσαν εἰς γαλλικὴν γλῶσσαν πρωταγωνιστούσης αὐτῆς τῆς Φεράλδη καὶ βοηθουμένης ὑπὸ τῶν Ο. Λακώστα, Β. de Jardin καὶ J. Dumesnif. Ἐν τῷ μεταξύ, συστηματοποιηθείσης τῆς ἐργασίας, ἡ Φεράλδη κατώρθωσε νὰ παρουσιάσῃ τὴν 28 Μαΐου 1908 τὸ μονόπρακτον μελοδραμάτιον τοῦ Offenbach «Mariage aux Lanternes» πρωταγωνιστουσῶν τῶν μαθητριῶν Σοφ. Κορωναίου, Μαρ. Ξανθάκη, Λιλῆς Χατζημιχάλη καὶ Εἰρ. Πλέσκα. Τὴν 5ην Μαρτίου 1911 ἐδόθη νέα ἑσπερὶς τῆς μελοδραματικῆς, καθ' ἣν ἐξετελέσθησαν εἰς γαλλικὴν γλῶσσαν τὸ αὐτὸ μελοδραμάτιον τοῦ Offenbach ὡς καὶ τὸ «La Chanson de Fortunio» τοῦ ἰδίου, τῇ συμπράξει τῶν διπλωματούχων Σμ. Γεννάδη, Εἰρ. Πλέσκα-Σκέπερς, Μαρ. Ξανθάκη, Τασ. Λυμπεροπούλου καὶ τῶν μαθητῶν Μαργ. Ὀριγώνη καὶ Γεωργ. Σκλάβου. Ἕνα μῆνα ἀργότερον, τὴν 28ην Ἀπριλίου 1911, ἐδίδετο τὸ ὡραιότατον κωμικὸν μελόδραμα τοῦ Adam «Ἡ ἑλβετικὴ καλύβη» (Le Chalet) εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ Γ. Σκλάβου, πρωταγωνιστούσης τῆς διπλωματούχου Τασ. Λυμπεροπούλου καὶ τῶν μαθητῶν Γεωργ. Σκλάβου καὶ Ὀρ. Κοντογιάννη. Αἱ ἐμφανίσεις αὗται τῆς μελοδραματικῆς ἐξηκολούθησαν καὶ κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος, ἀναβιβασθέντων τῶν κωμικῶν μελοδραμάτων «Οἱ γάμοι τῆς Γιαννούλας» τοῦ V. Massé καὶ «Τὰ ἀπρόοπτα τοῦ ἔρωτος» τοῦ F. Poise εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ Γ. Σκλάβου.

Ἐν τῷ μεταξύ, ἀναχωρησάσης εἰς Γαλλίαν τῆς Φεράλδη, διακόπτονται αἱ ἐμφανίσεις τῆς μελοδραματικῆς τοῦ ᾠδείου μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Κίμωνος Τριανταφύλλου, ὅστις ἔδωσε νέαν ὤθησιν εἰς τὸν σπουδαιότατον τοῦτον κλάδον τῆς τέχνης. Τῇ διδασκαλίᾳ του ἀνεβιβάσθησαν τὴν 3ην Ἰουνίου 1918 πράξεις καὶ σκηναὶ ἐκ τῶν μελοδραμάτων «Werther» τοῦ Μασσενέ, «Tosca» τοῦ Πουτσίνι, «Καβαλλερία ρουστικάνα» τοῦ Μασκάνη, «Manon» τοῦ Μασσενὲ καὶ «Κάρμεν» τοῦ Μπιζέ. Τὴν 9 Ἰουνίου 1920 πράξεις ἀπὸ τὴν «Mignon» τοῦ Thomas, «Manon» τοῦ Μασσενέ, «Tosca» Πουτσίνι, «Lakmé» τοῦ Délibes· τὴν 17 Μαρτίου 1922 πράξεις ἀπὸ τὴν «Μποέμ» Πουτσίνι, «Le Cid» Μασσενέ, «Aida» Βέρδη, «Μανὸν» Μασσενέ· τὴν 21 Ἰουνίου 1923 πράξεις ἀπὸ τὴν «Μινιὸν» Thomas, «Ριγολέττον» Βέρδη, «Κάρμεν» Μπιζέ.

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1925 ἀνέλαβε τὴν διδασκαλίαν τῆς μελοδραματικῆς ὁ καλλιτέχνης τοῦ ᾄσματος Κωστῆς Νικολάου, ὅστις λόγῳ τῆς πολυχρονίου του πείρας ἀνεβίβασεν ἀπὸ σκηνῆς κατ' ἀξιόζηλον πράγματι τρόπον τὰ ἑξῆς ἔργα: 19 Ἰουνίου 1926 «Φάουστ» τοῦ Γκουνώ, 16 Ἰουνίου 1927 πράξεις ἐκ τοῦ «Τροβατόρε», τοῦ «Οἰδίποδος ἐπὶ Κολωνῷ» καὶ τῆς «Μποέμ». 20 Μαΐου 1928 «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ» τοῦ Σακκίνι, 30 Μαΐου 1929 «Ἄλκηστις» τοῦ Γκλούκ. Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1930 αἱ μελοδραματικαὶ ἐπιδείξεις περιωρίσθησαν ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ ᾠδείου καὶ κατόπιν τῆς ἀποχωρήσεως τοῦ Κ. Νικολάου συνεχίσθησαν ἐπὶ ἓν ἔτος ἀκόμη κατὰ διδασκαλίαν τῆς Μαργ. Μπεριζᾶ.

Ἐν Ἑλλάδι πολλάκις ἐγένοντο ἀπόπειραι ἱδρύσεως χορῳδιῶν. Τὸ πρῶτον ᾠδεῖον ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως του εἶχε τάξει ὡς σκοπὸν τὴν ἵδρυσιν συστηματικῆς χορῳδίας. Τὰ ἀποτελέσματα ὅμως δὲν ἦσαν ἀνάλογα πρὸς τὰς προσδοκίας του. Πρὸς στιγμὴν ἐφάνη ὅτι πρόκειται ἐπὶ τέλους νὰ πραγματοποιηθῇ τὸ ὡραῖον σχέδιον ἱδρύσεως συστηματικῆς χορῳδίας. Ὁ Γ. Νάζος μετεκάλεσεν εἰδικῶς διὰ τὸ μάθημα τοῦτο τὸν Ν. Καμηλιέρην, ὁ ὁποῖος μὲ πολὺν πράγματι ζῆλον καὶ αὐταπάρνησιν κατώρθωσε νὰ συναθροίσῃ περὶ αὐτὸν πολυπληθῆ ὅμιλον χορῳδίας. Ἔγιναν μάλιστα καὶ ἀρκεταὶ ἐμφανίσεις μὲ ἱκανοποιητικώτατα ἀποτελέσματα. Δυστυχῶς, λόγῳ παρεξηγήσεων καὶ ἀντιγνωμιῶν, ὁ Καμηλιέρης ἀπεχώρησε τοῦ ᾠδείου καὶ διὰ τῆς ἀποχωρήσεώς του διελύθησαν καὶ αἱ μᾶζαι τῆς χορῳδίας. Ἔκτοτε ἡ χορῳδία τοῦ ᾠδείου περιορίζεται εἰς καθαρῶς μαθητικὸν ὅμιλον ὑπὸ τὴν καθηγεσίαν τοῦ Ν. Παπαγεωργίου, ὅστις κατορθώνει νὰ κάμῃ ἱκανοποιητικωτάτας ἐμφανίσεις μὲ τὴν 1ην πρᾶξιν τῆς «Ἀλκήστιδος» τοῦ Γκλούκ, μὲ τὴν «Βαλπουργίαν νύκτα» τοῦ Μένδελσων, μὲ τὸν πρόλογον τοῦ «Mefistofele» τοῦ Boito καὶ μὲ ἄλλα μικρότερα ἔργα. Ἐννοεῖται ὅτι ὅλαι αὐταὶ αἱ ἐκτελέσεις εἶχον μαθητικὸν μᾶλλον χαρακτῆρα. Ἡ τελειοτέρα ἐκ τῶν ἐμφανίσεων τούτων ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἀρμάνδου Μαρσικ ἐκτέλεσις, κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1920, τοῦ «Ρέκβιεμ» τοῦ Βέρδη, συμπράξει τῆς μικτῆς χορῳδίας τοῦ ᾠδείου, τῶν κυριῶν Β. Χοϊδᾶ, Ἀλ. Τριάντη καὶ τῶν Κ. Τριανταφύλλου καὶ Ὀρ. Κοντογιάννη. Ἐκ τῶν τελευταίων πρέπει ν' ἀναφέρωμεν τὴν ἐκτέλεσιν τῆς καντάτας τοῦ Ραχμανίνωφ «Καμπάνες» ἐπὶ στίχων τοῦ Edgar Poë, εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ Γ. Σκλάβου καὶ μὲ μονῳδοὺς τὴν Φλ. Πασχάλη καὶ τοὺς Ξηρέλλην καὶ Φιλιππόπουλον. Αἱ μᾶλλον ἀξιόλογοι ἐμφανίσεις τῆς μαθητικῆς χορῳδίας τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν ἦσαν αἱ κατὰ τὰς μελοδραματικὰς παραστάσεις τοῦ «Φάουστ», τοῦ «Οἰδίποδος», καὶ ἰδίᾳ τῆς «Ἀλκήστιδος».

Ἐν τούτοις ὅλαι αὐταὶ αἱ ἐμφανίσεις δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἔχωσι μονιμώτερον χαρακτῆρα, ἐφ' ὅσον αἱ χορῳδίαι ἀπετελοῦντο ἐκ μαθητῶν, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν των δὲν προσήρχοντο πλέον εἰς τὰς τάξεις τῆς χορῳδίας. Ἐκ τῆς ἀνάγκης συμπληρώσεως τοῦ κενοῦ τούτου ὁρμώμενος ὁ διευθυντὴς τοῦ ᾠδείου Γ. Νάζος, ἀπεφάσισε κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1916 νὰ συμπήξῃ σύλλογον χορῳδίας, εἰς τὸν ὁποῖον θὰ ἐλάμβανον μέρος ὅλοι οἱ διπλωματοῦχοι τοῦ ᾠδείου, ὡς καὶ ἄλλοι ἐκ τῶν φιλομούσων, ὅσοι εἶχον ἱκανὰ φωνητικὰ καὶ μουσικὰ προσόντα. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν συνεστήθη τὸ γυναικεῖον τμῆμα τῆς χορῳδίας, εἰς τὸ ὁποῖον προσῆλθον ἱκανὰ μέλη ἀφεθείσης δι' ἀργότερον τῆς συμπήξεως καὶ τοῦ ἀνδρικοῦ τμήματος. Αἱ δοκιμαὶ ἐγίνοντο κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Γ. Νάζου, ἀργότερον δὲ εἰς τὴν αἴθουσαν «Χρυσάκη», ὑπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Στ. Βαλτετσιώτη. Δυστυχῶς ἡ ἀνώμαλος πολιτικὴ κατάστασις καὶ ὁ παρατεινόμενος εὐρωπαϊκὸς πόλεμος παρέλυσαν πρὸς στιγμὴν καὶ τὴν εὐγενῆ ταύτην προσπάθειαν, μέχρι τοῦ 1921, ὁπότε, χάρις εἰς τὰς ἐνεργείας πάντοτε τοῦ Γ. Νάζου, ἀνασυνιστᾶται ἐπὶ ἄλλων πλέον βάσεων ὁ σύλλογος χορῳδίας, ἀνατεθείσης τῆς διδασκαλίας αὐτῆς εἰς τὸν Φιλ. Οἰκονομίδην, ὁ ὁποῖος, μεθοδικώτατα καὶ μετὰ μεγάλης ἀφοσιώσεως ἐργασθείς, κατώρθωσε νὰ παρουσιάσῃ ἐν τῷ Δημοτικῷ θεάτρῳ, τὴν 2αν Φεβρουαρίου 1922, τὴν πρώτην συναυλίαν τῆς «Χορῳδίας Ἀθηνῶν», εἰς ἣν μετέσχε τὸ γυναικεῖον μόνον τμῆμα, ἐκτελέσαν τὸ «Stabat Mater» τοῦ Pergolese, μὲ μονῳδοὺς τὰς Β. Χοϊδᾶ καὶ Ἀλ. Τριάντη. Τὸ δεύτερον μέρος τῆς συναυλίας εἶχε συμπληρωθῆ μὲ διάφορα ἑλληνικὰ καὶ γερμανικὰ λαϊκὰ τραγούδια.

Τὴν αὐτὴν σχεδὸν ἐποχὴν ὁ ὅμιλος τῶν ἱεροψαλτῶν καὶ χορῳδῶν, τῶν λαμβανόντων μέρος εἰς τὰς τετραφώνους λειτουργίας τῶν ἐκκλησιῶν, ἀπεφάσισε νὰ συμπήξῃ ἴδιον σωματεῖον, σκοπὸς τοῦ ὁποίου, μεταξὺ ἄλλων, θὰ ἦτο καὶ ἡ ἵδρυσις ἀνδρικῆς χορῳδίας. Παραιτηθέντος τοῦ Θ. Πολυκράτους, ὅστις προωρίζετο ὡς διευθυντὴς τῆς χορῳδίας, ἐκλήθη ὁ Φ. Οἰκονομίδης, ὅστις, συμπήξας τὸ γυναικεῖον καὶ τὸ ἀνδρικὸν τμῆμα, κατώρθωσεν ἐντὸς ὀλίγου χρόνου νὰ παρουσιάσῃ ἐκπληκτικὰ ἀποτελέσματα. Ὁ ὅμιλος ἀπετέλεσε σωματεῖον, ἀναγνωρισθὲν ὡς νομικὸν πρόσωπον καὶ φέρον ἔτος ἱδρύσεως τὸ 1920. Ἀφοῦ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς συστάσεώς του ἐστεγάσθη εἰς τὸ Ὠδεῖον Ἀθηνῶν, ὅπερ παρεχώρησε τὰς αἰθούσας του χάριν τῆς εὐγενοῦς ἰδέας, δὲν ἐβράδυνε μεταγενεστέρως νὰ στεγασθῇ εἰς ἴδιον οἴκημα καὶ νὰ ἀποκτήσῃ πλήρη ἀνεξαρτησίαν. Ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Χορῳδία Ἀθηνῶν», τὸ σωματεῖον τοῦτο κατώρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ μέγαν ἀριθμὸν ἐνεργῶν καὶ δοκίμων μελῶν. Καὶ τὰ μὲν ἐνεργὰ μέλη κατὰ τὸ ἔτος 1934 ἀνῆλθον: διὰ μὲν τὸ γυναικεῖον τμῆμα εἰς 51, διὰ δὲ τὸ ἀνδρικὸν εἰς 52. Τὰ δόκιμα μέλη ἀνῆλθον ἀφ' ἑτέρου, διὰ μὲν τὸ γυναικεῖον τμῆμα εἰς 44, διὰ δὲ τὸ ἀνδρικὸν εἰς 20. Οἱ πόροι τῆς «Χορῳδίας Ἀθηνῶν» εἶναι γλίσχροι, διότι, πλὴν τῆς ἑκατονταδράχμου συνδρομῆς τῶν ὑπερεκατὸν ἀρωγῶν μελῶν, τὸ ὑπόλοιπον τῶν ἀναγκῶν της δέον νὰ καλυφθῇ ἐκ τοῦ καθαροῦ προϊόντος τῶν συναυλιῶν, εἰς ἃς μετέχει μετὰ τῆς ὀρχήστρας τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν.

Ἡ «Χορῳδία Ἀθηνῶν» ἐγνώρισεν εἰς τὸ ἀθηναϊκὸν κοινόν, πλὴν τοῦ «Stabat Mater», τὰ ἑξῆς ἀριστουργήματα: 17 Μαΐου 1923: Th. Dubois «Οἱ ἑπτὰ λόγοι τοῦ Χριστοῦ» (μονῳδοί: Ἐρ. Ρουμπίν, Κ. Τριανταφύλλου, Π. Μπότασης)· 27 Μαρτίου 1923: Hector Berlioz «Ἡ παιδικὴ ἡλικία τοῦ Χριστοῦ» (L'enfance du Christ), μετάφρασις Γ. Σκλάβου (μονῳδοί: Α. Κατσιμαντῆ, Κ. Πετρούλιας, Μ. Βλαχόπουλος, Κ. Τριανταφύλλου)· 25 Μαρτίου 1924: G. Verdi «Requiem» (μονῳδοί: Κ. Τριανταφύλλου, Εἰρ. Πλυτᾶ, Κίμων Τριανταφύλλου, Α. Καλαμπούσης)· 31 Μαρτίου 1925: Mozart «Requiem» (μονῳδοί: Εὐ. Μαύτα, Ἀγγ. Κατσιμαντῆ, Κ. Τριανταφύλλου, Α. Καλαμπούσης)· 21 Ἀπριλίου 1925: L. Perosi «Ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ» (μονῳδοί: Φλ. Πασχάλη, Ἀγγ. Κατσιμαντῆ, Aur. Sabbi καὶ Semicoli)· 26 Δεκεμβρίου 1925: Jos. Haydn «Ἡ δημιουργία» (μονῳδοί: Bertha Kiurina—Leuer, Κ. Τριανταφύλλου, Ἀντ. Καλαμπούσης)· 4 Μαΐου 1926: F. Mendelssohn, «Παῦλος» (μονῳδοί: Κοῦλα Κατσιμαντῆ, Κ. Τριανταφύλλου, Μιχ. Βλαχόπουλος)· 10 Ἰανουαρίου 1928: Händel «Μεσσίας» (μονῳδοί: Gertr. Foerstel, Em. Rutschka, Ant. Mar. Topitz, Osk. Joelli)· 17 Ἰανουαρίου 1928: Brahms «Γερμανικὸν ρέκβιεμ» (μονῳδοί: Gertr. Foerstel, Osk. Joelli)· 9 Ἀπριλίου 1929: H. Berlioz «Ἡ καταδίκη τοῦ Φάουστ» (μονῳδοί: Ninon Vallin, R. Lapelleterie, Κωστ. Νικολάου)· 15 Φεβρουαρίου 1932: Arth. Honegger «Βασιλεὺς Δαυΐδ»

Digitized by Google

(κορυφαῖος: Αἰμ. Βεάκης, μονῳδοί: Λοῦλα Μαύτα, Κλ. Καραντινοῦ, Κ. Τριανταφύλλου)· 19 Μαρτίου 1934: H. Berlioz «Ρέκβιεμ». Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ὀρατορίων ἢ μεγάλων κοσμικῶν χορικῶν ἔργων, ἡ «Χορῳδία Ἀθηνῶν» ἔδωκε κατ' ἐπανάληψιν συναυλίας ἐξ ἀποσπασμάτων μουσικοδραμάτων τοῦ Βάγνερ, τοῦ Μπετόβεν κλπ., ὡς καί τινας συναυλίας λαϊκοῦ περιεχομένου.

Τὸ Ὠδεῖον Ἀθηνῶν, συμφώνως τῇ διαθήκῃ τοῦ μεγάλου εὐεργέτου αὐτοῦ Γεωργίου Ἀβέρωφ, ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 1909 προκηρύττον διαγωνισμοὺς δραματικοὺς καὶ μουσικούς, ἐναλλὰξ καθ' ἕκαστον ἔτος. Καὶ διὰ μὲν τὸν δραματικὸν διαγωνισμὸν οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ συμμετάσχωσιν ἦσαν ὑπόχρεοι νὰ ὑποβάλωσιν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ᾠδείου διοριζομένην ἀγωνόδικον ἐπιτροπὴν ἀντίγραφον τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον ὤφειλε νὰ παρασταθῇ ἀπὸ ἕνα ἐκ τῶν ἐν Ἀθήναις θιάσων, ἀναφερομένου ὅτι τὸ ἔργον μετεῖχε τοῦ ἀβερωφείου διαγωνισμοῦ. Ἀργότερον οἱ ὅροι οὗτοι κατηργήθησαν καὶ ἡ ἀγωνόδικος ἐπιτροπὴ ἐβράβευεν ὃ ἔργον ἤθελε θεωρήσει καλύτερον ἐκ τῶν κατὰ τὴν διετίαν ἀναβιβασθέντων.

Κατὰ τὸν 1ον ἀβερώφειον δραματικὸν διαγωνισμὸν 1909—1910, ἡ ἀγωνόδικος ἐπιτροπή, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν Γ. Δροσίνη, Α. Κουρτίδου καὶ Δ. Κακλαμάνου (εἰσηγητοῦ), οὐδὲν ἔργον ἐβράβευσεν, ἔκαμεν ὅμως ἐν τούτοις εὔφημον μνείαν τῶν ἑξῆς: «Ὁ βασιλῆας ἀνήλιαγος» τοῦ Ἰ. Πολέμη λαβόντος δρ. 1.000, «Ἡ φιλάδελφος» τοῦ Μ. Ἰωσὴφ λαβόντος δρ. 500, «Οἱ σκλάβοι» τοῦ Στ. Ποταμιάνου λαβόντος δρ. 500, «Αἱ ἁμαρτίαι γονέων» τοῦ Τ. Σταθοπούλου λαβόντος δρ. 500. Κατὰ τὸν 2ον ἀβερώφειον δραματικὸν διαγωνισμὸν ἡ ἀγωνόδικος ἐπιτροπή, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν Γ. Σωτηριάδου, Γ. Δροσίνη καὶ Σ. Σακελλαροπούλου (εἰσηγητοῦ), ἀπένειμε τὸ ἐκ 2.000 δρχ. βραβεῖον εἰς τὸν Ἀριστ. Προβελέγγιον διὰ τὸ ἔργον του «Νικηφόρος Φωκᾶς», συμφώνως μὲ τὴν ἠτιολογημένην κρίσιν τὴν δημοσιευθεῖσαν εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ ἔτους 1912—1913. Κατὰ τὸν 3ον ἀβερώφειον δραματικὸν διαγωνισμὸν οὐδὲν ἔργον ἐβραβεύθη. Συμφώνως ὅμως μὲ τὴν πρότασιν τῆς ἐπιτροπῆς ἀποτελουμένης ἐκ τῶν Σ. Σακελλαροπούλου, Α. Κουρτίδου καὶ Γ. Δροσίνη, τὸ διοικητικὸν συμβούλιον ἐνέκρινε νὰ δοθῇ χιλιόδραχμος ἀμοιβὴ εἰς τὸν Παντ. Χὸρν διὰ τὸ ἔργον του «Παναγία ἡ Κατηφορίτισσα» («Ἔκθεσις πεπραγμένων 1916»). Κατὰ τὸν 4ον ἀβερώφειον δραματικὸν διαγωνισμὸν (1918) ἐβραβεύθησαν τὰ ἔργα (διανεμηθέντος τοῦ βραβείου) «Ἀπόστρατοι» τοῦ Μιλτ. Λιδωρίκη, «Ἡ Νεράϊδα» τοῦ Ἀγγ. Τανάγρα, «Τὰ μάτια τῆς ἀγάπης» τοῦ Ἰω. Ἀργυροπούλου, «Ἑστιάς» τοῦ Μιλτ. Λιδωρίκη, «Ἅγιος Δημήτριος» τοῦ Πλάτ. Ρωδοκανάκη καὶ «Ὁ γελωτοποιὸς τοῦ βασιλέως» τοῦ Πολ. Δημητρακοπούλου. Κατὰ τὸν 5ον ἀβερώφειον δραματικὸν διαγωνισμὸν ἐβραβεύθησαν οἱ «Φοιτηταὶ» τοῦ Γρ. Ξενοπούλου (1920). Κατὰ τὸν 6ον ἀβερώφειον δραματικὸν διαγωνισμὸν (1922) ἐβραβεύθησαν τὸ «Φιντανάκι» τοῦ Παντελῆ Χὸρν καὶ τὸ «Πεῖραμα» τοῦ Ἀθανασ. Δούζα. Ἡ κρίσις τοῦ 7ου ἀβερωφείου δραματικοῦ διαγωνισμοῦ διὰ τὴν διετίαν 1922—1923 ἀνέδειξεν ἄξιον βραβεύσεως τὸ παραμυθόδραμα τοῦ Ἰω. Πολέμη «Μιὰ φορὰ κ' ἕναν καιρό», διὰ δὲ τὴν διετίαν 1924—1925 τὸ δρᾶμα τοῦ Στ. Μελᾶ «Μιὰ νύχτα μιὰ ζωὴ» (8ος ἀβερώφειος δραματικὸς διαγωνισμός). Τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι καὶ τὸ τελευταῖον βραβευθέν, διότι ἔκτοτε, λόγῳ τῆς ὑποβιβάσεως τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος, τὸ ἀβερώφειον κληροδότημα δὲ ἐπαρκεῖ πρὸς προκήρυξιν νέων διαγωνισμῶν. Παραλλήλως πρὸς τοὺς δραματικοὺς διαγωνισμοὺς ἔλαβον χώραν ἀφ' ἑτέρου καὶ οἱ ἑξῆς ἀβερώφειοι μουσικοὶ διαγωνισμοί. Κατὰ τὸν α' ἀβερώφειον μουσικὸν διαγωνισμὸν (1913): ἐκ τῶν 114 ἐν ὅλῳ ᾀσμάτων διὰ μαθητάς, φοιτητὰς καὶ στρατιώτας ἐβραβεύθησαν 10 τοῦ Μαν. Καλομοίρη καὶ 3 τοῦ Γεωργ. Χωραφᾶ. Τὰ ἀνωτέρω ᾄσματα ἐξεδόθησαν τῷ 1916. Κατὰ τὸν β' ἀβερώφειον μουσικὸν διαγωνισμὸν (1915), πρὸς σύνθεσιν ᾠδῆς διὰ μικτὴν χορῳδίαν καὶ ὀρχήστραν, ἀναφερομένης εἰς τὰ ἐθνικὰ γεγονότα τοῦ 1912—1913, ἀπενεμήθη μέρος μόνον τοῦ βραβείου εἰς τὰ ἔργα: «Μαρμαρωμένος βασιλῆας» τοῦ Μαν. Καλομοίρη καὶ «Τὸ ξημέρωμα» τοῦ Δ. Λιάλιου. Κατὰ τὸν γ' ἀβερώφειον μουσικὸν διαγωνισμὸν πρὸς σύνθεσιν τραγουδιῶν (1917) ἐβραβεύθησαν αἱ μελῳδίαι τοῦ Γ. Λαμπελέτ: «Προσκύνημα» καὶ «Ἕνα πουλάκι», τοῦ Γ. Ἀξιώτου «Ὄνειρο» καὶ τοῦ Δ. Μητροπούλου «Ἡ Παναγία τῆς Σπάρτης». Κατὰ τὸν δ' ἀβερώφειον μουσικὸν διαγωνισμὸν πρὸς σύνθεσιν μονοπράκτου μελοδράματος (23 Δεκεμβρίου 1924) ἐβραβεύθη ἡ «Λεστενίτσα», μελόδραμα τοῦ Γεωργ. Σκλάβου ἐπὶ κειμένου τοῦ Τάκη Δαραλέξη.

Ἡ ὑπὸ τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν γενομένη τῷ 1904 προσπάθεια πρὸς δημιουργίαν ἐπιστημονικῆς βυζαντινῆς μουσικῆς σχολῆς εἶναι ἡ πρώτη σημειωθεῖσα ἐν τῷ ἐλευθέρῳ κράτει. Ἡ σχολὴ αὕτη ἱδρύθη κατόπιν συνεννοήσεως μετὰ τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Θεοκλήτου, ὅστις περιέβαλεν αὐτὴν διὰ τῆς στοργῆς του. Αἱ ἀνάγκαι αὐτῆς, οἵτινες ἔδει νὰ καλύπτωνται ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν καὶ ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου καὶ συνδρομῶν τῶν ἐνοριῶν, ἐν τέλει καλύπτονται μόνον ὑπὸ τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν. Διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς σχολῆς βυζαντινῆς μουσικῆς μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ διευθυντὴς τοῦ ᾠδείου Γ. Νάζος, ὅστις κατόπιν ὑποδείξεως τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἰωακεὶμ τοῦ Γ' μετεκάλεσεν εἰς Ἀθήνας τὸν Κωνστ. Ψάχον, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τὸν καταρτισμὸν τοῦ προγράμματος τῆς σχολῆς καὶ τὴν διδασκαλίαν τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ὁ Γ. Λαμπάκης ἐδίδαξε τὴν ὑμνολογίαν καὶ ὁ Χρ. Ἀνδροῦτσος τὴν λειτουργικήν. Ὁ σκοπὸς τῆς ἱδρύσεως τῆς βυζαντινῆς σχολῆς συνίσταται εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως ἀπὸ παντὸς παρεισφρήσαντος διὰ τοῦ χρόνου μουσικοῦ ῥύπου, ἡ διδασκαλία αὐτῆς θεωρητικῶς καὶ μουσικῶς, ἡ δημιουργία ἱεροψαλτῶν γνωριζόντων κατὰ βάθος οὐχὶ μόνον τὴν βυζαντινὴν μουσικήν, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐρωπαϊκήν, ὡς καὶ ἡ κατάρτισις ἐκκλησιαστικῶν βυζαντινῶν χορῶν, κατὰ τὴν κληροδοτηθεῖσαν ἡμῖν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας παράδοσιν. Καθηγητὴς τῆς βυζαντινῆς σχολῆς μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1919 ἀποχώρησιν τοῦ Κ. Ψάχου, τυγχάνει ὁ Νικ. Παπᾶς.

Ἓν ἐκ τῶν μελημάτων τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν ὑπῆρξε καὶ ἡ συμβολή του εἰς τὴν περισυλλογὴν τῶν δημωδῶν ᾀσμάτων τῆς Ἑλλάδος. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀπετελέσθη τῷ 1910 ἐπιτροπὴ ἐκ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ ἱδρύματος Γ. Νάζου καὶ τῶν καθηγητῶν Κ. Ψάχου καὶ Ἀρμ. Μαρσίκ, οἵτινες ἤρχισαν τὸ ἔργον τοῦτο ἀπὸ τοῦ παρὰ τὸ Ἄργιον χωρίου Μουρλᾶ. Τὰ ᾄσματα ἀπετυποῦντο ἐν ἀρχῇ ἐπὶ τῶν φωνογραφικῶν κυλίνδρων, εἶτα δὲ μετεφέρθησαν ἐπὶ τοῦ πενταγράμμου ὑπὸ τοῦ Κ. Ψάχου. Τὰ πρῶτα ταῦτα ᾄσματα ἀποτελοῦν τὰ «Ἄσματα τῆς Πελοποννήσου», ἐνῷ κατὰ τὴν δευτέραν ἐκδρομὴν εἰς τὸ χωρίον Λάκκος τῆς Κρήτης, ἐπιχειρηθεῖσαν τῷ 1911, ὁ Κ. Ψάχος μετέγραψε τὰ «Κρητικὰ ᾄσματα». Ἡ ἔκδοσις τῶν ᾀσμάτων καθυστέρησεν ἐπ' ἀρκετόν· τέλος ὅμως εἶδον ταῦτα τὸ φῶς τῷ 1930, ὑπὸ τὸν τίτλον «50 δημώδη ᾄσματα Πελοποννήσου καὶ Κρήτης. Συλλογὴ Ὠδείου Ἀθηνῶν». Τὴν ἔκδοσιν ἀνέλαβεν ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων. Ἡ συλλογὴ περιλαμβάνει τὰ ᾄσματα ἐν βυζαντινῇ καὶ εὐρωπαϊκῇ παρασημαντικῇ, εἶτα δὲ τὰ αὐτὰ ᾄσματα καὶ μετ' ἐναρμονίσεως τοῦ Ἀρμάνδου Μαρσίκ.

Μετὰ τὴν καταπληκτικὴν ἐπιτυχίαν, ἣν ἐσημείωσεν ἡ κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1918 καὶ ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοῦ Βασιλικοῦ θεάτρου ὑπὸ τῶν ἀποφοίτων τῆς δραματικῆς τοῦ ᾠδείου παράστασις τῆς «Ἀρλεζιάννας» τοῦ Ἀλφ. Ντωντέ, εἰς ἣν συμμετέσχε καὶ ἡ ὀρχήστρα καὶ ἡ χορῳδία τοῦ ἱδρύματος, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἀρμ. Μαρσίκ, τὸ διοικητικὸν συμβούλιον τοῦ Μουσικοῦ καὶ δραματικοῦ συλλόγου ἀπεφάσισε τὴν σύστασιν τοῦ Θεάτρου ᾠδείου, εἰς ὃ θὰ συμμετεῖχον οἱ διπλωματοῦχοι τοῦ ᾠδείου. Τὴν σύστασιν ἄλλωστε «ἐθνικοῦ θεάτρου πρὸς ἐμψύχωσιν τῆς δραματικῆς ποιήσεως» ὥριζε τὸ β' ἄρθρον τοῦ καταστατικοῦ τοῦ συλλόγου. Τὸ Θέατρον ᾠδείου εἶχεν ἴδιον διοικητικὸν συμβούλιον καὶ ἰδίους πόρους· ἐπεκουρεῖτο ἐν τούτοις ὑλικῶς ὑπὸ τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν καὶ ἔτυχε καὶ κρατικῆς ἐπιχορηγήσεως. Διευθυντὴς τοῦ Θεάτρου ᾠδείου ἦτο ὁ Γ. Νάζος, σκηνοθέτης δὲ αὐτοῦ ὁ Θωμᾶς Οἰκονόμου, κατὰ διδασκαλίαν τοῦ ὁποίου ἀνεβιβάσθησαν ἀπὸ σκηνῆς καὶ κατὰ τρόπον λίαν ἀξιόλογον σειρὰ κλασσικῶν καὶ συγχρόνων ἔργων. Τὸ Θέατρον ᾠδείου ἐλειτούργησεν ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου μὲν τοῦ 1918 μέχρι τοῦ 1922 τακτικῶς, εἶτα δέ, λόγῳ τῶν πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν καὶ τῆς ἀναστολῆς τῆς κρατικῆς ἐπιχορηγήσεως, ἀτάκτως μέχρι τοῦ 1925, ὁπότε καὶ διελύθη, τῶν περισσοτέρων αὐτοῦ μελῶν προσχωρησάντων εἰς τὸ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Στ. Μελᾶ Θέατρον τέχνης.

Τὸ Ὠδεῖον Ἀθηνῶν ἅμα τῇ ἱδρύσει του ἔτυχε μικρᾶς τινος συνδρομῆς τοῦ δημοσίου ἐξ 6.648,75 χρ. δραχμῶν, ἐνῷ ἀφ' ἑτέρου ἐνισχύθη διὰ τῶν δωρεῶν εὐεργετῶν αὐτοῦ, ἰδίᾳ δὲ τῶν ἐκ Πετρουπόλεως Κοντογιαννάκη, τοῦ Μ. Ρενιέρη, τοῦ ἐκ Τεργέστης Δ. Οἰκονόμου κ. ἄ. Τὸ σύνολον τῶν πρώτων τούτων δωρεῶν ἀνῆλθε μέχρι τοῦ 1875 εἰς δρ. 38.720,92. Ὁ μέγιστος προϋπολογισμὸς τοῦ ἱδρύματος μέχρι τοῦ 1877 ἀνῆλθεν εἰς δρ. 19.463,90 (1876). Τῇ 1 Ἰανουαρίου 1891 τὸ ᾠδεῖον εἶχεν ἤδη περιουσίαν ἀνερχομένην εἰς δρ. 47.117,95. Ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἔτους 1891, ἔτους ἀναδιοργανώσεως τοῦ ἱδρύματος καὶ ἀναλήψεως τῆς διευθύνσεως ὑπὸ τοῦ Γ. Ν. Νάζου, οἱ πόροι τοῦ ᾠδείου αὐξάνουν χάρις εἰς τὴν ἐξ 9.000 δραχ. ἐτησίαν χορηγίαν τοῦ Ἀνδρ. Συγγροῦ. Κατὰ τὸ ἔτος 1898 τὸ ἵδρυμα ἀποκτᾷ ἀπόλυτον οἰκονομικὴν ἀνεξαρτησίαν, χάρις εἰς τὸ ἐκ 15.000 λιρῶν γενναῖον κληροδότημα τοῦ Ἀνδρ. Συγγροῦ καὶ τὸ ἕτερον τοῦ Γεωργίου Ἀβέρωφ, ὅστις κατέλιπεν ὑπὲρ τοῦ ᾠδείου τέσσαρα μερίδια ἐκ τῆς περιουσίας αὐτοῦ, «ἐπιθυμῶν, ὡς λέγει, νὰ συντελέσῃ καὶ διὰ τῆς ἀπὸ τῆς σκηνῆς διδασκαλίας, ἥτις ἐδόξασε τοὺς προγόνους ἡμῶν, καὶ διὰ τῆς μουσικῆς εἰς τὴν διάπλασιν τῶν ἠθῶν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων καὶ εἰς τὴν ἐξευγένισιν αὐτῶν». Τὸ κληροδότημα Ἀβέρωφ ἀπέδωκε δρ. 1.100.912,34 καὶ τὸ τοῦ Ἀνδρ. Συγγροῦ 542.832,46. Εἰς ταῦτα δέον νὰ προστεθῶσι καὶ τὰ κληροδοτήματα Ἀριστάρχη ἐκ δρ. 210.834. Τῷ 1911 ὁ ἐν Λονδίνῳ ἀποθανὼν ὁμογενὴς Μαρῖνος Κοργιαλένιος κατέλιπεν εἰς τὸν Μουσικὸν καὶ δραματικὸν σύλλογον τὸ ποσὸν τῶν λιρῶν 15.000 διὰ τὴν ἐν Ἀθήναις ἀνέγερσιν τοῦ κτηρίου τοῦ ᾠδείου. Τὸ τελευταῖον μέγα ὑπὲρ τοῦ ᾠδείου κληροδότημα εἶναι τὸ τοῦ ἐξ Αἰγύπτου ὁμογενοῦς Μιλτιάδου Ψύχα, ὅπερ κατὰ τὸν τῷ 1931 ἐπισυμβάντα συμβιβασμὸν μετὰ τῆς ἐπικαρπωτρίας ἀπέδωκε λίρας 22.396,21. Δυστυχῶς ἡ μεγάλη περιουσία τοῦ Μουσικοῦ καὶ δραματικοῦ συλλόγου, ἐπενδεδυμένη εἰς ἐθνικὰ χρεώγραφα ἢ μονίμους καταθέσεις εἰς δραχμὰς παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ, ὑπέστη τὰς συνεπείας τοῦ ἐξευτελισμοῦ τοῦ ἐθνικοῦ νομίσματος καὶ τῆς πτώσεως τῶν ἑλληνικῶν χρεωγράφων. Ὁ τελευταῖος ἰσολογισμὸς τοῦ ἱδρύματος (1932—1933) ἐμφανίζει περιουσίαν δρ. 17.677.101,69, ἔσοδα 1.586.788,80 καὶ ἔξοδα 1.721.490,40, ἄρα ἔλλειμμα δρ. 131.701,60. Ἀφ' ἑτέρου κατὰ τὴν αὐτὴν χρῆσιν ὁ προϋπολογισμὸς τῶν συμφωνικῶν καὶ λαϊκῶν συναυλιῶν ἐμφανίζει ἔσοδα δρ. 1.740.184,20 καὶ ἔξοδα 1.752.600,20, ἄρα ἔλλειμμα 12.476.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν εἰς τὴν μουσικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ τόπου εἶναι ἀναμφισβήτητος. Αἱ μυριάδες μαθητῶν, οἵτινες ἐφοίτησαν ἐν αὐτῷ, ἐγίνοντο φορεῖς τοῦ μουσικοῦ αἰσθήματος οὐχὶ μόνον ἐν Ἀθήναις, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις. Ἀφ' ἑτέρου ἡ σοβαρὰ κατεύθυνσις, ἣν ἔδωκεν εἰς τὸ ἵδρυμα ὁ Γ. Νάζος καὶ οἱ συνεχισταί του, κατέστησε τὸ μουσικὸν τοῦτο ἵδρυμα ἐκ τῶν πρώτων τῆς Ἀνατολῆς. Σήμερον οὐχὶ μόνον οἱ ἐν τῷ Ὠδείῳ Ἀθηνῶν διδάσκοντες, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀξιολογώτεροι ἐκ τῶν ἑτέρων ᾠδείων, εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀπόφοιτοι τοῦ γηραιοτέρου μουσικοῦ ἱδρύματος. Τὸ ᾠδεῖον τοῦ Πειραϊκοῦ συνδέσμου, τὸ εὑρισκόμενον εἰς ἄμεσον καλλιτεχνικὴν συνάφειαν πρὸς τὸ Ὠδεῖον Ἀθηνῶν, συνεχίζει ἐν τῷ ἐπινείῳ τὰς σοβαρὰς παραδόσεις τοῦ πρώτου μουσικοῦ ἱδρύματος. Αἱ ἀπὸ τεσσαρακονταετίας συνεχιζόμεναι συμφωνικαὶ καὶ λαϊκαὶ συναυλίαι τοῦ ᾠδείου ἐγνώρισαν εἰς τὰς Ἀθήνας τὴν σοβαρωτέραν μουσικὴν καὶ κατέστησαν μεγάλην μερίδα τοῦ ἀθηναϊκοῦ κοινοῦ ἐκ τῶν μᾶλλον αἰσθητικῶς μορφωμένων καὶ ἀπαιτητικωτέρων τῆς Ἑσπερίας. Μέτριαι καλλιτεχνικαὶ ἐμφανίσεις οὐδόλως γίνονται πλέον ἀνεκταί. Τὸ ἀκατέργαστον ᾆσμα τείνει νὰ ἐκλείψῃ, τὸ τόσον δύσκολον εἰς κατανόησιν «Lied» εὑρίσκει ἀφθόνους θαυμαστάς, συνθέσεις μορφικῶς ἀτελεῖς ἢ μὴ παρακολουθοῦσαι τὰς προόδους τῆς τέχνης θάπτονται εἰς τὴν λήθην τοῦ χρόνου καὶ γενικῶς μόνον ἄριστοι καλλιτέχναι εἶναι πλέον δυνατὸν νὰ ἐπιπλεύσουν. Ἡ μεταμόρφωσις αὕτη εἶναι κυρίως ἔργον τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν, τῆς παιδαγωγικῆς αὐτοῦ δράσεως καὶ τῶν συμφωνικῶν του συναυλιῶν.

Ὠδεῖον Λόττνερ. Τὸ ᾠδεῖον τοῦτο ἱδρύθη τῷ 1899 ὑπὸ τῆς Λίνας φὸν Λόττνερ, διακεκριμένης κλειδοκυμβαλιστρίας, ἥτις εἶχε διδάξει εἰς τὸ Ὠδεῖον Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ 1891 μέχρι τοῦ 1899, ὁπότε καὶ ἀπεχώρησε τοῦ ἱδρύματος τούτου. Καὶ μέχρι μὲν τοῦ 1903 ἐλειτούργησεν ὑπὸ τὴν μορφὴν ἰδιωτικῆς μουσικῆς σχολῆς, ἀπὸ δὲ τοῦ ἔτους τούτου μετεσχηματίσθη εἰς μουσικὸν σύλλογον ὑπὸ τὴν προσωνυμίαν «Ἀπόλλων». Τὸ πρῶτον διοικητικὸν συμβούλιον τοῦ συλλόγου ἀπετελέσθη ὑπὸ τῶν Κ. Ζίννου (προέδρου), Ν. Τριανταφυλλίδου, Ι. Ναούμ, Α. Βρυζάκη, Αρ. Ζίννου, Εμ. Ρώς, Σ. Μεσσαλᾶ καὶ Κ. Παπαγεωργίου. Εἰς τὸ Ὠδεῖον Λόττνερ ἐδιδάχθησαν τὰ πλεῖστα τῶν ὀργάνων, ἡ φωνητικὴ μουσικὴ καὶ τὰ θεωρητικά, μεταξὺ δὲ τῶν καθηγητῶν της συγκατελέγοντο ὁ Μπλῖμ (μονῳδίας), ὁ Κνάουερ (βιολίου, μετέπειτα καθηγητὴς τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν), ὁ Ι. Σούλτσε (ὡσαύτως βιολίου), ὁ Μπέμμερ (βιολοντσέλλου), ἡ Νίνα Φωκᾶ (μονῳδίας), ὁ Σαῖφφερ (βιολίου) κ. ἄ. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν τοῦ Ὠδείου Λόττνερ ταχέως ηὐξήθη, ἐνῷ δὲ τῷ 1904 ἦσαν περὶ τοὺς διακοσίους, κατὰ τὸ ἔτος 1914—1915 εἶχον ἀνέλθει εἰς 375. Ἐκ τῶν πρώτων μελημάτων τοῦ ἱδρύματος ὑπῆρξεν ἡ ἵδρυσις μικτῆς χορῳδίας, ὑπὸ τῆς ὁποίας—τοῦ Μπέμμερ διευθύνοντος—ἐξετελέσθησαν καὶ τὰ πρῶτα ἐν Ἑλλάδι καὶ εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὀρατόρια. Τὰ ὑπὸ τοῦ Ὠδείου Λόττνερ ἐκτελεσθέντα ὀρατόρια εἶναι τὰ ἑξῆς: «Δημιουργία» καὶ «Τέσσαρες ἐποχαὶ» τοῦ Χάυδν, «Ρέκβιεμ» τοῦ Μόζαρτ, «Τὸ ταξίδι ἑνὸς ρόδου» καὶ «Παράδεισος καὶ ψυχὴ» τοῦ Σοῦμαν, «Ἠλίας» καὶ «Βαλπουργία νὺξ» τοῦ Μένδελσων, «Σαμψών» τοῦ Χαῖνδελ καὶ «Λειτουργία» τοῦ Σοῦμπερτ. Τὸ Ὠδεῖον Λόττνερ εἶναι ὡσαύτως τὸ πρῶτον εἰσαγαγὸν ἐν Ἑλλάδι τὸ μάθημα τῆς ρυθμικῆς γυμναστικῆς, τοῦ τότε ἐπινοηθέντος συστήματος Ζακ Νταλκρὸζ καὶ κατὰ διδασκαλίαν τῆς Ἐλ. Ρίτσου. Καινοτομία τοῦ συλλόγου «Ἀπόλλων» ὑπῆρξεν ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἔκδοσις τοῦ ὁμωνύμου μουσικοῦ περιοδικοῦ «Ἀπόλλων». Τὸ ἐν λόγῳ περιοδικόν, τὸ π

Digitized by Google

τον τοῦ εἴδους ἐν Ἑλλάδι, διετηρήθη ἐν ζωῇ κατὰ τὴν πενταετίαν 1904—1909, ἐδημοσιεύθησαν δὲ ἐν αὐτῷ ἄρθρα καὶ μελέται ἐκ μεταφράσεως ἢ πρωτότυπα λίαν ἀξιόλογα. Ἐκ τῶν ἡμετέρων συνειργάσθησαν εἰς τὸ περιοδικὸν «Ἀπόλλων» οἱ Θ. Σπάθη, Γ. Βῦκος, Ν. Λάσκαρης, Θ. Συναδινὸς (ὅστις καὶ διηύθυνε τὸ περιοδικὸν ἐπ' ὀλίγον) κ.ἄ. Ὁ μουσικὸς σύλλογος «Ἀπόλλων» οὐδεμιᾶς ἀρωγῆς εἶχε τύχει ἐκ μέρους τοῦ κράτους, πλὴν μικρᾶς τινος ἐπιχορηγήσεως ἐκ 3.000 δρχ., ὑποβιβασθείσης βραδύτερον εἰς 2.000, τοῦ δήμου Ἀθηναίων. Ὁ πρόεδρος αὐτοῦ Κ. Ζάννος τοὐναντίον πλειστάκις ἐβοήθησε τὸ ἵδρυμα, ἡ δὲ διευθύντρια Λίνα φὸν Λόττνερ ἐδαπάνησεν ἐκ τῆς ἰδίας αὐτῆς περιουσίας 246.912,75 χρυσᾶς δραχμὰς ὑπὲρ τοῦ ᾠδείου ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς σχετικῆς ἐκθέσεως τοῦ προέδρου τοῦ συμβουλίου. Εἰς τὸ διδακτικὸν προσωπικὸν τοῦ ᾠδείου Λόττνερ, πρὶν τῶν ἀναφερθέντων, δέον νὰ προστεθῶσι καὶ οἱ: Ἀρ. Μπούκης, Ν. Δέλλιος, Α. Κῖτσος, Ι. Μύλλερ, Βέρα Ναούμ, Πομώνη Ζιννου, Εὐτυχ. Καμπανάκη, Κλάρα Στράους κ. ἄ. Τὸ Ὠδεῖον Λόττνερ ἔκλεισε τὰς πύλας αὐτοῦ τῷ 1919. Εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Φειδίου κατάστημά του ἐγκατεστάθη τὸ διάδοχον αὐτοῦ ἵδρυμα Ἑλληνικὸν Ὠδεῖον, ὅπερ καὶ ἐκτήσατο τὴν εἰς ὄργανα κλπ. περιουσίαν τοῦ συλλόγου.

Ἑλληνικὸν Ὠδεῖον. Τὸ Ἑλληνικὸν Ὠδεῖον ἱδρύθη τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1919 ὑπὸ ἐννέα καθηγητῶν καὶ διδασκάλων ἀποσχισθέντων τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν. Οἱ ἐννέα οὗτοι ἱδρυταὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὠδείου εἶναι οἱ: Μανώλης Καλομοίρης, Νίνα Φωκᾶ, Αὔρα Θεοδωροπούλου, Θησεὺς Πίνδιος, Κούλα Παπαδιαμαντοπούλου, Ἥβη Πανᾶ, Λέλα Λέλη, Εἰρήνη Σκέπερς καὶ Ἠλέκτρα Γεωργᾶ. Τὸ νέον μουσικὸν ἵδρυμα ἐστεγάσθη εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Φειδίου κτήριον, ἔνθα ἀπὸ δεκαπενταετίας ἐλειτούργει τὸ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην διαλυθὲν Ὠδεῖον Λόττνερ. Τὸ Ἑλληνικὸν Ὠδεῖον ἀνεγνωρίσθη ἐπισήμως ὑπὸ τοῦ κράτους, ἐτέθη δὲ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Μανώλη Καλομοίρη. Εἰς τοὺς ἱδρυτάς του προσετέθησαν μετ' ὀλίγον καὶ ἄλλοι καλλιτέχναι, ὡς ὁ Μάριος Βάρβογλης, ὁ Κίμων Τριανταφύλλου, ὁ Τόννυ Σοῦλτσε, ἐπί τινα δὲ χρόνον ὁ Ἀντ. Σκόκος καὶ ὁ Δημήτριος Μητρόπουλος, ὅστις καὶ διηύθυνε τὰς συμφωνικὰς συναυλίας τοῦ ἱδρύματος κατὰ τὴν διετίαν 1923—1925. Λόγῳ τοῦ μεταξὺ τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου ᾠδείου ἀναπτυχθέντος καταστρεπτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, τὸ Ἑλληνικὸν Ὠδεῖον ὑπέγραψε συμφωνητικὸν μετὰ τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν πρὸς ἵδρυσιν τοῦ Συλλόγου συναυλιῶν. Μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ ἐν λόγῳ συλλόγου ἔπαυσαν αἱ συμφωνικαὶ συναυλίαι τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὠδείου, ἀπεχώρησε δὲ αὐτοῦ καὶ ὁ Δημ. Μητρόπουλος. Καινοτομία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὠδείου εἶναι ἡ ἵδρυσις παραρτημάτων ἐν ταῖς συνοικίαις καὶ τοῖς ἰδιωτικοῖς ἐκπαιδευτηρίοις τῶν Ἀθηνῶν, ὡς καὶ τῶν ἐπαρχιακῶν ᾠδείων. Οὕτω ἱδρύθησαν τὰ Ἑλληνικὰ Ὠδεῖα Πειραιῶς (1921), Κορίνθου (1923), Χαλκίδος (1924), Ἡρακλείου (Κρήτης, 1925), Χανίων (1925), Βόλου (1928), Λευκωσίας (Κύπρου, 1929) Χίου (1930), Ρεθύμνου (1930), ὡς καὶ ἄλλαι τινὲς μουσικαὶ σχολαὶ στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως. Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1926 ἀποχωρήσαντος τοῦ Μανώλη Καλομοίρη καὶ τινων καθηγητῶν, ἡ διεύθυνσις τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὠδείου ἀνετέθη εἰς τὸν Θησέα Πίνδιον, τούτου δὲ ἀποθανόντος τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1934 διωρίσθη διευθυντὴς ὁ διευθύνας τὸ ᾠδεῖον Χανίων Κωνστ. Σφακιανάκης. Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ Ἑλληνικὸν Ὠδεῖον ἔδωκε μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν δημιουργίαν μαθητικῆς χορῳδίας καὶ μαθητικῆς ὀρχήστρας, ἐστέγασε δὲ καὶ τὸν Ὅμιλον ἀθηναϊκῆς χορῳδίας. Προσπάθεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὠδείου πρὸς δημιουργίαν (1925) θεάτρου κατ' ἀπομίμησιν τοῦ θεάτρου τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν ἐναυάγησεν. Ἐν τέλει οἱ ἀπόφοιτοι τῆς δραματικῆς ἀμφοτέρων τῶν ἱδρυμάτων ἀπετέλεσαν τὸ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Σπ. Μελᾶ Θέατρον τέχνης, οὗτινος ἡ ζωὴ ὑπῆρξεν ὡσαύτως βραχεῖα. Τοὐναντίον εἰς τὰς ἐπιδείξεις τῆς μελοδραματικῆς αὐτοῦ σχολῆς τὸ Ἑλληνικὸν Ὠδεῖον κατέβαλεν ἀξιόλογον ἐργασίαν. Οὕτω μεταξὺ ἄλλων καὶ κατὰ διδασκαλίαν τοῦ Κίμωνος Τριανταφύλλου ἀνεβιβάσθησαν ἀπὸ σκηνῆς, μετὰ μεγάλης ἐπιτυχίας, τὰ μελοδράματα: «Μανὸν» τοῦ Μασσενὲ (20 Ἀπριλίου 1929), «Μαντὰμ Μπῶτερφλαϋ» τοῦ Πουτσίνι (3 Ἀπριλίου 1930), «Τὰ παραμύθια τοῦ Ὄφφμαν» τοῦ Ὄφφενμπαχ (16 Μαΐου 1931), «Λουΐζα» τοῦ Σαρπαντιὲ (30 Ἰουνίου 1932). Ἀπὸ τοῦ 1933 ἡ μουσικὴ διεύθυνσις τῆς μελοδραματικῆς σχολῆς ἀνετέθη εἰς τὸν Ἀντίοχον Εὐαγγελᾶτον.

Τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1923 ὁ συνεταιρισμὸς Ἑλληνικὸν Ὠδεῖον μετετράπη εἰς ἀνώνυμον ἑταιρείαν, ἵδρυσε δὲ καὶ ἐμπορικὸν τμῆμα πωλήσεως μουσικῶν ὀργάνων καὶ βιβλίων· τέλος δὲ ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1931 ἔλαβε τὴν ἐπωνυμίαν «Ἑλληνικὸν ᾠδεῖον—Μουσικός, δραματικὸς καὶ μελοδραματικὸς σύλλογος». Ἐκ παραλλήλου τὸ ἐμπορικὸν τμῆμα τοῦ συλλόγου ἔλαβε τὸν τίτλον «Μουσικὴ καὶ ἐκδοτικὴ ἑταιρεία, Α. Ε.».

Στατιστικὴ μαθητῶν κεντρικοῦ καταστήματος.

Ἔτη	*Μαθηταὶ*	*Ἔτη*	*Μαθηταὶ*
1919—1920	686	1927—1928	1.173
1920—1921	733	1928—1929	1.260
1921—1922	918	1929—19 0	1 314
1922—1923	1.199	1930—1931	1.266
1923—1924	1.388	1931—1932	1.161
1924—1925	1.569	1932—1933	1.056
1925—926	1.444	1933—1934	—
1926—1927	1.245	—	—

Εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Ὠδεῖον διδάσκονται τὰ πλεῖστα τῶν ὀργάνων, ἡ μονῳδία, τὰ θεωρητικὰ καὶ ἡ δραματική. Τὸ διδακτικὸν αὐτοῦ προσωπικὸν ἀπετελεῖτο κατὰ τὸ 1933 ἐκ 45 καθηγητῶν καὶ 54 διδασκάλων.

Ἐθνικὸν Ὠδεῖον. Τὸ Ἐθνικὸν Ὠδεῖον ἱδρύθη κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1926 ὑπὸ ὁμάδος καθηγητῶν ἀποσπασθέντων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὠδείου. Τὸ νεοσύστατον ἵδρυμα ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τοῦ κράτους καὶ ἐτέθη ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Μανώλη Καλομοίρη. Πρόεδρος τοῦ Ἐθνικοῦ Ὠδείου ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς του εἶναι ὁ Μιχ. Εὐλάμπιος, μεταξὺ δὲ τοῦ προσωπικοῦ του συγκαταλέγονται οἱ καθηγηταί: Νινα Φωκᾶ, Λήδα Εὐλαμπίου-Βωτιέ, Σμαρ. Γενιάδη, Ἀργ. Γκίνη, Α. Κοψίδα, Φρ. Σουαζύ, Σοφ. Σπανούδη, Διον. Λαυράγκας, Στ. Βιλτετσιώτης, Ἠλ. Γεωργᾶ, Χαρ. Καλομοίρη, Μαρ. Καλφοπούλου, Γ. Ξανθοπουλίδης κ. ἄ. Ἐν τῷ Ἐθνικῷ Ὠδείῳ διδάσκονται τὰ πλεῖστα τῶν ὀργάνων, ἡ μονῳδία, ἡ μελοδραματική, τὰ θεωρητικὰ καὶ ἡ δραματική. Ἀφ' ἑτέρου τὸ ἵδρυμα υἱοθέτησε τὸ σύστημα τῶν παραρτημάτων, τὸ ἐγκαινιασθὲν ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὠδείου. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν τοῦ κεντρικοῦ καταστήματος τοῦ Ἐθνικοῦ Ὠδείου ἐμφανίζεται ὡς ἑξῆς:

Ἔτη	*Μαθηταὶ*	*Ἔτη*	*Μαθηταὶ*
1926—1927	1.088	1930—1931	912
1927—1928	991	1931—1932	815
1928—1929	831	1932—1933	1.034
1929—1930	908	1933—1934	959

Μέγας εἶναι ἀφ' ἑτέρου ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν εἰς τὰ ἐν Πειραιεῖ, Θεσσαλονίκῃ, Λαρίσῃ, Ἀλεξανδρείᾳ, Καλάμαις, Παλ. Φαλήρῳ κ.λ.π. παραρτήματα τοῦ ἱδρύματος. Τὸ Ἐθνικὸν Ὠδεῖον ἀπένειμεν, ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς του μέχρι τοῦ 1933, τὰ ἑξῆς διπλώματα καὶ πτυχία: Εἰς τὸ κλειδοκύμβαλον 126, εἰς τὴν μονῳδίαν 49, εἰς τὸ βιολίον 11, εἰς τὴν σάλπιγγα 1, εἰς τὴν ἅρπαν 1, εἰς τὴν ἁρμονίαν 5, εἰς τὴν ᾠδικὴν 22, εἰς τὴν ἐνοργάνωσιν 8, εἰς τὴν βυζαντινὴν 2, εἰς τὴν δραματικὴν 5, εἰς τὴν ρυθμικὴν γυμναστικὴν 4. Πλὴν τῶν εὐαρίθμων κατ' ἔτος μαθητικῶν ἀσκήσεων καὶ διαφόρων ἄλλων συναυλιῶν, ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ καὶ πολλὰς μελοδραματικὰς παραστάσεις εἴτε ἐκ μεμονωμένων πράξεων, εἴτε ἐξ ὁλοκλήρων ἔργων. Μεταξὺ τούτων αἱ κυριώτεραι εἶναι αἱ παραστάσεις τῶν μελοδραμάτων: «Κουρεὺς τῆς Σεβίλλης» (8 Μαΐου 1928), «Τόσκα» (11 Μαΐου 1928), «Τὸ δαχτυλίδι τῆς μάννας» (5 Μαΐου 1928), «Φαιδώρα» (16 Φεβρουαρίου 1929), «Οἱ γάμοι τῆς Γιαννούλας» (28 Νοεμβρίου 1930), «Πρωτομάστορας» (10 Ἰανουαρίου 1930), «Ἡ κόρη τῆς Νεράϊδας» (30 Νοεμβρίου 1931). Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἔργων τὰ μελοδράματα τοῦ Μ. Καλομοίρη «Πρωτομάστορας» καὶ «Τὸ δαχτυλίδι τῆς μάννας» ἀνεβιβάσθησαν πράγματι κατὰ τρόπον λίαν ἀξιόλογον.

Ἄλλα μουσικὰ ἱδρύματα. *Ἑλληνικὴ χορῳδία.* Ἡ Ἑλληνικὴ χορῳδία ἱδρύθη τῷ 1927 ὑπὸ τὸν τίτλον «Καλλιτεχνικὸς ὅμιλος ἀθηναϊκῆς χορῳδίας», ὑπό τινων φιλομούσων νέων, οἱ ὁποῖοι εὗρον φιλόξενον στέγην εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Ὠδεῖον. Τῷ 1930 ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν ὁ Π. Γλυκοφρίδης, τοῦ «Καλλιτεχνικοῦ Ὁμίλου» μετονομασθέντος εἰς «Ὅμιλον χορῳδίας». Τὸν Ἰούλιον 1931 ὁ σύλλογος ἔλαβε τέλος τὸ ὄνομα «Ἑλληνικὴ χορῳδία» καὶ ἐνεκρίθη τὸ καταστατικόν του ὡς κοινωφελοῦς σωματείου. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1933 ἡ ἀνάπτυξις τῆς χορῳδίας ἐπέτρεψε τὴν στέγασίν της εἰς ἴδιον οἴκημα.

Ὁ σύλλογος διαιρεῖται εἰς τὸ ἀνδρικὸν καὶ τὸ γυναικεῖον τμῆμα. Ἕκαστον τμῆμα διευθύνεται ὑπὸ ἑξαμελοῦς ἐπιτροπῆς ἐξ ἐνεργῶν μελῶν. Αἱ δύο ἐπιτροπαὶ μετὰ τοῦ διευθυντοῦ τῆς χορῳδίας ἀποτελοῦσι τὴν διοίκησιν. Ἀνωτάτη ἀρχὴ εἶναι ἡ γενικὴ συνέλευσις τῶν ἐνεργῶν μελῶν. Τὴν καλλιτεχνικὴν κατεύθυνσιν δίδει ὁ διευθυντὴς τῆς χορῳδίας. Ἀπὸ τοῦ 1931 ἱδρύθη νυκτερινὴ σχολὴ θεωρητικῶν μαθημάτων καὶ σολφέζ, ἐξ ἧς προέρχονται τὰ νέα μέλη τῶν ἄνω τμημάτων, ὡς καὶ ἡ παιδικὴ χορῳδία. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν εἶναι ὁ ἑξῆς: Ἐνεργὰ ἀνδρικοῦ καὶ γυναικείου τμήματος 120, δόκιμα 50 μέλη παιδικῆς χορῳδίας 80, μαθηταὶ τῶν σχολῶν 300. Εἰς τὴν σχολὴν διδάσκουν ἐνεργὰ μέλη τῆς χορῳδίας. Σκοπὸς τῆς Ἑλληνικῆς χορῳδίας εἶναι ἡ ἀναβίωσις τῶν ἑλληνικῶν συνθέσεων καὶ ἡ παρόρμησις τῶν Ἑλλήνων συνθετῶν εἰς τὴν δημιουργίαν χορῳδιακῶν ἔργων ἑλληνικῆς ὑφῆς. Ὁ λαϊκὸς καταρτισμὸς μέρους ἐκ τῶν προγραμμάτων τῆς χορῳδίας ἀποβλέπει, ὅπως δίδεται καὶ εἰς τὸν λαὸν εὔληπτος μουσική.

Αἱ μέχρι τοῦ 1934 δοθεῖσαι ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς χορῳδίας συναυλίαι, ἐν Ἀθήναις, Πειραιεῖ καὶ ταῖς ἐπαρχίαις, ἀνέρχονται εἰς 29. Τῷ 1932 ἡ Ἑλληνικὴ χορῳδία προεκήρυξε διαγωνισμόν, χορηγίᾳ τοῦ Α. Δελῆ, πρὸς σύνθεσιν ἔργων διὰ μικτὴν χορῳδίαν καὶ ὀρχήστραν, ἔτυχον δὲ τοῦ μὲν πρώτου βραβείου ὁ Γερ. Ρομποτῆς διὰ τοῦ ἔργου «Ἀγροτικὸ τρίπτυχο», τοῦ δὲ δευτέρου βραβείου ὁ Γ. Παπαϊωάννου διὰ τοῦ ἔργου «Δάφνις καὶ Χλόη». Ἅπαντες οἱ συνεργαζόμενοι εἰς τὴν Ἑλληνικὴν χορῳδίαν προσφέρουσι τὰς ὑπηρεσίας των δωρεάν.

Παλλάδιος χορῳδία. Ἡ Παλλάδιος χορῳδία εἶναι καλλιτεχνικὸς σύλλογος ἱδρυθεὶς τῷ 1932, ἔχων δὲ σκοπὸν τὴν διάδοσιν κλασσικῶν ἔργων διὰ χορῳδίαν καὶ ὀρχήστραν. Καλλιτεχνικὸς αὐτῆς διευθυντὴς εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Κόντης. Ἡ Παλλάδιος χορῳδία ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον τῷ 1933 διὰ τοῦ ὀρατορίου τοῦ Χάϋδν «Τέσσαρες ἐποχαί». Ἐντὸς τοῦ 1934 ἐξετέλεσε δύο ἔτι ὀρατόρια, τὴν «Μαρίαν Μαγδαληνὴν» τοῦ Μασσενὲ καὶ τὸν «Ἰησοῦν εἰς τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν» τοῦ Μπετόβεν.

Μουσικὸν λύκειον Ἀθηνῶν. Τὸ Μουσικὸν λύκειον Ἀθηνῶν εἶναι ἰδιωτικὴ μουσικὴ σχολή, ἱδρυθεῖσα τῷ 1924 ὡς διάδοχος τῆς Μουσικῆς ἀκαδημίας (ἰδιωτικῆς ὡσαύτως σχολῆς) καὶ ἀναγνωρισθεῖσα ὑπὸ τοῦ κράτους. Διευθυντὴς αὐτῆς εἶναι ὁ Κων. Παπαδημητρίου. Τὰ διδασκόμενα ἐν αὐτῇ μαθήματα εἶναι κυρίως τὸ κλειδοκύμβαλον, τὸ βιολίον, ἡ μονῳδία, τὸ μανδολῖνον, ἡ κιθάρα, ὡς καὶ τὰ στοιχειώδη θεωρητικά.

Ἀθηναϊκὴ μανδολινάτα. Μουσικὸν σωματεῖον ἱδρυθὲν τῷ 1900 καὶ περιλαμβάνον σχολὰς μανδολίνου, κιθάρας, βιολίου, βιολοντσέλλου, πλαγιαύλου, μονῳδίας, θεωρητικῶν καὶ δραματικῆς. Τελεῖ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Νικολάου Λάβδα, ἐκ τῶν κυριωτέρων ἱδρυτῶν τοῦ σωματείου, διοικεῖται δὲ ὑπὸ διοικητικοῦ συμβουλίου ἐξ ἐγκρίτων μελῶν τῆς κοινωνίας. Ἡ Ἀθηναϊκὴ μανδολινάτα ἔχει ἀναγνωρισθῇ ὑπὸ τοῦ κράτους, ὁ ἀριθμὸς δὲ τῶν μαθητῶν αὐτῆς κυμαίνεται περὶ τοὺς 400.

Ὠδεῖον Πειραϊκοῦ Συνδέσμου. Τὸ Ὠδεῖον Πειραϊκοῦ Συνδέσμου, τὸ ἀξιολογώτερον μουσικὸν ἵδρυμα τοῦ Πειραιῶς, εἶναι καρπὸς τοῦ μουσικοῦ τμήματος τοῦ κατὰ τὸ 1894 ἱδρυθέντος Πειραϊκοῦ Συνδέσμου. Τὸ μουσικὸν τοῦτο τμῆμα ἐν ἀρχῇ ἐλειτούργησεν ὡς χορῳδία τῶν τακτικῶν τοῦ συνδέσμου μελῶν καὶ ὠργάνωσε τὴν πρώτην αὐτοῦ συναυλίαν τῇ 25 Ἰανουαρίου 1895, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐν Ἀθήναις μουσικοδιδασκάλου Λ. Διμέντου. Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐδόθη δευτέρα ἐπιτυχεστέρα συναυλία, βραδύτερον δὲ καὶ ἄλλαι ἐν τῷ Δημοτικῷ θεάτρῳ Πειραιῶς ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Λουδοβ. Σπινέλλη. Ἡ χορῳδία τοῦ Πειραϊκοῦ Συνδέσμου εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ τοσοῦτον τελειοποιηθῇ, ὥστε τῷ 1896 μετέσχε μετ' ἄλλων ἐξ Ἀθηνῶν χορῳδιῶν τῆς ἐκτελέσεως τοῦ Ὀλυμπιακοῦ ὕμνου τοῦ Σαμάρα κατὰ τοὺς πρώτους Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας. Δυστυχῶς βραδύτερον ἤρχισεν ἐλαττούμενος ὁ ζῆλος τῶν μελῶν τῆς χορῳδίας καὶ ὁ Πειραϊκὸς Σύνδεσμος ἠναγκάσθη νὰ διακόψῃ τὰ μαθήματα αὐτοῦ ἐπὶ τριετίαν, μέχρι τοῦ 1900, ὁπότε συνεστήθη ἐκ νέου τὸ μουσικὸν τμῆμα, βασισθὲν εἰς 50 μαθητὰς τῆς σχολῆς μηχανικῶν, οἵτινες, διδαχθέντες μουσικήν, ἀπετέλεσαν τὴν νέαν χορῳδίαν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Θεμ. Πολυκράτου.

Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ μουσικὸν ἐνδιαφέρον εἶχε τόσον ἀναπτυχθῇ ἐν Πειραιεῖ, ὥστε τὸ διοικητικὸν συμβούλιον τοῦ Πειραϊκοῦ Συνδέσμου ἀπεφάσισε νὰ ἱδρύσῃ πραγματικὴν μουσικὴν σχολήν. Τῷ 1904 ἀπηυθύνθη εἰς τὸν Γεώργιον Νάζον, ὅστις ὠργάνωσε τὸ ᾠδεῖον τοῦ συνδέσμου κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν, διετέλεσε δὲ ἐπίτιμος διευθυντὴς αὐτοῦ μέχρι τοῦ ἔτους 1923, ὁπότε τὴν διεύθυνσιν ἀνέλαβεν ὁ Φιλοκτήτης Οἰκονομίδης. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν τοῦ ἱδρύματος αὐξάνει σταθερῶς, συμπληροῦνται δὲ καὶ αἱ ἕδραι αὐτοῦ.

Ἔτη	*Μαθηταὶ*	*Ἔτη*	*Μαθηταὶ*
1911—1912	129	1924—1925	426
1914—1915	187	1925—1926	486
1 15—1916	214	1926—1927	478
1916—1917	256	1927—1928	472
1917—1918	299	1928—1929	424
1918—1919	322	1929—1930	372
1919—1920	358	1930—1931	345
1920—1921	372	1931—1932	367
192 —1922	384	1932—1933	370
1922—1923	420	1933—1934	365
1923—1921	414		

Τῷ 1916 ἀπενεμήθη τὸ πρῶτον ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ᾠδείου δίπλωμα εἰς τὴν μαθήτριαν τῆς μονῳδίας Ἀμεδαίαν Μπουκλάκου, ἔκτοτε δὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν διπλωμάτων καὶ πτυχίων ἀνῆλθεν ὡς ἑξῆς: κλειδοκυμβάλου 38, μονῳδίας 6, βιολίου 5, πλαγιαύλου 2, ᾠδικῆς 6, δραματικῆς 7.

Ἐν τῷ μεταξύ, τοῦ Φιλ. Οἰκονομίδου ἀναλαβόντος τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν, διευ-

Digitized by Google

θυνταὶ τοῦ Ὠδείου Πειραϊκοῦ Συνδέσμου διωρίσθησαν ἀπὸ κοινοῦ οἱ Μιχ. Βελούδιος καὶ Ἰωσ. Μπουστίντουϊ (1931). Τὸ ᾠδεῖον τοῦτο ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τοῦ κράτους, εὑρίσκεται δὲ εἰς ἄμεσον καλλιτεχνικὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν, οὗτινος καὶ τὸ πρόγραμμα καὶ τὰς παραδόσεις πιστῶς ἀκολουθεῖ. Τὸ προσωπικὸν αὐτοῦ ἀποτελεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ καθηγητῶν τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν ὡς καί τινων διπλωματούχων τοῦ Ὠδείου Πειραϊκοῦ Συνδέσμου. Ἐπὶ τῆς προεδρίας τοῦ Δευκ. Ρεδιάδου ὁ Πειραϊκὸς Σύνδεσμος ηὐτύχησε ν' ἀποκτήσῃ ἰδίαν στέγην· τῷ 1931 ἐτέθησαν τὰ θεμέλια τοῦ κτηρίου τοῦ συνδέσμου καὶ ὀλίγον χρόνον βραδύτερον τὸ ᾠδεῖον ἐκέκτητο τὸ πρῶτον πράγματι ἵδρυμα τὸ ἀνεγερθὲν ἐπὶ σχεδίου συγχρονισμένου ᾠδείου. Χάρις εἰς τὸ κληροδότημα τοῦ ἐκ Τεργέστης βαρώνου Κίμωνος Ράλλη, ἐντὸς τοῦ μεγάρου τοῦ συνδέσμου ἀνηγέρθη καὶ αἴθουσα συναυλιῶν, ἀνταποκρινομένη εἰς τὰς συγχρόνους ἀνάγκας. Τὸ Ὠδεῖον Πειραϊκοῦ Συνδέσμου εἶναι τὸ μοναδικὸν καλλιτεχνικὸν κέντρον τοῦ Πειραιῶς. Χάρις εἰς αὐτὸ ἐμορφώθησαν ἤδη γενεαὶ μουσικῶν, διὰ δὲ τῶν συναυλιῶν καὶ τῶν λοιπῶν μουσικῶν αὐτοῦ ἐπιδείξεων μέγα μέρος τοῦ πειραϊκοῦ κοινοῦ εἰθίσθη εἰς τὴν καλὴν μουσικὴν καὶ ἠγάπησε τὴν τέχνην. Ἀξιόλογον δραματικὸν τμῆμα συμπληρώνει ἐξ ἄλλου τὸν ἐκπολιτιστικὸν προορισμὸν τοῦ ἱδρύματος.

Ὠδεῖον Θεσσαλονίκης. Τὸ Ὠδεῖον Θεσσαλονίκης εἶναι τὸ πρῶτον καὶ μόνον ὑπὸ τοῦ κράτους ἱδρυθὲν ᾠδεῖον ἐν Ἑλλάδι. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης, πρὸς τὴν ἀνακτηθεῖσαν βυζαντινὴν ταύτην μεγαλόπολιν ἐστρέφοντο τὰ βλέμματα ὅλων τῶν διανοουμένων καὶ κοινὸς πάντων πόθος ἦτο νὰ καταστῇ αὕτη ἡ ἑστία τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως καὶ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης τῆς Βορείου Ἑλλάδος.

Δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς εὐτυχὲς τὸ γεγονὸς τὸ ὅτι κατωρθώθη νὰ ψηφισθῇ ὁ νόμος περὶ ἱδρύσεως τοῦ Ὠδείου Θεσσαλονίκης τὸν Νοέμβριον τοῦ 1914, πρὶν ἀκόμη ἡ Ἑλλὰς αἰσθανθῇ τὸν σάλον τοῦ μεγάλου πολέμου. Τὸ ἵδρυμα τοῦτο κατώρθωσε νὰ ἀποκτήσῃ ῥίζας, νὰ θεμελιωθῇ ἐπὶ ἰσχυρῶν βάσεων καὶ νὰ παράσχῃ σημαντικὰς ὑπηρεσίας εἰς τὴν καθόλου ἐξέλιξιν τῆς Θεσσαλονίκης ὡς πόλεως.

Διευθυντὴς καὶ ἱδρυτὴς τοῦ ᾠδείου ὑπῆρξεν ὁ Ἀλέξανδρος Καζαντζῆς, πρὸ τοῦ πολέμου διατελέσας τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ Βασιλικοῦ Ὠδείου τῶν Βρυξελλῶν, μουσικὸς ἐξαιρετικῆς μορφώσεως καὶ διακεκριμένος καλλιτέχνης τοῦ βιολίου. Ὁ Ἀλ. Καζαντζῆς κατὰ τὰ πρῶτα χαλεπά, λόγῳ τοῦ πολέμου, ἔτη καὶ παρὰ τὰ γλίσχρα μέσα, ἅτινα τοῦ παρεῖχεν ἡ ἐτησία χορηγία τοῦ κράτους, κατώρθωσε νὰ σχηματίσῃ τὸν πυρῆνα ἐκεῖνον τοῦ συγκροτήματος, δι' οὗ τὸ ἵδρυμα ἔμελλε νὰ καταστῇ βιώσιμον καὶ νὰ ἐξελιχθῇ εἰς ἀξιόλογον βαθμόν.

Οἱ κυριώτεροι συνεργάται καὶ καθηγηταὶ τοῦ Ὠδείου Θεσσαλονίκης εἶναι: ὁ Αἰμίλιος Ριάδης, διακεκριμένος συνθέτης (Ἀριστεῖον γραμμάτων καὶ καλῶν τεχνῶν), ὅστις διδάσκει κλειδοκύμβαλον καὶ μουσικολογίαν. Ὁ Λώρης Μαργαρίτης, κλειδοκυμβαλιστὴς καὶ συνθέτης. Ὁ Τεὸ Κύφμαν, δεξιοτέχνης καὶ καθηγητὴς τοῦ κλειδοκυμβάλου. Ὁ Βασ. Θεοφάνους, καθηγητὴς τῆς χορῳδίας, τῶν θεωρητικῶν καὶ τοῦ βιολίου. Ὁ Γεώργιος Βακαλόπουλος, ἐπὶ δωδεκαετίαν σπουδάσας ἐν Βελγίῳ, καθηγητὴς τῶν ἀνωτέρων θεωρητικῶν μαθημάτων, εἰς ὃν ὀφείλεται ἡ θεωρητικὴ μόρφωσις τῆς ὁλότητος σχεδὸν τῶν νέων Μακεδόνων μουσικῶν. Ἡ Καπάσο, καθηγήτρια τῆς μονῳδίας. Ὁ Ἰ. Κοπανᾶς, καθηγητὴς τῆς δραματικῆς, οὗτινος τὸ ἔργον ἀπέδωκε τοὺς ἀρίστους τῶν καρπῶν. Ἡ Ἴδα Ρόζενκραντς—Μαργαρίτη, καλλιτέχνις τοῦ κλειδοκυμβάλου, οἱ Εὐρ. Κοτσανίδης, Ἀθ. Κοντός, Εὐανθία Γεωργίου, Ἀνθ. Φωκᾶ κλπ.

Τὸ Ὠδεῖον Θεσσαλονίκης ἔχει μορφώσει ἤδη πλέον τῶν 3.000 μαθητῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ ἀναλογία τῶν ἐξ ἐπαγγέλματος τοιούτων εἶναι σημαντική, παρὰ τὴν σχετικῶς νεαρὰν του ἡλικίαν καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἔργον αὐτοῦ ἤρχισεν ἐκ τοῦ μηδενός, διότι βεβαίως πρὸ τῆς ἱδρύσεώς του δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι οὐδεμία σχεδὸν μουσικὴ κίνησις ὑπῆρχεν ἐν Θεσσαλονίκῃ. Οἱ πλεῖστοι τῶν καθηγητῶν μουσικῆς εἰς τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν καὶ τῶν διαφόρων ᾠδείων τῆς Μακεδονίας εἶναι μουσικοὶ τοῦ Ὠδείου Θεσσαλονίκης. Εἰς 138 ἀριθμοῦνται οἱ διπλωματοῦχοι καὶ πτυχιοῦχοι τοῦ ἱδρύματος, κατανεμόμενοι ὡς ἑξῆς: διπλώματα κλειδοκυμβάλου 45, βιολίου 12, μονῳδίας 3, δραματικῆς 3, πτυχία κλειδοκυμβάλου 9, βιολίου 2, ἁρμονίας 37, ἀντιστίξεως 5, φυγῆς 3, ἐνοργανώσεως 19.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατ' ἔτος φοιτώντων εἰς τὸ Ὠδεῖον Θεσσαλονίκης ἀνῆλθε κατὰ μέσον ὅρον εἰς 500. Κατὰ τὴν τελευταίαν τριετίαν ὁ ἀριθμὸς οὗτος ἐμειώθη κατά τι λόγῳ τῆς ἱδρύσεως καὶ ἑτέρων ᾠδείων, ἀφ' ἑτέρου ὅμως ηὐξήθη ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν τῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Θεσσαλονίκης λειτουργούντων παραρτημάτων τοῦ ᾠδείου. Συμφωνικὰς συναυλίας τὸ Ὠδεῖον Θεσσαλονίκης δίδει τρεῖς ἢ τέσσαρας καθ' ἑκάστην περίοδον, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἀλ. Καζαντζῆ. Ἡ σύνθεσις τῆς ὀρχήστρας ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἔγχορδα ὄργανα εἶναι ἱκανοποιητική. Εἰς τὰς κατηγορίας τῶν πνευστῶν ὀργάνων ὑπάρχουν ἀκόμη ἐλλείψεις ὀφειλόμεναι εἰς οἰκονομικοὺς λόγους. Ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως πάσης ἔξωθεν οἰκονομικῆς ἐνισχύσεως κατὰ τὰς περιόδους 1932—1933 καὶ 1934 ἐδόθησαν ἀνὰ δύο μόνον συμφωνικαὶ συναυλίαι· ἤδη ὅμως, ἀποκατασταθείσης εἰς τὸ ἀκέραιον τῆς πρὸς τὸ ἵδρυμα χορηγίας τοῦ κράτους, αἱ συμφωνικαὶ συναυλίαι θέλουσι πυκνωθῆ ἐκ νέου.

Τὸ Ὠδεῖον Θεσσαλονίκης εἶναι ἀνεγνωρισμένον ἐπισήμως ὑπὸ τοῦ κράτους· διδάσκονται δὲ ἐν αὐτῷ πάντα σχεδὸν τὰ ὄργανα, τὰ θεωρητικά, ἡ μονῳδία, ἡ μελοδραματικὴ καὶ ἡ δραματική. Τὸ ἔργον τοῦ ἱδρύματος ὑπῆρξε μεγίστης σημασίας καὶ γενικώτερον διὰ τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν πρόοδον τῆς μακεδονικῆς πρωτευούσης, ἡ δὲ συμβολή του εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν πρόοδον τῆς πρωτευούσης τῆς Μακεδονίας εἶναι ἀναμφισβήτητος.

Ἡ μουσικὴ ἐν Κερκύρᾳ. Ἡ Φιλαρμονικὴ Ἑταιρεία Κερκύρας ὑπῆρξεν ὁ εὐκλεὴς γόνος δύο συντελεστῶν, ὧν ὁ μὲν εἷς ἡ μουσικὴ ὡριμότης τῆς κερκυραϊκῆς κοινωνίας, ὁ δὲ ἕτερος αἱ πολιτικαὶ συνθῆκαι τῆς περιόδου ἐκείνης (1837—1840). Ἡ Κέρκυρα ἤρχισε καλλιεργοῦσα πολὺ ἐνωρὶς τὴν μουσικήν. Ἐπὶ ἑνετοκρατίας ἤδη ἐλειτούργει τὸ θέατρον τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου, ὡς δὲ ἀναφέρει ὁ Ζακύνθιος ἱστορικὸς Ἑρμ. Λούντζης, οὐδὲ κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1798 δεινὴν πολιορκίαν τῆς Κερκύρας, ἐκ μέρους τῶν Ρωσοτούρκων, ἔκλεισαν αἱ πύλαι τοῦ θεάτρου τούτου.

Ἡ πρώτη ἐν τούτοις μεγάλη προώθησις τῆς ἀναπτύξεως τῆς μουσικῆς ἐν Κερκύρᾳ ὀφείλεται εἰς τὸν ἐν ἔτει 1795 γεννηθέντα ἐξ εὐγενῶν γονέων Νικόλαον Μάντζαρον, ὅστις ὅλως ἀφιλοκερδῶς ἐδίδασκε καὶ διέδιδε τὴν μουσικήν.

Ἐπὶ ἀγγλικῆς προστασίας τῶν Ἰονίων νήσων, καὶ δὴ ἐν ἔτει 1837, ἀπηγορεύθη «ἕνεκα λόγων συνειδήσεως», ἐκ μέρους τῆς κυβερνήσεως τῆς Βικτωρίας, εἰς τὸν ἀγγλικὸν στρατὸν καὶ τὰς μουσικὰς αὐτοῦ νὰ παρακολουθῶσι τὰς λιτανείας τοῦ πολιούχου ἁγίου Σπυρίδωνος, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τῆς λιτανείας τῆς 11 Αὐγούστου 1837. Ἡ ἀπαγόρευσις αὕτη καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἀπογύμνωσις τῶν λιτανειῶν τοῦ πολιούχου προσέβαλε καιρίως τὴν εἰς ἄκρον ἀνεπτυγμένην ἐθνικοθρησκευτικὴν συνείδησιν τῶν Κερκυραίων, ὑπῆρξε δὲ ὁ πρόδρομος διωκτικῆς πολιτικῆς τοῦ ἁρμοστοῦ τῶν Ἰονίων νήσων, Howard Douglas Bart, κατὰ τῆς θρησκείας ὡς καὶ κατὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου τοῦ ΣΤ', ἐξαναγκασθέντος εἰς παραίτησιν διὰ ῥαδιουργιῶν τοῦ ἁρμοστοῦ παρὰ τῇ Πύλῃ λόγῳ φόβων τοῦ φιλορρωσισμοῦ τῶν Ἰονίων. Ἡ ἀγγλικὴ αὕτη ἀπαγόρευσις δὲν ἔθιγε μόνον τοὺς ὀρθοδόξους Κερκυραίους, ἀλλὰ καὶ τοὺς τοῦ λατινικοῦ δόγματος. Οὕτω ὀρθόδοξοι καὶ Λατῖνοι συνῆλθον, ὅπως συμπήξωσι τὴν Φιλαρμονικὴν ἑταιρείαν Κερκύρας, μὲ πρόγραμμα ἀπολύτως ἐθνικοθρησκευτικόν, ἀλλ' ἀπόκρυφον λόγῳ τῶν πονηρῶν περιστάσεων τῆς ξενικῆς προστασίας τῶν Ἰονίων. Πρῶτοι ἱδρυταὶ τῆς ἑταιρείας ταύτης δύνανται νὰ θεωρηθοῦν οἱ τὴν 11 Σεπτεμβρίου τοῦ 1840 συνελθόντες πρὸς ἵδρυσιν αὐτῆς Στάμος Ραμαντᾶς, Μιχαὴλ Μᾶνος, Λουκιανὸς Καλογερᾶς καὶ Γεράσιμος Ριζόπουλος, μετ' αὐτοὺς δὲ οἱ Π. Κουαρτᾶνος, Ἰ. Καλλονᾶς, Φρ. Ριβέλλης, Γουλ. Μέξας, Νικ. Μαυρῆς, Ἀντ. Λιβεράλι, Σπυρίδων Ξυνδας καὶ Νικ. Καβάσιλας. Ἐπίτιμος ἰσόβιος πρόεδρος ἀνεκηρύχθη ὁμοφώνως ὁ Νικ. Χαλκιόπουλος Μάντζαρος. Οἱ πρῶτοι ἱδρυταὶ δὲν ἠθέλησαν νὰ ἀναγράψωσιν ἐν τοῖς πρακτικοῖς ὅτι τὸ μουσικὸν σῶμα τῆς ἑταιρείας ἔμελλε ν' ἀναπληρώσῃ κατὰ τὰς λιτανείας τοῦ πολιούχου τὰς ἀγγλικὰς στρατιωτικὰς μουσικάς.

Οὕτω, ἐνῷ ἐν τῷ ἱδρυτικῷ πρακτικῷ ἀναγράφεται ξηρῶς ὡς σκοπὸς τῆς ἑταιρείας «per illustrare la commune Patria», μετ' ὀλίγον ἀπηυθύνθη ὑπὸ ἡμερομηνίαν 15/27 Νοεμβρίου 1840 ἔγγραφον ἐκ μέρους τοῦ Κουαρτάνου πρὸς τὸν μητροπολίτην Κερκύρας Χρύσανθον, ἔξαρχον τῆς Ἑπτανήσου, δι' οὗ ἐτονίζετο ὅτι «ἡ Φ.Ε.Κ. ἔχουσα σκοπὸν νὰ σχηματίσῃ μίαν ἀστικὴν μουσικήν, ἥτις θὰ προσδώσῃ αἴγλην εἰς τὰς ἱερὰς θρησκευτικὰς τελετάς, ὡς καὶ μεγίστην ἀξιοπρέπειαν εἰς τὴν φιλτάτην πατρίδα.... προτρέχει πρὸς τὸν ἱεράρχην, ὅπως ἐνισχύσῃ τὸ ἔργον τῆς ἑταιρείας συμμετέχων εἰς τὴν σύστασιν αὐτῆς».

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καθωρίσθη παρὰ τῶν πρώτων ἱδρυτῶν, πολὺ δηλαδὴ πρὸ τῆς συγκροτήσεως τοῦ μουσικοῦ σώματος (banda), ὅπως δίδωνται 2 εἰδῶν συναυλίαι, αἱ «Accademie pubbliche» καὶ αἱ «Accademie private». Καὶ αἱ μὲν ἰδιωτικαὶ συναυλίαι θὰ ἐδίδοντο δὶς τῆς ἑβδομάδος, καθ' ἃς ἑσπέρας δὲν ἐδίδοντο μελοδραματικαὶ παραστάσεις, ἐνῷ αἱ δημόσιαι, ὁσάκις θὰ ἐθεωρεῖτο σκόπιμον καὶ ἀναλόγως πρὸς τὰ οἰκονομικὰ μέσα τῆς ἑταιρείας. Καθωρίζετο προσέτι ὅτι αἱ μουσικαὶ συνθέσεις τῶν συναυλιῶν θὰ συνίσταντο εἰς 3 φωνητικὰς καὶ 4 ὀργανικὰς καὶ ὅτι ἀπαρεγκλίτως ἀνὰ πᾶσαν συναυλίαν ἰδιωτικοῦ εἴτε δημοσίου χαρακτῆρος ἔδει νὰ ἐξετελεῖτο τοὐλάχιστον ἓν ἐθνικὸν μουσικὸν σύνθεμα φωνητικῆς ἢ ἐνοργάνου μουσικῆς.

Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ πρώτη συναυλία καθωρίσθη διὰ τὴν 27ην Σεπτεμβρίου 1840 (Κυριακήν), προκύπτει σαφῶς ὅτι τὴν ὀρχήστραν τῆς ἑταιρείας ἀπετέλουν μουσικοὶ μεμορφωμένοι ἤδη. Κατόπιν ἤρχισε ν' ἀπασχολῇ τὴν ἑταιρείαν ἡ συγκρότησις τοῦ μουσικοῦ σώματος (Banda). Κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 19 Νοεμβρίου 1840 ὁ πρόεδρος Πέτρος Κουαρτᾶνος ὑπέβαλε τὸ ἐκπονηθὲν ὀργανωτικὸν σχέδιον τῆς Banda, ὅπερ σύσσωμον τὸ σῶμα ἀπεδέχθη διὰ ζωηρῶν ἐπευφημιῶν. Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν οἰκονομικῶν μέσων, δι' ὧν θὰ ἠγοράζοντο τὰ ὄργανα καὶ θὰ ἐγίνοντο αἱ στολαί, ὑπεβλήθησαν 4 διάφοροι προτάσεις, ἐπεκράτησε δὲ ἡ ἀναγνωρίζουσα τὸ δικαίωμα τοῦ συνεισφέρειν μόνον εἰς πάντα τοὺς Ἕλληνας. Διὰ τῆς ἀποφάσεως ταύτης, ληφθείσης κατὰ πλειοψηφίαν, ἀπεκλείσθησαν τοῦ ἐράνου οἱ Ἰσραηλῖται.

Ἡ ἀρχικὴ παραγγελία τῶν ὀργάνων τῆς μουσικῆς, καταρτισθεῖσα παρὰ τῶν Ξυνδα, Λιμπεράλι καὶ τροποποιηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Νικολ. Μαντζάρου, διεβιβάσθη εἰς τὸν οἶκον Roth Πράγας, διὰ δίστηλα $ 631.27. Ὁ ἐν Κερκύρᾳ Λαυρέντιος Bachle ἀνεχώρησε πρὸς τοῦτο εἰς Πράγαν, τὰ δὲ ὄργανα ἔφθασαν τὸν Ἰούλιον τοῦ 1841 (ἐν ὅλῳ τεμάχια 35)· εὑρέθησαν δὲ κατὰ τοὺς ὅρους τῆς συμφωνίας «di perfetta intonazione, ottima qualità ed eguaglianza di voce, all'accorda secando il corista Boemese». Συγχρόνως ἠγοράσθησαν ἕτερα ὄργανα παρὰ τῶν ἐν Κερκύρᾳ ἀγγλικῶν στρατιωτικῶν μουσικῶν.

Ὡς χρώματα τῆς στολῆς εἶχον ὁρισθῆ τὰ ἑλληνικὰ ἐθνικὰ τοιαῦτα, κυανοῦν καὶ λευκόν, πλὴν ἡ Ἰόνιος γερουσία, εἰς ἣν ὑπεβλήθη τὸ σχέδιον τῆς στολῆς πρὸς ἔγκρισιν, μὴ εὐαρεστηθεῖσα ἐκ τούτου, ἀπέκρουσε τὰ ἑλληνικὰ χρώματα, ἐγκρίνασα τὰ τῆς σημαίας τῆς Ἰονίου πολιτείας, κυανοῦν καὶ ἐρυθρόν. Ἐπίσημος σημαία τῆς φιλαρμονικῆς καθωρίσθη ἡ τῆς Ἰονίου πολιτείας, φέρουσα ἐν τῷ μέσῳ τὸν θυρεὸν τῆς Φιλαρμονικῆς Ἑταιρείας ἀντὶ τοῦ λέοντος. Τὸ μουσικὸν σῶμα τῆς φιλαρμονικῆς ἦτο καθαρῶς ἑλληνικόν, ὄχι μόνον εἰς τὴν συνείδησιν τῶν Κερκυραίων, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν ξένων, οἵτινες κοινῶς τὸ ὠνόμασαν «La Banda Greca». Κατὰ τὴν 1 Ἀπριλίου 1841, προτάσει τοῦ Δόρια Προσαλέντη, ἀνηγορεύθη ὁμοθύμως τιμῆς ἕνεκεν ἰσόβιος πρόεδρος καὶ τοῦ μουσικοῦ σώματος ὁ Μάντζαρος. Κατὰ τὴν αὐτὴν συνεδρίασιν τῆς 1ης Ἀπριλίου 1841 (ν. ἡ.) σύσσωμος ἡ Φιλαρμονικὴ Ἑταιρεία προέβη εἰς τὴν πρώτην θορυβώδη ἐθνικὴν ἐκδήλωσιν, ἀποφασίσασα νὰ δώσῃ τὴν πρώτην δημοσίαν συναυλίαν τῇ προσκλήσει καὶ κυριῶν con intervento di dame), πρὸς ἑορτασμὸν τῆς ἐπετείου τῆς ἐπισήμου ἐθνικῆς ἡμέρας τῆς 25 Μαρτίου 1821, ἡμέρας ἀπὸ τῆς ὁποίας χρονολογεῖται ἡ ἀνάστασις τῆς Ἑλλάδος. Τὴν 10/22 Ἀπριλίου 1841 καθωρίσθη, ὅπως δίδωνται ἐτησίως καὶ τακτικῶς 2 ἐπίσημοι δημόσιαι συναυλίαι, μία τὴν 25ην Μαρτίου καὶ ἑτέρα τὴν 12 Σεπτεμβρίου, ἡμέραν τῆς ἱδρύσεως τῆς φιλαρμονικῆς. Ἀργότερον καθιερώθη καὶ τρίτη ἑσπερὶς πρὸς τιμὴν τῆς βασιλίσσης Βικτωρίας. Μόνιμος ὅμως καὶ ἐπίσημος ἐχαρακτηρίσθη μόνον ἡ τῆς ἐπετείου τῆς 25 Μαρτίου. Ὀλίγον βραδύτερον, κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς 1 Ἰουνίου, τῇ προτάσει τοῦ Σπυρ. Ζερβοῦ, ἐλήφθη ἀπόφασις καταργήσεως τῆς ἰταλικῆς γλώσσης, ἥτις ἐγίνετο χρῆσις, καὶ ἐπεβλήθη ἡ χρησιμοποίησις τῆς «γραικικῆς γλώσσης» εἰς πάσας τὰς πράξεις τῆς ἑταιρείας.

Τὴν πρώτην ἐμφάνισίν του ἔκαμε τὸ μουσικὸν σῶμα κατὰ τὴν 11/23 Αὐγούστου 1841, ἑορτὴν τοῦ πολιούχου. Ἐπειδὴ δὲν ἠδύνατο νὰ ἐμφανισθῇ δημοσίως, ἐλλείψει στολῶν, ἐπαιάνισεν ἐντὸς τοῦ καταστήματος τῆς φιλαρμονικῆς κατὰ τὴν διέλευσιν τῆς λιτανείας, εἶτα δὲ ἐντὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος κατὰ τὴν ἐπιστροφήν. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐπροκάλεσε μέγαν ἐθνικὸν καὶ θρησκευτικὸν ἐνθουσιασμὸν τοῦ λαοῦ.

Ἐν τῷ μεταξύ, μετὰ τὴν ἐπικράτησιν ἐν Ἀγγλίᾳ τῶν φιλελευθέρων, ὁ ἁρμοστὴς Douglas ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ εὐγενεστάτου καὶ φιλελευθέρου Stewart Mackenzie. Ἐμψυχωθέντες ἐκ τούτου οἱ Κερκυραῖοι, ἀπεφάσισαν νὰ ἑορτάσουν τὴν ἐπέτειον τῆς ἱδρύσεως τῆς Φιλαρμονικῆς Ἑταιρείας δι' ἐκτάκτου ἐπισήμου συναυλίας, εἰς ἣν νὰ προσκληθῇ καὶ ὁ Ἄγγλος ἁρμοστής. Ἡ συναυλία αὕτη, ἥτις ἐδόθη τὴν 13/25 Σεπτεμβρίου 1841, παρέμεινεν ἀξιομνημόνευτος ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλαρμονικῆς, τόσον διὰ τὴν αἴγλην, τὴν ἐπιτυχίαν καὶ ἐπισημότητα, ἣν προσέλαβε λόγῳ τῆς παρουσίας τοῦ ἁρμοστοῦ μετὰ τῶν δύο θυγατέρων του καὶ τῆς Α. Ὑ. τοῦ ἱππότου Πετρίτσοπούλου, προέδρου τῆς Γερουσίας, ὅσον καὶ διότι ἐδημιούργησε τὰς προϋποθέσεις τῶν μετέπειτα σχέσεων τῆς Φιλαρμονικῆς Ἑταιρείας μετὰ τοῦ ἁρμοστοῦ.

Κατὰ τὴν 3/15 Ὀκτωβρίου 1841 ἔγιναν αἱ

ται ἐξετάσεις τῶν μαθητῶν τῆς ἀστικῆς μουσικῆς καὶ ἀπεφασίσθη, ὅπως ἡ ἀστικὴ μουσικὴ παιανίζῃ ἀνὰ πᾶσαν Κυριακὴν ἐντὸς τοῦ καταστήματος.

Πρώτη ἐπίσημος πλέον ἔξοδος τῆς ἀστικῆς μουσικῆς συνέβη κατὰ τὴν 2/14 Νοεμβρίου 1841, ἡμέραν λιτανείας πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος. Κατὰ τὸν Σπυρίδωνα Παπαγεωργίου, οἱ ἀποτελέσαντες τὸ πρῶτον μουσικὸν σῶμα τῆς Φ. Ε. καὶ μετασχόντες τῆς λιτανείας ἦσαν οἱ ἑξῆς 34: Βικ. Λαδικός, Σπ. Καλογερόπουλος, Σ. Δούκας, Σ. Ἰωνᾶς, Ν. Μέριανος, Δ. Μοναστηριώτης, Ἰ. Λομβάρδος, Γ. Μολίν, Ἰωσ. Ζερβός, Σ. Σγοῦρος, Δ. Ἀγαθίδης, Α. Βλάχος, Ἰω. Βλάχος, Π. Πεματινός, Ἰ. Μαρκέζης, Γ. Κομιτόπουλος, Χ. Βενεδέτης, Ἰωσ. Φρέδας, Μ. Στοζιτος, Α. Δούης, Α. Μιάτσης, Φ. Δεβάρης, Σ. Ρώσσης, Ἰ. Σπόζιτος, Ν. Μπουτοῦνος, Α. Πατρίκιος, Φ. Καραβάνας, Α. Τσιγγαράκης, Ν. Μποτεγίνης, Σ. Σπόζιτος, Γ. Μουρίτσης, Λ Μιάτσης, Ν. Μῶρος, Δ Μιχαλίτσης. Ὁ Μαντζαρος ὅμως φρονεῖ ὅτι ἦσαν 44 καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος συνάγει ἐκ τῶν ἐν τοῖς πρακτικοῖς ἀναφερομένων παραγγελιῶν ὑποδημάτων, πηληκίων κλπ., ὅτι ἦσαν 40. Τὸ μουσικὸν τουτο σῶμα, πλὴν τοῦ ἀρχιμουσικοῦ, εἶχε καὶ ὁδηγὸν τῆς μουσικῆς, φέροντα, κατὰ τὸ ἀγγλικὸν σύστημα, μακρὰν ῥάβδον.

Ὁ ὑπὲρ τῶν μουσικῶν τῆς Φ. Ε. ἐνθουσιασμὸς ὑπῆρξε τόσον μέγας, ὥστε ὁ μὲν πρόεδρος Π. Κουαρτᾶνος, εὐθὺς μετὰ τὴν πρώτην ἐμφάνισιν τοῦ μουσικοῦ σώματος, ἀνέλαβε τὴν δωρεὰν ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων ὑπεράσπισιν τῶν τυχὸν ὑποθεσεων τῶν μαθητῶν τῆς ἀστικῆς μουσικῆς, οἱ δὲ συνεταῖροι τοῦ ἱδρύματος ἰατροὶ καὶ χειρουργοὶ ἀνέλαβον νὰ ἐξυπηρετῶσιν αὐτοὺς διὰ τῆς ἐπιστήμης των δωρεάν. Παραλλήλως ἀθρόοι ἐπιφανεῖς Κερκυραῖοι ἐνεγράφοντο μέλη τῆς ἑταιρείας, ἐν οἷς ὁ Γεωρ. Μαρκορᾶς, ὁ Ἀντων. Μαρίας Πολυλᾶς, ὁ Ἀνδρέας Μουστοξύδης, ὁ Πλάτων Πετρίδης, ὁ Ναπολέων Ζαμπέλης κ.ἄ., ὡς καὶ ἐξέχουσαι κυρίαι, ὡς ἡ Αἰμ. Κοτσίρη, ἡ Πετριτσοπούλου καὶ ἄλλαι πολλαί. Μεταξὺ τῶν σπουδαιοτέρων μελῶν τῆς Φ.Ε. ὑπῆρξε καὶ ὁ Πέτρος Βραΐλας Ἀρμένης, διατελέσας ἐπανειλημμένως πρόεδρος αὐτῆς.

Κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1844, τῇ προτάσει πολλῶν συνεταίρων, ἀπεφασίσθη ἡ δημιουργία ἐν τῇ φιλαρμονικῇ καὶ δραματικοῦ ὁμίλου ἐκ συνεταίρων πρὸς διδασκαλίαν διαφόρων ἔργων. Ἡ πραγματοποίησις τῆς ἀποφάσεως ἤρξατο κατὰ τὸ 1847, διορισθείσης εἰδικῆς ἐπιτροπῆς. Παραλλήλως πρὸς τὴν δημιουργίαν ἐρασιτεχνῶν καλλιτεχνῶν τῆς σκηνῆς διὰ τὴν τέρψιν τῶν μελῶν, ἀπεσκοπεῖτο καὶ ἡ διδασκαλία δραμάτων ἐθνικῶν ὑποθέσεων. Αἱ παραστάσεις τοῦ ὁμίλου τούτου προσωρινῶς διεκόπησαν, ἀλλ' ἐπανελήφθησαν τὸ ἔτος 1858. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ γεννηθεῖσα διαφωνία ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου μεταξὺ τοῦ μητροπολίτου Κερκύρας Ἀθ. Πολίτη καὶ τοῦ κλήρου ἀφ' ἑνός, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν πολυπληθεστέρων ἐκ τῶν μελῶν τῆς Φ. Ε. Ὁ μητροπολίτης Κερκύρας ἐπέμενεν ὑποστηρίζων ὅτι ὁ θρησκευτικὸς σκοπός, δι' ὃν συνεστήθη ἡ Φ. Ε., ἦτο ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ἐνέργειαν ἐν τῇ ἑταιρείᾳ δραματικῶν παραστάσεων. Δριμέως ἀντέστη κατὰ τοῦ μητροπολίτου ὁ Γεώργιος Μαρτινέλλης, ἀποβλέπων εἰς τὴν διὰ τῶν δραματικῶν παραστάσεων καλλιέργειαν καὶ ἀνάφλεξιν τοῦ πατριωτικοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Καὶ αἱ μὲν παραστάσεις συνεχίσθησαν, ἀλλ' ὁ μητροπολίτης μετὰ τοῦ κλήρου παρῃτήθησαν. Ὅτε ὅμως ἀργότερον ἐξεδηλώθησαν ἀπροκαλύπτως οἱ ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως πόθοι τῶν Ἰονίων, ὁ Γ. Μαρτινέλλης συνειργάσθη ἀπροκαλύπτως μετὰ τοῦ ἐθνικωτάτου μητροπολίτου Ἀθ. Πολίτη. Κατὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν ἐν τῇ Φ. Ε. δραματικῶν παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι διεκόπησαν βραδύτερον δι' οἰκονομικοὺς λόγους, διεκρίθη ὁ Ἰωάννης Ρινόπουλος υἱὸς τοῦ προέδρου τῆς Φ. Ε. Γερασίμου Ρινοπούλου. Συνεπείᾳ αἰτήσεως τῆς 10 Μαρτίου 1846 πλείστων πολιτῶν, γενομένων συνεταίρων, εἰσηχθη κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο παρὰ τῇ Φιλαρμονικῇ Ἑταιρείᾳ καὶ ἡ διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς.

Κατ' ἀρχὰς ἡ εἰσδοχὴ μελῶν συνεταίρων ἐν τῇ ἑταιρείᾳ ἦτο δυσκολωτάτη, καθόσον ἐξελέγοντο μόνον ἄνδρες διακρινόμενοι ἐπὶ μορφώσει καὶ κοινωνικῇ θέσει. Προτάσει ὅμως τοῦ προέδρου κόμιτος Σ. Βέγια Βούλγαρη, αἱ περὶ εἰσδοχῆς διατυπώσεις μετερρυθμίσθησαν βραδύτερον ἐπὶ τὸ δημοτικώτερον, ἀνοιχθεισῶν τῶν πυλῶν τῆς ἑταιρείας εἰς πάντα ἔντιμον πολίτην. Τὸ ὁριστικὸν καταστατικὸν τῆς ἑταιρείας, συνταχθὲν ἐπὶ τῇ βάσει προγενεστέρων κανονισμῶν, συνεπείᾳ ἀποφάσεως τῆς ἑταιρείας τῆς 2 Ἰουλίου 1842, διεσκευάσθη ὑπὸ πενταμελοῦς ἐπιτροπῆς καὶ ἀπετελέσθη ἐξ ἄρθρων 101. Τοῦτο πάλιν προσηρμόσθη πρὸς τὸν περὶ σωματείων νόμον, καταλλήλως τροποποιηθὲν καὶ ψηφισθὲν ἐν τῇ συνεδριάσει τῆς 10 Δεκεμβρίου 1914 ἐξ ἄρθρων 66.

Κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1858, τῇ εἰσηγήσει τοῦ προέδρου Πέτρου Βραΐλα Ἀρμένη, ἐθεσπίσθησαν πρὸς διέγερσιν τῆς ἁμίλλης τῶν μουσικῶν ἀριστεῖα διὰ τοὺς πρωτεύοντας μαθητάς. Ἡ πρώτη τελετὴ ἐγένετο τὴν 11/23 Σεπτεμβρίου 1861, ἔτυχον δὲ κατ' αὐτὴν χρυσῶν ἀριστείων οἱ ἀνταρχιμουσικοὶ Ἀναστάσιος Ρινόπουλος καὶ Ἰ. Γκιόκας, ἀργυρῶν οἱ μουσικοὶ Ἀγαμ. Ρωμανίνι, Νικ. Παπαδᾶτος, Ἀθ. Σούκας, Σπ. Πιπητός, Ἀν. Συγιαδινός, Ἀν. Λιοναρδίδης, διπλωμάτων δὲ ε φήμου μνείας πλεῖστοι ἕτεροι μαθηταί. Τῷ 1867 ἔτυχε χρυσοῦ ἀριστείου ὁ Ἰωσηφ Καίσαρη., τῷ 1876 κατὰ Ἰανουάριον, ἐδόθη ὡσαύτως χρυσοῦν ἀριστεῖον πρὸς τὸν ἀντιπρόεδρον τῆς μουσικῆς Διον. Ροδοθεᾶτον ἐπὶ τῇ ἐν τῷ θεάτρῳ Κερκύρας ἐπιτυχεῖ παραστάσει τοῦ μελοδράματός του «Ὀϊζόνα». Ὁ διαγωνισμὸς ἐπανελήφθη τῷ 1884 τῇ προτάσει τοῦ συνεταίρου Σπ. Παπαγεωργίου ἐκφράσαντος ἅμα τὴν ἐλπίδα ὅτι ἤθελεν εὑρεθῆ φιλόμουσός τις Ἕλλην νὰ υἱοθετήσῃ τὴν δαπάνην τοῦ διαγωνισμοῦ. Ἀλλ' ἡ ἐλπίς του ἐκεί η διεψεύσθη, ὁ δὲ διαγωνισμὸς ἐγένετο ὑποστάσης τῆς Φιλαρμονικῆς Ἑταιρείας τὴν ὅλη δαπάνην. Ἑλλανοδίκαι ὡρίσθησαν οἱ μουσικοδιδάσκαλοι Σ Ξύντας, Δ. Παδοβᾶς καὶ Στ. Προσαλέντης. Τῇ 27 Ἰανουαρίου 1884, ἐν συνεδριάσει τοῦ σώματος τῆς ἑταιρείας, ἀνεγνώσθη ἡ σχετικὴ ἔκθεσις, καθ' ἣν ἔργα μὲν μουσικὰ ὑπεβλήθησαν 15, πλὴν ἐβραβεύθησαν δι' ἀριστείου μὲν πάλιν ὁ μουσικοδιδάσκαλος Δ. Ροδοθεᾶτος διὰ τὸν «Ὕμνον πρὸς τὴν Πατρίδα», δι' ἐπαίνου δὲ οἱ Διονύσιος Λαυράγκας, Κεφαλλὴν μαθητὴς τοῦ ἐν Παρισίοις ᾠδείου, ὁ Ζακύνθιος μουσικοδιδάσκαλος Π. Καρὲρ καὶ ὁ Κερκυραῖος Σπ. Γρέκ.

Κατὰ τὸ παλαιὸν καταστατικὸν (12 Δεκεμβρίου 1842), τῆς ἑταιρείας προΐστατο ἐπιτροπὴ ἀποτελουμένη ἐκ τοῦ προέδρου τῆς ἑταιρείας, προέδρου τῆς μουσικῆς, ἀντιπροέδρου τῆς ἑταιρείας, ἀντιπροέδρου τῆς μουσικῆς, ἐλεγκτοῦ, ἀρχειοφύλακος τῆς μουσικῆς, ταμίου, γραμματέως καὶ 2 οἰκονόμων. Πλὴν τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς, ὑπῆρχον καὶ 8 μουσικοὶ ἔφοροι. Ἀρχικῶς τὰ μέλη τῆς ἑταιρείας διεκρίνοντο: α) εἰς θεμελιωτὰς (ἀμφοτέρων τῶν φύλων, οἵτινες ἔδει νὰ ὦσιν Ἕλληνες Χριστιανοὶ ἢ πολιτογραφημένοι εἰς τὴν Ἰόνιον πολιτείαν)· β) εἰσφορεῖς συνεταίρους (οἱασδήποτε ἐθνικότητος), μὲ ἁπλοῦν δικαίωμα φοιτήσεως ἐν τῇ ἑταιρείᾳ καὶ παρουσίας αὐτῶν κατὰ τὰς συναυλίας (οἱ πρῶτοι συνεισέφερον ἓν δίστηλον (κολωνᾶτον) ἀνὰ μῆνα, ἀργότερον δὲ (13 Αὐγούστου 1857) σελίνια δύο ἀνὰ μῆνα, οἱ δὲ εἰσφορεῖς ½ δίστηλον καὶ ἀργότερον 1 σελίνιον μηνιαίως)· γ) ἐπιτίμους συνεταίρους (εὐεργέτας τῆς ἑταιρείας ἢ συντείναντας εἰς τὴν πρόοδον τῆς τέχνης)· δ) προσαιρετοὺς συνεταίρους (πρόσωπα ἀσκοῦντα τὴν μουσικήν, ἢ μαθητὰς τῆς ἑταιρείας χάριν διακρίσεως). Κατὰ τὸ νεώτερον καταστατικόν, προΐσταται τῆς Ἑταιρείας ὀκταμελὴς διοικητικὴ ἐπιτροπὴ (συγκειμένη ἐκ τοῦ προέδρου, τοῦ ἀντιπροέδρου, τοῦ γραμματέως, τοῦ ταμίου, τοῦ ἐλεγκτοῦ, τοῦ οἰκονόμου, τοῦ κοσμήτορος τῶν σχολῶν καὶ τοῦ κοσμήτορος τῆς ἑταιρείας), ἥτις ὁρίζει τοὺς μουσικοὺς ἐφόρους ἢ ἐπόπτας. Τὰ μέλη δὲ αὐτῆς εἶναι: α) συνεταῖροι θεμελιωταί· β) συνεταῖροι ἐπίτιμοι· γ) συνεταῖροι προσαιρετοί· δ) συνεισφορεῖς. Κατὰ τὴν τελευταίαν τροποποίησιν, οἱ θεμελιωταὶ συνεισφέρουσι δραχ. 15, οἱ δὲ συνεισφορεῖς δραχ. 10 μηνιαίως. Σήμερον ἡ ἑταιρεία ἀριθμεῖ 430 θεμελιωτὰς καὶ 153 συνεισφορεῖς.

Ἡ ἑταιρεία συνήντησε πλείστας ὅσας οἰκονομικὰς δυσχερείας κατὰ τὰς διαφόρους φάσεις τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς. Κατὰ Δεκέμβριον 1853 τὸ ταμεῖον δὲν ἠδύνατο ν' ἀντιμετωπίσῃ τὰς δαπάνας, ἀπειληθείσης διαλύσεως. Τότε τὸ ἐπαρχιακὸν συμβούλιον συνέστησεν ἐτησίαν ἐπιχορήγησιν ἐκ λιρῶν στερλινῶν 120, ἐπικυρωθεῖσαν ἐκ μέρους τῆς γερουσίας καὶ τοῦ ἁρμοστοῦ Οὐάρδου. Κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1857 ὁ πρόεδρος Σπ. Β. Βούλγαρης ἀνεκοίνου ὅτι τα οἰκονομικὰ τῆς ἑταιρείας ἐβελτιώθησαν. Ἐπικινδύνως ἐκλονίσθησαν τὰ οἰκονομικὰ τῆς ἑταιρείας καὶ τῷ 1866, προεδρεύοντος τοῦ Σ. Κουρῆ, ὁπότε ἀνεστάλη ἡ κυβερνητικὴ ἐπιχορήγησις ἡ παρεχομένη ἕως τότε. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1870 ὁ πρόεδρος Σερεμέτης, ἀπευθυνθεὶς πρὸς τὸν δήμαρχον Κερκυραίων, παρεκάλει αὐτὸν ἵνα ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῆς ἑταιρείας σκεφθῇ περὶ τοῦ τρόπου τῆς σωτηρίας αὐτῆς ἐκ τῆς ἐπικειμένης διαλύσεως ἕνεκεν ἐλλείψεως μέσων συντηρήσεως.

Το δημοτικὸν συμβούλιον συνεισέφερε τότε ἀμέσως δραχμὰς 2.200, συνέστη δ' ἅμα ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀντώνιον Χαριάτην, περισυλλέξασα ἐράνους. Τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1871 γενναίως συνέδραμε τὴν ἑταιρείαν ὁ βασιλεὺς Γεώργιος δι' ἐτησίας ἐπιχορηγήσεως δραχμῶν 1.000 ἐκ τοῦ ἰδιαιτέρου ταμείου του. Ὡσαύτως ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, προεδρευομενη παρὰ τοῦ Χ. Τρικούπη, εἶχεν ἀναγράψει ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τοῦ ἔτους 1885 ποσὸν ἐκ δραχμῶν 1500. Ὁμοίας ἐπιχορηγήσεις εἶχον ἀναγράψει καὶ ἕτεροι ὑπουργοὶ ὑπὲρ τῆς Φ. Ε., πλὴν ἀτυχῶς ἡ ἐνίσχυσις ἐκείνη προώρως ἀνεστάλη.

Ἐκ τῶν ὑπὲρ τῆς Φ. Ε. κληροδοσιῶν διαφόρων εὐεργετῶν ἤρξατο ἡ ἑταιρεία τὴν ἀνέγερσιν ἰδιοκτήτου αὐτῆς κτηρίου, πλὴν δι' ἔλλειψιν μέσων πρὸ ἐτῶν ἀνεστάλη ἡ ἀποπεράτωσις αὐτοῦ. Οὕτω ἡ ἑταιρεία ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς μέχρι σήμερον στεγάζεται ἐπὶ ἐνοικίῳ εἰς ξένα οἰκήματα, μόλις ἀντεπεξερχομένη εἰς τὰ τῆς συντηρήσεως τῶν σχολῶν αὐτῆς ἔξοδα. Μόλις νῦν, κατόπιν κοινῆς ἀποφάσεως πάντων τῶν σωματείων Κερκύρας, ἐζητήθη δι' ὑπομνήματος καὶ ἐψηφίσθη παρὰ τῆς βουλῆς νόμος, ἐπιβάλλων πεντηκοντάλεπτον φορολογίαν ἐπὶ τῶν ἐν Κερκύρᾳ δημοσίων θεαμάτων πρὸς οἰκονομικὴν ἐνίσχυσιν τῶν δύο Φιλαρμονικῶν Ἑταιρειῶν Κερκύρας. Οἱ ἐν τῇ ἑταιρείᾳ διδάξαντες ἀρχιμουσικοὶ διευθυνταί, διδάσκαλοι καὶ ὑποδιευθυνταὶ ἐν τοῖς διαφόροις τμήμασι τῆς μουσικῆς σχολῆς ὑπῆρξαν οἱ ἑξῆς: Πρῶτος πάντων καὶ ὑπὲρ πάντας ὑπῆρξεν ὁ Νικόλαος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος. Ἀρχιμουσικοὶ διευθυνταί: Ἀντώνιος Λιβεράλης (ἀπὸ τοῦ 1840), Ἰωσὴφ Λιβεράλης (10 Ἰανουαρίου 1842), Φραγκ. Σκέμβρης (27 Μαρτίου 1853), Ἀλέξ. Βλάχος (16 Ἰουνίου 1855, Στυλ. Μπάκας (12 Ἰουνίου 1859 καὶ ἐκ δευτέρου διορισθεὶς τὸν Μάϊον τοῦ 1862), Β. Μπονιτσιόλι (29 Ἰουλίου 1861), Οὖγος Ἀβαντσολίνη (Δεκέμβριος 1882), Εὐτύχιος Κοκοροῦλο (Ἀπρίλιος 1883, Βροῦτος Γιανίνι (Ἰούνιος 1886), Ε. Σασόλι (Ἀπρίλιος 1890). Ἐν ἔτει 1890 προσκληθεὶς ἐξ Ἰταλίας παρὰ τῆς ἑταιρείας, προσῆλθεν ὁ Κερκυραῖος μουσουργὸς καὶ δεινὸς κλειδοκυμβαλιστὴς Δημήτριος Ἀνδρώνης, ὅστις εἶχεν ἀναλάβει τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν πάσης τῆς ἐν τῇ Φ. Ε. διδασκαλίας. Ἐπὶ Δ. Ἀνδρώνη ἐλειτούργησε καὶ ἡ σχολὴ κλειδοκυμβάλου, ἀνεμορφώθησαν δὲ αἱ σχολαὶ αὐτῆς τῇ προωθήσει τοῦ τότε προεδρεύοντος ἱερέως Κωνστ. Βούλγαρη, ἐπιμελείᾳ τοῦ ὁποίου ἑωρτάσθη μεγαλοπρεπέστατα ἡ πρώτη πεντηκονταετηρὶς (1840—1890) τῆς Φιλαρμονικῆς Ἑταιρείας.

Ὁ Δημ. Ἀνδρώνης διετέλεσε διευθυντὴς τῶν σχολῶν τῆς Φ. Ε. καὶ πρόεδρος τοῦ μουσικοῦ σώματος· κατήρτισε μάλιστα καὶ συμφωνικὴν ὀρχήστραν, ἥτις εἰς συναυλίαν τοῦ 1908 ἐξετέλεσε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὴν πρώτην συμφωνίαν τοῦ Μπετόβεν. Ἐφεξῆς ἀρχιμουσικοὶ διευθυνταὶ διετέλεσαν οἱ: Πέτρος Καραβάνας (1903), Ι. Γόμπετς (1921), Α. Πολέντο (1922) καὶ Σπ. Δουκάκης (ἀπὸ τοῦ 1924 μέχρι σήμερον). Ὑπὸ τὴν σημερινὴν διεύθυνσιν τοῦ Σπ. Δουκάκη λειτουργοῦσι παρὰ τῇ Φ. Ε. αἱ ἑξῆς σχολαί: Θεωρητικά, διδάσκαλος Δ. Μάμος· σχολὴ βιολίου, καθηγητὴς Τάσος Νικοκάβουρας, διδάσκαλος Μάριος Φαρούγγιας· σχολὴ βιόλας, διδάσκαλος Π. Μπράνδης· σχολὴ βιολοντσέλλου ὁ αὐτός· σχολὴ κλειδοκυμβάλου, καθηγητὴς Ἐδουάρδος Βουσολῖνος· σχολὴ πλαγιαύλου, διδάσκαλος Σ. Θεοδόσης· σχολὴ εὐθυαύλου ὁ αὐτός· σχολὴ ὀξυαύλου ὁ αὐτός· σχολὴ βαρυαύλου ὁ αὐτός· σχολὴ σάλπιγγος, καθηγητὴς Σπυρ. Δουκάκης· σχολὴ ὁλκωτῆς σάλπιγγος, διδάσκαλος Ν. Δυμπόνος· σχολὴ κέρατος, διδάσκαλος Γ. Ματσένιης· διδασκαλία ἀνωτέρων θεωρητικῶν, καθηγητὴς Σ. Δούκάκης· διευθυντὴς τῶν σχολῶν, ἀρχιμουσικὸς καὶ διευθυντὴς τῆς ὀρχήστρας Σπ. Δουκάκης· ὑποδιευθυντὴς σχολῶν Μάριος Φαρούγγιας· ὑπαρχιμουσικὸς (μπάντας) Γεώργ. Ματσένιης. Καίτοι συνεχῶς ἀποχωροῦσι πολυπληθεῖς μουσικοί, εὑρίσκοντες ἔντιμον πόρον ζωῆς ἀλλαχοῦ, ἡ δύναμις τοῦ μουσικοῦ σώματος δὲν κατέρχεται τοῦ ἀριθμοῦ τῶν 56, λόγῳ τῶν τελειοποιουμένων νέων μαθητῶν. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ὀρχήστραν τῆς Φ. Ε. Κατὰ τὸ ἔτος 1934 οἱ μαθηταὶ τῶν σχολῶν τῆς ἑταιρείας ἀνῆλθον εἰς 215.

Ὑποδιευθυνταὶ

Ἰωσὴφ Λιβεράλης	1840
Ν. Ὀλιβιέρης	1843
Ι. Ραγγιτσιόλι	1845
Δ. Ἀγαθίδης	1848
Ἀλ. Βλάχος	1850
Σ. Μπάκας	1855
Φρ. Καραβάνας	1859–1862 καὶ 1872
Ἀναστ. Ρινόπουλος	1860 καὶ 1876
Ἰω. Γκιόκας	1861
Σ. Μπακίκιας	1872
Σ. Μπίτσης	1874
Φρ. Σίρης	1879
Ν. Βλάχος	1884
Ι. Τζουφρὲς	1919
Γ. Ματσένιης	—

Διδάσκαλοι σχολῆς πνευστῶν ὀργάνων, ὀρειχαλκίνων καὶ ξυλίνων

Ε. Σασόλι, Ν. Βλάχος, Φ. Καραβάνας, Π. Καραβάνας.

Διδάσκαλοι βιολίου καὶ βιόλας

Ἰωάν. Παλλότας	1841
Λουκ. Καλογερᾶς	1841
Φρ. Καραβάνας	1858
Ἀν Ρινόπουλος	1860
Ἐρ. Τσεντολα	1884
Β. Δημεῖ	1887
Ε. Σμὶθ	1901
Μάριος Φαρούγγιας	1903

Διδάσκαλοι ᾠδικῆς

Σ. Ξύντας	1841
Ι. Κομνος	1846
Εὐ. Λαμπελὲτ	1859
Δ. Ἀνδρώνης	1890

Διδάσκαλοι βιόλας

Α. Κιουζόλι	1890

Διδάσκαλοι βιολοντσέλλου

Ι. Μαραγκώνι	1890

Καθηγηταὶ ἀντιστίξεως καὶ ἁρμονίας

Νικόλ. Χαλικ. Μάντζαρος	1840
Δομ. Παδοβάνης	1841
Διον. Ροδοθεᾶτος	1875
Δ. Ἀνδρώνης	1890

Digitized by Google

Ἀπὸ τῆς συστάσεως τῆς Φ. Ε. μέχρι τῆς πεντηκονταετηρίδος (1890) οἱ μαθηταὶ αὐτῆς ἀνῆλθον εἰς 1.627. μέχρι δὲ τῆς ἑβδομηκονταπενταετηρίδος αὐτῆς (ἔτος 1915) οἱ μαθηταὶ ὑπελογίσθησαν παρὰ τοῦ τότε ἀρχιμουσικοῦ Π. Καραβάνα καὶ τοῦ Σπ. Παπαγεωργίου εἰς 3.500. Ἡ Φ. Ε. ἐχορήγει ἀνέκαθεν τοὺς μουσικοὺς αὐτῆς διὰ τὴν ὀρχήστραν τοῦ δημοτικοῦ θεάτρου, ὡς καὶ τοὺς χορῳδοὺς (coristi), μαθητεύοντας εἰς τὴν σχολὴν τῆς ᾠδικῆς, ὥστε οἱ ἀνέκαθεν ἐρχόμενοι ἰταλικοὶ θίασοι εὕρισκον ἐνταῦθα δεδοκιμασμένους χορῳδούς. Ἐκ τοῦ φυτωρίου τούτου τῆς μουσικῆς πλεῖστοι κατετάσσοντο εἰς τὰς μουσικὰς τοῦ ἀγγλικοῦ στόλου τῆς Μεσογείου, ὡς καὶ ἀργότερον εἰς τὰς ἑλληνικὰς στρατιωτικὰς μουσικάς, τοῦθ' ὅπερ συνεχίζεται μέχρι σήμερον. Τὸ πλεῖστον μέρος τῶν κορυφαίων ἐκ τῶν πνευστῶν ὀργάνων μουσικῶν τῆς συμφωνικῆς ὀρχήστρας τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν ἦσαν καὶ εἶναι μέχρι σήμερον Κερκυραῖοι μουσικοί, ἀπόφοιτοι τῆς Φιλαρμονικῆς Ἑταιρείας Κερκύρας. Ἐκ τῶν μαθητῶν τῆς ἑταιρείας πλεῖστοι ἀνεδείχθησαν, ὡς οἱ: Β. Ἀγαθίδης, μετεκπαιδευθεὶς ἀργότερον ἐν Βολωνίᾳ· Ἀλέξανδρος Βλάχος, διατελέσας ἀρχιμουσικὸς 2 ἀγγλικῶν στρατιωτικῶν μουσικῶν καὶ εἶτα διδάσκαλος ἐν τῇ ἑταιρείᾳ· Στυλιανὸς Μπάκας, ἀναδειχθεὶς ἀρχιμουσικὸς τῆς Φ. Ε.· Φραγκῖσκος Καραβάνας, διδάσκαλος καὶ ὑποδιευθυντὴς ἐν τῇ φιλαρμονικῇ, ἀργότερον διευθυντὴς ἐν Κεφαλληνίᾳ· Μᾶρκος Δεσύλλας, ἀρχιμουσικὸς ἑλληνικῆς στρατιωτικῆς μουσικῆς· Γρηγόριος Γεώργοβιτς, ἀρχιμουσικὸς ἐν Ἑλλάδι· Ἀναστάσιος Καρατζᾶς, ὑποδιδάσκαλος τῆς μουσικῆς τῆς φρουρᾶς Κερκύρας· Κωνστ. Χάντζης, ἀρχιμουσικὸς ἑλληνικῆς στρατιωτικῆς μουσικῆς· Ν. Μοριανος, διευθυντὴς τῆς ἐν Λευκάδι ἀστικῆς μουσικῆς· Ἐ. Λαμπελέτ, διδάσκαλος ᾠδικῆς καὶ κλειδοκυμβάλου· ἀδελφοὶ Ἰωσὴφ καὶ Σπυρ. Καίσαρης, διακριθέντες ὡς στρατιωτικοὶ ἀρχιμουσικοὶ ἐν Ἑλλάδι· Ἰ. Ριτσιαρδέλης, στρατιωτικὸς μουσικὸς ἐν Ἑλλάδι· Ν. Βλάχος, ὑποδιευθυντὴς ἐν τῇ φιλαρμονικῇ ἐπί τινα χρόνον, διευθύνας τὴν ἐν Σύρῳ, Ληξουρίῳ καὶ Λαυρείῳ μουσικήν· Σ. Γιοχάλας, ἀρχιμουσικὸς ἐν Ἑλλάδι· Λεωνίδας Ραφαήλοβιτς, ἀρχιμουσικὸς τῆς μουσικῆς τῆς φρουρᾶς Κερκύρας· Ρ. Παριζίνης, μουσικοδιδάσκαλος ἐν Ἀθήναις· Σπ. Κυρβούνης, διδάσκαλος κλειδοκυμβάλου ἐν Πάτραις· Γ. Λαμπίρης, συνθέτης καὶ μουσικοδιδάσκαλος ἐν Ἀθήναις· Σπ. Μπίζης, συστήσας ἐν Κεφαλληνίᾳ φιλαρμονικὴν καὶ διδάσκαλος ἐν Πάτραις· Γ. Μεταλληνός, ἀρχιμουσικὸς ἐν Ἰθάκῃ· Πέτρος Καραβάνας, διευθυντὴς τοῦ μουσικοῦ σώματος τῆς Φ. Ε.· Θ. Κρητικός, ἀρχιμουσικὸς ἐν Κεφαλληνίᾳ· Μιχ. Μάστορας, διευθυντὴς τῆς ἐν Κερκύρᾳ φιλαρμονικῆς «Μάντζαρος» καὶ ἀκολούθως ἑτέρας ἐν Λαρίσῃ κλπ.

Χρονολογίαι	Πρόεδροι τῆς Φ. Ἑταιρείας
1840	Γεράσιμος Ρινόπουλος
1810 15 Σεπτεμβρίου	Πέτρος Κουαρτᾶνος Καλογερᾶς
1840 10 Ὀκτωβρίου	Πέτρος Κουαρτᾶνος Καλογερᾶς
1841 15 Μαρτίου	Ἀντώνιος Μαρίας Πολυλᾶς
1811 11 Ἰουνίου	Ἀντώνιος Μαρίας Πολυλᾶς
1841 10 Ἰουλίου	Ἀναστάσιος Χαλικιόπουλος Γιαλλινᾶς
1841 11 Δεκεμβρίου	Γεώργιος Μαρκορᾶς
1812 11 Ἰουλίου	» »
1842 11 Σεπτεμβρίου	» »
1843 23 Μαρτίου	Ἀνδρέας Μουστοξύδης
1843 31 Δεκεμβρίου	» »
1844 31 »	» »
1845 31 »	» »
1846 31 »	Πέτρος Βράϊλας Ἀρμένης
1818 31 Ἰανουαρίου	Σπῦρος Βέγιας Βούλγαρης
1848 31 Δεκεμβρίου	» » »
1849 16 Αὐγούστου	Ἀντώνιος Μαρίας Πολυλᾶς
1850 31 Δεκεμβρίου	» » »
1853 4 Μαρτίου	Σπῦρος Βέγιας Βούλγαρης
1858 11 Ἰανουαρίου	Πέτρος Βράϊλας Ἀρμένης
1859 11 »	Σπῦρος Δυύσμαινης
1859 1 Ἰουλίου	Πέτρος Βράϊλας Ἀρμένης
1860 11 Ἰανουαρίου	» » »
1861 11 »	» » »
1862 11 »	» » »
1863 10 »	» » »
1864 11 »	» » »
1865 15 Μαρτίου	Γεώργιος Μαρκορᾶς
1866 21 Φεβρουαρίου	Σωκράτης Κουρῆς
1867 19 Ἰουνίου	Γεώργιος Πέκος Δᾶνος
1868 25 Φεβρουαρίου	Σπυρίδων Μπολτᾶς
1870 31 Ἰανουαρίου	Ἀριστ. Σερεμέτης
1871 18 Φεβρουαρίου	» »

Χρονολογίαι	Πρόεδροι τῆς Φ. Ἑταιρείας
1872 4 Ἰουλίου	Ἀριστ. Σερεμέτης
1873 4 »	» »
1874 26 Αὐγούστου	» »
1875 1 Ὀκτωβρίου	» »
1877 24 Φεβρουαρίου	» »
1878 18 Μαρτίου	» »
1879 1 Ἰουνίου	» »
1882 9 Ἰανουαρίου	» »
1883 9 »	Ἰωάννης Δούσμανης
1884 29 »	» »
1885 28 »	» »
1886 26 »	» »
1887 30 »	» »
1888 8 Φεβρουαρίου	» »
1888 18 Μαρτίου	Ἱερεὺς Κωνσταντ. Βούλγαρης (Παπᾶ - Κωνστάντες)
1889 30 Μαρτίου	» »
1890 7 Ἰουνίου	» »
1890 14 Δεκεμβρίου	Ἰωάννης Κωνστ. Πάλιος
1891/1895	» » »
1896 14 Δεκεμβρίου	Ἰωάννης Δαμασκηνός
1897	» »
1898 2 Φεβρουαρίου	Γεράσιμος Ἀσπιώτης
1899	» »
1900 26 Φεβρουαρίου	Σπυρίδων Σανσῶν
1901/1903	» »
1903 8 Δεκεμβρίου	Σπυρίδων Ζαμβετσιᾶνος
1904 1 Ἰουλίου	Ἰωάννης Σπυρίδων Πάλιος
1905/1907	» » »
1908 10 Μαρτίου	Γεώργιος Φλαμπουριάρης
1909/1911	» »
1912 30 Ἀπριλίου	Ἀντώνιος Ποφάντης
1925	Ἄγγελος Γιαλλινᾶς
1930	Αὐάγγελος Κασταμονίτης
1931	Ἱερεὺς Στέφ. Βούλγαρης
1933	Μιχαὴλ Ἁγιοβλασίτης

Τὸ παρὸν ἄρθρον εἶναι περιληπτικὴ ἐξιστόρησις, ἐξαχθεῖσα ἐκ τῆς περὶ Φιλαρμονικῆς Ἑταιρείας Κερκύρας μελέτης τοῦ Εὐγενίου Θεμιστ. Πολίτου καὶ ἐξ ἄλλων στοιχείων. Τὰ τῆς μελέτης ταύτης ἀνέπτυξε τὸ πρῶτον ὁ Εὐγ. Πολίτης κατὰ τὸν πανηγυρισμὸν ἐν τῇ Φ. Ε. ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος εἰς τρεῖς συνεχεῖς διαλέξεις, τῆς 12, 13 καὶ 14 Δεκεμβρίου 1930. Περὶ τῆς Φ. Ε. ἔγραψε καὶ ὁ καθηγητὴς Σπυρ. Παπαγεωργίου (1840—1890), προέγραψε δὲ αὐτοῦ ὡσαύτως ὁ ἱστοριοδίφης Λαυρέντιος Βροκίνης, ἐκπονήσας μάλιστα τὸν πρῶτον κατάλογον τῶν προέδρων καὶ διδασκάλων τῆς Φ. Ε. Κ.

Ἀπὸ τοῦ 1890 λειτουργεῖ ἐν Κερκύρᾳ καὶ δευτέρα φιλαρμονικὴ ἑταιρεία, φερώνυμος τοῦ ἐπιφανοῦς Κερκυραίου συνθέτου Μαντζάρου, ἡ ὁποία ἔμεινε γνωστὴ ὡς Νέα Φιλαρμονική, κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν ἑτέραν παλαιάν) καὶ ἐμφανίζει ἀναλόγου ἐπιτυχίας μουσικὴν δρᾶσιν.

Ἡ μουσικὴ ἐν Κεφαλληνίᾳ. Μετὰ τὴν Κέρκυραν ἐξέχουσαν θέσιν ἔχει ἐν τῇ μουσικῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἑπτανήσου ἡ Κεφαλληνία, διότι ἐξ αὐτῆς ὄχι μόνον ἐξεπήδησεν ἡ καντάδα, ἥτις τοιαύτης ὑπῆρξε σημασίας διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ διότι εἶναι ἡ πατρὶς πολλῶν διακεκριμένων μουσουργῶν, δεξιοτεχνῶν κ. ἄ. Ἀκόμη καὶ ἡ ἵδρυσις τῆς Φιλαρμονικῆς ἑταιρείας Ἀθηνῶν ἦτο κατὰ τὰ ἐννέα δέκατα ἔργον Κεφαλλήνων φιλομούσων. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ μουσικοῦ αἰσθήματος τῶν Κεφαλλήνων ὀφείλεται ὄχι μόνον εἰς τοὺς ἀνέκαθεν ἐπισκεπτομένους τὴν νῆσον ἰταλικοὺς μελοδραματικοὺς θιάσους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ διάφορα αὐτῆς μουσικὰ ἱδρύματα, ὧν τὰ ἀξιολογώτερα εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. *Φιλαρμονικὴ σχολὴ Κεφαλληνίας.* Ἱδρύθη κατ' ἀρχὰς ἐν Ἀργοστολίῳ περὶ τὸ 1843 ὑπὸ τοῦ Ἰταλοῦ πρόσφυγος Emilio Pizzoli, ὅστις ὑπῆρξε μουσικὸς αὐτῆς διευθυντής. Ἐνισχύθη πολὺ ὑπὸ τοῦ κόμματος τῶν ριζοσπαστῶν, συνετηρεῖτο δὲ διὰ συνδρομῶν καὶ ἐράνων καὶ ἐχρησίμευεν εἰς τὰς ἐθνικὰς καὶ ἄλλας ἑορτάς, αἱ ὁποῖαι ὠργανοῦντο φροντίδι τῶν ριζοσπαστῶν (Λιβαδᾶ, Μομφεράτου, Ζερβοῦ κ. ἄ.), ἀνακρούουσα διάφορα θούρια καὶ ἐθνικὰ ἐμβατήρια. Συνώδευε πάντοτε τὴν λιτανείαν τοῦ ἐπιταφίου καὶ ἄλλας θρησκευτικὰς πομπὰς μετὰ τὴν ἄρνησιν τῆς ἀγγλικῆς μπάντας ὅπως συμμετέχῃ τῶν ἐπιδείξεων καὶ τῶν τελετῶν τοῦ ἐθνικοῦ στοιχείου τῆς νήσου. Τὴν διεύθυνσιν τῆς φιλαρμονικῆς ἀνέλαβε βραδύτερον ὁ Νικόλαος Μεταξᾶς Τζανῆς, νέος σπουδάσας ἐν Ἰταλίᾳ, πλήρης δὲ ἐνθουσιασμοῦ καὶ καλῆς θελήσεως. Οὗτος διωργάνωσε τὸ μουσικὸν τοῦτο σῶμα συστηματικώτερον, συνέθεσε δὲ καὶ τὰ τραγούδια καὶ τὰ ἐνθουσιώδη ἐμβατήρια, ἅτινα ἐκτελούμενα τὴν 25 Μαρτίου καὶ εἰς ἄλλας ἐθνικὰς ἑορτάς, ἀπετέλεσαν τὰ σύμβολα τῆς ριζοσπαστικῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἀγγλικῆς προστασίας. Ἡ φιλαρμονικὴ ἐξηκολούθησεν ὑφισταμένη μὲ περιοδικὰς διαλύσεις καὶ ἀνασυστάσεις μέχρι τῆς ἑνώσεως (1864), ὁπότε, ἐκλιπόντος τοῦ βασικοῦ σκοποῦ, διελύθη ὁριστικῶς. Ἀνασυνεστήθη τῷ 1875 ὑπὸ τοῦ δημάρχου Βικεντίου Καρύδη τῇ ἀρωγῇ πλουσίων ὁμογενῶν Κεφαλλήνων καὶ ἔκτοτε λειτουργεῖ μέχρι σήμερον ὡς σωματεῖον καὶ ὡς καθ' αὑτὸ μουσικὴ σχολή. Διατηρεῖ σχολὰς πνευστῶν καὶ ἐγχόρδων ὀργάνων (3 καθηγηταὶ πνευστῶν καὶ 2 ἐγχόρδων), παρέχουσα τὴν διδασκαλίαν δωρεὰν εἰς πλέον τῶν 60—65 μαθητῶν. Συντηρεῖται ἐκ συνδρομῶν τῶν μελῶν, ἐξ ἐπιχορηγήσεως τοῦ δήμου Ἀργοστολίου (12 000 δραχμαὶ ἐτησίως), ἐκ τῶν τόκων τοῦ κληροδοτήματος Γεωργίου Γερμενῆ (3 ἑκατομμύρια δραχ.).

Τὸ μουσικὸν σῶμα (banda) ἀπαρτίζεται ἀπὸ 35—40 μαθητὰς καὶ δίδει συναυλίας δὶς τῆς ἑβδομάδος εἰς τὴν πλατεῖαν Βαλλιάνου ἐν Ἀργοστολίῳ. Ἔχει ἰδιόκτητον μέγαρον καὶ ἄλλην ἀκίνητον περιουσίαν. Διευθυνταὶ αὐτῆς ὑπῆρξαν: Emilio Pizzoli, Ν. Μεταξᾶς Τζανῆς, N. Serrrao, Φραγκ. Καραβάνας, Φραγκ. Νικολίνης, D. Sirignano, Luigi Ballassone, Salvatore Constanzo καὶ Εὐάγγελος Σκλαβοῦνος, ὁ καὶ νῦν διευθυντής. Διοικεῖται ὑπὸ πενταμελοῦς ἐπιτροπῆς ἐκλεγομένης ὑπὸ τῶν μελῶν.

2. *Φιλαρμονικὴ σχολὴ ἀπόρων παίδων.* Ἀποτελεῖται ἀπὸ μαθητὰς τῆς Βαλλιανείου σχολῆς ἀπόρων παίδων. Καταργηθείσης τῆς μπάντας ὑπὸ τῆς διοικήσεως τῆς σχολῆς, οἱ μαθηταὶ συνενωθέντες ἀπετέλεσαν ἴδιον σωματεῖον. Τὸ μουσικὸν τοῦτο σῶμα παίζει ἐπ' ἀμοιβῇ εἰς ἑορτάς, πανηγύρεις, χορούς κλπ. Διευθυντὴς Γεώργιος Ἀρτινός.

3. *Φιλαρμονικὴ Λειβαθοῦς.* Ἱδρύθη ὑπὸ ἀποφοίτων μαθητῶν τῆς παλαιᾶς φιλαρμονικῆς καὶ τῆς σχολῆς τῶν ἀπόρων εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ δήμου Λειβαθοῦς, ἐνισχυθεῖσα οἰκονομικῶς ὑπὸ τοῦ ἐφοπλιστοῦ Γερασ. Βεργωτῆ καὶ ἄλλων πλουσίων Λειβαθηνῶν. Συνεχωνεύθη κατόπιν μὲ τὴν φιλαρμονικὴν τῶν ἀπόρων, ἀποτελέσασα ἓν νομικὸν πρόσωπον.

4. *Φιλαρμονικὴ Ληξουρίου.* Ἱδρύθη σχεδὸν ταυτοχρόνως μὲ τὴν φιλαρμονικὴν Ἀργοστολίου. Συντηρεῖται διὰ συνδρομῶν καὶ ἐράνων, πλέον μιᾶς ἐπιχορηγήσεως τοῦ δήμου Ληξουρίου. Πρῶτος διευθυντὴς αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ Πέτρος Σκαρλάτος, κατόπιν στρατιωτικὸς ἀρχιμουσικός. Οἱ μαθηταὶ ὄχι μόνον προσφέρουν δωρεὰν τὴν ὑπηρεσίαν των, ἀλλὰ καὶ συνεισφέρουσι μηνιαίαν συνδρομήν.

5. *Μουσικὸς σύλλογος Ἀπόλλων.* Ὅμιλος ἐρασιτεχνῶν, συγκεκροτημένος εἰς σωματεῖον ἀνεγνωρισμένον. Διδάσκεται ἐν αὐτῷ μανδολῖνον, κιθάρα, σολφὲζ καὶ χορῳδία. Δίδει δύο ἢ τρεῖς συναυλίας κατ' ἔτος. Διοικεῖται ὑπὸ πενταμελοῦς ἐπιτροπῆς. Μουσικὸς διευθυντὴς ὁ Κοσμᾶς Μοχάντσαρ.

6. *Λαϊκὴ χορῳδία Σπύρ. Ποταμιάνου.* Ὅμιλος ἐρασιτεχνῶν τραγουδιστῶν. Δίδει συναυλίας καὶ ἀποτελεῖ τὸν χορὸν τῆς μητροπόλεως Ἀργοστολίου.

Ἡ μουσικὴ ἐκαλλιεργήθη ἀνέκαθεν ἐν Κεφαλληνίᾳ. Διάφοροι Ἰταλοὶ μουσικοδιδάσκαλοι, παρεπιδημοῦντες καὶ τακτικοί, μελοδραματικὴ περίοδος (4 μηνῶν κατ' ἔτος) εἰς τὸ χειμερινὸν θέατρον συνέτειναν πολὺ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμφύτου εἰς τοὺς νησιώτας τούτους μουσικοῦ αἰσθήματος τόσον, ὥστε ἡ ὀρχήστρα καὶ ἡ χορῳδία τοῦ ἰταλικοῦ μελοδράματος ν' ἀποτελῆται συστηματικῶς ὁλόκληρος σχεδὸν ἀπὸ ἐντοπίους μουσικοὺς καὶ τραγουδιστάς. Τὴν πρὸς τὴν μουσικὴν ἐπίδοσιν αὐτὴν μαρτυρεῖ καὶ ἡ δρᾶσις τῶν Κεφαλλήνων μουσουργῶν καὶ μουσικοδιδασκάλων Γ. Μεταξᾶ Τζανῆ, Φρειδερίκου Στῆβενς, Γεωργίου Λαμπίρη, Διονυσίου Λαυράγκα, Γεωργίου Σκλάβου, Γεωργίου Σακομοῦ, πρωτοψάλτου καὶ συνθέτου ἐν εὐρωπαϊκῇ μουσικῇ ἀξιολόγων ἐκκλησιαστικῶν ᾀσμάτων. Ἐκ τῶν ἀοιδῶν διεκρίθησαν ἡ Ἑλένη Ἀσάνη - Κωστῆ ὑψίφωνος, ὁ Ἰωάννης Κρητικὸς διάσημος ὀξύφωνος, ὁ Θεμ. Ἀμούργης βαθύφωνος κ. ἄ.

Γ. ΣΚΛΑΒΟΣ

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Α') *Γενικαὶ ἱστορίαι τῆς μουσικῆς* (ὧν τμήματα ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀρχαίαν μουσικήν): *Lavoix H.*, «Histoire de la musique» (Paris 1885, ἑλλην. μετάφρ. ὑπὸ *Ἀθηνᾶς Ν. Σερεμέτη*, «Ἱστορία τῆς μουσικῆς» (Ἀθῆναι 1888).— *Köstlin H. A.*, Geschichte der Musik in Umriss» (Tübingen 1875, ἑλλην. μετάφρ. ἐκ τῆς ε' ἐκδ. ὑπὸ Δ. Σ. *Μολτου*, «Ἱστορία τῆς μουσικῆς ἐν περιλήψει» Ἀθῆναι 1908).—*Riemann H.*, «Handbuch der Musikgeschichte» (α' ἔκδ. 1901 κ. ἑ., ἑλλην. μετάφρασις «Ἐπίτομος ἱστορία τῆς μουσικῆς μετὰ προσθηκῶν καὶ συμπληρωμάτων διὰ τοὺς νεοέλληνα συνθέτας ὑπὸ *Γ. Κ. Σκλάβου*», Ἀθῆναι 193., ἔκδ. «Μουσικῶν Χρονικῶν»).—*Emmanuel M.*, «Histoire de la langue musicale» 1911 κἑ. Ἰδίως ἐν τ. I).—*Πολυκράτης Θ.*, «Ἡ σημειογραφία ἐν τῇ μουσικῇ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων» (Ἀθῆναι 1918).—*Combarieu J.*, «Histoire de la musique» (Paris I/1913).—*Landormy P.*, «Histoire de la musique» (Paris 1920, ζ' ἔκδ. Μετάφρ. καὶ συμπληρώματα ὑπὸ *Σοφ. Σπανούδη*, Ἀθῆναι 1931. 2).—*Θεοδωροπούλου Αὔρ.*, «Ἱστορία τῆς μουσικῆς» (Ἀθῆναι Α /1925).—*Δασιος Π. Α.*, «Ἐπίτομος ἱστορία τῆς μουσικῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον» (Ἀθῆναι 1931).

Β') *Ἀρχαία μουσική: Kiesewetter R.*, «Ueber die Musik der neuen Griechen nebst freien Gedanken über altaegyptische und altgriechische Musik» (1838).—*Vincent A. S. H.*, «Sur le rythme chez les anciens» (1845).—*Fortlage K.*, «Das musikalische System der Griechen in seinem Urgestalt» (1847).—*Bellermann J. Fr.*, «Die Tonleitern und Musiknoten der Griechen» 1847).—*Westphal R.*, «Metrik der griechisches Dramatikes und Lyrikes (μετὰ τοῦ Rossbach, Leipzig 1854—1856 τοῦ ὁποίου γ' ἔκδοσις εἶναι τὸ Theorie des musischen Künste der Hellenen» (1885—1889).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Die Fragmente und Lehrsätze der griechischen Rythmiker» (Leipzig 1861).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Geschichte der alten und mittelalterlichen Musik» (Breslau 1864—1865).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «System der antiken Rythmic» (Breslau 1865).—*Paul O.*, «Die absolute Harmonik der Griechen» Leipzig 1867).—*Gevaert F. A.*, «Histoire et théorie de la musique dans l'antiquité» (Gend 1875—1881 τ. 2, τὸ ὁποῖον μένον ἔτι τὸ κλασσικώτερον εἰς τὸ εἶδός του), τοῦ ὁποίου συνέχισις εἶναι «La mélopée antique dans le chant de l'église latine» (Gent 1895 1896 τ. 2).—*Ruelle Ch. Em.*, «Études sur l'ancienne musique grecque» (Paris 1875).—*Jahn K.*, «Die griechischen Saiteninstrumente» (1882).—*Westphal R.*, «Die Musik des griechischen Altertums» (Leipzig 1883).—*Hatch Ed.*, «Griechentum und Christentum» (Freiburg 1892, σπουδαῖον).—*Monro D. B.*, «The modes of ancient greek music» (1894).—*Jahn K.*, «Musici scriptores graeci» (1895).—*Thierfelder A.*, «System der altgriechischen Instrumentalnotenschrift» (1897).—*Möchler A.*, «Die griechische, griechisch-römische und altchristlichlateinische Musik» (1898).—*Gevaert F. A.* καὶ *Vollgraff*, «Les Problèmes musicaux d'Aristote» (Gand 1899—1903).—*Batka R.*, «Die Musik der alten Griechen» (1900).—*Christ W.*, «Grundfragen der melischen Metrik der Griechen» (1902).—*Laloy L.*, «Aristoxène de Tarente et la musique de l'antiquité» (Paris 1904).—*Emmanuel M.*, «Traité de la musique grecque» (ἐν τῇ «Encyclopédie de la musique» τοῦ A. Lavignac 1912).—*Giani K.*, «Gli spiriti della musica nella tragedia greca» (Milano 1924).—*Reinach Th.*, «La musique grecque» (Paris 1926).—*Del Grande C.*, «Sviluppo musicali dei metri greci» (Napoli 1927).—*Quasten Joh.*, «Musik und Gesang in der Kulten

der heidnischen Antike und der christlichen Frühzeit» (=«Liturgiegeschichtl. Quellen und Forschungen», Münster Bd. 25/1930).— *Mountford J. F.*, «A new fragment of greek music» ἐν «Journal of hellenic studies» τ. LI/1931, σ. 91 κ.ἑ.).— *Del Grande C.*, «Espressione musicale dei poeti greci» (Napoli 1932).

[Λεπτομερεστέραν καὶ νεωτέραν βιβλιογραφίαν βλ. ἐν *Marouzeau J.*, «Dix années de bibliographie classique, 1914—1924» (Paris II/1928, σ. 593 κ.ἑ.) καὶ ἐν τῷ ἐτησ.ῳ αὐτοῦ συμπληρώματι «L' année philologique» (Paris 1928 κ.ἑ.) ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1924 κ.ἑ. βιβλιογραφίαν.]

Βυζαντινὴ μουσική.— *Ἀγαθοκλῆς Παν.*, «Θεωρητικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς» (Ἀθῆναι 1855).— *Ἐφεσιομάγνητος Κ. Φ.*, «Θεωρητικὸν στοιχειῶδες τῆς μουσικῆς» (Κωνσταντινούπολις 1859).— *Φιλοξένους Κ.*, «Θεωρητικὸν στοιχειῶδες τῆς μουσικῆς» (Κωνσταντινούπολις 1859).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς» (Κωνσταντινούπολις 1868).— *Γριτσάνης Παν.*, «Τὸ περὶ τῆς μουσικῆς τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας ζήτημα» (Νεάπολις 1870).— *Τζέτζης Ἰ. Δ.*, «Περὶ τῆς κατὰ τὸν μεσαίωνα μουσικῆς τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας» (Ἀθῆναι 1872).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ueber die altgriechische Musik in der griechischen Kirche» (München 1874).— *Θερειανὸς Εὐστ.*, «Περὶ τῆς μουσικῆς τῶν Ἑλλήνων ἰδίως τῆς ἐκκλησιαστικῆς» (Τεργέστη 1875).— *Βουναρδάκης Δ.*, «Πρόλογος αὐτοσχέδιος περὶ τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς» (Τεργέστη 1876).— *Pitra I. B.*, «Analecta sacra» (Paris I/1876).— *Bourgault-Ducoudray L. A.*, «Études sur la musique ecclésiastique grecque» (Paris 1877).— *Τζέτζης Ἰ. Δ.*, «Ἡ ἐπινόησις τῆς παρασημαντικῆς τῶν κατὰ τὸν μεσαίωνα λειτουργικῶν καὶ ὑμνολογικῶν χειρογράφων τῶν ἀνατολικῶν ἐκκλησιῶν» (Ἀθῆναι 1886).— *Bouvy Ed.*, «Poètes et mélodes. Étude sur les origines du rythme tonique dans l' hymnographie de l'église grecque» (Nimes 1886).— *Παπαδόπουλος Γ. Ι.*, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς» (Ἀθῆναι 1890).— *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (München 1891, β' ἔκδ. 1897.— ἑλλην. μετάφρ. Σωτηριάδου, Ἀθῆναι τ. B'/1900, σ. 381—385).— *Hatherly S. G.*, «A treatise on Byzantine music» (London 1892).— *Wosnessensky I I.*, «Du chant de l' église grecque orientale» (Riga 1899).— *Βιολάκης Γ.*, «Μελέτη συγκριτικὴ τῆς νῦν ἐν χρήσει μουσικῆς γραφῆς πρὸς τὴν κτλ.» (ἐν «Περιοδικῷ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μουσικοῦ συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως» A/1900).— *Παπαδόπουλος Γ.*, «Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ ἀναπτύξεως τῆς παρασημαντικῆς τῆς μουσικῆς ἡμῶν» (ἐν «Περιοδικῷ ἐκκλησιαστικοῦ μουσικοῦ συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως A/1900).— *Παπαδόπουλος Ε. Γ.*, «Ὁ ρυθμὸς ἐν τοῖς ᾄσμασι τῆς ἐκκλησίας» (Ἀθῆναι 1903).—*Παπαδόπουλος Γ. Ι.*, «Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς. 1—1900 μ. Χ.» (Ἀθῆναι 1904).— *Rebours J. B*, «Traité de psaltique» (Paris 1906).— *Alkmanov D. καὶ Zwerer A.*, «Ἡ σημερινὴ παρασημαντικὴ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας» (ρωσ., Πετρούπολις 1907).— *Gastoué Am*, «Catalogue des manuscrits de musique byzantine de la bibliothèque nationale de Paris et des bibliothèques publiques de France» (Paris 1907.— *Riemann H.*, «Die byzantinische Notenschrift im 10—25 Jahrhundert» Leipzig 1909.— *Ψάχος Κ. Α.*, «Ἡ παρασημαντικὴ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς» (Ἀθῆναι 1917).— *Βαφειάδης Νικ. Κ.*, «Ἡ γνησιότης τῆς καταγωγῆς τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς» (Κωνσταντινούπολις 1918).— *Γιαννίδης Ελ.*, «Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ ἡ ἐναρμόνισή της» (Ἀθῆναι 1921 = «Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ ὁμίλου» τ. Θ'/1921, σ. 27 — 58).— *Παπαδημητρίου Κ.*, «Τὸ μουσικὸν ζήτημα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1921).— *Tillyard H. J. W.*, «Byzantine music and hymnography» (London 1923).— *Wellesz Eg.*, «Byzantinische Musik» (Breslau 1927, νεωτ. ἔκδ. «Música bizantina» Barcelona 1930).— *Παναγιωτόπουλος Ἰ. Δ.*, «Ἡ μουσικὴ τῆς θρησκείας ἢ ἐπανεμφάνισις τῆς μουσικῆς τῶν βυζαντινῶν χρόνων καὶ τῆς ἀρχαίας τονολογίας κτλ.» (Τρίπολις 1929).— *Wellesz E.*, «Das Alter der Melodien der byzantinischen Kirche» (=Forschungen und Fortschritte» VIII/1932).— *Βαμβουδάκης Εμμ.*, «Τὰ ἐν τῇ βυζαντινῇ μουσικῇ κρατήματα» (ἐν τῇ «Ἐπετηρίδι τῆς ἑταιρ. βυζαντ. σπουδῶν» τ. Ι'/1933).— *Καρᾶς Σ.*, «Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ σημειογραφία» (Ἀθῆναι 1933).— *Κωνσταντόπουλος Ν.*, «Ἡ βυζαντινὴ μουσική» (ἐν «Ἐργασίᾳ» ἀρ. 218/1934).

Ἐν τῇ ἐπισήμῳ διδασκαλίᾳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς χρησιμοποιοῦνται θεωρητικὰ βιβλία τὰ ἑξῆς: *Χρύσανθος* (ἀρχιεπ. Δυρραχίου), «Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς» (Παρίσιοι 1821).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Θεωρητικὸν μέγα τῆς μουσικῆς» (Τεργέστη 1832, ἔκδ. *Π. Γ. Πελοπίδου*).— *Θεόδωρος Φωκαεύς*, «Κρηπὶς» (1842).— «Στοιχειώδης διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς» (Κωνσταντινούπολις 1888, ἔκδ. τῆς Πατριαρχικῆς μουσικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1881).

[Νεωτέραν βιβλιογραφίαν βλ. ἐν τοῖς τόμοις τοῦ «Byzantinische Zeitschrift» (Leipzig 1892, ἐν τῷ τμήματι «Bibliographische Notizen und Kleinere Mitteilungen 3B. Musik»), ἐν τῇ «Ἐπετηρίδι τῆς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» καὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ μουσικὰ περιοδικά, τὰ ὁποῖα βλ. ἐν τῷ ἑπομένῳ τμήματι τοῦ ἄρθρου.]

Νεοελληνικὴ μουσική.— *Ruelle Ch. Em.*, «Quelques mots sur la musique des Grecs anciens et modernes» (Paris 1878, ἐκ τοῦ «Annuaire de l'assoc. pour l'encourag. des études grecques»).— *Μπεκατῶρος Σπ.*, «Στοιχειώδης θεωρία τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς Ἡ ἐν Ἑλλάδι μουσική» (Ἀθῆναι 1904).— *Σκαλτσᾶς Α. Κ.*, «Τὰ δημοτικά μας τραγούδια καὶ οἱ ἑλληνικοὶ χοροὶ» (ἐν «Φόρμιγγι» τ. στ'/1908—1909).— *Χατζιδάκις Γ. Ἰ.*, «Κρητικὴ μουσικὴ καὶ ὄρχησις» (= Κρητικὴ στοὰ» τ. B'/1909, σ. 273—310. Πρβλ. καὶ τ. Γ'/1911, σ. 259—274).— *Θέρου Αὔρα*, «Μουσικὲς μελέτες» (Ἀλεξάνδρεια 1913).— *Συναδινὸς Θ. Μ.*, «Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς μουσικῆς. 1824—1919» (Ἀθῆναι A/1919).— *Σικελιανοῦ Εὔα*, «Ἡ ἑλληνικὴ μουσική» (Ἀθῆναι 1921).— *Συναδινὸς Θ. Ν.*, «Τὸ ἑλληνικὸ τραγούδι» (Ἀθῆναι 1922).— *Ζαχαρίας Π. Δ.*, «Ἡ μουσικὴ τῶν Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι 1922).— *Βαυδάκας Παρθ.*, «Περὶ νεοελληνικῆς μουσικῆς» (Θεσσαλονίκη 1923).— *Λαμπελὲτ Γ.*, «Ὁ ἐθνικισμὸς εἰς τὴν τέχνην καὶ ἡ ἑλληνικὴ δημώδης μουσική» (Ἀθῆναι 1926).— *Ἀργυροπούλου Ἀθ.*, «Μουσικὴ ἀγωγή» (Ἀθῆναι 1931—1934, τ. 3).— *Λαμπελὲτ Γ.*, «Ἡ γένεσις τῆς ὁμοιοκαταληξίας εἰς τὴν ποίησιν καὶ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὴν μουσικήν» (Ἀθῆναι 1932).— *Συναδινὸς Θ. Μ.*, «Εἴμαστε μουσικῶς μορφωμένοι;» (Ἀθῆναι 1932).— *Ἀνδρεόπουλος Α. Ν.*, «Ἑλληνικοὶ χοροὶ καὶ δημοτικὰ τραγούδια» (Θεσσαλονίκη 1932).— *Παπασπυρόπουλος Θ. Χρ.*, «Ὁ ἐθνικισμὸς εἰς τὴν μουσικήν. A'. Ἡ ἑλληνικὴ μουσική» (Ἀθῆναι 1934).— *Σπυριδάκις Γ. Κ.*, «Βιβλιογραφία κρητικῆς λαογραφίας καὶ γλωσσολογίας» (Ἀθῆναι 1934, σ. 58—59, ἐκ τοῦ «Μύσωνος» τ. Γ').— [Πρὸς τούτοις πρβλ. καὶ τὰ ἐν τῇ περὶ λαϊκῆς ζωῆς βιβλιογραφίᾳ γενικὰ βοηθήματα καὶ λαογραφικὰ περιοδικά, τὴν περὶ δημωδῶν χορῶν βιβλιογραφίαν καὶ τὰ συμπληρώματα τῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν μεταφρασθεισῶν ξένων γενικῶν ἱστοριῶν τῆς μουσικῆς.]

Διὰ τὴν *Φιλαρμονικὴν τῆς Κερκύρας*: *Βροκίνης Λαυρ. Σ.*, «Βιογραφικὰ σχεδάρια περὶ τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν, ὡραίαις τέχναις καὶ ἄλλοις κλάδοις τοῦ κοινωνικοῦ βίου διαλαμψάντων Κερκυραίων» (Κέρκυρα 1877—1884, τ. 2).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ τῶν ἐτησίως τελουμένων ἐν Κερκύρᾳ λιτανειῶν κτλ.» (Κέρκυρα 1888, β' ἔκδ. 1893).

Συλλογαὶ δημοτικῶν ᾀσμάτων: *Ζωγράφος Κεῖβελης Ἰ. Γ.*, «Μουσικὸν ἀπάνθισμα» (Κωνσταντινούπολις 1873).—*Σιγάλας Ἀντ.*, «Συλλογὴ ἐθνικῶν ᾀσμάτων» (Ἀθῆναι 1880).— *Ψάλτης Δ. Κ.*, «Ἄσματα ἡρωϊκὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821» (Ἀθῆναι 1884).—*Bourgault-Ducoudray L. A.*, «Mélodies populaires de la Grèce et de l'Orient (Paris 1896).— *Παχτίκος Γ. Δ.*, «260 δημώδη ἑλληνικὰ ᾄσματα» (Ἀθῆναι 1905).— *Ψάχος Κ.*, «Ἀσίας λύρα» (Ἀθῆναι 1908).— *Ψάχος Α. Κ.*, «Δημώδη ᾄσματα Σκύρου, Θεσσαλικά, Σαλαμῖνος καὶ Ψαρρῶν» (Ἀθῆναι 1910, β' συλλογὴ 1911).— *Ἀποστολίδης Χρ. καὶ Λαυραγκας Δ.*, «21 ᾄσματα καὶ χοροὶ τῆς Κύπρου» (Λειψία 1910).— *Λάμπρος Σπ. Π.*, «Δεκατρία δημώδη ᾄσματα μετὰ μουσικῶν σημείων» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» ΙΑ'/1914, σ. 423 κ.ἑ.).— *Ρεμαντᾶς Α. καὶ Ζαχαρίας Π. Δ.*, «Ἀρίων. Ἡ μουσικὴ τῶν Ἑλλήνων ὡς διεσώθη ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον» (Ἀθῆναι 1917).— *Βῆκας Β.*, «Ἔθιμα παρὰ βλαχοφώνοις» (ἐν «Λαογραφίᾳ» τ. ΣΤ'/1917, σ. 1917, σ. 169—188. Ἄσματα μετὰ μουσικῶν κειμένων.— *Ψάχος Α.*, «Δημώδη ᾄσματα Γορτυνίας» (Ἀθῆναι 1923).— *Κουτσογιαννόπουλος Δ. Στ.*, «Ἡ λύρα τοῦ Πόντου, ἤτοι μουσικὴ συλλογὴ τῶν δημωδῶν ᾀσμάτων κτλ.» (Δράμα 1927).— *Μαυρῆς Ν. Γ. καὶ Παπαδόπουλος Ε. Α.*, «Δωδεκανησιακὴ λύρα» (Πορτ-Σάϊτ 1928).— *Κουτσογιαννόπουλος Δ.*, «Τραγούδια» (ἐν «Ἀρχείῳ Πόντου» B'/1929, σ. 187—208, κείμενον καὶ μουσική).— «Ὠδεῖον Ἀθηνῶν. Πεντήκοντα δημώδη ᾄσματα Πελοποννήσου - Κρήτης» (Ἀθῆναι 1930, ἐν τοῖς Ὠφελίμοις βιβλίοις).— *Μερλιὲ Μέλπω Ο.*, «Τραγούδια τῆς Ρούμελης» (Ἀθῆναι 1931).— *Λιουδάκι Μαρία καὶ Δεληβασίλης Ἰω.*, «Κρητικὲς μαντινάδες» (Ἡράκλειον 1933).— *Οἰκονόμου Κ.*, «Τὰ δημοτικὰ ᾄσματα Θρᾴκης» (Ἀθῆναι 1934, ἐκ τῶν «Θρᾳκικῶν» τ. A).— Πρὸς τούτοις συλλογὰς ἐξεπόνησαν καὶ οἱ *Γ. Τσικνόπουλος, Δ. Περιστέρης, Θ. Κληρονόμος, Κ. Παπαδημητρίου*, κ. ἄ.

Ἑλληνικὸς μουσικὸς τύπος: «Περιοδικὸν τοῦ μουσικοῦ συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως» (1900—1907).— «Φόρμιγξ» (*Ἰ. Θ. Τσοκλή*, Ἀθῆναι 1901—1912).— «Ἁρμονία» (1900—1901).— «Ἀπόλλων» (τοῦ ὁμωνύμου συλλόγου, Ἀθῆναι 1904—1909).— «Ἐθνικὴ μοῦσα» (τοῦ ἐν Ἀθήναις ἐθνικοῦ μουσικοῦ συλλόγου, Ἀθῆναι 1909—1910).— «Ὀρφεὺς» (τῆς ἀνωνύμου μουσικῆς ἑταιρείας Ἀλεξανδρείας, 1910—1912).— «Μουσική» (*Ἀκριβῆς Χ. Ἀνεμογιάννη*, 1911).— «Μουσική» (*Γ. Δ. Παχτίκου*, Κωνσταντινούπολις 1912—1914).— «Νέα Φόρμιγξ» (Ὠδείου ἐθνικῆς μουσικῆς, ὑπὸ *Κ. Α. Ψάχου καὶ Ε. Α. Μεζοπούλου*, Ἀθῆναι 1921—1923).—«Μουσικὴ ἐπιθεώρησις» (*Ν. Παππᾶ - Θ. Συναδινοῦ*, Ἀθῆναι 1921—1922).— «Μουσικὴ ἀνθοδέσμη» (*Ἰ. Θ. Κομνηνοῦ*, Ἀθῆναι 1927).— «Μουσικὰ Χρονικὰ» (*Γ. Λαμπελὲτ - Ἰ. Παπαδοπούλου*, Ἀθῆναι 1925 καὶ 1928 κ.ἑ.).— «Μουσικὸς κόσμος» (*Θ. Οἰκονόμου καὶ Ἰ. Θωΐδου*, Ἀθῆναι 1929).— «Μουσικὴ ζωὴ» *Κ. Οἰκονόμου - Στ. Προκοπίου*, Ἀθῆναι 1930 κ.ἑ.).— «Μουσικὴ ἠχὼ» (Ἀθῆναι). Γ. Σ.—Π. Ν. Π.

ΟΡΧΗΣΙΣ

Ἀρχαῖοι χρόνοι. Ἡ ὄρχησις ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων κατεῖχε σπουδαιοτάτην θέσιν ἐν τῷ βίῳ τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες ἔδιδον εἰς αὐτὴν θείαν καταγωγήν· κατὰ διαφόρους μύθους, εὑρεταὶ αὐτῆς ἐφέροντο ἡ Ἀθηνᾶ, οἱ Διόσκουροι ἢ ἡ Ρέα, διδάξασα τὴν ὀρχηστικὴν εἰς τοὺς Φρυγίους, Κορύβαντας καὶ τοὺς Κρῆτας Κουρῆτας. Ἀνέκαθεν δὲ ηὐδοκίμησε ἐν ταῖς χώραις τοῦ δωρικοῦ πολιτισμοῦ, τὴν Κρήτην ἰδίᾳ καὶ τὴν Πελοπόννησον, θεωρουμένας κοιτίδας τῆς ὀρχηστικῆς τέχνης· ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' καὶ ΙΕ' π. Χ. αἰῶνος, ἀπαντοῦν ὀρχηστικαὶ παραστάσεις εἰς τὰς κρητικὰς τοιχογραφίας (Ἁγίας Τριάδος, Κνωσσοῦ) καὶ εἰς τὰ μικροτεχνήματα τῶν Μυκηνῶν. Ἐπιβιώσασα κατὰ τὰ κύρια αὐτῆς στοιχεῖα, ἡ προελληνικὴ ὀρχηστική, εἰς τοὺς ἐπήλυδας Ἕλληνας, ἀνεπτύχθη εἰς πραγματικὴν τέχνην ἐν Ἀττικῇ (ἔνθα καὶ ὀρχηστικοὶ ἀγῶνες μαρτυροῦνται), ὅπου καὶ ἐτελειώθη διὰ τῆς ἐξάρσεως τοῦ ἐν αὐτῇ μιμικοῦ στοιχείου.

Στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας ὀρχήσεως. Οἱ χοροὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συνίστανται ἐκ κινήσεων (φοραὶ) καὶ εἰκόνων (σχήματα). Κινήσεις τοῦ ἀρχαίου χοροῦ εἶναι σχεδὸν πᾶσαι αἱ ἀνήκουσαι εἰς τὴν γυμναστικὴν («γυμνάσια διαπονήματα» τοῦ Πλάτωνος), ἤτοι ἡ κάμψις τοῦ σώματος, τὰ ἅλματα, αἱ στροφαί, ἠπιώτεραι κινήσεις τῶν μελῶν καὶ τοῦ στήθους, ρυθμικαὶ πρὸς ἀγῶνα κινήσεις τῶν χειρῶν (οὕτω οἱ χορευταὶ καὶ «ταῖς χερσὶ λαλοῦντες» καὶ «χειρόσοφοι» ἐκαλοῦντο, κ.ἄ. Ἐκ τῆς ἁρμονικῆς τῶν κινήσεων συνθέσεως παρήγοντο τὰ ἐκφραστικώτατα τῶν ἀρχαίων χορῶν σχήματα, ἅτινα ἀποτελοῦν τὸ οὐσιῶδες καὶ ἔξω τῆς ἁπλῆς γυμναστικῆς μέρος τῆς ὀρχηστικῆς τέχνης. Ἔχοντα συμβολικὴν ἔννοιαν («μιμοῦνται καὶ ἤθη καὶ πάθη καὶ πράξεις» *Ἀριστοτέλης*), τὰ σχήματα διαπλάσσονται κατὰ τοὺς κανόνας τῆς τέχνης ὑπὸ τοῦ ὀρχηστοῦ, ἀντλοῦντος ἐκ τῶν πηγαίων καὶ αὐθορμήτων γυμναστικῶν κινήσεων. Οὗτος, διὰ σειρᾶς κινήσεων, συνθέτει βαθμηδὸν τὴν στάσιν, ἣν δι' ἄλλης σειρᾶς κινήσεων ἀποσυνθέτει βραδέως ἢ ἀποτόμως πρὸς δημιουργίαν νέου σχήματος ἔχοντος μορφὴν ἁρμονικῶς διαδεχομένην τὴν τοῦ πρώτου. Εἰς τοὺς χοροὺς αὐτοὺς ἡ μιμικὴ ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς ὀρχηστικῆς τέχνης· ὁ ὀρχηστὴς ἐκθέτει μίαν δρᾶσιν, παρουσιάζει εἰς τὸ κοινὸν ἓν πρόσωπον, κατὰ τὰ πρότυπα συνήθως τῶν μεγάλων εὑρετῶν τῶν ὀρχηστικῶν σχημάτων, τοῦ Φρυνίχου, τοῦ Τελέστη, τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ χορὸς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων «δύναται διὰ τῆς βραδύτητος ἢ τῆς ταχύτητος τῶν κινήσεων, διὰ τῆς ἁρμονίας τῆς πλειότερον ἢ ὀλιγώτερον βαρυτέρας, νὰ προξενήσῃ εἰς τὴν ψυχήν, κατὰ τρόπον ἁπλοῦν. συγκινήσεις συμφώνους πρὸς τὸν γενικὸν χαρακτῆρα τῶν κινήσεων... Ὁ βαρὺς καὶ εὐγενὴς χορὸς μιμεῖται τὴν ἠθικὴν ὡραιότητα τὴν εὐγένειαν, τὴν σεμνότητα ψυχῆς μὴ ὁ αταρασσομένης ὑπὸ παθῶν. Ἀντιθέτως, ποικιλία ζωηρῶς ἐναλλασσομένων κινήσεων ἐκφράζει τὴν περίσσειαν τῆς χαρᾶς ἐπὶ τῶν παθῶν... Ὑπῆρχεν ὁ βαρύς, ἤρεμος. θρησκευτικὸς χορός, ἔπειτα ὁ χορὸς ὁ ζωηρὸς καὶ εὔθυμος· τέλος ὁ περιπαθής, ταχύς, ὁρμητικός. Εἰς τὸ δρᾶμα τοὺς τρεῖς αὐτοὺς τύπους ἀντεπροσώπευον ἡ *ἐμμέλεια*, ὁ *κόρδαξ* καὶ ἡ *σίκιννις*. Εἰς τὸν κυρίως λυρισμὸν ὠνομάζοντο *γυμνοπαιδιά*, *ὑπόρχημα*, *πυρρίχιος*» (*A. Croiset*, La poésie de Pindare et les lois du lyrisme grec». Paris 1880 σ. 69—70). Οἱ ἀρχαῖοι ἐγνώριζον τὰς πέντε βασικὰς (κατὰ τὴν σύγχρονον ὀρχηστικὴν) θέσεις τοῦ ποδὸς καὶ πλείστας αὐτῶν παραλλαγάς, ὀρχούμενοι ἐλευθέρως ἐπὶ τοῦ πέλματος, τοῦ ἡμιπέλματος καὶ τῶν δακτύλων. Τὴν κίνησιν τῶν χειρῶν, ὡς ἐκ τῶν παραστάσεων ἀποδεικνύεται, διεῖπεν ἐλευθερία καὶ ζωηρότης, τὸ δὲ σῶμά των ἐρρύθμιζον καὶ εἰς τὰς πέντε νῦν γνωστὰς θέσεις, προτιμῶντες τοῦτο ἐν ἐπικλίσει ἢ κάμψει πρὸς τὰ ὀπίσω, μὲ τὴν κεφαλὴν ἐπικύπτουσαν ἢ ἀνεστραμμένην πρὸς τὰ ὀπίσω. Πλὴν τῶν βακχικῶν χορῶν, εἰς τοὺς λοιποὺς τὸν συνδυασμὸν τῶν διαφόρων κινήσεων ἢ θέσεων, διεῖπεν, ὡς ἀπαραίτητος προϋπόθεσις ὀρχηστικῆς χάριτος καὶ εὐσταθείας, ὁ νόμος τῆς ἀντιθέσεως. Πλούσιοι εἰς αὐθορμήτους ἐπινοήσεις οἱ ἀρχαῖοι ὀρχησταὶ ἐχρησιμοποίουν εὐρύτατα τὸν μετεωρισμὸν καὶ τὰς κυκλικὰς κινήσεις τῆς κνήμης, ἄφθαστος θὰ ἦτο ἡ τέχνη των εἰς τὴν εὔρυθμον ποικιλίαν κινήσεων τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν χειρῶν. Μετετοπίζοντο ἐπὶ τοῦ χορευτικοῦ πεδίου δι' ἀλλαγῆς βήματος, διὰ ποδοσυρμάτων, ταλαντεύσεως, ἐλαφρῶν πηδημάτων κτλ., ὁ δὲ βηματισμός των ἐβασίζετο ἐπὶ τυπικῶν τινων βημάτων, πέριξ τῶν ὁποίων ἐδημιουργεῖτο ἀπειρία νέων, κατὰ τὰ συναισθήματα καὶ τὰς ἐκφράσεις τοῦ χορευτοῦ. Τέλος, ἀπὸ ἀπόψεως χρονικῆς ἀγωγῆς, ἐξετελοῦντο αἱ ἀρχαῖαι ὀρχήσεις, συνηθέστερον μὲν εἰς $^{2}/_{4}$ ἢ $^{6}/_{8}$, σπανιώτερον δὲ εἰς $^{2}/_{2}$, $^{3}/_{4}$ ἢ $^{5}/_{8}$ καὶ διεκρίνοντο εἰς «στασιμωτέρας» (εἰς $^{6}/_{8}$ ἢ $^{5}/_{8}$) καὶ «ἐμβατηρίους» (εἰς $^{2}/_{4}$ ἢ $^{2}/_{2}$).

Χαρακτηριστικὴ παράστασις τοῦ νόμου τῆς ἀντιθέσεως εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους.

Ἓν τῶν κυρίων γνωρισμάτων τῆς ἀρχαίας ὀρχήσεως εἶναι ὁ ὁμαδικὸς αὐτῆς χαρακτήρ. Ἡ ὁμὰς (χορὸς) μέχρι τέλους τῶν κλασσικῶν χρόνων κατέχει ἐξέχουσαν θέσιν εἰς τὴν ὀρχηστικήν. Δυνατὸν νὰ μετέχουν αὐτῆς ἀμφότερα τὰ φῦλα ἢ ἀναμὶξ (τοῦτο ἐθεωρεῖτο εἰσαχθὲν ὑπὸ τοῦ Θησέως ἢ τοῦ Δαιδάλου) ἢ εἰς διακεκριμένα ἡμιχόρια ἀντορχούμενα. Ἡ συνοχὴ τῆς ὁμάδος τηρεῖται ἄνευ χειραγωγήσεως τῶν ὀρχηστῶν, κρατουμένων διὰ τῆς πτέρνης ἀπὸ τοῦ ἄκρου ἱματίου, ἡ μορφή της δὲ εἶναι κύκλος ἢ παράταξις. Ὁ κατὰ ζεύγη χορὸς (pas de deux) ἦτο ἐπίσης γνωστός, ὡς καὶ ὁ μονήρης (danse - solo), ἀλλ' ἐλάχιστα διαδεδομένος· πάντως τὰ ἀντιθέτου φύλου ζεύγη μόλις ἥπτοντο ἀλλήλων, τὰ ὀλίγα δὲ ἀντίθετα παραδείγματα διασωθεισῶν παραστάσεων, ἀνάγονται εἰς μεταγενεστέρους χρόνους.

Ποικιλίαι καὶ ταξινόμησις. Ἀπειρία χορῶν ἐδημιουργήθη εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἐξ ὧν ὁ Meursius κατέγραψε περὶ τοὺς διακοσίους· τούτων ὅμως οἱ πλεῖστοι εἶναι γνωστοὶ ἐξ ὀνόματος μόνον ἢ ἀποτελοῦν παντομίμους τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Ὁ Ἀθήναιος ἀναφέρει *λακωνικούς*, *τροιζηνίους*, *ἐπιζεφυρίους*, *κρητικούς*, *ἰωνικοὺς* καὶ *μαντινειακοὺς* χορούς, ὁ δὲ Ἡρόδοτος διακρίνει *σχημάτια ἀττικὰ* καὶ *σχημάτια λακωνικά*. Ἐν τούτοις ἡ ἐθνικὴ ταξινόμησις τῶν ἀρχαίων χορῶν ἀποβαίνει δυσχερής, τὸ μόνον δὲ βέβαιον εἶναι ὅτι ὑπῆρχον σαφῶς ἐθνικοὶ χοροὶ κρητικοὶ καὶ πελοποννησιακοί, πρὸς οὓς ἴσως δύναταί τις νὰ ἀντιτάξῃ ὡς ἰδίαν ὁμάδα τοὺς ἀσιατικοϊωνικούς. Κατὰ τὸν Séchan, ἀκολουθοῦντα

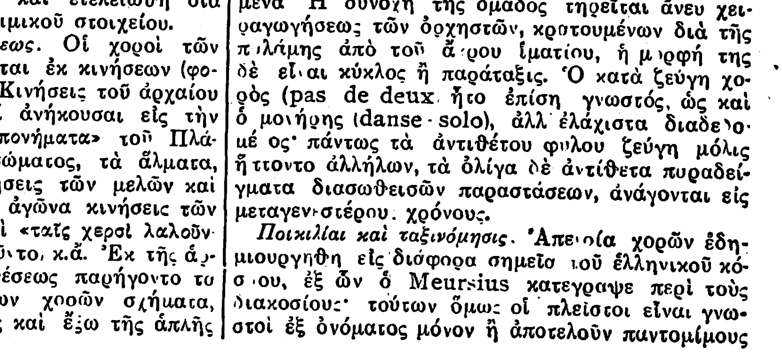

Γέρανος οὗ ἡγεῖται ὁ Θησεύς.

[Ἀρχαϊκὴ ἀγγειογραφία.]

Digitized by Google

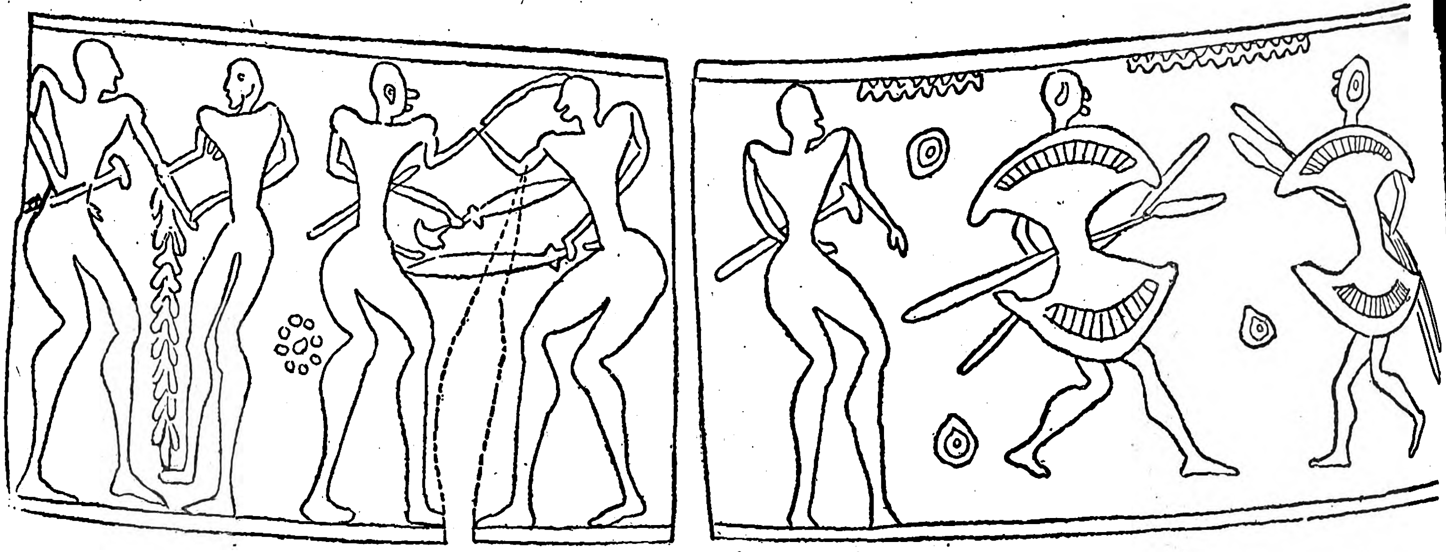

Πυρρίχιος ὑπορχηματικός.

[Ἀρχαϊκὴ ἀγγειογραφία.]

τροποποιημένην πως τὴν διάκρισιν τοῦ Πλάτωνος, οἱ ἀρχαῖοι χοροὶ εἶναι θρησκευτικοὶ (ἀποτελοῦντες μέρος τοῦ τυπικοῦ τῆς ἀρχαίας λατρείας), ἀγωνιστικοὶ (σκοποῦντες τὴν πρὸς πόλεμον ἢ ἀγῶνα ἀνάπτυξιν τοῦ σώματος), θεατρικοὶ (ἀποτελοῦντες μέρος τῆς σκηνικῆς διδασκαλίας) καὶ ἰδιωτικοῦ βίου (ἔνθα κατατάσσονται οἱ συμποτικοί, λαϊκοὶ καὶ ἄλλοι χοροί). Οἱ θρησκευτικοὶ χοροὶ εἶναι οἱ ἀρχαιότεροι πάντων, οὐδέποτε ἐλλείποντες ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα μυστήρια καὶ τὰς τελετὰς («τελετὴν οὐδεμίαν ἀρχαίαν ἔστιν εὑρεῖν ἄνευ ὀρχήσεως», *Λουκιανός*, Περὶ ὀρχ. 15), στενότατα δὲ συνδεόμενοι πρὸς τὰς ἀναλόγους νησιωτικὰς ἢ ἀσιατικὰς ὀρχήσεις. Ἤρεμοι καὶ αὐστηρᾶς ἁρμονίας, ἐνίοτε δὲ καὶ γοργῆς ἀγωγῆς, ἐξετελοῦντο περὶ τὸν βωμὸν συνοδείᾳ εἰδικῶν ὕμνων (παιάν, ὑπόρχημα), ἀφ' ὧν καὶ ὠνομάζοντο ἐνίοτε. Ἐπιφανέστεροι ἦσαν: ὁ *παιάν*, κατ' ἀρχὰς χορευόμενος πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος κατὰ τὰ Ὑακίνθια, ὕστερον δὲ καὶ πρὸς τιμὴν ἄλλων θεοτήτων· τὸ *ὑπόρχημα*, ἁπλοῦς κύκλιος χορὸς τῆς ἐν Δήλῳ λατρείας, καθ' ὃν τὸ ἓν ἡμιχόριον ἔψαλλε, τὸ δὲ ἕτερον ἀπέδιδε μιμικῶς διὰ κινήσεων, τὸ νόημα τοῦ ὕμνου· ὁ *γέρανος*, εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους διὰ τῶν χαρακτηριστικῶν παλινδρομικῶν του κινήσεων ὑποδηλῶν τὴν πτῆσιν τῶν γεράνων, κατὰ δὲ τοὺς μύθους ἐπινοηθεὶς ὑπὸ τοῦ Θησέως καὶ ὑπομιμνήσκων τὰς ἐν τῷ λαβυρίνθῳ περιπλανήσεις· ὁ πλεισταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐκτελούμενος χορὸς τῶν *παρθενείων*, ὁ ὑπὸ τοῦ Φιλοστράτου περιγραφόμενος *χορὸς τῶν Ὡρῶν*, κ. ἄ. Διαφόρου φύσεως ἦσαν οἱ μονήρεις χοροί, εἰς οὓς σπουδαίαν θέσιν κατέχει ἡ ἀμφίεσις, καὶ δὴ ἡ ἐπιτηδεία χρῆσις τοῦ πέπλου. Τινὲς ἐξ αὐτῶν διὰ τὴν γοργότητα τῆς ἀγωγῆς ἀποτελοῦν ἐνδιάμεσον βαθμῖδα πρὸς τοὺς ὑπὸ ὀργιαστικοῦ ἐνθουσιασμοῦ διεπομένους χορούς· τοιοῦτοι ἐνδιάμεσοι χοροὶ εἶναι ὁ ὀνομαστὸς *χορὸς τῶν Καρυατίδων* παρθένων πρὸς τιμὴν τῆς Ἀρτέμιδος, ἐν Καρυαῖς τῆς Πελοποννήσου, προσομοιάζων τὰ μέγιστα πρὸς τὸν *καλαθίσκον* (καθ' ὃν ἡ ὀρχουμένη ἔφερε τὸ ἰδιάζον διάδημα *κάλαθος*). Οἱ ὀργιαστικοὶ χοροί, γνωστότατοι καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα, κυρίως συνδέονται μὲ τὴν ἐν Πελοποννήσῳ λατρείαν τῆς Ἀρτέμιδος, εἶναι δὲ γνωστοὶ ἐξ αὐτῶν ὁ ἄσεμνος χορὸς τῶν *κορυθαλιστριῶν* καὶ τῶν *κυριττῶν*, ἡ χαρακτηριστικὴ διὰ τὰς ἀμέτρους κινήσεις τῶν λαγόνων *καλαβίς*, ὁ χορὸς τῶν *βρυλλιχιστῶν* (ἀνδρῶν φερόντων γυναικεῖον προσωπεῖον καὶ ἀμφίεσιν) κ. ἄ. Ἔτι χαρακτηριστικώτεροι εἶναι οἱ διονυσιακοὶ χοροὶ τῶν λυσικόμων καὶ κισσοστεφῶν Βακχίδων καὶ Μαινάδων (τῶν ὁποίων αἱ ἰδιότυποι στάσεις ἐνέπνευσαν τὸν Σκόπαν κ. ἄ.), τῶν Σατύρων καὶ Σειληνῶν. Εἰς αὐτοὺς συνήθως κατατάσσονται καὶ ὡρισμένοι ἀντικρυστοὶ χοροὶ μὲ ἡνωμένας ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τὰς χεῖρας, γνωστοὶ μόνον ἐκ παραστάσεων. Οἱ ἀγωνιστικοὶ χοροί, προφανοῦς θρησκευτικῆς καταγωγῆς, δύνανται νὰ διακριθοῦν εἰς ἐνοπλίους καὶ γυμνικούς. Τῶν πρώτων, ἀρχαϊκωτάτη μορφὴ εἶναι ὁ θορυβώδης χορὸς τῶν μυθικῶν Κουρήτων (εἰς τὸν ὁποῖον ἡ κλαγγὴ τῶν ὅπλων καὶ αἱ ποδοκρουσίαι ἔχουν μᾶλλον ἐνθουσιαστικὸν χαρακτῆρα), ἐνδοξοτάτη δὲ καὶ λαοφιλὴς μορφὴ ὁ πολὺς *πυρρίχιος*, ἀποτελῶν πραγματικὴν πολεμικὴν ἄσκησιν καὶ ἀποδιδόμενος ὡς ἐπινόησις εἰς τὴν Ῥέαν, τοὺς Διοσκούρους, τὴν Ἀθηνᾶν, τὸν Διόνυσον, τὸν ἥρωα Πύρριχον ἢ τὸν υἱὸν τοῦ Ἀχιλλέως Πύρρον· κρητικῆς προφανῶς καταγωγῆς, διεδόθη εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τῆς Λακωνίας (ἔνθα ἐθεωρεῖτο «προγύμνασμα τοῦ πολέμου»). Συνηθίζετο ἰδιαιτέρως ἐν Σπάρτῃ κατὰ τὰ Διοσκούρια καὶ ἐν Ἀθήναις κατὰ τὰ Παναθήναια, ἐχορεύετο δὲ συνοδείᾳ αὐλοῦ καὶ περιελάμβανεν ἐπιδεικτικὴν παρέλασιν, ζωηρὰ ἅλματα, στροφάς, περιδινήσεις, γονυκλισίας κ. ἄ., διὰ τῶν ὁποίων μιμικῶς ἐξεικονίζετο ἡ ἐπίθεσις καὶ ἡ ἄμυνα τῶν ὀρχουμένων ὁμάδων πυρριχιστῶν ἢ καὶ ζεύγους μόνον, ἔτι δὲ καὶ ἑνὸς μόνον πολεμοῦντος πρὸς φανταστικὸν ἐχθρόν). Ἀνάλογοι ἦσαν ἡ κυπρία ὄρχησις *πρύλις*, ἡ μακεδονικὴ *τελεσιάς*, ἴσως δὲ καὶ αἱ κρητικαὶ *ὀρσίτης* καὶ *ἐπικρήδιος*. Ἔτι, δραματικῆς καὶ μιμικῆς φύσεως ἐνόπλιοι ὀρχήσεις ἦσαν ὁ *κολαβρισμὸς* τῶν Θρᾳκῶν καὶ Καρῶν καὶ ἡ *καρπαία*

Καλαθίσκος ἐκτελούμενος ὑπὸ Καρυάτιδος

[Ἀγγειογραφία.]

τῶν Μαγνήτων καὶ Αἰνιάνων, πρὸς αὐλὸν ἐκτελούμεναι· ὁ πρῶτος παρίστα μονομαχίαν δύο ἀντιπάλων, νίκην τοῦ ἑνὸς καὶ σκύλευσιν τοῦ ἑτέρου, ὁ δὲ δεύτερος ἀγῶνα γεωργοῦ πρὸς λῃστὴν ποικίλης ἑκάστοτε ἐκβάσεως. Τέλος φαιδρὰς παραλλαγὰς ἐνοπλίου ὀρχήσεως ἀπετέλουν τὸ *ὄκλασμα* (δεξιοτεχνικὸς χορὸς πολεμιστοῦ φέροντος δύο ἀσπίδας) καὶ ὁ πυρρίχιος, ἐκτελούμενος ὑπ' ὀρχηστρίδων. Ἐκ τῶν γυμνικῶν χορῶν τυπικὸς καὶ διαδεδομένος ἦτο ὁ πιθανώτατα κρητικῆς καὶ οὗτος καταγωγῆς χορὸς τῶν σπαρτιατικῶν *γυμνοπαιδιῶν*· ἐξετελεῖτο εἰς μνήμην τῶν ἐν Θερμοπύλαις πεσόντων τριακοσίων ἢ πρὸς τιμὴν τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος, συνοδείᾳ αὐλοῦ ἢ λύρας, ὑπὸ χοροῦ παίδων καὶ ἀνδρῶν, ᾀδόντων παιᾶνας καὶ μιμουμένων τὰς φάσεις τῆς πάλης καὶ τοῦ παγκρατίου, εἰς μέρος τῆς ἀγορᾶς καλούμενον (ὡς καὶ εἰς τὰ σημερινὰ χωρία) *χορός*. Διάφοροι αὐτῶν ἦσαν ποικίλαι, σπαρτιατικαὶ ἐπίσης, ἐμβατήριοι ὀρχήσεις (μᾶλλον παρελάσεις ἐν ἀναπαιστικῷ ῥυθμῷ πρὸς αὐλόν) καὶ αἱ θρησκευτικωτέρας φύσεως ὀρχήσεις *προσόδιον* ἢ *ἐνόπλιον* ἀποτελοῦσαι ῥυθμικὴν πομπήν, ἧς οἱ μετέχοντες ἔσειον καὶ ἔκρουον ἐν ῥυθμῷ τὸν ὁπλισμόν των).

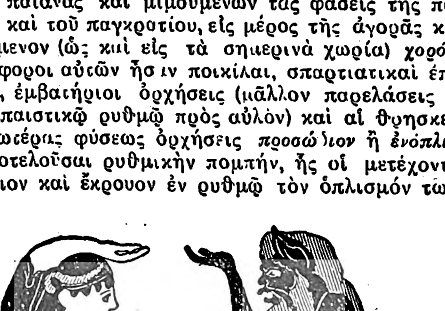

Βακχικὸς χορός.

Οἱ θεατρικοὶ χοροί, ἀναμφιβόλου καὶ αὐτοὶ θρησκευτικῆς καταγωγῆς, ἀνάγονται εἰς τοὺς περὶ τὸν βωμὸν «κυκλίους χορούς» τῶν Δωριέων, ἀφ' ὧν πρῶτον προῆλθεν ὁ *διθύραμβος*· τοῦτον ὁ Στησίχορος διεμόρφωσεν ὁριστικῶς ἀποτελούμενον ἐκ στροφῆς, ἀντιστροφῆς καὶ ἐπῳδοῦ, ἐξ αὐτῶν δὲ ἡ στροφὴ καὶ ἀντιστροφή, ὅμοιαι μελικῶς καὶ ῥυθμικῶς, διέφερον ὀρχηστικῶς μόνον κατὰ τὴν φορὰν τῶν σχημάτων (ἐκτελουμένων ἀντιστρόφως). Ἐκ τοῦ διθυράμβου προῆλθον τὰ τρία γένη τῆς δραματικῆς ποιήσεως, ἡ τραγῳδία, τὸ ταύτῃ συνοφὲς σατυρικὸν δρᾶμα καὶ ἡ κωμῳδία, σὺν αὐτοῖς δὲ ἡ τραγική, κωμικὴ καὶ σατυρικὴ ὄρχησις, ἐκτελούμεναι πρὸς αὐλὸν ἐν τῇ *ὀρχήστρᾳ* τοῦ θεάτρου. Τῶν τραγικῶν ὀρχήσεων (τούτων χαρακτηριστικωτέρα ἦτο ἡ *ἐμμέλεια*) πρῶτον μέρος ἦτο ῥυθμικὴ εἰς γοργοὺς ἀναπαίστους παρέλασις-ἐπίδειξις τῶν ὀρχηστῶν, συνοδείᾳ αὐλοῦ, δι' ἧς ἐγίνετο συνήθως ἡ εἴσοδος τοῦ χοροῦ εἰς τὴν ὀρχήστραν· ταύτην ἠκολούθει σεμνή, βραδεῖα καὶ μεγαλοπρεπὴς ὄρχησις, συνοδεύουσα τὰ «στάσιμα», ψαλλόμενα ὑφ' ὅλου τοῦ χοροῦ, ὅστις ἐνίοτε διῃρεῖτο εἰς ὁμάδα ψαλλόντων καὶ ἄλλην ὀρχουμένων. Πλὴν ὅμως τῶν ὀρχηστῶν τοῦ χοροῦ, ὠρχοῦντο καὶ οἱ ὑποκριταί, ἐκτελοῦντες σχήματα ἐναρμονιζόμενα πρὸς τὴν μουσικὴν συνοδείαν τοῦ δραματικοῦ λόγου, διὰ τῶν ὁποίων μιμικῶς ἐξέφραζον πράξεις ἢ πάθη τοῦ παριστωμένου προσώπου· εἰς τοὺς μονήρεις αὐτοὺς χορούς, ἰδίως τοῦ εὐριπιδείου δράματος, διαβλέπουν τινὲς τὰς ἀρχὰς τοῦ *παντομίμου* τῆς ῥωμαϊκῆς σκηνῆς, ἐν γένει δὲ τὸ ὀρχηστικὸν μέρος τῶν τραγικῶν παραστάσεων θεωρεῖται ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων παραγόντων ἐκφραστικῆς ἀποδόσεως τοῦ ἔργου καὶ ἑπομένως παράγων ἐντάσεως τοῦ παρὰ τοῖς θεαταῖς ἐνδιαφέροντος. Ζωηρότεραι, παραστατικώτεραι καὶ πλούσιαι εἰς ἄσεμνα σχήματα ἦσαν αἱ ὀρχήσεις τῆς κωμῳδίας, ἐξ ἴσου πρὸς τὰς τῆς τραγῳδίας συμβάλλουσαι εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἔργου. Χαρακτηριστικωτέρα αὐτῶν ἦτο ὁ *κόρδαξ* (ζωηρός, ἀσελγὴς καὶ μὲ ἀμέτρους κινήσεις τῶν γόμφων καὶ πηδήματα εἰλημμένα ἐκ τῆς λαϊκῆς ὀρχήσεως), τοῦ ὁποίου ἡ ἐντύπωσις ἐπετείνετο διὰ τῆς παραδόξου ἀμφιέσεως τῶν ὀρχηστῶν· τινὲς ὑποθέτουν τὴν ὕπαρξιν καὶ *μιμοσχήματος* (μπαλέττου) ἐν τῇ ἀρχαίᾳ κωμῳδίᾳ. Τοῦ σατυρικοῦ δράματος τὰ σχήματα ἦσαν ζωηρότερα, μιμητικὰ τῶν πηδημάτων, ἰδίως τῆς γαλῆς καὶ συνωδεύοντο ὑπὸ φαιδρῶν καὶ ἐμπαικτικῶν ᾀσμάτων καὶ ἀναφωνημάτων τῶν ὀρχουμένων Σατύρων καὶ Σειληνῶν· ἡ *σίκιννις*, περὶ τῆς ὁποίας πλεῖσται ἐγένοντο ὑποθέσεις, ἦτο ἡ κυρία τῶν σατυρικῶν ὀρχήσεων, εἰς ἃς ἴσως δέον νὰ καταλεχθοῦν τινὲς τῶν παρ' Ἀθηναίῳ ἀπαριθμουμένων *γελοίων ὀρχήσεων* (ἴγδις, *μακτρισμός*, *ἀπόκινος*, *σοβάς*, *μορφασμός*, *λέων*, *γλαύξ*).

Ὡς χοροὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ἐξετάζονται, τέλος, ὁ τῶν συμποσίων, τῶν γάμων, τοῦ πένθους καὶ οἱ παντοειδεῖς λαϊκοὶ χοροί. Οἱ πρῶτοι, στοιχεῖον ἀπαραίτητον τῶν τέρψεων συμποσίου, ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων ἐξετελοῦντο κυρίως ὑπὸ ἐπαγγελματιῶν ὀρχηστῶν, κατὰ δὲ τοὺς μετέπειτα χρόνους ὑπὸ ἀκροβατριῶν ὀρχηστρίδων. Ἦσαν δὲ μιμικὰ ὀρχήματα (παντόμιμοι), εἰλημμένα ἐκ τῆς μυθολογίας, πρὸ παντὸς δὲ ἐπικίνδυνα πρὸς αὐλὸν χορευτικὰ γυμνάσια (κυβιστήσεως καὶ ἐκκυβιστήσεως ὕπερθεν ὀρθίων ξιφῶν, κ. ἄ.), ἢ δεξιοτεχνικαὶ ἐπιδείξεις (καθ' ἃς ἡ ὀρχηστρὶς ἔρριπτεν εἰς τὸν ἀέρα καὶ ἀνελάμβανε κρίκους ἢ ἄλλα ἀντικείμενα). Οὐχὶ σπανίως ὅμως ἦσαν περίτεχνοι ἐκτελέσεις λάγνων κινήσεων τοῦ κορμοῦ, εἰς τὰς ὁποίας διέπρεψαν ἑταῖραι μὲ χαρακτηριστικὰ ὀνόματα, ὅπως ἡ Θρυαλλίς (ἥτις «τοσοῦτον παλμὸν ἐξειργάσατο τῆς πυγῆς καὶ [...] ὑπὲρ τὴν ὀσφὴν τῇδε καὶ τῇδε ὥσπερ ῥέουσαν περιεδίνησεν»)· εἰς τὰς ὀρχήσεις αὐτὰς (παροινιστικὰς συμποτικὰς) αἱ ὀρχηστρίδες ἐχόρευον ἡμίγυμνοι πεπλοφοροῦσαι ἢ καὶ τελείως γυμναί, μετεῖχον ἐνίοτε καὶ οἱ συμπόται, οὐχὶ σπανίως δὲ ἀπέ[...]νον θορυβώδης βακχικὸς συμφυρμὸς («ὀρ[...] μάχην καὶ πληγὰς ἔχουσα») καὶ ἀπέληγον εἰς πραγματικὰ ὄργια. Οἱ γαμήλιοι χοροί, ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων ἐκτελούμενοι πρὸς αὐλὸν ἢ λύραν ὑπὸ ἐφήβων καὶ συνοδεύοντες τὸ ᾆσμα τοῦ ὑ[...]

Digitized by Google

Θρησκευτικὸς χορὸς ἐφήβων καὶ νεανίδων.

[Ἀρχαία ἀγγειογραφία]

Γυναικεῖος διονυσιακὸς χορός.

[Ἀρχαία ἀγγειογραφία]

Φλύαξ ὀρχούμενος.

Ἀρχαῖος χορὸς ἀνάλογος πρὸς τὴν σημερινὴν τράταν.

[Τοιχογραφία ἀρχαίου τάφου]

Σίκιννις πρὸς αὐλόν.

Πυρρίχιος πρὸς αὐλὸν μονήρης.

[Ἀγγειογραφία]

Ὀρχηστρὶς πηδῶσα ξίφη.

Χορὸς ἀμαζόνων ἀντικρυστός.

[Ἀγγειογραφία]

Digitized by Google

ναίου τῶν κορασίδων, ἐπεβίωσαν καὶ κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους, ἐκτελούμενοι καὶ τὴν ἑσπέραν ὑπὸ τὴν φωτοψίαν δάδων. Οἱ πένθιμοι χοροί, ὡς ἐπὶ παλαιοτάτων ἐπιτυμβίων ἀττικῶν ἀγγείων εἰκονίζονται, ἦσαν ἁπλαῖ καὶ ρυθμικαὶ κινήσεις τῶν χειρῶν πρὸς τὰ ἄνω ὑπὸ τῶν «θρηνωδῶν», κατὰ τὴν πρόθεσιν ἢ τὴν ἐκφορὰν τοῦ νεκροῦ. Τέλος εἰς τοὺς λαϊκοὺς χοροὺς καταλέγονται: τὰ *ἄνθεμα*, γοργὸς καὶ φαιδρὸς χορὸς ὡς ἐκδήλωσις χαρᾶς ἐπὶ τῇ ἐλεύσει τῆς ἀνοίξεως· ἡ *ἐπιλήνιος ὄρχησις*, μιμικὸς χορὸς τῶν τρυγητῶν ὑπομιμνήσκων τὰς κινήσεις τῆς ἐργασίας τοῦ τρύγου· διάφοροι χοροὶ μιμητικοὶ τῶν κινήσεων καὶ φωνῶν τῶν ζῴων καὶ πτηνῶν, ὀνομαζόμενοι *γλαύξ*,

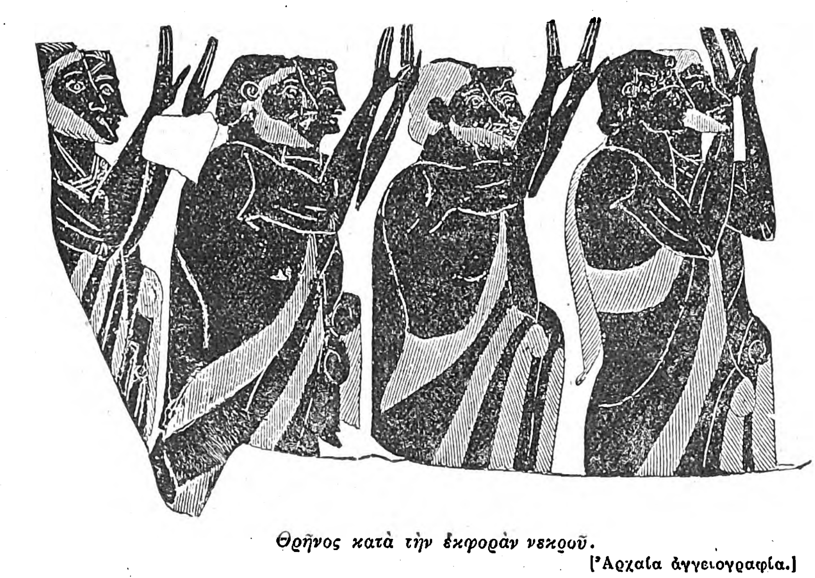

Θρῆνος κατὰ τὴν ἐκφορὰν νεκροῦ.

[Ἀρχαία ἀγγειογραφία.]

ἀλώπηξ, μορφασμός· ὁ *ὅρμος*, ἐν ἁλύσει χορευόμενος ὑπὸ παρθένων καὶ ἐφήβων· ἡ *βίβασις*, χαρακτηριστικὴ διὰ τὰ ἐπὶ τοῦ ἰσχίου κτυπήματα τῶν ποδῶν· χοροὶ ἀνάλογοι πρὸς τὴν ἡμετέραν τράταν, ποικίλα ὀρχηστικὰ παίγνια κλπ.

Σημασία τῆς ἀρχαίας ὀρχήσεως. Ἡ τριαδικὴ σύστασις τῆς ὀρχήσεως (ποίησις, μουσική, κίνησις) ἦτο αὐτονόητος διὰ τοὺς ἀρχαίους, μεταξὺ τῶν ὁποίων συχνάκις ἡ ἰδιότης τοῦ χοροδιδασκάλου, ποιητοῦ καὶ μελοποιοῦ συνεκεντροῦτο εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἐπιφανὲς πρόσωπον, ὡς ἦσαν ὁ Ἀλκμάν, ὁ Στησίχορος, ἡ Πράξιλλα, ἡ Τελέσιλλα, καὶ οἱ εὑρεταὶ πλείστων θεατρικῶν χορευτικῶν σχημάτων: ὁ Τελέστης, ὁ τούτου μαθητὴς Αἰσχύλος, ὁ Φρύνιχος, ὁ Σοφοκλῆς κ. ἄ. Λόγῳ δὲ τῆς συνδεδυασμένης ἐν τῇ ὀρχήσει καλλιτεχνικῆς ἅμα καὶ γυμναστικῆς ἀγωγῆς, ὁ παιδοτρίβης ἐν τοῖς γυμνασίοις ἦτο καὶ ὁ πρῶτος τοῦ νεανίου χοροδιδάσκαλος. Ἐκ τούτου καὶ ἡ ὑψίστη εἰς τὸν χορὸν ἀποδοθεῖσα παιδαγωγικὴ σημασία, ὃν ἐνασκῶν ἐγυμνάζετο ὁ Σωκράτης· ὁ Πλάτων (διϊδὼν τὴν σήμερον ἀνεγνωρισμένην παρὰ τῆς ἐπιστήμης ὠφέλιμον μυϊκὴν ἐργασίαν τοῦ καλῶς τελουμένου χοροῦ) διέκρινε «τὰ μέρη τῆς γυμναστικῆς δύο, τὸ μὲν ὄρχησις, τὸ δὲ πάλη», ἀναλόγως δὲ εἶχον ἐκφρασθῇ καὶ ὁ Ξενοφῶν καὶ ὁ Λουκιανός. Ἡ ἀξία αὕτη τοῦ χοροῦ παρ' ἀρχαίοις, καταφαίνεται καὶ ἐν τῇ πρωτευούσῃ θέσει, ἣν παρέχει αὐτῷ ὁ Πλάτων εἰς τοὺς «Νόμους» του, καὶ ἐκ τῆς ἐπιδόσεως εἰς τὴν περὶ ὀρχήσεως συγγραφικὴν πλείστων, ὡ τοῦ Ἀθηναίου (ἐν τοῖς «Δειπνοσοφισταῖς»), τοῦ βασιλέως τῆς Μαυριτανίας Ἰόβα Β' (ἐν τῇ «Θεατρικῇ ἱστορίᾳ» του), τοῦ Ἀριστοτέλους («Περὶ χορῶν»), τοῦ Λουκιανοῦ («Περὶ ὀρχήσεως»), τοῦ Ἀριστομένους («Περὶ τραγικῆς ὀρχήσεως»), τοῦ Εὐφρονίου, Διογενειανοῦ, Τρυφωνος κ. ἄ.

Νεοελληνικὴ ὄρχησις. Τὰ πλεῖστα σχήματα τῶν ἀρχαίων χορῶν διετηρήθησαν καὶ ἐν τῇ νεοελληνικῇ ὀρχήσει. Πρώτη καὶ κεφαλαιώδης κατηγορία τῶν νεοελληνικῶν χορῶν εἶναι οἱ λεγόμενοι *συρτοί*, ἤτοι ἅπαντες οἱ κύκλιοι ἑλληνικοὶ χοροί, οἱ ἀγόμενοι, ὑπὸ ποικίλας χρονικὰς ἀγωγάς, μὲ ἐλαφρῶς ὀλισθηρὰ πλάγια βήματα· πρὸς αὐτοὺς ἀντιτιθεται ἑτέρα μεγάλη κατηγορία λαϊκῶν χορῶν, οἱ *πηδηχτοί*. Ἡ καταγωγὴ τῶν συρτῶν ἀνάγεται εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους (ὅτε ἐν ἐπιγραφαῖς μνημονεύεται ὀρχηστής, ὅστις «τὴν τῶν συρτῶν πάτριον ὄρχησιν θεοσεβῶς ἐξετέλεσε»), κυριώτερος δ' αὐτῶν εἶναι ὁ ἰδιάζων ἀνὰ τὸ Αἰγαῖον *νησιώτικος* συρτός, ἀποτελῶν τὸν σπουδαιότερον χορὸν πάσης διασκεδάσεως· ἄγεται εἰς $2/4$ μὲ λίαν χαριτωμένους βηματισμούς, τὰ σχήματα δὲ αὐτοῦ (φιγοῦρες) ἐκτελοῦνται τὸ πλεῖστον ὑπὸ τοῦ κορυφαίου καὶ τῶν δύο ἑπομένων αὐτοῦ χορευτῶν· κορωνὶς τοῦ χοροῦ εἶναι ὁ *μπάλος* (πολίτικος, σμυρνέϊκος), ἐκ τῶν ἐλαχίστων κατὰ ζεύγη λαϊκῶν μας χορῶν καὶ ἀποτελῶν σεμνοπρεπὲς μιμόρχημα, καθ' ὃ παρίσταται εἰς εἰκόνας θαυμαστῆς πλαστικότητος, σκηνὴ περιπαθοῦς ἐρωτικῆς κρούσεως τοῦ χορευτοῦ, ἀποκρούσεώς του ὑπὸ τῆς συνοδοῦ κλπ. Ἄλλοι συρτοὶ εἶναι ὁ *χανιώτικος* (κρητικός), ὁ *συγκαθιστός*, ὁ *στὶς τρεῖς* καὶ ὁ *καλαματιανός*· οὗτος ἄγεται εἰς $7/8$ ὑπὸ ἐπιδεξίου κορυφαίου, τῶν ὑπολοίπων χορευτῶν ἀκολουθούντων ἐν ἁλύσει, κρατουμένων ἀπὸ τοῦ καρποῦ (οὐχὶ ὡς εἰς τὰς πόλεις εἴθισται ἀπὸ τῶν ὤμων) καὶ σχηματιζό των ἐν τῇ πορείᾳ των ὡραίους κύκλους καὶ ἄλλα σχήματα. Εὐρεία, ἐπίσης διαδόσεως εἶναι ἡ *τράτα*, ἰδιάζουσα εἰς τὰ Μέγαρα, τὴν Ἐλευσῖνα καὶ τὰς ναυτικὰς περιφερείας· ἀγομένη εἰς $2/4$, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ τρυγητοῦ, ὑπὸ γυναικῶν κρατουσῶν τὰς χεῖρας ἔμπροσθεν καὶ πλεκτὰς χιαστί, εἶναι ὁμαδικὸν μιμόρχημα κατὰ τὰς κινήσεις τῆς ἐργασίας τῶν ἁλιέων· ἡ καταγωγή της ἀποδεικνύεται παναρχαία ἐκ τῶν διασωθέντων μνημείων τῆς ἀρχαιότητος, ἡ δὲ παράδοσίς της συνεχὴς ἐκ τῶν εἰκαστικῶν μνημείων τῶν μέσων χρόνων.

Ἐκ τῶν πηδηχτῶν μεγάλην κατηγορίαν ἀποτελοῦν οἱ κρητικοὶ χοροί, ὁ *μαλεβυζιώτικος* (κυρίως πηδηχτός), *ὄρτσας, σούστα, τριζάλης* (ζάλα =βήματα), *πεντοζάλης* καὶ ἄλλοι. Ἐξ αὐτῶν ἡ σούστα χορεύεται εἰς 2/4 μὲ γοργότητα κανονικήν, ὑπομιμνήσκουσαν τὴν κίνησιν ἐλατηρίου ὑπὸ τῶν χορευτῶν, κύκλῳ κρατουμένων, ἀφ' ὧν ἀποσπώμενα ζεύγη χορεύουν ἐν τῷ μέσῳ, ἐκτελοῦντα ὡραιοτάτας φιλόφρονας κινήσεις· ὁ δὲ πεντοζάλης ἐπίσης χορεύεται εἰς 2/4, διὰ βημάτων πηδηκτῶν ἢ σταυρωτῶν, τῶν χορευτῶν κρατουμένων ἀπὸ τῶν χειρῶν ἢ ἐχόντων αὐτὰς πλεκτὰς χιαστί. Ἐκ τῶν ἀνὰ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα κυριαρχούντων χορῶν ἐξέχει ὁ *τσάμικος* (ἢ *κλέφτικος*), ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐπιδεικτικὸς παραστήματος καὶ εὐκινησίας χορός, ἀγόμενος εἰς 7/8· ἐκ τῶν χορευτῶν κυρίως ἐκτελεῖ σχήματα ὁ κορυφαῖος, συνιστάμενα εἰς κτυπήματα τοῦ δαπέδου ἢ τοῦ σελαχίου διὰ τῶν χειρῶν, εἰς ποδοκροτήματα περίτεχνα καὶ βροντώδη, εἰς πτώσεις ἀποτόμους, ἃς διαδέχονται ὑψηλὰ ἅλματα, εἰς τρόπον ὥστε ὁ ἑπόμενος τοῦ κορυφαίου χορευτὴς πρέπει νὰ εἶναι συνήθως ἰσχυρὸς μυϊκῶς ἀνήρ, διὰ νὰ συγκρατῇ τὸν πρῶτον κατὰ τὸ χορευτικόν του μένος. Κύκλιος γοργὸς εἶναι ἐπίσης ὁ *χασάπικος*, ἀγόμενος εἰς 2/4 καὶ ἀναγόμενος εἰς *μακελλαρικὸν* χορὸν τῆς συντεχνίας τῶν Βυζαντινῶν κρεοπωλῶν.

Ἐκ τῶν μὴ κυκλίων χορῶν μνημονευτέοι οἱ λεγόμενοι τουρκικοὶ *ζεϊμπέκικος* καὶ *καρσιλαμᾶς*. Ὁ πρῶτος χορεύεται κυρίως ὑπὸ ἑνός, ἐκτελοῦντος ὀρχηστικῶς ἐπιδείξεις ὁπλομαχητικῆς ἢ τὰς ἐξ αὐτῆς ἐπιβιωσάσας κινήσεις, εἶναι δὲ τουρκικὴ παραλλαγὴ τοῦ πυρριχίου, ὡς διεμορφώθη παρὰ Βυζαντινοῖς· ἐκ τούτου, τοῦ πυρριχίου, κατάγεται ὁ ζωηρὸς καὶ ὡραιότατος καρσιλαμᾶς. Τέλος ἐκ τῶν χορευτικῶν παιγνίων μνημονευτέον τὸ *γαϊτανάκι* τῶν ἀθηναϊκῶν ἀπόκρεω, καθ' ὃ παρίσταται μιμορχηστικῶς ἡ κατασκευὴ τοῦ γαϊτανίου· εἶναι γνωστὸν καὶ ὡς χορὸς σοβαρὸς εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος *(γαϊτάνι)* καὶ ἐν Ἱσπανίᾳ, ἔνθα καλεῖται el palo vestito y denundo.

Οἱ νεοελληνικοὶ λαϊκοὶ χοροὶ εἶναι ἀποκλειστικῶς χοροὶ διασκεδάσεων, μὴ ἔχοντες, τοὐλάχιστον ἀπὸ μακρῶν ἐτῶν, οὐδένα ἄλλον χαρακτῆρα, ὡς παρ' ἀρχαίοις. Κυρίως εἶναι ὁμαδικοὶ χοροὶ (κύκλιοι) μὲ κορυφαῖον (μπροστινόν), ὅστις ὁδηγεῖ (σέρνει) τὸν χορόν, εἰς τὸν ὁποῖον οἱ λοιποὶ πιάνουν, ἐκτελοῦντες συνήθως ὡρισμένα τυπικὰ βαδίσματα· ὁ κορυφαῖος εἶναι κυρίως ἐκεῖνος, ὅστις διὰ τῶν στροφῶν, τῶν τσακισμάτων καὶ λυγισμάτων, δημιουργεῖ σχήματα ὀρχούμενος, ἐνῷ οἱ ἄλλοι διὰ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς ἐντέχνου των ὁμαδικῆς κινήσεως, συμβάλλουν εἰς τὴν θεαματικὴν ὄψιν τοῦ χοροῦ. Ἐπὶ δημοσίων πανηγύρεων ὁ χορὸς ὀργανοῦται (στήνεται) εἰς χῶρον εἰδικὸν (χορός, χοροστάσι)· ἐν ταῖς νήσοις μάλιστα ἐκλέγονται μέρη φυσικῶς εἰς ἀμφιθέατρον διαμεμορφωμένα πρὸς εὐχερῆ θεαματικὴν τέρψιν τῶν παρακαθημένων. Τόση δὲ ἀποδίδεται εἰς τὸν χορὸν σημασία, ὥστε τὸ στήσιμόν του εἶναι ἐκ τῶν κοσμικωτέρων γεγονότων τῆς ζωῆς τῶν χωρικῶν (ἐνδεδυμένων ἐπὶ τούτῳ μὲ τὰ ἑορτινά των ἐνδύματα), ἐνῷ πάλιν τὸ χάλασμα τοῦ χοροῦ ὑπὸ τρίτων θεωρεῖται ἐκ τῶν μεγαλυτέρων προσβολῶν. Ἡ διδασκαλία του γίνεται εἰς τοὺς ἀδαεῖς σὺν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν λαϊκῶν ᾀσμάτων, ἅτινα συνᾴδονται ἐν τῷ χορευτικῷ πεδίῳ (π.βλ. τὰ δημώδη: «μπᾶτε κορίτσια στὸ χορό, νὰ μάθετε τραγούδια», «τώρα πού μπῆκα στὸ χορό, νὰ τραγουδήσω θέλω» κ.ἄ.), ἐνίοτε τῇ συνοδείᾳ καὶ συριγμῶν, ἐπιδεικτικῶν ἀνδρείας πυροβολισμῶν («χορεύουν τὰ κλεφτόπουλα καὶ ρίχνουν στὸ σημάδι»), κλπ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Γενικὰ Βοηθήματα: Grosse E.*, «Die Anfange der Kunst» (Freiburg-Leipzig 1894, γαλλικὴ μετάφρ. Paris 1902).— *Bücher K.*, «Arbeit and Rhythmus» (Leipzig 1902).— *Menil F.*, «Histoire de la danse à travers les âges» (Paris 1905).— *Ellis H.*, «The philosophy of dancing» (ἐν «Atlantic Monthly» 1914 σ. 197 κ.ἑ.).— *Crawley A. E.*, «Processions and dances» (ἐν Hastings, «Encyclopaedie of religion and ethics» Edinburgh τ. X/1918, σ. 358 κ.ἑ.). - *Moreck K.*, «Der Tanz in der Kunst» (Stockard 1925).— *Van der Ven M. D.*, «L'enrégistrement international des dances populaires» (ἐν «Gonferauce de la commission internationale des arts populaires», Rome 1929).—*Corso R.*, «Éléments choréographiques dans quelques jeux d'enfants» (αὐτόθι).—*Gressmann H.*, «Tänzen» (ἐν «Die Religion in Geschichte und Gegenwart»[2], Stockard, Bd. V/1930) —*Fracassini Umb., Del Grande C., Luciani S. A.* καὶ *Corso R.*, «Danza» (ἐν τ. XII/1931, σ. 360—369 τῆς «Enciclopedia Italiana», πλουσίως εἰκονογραφημένον).

Ἀρχαία ὄρχησις: Παλαιότεροι μελετηταὶ ὑπῆρξαν ὁ *J. Meursius* (1618), ὁ *Burette* (1717), *H. Krause* (1841), κ.ἄ., νεώτεραι δὲ ἐργασίαι εἶναι: *Flach*, «Der Tanz bei den Griechen» (Berlin 1880).— *Sittl C.*, «Die Gebärden der Griechen und Römern» (Leipzig 1890).— *Emmanuel M.*, «Essai sur l'orchestrique grecque» (Paris 1895).—*Latte K.*, «De saltationibus graecorum» (Giessen 1913) — *Festa V.*, «Sikinnis. Storia di un antica danza» (Napoli 1914).— *Weege F.*, «Der Tanz in der Antike» (Halle 1926).— *Karo G.*, «Tanz» (ἐν τ. XIII/1928, σ. 174 τοῦ Ebert, «Reallexikon Vorgeschichte». Πρβλ. καὶ τὰς παραπομπὰς τοῦ τ. XIV/1932, σ. 429 γ).— *Séchan L.*, «La danse grecque antique» (Paris 1930. Πρβλ. τοῦ ἰδίου συστηματικὴν καὶ πλουσίως εἰκονογραφημένην μελέτην ἐν λ. saltatio τοῦ «Dictionnaire des antiquités grecques et romaines» τῶν *Daremberg-Saglio* τ. IV, σ. 1025—1054).— *Warnecke*, «Tanzkunst» (ἐν Rh. II, Halb. VIII/1932, στ. 2233—2247 τοῦ *Pauly-Wissowa-Kroll*, «Realencyclopädia der klassischen Altertumswissenschaft»).— Εἰδικῶς διὰ τοὺς δραματικοὺς χοροὺς τῶν ἀρχαίων πλὴν τῆς περὶ θεάτρου βιβλιογραφίας βλ. καὶ *Buchholtz H.*, «Die Tanzkunst des Euripides» (Leipzig 1871).— *Kirchhoff K.*, «Die orchestrische Eurythmie der Griechen» (Altona 1873).— *Mazon*, «Essai sur la composition des comédies d'Aristophane» (Paris 1904). — *Séchan L.*, «Études sur la tragédie grecque» (Paris 1926).

Νεοελληνικὴ ὄρχησις: Φωστηρόπουλος Κ., «Μελέτη περὶ χορῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν, εὐρωπαϊκῶν σημερινῶν καὶ ἑλληνικῶν σημερινῶν» (Ἀθῆναι 1896).—*Δ. Χ. Ζ(ώης)*, «Ὁ χορὸς τὸ γαϊτανάκι» (ἐν περιοδ. «Αἱ Μοῦσαι», τ. ΙΕ'/1907, 15 Φεβρ.).—*Σκαλτσᾶς Α. Κ.*, «Τὰ δημοτικά μας τραγούδια καὶ οἱ ἑλληνικοὶ χοροί» (ἐν «Φόρμιγγι», τ. ΣΤ'/1908—1909. Πρβλ. ἐπίσης καὶ τὸ πλεῖστον περὶ ἑλληνικῶν χορῶν εἰς τοὺς ὑπολοίπους τόμους τοῦ περιοδικοῦ τούτου).—*Χατζιδάκις Γ. Ι.*, «Κρητικοὶ χοροί» (Ἡράκλειον 1909).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Κρητικὴ μουσικὴ καὶ ὄρχησις» (=«Κρητικὴ στοά», τ. Β'/1909, σ. 273—310. Πρβλ. καὶ τ. Γ'/1911, σ. 259—274, 308—320 καὶ 398 κ. ἑ.).—*Ἀποστολίδης Χρ.* καὶ *Λαυράγκας Δ.*, «21 ᾄσματα καὶ χοροὶ τῆς Κύπρου» (Λειψία 1910). - *Κρεστενίτου Ἄννα*, «Ἀνακοινώσεις περὶ ἑλληνικῶν χορῶν» (Ἀθῆναι 1914).—*Δελαδάκις Γ.*, «Οἱ κρητικοὶ χοροί» (=«Ραδάμανθυς», τ. ΣΤ'/1921, ἀρ. 8—9). - *Πασχάλης Δ. Π.*, «Χοροὶ τῆς νήσου Ἄνδρου» (Ἀθῆναι 1926).—*Παπασπυρόπουλος Θ.*, «32 εἴδη ἑλληνικῶν χορῶν» (1931).—*Ἀνδρεόπουλος Α. Ν.*, «Ἑλληνικοὶ χοροὶ καὶ δημοτικὰ τραγούδια» (Θεσσαλονίκη 1932). — *Χατζημιχάλη Ἀγγελ.*, «Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τεχνη. Τὰ Βίλια τοῦ Κιθαιρῶνα» (Ἀθῆναι 1933, ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Νέας Ἑστίας». Σελ. 18, καὶ εἰκόνες).—*Σταμούλη-Σαράντη Ἐλπιν.*, «Ἀπὸ τὰ ἔθιμα τῆς Θρᾴκης. Οἱ χοροὶ στὶς Καστανιὲς» (ἐν «Θρᾳκικοῖς», τόμ. Ε'/1934). —*Σπυριδάκις Γ. Κ.*, «Βιβλιογραφία τῆς κρητικῆς λαογραφίας καὶ γλωσσολογίας» (Ἀθῆναι 1934=περιοδ. «Μύσων», τ. Δ, σ. 58—59).—«Οἱ χοροὶ τῶν Κυθηρίων. Καταγραφὴ *Γ. Α. Παπαγαρουφαλῆ*» (Ἀθῆναι, ἄνευ ἔτους. Μουσικὰ κείμενα καὶ στίχοι 8 χορῶν).—Τὸν ἀναφερόμενον εἰς ζητήματα τῆς νεοελληνικῆς ὀρχήσεως περιοδικὸν τύπον, βλ. ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ περὶ λαϊκῆς ζωῆς (ἔνθα καὶ γενικώτερα περὶ ᾄσματος καὶ ὀρχήσεως βοηθήματα) καὶ περὶ νεοελληνικῆς μουσικῆς.

ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Παρ' ἀρχαίοις. Εἰ καὶ ἡ σωματικὴ ἀγωγή, ἅτε ὑπαγορευομένη ὑπὸ τῆς φύσεως, εἶναι κοινὸν κτῆμα πάντων τῶν λαῶν (Αἰγυπτίων, Ἰνδῶν κλπ.), ἐν τούτοις αἱ σωματικαὶ ἀσκήσεις, αἱ παιδιαὶ καὶ οἱ ἀγῶνες θεωροῦνται κυρίως ὡς ἐπινόησις καὶ θεσμὸς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ λαὸς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, λαὸς ἐλεύθερος, πλήρης ζωῆς καὶ σφρίγους, ἐφρόντιζε νὰ διαθέτῃ ὡς οἷόν τε πλείονας ὥρας σχολῆς, ἵνα ἐξασφαλίζῃ, μετὰ τὴν τροφήν, τὴν τέρψιν καὶ τὴν ἀπόλαυσιν τῶν ὑψηλοτέρων ἀγαθῶν τοῦ βίου. Τὴν τέρψιν δὲ ταύτην δὲν ἀνῆγεν εἰς ῥαστώνην, νωχέλειαν καὶ τρυφήν, ἀλλ' εἰς σύμμετρον καὶ ἁρμονικὴν τοῦ σώματος κίνησιν ἐν ὑπαίθρῳ, ἐν ᾧ ἐξέχεε τὸ περίσσευμα τῆς πλημμυρούσης αὐτὸν ζωῆς. Ἔχων δ' ὡσαύτως ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους λαοὺς ἀνεπτυγμένον τὸ ὁρμέμφυτον τῆς ἁμίλλης, ὅπερ προώθει αὐτὸν εἰς τὸ «αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων», ἐνόει νὰ ἱκανοποιῇ τὸ ὁρμέμφυτον τοῦτο ἐν τῇ εὐγενεῖ ἐκδηλώσει τῆς παιδιᾶς καὶ τοῦ ἀγωνίσματος.

Ἀλλ' ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην δὲν ἐτέρπετο μόνον κινούμενος καὶ ἀγωνιζόμενος. Ἠσθάνετο καὶ τὴν ἀνάγκην νὰ ἴδῃ καὶ ἄλλους αγωνιζομένους, ἵνα ἱκανοποιήσῃ τὸ ἀγωνιστικὸν αὐτοῦ διαφέρον, ἀπολαύων τῶν ὡραίων κινήσεων καὶ τῶν πλαστικῶν στάσεων τῶν ἀσκουμένων ἢ ἀγωνιζομένων. Λέγει ὁ Σωκράτης εἰς τὸ «Συμπόσιον» τοῦ Ξενοφῶντος, βλέπων χορεύοντα παῖδα: «Εἴδετε, ὡς καλὸ παῖς ὤν, ὅμως σὺν τοῖς σχήμασιν ἔτι καλλίων φαίνεται ἢ ὅταν ἡσυχίαν ἄγῃ;». Καὶ ἐπίστευε προσέτι ὁ Ἕλλην, ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ νεκροί, πρὶν μεταβῶσιν ἐκ τῆς ζωῆς εἰς τὸν θάνατον, ἐκ τῆς κινήσεως εἰς τὴν ἀκινησίαν, ἐπεθύμουν νὰ βλέπωσι νεολαίαν σφριγῶσαν ν' ἀγωνίζεται ἐν ἁμίλλῃ. Ἐκ τούτου καὶ οἱ ἐπιτάφιοι ἀγῶνες, οὓς καθιέρωσεν. Ἡ ὑπεροχὴ ἐν τοῖς ἀγῶσι διεπιστοῦτο καταδήλως καὶ ἀναμφισβητήτως, διεκηρύσσετο δὲ διαπρυσίως καὶ ἐτονίζετο ἰδιαζόντως ἡ σημασία

τῆς νίκης. Διὰ πάντα τοὺς λόγους τούτους ἡ σωματικὴ ἀγωγὴ ἐν Ἑλλάδι ἔσχε τοιαύτην ἐξέλιξιν, ὥστε αἱ ἐκδηλώσεις αὐτῆς ν' ἀποτελέσουν μεγάλας ἑορτάς, λαβούσας πανελλήνιον πανηγυρικὸν χαρακτῆρα.

Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τὴν εὐγενεστάτην τῶν σωματικῶν ἀπασχολήσεων, τὸ ἀγωνίζεσθαι, κατὰ μέγα μέρος εἶχον κληρονομήσει οἱ Ἕλληνες παρὰ τῶν Κρητῶν. Διότι οἱ Σπαρτιᾶται π. χ. ἐκ Κρήτης εἶχον παραλάβει διὰ τοῦ Λυκούργου τὰ ἑαυτῶν θεσπίσματα. Τὰ *Νέμεια* καὶ τὰ *Ἴσθμια* διετήρουν ἔκπαλαι τὴν φήμην των, ἅτε κείμενα ἐπὶ τῆς ἐμπορικῆς ὁδοῦ Ἀργολίδος καὶ Στερεᾶς, τῆς πολυσυχνάστου ὑπὸ τῶν ἐμπόρων τῆς κρητομυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἐν Δήλῳ πολλαὶ μαρτυρίαι, ἐν αἷς καὶ ἡ τοῦ Πλουτάρχου, ὑπαινίσσονται τὴν σχέσιν τῆς Κρήτης πρὸς τὸ σεβαστὸν ἱερόν. Ἐν Δελφοῖς δέ, ἱερεῖς ἐκ Κνωσοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος ὁδηγηθέντες, κατέλαβον τὸ πανάρχαιον τῆς Γαίας ἱερόν. Τέλος ἐν Ὀλυμπίᾳ τοὺς ἀγῶνας ἐθέσπισεν ὁ Ἡρακλῆς, οὐχὶ ὁ Θηβαῖος τῆς Ἀλκμήνης, ἀλλ' ὁ ἐκ τῶν Δακτύλων Ἰδαῖος Ἡρακλῆς καὶ ὁ τούτου ἀπόγονος Κλύμενος. Τοὐναντίον δέ, τὸ μόνον τῆς ἀρχαιότητος ἱερόν, ἔνθα οὐδέποτε ἐπανηγυρίσθησαν ἀγῶνες, ἡ Δωδώνη, οὐδαμόθεν μαρτυρεῖται ὅτι ἐσχετίσθη ποτὲ πρὸς τὴν Κρήτην. Ὁ Φιλόχορος ἀναφέρει ὅτι ὁ Μίνως προεκήρυσσεν ἀγῶνας, ὡς ἔπαθλα θέτων τοὺς ἐν τῷ λαβυρίνθῳ παῖδας. Μικρὰ τοιχογραφία, ἀνακαλυφθεῖσα ἐν Κνωσῷ, παριστᾷ ὡς φαίνεται, ὁπλίτην δρόμον. Ἄλλα δὲ κρητικὰ εὑρήματα, οἷον ρυτὰ κλπ., παριστῶσιν ἀναγλύφους παραστάσεις πυγμαχιῶν καὶ ταυρομαχιῶν. Ἡ ταυρομαχία, ἡ προσφιλεστάτη αὕτη καὶ λαϊκωτάτη τῶν μινωϊκῶν παιδιῶν, ἧς μετεῖχον ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες, δὲν διεδόθη, ὡς φαίνεται, εὐρέως καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Μόνον εἰς μεμακρυσμένας τινὰς γωνίας τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐτελοῦντο τὰ λεγόμενα «ταυροκαθάψια», εἶδος ταυρομαχιῶν. Πανταχοῦ ἀλλαχοῦ εἰς τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις ὁ ἵππος ἐξετόπισε τὸν ταῦρον.

Κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους αἱ ἀσκήσεις καὶ αἱ ἀγωνιστικαὶ παιδιαὶ ἐν Ἑλλάδι ἐτελοῦντο συνήθως ἐν ἀναπεπταμένῳ χώρῳ, ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τῆς πόλεως, ἐν πλατείαις καὶ δρόμοις καὶ δὴ ἐν παραποταμίοις δενδροφύτοις τοπίοις, ὅπως οἱ γυμναζόμενοι ἀσκῶνται καὶ εἰς τὴν κολύμβησιν. Εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη οὐ μόνον περιγράφεται ὁλόκληρος ἡ σημερινὴ *ἀγωνιστική, ἀλλ'* ἐξυμνοῦνται καὶ αἱ ἀγαθαὶ πράξεις καὶ οἱ λόγοι ἀνδρῶν, οὓς ὥρμασεν ἡ ἄσκησις. Οἱ ἥρωες ἐκεῖνοι ἐφρόνουν, ὅτι ὑπερτάτην δόξαν καθ' ἅπαντα τὸν βίον αὐτοῦ ἀποτελοῦν εἰς τὸν ἄνδρα ὅσα οὗτος κατορθοῖ διὰ τῆς ρώμης τῶν χειρῶν καὶ τῶν ποδῶν νὰ ἐπιτυγχάνῃ. Καὶ διὰ τοῦτο ἐν ὥραις σχολῆς, καθ' ἃς ὁ πόλεμος ἐκόπαζεν, ἐτρέποντο μετὰ σπουδῆς πρὸς τὴν γυμνασίαν τοῦ σώματος καὶ τὴν ἐπίδειξιν τῆς ἱκανότητος αὐτοῦ. Ἐπαξίως δὲ καὶ οἱ ραψῳδοί, οἱ κλέα ἀνδρῶν ᾄδοντες, δὲν παρέλειπον νὰ ἐξυμνοῦν καὶ τὰ ἀθλητικὰ αὐτῶν κατορθώματα. Πᾶσα συγκέντρωσις, οἱασδήποτε φύσεως, παρεῖχεν εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ἀφορμὴν πρὸς τέλεσιν ἀγώνων. Ἡ συγκέντρωσις τῶν Φαιάκων κατὰ τὴν φιλοξενίαν τοῦ Ὀδυσσέως, παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς τὸν Ἀλκίνοον νὰ διοργανώσῃ ἀγῶνας πρὸς τιμὴν τοῦ ξενιζομένου. Ἀγῶνας ἐτέλεσαν ἐν Λήμνῳ καὶ οἱ Ἀργοναῦται. Οἱ Ἴωνες δι' ὕμνων καὶ χορῶν καὶ ἀγώνων πυγμῆς καὶ πάλης ἐτίμων τὴν ἐν Δήλῳ ἑορτὴν τοῦ Ἀπόλλωνος, συνερχόμενοι μετὰ τῶν συζύγων καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν ἐν τῷ ναῷ. Ἀλλ' ἀγῶνες ἀναφέρονται ὡς τελεσθέντες καὶ εἰς μνήμην ἐπιφανῶν ἀνδρῶν ἢ ἡρώων. Ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Ἀμαρυγκέως ἐν Βουπρασίῳ τῆς Ἤλιδος ἐτελέσθησαν ἀγῶνες, ὡς καὶ παρὰ τὸν τάφον τοῦ Οἰδίποδος. Ἀγῶνας ἐτέλεσε καὶ ὁ Ἄκαστος παρὰ τὸν τάφον τοῦ πατρός του Πελίου. Λαμπροὺς ἀγῶνας διωργάνωσε παρὰ τὴν πυρὰν τοῦ Πατρόκλου καὶ ὁ Ἀχιλλεύς. Τὸ μέρος τοῦτο τῆς «Ἰλιάδος» (Ψ, 257, κ. ἑξ.), τὸ ὑπέροχον, ἐν ᾧ περιγράφονται οὗτοι, πρόκειται αἰώνιον καὶ μοναδικὸν αγλαὸν παράδειγμα τελέσεως σωματικῶν ἀγώνων, οἵτινες, ἐνῷ ἐν ἀρχῇ διεξήγοντο ὑπὲρ τῆς νίκης τῆς ὑλικῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἀθλητικῆς δεξιότητος, αἴφνης μετετράπησαν καὶ ἀνυψώθησαν εἰς ἀγῶνας εὐγενείας, ἤθους, μεγαλοφροσύνης καὶ ἡμερότητος.

Ἀπὸ τῶν πρώτων ἱστορικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος, ἤτοι ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ Η' αἰῶνος π. Χ., ἡ παρ' Ἕλλησι σωματικὴ ἀγωγὴ καὶ οἱ ἀγῶνες, οἱ μέχρι τοῦδε τελούμενοι ἐπ' εὐκαιρίᾳ μόνον χαρμοσύνων ἢ πενθίμων τινῶν γεγονότων, συστηματοποιοῦνται καὶ καθίστανται θεσμὸς αὐτόχρημα ἐθνικός, ἀναπόσπαστον τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς χαρακτηριστικόν, οὐδέποτε ἀποδοθὲν εἰς τοὺς βαρβάρους. Βασιλεῖς καὶ ἄρχοντες καὶ σοφοὶ καὶ νομοθέται, ταχέως ἀναγνωρίζουν τὴν φυσικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐπίδρασιν τῆς σωμασκίας καὶ ἐπιδεικνύουν μέγιστον διαφέρον διὰ τὴν μετὰ λόγου ἀνάπτυξιν αὐτῆς πρὸς ἀγωγὴν μὲν τῆς νεότητος, πρὸς κοινὴν δὲ πάντων τῶν πολιτῶν καὶ τοῦ κράτους ὠφέλειαν. Ὁ διὰ τὴν σωματικὴν ἀγωγὴν ἀφιερούμενος χρόνος κατὰ τὴν περίοδον ταύτην καὶ ἡ καταβαλλομένη ἐπιμέλεια ἰσοῦντο πρὸς τὸν ἀφιερούμενον διὰ πάντα ὁμοῦ τὰ λοιπὰ παιδεύματα (γράμματα, μουσικήν, γραφικὴν) χρόνον. Ἡ πολιτεία παρεῖχεν ἐπαρκῆ σχολὴν πρὸς ἐλευθερίαν παίδευσιν καὶ πρὸς ἄσκησιν τῶν τεινόντων πρὸς ἀρετὴν καὶ εὐδαιμονίαν. Ἀλλ' οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἠσκοῦντο οὐ μόνον ἐν νεότητι, ἀλλὰ καὶ εἰς πᾶσαν ἡλικίαν. Ὁ Σωκράτης λ. χ., κατὰ Διογένη τὸν Λαέρτιον, «ἐπεμελεῖτο σωμασκίας καὶ ἦν εὐέκτης». Ὁ δὲ Μενέδημος καὶ γέρων ἔτι ἦτο ἀκμαιότατος σωματικῶς καὶ ρωμαλέος, «οὐδὲν ἧττον ἀθλητοῦ στερεός». Πᾶσαι δ' αἱ κοινωνικαὶ τάξεις εἶχον ἀκμαῖον τὸ πρὸς τὴν σωμασκίαν αἴσθημα. Ὁ ὀλυμπιονίκης Καρύστιος Γλαῦκος, πύκτης, ἦτο γεωργός. Ὁ σταδιονίκης παῖς τῆς 46ης Ὀλυμπιάδος Πολυμνήστωρ, Μιλήσιος, ἦτο αἰπόλος. Ὁ ὀλυμπιονίκης παλαιστὴς Ἀμησινᾶς ἦτο βουκόλος. Ὁ στρατηγὸς τῶν Ἀργείων Εὐρυβάτης ἦτο πένταθλος. Ὁ στρατηγὸς τῶν Ἐρετριέων Εὐαλκίδας, πεσὼν ἐν Ἐφέσῳ, ἦτο νικητὴς ἀγώνων ὑμνηθεὶς καὶ ὑπὸ τοῦ Σιμωνίδου. Ὀλυμπιονίκης σταδίου ἦτο καὶ Χίονις ὁ Λακεδαιμόνιος, ὡς καὶ ὁ στρατηγὸς τῶν Μεγαρέων Ὄρσιππος. Φαΰλλος ὁ Κροτωνιάτης, ὁ δι' ἰδίας νεὼς συμμετασχὼν τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας, ἦτο Πυθιονίκης πένταθλος. Κύλων, ὁ παρ' ὀλίγον τύραννος τῶν Ἀθηνῶν, ἦτο ὀλυμπιονίκης ἐν διαύλῳ. Περίανδρος ὁ Κορίνθιος ἐνίκησε τέθριππον ἐν Ολυμπίοις. Ὁ Χρύσιππος, πρὶν ἢ φιλοσοφήσῃ, ἦτο δολιχοδρόμος. Ὁ Πυθαγόρας, παῖς ἔτι ὤν, ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος ἐντέχνως πυκτεύσας ἐπὶ τῆς 48ης Ὀλυμπιάδος, μεταστάς, εὔσωμος ὤν, εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀνδρῶν. Εἰς τοῦτον ἀποδίδεται καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῆς διαίτης τῶν προπονουμένων ἀθλητῶν καὶ ἡ ἀντικατάστασις τῆς φυτικῆς τροφῆς καὶ τῆς γαλακτοτροφίας διὰ τῆς κρεοφαγίας. Κατὰ τὸν Δικαίαρχον, καὶ ὁ Πλάτων ἐπάλαισεν εἰς τὰ Ἴσθμια ἔχων πλήρη ἀθλητικὴν ἐνημερότητα, ὡς ἐμφαίνεται ἰδίως ἐκ τῆς «Πολιτείας» καὶ τῶν «Νόμων» αὐτοῦ.

Πρωϊαίτατα ἐν Σπάρτῃ διὰ τοῦ λυκουργείου πολιτεύματος εἶχον θεσπισθῆ ἰδιαίτεροι θεσμοί, χάριν τῆς σωματικῆς τῶν πολιτῶν εὐρωστίας καὶ ἀντοχῆς. Ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου ἔτους ἤρχιζε μακρὰ δημοσία τῶν παίδων ἀγωγή, καθισταμένη ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τραχεῖα, ἐφ' ὅσον οἱ παιδευόμενοι προσήγγιζον πρὸς τὴν ἥβην. Διὰ ταύτης καὶ διὰ τῆς ἀτέγκτου πειθαρχίας πρὸς τοὺς νόμους ἐπετυγχάνετο ὁ ἀπαράμιλλος ἐκεῖνος τύπος τοῦ τελείου στρατιώτου, οὗ ἡ ὑπηρεσία διήρκει ἀπὸ τοῦ 20οῦ μέχρι τοῦ 60οῦ ἔτους τῆς ἡλικίας. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ἀθήναις ὁ Σόλων ἐθέσπισε παραπλησίους θεσμούς, παρασκευάσαντας τοὺς ἐλευθέρους ἐκείνους πολίτας, οἵτινες μετὰ περιφρονήσεως ἀπέρριψαν τὰς περὶ ὑποταγῆς ἀξιώσεις τῶν Περσῶν καὶ ἀγωνισθέντες ἐν Μαραθῶνι, Σαλαμῖνι καὶ Πλαταιαῖς ἐγένοντο οἱ πρωτουργοὶ τῆς σωτηρίας καὶ τοῦ μεγαλείου τῆς Ἑλλάδος.

Μέγα διαφέρον ἐπέδειξε διὰ τὴν γυμνασίαν τοῦ σώματος, πλὴν τοῦ Πλάτωνος, καὶ ὁ Κῷος πατὴρ τῆς ἰατρικῆς Ἱπποκράτης (460—370 π. Χ.), θεωρήσας ταύτην ὡς τέχνην φυλακτικὴν τῆς ὑγείας καὶ ἐπανορθωτικὴν διαφόρων σωματικῶν ἀμετριῶν. Ὁ δ' Ἀριστοτέλης, συμπληρῶν τὸν διδάσκαλον Πλάτωνα, ἀπεκάλεσε τὴν ὑγείαν ἁρμονίαν καὶ ὥρισε τὴν σωμασκίαν ὡς «ἐπιστήμην τοῦ μετρίου ἐν πόνοις». Ἔγραψε πλεῖστα περὶ ὀλυμπιονικῶν καὶ πυθιονικῶν, ὡς καὶ περὶ σωματικῆς ἀγωγῆς, ἀπαγορεύων τὴν ἀγωνιστικὴν εἰς τὰ παιδία, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς γέροντας. Βραδύτερον πολύ, ὁ Γαληνός, ὁ ἐκ Περγάμου ἰατροφιλόσοφος καὶ προπονητὴς τῶν ἀθλητῶν καὶ τῶν μονομάχων τοῦ ρωμαϊκοῦ ἱπποδρόμου, ὑπεστήριξε τὸ ποικίλον, πολυμερὲς καὶ ἰσοσθενὲς τῆς σωματικῆς κινήσεως, ὅπερ τέρπει συγχρόνως καὶ τὴν ψυχήν. Διήρεσε τὰς ἀσκήσεις εἰς ἐνεργητικάς, παθητικὰς καὶ μεικτὰς καὶ συνέστησε τὴν ἀποκατάστασιν τῆς φυσιολογικῆς τῶν ὀργάνων λειτουργίας διὰ τῶν ἀνατρίψεων.

Τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς, καταστάσης βαθμηδὸν ὑποχρεωτικοῦ διδάγματος διὰ τοὺς νέους ἰδίως, πᾶσαι αἱ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα ὁπωσδήποτε διακρινόμεναι πόλεις ἀπέκτησαν *παλαίστρας* καὶ *γυμνάσια* καλλίδενδρα καὶ χλοώδη, ὧν τὰ οἰκοδομήματα βραδύτερον ἀπέβησαν ἀληθῶς μέγαρα. Ἐν αὐτοῖς οἱ πρεσβύτεροι ἐξήσκουν τοὺς νεωτέρους καὶ οἱ δεξιώτεροι τοὺς ἀπειρομένους. Ἡ παλαίστρα ἐχαρακτηρίζετο κυρίως ἐκ τοῦ σκάμματος τῆς πάλης, τὸ δὲ γυμνάσιον ἐκ τοῦ δρόμου. Καὶ ἡ μὲν πρώτη ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὰ παλαιστικὰ ἀγωνίσματα, τὴν *πάλην* καὶ τὸ κάτω *παγκράτιον*, τὸ δὲ δεύτερον διὰ τὰ λοιπὰ ἀγωνίσματα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ πλεῖστον περιελαμβάνοντο εἰς τὸ *πένταθλον*. Τὸ γυμνάσιον, πλὴν τῶν χρησίμων διὰ τὴν γύμνασιν μερῶν, εἶχε καὶ στοάς, ἔνθα περιεπάτουν καὶ συνεζήτουν, ὁσάκις ὁ καιρὸς δὲν ἦτο καλός. Βραδύτερον, ὅτε τὸ γυμνάσιον καθιερώθη πλέον καὶ ὡς τόπος καλλιεργείας τοῦ πνεύματος, περιελάμβανε καὶ ἴδια διαμερίσματα διὰ τὰς φιλοσοφικὰς καὶ καλλιτεχνικὰς συζητήσεις. Ἐν Ἀθήναις τρία ἦσαν τὰ μεγάλα γυμνάσια, τὰ καὶ ἀρχαιότερα, κείμενα ἐκτὸς τῶν τειχῶν, ἡ *Ἀκαδημία*, τὸ *Λύκειον* καὶ τὸ *Κυνόσαργες*. Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο, ἀφιερωμένον εἰς τὸν Ἡρακλέα, νόθον υἱὸν τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀλκμήνης, ἐγυμνάζοντο οἱ ἐκ τῶν ἐφήβων οἱ γεννηθέντες ἐκ πατρὸς Ἀθηναίου καὶ μητρὸς ξένης. Τὰ γυμνάσια, ἱδρυόμενα, συνήθως, ὑπὸ γενναιοδώρων εὐεργετῶν (Κλεινίας ἐν Σικυῶνι, Εὐρυκλῆς ἐν Σπάρτῃ κτλ.), ἦσαν ἀφιερωμένα εἰς θεοὺς ἢ ἥρωας. Ὁ Παυσανίας δυσκολεύεται νὰ ὀνομάσῃ πόλιν ἐκείνην, ἥτις δὲν ἔχει ἀρχεῖα, γυμνάσιον, θέατρον καὶ ἀγοράν. Ἐκ τῶν πολλαχοῦ ἀνευρεθέντων ἐρειπίων μαρτυρεῖται, ὅτι πάντα σχεδὸν τὰ γυμνάσια ᾠκοδομοῦντο ἐπὶ ὁμοίου σχεδίου, οὗ περιγραφὴν παρέχει καὶ ὁ Ρωμαῖος ἀρχιτέκτων Βιτρούβιος. Ὁ *γυμνασίαρχος* διηύθυνε τὸ γυμνάσιον καὶ ἐμισθοδότει τοὺς προγυμναστάς.

Οἱ ἀσκούμενοι δ' ἐτίθεντο ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῶν *παιδοτριβῶν* καὶ τῶν *γυμναστῶν*, ὧν οἱ μὲν πρῶτοι ἐδίδασκον ἰδίως πρακτικῶς, οἱ δὲ δεύτεροι θεωρητικῶς, ἀσκοῦντες καὶ τὴν θεραπευτικὴν γυμναστικήν. Ἡ διαφορὰ αὕτη κατέστη ἐμφανεστέρα ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Γαληνοῦ. Πλὴν τοῦ παιδοτρίβου καὶ τοῦ γυμναστοῦ, σπουδαῖος ἐργάτης τῆς γυμναστικῆς ἦτο καὶ ὁ *ἀλείπτης*, συγχεόμενος πολλάκις μετὰ τῶν ἄλλων, ἔργον ἔχων τὴν δι' ἐλαίου ἄλειψιν τῶν γυμναζομένων, τὸ ἐξελιχθὲν κατόπιν εἰς τὴν μάλαξιν, ἐξ οὗ καὶ *ἰατραλείπτης* ἐκλήθη.

Ἐν ταῖς παλαίστραις καὶ τοῖς γυμνασίοις οἱ Ἕλληνες μετεχειρίζοντο πρὸς σωμασκίαν πᾶσαν κίνησιν ἀλλοιοῦσαν τὸν ρυθμὸν τῆς ἀναπνοῆς καὶ συγχρόνως καλλιεργοῦσαν τὰς ψυχικὰς ἀρετάς, τὸ θάρρος, τὴν καρτερίαν, τὴν ἑτοιμότητα καὶ τὴν φιλοπρωτίαν. Ὁ Πλάτων εἰς τοὺς «Νόμους» διακρίνει δύο μεγάλας κλάσεις τῆς γυμναστικῆς, τὴν *πάλην* καὶ τὴν *ὄρχησιν*. Καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην κατατάσσει τὰ διάφορα ἀγωνίσματα, εἰς δὲ τὴν δευτέραν τὰ ὀρχηστικὰ σχήματα. Ἡ ἐλευθέρα γύμνασις τῶν χειρῶν ἀπετέλεσεν ἴδιον κύκλον, κληθέντα *χειρονομίαν*, ταὐτιζομένην σχεδὸν πρὸς τὴν *σκιαμαχίαν*, καθ' ἣν ἐξετελοῦντο κινήσεις πυγμῆς ἄνευ ἀντιπάλου. Ἀνάλογος γύμνασις χειρῶν ἦτο καὶ τὸ *πιτυλίζειν*, ὅμοιον πρὸς τὰς κινήσεις τῶν κωπῶν, ἐπίσης δὲ καὶ ἡ *ἁλτηροβολία*. Γυμνάσματα δρομικὰ τῶν ποδῶν ἦσαν ὁ *ἀνατροχασμὸς* (δρόμος ἀνάποδα πρὸς τὰ ὀπίσω), ὁ *περιτροχασμὸς* καὶ τὸ *ἐκπλεθρίζειν*· γυμνάσματα δὲ ἁλματικὰ ἦσαν ὁ *ἀφαλμός*, ὁ *ἐξαλμὸς* καὶ τὸ *πρὸς πυγὴν ἅλμα*, ὅπερ αἱ Λακεδαιμόνιαι γυναῖκες ἐκάλουν *βίβασιν*. Περὶ τοῦ τελευταίου ὅμως τούτου γυμνάσματος ὁ Ἱπποκράτης λέγει (Ὀρειβ. 31) ὅτι προεκάλει ἐκτρώσεις καὶ αἱμορροΐδας. Ἐξετελοῦντο ἐπίσης ἀναρριχήσεις ἐπὶ σχοινίων, ὡς καὶ ἐξαρτήσεις. Γυμνάσματα παρασκευαστικὰ τῶν ἀγωνισμάτων ἦσαν ἡ *ἀκροχειρία* διὰ τὴν πάλην, τὸ πὺξ *ἀτρεμίζειν* καὶ ἡ *κωρυκομαχία* διὰ τὴν πυγμὴν καὶ ἡ *ἀλίνδησις* ἢ *κύλισις* διὰ τὸ παγκράτιον. Τὰ ἀνωτέρω ὀνόματα γυμνασμάτων εἶναι ὅσα περιέσωσαν ἡμῖν οἱ συγγραφεῖς, ἀσφαλῶς δὲ θὰ ὑπῆρχον καὶ ἄλλαι ἀσκήσεις, πολλῷ πλείονες, ὧν δὲν περιεσώθησαν μέχρις ἡμῶν τὰ ὀνόματα. Τέλος ὑπῆρχον καὶ ἀσκήσεις ἀποθεραπευτικαί, ὡς αἱ *ἐκφυσήσεις*, ἀσκήσεις ἀναπνευστικαί, ἀνακουφίζουσαι καὶ τὴν κυκλοφορίαν, ἀναληπτικαί. Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν γυμνασμάτων, ἐν τοῖς γυμνασίοις διεξήγοντο καὶ παιδιαί, οἷαι ἡ *σφαίρισις* ἢ *σφαιρομαχία*, ἡ *διελκυστίνδα* ἢ *διὰ γραμμῆς*, ὁ *βόμβυξ* ἢ *στρόβιλος*, ἡ *πεντάλιθος*, ἡ *σκαπέρδα*, ἡ *λαμπαδηφορία*, ἡ *κρικηλασία*, ἡ *φαινίνδα* ἢ τὸ *ἁρπαστόν*, ἡ *ἀπόρραξις* κλπ.

Τὰ δὲ *ἀγωνίσματα* τῶν Ἑλλήνων δὲν ἦσαν ἐπινοήσεις πρὸς δημιουργίαν μαχητῶν πολέμου. Τὰ ἀγωνίσματα εἶχον ληφθῆ ἐκ τῶν εἰρηνικῶν ἀσχολιῶν καὶ ἦσαν ἡ φυσικὴ ἐξέλιξις τῶν παιδιῶν. Δὲν ἦσαν ὡς ἐν τῷ μεσαίωνι, καθ' ὃν τὰ ἀγωνίσματα τῶν ἱπποτῶν εἷλκον τὴν προέλευσιν αὐτῶν ἐκ τοῦ πολέμου. Τὰ ἀγωνίσματα τῶν ἀρχαίων ἦσαν πάμπολλα, ἀλλ' ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐτελοῦντο εἰς τοὺς μεγάλους ἀγῶνας ἦσαν ὁ *δρόμος* (στάδιον, δίαυλος, δόλιχος, ὁπλίτης, ἵππειος), ἡ *πάλη* (ὀρθοπάλη καὶ ἀλίνδησις), ἡ *πυγμή*, τὸ *παγκράτιον* (συνδυασμὸς πυγμῆς καὶ πάλης) καὶ τὸ *πένταθλον*, ὅπερ απετελεῖτο ἐκ πέντε ἀγωνισμάτων, τοῦ *ἅλματος*, τοῦ *δίσκου*, τοῦ *δρόμου*, τοῦ *ἀκοντίου* καὶ τῆς *πάλης*. Εἰς ταῦτα προσετέθησαν καὶ αἱ *ἁρματοδρομίαι* καὶ οἱ *ἱπποδρομίαι*. Ἕκαστον ἀγώνισμα ἐθεωρεῖτο εὕρεσις ἥρωός τινος, ἐνίοτε δὲ καὶ θεοῦ, ὅστις εἶχε τὴν προτίμησίν του εἰς τοῦτο καὶ ἐπεδίδετο ἰδιαιτέρως εἰς αὐτό, προστατεύων καὶ τοὺς εἰς αὐτὸ ἐπιδιδομένους ἀγωνιστάς.

Οἱ γυμναζόμενοι, πρὶν ἢ εἰσέλθουν εἰς τὸ γυμνάσιον, ἐγυμνοῦντο, ἐχρίοντο ὑπὸ τῶν ἀλειπτῶν ἐλαίῳ καὶ ἐπεπάσσοντο διὰ κόνεως, φέροντες μόνον περὶ τὴν ὀσφὺν τὸ *ζῶμα*. Οἱ Λακεδαιμόνιοι πρῶτοι ἀπηλλάγησαν καὶ αὐτοῦ κατὰ τὰς ἀσκήσεις, τούτους δ' ἐμιμήθησαν καὶ οἱ λοιποὶ Ἕλληνες, ἄχρις οὗ, τῷ 720 π. Χ., κατηργήθη τοῦτο καὶ ἐκ τῶν ἀγώνων, οἵτινες διὰ τοῦτο ἐκαλοῦντο *γυμνικοί*. Οἱ ἰδιαιτέρως προπονούμενοι, ἵνα κατέλθωσιν εἰς δημοσίους ἀγῶνας, ἀθληταί, ἐνῷ ἐν ἀρχῇ ἔτρωγον ξηρὰ σῦκα καὶ τυρόν, βραδύτερον εἰσήγαγον εἰς τὴν δίαιταν αὐτῶν τὴν χρῆσιν τοῦ κρέατος, βοείου ἢ χοιρείου ἢ αἰγείου. Ἡ λεγομένη *ἀθλητικὴ φιλοσοφία* ἐπέβαλλεν αὐτοῖς, μετὰ τὸ πέρας τῶν ἀσκήσεων τῆς ἡμέρας, βιαίαν ἀφθο-

Digitized by Google

νον διατροφὴν (τὴν *ἀναγκοφαγίαν* ἢ *ἀναγκοτροφίαν*) πρὸς ἀναπλήρωσιν τῶν κατὰ τὴν γυμνασίαν ἀναλωθέντων, ἀποχὴν σαρκικῆς ἡδονῆς καὶ βαθὺν καὶ μακρὸν ὕπνον. Πολλοὶ δὲ τῶν ἀθλητῶν, ἕνεκα τῶν χορηγουμένων αὐτοῖς κατὰ τοὺς ἀγῶνας ἀμοιβῶν καὶ τιμῶν, ὑπεβάλλοντο εἰς αὐστηροτέραν τοῦ συνήθους δίαιταν καὶ ἄσκησιν, ἀφιεροῦντες πάντα τὸν βίον αὐτῶν εἰς τὴν ἀθλητικήν, ὡς ἰδίαν τέχνην ἀναπτυχθεῖσαν.

Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, πᾶσα πόλις ἑλληνικὴ καθιέρωνεν ἰδίους *ἀγῶνας*, τελουμένους ἐν τοῖς *σταδίοις*. Οἱ περισσότεροι ὅμως τούτων ἔμειναν περιωρισμένοι καὶ εἶχον χαρακτῆρα ἐντελῶς *τοπικόν*, καλούμενοι *περίχωροι*. Ὑπῆρξαν ὅμως ἄλλοι, οἵτινες εἶχον χαρακτῆρα πανελλήνιον καὶ ἀνεγνωρίσθησαν ὡς κοιναὶ πανηγύρεις τῶν Ἑλλήνων. Οἱ *κοινοὶ* καλούμενοι ἀγῶνες οὗτοι, μετὰ τῶν μαντείων καὶ τοῦ ἀμφικτιονικοῦ συνεδρίου, ὡς καὶ μετὰ τῆς κοινῆς γλώσσης καὶ καταγωγῆς, ἀπετέλεσαν τὰ ἰσχυρὰ μέσα ἀποκαταστάσεως τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος τῶν Ἑλλήνων, κεχωρισμένων κατ' αὐτονόμους πολιτείας καὶ διεσπαρμένων πανταχοῦ τῆς πάλαι γνωστῆς γῆς, εἰς ἀποικίας ὑπ' αὐτῶν ἱδρυθείσας. Ἐκ τῶν κοινῶν ἀγώνων διεκρίθησαν τέσσαρες, τὰ *Πύθια*, τὰ *Νέμεια*, τὰ *Ἴσθμια* καὶ τὰ *Ὀλύμπια*, κληθέντες *ἱεροί*, ὡς ἐκλήθησαν *ἱερονῖκαι* καὶ οἱ ἐν αὐτοῖς νικήσαντες ἀγωνισταί. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τούτων ὀνομαστότατα πάλιν, καλύψαντα διὰ τῆς φήμης καὶ λαμπρότητος αὐτῶν πάντα τὰ ἄλλα, ἀπέβησαν τὰ Ὀλύμπια, τελούμενα ἀνὰ τετραετίαν παρὰ τὴν ἱερὰν Ἄλτιν τῆς Ὀλυμπίας πρὸς τιμὴν τοῦ Ὀλυμπίου Διός, κυρίως ἀπὸ τοῦ 776 π. Χ., ὁπότε καὶ ἤρξατο ἡ ἀρίθμησις τῶν Ὀλυμπιάδων.

Τὰ *βραβεῖα* εἰς τοὺς ἀγῶνας, ἐνῷ ἐν ἀρχῇ ἦσαν ἀντικείμενα ἐκπροσωποῦντα χρηματικὴν ἀξίαν, ἤτοι τρίποδες, λέβητες, κρατῆρες, βόες, ἵπποι καὶ γυναῖκες ἔτι (*ἀγῶνες χρηματῖται*), βραδύτερον ἀντικατεστάθησαν δι' ἁπλῶν στεφάνων κοτίνου ἢ δάφνης ἢ μύρτου ἢ λεύκης ἢ σελίνου ἢ φοίνικος κλπ. (*ἀγῶνες στεφανῖται*). Ὁ ἁπλοῦς στέφανος ἀπέδειξεν ὅτι οἱ ἀθληταὶ ἠγωνίζοντο μόνον περὶ ἀρετῆς. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ Τριανταίχμης ἠναγκάσθη ν' ἀναφωνήσῃ περὶ τῶν Ἑλλήνων: «Παπαῖ, Μαρδόνιε, κοίους ἐπ' ἄνδρας ἤγαγες μαχεσομένους ἡμέας, οἳ οὐ περὶ χρημάτων τὸν ἀγῶνα ποιεῦνται ἀλλὰ περὶ ἀρετῆς». Εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ὡς βραβεῖα ἐδίδοντο μετὰ τοῦ στεφάνου, καὶ στλεγγίδες χρυσαῖ ἢ ἀργυραῖ φιάλαι, χωρὶς καὶ τὰ ἔπαθλα ταῦτα νὰ στερῶνται τῆς ἠθικῆς ἀξίας, δι' ἧς περιέβαλλεν αὐτὰ ἡ ἀγωνιστικὴ ἰδέα. Τῶν νικητῶν αἱ τιμαὶ ἦσαν μεγάλαι. Ὁ κῆρυξ ἐξεφώνει τὸ ὄνομα αὐτῶν καὶ τὴν πατρίδα. Εὐχαριστίας θυσίαι προσεφέροντο εἰς τοὺς θεοὺς καὶ ὑπὸ τῶν συμπολιτῶν τοῦ νικητοῦ ᾖδοντο ἐπινίκια. Ὁ νικητής, καὶ δὴ ὁ ὀλυμπιονίκης, ἐπιστρέφων, εἰσήρχετο εἰς τὴν πάτριον πόλιν ἐν θριάμβῳ διὰ ῥήγματος γινομένου εἰς τὸ τεῖχος πρὸς ὑποδοχὴν αὐτοῦ. Ἱδρύετο αὐτοῦ ἀνδριὰς δημοσίᾳ δαπάνῃ ἐν τῇ ἀγορᾷ ἢ ἐν τῷ γυμνασίῳ ἢ παρὰ τοὺς ναούς, διότι δὲν ἔπρεπεν ἡ ἄνθησις τοῦ ζῶντος καλλιτεχνήματος νὰ συμπαρέλθῃ μετὰ τῆς βραχείας ἑορτῆς. Ἐχορηγεῖτο αὐτῷ σύνταξις καὶ ἄλλαι τιμαί, ἐν δὲ τῇ Σπάρτῃ ὁ νικητὴς ἐτρέφετο δημοσίᾳ δαπάνῃ καὶ εἶχε τὸ προνόμιον νὰ μάχηται πλησίον τοῦ βασιλέως. Ὡσαύτως ὁ νικητὴς ἐξυμνεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρίστων ποιητῶν τῆς ἐποχῆς του, οἷοι Σιμωνίδης ὁ Κεῖος καὶ δὴ Πίνδαρος ὁ Θηβαῖος. Τέλος ὁ ὀλυμπιονίκης εἶχε καὶ τὸ δικαίωμα νὰ στήσῃ ἐν Ὀλυμπίᾳ τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, τρισολυμπιονίκης δὲ γενόμενος καὶ τὸν ἴδιον αὐτοῦ ἀνδριάντα. Τοιαύτη ἦτο ἡ σημασία τῆς νίκης, κυρίως κατὰ τοὺς ἱεροὺς ἀγῶνας, παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, οἵτινες ἐν ταῖς παλαίστραις, τοῖς γυμνασίοις καὶ τοῖς σταδίοις καλλιεργοῦντες τὸ ὁρμέμφυτον τῆς ἁμίλλης ἐχάλκευσαν καὶ διέπλασαν τὸν ἀθάνατον αὐτῶν πολιτισμόν.

Ἡ πρὸς τὴν σωματικὴν ἀγωγὴν ἐκτίμησις τῶν Ἑλλήνων ἤρξατο ἐκπίπτουσα ἀφ' ὅτου ἤρξαντο ζητοῦντες δικαιοσύνην οἱ σωματικῶς καθυστερημένοι, οἵτινες, καίπερ ἀδυνατοῦντες ν' ἀποκτήσουν τὸν στέφανον τῆς σωματικῆς ἀλκῆς, ἐκοσμοῦντο ὅμως δι' ἄλλων ἀρετῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ νεαροὶ θαμῶνες τῶν γυμναστικῶν κέντρων ἄρχονται θαυμάζοντες τὰς γνώσεις καὶ τὴν εὐφράδειαν τῶν σοφῶν, ὅσον περίπου καὶ τὴν αἴγλην τῶν ἱερονικῶν. Κατὰ τὸν Β' αἰῶνα π. Χ. τὰ γυμνάσια ἀπέκτησαν καὶ βιβλιοθήκας, πολλῷ πρότερον δὲ τὰ Ἴσθμια καὶ τὰ Νέμεια εἶχον εἰσαγάγει μουσικὰ καὶ ποιητικὰ ἀγωνίσματα, ἵνα προσελκύσουν θεατάς. Οἱ μετὰ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἰς Ἀσίαν ἐκστρατεύσαντες μᾶλλον ἐτρύφων εἰς τὴν ἀνατολικὴν χλιδὴν ἢ ἐγυμνάζοντο, διαστραφέντος ἐκ τῆς ἐπιμειξίας πρὸς τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς τοῦ ἀγωνιστικοῦ αὐτῶν πνεύματος. Σ. Γ. Σ.

Παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς. Ἂν θεωρήσωμεν τὸν βυζαντινὸν βίον ὡς συνέχειαν τοῦ ἀρχαίου καὶ ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἐπίμονον προσήλωσιν εἰς τὰς ἀρχαίας συνηθείας καθ' ὅλην τὴν μεσαιωνικὴν περίοδον, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι καὶ οἱ Βυζαντινοὶ δὲν παρημέλησαν τὸ χαρακτηριστικώτατον τοῦτο γνώρισμα τῆς ἀρχαίας παιδεύσεως, τὴν σωματικὴν ἀγωγήν. Εἰς τοῦτο ἄλλωστε ἀγόμεθα καὶ ἐκ τῆς συχνῆς ἐν ταῖς πηγαῖς μνείας σωματικῶν ἀσκήσεων, γυμνασίων καὶ ποικίλων ἀθλητικῶν παιγνίων. Ἂν ὅμως σκεφθῶμεν τὴν βαθεῖαν θρησκευτικότητα τοῦ βυζαντινοῦ λαοῦ καὶ τὰς ἀρὰς τῶν ἁγίων πατέρων κατὰ τῶν ἀσέμνων θεαμάτων, θὰ πεισθῶμεν ὅτι δύσκολος ἦτο ἡ διατήρησις κατὰ τὴν χριστιανικὴν περίοδον τοῦ μεσαίωνος ἐθίμου κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικοῦ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ βίου. Διότι ἡ ἀπαραίτητος βάσις τῶν εἰς τὰ γυμνάσια καὶ εἰς τὰς παλαίστρας ἀσκήσεων ἦτο ἡ γυμνότης, ἐξ ἧς καὶ ἡ ὅλη σωματικὴ ἀγωγὴ ἐχαρακτηρίσθη καὶ μὲ λέξεις συνδυαζομένας μὲ τὴν γυμνότητα (γυμνὸν στάδιον, γυμνικὴ ἄσκησις, γυμνικοὶ ἀγῶνες, αὐταὶ αἱ λέξεις γυμνάζω, γυμνασία, γυμνάσιον). Δὲν ἦτο δυνατὸν λοιπὸν ν' ἀρέσκωνται οἱ Βυζαντινοὶ οὔτε εἰς τὴν ἐπίδειξιν ὡραίων γυμνῶν σωμάτων, οὔτε εἰς τὴν διὰ τῆς στλεγγίδος ἀπόξεσιν τοῦ σώματος, οὔτε, ἐν γένει, εἰς τὴν ἐκ τῆς θέας τοῦ σωματικοῦ κάλλους χαράν, ἡ ὁποία ἔθελγε τοὺς ἀρχαίους. Διὰ τὸν ἴδιον λόγον καὶ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην ἐξηλείφθη ὁλοσχερῶς τὸ σπουδαιότατον, ἴσως, εἶδος τῆς ἀρχαίας τέχνης, ἡ πλαστικὴ τῶν ὁλοσωμάτων ἀγαλμάτων, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἡ ὑψηλοτέρα καὶ ἰδανικωτέρα ἔκφρασις αὐτῆς. Ἡ σύμφυτος μὲ τὸ χριστιανικὸν αἴσθημα ἀποστροφὴ ἀπὸ τὰ γυμνὰ σώματα κατέστρεψεν ὅλην τὴν ἔννοιαν καὶ προϋπόθεσιν κανονικῶν σωματικῶν ἀσκήσεων κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἀντίληψιν. Ἐν τούτοις, δὲν δυνάμεθα πάλιν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι λαός, ὁ ὁποῖος εἶχε κληρονομήσει τὸν ὑπέροχον πολιτισμὸν τῶν πατέρων του, εἶχεν ἐντελῶς περιφρονήσει τὴν σωματικὴν ἀγωγήν, καὶ μάλιστα, λαός, ὁ ὁποῖος ἐπέδειξε τόσην ζωτικότητα καὶ ἀντοχὴν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας εἰς σκληρὰς ἱστορικὰς περιπετείας.

Αἱ παλαῖστραι εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἄξιον προσοχῆς εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οὔτε αὐτοὶ οἱ Ρωμαῖοι, καὶ δὴ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς δημοκρατίας, δὲν ἠγάπων τὴν ἄθλησιν, τοὐλάχιστον δὲν εἶχον παλαίστρας, κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἔννοιαν τῶν κλασσικῶν χρόνων, δηλαδὴ δημοσίους χώρους, εἰς τοὺς ὁποίους νὰ γυμνάζωνται οἱ εἰς σχολεῖα φοιτῶντες. Ἐν γένει αἱ ἀσκήσεις ἦσαν περιωρισμέναι παρὰ τοῖς Ρωμαίοις. Ἐξ ἑλληνικῆς ἐπιδράσεως εἰσήχθησαν εἰς τὴν Ρώμην καὶ αἱ ἀσκήσεις εἰς τὸν δρόμον, τὸ ἅλμα, τὴν πυγμήν, τὸν δίσκον. Ἐπροτίμησαν ὅμως πάντοτε οἱ Ρωμαῖοι τὰς ἀμέσως χρησίμους εἰς τὸν πόλεμον ἀσκήσεις, ὡς τὴν ἱππηλασίαν, τὸ κολύμβημα, τὰ στρατιωτικὰ γυμνάσια. Ἀντὶ νὰ φοιτῶσιν εἰς δημοσίας παλαίστρας, συνεκεντροῦντο εἰς πλατείας τῆς πόλεως, εἰς τὰς ὁποίας ἐγυμνάζοντο ἐλευθέρως εἰς πᾶσαν ἄσκησιν, ἡ ὁποία ἦτο κατάλληλος ν' ἀναπτύσσῃ τὸ στρατιωτικὸν πνεῦμα καὶ νὰ γυμνάζῃ τὸ σῶμα εἰς τὰς κακουχίας τοῦ πολέμου. Εἰς τὸ περίφημον ἰδίως Πεδίον τοῦ Ἄρεως μετέβαινον ἐνίοτε καὶ οἱ σπουδαιότεροι Ρωμαῖοι, παλαιοὶ καὶ ἔνδοξοι στρατηγοί, διὰ ν' ἀσκοῦνται εἰς τὰ πολεμικὰ μετὰ τῶν νέων καὶ νὰ ἐμπνέουν εἰς αὐτοὺς θάρρος καὶ ἐνθουσιασμόν. Κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους προσφιλὴς παιδιὰ ἦτο ἡ σφαῖρα, ὁ χῶρος δέ, εἰς τὸν ὁποῖον ἔπαιζον τὴν παιδιάν, ἐλέγετο σφαιριστήριον, καὶ ἡ παιδιὰ σφαιρομαχία. Συνηθίζοντο δὲ καὶ ἀγῶνες ποδοσφαιρικοὶ ἢ ἀντισφαιρικοὶ (ἀντιστοιχοῦντες εἰς τὸ σημερινὸν λόουν-τέννις), περίπου ὅπως παρ' ἡμῖν, εἰς τοὺς ὁποίους συνηθροίζοντο θεαταὶ μετ' ἐνδιαφέροντος καὶ εὐχαριστήσεως παρακολουθοῦντες αὐτούς. Αἱ βυζαντιναὶ σωματικαὶ ἀσκήσεις ἦσαν πλησιέστεραι πρὸς τὰς ρωμαϊκὰς ἢ πρὸς τὰς ἀρχαίας ἑλληνικάς. Ἐν τούτοις, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐξηκολούθει ἀκόμη ὁ ἑλληνιστικὸς βίος, εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι γυμνάσια καὶ παλαῖστραι ἐξηκολούθησαν νὰ λειτουργοῦν εἰς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις, ἰδίως τῆς Νοτίου Ἑλλάδος καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, αἱ ὁποῖαι διετήρησαν ἐπὶ μακρότατον χρόνον τὰς ἀρχαίας συνηθείας. Ἀναφέρεται δὲ ὡς λειτουργοῦσα παλαίστρα καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ μάλιστα κατὰ τὸν ΣΤ' ἀκόμη αἰῶνα ἐπὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ Προκόπιος ἀναφέρει Ἀνδρέαν τινὰ «παιδοτρίβην», ὁ ὁποῖος διηύθυνε παλαίστραν ἐν Βυζαντίῳ (I, σ. 145 ἑξ. ἐκδ. Βόννης). Ὁ Ἀνδρέας οὗτος ἠκολούθησε τὸν Βελισσάριον εἰς τὴν ἐκστρατείαν ἐναντίον τῶν Περσῶν καὶ ἐνίκησεν εἰς μονομαχίαν δύο Πέρσας, τὸν ἕνα μετὰ τὸν ἄλλον.

Ἡ παλαίστρα ὅμως αὕτη τοῦ παιδοτρίβου Ἀνδρέα δὲν φαίνεται ὅτι ἦτο δημόσιον, ἀλλ' ἰδιωτικὸν ἵδρυμα, τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν εἰς αὐτόν, μὲ τὴν ἄδειαν, βεβαίως, τῆς διοικήσεως καί, πιθανώτατα, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν αὐτῆς. Ὁπωσδήποτε μανθάνομεν ἀπὸ τὸν Προκόπιον ὅτι ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα, ὅτε πλέον εἶχεν ὁριστικῶς ὑπερισχύσει ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἦτο ἡ θρησκεία τοῦ κράτους, Χριστιανοὶ νέοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐσύχναζον εἰς παλαίστραν λειτουργοῦσαν κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν συνήθειαν. Ἄλλα ὅμως τοιαῦτα ἱδρύματα, καὶ δὴ δημόσια, βεβαίως δὲν ἐλειτούργουν κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν αἰῶνας, τοὐλάχιστον δὲν κατώρθωσα νὰ εὕρω μνείαν αὐτῶν εἰς τὰς πηγάς. Ἔχομεν ὅμως ἀρκετὰς εἰδήσεις περὶ γυμναστικῶν ἁπλῶς ἀσκήσεων, εἴτε παιδιῶν, ἰδίως περὶ ἀθλητικῶν ἐπιδείξεων.

Βλέπομεν συχνὰ νὰ γίνεται λόγος εἰς τὰς πηγὰς περὶ ρωμαλέων ἀνδρῶν ἢ περὶ ἀνδρῶν ἐπιδεξίων εἰς γυμναστικὰς ἀσκήσεις. Καθωρισμένας εἰδήσεις ἔχομεν ἰδίως προκειμένου περὶ ἐπιφανῶν προσώπων, περὶ τῶν ὁποίων, φυσικά, ἀσχολεῖται ἰδίως ἡ ἱστορία. Ὁ Γενέσιος, ὁ ὁποῖος ἤκμασεν ἐπὶ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (τὸ α' ἥμισυ τοῦ Ι' αἰῶνος), ἀναφέρει (σ. 126 ἑξ., ἐκδ. Βόννης) ἀγωνίσματα, εἰς τὰ ὁποῖα διέπρεπεν ὁ Βασίλειος Α', ὁ ὁποῖος ἦτο ἐφάμιλλος τοῦ Ἡρακλέους εἰς τὴν *πάλην*, ὑπέρτερος τοῦ Ἀχιλλέως εἰς τὸ *ἅλμα*, εἰς τὸν *δίσκον* τοῦ Ὀδυσσέως, εἰς τὴν *πυγμαχίαν* τοῦ Εὐρυμέδοντος, εἰς τὸν *δρόμον* τοῦ Δικταίου. Διέπρεπε δηλαδὴ ὁ Βασίλειος Α' εἰς ἀγωνίσματα ἀρχαϊκά, εἰς ἐκεῖνα ἀκριβῶς, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν τὸ περίφημον ἀρχαῖον *πένταθλον*. Εἰς ταῦτα προσθέτει ὁ παλαιὸς ἱστορικὸς καὶ ἄλλα νεωτεριστικὰ ἀγωνίσματα: ἄρσιν βαρῶν, σφαιρισμόν, σκοποβολὴν διὰ τόξου, ἱππασίαν καὶ κυνηγεσίαν. Τὸ σπουδαιότατον τοῦτο χωρίον τοῦ Γενεσίου ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι τοὐλάχιστον οἱ παῖδες τῶν βασιλέων καὶ τῶν ἀρχόντων κατεγίνοντο εἰς ἀγωνίσματα κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον, ἴσως εἰς ἰδιοκτήτους παλαίστρας.

Ἡ κυνηγεσία. Ἐξαιρετικὴν ἱκανότητα εἶχεν ὁ Βασίλειος Α' εἰς τὴν κυνηγεσίαν, εἰς τὴν ὁποίαν μὲ ὑπερβολὴν λέγει ὁ Γενέσιος ὅτι καθυπερτέρει τοὺς Κενταύρους. Τοῦτο ἰδίως ἦτο τὸ κατ' ἐξοχὴν βυζαντινὸν ἀγώνισμα, ὅπερ οἱ βασιλεῖς καὶ οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ πλούσιοι τοῦ Βυζαντίου ἠγάπων μετὰ πάθους. Εἶχον εἰς τὰ περίχωρα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἰδίως ἔξω τῶν Θεοδοσιανῶν τειχῶν πρὸς τὴν Θρᾴκην, ὡρισμένα δάση καὶ ἰδιαιτέρας ἐπαύλεις, εἰς τὰς ὁποίας διέμενον μετὰ τῶν φιλικῶν κύκλων διὰ νὰ ἐπιδίδωνται ἐπὶ ἡμέρας εἰς κυνηγέσια. Εἶχον πλήρη τὴν ἀπαιτουμένην ἐξάρτυσιν, εἶχον ἰδιαιτέρους ἄνδρας ἀνιχνευτὰς καὶ κύνας θηρευτὰς καὶ ἱέρακας. Ἱερακοτρόφοι καὶ ἱερακῖται, ἀναφέρονται συχνότατα εἰς τὰς πηγάς, εἰς τὰς ὁποίας ἄλλωστε εὑρίσκομεν πλουσίας εἰδήσεις σχετικῶς μὲ τὰ κυνηγέσια τῶν Βυζαντινῶν. Ὑπῆρχον μάλιστα καὶ συγγράμματα «Ἱερακοσόφια, ἤτοι περὶ τῆς τῶν ἱεράκων ἀνατροφῆς καὶ θεραπείας». Εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Ἑλλάδα ἡ κυνηγεσία δὲν ἦτο ἀποκλειστικὴ τέρψις καὶ ἄσκησις τῶν ἀρχόντων. Εἶναι γνωστὸν ἄλλωστε τὸ γενικὸν πάθος, τὸ ὁποῖον εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ ὅλων τῶν τάξεων πρὸς τοὺς ἵππους καὶ τὰς ἱππηλασίας καὶ τὰς ἱπποδρομίας. Τὸ πάθος τοῦ Ἀνδρονίκου Γ', πρὶν γίνῃ βασιλεύς, διὰ τὰ κυνηγέσια καὶ τὰς ἱπποδρομίας, ἦτο τόσον μέγα, ὥστε ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τῆς μὲ τὸν πάππον αὐτοῦ Ἀνδρόνικον τὸν Γέροντα διαστάσεως καὶ τοῦ ἐπακολουθήσαντος μεταξὺ αὐτῶν ἐμφυλίου πολέμου (*Καντακουζηνός*, τ. I, σελ. 27 κ. ἑξ., *Γρηγορᾶς*, τ. I, σελ. 283 κ. ἑξ., ἐκδ. Βόννης). Εἰς τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα συνοψίζεται κάλλιστα ἡ πρὸς τὴν ἄσκησιν καὶ τὴν τέρψιν τῆς κυνηγεσίας κλίσις τῶν Βυζαντινῶν.

«Ὢ πότε θέλω κυνηγᾶν λαγούδια καὶ περδίκια;
Αὐτὰ τῶν χωριατῶν εἰσίν, τοῦ κυνηγᾶν περδίκια.
Ἄρχοντες δὲ νεώτεροι καὶ εὐγενῶν παιδία
Λέοντας καὶ ἄρκτους κυνηγοῦν καὶ ἄλλα δεινὰ θηρία».

(Εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦ Ἐσκουριάλ, *K. Krumbacher* ἐν Sitzungsberichte, 1904, στ. 744 κ. ἑξ. «Λαογραφία» τ. Γ', σ. 575).

Ἡ ἀγάπη τῶν Βυζαντινῶν πρὸς τὰ κυνηγέσια δὲν βεβαιοῦται μόνον ἀπὸ τὰς γραπτὰς πηγάς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ σωζόμενα ἔργα βυζαντινῆς τέχνης. Γνωρίζομεν ὅτι εἰς τὰ παλάτια τῶν βασιλέων ἀπεικονίζοντο σκηναὶ κυνηγεσίων, ἦσαν μάλιστα αἱ προσφιλέστεραι κατὰ τὴν εἰκονομαχικὴν περίοδον, διότι ἀντικαθίσταντο τότε αἱ θρησκευτικαὶ παραστάσεις διὰ διαφόρων κοσμικῶν σκηνῶν, ἰδίως κυνηγεσίων. Εἰς παντοῖα δ' ἔργα τέχνης, εἰς πυξίδας ἐξ ἐλεφαντοστοῦ, εἰς μεταλλόγλυπτα μικροτεχνήματα, ἰδίως εἰς μικρογραφίας χειρογράφων εὑρίσκομεν συχνότατα σκηνὰς κυνηγεσίου.

Ἄλλα ἀγωνίσματα. Τὸ ἅλμα ἦτο προσφιλέστατον ἀγώνισμα τῶν Βυζαντινῶν, ἀναφέρονται μάλιστα ἀληθινὰ ἁλματικὰ κατορθώματα. Θαυμαστὴν ἱκανότητα εἶχεν ὁ αὐτοκράτωρ Τσιμισκῆς, «ὁ [illegible] Ἰάνις», εἰς ὅλα τὰ ἀγωνίσματα, καὶ δὴ εἰς τὸ ἅλμα. Ἠδύνατο νὰ πηδήσῃ «ὡς πτηνός» ὑπεράνω τεσσάρων ἵππων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν τεταγμένοι στοιχηδόν, καὶ νὰ καθίσῃ ἐπὶ τοῦ πέμπτου, τοῦ ἰδικοῦ του ἵππου. Εἰς τὰ ἀκριτικὰ ᾄσματα ἀναφέρονται ἀπίστευτοι, βεβαίως, ἆθλοι. Εἷς ἐκ τῶν ἡρώων τοῦ ἔπους πηδᾷ «ὀκτὼ τέντες καὶ δεκαοκτὼ κ[illegible]νας», ἄλλοτε «φαρία τεσσαράκοντα» (ἐκδ. Μηλιαράκη, στ. 2025, ἐκδ. *Hesseling*, στ. 929 ἑξ., πρβ. Ἄσμα υἱῶν τοῦ Ἀνδρονίκου, ἐκδ. *Legrand*, στ. 17 ἑξ.). Ὁ Τσιμισκῆς διέπρεπε καὶ εἰς ὅλα τὰ ἀγωνίσματα, «καὶ σφαιρισμοῖς καὶ ἀκοντισμοῖς καὶ τόξοις

Digitized by Google

εντάσει». 'Αξιοθαύμαστος ήτο εἰς τὴν βολὴν τῆς σφαίρας καὶ τοῦ τόξου, ὅπερ, κατευθυνόμενον πρὸς τὸν στόχον, ἠδύνατο νὰ διέλθη καθ' ὁδὸν διὰ τῆς ὀπῆς δακτυλίου. 'Ετοποθέτει σφαῖραν δερματίνην εἰς τὸν πυθμένα ὑελίνου δοχείου, διήρχετο παρ' αὐτὴν ἱππεύων ταχέως καὶ διὰ ῥάβδου ἐπέτα τὴν σφαῖραν ἐκ τοῦ ὑελίνου δοχείου χωρὶς τοῦτο οὐδὲν νὰ πάθη (*Κεδρηνός*, τ. II, σ. 416.) Τοιαῦται ἱκανότητες μαρτυροῦν συνεχεῖς καὶ ἐνδελεχεῖς ἀσκήσεις. Εἰς δὲ τὸ ἀκριτικὸν ἔπος ἀναφέρεται καὶ ῥαβδομαχία, ἡ ὁποία ἐγένετο εἰς τὴν ὁμαλίαν, τὸν στίβον: «ἐλᾶτε, ἀγοῦροι, νὰ πάρωμεν ὑπόκοντα *ραβδία, νὰ προευθῶμεν στὴν ὁμαλίαν νὰ δώσωμεν ραβδέ*ς ὑπ' ἀλλήλων καὶ εἴ τις νικήση τὸν ἕτερον, ἄς πάρη τὸ ραβδί του» (ἐκδ. *Μηλιαράκη*, στ. 1635 ἑξ., Hesseling. στ. 690 ἑξ., *Πασχάλη*, στ. 349). Εὑρίσκομεν ενταῦθα ὡρισμένον τόπον, στίβον, διὰ τὰ ἀγωνίσματα, ὅπερ δεικνύει, βεβαίως, συνήθειαν τακτικὴν σωματικῶν ἀσκήσεων.

'Η συνηθεστάτη ὡς φαίνεται, ἀγωνιστικὴ παιδιὰ τῶν Βυζαντινῶν ἦτο ὁ *σφαιρισμός*, ὅπως συνήθως τὴν ἀποκαλοῦν οἱ συγγραφεῖς. 'Επειδὴ ὅμως ἀναφέρεται αὕτη χωρὶς λεπτομερείας καθίσταται δύσκολος ἡ περιγραφὴ αὐτῆς. 'Υποθέτομεν ὅτι δὲν ἦτο ἑνὸς μόνον εἴδους παιδιά, καὶ ὅτι ἡ σφαῖρα ἐρρίπτετο κατὰ διαφόρους τρόπους, διὰ τῶν χειρῶν, συνηθέστερον διὰ τῶν ποδῶν ἢ δι' ἐργαλείου τινός, ὁποῖον περίπου εἶναι ἡ σημερινὴ ρακέτα. ῎Επαιζον δηλαδὴ οἱ Βυζαντινοὶ τὴν σφαῖραν, ὅπως περίπου οἱ Ρωμιοῖοι, καὶ ἐτέλουν ἀγῶνας φοὺτ-μπὼλλ καὶ λόουν-τέννις.

Τὸ τζυκάνισμα. Τὸ ἀγώνισμα τοῦτο περιγράφει διὰ μακρῶν ὁ Κίνναμος, ὁ ὁποῖος ἤκμασεν ἐπὶ τοῦ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ (κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος). ῎Ισως τὸ ἀγώνισμα ἦτο ἀνατολικῆς καὶ δὴ περσικῆς προελεύσεως. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῆ ὅτι σώζεται σήμερον ἡ λέξις ὑπὸ τοὺς τύπους *τσουκάνι* (εἰς τὸ ῞Αγιον ῎Ορος, ὅπου ὀνομάζεται οὕτω τὸ χειροσήμαντρον, ἤτοι τὸ ξύλινον πλῆκτρον τῶν σημάντρων) καὶ *τουκάνι* (εἰς τὸν Πόντον). Οἱ δύο οὗτοι τύποι προϋποθέτουν ἀρχαίαν λέξιν *τυκάνιον*, ἡ ὁποία ἐσήμαινε τὸ ξύλινον πλῆκτρον, τὴν «*ράβδον*», ὅπως ἔλεγον οἱ Βυζαντινοί. 'Επειδὴ τὸ πλῆκτρον καὶ ἡ σφαῖρα ἦσαν τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς παιδιᾶς ὠνομάσθη καὶ ἡ σφαῖρα *τσυκάνιον*. ῎Ισως λοιπὸν ἡ δυσκολωτάτη αὕτη παιδιὰ ἦτο ἐφεύρεσις τῶν Βυζαντινῶν. Συνήθως ὅμως θεωρεῖται ὡς περσικὴ παιδιὰ (Tsu-gan= τζουκανίζω, τζυκανίζω=μεθ' ἵππων σφαιρίζειν).

Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ τζυκανίου ἦτο ὅτι ἡ παιδιὰ αὕτη ἐπαίζετο ὑπὸ υἱῶν βασιλέων καὶ ἀρχόντων. Εἰς στίβον, ἐπίτηδες παρεσκευασμένον, ὁ ὁποῖος ἐλέγετο τζυκανιστήριον, παρετάσσοντο ἀντιθέτως ὅμιλοι ἱππέων, ἕκαστος τῶν ὁποίων ἐκράτει τὸ *τζυκάνιον*, ράβδον κυρτὴν εἰς τὸ κάτω ἄκρον. Διὰ τοῦ τζυκανίου ἔπληττε σφαῖραν δερματίνην, προσπαθῶν νὰ τὴν περάση πέραν τοῦ καθωρισμένου σημείου, παρὰ τὴν προσπάθειαν τῆς ἀντιθέτου ὁμάδος.

Τὸ συνήθως νομιζόμενον ὅτι τὸ τζυκάνιον ἦτο σκόπευσις σφαίρας διὰ τόξου ἢ δι' ἀκοντίου ὑπὸ ἀνδρὸς τρέχοντος ἐφίππου δὲν δεικνύει τὴν πραγματικὴν παιδιάν· πάντως καὶ ἡ τόξευσις ἢ ἀκόντισις σφαίρας ἀφ' ἵππου τρέχοντος θὰ ἦτο καὶ αὐτὴ συνήθης ἀγωνιστικὴ παιδιά. Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἢ εἰς τὰς ἐξοχὰς αὐτῆς θὰ ὑπῆρχον πολλὰ τζυκανιστήρια, γνωρίζομεν ὅμως ἐπακριβῶς τὸ τζυκανιστήριον τοῦ Μεγάλου παλατίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἔπαιζον οἱ υἱοὶ βασιλέων καὶ οἱ νέοι ἄρχοντες, οἱ σύντροφοί των. 'Αναφέρεται ὅτι ἤδη ὁ Θεοδόσιος Β' (408—450) εἶχε κατασκευάσει τζυκανιστήριον εἰς τὸ παλάτιον, ὅπερ ὁ Βασίλειος Β' κατέστρεψε διὰ νὰ ἀνεγείρη τὴν Νέαν ἐκκλησίαν, κατασκευάσας ἄλλο τζυκανιστήριον, τὸ ὁποῖον ἐξετείνετο εὐρύχωρον πρὸς τὴν θάλασσαν καὶ πρὸς ἀνατολὰς τῆς Νέας, συνεκοινώνει δὲ μὲ τὴν ἐκκλησίαν διὰ δύο «περιδρόμων», ἤτοι περιφερικῶν στοῶν. Μεταξὺ τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ τζυκανιστηρίου, θαυμάσιος κῆπος, ἀληθὴς «παράδεισος», ὁ ὁποῖος ἐλέγετο «μεσοκήπιον», καθίστανε τὸ μέρος τερπνότατον καὶ δροσερώτατον μὲ τὰ πολυάριθμα δένδρα καὶ τὰ ῥέοντα ὕδατα (Πρβ. *Ebersolt*, «Le Grand palais de Constantinople», 1910, σ. 140 ἑξ.) 'Η σχετικὴ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐπαίζετο τὸ τζυκάνισμα περιγραφὴ τοῦ Κιννάμου (263 κ. ἑξ. ἐκδ. Βόννης) ἔχει, κατὰ παράφρασιν, ὡς ἑξῆς: «῎Ελαβε μέρος (ὁ βασιλεὺς Μανουὴλ Κομνηνός) εἰς σοβαρὸν γυμνάσιον, τὸ ὁποῖον ἦτο συνηθισμένον ἀνέκαθεν εἰς τοὺς βασιλεῖς καὶ εἰς τοὺς παῖδας βασιλέων. Εἶναι δὲ τὸ γυμνάσιον αὐτὸ τοιοῦτον. Μερικοὶ νεανίαι (ἔφιπποι) διαιροῦνται εἰς ἰσαρίθμους ὁμίλους καὶ τοποθετοῦσι σφαῖραν εἰς τόπον ὡρισμένον ἐκ τῶν προτέρων διὰ καταμετρήσεως. 'Η σφαῖρα αὕτη εἶναι δερματίνη καὶ ἔχει μέγεθος ἑνὸς μήλου. Πρὸς τὴν σφαῖραν αὐτήν, ἡ ὁποία κεῖται εἰς τὸ μέσον, τρέχουσιν ἔφιπποι ἐναντίον ἀλλήλων ἀπὸ ρυτῆρος, ὡς νὰ ἦτο τὸ ἐπιδιωκόμενον ἔπαθλον. ῞Εκαστος ἐκ τῶν ἱππέων κρατεῖ εἰς τὴν δεξιὰν ράβδον, ἡ ὁποία εἶναι ὁμοία μὲ τὰς ἄλλας κατὰ τὸ μῆκος, εἰς τὸ ἄκρον δὲ τελευτᾷ εἰς μίαν καμπὴν καὶ σχηματίζει πλατεῖαν ἐπιφάνειαν, ἡ ὁποία εἶναι σκεπασμένη μὲ ξηρὰς χορδὰς κατὰ δικτυωτὸν τρόπον. ῞Εκαστος ὅμιλος τῶν ἱππέων ἀγωνίζεται πῶς θὰ προλάβη νὰ ρίψη τὴν σφαῖραν εἰς τὸ ἀντίθετον μέρος, πέραν τοῦ σημείου, τὸ ὁποῖον ἐξ ἀρχῆς ἔχει διὰ μετρήματος καθορισθῆ. ῞Οταν δέ, κατευθυνομένη ἡ σφαῖρα διὰ τῶν ράβδων, φθάση εἰς τὸ τέρμα, τότε ἡ νίκη ἀνήκει εἰς τὸν ὅμιλον, ὁ ὁποῖος κατώρθωσε νὰ τὴν ἐξακοντίση πέραν τοῦ ἀντιθέτου ὁμίλου. Καὶ ἡ μὲν παιδιὰ αὕτη κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον παίζεται, εἶναι ὅμως ὀλισθηρὰ καὶ ἐπικίνδυνος. Διότι εἶναι ἀνάγκη ὁ παίκτης νὰ πίπτη ἀνάστροφα καὶ νὰ κάμπτη τὸ σῶμά του εἰς τὸ ἰσχίον, νὰ περιελίσση τὸν ἵππον εἰς κύκλον καὶ νὰ κάμνη παντὸς εἴδους δρόμους καὶ τόσα εἴδη κινήσεων ὅσα σχεδὸν κάμνει καὶ ἡ σφαῖρα».

Εἰς τὴν περιγραφὴν αὐτὴν τοῦ Βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ ἔχομεν τελείαν τὴν εἰκόνα τῆς σημερινῆς ἀντισφαιρίσεως, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι αὕτη παίζεται ὑπὸ ἐφίππων παικτῶν. 'Ο στίβος ἔχει ἐκ τῶν προτέρων καταμετρηθῆ, τὸ δὲ σημεῖον τῆς ἀρχικῆς τοποθετήσεως τῆς σφαίρας ὡς καὶ τὰ τέρματα εἶναι ἀκριβῶς καθωρισμένα. Καὶ ἦτο μὲν ἡ ἔφιππος αὕτη ἀγωνιστικὴ παιδιὰ γυμνάσιον ἀριστοκρατικόν, φυσικώτατον ὅμως εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀντισφαίρισις ἐπαίζετο καὶ ὑπὸ παικτῶν πεζῶν, ἀκριβῶς, ὅπως σήμερον, κατ' ἀκολουθίαν ὅτι ἦτο διαδεδομένη καὶ εἰς εὐρύτερον κύκλον. Τοὐλάχιστον ἡ συχνοτάτη μνεία εἰς τὰς πηγὰς τῆς σφαίρας καὶ τοῦ σφαιρισμοῦ δύναται νὰ μᾶς παράσχη τὴν βεβαιότητα ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἔπαιζον τὴν ἀντισφαίρισιν, μὲ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς τρόπον καὶ μὲ τοὺς ἰδίους ἀκριβῶς κανόνας, ὅπως σήμερον παίζεται. 'Ο αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος «κοντοῖς καὶ σφαίραις τοῖς ἄρχουσι συνεπαίζετό τε καὶ συνέπαιζε, καὶ τρυφὴ ἦν τοῖς βλέπουσι τὰ πραττόμενα» (*Παχυμέρης* τ. I, σ. 105, ἐκδ Βόννης). Δὲν θὰ ἦτο τολμηρὰ ἡ ὑπόθεσις ὅτι καὶ τὸ ἁπλοῦν λόουν-τέννις καὶ τὸ ἀγγλικὸν πόλο προέρχονται ἀπὸ τὰς βυζαντινὰς ἀγωνιστικὰς ταύτας ἀσκήσεις, μεταδοθείσας εἰς τὴν Εὐρώπην μετὰ τοὺς χρόνους τῶν σταυροφοριῶν, ὅπως μετεδόθησαν εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Δύσεως καὶ πλεῖσται ἄλλαι συνήθειαι τοῦ βίου καὶ πρόοδοι τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ μουσουλμανικοῦ πολιτισμοῦ.

Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Φράγκοι. 'Αντιθέτως πάλιν οἱ ἐκ τῆς Δύσεως ἱππόται εἰσήγαγον εἰς τὴν ἑλληνικὴν 'Ανατολὴν ἰδέας καὶ συνηθείας τοῦ φεουδαρχικοῦ βίου αὐτῶν. Εἰς ἀξιόλογον σειρὰν ἐμμέτρων ρωμαντικῶν ἐπυλλίων δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν τὴν ἀνταλλαγὴν ἰδεῶν καὶ αἰσθημάτων μεταξὺ τῶν 'Ελλήνων τῶν τελευταίων αἰώνων τοῦ μεσαίωνος καὶ τῶν Φράγκων ἱπποτῶν καὶ βαρώνων. Καὶ πρὸ τῆς φραγκοκρατίας ἤδη, ἐπὶ τοῦ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ, εἶχεν ἀρχίσει ἡ ἐπίδρασις, ἀφ' ἑνὸς ἕνεκα τῆς συμπαθείας τῶν Βυζαντινῶν πρὸς τὸ πολεμοχαρὲς τῶν Φράγκων, ἀφ' ἑτέρου ἕνεκα ἐπιγαμιῶν τῶν βασιλέων καὶ ἄλλων Βυζαντινῶν ἀρχόντων μὲ ἡγεμονόπαιδας Φραγκίσσας καὶ εὐγενεῖς ἀρχοντίσσας (βλ. *Diell*, Byzance à l'époqne des croisades καὶ Princesses d'Occident á la cour des Comnènes et les Paléologues ἐν Figures byzantines, 2e série, 1908).

Τὰ συνοικέσια αὐτά, ἅτινα ἐξηκολούθησαν καὶ μετὰ τὸν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν, ἔθεσαν εἰς σχέσεις στενὰς τὸ παλάτιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὰς εὐρωπαϊκὰς αὐλάς. 'Ενδιαφέρουσαι ἰδιαιτέρως εἶναι αἱ πρῶται αὗται σχέσεις, διότι ἀπὸ αὐτὰς ἤρχισαν αἱ φραγκικαὶ ἱπποτικαὶ συνήθειαι νὰ εἰσέρχωνται εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Βυζαντίου. ῎Αλλως τε αὐτὸς ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Κομνηνὸς εἶχεν ἔμφυτον κλίσιν πρὸς τὰς ἱπποτικὰς συνηθείας τῶν Φράγκων. 'Ως ῞Ελλην βασιλεὺς ἐνόμισεν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐπωφεληθῆ, πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ καὶ τοῦ πολεμικοῦ πνεύματος τῶν ὑπηκόων του, ἀπὸ τὰς συνηθείας καὶ τὰ παραδείγματα τῶν πολεμιστῶν τῆς Δύσεως. Εἰσήγαγεν εἰς τὸν ἑλληνικὸν στρατὸν τὸν βαρὺν ὁπλισμὸν τῶν Φράγκων, τὰς μεγάλας ἀσπίδας, τὰς μακρὰς λόγχας καὶ προσεπάθει νὰ ἐμπνεύση τὴν πολεμοχαρῆ ἐκείνων ὁρμήν.

Τὰ φραγκικὰ ἱπποτικὰ ἀγωνίσματα. Τότε εἰσήχθησαν εἰς τὴν βυζαντινὴν αὐλὴν καὶ οἱ περίφημοι στρατιωτικαὶ ἐπιδείξεις τῶν ἱπποτῶν, αἱ μονομαχίαι καὶ οἱ καθ' ὁμίλους ἱππικοὶ ἀγῶνες, οἱ γνωστοὶ μὲ τὸ γαλλικὸν ὄνομα *τουρνουά* (tournois). 'Υπερέβαλε δὲ ὁ ῞Ελλην βασιλεὺς κατὰ τὴν ρώμην καὶ τὴν δεξιότητα τοὺς ἐπιφανεστάτους Φράγκους ἱππότας τῶν χρόνων ἐκείνων. ῞Οτε ὁ βασιλεὺς Μανουὴλ ἐπῆγεν εἰς τὴν 'Αντιόχειαν τῷ 1159, κατέπληξε τοὺς βαρώνους μὲ τὸ ἡρωϊκὸν ἀνάστημα, τὴν ἡράκλειον ρώμην, τὴν δεξιότητα εἰς τὰς στρατιωτικὰς ἀσκήσεις καὶ τὴν λαμπρότητα τῶν ὅπλων αὐτοῦ. 'Επὶ ὀκτὼ ἡμέρας ἐτελοῦντο, παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ 'Ορόντα, ἱππικοὶ ἀγῶνες κατὰ τοὺς ὁποίους οἱ Βυζαντινοὶ πατρίκιοι καὶ ἄρχοντες συνηγωνίσθησαν γενναίως μὲ τοὺς Γάλλους εὐγενεῖς, ἁμιλλώμενοι κατὰ τὴν ρώμην καὶ τὴν ἀρηΐφιλον ὁρμὴν καὶ τὴν κομψότητα. Εἰς τὸ τέλος νικητὴς ἀνεδείχθη ὁ βασιλεὺς Μανουήλ, ὁ ὁποῖος, δι' ἑνὸς μόνον κτυπήματος, κατέρριψεν εἰς τὸ ἔδαφος δύο ἐκ τῶν ἀνδρειοτέρων Φράγκων ἱπποτῶν. 'Ενδιαφέρουσαν περιγραφὴν τῶν ἱππικῶν τούτων ἀγώνων δίδει εἰς ἡμᾶς ὁ Νικήτας Χωνιάτης (σ. 141 ἑξ.), λαμπρὰς δὲ περιγραφὰς τῆς ταπεινώσεως τοῦ Ρενάλδου καὶ τῶν ἀγώνων ὁ Γουσταῦος Σλουμβερζὲ («Renand de Chatillon, prince d'Antioche» 1898, σ. 103 ἑξ.).

῎Εκτοτε αἱ μονομαχίαι καὶ οἱ καθ' ὁμίλους ἱππικοὶ ἀγῶνες ἔγιναν συνήθη ἀγωνίσματα παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς τῶν τελευταίων μεσαιωνικῶν αἰώνων. Εἷς ἀπὸ τοὺς θερμοτέρους θιασώτας τῶν φραγκικῶν τούτων ἀγωνισμάτων ὑπῆρξε καὶ ὁ βασιλεὺς 'Ανδρόνικος Γ' (ὁ Νέος, 1328—1341), ὁ ὁποῖος τόσον πολὺ διέπρεπεν εἰς τὴν «τζουστρίαν καὶ τὰ τορναμέντα», (ὡς ἐκαλοῦντο ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΔ' αἰῶνος τ' ἀγωνίσματα αὐτά), ὥστε ὑπερέβαλε κατὰ πολὺ τοὺς εὐδοκιμωτέρους περὶ τὰ τοιαῦτα, ὡς ὡμολόγουν αὐτοὶ οἱ αὐτόπται ἐκ Σαβοΐας καὶ Φράντζας καὶ 'Αλαμανίας καὶ Μπουργουνδίας ἱππόται (*Καντακουζηνός*, I, σ. 205 ἐκδ. Βόννης). Εἰς τὰ ἱπποτικὰ καὶ ρωμαντικὰ ἐπύλλια τῶν χρόνων τῆς φραγκοκρατίας μνημονεύονται συχνὰ καὶ περιγράφονται τὰ *κονταροκτυπήματα*, ὅπως λέγονται εἰς τὸν «'Ερωτόκριτον» (*Σπ. Λάμπρου*, «Τὸ κονταροκτύπημα εἰς τὸ Βυζάντιον», εἰς «Ν. 'Ελληνομνήμονα», 1908, σ. 3—18· *Κοραῆ* εἰς «῎Ατακτα», περὶ τῆς τζούστρας, Ε. 346 κ. ἑξ. περὶ τῆς ρέντας, Β, 422), καὶ ἡ λέξις *ρένια* (rheda=ἅρμα), ἡ ὁποία σημαίνει καὶ τὸν ἱππόδρομον:

«Ρέντες καὶ τζιοῦστρες ἔπαιξα, κανεὶς οὐ 'νίκησέ με».

λέγει ὑπερηφανευόμενος ὁ 'Ιμπέριος πρὸς τὴν ἀγαπητήν του Μαργαρῶναν εἰς τὸ φέρον καὶ τὰ δύο ὀνόματα χαριτωμένον ἑλληνικὸν ἐπύλλιον τοῦ ΙΕ', ἴσως, αἰῶνος.

'Ο ἐξελληνισμὸς τῶν φραγκικῶν ἀγωνισμάτων. 'Εκ χωρίου τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ, δεικνύεται ὅτι εἶχεν ἀρχίσει εἰς τὸ Βυζάντιον ἡ ἐξελλήνισις καὶ αὐτῶν τῶν φραγκικῶν ἀγωνισμάτων. 'Εν πρώτοις ὁ Γρηγορᾶς, εἰς τὸ ἀξιολογώτατον τοῦτο χωρίον (τ. I, σ. 482 ἑξ. ἐκδ. Βόννης), δὶς ἐπαναλαμβάνει ὅτι τὰ ἀγωνίσματα ταῦτα ἦσαν παλαιὰ καὶ πολλάκις ἐτελοῦντο. 'Αναγνωρίζει ὅτι τὰ ἀγωνίσματα εἶχον ἐφευρεθῆ ὑπὸ τῶν Λατίνων πρὸ πολλοῦ χρόνου, εὑρίσκει ὅμως ὅτι «ἀποσώζουσι μίμησίν τινα τῶν 'Ολυμπιακῶν» καί, τέλος, διαιρεῖ αὐτὰ εἰς δύο εἴδη. Τοὺς ἱππικοὺς τούτους ἀγῶνας ἐτέλεσεν ὁ ἔνθερμος φίλαθλος βασιλεὺς 'Ανδρόνικος Γ' (ὁ Νέος) εἰς τὸ Διδυμότειχον, ἐκ χαρᾶς διὰ τὸν γεννηθέντα υἱὸν 'Ιωάννην, τὸν μετέπειτα βασιλέα 'Ιωάννην Ε'. «῎Επειτα, συνεχίζει ὁ Γρηγορᾶς, καὶ ἀγῶνας ἐξετέλεσε δύο... 'Εκ τούτων ὁ μὲν εἷς εἶναι μονομαχία καὶ ντζούστρα ὀνομάζεται παρὰ τοῖς Λατίνοις. Μερίζονται κατὰ φυλὰς καὶ δήμους καὶ φατρίας. ῎Επειτα ὁπλίζεται εἷς ἐξ ἑκατέρου μέρους (κατ' ἐκλογὴν ἢ διὰ κλήρου) καὶ ἔφιπποι, κατάφρακτοι ὄντες, ὁρμῶσιν ἐναντίον ἀλλήλων, ἀγωνιζόμενοι ποῖος νὰ ρίψη τὸν ἄλλον διὰ τοῦ δόρατος. Καὶ ὅποιος ρίπτει τὸν ἀντίπαλον ἐκ τοῦ ἵππου ἀναδεικνύεται στεφανίτης... 'Ο δὲ ἄλλος ἐκ τῶν ἀγώνων λέγεται τορνεμέν. Μερίζονται καὶ ἐνταῦθα κατὰ φυλὰς καὶ δήμους καὶ φατρίας καὶ ὁπλίζονται ὅλοι ὁμοῦ. Διὰ κλήρου ὁρίζονται δύο ἀρχηγοί, ἑκάτερος ἑκατέρου μέρους. ῎Εφιπποι συμπλέκονται αἱ δύο τάξεις κατ' ἴσον ἀριθμόν, καὶ μὲ ρόπαλα στερεὰ κτυπῶσιν ὁ εἷς τὸν ἄλλον. Μετὰ τὴν διάλυσιν τοῦ ἀγῶνος ἑκάτερον μέρος μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτοῦ ἀποχωρεῖ εἰς τὸ ὡρισμένον μέρος, προπομπεύοντες εὐρύθμως καὶ κατὰ συζυγίαν ἐκ διαστήματος. Τότε ὁ βασιλεύς, λαμβάνων κρατῆρα οἴνου, πίνει εἰς τὴν ὑγείαν ὅλων, καί, δίδων τὴν ἀξίαν εἰς ἕκαστον, δίδει τὴν ἄδειαν νὰ ἐπιστρέψωσιν πάντες οἴκαδε».

Κατά τινα ἑορτὴν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ 'Αλεξίου 'Αγγέλου (κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΒ' καὶ ἀρχὰς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος) ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ἄλλων θεαμάτων καὶ «γυμνικὸς ἀγών», τὸν ὁποῖον ἐξετέλεσαν «εὐπατρίδαι νεανία.» (*Νικήτας Χωνιάτης*, σ. 675). 'Ο Χωνιάτης ἀποκαλεῖ τὸν δῆθεν γυμνικὸν ἀγῶνα τοῦτον «σκηνικὰ καὶ γελοιώδη παίγνια - μειρακιώδη ἀθύρματα». Δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ τῶν εὐγενῶν γυμνικῶν ἀγώνων, τοὺς ὁποίους ἐτέλουν οἱ ἀρχαῖοι ῞Ελληνες. Εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τὸν ἱππόδρομον ἐτελοῦντο ἀγωνίσματα ποικίλα, δὲν ἦσαν ὅμως ταῦτα γυμναστικοὶ ἀγῶνες, ἀλλ' ἀθλητικαὶ καὶ ἀκροβατικαὶ ἐπιδείξεις. Οἱ Βυζαντινοὶ ἄρα, ὅπως ἄλλοτε καὶ οἱ Ρωμαῖοι, δὲν εἶχον ἀνυψώσει τοὺς ἀγῶνας εἰς ὑψηλὸν ἐκπαιδευτικὸν μέσον μορφώσεως καὶ ἀγωγῆς. 'Η τοιαύτη ὑψηλὴ ἔννοια τῶν ἀγώνων ὑπῆρξε καὶ θὰ παραμείνη, ἴσως, ἔργον μοναδικῆς ἐποχῆς τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος: τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἐποχῆς.

ΑΔ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ

'Επὶ τουρκοκρατίας. 'Η ὑποδούλωσις τοῦ ἑλληνικοῦ γένους εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα, διὰ τὸ πλεῖστον μέρος αὐτοῦ, τὴν πλήρη ἀποξένωσίν του ἀπὸ τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων, διότι ἦσαν αὗται ἀπηγορευμέναι εἰς τοὺς ὑπὸ τὰ ὄμματα τοῦ Τούρκου ζῶντας ραγιάδες. 'Υπῆρχεν ὅμως καὶ τάξις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, διὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἀνάγκη τοῦ καλῶς ἠσκημένου σώματος ἦτο ἀρρήκτως συνδεδεμένη μὲ αὐτὴν τὴν ὕπαρξίν της. ῏Ησαν δὲ οὗτοι οἱ κλέφτες καὶ οἱ ἁρματολοί. 'Η μάχιμος αὕτη τάξις τοῦ ἔθνους, ζῶσα διηνεκῶς ἐπὶ τῶν

Digitized by Google

ὀρέων, δὲν εἶχε βεβαίως τὰ γυμνάσια καὶ τὰς παλαίστρας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀθλητῶν, οὐχ ἧττον ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν ἐπαύξησιν κυρίως τῶν πρὸς ἀντοχὴν ἱκανοτήτων, τῆς ὠκυποδίας καὶ τῆς ὁπλομαχητικῆς τέχνης, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ κλέφτες ἐπετύγχανον φανταστικάς, ἀληθῶς, ἐπιδόσεις, ἀφοῦ οἱ πλεῖστοι ἐξ αὐτῶν εἶχον τὴν ἱκανότητα, σκοπεύοντες δι' ἀτελῶν ὅπλων, νὰ διαπερῶσι τὴν σφαῖραν διὰ τῆς ὀπῆς δακτυλιδίου ἢ νὰ σβύνουν δι' αὐτῆς τὴν φλόγα ἀνημμένου κηρίου ἐξ ἀποστάσεως ἑκατοντάδος βημάτων. Καὶ ἡ σωματικὴ ὅμως ῥώμη των κατ' οὐδὲν ὑστέρει τῆς σκοπευτικῆς αὐτῶν δεξιότητος. Ὑπὸ τῆς δημώδους μούσης καὶ τῆς παραδόσεως ἀναφέρονται ὡς πρωταθληταί, οὕτως εἰπεῖν, τῆς ἐποχῆς των ὁ περίφημος πρωτοκλέφτης Νικοτσάρας, ὅστις ὑπερεπήδα 7 συγχρόνως ἵππους στοιχηδὸν τεταγμένους καὶ ὁ ἐξ ἴσου διάσημος Ζαχαριᾶς, περὶ τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται ὅτι ἠδύνατο τρέχων νὰ συλλάβῃ καλπάζοντα ἵππον καὶ ὅτι κατὰ τὸν δρόμον αἱ πτέρναι ἤγγιζον τὰ ὦτά του. Ἀνάλογα θαυμάσια παραδίδονται καὶ διὰ τὸν βραχύσωμον μέν, ἀλλὰ πρωταφανοῦς σωματικῆς δυνάμεως Ὀδυσσέα Ἀνδροῦτσον καὶ πολλοὺς τῶν ἄλλων ἡρώων τοῦ 1821. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντοχὴ ἀπετέλει ἀπαραίτητον προσὸν τῶν κλεφτῶν, διότι, πολλάκις, ἦσαν οὗτοι ὑποχρεωμένοι νὰ μάχωνται ἐπὶ τρία συνεχῆ ἡμερονύκτια, στερούμενοι καὶ αὐτοῦ τοῦ ὕδατος· ἐνῷ δὲ ὁ ἐχθρὸς τοὺς ἐνόμιζε κατεξηντλημένους καὶ ἑτοίμους νὰ ὑποκύψουν, ἐδέχετο τὴν θυελλώδη διὰ τοῦ ξίφους ἐπίθεσίν των. Ὡς ἀσκητήριον ἐχρησιμοποίουν οἱ ἁρματολοὶ τὸ κλέφτικο λημέρι καὶ ὡς διδασκάλους εἶχον γηραιοὺς κλέφτας, τοὺς ὁποίους οἱ νεαροὶ δόκιμοι ἡμιλλῶντο νὰ ὑπερβάλωσιν· ὡς ἀγωνιστικὸς δὲ στίβος ἐχρησίμευον τὰ ὄρη καὶ αἱ κοιλάδες τῆς ἑλληνικῆς γῆς, ἥτις ἔχει νὰ μαρτυρήσῃ ἀπαραμίλλους ἀγῶνας πρὸς τοὺς κατακτητάς. Τὰ κυριώτερα ἀγωνίσματα, εἰς τὰ ὁποῖα οἱ κλέφται ἠσκοῦντο μεταξύ των ἦσαν, πλήν, βεβαίως, τῆς σκοποβολῆς, τὸ ἅλμα, ὁ δίσκος, ἡ βολὴ σφαίρας ἢ λίθου καὶ τὸ τρέξιμο. Ἐξετέλουν δὲ καὶ παιδιάς, πολλαὶ τῶν ὁποίων δὲν δύνανται μὲν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀθλητικαί, μαρτυροῦσιν ὅμως καὶ τὴν παράλληλον πρὸς τὸ σῶμα ἄσκησιν τῆς ψυχῆς εἰς τὴν ἀτάραχον ἀντιμετώπισιν τοῦ κινδύνου. Μία τούτων ἦτο ἡ, ἐν τῷ μέσῳ, κύκλῳ καθημένων κλεφτῶν, περιστροφὴ πλήρους μπιστόλας, ἥτις, ἐκπυρσοκροτοῦσα, ἐτραυμάτιζεν ἢ καὶ ἐφόνευε τινὰ τῶν συμπαικτῶν. Ἄλλη, οὐχ ἧττον ἀξιοθαύμαστος, τάξις τοῦ ὑποδούλου γένους, ἦσαν οἱ περίφημοι ναυτίλοι, ἄριστοι ὄντες οὐχὶ μόνον εἰς τὴν εἰρεσίαν, τὴν ἱστιοπλοΐαν, τὴν κολύμβησιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν χειρισμὸν τῶν ὅπλων, περὶ τὰ ὁποῖα ἀνεδείχθησαν ἀνυπέρβλητοι κατὰ τὸν ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα, διεγείραντες διὰ τὰς ναυτικὰς αὐτῶν ἀρετάς, τὸν θαυμασμὸν τῆς Δύσεως.

Δ. ΓΡ. Κ.

Νεώτεροι χρόνοι. Μετὰ τὴν ἁπανταχοῦ κατάργησιν τῆς ἀγωνιστικῆς δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἀπεσβέσθη τέλεον καὶ ἐν Ἑλλάδι ἡ γυμναστικὴ παράδοσις. Ὁ ἑλληνικὸς λαός, καὶ δὴ ὁ κατοικῶν εἰς τὰ ὀρεινὰ μέρη, ἀγαπᾷ τὰς ἐλευθέρας ἀσχολίας καί, χωρὶς νὰ τρέφῃ ἀνάμνησιν κἂν τῶν ἱπποτικῶν ἀγωνισμάτων, ἀγωνίζεται εἰς τὰ ἀθλήματα, εἰς ἃ ἀπὸ τῆς μυθικῆς ἔτι ἐποχῆς ἐτέρπετο. Εἰς τὰ μαρμάρινα ἁλώνια τῶν Ἀκριτῶν, εἰς τὰ προαύλια τῶν ἐξωκκλησίων, εἰς τὰ λημέρια τῶν ἁρματολῶν καὶ τῶν κλεφτῶν συνεχίζεται ἡ παλαίφημος ἀγωνιστικὴ ἅμιλλα καὶ ἐπαναλαμβάνονται οἱ θρίαμβοι εἰς τὸν *δρόμον*, εἰς τὸ *πήδημα*, εἰς τὸ *λιθάρι*, εἰς τὸ *πάλαιμα*, εἰς τὸ *σημάδι*, εἰς τὴν *σφενδόνην*. Ἀκόμη καὶ οἱ εἰς τὸν Ἅδην ἀπαγόμενοι ὑπὸ τοῦ Χάροντος παρακαλοῦν, κατὰ τὸ δημῶδες ᾆσμα, «νὰ διαβοῦν ἀπὸ χωριό, νὰ καθίσουν σὲ κρύα βρύση καὶ νὰ λιθαρίσουν οἱ νιοί». Διὰ τοιούτων ἀνδροπρεπῶν ἀσχολιῶν ἡ ἑλληνικὴ φυλὴ καὶ ὑπὸ τὸν σκληρὸν ζυγὸν τῆς δουλείας κατώρθωσε νὰ καταστῇ ἱκανὴ ν' ἀντικρύσῃ καρτερικῶς τοὺς κινδυνώδεις μακροὺς περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνας. Ὅτε δ' ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου καὶ ὁ ἥλιος τῆς ἐλευθερίας ἐκ νέου ἐφώτισε ζωογόνος τὰ ἱερὰ τῆς Ἑλλάδος ἐδάφη, τὰ ἀνδροπρεπῆ ἐκεῖνα ἀθλήματα παρέμειναν ζῶσαι τῶν προσφάτων χρόνων ἀναμνήσεις καὶ σύμβολα. Καὶ ἡ παράδοσις φέρει ἐπὶ πολὺ ἔτι τὴν ἀνάμνησιν τῶν κλεφτῶν, οἵτινες «τριῶν μερῶν περπατησιὰ τὴν παίρνουν σὲ μιὰ νύχτα», ἢ τοῦ Νικοτσάρα, ὅστις ἐπήδα, ὡς προελέχθη, ἑπτὰ ἵππους εἰς τὴν σειράν, τοῦ καπετὰν Νικηταρᾶ, «ποὺ εἶχε τὰ πόδια σὰν φτερά», καὶ ἄλλων.

Πρὸς τοῖς ἀθλήμασι τούτοις, δὲν ἔλειψαν καὶ πλεῖσται ὅσαι *παιδιαί*, διάφορα σήμερον φέρουσαι ἑκασταχοῦ ὀνόματα, αἵτινες, ἀναπτύξασαι ἐπίσης τὸ ἀγωνιστικὸν πνεῦμα καὶ τὴν ἅμιλλαν, συνεβάλοντο σπουδαίως καὶ εἰς τὴν ψυχαγωγίαν τῶν εἰς αὐτὰς καταγινομένων. Αἱ πλεῖσται τῶν παιδιῶν τούτων, ἐμφανιζόμεναι σήμερον ὡς συνεχὴς τις καὶ ἀπαραλλοίωτος κληρονομία, μεταδιδομένη διὰ τῶν αἰώνων ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, ἀντιστοιχοῦσι πρὸς ἀρχαιοτάτας ἑλληνικὰς παιδιάς, ὧν τὰ ὀνόματα περιέσωσαν μέχρις ἡμῶν ὁ Εὐστάθιος, ὁ Ἡσύχιος, ὁ Φώτιος καὶ ὁ Πολυδεύκης (ἐν τῷ Ὀνομαστικῷ). Ποικίλαι λ. χ. σφαιριστικαὶ παιδιαὶ τῆς σήμερον ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς ἀρχαίας *ἐπίσκυρον*, *οὐρανίαν*, *φαινίνδα* κ. ἄ. Οἱ *μῆτες* καὶ τὰ *κουταλάκια* ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν *κυνδαλισμὸν* καὶ *ἐποστρακισμόν*. Τὸ *τραβηχτὸ* εἶναι παρεμφερὲς πρὸς τὴν *σκαπέρδαν* καὶ τὴν *διελκυστίνδα*, ἡ δὲ *τραμπάλα* πρὸς τὸ *πέταυρον*. Τὰ *σκλαβάκια* ἢ *ἔμπατος* ἢ *ἀμπάριζα* εἶναι, πιθανῶς, ὁ ἀρχαῖος *ἀντίδρομος*. Τὸ *κρυφτό*, τὸ *κυνηγητὸ* καὶ τὸ *λουρὶ* ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ ἀρχαῖα *κρυπτίνδα*, *φυγίνδα* καὶ *σχοινοφιλίνδα*. Ὡσαύτως ὁ *κουτσὸς* καὶ οἱ *πλακίτσες* εἶναι ἀνάλογα πρὸς τὸν *ἀσκωλιασμὸν* καὶ τὸν *ἐφεδρισμὸν* καὶ οὕτω καθεξῆς.

Εὐθὺς ὡς ἡ Ἑλλὰς συνεπάγη εἰς κράτος, ἤρξατο λαμβανομένη πρόνοια καὶ περὶ τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς τῆς νεότητος. Τῷ 1834 βασιλικὸν διάταγμα τῆς 6 Φεβρουαρίου ἐπέβαλλε τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα δὶς τῆς ἑβδομάδος. Τὸ αὐτὸ ἔτος ἱδρύθη ἐν Ναυπλίῳ καὶ τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν γυμναστήριον, τεθὲν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Γερμανοῦ γυμναστοῦ Κόρκ. Ἕτερον βασιλικὸν διάταγμα τῆς 31 Φεβρουαρίου τοῦ 1836, ὥριζε διὰ τοὺς μαθητὰς τῶν σχολείων γυμναστικὰς καὶ ἄλλας ἀσκήσεις. Μέχρι τοῦ 1850 ἡ σωματικὴ ἀγωγή, ὡς ἐκ τοῦ ἐπικρατοῦντος τότε λογιωτατισμοῦ, οὐδεμίαν ἐπέδειξε πρόοδον, πλὴν τῆς ἱδρύσεως γυμναστηρίου καὶ ἐν Ἀθήναις. Τῷ 1880 ἐγένετο τὸ πρῶτον σοβαρὸν βῆμα πρὸς τὴν γυμναστικὴν πρόοδον, παρασκευαστικὸν μάλιστα ἄλλου σοβαρωτέρου βήματος, ἐπιτευχθέντος μετὰ διετίαν. Διὰ βασιλικοῦ διατάγματος τῆς 22 Νοεμβρίου 1882 ὡρίσθη ἡ δύναμις τοῦ βαθμοῦ τῆς γυμναστικῆς ἴση πρὸς τὴν τῶν δευτερευόντων σχολικῶν μαθημάτων. Τὸ ἑπόμενον δ' ἔτος εἰσήχθη ἡ γυμναστικὴ καὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ τὰ γυμνάσια. Ἡ εἰς τὸ πανεπιστήμιον ἀπὸ τοῦ 1862 εἰσαχθεῖσα ὁπλασκία οὐδέποτε ηὐδοκίμησε. Τῷ 1899 ἐψηφίζετο ὁ ‚ΒΧΚΑ' νόμος περὶ γυμναστικῆς καὶ γυμναστικῶν καὶ ἀθλητικῶν ἀγώνων, ὅστις ἔθετε τὴν σωμασκίαν εἰς συστηματικωτέραν καὶ σκοπιμωτέραν τροχιὰν (βλ. *Σχολικὴ γυμναστική*).

Παραλλήλως πρὸς τὴν περὶ σωματικῆς ἀγωγῆς τῆς νεότητος πρόνοιαν τοῦ κράτους, δὲν ἔπαυσε δρῶσα καὶ ἡ ἰδιωτικὴ προστάθεια διὰ τὴν γυμνασίαν τοῦ σώματος. Τῷ 1837 ὁ Ἕλλην γυμναστὴς Γεώργιος Παγῶν ἐξέδιδε τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν γυμναστικὸν σύγγραμμα «Περίληψις τῆς Γυμναστικῆς», ἐνῷ πολλῷ βραδύτερον ὁ ἐν Παρισίοις Ἕλλην λόγιος Μηνᾶς Μινωΐδης ἐξέδιδε τὸν γυμναστικὸν λόγον τοῦ Φιλοστράτου καὶ πρῶτος αὐτὸς συνίστα εἰς τὴν ἐκτελεστικὴν ἐπιτροπὴν τοῦ Ζαππείου κληροδοτήματος τὴν ἀνασύστασιν τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων ἐν Ἑλλάδι καὶ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ἀρχαίου σταδίου τῶν Ἀθηνῶν. Τῷ 1855 ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Μακκᾶς ἐξεφώνει λόγον περὶ γυμναστικῆς, κηρύσσων τὴν ἀνάγκην τῆς εἰσαγωγῆς αὐτῆς εἰς τὰ σχολεῖα, ἐπανελάμβανε δὲ τοῦτο καὶ τῷ 1873 ἐν τῷ λόγῳ του «Περὶ εὐεξίας καὶ μακροβιότητος». Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ λαϊκὸς ἐνθουσιασμός, ἐντελῶς προχείρως, ἐτέλει τῷ 1859 τοὺς πρώτους Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας ἐν Ἀθήναις, ἐν τῇ πλατείᾳ Λουδοβίκου, παρουσίᾳ τῶν βασιλέων καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς πρωτευούσης. Ἀλλ' ἡ ἀτέλεια τῆς ἐκτελέσεως τοῦ προγράμματος ἀπεγοήτευσε σημαντικῶς τὸ κοινόν. Δευτέρα ἀπόπειρα τελέσεως τῶν ἀγώνων τούτων ἐγένετο τῷ 1870 ἐν τῷ προχείρως διασκευασθέντι, δαπάναις τοῦ βασιλέως Γεωργίου Α', Παναθηναϊκῷ Σταδίῳ. Οἱ κατελθόντες εἰς αὐτοὺς ἀγωνισταὶ ἦσαν ἐργατικοὶ καὶ χειρώνακτες, ἐφόσον, κατὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν ἀγωνοδικῶν καθηγητῶν τοῦ πανεπιστημίου Κ. Βουσάκη, Φιλ. Ἰωάννου καὶ Γρ. Παπαδοπούλου, δὲν ἐξυπηρέτουν τοὺς ἀγῶνας τὰ σχολεῖα, εἰς ἃ δὲν εἶχεν εἰσαχθῇ, ὡς ἔδει, ἡ γυμναστική. Κατὰ τοὺς δευτέρους τούτους Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας δὲν ἐτελέσθησαν πάντα τὰ ὁρισθέντα ἀγωνίσματα, ὡς ἐκ τοῦ ἀκαταλλήλου τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐπιτροπὴ τῶν ὀλυμπίων (ἄλλως ἐπιτροπὴ κληροδοτημάτων), ἐν συνεννοήσει μετὰ τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ἵδρυσε τότε τὸ παρὰ τὸ Στάδιον πρῶτον καὶ μόνον δημόσιον γυμναστήριον, οὗ πρῶτος διευθυντὴς ἐγένετο ὁ Ἑλβετὸς Μπορέλ, ἀπὸ δὲ τοῦ 1874 ὁ Ι. Φωκιανός, ὁ πατὴρ τῆς ἐν Ἑλλάδι γυμναστικῆς. Οὗτος, ἐκγυμνάσας ἀθλητάς, παρεσκεύασε τοὺς τρίτους Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας, τελεσθέντας τῷ 1875 καὶ στεφθέντας ὑπὸ ἐπιτυχίας, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς προηγουμένους.

Τῷ 1879, ἐνεργείαις τοῦ Ἡρ. Βασιάδου, συνεκαλεῖτο ἐν Ἀθήναις συνέδριον τῶν ἁπανταχοῦ ἑλληνικῶν συλλόγων, οὗτινος ἡ ἀποτελεσματικὴ ἐπίδρασις συνετέλεσεν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ν. Πύργου ἵδρυσιν τῷ 1882 τοῦ πρώτου ἐν Ἀθήναις γυμναστικοῦ συλλόγου, ὅστις τῷ 1886 ἀνασυνεκροτήθη ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἀθλητικὸς σύλλογος», ἱδρύσας καὶ ἴδιον γυμναστήριον παρὰ τὴν πλατεῖαν Ὁμονοίας καὶ ἀναδείξας διαπρεπεῖς γυμναστὰς καὶ ἀθλητάς. Τρόφιμοι τοῦ συλλόγου τούτου τῇ 10 Φεβρουαρίου 1891 ἵδρυσαν τὸν «Πανελλήνιον Γυμναστικὸν Σύλλογον», τοῦ ὁποίου πρόεδρος ἐξελέγη ὁ Φωκιανός, διατελέσας τοιοῦτος μέχρι τοῦ θανάτου του (1896). Συγχρόνως σχεδὸν ἱδρύθη ἐν Πάτραις καὶ ὁ Παναχαϊκός. Τὴν ἵδρυσιν τῶν δύο τούτων γυμναστικῶν σωματείων ταχέως ἐπηκολούθησεν ἡ καὶ εἰς ἄλλας ἐπαρχιακὰς πόλεις ἵδρυσις παραπλησίων συλλόγων, προσέτι δὲ καὶ τέλεσις ἀγώνων, ἰδίᾳ τῶν ἐν Ἀθήναις «Πανελληνίων», ἱκανῶς συντελεσάντων εἰς τὴν παρὰ τῷ λαῷ διάδοσιν τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν σωματικὴν ἀγωγήν.

Τῇ 25 Νοεμβρίου 1892 ὁ Γάλλος φίλαθλος βαρῶνος Pierre de Couberten, ὑπέρμαχος τῶν ἀγωνιστικῶν ἀσκήσεων, διετύπωσε πρῶτος τὴν μεγάλην ἰδέαν τῆς ἀνασυνδέσεως τῆς εὐγενοῦς παραδόσεως τῆς Ὀλυμπίας πρὸς τὸν νεώτερον πολιτισμόν. Καὶ τῇ 16ῃ Ἰουνίου τοῦ 1894 ὁ Σύνδεσμος τῶν Ἀθλητικῶν Σωματείων τῆς Γαλλίας συνεκάλει ἐν τῇ Σορβώννῃ διεθνὲς συνέδριον πρὸς ἀνασύστασιν τῶν *ὀλυμπιακῶν ἀγώνων* ὑπὸ διεθνῆ μορφήν. Μεταξὺ τῶν γυμναστικῶν σωματείων, τὰ ὁποῖα ἐκλήθησαν διὰ τὸ συνέδριον, ἦτο καὶ ὁ Πανελλήνιος Γυμναστικὸς Σύλλογος, οὗτινος ὁ πρόεδρος Φωκιανὸς ὠνομάσθη ἐπίτιμος ἀντιπρόεδρος τοῦ συνεδρίου. Ἀλλ' ὁ Πανελλήνιος εἶχε τὴν εὐτυχῆ ἔμπνευσιν νὰ διορίσῃ τηλεγραφικῶς ἀντιπρόσωπόν του τὸν ἐν Παρισίοις διατρίβοντα Δ. Βικέλαν, ὅστις, διὰ τῆς φήμης του ὡς συγγραφέως καὶ τῆς μορφώσεώς του, ἐπεβλήθη ὅσον οὐδεὶς ἄλλος σύνεδρος. Οὗτος, περιβληθεὶς τὴν αἴγλην τοῦ ἐκπροσώπου τῆς μητρὸς τοῦ πολιτισμοῦ, ἐξελέγη διὰ βοῆς πρόεδρος τοῦ ἑτέρου τῶν τμημάτων τοῦ συνεδρίου, ὅπερ ἐπραγματεύετο τὸ ζήτημα τῆς ἀνασυστάσεως τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, ὅπερ προέτεινεν, ὅπως οἱ πρῶτοι ἀγῶνες τελεσθοῦν τῷ 1896 χωρὶς νὰ καθορίσῃ καὶ τὸν τόπον τῆς τελέσεως αὐτῶν. Κατὰ τὴν συνεδρίαν ὅμως τῆς ὁλομελείας τοῦ συνεδρίου ὁ Βικέλας προέτεινε τὰς Ἀθήνας. «Δὲν ἔχομεν, εἶπε, τὰ μέσα νὰ τελέσωμεν ἑορτὰς μεγαλοπρεπεῖς· ἀλλὰ τὸ ἐγκάρδιον τῆς ὑποδοχῆς θ' ἀναπληρώσῃ τὰς πολλὰς ἐλλείψεις μας. Δὲν θὰ παράσχωμεν εἰς τοὺς ξένους μας διασκεδάσεις ἀξίας τῆς περιστάσεως· ἀλλ' ἔχομεν νὰ δείξωμεν τὰ μνημεῖα καὶ τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαιότητος· θὰ τοὺς ὁδηγήσωμεν ἐκεῖ ὅπου οἱ ἀρχαῖοι ἐτέλουν τοὺς ἐνδόξους ἀγῶνάς των, εἰς τὰ Ὀλύμπια, τὰ Ἴσθμια, τοὺς Δελφούς, τὴν Ἐπίδαυρον». Τὴν πρότασιν τοῦ Βικέλα ἀπεδέχθη τὸ συνέδριον καὶ οἱ Α' Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες ἐτελέσθησαν ἐν Ἀθήναις μετ' ἐξαιρετικῆς μεγαλοπρεπείας κατὰ τὰ τέλη Μαρτίου καὶ τὰς ἀρχὰς Ἀπριλίου τοῦ 1896. Ὁ ἑλληνικὸς λαός, εὐγενὴς καὶ ἐνθουσιώδης καὶ ἔχων ἐκ κληρονομικότητος ὀξὺ καὶ προηγμένον τὸ ἀγωνιστικόν, ἐχαρίσατο εἰς τοὺς ξένους συγκινήσεις, ἃς οὗτοι ἠγνόησαν κατὰ τὰς ἑπομένας ὀλυμπιάδας. Καθ' ἣν στιγμήν, τὴν πέμπτην ἡμέραν τῶν ἀγώνων, εἰσήρχετο εἰς τὸ Στάδιον νικητὴς ὁ μαραθωνοδρόμος Σπ. Λούης, αἱ ἐκδηλώσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἦσαν τοιαῦται, ὥστε προεκάλεσαν ἐπευφημίας ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος εἰς ὅλας τὰς γλώσσας τοῦ κόσμου. Τὸ γεγονὸς δὲ τῶν ἀκρατήτων λαϊκῶν ἐκδηλώσεων, ἴσως πλειότερον παντὸς ἄλλου, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἀνασυστάσεως τῶν παλαιφήμων ἀγώνων καὶ τὴν συνέχισιν τῶν ὀλυμπιάδων, ἐδραίωσαν τὴν ἐπὶ τὸ ἔργον πίστιν τῶν ὀργανωτῶν.

Ἀληθὴς ἀθλητικὸς ὀργασμὸς ἐπηκολούθησε πανταχοῦ τὸ πέρας τῶν πρώτων Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων. Νέα γυμναστικὰ καὶ ἀθλητικὰ σωματεῖα ἱδρύθησαν πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ πρόχειροι ἀγῶνες ὠργανώθησαν, ὡς τὰ «Σωτήρια» τῷ 1899, ἐπὶ τῇ διασώσει τοῦ βασιλέως Γεωργίου Α' ἀπὸ δολοφονικῆς ἀποπείρας, καὶ οἱ ἐν Ποδονίφτῃ τῷ 1902. Κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1897 συνεκλήθη πανελλήνιον γυμναστικὸν συνέδριον ἐν Ἀθήναις, συγκεντρῶσαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ 28 ἐν συνόλῳ σωματεῖα, τὰ ὁποῖα ἵδρυσαν ἔκτοτε τὸν καὶ σήμερον ὑφιστάμενον καὶ δρῶντα «Σύνδεσμον τῶν Ἑλληνικῶν Γυμναστικῶν καὶ Ἀθλητικῶν Σωματείων» (Σ.Ε.Γ.Α.Σ.). Τῷ 1906 διὰ δευτέραν φορὰν ἐτελέσθησαν ἐν Ἀθήναις Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες, μὴ ὑπολογισθέντες ὅμως εἰς τὴν ταχθεῖσαν σειρὰν τῶν νέων ὀλυμπιάδων. Τῷ 1910 τὸ ὑπουργεῖον Παιδείας ἵδρυσεν ἐτησίους σκοπευτικοὺς ἀγῶνας ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Ἐλευθέρια», πρὸς πανηγυρισμὸν τῆς ἐπετείου τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας, οἵτινες θὰ ἐτελοῦντο ἐκ περιτροπῆς εἰς πάντας τοὺς νομοὺς τοῦ κράτους. Οἱ ἀγῶνες οὗτοι ἐτελέσθησαν τὸ πρῶτον ἐν Πάτραις, ὅπου τὸ πρῶτον εἶχεν ὑψωθῆ ἡ σημαία τῆς ἐλευθερίας, εἶτα δ' ἐν Βόλῳ καὶ Τρικκάλοις.

Ὁ «Σύνδεσμος τῶν Ἑλληνικῶν Γυμναστικῶν καὶ Ἀθλητικῶν Σωματείων», μεριμνῶν διὰ τὴν ἐπικοινωνίαν τῶν ὑπ' αὐτὸν 150 περίπου σήμερον σωματείων, συντελεῖ πρὸς τήν, δι' ἀμοιβαίας ἠθικῆς ὑποστηρίξεως, προαγωγὴν καὶ εὐόδωσιν τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐπιδιωκομένων σκοπῶν. Ἀντιπροσωπεύει δέ, πλὴν τοῦ κλασσικοῦ ἀθλητισμοῦ, καὶ πάντα τὰ εἴδη τῶν ἀθλημάτων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς διαφόρους ὁμοσπονδίας τῶν ἄλλων ἐθνῶν, αἵτινες ἀντιπροσωπεύουν ἑκάστη ἓν εἶδος ἀθλήματος. Ὑπὸ τὴν προστασίαν καὶ τὴν ἔγκρισιν αὐτοῦ ὠργανώθησαν ἐπανειλημμένως διάφοροι ἀγῶνες, Πανελλήνιοι, Πανιώνιοι, Παναθηναϊκοί, Ἀβερώ-

Digitized by Google

φειοι, Ἑκατόμβαια κλπ. Διὰ τῶν προσπαθειῶν τοῦ Συνδέσμου ὁ ἀθλητισμός, ἰδίᾳ τοῦ στίβου, ἀνήχθη εἰς περιωπὴν ἐν Ἑλλάδι. Καθιέρωσεν ὡσαύτως ὁ Σύνδεσμος ἐν Ἑλλάδι τὸν ἀνώμαλον δρόμον, τελούμενον εἰς πάντα τὰ ἀθλητικὰ κέντρα τοῦ κράτους (Ἀθήνας, Βόλον, Πάτρας, Θεσσαλονίκην, Ξάνθην καὶ Μυτιλήνην), ὡς καὶ ἄλλα πρωταθλήματα, τὴν ἐθνικὴν σκυταλοδρομίαν, τελουμένην ἐπὶ δημοσίων ὁδῶν ἐν Ἀθήναις κλπ. Τῇ ἐγκρίσει τοῦ ἀθλητικοῦ τμήματος τοῦ αὐτοῦ Συνδέσμου διωργανώθησαν καὶ διοργανοῦνται διάφοροι φίλαθλοι συναντήσεις τῶν ἑλληνικῶν ἐθνικῶν ὁμάδων πρὸς ξένας ὁμάδας, κατελθούσας πρὸς τοῦτο εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος ἐκ Γαλλίας, Ρουμανίας, Σερβίας, Αἰγύπτου, Ἱσπανίας, Ἑλβετίας, Γερμανίας, Ἰταλίας, Οὑγγαρίας, Ἀγγλίας, Ἀμερικῆς. Οἱ Ἕλληνες ἀθληταὶ τοῦ στίβου, προπονηθέντες, βαθμηδόν, συστηματικώτερον, κατέστησαν ἱκανοὶ ν' ἀντιπροσωπεύσουν, εὐπροσώπως πολλάκις, τὸν ἑλληνικὸν ἀθλητισμὸν ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος (ἐν Ἑλβετίᾳ π. χ., ἐν Πράγᾳ κλπ., ὡς καὶ κατὰ τοὺς ἑκάστοτε Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας). Σήμερον δὲ κατωρθώθη νὰ ὑπολογίζηται ἱκανῶς ὁ ἑλληνικὸς ἀθλητισμός, οὗτινος ἀντιπρόσωποί τινες Φραγκούδης, Μάντικας, Σύλλας) ἀπολαύουν πανευρωπαϊκῆς φήμης.

Ὁ Σύνδεσμος διαχειρίζεται καὶ τὸ *Κοργιαλένειον κληροδότημα*, οὗ διὰ τῶν τόκων, κατὰ τοὺς ὅρους τῆς διαθήκης τοῦ μεγάλου τοῦ ἀθλητισμοῦ εὐεργέτου, ἐνισχύονται ἐτησίως οἱ μετέχοντες τοῦ Συνδέσμου καὶ ἐργαζόμενοι σύλλογοι.

Τῷ 1929, συνελθόντες ἐν Ἀθήναις φίλαθλοι ἀντιπρόσωποι τῶν βαλκανικῶν κρατῶν, ἀπεφάσισαν τὴν ἵδρυσιν τῶν *Βαλκανικῶν ἀγώνων*, οἵτινες θὰ ἐτελοῦντο κατ' ἔτος ἐκ περιτροπῆς εἰς τὰς πρωτευούσας τῶν συμβαλλομένων μερῶν. Ἡ πρώτη τέλεσις ἀπεφασίσθη νὰ γίνῃ ἐν Ἀθήναις. Ὄντως δὲ τὸ αὐτὸ ἔτος ὠργανώθησαν οἱ κληθέντες προβαλκανικοί, οἱονεὶ δοκιμαστικοί, ἀγῶνες, στεφθέντες ὑπὸ τοιαύτης ἐπιτυχίας, ὥστε πάντες οἱ ἀντιπρόσωποι ὁμοφώνως ἐδέχθησαν ὅτι μόνον ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ σταδίῳ ἠδύναντο νὰ ὀργανωθοῦν ἐπί τινα ἔτη οἱ ἀγῶνες οὗτοι. Τῶν ἀγώνων τούτων συμμετέσχον μέχρι τοῦ 1932 αἱ ἐθνικαὶ ὁμάδες Ἑλλάδος, Βουλγαρίας, Σερβίας, Ρουμανίας καὶ Τουρκίας· ἀπὸ δὲ τοῦ 1933 καὶ ἡ ἐθνικὴ ὁμὰς τῆς Ἀλβανίας. Κατὰ πάντας τοὺς ἀγῶνας τούτους ἡ ἑλληνικὴ ἐθνικὴ ὁμὰς συνεκέντρωσε τὴν μεγαλυτέραν βαθμολογίαν, ὡς ἐκ τῆς ὑπεροχῆς τῶν ἐν αὐτῇ πρωταθλητῶν της.

Παραλλήλως πρὸς τὸν Σύνδεσμον τῶν Ἑλληνικῶν Γυμναστικῶν καὶ Ἀθλητικῶν Σωματείων, ὡς ὁμοσπονδίας γενικοῦ ἀθλητισμοῦ, δρῶσι σήμερον καὶ ἄλλαι εἰδικαὶ ἀθλητικαὶ ὀργανώσεις ἐν Ἑλλάδι. Τοιαῦται εἶναι: ὁ «Ὅμιλος Ἀντισφαιρίσεως Ἀθηνῶν», ὑπαγόμενος καὶ οὗτος εἰς τὸν Σύνδεσμον, οὗτινος οἱ πρωταθληταὶ πολλάκις ἀντεμετρήθησαν ἐν Ἀθήναις καὶ ἀλλαχοῦ πρὸς ἀντισφαιριστὰς μεγάλης ἀξίας. Ἡ «Ἑλληνικὴ Ποδοσφαιρικὴ Ὁμοσπονδία», ἱδρυθεῖσα τῷ 1926 καὶ περιλαμβάνουσα 202 ποδοσφαιρικὰ σωματεῖα, ὑπαγόμενα εἰς τὰς ὑπ' αὐτὴν 12 ἑνώσεις. Ἡ ἀνάπτυξις τῆς ποδοσφαιρίσεως ἐν Ἑλλάδι εἶναι λίαν προοδευτική, τὸ δ' ὑπὲρ αὐτῆς ἐνδιαφέρον τῶν λαϊκῶν ἰδίως τάξεων εἶναι καταπληκτικόν. Ἡ «Ἑλληνικὴ Κολυμβητικὴ Ὁμοσπονδία Φιλάθλων», ἱδρυθεῖσα ἀπὸ τοῦ 1927, περιλαμβάνει 30 σωματεῖα, καὶ μετὰ τῆς «Κωπηλατικῆς Ὁμοσπονδίας» προωθεῖ τὴν ἀγάπην πρὸς τὸ περιβάλλον τὴν ἑλληνικὴν χώραν ὑγρὸν στοιχεῖον. Τὸ «Ξίφος», ὑπαγόμενον καὶ τοῦτο ὑπὸ τὸν Σύνδεσμον, καλλιεργεῖ τὴν ξιφασκίαν, ἧς οἱ ἐκλεκτοὶ ἀντιπρόσωποι πολλάκις ἐτίμησαν ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀλλαχοῦ, εἰς διεθνεῖς συναντήσεις, τὴν ἑλληνικὴν ὁπλομαχητικήν. Ἀπὸ τοῦ 1933 ἱδρύθη καὶ ἡ «Σκοπευτικὴ καὶ Κυνηγετικὴ Ὁμοσπονδία». Καὶ ἡ *πυγμαχία* δέ, ὡς καὶ ἡ *ἐλευθέρα πάλη*, ἤρξαντο ἀπό τινων ἐτῶν καλλιεργούμεναι ἐν Ἑλλάδι συστηματικώτερον, συντελέσασαι νὰ τελεσθῶσι καὶ ἱκαναὶ συναντήσεις ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ σταδίῳ ἢ ἀλλαχοῦ. Ἐν τῷ αὐτῷ σταδίῳ ἐτελέσθησαν κατὰ καιροὺς καὶ διάφοροι ἀθλοπαιδιαι (χειροσφαίρισις κλπ.), σχολικοὶ ἀγῶνες, σουηδικαὶ ἀσκήσεις κλπ. (βλ. καὶ *Προσκοπισμός*).

Ὡς πρὸς τὴν *γυναικείαν* σωματικὴν ἀγωγήν, δέον νὰ σημειωθῇ τοῦτο. Ἡ ἀρχαία Ἑλληνὶς δὲν ἀπεκλείετο τέλεον τῆς περὶ τὴν ἀγωγὴν ταύτην ἐνασχολήσεως. Ἡ Ναυσικᾶ ἐσφαίριζεν ᾄδουσα, ἡ ἐξ Ἀρκαδίας Ἀταλάντη ἐθήρευε καὶ ἐπάλαιεν, ἡ ἄλλη ἐκ Βοιωτίας Ἀταλάντη ἦτο περίφημος διὰ τὴν ὠκυποδίαν της. Γυναῖκες ἐθήρευον καὶ ἐν Τίρυνθι καὶ ἐταυρομάχουν ἐν Κρήτῃ. Εἰς παλαίστραν ἠσκοῦντο αἱ παρθένοι ἐν Χίῳ, ἐν Τέῳ, ἐν Κίῳ. Ἐν Ἤλιδι ἐτελεῖτο κατὰ τὰ Ἡραῖα καὶ «ἅμιλλα δρόμου παρθένοις», οἱ κριταὶ δ' ἦσαν γυναῖκες. Καὶ ἐν Σπάρτῃ δ' ὁ Λυκοῦργος «σωμασκεῖν ἔταξεν οὐδὲν ἧττον τὸ θῆλυ τοῦ ἄρρενος φύλου», κατὰ Ξενοφῶντα. Εἰς τὴν κατὰ τοὺς νέους χρόνους γυμναστικὴν μεταρρύθμισιν, ἡ γυναικεία παίδευσις ἐν Ἑλλάδι προέδραμε τῆς ἀνδρικῆς. Διότι τῷ 1891 ἐν τῷ ἐκπαιδευτικῷ τμήματι τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἑλληνίδων ἱδρύθη εἰδικὴ σχολὴ γυμναστριῶν, ἀναγνωρισθεῖσα καὶ ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου, ἀπὸ δὲ τοῦ 1902 ἱδρύθη καὶ πλῆρες γυμναστήριον κατὰ τὸ σουηδικὸν πρότυπον. Ὁμοίως ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις Ἀρσακείῳ παρθεναγωγείῳ ἱδρύθησαν τῷ 1904 τρεῖς πλήρεις αἴθουσαι σουηδικῆς, καθὼς καὶ ἴδιον τμῆμα ὀρθοπεδικῆς γυμναστικῆς. Ἀλλά, πρὸς τῇ σουηδικῇ γυμναστικῇ τοῦ γυναικείου φύλου, τῇ καθιερωθείσῃ εἰς τὰ σχολεῖα ἀπὸ τοῦ 1909, ἐπεκράτησεν ἀπὸ τοῦ 1926 ἐν Ἑλλάδι καὶ ἡ χειροσφαίρισις (πετῶσα σφαῖρα), διαδιδομένη εὐρέως ὁσημέραι μεταξὺ τῶν νεανίδων. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως εἰς τὸν ἐν Ἀθήναις ἀπὸ τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς ἑδρεύοντα παλαίμαχον Πανιώνιον Γυμναστικὸν Σύλλογον (ἱδρυθέντα ἐν Σμύρνῃ τῷ 1890), ὅστις πρῶτος ὠργάνωσεν ἐπισήμως διὰ πρώτην φορὰν ἐν Ἑλλάδι ἀγῶνας γυναικῶν διὰ τὸ πρωτάθλημα τοῦ ἀγωνίσματος τούτου. Ὁ αὐτὸς σύλλογος κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1926 ὠργάνωσε καὶ τὴν πρώτην ἑλληνικὴν γυναικείαν ἀθλητικὴν ἐπίδειξιν, δι' 28 μελῶν τοῦ γυναικείου αὐτοῦ τμήματος, ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ Σταδίῳ. Ὁ γυναικεῖος ἀθλητισμός, ἐν τῇ Βαλκανικῇ γενικῶς ἐγκατασταθεὶς πλέον ἐπισήμως, πρόκειται νὰ ἐμφανισθῇ καὶ κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς ἀγῶνας.

Τέλος ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους μεγάλας ὑπηρεσίας προσήνεγκεν εἰς τὴν σωματικὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν ἀθλητικὴν κίνησιν, ἐκτὸς τῶν εἰδικῶν συγγραφῶν (Ἰ. Χρυσάφη, Ε. Παυλίνη, Α. Φέτση κ. ἄ.), ὁ εἰδικὸς ἀθλητικὸς τύπος, εἴτε ὑπὸ μορφὴν περιοδικῶν εἴτε ὑπὸ μορφὴν ἐφημερίδων. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἡμερήσιος πολιτικὸς τύπος, ἀπὸ πολλοῦ καθιερώσας σχεδὸν καθημερινῶς εἰδικὴν ἀθλητικὴν στήλην, προσφέρει πλουσίαν εἰδησεογραφίαν περὶ τῆς παγκοσμίου ἀγωνιστικῆς καὶ τῆς γυμναστικῆς κινήσεως.

ΣΤΕΛΙΟΣ ΣΠΕΡΑΝΤΣΑΣ

Πίναξ ἀθλητικῶν ἐπιδόσεων τῶν κυριωτέρων ἀγωνισμάτων.

Ἀγώνισμα	Πανελλήνιος ἐπίδοσις (κατ' Αὔγουστον τοῦ 1934)	Βαλκανικὴ ἐπίδοσις (μέχρι καὶ τῶν Βαλκανικῶν ἀγώνων τοῦ 1933)	Παγκόσμ. ἐπίδ. (κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1934)
Α') Ἀγωνίσματα ἀνδρῶν			
Δρόμος 100 μέτρων	10″6/10 Ρ. Φραγκούδης (1933)	10″8/10 Ρ. Φραγκούδης (Ἑλ. 1933)	10″3/10
» 200 »	21″6/10 » (1933)	21″6/10 » (Ἑλ. 1933	20″6/10
» 400 »	50″2/10 Τσακαλάκης (1933)	51″4/10 Τούτσαν Νοτιοσλ. 1931) Νέμες (Ρουμ. 1932 1933)	46″2/10
» 800 »	1′59″4/5 Λ. Πεσὺ (1932)	2′0″2/5 Γεωργακόπουλος (Ἑλ. 1931)	1′49″
» 1.5 0 »	4′11″ Γ. Γεωργακόπουλος (1931)	4′12″ Τσουκαλᾶς (Ἑλλὰς 1933,	3′49″2/5
» 5 000 »	15′38″3/5 Δ. Νᾶνος (1932)	15′49″3/5 Τσουκαλᾶς Ἑλ. 1933)	14′17″
» 10.000 »	33′21″ Δ. Νᾶνος (1932)	34′1″1/5 Μπεκιάρης (Ἑλλὰς 1930)	30′ 6″2/5
» Μαραθώνειος (42.195 μ.)	2ω58′58″ (ἀνεπ.) Σ. Λούης 1896)	3ω2′41″ Γκὰλ (Ρουμανία 1931)	*
» 110 μ. μετ' ἐμποδίων	14″8/10 Χρ. Μάντικας (1933,	14″9/10 Μάντικας (Ἑλ. 1932, 1933)	14″4/10
» 400 μ. » »	55″4/10 Χρ. Μάντικας (1933)	56″6/10 Μάντικας (Ἑλλὰς 1932	52″
Σκυταλοδρομία 4×100 μ.	42″7/10 ἐθνικὴ ὁμὰς (1931)	43″4/10 Τουρκία (1931) Ἑλλὰς (1932	40″
» 4×400 μ.	3′29″ ἐθνικὴ ὁμὰς (1931)	3′33″3/5 Νοτιοσλαυία (1:31)	3′ 8″2/10
Σκυτ. βαλκ. (800+400+200+100μ.)	3′28″1/5 ἐθνικὴ ὁμὰς (1931	3′28″1/5 Ἑλλὰς (1932)	—
» σουηδ. (400+300+200+100μ.)	2′5″1/10 ἐθνικὴ ὁμὰς (1931)	—	—
Ἅλμα εἰς μῆκος (μετὰ φορᾶς)	7,02 μ. Ἰ. Παπαμιχαὴλ (1932)	6 88 μ. Μποῦολος (Ἑλλὰς 1930)	7,98 μ.
» εἰς ὕψος (» »)	1,89μ. Ν. Παπανικολάου (1930)	1 89 μ. Παπανικολάου (Ἑλ. 1931	2,02 μ.
» τριπλοῦν (» »)	14,31 μ. » (1930)	14,31 μ. Παπανικολάου Ἑλ. 1930	15,72 μ.
» ἐπὶ κοντῷ (» »)	3,81μ. Σ. Ἀνδρεόπουλος (1932)	3 90 μ. Ντόϋτσεφ (Βουλγ. 1933)	4,31 μ.
Σφαιροβολία	14,605 μ. Σ. Βεργίνης (1931)	14,34 μ. Η. Βεργίνης (Ἑλλὰς 1930	16,05 μ.
Ἀκοντισμὸς	63 41μ. Γ. Ζαχαρόπουλος (1930)	63,11 μ. Ζαχαρόπουλος (Ἑλ. 1930	74,02 μ.
Δισκοβολία ἐλευθέρα	45 75 μ. Ν. Σύλλας (1934	42,57μ. Ναιανσιτ. (Νοτιοσλ. 19 0)	51,73 μ.
» ἑλληνικὴ	38,94μ. Δ. Καραμπάτης (1922)	37 67 μ. Γκάντσεφ (Βουλγ. 1933,	38 94 μ.
Σφυροβολία	43 42μ. Δημητρόπουλος (1934)	46,865 μ. Γκόιτς (Νοτιοσλ. 1932)	57,77 μ.
Δέκαθλον	6.626,645 Κ. Τραυλὸς (1934)	—	8.462,235
Β') Ἀγωνίσματα γυναικῶν			
Δρόμος 60 μέτρων	8″5/10 (1933)	Αἱ γυναῖκες δὲν μετέχουν εἰσέτι εἰς τοὺς Βαλκανικοὺς ἀγῶνας	7″3/10
» 80 »	11″1/10 (1932,		—
» 100 »	13″ (1933)		11″8/10
» 80 » μετ' ἐμποδίων	13″4/10 (1933)		11″7/10
Ἅλμα εἰς μῆκος (μετὰ φορᾶς)	4,78 μ. (1931		5,98 μ.
» εἰς ὕψος (μετὰ φορᾶς)	1,40 μ. (1933		1,65 μ.
Δισκοβολία ἑλληνικὴ	21,17 μ. (1927)		—
» ἐλευθέρα	27,92 μ. (1933)		43,08 μ.
Ἀκοντισμὸς	26.40 μ. (193)		44,61 μ.
Σφαιροβολία	10,72 μ. (1932)		13,70 μ.

* Παγκόσμιος ἐπίδοσις εἰς τὸ ἀγώνισμα τοῦ Μαραθωνείου δὲν λογίζεται, λόγῳ τοῦ ὅτι τελεῖται τοῦτο ἐπὶ δημοσίας ὁδοῦ τῆς ὁποίας αἱ ἀνωμαλίαι ποικίλλουσι κατὰ τόπου.

[Αἱ ὡς ἄνω ἐπιδόσεις ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ Σ.Ε.Γ.Α.Σ. (Συνδέσμου Ἑλληνικῶν Γυμναστικῶν καὶ Ἀθλητικῶν Σωματείων.]

Προσκοπισμός. Ὡς κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους διεσκευάσθη ὑπὸ τοῦ ἱδρυτοῦ καὶ μεγάλου ἐργάτου αὐτοῦ λόρδου Μπαῖντεν-Πάουελ τὸ παιδαγωγικὸν σύστημα τοῦ προσκοπισμοῦ, εἶναι, βεβαίως, νεοφανές τι καὶ ἰδιόρρυθμον, πάντως ὅμως ἔχει μεγάλην σχέσιν πρὸς τὰς ἀγέλας ἢ βούας τῆς ἀρχαίας Σπάρτης. Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες πρόσκοποι συνετάχθησαν εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Λύκειον Μακρῆ τῷ 1910 ὑπὸ τοῦ ἐκ Λονδίνου ἐπανελθόντος τότε καθηγητοῦ τῆς γυμναστικῆς Ἀθαν. Λευκαδίτου, ἀποδοθείσης τῆς ἀγγλικῆς λέξεως «Scouts» διὰ τῆς ἑλληνικῆς «πρόσκοποι». Κατόπιν, διὰ τῆς συνεργασίας ἀνδρῶν φιλογενῶν, φίλων τῆς ἀναπλάσεως τῆς νέας γενεᾶς, τὸ προσκοπικὸν κίνημα, ὡς τοῦτο ἀπεκλήθη, ἐπεξετάθη εἰς μεγαλύτερον ἀριθμὸν Ἑλληνοπαίδων, μαθητῶν καὶ ἐργαζομένων. Οὗτοι, καταλλήλως διαπαιδαγωγηθέντες κατὰ τὸ διάστημα διετίας, ἐνεφανίσθησαν ἐπισήμως, 130 τὸν ἀριθμόν, κατὰ τὴν στρατιωτικὴν παρέλασιν τῆς Ἐθνικῆς Ἑορτῆς τοῦ 1912. Ἡ θερμὴ καὶ ἐνθουσιώδης ὑποδοχή, ἧς ἔτυχον τὴν ἡμέραν ἐκείνην, ἐνίσχυσε μεγάλως τὸ ἔργον καὶ τὴν εἰς αὐτὸ πεποίθησιν τῶν ἱδρυτῶν αὐτοῦ, οἱ ὁποῖοι συνέστησαν τὸ «Σῶμα Ἑλλήνων προσκόπων», οὗτινος τὸ καταστατικὸν ἐνεκρίθη διὰ τοῦ ἀπὸ 20 Μαΐου 1912 βασιλικοῦ διατάγματος καὶ ηὔξησε κατὰ πολὺ τὸν ἀριθμὸν τῶν εἰς αὐτὸ προσχωρησάντων, ὥστε, ὅταν μετ' ὀλίγους μῆνας ἤρχισαν αἱ ἐπιχειρήσεις τῶν βαλκανικῶν πολέμων, αἱ συστηματοποιηθεῖσαι ἑκατοντάδες προσκόπων προσέφερον ἀξιολόγους ὑπηρεσίας ὑπὲρ τῆς περιθάλψεως τῶν οἰκογενειῶν τῶν ἐφέδρων, εἰς τὰς στρατιωτικὰς καὶ πολιτικὰς ὑπηρεσίας ὡς ἀγγελιαφόροι καὶ γραφεῖς, εἰς τὴν διακομιδὴν τραυματιῶν, εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ὑπηρεσίαν τῶν νοσοκομείων καὶ προσέτι εἰς τὴν προκαταρκτικὴν ἐκγύμνασιν τῶν τὸ πρῶτον τότε καλουμένων ἀγυμνάστων ἐφέδρων. Ἡ ἀναγνώρισις τῶν ὑπηρεσιῶν ἐκείνων τῶν προσκόπων, διὰ τῆς ἐκφράσεως εὐαρεσκειῶν ὑπὸ τῶν διαφόρων ἀρχῶν καὶ τῆς ἀπονομῆς εἰς τὸ Σῶμα τῶν πολεμικῶν μεταλλίων καὶ τοῦ μεταλλίου τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ, ἐνεθάρρυνε τοὺς παῖδας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πρὸς προσέλευσιν εἰς τὰς προσκοπικὰς τάξεις καὶ ἐνίσχυσε τὴν ὑπὲρ τοῦ προσκοπισμοῦ ἀγαθὴν γνώμην τῆς πολιτείας καὶ τῆς κοινωνίας. Οὕτως ὁ Παγκόσμιος πόλεμος, εὗρε, τῷ 1914, χιλιάδας προσκόπων καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα, ἑτοίμους νὰ ἐκτελέσωσι τὰς ὑπηρεσίας, αἵτινες καὶ κατὰ τὸ 1912—1913 εἶχον ἀνατεθῇ εἰς τοὺς πρώτους ἐξ αὐτῶν, ἔτι δὲ καὶ τὰς τοῦ ἀκτοφύλακος κατὰ τὸ σύστημα τῶν Ἄγγλων προσκόπων ἀκτοφυλάκων, ἐγκατασταθέντων ἓξ φυλακίων ἀκτοφυλακῆς εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ Σαρωνικοῦ. Κατὰ τὸ 1915 τὸ Σῶμα Ἑλλήνων προσκόπων ἀνεγνωρίσθη ὡς ἀνεγνωρισμένον σωματεῖον καὶ ἐτέθη ὑπὸ τὴν γενικὴν ἀρχηγίαν τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου. Ἰδιαιτέραν δὲ εὔφημον μνείαν ποιεῖται ὁ ἑλληνικὸς Ἐρυθρὸς Σταυρὸς ἐν τῇ λογοδοσίᾳ τοῦ 1916 διὰ τὰς ὑπηρεσίας, τὰς ὁποίας προσέφερον οἱ πρόσκοποι διὰ τὴν περίθαλψιν τραυματιῶν καὶ διακομιδὴν αὐτῶν. Δι' ὁμοίας ὑπηρεσίας προσενεχθείσας ὑπὸ τῶν προσκόπων μεταγενεστέρως κατὰ τοὺς πολέμους, τὴν μεγάλην πυρκαϊὰν τῆς Θεσσαλονίκης, τοὺς καταστρεπτικοὺς σεισμοὺς τῆς Κορίνθου τοῦ 1928 καὶ τῆς Χαλκιδικῆς τοῦ 1932, ἠξιώθη τὸ Σῶμα τιμητικῶν διακρίσεων καὶ εὐαρεσκειῶν τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν, τῶν ὑγειονομικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ, ὁ ὁποῖος καὶ τὸ μετάλλιον τῆς Ἀλληλεγγύης ἀπένειμεν εἰς αὐτό. Κατὰ δὲ τὸ 1917, διὰ τοῦ νόμου 1066, ἡ πολιτεία περιέβαλε τὸ Σῶμα διὰ μεγαλυτέρου κύρους ἀνακηρύξασα αὐτὸ ὡς ἵδρυμα αὐτοτελές, διατελοῦν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ κράτους. Ἀνέθεσε δὲ τὴν διοίκησιν αὐτοῦ εἰς δεκαπενταμελὲς διοικητικὸν συμβούλιον, ἑδρεῦον ἐν Ἀθήναις,

Digitized by Google

οὗ τὰ μέλη διορίζονται διὰ προεδρικοῦ διατάγματος ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας, προτάσει τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, διὰ τὰ πέντε μέλη καὶ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν διὰ τὰ δύο. Τῆς προσκοπικῆς ἐργασίας τὰ λαμπρὰ ἀποτελέσματα ἀνεδείχθησαν καταφανῶς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Παγκοσμίου πολέμου καὶ τῶν μετ' αὐτὸν πολεμικῶν ἐπειχειρήσεων τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ὅτε ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων προσκόπων εἰς τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα, τὴν Μακεδονίαν, τὴν Θράκην, τὰς νήσους, τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἀνῆλθεν εἰς 15 000, ἐξ ὧν αἱ 3.000 ἐν Κωνσταντινουπόλει. Βραδύτερον, λόγῳ τῶν ἐπακολουθησασῶν πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν καὶ τῆς ἀτυχοῦς τροπῆς τῶν ἐθνικῶν ζητημάτων, ὁ ἀριθμὸς οὗτος κατῆλθεν εἰς 5960, περιλαμβανομένων τῶν ἑλληνικῶν ὁμάδων Αἰγύπτου καὶ Παρισίων. Ἀλλ' αἱ παρασχεθεῖσαι ὑπ' αὐτῶν ὑπηρεσίαι τοσοῦτον ἐξετιμήθησαν, ὥστε καὶ τὸ μετάλλιον τῆς στρατιωτικῆς ἀξίας α' τάξεως ἀπενεμήθη δι' αὐτὰς εἰς τὸ Σῶμα ὑπὸ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου, γενικοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ Σώματος.

Εἰς τὴν προσκοπικὴν ὀργάνωσιν περιλαμβάνεται καὶ ἰδία τάξις, ἡ τῶν *ναυτοπροσκόπων*, οἵτινες, διαμένοντες εἰς τὰς παραλίους πόλεις, ἐπιδίδονται, πλὴν τῶν εἰς τοὺς προσκόπους διδασκομένων καὶ εἰς τὴν ἐκμάθησιν ναυτικῶν γνώσεων καὶ εἰς διάφορα ναυτικὰ ἔργα καὶ ναυτικὰς ἀσκήσεις, διό, προπαιδευόμενοι οὕτω ἐπαρκῶς, δικαιοῦνται, δυνάμει εἰδικοῦ νόμου νὰ κατατάσωνται, καλούμενοι ὑπὸ τὰ ὅπλα, εἰς τὸ πολεμικὸν ναυτικόν. Οἱ μικροτέρας δὲ ἡλικίας παῖδες 10—12 ἐτῶν συγκροτοῦσι τὰς ὁμάδας *λυκοπούλων*, εἰς τὰς ὁποίας προπαιδεύονται, ἵνα εἰσέλθωσιν, ἅμα τῇ συμπληρώσει τοῦ 12ου ἔτους, εἰς τὸν προσκοπισμόν, εἰς τὸν ὁποῖον διακρίνονται ἐξαιρετικῶς, διότι ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας ἐθίζονται εἰς τὴν τήρησιν τῶν προσκοπικῶν διδαγμάτων.

Ὑφίστανται δὲ καὶ ἐν Ἑλλάδι, ὡς ἐπίσης καὶ ἐν Αἰγύπτῳ, ὑπὸ τὸ σύστημα τοῦ διεθνοῦς προσκοπισμοῦ καὶ ὁμάδες θηλέων προσκόπων, Ἑλληνίδων *ὁδηγῶν*, ἄριστα λειτουργοῦσαι ὑπὸ ἴδιον διοικητικὸν συμβούλιον ἐκ κυριῶν καὶ δεσποινίδων, παρὰ ταῖς ὁποίαις, ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν *πουλάκια*, μαθητεύουν ὁμάδες μικρῶν κορασίδων, ἀντιστοίχως πρὸς τὰ μικρὰ λυκόπουλα.

Ὡς σῆμα ὁ ἑλληνικὸς προσκοπισμὸς καθώρισε τὸ τοῦ διεθνοῦς, τὸ τρίφυλλον, φέρον ὅμως ἐν τῷ μέσῳ τὸ σύμβολόν του, τὸν ἐκ τῆς τέφρας ἀναγεννώμενον φοίνικα, καὶ ὑπὸ τὴν φλόγα τὴν προσκοπικὴν ῥῆσιν «ἔσο ἕτοιμος». Εἰς δὲ τὴν ὑπὸ τὸν τρίφυλλον ταινίαν, ἐφ' ἧς αἱ διάφοροι ὀργανώσεις ἀναγράφουν τὴν ῥῆσιν αὐτήν, ὁ ἑλληνικὸς προσκοπισμὸς ἀνέγραψε τὸ «αἰὲν ἀριστεύειν».

Ἡ Ἑλλὰς κατ' ἀριθμὸν προσκόπων κατέχει μεταξὺ τῶν 41 κρατῶν, εἰς ἃ ὑφίστανται προσκοπικαὶ ὀργανώσεις, τὴν δεκάτην ἐνάτην θέσιν, εἶναι δὲ ἡ πρώτη, ἥτις μετὰ τὴν Ἀγγλίαν παρουσίασε προσκοπικὴν κίνησιν.

Μ. ΜΙΝΔΛΕΡ

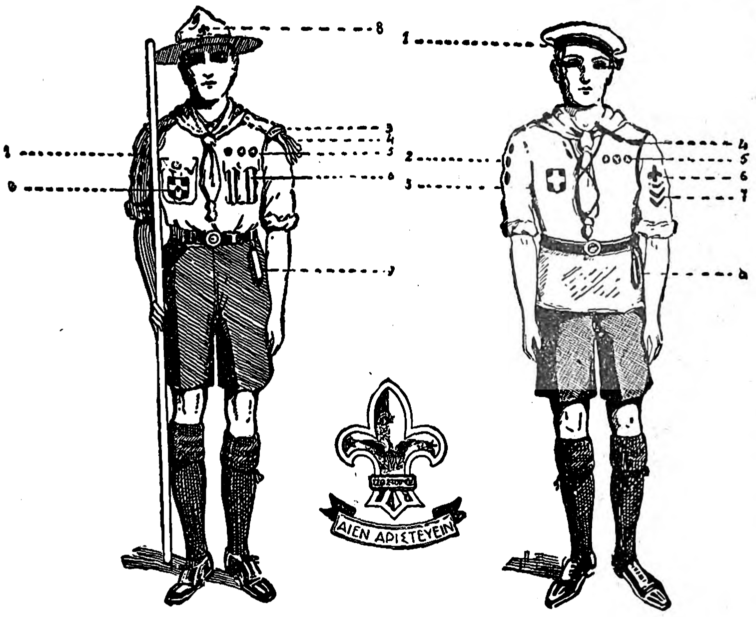

Στολαὶ προσκόπου καὶ ναυτοπροσκόπου.

[Ἀριστερά: 1=πτυχία εἰδικοτήτων, 2=πρόσκοπος τοῦ ἔθνους, 3=ἀριθμὸς ὁμάδος καὶ πόλις, 4=ταινία προσκόπου α' τάξεως, 5=ἀστέρες ὑπηρεσίας, 6=βαθμὸς (ἐνωμοτάρχου), 7=μαχαιρίδιον, 8=σῆμα πίλου. Εἰς τὸ μέσον: Ἔμβλημα τοῦ σώματος Ἑλλήνων προσκόπων. Δεξιά: 1=ταινία πίλου, 2=πτυχία εἰδικοτήτων, 3=πρόσκοπος τοῦ ἔθνους, 4=σειρήτιον χρώματος ἐρυθροῦ. 5=ἀστέρες ὑπηρεσίας, 6=διακριτικὸν τάξεως, 7=διακριτικὸν βαθμοῦ, 8=μαχαιρίδιον.]

Σχολικὴ σωματικὴ ἀγωγή. Ἡ Ἑλλὰς εὐθὺς ὡς συνεπήχθη εἰς κράτος ἔλαβε πρόνοιαν διὰ τὴν ἀγωγὴν τῆς νεότητος. Ἡ παράδοσις ὅμως τοῦ λογιωτατισμοῦ δὲν ἀφῆκε τοὺς πρώτους ἰθύντορας τῆς παιδείας νὰ σκεφθοῦν καὶ περὶ τοῦ σώματος τῶν παιδευομένων. Ἀντελήφθησαν μὲν ὅτι εἰς τὴν Εὐρώπην εἶχεν ἀρχίσει νὰ εἰσάγεται ἡ γυμναστικὴ εἰς τὰ σχολεῖα καὶ ἀνέγραψαν εἰς τὰ διατάγματα περὶ δημοτικῶν σχολείων τοῦ 1834 καὶ περὶ ἑλληνικῶν σχολείων καὶ γυμνασίων τοῦ 1836, διατάξεις σχετικὰς πρὸς τὴν γυμναστικήν, ἀλλ' ὁ τρόπος τῆς διατυπώσεως τῶν διατάξεων αὐτῶν, ἀποδεικνύει ὅτι μικρὰν σημασίαν ἔδιδον οὗτοι εἰς τὸ σῶμα καὶ εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς καλλιεργείας αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ἡ γυμναστικὴ δὲν ἐφηρμόσθη εἰς τὰ σχολεῖα κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἀπελευθερώσεως. Οὔτε περὶ μορφώσεως γυμναστῶν ἐλήφθη πρόνοια, οὔτε περὶ καταρτισμοῦ γυμναστηρίων. Τῷ 1834 ἱδρύθη εἰς Ναύπλιον γυμναστήριον, τοῦ ὁποίου ἡ διεύθυνσις ἀνετέθη εἰς τὸν Γερμανὸν Κόρκ. Τὸ γυμναστήριον τοῦτο ἔκλεισε τὰς πύλας του ταχέως, μαζὶ μὲ τὴν μεταφορὰν τοῦ διδασκαλείου ἐν Ἀθήναις. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ἱδρύθη τότε καὶ γυμναστήριον, τοῦ ὁποίου ἡ διεύθυνσις ἀνετέθη εἰς τὸν πρῶτον Ἕλληνα γυμναστὴν Γεώργιον Παγῶντα, ὁ ὁποῖος καὶ βιβλίον συνέγραψεν ὑπὸ τὸν τίτλον «Περίληψις τῆς γυμναστικῆς», ἀλλ' ἡ γυμναστικὴ περιωρίζετο μόνον εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ διδασκαλείου, οἱ ὁποῖοι ἀποφοιτῶντες ἐξ αὐτοῦ δὲν ἐθεώρουν ἀναγκαῖον νὰ γυμνάζουν τοὺς ἰδικούς των μαθητάς.

Τῷ 1858 ὁ βασιλεὺς Ὄθων ἵδρυσε, παρὰ τὸ παλαιὸν πτωχοκομεῖον, ἄλλο γυμναστήριον, τοῦ ὁποίου ἡ διεύθυνσις ἀνετέθη εἰς τὸν Γερμανὸν Ottendorf καὶ κατόπιν εἰς τὸν Παγῶνταν ἀλλὰ καὶ τοῦτο οὐδόλως σχεδὸν συνετέλεσεν εἰς τὴν δημιουργίαν γυμναστικοῦ πνεύματος.

Τῷ 1862 ἡ τότε προσωρινὴ κυβέρνησις ἐξέδωκε ψήφισμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἔψεγε τὸ παρελθόν, διότι κατεδίκασε τὴν νεολαίαν «νὰ διάγῃ βίον ἀντίθετον πρὸς τὸν προορισμὸν τοῦ ἐλευθέρου πολίτου καὶ ἐπιβλαβῆ εἰς τὰς σπουδὰς τοῦ μαθητοῦ» καὶ εἰσῆγε δι' αὐτοῦ τὴν ὁπλασκίαν εἰς το πανεπιστήμιον καὶ εἰς τὰ κατώτερα ἐκπαιδευτήρια τὴν γυμναστικήν. Τὸ ψήφισμα ὅμως τοῦτο δὲν ἦτο ἐκδήλωσις κρατοῦντος πνεύματος, διὸ καίτοι προέβλεπε περὶ μορφώσεως γυμναστῶν καὶ προμηθείας γυμναστικῶν ὀργάνων, οὔτε διὰ τὴν πρώτην, οὔτε διὰ τὴν δευτέραν ἐλήφθη πρόνοια, ἡ δὲ γυμναστικὴ εἰσήχθη εἰς τὰ σχολεῖα ὄχι ὡς ὑποχρεωτικὸν μάθημα. Τῷ 1868 διωρίσθη διευθυντὴς τοῦ παρὰ τὸ πτωχοκομεῖον δημοσίου γυμναστηρίου ὁ Ἰωάννης Φωκιανός, ὅστις συνετέλεσε κατὰ πολὺ εἰς τὴν ἐπιβολὴν τῆς γυμναστικῆς ἰδέας. Ἀλλ' εἰς τὸν λογιωτατισμὸν προσετέθη ἤδη καὶ ἄλλο ἐμπόδιον, ὁ εἰσβαλὼν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς τὴν Ἑλλάδα ῥωμαντισμός, ὁ ὁποῖος τὴν ὑγείαν καὶ τὴν σωματικὴν ἀκμὴν ἐθεώρει ἀγροικίαν. Ἐξ ἄλλου ἀνεφάνησαν καί τινες ὑποστηρίζοντες ὅτι ἀντὶ τῆς γυμναστικῆς ἔπρεπε νὰ εἰσαχθοῦν εἰς τὰ σχολεῖα αἱ στρατιωτικαὶ ἀσκήσεις. Οὗτοι ἠδυνήθησαν ἐν τέλει νὰ ἐπικρατήσουν καὶ τῷ 1871 εἰσήχθησαν αἱ στρατιωτικαὶ ἀσκήσεις εἰς τὰ σχολεῖα διὰ τοὺς μαθητὰς τοὺς ἄγοντας ἡλικίαν 14 ἐτῶν καὶ ἄνω. Τῷ 1877 ὅμως κατηργήθησαν αἱ στρατιωτικαὶ ἀσκήσεις, καὶ τῷ 1880 εἰσήχθη ἡ γυμναστικὴ εἰς τὰ γυμνάσια, ὡς ὑποχρεωτικὸν πλέον μάθημα καὶ ἱδρύθη τὸ πρῶτον σχολικὸν γυμναστήριον εἰς τὸ Βαρβάκειον. Τῷ 1883 εἰσήχθη ἡ γυμναστικὴ καὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, παραλλήλως ὅμως εἰσήχθησαν καὶ πάλιν αἱ στρατιωτικαὶ ἀσκήσεις εἰς τὰ σχολεῖα, ἀλλὰ περιωρίσθησαν μόνον εἰς τὰς δύο ἀνωτέρας τάξεις τοῦ γυμνασίου, καταργηθεῖσαι ὁριστικῶς τῷ 1893.

Διὰ τοῦ ψηφίσματος τοῦ 1862 ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις ἀνέθεσε τὴν γυμναστικὴν τῶν σχολείων εἰς τοὺς ὑπαξιωματικοὺς καὶ στρατιώτας τοῦ λόχου τῶν πυροσβεστῶν. Εἰς τὸ πεδίον τῶν ἀσκήσεων τοῦ λόχου ἐκείνου ὑπῆρχε γυμναστήριον καὶ διὰ τοῦτο οἱ ἄνδρες τοῦ λόχου ἐθεωρήθη ὅτι ἦσαν οἱ μόνοι γυμναστικοί. Μόλις τῷ 1882 ἐλήφθη πρόνοια καὶ ἐλειτούργησε 40θήμερος σχολὴ πρὸς μόρφωσιν γυμναστῶν. Εἰς τὴν σχολὴν ἐκείνην ἐφοίτησαν πτυχιοῦχοι τοῦ διδασκαλείου, εἷς δὲ ἐξ αὐτῶν ὑπῆρξεν ὁ Σ. Πέππας. Τοιαύτη σχολὴ ἐλειτούργησε καὶ τῷ 1884. Εἰς τὴν πρώτην σχολὴν ἐδίδαξεν ὁ Ν. Πύργος ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Φωκιανοῦ καὶ εἰς την δευτέραν μόνον ὁ Φωκιανός. Σοβαρωτέρα πρόνοια περὶ μορφώσεως γυμναστῶν ἐλήφθη τῷ 1893, ὅτε ἐξεδόθη διάταγμα «Περὶ κανονισμοῦ τοῦ Κεντρικοῦ Γυμναστηρίου καὶ περὶ τῆς εἰδικῆς γυμναστικῆς σχολῆς». Ἡ σχολὴ ἐλειτούργησε τῷ 1897 ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Σ. Πέππα, ἡ δ' εἰς αὐτὴν φοίτησις ἦτο διετής. Ἐξ αὐτῆς ἐξῆλθον οἱ πρῶτοι ἐπιμελῶς ἐκπαιδευθέντες γυμνασταί. Τῷ 1899 ἐψηφίσθη ὁ ΒΧΚΑ' νόμος «Περὶ γυμναστικῆς», διὰ τοῦ ὁποίου ἱδρύθη ἡ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν πάλιν τοῦ Σ. Πέππα, λειτουργήσασα μέχρι τοῦ 1917 «Σχολὴ γυμναστῶν», ὡρίσθη νὰ γίνηται ἡ γυμναστικὴ τρεῖς τοὐλάχιστον ὥρας καθ' ἑβδομάδα εἰς πάντα τὰ σχολεῖα καὶ τὸ πανεπιστήμιον, χάριν τοῦ ὁποίου ἱδρύθη τὸ Ἀκαδημαϊκὸν Γυμναστήριον, καὶ ἐθεσπίσθη ν' ἀποσταλοῦν εἰς Εὐρώπην γυμνασταὶ πρὸς εὐρυτέρας σπουδάς, ἀποσταλέντων τῶν Ἰ. Χρυσάφη καὶ Φ. Καρβελᾶ. Εἰς τὴν σχολὴν τῶν γυμναστῶν ἡ φοίτησις ἦτο διετὴς καὶ ἐνεγράφοντο εἰς αὐτὴν οἱ φοιτήσαντες ἐπὶ δύο ἔτη εἰς τὸ πανεπιστήμιον. Διὰ τοῦ νόμου ὅμως ΓΥΛΗ' τοῦ 1909 περιωρίσθησαν τὰ προσόντα καὶ ἐνεγράφοντο εἰς τὴν σχολὴν οἱ κεκτημένοι ἀπολυτήριον γυμνασίου. Ἡ σχολὴ τῶν γυμναστῶν μετωνομάσθη τῷ 1918 εἰς «Διδασκαλεῖον γυμναστικῆς» καὶ ἐλειτούργησεν ὡς τριτάξιον ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἰ. Χρυσάφη ἐπὶ μίαν διετίαν καὶ κατόπιν ὡς διτάξιον ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Φ. Καρβελᾶ. Ἔγινεν ὅμως πάλιν τῷ 1929 τριτάξιον, πλουτισθὲν εἰς προσωπικὸν καὶ μετονομασθὲν τῷ 1932 εἰς «Γυμναστικὴν Ἀκαδημίαν».

Τὸ ἐφαρμοζόμενον γυμναστικὸν σύστημα ἐν Ἑλλάδι ἦτο τὸ γερμανικόν, μετὰ τὴν ἐκ Σουηδίας ὅμως ἐπιστροφήν, τῷ 1902, τῶν Χρυσάφη καὶ Καρβελᾶ, ὁ δεύτερος διορισθεὶς καθηγητὴς εἰς τὴν σχολὴν τῶν γυμναστῶν ἐδίδαξε τὸ σουηδικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον καὶ καθωρίσθη διὰ τα σχολεῖα διὰ διατάγματος τοῦ 1909.

Φ. Κ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Πλὴν τῶν ἐν τοῖς ἐγχειριδίοις δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων, βλ. *Krause J. H.*, «Gymnastik und Agonistik der Hellenen» (= «Ἑλληνικὰ oder Institute, Sitten und Bräche des alten Hellas» Bd I, 1—2, Leipzig 1841).— *Gardiner N.*, «Greek athletic sports and festivals» (London 1916).— *Klee Th.*, «Zur Geschichte der gymnischen Agone» (Berlin 1918).— *Παναγιωτάκου Ἀγγελ.*, «Hygiène chez les anciens Grecs» (Paris 1923).— *Ringwood I. C.*, «Agonistic features of greek local festivals» (New York 1927).— *Forbes C. A.*, «Greek physical education» (New York—London 1929).— *Butler A. J.*, «Sport in classic times» (London 1930).— *Gardiner N.*, «Athletics in ancient world» (Oxford 1930).

Τὰ τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας βλ. ἐν τῷ τμήματι περὶ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ περὶ λαϊκῆς ζωῆς.

Περὶ τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς, κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχήν, ἔγραψαν οἱ: *Δροσίνης Γ.*, «Ἡ σκοπευτικὴ ἄσκησις τοῦ ἔθνους» (Ἀθῆναι 1907). — «Ἡ ἐν Ἑλλάδι γυμναστικὴ καὶ τὸ νομοσχέδιον περὶ στρατιωτικοῦ σχεδίου γυμναστικῆς» (ὑπόμνημα τῆς σχολῆς τῶν γυμναστῶν, Ἀθῆναι 1907). — *Χρυσάφης Ι. Ε.*, «Ἡ σωματικὴ ἀγωγὴ καὶ ἡ στρατιωτικὴ προπαίδευσις» (Ἀθῆναι 1924 — 1925, τ. 2, γ' ἐκδ. 1931).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἔκθεσις περὶ τοῦ νέου γαλλικοῦ συστήματος σωματικῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦ παρ' ἡμῖν ὄντος νῦν ἐν χρήσει» (Ἀθῆναι 1925).— *Θεοδωρόπουλος Π.*, «Οἱ γυμνικοὶ ἀγῶνες ὡς μέσα εὐγενοῦς ἀγωγῆς» (Ἀθῆναι 1926).— *Χριστοδούλου Ν. Κ.*, «Ὁ γυμναστικὸς σύλλογος Θεσσαλονίκης καὶ ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀθλητισμοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ» (Θεσσαλονίκη 192[illegible]).— «Κανονισμὸς ὀργανώσεως δημοσίων, ἰδιωτικῶν καὶ στρατιωτικῶν γυμναστηρίων» (Ἀθῆναι 1927).— *Παυλίνης Ευ.*, «Ἱστορία τῆς γυμναστικῆς» (Ἀθῆναι 1928).— *Παυλίνης Ευ. Γ.*, «Ἡ παιδιά» (Ἀθῆναι 1930).— *Σακελλαρίου Τ.*, «Ὁ ἐπιστημονικὸς ἀθλητισμός» (Ἀθῆναι 1933).

Διὰ τὴν ὀρειβασίαν καὶ τὰς χιονοδρομίας ἐν Ἑλλάδι, βλ. τὰς λ. *ὀρειβασία* καὶ *χιονοδρομία* τῆς «Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας» (τ. ΙΘ΄/1932 καὶ ΚΔ΄/1934).

Διὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας ἰδιαιτέρως, βλ. *Ἡλιόπουλος Χ. Α.*, «Περὶ τῆς ἀνασυστάσεως τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων» (Κέρκυρα 189[illegible]).— *Ἀργυρὸς Α.*, «Οἱ πρῶτοι ἐν Ἀθήναις διεθνεῖς Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες τοῦ 1896» (Ἀθῆναι, ἄνευ ἔτους).— *Γεωργιάδης Δ.*, «Les jeux olympiques à Athènes» (Paris 1896).—[*Λάμπρος Σ. Π.*, *Πολίτης Ν.*, *Φιλήμων Τ.*, *Ἄννινος Χ.*, καὶ *Κουμπερτὲν Δ.*], «Οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες 756 π. Χ.—1896» (Ἀθῆναι 1896, καὶ γαλλ. ὑπὸ *L. Olivier*, γερμ. ὑπὸ *P. Eugnath*).— «Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας τοῦ 1896» (Ἀθῆναι 1896).— «Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες ἐν Ἀθήναις, 1896» (Ἀθῆναι 1896, πανηγυρικὸν τεῦχος «Ἑστίας».— *Σπηλιωτόπουλος Α. Θ.*, «Οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες διὰ τῶν αἰώνων» (Ἀθῆναι 1906).— *Κατσαρᾶς Κ. Μ.*, «Ἡ Ἑλλὰς κατὰ τοὺς διεθνεῖς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας 1906» (Ἀθῆναι 1906).— «Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες 1906» (Παναθήναια ΣΤ' 1906, τεῦχ. 132).— *Σαββίδης Π. Σ.*, «Λεύκωμα τῶν ἐν Ἀθήναις Β' Διεθνῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων τοῦ 1906» (Ἀθῆναι 1907).— *Χρυσάφης Ι. Ε.*, «Οἱ σύγχρονοι διεθνεῖς Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες» (Ἀθῆναι 1928).

Περὶ σχολικῆς γυμναστικῆς καὶ ὑγιεινῆς ἐν γένει, βλ. *Μαλτῆς Ἀρ.* καὶ *Καραΐας Στ.*, «Σχολικὴ ὑγιεινή» (Ἀθῆναι 1903).— *Σάββας Κ. Γ.*, «Νύξεις τινὲς πρὸς βελτίωσιν τῆς σχολικῆς ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1904).— *Βλάχος Α.*, «Ἡ ὑγιεινὴ τοῦ σχολείου» (Ἀθῆναι 1904).— *Σαράτσης Δ. Ι.*, «Περὶ ὑπαιθρίων σχολείων καὶ ὑπαιθρίου διδασκαλίας» (Βόλος 1913).— *Λαμπαδάριος Ἐμμ.*, «L'organisation de l'hygiène scolaire et de la pédologie en Grèce» (ἐν τῇ «Introduction à la science de l'enfant», München 1913).— *Τοῦ αὐτοῦ* «La scoliose scolaire en Grèce», Paris 1914 ... chen 1913, ἐκ τῆς «Hygiène scolaire», καὶ σχολική ... *Χαριτάκης Κ. Α.*, «Ὑγιεινὴ στοιχειώδης καὶ σχολική» (Χανιὰ 1914). — *Ἁρμόδιος Ἀ. Ι.*, «Συμπεράσματα ἐκ τῆς ἐπιθεωρήσεως τῶν σχολικῶν κτιρίων» (Ἀθῆναι 1917).— *Λαμπαδάριος Ε.*, «Ὀργάνωσις καὶ ἀποτελέσματα σχολικῆς ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1920).— *Τοῦ αὐτοῦ* «Κῶδιξ σχολικῆς ὑγιεινῆς» (Ἀθῆναι 1922).— *Τοῦ αὐτοῦ* «Μαθήματα σχολικῆς ὑγιεινῆς» (Ἀθῆναι 1923).— *Ἀλοΐζος* ... «Ὑπαίθρια σχολεῖα» (Ἀθῆναι 1923).— ... σχολικὴ γυμναστική» (Ἡράκλειον 1924 — 1925 τεύχη 8).— *Λαμπαδάριος Ε.*, «Ὁ δείκτης τῆς σωματικῆς αὐξήσεως τοῦ Ἕλληνος μαθητοῦ» (Ἀθῆναι 1929).— *Τοῦ αὐτοῦ* «Ὁ Κ. Σάββας ἱδρυτὴς τῆς σχολικῆς ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Κοινωνικῇ Ὑγιεινῇ» τ. Α'/1929, ἀρ. 3).— *Χαραλαμπόπουλος Ἀ. Ν.*, «Ἡ ὑγιεινὴ τοῦ σχολείου» (Ἀθῆναι 1929).— *Γεδεὼν Σοφ. Μ.*, «Παιδομετρικαὶ ἔρευναι ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1931).— *Χρυσάφης Ι. Ε.*, «Ἡ σωματικὴ ἀγωγὴ τῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως» (Ἀθῆναι 1931, γ' ἐκδ.). — *Λαμπαδάριος Ἐμμ. Ν.*, «Σχολικὴ ὑγιεινὴ μετὰ παιδολογίας» (Ἀθῆναι 1934, γ' ἐκδ.).

Digitized by Google

Διὰ τὰς λαϊκὰς παιδιὰς καὶ γυμνάσματα βλ. τὸ οἰκεῖον τμῆμα τῆς βιβλιογραφίας τῆς *Λαϊκῆς ζωῆς*.

Γυμναστικὸς-ἀθλητικὸς τύπος (ἐν Ἑλλάδι): «Ἐπιθεώρησις ποδηλατικὴ καὶ ἀθλητικὴ τῆς Ἀνατολῆς» (συνδέσμου ἑλληνικῶν ἀθλητικῶν καὶ γυμναστικῶν σωματείων, Ἀθῆναι 1898).— «Σύνδεσμος τῶν ἑλληνικῶν ἀθλητικῶν καὶ γυμναστικῶν σωματείων. Ἡμερολόγιον 1910» (Ἀθῆναι 1910).— «Ἑλληνικὴ ἀγωγή» (ἑταιρείας γυμναστικῶν μελετῶν).— «Ἡ νίκη» (*Ἀγγ. Φέτση*, Ἀθῆναι 1921—1928). — «Ἀθλητικὴ ἐπιθεώρησις» (Ἀθῆναι 1923—1924).— «Δελτίον τοῦ Συνδέσμου τῶν ἑλληνικῶν ἀθλητικῶν καὶ γυμναστικῶν σωματείων» (Ἀθῆναι 1924 κ.ἑ.).— «Ἡμερολόγιον ὁδοιπορικοῦ συνδέσμου» (Ἀθῆναι 1925-1926).— «Ἀθλητισμός» (*Α. Ζ. Ὡραιοπούλου*, Ἀθῆναι 1927).— «Ἀθλητικὸς κόσμος» (*Φ. Κουντουριώτου*, Ἀθῆναι 1927—1928).— «Ἀθλητισμός» (*Σ. Γιαννουλάτου*, Ἀθῆναι 1927, καὶ ἀπὸ τοῦ 1928 ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀθλητικὴ Ἑβδομάς»).— «Ἡ ἀθλητική» (*Σ. Γιαννουλάτου - Φ. Κουντουριώτη*, Ἀθῆναι 1928—1929).— «Ὅλα τὰ σπόρ» (*Γ. Ι. Τόγια*, Ἀθῆναι 1929).— «Ἐκδρομικά» (Ἀθῆναι 1929 κ.ἑ., ἡ κυρίως ὀρειβατικὴ ἔκδοσις ἐν Ἑλλάδι).— «Ἀθλητής» (*Γ. Νικολιδάκη*, Ἀθῆναι 1931).— «Μηνιαῖον δελτίον» (Φυσιολατρικοῦ συνδέσμου «Φοίνιξ», Ἀθῆναι 1931 κ.ἑ.).— «Ἀθλητικὰ νέα» (Χανιὰ 1931 κ.ἑ.). — «Ἀθλητικὰ Χρονικά» (Ἀθῆναι 1932).— «Ἀθλητικὴ Φωνή» (Ἀθῆναι 1932 κ.ἑ.).— «Ἀθλητικὴ Κυριακή» (Ἀθῆναι 1933 κ.ἑ.).— «Τὸ βουνό» (Ἀθῆναι 1934 κ. ἑ.).

Προσκοπισμός. Ἱστορικὰ ἐγχειρίδια περὶ τοῦ ἐν Ἑλλάδι προσκοπισμοῦ ἐλλείπουν. Ἀντ' αὐτῶν βλ. τὸν *Γ. Φεσόπουλον*, «Ἐξωσχολικὴ ἀγωγὴ καὶ προσκοπισμός» (Ἀθῆναι 1933) καὶ τὰ ἐγχειρίδια τῆς «Προσκοπικῆς βιβλιοθήκης»: «Οἱ Ἕλληνες στρατιῶται» (1911).— «Παιδιαὶ καὶ ἀσκήσεις» (1912).— «Ὁδηγίαι διὰ τοὺς ἀρχηγοὺς ὁμάδων» (1912).— «Προκαταρκτικαὶ γνώσεις ὑποψηφίων δοκίμων προσκόπων καὶ στολαί» (1912).— «Ἐγκόλπιον τοῦ Ἕλληνος προσκόπου» (1912).— «Ἐγκόλπιον τοῦ ἀρχηγοῦ ὁμάδος» (ὑπὸ *Κ. Μ. Μελᾶ* 1913).— «Ἐγχειρίδιον ἀσκήσεων καὶ πεζικῶν γυμνασίων τοῦ προσκόπου (ὑπὸ *Κ. Μελᾶ* καὶ *Ι. Ζαλοκώστα*, 1914).— «Στρατιωτικὴ προπαίδευσις καὶ τελειοποίησις» (1915).— «Καταστατικὸν Σώματος Ἑλλήνων Προσκόπων» (1915).— «Ἐγκόλπιον τοῦ Ἕλληνος προσκόπου τοπογράφου» (1915).— «Ὁ προσκοπισμός» (1925).— «Τὸ Σῶμα Ἑλληνίδων Προσκόπων» (1915).— «Περὶ συλλόγων καὶ σχολικῶν ὁμάδων προσκόπων» (1915). — «Πρόχειρον ἐγκόλπιον τοῦ Ἕλληνος προσκόπου» (1917).— «Πῶς θὰ γίνῃς δόκιμος πρόσκοπος» (1919).— «Ὀργανισμὸς Σώματος Ἑλλήνων Προσκόπων» (1919).— «Ἔκθεσις περὶ τῶν προσκοπικῶν ἐργασιῶν Δυτικῆς Μακεδονίας» (1919).— «Ἀπαιτήσεις διὰ μαθητευόμενον Α΄ τάξεως,— Β΄ τάξεως,— Γ΄ τάξεως» (1919, τομίδια 3). — «Τί εἶναι προσκοπισμός» (1919).— «Καταστατικὸν τοπικοῦ προσκοπικοῦ συνδέσμου» (1920).— «Ὁδηγίαι περὶ συμπεριφορᾶς» (1920).— «Πρακτικαὶ ὁδηγίαι δι' ἐφόρους τοῦ Σώματος Ἑλλήνων Προσκόπων» (1920).— «Ἀπαιτήσεις διὰ πρόσκοπον Α΄ τάξεως καὶ Β΄ τάξεως» (1920, τομίδια 2).— «Σύστημα κατ' ἐνωμοτίας» (1920).— «Ἡ ζωὴ στὸ στρατόπεδο» (1920).— «Μαθήματα περὶ πειθαρχίας καὶ ἀσκήσεων πυκνῆς τάξεως» (1922).— «Πῶς περνοῦν οἱ πρόσκοποι» (ὑπὸ *Γ. Α. Παπαθανασίου*, 1924).— «Κατασκηνώσεις προσκοπικαί» (1926). — «Ὀργανισμὸς Σώματος Ἑλλήνων Προσκόπων» (1929). — «Ὀργανισμὸς θερινῆς κατασκηνώσεως» (1931).— «Βιβλιάριον διὰ πρόσκοπον Α΄ τάξεως, Β΄ τάξεως καὶ Γ΄ τάξεως» (1932—1933, τομίδια 3).— «Ἀγωγὴ προσκόπων—ἑλληνοπαίδων. Ἑρμηνεία τοῦ νόμου τῶν προσκόπων» (ὑπὸ *Ν. Α. Μακρῆ*, 1934).

Προσκοπικὸς τύπος: «Ἕσο ἕτοιμος» (τῆς ἐν Αἰγύπτῳ κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τῶν Ἑλλήνων προσκόπων, Ἀλεξάνδρεια 1914 κ. ἑ.).— «Πρόσκοπος» (Ἀθῆναι 1915).— «Ἡ ζωὴ τῶν προσκόπων» (Σώματος Ἑλλήνων Προσκόπων, Ἀθῆναι 1917—1921).— «Ἕσο ἕτοιμος» (τοῦ Σώματος Ἑλλήνων Προσκόπων, Ἀθῆναι 1920 κ. ἑ.).— «Ἡ ἀναγέννησις» (*Γ. Α. Βαρβαρέτου*, Ἰωάννινα 1923 κ. ἑ.).— «Πρόσκοπος Μικρασίας» (ὁμάδων Μικρασίας, Ἀθῆναι 1923).— «Προσκοπικὴ ἠχώ» περιφερειακῆς ἐπιτροπῆς Αἰγύπτου, Κάϊρον 1924 κ.ἑ.).— «Προσκοπικὴ Ζωή» (Κέρκυρα 1926—1929).— «Ὁ πρόσκοπος (*Θ. Γ. Πεφανῆ*, Κέρκυρα 1928.

Π. Ν. Π.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Χαρακτὴρ καὶ ῥοπὴ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἡ Ἑλλάς, ὅπως τἆλλα στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ, πρώτη καὶ τὴν ἀληθῆ ἐπιστήμην ἐδημιούργησε καὶ τὴν φιλοσοφίαν, ἠρεύνησε δὲ τὰ σπουδαιότατα τῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων καὶ ὑπετύπωσε τὰς κυριωτάτας τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν, μεγίστην δ' ἔσχε ῥοπὴν ἐπὶ τὴν παγκόσμιον φιλοσοφικὴν διανόησιν, ἧς ἀποτελεῖ ἔτι καὶ νῦν ἀδιάσειστον βάσιν.

Ἀναμφισβήτητον εἶναι ὅτι ἀπόπειραι πρὸς ἑρμηνείαν τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου παρὰ πᾶσι φέρονται τοῖς λαοῖς, οὐ μόνον τοῖς προηγμένοις, ἀλλὰ καὶ αὐτοῖς τοῖς ζῶσι κατὰ φύσιν. Ἀλλὰ πᾶσα τοιαύτη ἀπόπειρα δὲν εἶναι φιλοσοφία, ἐξήγησις τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου ἀπὸ τῶν πραγμάτων αὐτῶν ὁρμωμένη καὶ διὰ μεθόδου συντελουμένη αὐστηρῶς ἐπιστημονικῆς. Ἡ Ἀνατολή, ἥτις οὐδὲ τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας ἐδημιούργησε, δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ συστήματα ἀκραιφνῶς φιλοσοφικά. Τῶν ἀνατολικῶν λαῶν ἡ φιλοσοφία εἶναι μυθολογία μᾶλλον καὶ θεοσοφία. Οὕτως ἡ τῶν Σινῶν, ἡ τῶν Περσῶν, ἡ τῶν Ἰουδαίων. Καὶ ἡ ἰνδικὴ ὀλίγα μόνον παρήγαγε γνωσιολογικὰ καὶ γνησίως φιλοσοφικὰ διδάγματα. Μόνοι οἱ Ἕλληνες, ἐνωρὶς ἀπαλλαγέντες τῶν μυθολογικῶν παραδόσεων, παρὰ τοὺς ἱερεῖς ἀνέδειξαν τοὺς σοφοὺς καὶ ἀντὶ τῆς πίστεως τὸν ὀρθὸν λόγον ἔσχον κριτήριον ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ ἐρεύνῃ. Ἐκ τούτου δ' εὐλόγως ἀπεκρούσθησαν αἱ γνῶμαι πάντων ἐκείνων, ὅσοι ἐδίδαξαν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ὁρμᾶται ἐκ τῆς Ἀνατολῆς· οὕτω τῶν Αἰγυπτίων ἐκ τῶν παλαιῶν καὶ πολλῷ μᾶλλον τῶν Ἰουδαίων τῆς ἀλεξανδρεωτικῆς σχολῆς, ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων τοῦ Röth μάλιστα καὶ τοῦ Gladisch καὶ τοῦ Willmann καὶ τοῦ L. v. Schröder καὶ τοῦ Mabileau καὶ ἄλλων, καθ' οὓς τὰ ἑλληνικὰ φιλοσοφήματα, εἴτε ἐν ὅλῳ, εἴτε ἐν μέρει, ἐπήγασαν ἐξ ἀνατολικῶν διδαγμάτων, οἷον τὸ τῶν Ἐλεατῶν ἀπὸ τῆς ἰνδικῆς φιλοσοφίας, τὸ τῶν Πυθαγορείων ἀπὸ τῆς σινικῆς, τὸ τοῦ Ἡρακλείτου ἀπὸ τῆς περσικῆς, τὸ τοῦ Ἐμπεδοκλέους ἀπὸ τῆς αἰγυπτιακῆς, ἀπὸ τῆς ἰουδαϊκῆς δὲ τὸ τοῦ Ἀναξαγόρου. Ὅτι ἡ φιλοσοφία ἡ ἑλληνικὴ δὲν προῆλθεν ἀπὸ τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐντεῦθεν γίνεται πρόδηλον ὅτι οὐδὲ ὁ Ἀριστοτέλης αὐτός, ὅστις πανταχοῦ ἀναζητεῖ τὰς ἱστορικὰς βάσεις τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν, μνημονεύει ἀνατολικὰ φιλοσοφήματα. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι οἱ Ἕλληνες παρέλαβον στοιχεῖα φιλοσοφικὰ ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, ἴσχυσε πάντως καὶ ἐνταῦθα τὸ τῆς πλατωνικῆς «Ἐπινομίδος»: «ὅ τι περ ἂν Ἕλληνες βαρβάρων παραλάβωσι, κάλλιον τοῦτο εἰς τέλος ἀπεργάζονται» (987 D).

Ἥψαντο δὲ οἱ Ἕλληνες τῶν σπουδαιοτάτων φιλοσοφικῶν ζητημάτων. Ὥρισαν τὴν φιλοσοφίαν κατὰ τὴν εὐρυτέραν αὐτῆς ἔννοιαν, ἐν ᾗ περιλαμβάνει πάσας τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας, καὶ κατὰ τὴν στενωτέραν, καθ' ἣν ζητεῖ νὰ ἐρευνήσῃ τὰς πρώτας ἀρχὰς καὶ αἰτίας τῶν ὄντων καὶ πειρᾶται νὰ δημιουργήσῃ ἑνιαίαν περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίαν. Οὕτω μάλιστα διὰ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, εἰς οὓς ἠκολούθησαν μᾶλλον ἢ ἧττον οἱ ἄλλοι. Ὑπετύπωσαν δὲ οἱ Ἕλληνες καὶ τὰς μεθόδους τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ τὰς πρώτας περὶ τῆς γνώσεως θεωρίας· οὕτως ἐν τῷ ζητήματι τῷ περὶ τοῦ δυνατοῦ καὶ τῶν ὁρίων τῆς γνώσεως, τὴν δογματικὴν θεωρίαν καὶ τὴν σκεπτικὴν καὶ τὴν θετικὴν καὶ τὴν κριτικήν· ἐν δὲ τῷ περὶ τῆς πηγῆς τῆς γνώσεως καὶ τοῦ κριτηρίου τῆς ἀληθείας τὴν ὀρθολογικὴν καὶ τὴν ἐμπειρικήν· ἐν δὲ τῷ περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως τὴν πραγματολογικὴν καὶ τὴν ἰδεολογικὴν καὶ ὅσαι ἄλλαι ἐν τοῖς νεωτέροις φέρονται χρόνοις.

Ἡ σκεπτικὴ φιλοσοφία ἀναφαίνεται ἤδη παρὰ τοῖς προσωκρατικοῖς φιλοσόφοις, ἀναπτύσσεται δὲ μᾶλλον καὶ διατυποῦται ἐν ταῖς μεγάλαις σκεπτικαῖς σχολαῖς τῆς Ἑλλάδος, τῇ τοῦ Πύρρωνος καὶ τῇ μέσῃ καὶ τῇ νεωτέρᾳ ἀκαδημίᾳ. Τῆς θετικῆς τὰς βάσεις κατέβαλον οἱ σοφισταί, μάλιστα ὁ Πρωταγόρας· τῆς κριτικῆς ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης· τῆς ὀρθολογικῆς πάλιν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἄλλοι, τῆς δ' ἐμπειρικῆς οἱ σοφισταὶ καὶ οἱ κυρηναϊκοὶ καὶ οἱ ἐπικούρειοι· τῆς ἰδεολογίας ἀρχηγέτης ἐγένετο ὁ Πλάτων, ἡ δὲ κριτικὴ πραγματολογία τὴν ἀφετηρίαν αὐτῆς ἔχει ἀπὸ τοῦ Δημοκρίτου.

Καὶ αἱ ἀξιολογώτεραι δὲ τῶν περὶ τοῦ κόσμου θεωριῶν ἐν Ἑλλάδι ἐδημιουργήθησαν τὸ πρῶτον· οὕτως ἡ δυΐζουσα, προκειμένου περὶ τῆς φύσεως τῶν ὄντων, καὶ ἡ ἑνίζουσα, δηλονότι ἡ ὑλίζουσα καὶ ἡ ἰδανίζουσα καὶ ἡ ταυτίζουσα. Ὡσαύτως δὲ ὁ θεϊσμὸς καὶ ἡ πανθεΐα καὶ ἡ ἀθεΐα καὶ αἱ ἄλλαι περὶ θεοῦ θεωρίαι, ἔτι δ' αἱ περὶ τῆς ψυχῆς.

Τοῦ δυϊσμοῦ εἰσηγητὴς πρῶτος ἐν Ἑλλάδι ἐγένετο ὁ Ἀναξαγόρας, εἰς ὃν ἠκολούθησαν ἄλλαι ἔπειτα σχολαί, μάλιστα δὲ ἡ σωκρατική· τοῦ δὲ ὑλισμοῦ ἀντιπρόσωποι ἐγένοντο οἱ περὶ τὸν Δημόκριτον μάλιστα καὶ τὸν Ἐπίκουρον· τοῦ δὲ ἰδανισμοῦ ὁ Πλωτῖνος κατ' ἐξοχήν, ὁ ἄκρως ἀντιπρόσωπος τῆς νέας πλατωνικῆς σχολῆς· τῆς δὲ ταυτιζούσης φιλοσοφίας ἡ στοά. Ὁ Ἀναξαγόρας, ὅπως τὸν δυϊσμόν, εἰσήγαγεν εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὸν θεϊσμόν, θεωρίαν πρυτανεύσασαν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ φιλοσοφίᾳ, ὁ Ξενοφάνης τὴν πανθεΐαν, ἣν τελειότερον ὕστερον ἀνέπτυξεν ἡ στοά, τὴν ἀθεΐαν οἱ σοφισταί, μάλιστα δὲ ὁ Κριτίας καὶ ἄλλων σχολῶν ὀπαδοί, ἰδίᾳ δὲ τῶν ὑλιζουσῶν. Καὶ αἱ περὶ τῆς ψυχῆς δὲ ὡς οὐσίας θεωρίαι πολλοὺς ἔσχον θιασώτας, οἵτινες καὶ περὶ ἀθανασίας αὐτῆς ἐφιλοσόφησαν, ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων ἐν τοῖς πρώτοις. Καὶ ὡς ἐνέργειαν ἄλλοι ὑπέλαβον τὴν ψυχήν· οὕτως ὁ Πρωταγόρας καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ἐξ οὗ ὁρμᾶται ἡ θεωρία ἡ περὶ τῆς ψυχῆς ὡς ἐντελεχείας.

Καὶ τῆς φιλοσοφίας δὲ τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου καὶ τῶν ἠθῶν καὶ τοῦ καλοῦ καὶ τῆς τέχνης, ἔτι δὲ τῆς ἱστορίας καὶ ὅσαι ἄλλαι περὶ τοῦ βίου ὑπάρχουσι θεωρίαι, ἐν Ἑλλάδι κατεβλήθησαν τὰ θεμέλια. Διότι οἱ Ἕλληνες οὐ μόνον τοὺς νόμους τοὺς διέποντας τὰ φαινόμενα ἀνεζήτησαν, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἰδέας ἀπέβλεψαν καὶ ἀξίας, πρὸς ἃς ὀφείλει νὰ ῥυθμίζηται ὁ βίος, ὥρισαν δὲ τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ τοὺς κυριωτάτους τῶν πολιτευμάτων τύπους καὶ τοῦ καλοῦ καὶ τῆς τέχνης τὰ εἴδη καὶ τοὺς κανόνας καὶ καθόλου ὅ,τι συντείνει εἰς τὴν σεμνὴν ἐμφάνισιν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Μαρτυροῦσι τῶν σοφιστῶν καὶ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν στωϊκῶν καὶ τοῦ Θουκυδίδου καὶ τοῦ Πολυβίου καὶ ἄλλων Ἑλλήνων τὰ διδάγματα, εἰς ὧν τὴν ἐγγυτέραν ἐξέτασιν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἰσέλθῃ ἡ γενικωτάτη αὕτη ἐπίσκεψις τῶν τοιούτων προβλημάτων.

Καὶ οὐ μόνον διὰ τοῦτο θαυμαστοὶ εἶναι οἱ Ἕλληνες, ὅτι τὰ φιλοσοφικὰ ζητήματα ἐξήτασαν καὶ τὰς ἀξιολογωτάτας εἰσήγαγον θεωρίας, ἀλλὰ καὶ διότι ἐν τελειοτάτῃ γλώσσῃ διετύπωσαν τὰ φιλοσοφήματα αὐτῶν, ἔπλασαν δὲ εἰς σαφήνειαν καὶ διαύγειαν ἀνεφίκτους φιλοσοφικοὺς ὅρους.

Μεγίστη δ' ἐγένετο καὶ ἡ ἐπίδρασις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τοὺς ἄλλους λαούς, οἵτινες οὐ μόνον τὰ φιλοσοφικὰ διδάγματα ἐκ τῆς Ἑλλάδος παρέλαβον, ἀλλὰ καὶ τὴν γλῶσσαν τῶν Ἑλλήνων τὴν φιλοσοφικὴν ἔσχον πηγήν, ἐξ ἧς ἤντλουν, καὶ παράδειγμα, καθ' ὃ τοὺς ἰδίους ἔπλασσον ὅρους, ἀπὸ τῶν χρόνων ἤδη τῶν ἀρχαιοτάτων. Δηλοῦται ἡ ἐπίδρασις αὕτη πρώτιστα πάντων ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῶν Ῥωμαίων, ἔπειτα ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ ἀνατολικῇ φιλοσοφίᾳ, τῇ ἰουδαϊκῇ, τῇ συριακῇ, τῇ περσικῇ, τῇ ἀραβικῇ καὶ τῇ εὐρωπαϊκῇ τῶν μέσων αἰώνων καὶ τῇ νεωτέρᾳ. Διὰ τῆς φιλοσοφίας κυρίως τὸ πνεῦμα τὸ ἑλληνικὸν ὑπέταξε τὴν Ῥώμην. Ὅπως ἡ ποίησις καὶ ἡ ῥητορικὴ καὶ ἡ τέχνη ἡ ῥωμαϊκὴ καθόλου, οὕτω καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία εἶναι τῶν Ἑλλήνων μιμήματα. Ἀπόγραφα τῶν ἑλληνικῶν ὀνομάζει τὰ ἔργα αὐτοῦ ὁ Κικέρων, ὅστις ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ἀκολουθεῖ εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς στωϊκούς. Τῆς στοᾶς ὀπαδοὶ ἐγένοντο καὶ ὁ Σενέκας καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Μᾶρκος Αὐρήλιος. Τῶν Σεξτίων ἡ φιλοσοφία οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ κρᾶμα στωϊκῶν καὶ πλατωνικῶν καὶ πυθαγορείων διδαγμάτων.

Ἡ ἐπὶ τοὺς Ἰουδαίους ῥοπὴ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας διαφαίνεται ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ γραμματείᾳ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Καὶ ὡρμήθη ἡ ῥοπὴ αὕτη ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν ἀλεξανδρεωτικῶν. Ἀπὸ τῶν αὐτῶν δὲ χρόνων ἔχει τὴν ἀφετηρίαν αὐτῆς ἡ ἐπὶ τοὺς Σύρους ἑλληνικὴ ἐπίδρασις. Ἐνωρὶς μετεφράσθησαν εἰς τὸ συριακὸν τοῦ Ἀριστοτέλους τὰ συγγράμματα, ἱδρύθη δὲ καὶ ἀκαδημία ἐν Συρίᾳ, ἡ τῆς Ἐδέσσης, Σύροι δ' ἐγένοντο καὶ οἱ νέοι πλατωνικοὶ φιλόσοφοι Πορφύριος, Ἰάμβλιχος καὶ Σώπατρος. Καὶ εἰς τὴν Περσίαν διὰ τῶν Σύρων εἰσήχθη ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἀφ' ὅτου μάλιστα ὁ Δαμάσκιος, ὁ τελευταῖος τῶν Ἀθηνῶν σχολάρχης, μετὰ τοῦ Σιμπλικίου καὶ ἄλλων νέων πλατωνικῶν ἦλθον εἰς τὴν χώραν ταύτην. Ὁ Οὐράνιος ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Χοσρόου Νουσιρβὰν μετέφρασεν εἰς τὸ περσικὸν τὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Εἶχον δὲ καὶ οἱ Πέρσαι ἀκαδημίας, τῆς Νισίβεως καὶ τῆς Γανδισαπώρας. Καὶ εἰς τοὺς Ἄραβας, οἵτινες ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ Βορείῳ Ἀφρικῇ καὶ ἐν Ἱσπανίᾳ διέτριψαν περὶ τὴν ἐπιστήμην, Σύροι εἰσήγαγον κατ' ἀρχὰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν· ἀλλὰ καὶ τὸ Βυζάντιον συνεβάλετο εἰς τοῦτο ὄχι ὀλίγον.

Πολὺ μεγαλυτέρα ὑπῆρξε τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τὴν νεωτέραν ἡ ἐπίδρασις, ἥτις καὶ πρότερον μὲν ἠσκήθη, μάλιστα διὰ τῶν Ῥωμαίων καὶ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν σχολαστικῶν καὶ τῶν Ἀράβων καὶ ὅσοι ἄλλοι μετελαμπάδευσαν τῆς ἑλληνικῆς διανοίας τὸ φῶς εἰς τοὺς ἔπειτα, πολὺ δὲ μᾶλλον ἀφ' ὅτου οἱ ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Ἑσπερίαν ἐλθόντες Ἕλληνες, ἐδίδαξαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ ἡρμήνευσαν τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς καὶ οὕτω κατέβαλον τὴν ἄσειστον κρηπῖδα, ἐφ' ἧς ἱδρύθη τὸ περίλαμπρον οἰκοδόμημα τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ. Καὶ ἀποκαλύπτει ἡ ἔρευνα ἡ ἀκριβὴς ἑλληνικὰ διδάγματα ἐν πᾶσιν, ὡς εἰπεῖν, τοῖς νεωτέροις φιλοσοφήμασιν. Ἀπὸ τῶν διδαγμάτων τῶν πυθαγορείων ἔχει ὁμολογουμένως τὴν ἀφετηρίαν ἡ περὶ τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος θεωρία τοῦ Κοπερνίκου· ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀναζῇ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Βρούνου καὶ τοῦ Καμπανέλλα, ὁ Παρμενίδης ἐν τῇ τοῦ Τελεσίου καὶ ἄλλων μετ' αὐτόν, ὁ Ἡράκλειτος ἐν τῇ τοῦ Nietzsche καὶ ἄλλων· τοῦ Δημοκρίτου τὰ δόγματα ἀναφαίνονται παρὰ τῷ Βρούνῳ καὶ τῷ Γαλιλαίῳ καὶ τῷ Καρτεσίῳ καὶ τῷ Hobbes καὶ τῷ Locke καὶ τῷ Hume, ἔτι δὲ τῷ Darwin καὶ τῷ Helmholtz καὶ ἄλλοις σοφοῖς τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

Πολὺ ἰσχυροτέρα ὑπῆρξε τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν συστημάτων τῆς Ἑλλάδος ἡ ἐπὶ τοὺς νεωτέρους ῥοπή, ἰδίᾳ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἐν Ἰταλίᾳ ὁ Πλάτων ἐγένετο ὁ ἥρως τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ πλατωνικῆς ἀκαδημίας, ἔπειτα δὲ τοῦ Rosmini, τοῦ Gioberti καὶ ἄλλων ὁ προσφιλὴς φιλόσοφος. Ἐν Γαλλίᾳ ὁ Malebranche, ὁ Cousin, ὁ Fouillée, πλεῖστοι ἄλλοι εἶναι τοῦ Ἕλληνος φιλοσόφου θιασῶται, ἐν Ἀγγλίᾳ ὁ Cudworth καὶ ὁ Ἑρρῖκος More καὶ οἱ ἄλλοι ἀντιπρόσωποι τῆς κανταβριγιακῆς σχολῆς. Πολλῷ μᾶλλον ἔκδηλον δεικνύουσι τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Πλάτωνος ὁ Κάντιος ἐν Γερμανίᾳ καὶ ὁ Fichte καὶ ὁ Ἕγελος, ὡσαύτως δὲ ὁ Ἕρβαρτος καὶ ὁ Schelling, ὅστις δεύτερος Πλάτων ὠνομάσθη, ὁ Schopenhauer καὶ πάντες οἱ νέοι καντιακοί. Ἀρχηγέτην αὐτῆς θεωρεῖ τὸν Πλάτωνα ἡ μαρβούργειος σχολὴ τῶν περὶ τὸν Hermann Cohen καὶ τὸν Natorp καὶ τὸν Cassirer, ἔτι δὲ ἡ φαινομενολογικὴ σχολὴ τῶν περὶ τὸν Husserl καὶ ἡ ἀξιολογικὴ τῶν περὶ τὸν Windelband καὶ τὸν Rickert. Ἡ θρησκεία, τὸ δίκαιον, αἱ περὶ πολιτείας θεωρίαι τῶν νεωτέρων χρόνων ὑπέστησαν τὴν πλατωνικὴν ἐπίδρασιν.

Οὐχὶ μικροτέρα ὑπῆρξεν ἡ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τοὺς νεωτέρους ῥοπή. Ὁ λόγος τοῦ Μελάγχθονος ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι «unus ac solus methodi artifex» ἰσχύει ἔτι καὶ νῦν. Ἀλλ' οὐ μόνον τὰ λογικά, ἀλλὰ καὶ τὰ ἠθικὰ καὶ τὰ τῆς πρώτης φιλοσοφίας, ὅπως καὶ τἆλλα διδάγματα τοῦ Ἀριστοτέλους, ἅτινα καὶ καθ' ὅλους

Digitized by Google

ἐκράτησαν τοὺς μέσους αἰῶνας, ὑπάρχουσι καὶ σήμερον βάσις κατὰ τὸ πλεῖστον τῶν ἐπιστημῶν τούτων. Ἡ στωϊκὴ φιλοσοφία διὰ τοῦ Κικέρωνος πρὸ πάντων καὶ τοῦ Σενέκα μετελαμπαδεύθη εἰς τοὺς νεωτέρους. Τοῦ Βρούνου ἡ πανθεΐα, ὅπως καὶ ἡ τοῦ Σπινόζα, ἐξ ἐκείνης ἔλαβον τὴν ἀρχήν. Καὶ θεολόγοι δὲ καὶ πολιτικοὶ καὶ φιλόσοφοι ἄλλοι τῶν νεωτέρων χρόνων, ἐν οἷς καὶ ὁ Nietzsche, ἐνεπνεύσθησαν ἐκ τῶν δογμάτων τῆς μεγάλης ταύτης σχολῆς. Ἡ ἐπικούρειος φιλοσοφία, ἡ ἀκολουθήσασα εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Δημοκρίτου, ἀνενεώθη ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ Gassendi, πολλῷ δὲ μᾶλλον ὑπὸ τῶν ὑλιστῶν τοῦ διαφωτισμοῦ ἐν Γαλλίᾳ καὶ ὑπὸ ἄλλων ἐν ἄλλαις χώραις. Τοῦ Πύρρωνος ἡ διδασκαλία, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων σκεπτικῶν σχολῶν τὰ γνωσιολογικὰ θεωρήματα, ἀναφαίνονται παρὰ τῷ Hume καὶ τοῖς ἄλλοις σκεπτικοῖς τῶν νεωτέρων χρόνων. Τῆς νέας πλατωνικῆς φιλοσοφίας τὴν ἐπίδρασιν ἐλέγχουσι πάντα τὰ νεώτερα ἰδανίζοντα συστήματα, ἀπὸ τοῦ Λεϊβνιτίου μέχρι τοῦ Schelling καὶ τοῦ Ἐγέλου καὶ τοῦ Bergson καὶ ὅσοι ἄλλοι ἀνήκουσιν εἰς ταύτην τὴν σχολήν.

Ἀλλὰ περιττὸν πλείονα νὰ ἀναγράψωμεν παραδείγματα. Καὶ ἐκ τῶν ὀλίγων, ἅτινα παρεθέσαμεν, γίνεται περιφανὲς ὅτι δικαίως ὁμολογεῖται ὑπὸ πάντων ὅτι οἱ νεώτεροι, ὡς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καθόλου, καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ εἶναι οἱ ἐπίγονοι τῶν Ἑλλήνων, ὅτι πᾶσα ἡ νεωτέρα φιλοσοφία στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς, ὅτι ὁ Πλάτων μάλιστα καὶ ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι οἱ αἰώνιοι τῆς φιλοσοφίας μυσταγωγοὶ καὶ δᾳδοῦχοι, περὶ αὐτοὺς δὲ στρέφονται τὰ νεώτερα φιλοσοφήματα, ὡς πλανῆται περὶ ἐξαισίους ἡλίους.

Θ. ΒΟΡΕΑΣ

1. ***Ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία.*** Ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι ἡ φιλοσοφία ὡς ἔμμονος ἀπόπειρα πρὸς δημιουργίαν «ἑνιαίας περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίας, ἱκανοποιούσης τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδίας» δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς διανύσασα τέσσαρας φάσεις. Κατὰ τὴν πρώτην φάσιν εἶναι στενῶς συνδεδεμένη πρὸς τὴν τότε τὸ πρῶτον ἀναπτυσσομένην ἐπιστήμην τῆς φύσεως, ἀντλοῦσα ἐξ αὐτῆς τὰ ἐνδιαφέροντά της καὶ οἱονεὶ ταυτιζομένη πρὸς αὐτήν. Ἀπὸ τοῦ Ζ΄ μέχρι τοῦ Ε΄ π.Χ. αἰῶνος οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι τῶν ἑλληνικῶν ἀποικιῶν τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας προσπαθοῦν νὰ λύσουν τὸ κοσμολογικὸν πρόβλημα τῆς οὐσίας τῶν ὄντων καὶ τῆς γενέσεως τοῦ κόσμου. Κατὰ τὴν δευτέραν φάσιν ἡ φιλοσοφία στρέφεται ἀπὸ τοῦ κόσμου πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ πειρᾶται νὰ συλλάβῃ τὴν ἔννοιαν τοῦ κόσμου ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐν σχέσει πρὸς τὸν κόσμον. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι κέντρον τῆς τοιαύτης κατευθύνσεως τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι πλέον αἱ ἑλληνικαὶ ἀποικίαι, ἀλλ' αἱ Ἀθῆναι τῶν μετὰ τὰ περσικὰ χρόνων. Κατὰ τὴν τρίτην φάσιν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἄμεσον συνέχειαν τῆς προηγουμένης, μετέχει τῆς φιλοσοφικῆς κινήσεως ὁλόκληρος ὁ ἑλληνικὸς κόσμος, ὡς οὗτος διεμορφώθη μετὰ τὰς κατακτήσεις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Ἡ φιλοσοφία ὁρμᾶται ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου καὶ καταλήγει εἰς αὐτόν, ὡς εἰς κέντρον τοῦ σύμπαντος. Εἶναι ἡ φάσις, καθ' ἣν σημειοῦται ἡ μεγαλυτέρα ἐπίδοσις εἰς τὰς γνωσιολογικὰς καὶ ἠθικὰς θεωρίας. Κατὰ τὴν τετάρτην τέλος φάσιν, τὴν φάσιν τῆς ἐπιστημονικῆς εἰδικεύσεως, τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ, τοῦ συγκρητισμοῦ καὶ τῆς ἐπαναφορᾶς καὶ ἀναπροσαρμογῆς παλαιοτέρων φιλοσοφικῶν συστημάτων, σημειοῦται ἡ κατάπτωσις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος.

α) *Κοσμολογικὴ περίοδος τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.* Ἤδη ἀπὸ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος ὡς πρῶτος ἐγκαινιάσας τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἱδρύσας σχολὴν θεωρεῖται ὁ *Θαλῆς ὁ Μιλήσιος* (624—546). Ἡ Μίλητος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην (Ζ΄ καὶ ΣΤ΄ αἰών) ἦτο ἡ πλέον ἀκμάζουσα καὶ πλουσία ἐκ τῶν πόλεων τῆς Ἰωνίας, μὲ πολιτισμὸν πολὺ περισσότερον προηγμένον ἀπὸ τὸν τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Θεμελιῶδες γνώρισμα τόσον τῆς μιλησιακῆς σχολῆς, ὅσον καὶ τῶν ἄλλων φιλοσοφικῶν σχολῶν τῆς πρώτης ταύτης περιόδου, εἶναι ὅτι θέλουν νὰ ἐξηγήσουν διὰ μιᾶς τὴν φύσιν καὶ τὴν καταγωγὴν τῶν πραγμάτων, χωρὶς νὰ διερωτῶνται προηγουμένως ποῖοι εἶναι οἱ νόμοι οἱ διέποντες τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα καὶ ποίαν μέθοδον πρέπει ν' ἀκολουθήσουν διὰ τὴν εὕρεσιν τῆς ἀληθείας. Οὕτω καὶ ὁ Θαλῆς, ἀντιμετωπίζων μετὰ πρωτοφανοῦς θάρρους τὸ ὅλον κοσμολογικὸν πρόβλημα, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὑπάρχει πρᾶγμά τι, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ γενέτειρα ἀρχὴ πάντων τῶν ἄλλων καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἐπανέρχονται ταῦτα διὰ τῆς φθορᾶς, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει ἀναλλοίωτον ἐν τῇ ποικιλίᾳ καὶ τῇ μεταβολῇ τῶν πραγμάτων καὶ τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸ ἀνώλεθρον στοιχεῖον πάντων τῶν πραγμάτων. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο εἶναι κατ' αὐτὸν τὸ ὕδωρ. Ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ μεταξὺ τοῦ Θαλοῦ ὡς φιλοσόφου καὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ θεολόγων καὶ μυθολόγων ἔγκειται οὐχὶ εἰς τὴν διακήρυξιν τῆς ἀρχῆς ταύτης, ἀλλ' εἰς τὸ ὅτι πρῶτος αὐτὸς προσεπάθησε νὰ προσκομίσῃ ἀποδείξεις τοῦ ἰσχυρισμοῦ του, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐμφανίζηται οὗτος ὡς προϊὸν ἐπαγωγικῆς ἐρεύνης. Μετὰ τὸν Θαλῆν, ἡ διεύθυνσις τῆς μιλησιακῆς σχολῆς περιῆλθεν εἰς τὸν *Ἀναξίμανδρον* (610—546), ὁ ὁποῖος, μὲ τὸ αὐτὸ ἀκανθῶδες πρόβλημα ἀσχολούμενος καὶ προσπαθῶν νὰ τὸ λύσῃ κατὰ τρόπον καθολικώτερον, ἐδίδαξεν ὅτι ἀρχὴ τῶν πάντων εἶναι τὸ ἄπειρον, στοιχεῖον ὅλως διάφορον τῶν γνωστῶν στοιχείων, ἀγέννητον καὶ ἀνώλεθρον, ἐξ οὗ ἀπορρέουν πάντα τὰ γνωστὰ κατὰ τὴν ποιότητα στοιχεῖα καὶ εἰς ὃ θὰ ἐπανέλθουν «κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν». Ὁ Ἀναξίμανδρος πρῶτος ἀπεπειράθη νὰ παράσχῃ διὰ τοῦ κοσμολογικοῦ συστήματός του ὀρθολογιστικὴν καὶ μηχανικὴν ἐξήγησιν τοῦ σύμπαντος, ἡ ὁποία προδίδει σκέψιν βαθεῖαν καὶ ῥωμαλέαν. Ὁ τελευταῖος ἐκπρόσωπος τῆς μιλησιακῆς σχολῆς εἶναι ὁ *Ἀναξιμένης* (585—528). Οὗτος ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἀναζήτησιν αἰσθητοῦ ἀρχικοῦ στοιχείου, θεωρήσας ὡς τοιοῦτο τὸν ἀέρα, ὁ ὁποῖος καὶ τὰς ἰδιότητας τοῦ ἀναξιμανδρείου ἀπείρου ἔχει καὶ εἶναι ἐπὶ πλέον αἰσθητός. Ἡ πρωτοτυπία τοῦ Ἀναξιμένους δὲν ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι καθώρισεν ἀκριβέστερον τὴν ἑνότητα τῆς ὕλης, ἀλλ' εἰς τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον ἐφαντάσθη τὴν σχέσιν μεταξὺ τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ βασικοῦ στοιχείου ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται ταῦτα, εἰς τὴν θεωρίαν του δηλαδὴ περὶ μανώσεως καὶ πυκνώσεως τοῦ ἀέρος.

Μετὰ τὴν μιλησιακὴν σχολήν, τὸ πρῶτον γεγονὸς τὸ ὁποῖον συναντᾷ ὁ ἱστορικὸς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, εἶναι ἡ ἐμφάνισις τῆς πυθαγορείου σχολῆς. Ἡ σχολὴ αὕτη εἶναι ἰωνικὴ ἀπὸ ἀπόψεως καταγωγῆς τοῦ ἱδρυτοῦ της (ὁ Πυθαγόρας κατήγετο ἐκ Σάμου), ἀλλ' ἀνεπτύχθη καὶ ἤκμασεν εἰς τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῆς Ἰταλίας, τὸ ὁποῖον ἐκαλεῖτο Μεγάλη Ἑλλὰς καὶ εἰς τὸ ὁποῖον εἶχον ἐγκατασταθῆ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἤδη τοῦ Ζ΄ π. Χ. αἰῶνος Ἕλληνες ἄποικοι, Ἀχαιοί, Μεσσήνιοι, Λοκροὶ κτλ. Τὸ νέον τοῦτο περιβάλλον δὲν ἐδεσμεύετο ἀπὸ τυραννικήν τινα παράδοσιν καὶ ὡς ἐκ τούτου ἦτο πλαστικώτερον καὶ γονιμώτερον. Ὁ *Πυθαγόρας* (571—497), ὁ ὁποῖος θεωρεῖται καὶ ὡς ἐπινοήσας τὸν ὅρον φιλοσοφία, ἵδρυσε σχολὴν μὲ πολὺ μεγαλυτέραν πειθαρχίαν ἀπὸ τὴν πειθαρχίαν τῆς μιλησιακῆς σχολῆς καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτὴν νέαν ὅλως τροπήν. Εχρησιμοποίησε τὴν ἐπιστήμην ὡς μέσον ἠθικῆς καθάρσεως. Ὅταν οἱ μαθηταὶ ἠσκοῦντο εἰς τὰ μαθηματικά, τὴν ἀστρονομίαν, τὴν μουσικήν, τὴν ἰατρικήν, τὴν γυμναστικήν, τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου, ἐθεώρουν τὰς σπουδὰς ταύτας ὡς διαφόρους βαθμῖδας, ὡς μέσα καθάρσεως τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων. Ὁ πυθαγορισμός, διατηρήσας βαθέα τὰ ἴχνη πρωτογόνου θρησκευτικότητος, ἐπρόσεξε διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὡς φιλοσοφικὸν σύστημα τὸν ἄνθρωπον, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀγνοήσει ἡ μιλησιακὴ σχολή. Καὶ τὸν ἐπρόσεξε χωρὶς νὰ παραμελήσῃ καὶ τὸ ἀγωνιῶδες πρόβλημα, τὸ ὁποῖον ἀπησχόλει τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν εἰς τὰ πρῶτά της βήματα, τὸ πρόβλημα τοῦ θεμελιώδους στοιχείου τοῦ κόσμου. Οἱ πυθαγόρειοι ἐπίστευσαν ὅτι διέκριναν περισσοτέρας ὁμοιότητας πρὸς τὰ ὄντα καὶ τὰ φαινόμενα εἰς τοὺς ἀριθμούς, τὰ ἁπλούστερα στοιχεῖα τῶν μαθηματικῶν, παρὰ εἰς τὸ ὕδωρ, τὸ πῦρ κλπ., καὶ κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ στοιχεῖα τῶν ἀριθμῶν εἶναι τὰ στοιχεῖα ὅλων τῶν πραγμάτων καὶ ὅτι ὁλόκληρος ὁ κόσμος εἶναι ἁρμονία καὶ ἀριθμός. Οἱ ἀριθμοὶ εἶναι δι' αὐτοὺς ἐκεῖνο, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται καὶ εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγουν τὰ πράγματα, αἱ ἔμμονοι αἰτίαι των καὶ ἡ οὐσία των. Πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου ἔφερον πλῆθος ἀποδείξεων, αἱ ὁποῖαι μαρτυροῦν, ἂν μή τι ἄλλο, μεγάλην ἀγχίνοιαν καὶ βαθεῖαν γνῶσιν τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν. Πλὴν τῆς περὶ ἀριθμῶν θεωρίας οἱ πυθαγόρειοι εἰσήνεγκον καὶ τὴν θεωρίαν περὶ ἀθανασίας καὶ μετενσωματώσεως τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία ἤσκησε βραδύτερον μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Ὁ πυθαγορισμὸς ἦτο ταυτοχρόνως θρησκευτικὴ αἵρεσις, ἡ ὁποία παρέσχεν εἰς τοὺς πιστούς της κανόνα ζωῆς διὰ τὴν κάθαρσιν καὶ τὴν σωτηρίαν καὶ φιλοσοφικὴ σχολὴ εἰς τὴν ὁποίαν ἡ σκέψις ὀφείλει τὰς πρώτας ἐπιτυχίας της ἐν τῇ προσπαθείᾳ της νὰ διακρίνῃ τὴν ἀφῃρημένην οὐσίαν τῶν πραγμάτων καὶ νὰ ἐπιγράψῃ εἰς τὰ φαινόμενα νόμους ἁπλοῦς καὶ νοητούς. Ἐν ταῖς ἐπιστήμαις ὑπερέβη κατὰ πολὺ τὴν φυσικὴν τῆς μιλησιακῆς σχολῆς καὶ ἔθηκε τὰ θεμέλια τῆς μεταφυσικῆς.

Πολὺ φιλοσοφικώτερος τοῦ Πυθαγόρου εἶναι ὁ *Ἡράκλειτος* ὁ Ἐφέσιος (περὶ τὸ 500), ὁ ὁποῖος περιφρονεῖ τὴν εἰδίκευσιν ἐν τῇ ἐρεύνῃ καὶ ὑπερεκτιμᾷ τὴν ἄμεσον ἀντίληψιν τῆς πραγματικότητος. Ὁ Ἡράκλειτος, συνεχίζων τὴν ἔρευναν ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς οὐσίας τῶν ὄντων, διδάσκει ὅτι ἡ ἀρχή, ἐξ ἧς τὰ πάντα προέρχονται καὶ εἰς ἣν τελευτῶσιν, εἶναι τὸ πῦρ. «Ἐκ πυρὸς πάντα καὶ εἰς πῦρ τελευτᾷ». «Κόσμον τόνδε τὸν αὐτὸν ἁπάντων οὔτέ τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν· ἀλλ' ἦν ἀεὶ καὶ ἔστι καὶ ἔσται πῦρ ἀείζωον, ἁπτόμενον μέτρῳ καὶ σβεννύμενον μέτρῳ». Ἀλλ' ἐκεῖνο ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν ἀθάνατον συμβολὴν τοῦ Ἡρακλείτου ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ εἶναι ἡ δυναμικὴ ἀντίληψις τοῦ κόσμου, ἡ περὶ τοῦ συνεχοῦς γίγνεσθαι θεωρία του. Ἡ πραγματικότης, κατ' αὐτόν, ὁμοιάζει πρὸς ποταμὸν ῥέοντα ἀενάως. Ὁ ἁπλοϊκὸς ἄνθρωπος βλέπει ἐν τῷ κόσμῳ διαφορὰς καὶ ἀντιθέσεις καὶ νομίζει ὅτι τὰ διάφορα καὶ τὰ ἀνόμοια τὰ χωρίζει ἀγεφύρωτόν τι χάσμα. Συστηματοποιεῖ τὰ ὅμοια καὶ διακρίνει τὰ ἀνόμοια, δημιουργῶν διὰ τοῦ νοῦ φανεράν τινα ἁρμονίαν καὶ ἀδυνατῶν νὰ συλλάβῃ τὴν ἀφανῆ ἁρμονίαν, ἡ ὁποία εἶναι «φανερῆς κρείττων». «Οὐ ξυνιᾶσιν ὅκως διαφερόμενον ἑωυτῷ ὁμολογέει», ὅτι ὁ θεὸς (ὁ κόσμος δηλαδὴ) εἶναι «ἡμέρα εὐφρόνη, χειμὼν θέρος, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός», ὅτι «ταὐτόν τ' ἔνι ζῶν καὶ τεθνηκὸς καὶ τὸ ἐγρηγορὸς καὶ τὸ καθεῦδον καὶ νέον καὶ γηραιόν· τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνά ἐστι, κἀκεῖνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα». Ὁ Ἡράκλειτος πρῶτος διετύπωσε τὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἑνότητος καὶ τῆς πάλης τῶν ἀντιθέσεων.

Ἀντίποδα τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τῶν θεωριῶν του περὶ διηνεκοῦς μεταβολῆς τῶν ὄντων καὶ τοῦ γίγνεσθαι ἀποτελοῦν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ἐλεατικῆς σχολῆς, ὁ Ξενοφάνης, ὁ Παρμενίδης, ὁ Ζήνων καὶ ὁ Μέλισσος, οἱ ὁποῖοι εἰς τὸν μεταβλητὸν κόσμον ἀντιπροέβαλον τὸ ἀναλλοίωτον εἶναι, τὸ μόνον διὰ τῆς νοήσεως καταληπτόν. Ἐκ τούτων ὁ *Ξενοφάνης* (570—477), ἀσχοληθεὶς κυρίως περὶ τὸ πρόβλημα τοῦ θεοῦ ὡς σταθερᾶς αἰτίας τοῦ κόσμου, κατεπολέμησε τὸν ἀνθρωπομορφισμὸν καὶ ἐδίδαξεν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἕν, ἀγέννητος, ἀκίνητος, τέλειος, οὐχὶ ἀνθρωποειδής, ἡ διδασκαλία του δὲ αὕτη εἶναι ἡ κυριωτέρα συμβολή του. Ὁ *Παρμενίδης* (περὶ τὸ 500) θέτει καὶ αὐτός, ὅπως ὁ Ἡράκλειτος, τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῆς πραγματικότητος πρὸς τὰς δοξασίας, τὰς ὁποίας αποκομίζομεν ἐκ τῶν αἰσθήσεων, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς ἐντελῶς ἀντίθετον συμπέρασμα. Κατ' αὐτὸν δυο γνωστικαὶ μέθοδοι ὑπάρχουν: μία τῆς ἀναλλοιώτου καὶ πλήρους ἀληθείας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀντιστοιχεῖ ὁ λόγος, η νόησις· δευτέρα τῆς δόξης καὶ τῶν ποικίλων καὶ μεταβλητῶν φαινομένων, ἀγομένη ὑπὸ τῆς συνηθείας καὶ τῆς συγκεχυμένης ἐμπειρίας τῶν αἰσθήσεων. Εἶναι ἀπαραίτητος ἡ γνωριμία μὲ τὴν δευτέραν, παρὰ τοὺς κινδύνους της, μὲ τὴν προϋπόθεσιν ὅμως ὅτι ἔχομεν ἀκολουθήσει προηγουμένως τὴν πρώτην, ὥστε νὰ εἴμεθα ὡπλισμένοι καλῶς διὰ νὰ διεξάγωμεν ἀνηλεῆ πολεμικὴν κατὰ τῆς πλάνης. Ἡ ἀναλλοίωτος καὶ ἀπόλυτος ἀλήθεια συνίσταται εἰς τὸ ὅτι πάντα τὰ ὄντα εἶναι ἕν, ὅτι δὲν ὑπάρχει γένεσις καὶ φθορὰ καὶ πλῆθος, ὅπως πλανώμενοι ὑπὸ τῶν αἰσθήσεων νομίζομεν. Μοναδικὸν δυνατὸν ὑποκείμενον τῆς νοήσεως καὶ θεμέλιον αὐτῆς εἶναι τὸ εἶναι· «ταὐτὸν ἐστι νοεῖν τε καὶ εἶναι». Τὸ νοεῖν καὶ ἐκεῖνο ἐν ὄψει τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ νόησις, δηλαδὴ τὸ εἶναι, εἰσὶν ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα. Τὸ ὂν εἶναι ἀγέννητον καὶ ἀνώλεθρον, ἀδιαίρετον, ἀκίνητον καὶ πεπερασμένον. Ὁ Παρμενίδης διὰ τῶν ἀντιλήψεών του τούτων δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ ἱδρυτὴς τῆς θεωρητικῆς ὀντολογίας καὶ γενικώτερον πάσης τῆς ὀρθολογιστικῆς φιλοσοφίας. Τὴν ὑπεράσπισιν τῆς περὶ ἑνὸς διδασκαλίας τοῦ Παρμενίδου ἀναλαμβάνει ὁ *Ζήνων* (490—430), ὅστις διὰ σειρᾶς συλλογισμῶν, οὐχὶ λογικῶς ἀψόγων, πειρᾶται ν' ἀποδείξῃ ὅτι οὔτε χῶρος, οὔτε πολλότης, οὔτε κίνησις ὑπάρχει πραγματικῶς, ἀλλ' ὅτι αἱ τὰς ἰδέας ταύτας ὑποβάλλουσαι ἡμῖν αἰσθήσεις μᾶς ἀπατῶσι. Τὰς αὐτὰς ἐπιδιώξεις ἔχει καὶ ὁ *Μέλισσος*· ἄν, λέγει, τὰ πράγματα καὶ αἱ ἰδιότητες, τὰς ὁποίας μᾶς ἀποκαλύπτουν αἱ αἰσθήσεις, ἦσαν ἀληθῆ, θὰ ἔπρεπε νὰ παραμένουν πάντοτε τὰ αὐτά, ἐνῷ ἡ ἐμπειρία μᾶς δεικνύει ὅτι μεταβάλλονται ἀδιακόπως, μεταμορφώνονται καὶ ἐξαφανίζονται. Ὁ Ἡράκλειτος ἀφ' ἑνὸς καὶ οἱ Ἐλεᾶται ἀφ' ἑτέρου, κυρίως ἀπὸ τοῦ Παρμενίδου, ἀντιπροσωπεύουν δύο ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτους θεωρίας περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος: τὴν δυναμικὴν ὁ πρῶτος (ἀέναον γίγνεσθαι), τὴν στατικὴν καὶ ἀντιεμπειρικὴν οἱ δεύτεροι (ἓν τὸ ὄν).

Τὰς δύο ταύτας διισταμένας θεωρίας προσεπάθησε νὰ συμβιβάσῃ ὁ *Ἐμπεδοκλῆς* (490—430), λαβὼν ἱκανὰ ἀπ' ἀμφοτέρων. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ἐπανερχόμενος εἰς τὸ περὶ οὐσίας τῶν ὄντων πρόβλημα τῆς μιλησιακῆς σχολῆς, διδάσκει ὅτι ὑπάρχουσι τέσσαρα στοιχεῖα («ῥιζώματα πάντων»), ἅτινα ἑνούμενα ἢ χωριζόμενα παράγουσι τὴν γένεσιν, τὴν φθορὰν καὶ τὴν ἀλλοίωσιν τῶν ὄντων: τὸ πῦρ, ὁ ἀήρ, τὸ ὕδωρ καὶ ἡ γῆ. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα εἶναι ἀγέννητα, ἄφθαρτα, ἀμετάβλητα, διάφορα κατὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν ποιότητα, ἐξ αὐτῶν δὲ προέρχονται τὰ ὄντα διὰ μηχανικῆς μίξεως καὶ διαχωρισμοῦ, κινοῦσα αἰτία τῶν ὁποίων εἶναι δύο δυνάμεις: ἡ «φιλότης», ἥτις ἑνοῖ, καὶ τὸ «νεῖκος», ὅπερ διαχωρίζει. Οὕτω ὁ Ἐμπεδοκλῆς προσέθηκεν εἰς τὴν μηχανικότητα δυναμικὸν χαρακτῆρα, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπεχώρισεν ἀπὸ ὕλης τὴν ἀρχὴν τῆς ζωῆς, ἣν οἱ Ἴωνες ἐθεώρουν ἔμμονον ἰδιότητα τῆς ὕλης. Τῇ ἐπιδράσει δύο τούτων δυνάμεων ὑπάρχει διαρκὴς ἐναλλαγὴ ἑνότητος καὶ πολλότητος, συνθέσεως καὶ ἀποσυνθέσεως· ἀπόλυτος ὅμως γένεσις καὶ φθορὰ δὲν ὑπάρχει, λόγῳ τῶν θεμελιωδῶν ἰδιοτήτων

Digitized by Google

στοιχείων, εἰς τὰ ὁποῖα ὀφείλεται ἡ ἐναλλαγὴ αὐτη. Ἡ περὶ κόσμου θεωρία τοῦ Ἐμπεδοκλέους συνδυάζει τὸν περὶ αἰωνίου γίγνεσθαι νόμον τοῦ Ἡρακλείτου πρὸς τὴν περὶ ἀρχεγόνων στοιχείων διδασκαλίαν τῶν Ἰώνων φιλοσόφων καὶ ταυτοχρόνως περιέχει καὶ τὴν θεωρίαν τῶν Ἐλεατῶν περὶ τοῦ ἀφθάρτου εἶναι. Τὴν αὐτὴν ἀπόπειραν συμφιλιώσεως (συμφιλιώσεως τῆς ἐλεατικῆς φιλοσοφίας περὶ τοῦ ἀμεταβλήτου ὄντος μὲ τὴν ἐμπειρικὴν πραγματικότητα τῆς πολλότητος καὶ τῆς κινήσεως) συναντῶμεν καὶ παρὰ τῷ *Ἀναξαγόρᾳ* 500- 428). Οὗτος, ἀποκρούων τὸ ἀπόλυτον ἓν τῶν Ἐλεατῶν, παραδέχεται πολλά, ἄπειρα τὸ εἶδος καὶ τὸν ἀριθμὸν πρῶτα στοιχεῖα («σπέρματα» ἢ «χρήματα», ἢ «ὁμοιομερῆ» κατ' Ἀριστοτέλη, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἤδη ἐν ἑαυτοῖς ὅλας τὰς διαφορὰς τῶν πραγμάτων. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα ὑπῆρχε καιρὸς καθ' ὃν «ὁμοῦ πάντα ἦν», ἀπήρτισαν δὲ τὸν κόσμον οἷος ὑποπίπτει εἰς τὰς αἰσθήσεις ἡμῶν διὰ τῆς ἐνεργείας ἀσωμάτου τινὸς δυνάμεως, τοῦ νοῦ (ἀντιστοιχοῦντος πρὸς τὴν φιλότητα καὶ τὸ νεῖκος τοῦ Ἐμπεδοκλέους), ὅστις εἶναι ἄπειρος, αὐτοκρατής, λεπτότατος, καθαρότατος, παγγνώστης κλπ. Ὁ ἁρμονικὸς κόσμος προῆλθεν ἐκ τῆς ἀρχεγόνου πανσπερμίας διὰ τῆς διακοσμητικῆς ἐπιδράσεως τοῦ νοῦ. Ὁ Ἀναξαγόρας διΐζει πολὺ περισσότερον ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλέα· ὁ νοῦς του, κεχωρισμένος ἀπολύτως τῶν σπερμάτων, εἶναι πνευματικώτερος τῆς φιλότητος καὶ τοῦ νείκους τοῦ Ἐμπεδοκλέους.

Ἂν ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Ἀναξαγόρας ἐδέχοντο τὰ στοιχεῖα τὰ συνιστῶντα τὸν κόσμον ὡς διάφορα κατὰ τὸ ποιόν, ὁ *Λεύκιππος* καὶ ὁ *Δημόκριτος* (460—371) τὰ ἐξέλαβον ὡς ἄτομα, ὅμοια κατὰ τὸ ποιόν, ἄπειρα καὶ διαρκῶς κινούμενα ἐν τῷ κενῷ, διαφέροντα δὲ μόνον «*ρυσμῷ καὶ διαθιγῇ καὶ τροπῇ*» (ἤτοι κατὰ τὸ μέγεθος, τὸ βάρος καὶ τὸ σχῆμα). Αἱ ἰδιότητες καὶ μεταβολαὶ τῶν ὄντων ὀφείλονται εἰς τὴν ἀλλαγὴν τόπου ὑπὸ τῶν ἀτόμων καὶ οὐχὶ εἰς τὴν ἀλλοίωσιν αὐτῶν. Οὕτω τὸ ὂν καθ' ἑαυτὸ δὲν μεταβάλλεται οὐδὲ ἀλλοιοῦται, ἐνῷ τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα ἐμφανίζουν πραγματικὰς μεταβολάς, ὀφειλομένας εἰς τὴν διάφορον σύνδεσιν τῶν ἀτόμων. Πάντα τὰ ἄτομα κινοῦνται ἀνέκαθεν διὰ τοῦ βάρους των ἐντὸς τοῦ ἀπείρου κενοῦ χώρου καὶ πίπτοντα ἀλληλοτυποῦσι καὶ γεννῶσι δίνην, δι' ἧς συνέρχονται τὰ ὁμοειδῆ καὶ σχηματίζονται συμπλέγματα ἀτόμων ἢ κόσμοι ἀναρίθμητοι. Ὁ Δημόκριτος, μὴ αἰσθανόμενος τὴν ἀνάγκην ἐξωτερικοῦ κινοῦντος αἰτίου καὶ ἀναγνωρίζων πλήρη αὐτάρκειαν εἰς τὰ μοναδικὰ ὑλικὰ ἄτομα, ἐγένετο εἰσηγητὴς τοῦ ὑλιστικοῦ ἑνισμοῦ καὶ θεμελιωτὴς τῆς νεωτέρας φυσικῆς. Δι' αὐτοῦ κλείει ἡ πρώτη φάσις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

β) *Ἀνθρωπολογικὴ περίοδος τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*. Μέχρι τῶν μέσων τοῦ Ε' αἰῶνος ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις εἶχε θέσει εἰς ἑαυτὴν τὸ καθῆκον νὰ ἐξακριβώσῃ ποία εἶναι ἡ βαθυτέρα πραγματικότης ἢ ποία εἶναι ἡ ἀληθὴς οὐσία τοῦ ὁρατοῦ κόσμου. Ἡ φροντὶς περὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων εἶχεν ἀφεθῆ εἰς τοὺς ποιητὰς καὶ τοὺς νομοθέτας, ὀλίγον δὲ καὶ παρεμπιπτόντως ἀπησχόλει τοὺς κυρίως φιλοσόφους. Μετὰ τὰ μηδικὰ ὅμως καὶ τὴν ἵδρυσιν τῆς ἀθηναϊκῆς «συμμαχίας» αἱ Ἀθῆναι μετεβλήθησαν εἰς κέντρον τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ ὑπέστησαν βαθεῖαν ἀλλαγήν. Ἡ μεγάλη συρροὴ μετοίκων καὶ δούλων ἐπέφερε διάσπασιν τῆς παλαιᾶς κοινωνικῆς ἑνότητος καὶ ἐκλόνισε τὴν κοινωνικὴν ἰσορροπίαν. Ὁ συνεκτικὸς δεσμός, ὁ ὁποῖος ἐκράτει τὴν ἀθηναϊκὴν κοινωνίαν, ἤρχισε νὰ χαλαροῦται, τοῦτο δ' ἐγέννησεν αὔξησιν τῆς σημασίας τῆς ἀτομικῆς προσωπικότητος. Μανιώδης ἀτομικισμὸς κατέλαβε τὰς Ἀθήνας καὶ τὰς πόλεις, αἱ ὁποῖαι ἐτέλουν ὑπὸ τὴν ἰδεολογικήν των ἐπιρροήν. Ἐκτὸς τούτου συνετελέσθη καὶ μία ἄλλη μεταβολὴ κατὰ τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνος. Προώδευσεν ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ τεχνικὴ εἰδίκευσις. Μέχρι τοῦδε ἡ φιλοσοφία δὲν ἠδιαφόρει διὰ τὴν πρακτικήν, αἱ ἀνάγκαι τῆς ὁποίας εἶχον προκαλέσει τὰς πρώτας της θεωρήσεις. Ὅταν ὅμως αἱ ἐφαρμογαὶ ἤρχισαν νὰ πληθύνωνται, ἀπεσπάσθησαν ἐκ τοῦ δένδρου, τοῦ ὁποίου ἀπετέλουν καρπούς. Ἡ πρόοδος αὕτη ἔθεσεν εἰς πρώτην μοῖραν τὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις ἔπαυσε πλέον νὰ θεωρῆται ὡς ἔμφυτος ἢ ὡς κληρονομικὸν προνόμιον· ἠδύνατο ν' ἀποκτηθῇ ὑπὸ ὅλων, ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου γενικῶς, τοῦτο δ' ἐγέννησε συζήτησιν περὶ τῆς μεθόδου τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τῆς φιλοσοφίας. Οὕτω, τὴν φύσιν ὡς κέντρον θεωρητικῆς φιλοσοφικῆς ἐρεύνης ἀντικατέστησεν ὁ ἄνθρωπος. Οἱ κυριώτεροι πρωτεργάται τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης ἐν τῷ προσανατολισμῷ τῆς σκέψεως κατὰ τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνος εἶναι οἱ σοφισταὶ καὶ ὁ Σωκράτης.

Οἱ σοφισταί, σπουδαιότεροι τῶν ὁποίων δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὁ *Πρωταγόρας* (γεν. 480 π. Χ.), ὁ *Γοργίας*, ὁ *Πρόδικος* καὶ ὁ *Ἱππίας*, ἀνέλαβον νὰ θεραπεύσουν πρακτικὰς καὶ συγκεκριμένας ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Αἱ Ἀθῆναι καὶ αἱ ἄλλαι δημοκρατούμεναι πόλεις τοῦ Ε' αἰῶνος ἐχρειάζοντο διδασκάλους διὰ νὰ διδάξουν εἰς τοὺς ἐλευθέρους πολίτας τὴν τέχνην τῆς ἀτομικῆς ἐπιτυχίας ἐν τῇ κοινωνικῇ ζωῇ. Ἐπειδὴ δὲ ἓν ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα μέσα ἐπικρατήσεως ἦτο ἡ εὐχέρεια καὶ ἡ εὐστροφία τοῦ λόγου, ἐπέμειναν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ ἀνεδείχθησαν ἀπαράμιλλοι διδάσκαλοι τῆς ῥητορικῆς. Παραλλήλως ὅμως δὲν ἠγνόησαν καὶ τὴν καθαρῶς φιλοσοφικὴν σκέψιν, δώσαντες εἰς αὐτὴν νέαν τροπήν. Οὕτως ὁ Πρωταγόρας ἐδίδασκεν ὅτι «*πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστι, τῶν δὲ μὴ ὄντων ὡς οὐκ ἔστι*», ἤτοι ὅτι ἡ αἴσθησις εἶναι φαινόμενον καθαρῶς ὑποκειμενικόν, τὸ δὲ ἀντικείμενον αὐτῆς ὑπάρχει μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὸ αἰσθανόμενον ἄτομον, ἐνῷ ἐν τῇ πραγματικότητι γίγνεται ἀδιακόπως. Διὰ τῆς ἀρχῆς ταύτης ὁ Πρωταγόρας ἐγένετο εἰσηγητὴς τῆς ὑποκειμενικῆς σχετικοκρατίας, ὅπως ὁ Γοργίας τοῦ γνωσιολογικοῦ καὶ ὀντολογικοῦ μηδενισμοῦ («*οὐδέν ἐστι καὶ εἰ ἔστιν ἀκατάληπτον τῷ ἀνθρώπῳ καὶ εἰ καταληπτόν, ἀνερμήνευτον τοῖς ἄλλοις*»). Οἱ σοφισταὶ εἰργάσθησαν ὅπως καταστήσουν κοινὸν κτῆμα ὅλην τὴν ἕως τότε συσσωρευθεῖσαν ἐντὸς τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν ἐπιστημονικῶν σχολῶν σοφίαν, ἐδίδαξαν τὸν τρόπον τοῦ αὐτοτελῶς σκέπτεσθαι καὶ προητοίμασαν διὰ τῆς ἐρεύνης των ἐπὶ τῆς μεθόδου, τῶν ὅρων, τῶν λέξεων κλπ. τὴν κατόπιν γενομένην συστηματοποίησιν τῆς λογικῆς.

Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους, ἐν τῷ αὐτῷ περιβάλλοντι καὶ μὲ τὰ αὐτὰ περίπου μέσα ἐδίδαξε, καὶ ὁ *Σωκράτης* (470—399), ἀσκήσας ὅμως πολὺ διάφορον ῥοπὴν ἐπὶ τῶν πνευμάτων. Ἐνῷ οἱ σοφισταὶ ἐνεφανίζοντο, διὰ λόγους ἐπαγγελματικῆς ἐπιτυχίας, ὡς παντογνῶσται, ὁ Σωκράτης ὑπεκρίνετο τὸν ἀγνοοῦντα. Εἰς τὸ ἐπιτετηδευμένον ὕφος αὐτῶν ἀντέτασσε τὴν ἁπλότητα καὶ τὴν εὐθύτητα φιλομαθοῦς ἀνθρώπου καὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφῶντος, τοὺς ὑπεχρέωνεν ἐν τέλει νὰ ὁμολογήσουν καὶ τὴν ἰδικήν των ἄγνοιαν. Εἰς τοῦτο ἔγκειται κυρίως ἡ σωκρατικὴ εἰρωνεία, ἡ ὁποία παρουσιάζει πολλὰς ἀναλογίας μὲ τὴν καρτεσιανὴν μεθοδολογικὴν ἀμφιβολίαν. Ἀφ' ἧς στιγμῆς ὡμολόγουν ἄγνοιαν οἱ ἀντίπαλοί του, ὁ Σωκράτης ἐπρότεινε τὴν ἰδικήν του μέθοδον: ἤθελε, πρὶν ἢ ἐρευνηθοῦν αἱ ἐκτὸς ἡμῶν ἀλήθειαι, πρὶν ἢ ἐξετασθῇ τί συμβαίνει εἰς τὸ σύμπαν, νὰ κατορθωθῇ ἡ αὐτογνωσία, τὸ «*γνῶθι σαυτόν*», νὰ ἐρωτηθῇ ἡ συνείδησις περὶ τοῦ τί δύναται καὶ τί ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ. Ἤθελε νὰ στραφῇ κατὰ πρῶτον ἡ προσοχὴ πρὸς τὸν λόγον καὶ τὰς ἰδέας, τὰς ὁποίας μᾶς παρέχει οὗτος χωρὶς καμμίαν ἐξωτερικὴν συνδρομήν. Εἰς τοῦτο ὀφείλεται ἡ ἐξαιρετικὴ σημασία, τὴν ὁποίαν ἀπένεμεν εἰς τοὺς ὁρισμούς, διότι κάθε ὁρισμὸς εἶναι ἔκφρασις γενικῆς καὶ προεγνωσμένης ἰδέας, τὴν ὁποίαν ὁ λόγος δύναται νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι τὴν συνάγει ἐξ ἑαυτοῦ. Εἰς τοῦτο ἐπίσης ὀφείλεται καὶ ἡ σωκρατικὴ διαλεκτική, ἡ ὁποία περιέχει ἐν σπέρματι τὴν πλατωνικὴν καὶ ἡ ὁποία, ἀποχωρίζουσα μετὰ προσοχῆς τὸ οὐσιῶδες ἀπὸ τοῦ ἐπουσιώδους, τὸ καθολικὸν ἀπὸ τοῦ μερικοῦ, ἀνοίγει τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν θεωρίαν τῶν ἰδεῶν. Συνήθως ἐπαναλαμβάνουν μεθ' ὑπερβολῆς ὅτι ὁ Σωκράτης ἤθελε νὰ περιορίσῃ ὅλην τὴν φιλοσοφίαν εἰς τὰ στενὰ πλαίσια τῆς ἠθικῆς. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Σωκράτης ἔδιδε σημαντικὴν θέσιν εἰς τὴν ἠθικήν, ὅτι ἐζήτει νὰ ἐξαγάγῃ τὴν φιλοσοφίαν ἐκ τῆς καθαρᾶς θεωρήσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπεδίδετο ἕως τότε, διὰ νὰ ἀσκήσῃ εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων. Ἀλλὰ τοῦτο μαρτυρεῖ ἁπλῶς ὅτι οὗτος δὲν ἐχώριζε τὴν θεωρίαν ἀπὸ τῆς πρακτικῆς. Ὁ Σωκράτης ἀντικατέστησε τὴν παλαιὰν αἰτιοκρατίαν καὶ μοιρολατρίαν μὲ τὴν ἰδέαν τῆς προνοίας καὶ τῆς σκοπιμότητος, ὠθῶν μέχρι τῶν τελευταίων συνεπειῶν της τὴν περὶ διακοσμητικοῦ νοῦ ὑπόθεσιν τοῦ Ἀναξαγόρου· ὑπεστήριξε τὰ πρωτεῖα τῆς μεθόδου καὶ τῆς γενικῆς ἐπιστήμης τῆς νοήσεως, θεωρήσας καὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας ἀκόμη ὡς λογικὰς ἀναλύσεις καὶ κατασκευὰς ἐννοιῶν· διέκοψεν οἱανδήποτε σχέσιν πρὸς τὴν παράδοσιν ὡς δύναμιν καὶ ὡς ὁπλοστάσιον ἐπιχειρημάτων· ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῶν καθολικῶν στοιχείων τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως καὶ ἐπεζήτησε πάντοτε νὰ στηρίξῃ ἐπ' αὐτῶν τὰ ἐπιχειρήματά του. Ὁ Σωκράτης ἐχρησιμοποίησε τὴν σοφιστικὴν μέθοδον διὰ νὰ ὑπονομεύσῃ τὴν παλαιὰν φυσικὴν καὶ αὐτὴν ταύτην τὴν σοφιστικήν. Τὸ ἔργον του ἐσήμανε ῥιζικὴν ἀνανέωσιν καὶ δημιουργίαν ἑνὸς νέου κόσμου τῆς σκέψεως.

Οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Σωκράτους, ὁ *Ἀρίστιππος*, ὁ *Ἀντισθένης*, ὁ *Εὐκλείδης*, προσεκολλήθησαν στενῶς εἰς τὰ ἠθικὰ προβλήματα καὶ συγκεκριμένως εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ ὑπερτάτου ἀγαθοῦ. Διὰ τὸν *Ἀρίστιππον*, ἀρχηγὸν μιᾶς νέας σχολῆς, ἀποκληθείσης κυρηναϊκῆς ἐκ τῆς γενετείρας τοῦ ἱδρυτοῦ, τὸ ὑπέρτατον ἀγαθὸν εἶναι ἡ ἡδονή, ἡ ἄμεσος καὶ μονόχρονος ἡδονή. Ὁ *Ἀντισθένης*, ἀντιθέτως ἱδρυτὴς τῆς κυνικῆς σχολῆς, διδάσκει ὅτι ὁ ἄνθρωπος διὰ νὰ εἶναι εὐτυχὴς πρέπει νὰ περιορίζῃ ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερον τὰς ἀνάγκας του, νὰ τίθεται ὑπεράνω τῶν ἡδονῶν καὶ τῶν ὀδυνῶν καὶ νὰ ζῇ κατὰ φύσιν. Κατὰ τὸν *Εὐκλείδην*, τέλος, περὶ τὸν ὁποῖον ἐσχηματίσθη μία τρίτη σχολή, ἡ μεγαρική, τὸ ὑπέρτατον ἀγαθὸν δὲν πρέπει νὰ ἀναζητῆται οὔτε εἰς τὰς κατ' αἴσθησιν ἡδονάς, οὔτε εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τῆς βουλήσεως, ἀλλ' εἰς τὸν λόγον. Ἀντικείμενον τοῦ λόγου, κατὰ τὴν σωκρατικὴν ἀντίληψιν, εἶναι τὸ ἀμετάβλητον καὶ τὸ καθολικόν, δηλαδὴ τὸ ἀπόλυτον. Τὸ ἀπόλυτον εἶναι ἕν, περιλαμβάνον εἰς τοὺς κόλπους του τὴν ἑνότητα καὶ τὸ εἶναι. Ἑπομένως, ἓν μόνον ἀγαθὸν ὑπάρχει, τὸ ὁποῖον λαμβάνει διάφορα ὀνόματα καὶ ἐμφανίζεται εἰς τὸ πνεῦμά μας ὑπὸ ποικίλας μορφάς. Τὸ κακὸν δὲν ὑπάρχει ἢ εἶναι ἁπλοῦν ἐπιφαινόμενον. Ὁ Εὐκλείδης καὶ οἱ μαθηταί του, ἐπανερχόμενοι διὰ τῆς ἠθικῆς εἰς τὴν μεταφυσικὴν καὶ ἀνιστῶντες τὴν περὶ τοῦ ἑνὸς ἀρχὴν τῆς ἐλεατικῆς σχολῆς, ἐκαλλιέργησαν κατ' ἀνάγκην καὶ τὴν λεπτὴν συλλογιστικήν της μέθοδον καὶ ἤχθησαν μέχρι τῆς χρησιμοποιήσεως κενῶν σοφιστειῶν.

Ἡ ἐπίδρασις τῆς σωκρατικῆς διδασκαλίας ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ πληρότητι ἐξεδηλώθη εἰς δύο κυρίως φιλοσόφους, οἱ ὁποῖοι ἐνσαρκώνουν τὸ ἀποκόρυφωμα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως: εἰς τὸν *Πλάτωνα* (427—347) καὶ τὸν *Ἀριστοτέλην* (384—322). Οἱ δύο οὗτοι φιλόσοφοι, καίτοι ἠκολούθησαν ὅλως διάφορον κατεύθυνσιν, θεωροῦν ἐν τούτοις ἀμφότεροι τὴν γνῶσιν τῶν νόμων καὶ τῆς φύσεως τοῦ λόγου, δηλαδὴ τὴν ἔλλογον αὐτογνωσίαν, ὡς ἀπαραίτητον ὅρον τῆς ἐπιστήμης. Ἀμφότεροι πιστεύουν ὅτι ἡ ἐπιστήμη δὲν πρέπει νὰ περιορισθῇ εἰς τὰ στενὰ ὅρια τῆς γνώσεως ἢ τὰ ἀμέσως ἀφορῶντα τὸν ἄνθρωπον προβλήματα, ἀλλ' ὅτι πρέπει νὰ περιλάβῃ τὴν φύσιν τῶν ὄντων ἐν γένει καὶ νὰ ὑψωθῇ μέχρι τῆς κοινῆς ἀρχῆς των. Ἀμφότεροι, τέλος, ἐνσωματώνουν εἰς τὰς θεωρίας των, κατ' ἴδιον ἕκαστος τρόπον, τὰς θεμελιώδεις διδασκαλίας τῶν προγενεστέρων μεγάλων συστημάτων. Ὁ πρῶτος, διαμορφωθεὶς εἰς τὰ πρῶτα βήματά του ὑπὸ τοῦ Κρατύλου, μαθητοῦ τοῦ Ἡρακλείτου, θεωρεῖ τὴν ὕλην ὡς ἀναγκαίαν καὶ αἰωνίαν ἀρχήν, ἄνευ ὅμως οἱασδήποτε μορφῆς καὶ ἰδιότητος, ὡς οὐσίαν τῆς ποικιλίας καὶ ἀντικείμενον ὅλων τῶν μεταβολῶν. Εἰς τὴν ἰωνικὴν ταύτην ἀντίληψιν συνάπτει τὴν πυθαγόρειον ἀρχήν, καθ' ἣν οἱ ἀριθμοί, αἱ ἀναλογίαι, αἱ γεωμετρικαὶ μορφαὶ εἶναι ὅ,τι πραγματικώτερον ὑπάρχει ἐν τῇ φύσει καὶ μᾶς πληροφοροῦν ὄχι μόνον περὶ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τῶν σωμάτων, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς συνθέσεώς των, περὶ τῶν βαθυτέρων ἰδιοτήτων των καὶ περὶ ὅλων τῶν φαινομένων, τὰ ὁποῖα μᾶς ἐμφανίζουν ταῦτα. Ὑπεράνω τῶν δύο τούτων στοιχείων τὰ ὁποῖα συμμιλιοῦνται διὰ τῆς ἀρνήσεως κάθε θετικῆς ἰδιότητος τῆς ὕλης, τοποθετοῦνται αἱ ἰδέαι, καρπὸς τῆς σωκρατικῆς διαλεκτικῆς, αἱ ὁποῖαι ἀντιπροσωπεύουν ἐν τῇ πλατωνικῇ φιλοσοφίᾳ τὴν πραγματικὴν βάσιν ὅλων τῶν ὄντων ἢ τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων ἐν γένει, ὅπως οἱ ἀριθμοὶ τὴν οὐσίαν τῶν σωμάτων. Τέλος, ὑπεράνω τῶν ἰδεῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι ὑπὲρ πάντα χρόνον καὶ τόπον, ἀΐδιοι, αἰώνια τῶν πραγμάτων παραδείγματα, εὑρίσκεται τὸ «*ὄντως ὄν*», τὸ ἓν τῶν Ἐλεατῶν, τὸ ἀγαθόν. Ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ δεσπόζουσα τῶν ἰδεῶν, πρέπει νὰ ἐπικρατήσῃ καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Τοῦτο κατορθοῦται διὰ τῆς λογικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ λογιστικοῦ, τὸ ὁποῖον, δεσπόζον τῶν δύο ἄλλων μερῶν τῆς ψυχῆς, τοῦ συναισθήματος (θυμοειδοῦς) καὶ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, καθοδηγεῖ μὲν τὸ συναίσθημα, χαλιναγωγεῖ δὲ τὰς ἐπιθυμίας καὶ φθάνει οὕτω εἰς ἐπίγνωσιν τῶν ἰδεῶν. Εἰς τὰ τρία ταῦτα μέρη τῆς ψυχῆς ἀντιστοιχοῦν αἱ τρεῖς ἀρεταί: σοφία, ἀνδρεία καὶ σωφροσύνη, ἁρμονικὴν σύνθεσιν τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἡ δικαιοσύνη.

Ὁ *Ἀριστοτέλης* παρεχώρησεν εἰς ὅλα του τὰ ἔργα, καὶ κυρίως εἰς τὰ «Μετὰ τὰ φυσικά», ἀκόμη ἐξοχωτέραν καὶ σημαντικωτέραν θέσιν εἰς πάντα τὰ προγενέστερα συστήματα. Δὲν ἀρκεῖται, ὅπως ὁ διδάσκαλός του, εἰς τὸ νὰ ἐξάγῃ τὴν οὐσίαν των καὶ νὰ τὴν ἐνσωματώνῃ εἰς τὴν ἰδικήν του διδασκαλίαν· τὰ ἀναλύει, τὰ ταξινομεῖ, τὰ συζητεῖ καὶ κατόπιν τονίζει τὸ μέρος τῆς ἀληθείας, τὸ ὁποῖον περιέχουν.

Οὕτω, ἐκθέτων τὴν θεωρίαν του περὶ τῶν τεσσάρων ἀρχῶν, τουτέστι τὴν θεωρίαν, καθ' ἣν πάντα τὰ πράγματα μορφοῦνται τῇ συνδρομῇ τῆς ὕλης, τοῦ εἴδους, τοῦ ὅθεν ἡ ἀρχὴ τῆς κινήσεως καὶ τοῦ οὗ ἕνεκα, βεβαιοῖ ὅτι ἑκάστη ἐκ τῶν ἀρχῶν τούτων (πλὴν τῆς τελευταίας, ἡ ὁποία ὀφείλεται ἀποκλειστικῶς εἰς αὐτὸν) ἀνεγνωρίσθη καὶ διετυπώθη ὑπὸ μορφὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπιστημονικὴν ὑπό τινος τῶν προγενεστέρων φιλοσόφων. Αἱ τέσσαρες αὗται ἀρχαὶ δὲν εἶναι ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων ἐν τῇ ἀριστοτελικῇ διδασκαλίᾳ. Τὸ καθολικὸν εἶδος τῶν ὄντων, ὁ ποιητικὸς νοῦς, τὸ ὅθεν ἡ ἀρχὴ τῆς κινήσεως καὶ τὸ οὗ ἕνεκα συγχωνεύονται καὶ συνενοῦνται ἐν τῷ θεῷ, ὅστις εἶναι τὸ πρῶτον κινοῦν καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ κόσμου, καθαρὰ ἐνέργεια, τὶ τὸ ἀκρότατον, ἀΐδιον, αὔταρκες καὶ ἀνενδεές. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὕλην, αὕτη, καίτοι θεωρεῖται ὡς διακεκριμένη ἀρχή, ὑπάρχουσα πρὸ πά-

Digitized by Google

σης γενέσεως καὶ μεταβολῆς, κατα τᾶ ἁπλῶς ἀφαίρεσις, διότι λογίζεται ἄνευ οὐδεμιᾶς ἰδιότητος καὶ ἐστερημένη μορφῆς.

Ἀλλὰ εἰς τί συνίσταται ἡ περίφημος ἀντίθεσις μεταξὺ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους; Ὁ Πλάτων ἀποδίδει εἰς τὰς ἰδέας ὕπαρξιν διακεκριμένην ἀπὸ τὴν ὕπαρξιν τῶν ἀντικειμένων καὶ τῶν ἐπὶ μέρους ὄντων. Ἡ ὕπαρξις τῶν ἰδεῶν εἶναι κατ᾽ αὐτὸν (μετὰ τὴν ὕπαρξιν τοῦ ἀπολύτου ὄντος, πρὸς τὸ ὁποῖον συνάπτονται διὰ τοῦ λόγου) ἡ μόνη ἀληθὴς ὕπαρξις. Τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα εἶναι σκιαί, φευγαλέαι καὶ ἀτελεῖς εἰκόνες τῶν αἰωνίων τούτων παραδειγμάτων, τῶν ἰδεῶν. Ἐκ τῆς ψυχῆς, μόνον τὸ λογικὸν μέρος μέλλει νὰ ἐξακολουθῇ ὑπάρχον, διότι μόνον τοῦτο ἔχει τὸ προνόμιον νὰ νοῇ τὰς ἰδέας. Ἐν ἑνὶ λόγῳ ὁ Πλάτων ἔχει ἀπομακρυνθῇ τοῦ πραγματικοῦ κόσμου καὶ ζῇ ἐντὸς τοῦ νοητοῦ. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀντιθέτως, δὲν χωρίζει τὸν νοητὸν κόσμον ἀπὸ τοῦ πραγματικοῦ ἢ ἐν ἄλλοις λόγοις τὸ εἶδος ἀπὸ τῆς ὕλης. Αἱ ἰδέαι (τὰ καθόλου, ὅπως τὰς ἀπεκάλει ἡ περιπατητικὴ σχολὴ) ὑπάρχουν μόνον ἐν τοῖς πράγμασι, δηλαδὴ ἐν τῇ φύσει καὶ τοῖς ἐπὶ μέρους οὖσι. Κυρίως εἰπεῖν μόνον ἐπὶ μέρους ὄντα, μόνον ἄτομα ὑπάρχουν, μολονότι ἡ ἐπιστήμη δὲν δύναται νὰ συγκροτηθῇ εἰμὴ διὰ γενικῶν καὶ ἀμεταβλήτων ἐννοιῶν. Καὶ ὁ θεὸς τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν εἶναι ὅπως ὁ θεὸς τοῦ Πλάτωνος, ὁ λόγος τῶν πραγμάτων, ὁ πατὴρ καὶ ἡ πρόνοια ὅλων τῶν ὄντων, ἀλλὰ τὸ πρῶτον κινοῦν αὐτὰ καὶ ἡ τελικὴ ἀρχή των. Ἡ ψυχὴ δι᾽ αὐτὸν εἶναι ἁπλῶς τὸ εἶδος του σώματος. Σκοπὸς τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, εἶναι ἡ εὐδαιμονία, τὴν ὁποίαν ἐπιτυγχάνομεν διὰ τῆς λογικῆς ἐνεργείας τῆς ψυχῆς καὶ διὰ τῶν διανοητικῶν ἀρετῶν, τῆς σοφίας, τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς συνέσεως. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἤσκησαν τεραστίαν ροπὴν ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἔδωσαν φιλοσοφικὰ ἐπιχειρήματα εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἀπησχόλησαν ὁλόκληρον τὴν μεσαιωνικὴν φιλοσοφίαν τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἐποδηγέτησαν τὴν ἀνθρωπότητα κατὰ τὰ πρῶτα βήματά της μετὰ τὴν ἔξοδον ἐκ τοῦ μεσαιωνικοῦ σκότους καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐμπνέουν πλείστους μεμονωμένους φιλοσόφους καὶ σχολὰς ὁλοκλήρους. Ἄμεσοι φιλοσοφικαὶ σχολαὶ προελθοῦσαι ἐκ τῆς διδασκαλίας τῶν δύο τούτων φιλοσόφων εἶναι: ἡ ἀρχαία ἀκαδημία ἐκ τοῦ Πλάτωνος ὑπὸ τὸν *Σπεύσιππον*, τὸν *Ξενοκράτην* (396—313), τὸν *Ἡρακλείδην τὸν Ποντικόν*, καὶ ἡ περιπατητικὴ ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπὸ τὸν *Θεόφραστον* (372—287).

γ´) *Ἑλληνιστικὴ περίοδος τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*. Τὰ χαρακτηριστικώτερα γεγονότα τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου εἶναι ἡ ἵδρυσις τοῦ κράτους τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ εἶτα τῶν μεγάλων βασιλείων, εἰς τὰ ὁποῖα κατετεμαχίσθη τοῦτο, ἡ ὑποδούλωσις τῶν ἑλληνικῶν πολιτειῶν καὶ ἡ ὁριστικὴ κατάρρευσις τῆς παλαιᾶς ὀργανώσεώς των καὶ ἡ ἵδρυσις ἐν Ἀνατολῇ νέων πολιτιστικῶν κέντρων, τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Περγάμου, τῆς Ρόδου. Παραλλήλως, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην αὐξάνει ἡ ἰσχὺς τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία ἀποβαίνει παγκόσμιος πρωτεύουσα. Ἡ ἑλληνικὴ σκέψις, ὅσον περισσότερον ἐξασθενίζει, τόσον περισσότερον δέχεται ξένας πρὸς τὴν φύσιν της ἐπιδράσεις. Ἡ δημιουργία τοῦ καθολικοῦ, τοῦ παγκοσμίου μακεδονικοῦ καὶ εἶτα ρωμαϊκοῦ κράτους ἀνατρέπει ἄρδην τοὺς ὅρους ζωῆς τοῦ ἀτόμου. Ὁ πολίτης τοῦ παλαιοῦ ἄστεως αἰσθάνεται ἑαυτὸν χαμένον ἐντὸς τοῦ ἀπεράντου κράτους, συσπειροῦται εἰς ἑαυτὸν καὶ ἀναγκάζεται νὰ σκεφθῇ διὰ τὴν ἐσωτερικήν του σωτηρίαν. Ζητεῖ νὰ τῷ εἴπουν τὸν σκοπὸν τοῦ βίου, νὰ τῷ ὑποδείξουν ἰδεῶδές τι, ἐν τῇ ἐπιδιώξει τοῦ ὁποίου νὰ ἐπανεύρῃ, πρὸς ἴδιον ὄφελος, τὴν ἀπολεσθεῖσαν ἐλευθερίαν. Ἡ σκέψις ἀποβαίνει ἀνθρωποκεντρικὴ καὶ πραγματιστική. Τὰ θεωρητικὰ μελετήματα τῶν μετὰ τὸν Ἀριστοτέλην φιλοσόφων δὲν ἀποτελοῦσι βάσιν ἐρεύνης, ἀλλ᾽ εἶναι μᾶλλον συμπληρώματα τῆς πρακτικῆς αὐτῶν φιλοσοφίας, δάνεια παρὰ τῶν προγενεστέρων φιλοσοφικῶν θεωριῶν.

Ἡ πρώτη, κατὰ χρονολογικὴν σειράν, τῶν μεγάλων μετὰ τὸν Ἀριστοτέλην φιλοσοφιῶν εἶναι ὁ σκεπτικισμός. Ἱδρυτὴς τῆς σχολῆς ταύτης ἐγένετο ὁ *Πύρρων ὁ Ἠλεῖος* (360—270 π. Χ). Οὗτος, ὁρμώμενος ἐκ τῆς ἀρχῆς ὅτι προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ ζήσῃ εὐδαιμόνως, ἐδίδασκεν ὅτι ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν τούτου ἀποτελεῖ ἡ λύσις τριῶν προβλημάτων, τῶν ἑξῆς: Ποία εἶναι ἡ φύσις τῶν πραγμάτων; Ποία ἡ σχέσις ἡμῶν πρὸς τὰ πράγματα; Πῶς πρέπει νὰ διατιθέμεθα ἡμεῖς πρὸς ταῦτα; Κατὰ τὸν Πύρρωνα ἡ φύσις τῶν πραγμάτων εἶναι εἰς ἡμᾶς ἐντελῶς ἄγνωστος, διότι οὔτε ἡ αἴσθησις οὔτε ἡ νόησις παρέχουν γνῶσιν. Ἀμφότεραι δεικνύουν οὐχὶ πῶς ἔχουν καθ᾽ ἑαυτὰ τὰ πράγματα, ἀλλὰ πῶς φαίνονται ἡμῖν. Τούτων οὕτως ἐχόντων, πρέπει ν᾽ ἀμφιβάλλωμεν διαρκῶς, νὰ «ἀπέχωμεν», νὰ εἴμεθα «ἀδόξαστοι», «ἀκλινεῖς». Τοιαύτη διάθεσις ἀπέναντι τῶν πραγμάτων δημιουργεῖ ἀταραξίαν καὶ ἀπάθειαν, ἥτις εἶναι ἡ ὑπερτέρα ἀρετή. Παρόμοια ἐδίδαξε βραδύτερον καὶ ἡ μέση ἀκαδημία διὰ τοῦ *Ἀρκεσιλάου* (315—241), ὅστις ὅμως, ἀναιρῶν τὸ δυνατὸν τῆς γνώσεως, δὲν συναιρῇ καὶ τὸ δυνατὸν τῆς πράξεως, καὶ τοῦ *Καρνεάδου* (214—130), ὅστις ὡμίλησε περὶ «πιθανότητος» τῆς γνώσεως, ἀρνηθεὶς τὴν δυνατότητα κατακτήσεως τῆς ἀληθείας. Ἡ σκεπτικὴ σχολή, παρὰ τὸ ἡσυχαστικόν της κήρυγμα, ἤσκησε χρήσιμον ροπήν, διότι ὑπενόμευσε τὸν δογματισμὸν καὶ προητοίμασε τὸν θετικισμόν.

Δευτέρα σημαντικὴ φιλοσοφικὴ σχολὴ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων εἶναι ἡ ἐπικούρειος, ἡ διδασκαλία τῆς ὁποίας φαίνεται ὡς νέα ἐπεξεργασία δημοκριτείων καὶ κυρηναϊκῶν ἰδεῶν, ἰσχυρῶς ἐπηρεασμένων ὑπὸ τοῦ πυρρωνείου σκεπτικισμοῦ. Ὁ ἱδρυτὴς τῆς σχολῆς ταύτης, ὁ *Ἐπίκουρος* (334—270), ἐδίδασκεν ὅτι ἡ φιλοσοφία ἔχει πρακτικὸν σκοπόν, ὅτι τὸ πραγματικὸν ὑποκείμενον τῶν ἐρευνῶν της εἶναι ἡ ἠθική, ἤτοι ἡ τέχνη τῆς εὐδαιμονίας. Ἀλλ᾽ οἱ ἄνθρωποι δὲν δύνανται νὰ ζήσουν εὐτυχεῖς ἂν ἀγνοοῦν τοὺς νόμους τῆς φύσεως καὶ ἂν συνεπείᾳ τῆς ἀγνοίας ταύτης παραφρονοῦν τὴν πραγματικότητα χάριν χιμαιρῶν ἢ κατατυραννοῦνται ὑπὸ δεισιδαιμονιῶν. Διὰ νὰ γνωρίσουν, ἀφ᾽ ἑτέρου, καὶ νὰ κρίνουν ὑγιῶς τὴν φύσιν, πρέπει νὰ εἶναι ἱκανοὶ ὅπως διακρίνουν τὸ ἀληθὲς ἀπὸ τοῦ ψευδοῦς, νὰ εἶναι κάτοχοι τῶν πηγῶν καὶ τῶν μεθόδων τῆς ἀληθείας. Ἑπομένως εἶναι ἀπαραίτητοι διὰ τὸν φιλόσοφον ὡς μέσα πρὸς ἀνακάλυψιν τῶν ἀληθῶν ἀρχῶν τῆς ἠθικῆς, ἡ ἐπιστήμη τῆς φύσεως, ἡ φυσικὴ καὶ ἡ ἐπιστήμη ἡ μανθάνουσα εἰς ἡμᾶς πῶς νὰ διακρίνωμεν τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τῆς πλάνης, δηλαδὴ ἡ γνωσιολογικὴ λογικὴ (ἡ κανονική, ὅπως τὴν λέγει ὁ Ἐπίκουρος). Ἡ φυσικὴ τοῦ Ἐπικούρου εἶναι κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος της ἡ δημοκρίτειος ἀτομοκρατία, ἡ δὲ κανονική του αἰσθησιαρχική. Κατ᾽ αὐτὴν κριτήριον τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ψευδοῦς, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ εἶναι αἱ κατ᾽ αἴσθησιν παραστάσεις· ὅ,τι ἐκλαμβάνομεν ὡς ἀρχὰς ἢ ὡς γενικὰς ἰδέας, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀνάμνησις προγενεστέρων κατ᾽ αἴσθησιν παραστάσεων. Κατὰ τὴν ἐπικούρειον ἠθικὴν ἰδεῶδες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀταραξία, ἡ ἠρεμία τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἐπιδιώξεως τῆς ἡδονῆς, οὐχὶ ὅμως τῆς «ἐν κινήσει», ἀλλὰ τῆς «καταστηματικῆς», διότι ἡ ἡδονὴ ὑπάρχουσα ἀποδιώκει τὴν θλῖψιν καὶ ἐπιφέρει γαλήνην. Ἡ ἡδονὴ εἶναι διωκτέα οὐχὶ ὡς αὐτοσκοπός, ἀλλ᾽ ὡς μέσον ἀπαλλαγῆς ἐκ τῆς ὀδύνης, ὡς ἀντίρροπον αὐτῆς. Σκοπὸς ὑπέρτατος εἶναι ἡ «ἀπονία» (ἡ indolentia τοῦ Λουκρητίου).

Τρίτη σημαντικὴ σχολὴ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων εἶναι ἡ στωϊκή, τῆς ὁποίας ἱδρυτὴς ἐγένετο ὁ *Ζήνων ὁ Κιτιεύς*. Ὅπως οἱ ἐπικούρειοι, οὕτω καὶ οἱ στωϊκοὶ τὴν πρώτην θέσιν ἐν τῷ συστήματί των παρέχουν εἰς τὴν ἠθικήν, ἀλλὰ δὲν παραμελοῦν οὔτε τὴν λογικήν, οὔτε τὴν φυσικήν. Ἡ λογική των ὀλίγον διαφέρει τῆς λογικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἡ φυσική των ὁρμᾶται ἐκ τοῦ Πλάτωνος, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ μέρος, ὅπερ διαδραματίζει ἐν αὐτῇ ὁ λόγος, καὶ ἡ ταύτισις τῶν νόμων τῆς φύσεως πρὸς τοὺς νόμους τῆς νοήσεως· ἀλλὰ ταυτοχρόνως ὁ κυρίαρχος οὗτος λόγος, ὁ μοναδικὸς καὶ καθολικὸς οὗτος νοῦς, εἶναι δι᾽ αὐτοὺς ἀχώριστος ἀπὸ τῆς ὕλης, μετὰ τῆς ὁποίας σχηματίζει ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ὄν. Διὰ τοὺς στωϊκοὺς ὁ κόσμος εἶναι ζῶν ὄν, ἐν τῷ ὁποίῳ διακρίνουν, ὅπως καὶ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ψυχὴν καὶ σῶμα, μὴ δυνάμενα ὅμως νὰ χωρισθῶσι καὶ ν᾽ ἀλληλοαγνοηθῶσι. Ἡ πρώτη εἶναι ὁ θεὸς (ὁ νοῦς τοῦ κόσμου), καὶ ἐπειδὴ πᾶν ὅ,τι τελεῖται ἐν τῷ κόσμῳ τελεῖται δι᾽ αὐτῆς καὶ κατὰ τοὺς νόμους αὐτῆς, ἐπειδὴ εἶναι παρ᾽ ἅπασι τοῖς οὖσιν ἡ μόνη ἀρχὴ τῆς ζωῆς, τῆς νοήσεως καὶ τῆς κινήσεως, δεσμεύει ἀπολύτως τὴν ἐλευθερίαν (εἱμαρμένη). Ἐν τούτοις, κατὰ παράδοξον ἀντίθεσιν, ὁλόκληρος ἡ ἠθικὴ τῶν στωϊκῶν στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἰδέας τοῦ καθήκοντος. Πᾶν ὅ,τι δὲν εἶναι σύμμορφον πρὸς τὴν ἰδέαν ταύτην, πᾶν ὅ,τι δὲν ἐπιτελεῖται κατ᾽ ἔμπνευσίν της καὶ δὲν πηγάζει ἐξ αὐτῆς ἀπ᾽ εὐθείας, τοῖς φαίνεται κακόν. Διὰ τοῦτο περιφρονοῦν τὰς ἡδονάς, ἀρνοῦνται τὴν ὕπαρξιν ὀδύνης, ἀπαλείφουν κάθε διάκρισιν μεταξὺ ἐγκλήματος καὶ λάθου. Θεμελιώδης ἰδέα τῆς στωϊκῆς ἠθικῆς εἶναι τὸ «ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν», φύσις δὲ εἶναι ἡ λογικὴ καὶ ἡ φρόνησις, ἡ αὐτὴ πρὸς τοὺς νόμους τῆς φύσεως. Ὑψίστη ἀρετή, κατὰ τοὺς στωϊκούς, εἶναι ἡ φρόνησις, ἡ κυριαρχοῦσα ἐπὶ τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν παθῶν καὶ χαρίζουσα εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ἀπάθειαν, τὴν ὑψίστην εὐδαιμονίαν. Πολὺ χαρακτηριστικὸς καὶ ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ κοσμοπολιτισμὸς τῶν στωϊκῶν (ἄρνησις ἐθνικῶν ἢ ἄλλων διακρίσεων μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, συναίσθησις τῆς κοινότητος τῶν συμφερόντων πάντων τῶν ἀνθρώπων), συνέπεια τῶν περὶ κόσμου ἀντιλήψεών των καὶ τῶν συνθηκῶν ζωῆς τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου.

δ) *Περίοδος παρακμῆς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*. Ἀπὸ τοῦ Β´ π. Χ. αἰῶνος ἄρχεται ἡ παρακμὴ τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως. Ἐνῷ αὐξάνει ἡ ἐπιστημονικὴ εἰδίκευσις, ὁ φυσικὸς ὀρθολογισμὸς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος ὑποχωρεῖ ὁλονὲν περισσότερον πρὸ τῆς διαρκῶς ἐνισχυομένης ἐπιδρομῆς ἀνατολικῶν δεισιδαιμονιῶν. Ὁ Β´ καὶ ὁ Α´ αἰὼν π. Χ. εἶναι ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ἡ ἐποχὴ τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ καὶ τῆς πολυμαθείας. Ἐν τῇ ἀκαδημίᾳ, μετὰ τὸν *Κλειτόμαχον*, ἀποθανόντα περὶ τὸ 110, ὁ *Φίλων* ὁ Λαρισαῖος καὶ πρὸ πάντων ὁ *Ἀντίοχος* ὁ ἐξ Ἀσκαλῶνος (θαν. 68) στρέφουν τὴν πιθανοκρατίαν τοῦ Καρνεάδου πρὸς τὸν δογματισμὸν καὶ συμφιλιώνουν τὸν Πλάτωνα πρὸς τὸν Ἀριστοτέλην. Ὁ στωϊκισμὸς διὰ τοῦ *Παναιτίου* (180—110) ἀρχίζει νὰ πλατωνίζῃ, διὰ δὲ τοῦ *Ποσειδωνίου* τοῦ ἐξ Ἀπαμείας (θαν. 51) ἀποκλίνει πρὸς τὴν περιπατητικὴν σχολήν, εὐρύνων καὶ συγχρονίζων τὸν ἀριστοτελικὸν ἐγκυκλοπαιδισμόν. Κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Α´ μ. Χ. αἰῶνος ἐμφανίζεται ὁ φιλοσοφικὸς συγκρητισμὸς διὰ τοῦ *Φίλωνος* τοῦ Ἰουδαίου, ὅτις ἐχρησιμοποίησε τὸν πλατωνισμὸν καὶ τὸν στωϊκισμὸν διὰ νὰ ἑρμηνεύσῃ ἀλληγορικῶς δι᾽ αὐτῶν τὰ ἰουδαϊκὰ θρησκευτικὰ δόγματα, δημιουργήσας ἀνυπόφορον σύμφυρμα ἰδεῶν.

Πρὸς τὸν ἐκλεκτικισμὸν τῆς περιόδου ταύτης συνάπτονται αἱ συμπιληματικαὶ καὶ ἑρμηνευτικαὶ ἐργασίαι τοῦ *Πολέμωνος* (μέσα Α´ μ. Χ. αἰῶνος), ὅστις θεωρεῖται πατὴρ τοῦ ἐκλεκτικοῦ πλατωνισμοῦ, τοῦ *Πλουτάρχου* (50—125), τοῦ *Μαξίμου* τοῦ Τυρίου, τοῦ *Ἀπουληΐου*, τοῦ *Κέλσου*, τοῦ *Νουμηνίου* τοῦ ἐξ Ἀπαμείας, τοῦ *Ἀλβίνου* κλπ. Πάντες οὗτοι ἢ ἑρμηνεύουν τὸν Πλάτωνα ὑπὸ θεοσοφικὸν πνεῦμα καὶ ὑπὸ τὸ αἰθαλωμένον φῶς τῶν ἀνατολικῶν μυστηρίων, χρησιμοποιοῦντες τὴν ἀλληγορικὴν μέθοδον καὶ ἐνισχύοντες αὐτὴν διὰ τῆς ἀστρολογίας, τῆς δαιμονολογίας καὶ τῆς μαγείας, ἢ ἀκολουθοῦν, ἐφ᾽ ὅσον δύνανται, ἄλλοι τὴν περιπατητικὴν σχολήν, ἄλλοι τὸν στωϊκισμὸν καὶ ἄλλοι τὸν Χριστιανισμόν.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ *Ἀπολλώνιος* ὁ Τυανεύς, ὁ *Μοδερᾶτος* ἐκ Γαδείρων, ὁ *Νικόμαχος* ὁ Γερασηνὸς φιλοδοξοῦν ν᾽ ἀναστήσουν τὴν μυστικὴν διδασκαλίαν τοῦ Πυθαγόρου, ἰσχυρῶς ἐμπεποτισμένην ἀπὸ πλατωνικὰ καὶ στωϊκὰ διδάγματα. Ἀφ᾽ ἑτέρου ὁ ἠθικὸς ἀσκητισμὸς τοῦ παλαιοῦ πυθαγορισμοῦ ἐνέπνευσε νέαν ποικιλίαν κυνικοῦ οἱονεὶ στωϊκισμοῦ, σπουδαιότεροι καὶ ἀξιαγαπητότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ *Ἐπίκτητος* καὶ ὁ ἑλληνιστὶ γράψας Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ *Μᾶρκος Αὐρήλιος*.

Ἐξ ὅλων ὅμως τῶν φιλοσοφικῶν ἀποπειρῶν τῆς περιόδου ταύτης τῆς παρακμῆς σπουδαιοτέρα, ἀπὸ ἀπόψεως ἐπιδράσεως, εἶναι ὁ νεοπλατωνισμός, τοῦ ὁποίου κύριος ἐκπρόσωπος ἐγένετο ὁ *Πλωτῖνος* (204—270). Οὗτος ὁρμᾶται ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ τὸν Πλάτωνα θέλει νὰ ἑρμηνεύσῃ, σκοπός του ὅμως δὲν εἶναι ν᾽ ἀποκαταστήσῃ τὴν καθαρότητα τῆς νοήσεως, ἀλλὰ νὰ καταστήσῃ κτῆμα τοῦ ἀνθρώπου ὅλον τὸν μυστηριώδη πλοῦτον τῆς ἐσωτερικῆς του ζωῆς. Μὴ ἀρκούμενος εἰς τὰς ἰδέας δημιουργεῖ ἀρχὴν ὑπερνοητήν, ἐξ ἧς παράγει τὰ πάντα, ἀντικαθιστῶν τὸν πλατωνικὸν δυϊσμὸν δι᾽ ἰδεαλιστικοῦ μονισμοῦ. Ὁ Πλωτῖνος διακρίνει τρία τινὰ ἐν τῷ κόσμῳ: Τὸ πρῶτον, τὸν νοῦν καὶ τὰς ἰδέας καὶ τὴν ψυχήν. Τὸ πρῶτον εἶναι ὁ θεός, τι τὸ ἐπέκεινα τῆς οὐσίας, ἡ ἀπόλυτος ἑνάς, ἥτις, ὑπερεκχειλίζουσα οἱονεί, παράγει διὰ τῆς ἀπορροῆς τὰ πάντα χωρὶς νὰ πάθῃ οὐδεμίαν ἀπώλειαν τῆς οὐσίας (δυναμικὴ πανθεΐα). Πρῶτον προϊὸν τοῦ θεοῦ εἶναι ὁ νοῦς μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ ἰδεῶν. Ἀκολουθοῦν: ἡ ψυχή, ἡ ἀνωτέρα ψυχὴ (ψυχὴ τοῦ κόσμου) καὶ ἡ κατωτέρα, πηγὴ τῶν κατὰ μέρος ψυχῶν, τὰ γήϊνα ὄντα μέχρι τῆς ὕλης, ἥτις εἶναι ἡ βάσις τῶν σωμάτων καὶ τὸ πρῶτον κακὸν (τὸ μὴ ὄν), ἡ ἐσχάτη ἀκτινοβολία τῆς θείας οὐσίας. Ὁ ἄνθρωπος ἀνήκει ταυτοχρόνως εἰς τὸν νοητὸν καὶ εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον καὶ ἔχει ψυχήν, ἡ ὁποία ἔπεσεν εἰς τὸ σῶμα, ὅταν δ᾽ ἐξέλθῃ αὐτοῦ ἢ θὰ πέσῃ ἐκ νέου εἰς κατώτερον ὂν (εἰς ζῶον) ἢ θ᾽ ἀνέλθῃ εἰς ἀνώτερον κόσμον ταυτιζομένη πρὸς τὴν κατωτέραν ψυχήν. Καὶ τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ψυχῆς. Ἡ ἐπάνοδος τῆς ψυχῆς εἰς τὸν ἀρχικὸν αὐτῆς τύπον κατορθοῦται δι᾽ ἐμμόνου ἀνατάσεως αὐτῆς καὶ ὁμοιώσεως πρὸς τὸν θεόν. Ὁ νεοπλατωνισμός, τὸ τελευταῖον ἑλληνικὸν φιλοσοφικὸν σύστημα, ἐξηπλώθη εὐρύτατα, διετηρήθη δὲ φυτοζωῶν (*Ἰάμβλιχος*, *Ὑπατία*, *Πρόκλος*, *Ἀμμώνιος*) μέχρι τοῦ 529 μ. Χ., ὁπότε ὁ Ἰουστινιανὸς ἔκλεισε τὴν ἐν Ἀθήναις σχολὴν τῶν νεοπλατωνικῶν, καταπνίξας οὕτω καὶ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν διὰ τοῦ περιφήμου διατάγματός του: «Μηδεὶς διδασκέτω ἐν Ἀθήναις φιλοσοφίαν».

2. ***Ἡ φιλοσοφία κατὰ τὸν βυζαντινὸν μεσαίωνα.*** Μετὰ τὸ κλείσιμον τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἡ φιλοσοφία μετεβλήθη εἰς θεραπαινίδα τῆς θεολογίας, ἐκράτησε δὲ ἡ ὑπαγωγὴ αὕτη τῆς φιλοσοφίας εἰς θρησκευτικοὺς σκοποὺς μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων. Τὴν ἐξάρτησιν ταύτην τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τῆς θρησκείας εἶχεν ἤδη διακηρύξει ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἀπὸ τοῦ Γ´ αἰῶνος, εἰπών: «Ἦν μὲν οὖν πρὸ τῆς Κυρίου παρουσίας εἰς δικαιοσύνην Ἕλλησιν ἀναγκαία φιλοσοφία, νυνὶ δὲ χρησίμη πρὸς θεοσέβειαν γίνεται, προπαιδεία τις οὖσα τοῖς τὴν πίστιν δι᾽ ἀποδείξεως καρπουμένοις». Ἡ φιλοσοφικὴ ἐπ

Digitized by Google

δοσις τῶν Βυζαντινῶν, ἐστερημένη οἱασδήποτε πρωτοτυπίας, συνίσταται εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν τύπων τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς δογματικῆς καὶ εἰς τὴν ἐν πλατυασμοῖς ἑρμηνείαν καὶ ἀναμάσησιν τῆς παραδεδομένης διδασκαλίας. Αἱ πηγαί, ἐξ ὧν ἤντλουν καὶ μὲ τας ὁποίας ἠσχολοῦντο οἱ ἐκκλησιαστικοὶ φιλόσοφοι τοῦ Βυζαντίου, ἦσαν, ὅπως καὶ ἐν τῇ Δύσει τὰ φιλοσοφήματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, κατ' ἐξοχὴν δὲ τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸ ὁποῖον προσηρμόζετο καλύτερον πρὸς τὰς ἀνάγκας τοῦ δόγματος καὶ ἐθεωρεῖτο καταλληλότερον πρὸς θεωρητικὴν δικαιολογίαν αὐτοῦ. Ἐκ τῶν ἐν Βυζαντίῳ φιλοσοφησάντων σπουδαιότεροι εἶναι: ὁ Στέφανος Ἀλεξανδρεὺς (Ζ' αἰών), ὅστις ἔγραψεν ὑπομνήματα εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους: «Περὶ ἑρμηνείας» «Κατηγορίαι», «Ἀναλυτικά», «Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων», «Περὶ οὐρανοῦ» καὶ «Περὶ ψυχῆς»· ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς (θαν. 754), ὅστις ἐν τῷ ἔργῳ του «Πηγὴ γνώσεως», ὅπερ ἀπετέλεσε γνώμονα τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλοσοφίας, προτάσσει «Φιλοσοφικὰ κεφάλαια» ἠντλημένα ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Πορφυρίου καὶ τοῦ Ἀμμωνίου· ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς (1018—1079), καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Κωνσταντινουπόλεως («ὕπατος τῶν φιλοσόφων») καὶ θαυμαστὴς τοῦ Πλάτωνος, ὅστις παρὰ ταῦτα ἐφιλοπόνησε παραφράσεις εἰς τὰς «Κατηγορίας» τοῦ Ἀριστοτέλους, ὑπόμνημα εἰς τὸ «Περὶ ἑρμηνείας» τοῦ ἰδίου καὶ περίληψιν τοῦ συγγράμματος τοῦ Πορφυρίου «Περὶ τῶν πέντε φωνῶν», ἔτι δὲ ἔγραψε μελέτην «Εἰς τὴν ψυχολογίαν τοῦ Πλάτωνος»· ὁ Ἰωάννης Ἰταλός, διαδοχος του Ψελλοῦ ἐν τῇ ἕδρα τῆς φιλοσοφίας, ὅστις ὑπεμνημάτισε τὸ «Περὶ ἑρμηνείας» καὶ τὰ «Τοπικὰ» τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλ' ἠσχολήθη καὶ μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς νεοπλατωνικούς· ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσιος, μαθητὴς τοῦ Ψελλοῦ, ὅστις ὑπεμνημάτισε μέρη τινὰ ἐκ τῶν λογικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλους· ὁ Εὐστράτιος Νικαίας (1050—1120) ὅστις ἔγραψεν ὑπομνήματα εἰς τὰ «Ἠθικὰ Νικομάχεια» καὶ εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον τῶν «Ἀναλυτικῶν»· ὁ Γεώργιος Παχυμέρης (περὶ τὸ τέλος τοῦ ΙΓ' αἰῶνος), ὅστις συνέταξε διάγραμμα τῆς ὅλης τοῦ Ἀριστοτέλους φιλοσοφίας· ὁ μοναχὸς Σοφονίας, ὅστις περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους παρέφρασε τὸ «Περὶ ψυχῆς», τὸ «Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως», τὸ «Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως», τὰς «Κατηγορίας», τὰ «Ἀναλυτικὰ πρότερα» καὶ τοὺς «Σοφιστικοὺς ἐλέγχους» τοῦ Ἀριστοτέλους· ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης (1198—1279), ὅστις ἔγραψεν «Ἐπιτομὴν λογικῆς» καὶ εἴ τις ἄλλος. Κατὰ τὴν πρὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας περίοδον ἤκμασε καὶ ὁ ἀξιόλογος καὶ περίεργος πλατωνικὸς Γεώργιος Γεμιστὸς ἢ Πλήθων (1355—1450), ζήσας κυρίως ἐν Μυστρᾶ τῆς Πελοποννήσου καὶ γράψας: «Περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται», «Νόμους» «Πρὸς τὰς Σχολαρίου ὑπὲρ Ἀριστοτέλους ἀντιλήψεις», «Φιλοσοφικὰς ἐπιστολὰς πρὸς Βησσαρίωνα»

3. ***Ἡ φιλοσοφία παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι.*** Ἡ ἱστορία τῆς παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησιν ἐπιδόσεως εἰς τὴν φιλοσοφίαν δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο περιόδους: ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τοῦ 1821 καὶ ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι σήμερον.

Μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως πολλοὶ ἐκ τῶν λογίων τῆς Ἑλλάδος ἠναγκάσθησαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πατρίδα των καὶ νὰ καταφύγουν κατὰ προτίμησιν εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὅπου ἐδίδαξαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, συμβαλόντες μεγάλως εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Εὐρώπης, ἄλλοι δὲ παρέμειναν εἰς τὴν δουλωθεῖσαν πατρίδα καὶ εἰργάσθησαν ἐν μέσῳ παντοίων κινδύνων διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ γένους. Σπουδαιότεροι ἐκ τῶν φιλοσοφησάντων ἀπὸ τοῦ 1453 μέχρι τοῦ 1821 εἶναι οἱ ἑξῆς: ὁ Θεόδωρος Γαζῆς (1370—1475), ἐκ Θεσσαλονίκης, διδάξας ἐν Φερράρᾳ, Ρώμῃ καὶ Νεαπόλει, γράψας: «Περὶ Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος», «Περὶ ἑκουσίου καὶ ἀκουσίου» καὶ μεταφράσας εἰς τὴν λατινικὴν ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους· ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος (1395—1486), ἀκμάσας ἐν Βενετίᾳ γράψας: «Dialectica» (1509), «Comparatio Platonis et Aristotelis» (1523) καὶ μεταφράσας εἰς τὴν λατινικὴν ἔργα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους· ὁ Βησσαρίων (1403—1472), μαθητὴς τοῦ Γεμιστοῦ, ἐκ Νικαίας, ζήσας ἀπὸ τοῦ 1438 ἐν Ἰταλίᾳ, γράψας: «Φυσικὰς ἀποδείξεις περὶ Θεοῦ», «Πρὸς Γεμιστὸν περὶ τοῦ αὐθυποτάκτου, περὶ τοῦ μεθεκτοῦ ἢ ἀμεθέκτου, περὶ τῆς τῶν ὄντων συνωνυμίας ἢ ὁμωνυμίας καὶ περὶ εἱμαρμένης», «In calumniatorem Platonis libri IV» (1469, κατὰ Γεωργίου Τραπεζουντίου) καὶ μεταφράσας εἰς τὴν λατινικὴν ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ Θεοφράστου· ὁ Γεννάδιος Σχολάριος (1405—1472), ὁ πρῶτος τῶν χρόνων τῆς δουλείας πατριάρχης, γράψας: «Κατὰ τῶν τοῦ Πλήθωνος ἀποριῶν ἐπ' Ἀριστοτέλει», «Περὶ τοῦ βιβλίου τοῦ Γεμιστοῦ καὶ κατὰ τῆς ἑλληνικῆς πολυθεΐας» καὶ ἱδρύσας ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀκαδημίαν· ὁ Ματθαῖος Καμαριώτης, ἐκ Θεσσαλονίκης, πρῶτος μετὰ τὴν ἅλωσιν τὴν φιλοσοφίαν διδάξας ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Γενναδίου Σχολαρίου ἱδρυθείσῃ ἀκαδημίᾳ καὶ γράψας: «Λόγους δύο πρὸς Πλήθωνα περὶ εἱμαρμένης» ἔκδ. ἐν Λέϋδεν. 1721, ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστί)· ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος (1410—1480), ἐγκατασταθεὶς ἐν Παταβίῳ ἀπὸ τῆς ἁλώσεως, διδάξας ἐν τῇ πλατωνικῇ ἀκαδημίᾳ τῆς Φλωρεντίας, γράψας: «Εἰσαγωγὴν καὶ σχόλια εἰς Πορφύριον καὶ Ἀριστοτέλους Ὄργανον», «Περὶ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας», «Λύσεις φιλοσοφικῶν ζητημάτων πρὸς τοὺς ἐκ Κύπρου προτείναντας», «Commentaria in «Ethica Nicomachea» Aristotelis» καὶ μεταφράσας εἰς τὴν λατινικὴν ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους· ὁ Ἀνδρόνικος Κάλλιστος, ἐκ Θεσσαλονικης, διδάξας τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν καὶ φιλοσοφίαν ἐν Βονωνίᾳ (1564), Ρώμῃ, Φλωρεντίᾳ καὶ Παρισίοις καὶ γράψας: «Περὶ παθῶν» (1594) καὶ «Περὶ φύσεως»· ὁ Λεώνικος Θωμαῖος (1456—1531), γεννηθεὶς ἐν Βενετίᾳ ἐκ γονέων Ἠπειρωτῶν, διδάξας ὑπὲρ τὰ τριάκοντα ἔτη τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν καὶ φιλοσοφίαν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Παταβίου, γράψας: «Bembo sive de immortalitate animorum» (1524) καὶ μεταφράσας εἰς τὴν λατινικὴν συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλους· ὁ Ἀθανάσιος ὁ Ρήτωρ (1571—1663), ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, διαμείνας ἐπὶ μακρὸν ἐν Παρισίοις καὶ γράψας: «Ἀριστοτέλης ἑαυτὸν περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς διατρανῶν» (1641) «Φιλοσοφικὰ συγγράμματα τέτταρα κτλ.» (1642), «Ἀντικαμπανέλλας» (1655)· ὁ Ιωαννης Κωττούνιος (1577—1658), ἐκ Βερροίας τῆς Μακεδονίας, ὁ διαπρεπέστατος τῶν Ἑλλήνων κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους, διδάξας τὴν αριστοτελικὴν φιλοσοφίαν ἐν Βονωνίᾳ καὶ Παταβίῳ καὶ γράψας: «De triplice statu animae» 1628, «De vitiis et peccatis» (1635), «De physico auditu» (1648), «Expositio universae logices» (1651) κ.ἄ.· ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, ἐξ Ἀθηνῶν (θαν. 1645), διδάξας τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν ἐν Κωνσταντινουπόλει, Βενετίᾳ Ἀθήναις, Ζακύνθῳ, διωχθεὶς ὡς καλβινιστὴς καὶ πανθεϊστὴς καὶ ἄθεος καὶ γράψας: «Εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπομνήματα καὶ ζητήματα» (1729), «Εἰσοδος φυσικῆς ἀκροάσεως κατ' Ἀριστοτέλην» (1779) κ. ἄ.· ὁ Γεράσιμος Βλαχος (1607—1685), ἐκ Κρήτης, διδάξας ἐν Βενετίᾳ καὶ γράψας: «Ἁρμονίαν ὁριστικὴν τῶν ὄντων κατὰ τοὺς τῶν Ἑλλήνων σοφούς» (1661, ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστί)· ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος (1636—1708), ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, διδαξας τὴν φιλοσοφίαν ἐν τῇ πατριαρχικῇ ἀκαδημίᾳ καὶ γράψας, μεταξὺ ἄλλων, «Ἑρμηνείαν εἰς τὸ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς τοῦ Ἀριστοτέλους»· ὁ υἱὸς τούτου Νικόλαος Μαυροκορδᾶτος (1670—1730), γράψας: «Περὶ καθηκόντων» (1713, β' ἔκδ. 1719 μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως) καὶ «Διαλόγους περὶ ψυχῆς»· ὁ Ἀναστάσιος Παπαβασιλόπουλος, ἐξ Ἰωαννίνων, διδάξας την φιλοσοφίαν ἐν Σέρραις, Τυρνάβῳ, Τρίκκῃ καὶ Ιωαννίνοις καὶ γράψας «Ἠθικὴν φιλοσοφίαν» (1719) καὶ «Σύνοψιν ἐνικὴν τῆς λογικῆς ἕξεως»· ὁ Δαμιανὸς Παρασκευᾶς, ἐκ Σινώπης, ζήσας ἐν Γερμανίᾳ καὶ Ρωσίᾳ καὶ γράψας: «Meditationes academicae de cognitione humana» (1728), «Tractatio methodica de libertate cogitandi volendi, principio juris naturae, mundo et existentia Dei» (1728), «Defensio philosophiae Wolfianae» (1729) κ. ἄ.· ὁ Θωμᾶς Κατάνης (θαν. 1725), διδάξας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Παταβίου καὶ γράψας: «Introduzione alle scienze» καὶ «L'arte del pensare»· ὁ Γεώργιος Σουγδουρῆς (θαν. 1740), ἐξ Ιωαννίνων, διδάξας τὴν φιλοσοφίαν ἐν τῇ γενετείρᾳ καὶ γράψας: «Εἰσαγωγὴν λογικὴν ἢ προδιοίκησιν εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν μέθοδον τοῦ Ἀριστοτέλους» (1792)· ὁ Βικέντιος Δαμωδὸς (1679—1752), ἐκ Κεφαλληνίας, διδάξας ἐν τῇ πατρίδι του νεώτερα φιλοσοφήματα καὶ γράψας: «Ἐπίτομον λογικὴν κατ' Ἀριστοτέλην» (1759), «Λογικὴν διεξοδικωτέραν», «Ἠθικὴν» καὶ «Μεταφυσικὴν»· ὁ Ἀντώνιος Μοσχόπουλος (1713—1788), ἐκ Κεφαλληνίας, διδάξας την φιλοσοφίαν τοῦ Wolff ἐν Κεφαλληνίᾳ, Ζακύνθῳ καὶ Λευκάδι καὶ γράψας: «Ἐπιτομὴν μεταφυσικῆς εἰς μέρη τέσσαρα», «Περὶ ψυχῆς» καὶ «Πραγματείαν περὶ τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας»· ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις (1716—1806), ὁ μέγιστος τῆς φιλοσοφίας ἱεροφάντης κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, διδάξας ἐν Ἰωαννίνοις, Κοζάνῃ, Κωνσταντινουπόλει καὶ τῇ Ἀθωνιάδι Ἀκαδημίᾳ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Leibnitz, τοῦ Wolff καὶ τοῦ Locke καὶ γράψας: «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν φιλοσοφίαν» (1805), «Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανισθεῖσα» (1766), «Περὶ τοῦ συστήματος τοῦ παντός» (1805), «Στοιχεῖα μεταφυσικῆς» (1805), «Τὰ ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις» (1805) κ.ἄ.· ὁ Ἰωάννης Κοντονῆς (1723—1761), ἐκ Ζακύνθου, γράψας: «Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν φιλοσοφίαν» καὶ «Philosophia universa»· ὁ Χριστόδουλος Εὐσταθίου (1733—1793), ἐξ Ἀκαρνανίας, πρῶτος πειραθεὶς νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν πανθεΐζουσαν φιλοσοφίαν τοῦ Spinoza, γράψας: «Περὶ φιλοσόφου, φιλοσοφίας, μεταφυσικῶν καὶ θείων ἀρχῶν» (1776) καὶ κατηγορηθεὶς ἐπὶ ἀθεΐᾳ καὶ ἀφορισθείς· ὁ Ἀμφιλόχιος Παρασκευᾶς, διδάξας ἐν Ναούσῃ (1770) καὶ Κοζάνῃ (1779) καὶ γράψας: «Λογικὴν» καὶ «Κάτοπτρον φιλοσοφίας»· ὁ Θωμᾶς Μανδακάσης, ἰατρὸς καὶ φιλόσοφος, διδάξας ἐν Καστορίᾳ (1767—1770) καὶ γράψας: «Περὶ τῶν ἀοράτων διὰ τῶν ὁρατῶν ἐννοουμένων πραγμάτων καὶ περὶ τῶν ἄδλων εἰς αἴσθησιν πιπτόντων καὶ γινωσκομένων» (1760)· ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος (1762—1824), διδάξας φυσικὴν καὶ φιλοσοφίαν ἐν Κυδωνίαις, Βουκουρεστίῳ, Ἰασίῳ καὶ Σμύρνῃ, γράψας: «Μεταφυσικὴν» (1820) καὶ «Φυσικὴν» καὶ κατηγορηθεὶς ἐπὶ ἀθεΐᾳ.

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος οἱ κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἐπιδόσεως εἶναι οἱ ἑξῆς: ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας (1777—1836), ἐκ Λαρίσης, διδάξας τὴν φιλοσοφίαν ἐν Σμύρνῃ καὶ Κωνσταντινουπόλει καὶ γράψας «Σύνταγμα φιλοσοφίας» (τ. 4, 1818—1820)· ὁ Δημήτριος Γαλανὸς (1760—1833), μεταφράσας εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ ὑπομνηματίσας πλεῖστα ἔργα τῆς ἰνδικῆς φιλοσοφίας, ἐκδοθέντα ἐν Ἀθήναις εἰς 7 τόμους (1845—1853)· ὁ Νεόφυτος Δούκας (1760—1845), διδαξας τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν καὶ φιλοσοφίαν ἐν Ἰασίῳ καὶ Αἰγίνῃ καὶ γράψας: «Σύνοψιν λογικῆς, ἠθικῆς, μεταφυσικῆς καὶ ρητορικῆς» (1834)· ὁ Νεόφυτος Βάμβας (1770—1855), διδάξας ἐν τῇ Ἰονίῳ Ἀκαδημίᾳ καὶ τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν καὶ γράψας: «Στοιχεῖα φιλοσοφικῆς ἠθικῆς» (1818, β' ἔκδ. 1845), «Στοιχεῖα φιλοσοφίας» (1838, β' ἔκδ. 1856) καὶ «Ἐγχειρίδιον ἠθικῆς» (1853)· ὁ Θεόφιλος Καΐρης (1784—1853), διδάξας τὴν φιλοσοφίαν ἐν Κυδωνίαις, Σμύρνῃ καὶ Ἄνδρῳ, ἱδρύσας τὴν θεοσέβειαν καὶ γράψας: «Γνωστικὴ» (1846), «Στοιχεῖα φιλοσοφίας» (1851), «Ἐπιτομὴ τῆς θεοσεβικῆς διδασκαλίας καὶ ἠθικῆς» (1852)· ὁ Πέτρος Βράϊλας Ἀρμένης (1812—1884), ἐκπρόσωπος τοῦ ἰδεοκρατικοῦ ἐκλεκτικισμοῦ τοῦ V. Cousin, γράψας: «Δοκίμιον περὶ πρώτων ἰδεῶν καὶ ἀρχῶν» (1851, β' ἔκδ. 1910) «Στοιχεῖα θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς φιλοσοφίας» (1862, β' ἔκδ. 1910), «Φιλοσοφικαὶ μελέται» (1864), «Περὶ ἑνότητος τῶν λογικῶν στοιχείων» (1875, β' ἔκδ. 1910), «Περὶ ψυχῆς, Θεοῦ καὶ ἠθικοῦ νόμου διατριβαὶ» (1879) κ. ἄ.· ὁ Ἰωάννης Μενάγιας, ἐκ Κεφαλληνίας, πρῶτος μελετήσας τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Hegel καὶ ἀσπασθεὶς αὐτό, διδάξας δὲ καὶ διευθύνας τὸ λύκειον Ἀργοστολίου (1850—1870)· ὁ Μᾶρκος Ρενιέρης (1815—1897), γράψας: «Δοκίμιον φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας» (1841) καὶ «Περὶ Βλασίου καὶ Διοφάνους ἐρεύνας καὶ εἰκασίας» (1873)· ὁ Δημ. Χατζερῆς, γράψας: «Προοίμιον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας» (1867) καὶ «Ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν καλῶν τεχνῶν» (1869)· ὁ Νικ. Κοτζιᾶς, γράψας πεντάτομον «Ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων» (1876—1878)· ὁ Φίλιππος Ἰωάννου (θαν. 1879), γράψας «Φιλοσοφικὴν δικαιολογίαν ἢ πραγματείαν τοῦ φυσικοῦ δικαίου» (1879)· ὁ Γεώργιος Βιζυηνὸς (θαν. 1896), γράψας «Ψυχολογικὰς μελέτας ἐπὶ τοῦ καλοῦ» (Α—Β, 1885)· ὁ Περ. Γεωργιάδης, γράψας «Περὶ γενέσεως τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων» (1886)· ὁ Θ. Καροῦσος, γράψας «Δοκίμιον ἱστορίας τῆς παρ' Ἕλλησι φιλοσοφίας» (1888)· ὁ Διονύσιος Θερειανὸς (1833—1897), γράψας «Διάγραμμα στωϊκῆς φιλοσοφίας» (1892)· ὁ Χρῖστος Παπαδόπουλος (1835—1906), καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, γράψας «Ἐμπειρικὴν ψυχολογίαν» (1887), «Στοιχεῖα λογικῆς» (1888, β' ἔκδ. 1895) καὶ «Φιλοσοφικὴν ἠθικὴν» (1901)· ὁ Μαργαρίτης Εὐαγγελίδης, καθηγητὴς τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, γράψας: «Ἱστορίαν τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως» (τ. Α' μέχρι τῶν σοφιστῶν, 1885), «Φιλοσοφικὰ μελετήματα» (1886), «Σύνοψιν τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας» (1886), «Σύνοψιν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας Α'. Ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας τῶν Ἑλλήνων» (μέχρι καὶ τοῦ Σωκράτους κατὰ E. Zeller, 1904) κ. ἄ.

Ἐκ τῶν συγχρόνων ἐκπροσώπων τῆς φιλοσοφικῆς κινήσεως ἐν Ἑλλάδι, σπουδαιότεροι εἶναι: ὁ Θεόφιλος Βορέας, καθηγητὴς τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, γράψας πλὴν ἄλλων: «Μελετήματα φιλοσοφικὰ» (1908—1910), «Τῆς φιλοσοφίας ἡ ὑπόθεσις» (1913) καὶ «Λογικὴν» (1932) καὶ «Ψυχολογίαν» (1933, ἐν τῇ σειρᾷ: «Ἀκαδημεικά», ἥτις θὰ περιλάβῃ καί: «Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν φιλοσοφίαν», «Θεωρίαν τῆς γνώσεως», «Ἠθικὴν» καὶ «Αἰσθητικήν»)· ὁ Κωνσταντῖνος Λογοθέτης, καθηγητὴς τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, γράψας: «Ἡ περὶ ἰδεῶν θεωρία τοῦ Πλάτωνος» (1903), «Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος» (1913), «Ἡ ψυχολογία τοῦ Πλωτίνου» (1922), «Ἡ φιλοσοφία τῶν πατέρων καὶ τοῦ μέσου αἰῶνος» (μέρ. Α' 1930, μέρ. Β' 1934) κ. ἄ.· ὁ Χαρ. Θεοδωρίδης, καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης, γράψας «Εἰσαγωγὴ στὴ φιλοσοφία» (1933) καὶ διαφόρους μονογραφίας. Μὲ τὴν φιλοσοφίαν ἐπίσης ἀσχολοῦνται οἱ: Β. Ἀντωνιάδης («Ἐγχειρίδιον ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας» Α' ἀρχαία 1909, Β' μέση 1929), Ἀβροτ. Ἐλευθερόπουλος, καθηγητὴς τῆς κοινωνιολογίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης («Οἰκονομία καὶ φιλοσοφία»), οἱ καθηγηταὶ τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Χ. Ἀνδροῦτσος («Ἡ τοῦ Πλάτωνος θεωρία

Digitized by Google

τῆς γνώσεως» 1902, «Σύστημα ἠθικῆς» 1925, «Λεξικὸν τῆς φιλοσοφίας» 1929) καὶ *Ν. Λούβαρις* («Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας» τ. 2, 1933) καὶ εἴ τις ἄλλος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. —*Ἑλληνική*: *Β. Ἀντωνιάδης*, «Ἐγχειρίδιον ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας» (Α' Ἀρχαία, 1909, Β' Μέση 1929).—*Θ. Βορέας*, «Ἑλληνικὴ φιλοσοφία κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους» (ἐν Πρακτ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 4, 1929, σ. 76 κ.ἑ.).—*Μ. Εὐαγγελίδης*, «Σύνοψις τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας» (1886).—*Μ. Εὐαγγελίδης*, «Σύνοψις τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας. Α' Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τῶν Ἑλλήνων» κατὰ E. Zeller, μέχρι τοῦ Σωκράτους (1904).— *Χ. Θεοδωρίδης*, «Ἡ φιλοσοφικὴ κίνηση στὰ τελευταία ἑκατὸ χρόνια» (ἐν «Ἐργασία» Ε' (1934), σ. 584 κ.ἑ., 618 κ.ἑ.).—*Θ. Καιροῦσος*, «Δοκίμιον ἱστορίας τῆς παρ' Ἕλλησι φιλοσοφίας» (1888).—*Ν. Κοτζιᾶς*, «Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων» (τ. 5, 1876—1878).—*Ν. Λούβαρις*, «Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας» (τ. 2, 1933).—*Δ. Χατζεφῆς*, «Προοίμιον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας» (1867).

Ξένη: *V. Aster*, «Geschichte der antiken Philosophie» (1920).—*A. W. Benn*, «The Greek philosophers» (1882, β' ἔκδ. 1914).—*T. Boreas*: «Neugriechische Philosophie» (ἐν *Überweg*, «Grundr. d. Gesch. d. Philosophie» 5, ἔκδ. 12η ὑπὸ *Traug. Konst. Österreich* 1928, σελ. 363 κ.ἑ.) —*J. Burnet*, «Early greek philosophy» (London 1892, γ' ἔκδ. 1920, γαλ. μετ. ὑπὸ *A. Reymond*: «L'aurore de la philosophie grecque» 1919).—*P. Deussen*, «Die Philosophie der Griechen» (1911).—*R. Eucken*, «Die Lebensanschauungen der grossen Denker» (ἔκδ. ιδ' 1919).—*Th. Gomperz*, «Griechische Denker» τόμ. 3, ἔκδ. ε' 1911, γαλ. μετ. ὑπὸ *A. Reymond*: «Les penseurs de la Grèce» Lausanne—Paris 1908—1909). —*K. Jöel*, «Geschichte der antiken Philosophie» (Tübingen 1921).—*Kalthoff*, «Die Philosophie der Griechen» (1901). *Ch. Renouvier*, «Manuel de philosophie ancienne» (τ. 2, Paris 1844).—*L. Robin*, «La pensée grecque et les origines de l'ésprit scientifique» (Paris 1923) —*L. Stein*, «Die Kontinuität der griechischen Philosophie in der Gedankenwelt der Byzantiner» (ἐν «Archiv für Geschichte der Philosophie» 9, 1896, σ. 225—246).—*F. Überweg*, «Grundriss der Geschichte der Philosophie» (τόμ. 6, ἔκδ. 12η, 1923—1928).—*K. Vorländer*, «Geschichte der Philosophie» (στ' ἔκδ. τόμ. 2, 1921).—*W. Windelband*, «Lehrbuch der Geschichte der Philosophie» (ἔκδ. 10η, 1929 ὑπὸ *Rotkacker*.—*W. Windelband*, «Geschichte der alten Philosophie» (β' ἔκδ. 1893).—*E. Zeller*, «Grundriss der Geschichte der griechischen Philosophie» ἔκδ. 11η ὑπὸ *Lortzing*, 1914).—*E. Zeller*, «Die Philosophie der Griechen» (I 1—2 στ' ἔκδ. 1919—1920, γαλ. μετ. ἐκ τῆς δ' ἔκδ. ὑπὸ *E. Boutroux* τ. 2, 1877, 1882.—II α', ἔκδ. δ' 1888, γαλλ. μετ. ἐκ τῆς γ' ἔκδ. ὑπὸ *A. Belot*. 1884.—β', ἔκδ. γ' 1879.—III α', δ' ἔκδ. 1909, β', ἔκδ. δ' 1903).

Θ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ

ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ. Κατὰ τὸν διάσημον Γάλλον ἀνθρωπολόγον Topinard, ἡ ἀνθρωπολογία «ἐγεννήθη πραγματικῶς ἐν Ἀθήναις τρεῖς αἰῶνας πρὸ Χριστοῦ, μετὰ τοῦ Ἀριστοτέλους». Ὁ Ἀριστοτέλης, καταπατῶν τὰς προλήψεις κατέταξε καὶ τὸν ἄνθρωπον μεταξὺ τῶν λοιπῶν ζῴων, καὶ τὸν ἐμελέτησεν ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν. Ἐὰν ὁ τίτλος τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς ἀνθρωπολογίας εἶναι ὑπερβολικός, βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης (384 π. Χ.) καὶ οἱ σύγχρονοί του Ἕλληνες εἶχον ἤδη προσέξει τὰς σωματικὰς διαφορὰς μεταξὺ τῶν φυλῶν: «...Τῶν πρὸς ἄρκτον λευκῶν ὄντων γλαυκὰ τὰ ὄμματα (τοῦ γὰρ λευκοῦ τοῦτο ἐγγὺς τὸ χρῶμα) καὶ τῶν πρὸς μεσημβρίαν μελάνων ὄντων μέλανα τὰ ὄμματα» καὶ περαιτέρω: «πάντες δὲ οἱ πρὸς ἄρκτον πυρρότριχες καὶ λεπτότριχες εἰσί». (*Ἀριστοτέλης*) Κατὰ τὸν Lebzelter τὴν πατρότητα τῆς ἐπιστήμης ταύτης πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν εἰς παλαιοτέραν μεγαλοφυΐαν, εἰς τὸν πατέρα τῆς ἰατρικῆς Ἱπποκράτην (460 π. Χ.). Οὗτος εἶνε «ὁ πρῶτος ὅστις ἀπέδωσεν εἰς τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ βιολογικὴν ἀξίαν καὶ γεωγραφικὴν ἐξάρτησιν». Πλὴν τῶν μακροκεφάλων τῆς Μ. Ἀσίας «πρὸς οὓς οὐδεμία ἄλλη φυλὴ ἀνθρώπων ὁμοιάζει» καὶ ὧν τὴν παραμόρφωσιν ἀποδίδει εἰς τεχνητὴν συμπίεσιν τῆς κεφαλῆς τοῦ νεογνοῦ, ἥτις σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέβη κληρονομική, πλὴν τῶν διαφόρων φυλῶν, ἃς διακρίνει ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν των, ὁ Ἱπποκράτης ὁμιλεῖ ἐν ἐκτάσει καὶ περὶ τῆς σχέσεως τόπου καὶ φυλῆς, ὅσον ἀφορᾷ ὁλόκληρον τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἵμου: «Ἐκεῖνοι, λέγει, οἱ ἄνθρωποι, οἵτινες κατοικοῦν ὀρεινόν, τραχύν, ὑψηλόν, ἄνυδρον τόπον, εἰς ὃν αἱ ὧραι τοῦ ἔτους ἐμφανίζουν μεγάλας διαφοράς, πρέπει φυσικὰ νὰ εἶναι ὑψηλοὶ τὸ ἀνάστημα, νὰ δύνανται νὰ ἀντέχωσιν εἰς ταλαιπωρίας καὶ νὰ κλίνωσι πρὸς ἀνδρικὸν χαρακτῆρα. Ἐκ τούτου, παρουσιάζονται αἱ τοιαῦται φύσεις εἰς μέγαν βαθμὸν τραχεῖαι καὶ ἄγριαι. Ἐκεῖνοι ὅμως, ὅσοι διαμένουν εἰς τόπον βαθείας πεδιάδος, χλοερὸν καὶ θερμόν, μὲ θερμοὺς μᾶλλον ἢ ψυχροὺς ἀνέμους καὶ μὲ θερμὰ ὕδατα, οὔτε ὑψηλοὶ εἶναι, οὔτε λιγυροὶ τὸ σῶμα, μᾶλλον δὲ ἀναπτύσσονται κατ' εὖρος, εἶναι εὐτραφεῖς καὶ ἔχουν μέλαν τρίχωμα, εἶναι μᾶλλον μελαψοὶ παρὰ λευκοὶ καὶ ἔχουν ὀλιγωτέραν βλένναν ἢ χολήν. Ἀνδρικὸν ὕψος καὶ ἀντοχὴ δὲν ἐνεφυτεύθη εἰς τὴν ψυχήν των εἰς τὸν αὐτὸν βαθμὸν ὑπὸ τῆς φύσεως. Ὅμως, δύνανται οἱ κοινωνικοὶ νόμοι, ὅταν ἐπιδράσουν, νὰ παραγάγουν ἀμφότερα. Ἐὰν ὑπάρχουν ποταμοὶ εἰς τὴν χώραν, οἵτινες παροχετεύουν τὸ λιμνάζον ὕδωρ καὶ τὸ βροχαῖον ἐκτὸς τῆς περιοχῆς, τότε οἱ κάτοικοι εἶναι ὑγιεῖς καὶ ἀνοικτοῦ λάμποντος χρώματος, ἐὰν ὅμως δὲν ὑπάρχουν ποταμοὶ καὶ οἱ κάτοικοι πίνουν ὕδωρ πηγαῖον, λιμνάζον καὶ ἑλεῖον, τότε ἔχουν προβάλλουσαν κοιλίαν καὶ μέλαν σπλῆνα. Ὅσοι κατοικοῦν ὑψηλόν, καθὼς καὶ εἰς τοὺς ἀνέμους ἐκτεθειμένον καὶ καλῶς ὑδρευόμενον τόπον, ἐμφανίζουν ὑψηλὸν ἀνάστημα καὶ ὁμοίαν εἰς ὅλους ἀνάπτυξιν, ἡ ἰδιοσυγκρασία των ὅμως εἶναι ἧσσον ἀρρενωπὴ καὶ ἤρεμος. Ὅσοι κατοικοῦν ἰσχνάς, αἰχμηρὰς καὶ γυμνὰς χώρας, εἰς ἃς αἱ ἐποχαὶ τοῦ ἔτους δὲν ἐκδηλοῦνται σαφεῖς, εἰς ἕνα τοιοῦτον τόπον οἱ ἄνθρωποι ἐμφανίζουν φυσικά, ὅσον ἀφορᾷ τὴν διαμόρφωσιν αὐτῶν, σκληρὰς σάρκας, ἰσχυρὰν σωματικὴν διάπλασιν καὶ χροιὰν ὀρφνὴν ἢ μελανίζουσαν, πνευματικῶς δὲ καὶ ψυχικῶς εἶναι πλήρεις αὐτοπεποιθήσεως καὶ ἐπιμονῆς. Ὅπου λαμβάνουν χώραν συχναὶ ἀλλαγαὶ τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους καὶ αὗται εἶναι λίαν διάφοροι μεταξύ των, ἐκεῖ εὑρίσκομεν ὅτι καὶ ἡ ἐξωτερικὴ μορφή, ἡ διανόησις καὶ ἡ ἰδιοσυστασία ἐμφανίζουν τὰς μείζονας διαφοράς» (*Ἱπποκράτης*) Ἐὰν προσθέσωμεν καὶ τὸν Γαληνὸν (129 μ. Χ.) περιγράφοντα χαρακτηριστικά τινα (δέρμα λευκὸν καὶ ψιλὸν τριχῶν κλπ.) τῶν Κελτῶν καὶ Γερμανῶν καὶ Θρακῶν καὶ Σκυθῶν, καὶ τὸν Ἀλεξανδρέα Κλήμεντα (Β'—Γ' αἰὼν μ. Χ.) ὁμοίως, ὡς καὶ καθόλου τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους καὶ γεωγράφους καὶ ἐξερευνητάς, ἰδίᾳ δὲ τοὺς καλλιτέχνας, ἀναπαραστήσαντας τύπους φυλῶν, δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐν Ἑλλάδι ἐδόθη ἐνωρὶς προσοχὴ εἰς τὰς φυλετικὰς διαφοράς, εἰς τὴν σημασίαν αὐτῶν, εἰς τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὰ λοιπὰ ζῷα κλπ. Ἐννοεῖται ὅτι πᾶσαι αὗται αἱ ἔρευναι καὶ παρατηρήσεις δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς πραγματικῶς ἐπιστημονικαὶ ἀνθρωπολογικαί.

Ἡ πραγματικὴ ἱστορία τῆς ἀνθρωπολογίας ἄρχεται μόλις ἀπὸ τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, δεδομένου ὅτι καὶ ἡ ἐπιστήμη αὕτη εἶναι νεωτάτη. Ἡ πρώτη μνεία τῆς ἀνθρωπολογίας ἐν Ἑλλάδι γίνεται εἰς τὸ ἀπὸ 26 Ἀπριλίου 1837 πρόγραμμα «διὰ τὰ παραδοθησόμενα προεισαγωγικὰ μαθήματα εἰς τὴν ἰατρικὴν σχολὴν τοῦ πανεπιστημίου κατὰ τὴν πρώτην θερινὴν ἑξαμηνίαν», ἐν ᾧ ἀναγράφεται μάθημα «ἀνθρωπολογίας» ὑπὸ τοῦ Α. Α. Γεωργιάδου. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ διδασκαλίας σχετικοῦ μὲ τὴν σύγχρονον ἔννοιαν μαθήματος (δεδομένου ὅτι εὑρίσκομεν ἰδιαιτέραν διδασκαλίαν τῆς ἀνατομίας) καὶ οὐχὶ ἀνθρωπολογίας ὑπὸ τὴν γενικὴν ἔννοιαν, ἣν ἔχει ἀκόμη καὶ νῦν ὁ ὅρος ἐν τοῖς σχολείοις, (ἀνατομικαί, φυσιολογικαὶ καί τινες ἀνθρωπολογικαὶ γνώσεις). Ἔχομεν εἶτα τὰς θαυμασίας ἐρεύνας τῶν προϊστορικῶν ἀρχαιολόγων, εἰς ἃ ἔδωκεν ὤθησιν τὸ ἀνήσυχον πνεῦμα τοῦ Ἑρρίκου Σλῆμαν. Μία τῶν κυριωτέρων πρώτων παλαιοανθρωπολογικῶν ἀνακαλύψεων εἶναι ἡ τυχαία ἀνακάλυψις τοῦ Ἀναστασίου Χρηστομάνου, ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα ἅτε γενομένη πρὸ τοῦ Σλῆμαν. Ἀποσταλεὶς οὗτος εἰς Θήραν πρὸς μελέτην τῆς ἐκρήξεως τοῦ 1866, διεπίστωσεν ὅτι οἱ λίθοι, οἵτινες ἀπεκαλύπτοντο τότε κατὰ τὰς ἐκσκαφὰς πρὸς λῆψιν κισσήρεως διὰ τὰς ἐργασίας τοῦ ἰσθμοῦ τοῦ Σουέζ, δὲν ἦσαν τίποτε ἄλλο ἢ ἐρείπια κτισμάτων ἀνηκόντων εἰς τοὺς προϊστορικοὺς ἀνθρώπους, τοὺς οἰκήσαντας τὴν νῆσον πρὸ τῆς φοβερᾶς ἐκρήξεως (2.000 π. Χ. κατὰ Fouqué), ἥτις ἐσχημάτισε τὸν κόλπον διὰ τῆς βυθίσεως τοῦ κώνου καὶ ἐκάλυψε τὸ ὑπόλοιπον μηνοειδὲς τμῆμα τῆς νήσου μὲ λάβαν μέχρι καὶ 30 μ. πάχους. Τοῦτο ἐβεβαιώθη καὶ ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν Ἀλαφούζου καὶ Νομικοῦ (1866 καὶ εἶτα ξένων (Fouqué κλπ.) εὑρεθέντων καὶ ἀγγείων καὶ ἐργαλείων λιθίνων (πυρίτης, ὀψιανὸς) καὶ κριθῆς ἀκόμη, ἐν Θηρεσίᾳ καὶ Θήρᾳ.

Πλὴν τούτων, εὑρίσκομεν εἶτα περιέργους τινὰς ἀνθρωπολογικὰς μελέτας ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς καὶ τῶν διαφόρων μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν ὡς τοῦ Νεοφύτου («L'Anthropologie» 1890—1891 De Quatrefages et Hamy «Crania Ethnica»). τοῦ Γ. Ζαβιτσάνου «Ἐπὶ τοῦ ἀλβανο-ἑλληνικοῦ τύπου σκέψεις» (Napoli 1869), τοῦ ἐξελληνισθέντος Ὀρνστάϊν, «Περὶ χροιᾶς τῶν ὀφθαλμῶν, τριχῶν καὶ δέρματος τῶν σημερινῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος» (B. Ges. f. Anthrop 1879), «Περὶ τῶν φυσικῶν συνθηκῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν κατοίκων της καὶ ἰδίᾳ τῆς μακροβιότητος τῶν τελευταίων καὶ τῶν αἰτίων ταύτης» (1881), τοῦ Ν. Χ. Ἀποστολίδου «Μετρήσεις τινὲς ἐπὶ τοῦ ζῶντος ληφθεῖσαι ἐν Ἑλλάδι» (Bul. de la Soc. d'Anth. Paris. 1883), «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἀνθρωπολογίαν τῆς Ἑλλάδος» («Δελτ. Ἱστ. Ἑτ. 1883»). Ἐν τῷ «Παρνασσῷ» (Ζ' - ια', ιβ', 1883) ὡμίλησεν ὁ Ν. Ἀποστολίδης περὶ τεχνητοῦ μετασχηματισμοῦ τῶν κεφαλῶν τῶν Ἠπειρωτῶν καὶ τῶν κατοίκων τῆς ἰδιαιτέρας του πατρίδος, τοῦ Πηλίου, ἀπέδωκε δὲ τὸν πρῶτον εἰς τὴν κακὴν ἀνατροφὴν τῶν νηπίων ὑπὸ τῶν Ἠπειρωτισσῶν, ἀνατρεφουσῶν ταῦτα διαρκῶς ἐν τοῖς λίκνοις μέχρι τοῦ τρίτου ἔτους τῆς ἡλικίας, τὸν δὲ δεύτερον εἰς τὴν χρῆσιν ἰδίου κεφαλοδέσμου, τὸν ὁποῖον οἱ Πηλιῶται ὀνομάζουν «τοῦρλον». Εὑρίσκομεν ἐπίσης μελέτην τοῦ Σ. Τσάκωνα «Περὶ τῆς Ἑλληνίδος ἀπὸ μαιευτικῆς ἀπόψεως» (ἀνάστημα, πυελομετρία, πρώτη περίοδος κλπ.) καί τινας ἄλλας νεωτέρας ἀνακοινώσεις σχετικὰς μὲ τὴν γενικὴν ἀνθρωπολογίαν (περὶ παραλλαγῶν ἀνατομικῶν, ὅπως αἱ τῶν Γ. Σκλαβούνου, Ι. Κούμαρη περὶ τοῦ στερνίτου μυός, Γ. Σκλαβούνου περὶ τῶν λαρυγγαίων θυλάκων κλπ.).

Ἡ ὅλη ὅμως συστηματικὴ ἀνθρωπολογικὴ ἔρευνα παρ' ἡμῖν, μέχρι τοῦ ἔτους 1915, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι συνδέεται ἀρρήκτως μόνον μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Κλωνὸς Στεφάνου, τοῦ πρώτου ἐν Ἑλλάδι ἐξ ἐπαγγέλματος μύστου τῆς ἀνθρωπολογίας. Ὁ Κλὼν Στέφανος μετὰ τὰς ἰατρικὰς σπουδάς αὐτοῦ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, ἠσχολήθη ἐπὶ μακρὸν εἰς ἀνθρωπολογικὰς μελέτας ἐν Παρισίοις καὶ κατόπιν ἐνταῦθα, ἐλάχιστα καὶ ὅλως ἐρασιτεχνικῶς ἐξασκήσας τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἰατροῦ.

Διὰ τοῦ ἀφθόνου ὑλικοῦ φυσικῆς ἀνθρωπολογίας, ὅπερ συνέλεξε, ἔθηκε τὰς βάσεις ἑνὸς νέου ἱδρύματος τοῦ πανεπιστημίου, πολυτίμου καὶ μοναδικοῦ εἰς τὸν κόσμον. Κατιδὼν τὴν χρησιμότητα τῆς κρανιολογίας ἰδίᾳ ἐπεδόθη εἰς τὴν διάσωσιν τῶν ἀποκαλυπτομένων ἀρχαίων σκελετῶν. Διὰ τοῦ πρώτου πυρῆνος τούτων, τοῦ προελθόντος ἐκ τῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν τῆς ἐποχῆς, ἐπέτυχεν ὁ Στέφανος τὴν ἐπίσημον ὑπὸ τοῦ πανεπιστημίου ἵδρυσιν «Ἀνθρωπολογικοῦ ἐργαστηρίου καὶ μουσείου καὶ τῶν ἀρχαίων πατρίων λειψάνων» 1886). Τοῦτο συνεπλήρου διαρκῶς διὰ νέου ὑλικοῦ καὶ νεωτέρων χρόνων, ἀλλὰ κυρίως δι' ἀνασκαφῶν, ἃ καὶ ὁ ἴδιος ἀνέλαβεν ἐν Νάξῳ, Σύρῳ, καὶ Ἀρκαδίᾳ. Πρὸ τοῦ Στεφάνου δὲν ἦσαν γνωστὰ τῇ ἐπιστήμῃ πλείονα τῶν ἐνενήκοντα ἐν ὅλῳ ἀρχαῖα κρανία καὶ οὐδὲ ἓν προϊστορικόν. Ὀφείλεται δὲ ἡ καταστροφὴ αὕτη καὶ ἡ διὰ παντὸς ἀπώλεια τόσων ἀρχαίων λειψάνων εἰς τὴν ἀσύγγνωστον ἀκηδίαν τῶν ἀνασκαφέων, οἵτινες δὲν ἐφρόντιζον εἰμὴ μόνον περὶ τῶν καλλιτεχνικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀποκαλυπτομένων θησαυρῶν τοῦ πολιτισμοῦ, ἀπορρίπτοντες τὰ ἴχνη αὐτῶν τούτων τῶν ἐργατῶν προγόνων μας.

Διὰ τῶν ἐν τῷ Πολυτεχνείῳ, τῷ Βαρβακείῳ λυκείῳ καὶ ἄλλων ὑπὸ τοῦ Κουμανούδη ἀπὸ μακροῦ φυλαττομένων σκελετῶν, οὓς ἐμελέτησε καὶ αὐτὸς ὁ Virchow συναθροισθέντων, ὠργανώθη τὸ πρῶτον, τὸ «Ἀνθρωπολογικὸν μουσεῖον» καὶ ἐστεγάσθη κατ' ἀρχὰς ἐν μικρῷ τινι χώρῳ αὐτοῦ τοῦ κτηρίου τοῦ πανεπιστημίου, μόλις δὲ μετὰ δεκαετίαν, κατὰ τὸ 1896, μετεφέρθησαν αἱ συλλογαὶ αὐτοῦ εἰς τὴν Σιναίαν Ἀκαδημίαν, κενὴν τότε, παραχωρηθείσης ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως τῆς μεγάλης δυτικομεσημβρινῆς αἰθούσης, τοῦ ἄνω ὀρόφου διὰ μουσεῖον καὶ δωματίου τινὸς τοῦ κάτω ὀρόφου, πρὸς ἀποθήκευσιν καὶ δι' ἐργαστήριον. Τὸ μουσεῖον ἐπλουτίζετο βαθμηδόν, προστιθεμένων νέων συλλογῶν. Διὰ τῶν γλίσχρων δὲ πιστώσεων, τῶν διατιθεμένων κατ' ἔτος διὰ τὸ μουσεῖον, κατώρθωσεν ὁ διευθυντὴς αὐτοῦ νὰ κατασκευάσῃ προθήκας, νὰ ἀγοράσῃ στοιχειώδη ἐργαλεῖα ἀνθρωπολογικὰ καὶ νὰ ἱδρύσῃ βιβλιοθήκην.

Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀνθρωπολογικοῦ μουσείου, ἔσχεν ὡς πυρῆνα μεγάλην δωρεὰν τῆς Ἀργυρῶς Πασπάτη (1895) ὁλοκλήρου τῆς βιβλιοθήκης τοῦ συζύγου αὐτῆς Ἀλεξάνδρου Πασπάτη, ἰατροῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ μεσαιωνοδίφου. Ἡ βιβλιοθήκη αὕτη περιλαμβάνει πολύτιμα συγγράμματα, πάσης φύσεως, δυσαπόκτητα σήμερον. Πλὴν δὲ τῶν ὁπωσδήποτε ἀσχέτων πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ Ἀνθρωπολογικοῦ μουσείου, περιλαμβάνει καὶ πολλὰ λίαν ἐνδιαφέροντα τὴν ἀνθρωπολογίαν καθόλου, ἱστορικά, ταξιδιωτικὰς περιγραφάς, ἐθνολογικὰ κλπ., μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχουσαν θέσιν κατέχει σειρὰ ὅλη συγγραφῶν περὶ Τσιγγάνων, θέμα εἰς ὃ εἶχεν εἰδικευθῆ ὁ σοφὸς ἰατρὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ μουσείου ἐπλουτίσθη εἶτα διὰ νέων τινῶν κατὰ περιόδους ἀποκτημάτων.

Ἀφοσιωθεὶς ὁλοψύχως εἰς τὸ ἔργον τῆς διασώσεως τῶν στοιχείων τῆς φυσικῆς καὶ ψυχικῆς ἀνθρωπολογίας ἐξ Ἑλλάδος ὁ Στέφανος, δὲν ἐφρόντισε παραλλήλως καὶ διὰ τὴν πλήρη δημοσίευσιν τῶν συμπερασμάτων του, πρὸς βλάβην ἐν πολλοῖς τῆς ἐπιστήμης, διότι τὰ περισσότερα τῶν χειρογράφων του ἀπωλέσθησαν διὰ παντός. Σπουδαστὴς ἀκόμη ἐνταῦθα καὶ ἐν Παρισίοις, ὁ Στέφανος ἐδημοσίευσεν ἐπανειλημμένως μελέτας του. Τούτων σπουδαιοτέρα εἶναι ἡ μονογραφία αὐτοῦ «La Grèce» δημοσιευθεῖσα ὡς ἄρθρον ἐν τῷ «Ἐγκυκλοπαιδικῷ λεξικῷ τῶν ἰατρικῶν ἐπιστημῶν» (1884). Πρόκειται περὶ μελέτης φυσικῆς, ἐθνολογικῆς, ἀνθρωπολογικῆς, δημογραφικῆς καὶ ἰατρικῆς περὶ Ἑλλάδος καὶ Κρήτης. Ὁ Στέφανος ἐξεπόνησεν ἐπίσης ἀνθρωπολογικοὺς χάρτας, βραβευθέντας ἐν Παρισίοις, ἠσχολήθη περὶ τὴν ἔρευναν τῆς ἐν Ἑλλάδι γεωγραφικῆς ἐξαπλώσεως τῶν διαφόρων φωνητικῶν φαινομένων τῶν κατὰ τόπους ἰδιωμάτων, ἐξετέλεσε δυναμομετρικὰς παρατηρήσεις ἐν τῷ ἑλληνικῷ ναυτικῷ καὶ ἐπὶ τῶν προσφύγων Θεσσαλῶν, συλλέξας περὶ αὐτῶν καὶ ἄλλας ἀνθρωπολογικάς, ἐθνολογικὰς πληροφορίας. Περὶ τὰς δυσμὰς τοῦ βίου του ἐδημοσίευσε «Συμβολὰς εἰς τὴν φυσικὴν ἀνθρωπολογίαν τῆς Ἑλλάδος» (1911) στηριζομένας ἐπὶ τοῦ ἐγκαρσίου κεφαλικοῦ δείκτου τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων, ἐξ ὧν ἐξάγει ὡρισμένα συμπεράσματα περὶ τῶν σημείων τῆς Ἑλλάδος, ὅπου διεσώθη ἀμιγέστερον τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κρανίον. Τὸν ἱδρυτὴν τοῦ Ἀνθρωπολογικοῦ μουσείου, ἀποθανόντα τῷ 1915, διεδέχθη ὁ ἐπίσης διδάκτωρ τῆς ἰατρικῆς Ἰωάννης Γ. Κούμαρης, διορισθεὶς διευθυντὴς αὐτοῦ (1915). Οὗτος μετὰ δεκαετίαν (1925), διωρίσθη καὶ καθηγητὴς

τῆς ἀνθρωπολογίας, εἰς τὴν ἔκτακτον αὐτοτελῆ ἕδραν τῆς ἀνθρωπολογίας, ἀνήκουσαν εἰς τὴν ἰατρικὴν σχολήν. Ἡ ἕδρα αὕτη εἶναι ἡ πρώτη ἀνθρωπολογικὴ ἕδρα τῶν Βαλκανίων, δευτέρας ἱδρυθείσης μόλις κατὰ τῷ 1931 ἐν Ἰασίῳ τῆς Ρουμανίας. Ἡ νεωτέρα κατεύθυνσις τῆς ἐπιστήμης ταύτης καὶ παρ' ἡμῖν στρέφεται ἤδη περὶ τοὺς τρεῖς μεγάλους κλάδους τῆς ὅλης ἀνθρωπολογίας καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῶν σχετικῶν μουσείων, τοῦ μουσείου τῆς φυσικῆς ἀνθρωπολογίας, τοῦ προϊστορικοῦ μουσείου καὶ τοῦ ἐθνολογικοῦ μουσείου. Τὸ μουσεῖον φυσικῆς ἀνθρωπολογίας πλουτίζεται διαρκῶς. Ἄξια σημειώσεως νεώτερα ἀποκτήματα αὐτοῦ εἶναι: ἡ θαυμασία συλλογὴ κρανίων τῆς προϊστορικῆς Ἀσίνης, παραληφθεῖσα εἰς Σουηδίαν ὑπὸ τῆς ἀποστολῆς τοῦ πρίγκιπος τῆς Σουηδίας καὶ ἐπιστραφεῖσα, μετὰ συναρμολόγησιν καὶ μελέτην τῶν κρανίων καὶ τὴν δημοσίευσιν τῶν πορισμάτων ὑπὸ τοῦ K. Fürst, εἰς τὸ Ἀνθρωπολογικὸν μουσεῖον τῇ φροντίδι τῆς διευθύνσεως αὐτοῦ· ἡ συλλογὴ τῶν κρανίων καὶ σκελετικῶν ὑπολειμμάτων τοῦ προϊστορικοῦ νεκροταφείου Ἁγίου Κοσμᾶ, τῆς ἀνασκαφῆς Μυλωνᾶ, μελετηθέντων ἐν μέρει καὶ ἀνακοινωθέντων τῶν πορισμάτων εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνθρωπολογικὴν Ἑταιρείαν (Κούμαρης)· ἡ συλλογὴ τῶν κλοιοφόρων σκελετῶν τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου, τῆς ἀνασκαφῆς Πελεκίδου, ἀνακοινωθείσης προχείρου καταμετρήσεως τῶν κρανίων (Κούμαρη)· σκελετοὶ Κεφαλληνίας Σ. Μαρινάτου, δημοσιευθεισῶν τῶν μετρήσεων ἐπίσης (Κούμαρης ἐν μονογραφίᾳ Μαρινάτου)· σκελετὸς Μακεδονίας (Heurtley) μελετηθεὶς ὑπὸ Κούμαρη, ὁ ἀρχαιότερος ὅλων, νεωτέρας νεολιθικῆς. Τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς φυσικῆς ἀνθρωπολογίας εὐρύνεται καὶ διὰ τῆς ἀποκτήσεως γυψίνων ἐκμαγείων τῶν σπουδαιοτέρων παλαιοντολογικῶν λειψάνων τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς καταρτισμὸν καὶ μουσείου παλαιοντολογίας τοῦ ἀνθρώπου. Πλουτίζεται ἐπίσης καὶ διὰ σκελετῶν τῶν ἀνθρωποειδῶν πιθήκων καὶ λοιπῶν πρωτευόντων.

Τοῦ προϊστορικοῦ μουσείου ἡ σύμπηξις ἐθεωρήθη ἀπαραίτητος διὰ τὴν διδασκαλίαν πρωτίστως στοιχείων βασικῶν τῆς προϊστορικῆς ἀνθρωπολογίας, ὡς εἰσαγωγῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀπόκτησιν στοιχειώδους τουλάχιστον πυρῆνος μελέτης καὶ παρ' ἡμῖν καὶ διδασκαλίας τοῦ κοινοῦ. Τὴν βάσιν ἀπετέλεσεν ἡ ὑπὸ τῆς διευθύνσεως τοῦ μουσείου ἐπιτευχθεῖσα μεγάλη δωρεὰ τοῦ A. Rutot, διευθυντοῦ τοῦ μουσείου Βρυξελλῶν, ἐξ ἐργαλείων καὶ ὅπλων λιθίνων καί τινων ἐκμαγείων γυψίνων, δίδουσα πλήρη εἰκόνα τῆς ἐξελίξεως τῆς λιθίνης ἐποχῆς, ἀπὸ τῆς ἠωλιθικῆς μέχρι τῆς νεολιθικῆς. Ἀναφέρομεν εἶτα τὴν δωρεὰν τοῦ Salomon Reinach, διευθυντοῦ τοῦ μουσείου St. Germain-en-Laye, ἐκ σειρᾶς λιθίνων ἐργαλείων, τὴν τοῦ Hilebrand, διευθυντοῦ τοῦ μουσείου Βουδαπέστης, ἐξ ἐκμαγείων σολουτραίας ἐποχῆς ἐργαλείων, τὴν τοῦ Δ. Κύτικα ἐξ Αἰγύπτου, νεολιθικῶν ἐργαλείων τοῦ τόπου καί τινας ἀγορὰς ἐκμαγείων σπουδαίων τινων καλλιτεχνικῶν καὶ ἄλλων ἀντικειμένων προϊστορικῶν, ἐκ τοῦ μουσείου τῆς Βιέννης κλπ.

Διὰ τὸ ὑπὸ ἵδρυσιν Ἐθνολογικὸν μουσεῖον παρὰ τὸν ἀρχικὸν πυρῆνα παλαιοτέρας δωρεᾶς τοῦ Ἄγλου Finucane ἐξ ὅπλων κλπ., Αὐστραλῶν καὶ Πολυνησίων, ἔχομεν ἤδη, πλὴν μικροτέρων τινων δωρεῶν, τὴν σημαντικὴν τοιαύτην τοῦ Ν. Μιγκρέλη ἐκ γαλλικῆς Γουϊνέας, ὅπλων, προσωπίδων, σάκκων, κοσμημάτων, στολῆς κλπ. καὶ τὴν παραχώρησιν, ὑπὸ τοῦ νέου καθηγητοῦ τῆς ζῳολογίας Γ. Πανταζῆ ἐκ τοῦ Ζῳολογικοῦ μουσείου, παλαιῶν δωρεῶν πρὸς αὐτὸ ἐθνολογικῶν, δι' ὧν συνεκεντρώθη σπουδαῖος πυρήν, ὅπλων καὶ ἐργαλείων, ἀντικειμένων τέχνης, μουσικῶν ὀργάνων, μικρογραφιῶν λέμβων, ἐνδυμασιῶν καὶ διαφόρων ἄλλων οἰκιακῶν ἀντικειμένων διαφόρων λαῶν Ἀσίας κλπ.

Πρὸς συντονισμὸν τῆς καθόλου ἀνθρωπολογικῆς κινήσεως καὶ τόνωσιν τῶν σχετικῶν ἐπιστημονικῶν προσπαθειῶν, ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ Ι. Κούμαρη καὶ ἡ «Ἑλληνικὴ Ἀνθρωπολογικὴ Ἑταιρεία». Ἡ ἱδρυτικὴ συνέλευσις ταύτης ἐγένετο τὴν 1 Ἰουνίου 1924, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαναστασίου, προέδρου τῆς κυβερνήσεως καὶ μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τούτου, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Φωκίωνος Νέγρη. Ἡ ἑταιρεία ἐκδίδει «Πρακτικὰ» ἐτησίως, ἀνὰ τριετίαν δὲ δημοσιεύει περίληψιν τῶν μελετῶν εἰς τὴν «Revue anthropologique». Ἐντὸς τῆς πρώτης δεκαετίας (1924—1933) ἀνεκοινώθησαν ἐν αὐτῇ μελέται ὑπὸ πολλῶν ἐπιστημόνων καὶ ἐπὶ διαφόρων ἀνθρωπολογικῶν θεμάτων (φυσικῆς ἀνθρωπολογίας, προϊστορίας, ἐθνολογίας, ἐγκληματολογικῆς ἀνθρωπολογίας, ἠθογραφίας, εὐγονίας, κληρονομικότητος, κοινωνιολογίας, ἀνθρωπολογίας κλπ.). Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπολογικῆς Ἑταιρείας ἐμφανίζονται ἔρευναι καὶ ἀνακοινώσεις σχετιζόμεναι μὲ τὴν ἀνθρωπολογίαν, ἐθνολογικαί, βιολογικαί, παιδομετρικαί, ἀρχαιολογικαὶ κλπ., φωτίζουσαι ὁλονὲν ἐντονώτερον τὸ σκοτεινὸν παρελθὸν τῶν προϊστορικῶν κατοίκων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, τὴν φυλετικὴν σύνθεσιν τῶν ἀρχαίων καὶ τὴν μορφολογίαν τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων. Ι. Γ. ΚΟΥΜΑΡΗΣ

ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΑ. ***Ἀρχαῖοι χρόνοι.*** Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν μελέτην τῶν ἄστρων καὶ τῶν οὐρανίων φαινομένων ἐν γένει, ὑπῆρξε τόσον σπουδαία, ὥστε δύναται νὰ λεχθῇ ἀναντιρρήτως, ὅτι ἡ ἀστρονομία ἀποτελεῖ κατ' ἐξοχὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην. Εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι πρὸ τῶν Ἑλλήνων οἱ Αἰγύπτιοι, οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Χαλδαῖοι παρηκολούθουν ἐπιμελῶς τὰ οὐράνια φαινόμενα καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κινήσεων τῶν ἄστρων ἐρρύθμιζον τὰς γεωργικὰς καὶ τὰς πτηνοτροφικὰς ἐργασίας των, ἤ, ὁδηγούμενοι ἐκ τῆς παρατηρήσεως αὐτῶν, διέπλεον τὰς θαλάσσας, πάντες ὅμως οἱ λαοὶ οὗτοι, ὅπως καὶ οἱ ἀνατολικώτεροι αὐτῶν Ἰνδοὶ καὶ Σίναι, ἀπέδιδον εἰς τὰ ἀστρονομικὰ φαινόμενα θείαν προέλευσιν, ἤτοι ἐθεώρουν ταῦτα ἐξαρτώμενα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐκ τῆς θελήσεως ἢ καὶ ἐκ τῆς ἰδιοτροπίας τῶν θεοτήτων, τὰς ὁποίας ἐλάτρευον. Δεσμευόμενοι ἐκ τοιούτων θεοκρατικῶν δοξασιῶν, οἱ πρῶτοι οὗτοι μελετηταὶ τοῦ οὐρανοῦ, ἠρκοῦντο ἁπλῶς εἰς τὴν διαπίστωσιν ἑκάστου φαινομένου καὶ τὴν βεβαίωσιν τῆς περιοδικότητος ἢ μὴ αὐτοῦ, πλὴν ὅμως τῆς χρονογραφικῆς ἀποθησαυρίσεως παρατηρήσεων, οὐδεμίαν ᾐσθάνοντο ἀνάγκην ὅπως ἐμβαθύνωσι περισσότερον εἰς τὰ γεγονότα, διὰ νὰ ἀναζητήσωσιν ἂν ὑφίσταται ἀλληλουχία τις μεταξὺ αὐτῶν καὶ νὰ καταλήξωσιν οὕτω διὰ βαθμιαίων ἐρευνῶν εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῶν ἀρχικῶν αἰτίων τῶν φαινομένων καὶ τῶν διεπόντων αὐτὰ νόμων.

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἄμοιρον ἐρευνητικότητος νοοτροπίαν τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐμφανίζεται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐν τῷ πεδίῳ τῶν ἀστρονομικῶν μελετῶν, ὅπως καὶ ἐν τῇ καλλιεργείᾳ παντὸς εἴδους γνώσεων, μὲ τάσεις πρὸς θαρραλέας καινοτομίας καὶ θεωροῦν τὰ φαινόμενα τοῦ οὐρανοῦ ὡς ὑπαγόμενα εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν φυσικῶν φαινομένων, ζητεῖ νὰ ὑποβάλῃ καὶ ἐκεῖνα, ὅπως καὶ ταῦτα, εἰς ἔλεγχον, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γνωστῶν φυσικῶν νόμων.

Ἡ προσπάθεια, τὴν ὁποίαν καταβάλλει τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, ὅπως δώσῃ φυσικὴν ἐξήγησιν εἰς τὰ ἀστρονομικὰ φαινόμενα, χαρακτηρίζει τρεῖς διαφόρους περιόδους τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς ἀστρονομίας, διακρινομένας ἀλλήλων ἐκ τῶν ἑκάστοτε ἰσχυουσῶν πρὸς ἑρμηνείαν τῶν φαινομένων θεωριῶν.

Κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τὰ ἀστρονομικὰ φαινόμενα συγχέονται πρὸς τὰ μετεωρολογικὰ καὶ καταβάλλονται προσπάθειαι ἑρμηνείας τῶν πρώτων διὰ τῶν τελευταίων. Κατὰ τὴν δευτέραν, ἐμφανίζονται, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον σαφῶς, αἱ φυσικαὶ καὶ αἱ γεωμετρικαὶ ὑποθέσεις ὡς τὸ ἱκανοποιητικώτερον μέσον πρὸς ἐξήγησιν τῶν οὐρανίων φαινομένων. Τὴν τρίτην καὶ τελευταίαν περίοδον χαρακτηρίζει ἡ προσπάθεια μαθηματικῆς παραστάσεως τῶν κινήσεων καὶ προσδιορισμοῦ τῶν θέσεων τῶν ἄστρων μετὰ πάσης τῆς δυνατῆς ἀκριβείας. Ἐπὶ τῶν θαυμασίων ἀνακαλύψεων, διὰ τῶν ὁποίων οἱ διάσημοι ἀστρονόμοι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἐλάμπρυναν τὴν τελευταίαν ταύτην περίοδον τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς ἀστρονομίας, ἐθεμελιώθη ὁλόκληρον τὸ οἰκοδόμημα τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης τοῦ οὐρανοῦ.

Περίοδος τῶν μετεωρολογικῶν ὑποθέσεων. Αὕτη ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς Ἰωνικῆς σχολῆς καὶ εἰδικώτερον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ πρώτου Ἕλληνος φιλοσόφου Θάλητος τοῦ Μιλησίου. Οὗτος, παραδεχόμενος τὸ ὕδωρ ὡς πρωταρχικὴν οὐσίαν, ἐξ ἧς, ἐπὶ τῇ βάσει φυσικῶν νόμων, ἐδημιουργήθησαν τὰ πάντα, διεμόρφωσε κοσμογονικὴν θεωρίαν, ἡ ὁποία, ἂν καὶ νηπιώδης, ἐν τούτοις εἶναι ἡ πρώτη ἐκ τῶν θεωριῶν τῶν στηριζομένων ἐπὶ φυσικῶν νόμων.

Κατὰ τοὺς Ἴωνας φιλοσόφους ἡ Γῆ θεωρεῖται τερματιζομένη ὑπὸ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἡ διάκρισις μεταξὺ ἀστρονομικῶν καὶ μετεωρολογικῶν φαινομένων δὲν εἶναι σαφής. Ὁ ἀτμὸς θεωρεῖται ὡς ἀὴρ συμπεπυκνωμένος, ἐνῷ τὸ σκότος μέχρι τοῦ Ε' π. Χ. αἰῶνος ὑποτίθεται ἔχον ὑλικὴν ὑπόστασιν καὶ προέλευσιν ἐκ τῶν ὑδρατμῶν. Κατὰ τὸν Ἡράκλειτον λ. χ. τὸ σκότος ὑψοῦται ἐκ τῶν θαλασσῶν καὶ τῶν κοιλάδων, ὡς ἐκ τῆς ὑδατώδους δὲ φύσεως αὐτοῦ δύναται νὰ ἀμαυρώσῃ τὴν λαμπρότητα τοῦ Ἡλίου. Ὁμοίως ὁ Πλάτων, ἐν τῷ Τιμαίῳ (58 D^3), θεωρεῖ τὴν ὁμίχλην καὶ τὸ σκότος ὡς ἀέρα συμπεπυκνωμένον. Ἐπὶ μακρὸν τὸ φῶς τῆς ἡμέρας ἐθεωρεῖτο ὡς διάφορόν τι τοῦ ἡλιακοῦ φωτός, ἡ δὲ σκιὰ ὡς ἔχουσα ἰδίαν ὑπόστασιν, ἀνεξάρτητον τοῦ φωτός. Αἱ ἰδέαι αὗται παρέμενον ἐν ἰσχύϊ μέχρις αὐτῆς ἔτι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἐμπεδοκλέους, καθ' ἣν ἐπὶ τέλους ἀνεκαλύφθη τὸ φαινόμενον τῆς ἀνακλάσεως τοῦ φωτὸς καὶ ἡ πραγματικὴ φύσις τῶν ὑδρατμῶν, τῆς σκιᾶς καὶ τοῦ σκότους.

Πρὸς ἐξήγησιν τῆς συστάσεως καὶ τῶν κινήσεων τῶν ἄστρων, ὁ Θαλῆς, ὅπως καὶ ὁ Ἡράκλειτος, ἐθεώρουν αὐτὰ ὡς λεκάνας, κινουμένας ἐπὶ τοῦ ὑγροῦ θόλου τοῦ οὐρανοῦ. Ὁ Ἀναξίμανδρος, πιθανῶς δὲ μετ' αὐτοῦ καὶ ὁ Πυθαγόρας, ἐξωμοίουν τὰ οὐράνια σώματα πρὸς σῦτρα, τὰ ὁποῖα σχηματιζόμενα ἐκ συμπυκνώσεως τοῦ ἀέρος, ἐνέκλειον ἀόρατον πῦρ. Τὸ πῦρ τοῦτο, ἐκφεῦγον δι' ὀπῶν ἀνοιγομένων ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς πιέσεως, προκαλεῖ τὴν ὁμαλὴν κίνησιν τῶν ἄστρων. Κατὰ τὸν Ἀναξιμένην ὅμως, τὰ οὐράνια σώματα εἶναι διάπυρα, ὑποβαστάζονται δὲ ὑπὸ τοῦ ἀέρος, ὅπως τὰ ἐν αὐτῷ αἰωρούμενα ἐλαφρὰ φύλλα. Ὁ Ξενοφάνης θεωρεῖ τὰ ἄστρα ὡς φλεγόμενα νέφη, τὰ ὁποῖα κινοῦνται ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς. Κατὰ τὰς δοξασίας τοῦ Ἐμπεδοκλέους ὁ Ἥλιος ἀποτελεῖται ἐξ ἀκτίνων, προερχομένων ἐκ τοῦ ἡμισφαιρίου τῆς ἡμέρας, αἱ ὁποῖαι ἀνακλῶνται ἐκ τῆς ἐπιφανείας τῆς Γῆς καὶ συγκεντροῦνται εἰς ὡρισμένον σημεῖον τοῦ κρυσταλλίνου θόλου τοῦ οὐρανοῦ. Πρῶτος ὁ Ἀναξαγόρας ἐδίδαξεν ὅτι ὁ Ἥλιος εἶναι μύδρος διάπυρος καὶ ὅτι φέρεται, ὅπως καὶ ἡ Σελήνη, κύκλῳ, συνεπείᾳ τῆς περιστροφῆς τοῦ αἰθέρος.

Ἀνάλογος πρὸς τὰς θεωρίας ταύτας ἦτο καὶ ἡ ἐξήγησις τῶν ἐκλείψεων. Οὕτως ὁ μὲν Θαλῆς καὶ ὁ Ἡράκλειτος ἐξήγουν τὰς μερικὰς ἢ ὁλικὰς ἐκλείψεις ἐκ τῆς μείζονος ἢ ἐλάσσονος κλίσεως ἢ τῆς τελείας ἀνατροπῆς τῶν ἀποτελουσῶν τὰ ἄστρα στιλπνῶν λεκανῶν, ὁ δὲ Ἀναξίμανδρος διὰ τῆς μερικῆς ἢ ὁλικῆς ἀποφράξεως τῶν πυριπνόων στομίων. Βραδύτερον ὁ Ἀναξιμένης πρὸς ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου τῶν ἐκλείψεων παρεδέχθη τὴν ὕπαρξιν σκοτεινῶν σωμάτων, ἀναλόγων πρὸς τὴν Γῆν, τὰ ὁποῖα κυκλοφοροῦσιν ἀόρατα ἐπὶ τοῦ οὐρανίου θόλου. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς φαίνεται ὅτι ἐγνώριζε τὴν ἐξήγησιν τῶν ἐκλείψεων, πρῶτος ὅμως διετύπωσε σαφῶς αὐτὴν ὁ Ἀναξαγόρας, ὅστις ἐδίδαξεν ὅτι ἡ Σελήνη εἶναι σῶμα σκοτεινὸν καὶ ἑτερόφωτον, ὅπερ ἀνακλᾷ πρὸς τὴν Γῆν τὸ φῶς τοῦ Ἡλίου. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου, ὁ ἐκ Κλαζομενῶν φιλόσοφος, ἔδωκε πρῶτος καὶ πλήρη ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου τῶν φάσεων τῆς Σελήνης.

Προκειμένου περὶ τοῦ σχήματος τῆς Γῆς οἱ Ἴωνες φιλόσοφοι ἐπρέσβευον κατ' ἀρχάς, ὅτι αὕτη ἔχει σχῆμα κυλίνδρου ἢ δίσκου, φερομένου ἐπὶ τοῦ ἀέρος ἢ πλωτοῦ ἐπὶ τῶν ὑδάτων ἐν εἴδει ξύλου. Ὡς φαίνεται, πρῶτος ὁ Πυθαγόρας ἐδίδαξεν, ὅτι ἡ Γῆ ἔχει σχῆμα σφαιρικόν, τὴν ἰδέαν ὅμως ταύτην διεπίστωσεν ὁ Παρμενίδης.

Μεγίστη διαφορὰ ἀντιλήψεων παρὰ τοῖς φιλοσόφοις τῆς Ἰωνικῆς σχολῆς παρατηρεῖται εἰς τὸ ζήτημα τῶν κινήσεων τῶν ἄστρων. Ἂν καὶ πάντες ἀναγνωρίζωσιν ὅτι τὸ σύνολον τῶν ἀπλανῶν συμπληροῖ μίαν περιστροφὴν περὶ τὸν οὐράνιον πόλον ἐντὸς ἑνὸς ἡμερονυκτίου, διαφωνοῦσιν ἐν τούτοις εἰς ὅτι ἀφορᾷ εἰς τὸν Ἥλιον, τὴν Σελήνην καὶ τοὺς πλανήτας. Τὰ σώματα ταῦτα, ὑπό τινων μὲν θεωροῦνται ὡς μετέωρα, ἅτινα διατρέχουσι τὴν ἀτμόσφαιραν ὅλως ἀνεξαρτήτως ἀπ' ἀλλήλων, ὑπό τινων δὲ ἐκλαμβάνονται ὡς σώματα παρασυρόμενα ἐν μέρει ὑπὸ τῆς περιστροφικῆς κινήσεως τοῦ ἐνάστρου στερεώματος.

Περίοδος τῶν φυσικῶν ὑποθέσεων. Ἡ σχολὴ τῶν Πυθαγορείων, ἂν καὶ δὲν ἀφίσταται τῶν μετεωρολογικῶν δοξασιῶν τῶν προγενεστέρων φιλοσόφων, ἐπιζητεῖ ἐν τούτοις νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὸν μηχανισμὸν τῶν κινήσεων τῶν ἄστρων. Ὁ ἱδρυτὴς τῆς σχολῆς ταύτης, παραδεχόμενος τὴν Γῆν ἀκίνητον, διακρίνει πρῶτος δύο κινήσεις, εἰς τὰς ὁποίας ὑπείκουσιν ὁ Ἥλιος, ἡ Σελήνη καὶ οἱ πλανῆται. Ἐκ τῶν κινήσεων τούτων ἡ μία εἶναι ἡ ἡμερησία καὶ ἐκτελεῖται παραλλήλως τῷ ἐπιπέδῳ τοῦ ἰσημερινοῦ, ἡ δὲ ἑτέρα ἐτησία καὶ ἐκτελεῖται παραλλήλως τῷ ἐπιπέδῳ τῆς ἐκλειπτικῆς, κατὰ φορὰν ἀντίθετον τῆς προηγουμένης κινήσεως.

Εἷς ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Πυθαγόρου, ὁ Φιλόλαος, ὅστις ἦτο σύγχρονος τοῦ Σωκράτους, συμπληροῖ τὰς δοξασίας τοῦ διδασκάλου του ὡς ἑξῆς: Κατ' αὐτὸν ὁ κόσμος περιβάλλεται ὑπὸ πυρός, ἐξ οὗ καὶ συντηρεῖται. Πλὴν τοῦ ἐξωτερικοῦ πυρός, ὅπερ συντηρεῖ τοὺς ἀστέρας, ὑπάρχει ἑτέρα ἑστία πυρὸς ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ κόσμου, εἰς ἣν ὀφείλεται τὸ διάχυτον φῶς τῆς ἡμέρας. Τὸ μεταξὺ τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ πυρὸς διάστημα διαιρεῖται εἰς τρεῖς ὁμοκέντρους περιοχάς, ἐξ ὧν ἡ ἀπωτάτη ἀποτελεῖ τὸν *Ὄλυμπον* ἢ τὴν σφαῖραν τῶν ἀπλανῶν, μετ' αὐτὴν ἕπεται ὁ *Κόσμος*, ὅστις περιλαμβάνει τοὺς πλανήτας, τὸν Ἥλιον καὶ τὴν Σελήνην, κατὰ σειρὰν ἀποστάσεως ἀπὸ τοῦ κεντρικοῦ πυρός. Ὁ Ἥλιος, κατὰ τὸν Φιλόλαον, δὲν εἶναι αὐτόφωτος, ἀλλὰ μᾶζα διαφανής, ὅπως ἡ ὕαλος, ἥτις συκεντρώνει τὸ φῶς ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ πυρὸς καὶ στέλλει αὐτὸ πρὸς ἡμᾶς. Τὴν τρίτην ὑπὸ τὴν Σελήνην περιοχὴν ἀποτελεῖ ὁ *Οὐρανός*, ὅστις περιβάλλει τὰ εἰς γένεσιν ὑποκείμενα ὄντα. Ἡ διάκρισις αὕτη τοῦ διαστήματος εἰς τὰς ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν τῆς Σελήνης περιοχὰς ἐπαναλαμβάνεται καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπ' αὐτοῦ δὲ παραμένει σεβαστὴ μέχρι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως. Τὰ σώματα, τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται πέραν τῆς Σελήνης, συνίστανται ἐκ πυρὸς ἢ στοιχείων καθαρῶν, τὰ ὁποῖα εἰς οὐδεμίαν ὑπόκεινται ἀλλοίωσιν ἢ μεταβολήν. Ὡς ἐκ τούτου τὰ σώματα ταῦτα, μὴ ὑποκείμενα εἰς φθοράν, εἶναι αἰώνια. Τοὐναντίον τὰ ἐντεῦθεν τῆς Σελήνης σώματα εἶναι φθαρτὰ καὶ πρόσκαιρα, διότι συνίστανται ἐκ μιγμάτων, ὑποκειμένων εἰς παντὸς εἴδους ἀλλοιώσεις.

Digitized by Google

Ἐντὸς τοῦ Οὐρανοῦ περιλαμβάνονται ἡ Γῆ καὶ ἡ *Ἀντίχθων*, ἥτις ἐπενοήθη ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ νὰ συμπληρωθῇ, διὰ λόγους τελειότητος, τῶν ἀριθμῶν ἡ δεκὰς τῶν περὶ τὴν κεντρικὴν ἑστίαν περιφερομένων σωμάτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ νὰ ἐξηγηθῇ διατὶ αἱ ἐκλείψεις τῆς Σελήνης εἶναι συχνότεραι τῶν τοῦ Ἡλίου. Ἡ Γῆ καὶ ἡ Ἀντίχθων περιφέρονται περὶ τὸ κεντρικὸν πῦρ, ὡς ἐὰν ἦσαν ἐστερεωμέναι εἰς τὰ ἄκρα τῆς δι' αὐτοῦ διερχομένης διαμέτρου, ἐπειδὴ δὲ κατοικοῦμεν ἐπὶ τοῦ ἀπωτάτου τῆς ἑστίας ἡμισφαιρίου τῆς Γῆς, διὰ τοῦτο δὲν βλέπομεν οὔτε τὸ κεντρικὸν πῦρ, οὔτε τὴν Ἀντίχθονα. Τὰ δέκα οὐράνια σώματα, ἤτοι ἡ σφαῖρα τῶν ἀπλανῶν, οἱ πέντε πλανῆται, ὁ Ἥλιος, ἡ Σελήνη, ἡ Γῆ καὶ ἡ Ἀντίχθων, κινοῦνται περὶ τὸ κεντρικὸν πῦρ, ὡς ὁ χορὸς τοῦ θεάτρου, ἀλλὰ μετὰ διαφόρων ταχυτήτων, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποτελῶσι τελείαν μουσικὴν ἁρμονίαν. Ἐπὶ πλέον, ἐκτὸς τῆς Γῆς, κατοικεῖται καὶ ἡ Σελήνη, ἀλλ' οἱ κάτοικοι αὐτῆς κατὰ τὸν Φιλόλαον εἶναι ὡραιότεροι καὶ δεκαπεντάκις μεγαλύτεροι τῶν ἐπὶ τῆς Γῆς.

Μετὰ τὸν Φιλόλαον, ὁ Ἱκέτας καὶ ὁ Ἔκφαντος ἐγκαταλείπουσι τὴν ὑπόθεσιν τῆς Ἀντίχθονος, παραδεχόμενοι δὲ τὸ κεντρικὸν πῦρ συμπίπτον μετὰ τοῦ κέντρου τῆς Γῆς, ἐπανφέρουσι καὶ πάλιν αὐτὴν ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ κόσμου. Πρὸς τούτοις, διὰ νὰ ἐξηγήσωσι τὴν ἡμερησίαν κίνησιν τοῦ οὐρανοῦ, διδάσκουσιν ὅτι αὕτη δὲν εἶναι πραγματική, ἀλλὰ φαινομένη καὶ ὅτι ὀφείλεται εἰς τὴν περιστροφὴν τῆς Γῆς περὶ τὸν ἄξονα αὐτῆς ἐντὸς ἑνὸς ἡμερονυκτίου.

Ἀτυχῶς ὀλίγα γνωρίζομεν περὶ τῶν δοξασιῶν τῶν Πυθαγορείων, αἱ περισωθεῖσαι ὅμως ἀντιλήψεις αὐτῶν περὶ τοῦ συστήματος τοῦ κόσμου εἶναι ὄντως ἄξιαι θαυμασμοῦ καὶ ἔσχον σημαντικωτάτην ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἀστρονομικῶν γνώσεων διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ἰδίᾳ τὸ γεγονός, ὅτι πρῶτοι οἱ Πυθαγόρειοι κάμνουν διάκρισιν μεταξὺ πραγματικῶν κινήσεων καὶ φαινομένων, δυσπιστοῦντες δὲ εἰς τὰς ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἐντυπώσεις, ἀναζητοῦσι τὴν ἐξήγησιν τῶν φαινομένων εἰς τοὺς νόμους τῆς ἁρμονίας.

Ὁ Πλάτων, υἱοθετῶν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ του τὰ κυριώτερα στοιχεῖα τῆς πυθαγορείου ἀστρονομίας, διατηρεῖ τὴν διάκρισιν μεταξὺ ἡμερησίας κινήσεως τῶν ἄστρων καὶ ἀναδρόμου κινήσεως τῶν πλανητῶν, τοῦ Ἡλίου καὶ τῆς Σελήνης, πρὸς δὲ τούτοις διακρίνει τὰς πραγματικὰς ἀπὸ τῶν φαινομένων κινήσεων καὶ ἀναζητεῖ ὄπισθεν τῶν φαινομένων τοὺς γεωμετρικοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι ἐξηγοῦσι καὶ δικαιολογοῦσιν αὐτά. Ὁ Πλάτων, ὁρίζων ὡς σκοπὸν πάσης ἀστρονομικῆς θεωρίας τὸ «σῴζειν τὰ φαινόμενα», διαχωρίζει πλέον σαφῶς τὰς φυσικὰς ὑποθέσεις, τὰς ἀφορώσας εἰς τὴν ἐξήγησιν τῆς φύσεως καὶ τῆς συστάσεως τῶν ἄστρων, ἀπὸ τῶν μαθηματικῶν ὑποθέσεων, σκοπὸς τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ἐξήγησις τῶν κινήσεων αὐτῶν.

Αἱ φυσικαὶ ὑποθέσεις, ὡς συνεπληρώθησαν βραδύτερον ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους, παρέμειναν σεβασταὶ μέχρι τοῦ μεσαίωνος καὶ κατ' αὐτόν. Εἰς τοῦτο συνετέλεσε κυρίως τὸ ἀδιάσειστον κῦρος τοῦ Σταγειρίτου φιλοσόφου, ὅστις, διὰ τῆς ἀπολύτου ἐπιβολῆς τῶν διδαγμάτων του, ἐπὶ τῶν πνευμάτων τῶν σοφῶν τοῦ μεσαίωνος, κατήντησε ἐν μέρει ἐμπόδιον εἰς τὴν ἐλευθέραν ἐξέλιξιν τῶν ἀστρονομικῶν γνώσεων.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ἐξέλιπε πλέον ἡ σύγχυσις ἀέρος καὶ ὑδρατμῶν, τὸ σκότος λογίζεται ὡς σκιὰ καὶ οὐχὶ ὡς ἔχον ὑλικὴν ὑπόστασιν, ἐκ δὲ τῶν οὐρανίων σωμάτων ὁ Ἥλιος, οἱ ἀστέρες καὶ οἱ πλανῆται θεωροῦνται πηγαὶ φωτός, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Σελήνην, ἥτις ἀναγνωρίζεται ὡς ἑτερόφωτος. Ἐπὶ πλέον περὶ τοῦ κόσμου ἰσχύουσιν αἱ ἀκόλουθοι τέσσαρες φυσικαὶ ὑποθέσεις, καθ' ἅς: 1) Ὁ κόσμος ἀποτελεῖ σύνολον πεπερασμένον, διότι τὸ ἀντίθετον ἀντίκειται εἰς τὴν λογικὴν καὶ εἰς τὰ πράγματα, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι δὲν δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμέν τι τὸ ὑλικόν, ὅπερ νὰ μὴ κατέχῃ πεπερασμένον τινα χῶρον, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι, ἐὰν ὁ κόσμος ἦτο ἄπειρος, αἱ ἐσχατιαὶ αὐτοῦ ὤφειλον νὰ διατρέχωσιν ἄπειρα διαστήματα ἐντὸς πεπερασμένου χρόνου, ἤτοι ἑνὸς ἡμερονυκτίου.

2) Ἀφοῦ ὁ κόσμος εἶναι πεπερασμένος, ὀφείλει νὰ ἔχῃ σφαιρικὸν σχῆμα, τοῦ ὁποίου κέντρον δέον νὰ εἶναι ἡ Γῆ, διότι, ἀφ' ἑνὸς μὲν αὕτη εἶναι ἀκίνητος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἀντιλήψεων, ἀφ' ἑτέρου διότι ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων (γῆ, πῦρ, ἀὴρ καὶ ὕδωρ) τὸ πρῶτον εἶναι τὸ βαρύτερον καὶ συνεπῶς δέον νὰ κατέχῃ τὸ κέντρον τοῦ κόσμου.

3) Ὁ κόσμος ἀποτελεῖται ἐκ δύο μερῶν ἐκ τοῦ ὑπὲρ τὴν Σελήνην καὶ τοῦ ὑπ' αὐτήν. Τὸ πρῶτον κατέχεται ὑπὸ τῶν ἀστέρων, οἵτινες συνίστανται ἐξ οὐσίας μοναδικῆς καὶ ἀφθάρτου, διὸ καὶ παραμένουσιν ἄφθαρτοι εἰς τὸν αἰῶνα, τὸ δὲ δεύτερον καταλαμβάνουσι τὰ σώματα, ἅτινα ἀποτελοῦσι μῖγμα τῶν τεσσάρων στοιχείων καὶ δι' αὐτὸ ὑπόκεινται εἰς γέννησιν καὶ θάνατον.

4) Φυσικῶς δὲν ὑπάρχει ἄλλη δυνατὴ κίνησις πλὴν τῆς ὁμαλῆς καὶ κυκλικῆς, προκειμένου περὶ σώματος περιφερομένου ἐλευθέρως πέριξ ἑτέρου. Διότι, ἐὰν τὸ περιφερόμενον σῶμα εἶχε τάσιν προσεγγίσεως ἢ ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τὸ σταθερὸν ἐν τῷ κέντρῳ, τὸ πρῶτον θὰ ἐπέπιπτεν ἐπὶ τοῦ δευτέρου ἢ θὰ ἀπεμακρύνετο αὐτοῦ ἐπ' ἄπειρον.

Περίοδος τῶν μαθηματικῶν ὑποθέσεων. Αἱ κατὰ καιροὺς προταθεῖσαι μαθηματικαὶ ὑποθέσεις πρὸς ἐξήγησιν τῶν οὐρανίων φαινομένων παρουσιάζουσι πολὺ μεγαλυτέραν ποικιλίαν ἢ αἱ περὶ κόσμου φυσικαὶ θεωρίαι τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων. Οὗτοι, σεβόμενοι τὰς ἀνωτέρω τέσσαρας φυσικὰς ὑποθέσεις, ἀναζητοῦσιν, ἐν πάσῃ κατὰ τὰ λοιπὰ ἐλευθερίᾳ, τὴν γεωμετρικὴν παράστασιν, ἥτις κατὸ τὴν κρίσιν των εἶναι καταλληλοτέρα πρὸς ἑρμηνείαν τῶν φαινομένων.

Ὁ Πλάτων, ὅπως πρὸ αὐτοῦ οἱ πυθαγόρειοι, διὰ νὰ σώσωσι τὰ φαινόμενα, ἐφαντάσθη ὅτι οἱ πλανῆται ἀκολουθοῦσι δύο κινήσεις κατ' ἀντιθέτους φοράς. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη ὅμως δὲν ἔδωκεν ἱκανοποιητικὴν λύσιν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς κινήσεως τῶν πλανητῶν. Οὗτοι, ὅπως καὶ ὁ Ἥλιος, διατρέχουσι τοὺς ζῳδιακοὺς ἀστερισμούς, ἀλλ' ἡ κίνησίς των εἶναι ἀνώμαλος, διότι μετὰ τὸν στηριγμόν, ὑποποδίζουν, ἀκολούθως δὲ προποδίζουν κ.ο.κ. Πρὸς ἐξήγησιν τῆς τοιαύτης ἀνωμάλου κινήσεως, Εὔδοξος ὁ Κνίδιος, ἐφαντάσθη ἕκαστον τῶν μελῶν τοῦ πλανητικοῦ συστήματος κείμενον ἐπὶ ἰδίας σφαίρας καὶ ὅτι αἱ διάφοροι αὗται σφαῖραι, περιβάλλουσαι ἡ μία τὴν ἄλλην, ἔχουσι κοινὸν κέντρον τὴν Γῆν. Ἐκ τῶν σφαιρῶν τοῦ Εὐδόξου ἡ πρώτη, ἤτοι ἡ ἐξωτάτη πασῶν, στρέφεται ὁμαλῶς ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς ἐντὸς ἑνὸς ἡμερονυκτίου περὶ ἄξονα διερχόμενον διὰ τοῦ πολικοῦ ἀστέρος. Οὕτω πάντα τὰ οὐράνια σώματα μετέχουσι τῆς ἡμερησίας κινήσεως τοῦ οὐρανοῦ.

Ἡ δευτέρα σφαῖρα στηριζομένη διὰ τοῦ ἄξονός της ἐπὶ τῆς πρώτης, μετέχει τῆς ὁμαλῆς περιστροφῆς αὐτῆς, ἀλλ' ἔχει καὶ ἰδίαν κίνησιν, διάφορον τὴν τῆς πρώτης, ὡς πρὸς τὴν ταχύτητα, τὴν φορὰν καὶ τὸν προσανατολισμὸν τοῦ ἄξονος αὐτῆς. Ἡ δευτέρα σφαῖρα στρέφεται ὁμαλῶς ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς περὶ ἄξονα κάθετον ἐπὶ τῆς ἐκλειπτικῆς καὶ ἐντὸς χρόνου διαφόρου διὰ τοὺς διαφόρους πλανήτας, ἤτοι ἐντὸς ἑνὸς ἔτους διὰ τὸν Ἑρμῆν, ἕνδεκα ἐτῶν διὰ τὸν Δία καὶ οὕτω καθεξῆς. Ἡ τρίτη σφαῖρα, μετέχουσα τῆς συνθέτου κινήσεως τῆς δευτέρας, ἐφ' ἧς στηρίζεται διὰ τοῦ ἄξονός της, ἔχει καὶ αὐτὴ ἰδίαν κίνησιν ὁμαλήν. Ἡ ἀλληλουχία τῶν σφαιρῶν ἐξακολουθεῖ, κατὰ τὸν Εὔδοξον, μέχρι τῆς σφαίρας, ἥτις φέρει ἐπὶ τοῦ ἰσημερινοῦ της τὸν ὡρισμένον ἀστέρα, ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν ἀλληλοδιαδόχων σφαιρῶν εἶναι τόσος, ὅσαι καὶ αἱ κινήσεις, ἃς ἔχει ὁ ἀστήρ. Οὕτω, πρὸς ἐξήγησιν τῶν κινήσεων τῶν πλανητῶν, ὁ Εὔδοξος παρεδέχετο δι' ἕκαστον αὐτῶν τέσσαρας σφαίρας, ἤτοι μίαν διὰ τὴν ἡμερησίαν κίνησιν, δευτέραν διὰ τὴν διαδρομὴν τοῦ ζῳδιακοῦ, καὶ ἄλλας δύο διὰ τὰς ἀνωμάλους κινήσεις. Συνεπῶς ὁ Εὔδοξος παρεδέχετο ἐν ὅλῳ 27 σφαίρας, ἤτοι 20 διὰ τοὺς πέντε πλανήτας, τρεῖς διὰ τὸν Ἥλιον, τρεῖς διὰ τὴν Σελήνην καὶ μίαν διὰ τοὺς ἀπλανεῖς.

Ὁ Ἀριστοτέλης, υἱοθετήσας τὸ σύστημα τοῦ Εὐδόξου, ἐπεδίωξε νὰ συμπληρώσῃ αὐτὸ ἐν μέρει δι' ἰδίων δοξασιῶν καὶ ἐν μέρει διὰ τῶν τοῦ Καλίππου. Οὕτως, ἐνῷ ἐν τῷ συστήματι τοῦ Εὐδόξου αἱ κινήσεις τῶν πλανητῶν εἶναι ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων, ὁ Ἀριστοτέλης ὑποθέτει τὴν ὕπαρξιν ἐνδιαμέσων σφαιρῶν καὶ ἐξηγεῖ τὴν κίνησιν τῶν πλανητῶν ὡς συνέπειαν τῆς κινήσεως τῆς ἐξωτάτης σφαίρας τῶν ἀπλανῶν. Ἐπὶ πλέον ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει τὴν ὑλικὴν ὑπόστασιν τῶν σφαιρῶν, διδάσκων ὅτι αὗται συνίστανται ἐξ αἰθέρος. Ἡ δοξασία αὕτη, ἂν καὶ κατόπιν ἐγκατελείφθη, ἐπανεφέρθη ἐν ἰσχύϊ ὑπὸ τῶν Ἀράβων.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος τὸ σύστημα τῶν ὁμοκέντρων σφαιρῶν, ἂν καὶ παρέμεινε σεβαστὸν ἐπὶ ἕνα περίπου αἰῶνα, ἤρχισε νὰ προσκρούῃ εἰς σοβαρὰς ἀντιρρήσεις, ὧν σπουδαιοτάτη ἦτο ἡ σημαντικὴ αὐξομείωσις της λαμπρότητος τῶν πλανητῶν κατὰ διαφόρους ἐποχάς, καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἄρεως. Αἱ τοιαῦται κυμάνσεις τοῦ μεγέθους τῶν πλανητῶν δὲν ἠδύναντο νὰ ἐξηγηθῶσιν εἰμὴ διὰ τῆς μεταβολῆς τῶν ἀποστάσεων αὐτῶν ἀπὸ τῆς Γῆς, πρᾶγμα, ὅπερ ἦτο ὅλως ἀσυμβίβαστον πρὸς τὸ σύστημα τῶν ὁμοκέντρων σφαιρῶν. Προσέτι, διὰ τοῦ συστήματος τούτου δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ, διατι ὁ Ἑρμῆς καὶ ἡ Ἀφροδίτη, κατ' ἐξαίρεσιν ἀπὸ τῶν λοιπῶν πλανητῶν, παραμένουσι πάντοτε ἐγγὺς τοῦ Ἡλίου. Πρὸς ὑπερπήδησιν τῶν δυσκολιῶν τούτων, Ἡρακλείδης ὁ Ποντικός, εἷς ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Πλάτωνος, κατέφυγεν εἰς τὰς ἀκολούθους δύο ὑποθέσεις: Ἀφ' ἑνὸς παρεδέχθη, ὅπως καὶ ὁ πυθαγόρειος Ἔκφαντος, ὅτι ἡ Γῆ κατέχει μὲν τὸ κέντρον τοῦ ἀπείρου κόσμου, ἀλλὰ περιστρέφεται περὶ ἑαυτὴν ἐντὸς ἑνὸς ἡμερονυκτίου, παρέχουσα οὕτω τὴν ἐντύπωσιν τῆς φαινομένης περιστροφῆς τῆς οὐρανίου σφαίρας. Ἀφ' ἑτέρου ἐγένετο ὁ εἰσηγητὴς τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος, διδάξας πρῶτος, ὅτι ὁ Ἑρμῆς καὶ ἡ Ἀφροδίτη φέρονται κύκλῳ περὶ τὸν Ἥλιον, καθ' ὃν χρόνον οὗτος φέρεται περὶ τὴν Γῆν ἐντὸς ἑνὸς ἔτους.

Τὴν ἡλιοκεντρικὴν ὑπόθεσιν συνεπλήρωσε βραδύτερον ὁ Ἀρίσταρχος ὁ Σάμιος, περὶ τὸ 280 π. Χ., τάξας τὸν Ἥλιον ἀκίνητον ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ κόσμου, ὅστις περατοῦται ὑπὸ τῆς σφαίρας τῶν ἀπλανῶν. Κατ' αὐτὸν ἡ Γῆ ἔχει διπλῆν κίνησιν, ἤτοι ἡμερησίαν περιστροφὴν περὶ τὸν ἄξονά της καὶ ἐτησίαν περιφορὰν περὶ τὸν Ἥλιον. Ἐπίσης, ὅπως ἡ Γῆ, οὕτω καὶ οἱ πλανῆται, διαγράφουσι τὰς τροχιάς των πέριξ τοῦ Ἡλίου, ἀλλ' ἐντὸς τῆς σφαίρας τῶν ἀπλανῶν, ἥτις εὑρίσκεται εἰς ἄπειρον ἀπόστασιν, διότι ἄλλως αἱ παραλλάξεις τῶν ἀπλανῶν θὰ ἦσαν αἰσθηταί, τουθόπερ δὲν συμβαίνει, ὡς βεβαιοῦται ὑπὸ τῆς παρατηρήσεως.

Ἡ θαυμασία αὕτη ἀνακάλυψις, ἡ ὁποία μετὰ τοσαύτης ἁπλότητος παρεῖχε πλήρη σχεδὸν ἐξήγησιν ὅλων τῶν σπουδαιοτάτων προβλημάτων τῆς ἀρχαίας ἀστρονομίας, δὲν κατώρθωσε νὰ ἐπιβληθῇ διὰ λόγους ἐν μέρει μὲν θρησκευτικούς, ἐν μέρει δὲ ἀντιστρατευομένους πρὸς τὰς κρατούσας τότε ἐπιστημονικὰς πεποιθήσεις. Ἡ ἐξομοίωσις τῆς Γῆς πρὸς τὰ πλανώμενα ἄστρα, ἰσοδυνάμει πρὸς ἀσέβειαν, διότι ὑπεδήλου τὴν κατάργησιν πάσης διακρίσεως μεταξὺ τῆς γηΐνης οὐσίας, ἥτις ἐθεωρεῖτο φθαρτὴ καὶ τῆς ἀφθάρτου οὐσίας τῶν ἄστρων. Ἐπὶ πλέον ἡ ὑπόθεσις τοῦ Ἀριστάρχου ἀντέκειτο πρὸς τοὺς τότε παραδεδεγμένους φυσικοὺς νόμους, καθ' οὓς ἡ Γῆ, ἀποτελοῦσα τὸ βαρύτερον ἐκ τῶν 4 στοιχείων, ὤφειλε νὰ κατέχῃ τὸ κέντρον τοῦ σύμπαντος. Ἑτέρα ἀντίρρησις κατὰ τῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστάρχου ἦτο ἡ ἀνισότης τῶν ὡρῶν τοῦ ἔτους, ἥτις ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐξηγηθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κυκλικῶν κινήσεων. Οὕτως, ὁ μὲν Ἀρίσταρχος κατηγορήθη ἐπὶ ἀσεβείᾳ, ὡς ταράσσων διὰ τῶν θεωριῶν του τὴν ἠρεμίαν τῶν ὀλυμπίων θεῶν, ἡ δὲ θεωρία του περιέπεσεν εἰς λήθην πρὸ τῶν ἐκκέντρων καὶ τῶν ἐπικύκλων, τοὺς ὁποίους ἐπενόησαν ὁ Ἵππαρχος καὶ ὁ Πτολεμαῖος, βασιζόμενοι ἐπὶ τῶν γεωμετρικῶν ἀνακαλύψεων τοῦ Ἀπολλωνίου. Διὰ τῶν ἐκκέντρων καὶ τῶν ἐπικύκλων, ὁ Ἵππαρχος, οὐ μόνον κατορθώνει νὰ παρακάμψῃ ὅλας τὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας συνήντησαν οἱ πρὸ αὐτοῦ ὀπαδοὶ τοῦ γεωκεντρικοῦ συστήματος, ἀλλὰ συγχρόνως ἐπιτελεῖ σπουδαιοτάτην ἀνακάλυψιν, τοῦ φαινομένου τῆς μεταπτώσεως τῶν ἰσημεριῶν, γενόμενος οὕτως ὁ θεμελιωτὴς καὶ πατὴρ τῆς ἀστρονομίας.

Ἐμπνεόμενος ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἱππάρχου, ὁ Ἀλεξανδρινὸς ἀστρονόμος Πτολεμαῖος περισυλλέγει ἐν τῇ Μαθηματικῇ Συντάξει αὐτοῦ πᾶν ὅ,τι κατὰ τὴν ἐποχήν του εἶχεν ἐπιζήσει ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἐπιστήμης τοῦ οὐρανοῦ καὶ καταλείπει τὸν ἀνεκτίμητον τοῦτον θησαυρὸν εἰς τοὺς συνεχιστὰς τῆς ἑλληνικῆς σοφίας, τοὺς Βυζαντινούς.

Βυζαντινοὶ καὶ νεώτεροι χρόνοι. Ἐπὶ Βυζαντινῶν ἡ ἑλληνικὴ ἀστρονομία δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τι τὸ ἐξαιρετικόν. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἔπαυσε καρποφόρως καλλιεργουμένη ὅπως διατείνονταί τινες, λαμβάνοντες ἀφορμὴν ἐκ τῆς ἀντιστρατεύσεως τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τῆς ἀσκήσεως τῆς ἀστρολογίας. Οἱ Βυζαντινοὶ ἀστρονόμοι ἦσαν πάντες ὀπαδοὶ τοῦ πτολεμαϊκοῦ, ἤτοι τοῦ γεωκεντρικοῦ συστήμστος, ἂν καὶ πιθανώτατα ὑπῆρχον καί τινες μεταξὺ αὐτῶν, ἀποτελοῦντες, οὕτως εἰπεῖν, αἱρετικήν τινα μειονοψηφίαν, οἱ ὁποῖοι ἀπεδέχοντο τὰς ἰδέας τοῦ Ἀριστάρχου τοῦ Σαμίου. Ὅτι ἡ θεωρία περὶ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος κόσμου, δὲν εἶχε ταφῆ ὁλοσχερῶς, ἀλλ' εἶχεν ὑποστηρικτὰς παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, ἔστω καὶ ὀλίγους, τοῦτο μαρτυρεῖται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῶν δοξασιῶν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου, ὁ ὁποῖος ἦτο θιασώτης τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστάρχου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ Κοπέρνικος ἐνεφανίσθη ἐν Ἰταλίᾳ ἐκμανθάνων τὴν ἑλληνικὴν πρὸς μελέτην τῶν ἑλληνικῶν συγγραμμάτων ἐν πρωτοτύποις ὀλίγα σχετικῶς ἔτη μετὰ τὴν πτῶσιν καὶ τοῦ τελευταίου φρουρίου τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ὑπὸ Βυζαντινῶν προσφύγων διάδοσιν πάσης ἑλληνικῆς σοφίας ἐν Ἰταλίᾳ.

Ἀλλ' ἐὰν οἱ Βυζαντινοὶ περιωρίσθησαν μόνον εἰς τὴν διάσωσιν καὶ μελέτην τῶν διδαγμάτων τοῦ Πτολεμαίου, τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν Ἀράβων, οἱ ὁποῖοι, μὴ ἐξελθόντες τοῦ πλαισίου τῆς Μεγάλης Συντάξεως, ἐλάχιστα προήγαγον τὰς ἀστρονομικὰς γνώσεις τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐπιδοθέντες ἐν τούτοις εἰς τὴν πρακτικὴν ἀστρονομίαν καὶ συσσωρεύσαντες σημαντικὸν ἀριθμὸν παρατηρήσεων, κατέστησαν ἔτι ἐμφανέστερα τὰ μειονεκτήματα τοῦ πτολεμαϊκοῦ συστήματος καὶ ἔτι ἐπιτακτικωτέραν τὴν ἀνάγκην τῆς εὑρέσεως ἄλλου ἱκανοποιητικωτέρου. Ἡ τιμὴ τῆς ὑποδείξεως τοιούτου συστήματος ἐπεφυλάσσετο εἰς τὸν Κοπέρνικον, ὅστις, λαβὼν τὸ θάρρος νὰ ὑπεραμυνθῇ διὰ τῶν συγγραμμάτων του τῆς ὀρθότητος τῶν δοξασιῶν τοῦ Ἀριστάρχου τοῦ Σαμίου, ἔδωκε νέαν κατεύθυνσιν καὶ νέαν πνοὴν εἰς τὴν μελέτην τοῦ οὐρανοῦ.

Ἀπὸ τοῦ Κοπερνίκου ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀστρο-

Digitized by Google

νομίας, ἐγκαταλιποῦσα πλέον τὴν ἀρχικήν της κοιτίδα, ἐγκαθίσταται ὁριστικῶς εἰς τὴν Δύσιν. Ἐκεῖ ὁ Μπροῦνο, ὁ Κέπλερος καὶ ὁ Γαλιλαῖος, διὰ τῶν θαυμασίων ἀνακαλύψεων αὐτῶν, θεμελιοῦσιν ἐπὶ ἀσαλεύτων βάσεων τὴν ἡλιοκεντρικὴν θεωρίαν τοῦ Ἀριστάρχου.

Οὕτως οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι, ὑποβαλόντες τὰ οὐράνια φαινόμενα εἰς συστηματικὴν μελέτην ἐπὶ τῇ βάσει ἐπιστημονικῶν μεθόδων, τῶν ὁποίων αὐτοὶ καὶ μόνοι ὑπῆρξαν οἱ εἰσηγηταί, ἀνήγαγον τὴν σπουδὴν τῶν ἄστρων ἀπὸ ἁπλῆς χρονογραφικῆς σημειώσεως γεγονότων εἰς τὴν ὑπάτην τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐκληροδότησαν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα πολυτιμοτάτας γνώσεις περὶ τοῦ μηχανισμοῦ τοῦ Σύμπαντος.

Ἀναβίωσις τῆς ἑλληνικῆς ἀστρονομίας. Καθ' ἅπασαν τὴν μακραίωνα ὑπὸ τοὺς Τούρκους δουλείαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐνεκρώθη σχεδὸν τελείως ἡ καλλιέργεια τῆς ἀστρονομίας παρ' ἡμῖν. Ἐξαίρεσιν ἀπετέλουν διάφοροι φιλόμουσοι λόγιοι, οἱ ὁποῖοι κατεγίνοντο ἐρασιτεχνικῶς εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἢ ἐμελέτων αὐτὴν ἐγκυκλοπαιδικῶς. Μεταξὺ αὐτῶν ἐξέχουσαν θέσιν κατεῖχεν ὁ Γεώργιος Βούρης. Οὗτος, καθηγητὴς ὢν τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς μαθηματικῆς φυσικῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ 1837, ἀνέλαβεν ἀπὸ τοῦ 1844 καὶ τὴν ἕδραν τῆς ἀστρονομίας. Ἐπιτυχών, κατόπιν ἀόκνων προσπαθειῶν, τὴν ἵδρυσιν ἀστεροσκοπείου ἐν Ἀθήναις, τῇ ἀρωγῇ τοῦ βαρώνου Γεωργίου Σίνα καὶ διορισθεὶς διευθυντὴς τοῦ ἱδρύματος, προσδιώρισε δι' ἀστρονομικῶν παρατηρήσεων τὰς γεωγραφικὰς συντεταγμένας τοῦ Ἀστεροσκοπείου Ἀθηνῶν καὶ ἐξετέλεσε, πλὴν μακρᾶς σειρᾶς μετεωρολογικῶν παρατηρήσεων, καὶ διαφόρους ἄλλας ἀξιολόγους ἐρεύνας, σχετιζομένας πρὸς τὴν μελέτην τῆς φύσεως τῆς χώρας.

Τὸν Γ. Βούρην, ἀποθανόντα τῷ 1850 ἐν Βιέννῃ, ἀντικατέστησε προσωρινῶς εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἀστεροσκοπείου, ὁ ἐν αὐτῷ ἐργαζόμενος καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου *Ἰ. Γ. Παπαδάκης,* μέχρι τοῦ 1858, ὅτε κατῆλθεν εἰς Ἑλλάδα ὡς διευθυντὴς τοῦ Ἀστεροσκοπείου ὁ *Ἰούλιος Σμίτ,* Γερμανὸς ἀστρονόμος, ὃν ἐμισθοδότει ὁ Σίμων Σινας καὶ ἀκολούθως ἡ χήρα αὐτοῦ.

Ὁ Σμὶτ διηύθυνε τὸ Ἀστεροσκοπεῖον Ἀθηνῶν ἐπὶ 26 ἔτη. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἐξετέλεσε πλῆθος ἀστρονομικῶν, μετεωρολογικῶν, ὑψομετρικῶν καὶ γεωφυσικῶν ἐν γένει παρατηρήσεων, ἃς ἐδημοσίευσε γερμανιστὶ εἰς δύο σειράς, ὧν ἡ μία, ἐκ δύο τόμων, περιλαμβάνει τὰς ἀστρονομικάς, ἡ δὲ ἑτέρα, ἐκ τριῶν τόμων, πάσας τὰς λοιπὰς παρατηρήσεις αὐτοῦ. Ὁ Σμὶτ κατέγινε κυρίως εἰς φυσιογραφικὰς παρατηρήσεις τῶν ἄστρων, ἐξέχουσαν δὲ θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀστρονομίας κατέχουσιν αἱ παρατηρήσεις του ἐπὶ τῶν μεταβλητῶν ἀστέρων, τῶν κομητῶν, τῶν διαττόντων καί, πρὸ πάντων, τῆς Σελήνης, διὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ τοπογραφικοῦ χάρτου τῆς ὁποίας ἀφιέρωσε 34 ἔτη τῆς ζωῆς του.

Ἀποθανόντος τοῦ Σμὶτ τῷ 1884, ἀνετέθη προσωρινῶς ἡ διεύθυνσις τοῦ Ἀστεροσκοπείου εἰς τὸν *Δ. Κοκίδην*, καθηγητὴν τῆς ἀστρονομίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, ὅστις ἕως τότε εἰργάζετο ὡς ἀστρονόμος ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ι. Σμίτ. Τῷ 1890 διωρίσθη ὡς διευθυντὴς τοῦ Ἀστεροσκοπείου ὁ Δ. Αἰγινήτης, ὅστις διηύθυνε τὸ ἀστεροσκοπεῖον ἐπὶ 44 περίπου ἔτη. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο τῇ χορηγείᾳ διαφόρων φιλομούσων ὁμογενῶν, ἐπλούτισε τὸ ἵδρυμα διὰ νέων ἐπιστημονικῶν ὀργάνων, ὠργάνωσε τὸ ἀστεροσκοπεῖον ἐπὶ νέων βάσεων, ἱδρύσας παρ' αὐτῷ μὲν τρία τμήματα: τὸ ἀστρονομικόν, τὸ μετεωρολογικὸν καὶ τὸ γεωδυναμικόν, ἐν δὲ ταῖς ἐπαρχίαις πλῆρες δίκτυον μετεωρολογικῶν καὶ σεισμολογικῶν σταθμῶν, ἐπλούτισε τὴν βιβλιοθήκην τοῦ ἱδρύματος καὶ ἐφρόντισε διὰ τὴν μόρφωσιν προσωπικοῦ ἐξ ἐπιστημόνων εἰδικῶν δι' ἑκάστην τῶν ἐν τῷ Ἀστεροσκοπείῳ καλλιεργουμένων ἐπιστημῶν. Ἡ συμβολὴ τοῦ Δ. Αἰγινήτου εἰς τὴν ἀναβίωσιν τῆς ἑλληνικῆς ἀστρονομίας καὶ εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἐν γένει, κατοπτρίζεται εἰς πολυαρίθμους μονογραφίας του, δημοσιευθείσας εἰς διάφορα ξένα ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ καὶ εἰς τὴν ἐκ δώδεκα τόμων σειρὰν τῶν ὑπ' αὐτοῦ γαλλιστὶ ἐκδοθέντων χρονικῶν τοῦ Ἀστεροσκοπείου ἔνθα δημοσιεύονται αἱ κυριώτεραι ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι αὐτοῦ καὶ τῶν κατὰ καιροὺς συνεργατῶν του. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Δ. Αἰγινήτου (14 Μαρτίου 1934), τὸ συμβούλιον τοῦ Ἀστεροσκοπείου ἀνέθεσε τὴν ἐπιστημονικὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀστρονομικοῦ τμήματος εἰς τὸν τακτικὸν ἀστρονόμον Σταῦρον Πλακίδην, τοῦ μετεωρολογικοῦ εἰς τὸν ἔκτακτον μετεωρολόγον Ἀθανάσιον Λειβαθηνὸν καὶ τοῦ σεισμολογικοῦ εἰς τὸν τακτικὸν σεισμολόγον Νικόλαον Κρητικόν. Εἰς τὸν τελευταῖον, ὡς ἀρχαιότερον τῶν ὑπαλλήλων, ἀνετέθη προσωρινῶς καὶ ἡ διοικητικὴ διεύθυνσις τοῦ ἱδρύματος ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ καθηγητοῦ τοῦ πανεπιστημίου Κ. Μαλτέζου.

Ὁ Δ. Αἰγινήτης, φιλοδοξῶν νὰ καταλίπῃ μετὰ θάνατον εἰς τὴν πατρίδα του τελείως ὠργανωμένας ἐν τῷ Ἀστεροσκοπείῳ ὑπηρεσίας, ἱκανὰς πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν ἀναγκῶν τῆς χώρας, ἀπέστειλεν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, δαπάναις τοῦ κοργιαλενείου κληροδοτήματος, διαφόρους ὑποτρόφους, ἤτοι τὸν Ἰωάννην Σ. Παρασκευόπουλον καὶ τὸν Νικόλαον Περράκην πρὸς εἰδίκευσιν ἐν τῇ ἀστροφυσικῇ, τὸν Σταῦρον Μ. Πλακίδην πρὸς συμπλήρωσιν τῶν σπουδῶν του ἐν τῇ μαθηματικῇ καὶ πρακτικῇ ἀστρονομίᾳ, τὸν Ἠλίαν Γ. Μαριολόπουλον πρὸς σπουδὴν τῆς μετεωρολογίας καὶ τὸν Νικόλαον Α. Κρητικὸν διὰ σεισμολογικὰς καὶ γεωδυναμικὰς σπουδάς. Ἐκ τούτων ὁ Παρασκευόπουλος, σπουδάσας τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν καὶ ἀναγορευθεὶς διδάκτωρ τῶν φυσικῶν τῷ 1910, προσελήφθη τῷ 1912 εἰς τὸ Ἀστεροσκοπεῖον. Βραδύτερον ἀπεστάλη εἰς Ἡνωμένας Πολιτείας, ὅπου εἰργάσθη ἐπὶ διετίαν (1919—1921) εἰς διάφορα ἀμερικανικὰ ἀστεροσκοπεῖα. Ἐπανελθὼν εἰς Ἀθήνας διωρίσθη τακτικὸς ἀστρονόμος ἐν τῷ Ἀστεροσκοπείῳ Ἀθηνῶν, παραιτηθεὶς δε τῆς θέσεως ταύτης, ἐπανέκαμψε τῷ 1923 εἰς Ἀμερικήν, ὅπου τῷ ἀνετέθησαν καθήκοντα διευθυντοῦ τοῦ ἀστρονομικοῦ σταθμοῦ τοῦ κολλεγίου τοῦ Χάρβαρντ, κατ' ἀρχὰς ἐν Ἀρεκίπᾳ τῆς Περουβίας, ἀκολούθως δὲ εἰς Μλέμφονταϊν τῆς Ν. Ἀφρικῆς. Αἱ κυριώτεραι ἐργασίαι του ἀφορῶσιν εἰς θέματα τῆς ἀστροφυσικῆς, σχετικὰ πρὸς τοὺς φασματοσκοπικῶς διπλοῦς ἀστέρας, παρατηρήσεις μεταβλητῶν καὶ νέων ἀστέρων καὶ φωτογραφίας νεφελοειδῶν.

Ὁ Ν. Περράκης, σπουδάσας ἐν Γαλλίᾳ τὴν φυσικοχημείαν, ἠσχολήθη κατὰ τὸ διάστημα καθ' ὃ διετέλεσεν ὑπότροφος (1927—1930) εἰς ἐφαρμογὰς τῆς φυσικοχημείας ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ ἡλιακοῦ φάσματος, ἐργασθεὶς πρὸς τοῦτο κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τῆς ὑποτροφίας του ἐν τῷ ἀστεροσκοπείῳ τοῦ ὄρους Οὐΐλσων, ἀκολούθως δὲ ἐν τῷ ἀστεροσκοπείῳ τοῦ Στρασβούργου, ὅπου ἠσχολήθη εἰς τὴν φωτοηλεκτρικὴν φωτομετρίαν. Ὁ Περράκης ἐδημοσίευσεν ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Ἀμερικανοῦ ἀστροφυσικοῦ Nicholson, ἐργασίαν, ἐν ᾗ ὑποστηρίζεται ἡ διαπίστωσις τῆς παρουσίας των γραμμῶν τοῦ στοιχείου βορίου ἐν τῷ ἡλιακῷ φάσματι. Ὁ Περράκης ἐδημοσίευσε προσέτι κατὰ καιροὺς καὶ διαφόρους ἀξιολόγους μελέτας, τὸ πλεῖστον φυσικοχημικάς, διὸ καὶ ἐξελέγη καθηγητὴς τῆς φυσικῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης.

Ὁ Σ. Μ. Πλακίδης μετὰ σπουδὰς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, λαβὼν τὸ πτυχίον τῶν μαθηματικῶν τῷ 1915, προσελήφθη ὡς βοηθὸς ἀστρονόμος ἐν τῷ ἀστεροσκοπείῳ Ἀθηνῶν περὶ τὰ τέλη τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Χρηματίσας ἐπιμελητὴς τῆς ἀστρονομίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν (1920—1928 καὶ προαχθεὶς εἰς ἔκτακτον ἀστρονόμον (1927, ἀπεστάλη εἰς Ἀγγλίαν καὶ Γαλλίαν πρὸς συμπλήρωσιν τῶν σπουδῶν του ἐπὶ διετίαν (1928—1930) ἐν τῇ ἀστρονομίᾳ. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο εἰργάσθη ἐν τῷ Β. Ἀστεροσκοπείῳ τοῦ Γκρήνουιτς καὶ ἐν τῷ H. M. Nautical Almanac Office, διήκουσεν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Καίμπριτζ τὰ μαθήματα μαθηματικῆς καὶ φυσικῆς ἀστρονομίας τῶν καθηγητῶν Eddington καὶ Stratton, εἰργάσθη ἐν τῷ Ἀστεροσκοπείῳ τῶν Παρισίων καὶ τῷ Διεθνεῖ Γραφείῳ τῆς Ὥρας, παρηκολούθησε τὰ μαθήματα γεωδαισίας καὶ ἀστρονομίας θέσεως, παρὰ τῇ γεωγραφικῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ καὶ κατέγινεν ἐν μὲν τῷ Ἀστεροσκοπείῳ τοῦ Στρασβούργου εἰς τὴν φωτοηλεκτρικὴν φωτομετρίαν, ἐν δὲ τῷ τῆς Ἁϊδελβέργης εἰς τὴν ἀστροφωτογραφίαν. Ἐπιστρέψας εἰς τὴν ἐν τῷ Ἀστεροσκοπείῳ θέσιν του, μετα τὴν ἐπίσκεψιν τῶν σπουδαιοτέρων ἀστεροσκοπείων τῆς Γαλλίας καὶ Ἰταλίας, ἀνηγορεύθη, τῷ 1931, διδάκτωρ τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ προήχθη τὸ ἑπόμενον ἔτος εἰς τακτικὸν ἀστρονόμον. Πλὴν πολυαρίθμων μεσημβρινῶν παρατηρήσεων καὶ ἰσημερινῶν παρατηρήσεων κομητῶν, ἀστεροειδῶν, μεταβλητῶν καὶ νέων ἀστέρων, διαττόντων, ἐπιπροσθήσεων κτλ., ἐδημοσίευσεν εἰς ξένα περιοδικὰ καὶ εἰς τὰ χρονικὰ τοῦ Ἀστεροσκοπείου Ἀθηνῶν διαφόρους θεωρητικὰς μελέτας ἐπὶ τοῦ γεωγραφικοῦ πλάτους τοῦ ἀστεροσκοπείου τούτου, ἐπὶ τῶν μεταβλητῶν ἀστέρων, ἐπὶ τῶν φωτογραφικῶν παραλλάξεων τῶν ἀπλανῶν κτλ.

Ἐκ τῶν εἰς ξένα ἀστεροσκοπεῖα ἐργασθέντων Ἑλλήνων ἄξιοι μνείας εἶναι ἐπίσης ὁ Εὐγένιος Ἀντωνιάδης καὶ ὁ Ἰωάννης Ξανθάκης. Ἐκ τούτων ὁ πρῶτος, ἐπιδοθεὶς ἐρασιτεχνικῶς εἰς τὴν μελέτην τοῦ οὐρανοῦ, κατέγινεν ἀπὸ τοῦ 1893 εἰς θέματα τῆς φυσικῆς ἀστρονομίας καὶ εἰδικῶς εἰς τὴν παρατήρησιν τῆς ἐπιφανείας τῶν μεγάλων πλανητῶν, κυρίως δὲ τοῦ Ἄρεως, ἐργασθεὶς ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐν τῷ ἀστεροσκοπείῳ τοῦ Ζουβιζὺ καὶ ἐν τῷ τοῦ Meudon, ὅπου ἐτέθη εἰς τὴν διάθεσίν του τὸ μέγα ἰσημερινὸν τηλεσκόπιον τῶν 83 ἑκ. Ὁ τελευταῖος, σπουδάσας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν καὶ ἀναγορευθεὶς διδάκτωρ, τῷ 1927, ἐχρημάτισεν ἀρχικῶς βοηθὸς καὶ εἶτα ἐπιμελητὴς τῆς ἀστρονομίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν (1928—1931), ἀκολούθως δὲ ἐστάλη εἰς Γαλλίαν ὡς ὑπότροφος τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας. Ἐργασθεὶς ἐν τῷ ἀστεροσκοπείῳ τοῦ Στρασβούργου ἐπὶ τριετίαν, κατέγινεν ἐκεῖ εἰς τὰς μεσημβρινὰς παρατηρήσεις, δημοσιεύσας σχετικὰς πρὸς αὐτὰς ἐργασίας.

Ἀξιόλογον κατὰ πάντα συμβολὴν εἰς τὴν διάδοσιν τῆς ἀστρονομίας ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐκλαΐκευσιν τῆς ἐπιστήμης ταύτης παρ' ἡμῖν, προσφέρει ἡ κατὰ τὸ 1927 ἱδρυθεῖσα ἐν Κερκύρᾳ ἀστρονομικὴ ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος, ἥτις ἔκτοτε ἐκδίδει μηνιαῖον περιοδικὸν ὑπὸ τὸν τίτλον «*Οὐρανία*». Ἡ ἑταιρεία αὕτη ἐβραβεύθη, τῷ 1932, δι' ἐπαίνου ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ ἀριθμεῖ ἤδη περὶ τὰ 500 μέλη.

Περὶ τῆς συγχρόνου ἑλληνικῆς συμβολῆς εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἀστρονομίας βλ. καὶ λ. *ἀστεροσκοπεῖον*, Ἐθνικὸν ἀστεροσκοπεῖον Ἀθηνῶν, *Αἰγινήτης Δ.* κτλ., ἐπίσης *ἀστρονομία* καὶ διάφορα σχετικὰ ἄρθρα.

Σ. ΠΛΑΚΙΔΗΣ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ. ***Αἱ γεωγραφικαὶ ἀντιλήψεις παρ' ἀρχαίοις.*** Ἡ ἀρχαιοτάτη γνωστὴ τῶν ἑλληνικῶν παραδόσεων, ἐκ τῆς ὁποίας προκύπτουν ἐνδείξεις περὶ τῶν γεωγραφικῶν γνώσεων τῶν Ἑλλήνων, κατὰ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν συνεχέοντο τὰ ὅρια τοῦ μύθου πρὸς τὰ ὅρια τῆς ἱστορίας, εἶναι ἀναντιρρήτως ἡ συνδεομένη πρὸς τὸν πλοῦν τῆς Ἀργοῦς ἀνὰ τὰς νοτίας καὶ δυτικὰς τοῦ Εὐξείνου ἀκτάς, αἱ ὁποῖαι ὅμως ἦσαν ἀσφαλῶς γνωσταὶ εἰς τοὺς Φοίνικας, πολὺ πρότερον. Ἀληθοφανὲς δὲ εἶναι ὅτι ἡ παράδοσις αὕτη ἠνίττετο καὶ συνεκεφαλαίου ἀφηγήσεις σχετικὰς πρὸς τὰς ναυτιλιακὰς πρὸς ἐμπορίαν ἀποστολὰς τῶν Μινυῶν καὶ βραδύτερον καὶ ἄλλων Ἑλλήνων, ἀνά τε τὸν Εὔξεινον καὶ ἄλλας μακρινὰς χώρας. Τὰ ὁμηρικὰ ἔπη μᾶς ἀποκαλύπτουν σαφῶς τὰς γεωγραφικὰς ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων, οἵτινες ἦσαν χιλιετηρίδα περίπου π. Χ. Παρουσιάζουν τὴν γῆν (*E Cortambert,* Atlas, pl. I «Géographie primitive de Grèce») ὡς δίσκον πεπλατυσμένον περιρρεόμενον ὑπὸ τοῦ ποταμώδους ὠκεανοῦ, ὅστις πρὸς ἀνατολὰς μὲν εἶχε λιμένα γραφικώτατον, κατὰ δὲ τὰς δυσμὰς εἰσέρρεεν ἐντὸς τῆς θαλάσσης (Ὀδυσ. γ, 1. υ 508. μ, 1, Ἰλ. Μ 240), ἐνῷ τὸ κέντρον τοῦ δίσκου κατεῖχεν ἡ Ἑλλὰς καὶ δὴ οἱ Δελφοί. «Οἱ μὲν οὖν παλαιοὶ τὴν οἰκουμένην ἔλεγον στρογγύλην, μέσην δὲ κεῖσθαι τὴν Ἑλλάδα καὶ ταύτης Δελφούς· τὸν ὀμφαλὸν γὰρ ἔχειν τῆς γῆς» (*Ἀγαθημ. 2*). Πάντως, ἡ Ἰλιάς, ἰδίως ὅμως ἡ Ὀδύσσεια (ἥτις φαίνεται οὖσα ἀπάνθισμα ναυτιλιακῶν περιγραφῶν τῶν Φοινίκων, ἃς διεσκεύασεν ὁ ποιητὴς «ἡδονῆς καὶ τέρψεως χάριν» κατὰ τὸν Στράβωνα) καλῶς γεωγραφοῦν τὴν Ἑλλάδα, τὴν Μικρασίαν, τὴν Φοινίκην, ἀσαφῶς δὲ τὴν Φοινίκην καὶ τὴν Αἴγυπτον, καθὼ, καὶ τὴν χώραν τῶν Λωτοφάγων, τὴν Λιβύην καὶ τὴν Αἰθιοπίαν, ὧν δὲν καθορίζει τὴν θέσιν. Παρὰ τὴν πρόοδον τῆς ἱδρύσεως ἐμπορικῶν σταθμῶν καὶ ἀποικιῶν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, πολὺ πρὸ τοῦ Ε΄ π. Χ. αἰῶνος ἐκδηλωθεισῶν, δὲν εὑρίσκει τις παρὰ τοῖς Κυκλίοις, τῷ Πινδάρῳ καὶ τῷ Αἰσχύλῳ προσθήκας οὐσιώδεις εἰς τὴν ὁμηρικὴν γεωγραφίαν· πάντως ὅμως ὁ ὠκεανὸς χαρακτηρίζεται πλέον παρ' αὐτοῖς ὡς θάλασσα, ὁ δὲ Αἰσχύλος καθορίζει τὰ τέσσαρα πρωτεύοντα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος καὶ διαιρεῖ τὸν κόσμον εἰς τρία τμήματα: τὴν Εὐρώπην, τὴν Λιβύην καὶ τὴν Ἀσίαν, κατὰ τρόπον μὴ ἀπέχοντα, ὡς πρὸς τὰ ὅρια ἑκάστου τῶν τμημάτων, πάρα πολὺ τῶν συγχρόνων γεωγραφικῶν ἀντιλήψεων.

Ἀφ' ἧς ὅμως ὁ πεζὸς λόγος ἤρξατο ἐκτοπίζων τὴν ποίησιν, ἥ τε γεωγραφία καὶ ἡ ἱστορία ἐξειλίσσοντο ἀλληλοβοηθούμεναι γοργῶς καὶ συγχρόνως, τὰ δὲ πρῶτα τῶν «λογογράφων» ἔργα ὑπῆρξαν γεωγραφίαι. Δυστυχῶς ἀποσπάσματα μόνον τῶν ἔργων των διεσώθησαν, καὶ δὴ τῶν Ἰώνων Ἑλλανίκου τοῦ Μυτιληναίου (480 π. Χ.), Κάδμου τοῦ Μιλησίου («Κτίσις Μιλήτου καὶ τῆς ὅλης Ἰωνίας» περὶ τὸ 549), Δαμάστου τοῦ Σιγειέως, Διονυσίου τοῦ Μιλησίου («Οἰκουμένης περιήγησις» καὶ «Περσικὰ» ἢ «Τὰ μετὰ Δαρεῖον»), Χάρωνος τοῦ Λαμψακηνοῦ, ὅστις, πρὸ τοῦ Ἡροδότου, πρῶτος τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν ἀνηρεύνησεν· αὐτόχρημα δὲ δυστύχημα διὰ τὴν ἀνερεύνησιν τῆς ἐξελίξεως τῆς γεωγραφίας παρ' ἀρχαίοις ὑπῆρξεν ἡ ἀπώλεια τοῦ πλείστου μέρους τῶν δύο περισπουδάστων συγγραμμάτων «Περίοδος Γῆς» καὶ «Γενεαλογίαι» τοῦ Μιλησίου Ἑκαταίου, «ἀνδρὸς πολυπλανοῦς», ὡς τὸν χαρακτηρίζει ὁ Ἀγαθήμερος, τοῦ ἀληθοῦς πατρὸς τῆς γεωγραφίας, ὧν ἔργων ὀλίγα ἀποσπάσματα περιεσώθησαν, ἀποτελοῦντα πολυτίμους ψηφῖδας. Πολὺ συνετέλεσαν εἰς τὴν τὴν πρόοδον τῆς γεωγραφίας οἱ τῆς Ἰωνικῆς σχολῆς φιλόσοφοι, ἀφοῦ ὁ μὲν Θαλῆς προεῖδε τὸ σφαιρικὸν τῆς γῆς σχῆμα, ὅπερ ὁριστικῶς ἀνεγνώρισε τοιοῦτον ὁ Πυθαγόρας, ὁ Ἀναξίμανδρος, ὅστις ἀπεικονίσας ἐπὶ ἐπιπέδου τὸ γνωστὸν μέρος τῆς Γῆς δύναται νὰ θεωρηθῇ διὰ τοῦτο ὡς πατὴρ τῆς χαρτογραφίας, καὶ οἱ πυθαγόρειοι ἔθεσαν τὰς ἀρχὰς τῆς κοσμογραφίας. Ἀπὸ τοῦ Η΄ αἰῶνος ἥ τε Σικελία καὶ αἱ νότιαι ἀκταὶ (ἡ Μεγάλη Ἑλλὰς) τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου εἶχον ἀποικισθῆ ὑπὸ Ἑλλήνων, ἐνῷ οἱ Μιλήσιοι ἐπύκνουν τὰ εἰς τὰς ὄχθας τοῦ Εὐξείνου ἐμπορεῖά των, ἐπισκεπτόμενοι πρὸς ἐμπορίαν καὶ τὴν Μαιώτιδα λί-

Digitized by Google

μνην. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Δαρείου κατὰ τῶν Σκυθῶν ηὔρυνε τὸ πεδίον τῶν γεωγραφικῶν γνώσεων, ὡς πρὸς τὰ πρὸς βορρᾶν τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἴστρου μέρη, ἀλλὰ καὶ μέχρις Ἰνδοῦ καὶ Ἰαξάρτου, χάρις εἰς τὴν τελείαν ὀργάνωσιν τῶν περσικῶν δρομολογίων, εἰς ἃ ἦσαν τελείως γνωσταὶ αἱ ἀποστάσεις τῶν διαφόρων σταθμῶν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Σκύλακα τὸν Καρυανδέα ἀνέθεσε Δαρεῖος ὁ Ὑστάσπους (περὶ τὸ 500 π. Χ.) τὴν ἐξερεύνησιν τῶν ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἰνδοῦ μέχρι τοῦ μυχοῦ τοῦ Ἀραβίου κόλπου ἀσιατικῶν παραλίων, ὡς περιγράφει ὁ Ἡρόδοτος. Πολὺ πρὶν τῶν Ἑλλήνων ὅμως εἶχον ἐπιτελέσει ἐξωκεανικοὺς πλοῦς οἱ Φοίνικες, σταλέντες ὑπὸ τοῦ βασιλεως τῆς Αἰγύπτου Νεκὼ πρὸς περίπλουν τῆς Λιβύης καὶ ἐπανάπλουν εἰς Αἴγυπτον διὰ τῶν Ἡρακλείων στηλῶν. Ὁ Ἡρόδοτος, περιγράφων τὸν πράγματι ἐξερευνητικὸν καὶ ἀληθῶς ἐπιστημονικὸν αὐτόν, τὸν ἀρχαιότατον δὲ πρὸς τοιούτους σκοποὺς γνωστὸν πλοῦν, ἀφηγεῖται ὅτι ὁ ἀπόπλους ἐγένετο ἀπὸ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης μὲ κατεύθυνσιν πρὸς τὴν Νοτίαν θάλασσαν· ὅτι ἐπερχομένου τοῦ φθινοπώρου, προσωρμίζοντο ὅπου τῆς Λιβύης εἶχον εὑρεθῆ καὶ σπείροντες σῖτον ἀνέμενον τὸν θερισμόν, ἀποπλέοντες πρὸς συνέχισιν τοῦ πλοῦ ἅμα τῇ συγκομιδῇ· ὅτι οὕτω πλέοντες ἐπὶ δύο ἔτη, διέπλευσαν κατὰ τὸ τρίτον ἔτος τὰς Ἡρακλείους στήλας καὶ κατέπλευσαν εἰς Αἴγυπτον. Δυσπιστεῖ ὅμως ὁ Ἡρόδοτος πρὸς μίαν λεπτομέρειαν, ἣν ἀφηγοῦντο οἱ τολμηροὶ ἐκεῖνοι θαλασσοπόροι, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔβλεπον κατὰ το δεύτερον μερος τοῦ πλοῦ των τὸν Ἥλιον ἀνατέλλοντα ἐκ δεξιῶν των, ἐνῷ πρότερον ἀνέτελλεν ἐξ ἀριστερῶν των. Τονίζων δὲ τὴν δυσπιστία του: «καὶ ἔλεγον ἐμοὶ μὲν οὐ πιστά, ἄλλῳ δὲ δή τεῳ, ὡς περιπλέοντες τὴν Λιβύην τὸν ἥλιον ἔχον εἰς τὰ δεξιά», (*Ἡρόδοτ.* Δ. 42), δὲν ἠδύνατο να φαντασθῇ ὅτι παρεῖχε τὸ μεγαλύτερον ἐπιχείρημα πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ αὐθεντικοῦ τῆς διηγήσεώς του, διότι τὸ φαινόμενον, τὸ ὁποῖον ἦτο ἀνεξήγητον εἰς τὸν Ἡρόδοτον, ὠφείλετο ἁπλούστατα εἰς τὸ ὅτι οἱ Φοίνικες ἐκεῖνοι, παρακολουθοῦντες τὴν ἀκτὴν τῆς Λιβύης καὶ χάσαντες, ἀφ' ἧς ἐπλησίασαν τὸν ἰσημερινόν, τὸν πολικὸν ἀστέρα, παρήλλαξαν, χωρὶς νὰ τὸ ἀντιληφθῶσι, τὴν νοτίαν τῆς ἀφρικανικῆς ἠπείρου ἐσχατιάν, ὡς δὲν ἀντελήφθησαν ἐπίσης ὅτι, παρακάμψαντες αὐτήν, ἔπαυον ἔκτοτε πλέοντες πρὸς νότον καὶ ὅτι εἶχον ἀρχίσει ἀναπλέοντες πρὸς βορρᾶν. Ἀπὸ τοῦ Ἡροδότου ἐπίσης πληροφορούμεθα ὅτι καὶ δεύτερος τοιοῦτος πλοῦς πρὸς περίπλουν τῆς Ἀφρικῆς, ἀλλὰ κατ' ἀντίθετον φοράν, δηλαδὴ ἀπὸ Αἰγύπτου πρὸ Ἡρακλείους στήλας καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὴν Ἐρυθράν, εἶχεν ἀνατεθῆ ὑπὸ τοῦ Ξέρξου εἰς Σατάσπην τὸν Τεάσπιον, ὅστις ὅμως δὲν ἠδυνήθη νὰ πλεύσῃ νοτιώτερον τοῦ ἀκρωτηρίου Σολόεις, διὸ καὶ ἀνεσκολοπίσθη ὑπὸ τοῦ Ξέρξου, ἅμα τῷ ἐπανάπλῳ του, τόσον διὰ τὴν ἀποτυχίαν του, ὅσον καὶ διὰ τὰ ψευδολογήματά του, δι' ὧν ἤθελε νὰ δικαιολογηση ταύτην (Δ, 43). Πάντως, συνέπεια τοῦ ἐξερευνητικοῦ πλοῦ τοῦ Νεκώ, ὑπῆρξεν ὁ ἐμπορικῆς καὶ ἀποικιστικῆς πλέον σκοπιμότητος πλοῦς τοῦ βασιλέως τῶν Καρχηδονίων Ἄννωνος, τοῦ ὁποίου τὸ ἡμερολόγιον διεσώθη ἐν περιλήψει ἑλληνιστί. Εἰς τὰς περιγραφὰς τοῦ Ἡροδότου καὶ τοῦ Ἑκαταίου, προστίθενται αἱ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον φανταστικαὶ ἀφηγήσεις τοῦ Κτησίου ὡς πρὸς τὴν Περσίαν καὶ τὰς Ἰνδίας, κατόπιν δὲ ὁ μὲν Ἱπποκράτης παρέσχεν εἰδήσεις τινὰς ὡς πρὸς τοὺς παρὰ τὸν Πόντον Σκύθας, ὁ δὲ Ξενοφῶν διὰ τῆς «Κύρου ἀναβάσεως» κατέστησε γνωρίμους τὰς ἐκτάσεις τῆς Ἀρμενίας καὶ τῶν ἐνδοτέρων τῆς Μικρασίας μερῶν. Ὁ Πλάτων ἀναφέρει τὴν ποτὲ ὕπαρξιν τῆς Ἀτλαντίδος, ὅπως δὲ ὁ Καρχηδόνιος Ἰμίλκων προχωρήσας ἐν τῷ ὠκεανῷ ἔφθασε μέχρι τῶν βρετανικῶν νήσων, οὕτω καὶ ὁ Πυθίας ὁ Μασηλιώτης 334), παρέπλευσε τὰς ἀκτὰς τῆς βορείου καὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἀπὸ Γαδείρων (Κάδιξ) μέχρι Θούλης (Ἰσλανδίας), συκοφαντηθεὶς ὡς ψευδολόγος ὑπὸ τῶν συγχρόνων του, δυσπιστησάντων ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβειαν τῶν εἰδήσεών του, αἵτινες ἦσαν σχετικαὶ πρὸς τὰ μεγάλα γεωγραφικὰ πλάτη, ὡς λ. χ. τὸν ἥλιον τοῦ μεσονυκτίου κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον, τὴν ὕπαρξιν παγωμένου ὠκεανοῦ κ.ἄ. Ἄλλος, Σκύλαξ ὁ Καρυανδεύς, δεύτερος αὐτός, συνέγραψε περίπλουν σωζόμενον κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ παρασχόντα πληθὺν τοπωνυμιῶν, ὡς παρέσχον τοιαύτας καὶ τὰ σωζόμενα τοῦ Ἐφόρου, τοῦ Θεοπόμπου καὶ τοῦ Εὐδόξου. Μεγίστη ὅμως προκοπὴ ἐξεδηλώθη εἰς τὴν Γεωγραφίαν διὰ τῶν στρατειῶν Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου καὶ τῶν διαδόχων, ἰδίως διὰ τῶν ἰνδικῶν πολέμων τῶν Σελευκιδῶν καὶ τῆς γνώσεως τῶν παραλίων τῆς Ἀραβιας καὶ τῆς Ἀφρικῆς ὑπὸ Πτολεμαίων τῶν Λαγιδῶν. Αἱ καταμετρήσεις τῶν ὁδῶν, ἃς διέτρεχον τὰ στρατεύματα ὑπὸ εἰδικῶν, ἐπιφορτισμένων τὴν ἐργασίαν ταύτην ἀνδρῶν, τῶν «βηματιστῶν», ὡς ἐκαλοῦντο, καὶ ἡ τελειοποίησις τῶν μεθόδων πρὸς ὑπολογισμὸν τοῦ ἐξάρματος τοῦ πόλου διὰ μεσημβρινοῦ ὕψους μέσῳ σκιαθυρικῶν ὀργάνων, παρέσχον ἀσφαλεστέρας βάσεις πρὸς κατασκευὴν χαρτῶν. Διασημότατος ὅμως διὰ τὴν συμβολήν του εἰς τὴν ἐπέκτασιν τῶν γεωγραφικῶν γνώσεων, ἦτο Νέαρχος ὁ Ἀνδροτίμου, ὁ Κρὴς ναύαρχος τοῦ Ἀλεξάνδρου (325). Τοῦ πλοῦ τούτου, ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν Ἰνδοῦ ποταμοῦ μέχρις ἐκβολῶν τοῦ Εὐφράτου, τὴν περιγραφὴν ἐπωφελήθησαν οἱ Ὀνησίκρητος, Ἐρατοσθένης, Στράβων καὶ Ἀρριανός, τοῦ τελευταίου διασώσαντος καὶ ἀποσπάσματα τοῦ «τῆς Ἰνδικῆς παράπλου», συγγραφέντος ὑπὸ τοῦ Θασίου ἢ Ἀμφιπολίτου Ἀνδροσθένους τοῦ Καλλιστράτου, συμπλωτῆρος τοῦ Νεάρχου. Ἐρατοσθένης ὅμως ὁ Κυρηναῖος θεωρεῖται ὁ πρῶτος συγγράψας γεωγραφίαν κατὰ ἐπιστημονικὸν τρόπον, τὰ «Γεωγραφούμενα», περιλαμβάνουσαν φυσικὴν γεωγραφίαν, μαθηματικὴν τοιαύτην καὶ χωρογραφίαν, γνωστὴν δὲ μόνον ἐξ ἀποσπασμάτων, διασωθέντων παρ' ἄλλων συγγραφέων καὶ δὴ ὑπὸ τοῦ Στράβωνος. Πληρεστέρα καὶ ἐπὶ στερεωτέρων βάσεων ἑδραζομένη, καὶ δὴ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἀστρονομίαν, ἦτο ἡ τοῦ Ἱππάρχου, τοῦ ἀρκετὰς πεπλανημένας ἀντιλήψεως τοῦ Ἐρατοσθένους ἀνασκευάσαντος. Σύγχρονος τοῦ Ἱππάρχου ἦτο ὁ ἐξ Ἀπαμείας τῆς Συρίας, Ποσειδώνιος ὁ Ρόδιος ἐπιλεγόμενος, συγγράψας ἱστορικογεωγραφικὴν συνέχειαν τῆς ἱστορίας τοῦ Πολυβίου, ἀποτελουμένην ἐκ 52 βιβλίων καὶ φέρουσαν τὸν τίτλον «Ἱστορίαι». Πάντας τοὺς πρὸ αὐτοῦ γεωγραφικὰ συγγράψαντας μετὰ πολλῆς κρίσεως ἐπωφεληθεὶς ὁ κορυφαῖος τῶν γεωγράφων, ὁ Στράβων, συνέγραψε τὰ εἰς 17 βιβλία διῃρούμενα «Γεωγραφικά» (βλ. λ.). Πολύτιμον ὡσαύτως βοήθειαν εἰς τοὺς ἐρευνῶντας τὴν ἀρχαίαν γεωγραφίαν τῆς Ἑλλάδος προσήνεγκε ὁ Λατῖνος Πομπώνιος Μέλα (40 μ. Χ.), γράψας εἰς τρία βιβλία «De situ orbis», καὶ ὁ Πλίνιος (23—79 μ. Χ.), συνθέσας γεωγραφικὰ ὡς μέρος τῆς «Historia naturalis» αὐτοῦ καὶ διασώσας δι' αὐτῶν πλείστας ὀνομασίας, νησίδων ἰδίως, μὴ ἀναφερομένων παρ' ἄλλων γεωγράφων, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ παρέχῃ μέσα πρὸς ἐξακρίβωσιν ταυτοτήτων ἀπὸ γεωγραφικῆς ἀπόψεως. Τὴν ὑπὸ τοῦ Ἐρατοσθένους καὶ τοῦ Στράβωνος εἰς ἐπιστήμην ἀναχθεῖσαν γεωγραφίαν, ἐπεξειργάσθη ὁ Ἀλεξανδρινὸς ἔξοχος μαθηματικὸς καὶ ἀστρονόμος Κλαύδιος Πτολεμαῖος, συγγραφεὺς τῆς περιωνύμου «Γεωγραφικῆς ὑφηγήσεως», ἥτις ἐπεσκίασε τὴν ἐργασίαν Μαρίνου τοῦ Τυρίου. Τὸ ἐξ ὀκτὼ βιβλίων ἔργον τοῦτο τοῦ Πτολεμαίου, τὸ ὁποῖον ἐπὶ δώδεκα ὅλους αἰῶνας ἀπετέλει τὸ κλασσικώτατον τῶν γεωγραφικῶν ἔργων, μὴ ἀχρηστευθὲν εἰμὴ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, εἶναι οὐχὶ περιγραφικόν, ὡς τὸ τοῦ Στράβωνος, ἀλλὰ μᾶλλον χαρτογραφικόν, περιλαμβάνον δηλαδὴ μεθοδικὴν κατάταξιν ὀκτακισχιλίων περίπου ὀνομάτων γεωγραφικῶν θέσεων μετὰ παραθέσεως τῶν γεωγραφικῶν των συντεταγμένων, ἐκπεφρασμένων εἰς μοίρας καὶ κλάσματα αὐτῶν εἰς δωδέκατα, δηλαδὴ πεντάδας πρώτων λεπτῶν. Διὰ τὴν μνημειώδη, παρὰ τὰ πολλὰ σφάλματά της, ταύτην ἐργασίαν δὲν διέθετον, τόσον ὁ Μαρῖνος ὅσον καὶ ὁ Πτολεμαῖος, ἄλλας πηγὰς εἰμὴ ἐξ ὁδοιπορικῶν ἢ καραβανίων ἢ ἡμερολογίων πλοίων, ἀλληλοσυγκρουομένας συνήθως, τὰ ἐξ αὐτῶν δὲ διάρματα ἀποσυνθέτων ὁ Πτολεμαῖος εἰς, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, διαφορὰς πλάτους καὶ εἰς ἀποχωρήσεις, μετέτρεπε τὰς δευτέρας ταύτας εἰς διαφορὰς μήκους, συναρτήσει καὶ τῆς ἀκτῖνος τῆς γῆς.

Δεχθεὶς ὅμως ὡς ἀνάπτυγμα τοῦ γηΐνου ἰσημερινοῦ οὐχὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Ἐρατοσθένους καὶ τοῦ Ἱππάρχου καθορισθέντα καὶ μᾶλλον πρὸς τὴν πραγματικότητα προσεγγίζοντα, ἀλλὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Ποσειδωνίου καθορισθὲν ἐπὶ τῇ βάσει σφαλερᾶς ἐκτιμήσεως τοῦ μήκους τοῦ ἀπὸ Ρόδου ἕως Ἀλεξανδρείας τόξου μεγίστου κύκλου, διέπραξε σφάλμα μέγιστον, λόγῳ τοῦ ὁποίου, τὸ μὲν ἀνάπτυγμα μεγίστου κύκλου τῆς γῆς ἐφέρετο κατὰ τριτημόριον ὀλιγώτερον τοῦ πραγματικοῦ, τὰ δὲ μήκη τῶν τόπων μείζονα τῶν πραγματικῶν ἀλλὰ καὶ ὁλονὲν μείζονα ἐμφανιζόμενα, ἐφ' ὅσον ἐφέροντο πρὸς ἀνατολάς, πλάνη μεγάλη ἀληθῶς, ἀλλ' ἄνευ τῆς ὁποίας θὰ ἐβράδυνεν, ἄγνωστον ἐπὶ πόσον, ἡ ἀνακάλυψις τῆς Ἀμερικῆς, δι' οὓς λόγους ἀνέπτυξεν ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν ὁ Δημ. Αἰγινήτης. Πάντως οἱ χάρται τοῦ Πτολεμαίου ἐμφανίζουν ποιάν τινα ὀρθότητα ἀντιλήψεως, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῆς ἀκτογραμμῆς τοῦ περιγραφομένου τμήματος τῆς γηΐνης σφαίρας, ἰδίως δὲ διὰ τὸν Εὔξεινον καὶ τὴν Μαιώτιδα. Ὁπωσδήποτε ὁ Πτολεμαῖος ὑπῆρξεν ὁ τελευταῖος τῶν μεγάλων γεωγράφων τῆς ἀρχαιότητος, τὸ δὲ ἔργον του ηὐλαβήθησαν καὶ παρεδέχθησαν οἱ διάδοχοί του, ἴσως διότι οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἀναλάβῃ ἐξ ἀρχῆς τοιαύτην τινὰ προσπάθειαν.

Ἐλάσσονες Ἕλληνες γεωγράφοι καὶ νεώτεροι. Ἐκτὸς ὅμως τῶν μεγάλων γεωγράφων, πολυτίμους παρέσχον εἰς τὴν γεωγραφίαν ὑπηρεσίας ὁ *Παυσανίας* καὶ οἱ *«ἐλάσσονες γεωγράφοι»* καὶ *Στέφανος ὁ Βυζάντιος*. Καὶ τὸ μὲν ἔργον τοῦ Παυσανίου (174 μ. Χ.) ἐνδιαφέρει ἰδίως τὴν Ἑλλάδα διὰ τὸν πλοῦτον τῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ μυθολογικῶν εἰδήσεών του, διαιρεῖται δὲ εἰς 10 βιβλία, ὧν ἕκαστον ἐπιγράφεται ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς χώρας ἣν περιηγεῖται: «Ἀττικά», «Κορινθιακά», «Λακωνικά», «Ἠλιακὰ Α'», «Ἠλιακὰ Β'», «Ἀχαϊκά», «Ἀρκαδικά», «Βοιωτικά», «Φωκικά», ὑπὸ δὲ τὸν συλλογικὸν χαρακτηρισμὸν «ἐλάσσονες γεωγράφοι» νοοῦνται ὁ *Ἄννων* ὁ Καρχηδονίων βασιλεύς, γράψας «περίπλουν τῶν ὑπὲρ τὰς Ἡρακλείους στήλας λυβικῶν τῆς γῆς μερῶν, ὃν καὶ ἀνέθηκεν ἐν τῷ τοῦ Κρόνου τεμένει» κατὰ τὴν διασωθεῖσαν ἑλληνικὴν μετάφρασιν, *Σκύλαξ ὁ Καρυανδεύς*, οὗ τὸ ἔργον φέρει τίτλον «Περίπλους τῆς θαλάσσης τῆς οἰκουμένης Εὐρώπης καὶ Ἀσίας καὶ Λιβύης, καὶ ὅσα καὶ ὁποῖα ἔθνη ἕκαστα, ἑξῆς καὶ χῶραι καὶ λιμένες καὶ ποταμοὶ καὶ ὅσα μήκη τῶν πλῶν, καὶ αἱ νῆσοι αἱ ἑπτὰ αἱ οἰκούμεναι, καθότι ἑκάστη κεῖται τῆς Ἠπείρου». Ἔργον ὑπὸ τίτλον «Περιηγήσεως τῆς Ἑλλάδος ἀποσπάσματα τρία», ἀποδιδόμενον μὲν εἰς τὸν *Δικαίαρχον* τὸν περιπατητικόν μᾶλλον ὅμως γραφὲν ὑπὸ τοῦ *Ἀθηναίου*. *Ἀγαθαρχίδης ὁ Κνίδιος*, τῶν γεωγραφικῶν τοῦ ὁποίου διεσώθη ἐπιτομὴ «Περὶ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης ἐκλογαί». *Σκύμνος ὁ Χῖος*, εἰς ὃν ἀποδίδεται ἡ «Περιήγησις». *Διονύσιος, τοῦ Καλλιφῶντος* γράψας «Ἀναγραφὴν τῆς Ἑλλάδος», *Ἰσίδωρος ὁ Χαρακηνός*, γράψας τοὺς «Παρθικοὺς σταθμούς», ἔργον ἀνωνύμου «Περίπλους Ἐρυθρᾶς θαλάσσης», ἀποδιδόμενον παρὰ πολλῶν εἰς τὸν Ἀρριανόν, *Ἀρριανὸς* συγγραφεὺς τῆς «Ἰνδικῆς» καὶ «Ἐπιστολῆς πρὸς Τραϊανόν, ἐν ᾗ καὶ περίπλους Εὐξείνου Πόντου» ἔργον *Ἀνωνύμου* «Περίπλους Εὐξείνου Πόντου», ἀποδιδόμενον καὶ τοῦτο εἰς Ἀρριανόν, *Ἀνωνύμου* ἐπίσης «Ἀναμέτρησις τῆς οἰκουμένης πάσης κατὰ σύνοψιν». Σπουδαιότατον ἔργον *Ἀνωνύμου* ὑπὸ τίτλον «Σταδιασμός, ἤτοι περίπλους τῆς Μεγάλης θαλάσσης». *Μαρκιανὸς ὁ Ἡρακλεώτης τοῦ Πόντου*, οὗ ἔργα «Περίπλους τῆς Ἔξω θαλάσσης, ἑῴου καὶ ἑσπερίου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ μεγίστων νήσων», ἐπίσης «Ἐπιτομὴ τοῦ τῆς ἐντὸς θαλάσσης περίπλου, ὃν ἔγραψεν ἐν τρισὶ βιβλίοις Μένιππος ὁ Περγαμηνός», καθὼς καὶ τὸ «Τῶν ἕνδεκα τῆς Ἀρτεμιδώρου τοῦ Ἐφεσίου γεωγραφίας βιβλίων ἐπιτομή». *Διονύσιος ὁ Βυζάντιος*, γράψας «Ἀνάπλους Βοσπόρου». *Διονύσιος Διονυσίου Ἀλεξανδρεύς*, γράψας «Οἰκουμένης περιήγησιν». *Rufi festi Avieni*, «Descriptio orbis terrae» (ἐνδιαφέρει καὶ τὴν Ἑλλάδα). *Prisciani* «Periegesis» (ἐνδιαφέρει καὶ τὴν Ἑλλάδα). *Νικηφόρος Βλεμμύδης* γράψας «Γεωγραφίαν συνοπτικὴν» καὶ «Ἑτέραν ἱστορίαν περὶ τῆς γῆς ἐν συνόψει» πρός τινα «βασιλέα ὀρθόδοξον». *Ἀγαθήμερος τοῦ Ὄρθωνος*, γράψας περισπούδαστον μελέτην «Γεωγραφίας ὑποτύπωσις: «Περὶ τῆς τῶν παλαιῶν γεωγραφίας, περὶ ἀνέμων, περίπλους θαλασσῶν, περὶ μήκους καὶ πλάτους τῆς οἰκουμένης, τῶν νήσων ἀναμέτρησις». Ἔργα *Ἀνωνύμου* ὑπὸ τίτλους «Διάγνωσις ἐν ἐπιτομῇ τῆς ἐν τῇ σφαίρᾳ γεωγραφίας», «Ὑποτύπωσις γεωγραφίας ἐν ἐπιτομῇ», «Ἀποσπάσματα», «Χρηστομάθειαι ἐκ τῶν τοῦ Στράβωνος Γεωγραφικῶν», «Totius orbis descriptio», «Περὶ ποταμῶν καὶ ὀρέων ὀνομασίας» (ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Πλούταρχον). Τὸ δὲ ἔργον *Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου* (ἀρχὴ ΣΓ' αἰῶν. μ. Χ.), ὅπερ ἐπιγράφεται «Τὰ ἐθνικά», εἶναι πράγματι ἐπιτομὴ μεταγενεστέρα, περιλαμβάνουσα ἐν ἀλφαβητικῇ κατατάξει ὀνόματα χωρῶν, ἐθνῶν, πόλεων, ὀρέων καὶ νήσων καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν σχηματιζόμενα «ἐθνικὰ» ἐπίθετα.

Πολύτιμα ἔργα γεωγραφικὰ εἶναι καὶ τὰ τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονικέων *Εὐσταθίου* «Παρεκβολαὶ εἰς Διονυσίου Οἰκουμένης Περιήγησιν», «Παρεκβολαὶ εἰς Ὀδύσσειαν», «Παράφρασις Οἰκουμένης Περιηγήσεως», «Σχόλια εἰς Διονύσιον». Ἐπίσης βοηθοῦν εἰς τὴν παρακολούθησιν τῶν κατὰ τὸν μεσαίωνα γεωγραφικῶν ἀντιλήψεων ἡ «Χριστιανικὴ τοπογραφία» *Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστου* (538), αἱ ἱστορικαὶ καὶ γεωγραφικαὶ μελέται *Θεοφυλάκτου τοῦ Σιμοκάττου*, πρὸ πάντων ὅμως τὰ τοῦ *Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου* «Περὶ θεμάτων» καὶ «Περὶ διοικήσεως», ὄχι μόνον διὰ τὴν γεωγραφίαν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς πληροφορίας καὶ ἀκριβεῖς εἰδήσεις τῶν παραμεθορίων βαρβαρικῶν λαῶν· ἐπίσης ὁ *Γεωγράφος τῆς Ραβέννης*, διάφορα ὁδοιπορικά, καὶ δὴ τὸ ἀντωνινιανόν, καὶ ὁ Ἱεροκλέους Συνέκδημος. Πολὺ ὅμως συνετέλεσαν εἰς τὴν προώθησιν τῆς γεωγραφίας Ἄραβες γεωγράφοι, καὶ δὴ ὁ *Ἐδριζῆ*, παρὰ ὅτι παραφθείρει συνηθέστατα τὰς τοπωνυμίας, ἰδίως ὁσάκις ἐκλαμβάνει τὴν ἐν ἀρχῇ συλλαβὴν «λα» ὡς ξενικὸν ἄρθρον, ὅπερ μεταφράζει ἀραβιστὶ διὰ τοῦ «ἔλ» (ὡς λ. χ. τὴν Λακεδαίμονα ὀνομάζει Ἐλ κεδαίμονα), καθὼς καὶ ἡ βαθμιαίως προϊοῦσα χρῆσις τῶν ναυτικῶν ἰδίᾳ χαρτῶν καὶ αἱ ὁδοιπορικαὶ ἀναμνήσεις διαφόρων περιηγητῶν καὶ δὴ τῶν *Σπὸν* καὶ *Βέλλερ*, τοῦ *Ντράππερ* καὶ τοῦ *Τσάνδλερ*. Ἀποτελοῦν δὲ πολύτιμα βοηθήματα τὰ ἔργα ταῦτα, διότι κυρίως ὁ μελετῶν αὐτὰ δύναται μὲ πᾶσαν εὐκολίαν νὰ ἀντιληφθῇ τὴν ἐξέλιξιν τῆς παραφθορᾶς, ἣν ὑπέστησαν διάφοροι τοπωνυμίαι, εἴτε λόγῳ κακῆς γραφῆς, ἢ ἐκ χειροτέρας ἀναγνώσεως, καταντήσασαι ἐν τέλει νὰ ἐπικρατήσουν ὡς παρεφθαρμέναι, παραμερίσασαι ἐντελῶς τὰς ὀρθάς. Οὕτω λ. χ. θὰ ἐννοήσῃ τις πῶς ἡ νοτία ἄκρα τῆς Σαλαμῖνος ἀπὸ τῆς παλαιᾶς της ὀνομασίας Κουκὶ ὀνομάζεται τώρα Κόγχη, πῶς τὸ ἀκρωτήριον Χονδρὰ τῆς Σύρου μετωνομάσθη Ξώντρα, τὰ Χταπόδια εἰς Στὰ Πόδια κ.τ.λ.

Αἱ ἰταλικαὶ παλαιαὶ ναυτιλιακαὶ ὁδηγίαι παρέ-

Digitized by Google

φθειραν τὰς τοπωνυμίας διαφόρων σημείων τῶν ἑλληνικῶν ἀκτῶν πολὺ ὀλιγώτερον τῶν γαλλικῶν καὶ τῶν ἀγγλικῶν. Συνδετικὸς δὲ κρίκος τῆς παλαιᾶς γεωγραφίας πρὸς τὴν νέαν τοιαύτην δέον νὰ θεωρηθῇ ὁ συγγραφεὺς τῆς «Γεωγραφίας Παλαιᾶς καὶ Νέας» ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Μελέτιος, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον, ἰδὸν τὸ φῶς χάρις εἰς τὴν φιλογένειαν τῶν Ζωσιμαδῶν, δὲν παύει ἐπικαλουμένη, ὡς πρὸς τὰς ἀποδείξεις ταυτοτήτων, ἡ τριὰς τῶν εἰς τὴν γαλλικὴν μεταφρασάντων ὑπὸ τίτλον «Géographie de Strabon», τὰ «Γεωγραφικὰ τοῦ Στράβωνος», διαταγῇ Ναπολέοντος τοῦ Μεγάλου, τοῦ Gosselin δηλαδή, τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ καὶ τοῦ Du Theil· πλεῖσται τοιαῦται παλαιαὶ τοπωνυμίαι ἀποκαλύπτονται εἰς τὸν μελετητὴν χάρις εἰς τὸν Μελέτιον. Σπουδαίως δὲ θέλει ἀπὸ τοιαύτης ἀπόψεως βοηθήσει τὸν μελετητὴν καὶ τὸ βαθὺ γεωγραφικὸν ἔργον τοῦ Ραγκαβῆ «Ἑλληνικά», βρῖθον εἰ τοπωνυμίας, αἵτινες ἔχουν πλέον τελείως λησμονηθῆ. [Βλ. καὶ κεφ. Α΄ *Φυσικὴ Γεωγραφία—Χαρτογραφία καὶ γεωδαιτικαὶ ἐργασίαι.*]

Σ. Ε. ΛΥΚΟΥΔΗΣ

ΓΕΩΔΑΙΣΙΑ. Εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἡ λέξις *γεωδαισία* ἐσήμαινε κυρίως ἐφηρμοσμένην γεωμετρίαν, ἀσχολουμένην μὲ μικρὰς μετρήσεις, ἣν σήμερον καλοῦμεν *κατωτέραν γεωδαισίαν* ἢ *πρακτικὴν γεωμετρίαν.* Ἐνῷ ἡ ἀνωτέρα γεωδαισία ἢ ἁπλῶς γεωδαισία ἀσχολεῖται σήμερον μὲ τὸν προσδιορισμὸν κατὰ μέγεθος καὶ μορφὴν ὁλοκλήρου τῆς γηΐνης ἐπιφανείας ἢ μεγάλων τμημάτων αὐτῆς. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες διέστελλον τὴν γεωδαισίαν ἀπὸ τῆς γεωμετρίας, ἐνῷ ἀρχικῶς τοιαύτη διαστολὴ δὲν ἐγένετο. Ὁ Ἀριστοτέλης, ποιούμενος διαστολὴν μεταξὺ γεωμετρίας καὶ γεωδαισίας, λέγει: «*ἐν γὰρ τούτῳ διοίσει τῆς γεωδαισίας ἡ γεωμετρία, μόνον ὅτι ἡ μὲν τούτων ἐστὶν ὧν αἰσθανόμεθα, ἡ δ' οὐκ αἰσθητῶν....*». Ὁ δὲ Ἥρων ὁ Ἀλεξανδρεύς, ὅστις συχνὰ ἀναφέρει τὸν Ἀριστοτέλην, ὁμοίως διαστέλλει τὴν γεωδαισίαν τῆς γεωμετρίας, δίδων τὸν ἑξῆς ὁρισμὸν τῆς πρώτης: «*Γεωδαισία ἐστὶν ἡ ἐπιστήμη τῶν ἐν τοῖς αἰσθητοῖς σώμασι μεγεθῶν καὶ σχημάτων διαιρετικὴ καὶ συνθετική*».

Ἡ καθαρῶς ἑλληνικὴ αὕτη ἐπιστήμη ἔχει κυρίως τὴν ἀρχήν της ἀπὸ τοῦ Ἐρατοσθένους (275—194 π. Χ.), ὅστις ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, ὅστις προέβη εἰς γεωδαιτικὰς μετρήσεις πρὸς προσδιορισμὸν τοῦ σχήματος τῆς γῆς, ὠθούμενος ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς ἐφέσεως πρὸς ἔρευναν, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς σύνταξιν χάρτου τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Οἱ πρὸ τοῦ Ἐρατοσθένους σοφοί, ἐξ ὅσων τοὐλάχιστον γνωρίζομεν, σκέψεις καὶ εἰκασίας διετύπωσαν περὶ τοῦ σχήματος τῆς γῆς. Ὁ Πυθαγόρας (582 π. Χ.) ἐθεώρει τὴν γῆν ὡς σφαιρικήν, ἐνῷ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ὁμήρου ἐθεωρεῖτο ὁ τότε γνωστὸς κόσμος ὡς ἐπίπεδος δίσκος ὑπὸ τοῦ ὠκεανοῦ περιβρεχόμενος (εἰκ. 1). Ἀλλὰ καὶ ὁ Θαλῆς

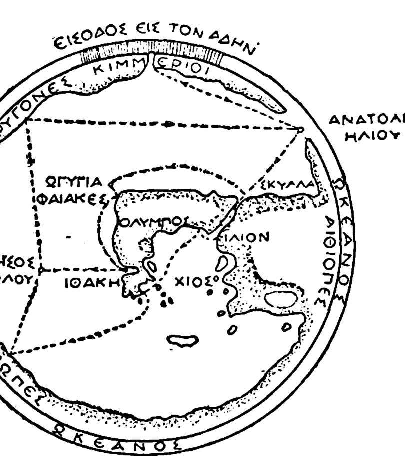

Εἰκ. 1. *Ἡ γῆ καθ' Ὅμηρον.*

ὁ Μιλήσιος (624—548 π. Χ.), ὁ θεμελιωτὴς τῆς γωνιογεωμετρίας, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐγνώριζε τὸ σχῆμα τῆς γῆς καὶ εἶχε γνώσεις περὶ τοῦ πλανητικοῦ συστήματος, ἀφοῦ προεῖπεν ἐπακριβῶς τὴν κατὰ τὸ ἕκτον ἔτος τοῦ πολέμου μεταξὺ Λυδῶν καὶ Μήδων (28 Μαΐου 585 π. Χ.) ἐπισυμβᾶσαν ἔκλειψιν Ἡλίου. Καὶ ὁ μέγας Ἀναξίμανδρος (611—545 π. Χ.) εἶχεν ἐπίσης γνώσεις περὶ τοῦ σχήματος τῆς γῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης (384—322 π. Χ.), ἀσφαλῶς ἐπηρεασθεὶς ἀπὸ τὰ ταξίδια τῶν Φοινίκων καὶ τῶν Καρχηδονίων, γράφει: «*σχῆμα δ' ἔχειν σφαιροειδὲς ἀναγκαῖον αὐτήν*» («*Περὶ οὐρανοῦ*» 297α, 8 καὶ 297β, 17) καὶ ἀλλαχοῦ δὲ ποιεῖται μνείαν περὶ τοῦ σχήματος καὶ τοῦ μεγέθους τῆς γῆς («*Περὶ οὐρανοῦ*» 298α, 15). Ὁ Ἐρατοσθένης εἶναι ὁ πρῶτος συλλαβὼν τὴν ἰδέαν προσδιορισμοῦ τοῦ σχήματος τῆς γῆς δι' ἀπ' εὐθείας μετρήσεως. Συνέγραψε μάλιστα τὸ μὴ σῳζόμενον σύγγραμμα «*Περὶ ἀναμετρήσεως τῆς γῆς*». Οὗτος πρὸς προσδιορισμὸν τοῦ μεγέθους τῆς γῆς ἐπωφελήθη τῆς παρατηρήσεως ὅτι αἱ ἡλιακαὶ ἀκτῖνες εἰς ὡρισμένην ἐποχὴν τοῦ ἔτους ἔπιπτον ἐν Συήνῃ (σήμερον Ἀσσουὰν) κατακορύφως ἐντὸς φρέατος, ἐνῷ ταυτοχρόνως ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐσχημάτιζον πρὸς τὴν κατακόρυφον γωνίαν ἴσην πρὸς τὸ πεντηκοστὸν τῆς περιφερείας, ἤτοι διαφορὰν γεωγραφικοῦ πλάτους μεταξὺ τῶν δύο τούτων τόπων ἴσην πρὸς $\frac{1}{50}360^{\circ}=7^{\circ}12'$ (ἀντὶ τῆς πραγματικῆς 7°7') Δεδομένου δὲ ὅτι ἡ ἀπόστασις Ἀλεξανδρείας—Συήνης (εἰκ. 2) εὑρέθη ἴση πρὸς 5.000 σταδίους, ἕπεται ὅτι τὸ μῆκος τῆς γηΐνης περιφερείας, (θεωρουμένης τῆς γῆς ὡς σφαίρας) εὑρέθη

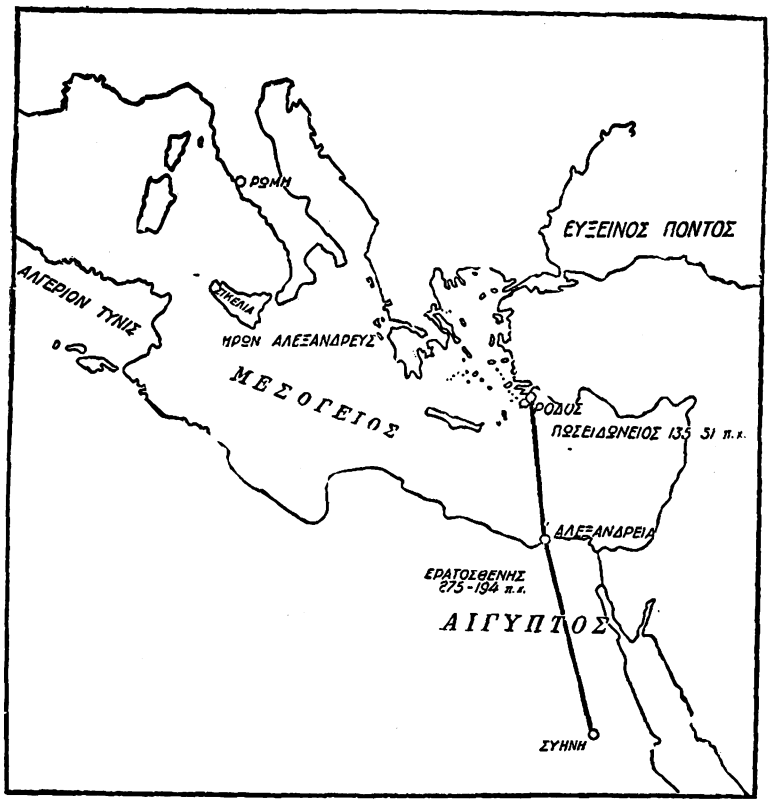

Εἰκ. 2. *Αἱ γεωδαιτικαὶ μετρήσεις Ἐρατοσθένους καὶ Ποσειδωνίου πρὸς προσδιορισμὸν τοῦ μεγέθους τοῦ γηΐνου πλανήτου.*

5.000×50=250.000 στάδιοι. Διὰ τοὺς πρακτικοὺς ὅμως σκοπούς, ἰδίᾳ σύνταξιν γεωγραφικῶν χαρτῶν, ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ ἐξαγόμενον τοῦτο τοῦ Ἐρατοσθένους τροποποιημένον εἰς 252 000, καὶ τοῦτο διότι οὕτω, χωρὶς νὰ δημιουργῆται αἰσθητὸν σφάλμα, καθίσταται τὸ μῆκος περιφερείας τῆς γῆς ἀκέραιον πολλαπλάσιον τῶν 360°. ἤτοι προκύπτει τότε τὸ μῆκος μιᾶς μοίρας ἴσον πρὸς τὸν στρογγύλον ἀριθμὸν τῶν 700 σταδίων (*Ἥρωνος Ἀλεξανδρέως* «Περὶ διόπτρας»).

Εἰς τὴν ἐπίδρασιν καὶ συνεργασίαν τοῦ Ἐρατοσθένους ἀσφαλῶς ὀφείλεται τὸ ἐν Τάνῃ ἀνευρεθὲν εἰς ἑλληνικὴν καὶ αἰγυπτιακὴν ταυτοχρόνως γλῶσσαν διάταγμα τῆς 7 Μαρτίου 238 π. Χ. περὶ τροποποιήσεως τοῦ ἡμερολογίου, ἐκδοθὲν ἐπὶ Πτολεμαίου Γ΄ τοῦ Εὐεργέτου, μετὰ προηγουμένην ἀπόφασιν τῶν ἐν Κανώπῳ συνελθόντων Αἰγυπτίων ἱερέων. Αἱ ἀξιολογώτεραι ἐργασίαι τοῦ Ἐρατοσθένους ἀναφέρονται εἰς την γεωγραφίαν. Τὰ «Γεωγραφικὰ» αὐτοῦ, εἰς τρία βιβλία, περιεῖχον τὸ μὲν πρῶτον ἱστορίαν τῆς γεωγραφίας, τὸ δεύτερον θεωρίας περὶ σφαιρικότητος τῆς γῆς καὶ τὸ τρίτον περιγραφὰς χωροεθνογραφικὰς τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Ὁ Ἐρατοσθένης ἵδρυσε συστηματικὴν σχολὴν γεωγραφίας ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ συνέταξε γεωγραφικὸν χάρτην στηριζόμενον ἐπὶ γεωδαιτικῶν μετρήσεων, ἐφ' οὗ ἐχάραξεν ὀκτὼ παραλλήλους καὶ ἑπτὰ μεσημβρινούς. Πρῶτος αὐτὸς διῄρεσε τὴν γῆν εἰς βόρειον καὶ νότιον ἡμισφαίριον διὰ παραλλήλου ἀρχομένου ἀπὸ τῶν Ἡρακλείων Στηλῶν καὶ λήγοντος εἰς τὴν Ἰνδικήν. Ὁ Ἐρατοσθένης θεωρεῖται πατὴρ τῆς μαθηματικῆς γεωγραφίας, τὸ δὲ σύστημα αὐτοῦ μέχρι τοῦ Πτολεμαίου (130 μ. Χ.) ὑπῆρξε τὸ μοναδικὸν βοήθημα τῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων γεωγράφων.

Ἑτέρα ἀξιόλογος καὶ πρωτότυπος γεωδαιτικὴ μέτρησις πρὸς προσδιορισμὸν τοῦ μεγέθους τῆς γῆς διεξήχθη (85 π. Χ.) ὑπὸ τοῦ Ποσειδωνίου (135—51 π. Χ.), συγχρόνου τοῦ Κικέρωνος καὶ κατὰ δύο αἰῶνας μεταγενεστέρου τοῦ Ἐρατοσθένους. Εἶναι αὕτη πρωτότυπος, καθ' ὅσον διὰ πρώτην φορὰν ἐμετρήθη μῆκος ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν θαλασσῶν. Ὁ Ποσειδώνιος, πλεύσας κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ Ἀλεξανδρείας εἰς Ρόδον, ἐμέτρησε τῇ βοηθείᾳ ναυτικοῦ ὁδομέτρου τὸ διάστημα τοῦτο, εὑρὼν αὐτὸ ἴσον πρὸς 5.000 σταδίους. Δι' ἀστρονομικῶν δὲ παρατηρήσεων προσδιώρισε τὴν διαφορὰν γεωγραφικοῦ πλάτους τῶν δύο τούτων τόπων, εὑρὼν αὐτὴν ἴσην πρὸς τὸ $^{1}/_{48}$ τῆς περιφερείας (ἤτοι 7°30΄ ἀντὶ 5°14΄) καὶ συνεπῶς τὴν περιφέρειαν τοῦ γηΐνου πλανήτου ἴσην πρὸς 48×500=240.000 σταδίους.

Μὲ τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος τῆς γῆς ἀναγκαστικῶς ἠσχολήθησαν οἱ γεωγράφοι τῆς ἀρχαιότητος, ὑποχρεωμένοι νὰ ἀναπαραστήσωσιν ἐπὶ ἐπιπέδου τὴν κυρτὴν γηΐνην ἐπιφάνειαν.

Ὁ Ἀναξίμανδρος, μαθητὴς τοῦ Θαλοῦ, φέρεται ὡς πρῶτος συντάξας ἐπίπεδον γεωγραφικὸν χάρτην τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου τοῦ γηΐνου πλανήτου. Περὶ τὸ 300 π. Χ. ὁ Δικαίαρχος (μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλους) ἐχάραξε νεώτερον χάρτην, χρησιμοποιήσας τὰς γενομένας κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἀνακαλύψεις. Ἐπακολουθεῖ μετὰ ἥμισυν αἰῶνα ὁ χάρτης τοῦ Ἐρατοσθένους, μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Πτολεμαίου χρησιμοποιούμενος.

Ὁ Πτολεμαῖος ἠσχολήθη κυρίως μὲ δύο συστήματα προβολῶν πρὸς ἐπίπεδον ἀπεικόνισιν τῆς γηΐνης σφαίρας, ἤτοι: τὸ κωνικὸν μὲ τήρησιν τοῦ μήκους τῶν μεσημβρινῶν καὶ τὸ νόθον κωνικὸν μὲ εὐθύγραμμον παράτασιν τῶν ἀρχικῶν μεσημβρινῶν, τήρησιν τοῦ μήκους αὐτῶν καὶ τεσσάρων παραλλήλων κύκλων. Ἡ ὀρθογραφικὴ ἀπεικόνισις τῆς γηΐνης σφαίρας ἀποδίδεται κατ' ἄλλους μὲν εἰς τὸν Ἀπολλώνιον (240 μ. Χ.), κατ' ἄλλους δὲ εἰς τὸν Ἵππαρχον (130 μ. Χ.), χρησιμοποιήσαντα τὴν στερεογραφικὴν προβολήν, καθ' ἃ ἀναφέρει ὁ Πτολεμαῖος. Ὁ Ἵππαρχος ἀκόμη ἀπέδειξε (Στράβ. Γεωγρ., Α΄ 1) ὅτι εἶναι «*σφαιροειδὴς καὶ ἡ γῆ σὺν τῇ ὑγρᾷ φύσει*», ὑπελάμβανε δέ, ὡς πληροφορεῖ ὁ Στράβων (Γεωγραφ., Β΄ 1), την περιφέρειαν τῆς γηΐνης σφαίρας ἔχουσαν μῆκος ἀκριβῶς ὅσον ὁ Ἐρατοσθένης εὗρεν. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ γεωδαιτικῆς ὑψομετρικῆς ἀπόψεως δὲν ἔσφαλεν ὁ Ἵππαρχος, διότι ὡς πάλιν ὁ Στράβων ἀναφέρει (Γεωγρ. Α΄, 3) περὶ αὐτοῦ «*τὸ αὐτὸ ὕψος ἔχειν τήν τε ἔξω τῶν στηλῶν θάλατταν καὶ τὴν ἐρυθρὰν καὶ ἔτι τὴν ταύτῃ γεγονυῖαν σύρρουν*». Τέλος ὁ Ἵππαρχος εἰσήγαγε πρὸς προσδιορισμὸν τῆς θέσεως σημείων τῆς γηΐνης ἐπιφανείας τὰς ἐννοίας μῆκος καὶ πλάτος, ὑπολογίζων αὐτὰ ἀπὸ τοῦ μεσημβρινοῦ τῆς Ρόδου καὶ τοῦ ἰσημερινοῦ.

Ὁ Ἕλλην γεωγράφος καὶ χαρτογράφος Μαρῖνος ὁ Τύριος, ζήσας τὸν Β΄ μ. Χ. αἰῶνα, ἔλαβεν ὡς ἀρχικὸν μεσημβρινὸν μετρήσεως γεωγραφικῶν μηκῶν τὸν διὰ τῶν νήσων Μακάρων (Κανουρίων) διερχόμενον ἀντὶ τοῦ διὰ τῆς νήσου Ρόδου.

Σύγγραμμα διδακτικὸν τῆς γαιωδαισίας κατὰ τὴν σημασίαν, ἣν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀπέδιδον εἰς τὴν λέξιν, εἶναι τὸ μόνον σῳζόμενον, γραφὲν δ' ὑπὸ Ἥρωνος Ἀλεξανδρέως εἰς τέσσαρα διακεκριμένα βιβλία, ἐξ ὧν τὰ τρία πρῶτα τιτλοφοροῦνται ὁμοίως: «Περὶ μετρικῶν» καὶ διακρίνονται διὰ τῶν γραμμάτων Α, Β, Γ, τὸ δὲ τέταρτον ἐπιγράφεται «Περὶ διόπτρας». Μέχρι σήμερον ἀκόμη θεωρεῖται τοῦτο ὡς ἄριστον ἐγχειρίδιον κατωτέρας γεωδαισίας (πρακτικῆς γεωμετρίας).

Ὁ Ἥρων ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ περιφήμου Κτησιβίου τοῦ Ἀσκρινοῦ, ἡ ἀκμὴ δ' αὐτοῦ ὑπολογίζεται συμπίπτουσα περὶ τὸ 100 π. Χ. Ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτοῦ ὁ Ἥρων περιέλαβεν ὁλόκληρον τὴν αἰγυπτίαν καὶ ἑλληνικὴν γεωδαισίαν τῆς ἐποχῆς του. Εἶναι δὲ οὗτος ἡ ἀρχὴ πραγματικῆς ἐπιστημονικῆς χρήσεως τῶν μαθηματικῶν καὶ ὁ δημιουργὸς τῆς συστηματικῆς γεωδαισίας Πρόκειται ἀσφαλῶς, ὡς ἐκ τοῦ τρόπου διατυπώσεως τῶν ἐννοιῶν ἐν αὐτῷ, περὶ διδακτικοῦ βιβλίου συνταχθέντος ὑπὸ τοῦ Ἥρωνος κατόπιν κρατικῆς ἐπισήμου ἐντολῆς ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἀντικαταστάσεως μεθόδων γεωδαιτικῶν καὶ τύπων μαθηματικῶν παλαιοαιγυπτιακῆς προελεύσεως, διδόντων κατὰ τὸ πλεῖστον λύσεις καὶ ἐξαγόμενα κατὰ προσέγγισιν, ὑπὸ ἑτέρων ἀκριβεστέρων, περιγραφομένων κατὰ τρόπον εὔληπτον διὰ τὴν πρᾶξιν καὶ διασαφηνιζομένων ἐπὶ διδακτικῶν παραδειγμάτων. Ἡ ἐπιστήμη κατέστη οὕτω δυνατὸν νὰ ἐκλαϊκευθῇ· ὁ δὲ γεωδαίτης περιωρίσθη ἁπλῶς καὶ μόνον νὰ ἐκμανθάνῃ ἀπὸ στήθους ὀρθοὺς κανόνας καὶ νὰ ἐφαρμόζῃ αὐτοὺς ἀκριβῶς καὶ εὐχερῶς. Τοιοῦτο σύγγραμμα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ἐν γένει ἐν Αἰγύπτῳ ἦτο ἀναγκαιότερον παρὰ ἀλλαχοῦ. Ἐκεῖ ἔπρεπε κατ' ἔτος οἱ κωμογραμματεῖς καὶ τοπογραμματεῖς τῶν ἐκ τῆς ἀναβάσεως τοῦ Νείλου καταπλημμυριζομένων γηπέδων νὰ καθορίζουν ἐκ νέου τὴν

Digitized by Google

θέσιν καὶ τὴν ἔκτασιν αὐτῶν, ἀνατοποθετοῦντες τὰ ἐκ τῶν προτέρων διὰ κτηματικῶν βιβλίων καὶ σχεδίων ἐπακριβῶς προσδ.ωρισμένα ὁρόσημα.

Ὁ Ἥρων ἀπέβαλε τοὺς παλαιοὺς κατὰ προσέγγισιν τύπους ὑπολογισμῶν, ἐτροποποίησε δὲ καὶ ἐβελτίωσε τὴν *διόπτραν*, θέσας οὕτω τὰς βάσεις, ἐξ ὧν προῆλθον κατόπιν ὁ *ἀστρολάβος* καὶ τὸ σημερινὸν *θεοδόλιχον*. Εἰς τὸ ἔργον του «Περὶ διόπτρας» περιλαμβάνει 33 προβλήματα καὶ διατυπώνει μεθόδους καὶ λύσεις αὐτῶν. Διδάσκει τὴν μέτρησιν γηπέδων οἱουδήποτε σχήματος κατὰ τὴν δι' ὀρθογωνίων συντεταγμένων μέθοδον, ὡς ἀκριβῶς σήμερον ἐν τῇ κατωτέρᾳ γεωδαισίᾳ ἐφαρμόζομεν αὐτήν, τὴν χάραξιν ὑδραγωγείων, τὴν διάτρησιν σηράγγων ἐξ ἀμφοτέρων τῶν στομίων, χάραξιν λιμένων, ἀποτύπωσιν γηπέδων ἄνευ προσπελάσεως αὐτῶν, τὴν εὕρεσιν ἐν γένει ἀποστάσεων μεταξὺ ἀπροσίτων σημείων, τὴν ἀποκατάστασιν ἀπολεσθέντων ὁροσήμων γηπέδων βάσει ὑφισταμένου σχεδίου (μιμήματος), τὴν διανομὴν γηπέδων. Ὑποδεικνύει τρόπους ἐν γένει εὑρέσεως τοῦ ἐμβαδοῦ ἐπιπέδων σχημάτων, εἰσάγει πρῶτος τὸν τύπον $\sqrt{\tau(\tau-\alpha)(\tau-\beta)(\tau-\gamma)}$ (πρόβλ. 30) εὑρέσεως τοῦ ἐμβαδοῦ τριγώνου ἐκ τῶν τριῶν πλευρῶν αὐτοῦ. Καταπλήσσεται ὁ ἀναγινώσκων τὸν Ἥρωνα κυρίως διὰ τὰς ὑψομετρικὰς γνώσεις αὐτοῦ. Ἡ ἀνάπτυξις ἰδίως τῆς μεθόδου εὑρέσεως τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς δύο σημείων διὰ χωροβάτου καὶ αἱ ὁδηγίαι ἀναγραφῆς τῶν ἐξαγομένων μετρήσεως προκαλοῦν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι πρόκειται περὶ συγγράμματος συγχρόνου. Παρουσιάζει διὰ πρώτην φορὰν τὴν λέξιν «χωροβατεῖν», ἤτοι μὲ τὸν χωροβάτην ἐργάζεσθαι. Ὡσαύτως μετὰ περισσῆς σαφηνείας καθορίζει μεθόδους ἐκτελέσεως ὑπογείων ἐργασιῶν (στοῶν, φρεάτων πρὸς συνάντησιν σιοῶν κτλ.), περιγράφει τὴν εὕρεσιν ἐξ ἀποστάσεως τοῦ ὕψους ἐχθρικῶν τειχῶν πρὸς κατασκευὴν πολιορκητικῶν μηχανῶν ἢ καὶ δι' ἄλλους σκοπούς. Ὑποδεικνύει τὸν τρόπον ἐκτελέσεως ἀστρονομικῶν γωνιομετρήσεων διὰ τῆς διόπτρας καὶ δίδει παράδειγμα ἀριθμητικόν, ὑπολογίζων τὴν μεταξὺ Ρώμης καὶ Ἀλεξανδρείας ἀπόστασιν, δεχόμενος ὡς μῆκος τοῦ μεσημβρινοῦ τῆς γῆς 252.000 σταδίους, μνημονεύων ὅτι τὸν ἀριθμὸν τοῦτον παρέλαβεν ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἐρατοσθένους. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ προσέγγισις εἶναι μικρά. Τέλος περιγράφει τὴν κατασκευὴν καὶ χρῆσιν τοῦ ὁδομέτρου, ὅπερ οὐδὲν διαφέρει τῶν σημερινῶν ταξιμέτρων.

Ἡ *διόπτρα* ἦτο σπουδαῖον ὄργανον τῶν Ἑλλήνων γεωδαιτῶν. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἥρωνος τελειοποίησις καὶ λεπτομερὴς περιγραφὴ αὐτῆς εἶναι ἡ βάσις τοῦ συγγράμματος γεωδαισίας αὐτοῦ, διὸ τὸ τέταρτον μέρος αὐτοῦ ἐτιτλοφόρησε «Περὶ διόπτρας». Ἡ διόπτρα (εἰκ. 3 καὶ 4) ἀποτελεῖται κυρίως ἐξ ὑποστυλώματος φέροντος κατὰ τὸ ἀνώτερον μέρος δίσκον κυκλικὸν περιστρεπτὸν καταλλήλως περὶ ὁριζόντιον καὶ κατακόρυφον ἄξονα, φέροντα καὶ χαραγμένας κατ' ὀρθὴν γωνίαν δύο διαμέτρους καὶ κύκλον μικροτέρας διαμέτρου διῃρημένον εἰς 360°. Κατὰ τὸ κέντρον τοῦ κύκλου κανών, μετὰ σκοπευτικῆς διατάξεως (διόπτρας), στρεπτὸς περὶ τὸ κέντρον τοῦ δίσκου καὶ φέρων ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἕνα γωνιομετρικὸν δείκτην (μοιρογνωμόνιον), ἐχρησίμευε διὰ τὴν ἐκτέλεσιν σκοπεύσεων ὁριζοντίων ἢ κεκλιμένων καὶ πρὸς χάραξιν ὀρθῶν γωνιῶν ἢ εὐθειῶν κεκλιμένων. Λίαν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ κατασκευὴ τῶν μικροκινητηρίων κοχλιῶν, οἵτινες ταυτοχρόνως ἐχρησίμευον καὶ διὰ τὴν κατὰ βούλησιν ἀναστολὴν τῶν περιστροφικῶν κινήσεων. Πρὸς ἐκτέλεσιν ὁριζοντίων σκοπεύσεων, ἰδίᾳ δι' ὑδραυλικοὺς σκοπούς, ἐχρησιμοποιεῖτο ἡ ἀρχὴ τῶν συγκοινωνούντων ἀγγείων. Ἤτοι ἐτοποθετεῖτο εἰς τὴν θέσιν τοῦ διοπτρικοῦ κανόνος ἕτερος κανὼν (εἰκ. 5) μετὰ σωλῆνος χαλκίνου ὁριζοντίου, ἀνακεκαμμένου κατὰ τὰ ἄκρα, ἑκάτερον τῶν ὁποίων ἦτο

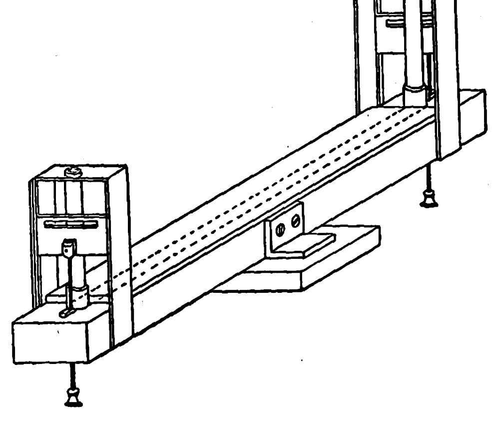

Εἰκ. 5. *Διοπτρικὸς χωροβάτης (συμπλήρωμα τῆς διόπτρας).*

ἐφωδιασμένον ὑδατοστεγῶς (περιστέγασις διὰ κηροῦ) δι' ὑελίνου σωληνίσκου (ὑάλινον κυλίνδριον) καὶ τοῦτο ἵνα ἡ ἐλευθέρα ἐπιφάνεια τοῦ ἐν τῷ σωλῆνι ὑγροῦ καθίσταται ὁρατή. Πρὸς διευκόλυνσιν τῶν διὰ τῆς ἐλευθέρας ἐπιφανείας τοῦ ὑγροῦ σκοπεύσεων ἐχρησιμοποιεῖτο παρ' ἑκάστῳ ὑαλίνῳ σωλῆνι ἀντιστοίχως κινητὸν κατακόρυφον πλακίδιον (λεπ.διον χάλκοῦν) μετὰ λεπτῆς ὁριζοντίου σχισμῆς. Δὲν ὑστεροῦσι ποσῶς τῆς διόπτρας εἰς νεωτερισμὸν οἱ διὰ τὴν χωροστάθμησιν βοηθητικοὶ κανόνες (εἰκ. 6) τοῦ Ἥρωνος. Ξύλινοι οὗτοι, μήκους δέκα πήχεων (περίπου 4 $^1/_2$ μέτρων), διῃρημένοι ἀπὸ τοῦ κάτω ἄκρου κατὰ τὴν μίαν πλευρὰν αὐτῶν εἰς ἴσα μέρη (πήχεις, παλαιστὰς καὶ δακτύλους), ἔφερον κυκλικὴν ἀσπιδίσκην, κεχρωσμένην διὰ χρώματος λευκοῦ καὶ μελανοῦ κατὰ δύο ἡμικύκλια καὶ κινητὴν κατακορύφως καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ κανόνος τῇ βοηθείᾳ νήματος (σπάρτου) περιβάλλοντος τροχαλίαν (τροχίλον) καὶ ἀπὸ τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τοῦ κανόνος ἐστερεωμένην ὅπερ ἐχειρίζετο ὁ κρατῶν κατακόρυφον τὸν κανόνα. Δείκτης (γνωμόνιον, ὄπισθεν τῆς ἀσπιδίσκης, διατρέχων κατὰ τὴν κίνησιν αὐτῆς τὰς διαιρέσεις τοῦ κανόνος καὶ ἀντιστοιχῶν εἰς τὸ ὕψος τῆς ὁριζοντίας διαμέτρου τῆς ἀσπιδίσκης, ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν σχετικῶν ἀναγνώσεων. Ἡ παρὰ τὸν κανόνα ἀνάρτησις λινῆς (σπάρτου) πρὸς κατακορύφωσιν αὐτοῦ γεννᾷ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι πρόκειται περὶ συγχρόνου κανόνος.

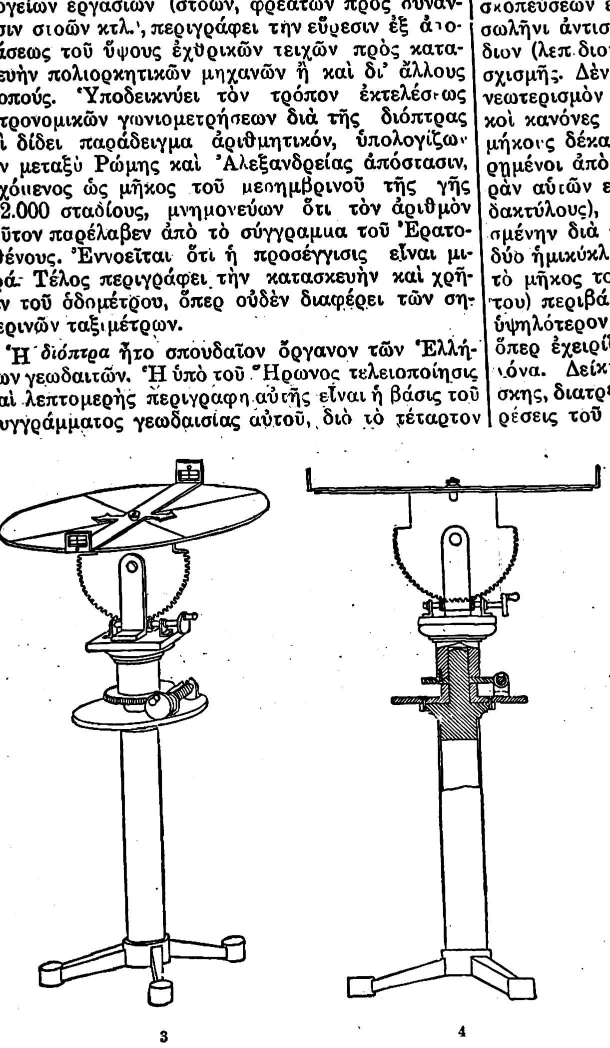

3 4

Εἰκ. 3. *Ἀναπαράστασις τῆς διόπτρας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γεωδαιτῶν*. Εἰκ. 4. *Τομὴ τῆς διόπτρας.*

Ἡ ἰδιαιτέρα πρόοδος τῆς γεωδαισίας ἐν τῷ κράτει τῆς Ἀλεξανδρείας ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅλου βαθμοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἀναπτυχθέντος ἐπὶ τῶν Πτολεμαίων καὶ ἐκ τῶν ἰδιαιτέρων τοπικῶν συνθηκῶν, οἵτινες ἐπέβαλον τὴν ἐμπεριστατωμένην ἔρευναν ὡς πρὸς τὸν κλάδον τοῦτον τῆς ἐπιστήμης, εὑρηχήσαντα καὶ ἔχῃ μελετητὰς μεγαλοφυεῖς ἄνδρας, ὡς τὸν Εὐκλείδην, τὸν Ἐρατοσθένη, τὸν Ἥρωνα. Τὸ ἐπίσημον κρατικὸν σύγγραμμα τοῦ Ἥρωνος ἦτο ἐκπλήρωσις ἀπαραιτήτου κοινωνικῆς καὶ κρατικῆς ἀνάγκης. Τοῦτο ἐχρησίμευσε βραδύτερον εἰς τοὺς Ρωμαίους agrimensores πρὸς ἀντιγραφήν, οἵτινες ἐλαχίστους μόνον νεωτερισμοὺς ἐπήνεγκον. Οἱ Ρωμαῖοι, ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Ἥρωνος φωτισθέντες, ἐπεδόθησαν εἰς τὴν μέτρησιν τῶν γαιῶν καὶ διανομὴν αὐτῶν εἰς τοὺς πατρικίους καὶ πληβείους, λύσαντες τὸ παρ' αὐτοῖς ἀγροτικὸν πρόβλημα. Πολὺ βραδύτερον, μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, ἡ τέχνη τοῦ Ἥρωνος ἐκ τῶν Ρωμαίων μετεδόθη εἰς Γαλλίαν καὶ Κεντρικὴν Εὐρώπην.

Τὴν λαμπρὰν περίοδον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γεωδετῶν, διαρκέσασαν ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας, διεδέχθη κατὰ τὸν μεσαίωνα ἡ περίοδος τοῦ σκότους. Μόνον οἱ Ἄραβες, καθοδηγηθέντες ἀπὸ τὰς συγγραφὰς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἃς μετέφρασαν εἰς τὴν γλῶσσάν των (ἔργα Ἥρωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως καὶ τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου), προέβησαν εἰς γεωδαιτικὰς μετρήσεις πρὸς προσδιορισμὸν τοῦ μεγέθους τῆς γῆς.

Πολὺ βραδύτερον ὁ Γάλλος ἰατρὸς Fernel (1527), οἰστρηλατηθεὶς ἐκ τῆς σπουδῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, ἐπεχείρησε στοιχειώδη ἐφαρμογὴν τῆς μεθόδου τοῦ Ἐρατοσθένους πρὸς προσδιορισμὸν τῶν διαστάσεων τοῦ γηΐνου πλανήτου. Ἀλλὰ καὶ αἱ πρῶται κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὑπὸ τοῦ Willebrord Snellius (1580—1626) ἐκτελεσθεῖσαι ἐπιστημονικαὶ γεωδαιτικαὶ μετρήσεις, αἱ σημειώσασαι νέαν ἐποχήν, εἶχον τὴν ἀφετηρίαν αὐτῶν ἀπὸ τῶν γεωδαιτικῶν μετρήσεων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὡς τοῦτο ἄλλωστε ἐξάγεται ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ ἰδίου: «Eratosthenes Batavus terae ambitus vera quantitate, a Willebrordo Snellio, Lugduni Batavorum 1617».

Ἡ νεωτέρα Ἑλλὰς ἐκαλλιέργησε τὴν γεωδαισίαν καὶ συνέβαλε διὰ τῶν ἱδρυμάτων καὶ τῶν ἐπιστημόνων αὐτῆς εἰς τὰς διεθνεῖς προσπαθείας πρὸς ἔρευναν καὶ προσδιορισμὸν τῆς μορφῆς καὶ τοῦ μεγέθους τοῦ γηΐνου πλανήτου.

Σοβαραὶ γεωδαιτικαὶ ἐργασίαι ἐν Ἑλλάδι χρονολογοῦνται κυρίως ἀπὸ τοῦ 1889, ὁπότε, ἐπὶ τῷ σκοπῷ συντάξεως γενικοῦ χάρτου τοῦ κράτους καὶ κτηματολογίου, κατῆλθεν ἐκ Βιέννης γεωδαιτικὴ ἀποστολὴ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ καὶ βασιλικοῦ Γεωγραφικοῦ ἰνστιτούτου ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην H Hartl, μετακληθεῖσα κατόπιν ἐνεργειῶν τῆς ὑπὸ τὸν Χ. Τρικούπην τότε ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Αἱ πρὸ τῆς καθόδου τῆς ἀποστολῆς ταύτης γεωδαιτικαὶ ἐργασίαι ἀπεσκόπουν κυρίως εἰς σύνταξιν γενικῶν τοπογραφικῶν χαρτῶν. Οὕτως ὑπὸ τοῦ πλωτάρχου τοῦ ἀγγλικοῦ ναυτικοῦ Smyth ἀπετυπώθησαν τῷ 1825 αἱ Ἰόνιοι νῆσοι καὶ τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Πελοποννήσου, ἀπὸ Ζακύνθου-Κατακώλου μέχρι Μαλέας-Ἀντικυθήρων. Ὑπὸ δὲ τοῦ πλοιάρχου τοῦ γαλλικοῦ ναυτικοῦ Gentlier συνετάχθη χάρτης τῶν Κυκλάδων νήσων, ἐκδοθεὶς τῷ 1827 εἰς δύο φύλλα. Ἡ τῷ 1829 ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Μαιζῶνα κατελθοῦσα στρατιὰ κατοχῆς περιελάμβανεν ἐπιτελεῖον λίαν ἱκανῶν καὶ φιλοπόνων χαρτογράφων τὸν συνταγματάρχην Barthelémy τοὺς λοχαγοὺς Peytier καὶ Servier, τοὺς Pouillon de Boblaye, Caffort, Chièvres, de Saint-Genis καὶ Conteaux, οἵτινες ἐξετέλεσαν τὰς διὰ τὴν χαρτογράφησιν τῆς Πελοποννήσου ἀπαραιτήτους γεωδαιτικὰς ἐργασίας. Ἡ αὐστριακὴ ἀποστολή, ἀφιχθεῖσα τὴν 20 Αὐγούστου 1889, ἤρξατο ἀμέσως τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς διὰ τῆς σημάνσεως καὶ μετρήσεως τοῦ τριγωνομετρικοῦ δικτύου α' τάξεως. Εἰργάσθη αὕτη ἀδιαλείπτως μὲ ἐξαιρετικὴν ἀγάπην καὶ μεγάλην ἀφοσίωσιν πρὸς τὸ ἔργον της καὶ τὴν χώραν μέχρι Φεβρουαρίου 1897, ὁπότε ἀνεκλήθη εἰς Βιέννην. Εἰς τὴν ἀποστολὴν ταύτην ὀφείλει ἡ ἑλληνικὴ γεωδαιτικὴ ἐπιστήμη ἰδιαιτέραν εὐγνωμοσύνην, διότι ἔθηκε τὸ θεμέλιον τῆς ἐπιστημονικῆς διεξαγωγῆς γεωδαιτικῶν καὶ χαρτογραφικῶν ἐργασιῶν. Οὐδέποτε ξένη ἀποστολὴ ὑπῆρξε τόσον παραγωγική, οὐ μόνον ἀπὸ ἀπόψεως ἔργου, ἀλλὰ καὶ ἐκπαιδεύσεως Ἑλλήνων ἐπιστημόνων. Ἐκ τῆς ἀποστολῆς προῆλθον οἱ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῆς ἀποστολῆς διευθύναντες τὰς γεωδαιτικὰς καὶ χαρτογραφικὰς ἐργασίας τῆς Χαρτογραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ ἀριστεῖς τοῦ κλάδου τούτου ἀξιωματικοὶ Εὐλ. Μεσσαλᾶς, Κ. Κωνσταντινόπουλος, Κ. Νίδερ, Κ. Κοντόσταυλος, Κ. Δόσιος κ.ἄ.

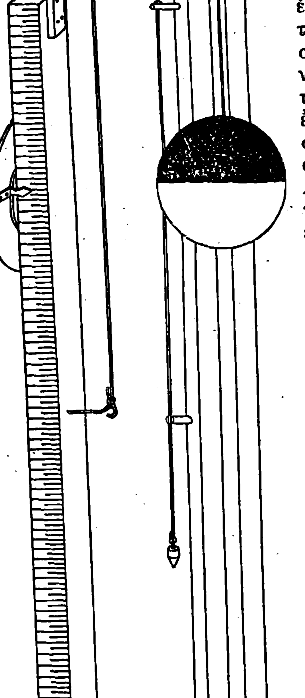

Εἰκ. 6. *Οἱ χωροσταθμικοὶ κανόνες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γεωδαιτῶν.*

Ἐπειδὴ τὰ νεώτερα ἐπιστημονικὰ πορίσματα ἀπέδειξαν ὅτι ἡ ἔρευνα καὶ ὁ προσδιορισμὸς τοῦ μεγέθους καὶ τῆς μορφῆς τῆς γηΐνης ἐπιφανείας δὲν δύνανται ν' ἀποτελέσωσιν ἀντικείμενον προσπαθειῶν ἑνὸς ἀτόμου ἢ ἀκόμη καὶ ἑνὸς κράτους,

Digitized by Google

ἐδημιουργήθη κίνησις ἀρχικῶς μὲν ἐν Πρωσσίᾳ (1861), πρωτοβουλίᾳ τοῦ στρατηγοῦ Bayer, πρὸς συνεργασίαν διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον πλειόνων κρατῶν, ἱδρυθείσης (1862) τῆς «Ἑνώσεως τῶν κρατῶν τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης πρὸς μέτρησιν τῆς γῆς», εἰς ἣν μετέσχον 16 κράτη. Βραδύτερον (1867) διηρύνθη αὕτη εἰς «Ἕνωσιν τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν», εἰς ἣν προσεχώρησε καὶ ἡ Ἑλλάς. Τέλος, διὰ προσχωρήσεως κρατῶν ἐκτὸς τῆς Εὐρώπης, μετετράπη (Ὀκτώβριος 1886) αὕτη εἰς «Διεθνῆ ἕνωσιν πρὸς μέτρησιν τῆς γῆς». Ἡ Ἑλλὰς προσεχώρησεν εἰς αὐτὴν τῷ 1888.

Μεταπολεμικῶς, κατὰ τὸ ἄρθρον 282 τῆς συνθήκης Βερσαλλιῶν, ἐθεωρήθη ἡ «Διεθνὴς ἕνωσις πρὸς μέτρησιν τῆς γῆς» ὡς μὴ ὑφισταμένη, ἐφ' ὅσον δὲν ἐμνημονεύθη εἰδικῶς ἐν αὐτῷ.

Προτάσει τῆς Ἀκαδημίας τῶν Παρισίων συνῆλθεν ἐν Λονδίνῳ (9—11 Ὀκτωβρίου 1919) καὶ εἶτα (26—29 Νοεμβρίου 1919) ἐν Παρισίοις διάσκεψις τῶν ἀκαδημιῶν τῶν νικησάντων συμμάχων κρατῶν πρὸς συζήτησιν ἐπὶ τῶν ἐπιστημονικῶν διεθνῶν σχέσεων. Ἀποτέλεσμα τῆς διασκέψεως ταύτης ἦτο ἡ ἵδρυσις δύο μεγάλων διεθνῶν ὀργανώσεων, τῆς «Διεθνοῦς ἑνώσεως τῶν Ἀκαδημιῶν» («Union Académique internationale») καὶ τοῦ «Διεθνοῦς συμβουλίου ἐρευνῶν» «Conseil International de Recherches», διὰ τὰς θετικὰς ἐπιστήμας, μὲ ἕδραν ἀμφοτέρων τὰς Βρυξέλλας.

Σχεδὸν ταυτοχρόνως, ἐν Βρυξέλλαις (24 Ἰουλίου 1919), ἐνεκρίθη ἐν γενικῇ συνελεύσει τὸ καταστατικὸν τῆς ὑπὸ τοῦ «Διεθνοῦς Συμβουλίου Ἐρευνῶν» ἱδρυθείσης «Διεθνοῦς γεωδαιτικῆς καὶ γεωφυσικῆς ἑνώσεως» («Union Géodésique et Géophysique Internationale»), εἰς ἣν συμμετέσχε καὶ ἡ Ἑλλάς.

Κυρίως ὅμως ἡ δρᾶσις τῆς Ἑλλάδος, τόσον ἐν τῇ διεθνεῖ γεωδαιτικῇ κονίστρᾳ, ὅσον καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τὸ πρῶτον τῆς «Γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κράτους» καὶ ἀργότερον (1926) τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἡ πρώτη ἱδρύθη διὰ τοῦ ἀπὸ 8 Φεβρουαρίου 1923 νομοθετικοῦ διατάγματος, κατόπιν σχετικῆς προτάσεως ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῆς γεωδαισίας Δ. Ν. Λαμπαδαρίου. Εἶναι ὀργάνωσις κρατικὴ μέν, ἀλλ' ὅλως ἀνεξάρτητος, σκοπὸν ἔχουσα τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ὑπὸ τῶν ἑκάστοτε γεωδαιτικῶν καὶ τοπογραφικῶν διεθνῶν συνεδρίων λαμβανομένων ἀποφάσεων, τὴν τήρησιν τῆς ἐπαφῆς μὲ τὰς ἀναλόγους ὀργανώσεις τῆς ἀλλοδαπῆς, τὴν ἀντιπροσώπευσιν αὐτῶν ἐν τῇ ἡμεδαπῇ καὶ τὴν θεωρητικὴν καὶ πρακτικὴν κατεύθυνσιν καὶ ἐναρμόνισιν τῶν ὑπὸ κρατικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ ὑπὸ δήμων, κοινοτήτων ἢ ἰδιωτῶν ἐκτελουμένων γεωδαιτικῶν καὶ τοπογραφικῶν ἐργασιῶν. Διὰ τοῦ ἀπὸ 7 Ἰουνίου 1923 ἐκτελεστικοῦ διατάγματος «Περὶ ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κράτους» ἐρρυθμίσθησαν αἱ λεπτομέρειαι λειτουργίας αὐτῆς.

Μεταξὺ τῶν πρώτων ἔργων τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς ὑπῆρξεν ἡ ἀναθεώρησις, συμπλήρωσις καὶ περαιτέρω ἐκτέλεσις τοῦ πρωτεύοντος γεωδαιτικοῦ τριγωνομετρικοῦ δικτύου τοῦ κράτους, ἐκτελεσθέντος ὑπὸ τῆς αὐστριακῆς ἀποστολῆς, δι' ὃ ὑπῆρχον αἱ πληροφορίαι ὅτι αἱ πλεῖσται σημάνσεις, δηλωτικαὶ τῆς θέσεως τῶν τριγωνομετρικῶν σημείων, δὲν ὑπῆρχον ἐπὶ τόπου. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀνέλαβεν ἡ γεωγραφικὴ ὑπηρεσία στρατοῦ, ἐνισχυομένη οἰκονομικῶς ὑπὸ τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς, ἥτις διετύπωσε καὶ τοὺς σχετικοὺς κανονισμοὺς σημάνσεως καὶ γωνιομετρήσεως. Προηγήθη ἡ ἀναθεώρησις καὶ συμπλήρωσις τῆς σημάνσεως καὶ ἡ γωνιομέτρησις τῶν σημείων τῶν συνιστώντων τὴν ἅλυσιν τριγώνων κατὰ μῆκος τοῦ τόξου μεσημβρινοῦ τοῦ ἀναχωροῦντος ἐκ τοῦ Βορείου Παγωμένου ὠκεανοῦ, διερχομένου διὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπεκτεινομένου διὰ τῆς Ἀφρικῆς μέχρις ἀκρωτηρίου Καλῆς Ἐλπίδος. Ὡς ἀρχὴ τῶν συντεταγμένων τοῦ κρατικοῦ τριγωνομετρικοῦ δικτύου ἐλήφθη εἰδικὸν βάθρον (εἰκ. 7) παρὰ τὸ ἀστεροσκοπεῖον Ἀθηνῶν.

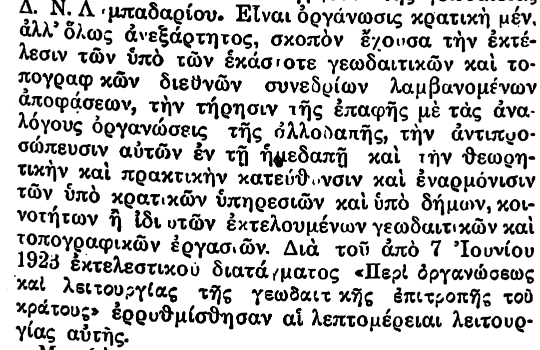

Εἰκ. 7. Τὸ παρὰ τὸ Ἐθνικὸν Ἀστεροσκοπεῖον βάθρον, σημαῖνον τὴν ἀρχὴν τῶν συντεταγμένων τοῦ τριγωνομετρικοῦ δικτύου τοῦ Κράτους.

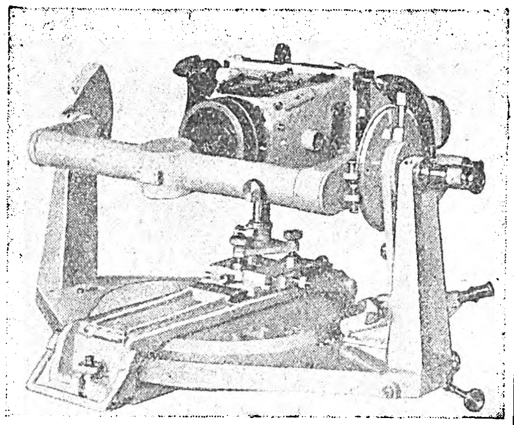

Εἰκ. 8. Φωτοθεοδόλιχον πρὸς μέτρησιν γωνιῶν κατὰ τὴν μέθοδον Δ. Ν. Λαμπαδαρίου (Στοκχόλμη 1930).

Ἐπίσης πρώτον μέλημα τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κράτους ὑπῆρξεν ἡ ἐκτέλεσις ὑψομετρικοῦ δικτύου μεγάλης ἀκριβείας, ἵνα ἀφ' ἑνὸς μὲν τοῦτο χρησιμεύσῃ διὰ τὰς διεθνεῖς ἐπιστημονικὰς ἀνάγκας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς βάσις τῆς ὑψομετρικῆς ἀποτυπώσεως τῆς χώρας (ἀπόφασις τῆς γενικῆς συνελεύσεως τῆς Διεθνοῦς Γεωδαιτικῆς καὶ Γεωφυσικῆς Ἑνώσεως, ληφθεῖσα κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 9 Μαΐου 1922 μετὰ πρότασιν τῆς πρὸς τοῦτο συσταθείσης ἐπιτροπῆς, βλ. «Bulletin Géodésique» No 2, p. 54 et 73, (Avril 1923).

Ἡ γεωδαιτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ κράτους ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς ἔλαβε μέρος καὶ ἔστειλεν ἀντιπροσώπους εἰς τὰς συγκληθείσας γενικὰς συνόδους τῆς «Διεθνοῦς Γεωδαιτικῆς καὶ Γεωφυσικῆς Ἑνώσεως». Οὕτω κατὰ τὴν ἐν Μαδρίτῃ (Ὀκτώβριος 1924) δευτέραν γενικὴν σύνοδον ἔλαβον μέρος ὡς ἀντιπρόσωποι τοῦ κράτους καὶ τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς οἱ Δ. Αἰγινήτης, τακτικὸς καθηγητὴς τῆς ἀστρονομίας ἐν τῷ Ἐθνικῷ πανεπιστημίῳ καὶ διευθυντὴς τοῦ Ἀστεροσκοπείου Ἀθηνῶν, καὶ Δ. Λαμπαδάριος, τακτικὸς καθηγητὴς τῆς γεωδαισίας ἐν τῷ Ἐ. Μ. Πολυτεχνείῳ καὶ προϊστάμενος τῆς τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Συγκοινωνίας, καταθέσαντες τὴν σχετικὴν ἔκθεσιν Rapport sur les travaux exécutés en Grèce depuis la première Assemblée générale réunie à Rome au Mai 1922.—Présenté à la 2ème assemblée générale de Madrid de l' Union G. et G. S. par *D. Eginitis* et *D. Lampadarius*) τῶν ἐκτελεσθεισῶν γεωδαιτικῶν ἐργασιῶν ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸ διετὲς διάστημα ἀπὸ τῆς 1ης ἐν Ρώμῃ (1922) γενικῆς συνόδου. Κατὰ τὴν ἐν Πράγα (Σεπτέμβριος 1927) τρίτην γενικὴν σύνοδον τῆς Διεθνοῦς Γεωδαιτικῆς καὶ Γεωφυσικῆς Ἑνώσεως ἀντεπροσωπεύθη ἡ γεωδαιτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ κράτους ὑπὸ τῶν Γ. Ἀθανασιάδου, τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς φυσικῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ, καὶ Δ. Λαμπαδαρίου, οἵτινες κατέθεσαν ὡσαύτως τὴν σχετικὴν ἔκθεσιν (Rapport sur les travaux exécutés en Grèce depuis la 2ème Assemblée générale réunie à Madrid en Octobre 1924.—Présenté à la 3ème Assemblée Générale de Prag de l'Union G. et G. S. par *G. Athanassiades* et *D Lampadarios*) Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τοῦ δευτέρου ἐκτεθεῖσα, μὲ ἐπιφύλαξιν προσεχοῦς ἀνακοινώσεως τῶν λεπτομερειῶν, μέθοδος «ἐναερίου φωτοτριγωνομετρικοῦ συνδέσμου Κρήτης-Αἰγύπτου» πρὸς λύσιν τοῦ ἐν Ρώμῃ (Μάϊος 1922) τεθέντος σχετικοῦ προβλήματος.

Μετὰ τὴν ἵδρυσιν (24 Μαρτίου 1926) τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὡρίσθησαν ὑπ' αὐτῆς, συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ νόμου 4398, οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ κράτους εἰς τὰς γενικὰς συνόδους τῆς Διεθνοῦς Γεωδαιτικῆς καὶ Γεωφυσικῆς Ἑνώσεως. Κατὰ τὴν ἐν Στοκχόλμῃ (Αὔγουστος 1930) τετάρτην γενικὴν σύνοδον, ἡ μὲν ἀκαδημία ὥρισεν ὡς ἀντιπροσώπους τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς Δ. Αἰγινήτην, Κ. Κτενᾶν καὶ Δ. Λαμπαδάριον, ἡ δὲ γεωδαιτικὴ ἐπιτροπὴ ἀντεπροσωπεύθη ὑπὸ τοῦ προέδρου αὐτῆς στρατηγοῦ Δ. Πετρίτη καὶ τοῦ ἀντιπροέδρου καθηγητοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου Δ Χόνδρου, τοῦ τρίτου ἀντιπροσώπου, πλοιάρχου Α. Χρυσάνθη, διευθυντοῦ τῆς ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ναυτικοῦ, κωλυθέντος, ἁπάντων συνεργασθέντων ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Δ. Αἰγινήτη (Rapport sur les travaux executés en Grèce depuis la 3ème Assemblée générale réunie à Prag au Septembre 1927—Présenté à la 4ème Assemblée générale de l'Union G. et G. S. de Stockholm (Août 1930 par *D. Petritis, D. Chondros* et *A. Crysanthis*) Κατὰ τὴν σύνοδον ταύτην ἐλήφθη ὁμοφώνως λίαν τιμητικὴ ἀπόφασις (Βλ. «Bulletin Géodésique» organe de la Section de Géodesie No 27, 1930, P. 339 et 340. Ὁμοίως: «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» Ἀπρίλιο 1931 6, σ. 204.—*D. Lampadarios*: «La Phototriangulation aérienne entre la Crète et l'Égypte», κατὰ τὴν γενικὴν συνέλευσιν τῆς 23 Αὐγούστου 1930, δι' ἧς ἡ διεθνὴς ἕνωσις ἐνέκρινε καὶ υἱοθέτησε τὴν ἀνακοινωθεῖσαν μέθοδον «ἐναερίου φωτοτριγωνισμοῦ» καὶ τὰ ἐφευρεθέντα ὄργανα ὑπὸ τοῦ Δ Λαμπαδαρίου, δι' ὧν λύεται τὸ πρόβλημα τοῦ τριγωνομετρικοῦ συνδέσμου μεταξὺ Κρήτης καὶ Αἰγύπτου καὶ καθίσταται δυνατὴ ἡ ἐπέκτασις τῶν μετρήσεων τοῦ τόξου μεσημβρινοῦ τοῦ ἀρχομένου ἀπὸ τοῦ Βορείου Παγωμένου ὠκεανοῦ καὶ διερχομένου διὰ τῆς Βαλκανικῆς, τῆς Μεσογείου καὶ Αἰγύπτου μέχρι Ν. Ἀφρικῆς.

Τέλος κατὰ τὴν συνελθοῦσαν κατ' Αὔγουστον 1933 ἐν Λισσαβῶνι πέμπτην γενικὴν σύνοδον τῆς Διεθνοῦς Γεωδαιτικῆς καὶ Γεωφυσικῆς Ἑνώσεως ὡρίσθησαν ἀντιπρόσωποι ὑπὸ τῆς ἀκαδημίας ὁ Κ. Κτενᾶς, ὑπὸ τῆς ἀκαδημίας δὲ καὶ τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κράτους ὁ Δ. Λαμπαδάριος, ὅστις κατέθεσε τὴν σχετικὴν ἔκθεσιν (Rapport sur les travaux exécutés en Grèce depuis la 4ème Assemblée générale réunie à Stockholm, Août 1930. Présenté à la 5ème Assemblée générale de Lisbonne, Août 1933, par *D. Lampadarios*) τῶν κατὰ τὴν τελευταίαν τριετίαν ἐκτελεσθεισῶν ἐν Ἑλλάδι γεωδαιτικῶν ἐργασιῶν καὶ ταυτοχρόνως ἀνεκοίνωσε τ' ἀποτελέσματα τῶν γενομένων πειραμάτων καὶ ἐρευνῶν, ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν βαθμὸν ἀκριβείας τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐν Στοκχόλμῃ προταθείσης καὶ ἀποδεκτῆς γενομένης μεθόδου ἐναερίου φωτοτριγωνισμοῦ μεταξὺ Κρήτης καὶ Αἰγύπτου. Τὰ ἀποτελέσματα ταῦτα ὑπῆρξαν λίαν ἱκανοποιητικά.

Αἱ ἀπὸ τῆς συστάσεως τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς διεξαχθεῖσαι (1923) γεωδαιτικαὶ ἐργασίαι ἐξετελέσθησαν ἄλλαι μὲν αὐτοτελεῖς, ἄλλαι δὲ διὰ κρατικῶν ὑπηρεσιῶν. Μέγα μέρος τῶν ἐργασιῶν τούτων διεξήχθη ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς γεωγραφικῆς ὑπηρεσίας στρατοῦ, συμμετεχούσης εἰς τὰς δαπάνας τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κράτους. Αἱ σπουδαιότεραι τούτων εἶναι: 1) ἡ ἀναθεώρησις καὶ ἐκ νέου σήμανσις καὶ γωνιομέτρησις τοῦ πρωτεύοντος γεωδαιτικοῦ δικτύου τῆς Ἑλλάδος (εἰς τὰς ἐργασίας ταύτας εἰργάσθησαν μὲ προϊστάμενον τοῦ γεωδαιτικοῦ τμήματος γεωγραφικῆς ὑπηρεσίας στρατοῦ ταγματάρχην Γ. Σπηλιωτόπουλον οἱ λοχαγὸς Π. Γιακουμέλης, ἴλαρχοι Γ. Μαλᾶς καὶ Πιερρακέας, λοχαγοὶ Ι. Μεσσινόπουλος, Κρ. Βασιλικόπουλος, Ι. Παπαρρίδου, ὑπολοχαγοὶ Ι. Σκρηδάκης, Πρ. Ἀγγελόπουλος κ. ἄ.), 2) ἡ μέτρησις ἁλύσεως τριγώνων κατὰ μῆκος τοῦ τόξου μεσημβρινοῦ (20°—25° ἀνατολικῶς Γκρήνουϊτς) ἀπὸ τῶν γιουγκοσλαυϊκῶν συνόρων μέχρι

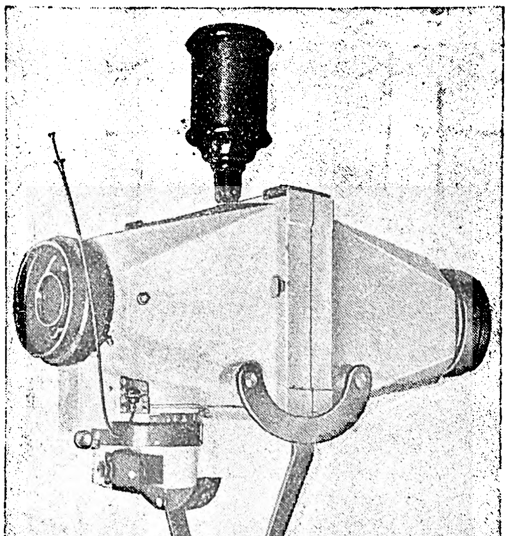

Εἰκ 9. Διπλῆ φωτογωνιομετρικὴ μηχανὴ κατὰ Δ. Ν. Λαμπαδάριον (Στοκχόλμη 1930).

Digitized by Google

Κρήτης, 3) ἡ μέτρησις γεωδαιτικῶν βάσεων καὶ ἀναμέτρησις παλαιῶν, 4) ὁ σύνδεσμος μετὰ τῶν γειτονικῶν κρατῶν τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτεύοντος γεωδαιτικοῦ δικτύου, 5) ἡ ἐκτέλεσις γεωμετρικοῦ χωροσταθμικοῦ δικτύου ὑψηλῆς ἀκριβείας (εἰς τὰς ἐργασίας ταύτας εἰργάσθησαν ὑπὸ τὸν προϊστάμενον τοῦ χωροσταθμικοῦ τμήματος τῆς γεωγραφικῆς ὑπηρεσίας στρατοῦ ἀντισυνταγματάρχην Ε. Ἀρβανίτην, οἱ λοχαγοὶ Ν. Ἀρβανιτάκης, Δ. Χασιώτης, ἴλαρχος Πιερρακέας καὶ λοχαγὸς Ι. Παπαρρίδου) κ.ἄ. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν τούτων ὑπῆρξαν λίαν ἱκανοποιητικὰ ἐντὸς τῶν διεθνῶς τεταγμένων ὁρίων ἀκριβείας, ὑπεβλήθησαν δὲ εἰς τὰς γενικὰς συνόδους τῆς Διεθνοῦς Γεωδαιτικῆς καὶ Γεωφυσικῆς Ἑνώσεως.

Ἄλλαι ἐργασίαι, ἀφορῶσαι εἰς τὴν γεωδαιτικὴν ἐπιτροπὴν τοῦ κράτους, ἐξετελέσθησαν διὰ τῆς τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Συγκοινωνίας, ὧν αἱ κυριώτεραι: 1) τὸ τριγωνομετρικὸν δίκτυον Ἀττικῆς, 2) τὸ χωροσταθμικὸν δίκτυον Ἀθηνῶν, προαστείων καὶ περιχώρων κ. ἄ., καὶ διὰ τῆς ὑδρογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν ὡς π.χ.: 1) ἡ τοποθέτησις 10 παλιρροιογράφων (εἰς Πάτρας, Βόλον, Καβάλλαν, Καλάμας, Ποσειδωνίαν, Πρέβεζαν καὶ Θεσσαλονίκην), ἰδιοκτησίας τῆς τοπογραφικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου Συγκοινωνίας, παραχωρηθέντων ὑπ' αὐτῆς πρὸς τὴν γεωδαιτικὴν ἐπιτροπήν, ἥτις καὶ κατέβαλε τὰς δαπάνας ἐγκαταστάσεως, 2) ἡ παρακολούθησις τῶν παλιρροιομετρικῶν ἐνδείξεων, 3) γεωμαγνητικαὶ παρατηρήσεις κ. ἄ.

Ἡ γεωδαιτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ κράτους, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἐκτελέσεως γεωφυσικῶν παρατηρήσεων, προέβη εἰς ἀγορὰν ἑνὸς στρεπτοῦ ζυγοῦ Eötwos-Schweydar (*Δ. Χόνδρου*, «Ὁ στρεπτὸς ζυγὸς Eötwös-Schweydar» ἔκδοσις γεωδαιτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κράτους, τεῦχος 3), μετακαλέσασα τὸν ἐν Βερολίνῳ καθηγητὴν Schweydar πρὸς διδασκαλίαν τῶν σχετικῶν παρατηρήσεων καὶ τῶν ὑπολογισμῶν. Ἡ γεωδαιτικὴ ἐπιτροπὴ ἐπελήφθη τοῦ ζητήματος τῆς ὁριστικῆς ἀνὰ τὸ κράτος καθιερώσεως μέτρων καὶ σταθμῶν καὶ εἰσηγήθη ἁρμοδίως τὴν ψήφισιν σχεδίου νόμου.

Εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς γεωδαιτικῆς ἐπιστήμης ἐν Ἑλλάδι σπουδαίως συνέβαλεν ἡ ἵδρυσις καὶ λειτουργία ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μετσοβίῳ Πολυτεχνείῳ «Ἀνωτάτης σχολῆς τοπογράφων μηχανικῶν», παρ' ᾗ μορφοῦνται οἱ Ἕλληνες γεωδαῖται. Ἡ σχολὴ αὕτη ἱδρύθη διὰ τοῦ νόμου 980 τῆς 30 Ὀκτωβρίου 1917, ἀπεφοίτησαν δὲ μέχρι τοῦ 1933, ἤτοι κατὰ τὰ 14 ἔτη λειτουργίας αὐτῆς, ἐν συνόλῳ 174 διπλωματοῦχοι τοπογράφοι-μηχανικοί, ἐξ ὧν οἱ πλεῖστοι εἰσῆλθον εἰς τὰς τοπογραφικὰς ὑπηρεσίας τῶν ὑπουργείων Συγκοινωνίας καὶ Γεωργίας, ἄλλοι εἰς τὰς δασικὰς ὑπηρεσίας, ἄλλοι εἰς τὸν στρατὸν καὶ ἄλλοι ἀσκοῦν τὸ ἐπάγγελμα. Ταυτοχρόνως ἐφοίτησαν καὶ ἔλαβον τὸ δίπλωμα τοπογράφου-μηχανικοῦ ἀξιωματικοὶ τοῦ στρατοῦ, ἐκπαιδευθέντες κατόπιν ἐντολῆς τοῦ ὑπουργείου Στρατιωτικῶν.

Εἰς τὴν ἀνωτάτην σχολὴν τοπογράφων-μηχανικῶν ἐδιδάχθησαν ἀνώτερα μαθηματικά, ἀνωτέρα μαθηματικὴ ἀνάλυσις, σφαιρικὴ τριγωνομετρία καὶ θεωρία τῶν πιθανοτήτων, παραστατικὴ γεωμετρία, πειραματικὴ φυσική, γενικὴ πειραματικὴ χημεία, κατωτέρα γεωδαισία, ἀνωτέρα γεωδαισία, μέθοδος ἐλαχίστων τετραγώνων, κτηματολόγιον, χαράξεις ὁδῶν καὶ σιδηροδρόμων, στοιχεῖα χωματουργίας, στοιχεῖα τεχνικῶν ἔργων, τεχνικὴ μηχανική, ὀρυκτολογία, γεωλογία, πετρολογία, πρακτικὴ καὶ ἀγροτικὴ ὑδραυλική, ἀρχιτεκτονικὴ τῶν πόλεων, πολιτικὴ οἰκονομία καὶ στοιχεῖα δικαίου, γραμμογραφία καὶ ἐλευθερογραφία, μεγάλαι γεωδαιτικαὶ καὶ τοπογραφικαὶ ἀποτυπώσεις, γεωδαιτικαὶ ἀσκήσεις, ξέναι γλῶσσαι, στενογραφία, γυμναστική. Εἰς τὰ μαθήματα ταῦτα ἀνήκουσι προσέτι ἀσκήσεις καὶ ἐφαρμογαί.

Ἡ ἀνωτάτη σχολὴ τοπογράφων - μηχανικῶν ἱδρύθη ἀρχικῶς μὲ τριετῆ φοίτησιν πρὸς ἀπόκτησιν διπλώματος· διαρκοῦντος ὅμως τοῦ Παγκοσμίου πολέμου ἠλαττώθη προσωρινῶς ἡ φοίτησις εἰς διετῆ, ἐπανῆλθεν εἶτα ἡ τριετὴς καὶ τέλος ἀπὸ τριετίας ἀναδιοργανωθεῖσα μετετράπη εἰς «Ἀνωτάτην σχολὴν ἀγρονόμων - τοπογράφων μηχανικῶν» μὲ τετραετῆ ἐκπαίδευσιν. Ἄξιον μνείας τυγχάνει ὅτι ἐν τῷ πολυτεχνείῳ ἐλειτούργησεν ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν σχολὴ πρόδρομος τῆς ἀνωτάτης σχολῆς τοπογράφων μηχανικῶν, ἡ «Σχολὴ χωρομετρῶν», εἰς ἣν μάλιστα διὰ διατάγματος τῆς 31 Ὀκτωβρίου 1885 προσετέθησαν αἱ ἕδραι «δασικῆς καὶ γεωργικῆς βοτανικῆς».

Εἰς τὴν γεωδαιτικὴν πρόοδον ἐν Ἑλλάδι μεγάλως συνέβαλον αἱ τέσσαρες κρατικαὶ εἰδικαὶ ὑπηρεσίαι, ἤτοι: ἡ γεωγραφικὴ ὑπηρεσία στρατοῦ (ἀρχικῶς χαρτογραφικὴ ὑπηρεσία στρατοῦ), ἡ ὑδρογραφικὴ ὑπηρεσία ναυτικοῦ, ἡ τοπογραφικὴ ὑπηρεσία ὑπουργείου Συγκοινωνίας καὶ ἡ τοπογραφικὴ ὑπηρεσία ὑπουργείου Γεωργίας (βλ. *Πολ. Γεωγρ.*).

Χαρτογραφικαί, γεωδαιτικαὶ καὶ κτηματολογικαὶ ὑπηρεσίαι. Ἐν Ἑλλάδι λειτουργοῦσι διὰ τὴν χαρτογράφησιν καὶ κτηματογράφησιν τῆς χώρας τέσσαρες ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων ὑπηρεσίαι, αἱ ἑξῆς:

1) *Γεωγραφικὴ ὑπηρεσία στρατοῦ*. Ὑπάγεται εἰς τὸ ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν καὶ συγκροτεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐξ ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ τῆς ξηρᾶς, ἀποτελούντων ἴδιον διακεκριμένον σῶμα, τὸ τῶν «στρατιωτικῶν χαρτογράφων». Ἱδρύθη τῷ 1889 ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα καθόδου τῆς ὑπὸ τοῦ Χ. Τρικούπη μετακληθείσης ἀποστολῆς τοῦ στρατιωτικοῦ γεωγραφικοῦ ἰνστιτούτου τῆς Βιέννης, ἵνα παρακολουθήσῃ τὰς ἐργασίας αὐτῆς, ὠνομάσθη δὲ κατ' ἀρχὰς «Γεωδαιτικὸν ἀπόσπασμα». Βραδύτερον (1895) μετωνομάσθη εἰς «Χαρτογραφικὴν ὑπηρεσίαν» καὶ ἀνέλαβε, μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν Αὐστριακῶν ἀξιωματικῶν, τὴν συνέχισιν τοῦ ὑπ' αὐτῶν χαραχθέντος προγράμματος. Τῷ 1911, δυνάμει τοῦ νόμου ΓΩΙΣΤ' (3816), ὠργανώθη ἐπὶ νέων βάσεων καὶ διεμορφώθη ἐπὶ τὸ ἀρτιώτερον ὁ σκελετὸς καὶ ἡ συγκρότησίς της, μετὰ μικρὸν δέ, διὰ τοῦ νόμου 357, ἱδρύθη καὶ ἴδιον σῶμα στρατιωτικῶν χαρτογράφων. Τῷ 1918 εἰσήχθησαν νέαι ὀργανικαὶ τροποποιήσεις διὰ τοῦ νόμου 1499, ἀπὸ δὲ τοῦ 1924 ἱδρύθη καὶ «Σχολεῖον τοπογραφίας» διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ στρατοῦ εἰς τὴν στρατιωτικὴν τοπογραφίαν καὶ τὴν ἐνίσχυσιν τῶν στελεχῶν τῆς ὑπηρεσίας δι' εἰδικευμένων τεχνικῶν ἀξιωματικῶν. Νέον νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 10 Φεβρουαρίου 1926 μετωνόμασε τὴν χαρτογραφικὴν εἰς «Γεωγραφικὴν Ὑπηρεσίαν Στρατοῦ», τέλος δὲ ὁ νόμος 4325 τοῦ 1929 καθώρισεν ὁριστικῶς τὰ κατ' αὐτήν, ρυθμίσας καὶ τὴν μέχρι σήμερον ἰσχύουσαν ὀργάνωσίν της. Βάσει αὐτοῦ ἡ ὑπηρεσία περιλαμβάνει 7 γραφεῖα (διοικήσεως, γεωδαισίας, τοπογραφίας, χαρτογραφίας, τεχνικῶν ἐργαστηρίων, ἐλέγχου καὶ ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν) καὶ τὴν σχολὴν τοπογραφίας, διοικεῖται δὲ ὑπὸ ὑποστρατήγου καὶ συγκροτεῖται ἐξ 20 ἀξιωματικῶν τοῦ μονίμου ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ, 20 τοῦ σώματος χαρτογράφων, 57 μαχίμων καὶ μὴ ἀξιωματικῶν καὶ ἀριθμοῦ ἰδιωτῶν τεχνιτῶν διαφόρων εἰδικοτήτων. Ὁ ἀριθμὸς τῶν συγκροτουμένων κατ' ἔτος συνεργείων διὰ τὰς ἐν ὑπαίθρῳ ἐργασίας κυμαίνεται μεταξὺ 55—60 (περὶ τῶν ὑπὸ τῆς γεωγραφικῆς ὑπηρεσίας στρατοῦ ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν βλ. κεφ. Α', *Φυσικὴ Γεωγραφία*—Γεωδαισία).

2) *Τοπογραφικὴ ὑπηρεσία ὑπουργείου Συγκοινωνίας*. Τῷ 1917, δυνάμει τοῦ νόμου 972, ἱδρύθη παρὰ τῷ ὑπουργείῳ Συγκοινωνίας «Σῶμα τοπογράφων», καὶ τὸ ἑπόμενον ἔτος, διὰ τοῦ νόμου 1393 συνεστήθη ἡ «Τοπογραφικὴ ὑπηρεσία», ὑπαχθεῖσα εἰς τὴν διεύθυνσιν δημοσίων ἔργων. Ἡ ὀργάνωσις τῆς ὑπηρεσίας ἀνετέθη εἰς τὸν μέχρι σήμερον (1934) προϊστάμενόν της καθηγητὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου Δ. Λαμπαδάριον. Ἡ τοπογραφικὴ ὑπηρεσία περιέλαβεν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς της τέσσαρα τμήματα (γεωδαιτικόν, τοπογραφικόν, φωτοταχυμετρικὸν καὶ κτηματογραφικόν), συνέβαλε δὲ μεγάλως εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν ἐν Ἑλλάδι γεωδαιτικῶν καὶ κτηματογραφικῶν ἐργασιῶν (βλ. κεφ. Α' *Φυσικὴ Γεωγραφία*—Γεωδαισία), εἰσηγηθεῖσα καὶ τὴν ἐπιψήφισιν τῶν νομοθετημάτων «Περὶ προσωρινῆς κτηματογραφήσεως τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης» (νόμ. 1122 τοῦ 1918, ὅστις ἐπεξετάθη διὰ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 23 Αὐγούστου 1919 καὶ εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν, ἐτροποποιήθη δὲ βραδύτερον διὰ τοῦ νόμου 086 καὶ τοῦ ἀπὸ 8 Ἰουνίου 1920 ἐκτελεστικοῦ του διατάγματος) καὶ «Περὶ γενικῶν τεχνικῶν τοπογραφήσεων» (νομοθετικὸν διάταγμα τῆς 13 Δεκεμβρίου 1923 καὶ ἐκτελεστικὸν αὐτοῦ διάταγμα τῆς 6 Μαΐου 1924). Τὸ τελευταῖον τοῦτο νομοθετικὸν διάταγμα ἴσχυσε μέχρι τῆς 29ης Ἰανουαρίου 1926, ὅτε κατηργήθη διὰ νεωτέρου διατάγματος, παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην τῆς ἁρμοδίας ὑπηρεσίας. Ἐξ ἄλλου ἡ τοπογραφικὴ ὑπηρεσία, ἐν τῇ ἐπιδιώξει τῆς ἐπιτυχίας τοῦ προορισμοῦ της, προέβη εἰς τὴν ἵδρυσιν ἰδίου κτηματογραφικοῦ ταμείου, ἐξέδωκε τὸν χάρτην τῆς νήσου Κερκύρας (1/75000) καὶ εἰσήγαγεν εἰς τὰς ἀεροτοπογραφικὰς ἀποτυπώσεις τὸν αὐτοχαρτογράφον Hugerstroff (1924). Σήμερον ἡ ὑπηρεσία περιλαμβάνει τὰ τμήματα ταχυμετρικόν, κτηματογραφικόν, φωτοτοπογραφικὸν καὶ χωροσταθμήσεως ἀκριβείας, ἀπασχολεῖ δέ, πλὴν τοῦ διευθυντικοῦ προσωπικοῦ, 10 ἀρχιτοπογράφους, 17 τοπογράφους α' τάξεως, 20 τοπογράφους β' καὶ πλείστους ἄλλους δοκίμους τοπογράφους, βοηθοὺς καὶ γεωμέτρας.

3) *Ὑδρογραφικὴ ὑπηρεσία ὑπουργείου Ναυτικῶν*. Ἱδρύθη τῷ 1919, ὑπαχθεῖσα κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ ναυτικὸν ἐπιτελεῖον ὡς «Τμῆμα ὑδρογραφίας», ἀπὸ δὲ τοῦ ἑπομένου ἔτους ἀπετέλεσεν ἀνεξάρτητον διεύθυνσιν, δυνάμει τοῦ νόμου 2028, τροποποιηθέντος διὰ τοῦ νόμου 4539. Ἀπασχολεῖται μὲ τὴν σπουδὴν τῶν ἑλληνικῶν καὶ ξένων θαλασσῶν καὶ ἀκτῶν, τὴν μελέτην τῶν συνθηκῶν ναυσιπλοΐας, τὴν ἀνάπτυξιν καὶ προαγωγὴν τῆς ναυτιλίας καὶ ναυτικῆς μετεωρολογίας καὶ τῶν συναφῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν. Ἡ ὑπηρεσία κέκτηται διὰ τὰς ἐργασίας της τὸ σκάφος «Ναυτίλος», εἰδικῶς μετασκευασθέν, διατηρεῖ δὲ εἰδικὰ θαλασσογραφικὰ συνεργεῖα, ὡρονομικοὺς καὶ μετεωρολογικοὺς σταθμούς, ναυτιλιακὰ γραφεῖα, συνεργεῖα ἐλέγχου ταξιδίων καὶ ναυτιλιακῶν ὀργάνων, φωτοχημικὸν ἐργαστήριον κλπ. (περὶ τῶν ἐκτελεσθεισῶν ὑπ' αὐτῆς κυριωτέρων ἐργασιῶν βλ. κεφ. Α' *Φυσικὴ Γεωγραφία*—Γεωδαισία)

4) *Τοπογραφικὴ ὑπηρεσία ὑπουργείου Γεωργίας*. Ἱδρύθη τῷ 1917 μὲ ἀποστολὴν τὴν διαρρύθμισιν τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας, κατόπιν τῆς ἀπαλλοτριώσεως τῶν μεγάλων ἀγροτικῶν ἰδιοκτησιῶν, πρὸς ἀποκατάστασιν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν, ἀπέβη δὲ κυρίως εὐεργετικὴ καὶ ἀπαραίτητος ἀπὸ τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς καὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐγκαταστάσεως τῶν προσφύγων, διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ὁποίων ἀπῃτεῖτο προηγουμένη ἀποτύπωσις τῶν πρὸς διανομὴν ἐκτάσεων, καταλαμβανουσῶν μέγα μέρος τῆς καλλιεργουμένης ἐπιφανείας τοῦ κράτους. Κατ' ἀρχὰς ἡ ὑπηρεσία ὑπήγετο ὑπὸ τὴν παρὰ τῷ ὑπουργείῳ Γεωργίας διεύθυνσιν δημοσίων κτημάτων, βραδύτερον δὲ ἐλειτούργησε διαδοχικῶς: ὡς ἀνεξάρτητος ὑπηρεσία (1923), ὡς ἐξάρτημα τῆς διευθύνσεως ἐποικισμοῦ (1926), καὶ τέλος ὡς τμῆμα τῆς διευθύνσεως τεχνικῶν ἔργων τοῦ ὑπουργείου Γεωργίας (ἀπὸ τοῦ 1930). Ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου 1932 συνεχωνεύθησαν μετ' αὐτῆς αἱ παρὰ ταῖς γενικαῖς διευθύνσεσι Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης ὑπηρεσίαι κτηματολογίου, ἱδρύθησαν δὲ γραφεῖά της ἐν Θεσσαλονίκῃ, Δράμᾳ καὶ Κομοτινῇ διὰ τὴν ἐκ τοῦ σύνεγγυς παρακολούθησιν τῶν ἐκτελουμένων ἐν τῇ Β. Ἑλλάδι ἐργασιῶν. Τὴν ὑπηρεσίαν συγκροτοῦσι σήμερον εἷς διευθυντής, δύο ἐπιθεωρηταί, 7 ἐλεγκταί, 12 προϊστάμενοι συνεργείων, ἀνὰ 15 μηχανικοὶ α' καὶ β' καὶ πλῆθος δοκίμων μηχανικῶν, γεωμετρῶν, τεχνικῶν βοηθῶν κλπ. (εἰδικώτερον περὶ τῶν ἐκτελεσθεισῶν ὑπ' αὐτῆς ἐργασιῶν βλ. κεφ. Α' *Φυσικὴ Γεωγραφία*—Γεωδαισία).

Δ. ΛΑΜΠΑΔΑΡΙΟΣ

ΓΕΩΛΟΓΙΑ-ΟΡΥΚΤΟΛΟΓΙΑ. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐπιστήμη γεωλογία δὲν εἶχεν ἀναπτυχθῆ. Κατεσπαρμέναι τινὲς γεωλογικαὶ γνώσεις ἀνευρίσκονται μόνον εἰς τὰ διάφορα συγγράμματα τῶν φιλοσόφων, καὶ ἰδίως τῶν γεωγράφων καὶ περιηγητῶν, περὶ τῆς γενέσεως τῆς γῆς, περὶ τῶν δυνάμεων, αἵτινες ἐπενεργοῦσιν ἐπ' αὐτῆς, καθὼς καὶ πληροφορίαι ἀξιολόγων γεωλογικῶν συμβάντων. Ὁ Στράβων παραδέχεται ἐξάρσεις καὶ συνιζήσεις ὁλοκλήρων χωρῶν, ἐξηγεῖ τὸν χωρισμὸν τῆς Σικελίας, τοῦ Κάπρι καὶ ἄλλων νήσων τῆς Ἰταλίας ὡς γενόμενον ὑπὸ σεισμῶν καὶ ἀποδίδει τὴν γένεσιν ὅλων τῶν νήσων εἰς ἡφαιστειώδεις ἐνεργείας. Ἀναγράφει πληροφορίας περὶ ἡφαιστείων ἐκρήξεων καὶ θεωρεῖ τὰ ἡφαίστεια ὡς ἀσφαλιστικὰς δικλεῖδας τῆς γῆς. Τὸν Βεζούβιον παραδέχεται ὡς ἡφαιστειογενὲς ὄρος, ἂν καὶ τότε ἦτο ἐσβεσμένον ἡφαίστειον. Ὁ Ξενοφάνης παρεδέχετο ὅτι τὰ ἀνευρισκόμενα ἀπολιθώματα ἦσαν λείψανα ζῴων καὶ φυτῶν προϋπαρξάντων καὶ ὅτι τὰ ὄρη, ἐφ' ὧν ἀνευρίσκονται, ἦσαν ἄλλοτε κεκαλυμμένα ὑπὸ ὑδάτων. Τὴν αὐτὴν γνώμην εἶχον καὶ οἱ Ἐμπεδοκλῆς, Ἐρατοσθένης, Στράτων καὶ Στράβων, γνώμην, ἣν ἐπεκύρωσε σήμερον ἡ παλαιοντολογία, ἐνῷ ἐκ τῶν φυσιοδιφῶν τοῦ μεσαίωνος ἄλλοι μὲν ἐκάλουν τὰ ἀπολιθώματα lusum naturae, θεωροῦντες αὐτὰ ὡς ἀποτυχίας τῆς ἀγνώστου πλαστικῆς δυνάμεως vis plastica ἢ τῆς σχηματικῆς ὁρμῆς nisus formaticus, τῆς ὁποίας τὰ ὄντα εἶναι δημιουργήματα, ἄλλοι ὡς τὰ προπλάσματα τῶν δημιουργημάτων τοῦ Θεοῦ ζωοποιούμενα δι' ἐμφυσήσεως καὶ ἄλλοι ὡς προϊόντα τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἀστέρων. Ὁ Πυθαγόρας τέλος ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν εἰς τὸ φαινόμενον τοῦ σχηματισμοῦ τῶν κοιλάδων ὑπὸ τῶν ῥεόντων ὑδάτων.

Πλεῖσται ἐπίσης εἶναι αἱ ὀρυκτολογικαὶ τῶν ἀρχαίων γνώσεις, συνδεόμεναι στενῶς μετὰ τῶν μεταλλευτικῶν καὶ χημικῶν αὐτῶν παρατηρήσεων. Διὰ τοῦ ὅρου ὀρυκτὰ ἐδήλουν μόνον τοὺς λίθους, θεωροῦντες τὰ μεταλλεύματα ὡς ἕτερόν τι. Πρῶτον ἔργον πραγματευόμενον περὶ λίθων εἶναι ὀρφικόν τι διδακτικὸν ποίημα, ἐπιγραφόμενον «Περὶ λίθων ἢ Λιθικά», ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναφέρονται 27 πολύτιμοι λίθοι, ἐν οἷς καὶ τὸ κέρας τῆς ἐλάφου, καὶ ἐξῄροντο αἱ μαγικαὶ αὐτῶν ἰδιότητες, εἰς τὰς ὁποίας ἐπίστευον καὶ οἱ μεταγενέστεροι φαρμακολόγοι, ἀλχημισταὶ καὶ ἀστρολόγοι, θεωροῦντες τοὺς πολυτίμους λίθους ὡς φυλακτήρια. Ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἡσίοδος καὶ πλεῖστοι ἄλλοι παρέχουσιν ὀρυκτολογικὰς εἰδήσεις, ἀλλ' ἱδρυταὶ τῆς ὀρυκτολογίας εἶναι οἱ περὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅστις πολλαχοῦ, ἀλλ' ἰδίως εἰς τὰ «Μετεωρολογικά» του, πραγματεύεται περὶ τῆς γενέσεως καὶ τῆς φύσεως τῶν λίθων. Ὁ μαθητὴς καὶ διάδοχος αὐτοῦ Θεόφραστος ἔγραψε περὶ λίθων εἰδικὸν σύγγραμμα, τοῦ ὁποίου ἀπόσπασμα μόνον διεσώθη μέχρις ἡμῶν, ἐν ᾧ πραγματεύεται περὶ τῆς φύσεως 41 λίθων, ἱκανὸν ὅμως νὰ ἐπιβάλῃ τοῦτον ὡς τὸν κύριον θεμελιωτὴν τῆς ὀρυκτολογίας. Εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο ὁ Θεόφραστος δὲν ἀπαριθμεῖ ἁπλῶς τοὺς λίθους, οὔτε ἐξετάζει μόνον τὰς μαγικάς των δυνάμεις, ἀλλὰ ἐρευνᾷ τὴν ἀληθῆ φύσιν, τὴν ἐν τῇ γῇ γένεσιν τῶν λίθων, τὴν χρησιμότητα

Digitized by Google

τῶν, πειρᾶται δὲ νὰ κατατάξῃ τούτους ἐπιστημονικῶς καὶ ὁμιλεῖ περὶ τῆς τεχνητῆς παρασκευῆς τινῶν ἐκ τῶν ἀναφερομένων ἐν αὐτῷ ὀρυκτῶν.

Ἐπίσης ὁ Θεόφραστος ἔδωκε τὸν ὁρισμὸν τοῦ ὀρυκτοῦ καὶ τῶν λίθων, ἀπεχώρισε τὰ μέταλλα, περὶ τῶν ὁποίων ἔγραψεν ἰδιαίτερον σύγγραμμα «Περὶ μετάλλων», ἀπολεσθέν. Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔργον ἐπραγματεύετο καὶ περὶ τῆς μεταλλευτικῆς ὡς ἐμφαίνεται ἀπὸ τὸν Πολυδεύκη, ἀναφέροντα ὅρους μεταλλευτικοὺς λαμβανομένους ἀπὸ τὸν Θεόφραστον. Σημαντικαὶ μεταλλευτικαὶ εἰδήσεις ἀναφέρονται ἐπίσης ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ Ἀρριανοῦ, Ἀγαθαρχίδου, Διοδώρου Σικελιώτου, Στράβωνος κ. ἄ. Ἐξ ἄλλου, ἐπειδὴ οἱ πλεῖστοι τῶν λίθων ἐχρησίμευον καὶ ὡς φαρμακευτικαὶ οὐσίαι, ἀπαντῶσιν ὀρυκτολογικαὶ εἰδήσεις παρὰ τοῖς ἰατροῖς, ὡς ὁ Ἱπποκράτης καὶ ὁ Γαληνός, καὶ παρὰ τοῖς φαρμακολόγοις, ὡς ὁ Διοσκορίδης, ὅστις εἰς τὸ Ε' βιβλίον τοῦ «Περὶ ὕλης ἰατρικῆς» συγγράμματός του ὁμιλεῖ περὶ πολλῶν λίθων, ὁρίζων ὄχι μόνον τὴν ἰαματικὴν αὐτῶν χρῆσιν, ἀλλὰ καὶ τὰς φυσικὰς αὐτῶν ἰδιότητας, τὴν τεχνητὴν ἐνίων παρασκευὴν καὶ θίγει ζητήματα μεταλλευτικά. Γενικῶς οἱ ἀρχαῖοι παρεδέχοντο τὴν ὕπαρξιν τεσσάρων ἁπλῶν στοιχείων, ἀπὸ τῶν ὁποίων προήρχοντο τὰ πάντα: «τέσσαρα στοιχεῖα ἁπλᾶ ὑπάρχει σώματα, πῦρ, ὕδωρ, ἀήρ, γῆ, ἐκ γὰρ πρωτίστων αὐτῶν ἡ σύστασις παντὸς φυσιολογεῖται καὶ εἰς τὰ ἔσχατα ἐπινοεῖται ἡ ἀνάλυσις». Πάντα τὰ ἐπὶ γῆς προέρχονται τὰ μὲν ἐκ τοῦ ὕδατος, τὰ δὲ ἐκ τῆς γῆς· καὶ τὰ μὲν μέταλλα ἐκ τῆς ὑδατώδους καὶ ὑγρᾶς τοῦ κόσμου ἀρχῆς («ὑγρᾶς ἀναθυμιάσεως»), οἱ δὲ λίθοι καὶ αἱ γαῖαι ἐκ τῆς ξηρᾶς («ξηρᾶς καὶ καπνώδους ἀναθυμιάσεως»). («Ἡ μὲν ξηρὰ (καπνώδης) ἀναθυμίασίς ἐστιν, ἥτις ἐκπυροῦσα ποιεῖ τὰ ὀρυκτὰ πάντα», «τῆς δὲ ἀτμώδους ὅσα μεταλλεύεται»). Τὰ πάντα δὲ ἐκ καθαρᾶς καὶ ὁμαλῆς ὕλης, ἥτις προέκυψεν ἐκ συρροῆς ἢ διηθήσεως. Ἀναλόγως τοῦ τρόπου τοῦ σχηματισμοῦ τῶν λιθων προέρχονται καὶ αἱ φυσικαὶ αὐτῶν ἰδιότητες (λειότης, πυκνότης κλπ.), ἡ δὲ διαμόρφωσις αὐτῶν (πῆξις) προέρχεται εἴτε ἀπὸ τοῦ θερμοῦ, εἴτε ἀπὸ τοῦ ψυχροῦ, εἴτε ἀπ' ἀμφοτέρων. Ἡ διαίρεσις αὕτη ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν σημερινὴν τῆς ὀρυκτολογίας, ἀναγομενης τῆς συρροῆς εἰς τὰ ἐκ κατακρημνίσεως παραχθέντα πετρώματα, τῆς διηθήσεως εἰς τὰ ἐκ κρυσταλλώσεως, τῶν ἀπὸ τοῦ ψυχροῦ εἰς τὰ ὑδατογενῆ καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ θερμοῦ εἰς τὰ πυριγενῆ πετρώματα. Οἱ λίθοι ὁρίζονται καὶ διακρίνονται ἀλλήλων ὑπὸ τῶν ἀρχαίων διὰ τῶν φυσικῶν αὐτῶν κυρίως ἰδιοτήτων, αἱ τινες ὅμως δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς διὰ νὰ ὁρίσωσιν ἐπακριβῶς τὴν ταυτότητα τοῦ ὀρυκτοῦ. Διὰ τὴν ἑρμηνείαν λιθου πρέπει νὰ λαμβάνων αι ὑπ' ὄψιν ἅπασαι αἱ περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις, αἱ μεταλλευτικαὶ καὶ φαρμακευτικαὶ αὐτοῦ ἰδιότητες καὶ οἱαδήποτε χρῆσις αὐτοῦ, ἀκόμη ἡ φύσις τοῦ τόπου ἔνθα ἀνευρίσκεται καὶ τέλος τὸ ὄνομα, ὅπερ ἀποτελεῖ σπουδαιότατον στοιχεῖον, ἂν καὶ οὐχὶ συνήθως ἀσφαλές, διότι πολλάκις ἐδίδετο τὸ αὐτὸ ὄνομα εἰς διάφορα ὀρυκτά, ἔχοντα μεγάλην ἐξωτερικὴν ὁμοιότητα. Ὁ Διοσκορίδης ὅμως σαφῶς διεκρινε ταῦτα καὶ κάμνει τὴν εἰδικὴν παρατήρησιν ὅτι τινὲς ἐκλαμβάνουσι τὸ ἄμμιον ὡς κιννάβαρι καὶ τὸ σῶρυ ὡς μελαντηρίαν. Αἱ μορφολογικαὶ ἰδιοτητες τῶν λίθων ἀναφέρονται ὡς ἐπουσιώδη καὶ ἀδιάφορα γνωρίσματα· π. χ. κρύσταλλος εἶναι ὑγρὸν πεπηγός, ὕαλος πᾶς διαφανης καὶ κρυσταλλώδης λίθος. Ἐπίσης διεκρίνοντο τὰ ὀρυκτὰ εἰς «τὰ κατὰ τόπους ὅλους συνεχῆ» καὶ εἰς τοὺς «σμικροὺς» καὶ σπανίους λίθους. Μορφολογικὰ σχήματα δυνάμενα ν' ἀναχθῶσιν εἰς τὰ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης κρυσταλλικὰ συστήματα ἦσαν γνωστά, ὡς τὰ περὶ τὴν Μίλητον ἑξάγωνα, ἅτινα εἶναι κρύσταλλοι τοῦ βασιεξαγώνου συστήματος, τὸ ἐν Ἱσπανίᾳ χάλκανθον, ὅπερ διαλυόμενον ἐν ὕδατι «πήγνυται εἰς πολλὰ διαιρούμενον κυβοειδῆ σχήματα, βοτρυδὸν ἀλλήλοις προσεχόμενα» κ. ἄ. Μορφολογικοὶ ὅροι, ἀναγόμενοι εἰς τοὺς ἀμόρφους σχηματισμούς, ἀπαντῶσι πολλοί, ὡς ὁ χειροπληθὴς διὰ τὴν κίσηριν τῆς Νισύρου, γνωρίσματα δὲ μορφολογικὰ ἀναγόμενα εἰς τὴν ἱστολογίαν τῶν ὀρυκτῶν ἦσαν ἐπίσης γνωστά, π. χ. τὸ στίμμι ἦτο γνωστὸν ὡς τῇ θραύσει πλακῶδες, τὸ ἀρσενικὸν συνίσταται ἐκ «πλακῶν λεπιζομένων ὡς ἀεὶ ἐπικειμένων ἀλλήλαις», λίθος εὐπέταλος κλπ. Λίθοι τινὲς ἐνομίζετο ἐπίσης ὅτι εἶχον τὴν ἰδιότητα νὰ ἀπολιθοῦν τὰ ἐντιθέμενα εἰς αὐτούς. Ὁ Θεόφραστος ἀναφέρει: «ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάττῃ διακοπτομένων τῶν λιθων ἔνδον ἐμπεφυκότα φαίνεται ἰχθύδια καὶ ἀκαρίδες καὶ ἄλλ' ἄττα ζῷα», ὁ δὲ Ξενοφάνης: «ἐν μέσῃ γῇ καὶ ὄρεσιν εὑρίσκονται κόγχαι καὶ ἐν Συρακούσαις δὲ ἐν ταῖς λατομίαις, λέγει, εὑρῆσαι τύπον ἰχθύος καὶ φωκῶν, ἐν δὲ Πάρῳ τύπον ἀφύης ἐν τῷ βάθει λίθων, ἐν δὲ Μελίτῃ πλάκας συμπάντων θαλασσίων· ταῦτα δέ φησι γενέσθαι ὅτι πάντα ἐπηλώθησαν πάλαι, τὸν δὲ τύπον ἐν τῷ πηλῷ ξηρανθῆναι». Εκ τῶν φυσικῶν ἰδιοτήτων τῶν λίθων ἦσαν γνωσταί: 1) Ἡ συνοχή, ἣν ὁ Θεόφραστος καλεῖ σύμφυσιν. εἰς αὐτὴν δὲ ἀνάγονται ἡ σκληρότης καὶ ἡ μαλακότης, ἐκ τῶν ὁποίων προέρχονται αἱ κατὰ τὰς ἐργασίας ἰδιότητες τῶν λιθων: α') ποιοῦ (γλυπτοί, τορνευτοί, πριστοί, δεχόμενοι πάσας τὰς ἐργασίας, θραυστοί, τμητικοί), καὶ β) βαθμοῦ (λίθοι, ὧν ἅπτεται σιδήριον, ἀντιστοιχοῦντες πρὸς τοὺς τρεῖς πρώτους βαθμοὺς τῆς κλίμακος Mohs, λίθοι ὧν κακῶς καὶ μόλις ἅπτεται σιδήριον, ἀντιστοιχοῦντες πρὸς τὸν τέταρτον καὶ πέμπτον βαθμὸν τῆς κλίμακος, καὶ λίθοι ὧν οὐδόλως ἅπτεται σιδήριον, λίθοις ἄλλοις ἢ σιδήροις μέν, ἀμβλυτέροις δὲ γλυφομένοις, ἀντιστοιχοῦντες πρὸς τοὺς λοιποὺς τῆς κλίμακος βαθμούς). 2) Ἡ πυκνότης καὶ ἡ κουφότης, ἤτοι τὸ ἐν ἴσῳ ὄγκῳ πλεῖον ἐνυπάρχειν, ἀντιστοιχοῦσαι περίπου πρὸς τὸ εἰδικὸν τῶν σωμάτων βάρος. 3) Αἱ ὀπτικαὶ ἰδιότητες (διαφάνεια, λάμψις, κατοπτρισμός, χρῶμα. 4) Ὁ ὀπαλλισμός, ὁ ἰριδισμός, ὁ ἀστερισμὸς τῶν ὀρυκτῶν. 5) Ἡ γραμμὴ τῶν λίθων, ἤτοι ἡ γραμμὴ ἣν γράφουσι συρόμενοι 6) Ὁ ἠλεκτρισμός, ἤτοι ἡ ἰδιοτης τοῦ ἠλέκτρου νὰ ἑλκύῃ κάρφη καὶ ξύλον, καὶ τοῦ λυγγουρίου ὅπερ ἐπιπροσθέτως ἑλκύει καὶ «χαλκὸν καὶ σίδηρον ἐὰν ᾖ λεπτός, ὥσπερ καὶ Διοκλῆς ἔλεγε» (*Θεόφραστος*). 7) Ὁ μαγνητισμός, ἤτοι ἡ ἰδιότης ὡρισμένου λίθου νὰ ἑλκύῃ τὸν σίδηρον, «μάλιστα δ' ἐπίδηλος καὶ φανερωτάτη ἡ τὸν σίδηρον ἄγουσα» (*Θεόφραστος*), «καὶ γὰρ αὐτη ἡ λίθος οὐ μόνον αὐτοὺς τοὺς δακτυλίους ἄγει τοὺς σιδηροῦς, ἀλλὰ καὶ δύναμιν ἐντίθησι τοῖς δακτυλίοις, ὥστε ἐνίοτε ὁρμαθὸς μακρὸς πάνυ σιδηρίων ἐξ ἀλλήλων ἤρτηται» (*Πλάτων*). 8) Ἡ θερμότης ἤτοι ἡ ἰδιότης τῶν λίθων νὰ πυροῦνται ἢ νὰ καίωνται (τηκτοὶ καὶ ἄτηκτοι). 9) Ἡ ἀφὴ (λειότης γλισχρότης, λίθος μαλλώδης, αὐχμώδης). 10) Ἡ ὀσμὴ (ἡ στυπτηρία π. χ. χαρακτηρίζεται ὡς βαρύοζος). 11) Ἡ γεῦσις (ἡ στυπτηρία π. χ. χαρακτηρίζεται ὡς στύφουσα ὁ μελιτίτης γλυκύς, ὁ ἀφρὸς τοῦ νίτρου δηκτικός), καὶ 12) Ἡ διὰ τῆς γλώσσης δοκιμασία (π. χ. ἡ σαμία γῆ «ἐν τῷ θίγειν τὴν γλῶσσαν κατεῖται ἐχεκόλλως ἡ πνιγῖτις «τῇ γλώσσῃ μάλιστα κολλᾶται ὡς ἐκκρέμασθαι» κλπ.). Ὡς πρὸς τὰς χημικὰς τῶν ὀρυκτῶν ἰδιότητας, ταῦτα ἦσαν κατ' ἀρχὴν σώματα σύνθετα, λογῳ τῆς ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνωτέρω πρωταρχικῶν στοιχείων προελεύσεώς των, ἐξητάζετο δὲ ἡ φύσις τῶν λίθων ἥτις ἀναφέρεται εἰς τὸ εἶδος τῆς ὕλης των (ὁ Θεόφραστος π.χ. ἀναφέρει ὅτι τινὲς θεωροῦσι τὴν ψευδῆ σμάραγδον καὶ τὴν χρυσόκολλαν τῆς αὐτῆς φύσεως, εἶναι δὲ πράγματι ὅμοιαι συνθέσεις χαλκοῦ) καὶ ὑπεβάλλοντο οἱ λίθοι εἰς χημικὰς δοκιμασίας, ὡς ἡ διὰ τοῦ πυρὸς ἀλλοίωσις τοῦ χρώματος. αἱ ἀναδιδόμεναι κατὰ τὴν καῦσιν ὀσμαὶ κλπ. Τέλος οἱ λίθοι διεκρίνοντο εἰς τιμίους ἢ πολυτίμους καὶ περιττούς, διῃροῦντο δ' οἱ τίμιοι εἰς ἄρρενας, τοὺς σκοτεινοτέρους τὸ χρῶμα καὶ θήλεις, τοὺς ἀνοικτοτέρους.

Περὶ λίθων κατόπιν ἔγραψεν ὁ Ψευδοπλούταρχος ἐν τῇ περὶ ποταμῶν πραγματείᾳ του, Ἀνώνυμός τις, ὁ Ἐπιφάνιος, ἐπίσκοπος Κωνσταντίας Κύπρου («Περὶ τῶν δώδεκα λίθων τῶν ὄντων ἐν τοῖς στολισμοῖς τοῦ Ἀαρών»), ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς καὶ ἄλλοι.

Ἐκ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ὀρυκτολόγων καὶ γεωλόγων ἐργασίαι περὶ ὀρυκτῶν μεταλλευμάτων καὶ πετρωμάτων ἔγραψαν οἱ: Κ. Κτενᾶς, Κ. Μητσόπουλος, Α. Κορδέλλας, Σ. Παπαβασιλείου, Γ. Γεωργαλᾶς καὶ ἄλλοι. Ἄξιαι ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι αἱ περὶ τῆς γεωλογικῆς κατασκευῆς τῆς Αἰγηΐδος μελέται τοῦ Κ. Κτενᾶ αἱ εἰς τὴν γένεσιν καὶ ἐξέλιξιν τῶν ἡφαιστείων θόλων ἀναφερόμεναι ἐργασίαι τῶν Κ. Κτενᾶ, Γ. Γεωργαλᾶ καὶ Ν. Λιατσικα. ὡς καὶ αἱ εἰς τοὺς σεισμοὺς τῆς Ἑλλάδος ἀναφερόμεναι ἐργασίαι τῶν Κ. Μητσοπούλου, Θ. Σκούφου Σ. Παπαβασιλείου, Δ. Αἰγινήτου, Ν. Κρητικοῦ. Σπουδαιοτάτην ὅμως σημασίαν ἔχουν ἐν τῇ διεθνεῖ επιστήμῃ αἱ ἐργασίαι τοῦ Θ. Σκούφου ἐπὶ τμήματος τῶν Ἄλπεων, ὡς καὶ αἱ παλαιοντολογικαὶ τοῦ ἰδίου ἀνασκαφαὶ ἐν Πικερμίῳ, Μεγαλοπόλει καὶ ἄλλαις θέσεσι τῆς Ἑλλάδος, δι' ὧν πλεῖστα ἀπολιθωμένα ζῷα ἦλθον εἰς φῶς, τῶν ὁποιων ἡ μελέτη θέλει συμβάλει κατὰ πολὺ εἰς τὴν πρόοδον τῆς παλαιοζωολογίας. Περὶ τῶν γεωλογικῶν μελετῶν τῶν Ἑλλήνων γεωλόγων βλ. εἰς κεφ. Α', *Φυσικὴ γεωγραφία* — Γεωλογία (Πρβλ. καὶ *Μ. Στεφανίδου* «Ἡ ὀρυκτολογία τοῦ Θεοφράστου», Ἀθῆναι 1897). Γ. Κ. ΓΕΩΡΓΑΛΑΣ

ΖΩΟΛΟΓΙΑ. Πατὴρ τῆς ἑλληνικῆς ζωολογίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ζωολογικῆς ἐπιστήμης καθόλου, θεωρεῖται ὁ Σταγειρίτης φιλόσοφος Ἀριστοτέλης, ὅστις διὰ τοῦ ἔργου του «Αἱ περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι» προέβη πρῶτος εἰς συστηματικὴν ταξινόμησιν τῶν ζῴων (βλ. καὶ λ. *Ἀριστοτέλης*, τ. Ε', σ. 511β' κ. ἑπ.). Τὴν ἐπιστημονικὴν μέθοδον αὐτοῦ ἠκολούθησαν βραδύτερον καὶ οἱ μαθηταί του, κατὰ δὲ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον, καὶ ἰδίως κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Πτολεμαίων, ἐδόθη μεγάλη ὤθησις εἰς τὴν ζωολογίαν ὑπὸ τῆς περιφήμου Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς, τῆς ὁποίας ὅμως οὐδεμία ἐργασία περιεσώθη. Περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι ζωολογικῶν ἐργασιῶν τῶν νεωτέρων χρόνων βλ. κεφ. Α' *Φυσικὴ Γεωγραφία*—Παντς.

ΘΕΟΛΟΓΙΑ. Τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς θεολογίας δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς ἓξ περιόδους· τούτων ἡ πρώτη περιλαμβάνει τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας· ἡ δευτέρα τὸν Δ' καὶ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Ε' αἰῶνος, καὶ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡ χρυσῆ ἐποχὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας· ἡ τρίτη περίοδος περιλαμβάνει τὸ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ε' αἰῶνος μέχρι τέλους τοῦ Η' χρονικὸν διάστημα, ἤτοι μέχρι Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὅστις θεωρεῖται ὁ τελευταῖος τῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων· ἡ τετάρτη περίοδος, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ Θ' αἰῶνος. διήκει μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων· ἡ πέμπτη περίοδος εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας (1453—1821) καὶ ἡ ἕκτη περίοδος περιλαμβάνει τὴν ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι σήμερον ἐποχήν.

Α' περίοδος (*οἱ τρεῖς πρῶτοι αἰῶνες*). Ὡς πρώτη ἀπόπειρα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος πρὸς γένεσιν τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης δέον νὰ θεωρηθῇ ἡ ἀπολογητικὴ φιλολογία τοῦ Β' αἰῶνος. Οἱ ἀπολογηταὶ τοῦ αἰῶνος τούτου. ἐν οἷς οἱ Ἀθηναῖοι *Κοδρᾶτος, Ἀριστείδης* καὶ *Ἀθηναγόρας*, ἠναγκασμένοι νὰ ἀποκρούουν τὰς ἐκ μέρους τοῦ ἐθνισμοῦ καὶ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ προσβολὰς καὶ κατηγορίας, δὲν ἠρκοῦντο εἰς ἐπιχειρήματα ἀντλούμενα ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς ἱερᾶς παραδοσεως, ἀλλ' ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ πορίσματα τῆς συγχρόνου των ἐπιστήμης καὶ τὰ διδάγματα τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐθνικῆς ῥητορικῆς καὶ σοφιστικῆς. ἥτις κατὰ τὸν Β' αἰῶνα εὑρίσκετο εἰς νέαν τινὰ ἀκμήν, καὶ οὕτω δύνανται νὰ θεωρηθοῦν οἱ πρῶτοι θεμελιωταὶ τῆς θεολογίας ὡς ἐπιστήμης τοῦ Χριστιανισμοῦ, καίτοι εἶναι ἀληθὲς ὅτι δὲν ἤρθησαν πάντες καὶ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ὑπεράνω προκαταλήψεων καὶ προϋποθέσεων καὶ ἐχθρικῶν πρὸς τὴν φιλοσοφιαν καὶ τὴν ἔρευναν τάσεων.

Ἡ πραγματικὴ ὅμως κοιτὶς τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης δέον νὰ θεωρηθῇ ἡ κατηχητικὴ καὶ ἀπὸ τοῦ *Πανταίνου* († περὶ τὸ 200) θεολογικὴ καταστᾶσα *σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας*, ἥτις ἔφθασεν εἰς τὴν μεγαλυτέραν της ἀκμὴν ἐπὶ *Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως* († περὶ τὸ 212) καὶ μάλιστα τοῦ πολλοῦ *Ὠριγένους* († περὶ 254). Χαρακτηριστικὸν τῆς ἀλεξανδρινῆς σχολῆς εἶναι ἡ δικαία ἐκτίμησις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὡς παιδαγωγοῦ εἰς Χριστὸν καὶ συνεργοῦ εἰς σοφίας κτῆσιν διὰ τὰ ἔθνη, ἔτι δὲ καὶ ἡ τάσις τῆς ἀναγωγῆς τῆς πίστεως εἰς γνῶσιν, ἤτοι ἀπόδειξιν τῶν διὰ τῆς πίστεως παρειλημμένων. Ἡ ἀλεξανδρινὴ σχολὴ ἐπεζήτησε διὰ τῶν μέσων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας νὰ δημιουργήσῃ χριστιανικὴν φιλοσοφίαν, ἀνεξάρτητον ἐκείνης καὶ στηριζομένην ἐπὶ τῶν ἐξ ἀποκαλύψεως ἀληθειῶν, ἑρμηνευομένων κατὰ τὴν ἀλληγορικὴν καλουμένην μέθοδον, δι' ἧς ὑπὸ τὸ γράμμα ἐπιζητεῖται ὑψηλοτέρα πνευματικὴ ἔννοια. Ὁ ἥρως τῆς σχολῆς, ὁ Ὠριγένης, ἀποτελεῖ ὄντως ὅλως ἰδιάζουσαν καὶ ἐξαιρετικὴν φυσιογνωμίαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἑλληνικῆς θεολογικῆς φιλολογίας. Σπανίας μορφώσεως καὶ ἀκαταπονήτου φιλεργίας, ὡς ἐκ τῆς ὁποίας καὶ χαλκέντερος ἐπεκλήθη, εἶναι ἐκ τῶν πολυγραφωτέρων συγγραφέων τῆς παγκοσμίου φιλολογίας καὶ συνέγραψε σπουδαιότατα συγγράμματα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀπολογητικήν, τὴν δογματικήν, τὴν ἠθικὴν καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς ἁγίας Γραφῆς. Εἰς αὐτὸν ὀφείλεται ἡ τιμὴ ὅτι πρῶτος διετύπωσε συστηματικῶς τὰς δογματικὰς ἀρχὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἰ καὶ ἐνιαχοῦ, λόγῳ τοῦ ὅτι τὰ δόγματα δὲν εἶχον ἔτι συνοδικῶς καθορισθῆ καὶ λόγῳ τῆς ἐπ' αὐτὸν ἐπιδράσεως διδαγμάτων τινῶν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐξέκλινε τῆς γραφικῆς διδασκαλίας, διὸ καὶ δοξασίαι τού τινες, ὅπως περὶ αἰωνιότητος τοῦ κόσμου, περὶ σώματος ὡς φυλακῆς τῆς ψυχῆς, περὶ μὴ ἀναστάσεως τῆς σαρκός, περὶ καθαρτηρίου πυρός, περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων, κατακριθεῖσαι, προεκάλεσαν βραδύτερον τὴν καταδίκην αὐτοῦ συνοδικῶς. Ὁ Ὠριγένης ἤδη ἐν ζωῇ εὑρισκόμενος κατέστη «σημεῖον ἀντιλεγόμενον»· ἡ μεγάλη σοφία, ἡ ἐξαίρετος διδακτικὴ ἱκανότης, ὁ ὑποδειγματικὸς βίος τοῦ ἀνδρὸς ἐδημιούργησαν περὶ αὐτὸν κύκλον ἀφωσιωμένων μαθητῶν καὶ θαυμαστῶν· ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀγάπη του πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἐρεύνης καὶ ἡ ἐκτίμησίς του πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, συνεπικουροῦντος καὶ τοῦ φθόνου, ἐδημιούργησαν ἐνωρὶς ἀντιδράσεις ἐναντίον του. Καὶ οἱ μὲν ὀπαδοί του ἀποτελοῦν τὴν καλουμένην ἀλεξανδρινὴν σχολήν, ἐν τῇ ὁποίᾳ κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα διακρίνονται *Γρηγόριος ὁ Νεοκαισαρείας, Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας*, ὁ *Πάμφιλος* καὶ ἄλλοι· οἱ δὲ *Πέτρος Ἀλεξανδρείας* καὶ *Μεθόδιος ὁ Ὀλύμπου*, κατὰ τὰ τέλη τοῦ Γ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' αἰῶνος, εἶναι οἱ πρῶτοι κατὰ τῶν δοξασιῶν του γράψαντες.

Περὶ τὸ 260 ἱδρύθη ἐν Ἀντιοχείᾳ ἡ περίφημος *Ἀντιοχειανὴ σχολὴ* ὑπὸ τοῦ ἐντριβεστάτου εἰς τὴν ἁγίαν Γραφὴν ἐκ Σαμοσάτων καταγομένου *Λουκιανοῦ*, ἔχοντος πιθανῶς συμβοηθὸν τὸν πρεσβύτερον Δωρόθεον. Χαρακτηριστικὸν τῆς ἀντιοχειανῆς σχολῆς εἶναι ἡ γραμματικὴ καὶ ἱστορικὴ ἑρμηνεία τῆς ἁγίας Γραφῆς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν τῶν Ἀλεξανδρινῶν.

Β' Περίοδος (*300—450*). Ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' αἰῶνος, ἄρχεται ἡ β' περίοδος τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμ-

Digitized by Google

ματολογίας, ἥτις δικαίως χαρακτηρίζεται ὡς ἡ *χρυσῆ ἐποχὴ* αὐτῆς. Διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἐτέθη τέρμα εἰς τοὺς διωγμοὺς καὶ ἡ προσοχὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις ἦτο ἕως τότε ἐστραμμένη ἰδίως εἰς τὸ ζήτημα τοῦ περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνος, ἠδύνατο πλέον νὰ στραφῇ ἀνετώτερον εἰς τὰ πνευματικά της ζητήματα, καὶ μάλιστα περὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς διδασκαλίας της. Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία, ἀκολουθοῦσα τὰς ἀνέκαθεν θεωρητικὰς τάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, κατέγινεν ἰδίως περὶ τὰ θεωρητικὰ ζητήματα τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν δύο ἐν αὐτῷ φύσεων, χωρὶς βεβαίως νὰ παραμελῇ ὅλως καὶ τα πρακτικὰ ζητήματα. Μεγάλην ὤθησιν εἰς ἀνάπτυξιν πλουσίας θεολογικῆς φιλολογίας παρέσχον αἱ αἱρέσεις καὶ μάλιστα ὁ ἀρειανισμός, οὗτινος κύριος πολέμιος ἀνεδείχθη ὁ *Μέγας Ἀθανάσιος* († 373). Σπουδαῖοι συγγραφεῖς τῆς περιόδου ταύτης ἀνεφάνησαν ὁ *Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας* († περὶ τὸ 340), ὁ καταστὰς περίφημος ἰδίως διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς του ἱστορίας, ἥτις διαφωτίζει ἡμᾶς περὶ τόσων γεγονότων τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων· ὁ *Βασίλειος ὁ Καισαρείας* († 379), συγγραφεὺς σπουδαιοτάτων ἑρμηνευτικῶν, δογματικῶν καὶ πρακτικῶν ἔργων, ἐν οἷς ἰδιάζουσαν κατέχει θέσιν μικρὰ πραγματεία ὑπὸ τὸν τίτλον «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων», ἐν ᾗ καθορίζεται ἡ σχέσις τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν· ὁ *Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς* († περὶ τὸ 387) καὶ ὁ *Γρηγόριος ὁ Νύσσης* († περὶ τὸ 394), καταστάντες περίφημοι διὰ τῶν περισπουδάστων πραγματειῶν των. Καὶ ἐν τῇ ἀντιοχειανῇ σχολῇ ἀξιολογώτατοι ἀνεφάνησαν συγγραφεῖς, περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς Γραφῆς ἰδίως διαπρέψαντες, ὁ *Διόδωρος ὁ Ταρσοῦ* († περὶ τὸ 390)· ὁ *Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας* († 428), ὁ δικαίως χαρακτηρισθεὶς πατὴρ τῆς νεωτέρας κριτικῆς ἐπιστήμης τῶν ἁγίων Γραφῶν· ὁ *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος* ἐπικληθεὶς († 407), ὅστις ἡρμήνευσε πᾶσαν σχεδὸν τὴν Ἁγίαν Γραφὴν εἰς ὑπερόχους ἠθικὰς ὁμιλίας καὶ ὅστις διεκρίθη οὐ μόνον ὡς συγγραφεὺς καὶ ῥήτωρ, ἀλλὰ καὶ ὡς πρότυπον ἱεράρχου καὶ χαρακτῆρος. Ἐν τῇ αὐτῇ σχολῇ ἀνῆκε καὶ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως *Νεστόριος* († περὶ τὸ 450), ὅστις, θεωρῶν, συμφώνως πρὸς τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐν τῇ ἀντιοχειανῇ σχολῇ κρατοῦσαν ἀντίληψιν, τὴν καθ' ὑπόστασιν ἕνωσιν τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων ὡς ὑποτιμητικὴν τῆς θεότητος, ἐκήρυττεν ἐνοίκησιν ἢ συνάφειαν αὐτῶν καὶ τὴν Μαρίαν χριστοτόκον, ἀλλ' οὐχὶ θεοτόκον· οὕτως ἐγεννήθη ἡ νεστοριανικὴ αἵρεσις, ἥτις, πολεμηθεῖσα κυρίως διὰ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, κατεκρίθη ἐν τῇ γ' Οἰκουμενικῇ συνόδῳ. *Ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας* († 444), παρ' ὅλα τὰ μειονεκτήματά του, ἀνέπτυξεν ἔκτακτον συγγραφικὴν ἱκανότητα, ἀπὸ ἀπόψεως ποιοῦ καὶ ποσοῦ, διακριθεὶς ἰδίως ὡς ἑρμηνευτής. Καὶ ὁ ἐν τῇ ἀντιοχειανῇ σχολῇ ἀκμάσας *Θεοδώρητος Κύρου* († 460) ἦτο περιφανὴς συγγραφεὺς ἑρμηνευτικῶν, ἱστορικῶν, δογματικῶν καὶ πρακτικῶν ἔργων. Ἄξιοι ἰδίας μνείας ὡς συγγραφεῖς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἶναι καὶ ὁ *Ἀπολινάριος ὁ Λαοδικείας* († 390), οὗτινος ἡ χριστολογικὴ ἄποψις κατεκρίθη συνοδικῶς· ὁ *Δίδυμος ὁ τυφλὸς* († περὶ τὸ 400), ὁ γράψας σπουδαῖα δογματικὰ καὶ ἑρμηνευτικὰ συγγράμματα· ὁ νεοπλατωνίζων *Συνέσιος ὁ Πτολεμαΐδος* († περὶ τὸ 412)· ὁ ὑπέροχος ἐπιστολογράφος *Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης* († 440) καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Ὡς συγγραφεῖς δ' ἀσκητικῶν ἔργων διεκρίθησαν ἰδίως *Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος* καὶ *Εὐάγριος ὁ Ποντικός*, κατὰ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος. Δὲν ἔλειψαν ὅμως καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην συγγραφεῖς αἰσθανόμενοι δέος πρὸ τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐρεύνης καὶ τῆς φιλοσοφίας, τὴν ὁποίαν παρίστων, κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν ἔκφρασιν Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ὡς «ἐπίβουλον καὶ σφαλερὰν καὶ θεοῦ πόρρω βάλλουσαν κακῶς εἰδότες»· καὶ ἐν τῇ χορείᾳ τῶν συγγραφέων τούτων ἰδιαιτέρως δέον νὰ γίνῃ μνεία τοῦ πολυμαθοῦς καὶ πολυγράφου *Ἐπιφανίου ἐπισκόπου Κωνσταντίας* ἐν Κύπρῳ († 403), ὅστις, ἐν τῷ ὑπερσυντηρητικῷ του ζήλῳ, ἀνεδείχθη δεινὸς πολέμιος οὐ μόνον τοῦ μεγάλου Ὠριγένους ἀλλὰ καὶ τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου.

***Γ' περίοδος** (περίπου 450—800)*. Ἡ τρίτη περίοδος τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας ἄρχεται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ε' αἰῶνος καὶ χαρακτηρίζεται ὡς ἐποχὴ παρακμῆς αὐτῆς· ἡ παρακμὴ αὕτη προῆλθεν ἐκ διαφόρων λόγων, καὶ κυρίως ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς ὑπερσυντηρητικῆς μερίδος, ἥτις ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ τῆς ἐρεύνης καὶ ἐν τῇ ἀναγωγῇ τῆς πίστεως εἰς γνῶσιν διέβλεπε κίνδυνον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἀντιχριστιανικὰς τάσεις. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀντιλήψεων τούτων, τὰς ὁποίας ἐκράτυνεν ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ, ἐθεωρήθη ὡς ἱερὰ παράδοσις πᾶν ὅ,τι ἐθεολογήθη κατὰ τοὺς προηγουμένους αἰῶνας καὶ οὕτως ἔργον τοῦ θεολόγου ἐνομίσθη ἁπλῶς ἡ συστηματοποίησις τῶν ἤδη λεχθέντων. Ἐννοεῖται ὅτι δὲν ἔλειψαν καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην σοφοί, διὰ τὴν ἐποχήν των τοὐλάχιστον, ἄνδρες, εἰς τοὺς ὁποίους δὲν ἀπέλιπε καὶ πᾶν ἴχνος αὐτενεργείας. Τοιουτοτρόπως ἄξιοι ἰδίας μνείας εἶναι ὁ ὑπὸ τὸ ὄνομα *Διονυσίου τοῦ ἀρεοπαγίτου* γράψας μυστικίζοντα, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν νεοπλατωνικῶν ἀρχῶν, δογματικὰ ἔργα, ἄγνωστος συγγραφεὺς τοῦ Ε' πιθανώτατα αἰῶνος· *Λεόντιος ὁ Βυζάντιος* († περὶ τὸ 543), ὅστις πρῶτος εἰσήγαγε τοὺς ἀριστοτελικοὺς ὁρισμοὺς εἰς τὴν θεολογίαν καὶ εἰδικῶς τὴν χριστολογίαν· *Μάξιμος ὁ ὁμολογητὴς* († 662), ὁ διαπρεπέστερος θεολόγος τοῦ Ζ' αἰῶνος, ὁ ἐρρωμένως κατὰ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ καὶ μάλιστα τοῦ μονοθελητισμοῦ ἀγωνισθείς. Ἀναντιρρήτως ὅμως ἡ σπουδαιοτέρα θεολογικὴ προσωπικότης τῆς περιόδου ταύτης ἀνεδείχθη ὁ *Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς* († περὶ τὸ 750), ὅστις κατέστη κυρίως γνωστὸς διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ συγγραφῆς τοῦ ἔργου «Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως», εἰς τὸ ὁποῖον συνώψισε τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῶν συνόδων καὶ τῶν πατέρων τῶν ὀκτὼ πρώτων αἰώνων, ὡς καὶ διὰ συγγραφῆς ἀξιολόγων ὑπὲρ τῶν εἰκόνων ἀπολογητικῶν πραγματειῶν. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἤκμασαν καὶ οἱ μεγάλοι ὑμνῳδοὶ τῆς Ἐκκλησίας, ὧν σπουδαιότερος ἀνεδείχθη *Ρωμανὸς ὁ μελῳδός*, κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος πιθανώτατα ἀκμάσας.

***Δ' περίοδος** (800—1453)*. Ἡ τετάρτη περίοδος τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας περιλαμβάνει τὸ ἀπὸ τοῦ Θ' αἰῶνος μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως χρονικὸν διάστημα. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ κατάπτωσις τῆς θεολογικῆς φιλολογίας, λόγῳ ἰδίως τῆς προϊούσης γενικῆς ἀπαιδευσίας καὶ τῆς μονομεροῦς ἐπικρατήσεως τοῦ πνεύματος τῆς παραδόσεως, γίνεται ὁσημέραι καταφανεστέρα. Τὰ ἔργα τῆς περιόδου ταύτης, εἰς τὰ ὁποῖα λείπει, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, πᾶσα φιλοσοφικὴ ἐμβάθυνσις, εἶναι κυρίως συλλογαί, ἐκ πρακτικῶν λόγων δημιουργηθεῖσαι, ἐν αἷς περιέχεται ἡ μέχρι τότε θεολογικὴ κίνησις, ἄνευ οὐδεμιᾶς περαιτέρω διαμορφώσεως. Οὐ μόνον εἰς τὴν δογματικήν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἑρμηνείαν λείπει οἱαδήποτε πρωτοτυπία καὶ οἱ συγγραφεῖς ἀρκοῦνται εἰς ξηρὰν παράθεσιν τῶν γνωμῶν τῶν πρὸ αὐτῶν θεολογησάντων, κατὰ χρονολογικὴν συνήθως σειράν, ἐξ οὗ καὶ *σειρογράφοι* καλοῦνται.

Τὸ κυρίως ἀπασχολοῦν τοὺς θεολογοῦντας ζήτημα εἶναι ἡ κατὰ τῶν Λατίνων πολεμική, ἧς κατήρξατο ὁ πολὺς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως *Φώτιος* († 891), τῆς μεγάλης παιδείας τοῦ ὁποίου ἀψευδὴς μάρτυς εἶναι τὰ σοφώτατα συγγράμματά του καὶ μάλιστα ἡ «Μυριόβιβλός» του. Κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα οἱ σπουδαιότεροι τῶν εἰς τὰ θεολογικὰ γράμματα ἀσχοληθέντων ἐγένοντο ὁ *Μιχαὴλ Ψελλός*, ὁ κατὰ τὴν πομπώδη φρασεολογίαν τῆς ἐποχῆς του ἐπικληθεὶς «ὕπατος τῶν φιλοσόφων», καὶ ὁ μυστικὸς *Συμεὼν ὁ νέος θεολόγος*. Κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα διεκρίθησαν ἰδίως ὁ γνωστὸς ἑρμηνευτὴς τοῦ Πινδάρου καὶ τοῦ Ὁμήρου *Εὐστάθιος ὁ Θεσσαλονίκης*, συγγραφεὺς καὶ ἀξιολογωτάτων ἐπιστολῶν, ἐν αἷς εἰκονίζει ἀριστοτεχνικῶς τὴν κατάπτωσιν τοῦ μοναχικοῦ βίου, τὸν ὁποῖον προσπαθεῖ νὰ ἀναμορφώσῃ· ὁ ἀπολογητὴς κατὰ τοῦ ἐθνισμοῦ *Νικόλαος ὁ Μεθώνης*· οἱ ἑρμηνευταὶ κανόνων *Βαλσαμὼν* καὶ *Ζωναρᾶς*· οἱ δογματικοὶ καὶ πολεμικοὶ συγγραφεῖς *Εὐθύμιος Ζιγαβηνός*, ὁ καὶ ὡς σειρογράφος ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ διακριθείς, ὁ *Ἀνδρόνικος Καματηρός*, καὶ ὀλίγον μετ' αὐτοὺς ὁ *Νικήτας Ἀκομινᾶτος* καὶ ὁ ἀδελφός του *Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος*, ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν. Κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα διεκρίθησαν ὁ ὑπερασπιστὴς τῶν ἡσυχαστικῶν ἀντιλήψεων *Γρηγόριος Παλαμᾶς*· ὁ συγγραφεὺς τοῦ μυστικίζοντος ἔργου «Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς» *Νικόλαος Καβάσιλας*· ὁ περὶ κανονικὰ καὶ δογματικὰ ζητήματα ἀσχοληθεὶς *Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος*· ὁ *Νικηφόρος Κάλλιστος*, συγγραφεὺς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας μὴ χαρακτηριζομένης ἐπὶ ἀκριβείᾳ καὶ κριτικότητι. Κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα διεκρίθη εἰς τὴν συμβολικὴν ἑρμηνείαν τῶν τῆς λατρείας καὶ εἰς τὴν κατὰ τῶν Λατίνων πολεμικὴν *Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης* († 1429). Κατὰ δὲ τοὺς χρόνους τῆς ἁλώσεως οἱ γνωστότεροι τῶν θεολογούντων εἶναι ὁ ζηλωτὴς τῶν Λατίνων πολέμιος *Μᾶρκος ὁ Ἐφέσου*, ὁ λατινόφρων *Βησσαρίων* καὶ ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἅλωσιν πατριάρχης *Γεννάδιος ὁ Σχολάριος*.

***Ε' περίοδος** (1453—1821)*. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας, τόσον ἡ θεολογικὴ ὅσον καὶ ἡ καθόλου παιδεία κατέπεσεν ἔτι μᾶλλον, διότι, ὡς ἦτο ἑπόμενον, δὲν ἦτο δυνατὸν ὑπὸ τὴν ἀφόρητον τυραννίδα νὰ ἀνθήσουν αἱ ἐπιστῆμαι καὶ τὰ γράμματα. Παρ' ὅλα ταῦτα δὲν ἔλειψαν καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἄνδρες διακριθέντες ἐπὶ πολυμαθείᾳ καὶ συγγραφικῇ ἱκανότητι. Ἐκ τούτων ἄξιοι ἰδίας μνείας εἶναι ὁ *Μελέτιος ὁ Πηγᾶς* († 1600), γράψας κατὰ Λατίνων καὶ ἄλλα διάφορα ἔργα· ὁ ἔξοχος ῥήτωρ *Ἠλίας Μηνιάτης* († 1714), ὁ γράψας καὶ τὸ κατὰ Λατίνων ἔργον «Πέτρα σκανδάλου»· ὁ *Ἀθηνῶν Μελέτιος* († 1714), γράψας ἀξιόλογον ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῶν 17 πρώτων αἰώνων· ὁ *Ἱεροσολύμων Δοσίθεος* († 1717), γράψας ἱστορίαν τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων καὶ ἄλλα· ὁ πολὺς *Εὐγένιος Βούλγαρης* († 1800) καὶ ὁ *Νικηφόρος Θεοτόκης* († 1800). Καὶ ὁ σοφὸς *Κοραῆς* († 1833), πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ μετ' αὐτήν, ἔγραψε πλεῖστα σχετικὰ πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα, καὶ οἱ *Νεόφυτος Δούκας* († 1854), *Νεόφυτος Βάμβας* († 1855) καὶ ὁ *Ἄνθιμος Γαζῆς* († 1828), κυρίως περὶ τὴν φιλολογίαν ἀσχοληθέντες, κατέγιναν καὶ περὶ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα καὶ ἔγραψαν σχετικῶς.

***ΣΤ' περίοδος** (1821 μέχρι σήμερον)*. Διὰ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδος ἄρχεται νέα περίοδος τῶν θεολογικῶν γραμμάτων, ἰδίως διὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1837), ὅτε, ἱδρυθείσης καὶ θεολογικῆς σχολῆς ἐν αὐτῷ, διωρίσθησαν οἱ πρῶτοι καθηγηταὶ αὐτῆς *Θεόκλητος Φαρμακίδης*, *Μισαὴλ Ἀποστολίδης* καὶ *Κωνσταντῖνος Κοντογόνης*. Ὅλως ἰδιάζουσα προσωπικότη, καὶ ὁ διαπρεπέστερος τῶν Ἑλλήνων θεολόγων τῶν νεωτέρων χρόνων ἀνεδείχθη ὁ *Θεόκλητος Φαρμακίδης* († 1860), διακριθεὶς διὰ τὴν ἔξοχόν του μόρφωσιν, τὴν ἱστορικὴν τάσιν του, τὴν ὀξύτητα τοῦ πνεύματός του, τὴν κριτικήν του ἱκανότητα καὶ τὴν μέχρις ἐλαττώματος ἐνίοτε διήκουσαν παρρησίαν του. Ὁ Φαρμακίδης ἔλαβεν ἐνεργότατον μέρος εἰς διαρρύθμισιν τῶν τῆς νεοσυστάτου Ἐκκλησίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, εὑρεθεὶς εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν μεγάλης ἐπίσης μορφώσεως καὶ ἐξαιρέτου ῥητορικῆς δυνάμεως ἀντίπαλόν του *Κωνσταντῖνον Οἰκονόμον τὸν ἐξ Οἰκονόμων* († 1857).

Καὶ ὁ *Κωνσταντῖνος Κοντογόνης* († 1878) ἀνεδείχθη φιλοπονώτατος καθηγητὴς καὶ συγγραφεύς. Ἐκ τῶν μετέπειτα καθηγητῶν τῆς σχολῆς διεκρίθησαν ὡς συγγραφεῖς ἰδίως οἱ ἀοίδιμοι *Διονύσιος Κλεόπας* († 1861), *Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος* († 1875), *Νικηφόρος Καλογερᾶς* († 1896), *Ἰγνάτιος Μοσχάκης* († 1903), *Ἐμμανουὴλ Ζολώτας* (1919), *Ἀναστάσιος Διομήδης Κυριακὸς* († 1923), *Γεώργιος Δέρβος* († 1925), *Ζῆκος Ρώσης* († 1933). Σπουδαῖα θεολογικὰ ἔργα καὶ πραγματείας ἐξέδωκαν καὶ οἱ ζῶντες καθηγηταὶ τῆς θεολογικῆς σχολῆς, τῆς ὁποίας μέλη εἶναι ὁ μακαριώτατος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν *Χρυσόστομος Παπαδόπουλος*, ἐπίτιμος καθηγητὴς αὐτῆς, ὁ ὁμότιμος *Ἰωάν. Μεσολωρᾶς*, οἱ τακτικοὶ καθηγηταὶ *Χρ. Ἀνδροῦτσος*, *Γρ. Παπαμιχαήλ*, *Ἀμ. Ἀλιβιζᾶτος*, *Κωνστ. Δυοβουνιώτης*, *Δημ. Μπαλᾶνος*, *Βασίλ. Στεφανίδης*, *Γεώργ. Σωτηρίου*, *Νικ. Λούβαρις* καὶ *Παν. Μπρατσιώτης*, ὁ ἔκτακτος καθηγητὴς *Βαλ. Βέλλας* καὶ ὁ ὑφηγητὴς *Εὐ. Ἀντωνιάδης*.

Ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τοῦ πανεπιστημίου πολλοὶ ἔγραψαν σπουδαῖα ἔργα ἀναφερόμενα εἰς τὰ θεολογικὰ γράμματα, καὶ μάλιστα ὁ *Ἰωάννης Σκαλτσούνης* († 1905), γράψας δημώδη ἀπολογητικὰ ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔργα· ὁ *Ἀθανάσιος Κεραμεὺς Παπαδόπουλος* († 1912), ἐκδοὺς πολλὰ ἀνέκδοτα κείμενα ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ μελέτας ἀναφερομένας ἰδίως εἰς τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μετὰ τὴν ἅλωσιν ἐποχήν· ὁ *Φιλόθεος Βρυέννιος*, μητροπολίτης Νικομηδείας († 1918), γενόμενος γνωστὸς ἰδίως διὰ τῆς ἐκδόσεως τῆς διδαχῆς τῶν ἀποστόλων, τὴν ὁποίαν ἀνεκάλυψεν ἐν ἱεροσολυμιτικῷ χειρογράφῳ, ἐν ᾧ περιείχοντο καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Κλήμεντος· ὁ *Βασίλειος Γεωργιάδης*, ἀπὸ τοῦ 1925 οἰκουμενικὸς πατριάρχης († 1929), ἐκδότης καὶ συγγραφεὺς σπουδαίων θεολογικῶν ἔργων· ὁ *Βασίλειος Ἀντωνιάδης* († 1932), καθηγητὴς ἐν Χάλκῃ, συγγραφεὺς περισπουδάστων ἑρμηνευτικῶν, συστηματικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἔργων· ὁ *Φιλάρετος Βαφείδης*, μητροπολίτης Διδυμοτείχου († 1933), συγγραφεὺς τριτόμου ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ πολλῶν πραγματειῶν· ὁ *Μανουὴλ Γεδεών*, ἀσχολούμενος κυρίως περὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ἐν Μαγχεστρίᾳ πρωτοπρεσβύτερος *Κωνσταντῖνος Καλλίνικος*, συγγραφεὺς ἑρμηνευτικῶν, οἰκοδομικῶν καὶ πρακτικῶν ἐν γένει ἔργων· ὁ τέως καθηγητὴς τῆς θεολογικῆς σχολῆς, νῦν δὲ τῆς νομικῆς *Κων. Ράλλης*, ὅστις ἐξέδωκε τὸ ποινικὸν δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ διαφόρους πραγματείας ἀναφερομένας εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον· ὁ *Δ. Πετρακάκος*, ὅστις ἐξέδωκεν ἀξιολόγους πραγματείας ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου κ.ἄ.

Ἡ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, ὡς ἀνωτέρω, ἐπισκόπησις τῆς ἑλληνικῆς θεολογίας ἀρκεῖ νὰ καταδείξῃ τὴν σπουδαιοτάτην ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἔσχεν ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα εἰς διαμόρφωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης. Οἱ Ἕλληνες ἀπολογηταὶ τοῦ Β' αἰῶνος εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, οἱ θεμελιωταὶ τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης. Μετ' αὐτοὺς ἡ ἀλεξανδρινὴ σχολή, μὲ τὰ μέσα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ζητεῖ νὰ δημιουργήσῃ χριστιανικὴν φιλοσοφίαν καὶ νὰ ἀναγάγῃ τὴν πίστιν εἰς γνῶσιν, ὁ δὲ πολὺς Ὠριγένης πρῶτος διατυποῖ συστηματικῶς τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ δίδει τὴν ὤθησιν τῆς περαιτέρω θεολογικῆς ἀναπτύξεως. Εἰς τὰ διδάγματά του ἐντρυφῶντες οἱ μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας πατέρες φέρουν εἰς στενὸν σύνδεσμον Ἑλληνισμὸν καὶ Χριστιανισμόν, τόσον ὥστε ὅλως ἐπὶ τὸ ὑπερβολικώτερον νὰ λεχθῇ ὑπὸ τοῦ Harnack ὅτι «ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία διεμορφώθη ὡς συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας τῶν θρ-

Digitized by Google

σκειῶν ὑπὸ τὴν ξένην (!) ἐπίδρασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ». Καὶ ὅταν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ε´ αἰῶνος, κατὰ τοὺς νόμους τοὺς κρατοῦντας ἐν τῷ πνευματικῷ κόσμῳ, τὴν ἀκμὴν διεδέχθη ἡ παρακμή, ἥτις ἔβαινε συνεχῶς προϊοῦσα καὶ ἔφθασεν εἰς τὸ ζενὶθ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα κατώρθωσε, καὶ κατὰ τὰς ζοφερωτέρας ἐποχάς, νὰ ἀκτινοβολῇ καὶ τοιουτοτρόπως καὶ εἰς αἰῶνας ἔτι, καθ' οὓς ἡ Δύσις εὑρίσκετο εἰς σκότος, δὲν ἔλειψαν ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἐκκλησίᾳ τὰ ἀνώτερα πνεύματα, ἅτινα καθωδήγουν καὶ ἔδιδον τὴν ὑγιᾶ κατεύθυνσιν. Ἐλέχθη ὅτι ἡ θεωρητικὴ τάσις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος παρέβλαψε τὴν ἐκδήλωσιν τοῦ γνησίου χριστιανικοῦ πνεύματος καὶ ὅτι κατήντησε τὴν θρησκείαν τῆς ἀγάπης εἰς θρησκείαν τοῦ ξηροῦ δόγματος· ὁ ἐρευνῶν ὅμως τὰ συγγράμματα τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας πατέρων, οἵτινες ἐγνώριζον ἀριστοτεχνικῶς νὰ συνδέουν πίστιν καὶ γνῶσιν, θεωρίαν καὶ συναίσθημα, φιλοσοφίαν καὶ θρησκείαν, ἐννοεῖ πόσον ἐσφαλμένη καὶ ἀστήρικτος εἶναι ἡ ἀντίληψις αὕτη. Τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, οὗτινος ἀντιπρόσωποι ἦσαν οἱ μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας Ἕλληνες πατέρες, ἔδωκεν ἀληθινὴν ζωὴν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἀνέδειξε τὸν Χριστιανισμὸν παγκόσμιον θρησκείαν, μὴ προωρισμένην μόνον διὰ τὰ κατώτερα στρώματα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς ἀνωτέρας πνευματικῶς τάξεις τῆς κοινωνίας. Καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ ὅτι πράγματι ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει τῶν Ἑλλήνων εἶπεν ὁ Κύριος ὅτι «ἐλήλυθεν ἡ ὥρα ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» ! (*Ἰωάννου* 12, 23).

Ἃς ἐλπίσωμεν ὅτι ἡ αἰσίως ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, διὰ τῆς ἱδρύσεως ἰδίως τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου, ἀρξαμένη ἀναγέννησις τῶν θεολογικῶν σπουδῶν θὰ συνεχισθῇ καὶ θὰ τελειωθῇ, λαμβανομένου μάλιστα ὑπ' ὄψιν, ὡς ὀρθότατα ἔλεγεν ὁ Ἀν. Ἀναγνωστίκης ἐν τῷ πρυτανικῷ του λόγῳ τοῦ 1878, ὅτι τὸ ἑλληνικὸν πανεπιστήμιον ἰδίως διὰ τῆς θεολογίας καὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας δυνατὸν νὰ καταστῇ «*καὶ πέραν τῶν ὁρίων τῆς μικρᾶς ἡμῶν πατρίδος ἐξακουστόν*».

Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ

ΙΑΤΡΙΚΗ. Περὶ τῆς ἰατρικῆς τῶν παλαιοτάτων κατοίκων τῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ τῆς τῶν εἶτα μεταναστευσάντων εἰς Ἑλλάδα λαῶν, οἵτινες ἐκόμισαν μεθ' ἑαυτῶν ἐκ τῆς παλαιᾶς αὐτῶν κοιτίδος τὰς δημώδεις καὶ τὰς ἐν ταῖς οἰκογενείαις αὐτῶν κτηθείσας γνώσεις, τὰς εὐρυνθείσας πιθανώτατα κατὰ τὴν διάβασιν διὰ μέσου ἄλλων λαῶν, οὐδὲν ἀτυχῶς γνωρίζομεν. Ὡς εἰκὸς καὶ ἐν Ἑλλάδι οἱ πρῶτοι κάτοικοι ἀρυόμενοι γνώσεις ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῶν πέριξ αὐτῶν νοσούντων, ἀπέκτησαν σὺν τῷ χρόνῳ ἰδέας περὶ ἀσθενείας, αἵτινες, παρὰ τὰ ἁπλᾶ ἐμπειρικὰ στοιχεῖα, περιελάμβανον εἶτα καὶ θρησκευτικὰ καὶ μαγικά. Οὐδὲν δ' ἄπορον, ἂν ἐκ τῆς ἐπικοινωνίας ἐγένετο γνωστὴ αὐτοῖς καὶ ἡ ἰατρικὴ τῶν ἐν Αἰγαιίδι, Ἀσίᾳ καὶ Ἀφρικῇ ἐν πολιτισμῷ εὑρισκομένων λαῶν, καίτοι πάντως, ὅσον γνωρίζομεν σήμερον, μικρὰ ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις τούτων καὶ ἀσφαλῶς ἄσχετος πρὸς τὴν ἐπακολουθήσασαν ἐν Ἑλλάδι ραγδαίαν ἐξέλιξιν τῆς ἐπιστήμης ταύτης, ἥτις ἀναμφισβητήτως παραμένει γνήσιον καὶ αὐτοφυὲς προϊὸν τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων, ἀναπτυχθὲν κανονικῶς ἐν χρόνοις προσφόροις καὶ ἐν χώρᾳ κατ' ἐξοχὴν ἁρμοδιωτάτῃ.

Τὴν ἑλληνικὴν ἰατρικὴν δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς 7 περιόδους: 1) τὴν ἀρχαίαν, τὴν πρὸ τοῦ Ἱπποκράτους, 2) τὴν ἱπποκρατικήν, 3) τὴν ἀλεξανδρινήν, 4) τὴν ἑλληνο-ρωμαϊκήν, 5) τὴν βυζαντινήν, 6) τὴν ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ 7) τὴν νεωτέραν, ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος μέχρι σήμερον.

Α´) ***Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἰατρική.*** Περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν ταύτης ἐλάχιστα γνωρίζομεν, διότι δυστυχῶς πάντα τὰ ἰατρικὰ συγγράμματα τῶν χρόνων ἐκείνων ἀπωλέσθησαν. Τὰς πρώτας εἰδήσεις ἀπολαμβάνομεν ἀπὸ ἐμμέσων πηγῶν, τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν κατὰ τὴν α´ χιλιετηρίδα π. Χ., εἶτα δὲ ἐκ τῶν συγγραμμάτων ἀρχαίων συγγραφέων μὴ ἰατρῶν, ὡς καὶ ἐκ τῶν μεγάλης ἀξίας ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ ἐν Ἑλλάδι ἰατρικὴ παρίσταται ὅλως ἐμπειρική. Ριζοτόμοι καὶ πρακτικοὶ ἰατροὶ ὡς ὁ *Χείρων ὁ Κένταυρος* καὶ ὁ *Μελάμπους* μυθολογοῦνται ἀσκοῦντες τὴν τέχνην, ὁ δὲ Χείρων μάλιστα καὶ διδάσκων αὐτήν. Τὰ ὁμηρικὰ ἔπη παρέχουσιν ἡμῖν πολυτίμους περιγραφάς, αἵτινες, διὰ τὸ ἀκριβὲς τῆς παρατηρήσεως, παρέχουσι στοιχεῖα, ὅπως ὑπό τινων ὁ Ὅμηρος θεωρηθῇ ὡς καταγόμενος ἐξ οἰκογενείας Ἀσκληπιαδῶν ἢ ὡς στρατιωτικὸς ἰατρός. Ἰδιαίτατα ἐντύπωσιν ἐμποιοῦσιν ἀνατομικαί τινες γνώσεις, ἡ ὀργάνωσις τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας κατὰ τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον καὶ ἡ σαφὴς γνῶσις τῆς ἀπολυμάνσεως.

Τῶν θεῶν θεωρουμένων παρ' Ἕλλησιν οὐ μόνον δοτήρων τῶν ἀγαθῶν ἀλλὰ καὶ τῶν δεινῶν καὶ τῶν νόσων, ἡ ἴασις ἀπὸ τῶν βαρέων καὶ χρονίων νοσημάτων κατὰ τοὺς ἀρχαιοτάτους ἐκείνους χρόνους ἀπὸ τῶν *λυσίων* καὶ *ἀλεξικάκων* θεῶν ἀνεμένετο. Ὁ *Ἀπόλλων* ἰατρός, ἡ *Ἀθηνᾶ - Ὑγιεία*, ἰδίᾳ δ' εἶτα ὁ *Ἀσκληπιὸς* ὑπῆρξαν αἱ θεότητες, εἰς ἃς κυρίως ἐπὶ τοιούτων νοσηρῶν ἐκφάνσεων ἀνέτρεχον. Ἡ λατρεία μάλιστα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἐν τοῖς θαυμασίοις ναοῖς αὐτοῦ, διήρκεσεν ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ Ε´ μ. Χ. αἰῶνος. Ταχέως ὅμως ἡ ἐπὶ τῆς πείρας καὶ τῆς παρατηρήσεως ἐρειδομένη ἀρχαία αὕτη ἰατρική, συνυφανθεῖσα πρὸς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἤρξατο ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον προαγομένη. Αἱ πρῶται κοσμογονικαὶ θεωρίαι τῶν παμπαλαίων θεολόγων, τὰ φιλοσοφήματα τῶν ἀρχαίων Ἰώνων καὶ λοιπῶν φιλοσόφων αἱ ἔρευναι περὶ τῶν πρώτων αἰτιῶν τῶν ὄντων οὐ μικρὸν συνεβάλλοντο εἰς τὴν πρόοδον ταύτην. Ἐπὶ τούτοις ἐνωρίτατα πρὸς συστηματικωτέραν παίδευσιν ἤρξαντο μάλιστα ἱδρυόμεναι καὶ εἰδικαὶ ἰατρικαὶ σχολαί, ὧν ἐπισημόταται αἱ ἐν Κνίδῳ καὶ Κῷ.

Β´) ***Ἱπποκρατικὴ ἰατρική.*** Πρῶτος ὁ κατὰ τὸ 460 περίπου π. Χ. γεννηθεὶς *Ἱπποκράτης*, μαθητὴς τῆς τελευταίας ταύτης σχολῆς, συστηματικῶς ταξινομήσας τὴν ἰατρικήν, θέτει τὰς ἐπιστημονικὰς βάσεις αὐτῆς, τὰς ἀπαρχὰς τῆς πειραματικῆς μεθόδου καὶ εἰσηγεῖται τὴν μετὰ μεθόδου θεραπείαν τῶν νόσων. Τὰ ἔργα αὐτοῦ παρουσιάζουσιν ἀκραιφνῆ ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα, ἐν αὐτοῖς δέ, πρὸς τῇ ἀναγραφῇ τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, αἵτινες δέον νὰ διέπωσι τὸ ἰατρικὸν ἐπάγγελμα, ἀπαντῶνται καὶ θαυμασταὶ παρατηρήσεις, ἃς ὡσεὶ διελθὼν τοὺς χρόνους οὗτος μετὰ τῶν συνεργατῶν του ἐξέφρασε, σύμφωνοι ἔν τισι καὶ πρὸς νῦν ἔτι ἰσχυούσας ἰδέας. Οὕτω διὰ τῆς μεγαλοφυΐας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἡ ἰατρικὴ διαμορφοῦται εἰς *πρωτότυπον* ἐπιστήμην, διάφορον τῆς παρὰ παλαιοτέροις λαοῖς ἀνευρισκομένης, καὶ τὸ *ἑλληνικὸν θαῦμα* ἐπαναλαμβάνεται ἔκπαγλον καὶ διὰ τὴν ἐπιστήμην ταύτην.

Δυστυχῶς μετὰ τὸν Ἱπποκράτην οἱ υἱοὶ αὐτοῦ *Θεσσαλὸς* καὶ *Δράκων*, ὁ γαμβρὸς αὐτοῦ *Πόλυβος* καὶ πληθὺς τῶν διαδόχων αὐτοῦ καταλείπουσι τὴν ἐπιστημονικὴν ταύτην ὁδόν, ἣν ἐχάραξεν ἐκεῖνος, καὶ προώρως ὅλως ἐπιζητοῦσι τὴν ἐξήγησιν τῶν λειτουργιῶν τοῦ φυσιολογικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ τῶν νοσηρῶν φαινομένων διὰ φανταστικῶν θεωριῶν καὶ δογμάτων, διὸ καὶ οὗτοι εἶναι γνωστοὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν *δογματικῶν*, ἡ δὲ σχολὴ αὐτῶν ὡς *δογματική*. Τινὲς ὅμως τῶν ἰατρῶν, ὡς ὁ *Διοκλῆς* ὁ *Καρύστιος* καὶ ὁ *Πραξαγόρας*, ξένοι ὡς τὰ πολλὰ τοιούτων θεωριῶν, προάγουσιν οὐ σμικρὸν τὸ ἰατρικὸν ἔργον. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ μὲν Πλάτων ἀσχολεῖται περὶ λαϊκὰς βιολογικὰς καὶ ἰατρικὰς γνώσεις, ὁ *Ἀριστοτέλης* θέτει τὰς βάσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς ἱστολογίας, ὁ δὲ Θεόφραστος τῆς ἐπιστημονικῆς βοτανικῆς.

Γ´) ***Ἀλεξανδρινὴ ἰατρική.*** Μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας τῶν πλείστων πόλεων μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην ἡ ἑστία τῶν ἑλληνικῶν φώτων μετατίθεται εἰς τὰ κατὰ μέρη βασίλεια, εἰς ἃ διῃρέθη τὸ κράτος τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, ἰδίᾳ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἔνθα ἡ ἰατρική, ἀχώριστος σύντροφος τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, παρακολουθεῖ τὴν ἐπιγενομένην πρόοδον. Ἰδίᾳ δὲ ἡ *ἀνατομικὴ* δι' ἐμπνευσμένων ἀνατόμων, οἷοι ὁ *Ἡρόφιλος* καὶ ὁ *Ἐρασίστρατος*, καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ἀνατομῆς ἀνθρωπίνων σωμάτων, παρεχομένων αὐτοῖς ἀδείᾳ τοῦ βασιλέως Πτολεμαίου, χωρεῖ ἐπὶ ἐπιστημονικωτέραν ὁδόν. Ἀλλ' ἡ ἀνάγκη γνώσεων σχετικῶν πρὸς τὴν ἰατρικὴν πρᾶξιν τρέπει τινὰς τῶν ἰατρῶν, ὡς π. χ. ὁ *Φιλῖνος*, ὁ *Σεραπίων*, ὁ *Γλαυκίας*, ἵνα ἐν τῇ ἁπλῇ πείρᾳ ζητήσωσι τὰ χρήσιμα τοῖς πρακτικοῖς ἰατροῖς ἐφόδια. Παρὰ τὰς ἁπλουστάτας ταύτας ἰδέας αὐτῶν οἱ *ἐμπειρικοί*, ὡς ἀπεκλήθησαν οὗτοι, ἰατροὶ οὐ σμικρὸν προήγαγον τὸ ἰατρικὸν ἔργον, ἰδίᾳ τοὺς πρακτικωτέρους κλάδους τῆς ἐπιστήμης θεραπευτικήν, χειρουργικήν, γυναικολογίαν κλπ., διὰ τῶν ἐξαιρέτων μελετῶν αὐτῶν.

Ἡ ἀλεξανδρινὴ ἰατρικὴ διετήρησε τὴν ὑπέροχον αὐτῆς θέσιν καὶ μετὰ τὴν ὑπόταξιν τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους, τὸ δὲ πλεῖστον τῶν ἰατρῶν, καὶ τῶν ἐν Ρώμῃ ἔτι, ἐξηκολούθησεν ἐπὶ μακρὸν καὶ κατόπιν κυρίως ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐκπαιδευόμενον.

Δ´) ***Ἑλληνορρωμαϊκὴ ἰατρική.*** Ἀλλ' ὁπόταν ἡ Ρώμη κατέλαβε πολιτικῶς τὴν προέχουσαν θέσιν, ἡ ἑλληνικὴ ἰατρικὴ ἤρξατο μεταναστεύουσα ἐκεῖσε, οὕτω δὲ ἐδημιουργήθη ὅλως νέα κοιτὶς καὶ ἐπετεύχθη πλουσία καὶ ἐξαίρετος ἄνθησις αὐτῆς. Πρῶτος ὁ ἐκ Πελοποννήσου *Ἀρχάγαθος* μεταλαμπαδεύει τῷ 219 τὰς ἑλληνικὰς ἰατρικὰς γνώσεις εἰς Ρώμην, εἶτα δ' ὁ *Ἀσκληπιάδης* τρέπει τὴν ἰατρικὴν ἐπὶ ἐπιστημονικωτέραν ὁδόν, γενόμενος ἱδρυτὴς τῆς στερεοπαθολογίας καὶ φυσικοθεραπείας. Ἀπὸ τούτου μάλιστα ἡ ἑλληνικὴ μὲν ἰατρικὴ ἤρξατο λαμβάνουσα τὴν ἐμπρέπουσαν αὐτῇ ἐν Ρώμῃ θέσιν, τὸ δὲ γόητρον τῶν ἰατρῶν ἀνυψούμενον.

Ἀλλ' ἡ ἀνάγκη τῆς ἐξηγήσεως τῶν διαφόρων φαινομένων ἐν τῷ ὀργανισμῷ οὐδέποτε ἐπαύσατο νὰ κεντρίζῃ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα. Μὴ ἐπαρκούντων τῶν θεωρημάτων τῆς τε *δογματικῆς* καὶ *ἐμπειρικῆς* σχολῆς, νέαι τοιαῦται σχολαὶ ἱδρύονται, ἡ *μεθοδική*, ἡ *πνευματική*, ὑπὸ ἀνδρῶν ἐξαιρέτων, οἷος ὁ *Θεμίσων* ὁ *Λαοδικεύς*, ὁ *Ἀθήναιος*, ὁ *Ἡρόδοτος* κ. ἄ., προσπαθοῦσαι διαφόρως ἑκάστη νὰ ἐξηγήσῃ τὰ διάφορα ἰατρικὰ προβλήματα.

Ἐν μέσῳ τοῦ χάους τούτου τῶν ἀντιμαχομένων δογμάτων τέλος ἀναφαίνεται ὑπέροχος ὄντως προσωπικότης, ὁ ἐκ Περγάμου *Γαληνὸς* (131 μ. Χ.), ὅστις, συστηματοποιήσας τὴν ἰατρικήν, ἐμόρφωσεν ἐκλεκτικῶς ἴδιον σύστημα, ὅπερ ἐπὶ μακρὰν σειρὰν αἰώνων μέχρι τοῦ ΙΣΤ´ ἐδέσποζεν ἐν τῇ ἰατρικῇ καὶ ἀπετέλεσε τὴν κυρίαν πηγήν, ἐξ ἧς πᾶσαι σχεδὸν αἱ μετ' αὐτὸν ἐπιστημονικαὶ ἐργασίαι ἀντλοῦσι. Παρὰ τὸν Γαληνόν, ὁ *Διοσκορίδης*, ὁ *Ἀρεταῖος*, ὁ *Ροῦφος* καὶ πληθὺς ἄλλων ἰατρῶν συμβάλλουσι διὰ τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν εἰς ἐπιστημονικωτέραν τῆς ἐπιστήμης πρόοδον.

Ε´) ***Βυζαντινὴ ἰατρική.*** Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἡ κόπωσις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καθίσταται καὶ ἐν τῇ ἰατρικῇ δήλη. Τὰ συγγράμματα τῶν παλαιοτέρων ἰατρῶν, ἰδίᾳ τοῦ Γαληνοῦ, τεμαχηδὸν παρατιθέμενα, μετὰ ἢ ἄνευ παραθέσεως τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως, ἐξ οὗ παρελήφθησαν, ἀποτελοῦσιν ὡς τὰ πολλὰ τὴν ἐπιστημονικὴν παραγωγὴν τῶν χρόνων ἐκείνων Ἀλλ' ἐπὶ τούτοις οὐ σπανίως ἀνευρίσκονται καὶ ἴδιαι παρατηρήσεις τῶν ἐρανιστῶν, ἀπότοκοι μακρᾶς πείρας καὶ κριτικοῦ πνεύματος. Τὰ συγγράμματα τοῦ Ὀρειβασίου, Ἀλεξάνδρου Τραλλιανοῦ, Ἀετίου, Παύλου Αἰγινήτου, τοῦ Ἰωάννου Ἀκτουαρίου ἀποτελοῦσι τὴν τελευταίαν ἀναλαμπὴν τοῦ σβεννυμένου ἑλληνικοῦ ἰατρικοῦ πνεύματος, πρὶν ἢ οἱ Τοῦρκοι διαγράψωσι τὸ ὄνομα τῆς Ἑλλάδος τοῦ γεωγραφικοῦ χάρτου καὶ βυθίσωσιν ἐπι 400 ἔτη τὸν πληθυσμὸν αὐτῆς εἰς τὸ σκότος καὶ τὴν ἄγνοιαν. Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ θνήσκων ἔτι δίδει ἀραιὰ μέν, ἀλλὰ οὐ σμικρᾶς ἀξίας προϊόντα διανοίας, ἐνῷ ἐν τῇ Δύσει κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἡ ἰατρικὴ εὕρηται πλέον ὑπὸ τὸ κράτος τῆς δεισιδαιμονίας καὶ ἐν μεγίστῃ καταπτώσει.

Διὰ τῆς ἁλματικῆς προόδου τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης νέαι ἰδέαι ἀνέθαλον, νέα εἴδωλα ἐστήθησαν, καὶ πλήρης μεταμόρφωσις ἐπῆλθεν ἐν τῇ ἰατρικῇ· ἀλλ' ἡ ἑλληνικὴ ἰατρικὴ ἐπιστήμη δὲν ἀπώλεσε τὰ δικαιώματα αὐτῆς. Οἱ θεμέλιοι λίθοι καὶ οἱ στυλοβάται τοῦ ἰατρικοῦ οἰκοδομήματος ἀνήκουσι καὶ θὰ ἀνήκωσιν αὐτῇ, διότι μέχρι σήμερον παρέμενον ἀμετακίνητοι, ὡς θὰ παραμείνωσι καὶ ἐσαεί, διότι φέρουσι πλέον τὴν σφραγῖδα τοῦ αἰωνίου, ἣν οὐδεμία δύναμις δύναται πλέον νὰ ἐξαλείψῃ. Οἱ δὲ γιγάντειοι ἐκεῖνοι δημιουργοὶ θέλουσιν ἐσαεὶ θάλλει, φωτίζοντες διὰ τῶν προϊόντων τῆς διανοίας των τὴν χαραχθεῖσαν ὑπ' ἐκείνων ἐν τῇ ἰατρικῇ ὁδόν, τὴν ὁδηγοῦσαν πρὸς ἀποκάλυψιν τῆς ἀληθείας.

ΣΤ´) ***Ἡ ἰατρικὴ ἐπὶ τουρκοκρατίας.*** Μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τῶν λοιπῶν σοφῶν καὶ οἱ δυνάμενοι τῶν ἰατρῶν μετενάστευσαν εἰς ἄλλα μέρη, ἰδίᾳ δὲ τὴν Ἰταλίαν. Μετ' ὀλίγον ἡ Ἑλλὰς παρέμεινεν ἄνευ ἰατρῶν ἐπιστημόνων, ἕρμαιον ἐμπειρικῶν καὶ ἀγυρτῶν, Τούρκων, Ἀλβανῶν, Ἰταλῶν, Γάλλων καὶ Ἑλλήνων. Πᾶσα παίδευσις ἰατρικὴ ἐξέλιπε, μόλις δὲ κατὰ τὸν ΙΘ´ αἰῶνα ἀνευρίσκομεν ἐν Ἀθήναις στοιχεῖα τινὰ ἰατρικῆς, διδασκόμενα εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Διονυσίου Πετράκη ἱδρυθὲν σχολεῖον. Ἐλαχίστη ἐπιστημονικὴ κίνησις ὑπελείφθη μόνον εἰς τὰ μὴ ὑπαχθέντα ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν μέρη, ἀναφέρεται δὲ μάλιστα ἐν Κερκύρᾳ καὶ διδασκαλία ἰατρικῶν τινων μαθημάτων ἐν δημοσίᾳ σχολῇ (1805—1824). Τῷ 1824 ἱδρύεται ἐν Κερκύρᾳ ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία, περιλαμβάνουσα ἐν ἀρχῇ μὲν ἰατρικὴν σχολήν, εἶτα δὲ καὶ φαρμακευτικήν, ἐν λειτουργίᾳ διατελέσασα μέχρι τοῦ 1864.

Εὐτυχῶς ὅμως κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο δὲν ἀπέλιπον καί τινες ἐπισήμονες ἰατροὶ ἐξαιρέτως μορφωθέντες ἐν τοῖς πανεπιστημίοις τῆς Δύσεως, ἐξ ὧν δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν κατὰ μὲν τὸν ΙΕ´ αἰῶνα τὸν *Ἀντώνιον Πυρόπουλον*, τὸν *Ἀμοιρούτσην* καὶ τὸν *Καρράριον*, κατὰ τὸν ΙΣΤ´ τὸν *Φόρδιον*, τὸν *Φουρλάνον*, τὸν *Ἰουστινιάνην*, τὸν *Καλοσύναν*, κατὰ τὸν ΙΖ´ τὸν *Κορέσιον*. τὸν *Δημ. Κιγάλαν*, τὸν *Κωτούνιον*, τὸν *Ἀλ. Μαυροκορδᾶτον*, τὸν *Βούλγαρην*, τὸν *Πρεδικάρην*, γράψαντας καί τινα ἰατρικὰ ἔργα. Ἀπὸ τοῦ ΙΗ´ αἰῶνος ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιστημόνων ἰατρῶν πληθύνεται, οὕτως ὥστε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ´ αἰῶνος τὸ ἀναγεννώμενον ἔθνος δὲν εὑρέθη ἄνευ τῆς ἀρωγῆς εὐαρίθμων μὲν ἀλλὰ λαμπρῶς μεμορφωμένων ἰατρῶν. Παρὰ τὰ ἰατρικὰ ταῦτα ἔργα καὶ λαϊκὰ ἰατρικὰ δημοσιεύματα ὡς τοῦ *Ἀγαπίου Λάνδου* ἐκδίδονται, κυρίως ὅμως αἱ χειρόγραφοι ἰατρικαὶ καὶ θεραπευτικαὶ συλλογαὶ («*ἰατροσόφια*») χρησιμεύουσιν ἔτι ὡς «*ἐγχειρίδια*» τῶν διαφόρων λυμαινομένων τὴν Ἑλλάδα καθόλου «*κομπογιαννιτῶν*» καὶ «*καλογιατρῶν*».

Ἡ ἀπουσία τῶν ἰατρῶν ἰδίᾳ καθίσταται αἰσθητὴ κατὰ τὸν περὶ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα. Παρὰ τὸ πλευρὸν ὅμως ἐμπείρων πρακτικῶν ἰατρῶν (*Γιατράκος*, *Πετιμεζᾶς* κτλ.) προσέρχονται καὶ ἐπιστήμονες ἰατροὶ (*Πύρρος* κτλ.) ἀλλὰ καὶ ξένοι φιλέλληνες ἰατροί, οἵτινες μετ' αὐτοθυσίας προσφέρουσι τὰς ὑπηρεσίας αὐτῶν εἰς τὴν ἀγωνιῶσαν πατρίδα Ἡ πρώτη βοήθεια χορηγεῖται διὰ τῶν ἁπλουστέρων μέσων, ἅτινα τότε διετίθεντο, εἴτε ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, εἴτε εἰς τὰ πλησίον χωρία καὶ μονάς. Καὶ αὗται δ' αἱ Ἑλληνίδες γυναῖκες ἀνα-

Digitized by Google

φέρονται ὅτι οὐ μικρὸν συνήργησαν εἰς τοῦτο. ἡρωϊκῶς πρωτοστατήσασαι παναχοῦ εἰς τὸ φιλάνθρωπον ἔργον τῆς νοσηλείας τῶν ἀγωνιστῶν.

Ζ) ***Ἡ ἰατρικὴ ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Ἀνεξαρτησίας μέχρι σήμερον.*** Ἅμα τῇ ἀνεξαρτησίᾳ αἱ ἰθύνουσαι τὰ τῆς Ἑλλάδος ἀρχαὶ ἀμέσως ᾐσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην τῆς ἱδρύσεως *«προπαρασκευαστικοῦ»* σχολείου, ὅπως διδαχθῶσιν ἐν αὐτῷ οἱ πλέον ἔμπειροι τῶν πρακτικῶν ἰατρῶν τὰ στοιχεῖα τῆς ἐπιστήμης. Οὕτως ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἤρξατο ἐνωρὶς μὲν ἀλλὰ καὶ δυσκόλως ἀπελευθερούμενος τῶν διαφόρων ἀγυρτῶν, ἀφ' ὧν κυρίως ἠλευθερώθη διὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου (31 Δεκεμβρίου 1836), τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας τῆς ἐν αὐτῷ ἰατρικῆς σχολῆς (1837—1838) καὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως ἀριθμοῦ τινος ἐπιστημόνων ἰατρῶν. Ἀπὸ τοῦ πρώτου διδάκτορος Ἀναστασίου Γούδα (1843) μέχρι σήμερον εἰς 11 περίπου χιλιάδας ἀνέρχονται οἱ λαβόντες τὸ δίπλωμα τοῦ ἰατροῦ, ἐξ ὧν καὶ περὶ τὰς 250 γυναῖκες, ὧν ἡ ἐγγραφὴ εἰς τὸ πανεπιστήμιον ἤρξατο ἀπὸ τοῦ 1896.

Ἡ ἰατρικὴ ὡς ἐπιστήμη. *Ἰατρικὴ σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου.* Κύρια μαθήματα διδασκόμενα ἐν αὐτῇ εἶναι ἀνατομία φυσιολογία, ἱστορία τῆς ἰατρικῆς καὶ εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἰατρικήν, παθολογικὴ ἀνατομική, φαρμακολογία, ἐγχειρητική, εἰδικὴ νοσολογία καὶ προπαιδευτικὴ κλινική, χειρουργικὴ παθολογία καὶ προπαιδευτικὴ κλινική, παθολογικὴ κλινικὴ (2 ἕδραι), χειρουργικὴ κλινικὴ (2 ἕδραι), μαιευτικὴ κλινικὴ (2 ἕδραι), γυναικολογικὴ κλινική, κλινικὴ παιδικῶν νοσημάτων, κλινικὴ ἀφροδισίων καὶ δερματικῶν νόσων, κλινικὴ νευρικῶν καὶ ψυχικῶν νόσων, ὀφθαλμιατρικὴ κλινική, ἀστυκλινική ἰατροδικαστικὴ καὶ τοξικολογία, νεωστὶ προστεθείσης καὶ ἕδρας θεραπευτικῆς. Πλὴν τούτων ὑπάρχουσιν ἔκτακτοι ἕδραι τῶν ἑξῆς μαθημάτων: ἱστολογίας καὶ ἐμβρυολογίας, ἀνθρωπολογίας, ὠτο-ρινο-λαρυγγολογίας, ὀρθοπεδικῆς, στοματολογίας καὶ μαιευτικῆς καὶ γυναικολογίας. Ὑφηγητικὸν προσωπικὸν διδάσκει πρὸς τοῖς ρηθεῖσι μαθήμασι καὶ βιολογικὴν χημείαν, οὐρολογίαν καὶ φυσικοθεραπείαν.

Ἡ διδασκαλία ἐν τῷ πανεπιστημίῳ διαρκεῖ 6 ἔτη, ἔχει δ' ὀργανωθῆ οὕτω, ὥστε μέρος μόνον τῶν μαθημάτων εἶναι ὑποχρεωτικὸν διὰ τοὺς φοιτητάς.

Οἱ ὑποψήφιοι μετ' ἐπιτυχίας ὑποστάντες τὴν ἐξέτασιν λαμβάνουσι τὸ πτυχίον αὐτῶν. Διὰ τὸν τίτλον τοῦ διδάκτορος ἀπαιτεῖται ὅπως συγγράψωσι διατριβὴν καὶ ὑποστηρίξωσι ταύτην ἐνώπιον τῆς σχολῆς.

Τὸ προσωπικὸν τῆς ἰατρικῆς σχολῆς ἀποτελεῖται ἐκ τακτικῶν καθηγητῶν, ἐκτάκτων, ὑφηγητῶν ἐντεταλμένων ἢ μή, ἐκλεγομένων πάντων διὰ διαγωνισμοῦ, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτῶν ἐργασιῶν, διοριζομένων δὲ διὰ τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας. Οἱ καθηγηταὶ μετὰ τὸ 70ὸν ἔτος ἀποχωροῦσι τῆς τακτικῆς διδασκαλίας, λαμβάνοντες τὸν τίτλον τοῦ «ὁμοτίμου». Ὁ κοσμήτωρ τῆς σχολῆς ἐκλέγεται δι' ἓν ἔτος ὑπὸ τῶν καθηγητῶν. Ἀριθμὸς ὡρισμένος ἐπιμελητῶν καὶ βοηθῶν ὑπάρχει εἰς ἑκάστην ἐργαστηριακὴν ἕδραν καὶ κλινικήν, εἰς ἃς προσλαμβάνεται ἐπὶ τούτοις ἑκάστοτε καὶ ἀριθμός τις φοιτητῶν πρὸς ἐξάσκησιν (*ἐξωτερι οἱ βοηθοί*).

Τὸ ὀδοντοϊατρικὸν σχολεῖον. Κατὰ τὸ ἄρθρον 5 τοῦ ἀπὸ 13 Μαΐου 1834 βασιλικοῦ διατάγματος ὁ θέλων ν' ἀσκήσῃ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ὀδοντοϊατροῦ ἔδει ν' ἀποδείξῃ, ὅτι ἐσπούδασε θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς τὸν κλάδον τοῦτον. Ἐν τούτοις παρὰ τὰς καταβληθείσας προσπαθείας, ἐκτὸς εὐαρίθμων ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ σπουδασάντων, δὲν ἠδυνήθη ἡ Ἑλλὰς νὰ ἔχῃ ἐπιστήμονας ὀδοντοϊατροὺς ἢ μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ὀδοντοϊατρικοῦ σχολείου ἐν Ἀθήναις (Νόμ. 2573 τῆς 23 Ἀπριλ. 1921), προσαρτηθέντος τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν. Τὰ πλειότερα τῶν μαθημάτων ἐν αὐτῷ διδάσκονται ὑπὸ τῶν τακτικῶν καθηγητῶν τῆς ἰατρικῆς σχολῆς, τῶν λοιπῶν εἰδικῶν μαθημάτων διδασκομένων ὑπὸ καθηγητῶν τοῦ σχολείου ἢ διδασκάλων. Αἱ σπουδαὶ διαρκοῦσι 4 ἔτη, τὰ δὲ μαθήματα κανονίζονται συμφώνως τῷ ἀπὸ 7 Ὀκτωβρίου 1930 διατάγματι.

Φαρμακευτικὴ σχολή. Οἱ πρῶτοι ἐν Ἑλλάδι ἀσκήσαντες τὴν φαρμακευτικὴν προήρχοντο ἐκ ξένων πανεπιστημίων, ἰδίᾳ ἰταλικῶν, εἶτα δὲ ἐκ τῆς φαρμακευτικῆς σχολῆς τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας. Τὴν 15 Ἰουλίου 1838 ἱδρύετο ἕδρα φαρμακολογίας ἐν τῇ ἰατρικῇ σχολῇ τῶν Ἀθηνῶν, τὴν δὲ 4 Μαΐου 1839 ἡ *φαρμακευτικὴ σχολή*. Ἀπὸ τοῦ 1922 ἡ σχολὴ αὕτη ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς φυσικομαθηματικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἡ διδασκαλία διαρκεῖ 4 ἔτη. Μετὰ τὴν πρώτην ἐξέτασιν ὁ σπουδαστὴς λαμβάνει τὸ πτυχίον αὐτοῦ, εἶτα ὅμως ἀπαιτεῖται πρακτικὴ ἐξάσκησις ἔν τινι φαρμακείῳ ἐπὶ ἓν ἔτος πρὸς ἀπόκτησιν ἀδείας ἐξασκήσεως τοῦ ἐπαγγέλματος.

Στρατιωτικὴ ἰατρικὴ σχολή. Χάριν ἐκπαιδεύσεως τῶν μελλόντων στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν ἰατρῶν ἱδρύθη τῇ 30 Δεκεμβρίου 1925 ἡ σχολὴ αὕτη, διατελοῦσα ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν. Ἀπόφοιτοι γυμνασίου κατόπιν διαγωνισμοῦ προσλαμβάνονται ὡς ὑπότροφοι τοῦ κράτους ἐν τῇ σχολῇ, ἐν ᾗ τελεῖται καὶ ἡ στρατιωτικὴ αὐτῶν μόρφωσις. Τὰ ἰατρικὰ μαθήματα παρακολουθοῦσιν οὗτοι ἐν τῇ ἰατρικῇ σχολῇ τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Πρὸς περαιτέρω μετεκπαίδευσιν στρατιωτικῶν ἰατρῶν συνεστήθη ἔτι σχολή, προσηρτημένη τῷ 6ῳ στρατιωτικῷ νοσοκομείῳ, ἐν ᾗ ἀκολουθοῦνται μαθήματα ἐπὶ ἓν ἔτος.

Χάριν ἐκπαιδεύσεως μαιῶν ἔχει ἱδρυθῆ *μαιευτικὴ σχολὴ* (1891, 31 Ἀπριλίου), τελευταίως δὲ πάλιν συζητεῖται καὶ ἡ ἵδρυσις *κτηνιατρικῆς σχολῆς*. Νῦν μόνον ὑφίσταται σχολὴ μετεκπαιδεύσεως τῶν στρατιωτικῶν κτηνιάτρων, οἵτινες ἐν τῷ νοσοκομείῳ τῶν κτηνῶν ἀκολουθοῦσιν ἐπὶ πεντάμηνον εἰδικὰ μαθήματα.

Ἐργαστήρια, κλινικαί, μουσεῖα. Παρ' ἑκάστῃ τῶν πρακτικῶν ἑδρῶν τοῦ πανεπιστημίου καὶ ταῖς κλινικαῖς ἔχουσιν ἱδρυθῆ ἐργαστήρια ἐρευνῶν καὶ διδασκαλίας, ἔτι δὲ καὶ μουσεῖα, οἷα τὸ ἀνατομικόν, τὸ ἀνατομοπαθολογικόν, τὸ ἀνθρωπολογικόν, τὸ δερματολογικὸν καὶ ἀφροδισίων νόσων κλπ.

Αἱ κλινικαὶ τοῦ πανεπιστημίου στεγάζονται αἱ μὲν ἐν τῷ δημοτικῷ νοσοκομείῳ *«ἡ Ἐλπίς»*, αἱ δὲ ἐν τῷ *«Ἀρεταιείῳ»*, τῷ *Προσφυγικῷ νοσοκομείῳ* καὶ τῷ ἄρτι ἱδρυθέντι ἐν τοῖς νέοις πανεπιστημιακοῖς κτηρίοις *«Λαϊκῷ»*. Παρὰ ταῦτα ἡ μὲν παιδιατρικὴ κλινικὴ στεγάζεται εἰς τὸ νοσοκομεῖον *Ἁγ. Σοφία*, ἡ κλινικὴ τῶν ἀφροδισίων καὶ δερματικῶν ἐν τῷ νοσοκομείῳ *Συγγροῦ*, ἡ νευρολογικὴ καὶ ψυχιατρικὴ ἐν τῷ *«Αἰγινητείῳ»*, αἱ μαιευτικαὶ εἰς 2 μαιευτήρια, ἡ ὀφθαλμολογικὴ εἰς τὸ ὀφθαλμιατρεῖον, ἡ δὲ ἀστυκλινικὴ εἰς ἴδιον διαμέρισμα. Τέλος διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν φοιτητῶν περὶ τὴν φυματιολογίαν παρεχωρήθησαν νεωστὶ κλίναι τινὲς ἐν τῇ *«Σωτηρίᾳ»*.

Ἰατρικαὶ ἑταιρεῖαι. Τὴν τῷ πρώτῳ, τὴν 15 Ἀπριλίου 1835, ἱδρυθεῖσαν *φυσικοϊστορικὴν ἑταιρείαν*, διεδέχθη ταχέως ἡ ἐν Ἀθήναις *ἰατρικὴ ἑταιρεία* μέχρι σήμερον λίαν ἀξιεπαίνως μετὰ μεγάλου ζήλου ἐργαζομένη πρὸς πρόοδον τῆς ἑλληνικῆς ἰατρικῆς. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἤρξαντο παρὰ ταύτῃ ἱδρυόμεναι καὶ πλεῖσται ἄλλαι εἰδικαὶ ἑταιρεῖαι, ὡς ἡ ἰατρο-χειρουργική, ἡ τῆς ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς, ἡ χειρουργική, ἡ ὀφθαλμολογική, ἡ ἀνθρωπολογική, ἡ παιδιατρικὴ ἡ μαιευτικὴ καὶ γυναικολογικὴ κτλ., μεγάλως συντείνουσαι εἰς τὴν πρόοδον ταύτην.

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἐν τῇ τάξει τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καθωρίσθησαν μέχρι τοῦδε 7 ἕδραι ἰατρικαί, ἃς κατέχουσιν οἱ καθηγηταὶ Γ. Σκλαβοῦνος, Μ. Κατσαρᾶ, Γ. Φωκᾶς, Γ. Ἰωακείμογλου, Σ. Δοντᾶς, Ἀρ. Κούζης καὶ Μ. Γερουλᾶνος.

Συνέδρια ἰατρικά. Ἐπὶ τὴν πρόοδον τῆς ἰατρικῆς οὐ σμικρὰν ἐπίδρασιν ἔσχον καί τινα πανελλήνια συνέδρια, ὧν τὸ πρῶτον (1882) καὶ δεύτερον (1887) τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ καθηγητοῦ Α. Ἀναγνωστάκη, προέδρου τῆς ἐν Ἀθήναις ἰατρικῆς ἑταιρείας, ὑπὸ ταύτης συγκληθέντα ἐν Ἀθήναις. Τὸ τρίτον καὶ τέταρτον καὶ πέμπτον συνῆλθον πάλιν ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῶν καθηγητῶν Νικολαΐδου, Χατζημιχάλη καὶ Μαγγίνα. Μετὰ ταῦτα συνεκλήθησαν δύο εἰδικὰ συνέδρια τῆς φυματιώσεως, ὧν τὸ πρῶτον ἐν Ἀθήναις, τὸ δ' ἕτερον ἐν Βόλῳ, τῇ πρωτοβουλίᾳ δὲ τοῦ πανελληνίου ἰατρικοῦ συλλόγου ἰατρικὰ συνέδρια ἐν Θεσσαλονίκῃ (1926) καὶ Πάτραις (1927). Παρὰ ταῦτα ἐγένετο συνέδριον ὑγιεινῆς ὑπὸ τοῦ ἰατρικοῦ συλλόγου Ἀθηνῶν, εἰδικὰ δέ τινα ὀδοντοϊατρῶν καὶ φαρμακοποιῶν, καὶ εἰδικὸν περὶ τῆς ἐν Μακεδονίᾳ ἑλονοσίας ἐν Θεσσαλονίκῃ, συνέρχεται δὲ καὶ εἰδικὸν συνέδριον τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς ἰατρικῆς ἐν Ἀθήναις κατὰ Μάϊον τοῦ 1935.

Ἀγῶνες ἰατρικοί. Οἱ πρῶτοι ἱδρύθησαν ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις ἰατρικῆς ἑταιρείας. Τὸ 1840 χρυσοῦν μετάλλιον, χορηγηθὲν ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ὄθωνος, ἀπονέμεται εἰς τὴν περὶ κινίνης καὶ ἑλονοσίας πραγματείαν τοῦ Γάλλου καθηγητοῦ Piorry· εἶτα, ἐλθὼν ἐκ Πετρουπόλεως, ὁ Δ. Βερναρδάκης ἱδρύει, τῷ 1860, ἀγῶνα ἰατρικόν, μετὰ δὲ ἓν ἔτος ὁ Γ. Συμβουλίδης, στρατιωτικὸς ἰατρὸς ἐν Ρωσσίᾳ καθιστᾷ τρίτον, διατηρούμενον μέχρι σήμερον, μεγάλως δὲ συντείναντα εἰς πρόοδον τῆς ἑλληνικῆς ἰατρικῆς διὰ τῆς ἐπιβραβεύσεως ἐξαιρέτων ἐργασιῶν. Παρὰ τοὺς ἐπιστημονικοὺς τούτους ἀγῶνας δέον νὰ μνημονεύσωμεν τοὺς τοῦ Ἀμερικανοῦ Cotting, τὸν Μαγγίνειον, ἔτι δὲ καὶ τὸν τοῦ ἰατροῦ Μαυρογιάννη καὶ Κωμανοῦ πασᾶ καὶ ἰατροῦ Κοντολέοντος, τελουμένους ὑπὸ τῆς ἰατρικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Ἰατρικὸς τύπος. Ἅμα τῇ ἱδρύσει τῆς ἐν Ἀθήναις ἰατρικῆς ἑταιρείας (5 Ἰουνίου 1835), ἤρξατο ἐκδιδόμενον ἄριστον περιοδικὸν «ὁ Ἀσκληπιός» (1836—1874 μετά τινων διακοπῶν), εἶτα ὁ «Νέος Ἀσκληπιός» (1842—1847 μετὰ διακοπῶν) καὶ «Ἡ Ἰατρικὴ μέλισσα» (1853—1865 μετά τινων διακοπῶν). Τὰ περιοδικὰ ταῦτα μεγάλως, ὄντως, συνήργησαν εἰς τὴν περαιτέρω μόρφωσιν τῶν παλαιοτέρων Ἑλλήνων ἰατρῶν. Ἔκτοτε ὁ ἰατρικὸς τύπος ἔλαβε μείζονα καὶ ἐπιστημονικωτέραν ἔξαρσιν, ἰδιαιτέρας δὲ μνείας χρήζουσι τὰ περιοδικὰ «Ἰατρικὴ Πρόοδος» ἐκδιδόμενον ὑπὸ Ι. Φουστάνου καὶ «Ἀρχεῖα Ἰατρικῆς» ὑπὸ Ἀρ. Κούζη. Νῦν ἐξακολουθοῦσιν ἐκδιδόμενα «Ὁ Πρακτικὸς ἰατρός», «Ἰατρικὰ Χρονικά», «Κλινική», «Ἀσκληπιός», «Ἑλληνικὴ ἰατρική», «Ἰατρικαὶ Ἀθῆναι», ὡς καὶ ἐπαγγελματικά τινα οἷον ἡ «Ἰατρικὴ Ἐφημερίς».

Βιβλιοθῆκαι καὶ βιβλιολογία. Βιβλιοθήκη ἰατρική, ἀξία τοῦ ὀνόματος αὐτῆς, δὲν ὑπάρχει. Ἡ ἐν τῷ κεντρικῷ πανεπιστημιακῷ ἱδρύματι ὑπάρχουσα (ἰατρικὸν σπουδαστήριον), γενομένη τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ καθηγητοῦ ***Ἀρ. Κούζη***, περιλαμβάνει δεκάδα περίπου χιλιάδων τόμων, δυστυχῶς ὅμως ὡς τὰ πολλὰ παλαιοτέρων, διότι ἡ πρόσκτησις τῶν νεωτέρων καθίσταται δύσκολος, ἕνεκα τῆς ὑπὸ τοῦ πανεπιστημίου χορηγουμένης πενιχροτάτης πρὸς τοῦτο πιστώσεως. Τὴν ἔλλειψιν ταύτην ἀναπληροῦσιν ἐν μέρει αἱ βιβλιοθῆκαι τῶν ἐργαστηρίων καὶ κλινικῶν, αἵτινες πλουτίζονται, ἀναλόγως ἐπίσης τῶν πιστώσεων, διὰ τῶν ἐγκριτωτέρων πραγματειῶν. Διὰ τὰς μελέτας τῶν φοιτητῶν τῆς ἰατρικῆς λειτουργεῖ ἐν τῇ λέσχῃ τῶν φοιτητῶν βιβλιοθήκη, ἀποτελουμένη κυρίως ἐκ συγγραμμάτων διδακτικῶν.

Ἡ πρώτη ἰατρικὴ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1917, ὁπότε ὁ καθηγητὴς Ἀρ. Κούζης ἐξέδοτο τὸ πρῶτον μέρος καταλόγου, περιλαμβάνοντος τὰ ἐκδοθέντα ἰατρικὰ βιβλία ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Δέον νὰ μνημονεύσωμεν καὶ τὰς κατόπιν ἐκδοθείσας βιβλιογραφίας τοῦ καθηγητοῦ Πολίτη καὶ τὰς δημοσιευομένας ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς ἰατρικῆς ἑταιρείας Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Κ. Μέρμηγκα, ὡς καὶ τὴν εἰδικὴν βιβλιογραφίαν τὴν ἀφορῶσαν τὴν γυναικολογίαν καὶ μαιευτικήν, τὴν δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ὑφηγητοῦ Τ. Ἀδριανάκου.

Ἡ ἰατρικὴ ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς ὑγιειονομικῆς ὀργανώσεως. Ἡ πρώτη ὑγιειονομικὴ ὀργάνωσις τοῦ κράτους ὀφείλεται εἰς τὸν βασιλέα Ὄθωνα καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ κατελθόντας εἰς Ἑλλάδα Γερμανοὺς ἰατρούς. Γνωρίζοντες οὗτοι ὅτι ἡ δημοσία ὑγιεινὴ εἶναι τὸ θεμέλιον ἐφ' οὗ στηρίζεται ἡ ἰσχὺς τοῦ κράτους καὶ ὅτι τὰ ἀφορῶντα τὴν ὑγιείαν ἔχρῃζον συντόνου μερίμνης καὶ ὁλοκληρωτικῆς διοργανώσεως, προέβησαν ἐν ἀρχῇ μὲν εἰς ἔκδοσιν τοῦ ἀπὸ 13-25 Ἀπριλίου 1835 Βασιλικοῦ Διατάγματος, τοῦ προνοήσαντος περὶ ἱδρύσεως ὑγιειονομικῶν καταστημάτων, περὶ καταπολεμήσεως τῶν ἐπιδημικῶν νόσων, περὶ ἱδρύσεως νοσοκομείων, φρενοκομείων καὶ νεκροταφείων, περὶ λειτουργίας σχολείου ἰατρικοῦ, καὶ ἐποπτείας ἰατρῶν, κτηνιάτρων καὶ φαρμακοποιῶν κτλ. Ἡ λαμπρὰ αὕτη ὑγιειονομικὴ νομοθεσία, τεθεῖσα μικρὸν κατὰ μικρὸν ἐν ἐφαρμογῇ, παρὰ τὰ ἐλάχιστα μέσα, ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῆς ὑγιειονομικῆς ὀργανώσεως τοῦ κράτους. Ἐκ τῶν μετὰ ταῦτα δημοσιευθέντων νόμων οἱ μᾶλλον ἐνδιαφέροντες ὑπῆρξαν οἱ περὶ νομαρχιακῶν ἰατρῶν (30 Οκτωβρίου 1833), περὶ πωλήσεως φαρμάκων (19 Μαρτίου 1835), περὶ προφυλάξεως ἀπὸ λοιμωδῶν νόσων (24 Φεβρ. 1835 καὶ 31 Δεκεμβρίου 1836), περὶ δαμαλισμοῦ (4 Ἀπριλ. 1835), περὶ διοργανώσεως νεκροταφείων, νεκροσκοπίας (13 Μαρτίου 1835) καὶ ἐνταφιασμοῦ, ὡς καὶ ὁ κανονισμὸς τῶν ὑγιειονομείων.

Δι' ἑτέρου Β. Δ. τῆς 13 Μαΐου 1834 ἱδρύετο τὸ *Ἰατροσυνέδριον*, ὑπαγόμενον εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν γραμματείας. Τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐξ ἑνὸς προέδρου καὶ 6 μελῶν, ὧν 4 ἰατροί, 2 φαρμακοποιοὶ καὶ 1-2 κτηνίατροι. Κύριον δὲ ἔργον εἶχε τὴν ἀνωτάτην ἐποπτείαν ἐπὶ παντὸς ἀφορῶντος τὴν ἰατρικὴν καὶ τὴν ὑποβολὴν εἰς ἐξετάσεις πάντων τῶν ὡς τὰ πολλὰ ἐμπειρικῶν ἰατρῶν, χειρούργων, ὀδοντοϊατρῶν, κτηνιάτρων, φαρμακοποιῶν καὶ μαιῶν, τῶν ἐξασκούντων τὸ ἐπάγγελμα αὐτῶν ἐν Ἑλλάδι. Πρῶτος πρόεδρος τοῦ ἰατροσυνεδρίου ὑπῆρξεν ὁ ἰδιαίτερος ἰατρὸς τοῦ Ὄθωνος Κάρολος Βίμπμερ, εἰς ὃν ὀφείλεται πράγματι ἡ πρώτη συστηματικὴ ὀργάνωσις τῆς χώρας, πρῶτα δὲ μέλη αὐτοῦ οἱ ἰατροὶ Τράϊμπερ, κατόπιν γενικὸς ἀρχίατρος τοῦ στρατοῦ, ὁ Γεωργιάδης Λευκίας, ὁ κατόπιν καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου, ὁ Νικολαΐδης Λεβαδεύς, ὁ ἀρχιφαρμακοποιὸς καὶ εἶτα καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Ξαβέριος Λάνδερερ καὶ ὁ στρατιωτικὸς φαρμακοποιὸς Μάν. Μετ' ὀλίγον διὰ τοῦ ἀπὸ 18/30 Μαΐου 1835 βασιλικοῦ διατάγματος τῆς ἀντιβασιλείας, τῇ προτάσει τοῦ γραμματέως τῶν Ἐσωτερικῶν Ἰωάννου Κωλέττη, ἱδρύθη ἐν Ἀθήναις καὶ τὸ πρῶτον θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν σχολεῖον τῆς χειρουργικῆς καὶ μαιευτικῆς, πρὸς μετεκπαίδευσιν τῶν ἱκανωτέρων ἐκ τῶν ἐμπειρικῶν ἰατρῶν καὶ διδασκαλίαν τῆς ἰατρικῆς.

Τὸ ἰατροσυνέδριον ἐξακολουθεῖ μέχρι τῆς σήμερον νὰ ᾖ τὸ ἀνώτερον συμβουλευτικὸν σῶμα, προκειμένου περὶ ζητημάτων δημοσίας ὑγείας, ὑπάγεται δὲ νῦν εἰς τὸ ὑπουργεῖον Κρατικῆς Ὑγιεινῆς καὶ Ἀντιλήψεως, ἀποσπασθέν, ἅμα τῇ ἱδρύσει τούτου, ἀπὸ τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν. Εἰς τοῦτο ὀφείλονται πολλοὶ ὑγιειονομικοὶ νόμοι, ὡς ὁ τῆς ἱδρύσεως τοῦ σχολείου μαιῶν (1857), τῆς ἐπιβλέψεως τῶν κοινῶν γυναικῶν (1856), τῶν ἐπιβαλλομένων καθάρσεων ἐν καιρῷ ἐπιδημιῶν (1857), περὶ ἐπιβλέψεως φαρμακείων, φρενοκομείων, τελευταίως δὲ τῆς κινίνης τοῦ κράτους, τῆς ἱδρύσεως γραφείων σχολικῆς ὑγιεινῆς (1908), ἀσφαλίσεως ἐργατῶν, ὡρῶν ἐργασίας (νόμος ΓΦΛΔ') καὶ τέλος τῆς ἐξασκήσεως τοῦ ἰατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἐν Ἑλλάδι (ΔΞΓ'), **κτλ.**

Digitized by Google

Μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Βίπμερ ἐξ Ἑλλάδος πρόεδροι τοῦ ἰατροσυνεδρίου ἐγένοντο οἱ Τράϊμπερ, Βοῦρος, Ὀρφανίδης, Χαιζημιχάλης, εἶτα δὲ ὁ ἀρχίατρος τῆς Αὐλῆς ἀείμνηστος Κωνσταντῖνος Σάββας, ὁ πραγματικὸς ἀναδιοργανωτὴς τῶν ὑγιειονομικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ κράτους, καὶ τέλος οἱ καθηγηταὶ Λοῦρος καὶ Φωτεινός. Προσήκει ὅπως παρὰ τούτους τονισθῶσιν αἱ μεγάλαι ὑπηρεσίαι, ἃς προσέφερεν εἰς τὴν δημοσίαν ὑγιείαν ὁ γενικὸς γραμματεὺς τοῦ ἰατροσυνεδρίου Βασίλειος Πατρίκιος. Τῷ 1922 τὸ ἰατροσυνέδριον μετωνομάσθη «Ἀνώτατον ὑγιειονομικὸν συμβούλιον» (Νόμος 2882 τῆς 16 Ἰουλίου 1922).

Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἡ διεύθυνσις τῆς ὑγιειονομικῆς ὑπηρεσίας ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῶν Ἐσωτερικῶν ἀνετίθετο ἢ εἰς ἰατροσυνέδρους ἢ εἰς τμηματάρχας, οὐχὶ σπανίως μὴ ἰατρούς, ἀπὸ τοῦ 1914 ὅμως ἤρξατο ἡ ἀνάθεσις εἰς εἰδικωτέρους ἰατρούς, συμβαλόντας εἰς τὴν περαιτέρω ὀργάνωσιν τῆς δημοσίας ὑγιείας διὰ τῆς δημοσιεύσεως νόμων οἷοι ὁ τῆς ἐπιβλέψεως τῆς δημοσίας ὑγιείας (νόμ. 346), τῆς ἱδρύσεως χημικῶν ἐργαστηρίων τοῦ κράτους (νόμ. 62), τῆς ἱδρύσεως δαμαλιδοκομείου καὶ λυσσιατρείου (νόμ. 384), μορφώσεως ἀπολυμαντῶν, κτλ. Μετὰ τὸν πόλεμον του 1912 ἰδία ὑγιειονομικὴ διεύθυνσις ἱδρύθη καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ.

Ἐν τούτοις τινὲς τῶν ὑγιειονομικῶν ὑπηρεσιῶν διέμειναν ἀπεσπασμέναι παρὰ διαφόροις ἄλλοις ὑπουργείοις. Οὕτως ὁ κατὰ τῶν ἑλωδῶν νόσων ἀγὼν ἐξηκολούθησεν ἐπί τινα χρόνον διενεργούμενος δι' εἰδικοῦ τμήματος τοῦ ὑπουργείου τῆς Συγκοινωνίας, ἡ σχολικὴ ὑγιεινὴ καὶ ἡ σωματικὴ ἀγωγὴ ἐξακολουθοῦσι καὶ νῦν ἔτι λειτουργοῦσαι ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῆς Παιδείας, οἱ ἰατροδικασταὶ καὶ ἡ ὑγιειονομικὴ ὑπηρεσία τῶν φυλακῶν ὑπάγονται εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῆς Δικαιοσύνης, εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν ἡ κινίνη τοῦ κράτους, εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας ἡ ὑγιειονομικὴ ὑπηρεσία τῶν ἰαματικῶν ὑδάτων καὶ ἡ ὑγιεινὴ ἐπίβλεψις τῶν ἐργατῶν καὶ τοῦ ἐμπορίου ναυτιλίας. Ὁ καταμερισμὸς οὗτος τῶν διαφόρων ὑπηρεσιῶν ἀνὰ τὰ διάφορα ὑπουργεῖα δὲν δύναται βεβαίως νὰ ᾖ ἐπ' ἀγαθῷ τῆς ὅλης ὑγιειονομικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κράτους, δι' ὃ ὀρθῶς κατ' Ἰούλιον τοῦ 1922 ἐπεζητήθη ἡ μεταφορὰ πασῶν τούτων τῶν ὑγιειονομικῶν ὑπηρεσιῶν εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῆς Ὑγιεινῆς. Δυστυχῶς ὅμως, διὰ διατάγματος τῆς ἐπαναστάσεως τῆς 13 Δεκεμβρίου 1922, ὁ νόμος οὗτος κατηργήθη, πλεῖσται δὲ τῶν ὑπηρεσιῶν ἐκείνων ἐξακολουθοῦσι ἔτι λειτουργοῦσαι μακρὰν τοῦ ἁρμοδίου κέντρου.

Ἡ ἵδρυσις τοῦ ὑπουργείου τῆς Ὑγιεινῆς, ὀφειλομένη εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ καθηγητοῦ Σάββα, ἀπετέλεσε σπουδαιότατον σταθμὸν ἐν τῇ καθόλου ἱστορίᾳ τῆς ὑγιειονομικῆς ὀργανώσεως τοῦ κράτους. Τὸ διὰ τῆς ἱδρύσεως ὅμως τοῦ ὑπουργείου τούτου προσδοκώμενον ἀποτέλεσμα δὲν ἐπῆλθεν εἰσέτι, παρὰ τὰς ἀξιεπαίνους ὄντως προσπαθείας ἀνδρῶν τῆς περιωπῆς τοῦ Βενιζέλου, τοῦ Χρηστομάνου, Δοξιάδου, Παπᾶ, κτλ. καὶ τῶν διευθυντῶν τοῦ ὑπουργείου Μπένση, Κοπανάρη. Τοῦτο ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰς πλείστας μεταβολάς, τὰς ἐπελθούσας εἰς τὸ ὑπουργεῖον τοῦτο, ὁτὲ μὲν διὰ συνενώσεως τούτου πρὸς τὸ ὑπουργεῖον τῆς Δημοσίας Ἀντιλήψεως, ὁτὲ δὲ ἀποχωρισμοῦ τούτου ἀπ' ἐκείνου, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἀνάθεσιν ἐνίοτε τούτου ὑπὸ τῆς πολιτικῆς εἰς πρόσωπα μὴ ἁρμόδια, μὴ γνωρίζοντα ὡς ἔδει τὰ σοβαρώτατα ζητήματα, ἅτινα ὀφείλουσι ν' ἀντιμετωπίσωσι καὶ λύσωσιν.

Ὀργάνωσις καὶ διεύθυνσις τῆς ὑγιειονομικῆς ὑπηρεσίας. Τὸ ὑπουργεῖον τῆς Κρατικῆς Ὑγιεινῆς καὶ Ἀντιλήψεως, ἱδρυθέν, ὡς εἴρηται, τῷ 1928 (Νομ. 3718), ἀπετέλεσε τὸ κέντρον τῶν ὑγιειονομικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ κράτους, εἶτα ἀπεχωρίσθη τούτου τῷ 1929 τὸ ὑπουργεῖον τῆς Ὑγιεινῆς (νόμ. 4172), ἵνα τοῦτο τελικῶς ὑπαχθῇ, καὶ πάλιν, ὑπ' ἐκεῖνο, τῆς ὑπηρεσίας τῆς ἀφορώσης τὴν ὑγιεινὴν ὑπαχθείσης ὑπὸ ὑφυπουργόν.

Ἡ ἀνωτέρα ὑγιειονομικὴ ὑπηρεσία ἐν τῷ ὑπουργείῳ ἐπιτελεῖται διὰ τῆς διευθύνσεως τῆς ὑγιεινῆς, ὑφ' ἣν ὑπάγεται: α) τὸ τμῆμα τῶν λοιμωδῶν νόσων, β) τὸ τμῆμα δημοσίας ὑγείας καὶ γ) τὸ τμῆμα τῆς δημοσίας ἀντιλήψεως. Ἡ ὑγιειονομικὴ ἐπιθεώρησις ἐπιτυγχάνεται διὰ τῶν τριῶν ὑγιειονομικῶν ἐπιθεωρητῶν.

Τὸ ἀνώτατον ὑγιειονομικὸν συμβούλιον, περὶ οὗ ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἑδράζει ἐν τῷ ὑπουργείῳ καὶ ἀποτελεῖται ἐκ μελῶν τακτικῶν καὶ ἐκτάκτων καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ᾖ τὸ ἀνώτερον συμβουλευτικὸν σῶμα τοῦ ὑπουργείου.

Ἡ ὑγιειονομικὴ ὑπηρεσία ἐν τῷ λοιπῷ κράτει ἐπιτελεῖται διὰ τῶν νομιάτρων, τῶν σχολικῶν ἰατρῶν, τῶν ὑδρολόγων ἰατρῶν, τῶν ἀστιάτρων, τῶν ἀστυκτηνιάτρων κτλ.

Ὑγιειονομικὴ σχολή. Αὕτη, προοριζομένη πρὸς ἐκπαίδευσιν καὶ μετεκπαίδευσιν ὑγιειονομικῶν ὑπαλλήλων (νόμ. 4069), εὕρηται ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἄγγλου ὑγιεινολόγου κ. Νόρμαν White, ἤρξατο δὲ νὰ λειτουργῇ τῇ 16 Μαρτίου 1931. Ἡ σχολὴ αὕτη ὀρθότερον θὰ ἦτο νὰ ἐθεωρεῖτο ὡς παράρτημα τῆς ἰατρικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου, διότι οὕτω καὶ ἡ διδασκαλία προσφορωτέρα θὰ ἦτο καὶ αἱ δαπάναι, αἵτινες εἶναι οὐ σμικραὶ (4.000.000 διὰ τὸ ἔτος 1932—1933), θὰ ἐμειοῦντο σημαντικῶς.

Ὑγιειονομικὴ ὑπηρεσία τῶν πολεμικῶν ὑπουργείων. Παρὰ τοῖς ὑπουργείοις τῶν Στρατιωτικῶν καὶ τῶν Ναυτικῶν ὑφίσταται διεύθυνσις τῆς ὑγιειονομικῆς ὑπηρεσίας, ἀποτελουμένη ἐκ 2 τμημάτων, ἰατρικοῦ καὶ φαρμακευτικοῦ, ἥτις διευθύνει πᾶν τὸ σχετιζόμενον πρὸς τὴν ὀργάνωσιν καὶ ἐπίβλεψιν τῆς ὑγιειονομικῆς ὑπηρεσίας τοῦ στρατοῦ τῆς ξηρᾶς, τῆς θαλάσσης καὶ τῆς ἀεροπορίας. Παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῶν Στρατιωτικῶν ὑφίσταται παρὰ τούτοις καὶ διεύθυνσις τῆς κτηνιατρικῆς ὑπηρεσίας. 425 στρατιωτικοὶ ἰατροὶ ὑπάρχουσι νῦν ἐν τῷ στρατῷ τῆς ξηρᾶς, ὧν οἱ βαθμοὶ ἀνθυπίατρος, ὑπίατρος, ἰατρός, ἐπίατρος, ἀρχίατρος, γεν. ἀρχίατρος καὶ ἀνώτερος γεν. ἀρχίατρος, ἀντιστοιχοῦντες πρὸς τοὺς βαθμοὺς ἀπὸ ἀνθυπολοχαγοῦ μέχρις ὑποστρατήγου.

Ἐν Ἑλλάδι ὑπάρχουσι 34 στρατιωτικὰ νοσοκομεῖα, ὧν 4 πρώτης τάξεως, καὶ ὧν τὸ ἀρχαιότερον εἶναι τὸ α' στρατιωτικὸν νοσοκομεῖον, ἱδρυθὲν τῷ 1825. Εἰς ἕκαστον σύνταγμα λειτουργεῖ παρὰ ταῦτα καὶ ἀναρρωτήριον.

Μεταξὺ τῶν παλαιοτέρων στρατιωτικῶν ἰατρῶν δέον νὰ ὀνομάσωμεν τοὺς ἀρχιάτρους Σοῦτσον, Μυκόνιον, Νικολαΐδην, Παπαϊωάννου, Παπαθεοδώρου, Λέκαν, Μανοῦσον, Χωματιανόν, Εὐστρατιάδην, Ἀναστασόπουλον, Τσονούκαν, Ἀραβαντινὸν κλπ., μεταξὺ δὲ τῶν κτηνιάτρων τοὺς Πιλάβιον καὶ Πετρίδην.

Τὸ ναυτικὸν μέχρι τινὸς προσελάμβανε τοὺς ὑγιειονομικοὺς ἀξιωματικοὺς διὰ διαγωνισμοῦ, νῦν δ' ὅμως ἐκ τῶν ἀποφοίτων τῆς ὑγιειονομικῆς σχολῆς. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ναυτικῶν ἰατρῶν εἶναι περίπου 50. Ὑπάρχουσι 3 νοσοκομεῖα ναυτικά· τούτων τὸ πρῶτον καὶ τὸ ἀρχαιότερον, ἱδρυθὲν πρὸ 47 ἐτῶν ὑπὸ τοῦ ἀρχιάτρου Σωνιέ, εὕρηται εἰς τὸν ναύσταθμον, τὸ δεύτερον ἐν Πειραιεῖ, λειτουργοῦν ἐν τῷ παλαιῷ ρωσικῷ νοσοκομείῳ, καὶ τὸ τρίτον ἐν Πόρῳ. Οἱ ναυτικοὶ φαρμακοποιοὶ εἶναι 6—8 τὸν ἀριθμόν.

Μεταξὺ τῶν ναυτικῶν ἰατρῶν δέον νὰ ὀνομάσωμεν τὸν Κάρολον Ραϊνόλδον, τὸν διαπρεπῆ ἐκδότην καὶ ὑπομνηματιστὴν ἔργων τινῶν τοῦ Ἱπποκράτους, γεννηθέντα ἐν Αννοβέρῳ τῷ 1805 καὶ θανόντα ἐν Πειραιεῖ τῷ 1876, τὸν Saunier, ἰατρὸν τοῦ βασιλέως Ὄθωνος, υἱὸν τοῦ φιλέλληνος Γάλλου στρατηγοῦ καὶ μητρὸς Ἑλληνίδος, τὸν Μητσάκην, τὸν ἀρχίατρον καὶ ἀκαδημαϊκὸν Πέτρον Ἀποστολίδην (Παῦλον Νιρβάναν), τὸν Γ. Ισαγρῆν, τὸν Παντελόπουλον, Παδελόπουλον, Μωραϊτογιάννην κτλ.

Δημοτικαὶ ὑγιεινομικαὶ ὑπηρεσίαι. Ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῶν δημάρχων καὶ τῶν προέδρων τῶν κοινοτήτων, οἵτινες ἐν Ἑλλάδι συνηθέστατα εἶναι καὶ ἰατροί, λειτουργεῖ ὑγιειονομικὴ ὑπηρεσία χάριν τῆς ὑγιείας τῶν κατοίκων καὶ πρὸς ἐφαρμογὴν τῶν ὑγιειονομικῶν νόμων. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἰατρῶν τῶν δήμων καὶ τῶν κοινοτήτων ἀνέρχεται εἰς 400. Εἰς τοὺς μεγαλυτέρους δήμους ἡ ὑγιειονομικὴ ὑπηρεσία εἶναι πληρεστέρα, ὡς π. χ. ἐν Ἀθήναις, ἔνθα αὕτη περιλαμβάνει πλῆρες ὑγιειονομικὸν κέντρον καὶ δημοτικὰ ἰατρεῖα.

Νοσοκομεῖα καὶ ἰατρεῖα. Ἡ Ἑλλὰς ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει ἐσκέφθη ἀμέσως καὶ περὶ τῆς προστασίας τῶν πασχόντων κατοίκων. Καὶ τὸ πρῶτον περίθαλψις νοσούντων παρεσχέθη ἐν τῷ νοσοκομείῳ «Ἡ Ἐλπίς» καὶ ἐν τῷ Α' στρατιωτικῷ νοσοκομείῳ, εἶτα ὅμως ταχέως ηὐξήθη ὁ ἀριθμὸς τῶν κλινῶν, τὸ μὲν διὰ μετασκευῆς οἰκιῶν εἰς νοσοκομεῖα, τὸ δὲ διὰ οἰκοδομῆς νέων τοιούτων. Τινὰ μάλιστα τῶν νεωτέρων νοσοκομείων (Ἀνδρέου Συγγροῦ, Εὐαγγελισμός, Νοσοκομεῖον Ἐρυθροῦ Σταυροῦ, Μαιευτήριον Κας Βενιζέλου) εἶναι πράγματι ἐφάμιλλα τῶν λαμπροτέρων τῆς Δύσεως.

Τὰ κυριώτερα τῶν νῦν θεραπευτικῶν ἱδρυμάτων εἶναι τὰ ἑξῆς:

α) *Πανεπιστημίου*

Ἀστυκλινικὴ	κλῖναι	17
Ἀρεταίειον	»	110
Κλινικὴ γυναικολογικὴ	»	90
«Ἁγία Σοφία» παίδων	»	75
Ὀφθαλμιατρεῖον	»	—
ἐν ὅλῳ	»	292

β) *Κρατικὰ*

α')	Γενικὰ νοσοκομεῖα 17	»	1753
β')	Ἀντιφυματικὰ καὶ ἰατρεῖα		
	1) ἐν Ἀθήναις «Σωτηρία»	»	1364
	2) Ἀσβεστοχωρίου	»	412
	3) Χανίων	»	176
γ')	Κλινικαὶ ψυχιατρικαὶ 4 (ἐν Ἀθήναις, Κερκύρᾳ καὶ Χανίοις)	»	1990
δ')	Κλινικαὶ ἀφροδισίων νόσων 6	»	604
ε')	Νοσοκομεῖα λοιμωδῶν νόσων (ἐν Ἀθήναις καὶ Θεσσαλονίκῃ)	»	152
ς')	Λεπροκομεῖα 2	»	446
ζ')	Μαιευτήριον ἐν Θεσσαλονίκῃ	»	60
η')	» » Ἀθήναις	»	80
θ')	Ὀφθαλμιατρεῖον ἐν Χίῳ	»	5
	ἐν ὅλῳ	»	7044

Νοσοκομεῖα δημοτικὰ καὶ κοινοτικ

α')	Γενικὰ 29	κλῖναι	2111
β')	Ἀντιφυματικὰ καὶ σανατόρια 8	»	57
γ')	Ψυχιατρεῖα 2	»	115
δ')	Δερματικῶν καὶ ἀφροδισίων	»	12
ε')	Λοιμωδῶν νόσων 2	»	28
ς')	Λεπροκομεῖα 2	»	96
ζ')	Μαιευτήρια 2	»	30
	ἐν ὅλῳ	»	2449

Φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα, ἄσυλα κτλ.

α')	Γενικὰ 23	»	1847
β')	Ἀντιφυματικὰ καὶ σανατόρια 5	»	271
γ')	Ψυχιατρικὰ	»	606
	ἐν ὅλῳ	»	2724

Ἰατρεῖα

α')	Λαϊκὰ	34
β')	Ἀγροτικὰ	60
γ')	Ἀντιφυματικὰ	2
δ')	Ἀντιτραχωματικὰ	12
ε')	Ἀντιαφροδισιακὰ	12
	Σαθμοὶ ἀντιλυσσικῆς θεραπείας	4

Τινὰ τῶν νοσοκομείων ὀφείλονται εἰς ξένην ἐπικουρίαν, οἷον τὰ Γαλλικὰ νοσοκομεῖα ἐν Ἀθήναις, Θεσσαλονίκῃ, Σύρῳ, Γενιτσοῖς, τὸ Ἰταλικὸν νοσοκομεῖον ἐν Θεσσαλονίκῃ, τὸ νοσοκομεῖον τῶν Ἀμερικανίδων ἐν Πειραιεῖ (κλῖναι 50) καὶ ἐν Ξάνθῃ (κλῖναι 48). Πάντα τὰ ἱδρύματα ταῦτα ὑπόκεινται εἰς τὸν ἔλεγχον τοῦ ὑπουργείου τῆς Ὑγιεινῆς (διάταγμα 13 Ὀκτωβρίου 1925 καὶ 18 Ἰανουαρίου 1926), οἱ δὲ ἐσωτερικοὶ καὶ ἐξωτερικοὶ ἰατροὶ τούτων ἐκλέγονται διὰ διαγωνισμοῦ συμφώνως τῷ νόμῳ 4734 τῆς 13 Ἀπριλίου 1930. Εἰδικὴ δωρεὰν περίθαλψις καθ' ὡρισμένας ὥρας παρέχεται εἰς ἀπόρους ἀσθενεῖς εἰς πάντα σχεδὸν τὰ ρηθέντα ἱδρύματα.

Ἑλληνικὸς Ἐρυθρὸς Σταυρός. Ἡ περίθαλψις τῶν τραυματιῶν ἐν Ἑλλάδι ἤρξατο ἤδη ἀπὸ τῶν πολέμων περὶ ἀνεξαρτησίας ἐκτελουμένη ὑπὸ ἐμπειρικῶν ἢ διπλωματούχων ἰατρῶν ἢ ἰατρινῶν. Ἀλλ' ἡ βελτίωσις τῆς θέσεως τῶν τραυματιῶν καὶ ἀσθενῶν κατὰ τὸν πόλεμον χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς 22 Ἰανουαρίου 1877, ὁπότε καὶ ἡ Ἑλλάς, τῇ πρωτοβουλίᾳ τῆς βασιλίσσης Ὄλγας, συμετέσχεν εἰς τὴν σύμβασιν τῆς Γενεύης. Ἡ ὀργάνωσις αὕτη, συμπληροῦσα τὴν ὑγιειονομικὴν τοῦ στρατοῦ ὑπηρεσίαν, οὐ μόνον κατώρθωσε νὰ προσφέρῃ μεγίστας ὑπηρεσίας κατὰ τοὺς πολέμους, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλας τὰς ἐν καιρῷ εἰρήνης ἐπελθούσας ἐπιδημίας καὶ θεομηνίας.

Τῷ 1825 ὁ Ἐρυθρὸς Σταυρὸς ἵδρυσε τὸν Ἐρυθρὸν Σταυρὸν τῆς Νεότητος, τῷ 1911 σχολὴν νοσοκόμων καὶ τῷ 1930 ἄριστον νοσοκομεῖον διὰ δαπάνης τῶν Κοργιαλενίου καὶ Μπενάκη.

Ἰνστιτοῦτον Παστὲρ Ἀθηνῶν. Ἱδρυθὲν τῷ 1920 ὑπὸ τοῦ κράτους ἐπὶ γηπέδου ἀγορασθέντος ὑπὸ τοῦ Ζαχάρωφ, ἤρξατο τῶν ἐργασιῶν αὐτοῦ παριστάμενου τοῦ καθηγητοῦ Καλμέτ, ὡς ἀντιπροσώπου τοῦ Ἰνστιτούτου Παστὲρ τῶν Παρισίων. Εἷς εἰδικὸς ἐπιστήμων, ἐκλεγόμενος ὑπὸ τοῦ ἰνστιτούτου τούτου καὶ ἐγκρινόμενος ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀθήναις διοικητικοῦ συμβουλίου τοῦ ἱδρύματος, ἀναλαμβάνει τὴν διεύθυνσιν τούτου. Ὁ σκοπὸς τοῦ ἰνστιτούτου μεταξὺ ἄλλων εἶναι νὰ σπουδάσῃ τὰς λοιμώδεις νόσους ἐν Ἑλλάδι, νὰ παρασκευάζῃ δὲ θεραπευτικοὺς καὶ προφυλακτικοὺς ὀροὺς καὶ ἐμβόλια. Παράρτημα τούτου ὑπάρχει ἐν Θεσσαλονίκῃ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν προστασίαν τοῦ παιδίου ἐν Ἑλλάδι δέον νὰ τονισθῇ τὸ ἐξαίρετον ἔργον τοῦ Πατριωτικοῦ Ἱδρύματος. (Περὶ τῆς θνητότητος καὶ τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῶν λοιμωδῶν νόσων κλπ. βλ. κεφ. Γ' *Πολιτικὴ Γεωγραφία*—Δημοσία Ὑγεία]

Τὸ ἰατρικὸν ἐπάγγελμα. *Ἐξάσκησις ἐπαγγέλματος.* Ἡ ἐξάσκησις τοῦ ἰατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἔχει κανονισθῆ διὰ τοῦ νόμου ΔΞΓ' τοῦ 1912. Οὐδεὶς ἐν Ἑλλάδι δύναται νὰ ἀσκήσῃ τὸ ἰατρικὸν ἐπάγγελμα, ἂν μὴ κέκτηται πτυχίον ἰατρικῆς ἀνεγνωρισμένης σχολῆς. Οἱ ὀδοντοϊατροὶ ἀπαιτεῖται ὅπως κέκτηνται ὅμοιον ὀδοντοϊατρικοῦ σχολείου, οἱ δὲ κτηνίατροι κτηνιατρικῆς σχολῆς, ἐπὶ τούτοις δ' ὅμως καὶ ἄδειαν τοῦ ἰατροσυνεδρίου (διάταγμα 28 Ἀπριλίου 1909). Πρὸς ἄσκησιν τοῦ φαρμακευτικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπαιτεῖται, ἐκτὸς τοῦ πτυχίου, ἄδεια ἐπίσης τοῦ ἰατροσυνεδρίου μετὰ ἄσκησιν μονοετῆ παρὰ φαρμακείῳ καὶ ἐξετάσεις (νόμος 4334 τοῦ 1929).

Αἱ μαῖαι ἐπίσης δέον νὰ κέκτηνται ἄδειαν τοῦ ἰατροσυνεδρίου, μετὰ παρακολούθησιν τῶν μαθημάτων τῆς μαιευτικῆς σχολῆς καὶ εὐδοκίμους ἐξετάσεις. Ἄδεια ἀνάλογος ἀπαιτεῖται καὶ διὰ νοσοκόμους, μαλάκτας καὶ ἀπολυμαντὰς (νόμος 4063 τῆς 13 Φεβρουαρίου 1912).

Πάντως οὗτοι ἐντὸς μηνὸς μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν αὐτῶν ἔν τινι πόλει ἢ χωρίῳ, δέον νὰ δηλώσωσι τοῦτο εἰς τὰς ἀρχάς, πρὸς ἐγγραφὴν (διάταγμα 7 Ὀκτωβρίου 1925) ἐν εἰδικῷ καταλόγῳ. Ἀπαγορεύεται ὅμως ἡ ταυτόχρονος ἐξάσκησις ἰατρικῆς καὶ φαρμακευτικῆς, ἐπιτρεπομένης ταύτης μόνον ἔνθα δεν ὑφίσταται ἔτι φαρμακεῖον.

Τὸ ἰατρικὸν προσωπικὸν ἐν γένει ὑποχρεοῦται

Digitized by Google

νὰ κοινοποιῇ πρὸς τὰς ἀρχὰς πᾶν κροῦσμα λοιμώδους νόσου (διάταγμα 3 Μαΐου 1921).

Οἱ ξένοι ἰατροὶ δὲν δύνανται νὰ ἀσκήσωσι τὸ ἐπάγγελμα αὐτῶν ἢ ὑφιστάμενοι ἐξετάσεις ἐν ἑλληνικῇ γλώσσῃ πρὸ τῆς ἰατρικῆς σχολῆς (διάταγμα 6 Ἰουνίου 1923 καὶ 1 Ὀκτωβρίου 1923).

Εἰδικοὶ ἰατροί. Πρὸς κανονισμὸν τῶν εἰδικοτήτων ἐξεδόθη τὸ βασιλικὸν διάταγμα τῆς 17 Αὐγούστου 1930, δι' οὗ ὁρίζονται αἱ ἑξῆς εἰδικότητες: 1) παθολόγος, 2) χειρουργός, 3) μαιευτὴρ-γυναικολόγος, 4) ἀφροδισιολόγος καὶ δερματολόγος, 5) νευρολόγος-ψυχίατρος, 6) ὠτο-ρινο-λαρυγγολόγος, 7) ὀρθοπεδικός, 8) ὀφθαλμίατρος, 9) φυσικοθεραπευτής, 10) μικροβιολόγος, 11) ἰατροδικαστὴς καὶ 12) οὐρολόγος.

Ἀριθμὸς τῶν ἰατρῶν. Τῷ 1930 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἰατρῶν ἐν Ἑλλάδι ἦν 5.209, ὧν 69 γυναῖκες, ἐν Ἀθήναις δ' ἐξήσκουν 1.461, ὧν 35 γυναῖκες.

Ἡ ἀντιμισθία τῶν ἰατρῶν κανονίζεται συμφώνως κειμένῃ διατιμήσει (Νόμ. ΔΞΓ' καὶ 2235), ἡ δὲ φορολογία αὐτῶν ἀναλόγως τῆς πελατείας αὐτῶν. Εἰδικαὶ διατάξεις κανονίζουσιν ἐπίσης τὰ τῆς ἐξασκήσεως τοῦ ἐπαγγέλματος τῶν ὀδοντοϊατρῶν, κτηνιάτρων, φαρμακοποιῶν καὶ μαιῶν.

Στρατιωτικὴ ὑπηρεσία. Ὁ Ἕλλην ἰατρός, ὡς καὶ πᾶς ἄλλος πολίτης, ὑποχρεοῦται νὰ ὑπηρετήσῃ εἰς τὸ στράτευμα κατὰ τὸ 20ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ. Οὗτος μόνον ἐπὶ τρεῖς μῆνας ὑπηρετεῖ ὡς νοσοκόμος ἁπλοῦς, εἶτα ὅμως τὸ λοιπὸν τῆς θητείας αὐτοῦ ὑπηρετεῖ ὡς ἀνθυπίατρος.

Ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα. Διὰ τὴν ὑπεράσπισιν τῶν ἐπαγγελματικῶν αὐτῶν συμφερόντων οἱ ἰατροὶ συνέστησαν τοῦτο μὲν ἰατρικοὺς συλλόγους κατὰ τόπους (92 νῦν τὸν ἀριθμόν), τοῦτο δὲ *πανελλήνιον σύνδεσμον* ἑδρεύοντα ἐν Ἀθήναις καὶ ἀποτελούμενον ἐκ 18 μελῶν. Ἀνάλογοι σύνδεσμοι ὑπάρχουσιν ὀδοντοϊατρῶν (30 τὸν ἀριθμὸν) καὶ φαρμακοποιῶν (51). Πειθαρχικὸν συμβούλιον ἐκλεγόμενον ὑπὸ τῶν συλλόγων τούτων ἐπιβλέπει καὶ τιμωρεῖ τὰς παραβάσεις τῶν κειμένων διατάξεων.

Ταμεῖον ἀλληλοβοηθείας καὶ συντάξεως. Ἀπὸ μακροῦ χρόνου ὑφίστατο ταμεῖον ἀλληλοβοηθείας χάριν τῶν ἀπόρων καὶ πασχόντων ἰατρῶν. Τελευταίως δ' ὅμως διὰ διατάγματος τῆς 8 Ἀπριλίου 1925, τροποποιηθέντος διὰ τοῦ νόμου 5333, ἱδρύθη καὶ ταμεῖον συντάξεως, ἐπιβληθέντος ἰατροσήμου καὶ φαρμακοσήμου, καθορισθεισῶν ἅμα καὶ χρηματικῶν καταβολῶν ἐκ μέρους τῶν μετόχων τοῦ ταμείου.

Τῶν *ἰδιωτικῶν ἰατρικῶν ἐργαστηρίων καὶ θεραπευτηρίων* ἡ λειτουργία κανονίζεται δι' εἰδικῶν διαταγμάτων (18 Ὀκτωβρίου 1923 καὶ 18 Ἰανουαρίου 1925), δι' ἄλλων δὲ τιμωρεῖται καὶ ἡ παράνομος ἐξάσκησις τοῦ ἐπαγγέλματος.

Βιομηχανία φαρμακευτικῶν εἰδῶν. Μεγάλην πρόοδον ἀποτελεῖ ἡ ἵδρυσις τοῦ ἀρίστου συνεταιρισμοῦ ἰατρῶν καὶ φαρμακοποιῶν «Σπές», ἔτι δὲ καὶ ἄλλων ἐργαστηρίων χημικῶν καὶ φαρμακευτικῶν προϊόντων, οἷον τῆς ἑταιρείας Σάνιτας, Παστέρ, χρωματουργείων Πειραιῶς καὶ Δαμβέργη.

Οἱ Ἕλληνες ἰατροὶ ἐν τῇ ξένῃ καὶ ὡς πολιτικοί, φιλόλογοι, λογογράφοι καὶ ποιηταί. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὡς εἴρηται, πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων ἰατρῶν φεύγοντες ἐγκατεστάθησαν ἐν τῇ Δύσει, ἔνθα καὶ κατέλαβον θέσεις ἐπισήμους· οὕτω ὡς καθηγηταὶ διαφόρων πανεπιστημίων διεκρίθησαν οἱ Δελαδέτσιμας, Ζωγράφος, Στρατόνικος, Χαρβούρης ἐν Παδούῃ, ὁ Κωτούνιος ἐν Βολωνίᾳ, ὁ Σκιαδᾶς ἐν Μόσχᾳ κλπ. Ἄλλοι Ἕλληνες ἰατροὶ ἐγένοντο ἰατροὶ βασιλέων, ὡς π. χ. ὁ Ροδοκανάκης, τοῦ βασιλέως Καρόλου τοῦ Α' καὶ Ἰακώβου Β' τῆς Ἀγγλίας, ὁ Φραντζῆς τοῦ βασιλέως Δὸν Πέτρου Α' ἐν Λισσαβῶνι, ὁ Πολυκαλᾶς, ὁ Ἀρσάκιος, ἢ σουλτάνων καὶ πριγκίπων, ὡς κατὰ νεωτέρους χρόνους ὁ Ζαμπακὸς πασᾶς, ὁ Μαυρογένης πασᾶς, ὁ Κωμανὸς πασᾶς κλπ. Καὶ κατὰ νεωτέρους δὲ χρόνους καθηγηταὶ πανεπιστημίων ξένων ἀναφέρονται οὐκ ὀλίγοι, ἐξ ὧν ἀναφέρομεν τοὺς Πανᾶν καὶ Δαμασκηνὸν ἐν Παρισίοις, τὸν Ροσόλυμον ἐν Μόσχᾳ, τὸν Φωκᾶν ἐν Λίλλῃ κτλ.

Πλεῖστοι τῶν Ἑλλήνων ἰατρῶν διεκρίθησαν ὡσαύτως ὡς ὑπέροχοι πολιτικοὶ ἄνδρες, οἷον ὁ Καποδίστριας, ὡς πρωθυπουργοὶ (Κωλέττης) ὡς ὑπουργοὶ (Λομβάρδος, Ζαΐμης) ἢ βουλευταί, γερουσιασταί, διπλωμάται, δήμαρχοι κτλ. Εἰς τούτους, ὡς ἀντιπροσώπους τοῦ λαοῦ, ὀφείλονται κατὰ μέγα μέρος καὶ ἡ ἐν τῇ βουλῇ καὶ ταῖς συνελεύσεσι μετὰ πολλῆς ἐπιτυχίας λύσις πλείστων τῶν ζητημάτων τῶν ἀφορώντων εἰς τὸ ἰατρικὸν ἐπάγγελμα καὶ τὴν ὑγιειονομικὴν ὀργάνωσιν.

Πολλοὶ ἐπίσης τῶν Ἑλλήνων ἰατρῶν διεκρίθησαν καὶ ὡς ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, πατριάρχαι, μητροπολῖται, ἐπίσκοποι κλπ., ὡς ὁ πατριάρχης Μελέτιος Πηγᾶς, ὁ ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν Μελέτιος, ὁ Διονύσιος Πύρρος, ὁ Πετράκης κλπ. Τέλος δὲ οὐ σμικρὸς ἀριθμὸς αὐτῶν καὶ ὡς ἄριστοι φιλόλογοι, λογογράφοι, ποιηταί, ὡς ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὁ Ἰωάννης Βηλαρᾶς, ὁ Γεώργιος Γεννάδιος, ὁ Ἀθ. Χρηστόπουλος, ὁ Ἀλέξ. Πασπάτης, ὁ ἀκαδημαϊκὸς Παῦλος Νιρβάνας κλπ.

Συνελόντι εἰπεῖν, ἡ Ἑλλὰς μετὰ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν δουλείας καταστᾶσα τέλος ἐλευθέρα, ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην ὡς οἷόν τε ταχέως νὰ λάβῃ τὰ μᾶλλον τελεσφόρα μέτρα πρὸς προάσπισιν τῆς ὑγιείας τῆς χώρας καὶ πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν μελλόντων ἰατρῶν. Δέον νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι παρὰ τὴν ἀνεπάρκειαν τῶν χορηγηθέντων χρηματικῶν μέσων, ἡ προσπάθεια αὕτη ἐπέτυχε σημαντικῶς. Ἰδίᾳ δὲ διὰ τῆς ἱδρύσεως τῶν νέων πανεπιστημιακῶν ἐργαστηρίων καὶ τῆς προσθήκης νέων κλινικῶν ἡ διδασκαλία τῆς ἰατρικῆς ἐγένετο πολλῷ πληρεστέρα, ἀνταποκρινομένη νῦν πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης. Καίτοι πλεῖστα χρῄζουσι συμπληρώσεως, δύναταί τις νὰ ἐλπίζῃ τὸ αὐτὸ ἐν προσεχεστάτῳ μέλλοντι καὶ διὰ τὴν πλήρη ὑγιειονομικὴν ὀργάνωσιν τοῦ κράτους, διότι οὐδέποτε ἔπαυσαν αἱ ἐπιτυχεῖς καὶ περὶ ταύτης φροντίδες.

ΑΡ. Π. ΚΟΥΖΗΣ

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ. Ἡ λαογραφία ὡς ἐπιστήμη εἶναι δημιουργία τῶν νεωτέρων χρόνων. Ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ἤρχισαν οἱ λόγιοι ἐν Εὐρώπῃ νὰ στρέφουν τὰ βλέμματά των πρὸς τὸν λαὸν καὶ νὰ περισυλλέγουν καὶ ἐξετάζουν ὅ,τι ἄξιον προσοχῆς τὰ ᾄσματα καὶ τὰ παραμύθια καὶ τὰ ἔθιμα αὐτοῦ. Τὴν κίνησιν ταύτην περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐνίσχυσε πολὺ καὶ ὁ ἐν ἀκμῇ τότε εὑρισκόμενος ρωμαντισμὸς ἰδίως ἐν Γερμανίᾳ, ἐνῷ ἐν Ἀγγλίᾳ ὑπερίσχυε μᾶλλον τὸ ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον, καθ' ὅσον τά τε ἔθιμα καὶ τὰ λογοτεχνήματα τοῦ λαοῦ ἐθεωρήθησαν ὡς λείψανα παλαιοτέρων περιόδων καὶ ἐκαλοῦντο «λαϊκαὶ ἀρχαιότητες» (popular antiquities). Κυρίως ὅμως αὐτοτέλειαν ὡς ἐπιστήμη ἀπέκτησεν ἡ λαογραφία, ἀφ' ὅτου ὁ Ἄγγλος ἀρχαιολόγος G. Thoms ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Menton προέτεινεν ἀντὶ τοῦ ὀνόματος «λαϊκαὶ ἀρχαιότητες», τὸ ὄνομα Folk-lore, τὸ ὁποῖον καὶ ἀπέβη τὸ ὄνομα τῆς νέας ἐπιστήμης, συγκεντρωσάσης ὅλας τὰς σχετικὰς πρὸς τὰ πνευματικὰ τοῦ λαοῦ προϊόντα μελέτας. Τὴν βαθυτέραν ἐπιστημονικὴν αὐτῆς δικαιολογίαν εὗρεν ὀλίγον βραδύτερον εἰς τὸν περὶ ἐπιβιώσεως καὶ ἐπιβιωμάτων ἐν τῇ ἐξελίξει τοῦ πολιτισμοῦ νόμον τοῦ Ἄγγλου ἀνθρωπολόγου Tylor, ὁρισθεῖσα ὡς ἐπιστήμη τῶν κατὰ παράδοσιν λόγων καὶ πράξεων τοῦ λαοῦ, ἤτοι αὐτῶν τούτων τῶν ἐπιβιωμάτων. Οὕτω παρὰ τοῖς Ἄγγλοις ἡ λαογραφία παρέμεινε πάντοτε ἱστορικὴ κυρίως ἐπιστήμη, ὑπὸ τὴν μορφὴν δὲ ταύτην εἰργάσθη καὶ ἐργάζεται σχεδὸν μέχρι σήμερον. Ἀντιθέτως, παρὰ τοῖς Γερμανοῖς, μετὰ τὴν πρότασιν τοῦ ὀνόματος Volkskunde δι' αὐτήν, ἔλαβεν εὐρυτάτην ἔκτασιν, θεωρηθεῖσα ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐπιστήμη τοῦ λαοῦ, μὴ ἐξαιρουμένων μηδὲ τῶν φυσικῶν αὐτοῦ γνωρισμάτων. Μετὰ πολλὰς συζητήσεις καὶ πολὺν σάλον μεταξὺ τῆς στενωτέρας ἱστορικῆς ἀντιλήψεως καὶ τῆς εὐρυτάτης τῶν Γερμανῶν, τὰ πράγματα τείνουν νὰ λάβουν τὴν ὀρθὴν αὐτῶν θέσιν μεταξὺ τῶν δύο ἀντιλήψεων, τῆς καθαρῶς ἱστορικῆς καὶ τῆς γενικῆς, ἀποκρουσθεισῶν μὲν ἀφ' ἑνὸς τῶν περὶ τῶν φυσικῶν γνωρισμάτων καὶ ἰδιοτήτων τοῦ λαοῦ μελετῶν ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς λαογραφίας, ἀναγνωρισθέντος ὅμως ἀφ' ἑτέρου ὅτι τὰ ἐπιβιώματα δὲν ἀποτελοῦσι πάντοτε νεκρὰ ὑπολείμματα, ἀλλὰ συνήθως ζωντανὰς ἐκδηλώσεις ἀκμαίων εἰσέτι παρὰ τῷ λαῷ ψυχικῶν ἰδιοτήτων. Οὕτως ἡ λαογραφία δύναται σήμερον νὰ ὁρισθῇ ὡς ἡ ἐπιστήμη τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ βίου τοῦ λαοῦ, ὅσαι φέρουν χαρακτῆρα ἀπρόσωπον καὶ ὁμαδικὸν ἢ κατὰ παράδοσιν. Παρ' ὅλην ὅμως τὴν νεότητα τῆς λαογραφίας ἐν Εὐρώπῃ, ἡ ὕπαρξις αὐτῆς ἐν Ἑλλάδι, ὡς παρατηρήσεως τοῦ βίου τοῦ λαοῦ καὶ ἔν τινι μέτρῳ καὶ ὡς ἐπιστήμης καὶ ὑπὸ τὴν γενικωτέραν ἔννοιαν τῆς μελέτης τοῦ πνευματικοῦ καὶ ὑλικοῦ βίου τῶν λαῶν καὶ ὑπὸ τὴν ἱστορικὴν ἔννοα τῆς ἐπιστήμης τῶν ἐπιβιωμάτων, εἶναι ὑπολίαν παλαιά.

Ἡ λαογραφία παρὰ τοῖς ἀρχαίοις. Ἡ παρατήρησις τοῦ βίου τῶν λαῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις εἶναι παλαιοτάτη, ἀφορμὴν δ' εἰς αὐτὴν ἔδωκε πιθανώτατα τὸ φιλοτάξιδον τοῦ Ἕλληνος καὶ ἡ ἐνωρὶς ἀναπτυχθεῖσα ἐμπορικὴ καὶ ἀποικιακὴ κίνησις ἰδίᾳ τῶν Ἰώνων. Ἤδη εἰς τὴν «Ἰλιάδα» γίνεται μνεία τῶν «ἀγαυῶν Ἱππημολγῶν γαλακτοφάγων Ἀβίων τῶν δικαιοτάτων ἀνθρώπων», ἥτις ἐλέγχει παρατήρησιν διαίτης καὶ ἤθους λαῶν, ἡ δὲ «Ὀδύσσεια», ἔπος κατ' ἐξοχὴν ταξιδιωτικόν, πολλαχοῦ λαμβάνει ἀφορμὴν νὰ σημειώσῃ τὴν διαφορὰν τοῦ βίου τῶν διαφόρων ἀπολιτίστων μυθικῶν λαῶν, Λαιστρυγόνων, Κυκλώπων κτλ., ἐν σχέσει πρὸς τὸν βίον τὸν ἑλληνικόν. Ὁ Ὀδυσσεύς, ὅστις εἰς τὰς μακράς του πλάνας οὐ μόνον «πολλῶν ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα» ἀλλὰ «καὶ νόον ἔγνω», εἶναι ὁ τύπος τοῦ φιλοπεριέργου καὶ παρατηρητικοῦ Ἴωνος ταξιδευτοῦ. Ἐκτὸς τούτου πολυάριθμοι εἶναι αἱ εἰδήσεις, τὰς ὁποίας περιλαμβάνουσι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ βίου, μολονότι αὗται δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς παρατήρησις, ἀλλ' ἁπλῶς ὡς γνῶσις αὐτοῦ. Παρομοίας φύσεως πρὸς τὰς ὁμηρικὰς ταύτας εἰδήσεις εἶναι καὶ αἱ συστηματικώτεραι πληροφορίαι, τὰς ὁποίας μᾶς δίδει ὁ Ἡσίοδος εἰς τὸ ποίημά του «Ἔργα καὶ ἡμέραι». Τὸ ἔπος τοῦτο ἀποτελεῖ πλουσιωτάτην καὶ πολυτιμοτάτην πηγὴν διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ συγχρόνου τῷ ποιητῇ γεωργικοῦ βίου, χωρὶς ὅμως ἡ προσπάθεια τοῦ ποιητοῦ νὰ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς λαογραφική, διότι σκοπὸς αὐτῆς δὲν εἶναι ἡ παρατήρησις, ἀλλ' ἡ διδασκαλία. Ὁ γεωργικὸς δηλονότι βίος καὶ αἱ πρὸς αὐτὸν συναφεῖς τέχναι δὲν ἀποτελοῦν διὰ τὸν ποιητὴν ἀντικείμενον περιέργου παρατηρήσεως καὶ ἐξετάσεως, ἀλλά τι γνωστὸν καὶ δεδομένον, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ διδαχθῇ εἰς τοὺς ἄλλους.

Συστηματικωτέρα καὶ πλουσιωτέρα ἀποβαίνει ἡ παρατήρησις τῶν λαῶν εἰς τοὺς παλαιοτάτους Ἴωνας λογογράφους, τὸν Ἑκαταῖον τὸν Μιλήσιον, τὸν Χάρωνα τὸν Λαμψακηνόν, τὸν Ξάνθον κτλ. Ἐκ τῶν σποραδικῶς περισωθέντων ἀποσπασμάτων αὐτῶν, καὶ ἰδίως τοῦ πρώτου, καθίσταται φανερὸν ὅτι προσείλκυσε τὴν προσοχὴν αὐτῶν ἥ τε δίαιτα τῶν περιγραφομένων λαῶν, ἡ τροφὴ δηλονότι καὶ ἡ ἐνδυμασία καὶ ἡ κόμμωσις καὶ οἱ νόμοι, τουτέστι τὰ πάσης φύσεως ἔθιμα. Ἐκτὸς τούτου ἀφηγούμενοι κτίσεις πόλεων καὶ γενεαλογίας καὶ ἐν γένει τὴν μυθικὴν ἱστορίαν, προσέχουν καὶ περισυλλέγουν τοπικὰς παραδόσεις, τῶν ὁποίων ὁ χαρακτὴρ ὡς συνήθως εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μυθικός. Ἀρτιωτέραν παρατήρησιν εὑρίσκομεν εἰς τὸν Ἡρόδοτον, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ πλουσιωτάτην πηγὴν διὰ τὸν βίον τῶν ἀρχαίων λαῶν, πεπολιτισμένων καὶ ἀπολιτίστων, ὅσων ἐν τοῖς βιβλίοις αὐτοῦ ἔλαβεν ἀφορμὴν νὰ μνημονεύσῃ. Λαμβάνει δ' αὕτη παρ' αὐτῷ καὶ συστηματικώτερόν πως χαρακτῆρα, καθ' ὅσον ἐξετάζεται ἡ φύσις τῆς χώρας καὶ ὁ λαὸς καὶ ἡ ἱστορία αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον ἔχει, ἔπειτα δὲ ὁ ὑλικὸς αὐτοῦ βίος ἤ, ὡς λέγει ὁ ἴδιος, «ὁ τρόπος τῆς ζόης» ἢ «ἡ ζόη» ἢ «ἡ δίαιτα», καὶ τελευταῖον τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα αὐτοῦ, ἤ, ὡς λέγει ὁ ἴδιος, «οἱ νόμοι», εἰς τοὺς ὁποίους περιλαμβάνονται τά τε κοινωνικὰ ἔθιμα, ἤτοι ὁ γάμος, ἡ ἀνατροφὴ τῶν παίδων, τὰ συμπόσια κτλ., καὶ τὰ θρησκευτικά, ἤτοι τὰ περὶ τοὺς θεούς, θυσίας, μαντικήν, ὅρκους, νεκροὺς καὶ εἴ τι ἄλλο. Εἰς ταῦτα προστίθενται καὶ τὰ κατὰ τόπους «θωύματα» ἢ «θωυμάσια», ὅ,τι δηλονότι ὑπάρχει ἰδιαιτέρως ἀξιοπερίεργον καὶ ἀξιοθαύμαστον παρ' αὐτοῖς. Ἄξιαι σημειώσεως εἶναι καὶ αἱ συγκριτικαὶ παρατηρήσεις, τὰς ὁποίας ἐνιαχοῦ κάμνει μεταξὺ νομίμων βαρβαρικῶν ὁμοίων ἢ καὶ ἑλληνικῶν καὶ βαρβαρικῶν (ΣΤ' 58 κ. ἑ.). Ὀλίγον ὑστερώτερον ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Περὶ ἀέρων, ὑδάτων καὶ τόπων» συγγράμματος εἴτε εἶναι ὁ Ἱπποκράτης, εἴτε ἄλλος τις, προχωρῶν περαιτέρω προσπαθεῖ νὰ εὕρῃ τὴν αἰτίαν τῶν διαφορῶν, τὰς ὁποίας παρουσιάζει ἥ τε σωματικὴ διάπλασις καὶ ἡ φύσις καὶ ἡ δίαιτα καὶ οἱ νόμοι τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης. Εὑρίσκει δὲ ταύτην εἰς τὰς «μεταβολὰς τῶν ὡρέων καὶ τὴν φύσιν τῆς χώρης», ἤτοι εἰς τὰς κλιματολογικὰς καὶ γεωγραφικὰς συνθήκας, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον. Ἡ γνώμη αὕτη ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ἐθνολογικὴν θεωρίαν, τῆς ὁποίας τὸ κῦρος, παρ' ὅλας τὰς ἐπεκτάσεις ἢ περιορισμούς, οὓς ὑπέστη, ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ ἐν τῷ συνόλῳ ἀμείωτον.

Μετὰ τὸν Ἱπποκράτη ἡ παρατήρησις τῶν ξένων λαῶν, ἥτις ἦτο κυρίως ἰωνικὸν δημιούργημα, ἐπί τινα χρόνον ὑποχωρεῖ πρὸ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ πολιτικοῦ πνεύματος τῆς ἀττικῆς ἱστοριογραφίας, χωρὶς ὅμως νὰ λείψουν ἐξ ὁλοκλήρου δείγματα αὐτῆς. Οὕτως ὁ Ξενοφῶν εἰς τὴν «Ἀνάβασίν» του, ἂν καὶ σποραδικῶς καὶ ἄνευ συστήματος, σημειώνει ὅ,τι ἄξιον περιεργείας καὶ προσοχῆς εἶδε κατὰ τὴν στρατιωτικὴν αὐτοῦ περιπλάνησιν ἀνὰ τὴν Ἀσίαν καὶ τὴν Θρᾴκην. Εἰς ἀντιστάθμισμα τῆς ὑποχωρήσεως ταύτης ἀρχίζει ἡ ἐσωτερικὴ τῶν ἑλληνικῶν φύλων παρατήρησις, ἥτις εἶναι πλέον καὶ ἡ κυρίως λαογραφική, καθ' ὅσον ἡ τῶν ξένων λαῶν, κατ' οὐσίαν οὐχ διάφορος ταύτης, ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζεται ἐθνολογική. Ἡ ἐσωτερικὴ αὕτη παρατήρησις πιθανῶς εἶναι ἀπώτερον ἀποτέλεσμα τῶν ἐμφυλίων πολέμων, διότι αὐτοὶ κυρίως ἔδωκαν τὴν εὐκαιρίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀφορμὴν νὰ παρατηρηθοῦν ἀκριβέστερον αἱ ὑφιστάμεναι μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν φύλων διαφοραί, πρωτίστως μὲν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ πολιτεύματα, ἔπειτα δὲ καὶ ὡς πρὸς τὰ ἄλλα ἤθη. Ὁ πρῶτος δ' ὅστις συστηματικῶς ἐπεχείρησε νὰ περιγράψῃ πολιτείας καὶ ἤθη ἑλληνικὰ εἶναι ὁ μαθητὴς τοῦ Σωκράτους Κριτίας, εἰς τὰς ἐμμέτρους αὐτοῦ πολιτείας. Εἰς σῳζόμενον ἀπόσπασμα τῆς πολιτείας Λακεδαιμονίων περιγράφεται ὁ τρόπος τῆς πόσεως αὐτῶν ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὰ παρὰ τοῖς ἄλλοις Ἕλλησι κρατοῦντα. Ὀλίγον βραδύτερον ὁ Ξενοφῶν μᾶς δίδει τὴν Λακεδαιμονίων πολιτείαν καὶ ἄλλας, εἰς ἄλλα δὲ αὐτοῦ ἔργα μᾶς παρέχει καὶ ἄλλας πολυαρίθμους πληροφορίας περὶ τοῦ βίου τῶν ἀρχαίων. Αἱ πληροφορίαι ὅμως αὗται, μολονότι εἰς τὸν βίον τοῦ λαοῦ ἀναφερόμεναι, δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσι καὶ λαογραφικαί, καθ' ὅσον ὁ σκοπὸς αὐτῶν δὲν εἶναι λαογραφικός, ἀλλὰ διδακτικός, ὡς εἶναι καὶ τοῦ Ἡσιόδου.

Παρομοίας σποραδικὰς πληροφορίας εὑρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλους συγχρόνους συγγραφεῖς. Ἅπασα ὅμως ἡ παρατήρησις αὕτη εἶναι ἐξωτερική, στρέ-

Digitized by Google

φεται πρὸς τὰ ἀξιοπερίεργα μᾶλλον παρὰ πρὸς τὸ σύνολον τοῦ βίου καὶ στερεῖται ἐπιστημονικῶν βάσεων. Διὰ νὰ λάβη μορφὴν ἐπιστημονικήν, θὰ ἔπρεπε πρῶτον νὰ ἀναγνωρισθῇ ἡ ἔννοια τοῦ λαϊκοῦ ὡς ἐκδηλώσεως τοῦ βίου καὶ τῆς σκέψεως τῶν πολλῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν δημιουργίαν τῶν ὀλίγων, τῶν ὑπερόχων ἀτόμων, καὶ δεύτερον νὰ ἀναγνωρισθῇ ὁ χαρακτὴρ τοῦ κατὰ παράδοσιν. Ἀμφότερα ταῦτα ἔγιναν, ὀφείλονται δὲ εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, ὅστις κατὰ τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ δημιουργὸς τῆς λαογραφικῆς ἐπιστήμης, ὁσονδήποτε καὶ ἂν αἱ ἰδέαι αὐτοῦ δὲν συνετέλεσαν εἰς τὴν ἄμεσον δημιουργίαν αὐτῆς, ὅπως ἔγινε μὲ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας. Ἡ διάκρισις τῆς δόξης τῶν πολλῶν ἀπὸ τῆς λογικῆς σοφίας τῶν ὀλίγων προηγεῖται βεβαίως τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Ξενοφάνης καὶ οἱ πυθαγόρειοι καὶ οἱ σοφισταὶ ἀπέρριπτον μετὰ περιφρονήσεως τὴν δόξαν τῶν πολλῶν ὡς ψευδῆ καὶ ἀναξίαν λόγου, ἀντιθέτοντες πρὸς αὐτὴν τὴν ἀληθῆ γνῶσιν, ἥτις εἶναι μόνον τῶν ὀλίγων κτῆμα. Μόνον ὁ Παρμενίδης, μολονότι καὶ αὐτὸς πιστεύει ὅτι ἐν ταῖς δόξαις τῶν βροτῶν «οὐκ ἔνι πίστις ἀληθής», δὲν νομίζει ἄσκοπον καὶ τὴν ἐξέτασιν αὐτῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει ἀλήθειαν εἰς τὴν ἀναπόδεικτον δόξαν τῶν πολλῶν, ὡς ἐξ ἐμπειρίας προερχομένην, καὶ διὰ τοῦτο θεωρεῖ ταύτην ἀξίαν προσοχῆς· «ὥστε δεῖ, λέγει, προσέχειν τῶν ἐμπείρων καὶ πρεσβυτέρων ἢ φρονίμων ταῖς ἀναποδείκτοις φάσεσι καὶ δόξαις οὐχ ἧττον τῶν ἀποδείξεων· διὰ γὰρ τὸ ἔχειν ἐκ τῆς ἐμπειρίας ὄμμα ὁρῶσιν ὀρθῶς». Τὴν δόξαν ταύτην ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει ὡς πάτριον, ἀρχαίαν καὶ δημοτικήν, ἀναγνωρίζων οὕτω, ὡς ἄλλως φαίνεται καὶ ἐκ τῶν συμφραζομένων, καὶ τὸν κατὰ παράδοσιν, ἀλλὰ καὶ τὸν λαϊκόν, τὸν ὁμαδικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ νεωτέρα λαογραφικὴ ἐπιστήμη. Ἐπειδὴ δὲ πιστεύει εἰς τὴν αἰωνιότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀνακύκλησιν τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, ὅστις διανύων οἱονεὶ κύκλον ἀναπτύσσεται καὶ φθείρεται καὶ πάλιν ἀναπτύσσεται, ἀποφαίνεται ὅτι ἑκάστη τέχνη καὶ φιλοσοφία οὐχὶ ἅπαξ, ἀλλὰ πολλάκις εὑρέθη, αἱ δὲ σημεριναὶ δόξαι οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ αὐταὶ αὗται αἱ δόξαι αἱ παλαιαὶ περισωθεῖσαι ὡς λείψανα. Ἔτι σαφέστερον ἐκφράζεται περὶ τῶν παροιμιῶν, τὰς ὁποίας, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Συνεσίου, θεωρεῖ «ὡς «παλαιᾶς φιλοσοφίας ἐν ταῖς μεγίσταις ἀνθρώπων φθοραῖς ἀπολομένης ἐγκαταλείμματα περισωθέντα διὰ συντομίαν κα δεξιότητα». Οὕτως ὁ περίφημος περὶ ἐπιβιώσεως νόμος τοῦ Tylor εὑρίσκει τὸν πρόδρομον αὐτοῦ εἰς τὴν περὶ ἀνακυκλήσεως καὶ ἐγκαταλειμμάτων τοῦ πολιτισμοῦ θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους. Διὰ τοὺς λόγους τούτους ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀπορρίπτει τὴν δόξαν τῶν πολλῶν, ἀλλὰ συχνά, πρὶν προχωρήσῃ εἰς τὰς ἰδίας σκέψεις καὶ ἀποδείξεις, ἐξετάζει ταύτην, προσπαθῶν νὰ ἀνακαλύψῃ τὸν λανθάνοντα ἐν αὐτῇ πυρῆνα ἀληθείας. Τοῦτο ὅμως ἤγαγεν αὐτὸν εἰς καθαρὰν λαογραφικὴν ἔρευναν καὶ ἐργασίαν. Τοιαύτην τινὰ ἀπετέλει πρῶτον ἡ μὴ περισωθεῖσα δυστυχῶς συναγωγὴ παροιμιῶν. Ἔπειτα, ὡς λαογραφικὴ ἔρευνα δύναταί πως νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ ἡ μεγάλη περισυναγωγὴ τῶν κατὰ τόπους πολιτευμάτων, ἥτις ἐν μέρει ἀναγκαίως θὰ ἔφερε καὶ λαογραφικὸν χαρακτῆρα, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ συναγωγὴ βαρβαρικῶν νομίμων, καθὼς καὶ αἱ σποραδικαὶ μνεῖαι καὶ ἑρμηνεῖαι διαφόρων μύθων καὶ παραδόσεων. Πλὴν τῶν γενικῶν τούτων εἰς τὸν Ἀριστοτέλη ὀφείλομεν τὸν ἄριστον ὁρισμὸν τῆς παροιμίας καὶ τὴν διάκρισιν αὐτῆς ἀπὸ τῆς γνώμης, τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ αἰτιολογικοῦ χαρακτῆρος ἐνίων μύθων καὶ τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ἐν τῇ μυθικῇ δημιουργίᾳ, ἔτι δὲ καὶ τὸν ἀκριβῆ καθορισμὸν τῆς ἐννοίας τῶν βίων, ὡς ἀποτόκων τοῦ εἴδους τῆς τροφῆς.

Αἱ θεωρίαι αὗται τοῦ Ἀριστοτέλους, ἂν καὶ δὲν ἀπέληξαν, ὡς εἴπομεν, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτοτελοῦς λαογραφικῆς ἐπιστήμης, συνετέλεσαν ὅμως σπουδαιότατα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τε ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐθνολογικῆς καὶ λαογραφικῆς παρατηρήσεως. Ὁ Θεόφραστος συνεχίζει τὴν διδασκαλίαν τοῦ διδασκάλου περὶ ἀνακυκλήσεως τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ δὲ Δικαίαρχος, προχωρῶν περαιτέρω, προσπαθεῖ νὰ δώσῃ εἰκόνα τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, δεχόμενος ἐν ἀρχῇ βίον τινὰ ἐντελῶς φυσικόν, ἄνευ οἱασδήποτε τέχνης, ἐκ τοῦ ὁποίου βαθμηδὸν ὁ ἄνθρωπος ἔφθασε πρῶτον εἰς τὸν ποιμενικὸν βίον καὶ ἔπειτα εἰς τὸν γεωργικόν. Παρατηρεῖ δὲ καὶ οὗτος ὅτι οἱ φθάσαντες εἰς τὸν γεωργικὸν βίον διετήρησαν πολλὰ ἐκ τῶν προγενεστέρων βίων στοιχεῖα, ἄρα δέχεται τὴν ἐπιβίωσιν. Ἐκτὸς ὅμως τῆς θεωρίας ὁ Δικαίαρχος εἰς τὰ ἔργα του, καὶ δὴ εἰς τὸν «Βίον τῆς Ἑλλάδος», ἐξήτασε πλεῖστα ὅσα θέματα καθαρῶς λαογραφικά, ἑρμηνεύει παροιμίας καὶ τοπωνύμια, περισυλλέγει ἱστορικὰς παραδόσεις περιγράφει ἐνδύματα καὶ ἔθιμα καὶ ἐν γένει πραγματεύεται παντοίαν λαογραφικὴν ὕλην.

Μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς περιπατητικούς, πίστιν εἰς τὴν δόξαν τῶν πολλῶν ἀπέδωσαν οἱ στωϊκοί, οἵτινες καὶ ἐχρησιμοποίησαν αὐτὴν ὡς στοιχεῖον ἀποδείξεως τῶν ἰδίων θεωριῶν, ἑρμηνεύοντες καὶ πολλάκις παρερμηνεύοντες αὐτήν, δι' ἀλληγοριῶν, ἵνα προσαρμόσουν ταύτην εἰς αὐτάς, ὁσάκις ἀντέφασκον. Τὸ παράδειγμα τούτων ἠκολούθησαν βραδύτερον καὶ οἱ νεοπλατωνικοί, καὶ ἰδίως ὁ Πορφύριος καὶ οἱ νεοπυθαγόρειοι.

Περαιτέρω εἰς μὲν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνολογικῆς παρατηρήσεως συνετέλεσαν πολὺ καὶ αἱ κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, αἵτινες ἔφεραν τοὺς Ἕλληνας εἰς ἐπικοινωνίαν πρὸς λαοὺς ἐντελῶς ἀπολιτίστους, εἰς δὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς λαογραφικῆς τοῦτο μὲν τὸ φιλολογικὸν ἐνδιαφέρον τῶν φιλολόγων καὶ ποιητῶν, ὧν οἱ μὲν ἐζήτουν ἀπὸ τοῦ λαοῦ ἑρμηνεύματα διὰ τοὺς παλαιοὺς συγγραφεῖς, οἱ δὲ νέους μύθους, νέαν ὕλην διὰ τὴν ποίησίν των, τοῦτο δὲ καὶ ρωμαντισμός τις, τάσις τις πρὸς ἐπάνοδον εἰς τὸν φυσικώτερον βίον, οἷα π. χ. ἐκδηλοῦται παρὰ τῷ Θεοκρίτῳ, καὶ τέλος καὶ τὸ περιηγητικὸν καὶ τοπικὸν ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἀνεπτύχθη διὰ τὰς ἱστορικὰς πόλεις καὶ χώρας τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδος.

Ἐντεῦθεν κατὰ τὴν μετακλασσικὴν περίοδον μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἔχομεν πολυαρίθμους συγγραφὰς καὶ συγγραφεῖς, μὴ σῳζομένους δυστυχῶς, οἵτινες εἴτε συστηματικῶς περιγράφουσι τὸν νέον βίον διαφόρων ἐξωτικῶν λαῶν, εἴτε περισυλλέγουσι λαογραφικὴν ὕλην καὶ πραγματεύονται διάφορα ἐπὶ μέρους λαογραφικὰ θέματα, οἷον περὶ παροιμιῶν, μαντικῆς, θυσιῶν, σημασίας διαφόρων λέξεων καὶ ὀνομάτων, ἐθίμων κτλ., εἴτε καὶ περιγράφοντες τὴν Ἑλλάδα ἀποθησαυρίζουσι ποικίλας τοπικὰς παραδόσεις καὶ ἔθιμα. Τοιοῦτοι συγγραφεῖς, διὰ νὰ ἀναφέρω τοὺς σπουδαιοτάτους, εἶναι ὁ ναύαρχος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου Νέαρχος καὶ ἐν γένει οἱ περὶ τὸν Ἀλέξανδρον ἱστορικοί, οἵτινες παρέχουσι πλείονας πληροφορίας περὶ τῶν ἐν κατωτάτῃ βαθμῖδι τοῦ πολιτισμοῦ εὑρισκομένων παραθαλασσίων λαῶν τῆς Γεδρωσίας, ὁ Ἀγαθαρχίδης ὁ Κνίδιος, ὅστις ἐξετάζει λεπτομερῶς τὰ τοῦ βίου τῶν περὶ τὴν Ερυθρὰν θάλασσαν ἀφρικανικῶν πρωτογονικῶν λαῶν, ὁ Πολέμων ὁ περιηγητής, ὅστις πλὴν τῆς περιηγήσεως τῆς Ἑλλάδος, ἐν ᾗ πολλὰ λαογραφικὰ συνήγαγεν, ἐπραγματεύθη καὶ διάφορα ἐπὶ μέρους λαογραφικὰ θέματα, οἷον: «Περὶ τοῦ Διὸς κῳδίου», «Περὶ ἀδόξων ὀνομάτων», «Περὶ θαυμασίων» κλπ., ὁ στωϊκὸς Ποσειδώνιος, ὅστις περιοδεύσας τὸν τότε γνωστὸν κόσμον περιέγραψεν ἤθη καὶ ἔθιμα καὶ πολιτισμούς, ὁ Νικόλαος ὁ Δαμασκηνός, τοῦ ὁποίου σῴζεται παραδόξων ἠθῶν συναγωγή, ὁ Φιλοστέφανος ὁ Κυρηναῖος, τοῦ ὁποίου πολυάριθμα ἔργα μνημονεύονται, εἰς τὰ ὁποῖα ἠσχολεῖτο μὲ τὴν ἑρμηνείαν μύθων καὶ ἐθίμων, ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Πολυΐστωρ, ὅστις συνέγραψε πολυάριθμα περιηγητικὰ καὶ ἱστορικὰ βιβλία, συνήγαγε δὲ καὶ διάφορα θαυμάσια, ἔπειτα συλλήβδην ἅπαντες οἱ παραδοξογράφοι, οἵτινες, πλὴν τῶν φυσικῶν παραδόξων, ἠσχολοῦντο καὶ περὶ ἰδιόρρυθμα καὶ παράδοξα ἀνθρώπινα ἤθη καὶ ἔθιμα, ὁ Στράβων, ὅστις καὶ μᾶς περιέσωσε τὰς πλείστας τῶν εἰδήσεων τῶν παλαιοτέρων γεωγράφων καὶ ἐθνολόγων, ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, ὅστις ἐπίσης πολλὰς εἰδήσεις παλαιοτέρων ἱστορικῶν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐθνολόγων διέσωσεν, ὁ Παυσανίας, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον ἀποτελεῖ πράγματι θησαυρὸν ἀκένωτον θρησκευτικῶν ἰδίᾳ παραδόσεων καὶ ἐθίμων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἔτι δὲ καὶ ὁ Πλούταρχος, ὅστις, ἀκολουθῶν τὸ παράδειγμα τῶν στωϊκῶν, οὐ μόνον σποραδικῶς ἐγκατέσπειρεν ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτοῦ διαφόρους λαογραφικὰς εἰδήσεις, ἀλλὰ καὶ συστηματικῶς ἐπραγματεύθη διάφορα λαογραφικὰ θέματα εἰς εἰδικὰς πραγματείας, οἷαι αἱ ἑξῆς: «Παροιμίαι, αἷς Ἀλεξανδρεῖς ἐχρῶντο», «Περὶ ποταμῶν καὶ ὀρῶν ἐπωνυμίας καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς εὑρισκομένων» (νόθον), καὶ ἰδίᾳ «Κεφαλαίων συναγωγήν: Α'. Ρωμαϊκῶν, Β'. Ἑλληνικῶν». Τὸ τελευταῖον ἔργον ἀποτελεῖ καθαρῶς λαογραφικὴν πραγματείαν, ἐν ᾗ ὁ Πλούταρχος προσπαθεῖ κατὰ τὸν ἰδικόν του τρόπον νὰ ἑρμηνεύσῃ διάφορα ἀπηρχαιωμένα ἤθη καὶ ἔθιμα ρωμαϊκὰ καὶ ἑλληνικά.

Πλὴν τῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον συστηματικῶς περὶ λαογραφικὰ θέματα ἀσχοληθέντων, λαογραφικὴν παρατήρησιν ἤσκησαν καὶ διάφοροι ἰατροὶ καὶ φυσιοδῖφαι, οἵτινες καὶ ἐγκατέσπειραν εἰς τὰ ἔργα αὐτῶν πολυαρίθμους καὶ ἀξιολογωτάτας λαογραφικὰς εἰδήσεις, σχετιζομένας πρὸς τὰ θέματα, τὰ ὁποῖα πραγματεύονται. Μεταξὺ τούτων ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιοι εἶναι ὁ Αἰλιανὸς καὶ ὁ Γαληνός. Εἰς ταῦτα τέλος δέον νὰ προστεθῶσι καὶ αἱ συλλογαὶ διαφόρων ἐπῳδῶν καὶ μαγικῶν μεθόδων, τὰς ὁποίας εὑρίσκομεν ἐν τοῖς μαγικοῖς παπύροις, μολονότι ὁ σκοπὸς τούτων εἶναι πρακτικὸς μᾶλλον ἢ ἐπιστημονικός.

Ἡ λαογραφία παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐξακολουθεῖ ἡ λαογραφικὴ παρατήρησις, ἀλλ' ὄχι πλέον ὡς σκοπὸς ἑαυτῆς. Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας παρατηροῦν τὰς δοξασίας καὶ τὰ πατροπαράδοτα τοῦ λαοῦ ἔθιμα, οὐχὶ ὅμως διὰ νὰ τὰ πληροφορηθοῦν καὶ τὰ ἑρμηνεύσουν, ἀλλὰ διὰ νὰ τὰ ἐλέγξουν καὶ στηλιτεύσουν ὡς λείψανα εἰδωλολατρείας καὶ ἔργα τοῦ διαβόλου. Ὅλοι σχεδὸν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες καὶ συγγραφεῖς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, καθὼς καὶ οἱ σχολιασταὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων, περιλαμβάνουν λαογραφικὰς εἰδήσεις. Ἔπειτα οἱ ἁγιογράφοι καὶ οἱ χρονογράφοι οὐκ ὀλίγας εἰδήσεις παρέχουν περὶ τοῦ συγχρόνου λαϊκοῦ βίου. Ἀλλὰ καὶ οἱ σχολιασταὶ τῶν ἀρχαίων, ὡς ὁ Ἀρέθας καὶ ὁ Εὐστάθιος, κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν παλαιοτέρων, ἀνατρέχουν εἰς τὸν λαόν, διὰ νὰ ἀντλήσουν ἑρμηνείας διὰ τὰ δεόμενα ταύτης ἀρχαῖα. Ἀπὸ τοῦ ΙΑ' ὅμως αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς παρατηρεῖται καὶ εἰδικωτέρα στροφὴ πρὸς τὴν λαογραφίαν, μολονότι οἱ ἀντιπρόσωποι αὐτῆς εἶναι ἐλάχιστοι. Εἰς τοῦτο ἴσως συνετέλεσεν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων ἀναγνώρισις βαθυτέρας ἐννοίας εἰς τὰς δοξασίας τῶν πολλῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ ἡ ἡμέρᾳ τῇ ἡμέρᾳ αὔξουσα ἀνάκυψις τῆς δημώδους γλώσσης. Τὸ πρῶτον παρατηροῦμεν εἰς τὸν κατ' ἐξοχὴν καὶ ἀπὸ σκοποῦ Βυζαντινὸν λαογράφον, τὸν Μιχαὴλ τὸν Ψελλόν, ὅστις πρῶτος ἐπεχείρησε νὰ ἑρμηνεύσῃ διαφόρους συγχρόνους δεισιδαίμονας δοξασίας, ἔθιμα καὶ παροιμιώδεις φράσεις, συνήγαγε δὲ καὶ ἡρμήνευσε κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον παροιμίας. Τὸ αὐτὸ παρατηροῦμεν ἐπίσης καὶ εἰς τοὺς συλλογεῖς δημωδῶν παροιμιῶν, οἵτινες προσπαθοῦσι νὰ ἀνεύρωσιν ἐν αὐταῖς βαθυτέρας «φρικτὰς» θεολογικὰς ἐννοίας. Μετὰ τὸν Ψελλὸν ἄξιος σημειώσεως ὡς λαογράφος διὰ τὴν συλλογὴν παροιμιῶν εἶναι καὶ ὁ Μάξιμος ὁ Πλανούδης.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἡ ἐκχειλίζουσα λαϊκὴ ζωὴ ἀρχίζει νὰ διασπᾷ τὸ κονιορτοβριθὲς λόγιον περίβλημα καὶ νὰ ἀνακύπτῃ εἰς τὴν ἐπιφάνειαν. Τοῦτο κυρίως γίνεται εἰς τὴν ποίησιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν λογίαν ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος νὰ ἐμφανίζεται καὶ δημώδης τήν τε γλῶσσαν καὶ τὸν νοῦν. Τὰ ποιήματα ταῦτα εὑρίσκομεν σήμερον εἰς διάφορα χειρόγραφα, εἰς τὰ ὁποῖα κατεγράφησαν πρὸς πρακτικοὺς σκοπούς, πρὸς ἀπομνημόνευσιν καὶ χρῆσιν. Εἰς πρακτικοὺς ἐπίσης λόγους ὀφείλεται καὶ ἡ καταγραφὴ καὶ διάσωσις ἐν χειρογράφοις διαφόρων αἰνιγμάτων, ἐπῳδῶν, μαγγανειῶν κλπ.

Ἡ λαογραφία κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους. Κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους τῆς τουρκοκρατίας συνεχίζονται αἱ λαογραφικαὶ παρατηρήσεις ἐκ μέρους κληρικῶν διὰ σκοποὺς ἀντιρρητικοὺς (Παχώμιος Ρουσᾶνος, νομοκάνονες) καὶ ἐκ μέρους ἀρχαιολόγων διὰ σκοποὺς ἑρμηνευτικοὺς (Παλιουρίτης)· ἐκτὸς ὅμως αὐτῶν ἔχομεν καὶ ἓν πραγματικῶς λαογραφικὸν ἔργον τοῦ Χίου μοναχοῦ Λέοντος τοῦ Ἀλλατίου, ἐπιγραφόμενον «De graecorum hodie quorundam opinationibus epistola», ὅστις ἐθεώρει τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἔρευναν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ὄχι ὀλιγώτερον σπουδαίαν τῆς τῶν ἀρχαίων.

Ἡ λαογραφία ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι. Ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι ἡ λαογραφία, πολὺ πρὶν ἢ ἐμφανισθῇ ὡς ἐπιστήμη αὐτοτελής, εἶχεν ἀρχίσει νὰ καλλιεργῆται κατὰ μέρος διὰ τρεῖς κυρίως λόγους. Πρῶτον ἀπὸ ἐνδιαφέροντος καθαρῶς φιλολογικοῦ, δεύτερον ἀπὸ ἀρχαιολογικοῦ, καθόσον ἀνεγνωρίσθη ὅτι ὁ νεώτερος βίος διασῴζει πλεῖστα στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου, συμπληροῦντα τὴν εἰκόνα αὐτοῦ, ἣν ἐξ ἄλλων πηγῶν σχηματίζομεν, καὶ τρίτον ἀπὸ ἐνδιαφέροντος καθαρῶς πατριωτικοῦ, ἀποσκοποῦντος εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἑνότητος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι σήμερον πρὸς φίμωσιν τῶν τὰ ἐναντία ἰσχυριζομένων.

Ἐκ τῶν τριῶν τούτων τὸ πρῶτον ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὴν δημώδη ποίησιν, τὰ τραγούδια δηλονότι καὶ τὰ παραμύθια, ἐγεννήθη δὲ κυρίως ἐξ ἐπιδράσεως ξενικῆς. Καταγραφὰς δημοτικῶν τραγουδιῶν ἔχομεν βεβαίως καὶ εἰς χρόνους παλαιοτέρους τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ὑπὸ βιβλιογράφων, οἵτινες εἴτε πρὸς ἀπομνημόνευσιν εἴτε δι' ἄλλους λόγους ἐσημείουν πολλάκις εἰς κενὰ φύλλα τῶν κωδίκων ἢ τὰ παράφυλλα διάφορα δημοτικὰ τραγούδια. Ἐκτὸς δὲ τούτων καὶ συλλογαὶ συστηματικαὶ εὑρέθησαν ἐν χειρογράφοις, ὅπως εἶναι ὁ καλούμενος ἀλφάβητος τῆς ἀγάπης καὶ ἄλλαι, ἀλλ' ὁ σκοπὸς αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἦτο κυρίως πρακτικός. Καὶ περιηγηταὶ δὲ παλαιότερον ἔδειξαν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν δημώδη ἑλληνικὴν ποίησιν καὶ κατέγραψαν καὶ περιέσωσαν σύγχρονα αὐτῶν ᾄσματα. Ἀλλὰ κυρίως τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν δημώδη ἑλληνικὴν ποίησιν ἀρχίζει ἀπὸ τοῦ Γκαῖτε, ὅστις, λαβὼν γνῶσιν νεοελληνικῶν τινων ᾀσμάτων παρά τινος Γερμανοῦ ὀνόματι Βέρμεν φὸν Χαξτχάουζεν, προέβη εἰς τὴν μετάφρασιν αὐτῶν, ἐξ ὧν ἕν, τὸ τοῦ Χάρου, προεκάλεσεν ἐξαιρετικὴν ἐντύπωσιν. Τὸ παράδειγμα τοῦ Γκαῖτε καὶ ἐν γένει ἡ ρωμαντικὴ κίνησις τῶν χρόνων τούτων παρεκίνησαν καὶ τὸν ἐπιφανῆ ἐρευνητὴν τῆς προβηγκιανῆς ποιήσεως Γάλλον Φωριέλ, ὅπως προβῇ εἰς τὴν ἔκδοσιν συλλογῆς νεοελληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν μετὰ μεταφράσεως καὶ ὑπομνημάτων, εἰς τὴν ὁποίαν προέταξε πολλοῦ λόγου ἄξια προλεγόμενα (1824). Ἡ συλλογὴ αὕτη ἔσχε σπουδαιο-

Digitized by Google

τάτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ φιλελληνικοῦ πνεύματος τῆς Εὐρώπης κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, εὐθὺς δὲ μετὰ ἓν ἔτος μετεφράσθη εἰς τὴν γερμανικὴν ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ ποιητοῦ καὶ φιλέλληνος Γουλιέλμου Μύλλερ (1825), κατόπιν δὲ καὶ εἰς τὴν ἀγγλικὴν καὶ τὴν ρωσικήν, καὶ ἐκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν δημώδη ἑλληνικὴν ποίησιν καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου καὶ ἡμῶν τῶν Ἑλλήνων. Ἔκτοτε ἤρχισεν ἡ δημοσίευσις ἀλλεπαλλήλων συλλογῶν καὶ μεταφράσεων.

Εν Ἑλλάδι τὴν κίνησιν αὐτὴν ὑπεβοήθησαν πολὺ καὶ διάφορα περιοδικὰ καὶ κατὰ πρῶτον ἡ «Πανδώρα», ἥτις ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 1854 ἤρχισε συστηματικῶς νὰ δημοσιεύῃ δημοτικὰ τραγούδια πρὸς περίσωσιν ἀπὸ τῆς λήθης. Παραλλήλως πρὸς τὰς ἐν τῇ «Πανδώρᾳ» συλλογὰς ἐδημοσιεύοντο καὶ ἄλλαι, οὕτω δὲ ἐγένετο γνωστὸν πλῆθος ᾀσμάτων, τὰ ὁποῖα προσεπάθησε τῷ 1860 νὰ συγκεντρώσῃ ὁ Πάσσωβ. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ τόμου αὐτοῦ αἱ συλλογαὶ ἐξηκολούθησαν, παρακινούμεναι καὶ ἀπὸ διαφόρους διαγωνισμοὺς τοῦ «Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσοῦ», τοῦ «Φιλογογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», τῆς «Γλωσσικῆς Ἑταιρείας», καθὼς καὶ ἀπὸ τὰς ἐνεργείας ἄλλων ἑταιρειῶν, ὅπως τῆς «Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος» καὶ τελευταίως τῆς «Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας», οὕτω δὲ συνεκεντρώθη ὀγκωδέστατον ὑλικὸν δημοσιευμένον καὶ ἀδημοσίευτον, τὸ ὁποῖον ὅμως ἐλάχιστα μέχρι τοῦδε ἔχει ἐρευνηθῆ.

Καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔναρξιν τῆς συλλογῆς καὶ μελέτης τῶν παραμυθιῶν ἀφορμὴν ἔδωκαν οἱ ξένοι, ὁ γνωστὸς δηλονότι ἱδρυτὴς τῆς ἀλβανολογίας φὸν Χὰν («von Hahn»), ὅστις διαμείνας ὡς πρόξενος ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις κατήρτισε, μετέφρασε καὶ ἐξέδωκε τὴν πρώτην συστηματικὴν συλλογὴν ἑλληνικῶν παραμυθιῶν. Μέρος τῶν ἑλληνικῶν πρωτοτύπων ἐξέδωκε μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ὁ Ι. Πίο εἰς τὰ 1879.

Τὸ παράδειγμα τοῦ φὸν Χὰν εὗρε μιμητὰς ἐν Ἑλλάδι. Κατὰ τὸ 1867 ὁ Ν. Γ. Πολίτης ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν «Πανδώραν» μικρὰν πραγματείαν «Περὶ τῶν παραμυθιῶν παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἕλλησι», ὀλίγα δὲ ἔτη βραδύτερον ὁ «Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός» προεκήρυξε διαγωνισμὸν πρὸς συλλογὴν παραμυθιῶν καὶ ἄλλης λαογραφικῆς ὕλης, ἐκ τῆς συγκομιδῆς τοῦ ὁποίου ἐξεδόθησαν οἱ δύο τόμοι τῶν «Νεοελληνικῶν ἀναλέκτων» (1870), ἐν οἷς ἱκανὰ παραμύθια ἐδημοσιεύθησαν. Ἀρκεταὶ ἐπίσης συλλογαὶ ἐδημοσιεύθησαν καὶ εἰς τὸ περιοδικὸν «Παρνασσός», ἔπειτα δὲ καὶ εἰς τὸ περιοδικὸν τοῦ «Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», τὸ «Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας» καὶ πολλαχοῦ ἀλλοῦ, οὕτω δὲ συνεκεντρώθη καὶ εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἱκανὸν ὑλικὸν (βλ. ἀνωτ. κεφ. Ι' *Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς*— Λαϊκὴ Ζωὴ—Πνευματικὴ Ζωὴ—Παραμύθια), χωρὶς ὅμως καὶ ἐδῶ νὰ προχωρήσῃ ἡ μελέτη καὶ περαιτέρω.

Ἄσχετον ἐντελῶς πρὸς τὸ φιλολογικὸν τοῦτο ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὰς παροιμίας. Τοῦτο ἀποτελεῖ συνέχειαν βυζαντινῆς παραδόσεως, πηγὴν δ' ἔχει λόγους ἐντελῶς πρακτικούς, τὴν ἠθικὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν διευκόλυνσιν τῶν ρητόρων καὶ συγγραφέων εἰς τὴν εὔστοχον καὶ ἀστείαν διατύπωσιν γνωμῶν. Τὸ παράδειγμα τῶν Βυζαντινῶν λογίων, οἵτινες κατήρτιζον συλλογὰς παροιμιῶν ἀρχαίων καὶ συγχρόνων ἀναμὶξ ἢ καὶ χωριστά, ἐμιμήθησαν καὶ διάφοροι μεταβυζαντινοὶ λόγιοι, ὅπως ὁ Ἑρμόδωρος ὁ Ρηγῖνος (ΙΖ' αἰὼν) καὶ ὁ Παρθένιος Κατζιούλης (ΙΗ' αἰών), μετ' αὐτοὺς δὲ πλεῖστοι ἄλλοι, τὸ δὲ συγκεντρωθὲν ὑλικὸν ἐπεχείρησε νὰ συγκεντρώσῃ εἰς ἓν σῶμα ὁ Ν. Γ. Πολίτης (1899 κ. ἑ.). [Βλ. ἀνωτ. κεφ. Ι' *Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς* — Λαϊκὴ Ζωὴ — Πνευματικὴ Ζωὴ—Παροιμίαι.]

Τὸ δεύτερον ἐνδιαφέρον, τὸ ἀρχαιολογικόν, δὲν δύναται νὰ ἐξετασθῇ ἐντελῶς αὐτοτελῶς. Διότι ἤρχισε μὲν πράγματι αὐτοτελές, ἀλλὰ πολὺ ταχέως ἀνεμείχθη μὲ τὸ πατριωτικόν. Τὸ ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον ἐν Ἑλλάδι δὲν εἶναι νέον. Ἤδη, ὡς εἴπομεν, οἱ Βυζαντινοὶ σχολιασταὶ χρησιμοποιοῦσι στοιχεῖα τοῦ νεωτέρου βίου πρὸς ἑρμηνείαν τῆς ἀρχαιότητος. Τοῦτο ἐξακολουθεῖ καὶ ὑστερώτερον. Ὁ Παλιουρίτης εἰς τὴν ἑλληνικὴν αὐτοῦ ἀρχαιολογίαν (1815) συχνὰ παραλληλίζει πρὸς τὰ ἀρχαῖα τὰ νεώτερα, ὀλίγα δ' ἔτη ὑστερώτερον ὁ Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετὸς ἐδημοσίευσεν ἰταλιστὶ μικρὰν πραγματείαν ὑπὸ τὸν τίτλον «Πραγματεία περὶ ἐνίων ἐθίμων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τὰ ὁποῖα ἐπιζῶσιν ἐν τῇ νήσῳ Λευκάδι τοῦ Ἰονίου πελάγους» (β' ἔκδ. 1825). Πλουσιώτερον πολὺ εἶναι τὸ μετὰ ἓν ἔτος εἰς τὴν γαλλικὴν ἐκδοθὲν ἐν Κερκύρᾳ ἔργον τοῦ Β. Θεοτόκη «Λεπτομέρειαι περὶ τῆς Κερκύρας», ἄλλαι δὲ σχετικαὶ ἐργασίαι ἤρχισαν δημοσιευόμεναι καὶ εἰς τὴν «Ἰόνιον Ἀνθολογίαν».

Ἀπὸ τοῦ 1832 ὅμως τὸ τέως καθαρῶς ἀρχαιολογικὸν τοῦτο ἐνδιαφέρον προσλαμβάνει μορφὴν πατριωτικήν. Εἰς τοῦτο δ' ἔδωκεν ἀφορμὴν τὸ πολύκροτον βιβλίον τοῦ Φαλλμεράϋερ περὶ Πελοποννήσου. Οἱ ἰσχυρισμοὶ τούτου φυσικὰ ἐκίνησαν εἰς ἀντίδρασιν τοὺς Ἕλληνας λογίους, οἵτινες ὡς πρόχειρον τεκμήριον τῆς συνεχείας τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς ἐχρησιμοποίησαν αὐτὴν τὴν γλῶσσαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμά του, τὰ ὁποῖα τόσα περιεῖχον στοιχεῖα κοινὰ ἢ ὅμοια πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα. Ἐντεῦθεν ἐπήγασαν ἔργα ὡς τὸ γερμανιστὶ δημοσιευθὲν τοῦ Βυβιλάκη «Βίος τῶν νέων Ἑλλήνων ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν τῶν ἀρχαίων πρὸς ἑρμηνείαν ἀμφοτέρων» (1840), τοῦ Λευκίου «Ἀνατροπὴ τῶν δοξασάντων, γραψάντων καὶ τύποις κοινωσάντων ὅτι ο δεὶς τῶν νῦν τὴν Ἑλλάδα οἰκούντων ἀπόγονος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐστὶ» (1843), τοῦ Πιττάκη εἰς τὴν «Ἀρχαιολογικὴν ἐφημερίδα» τοῦ 1852. «Ὕλη ἵνα χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι οἱ νῦν κατοικοῦν ες τὴν Ἑλλάδα εἰσὶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» καὶ ἄλλα τινά. Τὰ ἔργα ταῦτα εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικά, διότι δι' αὐτῶν ἤρχισεν ἡ συστηματικὴ συλλογὴ γλωσσικοῦ καὶ λαογραφικοῦ ὑλικοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ταχέως, πλὴν τῶν διαφόρων συλλόγων, ἔλαβε μέρος καὶ τὸ πανεπιστήμιον καὶ ἡ πολιτεία. Τῷ 1856 ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν προέβη εἰς τὴν προκήρυξιν τοῦ Τσοκανείου διαγωνίσματος περὶ συγγραφῆς ἱστορίας τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης, ἥτις καὶ ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὸν Ζαμπέλιον, ἵνα, ἐλέγχων αὐτὴν ὡς πρόωρον, καθορίσῃ τὰ ἀπαιτούμενα διὰ τὴν συγγραφὴν τοιαύτης ἱστορίας προγυμνάσματα, εἰς τὰ ὁποῖα τίθησι «τὸν σχηματισμὸν γλωσσαρίων καὶ φρασεολογίας τῆς νεοελληνικῆς καὶ τὴν γνησίαν συλλογὴν παροιμιῶν, ᾀσμάτων, μυθολογιῶν, μύθων δημωδῶν κ. λ.» Ἓν ἔτος μετὰ ταῦτα (1857) τὸ ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας, ὑπουργοῦντος τοῦ Χριστοπούλου, ἐνστερνιζόμενον τὸ κήρυγμα τοῦ Ζαμπελίου, ἐκδίδει ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς λειτουργοὺς τῆς ἐκπαιδεύσεως, διὰ τῆς ὁποίας συνιστᾷ ὡς ἐθνικὴν ὑποχρέωσιν τὴν περισυλλογὴν καὶ διάσωσιν ἐκ τῆς προϊούσης λήθης τῶν ζώντων τούτων ἱστορικῶν μνημείων. Αἱ ἐκ τῆς ἐγκυκλίου προελθοῦσαι, δυστυχῶς ὄχι ἄμεμπτοι, συλλογαὶ δημοσιεύθησαν διὰ τῆς «Ἐφημερίδος τῶν Φιλομαθῶν». Ἔκτοτε τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν μελέτην τῆς γλώσσης καὶ τοῦ βίου τοῦ νεοελληνικοῦ λαοῦ καθίσταται ζωηρότερον, μὲ τὴν αὐτὴν ὅμως πάντοτε τάσιν τῆς ἀποδείξεως τῆς συνεχείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι σήμερον.

Εἰς τὴν κίνησιν ταύτην ἤρχισαν βαθμηδὸν νὰ λαμβάνωσι μέρος καὶ οἱ ξένοι, ἀπὸ καθαρῶς ἐπιστημονικοῦ, ἐννοεῖται, ἐνδιαφέροντος Τῷ 1857 ὁ Ἐρνέστος Κούρτιος, διὰ τῆς πραγματείας αὐτοῦ «Ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ σημασία αὐτῆς διὰ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν καὶ τὴν συγκριτικὴν γλωσσολογίαν», ἐπέστησε τὴν προσοχὴν τῶν ἐπιστημόνων ἐπὶ τῆς σπουδαιότητος τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης διὰ τὴν σπουδὴν τῆς ἀρχαίας, ὁ ἴδιος δὲ βραδύτερον ἐπραγματεύθη καὶ περὶ τῶν νεοελληνικῶν εὐχῶν καὶ χαιρετισμῶν. Τῷ 1864 ὁ Κούρτ. Βάξμουτ ἐδημοσίευσε τὸ βιβλίον «Ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς ἐν τῇ νέᾳ», εἰς τὸ ὁποῖον ἐξήταζε τὰ περὶ τὴν γέννησιν, τὸν γάμον καὶ τὸν θάνατον ἔθιμα τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων καὶ ἐπιστοποίει τὴν προέλευσιν αὐτῶν ἐκ τῶν ἀναλόγων ἐθίμων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

Τέκνον τῆς κινήσεως ταύτης, τῆς ἀρχαιολογικῆς ἅμα καὶ πατριωτικῆς, εἶναι καὶ ὁ ἱδρυτὴς τῆς ἐν Ἑλλάδι λαογραφικῆς ἐπιστήμης, ὁ Ν. Γ. Πολίτης. Κατὰ τὸ 1866, εἰς ἡλικίαν 14 ἐτῶν, ἔγραψεν εἰς τὴν «Πανδώραν» τὸ πρῶτον ἐπιστημονικόν του ἄρθρον περὶ λυκοκανθάρων, προσπαθῶν νὰ ἐτυμολογήσῃ τὴν λέξιν καλλικάντζαρος. Εἰς τὰς κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος 1867 δημοσιευθείσας εἰς τὸ αὐτὸ περιοδικὸν μελέτας του περὶ παραμυθιῶν καὶ δεισιδαιμονιῶν εἶναι καταφανὴς ἡ τάσις τῆς ἐποχῆς του νὰ ἀναζητῇ εἰς τὰς νεωτέρας δοξασίας λείψανα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 1867 προκηρύσσεται διὰ τῆς «Πανδώρας» τὸ Ροδοκανάκειον διαγώνισμα, τοῦ ὁποίου τὸ δεύτερον θέμα ἦτο «νὰ συλλεχθῶσιν ὅσων πλειστων ἑλληνικῶν τόπων τὰ ἑλληνικὰ ἤθη καὶ ἔθιμα καὶ συνήθειαι καὶ νὰ παραβληθῶσι πρὸς τὰ ἐν τοῖς σῳζομένοις συγγραφεῦσι μνημονευόμενα, ὅπως γνωσθῇ τούτων ἡ ταυτότη καὶ διαφορά». Ὁ διαγωνισμὸς οὗτος ἔγινεν ἀφορμὴ νὰ γραφῇ ὑπὸ τοῦ Πολίτου τὸ πρῶτον ἄξιον λόγου διὰ τὴν ἑλληνικὴν λαογραφίαν ἑλληνικὸν ἔργον, ἡ «Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων», ἥτις ἐβραβεύθη καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν μέρει εἰς δύο τομίδια ἀπὸ τοῦ 1871—1874. Τὸ βιβλίον, γνωστὸν συνήθως ὑπὸ τὸν τίτλον «Νεοελληνικὴ μυθολογία», περιστρέφεται περὶ διαφόρους νεοελληνικὰς παραδόσεις ἐν σχέσει μὲ τὴν ἀρχαιότητα, σκοπὸς δὲ αὐτοῦ ἀπώτερος, καθὼς λέγεται ἐν τῷ προλόγῳ, εἶναι ἡ ἀναίρεσις τῆς θεωρίας τοῦ Φαλλμεράϋερ. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος (1871) ἐδημοσιεύθη καὶ ἄλλο ἔργον τοῦ Γερμανοῦ καθηγητοῦ Βερνάρδου Σμὶτ (Schmidt ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁ (λαϊκὸς) βίος τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης». Ἀλλὰ καὶ τὸ ἔργον αὐτό, μολονότι σπουδαιότατον, ὁρμᾶται ἀπὸ καθαρῶς ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἤτοι, ὡς λέγει ὁ συγγραφεύς, σκοπὸν ἔχει νὰ παραστήσῃ συστηματικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς τὸν λαϊκὸν βίον τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἐν τῇ συναφείᾳ αὐτοῦ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα. Πράγματι ὅμως, καθὼς καὶ τὸ ἔργον τοῦ Πολίτου, περιορίζεται μόνον εἰς τὰς παραδόσεις καὶ τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας. Ὀλίγα ἔτη βραδύτερον (1877) ὁ Σμὶτ ἐξέδωκεν ὡς παράρτημα τοῦ πρώτου του ἔργου καὶ συλλογὴν ἑλληνικῶν παραμυθιῶν, παραδόσεων καὶ λαϊκῶν ᾀσμάτων. Τὰ ἔργα αὐτά, τοῦ Πολίτου καὶ τοῦ Σμίτ, δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἔθεσαν τὰς βάσεις τῆς ἱστορικῆς ἐξετάσεως τῶν δοξασιῶν καὶ παραδόσεων τοῦ νεοελληνικοῦ λαοῦ.

Περὶ τῆς λαογραφίας ὅμως ὡς γενικωτέρας αὐτοτελοῦς ἐπιστήμης, ἐξεταζούσης ὁλόκληρον τὸν βίον τοῦ λαοῦ εἰς ὅλας αὐτοῦ τὰς ἐκδηλώσεις, δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἀκόμη λόγος. Εἰς ἀμφότερα τὰ ἔργα ὑπερισχύει τὸ ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον καὶ ἡ μέθοδος εἶναι καθαρῶς ἱστορική. Ἐν τούτοις εἰς ἀμφοτέρους καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸν Πολίτην εὑρίσκομεν ἤδη καὶ τάσεις συγκριτικάς. Αἱ τοιαῦται τάσεις ενισχύονται βαθμηδὸν παρὰ τῷ Πολίτῃ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐν Εὐρώπῃ ἀναπτυσσομένης λαογραφικῆς ἐπιστήμης, οὕτω δὲ βαθμηδὸν φθάνει οὗτος εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐρεύνης τοῦ βίου τοῦ λαοῦ ὡς ἐπιστήμης αὐτοτελοῦς καὶ ὄχι ὑπηρετικῆς τῆς ἀρχαιολογίας καὶ εἰσάγει κατὰ τὸ ἔτος 1884 πρὸς δήλωσιν τῆς νέας ἐπιστήμης ἀντὶ τοῦ ἀγγλικοῦ ὅρου Folk-lore τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα *λαογραφία*. Ἡ λέξις εἶναι ἀλεξανδρινή, δηλοῦσα εἶδος φόρου, εἰς τὴν ὁποίαν ἔδωσεν ὅλως διόλου διαφορετικὴν ἔννοιαν ὁ Πολίτης. Ὀλίγον βραδύτερον (1899) ἀρχίζει διὰ τῆς βιβλιοθήκης Μαρασλῆ τὴν ἔκδοσιν τῶν μεγάλων του ἔργων, τῶν «Παροιμιῶν» καὶ τῶν «Παραδόσεων», τὰ ὁποῖα δυστυχῶς, διακοπεισῶν τῶν ἐκδόσεων τῆς βιβλιοθήκης, ἔμειναν ἡμιτελῆ.

Ἐν τούτοις διὰ τὴν λαογραφικὴν ἐπιστήμην πολὺ σημαντικωτέρα ὑπῆρξεν ἡ τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ Πολίτου ἵδρυσις τῆς «Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἑταιρείας», τῷ 1908 καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ 1909 ἔναρξις τῆς δημοσιεύσεως τοῦ δελτίου τῆς ἑταιρείας «Λαογραφία». Εἰς τὸ πρῶτον τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ εἰς ἄρθρον ὑπὸ τὸν τίτλον «Λαογραφία» ὁ Πολίτης διετύπωσε τὸν ὁρισμὸν τῆς λαογραφίας ὡς ἐπιστήμης αὐτοτελοῦς καὶ ἔδωκε λεπτομερὲς διάγραμμα τῶν κεφαλαίων τῆς λαογραφικῆς ἐρεύνης. Διὰ τοῦ περιοδικοῦ τούτου, τὸ ὁποῖον διηύθυνεν ὁ ἴδιος μέχρι τοῦ θανάτου του (1920), ἐσυστηματοποιήθησαν καὶ προώδευσαν σημαντικώτατα ἐν Ἑλλάδι αἱ λαογραφικαὶ ἔρευναι, τὰ δὲ ἀκαδημαϊκὰ τοῦ ἰδίου μαθήματα συνετέλεσαν ὥστε νὰ ἀναπτυχθῇ τὸ λαογραφικὸν ἐνδιαφέρον καὶ εἰς τοὺς σπουδαστὰς τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας. Τὴν σπουδαιότητα καὶ τὴν ἐθνικὴν σημασίαν τῶν λαογραφικῶν σπουδῶν ἀναγνωρίσασα τέλος καὶ ἡ πολιτεία, ἵδρυσε κατὰ μὲν τὸ 1914 τὴν λεγομένην «Ἐθνικὴν Μουσικὴν Συλλογήν», ἥτις ὅμως, μὲ τὴν ἔναρξιν τοῦ πολέμου, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐργασθῇ, κατὰ δὲ τὸ 1918 τὸ «Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον», τοῦ ὁποίου σκοπὸς ἐτέθη ἡ περισυλλογὴ καὶ μελέτη καὶ δημοσίευσις τῶν λαογραφικῶν μνημείων.

Τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον, τεθὲν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Σ. Π. Κυριακίδου, μὴ ἔχον τοὺς ἀναγκαίους πόρους, δὲν ἠδυνήθη νὰ προβῇ εἰς εὐρείας συλλογὰς καὶ ἐκδόσεις. Ἐν τούτοις συνεκέντρωσε καὶ κατέταξεν ἅπαν τὸ ἐκδεδομένον καὶ ἀνέκδοτον, εἰς χειρόγραφα ἀποκείμενον, ὑλικόν, ἤρχισε δὲ καὶ σειρὰς δημοσιευμάτων, τῶν ὁποίων σκοπὸς εἶναι ἡ προαγωγὴ τῆς λαογραφικῆς ἐπιστήμης ἐν Ἑλλάδι. Οὕτω συνεκέντρωσε καὶ ἐξέδωκεν εἰς τρεῖς τόμους ὑπὸ τὸν τίτλον «Λαογραφικὰ σύμμεικτα» δυσπρόσιτους ἐν πολλοῖς λαογραφικὰς πραγματείας τοῦ Ν. Γ. Πολίτου. Πρὸς διαφώτισιν τοῦ πολλοῦ κοινοῦ καὶ ἰδιαιτέρως τῶν συλλογέων ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Ἀρχείου ἐγχειρίδιον λαογραφικὸν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἑλληνικὴ λαογραφία» (ὁ Α' τόμος 1922). Τῇ προτροπῇ δὲ καὶ τῇ ὁδηγίᾳ τοῦ ἰδίου ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Π. Λουκοπούλου ἡ μελέτη «Αἰτωλικαὶ οἰκήσεις, σκεύη καὶ τροφαί» (1925). Ὀλίγον βραδύτερον ἐξεδόθη ὑπὸ τῆς Ἀγγ. Χατζημιχάλη ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἑλληνικὴ λαϊκὴ τέχνη» (1925), βιβλίον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζεται ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Σύρου, ἡ ἐνδυμασία καὶ χειροτεχνία, τὸ ὁποῖον ἐπηκολούθησαν καὶ ἄλλαι ἐκδόσεις (βλ. ἀνωτ. *Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς* — Λαϊκὴ Ζωὴ—Λαϊκὴ Τέχνη). Διὰ τῶν βιβλίων τούτων δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἔγινεν ἡ ἀρχὴ διὰ τὴν μελέτην καὶ τοῦ ὑλικοῦ βίου τοῦ λαοῦ καὶ τῆς λαϊκῆς τέχνης. Ὡς πρὸς τὴν μουσικὴν δὲν ἔλειψαν καὶ παλαιότεραι ἀπόπειραι περισυλλογῆς καὶ καταγραφῆς μελῳδιῶν δημωδῶν, εἴτε διὰ τῆς βυζαντινῆς, εἴτε διὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς παρασημαντικῆς. Πλουσίαν τοιαύτην συλλογὴν ἐδημοσίευσεν ὁ Παχτίκος ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ ὑπὸ τὸν τίτλον «200 δημώδη ἑλληνικὰ ᾄσματα» (1905), πολλὰ δὲ ᾄσματα ἐδημοσιεύθησαν καὶ εἰς τὸ μουσικὸν περιοδικὸν «Φόρμιγξ». Ἡ ἔναρξις ὅμως συστηματικῆς καὶ μεθοδικῆς συλλογῆς ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ὠδείου Ἀθηνῶν, διὰ τῶν καθηγητῶν αὐτοῦ καὶ ἰδίᾳ τοῦ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς Κ. Ψάχου, ὅστις καὶ ἐξέδωκε μέρος τῶν συλλεχθέντων ὑπὸ τὸν τίτλον «Δημώδη ᾄσματα Γορτυνίας» (1923). Οὕτω δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι καὶ ἐν Ἑλλάδι συνεπληρώθη ἡ καλλιέργεια ὁλοκλήρου τοῦ λαογραφικοῦ πεδίου

Digitized by Google

(βλ. καὶ ἀνωτ. *Ἑλληνικὸς Πολιτισμός — Μουσική*). Πρὸς διευκόλυνσιν τῆς δημοσιεύσεως λαογραφικῶν συλλογῶν καὶ ἐργασιῶν ἱδρύθη ἐπ' ἐσχάτων ὑπὸ τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων ἡ «Ἱστορικὴ καὶ λαογραφικὴ βιβλιοθήκη», ἐν ᾗ καὶ ἐξεδόθησαν συλλογαί τινες. Πρὸς περαιτέρω δὲ προαγωγὴν τῆς λαογραφικῆς ἐπιστήμης ἱδρύθησαν καὶ ἕδραι διὰ τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς ἐν μὲν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν ἔκτακτος, ἐν δὲ τῷ τῆς Θεσσαλονίκης τακτική. Τέλος, διὰ τὴν περισυλλογὴν τῶν εἰς τὸν βίον καὶ τὴν τέχνην τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀναφερομένων πραγμάτων ἐγένοντο ἐπανειλημμέναι προσπάθειαι πρῶτον μὲν ὑπὸ τῆς «Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας», διὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ «Ἐθνολογικοῦ Μουσείου», δεύτερον ὑπὸ τῆς πολιτείας, διὰ τῆς ἱδρύσεως τοῦ «Μουσείου χειροτεχνημάτων» (τὸ ὁποῖον κατόπιν ἐπανοποιήθη εἰς «Μουσεῖον τῶν διακοσμητικῶν Τεχνῶν») καὶ τελευταῖον ὑπὸ τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης διὰ τῆς ἱδρύσεως κυρίως «Λαογραφικοῦ μουσείου», ἀποσκοποῦντος εἰς τὴν συστηματικὴν συγκέντρωσιν παντὸς ὑλικοῦ μνημείου τοῦ βίου καὶ τῆς τέχνης τοῦ λαοῦ.

Ταῦτα ὅσον ἀφορᾷ τὴν καλλιέργειαν τῆς λαογραφίας ἐν Ἑλλάδι καὶ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Καὶ οἱ ξένοι ὅμως δὲν ἔπαυσαν ἀσχολούμενοι μὲ τὴν ἑλληνικὴν λαογραφίαν. Ἰδίως δέον νὰ μνημονευθῶσιν οἱ Ἄγγλοι Λῶσον (Lawson) καὶ Ριχάρδος Δῶκινς (Dawkins) ἐξ ὧν ὁ πρῶτος ἐξέδωκε γενικώτερον ἔργον, ἀναφερόμενον εἰς τὰς παραδόσεις οὐ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Νεοελληνικὴ λαογραφία καὶ ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία» (1910), ὁ δὲ Δῶκινς πλουσίαν συλλογὴν παραμυθιῶν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας, ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «Νέα ἑλληνικὴ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ» (1916) σχολιασθεῖσαν ἐπιμελῶς ὑπὸ τοῦ Β. Ρ. Χάλλινταιυ· ἐπίσης δὲ καὶ οἱ Γερμανοὶ Π. Κρέτσμερ, Ἀλβ Τοῦμπ καὶ Κάρολος Ντίτεριχ καὶ εἴ τις ἄλλος, οἵτινες καὶ ὕλην λαογραφικὴν ποικίλην ἐδημοσίευσαν καὶ ἄρθρα σχετικὰ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν λαογραφίαν. Ἐκ τῶν Γάλλων δέον νὰ σημειωθῇ ὁ Αἰμ Λεγκράν, ὅστις ἐξέδωκε συλλογὰς ἑλληνικῶν δημωδῶν ᾀσμάτων καὶ παραμυθίων.

ΣΤ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ. Ἡ πρώτη ἄνθησις τῶν μαθηματικῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ δὴ εἰς τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας, ἅτινα ἦσαν αἱ γειτονικώτεραι ἑλληνικαὶ χῶραι πρὸς τοὺς τότε πεπολιτισμένους λαούς, Αἰγυπτίους καὶ Φοίνικας, συμπίπτει μὲ τὴν ἱστορικὴν περίοδον αὐτῶν. Τί ἐδανείσθησαν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς Φοίνικας καὶ τί ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτίους δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς. Ἐπί της μέχρι τίνος βαθμοῦ ἔφθανον, κατὰ τὴν προϊστορικὴν ταύτην ἐποχή, αἱ γνώσεις τῶν λαῶν τούτων εἰς τὴν γεωμετρίαν καὶ τὴν ἀριθμητικήν, δὲν δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ γνωρίζωμεν. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι εἶχον καλλιεργήσει πρακτικῶς τὴν γεωμετρίαν, ἠναγκασμένοι νὰ ἐκτελοῦν πολὺ συχνὰ μετρήσεις γαιῶν, λόγῳ τῶν πλημμυρῶν τοῦ Νείλου, οἱ δὲ Φοίνικες τὴν ἀριθμητικήν.

Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες σοφοί, οἵτινες ἠσχολήθησαν μὲ τὰ μαθηματικά *Θαλῆς* ὁ Μιλήσιος (640—546) καὶ Πυθαγόρας ὁ Σάμιος (περὶ τὸ 580—περὶ τὸ 500) εἶναι συγχρόνως καὶ ἱδρυταὶ τῶν δύο ἀρχαιοτέρων μαθηματικῶν σχολῶν, τῆς ἰωνικῆς καὶ τῆς πυθαγορείου, κέντρων ἐντὸς τῶν ὁποίων ὀλίγαι πρακτικαί, γεωμετρικαὶ καὶ ἀριθμητικαί, γνώσεις, ἃς οὗτοι παρέλαβον ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτίους ἱερεῖς καὶ ἀπὸ τοὺς Φοίνικας, ἀνήχθησαν εἰς ἀφῃρημένην ἐπιστήμην.

Αἱ ἔννοιαι τῆς γεωμετρικῆς ἐπιφανείας καὶ τοῦ ὄγκου ἐξητάσθησαν ὑπὸ τοῦ Θαλοῦ, διὰ πρώτην φοράν, ἀνεξαρτήτως τῶν πρακτικῶν ἐφαρμογῶν των, ὡς ἀφῃρημέναι ἔννοιαι. Εἰς αὐτὸν ἀποδίδονται τὰ ἑξῆς γεωμετρικὰ θεωρήματα, τὰ ὁποῖα διετύπωσε κατόπιν τῶν μελετῶν του εἰς πρακτικὰ προβλήματα: α΄) Αἱ παρὰ τὴν βάσιν ἰσοσκελοῦς τριγώνου γωνίαι εἶναι ἴσαι. β΄) Αἱ κατὰ κορυφὴν γωνίαι εἶναι ἴσαι. γ΄) Τρίγωνον ὁρίζεται, ἂν δοθῇ μία πλευρὰ καὶ αἱ προσκείμεναι γωνίαι. δ΄) Αἱ πλευραὶ ἰσογωνίων τριγώνων εἶναι ἀνάλογοι. ε΄) Πᾶσα διάμετρος κύκλου χωρίζει αὐτὸν εἰς δύο ἴσα μέρη στ΄) Ἡ εἰς ἡμικύκλιον ἐγγεγραμμένη γωνία εἶναι ὀρθή. Ἠσχολήθη καὶ μὲ τὴν ἀστρονομίαν, συγγράψας ἐγχειρίδιον ἀστρονομίας. Φέρεται ὡς γνωρίζων τὴν σφαιρικότητα τῆς γῆς ὡς ὑπολογίσας τὸ ἔτος εἰς 365 ἡμέρας καὶ ὡς προλέγων τὰς ἐκλείψεις μετὰ καταπλησσούσης ἀκριβείας διὰ τὴν ἐποχήν του.

Διάδοχοι τούτου ἐν τῇ ἰωνικῇ σχολῇ ὑπῆρξαν ὁ *Ἀναξίμανδρος*, ὅστις πρῶτος κατεσκεύασεν ἡλιακὰ ὡρολόγια, ὁ *Ἀναξιμένης* καί, τελευταῖος, ὁ *Ἀναξαγόρας* ὁ Κλαζομένιος, ὅστις ἠσχολήθη καὶ μὲ τὸν τετραγωνισμὸν τοῦ κύκλου κατά τινα ἐξορίαν του, εἰς ἣν ὑπεβλήθη, διότι εἶπεν ὅτι ὁ Ἥλιος εἶναι μεγαλύτερος τῆς Πελοποννήσου. Ἡ ἰωνικὴ σχολὴ ἐξηκολούθησε ν' ἀκμάζῃ μέχρι τοῦ 400 π. Χ., οἱ δ' ὀπαδοί της, μετὰ τὸν Ἀναξαγόραν, ἠσχολοῦντο μὲ καθαρῶς φιλοσοφικὰς ζητήσεις. Οὕτω πολὺ ὀλίγον συνέτεινον εἰς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῶν μαθηματικῶν ἐν Ἑλλάδι, γενομένην ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀθανάτου *σχολῆς τοῦ Πυθαγόρου*. Διότι ναὶ μὲν ὁ Θαλῆς ἀνύψωσε τὰς ἐμπειρικὰς γνώσεις μετρήσεων τῶν Αἰγυπτίων εἰς ἀφῃρημένας ἐννοίας γεωμετρικῶν σχημάτων, ἀλλ' ὁ *Πυθαγόρας* ἀνήγαγε τὴν γεωμετρίαν εἰς ἐπιστήμην, θέσας ὡρισμένας ἀρχὰς καὶ δώσας ὁρισμοὺς καὶ τρόπους ἀποδείξεως μέχρι σήμερον ἐν χρήσει. Ἐπίσης τὴν ἀριθμητικὴν ἀπὸ θεραπαινίδα τοῦ ἐμπορίου ἀνήγαγεν εἰς ἐπιστήμην, καυχώμενος ὅτι ζητεῖ ἐν αὐτῇ νέας ἀληθείας καὶ οὐχὶ τὴν ἀπόκτησιν ἀγαθῶν.

Τὴν σχολήν του ὁ Πυθαγόρας ἵδρυσεν εἰς Κρότωνα τῆς Κάτω Ἰταλίας, οἱ δὲ μαθηταὶ αὐτῆς ἀπετέλουν ἰδιαιτέραν κοινότητα μὲ τὸν αὐτὸν τρόπον ζωῆς καὶ τὰς αὐτὰς φιλοσοφικὰς ἰδέας, ἐτήρουν δὲ ἄκραν μυστικότητα ὡς πρὸς τὰς ἐπιστημονικὰς ἀνακαλύψεις τοῦ τε ἀρχηγοῦ αὐτῶν καὶ αὐτῶν τῶν ἰδίων. Διὰ τοῦτο μόλις περὶ τὸ 370 ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Φιλολάου βιβλίον περιέχον τὰς ἀνακαλύψεις τῶν πυθαγορείων. Ἡ ἔννοια τοῦ ἀριθμοῦ παρ' αὐτοῖς συνέπιπτε μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ συγκεκριμένου ἀριθμοῦ, τοῦ συνδεδεμένου τουτέστι μὲ τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα παριστᾷ, καὶ ἰδιαιτέρως μὲ σημεῖα διατεταγμένα καθ' ὡρισμένην τάξιν, ὥστε νὰ σχηματίζουν ὡρισμένον γεωμετρικὸν σχῆμα, τρίγωνον, τετράγωνον κλπ., ἐξ οὗ καὶ τοὺς ἀριθμοὺς ὠνόμαζον τριγωνικούς, τετραγωνικοὺς κλπ. Εἷς τριγωνικὸς ἀριθμὸς $\nu^{\text{ης}}$ τάξεως εἶναι ὁ ἀριθμός, ὅστις ἰσοῦται μὲ $\frac{\nu\,(\nu\text{-}1)}{\kappa.\ 2}$, δηλαδὴ τὸ ἄθροισμα $1+2+3+..+\nu$.

Τὸ δὲ σημεῖον τῶν πυθαγορείων δὲν ἦτο καὶ τὸ τῆς Εὐκλειδείου γεωμετρίας, ἀλλὰ κατεῖχεν ἔκτασιν ὅπως παρουσιάζεται εἰς τὴν φύσιν, μικροὶ κόκκοι ἄμμου κλπ. Τὸ ἐνόμιζον δὲ ὡς μονάδα, ὡς ἀρχικὸν δηλονότι στοιχεῖον, ἐξ οὗ ἀπετελεῖτο ὁ κόσμος. Ἐπειδὴ δὲ τὰ σημεῖα ἐταύτιζον μὲ τοὺς ἀριθμούς, ἐθεώρουν αὐτοὺς τοὺς ἀριθμοὺς ὡς ἀρχικὰ στοιχεῖα τοῦ σύμπαντος. Ἡ τοιαύτη ἀντίληψις τῶν σχημάτων τοῦ χώρου, ὡς ἀποτελουμένων ἀπὸ σημεῖα μὲ διαστάσεις, ἐνέχει ἐν ἑαυτῇ καὶ τὴν μέτρησιν καὶ τὴν ἀναλογίαν· π. χ. δύο τμήματα εὐθείας, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀποτελεῖται ἀπὸ ὡρισμένον ἀριθμὸν σημείων, ἔχουν μεταξύ των λόγον τὸν λόγον τῶν ἀριθμῶν ἐξ ὧν ἀποτελοῦνται. Μέχρι τοῦ σημείου τούτου οἱ πυθαγόρειοι ἐγνώριζον μόνον σύμμετρα μεγέθη. Ἡ ἀνακάλυψις ὅμως τῶν ἀσυμμέτρων μεγεθῶν, ἥτις ἔγινεν ὑπ' αὐτῶν κατὰ τὴν ἀπόδειξιν τοῦ πυθαγορείου θεωρήματος, τῆς σχέσεως μεταξὺ τῶν τετραγώνων ἐπὶ τῶν πλευρῶν ἑνὸς ὀρθογωνίου τριγώνου, τοὺς ἤγαγεν εἰς πλείστας ἀντιφάσεις καὶ τοὺς ἠνάγκασεν εἰς κριτικὴν ἀναθεώρησιν ὅλων τῶν θεμελιωδῶν αὐτῶν ἀντιλήψεων περὶ γεωμετρίας.

Ἐκ τῆς σπουδῆς τῶν πολυγωνικῶν ἀριθμῶν ἤχθησαν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἀριθμητικῆς, κατὰ τὴν ἐξέτασιν γεωμετρικῶν, καὶ τῆς γεωμετρίας, κατὰ τὴν ἐξέτασιν ἀριθμητικῶν προβλημάτων, ὡς εἰς τὰς ἀναλογίας. Αἱ ἑξῆς γεωμετρικαὶ ἀνακαλύψεις ἀποδίδονται εἰς τὸν Πυθαγόραν, κατὰ τὸν Πρόκλον: α) Τὸ ἄθροισμα τῶν γωνιῶν παντὸς τριγώνου ἰσοῦται πρὸς δύο ὀρθὰς (μερικαὶ περιπτώσεις αὐτοῦ ἦσαν γνωσταὶ καὶ εἰς τὸν Θαλῆν). β) Εἰς πᾶν ὀρθογώνιον τρίγωνον τὸ τετράγωνον τῆς ὑποτεινούσης ἰσοῦται μὲ τὸ ἄθροισμα τῶν τετραγώνων τῶν δύο ἄλλων πλευρῶν (γνωστὸν σήμερον ὡς Πυθαγόρειον θεώρημα) γ) Ἡ κατασκευὴ ὀρθογωνίου μὲ δοθεῖσαν βάσιν καὶ τοῦ ὁποίου τὸ ἐμβαδὸν νὰ εἶναι ἴσον, μεγαλύτερον ἢ μικρότερον πρὸς τὸ ἐμβαδὸν δοθέντος τετραγώνου. Τὰ ἐξαγόμενα ταῦτα εἶναι βάσις τῆς καλουμένης γεωμετρικῆς ἀλγέβρας. δ) Ἡ κατασκευὴ κανονικῶν πολυέδρων (κοσμικῶν σωμάτων), κύβου, τετραέδρου, ὀκταέδρου. ε) Ὁ χωρισμὸς τοῦ ἐπιπέδου εἰς κανονικὸν τρίγωνον, τετράγωνα ἢ ἑξάγωνα, ἐξ ὧν ἀνὰ 6, 4 ἢ 3 ἔχουν κοινὴν κορυφήν.

Ἐξ ὅλων τῶν ἐπιπέδων γεωμετρικῶν σχημάτων οἱ πυθαγόρειοι ἐθεώρουν τελειότερον καὶ ὡραιότερον τὸν κύκλον καὶ ἐκ τῶν σχημάτων τοῦ χώρου τὴν σφαῖραν. Ἐκ τούτου ὑποθέτει ὁ Μοντοῦκλα ὅτι ἐγνώριζον καὶ τὰς ἰσοπεριμετρικὰς αὐτῶν ἰδιότητας. Τοὺς ἀριθμοὺς ἐχώριζον εἰς ἀρτίους καὶ περιττούς, οὓς καὶ γνώμονας ἐκάλουν. Τὸ ἄθροισμα τῶν περιττῶν ἀριθμῶν:

$$1+3+5+7\ldots..+(2\nu+1)=(\nu+1)^2.$$

Τὸ γινόμενον δύο ἀριθμῶν ἀποτελεῖ ἐπίπεδον σχῆμα καὶ τριῶν ἀριθμῶν στερεὸν σχῆμα, ὅπερ ἐκάλουν κύβον, ἂν οἱ τρεῖς ἀριθμοὶ ἦσαν ἴσοι. Ἀριθμητικὸν λόγον δύο μεγεθῶν α καὶ β ἐκάλουν τὴν διαφορὰν αὐτῶν, γεωμετρικὸν δὲ λόγον τὸ πηλίκον αὐτῶν. Τὴν σχέσιν $\frac{\alpha-\beta}{\beta-\gamma}=\frac{\alpha}{\gamma}$ μεταξὺ 3 μεγεθῶν ἐκάλουν ἁρμονικὴν ἀναλογίαν, τὴν δὲ σχέσιν: $\frac{\alpha}{\frac{\alpha+\beta}{2}}=\frac{2\alpha\beta}{\alpha+\beta}:\beta$ μεταξὺ τεσσάρων μεγεθῶν α, β, γ, δ ἐκάλουν μουσικὴν ἀναλογίαν. Ἐπίσης ἐγνώριζον τὴν ἀριθμητικὴν καὶ γεωμετρικὴν πρόοδον.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πυθαγόρου ἡ σχολὴ αὐτοῦ ἐξηκολούθει ν' ἀκμάζῃ ἐπὶ 100—150 ἀκόμη ἔτη, ἀλλ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὰ μέλη αὐτῆς ἤρχισαν νὰ διασκορπίζωνται, αὐτὴ δὲ νὰ χάνῃ τὸν ἀρχικὸν αὐτῆς μυστικιστικὸν χαρακτῆρα.

Ὁ κυριώτερος τῶν διαδόχων αὐτῆς Ἀρχύτας ὁ Ταραντῖνος, ἦτο εἷς τῶν ἐπιφανεστέρων καὶ εὐγενεστέρων ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς του. Εἶναι ὁ πρῶτος ἐφαρμόσας τὴν κίνησιν εἰς τὴν λύσιν γεωμετρικῶν προβλημάτων. Ἐπενόει καὶ κατεσκεύαζε διάφορα εὐφυέστατα παιγνίδια καὶ συσκευὰς διὰ τὴν χάραξιν καμπύλων. Εἶχε βαθεῖαν γνῶσιν τῆς γεωμετρίας τῶν τριῶν διαστάσεων καὶ ἠσχολήθη πρῶτος μὲ ζητήματα μηχανικῆς. Παρήγαγε τὸν κῶνον καὶ κύλινδρον διὰ τῆς κινήσεως εὐθείας. Ἔδωκε δέ, μεταχειρισθεὶς κῶνον καὶ κύλινδρον, γεωμετρικὴν κατασκευὴν δύο μέσων μεγεθῶν δύο ἄλλων δοθέντων, τὴν λύσιν τουτέστι τοῦ προβλήματος τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ κύβου. Ὡς πρὸς τὰς ἀστρονομικὰς γνώσεις του ἐθεώρει τὴν γῆν στρογγύλην, στρεφομένην περὶ τὸν ἄξονά της εἰς 24 ὥρας καὶ τοὺς ἀστέρας στρεφομένους ἐπὶ αὐτήν.

Ἐκτὸς τῆς Μιλήτου καὶ τοῦ Τάραντος, καὶ εἰς ἄλλας ἑλληνικὰς πόλεις ἐνεφανίσθησαν σχολαὶ φιλοσοφικαί, ὡς εἰς Χίον, Θρᾴκην κλπ. Ἡ σπουδαιοτέρα ἐξ αὐτῶν ἦτο ἡ Ἐλεατικὴ σχολὴ ὑπὸ τὸν Παρμενίδην καὶ τὸν μαθητὴν αὐτοῦ Ζήνωνα. Ὁ Παρμενίδης ἀνεγνώρισε τὴν συνέχειαν τοῦ διαστήματος καὶ ἀπήλλαξε τελείως τὴν γεωμετρίαν ἀπὸ τὰς ἀντιφάσεις, αἵτινες προήρχοντο ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ σημείου μὲ διαστάσεις τῶν πυθαγορείων. Ἐν τούτοις καὶ ἡ σχολὴ αὕτη προσέκρουσεν εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀπείρου εὑρεθεῖσα εἰς ἀντίφασιν, ὅτε διὰ πρώτην φορὰν τὸ εἰσήγαγεν εἰς τοὺς λογισμούς της εἰς τὸ κλασσικὸν ἔκτοτε πρόβλημα τῆς χελώνης καὶ τοῦ Ἀχιλλέως. Ὁ Ἀχιλλεὺς ἀναπτύσσει δεκαπλασίαν ταχύτητα ἀπὸ τὴν χελώνην, ἥτις ὅμως προηγεῖται αὐτοῦ κατὰ ὡρισμένον διάστημα ΑΒ, ὅταν ὁ Ἀχιλλεὺς ἐκκινῇ πρὸς συνάντησίν της. Ὅταν ὁ Ἀχιλλεὺς θὰ διατρέξῃ τὸ ΑΒ, ἡ χελώνη θὰ ἔχῃ διανύσει πρόσθετον διάστημα ΒΒ΄, καθ' ὃν δὲ χρόνον ὁ Ἀχιλλεὺς θὰ διατρέχῃ τὸ ΒΒ΄, ἡ χελώνη θὰ διατρέχῃ τὸ Β΄Β΄΄ οὕτως, ὥστε ὁ Ἀχιλλεὺς δὲν θὰ συναντήσῃ ποτὲ τὴν χελώνην. Ἐν τούτοις κατ' ἄλλον τρόπον, διὰ τῶν ἀναλογιῶν, εὕρισκον τὸ σημεῖον συναντήσεως τῆς χελώνης καὶ Ἀχιλλέως. Ἡ τοιαύτη ἀντίφασις ἤγαγε τὸν Ζήνωνα νὰ συμπεράνῃ ὅτι ἄθροισμα ἀπείρων ἀριθμῶν ὁλονὲν ἐλαττουμένων δύναται νὰ μὴ εἶναι τὸ ἄπειρον, ἀλλὰ πεπερασμένος τις ἀριθμὸς καὶ νὰ ἀνακαλύψῃ τὸ ἄθροισμα τῶν φθινουσῶν γεωμετρικῶν προόδων.

Εἰς τὴν Θρᾴκην ἐμφανίζεται ἕτερον φιλοσοφικὸν κέντρον, ἡ ἀτομιστικὴ σχολὴ ὑπὸ τὸν Δημόκριτον (470 ἢ 469 ἢ 460—370). Τὰ πλεῖστα τῶν μαθηματικῶν ἔργων τοῦ Δημοκρίτου ἐχάθησαν, ἐκ δὲ τῶν τίτλων αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἀναφέρονται εἰς τὴν γεωμετρίαν, τὴν θεωρίαν τῶν ἀριθμῶν, τὴν θεωρίαν τῶν ἀσυμμέτρων γραμμῶν καὶ στερεῶν. Οὗτος πρῶτος ἐφεῦρε τὴν ὁδόν, ἥτις ἄγει πρὸς τὸν ἀπειροστικὸν λογισμόν, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὸν Πλούταρχον, ὅστις ἀναφέρει ὅτι οὗτος ἐξήταζεν ἂν δύο γειτονικαὶ ἐπίπεδοι τομαὶ τῆς σφαίρας εἶναι ἴσαι ἢ ἄνισοι καὶ συνεπέρανεν ὅτι ἂν εἶναι ἴσαι, ἡ σφαῖρα εἶναι κύλινδρος, ἂν ἄνισοι, εἶναι δαντελωτή. Ἐπίσης ἀπὸ τελευταίως εὑρεθεῖσαν ἐπιστολὴν τοῦ Ἀρχιμήδους πρὸς Ἐρατοσθένην ὁ Enriques ἐξάγει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Δημόκριτος ἐγνώριζε νὰ εὑρίσκῃ τὸν ὄγκον πυραμίδος τριγωνικῆς καὶ κώνου διὰ γεωμετρικῶν μεθόδων ὄχι ἀπολύτου μαθηματικῆς ἀκριβείας καὶ ὅτι ἐξ αὐτῶν ὁ Ἀρχιμήδης ἐνεπνεύσθη μεθόδους τῆς μηχανικῆς διὰ τὴν συστηματικωτέραν καὶ ἀκριβεστέραν ἔρευναν τῶν ὄγκων. Πρὸ τῆς εὑρέσεως τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἀπεδίδετο ἡ πρώτη εὕρεσις ὄγκου πυραμίδος εἰς τὸν Εὔδοξον. Ἐν τούτοις ὁ Πρόκλος τελείως ἀποσιωπᾷ τὸ ὄνομα τοῦ Δημοκρίτου, μεροληπτῶν δ' ὑπὲρ τοῦ Πλάτωνος ἐξηφάνιζε τελείως τὸ ὄνομα τοῦ ἀντιζήλου αὐτοῦ καὶ ὑποστηρικτοῦ τοῦ ἀτομισμοῦ καὶ τοῦ ὑλισμοῦ, ἰδεῶν ἀντιθέτων πρὸς τὰς τοῦ Πλάτωνος.

Περὶ τὸ τέλος τοῦ Ε΄ π. Χ. αἰῶνος αἱ Ἀθῆναι γίνονται τὸ κέντρον τῶν μαθηματικῶν σπουδῶν. Παραλλήλως πρὸς τὴν σχολὴν τῆς Κνίδου ὑπὸ τὸν Εὔδοξον, Μέναιχμον καὶ Ἀριστέα, ἀκμάζει ἡ σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν, ἥτις ἀρχίζει μὲ τὸν Ἱπποκράτην τὸν Χῖον καὶ συνεχίζεται μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Θεαίτητον μέχρι τῆς ἱδρύσεως τῆς σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας, πρὸς τὴν ὁποίαν κατέφυγον ὅλοι οἱ σοφοὶ τῆς τότε Ἑλλάδος. Αἱ δύο αὗται σχολαί, τῆς Κνίδου καὶ Ἀθηνῶν, ἠσχολήθησαν κυρίως μὲ τὴν λύσιν διὰ κύκλων καὶ εὐθειῶν, ἢ ὅπερ τὸ αὐτό, διὰ κανόνος καὶ διαβήτου, τῶν ἑξῆς τριῶν προβλημάτων: 1) Τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ κύβου, 2) Τῆς τριχοτομήσεως τῆς γωνίας, τῆς διαιρέσεως οἱασδήποτε γωνίας εἰς 3 ἴσας γωνίας. 3) Τοῦ τετραγωνισμοῦ τοῦ κύκλου. Ἐκ τούτων ἡ λύσις τῶν δύο πρώτων, ἂν ἐξετασθῶσιν ἀναλυτικῶς, ἀνάγεται εἰς λύσιν ἐξισώσεως 3ου βαθμοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ζητεῖται λύσις διὰ κύκλων (ἐξίσωσις 2ου βαθμοῦ) καὶ εὐθειῶν (1ου βαθμοῦ), ἀποκλείεται τὸ δυνατὸν τῆς λύσεως αὐτῶν διὰ κανόνος καὶ διαβήτου. Ἐν τούτοις ποικίλαι λύσεις ὑπάρχουν αὐ-

Digitized by Google

τῶν δι' ἄλλων καμπύλων κωνικῶν τομῶν κλπ. Τοῦ δὲ τρίτου μόλις πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐδείχθη ὑπὸ τοῦ Lindemann ὅτι εἶναι ἀδύνατος ἡ λύσις διὰ κανόνος καὶ διαβήτου. Δὲν ἠδύναντο λοιπὸν εἰμὴ ν' ἀποτύχουν ἐν τῇ προσπαθείᾳ των νὰ λύσουν τὰ προβλήματα ταῦτα οἱ σοφοὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Κνίδου. Ἡ ἔρευνα ὅμως διὰ τὴν λύσιν αὐτῶν ἤγαγεν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν πλείστων ὡραίων θεωρημάτων.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, ἡ σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν ἐπεχείρησε τὴν συστηματοποίησιν ὅλων τῶν μέχρι τότε γνωστῶν θεωρημάτων τῆς γεωμετρίας καὶ τὰ ὁποῖα περιέχονται εἰς τὰ 1ον, 9ον, 11ον, 12ον βιβλία τῶν στοιχείων τοῦ Εὐκλείδου, ὡς καὶ τινα περὶ τῶν κωνικῶν τομῶν. Τῆς μαθηματικῆς σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν προηγήθησαν οἱ σοφισταί, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρομεν, ὡς τοὺς κυριωτέρους ἀσχοληθέντας μὲ τὰ μαθηματικά, τὸν *Ἱππίαν τὸν Ἠλεῖον* καὶ τὸν *Ἀντιφῶντα*. Ὁ πρῶτος ἠσχολήθη μὲ τὴν ἀριθμητικήν, ἀποδίδεται ὅμως εἰς αὐτὸν καὶ ἡ τετραγωνίζουσα τοῦ Δεινοστράτους, ὑπερβατικὴ καμπύλη, δι' ἧς ἐπιτυγχάνεται ὁ τετραγωνισμὸς τοῦ κύκλου, καὶ ἡ διαίρεσις μιᾶς γωνίας εἰς ὁσαδήποτε ἴσα μέρη. Ὁ δὲ δεύτερος ἐπεχείρησε νὰ τετραγωνίσῃ τὸν κύκλον, θεωρήσας τοῦτον ὡς ὅριον κανονικῶν ἐγγεγραμμένων πολυγώνων, τῶν ὁποίων τὸ πλῆθος τῶν πλευρῶν τείνει πρὸς τὸ ἄπειρον. Ἐπειδὴ δὲ πρὸς πᾶν οὕτω νοούμενον κανονικὸν πολύγωνον ὑπάρχει τὸ ἰσοδύναμον τετράγωνον, ἄρα καὶ εἰς τὸν κύκλον θὰ συμβαίνῃ τοῦτο. Οὕτω ὁ Ἀντιφῶν πρῶτος ἐθεώρησεν ἀκολουθίαν ἀπείρων τὸ πλῆθος πολυγώνων μὲ ὡρισμένας ἰδιότητας.

Εἷς τῶν διασημοτέρων μαθηματικῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ὑπῆρξεν ὁ *Ἱπποκράτης ὁ Χῖος*, γεννηθεὶς περὶ τὸ 470 π. Χ. Οὗτος ἦλθεν εἰς Ἀθήνας δι' ἐμπορικοὺς λόγους, κατέληξεν ὅμως ν' ἀνοίξῃ σχολήν, εἰς ἣν ἐδίδασκε γεωμετρίαν. Κατεῖχε τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Πυθαγόρου, συνέταξε δὲ τὸ πρῶτον ἐγχειρίδιον στοιχειώδους γεωμετρίας, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐνεπνεύσθη ὁ Εὐκλείδης τὴν σύνταξιν τῶν στοιχείων του. Φέρεται ὡς πρῶτος μεταχειρισθεὶς τὰ γράμματα διὰ τὴν ὀνομασίαν τῶν γεωμετρικῶν σχημάτων. Μετεχειρίζετο τὴν μέθοδον τῆς ἀναγωγῆς, καθ' ἣν τὴν λύσιν ἑνὸς προβλήματος ἀνῆγεν εἰς τὴν λύσιν ἄλλου καὶ τούτου εἰς ἄλλου, καὶ οὕτω καθεξῆς, ἐκ δὲ τῆς ἀληθείας τοῦ τελευταίου συνεπέραινε τὴν ἀλήθειαν τοῦ πρώτου. Τούτου μερικὴ περίπτωσις εἶναι καὶ ἡ εἰς ἄτοπον ἀπαγωγή. Πλεῖσται προτάσεις τοῦ 3ου βιβλίου τοῦ Εὐκλείδου περὶ κύκλου ἀποδίδονται εἰς αὐτόν. Μεταξὺ τούτων καὶ τὸ ὅτι δύο κύκλοι ἔχουν πρὸς ἀλλήλους λόγον ἴσον πρὸς τὸν λόγον τῶν τετραγώνων τῶν διαμέτρων των. Φέρεται καὶ ὡς ἱδρυτὴς τῆς γεωμετρίας τῶν κύκλων, αἱ σπουδαιότεραι ὅμως ἀνακαλύψεις του εἶναι σχετικαὶ μὲ τὸν τετραγωνισμὸν τοῦ κύκλου καὶ τὴν τριχοτόμησιν τῆς γωνίας (βλ. ἐν τόμ. ΙΓ', λ. *Ἱπποκράτης ὁ Χῖος*).

Ἄλλος μέγας φιλόσοφος τῆς σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν εἶναι ὁ *Πλάτων*, εἰς τὸν ὁποῖον ἐλάχιστα θεωρήματα τῆς γεωμετρίας ἀποδίδονται. Αὐτὸς ὅμως ἔθεσε πρῶτος τάξιν εἰς τὰ γεωμετρικὰ θεωρήματα, ὥστε οἱ μετ' αὐτὸν ν' ἀρχίζουν τὰς πραγματείας των μὲ ὁρισμούς, αἰτήματα καὶ ἀξιώματα καταλλήλως ἐκλεγόμενα. Εἰς αὐτὸν ὀφείλεται ἡ μέθοδος λύσεως, καθ' ἣν τὸ πρόβλημα θεωρεῖται λελυμένον ἢ τὸ θεώρημα ἀποδεδειγμένον καὶ ἐκ τῆς παραδοχῆς ταύτης ἐξάγεται ὡρισμένον ἐξαγόμενον· ἂν δὲ τοῦτο εἶναι ἀληθές, δι' ἀντιστρόφου ὁδοῦ ἐπιτυγχάνεται συνθετικὴ ἀπόδειξις, ἂν ὅμως εἶναι ψευδές, καὶ ἡ ἀρχικὴ παραδοχὴ εἶναι ὁμοίως ἐσφαλμένη.

Τρίτος μέγας μαθηματικὸς ἐν Ἀθήναις καὶ ἱδρυτὴς τῆς σχολῆς τῆς Κνίδου εἶναι ὁ *Εὔδοξος* (408—355 π. Χ.). Ἐμαθήτευσε παρὰ τῷ Ἀρχύτᾳ καὶ Πλάτωνι καὶ ἵδρυσε κατόπιν τὴν σχολὴν τῆς Κυζίκου. Θεωρεῖται ὡς ὁ πρῶτος ἐμφανισθεὶς ἐπιστήμων ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου—τόσον ἐπιστημονικαὶ διὰ τὴν ἐποχήν του ἦσαν αἱ μέθοδοι, τὰς ὁποίας μετεχειρίζετο διὰ τὴν ἔρευναν τῶν τε γεωμετρικῶν καὶ ἀστρονομικῶν προβλημάτων· ὡς ἐκ τούτου καὶ πατὴρ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀστρονομικῆς παρατηρήσεως θεωρεῖται. Εἰς αὐτὸν ἀποδίδονται αἱ ἑξῆς ἀνακαλύψεις εἰς τὴν γεωμετρίαν καὶ ἀριθμητικήν: 1) Ὁλόκληρον τὸ 5ον βιβλίον τοῦ Εὐκλείδου (τὸ περὶ ἀναλογιῶν) ἀποδίδεται εἰς αὐτὸν ὑπό τινος ἀγνώστου σχολιαστοῦ. 2) Ἡ εὕρεσις τῆς χρυσῆς τομῆς. Καλεῖται δὲ οὕτω ἡ διαίρεσις εὐθυγράμμου τμήματος μήκους α εἰς μέσον καὶ ἄκρον λόγον, δηλαδὴ ἡ ἀναλογία $\frac{\alpha}{\beta} = \frac{\beta}{\alpha - \beta}$, ἂν β εἶναι τὸ μεγαλύτερον ἐκ τῶν τμημάτων, εἰς ἃ διαιρεῖται τὸ μῆκος α. 3) Ἡ μέθοδος τῆς ἀπαλείψεως, δι' ἧς οἱ ἀρχαῖοι ἀπέφευγον τὴν χρῆσιν τῶν ἀπειροστῶν. 4) Τὸ θεώρημα, καθ' ὃ τὰ ἐμβαδὰ κύκλων ἔχουν πρὸς ἄλληλα λόγον τὸν λόγον τῶν τετραγώνων τῶν ἀκτίνων των, οἱ δὲ ὄγκοι δύο σφαιρῶν τὸν λόγον τῶν κύβων τῶν ἀκτίνων των.

Ὁ Ἀρχιμήδης εἰς τὸ ἔργον του «Περὶ σφαίρας καὶ κυλίνδρου» ἀναφέρει ὅτι ὁ Εὔδοξος ἠσχολήθη μὲ τὰ ἑξῆς σπουδαιότατα θεωρήματα: α) Πᾶσα πυραμὶς ἔχει ὄγκον ἴσον πρὸς τὸ $1/3$ τοῦ ὄγκου πρίσματος ἔχοντος τὴν αὐτὴν βάσιν καὶ τὸ αὐτὸ ὕψος. β) Πᾶς κῶνος ἔχει ὄγκον ἴσον πρὸς τὸ $1/3$ τοῦ ὄγκου πρίσματος ἔχοντος τὴν αὐτὴν βάσιν καὶ τὸ αὐτὸ ὕψος. Ἂν δὲ δὲν εἶχεν εὑρεθῆ ἡ ἀνωτέρω ἀναφερθεῖσα ἐπιστολὴ τοῦ Ἀρχιμήδους πρὸς τὸν Ἐρατοσθένην, εἰς τὴν ὁποίαν ἀποδίδει τὴν ἀνακάλυψιν αὐτῶν εἰς τὸν Δημόκριτον, ὁλόκληρος ἡ δόξα τῆς ἀνακαλύψεως αὐτῶν θ' ἀνῆκεν εἰς τὸν Εὔδοξον. Εἰς Αἴγυπτον ἐσπούδασεν ἀστρονομίαν, πρῶτος δ' αὐτὸς ἐπενόησε σύστημα κινουμένων σφαιρῶν, διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν κίνησιν τῶν πλανητῶν. Κατὰ τὰς ἐρεύνας του ταύτας ἀνεκάλυψε καὶ ὡρισμένην καμπύλην, τὴν ἱπποπέδην καλουμένην, ἥτις εἶναι τομὴ κυλίνδρου καὶ σφαίρας καὶ ἥτις ὑπὸ τοῦ Σκιαπαρέλλι ἀργότερον ὠνομάσθη σφαιρικὸς λημνίσκος. Ἔγραψε καὶ ἀστρονομίαν. Εἰς τὸν Εὔδοξον παρεπέμφθησαν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος οἱ Ἀθηναῖοι, διὰ νὰ τοῖς δοθῇ λύσις τοῦ Δηλίου προβλήματος. Ὁ Εὔδοξος θεωρεῖται ὁ βαθυνούστερος πρὸ τοῦ Εὐκλείδου ἀνήρ, μετὰ μανίας δὲ ἐπεδίδετο εἰς τὴν εὕρεσιν τῆς ἀληθείας ἀναλογιζόμενος τὸ βραχὺ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου.

Διάδοχος αὐτοῦ ἔγινεν ὁ μαθητής του *Μέναιχμος* (375—325), ὅστις ἐσπούδασε τὰς κωνικὰς τομὰς θεωρήσας τομὴν κώνου ὑπὸ ἐπιπέδου καθέτου πρὸς μίαν τῶν γενετειρῶν του. Ἂν ἡ γωνία τῆς κορυφῆς τοῦ κώνου ἦτο ὀξεῖα, ἐκάλει τὴν καμπύλην τῆς τομῆς ἔλλειψιν, ἂν ὀρθή, παραβολήν, καὶ ἂν ἀμβλεῖα, ὑπερβολήν. Ἐγνώρισεν ἐπίσης καὶ τὰς ἰδιότητας τῆς παραβολῆς καὶ ὑπερβολῆς, αἵτινες ἐκφράζονται, ἂν μεταχειρισθῶμεν τὴν ἀναλυτικὴν γλῶσσαν, διὰ τῶν σχέσεων $y^2=px$, $xy=C$. Εὗρε δὲ καὶ τὰς ἀσυμπτώτους τῆς ὑπερβολῆς. Στηριχθεὶς ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ἰδιοτήτων τῆς παραβολῆς καὶ ὑπερβολῆς, ἔδωκε δύο ἱκανοποιητικὰς λύσεις τοῦ προβλήματος τοῦ διπλασιασμοῦ τοῦ κύβου. Ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ *Δεινόστρατος* ἀνεκάλυψε τὴν καλουμένην τετραγωνίζουσαν τοῦ Δεινοστράτους, ἥτις ὅμως ὑπὸ τοῦ Πρόκλου ἀποδίδεται καὶ εἰς τὸν Ἱππίαν τὸν Ἠλεῖον. Ὁ Πάππος ἐξέφερε δυσμενῆ κριτικὴν ἐπὶ τῶν ἀποτελεσμάτων, τὰ ὁποῖα κατορθοῦνται διὰ τῆς καμπύλης ταύτης ὡς πρὸς τὸν τετραγωνισμὸν τοῦ κύκλου καὶ τὴν διαίρεσιν γωνίας εἰς ὁσαδήποτε ἴσα μέρη.

Ὁ *Ἀριστεύς*, πιθανὸν σύγχρονος τοῦ Εὐκλείδου, ἔγραψε βιβλίον περὶ τῶν πέντε κανονικῶν στερεῶν (πυραμίδος, κύβου, ὀκταέδρου, δωδεκαέδρου, εἰκοσαέδρου) καὶ ἕτερον περὶ στερεῶν τόπων, εἰς τὸ ὁποῖον πραγματεύεται τὰς κωνικὰς τομάς.

Ὁ δὲ *Θεαίτητος* ἀνέπτυξε τὴν θεωρίαν τῶν ἀσυμμέτρων μεγεθῶν, μετὰ δὲ τῶν πυθαγορείων καὶ τοῦ Εὐδόξου ἀποτελεῖ τὴν τριάδα, ἐφ' ἧς ἐστηρίχθη ὁ Εὐκλείδης διὰ τὴν σύνταξιν τῶν στοιχείων του. Συγκεκριμένως ἐπὶ τοῦ ἔργου τοῦ Θεαιτήτου ἐβάσισε τὴν θεωρίαν τῶν ἀσυμμέτρων, ὡς αὕτη ἐκτίθεται εἰς τὸ Γ' βιβλίον. Τέλος, πρὶν ἢ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἀλεξανδρινὴν περίοδον, δέον νὰ μνημονεύσωμεν τὸν μέγαν Ἀριστοτέλην, ὅστις, ὡς πρὸς τὰ μαθηματικά, ἐνδιεφέρετο κυρίως μὲ προβλήματα μηχανικῆς καὶ ἰδιαιτέρως μὲ τὰς ἀρχὰς αὐτῆς.

Σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας. Κατὰ τὸν Γ' π. Χ. αἰῶνα ὁ Πτολεμαῖος, εἰς ὃν περιῆλθεν ἡ Αἴγυπτος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, φιλοδοξήσας νὰ καταστήσῃ τὴν πρωτεύουσαν αὐτοῦ Ἀλεξάνδρειαν κέντρον τῶν γραμμάτων, ἵδρυσε τὴν σχολὴν τῆς Ἀλεξανδρείας, τὴν ὁποίαν ἐστέγασεν ἐντὸς μεγαλοπρεπῶν κτηρίων, ἐπλούτισε δὲ τὴν βιβλιοθήκην αὐτῆς μὲ ὅλα σχεδὸν τὰ γνωστὰ χειρόγραφα τῆς ἐποχῆς καὶ συνεκέντρωσε τοὺς σοφοὺς ἐξ ὅλων τῶν πόλεων τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἰδίως ἐξ Ἀθηνῶν. Ἱδρύθη οὕτω ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὸ πρῶτον διανοητικὸν κέντρον, ἀνάλογον πρὸς τὰ πανεπιστήμια τῆς σήμερον, διατηρῆσαν τὴν αἴγλην του ἐπὶ χρονικὸν διάστημα δέκα σχεδὸν αἰώνων. Εἶχε δὲ καὶ τὴν ἐξαιρετικὴν τύχην κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς συστάσεώς του νὰ παρουσιάσῃ τοὺς τρεῖς ἐκ τῶν μεγαλυτέρων μαθηματικῶν τῆς ἀρχαιότητος, Εὐκλείδην, Ἀρχιμήδην καὶ Ἀπολλώνιον. Ὁ ἀρχαιότερος τούτων *Εὐκλείδης* (Γ' αἰών), ὅστις εἶχε σπουδάσει εἰς Ἀθήνας καὶ παρουσιάσει ἤδη πλεῖστα δείγματα τῆς μεγαλοφυΐας του, ἐκλήθη ἀμέσως ὑπὸ τοῦ Πτολεμαίου ν' ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν τῆς μαθηματικῆς διδασκαλίας εἰς τὴν νεοϊδρυθεῖσαν σχολήν, τοῦ ἀνετέθη δὲ καὶ ἡ συγγραφὴ ἔργου ἔχοντος σκοπὸν νὰ καταστήσῃ προσιτωτέραν τὴν διδασκαλίαν του εἰς τοὺς ἀκροατάς του. Οὕτω συνέγραψε τὸ ἀθάνατον αὐτοῦ ἔργον τὰ «Στοιχεῖα», ὅπερ ἐστήριξε τὴν φήμην καὶ τὴν δόξαν αὐτοῦ. Περιλαμβάνει δέκα τρία βιβλία καὶ περιέχει συστηματικὴν ἔκθεσιν τῶν κυριωτέρων προτάσεων τῆς στοιχειώδους γεωμετρίας, ἐκτὸς τῶν κωνικῶν τομῶν καὶ τῆς θεωρίας τῶν ἀριθμῶν. Τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον ἔχομεν σήμερον, εἶναι κατὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Θέωνος (380 μ. Χ.) ἐκδοθέν. Ἐν τούτοις εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ σῴζεται καὶ ἀντίγραφον ἀρχαιοτέρου κειμένου. Τὰ «Στοιχεῖα» εἶναι κατὰ μέγα μέρος τὸ ἀπάνθισμα τῶν ἐργασιῶν καὶ ἐρευνῶν τῶν πρὸ τοῦ Εὐκλείδου γεωμετρῶν. Οὕτω τὰ Α' καὶ Β' βιβλία ὀφείλονται εἰς ἐργασίας τοῦ Πυθαγόρου, τὸ Γ' εἰς τὸν Ἱπποκράτην, τὸ Ε' εἰς τὸν Εὔδοξον, τὰ Δ', ΣΤ', ΙΑ' καὶ ΙΒ' εἰς τοὺς τελευταίους πυθαγορείους καὶ τὴν σχολὴν τῶν Ἀθηνῶν. Τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν θεωρίαν τῶν ἀριθμῶν ἐδανείσθη ἀπὸ τὸν Εὔδοξον καὶ τὸν Πυθαγόραν, ἐκτὸς τοῦ Γ' βιβλίου, τοῦ περὶ ἀσυμμέτρων μεγεθῶν, ὀφειλομένου εἰς τὸ ἀπολεσθὲν ἔργον τοῦ Θεαιτήτου. Τὸ τελευταῖον τοῦτο περιέχει πλείστας προσωπικὰς συμβολὰς αὐτοῦ, διότι, κατὰ τὸν Πρόκλον, ὁ Εὐκλείδης, διατάσσων τὰς προτάσεις τοῦ Εὐδόξου, συνεπλήρωνε τὰς πλείστας τοῦ Θεαιτήτου. Ἡ σύλληψις ὅμως τοῦ ἔργου καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτοῦ σύνθεσις, χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς τελειότητος αὐτοῦ, ὀφείλονται ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὸν Εὐκλείδην. Ἡ μέθοδος, μὲ τὴν ὁποίαν προχωρεῖ, εἶναι ἡ ἑξῆς: Ἐν ἀρχῇ θέτει τὰς πρώτας ἐννοίας, τὰς ὁποίας διακρίνει μὲ τρία ὀνόματα: ὅροι, αἰτήματα, κοιναὶ ἔννοιαι. Οἱ ὅροι εἶναι οἱ ὁρισμοὶ λεγόμενοι σήμερον. Τὰ αἰτήματα καὶ αἱ κοιναὶ ἔννοιαι εἶναι τὰ ἀξιώματα τοῦ Πυθαγόρου, ἅτινα ἀποτελοῦν τὰς πρώτας προτάσεις, ἐφ' ὧν στηρίζεται ἡ ἀπόδειξις ὅλων τῶν ἰδιοτήτων, αἵτινες ἐκτίθενται ἐν τῷ συγγράμματι. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ αἰτημάτων καὶ κοινῶν ἐννοιῶν, ἅτινα συλλήβδην καλοῦμεν σήμερον ἀξιώματα, συνίσταται, κατὰ τὸν Πρόκλον, εἰς τὸ ὅτι τὰ μὲν αἰτήματα εἶναι αὐτονόητοι προτάσεις τῆς γεωμετρίας, μὴ ἔχουσαι ἀνάγκην ἀποδείξεως, ἐνῷ αἱ κοιναὶ ἔννοιαι εἶναι καὶ αὐταὶ αὐτονόητοι προτάσεις μὴ ἔχουσαι ἀνάγκην ἀποδείξεως, ἀλλὰ δυνάμεναι νὰ ἐφαρμοσθῶσι καὶ εἰς ἄλλας ἐπιστήμας, ἀφοῦ ἀφοροῦν εἰς γενικὰς ἰδιότητας ἰσότητος καὶ ἀνισότητος μεγεθῶν. Αἱ προτάσεις εἶναι διατεταγμέναι, ὥστε ν' ἀποτελοῦν ἅλυσιν γεωμετρικῶν συλλογισμῶν, ἥτις ἀπὸ τῶν εὐκολωτέρων ἄγει, βαθμιαίως, πρὸς τὰς συνθετωτέρας. Αἱ ἀποδείξεις δὲ αὐτῶν γίνονται κατὰ ὁμοιόμορφον τρόπον, εἶναι λογικῶς ἐν τάξει, σαφεῖς καὶ συχνὰ κομψαί. Μεταξὺ τῶν ἀξιωμάτων αὐτοῦ ὑπάρχουν ἐν τούτοις ὑποθέσεις τινές, αἵτινες δὲν εἶναι προφανεῖς, ὅπως τὸ ε' αἴτημα τῶν παραλλήλων καὶ τὸ ὁποῖον ἀμέσως ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐπεχείρησαν νὰ τὸ ἀποσπάσουν ἀπὸ τὰ αἰτήματα καὶ νὰ εὕρουν τρόπον ἀποδείξεως αὐτοῦ, ἀλλ' ἐστάθη ἀδύνατον μέχρις ὅτου, κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα, ἀπεδείχθη ἡ λογικὴ δυνατότης καὶ ἄλλων γεωμετρικῶν συστημάτων ἀπαρνουμένων τὸ αἴτημα. Σήμερον τὸ ἔργον τοῦ Εὐκλείδου θεωρεῖται τὸ κλασσικὸν τοῦ εἴδους του, εἶναι δὲ τόσον τέλειον λογικῶς, ὥστε ἔμεινεν ἀνέπαφον ἀπὸ τὴν αὐστηρὰν κριτικὴν εἴκοσιν αἰώνων καὶ μόνον περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, κατόπιν τῶν μεγάλων ἀνακαλύψεων ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ἐπετεύχθη μία πληρεστέρα διακρίβωσις τῶν ἀρχῶν της καί, ἑπομένως, καλυτέρα ἔκθεσις αὐτῶν. Εἶναι δὲ λίαν προσιτὸν εἰς τοὺς ἀρχαρίους τόσον, ὥστε εἰς τὴν Ἀγγλίαν ἡ στοιχειώδης γεωμετρία διδάσκεται ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ Εὐκλείδου.

Ἐκτὸς τῶν «Στοιχείων», ὁ Εὐκλείδης ἔγραψε τὰ «Δεδομένα», ἅτινα εἶναι μεθοδικὴ συλλογὴ προβλημάτων καί, κατὰ Πάππον, κατάλληλος διὰ τοὺς θέλοντας ν' ἀσκηθῶσιν εἰς τὴν λύσιν προβλημάτων. Τὸ «Περὶ διαιρέσεων» βιβλίον, γνωστὸν ἀπὸ ἀραβικὴν ἀτελῆ μετάφρασιν, εἶναι συλλογὴ 36 προβλημάτων σχετικῶν μὲ τὴν διαίρεσιν ἐπιφανειῶν εἰς μέρη ἔχοντα μεταξύ των δοθέντα λόγον. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀπετέλει μέρος ἀπολεσθείσης συλλογῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα «Σοφίσματα καὶ πορίσματα» εἰς 3 βιβλία. Ἐξ αὐτῶν τὰ «Πορίσματα», ἐν οἷς λάμπει τὸ ὀξὺ πνεῦμα τοῦ Εὐκλείδου, ἐσχολιάσθησαν τόσον λεπτομερῶς ἀπὸ τὸν Πάππον, ὥστε ἐσκέφθησάν τινες ὅτι ἦτο δυνατὸν ν' ἀνασυνταχθῶσι. Τοιαύτη μάλιστα ἀνασύνταξις ἐγένετο ἀπὸ τὸν Chasles τῷ 1860. Περιέχει γνώσεις ἀρκετὰς περὶ ἁρμονικῆς διαιρέσεως, ὡς καὶ ἰδιότητας προβολικάς.

Εἰς αὐτὸν ἀποδίδονται τὰ «Ὀπτικὰ» καὶ τὰ «Κατοπτρικά», τῶν ὁποίων τὸ γεωμετρικὸν μέρος ἐκτίθεται συμφώνως πρὸς τὰς μεθόδους τοῦ Εὐκλείδου, ὡς καὶ τὰ «Φαινόμενα», βιβλίον γεωμετρικῆς ἀστρονομίας, εἰς τὸ ὁποῖον πληροφορεῖ περὶ ἑνὸς βιβλίου τοῦ Αὐτολύκου καὶ μιᾶς σφαιρικῆς γεωμετρίας ἀγνώστου συγγραφέως.

Οἱ διάδοχοι τοῦ Εὐκλείδου *Κόνων* καὶ *Δοσίθεος* δὲν ἄφησαν μὲν σπουδαῖα ἴχνη τῆς διαβάσεώς των ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ὑπῆρξαν ὅμως διδάσκαλοι τοῦ ἑτέρου ἐκ τῶν τριῶν μεγάλων μαθηματικῶν τῆς ἀρχαιότητος Ἀρχιμήδους, τιμώμενοι καὶ διὰ τῆς φιλίας αὐτοῦ. Ὁ *Ἀρχιμήδης*, μεγίστη μαθηματικὴ μεγαλοφυΐα, ἐγεννήθη καὶ ἀπέθανεν εἰς Συρακούσας (287—212), κατὰ Πλούταρχον δὲ ἦτο συγγενὴς τοῦ τυράννου Ἱέρωνος τῶν Συρακουσῶν. Ἠσχολήθη καὶ ἔγραψεν ἐπὶ ὅλων τῶν μαθηματικῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς του. Ἂν καὶ ἠσχολεῖτο μὲ τὴν καθαρὰν ἐπιστήμην, τὴν ὁποίαν ἔθετεν ὑπεράνω τῶν ἐφαρμογῶν, ἐν τούτοις πλεῖστα εὐφυῆ μηχανήματα ἐπενόησε, διὰ

Digitized by Google

ὁποίων καὶ τὴν πατρίδα του ἔσωσεν ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Ρωμαίων καὶ τὰς ἀνάγκας τῶν εἰς τὰ φῶτά του προστρεχόντων ἐθεράπευσεν. Εἶναι γνωστὸν ἐκ τῆς ἱστορίας πῶς ὁ Ἀρχιμήδης ἔθεσε πυρκαϊὰν εἰς τὸν ρωμαϊκὸν στόλον συγκεντρώσας ἐπ' αὐτοῦ τὰς ἡλιακὰς ἀκτῖνας διὰ κατόπτρων ἀπὸ ἀποστάσεως 150 μ. καὶ πῶς διὰ μοχλοῦ κατώρθωσε νὰ μεταφέρῃ εἰς τὴν θάλασσαν πλοῖον τεραστίων διαστάσεων, εἰπὼν τὸ περίφημον «δός μοι πᾶ στῶ καὶ τὰν γᾶν κινήσω». Ἐπίσης κατεσκεύασεν εἰδικὸν κοχλίαν, διὰ τῆς περιστροφῆς τοῦ ὁποίου ἐκσφενδονίζεται μακρὰν τὸ ὕδωρ, τοῦθ' ὅπερ ἐφήρμοσεν εἰς τὸν Νεῖλον τῆς Αἰγύπτου. Τὸ κλασσικώτερον ὅμως πάντων εἶναι ἡ ἀνακάλυψις τῆς ὑπὸ τὸ ὄνομά του φερομένης ἀρχῆς εἰς τὴν ὑδροστατικήν, εἰς ἣν ἔδωκεν ἀφορμὴν ἡ ἐπιτυχοῦσα προσπάθεια ὅπως ἀνεύρῃ ἄνευ ἀναλύσεως ἐνυπαρχοῦσαν, τυχόν, νοθείαν δι' ἀργύρου εἰς τὸν χρυσοῦν στέφανον τοῦ Ἱέρωνος. Τὰ καθαρῶς ἐπιστημονικὰ ἔργα του εἶναι ἀπαράμιλλα. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Εὐκλείδην, ὅστις ἠσχολεῖτο εἰς τὴν μεθοδικὴν συγγραφὴν ἔργου δυναμένου νὰ κατανοηθῇ ἀπὸ πάντας τοὺς σπουδαστὰς τοὺς ἔχοντας μικράν τινα προπαιδείαν, ὁ Ἀρχιμήδης ἔγραφεν ὑπομνήματα μεμονωμένα, ἀπευθυνόμενα πρὸς τοὺς περισσότερον πεπαιδευμένους μαθηματικῶς ἄνδρας τῆς ἐποχῆς του. Ἐκ πάντων τῶν ἔργων του τὸ περισσότερον θαυμαζόμενον σήμερον εἶναι τὸ περὶ τῆς μηχανικῆς τῶν στερεῶν καὶ ὑγρῶν, διὸ καὶ πατὴρ τῆς μηχανικῆς θεωρεῖται· ἀλλ' ὁ ἴδιος, συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του, ἀπέδιδε μεγαλυτέραν σημασίαν εἰς τὰς γεωμετρικὰς του ἀνακαλύψεις περὶ τοῦ ἐμβαδοῦ παραβολικοῦ χωρίου, ὄγκου σφαίρας καὶ ἐμβαδοῦ σφαιρικῆς ἐπιφανείας, ἐν αἷς ἐμπεριέχονται τὰ σπέρματα τῆς μεγαλυτέρας ἀνακαλύψεως τῶν νεωτέρων χρόνων, τοῦ ἀπειροστικοῦ λογισμοῦ. Τὰ ἔργα τοῦ Ἀρχιμήδους δύνανται νὰ χωρισθῶσιν εἰς τρεῖς τάξεις:

1) *Τὰ γεωμετρικά*, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν: α) Τὸ περὶ μετρήσεως κύκλου, εἰς 3 προτάσεις, εἰς τὸ ὁποῖον εὑρίσκει τὸ ἐμβαδὸν τοῦ κύκλου ἰσοδύναμον πρὸς τὸ ἐμβαδὸν ὀρθογωνίου τριγώνου μὲ καθέτους πλευρὰς τὴν περιφέρειαν καὶ τὴν ἀκτῖνα αὐτοῦ. Τὸν δὲ ἀριθμὸν π ὡς περιλαμβανόμενον μεταξὺ $3\frac{1}{7}$ καὶ $3\frac{10}{71}$. β) Περὶ τετραγωνισμοῦ παραβολικοῦ χωρίου, εἰς 24 προτάσεις. Ὁ Ἀρχιμήδης ἀρχίζει τὸ ἔργον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἔστειλεν εἰς τὸν Δοσίθεον, μὲ ἰδιότητας τῶν κωνικῶν· εἶτα προσδιορίζει τὸ ἐμβαδὸν παραβολικοῦ χωρίου ὁριζομένου ὑπὸ τόξου παραβολῆς καὶ τῆς ἀντιστοίχου χορδῆς διὰ τῶν μεθόδων τῆς ἀποσβέσεως καὶ τῆς μηχανικῆς. γ) Περὶ ἑλίκων. Αὗται εἶναι αἱ ὑπὸ τῆς ἐξώσεως $\varrho=\kappa\vartheta$ παριστώμεναι σήμερον καμπύλαι. Προσδιορίζει τὸ ἐμβαδὸν τὸ ὁριζόμενον ὑπὸ τόξου τῆς καμπύλης ταύτης καὶ τῶν δύο ἐπιβατικῶν ἀκτίνων, ὡς καὶ πλείστας αὐτῶν ἰδιότητας. δ) Περὶ σφαίρας καὶ κυλίνδρου, ὅπερ ἐθεώρει ὡς τὸ ἀριστούργημά του, τὸ ἔστειλε δέ, ὡς καὶ τόσα ἄλλα, εἰς τὸν διδάσκαλόν του Δοσίθεον. Περιέχει 60 προτάσεις εἰς δύο βιβλία. Εἰς αὐτὸ πραγματεύεται τὸ ἐμβαδὸν καὶ τὸν ὄγκον τῆς πυραμίδος, τοῦ κώνου καὶ τῆς σφαίρας, ὡς καὶ τῶν σχημάτων ἅτινα γεννῶνται διὰ περιστροφῆς κανονικῶν εἰς κύκλον ἐγγεγραμμένων πολυγώνων περὶ μίαν τῶν διαμέτρων του. ε) Περὶ κωνοειδῶν καὶ σφαιροειδῶν, εἰς 40 προτάσεις, εἰς ἃς πραγματεύεται τὸν ὄγκον καὶ τὸ ἐμβαδὸν τῶν στερεῶν, ἅτινα γεννῶνται διὰ περιστροφῆς τῶν κωνικῶν τομῶν περὶ ἕνα τῶν ἀξόνων των. στ) Ὑπόμνημα περὶ ἡμικανονικῶν πολυέδρων ὅπερ, δυστυχῶς, ἀπωλέσθη. Ἐπίσης πλεῖστα ἄλλα περὶ παραλλήλων γραμμῶν, περὶ τριγώνων, περὶ γεωμετρικῶν μεθόδων, περὶ ἑπταγώνου ἐγγεγραμμένου εἰς κύκλον καὶ περὶ ἐφαπτομένων κύκλων.

2) Τὰ βιβλία αὐτοῦ περὶ ἰσορροπίας ἐπιπέδων καὶ στερεῶν σωμάτων ἐμβεβαπτισμένων ἐντὸς ὑγροῦ, τὰ ὁποῖα περιέχουν τὰς ἀρχὰς τῆς στατικῆς καὶ ὑδροστατικῆς, ἀλλ' εἰς τὰ ὁποῖα κυριαρχεῖ ἀκόμη τὸ γεωμετρικὸν πνεῦμα. Ταῦτα εἶναι: α) Ἡ μηχανική. Περιέχει εἰς 25 προτάσεις, τὰ περὶ ἰσορροπίας ἐπιπέδων ἐπιφανειῶν καὶ τὰς ἰδιότητας τοῦ κέντρου βάρους των. Προσδιορίζει εἴς τινας ἐξ αὐτῶν τὸ κέντρον βάρους αὐτῶν ὡς εἰς τὰ παραλληλόγραμμα, τρίγωνα, τραπέζια, παραβολικὰ χωρία κλπ. β) Ἓν ὑπόμνημα περὶ μοχλῶν καὶ ἴσως καὶ περὶ ὅλων τῶν μηχανῶν τῆς ἐποχῆς του, τὸ ὁποῖον ἀπωλέσθη. ἀλλὰ κατὰ τὸν Πάππον περιεῖχε τὴν θεωρίαν διαφόρων μηχανημάτων, ἅτινα εἶχε χρησιμοποιήσει εἰς δημόσια ἔργα τῶν Συρακουσῶν. γ) Τὸ περὶ τῶν ἐν τοῖς ὑγροῖς ἐμβεβαπτισμένων στερεῶν, βιβλίον, εἰς τὸ ὁποῖον περιέχονται αἱ ἀρχαὶ τῆς ὑδροστατικῆς. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητον ὅτι αἱ ἔρευναι τοῦ Ἀρχιμήδους εἰς τὴν μηχανικὴν ἀφεώρων ὅλαι εἰς τὴν στατικήν.

3) Τὰ ἔργα αὐτοῦ εἰς τὴν ἀριθμητικήν, εἰς τὰ ὁποῖα ἐμφανίζεται καὶ μὲ γνώσεις ἀστρονομικάς, θὰ ἤρκουν καὶ μόνον αὐτὰ νὰ καταστήσουν ἀθάνατον τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Ταῦτα περιέχονται εἰς δύο ὑπομνήματα, ἐξ ὧν τὸ μὲν πρῶτον, ὅπερ ἀπωλέσθη, περιεῖχε σύστημα ἀριθμήσεως, καθ' ὃ ἦτο δυνατὴ ἡ παράστασις ἀριθμοῦ ὁσονδήποτε μεγάλου, εἰς δὲ τὸ δεύτερον, ὅπερ ἐτιτλοφόρησε «*Ψαμμίτης*» ἀντέκρουε κριτικὰς τῶν φιλοσόφων τῶν Συρακουσῶν κατὰ τοῦ πρώτου. Ἐν αὐτῷ ὑπελόγιζε καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν κόκκων τῆς ἄμμου, αἵτινες πληροῦν ὅλον τὸν κόσμον, εἰς 10^{63}, ὑποτιθεμένης τῆς ἀκτῖνος αὐτοῦ εἰς 10^{10} στάδια.

Ὁ Ἀρχιμήδης ἐβάδισεν εἰς τὰς ἀνακαλύψεις αὐτοῦ κυρίως μὲ τὴν μέθοδον τῆς ἀποσβέσεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑπάρχει τὸ σπέρμα τῶν σημερινῶν ἀπειροστικῶν μεθόδων ἤ, τοὐλάχιστον, τῆς θεμελιωδεστέρας ἰδέας, ἐφ' ἧς αὗται στηρίζονται. Ἀλλὰ καὶ αἱ ἄλλαι μέθοδοι, ἃς ἔχομεν σήμερον ἐν τῇ ἀπειροστικῇ ἀναλύσει, συναντῶνται ἐν σπέρματι εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ἀρχιμήδους. Τὸ ἄθροισμα τῶν ἀπείρων σειρῶν εἰς τὴν εὕρεσιν τοῦ ἐμβαδοῦ τῆς παραβολῆς· τὸ ὁλοκλήρωμα εἰς τὰ ἔργα αὐτοῦ περὶ σπειροειδῶν, κωνοειδῶν καὶ σφαιροειδῶν· ἀκόμη καὶ ὁ ὑπολογισμὸς τῶν ἐφαπτομένων. Ἀλλὰ τὸ λαμπρότερον ἐξαγόμενον τῶν ἀρχιμηδείων ἐρευνῶν εἶναι ὁ προσδιορισμὸς ὄγκων καὶ τὸ δυσκολώτερον τῆς σφαιρικῆς ἐπιφανείας. Τὸ ἀνεγνώριζε καὶ ὁ ἴδιος καὶ ἠθέλησεν ἐπὶ τοῦ τάφου του νὰ τεθῇ μνημεῖον παριστῶν σφαῖραν ἐντὸς κυλίνδρου.

Ὁ τρίτος καὶ τελευταῖος ἐκ τῶν μεγάλων μαθηματικῶν τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος *Ἀπολλώνιος ὁ Περγαῖος* εἶναι διάσημος ὡς μέγας γεωμέτρης διὰ τὸ ἔργον αὐτοῦ περὶ κωνικῶν τομῶν, κλασσικὸν εἰς τὸ εἶδός του, τὸ ὁποῖον ἀντικατέστησε τελείως τὰ προηγούμενα τοῦ Μεναίχμου καὶ Ἀρισταίου καὶ τοῦ Εὐκλείδου. Ἐν αὐτῷ ἐσπούδασε μετὰ τόσης τελειότητος καὶ βάθους τὰς ἰδιότητας τῶν καμπύλων τούτων, ὥστε οἱ μεταγενέστεροι αὐτοῦ δὲν εἶχον εἰμὴ ἐλάχιστα νὰ προσθέσωσι. Τὸ ἔργον περιέχει 400 παραστάσεις εἰς 8 βιβλία. Ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ὁρισμὸν τοῦ ὀρθοῦ κώνου καὶ τὰς διαφόρους ἐπιπέδους τομὰς αὐτοῦ, ἔλλειψιν, ὑπερβολήν, παραβολήν. Ἐρευνᾷ τὴν τομὴν συστήματος κωνικῶν, τὰ μέγιστα καὶ ἐλάχιστα, ἅτινα ἐφαρμόζει εἰς τὴν εὕρεσιν τοῦ κέντρου καμπυλότητος εἰς τυχὸν σημεῖον τῆς καμπύλης. Ἐπίσης ὁρίζει καὶ τὸ πλῆθος τῶν καθέτων, αἵτινες δύνανται ν' ἀχθῶσιν ἀπὸ τυχόντος σημείου ἐπὶ τὴν κωνικήν. Ἐξετάζει τὰ περὶ ὁμοιότητος τῶν κωνικῶν καὶ περὶ συζυγῶν διαμέτρων. Ἔγραψεν: «*Ἐπίπεδοι τόποι*», ἀνασχηματισθὲν ὑπὸ τοῦ Fermat, καὶ ἄλλα, μικρότερον ὅμως ἐνδιαφέροντος, ἔργα, ὡς «*Περὶ ἀσυμμέτρων*», περὶ μεθόδων τοῦ ἀριθμητικοῦ λογισμοῦ κλπ. Ὁ Ἀπολλώνιος, κατὰ τὸν Chasles, θεωρεῖται ὡς ὁ θεμελιωτὴς τῆς γεωμετρίας τῆς θέσεως. Μεταξὺ τῶν συγχρόνων τοῦ Ἀπολλωνίου καὶ Ἀρχιμήδους ἀναφέρομεν τὸν *Ἐρατοσθένην*, φίλον τοῦ τελευταίου. Κυρίως αἱ γνώσεις του εἶναι σχετικαὶ μὲ τὴν ἀστρονομίαν καὶ γεωδαισίαν. Τὸ κυριώτερον ἔργον αὐτοῦ εἶναι ἡ μέτρησις τοῦ μήκους μοίρας ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς, τὴν ὁποίαν εὗρε = 127135 μ., καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς περιφερείας τῆς γῆς, τὴν ὁποίαν εὗρεν ἴσην πρὸς 252.000 στάδια, καθορίσας οὕτω τὴν ἀκτῖνα τῆς γῆς εἰς 7.400 χιλ. Ἐπίσης κατεσκεύασεν ὄργανον, δι' οὗ ἐπιτυγχάνεται ὁ διπλασιασμὸς τοῦ κύβου, καὶ ἐπενόησε μέθοδον εὑρέσεως τῶν πρώτων ἀριθμῶν, γνωστὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα κόσκινον τοῦ Ἐρατοσθένους.

Ὁ Γ' π. Χ. αἰὼν εἶναι ἡ λαμπροτέρα περίοδος τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, ἡ ἐπίδρασις ὅμως τῶν μεγαλυτέρων μαθηματικῶν, οἵτινες ἐνεφανίσθησαν κατ' αὐτόν, ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων ἦτο μονόπλευρος, ὡς ἀφορῶσα εἰς μόνην τὴν ἐξέτασιν τῶν γεωμετρικῶν προβλημάτων. Μόλις τὸν ΙΣΤ' μ. Χ. αἰῶνα διὰ τοῦ Καρτεσίου, ὅστις ἔτεμε νέαν ὁδὸν ἐν τῇ γεωμετρίᾳ, ἐδόθη νέα ζωὴ εἰς τὴν παλαιὰν γεωμετρίαν. Κατὰ τὰ ἑπόμενα ἔτη οἱ μόνοι ἄξιοι γεωμέτραι εἶναι ὁ Πάππος, ὁ Ἵππαρχος, ὁ Πτολεμαῖος καὶ ὁ Διόφαντος, ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἀλγέβρας.

Κατὰ τὸν Β' π. Χ. αἰῶνα ἀναφέρομεν τὸν *Ὑψικλῆν*, ὅστις προσέθεσε τὸ ΙΔ' βιβλίον ὡς τὰ στοιχεῖα τοῦ Εὐκλείδου, τὸν *Νικομήδην*, ὅστις ἀνεκάλυψε τὴν κογχοειδῆ καμπύλην, μὲ τὴν ὁποίαν ἐπιτυγχάνεται εὐκόλως ἡ τριχοτόμησις τῆς γωνίας καὶ ὁ διπλασιασμὸς τοῦ κύβου, τὸν *Διοκλέα*, ὅστις ἀνεκάλυψε τὴν κισσοειδῆ καμπύλην, ἥτις ἐπίσης ἐχρησίμευεν εἰς τὸν διπλασιασμὸν τοῦ κύβου, τὸν *Περσέα*, ὅστις ἠρεύνησε τὰς ἐπιπέδους τομὰς τῆς σπείρας, τὸν *Ζηνόδωρον*, ὅστις ἔγραψε περὶ ἰσοπεριμέτρων σχημάτων. Περὶ τὸ τέλος δὲ τοῦ Β' αἰῶνος ἔχομεν δύο σπουδαίους μαθηματικούς, τὸν *Ἵππαρχον* καὶ *Ἥρωνα*, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος θεωρεῖται ὡς ὁ σπουδαιότερος τῶν ἀστρονόμων τῆς ἀρχαιότητος. Οἱ ἀστρονομικοὶ ὑπολογισμοὶ του ἐγίνοντο μετὰ πολλῆς ἀκριβείας (ὑπελόγισε π. χ. τὴν κλίσιν τῆς ἐκλειπτικῆς πρὸς τὸν ἰσημερινὸν εἰς 23°51', ἐνῷ ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἦτο 23°46') καὶ τὸν ἤγαγον, ὡς ἦτο ἑπόμενον, εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῆς τριγωνομετρίας, ἐπιπέδου καὶ σφαιρικῆς. Ἐν τῇ ἐπιπέδῳ τριγωνομετρίᾳ κατεσκεύασε πίνακα τῶν μηκῶν τῶν χορδῶν ὡρισμένων τόξων, ἅτινα δὲν ἦσαν εἰμὴ τὰ ἡμίτονα, ἐν δὲ τῇ σφαιρικῇ τριγωνομετρίᾳ κατεῖχε μέθοδον ὑπολογισμοῦ τῶν τριγώνων. Ἐπίσης πρῶτος προσδιώρισε τὴν θέσιν τόπου ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς διὰ τοῦ γεωγραφικοῦ μήκους καὶ πλάτους. Μετὰ τὸν Ἵππαρχον ἡ ἀστρονομία ἔμεινε στάσιμος μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Κοπερνίκου.

Ὁ *Ἥρων* ἐγεννήθη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ἦτο μᾶλλον μηχανικὸς καὶ καταμετρητὴς γαιῶν ἢ καθαρῶς μαθηματικός. Ἐγνώριζε μὲν πᾶν ὅ,τι περιείχετο εἰς τὰ κλασσικὰ βιβλία τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ δὲν ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν ἐπιστήμην εἰμὴ ἀπὸ τῆς πρακτικῆς αὐτῆς πλευρᾶς. Αἱ ἔρευναί του ἦσαν πολὺ διαφορετικαὶ ἀπὸ τὴν κλασσικὴν γεωμετρίαν καὶ τὴν ἀριθμητικὴν τοῦ Εὐκλείδου ἢ τὴν μηχανικὴν τοῦ Ἀρχιμήδους, οὐδόλως δὲ προσεπάθησε νὰ προαγάγῃ διὰ προσωπικῶν ἐρευνῶν τὰς μαθηματικὰ αὐτοῦ γνώσεις. Τοὐναντίον ἠσχολήθη πολὺ μὲ τὰ ἐφηρμοσμένα μαθηματικά, μὲ τὰ κέντρα βάρους, μὲ τὸ πρόβλημα τῆς μετατοπίσεως δοθείσης μάζης διὰ δοθείσης δυνάμεως. Ἔγραψε περὶ ὑδραυλικῶν μηχανῶν, ἔδωκε περιγραφὴν τοῦ θεοδολίχου κλπ. Ἐξ ὅλων ὅμως τούτων τὸ σπουδαιότερον εἶναι τὰ «Αὐτόματα» καὶ «Πνευματικά», εἰς τὰ ὁποῖα περιγράφει ἑκατὸν περίπου μηχανὰς καὶ μηχανικὰ παιγνίδια, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ πλεῖσται εὐφυέστατα. Εὗρηκε τὸν τύπον: $\Delta=\sqrt{\varrho(\varrho-\alpha)(\varrho-\beta)(\varrho-\gamma)}$, ὅστις ἐπιτρέπει τὸν ὑπολογισμὸν τοῦ ἐμβαδοῦ τριγώνου ἐκ τῶν πλευρῶν αὐτοῦ καὶ τὸν ἐφήρμοσεν εἰς τρίγωνον μὲ πλευρὰς 13, 14, 15 καὶ ὑπελόγισε τὸ $\sigma\varphi\,\frac{2\pi}{\nu}$ διὰ διαφόρους τιμὰς τοῦ ν. Ἔγραψε στοιχειώδη γεωμετρίαν, ὡς καὶ περὶ τοῦ προσδιορισμοῦ ἐμβαδῶν γαιῶν ὡρισμένου σχήματος, περὶ προσδιορισμοῦ ὄγκων ὡρισμένων στερεῶν μὲ ἐφαρμογὰς εἰς οἰκοδομήματα καὶ θέατρα κλπ., περὶ εὑρέσεως τοῦ ὕψους ἀντικειμένου μακρὰν εὑρισκομένου.

Τὴν τριγωνομετρίαν ἐθεώρει ὡς εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἀστρονομίαν.

Οἱ σπουδαιότεροι ἐκ τῶν διαδόχων τοῦ Ἱππάρχου καὶ Ἥρωνος φέρονται οἱ: *Θεοδόσιος*, ὅστις ἔγραψε περὶ τῆς γεωμετρίας τῆς σφαίρας, καὶ *Διονυσόδωρος*, ὅστις εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος, καθ' ὃ ζητεῖται νὰ διαιρεθῇ ἡμισφαίριον δι' ἐπιπέδου παραλλήλου πρὸς τὴν βάσιν του εἰς δύο μέρη, τῶν ὁποίων οἱ ὄγκοι ἔχουν δοθέντα λόγον.

Τῷ 30 π.Χ. ἡ Αἴγυπτος περιῆλθεν εἰς τοὺς Ρωμαίους, ἡ δυναστεία τῶν Πτολεμαίων κατελύθη καὶ οὕτω ἐσημειώθη καὶ τὸ τέλος τῆς πρώτης σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἀποκατασταθείσης ὅμως τῆς τάξεως, ἡ Ἀλεξάνδρεια συνεκέντρωσε καὶ πάλιν τοὺς διψῶντας μάθησιν ἐκ πασῶν τῶν ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν κατοχὴν χωρῶν τῆς Μεσογείου. Ἡ ἐποχὴ αὕτη θεωρεῖται ὡς στεῖρα ἀπὸ ἀπόψεως ἀνακαλύψεων καὶ χαρακτηρίζεται, κυρίως, ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν ἔργων, ἅτινα ἁπλῶς ἐσχολίαζον τὰ συγγράμματα τῶν προηγουμένων μαθηματικῶν.

Ὁ *Σέρηνος* καὶ *Μενέλαος* ἀνήκουν εἰς τὸν Α' μ. Χ. αἰῶνα, ἠσχολήθησαν δὲ ὁ μὲν πρῶτος μὲ τὰς ἐπιπέδους τομὰς κώνου καὶ κυλίνδρου, ὁ δὲ δεύτερος μὲ τὴν εὐθύγραμμον καὶ σφαιρικὴν τριγωνομετρίαν. Ὁ *Νικόμαχος* ἤκμασε περὶ τὸ 100 μ. Χ. καὶ ἔγραψεν ἀριθμητικήν, διατηρήσασαν τὸ κῦρος αὐτῆς ἐπὶ 1000 ἔτη. Ἐν αὐτῇ ἐκθέτει τὰς ἰδιότητας τῶν ἀριθμῶν καὶ τὰς μεταξὺ των σχέσεις, ἀλλ' ἄνευ μεγάλης ἀκριβείας εἰς τὰς ἀποδείξεις, αἵτινες, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἶναι ἐπαληθεύσεις. Ἕτερον βιβλίον ἀριθμητικῆς ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ *Θέωνος* τοῦ ἐκ Σμύρνης περὶ τὸ 130 μ. Χ. Ὁ ἀρχαιότερος τῶν μαθηματικῶν, ὅστις ἠσχολήθη μὲ θεώρημα ἀλγέβρας, εἶναι ὁ *Θυμαρίδας*. Περὶ τὸ 150 μ. Χ. ἔζησεν ὁ *Πτολεμαῖος*, ὅστις ἔγινε διάσημος διὰ τὸ ἔργον αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ὠνόμασε «*Μεγίστη σύνταξις*». Ἐν αὐτῷ συγκεντρώνει εἰς ΙΓ' βιβλία ὅλας τὰς ἀστρονομικὰς ἐρεύνας τοῦ Ἱππάρχου, ὡς καὶ τὰς τριγωνομετρικὰς τῆς ἐποχῆς του μετὰ τόσης τελειότητος καὶ κομψότητος, ὥστε νὰ θεωρῆται τὸ καλύτερον τοῦ εἴδους του μέχρι τῆς ἐποχῆς τῶν Κοπερνίκου καὶ Κεπλέρου, οἵτινες ἀπέδειξαν ὅτι ἡ γῆ κινεῖται περὶ τὸν ἥλιον καὶ ὄχι ὁ ἥλιος περὶ τὴν γῆν, ὡς ὑπεστήριζετο ἐν αὐτῷ. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀποδεικνύει τὸν Πτολεμαῖον πρώτης τάξεως γεωμέτρην, ἂν καὶ περιορισθέντα εἰς τὰς ἐφαρμογὰς τῆς γεωμετρίας εἰς τὴν ἀστρονομίαν. Ἐξέδωκεν ἐπίσης καὶ ἄλλα ἔργα, ὡς τὸ περὶ ἐπιπέδου προβολῆς, ἐν τῷ ὁποίῳ προσπαθεῖ ν' ἀποδείξῃ τὸ ε' αἴτημα τοῦ Εὐκλείδου, τὸ περὶ παραλλήλων εὐθειῶν. Ἐπίσης ἔγραψε καὶ ἄλλο ἔργον, διὰ νὰ δείξῃ ὅτι ὁ χῶρος δὲν δύναται νὰ ἔχῃ περισσοτέρας τῶν τριῶν διαστάσεων, ἕτερον δὲ περὶ στερεογραφικῶν προβολῶν μὲ ἐφαρμογὴν εἰς τὰ ἡλιακὰ ὡρολόγια.

Ἀντάξιον συνεχιστὴν τοῦ ἔργου τοῦ Πτολεμαίου συναντῶμεν μετὰ 150 ἔτη, τὸν *Πάππον*, ζήσαντα καὶ διδάξαντα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ περὶ τὸ τέλος τοῦ Γ' αἰῶνος. Τὸ σπουδαιότερον τῶν ἔργων τοῦ Πάππου εἶναι ἡ «Συναγωγή», ἥτις εἰς Η' βιβλία, ἐξ ὧν τὰ δύο πρῶτα ἀπωλέσθησαν, ἀνέλυε τὰ ἔργα τῶν προγενεστέρων Ἑλλήνων μαθηματικῶν, προσθέτων συγχρόνως σχόλια καὶ νέας προτάσεις. Τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι τὸ πιστότερον ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ μᾶς πληροφορήσῃ

Digitized by Google

περὶ τῶν ἀπολεσθέντων ἔργων ἐκ τῶν ἀρχαίων μαθηματικῶν. Τὸ πρῶτον βιβλίον ἐπραγματεύετο μᾶλλον περὶ ἀριθμητικῆς, τὰ τέσσαρα ἑπόμενα ἀνεφέροντο εἰς τὴν γεωμετρίαν μέχρι τῶν κωνικῶν τομῶν, τὸ ἕκτον περὶ ἀστρονομίας, τριγωνομετρίας καὶ ὀπτικῆς, τὸ ἕβδομον περὶ κωνικῶν τομῶν καὶ πρισμάτων καὶ τὸ ὄγδοον περὶ μηχανικῆς. Ἐκ τῶν εἰς τὸν Πάππον ἀποδιδομένων γεωμετρικῶν ἐρευνῶν εἶναι τὸ περὶ διευθυνουσῶν τῶν κωνικῶν τομῶν Ἐπίσης ἔλυσε τὸ πρόβλημα: Νὰ ἐγγραφῇ εἰς κύκλον τρίγωνον, τοῦ ὁποίου αἱ πλευραὶ νὰ διέρχωνται διὰ τριῶν σημείων κειμένων ἐπ' εὐθείας. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐγενικεύθη κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ὑπὸ τῶν Cramer, Lagrange Euler, Poncelet κλπ. Εἰς τὴν μηχανικὴν ἀναφέρονται δύο θεωρήματα τοῦ Πάππου εἰς τὰ κέντρα βάρους: Ὁ ὄγκος στερεοῦ παραγομένου διὰ περιστροφῆς περὶ ἄξονα ἐπιφανείας ὑπὸ καμπύλης περατουμένης εἶναι ἴσον μὲ τὸ ἐμβαδὸν τῆς ἐπιφανείας ἐπὶ τὸ μῆκος τῆς περιφερείας, τὴν ὁποίαν γράφει τὸ κέντρον βάρους της. Τὸ δὲ ἐμβαδὸν ἐπιφανείας ἐκ περιστροφῆς ἰσοῦται πρὸς τὸ γινόμενον τοῦ μήκους τῆς στρεφομένης καμπύλης ἐπὶ τὸ μῆκος τῆς περιφερείας, τὴν ὁποίαν γράφει τὸ κέντρον βάρους αὐτῆς.

Τὸ ἔργον του ὡς καὶ τὰ σχόλια αὐτοῦ εἰς τὰ ἔργα τῶν προγενεστέρων του τὸν κατατάσσουν μεταξὺ τῶν μεγάλων γεωμετρῶν τῆς ἀρχαιότητος. Συγχρόνως εἶναι καὶ ὁ τελευταῖος ἐκ τῶν ἀξίων λόγου γεωμετρῶν τῆς ἀρχαιότητος. Μετ' αὐτὸν τὸ πρὸς τὴν γεωμετρίαν ἐνδιαφέρον ἤρχισε νὰ ἐλαττοῦται οὐδεμία πλέον δημιουργικὴ γεωμετρικὴ ἐργασία ἔγινε καὶ μόνον ἐλάχισταί τινες κρίσεις καὶ σχόλια ἐπὶ τῶν κλασσικῶν ἔργων ἐγράφησαν. Οἱ μαθηματικοὶ τοῦ Γ' καὶ Δ' μ. Χ. αἰῶνος ἔστρεψαν ὁλόκληρον τὴν προσοχὴν αὐτῶν πρὸς τὴν θεωρίαν τῶν ἀριθμῶν. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐγεννήθη μία ἄλγεβρα, οὐχὶ καθαρῶς συμβολική, ἥτις ἐπέτρεπε τὴν λύσιν προβλημάτων δι' ἀλγεβρικῶν συλλογισμῶν ἄνευ οὐδεμιᾶς παρεμβολῆς συμβόλου. Ὁ *Διόφαντος* πρῶτος εἰσήγαγε σύστημα συντομεύσεως τῶν πράξεων καὶ συμβολικῆς παραστάσεως αὐτῶν, ὡς καὶ τῶν ποσοτήτων, αἵτινες ἐξ αὐτῶν γεννῶνται, μέχρι δὲ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος οὐδεμία πρόοδος ἔγινεν ἐν τῷ μεταξὺ ἀπὸ τῶν πρώτων τούτων βημάτων τῆς δημιουργίας τῆς ἀλγέβρας. Ὁ Διόφαντος ἔζη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Δ' μ. Χ. αἰῶνος. Τὸ κυριώτερον αὐτοῦ ἔργον εἶναι ἐγχειρίδιον ἀλγέβρας ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀριθμητικὰ» εἰς ΙΓ' βιβλία, ἐξ ὧν σῴζονται μόνον τὰ ἓξ καὶ περιλαμβάνουν μίαν συλλογὴν προβλημάτων, τῶν ὁποίων ἡ λύσις ἀνάγεται ἄλλων μὲν εἰς ἐξισώσεις ἀλγεβρικῶς ὡρισμένας, τῶν πλείστων δ' εἰς ἐξισώσεις ἀλγεβρικῶς ἀπροσδιορίστους. Τὸ συμβολικὸν σύστημα τοῦ Διοφάντου ἐν εἶναι ἢ μία συντομογραφία τῶν λέξεων καὶ φράσεων, ἃς μεταχειρίζεται κατὰ τοὺς συλλογισμούς. Οὕτω τὴν ἄγνωστον ποσότητα, ἥτις εἰσέρχεται εἰς τὸ πρόβλημα καὶ τὴν ὁποίαν ὀνομάζει «ὁ ἀριθμός», παριστᾷ διὰ τοῦ ς, ἂν εἶναι μία, διὰ τοῦ ςς, ἂν εἶναι πολλαί. Τὸ τετράγωνον, τὸν κύβον, τὴν τετάρτην, πέμπτην καὶ ἕκτην δύναμιν ὀνομάζει κατὰ σειράν: δύναμιν κύβον, δυναμοδύναμιν, δυναμοκύβον, κυβόκυβον καὶ παριστᾷ διαδοχικῶς διὰ τῶν συμβόλων:

$$\delta^{\bar{\upsilon}},\ \varkappa^{\bar{\upsilon}},\ \delta\delta^{\bar{\upsilon}},\ \delta\varkappa^{\bar{\upsilon}},\ \varkappa\varkappa^{\bar{\upsilon}}$$

Τὰ ἀντίστροφα τούτων καλεῖ δυναμοστὸν κυβοστὸν κλπ. Διὰ τὴν μονάδα μεταχειρίζεται τὸ $\overline{\mu_o}$. Δίδει κανόνας πολλαπλασιασμοῦ τῶν δυνάμεων καὶ ἀντιστρόφων αὐτῶν, π.χ. δυναμοδυναμοστὸν ἐπὶ κυβόκυβον δίδει δύναμιν κ.ο.κ. Οἱ συντελεσταὶ τῆς ἀγνώστου ποσότητος ἕπονται αὐτῆς κατὰ τὴν γραφήν. Διὰ τὴν πρόσθεσιν δὲν μεταχειρίζεται οὐδὲν σύμβολον, ἀλλ' ἁπλῶς παραθέτει τὰς πρὸς ἄθροισιν ποσότητας. Διὰ τὴν ἀφαίρεσιν, ἣν καλεῖ λεῖψιν, μεταχειρίζεται τὸ ⋔. Διὰ τὴν ἰσότητα μεταχειρίζεται τὸ ι ἀρχικὸν τῆς λέξεως ἴσος. Τοὺς ἀριθμοὺς διακρίνει εἰς θετικοὺς καὶ ἀρνητικούς, ἀλλ' οὐχὶ ὡς μεμονωμένους ἀριθμοὺς μετὰ τοῦ σημείου αὐτῶν, ἀλλ' ὡς μέρη διαφορᾶς, δίδει δὲ καὶ κανόνα πολλαπλασιασμοῦ δύο οἱωνδήποτε τοιούτων μεγεθῶν, ὅταν ταῦτα ἀποτελοῦν μέρος διαφορᾶς· δηλαδή: θετικὸς ἐπὶ ἀρνητικὸν δίδει ἀρνητικόν, θετικὸς ἐπὶ θετικὸν δίδει θετικὸν καὶ ἀρνητικὸς ἐπὶ ἀρνητικὸν δίδει ἀρνητικόν. Οὕτω π. χ., εἰς σύγχρονον συμβολισμόν: τὸ γινόμενον (α—β). (γ—δ) ἔχει, κατὰ Διόφαντον, ὅρους αγ—βγ—αδ+βδ. Τὴν ἀφαίρεσιν θεωρεῖ δυνατὴν μόνον ὅταν ὁ ἀφαιρετέος εἶναι μικρότερος τοῦ μειωτέου. Ἡ διαφορὰ ἑνὸς μεγαλυτέρου ἀριθμοῦ ἀπὸ ἄλλου μικροτέρου εἶναι διὰ τὸν Διόφαντον ἀδύνατος καὶ ἑπομένως δὲν τὴν δέχεται διὰ λύσιν εἰς τὰ προβλήματα αὐτοῦ ὁσάκις παρουσιάζεται.

Ἡ ἐξίσωσις:

$$10\chi + 30 = 11\chi - 15$$

θὰ ἐγράφετο ὑπὸ τοῦ Διοφάντου:

$$\varsigma\varsigma^{o\grave{\iota}}\ \bar{\iota}\ \mu^{o}\ \bar{\lambda}\ \iota\ \varsigma\varsigma^{o\tilde{\upsilon}\varsigma}\ \bar{\iota\alpha}\ ⋔\ \mu^{o}\ \bar{\iota\varepsilon}$$

Δίδει κανόνας λύσεως πρωτοβαθμίων καὶ δευτεροβαθμίων ἐξισώσεων· ἀλλ' ὡς λύσιν τῶν τελευταίων τούτων δέχεται μόνον τὴν μίαν, τὴν ἔχουσαν θετικὸν τὸ ριζικόν, καὶ ταύτην ὅμως ἐξαρτᾷ ἀπὸ τὴν ῥητότητα τοῦ ριζικοῦ· δηλαδὴ τὴν δέχεται ἂν τὸ ριζικὸν εἶναι ῥητόν, τὴν ἀπορρίπτει ἂν τοῦτο εἶναι ἄρρητον. Ἐπίσης λύει καὶ ἀνισότητας α' καὶ β' βαθμοῦ. Εἰς δὲ τὸ 19ον πρόβλημα τοῦ ΣΤ' βιβλίου ἀπαντᾷ καὶ μία ἐξίσωσις τρίτου βαθμοῦ, ἡ ἑξῆς:

$$x^3 - 3x^2 + 3x - 1 = x^2 + 2x + 3$$

διὰ τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ἁπλῶς ὅτι ἐπαληθεύεται διὰ x=4, ἀλλὰ χωρὶς νὰ λέγῃ καὶ κατὰ ποῖον τρόπον εὗρε τὴν ῥίζαν ταύτην.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ἐξισώσεις τῆς ἀπροσδιορίστου ἀναλύσεως, ταύτας ἔλυεν οὐχί, ὡς σήμερον, μόνον μὲ ἀκεραίους ἀριθμούς, ἀλλὰ καὶ μὲ ῥητούς. Δὲν κατεῖχε γενικήν τινα μέθοδον διὰ τὴν λύσιν αὐτῶν, οὐδὲ κἂν μερικὴν τοιαύτην δυναμένην νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς ὡρισμένον πλῆθος ἐξ αὐτῶν, ἀλλ' ἑκάστην ἐξ αὐτῶν ἔλυε κατ' ἴδιον λίαν εὐφυῆ τρόπον. Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῶν λύσεων ἀπροσδιορίστων ἐξισώσεων ὁ Διόφαντος ἦτο πολὺ ἐπιδέξιος, ἡ μεγάλη δὲ αὐτοῦ ἱκανότης φαίνεται, κυρίως, κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν ἀγνώστων μεγεθῶν εἰς τὸ πρόβλημα.

Ὁ Διόφαντος λύει καὶ πολλὰς προτάσεις ἐπὶ τῆς συγχρόνου θεωρίας τῶν ἀριθμῶν, π. χ. εἰς τὰ προβλήματα 8 καὶ 9 τοῦ Β' βιβλίου λύει τὸ ἑξῆς: Δοθὲν τετράγωνον δύναται κατὰ πολλοὺς τρόπους νὰ χωρισθῇ εἰς ἄθροισμα δύο τετραγώνων. Εἰς τὸ 12 τοῦ Ε' βιβλίου ἀποδεικνύει ὅτι οὐδεὶς ἀριθμὸς τῆς μορφῆς 4ν+3 εἶναι ἄθροισμα δύο τετραγώνων κλπ.

Ἐκτὸς τοῦ βιβλίου τούτου ὁ Διόφαντος ἔγραψε τὰ «Πορίσματα», ἅτινα ἐχάθησαν, ἀναφέρονται ὅμως κατὰ τὴν λύσιν τῶν 3 καὶ 5 προβλημάτων τοῦ Ε' βιβλίου τῶν ἀριθμητικῶν, καὶ τὸ περὶ πολυγωνικῶν ἀριθμῶν βιβλίον αὐτοῦ ἐκ 10 προτάσεων, ὅπερ οἱ συγγραφεῖς τὸ θέτουν πάντοτε εἰς τὸ τέλος τῶν ἀριθμητικῶν. Ὁ χαρακτὴρ τοῦ βιβλίου τούτου εἶναι συνθετικός, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀριθμητικά, ἅτινα εἶναι ἀναλυτικοῦ χαρακτῆρος. Κατακλεὶς αὐτοῦ εἶναι ἡ λύσις τῆς προτάσεως: Δοθεὶς ἀριθμὸς κατὰ πόσους τρόπους δύναται νὰ εἶναι πολυγωνικὸς ἀριθμός· π. χ. ὁ 36 εἶναι κατὰ 4 τρόπους πολυγωνικὸς ἀριθμός, δηλαδὴ 8ος τριγωνικὸς ἀριθμός, 6ος τετραγωνικὸς ἀριθμός, 3ος δεκατριγωνικὸς καὶ 2ος τριανταεξαγωνικός. Ὁ Διόφαντος, ἂν καὶ δὲν ἔδωκε θεωρητικὰς λύσεις, ἔθεσε τὰς βάσεις τῆς ἀλγέβρας, θεωρεῖται δὲ πατὴρ τῆς συγχρόνου θεωρίας τῶν ἀριθμῶν.

Μετὰ τὸν Διόφαντον ὁ *Ἰάμβλιχος*, 350 μ. Χ., ἐσπούδασεν ἐπίσης τὰς ἰδιότητας τῶν ἀριθμῶν, ἀναφέρεται δὲ ἰδικόν του τὸ ἑξῆς θεώρημα: Ἂν λάβωμεν ἀριθμὸν ἴσον πρὸς τὸ ἄθροισμα τριῶν ἀκεραίων τῆς μορφῆς 3ν, 3ν −1, 3ν—2 καὶ προσθέσωμεν τὰ ψηφία αὐτοῦ, εὑρίσκομεν ἄλλον ἀριθμόν. Διὰ τοιούτων διαδοχικῶν προσθέσεων τῶν ψηφίων τοῦ ἑκάστοτε προκύπτοντος ἀριθμοῦ θὰ λάβωμεν τελικῶς τὸν ἀριθμὸν 6. Ἡ ἀπόδειξις τοῦ θεωρήματος τούτου συναντᾷ δυσκολίας εἰς τὴν συμβολικὴν παράστασιν τῶν ἀριθμῶν· κατά τινα δὲ γνώμην οἱ Ἕλληνες ἴσως κατεῖχον σύστημα συμβολισμοῦ ὁμοιάζον πρὸς τὸ ἀραβικόν, διὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπόδειξις τοῦ ἀνωτέρω θεωρήματος. Ὁ *Θέων ὁ Ἀλεξανδρεὺς* (370 μ. Χ.) δὲν ἦτο μὲν διάσημος μαθηματικός, ἀλλ' εἰς αὐτὸν ὀφείλομεν μίαν ἔκδοσιν τῶν στοιχείων τοῦ Εὐκλείδου καὶ σχόλια εἰς τὴν «Μεγίστην σύνταξιν» τοῦ Πτολεμαίου, μετὰ πολλῶν πληροφοριῶν περὶ τῶν μαθηματικῶν μεθόδων, αἵτινες ἦσαν ἐν χρήσει εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας. Ἡ θυγάτηρ αὐτοῦ *Ὑπατία* ἦτο πολὺ περισσότερον διάσημος τοῦ πατρὸς αὐτῆς καὶ θεωρεῖται ἡ τελευταία σπουδαία ἀντιπρόσωπος τῆς Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς. Ἔγραψε σχόλια εἰς τὰς κωνικὰς τομὰς τοῦ Ἀπολλωνίου καὶ ἄλλα τινὰ ἔργα, ἐξ ὧν οὐδὲν σῴζεται σήμερον.

Μετὰ τὸν θάνατον τῆς Ὑπατίας τῷ 415 οἱ μαθηταὶ τῆς Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς ἐγκατέλειψαν αὐτὴν καὶ ἦλθον εἰς Ἀθήνας, ἔνθα πάντοτε ἔζη ὡρισμένος ἀριθμὸς διδασκάλων μαθηματικῶν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πλάτωνος. Συνέτειναν οὕτω εἰς μικράν τινα ἄνθησιν τῆς μαθηματικῆς ἐν Ἀθήναις σχολῆς κατὰ τὸν Ε' μ. Χ αἰῶνα. Τὰ κυριώτερα αὐτῆς μέλη εἶναι ὁ Πρόκλος, ὁ Δαμάσκιος καὶ ὁ Εὐτόκιος. Ὁ *Πρόκλος* (412—485) ἔγραψε σχόλια εἰς τὰ στοιχεῖα τοῦ Εὐκλείδου, τῶν ὁποίων τὸ σχετικὸν μέρος πρὸς τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ Εὐκλείδου περιέχει πολλὰς χρησίμους πληροφορίας περὶ τῆς ἱστορίας τῶν μαθηματικῶν. Τοῦτον διεδέχθη ὁ *Μαρῖνος* καὶ αὐτὸν πάλιν ὁ *Ἰσίδωρος*. Ὁ *Δαμάσκιος* καὶ ὁ *Εὐτόκιος* ὑπῆρξαν μαθηταὶ τοῦ Ἰσιδώρου, ἐδίδαξαν δὲ καὶ οὗτοι εἰς τὴν σχολὴν τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Δαμάσκιος ἐπρόσθεσεν εἰς τὰ στοιχεῖα τοῦ Εὐκλείδου τὸ ΙΕ' βιβλίον, περὶ τῆς ἐγγραφῆς κανονικοῦ στερεοῦ ἐντὸς ἄλλου. Ὁ δὲ Εὐτόκιος ἔγραψε σχόλια εἰς τὰ τέσσαρα πρῶτα βιβλία τῶν κωνικῶν τοῦ Ἀπολλωνίου καὶ εἰς διάφορα ἔργα τοῦ Ἀρχιμήδους. Ἡ τελευταία αὕτη σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν ἔζησεν ἐν μέσῳ μεγάλων δυσκολιῶν, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀντιδράσεως τῶν Χριστιανῶν εἰς τὰς εἰδωλολατρικὰς διδασκαλίας· ἐσημειώθη οὕτω τὸ τέλος αὐτῆς.

Ἡ Ἀλεξανδρινὴ σχολή, ὀλιγώτερον εὑρισκομένη ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Χριστιανῶν, ἐξηκολούθησε τὴν ζωὴν αὐτῆς, ἀλλ' ἄνευ μεγάλης ζέσεως διὰ τὴν σπουδὴν τῶν μαθηματικῶν, μέχρι τοῦ 640 μ. Χ. περίπου, ὅτε ἡ Ἀλεξάνδρεια κατελήφθη ὑπὸ τῶν Μωαμεθανῶν. Τότε ἡ σχολὴ ἔκλεισε καὶ μετ' αὐτῆς ὁλόκληρος ἡ μακρὰ ἱστορία τῶν μαθηματικῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι.

Βυζαντινὴ σχολή. Οἱ περισσότεροι σοφοί, οἵτινες ἐδίδασκον εἰς τὴν σχολὴν τῆς Ἀλεξανδρείας μετὰ τὴν ὑποταγὴν αὐτῆς εἰς τοὺς Μωαμεθανούς, ἦλθον εἰς Κωνσταντινούπολιν, καταστήσαντες αὐτὴν ἐπὶ 800 ἔτη τὸ κέντρον τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης. Ἀλλ' ἂν καὶ ἡ βυζαντινὴ σχολὴ διήρκεσεν ἐπὶ τόσα ἔτη, στερεῖται ἀπολύτως ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὅλη δὲ ἡ ἀξία αὐτῆς συνίσταται εἰς τὸ ὅτι διετήρησε τὰ ἔργα τῶν διαφόρων προηγουμένων ἑλληνικῶν σχολῶν, τὰ ὁποῖα προωρίζοντο, κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν, νὰ γίνουν ἡ πηγή, ἐξ ἧς ἐξεπήδησαν ὅλαι αἱ λαμπραὶ ἀνακαλύψεις τῆς νεωτέρας μαθηματικῆς ἐπιστήμης. Οἱ κυριώτεροι τῶν ἀντιπροσώπων τῆς βυζαντινῆς σχολῆς εἶναι οἱ ἑξῆς:

Ἥρων ὁ νεώτερος. Ἔζησε περὶ τὸ 900 μ. Χ. καὶ ἔγραψε περὶ γεωδαισίας καὶ περὶ τῶν ἐφαρμογῶν τῆς μηχανικῆς εἰς τὰς πολεμικὰς μηχανάς.

Μιχαὴλ Ψελλός. Ἔζησε τὸν ΙΑ' αἰῶνα καὶ ἔγραψε βιβλίον ἀριθμητικῆς, γεωμετρίας καὶ ἀστρονομίας.

Μάξιμος Πλανούδης. Ἔγραψε σχόλια εἰς τὰ δύο πρῶτα βιβλία τῆς ἀριθμητικῆς τοῦ Διοφάντου καὶ βιβλίον ἀριθμητικῆς, εἰς τὸ ὁποῖον εἰσήγαγε τὴν χρῆσιν τῶν ἀραβικῶν στοιχείων, καὶ ἕτερον περὶ ἀναλογιῶν.

Ὁ μοναχὸς *Βαρλαὰμ* (1290—1338) ἔγραψε βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον «λογιστική», εἰς τὸ ὁποῖον ἐξέθετε τὰς μεθόδους λογισμοῦ τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸν τρόπον καθ' ὃν οὗτοι ἔκαμνον χρῆσιν πρακτικῶς τῶν κλασμάτων.

Ὁ μοναχὸς *Ἀργυρὸς* ἔζησε περὶ τὸ 1350, ἔγραψε τρία βιβλία ἀστρονομίας, ἓν γεωδαισίας, ἓν γεωμετρίας, ἕτερον περὶ τῆς ἀριθμητικῆς τοῦ Νικομάχου καὶ ἓν τριγωνομετρίας. Τὰ χειρόγραφα τούτων σῴζονται εἰς τὰς διαφόρους βιβλιοθήκας τῆς Εὐρώπης. Κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ὁ *Νικόλαος Ραβδᾶς* ἐκ Σμύρνης ἔγραψεν ἀριθμητικήν. Ἐξέθεσε καὶ τὸν διὰ τῶν δακτύλων λογισμόν, ὅστις εἶχεν εἰσαχθῆ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ὁ *Παχυμέρης* ἔγραψε βιβλίον ἀριθμητικῆς, γεωμετρίας καὶ περὶ τεσσάρων μηχανῶν. Ὀλίγα ἔτη βραδύτερον ὁ *Ἐμμανουὴλ Μοσχόπουλος*, ἔγραψεν περὶ μαγικῶν τετραγώνων. Τὸ μαγικὸν τετράγωνον συνίσταται εἰς τὴν διάταξιν τῶν ν^2 πρώτων ἀκεραίων ἀριθμῶν ἐντὸς ἑνὸς τετραγώνου μὲ ν γραμμὰς καὶ ν στήλας οὕτως, ὥστε οἱ ἀριθμοὶ οἵτινες διατάσσονται εἰς ἑκάστην τῶν γραμμῶν, τῶν στηλῶν καὶ διαγωνίων νὰ ἔχουν τὸ αὐτὸ ἄθροισμα $\frac{\nu(\nu^2+1)}{2}$. Ὁ Μοσχόπουλος εἶναι ὁ ἀρχαιότερος τῶν συγγραφέων, ὅστις ἔδωκε κανόνας κατασκευῆς μαγικῶν τετραγώνων, ἔχοντας ὅμως ἐφαρμογὴν μόνον διὰ ν περιττόν.

Μεταβυζαντινὴ περίοδος. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὅλοι οἱ σοφοὶ καὶ λόγιοι μεταναστεύουν εἰς τὴν Δύσιν, καὶ δὴ εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἐλάχιστοι δὲ ἐμφανίζονται κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, οἱ ὁποῖοι νὰ ἐνδιαφέρωνται καὶ μὲ τὰ μαθηματικά. Οἱ σπουδαιότεροι τούτων κατὰ τὸν Ζαβίραν εἶναι:

Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, ὅστις ἤκμασε τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Κατήγετο ἐξ Ἰωαννίνων καὶ ἐδίδαξεν εἰς τὸ σχολεῖον τῆς Καστορίας. Μετέφρασε τὰ ἔργα τοῦ Μαλεβραγχίου καὶ Καρτεσίου.

Μπαλᾶνος Βασιλόπουλος. Μαθητὴς τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτου, ἐξ Ἰωαννίνων, ἐκ τῶν ἀρίστων μαθηματικῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἔγραψε βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁδὸς μαθηματική», ἐν τῷ ὁποίῳ περιλαμβάνονται περὶ τῶν στοιχείων τοῦ Εὐκλείδου, περὶ τῶν προβλημάτων τοῦ Ἀρχιμήδους, περὶ τριγωνομετρίας ἐπιπέδου καὶ σφαιρικῆς, περὶ κωνικῶν τομῶν καὶ ἄλλων. Τούτου σύγχρονος εἶναι ὁ *Εὐγένιος Βούλγαρης* (1716—1806), ἐκ Κερκύρας. Ἐσπούδασε τὰ μαθηματικὰ εἰς Λειψίαν, ἔγραψε δὲ ἀριθμητικὴν καὶ γεωμετρίαν τοῦ Βολφίου καὶ στοιχεῖα γεωμετρίας τοῦ Τακουετίου.

Κωνσταντῖνος Γορδᾶτος ἐκ Χίου. Ἔγραψε «Περὶ τῶν σφαιρῶν χρήσεως», ὅπερ ἐξεδόθη ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ 3ου τόμου τῆς «Μαθηματικῆς ὁδοῦ» τοῦ Μπαλάνου.

Φραντζῆς ὁ Κεφαλλήν. Ἐχρημάτισε διδάσκαλος τῆς Ἀκαδημίας τῆς Λισσαβῶνος. Συνέγραψε διάφορα μαθηματικὰ βιβλία.

Θεοτόκης Νικηφόρος. Ἐκ Κερκύρας (1736—1800). Ἔγραψε στοιχεῖα τῶν μαθηματικῶν, ἀριθμητικὴν καὶ στοιχεῖα φυσικῆς.

Ἰώσηπος ὁ Μοισιόδαξ. Ἤκμασε περὶ τὸ 1780. Ἐδίδαξεν εἰς τὸ Ἰάσιον τῆς Μολδοβλαχίας φιλοσοφίαν, ἀρχόμενος ἐκ τῶν μαθηματικῶν.

Κοσμᾶς Μπαλᾶνος, υἱὸς τοῦ Βασιλοπούλου Μπα-

Digitized by Google

λάνου. Ἔγραψε συνοπτικὴν ἔκθεσιν ἀριθμητικῆς, ἀλγέβρας καὶ χρονολογίας.

Λελλα ἐτζικα Ἄγγελος, ἐκ Κεφαλληνίας, γεννηθεὶς τῷ 1752. Ἐσπούδασεν εἰς Πάδοβαν ἰατρικὴν καὶ μαθηματικά, ἔγινε δὲ καὶ καθηγητὴς τῆς ἰατρικῆς τοῦ ἐκεῖ πανεπιστημίου. Τῷ 1813 τῷ ἀνετέθη καὶ ἡ ἕδρα τῆς φυσικῆς ἱστορίας. Τῷ 1817 ἔγινε καὶ κοσμήτωρ αὐτοῦ. Ἔγραψε περὶ κωνικῶν τομῶν, περι φαινομένων τῆς κινήσεως πολλῶν σωμάτων.

Ὁ *Κων. Κούμας* ἐκ Λαρίσης καὶ *Σπυρ. Ἀσάνης* ἐξέδωσαν ὁμοῦ τὰς κωνικὰς τομὰς τοῦ de la Caille ἐν Βιέννῃ τῷ 1803. Ὁ Κ. Κούμας ἔγραψεν ἐπίσης ἀριθμητικήν, γεωμετρίαν καὶ ἀστρονομίαν.

Σπουδαῖον κέντρον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐδιδάσκοντο ἐπὶ μακρὸν χρόνον τὰ μαθηματικά, μέχρι περίπου τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, εἶναι ἡ Ἰόνιος ἀκαδημία τῆς Κερκύρας.

Νεωτεροι χρόνοι. Μετὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν καὶ τὴν παγίωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἱδρύθη τὸ ἐν Ἀθήναις πανεπιστήμιον τῷ 1837, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν πανεπιστημίων τῆς Δύσεως, καὶ τὸ Ἐθνικὸν Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἐκαλλιεργήθησαν τὰ μαθηματικά. Οἱ πρῶτοι διορισθέντες καθηγηταὶ τῆς μαθηματικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου, ἥτις ἀπετέλει τότε τμῆμα τῆς φιλοσοφικῆς, ἦσαν οἱ: *Κωνσταντῖνος Νεγρης* (1804 –1880). Διετέλεσε καθηγητὴς τῶν μαθηματικῶν ἀπὸ τοῦ 1837 - 1845. *Γεώργιος Βούρης*. Διετέλεσε καθηγητὴς ἀπὸ τοῦ 1837—1860. Οὗτος συνέλαβε τὴν ἰδέαν ἱδρύσεως ἀστεροσκοπείου, διετέλεσε δὲ καὶ πρῶτος διευθυντὴς αὐτοῦ. *Κυζικηνὸς Ἀθ.*, ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Ἔγινε καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου τῷ 1872, ἀφοῦ ἐπὶ 20ετίαν εἶχε διατελέσει γυμνασιάρχης. Ἔγραψε «Θεωρητικὴν ἀριθμητικὴν» καὶ «Στοιχειώδη ἄλγεβραν». *Λάκων Βασ.* Ἐγεννήθη τῷ 1830 ἐν Κέᾳ. Τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου διετέλεσεν ἀπὸ τοῦ 1868—1894. Ἔγραψε: «Φυσικὴν», «Γεωγραφίαν» «Κοσμογραφίαν», «Ἀριθμητικὴν» καὶ «Ἀρχὰς τῆς γεωμετρίας». *Νικ. Νικολαΐδης* ἐκ Τριπόλεως. Ἐσπούδασεν ὡς ὑπότροφος τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους εἰς Παρισίους, ἔνθα καὶ ἀνηγορεύθη διδάκτωρ. Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔγινε τὸ πρῶτον καθηγητὴς εἰς τὴν σχολὴν τῶν Εὐελπίδων καὶ τῷ 1871 καθηγητὴς τῶν μαθηματικῶν τοῦ Πανεπιστημίου. Ἀπέθανε τῷ 1889, θεωρεῖται εἷς ἐκ τῶν καλυτέρων Ἑλλήνων μαθηματικῶν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ πανεπιστημίου, ἔγραψε δὲ ἀρκετὰς μαθηματικὰς διατριβάς, ἐξ ὧν πλεῖσται ἐχάθησαν. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι: «Théorie du mouvement d' une figure plane dans son plan. Application aux organes des machines», Paris 1863, «Analectes sur les diverses parties des mathématiques» (εἰς 19 φυλλάδια). *Παπαδάκης Ἰωάννης* ἐκ Κρήτης. Καθηγητὴς τῶν μαθηματικῶν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ. *Χατζιδάκης Ἰωάννης* ἐκ Κρήτης (1844 — 1921). Ἐσπούδασεν εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις πανεπιστήμιον καὶ εἶτα τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Βερολίνου. Ἐπανελθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔγινε καθηγητὴς εἰς τὴν σχολην τῶν Εὐελπίδων, τῷ δὲ 1884 τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου μέχρι τοῦ 1914, ὁπότε ἀπεχώρησε καταληφθεὶς ὑπὸ τοῦ ὁρίου ἡλικίας. Διετέλεσεν ἐπίσης καθηγητὴς τῆς θεωρητικῆς μηχανικῆς εἰς τὸ πολυτεχνεῖον. Ὁ Ἰ. Χατζιδάκης ὑπῆρξεν ὄχι μόνον ἐκ τῶν ἀρίστων ἐπιστημόνων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἀρίστων διδασκάλων καὶ συγγραφεὺς πολυγραφώτατος. Αἱ ἐπιστημονικαί του διατριβαί, αἵτινες ἐδημοσιεύθησαν εἰς διάφορα γαλλικὰ καὶ γερμανικὰ περιοδικά, εἶναι ἀρκετὰ σπουδαῖαι καὶ ἀναφέρονται νῦν εἰς κλασσικὰ συγγράμματα. Τὰ ἐπιστημονικὰ δὲ αὐτοῦ συγγράμματα καὶ τὰ σχολικά, διακρινόμενα διὰ τὴν σαφήνειαν καὶ μεθοδικότητα αὐτῶν, ὑπῆρξαν ἐπὶ ἀρκετὰ ἔτη τὰ μόνα βοηθήματα καὶ εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν γυμνασίων καὶ εἰς τοὺς σπουδάζοντας κατόπιν εἰδικῶς τὰ μαθηματικά. Καὶ σήμερον δὲ τὰ βιβλία τοῦ Ἰ. Χατζιδάκη ἐξακολουθοῦν νὰ εὑρίσκωνται εἰς τὴν πρώτην σειρὰν καὶ νὰ εἶναι ἀπαραίτητα διὰ πᾶσαν μαθηματικὴν βιβλιοθήκην. Ἐκτὸς τῶν στοιχειωδῶν βιβλίων διὰ τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν ἔγραψεν ἐπίσης: «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἀνωτέραν ἄλγεβραν», «Ἐπίπεδος ἀναλυτικὴ γεωμετρία» «Στερεὰ ἀναλυτικὴ γεωμετρία», «Διαφορικὸς λογισμός», «Ὁλοκληρωτικὸς λογισμός», «Περὶ κάμψεως τῶν ἐπιφανειῶν». *Στέφανος Κυπάρισσος* Ἐγεννήθη ἐν Κέᾳ τῷ 1857 καὶ ἀπέθανεν ἐν Ἀθήναις τῷ 1917. Ἐξέχουσα καὶ διεθνοῦς φήμης ἐπιστημονικὴ προσωπικότης. Μετὰ τὰς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν σπουδάς του μετέβη εἰς Παρισίους, ὅπου διετέλεσε μαθητὴς τῶν Hermite, Darboux, Jordan κλπ. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν σπουδῶν του ἐδημοσίευσε μεγάλης σπουδαιότητος ἐπιστημονικὰς ἐργασίας, ἡ δὲ ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβὴ αὐτοῦ «Sur la théorie des formes binaires et sur l'élimination» προσείλκυσε τοσοῦτον τὸν θαυμασμὸν τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου, ὥστε προσφωνῶν αὐτὸν ὁ μέγας μαθηματικὸς Hermite νὰ τὸ κατατάξῃ εἰς τὴν πρώτην σειρὰν τῶν νέων μαθηματικῶν τοῦ κόσμου. Αἱ ἐπιστημονικαὶ αὐτοῦ ἐργασίαι, ἃς ἔκτοτε κατὰ καιροὺς ἐδημοσίευσεν εἰς τὰ μᾶλλον ἔγκριτα ἐπιστημονικὰ περιοδικά, ἀναφέρονται εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῶν μαθηματικῶν, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὴν ἀνωτέραν ἀλγέβραν καὶ γεωμετρίαν· διακρίνονται δὲ διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν πρωτοτυπίαν τῶν ἰδεῶν, τὴν βαθύτητα τῆς σκέψεως καὶ τὴν κομψότητα τῶν ἀποδείξεων καὶ τῶν ἐξαγομένων. Κατελθὼν εἰς Ἀθήνας ἔγινε τὸ πρῶτον ἔκτακτος καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου, τῷ 1884, τακτικὸς καθηγητὴς αὐτοῦ τῷ 1890. Συγχρόνως διετέλεσε καθηγητὴς τῶν ἀνωτέρων μαθηματικῶν ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μετσοβίῳ Πολυτεχνείῳ. Ὡς διδάσκαλος, ἐνέπνεε τὸν πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἱερὸν ἐνθουσιασμόν, ἀρεσκόμενος ν' ἀποκαλύπτῃ ἐντελῶς ἀπροσδόκητον βάθος καὶ εἰς αὐτὰ τὰ φαινομενικῶς ἁπλούστερα τῶν ζητημάτων. *Γ. Ρεμοῦνδος*. Ἐγεννήθη ἐν Ἀθήναις τῷ 1878 καὶ ἀπέθανε τῷ 1928. Ἐσπούδασε τὰ μαθηματικὰ εἰς τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ εἶτα εἰς τὸ τῶν Παρισίων. ὅπου ἐστάλη ὡς ὑπότροφος τῆς κυβερνήσεως. Τῷ 1906 ἀνηγορεύθη διδάκτωρ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πανεπιστημίου τῶν Παρισίων καὶ τῷ 1911 διωρίσθη τακτικὸς καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἐδίδαξεν ἐπίσης τὰ μαθηματικὰ εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον καὶ εἰς τὴν ἀνωτάτην ἐμπορικὴν σχολήν. Συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν πρώτων ἀκαδημαϊκῶν, οἵτινες ἀπετέλεσαν τὴν νεοϊδρυθεῖσαν ἀκαδημίαν ἐν Ἀθήναις τῷ 1925. Ἠσχολήθη κυρίως μὲ τὴν ἔρευναν τῶν ἀλγεβροειδῶν συναρτήσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἐπεξέτεινε σχεδὸν πάσας τας ἰδιότητας τῶν μονοτίμων συναρτήσεων, αἵτινες ἀπέρρεον ἀπὸ τὸ θεώρημα τοῦ Picard. Ἔγραψε καὶ σχετικὸν τεῦχος εἰς τὴν συλλογὴν «Mémorial des sciences mathématiques» ὑπὸ τὸν τίτλον «Extension aux fonctions algébroïdes du théorème de Picard et de ses généralisations». Ὡς ἐπιστήμων ὑπῆρξε παραγωγικώτατος καὶ ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ ἐνθουσιώδης διδάσκαλος, ἔχων τὴν ἐξαιρετικὴν ἱκανότητα νὰ καθιστᾷ σαφεῖς καὶ προσιτὰς εἰς τοὺς ἀκροατάς του καὶ ὑψηλὰς ἀκόμη θεωρίας τῶν ἀνωτέρων μαθηματικῶν. Ἔγραψεν ἐπίσης καὶ ἀρκετὰ πανεπιστημιακὰ συγγράμματα, τὰ ὁποῖα διακρίνει σαφήνεια καὶ ἁπλότης ἐν τῇ ἐκθέσει τῶν θεωρημάτων καὶ εἰς τὰς ἀποδείξεις αὐτῶν. Τὰ σπουδαιότερα τούτων εἶναι: «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἀναλυτικὴν θεωρίαν τῶν ἀναλυτικῶν συναρτήσεων», «Αἱ διαφορικαὶ ἐξισώσεις» κ.λ.π. *Ν. Γεννηματᾶς.* Ἐδίδαξεν ἐπὶ εἰκοσαετίαν τὰ ἀνώτερα μαθηματικὰ καὶ τὴν θεωρητικὴν μηχανικὴν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον εἰσαγαγὼν εἰς τὴν διδασκαλίαν του, ἥτις ὑπῆρξε λίαν μεθοδική, μεθόδους τοῦ διανυσματικοῦ λογισμοῦ, τὸν ὁποῖον ἐκαλλιέργει.

Εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις πανεπιστήμιον διδάσκουν σήμερον οἱ καθηγηταί: *Ν. Χατζιδάκης*, *Π. Ζερβός*, *Ν. Σακελλαρίου*.

Κατὰ τὰ ἀκαδημαϊκὰ ἔτη 1923 καὶ 1924 ἐδίδαξεν ἀνώτερα μαθηματικὰ καὶ ὁ *Κ. Καραθεοδωρῆ*, εἷς ἐκ τῶν μεγαλυτέρων μαθηματικῶν τοῦ κόσμου, νῦν δὲ διδάσκων εἰς τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Μονάχου. Ἀπὸ τοῦ 1928 ἱδρύθη εἰς τὴν Θεσσαλονίκην τὸ δεύτερον ἑλληνικὸν πανεπιστήμιον, εἰς τὸ ὁποῖον διδάσκουν τὰ μαθηματικὰ ὁ τακτικὸς καθηγητὴς αὐτοῦ *Θ. Βαρόπουλος* καὶ ὁ ἔκτακτος καθηγητὴς *Ὀθ. Πυλαρινός*. Εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον διατελοῦν καθηγηταὶ τῶν μαθηματικῶν οἱ *Ἀρ. Οἰκονόμου* καὶ *Ν. Κρητικός*.

Ἀπὸ τοῦ 1919 ὑφίσταται «Ἑλληνικὴ Μαθηματικὴ Ἑταιρεία», ἐκδίδουσα κατ' ἔτος δελτίον, εἰς τὸ ὁποῖον δημοσιεύονται ἐργασίαι κυρίως Ἑλλήνων μαθηματικῶν. Τοῦτο ἀνταλλάσσεται μὲ πλεῖστα ξένα μαθηματικὰ περιοδικά, ἀπὸ τετραετίας δὲ ἐκδίδεται καὶ παράρτημα αὐτοῦ περιέχον ἀσκήσεις καὶ τὰς λύσεις αὐτῶν ἐπὶ τῶν στοιχειωδῶν μαθηματικῶν. Ἀπὸ τοῦ 1933 ἱδρύθη καὶ σύνδεσμος τῶν καθηγητῶν τῶν μαθηματικῶν τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ὅστις ἐκδίδει ἐπίσης δελτίον μὲ ἐργασίας σχετιζομένας μὲ τὰ ἐν τῇ μέσῃ ἐκπαιδεύσει διδασκόμενα μαθηματικά.

Σ. ΜΙΛΛΕΡ - ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

ΝΟΜΙΚΗ. Ἡ ἱστορία τῆς νομικῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν Ἑλλάδα βαίνει παραλλήλως πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, πρὸς ἑκάστην τῶν περιόδων τοῦ ὁποίου ἀντιστοιχεῖ ἰδία περίοδος καὶ τῆς πρώτης. Δύνανται οὕτω νὰ διακριθοῦν αἱ ἑξῆς πέντε μεγάλαι περίοδοι: Ἡ πρώτη, πλὴν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου, περιλαμβάνει καὶ τὴν ἐποχὴν τῆς ἱστορίας τῆς ἐπιστήμης εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν Αἴγυπτον. Ἡ δευτέρα ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν περίοδον τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἐπὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, τὴν λεγομένην περίοδον τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ δικαίου, διαρκοῦσα μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ (565 μ. Χ.). Τρίτη περίοδος εἶναι αὐτὴ ἡ μακραίων διαδρομὴ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς κατὰ τὸ 1453 καταρρεύσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Τετάρτη ἡ ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας. Πέμπτη δὲ τέλος περίοδος εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι σήμερον διανυομένη σύγχρονος ἐποχὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης.

Ἑκάστη τῶν περιόδων αὐτῶν χαρακτηρίζεται μὲ ἰδιαίτερον ἐντελῶς ρυθμὸν κατὰ τὴν θεραπείαν τῆς νομικῆς ὡς ἐπιστήμης. Εἰς ὅλας ὅμως τὰς ἐποχάς της ἡ ἐν Ἑλλάδι καλλιεργηθεῖσα νομικὴ φέρει, καταφανῶς, τὴν σφραγῖδα τοῦ εὐλυγίστου ἑλληνικοῦ πνεύματος, προσαρμοζομένου πάντοτε πρὸς τὰς ἑκάστοτε ἀνάγκας. Ἐκ τούτου δὲ τοῦ λόγου ἠδυνήθη ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ νὰ ἀσκήσῃ κατὰ καιροὺς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν. Τὸν ἰδιαίτερον τοῦτον χαρακτῆρα της δὲν ἔχασεν οὐδὲ κατὰ τοὺς αἰῶνας τῆς ὑποταγῆς, ὅτε, κατ' ἀνάγκην, ἡ θεραπεία της παρημελήθη ὥστε ἀσφαλῶς νὰ δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης συνεχοῦς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι σήμερον.

I. Περίοδος ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου. Νομικὴ ἐπιστήμη, ὑφ' ἣν ἔννοιαν νοοῦμεν αὐτὴν σήμερον, δὲν ἀνεπτύχθη εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Ὅλως ἀντιθέτως πρὸς τὴν Ρώμην, ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς δὲν ἐγνώρισεν εἰδικευμένους νομικούς, ἀλλὰ φιλοσόφους, οἱ ὁποῖοι, ἐρευνῶντες ὅλα τὰ προβλήματα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἠσχολήθησαν καὶ μὲ τὰ νομικὰ καὶ γενικῶς κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ ζητήματα. Ἡ συνήθως διδομένη εἰς τὸ φαινόμενον αὐτὸ ἐξήγησις, ὅτι δηλαδὴ ἡ Ἑλλάς, κατατετμημένη, ὅπως ἦτο, εἰς κρατίδια, μὲ ἰδιαιτέραν ἕκαστον νομοθεσίαν, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκθρέψῃ νομικοὺς ὅπως εἰς τὴν Ρώμην, ὅπου, ὅλως ἀντιθέτως, τὰ ἐκτεταμένα ὅρια μιᾶς ἀπεράντου αὐτοκρατορίας ηὐνόουν τὴν ἀνάπτυξιν ἰδιαιτέρας τάξεως νομικῶν, ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ἱκανοποιητική. Διότι ἀκριβῶς ἡ κατάτμησις καὶ ἡ ποικιλία τῶν νομοθεσιῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὄχι μόνον ηὐνόει ἀλλὰ καὶ ἐπέβαλλε τὴν ἀνάπτυξιν νομικῆς ἐπιστήμης, καὶ δὴ συγκριτικῆς, ἐνῷ ἐξ ἄλλου, καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς κατατμήσεως αὐτῆς, οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ ὅτι μεταξὺ τῶν ἰδιαιτέρων αὐτῶν ἑκάστης πόλεως θεσμίων ὑπῆρχον κοιναὶ βασικαὶ γραμμαὶ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε δεδικαιολογημένως νὰ γίνεται λόγος περὶ κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων ἔθους. Ἡ μὴ ἀνάπτυξις εἰδικῆς νομικῆς ἐπιστήμης ὀφείλεται, μᾶλλον, εἰς τὸ ἰδιαίτερον γενικεῦον πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων, τὴν ὑπερμέτρως ἀνεπτυγμένην φιλοσοφικὴν αὐτῶν διανόησιν, ἡ ὁποία ἔκαμνεν ὥστε καὶ οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὰ νομικά, περισσότερον φιλόσοφοι παρὰ νομικοί, νὰ ἐξετάζουν καὶ ἑρμηνεύουν τοὺς κειμένους νόμους μὲ πνεῦμα ἐλάχιστα μὲν πρακτικόν, περισσότερον ὅμως θεωρητικὸν καὶ ἀφῃρημένον. Ἡ φιλοσοφικὴ αὐτὴ διάθεσις, διάφορος εἰς ἕκαστον ἐκ τῶν ὀλίγων οἵτινες ἠσχολήθησαν μὲ τὴν νομικὴν ἐπιστήμην εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ἐξηγεῖ καὶ τὴν διαφορετικότητα μὲ τὴν ὁποίαν ἕκαστος ἐξ αὐτῶν ἠρεύνησε τὸ δίκαιον. Εἶναι οὕτω ἐντελῶς διαφορετικὸς ὁ τρόπος, καθ' ὃν ὁ Πλάτων ἠσχολήθη μὲ νομικὰς ἐννοίας εἰς τοὺς «Νόμους» καὶ εἰς τὴν «Πολιτείαν» του, ἀπὸ τὸν τρόπον καθ' ὃν ὁ Ἀριστοτέλης ἠρεύνησεν αὐτὰ εἰς τὰ ἴδια αὐτοῦ συγγράμματα. ἀπὸ τὴν μέθοδον δὲ ἀμφοτέρων διαφέρει ὁ πρακτικώτερος Θεόφραστος. Τὰ ἔργα τοῦ *Πλάτωνος*, τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Θεοφράστου εἶναι τὰ ὀλίγα μνημεῖα ἀρχαίας ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης.

Εἰς τὰ ἔργα τοῦ *Πλάτωνος* ὁ ἀποχωρισμὸς τοῦ φιλοσόφου ἀπὸ τὸν νομικὸν δὲν εἶναι πάντοτε εὐχερής. Παρασυρόμενος ὁ συγγραφεὺς ἀπὸ τὴν τάσιν του πρὸς διατύπωσιν θεωριῶν, ἐγκαταλείπει συχνότατα τὴν νομικὴν σκέψιν εἰς τὸ περὶ «Πολιτείας» βιβλίον του. Ἀφοῦ ἐξήτασεν εἰς αὐτὸ τὴν ἔννοιαν τῆς δικαιοσύνης, τῆς πολιτείας καὶ τῆς ἐν αὐτῇ ἐξουσίας, καὶ ἀφοῦ διετύπωσε τὴν ἀρχὴν ὅτι πολιτικοὶ καὶ ποινικοι νόμοι, δικονομίαι καὶ ὀργάνωσις δικαστηριακὴ εἶναι δευτερεύοντα ζητήματα, τὰ ὁποῖα οἱ πολῖται, ἀκέραιοι τύποι ἠθικῶς καὶ σωματικῶς, εὐκόλως δύνανται νὰ ρυθμίσουν εἰς τὴν ἰδανικήν του πολιτείαν, καταλήγει, μετὰ σειρὰν ὁλόκληρον ἀφῃρημένων συλλογισμῶν, νὰ ἀναγάγῃ εἰς δόγμα τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς. Τον φιλόσοφον δὲ δὲν ἐγκαταλείπει ὁ Πλάτων καὶ ὅταν ἀργότερον, κατὰ τὸ τέρμα τῆς ζωῆς του, εἰς τοὺς «Νόμους» του, ἐπιχειρῇ ὁριστικῶς νὰ διατυπώσῃ τὸ νομοθετικόν του σύστημα. Συγκρίνων ἐκεῖ τὰ ἀρτιώτερα ἑλληνικὰ θέσμια, τοὺς νόμους τῆς Κρήτης, τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Ἀθηνῶν, καί, κατ' ἀνάγκην, ἀσχολούμενος μὲ τὸ θετικὸν δίκαιον τῶν ἐξοχωτέρων αὐτῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ἀναπτύσσει, κατὰ τὴν ἔρευναν τοῦ ἰδεώδους τῆς νομοθεσίας, καὶ πάλιν φιλοσοφικὰς θεωρίας, συγχρόνως ὅμως καὶ γενικὰς περὶ δικαίου καὶ νομοθεσίας ἀρχάς. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ βιβλίον τοῦ Πλάτωνος εἶναι, βεβαίως, γραμμένον μὲ πνεῦμα μεταρρυθμίσεως, εἰς τὸ βάθος του ὅμως συχνὰ ἀποκαλύπτεται καὶ ὁ ἐμπνευσμένος νομικός. Ἡ «Πολιτεία» καὶ οἱ «Νόμοι» εἶναι οὕτω καὶ σήμερον πηγὴ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου καὶ τῆς ἐπιστήμης του.

Θετικώτερος τοῦ Πλάτωνος εἶναι ὁ *Ἀριστοτέλης*. Ἀπὸ τὰ διασωθέντα καὶ ἐνδιαφέροντα τὴν νομικὴν ἐπιστήμην ἔργα του προκύπτει, ὁμοῦ μὲ τὸν νομικόν, καὶ ὁ φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος τὰ συμπεράσματά του συνάγει καὶ γενικεύει ἀπὸ μερικωτέρας παρατηρήσεις. Πηγὴ συνεπῶς τοῦ ἑλληνικοῦ δι-

Digitized by Google

καίου καὶ συγχρόνως δείγματα αὐστηρᾶς κριτικῆς, τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι ἐκ τῶν ὀλίγων μνημείων ἀρχαίας ἑλληνικῆς νομικῆς φιλολογίας. Σημαντικώτερα ἐκ τῶν ἔργων του ἀπὸ ἀπόψεως νομικοῦ περιεχομένου εἶναι ἡ «Ἀθηναίων Πολιτεία» καὶ τὰ «Πολιτικά» του. Τὸ πρῶτον εἶναι τμῆμα μεγάλης ἀπολεσθείσης ἐρεύνης τοῦ σοφοῦ ἐπὶ τῶν θεσμίων ὑπερεκατὸν-πεντήκοντα πόλεων τῆς Ἑλλάδος, Σικελίας, Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Τὸ δεύτερον, ἐκδοθὲν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συγγραφέως του, περιέχει, ὄχι πολὺ συστηματικῶς ἐκτεθειμένα, προβλήματα γενικῆς πολιτειολογίας καὶ κοινωνιολογίας. Πλὴν ὅμως αὐτῶν, ἡ «Ρητορικὴ» καὶ τὰ «Ἠθικὰ» εἶναι ἐπίσης ἔργα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ ἐρευνητὴς πολλὰ ἔχει νὰ διδαχθῇ περὶ τῆς νομικῆς ἐπιστήμης τοῦ Ἀριστοτέλους.

Ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλους *Θεόφραστος* ὑπῆρξε συνεχιστὴς ὄχι τόσον τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος ὅσον τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς προσπαθείας τοῦ διδασκάλου. Ἔγραψεν οὕτω πλῆθος βιβλίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα φαίνεται νὰ ἦτο ἡ, δυστυχῶς ἀπολεσθεῖσα, συγκριτική του συλλογή, τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου ὅλων τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Τοῦ σημάντικοῦ αὐτοῦ βιβλίου, φέροντος τὸν τίτλον «Περὶ νόμων», διεσώθησαν μόνον ἀποσπάσματα, ἱκανὰ διὰ νὰ μαρτυρήσουν ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως νομικῆς τινος ἐπιστήμης εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα καὶ ὑπὲρ τῆς ἐφαρμογῆς ἐκτεταμένης συγκριτικῆς μεθόδου. Τὸ «Περὶ συμβολαίων» διασωθὲν τμῆμα εἶναι ἐκ τῶν ὀλίγων πηγῶν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου, αἱ ὁποῖαι μᾶς πληροφοροῦν περὶ τῆς ἀγοραπωλησίας, καὶ τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον μεγάλης συζητήσεως μεταξὺ τῶν νεωτέρων.

Τὰ ἔργα τῶν τριῶν αὐτῶν συγγραφέων εἶναι τὰ κυριώτερα, εἰς τὰ ὁποῖα θεραπεύεται ἡ νομικὴ ὡς ἐπιστήμη. Πλὴν αὐτῶν μνημονεύονται ἀκόμη ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ ἄλλα τινὰ ἔργα νομικά, ὅπως τοῦ *Διοσκορίδου* τὸ «Περὶ νομίμων», τοῦ *Δούρου* τὸ «Περὶ νόμων», τοῦ *Ἀριστοξένους* οἱ «Νόμοι πολιτικοί», τοῦ *Καλλιμάχου* ὁ «Πίναξ τῶν νόμων» κλπ. Τὰ συγγράμματα ὅμως αὐτὰ ἀπωλέσθησαν, ὥστε μοναδικαὶ πηγαὶ ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἐπιστήμης ν' ἀπομένουν τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα ἔργα τῶν τριῶν φιλοσόφων καὶ συγγραφέων. Διαφορετικῆς ἐντελῶς φύσεως εἶναι οἱ διασωθέντες, καὶ ἐξ αὐτῶν οἱ ἐνδιαφέροντες ἐνταῦθα, δικανικοὶ λόγοι τῶν ῥητόρων. Ὅλως ἀντιθέτως πρὸς τὸν τύπον τοῦ Ρωμαίου δικηγόρου, ὡς ἀριστοκράτου προστάτου τῶν ἀσθενεστέρων τάξεων, ὁ Ἕλλην καὶ δὴ ὁ ἀττικὸς λογογράφος καὶ ῥήτωρ, συνηγορῶν ὑπὲρ τοῦ πελάτου του, ἐθεωρεῖτο ὅτι ἐξετέλει ὕψιστον δημοκρατικὸν καθῆκον. Εἰς τοὺς λόγους του, ὅσον καὶ ἂν οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ συγγράφωνται καὶ ἐκφωνοῦνται δι' ὡρισμένην δικαστικὴν ὑπόθεσιν, προέχει μᾶλλον ἡ τέχνη τοῦ ὁμιλεῖν παρὰ ἡ αὐστηρὰ μὲ τὸ συγκεκριμένον θέμα νομικὴ ἐνασχόλησις. Οἱ ῥήτορες δὲν ἦσαν νομομαθεῖς, ἦσαν μᾶλλον τεχνῖται τοῦ λόγου, χρησιμοποιήσαντες τὸ δικανικὸν βῆμα κατὰ κανόνα ὡς προπόνησιν διὰ τὴν ἐνώπιον τοῦ δήμου πολιτικὴν δημηγορίαν. Οἱ διασωθέντες λόγοι των μᾶς περιέσωσαν πλούσιον ὑλικὸν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου. Τοῦτο ὅμως ὁ ἐρευνητὴς πρέπει μετὰ περισκέψεως νὰ χρησιμοποιῇ, διότι αὐτὸ δὲν ἀποδίδει πάντοτε καὶ τὸ αὐθεντικὸν περιεχόμενον τῆς ἀρχαίας νομοθεσίας, ἀλλὰ γέμει ἀνακριβειῶν καὶ σοφιστικῶν συλλογισμῶν, οἵτινες ἔτεινον νὰ βελτιώσουν τὴν ὑποστηριζομένην θέσιν τοῦ ἐκφωνοῦντος τὸν λόγον ἀγορητοῦ. Ἀξίωμα καὶ ἀρχὴ διὰ τὸν σοφιστὴν καὶ ῥήτορα ἦτο «τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν». Χάριν τῆς ἀρχῆς αὐτῆς ἐθυσιάζετο κάθε νομικὴ ἐπιχειρηματολογία, ἥτις ἐκρίνετο καὶ περιττή. Ὁ ῥήτωρ δὲν προσεπάθει νὰ πείσῃ μὲ νομικὰ ἐπιχειρήματα τοὺς δικαστάς, ἀλλ' ἔτεινε νὰ τοὺς συγκινήσῃ καὶ νὰ τοὺς παρασύρῃ μὲ τοῦ λόγου τὴν δεξιοτεχνίαν πρὸς τὴν ὑποστηριζομένην ἄποψιν. Μετ' ἀποστροφῆς ὡμίλουν οἱ ῥήτορες περὶ τῶν ἀληθῶν νομομαθῶν. Εἰς δημοκρατικὰ πολιτεύματα ὅπως τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου ἡ ῥητορικὴ ἔλαβεν τὴν μεγίστην αὐτῆς ἀνάπτυξιν, ὁ τύπος τοῦ νομομαθοῦς ῥήτορος ἐθεωρεῖτο ἐπικίνδυνος καὶ ὕποπτος, διότι διὰ τῆς νομικῆς του καταρτίσεως ἐπεδίωκε νὰ παρασύρῃ τοὺς δικαστάς. Μισητὸς κατέστη οὕτω ὁ ἐκ τῶν ῥητόρων νομικώτερος *Ἰσαῖος*· καὶ τοῦτο ἦτο ἀπολύτως συνεπὲς διὰ δημοκρατίαν, ὅπου οἱ δικασταὶ «περὶ ὧν ἂν νόμοι μὴ ὦσι, γνώμῃ τῇ δικαιοτάτῃ» ἔκρινον. Πολλοὺς δικανικοὺς λόγους ποινικοῦ κυρίως περιεχομένου κατέλιπεν ὁ Ἀντιφῶν, τοῦ δὲ Ἰσαίου αἱ ἀγορεύσεις εἶναι πλουσία πηγὴ τοῦ κληρονομικοῦ ἰδίως δικαίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Πλείονας ἐπίσης δικανικοὺς λόγους κατέχομεν τοῦ *Λυσίου*, τοῦ *Ἀνδοκίδου*, τοῦ *Ἰσοκράτους*, τοῦ *Δημοσθένους* καὶ τῶν συγχρόνων του *Αἰσχίνου*, *Λυκούργου*, *Δεινάρχου*, *Ὑπερείδου* κ. ἄ., οἱ ὁποῖοι πολλὰς πληροφορίας μᾶς παρέχουν περὶ πάντων τῶν τμημάτων τοῦ δικαίου. Οἱ λόγοι ἐν τούτοις αὐτοὶ δὲν ἔφερον, οὔτε ἠδύναντο νὰ φέρουν τὴν σφραγῖδα τῆς αὐστηρᾶς καὶ ἀντικειμενικῆς ἐπιστημονικῆς καταρτίσεως· ἦσαν συνηγορίαι ὑπὲρ πελατῶν μὲ διεστραμμένας καὶ ἀνακριβεῖς συχνὰ νομικὰς ἐννοίας, καίτοι πλούσιαι καὶ πλήρεις ῥητορικοῦ κάλλους ἀγορεύσεις. Τὸν χαρακτῆρα δὲ αὐτὸν ἔφερον, φαίνεται, καὶ οἱ ὑπὸ τῶν ῥητόρων καὶ τῶν κατωτέρων δικολάβων, τῶν «πραγματικῶν», συντασσόμενοι ἢ ἐκφωνούμενοι λόγοι εἰς τὰ δικαστήρια τῆς ἑλληνιστικῆς Αἰγύπτου.

Πρὸς τὴν ἔλλειψιν νομικῆς ἐπιστημονικῆς καταρτίσεως τῶν ἐν δίκαις συνηγόρων ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ἡ ἔλλειψις ἐνσυνειδήτου τάξεως δικαστῶν. Οἱ τελευταῖοι δὲν ἐχρειάζετο νὰ εἶναι νομικοὶ διὰ νὰ δικάσουν κατὰ συνείδησιν. Τὸ ἔγγραφον δίκαιον εἶχεν ἐντελῶς δευτερεύουσαν σημασίαν, δὲν ἐβοήθει ἑπομένως διὰ τὴν ἀνάπτυξιν ἰδιαιτέρας νομικῆς ἐπιστήμης. Ἡ τελευταία αὕτη ἦτο καὶ παρέμεινεν ἔργον κυρίως τῶν φιλοσόφων. Καὶ ὡς τοιαύτη ὅμως ἠδυνήθη νὰ ἐξασκήσῃ ἀναμφισβήτητον ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ῥωμαϊκοῦ δικαίου, τὸ αὐστηρὸν λογικὸν σύστημα τοῦ ὁποίου ἐπρόκειτο βραδύτερον, ὅταν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἦλθεν ἐκ νέου εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν μὲ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα νὰ συντείνῃ εἰς τὴν διαμόρφωσιν ἰδιαιτέρας καὶ πραγματικῆς τὴν φορὰν αὐτὴν ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης.

II. Περίοδος ἑλληνορρωμαϊκοῦ δικαίου (μέχρι 565 μ. Χ.). Τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ῥωμαϊκοῦ εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον σημειώνει ἡ λεγομένη περίοδος τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ δικαίου. Τὴν περίοδον αὐτὴν χαρακτηρίζει ἡ δεινὴ ἀντίθεσις τῶν δύο δικαίων, τοῦ ἀπηρχαιωμένου ῥωμαϊκοῦ καὶ τοῦ εὐλυγίστου καὶ ὑπὸ ἄμεσον ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν δικαίου τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν.

Εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου ἡ περίοδος αὕτη εἶναι ἐποχὴ σκληροῦ μεταξὺ τῶν δικαίων αὐτῶν ἀγῶνος, μέλλοντος νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν νίκην τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, τὸ ὁποῖον κατορθώνει ἤδη νὰ εἰσχωρῇ καὶ νὰ ἀναμορφώνῃ τὰ θεμέλια αὐτὰ τοῦ ῥωμαϊκοῦ δικαίου. Ἡ ἱστορία ἐξ ἄλλου τῆς νομικῆς ἐπιστήμης κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀκινδύνως δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἐποχὴ ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης.

Πράγματι, ἀπὸ τοῦ Γ' μ. Χ. αἰῶνος ἱδρύονται εἰς τὰς κυριωτέρας πόλεις τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἀνώτερα παιδευτήρια καὶ νομικαὶ σχολαί. Τοιαῦται ἱδρύθησαν ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν Ρώμην καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὰ μεγάλα κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὴν Ἀντιόχειαν, τὴν Βηρυττὸν καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ ἐν Ρώμῃ σχολὴ ἦτο ἐκείνη, ἡ ὁποία κατ' ἐξοχὴν συνέχιζε τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν τοῦ ῥωμαϊκοῦ δικαίου. Εἰς τὰς σχολὰς τοὐναντίον τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν ἐλάμβανον ἤδη χώραν μεταβολαὶ μὲ οὐσιώδεις συνεπείας διὰ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου. Οἱ διδάσκαλοι τῶν σχολῶν αὐτῶν, προερχόμενοι ἐκ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν καὶ ἐμπεποτισμένοι μὲ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, ἐδίδασκον καὶ διεμόρφωνον διὰ τῶν ἐργασιῶν των τὸ ἐπίσημον ῥωμαϊκὸν δίκαιον ἐπὶ νέων βάσεων, ἐπηρεασμένων ἀπὸ τὴν εὐρέως διαδεδομένην εἰς τὰς ἐπαρχίας αὐτὰς ἑλληνικὴν σκέψιν. Ἡ τελευταία αὕτη εἶναι κυρίως ἐκείνη, ἡ ὁποία ἤδη ποδηγετεῖ τὴν νομικὴν ἐπιστήμην, καὶ ἀπὸ τοῦ ἄκρως περιπτωσιολόγου ῥωμαϊκοῦ συστήματος ὁδηγεῖ πρὸς τὸ θεωρητικώτερον σύστημα τῶν γενικεύσεων καὶ κατατάξεων.

Μεταξὺ τῶν σχολῶν τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν ἐξέχουσαν κατέλαβον θέσιν ἡ σχολὴ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἰδιαιτέρως ἡ σχολὴ Βηρυττοῦ.

Ἡ Κωνσταντινούπολις, ἀφ' ἧς κατέστη ἡ πρωτεύουσα τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους, ἐγένετο ταχέως κέντρον ῥητόρων καὶ φιλοσόφων. Ἡ ἐκ τῆς συγκεντρώσεως αὐτῶν γεννηθεῖσα μεγάλη ἐπιστημονικὴ κίνησις εἰς τὸ Βυζάντιον προετοίμασε τὴν ἵδρυσιν ἀνωτάτου παιδευτηρίου, τοιοῦτον δὲ μαρτυρεῖται ἤδη ἐν λειτουργίᾳ καὶ κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ Θεοδοσίου χρόνους. Ἀπὸ τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β' τὸ πανεπιστήμιον αὐτὸ ἀναδιοργανοῦται καὶ τῷ 425 ἱδρύονται δύο εἰδικαὶ ἕδραι διδασκαλίας τῆς νομικῆς, ἡ ὁποία οὕτω παύει πλέον νὰ διδάσκεται ὡς τμῆμα τῆς λατινικῆς γλωσσολογίας, καὶ μὲ τὴν τυπικὴν αὐτὴν αὐτοτέλειαν ἐλευθεροῦται καὶ ἀπὸ τὴν ἄμεσον ἐπιρροὴν τοῦ ἐπισήμου ῥωμαϊκοῦ δικαίου. Μεταξὺ τῶν χρηματισάντων καθηγητῶν τῆς νομικῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀναφέρεται ὁ *Λεόντιος* κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Θεοδοσίου· ἄλλοι, τῶν ὁποίων παρέμειναν γνωστὰ τὰ ὀνόματα, ἀνήκουν πλέον εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Εἶναι οἱ καθηγηταί, οἱ ὁποῖοι, ὅλοι σχεδόν, εἰργάσθησαν κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας. Τοιοῦτοι ἦσαν ὁ πολὺς *Θεόφιλος* καὶ ὁ *Κρατῖνος*· ὡσαύτως ὁ ἐκ Βηρυττοῦ μετακληθεὶς *Δωρόθεος*. Ἀμφίβολον εἶναι ἂν εἰς Βηρυττὸν ἢ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐδίδαξαν οἱ *Θαλέλαιος*, *Ἀνατόλιος* καὶ *Ἰσίδωρος*· βέβαιον εἶναι πάντως ὅτι κατὰ τὴν λῆξιν τῆς περιόδου τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ δικαίου, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ἡ σχολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως εὑρίσκετο εἰς ἐνεργὸν δρᾶσιν.

Σημαντικωτέρα καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τῆς σχολῆς τῆς Βηρυττοῦ. Ἱδρυθεῖσα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἤδη περὶ τὰ τέλη τοῦ Β' ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ' αἰῶνος μ. Χ., εἰς πόλιν, ἡ ὁποία, λόγῳ τῆς πλεονεκτικῆς της θέσεως, ἦτο τὸ κέντρον εἰς τὸ ὁποῖον ἐδημοσιεύοντο οἱ αὐτοκρατορικοὶ ῥωμαϊκοὶ νόμοι, ὅπως γνωσθοῦν καὶ διαχυθοῦν εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἡ σχολὴ τῆς Βηρυττοῦ ταχέως ἐγνώρισε τὴν ἀκμήν, ὑπερβαλοῦσα εἰς δόξαν ὅλας τὰς σχολὰς τῆς Ἀνατολῆς καὶ διεκδικήσασα τὴν πρωτεύουσαν θέσιν ἔναντι καὶ αὐτῆς τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ Ρώμη κατὰ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος δὲν ἀπετέλει πλέον τὸ κέντρον, εἰς τὸ ὁποῖον συνέρρεον ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν οἱ πλούσιοι σπουδασταί. Βέβαιον εἶναι ὅτι τὰ τέκνα τῶν συγκλητικῶν τῆς Ἀντιοχείας ἐπροτίμων τὸ ἴδιον πανεπιστήμιον, καὶ ὅτι καὶ οἱ πλούσιοι Γαλάται κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀντὶ τῆς Ρώμης ἐσπούδαζον εἰς τὰ ἀνώτερα παιδευτήρια τοῦ τόπου των. Τὰ ἐπαρχιακὰ ἑπομένως πανεπιστήμια καὶ μεταξὺ αὐτῶν ὅλως ἰδιαιτέρως ἡ νομικὴ σχολὴ τῆς Βηρυττοῦ εἶχον ὁριστικῶς κερδίσει τὴν πρωτοδυναμίαν. Ἡ ζωὴ τῆς σχολῆς τῆς Βηρυττοῦ συμπίπτει ἀκριβῶς μὲ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ δικαίου, διαρκοῦσα καθ' ὅλην τῆς τελευταίας αὐτῆς τὴν διαδρομήν. Μὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἰουστινιανοῦ κλείει ἡ περίοδος αὐτὴ τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου καὶ ἡ σχολὴ τῆς Βηρυττοῦ δὲν ὑπάρχει πλέον. Καταστρεπτικὸς σεισμὸς ἐξηφάνισε τῷ 551 τὴν ἀκμάζουσαν πόλιν καὶ μὲ αὐτὴν ἀνέτρεψε τὴν ἀπὸ αἰώνων περίφημον σχολήν. Ἡ τελευταία αὐτὴ ἔζησεν ὀλίγα ἀκόμη ἔτη εἰς τὴν Σιδῶνα τῆς Φοινίκης ὅπου μετεφέρθη, ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα πυρκαϊὰ κατέστρεψε τῷ 560 τὰς προχείρους της ἐγκαταστάσεις. Ἔκτοτε δὲν ἀνέζησε πλέον, εἶχεν ὅμως ζήσει ἀρκετά, διὰ ν' ἀφήσῃ λαμπρὸν ὄνομα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης.

Ἡ σχολὴ τῆς Βηρυττοῦ, εἰς ἣν ἐδίδαξαν οἱ λαμπρότεροι νομικοὶ τῆς ἐξεταζομένης περιόδου, φθάνει, τὸν Ε' αἰῶνα, εἰς τὸν κολοφῶνά της μὲ σειρὰν περιφήμων καθηγητῶν, οἵτινες εἶναι γνωστοὶ ὡς «οἱ τῆς οἰκουμένης διδάσκαλοι», «οἱ παλαιοί», «οἱ περιφανέστατοι διδάσκαλοι», «οἱ ἥρωες». Τοιοῦτοι ἦσαν ὁ *Κύριλλος*, ὁ *Πατρίκιος*, ὁ *Δομνῖνος*, ὁ *Δημοσθένης*, ὁ *Εὐδόξιος*, ὁ *Ἄμβλιχος*, ὁ *Λεόντιος*, εἰς οὓς προσθετέοι καὶ ὁ *Εὐξένης* καὶ ὁ *Σαβῖνος*. Βραδύτερον καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐδίδαξαν ἀκόμη καὶ οἱ ἐκ τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς πρὸς σύνταξιν τοῦ Πανδέκτου *Δωρόθεος* καὶ *Ἀνατόλιος*, πιθανώτατα ὁ *Θαλέλαιος* καὶ τέλος ὁ πολὺς *Ἰουλιανός*, ὁ γνωστὸς ὡς «νομικῆς τὸ φάος».

Ἀντικείμενον τῆς διδασκαλίας τῶν καθηγητῶν αὐτῶν ἦτο κατ' ἐξοχὴν τὸ ἐπίσημον ῥωμαϊκὸν δίκαιον, διδασκόμενον κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν ἐπίσημον λατινικὴν γλῶσσαν. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος, ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ ἀκραιφνῶς πλέον ἑλληνικοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐξελληνισθείσης ἄλλοτέ ποτε «ῥωμαϊκωτέρας» πόλεως τῆς Βηρυττοῦ, καὶ ἀπὸ πνεῦμα συναγωνισμοῦ πρὸς τὴν σχολὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκράτει ἤδη ἡ χρῆσις τῆς ἑλληνικῆς, ἡ γλῶσσα τῆς διδασκαλίας ἀπὸ λατινικῆς γίνεται τὸν Ε' αἰῶνα ἑλληνική. Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ εἶχε γενικωτέραν σημασίαν, διότι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀρχίζει ἤδη διευκολύνουσα τὴν ἐπέκτασιν τῶν θεωριῶν τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας, κυρίως ὅμως διότι εὐνοεῖ τὴν διείσδυσιν τῆς ἑλληνικῆς πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου καὶ προπαρασκευάζει οὕτω τὴν ὁριστικὴν ἐπιβολὴν τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἐπὶ τοῦ ῥωμαϊκοῦ δικαίου, ἐπιβολὴν συντελεσθεῖσαν πλέον κατὰ τοὺς ἰουστινιανείους χρόνους.

Τὸ ἐξηλληνισμένον αὐτὸ πνεῦμα τῆς εἰς Βηρυττὸν θεραπευομένης νομικῆς ἐπιστήμης εἶναι καταφανὲς εἰς τὰ διασωθέντα ἔργα τῶν καθηγητῶν τῆς σχολῆς τῆς πόλεως αὐτῆς. Αἱ παραφράσεις καὶ τὰ σχόλια εἰς τὰ συγγράμματα Ρωμαίων νομικῶν, αἱ διάφοροι νομικοῦ περιεχομένου πραγματεῖαι καὶ συλλογαὶ φέρουν πᾶσαι τὴν σφραγῖδα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ εἶναι ἐμφανῶς ἐπηρεασμέναι ἀπὸ ἑλληνικὰς ἀντιλήψεις περὶ δικαίου. Τὸν χαρακτῆρα αὐτὸν φέρουν τά, πιθανώτατα εἰς Βηρυττὸν συνταχθέντα, «Σιναϊτικὰ σχόλια», σχόλια δηλαδὴ εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Οὐλπιανοῦ «ad Sabinum», ἰδίως ὅμως ἡ εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν κατ' ἀρχὰς συνταχθεῖσα «Συροῤῥωμαϊκὴ νομόβιβλος». Πλῆθος ὡσαύτως «μονοβίβλων» καὶ ἄλλων μονογραφιῶν φαίνεται νὰ συνετάχθησαν κατὰ τοὺς Γ' καὶ Δ' αἰῶνας, εἰς δὲ τὸν Ε' αἰῶνα ἀνάγονται πλεῖστα συγγράμματα καὶ βιβλία περιέχοντα τὰς παραδόσεις τῶν «διδασκάλων τῆς οἰκουμένης» εἰς τὴν σχολὴν τῆς Βηρυττοῦ καὶ τῶν ὁποίων πολλὰ ἀποσπάσματα περιεσώθησαν εἰς τὰ «παλαιὰ» σχόλια τῶν Βασιλικῶν. Εἰς τὸν ΣΤ' τέλος αἰῶνα ἀνήκουν οἱ «ἴνδηκες» καὶ αἱ «παραγραφαὶ» τοῦ *Δωροθέου*, τοῦ *Θαλελαίου*, τοῦ *Ἰσιδώρου* καὶ τοῦ *Στεφάνου*. Μὲ τοὺς νομοδιδασκάλους ὅμως αὐτοὺς εὑρισκόμεθα ἤδη εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας καὶ ἐγγίζομεν νέαν περίοδον τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης, τὴν ἐποχὴν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου.

III. Περίοδος βυζαντινοῦ δικαίου (565–1453). Ἡ περίοδος τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἀρχί-

ζει μὲ τὸν κατὰ τὸ 565 μ. Χ. θάνατον τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς ἡ *ἰουστινιάνειος νομοθεσία*, συντετελεσμένη πλέον, ἠρίθμει ἤδη βίον δεκαετηρίδων τινῶν. Ἡ νομοθεσία αὕτη ἔφερεν ἀναμφισβήτητον τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως καὶ τῆς πράξεως τῶν Ἑλλήνων νομικῶν τῆς Ἀνατολῆς, ὥστε ἡ περαιτέρω ἑρμηνεία αὐτῆς νὰ εἶναι συγχρόνως καὶ ἡ ἀπαρχὴ νέας περιόδου τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ὁ μεγάλος σταθμός, τὸν ὁποῖον ἐσημείωσεν ἡ ἰουστινιάνειος νομοθεσία εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ καθόλου δικαίου, κατ' ἀνάγκην ἐπέπρωτο νὰ ἀνακόψῃ ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα μεγάλας νομοθετικὰς ἀναρρυθμίσεις. Ὁ ἴδιος ὁ *Ἰουστινιανὸς* συνεπλήρωσε μὲ σειρὰν νεαρῶν διατάξεων τὸ ἔργον του, φοβούμενος δὲ μήπως διὰ νέας ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας ταχέως τοῦτο ἀχρηστευθῇ, ἀπηγόρευσε πᾶσαν ἑρμηνευτικὴν ἐργασίαν, ἐπιτρέψας μόνον τὴν «κατὰ πόδα», τὴν κατὰ λέξιν δηλαδὴ μετάφρασιν τμημάτων τῆς συλλογῆς του, ὡς καὶ τὴν σύνταξιν «ἰνδήκων» (πινάκων περιεχομένων) καὶ «παρατίτλων», παραλλήλων τουτέστι χωρίων. Παρὰ τὰς ἀπαγορεύσεις ὅμως αὐτὰς ἡ ἐπιστημονικὴ ἐργασία, ἡ ὁποία καὶ λυσιτελὴς ἀλλὰ καὶ ἀναπόφευκτος ἦτο, λόγῳ τοῦ ὄγκου τῆς νέας νομοθετικῆς συλλογῆς, δὲν ἀνεχαιτίσθη, ἀφ' ἧς δὲ σιωπηρῶς ἐπεκράτησαν καὶ αἱ «παραγραφαὶ» (ἑρμηνευτικαὶ σημειώσεις εἰς τὰ καθ' ἕκαστον χωρία τοῦ corpus iuris), ἡ νομικὴ ἐπιστήμη εὗρε πρόσφορον ἔδαφος, ὅπως ἀναπτυχθῇ καὶ προαγάγῃ τὸ νεοεισαχθὲν δίκαιον.

Τὴν μακρὰν περίοδον τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου διαιροῦμεν συνήθως εἰς τρεῖς μικροτέρας περιόδους: ἡ πρώτη διήκει μέχρι τῆς ἀναρρήσεως τῷ 866 εἰς τὸν θρόνον Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος, ἡ δευτέρα ἐξικνεῖται μέχρι τῆς κατὰ τὸ 1045 ἱδρύσεως τῆς νομικῆς σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, καὶ ἡ τρίτη λήγει μὲ τὴν κατὰ τὸ 1453 κατάρρευσιν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Τὸ ὅριον μεταξὺ πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου εἶναι ἡ μεγάλη νομοθετικὴ ἐργασία τῶν χρόνων τῆς μακεδονικῆς δυναστείας. Ἀντιθέτως τὸ μεταξὺ τῆς δευτέρας καὶ τρίτης περιόδου ὅριον ἀποτελεῖ ἡ ἵδρυσις τῆς νομικῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία προετοίμασε τὴν κατὰ τὸν ΙΑ' καὶ ἐπέκεινα αἰῶνα ἀναγέννησιν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἀντίστοιχος πρὸς τὴν διαίρεσιν αὐτὴν τῆς περιόδου τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου εἶναι καὶ ἡ διαίρεσις τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Κατὰ τὴν πρώτην περίοδον μέχρι τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, πλὴν νεαρῶν τινων ἐκδοθεισῶν ὑπὸ αὐτοκρατόρων μετὰ τὸν Ἰουστινιανόν, καὶ τοῦ κολοσσιαίας σημασίας νομοθετικοῦ ἔργου τῶν *Ἰσαύρων*, ὁλόκληρος ἡ λοιπὴ ἱστορία τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου εἶναι αὐτὴ ἡ ἱστορία τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς περιόδου αὐτῆς διακρίνονται Ἕλληνες κατ' ἐξοχὴν νομικοί, τὰ ὀνόματα δὲ τοῦ *Θεοφίλου*, τοῦ *Δωροθέου*, τοῦ *Ἰσιδώρου*, τοῦ *Ἀνατολίου*, τοῦ *Θαλελαίου*, τοῦ *Ἰουλιανοῦ*, τοῦ *Στεφάνου*, τοῦ *Κωβίδα*, τοῦ *Κυρίλλου*, τοῦ *Ἀθανασίου*, τοῦ *Φιλοξένου*, τοῦ *Συμβατίου*, *Θεοδώρου* τοῦ Ἑρμουπολίτου καὶ ἄλλων σχολιαστῶν τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας εἶναι δύσκολον νὰ καθορίσῃ τις ἂν ἀνήκουν μόνον εἰς τὴν ἐπιστήμην ἢ γενικώτερον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον διὰ τῶν συγγραφῶν των διαρκῶς προάγουν. Αἱ συγγραφαὶ αὗται εἶναι ἤδη πλὴν τῶν «κατὰ πόδας», τῶν «ἰνδήκων», τῶν «παρατίτλων» καὶ «παραγραφῶν, ἐπίσης καὶ σχόλια γνωστὰ ὡς «λέξεις λατινικαὶ ἢ ρωμαϊκαί», μεταφράσεις καὶ ὑπομνηματισμοί, ἀκόμη καὶ συλλογαὶ καὶ ἐγχειρίδια φέροντα τεχνικῶς τὸν χαρακτηρισμὸν «κατ' ἐπιτομήν», «εἰς πλάτος», «παραπομπαί», «μονόβιβλοι», «ἐπιστολαί», «μελέται», τέλος «ἀπορίαι καὶ λύσεις» «ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις» τῶν νομομαθῶν. Περὶ τούτων ὅμως πάντων ἱκανὸς γίνεται λόγος εἰς τὸ περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου κεφάλαιον. Ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα περισσότερον ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς διδασκαλίας τῆς νομικῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπου, μὲ τὴν τόνωσιν τοῦ ἀπολυταρχικοῦ χαρακτῆρος τῆς αὐτοκρατορίας, συνεκεντροῦτο ἤδη καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ νομικὴ κίνησις καθόλου.

Αἱ πηγαὶ δὲν εἶναι πλούσιαι σχετικῶς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς νομικῆς κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν χρόνους. Ἀπὸ τὸν 71ον ὅμως κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου πληροφορούμεθα ὅτι «καὶ ἡ τῶν νόμων μάθησις ἤκμαζεν ἐν ταύτῃ τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων», θεραπευομένη προφανῶς εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου τῷ 425 ἀναδιοργανωθὲν πανεπιστήμιον. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ κατήργησεν ὁ Φωκᾶς (602—610), τὴν κατάργησιν δὲ αὐτοῦ ἐθρήνησαν οἱ χρονογράφοι τῆς ἐποχῆς. Ὁ Ἡράκλειος (610—641) ἀνασυνέστησε τὸ ἀνώτατον παιδευτήριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν δὲ σύντομον ἄνθησιν ὅλων τῶν ἐπιστημῶν πολὺ συνέβαλεν ὁ πατριάρχης Σέργιος. Ἔκτοτε ἀναφέρεται καὶ τὸ «οἰκουμενικὸν διδασκαλεῖον», ἴσως αὐτὸ τοῦτο τὸ πανεπιστήμιον τῆς πρωτευούσης, τὸ ὁποῖον καταργηθὲν ὑπὸ Λέοντος τοῦ Γ' τῷ 726 ἀνασυνέστη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα βραδύτερον. Δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν εἰς τὸ οἰκουμενικὸν διδασκαλεῖον ἐδιδάσκετο καὶ ἡ νομικὴ ὡς ἐπιστήμη, τὸ βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι τὸ ἀνώτατον αὐτὸ παιδευτήριον εὑρίσκετο ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν τοῦ βυζαντινοῦ κλήρου. Περὶ πανεπιστημίου ἀπηλλαγμένου κληρικῆς ἐπιρροῆς μόλις ἀπὸ τοῦ Βάρδα (856—866) δύναται νὰ γίνῃ λόγος. Ἀπὸ τὴν ἀντίθεσιν τοῦ Βάρδα πρὸς τὸν πατριάρχην καὶ τὸν κλῆρον δικαιολογεῖται ὁ ἐντελῶς κοσμικὸς χαρακτὴρ τοῦ ἐγκαινιασθέντος νέου πανεπιστημίου, ὡς καὶ ἡ κατὰ τὸ 863 ἀνάθεσις τῆς πρυτανείας αὐτοῦ εἰς Λέοντα τὸν μαθηματικόν, γνωστὸν εἰκονομάχον. Τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Βάρδα συνεκέντρωσε πάντας τοὺς σοφοὺς τῆς ἐποχῆς, ἐγνώρισε δὲ καὶ βραδύτερον λαμπρὰν δόξαν, ὅτε ὡς διδάσκαλοι ἐχρημάτισαν ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ ὁ πολὺς Φώτιος. Ἦτο πανεπιστήμιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐδιδάσκοντο αἱ πλεῖσται τῶν ἐπιστημῶν, ὄχι ὅμως, ὅπως φαίνεται, καὶ ἡ νομικὴ ὡς ἰδιαιτέρα ἐπιστήμη, μολονότι οἱ ἀνώτατοι κληρικοί, διοικητικοὶ ὑπάλληλοι καὶ δικασταὶ ἐπὶ μακρὸν ἐξηκολούθουν νὰ λαμβάνωνται ἐκ τῶν ἀποφοίτων ἢ καθηγητῶν τοῦ πανεπιστημίου τούτου.

Περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐδιδάσκετο ἡ νομική, μᾶς πληροφορεῖ διὰ τοὺς μακεδονικοὺς χρόνους τὸ «Ἐπαρχικὸν βιβλίον» Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. Μὲ αὐτὸ εἰσερχόμεθα πλέον εἰς τὸ δεύτερον τμῆμα τῆς περιόδου τῆς βυζαντινῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ἡ τελευταία αὐτὴ ἤδη διδάσκεται ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τοὺς «διδασκάλους», ἐπιφορτισμένους μὲ τὴν μετάδοσιν τῶν ἀναγκαίων ἐγκυκλοπαιδικῶν γνώσεων πρὸς κατανόησιν τῆς νομικῆς, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τοὺς «παιδοδιδασκάλους νομικούς», τοὺς κυρίως καθηγητὰς τῆς ἐπιστήμης. Πρὸς τὴν ἀνεπτυγμένην συντεχνιακὴν ὀργάνωσιν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀντιστοιχεῖ καὶ ἡ προσάρτησις τῶν ἰδιωτικῆς φύσεως νομικῶν αὐτῶν σχολῶν εἰς τὴν συντεχνίαν τῶν «ταβουλλαρίων», τῶν συμβολαιογράφων τῆς πρωτευούσης, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐκλέγονται οἱ καθηγηταί, οἵτινες ἀναλαμβάνουν τὴν διδασκαλίαν, ἀφοῦ καταβάλουν ποσόν τι χρημάτων εἰς τὴν συντεχνίαν. Οἱ καθηγηταὶ μισθοδοτοῦνται ἀπὸ τοὺς μαθητάς των. Τὸ ὅλον σύστημα, ἀτυχὲς καθὼς φαίνεται, καὶ διὰ τοῦτο ὑπ' αὐτῶν τῶν Βυζαντινῶν «φαῦλον τεχνύδριον ἀσυντελὲς» ἀποκαλούμενον, διετηρήθη ἐν τούτοις μέχρι τοῦ 1045, ὁπότε ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος ἵδρυσεν εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸ «Διδασκαλεῖον τῶν νόμων». Μέχρις ὅμως αὐτοῦ ἡ νομικὴ ἐπιστήμη, καίτοι ὁμοῦ μὲ κάθε ἐπιστημονικὴν κίνησιν ἀπὸ τοῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου ἐν διωγμῷ, ἠδυνήθη ἐν τούτοις νὰ παράσχῃ μερικὰ ἀκόμη συγγράμματα, ἐπεξεργασίας τοῦ νέου ὀγκώδους νομοθετικοῦ ἔργου τῆς μακεδονικῆς δυναστείας. Τὰ Βασιλικὰ καὶ ἡ ἰουστινιάνειος νομοθεσία, ἡ ὁποία καὶ αὐτή, κατὰ τὴν κρατήσασαν μέχρι τοῦ Ι' αἰῶνος ἀντίληψιν, ἐθεωρεῖτο ὅτι ἐξηκολούθει νὰ ἰσχύῃ, ἀποτελοῦν ἤδη ἀντικείμενον νέας ἐπεξεργασίας, πρὸς ταύτην δὲ συνδυάζεται καὶ τὸ εἰς τὴν νομοθεσίαν τῶν Ἰσαύρων, ἰδίᾳ εἰς τὴν «Ἐκλογήν», διατυπωμένον δημῶδες ἑλληνικὸν δίκαιον. Τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν ἐπεξεργασίαν αὐτὴν συγγράμματα, εὐσύνοπτα κατὰ κανόνα ἐγχειρίδια, συνόψεις καὶ νομοκάνονες (περὶ τῶν ὁποίων βλ. εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου) ἐξοστρακίζουν κατ' ὀλίγον τὰς ἀρχικὰς πηγὰς καὶ κατορθώνουν νὰ ἀποτελέσουν κατ' οὐσίαν αὐτὸ τὸ ἐν τῇ πρακτικῇ ἐφαρμοζόμενον δίκαιον.

Μὲ τὴν κατὰ τὸ 1045 ἵδρυσιν τῆς νομικῆς σχολῆς, τοῦ «Διδασκαλείου τῶν νόμων», ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, ἀρχίζει ἀληθὴς ἀναγέννησις τῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ *Ἰωάννης Μαυροπόδης* καὶ ὁ *Νικήτας Βυζάντιος* ὑπῆρξαν οἱ πρόδρομοι τῆς ἀναγεννήσεως αὐτῆς, τῆς ὁποίας κυριώτεροι ἐκπρόσωποι ἦσαν ὁ *Μιχαὴλ Ψελλός*, ὁ *Ἰωάννης Ξιφιλῖνος* καὶ ὁ *Κωνσταντῖνος Λειχούδης*. Συμβιβάζων ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος, κατ' εἰσήγησιν τοῦ Μαυροπόδη, τὰς ἀντιθέτους ἀξιώσεις, τοῦ Ξιφιλίνου ἀφ' ἑνός, ὅπως τὸ ὑπὸ ἵδρυσιν πανεπιστήμιον περιέχῃ πρὸ παντὸς νομικὴν σχολήν, καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ Ψελλοῦ, ὑπὲρ τοῦ φιλοσοφικοῦ χαρακτῆρος τοῦ νέου ἱδρύματος, ἵδρυσε τόσον νομικὴν ὅσον καὶ φιλοσοφικὴν σχολήν. Τῆς πρώτης ἰσόβιος πρύτανις «νομοφύλαξ» κατέστη ὁ Ξιφιλῖνος, τῆς δευτέρας ψυχὴ ἀπέβη ὁ Ψελλός. Ὁ Ξιφιλῖνος παρέμεινε νομοφύλαξ, ἔχων παρ' αὐτῷ ὡς καθηγητὴν τὸν Κωνσταντῖνον Λειχούδην μέχρι τοῦ 1054, ὁπότε ἀπεσύρθη εἰς μοναστήριον. Τὸν Ξιφιλῖνον διεδέχθη ὁ Ψελλὸς καὶ τοῦτον ὁ *Γαριδᾶς*, ὅστις φέρεται ὡς ὁ συντάκτης τῆς «Πείρας», τοῦ ἐπισήμου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα διδακτικοῦ ἐγχειριδίου τῆς σχολῆς. Ἡ διδασκαλία εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν παρείχετο δωρεὰν καὶ ἐγίνετο δημοσίᾳ, ἐκ τῶν ἀποφοιτώντων δὲ διωρίζοντο οἱ «ταβουλλάριοι» καὶ οἱ «συνήγοροι» (δικηγόροι), ὡς καὶ οἱ διοικητικοὶ καὶ δικαστικοὶ ὑπάλληλοι. Ἡ σχολὴ διετηρήθη ἐπὶ μακροὺς ἀκόμη αἰῶνας, τὸ δ' ἀξίωμα τοῦ νομοφύλακος ἀναφέρεται μέχρι τοῦ τέλους τῆς αὐτοκρατορίας. Ὡς τοιοῦτοι ἀναφέρονται ὁ πρωτέκδικος *Ἀλέξιος Ἀριστῖνος*, ὁ πατριαρχικὸς νοτάριος *Νεῖλος Δοξαπατρῆς*, οἱ χαρτοφύλακες *Μιχαὴλ Χοῦμνος* καὶ *Θεόδωρος Βαλσαμών*, κατὰ δὲ τὸν ΙΔ' αἰῶνα ὡς νομοφύλαξ, διδάσκαλος καὶ τῶν κανόνων ἑρμηνευτὴς ἀναφέρεται ὁ *Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος*.

Ἡ συμβολὴ τῆς νομικῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ὑπῆρξε μεγίστη. Ἀντικείμενον διδασκαλίας ἀπετέλει ἐν αὐτῇ ὄχι μόνον τὸ εἰς τὰ βασιλικὰ κατεστρωμένον δίκαιον, ἀλλά, καθὰ ἐλέχθη, καὶ ἡ ἰουστινιάνειος νομοθεσία. Πλῆθος μονογραφιῶν καὶ ἐγχειριδίων ἀνάγονται εἰς τὴν περίοδον αὐτήν, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων ἔχουν ἤδη ἐκδοθῇ αὐτοτελῶς, ἄλλα δὲ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὰ «νέα» σχόλια τῶν Βασιλικῶν. Οἱ συγγραφεῖς των εἶναι συνήθως καθηγηταὶ τῆς νομικῆς σχολῆς, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι. Οὕτω γνωστὰ εἶναι τὰ ὀνόματα τοῦ *Μιχαὴλ Ἀτταλειώτου*, τοῦ *Ἰωάννου Νομοφύλακος*, τοῦ *Καλοκυροῦ Σίξτου*, τοῦ *Νικαέως*, τοῦ *Πατζῆ*, τοῦ *Ἁγιοθεοδωρίτου*. Τὰ ἔργα τούτων πάντων, ὡς καὶ τὰ γενικῶς ἀναγόμενα εἰς τὴν περίοδον αὐτήν, πολλὰ καὶ ἀνάλογα πρὸς τὸν μεγάλον ἀριθμὸν τῶν ἀποφοίτων τῆς σχολῆς λογίων, περιγράφονται ὡς πηγαὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου εἰς τὸ σχετικὸν περὶ δικαίου κεφάλαιον. Οὕτω μετὰ τὴν παραμέλησιν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς φραγκοκρατίας, αὕτη ἀνέκυψε κατὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας ὀλίγους εὐτυχεῖς χρόνους τοῦ Βυζαντίου. Καὶ ὅπως καὶ πρίν, εἰς τὰ καταλειφθέντα συγγράμματα διεσώθησαν καὶ τὴν φορὰν αὐτὴν πλεῖστα στοιχεῖα τοῦ ἀφισταμένου ἀπὸ τοῦ ἐπισήμου καὶ ἐν τῇ πρακτικῇ ἐφαρμοζομένου δημώδους ἑλληνικοῦ δικαίου. Εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν κατηγορίαν καταλέγεται πλὴν ἄλλων συλλογῶν καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀρμενοπούλου τῷ 1380 ἐκδοθεῖσα Ἑξάβιβλος.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν οὕτω τῆς καταρρεύσεως τοῦ βυζαντινοῦ κράτους (1453) ἡ βυζαντινὴ καὶ ἀκραιφνῶς πλέον ἑλληνικὴ νομικὴ ἐπιστήμη εἶχε διανύσει μακραίωνα βίον, ὁ ὁποῖος τῆς εἶχεν ἐξασφαλίσει λαμπρὰν ἐν τῇ καθόλου ἱστορίᾳ τοῦ δικαίου θέσιν. Τὴν πρόοδον ταύτην ἦλθε νὰ ἀνακόψῃ ἡ μακρὰ τῆς τουρκοκρατίας ἐποχή, ἥτις ἀποτελεῖ νέαν περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου καὶ τῆς νομικῆς αὐτοῦ ἐπιστήμης, ἐξικνουμένη μέχρι τοῦ 1821, ὁπότε μὲ τὴν ἔναρξιν τοῦ πρὸς ἀπελευθέρωσιν ἀγῶνος ἀνατέλλει ἡ νέα, σύγχρονος ἐποχὴ τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης.

IV. Περίοδος τουρκοκρατίας (1453—1821). Ἡ νέκρωσις, ἡ ὁποία ἐπηκολούθησε τὴν ἅλωσιν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἔπληξε κατ' ἀνάγκην καὶ κάθε ἐπιστημονικὴν νομικὴν κίνησιν. Κατὰ τοὺς μακροὺς αἰῶνας τῆς ὑποταγῆς εἰς τὸν κατακτητήν, νομικὴ ἐπιστήμη, ὅπως αὐτὴ ἐθεραπεύετο εἰς τὰ βυζαντινὰ πανεπιστήμια, δὲν ὑπῆρχε.

Τὸ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἐφαρμοζόμενον δίκαιον κατὰ μέγιστον αὐτοῦ μέρος ἀπενέμετο ἀπὸ ἐπισκοπικὰ δικαστήρια. Ἐκ τοῦ λόγου αὐτοῦ καὶ ἰδίως λόγῳ τοῦ δυσχρήστου καὶ δυσευρέτου τῶν ἀμέσων πηγῶν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἀνεπτύχθη βιβλιογραφία τις εὐσυνόπτων συλλογῶν, τῶν ὁποίων αἱ πλεῖσται, βυζαντινῆς προελεύσεως, μετεγλωττίσθησαν εἰς τὴν ὁμιλουμένην ζωντανὴν γλῶσσαν. Αὐτὴ ὑπῆρξεν ἡ μόνη ἐκδήλωσις κινήσεως περὶ τὴν νομικὴν ἐπιστήμην. Τὰ διασωθέντα χειρόγραφα, ὡς καὶ τὰ ἐκτυπωθέντα κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν βιβλία, εἶναι πάντα αὐταὶ αἱ πηγαὶ τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ ἐξετάζονται ἐκ τοῦ λόγου αὐτοῦ εἰς τὸ οἰκεῖον κεφάλαιον τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου. Ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι πλεῖστα μὲν ἐξ αὐτῶν ἦσαν νέαι ἐκδόσεις τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου, τῆς ὁποίας ἡ ὑπὸ τοῦ *Ἀλεξίου Σπανοῦ* φιλοπονηθεῖσα μετάφρασις εἰς τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν ἐσημείωσε πολλὰς ἐκδόσεις. Ἄλλα ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας, ἴσως καὶ τὰ περισσότερα ἐκ τῶν διασωθέντων χειρογράφων, ἦσαν μεταφράσεις εἰς τὴν ὁμιλουμένην νεοελληνικὴν ἢ στοιχειώδεις ἐπεξεργασίαι διαφόρων νομοκανόνων ἢ ἄλλων βυζαντινῶν συλλογῶν. Μεταξὺ τούτων κατατάσσονται ὁ πολλῆς σημασίας «νομοκάνων» τοῦ *Μανουὴλ Μαλαξοῦ* καὶ ἐπεξεργασίαι τοῦ «Συντάγματος» τοῦ *Ματθαίου Βλαστάρεως*. Ἀξιοσημείωτος δὲ εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ *Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ* εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν συνταχθεῖσα «Ἐπιτομὴ» τοῦ πονήματος τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειώτου.

Περὶ διδασκαλίας τῆς νομικῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος. Ἔλειπαν πρὸς τοῦτο ὄχι μόνον ἀνώτερα παιδευτήρια, ἀλλὰ κυρίως καὶ αἱ πρακτικαὶ ἀνάγκαι διὰ τὴν σπουδὴν τοῦ δικαίου. Ἡ ὅλη ἐκπαίδευσις, κατωτέρα καὶ ἀνωτέρα, εἶχε περιορισθῇ κατὰ τοὺς δύο πρώτους τῆς κατακτήσεως αἰῶνας εἰς τὰ μοναστήρια καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κέντρα, τὰ ὁποῖα διετήρησαν καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν τὴν ὑπόστασίν των. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, ἡ ὁποία κατὰ τὸ μέγιστον μέρος εὑρίσκετο εἰς τὰς χεῖρας Ἑλλήνων θαλασσοπόρων καὶ τὴν συνεπείᾳ ταύτης

Digitized by Google

ἀνάγκην εὐρυτέρας πως παιδείας τῶν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν συναλλασσομένων Ἑλλήνων, ἀρχίζει καλλιέργειά τις τῶν γραμμάτων, ἡ ὁποία ταχέως ἔλαβε τὴν μορφὴν ἀληθοῦς ἀναγεννήσεως τῶν ἐπιστημῶν εἰς τὸν ὑπόδουλον ἑλληνικὸν κόσμον. Αἱ σχολαὶ τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῆς Πάτμου ἐγνώρισαν οὕτω χρόνους πραγματικῆς ἀκμῆς, τὸ αὐτὸ δὲ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τὰς σχολὰς ἄλλων κέντρων, ὡς τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Χίου, τοῦ Μεσολογγίου, τῆς Θεσσαλονίκης, ὡς καὶ διὰ τὰς ὑπὸ καθολικῶν ἱερωμένων εἰς τὰς Κυκλάδας ἱδρυθείσας σχολάς, τέλος καὶ διὰ τὰ πολλὰ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ σχολεῖα, τὰ ὁποῖα ἵδρυσαν ἐκεῖ αἱ ἀνθοῦσαι ἑλληνικαὶ παροικίαι. Εἰς τὰς σχολὰς ὅμως αὐτὰς δὲν ἐκαλλιεργεῖτο συστηματικῶς ἡ ἐπιστήμη, εἰς τὴν πατριαρχικὴν δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλην τοῦ Γένους Σχολήν, τὴν ὁποίαν ὁ Δ. Καντεμοίρης δὲν ἐδίστασε ν' ἀποκαλέσῃ Ἀκαδημίαν, δὲν ἐδιδάσκετο καὶ ἡ νομική, ἀλλ' ἐθεραπεύοντο μόνον ἡ φιλοσοφία, ἡ γραμματολογία καὶ αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι. Δὲν εἶναι ἐπομένως ἄπορον πῶς, ἐνῷ καὶ εἰς τοὺς σκοτεινοὺς αὐτοὺς χρόνους τῆς κατακτήσεως ἀπαντῶμεν ἀξιολόγους φιλοσόφους καὶ γραμματικούς, ὅπως τὴν μορφὴν τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, ἐπιστήμονας ἐν τούτοις νομικοὺς οὐδαμοῦ εὑρίσκομεν. Ὁ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ὑποταγῆς καὶ βραδύτερον ἀκμάσας Ἀδαμάντιος Κοραῆς, καίτοι μετέφρασεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν νομικά τινα συγγράμματα, ὡς τὸ περὶ ἐγκλημάτων καὶ ποινῶν τοῦ Βεκκαρία, δὲν ὑπῆρξεν ἐν τούτοις καὶ ὁ ἴδιος νομικός, ἀλλὰ πρωτίστως γραμματολόγος καὶ φιλόλογος. Δύναται ὅθεν ἀφόβως νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ νομικὴ ἐπιστήμη δὲν ἐθεραπεύθη καὶ δὲν ἀνεπτύχθη περαιτέρω εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπὶ τουρκοκρατίας.

Τὴν ἐποχὴν ἐν τούτοις ἀκριβῶς αὐτὴν τὰ διδάγματα τῆς βυζαντινῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ ὁμοῦ μὲ αὐτὴν αὐτὸ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον εὕρισκον ἔξω τῆς Ἑλλάδος διέξοδον. Τὸ ὅτι δὲ ἡ ἰδίως εἰς τὰ δίκαια τῶν βαλκανικῶν χωρῶν καὶ τῆς Ρωσίας ἐπιρροὴ τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς διανοήσεως δὲν ἦτο μόνον τοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπιστήμης αὐτοῦ ἐπιρροή, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὰς χώρας αὐτὰς δὲν εὗρον ἀπήχησιν μόνον αἱ ἄμεσοι τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου πηγαί, ἀλλὰ ἐξ ἴσου καὶ αἱ ἐπιστημονικαὶ ὑπὸ Ἑλλήνων νομικῶν ἐπεξεργασίαι του. Κυρία οὕτω πηγὴ τοῦ ἐκτὸς τοῦ Βυζαντίου μεταφυτευθέντος ἑλληνικοῦ δικαίου ἦτο τόσον ἡ ἐπίσημος νομοθετικὴ τῶν Ἰσαύρων συλλογή, ἡ «Ἐκλογή», ὅσον καὶ τὸ ἰδιωτικὸν ἐγχειρίδιον τοῦ Κωνσταντίνου Ἁρμενοπούλου, ἡ «Ἑξάβιβλος». Ἀξίζει δὲ ἐνταῦθα νὰ μνημονευθῇ καὶ ἡ νομικὴ σχολή, τὴν ὁποίαν *Ἀλέξανδρος ὁ Ἀγαθὸς* εἶχεν ἱδρύσει κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα εἰς Σουλσαβαν τῆς Μολδαβίας, μετακαλέσας βυζαντινοὺς νομοδιδασκάλους διδάξαντας περὶ Βασιλικῶν. Τὴν σχολὴν αὐτὴν μετέφερε βραδύτερον κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος ὁ ἡγεμὼν τῆς Μολδαβίας Βασίλειος εἰς Ἰάσιον· κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ περίπου ἐποχὴν καὶ ὀλίγον βραδύτερον κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα φιλοκέλευθοι Φαναριῶται ἡγεμόνες ἵδρυον σχολάς, ὅπου ἐδιδάσκετο καὶ ἡ νομικὴ ὡς ἐπιστήμη. Ἡ ἑλληνικὴ οὕτω βυζαντινὴ νομικὴ ἐπιστήμη κατήγαγε διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ μίαν ἀκόμη νίκην πρὸ τοῦ ἐκπνεύσῃ. Τὴν ἀναγέννησιν δ' αὐτῆς, καὶ σὺν αὐτῇ ὁλοκλήρου τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ὠνειρεύθησαν οἱ λογάδες τῆς ἐποχῆς τῆς κηρύξεως τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος.

V. Νεωτέρα περίοδος τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης (1821—1934). Ἡ ἱστορία τῆς νεωτέρας περιόδου τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης εἶναι κατὰ τὸ μέγιστον μέρος, καὶ μέχρι τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων, αὐτὴ ἡ ἱστορία τῆς νομικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Πράγματι πρὸ τῆς κατὰ τὸ 1837 ἱδρύσεως ταύτης δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ συστηματικῆς τινος καλλιεργείας τῶν νομικῶν ἐπιστημῶν. Οἱ εὐάριθμοι νομικοί, οἵτινες μὲ τὴν κήρυξιν τῆς ἀνεξαρτησίας κατῆλθον εἰς Ἑλλάδα, μορφωθέντες εἰς ἀλλοδαπὰ πανεπιστήμια καὶ ἐφωδιασμένοι ἰδίᾳ μὲ γαλλικὰς σπουδάς, εἶχον πολλὰ νὰ προσφέρουν ἐργαζόμενοι διὰ τὴν νομοθετικὴν διοργάνωσιν τοῦ νεοσυσταθέντος κράτου, ὥστε νὰ μὴ δυνηθοῦν καὶ ἐπιστημονικῶς ν' ἀσχοληθοῦν. Τοιοῦτοι ἦσαν ὁ *Χ. Κλωνάρης* καὶ ὁ *Κ. Σχινᾶς*, ὡς καὶ ὅλοι οἱ νομικοὶ οἱ βοηθήσαντες τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς ἐπὶ τοῦ Ὄθωνος ἀντιβασιλείας.

Ἀπὸ τῆς κατὰ τὸ 1837 ἱδρύσεως τῆς νομικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἡ ἐπιστημονικὴ κίνησις κατὰ τὸ πλεῖστον συγκεντροῦται περὶ αὐτήν. Δὲν ἔλειψε βεβαίως καὶ ἡ πολλαχῶς προάγουσα τὸ δίκαιον ἐξωπανεπιστημιακὴ δρᾶσις καὶ ἡ κίνησις τῆς ἐπιστήμης, οὔτε πρέπει νὰ παροραθῇ ἡ ἐν Ἑλλάδι συμβολὴ τῆς νομολογίας τῶν δικαστηρίων, ἅτινα εἶχον νὰ παλαίσουν μὲ ἀνυπερβλήτους συχνὰ δυσκολίας, λόγῳ τοῦ πολυμεροῦς καὶ πολλαπλοῦ τοῦ ἰσχύοντος δικαίου. Τὸν τόνον ἐν τούτοις τῆς ἐπιστημονικῆς κινήσεως ἔδωσε πάντοτε ἡ νομικὴ σχολὴ Ἀθηνῶν, ἀναδείξασα ὄχι σπανίως ἐξεχούσας νομικὰς φυσιογνωμίας. Ἐκ τῶν παλαιοτέρων δύνανται ἀσφαλῶς νὰ μνημονευθοῦν οἱ *Γεώργιος Ράλλης* καὶ ὁ *Π. Παπαρρηγόπουλος*, ὁ πρῶτος διὰ τὴν συμβολήν του εἰς τὴν ἔρευναν ἰδίως τοῦ ἐμπορικοῦ, ὁ δεύτερος εἰς τὴν τοῦ ἀστικοῦ δικαίου, κατὰ τὸ δεύτερον δὲ ἥμισυ τῆς παρελθούσης καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς διανυομένης ἑκατονταετηρίδος μνημονευτέοι εἶναι οἱ *Ξ. Ψαρρᾶς, Γ. Ἀγγελόπουλος, Ἀ. Κρασσᾶς, Ν. Καζάζης, Ν. Δημαρᾶς, Ν. Ι. Σαρίπολος, Ι. Ἀραβαντινός, Ν. Κωστῆς, Γ. Στρέϊτ* καὶ *Ἀντ. Μομφερρᾶτος*, πάντες μὲ ζωογόνον δι' ὅλους τοὺς κλάδους τῆς ἐπιστήμης δρᾶσιν. Ὅλως ἰδιαιτέρας σημασίας εἶναι ἐν τούτοις οἱ κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἀκμάσαντες καθηγηταὶ καὶ ὑπὸ τῶν νεωτέρων νομοδιδάσκαλοι ἀποκληθέντες *Παῦλος Καλλιγᾶς* καὶ *Βασίλειος Οἰκονομίδης*. Πρὸς τὴν ἀκριβολόγον διατύπωσιν τοῦ τε εὐταίου ἀντιστοιχεῖ ἡ ὀξύτης τῶν παρατηρήσεων τοῦ πρώτου, μὴ περιορισθέντος εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ ἰσχύοντος δικαίου μόνον, ἀλλὰ τραπέντος καὶ εἰς εὐρυτέρας ἱστορικονομικὰς σπουδάς, καὶ δικαίως διεκδικήσαντος τὸν τίτλον τοῦ πρυτάνεως μεταξὺ τῶν παλαιοτέρων Ἑλλήνων νομικῶν.

Ἡ μεγάλη κοινωνικὴ ἐπιβολή, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησαν οἱ καθηγηταὶ τῆς νομικῆς ἐν Ἑλλάδι, ὁμοῦ μὲ τὴν φυσικὴν τῶν Ἑλλήνων κλίσιν πρὸς τὰς νομικὰς σπουδάς, ἐξηγοῦν τὴν ἔκτασιν, τὴν ὁποίαν αὗται ἔλαβον, ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς ἱδρύσεως τοῦ πανεπιστημίου, ταχέως ἀναπτυχθεῖσαι ἀπό τινων δεκαετηρίδων εἰς δεινὸν κοινωνικὸν πρόβλημα ὑπερπληθώρας νομικῶν, καὶ ἰδίᾳ δικηγόρων. Ἡ ἕλξις ἰδιαιτέρα τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐξηγεῖ καὶ τὸν ταχὺν μαρασμὸν τῆς ἐν Κερκύρᾳ ἀρχαιοτέρας Ἰονίου Ἀκαδημίας, εἰς τὴν ὁποίαν παλαιότερον εἶχον φοιτήσει πλεῖστοι διακριθέντες Ἑπτανήσιοι καὶ ἡ ὁποία κατηργήθη ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴν προσάρτησιν τῶν Ἰονίων νήσων, κατὰ τὸ 1867. Ἡ ἀνάγκη τοὐναντίον ἱδρύσεως καὶ πνευματικοῦ κέντρου εἰς τὴν πρωτεύουσαν τῆς Βορείου Ἑλλάδος ὑπηγόρευσε τὴν ἵδρυσιν πρό τινων ἐτῶν δευτέρας νομικῆς σχολῆς εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Αἱ δύο ἑλληνικαὶ νομικαὶ σχολαί, Ἀθηνῶν καὶ Θεσσαλονίκης, λειτουργοῦσαι ἤδη ἐπὶ τῇ βάσει νεωτέρων ὀργανισμῶν, ἀποτελοῦν κέντρα, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ νομικὴ ἐπιστήμη θεραπεύεται μὲ συγχρονισμένας μεθόδους, μὴ ἀπεχούσας ἐν πολλοῖς τῶν εἰς ἀλλοδαπὰ πανεπιστήμια ἀκολουθουμένων.

Τὴν κυριωτέραν της ἐκδήλωσιν εὗρεν ἡ καλλιέργεια τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ τελευταῖα ἑκατὸν ἔτη εἰς ἔντονον συγγραφικὴν ἐργασίαν. Τὰ ἐκδοθέντα νομικὰ συγγράμματα εἶναι ἢ ἔργα συστηματικὰ ἢ μονογραφίαι. Εἰς αὐτὰ δέον νὰ προστεθοῦν αἱ γνωμοδοτήσεις νομομαθῶν, ἰδιαιτέρας ὅλως σημασίας διὰ τὴν προαγωγὴν τοῦ δικαίου ἐν Ἑλλάδι, αἵτινες, καίτοι συνταςσόμεναι διὰ συγκεκριμένην ὑπόθεσιν, τέμνουν ὅμως συχνὰ πολλὰ ἀμφιβαλλόμενα ζητήματα. Αἱ ἐπὶ τῶν πηγῶν ὡς καὶ αἱ μεταφραστικαὶ ἐργασίαι, τέλος καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ νομικοῦ περιοδικοῦ τύπου ἀποτελοῦν ἄλλας ἐκδηλώσεις τῆς ἐπιστημονικῆς καλλιεργείας.

Ἐκ τῶν συστηματικῶν ἔργων τῶν ἀναφερομένων τόσον εἰς τὸ δημόσιον ὅσον καὶ εἰς τὸ ἰδιωτικὸν ἑλληνικὸν δίκαιον, εὐρυτέρας σημασίας εἶναι τὰ ἐκδοθέντα ὑπὸ *Γ. Ράλλη, Π. Παπαρρηγοπούλου, Β. Οἰκονομίδου, Α. Κρασσᾶ, Π. Καλλιγᾶ, Α. Μομφερράτου, Κ. Ράλλη, Ι. Στρέϊτ, Ν.* καὶ *Σ. Δαμασκηνοῦ, Δ. Παπούλια, Θ. Πετιμεζᾶ, Γ. Μπαλῆ, Μ. Λιβαδᾶ, Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Ν. Δημαρᾶ, Τ. Ἠλιοπούλου, Στ. Σεφεριάδου, Γ. Ἀγγελοπούλου, Ν. Ι.* καὶ *Ν. Ν. Σαριπόλου, Σ. Κρουκᾶ, Κ. Κωνσταντοπούλου, Η. Ἀναστασιάδη, Γ. Δυοβουνιώτου* κ. ἄ. Εἰς τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν, παρὰ τὴν ἰσχυρὰν σφραγῖδα ἐπιρροῆς τῶν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ διδασκομένων, σαφὴς εἶναι καὶ ἡ ἰδιαιτέρα ἑλληνικὴ νοοτροπία, συγκεράζουσα τὴν εὔπλαστον γαλλικὴν δογματικὴν πρὸς τὴν αὐστηρὰν γερμανικὴν κριτικὴν διδασκαλίαν καὶ ἑρμηνεύουσα συχνότατα πρωτοτύπως τὸ ἐν Ἑλλάδι ἰσχῦον δίκαιον.

Τὰ ἀναφερθέντα συστηματικὰ ἔργα φέρουν κατ' ἐξοχὴν διδακτικὸν χαρακτῆρα, εἶναι δὲ προικισμένα μὲ βαθεῖαν ἐπιστημονικὴν κρίσιν, τινὰ δὲ ἐξ αὐτῶν καὶ ἀληθῶς προαγωγὰ τῆς καθόλου ἐπιστήμης τοῦ δικαίου. Εὐρυτέρας σημασίας εἶναι ὅμως αἱ μονογραφικαὶ ἐργασίαι, οἵτινες, ἀπηλλαγμέναι τοῦ διδακτικοῦ χαρακτῆρος, συντελοῦν κυρίως εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν δογματικὴν ἔρευναν καὶ τὴν δι' αὐτῆς συναγωγὴν πρακτικῶν διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ δικαίου συνεπειῶν. Μεταξὺ τῶν πολλῶν ἑλληνικῶν μονογραφιῶν, ἰδιαιτέρως μνημονευτέαι εἶναι αἱ ἐργασίαι τοῦ *Α. Πετρίτση, Δ. Δεληγεώργη, Κ. Ρακτιβάν, Κ. Πολυγένους, Κ. Ράλλη, Λ. Ροΐλοῦ, Τ. Ἠλιοπούλου*, ὡς καὶ πλεῖσται μελέται τῶν *Γ. Μπαλῆ, Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Ι. Μαριδάκη, Π. Βιζουκίδου, Κ. Δεμερτζῆ, Θ. Ἀγγελοπούλου, Α. Σβώλου, Χ. Φραγκίστα, Ν. Χωραφᾶ, Ι. Ράμμου, Κ. Παπαπάνου, Χ. Πράτσικα* καὶ πολλῶν ἄλλων μνημονευομένων κατωτέρω ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ. Ἡ μονογραφικὴ ἐργασία ἰδιαιτέραν ὅλως ἔκτασιν ἔλαβε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, προάγουσα, διὰ τῆς συγχρονισμένης συγκριτικῆς μεθόδου ἐρεύνης, ἐφαρμοζομένης παραλλήλως πρὸς τὴν δογματικὴν τὸ ἰσχῦον δίκαιον ἐπὶ τῇ βάσει τόσον τῶν διδαγμάτων τῆς νομολογίας, ὅσον καὶ τῶν εἰς ἀλλοδαπὰ νομοθεσίας κρατούντων.

Τ' ἀνωτέρω ἀναφερόμενα ὀνόματα συγγραφέων συνδέονται καὶ μὲ τὴν διὰ γνωμοδοτήσεων ἐκτεταμένην καλλιέργειαν τῆς ἐπιστήμης ἐν Ἑλλάδι. Πλὴν ὅμως αὐτῶν μνημονευτέαι εἶναι καὶ αἱ γνωμοδοτήσεις τῶν παλαιοτέρων νομομαθῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχουσαν κατέχουν θέσιν αἱ συνταχθεῖσαι ὑπὸ τῶν *Β. Οἰκονομίδου, Ξ. Ψαρρᾶ, Ν. Κωστῆ, Κ. Βασιλείου, Ι. Ἀραβαντινοῦ, Ι. Εὐταξίου, Π. Ἀραβαντινοῦ, Ι.* καὶ *Σ. Εὐκλείδου* καὶ ἰδίως τοῦ *Ν. Δημητρακοπούλου*, ἑνὸς ἐκ τῶν ὀξυνουστέρων νεωτέρων Ἑλλήνων νομικῶν.

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἐκδήλωσιν αὐτὴν αὐτοτελοῦς ἐπιστημονικῆς καλλιεργείας βαίνει ζωηρὰ μεταφραστικὴ ἐργασία, καθιστῶσα κτῆμα ἑλληνικὸν τὰ κλασσικώτερα τῶν ξένων συγγραμμάτων. Ἡ ἐργασία αὐτὴ δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν ξηρὰν μετάφρασιν, ἀλλά, συχνότατα βαίνουσα ἔτι περαιτέρω, ἐπιμελεῖται καὶ τοῦ συγχρονισμοῦ καὶ τῆς προσαρμογῆς τῶν μεταφραζομένων ἔργων πρὸς τὰ ἐν Ἑλλάδι κρατοῦντα. Τὸν χαρακτῆρα τοῦτον φέρουν αἱ μεταφραστικαὶ ἐργασίαι τῶν *Γ. Μαριδάκη, Χ. Πράτσικα, Κ. Πολυγένους, Γ. Ράμμου, Γ. Δυοβουνιώτου, Κ. Φουρκιώτου* καὶ πολλῶν ἄλλων. Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ὑπάγονται καὶ αἱ μεταφράσεις τῶν *Ν. Κουντουριώτη, Μ. Σακελλαρίου, Κ. Περιφανάκη* κ. ἄ.

Ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχουν εἰς τὴν Ἑλλάδα, λόγῳ τοῦ ἰσχύοντος ἀκόμη βυζαντινορρωμαϊκοῦ ἀστικοῦ δικαίου, αἱ ἐκδόσεις τῶν πηγῶν αὐτοῦ. Διὰ τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐκλαΐκευσις τῶν δυσκόλως προσιτῶν κειμένων, ἀλλὰ καὶ κυρίως ἡ ἐξοικείωσις τῶν ἐρευνητῶν τοῦ ἀστικοῦ δικαίου πρὸς τὰς ἀμέσους αὐτοῦ πηγάς. Τοιαῦται ἐκδόσεις ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν κειμένων ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ *Θ. Φλογαΐτου, Ι. Ράλλη* καὶ *Μ. Ποτλῆ* μὲν παλαιότερον, κατὰ τὰ τέλη δὲ τοῦ παρελθόντος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ τρέχοντος αἰῶνος ἐκτενεῖς ἐδημοσιεύθησαν συλλογαί, αἱ πλεῖσται μετὰ πολλῶν σχολίων, ὑπὸ τῶν *Α. Μομφερράτου, Ι. Ζέπου, Η. Διακοπούλου, Α. Μάτεση, Π. Τσιτσεκλῆ* καὶ νεωστὶ ὑπὸ *Ι.* καὶ *Π. Ζέπου*.

Αἱ ἐκδόσεις τῶν πηγῶν τοῦ ἰσχύοντος βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου, πλὴν τῶν ἄλλων, σπουδαίως συντελοῦν καὶ εἰς τὴν ἰδιαιτέραν καλλιέργειαν ἐν Ἑλλάδι τῶν ἱστορικονομικῶν ἐρευνῶν. Ἀπὸ πολλῶν αἰώνων ἡ ἔρευνα τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου ἀπετέλει ἀντικείμενον εὐρυτάτης ἐπιστημονικῆς ἐργασίας μόνον ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ. Ἡ μεγάλη σημασία τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, καθ' ὅλας τὰς περιόδους αὐτοῦ, εἶχε πράγματι ἐνωρίτατα προσελκύσει τοὺς ξένους σοφούς. Ἤδη μεσοῦντος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐκινήθη τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τῶν Ἑλλήνων νομικῶν, ἔκτοτε δὲ ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου ἀπετέλεσε θέμα πολλῶν ἑλληνικῶν μονογραφικῶν ἐπεξεργασιῶν. Ἐκ τῶν παλαιοτέρων τὰ ὀνόματα τῶν *Ν. Παπαδούκα, Ι. Σούτσου, Γ. Ράλλη, Ε. Κοκκίνου, Ι. Τυπάλδου, Α. Αγαθονίκου, Α. Μομφερράτου, Π. Καλλιγᾶ, Β. Οἰκονομίδου, Γ. Φιλαρέτου, Π. Εὐστρατιάδου* καὶ ἰδίως τοῦ *Πέτρου Φωτιάδου*, συνδέονται μὲ τὴν ἐπιστημονικὴν κίνησιν πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν. Ἡ ἰσχυρὰ ὤθησις τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν ἰδίᾳ ἐν Γερμανίᾳ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας εὗρεν ἐξ ἄλλου ταχέως ἀπήχησιν καὶ ἐν Ἑλλάδι, ὅπου ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς σχολῆς τοῦ Mitteis δὲν ἐβράδυνε νὰ δημιουργηθῇ ἰδιαιτέρα ἱστορικὴ σχολή, ἐξετάζουσα τὸ ἑλληνικὸν δίκαιον ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ἱστορικῆς του ἐξελίξεως καὶ προσπαθοῦσα ν' ἀποδείξῃ τὸ συνεχὲς αὐτοῦ ἀπὸ τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν ἐρευνοῦν ἤδη τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, πλὴν τοῦ ἐκλιπόντος *Δ. Παπούλια*, καὶ οἱ *Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Γ. Μαριδάκης, Κ. Ράλλης, Π. Ἀγγελετόπουλος, Ι. Τογκαζίτης, Π. Βιζουκίδης, Σπ. Γκινης, Π. Ζέπος* καὶ πολλοὶ ἄλλοι, σπουδαίαν δὲ ὤθησιν πρόκειται νὰ παράσχῃ ἡ ἰδιαιτέρα πανεπιστημιακὴ ἐν Ἀθήναις ἕδρα τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, εἰς τὴν ὁποίαν τὸν *Π. Φωτιάδην* διεδέχθη ἤδη ὁ *Γ. Πετρόπουλος*. Τέλος ἡ ὑπὸ τοῦ *Α. Ἀνδρεάδου* ἰδίως παρακολούθησις καὶ τῶν συγγενῶν πρὸς τὰ νομικὰ κλάδων τῆς ἱστορίας τῶν ἑλληνικῶν οἰκονομικῶν μεγάλως διευκολύνει τὰς ἱστορικὰς ἐρεύνας καὶ συμβάλλει εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ἑνότητος τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων.

Τὸ καθαρὸν δόγμα τοῦ δικαίου καὶ ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἀπό τινων δεκαετηρίδων ἀντικείμενον εἰδικῆς ἐπεξεργασίας, τὸν χαρακτῆρα δ' αὐτὸν φέρουν ἐργασίαι τῶν *Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Ι. Μαριδάκη, Κ. Τσάτσου, Ν. Ἐλευθεροπούλου* καὶ πολλῶν ἄλλων ἐργαζομένων μὲ ἴδιον περιοδικὸν ὡς ὄργανον, τὸ «Ἀρχεῖον φιλοσοφίας τοῦ δικαίου».

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἱστορικὴν καὶ δογματικὴν καλλιέργειαν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης βαίνει καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ νομικοῦ περιοδικοῦ τύπου. Ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτη-

Digitized by Google

σίας δεκαετηρίδων ἤρξατο ἡ ἔκδοσις νομικῶν περιοδικῶν, ὧν ἀξιολογώτερα ὑπῆρξαν ἡ «Ἐφημερὶς νομικὴ» τοῦ *Κ. Ἀξελοῦ* (1837—1843), ἐκδοθεῖσα ἐν Ναυπλίῳ, ἡ «Νομικὴ Μέλισσα» τῶν *Ν. Βαχατώρη* καὶ εἶτα *Δ. Χαιτάκη* (1858—1874), ὁ «Σόλων» τοῦ *Μ. Κ. Ράλλη* (1859), ἡ «Ἐφημερὶς τῶν δικαστηρίων» (1871—1874), ἡ «Θέμις» τοῦ 87), ἡ «Νέα Θέμις» τοῦ *Μανταφούνη* (1882—1898), τὸ ἀπὸ τοῦ 1884—1885 ἐκδοθὲν ὄργανον τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν, ἡ «Δικαστικὴ Ἐφημερὶς» τοῦ *Σπ. Γιαννοπούλου* (1889—1896), ἡ «Νομικὴ» *Διακοπούλου* 1894—1900) ἡ «Νομικὴ Ἐπιθεώρησις» *Ι. Ζέπου* (1901—1905), ἡ «Δικαιοσύνη» τοῦ *Π. Θηβαίου* (1906—1910), τὸ «Δίκαιον» τοῦ *Κ. Γ. Παπαδοπούλου* 1909—1922) καὶ τὸ «Ἀρχεῖον Ποινικῶν Ἐπιστημῶν». Ἐκ τῶν ἐκδιδομένων σήμερον περιοδικῶν παλαιοτέρα εἶναι ἡ «Ἐφημερὶς Ἑλληνικῆς καὶ Γαλλικῆς Νομολογίας» τῶν *Σ.* καὶ *Α. Μπαλάνου*, ἐκδιδομένη ἀπὸ τοῦ 1881, καὶ ἡ «Θέμις», ἐκδιδομένη ἀπὸ τοῦ 1890 κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ *Ἀγγελοπούλων*, ἤδη δ' ὑπὸ *Χ. Πρατσικα*. Νεώτερα τέλος περιοδικὰ εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ 1923 ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας Νομικῶν Ἐκδόσεων ἐκδιδομένη «Δικαιοσύνη», ἡ «Δικαστικὴ» τοῦ *Π. Σωτηροπούλου*, τὸ «Ἀρχεῖον Βυζαντινοῦ Δικαίου» *Ι. Τορναρίτου* ἀπὸ δὲ τοῦ 1934 ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Ἑλλήνων νομικῶν» τοῦ *Π. Θηβαίου* καὶ τὸ τριμηνιαῖον «Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου» *Ι., Δ.* καὶ *Π. Ζέπου*.

Συγγραφικὴ ἐργασία καὶ νομικὸς περιοδικὸς τύπος εἶναι τὰ πεδία, ὅπου κατ' ἐξοχὴν δύναται νὰ μετρηθῇ ἡ ἐπίδοσις εἰς τὴν ἐπιστήμην. Μέγα μέρος τῆς εἰς τὰ περιοδικὰ δημοσιευομένης ὕλης καταλαμβάνει ἐν τούτοις ἡ νομολογία τῶν ἑλληνικῶν δικαστηρίων. Αἱ ἀποφάσεις τῶν τελευταίων ὄχι σπανίως ἔτεμον νέας ὁδοὺς καὶ ἔδωσαν νέας κατευθύνσεις εἰς τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τοῦ δικαίου. Τὰ ὀνόματα τῶν *Πολυζωΐδου*, *Μανδραπήλια*, *Οἰκονομίδου* καὶ πολλῶν ἄλλων, ἐκ δε τῶν νεωτέρων τοῦ *Δ. Τσιβανοπούλου* καὶ *Μ. Χατζάκου* εἶναι συνδεδεμένα ἐσαεὶ μὲ τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν τῆς ἐπιστημονικῆς καλλιεργείας. Εἰς τὸ ἔργον δὲ αὐτὸ τῆς ἑλληνικῆς νομολογίας σπουδαίαν παρέσχον συμβολὴν διακεκριμένοι κατὰ καιροὺς δικηγόροι, ἀναδειχθέντες τόσον ὡς ῥήτορες δικανικοί, ὅσον καὶ ὡς θεράποντες τῆς ἐπιστήμης.

Κατὰ τὴν ὑπερεκατονταετῆ περίοδον, τὴν ὁποίαν ἔχει μέχρι σήμερον διανύσει ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ νομικὴ ἐπιστήμη, ἐσημειώθη κατὰ καιροὺς καὶ μεγάλη ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπίδρασις. Οἱ πρῶτοι ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτησίας χρόνοι εἶναι ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπιρροὴν τῆς γαλλικῆς ἐπιστήμης. Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες νομικοὶ τὰς ἀνωτέρας αὐτῶν σπουδὰς εἶχον λάβει ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εἰς Γαλλίαν, τὰ διδάγματα δὲ τῆς γαλλικῆς θεωρίας ἀπετύπωσαν καὶ εἰς τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ νομοθετήματα, συντεταγμένα σχεδὸν κατὰ κανόνα κατὰ γαλλικὰ νομοθετικὰ πρότυπα. Μὲ τὴν κάθοδον τῶν Βαυαρῶν ἐπὶ Ὄθωνος, ἡ μὲν νομοπαρασκευαστικὴ ἐργασία ἐτράπη καὶ πρὸς γερμανικὰς κατευθύνσεις, ἡ σπουδὴ ὅμως τοῦ δικαίου καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ αὐτοῦ ἐπεξεργασία παρέμειναν ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν γαλλικῶν διδασκαλιῶν. Ἡ κατάστασις δὲ αὕτη ἐξηκολούθησε μέχρι καὶ πέραν τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὅτε τὸ πρῶτον μὲ τὴν γενεὰν τῶν παλαιοτέρων νομοδιδασκάλων ἡ γερμανικὴ ἐπιστήμη κερδίζει εἰς ἐπιρροήν. Οἱ Καλλιγᾶς Οἰκονομίδης καὶ παλαιότερον ὁ Παππαρρηγόπουλος εἶχον σπουδάσει εἰς Γερμανίαν, ὁπόθεν μετεφύτευσαν εἰς Ἑλλάδα τὴν ἀκολουθουμένην μέθοδον, σπουδαῖα καταλιπόντες μνημεῖα νεωτέρας ἑλληνικῆς νομικῆς φιλολογίας. Ἤδη ὅμως ἀπὸ τῶν τελῶν τοῦ παρελθόντος, κυρίως δὲ ἀπὸ τῆς δευτέρας καὶ τρίτης δεκαετηρίδος τοῦ διανυομένου αἰῶνος, ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα λαμβάνει γενικωτέραν μορφήν, ἀπαλλασσομένη τῶν μονοπλεύρων ἐπιδράσεων καὶ κερδίζουσα εἰς πρωτοτυπίαν. Ἡ ἱστορικὴ καὶ καθαρῶς δογματικὴ ἔρευνα ὁλοκληροῦται ἤδη μὲ ἐφαρμογὴν ἐκτεταμένης συγκριτικῆς μεθόδου, ὥστε καὶ ἡ ἑλληνικὴ νομικὴ ἐπιστήμη νὰ ἐμφανίζεται μὲ ἀξιώσεις διεθνοῦς ἐν τῇ ἐρεύνῃ συμβολῆς.

Π. Ι. ΖΕΠΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ. **Ἐπισκόπησις τῶν περὶ τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν μελετῶν ἐν Ἑλλάδι (1821—1934).** Ἡ ἐξέγερσις τοῦ 1821 δὲν προητοιμάσθη μόνον ἐκ τῆς αὐξήσεως τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς κυρίως χώραις. Ἡ αὔξησις τοῦ ἐμπορίου, τῆς ναυτιλίας καὶ τοῦ πλούτου τῶν Ἑλλήνων, ἡ διαφαινομένη παρακμὴ τῶν Τούρκων, ἡ πρὸς τοὺς Ρώσους συμπάθεια, ἡ εὐρωπαϊκὴ μελέτη τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, τὸ ἐκ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως ἀνὰ τὴν Εὐρώπην διαδοθὲν πνεῦμα καὶ ἄλλα αἴτια συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐξέγερσιν ἐκείνην, ἥτις μετὰ μακρὰ ἔτη καὶ ποικίλας διακυμάνσεις τῆς τύχης κατέληξεν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν μικροῦ μέρους τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις διὰ τὴν περαιτέρω ἀπελευθέρωσιν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Ἡ ἀπελευθέρωσις μετὰ τὸ 1821 ἐπέφερε καὶ τὴν ἐπάνοδον τῶν ἐπιστημῶν εἰς Ἑλλάδα καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ τὴν μεταφύτευσιν, ἤρχισε δὲ τὸ μικρὸν ἔθνος ἐκ τῶν πρώτων αὐτοῦ μελημάτων καὶ τὴν μελέτην τῶν ἐπιστημῶν καὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴν αὐτοῦ ἀναγέννησιν, καὶ σήμερον, μετὰ ἑκατὸν ἔτη, δὲν δύναταί τις νὰ μὴ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἐπιτελεσθεῖσαν καὶ ἐπιτελουμένην διαρκῶς καὶ εἰς τὰ δύο ταῦτα μεγάλην πρόοδον.

Τὴν ἱστορίαν τῶν φιλολογικῶν μελετῶν ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ ἐντεῦθεν ἔχουσιν ὡς ὅριον, ἐξ οὗ δέον νὰ ἄρχωνται, τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου Χίου φιλολόγου *Ἀδαμαντίου Κοραῆ*. Ἐὰν τις ἤθελε πολὺ παλαιότερον νὰ ἀνατρέξῃ εἰς ἄλλο ὄνομα, ἀντάξιον τοῦ σημερινοῦ φιλολόγου εἰς ἐπιστήμην καὶ ἀντάξιον τοῦ Ἀδ. Κοραῆ, τοῦτο θὰ ἦτο ὁ Κρὴς Μᾶρκος Μουσοῦρος. Ὁ ἀνὴρ οὗτος ὑπῆρξεν ἐγκρατέστατος τῶν κλασσικῶν γλωσσῶν καὶ ἄριστος κριτικός. Ἐδίδαξεν ἐν Παταβίῳ καὶ Ἐνετίᾳ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ἀλλ' ἡ φήμη τοῦ περιζήλου ἑλληνιστοῦ, ὅστις ἐκλήθη ingeniosissimus philologus et poeta, ὑπερέβη τὰ ὅρια τῆς Ἰταλίας. Ἐξέδωκε πληθὺν Ἑλλήνων συγγραφέων, μνημονεύω δ' ἐνταῦθα μόνον τὴν πρώτην ὑπ' αὐτοῦ γινομένην ἔκδοσιν τοῦ Ἀριστοφάνους (1498) καὶ τοῦ Πλάτωνος (1513). Καὶ περὶ μὲν τοῦ λογιωτάτου τούτου ἀνδρὸς δὲν ἔχομεν ἀκόμη τὴν προσήκουσαν εἰς τὸ ὄνομά του καὶ τὰ φιλολογικά του κατορθώματα βιογραφίαν ἀλλὰ περὶ τοῦ Κοραῆ ἔχομεν τὸ θαυμάσιον βιβλίον τοῦ Διονυσίου Θερειανοῦ, τὸ ὁποῖον ἐπὶ πολὺ ἀκόμη θὰ παραμείνῃ ὑπόδειγμα εὐσυνειδήτου φιλολογικῆς ἐργασίας καὶ θησαυρὸς γενικωτέρων εἰδήσεων καὶ ὠφελιμωτάτων διδαγμάτων. Ὁ Κοραῆς μεταξὺ τῶν πολλῶν ἄλλων ὠφελειῶν, τὰς ὁποίας παρέσχεν εἰς τὸ ἔθνος, καθωδήγησε τοὺς Ἕλληνας καὶ εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς σημερινῆς ἁπλῆς καθαρευούσης γλώσσης, καταδείξας ὅτι οὔτε οἱ θέλοντες τὴν ἀρχαίαν σχεδὸν γλῶσσαν, οὔτε οἱ γράφοντες τὴν χυδαίαν μετὰ ξενικῶν καὶ διαλεκτικῶν στοιχείων εὑρίσκονται ἐν τῇ ὀρθῇ ὁδῷ. Κατέκρινε λοιπὸν καὶ τοὺς ἀρχαϊστὰς καὶ τοὺς χυδαϊστάς, διακηρύττων ὅτι τὸ ἔθνος δὲν πρέπει νὰ γράφῃ γλῶσσαν, ἥτις ἔπαυσε πλέον νὰ λαλῆται, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ μόρφωσις τῆς νέας γλώσσης πρέπει νὰ εἶναι ἀνεπηρέαστος ἐκ τῆς παλαιᾶς, οὐδὲ πρέπει νὰ ἀφεθῇ αὕτη εἰς τὴν ὀχλοκρατικὴν φαντασίαν τῶν χυδαίων. Ἀμείλικτος διὰ τοῦτο ὑπῆρξεν ὁ πόλεμός του πρὸς τὸν ἀρχαϊστὴν *Παναγιωτάκην Κοδρικᾶν* (ἀποθανόντα τῷ 1827) καὶ γνωστόταται εἶναι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ νέου ἑλληνικοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος αἱ σφοδραὶ ἔριδες τῶν Κοραϊστῶν καὶ Κοδρικιστῶν. Ὁ Κοραῆς ἐκήρυττεν ὅτι μόνον ἡ μέση ὁδὸς μεταξὺ τῶν δύο ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων ἦτο δυνατὸν νὰ φέρῃ τὴν σωτηρίαν καὶ νὰ σχηματίσῃ γλῶσσαν ἀξίαν νὰ γράψῃ λογοτεχνίαν τινά. Καὶ ἐσφαλμένον καὶ ἄδικον εἶναι τὸ λεχθὲν ὅτι προϊόντος τοῦ χρόνου ἡ εἰς τὴν πορείαν τῆς γραφομένης γλώσσης ῥοπὴ αὐτοῦ ἐμειώθη βαθμηδὸν καὶ ἀνεπαισθήτως, μέχρις οὗ, ἐπὶ τέλους, ἐξέλιπε σχεδὸν καὶ ἐξηφανίσθη (Ψευδαττ. Ἔλ. 2). Ἡ πολυμερὴς φιλολογικὴ ἀξία τοῦ Κοραῆ ὑπῆρξε μεγίστη καὶ θὰ παραμείνῃ καὶ ἐν τῇ καθόλου φιλολογικῇ ἐπιστήμῃ. «Αἱ διορθώσεις καὶ παρατηρήσεις του ὡς γράφω ἐν τῇ διατριβῇ μου περὶ αὐτοῦ καὶ τοῦ Καρ. Βενεδ. Χάζε) εἰς τὸν Στράβωνα καὶ Ἀθήναιον θὰ περιποιῶσιν εἰς αὐτὸν πάντοτε τιμήν, μὲ τὸν Ἰσοκράτη θὰ ἀναφέρεται πάντοτε τὸ ὄνομά του, αἱ ἐκδόσεις τοῦ Ἡλιοδώρου, ἔργων τοῦ Θεοφράστου, Ἱπποκράτους καὶ Γαληνοῦ, τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, τῶν Πολιτικῶν καὶ Ἠθικῶν Νικομαχείων τοῦ Ἀριστοτέλους θὰ θεωρῶνται πάντοτε ἀπαραίτητα φιλολογικὰ βοηθήματα διὰ τοὺς συγγραφεῖς τούτους, ἀρρήκτως δὲ συνέδεσε τὸ ὄνομά του μὲ τοὺς Παραλλήλους βίους τοῦ Πλουτάρχου. Τὰ δὲ Ἄτακτά του θὰ παραμείνωσι κλασσικὸν βιβλίον, τὸ ὁποῖον οὐδέποτε θὰ χάσῃ τὴν ἀξίαν του». Ἡ ἐπὶ τοὺς μετὰ ταῦτα Ἕλληνας φιλολόγους ἐπίδρασίς του μέχρι τῆς σήμερον εἶναι καταφανὴς καὶ ἀναντίρρητος.

Ἡ ἵδρυσις ἐν Ἀθήναις τοῦ πανεπιστημίου ἐπῆλθε βραδύτερον, ἀφοῦ εἶχε προηγηθῆ ἐν Κερκύρᾳ κατ' ἀρχὰς μὲν (1802) ἡ Ἑταιρεία τῶν φίλων, ἥτις ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ Ἰωάννου Ζαμπελίου ἐπεδίωκεν ἐπιστημονικοὺς ἀλλὰ καὶ πατριωτικοὺς σκοπούς, εἶτα δὲ (1808) ἡ Ἰονικὴ Ἀκαδημία, ἐξ ἧς βραδύτερον (1824) ἀνεφάνη τὸ πρῶτον, ἔστω καὶ ἐλλιπές, ἑλληνικὸν πανεπιστήμιον, ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία. Ταύτην ὑπεστήριξε θερμότατα ὁ περίφημος Ἄγγλος φιλέλλην λόρδος Γυίλφορδ, μέχρι δὲ τῆς ἑνώσεως τῆς Ἑπτανήσου σπουδαιότατα ἐπὶ τὴν ὅλην ἑλληνικὴν παιδείαν καὶ μόρφωσιν ἐπέδρασε. Τὸ Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον ἱδρύθη διὰ τῶν ἀπὸ 14ης καὶ 22ας Ἀπριλίου 1837 βασιλικῶν διαταγμάτων, ὅπως δὲ καὶ ἄλλα πολλὰ εἰσαχθέντα ὑπὸ τῆς ἀντιβασιλείας, οὕτω καὶ τὸ πανεπιστήμιον ἐστηρίχθη ἐπὶ τῶν ἰσχυουσῶν ἐν Γερμανίᾳ (Βαυαρίᾳ) βάσεων. Ὁ πρῶτος πρύτανις τοῦ ἀθηναϊκοῦ πανεπιστημίου καὶ καθηγητὴς τῆς ἱστορίας *Κωνσταντῖνος Σχινᾶς* Φαναριώτης (1801—1857) μᾶλλον ὡς πολιτικὸς (βουλευτὴς τοῦ πανεπιστημίου) καὶ διπλωμάτης ἔδρασε παρ' ὅσον ὡς καθηγητὴς τῆς ἱστορίας εἶναι γνωστός. Ἐσπούδασεν ἐν Βερολίνῳ (καὶ Παρισίοις), ὑπῆρξε δὲ γαμβρὸς τοῦ μεγάλου νομοδιδασκάλου Savigny. Τὸ πανεπιστήμιον ἀπέβη εἷς τῶν μεγίστων παραγόντων τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ πνευματικῆς μορφώσεως τοῦ Γένους καὶ ἑνωτικὸς κρίκος τοῦ ἐλευθέρου πρὸς τὸ δουλεῦον ἔθνος, φιλοστοργότατα δὲ ἐφρόντισαν διὰ τὴν συντήρησίν του οὐ μόνον αἱ μετὰ ταῦτα κυβερνήσεις, ἀλλὰ καὶ πλεῖστοι πλούσιοι ὁμογενεῖς, κληροδοτήσαντες εἰς αὐτὸ οὐχὶ εὐκαταφρόνητα ποσά.

Ἐνταῦθα μνημονευτέος ἀνήρ, ὅστις συνετέλεσε καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ διὰ τοῦ ἀκρατήτου τότε ἐνθουσιασμοῦ εἰς μόρφωσιν τῶν Ἑλλήνων, εἶναι ὁ Ἠπειρώτης *Λάμπρος Φωτιάδης* (1750—1805). Ἔδρασεν ἐν Βουκουρεστίῳ ὡς διευθυντὴς τῆς «Αὐθεντικῆς Σχολῆς», ὑπῆρξε δὲ σπουδαῖος λόγιος καὶ ἐνθουσιώδης πατριώτης, προπαρασκευαστὴς λογίων διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν. Καὶ ἐπολέμησε τὴν «Ψυχαγωγίαν», τουτέστι τὴν ξηρὰν καὶ γραμματικὴν μόνον μελέτην τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτὴν πνοὴν καὶ ἐνθουσιασμόν. Μεταξὺ τῶν μαθητῶν του ἀριθμεῖ λογίους, ὡς τὸν Γ. Γεννάδιον, Νεοφ. Δούκαν, Π. Κοδρικᾶν, Δημ. Σχινᾶν κλπ. Εἶχεν ἐκπονήσει πλείστας μεταφράσεις, ἐν αἷς καὶ τοῦ Ἡροδότου, Θουκυδίδου, Ξενοφῶντος, ἔργων τοῦ Πλουτάρχου καὶ Λουκιανοῦ, αἵτινες ὅμως ἔμειναν ἀνέκδοτοι. Εἰς τὰς γνώμας τοῦ Καταρτζῆ, ὑπερασπιστοῦ τῆς δημώδους ἑλληνικῆς, ἀντετάχθη ἰσχυρῶς, θιασώτης ὢν τῆς ἀρχαϊζούσης γλώσσης, θεωρῶν δὲ τὴν δημώδη ὡς «παρεκτροπὴν καὶ διαφθοράν». Βραδύτερον, ὅτε ἐγνώσθησαν αἱ περὶ τῆ γλώσσης γνῶμαι τοῦ Κοραῆ, ἐμετρίασε σπουδαίως τὰς ἀρχαϊστικὰς ἀντιλήψεις του, διακηρύξας ὅτι «ἐκεῖνος μόνος ἐγνώρισε ποίαν γλῶσσαν πρέπει νὰ ὁμιλῶμεν καὶ νὰ γράφωμεν».

Πολὺ κατώτερος τοῦ Κοραῆ (πρὸς ὃν πολλαχῶς συνδέεται), ἀλλὰ ἀξιόλογος καὶ φιλόπατρις ἀνὴρ ὑπῆρξεν ὁ Χῖος *Κωνσταντῖνος Βαρδαλάχος* (1775—1830). Εἶχε κυρίως σπουδάσει ἰατρικὴν ἐν Παταβίῳ, διεκρίθη δ' ἔπειτα ἐν Βουκουρεστίῳ ἐν τῷ σχολείῳ τοῦ Λάμπρου Φωτιάδου, ὡς διδάσκαλος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἀνέλαβεν εἶτα, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Φωτιάδου, ὁ ἴδιος τὴν διοίκησιν τοῦ περιφήμου σχολείου. Βραδύτερον εὑρίσκομεν αὐτὸν ἐν Χίῳ καὶ Ὀδησσῷ, ὁπόθεν μετεκλήθη ὑπὸ τοῦ Καποδιστρίου (γνωστοῦ του ἤδη ἐκ Παταβίου) εἰς Ἑλλάδα. Ἐν Ὀδησσῷ ἐξέδωκε τὴν Γραμματικὴν τῆς ὁμιλουμένης γλώσσης (1829), μετὰ τὸν θάνατόν του δὲ ἐξεδόθη ἡ ὑπ' αὐτοῦ γενομένη μετάφρασις τῆς Κύρου Παιδείας καὶ τῆς Ἀναβάσεως τοῦ Ξενοφῶντος. Εἶναι περίφημος ἡ ἀπὸ 24 Ἰουλίου 1824 ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ πρὸς αὐτόν, ἀσχολούμενον μὲ τὴν μετάφρασιν τῆς Κύρου Παιδείας· «ἀπὸ ἡμᾶς τοὺς ταλαιπώρους (ἔγραφεν ὁ Κοραῆς), ὅστις ἀναλαμβάνει βάρος μεταφραστοῦ φορτόνεται διπλοῦν βάρος, νὰ ἐκφράσῃ πιστῶς τὰς ἐννοίας, καὶ νὰ ξέῃ ν' ἀκονίζῃ καὶ νὰ μετακονίζῃ πᾶσαν ὥραν καὶ στιγμήν, εἰς πᾶσαν περίοδον καὶ φράσιν, ἐν ταυτῷ καὶ τὸ ἐργαλεῖόν του διὰ νὰ τὸ καταστήσῃ ἱκανὸν εἰς τὴν ἔκφρασιν ταύτην—ὁ κακὰ γράφων κακὰ συλλογίζεται, καθὼς πάλιν ὁ κακὰ συλλογιζόμενος κακὰ γράφει». Πολὺ σπουδαιότερος καὶ γνωστότερος εἶναι ὁ Θεσσαλὸς *Κωνσταντῖνος Κούμας* (1777—1836). Ὑπῆρξεν ἑλληνιστὴς καὶ μαθηματικὸς καὶ ἱεροκήρυξ συγχρόνως. Αὐτοδίδακτος εἰς ὅλα. Πάντα ταῦτα καὶ ἤσκησε ἐν τῇ Μεγάλῃ τοῦ Γένους σχολῇ ἐπί τινα χρόνον, μέχρι τοῦ 1821, ὅτε ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ. Ποικιλώτατα συγγράμματα ἐξέδωκεν ἐν Βιέννῃ καὶ ὁ Κοραῆς τὸν ἐπῄνεσεν εἰς τὸν πρόλογον τοῦ Πλουτάρχου του. Ἀλλὰ καὶ ἐν Γερμανίᾳ ἔτυχον ἀποδοχῆς αἱ μελέται του καὶ ἠξιώθη πολλῶν τιμῶν καὶ ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ. Μετέφρασεν εἰς τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν τὸ Ἑλληνογερμανικὸν λεξικὸν τοῦ Rilmer (1826), πλουτίσας αὐτὸ ἐκ τῶν ἰδίων μελετῶν καὶ δι' ἰδιαιτέρων τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀφορώντων παραρτημάτων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ γενομένη ὑπ' αὐτοῦ μετάφρασις τῶν Ἀβδηριτῶν καὶ ἄλλων ἔργων τοῦ Βιλανδ. Εἶναι ὁ πρῶτος, ὅστις εἰσήγαγε τὴν διδασκαλίαν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (χημείας, φυσικῆς κτλ.) εἰς τὰ τότε ἑλληνικὰ σχολεῖα, θαυμάσιον δὲ ὑπῆρξε τὸ διοργανωτικὸν ἐν τοῖς σχολείοις πνεῦμα τοῦ πολυμερεστάτου καὶ φιλοπάτριδος ἀνδρός. Γνωστότατον εἶναι τὸ δωδεκάτομον σύγγραμμά του «Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων» (1832) καὶ πλειστάκις ἐξεδόθη ἡ γραμματική του (1833).

Ὁ ἐκ Θεσσαλίας θεολόγος *Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων* (1780—1857) πρέπει νὰ καταταχθῇ καὶ μεταξὺ τῶν ἀξιομνημονεύτων φιλολόγων διὰ τὸ ἐν ἔτει 1833 ἐν Πετρουπόλει ἐκδοθὲν καὶ ἔν τε τῇ Ρωσίᾳ καὶ Γερμανίᾳ ἐπαινεθὲν ἔργον του «Περὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης». Ὁ πολύπλαγκτος βίος τοῦ ἀνδρὸς τούτου ἀφιερώθη ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς πατρίδος, τὴν ὁποίαν ἐβοήθησε πάσῃ δυνάμει, δουλεύουσαν, ἀγωνιζομένην καὶ εἶτα ἐλευθέραν. Ἐν τῷ γλωσσικῷ ζητήματι δὲν ἀπεδέχετο τὰς γνώμας τοῦ Κοραῆ, ἦτο ἀρχαϊστὴς καὶ ἐπόθησε τὴν ἀναβίωσιν τῆς ἀρχαίας γλώσσης. Ἔγραψε πλεῖστα ὅσα θεολογικὰ καὶ ῥητορικὰ συγγράμματα («Τὰ σῳζόμενα Κ. Ο.

Digitized by Google

κονόμου» τρεῖς τόμοι, Ἀθῆναι 1864—1867), περίφημος δὲ εἶναι ὁ ἐν Ὀδησσῷ ἐκφωνηθεὶς ἐπικήδειος λόγος του εἰς τὸν ἐθνομάρτυρα πατριάρχην Γρηγόριον Ε'. Περὶ δύο ἢ μᾶλλον τρία ὀνόματα στρέφεται ἡ προσοχὴ ἡμῶν κατὰ τοὺς χρόνους, τοὺς ἀμέσως ἑπομένους εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν. Εἶναι ταῦτα ὁ Γ. Γεννάδιος, ὁ Νεόφυτος Δούκας καὶ ὁ Νεόφυτος Βάμβας.

Ὁ Θρᾷξ *Γεώργιος Γεννάδιος* (1786—1854) εἶναι εἷς τῶν μεγάλων διδασκάλων τοῦ Γένους. Ζήσας εἰς τὸ μεταίχμιον τῆς σπουδαιοτάτης ἐποχῆς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, δὲν ὑπῆρξε μόνον ἀληθὴς καὶ ἐνθουσιώδης διδάσκαλος τοῦ Ἔθνους καὶ ἔξοχος ῥήτωρ, γνωρίζων νὰ ὑπεκκαίῃ τὰ εὐγενέστατα συναισθήματα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ συγγραφεὺς ἀξιολογώτατος πολλῶν ἔργων. Ἤδη ἐκ τῆς ἐν Ὀδησσῷ δράσεώς του ἐγνωρίσθη πρὸς τὸν Καποδίστριαν καὶ Ὑψηλάντην, ὑπῆρξε δὲ καὶ εἷς τῶν θερμουργῶν ἑταίρων τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. Ἐν Ἀθήναις βραδύτερον μετέσχε μὲ τὸ ὅπλον εἰς τὰς χεῖρας τῶν ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀγώνων. Εἶναι δὲ ὁ πρῶτος ἱδρυτὴς (ἤδη ἐν Ναυπλίῳ) τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (1832) καὶ τοῦ (Ἀρχαιολογικοῦ) Μουσείου. Τὰ ἔργα του εἶναι πολλὰ εἴτε αὐτοτελῆ εἴτε ἐπιβοηθητικὰ ἄλλων (Κομμητᾶ, Βαρδαλάχου, Βεντώτη), γνωστοτάτη παρέμεινεν ἡ Ἑλληνικὴ Γραμματική του (Αἴγινα 1832), ἐξ ἧς τρεῖς σχεδὸν γενεαὶ Ἑλληνοπαίδων ἐδιδάχθησαν τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν.

Ὁ Χῖος *Νεόφυτος Βάμβας* (1770—1855) ἦτο κληρικός, ἔγραψε δὲ διδακτικὰ ἔργα συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχὰς καὶ ὁδηγίας τοῦ Κοραῆ, τὸν ὁποῖον εἶχε γνωρίσει ἐν Παρισίοις καὶ παρ' ᾧ εἰργάζετο, ὡς τὸ «Τεχνολογικὸν» καὶ «Συντακτικὸν» καὶ ἄλλα, βραδύτερον δὲ ὡς καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου ἐξέδωκε φιλοσοφικά τινα καὶ ῥητορικὰ ἔργα. Ἰδιαιτέρως ἀπησχόλησεν αὐτὸν τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς ἁγίας Γραφῆς· τὴν μετάφρασιν αὐτὸς ἐθεώρει χρήσιμον διὰ τὸν ἑλληνικὸν λαόν. Ἀλλὰ τοῦτο ἔφερεν αὐτὸν εἰς πολλὰς προστριβὰς πρὸς τὸν Κωνστ. Οἰκονόμον καὶ πολλαὶ δυσαρέσκειαι ἐγεννήθησαν εἰς αὐτὸν ἐκ τοῦ ζητήματος τούτου. Ὁ τρίτος τῶν ἀνδρῶν τούτων εἶναι ὁ πολυγραφώτατος καὶ πολυμερέστατος Ἠπειρώτης *Νεόφυτος Δούκας* (1760—1845). Περατώσας τὰς ἐν Μετσόβῳ σπουδάς του, ἦλθεν εἰς Βουκουρέστιον, ὅπου ἐφοίτησεν εἰς τὴν λεγομένην Αὐθεντικὴν σχολήν, τὴν ὁποίαν διηύθυνεν ὁ Λάμπρος Φωτιάδης. Κληθεὶς μετὰ 17 ἐτῶν ὠφελιμωτάτην σπουδὴν καὶ δρᾶσιν ἐν Βουκουρεστίῳ, ἦλθεν εἰς Βιέννην ὡς ἐφημέριος τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας (1803), ἐνταῦθα δὲ ἤρξατο πολυμεροῦς συγγραφικῆς δράσεως. Γενόμενος εἶτα (1815) διάδοχος τοῦ Φωτιάδου ἐν Βουκουρεστίῳ, ἀνύψωσε τὴν σχολήν, διέτρεξεν ὅμως κινδύνους αὐτὴ ἡ ζωή του ἕνεκα τῶν γλωσσικῶν του ἰδεῶν. Ἦτο ὀπαδὸς τῆς αὐστηρᾶς καθαρευούσης, καὶ δολοφονικὴ ἀπόπειρα ἠνάγκασεν αὐτὸν ἐπὶ τρία ὁλόκληρα ἔτη νὰ νοσηλεύηται. Ἐξέδωκε τὸν Θουκυδίδην μετὰ παραφράσεως καὶ ὀλίγων ἀλλ' ἀξιολόγων σημειώσεων (1805—1806), Ἀρριανόν, Δίωνα Χρυσόστομον, Μάξιμον Τύριον, τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Ἀπολλοδώρου, τοὺς Ἀττικοὺς ῥήτορας (εἰς 10 τόμους 1812—1813, μετὰ λεξικοῦ), Ἡρωδιανὸν κτλ. Ἡ ἔκρηξις τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος ἐν Ἑλλάδι κατέστησε τὸν ἤδη ἐν ἡλικίᾳ δεκαοκτὼ ἐτῶν γενόμενον ἱερέα τῆς θρησκείας, ἱεραπόστολον τῆς πατρίδος. Διέτρεξε τὴν Τρανσυλβανίαν κηρύττων καὶ ἐνεργῶν καὶ ἐν αὐτῇ καὶ πέραν αὐτῆς ὑπὲρ τῆς ἐπαναστάσεως. Ὁ Καποδίστριας ἀργότερον ἐκάλεσεν αὐτὸν εἰς Ἑλλάδα. Καὶ ἐλθὼν ὁ Δούκας εἰς τὴν ἀπελευθερωθεῖσαν πατρίδα, ἀνέλαβεν ἐν Αἰγίνῃ τὴν διοίκησιν τοῦ ὀρφανοτροφείου καὶ ἵδρυσε καὶ τυπογραφεῖον, ἐν ᾧ ἐξέδιδε τὰ συγγράμματά του καὶ ἐβοήθει ἀόκνως τὴν πνευματικὴν τοῦ Ἔθνους ἀναγέννησιν. Ἐνταῦθα ἐξέδωκε τῷ 1834—1845 ὁ εὐρυμαθὴς ἀνὴρ ἐν ἀδιαπτώτῳ ἐκπλησσούσῃ ἐνεργείᾳ τὸν Ὅμηρον, Εὐριπίδην, Σοφοκλέα, Αἰσχύλον, Θεόκριτον, Πίνδαρον καὶ Ἀριστοφάνη μετὰ μεταφράσεως αὐτῶν εἰς ἀρχαΐζουσαν ἢ καὶ ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, καί τινων ἑρμηνευτικῶν σημειώσεων. Περὶ τοῦ Δούκα, ἀληθοῦς εὐεργέτου τοῦ Ἔθνους, ἐλέχθη ὅτι «ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπῆρχεν ὁλόκληρος ἐν τῇ κεφαλῇ του» (Δημ. Βερναρδάκης). Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τοὺς τρεῖς τούτους ἄνδρας πρέπει νὰ μνημονευθῇ ὁ Ἠπειρώτης *Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος* (1790—1872). Ἐξεπαιδεύθη ἐν Ἰωαννίνοις παρὰ τῷ διδασκάλῳ Ἀθανασίῳ Ψαλλίδᾳ, ὅστις ὑπῆρξεν ἀκροατὴς τοῦ Καντίου, ἐσπούδασε δὲ καὶ ἰατρικὴν ἐπί τινα χρόνον ἐν Νεαπόλει τῆς Ἰταλίας, ὁπόθεν ἐπέστρεψεν εἰς Κέρκυραν. Μετακληθεὶς βραδύτερον εἰς Τεργέστην, ἦλθεν ἐκεῖ ὡς διδάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος, βραδύτερον δὲ ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ λόρδου Γυΐλφορδ εἰς Γερμανίαν πρὸς σπουδὴν τῆς φιλολογίας. Ἐν Βερολίνῳ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Φρειδερίκου Βὸλφ καὶ τοῦ Αὐγούστου Boeckh. Τοῦ τελευταίου τούτου ὑπῆρξαν πλεῖστοι τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων φιλολόγων μαθηταί, ὡς π. χ. ὁ Στεφ. Κουμανούδης (1841), ὁ Ε. Καστόρχης (1842), ὁ Μ. Βενιζέλος (1846), ὁ Α. Ρουσόπουλος (1848), ὁ Θ. Βενιζέλος (1848) καὶ ἄλλοι. Εἰς τὴν κατεύθυνσιν τῶν φιλολογικῶν μελετῶν ἐβοηθήθη πάρα πολὺ ὁ Ἀσώπιος ὑπὸ τοῦ Κοραῆ, εἰς ὃν εἶχε καταφύγει ζητῶν ὁδηγίας περὶ τῶν σπουδῶν του. Ἡ δρᾶσίς του μετὰ ταῦτα ὡς καθηγητοῦ ἐν τῇ Ἰονίῳ Ἀκαδημίᾳ κατ' ἀρχὰς καὶ εἶτα (1843) ἐν Ἀθήναις ἀνέδειξεν αὐτὸν ἀξιολογώτατον λόγιον καὶ δόκιμον φιλόλογον. Ἤδη ἐν Κερκύρᾳ συνέγραψε τὴν «Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Σύνταξιν» (1841), συγχρόνως δὲ ἐξέδωκε τὸ «Περὶ Ἑλληνικῆς Συντάξεως, περίοδος πρώτη», τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσεν ἔκτοτε μέχρι σήμερον τὴν βάσιν ὅλων τῶν σχολικῶν παρ' ἡμῖν συντακτικῶν (ἰδίως τοῦ Συντακτικοῦ τοῦ Κ. Κατεβαίνη), δι' ὧν εἰσήχθησαν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης αἱ γενεαὶ τῶν Ἑλληνοπαίδων. Τὸ «Περὶ Ἑλληνικῆς Συντάξεως περίοδος Β'» ἐξεδόθη ἑπτὰ ἔτη βραδύτερον. Γνωστοτάτη εἶναι ἡ ἀτελὴς μείνασα «Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων Α-Ζ» (1850), τῆς ὁποίας εἷς καὶ μόνον τόμος ἐξεδόθη περιέχων τοὐλάχιστον τὴν εἰσαγωγὴν πλήρη. Ἐπίσης ἀτελὴς ἔμεινε καὶ ἡ εἰς Πίνδαρον εἰσαγωγή του. Ὁ μακρὸς φιλολογικὸς αὐτοῦ ἀγὼν πρὸς τὸν ἐκ Βιθυνίας γραμματικὸν *Νικόλαον Χρυσοβέργην* (ἐγεννήθη τῷ 1805) ἀπέβλεπε κυρίως εἰς τὴν κατάληψιν τῆς φιλολογικῆς ἕδρας ἐν Ἀθήναις, διὰ τὴν ὁποίαν προεκρίθη, ὡς ἦτο ὀρθόν, ὁ Ἀσώπιος. Ἡ ἔρις περιεστράφη περὶ φιλολογικά τινα, μᾶλλον δὲ γραμματικὰ ζητημάτια (ἴδε *Δ. Θερειανοῦ*, Ὑποτυπώσεις σελ. 120), ὅσον δὲ καὶ ἂν κακεντρεχῶς ὑπὸ τοῦ Χρυσοβέργη σφάλματά τινα ἐσταχυολογήθησαν, οὐδὲν ἧττον ὁ Ἀσώπιος εἶναι ἄξιος ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης, διότι ἐζήτησε νὰ μετοχετεύσῃ εἰς τοὺς νέους Ἕλληνας τὰ πορίσματα τῶν μελετῶν ἀρχαίων καὶ νεωτέρων γραμματικῶν καὶ νὰ βοηθήσῃ οὕτω τὴν ἀναγέννησιν καὶ σπουδὴν τῶν ἐν Ἑλλάδι παρημελημένων φιλολογικῶν ἐργασιῶν. Ἐν τῇ ἔριδι ταύτῃ προσῆλθε βοηθὸς τοῦ διδασκάλου ὁ Οἰκονομίδης. Ἐπὶ τὴν μόρφωσιν καὶ παρεκβατικὴν πολυμάθειαν τοῦ Ἀσωπίου εἶχε μεγίστην ἐπίδρασιν ὁ μέγας αὐτοῦ διδάσκαλος Φρειδ. Βόλφ. Ὁ Ἀσώπιος ὑπῆρξε μᾶλλον πολυμαθὴς ἢ πρωτότυπος ἐν τῇ φιλολογίᾳ. Ὁ υἱός του *Εἰρηναῖος* (1825—1905) εἶναι γνωστότατος διὰ τὸ φιλολογικὸν καὶ λογοτεχνικόν του ἡμερολόγιον, τὸ ὁποῖον ἐπὶ τριάκοντα ὅλα ἔτη (1867—1896) ἐξέδιδεν. Εἰς αὐτὸ ἐναποταμιεύθη παντοδαπὴ φιλολογικὴ σοφία τῆς πνευματικῆς κινήσεως τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Παρόμοιον συνέβη καὶ μὲ τὴν προηγουμένως ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσαν, ἐπὶ τρία μόνον ἔτη (1863—1865) «Χρυσαλλίδα» του, ἥτις καταριθμεῖ μεταξὺ τῶν συνεργατῶν της ἄνδρας, οἷοι ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς, οἱ Παράσχοι, οἱ δύο Βυζάντιοι, ὁ Ἄγγελος Βλάχος, ὁ Ἐμμ. Ροΐδης καὶ ὁ Ι. Καρασούτσας. Τὰ δὲ «Παλαιὰ καὶ Νέα» του εἶναι ἀξιόλογος φιλολογικὴ καὶ λογοτεχνικὴ πηγὴ διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν γραμμάτων ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἑλλάδι.

Παρὰ τὸν Κωνσταντῖνον Ἀσώπιον μνημονευτέος ὁ ἐκ Τυρνάβου τῆς Βουλγαρίας καταγόμενος *Νικόλαος Πίκκολος* (1792—1866), ἰατρὸς καὶ φιλόλογος, ζήσας ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν Παρισίοις καὶ γνωστὸς γενόμενος διὰ τὴν περὶ τὰ ἑλληνικὰ ἐπιγράμματα ἀσχολίαν του καὶ τὰς μελέτας του περὶ τῶν Ποιμενικῶν τοῦ Λόγγου, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὴν ἔκδοσιν (1863) παρὰ τῷ Didot τῆς Περὶ ζῴων ἱστορίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐν τῇ ὁποίᾳ πολλὰ χωρία τοῦ κειμένου ὀρθῶς ἀποκατέστησε.

Ὡς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν λατινικῶν ἐν τῇ ἀναγεννηθείσῃ Ἑλλάδι διαρκοῦς εὐγνωμοσύνης ἄξιος θὰ εἶναι ὁ ἐκ Βρέμης τῆς Γερμανίας καταγόμενος καὶ ἐξελληνισθεὶς *Ἐρρῖκος Οὐλερῖχος* (1807—1843). Εἶναι καὶ ὡς ἀρχαιολόγος καὶ ὡς φιλόλογος γνωστὸς παρ' ἡμῖν, ἰδίᾳ δὲ ὡς λατινιστής. Πρόδρομος τοῦ Οὐλερίχου εἰς τὰς λατινικὰς σπουδὰς δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ ἰατρὸς *Χριστόφορος Φιλητᾶς* (ἀπέθανε τῷ 1867), διατελέσας καθηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας ἐν τῇ Ἰονίῳ Ἀκαδημίᾳ. Σπουδαιότερα ὅμως ἔργα, ἐκτὸς μεταφράσεών τινων Λατίνων συγγραφέων, δὲν ἔγραψε, τὰ δὲ «Φιλολογικὰ πάρεργά» του περιέχουσι διατριβὰς εἰς μεσαιωνικοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς. Ὁ Οὐλερῖχος διωρίσθη κυρίως τὸ πρῶτον (1833) εἰς τὸ ἐν Αἰγίνῃ γυμνάσιον, εἶτα δὲ (1834) ἐν Ἀθήναις, ὅπου μετετέθη ἡ ἕδρα τοῦ γυμνασίου τούτου. Ἐγκατασταθεὶς οὕτως ἐν Ἀθήναις διωρίσθη ἐκ τῶν πρώτων καθηγητῶν τοῦ ἀρτισυστάτου πανεπιστημίου ὡς καθηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας (καὶ ἀρχαιολογίας). Εἶναι ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν συγγράψας «Γραμματικὴν τῆς λατινικῆς γλώσσης» (1835), ἣν ἐπηκολούθησαν μετὰ ἓν ἔτος τὰ «Στοιχειώδη μαθήματα τῆς λατινικῆς γλώσσης». Σπουδαιότατον εἶναι τὸ Λατινικὸν λεξικόν, τὸ ὁποῖον ἐξέδωκε τῷ 1843 καὶ ἐν ᾧ τὰς λατινικὰς λέξεις καὶ φράσεις μεταφράζει εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἐπάγεται: «οὐδεὶς δὲ φόβος, μή τινα δυσχρηστίαν ἡ ἀρχαία γλῶσσα τοῖς μελετῶσι παρέχῃ· δεῖ γὰρ τὸν Ἕλληνα ἐξ ἁπαλῶν ὀνύχων, εἴπερ τι ἄλλο, καὶ ταύτην ἐκμανθάνειν»· ὡς Ἕλλην δὲ ἀποτεινόμενος ἐν τέλει τοῦ προλόγου του πρὸς τὴν ἑλληνικὴν νεολαίαν λέγει: «ἀλλὰ σύ, φίλη νεολαία, ἀνορθοῦν πειρῶ τὴν πατρίδα ταῖς ἀρεταῖς αἷσπερ τὸ πάλαι πάντων τῶν ἐθνῶν εὐκλεεστέρα κατέστη, τὴν δὲ κακίαν φεῦγε, ὑφ' ἧς ὕστερον ταπεινωθεῖσα πολυχρονίῳ συμφορᾷ περιέπεσε».

Το λεξικὸν τοῦτο, ἐπανεκδοθὲν μετὰ ταῦτα καὶ πλουτισθὲν ὑπὸ τοῦ Στεφ. Κουμανούδη, ἀπετέλεσε καὶ ἀποτελεῖ ἀκόμη τὸ θεμελιῶδες βιβλίον τῆς παρ' ἡμῖν ἀτυχῶς μικρᾶς σπουδῆς τῆς λατινικῆς γλώσσης (μικρὰν βιογραφίαν τοῦ Οὐλερίχου ἐδημοσίευσεν ὁ Α. Passow ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ δευτέρου τόμου τῶν Reisen καὶ Forschungen in Griechenland τοῦ Ulrich. Βερολῖνον 1863). Διάδοχος αὐτοῦ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς λατινικῆς γλώσσης ἐν τῷ πανεπιστημίῳ εἶναι ὁ μνημονευθεὶς Στέφανος Κουμανούδης, ὁ Εὐθύμιος Καστόρχης, ἐπὶ μικρὸν ὁ Στυλιανὸς Κωνσταντινίδης, ὁ Σπυρίδων Βάσης, ὁ Θεοφ. Κακριδῆς, καὶ ὁ νῦν ἀπὸ τοῦ 1918 διδάσκων Ἐρρῖκος Σκάσσης.

Σπουδαῖον πρόσωπον διεδραμάτισε κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ὁ Φαναριώτης *Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς* (1809—1892). Ὑπῆρξεν εἷς τῶν πολυγραφωτάτων καὶ πολυμερεστάτων Ἑλλήνων μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν. Στρατιωτικός, μαθηματικός, δραματικός, πολιτικός, ὑπουργός, πρεσβευτής, ἀρχαιολόγος, φιλόλογος, παρέσχεν εἰς πάσας αὐτὰς τὰς ἰδιότητας καὶ ἀξιώματα μεγίστην ὑπηρεσίαν εἰς τὴν ἀναγεννηθεῖσαν Ἑλλάδα. Μνημονεύω ἐνταῦθα τὴν «Ἀρχαιολογίαν» του (Ἀθῆναι 1866 εἰς δύο τόμους) καὶ τὸ διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπιγραφικὴν σπουδαιότατον «Antiquités helléniques» (εἰς δύο τόμους 1842—1855), πρὸς δὲ καὶ τὸ δίτομον «Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας» (Ἀθῆναι 1888). Συνειργάσθη μὲ τὸν Σκαρλᾶτον Βυζάντιον εἰς ἔκδοσιν τῆς πασιγνώστου «Ἑλληνικῆς Χρηστομαθείας» (εἰς 5 τόμους, 1853 ἑξ.). Τοῦ υἱοῦ του *Κλέωνος* (1842—1917), φιλολόγου καὶ διπλωμάτου, μνημονεύω τὸν «Καθ' ὅμηρον οἰκιακὸν βίον» (1863). Παρὰ τὸν Ἀλέξανδρον Ραγκαβῆν μνημονευτέος ὁ *Σκαρλᾶτος Βυζάντιος* (1797—1878) ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Ὑπῆρξεν εἷς τῶν ὠφελιμωτάτων λεξικογράφων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Τὸ γνωστότατον ἑλληνικὸν «Λεξικὸν τῆς ἀρχαίας γλώσσης» ἐξεδόθη ἤδη τῷ 1839 εἰς πρώτην ἔκδοσιν, ἡ δευτέρα δὲ μετὰ τοῦτο ἔκδοσις αὐτοῦ (1852) στερεοποιηθεῖσα ἐπανεξεδόθη πολλάκις, διαθρέψασα πολλὰς γενεὰς Ἑλλήνων καὶ συντελέσασα εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ἀρχαίας γλώσσης. Τὸ λεξικὸν τοῦτο γραμματικῶς μὲν εἶναι ἐλλιπὲς καὶ πολλαχοῦ ἐσφαλμένον, ἀλλ' ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ καὶ ἀποδόσει λέξεων καὶ φράσεων εἶναι καὶ μέχρι τῆς σήμερον χρησιμώτατον βοήθημα. Ὁ συγγραφεὺς αὐτοῦ ὑπῆρξε φυσικὸς λεξικογράφος ἀκαταπόνητος εἰς τὴν τοιαύτην ἐργασίαν, ἔχομεν δὲ καὶ τὸ γαλλικὸν λεξικόν του (Γαλλοελληνικὸν καὶ Ἑλληνογαλλικὸν) καὶ πρὸ παντὸς τὸ μικρὸν καὶ σπουδαιότατον «Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου», τὸ πρῶτον τῶν λεξικῶν του, τὸ ὁποῖον (ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον τῷ 1835) περιέχει ἐν ἑαυτῷ ἀποτεθησαυρισμένην πᾶσαν τὴν ἕως τότε γνωστὴν διὰ τοῦ Κοραῆ καὶ ἄλλων ἑρμηνείαν καὶ ἐτυμολογικὴν ἐξήγησιν τῶν νεοελληνικῶν λέξεων μετὰ μεταφράσεως αὐτῶν εἰς τὴν γαλλικήν. Τὸ ἔργον τοῦτο θὰ παραμείνῃ πάντοτε χρήσιμον, οἱονεὶ ὡς νέος τις Δουκάγγιος καὶ Σομαβέρας. Μετὰ τοῦ Ἀλ. Ραγκαβῆ ἐξέδωκεν, ὡς ἐλέχθη, εἰς πέντε τόμους τὴν «Χρηστομάθειαν», ἥτις περιεῖχε τμήματα πάντων σχεδὸν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων μετὰ συντόμων ἑρμηνευτικῶν σημειώσεων πρὸς χρῆσιν τῶν σχολείων. Διὰ ταύτης ἐπὶ δεκαετηρίδας ἐδιδάχθησαν οἱ Ἑλληνόπαιδες ἐν τοῖς σχολείοις τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ γράμματα. Ὁ Σκαρλᾶτος Βυζάντιος διέπρεψε καὶ ὡς ἱστορικός, μνημειῶδες δὲ εἶναι τὸ περὶ Κωνσταντινουπόλεως τρίτομον ἔργον του (1852). Ἐπὶ πολὺ ἐξηκολούθησε τὸ ὄνομά του νὰ συγκινῇ τοὺς Ἕλληνας, διότι οἱ δύο περίφημοι Ἕλληνες δημοσιογράφοι καὶ ἐκδόται τῆς Τεργεσταίας «Νέας Ἡμέρας» *Ἀναστάσιος* καὶ *Ἀλέξανδρος* Βυζάντιοι ἦσαν υἱοί του. Ἀνυπολόγιστος ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις τῆς ἐφημερίδος ταύτης εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν τῆς Ἑλλάδος, καὶ μάλιστα ἡ βοήθεια αὐτῆς εἰς ἄλλα, ὡς εἰς τὸ Κρητικὸν ζήτημα. Διὸ καὶ ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε πολλαχῶς τιμηθῇ ὑπὸ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἑλληνικὰ δίκαια ὑπεστήριξαν θερμῶς ἀπέναντι τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τύπου, ὁ ὁποῖος ἐν τῷ ἑβδομαδιαίῳ ἑλληνικῷ τῆς Τεργέστης φύλλῳ εἶχε συνηθίσει νὰ διαβλέπῃ πρώτης τάξεως δημοσιογραφικὸν ὄργανον. Τὸ ἐκλεκτὸν τῶν λέξεων καὶ τὸ περίτεχνον τοῦ ὕφους κατέστησαν ὑποδειγματικὴν τὴν καθαρεύουσαν γλῶσσαν τῶν Βυζαντίων, ὁμοῦ δὲ μετὰ τῆς γλώσσης τοῦ Διον. Θερειανοῦ καὶ Θ. Λιβαδᾶ δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἀποτελεῖ τὸ κλασσικὸν ἑλληνικὸν ὕφος τῆς καθαρευούσης γλώσσης, τὸ συντόμως «Τεργεσταῖον ὕφος» καλούμενον. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὰ νεανικώτερά του ἔτη ὁ Ἀλέξ. Βυζάντιος ἔκαμε καὶ ἀξιόλογα ποιήματα.

Περαιτέρω ἀναφέρω ἐνταῦθα τὸν Κερκυραῖον *Ἀνδρέαν Μουστοξύδην* (1785—1860). Ἐσπούδασε κυρίως νομικὰ ἐν Παταβίῳ, εἶτα δὲ κατέγινε περὶ ἱστορικὰς καὶ φιλολογικὰς μελέτας, ὥστε ὠνομάσθη «ἱστοριογράφος τῆς πολιτείας τῶν Ἰονίων νήσων». Ἐν τῇ φιλολογικῇ ἐπιστήμῃ εἶναι γνωστός, διότι ἀνεῦρεν ἀκέραιον τὸ κείμενον τοῦ «Περὶ Ἀντιδόσεως» λόγου τοῦ Ἰσοκράτους ἐν τοῖς

Digitized by Google

διξι τῆς Ἀμβροσιανῆς καὶ τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης. Ὑπῆρξε προστατευόμενος φίλος τοῦ Κοραῆ, ὅστις καὶ τὴν παιδείαν καὶ τὸ ἦθος αὐτοῦ ἐπῄνει. Πλεῖσται φιλολογικαὶ μονογραφίαι εὑρίσκονται ἐν τῷ ἰδίῳ καὶ ἐκ τῶν ἰδίων μόνον συντασσομένῳ περιοδικῷ του «Ἑλληνομνήμονι» (1843—1853), τὸ ὁποῖον ἀργότερον μιμηθεὶς ὁ Σπ. Λάμπρος ἐξέδιδε τὸν «Νέον Ἑλληνομνήμονα». Ὁ ἀνὴρ συνέγραψε πολλὰς ἱστορικὰς μελέτας εἰς τὰς Ἰονίους νήσους κυρίως ἀναφερομένας, ἰταλιστὶ καὶ γαλλιστί, μετέσχε δὲ καὶ ἐνεργῶς τῶν πολιτικῶν πραγμάτων καὶ τῶν Ἰονίων νήσων καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους γενικώτερον.

Ὁ ἐκ Καππαδοκίας *Δημήτριος Μαυροφρύδης* (1828—1866) εἶναι καὶ γλωσσολόγος καὶ φιλόλογος. Βεβαίως ἡ γλωσσολογία ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει δὲν δύναται νὰ ληφθῇ ὑπὸ τὴν νεωτέραν αὐστηρὰν τῆς λέξεως ἐκδοχήν, ἀλλὰ τὸ ἐκ τῶν καταλοίπων του ἐκδοθὲν «Δοκίμιον τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (1871) παραμένει ἀκόμη ὡς πηγὴ ὑλικοῦ μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδός του καὶ ἐν πολλοῖς καὶ εἰς ἱστορικὴν ἑρμηνείαν γλωσσικῶν φαινομένων ἐκ τῆς ὅλης ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἡ δὲ παλαιοτέρα «Ἐκλογὴ τῶν μνημείων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς» (1866) περιέχει μεσαιωνικὰ μόνον κείμενα, ἄνευ ὅμως μεγάλης κριτικῆς ἐπεξεργασίας ἢ σπουδαίας ἑρμηνευτικῆς ἀποπείρας.

Ὁ Πάριος *Ἀριστείδης Κυπριανὸς* (1830—1869) εἶναι γνωστὸς παρ' ἡμῖν οὐχὶ διὰ τὴν πρωτότυπον γνώμην του ὅτι τὰ Ἑλληνικὰ τοῦ Ξενοφῶντος, ὡς ἔχομεν αὐτά, εἶναι ἐπιτομὴ μόνον τοῦ Ξενοφωντείου ἔργου, ἀλλὰ ἐκ τῆς γλαφυρᾶς μεταφράσεως τῆς Ἑλληνικῆς γραμματολογίας τοῦ Καρ. Ὀτφρείδου Μύλλερ, τὸ ὁποῖον παραμένει μία τῶν ἀξιολογωτάτων ἐκθέσεων τῆς ἱστορίας τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν γραμμάτων. Τὸ γερμανικὸν πρωτότυπον ἐζήτησε νὰ συμπληρώσῃ ὁ E. Heitz (ἀπὸ Σωκράτους μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου), τούτου δὲ μετάφρασιν ἐφιλοπόνησε (1886) ὁ *Χρ. Μαντζᾶκος*. Ἀλλ' ἐννοεῖται ὁ τόμος οὗτος ὑπολείπεται τῶν δύο ἄλλων, τῶν γραφέντων ὑπὸ τοῦ Μύλλερ.

Ἄλλος σπουδαῖος φιλόλογος εἶναι ὁ Κύπριος *Ἰωάννης Οἰκονομίδης* (1812—1884). Ἔδρασεν ἐν Κερκύρᾳ, ἔνθα καὶ διωρίσθη καθηγητὴς τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας καὶ ὑπουργὸς τῆς Παιδείας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Α. Μουστοξύδου, ἀπέθανε δὲ ἐν Τεργέστῃ. Ὑπῆρξεν ἀξιόλογος ἐπιγραφικός, ὡς τοῦτο καταφαίνεται καὶ ἐξ ἄλλων καὶ πρὸ παντὸς ἐκ τῆς περιφήμου ἐπιγραφῆς «Ἐποίκια Λοκρῶν γράμματα» (1859), ἀλλὰ καὶ φιλολογικὰς καὶ φιλοσοφικὰς (περὶ Κλεάνθους τοῦ Στωϊκοῦ, 1845) καὶ γενικωτέρας πραγματείας (ἐν τοῖς τοῦ Α. Μουστοξύδου Delle cose corciresi) ἔγραψεν. Ἔτυχεν ἀξιολόγου βιογράφου, τοῦ Διονυσίου Θερειανοῦ, ὅστις ἐν ταῖς «Φιλολογικαῖς Ὑποτυπώσεσιν» ἐξύμνησε διὰ μακρῶν τὰ τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ ἀνδρός.

Ἐν τῇ ξένῃ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἔζησε καὶ ἔδρασεν ὁ ἐκ Θήρας *Ἰωάννης Βαλέττας* (1818—1900). Γνωρίζομεν αὐτὸν ἐκ δύο κυρίως ἔργων του, τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου (1864) καὶ ἐκ τῆς μεταφράσεως μετὰ προσθηκῶν τῆς ἑλληνικῆς γραμματολογίας τοῦ Ἄγγλου Δοναλδσῶν (1875). Ἐν Λονδίνῳ ἐμόχθησεν ἀξιεπαίνως ὑπὲρ τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς πατριωτικῆς παιδεύσεως τῶν ἐν τῇ ἀγγλικῇ μητροπόλει διαβιούντων ὁμογενῶν, καὶ εἶναι διὰ τοῦτο ἄξιος ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης.

Ἐκ τῶν σπουδαίων ἐθνικῶν ἀνδρῶν εἶναι καὶ ὁ Ἠπειρώτης *Κωνσταντῖνος Ἡρακλῆς Βασιάδης* (1821—1890). Ἐσπούδασε κατ' ἀρχὰς φιλολογίαν ἐν Ἀθήναις (1843), βραδύτερον δὲ ἰατρικὴν ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Βερολίνῳ. Ἡ ἔκδοσις τοῦ Α' Φιλιππικοῦ καὶ τῶν τριῶν Ὀλυνθιακῶν τοῦ Δημοσθένους μετὰ κριτικῶν καὶ ἀξιολόγων ἑρμηνευτικῶν σημειώσεων (1847) προσεπόρισεν εἰς αὐτὸν φήμην ἀξιολόγου φιλολόγου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει διωρίσθη καθηγητὴς ἐν τῇ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῇ, συνετέλεσε δὲ διὰ τῆς συνέσεως καὶ τοῦ κύρους του οὐ μόνον τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸν φιλολογικὸν σύλλογον νὰ ἱδρύσῃ καὶ καταστήσῃ περίβλεπτον, καὶ ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ ἀκόμη, φιλολογικὸν σωματεῖον, ἀλλὰ καὶ νὰ διαδώσῃ εὐρύτατα ἐν τῷ ἐν Τουρκίᾳ ὑποδούλῳ ἑλληνισμῷ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν καὶ μόρφωσιν. Ἐπρωτοστάτησεν ἐν Κωνσταντινουπόλει μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων εἰς πᾶν κοινωφελὲς καὶ ἐθνικὸν ἔργον, εἰς αὐτὸν δὲ κατὰ μέγα μέρος ὀφείλεται ἡ ὑπὸ τοῦ φίλου του Χρηστάκη Ζωγράφου ἵδρυσις τῆς τε Ζωγραφείου Βιβλιοθήκης, πρὸς ἔκδοσιν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, καὶ τοῦ Ζωγραφείου ἀγῶνος, πρὸς συλλογὴν τῶν ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ζώντων μνημείων. Εἰς τὸ περιοδικὸν τοῦ ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου εὑρίσκονται ἐγκατεσπαρμέναι πλεῖσται καὶ περισπούδαστοι φιλολογικαὶ καὶ ἐγκυκλοπαιδικαὶ μελέται του.

Συμπλήρωσιν τρόπον τινὰ τῆς ἐκδόσεως λόγων τοῦ Δημοσθένους ὑπὸ τοῦ Βασιάδου ἀποτελεῖ ἡ ὑπὸ τοῦ ἐπίσης ἐν Κωνσταντινουπόλει δράσαντος καθηγητοῦ *Γαβριὴλ Σοφοκλέους* ἀξιόλογος ἔκδοσις τοῦ Περὶ τοῦ Στεφάνου λόγου (1858 καὶ 1890). Ὁ Γαβρ. Σοφοκλῆς ἐξέδωκε, γέρων ἤδη, καὶ τὸ α' βιβλίον τοῦ Θουκυδίδου (1902), οὐχὶ ἀνταξίως τῆς ἐκδόσεως τοῦ Δημοσθενείου λόγου. Ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ παλαιότερον εἶχε δωρήσει εἰς τὸ Γένος ἀξιολόγους λογίους καὶ ἀναφέρω ἕνα, τὸν *Στέφανον Καραθεοδωρῆ* (1789—1867), τῆς μεγάλης οἰκογενείας τῶν Καραθεοδωρῆ, ὅστις ἐσπούδασε μὲν ἰατρικὴν (ἐν Πίσῃ 1819), ἀλλὰ ἦτο καὶ φιλόλογος καὶ μαθηματικὸς καὶ διετέλεσεν ἰατρὸς τῶν σουλτάνων. Ἀτυχῶς τὰ πλεῖστα τῶν ἔργων του ἔμειναν ἀνέκδοτα. Ἐκ τῶν δημοσιευθέντων ἀναφέρω τὰ «Προλεγόμενα εἰς τὴν ὑπὸ Νικ. Θησέως ἔκδοσιν τοῦ Ὁμήρου» (Φλωρεντία 1811—1815), τὸ «Περὶ τοῦ ἐν Δελφοῖς ΕΙ» (1847) καὶ τὴν ἐκτενῆ πραγματείαν του «Περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀλφαβήτου» (περιοδ. Ἑλλ. Φιλ. Συλλ. Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. Α').

Ὁ Θεσσαλὸς *Φίλιππος Ἰωάννου* (1796—1880) δὲν θεωρεῖται μὲν πολυγράφος, ἀλλ' εἶναι εἷς ἐκ τῶν ἀκριβεστάτων γνωστῶν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ λόγου. Ἐν παρόδῳ εἰρήσθω ὅτι ὑπῆρξε καὶ ἰδιαίτερος γραμματεὺς τοῦ Μιαούλη. Ἐλευθερωθείσης τῆς Ἑλλάδος ἦλθεν εἰς Μόναχον πρὸς σπουδὴν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ κλασσικῆς φιλολογίας. Ἐπανελθὼν δὲ ἐγένετο τῷ 1839 καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ (τῷ 1836 εἶχεν ἔλθει εἰς Ὀλδεμβοῦργον ὡς διδάσκαλος τῆς Ἀμαλίας, μνηστῆς τότε τοῦ Ὄθωνος, εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν), ὑπὲρ τῆς προόδου τοῦ ὁποίου εἰργάσθη μεθ' ὅλων τῶν δυνάμεών του. Μετέφρασεν εἰς ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν τὴν Germania τοῦ Τακίτου (μετὰ σημειώσεων), καθὼς καὶ ᾄσματα τοῦ Κατούλου καὶ βιβλία τινὰ (1—5) τῶν Μεταμορφώσεων τοῦ Ὀβιδίου καὶ τὴν Ἑκατονταέτηρον ᾠδὴν τοῦ Ὁρατίου εἰς ποιητικὸν λόγον, εἰς δωρικὴν δὲ διάλεκτον ἐν «ἐμμέτρῳ μεθερμηνείᾳ» βουκολικὰ εἰδύλλια τοῦ Βιργιλίου. Πλεῖστα εἶναι τὰ ἐπιγράμματά του καὶ ἄλλα ποιήματα εἰς ἀρχαίαν γλῶσσαν διὰ διαφόρους περιστάσεις, ἐν οἷς συνδυάζεται ἀκρίβεια γλώσσης, χάρις καὶ σκῶμμα πολλάκις δηκτικόν.

Ἐν Ἀμερικῇ ἔζησε καὶ ἔδρασεν ὁ *Εὐαγγελινὸς Ἀποστολίδης*, συνήθως γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα *Σοφοκλῆς* (1814—1883). Κατήγετο ἐκ Θεσσαλίας, τὴν δὲ νεότητά του διῆλθε κατὰ μέγα μέρος ἐν τῇ μονῇ τοῦ Σινᾶ. Τὸ ὄνομα *Σοφοκλῆς* ἐδόθη εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ ἐν Σύρῳ διδασκάλου του Ἀνθίμου Γαζῆ, θαυμαστοῦ τοῦ μεγάλου τραγικοῦ, εἰς ἔνδειξιν ἐκτιμήσεως πρὸς τὸν μικρὸν ἀλλ' εὐέλπιδα μαθητήν του. Εἰς τὴν Ἀμερικὴν ἦλθε (1828) τῇ συστάσει τοῦ Ἀμερικανοῦ ἱεραποστόλου Brewer. Ὡς ἄνθρωπος ὑπῆρξεν (ὡς λέγεται παρὰ *Σ. Ι. Κανούτα*, ὁ Ἑλληνισμὸς ἐν Ἀμερικῇ, Boston 1918, σελ. 76 ἑξ.) ἰδιόρρυθμος καὶ ἰδιότροπος, τραχὺς καὶ διογενικῶς ἀπέριττος, μεῖγμα βιαιότητος καὶ καλωσύνης, ἀφελείας καὶ ἀξιοπρεπείας, λιτότητος καὶ γενναιότητος. Ἐκ τῶν ἔργων του εἶναι ἡ ἄγνωστος μείνασα ἀλλὰ ἀξία προσοχῆς «Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου καὶ τῆς ἑλληνικῆς προφορᾶς» (History of the Greek Alphabet and Pronunciation, 1848 καὶ 1854). Ἓξ ἔτη πρότερον (1842) εἶχεν ἐκδώσει Γραμματικὴν τῆς δημώδους ἑλληνικῆς (a Romaic Grammar). Ἀλλὰ τὸ σπουδαιότατον ἔργον του, ἡ βενεδικτίνειος ἐργασία του, ὡς τὴν καλεῖ ὁ βιογραφήσας αὐτὸν Hesseling («Un travail de bénédictin»), εἶναι τὸ «Ἑλληνικὸν Λεξικὸν τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ Βυζαντινῆς περιόδου» 1870 (Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods), περιλαμβάνον τοὺς χρόνους ἀπὸ τοῦ 146 π. Χ. μέχρι τοῦ 1100 μ. Χ. Κατ' ἀρχὰς εἶχε τοῦτο ἐκδοθῆ συντομώτερον ὡς «Glossary of later and byzantine Greek» εἰς τὰ «Memoirs of the American Academy» (τόμ. 7. 1860). Τὸ λεξικὸν ἀνετυπώθη τῷ 1888 καὶ 1914. Ἀδικωτάτη εἶναι ἡ γνώμη τοῦ A. Eberhard (Fabulae Romanenses σελ. V) περὶ αὐτοῦ. Ὁ Krumbacher ἐχαρακτήριζε τὸ λεξικὸν ὡς ὠφέλιμον μέν, ἀλλὰ τὰς παραπομπάς του ἤλεγχε πολλαχοῦ ὡς ἐσφαλμένας. Ἀλλ' ὁ δικαίως κρίνων ὁμολογεῖ αὐτὸ ὄχι βέβαια τόσον χρήσιμον ὅσον εἶναι ὁ Θησαυρὸς τοῦ Στεφάνου ἢ ὁ Δουκάγγιος, ἀλλ' ὅμως ἀπαραίτητον διὰ τὴν γλωσσικὴν μελέτην τῶν χρόνων, τοὺς ὁποίους ἐξετάζει, καὶ διὰ τοῦτο ὠφελιμώτατον καὶ τὸν συγγραφέα του ἄξιον μεγάλης ἐπιστημονικῆς εὐγνωμοσύνης.

Ἐν παρόδῳ ἂς μνημονευθῇ ἐνταῦθα, ὅπου ὁ λόγος περὶ τοῦ Σοφοκλέους, καὶ ὁ ἐκ Χίου ἰατρὸς *Ἀλέξανδρος Πασπάτης* (1814—1881). Μετὰ τὰς σφαγὰς τῆς Χίου (1822) ἦλθεν εἰς Ἀμερικήν, ἐξεπαιδεύθη δὲ καὶ ἀπεφοίτησε τῷ 1831 ἀπὸ τὸ κολλέγιον τοῦ Amherst. Νοσταλγῶν τὴν γενέθλιόν του γῆν ἦλθεν εἰς Εὐρώπην καὶ ἐσπούδασεν ἰατρικὴν ἐν Παρισίοις καὶ Πίζῃ. Βραδύτερον ἦλθε (1839) εἰς Λονδῖνον καὶ ἀπὸ τοῦ 1840 ἐγκατεστάθη ἐν Κωνσταντινουπόλει. Μέγα του κατόρθωμα ὑπῆρξεν ἡ ἐν ἔτει 1841 μετὰ πέντε ἄλλων Ἑλλήνων ἵδρυσις τοῦ περιωνύμου «Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου». Ἀπὸ τοῦ 1879 μέχρι τοῦ θανάτου του διέμενεν ἐν Ἀθήναις. Ἀμφίβολον εἶναι ἂν θὰ διέπρεπε τόσον ἐν τῇ φιλολογικῇ ἐργασίᾳ καὶ ἱστορικῇ ἐρεύνῃ, ἂν δὲν ἦτο καὶ ἰατρός. Ὡς ἰατρός, ἠδυνήθη νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς ἀρχαιολογικοὺς τόπους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦσαν προσιτοὶ εἰς πάντας, καὶ νὰ συγγράψῃ ἔργα ἄξια λόγου, ὡς τὰς «Βυζαντινὰς μελέτας», τὰ «Βυζαντινὰ ἀνάκτορα», τὴν «Πολιορκίαν καὶ ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Ἀξιόλογον εἶναι καὶ τὸ «Χιακὸν γλωσσάριόν του», τουτέστιν ἑρμηνεία καὶ ἐτυμολογία τῶν λέξεων τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος του Χίου, καὶ ἡ ἀγγλικὴ μετάφρασις τῆς Καινῆς Διαθήκης (ἰδὲ καὶ περὶ αὐτοῦ *Σ. Γ. Κανούτα*, «Ὁ Ἑλληνισμὸς ἐν Ἀμερικῇ», Boston 1918, σελ. 74—76).

Ἐν τῇ φιλολογικῇ ταύτῃ ἐπισκοπήσει δὲν πρέπει νὰ παραλειφθῇ, ἂν καὶ δὲν ἦτο αὐστηρῶς φιλόλογος, ὁ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἱστορικὸς *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος* (1815—1891). Μνημονευτέος κυρίως διὰ τὸ μέγα ἱστορικόν του ἔργον, τὴν «Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» (ὁ α' τόμος της ἐξεδόθη τῷ 1860), ἐν ᾧ κατὰ πρῶτον εὑρίσκεται συνηνωμένη ἐν ἀλληλουχίᾳ ὁλόκληρος ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἐπίσημον χαρακτηριστικὸν ταύτης τῆς ἐκθέσεως εἶναι ἡ νέα ἐκτίμησις τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεσαιωνικοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, εἰς τὴν ὁποίαν ἤγαγε τὸν ἱστορικόν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Φαλμεράϋερ καὶ ἄλλους, ἀκριβὴς τῶν πηγῶν μελέτη καὶ τῶν πραγμάτων ἀμερόληπτος ἐξέτασις. Ὁ Παπαρρηγόπουλος ἠθέλησεν οὕτω νὰ ἐξετάσῃ ἰδιαιτέρως τὴν ἱστορίαν τῆς γενετείρας του πόλεως. Τὸ λαμπρὸν καὶ ἀβίαστον ὕφος τοῦ συγγραφέως κατέστησε τὸ μνημειῶδες τοῦτο βιβλίον ἱστορικὸν καὶ φιλολογικὸν μνημεῖον, προωρισμένον νὰ μείνῃ διαρκὲς κτῆμα τοῦ ἔθνους. Τὴν μελέτην καὶ ἔρευναν τοῦ ἑλληνικοῦ μέσου αἰῶνος ἐπεχείρησαν πλὴν τοῦ Παπαρρηγοπούλου καὶ ὁ Μαυροφρύδης, ὁ Σάθας, ὁ Ζαμπέλιος, ὁ Παρανίκας, ὁ Ἀραβαντινὸς καὶ ἄλλοι. Παρὰ τὸν Παπαρρηγόπουλον πρέπει νὰ ἀναφέρω καὶ δύο ἄλλους μεγάλους ἱστορικοὺς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρον καὶ τὸν Παῦλον Καρολίδην. Ἀμφότεροι συνέχονται πρὸς τὸν Παπαρρηγόπουλον, συμπληροῦντες ἢ συγγενεύοντες πρὸς αὐτόν. Ὁ Καρολίδης ἐπανεξέδωκε μετὰ σημειώσεων τὴν ἱστορίαν του· ὁ Λάμπρος ἐξέδωκε καὶ αὐτὸς ἱστορίαν μὲ παρόμοιον ἐν πολλοῖς πρόγραμμα.

Ὁ *Σπυρίδων Λάμπρος* (1851—1919) ὑπῆρξεν ὁ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ διάδοχος τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου, διέπρεψε δὲ κυρίως ὡς ἱστορικὸς («Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως» εἰς ἓξ τόμους). Αἱ φιλολογικαὶ ἐργασίαι του, ὡς ἡ ἔκδοσις τοῦ Μιχ. Ἀκομινάτου, ὁ Κατάλογος τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους κτλ, ἀνήκουσι μᾶλλον εἰς τὴν βυζαντινὴν καὶ νεοελληνικὴν φιλολογίαν («Les romans grecs»). Ὑπῆρξεν ἀνὴρ θαυμαστὸς ἐν τῇ γλωσσομαθείᾳ, πολυμερείᾳ καὶ φιλοπονίᾳ του. Ἀμφοτέρων περιφανὴς ἀπόδειξις ἡ ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν ἔκδοσις τοῦ «Νέου Ἑλληνομνήμονος» ἐκ τῶν ἰδίων συλλογῶν καὶ μελετῶν. Ἰδιαιτέρας εὐγνωμοσύνης εἶναι ἄξιος διὰ τὸ πλῆθος τῶν μεταφράσεων, τὰς ὁποίας ἐφιλοπόνησεν ἐκ τῶν κυριωτάτων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν (*Βερτολίνι* Ρωμαϊκὴ Ἱστορία, *Ἐρνέστου Κουρτίου* Ἑλληνικὴ Ἱστορία, *Φερδ. Γρηγοροβίου* Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, *Γουλιέλμου Μίλλερ* Ἱστορία τῆς φραγκοκρατίας καὶ ἄλλα), βοηθῶν οὕτω μέγιστον ὅσον τὰς ἱστορικὰς μελέτας ἐν τῇ Ἑλλάδι.

Εὐρυμαθέστατος καὶ πολυγραφώτατος εἶναι ὁ ἐκ Καππαδοκίας *Παῦλος Καρολίδης* (1849—1932). Οὗτος ὑπῆρξεν ἀξιοσημείωτος καὶ ὡς ἱστορικὸς καὶ ὡς φιλόλογος. Ἐξέδωκεν ἐκ τοῦ Στράβωνος τὸ 12ον καὶ 14ον βιβλίον, Γλωσσάριον συγκριτικὸν ἑλληνοκαππαδοκικῶν λέξεων καὶ πλῆθος ἱστορικῶν βιβλίων καὶ μεταφράσεων ἐκ τῆς γερμανικῆς. Ὁ ἐν λόγῳ ἀνὴρ ἐχρησιμοποιήθη πολλάκις ἐξ ἐθνικῶν λόγων καὶ ὡς πολιτικὸς καὶ βουλευτὴς καὶ εἰς διαφόρους ἀποστολάς, ἐλάμβανε δὲ συχνότατα ἐπὶ ἐπικαίρων ζητημάτων τὸν λόγον ἐν τῇ δημοσιογραφίᾳ (Κρητικὸν ζήτημα, σχέσεις Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας, Εὐρωπαϊκὴ διπλωματία) καὶ θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον, ἐὰν συναχθῶσι ποτὲ εἰς τόμον τὰ ἄρθρα του ταῦτα ἐκ τῶν ἐφημερίδων. Τὴν αὐτὴν εὐχὴν ἐκφράζω καὶ διὰ τὰ ἐν τῇ Τεργεσταίᾳ «Ἡμέρᾳ» καὶ ἐν ἄλλοις περιοδικοῖς ἄρθρα τοῦ Διονυσίου Θερειανοῦ. Ἀδελφὸν ὁ Παῦλος Καρολίδης πρεσβύτερον εἶχε τὸν ἀνατολιστὴν *Ἰορδάνην Καρολίδην* (1837—1909), ζήσαντα καὶ δράσαντα ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Φιλόλογος καὶ δραματικὸς ποιητὴς ὑπῆρξεν ὁ Λέσβιος *Δημήτριος Βερναρδάκης* (1834—1907), σπουδάσας ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Γερμανίᾳ. Περιπλακεὶς εἰς ὀξεῖς φιλολογικοὺς ἀγῶνας ἐν τῇ ἐν Ἀθήναις πανεπιστημιακῇ θέσει του καὶ πρὸς ἄλλους καὶ δὴ πρὸς τὸν ἔξοχον γραμματικὸν Κωνστ. Κόντον, δὲν ἠδυνήθη ἢ δὲν ἠθέλησε νὰ παραμείνῃ ἐν Ἀθήναις καὶ παραιτηθεὶς (τὸ δεύτερον ὁριστικῶς τῷ 1883) ἦλθε καὶ ἔζησεν ἐν τῇ γενετείρᾳ του νήσῳ. Μνημειώδης διὰ τὴν εἰσαγωγήν, ἑρμηνείαν καὶ κριτικὴν βάσανον εἶναι ἡ ἔκδοσις δραμάτων τοῦ Εὐριπίδου ἐν τῇ Ζωγραφείῳ βιβλιοθήκῃ (1888—1894) εἰς τρεῖς τόμους. Εἰς πολλοὺς φιλολογικοὺς ἀγῶνας ἔδωκεν ἀφορμὴν ἡ Ἑλληνικὴ γραμματική του. Ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία

Digitized by Google

εἶναι ἡ μακρὰ αὐτοῦ ἔρις πρὸς τὸν Κόντον, τοῦ ὁποίου τὰς «Γλωσσικὰς παρατηρήσεις» εὐφυῶς μᾶλλον καὶ χαριέντως ἢ πάντοτε ὀρθῶς καὶ πειστικῶς ἀπέκρουε διὰ τοῦ βιβλίου του «Ψευδαττικισμοῦ ἔλεγχος» (Τεργέστη 1884), τὸ ὁποῖον κατ' ἀρχὰς ἐδημοσιεύθη εἰς ἀνωνύμους ἐπιφυλλίδας τῆς ἐν Τεργέστῃ «Νέας Ἡμέρας». Πλεῖστα εἶναι τὰ δραματικὰ ἔργα τοῦ καὶ ἄλλως μουσικωτάτου ἀνδρὸς («Μαρία Δοξαπατρῆ 1887, «Κυψελίδαι», «Μερόπη», «Εὐφροσύνη», «Ἀντιόπη», «Νικηφόρος Φωκᾶς» 1905), περὶ ὧν δὲν δύναμαι ἐνταῦθα νὰ ὁμιλήσω. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν, παρασταθέντα κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἐν Ἀθήναις, συνήρπασαν καὶ ἐνεθουσίασαν τὸν ἀθηναϊκὸν λαόν. Ἀξιανάγνωστος εἶναι ἡ ἀπάντησις αὐτοῦ πρὸς τὸν Weckleín, ἐπικρίναντα τὸν πρῶτον τόμον τοῦ Εὐριπίδου.

Ἂς ἐπιτραπῇ νὰ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα ἐν συνεχείᾳ τὸν κατὰ δεκατέσσαρα ἔτη νεώτερόν του ἀδελφὸν *Γρηγόριον Βερναρδάκην* (1848—1925), ἕνα τῶν σπουδαιοτέρων Ἑλλήνων λογίων τοῦ τέλους τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Φιλόλογος ἀξιόλογος καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἔχων φήμην, διεκρίθη κυρίως διὰ τὴν ἑπτάτομον ἔκδοσιν τῶν «Ἠθικῶν» τοῦ Πλουτάρχου ἐν τῇ Bibliotheca Teubneriana (1888—1896) καὶ τὸ ὅλως πρωτότυπον λεξικὸν τῶν δυσκόλων χωρίων τῶν κλασσικῶν Ἑλλήνων συγγραφέων (1908, β' ἐκδ. 1918). Ἑρμηνευτὴς ἄριστος καὶ δεξιὸς κριτικός, εἰσέδυσεν εἰς τὸ νόημα καὶ εὐστόχως ἡρμήνευσε πολλὰ χωρία τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων. Καὶ ἐν τῇ πανεπιστημιακῇ του διδασκαλίᾳ (1898 ἑξ.) διεκρίνετο διὰ τὴν ἑρμηνευτικὴν εἰδικότητά του καὶ τὴν ἰδιάζουσαν διδακτικὴν ἐπιτηδειότητα περὶ τὴν συντακτικὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἀρχαίου ἕλληνος λόγου. Ἦτο ἤδη μόλις 19 ἐτῶν, ὅτε ἐξέδωκε τὰ σχόλια εἰς τὰς δημηγορίας τοῦ Θουκυδίδου, τὰ ἔτι καὶ νῦν σχολικῶς χρήσιμα, τότε δὲ περίπου συγχρόνως μετέφρασε καὶ τὸν Γαλατικὸν πόλεμον τοῦ Καίσαρος. Ἀλλ' ἡ συγγραφική του δρᾶσις ὡρμήθη πολλάκις καὶ ἐκ δριμυτάτων ἀντεπιθέσεων ἐναντίον ἀντιπάλων του ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ὡς τοῦ Βιλαμόβιτς (ἴδε πρόλογ. β' τόμου Ἠθικῶν), τοῦ Βάση, τοῦ Κ. Κόντου καὶ Γ. Χατζιδάκι.

Ὁ ἐκ Ζακύνθου *Διονύσιος Θερειανὸς* (1834—1897) εἶναι ἐκ τῶν ἀξιολογωτάτων λογίων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, αὐτοδίδακτος μάλιστα γενόμενος. Τὸ γυμνάσιον διήνυσεν ἐν Κερκύρᾳ, ὑπῆρξε δὲ σπουδαιότατον δι' ὅλην του τὴν ζωὴν (ὡς καὶ ὁ βιογραφήσας αὐτὸν Krumbacher παρατηρεῖ) ὅτι ἐνταῦθα ἔσχε διδάσκαλον τὸν μετὰ ταῦτα ἀφωσιωμένον φίλον του Ἰω. Ν. Οἰκονομίδην, ἔξοχον διδάσκαλον καὶ ἐπιφανῆ φιλόλογον. Ὁ πατήρ του Εὐστάθιος, ἱερεύς, προσεκλήθη τῷ 1850 εἰς Τεργέστην ὡς ἐφημέριος τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος, συμπαρέλαβε δὲ καὶ τὸν υἱόν του, ὅστις, διατελέσας κατ' ἀρχὰς ὑπάλληλος ἀσφαλιστικῆς ἑταιρείας, προσελήφθη εἶτα (1855) εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Σκυλίτση ἐκδιδομένην τότε ἐν Τεργέστῃ ἐφημερίδα «Ἡμέραν». Ἐπὶ τεσσαράκοντα ἔτη ἐδημοσιογράφει, τῷ 1861 μάλιστα ἵδρυσε, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τοῦ Θ. Λειβαδᾶ, τὴν «Κλειώ», ἥτις ἐξεδίδετο μέχρι τοῦ 1883· παρέσχε μεγίστας ὑπηρεσίας εἰς τὸ ἔθνος του δι' ὅσων συμβολῶν εἰς τὴν «Ἡμέραν» καὶ «Κλειώ», ἀνωνύμως μάλιστα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐδημοσίευσεν. Ὁ Θερειανὸς ἦτο φύσις ἐσωτερική, πνευματικὸν μᾶλλον ἢ κοινωνικὸν ἐπιζητοῦσα καὶ διάγουσα βίον. Οὕτω ζήσας οὐ μόνον τὰς σπουδαιοτάτας εὐρωπαϊκὰς γλώσσας ἐξέμαθεν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν, ἀρχαίαν, μεσαιωνικὴν καὶ νεωτέραν, ἐσπούδασε καὶ ἐγνώριζε κατὰ βάθος. Τοῦτο ἀπέδειξε διὰ τοῦ τριτόμου ἔργου περὶ τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ (ἐν Τεργέστῃ 1889), ἐν ᾧ δὲν ἐκτίθεται μόνον ὁ βίος καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ ἐθνικὴ δρᾶσις τοῦ μεγάλου Χίου φιλολόγου, ἀλλὰ καὶ ἐξετάζεται ἡ ὅλη ἐθνικὴ καὶ πολιτιστικὴ περίοδος, ἐν ᾗ ἔδρασε καὶ ἐξ ἧς ἐγεννήθη ὁ Κοραῆς. Καὶ ἦτο μὲν αὐτοδίδακτος, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου του «Νύξεις περὶ τοῦ ὁμηρικοῦ ζητήματος» (1866) τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Φρεϊβούργου Βρ. ἀπένειμεν εἰς αὐτὸν (1869) τὸν τίτλον τοῦ ἐπιτίμου διδάκτορος τῆς φιλοσοφίας. Βραδύτερον ἐξέδωκε τὰς «Φιλολογικὰς ὑποτυπώσεις», ἐν αἷς ἐξετάζει λεπτομερῶς καὶ παραλλήλως τὴν πολιτικὴν καὶ φιλολογικὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τὴν ἔννοιαν «Ἑλληνισμὸς» ὑπὸ λεκτικὴν καὶ πραγματικὴν σημασίαν, ἀφιεροῖ δὲ καὶ μακρὰν νεκρολογίαν εἰς τὴν μνήμην τοῦ διδασκάλου του Οἰκονομίδου. Τελευταῖον, ἔργον του ἐξέδωκεν ὁ Θερειανὸς τὸ «Διάγραμμα τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας», ἐν ᾧ ἐπραγματεύθη μόνον τὰ τῆς ἀρχαίας Στοᾶς. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις προσεκάλεσεν αὐτόν, μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου τούτου, ὡς καθηγητὴν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλ' ὁ Θερειανός, πλησιάζων πλέον τὸ ἑξηκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του, δὲν ἐδέχθη, δυστυχῶς διὰ τὰς ἐν Ἑλλάδι φιλοσοφικὰς σπουδάς, τὴν τιμητικὴν αὐτὴν πρόσκλησιν. Δύο ἄλλα ἔργα ἐσχεδίασεν, ἀλλὰ ἀφῆκεν ἀτελείωτα, χαρακτηριστικὰ ὅμως τῶν εὐρειῶν μελετῶν του. Περὶ τοῦ Δημοσθένους τὸ ἕν, περὶ τῶν τῆς εἰκονομαχίας τὸ ἄλλο. Ὁ Θερειανὸς ζῶν μακρὰν τῆς Ἑλλάδος ἠδυνήθη πολλὰ τῶν ἐν Ἑλλάδι νὰ κρίνῃ ἀντικειμενικώτερον καὶ αὐστηρότερον ἢ ὅσον οἱ σύγχρονοί του τότε συμπατριῶται ἐν Ἑλλάδι. Ἴσως διὰ τοῦτο πολλάκις παρεξηγήθη, ἀλλ' ὁ πατριωτισμός του ἦτο μέγας καὶ εἰλικρινής, ἁπλοῦς δὲ καὶ ἀνιδιοτελὴς ὅσον καὶ ὁ λοιπὸς βίος τοῦ ἀπερίττου καὶ ἀθορύβου λογίου.

Εἷς τῶν γνωστοτάτων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος λογίων εἶναι ὁ Ἀδριανουπολίτης *Στέφανος Κουμανούδης* (1818—1899). Πολυμερέστατος φιλόλογος καὶ ποιητής. Δὲν εἶναι μόνον καθηγητὴς τῆς Λατινικῆς φιλολογίας καὶ ἐκδότης ἐκ νέου τοῦ Λατινικοῦ Λεξικοῦ τοῦ Ἑρρίκου Οὐλερίχου, τὸ ὁποῖον, ὡς αὐτὸς τὸ ἐπανεξέδωκεν, εἶναι τὸ τελειότατον λατινικὸν λεξικὸν ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς γλώσσῃ, ἀλλὰ εἶναι καὶ δόκιμος ἐπιγραφικὸς («Ἀττικῆς ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι») καὶ πολυμερὴς λεξικογράφος. Τὴν ἀρχαίαν λεξικογραφίαν ἐπλούτησεν ἐκτάκτως ἡ Συναγωγή του τῶν ἀθησαυρίστων λέξεων ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς λεξικοῖς (1883), θαυμάζομεν δὲ τὴν φιλοπονίαν, καρτερίαν καὶ ἐπιμέλειάν του εἰς τὴν δίτομον Συναγωγήν του τῶν λέξεων τῶν ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν (1899). Ἐσκόπει διὰ τοῦ ἔργου τούτου ὁ λογιώτατος ἀνὴρ νὰ ἀποδείξῃ πόσον ἡ νεωτέρα γραφομένη ἡμῶν γλῶσσα εἶναι ζωντανή, εὐκίνητος καὶ εὔστροφος εἰς τὸν σχηματισμὸν νέων λέξεων καὶ εἰς τὴν ἐξέλιξιν νέων σημασιῶν. Ἐν τοῖς ἀρχαιολογικοῖς καὶ ἰδίᾳ ἐπιγραφικοῖς πράγμασιν εἶχε προσλάβει τὸ ὄνομά του μέγα κῦρος ἐν τῇ Δ. Εὐρώπῃ. Ἀλλὰ καὶ ποιητὴς ἐν καθαρεύοντι λόγῳ ὑπῆρξε, συντάξας τὸ ἐπικὸν ποίημα Στράτης Καλοπίχειρος (1851), ἔχον κοινωνικὴν ὑπόθεσιν ὡς θέμα καὶ δεικνῦον ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτὸν τῆς ποιήσεως τοῦ Βύρωνος. Τὰ ὀλίγα ἔτη πρότερον ἐκδοθέντα Σονέτα του («Σειρὰ σονέτων εἰς Βενετίαν») δεικνύουσι τέχνην καὶ εὐγένειαν καὶ ἁπλότητα ἐν τῇ φράσει. Ἔχομεν σύντομον ἀλλὰ λαμπρὰν ἔκθεσιν τοῦ βίου τοῦ ἀνδρὸς ὑπὸ τοῦ διαδόχου του ἐν τῇ λατινικῇ ἕδρᾳ Σπυρίδωνος Βάση («Ἀθηνᾶ» τόμ. 11).

Παρὰ τὸν Κουμανούδην μνημονευτέος ὁ ἐκ Δημητσάνης *Εὐθύμιος Καστόρχης* (1815—1889). Ὑπῆρξεν ἐν Γερμανίᾳ μαθητὴς τοῦ Boeckh, εἰς Ἀθήνας δὲ ἐπανελθὼν διωρίσθη βραδύτερον καθηγητὴς τῆς λατινικῆς φιλολογίας καὶ τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὀφείλει εἰς αὐτὸν τὴν ἀνασύστασίν της, ἡ δὲ πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκη τὴν ἀνίδρυσίν της. Καὶ εἰς τὴν μετὰ ταῦτα δὲ πρόοδον καὶ ἀκμὴν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας συνετέλεσε τὰ μέγιστα, καθὼς καὶ οἱ Φ. Ἰωάννου, ὁ μνημονευθεὶς Στ. Κουμανούδης καὶ ὁ Σπ. Φιντικλῆς. Εἶναι γνωστὸς διὰ τὴν μετάφρασιν (1849) τῆς Λατινικῆς Γραμματικῆς τοῦ Madvig καὶ τὴν ἔκδοσιν μετὰ τοῦ Στεφ. Κουμανούδη τοῦ περιοδικοῦ «Ἀθηναίου». Μικροτέρας του ἐργασίας ἐδημοσίευσεν εἰς πολλὰ ἑλληνικὰ περιοδικά, ἐξέδωκε δὲ καὶ τὸν Τρίνομον τοῦ Πλαύτου καὶ ἄλλα τινὰ μικρότερα λατινικὰ ἔργα συνέγραψε.

Ὁ Ἠπειρώτης *Δημήτριος Σεμιτέλος* (1830—1898) εἶναι ὁ πρῶτος ἐκδοὺς ἐν Ἑλλάδι ἐπιστημονικὴν μετρικὴν (1896). Ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ R. Westphal. Σπουδαῖον ἔργον του εἶναι ἡ μνημειώδης ἔκδοσις (ἐν τῇ Ζωγραφείῳ Βιβλιοθήκῃ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλολογικοῦ Συλλόγου) τῆς Ἀντιγόνης τοῦ Σοφοκλέους (1887), ἡ πρώτη τῆς ὅλης σειρᾶς. Ἐκεῖ εὑρίσκονται ὡς ἐν ταμείῳ πᾶσαι αἱ μέχρι τοῦ ἔτους τούτου γενόμεναι ἐργασίαι περὶ τοῦ σοφοκλείου τούτου δράματος καὶ κρίσις τοῦ συγγραφέως περὶ αὐτῶν. Ἦτο τολμηρὸς εἰς τὰς κριτικὰς διορθώσεις του, ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀξιόλογος κριτικὸς καὶ περισπούδαστος φιλόλογος (ἴδε *Ἰω. Καλιτσουνάκιν* ἐν Ἠπειρωτικοῖς Χρονικοῖς, παράρτημα Βιογραφικὸν 1927). Ἀξιοθρήνητος εἶναι ἡ ἀπώλεια ἐν νεαρᾷ ἡλικίᾳ τοῦ *Ι. Σακορράφου*, μαθητοῦ τοῦ Σεμιτέλου καὶ Κόντου. Διὰ τῆς ἐκδόσεως (1892) τῆς Μηδείας τοῦ Εὐριπίδου (καὶ τῆς μεταφράσεώς της) ἀπέδειξεν ὅτι ἠδύνατο, ἐὰν ἔζη, ν' ἀποβῇ ἄξιος λόγου φιλόλογος. Τὸν δεύτερον τόμον τῶν δραμάτων τοῦ Σοφοκλέους, τὴν Ἠλέκτραν, ἐξέδωκε (1910) ὁ *Πέτρος Παππαγεωργίου* (1859—1913), ἀξιόλογος κριτικὸς καὶ ἑρμηνευτής, ἐκδοὺς καὶ ἐν τῇ Τευβνερείῳ βιβλιοθήκῃ τὰ Σχόλια τοῦ Σοφοκλέους (1888) καὶ πολλὰς ἄλλας κριτικὰς καὶ ἱστορικὰς μελέτας συγγράψας (ἴδε *Σταμ. Ψάλτην*, ἐν Ἀθηνᾷ, τόμ. 27).

Συνάδελφος τοῦ Σεμιτέλου ἐν τῷ πανεπιστημίῳ ὑπῆρξεν ὁ *Ἰωάννης Πανταζίδης* (1827—1900). Εἶναι εἷς τῶν εὐεργετησάντων τὰς ὁμηρικὰς μελέτας ἐν Ἑλλάδι διὰ τῆς γενομένης ὑπ' αὐτοῦ (1872) μεταφράσεως καὶ συμπληρώσεως τῆς ἕκτης ἐκδόσεως (1865) τοῦ Γερμανικοῦ Ὁμηρικοῦ λεξικοῦ τοῦ Crusius—Seiler. Ὁμηρικὰ λεξικὰ μετὰ τὸ τοῦ Πανταζίδου ἐξεδόθησαν ἐν Ἑλλάδι τὸ τοῦ *Εὐαγγέλου Κ. Κοφινιώτου* (1886), ὁ ὁποῖος δύο ἔτη πρότερον εἶχεν ἐκδώσει Ὁμηρικὴν γεωγραφίαν (1884), τὸ τοῦ *Δημ. Ὀλυμπίου* κατὰ μετάφρασιν ἐκ τοῦ Autenrieth καὶ τὸ τοῦ *Παναγῆ Λορεντζάτου* (1926), πάντα ὅμως συντομώτερα τοῦ λεξικοῦ τοῦ Πανταζίδου. Ὁ Πανταζίδης εἶχεν ἀσχοληθῆ ἤδη ἀπὸ τῶν ἐν Γοττίγγῃ σπουδῶν του περὶ τὸν Ξενοφῶντα, καρπὸς δὲ τῶν περὶ τὸν Ξενοφῶντα μελετῶν του ὑπῆρξεν ἡ ἐκτενὴς ἔκδοσις (1900) ἐν τῇ Ζωγραφείῳ βιβλιοθήκῃ τῆς Ἀναβάσεως. Ὁ Πανταζίδης ἐξέδωκε πρῶτος ἐν Ἑλλάδι καὶ «Γυμνασιακὴν παιδαγωγικὴν» (1889, βασίζεται κυρίως ἐπὶ τῆς παιδαγωγικῆς τοῦ Γερμανοῦ Schrader), ὠφέλησε δὲ τὰς ἱστορικὰς σπουδὰς διὰ τῶν μεταφράσεων τῆς ἱστορίας τοῦ Droysen περὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ περὶ τῶν διαδόχων του. Καὶ εἰς τὸν Ψελλὸν ἔκαμεν ἐπιτυχεῖ διορθώσεις ὁ ἥσυχος καὶ ἀθόρυβος λόγιος καὶ μετὰ θέρμης ὑπηρέτησεν ὅπου ἠδύνατο τὰ ἐθνικὰ τῆς Ἑλλάδος συμφέροντα ὁ Μακεδὼν ἀνήρ.

Μεταξὺ πάντων τῶν μέχρι τοῦδε—πλὴν τοῦ Κοραῆ καὶ Μουσούρου—ἀναφερομένων ἵσταται ὡς «ἀετὸς ἐν νεφέλαις» ὁ ἐξ Ἀμφίσσης *Κωνσταντῖνος Κόντος* (1834—1909). Εἶναι κατ' οὐσίαν διάδοχος καὶ συμπληρωτὴς τῶν γνωμῶν τοῦ Κοραῆ. Ἐκπαιδευθεὶς ἐν Ἑλλάδι καὶ εἶτα ἐν Ὁλλανδίᾳ ἀπέκτησεν εὐρύτερον φιλολογικὸν ὁρίζοντα κυρίως ἕνεκα τῆς γνωριμίας καὶ συνεργασίας αὐτοῦ μετὰ τὸν Cobet, τὸν διάσημον Ὁλλανδὸν κριτικὸν καὶ γραμματικόν. Ἤδη ἐν Ὁλλανδίᾳ ἤρχισεν ἐκδίδων τὸν «Λόγιον Ἑρμῆν», ἔνθα οὐ μόνον οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς διωρθώνοντο καὶ ἐξητάζοντο, ἀλλὰ καὶ αὐστηρὰ ἐξέτασις ἐγίνετο τῶν φαινομένων τῆς νέας ἑλληνικῆς, οἱ δὲ ἐσφαλμένην ἐξ ἀγνοίας εἴτε συνηθείας κάμνοντες αὐτῆς χρῆσιν ἀνηλεῶς κατεκρίνοντο καὶ ἠλέγχοντο, ὅσον καὶ ἂν ἦσαν τὰ ὀνόματά των περίβλεπτα ἐν τῷ τότε ἑλληνικῷ κόσμῳ τῶν γραμμάτων. Ὁ Ἀσώπιος, ὁ Δ. Βερναρδάκης, ὁ Α. Ραγκαβῆς, ὁ λεξικογράφος Σπ. Βυζάντιος καὶ ἄλλοι ἔτυχον αὐστηροτάτου κριτοῦ, ὅστις πέραν ἴσως τῶν ἐσκαμμένων διὰ τὰ γραμματικὰ ὅρια προχωρῶν ἐταύτιζε ἢ ἐζήτει νὰ ταυτίσῃ τὰς γραμματικὰς ταύτας παρατηρήσεις πρὸς τὴν φιλολογίαν ἢ καὶ τὴν καθόλου ἐπιστήμην καὶ μόρφωσιν. Τὸ σπουδαιότατον τῶν ἔργων του, αἱ «Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις» (1883), παρέσχε μεγίστην συμβολὴν εἰς τὴν ὀρθὴν χρῆσιν τῆς γραφομένης (ἐνίοτε μάλιστα καὶ τῆς ὁμιλουμένης) νεωτέρας ἑλληνικῆς, ἀλλὰ πλεῖσται ὅσαι εἶναι αἱ ἄλλαι γραμματικαὶ καὶ κριτικαὶ μελέται αὐτοῦ αἱ καταχωρισθεῖσαι κυρίως ἐν τῇ «Ἀθηνᾷ» (ἰδιαιτέρως ἐξαίρω τὰς εἰς τὴν τότε ἀνακαλυφθεῖσαν Πολιτείαν τῶν Ἀθηναίων τοῦ Ἀριστοτέλους κριτικὰς καὶ γραμματικὰς συμβολάς του), ἀλλὰ καὶ παλαιότερον εἰς τὸν «Σωκράτη», «Πανδώραν», «Ἐφημερίδα τῶν φιλομαθῶν» κτλ. Ὁ Κόντος ἦτο χαρακτὴρ μειλίχιος, χαριέστατος εἰς τὴν συνδιάλεξιν, ἣν διήνθιζε πολλάκις δι' ἀπροσδοκήτων εὐφυολογημάτων καὶ χαριεντισμῶν, καὶ εἰς ἄκρον φιλόπατρις. Ἀπολέσας τὴν ὅρασιν, εἰργάζετο διὰ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ καὶ εἶτα καθηγητοῦ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ πανεπιστημίου Χ. Χαριτωνίδου, ὅστις πολλὰ καὶ ζῶντος τοῦ Κόντου καί τινα καὶ ἐκ τῶν καταλοίπων αὐτοῦ ἐξέδωκεν. Ἡ βιβλιοθήκη του, δωρηθεῖσα εἰς τὴν Ἐπιστημονικὴν Ἑταιρείαν καὶ δι' αὐτῆς τώρα εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, παρέχει ἐπίδειξιν τῆς κολοσσιαίας αὐτοῦ ἐργατικῆς δυνάμεως, ἣν καὶ μόνην ἐκ τῶν σημειώσεων τῶν περιθωρίων τῶν βιβλίων αὐτοῦ δύναταί τις νὰ θαυμάσῃ. Ὡς πρὸς τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ τὴν ἐπ' αὐτὸ ἐπίδρασιν τοῦ Κόντου παρατηρητέον ὅτι ἐδόθη μὲν διὰ τῶν Γλωσσικῶν παρατηρήσεων (τὰς ὁποίας, ὡς ἐλέχθη, ὁ Δημ. Βερναρδάκης ἐζήτησεν αὐστηρῶς καὶ ἀνωνύμως νὰ ἐλέγξῃ διὰ τοῦ «Ψευδαττικισμοῦ ἐλέγχου» ἐν Τεργέστῃ 1883) ὤθησίς τις πρὸς εὐρυτέραν χρῆσιν αὐστηρᾶς καθαρευούσης ἔν τε τῷ γραπτῷ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ προφορικῷ λόγῳ, ἀλλὰ ἡ ὤθησις αὕτη, συνδυασθεῖσα ὑπὸ μαθητῶν κυρίως τοῦ Κόντου πρὸς ἄκαιρον ἀρχαϊσμόν, προεκάλεσε τὴν εἰς τὸ μέσον ἐμφάνισιν τοῦ Χίου *Ἰω. Ψυχάρη*, ἀρχηγέτου γενομένου τῆς κατὰ τῆς ἀρχαϊζούσης γλώσσης ἀντιδράσεως καὶ ἄκρου ὑποστηρικτοῦ τῆς δημώδους εἰς ὅλας τὰς ἐκφάνσεις τοῦ βίου. Ὁ Κόντος, ἀναντιρρήτως, εἶναι εἷς τῶν σπουδαιοτάτων ἐκπροσώπων τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐν τῇ ἀπελευθερωθείσῃ Ἑλλάδι. Συγχρόνως σχεδὸν πρὸς τὸν Κόντον διωρίσθη ἐν τῷ πανεπιστημίῳ ὁ *Γεώργιος Μιστριώτης* (1840—1916), καταγόμενος ἐκ Τριπόλεως. Διὰ τῶν πολλῶν ἐκδόσεών του παρέσχε μεγάλην βοήθειαν εἰς τὴν κατανόησιν τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων εἰς εὐρύτερον κύκλον Ἑλλήνων μαθητῶν ἢ καὶ διανοουμένων. Ἴσως ἡ πρώτη ἐργασία του περὶ τοῦ ὁμηρικοῦ ζητήματος «Ἱστορία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν» (ἐν Λειψίᾳ 1867) νὰ παρέμεινε καὶ ἡ φιλολογικωτέρα καὶ σπουδαιοτέρα διὰ τοὺς χρόνους της. Ἡ ἐργατικότης τοῦ ἐκ τῆς ἐργασίας ταύτης γενομένου καθηγητοῦ τοῦ πανεπιστημίου ὑπῆρξε μεγάλη. Πλὴν τῆς Ἰλιάδος τοῦ Ὁμήρου, ἐξέδωκε μετὰ σημειώσεων τὸν Σοφοκλέα, τὸν Θουκυδίδην καὶ πλεῖστα δράματα τοῦ Αἰσχύλου καὶ Εὐριπίδου, καθὼς καὶ πλείστους πλατωνικοὺς διαλόγους (ἐν οἷς τὸν Γοργίαν, Πρωταγόραν, Φαίδωνα) καὶ ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ξενοφῶντος τὰ «Ἀπομνημονεύματα» καὶ τὰ «Ἑλληνικά». Εἰς δύο τόμους ἐξέδωκεν Ἑλληνικὴν γραμματολογίαν ἀπὸ τῶν ἀρχαίων μέχρι καὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων (ἐν Ἀθήναις 1894—1897) ὁδηγούμενος καὶ βασιζόμενος ἐπὶ τῶν γερμανικῶν ἔργων τοῦ Bernhardy, Bergk, Christ καὶ Krumbacher. Ὅσον καὶ ἂν δὲν ἔχωσι πρωτοτυπίαν ἢ ἐπιστημονικὴν βαθύτητα τὰ ἔργα τοῦ πολυγράφου

Digitized by Google

δρός, ἐξακολουθοῦσι νὰ χρησιμεύωσιν ἀκόμη εἰς ἁπλουστέρας φιλολογικὰς μελέτας παρ' ἡμῖν. Σπουδαῖον διεδραμάτισε πρόσωπον κατὰ τοὺς ἀγῶνας περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, ὀπαδὸς ὢν τῆς ἄκρας καθαρευούσης, τὴν ὁποίαν καὶ ῥητορικῶς ἔγραφε (ἐθεωρεῖτο ὡς ῥήτωρ καὶ ἐξέδωκε καὶ εἰς ἓξ τόμους τοὺς «Ῥητορικοὺς λόγους» του). Δὲν ἐδίστασε μάλιστα πολλάκις νὰ τεθῇ καὶ ὡς ἀρχηγὸς διαδηλώσεων φοιτητικῶν ὑπὲρ τῆς γλώσσης ταύτης, εἴτε ἐπίδειξιν δυνάμεως μόνον ἐχουσῶν καὶ ἀπειλουσῶν τὴν κυβέρνησιν, εἴτε καὶ ζητουσῶν δημαγωγικῶς νὰ ἐκβιάσωσι τὴν ἀναγραφὴν τῆς γλώσσης ταύτης ὡς ἐπισήμου τοῦ κράτους γλώσσης. Ἡ ἰδέα πανσλαυϊστικῶν σχεδίων ἐν τῷ γλωσσικῷ ζητήματι πρὸς διάσπασιν τῆς ἑνότητος τοῦ ἔθνους ὑπῆρξεν εἰς αὐτὸν μόνιμος, ἐθεώρει δὲ ὀφελεῖς τοὺς μὴ πιστεύοντας ταύτην, ὡς καὶ ἐν τῷ δικαστηρίῳ ὑπεστήριξε.

Πολὺ διάφορος ἔκδοσις πλατωνικῶν διαλόγων εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ *Σπυρίδωνος Μωραΐτου* (γεννηθέντος τῷ 1848 ἐν Σκιάθῳ καὶ ἀποθανόντος ἐν Λειψίᾳ κατὰ τὸν Παγκόσμιον πόλεμον) διὰ τὴν Ζωγράφειον βιβλιοθήκην φιλοπονηθεῖσα. Σπουδάζων ἤδη ὡς ὑπότροφος τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλολογικοῦ Συλλόγου ὁ Μωραΐτης ἐν Γερμανίᾳ εἶχεν ὑποβάλει ἐναίσιμον διατριβὴν ἐν Λειψίᾳ (1874) «Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα τροφῆς καὶ παιδείας». Ἐξέδωκεν (ἐν Ἀθήναις) τῷ 1905 τὸν πρῶτον τόμον, εἶτα τῷ 1908 (ἐν Λειψίᾳ) τὸν δεύτερον καὶ τῷ 1913 (καὶ αὐτὸν ἐν Λειψίᾳ) τὸν τρίτον τόμον τῶν πλατωνικῶν διαλόγων.

Ἀξιόλογος γραμματικὸς καὶ λεξικογράφος εἶναι ὁ ἐκ Κρήτης *Ἀντώνιος Γιάνναρης* (*Γιανναράκης* ἐγράφετο παλαιότερον, ζήσας 1852—1909). Σπουδάσας ἐν Βόννῃ καὶ Μαρβούργῳ καὶ ἀναλαβὼν διαφορώτατα ἀξιώματα μετὰ τὴν εἰς τὴν πατρίδα ἐπάνοδόν του (ὑπῆρξε γλωσσομαθέστατος), ἀπὸ τοῦ γυμνασιακοῦ καθηγητοῦ μέχρι τοῦ γραμματέως τῆς ἐξωτερικῆς ἀλληλογραφίας τοῦ διοικητοῦ τῆς Κρήτης Ἰωάννου Φωτιάδου, καὶ μέχρι τοῦ γραμματέως τοῦ ἀγγλικοῦ ἐν Χανίοις προξενείου ἐπὶ τῶν προξένων Sandwich καὶ Biliotti, δὲν παρημέλησεν εἴτε μὲ τὴν γραφίδα ὡς ἀνταποκριτὴς ἐν Κρήτῃ τῆς ἀγγλικῆς ἐφημερίδος Daily News, εἴτε καὶ μὲ τὸ ὅπλον ἀνὰ χεῖρας νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος του ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Διετέλεσε lecturer τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας ἑλληνικῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τῆς Σκωτίας (1896—1904). Πολλαὶ ὑπῆρξαν αἱ πολιτικαὶ περιπέτειαί του ἐν Κρήτῃ καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς αὐτονόμου ἀπελευθερώσεως τῆς Κρήτης. Ἐκ τῶν ἔργων του τὰ μὲν πολλὰ λεξικά του ἀναφέρονται εἰς τὸ περὶ λεξικογραφίας μέρος τοῦ παρόντος ἄρθρου, ἐκ δὲ τῶν ἄλλων μνημονευτέα ἐνταῦθα ἡ κριτικὴ πραγματεία του εἰς τὸ «Περὶ ὕψους» βιβλίον (1880), ἔπειτα ἡ περὶ τὸν «Ἐρωτόκριτον» σπουδαία ἐργασία του (1889), καὶ μάλιστα πάντων ἡ ἀγγλιστὶ ἐκδοθεῖσα «Ἱστορικὴ γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» («Historical greek grammar», 1897), ὑπαρχαιωθεῖσα μὲν ἤδη ἐν πολλοῖς, ἀλλ' ἀκόμη ἀνεκτίμητον βοήθημα ἀποτελοῦσα διὰ τὸ ὑλικόν της κυρίως, ὡς πρὸς τὴν μεσαιωνικὴν δὲ καὶ νεωτέραν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀπαραίτητον ἐφόδιον. Γραμματικὰς ἄλλας σχολικὰς ἢ καὶ διδακτικὰς ἔγραψε τῆς γερμανικῆς, τῆς γαλλικῆς καὶ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς, χαρακτηριζομένας διὰ τὴν ἀκρίβειαν καὶ ἀκριβολογίαν των, γνώρισμα τοῦτο καὶ τῶν λεξικῶν τοῦ ἄλλως ἐν πολλοῖς ἰδιορρύθμου ἀνδρός. Διαμένων ἐν Χανίοις ἐδημοσίευσε δύο συντόμους, ἀλλὰ ἐνδιαφερούσας μελέτας «Περὶ τῆς μεταδόσεως τῆς ἐν Κρήτῃ γεωργίας καὶ ἐμπορίας» (1906 καὶ «Ἡ δημοσία παιδεία ἀρχαιόθεν μέχρι σήμερον» (1908), μελέτην, ἣν ἐδημοσίευσεν ὡς γενικὸς ἐπιθεωρητὴς τῶν σχολείων τῆς τότε αὐτονόμου πατρίδος του Κρήτης. Παρὰ τὸν Γιάνναρην ἂς μνημονευθῇ καὶ ὁ γλωσσολόγος *Γεώργιος Τσερέπης*, οὗ ἔχομεν ὠφέλιμον καὶ διὰ τὰ καθ' ἡμᾶς πρωτότυπον βιβλίον «Τὰ σύνθετα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης», ἐκδοθὲν (1902) εἰς τὴν «Βιβλιοθήκην Μαρασλῆ».

Συνέχειαν τοῦ Οὐλερίχου, Κουμανούδη καὶ Καστόρχη ἀποτελεῖ ὁ Κερκυραῖος *Σπυρίδων Βάσης* (1852—1912), εἷς τῶν σπουδαιοτάτων νέων Ἑλλήνων λατινιστῶν. Ἐπιστημονικῶς ἐξεπαιδεύθη ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Βόννῃ, Λειψίᾳ καὶ Βερολίνῳ, μαθητεύσας παρὰ τῷ Mommsen, Vahlen, Ribbeck, Bücheler καὶ ἄλλοις. Αἱ μελέται του ἀναφέρονται εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ ἀρχαιολογίαν τῶν Ρωμαίων, καθὼς καὶ εἰς τὴν ἑρμηνευτικὴν καὶ κριτικὴν τῶν τε Ρωμαίων καὶ Ἑλλήνων συγγραφέων. Τὸ σπουδαιότατον τῶν ἔργων του εἶναι ἡ ἐν τῇ Μαρασλείῳ βιβλιοθήκῃ ἐκδοθεῖσα καὶ μεγάλης ἀποδοχῆς καὶ ἐν Γερμανίᾳ τυχοῦσα «Ρωμαίων Πολιτεία» του (1903). Ὡς κριτικὸς καὶ γραμματικὸς (ἦτο μαθητὴς καὶ θαυμαστὴς τοῦ Κόντου) ὑπῆρξεν ὀξυνούστατος (Πλουτάρχου Ἠθικὰ καὶ ἄλλα δημοσιευθέντα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν τῇ «Ἀθηνᾷ»), τὸ δὲ πρᾷον καὶ καλοκάγαθον τοῦ ἤθους του προσείλκυε καὶ μαθητὰς καὶ φίλους εἰς τὸν λαμπρὸν ἄνδρα, πολλαχῶς ὅμως ἐν τῷ βίῳ δοκιμασθέντα.

Ἕνεκα τοῦ ὄγκου τῆς ἐργασίας του, ἔστω καὶ κατὰ μέγα μέρος ξένης πρὸς τὴν παροῦσαν ἐπισκόπησιν, δὲν δύναται νὰ παραλειφθῇ ὁ *Κωνσταντῖνος Σάθας* (1842—1914). Εἶναι εἷς τῶν πολυγραφωτάτων Ἑλλήνων μεσαιωνοδιφῶν καὶ ἐκδοτῶν κειμένων, ἰατρικὴν ἀρχικῶς σπουδάσας. Διαμείνας ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν ἐν Βενετίᾳ, ηὐτύχησε νὰ μελετήσῃ τὰ ἀρχεῖα τῆς πόλεως ταύτης, καρπὸς δὲ τῶν μελετῶν του τούτων ὑπῆρξεν ἡ ἑπτάτομος «Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη» (1872 ἑξ.), ἐν ᾗ ὑπάρχουσι χρήσιμα πολλὰ καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ὅλης ἑλληνικῆς γλώσσης. Σπουδαιότατον ἔργον του ἐπίσης εἶναι τὰ «Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας» εἰς ὀκτὼ τόμους (1880 ἑξ.). Μνημονευτέα ἐπίσης ἡ «Νεοελληνικὴ φιλολογία» μετὰ τοῦ παραρτήματος αὐτῆς, ἡ «Τουρκοκρατουμένη Ἑλλὰς» καὶ ἄλλα πολλά. Χαρακτηριστικὸν τῆς ὅλης ἐργασίας τοῦ Σάθα εἶναι ἡ ἀποθησαύρισις πλείστου ὑλικοῦ εἰς τὰ βιβλία του, τὰ ὁποῖα οὕτω διατηροῦσι πάντοτε φιλολογικὴν ἀξίαν.

Ἁπλῶς μόνον παραπέμπω ἐνταῦθα καὶ εἰς δύο ἄλλων λογίων τὰ ἔργα (ὡς μὴ συνεχόμενα πρὸς τὴν παροῦσαν ἐπισκόπησιν), τὰ τοῦ *Μιχ. Γεδεὼν* καὶ τοῦ *Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως*.

Ἀνὴρ πολυμεροῦς δράσεως ἦτο ὁ *Ἄγγελος Βλάχος* (1838—1920). Δὲν ὑπῆρξε μόνον λόγιος, λογοτέχνης καὶ φιλόλογος, ἀλλὰ καὶ διπλωμάτης καὶ πολιτικός. Ἡμᾶς ἐνδιαφέρουν ἐνταῦθα οὐχὶ τόσον τὰ πολλὰ λογοτεχνικά του ἔργα, ὅσον τὰ φιλολογικά του. Ἤδη εἰκοσιοκταετὴς ἐξέδωκε (1866) τὴν ἀξιόλογον μελέτην του «Τὸ ὁμηρικὸν ζήτημα», πέντε ἔτη βραδύτερον τὸ μικρὸν Ἑλληνογαλλικόν του λεξικόν, τὸ ὁποῖον ἐκδοθὲν βραδύτερον (1897) εἰς δευτέραν ἔκδοσιν, μὲ πλείστας προσθήκας καὶ συμπληρώσεις, ἀπετέλεσε νέον ὀγκῶδες βιβλίον, ἐσημείωσε δὲ διὰ τὴν ἀκρίβειάν του ἐποχὴν εἰς τὴν τοιαύτην λεξικογραφικὴν ἐργασίαν. Πλεῖσται εἶναι αἱ μεταφράσεις τοῦ λογίου τούτου ἐκ ξένων γλωσσῶν, γαλλικῆς, γερμανικῆς, ἀγγλικῆς, ἰταλικῆς, ἐξ ὧν ἐπιθυμῶ νὰ ἐξάρω ἐνταῦθα τὴν δίτομον μετάφρασιν τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος ὑπὸ Βαρθόλδυ (1873) καὶ τὰ μαθήματα τῆς δραματολογίας τοῦ Girardin. Πρὸ παντὸς δι' ἡμᾶς μνείας ἀξία εἶναι ἡ καλὴ μετάφρασις τῶν δύο οἰδιποδικῶν δραμάτων τοῦ Σοφοκλέους. Τινὰ τῶν ᾀσμάτων τοῦ Χάϊνε καὶ Γκαῖτε μετέφρασε τόσον ἐπιτυχῶς, ὥστε ταῦτα ἀπέβησαν τώρα σχεδὸν ἑλληνικὰ δημοτικὰ ᾄσματα.

Εἰς τὰ ἀξιοσημείωτα φιλολογικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας ἐξεδόθησαν ἐν Ἑλλάδι, πρέπει νὰ καταταχθῇ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ *Ἀναστασίου Ζάκα* (ἔζησεν ἐν Σμύρνῃ, ἐδίδασκε δὲ ἐν τῇ Εὐαγγελικῇ σχολῇ) ἔκδοσις εἰς δύο τόμους τῶν λόγων τοῦ Λυσίου (ἐν τῇ Ζωγραφείῳ βιβλιοθήκῃ, 1902), τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον τοῦ ῥήτορος τούτου δὲν ἔχομεν ἀξίαν λόγου ἔκδοσιν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ γλώσσῃ (ἡ τοῦ Ἰασεμίδου εἰς δύο τεύχη ἔκδοσις λόγων τοῦ Λυσίου ἀποβλέπει μόνον εἰς γυμνασιακὴν χρῆσιν), ὅπως οὐδὲν τοῦ Ἰσαίου ἢ τοῦ Ὑπερείδου, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἐξεδόθη ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι.

Ὁ Ἠπειρώτης *Γεώργιος Ζηκίδης* (1852—1920) ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Κόντου καὶ δόκιμος γραμματικός. Παρέμεινε γυμνασιακὸς καθηγητὴς δι' ὅλου τοῦ βίου. Τὰ ἔργα του περιστρέφονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περὶ γραμματικὰ (καὶ ὀλιγώτερον περὶ κριτικὰ) ζητήματα. Τὰ σπουδαιότερα αὐτῶν εἶναι ἡ «Μεγάλη γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (1885), «Ἡ ὁμηρικὴ γραμματικὴ» (1889) ἣν συνέταξεν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁμηρικῆς γραμματικῆς τῆς van Leeuwen καὶ Mendes da Costa, ἡ ἐκτενεστάτη τῶν ὑπαρχουσῶν ἐν ἑλληνικῇ γλώσσῃ ὁμηρικῶν γραμματικῶν, τὸ πολύτιμον «Λεξικὸν ἁπάντων τῶν ῥημάτων τῆς ἀττικῆς διαλέκτου» (1888), καὶ τὸ νῦν χρησιμώτατον «Λεξικὸν ὀρθογραφικὸν καὶ χρηστικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (6' ἐκδ. 1924). Ἐξέδωκεν ἐπίσης τὰ τρία πρῶτα βιβλία τοῦ Θουκυδίδου μὲ ἐκτενῆ ὑπομνήματα (ἔχει ὡς βάσιν τὴν ἔκδοσιν Poppo-Stahl), τὸν Κρίτωνα καὶ Ἀπολογίαν τοῦ Πλάτωνος καί τινα τοῦ Ξενοφῶντος καὶ Πλουτάρχου, τὰ τελευταῖα ταῦτα κυρίως διὰ σχολικὴν χρῆσιν.

Ὁ *Νικόλαος Πολίτης*, ἐκ Καλαμῶν (1852—1921), εἶναι γνωστὸς ὡς μυθολόγος καὶ συλλογεὺς καὶ ἐκδότης νεωτέρου ἑλληνικοῦ λαογραφικοῦ ὑλικοῦ (παροιμίαι, παραδόσεις), τοῦ ὁποίου τὴν ἔκδοσιν δὲν ἠδυνήθη νὰ φέρῃ εἰς πέρας, θεμελιώσας αὐτὴν ἐπὶ εὐρυτάτων βάσεων. Ἐκ τῶν φιλολογικῶν ἔργων του μνημονευτέα τὰ «Τρία εἰσαγωγικὰ μαθήματα εἰς τὴν Ἀριστοτέλους Ἀθηναίων Πολιτείαν». Ἵδρυσε (1909 ἑξ.) τὸ περιοδικὸν «Λαογραφία», τὸ ὁποῖον μετὰ τὸν θάνατόν του παρέλαβεν ὁ Στίλπων Κυριακίδης. Στηριχθεὶς εἰς τὸ «Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον» τοῦ Γεωργ. Χατζιδάκι, ἵδρυσε τὸ «Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον» (ἀμφότερα νῦν ὑπάγονται εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν). Ἐκ τῶν ἄλλων ἔργων του (εἶχε διορισθῇ καὶ εἰς ἐκπαιδευτικὰς διοικητικὰς θέσεις) μνημονευτέον ὅτι εἶχεν ἀναλάβει τὴν διεύθυνσιν τῆς συντάξεως τοῦ «Ἐγκυκλοπαιδικοῦ Λεξικοῦ» Μπάρτ καὶ Χίρστ, ἀλλὰ παρέμεινε μόνον ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν δύο πρώτων τόμων. Εἶναι ὁ πρῶτος ἐν Ἑλλάδι συναγωγεὺς τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας, τὴν ὁποίαν ἐζήτησε νὰ κατατάξῃ καθ' ὕλην ἐπὶ τὸ ἐπιστημονικώτερον. Μνημονευτέα ἐν τέλει ἡ ὑπ' αὐτοῦ γενομένη μετάφρασις μέρους τοῦ β' τόμου τῆς Ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας τοῦ W. Christ (ἐκ τῆς τρίτης ἐκδόσεως), τῆς ὁποίας τὸν πρῶτον τόμον (1900) καὶ μέγα μέρος τοῦ δευτέρου (1905) εἶχε μεταφράσει ὁ διευθύνων τὴν «Βιβλιοθήκην Μαρασλῆ» *Λύσανδρος Ι. Χατζῆ-Κώνστας*.

Συμπολίτης τοῦ Πολίτη ἦτο ὁ *Ἀνδρέας Σκιᾶς* (1861—1922), ὅστις εἶναι γνωστὸς μᾶλλον ὡς ἀρχαιολόγος ἢ ὡς φιλόλογος. Ἀποκλειστικῶς περὶ τὴν φιλολογίαν ἠσχολήθη μόνον κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του, ὅτε διωρίσθη καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου. Ἐκ τῶν φιλολογικῶν του ἔργων μνείας ἄξια εἶναι ἡ «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας κρητικῆς διαλέκτου» καὶ ἡ μετὰ τὸν θάνατόν του ἐκδοθεῖσα «Μετρική» του. Ἰδιαιτέρως μετέσχε τῶν πρὸς τὸν Κρουμπάχερ καὶ Ἰω. Ψυχάρην γλωσσικῶν ἀγώνων, ὑπερμαχῶν τῆς καθαρευούσης («Ὁ ἀληθὴς χαρακτὴρ τοῦ λεγομένου γλωσσικοῦ ζητήματος» 1904, καὶ ἄλλα), τὴν ὁποίαν διεκήρυττε, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν δημώδη, ζωντανὴν καὶ ὡς διαρκῶς τοιαύτην ὑπάρξασαν ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἔθνει. Ἡ νηφάλιος καὶ ἤρεμος κρίσις του καὶ ὁ εὐπρεπὴς τρόπος τοῦ συζητεῖν θὰ παραμένῃ πάντοτε ὑπόδειγμα ἀξιοπρεποῦς ἐπιστημονικῆς συζητήσεως.

Ἄλλος ἀρχαιολόγος παρασχὼν πολλὰς συμβολὰς εἰς ἑρμηνείαν καὶ κατανόησιν τοῦ ἀρχαίου βίου εἶναι ὁ ἐκ Μυκόνου νομισματολόγος *Ἰωάννης Σβορῶνος* (1863—1922). Ἀνὴρ μὴ τυχὼν συστηματικῆς φιλολογικῆς μορφώσεως, ἀλλὰ εὐφυὴς καὶ αὐτοδιδάκτως ἐκπαιδευθεὶς (ὡς καὶ τόσοι ἄλλοι: Α. Ραγκαβῆς, Στ. Κουμανούδης, Διον. Θερειανός), ἔγραψε γαλλιστὶ «Νομισματικὴν τῆς ἀρχαίας Κρήτης» βραβευθεῖσαν καὶ ἐξέδιδεν ἀπὸ τοῦ 1898 ὑπὸ τὸν διπλοῦν τίτλον «Journal International d'archéologie numismatique», «Διεθνὴς ἐφημερὶς τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας», χρησιμώτατον εἰς τὰς νομισματικὰς μελέτας περιοδικόν. Μνημονευτέον δὲ ὅτι μετέφρασεν ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ τοῦ V. Head τὴν Historia numorum («Ἱστορία τῶν νομισμάτων», 1898, τόμ. 1—2), χρησιμωτάτην ἀκόμη καὶ σήμερον διὰ τοὺς Ἕλληνας, ἂν καὶ τὸ ἀγγλικὸν πρωτότυπον ἐξεδόθη εἰς νέαν ἔκδοσιν πολλαχῶς βελτιωμένην.

Τελευταῖον ἔχω νὰ ἐξετάσω τὸν πρὸ ὀλίγου ἀποθανόντα συνάδελφον *Σῖμον Μενάρδον* (1872—1933). Ἐγεννήθη μὲν οὗτος ἐν Μυτιλήνῃ ἐκ πατρὸς Τηνίου καὶ μητρὸς Κυπρίας, ἀλλὰ ἀνατραφεὶς ἐν Κύπρῳ ἐθεώρει καὶ ὡμολόγει ἑαυτὸν ὡς Κύπριον. Αἱ νομικαί του σπουδαὶ δὲν τὸν ἐκράτησαν ἐπὶ πολύ, ἀφιερώθη μετὰ ταῦτα εἰς τὴν φιλολογίαν καὶ κατέλαβε διάφορα ἀξιώματα ἐν τῇ ἀγγλοκρατουμένῃ Κύπρῳ, τῷ δὲ 1903 ἐκλήθη ὡς ἔκτακτος καθηγητὴς (Lecturer, ἰδὲ ἐν τῇ «Μελέτῃ» 1911 τὴν πραγματείαν μου «Πανεπιστημιακαὶ ἐξηγήσεις») τῆς μεταγενεστέρας ἑλληνικῆς εἰς τὴν Ὀξφόρδην, ὁπόθεν μετεκλήθη εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις πανεπιστήμιον ὡς διάδοχος τοῦ Γ. Μιστριώτου. Ἡ κυρία του ἀσχολία ὑπῆρξε μᾶλλον ἡ μεσαιωνικὴ καὶ ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ φιλολογία, ἰδίως δὲ ἡ γραμματικὴ τῆς νεωτέρας τῆς Κύπρου διαλέκτου («Ἀθηνᾶ» τόμ. 6, 16, 22, 36 καὶ ἀλλαχοῦ), πρὸ πάντων δὲ εἰς τὸ «Τοπωνυμικὸν τῆς Κύπρου» («Ἀθηνᾶ» τόμ. 18) μᾶς ἔδωκεν ἔξοχον μελέτην τοῦ εἴδους τούτου. Μετέφρασε τὴν «Ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας» τοῦ Ἄγγλου Gilbert Murray, τὴν ὁποίαν καὶ ἔν τισι συνεπλήρωσε (βιβλίον γραμμένον μὲ χάριν, συγχρονιστικὸν πνεῦμα καὶ πρωτοτυπίαν ἀντιλήψεως καὶ ἐκθέσεως) καὶ ἑτοιμάζεται νῦν ἐκ τῶν καταλοίπων του ἡ ἔκδοσις τῆς «Ποιητικῆς» τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Μενάρδος ὑπῆρξε φύσις λεπτὴ καὶ ποιητική, ὄχι μόνον δὲ πλείστας ὅσας διαλέξεις περὶ νεωτέρων Ἑλλήνων ποιητῶν ἐδημοσίευσε (συνήθως ἀγγλιστί), ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ἐξέδωκε δύο συλλογάς, τὸν «Στέφανον», μεταφράσεις ἐκλεκτῶν τεμαχίων ἐξ ἀρχαίων ἢ μεταγενεστέρων Ἑλλήνων ποιητῶν (1924), καὶ τὰ «Ἐπιγράμματα» (1930), εἰς τὰ ὁποῖα μετὰ χάριτος καὶ ποιητικῆς εὐστροφίας ἐκφράζονται ἢ ὑποδηλοῦνται εὐχαὶ καὶ πόθοι του ἢ καὶ γενικώτεροι ἐθνικοὶ ἡμῶν πόθοι. Ὁ ἀνὴρ εἰργάζετο καὶ ἐθνικῶς ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις, ὑπῆρξε δὲ ὁ ἐπίσημος ῥήτωρ καὶ τοῦ πανεπιστημίου καὶ τῆς ἀκαδημίας εἰς πολλὰς ἑορτὰς καὶ χαρμοσύνους ἀφορμάς.

Ἰδιαιτέρας καὶ ἐξόχου μνείας ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλολογίας ἐν Ἑλλάδι πρέπει νὰ τύχῃ ὁ ἐκ Κρήτης γλωσσολόγος *Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις* (γεννηθεὶς τῷ 1848). Σπουδάσας ἐν Ἀθήναις φιλολογίαν ὑπό τε ἄλλους καὶ ἰδίᾳ τὸν Κόντον, βραδύτερον δὲ ἐν Γερμανίᾳ τὴν γλωσσολογίαν (ὑπὸ τοὺς B. Delbrück, Joh. Schmidt καὶ ἄλλους) ἐπανῆλθεν εἰς Ἑλλάδα καὶ ἔθεσε τὰ θεμέλια τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ φιλολογικῆς μελέτης καὶ ἐρεύνης τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς πλείστας διατριβὰς καὶ συγγράμματα, τῶν ὁποίων ἀφετηρία συγχρόνως καὶ βάσις δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἐν ἔτει 1892 γερμανιστὶ ἐκδοθεῖσα Einleitung in die neugriechische Grammatik. Τὸ βιβλίον τοῦτο ἐσημείωσεν ἐποχὴν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἐξέτασιν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσ-

Digitized by Google

σης. Εἰς τὰ ἔργα του ἔχουν ἐκτὸς τῶν γραμματικῶν καὶ γλωσσολογικῶν παρατηρήσεων καὶ πλεῖστα γνησίως φιλολογικὰ διδάγματα ἐγκατασπαρῆ, ἀγνοεῖ δέ τις πολλάκις ποῦ νὰ θέσῃ τὰ ὅρια τῶν γλωσσολογικῶν καὶ τῶν φιλολογικῶν του παρατηρήσεων, ὅρια βεβαίως πλειστάκις δυσδιάκριτα καὶ ρευστά. Ἀνήκει εἰς τοὺς κορυφαίους ἐπιστήμονας, οἵτινες μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἐφάνησαν καὶ παρ' ὅλην τὴν προβεβηκυῖαν ἡλικίαν του ἐξακολουθεῖ ἐργαζόμενος ἐπιστημονικῶς.

Τὴν φιλολογικὴν ἐπιστήμην καλλιεργοῦσι νῦν ἐν Ἑλλάδι, εἴτε καὶ ἐκ πανεπιστημιακῆς ἕδρας διδάσκοντες εἴτε καὶ ἄνευ αὐτῆς, οἱ *Γεώργιος Ιαρδίκας, Γ. Γρατσιᾶτος, Ἰωάννης Κακριδῆς, Ἰωάννης Καλιτσουνάκις, Χρῖστος Καπνουκάγιας, Νικόλαος Παππαδάκις, Ἐμμανουὴλ Πεζόπουλος, Ἐρρῖκος Σκάσσης, Ἰωάννης Συκουτρῆς, Ἀχ. Τζάρτζανος, Στέφανος Τραχίλης, Χ. Χαριτωνίδης, Ἀντώνιος Χατζῆς* καὶ εἴ τις ἄλλος. Ἐλπὶς δὲ ὑπάρχει νὰ ἀναζωπυρηθῇ τὸ φιλολογικὸν ἐνδιαφέρον καὶ διὰ τῆς σειρᾶς τῶν ἐκδόσεων Ἑλλήνων συγγραφέων, τὰς ὁποίας ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐπὶ τὸ πρακτικώτερον τώρα παρασκευάζει, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς γαλλικῆς συλλογῆς Budé.

Λεξικογραφία. Ἰδιαιτέρας ἀναγραφῆς ἀξία εἶναι ἡ ἐξέλιξις τῆς λεξικογραφίας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν. Πρὸ ταύτης εἶχεν ἤδη ἐκδώσει ὁ Θετταλομάγνης *Ἄνθιμος Γαζῆς* τὸ Ἑλληνικὸν Λεξικὸν εἰς τρεῖς τόμους (Βενετία 1809—1816), ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Γερμανοελληνικοῦ Λεξικοῦ τοῦ J. G. Schneider, τοῦ ἐκδοθέντος τὸ πρῶτον εἰς δύο τόμους τῷ 1797—1798. Τὸ λεξικὸν τοῦτο, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει καλὴ καὶ εὐπρόσδεκτος πολλάκις ἑρμηνεία τῶν λέξεων, ἐπανεξεδόθη εἰς δευτέραν ἔκδοσιν ἐν Βιέννῃ τῷ 1835 ἑξ. συνεργασίᾳ πολλῶν (Δ. Ἀλεξανδρίδου, Γ. Ρουσιάδου, Ν. Ἀργυριάδου, Γ. Μπούρη, Ν. Λωρέντη, Κ. Κοντογόνη, Δ. Ι. Ρέφ, καὶ Α. Κ. Γκαρπολᾶ) καὶ ἐπιστασίᾳ καὶ δαπάνῃ τοῦ Κωνσταντίνου Γκαρπολᾶ τοῦ Ὀλυμπίου καὶ Χριστοδούλου Ματακίδου τοῦ Σαμίου. Ἡ ἔκδοσις αὕτη δὲν περιέχει τὸ λεξικὸν τῶν κυρίων ὀνομάτων τοῦ *Νικ. Λωρέντη*, τὸ ὁποῖον συνεξεδόθη πρὸς τὸ ὅλον ἔργον εἰς τὴν τρίτην του ἔκδοσιν. Τὸ λεξικὸν τοῦτο τῶν κυρίων ὀνομάτων ἐξεδόθη κατ' ἀρχὰς ἰδιαιτέρως, βασίζεται δὲ ἐπὶ τοῦ ὁμοίου λεξικοῦ τῶν ἑλληνικῶν κυρίων ὀνομάτων τὸ ὁποῖον ἐξέδωκε (1832) ὁ ὁμηριστὴς G. Chr. Crusius. Εἶναι σχεδὸν ἁπλῆ τούτου μετάφρασις. Ὁ Γαζῆς ἐστηρίχθη ἐπὶ τοῦ λεξικοῦ τοῦ Schneider. Ὁ Κούμας γράφει περὶ τοῦ λεξικοῦ τοῦ Γαζῆ ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ ἰδικοῦ του λεξικοῦ ὅτι «κρίσεις, ἐτυμολογίαι, παραλλαγαὶ λέξεων, ἀμφιβολίαι, παραδείγματα εἶναι ὅλα τοῦ Σνεϊδέρου· οἱ κόποι ὅμως τοῦ Γαζῆ διὰ τὴν μετάφρασιν εἶναι μεγάλοι—ἔδωκεν ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς εἰς τὸ γένος του ὠφέλιμον λεξικὸν καὶ καλύτερον ἀφ' ὅσα εἴχαμεν ἕως τότε· ἤ, νὰ εἴπω κάλλιον, ἀπεκτήσαμεν λεξικὸν ἐνῷ δὲν εἴχαμεν ἀκόμη». Τοῦτο ὀρθῶς λέγει ὁ Κούμας, διότι τὸ λεξικὸν τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων *Γεωργίου Κωνσταντίνου* (Βενετία 1754) οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ μετάφρασις τῆς ἐπιτομῆς τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Ἑρρ. Στεφάνου ὑπὸ τοῦ Σκάπουλα εἰς τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν καὶ ἰταλικὴν (τὴν λατινικὴν παρέλαβε παρὰ τοῦ Σκάπουλα), ἡ δὲ καλουμένη Κιβωτός, τουτέστι τὸ μέγα Κουρετσεσμεῖον Λεξικόν, τὸ ὁποῖον ἐπεχείρησεν, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Θησαυροῦ τοῦ Στεφάνου νὰ ἐκδώσῃ ὁ Κρὴς ἰατρὸς *Ἰω. Βλαστός*, ἔμεινεν ἀτελές, ἐκδοθέντων μόνον τῶν πρώτων τεσσάρων τόμων (στοιχεῖα Α—Δ, 1819—1821). Ἡ περαιτέρω ἔκδοσις διεκόπη ἕνεκα τῆς Μεγάλης Ἐπαναστάσεως. Φαίνεται ὅτι ὁ πρῶτος συλλαβὼν τὴν ἰδέαν ἐκδόσεως μεγάλου ἑλληνικοῦ λεξικοῦ ἦτο ὁ *Δημήτριος Μουρούζης*, συνεργοὺς ἔχων τὸν *Ἀλέξανδρον Χαντζερῆν*, ὀσποδάρον τῆς Μολδαυΐας, καὶ τὸν μητροπολίτην Ἀδριανουπόλεως *Δωρόθεον Πρώϊον*. Ἀτελὲς ἐπίσης ἔμεινε καὶ τὸ ἐν Μονάχῳ κατὰ τὸν Passow ἐκδοθὲν (1828) ὑπὸ *Πέτρου Βέρου* καὶ *Ἰω. Μ. Ἰαννούλη* ἑλληνικὸν λεξικόν.

Μετὰ τὸ λεξικὸν τοῦ Γαζῆ πρέπει νὰ ἀναφέρω τὸ λεξικὸν τοῦ *Κωνσταντίνου Κούμα*, τὸ ἐκδοθὲν ἐν Βιέννῃ εἰς ἕνα τόμον τῷ 1826: «Λεξικὸν διὰ τοὺς μελετῶντας τὰ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων συγγράμματα κατὰ τὸ ἑλληνικογερμανικὸν τοῦ Ρεϊμέρου»· περιέχει μακρὰ λίαν ἐνδιαφέροντα διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, φιλολογικὰ προλεγόμενα. Ἐκθέτει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ τῆς ἑλληνικῆς λεξικογραφίας ἔν τε τοῖς παλαιοῖς χρόνοις καὶ ἀπὸ τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου μέχρι τῶν χρόνων του. Δὲν ἠκολούθησε τὸν Dillenius, ἀλλὰ τὸν Ἰωάννην Γοτλόβιον Σνεϊδέρον καὶ τῇ συμβουλῇ τοῦ Φρ. Αὐγ. Βὸλφ καὶ τὸν Φριδερῖκον Ρεϊμέρον (ὡς τοὺς καλεῖ) καὶ ἐκτενῶς τὰ κατὰ τὰ λεξικά των ἐκθέτει. Πρὸς δὲ τούτοις ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν καὶ τοῦ Πάσσοβ τὴν πρώτην ἔκδοσιν (1819—1823). Τὸ μετ' ἐπιμελείας τυπωθὲν λεξικὸν τοῦτο καὶ σήμερον ἀκόμη δὲν εἶναι ἄχρηστον. Ἔχει δὲ καὶ δύο ἄξια λόγου παραρτήματα, ὧν τὸ μὲν ἓν ἔχει λέξεις τῆς δημώδους μετ' ἀναφορᾶς αὐτῶν εἰς τὰ ἀρχαῖα ἄρθρα τοῦ λεξικοῦ, τὸ δὲ δεύτερον (618—636) ἔχει κατάλογον τῶν «λέξεων τῆς σημερινῆς γλώσσης, ὅσας ἐσημείωσεν ὁ Κοραῆς εἰς τὰς διαφόρους του ἐκδόσεις ἑλληνικῶν συγγραφέων» μετὰ τῆς σχετικῆς παραπομπῆς. Εἰς ταῦτα ἐπισυνάπτεται μετάφρασις ὑπὸ τοῦ Κούμα τῆς διατριβῆς τοῦ Fr. Spitzner περὶ προσῳδίας («Kurge Anweisung einer griech. Prosodie», 1823).

Σπουδαῖον βῆμα ἐν Ἑλλάδι ἐπετέλεσεν ἡ λεξικογραφία διὰ τῶν ἔργων τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου. Δὲν εἶχε συμπληρώσει ἀκόμη τὸ τεσσαρακοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του, ὅτε ἐξέδωκε (1835) τὸ «Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου μεθερμηνευμένης εἰς τὸ ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν καὶ τὸ Γαλλικὸν μετὰ γεωγραφικοῦ πίνακος τῶν νεωτέρων καὶ παλαιῶν ὀνομάτων», βιβλίον καὶ νῦν ἔτι χρησιμώτατον καὶ μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδός του. Ἴσως ὁ Βυζάντιος (ὡς διατείνονταί τινες) ἐχρησιμοποίησε καὶ ἄλλου συγγραφέως ὑλικὸν εἰς τὸ ἔργον τοῦτο. Ἀλλὰ τοῦτο χρειάζεται νὰ ἐξακριβωθῇ ἰδιαιτέρως. Μετ' αὐτὸ ἐξέδωκε τὸ Ἑλληνικὸν Λεξικόν του (1839): «Λεξικὸν ἐπίτομον τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ἐπὶ τῇ βάσει πάντων τῶν ἄχρι τοῦδε ἐκδεδομένων Ἑλληνικῶν Λεξικῶν», τὸ ὁποῖον εἰς πολλὰς γενεὰς Ἑλληνοπαίδων ἦτο τὸ μόνον βοήθημα διὰ τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας γλώσσης. Διακρίνεται διὰ τὴν σαφήνειαν τῶν ἑρμηνειῶν του, ὡς καὶ τοῦ Γαζῆ. Ἀλλὰ ἔχει πολλὰ γραμματικὰ σφάλματα. Εἰς πολλὰ ἐχρησιμοποίησεν ὁ Βυζάντιος τὸ ἑλληνικὸν λεξικὸν τοῦ Γάλλου Alexandre. Εἰς τὴν δευτέραν, τὴν καὶ ἐπηυξημένην στερεότυπον πλέον, ἔκδοσίν του (1852), ἔλαβεν ὑπ' ὄψει κατὰ μέγα μέρος καὶ τὴν νέαν ἔκδοσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Θησαυροῦ τοῦ Στεφάνου ὑπὸ Dindorf καὶ Hase, προσέθεσε δὲ καὶ σύντομον λεξικὸν τῶν ἑλληνικῶν κυρίων ὀνομάτων. Νέον σπουδαῖον σταθμὸν εἰς τὴν ἑλληνικὴν λεξικογραφίαν ἐσημείωσεν ἡ ἔκδοσις δύο λεξικῶν τοῦ *Ἀθαν. Σακελλαρίου* καὶ τοῦ *Μιχ. Κωνσταντινίδου*. Ὁ Ἀθανάσιος Σακελλάριος, ὁ γνωστὸς συγγραφεὺς τοῦ διτόμου περὶ Κύπρου ἔργου «Τὰ Κυπριακὰ» (Ἀθῆναι 1868, β' ἐκδ. 1890—1891) λαβὼν ὡς βάσιν τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τοῦ λεξικοῦ τοῦ Γουλιέλμου, Πάπε, ἐξέδωκε τὸ Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς δύο κατ' ἀρχάς, εἶτα δέ, εἰς τὰς ἄλλας ἐκδόσεις, εἰς τρεῖς τόμους. Πλὴν τοῦ Πάπε ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν καὶ ὁ Θησαυρὸς τοῦ Στεφάνου, πρὸ πάντων δὲ τὸ λεξικὸν τοῦ Πάσσοβ καὶ ἡ Συναγωγὴ τῶν ἀθησαυρίστων λέξεων τοῦ Στεφ. Κουμανούδη. Κατὰ τὴν τετάρτην ἔκδοσιν (1887) ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ ἑλληνικὸν λεξικὸν τῶν Ἄγγλων Liddell καὶ Scott. Συντόμως ἐξητάσθησαν τὰ κύρια ὀνόματα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ Λεξικοῦ τῶν κυρίων ὀνομάτων τοῦ Πάπε. Εἰς τὴν μεγάλην ταύτην ἐργασίαν ὁ Σακελλάριος εἶχε πολλοὺς βοηθοὺς ἰδίᾳ κατὰ τὴν πρώτην ἔκδοσιν (οὗτοι εἶναι οἱ Ἐμμ. Γαλάνης, Α. Ἀντωνιάδης, Ν. Γεωργιάδης, Ν. Νικοκλῆς, Ν. Χαλκιόπουλος, Π. Ραζέλος, Εὐστ. Σταθάκης, ὁ μεταφράσας καὶ τὸ «Συντακτικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» τοῦ Ραφαὴλ Kühner, ὁ Μιχαὴλ Δέφνερ, Ἰ. Δημητριάδης, Ἰ. Πρωτόδικος, Πολύβ. Α. Σακελλάριος καὶ Δημ. Ἰω. Ὀλύμπιος, ὁ μεταφράσας βραδύτερον, 1893, τὸ Ὁμηρικὸν λεξικὸν τοῦ Autenrieth). Τὸ λεξικὸν τοῦτο τοῦ Σακελλαρίου ἔθεσε τὰς ἐν Ἑλλάδι φιλολογικὰς σπουδὰς ἐπὶ συστηματικωτέρας καὶ ἐπιστημονικωτέρας βάσεως, παραμένει δὲ πάντοτε ἀναγκαιότατον βοήθημα. Ἰσάξιον πρὸς τοῦτο εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ *Ξενοφ. Μόσχου* μεταφρασθέν, τῇ ἐπιστασίᾳ δὲ καὶ ἐπιμελείᾳ τοῦ *Μιχαὴλ Κωνσταντινίδου* εἰς 4 τόμους ἐκδοθὲν Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τῶν Ἄγγλων Henry G. Liddell καὶ Robert Scott. Τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀγγλικοῦ πρωτοτύπου ἐκθέτει ὁ καθηγητὴς Henry Stuart Jones ἐν τῷ προλόγῳ τῆς νέας τοῦ λεξικοῦ ἐκδόσεως, τὴν ὁποίαν ἀπὸ τοῦ 1925 καὶ ἐντεῦθεν τῇ βοηθείᾳ ἄλλων τε καὶ τοῦ Roderick Mc Kenzie, ἐκδίδει μετὰ πλείστων καὶ ἀξιολόγων προσθηκῶν. Ἡ ἔκδοσις αὕτη ἔχει ἤδη φθάσει μέχρι τῆς λέξεως «περίφουρνος». Οὕτω οἱ Ἄγγλοι εἶναι κατὰ τοῦτο εὐτυχέστεροι καὶ ἐπιμονώτεροι τῶν Γερμανῶν, διότι ἡ ἐπιχειρηθεῖσα ὑπὸ τούτων τῷ 1912 ἐπανέκδοσις τοῦ λεξικοῦ τοῦ Passow τῇ ἐπιμελείᾳ τοῦ Γουλιέλμου Crönert καὶ βοηθείᾳ καὶ ἄλλων (P. Maas, Karl Mittelhaus, Wolf Aly, Ernst Fraenkel, Johannes Kalitsunakis κτλ.) ἐσταμάτησε (1914) μόλις εἰς τὸ τρίτον τεῦχος, εἰς τὴν πρόθεσιν ἀνά. Παρατηρητέον ὅμως ὅτι ἡ βάσις ἐφ' ἧς ἐστερεοῦτο ἡ ὑπὸ τοῦ Crönert νέα ἔκδοσις τοῦ Passow ἦτο τριπλασία τῆς νῦν γινομένης ἐκδόσεως τοῦ Liddell καὶ Scott ὑπὸ τοῦ Jones. Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ τὸ Ἑλληνοαγγλικὸν λεξικὸν τῶν Liddell καὶ Scott ἀρχικῶς (1843) εἶχεν ὡς βάσιν τὸ λεξικὸν τοῦ Franz Passow, καὶ ἔφερεν ὄντως καὶ εἰς τὰς τρεῖς πρώτας ἐκδόσεις του καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Passow. Ἀλλὰ εἰς τὴν τετάρτην ἔκδοσιν (1855) παρελείφθη πλέον τὸ ὄνομα τοῦ Passow, διότι ἔγιναν τοιαῦται μεταβολαὶ καὶ συμπληρώσεις, ὥστε ἐθεωρήθη ὡς νέον ἔργον.

Ἡ ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ λεξικοῦ τῶν Liddell καὶ Scott ἐγένετο ἐκ τῆς ἑβδόμης ἐκδόσεώς του, ἀλλὰ μετὰ πολλῶν συμπληρώσεων, ἐκ διαφόρων νεωτέρων βοηθημάτων, οὕτω δὲ κατέστη τὸ πληρέστατον καὶ τελειότατον τῶν ὑπαρχόντων τώρα ἐν Ἑλλάδι λεξικῶν τῆς ἀρχαίας γλώσσης. Αἱ ἐτυμολογίαι του εἶναι ἀπηρχαιωμέναι, ἀλλ' ὁ μεταχειριζόμενος αὐτὸ δύναται, ὡς πρὸς τοῦτο, νὰ ἀνατρέχῃ εἰς τὸ ἐτυμολογικὸν λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τοῦ Prellwitz ἢ τοῦ Boisacq εἴτε διὰ πολλὰ καὶ εἰς τὴν γραμματικὴν Brugmann—Thumb—Schwyzer. Ὁ ἐκδώσας τὸ λεξικὸν Μιχαὴλ Κωνσταντινίδης οὐ μόνον συνεπλήρωσεν αὐτὸ διὰ νέου ὑλικοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰ καθωδηγήθη ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Κωνσταντίνου Κόντου. Ἐπίσης ἐχρησιμοποίησεν ἰδιαιτέρως τὰ ἔργα τοῦ ἀοιδίμου Ἀδαμαντίου Κοραῆ καὶ τὰ τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι.

Εἷς τῶν σπουδαιοτέρων λεξικογράφων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος εἶναι ὁ *Ἀντώνιος Γιάνναρης*. Συνέταξε τὸν «Μικρὸν θησαυρὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» εἰς δύο τόμους, ἐν ᾧ περιέχεται μετὰ συντομίας καὶ ἀκριβείας ὁ θησαυρὸς τῶν λέξεων τῆς ἀρχαίας γλώσσης, ἔπειτα δὲ δύο γερμανοελληνικὰ λεξικά, ἓν δίτομον ἐκδοθὲν ἐν Ἀννοβέρῳ (1883, τὸ ἐκτενέστερον τῶν ὑπαρχόντων μέχρι τῆς σήμερον) καὶ ἓν συντομώτερον, ἐκδοθὲν ἐν Ἀθήναις (1888). Σπουδαῖον εἶναι καὶ τὸ μικρὸν ἐν Λονδίνῳ ἐκδοθὲν (1895) «Ἀγγλοελληνικὸν λεξικόν» του διὰ τὴν μεθοδικότητα καὶ σαφήνειάν του. Περὶ τοῦ *Γεωργίου Ζηκίδου* ἐλέχθησαν ἀνωτέρω τὰ περὶ αὐτοῦ. Τὸ μικρὸν «Ὀρθογραφικὸν καὶ χρηστικὸν λεξικόν» του εἶναι ὠφέλιμον βοήθημα καὶ φιλολογικοῦ ἀλλὰ καὶ γενικωτέρου ἐνδιαφέροντος.

Ἐν παρόδῳ ἐν τέλει ἀναφέρω ὅτι ὡς διὰ τὴν λατινικὴν γλῶσσαν τὸ πρῶτον μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἐκδοθὲν λεξικὸν αὐτῆς ἦτο τὸ τοῦ *Ἑρρίκου Οὐλερίχου*, οὕτω διὰ τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν τὸ πρῶτον ἄξιον λόγου λεξικὸν ὑπῆρξε τὸ τῶν *Ἀλ. Ραγκαβῆ, Α Σαμουρκάση* καὶ *Ἰ. Νικολαΐδου τοῦ Λεβαδέως*, ἐκδοθὲν τῷ 1842 ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ γαλλικοῦ λεξικοῦ Λαβὼ καὶ τοῦ τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας (ἔκδοσις 1835). Αἱ γαλλικαὶ λέξεις ἑρμηνεύονται καὶ εἰς τὴν καθαρεύουσαν καὶ εἰς τὴν δημώδη ἑλληνικήν. Ἐπὶ τούτου ἐστηρίχθησαν εἶτα τὰ ἐκτενῆ γαλλοελληνικὰ λεξικὰ τοῦ *Κωνσταντίνου Βαρβάτη* (1860) καὶ τὸ πολλάκις ἀνατυπωθὲν τῶν *Σχινᾶ* καὶ *Λεβαδέως*. Λεξικογράφος ἄξιος λόγου (γαλλικῆς καὶ ἀγγλικῆς γλώσσης) εἶναι ὁ *Νικ. Κοντόπουλος*. Πολὺς γλωσσικὸς θησαυρὸς ἀπεταμιεύθη καὶ εἰς τὰ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἐκδοθέντα καὶ τὴν ζωτικότητα τοῦ ἡμετέρου ἔθνους καταφανῶς δεικνύοντα δύο μεγάλα ἐγκυκλοπαιδικὰ ἔργα, τὸ τοῦ *Ἐλευθερουδάκη* (1926—1932) καὶ ἡ «Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία» (1926—1934) τῆς ἐκδοτικῆς ἑταιρείας «Πυρσός».

Ἡ καλλιέργεια τῆς φιλολογίας ἐν Ἑλλάδι ὑπεβοηθήθη καὶ διὰ πολλῶν ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν, ἐξ ὧν σπουδαιότατον εἶναι τὸ καὶ νῦν ἐκδιδόμενον «Ἀθηνᾶ», τὸ ὄργανον τῆς ἐν Ἀθήναις «Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας». Τὴν ἑταιρείαν ταύτην ἵδρυσαν τῷ 1889, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς ἐν Γοτίγγῃ «Gesellschaft der Wissenschaften», οἱ *Κωνσταντῖνος Κόντος, Λουκᾶς Παλαϊωάννου, Παναγιώτης Καββαδίας, Ρήγας Νικολαΐδης, Σπυρίδων Βάσης, Γεώργιος Χατζιδάκις, Κυπάρισσος Στέφανος, Ἀντώνιος Οἰκονόμος* καὶ ἄλλοι, μὲ τὸν σκοπὸν τῆς καλλιεργείας τῶν ἐπιστημῶν ὑπὸ γενικωτάτην ἔποψιν (εἰς τοὺς πρώτους τόμους τῆς «Ἀθηνᾶς» ὑπάρχουσι καὶ μαθηματικαί, ἰατρικαὶ κλπ. διατριβαί), εἶχε λοιπὸν σκοπὸν ἡ «Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία» οἷον ἔχουσιν αἱ ἀκαδημίαι. Ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ ἡ «Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία» ἠναγκάσθη νὰ περιορισθῇ μόνον εἰς ἔργα φιλολογικοϊστορικοῦ περιεχομένου καὶ ἀνάλογοι εἶναι ἔκτοτε καὶ αἱ ἐν τῇ «Ἀθηνᾷ» δημοσιευόμεναι διατριβαί. Παλαιότερα καὶ γνωστότερα περιοδικά, γενικωτέρου μᾶλλον περιεχομένου, εἶναι ἡ «Πανδώρα», ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Φιλομαθῶν», ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» τοῦ Κ. Κόντου, ὁ «Φιλίστωρ» (1861—1863), τὸ «Ἀθήναιον» (1872—1882), ὁ «Παρνασσὸς» καὶ βραδύτερον ἡ «Ἐπετηρὶς τοῦ Παρνασσοῦ», τὸ περιοδικὸν «Ἑστία» καὶ εἴ τι ἄλλο. Εἰς ταῦτα ἔχει ἀποταμιευθῆ πλείστη ὅση ὕλη σχετικὴ πρὸς τὴν ἀρχαίαν, μεσαιωνικὴν καὶ νεωτέραν Ἑλλάδα καὶ εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο ἡ ἔκδοσις γενικοῦ εὑρετηρίου καθ' ὕλην τῶν περιοδικῶν τούτων. Πλὴν τῶν Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων πολλοὶ εἶχον σπουδάσει εἰς πανεπιστήμια τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ἔχουσι γράψει εἰς τὰ περιοδικὰ αὐτὰ καὶ πολλοὶ ξένοι λόγιοι εἴτε ἑλληνιστὶ εἴτε εἰς τὴν γλῶσσάν των.

Ὡς παλαιότερον νέοι ἐξ Ἑλλάδος μετέβησαν πρὸς σπουδὰς εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, πρὸς τοὺς Φριδ. Αὔγ. Βόλφ, πρὸς τὸν Boeckh, τὸν Γοδ. Hermann κτλ., οὕτω καὶ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις νεαροὶ ἐπιστήμονες φιλόλογοι μεταβαίνουσιν εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, Γαλλίαν, Ἀγγλίαν καὶ συνηθέστερον εἰς τὴν Γερμανίαν πρὸς εὐρυτέρας σπουδὰς καὶ τελειότερον ἐπιστημονικὸν καταρτισμόν. Ἀλλὰ καὶ ἐκ μόνου τοῦ ἐν Ἀθήναις ἐπιστημονικοῦ καταρτισμοῦ των πολλοὶ οὕτως ηὐδοκίμησαν καὶ προήχθησαν, ὥστε νὰ γίνωσι καθηγηταὶ τοῦ πανεπιστημίου, ἐξ οὗ καὶ μόνου τὴν ἐπιστημονικήν των μόρφωσιν ἠνέλησαν. Τοῦτο συνέβη καὶ ἐν τῇ φιλολογίᾳ καὶ ἐν ἄλλαις ἐπιστήμαις. Πρὸς τοὺς βυζαντινολόγους ἰδίᾳ Κάρολον Κρουμπάχερ (1859—1909) καὶ Αὔγουστον Χάϊζεμπεργ (1869—1930) καὶ πρὸς τοὺς φιλολό-

Digitized by Google

γους Φριδερῖκον Blass (1843—1907) καὶ Οὐλερῖχον Βιλαμόβιτς (1848—1931), βιογραφίαν τοῦ Βιλαμόβιτς ἐκτενεστέραν ἐδημοσίευσα ἐν τῇ «Ἀθηνᾷ» τόμ. 34) καὶ ἄλλους ἔν τε τῇ Γερμανίᾳ καὶ Γαλλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ, προσῆλθον πολλοὶ καὶ παρηκολούθησαν τὰς παραδόσεις αὐτῶν. Αἱ βυζαντινολογικαὶ μάλιστα καὶ μεσαιωνικαὶ σπουδαὶ προσείλκυσαν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας πολλούς, καὶ τὰ δύο περιοδικά, ἅτινα ἐκδίδονται νῦν ἐν Ἀθήναις διὰ τὰς μελέτας αὐτάς, τὰ «Βυζαντινὰ καὶ νεοελληνικὰ Χρονικά—Byzantinisch—Neugriechische Jahrbücher» τοῦ *Ν. Βέη* (ἐξεδόθησαν 1920 ἐν Βερολίνῳ, ἀπὸ τοῦ 1926 συνεχίζονται ἐν Ἀθήναις) καὶ ἡ «Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν» (ἀπὸ τοῦ 1924 καὶ ἑξῆς) τοῦ *Φαίδωνος Κουκουλέ*, μαρτυροῦσι πόσον αἱ μελέται αὗται ἐθεμελιώθησαν ἤδη, ἔτυχον ἀποδοχῆς καὶ αὐτοτελῶς προάγονται. Γενικωτέρου φιλολογικοῦ καὶ ἱστορικοῦ περιεχομένου εἶναι τὸ περιοδικὸν «Ἑλληνικά» τὸ ὁποῖον ἀπὸ τοῦ 1928 ἐκδίδει ὁ «Σύλλογος τῶν Ὠφελίμων Βιβλίων» διὰ τοῦ *Γεωργίου Δροσίνη* ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῶν *Κων. Ἀμάντου* καὶ *Σ. Κουγέα*.

Καὶ ἀμφότερα δὲ τὰ ἑλληνικὰ πανεπιστήμια, τό τε τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸ τῆς Θεσσαλονίκης, ἐκδίδουσιν ἐπετηρίδα: (τὸ τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ 1904 ἑξ. καὶ ἀπὸ τοῦ 1925 Ἐπετ. Φιλοσοφ. Σχολῆς καὶ ἑξῆς, τὸ τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοῦ 1926), ἐν αἷς καταχωρίζονται διατριβαὶ κυρίως τοῦ διδάσκοντος προσωπικοῦ, καθηγητῶν, ὑφηγητῶν καὶ ἐπιμελητῶν αὐτῶν. Ἀπὸ τοῦ 1926 καὶ ἑξῆς ἡ νεοσύστατος «Ἀκαδημία Ἀθηνῶν» ἐκδίδει τὰ «Πρακτικὰ» αὐτῆς, ἐν οἷς (καθὼς καὶ εἰς τὰς «Πραγματείας» της) καταχωρίζονται καὶ διατριβαὶ τῶν φιλολογικῶν αὐτῆς μελῶν ἢ ἄλλων ὑπὸ μελῶν αὐτῆς παρουσιαζομένων εἰς τὴν Ἀκαδημίαν. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ ἀναφαίνονται προάγοντα καὶ ἐρευνῶντα, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἰδίους τοπικοὺς ἐπιστημονικοὺς κλάδους. Ἀναφέρω τινά, καίπερ μὴ σχέσιν ἔχοντα ἄμεσον πρὸς τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν. Εἶναι ἡ «Χριστιανικὴ Κρήτη» (1912—1914) ἥτις ἐξεδίδετο ὑπὸ τῆς μητροπόλεως Κρήτης, διευθύνοντος τοῦ ἀειμνήστου *Στεφάνου Ξανθουδίδου*. Τὰ «Κρητικὰ (1933), τὰ «Ἠπειρωτικὰ Χρονικά», ἐκδιδόμενα προνοίᾳ τοῦ μητροπολίτου Ἰωαννίνων *Σπυρίδωνος Βλάχου* (1926 ἑξ.), τὰ «Θεσσαλικὰ Χρονικά» (1930 ἑξ.), τὸ «Ἀρχεῖον τοῦ Πόντου» (1928 ἑξ.), τὰ «Θρᾳκικὰ» (1928 ἑξ.).

Πρὸ παντὸς πρέπει νὰ μνημονευθῇ καὶ ἡ «Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς» (1837 ἑξ.) καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ 1915 καὶ ἑξῆς ἐκδιδόμενον ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας «Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον», τὰ ὁποῖα πολλαχῶς ἐν τῇ ἀρχαιολογίᾳ προάγουσι καὶ τὴν φιλολογικὴν γνῶσιν. Ἐκτὸς τούτων καὶ τὸ «Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας» (1883 ἑξ.) καὶ τὸ περιοδικὸν τοῦ ἄλλοτε ἐν Κωνσταντινουπόλει δράσαντος «Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου» (1861—1911), τοῦ ὁποίου τὰ τῆς ἱδρύσεως δύναταί τις νὰ ἴδῃ εἰς τὸ παράρτημα τοῦ 18ου τόμου «Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος. Εἰκοσιπενταετηρὶς 1861—1886, Κωνσταντινούπολις 1888». Ἀλλὰ καὶ ἡ «Διεθνὴς Ἐφημερὶς τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας» τὴν ὁποίαν ἐξέδιδεν (ἀπὸ τοῦ 1898 ἑξ.) ὁ *Ἰω. Σβορῶνος*, περιέχει πολλὰς συμβολὰς εἰς τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν.

Εἰς πάντα λοιπὸν τὰ ἀνωτέρω δύναταί τις νὰ εὕρῃ καὶ διατριβὰς ἐμμέσως σχέσιν ἐχούσας πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν φιλολογίαν καὶ τὰς μαθήσεις ταύτας ἐν τοῖς διαφόροις κλάδοις των πολλάκις ἀξιολόγως προαγούσας.

Κατεύθυνσίς τις ἰδιαιτέρα ἐν τῇ φιλολογίᾳ ἐν Ἑλλάδι δὲν ἀνεπτύχθη ἢ δὲν ἐξεδηλώθη σαφῶς ἕνεκα τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ τῶν φιλολόγων τῆς χώρας καὶ τῆς μὴ εἰσέτι ὡρίμου τάσεως πρὸς αὐτοτελῆ φιλολογικὴν ἐπιστήμην. Οἱ Ἕλληνες φιλόλογοι κολυμβῶσι συνήθως εἰς τὸ ρεῦμα τῶν ἑκάστοτε ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ ἰσχυουσῶν ἀρχῶν καὶ κατευθύνσεων. Τὴν μόνην ἐξαίρεσιν ἀπετέλεσεν ὁ ἀοίδιμος *Κωνστ. Κόντος* μετενεγκὼν εἰς Ἑλλάδα τὴν διὰ τοῦ *Κοβήτου* (Cobet) κυρίως δοξασθεῖσαν ὀλλανδικὴν σχολήν, τὴν περιοριζομένην, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τὴν γραμματικὴν καὶ κριτικὴν τῶν κειμένων ἐπεξεργασίαν καὶ λησμονοῦσαν πολλάκις τὰ πράγματα, τοσαύτας ὅμως ὑπηρεσίας παρασχοῦσαν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἑλληνικῶν κειμένων διὰ τῆς ἐργασίας ἐπιφανῶν Ὀλλανδῶν φιλολόγων (κυρίως εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους διὰ τῶν Cobet, Naber, Herwerden καὶ ἄλλων). Ἀλλὰ δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι σήμερον οἱ παρ' ἡμῖν φιλόλογοι καλλιεργοῦσι τὴν φιλολογικὴν ἐπιστήμην ἐν τῇ ἀρχαιολογικοϊστορικῇ κατευθύνσει, ἥτις φαίνεται αὐτῆς δεσπόζουσα σήμερον ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ, χωρὶς νὰ παραμελῆται καὶ ἡ γραμματικὴ καὶ κριτικὴ τῶν κειμένων ἐξέτασις. Ἡ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσα μακρὰ σειρὰ τῶν σπουδαιοτέρων μόνον φιλολόγων τοῦ ἡμετέρου ἔθνους δεικνύει πόσοι καὶ πόσον ἠσχολήθησαν περὶ τὴν μελέτην καὶ ἔρευναν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ Ῥώμης, φροντίζοντες, οὐχὶ πάντοτε εὐκόλως καὶ μὲ πρόχειρα μέσα, νὰ διδάξωσι τοὺς συγχρόνους καὶ τοὺς μετ' αὐτούς, ἵνα παρασκευασθῇ καλύτερον καὶ αἰσιώτερον τὸ μέλλον τοῦ ἀπελευθερωθέντος τμήματος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἀπὸ τὸ παρὸν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον αὐτοὶ ἔζησαν καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἦτο προωρισμένοι νὰ δράσωσι. Παρὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν καὶ ζήτησιν, πάντας τοὺς λογίους τούτους διέκρινε καὶ ἐνεψύχωνε καὶ αἴσθημα ἀκραιφνοῦς καὶ ἀδόλου φιλοπατρίας καὶ ἀγάπης πρὸς τὴν μικρὰν ἀλλὰ διαρκῶς αὐξανομένην καὶ αἰωνίαν Ἑλλάδα. Ἕδρων οὕτως, ἀδιάφορον ποῦ εὑρίσκοντο, εἴτε ἐν τοῖς στενοῖς ὁρίοις τοῦ ἐλευθέρου κράτους, εἴτε μεταξὺ τῶν ἀλυτρώτων ἀδελφῶν, εἴτε καὶ εἰς ἄλλας προηγμένας χώρας, ἔζων μὲ τὸν αὐτὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ τὴν κοινὴν πρὸς ὅλους τοὺς Ἕλληνας ἀγάπην. Οἱ Ἕλληνες φιλόλογοι, ἀπὸ τοῦ Κοραῆ καὶ ἐντεῦθεν, ἔχουσι καὶ τὸ μέγα προτέρημα, ὅτι δύνανται νὰ ἐξετάζωσι τὴν ὅλην ἑλληνικὴν φιλολογίαν, ἀπὸ τῶν ἀρχαίων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, ὥς τι ἑνιαῖον ὅλον καὶ συνεχόμενον δι' ἱστορικῶν δεσμῶν.

Ὅσον καὶ ἂν εἶναί τις δύσκολος, μικρολόγος καὶ μεμψίμοιρος, δὲν δύναται νὰ μὴ ἀναγνωρίσῃ ὅτι ἐν τῇ μιᾷ ταύτῃ καὶ μόνῃ ἐξετασθείσῃ πτυχῇ τῆς ἀνθρωπίνης δράσεως, τὸ ἔθνος ἐπετέλεσε σπουδαῖα βήματα προόδου. Παραλείπω τὰς μεγίστας προόδους τῆς ἀρχαιολογίας ἐν Ἑλλάδι, βοηθούντων βέβαια καὶ τῶν ξένων. Ἡ ἔρευνά των δὲν εἶναι τῆς προκειμένης ἐκθέσεως ἔργον. Ἂν πολλαχοῦ ἐσφάλη τὸ ἔθνος ἡμῶν ἢ περιέπεσεν εἰς μεθοδικὰ σφάλματα, δὲν δύναται τοῦτο οὔτε νὰ ἀποθαρρύνῃ τινὰ οὔτε νὰ παρεκκλίνῃ αὐτὸν ἀπὸ τῆς τάσεως πρὸς τὸν ὡρισμένον σκοπόν, τὸν διπλοῦν, ἐπιστημονικὸν καὶ ἐθνικόν, τὸν ὁποῖον πρέπει ἡ φιλολογία νὰ ἐπιδιώκῃ ἐν Ἑλλάδι. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη ἀποβαίνει σὺν τῷ χρόνῳ καὶ βοήθημα καὶ συμπλήρωμα τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς. Ἡ ἑλληνικὴ πρὸς τούτοις παράδοσις, αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, ἀποτελεῖ βαρὺ ἠθικὸν κεφάλαιον, τὸ ὁποῖον καὶ ἐν τῇ διαμορφώσει τῆς γλώσσης καὶ ἐν τῇ παρακολουθήσει τῆς ἐπιστήμης, ὑπὸ γενικωτάτην ἔννοιαν, δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ ἐπιδρᾷ εὐεργετικῶς. Οἱ μετὰ τὰς ἐν Ἑλλάδι σπουδάς των μετεκπαιδευόμενοι φιλόλογοι ἐν τῇ Δ. Εὐρώπῃ (καὶ ἡ κυβέρνησις εἶχεν εὐτυχῶς τοιοῦτο πρόγραμμα ἐγκρίνει πρὸς ἐτησίαν ἀποστολὴν ὡρισμένου ἀριθμοῦ ἐκ τῶν ἐν ἐνεργείᾳ φιλολόγων) πρέπει νὰ γνωρίσωσι τὴν φιλολογίαν πῶς αὕτη καλλιεργεῖται καὶ εἰς τὰς τρεῖς εὐρωπαϊκὰς χώρας, Γερμανίαν, Ἀγγλίαν καὶ Γαλλίαν. Ἑκάστη τῶν χωρῶν τούτων ἔχει τι τὸ ἰδιαίτερον καὶ τὴν ἰδιαιτέραν παράδοσιν ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ ἀρχαίου βίου, οὕτω δὲ πάντοτε θὰ ἀποκομίσωσι καλόν τι ἐκ τῆς μιᾶς χώρας, ὅπερ δὲν ὑπάρχει οὕτως ἐξαιρόμενον ἐν τῇ ἄλλῃ. Ἀλλὰ πρὸς δημιουργίαν αὐτοτελοῦς παρ' ἡμῖν φιλολογικῆς ἐπιστήμης χρειάζεται ὁ φιλόλογος νὰ αἰσθάνεται καὶ νὰ ἐφαρμόζῃ τὸ χρυσοῦν παράγγελμα τοῦ πατρὸς τῆς κλασσικῆς φιλολογίας Φρειδερίκου Αὐγούστου Βὸλφ «Labe Geist und wisse Geist zu erwecken» («Ἔχε πνεῦμα καὶ γνώριζε νὰ ἐξεγείρῃς πνεῦμα»).

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙΣ

Νεοελληνικὴ φιλολογία. *Ὅρος. Ἔννοια. Ἀντικείμενον.* Ὁ ὅρος νεοελληνικὴ φιλολογία διὰ τὴν δήλωσιν τῆς ἐπιστήμης, ἥτις σκοπεῖ τὴν ὁλοκληρωτικὴν μελέτην καὶ ἔρευναν καὶ παρακολούθησιν τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ γενικῶς, εἰδικώτερον δὲ τὴν ἱστορικήν, φιλολογικὴν καὶ αἰσθητικὴν διερεύνησιν καὶ ἀνασυγκρότησιν τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας, μάλιστα δὲ τῆς δημιουργικῆς, εἶναι νεώτατος καὶ μένει εἰσέτι ἀκαθόριστος καὶ συγκεχυμένος, ὅπως καὶ ἀδιαμόρφωτος εἶναι ἡ ἐπιστήμη, τὴν ὁποίαν ἐκφράζει. Ἐνῷ τὸ ἔργον τῆς ἐπιστήμης ταύτης, ἔστω καὶ ὑπὸ ὑποτυπώδη μορφὴν καὶ ἄνευ εἰδικῆς συγκροτήσεως καὶ μεθοδολογικῆς αὐτοτελείας, ἠσκήθη ἤδη ὑπὸ διαφόρους κατευθύνσεις καὶ πρὸς διαφόρους σκοπούς, ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς μεταβυζαντινῆς γραμματειακῆς ζωῆς, ἐνῷ πλεῖστοι ἀνεδείχθησαν εἰς διαφόρους κλάδους της ἐργάται καὶ μελετηταὶ αὐτῆς, αἱ συνθῆκαι, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἠσκήθη ἡ νέα ἐπιστήμη, ἐπέδρασαν σημαντικῶς ἐπ' αὐτῆς καὶ συνετέλεσαν ὥστε ἡ ἔννοιά της, ὅπως καὶ τὸ ἔργον της, νὰ παραμείνῃ μετέωρος καὶ ἀκαθόριστος καὶ νὰ συγχέεται ὁτὲ μὲν πρὸς τὴν ἐπιστήμην τῆς κλασσικῆς γραμματείας, ὁτὲ δὲ πρὸς τὴν νεωτέραν δημιουργικὴν γραμματείαν. Οἱ λόγοι τῆς συγχύσεως ταύτης εἶναι πολλοί, αὐτοὶ οὗτοι οἱ ὁποῖοι καθώρισαν τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς νέας ἐπιστήμης. Διὰ τοῦτο ἡ ἱστορία τοῦ ὅρου της εἶναι καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἐξελίξεως καὶ ἱστορικῆς της διαμορφώσεως. Ὁ Ζαβίρας, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, κατ' ἐπίδρασιν τοῦ κρατοῦντος τότε ἐν τῇ φιλολογίᾳ ἐγκυκλοπαιδικοῦ πνεύματος, ἐκάλεσε τὴν νέαν ἐπιστήμην *ἱστορίαν τῶν πεπαιδευμένων Ἑλλήνων*, περιλαμβάνων ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦτον ἅπασαν τὴν μετὰ τὴν ἅλωσιν εἰς βιβλία ἐκδοθεῖσαν γραμματείαν. Βραδύτερον ἐν τῷ «Λογίῳ Ἑρμῇ» τὸ ἔργον τοῦ Ζαβίρα τιτλοφορεῖται, κατὰ μετάφρασιν τοῦ γαλλικοῦ litterature (ὅπερ καὶ διὰ τοῦ *γραμματικὴ* ἀποδίδεται), *γραμματεία*, γίνεται δὲ προσπάθεια διακρίσεως τῆς δημιουργικῆς κλασσικῆς παραγωγῆς διὰ τοῦ ὅρου *ὑψηλοτέρα φιλολογία*. Ἔκτοτε ὁ ὅρος *φιλολογία* καθιεροῦται διὰ τὴν κλασσικὴν γραμματείαν καὶ διὰ τὰς κλασσικὰς σπουδὰς συγχρόνως, καὶ παρ' ὅλας τὰς συζητήσεις καὶ ἀποπείρας, πρὸς εἰσαγωγὴν νέου ὅρου, ἐπικρατεῖ διὰ τὴν ἀρχαιότητα, καθ' ἅπαντα τὸν ΙΘ' αἰῶνα καὶ μέχρι σήμερον, ἐπιδρᾷ δὲ καὶ ἐπὶ τῆς ὁρολογίας τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν.

Οὕτω *φιλολογία* κατὰ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος εἶναι καὶ ἡ λογοτεχνία καὶ ἡ ἐπιστήμη της, ματαίως δὲ προσπαθοῦν τινες, ὁ Κυπριανὸς ἰδίως κατ' ἀρχὰς καὶ ὁ Πανταζίδης κατόπιν, νὰ διακρίνουν τοὺς ὅρους *λογοτεχνία, φιλολογία, γραμματολογία*. Ἡ συνήθεια καὶ ἡ γενικὴ χρῆσις κατοχυρώνουν καὶ ἐγκαθιστοῦν τὴν σύγχυσιν ταύτην τῶν ὅρων, κατ' ἐπίδρασιν δὲ τὴν εἰσάγουν καὶ εἰς τὴν νεοελληνικὴν ἐπιστήμην. Ὁ Δεσιγάλας (1846), ὁ Βρεττὸς (1845), ὁ Σάθας (1868) φιλολογίαν καλοῦσι τὴν νεοελληνικὴν γραμματείαν, καὶ ἡ Abbot τῷ 1870 *μεταφράζει* τὸ litterature (γραμματεία) τοῦ Ἰακώβ. Ῥίζου Νερουλοῦ *ἱστορία γραμμάτων*, *γράμματα* δὲ ἀποκαλεῖ καὶ ὁ Κ. Παλαμᾶς τὰς ἐπὶ τῆς λογοτεχνίας κριτικὰς ἐπιστάσεις του. Ὁ Ψυχάρης, ὅστις ἦτο καὶ φιλόλογος καὶ λογοτέχνης, εἰσήγαγε, χωρὶς νὰ δυνηθῇ νὰ τὸν καθιερώσῃ, τὸν ὅρον *γραφτοδίφης* ἢ *φιλόλογος*, ἀντὶ τοῦ ἐπιστήμονος philologue, *φιλολόγος* ἀντὶ τοῦ δημιουργοῦ λογοτέχνου litterateur, «ἀφοῦ ἴσια —ἴσια ὁ φιλολόγος ἀνάγκη καμμιὰ δὲν ἔχει νὰ βασιστῇ στὰ γραφτὰ παρὰ ἡ σπουδή του κ' ἡ ἀγάπη του εἶναι ὁ λόγος ὁ ζωντανός». Ἀργότερον ὁ Σ. Μενάρδος ἐπρότεινε τὸν ὅρον *γραμματεία* διὰ τὴν λογοτεχνίαν, ὁ δὲ Δημ. Γληνὸς τὸν ὅρον *φιλολογικὴ ἐπιστήμη* διὰ τὴν φιλολογίαν. Παρὰ ταῦτα ὁ ὅρος *φιλολογία* ἐξηκολούθησεν ἐπικρατῶν μέχρι σήμερον καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς εἰδικοῖς, ὡς ἐκφραστικὸς τῆς λογοτεχνίας, ὡς ἐπὶ παραδείγματι παρὰ Ἠλ. Π. Βουτιερίδῃ («Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας») καὶ ἄλλοις. Αἱ κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν φιλολογικαὶ ἐργασίαι ἐπὶ τῆς λογοτεχνίας διέστειλαν κατ' οὐσίαν τὰς ἐννοίας ἐπιστήμης καὶ ἀντικειμένου. Ἐπικρατέστερος διὰ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἐν τῇ συνηθείᾳ σήμερον ὁ ὅρος *κριτικὴ (κριτικός)*, ὅσον δὲ διαφοροποιοῦνται τὰ φιλολογικὰ εἴδη καὶ ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία ἀποκτᾷ αὐτοτέλειαν καὶ αὐτοεξάρτησιν ἀπὸ τῆς δημιουργικῆς κριτικῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀπὸ τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ἀφ' ἑτέρου, καθιεροῦται ὁσημέραι ὁ ὅρος *νεοελληνικὴ φιλολογία*, καθ' ἣν ἔννοιαν χρησιμοποιεῖται ἀναφορικῶς μετὰ τὰς νέας λογοτεχνίας ὁ ὅρος philologie, literaturwissenschaft.

Ἀντικείμενον καὶ ἔννοια. Ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία, ὡς ἐπιστήμη, ἀνήκει εἰς τὸ συγκρότημα τῶν ἱστορικῶν ἐπιστημῶν, αἱ ὁποῖαι ἔργον καὶ σκοπὸν ἔχουσι τὴν μελέτην καὶ ἱστορικὴν ἀνασυγκρότησιν τοῦ πολιτισμοῦ εἰς ὅλας αὐτοῦ τὰς ἐκδηλώσεις, ἱστορικάς, πολιτικάς, κοινωνικάς, θρησκευτικάς, καλλιτεχνικὰς κλπ. Ἀντικείμενον δὲ εἰδικῶς ἔχει τὸν νεοελληνικὸν πολιτισμὸν εἰς τὰς δύο μεγάλας αὐτοῦ περιόδους, τὴν τῆς τουρκοκρατίας καὶ τὴν ἐλευθέραν, τὴν μετεπαναστατικήν. Καὶ ἡ ἐπιστημονική της συγκρότησις καὶ ἡ μεθοδολογία της ὁρίζεται καὶ ἐξάρταται ἐκ τῶν ἰδιαιτέρων συνθηκῶν, ἐκ τῶν εἰδικῶν προβλημάτων καὶ πεδίων ἐρεύνης καὶ μελέτης, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει ὁ νεοελληνικὸς πολιτισμὸς ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ συλλήψει. Εἶναι, κατὰ ταῦτα, ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία, κατ' ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν ἀρχαιομάθειαν καὶ ἀρχαιογνωσίαν, τὴν ἀναφερομένην εἰς τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν καὶ λατινικὸν πολιτισμόν, *νεομάθεια* καὶ *νεογνωσία*, ἐπιστήμη κατ' ἐξοχὴν νεοελληνική, ἡ ὁποία ἐρευνᾷ τὸν νεοελληνικὸν ἱστορικὸν βίον εἰς ὅλας τὰς ἐκφάνσεις καὶ εἰς ὅλας τὰς περιόδους, συνδεομένη δι' ἀρρήκτων δεσμῶν μετὰ τοῦ ἑκάστοτε παρόντος, τοῦ ὁποίου αἱ ἀξίαι λαμβάνουν ἔκφρασιν καὶ ζωήν, δύναμιν καὶ σημασίαν, συνείδησιν καὶ αὐτοτέλειαν, διὰ τῆς ἱστορικῆς των ἐξαρτήσεως καὶ διαφωτίσεως, τὴν ὁποίαν κυρίως σκοπεῖ ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία. Ἐφ' ὅσον ἱστορικοποιεῖται ὁ νεοελληνικὸς βίος καὶ αἱ πολιτιστικαί του ἀξίαι αὐξάνουν καὶ προάγονται, ἐπὶ τοσοῦτον διαφοροποιεῖται καὶ ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ εἰς τοὺς ἐπὶ μέρους εἰδικοὺς κλάδους. Ἔχει ἄρα καὶ σήμερον ἀκόμη ἡ νεοελληνικὴ ἐπιστήμη τὰς δυνατότητας τῆς διαφοροποιήσεώς της καὶ ἡ συστηματικὴ καλλιέργειά της ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ νέους κλάδους καὶ νέας εἰδικότητας, αἵτινες θὰ μελετοῦν ἀπὸ ἱστορικῆς, κοινωνικῆς, καλλιτεχνικῆς, δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου κλπ. ἀπόψεως, τὸν ἱστορικὸν νεοελληνικὸν βίον τεσσάρων περίπου αἰώνων. Θὰ δημιουργηθῇ κλάδος νεοελληνικῆς ἀρχαιολογίας π. χ., ὅπως ἤδη ἤρχισε δημιουργούμενος, ὅστις θὰ μελετήσῃ καὶ θὰ σπουδάσῃ ἐπιστημονικῶς τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν φύσιν τῶν εἰδικῶν ρυθμῶν, τῆς τέχνης, τῆς ἁγιογραφίας, τῆς ναοδομίας, ἀρχιτεκτονικῆς κλπ., κλάδος νεοελληνικῆς διαλεκτολογίας, νεολληνικῆς ἐπιγραφικῆς, νεοελληνικοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου κλπ. Εἰς τὸ συγκρότημα τῆς νέας, γενικῆς καὶ ἀδιαμορφώτου εἰσέτι νεοελληνικῆς ἐπιστήμης, εἰς τὴν συνάρτησιν τῶν καθολικῶν τούτων νεοελληνικῶν σπουδῶν, ἀνήκει καὶ ἡ φιλολογία, ἐπιστήμη τῆς νεοελληνικῆς προσωπικῆς

Digitized by Google

καὶ λαϊκῆς γραμματείας γενικώτερον, εἰδικώτερον δὲ τῆς δημιουργικῆς καὶ ἐντέχνου, ἥτις θὰ συγκροτηθῇ διαφοροποιουμένη σὺν τῇ καλλιεργείᾳ της, ἐξ ὅλων ἐκείνων τῶν ἐπὶ μέρους ἱστορικῶν, συστηματικῶν καὶ βοηθητικῶν ἐπιστημῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπαρτίζουν τὴν κατ' ἐξοχὴν διαμεμορφωμένην καὶ συγκεκροτημένην ἐπιστήμην, τὴν ἀρχαίαν φιλολογίαν, περιλαμβάνουσα συγχρόνως καὶ τοὺς κλάδους, οἱ ὁποῖοι ἀνάγονται εἰς τὰς εἰδικὰς φάσεις τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας, τὴν νεοελληνικὴν βιβλιογραφίαν ἐπὶ παραδείγματι κ.ἄ. Οὕτως ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία θὰ περιλαμβάνῃ ἐν τῇ ἐννοίᾳ της τὴν γραμματολογίαν μὲ τὰς βοηθητικάς της ἐπιστήμας (βιβλιογραφίαν, βιβλιολογίαν, ἐκδοτικήν, κριτικὴν κειμένων, ἑρμηνευτικήν, τὴν γλωσσικὴν γενικῶς, ἤτοι ἱστορίαν γλώσσης, γραμματικήν, λεξικογραφίαν κλπ.), τὴν μετρικὴν καὶ ποιητικὴν καὶ ὅλας τὰς βοηθητικὰς ἐπιστήμας (αἰσθητικήν, κοινωνιολογίαν, ἱστορίαν, λαογραφίαν κλπ.), τὰς ἐξυπηρετούσας τοὺς σκοπούς της.

Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Ἡ ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, δύναται, ἐκ τῆς φύσεως τῶν γενομένων ἐργασιῶν καὶ τοῦ πνεύματος καὶ τῶν σκοπῶν καὶ τῶν κατευθύνσεων αἱ ὁποῖαι ἐνέπνευσαν αὐτάς, νὰ διαιρεθῇ εἰς τέσσαρας μεγάλας περιόδους: α') τὴν περίοδον τῆς διασπορᾶς (1554—1750), β') τὴν περίοδον τῆς ἀναγεννήσεως (1750—1831), γ') τὴν ἱστορικὴν περίοδον (1831—1897), καὶ δ') τὴν ἐπιστημονικὴν περίοδον (ἀπὸ τοῦ 1897 μέχρι σήμερον). Ἑκάστη τῶν περιόδων τούτων ἔχει αὐτοτέλειαν καὶ διακρίνεται τῶν ἄλλων διὰ τὸ ἴδιον πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἐμπνέει τὴν ἐργασίαν της καὶ ὁρίζει τὰ διαφέροντά της, διὰ τὰς ἰδίας κατευθύνσεις της καὶ τὴν ὁμοιομέρειαν τῶν γενομένων ἐργασιῶν.

Α'. *Ἡ φιλολογία τῆς διασπορᾶς (1554—1750).* Εἰς τὰ πρόθυρα τῆς περιόδου ταύτης ἵστανται δύο ἀνθρωπισταὶ λόγιοι, ὁ Κερκυραῖος Νικόλαος Σοφιανὸς καὶ ὁ Γερμανὸς φιλόλογος Μαρτῖνος Κρούσιος (Crusius). Ἀμφότεροι ἐνδιεφέρθησαν διὰ τὴν σύγχρονον Ἑλλάδα καὶ ἐζήτησαν νὰ σπουδάσουν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ γραμματείαν. Αἱ ἀνθρωπιστικαὶ σπουδαί, αἱ εἰσαχθεῖσαι καὶ διδαχθεῖσαι ὑπὸ τῶν προσφύγων Ἑλλήνων ἐν τῇ Δύσει δὲν ἀπεκάλυψαν μόνον τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον, ἀλλ' ἐγέννησαν καὶ τὴν ἰδέαν τῆς ἱστορικῆς του συνεχείας καὶ τῆς ἀναζητήσεως τῆς διὰ τῶν αἰώνων σημερινῆς τύχης του.

Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα κινεῖται καὶ ὁ Σοφιανὸς καὶ ὁ Κρούσιος, ὅστις χαρακτηριστικῶς γράφει «Βουλοίμην γὰρ ἂν καὶ τῆς καινουργωθείσης ταύτης (γλώσσης) τῇ παλαιᾷ καὶ γνησίᾳ ἑλληνικῇ συνάπτειν καὶ οὐ καλὸν ἐμοί γε δοκεῖ τὰ ἀρχαῖα εἰδότα πη, τὰ παρὰ πόδας πάντη σχεδὸν ἀπαθῶς ἔχει». Οὕτως ὁ Κρούσιος ἐπέστελλε θερμὰς καὶ παθητικὰς ἐπιστολὰς πρὸς διαφόρους λογίους Ἕλληνας, ὡς τὸν Συμεῶνα Καβάσσιλαν, μάλιστα δὲ τὸν Θεοδόσιον Ζυγομαλᾶν, πρωτονοτάριον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ζητῶν διαφόρους πληροφορίας περὶ τῆς σημερινῆς καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος, ἰδίᾳ δὲ τῆς γλώσσης καὶ τῆς γραμματείας της. Ταύτας μετ' ἐπιμελείας καὶ ἰδίων σημειώσεων ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ ἔργον του «Turcograecia» (1554), τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ πολυτιμοτάτην πηγὴν της ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ τῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν πνευματικῆς γενικώτερον καταστάσεως. Ὁ Κρούσιος εἶναι ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος ἐγνώρισε τὴν δούλην Ἑλλάδα εἰς τὴν Εὐρώπην, ὁ πρῶτος μελετητὴς τῆς νέας ἑλληνικῆς, τὴν ὁποίαν ἐθεώρει ὡς συνέχειαν καὶ ἐν τῇ ἐξελίξει «καινουργωθεῖσαν» ἀπόγονον τῆς ἀρχαίας, ἐκδοὺς καὶ κείμενα εἰς ταύτην γεγραμμένα, ὡς π. χ. τὴν ὁμηρικὴν «Βατραχομυομαχίαν» κατὰ τὴν δημώδη μετάφρασιν τοῦ Δ. Ζήνου, εἶναι δὲ καὶ ὁ πρῶτος εἰσηγητὴς τῶν νεοελληνικῶν φιλολογικῶν σπουδῶν ἐν Εὐρώπῃ. Παραλλήλως, συγχρόνως πρὸς τὸν Κρούσιον, ἀλλὰ μὲ εὐρυτέρας ἐπιδιώξεις, ἐθνικὰς καὶ παιδαγωγικάς, εἰργάσθη ὁ Νικόλαος Σοφιανός, ὅστις συνέγραψε γραμματικὴν τῆς δημοτικῆς γλώσσης, μετέφρασε τὸν Πλούταρχον εἰς τὴν δημώδη καὶ συνέθεσε «Χάρτην γεωγραφικὸν τῆς Ἑλλάδος», ὅπου παραθέτει ἀντιστοίχως τῶν ἀρχαίων καὶ τὰ νέα τοπωνύμια. Εἶναι αὕτη ἡ πρώτη μελέτη τῶν τοπωνυμίων. Ὁ Σοφιανὸς ἤσκησε καὶ τὴν κριτικήν, ἐπεμβὰς εἰς τὴν σύγχρονόν του πνευματικὴν ζωὴν πρὸς καθοδήγησιν καὶ διαφώτισίν της. Πρὸς τοῦτο συνεκάλεσε τοὺς συγχρόνους του λογίους, εἰς οὓς ἀνεκοίνωσε τὰς γλωσσικάς του πεποιθήσεις, ἀποβλέπων εἰς τὴν ἐθνικὴν καὶ πνευματικὴν ἀναμόρφωσιν τῆς Ἑλλάδος. Κριτικός, ἀντιταχθεὶς πρὸς τὸν Σοφιανόν, ἐλέγξας σύγχρονα ἔργα ἢ ζητήσας νὰ ἐπηρεάσῃ συγχρόνους πνευματικὰς κατευθύνσεις, εἶναι καὶ ὁ σύγχρονος Ζακύνθιος Παχώμιος Ρουσᾶνος. Κριτικαὶ δὲ δέον νὰ θεωρηθοῦν αἱ μεταξὺ τῶν λογίων, Ἑλλήνων καὶ ξένων, ἀνταλλασσόμεναι ἐπιστολαί, τὰ ἐγκώμια, οἱ ἐπιτάφιοι λόγοι, οἱ δι' ἐπιγραμμάτων ἀμοιβαῖοι ἔπαινοι, αἱ εἰς στεφανηφορίας διδακτορικὰς ἐκδιδόμεναι ποιητικαὶ συλλογαὶ πρὸς τιμὴν καὶ ἔπαινον τῶν ἀναγορευομένων, αἱ ἀφιερώσεις, τὰ εἰς συγγράμματα κριτικὰ ἐπιγράμματα, ἀποτελοῦντα ἅπαντα σπουδαιοτάτας γραμματολογικὰς πηγὰς διὰ τὴν μετὰ τὴν ἅλωσιν γραμματείαν.

Ἡ μετὰ τὸν Κρούσιον νεοελληνικὴ φιλολογία, πλὴν τῶν ἀνωτέρω γραμματολογικῶν στοιχείων, διακρίνεται εἰς τρεῖς κατευθύνσεις. Ἡ πρώτη ἀσκεῖται ἀπὸ ξένους ἰδίως λογίους, φιλολόγους καὶ ἀνθρωπιστάς, οἱ ὁποῖοι μελετοῦν τὸ ἔργον καὶ τὴν πνευματικὴν δρᾶσιν τῶν Ἑλλήνων προσφύγων τῆς Δύσεως, οἵτινες ἀνέπτυξαν μεγάλην δραστηριότητα καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν των ἐθαυμάσθησαν καὶ ἐδοξάσθησαν ἐπὶ σοφίᾳ ἐν τῇ ξένῃ. Εἶναι ἡ φιλολογία τῶν Ἑλλήνων τῆς ἀναγεννήσεως. Μελετᾶται ὁ βίος καὶ τὸ ἔργον των, δίδονται ἐκτενεῖς καὶ λεπτομερεῖς πληροφορίαι περὶ τῆς δράσεώς των, τοῦ Ἰάνου Λασκάρεως, τοῦ Φραγκίσκου Πορτίου, τοῦ Μουσούρου, τοῦ Μιχαὴλ Σοφιανοῦ. Ἤδη ἐνωρὶς δημιουργεῖται ἀρκετὴ βιβλιογραφία, ἀποτελουμένη ἀπὸ ἐργασίας, μονογραφίας ἰδίως, ἐπὶ τῶν λογίων Ἑλλήνων τῆς Δύσεως, οὕτως ὥστε τῷ 1654, πλεῖστοι τούτων νὰ ἔχωσι περιληφθῆ καὶ εἰς λεξικὰ καὶ ἐγκυκλοπαιδείας τῆς ἐποχῆς, συγκαταλεγόμενοι μεταξὺ τῶν ξένων λογίων. Οὕτως ὁ Ἑλβετὸς Conradus Gesnerus τῷ 1654, εἰς τὸν ἱστορικόν του κατάλογον τῶν συγγραφέων (Universalis sive Catalogus omnium scriptorum locupletissimus in tribus linguis, Latina, Graeca et Hebraïca) περιλαμβάνει πλείσιους Ἕλληνας λογίους τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος καὶ τὰς περὶ τούτων γνώσεις, ἐξακολουθοῦν δὲ ἄλλοι ἀργότερον νὰ δίδουν περισσοτέρας καὶ πλέον ἀπηκριβωμένας πληροφορίας, εἰς ἄλλα παρόμοια ἔργα. Τοιαῦτα γενικὰ ἔργα καὶ λεξικά, σπουδαιότατα διὰ τὰς πληροφορίας τὰς ὁποίας δίδουν, εἶναι ἡ Pinacotheca imaginum illustratum doctrinae vel ingenii laude virorum Napoli 1678), ἡ τοῦ Isaac Bullard, Academie des Sciences et des Artes contenant les vies et les eloges des hommes illustres (ΙΔ', ΙΕ' καὶ ΙΣΓ' αἰῶνος) καὶ ἡ εἰς ταῦτα βασισθεῖσα, πλεῖστα δὲ νεώτερα στοιχεῖα καὶ συγχρόνους λογίους περιλαβοῦσα, Biographie Universelle τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Εἰς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν ἀνήκουν καὶ τὰ συστηματικὰ γραμματολογικὰ ἔργα, γραφέντα μὲ πνεῦμα ἀνθρωπιστικόν, εἰδικῶς δὲ περὶ Ἑλλήνων λογίων πραγματευόμενα, τοῦ Hodius, De Graecis illustribus linguae graecae litterorumque humaniorum restauratoribus, eorum vitis, scriptis et elogiis (Λονδῖνον 1742) καὶ τοῦ Crist. Fr. Boernerus, De doctis homminibus Graecis, litterarum graecorum in Italia instauratoribus (Lipsiae 1750) καὶ τὸ τούτων προηγηθὲν γενικώτερον ἔργον τοῦ Leo Allatius, Apes Urbanae (Ρώμη 1623), περιλαμβάνον βιογραφικὰς καὶ βιβλιογραφικὰς πληροφορίας περὶ τῶν λογίων τῆς περιόδου 1530—1630, οἵτινες ἤκμασαν ἐν Ρώμῃ, ἐν οἷς καὶ περὶ πλείστων Ἑλλήνων καὶ τοῦ Κρητὸς βιβλιολάθα Παπαδοπούλου. (Ἡ «Historia Gymnasii Patavini», Venetiis 1726, εἶναι σπουδαιοτάτη πηγὴ πρὸς μελέτην τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τῶν ἐν Ἰταλίᾳ λογίων.)

Δευτέραν φιλολογικὴν κατεύθυσιν ἀποτελοῦν ἐν τῇ περιόδῳ ταύτῃ οἱ λόγιοι, οἵτινες ἐκ λόγων ἐκκλησιαστικῶν καὶ δογματικῶν ἠσχολήθησαν μὲ τὴν πνευματικὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος. Εἶναι δὲ ἡ κατεύθυνσις αὕτη καὶ ἡ γονιμωτέρα διὰ τὸ πλῆθος τῶν γενομένων ἐργασιῶν καὶ ἡ σπουδαιοτέρα, διότι ἀναφέρεται εἰς τὰ ἐν Ἑλλάδι πράγματα. Ἡ ἔρις μεταξὺ καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων, ἡ ὑπὸ τῶν δυτικῶν ἀσκουμένη συστηματικὴ προσηλυτιστικὴ προπαγάνδα, εἰς ἣν ὀφείλομεν καὶ τὴν πρώτην ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τῇ θρησκευτικῇ διδασκαλίᾳ χρησιμοποίησιν δημωδεστέρων μορφῶν λόγου ἐξ ἀμφοτέρων τῶν παρατάξεων, καὶ ἰδίως ἡ προσπάθεια πολλῶν ἐξ αὐτῶν νὰ ἀποδείξουν τὴν Ἑλλάδα ἀποβαρβαρωθεῖσαν καὶ στερουμένην θρησκευτικῆς συνειδήσεως, οὕτως ὥστε νὰ ἔχῃ ἀνάγκην χειραφετήσεως καὶ κηδεμονίας διὰ τῆς προσαρτήσεώς της εἰς τὴν δυτικὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις προσπάθεια καὶ ὑπὸ πολλῶν λογίων ἀπαρνηθέντων τὸ πάτριον δόγμα ηὐνοεῖτο, ἤγαγε πολλοὺς τῶν ὀρθοδόξων λογίων νὰ δώσουν εἰκόνα τῆς τότε ἐν Ἑλλάδι καταστάσεως ἀπὸ πάσης ἀπόψεως, καὶ μάλιστα πνευματικῆς. Οὕτως ὁ ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τῆς Κανταβρυγίας καὶ εἶτα ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Ὀξωνίας τὰ ἑλληνικὰ γράμματα διδάξας Ἕλλην λόγιος Χριστόφορος Ἄγγελος (1575—1638) συνέγραψε «Περὶ τῆς καταστάσεως τῶν σήμερον εὑρισκομένων Ἑλλήνων» (Cantabrigia 1619), μεταφρασθὲν εἰς τὴν λατινικὴν καὶ ἐπανειλημμένως ἐκδοθέν, εἰς ὃ πλείστας πληροφορίας ἔδωσε καὶ περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι πνευματικῆς καταστάσεως καὶ εἰς οὗ τὴν τετάρτην ἔκδοσιν (Franequerae 1769) περιελήφθη καὶ ὁ ὑπὸ Φιλίππου τοῦ Κυπρίου συνταχθεὶς «Κατάλογος τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως». Ἐκ λόγων ἀντιρρητικῶν ὡρμήθη ὁ ἐκ Λαρίσης λόγιος Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος, ἀκμάσας περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου Status praesens ecclesiae Graecae (1714), ἔνθα ἐπιτιθέμενος κατὰ τοῦ Ἑρμάνου Φραγκίου, ὅστις μετὰ τῶν Ἑλλήνων λογίων Κολέτη καὶ Ἀναστασίου ἐξέδωκε (1710) ἁπλοελληνιστὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην, ὑπερησπίσθη τὴν ὑπόδουλον Ἑλλάδα κατηγορουμένην ἐπὶ ἀμαθείᾳ καὶ βαρβαρότητι. Ὁ Ἑλλάδιος, καίτοι μὲ τόνον ὑπερβολικὸν καί τινας ἀναποφεύκτους ἀνακριβείας, κατώρθωσε νὰ συγκεντρώσῃ πλείστας πολυτιμοτάτας πληροφορίας περὶ τῆς τότε καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος, εὐρύτατον δ' ἐποιήσατο λόγον περὶ τῶν τυπογραφείων, τῶν σχολείων, διδασκάλων καὶ διδασκομένων μαθημάτων, περὶ τῶν ἐπὶ παιδείᾳ διακρινομένων Ἑλλήνων περὶ γλώσσης κλπ. Βραδύτερον ὁ ἐκ Ναούσης Μιχαὴλ Ἀναστάσιος, ὅστις συνειργάσθη μετὰ τοῦ Γεσνέρου εἰς τὴν εἰς ἁπλοελληνικὴν μετάφρασιν τῆς Γραφῆς, ἐξέδωκεν ἔργον γενικωτέρου ἐνδιαφέροντος ὑπὸ τὸν τίτλον «Περιηγηματικὸν πυκτάτιον ἢ περιήγησις τῆς Εὐρώπης» (Amsterdam 1706), ἔνθα πολλὰς πληροφορίας ἔδωσε περὶ Ἑλλήνων λογίων καὶ τῆς πνευματικῆς των δράσεως, οἵτινες διέτριβον εἴτε ὡς σπουδασταὶ εἴτε μονίμως ὡς διδάσκαλοι ἢ ἐπαγγελματίαι εἰς τὰς διαφόρους πόλεις τῆς Εὐρώπης. Ἐκ γενικωτέρου δὲ ἐνδιαφέροντος, κυρίως συνεχείας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ὡρμήθη καὶ ὁ πολυΐστωρ ξένος φιλόλογος Φαβρίκιος, ὅστις μέσῳ τοῦ ἡγεμόνος Νικολάου Μαυροκορδάτου ἐπροκάλεσε (1720) διὰ τὴν «Ἑλληνικὴν βιβλιοθήκην» του τὴν συγγραφὴν πραγματείας περὶ τῆς τότε συγχρόνου ἑλληνικῆς γραμματείας ὑπὸ τοῦ Μοσχοπολίτου λογίου Δημητρίου Προκοπίου, γραμματέως τοῦ Μαυροκορδάτου. Ἡ πραγματεία αὕτη, ἀτελὴς καὶ πολὺ πρόχειρος, δίδει πολλὰς πληροφορίας περὶ Ἑλλήνων λογίων ἀκμασάντων ἰδίως ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα καὶ πρότερον καὶ εἶναι δι' ἡμᾶς συμπλήρωμα τῆς ἐργασίας τοῦ Ἑλλαδίου, ἐδημοσιεύθη δὲ ἐν τῷ XI τόμῳ τῆς Bibliotheca graeca τοῦ Fabricius ὑπὸ τὸν τίτλον «Σχεδίασμα τῶν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα λογίων Γραικῶν καὶ περί τινων ἐν τῷ νῦν αἰῶνι ἀνθούντων». Εἰς τὰς γραμματολογικὰς ταύτας ὑποτυπώσεις τῆς περιόδου ταύτης ἀνήκει καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ Καισαρίου Δαπόντε συνταχθεὶς «Ἱστορικὸς κατάλογος ἐπισήμων ἀνδρῶν», ἐκδοθεὶς ὑπὸ τοῦ Σάθα (Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη τόμ. Γ') καὶ ὁ τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου «Βίος Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ», ὅστις κατὰ διαταγὴν τοῦ ἡγεμόνος Νικολάου Μαυροκορδάτου συνέγραψε κατάλογον τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς Τετάρνης.

Ἀπὸ ἀντιθέτου ἀπόψεως προσεπάθησαν νὰ ἀποδείξουν τὴν χειρίστην πνευματικὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος πρὸ τοῦ Ἑλλαδίου μὲν ὁ Χῖος λόγιος καὶ εἰς τὸ καθολικὸν προσχωρήσας δόγμα Λέων Ἀλλάτιος, ὅστις διὰ τοῦ συγγράμματός του De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua consesione (Coloniae 1648), ἐπιτεθεὶς δριμύτατος, ὅπως ὁ Μαργόνιος, κατὰ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς δογματικῆς διαιρέσεως τῶν Χριστιανῶν, πλείστας πληροφορίας, διὰ τὸν ἱστορικὸν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἔδωσε περὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς πνευματικῆς της καταστάσεως καὶ ὁ κατὰ τοῦ Ἑλλαδίου ἐπεξελθὼν διαμαρτυρόμενος Ἰωάννης Gesnerus, ὅστις ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ ἀναιρέσῃ τὰ τοῦ Ἑλλαδίου, πλεῖστα ἐξ ἀντιθέτου περὶ τῆς πνευματικῆς καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος στοιχεῖα συνεκέντρωσε.

Εἰς τὴν τρίτην φιλολογικὴν κατεύθυνσιν ἀνήκει ἡ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀναπτυχθεῖσα ἐκδοτικὴ δρᾶσις, ἥτις συνωδεύετο μετὰ ὑποτυπώδους κριτικῆς τῶν κειμένων καὶ γραμματολογικῆς διαφωτίσεως. Ἀναδεικνύονται πολλοὶ Ἕλληνες, Κρῆτες ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, λόγιοι ἀντιγραφεῖς, τυπογράφοι, ἐκδόται, ἐπιμεληταὶ καὶ κριτικοὶ ἐκδόσεων, οἵτινες ἔζησαν καὶ ἔδρασαν ἐν Βενετίᾳ ἰδίως, Παταβίῳ, Ρώμῃ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Εὐρώπης κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ἤδη τῷ 1514 ὁ λόγιος Κρὴς Δημήτριος Δούκας ἐξέδωκε τὰ «Ἐρωτήματα» τοῦ Χρυσολωρᾶ καὶ ἀπὸ τότε ἄρχεται ἡ ἐκδοτικὴ κίνησις τῆς Βενετίας. Ἐκτυποῦνται, πλὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν, πλεῖστα ἔργα δημώδη τῆς τελευταίας δημωδεστέρας βυζαντινῆς περιόδου, λαϊκὰ βιβλία ποικίλου περιεχομένου καὶ ἔργα τοῦ κρητικοῦ θεάτρου, προωρισμένα πρὸς κοινὴν χρῆσιν. Ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ τυπογραφείου Σάρρου Βαρθολομαῖος Συρόπουλος, ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης, ὁ Κρὴς ἱερεὺς Ματθαῖος Κιγάλας, ὅστις ἐκ τοῦ λατινικοῦ μετέγραψε τὴν Ἐρωφίλην (1530) καὶ κατὰ τὰς φιλολογικὰς ἀντιλήψεις του διώρθωσε τὴν ἰδιωματικήν της γλῶσσαν, ὁ ὡσαύτως Κρὴς λογοκριτὴς τῶν ἐν Βενετίᾳ ἐκδιδομένων βιβλίων καὶ βιβλιοφύλαξ τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης Ἀμβρόσιος Γραδενῖγος, ὅστις ἀποκατέστησε τὴν Ἐρωφίλην «διωρθωμένην ὡς ἐγράφη καὶ ἐσυντέθη ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ ποιητοῦ». Εἰργάσθη δὲ ὁ Γραδενῖγος μὲ κριτικὸν πνεῦμα, ἐπιτεθεὶς κατὰ τῶν διαφθορέων τῆς γλώσσης τῶν ἀρχετύπων καὶ ἰδίως κατὰ τοῦ Κιγάλα, ὅστις «ἐνόθευσε τὸ φυσικὸν καὶ γνήσιον ἰδίωμα τοῦ ποιήματος μὲ ἀτιμίαν τοῦ ποιητοῦ», ὁ Ν. Γλυκύς, ὁ Ἀντ. Βόρτολις, ὅστις «μὲ πολὺν κόπον καὶ ἐπιμέλειαν» τῷ 1713 ἐξέδωκε τὸν «Ἐρωτόκριτον» καὶ ἄλλα νεοελληνικὰ κείμενα. Συνήθως προτάσσονται σπουδαιότατοι πρόλογοι, ὁμιλοῦντες περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ συγγραφέως καὶ παρέχοντες πολυτιμοτάτας πληροφορίας. Εἰς τὴν καθαρῶς φιλολογικὴν ταύτην

Digitized by Google

τεύθυνσιν καταλεκτέοι ὁ Δουκάγγιος, ὅστις τῷ 1688 ἐξέδωκε τὸ «Γλωσσάριον» («Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis), χρησιμοποιήσας καὶ ἔργα μεταβυζαντινῶν λογίων, καὶ ὁ Σομαβέρας, ἐκδώσας τῷ 1709 λεξικὸν τῆς τότε ὁμιλουμένης νεοελληνικῆς, σπουδαιότατον ἀπὸ πάσης ἀπόψεως καὶ γραμματολογικῶς ἀκόμη, ὁ S. Portius γραμματικὴν δημοτικὴν κ. ἄ.

Β'. *Ἡ φιλολογία τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου* (1750—1831). Ἡ περιοδος αὕτη δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ἐθνική, διότι ὁρμωμένη μὲ τὴν πνευματικὴν ἀφύπνισιν τοῦ ἔθνους, συνδέεται καὶ κατευθύνεται εἰς τὴν φιλολογικήν της ἐργασίαν ὑπὸ πνεύματος κατ' ἐξοχὴν ἐθνικοῦ. Πᾶσα ἐργασία φιλολογική, ὅπως καὶ εἰς ἄλλας ἐκδηλώσεις καὶ ἐπίπεδα, τοῦτον τὸν προορισμὸν ἔχει, νὰ ἀποδείξῃ τὸ ἀναγεννώμενον ἔθνος πνευματικῶς ἱκανὸν καὶ ὥριμον διὰ ν' ἀνακτήσῃ τὴν ἐλευθερίαν του· γενικωτέρα προϋπόθεσις ἦτο ἡ ἐκ τῶν ἀρχαίων καταγωγή, ἀλλὰ συγχρόνως ἔπρεπε ν' ἀποδειχθῇ ἡ πνευματικὴ δρᾶσις τοῦ ἀμέσου παρελθόντο , ὅτι δηλαδὴ ἡ Ἑλλὰς δὲν ἔπαυσε καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῆς δουλείας, παρ' ὅλας τὰς δυσμενεῖς συνθήκας, να ζῇ εἰς ἐθνικὴν καὶ πνευματικὴν συνείδησιν. Πᾶσαι δὲ αἱ γενόμεναι φιλολογικαὶ ἐργασίαι στρέφονται πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν. Εἰς τὸ κέντρον τῆς περιόδου ταύτης ἵσταται ἡ ἁδρὰ φιλολογικὴ φυσιογνωμία τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, ὅστις καὶ γενικώτερον διὰ τῶν ἐκδόσεων καὶ τῆς ἄλλης πνευματικῆς του δράσεως, ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς πνευματικῆς μορφώσεως καὶ εἰδικώτερον διὰ τῆς ἐπεμβάσεώς του εἰς τὸ γλωσσικὸν ζήτημα, τὸ ὁποῖον εἶναι κυρίως προϊὸν τῆς ἐποχῆς ταύτης, καὶ εἰς τὴν παιδείαν τοῦ ἔθνους. Ὁ Κοραῆς, καίτοι οὐχὶ ἐνθουσιωδῶς περὶ τῶν κρητικῶν ἔργων διετέθη, ἐξέδωσε δημωδέστερα βυζαντινὰ κείμενα ὡς τὸν Πτωχοπρόδρομον, καὶ ἐκήρυξε τὴν γλωσσικὴν συνέχειαν τοῦ ἑλληνισμοῦ διὰ τῆς ἐκδόσεως τῶν «Ἀτάκτων», γενόμενος ὁ εἰσηγητὴς καὶ πρῶτος ἐργάτης τῆς συγκριτικῆς καὶ ἱστορικῆς μεθόδου ἐν τῇ γλωσσολογίᾳ. Ἀλλ' ὁ Κοραῆς ἐκήρυξε συγχρόνως καὶ διὰ τῶν ἐκδόσεών του συνετέλεσεν εἰς τὴν προσέγγισιν μὲ τὴν ἀρχαιότητα, ἥτις, ὑπαγορευθεῖσα ἐκ τοῦ γενικωτέρου πνεύματος τῆς ἐποχῆς, ἔμελλε σπουδαιοτάτην ἐπίδρασιν νὰ ἔχῃ εἰς τὴν φιλολογικὴν παραγωγὴν τῆς μεταγενεστέρας περιόδου. Ὁ Κοραῆς εἶναι πρὸς τούτοις καὶ ὁ κύριος ἀνακινητὴς τοῦ φιλελληνισμοῦ ἐν Εὐρώπῃ, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλομεν πολλὰ ἀπὸ φιλολογικῆς ἀπόψεως, καὶ δὴ αὐτὸν τὸν Φωριέλ. Τῷ 1803 ὁ Κοραῆς ὑπέβαλε τὸ ὑπόμνημά του «Περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τοῦ πολιτισμοῦ ἐν Ἑλλάδι», ἔνθα πλείστας πληροφορίας καὶ περὶ σχολειων καὶ περὶ λογίων καὶ περὶ τῆς πνευματικῆς καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος συνεκέντρωσε, μὲ τὴν ἀναπόφευκτον πάντοτε εἰς τοιαύτας ἐργασίας ὑπερβολήν. Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο τοῦ Κοραῆ ἐκίνησε τὴν προσοχὴν τῆς διανοουμένης καὶ πολιτικῆς Εὐρώπης πρὸς τὴν νέαν Ἑλλάδα. Ἀνεκίνησε τὸν φιλελληνισμόν, ἔφερε τοὺς περιηγητάς, οἵτινες καταφθάνουν ὁ εἷς μετὰ τὸν ἄλλον καὶ ὑπὸ διάφορον ὁ καθεὶς πνεῦμα βλέπουν καὶ περιγράφουν τὴν προεπαναστατικὴν Ἑλλάδα, διεξοδικὸν ποιούμενοι λόγον καὶ περὶ τῆς πνευματικῆς της καταστάσεως. Ὁ Βαρθόλδυ, ὁ Pouqueville, ὁ Didot, ὁ Byron, ὁ Holland καὶ πλῆθος ἄλλων εἰς τὰ ἔργα τῶν περιηγήσεων καὶ τῶν ἐντυπώσεών των, εἶναι σπουδαιόταται γραμματολογικαὶ πηγαί, εἰδικῶς δὲ ἁδρομερέστεροι εἶναι ὁ Mauer εἰς τὸ ἔργον του Das griechische Volk in öffeutlicher, kirlhlicher und privat rechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitsnampfe (I, σ. 3 κ. ἑξ.), ὁ M. Leake εἰς το ἔργον Recherches in Greece, ὁ Prandis ἐν Mitheilungen über Griechenland (Leipzig 1842), ὁ Fr. Thierch, ὅστις εἰς διάφορα γερμανικὰ περιοδικὰ παρηκολούθει τὴν νεοελληνικὴν πνευματικὴν κίνησιν. Ἀλλ' ἐκ τῶν πρώτων καὶ σπουδαιοτέρων ἀντιπροσώπων τῆς φιλελληνιστικῆς ταύτης τάσεως εἶναι ὁ Γάλλος φιλόλογος καὶ διανοητὴς Glaude Fauriel. Οὗτος συνεκέντρωσε διὰ τοῦ Κοραῆ καὶ ἄλλων τὰ δημοτικὰ ᾄσματα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰ ἐξέδωσε μετ' ἐκτενῶν προλεγομένων περὶ τοῦ βίου, τῆς γλώσσης καὶ τῆς ποιήσεως τῆς νέας Ἑλλάδος. Ἡ ἐργασία τοῦ Φωριὲλ ἦτο πλήρης φιλολογικὴ ἐπίστασις εἰς ὅλα αὐτῆς τὰ στάδια ἐπὶ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ποιήσεως, τὸ κριτικόν, τὸ ἑρμηνευτικόν, τὸ γλωσσικὸν καὶ μεταφραστικόν, τὸ αἰσθητικὸν καὶ καλλιτεχνικόν. Ἐνδιεφέρθη δ' ὁ Φωριὲλ καὶ διὰ τὴν νεοελληνικὴν προσωπικὴν ποίησιν, ἀπὸ τοῦ Ἐρωτοκρίτου καὶ τῆς Ἐρωφίλης μέχρι τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Ὕμνου τοῦ Σολωμοῦ, ἀποσπάσματα τῶν ὁποίων ἔδωσε μετὰ μεταφράσεως καὶ κριτικῶν καὶ γραμματολογικῶν πληροφοριῶν εἰς τὰ προλεγόμενά του. Ἀλλὰ καὶ ἐδίδαξεν ὁ Φωριὲλ τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν πρῶτος ἀπὸ πανεπιστημιακῆς ἕδρας, ὡς καθηγητὴς τῆς συγκριτικῆς φιλολογίας ἐν Παρισίοις. Διὰ τοῦτο ὁ Φωριὲλ εἶναι ὁ πρῶτος ξένος νεοελληνιστὴς καὶ ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀντιπρόσωπος τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἀπὸ ἀπόψεως αὐτοτελείας καὶ πληρότητος τοῦ φιλολογικοῦ ἔργου του. Μετὰ τὸν Φωριὲλ ἀνοίγεται ἡ γαλλικὴ νεοελληνικὴ σχολή, ἥτις συγκεντροῦται εἰς τὸν Legrand καὶ τοὺς μαθητάς του. Εἰς τὸν κύκλον τῶν φιλελλήνων νεοελληνιστῶν ἐξέχουσαν θέσιν κατέχει καὶ ὁ Γερμανὸς φιλόλογος Karl Icken, ὅστις μετὰ τὸν Κρούσιον καὶ μὲ τὸν Χάζε, ἐκδόντα τὰς «Ἀναμνήσεις φιλολογικὰς ἐξ Ἑλλάδος» καὶ διδάξαντα τὴν νεοελληνικὴν και τὸν Th. Kind, ἐκδόντα δημώδη ᾄσματα καὶ νεοελληνικὴν χρηστομάθειαν (1835, εἶναι ἐν Γερμανίᾳ ὁ εἰσηγητὴς τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν. Ὁ Kind ἐξέδωκε τὴν «Leucothea», ἔνθα ἐδημοσιευσεν ἐπιστολὰς τοῦ Στεφάνου Κανέλλου περὶ τῆ πολιτικῆς, θρησκευτικῆς, ἰδίως δὲ τῆς φιλολογικῆς καὶ λογοτεχνικῆς καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος. τὰς ὁποίας συνεπλήρωσε δι' ἀποσπασμάτων ἐκ τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ καὶ ἄλλων πολυτιμοτάτων πληροφοριῶν, πρὸς δὲ μὲ μεταφράσεις νεοελληνικῶν ποιημάτων, γραμματολογικὰ σχεδιάσματα, γλωσσικὰς καὶ ἱστορικὰς παρατηρήσεις καὶ κατάλογον βιβλιογραφικὸν τῶν νεοελληνικῶν ἔργων. Ἡ «Leucothea» τοῦ Kind, ὅστις μετέφρασεν εἰς τὴν γερμανικὴν και τὸ ὑπόμνημα τοῦ Κοραῆ, ἀποτελεῖ σπουδαιοτάτην πηγὴν τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, ἐπ' αὐτῆς δὲ ἐστηρίχθη ἐν μέρει καὶ ὁ Th. Kind εἰς τὸ γενικώτερον ἔργον του Beiträge zur Besseren Kentniss des neuen Griechenlands in historischen Beziehung (1831). Ἐν Ἰταλίᾳ δὲ τὰ νεοελληνικὰ γράμματα, καίτοι μετ' ὀλιγωτέρας ἐπιστάσεως, ἐγνώρισεν ὁ Ἰταλὸς λόγιος καὶ πολιτικὸς N. Thomaseo, εἰς ὅν, πλὴν τῶν μεταφράσεων δημοτικῶν ᾀσμάτων, πλεῖστα ὀφείλομεν ἀναφορικῶς μὲ τὴν ποιητικὴν ἐξέλιξιν καὶ γραμματολογικὴν μελέτην τοῦ Σολωμοῦ, οὗ ἦτο καὶ προσωπικὸς φίλος.

Κατ' ἐπίδρασιν τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, πρὸς δὲ καὶ ἐκ τῶν συγχρόνων φιλολογικῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς, ἃς κυρίως χαρακτηρίζει ἡ πολυϊστορία καὶ ἡ ἐγκυκλοπαιδικότης, εἰργάσθη μετὰ μεγάλης ἐπιτυχίας καὶ ἐπιμονῆς ὁ Σιατιστεὺς καὶ ἐν Calosca τῆς Οὐγγαρίας ζήσας λόγιος Γεώργιος Ζαβίρας. Φιλομαθής, πολυΐστωρ καὶ βιβλιόφιλος ὁ Ζαβίρας († 1804), παρὰ τὰς ἐμπορικὰς ἀσχολίας του, κατώρθωσε νὰ συλλέξῃ ἄφθονον βιβλιογραφικὸν καὶ βιογραφικὸν ὑλικὸν περὶ τῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν γραμματείας καὶ νὰ συντάξῃ ἔργον μνημειῶδες καὶ βασικόν, τὴν «Νέαν Ἑλλάδα». Ὁ Ζαβίρας κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐχρησιμοποίησε τὸν Δημήτριον Καντεμίρην, ὅστις εἰς τὸ ἔργον του «Histoire de l'empire Ottoman» (1766) ἔδωσε πενιχράς τινας εἰδήσεις περὶ τῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν γραμματείας, ἰδίᾳ τῶν Φαναριωτῶν λογίων, θὰ ἐχρησιμοποίησε δὲ πλὴν τῶν ἔργων τῆς προηγουμένης περιόδου καὶ τὴν ξηρὰν καὶ σύντομον ἀπαρίθμησιν τῶν περὶ τὴν φιλοσοφίαν διατριψάντων μεταβυζαντινῶν, μέχρι τῆς ἐποχῆς του, Ἑλλήνων, ὑπὸ τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, ἀλλὰ κυρίως ἐβασίσθη εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἐρεύνας. Τὸ ἔργον του, ὁ Ζαβίρας, ἐπρόκειτο νὰ ἐπεξεργασθῇ καὶ νὰ δώσῃ εἰς αὐτὸ ἄλλην τάξιν καὶ μορφήν, ἴσως γραμματολογικήν, ἀλλὰ ὡς μᾶς παρεδόθη ἀποτελεῖ βιβλιογραφικὸν κατάλογον τῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν γραμματείας κατὰ χρονολογικὴν τάξιν καὶ ἀνεξαρτήτως ἄλλης προϋποθέσεως. Ὁ Ζαβίρας βιβλιογραφεῖ μετ' ἀκριβείας σημειῶν τὸν τίτλον, τὸν χρόνον καὶ τὸν τόπον ἐκδόσεως καὶ τὸ σχῆμα ἀκόμη τῶν ἔργων, ὅσα δὲ τούτων δὲν ἠδυνήθη ν' ἀνεύρῃ, ἐσημείωσε τὰς περὶ τούτων πληροφορίας του, ἀνεζήτησε δὲ καὶ ἀνέγραψε καὶ τὰ ἀνέκδοτα ἔργα, σημειῶν καὶ τὸν τόπον ἔνθα ταῦτα ἀπόκεινται. Πλοῦτος πληροφοριῶν καὶ μεγάλη ἐνημερότης χαρακτηρίζει τὸ ἔργον, εἰς δὲ τὰς συντόμους βιογραφικάς του πληροφορίας παρενείρει πολλάκις καὶ κρίσεις ἰδίας περὶ τῶν συγγραφέων καὶ τῶν ἔργων. Ἀλλὰ τὸ χειρόγραφον τοῦ Ζαβίρα εἶχε πολλὰς περιπετείας, περιελθὸν ἀπὸ χειρὸς εἰς χεῖρα τέλος εἰς τὴν κατοχὴν τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης καὶ ἐκδοθὲν μόλις τῷ 1872 ὑπὸ Γ. Κρέμου μετὰ θαυμασίων προλεγομένων περὶ τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ χειρογράφου. Καίτοι ὅμως τὸ ἔργον ἔμεινεν ἀνέκδοτον ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Βρετοῦ, Δεκιγάλα καὶ Σάθα καὶ ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῶν ἔργων των. Ὁ δὲ Ἄνθιμος Γαζῆς, ὁ πρῶτος κάτοχος τοῦ χειρογράφου, ἐδημοσίευσε κατ' ἀναδρομικὴν ἐκ τοῦ τέλους τάξιν, τμῆμα τοῦ ἔργου ἐν Λογίῳ Ἑρμεῖ (1811 καὶ 1812). Τῆς ἐν Ἑλλάδι πνευματικῆς καὶ γραμματικῆς κινήσεως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἰκόνα παρέχουσιν ἡ ἐκ τοῦ ρωσικοῦ μετάφρασις τοῦ *Εὐθυμίου Φιλάνδρου* «Κατάστασις τῶν λογίων μαθήσεων καὶ ἐπιστημῶν παρὰ τοῖς νῦν Γραικοῖς» (Τεργέστη 1810), ἡ ἀνωνύμως ἐκδοθεῖσα «Ἀπολογία ἱστορικοκριτική» (Τεργέστη 1814), ἡ ὑπὸ τοῦ Ξενίθου γραφεῖσα ἐπισκόπησις ἐν τῷ γερμανικῷ περιοδικῷ Hadelberger Tachenbuche (1823—1825), αἱ κριτικαὶ ἐπιστάσεις τοῦ Thiersch εἰς διάφορα γερμανικὰ περιοδικά, ἰδίως εἰς τὸ Göttinger Gelehrten Anzeiger's καὶ ἡ «sans le secours d'aucun livre, d'aucun note, d'aucune manuscrit» πρόχειρος καὶ μονομερής, πάντως χρήσιμος, ἐργασία τοῦ Ἰακωβ. Ρίζου Νερουλοῦ, Cours de Litterature grecque moderne, ἐκ διαλέξεών του εἰς Γενεύην (α' ἔκδ. 1826 β' ὑπὸ J. Humbert 1828, γερμ. μετάφρασις Ehr Müller, Mainz 1827, ἑλληνικὴ Ὀλ. I Abbot, Ἀθῆναι 1870). Τὸ ἔργον, μετὰ εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης μέχρι τῆς ἁλώσεως, διεξέρχεται δι' ὀλίγων τὴν γραμματείαν τοῦ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνος καὶ ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ ΙΗ' διαιρεῖται εἰς τρεῖς περιόδους τὴν τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου (1708—1750), τὴν Φαναριωτικὴν (1750—1800), τὴν τοῦ Κοραῆ μέχρι τοῦ Ἀσωπίου, κατακλείεται δὲ ὑπὸ καταλόγου βιογραφικοῦ τῶν συγγραφέων. Παρὰ τὴν προχειρότητα, τὰς ἀνακριβείας καὶ μονομέρειάν του, τὸ βιβλίον τοῦ Νερουλοῦ ἐχρησιμοποιήθη καὶ ἐχρησίμευσεν ὡς ἀφετηρία εἰς πλεῖστα γραμματολογικὰ ἔργα τῶν ἑπομένων περιόδων τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, ἰδίως δὲ ἐγνώρισεν εἰς εὐρύτερον κοινὸν ἐν Εὐρώπῃ τὴν νεοελληνικὴν πνευματικὴ κίνησιν.

Ἡ περίοδος αὕτη ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ καὶ ἄλλην σπουδαιοτάτην φιλολογικὴν δρᾶσιν, τὴν στρεφομένην περὶ τὸν «Λόγιον Ἑρμῆν» καὶ τὸ γλωσσικὸν κίνημα. Ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» ἐξεδόθη τῷ 1811 ὑπὸ τοῦ λογίου Ἀνθίμου Γαζῆ (1764—1816) καὶ ἐδημοσίευσε φιλολογικὰς εἰδήσεις, κριτικάς, μελέτας, πραγματείας. Κυρίως ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, ὁ Κοκκινάκης καὶ ὁ Στέφανος Κανέλλος ἔγραφον τὴ κριτικὴν ἐπιθεώρησιν ἐν τῷ «Λογίῳ Ἑρμεῖ». Τοῦ περιοδικοῦ συνεχίσθη ἡ ἔκδοσις μέχρι τοῦ 1820, ἀποτελεῖ δὲ σημαντικὴν φιλολογικὴν πηγὴν τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» ἐνδιεφέρθη καὶ διὰ τὴν γνωριμίαν τῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν προεπαναστατικῆς γραμματείας καὶ πλὴν τῶν μελετῶν, κριτικῶν, νεκρολογιῶν, ἐδημοσίευσε ἀποσπάσματα τοῦ Ζαβίρα (1811, σ. 72, 1812 σ. 111), τῷ δὲ 1812 (σ. 193) ἐδημοσίευσε προκήρυξιν τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, δι' ἧς ἐπροτείνοντο εἰς ἅπαντας τοὺς λογίους διάφορα ἐρωτήματα περὶ σχολείων, βιβλιοθηκῶν καὶ τυπογραφείων μετὰ τὴν ἅλωσιν ἀκμασάντων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, τὸ δὲ τελευταῖον ἐρώτημα εἶχεν ὡς ἑξῆς: «Ζητεῖται ἡ βιογραφικὴ εἴδησις τῆς ζωῆς καὶ τῶν συγγραμμάτων ὅλων τῶν πεπαιδευμένων Γραικῶν, ὅσοι ἤκμασαν ἀπὸ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἕως τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων». Τὸ πνεῦμα τῆς προκηρύξεως ταύτης εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ τοῦτο τὸ ὁποῖον ἐνέπνευσε τὸ ὑπόμνημα τοῦ Κοραῆ καὶ τὴν ἐργασίαν τοῦ Ζαβίρα καὶ χαρακτηρίζει ὅλην τὴν φιλολογικὴν δρᾶσιν τῆς ἐποχῆς ἐπὶ τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας. Εἶναι χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς κλασσικῆς τάσεως, ἥτις τότε ἐπεκράτει διὰ τοῦ Κοραῆ καὶ τῆς ἐν Εὐρώπῃ ἀνθήσεως τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, ὅτι ἡ προκήρυξις αὕτη οὐδεμίαν ἀπήχησιν εὗρεν εἰς τοὺς τότε φιλολόγους καὶ ἔμεινεν ἀκαρποφόρητος. Εἰς τὸν «Λόγιον Ἑρμῆν» συνεζητήθη τὸ πρῶτον ὁ ὅρος «φιλολογία» καὶ ἐτέθη ἡ ἔννοιά της καὶ ὡρίσθη ὁ σκοπός της: «νὰ γίνῃ μία καλὴ μετρικὴ διὰ νὰ διορθώσῃ τοὺς ἡμετέρους στιχουργοὺς ἀπὸ τὰ σφάλματα εἰς τὰ ὁποῖα συχνάκις περιπίπτουσιν, νὰ γίνῃ μία καλὴ ποιητικὴ διὰ νὰ τοὺς δώσῃ ἀληθῆ τῆς ποιήσεως ἔννοιαν». Γραμματικὴ ἐπιλέγει δὲν χρειάζεται διότι ἡ γλῶσσα κανονίζεται ἀπὸ τὸν γράφοντα. Μὲ τὸν σκοπὸν δὲ αὐτὸν ἔγραψεν ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος τὴν «Στιχουργικὴν» καὶ τὴν «Γραμματικὴν» του καὶ ὁ Κοραῆς τὴν «Γραμματικὴν» του. Στιχουργικὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Καλλιόπη παλινοστοῦσα ἢ περὶ ποιητικῆς μεθόδου» ἔγραψε καὶ ὁ Χαρίσιος Μέγδανος ἐκ Κοζάνης τῷ 1819. Ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» ἔλαβε μέρος καὶ εἰς τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ ἀπήχησε καὶ ὑπεστήριξε τὰς γνώμας τοῦ Κοραῆ. Ἀληθῶς δέ, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης, ἡ φιλολογικὴ δρᾶσις τῆς ἐποχῆς εἶναι μεγάλη, διότι εὐρύτατα ἐτέθη καὶ συνεζητήθη ἡ γλωσσικὴ ἀναμόρφωσις. Εἰς τὰς ἀπόψεις ταύτας ἐβάρυνε περισσότερον ἡ τῆς ἐθνικῆς ἀναμορφώσεως. Εἰς τὴν θεωρητικὴν ἐξέτασιν τοῦ γλωσσικοῦ διεκρίθησαν, πλὴν τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ Κοδρικᾶ ὡς καὶ τῶν ἀρχαϊστῶν Φωτιάδου, Δούκα κ.ἄ., ὁ Καταρτζῆς, ὁ Ψαλίδας, ὁ Βηλαρᾶς, ὁ Χριστόπουλος κ. ἄ., τῶν ὁποίων αἱ περὶ γλώσσης ἐργασίαι ηὔρυναν καὶ ἐβάθυναν κριτικῶς τὸν διανοητικὸν ὁρίζοντα τῆς ἐποχῆς. Εἰς ταύτας πρέπει νὰ καταλεχθῇ καὶ ὁ «Διάλογος» τοῦ Σολωμοῦ.

Γ'. *Ἡ μεταπαναστατικὴ φιλολογία* (*1833—1897*). Ἡ περίοδος αὕτη ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως καὶ συγκεντρώσεως, λήγει δὲ εἰς ἐποχὴν γενικῆς στροφῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος μὲ τὴν πνευματικὴν ἀφύπνισιν καὶ τὰς ἐθνικὰς ἐξορμήσεις, αἵτινες συγκεντρώνονται περὶ τὸ 1897. Εἶναι ἡ πολυμερεστέρα καὶ γονιμωτέρα περίοδος τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, διότι ἐν αὐτῇ ἀναπτύσσονται αἱ ἱστοριοδιφικαὶ ἔρευναι, δημιουργοῦνται δὲ καὶ δύο νέαι κατ' ἐξοχὴν νεοελληνικαὶ ἐπιστῆμαι ἡ λαογραφία καὶ ἡ γλωσσολογία, αἵτινες, διὰ τῆς ἐκδοτικῆς καὶ συλλεκτικῆς των δράσεως, ἐπλούτισαν μὲ κείμενα τὴν νεοελληνικὴν φιλολογίαν καὶ παρεσκεύασαν ὅλα τὰ μέσα καὶ ἐδημιούργησαν ὅλας τὰς προϋποθέσεις πρὸς διαμόρφωσίν της εἰς ἰδίαν καὶ αὐτοτελῆ ἐπιστήμην. Ἀλλὰ καὶ ἀνεξαρτήτως τούτων, τότε διεμορφώθησαν καὶ ἐκαλλιεργήθησαν οἱ γραμματολογικοί

Digitized by Google

της κλάδοι, ἡ βιβλιογραφία, βιογραφία, ἱστορία τῆς παιδείας καὶ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως. Ὁ δεσπόζων δὲ χαρακτὴρ τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ὁ ἱστορικός· διέπεται ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς ἱστορικῆς συνεχείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις. Αἱ κατ' ἐπίδρασιν τοῦ Elissen καὶ Hopf «Βυζαντιναὶ μελέται» τοῦ Ζαμπελίου, ἀπεκάλυψαν εἰς τὸν ἑλληνικὸν μεσαίωνα τὸν ἄμεσον πρόγονον τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, ὁ δὲ Παπαρρηγόπουλος μετά τινα ἔτη (1858) ἐπραγματοποίησεν, ἐν θαυμαστῇ ὑποτυπώσει, τὴν ἰδέαν τῆς ἱστορικῆς συνεχείας, ἐν τῇ διαδρομῇ τῆς ἐξελίξεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας, τοῦ μακραίωνος βίου του. Ἄμεσος συνέπεια τῆς ὑποτυπώσεως ταύτης ἦτο ἡ ἀναγνώρισις τῶν ἐν ἐρεύνῃ καὶ μελέτῃ δικαίων ὅλων τῶν ἐποχῶν τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας ἐξ ἴσου καὶ ἄνευ προτιμήσεως, συνέπεια, ἥτις προσεπόρισεν εἰς τὰς νεοελληνικὰς σπουδὰς τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν καὶ ἐμμέσως ἀνέστειλε τὴν πρὸς αὐτὰς περιφρόνησιν τῆς ἀρχαϊστικῆς μερίδος, ἥτις ἀπέβλεπε μόνον πρὸς τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, πρὸς τὴν ὁποίαν ἐζήτει καὶ νὰ προσεγγίσῃ γλωσσικῶς καὶ πνευματικῶς.

Ἀλλ' ἡ ἰδέα τῆς ἱστορικῆς συνεχείας, ἣν ὁ Παπαρρηγόπουλος διετύπωσεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ, ἀναζητεῖται καὶ εἰς ἄλλα ἐπίπεδα, εἰς τὴν γλῶσσαν, τὸν δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον, τὴν γραμματείαν, τὴν μετρικὴν κ.ἄ. Ἀναπτύσσεται κατ' ἀρχὰς ἡ ἱστορία τῆς γλώσσης διὰ τοῦ Μαυροφρύδου (1860) καὶ τοῦ Σάθα (1868) καὶ κατόπιν ἡ ἐπιστημονικὴ γλωσσολογία (1880) διὰ τοῦ Χατζιδάκι καὶ τοῦ Ψυχάρη. Ἀναφαίνεται κατὰ πρῶτον, κατ' ἐπίδρασιν τοῦ Φωριέλ, ἡ μελέτη καὶ συλλογὴ τῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων διὰ τοῦ Τερτσέτη καὶ Ζαμπελίου καὶ μετὰ ταῦτα διαμορφώνεται αὐτοτελὴς ἐπιστήμη τοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἡ λαογραφία, διὰ τοῦ Πολίτου (1873). Ἀναπτύσσεται κατ' ἀρχὰς ἡ βιβλιογραφία διὰ τοῦ Βρεττοῦ καὶ τοῦ Σάθα καὶ ὑποτυποῦται κατόπιν ἡ γραμματολογία διὰ τοῦ Ραγκαβῆ καὶ τοῦ Γερμανοῦ Nicolai. Ἅπασα ἡ φιλολογικὴ αὕτη δρᾶσις ὀφείλει τὴν γένεσίν της εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἱστορικῆς συνεχείας. Καὶ ἡ φιλολογία ἐκ ταύτης ἐμπνέεται. Ἤδη τῷ 1845 ἐν τῇ ἐφημερίδι «Ἀνεξάρτητος» (3 Σεπτεμβρίου) ἐκρίνετο ἡ πρώτη ἔκδοσις τῆς «Νεοελληνικῆς φιλολογίας» τοῦ Α. Παπαδοπούλου Βρεττοῦ διὰ τῶν ἑξῆς: «Ἡ γραμματολογία ἢ φιλολογία εἶναι ἡ ἀληθὴς εἰκὼν τῆς διανοητικῆς, ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς καταστάσεως τῶν πεπαιδευμένων ἐθνῶν καὶ ἡ βιβλιογραφία οὐσιωδέστατον πρὸς γνῶσιν αὐτῆς μέσον καὶ βοήθημα. Ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ φιλολογία, ἀπὸ τῆς δυστυχοῦς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας Ἀγῶνος, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς χώρα ἄγνωστος εἰς τοὺς περισσοτέρους. Πολλοὶ ὀλίγοι γνωρίζουσιν ὅτι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, καταβεβλημένον ὑπὸ μεγίστων δυστυχημάτων καὶ βεβαρυμένον ὑπὸ βαρβαρικοῦ ζυγοῦ..., δὲν ἔμεινε ξένον εἰς καμμίαν πρόοδον... ἀλλ' ὅτι μὲ εὐγενῆ ζῆλον ἐπροσπάθει νὰ φυλάττῃ ἀδιάκοπον τὴν διανοητικὴν σειράν, ἥτις τὸ συνέδεε μὲ τοὺς ἐλευθέρους προγόνους». Οὐχὶ πολὺ ἀργότερον ὁ φιλόλογος Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος ἐζήτει τὴν συνέχειαν τῆς «Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων» του, ἥτις ἐξικνεῖτο καὶ κατέληγε μέχρι τῆς ἁλώσεως καὶ ἐτόνιζε τὴν ἀνάγκην τῆς ἐρεύνης καὶ μελέτης τῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν γραμματείας διὰ τῶν ἑξῆς χαρακτηριστικῶν: «Τούτων δὲ (τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν λογίων) τὰ ἔργα ἐν σκότῳ καὶ παραβύστῳ λανθάνοντα περιμένουσι τὸν ἀναδεξόμενον τὸ δίκαιον καὶ ἀξιέπαινον τοῦτο ἔργον τοῦ ἐξιστορῆσαι τὰ κατ' αὐτοὺς ἐπαξίως, βίους δηλαδὴ περιστατικὰ καὶ συγγράμματα, ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτα, ὥστε καὶ τούτων ἡ ἀξία νὰ ἀναφανῇ καὶ ἡ πρὸς αὐτοὺς ἡμῶν εὐγνωμοσύνη μείζων νὰ δειχθῇ». Συγχρόνως ὁ Μαυροφρύδης διεκήρυττεν ἀκριβῶς ὅ,τι ἐφήρμοσεν ὁ Παπαρρηγόπουλος: «ὁ περιορισμὸς τῆς φιλολογίας εἰς μόνην τὴν πρόκριτον ἀρχαιότητα εἶναι αὐθαίρετος». Τῷ 1865 δὲ τὸ πανεπιστήμιον προεκήρυξε διαγωνισμὸν διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς παιδείας γενικῶς ἀπὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἐντεῦθεν, μεταξὺ τῶν ἄλλων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ σχολεῖα, τοὺς διδασκάλους καὶ ἱδρυτάς, τὰς ἐκπαιδευτικὰς μεθόδους, τὴν τυπογραφίαν κλπ., ἐζήτει νὰ ἐρευνηθῇ «τίνες οἱ κατὰ τὸ μακρὸν τοῦτο διάστημα ἀναφανέντες ἐξοχώτεροι λόγιοι ἐν πάσῃ παιδείᾳ καὶ ποῦ ἐξεπαιδεύθησαν καὶ τίνα τὰ ὑπ' αὐτῶν ἐκπονηθέντα συγγράμματα», ὡς καὶ «τίνες αἱ δόξαι τούτων περὶ τῆς γραφομένης ἡμῶν γλώσσης». Ὅπως ἡ γλωσσολογία καὶ ἡ λαογραφία, πλὴν τῆς βοηθητικῆς των θέσεως ἐν τῷ συγκροτήματι τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, δίδουν εἰς αὐτὴν κείμενα, οὕτω καὶ αἱ ἱστοριοδιφικαὶ ἐργασίαι, ἡ ἱστορία τῆς γλώσσης καὶ παιδείας καὶ τυπογραφίας, παρέχουν εἰς αὐτὴν γραμματολογικὸν ὑλικόν. Ἀκριβῶς δὲ ὅ,τι ἔχει νὰ παρουσιάσῃ ἡ περίοδος αὕτη ἀπὸ φιλολογικῆς ἀπόψεως προέρχεται ἐκ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ ἱστορικῶν τούτων κατευθύνσεων. Ἀναπτύσσεται κατὰ ταῦτα ἡ βιβλιογραφία, ἡ μονογραφία, ἡ γραμματολογία, ἡ ἐκδοτικὴ κειμένων. Ἀλλὰ πρὶν ἐξετάσωμεν τοὺς τρεῖς τούτους φιλολογικοὺς τομεῖς τῆς περιόδου ταύτης, εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ εἰδικὸς λόγος περὶ ἑνὸς Γάλλου νεοελληνιστοῦ, ὅστις κατέχει σημαντικωτάτην θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, τοῦ Emile Legrand (1841—1903). Ἡ προσωπικότης του δεσποζει καὶ κυριαρχεῖ καθ' ἅπασαν τὴν περίοδον ταύτην καὶ διὰ τοῦ ὄγκου τῆς ἐπιστημονικῆς του δράσεως, κυρίως ὅμως διὰ τὴν αὐτοτέλειαν τῆς ἐπιστημονικῆς του ἐπιδόσεως. Ὁ Legrand ἀνήκει εἰς τὴν γλωσσολογικὴν γαλλικὴν σχολήν, ἀλλ' ἡ ἐπιστημονικὴ του δρᾶσις δὲν περιωρίσθη εἰς τὴν γλωσσολογίαν, ἀπ' ἐναντίας μάλιστα τὴν ἐκαλλιέργησεν ὡς βοηθητικὸν κλάδον. Τὸ διαφέρον του ἐπεξετάθη εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, τὴν βιβλιογραφίαν, τὴν βιογραφίαν, τὴν κριτικὴν καὶ ἐκδοτικὴν νεοελληνικῶν κειμένων, τὴν λεξικογραφίαν, τὴν γραμματικήν, τὴν αἰσθητικὴν ἐπεξεργασιαν καὶ ἐξέτασιν τῶν κειμένων, τὴν γραμματολογίαν, τὴν ἔκδοσιν διδακτικῶν νεοελληνικῶν βιβλίων. Ἡ ἐργασία του εἶναι μεγάλη, ἡ ἐπίδρασίς του σημαντικὴ καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ διαμορφωτὴς τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, ὡς αὐτοτελοῦς ἐπιστήμης, ἐργασθεὶς μετ' ἐπιστημονικότητος, συνεπείας καὶ συνεχοῦς καὶ αὐτοτελοῦς ἐπιδόσεως καὶ διαμορφώσας ἢ εὐρύνας πλείστους αὐτῆς κλάδους. Ἀπὸ τὸν Legrand ἀρχίζουν κυρίως αἱ συστηματικαὶ νεοελληνικαὶ σπουδαὶ ἐν τῇ Δύσει. Ἀλλ' εἰς τοῦτο συνετέλεσε καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς βυζαντινολογίας, ἥτις περιέλαβεν εἰς τὸν κύκλον τῆς ἐρεύνης της καὶ τὴν πρὸ τῆς ἁλώσεως δημώδη παραγωγὴν καὶ τὰ μεταβυζαντινὰ δημωδέστερα μνημεῖα, μέχρι τοῦ κρητικοῦ θεάτρου.

Ἡ φιλολογικὴ δρᾶσις τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐπεκτείνεται εἰς τὴν βιοβιβλιογραφίαν, εἰς τὴν μονογραφίαν, γραμματολογίαν, ἐκδοτικήν, κριτικὴν ἢ γλωσσικὴν ἐπεξεργασίαν κειμένων καὶ τέλος εἰς τὰς συστηματικὰς ἐπιστήμας, τὴν λεξικογραφίαν, γραμματικὴν καὶ μετρικήν. Ἡ ἔρευνα καὶ τὸ διαφέρον τῆς ἐρεύνης εἰς ὅλους τοὺς κλάδους ἐπεκτείνεται καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας, πλὴν τοῦ κύκλου τῶν δημοτικιστῶν λογίων τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου καὶ τῆς σχολῆς τοῦ Σολωμοῦ καὶ τῶν Ἑπτανησίων, οἵτινες ὅμως μελετῶνται ὑπὸ τῆς τοπικῆς ἱστοριογραφίας καὶ κριτικῆς καὶ ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν. Καὶ εἰς τὴν περίοδον ταύτην καὶ εἰς τὴν ἑπομένην αἱ ἔρευναι ἄλλων ἐπιστημῶν, ὡς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, τῆς πολιτικῆς ἱστορίας, προσφέρουν εἰς τὴν γραμματολογίαν καὶ τὴν φιλολογίαν γενικώτερον ἀξιόλογον ὑλικὸν διὰ πρόσωπα καὶ ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἔχουσι καὶ γραμματειακὸν ἐνδιαφέρον.

Ἡ βιοβιβλιογραφία. Εἰς τὸν κλάδον τοῦτον αἱ ἐργασίαι τῆς ἐν λόγῳ περιόδου εἶναι καὶ πολυάριθμοι καὶ σημαντικαί. Πρῶτος ὁ Λευκάδιος βιβλιοθηκάριος τοῦ κόμητος Γκυΐλφορδ Α. Παπαδόπουλος Βρεττὸς (1800—1876) συνέταξε σχεδίασμα βιβλιογραφίας τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν ἐκδοθέντων βιβλίων, ὅπερ ἐδημοσιεύθη τῷ 1845 ἐν τῇ ἐφημερίδι Ἀθηνῶν «Πανόραμα», ὅθεν καὶ ἀνετυπώθη εἰς ἰδιαίτερον τόμον. Ἀργότερον, τῷ 1854—1857, ὁ Βρεττὸς ἐπεξειργάσθη τὴν πρώτην ἔκδοσιν, τὴν συνεπλήρωσε καὶ τὴν ἐπλούτισεν, ἐκδοὺς αὐτὴν εἰς δύο τόμους ὑπὸ τὸν τίτλον «Νεοελληνικὴ φιλολογία». Ὁ Βρεττὸς ἐχρησιμοποίησε τὴν πλουσίαν βιβλιοθήκην τοῦ Γκυΐλφορδ, δὲν ἠρκέσθη ὅμως εἰς αὐτήν, ἀλλὰ ἠρεύνησε καὶ τὴν ἐν Ἀθήναις δημοσίαν καὶ ἄλλας αὐτόθι ἰδιωτικὰς βιβλιοθήκας, χρησιμοποιήσας καὶ τὸ χειρόγραφον τοῦ Ζαβίρα, οὗτινος τὸ χρονολογικὸν σύστημα ἐτήρησεν ἐν τῇ κατατάξει. Τὸ ὑλικόν του ὅμως ἐν τῇ χρονολογικῇ κατατάξει διῄρεσεν εἰς δύο κατηγορίας: α') τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ β') τὰ φιλολογικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ συγγράμματα. Εἰς τὸν δεύτερον δὲ τόμον προσήρτησε κατάλογον ἀλφαβητικὸν τῶν συγγραφέων, ὧν ἐβιβλιογραφήθησαν ἔργα, μὲ στοιχειώδεις βιογραφικὰς περὶ αὐτῶν εἰδήσεις. Οἴκοθεν νοεῖται ὅτι εἰς τοιαύτην ἐργασίαν εἶναι ἀναπόφευκτοι αἱ ἀνακρίβειαι, παραδρομαὶ καὶ ἐλλείψεις, ὧν πολλὰς ἐπηνώρθωσεν ἀργότερον ὁ Legrand. Ὁπωσδήποτε ἡ ἐργασία αὕτη ἀπετέλεσε σπουδαῖον βοήθημα ὄχι μόνον διὰ τὰς μεταγενεστέρας παρομοίας ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς ἱστορικὰς καὶ φιλολογικὰς καθόλου ἐρεύνας, καὶ σήμερον δὲ ἀκόμη εἶναι χρήσιμος. Συγχρόνως μὲ τὸν Βρεττὸν ὁ ἐκ Ταϊγανίου καθολικὸς λόγιος Ἰωσὴφ Δὲ Κιγάλας εἰργάσθη πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν, ἐκδοὺς τῷ 1846 ἐν Ἑρμουπόλει βιβλιογραφικὸν τομίδιον ὑπὸ τὸν τίτλον «Σχεδίασμα κατόπτρου τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας». Ὁ Δὲ Κιγάλας ἐχρησιμοποίησε φαίνεται καὶ οὗτος τὸ χειρόγραφον τοῦ Ζαβίρα, περὶ οὗ ποιεῖται λόγον, κατέγραψε δὲ κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν τοὺς συγγραφεῖς, ξένους καὶ Ἕλληνας, τοὺς ἐκδόντας τι εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀπὸ τοῦ 1550 ἕως τοῦ 1838, ἤτοι πέντε ἔτη πέραν τοῦ Βρεττοῦ, δι' ἃ εἶναι καὶ χρήσιμον μόνον τὸ σύντομον τοῦτο ἔργον. Συγχρόνως αἱ βιβλιογραφικαὶ ἐργασίαι ἐπεκτείνονται κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὑπὸ πολλῶν. Οὕτως ὁ Κουμανούδης δημοσιεύει καθ' ἕκαστον ἔτος ἐν τῇ «Πανδώρᾳ» καὶ τῷ «Ἡμερολογίῳ Ἀσωπίου» βιβλιογραφικὰς ἐπιθεωρήσεις, ὁ Ἐπαμεινώνδας Σταματιάδης ἐν τῇ «Χρυσαλλίδι» (1864), ἡ ἐφημερὶς «Φραγκλῖνος» (1—9—1865, σ. 3) βιβλιογραφίαν τῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν. Τὸ αὐτὸ ἔτος προεκηρύχθη ὁ Ροδοκανάκειος ποιητικὸς διαγωνισμὸς διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς γλώσσης, παιδείας, τυπογραφίας καὶ γραμματείας ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀλλαχοῦ κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Εἰς τὸν διαγωνισμὸν τοῦτον ὀφείλομεν τρία σημαντικώτατα ἔργα. Πρῶτον τὴν «Νεοελληνικὴν φιλολογίαν» τοῦ ἐκ Γαλαξειδίου ἱστοριοδίφου Κωνσταντίνου Σάθα († 1912), ὅστις ἐπανέλαβε καὶ συνεπλήρωσεν, ἰδίως εἰς τὸ βιογραφικὸν μέρος, τὴν ἐργασίαν τοῦ Βρεττοῦ ὑπὸ ἄλλην κατάταξιν καὶ μορφήν, παρέλαβε δὲ καὶ τὰς μέχρι τότε νεωτέρας ἐρεύνας τοῦ Παρανίκα, τοῦ Λάμπρου κλπ., χρησιμοποιήσας καὶ τὸ χειρόγραφον τοῦ Ζαβίρα. Ὁ Σάθας δίδει σειρὰν βιογραφιῶν τῶν λογίων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι τοῦ 1800, ἃς διαιρεῖ κατὰ αἰῶνας· εἰς τὸ τέλος ἑκάστης βιογραφίας καταγράφει ἀμελῶς καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ βιογραφουμένου ἐκδοθέντα συγγράμματα. Διὰ τὸν ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' αἰῶνα ἐχρησιμοποίησε καὶ τὴν προγενεστέραν βιβλιογραφίαν, ἰδίως ἀναφορικῶς μὲ τοὺς λογίους Ἕλληνας τῆς Δύσεως. Ἡ ἐργασία τοῦ Σάθα ἦτο κυρίως συγκεντρωτική, ὀλίγα δὲ νέα προσεκόμισε. Τὸ ἔργον ἔχει χαρακτῆρα βιοβιβλιογραφικὸν ὅπως τοῦ Βρεττοῦ, καὶ παρὰ τὰς ἀτελείας του καὶ ἀνακριβείας καὶ ἐλλείψεις εἶναι καὶ σήμερον χρήσιμον. Τὰς ἐλλείψεις καὶ ἀνακριβείας τοῦ Σάθα ἐπηνώρθωσε καὶ συνεπλήρωσε διὰ πολλῶν στοιχείων ὁ *Ἄνθιμος Δημητρακόπουλος* διὰ τοῦ ἔργου του «Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν τοῦ Σάθα» (Λειψία 1871, ἀνατύπωσις εἰς τὴν Τεργεσταίαν «Ν. Ἡμέραν» ἀπὸ 8/6/1872), ὅπερ ἐν τῇ χρησιμοποιήσει τοῦ ἔργου τοῦ Σάθα πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν. Ὁ δὲ Brockhaus ἀρκετὸν ὑλικὸν συνέλεξεν ἐν τῇ ἐργασίᾳ «La Catalogue de livres en langue grecque moderne anciens et modernes (Leipzig 1867). Κορύφωμα ὅμως ὅλων τῶν βιοβιβλιογραφικῶν τούτων ἐργασιῶν, περιλαμβάνουσα, ἐπανορθοῦσα καὶ ἐπιστημονικῶς συμπληροῦσα αὐτάς, εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ *Emil Legrand* ἐκδοθεῖσα πολύτομος Bibliographie hellenique, ἀποτελουμένη ἐκ τεσσάρων τόμων διὰ τὸν ΙΕ' καὶ ΙϚ' αἰῶνα (1885, 1903, 1906), πέντε διὰ τὸν ΙΖ' (1894—1903) καὶ δύο διὰ τὸν ΙΗ' (1918—1928). Τὸ ὀγκῶδες τοῦτο ἔργον περιέλαβεν ἅπαντα τὰ ἀπὸ τῆς εὑρέσεως τῆς τυπογραφίας μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐκδοθέντα ἔργα, κατατεταγμένα κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν μετὰ πλήρους, συστηματικῆς, λεπτομεροῦς βιβλιογραφήσεως, εἰς ἣν προστίθενται καὶ βιβλιολογικαὶ πληροφορίαι, ἀντιγράφονται διὰ τὰ σπάνια ἔργα οἱ πρόλογοι καὶ ὅλα τὰ γραμματειακὰ στοιχεῖα (ἐπιγράμματα, ἀφιερώσεις, πρόλογοι κλπ.), διὰ πολλὰ δὲ δίδεται ὁ τίτλος αὐτουσίως φωτοτυπημένος. Ὁ πλοῦτος, ἡ ἔκτασις, ἡ σύνθεσις καθιστᾷ τὸ ἔργον τοῦ Legrand μνημειῶδες, πολύτιμον γραμματολογικὴν πηγὴν καὶ ἐπιστημονικὸν βοήθημα γενικώτερον. Τῆς αὐτῆς φύσεως εἶναι καὶ ἡ δίτομος «Bibliographie Ionienne», περιλαμβάνουσα τὰ ἐν τοῖς Ἰονίοις νήσοις ἐκδοθέντα βιβλία καὶ ἀποτελοῦσα σημαντικὸν συμπλήρωμα τῆς «Bibliographie hellenique».

Σπουδαιοτάτην θέσιν κατέχουσιν ἐνταῦθα οἱ κατάλογοι καὶ αἱ καταγραφαὶ κωδίκων καὶ χειρογράφων διαφόρων ἐν Ἑλλάδι βιβλιοθηκῶν μονῶν κ.ἄ., χρησιμώτατοι εἰς τὴν μελέτην ἰδίως τῆς μεταβυζαντινῆς γραμματείας. Τοιοῦτοι κατάλογοι ἔχουσι συνταχθῆ δι' ὅλας περίπου τὰς βιβλιοθήκας, ἄξιαι δὲ ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι αἱ ἐργασίαι τοῦ Ι. Σακελίωνος (Πάτμου κ.ἄ.), τοῦ Σπ. Λάμπρου (Ἁγίου Ὄρους) καὶ τοῦ Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως (τῶν μονῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Θρᾴκης, Λέσβου κ.ἄ.). Βιοβιβλιογραφικὰ στοιχεῖα παρέχουσι καὶ τὰ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παιδείας ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀναφερόμενα ἔργα ἰδίως τὸ τοῦ Ματθαίου Παρανίκα «Σχεδίασμμα περὶ τῆς καταστάσεως τῶν γραμμάτων» (1867), ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἐξικνούμενον μέχρι τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, ἐκτεινόμενον δὲ εἰς ἅπαντα τὰ ἑλληνικὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν νήσων, καὶ τὸ ἐπὶ τούτου στηριχθὲν μέχρι δὲ τοῦ 1875 ἐξικνούμενον ἔργον τοῦ Γεωργίου Χασιώτου «L'instruction publique ches les grecs» καὶ ἄλλα πλεῖστα παρομοίου περιεχομένου ἔργα, ὡς τὸ Ι. Dürr καὶ εἰδικαὶ κατὰ τόπους περὶ παιδείας μελέται. Ὡσαύτως βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα παρέχουσιν αἱ περὶ τῆς τυπογραφίας παρ' Ἕλλησιν εἰδικαὶ μελέται, ὡς αἱ τοῦ Π. Λάμπρου. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἱστοριογραφίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας σπουδαίως ὠφέλησε τὴν βιβλιογραφίαν τῆς περιόδου ταύτης, ἀναφορικῶς πρόσωπα σχετιζόμενα μὲ τὴν Ἐκκλησίαν ἢ ἔχοντα ἱστορικὴν σημασίαν (Λούκαρις, Βούλγαρις, Μηνιάτης, Ρήγας, Ψαλίδας, Μαυροκορδᾶτος κ.ἄ.). Καταλεκτέαι ἐνταῦθα αἱ ἐργασίαι τοῦ Σπ. Λάμπρου, τοῦ Σάθα, τοῦ Γεδεών, τοῦ Μυστακίδου, Παρανίκα, Κρίνου κ.ἄ.

Μονογραφία. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην καὶ

τὴν μονογραφίαν περὶ διαφόρων λογίων τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας ἐγένοντο πλεῖσται καὶ σημαντικώταται ἐργασίαι ὑπὸ ξένων καὶ ἡμετέρων. Πλουτίζεται ἡ νεοελληνικὴ βιβλιογραφία διὰ πλείστων εἰδικῶν ἐργασιῶν, χρησιμωτάτων διὰ τὴν γραμματολογικὴν ἱστορίαν. Ἀξιομνημόνευτοι εἶναι αἱ ἐργασίαι τῶν ξένων Emile Gebhart, τοῦ Henri Vast, τοῦ Radulfi Meuge κ. ἄ., διὰ τὴν γραμματείαν τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἰταλίας, ἐκ τῶν ἡμετέρων δὲ τοῦ Α. Παπαδοπούλου Βρεττοῦ (Εὐγένιος Βούλγαρις), τοῦ Ἐπ. Σταματιάδου, τοῦ Δ. Θερειανοῦ (Ἀδαμάντιος Κοραῆς), τοῦ Σ. Κρίνου (Ψαλίδας), τοῦ Σοφοκλέους Οἰκονόμου, τοῦ Π. Ζερλέντη, τοῦ Π. Χιώτη, τοῦ Σπ. Δεβιάζη κ. ἄ. Ἐνταῦθα καταλεκτέα καὶ τὰ «Προλεγόμενα» εἰς τὴν μετὰ θάνατον ἔκδοσιν τοῦ Δ. Σολωμοῦ, ὑπὸ Ἰακώβου Πολυλᾶ, ἔργον βαθυτάτης κρίσεως καὶ αἰσθητικῆς λεπτότητος. Σπουδαιόταται εἶναι καὶ αἱ ἐμπεριστατωμέναι καὶ πρωτότυποι μονογραφίαι τοῦ Θ. Μουστοξύδου ἐν τῷ «Ἑλληνομνήμονι» (1848) καὶ τοῦ Ε. Legrand ἐν τοῖς προλόγοις τῶν ἐκδόσεων καὶ βιβλιογραφιῶν του περὶ διαφόρων λογίων τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς. Πολλαὶ μονογραφίαι ὀφείλονται εἰς Ἑπτανησίους ἐρευνητὰς (Χιώτης, Κατραμῆς, Στάης, Μουστοξύδης) περὶ λογίων ἐξ Ἑπτανήσου καταγομένων (Μηνιάτης, Σολωμὸς κ. ἄ.).

Ἐκδόσεις καὶ κριτικὴ κειμένων: Πρωτεύουσαν θέσιν καὶ ἐνταῦθα κατέχει ὁ Ε. Legrand καὶ διὰ τὸν ἀριθμὸν καὶ διὰ τὴν ἐπιστημονικότητα τῶν ἐκδόσεών του. Ὁ Legrand ἐξέδωσεν ἀνέκδοτα ἢ ἐπανεξέδωσεν ἐκδεδομένα πλεῖστα δημώδη κείμενα τῆς πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν δημώδους γραμματείας, τοῦ ρωμαντικοῦ, ἀκριτικοῦ, λαϊκοῦ, βυζαντινοῦ καὶ κρητικοῦ κύκλου. Ἔφερεν εἰς φῶς ἄγνωστα ἔργα, ἐπανεξέδωσε νέας παραλλαγὰς ἤδη ἐκδεδομένων ἢ δι' ἀντιβολῆς αὐτῶν ἀντικατέστησε κακῶς ἐκδοθέντα, μετὰ γλωσσικῶν πολλάκις παρατηρήσεων συνοδευόμενα. Οὕτως ἐξέδωκε τὰς σειρὰς Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néohellenique (1869—1873), περιεχούσας τὸν *Φυσιολόγον*, τὴν *Εὔμορφην Βοσκοπούλαν*, τὸν *Ἀπόκοπον*, καὶ ἕτερα δέκα ἓξ αὐτοτελῆ εἰς ἰδιαίτερον τόμον κείμενα, τὴν Nouvelle serie τῆς αὐτῆς σειρᾶς, ὡς συμπλήρωμα, περιέχουσαν ἑτέρας ἑπτὰ ἐκδόσεις αὐτοτελεῖς τοῦ αὐτοῦ κύκλου, μεθ' ὧν ὡς ἕκτη ὁ *Διγενὴς Ἀκρίτας* (μετὰ τοῦ Σάθα) ἐκ κώδικος τῆς Τραπεζοῦντος, ἀπὸ δὲ τοῦ 1880 τὴν δεκάτομον Bibliothèque grecque vulgaire, περιέχουσαν μεταξὺ τῶν ἄλλων τὴν *Θυσίαν* τοῦ *Ἀβραάμ*, τὸν Δαπόντε, τὸν *Διγενῆ Ἀκρίταν* κ.ἄ. τοῦ αὐτοῦ κύκλου καὶ τῆς αὐτῆς περιόδου. Παραλλήλως καὶ πρὸ τοῦ Legrand νεοελληνικὰ κείμενα ἐξέδωκεν ὁ Wagner, ὁ Elissen, ὁ Μαυροφρύδης, ὁ Σπ. Λάμπρος (1851—1919) «Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers» (Paris 1880) τοῦ ρωμαντικοῦ ἰδίως κύκλου, καὶ πλῆθος ἄλλων ἀνεκδότων ἔργων, ἰδίως ἐν τῷ «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι», ὁ Κ. Σάθας τὸ «Κρητικὸν Θέατρον» (*Ἐρωφίλη*, *Στάθης* κ. ἄ.) (1879), «Ἑλληνικὰ Ἀνέκδοτα» (τόμ. 2, 1867) καὶ «*Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*» (τόμ. 7), ὁ Γ. Μηλιαράκης, ὁ Α. Παπαδόπουλος—Κεραμεύς, ὁ Δεστούνης κ. ἄ. Ὁ Νικόλαος Πολίτης ἐξέδωκε τὰ λαϊκὰ μνημεῖα τοῦ λόγου καὶ τῆς παραδόσεως, «*Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, παροιμίαι, παραδόσεις*» (1899—1904) καὶ τὰς «Ἐκλογὰς ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ», ἔργα μεγάλης ἐνημερότητος, ἐκτάσεως καὶ κριτικῆς ἐπεξεργασίας. Περὶ τὸν Πολίτην ἀνεφάνησαν πολλοὶ συλλογεῖς ἢ ἐκδόται δημοτικῶν ᾀσμάτων· οὕτω μετὰ τὸν Tommaseo καὶ κατ' ἐπίδρασιν τοῦ Fauriel ἐξέδωσαν συλλογὰς ὁ Μανοῦσος (1850), ὁ Ζαμπέλιος (1852), ὁ Ἰατρίδης (1859), ὁ Kind (1844), ὁ Marcellus (1850), ὁ Passow (1860), ὅστις συνεκέντρωσεν ἅπαν τὸ μέχρι τότε εἰς συλλογάς, περιοδικὰ καὶ ἀλλαχοῦ δημοσιευθὲν ὑλικόν, ὁ Γ. Χασιώτης (1866), ὁ Ἀραβαντινὸς (1880), ἀμφότεροι τὰ ἠπειρωτικὰ ᾄσματα, ὁ Legrand (1882), κ. ἄ. Ὡσαύτως δημοτικὰ ᾄσματα καὶ λαϊκὰ μνημεῖα ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ διαφόρων ἐν περιοδικοῖς καὶ εἰς ἐργασίας τοπικῆς ἱστορίας ἢ λαογραφίας, ὡς ἡ τοῦ Σταματιάδου τὰ *Σαμιακὰ* (1887), τοῦ Σακελλαρίου τὰ *Κυπριακὰ* (1890), τοῦ Μανωλακάκη τὰ Καρπαθιακὰ (1896) κ.ἄ. Ἡ ἐκδοτικὴ αὕτη κίνησις ἀπορρέει ἐκ διαφόρων προϋποθέσεων, ἰδίως δὲ διὰ νὰ δώσῃ ὑλικὸν γλωσσικόν, λαογραφικὸν καὶ ἱστορικὸν ἐκκλησιαστικόν, ἐλάχιστα δὲ (Legrand, Πολίτης) πρὸς σκοποὺς αὐτοτελῶς φιλολογικούς. Τοιούτους σκοπούς, ἐξαρτηθέντας καὶ ἐκ τῆς φύσεως τῶν κειμένων, ἐπεδίωξαν οἱ Ἰόνιοι ἐκδόται, ἰδίως δὲ ὁ Α. Δελαπόρτας, ἐκδότης τοῦ Σολωμοῦ (1857), ὁ Ἰάκωβος Πολυλᾶς (1859), ὁ Σπ. Δὲ Βιάζης, ἐκδοὺς ἐν τῷ σπουδαιοτάτῳ διὰ τὰς νεοελληνικὰς ἐκδόσεις του τυπογραφείῳ τοῦ Σεργίου Ραφτάνη ἐν Ζακύνθῳ, μετὰ προλεγομένων, τὸν Χριστόπουλον (1881), τὸν Κάλβον (ὡσαύτως) καὶ τὰ «Ἅπαντα» τοῦ Σολωμοῦ (1880) κ. ἄ.

Γραμματολογία. Μετὰ τὸν Σάθαν, ὅστις ἐκαρπώθη ὅλας τὰς βιβλιογραφικὰς μέχρι τῆς ἐποχῆς του ἐργασίας καὶ τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον ἔχει καὶ γραμματολογικὸν χαρακτῆρα, πρῶτος ὁ Γερμανὸς ἑλληνιστὴς Rudolf Nicolai ἀνασυνέθεσε τὸ ὑπάρχον ὑλικὸν εἰς γραμματολογικὴν ἑνότητα. Τὸ ἔργον του «Geschichte der neugriechische Literatur (Leipzig, 1876) διὰ πρώτην φορὰν ὑποτυπώνει τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας, ἰδίως τῆς δημιουργικῆς. Ἄρχεται ἀπὸ τῆς λογίας ἐπιβιώσεως τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος ἐν τῇ πατριαρχικῇ σχολῇ Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἐν Ἰταλίᾳ κινήσεως τῶν προσφύγων λογίων καὶ καταλήγει μέχρι τῶν δραματικῶν, τῶν μέσων καὶ ἐπέκεινα, τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Ἡ μέθοδός του εἶναι χρονολογικὴ καὶ εἰδολογική, διαιρεῖ ἅπασαν τὴν γραμματείαν εἰς δύο μεγάλας περιόδους, τὴν μέχρι τοῦ 1750 καὶ τὴν μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τὴν μετ' αὐτήν, ἐξετάζει δὲ κατὰ εἴδη κατατάσσων τὸ ὑλικὸν (ρωμαντικὴ ποίησις, ἱστορική, λογία, λυρική, δημώδης). Τὸ ἔργον ἔχει εὐρύτητα ἀντιλήψεως τῶν πολιτιστικῶν μορφῶν καὶ μεγάλην συνθετικότητα καὶ συνεκτικότητα. Μετὰ ἓν ἔτος ὁ πολυΐστωρ καὶ ποιητὴς Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς ἐν Βερολίνῳ συνέγραψε δίτομον γραμματολογίαν ὑπὸ τὸν τίτλον «Precis d'une histoire de la litterature néo-hellenique». Ἡ ἐργασία τοῦ Ραγκαβῆ δὲν ἔχει τὴν συνθετικότητα καὶ τὸ εὐσύνοπτον τῆς τοῦ Nicolai, οὔτε περιορίζεται εἰς τὴν δημιουργικὴν γραμματείαν, αἱ δὲ γλωσσικαὶ καὶ αἰσθητικαὶ ἀντιλήψεις του τὸν κάμνουν νὰ παρατρέχῃ ἢ νὰ ὑποτιμᾷ πολλὰ ἔργα τοῦ κρητικοῦ κύκλου καὶ τῆς ἰονίου σχολῆς. Ἡ κατάταξίς του εἶναι μικτὴ κατὰ τοπικὰς σχολάς, κατὰ τὴν γλωσσικὴν μορφὴν τῶν ἔργων καὶ κατὰ εἴδη, ἄρχεται δὲ ἀπὸ τῆς ἁλώσεως καὶ φθάνει μέχρι τῶν διηγηματογράφων Βικέλα καὶ Ροΐδου. Τὸ ἔργον εἶναι χρησιμώτατον διὰ τὴν μετεπαναστατικὴν ἰδίως λογίαν περίοδον, ἧς ἦτο ἐντελῶς γνώστης ὁ συγγραφεύς. Πολλαὶ ἐλλείψεις καὶ ἀνακρίβειαι καὶ γνῶμαι ἐπηνωρθώθησαν εἰς τὴν συνοπτικωτέραν μετὰ τοῦ Γερμανοῦ ἑλληνιστοῦ Sauder ἐπεξεργασίαν τοῦ ἔργου τῷ 1885 (Geschichte der neugriechischen Literatur von ihren Aufängen bis aul die neueste zeit)· οὐχὶ μετὰ πολλῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιστάσεως γεγραμμένη εἶναι ἡ ἐργασία τῆς *Ἰουλίας Lamber*, Poètes grecs contemporains, ἥτις ἀποτελεῖ ἐπισκόπησιν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ποιήσεως. Εἰς τὰς γενικὰς γραμματολογικὰς ἐπισκοπήσεις τῆς περιόδου ταύτης πρέπει νὰ καταλεχθοῦν ἡ τοῦ Ach. Varvessi, Sul corso di Letteratura greca moderna (Messina 1842), στηριχθεῖσα κυρίως ἐπὶ τοῦ Νερουλοῦ, ἡ τοῦ I. S. Blachie, Horae helleniquae (1874) καὶ ἡ τοῦ Δημητρίου Βικέλα, *Δοκίμιον περὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας* (*Διαλέξεις καὶ ἀναμνήσεις* 1893). Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐγένοντο πολλαὶ ἐργασίαι, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν γραμμάτων γενικῶς ἢ ἑνὸς ὡρισμένου τόπου ἢ μιᾶς ὡρισμένης ἐποχῆς ἢ ὡρισμένου εἴδους λογοτεχνικοῦ καθ' ὡρισμένην περίοδον ἢ καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας. Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ἐξετάζουν τὴν γραμματείαν γενικῶς ἑνὸς ὡρισμένου τοπου, ἐξέχουσαν θέσιν κατέχουν αἱ μελέται καὶ ἔρευναι τοῦ Θ. Μουστοξύδου (*Νέος Ἑλληνομνήμων* 18ι9, *Ἱστορικὰ καὶ Φιλολογικὰ πάρεργα* 1857) ἀναφερόμεναι μάλιστα εἰς τὴν γραμματείαν τῆς Κερκύρας, τοῦ Ἀνθίμου Μαζαράκη (1800—1868) αἱ «*Βιογραφίαι τῶν ἐνδόξων Κεφαλλήνων*» (1843) μεταφρασθεῖσαι καὶ ἰταλιστὶ ὑπὸ Ν. Θωμαζέου, τοῦ Βροκίνη (1847—1910) «*Βιογραφικὰ σχεδάρια τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν, ὡραίαις τέχναις καὶ ἄλλοις κλάδοις τοῦ κοινωνικοῦ βίου διαλαμψάντων Κερκυραίων ἀπὸ τῶν μέσων τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης*» (τομ. 2, 1877 — 1884), τοῦ Νικολάου Κατραμῆ «Φιλολογικὰ ἀνάλεκτα Ζακύνθου» (1880), τοῦ Ἀραβαντινοῦ καὶ Τσιγαρᾶ διὰ τὴν Ἤπειρον, τοῦ Σταματιάδη διὰ τὴν Σάμον, τοῦ Βλαστοῦ διὰ τὴν Χίον, τοῦ Ἀναγνώστου διὰ τὴν Λέσβον, τοῦ Σακελλαρίου διὰ τὴν Κύπρον, καὶ ἄλλων δι' ἄλλας περιφερείας εἰς εἰδικὰς ἐργασίας ἢ εἰς εἰδικὰ περὶ τοῦ τόπου ἑκάστου συγγράμματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἔδωσαν γραμματολογικὸν ὑλικόν. Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν εἰδικῶν ἐργασιῶν, αἵτινες ἐξετάζουσι τὴν γραμματείαν γενικῶς μιᾶς ὡρισμένης περιόδου ἢ τὴν ἐξέλιξιν καὶ ἀνάπτυξιν ἑνὸς ὡρισμένου εἴδους, καθ' ὡρισμένην περίοδον, ἀνήκουν αἱ ἀξιόλογοι κριτικαὶ ἐργασίαι τοῦ Γάλλου νεοελληνιστοῦ Ch. Gidel (Études sur la litterature grecque moderne και Nouvelles études κλπ., 1864 και 1870), εἰς ἃς καταβάλλεται προσπάθεια, καίτοι μετὰ πολλῆς μονομερείας, ν' ἀνευρεθοῦν αἱ εἰς τὴν ρωμαντικὴν βυζαντινὴν ποίησιν γαλλικαὶ ἐπιδράσεις. Ὁ αὐτὸς ὡς καὶ ὁ Georges Bourdon ἐξήτασαν τὸ νεοελληνικὸν θέατρον ἀπὸ τοῦ Μάτεσι μέχρι τοῦ Βερναρδάκη καὶ Βασιλειάδου. Ἡ Γαλλὶς φιλέλλην Ἰουλία Lamber (Poétes grecs contemporains, Paris 1881) ἐμελέτησε τὴν νεοελληνικὴν ποίησιν ἀπὸ τοῦ Σολωμοῦ μέχρι τῆς ἐποχῆς της, ἐπιμείνασα κυρίως εἰς τὴν ἀξιολογικὴν καὶ αἰσθητικὴν ἐκτίμησίν της κατὰ σχολὰς τοπικὰς (Ἰόνιος, Ἠπειρωτικὴ κλπ.).

Ὁ Ἄνθιμος Δημητρακόπουλος εἰς τὸ ἔργον του «Ὀρθόδοξος Ἑλλὰς» (Λειψία 1872) ἐμελέτησε τὴν κατὰ Λατίνων δογματικὴν φιλολογίαν μετὰ πολλῶν γραμματολογικῶν πληροφοριῶν. Αἱ δὲ ἐργασίαι τοῦ Γιάννη Ψυχάρη (Étude de Philologie byzantine et néo-gréque, Paris 1892) ἀναφέρονται εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν ἰδίως δημώδη παραγωγήν. Ὡς ἔργα εἰδικῆς μονογραφικῆς γραμματολογίας πρέπει νὰ θεωρηθοῦν καὶ αἱ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ἀναφερόμεναι ἐργασίαι τοῦ Μαυροφρύδου (1860), τοῦ Σάθα (*Παράρτημα Νεοελληνικῆς Φιλολογίας* 1868), τοῦ Ψυχάρη καὶ ἄλλων πολλῶν, πρὸς δὲ αἱ εἰς τὴν παιδείαν καὶ τὴν ἱστορίαν της κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν καὶ μετεπαναστατικὴν περίοδον ἀφορῶσαι εἰδικαὶ μελέται, ὡς αἱ τοῦ Λάμπρου, Μυσταχίδου, Παρανίκα κ. ἄ.

Συστηματικαὶ ἐπιστῆμαι. Ἡ περίοδος αὕτη τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ καὶ ἐργασίας ἀναφερομένας εἰς τὰς συστηματικὰς ἐπιστήμας, τὴν γραμματικὴν δηλονότι, τὴν λεξικογραφίαν, τὴν μετρικὴν κ. ἄ. Ἐν πρώτοις ἐξεδόθησαν αἱ τῆς πρώτης περιόδου γραμματικαὶ τοῦ Σοφιανοῦ ὑπὸ Legrand, τοῦ S. Portius ὑπὸ Meyer μετὰ ἐκτενους προλόγου τοῦ Ψυχάρη, ὁ δὲ Legrand ἐξέδωκε γραμματικὴν καὶ λεξικὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς, προωρισμένα διὰ τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς, ὁ Ψυχάρης καὶ ὁ Χατζιδάκις ἠσχολήθησαν μὲ γραμματικὰ ζητήματα, ὁ Βυζάντιος ἐξέδωκε «Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου» (1835—1874), προοριζόμενον ὡς βοήθημα εἰς τὴν ἀττικὴν θεματογραφίαν. Μετρικαὶ ἐργασίαι ἐνεφανίσθησαν κατὰ τὰ τέλη τῆς περιόδου ταύτης. Ὁ Α. Ρ. Ραγκαβῆς προσεπάθησεν εἰς τὰ νέα μέτρα νὰ ἀνεύρῃ τὰ ἀρχαῖα, ὁ Σεμιτέλος ἐξήτασε τὴν ἐπιβίωσιν τῶν βυζαντινῶν μέτρων εἰς τὴν νεοελληνικὴν στιχουργικήν, μελετήσας ἰδίως τὸν δεκαπεντασύλλαβον, ὁ δὲ Α. Λασκαρᾶτος (1891), Π. Γριτσάνης (1891) καὶ Τυρταῖος (1872) ἔγραψαν νεοελληνικὰς μετρικὰς μὲ διαφόρους βάσεις ἕκαστος.

Λογοτεχνικὴ κριτική. Ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ καὶ αἰσθητικὴ μελέτη ἐκαλλιεργήθη κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου Ἀσωπίου, ὅστις ἐγνώρισεν εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τῆς «*Χρυσαλλίδος*» (1862) καὶ τοῦ «*Ἡμερολογίου*» του τὴν σύγχρονον εὐρωπαϊκὴν κίνησιν, τοῦ Ε. Ροΐδου, ὅστις κατὰ τὰ τέλη τῆς περιόδου ταύτης ἐπιμόνως ἀντετάχθη εἰς τὰς κρατούσας αἰσθητικὰς περὶ τέχνης καὶ λόγου ἀντιλήψεις, ὑποστηρίξας τὴν τοῦ Tain θεωρίαν τοῦ περιβάλλοντος (milieu) καὶ σπουδαίως συμβαλὼν εἴς τε τὴν γλωσσικὴν καὶ λογοτεχνικὴν ἀναμόρφωσιν, τοῦ Δ. Βερναρδάκη, τοῦ ὁποίου αἱ περὶ δράματος καὶ ἀριστοτελικῆς καθάρσεως μελέται ἔσχον μεγάλην ἐπίδρασιν, τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου, ὅστις τὰς ἐπὶ τῆς συγχρόνου νεοελληνικῆς γραμματείας κριτικάς του συνεκέντρωσεν εἰς ἴδιον τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀνάλεκτα» (1901), τοῦ Ἰακώβου Πολυλᾶ, τοῦ Καλοσγούρου κ. ἄ. Εἰς τὴν λογοτεχνικὴν κριτικὴν ἀνήκουν καὶ αἱ πολυπληθεῖς κρίσεις καὶ ἐκθέσεις τῶν ποιητικῶν διαγωνισμῶν, τοῦ Ροδοκανακείου, τοῦ Βουτσιναίου κ. ἄ., ἀποτελοῦσαι συγχρόνως καὶ σπουδαίας γραμματολογικὰς συμβολάς. Μεταξὺ τῶν κριτῶν τῶν ἀγώνων τούτων μεγάλην δρᾶσιν ἐσημείωσαν ὁ Φ. Ἰωάννου, ὁ Κ. Ἀσώπιος, ὁ Α. Ρ. Ραγκαβῆς, ὁ Θ. Ὀρφανίδης, Ἄγγελος Βλάχος, Ἐμμανουὴλ Ροΐδης, Δ. Βερναρδάκης κ. ἄ. Μνημονευτέαι πρὸς τούτοις καὶ αἱ εἰς τὰς κρίσεις ταύτας ἀπαντήσεις διαφόρων κρινομένων, ὡς αἱ τοῦ Βερναρδάκη, τοῦ Ἰω. Παπαδιαμαντοπούλου κ. ἄ. Ἐνταῦθα ἀνήκουσι καὶ αἱ περὶ γλώσσης μελέται καὶ ἐπιστάσεις, ὡς αἱ τοῦ Πολυλᾶ (*Ἡ φιλολογική μας γλῶσσα*, 1892), τοῦ Κονεμένου, τοῦ Βερναρδάκη (*Ψευδαττικισμοῦ Ἔλεγχος*, 1884) τοῦ Ψυχάρη, τοῦ Χατζιδάκι, αἵτινες ἄρχονται κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀπὸ τῶν «*Σουτσείων*» (1851), τοῦ Κ. Ἀσωπίου.

Δ' Περίοδος τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ αἱ συζητήσεις καὶ ἀντεγκλήσεις, αἵτινες ἠκολούθησαν αὐτό, κυρίως δὲ ἡ ὀξύτης καὶ ἡ μαχητικότης μεθ' ἧς αὗται διεξήχθησαν, κατηνάλωσαν μέγα μέρος της φιλολογικῆς δράσεως τῆς περιόδου ταύτης. Συγχρόνως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην σημειώνεται ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ εἰς ἴδιον καὶ αὐτοτελῆ κλάδον διαμόρφωσις τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, ὧν ὁ κύκλος τῆς ἐρεύνης, ὡς ἐκ τῆς λογοτεχνικῆς καὶ γλωσσικῆς συνεχείας καὶ συνοχῆς μετὰ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου, ἐπεκτείνεται καὶ εἰς ταύτην, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν δημώδη πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν παραγωγήν, τὸ κρητικὸν θέατρον καὶ τὰ δημοτικὰ μνημεῖα τοῦ λόγου, λαϊκὰ καὶ προσωπικά. Ἡ ἐπέκτασις αὕτη τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν ἐπὶ τῶν νεοελληνικῶν ἐκ λόγων γλωσσικῆς καὶ λογοτεχνικῆς ταυτότητος καὶ ἀλληλουχίας, ἐπεκτείνεται σὺν τῷ χρόνῳ οὕτως, ὥστε ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία περιλαμβάνεται ὡς μέρος τῆς βυζαντινολογίας καὶ μελετᾶται καὶ ἐξετάζεται καὶ διδάσκεται ὡς συνέχεια καὶ ὡς τμῆμα ταύτης. Ἀκριβῶς δὲ τὸ γεγονὸς τοῦτο συνετέλεσε νὰ διαμορφωθῇ ἡ εἰδικὴ παρὰ τοῖς διαφόροις πανεπιστημίοις τῆς Εὐρώπης ἕδρα τῆς βυζαντινῆς καὶ νεοελληνικῆς φιλολογίας καὶ γλώσσης. Μετὰ τὸν Legranb ἐν Γαλλίᾳ πρῶτος

Digitized by Google

ὁ Γερμανὸς βυζαντινολόγος Κάρολος Krumbacher ἵδρυσε τῷ 1899 ἐν Βερολίνῳ παρὰ τῇ βυζαντινῇ ἕδρᾳ καὶ νεοελληνικὸν φροντιστήριον, ὅπου ἐμελετᾶτο καὶ ἐδιδάσκετο ἡ νεοελληνικὴ φιλολογία καὶ γλῶσσα παραλλήλως πρὸς τὴν βυζαντινὴν (Mitel und Neugriechische Seminar). Εἶναι ἡ πρώτη τακτικὴ ἕδρα ἐν γερμανικῷ πανεπιστημίῳ. Ὑπὸ μαθητῶν τοῦ Krumbacher εἰσήχθη τὸ μάθημα τοῦτο μέχρι τοῦ 1910 εἰς τὰ περισσότερα πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης: Λιψίας (K. Dietrich), Βυρτεμβέργης, Βιέννης, Βουδαπέστης, (Horwarth Endre), Οὐψάλης, Λονδίνου, Κανταβριγίας, Λεῦδεν τῆς Ὁλλανδίας (Esseling), Βρυξελλῶν, Ρώμης. Ἐν Ἑλλάδι συνεζητήθη ἡ σύστασις τοιαύτης ἕδρας ἀπὸ τοῦ 1914, ἀπεφασίσθη τῷ 1918 καὶ μόλις τῷ 1925 ἐπετεύχθη ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν (Ν. Βέης) καὶ τὸ ἑπόμενον ἔτος, ὡς εἰδικὸς νεοελληνικὸς κλάδος, ἀνεξάρτητος τῆς βυζαντινολογίας καὶ μὲ εἰδικὸν δίπλωμα ὑπὸ βοηθητικοῦ κλάδους τὴν λαογραφίαν καὶ γλωσσολογίαν εἰς τὸ πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης (Γ. Ἀποστολάκης). Ἐν δὲ τῇ Γαλλίᾳ ἐκαλλιεργήθησαν συντονώτερον αἱ νεοελληνικαὶ σπουδαί· μετὰ τὸν Legrand, ὁ Ψυχάρης ἐδίδαξεν ἐν τῇ Σχολῇ Ἀνατολικῶν γλωσσῶν τῶν Παρισίων τὴν νεοελληνικὴν φιλολογίαν καὶ γλῶσσαν. Μαθηταὶ δὲ αὐτῶν εἰσήγαγον τὸν κλάδον καὶ εἰς ἄλλα πανεπιστήμια εἴτε ὡς αὐτοτελεῖς ἐκτάκτους ἕδρας, εἴτε παρὰ τῇ κλασσικῇ ἢ βυζαντινολογικῇ, ὡς εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Σορβόνης (Pernot), τοῦ Μομπελιὲ (Louis Roussel) κ. ἄ. Ἐν Ἰταλίᾳ ἀνεδείχθησαν πολλοὶ νεοελληνισταί, οἵτινες ἐδίδαξαν τὰ νεοελληνικὰ γράμματα παραλλήλως μὲ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἢ αὐτοτελῶς, ὡς ὁ G. Barone ὁ P. E. Pavolini, ὁ Γουλιέλμος Δαμιάνης, ὁ Aurelio Palmieri, ὁ Φρ. δὲ Σιμῶνε Μπροῦβεο, ὁ El. Brighenti (Μιλᾶνον) κ. ἄ. Ἐν Ρώμῃ δὲ λειτουργεῖ ἰδία ἕδρα νεοελληνικῆς φιλολογίας ἀπὸ πολλοῦ. Ἐν Ἑλλάδι ἡ διδασκαλία τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν μέσην ἐκπαίδευσιν, κατ' ἀρχὰς ὡς δευτερεῦον μάθημα γλωσσικῆς ἀσκήσεως, εἶτα δὲ ὡς αὐτοτελὲς (1929).

Ἡ βιβλιογραφία. Ἀπὸ τοῦ 1907 ὁ Νικόλαος Πολίτης ἐξέδωκε τὴν νεοελληνικὴν βιβλιογραφίαν, ἥτις περιέλαβε γενικῶς τὴν νεοελληνικὴν ἁπασῶν τῶν ἐπιστημῶν παραγωγὴν μέχρι τοῦ 1920. Συγχρόνως ἐξεδόθησαν πλεῖστοι κατάλογοι χειρογράφων καὶ βιβλιοθηκῶν.

Ἡ ἐκδοτικὴ καὶ κριτικὴ κειμένων. Ἡ γλωσσολογία καὶ λαογραφία ἐξηκολούθησαν τὴν κατὰ τὴν προηγουμένην περίοδον ἀρξαμένην συλλεκτικὴν ἐργασίαν των. Ἡ ἱδρυθεῖσα γλωσσικὴ ἑταιρεία, ἡ λαογραφικὴ τοιαύτη, τὸ ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τὸ λαογραφικὸν ἀρχεῖον, διὰ διαγωνισμῶν καὶ εἰδικῶν ὑπηρεσιῶν, ἐπεξέτειναν τὸν κύκλον τῶν ἐρευνῶν των καὶ συνέλεξαν μνημεῖα τοῦ λόγου δημώδη πλείστων περιφερειῶν. Δύο δὲ βιβλιοθῆκαι, ἡ τοῦ Μαρασλῆ καὶ ἡ τοῦ Φέξη, περιέλαβον εἰς τὰς ἐκδόσεις καὶ νεοέλληνας συγγραφεῖς, Σολωμόν, Βαλαωρίτην, Κάλβον, Τυπάλδον, Μαρκορᾶν κ. ἄ., ἐνῷ εἰς περιοδικὰ ἐπιστημονικὰ ἐξεδόθησαν πλεῖστα ἀνέκδοτα ἔργα τῆς μεταβυζαντινῆς ἰδίως παραγωγῆς ὑπὸ ξένων καὶ ἡμετέρων ἐρευνητῶν. Ἀξιομνημόνευτος εἶναι ἰδίως ἡ ἔκδοσις τοῦ Ἐρωτοκρίτου ὑπὸ τοῦ Κρητὸς φιλολόγου Ξανθουδίδου, κριτικὴ καὶ ἑρμηνευτική, καὶ βραδύτερον αἱ τοῦ Φουρτουνάτου τοῦ Φωσκόλου καὶ τῆς Ἐρωφίλης ὑπὸ τοῦ ἰδίου εἰς σειρὰν ἐκδόσεων ἱδρυθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ν. Βέη, πρὸς τούτοις δὲ αἱ ἐκδόσεις τοῦ Γιάννη Βλαχογιάννη (Βηλαρᾶ κ. ἄ.) εἰς τὸ περιοδικὸν «Προπύλαια».

Ἡ μονογραφία. Πλεῖσται μονογραφίαι ἐξεδόθησαν περὶ Σολωμοῦ, Κάλβου, Βηλαρᾶ, Τερτσέτη κ. ἄ., ὑπὸ ἡμετέρων καὶ ξένων, ὁ δὲ φιλολογικὸς σύλλογος «Παρνασσὸς» διωργάνωσε τῷ 1916 σειρὰν διαλέξεων περὶ Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, τοῦ Ρήγα, Βηλαρᾶ, Χριστοπούλου, Κάλβου, Σολωμοῦ, Σούτσων, Λασκαράτου, Ραγκαβῆ, Ὀρφανίδου, Γ. Τερτσέτη, Α. Βαλαωρίτου, Ἰουλίου Τυπάλδου, Πολυλᾶ, Μαρκορᾶ, Βασιλειάδου, Βιζυηνοῦ καὶ Κρυστάλλη ὑπὸ διαφόρων λογίων γενομένων καὶ αἵτινες ἐκδοθεῖσαι εἰς δύο αὐτοτελεῖς τόμους (1925[2]) ἀποτελοῦσι σπουδαιοτάτην γραμματολογικὴν συμβολὴν διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Εἰς ἄλλην περίοδον τῆς αὐτῆς σειρᾶς ἐμελετήθησαν οἱ Ἕλληνες διηγηματογράφοι, ὁ Ξένος, ὁ Παπαδιαμάντης, ὁ Βιζυηνός, ὁ Καλλιγᾶς, ὁ Ζαμπέλιος κ. ἄ. Μονογραφίας περὶ διαφόρων ποιητῶν καὶ συγγραφέων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, μὲ περισσότερον κριτικὸν παρὰ φιλολογικὸν ἐνδιαφέρον, ἐδημοσίευσε κατὰ καιροὺς ὁ Κ. Παλαμᾶς, αἵτινες συνελέγησαν εἰς αὐτοτελεῖς τόμους («Γράμματα», 2 τόμ. 1904—1917 καὶ «Πεζοὶ δρόμοι», Γ' τόμ. 1934). Ἐνταῦθα καταλεκτέαι καὶ αἱ εἰς μνημόσυνα λογίων, θανάτους, ἑορτάς, ἀμφιετηρίδας κλπ. γενόμεναι διαλέξεις ἢ μελέται, ἐγκατεσπαρμέναι εἰς τὰ σύγχρονα λογοτεχνικὰ περιοδικά.

Ἡ λογοτεχνικὴ κριτική. Αὕτη ἐβάδισε ποικίλας κατευθύνσεις, ἀσκηθεῖσα κυρίως ὑπὸ πνεῦμα πολεμικῆς ἢ γλωσσικῆς μονομερείας καὶ ὑπὸ μὴ εἰδικῶν, κυρίως λογοτεχνῶν. Διὰ τοῦτο ἡ ἀνεύρεσις τῆς ἐσωτερικῆς της ὑφῆς ἀποβαίνει σήμερον τοὐλάχιστον δυσπαρακολούθητος. Τοῦτο μόνον δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι, λόγῳ τῆς προχειρότητος καὶ τῆς μονομερείας, μεθ' ἧς ἠσκήθη, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἔχῃ οἵαν ἔπρεπε ἐπίδρασιν. Μὲ τὸ εἶδος ἠσχολήθησαν περισσότερον ὁ Κ. Παλαμᾶς, ὁ Γρηγ. Ξενόπουλος, ὁ Ἀρ. Καμπάνης, ὁ Ρήγας Γκόλφης, ξένοι δὲ νεοελληνισταὶ παρηκολούθησαν τὰ νεοελληνικὰ γράμματα εἰς ξένα περιοδικά, ἰδίως ὁ Phileas Lebesgue ἀπὸ τοῦ 1905 εἰς τὸ Mercure de France, ὁ P. E. Pavolini εἰς τὸ περιοδικόν του «Athene e Roma», ὁ G. Barone εἰς τὴν ἐφημερίδα τῆς Ρώμης «il Carattere», ὁ A. Frabasile εἰς τὴν ἑλληνοϊταλικὴν ἐπιθεώρησιν «La Rassegna Ellenica», ὁ Ψυχάρης εἰς διάφορα σύγχρονα γαλλικὰ περιοδικά, ὁ Tigrane Yergate εἰς τὴν «Revue des Revues» τῶν Παρισίων, ὁ Clement εἰς τὴν «Revue des Etudes greques» καὶ εἰς τὴν «Graecia», ὁ Dietrich καὶ ὁ Krumbacher εἰς διάφορα σύγχρονα περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδας. Ἀργότερον ὁ Louis Roussel ἵδρυσε καὶ εἰδικὴν ἐπιθεώρησιν (Libre 1922). Διὰ τὴν Ἑλλάδα κριτικὸς μὲ κατευθύνσεις αἰσθητικὰς καὶ γραμματολογικὴν κατάρτισιν ἀνεδείχθη ὁ Κώστας Χατζόπουλος, ὅστις ἀπὸ τοῦ 1907—1914 εἰς τὰ περιοδικὰ «Νουμᾶς» καὶ «Νέα Ζωὴ» Ἀλεξανδρείας παρηκολούθησε τὴν νεοελληνικὴν παραγωγήν, σπουδαίως ἐπιδράσας εἰς τὴν ἀνακοπὴν τοῦ ἐπικρατήσαντος λογοτεχνικοῦ ρητορισμοῦ καὶ μιμήσεως ξένων λογοτεχνικῶν ρευμάτων. Ἀξιομνημόνευτος δὲ τυγχάνει ἡ ἐκτενὴς κριτική του ἐπίστασις ἐπὶ τοῦ ποιητικοῦ ἔργου τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ.

Ἡ γραμματολογία. Ὁ μαθητὴς τοῦ Κρουμβάχερ Γερμανὸς νεοελληνιστὴς Κάρολος Dietrich ἐξέδωκε τῷ 1899 ἐν Grenboten γενικωτέραν ἐργασίαν περὶ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Die kultargeschichtliche Stellung der heutigen Griechen», ὁ δὲ Κρουμβάχερ εἰς τὴν τότε ἐκδοθεῖσαν τρίτομον βυζαντινὴν γραμματολογίαν του διέλαβεν ἐν τῷ τρίτῳ αὐτῆς τόμῳ περὶ τῆς δημώδους βυζαντινῆς λογοτεχνικῆς καὶ γραμματειακῆς παραγωγῆς, περιλαβὼν εἰς τὸ κρητικὸν θέατρον καὶ τὴν ρωμαντικὴν βυζαντινὴν ποίησιν. Ἀργότερον ὁ αὐτὸς Dietrich τῷ 1902 εἰς τὴν σειρὰν Die Litteraturen des Ostens συνέγραψε τὴν γραμματολογίαν ὑπὸ τὸν τίτλον Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Litteratur (Leipzig) ἀρχόμενος ἀπὸ τῆς ἀπωτέρας ἐμφανίσεως τῆς κοινῆς κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον καὶ καταλήγων μέχρι τῶν λυρικῶν τοῦ δημοτικισμοῦ. Τῷ 1906 ἐν Παρισίοις ὁ Γάλλος νεοελληνιστὴς *Phi eas Lebesgue* ἔδωσε συνοπτικὴν ἐπισκόπησιν τῆς νεωτέρας λογοτεχνικῆς, ἀπὸ τοῦ Σολωμοῦ καὶ ἐντεῦθεν, παραγωγῆς, εἰς τὸ ἔργον του «La Grèce Litteraire d' aujourdhui,» γενικώτερον δὲ εἶναι τὸ ἔργον «Le nouvel Hellenisme» καὶ συνοπτικώτερον τὸ ἄρθρον του εἰς τὴν Βρεττανικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν περὶ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. (Ἄξιον μνείας ἐπίσης εἶναι τὸ περὶ τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας ἄρθρον τῶν καθηγητῶν S. G. Mercati καὶ Γ. Ζώρα εἰς τὴν Enciclopedia Italiana ἐν λ. Grecia, τ. XVII (1933), σ. 910 ἑξ.) Μονογραφίας μὲ γενικώτερον γραμματολογικὸν χαρακτῆρα ἐξέδωκε καὶ ὁ Hubert Pernot εἰς τὸ δίτομον ἔργον του «Etudes des Litterature grecque moderne», ἔνθα μελετᾷ τὸ κρητικὸν θέατρον, τὸν Κάλβον καὶ ἄλλα. Τῷ 1921 ὁ Ὁλλανδὸς νεοελληνιστὴς D. C. Hesselling ἐξέδωκε τὴν συνοπτικωτέραν νεοελληνικὴν γραμματολογίαν μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων ὁλλανδιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Geschiednis der neuwgriekse Letterkunde», ἥτις μετεφράσθη εἰς τὴν γαλλικὴν τῷ 1924 ὑπὸ τοῦ Α. Pernot. Ἐνταῦθα καταλεκτέαι καὶ αἱ γραμματολογικαὶ ἐπισκοπήσεις τοῦ Dioscure, Histoire de la Litterature grecque moderne καὶ La litterature grecque moderne. La poesie, ὡς καὶ πλεῖσται μικρότεραι ἐπισκοπήσεις, ὡς ἡ τοῦ Π. Δρακούλη ἐν «Νέᾳ Ἡμέρᾳ» Τεργέστης (5/12/1897), καὶ ἡ συλλογὴ μονογραφιῶν καὶ κριτικῶν ἐπιστάσεων τοῦ Γ. Ψυχάρη γαλλιστὶ μὲ τὸν τίτλον «Autour de la Grèce» (1897).

Αἱ συστηματικαὶ ἐπιστῆμαι. Ὁ Μένος Φιλήντας ἐξέδωκεν ἐγχειρίδιον γραμματικῆς τῆς δημοτικῆς τῷ 1904, ὡσαύτως ὁ Ρουντάκης, τὸ ὑπουργεῖον Παιδείας (1917), ὁ Τζάρτζανος, ὁ Βουτιερίδης κ.ἄ. Μνημονευτέαι ἰδίως αἱ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην γενόμεναι ἐτυμολογικαὶ καὶ γραμματικαὶ ἐργασίαι ἐπὶ τῆς νεοελληνικῆς ὑπὸ Α. Μπούτουρα, Μ. Τριανταφυλλίδου, ὅστις εἰδικῶς κατέγινε περὶ τὸ ζήτημα τῆς ὀρθογραφίας αὐτῆς κ.ἄ., Ἐξεδόθησαν μετρικαί, ὡς ἡ τοῦ Θρ. Σταύρου, μὲ βάσιν τοὺς τονικοὺς πόδας, τοῦ Βουτιερίδου, τοῦ Σουμελίδου, ἐγένοντο δὲ πλεῖσται εἰδικαὶ ἐργασίαι ἐπὶ τῆς νεοελληνικῆς μετρικῆς καὶ στιχουργίας ὑπὸ Roussel, Σπαταλᾶ, Λ. Πολίτου κ.ἄ.· ὁ Α. Τζάρτζανος ἐξέδωκε συντακτικὸν τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης, ὁ Σ. Κυριακίδης σύνοψιν γενικῆς λαογραφίας καὶ μυθολογίας νεοελληνικῆς. Εἰδικώτερον ἐπέδωσεν ἡ βιβλιογραφία, ἥτις, πλὴν τῶν εἰδικῶν ἐργασιῶν, ὡς ἡ ἐπὶ τοῦ Παλαμᾶ, Σολωμοῦ, κ.ἄ. καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς βιβλιογραφήσεως γενικωτέρων ἔργων καὶ εἰδικῶν μελετῶν, παρακολουθεῖται ὑπὸ δύο ἐπιθεωρήσεων εἰδικῶν, ἡ ἔκδοσις δὲ δύο μεγάλων βοηθητικῶν ἔργων: τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας καὶ τοῦ Λεξικοῦ Ἐλευθερουδάκη, ἐκωδικοποίησε τὴν μέχρι τοῦδε ἐργασίαν. Εἰς τὴν μονογραφίαν παρατηρεῖται ἡ αὐτὴ συνοχὴ καὶ ἐπιστημονικότης, ὁ Σολωμὸς ἔγινεν ἀντικείμενον βαθείας καὶ θετικῆς μελέτης (Ἀποστολάκης, Βάρναλης, Μιχαλόπουλος), ἐξεδόθησαν περὶ αὐτοῦ προηγούμεναι καὶ σύγχρονοι φιλολογικαὶ καὶ κριτικαὶ μελέται, ὡσαύτως ὁ Παλαμᾶς καὶ πλεῖστοι ἄλλοι, νεοέλληνες λόγιοι. Τὸ ἱστορικὸν λεξικὸν ἔφερεν εἰς πέρας μέρος τοῦ ἔργου καὶ ἐξέδωκε τὸν πρῶτον τόμον του, ἡ δὲ γλωσσολογία καὶ αἱ ἄλλαι βοηθητικαὶ καὶ κύριαι ἐπιστῆμαι τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας ἀπέκτησαν πολλοὺς καὶ εἰδικοὺς ἐργάτας. Εἰδικαὶ εἰδολογικαὶ ἐργασίαι περὶ ποιήσεως, μυθιστορήματος, θεάτρου νεοελληνικοῦ κλπ., βιβλιογραφικαὶ ἔρευναι, ἀποκαταστάσεις καὶ ἐξακριβώσεις βιογραφικαὶ κλπ. ἀνεφάνησαν πολλαὶ μέχρι τοῦδε καὶ ὁσημέραι ἀναφαίνονται. Ἡ κριτικὴ ἀπὸ τῆς προχειρότητος καὶ τῆς αὐθαιρεσίας διῆλθεν εἰς τὸ στάδιον τῆς αὐτοτελείας καὶ τῆς εὐσυνειδησίας ἀσκουμένη ὑπὸ εἰδικῶν (Φ. Πολίτης, Γ. Ἀποστολάκης κ. ἄ.).

Γ. Μ. ΒΑΛΕΤΑΣ

ΦΥΣΙΚΗ. Διὰ τοῦ ὅρου *φυσικὰ* ἢ *φυσικὴ* οἱ ἀρχαῖοι ἠννόουν συνήθως τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῆς φιλοσοφίας, τὸ ὁποῖον περιελάμβανε πᾶν ὅ,τι δὲν ἦτο λογικὴ ἢ ἠθική. Ἐνίοτε ἐπίσης ὁ ὅρος φυσικὴ ἐδήλου ὅλας τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς φυσικῆς ἱστορίας, τῆς ἀστρονομίας κτλ. Ὁ *Ἀριστοτέλης* ἐν τοῖς «Φυσικοῖς» του πραγματεύεται περὶ καθαρῶς φιλοσοφικῶν προβλημάτων. Ἐκ τῶν διαφόρων κλάδων τῆς φυσικῆς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐγνώρισαν τοὺς ἑξῆς:

Μαγνητισμός. Ἠλεκτρισμός. Κατὰ τὰς πληροφορίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ μαγνητισμὸς ἦτο γνωστὸς ἤδη εἰς τὸν Θαλῆν τὸν Μιλήσιον, ἀλλὰ μόνον ὡς κατ' ἐξοχὴν ἰδιότης τῆς μαγνήτιδος «λίθου» (ὀξειδίου τοῦ σιδήρου), ἥτις εὑρίσκετο πρὸ πάντων ἐν Μαγνησίᾳ (περιοχὴ τῆς Λυδίας), ὁπόθεν ἔλαβε καὶ τὸ ὄνομα. Τὸ σπουδαιότερον ἀρχαῖον χωρίον ἐξ ὅσων ἀναφέρονται εἰς τὸν μαγνητισμὸν εἶναι ἡ περίφημος παραβολὴ τοῦ Πλάτωνος: «Καὶ ὁρῶ, ὦ Ἴων, καὶ ἔρχομαί γέ σοι ἀποφαινόμενος, ὅ μοι δοκεῖ τοῦτο εἶναι. ἔστι γὰρ τοῦτο τέχνη μὲν οὐκ ὂν παρὰ σοὶ περὶ Ὁμήρου εὖ λέγειν, ὃ νῦν δὴ ἔλεγον, θεία δὲ δύναμις, ἥ σε κινεῖ, ὥσπερ ἐν τῇ λίθῳ, ἣν Εὐριπίδης μὲν μαγνῆτιν ὠνόμασεν, οἱ δὲ πολλοὶ ἡρακλείαν· καὶ γὰρ αὕτη ἡ λίθος, οὐ μόνον αὐτοὺς τοὺς δακτυλίους ἄγει τοὺς σιδηροῦς, ἀλλὰ καὶ δύναμιν ἐντίθησι τοῖς δακτυλίοις ὥστε δύνασθαι ταὐτὸν τοῦτο ποιεῖν ὅπερ ἡ λίθος, ἄλλους ἄγειν δακτυλίους, ὥστ' ἐνίοτε ὁρμαθὸς μακρὸς πάνυ σιδηρίων [καὶ δακτυλίων] ἐξ ἀλλήλων ἤρτηται· πᾶσι δὲ τούτοις ἐξ ἐκείνης τῆς λίθου ἡ δύναμις ἀνήρτηται· οὕτω δὲ καὶ ἡ Μοῦσα ἐνθέους μὲν ποιεῖ αὐτή, διὰ δὲ τῶν ἐνθέων τούτων ἄλλων ἐνθουσιαζόντων ὁρμαθὸς ἐξαρτᾶται» (*Πλατ.* Ἴων 533, Δ.Ε.). Οἱ Ἕλληνες εἶχον ἐπίσης παρατηρήσει ἐνωρὶς ὅτι τὸ ἤλεκτρον διὰ τῆς τριβῆς ἀποκτᾷ τὴν ἰδιότητα νὰ ἕλκῃ τὰ ἐλαφρὰ σώματα. Τὸ φαινόμενον τοῦτο τὸ ἐγνώριζεν ὁ Θαλῆς. Πλὴν οὐδὲν βῆμα συνετελέσθη πέραν τῶν γνώσεων τούτων ἐπὶ τοῦ πεδίου τοῦ ἠλεκτρισμοῦ καθ' ὅλην τὴν ἀρχαιότητα.

Ὀπτική. Πολὺ περισσότερον ἀνεπτύχθη ἡ ὀπτικὴ κυρίως ἀπὸ τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς. Ὁ *Εὐκλείδης* ἐν τῇ σχετικῇ πραγματείᾳ του διατυπώνει πλείστας ἀκριβεῖς ἀρχάς: τὴν εὐθύγραμμον διάδοσιν τοῦ φωτὸς καὶ τοὺς σπουδαιοτέρους νόμους τῆς ἀνακλάσεως. Ὁ *Πτολεμαῖος* κατὰ τὸν Β' μ. Χ. αἰῶνα γνωρίζει πολὺ περισσότερα, κυρίως ἐπὶ τῆς διαθλάσεως τοῦ φωτός, ἡ ὁποία τὸν ἐνδιαφέρει ὡς ἀστρονόμον. Οἱ Ἕλληνες ἐγνώριζον τὴν χρῆσιν τῶν μεγεθυντικῶν κατόπτρων (ἀμφικύρτων κατόπτρων), ἀλλ' ὄχι καὶ τῶν μεγεθυντικῶν φακῶν, παρὰ τοὺς περὶ τοῦ ἐναντίου ἰσχυρισμοὺς μερικῶν. Διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ὁράσεως διέθετον ἀτελέστατα ὄργανα (*Ἀριστοτ.* Περὶ ζῴων γενέσ. 5, 1, 24.

Ἐπειδὴ τὰ ἐπίθετα τῶν χρωμάτων εἶναι πολὺ ἀόριστα, πρὸ πάντων παρὰ τοῖς ποιηταῖς, ἐγεννήθη τὸ ζήτημα ἂν οἱ ἀρχαῖοι εἶχον τὰς αὐτὰς ὀπτικὰς ἀντιλήψεις μὲ τοὺς νεωτέρους. Προσεκτικὴ σπουδὴ τῶν κειμένων καὶ κυρίως τῶν ἀρχαίων ζωγραφιῶν ἀποδεικνύει ὅτι δὲν ὑπῆρχε καμμία διαφορὰ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ὁσονδήποτε καὶ ἂν ἀναγόμεν εἰς μεμακρυσμένην ἐποχήν. Ἄλλωστε, αἱ ἐκφράσεις δὲν πρέπει νὰ λαμβάνωνται ἀπολύτως κατὰ γράμμα. Καὶ σήμερον ἀκόμη μήπως δὲν ὁμιλοῦμεν περὶ λευκοῦ οἴνου, μολονότι οὗτος δὲν ὁμοιάζει κατὰ τὸ χρῶμα μὲ τὴν χιόνα καὶ εἶναι μᾶλλον κίτρινος;

Θερμότης. Περὶ τῆς μεταδόσεως τῆς θερμότητος διὰ τῆς ἀγωγῆς ἀπαντῶμεν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἀκριβεῖς τινας παρατηρήσεις. Οὕτως ὁ Ἀριστοτέλης γνωρίζει ὅτι τὸ ὕδωρ ὅταν φθάσῃ εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ βρασμοῦ δὲν ἐξακολουθεῖ νὰ θερμαίνεται, ἀλλὰ διατηρεῖ τὴν αὐτὴν θερμοκρασίαν (*Ἀριστοτ.* Περὶ ζῴων γενέσεως 4, 4, 13).

Digitized by Google

Ἡ μετάδοσις τῆς θερμότητος εἰς μεμακρυσμένα σώματα (δηλαδὴ ἡ ἀντινοβολία τῆς θερμότητος) ἐμελετήθη πολὺ περισσότερον τῆς δι' ἀγωγῆς μεταδόσεως. Οἱ Ἕλληνες ἐγνώριζον τὴν ἀντανάκλασιν τῆς θερμότητος καὶ τὰ καυστικὰ κάτοπτρα. Ἡ παράδοσις ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν πολιορκίαν τῶν Συρακουσῶν, τῷ 212 π. Χ., ὁ *Ἀρχιμήδης* ἔκαυσε τὸν στόλον τῶν ἐχθρῶν τῇ βοηθείᾳ καυστικῶν κατόπτρων. Κατ' ἀρχὴν τοῦτο δὲν εἶναι ἀδύνατον. Τὰ καυστικὰ κάτοπτρα ἦσαν ἀσφαλῶς γνωστὰ εἰς τὸν Ἀρχιμήδην καὶ δύνανται, ἀναμφιβόλως, νὰ προκαλέσουν ἀνάφλεξιν εἰς ξύλινα πλοῖα. Ἔπειτα τὸ γεγονὸς μνημονεύεται ὑπὸ πλείστων ἀρχαίων ἱστορικῶν, τοῦ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου καὶ τοῦ Δίωνος Κασσίου καὶ ὑπὸ πολλῶν Ἑλλήνων μαθηματικῶν, ὅπως ὁ Ἥρων, ὁ Φίλων, ὁ Πάππος καὶ ὁ Ἀνθέμιος. Νύξεις περὶ αὐτοῦ εὑρίσκομεν καὶ παρὰ τῷ Λουκιανῷ καὶ τῷ Γαληνῷ. Ὑπάρχει ὅμως καὶ μία ἀνυπέρβλητος δυσκολία. Τὰ τῆς πολιορκίας τῶν Συρακουσῶν περιγράφουν λεπτομερῶς ὁ Πολύβιος, ὁ Τίτος Λίβιος καὶ ὁ Πλούταρχος. Οἱ συγγραφεῖς οὗτοι ἀναφέρουν πλείστας μηχανὰς ἐπινοηθείσας ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμήδους, ἀλλ' οὐδὲν λέγουσι περὶ τῆς σπουδαιοτέρας καὶ θαυμαστοτέρας ἀνακαλύψεως, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν ἐκάη ὁ ἐχθρικὸς στόλος. Ἡ ἀντίρρησις οὕτη δὲν εἶναι ἀβάσιμος. Ἀλλ' αἱ τρεῖς αὗται ex silentio ἀποδείξεις ἀνάγονται εἰς μίαν, δεδομένου ὅτι ὁ Πολύβιος ἀπετέλεσε τὴν κυρίαν πηγὴν τῶν δύο ἄλλων, οἱ ὁποῖοι ἐπίσης σιωποῦν. Σήμερον, στηριζόμενοι εἰς τὴν μαρτυρίαν τῶν τεσσάρων μαθηματικῶν, κυρίως ἀποκλίνουν ὑπὲρ τῆς παραδοχῆς ὡς ἀληθοῦς τῆς παραδόσεως.

Ἀκουστική. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἦχος μεταδίδεται διὰ τῆς κινήσεως τοῦ ἀέρος. Συνήθως ὁ ἦχος παρομοιάζεται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων πρὸς κύματα. Τὸ φαινόμενον τῆς ἀνακλάσεως τοῦ ἤχου (ἠχὼ) εἶχε παρατηρηθῆ ἐνωρίς, οἱ δὲ μουσικοὶ ἐμελέτων τὴν κλίμακα τῶν ἤχων.

Βαρύτης. Τὸ φαινόμενον τῆς βαρύτητος ἐξηγεῖτο ὡς τάσις τῶν σωμάτων πρὸς τὰ κάτω. Ὅταν διεπιστώθη ὅτι ἡ γῆ εἶναι στρογγύλη, εἶπον ὅτι τὰ σώματα τείνουν πρὸς τὸ κέντρον τῆς γῆς. Ἡ ἀνακάλυψις τοῦ ζυγοῦ ἀνάγεται εἰς τοὺς πλέον μεμακρυσμένους χρόνους τῆς ἀρχαιότητος· ἀλλ' ἡ μέθοδος τῆς διπλῆς ζυγίσεως ἐπενοήθη ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμήδους. Εἰς τὸν Ἀρχιμήδη ἐπίσης ὀφείλεται καὶ ἡ περίφημος ἀρχὴ τῆς ὑδροστατικῆς: «Πᾶν σῶμα ἐμβαπτιζόμενον ἐντὸς ὑγροῦ ὑφίσταται ἄνωσιν ἥτις εἶναι ἴση πρὸς τὸ βάρος τοῦ ἐκτοπιζομένου ὑγροῦ».

Ἡ ὑδροστατικὴ ἦτο ἀρκετὰ ἀνεπτυγμένη παρὰ τοῖς Ἕλλησι. Εἶχον καταθλιπτικὰς ἀντλίας, αἱ ὁποῖαι δὲν διέφερον πολὺ ἀπὸ τὰς σήμερον χρησιμοποιουμένας. Οἱ συγγραφεῖς ὑπαινίσσονται συχνὰ λίαν σημαντικὰς ἐπινοήσεις. Οὕτω ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι κατεσκεύαζον πρὸς χρῆσιν τῶν κολυμβητῶν «πρὸς τὴν ἀναπνοὴν ὄργανα, ἵνα πολὺν χρόνον ἐν τῇ θαλάττῃ μένοντες ἕλκωσιν ἔξωθεν τοῦ ὑγροῦ διὰ τοῦ ὀργάνου τὸν ἀέρα» (*Ἀριστοτ*. Περὶ ζῴων μορ. 2, 16, 3). Ὁ *Ἥρων* ἐπίσης ὁ *Ἀλεξανδρεὺς* (πιθανῶς τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος) μᾶς ἔχει ἀφήσει περιγραφὰς πολλῶν ὀργάνων. Τινὰ ἐξ αὐτῶν, ὅπως ὁ σίφων, εἶναι ἁπλουστάτης κατασκευῆς· ἄλλα ὅμως εἶναι κατὰ πολὺ περιπλοκώτερα: δοχεῖον ἐκ τοῦ ὁποίου ῥέει διαδοχικῶς οἶνος καὶ ὕδωρ ἢ διάφορα εἴδη οἴνου· σάλπιγξ, ἡ ὁποία ἠχεῖ ἅμα τῷ ἀνοίγματι γειτονικῆς θύρας· ὀρειχάλκινον ζῷον, τὸ ὁποῖον πίνει ἀπλήστως καὶ θορυβωδῶς τὸ ὕδωρ, τὸ προσφερόμενον αὐτῷ ὑπὸ ἑνὸς ἀγάλματος τοῦ Πανός· κεκαμμένος σωλήν, ὅστις συνδέεται μετὰ μικροσκοπικοῦ λέβητος καὶ στρέφεται ταχέως κινούμενος ὑπὸ τοῦ διαφεύγοντος ἀτμοῦ.

Μηχανική. Ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν ἤδη χρόνων φαίνεται ὅτι διέθετον οἱ Ἕλληνες ἰσχυροτάτας μηχανάς, ὅπως μαρτυροῦν τὰ λείψανα τῶν μυκηναϊκῶν τειχῶν, διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ὁποίων παρέστη ἀνάγκη μετακινήσεως τεραστίων λιθίνων ὄγκων. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν κατασκευαὶ ὅπως ἡ τοῦ Παρθενῶνος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκτελεσθοῦν ἄνευ τῆς βοηθείας ἀξιολόγων καὶ ἀκριβῶν μηχανῶν.

Ἱδρυτὴς τῆς ἐπιστημονικῆς μηχανικῆς θεωρεῖται ὁ *Ἀρχύτας* ὁ Ταραντῖνος (Δ' αἰὼν π. Χ.), ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ ποῖαι ἀκριβῶς ὑπῆρξαν αἱ ἐφευρέσεις του. Ἀποδίδουν εἰς αὐτὸν τὴν κατασκευὴν περιέργων αὐτομάτων, τὸ σπουδαιότερον ἐκ τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ ἱπταμένη ἐκείνη περιστερά, ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ἡ πρώτη ἀπόπειρα ἀεροπορίας. Ἀλλ' ἐκεῖνος εἰς τὴν ἰδιοφυΐαν τοῦ ὁποίου ὀφείλει τὰ περισσότερα ἡ μηχανική, εἶναι ὁ Ἀρχιμήδης. Δι' αὐτὸν ἡ φυσικὴ ἦτο ἐφαρμογὴ τῶν μαθηματικῶν. Ὁ Ἀρχιμήδης ἔθεσε τὰ θεμέλια τῆς θεωρητικῆς μηχανικῆς καὶ ταυτοχρόνως ἀνεκάλυψε πλῆθος ὀργάνων, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν ἐκπληκτικὴν ἐπινοητικότητα καὶ μεγάλην πνευματικὴν δύναμιν. Μία ἐκ τῶν μηχανῶν του ἐξεσφενδόνιζε βλῆμα 300 χιλιογράμμων· ἄλλη συνελάμβανε τὰ ἐχθρικὰ πλοῖα, τὰ ἀνύψωνε καὶ τὰ ἄφηνε κατόπιν νὰ καταπέσουν ἢ τὰ συνέτριβεν ἐπὶ τῶν κρηπιδωμάτων τοῦ λιμένος.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Ἀρχιμήδης ἔλεγεν ὅτι ἂν εἶχε ποῦ νὰ σταθῇ θὰ ἠδύνατο νὰ μετακινήσῃ τὴν γῆν («δός μοι πᾶ στῶ καὶ τὰν γᾶν κινήσω»). Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλουτάρχου «θαυμάσαντος τοῦ Ἱέρωνος, καὶ δεηθέντος εἰς ἔργον ἐξαγαγεῖν τὸ πρόβλημα καὶ δεῖξαί τι τῶν μεγάλων κινούμενον ὑπὸ σμικρᾶς δυνάμεως, ὁλκάδα τριάρμενον τῶν βασιλικῶν πόνῳ μεγάλῳ καὶ χειρὶ πολλῇ νεωλκηθεῖσαν, ἐμβαλὼν ἀνθρώπους τε πολλοὺς καὶ τὸν συνήθη φόρτον, αὐτὸς ἄπωθεν καθήμενος οὐ μετὰ σπουδῆς, ἀλλὰ ἠρέμα τῇ χειρὶ σείων ἀρχήν τινα πολυσπάστου προσηγάγετο λείως καὶ ἀπταίστως καὶ ὥσπερ διὰ θαλάττης ἐπιθέουσαν» (*Πλουταρχ*., Μάρκελλος 14).

Ἐξ ὅλων τῶν ἐπινοήσεων τοῦ Ἀρχιμήδους, ἐκείνη, ἡ ὁποία ὑπῆρξε περιφημοτέρα, εἶναι ἡ οὐράνιος σφαῖρά του. Ἐν αὐτῇ ἔβλεπέ τις τὸν ἥλιον, τὴν σελήνην, τοὺς πλανήτας κλπ., αἱ κινήσεις των εἶχον εὐφυῶς συντονισθῇ εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποδίδουν ἐπακριβῶς τὰς φαινομένας κινήσεις τῶν οὐρανίων σωμάτων. Βραδύτερον ὁ *Ποσειδώνιος* κατεσκεύασε μίαν ἀνάλογον σφαῖραν.

Αἱ περισσότεραι ἐκ τῶν θεωριῶν, διὰ τῶν ὁποίων οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες προσεπάθησαν νὰ ἐξηγήσουν τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως, ἀναφέρονται μᾶλλον εἰς τὴν φιλοσοφίαν παρὰ εἰς τὴν φυσικὴν καὶ δὲν παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς τελευταίας ταύτης ἐπιστήμης. Ἐν τούτοις ἡ ὀνομαστὴ ὑπόθεσις τῶν τεσσάρων στοιχείων δεῖται ἐξηγήσεως. Πάντα τὰ σώματα εἶναι στερεά, ὑγρὰ ἢ ἀέρια ἢ εὑρίσκονται ἐν καταστάσει πυρακτώσεως. Ἡ ἄμεσος αὕτη ἐμπειρία ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῆς θεωρίας: τὰ στερεὰ ὀνομάζονται γῆ· τὰ ὑγρὰ ὕδωρ· τὰ ἀέρια ἀὴρ· τὰ εὑρισκόμενα ἐν καταστάσει πυρακτώσεως πῦρ. Ἄλλωστε ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι τὸ πῦρ ποτὲ δὲν εἶναι μόνον, ἀλλ' εὑρίσκεται πάντοτε ἐντὸς ἑνὸς ἐκ τῶν τριῶν ἄλλων στοιχείων (*Ἀριστοτ*. Περὶ ζῴων γενέσ. 3, 11). Πολλὰ ἀρχαῖα κείμενα ἀναφερόμενα εἰς τὰ τέσσαρα στοιχεῖα δύνανται νὰ ἑρμηνευθοῦν εὐλογοφανῶς μὲ τὴν ἔννοιαν: στερεά, ὑγρά, ἀέρια, πεπυρακτωμένα. Ἀλλ' ὑπάρχουν παρὰ τῷ Ἀριστοτέλει θεωρητικαὶ εἰκοτολογίαι περὶ τῆς φύσεως τῶν σωμάτων, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀδύνατον νὰ συμβιβασθοῦν μὲ τὴν ἀνωτέρω ἁπλῆν ἐξήγησιν. Ὁπωσδήποτε ὅμως, κατὰ τὸν Μπερτελώ, τὰ τέσσαρα στοιχεῖα ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ φαινόμενα καὶ τὰς γενικὰς καταστάσεις τῆς ὕλης. Θ. Π.

Ἡ φυσικὴ ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι. Εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους, εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ τὴν ἵδρυσιν τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἱδρύθη ἐν τῇ σχολῇ τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἕδρα φυσικῆς. Ὁ πρῶτος διδάξας ἐν Ἑλλάδι φυσικὴν εἶναι ὁ *Ξενοφῶν Λάνδερερ* καὶ μετὰ τοῦτον ὁ *Δημήτριος Στροῦμπος* (1844), ὅστις καὶ κατέβαλε μεγάλας προσπαθείας διὰ τὸν πλουτισμὸν τῆς συλλογῆς ὀργάνων φυσικῆς, ἡ ὁποία ἐκαλεῖτο τότε «Ταμεῖον φυσικῆς», λίαν δὲ πτωχῆς ἀπαρτισθείσης ἐξ ἐλαχίστων ὀργάνων ἀποκτηθέντων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ δωρεῶν διαφόρων ὁμογενῶν, ὡς τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ προξένου τῆς Σουηδίας Δ. Ἀναστάση, ἐκ Θεσσαλονίκης, καὶ τοῦ ἐν Λιβόρνῳ προξένου τῆς Ἑλλάδος Πόγγη. Εἰς τοῦτο τότε συνέβαλον διὰ δωρεᾶς των ἐκ δραχ. 8.000 οἱ ὁμογενεῖς ἐν Ὀδησσῷ ἔμποροι Μπούμας καὶ Δούμας.

Μέχρι τοῦ 1890 ἡ συλλογὴ τῶν ὀργάνων φυσικῆς ἐστεγάζετο εἰς μίαν τῶν αἰθουσῶν τοῦ κεντρικοῦ μεγάρου τοῦ πανεπιστημίου καὶ ἐχρησίμευεν ἁπλῶς μόνον διὰ τὴν πειραματικὴν διδασκαλίαν, ἡ ὁποία διεξήγετο εἰς παρακείμενον μικρὸν ἀμφιθέατρον· δὲν εἶχον εἰσαχθῇ ἀκόμη πρακτικαὶ ἀσκήσεις τῶν φοιτητῶν ἐν τῇ φυσικῇ.

Μεγίστην ὤθησιν ἔλαβεν ἡ ἀνάπτυξις τῆς διδασκαλίας τῆς φυσικῆς παρ' ἡμῖν διὰ τοῦ διορισμοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1884, ὡς ἐκτάκτου καθηγητοῦ τῆς φυσικῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, τοῦ *Τιμ. Ἀργυροπούλου*, εἰδικῶς ἐκπαιδευθέντος ἐν Ἑσπερίᾳ εἰς τὴν φυσικὴν καὶ συγκεντροῦντος ἱκανὴν διὰ τὴν τότε ἐποχὴν θεωρητικὴν μόρφωσιν, συνδυαζομένην πρὸς ἔξοχον πειραματικὴν ἱκανότητα. Ὑπὸ τοῦ Ἀργυροπούλου προήχθη οὐσιωδῶς ἡ διδασκαλία τῆς φυσικῆς παρ' ἡμῖν, μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Στρούμπου ὁ Ἀργυρόπουλος προήχθη εἰς τακτικὸν καθηγητὴν τῆς φυσικῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν. Τῷ 1890, μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ χημείου, ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Ἀργυροπούλου καὶ τὸ πρῶτον συστηματικὸν ἐργαστήριον φυσικῆς, τὸ ὁποῖον ἐστεγάσθη εἰς τὸ ἰσόγειον τῆς μεσημβρινῆς πτέρυγος τοῦ κτηρίου τοῦ χημείου, εἰς τὸν χῶρον δὲ τοῦτον συνεκεντρώθη καὶ ἡ συλλογὴ τῶν ὀργάνων, πλουτισθεῖσα ἐν τῷ μεταξὺ σημαντικῶς. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἤρξατο συστηματικωτέρα ἡ διδασκαλία τῆς φυσικῆς, διεξαγομένη εἰς τὸ εὐρὺ ἀμφιθέατρον τοῦ χημείου, ὠργανώθησαν δὲ πρὸς τούτοις καὶ συστηματικαὶ πρακτικαὶ ἀσκήσεις τῶν φοιτητῶν.

Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πρακτικῶν ἀσκήσεων τῶν φοιτητῶν καὶ εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ ἐργαστηρίου φυσικῆς συνέβαλε τὰ μέγιστα ὁ ἐν ἔτει 1903 διορισθεὶς ἐπιμελητὴς τοῦ ἐργαστηρίου *Γ. Ἀθανασιάδης*, ὅστις καὶ συνέγραψε τὰ ἀπαραίτητα συγγράμματα πρὸς καθοδήγησιν τῶν φοιτητῶν εἰς τὰς πρακτικὰς ἀσκήσεις αὐτῶν. Βραδύτερον ἐδημιουργήθη ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν καὶ ἕδρα θεωρητικῆς φυσικῆς, εἰς ἣν διωρίσθη τακτικὸς καθηγητὴς ὁ *Β. Αἰγινήτης*, ὅστις καὶ διατηρεῖ τὴν ἕδραν ταύτην μέχρι σήμερον. Τῷ 1910 τὸ ἐργαστήριον φυσικῆς κατεστράφη ἐκ πυρκαϊᾶς, ἡ ὁποία ἀπετέφρωσεν ὅλον τὸ κτήριον τοῦ χημείου, διεσώθησαν δὲ ἀρκετὰ ὄργανα καὶ ἡ μικρὰ βιβλιοθήκη τοῦ ἐργαστηρίου, ὅπερ μετέπειτα ἐστεγάσθη ἐπὶ μικρὸν χρονικὸν διάστημα εἰς τὸ κτήριον τῆς Μαρασλείου Ἐμπορικῆς Σχολῆς, ἐνῷ ἡ διδασκαλία τῆς φυσικῆς διεξήγετο εἰς τὸ ἀμφιθέατρον τοῦ ἀνατομείου.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Τιμ. Ἀργυροπούλου διωρίσθησαν δύο καθηγηταὶ φυσικῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ ὁ *Δημ. Χόνδρος* (1912) καὶ ὁ *Γεώργ. Ἀθανασιάδης* (1912), ἐδημιουργήθησαν δύο ἐργαστήρια φυσικῆς ἀνεξάρτητα ἀλλήλων, μὲ ἴδιον ἕκαστον προσωπικὸν καὶ ἰδίας πιστώσεις, ἀλλὰ μὲ κοινὴν τὴν συλλογὴν ὀργάνων. Ἀπὸ τοῦ 1915 ὡς τακτικὸς ἐπιμελητὴς τοῦ ἐργαστηρίου φυσικῆς τοῦ διευθυνομένου ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Χόνδρου διωρίσθη ὁ *Κ. Πετρόπουλος*, ὅστις διατηρεῖ τὴν θέσιν ταύτην μέχρι σήμερον, εἰς δὲ τὸ ἐργαστήριον φυσικῆς τὸ διευθυνόμενον ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ἀθανασιάδου διωρίσθη ἀπὸ τοῦ 1913 ὡς προσωρινὸς ἐπιμελητὴς ὁ *Κ. Παλαιολόγος*, ὅστις, προαχθεὶς εἰς τακτικὸν ἐπιμελητὴν τῷ 1915 διατελεῖ ἐν τῇ θέσει ταύτῃ μέχρι σήμερον.

Σὺν τῷ χρόνῳ ἤρξατο ὁ ἐκ νέου ἀνεφοδιασμὸς τοῦ ἐργαστηρίου, χρησιμοποιηθέντος τοῦ ποσοῦ τῶν 60.000 δραχμῶν, ὅπερ κατεβλήθη δι' αὐτὸ ὑπὸ τῶν ἀσφαλιστικῶν ἑταιρειῶν διὰ λογαριασμὸν τοῦ ἐργαστηρίου.

Ἐπὶ πλέον μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ νέου χημείου ἐν τῇ αὐτῇ θέσει ἐν ᾗ καὶ τὸ παλαιόν, ἐστεγάσθησαν ἐν ἔτει 1917 ἐκ νέου ἐν αὐτῷ τὰ ἐργαστήρια τῆς φυσικῆς, παραχωρηθέντων πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τριῶν ὀρόφων ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ χημείου. Τὰ δύο ἐργαστήρια τῆς φυσικῆς διαθέτουν ἤδη πολλὰς αἰθούσας συνολικῆς ἐπιφανείας 1180 τ. μ., διατιθεμένας διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς διδασκαλίας τῆς φυσικῆς καὶ τῶν πρακτικῶν ἀσκήσεων τῶν φοιτητῶν.

Τὰ ἐργαστήρια ἐπλουτίσθησαν, μέσῳ τῶν γερμανικῶν ἐπανορθώσεων, διὰ πλείστων ὀργάνων χρησίμων εἰς τὴν διδασκαλίαν, εἰς τὰς ἀσκήσεις τῶν φοιτητῶν καὶ εἰς μετρήσεις ἀκριβείας, ὡς καὶ διὰ πολλῶν ἀπαραιτήτων ἐγκαταστάσεων.

Ἐκτὸς τοῦ ἐργαστηρίου φυσικῆς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὑφίσταται πρὸς τούτοις καὶ τὸ ἐργαστήριον φυσικῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, τὸ ὁποῖον διατελεῖ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς φυσικῆς ἐν τῷ πολυτεχνείῳ *Κ. Μαλτέζου* καὶ χρησιμεύει διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς διδασκαλίας τῆς φυσικῆς καὶ τὰς πρακτικὰς ἀσκήσεις τῶν σπουδαστῶν τοῦ πολυτεχνείου.

Μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ τὴν δημιουργίαν ἐν αὐτῷ σχολῆς φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἐπιστημῶν διωρίσθη τῷ 1928 ὡς τακτικὸς καθηγητὴς τῆς φυσικῆς ὁ *Νικ. Περράκης*, ὁ ὁποῖος διατελεῖ καὶ διευθυντὴς τοῦ ἐργαστηρίου φυσικῆς τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, μὲ ἐπιμελήτριαν τὴν *Στ. Μαρκέττου*. Πρὸς τούτοις διωρίσθησαν δύο ὑφηγηταί, ὁ *Ν. Ἐμπειρῖκος* τῆς φυσικῆς καὶ ὁ Γρατσιᾶτος τῆς θεωρητικῆς φυσικῆς.

Τὸ ἐργαστήριον τῆς φυσικῆς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν δύναται νὰ θεωρηθῇ σήμερον ἐφάμιλλον πρὸς τὰ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστημιακὰ ἐργαστήρια, ἡ δὲ πειραματικὴ διδασκαλία τῆς φυσικῆς καὶ ἡ πρακτικὴ ἐξάσκησις τῶν φοιτητῶν δὲν ὑστερεῖ ἐκείνης ἣν ἀπολαμβάνουν οἱ φοιτηταὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν πανεπιστημίων. Κ. ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ

ΦΥΤΟΛΟΓΙΑ. Ἐκ τῶν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀσχοληθέντων περὶ τὴν μελέτην τῶν φυτῶν συγγραφέων διακρίνονται ὁ *Θεόφραστος* (372—287 π.Χ.), ὅστις ἀναγνωρίζεται ὡς ὁ πατὴρ τῆς βοτανικῆς, καὶ ὁ *Διοσκορίδης*.

Ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Θεοφράστου διεσώθησαν, πλὴν ἄλλων, καὶ δύο πολύτιμα φυτολογικά. Τούτων τὸ μὲν ἐπιγράφεται «Περὶ φυτῶν ἱστορίαι» (εἰς 9 βιβλία), τὸ δὲ «Περὶ φυτῶν αἰτίαι» (εἰς 6 βιβλία). Εἰς τὰ συγγράμματα ταῦτα ὁ Θεόφραστος πραγματεύεται περὶ τῶν καλλιεργουμένων φυτῶν, τῶν χυμῶν, τῶν ἰαματικῶν δυνάμεων αὐτῶν, ἀσχολεῖται περὶ τὴν γένεσιν, τὴν αὔξησιν καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸν αὐτῶν, δίδει πολλὰς ὁδηγίας περὶ ἐνοφθαλμισμοῦ, ἐρινιάσεως, λιπάνσεως, ἐκλογῆς σπερμάτων, σπορᾶς, φυτείας, θερισμοῦ καὶ παρέχει σχετικὰς μὲ τὴν γεωπονίαν πληροφορίας. Εἰς τὸν Θεόφραστον ἀνευρίσκει τις σοφὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ζωῆς καὶ τῶν ὀργάνων τῶν φυτῶν, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τῆς μεταμορφώσεως τῶν ὀργάνων τοῦ φυτοῦ, τῆς διακρίσεως τοῦ ἄρρενος καὶ τοῦ θήλεος ἄνθους κ. ἄ. Πρὸς τούτοις ὁ Θεόφραστος, κατανοήσας τὴν χρησιμότητα τῆς ταξινομήσεως τῶν φυτῶν, διαιρεῖ αὐτὰ εἰς τὸ Γ' καὶ Δ' κεφάλαιον τοῦ πρώτου βιβλίου

Digitized by Google

τῆς «Περὶ φυτῶν ἱστορίας» καὶ εἰς τινα ἄλλα χωρία, εἰς δένδρα, θάμνους, φρύγανα καὶ πόας, δίδει δὲ σαφεῖς περὶ πάντων ὁρισμούς. Ἐπὶ πλέον ὑποδιαιρεῖ αὐτὰ εἰς ἔνυδρα καὶ χερσαῖα. Τὰ χερσαῖα ὑποδιαιρεῖ εἰς ἥμερα καὶ ἄγρια, ἀνανθῆ καὶ ἀνθοφόρα, ἄκαρπα καὶ καρποφόρα, ἀείφυλλα καὶ φυλλοβόλα, ὀζώδη καὶ ἄνοζα, ἀνάκανθα καὶ ἀκανθώδη· προχωρεῖ δὲ εἰς ὀνομασίας ὁμάδων, οἷον: ναρθηκώδη, σιτηρά, χεδρωπά, ἐλλοβόκαρπα, κολοβανθῆ κ. ἄ.

Εἰς τὰ 9 βιβλία τῆς «Περὶ φυτῶν ἱστορίας» ἀναφέρονται περὶ τὰ 600 εἴδη φυτῶν, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ μὲν εἶναι δένδρα χορηγοῦντα καρπούς, ξυλείαν, ἀρώματα ἢ ῥητίνας, τὰ δὲ κηπαῖα καὶ ἐδώδιμα ἢ φαρμακευτικά.

Εἰς τὰ φυτολογικὰ ὅμως ἔργα τοῦ Θεοφράστου, ἐκτὸς θεωριῶν, αἵτινες εἶναι σύμφωνοι πρὸς τὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα κατέληξαν αἱ βοτανικαὶ ἔρευναι, μετὰ μακρὸν χρόνον, καὶ ἐκτὸς σοφῶν ὀργανογραφικῶν καὶ φυσιολογικῶν παρατηρήσεων, ὑπάρχουν ἐγκατεσπαρμέναι λαϊκαὶ παραδόσεις καὶ προλήψεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης· ἐπὶ παραδείγματι, ὅτι ὑπάρχουσι δένδρα ἐν τῇ θαλάσσῃ μεγάλα, οἷον αἴγειρος θαλασσία, πλάτανος θαλασσία, συκῆ ποντία, ἐλαία θαλασσία, φοῖνιξ πόντιος, καὶ ὅτι «πολυκαρπότατον τὸ κύμινον.... φασὶ γὰρ δεῖν καταρᾶσθαι καὶ βλασφημεῖν σπείροντας εἰ μέλλοι καλὸν ἔσεσθαι καὶ πολύ» καὶ ἄλλα παρόμοια. Ἐκ τούτων συμπεραίνει τις, ὅτι αἱ προλήψεις αὗται ἀνεγράφησαν ὑπ' αὐτοῦ ἐξ ἀκοῆς παραδόσεων ἢ προσετέθησαν, ὡς ὑποθέτει ὁ Ὀρφανίδης, παρ' ἀμαθῶν, ἐν ἀρχῇ ὡς σημειώσεις εἰς τὸ περιθώριον, κατόπιν δὲ παρελήφθησαν ὑπὸ τῶν ἀντιγραφέων ἐν τῷ κειμένῳ, ὅπου εὑρίσκονται σήμερον.

Μεγαλυτέραν σημασίαν ὡς πρὸς τὴν συλλογὴν βοτανικῶν γνώσεων ἔχουν τὰ ἔργα τοῦ Διοσκορίδου, ὅστις συνέγραψε κατὰ τὸν Α' μ. Χ. αἰῶνα καὶ θεωρεῖται ὡς ὁ θεμελιωτὴς τῆς φαρμακολογίας καὶ φαρμακογνωσίας.

Αἱ ἀτελεῖς ἐργασίαι τοῦ ἐκ Βιθυνίας Τόλλα, τοῦ ἐκ Τάραντος Ἡρακλείδου, τοῦ ἰατροῦ Ἀνδρέα καὶ τοῦ ῥιζοτόμου Κρατένα, ἔτι δὲ καὶ ἄλλων ἰατρῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, παρώθησαν τὸν Διοσκορίδην εἰς συγγραφὴν τοῦ ἔργου του, ὅπερ ἐγκωμιάζεται τόσον ὑπὸ τῶν ἀρχαίων, ὅσον καὶ ὑπὸ τῶν νεωτέρων συγγραφέων, τῶν ἀσχολουμένων περὶ τὴν βοτανικήν, φαρμακογνωσίαν καὶ φαρμακολογίαν. Πολυάριθμοι ἐκδόσεις τοῦ ἔργου τοῦ Διοσκορίδου ἐγένοντο, μετεφράσθη δὲ τοῦτο εἰς πλείστας γλώσσας. Μὲ τὸ ἔργον τοῦτο ἠσχολήθη καὶ παρ' ἡμῖν ὁ *Ε. Ἐμμανουήλ*, ὅστις συνέγραψε συγκριτικὴν μελέτην τῶν ἐπὶ τοῦ Κωνσταντινουπολιτικοῦ κώδικος τοῦ Διοσκορίδου ἀπεικονισθέντων φυτικῶν φαρμάκων. Εἰς τὰ 5 βιβλία του ἀναφέρονται περίπου 500 φυτικὰ εἴδη, πάντα ὑπὸ καθαρῶς ἰατρικὴν καὶ φαρμακολογικὴν ἔποψιν, διὰ τῆς ἀντιπαραβολῆς δὲ τῶν ἀναφερομένων ὑπὸ τοῦ Θεοφράστου καὶ τοῦ Διοσκορίδου φυτικῶν εἰδῶν, ἀνευρίσκει τις ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰς τοὺς δύο συγγραφεῖς ἀναφερομένων φυτῶν δὲν ὑπερβαίνει τὰ 750 περίπου εἴδη. Ἐκ τούτων ἄλλα μὲν φύονται ἐν Ἑλλάδι, ἄλλα δὲ ἀλλαχοῦ.

Φαρμακευτικὰ φυτὰ ἀναφέρονται ἐπίσης καὶ εἰς τὰ ἔργα τοῦ Γαληνοῦ, Μαρκέλλου τοῦ Ἐμπειρικοῦ, Ὀρειβασίου, Ἀετίου, Παύλου τοῦ Αἰγινήτου κ. ἄ.

Κατὰ τὸν μεσαίωνα ἡ βοτανικὴ εὑρίσκετο εἰς νηπιώδη κατάστασιν. Ὅτε ὅμως μετὰ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν προήχθη καὶ ἡ βοτανικὴ εἰς ἀληθῆ ἐπιστήμην, ἀσχολουμένην περὶ πάντων τῶν φυτῶν, ἰδίᾳ δὲ ὅτε ὁ ἀναμορφωτὴς τῆς βοτανικῆς Σουηδὸς Λινναῖος (1707—1778) ἀπέστειλε πολλαχοῦ τοὺς μαθητάς του πρὸς συλλογὴν καὶ σπουδὴν αὐτοφυῶν φυτῶν, τότε πολλοὶ ἐρευνηταί, παύσαντες τὰς περὶ τῶν φυτῶν τοῦ Θεοφράστου καὶ Διοσκορίδου σχολαστικὰς ἐρεύνας, ἐπεσκέφθησαν διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐξήτασαν τὴν χλωρίδα αὐτῶν. Τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τούτων περιελήφθησαν ἐν τῷ μεγάλῳ περὶ ἀνατολικῆς χλωρίδος συγγράμματι τοῦ E. Boissier βραδύτερον δὲ ἐν τῷ περὶ ἑλληνικῆς χλωρίδος συγγράμματι τοῦ E. Halacsy. Παρ' ἡμῖν ἡ βοτανικὴ προώδευσε κυρίως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος.

Πρῶτος καθηγητὴς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν διωρίσθη ἐν ἔτει 1838 ὁ Fraas. Οὗτος ἐδίδαξε μέχρι τοῦ 1842 βοτανικὴν συστηματικήν, ἐφρόντισε νὰ ἱδρύσῃ τὸν βοτανικὸν κῆπον, αὐτὸς δὲ μετὰ τῶν Rösser καὶ Wimpar ἵδρυσαν τὴν «Φυσιογραφικὴν Ἑταιρείαν», ἥτις ἔθεσε τὰς βάσεις τοῦ ζωολογικοῦ, βοτανικοῦ καὶ ὀρυκτολογικοῦ μουσείου. Ὁ Fraas ἐξέδωκε μικρὰν βοτανικὴν πρὸς χρῆσιν τῶν φοιτητῶν, φέρουσαν τὴν ἐπιγραφὴν «Περιγραφὴ τῶν ἐντοπίων ὡς ἰατρικῶς χρησίμων φυτῶν», συνέγραψε δὲ καὶ τὴν «Flora classica», ἐν τῇ ὁποίᾳ γίνεται σύγκρισις τῶν ὀνομάτων τῶν φυτῶν, τῶν εὑρισκομένων ἐντὸς τῶν ἀρχαίων συγγραμμάτων, μετὰ τῶν σημερινῶν ἐπιστημονικῶν ὀνομάτων αὐτῶν. Εἰς τὴν κλασσικὴν χλωρίδα ἠσχολήθησαν, πλὴν τοῦ Fraas, ἰδίως ὁ Sprengel, ὁ Billerbeck, ὁ Lenz, ὁ Koch καὶ παρ' ἡμῖν ὁ *Στ. Κρῖνος*.

Τὸν Γερμανὸν καθηγητὴν Fraas διεδέχθη ὁ *Θεόδωρος Ὀρφανίδης*. Ὁ Ὀρφανίδης ἐσπούδασεν ἐν Παρισίοις, ἔνθα ἔσχεν ὁδηγοὺς εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον του τοὺς τότε διασήμους καθηγητὰς Adrien Jussieu, Brogniart, Decaisne καὶ Richard, μετὰ τῶν ὁποίων, ὡς καὶ μετ' ἄλλων ἐπιφανῶν βοτανικῶν, διετήρει κατόπιν ἐπιστημονικὴν ἀλληλογραφίαν. Ὁ Ὀρφανίδης, ἐπανακάμψας εἰς Ἀθήνας ἐκ Παρισίων, μετὰ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν του, τῷ 1848, διωρίσθη τὸ ἐπιὸν ἔτος καθηγητὴς τῆς βοτανικῆς ἐν τῷ Ἐθνικῷ πανεπιστημίῳ καὶ μετὰ ἐξαιρετικοῦ ζήλου ἤρξατο τοῦ ἐπιστημονικοῦ του ἔργου, ἐπιχειρήσας πολλὰς ἐκδρομὰς ἐν Ἀττικῇ καὶ μεγάλας δὲ βοτανικὰς ἀποδημίας εἰς πλεῖστα μέρη τῆς Ἑλλάδος, ἅτινα ἀπὸ φυτολογικῆς ἀπόψεως ἐξηρεύνησεν. Ἡ μακρὰ αὕτη σειρὰ τῶν ἐρευνῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ταξειδίων διήρκεσεν ὁλόκληρον εἰκοσιπενταετίαν. Τὰ κυριώτερα τοῦ Ὀρφανίδου ἐπιστημονικὰ ταξίδια, τὰ ὁποῖα συνετέλεσαν μεγάλως πρὸς γνῶσιν τῆς χλωρίδος τῆς Ἑλλάδος, εἶναι τὰ τοῦ 1850, τοῦ 1856 καὶ τοῦ 1857, ὅτε ἐξήτασε τὴν χλωρίδα τῶν ὀρέων τῆς Κυνουρίας καὶ τῆς Ἀργολίδος. Τῷ 1851, 1852 καὶ 1854 ἐξήτασεν ἀπὸ φυτολογικῆς ἀπόψεως τὰς σειρὰς τῶν ὀρέων τῆς βορείου Πελοποννήσου, τῆς Κυλλήνης καὶ τῶν Ἀροανείων ὀρέων. Κατὰ τὸ 1854 ἐξήτασε τὴν χλωρίδα τοῦ Παρνασσοῦ. Τῷ 1857 καὶ 1862 ἐβοτανολόγησεν ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου τῆς Θεσσαλίας καὶ ἐπὶ τοῦ ὄρους Ἄθω, ἐπὶ πλέον δ' ἐξήτασε φυτολογικῶς πολλὰ τῆς Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας μέρη, ἰδίως τὸ ὄρος Χορτιάτη, τὰ ὄρη τοῦ Περιστερίου καὶ τὰ περίχωρα τῆς Θεσσαλονίκης. Κατὰ τὸ ἔτος 1856 ἐξήτασε τὴν χλωρίδα τῆς νήσου Χίου, τῷ δὲ 1865 ἐβοτανολόγησεν ἐπὶ τῆς Δίρφυος καὶ Κανδύλης. Ἐπὶ πλέον ἐπεσκέφθη πολλὰς τῶν Κυκλάδων. Αἱ ἔρευναι καὶ ἀνακαλύψεις τοῦ Ὀρφανίδου ἐγένοντο γνωσταὶ εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον, ἰδίως διὰ τῆς δημοσιεύσεως ὑπὸ τούτου συλλογῆς ἀπεξηραμμένων φυτῶν τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος μετὰ δελτίων, ἐν οἷς ἀναγράφονται αἱ θέσεις ὅπου συνελέγησαν τὰ ὑπ' αὐτοῦ συλλεγέντα φυτά, ὡς καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ τὰ κοινὰ ὀνόματα αὐτῶν. Ὁ Ὀρφανίδης ἐδημοσίευσε τὰ «Γεωπονικά», σύγγραμμα βρίθον ὠφελίμων γνώσεων καὶ περιλαμβάνον τοὺς βοτανικοὺς ὅρους, οὓς ὁ συγγραφεὺς ἐχρησιμοποίησε κατὰ τὸ διάστημα τῆς τριακονταετοῦς διδασκαλίας του. Πλὴν αὐτῶν ὁ Ὀρφανίδης ἐδημοσίευσε τὰ ἑξῆς: «Περὶ τῆς αὐτοφυοῦς ἑλληνικῆς βλαστήσεως» (ἐν τῷ πρυτανικῷ λόγῳ, Ἀθ. 1868), «Deux discours sur quelques plantes de la Flore Grecque, prononcés au Congrès international de Botanique et d'Horticulture de St. Pétersburg 1870», «Ἔκθεσις πρὸς τὴν πρυτανείαν τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου, ἀφορῶσα τὴν παρὰ τοῦ κ. Ροδοκανάκη ἀγορασθεῖσαν καὶ δωρηθεῖσαν τῷ Ἐθνικῷ πανεπιστημίῳ βοτανικὴν συλλογήν» (Ἀθῆναι 1874). «Sur les caractères spécifiques du genre Colchicum et sur quelques espèces nouvellement découvertes en Grèce» (Florence 1876).

Ἐξαιρετικῆς σημασίας ἀπόκτημα τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὑπῆρξεν ἡ φυτοθήκη τοῦ Ὀρφανίδου, ἥτις περιλαμβάνει, πλὴν τῶν ὑπὸ τούτου συλλεγέντων φυτῶν, καὶ τὰ φυτὰ τὰ ὁποῖα ἀπέκτησεν ἐξ ἀνταλλαγῆς καὶ διὰ τῶν σχέσεων, ἃς εἶχεν ἀναπτύξει μετὰ διαφόρων βοτανικῶν. Τὴν φυτοθήκην ταύτην ἠγόρασε καὶ ἐδώρησε, τῷ 1872, εἰς τὸ βοτανικὸν μουσεῖον τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου ὁ ὁμογενὴς ἐν Ὀδησσῷ διαμένων, Ροδοκανάκης. Τὸ δὲ βοτανικὸν μουσεῖον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τῇ προτάσει τοῦ Ὀρφανίδου, κατέστη αὐτοτελές, ἀποχωρισθὲν τοῦ γενικοῦ φυσιογραφικοῦ μουσείου. Ἡ φυτοθήκη τοῦ Ὀρφανίδου περιλαμβάνει φυτὰ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἄλλων μερῶν τῆς Ἀνατολῆς, συλλεγέντα ὑπὸ τῶν Boissier, Kotsky, Heldreich, Gaillardot καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν. Πλὴν τούτων, περιλαμβάνει φυτὰ τῆς Εὐρώπης, τὰ ὁποῖα ἀπεστάλησαν πρὸς τὸν Ὀρφανίδην ὑπὸ τῶν De Notaris, Visiani, Ninni, De Janka, Regel, Lange, Reuter, Gaudry, De Taubert, Naudin, Soubeiran, Leclerc, Parseval κ. ἄ. Ἐπίσης φυτὰ τῆς Ἀφρικῆς συλλεγέντα ὑπὸ τοῦ Samaritani καὶ φυτὰ τῆς Ἀμερικῆς ἀποσταλέντα ὑπὸ τῶν Asa Gray, Canby, Hall, Wright Bebb, Bollander κ. ἄ. Πλὴν τῆς ἀνωτέρω φυτοθήκης, ἥτις περιέχει ἀπεξηραμμένα φυτά, ὁ Ὀρφανίδης κατήρτισε καὶ συλλογὴν δένδρων καὶ θάμνων τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος. Κατὰ τὰ ταξίδιά του ὁ Ὀρφανίδης ἀνεκάλυψε νέα εἴδη τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος, κατὰ τὰ τελευταῖα δὲ πρὸ τῆς ἀσθενείας του ἔτη ἠσχολήθη περὶ τὴν ἑλληνικὴν ἀμπελογραφίαν.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ καθηγεσίας τοῦ Ὀρφανίδου διετέλεσεν ἐπιμελητὴς τοῦ βοτανικοῦ κήπου καὶ τοῦ βοτανικοῦ μουσείου ὁ *Θεόδωρος Χελδράϊχ*, ὅστις, ἐπὶ πεντήκοντα ἔτη διατρίψας ἐν Ἑλλάδι, ἠσχολήθη περὶ τὴν χλωρίδα τῆς χώρας ταύτης μετὰ μεγάλου ζήλου καὶ συνέγραψε πολλὰς βοτανικὰς διατριβάς. Οὕτω τῷ 1844 ἐξηρεύνησεν ἀπὸ φυτολογικῆς ἀπόψεως τὴν Ἀργολίδα, Ἀρκαδίαν, Μεσσηνίαν καὶ Λακωνίαν· τῷ 1846 ἐβοτανολόγησεν ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ καὶ τῇ Χίῳ, τὴν ἄνοιξιν τοῦ ἔτους 1848 ἐν Εὐβοίᾳ, τῷ 1851 ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου, τοῦ ὄρους Χορτιάτη, ἐν Ζακύνθῳ καὶ Κεφαλληνίᾳ· τῷ 1854 καὶ 1858 ἐξήτασε τὴν χλωρίδα τοῦ Παρνασσοῦ, τῷ 1868 μετὰ τοῦ Guicciardi τὴν χλωρίδα τῶν ὑψηλῶν ὀρέων τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς βορείου Ἀρκαδίας· τῷ 1854 ἐπεσκέφθη χάριν βοτανικῶν μελετῶν τὸν Πόρον καὶ τῷ 1861 ἐξήτασε φυτολογικῶς διὰ δευτέραν φορὰν τὴν Κεφαλληνίαν.

Ὁ Heldreich ἐδημοσίευσε συλλογὴν ἀπεξηραμμένων φυτῶν, ὑπὸ τὸν τίτλον «Herbarium Graecum normale», ὡς καὶ πολλὰς διατριβάς, περὶ τῆς χλωρίδος διαφόρων τῆς Ἑλλάδος μερῶν, ἀναφερομένας ἐν τῷ ὑπὸ τὸν τίτλον «Conspectus Florae Graecae» τρίτῳ τόμῳ τοῦ συγγράμματος τοῦ E. Halacsy.

Ἐν τῷ μεγάλῳ περὶ τῆς ἀνατολικῆς χλωρίδος συγγράμματι τοῦ Boissier (Flora Orientalis 1867, vol. 1) ἐξαίρεται τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον τοῦ Ὀρφανίδου καὶ τοῦ Heldreich διὰ τῆς ἑξῆς παραγράφου: «La Flore si riche et si variée de la Grèce doit beaucoup à M. de Heldreich et à M. Orphanides; grâce à leurs efforts perséverents, elle est bien mieux connue que celle d'aucune autre partie de l'Orient».

Τοῦ Ὀρφανίδου νοσήσαντος ἀπὸ τοῦ 1882, ἀνετέθη ὑπὸ τῆς πρυτανείας προσωρινῶς ἡ διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῆς βοτανικῆς εἰς τὸν *Θ. Ἀφεντούλην*, ὅστις μετέφρασε, τῷ 1885 τὰ «Στοιχεῖα ἐπιστημονικῆς Φυτολογίας» τοῦ I. Wiesner.

Τὸν Ἀφεντούλην διεδέχθη ἐν τῇ ἕδρᾳ τῆς βοτανικῆς ὁ *Σπυρίδων Μηλιαράκης* (1852—1919). Οὗτος ἐσπούδασεν ἰατρικὴν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, εἶτα δὲ ἀπεστάλη ὑπὸ τούτου πρὸς σπουδὴν τῆς βοτανικῆς παρὰ τῷ Sachs ἐν Würzburg τῆς Γερμανίας. Μετὰ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν του ἐπανελθὼν εἰς Ἀθήνας διωρίσθη τῷ 1884 ἐπιμελητὴς τοῦ βοτανικοῦ μουσείου, τῷ δὲ 1893 καθηγητὴς τῆς βοτανικῆς ἐν τῷ Ἐθνικῷ πανεπιστημίῳ. Ὁ Μηλιαράκης ἐδίδαξεν ἀνατομίαν καὶ φυσιολογίαν τῶν φυτῶν, ἐφρόντισε νὰ ἱδρυθῇ βοτανικὸν ἐργαστήριον, ἐδημοσίευσε διδακτικὰ συγγράμματα βοτανικῆς, διατριβὰς ἐν περιοδικοῖς, ἄρθρα ἐν τῷ ἐγκυκλοπαιδικῷ λεξικῷ Μπάρτ καὶ Χίρστ καὶ τὰς ἑξῆς ἐπιστημονικὰς ἐργασίας: «Βοτανικὰ μελετήματα. (τεῦχ. πρῶτον). Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βοτανικήν» (Würzburg (1882), «Die Verkieselung lebender Elementarorgane bei dem Pflanzen. Würzburg» (Beckers Universitäts-Buchdruckerei 1884), «Die Meeres-Algen der Insel Sciathos» (Athen 1887) «Tylogonus Agavae» (1888).

Μετὰ τὸν Heldreich διωρίσθη ἐπιμελητὴς τοῦ βοτανικοῦ κήπου ὁ *Β. Τούντας*, ὅστις συνέλεξε φυτὰ τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος καὶ ἐδημοσίευσε μελέτην περὶ τῆς χλωρίδος τῆς νήσου Κύθνου.

Ἐν τῷ βοτανικῷ ἐργαστηρίῳ διωρίσθη ἐπιμελητὴς ὁ *Β. Λάκων*, ὅστις ἐδημοσίευσε βοτανικὰς μελέτας, μετὰ βραχὺν δὲ χρόνον, παραιτηθεὶς τῆς θέσεως τοῦ ἐπιμελητοῦ, μετέβη εἰς Γερμανίαν.

Ἐν τῷ βοτανικῷ μουσείῳ τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου διωρίσθη ἐπιμελητὴς ὁ *Δ. Δημάδης*, ὅστις κατὰ Μάϊον τοῦ 1915, ἐπανελθὼν ἐξ Ἑσπερίας, ἐπεδόθη μετὰ ζήλου εἰς τὴν συλλογὴν καὶ τὸν προσδιορισμὸν φυτῶν τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος. Ὁ Δημάδης συνέλεξε φυτὰ διὰ τὸ βοτανικὸν μουσεῖον καὶ διὰ τὴν ἀνωτέραν δασολογικὴν σχολήν, πλὴν δὲ διατριβῶν καὶ ἄρθρων δημοσιευθέντων εἰς περιοδικὰ καὶ λεξικά, μετέφρασε τὰς περιγραφὰς τῶν δασικῶν φυτῶν ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Halacsy «Conspectus Frorae Graecae», τὴν κλεῖδα τοῦ συστήματος τοῦ Λινναίου καί, τέλος, τὴν χλωρίδα τῆς Εὐρώπης τοῦ F. Thoner.

Περὶ τὴν συλλογὴν καὶ μελέτην φυτῶν τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος ἐπεδόθησαν καὶ οἱ *Π. Βρυώνης*, τοῦ ὁποίου ἡ φυτοθήκη, δυστυχῶς, ἐκάη, *Ι. Σχοινᾶς*, ὅστις μετὰ τοῦ Βρυώνη ἐμαθήτευσε παρὰ τῷ βοτανικῷ Mazziari, *Κανταρτζῆς*, ὅστις τῷ 1889 ἐδημοσίευσε τὴν χλωρίδα τῆς νήσου Λέσβου, *Ι. Πολίτης*, *Ἀρμένης*, *Χ. Διαπούλης*, *Δ. Πινάτσης*, *Σ. Μαλακατές*, ὅστις ἐδημοσίευσε περὶ τῆς χλωρίδος νήσων τινῶν τῶν Κυκλάδων, *Δ. Ζαγανιάρης*, ὅστις ἐδημοσίευσε διατριβὴν ἐπὶ τῶν ξηροφύτων τῆς Ἀττικῆς, κ. ἄ. Ἀξιοσημείωτον ἐνδιαφέρον ἐπέδειξαν διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος καὶ οἱ I. Sartori, ἀρχιφαρμακοποιὸς τοῦ βασιλέως Ὄθωνος, W. Spruner, φαρμακοποιὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, καὶ πάντες οἱ λοιποὶ ξένοι ἐπιστήμονες, οἵτινες ἀπὸ τοῦ 1675 μέχρι τῶν τελευταίων ἐτῶν ἠρεύνησαν, ἀπὸ ἀπόψεως φυτολογικῆς, διάφορα τμήματα τῆς Ἑλλάδος καὶ κατέστησαν γνωστὰ τὰ ἐν αὐτῇ βιοῦντα φυτά. Τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τούτων περιλαμβάνονται ἐν τῷ προμνημονευθέντι τριτόμῳ συγγράμματι τοῦ Halacsy καὶ τῷ ὑπὸ τὸν τίτλον «Prodromus Florae peninsulae Balcanicae» συγγράμματι τοῦ A. Hayek.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑδρῶν τῆς βοτανικῆς εἰς ἀνώτερα ἐπιστημονικὰ ἱδρύματα ηὐξήθη κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ δασολογικῇ σχολῇ, κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1917 ἱδρυθείσαν, διωρίσθη καθηγητὴς τῆς δασικῆς βοτανικῆς καὶ φυτοπα

Digitized by Google

λογίας ὁ *Ν. Μοντεσάντος*, ἐπιμελητὴς δὲ τῆς βοτανικῆς συλλογῆς ὁ *Δ. Δημάδης*. Ὁ Ν. Μοντεσάντος διωρίσθη, ὀλίγον βραδύτερον, καὶ εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις ἱδρυθεῖσαν ἀνωτέραν γεωπονικὴν σχολήν, ὡς καθηγητὴς τῆς γενικῆς καὶ συστηματικῆς βοτανικῆς, ἐμερίμνησε δέ, μετὰ τοῦ συγχρόνως διορισθέντος ὡς καθηγητοῦ τῆς φυσιολογίας τῶν φυτῶν, *Π. Κουτσομητοπούλου*, περὶ τῆς ἱδρύσεως ἐν τῇ σχολῇ ταύτῃ ἰδίου βοτανικοῦ ἐργαστηρίου. Παρὰ τῷ ἐργαστηρίῳ τούτῳ διωρίσθη ἐπιμελητὴς ὁ *Σ. Μαλακατές*, προαχθείς, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ν. Μοντεσάντου, εἰς ἔκτακτον καθηγητήν. Τῷ 1920, ἱδρυθείσης ἕδρας βοτανικῆς ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μετσοβίῳ Πολυτεχνείῳ, διωρίσθη καθηγητὴς τοῦ μαθήματος τούτου ὁ *Ι. Πολίτης*, ἐπιμελητὴς δὲ ὁ *Γ. Κυριακόπουλος*. Τῷ 1927, ἱδρυθέντος τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, μετεφέρθη ἡ ἀνωτέρα δασολογικὴ σχολὴ ὡς τμῆμα τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, μετετέθη δ' ἐν αὐτῷ ὡς τακτικὸς καθηγητὴς τῆς βοτανικῆς ὁ *Ν. Μοντεσάντος* (1883—1931), μεριμνήσας διὰ τὴν ἵδρυσιν βοτανικοῦ ἐργαστηρίου. Οὗτος ἐσπούδασεν εἰς τὰ πανεπιστήμια τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Μονάχου καὶ ἐδημοσίευσε τὰς ἑξῆς ἐπιστημονικὰς ἐργασίας: «Morphologische und biologische Untersuchungen über einige Hydrocharideen Flora V.» (1912), «Μορφολογικαὶ καὶ βιολογικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς Vaucheria dichotoma» (Ἀθῆναι 1918).

Ἐν τῷ αὐτῷ πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης διωρίσθη ὡς ἔκτακτος καθηγητὴς τῆς φυτοπαθολογίας ὁ *Δ. Καββάδας*, ὁ ὁποῖος βραδύτερον (1934) διεδέχθη ἐν τῇ ἕδρᾳ τῆς βοτανικῆς τὸν Κ. Μοντεσάντον. Ὁ Λ. Καββάδας, πλὴν ἄλλων διατριβῶν, ἐδημοσίευσε τὰς ἑξῆς ἐπιστημονικὰς ἐργασίας: «Le «Wildfire» dans les plantations de tabac de Thrace et de Macedoine» (Rev. Path. vég. XI. 1924)· «Sur des tubercules de pomme de terre attaqués par le Micrococcus prodigiocus» (Rev. Path. véget. XI, 1924)· «Sur la biol. de Vermicularia varians Duc. Report of the Internat. confer. of Phytopathology» (Wageningen, 1923)· «Notes sur la «Dartrose» de la pomme de terre et ses concéquences» (Rev. Path. véget. et Entom. agricole, X 1923). Πλὴν τοῦ Καββάδα περὶ τὴν φυτοπαθολογίαν ἠσχολήθησαν ἰδιαιτέρως καὶ οἱ *Κ. Ἀποστολίδης*, *Κ. Ἰσαακίδης*, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνετέθη ἡ ὀργάνωσις καὶ διεύθυνσις τοῦ Μπενακείου φυτοπαθολογικοῦ ἰνστιτούτου, καὶ ὁ μυκητολόγος τοῦ αὐτοῦ ἰνστιτούτου *Ι. Σαρηγιάννης*, ὅστις ἐδημοσίευσε, μόνος ἢ ἐν συνεργασίᾳ μετ' ἄλλων, διαφόρους ἐπιστημονικὰς ἐργασίας, ἐξ ὧν ἀναφέρομεν τὰς ἑξῆς: *F. Labrousse* et *I. Sarejanni* «Changements de réaction et phènomenes d'oxydo réduction observés au cours du développement de quelques champignons». *F. Labrousse* et *I. Sarejanni*, «Recherches physiologiques sur quelques champignons Parasites» (Phytopatholog. Zeitschrift Band II Heft I. 1930, *I. Dufrenoy*, *I. Sarejani et Cristinci*, «Taches bacteriennes du tabac» (Revue de botanique appliquée et d'Agriculture tropicale, Vol X. 1930).

Ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν μετὰ τὸν Σ. Μηλιαράκην διωρίσθη τακτικὸς καθηγητὴς τῆς βοτανικῆς ὁ *Ἰωάννης Χ. Πολίτης*. Οὗτος ἐγεννήθη ἐν Πειραιεῖ τῷ 1886. Μετὰ τὸ πέρας τῶν γυμνασιακῶν σπουδῶν ἐνεγράφη, τῷ 1904, ὡς φοιτητὴς τῆς φυσικομαθηματικῆς σχολῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν· εἶτα, μεταβὰς εἰς Ἰταλίαν, ἐφοίτησεν ἐκ περιτροπῆς εἰς τὰ πανεπιστήμια Ρώμης, Νεαπόλεως καὶ Παβίας μέχρι τοῦ 1911, ὅτε ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Παβίας ἀνηγορεύθη διδάκτωρ. Παρηκολούθησε μαθήματα καὶ ἐν τοῖς πανεπιστημίοις Παρισίων καὶ Βερολίνου. Τῷ 1911 διωρίσθη ἐπιμελητὴς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Παβίας. Ἐξ Ἰταλίας ἐπιστρέψας διωρίσθη, τῷ 1914, διευθυντὴς τοῦ φυτοπαθολογικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, τῷ 1917 καθηγητὴς ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ δασολογικῇ σχολῇ Ἀθηνῶν, τῷ 1918 τακτικὸς καθηγητὴς τῆς βοτανικῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ καὶ τῷ 1920 καθηγητὴς τοῦ αὐτοῦ μαθήματος ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μετσοβίῳ Πολυτεχνείῳ. Ἀπὸ τοῦ 1926 διατελεῖ τακτικὸν μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ὑπῆρξεν εἷς ἐκ τῶν ἱδρυτῶν τῆς ἀνωτέρας δασολογικῆς σχολῆς καὶ τῆς φυτοπαθολογικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ καθηγεσίας του ἐμερίμνησε διὰ τὸν πλουτισμὸν τῆς βοτανικῆς βιβλιοθήκης, διὰ τὴν εὔρυνσιν, τὸν πλουτισμὸν καὶ τὴν ἐπὶ νέων βάσεων ὀργάνωσιν τοῦ βοτανικοῦ ἐργαστηρίου, ἔδωσεν ἰδιάζουσαν προσοχὴν εἰς τὴν ἐξάσκησιν τῶν σπουδαστῶν, ἐφρόντισε διὰ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ βοτανικοῦ μουσείου, τὴν προμήθειαν μεγάλου ἀριθμοῦ ἑρμαρίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτέθησαν πολύτιμοι φυτολογικαὶ συλλογαί, ταξινομηθεῖσαι καὶ διασωθεῖσαι ἐκ τοῦ κινδύνου τῆς φθορᾶς. Κατήρτισε τὴν πρώτην συλλογὴν θαλλοφύτων τῆς Ἑλλάδος. Ἵδρυσε καὶ ὠργάνωσε βοτανικὸν ἐργαστήριον ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μετσοβίῳ Πολυτεχνείῳ.

Ὁ Πολίτης, εὐθὺς μετὰ τὴν ἐξ Ἰταλίας ἐπιστροφήν του εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἤρξατο τῆς μελέτης τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος, ἰδίᾳ δὲ τῶν θαλλοφύτων αὐτῆς, ἅτινα πρὸ αὐτοῦ εἶχον πολὺ ὀλίγον ἐξετασθῇ. Πρὸς τοῦτο, μετὰ πολλὰς ἐκδρομὰς ἐν Ἀττικῇ, περιηγήθη, τὸ θέρος τοῦ 1915, τὰς Ἰονίους νήσους· τῷ 1916 ἐξήτασε μέρη τινὰ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος· τῷ 1917 ἐπεσκέφθη τὴν Πελοπόννησον· τὸ θέρος τοῦ 1923 ἐξήτασε τὴν θαλασσίαν χλωρίδα τῶν νήσων Ἄνδρου, Τήνου καὶ Σύρου· βραδύτερον ἐμελέτησε τὴν θαλασσίαν χλωρίδα τῆς νήσου Κρήτης καὶ τῆς Ἀττικῆς. Τῷ 1921 περιῆλθεν ἐπὶ ἑξάμηνον τὴν κεντρικὴν καὶ ἀνατολικὴν Μακεδονίαν, συλλέξας σπερματόφυτα καὶ σποριόφυτα· τῷ 1932 ἐξήτασε τὸν Εὐβοϊκὸν κόλπον, τὸν Ἰούλιον τοῦ 1932 τὴν θαλασσίαν χλωρίδα τοῦ Βοσπόρου, κατὰ διαφόρους δ' ἐποχὰς τοὺς μήκυτας τῆς Ἀττικῆς καὶ ἄλλων μερῶν τῆς Ἑλλάδος.

Αἱ ἔρευναι τοῦ Πολίτου συνετέλεσαν πρὸς ἐπαύξησιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γνωστῶν φυτῶν τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος. Διὰ τῶν ἐρευνῶν τούτων ἀνεκαλύφθησαν πολλὰ νέα διὰ τὴν ἐπιστήμην φυτικὰ εἴδη, ἀνευρέθησαν δὲ ἐν μόνῃ τῇ Ἀττικῇ ὑπὲρ τὰ 500 εἴδη μυκήτων καὶ φυτῶν, ὧν τὰ 400 περίπου δὲν εἶχον εἰσέτι παρατηρηθῇ οὐ μόνον ἐν τῇ Ἀττικῇ, ἀλλ' οὐδ' ἐν τῇ ἄλλῃ Ἑλλάδι. Πλὴν τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος, ὁ Πολίτης ἠσχολήθη εἰς διαφόρους τῆς βοτανικῆς κλάδους καὶ ἐδημοσίευσε πολλὰς πρωτοτύπους ἐπιστημονικὰς ἐργασίας, ὧν πορίσματα ἀναφέρονται εἰς ξένα ἐπιστημονικὰ συγγράμματα. Συνέγραψεν ἰταλιστὶ τὰς ἑξῆς ἐργασίας: «Sopra speciali corpi cellulari che formano antocianine», «Sugli elaioplasti nelle Mono e Dicotiledoni», «Sulla presenza del glicogono nelle Fanerogame e sua relazione coll ossalato di calcio», «Sopra uno speciale corpo cellulare trovato in due Orchidee», «Sulla presenza di Amiloide nelle cellule cristalofore del Philodendron melanochrysum e del Ph. oxycardium», «Sulla flora micologica della Grecia», «Sull' origine e sull' ufficio dell' ossalato di calcio nelle piante» καὶ «Una nuova malattia del Mugheto (Convallaria majalis) dovuta alla Botrytis vulgaris». Ἐκ τῶν ἐργασιῶν τούτων αἱ 5 πρῶται ἐδημοσιεύθησαν τῷ 1911 ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς Ἀκαδημίας τῆς Ρώμης (Academia dei Lincei) καὶ ἐν τοῖς «Atti inst. Bot. di Pavia», ἡ 6η καὶ 7η ἐν τοῖς τελευταίοις, ἡ δὲ 8η ἐν τῇ «Rivista di Pathologia vegetale» (1911). Ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ ἐπετηρίδι τῆς φυσικομαθηματικῆς σχολῆς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν: «Νέον παράσιτον τῆς ἀμπέλου» καὶ «Φύκη θαλάσσια τῆς Χερσονήσου τοῦ Ἄθω» (1925), ἐν δὲ τοῖς πρακτικοῖς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν: «Περὶ τῆς παρουσίας ἀλιφίλου τῆς παραφυλλοειδοῦς ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς θαλάσσαις» (1926), «Περὶ νέου μύκητος παρασιτοῦντος ἐπὶ φύλλων δορονίκου τοῦ καυκασίου» (1926), «Φύκη θαλάσσια τῆς νήσου Σύρου» (1927), «Περὶ τῆς παραγωγῆς καρωτινώδους χρωστικῆς ἐντὸς μαραινομένων ἀνθέων» (1927), «Ἀναζήτησις ἀουκουβίνης εἰς τὸ γένος ουερβάσκον», «Περὶ ἀναζητήσεως φλαβονικῶν ἑνώσεων εἰς θαλλόφυτα καὶ σπερματόφυτα» (1928), «Περὶ παραγωγῆς ἀνθοκυανίνης ἐντὸς καρπῶν μετὰ τὴν ἀπόσπασιν αὐτῶν ἀπὸ τοῦ μητρικοῦ φυτοῦ» (1928), «Περὶ πικρᾶς τινος οὐσίας ἐκκρινομένης ὑπὸ ἀδένων ἐρωδιοῦ τοῦ μαλθακοειδοῦς» (1928), «Περὶ ἀναζητήσεως φλαβονικῶν ἑνώσεων ἐντὸς ριζῶν» (1929), «Περὶ τῆς σκωρίας τῶν σιτηρῶν ἐν Ἀττικῇ» (1929), «Περὶ ἀναζητήσεως ἀουκουβίνης καὶ ἀσπερουλοσίδης εἰς τὰ σπερματόφυτα» (1929), «Περὶ τῆς παρουσίας εἰς εἴδη κυνάρας ἀδένων ἐκκρινόντων πικρὰς οὐσίας» (1932), «Περὶ τῆς θαλασσίας χλωρίδος τῆς νήσου Κρήτης» (1932), «Περὶ νέας νόσου τοῦ βάμβακος, ὀφειλομένης εἰς τὸν μύκητα *Alternaria tenuis*» (1931), «Περὶ τῶν πικρὸν ἔκκριμα ἐκκρινόντων ἀδένων ἰνούλης τῆς βαρυόσμου (Inula graveolens)» (1932), «Sur le verdissement de la decoction de quelques plantes et sur la présence d'acide chlorogénique dans ces plantes» (1932), «Détermination de fruits trouvés dans un encensoir du palais Minöen de Mallia» (1933), ὡσαύτως ἐν τοῖς Comptes Rendus des séances de l'Academie des Sciences de Paris»: «Sur les corpuscules bruns de la brunissure de la vigne» (1921), «Sur l'origine mitochondriale des pigments anthocyaniques dans les fruits» (1921), «Du rôle du chondriome dans la formation des essences dans les plantes» (1921), «Du rôle du chondriome dans la défense des organismes végétaux contre l'invasion du parasitisme» (1921), «Sur l'origine mitochondriale des pigments anthocyaniques dans les fleurs et dans les feuilles» (1923). Τέλος ἀνεκοίνωσε τὰ πορίσματα τῶν φυτολογικῶν αὐτοῦ ἐρευνῶν εἰς τὰ συνέδρια τῆς διεθνοῦς διὰ τὴν ἔρευναν τῆς Μεσογείου ἐπιτροπῆς (Παρίσιοι 1930, Νεάπολις 1933), ὑπὸ τῆς ὁποίας καὶ ἐξελέγη εἰσηγητὴς διὰ τὴν θαλασσίαν χλωρίδα. Αἱ ἔρευναι αὗται ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς ἐπιτροπῆς ταύτης («Plantes Marines de la Grèce», «Plantes marines de l'Ile de Crète» ἐν Rapports et Procès—Verbaux des Réunion de la Commission Internationale pour l'Exploration Scientifique de la Mer Méditerranée).

Ξένα βοτανικὰ συγγράμματα μετεφράσθησαν ὑπὸ τῶν *Π. Βαλσαμάκη* καὶ *Ν. Χλωροῦ*. Τούτων ὁ Βαλσαμάκης μετέφρασε «Τὸ φυτόν» τοῦ Cohn. α' ἔκδ., Φ. Κών, «Φυτολογικαὶ ὁμιλίαι» (1899), ὁ δὲ Χλωρὸς μετέφρασε τὸν «Syllabus» τοῦ Eichler («Εἰδικὴ ἢ συστηματικὴ βοτανική» 1904). Συνέγραψαν δὲ διδακτικὰ βιβλία οἱ *Σ. Μηλιαράκης*, *Πονηρόπουλος*, *Π. Τσιληθρας*, *Σ. Κώνστας*, *Α. Κουρτίδης* κ. ἄ. Ὁ δὲ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης *Θ. Βλησίδης*, πλὴν ἄλλων βιολογικῶν μελετῶν καὶ ἄρθρων ἐν τῇ «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ» κ.ἄ., ἐδημοσίευσε τὰ ἑξῆς βοτανικὰ συγγράμματα: «Βοτανική» (1923), «Συστηματικὴ δασικὴ βοτανική» (1923), «Ἀνατομικὴ τοῦ ξύλου» (1921). Τέλος ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ βοτανικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν *Σ. Ε. Παπαδάκης* ἐξέδωκεν «Ἐγχειρίδιον φυτολόγου» (1930) καὶ ἐδημοσίευσεν ἄρθρα ἐν τῷ «Ἐγκυκλοπαιδικῷ Λεξικῷ» καὶ τῇ «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», ὁ δὲ διαπρεπὴς γεωπόνος *Π. Γεννάδιος*, πλὴν πολυαρίθμων γεωργικῶν μελετῶν, ἐδημοσίευσε «Φυτολογικὸν Λεξικόν» (1914).

Ι. ΠΟΛΙΤΗΣ

ΧΗΜΕΙΑ. Ἡ ὀργανικὴ χημεία ἠγνοεῖτο ἐξ ὁλοκλήρου ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ἡ δὲ μεταλλευτικὴ χημεία τοῖς ἦτο ἐλάχιστα γνωστή. Ἐν τούτοις ἐγνώριζον νὰ κατασκευάζουν ὡρισμένα ἅλατα χαλκοῦ, ποτάσσης κλπ., νὰ καθιστοῦν τὰ ὑφάσματα ἄφλεκτα καὶ νὰ κατεργάζωνται τὰ μέταλλα. Οὐσίαι τινές, ὅπως ἡ στυπτηρία, ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς ἃς καὶ σήμερον περιστάσεις. Ἡ κατασκευὴ χρωμάτων, ἡ ὁποία προϋποθέτει χημικὰς ἀντιδράσεις, ἦτο πολὺ ἀνεπτυγμένη ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν μεγάλων Ἑλλήνων ζωγράφων. Ἀλλ' ἐκεῖνο εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ἀρχαιότης διεκρίθη ἐξόχως ἦτο ἡ παρασκευὴ τῶν δηλητηρίων.

Ἡ ἀτέλεια τῆς ἐπιστήμης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρξεν ἡ αἰτία δι' ἣν ἐδίδετο πολλάκις τὸ αὐτὸ ὄνομα εἰς διάφορα σώματα. Οὕτως ἡ λέξις χαλκὸς ἐδήλου ἢ τὸν χαλκόν, ἢ τὰ διάφορα μείγματα μετὰ χάλυβος, ψευδαργύρου, μολύβδου ἢ ἄλλων μετάλλων. Ἐν τούτοις ὅροι τινὲς ἔχουν ἀκριβῆ ἔννοιαν, τὴν ὁποίαν ὅμως πρέπει ν' ἀναζητῶμεν μετὰ προσοχῆς. Εἰς τὰς «Ἀδωνιαζούσας» τοῦ Θεοκρίτου (στιχ. 16) γυνή τις διηγεῖται ὅτι ἔστειλε τὸν σύζυγόν της νὰ ἀγοράσῃ νίτρον. Σήμερον ἀποδίδουν τὴν ὅρον διὰ τῆς αὐτῆς λέξεως. Ἐν τῇ πραγματικότητι ὅμως, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐζήτει αὕτη δὲν ἦτο τὸ νίτρον, ἀλλὰ τὸ ἀνθρακικὸν νάτριον (σόδα). Τὸ νίτρον ἠγνοεῖτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἐμφανισθὲν ἀπὸ τοῦ ΣΤ' μ. Χ. αἰῶνος ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ τοῦ ὑγροῦ πυρός, τοῦ ὁποίου ἀπετέλει θεμελιῶδες στοιχεῖον.

Γένεσις τῆς ἀλχημείας. Ἡ ἀλχημεία, ἡ ὁποία τόσον ἀνεπτύχθη κατὰ τὸν μεσαίωνα, εἶχεν ἀρχίσει ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἤδη, πιθανῶς δὲ ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, πολὺ πρὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ (284—305), ὅστις διέταξε τὴν καῦσιν τῶν ἀλχημιστικῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα ὑπῆρχον κυρίως ἐν Αἰγύπτῳ, ἔνθα φαίνεται ὅτι ἐγεννήθη ἡ ἐπιστήμη αὕτη. Κατὰ τὸν Σουΐδαν, ὁ Διοκλητιανός, καίων τὰ ἀλχημιστικὰ βιβλία, ἤθελε νὰ ἐμποδίσῃ τοὺς Αἰγυπτίους ἀπὸ τοῦ νὰ ἀποκτήσουν μεγάλα πλούτη διὰ τῆς κατασκευῆς χρυσοῦ. Οἱ ἀλχημισταὶ ἰσχυρίζοντο πράγματι ὅτι δύνανται νὰ κατασκευάζουν χρυσὸν τῇ βοηθείᾳ ἄλλων μετάλλων, ἢ τοὐλάχιστον νὰ τὸν πολλαπλασιάζουν. Ἔδιδον ἐπίσης καὶ πολλὰς συνταγάς, ἄλλας ἀπολύτως ἀκριβεῖς καὶ ἄλλας ἐν μέρει ψευδεῖς ἢ πλήρεις δεισιδαιμονιῶν καὶ μαγικῶν ἀντιλήψεων. Εὑρέθησαν ἀλχημιστικοὶ πάπυροι, διαφυγόντες τὴν ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ διαταχθεῖσαν καταστροφὴν καὶ φυλασσόμενοι οἱ περισσότεροι ἐν Leyden. Κατέχομεν ἐπίσης λεπτομερέστερα μεσαιωνικὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι ἀντίγραφα ἀρχαίων βιβλίων. Τὸ σπουδαιότερον ἐκ τῶν οὕτω διασωθέντων ἔργων εἶναι Αἰγυπτίου τινὸς καλουμένου *Ζωσίμου*, ὅστις ἔγραψε περὶ τὸ 300 μ. Χ. Μεταξὺ τῶν ὀρθῶν συνταγῶν, τὰς ὁποίας περιλαμβάνουν αἱ ἀλχημιστικαὶ πραγματεῖαι, εὑρίσκομεν ὁδηγίας διὰ τὸν καθαρισμὸν τῶν μετάλλων, τὴν συγκόλλησίν των, τὴν βαφήν των, διὰ τὰ μείγματα, τὴν ἐπαργύρωσιν, τὴν ἐπιχρύσωσιν, τὴν βαφὴν διὰ πορφύρας κλπ. Ἐκ τῶν ψευδῶν, αἱ δῆθεν ὁδηγίαι διὰ τὸν πολλαπλασιασμὸν τοῦ χρυσοῦ, ἐπιτρέπουν μόνον τὴν ἐπιτυχίαν μειγμάτων μὲ βάσιν τὸν χρυσόν. Τέλος ὑπάρχουν καὶ καθαραὶ μαγικαὶ συνταγαί, ὅπως αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν κατασκευὴν φυλακτῶν, τὴν πρόσκλησιν φαντασμάτων κλπ.

Θ. Π.

Ἡ χημεία ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι. Πρῶτος διδάξας τὴν χημείαν ἐν Ἑλλάδι ὑπῆρξεν ὁ Γερμανὸς *Ξαβέριος Λάνδερερ*, διορισθεὶς ὡς καθηγητὴς τῆς πειραματικῆς χημείας εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Ὄθωνος ἱδρυθὲν πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν τῷ 1837. Σημαντικὴ ὅμως προσπάθεια πρὸς δημιουργίαν ἐν Ἑλλάδι χημικῆς ἐπιστήμης ἐγένετο τὸ πρῶτον διὰ τοῦ διορισμοῦ ὡς ὑφηγητοῦ κατ' ἀρχὰς τῷ

Digitized by Google

1863 καὶ εἶτα καθηγητοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν τοῦ *Ἀναστασίου Χρηστομάνου*. Οὗτος, δυνάμενος πράγματι νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ πατὴρ τῆς χημείας ἐν Ἑλλάδι, εἰσήγαγε το πρῶτον τὴν ἐργαστηριακὴν χημικὴν ἐκπαίδευσιν εἰς τοὺς σπουδαστὰς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀσκῶν αὐτούς, ὑπὸ τὴν προσωπικήν του καθοδήγησιν, εἰς τὰς πειραματικὰς ἐρεύνας καὶ τὴν χημικὴν ἀνάλυσιν. Ἐπέτυχε δὲ καὶ τὴν ἵδρυσιν ἰδίου χημείου, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Σόλωνος, γενόμενος διευθυντὴς αὐτοῦ τῷ 1889. Τὸ παλαιὸν κτήριον τοῦ χημείου, ἀφοῦ ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν ἐστέγασε τὴν ἑλληνικὴν χημικὴν ἐπιστήμην, κατεστράφη ἐκ πυρκαϊᾶς, ἀνοικοδομηθὲν βραδύτερον ἐκ βάθρων. Ὁ Χρηστομάνος εἰσήγαγε πρῶτος τὴν συστηματικὴν διδασκαλίαν τῆς χημείας καὶ τὴν χημικὴν ἔρευναν, ἤρξατο τῆς μελέτης τοῦ ὀρυκτοῦ πλούτου τῆς Ἑλλάδος, τῶν ἰαματικῶν ὑδάτων αὐτῆς κλπ. καὶ ἐπλούτισε τὴν πενιχροτάτην μέχρι τότε ἑλληνικὴν χημικὴν βιβλιογραφίαν διὰ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ περισπουδάστου διτόμου συγγράμματος τῆς ἀνοργάνου καὶ ὀργανικῆς χημείας (1887 — 1889). Ἐκ τῶν τότε Ἑλλήνων χημικῶν ἄξιος ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ὁ ὑφηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου *Λέανδρος Δόσιος*, ὅστις ἐδημοσίευσε πολυκρότους μελέτας καὶ διάφορα διδακτικὰ συγγράμματα.

Ἀξιοσημείωτος ὑπῆρξε περαιτέρω ἡ συμβολή, ἰδίως διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ κλάδου τῆς φυρμακευτικῆς χημείας, μετὰ τὸν Λάνδερερ, τῶν καθηγητῶν *Γεωργίου Ζαβιτσάνου*, *Γεωργίου Κρίνου* καὶ *Ἀναστασίου Δαμβέργη*, ἐξ ὧν ὁ τελευταῖος οὐχὶ μόνον πλεῖστα ἑλληνικὰ προϊόντα ἐμελέτησεν, ἀλλὰ καὶ σπουδαιότατα συγγράμματα ἐδημοσίευσε, μεγίστας προσενεγκόντα ὑπηρεσίας εἰς τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν φαρμακευτικὴν ἐπιστήμην. Ἄξιοι περαιτέρω ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι οἱ Ἕλληνες χημικοὶ *Τηλέμαχος Κομνηνὸς* καὶ *Δημήτριος Τσακαλῶτος*. Ὁ πρῶτος διετέλεσεν ἀπὸ τοῦ 1883, ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν, ἐπιμελητὴς τοῦ φαρμακευτικοῦ χημείου, πολύτιμος γενόμενος βοηθὸς καὶ συνεργάτης τοῦ Ἀναστασίου Δαμβέργη. Ὑπῆρξεν ἐργατικώτατος καὶ παραγωγικώτατος, σπουδαίας ἐκτελέσας ἐργασίας καὶ σημαντικώτατα δημοσιεύσας συγγράμματα. Περὶ τὰς δυσμὰς τοῦ βίου του ἐγένετο καθηγητὴς τῆς ὀργανικῆς χημείας ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μετσοβίῳ Πολυτεχνείῳ. Ὁ Δημήτριος Τσακαλῶτος ὑπῆρξε σπουδαία χημικὴ φυσιογνωμία, δημοσιεύσας μέγαν ἀριθμὸν πρωτοτύπων ἐργασιῶν εἰς ἀνεγνωρισμένα ἐπιστημονικὰ περιοδικά. Διετέλεσεν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἐπιμελητὴς τοῦ χημείου τοῦ πανεπιστημίου καὶ εἶτα καθηγητὴς τῆς φυσικῆς χημείας. Ἐν τῷ Ἐθνικῷ Μετσοβίῳ Πολυτεχνείῳ ὁ πρῶτος συστηματικῶς διδάξας τὴν χημείαν ὑπῆρξεν ὁ *Κωνσταντῖνος Ζέγγελης*, διορισθεὶς ἐν αὐτῷ τῷ 1896 καθηγητὴς τῆς χημείας καὶ μεταλλουργίας. Ὡς πρώτη προσπάθεια πρὸς δημιουργίαν πραγματικῆς χημικῆς βιομηχανίας ἐν Ἑλλάδι δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἵδρυσις τῷ 1884 ἐν Πειραιεῖ ὑπὸ τοῦ χημικοῦ *Σπηλίου Οἰκονομίδου* μικροῦ ἐργοστασίου παρασκευῆς συνθετικῶν χρωμάτων. Τὸ ἀρχικὸν τοῦτο ἐργοστάσιον ἐπεξέτεινε καὶ ἤγαγεν εἰς περιωπὴν μετὰ τὸν πρόωρον θάνατον τοῦ Σπηλίου ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, ἐπίσης χημικός, *Λεόντιος Οἰκονομίδης*. Τὸ ἐργοστάσιον τοῦτο συνεχῶς ἐξελισσόμενον καὶ ἐπεκτεινόμενον ἀποτελεῖ τὴν σπουδαιοτάτην σήμερον χημικὴν βιομηχανίαν «Χρωματουργεῖα Πειραιῶς» («ΧΡΩΠΕΙ»). Ἐν τῷ ἐργοστασίῳ τούτῳ σπουδαῖαι ἐκτελοῦνται χημικαὶ ἔρευναι, ὑφίσταται δὲ καὶ ἀξιοσημείωτος βιβλιοθήκη χημικῶν συγγραμμάτων καὶ περιοδικῶν.

Ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς χημικῆς βιομηχανίας ἐν Ἑλλάδι χημικῶν δέον ἰδιαιτέρα νὰ γίνῃ μνεία τοῦ *Ἀνδρέου Χατζηκυριάκου*, δημιουργοῦ τῆς βιομηχανίας τῶν τσιμέντων καὶ ἄλλων βιομηχανιῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ τοῦ *Νικολάου Κανελλοπούλου*, ἱδρύσαντος ἐν Πειραιεῖ τῷ 1910 τὸ εἰς μεγίστην σήμερον περιωπὴν ἐξελιχθὲν ἐργοστάσιον τῆς ἑταιρείας τῶν χημικῶν προϊόντων καὶ λιπασμάτων, ὅπερ παράγει χημικὰ λιπάσματα, διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς Ἑλλάδος καὶ πρὸς ἐξαγωγὴν εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ὀξέα καὶ διάφορα ἄλλα χημικὰ προϊόντα. Ἐν τῷ ἐργοστασίῳ τούτῳ λειτουργεῖ καὶ ἀρτιωτάτη ὑαλουργικὴ βιομηχανία. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω, εἰς τὴν χημικὴν βιομηχανίαν ἀσχολοῦνται καὶ πλεῖστοι ἄλλοι κράτιστοι Ἕλληνες χημικοί, ὡς οἱ *Ἀραπίδης*, *Κροντηρᾶς* κ. ἄ.

Ἀξιοσημείωτος ὑπῆρξε διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς χημείας ἐν Ἑλλάδι καὶ ἡ δρᾶσις τοῦ χημικοῦ *Ὄθωνος Ρουσοπούλου*, ὅστις, διὰ τῆς ἱδρυθείσης ὑπ' αὐτοῦ τῷ 1894 Ἐμπορικῆς καὶ Βιομηχανικῆς Ἀκαδημίας συνετέλεσεν εἰς τὴν μόρφωσιν χημικῶν, οὐχὶ βεβαίως ἀνωτέρας θεωρητικῆς μορφώσεως, ἀλλὰ πρακτικῶν, καταλλήλων διὰ τὰς συνήθεις ἀνάγκας τῆς πρωτογόνου ἀκόμη τότε ἑλληνικῆς χημικῆς βιομηχανίας.

Ὡς πρὸς τὴν δημιουργίαν κρατικῆς χημικῆς ὑπηρεσίας δέον νὰ ἐξαρθοῦν αἱ προσπάθειαι τοῦ *Πέτρου Ζαλοκώστα* καὶ *Γεωργίου Ματθαιοπούλου*. Ὁ Πέτρος Ζαλοκώστας, διορισθεὶς τὸ πρῶτον τῷ 1899 ὡς εἰδικὸς οἰκονομικὸς ἐπιθεωρητὴς εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν, ἀνέλαβε κατόπιν τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἱδρυθέντος τῷ 1905 χημικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ἰδίου ὑπουργείου, εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ ὁποίου ὑπήγοντο ὅλα τὰ χημικὰ ζητήματα τὰ συνδεόμενα μὲ τὴν φορτεχνικὴν ὑπηρεσίαν τοῦ κράτους. Ὁ Γεώργιος Ματθαιόπουλος, κατόπιν μακρῶν προσπαθειῶν, ἐπέτυχε τὴν ἵδρυσιν τῶν χημικῶν ἐργαστηρίων τῶν ἐπιφορτισμένων μὲ τὸν ἀγορανομικὸν ἔλεγχον τῶν τροφίμων καὶ λοιπῶν ειδῶν τῆς πρώτης ἀνάγκης, συντελέσας οὕτω εἰς τὴν κατυστολὴν τῆς ὀργιαζούσης μέχρι τότε νοθείας καὶ αἰσχροκερδείας ἐπὶ τῶν τροφίμων.

Ἡ χημικὴ ἐκπαίδευσις ἐν Ἑλλάδι γίνεται σήμερον εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν καὶ εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον. Καὶ εἰς μὲν τὸ πανεπιστήμιον οἱ χημικοὶ ἐμορφοῦντο μέχρι μὲν τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἔτους 1918—1919 ἐν τῷ φυσικῷ τμήματι τῆς φυσικομαθηματικῆς σχολῆς, ἀπὸ τοῦ ἔτους δ' ἐκείνου ἐν ἰδιαιτέρῳ τμήματι τῆς αὐτῆς σχολῆς. Ἐν δὲ τῷ Μετσοβίῳ Πολυτεχνείῳ ὑφίσταται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1918—1919 ἰδιαιτέρα σχολὴ χημικῶν μηχανικῶν. Ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοὺς διαφόρους κλάδους τῆς χημείας διδάσκουν οἱ καθηγηταὶ *Κ. Ζέγγελης* (ἀνόργανον χημείαν), *Γ. Ματθαιόπουλος* (ὀργανικὴν χημείαν), *Σ. Γαλανὸς* (χημείαν τροφίμων), *Γ. Καραγκούνης* (φυσικὴν χημείαν) καὶ εἰδικῶς διὰ τὴν φαρμακευτικὴν ὁ καθηγητὴς *Ε. Ἐμμανουὴλ* διδάσκει φαρμακευτικὴν χημείαν.

Ἐν τῷ πολυτεχνείῳ διδάσκουν τὴν χημείαν οἱ καθηγηταὶ *Α. Βουρνάζος* (ἀνόργανον χημικὴν τεχνολογίαν), *Κ. Βέης* (ὀργανικὴν χημικὴν τεχνολογίαν), *Θ. Βαρούνης* (γενικὴν πειραματικὴν χημείαν), *Σ. Χὸρς* (ἀναλυτικὴν χημείαν), *Ἰωάν. Γαζόπουλος* (ὀργανικὴν χημείαν), *Π. Ζαχαρίας* (φυσικὴν χημείαν) καὶ *Θ. Σταθόπουλος* (βρωματοχημείαν). Τὰ τῶν ἐργασιῶν, δημοσιευμάτων καὶ ἐν γένει συμβολῆς εἰς τὴν ἐπιστήμην τῶν ἀνωτέρω καθηγητῶν ἐκτίθενται λεπτομερέστερον εἰς τὴν οἰκείαν λεξικογραφικὴν θέσιν τοῦ ὀνόματος αὐτῶν.

Σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν διάδοσιν τῆς χημικῆς ἐπιστήμης ἐν Ἑλλάδι παρέσχεν ἡ τῷ 1905 ἱδρυθεῖσα ἐν Ἀθήναις «Φυσιοδιφικὴ Ἑταιρεία», ἥτις, πλὴν τῆς διαδόσεως γενικῶς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἣν ἐπεδίωξεν, ἐπέτυχε καὶ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ μαθήματος τῆς χημείας εἰς τὰ γυμνάσια τοῦ κράτους. Ἡ «Φυσιοδιφικὴ Ἑταιρεία» κατὰ τὸ πενταετὲς περίπου διάστημα τῆς ζωῆς αὐτῆς, προεδρευομένη καθ' ὅλον τοῦτον τὸν χρόνον ὑπὸ τοῦ *Γ. Ματθαιοπούλου*, ἐξέδιδε καὶ περιοδικὸν «Δελτίον τῆς Φυσιοδιφικῆς Ἑταιρείας», εἰς ὃ ἐδημοσιεύοντο διάφοροι χημικαὶ ἔρευναι καὶ μελέται.

Καθαρῶς χημικὰ περιοδικὰ δὲν ἐνεφανίσθησαν ἐν Ἑλλάδι, τῶν διαφόρων χημικῶν ἐρευνῶν καὶ μελετῶν δημοσιευομένων εἴτε εἰς περιοδικὰ τῆς ἀλλοδαπῆς, εἴτε εἰς τεχνικά, καὶ γενικὰ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἑλληνικὰ τοιαῦτα. Σ. ΓΑΛΑΝΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Γενικῶς περὶ ἐπιστήμης, βλ.: *Berthelot N.*, «Archéologie et histoire des sciences» (Paris 1906).—*Thompson A.*, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἐπιστήμην» (μετάφρ. *Σιδέρη*, 1923).—*Συκουτρῆ Ἰω.*, «Ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐπάγγελμα» (κατὰ τὸν *M. Weber*, ἐν «Ἀρχείῳ οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν», τ. ΙΒ /1932, σ. 381 κ. ἑ.).

Διὰ τὴν ἀρχαίαν ἐπιστήμην ἐν γένει, βλ.: *Pohlenz M.*, «Der Geist der Griechischen Wissenschaft» (Berlin 1923).—*Robin L.*, «La pensée grecque et les origines de l'esprit scientifique» (Paris 1923, ἀγγλ. μετάφρ., London 1928).—*Schraerer R.*, «Ἐπιστήμη καὶ τέχνη» (Paris 1930).—*Rey A.*, «La science orientale avant les Grecs» καὶ «La jennesse de la science grecque» (=*H. Berr*, «Évolution de l'humanité» Serie compl. 1—2/1930—1933, Paris).—*Zielinshi T.*, «Science grecque et science romaine» (1933, ἐκ τῆς «Scientia»).—Νεωτέρας ἐργασίας βλ. εἰς τὰ βιβλιογραφικὰ βοηθήματα: «Bibliotheca philologica classica» (Berlin—Leipzig 1874 κ. ἑ., ἐν κεφαλαίῳ «Religion und Wissenschaften»).—«The Year's work of classical studies» (Bristol 1906 κ. ἑ.).—*Marouzeau J.*, «Dix années de bibliographie classique, 1914—1918» (Paris, II/1928, σ. 1161—1185), καὶ τὸ ἐτήσιον αὐτοῦ συμπλήρωμα «L'année philologique» (Paris 1928 κ. ἑ.).

Διὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, βλ.: «Byzantinische Zeitschrift (Leipzig 1892 κ. ἑ. Ἰδίως τὰς ἐνταῦθα «Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen»).

Διὰ τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα, βλ.: «Société des nations. L'évolution des études juridiques, IIe série. La vie intellectuelle dans les divers pays. Grèce, par *Ἀ. Ἀνδρεάδη*» (Genève 1923).—*Στεφανίδη Μ.*, «L'histoire des sciences en Grèce» (ἐν «Archeion» τοῦ 1932).

Γενικὰ ἐπιστημονικὰ ἢ ἐπιστημολογικὰ περιοδικὰ ἐν τῇ ἑλληνικῇ εἶναι: ἡ «Ἀθηνᾶ» (τῆς ἐν Ἀθήναις ἐπιστημονικῆς ἑταιρείας Ἀθηνῶν, ἀπὸ τοῦ 1889), τὸ «Ἀρχεῖον φιλοσοφίας καὶ θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν» (Ι. Ν. Θεοδωροπούλου, Ἀθῆναι 1929 κ. ἑ.), καὶ ὁ «Ἐπιστημολόγος» (Ἰ. Φ. Δημαράτου, Ἀθῆναι 1932 κ. ἑ.). Π. Ν. Π.

ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΑ. Διὰ τοὺς ἀρχαίους βλ.: *Hankel H.*, «Geschichte der Mathematik im Alterthum und Mittelalter» (Leipzig 1874).—*Wolf R.*, «Geschichte der Astronomie» (τόμ. XVI/1877, τῆς «Gesch. d. Wissensch.», Münich).—*Martin Th. H.*, «Histoire des hypothèses astronomiques chez les Grecs et Romains» (Paris 1881).—*Tannery P.*, «Recherches sur l'astronomie ancienne» (Paris 1893).—*Günther S.*, «Abriss der Geschichte der Mathematik und Naturwissenschaften im Altertum» (=I. Müller's, «Handbuch der Altertumswissenchaft», München Bd., VI/1894, σ. 274 κ. ἑ.).—*Bouché-Leclercq A.*, «L'astrologie grecque» (Paris 1899, βασικὸν ἔργον).—*Christ W.*, «Geschichte der griechische Literatur» (ΣΤ' ἐκδ. München 1912—1924, ἑλλ. μετάφρ. Ἀθῆναι, τ. Β'/1905, σ. 757 κ. ἑ.).—*Gilbert O.*, «Die meteorologischen Theorien des griechischen Altertums» (Leipzig 1907).—*Hoppe E.*, «Mathematik und Astronomie im klassischen Altertum» (Heidelberg 1911).—*Capelle W.*, «Zur meteorologischen Literatur der Griechen» (Hamburg 1912).—*Heath Th.*, «Aristarchus of Samos» Oxford 1913).—*Pfeiffer E.* «Studien zum antiken Sternglauber» (Leipzig 1916).—*Heiberg J. L.*, «Geschichte der Mathematik und Naturwissenschaften im Altertum» (=I. Müller, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd, V,1/1925, σ. 50 κ. ἑ.).—*Schiaparelli G.*, «Scritti sulla astronomia antica» (Bologna 1925—1927).

Διὰ τοὺς βυζαντινοὺς βλ.: *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (München 1891 καὶ 1897,—ἑλλην. μετάφρ. Σωτηριάδου, τ. Β'/1900, σ. 429 κ. ἑ.).—*Πλακίδης Σ.*, «Περὶ τῆς σπουδῆς τῆς ἀστρονομίας παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς» (ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν», τ. Β').

Διὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους βλ. τὴν «*Οὐρανίαν*» (μηνιαῖον δελτίον τῆς ἀστρονομικῆς ἑταιρείας, Κέρκυρα 1927 κ. ἑ.). Σ. Π.—Π. Ν. Π.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ Διὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους βλ.: *Burnbury E. H.*, «History of ancient geography among the Greeks and Romans» (London 1883, β' ἐκδ.).—*Günther S.*, «Abriss der Geschichte der Mathematik und Naturwissenschaften im Altertum» (München 1894, σ. 274 κ. ἑ.)—*Rainaud A.*, «Geographia» (ἐν Daremberg—Saglio, «Dictionnaire des antiquités grecques et romaines», Paris, τ. II/1896, σ. 1500—1542).—*Tozer E.*, «A history of ancient Geography» (Cambridge 1897).—*Berger H.*, «Geschichte der Wissenschaftlichen Erkunde der Griechen» (Leipzig 1903 β' ἐκδ.).—*Günther S.* Geschichte der Erdkunde» (Leipzig-Wien 1904).—*Christ W.*, «Geschichte der griechische Literatur» (ΣΤ ἐκδ. München 1912—1924, ἑλλην. μετάφρ. Λ. Κώνστα—Ν. Πολίτου, ἐν τ. Β'/1905, σ. 385—412, 615 κ. ἑ.).—*Thalamas A.*, «La géographie d'Ératosthène» (Paris 1921).—*Kretschmer K.*, «Geschichte der Geographie» (Berlin - Leipzig 1923, β' ἐκδ.).—*Gisinger F.*, «Geographie» (ἐν Pauly—Wissowa—Kroll. «Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft», Stuttgart, Supplementband IV/1924, στ. 521—685. Πρβλ. καὶ στ. 1439).—*Heiberg J. L.*, «Geschichte der Mathematik und Naturwissenschaften im Altertum» (=I. Müller, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd. V, 1/1925, σ. 82 κ. ἑ.).—Ἐπίσης πρβλ. τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ περὶ ἱστορικῆς γεωγραφίας τμήματος τοῦ παρόντος τόμου.

Διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους βλ. τὸν *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinische Literatur» (München 1891 1897, ἑλλην. μετάφρ. Σωτηριάδου, τ. Β'/1900, σ. 5 κ. ἑ. καὶ Γ'/1900, σ. 624—629).—«Byzantinische Zeitschrift» (Leipzig 1892 κ. ἑ. Ἰδίως τὰς «Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen»)—καὶ τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ περὶ ἱστορικῆς γεωγραφίας τμήματος τοῦ παρόντος τόμου (κεφ. Ε' *Ἱστορία*).

Διὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους: *Μηλιαράκη Ἀντ.*, «Γεωγραφικὴ φιλολογία, ἤτοι κατάλογος κλπ.» (Ἀθῆναι 1889).—«Χαρτογραφικὴ ὑπηρεσία. Περίληψις τῶν πεπραγμένων... ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς μέχρι σήμερον, 1889—1905» (Ἀθῆναι 1906).—«Δελτίον τῆς ἑλληνικῆς γεωγραφικῆς ἑταιρείας» (Ἀθῆναι 1925).

ΓΕΩΛΟΓΙΑ. *Lyelle Ch.*, «Historical sketch of the progress of geology» (London 1830, ιβ' ἐκδ. 1875).—*Zittel K. A.*, «Geschichte der Geologie und Palaeontologie» (München—Leipzig 1899). Βλ. καὶ τὴν ἐν κεφ. Α' *Φυσικὴ Γεωγραφία* - Γεωλογία (σελ. 19α' κ.ἑξ.) βιβλιογραφίαν.

ΕΦΗΡΜΟΣΜΕΝΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ Διὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους βλ.: *Merckel C.*, «Die Ingenieurtechnik im Alterium» (Berlin 1899).—*Heiberg J. L.*, «Geschichte der Mathematik und Naturwissenschaften im Altertum» (=I Müller, «Handbuch der Altertumswissenschaft», München Bd.V. 1/1925).—*Günther S.*, «Abriss der Geschichte der Mathematik und der Naturwissenschaften im Altertum» (παράρτημα τοῦ W. Windelband, «Geschichte der alten Philosophie» =I. Müller's, «Handbuch der Altertumswissenschaft», München Bd. V,1/1894).—*Loria G.*, «Le scienze esatte nell'antica Grecia» (Milano 1914, β' ἐκδ.).—*Reymond A.*, «Histoire des sciences exactes et naturelles» (1924).—*Gest A. P.*, «Engeneering» (ἐν τῇ σειρᾷ «Our debt to Greece and Rome» New York 1930).

Ἑλληνικὰ περιοδικὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς ἐφηρμοσμένας ἐπιστήμας καὶ γενικῶς εἰς τὴν ἐκλαΐκευσιν τῶν ἐπιστημῶν: «*Προμηθεὺς*» (Κ. Μητσοπούλου, 1890—1893).—«*Ἀρχιμήδης*» (ἑλληνικοῦ πολυτεχνικοῦ συλλόγου, Ἀθῆναι 1899 κ. ἑ.).—«*Ἐπιστημονικὴ ἠχὼ*» (Σ. Παπανικολάου, Ἀθῆναι 1907 κ.ἑ.).—«*Ἔργα*» (Κλ. Φιλαρέτου, Ἀθῆναι 1925 κ. ἑ.).—«*Ἡ ἐπιστήμη δι' ὅλους*» (Β. Οἰκονόμου, Ἀθῆναι 1930 κ. ἑ.).—«*Τεχνικὰ χρονικὰ*» (τεχνικοῦ ἐπιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1932 κ. ἑ.).—«*Μηχανικὰ νέα*» (Ἀθῆναι 1932).—«*Ραδιοτεχνικὰ νέα*» (Ἰ. Ἀντζακλῆ, Πειραιεὺς 1933 κ. ἑ.).—«*Ράδιο*» ... (Ἀθῆναι 1933 κ. ἑ.).—«*Πυθαγόρας*» (Γ. Χ. Παπανικόλα, Ἀθῆναι 1933).

ΖΩΟΛΟΓΙΑ. Διὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους βλ.: *Günther S.*, «Abriss der Geschichte der Mathematik und der Naturwissenschaften im Altertum» (=I. Müller, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd. V,1/1894, σ. 295 κ. ἑ.).—*Heiberg J. L.*, «Geschichte der Mathematik und Naturwissenschaften im Altertum» (=I. Müller, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd. V,1/1925, σ. 86).

Διὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους βλ.: *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (München 1891 καὶ 1897, ἑλλην. μετάφρ. *Σωτηριάδου*, τ. Β'/1900, σ. 458 κ. ἑ. καὶ 457 κ. ἑ).—Διὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους βλ. κεφ. Α' *Φυσικὴ Γεωγραφία*—Πανίς.

ΘΕΟΛΟΓΙΑ. Διὰ τὰς τρεῖς πρώτας περιόδους βλ. τὰς διαφόρους *Πατρολογίας* (ὧν κατάλογος ἐν *Δ. Σ. Μπαλάνου*, «Πατρολογία», Ἀθῆναι 1930, σ. 23—25).—*Παπαδοπούλου Χρ.*, «Αἱ θεολογικαὶ καὶ ἱερατικαὶ σχολαὶ τῶν πρώτων αἰώνων» (Ἀθῆναι 1920).—Διὰ τὴν τετάρτην περίοδον βλ.: *Ehrhard Alfr.*, «Θεολογία» ἐν τῇ β' ἐκδ. τῆς «Geschichte der byzantinische Literatur» τοῦ Κ. Krumbacher (München 1897, ἑλλην. μετάφρ. Σωτηριάδου, Ἀθῆναι, τ. Α/1897, σ. 65—439).—Διὰ τὴν ε' περίοδον: *Παπαδοπούλου-Βρετοῦ Ἀ.*, «Νεοελληνικὴ φιλολογία» (Ἀθῆναι 1854—1857, τ. 2).—*Σάθα Κ.*, «Νεοελληνικὴ φιλολογία. 1453—1821» (Ἀθῆναι 1869).—*Ζαβιρα Γ.*, «Νέα Ἑλλὰς» (Ἀθῆναι 1870, κ. ἄ.—Ἡ ... δὲ καὶ ὁ *Διομήδης Κυριακὸς Α.*, «Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία» (τ. Γ', σ. 135 κ. ἑ.)—Διὰ τὴν ἕκτην περίοδον, πλὴν τοῦ ἀνωτέρω ἔργου τοῦ *Διομήδους Κυριακοῦ* (τ. Γ', σ. 116 κ. ἑ. καὶ 191 κ. ἑ.),—βλ. καὶ *Ράδου Ν.*, «Τὰ κατὰ τὴν Ριζάρειον ἐκκλησιαστικὴν σχολὴν ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1903, β' ἐκδ.).—*Κλεομένη Α.*, «Ἡ σύγχρονος θεολογικὴ ... τικὴ ἐν Ἑλλάδι» (Ἀλεξάνδρεια 1925).—*Μπαλάνου Δ. Σ.*, «Ἡ θεολογικὴ σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι 1931).—*Ἀνδρεάδη Γ. Σ.*, «Ἡ θεολογικὴ σχολὴ τοῦ πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» (Θεσσαλονίκη 1932).—Γενικώτερον βλ. «Byzantinische Zeitschrift» (Leipzig 1892 κ.ἑ. Ἰδίως δὲ «Bibliographische Notizen und Kleinere Mitteilungen» ἔνθα ἴδιον τμῆμα περὶ θεολογίας). Βλ. καὶ κεφ. Ζ *Θρησκεία*.

ΙΑΤΡΙΚΗ. Διὰ τοὺς ἀρχαίους βλ.: *Corlieu A.*, «Les médecins grecs depuis la mort de Galien jusqu'à la chute de l'Empire d'Orient» (Paris 1885).—*Κωστομοίρου Γ. Α.*, «Περὶ ὀφθαλμολογίας καὶ ὠτολογίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι 1887).—*Günther S.*, «Abriss der Geschichte der Mathematik und der Naturwissenschaften im Altertum» (I. Müller's, «Handbuch der Altertum-

Digitized by Google

senschaft» München Bd. V, 1/1894, σ. 301 κ.ἑ. διὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ 307 κ.ἑ. διὰ τοὺς βυζαντινούς).—*Christ W.*, «Geschichte der griechische Literatur» (στ' ἔκδ. München 1912—1924, ἑλλ. μετάφρ. Λ. Κώνστα - Ν. Πολίτου ἐν τ. Β'/1905, σελ. 730 κ.ἑ.).— *Ζερβοῦ Σ. Γ.*, «Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς» (Ἀθῆναι 1914).— *Allbutt Cl. S.*, «Greek medicine in Rome» (London 1921).— *Παπαθεοδώρου Ἰω.*, «Ἡ στρατιωτικὴ ἰατρικὴ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν» (νεωτ. ἔκδ. Ἀθῆναι 1921).— *Παπαθεοδώρου Θ*, «Περὶ τῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι ἰατρείων» (Ἀθῆναι 1922).— *Heiberg J. L.*, «Geschichte der Mathematik und Naturwissenschaften im Altertum» (= I. Müller, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd. V. 1/1925, σ. 91 — 118).— *Κούζη Ἀρ. Π.*, «Ἱστορία τῆς ἰατρικῆς» (Ἀθῆναι A ²/1929).—*Γκινοπούλου Σ.*, «Pädiatrie in Hellas und Rom» (Jena 1930). — *Ζερβοῦ Σκ.*, «Les bistouris, les sondes et les curettes chirurgicales d'Hippocrate de Cos» (Ἀθῆναι 1932).— *Fuld E.*, «Quelques rémarques sur les sciences naturelles et médicales dans Homère» (ἐν Revue des études homériques» II/1932). — *Borck G.*, «Zum Corpus Hippiatricorum Graecorum. Beiträge zur antiken Tierheilkunde» (Uppsal 1932).

Διὰ τοὺς βυζαντινοὺς βλ.: *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (München 1891 καὶ 1897.— ἑλλην. μετάφρ. *Σωτηριάδου*, τ. Β'/1900, σ. 414 — 429).— *Πουρναροπούλου Γ.*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἰατρικῆς κατὰ τὸν Μέσον αἰῶνα. 200—1453» (Θεσσαλονίκη 1930).

Διὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους βλ.: *Κούζη Ἀριστ. Π.*, «Ἡ ἑλληνικὴ ἰατρικὴ βιβλιογραφία ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. 1453—1903» (Ἀθῆναι Α'/1912).— *Δημητριάδου Δ.*, «Die Ohrenheilkunde in Griechenland» (ἐν τῇ «Geschichte der Ohrenheilkunde» τοῦ Politzer, 1913).— *Ἀλιβιζάτου Ν.*, «Τί προσήνεγκεν ἡ ἰατρικὴ τῆς Ἑπτανήσου καὶ ἰδίᾳ ἡ τῆς Κεφαλληνίας εἰς τὴν παγκόσμιον ἰατρικὴν» (Ἀθῆναι 1915). — *Κοντολέοντος Ἐμμ. Α.*, «Ἡ κλινικὴ ἐκπαίδευσις ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ καὶ παρ' ἡμῖν» (Ἀθῆναι 1917).— *Ἀνδριανάκου Τρ. Κ.*, «Ἡ μαιευτικὴ καὶ γυναικολογία ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1925, τ. 2).— *Παπαζαφειροπούλου Σ.*, «Evolution of dental progress in Greece» (ἐν «Journal of dental progress and hygiene» IV/1925).— «Δρᾶσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐρυθροῦ Σταυροῦ. 1877—1927» (Ἀθῆναι 1927).— «Κωνστ. Σάββας. Ἡ ζωή του καὶ τὸ ἔργον του, 1861 — 1929» (εἰδικὸν τεῦχος, τ. Α'/1929 ἀρ. 3 τῆς «Κοινωνικῆς ὑγιεινῆς», ὑπὸ *Κ. Λούρου, Φ Κοπανάρη* κ.ἄ.).— *Δεστούνη Γ.*, «Οἱ πραγματικοὶ εἰσηγηταὶ τοῦ ἐμβολιασμοῦ, ὁ Πυλαρινὸς καὶ ὁ Τιμόνης» (Ἀθῆναι 1929).— «Ὁ Ἑλληνικὸς ἐρυθρὸς σταυρὸς ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι τῆς Ἑλλάδος. 1830—1930» (Ἀθῆναι 1930).— *Πουρναροπούλου Γ.*, «Ἡ ἰατρικὴ σχολὴ Ἀθηνῶν. 1837—1931» (ἐν «Ἑλληνικῇ ἰατρικῇ» τ. ΣΤ', σ. 59 κ.ἑ.).—*Κούζη Ἀρ.* «Ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἰατρικὴν» (ἐν «Ἐπιστημολόγῳ» τ. Α'/1932. σ. 157—159).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «L évolution de la médecine en Grèce» (Ἀθῆναι 1933, ἐκ τοῦ περιοδ. «Les Balkans»).

Ἑλληνικὸς ἰατρικὸς τύπος: «Ἀσκληπιὸς» (Ἰατρικῆς ἑταιρείας Ἀθηνῶν, 1837 — 1864).— «Ἰατρικὴ Μέλισσα» (Ἀθηνῶν, 1853 — 1865).— «Ἱπποκράτης» (*Καλλιβούρσου*, Ἀθῆναι 1862—1865).— «Γαληνὸς» (Ἀθῆναι 1879—1897).— «Ἡ πρόοδος τῆς παιδιατρικῆς» (*Δ. Α. Χρήστοβιτς*, Ἀθῆναι 1885).— «Ἰατρικὴ ἐφημερὶς τοῦ στρατοῦ» (*Ι. Τυπάλδου*, Ἀθῆναι 1890 — 1897).— «Ἰατρικὴ πρόοδος» (Ἑρμούπολις - Ἀθῆναι, 1896 κ.ἑ.).— «Ἰατρικὸς Μηνύτωρ» (*Σ. Α. Ρόκκου*, Ἀθῆναι 1901—1905).— «Ψυχιατρικὴ καὶ νευρολογικὴ ἐπιθεώρησις» (*Σίμ. Βλαβιανοῦ*, Ἀθῆναι 1902—1911).— «Ἐτησία κριτικὴ ἐπιθεώρησις τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς διεθνοῦς χειρουργικῆς κινήσεως» (*Κ. Ν. Μέρμηγκα*, Ἀθῆναι 1916—1924).— «Ἰατρικὴ Ἐπιθεώρησις» (*Δ. Σωτηριάδου*, ἐν Ἀθήναις 1918 — 1920).— «La presse médicale hellénique» (Ἰνστιτούτου Παστὲρ καὶ γαλλικοῦ νοσοκομείου Ἀθηνῶν, ἀπὸ τοῦ 1920). — «Παιδολογία» (τῆς Ἑλληνικῆς Παιδολογικῆς Ἑταιρείας, Ἀθῆναι 1920 κ.ἑ).— «Ἰατρικὴ» (*Δ. Κοσμετάτου - Ι. Κούμαρη*, ἱδρυθ. τῷ 1923 ἐν Ἀθήναις).—«Ἱπποκράτης» ἑνώσεως ἐφέδρων ἰατρῶν, Ἀθῆναι 1923).— «Archives de l' Institut Pasteur Hellénique» (Ἀθῆναι 1923 κ.ἑ.).— «Ὀδοντοϊατρικὴ Ἐπιθεώρησις» (*Ν. Παπαντωνοπούλου*, Ἀθῆναι 1925 κ.ἑ.).— «Κλινικὴ» (*Δ. Ὀρφανός*, Ἀθῆναι 1925 κ.ἑ.. «Ἑλληνικὴ ἰατρικὴ» (*Β. Νομικοῦ*, Ἀθῆναι 1927 κ.ἑ.).—«Ἰατρικὰ Χρονικὰ» (*Β. Μαρσέλου*, Ἀθῆναι 1928 κ.ἑ.).— «Ἰατρικὴ ἐφημερὶς» (*Ι. Ἀντωνιάδου*, Ἀθῆναι 1928 κ.ἑ.).— «Δελτίον Καρκινολογίας» (*Α. Λαμπαδαρίδου*, Ἀθῆναι 1929 κ.ἑ.).— «Θεραπευτικὸν δελτίον» (τῶν «Bayer-Meister - Lucius, Ἀθῆναι 19 9 κ ἑ.). - «Ψυχικὴ ὑγιεινὴ» (*Μ. Ν. Βλαστοῦ*, Ἀθῆναι 1930 κ.ἑ.).— «Ὁ Ἀσκληπιὸς» (*Κ. Ἀλιφέρη*, Ἀθῆναι 1930 κ.ἑ.).— «Ἀρχεῖα τῆς παιδιατρικῆς κλινικῆς» (*Γ. Ν. Μακκᾶ*, Ἀθῆναι 1931).— «Ἀρχεῖα Ἰατρικῆς» (*Α. Π. Κούζη*, Ἀθῆναι).—«Πρακτικὰ ἰατρικῆς ἑταιρείας Ἀθηνῶν». — «La Grèce Médicale».

Π. Ν. Π.

ΙΣΤΟΡΙΑ. Διὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους βλ. *Schäfer A. D.*, «Abriss der Quellenkunde des griechischen Geschichte bis auf Polybios» (Leipzig 1867, δ ἔκδ. 1889).— *Ciccotti E.*, «L'evoluzione della storiografia e la storia economica del mondo antico» (1899).— *Christ W.*, «Geschichte der griechische Literatur» (στ' ἔκδ. München 1912—1924, ἑλλ. μετάφρ. Λ. Κώνστα-Ν. Γ. Πολίτου, τ. Α'/1900, σ. 588—668, Β/1905, σελ. 116—163, 279—384, 615 κ ἑ., 863 κ.ἑ.). — *Meyer Ed.*, «Zur Theorie und Methodik der Geschichte» (Halle 1902).— *Bury J. B.*, «The science of history» (1903).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «The ancient greek historians» (1908). — *Toynbee A. J.*, «Greek historical thought» (London 1924).— Πλείονα βλ. ἐν τῷ βιβλιογραφικῷ βοηθήματι τοῦ *Marouzeau*, «Dix années de bibliographie classique. 1914—1924» (Paris 1927 — 1928, τ. 2) καὶ εἰς τὸ ἐτήσιον αὐτοῦ συμπλήρωμα «L'année philologique» (Paris 1928 κ.ἑ.), ἐν οἷς ἴδιον τμῆμα διὰ τὴν ἱστοριογραφίαν.

Διὰ τοὺς βυζαντινοὺς βλ. *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinische Literatur» (München 1891 καὶ 1897.— ἑλλην. μετάφρ. *Σωτηριάδου*, τ. Α'/1899, σελ. 440 κ.ἑ.).

Διὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους βλ. *Λάμπρου Σπ. Π.*, «Νέοι ὁρίζοντες ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐρεύνῃ» (Ἀθῆναι 1905).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Αἱ ἱστορικαὶ μελεται ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς παλιγγενεσίας κτλ.» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» ΙΔ'/1917—1920).

Ἑλληνικὸς ἱστορικὸς τύπος (καὶ συναφῆ δημοσιεύματα): «Ἑλληνομνήμων ἢ σύμμικτα ἑλληνικὰ» (*Χ. Ν. Φιλαδελφέως*, Ἀθῆναι 1843 κ.ἑ.) —«Φιλίστωρ» (*Στ. Κουμανούδη, Κ. Ξανθοπούλου* καὶ *Δ. Ι. Μαυροφρύδη*, Ἀθῆναι 1861—1863, τ. 4). — «Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος» (Κωνσταντινούπολις 1863 — 1911).—«Ἀθήναιον» (*Εὐ. Κουμανούδη*, Ἀθῆναι 1872—1881, τ. 10). —«Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας» (Ἀθῆναι 1883 κ.ἑ.).— «Ὁ νέος Ἑλληνομνήμων» (*Σπ. Π. Λάμπρου*, Ἀθῆναι 1904 — 1927, μεθ' εὑρετηρίου ὑπὸ *Γ. Χαριτάκη*).— «Βυζαντὶς» (τῆς ἐν Ἀθήναις βυζαντιολογικῆς ἑταιρείας. Ἀθῆναι 1909 — 1912).— «Δίπυλον» (συλλογὴ τῶν φίλων τῆς ἱστορίας, Ἀθῆναι 1910—1912, ὑπὸ *Δ. Γ. Καμπούρογλου*).— «Χιακὰ χρονικὰ» (*Κ. Ἀμάντου*, Ἀθῆναι 1911 κ.ἑ.).— «Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher» (ὑπὸ *Ν. Βέη*, Βερολῖνον 1920—1926, Ἀθῆναι 1926 κ.ἑ.).—«Κυπριακὰ χρονικά. Chronicae Cypriae» Λάρναξ 1923 κ.ἑ.).— «Ἐπετηρὶς τῆς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» (Ἀθῆναι 1924 κ.ἑ.).— «Ἠπειρωτικὰ χρονικὰ» (ἐπιμελείᾳ τοῦ μητροπολίτου Ἰωαννίνων *Σ. Βλάχου*, Ἰωάννινα 1926 κ.ἑ.).— «Ἑλληνικὰ» (*Κ. Ἀμάντου - Σ. Κουγέα*, Ἀθῆναι 1928 κ ἑ.).— «Θρᾳκικὰ» (τοῦ ἐν Ἀθήναις Θρᾳκικοῦ κέντρου, Ἀθῆναι 1928 κ.ἑ.).— «Ἀρχεῖον Πόντου» (ἐπιτροπῆς ποντιακῶν μελετῶν, Ἀθῆναι 1928 κ.ἑ.).— «Μύσων» (*Μ. Γ. Καταπότη*, 1932).— «Κρητικαὶ μελέται» (Ρέθυμνον-Ἀθῆναι 1933).—[Βλ. καὶ τὸν ἀνωτ. ἐν τῷ τμήματι *Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς—Λαϊκὴ ζωὴ* τύπον.]

Π. Ν. Π.

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ. Τὴν παλαιοτέραν βιβλιογραφίαν περὶ τοῦ σκοποῦ καὶ τῶν μεθόδων τῆς λαογραφίας συνεκέντρωσεν ὁ *Ν. Γ. Πολίτης* ἐν «Λαογραφίᾳ» (Α' σ. 17 κ. ἑ.). —«Λαογραφικὰ σύμμεικτα» (Α' σ 13).—Πλουσίαν βιβλιογραφίαν βλ. ἐπίσης καὶ παρὰ *R. Corso*, «Folklore» (Ρώμη 1923). Πλήρη λαογραφικὴν βιβλιογραφίαν ἀνέλαβεν ἀπὸ τοῦ 1917 νὰ δημοσιεύῃ κατ' ἐντολὴν τῆς ἑνώσεως τῶν γερμανικῶν λαογραφικῶν ἑταιρειῶν ὁ Χόφφμαν Κράνερ ὑπὸ τὸν τίτλον «Volkskundliche Bibliographie». Ἐξεδόθησαν μέχρι τοῦδε τὰ ἔτη 1917—1920. Διὰ τὴν ἑλληνικὴν λαογραφίαν βλ. τὴν «Βιβλιογραφίαν» *Ν. Γ. Πολίτου* καὶ τοὺς τόμους τῆς «Λαογραφίας» καὶ ἀνωτ. *Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς—Λαϊκὴ Ζωή*.

Σ. Π. Κ.

ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΑ. Διὰ τοὺς ἀρχαίους βλ. *Günther S.*, «Abriss der Geschichte der Mathematik und des Naturwissenschaften im Altertum» (= I. Müller's, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd. V,1/1894, σ. 231 κ.ἑ. Καὶ διὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν).— *Zeuthen H. G.*, «Geschichte der Mathematik im Altertum und Mittelalter (Kopenhaguen 1896).— *Christ W.*, «Geschichte der griechische Literatur» (στ' ἔκδ. München 1912—1924, ἑλλ. μετάφρ. *Δ. Κώνστα - Ν. Πολίτου* ἐν τ. Β'/1905, σελ. 757 κ.ἑ.). — *Cantor M.*, «Vorlesungen über die Geschichte der Mathematik» (Leipzig 1907 κ.ἑ., γ ἔκδ.).— *Hoppe E.*, «Mathematik und Astronomie im klassischen Altertum» (= *J. Geffken*, «Bibliothek der klassischen Altertumswissenschaft» Heidelberg, Bd. 1/1911).— *Heath Th.*, «A history of greek mathematics» (Oxford 1921, τ. 2).— *Heiberg J. L.*, «Geschichte der Mathematik und Naturwissenschaften im Altertum» (*Müller*, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd. V, 1/1925).— *Datta B.* καὶ *Neugebauer O.*, «Studien zur Geschichte der Mathematik» (Berlin I,2/1930).— *Heath T. L.*, «A manual of greek mathematics» (Oxford 1931).— *Milhaud G.*, «Les philosophes géomètres de la Grèce» (Paris 1934).— *Hasse H.* καὶ *Schole H.*, «Ἡ κρίσις τῶν ἀρχῶν τῆς ἑλληνικῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης» (μετάφρ. *Φ. Βασιλείου* καὶ *Χρ. Καπνουκάγια*, Ἀθῆναι 1934= «Δελτίον τῆς ἑλλην. μαθηματ. ἑταιρείας» τόμ. ΙΔ'—ΙΕ').

Διὰ τοὺς βυζαντινοὺς βλ. *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (München 1891 καὶ 1897.— ἑλλην. μετάφρ. *Σωτηριάδου*, τ. Β'/1900, σελ. 429—453).— *Στεφανίδη Μ. Κ.*, «Τὰ μαθηματικὰ τῶν Βυζαντινῶν» (Ἀθῆναι 1923=«Ἀθηνᾶς» τ. ΛΕ').

Διὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους βλ. *Σακελλαρίου Νειλ.*, «Περὶ τῆς ἐξελίξεως τῶν μαθηματικῶν ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Ἐθνικοῦ πανεπιστημίου» (Ἀθῆναι [1925], ἐκ τοῦ Γ' τόμου τοῦ «Πανελληνίου λευκώματος τῆς ἐθνικῆς ἑκατονταετηρίδος»).— *Μαυρομμάτη Στ.*, «Le développement de la science mathématique en Grèce contemporaine» (ἐν «Στάθμη» Ἰαν. 1934).— Καὶ τὰ περιοδικά: «Δελτίον τῆς ἑλληνικῆς μαθηματικῆς ἑταιρείας» (Ἀθῆναι 1919 κ.ἑ.).— — «Στάθμη» (Ἀθῆναι 1933 κ.ἑ.).— «Μαθηματικὸς φάρος» (*Μ. Γερμανοῦ - Π. Τογγᾶ*, Ἀθῆναι 1933 κ.ἑ.).

Π. Ν. Π.

ΝΟΜΙΚΗ. Α') *Ἀρχαῖον ἑλληνικὸν δίκαιον*. Πλὴν τῆς ἐν τῷ κεφαλαίῳ Ϛ' *Δίκαιον* σημειουμένης (ἐν σελίδι 642 β' κ ἑ.) βιβλιογραφίας τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου βλ. διὰ τοὺς ῥήτορας τὸ κλασσικὸν ἔργον τοῦ *Fr. Blass*, «Die attische Beredsamkeit» (Λειψία, τόμ. 1—3, 1887 — 1893).— *W. Christ*, «Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας» (μετάφρ. *Δ. Κώνστα*, Βιβλιοθ. Μαρασλῆ, τόμ. 1ος, 1900, σελ. 668 ἑπ.). — *Γ. Ἀποστολίδου*, «Συνηγορία καὶ Λογογραφία» (Ἀθῆναι 1927) καὶ «Λυσίου ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ φόνου μοιχοῦ» (Ἀθῆναι 1924).— *Στ. Ἰωαννίδου*, «Δικηγόροι καὶ δικηγορία» (Ἀθῆναι 1890).— Βλ. ἐπίσης τὸν πρόλογον τοῦ πρώτου τόμου τοῦ *L. Beauchet*, «Histoire du droit privé de la république athénienne» (1897), καὶ ἰδίως τοῦ *R. Dareste*, «La science du droit en Grèce» (Paris 1893).— Ἐπίσης *V. Cucheval*, «Étude sur les tribunaux athéniens, et les plaidoyers civils de Démosthène (Paris 1863).— *L. Bastard Delisle*, «Aperçu de la justice chez les grecs» (Caen 1845).— *F. de Coulanges*, «La cité antique» (22 ἔκδ. 1912). — *L. Gernet*, «Recherches sur le développement de la pensée juridique et morale en Grèce» (Paris 1917).— *A. Glotz*, «La cité grecque» (1928).— *R. Hizzel*, «Themis, Dike und Verwandtes, ein Beitrag zur Geschichte der Rechtsidee bei den Griechen» (Λειψία 1907).—*P. Vinogradoff*, «Outlines of historical jurisprudence» (τόμ. 1—2, 1920—1922).— *E. Cicotti*, «La formazione della coscienza giuridica e le sue concrete graduali espressioni nel mondo antico (1934).— Ἐπίσης *E. Ziebarth*, «Aus dem griechischen Schulwesen (Leipzig 1914). Ἐπὶ πᾶσι δὲ καὶ διὰ τὴν σημασίαν τῆς ἐρεύνης τοῦ ἰδιωτικοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου καθ' ὅλας αὐτοῦ τὰς περιόδους: *E. Rabel*, «Das griechische Privatrecht und die Umwelt» (ἐν «Ἀρχείῳ Ἰδιωτικοῦ Δικαίου» Ζέπων, τόμ. 1, 1934, σελ. 1 ἑπ.).

Β') *Ρωμαϊκοελληνικὸν δίκαιον*. Διὰ τὴν σχολὴν τῆς Βηρυττοῦ βλ. *P. Collinet*, «Histoire de l' école de droit de Beyrouth (ἐν «Études historiques sur le droit de Justinien» τόμ. II, Paris 1915), καὶ τὴν ἐν σελ. 6 ἑπ. παλαιοτέραν βιβλιογραφίαν, ὡς καὶ τὴν ὑπὸ *Γ. Πετροπούλου* ἀνωτέρω ἀναφερομένην τοιαύτην. Διὰ τὴν σχολὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως βλ. *Fr. Fuchs*, «Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter» (Berlin 1926, «Byzantinisches Archiv», Heft 8 καὶ τὴν ἐν σελ. 1 σημ. 1 βιβλιογραφίαν).— *Χρυσοστ. Παπαδοπούλου*, «Ἱστορικαὶ μελέται» (σελ. 135 ἑπ.), «Αἱ πρῶται σχολαὶ τοῦ Βυζαντίου» (Ἱερουσαλὴμ 1906).— *I. W. H. Walden*, «The Universities of ancient Greece» (London 1912), κλπ. —Πρβλ. καὶ *Regelsberger-Μαριδάκη-Πράτσικα*, «Γενικαὶ Διδασκαλίαι τοῦ δικαίου τῶν πανδεκτῶν» § 6α.—Ἐπίσης *Laborde*, «Les écoles de droit dans l'empire d'Orient» (Bordeaux 1912).—*Fr. Pringsheim*, «Beryt und Bologna» (ἐν «Festschrift für Lenel» Leipzig σελ. 204—285), ὡς καὶ τὴν ἐν *Aldo Albertoni*, «Per una esposizione del diritto bizantino» (1927, σελ. 75) βιβλιογραφίαν. Διὰ τὰς ἀντιθέτους διδασκαλίας τῆς ἰταλικῆς ἰδίως σχολῆς *S. Riccobono* εἰς πλείστας μελέτας καὶ ἐν «Mélanges Cornil» (Paris 1926, τόμ. 2, σελ. 235—382).

Γ') *Βυζαντινὸν δίκαιον*. Διὰ τὰ βυζαντινὰ πανεπιστήμια πλὴν τῶν μνημονευθέντων βιβλίων τοῦ *Fuchs*, «Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter» (1926), καὶ τοῦ *Laborde*, «Les écoles de droit dans l'empire d' Orient» (1912), βλ. ἐν γένει καὶ *A. Andréades*, «Le recrutement des fonctionnaires et les Universités dans l'empire byzantin» (ἐν «Mélanges Cornil», τόμ. 1 1926, σελ. 16 ἑπ.).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «La vénalité des offices est-elle d'origine byzantine?» (ἐν «Nouvelle Revue historique de droit français», τόμ. 45, 1921).—*Ι. Βαλαωρίτου*, «Ἰωάννης ὁ Νομοφύλαξ καὶ ἡ περὶ ἐπανιδρύσεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει νομικῆς σχολῆς Νεαρὰ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου» (ἐν «Ἐφημ. ἑλληνικῆς καὶ γαλλικῆς νομολογίας» 5, 1885, σελ. 328 ἑπ.).—*Α. Παπαδοπούλου—Κεραμέως*, «Ξιφιλῖνος πρωτοπρόεδρος κτλ.» (ἐν «Byzantinische Zeitschrift» 14, 1905, σελ. 563 ἑπ.).—*Chr. Zervos*, «Un philosophe néoplatonicien du XI siècle: Michel Psellos» (Paris 1920).—*Β. Α. Μυστακίδου*, «Ἀνώτατα παιδευτήρια κατὰ τοὺς βυζαντιακοὺς χρόνους καὶ ἡ παρὰ τὰ πατριαρχεῖα Μεγάλη τοῦ γένους σχολὴ κατὰ τὴν ἅλωσιν» (Tübingen, 1921).—*Heimbach*, «Griechisch-römisches Recht» (ἐν «Ersch - Gruber Enzyklopädie», τόμος 86, 1868).—*Κ. Τριανταφυλλοπούλου*, Βυζαντινὸν δίκαιον» (ἀπόσπ. «Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαιδείας»). —*Σακελλαριάδου*, «Περὶ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Κωνσταντίνου Ἁρμενοπούλου» (Ἀθῆναι 1916). —*Ἰωάννου καὶ Παναγιώτου Ζέπου* τοὺς προλόγους εἰς τοὺς 8 τόμους τοῦ «Jus Graecoromanum» (1931).—Βλ. ἐπίσης τὴν ἐν *Aldo Albertoni*, «Diritto byzantino» (1927, σελ. 76 ἑπ.) βιβλιογραφίαν, ὡς καὶ τὴν ἐν τῇ *Γ. Πετροπούλου* «Ἱστορίᾳ ἑλληνικοῦ δικαίου μέχρι τοῦ 1821» (ἀπόσπασμα ἐκ τῆς «Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας», τόμ I) τοιαύτην, ἰδίᾳ τὰ ἐκεῖ μνημονευόμενα βιβλία τῶν *Stöckle*, *Zoras* καὶ *Macris* ἐν σχέσει μὲ τὰς ἐνδιαφερούσας τὸ θέμα διατάξεις τοῦ ἐπαρχιακοῦ βιβλίου Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. Βλ. καὶ *Βασιλικὰ* (εἰς «Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν»).

Δ') *Μεταβυζαντινὸν δίκαιον*. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐν σχέσει μὲ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον συγγραφῶν βλ. *Heimbach* «Griechisch-römisches Recht» (ἐν «Ersch-Gruber, Enzyklopädie», τόμ. 87, 1869).—*Γ. Πετροπούλου*, «Ἱστορία ἑλληνικοῦ δικαίου» (1934).—*Ματθαίου Παρανίκα*, «Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης ΙΘ' ἑκατονταετηρίδος» (Κωνσταντινούπολις 1867).—*Geib*, «Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland während der türkischen Herrschaft und bis zur Ankunft des Königs Otto» (1835).—*G. Maurer*, «Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31 Juli 1834» (3 τόμοι, 1835).

Ε') *Σύγχρονον δίκαιον*. Διὰ τὸ σύγχρονον δίκαιον ἐν γένει βλ. τὴν ἐν κεφαλαίῳ ΣΤ' *Δίκαιον-Νεώτερον δίκαιον* βιβλιογραφίαν, ἐπίσης δὲ *A. Andréades*, «L'évolution des études juridiques en Grèce» (ἐν τῇ ὑπὸ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ἐκδοθείσῃ τὸ 1923 «La vie intellectuelle dans les divers pays»).—*P. Bisoukides*, «Stätte der höheren Bildung in Griechenland» (Berlin 1927).—*Δ. Παππούλια*, «Περὶ τῆς ἀποστολῆς τῶν Ἑλλήνων νομικῶν ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου» (διάλεξις εἰς τὸ α' Δικηγ. συνέδριον, δημοσιευθεῖσα εἰς τὰ «Πρακτικὰ» αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1928, σελ. 259 ἑπ.).—Ἐπίσης βλ. καὶ ἄρθρον «Νομικοῦ»: «Ὁ νομικὸς περιοδικὸς τύπος» (εἰς «Πανελλήνιον λεύκωμα ἐθνικῆς ἑκατονταετηρίδος, 1925, τ. γ', σ. 213 ἑπ.).

Ἐκ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας μνημονευτέα τὰ ἀκόλουθα:

α) *Πηγαί: Ἠ. Κυριακοπούλου*, «Κείμενα συνταγματικοῦ δικαίου».—*Ἠ. Διακοπούλου*, «Corpus iuris civilis».—*Ι. Ζέπου*, «Βασιλικὰ» (τόμ. 5, β' ἔκδ. 1912).—*Ι. καὶ Π. Ζέπου*, «Jus Graecoromanum» (τόμ. 8, 1931).—*Τῶν αὐτῶν*, «Συλλογὴ ἑλληνικῶν ἐθίμων» (1931).—*Ἀντ. Μομφερράτου*, «Ἐκλογὴ» (1889). —*Ράλλη καὶ Ποτλῆ*, «Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων» (6 τόμοι, 1852—1859).—*Θ. Φλογαΐτου*, «Ἁρμενοπούλου ἑξάβιβλος».

β) *Συστήματα: Γ. Ἀγγελοπούλου*, «Διοικητικὸν δίκαιον» (Ἀθῆναι 1892).—*Θ. Ἀγγελοπούλου*, «Τὸ δίκαιον τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων» (β' ἔκδ. 1925).—*Ἠλ. Ἀναστασιάδου*, «Ἐγχειρίδιον ἐμπορικοῦ δικαίου» (τόμ. 3).—*Ι. Ἀραβαντινοῦ*, «Συνταγματικὸν δίκαιον».—*Γ. Βάφα*, «Μαθήματα ἰατροδικαστικῆς» (τόμ. 4).—*Ι. Γεωργιάδου*, «Ἰατροδικαστικὴ» (τόμ. 1).—*Ν. καὶ Σπ. Δαμασκηνοῦ*, «Ἐμπορικὸν δίκαιον» (1 τόμ.). —*Ν. Δημαρᾶ*, «Ἱστορία καὶ εἰσηγήσεις ῥωμαϊκοῦ δικαίου» (2 τόμοι).—*Γ. Δυοβουνιώτου*, «Σύστημα ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου» (1934).—*Σπ. Εὐκλείδου—Κ. Παπαδοπούλου*, «Ἑρμηνεία πολιτικῆς δικονομίας» (3 τόμοι.—*Ι. Ζέπου*, «Ἀστικὸς κῶδιξ» (1930).—*Τ. Ἠλιοπούλου (καὶ Ν. Χωραφᾶ)*, «Σύστημα ἑλληνικοῦ ποινικοῦ δικαίου» (1928).—*Π Καλλιγᾶ*, «Σύστημα ῥωμαϊκοῦ δικαίου καθ' ἃ ἐν Ἑλλάδι πολιτεύεται πλὴν τῶν Ἰονίων νήσων» (τόμοι 5).—*Ἀλ. Κρασσᾶ, (Χ. Πράτσικα - Γ. Ροΐλοῦ)*, «Σύστημα ἀστικοῦ δικαίου» (τόμοι 4). —*Σ. Κροκιδᾶ*, «Σύστημα ἐμπορικοῦ δικαίου».—*Ἠλ. Κυριακοπούλου*, «Ἑλληνικὸν συνταγματικὸν δίκαιον» (1932).—*Κ. Κωνσταντοπούλου (—Μακρυγιάννη)*, «Ποινικὴ δικονομία» (2 τόμοι).—*Κ. Κωστῆ*, «Ἑρμηνεῖαι ποινικοῦ νόμου καὶ ποινικῆς δικονομίας» (τόμοι 3).—*Μ. Λιβαδᾶ*, «Πολιτικὴ δικονομία» (1927).—*Γ. Μπαλῆ*, «Κληρονομικὸν δικαιον» (3 ἔκδ. 1934).—*Α. Μομφερράτου*, «Ἀστικὸν δίκαιον» (τόμοι 3).—*Β. Οἰκονομίδου*, «Στοιχεῖα ἀστικοῦ δικαίου» (τομ. 3).—*Β. Οἰκονομίδου—Μ. Λιβαδᾶ—Α. Γιδοπούλου*, «Ἐγχειρίδιον πολιτικῆς δικονομίας» (τόμοι 3).—*Δ. Παππούλια*, «Εἰσηγήσεις ῥωμαϊκοῦ δικαίου» (τόμοι 2). — *Τοῦ αὐτοῦ*. «Γενικαὶ ἀρχαὶ ἀστικοῦ δικαίου» (τεῦχος 1).—*Π. Παπαρρηγοπούλου*, «Ἀστικὸν δίκαιον» (τόμ. 5, συγχρονισθὲν ὑπὸ *Ι. Βισβίζη, Δ. Ζέπου, Ι. Πίντου, Κ. Φουρκιώτη, Δ. Παπαμήτρου*).—*Π. Πέρδικα*, «Ἑρμηνεία ἐμπορικοῦ νόμου» (1930).—*Θρ. Πετιμεζᾶ*, «Ἐμπορικὸν δίκαιον» (3 τόμοι, 1929).—*Γ. Ράλλη*, «Ἐμπορικὸν δίκαιον» (1851).—*Κ. Μ. Ράλλη*, «Ἐγχειρίδιον ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου» (1928).—*Ν. Ν. Σαριπόλου*, «Σύστημα συνταγματικοῦ δικαίου τῆς Ἑλλάδος» (3 τόμοι, 1923).—*Στ. Σεφεριάδου*, «Μαθήματα δημοσίου διεθνοῦς δικαίου» (2 τόμοι).—*Γ. Στρεΐτ*, «Σύστημα ἰδιωτικοῦ διεθνοῦς δικαίου».—*Κ. Τριανταφυλλοπούλου*, «Γενικαὶ ἀρχαὶ ἀστικοῦ δικαίου» (τεῦχος α', 1926) καὶ «Ἐνοχικὸν δίκαιον» (1933).—*Γ. Φαρδῆ*, «Συνταγματικὸν δίκαιον» (1931).—*Α. Στούπη*, «Σύστημα συνταγματικοῦ δικαίου» (1889).—*Σ. Σημιτου*, «Σύστημα ἐμπορικοῦ δικαίου» (1—2, 1894—1897).

γ) *Μονογραφίαι*: Σπουδαιότεραι εἶναι αἱ ἑξῆς: *Χ. Ἀγαλλοπούλου*, «Προστασία τοῦ ἀσθενοῦς ναυτικοῦ» (1931).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ βάσις τῆς κοινωνικῆς ἀσφαλίσεως» (1933).— *Π. Ἀγγελετοπούλου*, «Τινὰ περὶ ἱερολογίας ἐπὶ γάμου καὶ υἱοθεσίας».— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τρόπος ὑπολογισμοῦ τῆς νομίμου μοίρας κατὰ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον».— *Φ. Ἀγγελῆ*, «Ὁ ἀκουΐλιος νόμος καὶ ἡ νομολογιακή του ἐφαρμογὴ» (1934).— *Α. Ἀθανασιάδου*, «Περὶ ἀλληλοχρέου λογαριασμοῦ» (1876).— *Η. Ἀναστασιάδου*, «Περὶ ἀποθετηρίων καὶ ἐνεχυρογράφων» (1907).— *Α. Ἀγγελοπούλου*, «Αἱ ἀνώνυμοι ἑταιρεῖαι ἐν Ἑλλάδι».— *Ε. Ἀνανιάδου*, «Στρατιωτικὴ ποινικὴ νομοθεσία, καὶ Στρατιωτικὸν ποινικὸν δίκαιον».— *Σ. Ἀφουξενίδου*, «Περὶ πτωχεύσεως καὶ χρεωκοπίας» (1933).— *Φ. Βάλληνδα*, «Ἡ θετικὴ νομικὴ ἐπιστήμη».— *Π. Βάλληνδα*, «Ὁμοιομορφία ἑρμηνείας διεθνῶν συμβάσεων» (1932).— *Κ. Βασιλείου - Α. Γιδοπούλου*, «Περὶ ἀναιρέσεως» (ἔκδ. β' 1931). — *Φ. Βεγλερῆ*, «Ἡ συμμόρφωσις τῆς διοικήσεως εἰς τὰς ἀποφάσεις τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας» (1934).— *Δ. Βεζανῆ*, «Θεωρία τοῦ Κράτους».— *Κ. Βερροιοπούλου*, «Ἡ κατ' ἰδέαν συρροὴ» (1926).— *Κ. Γαρδίκα*, «Τὸ ἔγκλημα τῆς μοιχείας» (1925).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ἀόριστος καταδίκη» (1927). — *Α. Γεωργοπούλου*, «Περὶ ἁρμοδιότητος εἰρηνοδικῶν» (ἔκδ. 6', 1931).— *Κ. Γεωργοπούλου*, «Χάρις καὶ ἀμνηστεία» (1934).— *Α. Γιαννακοπούλου*, «Τὸ διαφέρον τῆς ἐμπιστοσύνης» (1934).— *Η. Γάφου*, «Τὸ ἔγκλημα τῆς ἀπάτης».— *Α. Γιδοπούλου*, «Ἡ δικονομικὴ ἀκυρότης» (ἔκδ. β', 1929).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ δίκαιον τῆς ἀναγκαστικῆς ἐκτελέσεως» (1933). — *Χ. Γιώτη*, «Ἡ ποινικὴ ἀνάκρισις».— *Δ. Δεληγεώργη*, «Περὶ συνεισφορᾶς» (1898).— *Κ. Δεμερτζῆ*, «Περὶ τῆς ἀναγκαστικῆς διαδοχῆς παρὰ Ρωμαίοις καὶ ταῖς νεωτέραις νομοθεσίαις» (1903).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ τῆς εὐθύνης τοῦ κράτους ἐκ παρανόμων πράξεων καὶ παραλείψεων τῶν ὑπαλλήλων του» (1908).— *Μ. Δέδια*, «Τὸ κράτος δικαίου καὶ αἱ πράξεις τῆς Κυβερνήσεως».— *Ν. Δημητρακοπούλου*, «Νομικαὶ ἐνασχολήσεις» (τόμ. 1—4).— *Σπ. Δημητριάδου*, «Τὰ κακουργοδικεῖα».— *Α. Δρακοπούλου*, «Τὸ δίκαιον τῶν ἐθίμων».— *Π. Ζέπου*, «Ἰδιοκτησία κατ' ὀρόφους» (1931).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ πολλαπλῶν ἐνεργειῶν εἰς τὸ ἀστικὸν δίκαιον» (1934).— *Ι. Ἠλιάκη*, «Τὸ Συμβούλιον Ἐπικρα-

Digitized by Google

τείας».— *Ν. Θηβαίου*, «Τὸ ἀρνητικὸν τῆς συμβάσεως διαφέρον» (1931). — *Π. Καλλιγᾶ*, «Μελέται καὶ Λόγοι» (1892). — *Ἰ. Καποδίστρια*, «Περὶ καταγγελίας συμβάσεως ἐργασίας ὡρισμένου καὶ ἀορίστου χρόνου» (1933).— *Κ. Καραβᾶ*, «Περὶ ἀνωνύμων ἑταιρειῶν» (1932).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ψήφισις τοῦ Ἰσολογισμοῦ ὑπὸ τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως Ἀνωνύμου Ἑταιρείας» (1933).— *Γρ. Κασιμάτη*, «Συλλογικὴ σύμβασις ἐργασίας» (1932).— *Β. Κολλινιάτη*, «Ἡ ἀφάνεια ἐν τῷ δικαίῳ» (1927).—*Σ. Κροκιδᾶ*, «Περὶ παραγγελίας» (1878).— *Ἠλ. Κυριακοπούλου*, «Ὁ κοινοβουλευτισμὸς ἐν Ἑλλάδι» (1928).— *Γ. Δάλωση*, «Τὸ δίκαιον τῶν ὑποθηκῶν» (1911).— *Ἠλ. Λιακοπούλου*, «Ἀγόρασις» (1930).—*Μ. Λιβαδᾶ - Γ. Ράμμου*, «Περὶ ἀνακοπῆς» (ἐκδ. β΄).— *Τῶν αὐτῶν*, «Περὶ ἀνταγωγῆς» (ἐκδ. β΄).— *Ἀ. Λιτζεροπούλου*, «Ἡ νομολογία ὡς παράγων διαπλάσεως τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου» (1932).— *Ε. Μακρυγιάννη*, «Δίκαιον ἀλληλοχρέου λογαριασμοῦ» (1903).— *Δ. Ματζουλίνου*, «Οἱ θεσμοὶ τῆς λαϊκῆς νομοθεσίας ἐν τῇ δημοκρατίᾳ» (1934).— *Γ. Μαριδάκη*, «Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων» (1922).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ διαζύγιον κατὰ τὸ ἐν Ἑλλάδι ἰσχῦον δίκαιον» (1923).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Αἱ σύγχρονοι κατευθύνσεις τοῦ Ἰδιωτικοῦ διεθνοῦς δικαίου» (1927).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ἀντίφασις τῶν ἀλλοδαπῶν ἀποφάσεων εἰς ἀποδεδειγμένα πράγματα».— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὰ δικαιώματα τοῦ ἐκμισθωτοῦ ἐπὶ τῶν εἰσκομιζομένων» (1931).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Διαζύγιον ἀλλοδαπῶν ἐν Ἑλλάδι» (1933).—*Μαρκεζίνη Σπ.*, «Τὸ διαζύγιον» (1932).— *Ἀθ. Μάτεση*, «Ἡ ὑποτίμησις τοῦ χαρτονομίσματος ἐν τῷ ἀστικῷ δικαίῳ» (1924).— *Ἀ. Μομφερράτου*, «Περὶ προγαμιαίας δωρεᾶς» (1884).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Κληρονομικὸν δίκαιον κληρικῶν καὶ μοναχῶν» (1890).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Παυλιανὴ ἀγωγή» (1911).—*Ν. Μπακοπούλου*, «Περὶ Συμβουλίου Ἐπικρατείας» (1914).— *Δ. Μπαλάνου*, «Νομικαὶ διατριβαὶ τῆς πολιτικῆς δικονομίας» (1901).— *Γ. Μπαλῆ*, «Μελέται ἰσχύοντος ἀστικοῦ δικαίου» (ἐκδ. β΄, 1934).— *Δ. Παμπούκα*, «Μελέτη καὶ διερεύνησις ἰσολογισμῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν». — *Κ. Παππαδοπούλου*, «Προφυλακτικὰ μέτρα κατὰ τὴν πολιτικὴν δικονομίαν».— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἔφεσις κατὰ προδικαστικῶν ἀποφάσεων» (1924).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἐκτέλεσις» (1931).— *Γ. Παπασταθοπούλου*, «Θέματα διοικητικοῦ δικονομικοῦ δικαίου» (1932).— *Στ. Παπαφράγκου*, «Πορίσματα ἐκ τῆς νομολογίας τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας 1929—1930».— *Δ. Παππούλια*, «Ἱστορικὴ ἐξέλιξις τοῦ ἀρραβῶνος ἐν τῷ Ἐνοχικῷ Δικαίῳ» (1911).— *Γ. Παπαχατζῆ*, «Ἡ προὶξ ὡς γαμικὸν κέρδος» (1931).— *Π. Πέρδικα*, «Ἡ ἀνώνυμος ἑταιρεία καὶ ἡ πτώχευσις αὐτῆς» (1927).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ σχέδιον πτωχευτικοῦ κώδικος» (1930).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἰδιορρυθμία συμμετοχῆς ἀνωνύμων ἑταιρειῶν» (1932).— *Κ. Περδικάρη*, «Ἡ ἀμνηστεία».— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περιφερειακὴ αὐτοδιοίκησις».— *Μ. Πεσματζόγλου*, «Περὶ γνησίων τέκνων» (1929).— *Θρ. Πετιμεζᾶ*, «Θεμελιώδεις ἔννοιαι πτωχευτικοῦ δικαίου» (1906).— *Ἀ. Πετρίτση*, «Περὶ ἐγγυήσεως» (1879). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ ἐμπορικῶν ἑταιρειῶν» (1882—1892).— *Γ. Πετροπούλου*, «Ἡ συζυγικὴ κοινοκτημοσύνη» (1932).— *Κ. Πολυγένους*, «Περὶ προικὸς» (1891).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ ἀπαγορεύσεως δωρεῶν μεταξὺ συζύγων» (1931).— *Χ. Πράτσικα*, «Τὸ δεδικασμένον κατὰ τὸ ἀστικὸν καὶ δικονομικὸν δίκαιον» (1929).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικὴ διαδοχή» (1928).— *Κ. Ρακτιβάν*, «Περὶ τῆς μετὰ τὴν λύσιν τοῦ γάμου τύχης τῆς προικὸς κατὰ τὸ ἐν Ἑλλάδι κρατοῦν ρωμαϊκὸν καὶ βυζαντινὸν δίκαιον» (1892).— *Κ. Μ. Ράλλη*, «Ποινικὸν δίκαιον τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας» (1907).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ ἀσυλίας κατὰ τὸ δίκαιον τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας» (1911).— *Γ. Ράμμου*, «Περὶ συντηρητικῆς ἀποδείξεως» (1931).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ κυρίας παρεμβάσεως» (1932).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ προσθέτου παρεμβάσεως» (1932).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ ἐξωγάμων τέκνων» (1932).— *Α. Ροΐλοῦ*, «Περὶ προικὸς» (1890). — *Γ. Ροΐλοῦ*, «Περὶ παραγραφῆς» (1931).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ ἐπαγγελματικοῦ κινδύνου» (1929).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ ἀνικάνων πρὸς σύνταξιν διαθήκης» (1932).— *Ν. Σαριπόλου*, «Περὶ πολιτείας» (1921).— *Α. Σβώλου*, «Τὸ νέον σύνταγμα καὶ αἱ βάσεις τοῦ πολιτεύματος» (1928).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Προβλήματα κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας».— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Νομοθετικὰ διατάγματα κατ' ἐξουσιοδότησιν τῶν βουλῶν» (1932).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Τὸ δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι καὶ τὸ δίκαιον τῶν σωματείων» (1915).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ ἀναθεώρησις τοῦ Συντάγματος» (1933).— *Χ. Σγουρίτσα*, «Τὸ δημοψήφισμα ἐν τῇ δημοκρατίᾳ» (1929).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ διοργάνωσις τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἡ κοινοβουλευτικὴ εὐθύνη τῶν ὑπουργῶν».— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἐπανάστασις, πολιτεία καὶ δίκαιον».— *Ἰ. Σημαντήρα*, «Περὶ βάρους ἀποδείξεως» (ἐκδ. 6΄).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ὁ χρόνος τῆς προτάσεως τῶν ἐπὶ τῆς οὐσίας πραγματικῶν ἰσχυρισμῶν ἐν τῇ πολιτικῇ δίκῃ» (ἐκδ. β΄).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ὁ δικαστὴς ἐν τῇ πολιτικῇ δίκῃ» (ἐκδ. β΄).— *Σπ. Σημίτου*, «Ἀνώνυμα γραμμάτια» (1889).— *Γ. Σημίτου*, «Ἡ ἀγοραπωλησία τσίφ» (1927). — *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἀθέμιτος ἀνταγωνισμός».— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ δι' ἐμπορευμάτων ἐνέγγυος ἀνακυκλοῦσα τραπεζιτικὴ πίστωσις» (1933). — *Γ. Σιμωνέττου*, «Ἡ μεταβίβασις τῆς κυριότητος διὰ τῆς πωλήσεως ἐν τῷ γαλλικῷ δικαίῳ καὶ Ἰονίῳ κώδικι» (1934). — *Κ. Σούρλα*, «Ἡ ἀπογραφὴ καὶ ἡ δι' αὐτῆς ἐκκαθάρισις τῆς κληρονομίας» (1930).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἐξώγαμα τέκνα» (1932).— *Κ. Σπηλιοπούλου*, «Πλοιοκτήτης καὶ ἐφοπλιστής» (1930).— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Ναύλωσις καὶ ὑποναύλωσις» (1931).—*Ἰ. Σπυροπούλου*, «Δημόσιον διεθνὲς δίκαιον» (1932). — *Μ. Στασινοπούλου*, «Περὶ ἀνακλήσεως διοικητικῶν πράξεων» (1934).—*Δ. Σωμερίτη*, «Περὶ τῆς Γερουσίας ἐν Ἑλλάδι.—*Δ. Τσιβανοπούλου*, «Γνωμοδοτήσεις».—*Χ. Τζωρτζοπούλου*, «Περὶ τῆς ἐνοχῆς ἐν τῷ ποινικῷ οὐσιαστικῷ δικαίῳ» (1926).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Σχόλια ἐκ τοῦ ποινικοῦ νόμου» (1927).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἐμφανίσεις τοῦ ἐγκλήματος» (1932).— *Κ. Τριανταφυλλοπούλου*, «Περὶ τῆς condictio incerti ἐν τῷ ρωμαϊκῷ δικαίῳ» (1906).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ὁ φαλκίδιος νόμος ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ» (1912).—*Κ. Τσάτσου*, «Τὸ πρόβλημα τῆς ἑρμηνείας τοῦ δικαίου» (1932).—*Θ. Τσάτσου*, «Συνταγματικὴ προστασία περιουσιακῶν δικαιωμάτων».— *Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ γερουσίας».—*Ἀλ. Τσιριντάνη*, «Ἐνστάσεις κατ' ἀπαιτήσεων ἐκ συναλλαγματικῆς» (1932).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ὑπασφάλισις» (1931).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Αἱ βάσεις τοῦ συγχρόνου ἰδιωτικοῦ ἀσφαλιστικοῦ δικαίου» (1933).—*Κ. Τσουκαλᾶ*, «Τὰ δορκωτὰ δικαστήρια» (2 τόμοι).—*Γ. Φαρδῆ*, «Ἡ ἐθνικὴ κυριαρχία ἐν τῷ ἑλληνικῷ συνταγματικῷ δικαίῳ» (1932).— *Ν. Φαρμακοπούλου*, «Περὶ προγαμιαίας δωρεᾶς» (1886).—*Κ. Φουρκιώτη*, «Ἡ συμβατικὴ ἀναγνώρισις ἐν τῷ ἐνοχικῷ δικαίῳ» (1934).—*Χ. Φραγκίστα*, «Περιορισμὸς μαρτυρικῆς ἀποδείξεως» (2 τόμ. 1928).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ζητήματα τύπου ἰδιωτικῶν ἐγγράφων» (1933).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Δικαιοδοσία ἐπὶ διενέξεων διαφόρων ἰδιωτικοῦ δικαίου» (1934).—*Ν. Χωραφᾶ*, «Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ δόλου ἐν τῷ ποινικῷ δικαίῳ» (τόμ. 2, 1922—1922).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἡ μέθη ἐν τῷ ποινικῷ δικαίῳ» (1924—1927).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Περὶ ἀμύνης» (1931).

δ) *Μεταφράσεις*. Dernburg—*Γ. Δυοβουνιώτου*, «Σύστημα ρωμαϊκοῦ δικαίου» (γ΄ ἐκδ. 1930). - *Fleiner - Στυμφαλιάδου*, «Διοικητικὸν δίκαιον» (1932).—*Glasson - Tissier-Morel-Ράμμου*, «Πολιτικὴ δικονομία» (τόμ. 4, 1931—1934).—*Hatschek - Η. Κυριακοπούλου*, «Γενικὸν δημόσιον δίκαιον» (1931).—*Jellinek - Κυριακοπούλου*, «Πολιτικὴ δικονομία» (1931).—*Kohler - Πετιμεζᾶ*, «Τὸ δίκαιον».—*Lyon - Caen* καὶ *Renault*, «Σύστημα ἐμπορικοῦ δικαίου» ὑπὸ *Μ. Σακελλαρίου καὶ Ν. Κουντουριώτου*, 8 τόμοι, ἤδη νέα μετάφρ. ὑπὸ *Καραθάνου* καὶ *Σημίτου* 1932).—*Regelsberger - Μαριδάκη - Πράτσικα*, «Γενικαὶ διδασκαλίαι τοῦ δικαίου τῶν πανδεκτῶν» (1915).— *Thaller*, «Ἐμπορικὸν δίκαιον» (3 τόμοι).—*Vidal - Magnol - Κωνσταντινίδου*, «Ποινικὸν δίκαιον».—*Walter - Μαύρου*, «Ἰδιωτικὸν διεθνὲς δίκαιον» (1928).—*Windscheid - Πολυγένους*, «Δίκαιον τῶν πανδεκτῶν» (5 τόμοι, 1925—1934).

ε) *Περιοδικά*. Βλ. τὰ ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ τοῦ κεφαλαίου Ϛ΄ *Δίκαιον - Νεώτερον δίκαιον* μνημονευόμενα.

Π. Ι. Ζ.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ. Διὰ τοὺς ἀρχαίους βλ. (πλὴν τῶν ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ τοῦ κεφ. Ι΄ *Ἑλληνικὸς Πολιτισμὸς—Δημόσιος βίος τῶν ἀρχαίων*): *Γουναράκη Ν.*, «Ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη παρ' Ἀριστοτέλει, Πλάτωνι καὶ Ξενοφῶντι» (=«Τὰ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς πεντηκονταετηρίδος τοῦ πανεπιστημίου ἐκδιδόμενα» (Ἀθῆναι 1882).—*Ἐμπειρῖκος Ἐπ.*, «Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις» (ἐν «Παρνασσῷ», τ. ΙΓ΄/1890, σ. 491 κ. ἑ.). — *Meyer Ed.*, «Die wirtschaftliche Entwincklung des Altertums» (Jena 1895, καὶ ἐν «Kleine Schriften», β΄ ἔκδ. Halle).—*Trever A. A.*, «A history of greek economic thought» (Chicago 1916).—*Ἀνδρεάδη Α. Μ.*, «La première apparition de la science des Finances» (ἐν ταῖς «Publicazioni della Università di Pavia», 1930).

Διὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους βλ.: *Brentano L.*, «Die byzantinische Volkswirtschaft» (1917).

Διὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους (πλὴν τῆς γενικῆς οἰκονομικῆς βιβλιογραφίας τοῦ παρόντος τόμου) βλ.: *Γουναράκη Ν. Π.*, «Ἡ κατάστασις τῶν οἰκονομικῶν σπουδῶν παρ' ἡμῖν» (Ἀθῆναι 1883).—*Καλιτσουνάκι Ἰ.*, «Περὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης τῆς σήμερον καὶ περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Ἀρχείῳ οἰκονομ. καὶ κοινων. ἐπιστημῶν» 1927).—*Ἀνδρεάδη Ἀ.*, —«Griechenland» (ἐν «Die Wirtschafts - theorie der Gegenwart» τοῦ Meyer, Wien Α΄/1927).—*Κλαδᾶ Σ.*, «Ἡ στατιστικὴ ὡς ἐπιστήμη καὶ ὡς διοίκησις ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Ἐργασίᾳ» 1934), καὶ ἰδίως τοὺ τόμους τοῦ «Ἀρχείου οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν» (Ἀθῆναι 1921 κ. ἑ.). Βλ. καὶ κεφ. Β΄ *Οἰκονομικὴ Γεωγραφία—Γενικὴ Οἰκονομικὴ Βιβλιογραφία*.

ΟΡΥΚΤΟΛΟΓΙΑ. Διὰ τοὺς ἀρχαίους βλ.: *Στεφανίδου Μ.*, «Ἡ ὀρυκτολογία τοῦ Θεοφράστου, ἤτοι αἱ ὀρυκτολογικαὶ γνώσεις τῶν ἀρχαίων» (1897).—Διὰ τοὺς βυζαντινούς: *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischer Literatur» (München 1871 καὶ 1897, ἑλλην. μετάφρ. *Σωτηριάδου*, τ. Β΄/1900, σ. 455 κ. ἑ., καὶ 457).

ΠΟΛΙΤΕΙΟΛΟΓΙΑ. Βλ. τὴν περὶ τῶν νεωτέρων πολιτευμάτων βιβλιογραφίαν, ἐν κεφ. Γ΄ *Πολιτικὴ Γεωγραφία—Πολίτευμα*. —*Καζάζη Ν.*, «Ἡ ἀρχαία πολιτεία καὶ αἱ περὶ αὐτῆς θεωρίαι τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους» (Ἀθῆναι 1877).—*Murray R. H.*, «The history of political science from Plato to the present» (Cambridge 1926).

ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΗ. *Berendes*, «Die Pharmacie bei den alten» (Halle 1891).—*Schelung H.*, «Geschichte der Pharmacie» (Berlin 1904).—*Benedicenti A.*, «Malati, medici e farmacisti. Storia dei remedi κλπ.» (Milano 1924—1925).—*Ἐμμανουὴλ Ἐμμ. Ι.*, «Ἕλληνες ἀριστεῖς τῆς φαρμακευτικῆς» (Ἀθῆναι 1921) καὶ τὰ περιοδικά: «Ἡ Φαρμακευτική» (Ἀθῆναι 1931 κ. ἑ.).—«Φαρμακευτικὸν δελτίον» (Πανελληνίου φαρμακευτικοῦ συλλόγου, Ἀθῆναι 1932 κ. ἑ.).

Π. Ν. Π.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ. Α΄) Κλασσικαὶ σπουδαί. *Gidel C.*, «Les études grecques en Europe (Paris 1878).—*Reinach S.*, «Manuel de philologie classique» (Paris 1880—1884, τ. 2, β΄ ἔκδ. 1907). —*Sandys J. E.*, «A history of classical scholarship» (Cambridge 1903 κ. ἑ., πλειστάκις ἐπανεκδοθέν).—*Kroll W.*, «Die Altertumswissenschaft im letzten Jahrhundert» (Leipzig 1905).—*Whibley L.*, «A compagnion to greek studies» (Cambridge 1905, νεωτ. ἔκδ. 1931).—*Kroll W.*, «Das Studium der klassischen Philologie» (Greifswald 1905).—*Gudeman Alf.*, «Grundriss zur Geschichte der klassischen Philologie» (Leipzig-Berlin 1907).—*Immish Otto*, «Wie studiert man klassische Philologie ?» (Stuttgart 1909).—*Μενάρδου Σ.*, «The value of byzantine and modern greek in hellenic studies» (Oxford 1909).—*Angus S.*, «Hellenistics and hellenism in our universities» (Hartford 1909).—*Gerche A.*, «Methodik» (=A. Gercke— E. Norden, «Enleitung in die Altertumswissenschaft», Leipzig - Berlin Bd I, 1/1910, σ. 3—128).—*Laurand L.*, «Manuel des études grecques et latines» (Paris 1914, τεύχη 7, δ΄ ἔκδ. 1929, τ. 3).—*Dowling Th. D.* καὶ *Fletcher E. W.*, «Hellenism in England» (London 1915).—*Kroll W.*, «Geschichte der klassischen Philologie» (Berlin, ἐν τῇ Sammlung Göschen», ἀρ. 367/1919).— *Γαρδίκα Γ. Κ.*, «Ἡ Γαλλία καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα» (Ἀθῆναι 1920).—*Casson S.*, «Hellenic studies» (London 1920).—*Wilamowitz—Moellendorff Ulr.*, «Geschichte der Philologie» (=«Einleitung in Altertumswissenschaft, heransg. von A. Gercke und E. Norden» Leipzig - Berlin Bd. I,1/1921).—*Mackail J. W.*, «Classical studies» (1925).—*Καλιτσουνάκι Ἰ. Ε.*, «Αἱ μεταλλαγαὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας κατὰ τὴν τελευταίαν ἑκατονταετηρίδα» (Ἀθῆναι 1926, ἐκ τῆς «Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Φιλοσοφικῆς σχολῆς», τ. Α΄).—*Puech A.*, «Ce qu'il faut connaître de la Grèce antique» (Paris 1923).—*Kirsch F. M.*, «The classics» (Milwaukee 1928).—*Drerup E.*, «Perioden der klassischen Philologie» (Nijmegen 1930).—*Picard Ch.*, «L'indépendance grecque et la ressurection du passé hellénique 1830—1930» (ἐν «L'Acropole», τ. V./1930, σ. 17—31, 116—184).—*Faider P.*, «L'état présent de la philologie classique» (ἐν «Les études classiques» I/1932).

Λεξικογραφικαὶ ἐργασίαι (συμβαλοῦσαι εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν κλασσικῶν μελετῶν): *Smith W.*, «Dictionary of greek and roman antiquities» (London 1848, ε΄ ἔκδ. 1875.—Ἑλλην. μετάφρ. *Δ. Πανταζῆ*, «Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας», Ἀθῆναι 1860, *Σ. Τσιβανοπούλου* «Λεξικὸν τῶν ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν ἀρχαιοτήτων» Ἀθῆναι 1890).—*Lübker F.*, «Reallexikon des Klassischen Altertums» (Leipzig 1855, η΄ ἔκδ. ὑπὸ *I. Geffcken* καὶ *E. Ziebarth* 1914, τ. 2).—*Rich A.*, «A dictionary of greek and roman antiquities» (Oxford 1871, δ ἔκδ, γαλλ. μετάφρ. ὑπὸ *Chéruel*: Paris 1859 καὶ 1883, γερμαν. μετάφρ. ὑπὸ *C. Müller*: Paris—Leipzig 1862).—*Daremberg Ch.*, *Saglio Edm.*, *Pottier Ed.* καὶ *Lafaye G.*, «Dictionnaire des antiquités grecques et romaines» Paris 1877—1919, τ. 10 εἰς μέγα σχῆμα, μνημειωδῶς εἰκονογραφημένοι).—*Roscher W. H.*, «Ausführiche Lexikon der griechisch—römische Mythologie» (1884—1925, τ. 5 καὶ 4 συμπληρώματα).—*Baumeister A.*, «Denkmäler des klassischen Altertums zur Erläuterung des Lebens des Griechen und Römer in Religion, Kunst und Sitte. Lexikalisch bearbeitet» (München—Leipzig 1885—1888, τ. 3).—*Pauly Aug.*, «Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft» (Stutgart 1839 κ. ἑ., Β΄ ἔκδ. ὑπὸ *W. S. Teuffel* 1864 κ. ἑ., νέα μνημειώδης ἔκδ. μὴ περαιωθεῖσα ἔτι ἐν Stuttgart ὑπὸ τῶν *G. Wissowa*, *W. Kroll*, *K. Mittelhaus* καὶ *K. Witte* εἰς 3 ταυτοχρόνους σειράς: ἀπὸ τοῦ A/1894 κ. ἑ., ἀπὸ τοῦ R/1914 κ. ἑ. καὶ συμπληρωμάτων 1903 κ. ἑ.).—*Paris P.* καὶ *Roques G.*, «Lexique des antiquités grecques» (Paris 1909).—*Ebert M.*, «Reallexikon der Vorgeschichte» (Berlin 1924—1929, τ. 14 καὶ Register 1932).—*Lamer H.*, «Wörterbuch der Antike» (Leipzig 1934, ἐπίτομον).

Πρὸς τὰς λεξικογραφικὰς ἐργασίας, δέον νὰ μνημονευθοῦν δύο μεγάλαι σειραὶ ἐγχειριδίων ἀφορώντων εἰς πάσης φύσεως ἐκδήλωσιν τοῦ ἀρχαίου βίου: Τὸ «Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft» ἱδρυθὲν τῷ 1885 ὑπὸ τοῦ Ἰβὰν *Müller* (ἐν Μονάχῳ παρὰ τῷ ἐκδότῃ Oskar Beck), συνεχισθὲν ὑπὸ R. von *Pöhlmann*, πλήρως ἀναπροσαρμοσθὲν ὑπὸ *Walter Otto*, συνεχῶς δὲ ἐπανεκδιδόμενον κατὰ τὰ διάφορά του τμήματα, τὰ ὁποῖα εἶναι βιβλιοθήκη ὁλόκληρος συστηματικῶν ἐργασιῶν (πολιτικῆς ἐργασίας, δημοσίου βίου καὶ πολιτισμοῦ, κ. τ. τ.), ἐνίοτε πολυτόμων, ὑπὸ συνεργατῶν ὡς ὁ *Busolt*, *Christ*, *Krumbacher*, *Larfeld*, *Lolling*, κ. ἄ.—Καὶ ἡ «Einleitung in die Altertumswissenschaft», ἱδρυθεῖσα ὑπὸ τῶν *Ἀλφρέδου Gercke* καὶ *Ἐδουάρδου Norden* ἐν Λειψίᾳ καὶ Βερολίνῳ (παρὰ τῷ Teubner), ὡς τρίτομος ἀρχικῶς (α΄ ἔκδ. 1910—1912), ὁμαδικὴ ἐργασία 15 συνεργατῶν (Kretschmer, Pernice, Keil, κ. ἄ.), νῦν ἐκτυπουμένη εἰς τὰς τρίτην καὶ τετάρτην (1927 κ. ἑ.) ἐκδόσεις της καὶ ἀποτελουμένην ἐκ σειρᾶς τευχῶν εὐσυνόπτων.

Βιβλιογραφικαὶ ἐργασίαι: Αὗται συστηματικῶς ἄρχονται ἀπὸ τοῦ *C. Bursian* ἱδρύσαντος (1873) τὸ νῦν ὑπὸ *K. Münster* συνεχιζόμενον ἐτήσιον δημοσίευμα «Jahresbericht über die Fortschritte des klassischen Altertumswissenschaft» (Berlin - Leipzig), ἐν παραρτήματι τοῦ ὁποίου ὁ *R Kaiser* ἵδρυσε τὴν «Bibliotheca philologica classica. Verzeichniss der auf dem Gebiet der classischen Altertumswissenschaft erschienenen Bücher κτλ.» (1874 κ.ἑ.).—Ταύτης ἀνάλογοι ἐκδόσεις εἶναι: ἡ ἐν Bristol ὑπὸ τῆς κλασσικῆς ἑταιρείας «The Year's work of classical studies» (1906 κ.ἑ.) καὶ τὸ ἐν Παρισίοις ὑπὸ *J. Marouzeau* σπουδαιότατον ἐτήσιον (1928 κ.ἑ.) «L'année philologique» ἐκδιδόμενον ἐν τῇ Collection de bibliographie τῆς Société de bibliographie classique χορηγίᾳ καὶ τῆς Confédération des sociétés scientifiques françaises, ἔχον δὲ ἐν τοῖς τόμοις του (μέχρι τοῦ 1931, τ. I—V) τὸ βιβλιογραφικὸν ὑλικὸν τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος, ἐν μέρει δὲ καὶ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς (οἱ τ. I—V ἔχουν τὸ ὑλικὸν τῶν ἐτῶν 1924 - 1930), ταξινομημένον κατὰ τὰς ὑποδείξεις τῆς Commission de bibliographie τοῦ Institut international de coopération intellectuelle· εἶναι δὲ τοῦτο συμπλήρωμα τῆς προγενεστέρας ἐκδόσεως τοῦ *Marouzeau* «Dix années de bibliographie classique. Bibliographie analytique et critique de l'antiquité gréco-latine pour la période 1914—1924» (Paris ἔκδ. *G. Budé* 1927 —1928, τ. 2).— Ἐπιμερέστερα βοηθήματα εἶναι τὸ «Bulletin de l'association Guillaume Budé» (τριμηνιαῖον ἐν Παρισίοις, ἔχον ἀπὸ τοῦ 1929 καὶ ἐτήσιον «Le Supplément critique») καὶ αἱ «Travaux de philologie russes» (Leningrad 1929 ὑπὸ *E. F. Karsky*, ἔκδ. Σοβιετικῆς ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν) καὶ «Travaux d'histoire russes» (αὐτόθι 1929, ὑπὸ *S. F. Platovov*), ἀμφότεραι ἀφορῶσαι τὴν περίοδον 1917—1927. Τέλος συνθετικὰ καὶ μὴ περιοδικοῦ χαρακτῆρος βοηθήματα βιβλιογραφικὰ εἶναι τὸ *Hübner E.*, «Bibliographie der klassischen Altertumswissenschaft»[2] (Berlin 1889) καὶ ἡ ἐπιλογὴ τῶν γενικωτέρων καὶ ἀναγκαιοτέρων ἔργων: *Nairn J. A.* καὶ *Blackwell B. H.*, «A hand-list of books relating to the classics and classical antiquity» (Oxford 1931).

Περιοδικὸς τύπος (ἀφορῶν εἰς τὰς κλασσικὰς μελέτας): *Γερμανόφωνοι ἐκδόσεις*: «Rheinisches Museum für philologie» (Bonn 1832 κ.ἑ.).— «Philologus» (ἱδρυθ. ὑπὸ *Schneidewin* καὶ ἐκδιδ. ὑπὸ *A. Rehm* καὶ *J. Stroux*, Stolberg - Leipzig 1846 κ.ἑ.).— «Hermes» (*A. Kurte*, Berlin 1866 κ.ἑ.).— «Wiener Studien» (Wien 1879 κ.ἑ.).— «Klio» (*C. F. Lehmann-Haupt*, Leipzig 1901 κ. ἑ.).— «Philologischer Wochenschrift» (ὑπὸ *F. Poland*, Leipzig 1921 κ.ἑ., ἱδρυθὲν διὰ τῆς συγχωνεύσεως τῶν παλαιοτέρων «Berliner philologischer Wochenschrift» καὶ «Wochenschrift für klassischen Philologie»).— «Die Antike» (*W. Jaeger* 1925 κ.ἑ.).— «Gnomon» (*R. Harder*, Berlin 1925 κ.ἑ.).— «Vorgeschichtlicher Jahrbuch» (ὑπὸ *Max Ebert*, Berlin 1930 κ.ἑ., ἐξαίρετον βοήθημα διὰ τὴν βιβλιογραφίαν τῆς προϊστορίας, διὰ τὰ ἔτη 1924 κ.ἑ).

Γαλλικαὶ ἐκδόσεις: «Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France» (Paris 1867 κ.ἑ.).—«Bulletin de correspondance hellénique» (γαλλικῆς σχολῆς Ἀθηνῶν 1876 κ.ἑ.).— «Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes» (Paris 1845 κ.ἑ., νέα σειρὰ 1877 κ.ἑ. ὑπὸ *P. Jouguet* καὶ *A. Ernout*).— «Revue des études grecques» (τῆς ἑταιρείας πρὸς ἐνθάρρυνσιν τῶν ἑλληνικῶν μελετῶν ἐν Γαλλίᾳ, Paris 1888 κ.ἑ.).— «Musée belge» (Louvain 1897 κ.ἑ.).— «Revue des études anciennes» (τῆς φιλολογικῆς σχολῆς τοῦ Βορδώ, 1899 κ.ἑ.) — «Les études classiques» (1931 κ.ἑ.).— «Revue des études homériques» (Paris 1931 κ.ἑ., ἐτησία).— «L'antiquité classique» (Bruxelles 1933 κ.ἑ.).

Ἀγγλικαὶ καὶ ἀμερικανικαὶ ἐκδόσεις: «Journal of hellenic studies» (τῆς «Society for the promotion of hellenic studies», London 1880 κ.ἑ.).—«American journal of philology» (ὑπὸ *C. W. E. Miller*, Baltimore 1880 κ.ἑ.).—«Classical Review (τῆς Κλασσικῆς ἑταιρείας, 1887 κ.ἑ.)—«Annual of the british school of Athens» (London 1894 κ.ἑ.)—«The classical Journal» Ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας Kansas-Jowa 1905 κ.ἑ.)—«Classical Philology» (ὑπὸ *P. Shorey*, Chicago 1906 κ.ἑ.).—«Classical Quarterly» (τῆς Κλασσικῆς ἑταιρείας, 1906 κ.ἑ.).—«Classical Weekly» (ὑπὸ *C. Knapp*, New York 1907 κ.ἑ.).—«Hesperia» (Journal of the american school of classical studies at Athens, Cambridge Μασσαχουσέτης 1932 κ.ἑ.).

Ἰταλικαὶ ἐκδόσεις: «Rivista di filologia e di instruzione classica» (ὑπὸ *G. De Sanctis* καὶ *A. Rostagni*, Torino 1873 κ.ἑ.).—«Bolletino di filologia classica» (ὑπὸ *A. G. Amatucci*, 1894 κ.ἑ.).—«Atene e Roma» («Ἰταλικῆς ἑταιρείας διὰ τὴν διάδοσιν καὶ ἐνθάρρυνσιν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν», Roma 1898 κ.ἑ.).—«Il mondo classico» (1931 κ.ἑ.).

Ὁλλανδικαὶ ἐκδόσεις: «Mnemosyne Bibliotheca philologica Batava» (Amstelodamum 1852 κ.ἑ). καὶ «Neophilologus» (Haag 1916 κ.ἑ).

[Τὰς παλαιοτέρας καὶ διακοπείσας ἐκδόσεις καὶ εἰς τὰ εἰδικώτερα ζητήματα ἀφορώσας βλ. εἰς τὰ μνημονευθέντα βιβλιογραφικὰ βοηθήματα, τὰς δὲ ἑλληνικὰς ἐν τῷ τμήματι τοῦ τόμου, ἔνθα περὶ τῆς ἑλληνικῆς συμβολῆς εἰς ἑκάστην ἐπιστήμην.]

Β΄) Βυζαντιναὶ σπουδαί. Παλαιοτέρας ἐργασίας βλ. καὶ *Krumbacher K.*, «Geschichte des byzantinischen Literatur» (München 1891 καὶ 1897. Ἑλλην. μετάφρ. *Σωτηριάδου*, Ἀθῆναι τ. Γ΄/1900 σελ. 697—706).—Εἰς αὐτὰς πρόσθες: *Κουγέα Σ. Β.*, «L'état actuel des études byzantines en Grèce» (Bucarest 1924, ἐκ τοῦ «Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine») καὶ *Romein J.*, «Die Anfänge der Byzantinistik in Holand. 1568—1655» (ἐν «Byzantinische Zeitschrift» Bd XXX/1829—1830 σ. 212 κ.ἑ.).—*Sajdak J.*, «Bizantynistika» (ἀνατύπ. ἐκ τοῦ τ. V τοῦ «Poznanskie Towarzystwo Przyjaciol Nauck» σ 329—347. Γενικὴ μελέτη, περὶ ἧς βλ. «Byzantion» τ. VIII/133 σ. 771).

Περιοδικὸς τύπος (ἀφορῶν εἰς τὰς βυζαντινὰς καὶ τὰς τούτων συναφεῖς μελέτας): «Archiv für Mittel - und Neugriechische Philologie (M. Deffner Ἀθῆναι 1880).—«Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας» (Ἀθῆναι 1883 κ.ἑ.).—«Βιζαντἰϊσκυ Βρέμεννικ» (=Βυζαντινὰ χρονικά, Πετρούπολις 1894 κ.ἑ., β΄ περίοδος 1923 κ.ἑ.).—«Byzantinische Zeitschrift» (ἱδρυθ. ὑπὸ *Krumbacher*, Leipzig 1892 κ.ἑ. μετὰ παραρτήματος «Byzantinisches Archiv» …).—«Βυζαντίς» (τῆς ἐν Ἀθήναις βυζαντιολογικῆς ἑταιρ…, Ἀθῆναι 1909—1912 τ. 2).—«Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher» (ὑπὸ τοῦ *N. Βέη*. Berlin 1920—1926 καὶ ἔπειτα ἐν Ἀθήναις).—«Ἐπετηρὶς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν» (Ἀθῆναι 1924 κ.ἑ.).—«Byzantion» (Paris - Bruxelles, 1924 κ.ἑ.).— «Byzantinoslavica» (Πράγα 1929 κ.ἑ.).—Πολλὰ περιοδικὰ ἀφορῶντα … τοις χρήσιμον ὕλην ἐγκλείουν καὶ περιοδικὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς ἐν γένει ἀνατολικὰς καὶ σλαβικὰς μελέτας, ὡς τὸ «Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft» (Leipzig 1847—1893).—«Archiv für slavische Philologie» (ὑπὸ *V. Jagic*, Berlin 1876 κ.ἑ.).— «Revue de l'Or…

Digitized by Google

Chrétien» Paris 1896 κ.έ.).—«Oriens christianus» (Roma 1901 κ.έ).—«Orientalia christiana» (ἀνατολικοῦ ποντιφικικοῦ ἰνστιτούτου, Roma 1922 κ.έ.).—«Échos d'Orient» Paris - Constantino le μέχρι τοῦ 1933 τ. 36) - [Βλ. καὶ τὰ ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ τοῦ ἑπομένου περὶ νεοελληνικῶν μελετῶν τμήματος.]

Λεξιγραφικαὶ ἐργασίαι. Ἀνάλογα τῶν ἐν τῷ πεδίῳ τῶν κλασσικῶν μελετῶν μνημειωδῶν ἔργων τῶν *Daremberg-Saglio, Pauly - Wissowa* κ ἄ. ἐλλείπουν ἔτι διὰ τον βυζαντινὸν κόσμον. Ζητήματά τινα θίγονται ἐν τῷ «Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie» (εἰκονογρ. μνημειώδης ἔκδοσις ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ *Fernand Cabrol*, Paris 1903 κ.έ, συνεχιζομένη ἔτι), εἰς ἄλλα δὲ ἀποτελεῖ συμβολὴν διὰ τὰς ἐν αὐτῷ ἀνατολικὰς πηγὰς ἡ «Encyclopédie de l'Islam» ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῶν *Th. Houtsma, R. Basset, T. W. Arnold, R. Hardtmann, A. J. Wensinck, W. Heffenig, E. Lévi - Provençal,* Leyde - Paris 1913 κ.έ.).

Π. Ν. Π.

Γ') Νεοελληνικαὶ σπουδαί. *['Ανωνύμου]*, «Ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα καὶ φιλολογία ἐν Εὐρώπῃ» («Ἄστυ» ἐφ. Ἀθ., 31 Ἰανουαρίου 1899).—*['Ανωνύμου]*, «Ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα ἐν Αὐστρίᾳ («Ἐμπρός», ἐφ. Ἀθ., 7 Ἀπριλίου 1899, σ. 2).—*Am Havette*, «Λογοδοσία ὡς γραμματέως τῆς Association pour l'encouragement des études grecques» (ἐν Rev. des Ét gr., 1905, ἀρ. 81,= Νουμᾶς φ. 182, 22-1-1916).—*Καθηγητοῦ τοῦ πανεπιστημίου*, «Νεώτεραι λογοτεχνίαι εἰς τὸ πανεπιστήμιον» («Νέα Ἑλλάς», ἐφ. Ἀθ., 24, 27 καὶ 28 Μαΐου 1914). —*['Ανωνύμου]*, Ἐν «Νέᾳ Ἑλλάδι» (18 Δεκεμβρίου 1917, σ. 1).—*Δ Γληνοῦ*, «Ἐπιστημονικὴ φιλολογία» (Δελτίον ἐκπαιδ. ὁμίλου).—*Ἀ. Ἀνδρεάδου*, «Διατὶ καὶ πῶς πρέπει νὰ διαδοθῇ ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία εἰς τὸ ἐξωτερικόν» («Ἔθνος», 27, 28 καὶ 29 Ἰανουαρίου 1931).—*Ι Συκουτρῆ*, «Ἡ διδασκαλία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας» («Νέα Ἑστία», τ. ΙΑ'/1932, σ. 398 κ. έ. καὶ 460 κ. έ).—*Μίλτου Κουντουρᾶ*, «Ἡ διδασκαλία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας» («Κύκλος», τ. Α'/1932).— *Γ. Βαλέτα*, «Για τὴ φιλολογία μας» («Δημοκρατία», ἐφ. Ἀθ. 9 Οκτωβρίου 1932, σ. 2).—*Χ. Θεοδωράτου*, «Γιὰ τὴ νεοελληνικὴ φιλολογία» («Μελέτη—Κριτική», ἀρ. 2, Μάρτη 1932, σ. 4–6).—*P. Pendzig*, «Die Aufänge der griech Studien und die deutsche Universitäten» (Neue Jahrbücher für die classische Alterthum, II Abteil 1921, σ. 49–62, περὶ Μαρτίου Κρουσίου).—*Κ. Δυοβουνιώτου*, «Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς» (Ἀθῆναι 1923, ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας», ἔνθα καὶ βιβλιογραφία).—*E. Legrand*, «Ν. Σοφιανὸς» (πρόλογος εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς γραμματικῆς καὶ Bibliographie Hellénique XVI s.)—*Εὐγένιος Βούλγαρις*, «Βίος» (ἐν «Πανδώρᾳ», τ. Α'/1850, σ. 494 κ. έ.)—*J. Psychari*, «S. Portius» (ἐν προλόγῳ τῆς Γραμμ. τοῦ S. P., ἐκδ. Meyer).—*Κ. Σάθα*, «Ἀλέξιος Σπανὸς» (Ν. Φ. σ. 455–45).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Ἄνθιμος Γαζῆς» Ν. Φ. σ. 502 κ. έ.).—*Β. Στεφανίδου*, «Ὁ Λέσβιος Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας» (Ἀθῆναι 1934).—*Επ. Σταματιάδου*, «Γεώργιος Ζαβίρας», («Χρυσαλλίς», φ. ΜΔ, σ. 623).—*Σπ. Λάμπρου*, «Ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Βουδαπέστης» (περὶ Γ. Ζαβίρα «Νέος Ἑλληνομνήμων», Η σ. 70–71).—*Μ. Πλσ.*, «Ὁ Γκυΐλφορδ» («Ἑβδομάς», Γ'/1886, σ. 422). - *Δ. Θερειανός*, «Ἀδαμάντιος Κοραῆς» (3 τ., 1889—1890. Πρβλ καὶ *Κ. Ἄμαντον*, ἐν Ἑλληνικοῖς ΣΤ'/1933 καὶ πρακτικοῖς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1934).—*Ε. Ἀσωπίου*, «Ν. Θωμαζέος» («Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον» τοῦ 1875, σ 315–331).—*Ἀνωνύμου*, «Ἰάκωβος Ῥίζος Νερουλὸς», («Πανδώρα», τ. Ε', σ. 517—524).—*J. von Hammer*, «Κρίσις τῆς γραμματολογίας Νερουλοῦ (Wiener Jahrbücher der Literatur, 1829, τ. 47,—Journal des Savants 1716, σ. 130 κ. έ. περὶ Ἑλλαδίου).—*Σ. Μενάρδου*, «Περὶ τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν» (Ἀθῆναι 1923, περὶ C. Fauriel, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία).—*Ζωχιοῦ*, «Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τέλει τοῦ μνημοσύνου Κ. Ἀσωπίου (1873).—*Δ. Θεριανοῦ*, «Φιλολογικαὶ ὑποτυπώσεις» (Τεργέστη 1885).—*['Ανωνύμου]*, «Ἰάκωβος Ῥῖζος Ῥαγκαβῆς» (Ἡμερολ. Σκόκκου, Ζ/1872, σ. 241 καὶ «Ἑβδομάς», Α'/1881, σ. 17 κρίσιν Νεοελ. Φιλολογίας).—*Κ. Μιχαηλίδου*, «Θεαγένης Λιβαδᾶς» («Παναθήναια», Ζ'/1903, σ. 154—155).—*Ἰω. Φιλήμονος*, «Κρίσις γραμματολογίας Βρετοῦ» («Αἰὼν» 23-5-1845, βλ. ὡσαύτως «Ἀνεξάρτητον» 27 Μαΐου 1845, «Ἀθηνᾶν» 26 Μαΐου 1845 καὶ «Χρόνον» 2 Ἰουνίου 1845).- *Ch. Loparev*, «Ἀ. Παπαδόπουλος—Κεραμεὺς» (Vizantijskij Vremenik, τ. XIX/1912, σ. 188–212).—*Γρηγ. Παπαμιχαήλ*, Ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ», (τ. IX/1913, σ. 430—416.—*Ν. Βέη*, «Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος—Κεραμεὺς» (Βερολῖνον 1913).—*Ἀ. Σκιᾶ*, «Σπυρίδων Π. Λάμπρος» («Νέος Ἑλληνομνήμων, ΙΔ', σ. 115–144). —*Γ. Χαριτάκη*, «Κατάλογος τῶν δημοσιευμάτων Σπ. Λάμπρου» (αὐτ. σ. 145—203).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Σ. Π. Λάμπρου, τὰ μετὰ θάνατον εὑρεθέντα» (αὐτ. σ. 196 κ. έ., προβλ. καὶ βιβλιογρ. «Νέος Ἑλληνομνήμων» ΙΕ, σ. 107 καὶ ΙΣΓ' σ. 126 κ.έ., πρβλ. καὶ Ἡμ. Σκόκου 1896, σ. 20).—*['Ανωνύμου]*, «Νεκρολογία Ἀ. Δημητρακοπούλου» («Νέα Ἡμέρα» Τεργέστης, ἀρ. 835, 9-11-1872).—*Ι. Βελούδη*, «Πρὸς τοὺς εἰδότας με ὀλίγους μὲν ἀλλ' ἀληθεῖς φίλους» (περὶ Σάθα καὶ Δημητρακοπούλου, αὐτ., ἀρ. 856, 7-10-1872).—*Σπ. Π. Λάμπρου*, «Κ. Σάθας», (Ἀθῆναι 1912, ἀνατύπ., προβλ. καὶ Ν. Φιλ. ἐν «Κλειοῖ» Τεργέστης 29 Μαΐου 1878).—*Ν. Β. Μανεσης*, «Ἀνδρέας Μουστοξύδης» («Πανδώρα» ΙΑ, φ. 252).—*Σπ. Λάμπρου*, «Ζαμπέλιος» (ἐφ. «Ὥρα», ἀρ. 310, 7 Σεπτεμβρίου 1881, πρβλ. καὶ Ἡμερολόγιον Σκόκου 1890 καὶ Ποιητικὸν Ἀνθῶνα Ζακύνθου ἀρ. 10, 1886, πρὸς δὲ «Πανδώραν», τ. 30ος, σ. 403, κρίσιν δημοτ. ᾀσμάτων).—*Ἀριστοκλέους*, «Κωνσταντῖνος Α' ὁ ἀπὸ Σκαίου» (Κωνσταντινούπολις 1866).—*Ν. Α. Βέη*, «Βιβλιογραφία Γ. Τερτσέτη» («Ἑλληνικά», τ. Γ'/1930, σ. 163 κ. έ.)—*Δ. Ζώη*, «Κ. Στρατούλη.» («Χαραυγή» περιοδ. Μυτιλήνης τ. Α/1911, σ. 73). — *F. Diaz Plaza*, «Σπ. Δὲ Βιάζης» (ἐν «Boletin de Ciencias y Letras», Βαρκελώνη 1912, πρβλ. καὶ «Ν. Ἑστίαν» 15 Ἰουλίου 1927 καὶ εἰδικὸν τεῦχος βιοβιβλιογραφίας του).—*Γρηγόριος Ἰ. Γῶγος*, «Ἄνθιμος Μαζαράκης» («Κλειὼ» Τεργέστης, ἀρ. 371, 27 Ἰουλίου 1868).—*Σπ. Δὲ Βιάζη*, «Νικόλαος Κατραμῆς» («Κρητικὴ Στοὰ» 1909, σ. 19–24).— *Ἀθανασίου Π. Μίχα*, «Ὁ Ζακύνθιος ἱστοριοδίφης Λεωνίδας Ἀ. Ζώης» («Χαραυγή», τ. Α'/1911, σ. 13, πρβλ. καὶ *Δ. Μάργαρην*, Ν. Ἑστία 1930 καὶ εἰδικὸν τεῦχος αὐτοβιβλιογραφίας του).—*Hubert Pernot*, «Notice sur la vie et les oeuvres d'Émile Legrand» (Bibliographie Hellénique du XV et XVI s. προλογ.).—*Ι. Ψυχάρη*, «E. Legrand» («Byzantinische Zeitschrift», τ. XIII/1904, σ. 311—312, πρβλ. καὶ «Νουμᾶν» Α'/1903, σ. 4 καὶ «Παναθήναια» Ζ'/1903, σ. 124.—*Σ. Μενάρδου*, «Γ. Ν. Χατζιδάκις» («Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 1929, σ. 38 κ. έ., πρβλ. καὶ *Κ. Παλαμᾶν*, αὐτ. σ 44–49).—*Σ. Κουγέα*, «Κ. Παπαρρηγόπουλος» («Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 1930, καὶ «Ἡμερ. Σκόκου» 1896).—*Δ.*, «Θ. Ὀρφανίδης» («Ἑβδομάς» Γ 1886, σ. 874).—*['Ανωνύμου]*, «Νικόλαος Δραγούμης» («Ἡμερολόγιον Σκόκου» 1896, σ. 145–147).—*Μ. Μαλακάση*, «Ἰάκωβος Πολυλᾶς» («Παναθήναια» Δ'/1902, σ. 91, πρβλ. καὶ *Ἀ. Ἀποστολάκη*, «Ἡ ποίηση στὴ ζωή μας», Ἀθῆναι 1923).—*Ἀ. Ἀνδρεάδου*, «Ἰάκωβος Πολυλᾶς» (ἐπιφυλλὶς Ἐλευθερουδάκη).— *Θ. Βελλιανίτου*, «Πολυλᾶς καὶ Μαρκορᾶς» «Ν. Ἑλλάς», 23 Ἀπριλίου 1916, σ 1).—*Μ. Μαλακάση*, «Ν. Κονεμένος» («Παναθήναια Δ'/1902, σ. 265 - 270).—*Κ. Πασαγιάννη*, «Ν Κονεμένος» («Ἡμερολόγιον Σκόκου» 1908, σ. 376 κ. έ).—*Δ. Σάρρου*, «Ν. Γ. Πολίτης» («Ζωὴ Κωνσταντινουπόλεως, Β'/1920, σ. 129).—*Ἀ. Καμπάνη*, «Ν. Γ. Πολίτης» («Ν. Ἑλλὰς» 11 Νοεμβρίου 1913, σ. 6).—*Γ. Ἀποστολάκη*, «Τὰ δημοτικὰ τραγούδια» (Ἀθ. 1929).—*Μ. Τριανταφυλλίδου*, «Γ. Ψυχάρης» («Νέα Ἑστία» 1929, πρβλ. καὶ *Δ. Γληνόν*. ἐν προλόγῳ «Ἀγνῆς», Ἐλευθερουδάκης 1932).— *H. Heisenberg*, «J. Psycharis» («Byz. Zeitschr.» 1930, σ. 240).—*Θεμιστοκλ. Π. Βολίδου*. «Ὁ βίος καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ δρᾶσις τοῦ Καρόλου Krumbacher» («Παναθήναια Ι/1909—1910, σ 160 - 165).— *Κ. Παλαμᾶ*, «Κρούμπαχερ» («Νουμᾶς» 1909, σ. 369 κ.έ., βλ καὶ βιοβιβλιογραφίας ἔργων του καὶ περὶ αὐτοῦ γραφέντων ἐν «Byzantinische - Zeitschrift» 1908 καὶ 1909).—*[Ἀνωνύμου]*, Οἱ ξένοι φίλοι τοῦ δημοτικισμοῦ καὶ ὁ ἐκπαιδευτικὸς ὅμιλος» («Δελτίο Ἐκπαιδ. Ὁμίλου» Β'/1912, σ 156–166).—*Κ. Ν. Κ(ωνσταντινίδου)*, «Γουλιέλμος Δαμιάνη» («Νέα Ζωὴ» Ἀλεξανδρείας, Α'/1904, σ. 41).—*Ν. Σαντοριναίου*, «Giuseppo Barone» («Χαραυγὴ» Μυτιλήνης, Α/1911, σ. 16.—*Π. Νιρβάνα*, «Philéas Lehesgue» («Παναθήναια», τ. ΙΓ'/1906—1907, σ. 192).—*Στ Χαρμίδης*, «Ὁ Γάλλος νεοελληνιστὴς Περνὸ» («Ἐλεύθερον Βῆμα», 27 Μαρτίου 1928, σ. 3).

Γ. Μ. Β.

Περὶ τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν πρβλ. ὡσαύτως: *Ψυχάρης Ἰ.*, «Les études de grec moderne en France au XIXe siècle» (Paris 1901).—*De Simone - Brouwer F.*, «Per gli studi in Italia» (Roma 1909, ἐκ τῶν «Rendiconti della academia dei lincei», XVII/1908, μετὰ πλουσίας βιβλιογραφίας).—*Χατζιδάκις Γ. Ν.*, «Αἱ κρητικαὶ μελέται» (Ἀθῆναι 1921).—*Ἀνδρεάδης Ἀ.*, «Les études grecques en Romanie» (Ἀθῆναι 1931).

Περιοδικὸς τύπος: «Ἑλληνομνήμων ἢ Σύμμικτα ἑλληνικὰ» (*Χ. Ν. Φιλαδελφέως*, Ἀθῆναι 1843 κ. έ.).—«Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος» (Κωνσταντινούπολις 1863 κ. έ.).—«Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France» (Paris 1867 κ. έ.).—«Παρνασσὸς» (ὁμωνύμου συλλόγου, Ἀθῆναι 1877—1895).- «Revue des études grecques» (τῆς «Association pour l'encouragement des études grecques en France», Paris 1888 κ. έ.).—«Ἀθηνᾶ» (τῆς ἐν Ἀθήναις ἐπιστημονικῆς ἑταιρείας. 1889 κ. έ.) —«The journal of hellenic studies» (τῆς «Society for the promotion of hellenic studies», London 1880 κ. έ.) —«Ὁ νέος Ἑλληνομνήμων» (*Σ. Λάμπρου* 1904 κ. έ., συνεχισθεὶς ὑπὸ Κ. Δυοβουνιώτου μέχρι 1927. Εὑρετήριον τῆς ὅλης σειρᾶ ὑπὸ Χαριτάκη 1933). —«Λαογραφία» (ἑλληνικῆς λαογραφικῆς ἑταιρείας. Ἀθῆναι 1909 κ. έ.).—«Χιακὰ χρονικὰ» (*Κ. Ἀμάντου*, Ἀθῆναι 1911 κ. έ.).—«Χριστιανικὴ Κρήτη» (τῆς ἐν Κρήτῃ ἐκκλησίας, Ἡράκλειον 1912—1914, τ. 2).—«Κυπριακὰ χρονικά. Chronicae Cypriae» (Λάρναξ 1923 κ. έ.).—«Ἠπειρωτικὰ χρονικὰ» (*Σ. Βλάχου* μητροπολ. Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 1926 κ. έ.).—«Θρακικὰ» (τοῦ ἐν Ἀθήναις Θρακικοῦ κέντρου, 1928 κ. έ.). —«Ἑλληνικὰ» (*Κ. Ἀμάντου καὶ Σ. Κουγέα*, Ἀθῆναι 1928 κ. έ.).—«Ἀρχεῖον Πόντου» (ἐπιτροπῆς ποντιακῶν μελετῶν, Ἀθῆναι 1928 κ. έ.).—«Πέργαμος» (Μυτιλήνη 1918, τ. 1).—«Κρητικαὶ μελέται» (Ῥέθυμνον—Ἀθῆναι 1933).

Π. Ν. Π.

ΦΥΣΙΚΗ. *A. Haller*, «Geschichte der Physik» (τ.2, Stuttgart 1882, I, σ. 1—157).— *F. Rosenberger*, «Die Geshichte der Physik, I Geschichte der Physik im Altertum und in Mittelalter» (Brunswick 1882).—*G. Geoffroy*, ἐν «Mémoires de la Société d'anthropologie» (2e serie, τόμ. II, 1882).—*C. G. Roggendorff*, «Histoire de la Physique» (Paris 1883, σ. 1-29).—*N. P. Bénaky*, «Du sens chromatique dans l' antiquité» (Paris 1897).—*Schultz W.* «Das Farbenempfindungssystem der Hellene» (Leipsig 1904) —*E. Jouguet*, «Lectures de mécanique I, La naissance de la mécanique» (Paris 1908).—*Gerland*, «Geschichte der Physik» München 1913).—*Hoppe E.*, «Geschichte der Physik» (Brunswicn 1926, pass μεταφρ. Paris 1928).—*Στεφανίδης Μ.*, «Ἡ ἱστορία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν» (ἐν τῷ «Ἡμερολ. τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1931).—*Enriques F. καὶ De Santillana G.*, «Storia del pensiero scientifica» (Bologna 1924).

Διὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους βλ. *Αἰγινήτης Β.*, «Ἡ ἐξέλιξις τῆς Φυσικῆς ἐν Ἑλλάδι. Πρόσωπα καὶ πράγματα», (Ἀθῆναι 1911).—*Στεφανίδης Μ. Κ.*, «Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως» (Ἀθῆναι 1926).—Ἔτι δὲ τὸ «Δελτίον τῆς ἐν Ἑλλάδι ἑταιρείας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (Ἀθῆναι 1920 κ. έ.).

ΦΥΤΟΛΟΓΙΑ. Διὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους βλ.: *Meyer E. H. F.*, «Geschichte der Botanik» (Königsberg 1853—1857).—*Sachs J.*, «Histoire de la botanique» (Paris 1892).—*Günther S.*, «Abriss der Geschichte der Mathematik und der Naturwissenschaften im Altertum» (=Müller's, «Handbuch der Altertumswissenschaft» München Bd. V, 1/1894, σ. 297 κ. έ.).—*Bretzl*, «Botanische Forschungen des Alexanderzuges» (Leipzig 1903).—*Capelle W.*, «Zur Geschichte der griechischen Botanik» (1910).—*Harvey—Gibson R J.*, «Outlines of the history of Botany» (London 1919). —*Heiberg J. L.*, «Geschichte der Mathematik und Naturwissenschaften im Altertum» (=I. Müller, Handbuch der Altertumswissenschaft», München Bd. V, 1/1925, σ. 8).—*Singer Ch.*, «The herbal in antiquity» (ἐν «Journal of hellenic studies», τ. XLVII/1927, σ. 1—52. Σπουδαιοτάτη μελέτη, μετὰ πλήρους βιβλιογραφίας).

Διὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, βλ.: *Krumbacher K.*, «Geschichte der byzantinischen Literatur» (München 1891 καὶ 1897,—ἑλλην. μετάφρ. Σωτηριάδου, τ. Β/1900, σ. 454 κ. έ. καὶ 457).

Διὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους βλ.: *Δημάδη Δημ.*, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος καὶ τῆς παρ' ἡμῖν διαδόσεως τῆς συστηματικῆς βοτανικῆς» (Ἀθῆναι 1920).—Ἔτι δὲ καὶ τὴν ἐν τῷ κειμένῳ βιβλιογραφίαν.

Π. Ν. Π.

ΧΗΜΕΙΑ. *M. Berthelot*, «Introduction à l' étude de la chimie des anciens et du moyen âge» (1889).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «La chimie au moyen âge. I. Essai sur la transmission de la science antique au moyen âge» (Paris 1893).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Les origines de l' alchimie» (Paris 1885, ἑλλ. μετ. Μ. Στεφανίδου, Ἀθῆναι)—*M. Berthelot - Ch. E. Ruelle*, «Collection des anciens alchimistes grecs» (τόμ. 2, Paris 1887—1888). — *F. Hoefer*, «Histoire de la chimie» (τομ. 2, β' ἔκδ. Paris 1866—1869).—*Lippmann E.*, «Entstehung und Ausbreitung der Alchemie» (Berlin 1919).

Σ. Γ.

ΟΡΟΛΟΓΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ. Τὸ ζήτημα τῆς ἐπιστημονικῆς ὀνοματοθεσίας, ὡς καὶ τῆς ἑρμηνείας τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὅρων, εἶναι παλαιότατον παρ' ἡμῖν. Ἤδη ἀπὸ τῶν κλασσικῶν χρόνων εἶχον ἐμφανισθῆ τοιαῦται δυσχέρειαι, ὡς συνάγεται ἔκ τινων πληροφοριῶν. Οὕτως, ὁ σοφιστὴς Γοργίας ἔγραψε κατὰ τὸν Ε' π. Χ. αἰῶνα «Ὀνομαστικόν» κατὰ τὸν Γαληνόν, ὁ ἐρασιστράτειος ἰατρὸς Ἀπολλώνιος ὁ Μεμφίτης (Γ'. αἰὼν π. Χ.) συνέγραψεν «ὅρους ἰατρικούς, ὅπως μὴ τὴν χεῖρα ἐπιφέροντες δεικνύωσιν ἕκαστον τῶν μερῶν ἢ τῶν μορίων, ἀλλ' ἐκ τῆς ὀνομασίας αὐτάρκη ἔχωσι τὴν δήλωσιν αὐτῶν» ὁ Περγαμηνὸς γραμματικὸς Τήλεφος (Γ' αἰὼν π. Χ.) συνέταξεν «Ὀνομαστικόν» ὁ ἰατρὸς Ἀσκληπιάδης (Β' αἰὼν π. Χ.) ἔγραψε «Περὶ στοιχείων καὶ ὅρων» Δημήτριος ὁ Ἀπαμεύς, ἰατρὸς τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος, ἠναγκάσθη ἕνεκα τῶν πολλῶν του ἀνακαλύψεων νὰ σχηματίσῃ πλῆθος ἰατρικῶν ὅρων πρὸς διάκρισιν τῶν ἀσθενειῶν (μανία, φρενῖτις, ληθαργία, σατυρίασις, πριαπισμός) Ἥρων ὁ Ἀλεξανδρεὺς (Α' αἰὼν π. Χ.), ἐκ τῶν ὀνομαστῶν Ἑλλήνων μαθηματικῶν, συνέγραψεν «Ὅροι τῶν γεωμετρίας ὀνομάτων» ὁ Ἐρωτιανὸς συνέταξε «Τῶν παρ' Ἱπποκράτει λέξεων συναγωγή» Ῥοῦφος ὁ Ἐφέσιος ἔγραψε «Περὶ ὀνομασίας τῶν τοῦ ἀνθρώπου μορίων» Σωρανὸς ὁ Ἐφέσιος ἔγραψε γραμματικὸν βιβλίον περὶ τῆς ἐτυμολογίας τῶν ὀνομάτων τῶν μερῶν τοῦ σώματος ὁ Γαληνὸς (Β' αἰὼν μ. Χ.) συνέγραψε «Τῶν τοῦ Ἱπποκράτους λέξεων ἐξήγησις», «Ὑπὲρ ὀνομάτων ὀρθότητος» εἰς γ' βιβλία, «Συναγωγὴ τῶν παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς συγγραφεῦσιν ὀνομάτων», ἰδίως πρὸς χρῆσιν τῶν ἰατρῶν, ἵνα μὴ παρερμηνεύωσι τὰς σημασίας τῶν λέξεων ὁ ἰατρὸς Λύκιος ὁ Μακεδὼν (Β' αἰὼν) ἔγραψε «Τῶν Ἱπποκράτους γλωσσῶν ἐξήγησις» ἔχομεν συνάμα τὸ «Ὀνομαστικὸν» τοῦ Πολυδεύκους (Β' αἰὼν) καὶ πλῆθος ἄλλο σχετικῶν πληροφοριῶν ἐκ τῶν ἔργων διαφόρων συγγραφέων, γραμματικῶν, λεξικογράφων, σχολιαστῶν.

Ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι τὴν ἔλλειψιν ἐπιστημονικῶν ὅρων καταλλήλων καὶ τὰς δυσχερείας, εἰς ἃς προσκρούει ἡ ἐπιστημονικὴ ὀνοματοθεσία καὶ ἡ ἀκριβὴς ἀπόδοσις τῶν ἐν ἄλλαις γλώσσαις ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὅρων, ᾐσθάνθησαν οἱ ἐπιστήμονες ἤδη πρὸ τῶν χρόνων τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ τὴν ἐπελθοῦσαν διεύρυνσιν τῶν ἐπιστημονικῶν μελετῶν αἱ περὶ τοὺς ἐπιστημονικοὺς ὅρους δυσχέρειαι δὲν ἠρθησαν. Οὕτως ὁ διαπρεπὴς βοτανικὸς Θεόδωρος Ὀρφανίδης ἐν παραρτήματι τοῦ πρυτανικοῦ του λόγου (Ἀθήνησι 1868, σ. 64) ἐτόνιζεν ὅτι «ἐὰν εἶναι ἔργον φύσει δυσχερὲς ἡ διάπλασις ὅρων καὶ ὀνομάτων οἱασδήποτε ἐπιστήμης, εἰς οἱανδήποτε γλῶσσαν, δυσχερέστατον καθίσταται τοῦτο δι' ἐπιστήμην νεωτέραν, καὶ δι' Ἕλληνα ὅστις ἐπιχειρεῖ τοῦτο πρῶτος. Δι' αὐτὸν δὲ ἡ δυσκολία ἔχει συνάμα καί τι ἀκροσφαλές, καθόσον ἡ ἀποτυχία του μεγάλως δύναται νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν μέλλουσαν πορείαν τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς, τοῦ κακοῦ καὶ κακοζήλου εὐκόλως καθιερουμένου διὰ τοῦ χρόνου καὶ τῆς χρήσεως· ὀλίγοι δὲ εἶναι δυστυχῶς παρ' ἡμῖν καὶ οἱ ἁρμόδιοι νὰ βοηθήσωσι διὰ συμβουλῶν καὶ διορθώσεων, διότι πρὸς τοῦτο δὲν ἀρκεῖ νὰ γνωρίζῃ τις γράμματα, ἀλλὰ μᾶλλον πράγματα. Ἡ ἀναντίρρητος αὕτη ἀλήθεια ἀποδειλιᾷ πολλοὺς τῶν Ἑλλήνων, τῶν περὶ ἐπιστήμην τινὰ εὐδοκίμως ἀσχολουμένων, ν' ἀποδυθῶσιν εἰς τὸ στάδιον τῆς συγγραφῆς· ἀπελπίζει δὲ κυρίως τὸν βοτανικόν, τὸν ἐπιχειροῦντα ἐξ ἀνάγκης νὰ νομοθετήσῃ κἄπως τὰ τῆς ἐπιστήμης του». Ἐν πραγματείᾳ δὲ περὶ χημικῆς ὀνοματολογίας (ἐν Ἀθήναις 1888) ὁ Ο. Α. Ῥουσόπουλος ἔγραφεν ὅτι οἱ φοιτηταὶ «μεγάλας δυσκολίας εὑρίσκουσιν ἐν ταῖς χημικαῖς αὐτῶν μελέταις, ἕνεκα τῆς περὶ τὴν ὀνοματολογίαν ἐπικρατούσης βαβυλωνίας». Τέλος ἐν τῇ ἐτησίᾳ ἐκθέσει τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (ἔτος 1933), λόγου γενομένου περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ὅρων, ἀναγράφονται τὰ ἑξῆς: «Ἕκαστος λόγιος, ἀποβλέπων εἰς τὰς ἀνάγκας, τὰς ὁποίας ὑπηγόρευε τὸ ἔργον τοῦ κλάδου του, οὔτε πάντας τοὺς ὅρους τῆς ἐπιστήμης του ἐφρόντιζε νὰ διαπλάσσῃ, οὔτε διὰ πάντας τοὺς ὅρους εὕρισκε πάντοτε τὸν κατάλληλον ἑλληνικόν· πολλάκις δέ, ἀγνοῶν ἢ καὶ ἀδιαφορῶν πρὸς τὰς ὁρολογικὰς ἐργασίας τῶν συναδέλφων του, εἰσῆγε νέους ὅρους ἐκεῖ, ἔνθα ὑπῆρχον ἤδη παλαιοί. Ἐντεῦθεν ἐδημιουργήθη καὶ ἐπικρατεῖ ἀναρχικὴ κατάστασις ἢ μᾶλλον χαώδης ἀκαταστασία ἐν τοῖς ἐπιστημονικοῖς κύκλοις καὶ ταῖς τεχνικαῖς ὑπηρεσίαις, καὶ ἡ ἀκαταστασία αὕτη, πρόξενος πολλάκις συγχύσεως, δύναται νὰ φθάσῃ ἐνίοτε εἰς καταστροφήν, προκειμένου περὶ ἰατρικῶν, φαρμακευτικῶν, στρατιωτικῶν, ναυτικῶν, ἀεροπορικῶν καὶ ἐν γένει τεχνικῶν ὅρων. Καὶ εἶναι τοῦτο φυσικόν, ἀφοῦ ὁ αὐτὸς ξένος ὅρος ἀποδίδεται πολλάκις διὰ τριῶν ἢ καὶ περισσοτέρων διαφόρων ἑλληνικῶν λέξεων· ὁ δὲ ἑλληνικὸς ἐνίοτε ἀνταποκρίνεται εἰς δύο ἢ καὶ περισσοτέρας διαφόρους ἐννοίας καὶ ἄλλοτε παρέχει ἐσφαλμένην ἰδέαν περὶ τῶν πραγμάτων, καθ' ὃ μὴ ἀκριβής. Ἀφ' ἑτέρου, διὰ μέγα πλῆθος ξενικῶν ὅρων, ἰδίως ἐν τοῖς νεωτέροις κλάδοις, ὡς ἡ ἀεροπορία καὶ πολλαὶ ἄλλαι πρακτικαὶ τῆς ἐπιστήμης ἐφαρμογαί, ματαίως θὰ ζητήσῃ τις τοὺς ἀντιστοίχους ἑλληνικούς. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόδοσις, γενομένη πολλάκις ὑπὸ ἀνθρώπων ἐστερημένων τῆς ἀπαιτουμένης γλωσσικῆς μορφώσεως, δὲν ὑπῆρξε πάντοτε ἐπιτυχής· ἐπλάσθησαν, δυστυχῶς, πολλοὶ κακοὶ νέοι ὅροι, ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν γνήσιοι καὶ ἐπιτυχεῖς ἀρχαῖοι, ἐδημιουργήθησαν δὲ ἄλλοι χωρὶς τὴν προσήκουσαν ἀκρίβειαν καὶ τὸν σεβασμὸν τοῦ συγχρόνου γλωσσικοῦ αἰσθήματος τῶν κανόνων τῆς γλώσσης ἡμῶν».

Φιλοσοφία. Συστηματικῶς περὶ τοὺς φιλοσοφικοὺς ὅρους ἠσχολήθη ὁ Θεόφιλος Βορέας ἐν ταῖς πραγματείαις: «Μελετήματα φιλοσοφικὰ» («Ἀθηνᾶ» Κ', 603—630), «Μελετήματα φιλοσοφικά, β'» (ἐν Ἀθήναις 1909), «Μελετήματα φιλοσοφικά, γ'» («Ἀθηνᾶ», ἐν Ἀθήναις 1910). «Φιλοσοφικαὶ ἐπιστάσεις α', β'» (Ἐπιστημον. Ἐπετ. Παν. Ἀθηνῶν 1916—1917), «Φιλοσοφικαὶ ἐπιστάσεις» (Ε.Ε. 1920—1921), «Ἐπιστημονικοὶ ὅροι. Emanation—ἀπορροή» (Ε.Ε. 1914),

Digitized by Google

«Ἀκαδημαϊκά» (Ἑβδομηκονταπενταετηρὶς τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς ἐν Ἀθήναις 1920), «Φιλοσοφικὴ σχολὴ τοῦ Ἀθήνησι πανεπιστημίου. Ἔκθεσις τῆς ἐπιτροπείας καὶ πρακτικὰ τῆς σχολῆς περὶ τῆς πληρώσεως τῆς κενῆς τακτικῆς ἕδρας τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας» (1923). «Φιλοσοφικὴ ὁρολογία. Einfühlung» (ἐν τῷ «Ἀφιερώματι εἰς Γ. Ν Χατζιδάκιν»), «Οἱ ἐπιστημονικοὶ ὅροι ἐν τῇ ἑλληνικῇ» («Ἐπιστημολόγος» Α΄ 65 ἑπ.). Εἰς πάσας τὰς πραγματείας ταύτας στηρίζεται ἐπὶ τῶν ἑξῆς δύο ἀρχῶν: α΄) Ὅτι τοὺς ἐπιστημονικοὺς ὅρους ὀφείλομεν νὰ λαμβάνωμεν ἐκ τοῦ ἀνεξαντλήτου θησαυροῦ τῆς ἀρχαίας γλώσσης, ἐφ' ὅσον ὑπάρχουσι τοιοῦτοι, πρὸς κατονομασίαν νέων πραγμάτων καὶ σχέσεων, καὶ δὲν προσκρούουσιν εἰς τὸ σημερινὸν γλωσσικὸν συναίσθημα· ὅπου δὲ δὲν ὑπάρχουσιν ἀρχαῖοι ὅροι κατάλληλοι, πρέπει νὰ δημιουργῶνται νέοι συμφώνως πρὸς τοὺς κανόνας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. β΄) Ὅτι ἀντὶ τῶν ὅρων τῶν ξενικῶν καὶ τῶν πλημμελῶς ἐχόντων, ἀνάγκη νὰ ἀντικατασταθῶσιν ἄλλοι ἀκραιφνῶς ἑλληνικοί, ἐφ' ὅσον εἶναι τοῦτο δυνατόν. Σχετικὴ πρὸς τοὺς φιλοσοφικοὺς ὅρους ἡ τοῦ Κ. Λογοθέτου «Ἐπίκρισις τῆς μεταφράσεως τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος τοῦ W. Wundt» (1921). Ὡσαύτως ὁ πρόλογος (σ. 5—14) τοῦ Χ. Ἀνδρούτσου ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ συνταχθέντι «Λεξικῷ Φιλοσοφίας» (πρβλ. καὶ τὴν «Ἠθικὴν» τοῦ αὐτοῦ, σ. 5 ἑπ.).

Νομική. Ἡ πρώτη ἀξία λόγου ἐπιστημονικὴ ἐργασία περὶ τοὺς νομικοὺς ὅρους εὑρίσκεται ἀποτεθησαυρισμένη ἐν τῷ «Νομοτεχνικῷ λεξικῷ» τῶν Ἰωάννου Οἰκονομίδου καὶ Α. Βλαντῆ, ἐκδοθέντι τῷ 1840 (περὶ τῆς ἀξίας τοῦ λεξικοῦ βλ. *Μ. Λιβαδᾶν* ἐν «Ἐπιστημονικῇ ἐπετηρίδι τῆς Νομικῆς Σχολῆς», τόμ. Β΄). Κατόπιν ὁ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν καθηγητὴς τῆς δικονομίας Βασίλειος Οἰκονομίδης ἐμόρφωσεν ἐπιτυχεῖς νομικοὺς ὅρους (βλ. *Ν. Δημητρακόπουλον* ἐν «Ἀρκαδικῇ ἐπετηρίδι» τεῦχ. α΄, σ. 117). Συστηματικῶς ὅμως καὶ μετὰ ἀκριβεστάτης γνώσεως τῶν πραγμάτων εἰργάσθη ὁ διάδοχος τοῦ Οἰκονομίδου Μιχαὴλ Λιβαδᾶς, ὅστις ἐν τῇ ἐκτενεστάτῃ πραγματείᾳ του «Παρατηρήσεις εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς νομικὴν γλῶσσαν» ἐξήτασε πλῆθος νομικῶν ὅρων. Ἡ ὅλη μελέτη, ἀποτελουμένη ἐκ τοῦ προλόγου καὶ ἐκ κεφαλαίων ἑξήκοντα ὀκτὼ (ΞΗ΄), ἐδημοσιεύθη ἐν Ε.Ε. τ. ιε΄—ιζ΄ (1921), σ. 3—31, ιη΄ (1923) 51—99 καὶ ἐν τῇ Ἐπιστημονικῇ ἐπετηρίδι τῆς νομικῆς σχολῆς, τόμ. Α΄ (1924) καὶ Β΄ (1925). Ἐν αὐτῇ ὁ Λιβαδᾶς ὑποστηρίζει ὅτι «τῶν ἐν τῇ συνηθείᾳ φερομένων νομικῶν ὅρων ὀλίγοι μὲν ὑγιῶς καὶ ἀμέμπτως ἔχουσι, τῶν δὲ λοιπῶν ἄλλοι μὲν εἶναι παρὰ τοὺς κανόνας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐσχηματισμένοι, ἄλλοι δὲ ἥκιστα ἐμφαντικοὶ τοῦ σημαινομένου πράγματος, ἄλλοι δὲ κακόζηλοι καὶ ἔκφυλοι, ἐκ τῶν ἰσοδυνάμων τῆς γαλλικῆς καὶ τῆς γερμανικῆς γλώσσης ἀμαθῶς καὶ ἀλογίστως μεθηρμηνευμένοι. Τοιοῦτοι εἶναι οἱ ὅροι ἀποδοκίμασις, δικόγραφον, ἀντικλητήριον, μεταγραφή, χαριστικὴ καὶ ἀμφισβητουμένη δικαιοδοσία, ἀμφισβητούμενον διοικητικόν, ἐγχειρόγραφος ἢ χειρογραφικὸς δανειστής, ἐγχειρόγραφον ἢ χειρογραφικὸν χρέος, συμβαλλόμενα ἢ ἐνδιαφερόμενα μέρη, ἐκκαθαρισμένη ἔνστασις, ἐπανάληψις τῆς διαδικασίας, ἐπανάληψις τῆς ἀνακρίσεως καὶ πλεῖστοι ἄλλοι τούτοις ὅμοιοι. Πλὴν δὲ τῶν ὅρων τούτων τῇ καθ' ἡμᾶς νομικῇ γλώσσῃ εἰσεκώμασαν καὶ πάμπολλαι νομικαὶ φράσεις ἀδόκιμοι καὶ ἀνελλήνιστοι, σόλοικοι καὶ διάστροφοι, ὀθνεῖαι καὶ ἔκφυλοι, ὡς διαιωνίζω τὴν δίκην καὶ διαιωνίζεται ἡ δίκη, διαχειρίζομαι τὴν περιουσίαν, παραιτοῦμαι τῆς ἀγωγῆς (τῆς ἐνστάσεως, τοῦ δικαιώματος, τῆς κληρονομίας), ὀνομάζω εἰσηγητὴν ἢ πραγματογνώμονας, ἐγγυῶμαι διά τινα ἢ διά τι, ἡ ἀκυρότης καλύπτεται, τὸ δικαστήριον κηρύττει εἰς κατάστασιν πτωχεύσεως ἢ εἰς κατάστασιν ἀπαγορεύσεως, τὸ δικαστήριον κηρύττει τὴν σύμβασιν ἢ τὸν γάμον ἄκυρον, τὸ δικαστήριον κηρύττει τινὰ ἔνοχον ἢ ἀθῷον καὶ ἄλλαι παραπλήσιαι, αἵτινες, ὡς καὶ οἱ προμνησθέντες ὅροι, προῆλθον ἐκ τούτου, ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν μεταφραστῶν τῶν κατ' ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τῆς βαυαρικῆς ἀντιβασιλείας γερμανιστὶ συγγραφέντων, ὕστερον δ' ἐκ τῆς γαλλικῆς νομοθεσίας ἁδρῶς μεταγγισθέντων νόμων, ἦσαν περὶ μὲν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἥκιστα ἔμπειροι, τοῦ δὲ ἀττικοῦ δικαίου παντελῶς ἰδιῶται, ἐφ' ᾧ καί, κατὰ ῥῆμα μεθερμηνεύσαντες τὰ πρωτότυπα γερμανικὰ καὶ γαλλικὰ κείμενα, ἔλαθον εἰσαγαγόντες εἰς τὴν νομικὴν γλῶσσαν ἅμα μὲν φράσεις καὶ ὅρους ἀνελληνίστους καὶ ἀδοκίμους, ἅμα δὲ φράσεις καὶ ὅρους γερμανικοὺς καὶ γαλλικοὺς δι' ἑλληνικῶν λέξεων μεθηρμηνευμένους».

Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν ἀνωτέρω ἐκτιθεμένων ἀντιλήψεων προβαίνει ὁ Λιβαδᾶς εἰς ἀποκατάστασιν νομικῶν ὅρων καὶ φράσεων ὁδηγοὺς ἔχων τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς τοὺς περὶ πολιτείας γράψαντας, τοὺς ῥήτορας, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τοὺς λεξικογράφους.

Εἰδικώτερον ἠσχολήθησαν περὶ τοὺς ἐν τῷ ποινικῷ δικαίῳ ὅρους ὁ Τιμολέων Ἠλιόπουλος καὶ ὁ Χ. Τζωρτζόπουλος, ἐξ ὧν ὁ δεύτερος ἐν ἰδιαιτέρᾳ πραγματείᾳ («Νομικοὶ ὅροι ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ ποινικοῦ οὐσιαστικοῦ δικαίου», ἐν Ἀθήναις 1927) ἐπικρίνει τὴν νομολογίαν τοῦ Ἀρείου Πάγου, ὡς δημιουργοῦσαν σύγχυσιν ἐν τῇ χρήσει τῆς ἐννοίας λέξεων νομικῶν, καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα (σ. 23) ὅτι «δεόμεθα νομικῶν ὅρων σαφῶν, ἀκριβῶν καὶ μονοσημάντων, ὧν ἡ παρουσία ἤθελεν εἰσθαι καὶ ἡ ἀπόδειξις ὅτι αἱ νομ καὶ ἔννοιαι, ἃς ἀντιπροσωπεύουν, ἐξηρευνήθησαν πλήρως». Ὑπὸ νομικὴν ἔποψιν ἠρεύνησε τὴν ἔννοιαν τῶν ὅρων λαὸς καὶ ἔθνος ὁ Γ. Ι. Ἀγγελόπουλος («Περὶ τῆς ἐννοίας λαοῦ καὶ ἔθνους ἐν τῇ ἑλληνικῇ νομοθεσίᾳ καὶ ἱστορίᾳ», ἐν Ἀθήναις 1899). Τέλος, ὁ Δημήτριος Παππούλιας καθώρισε τὴν ἔννοιαν ὅρων σχετικῶν πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου («Τὸ ἑλληνικὸν ἀστικὸν δίκαιον ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει», ἐν Ἀθήναις 1912).

Ἱστορία. Εἰδικὰς πραγματείας περὶ τῆς ἐννοίας ἱστορικῶν τινων ὅρων ἐδημοσίευσεν ὁ Διονύσιος Θερειανὸς («Ὁ Ἑλληνισμὸς κατὰ λεκτικὴν καὶ πραγματικὴν ἔννοιαν», ἐν ταῖς «Φιλολογικαῖς ὑποτυπώσεσι», Τεργέστη 1885) μετὰ μεγίστης ἐμβριθείας καὶ πληρεστάτης τῶν πραγμάτων γνώσεως, ὁ Παῦλος Καρολίδης μετὰ τῆς ἰδιαζούσης αὐτῷ πολυμαθείας καὶ ὁ Βασίλειος Μυστακίδης («Αἱ λέξεις Ἕλλην, Γραικός, Βυζαντινός, Ρωμαῖος κλπ.», ἐν Τυβίγγῃ 1920, β΄ ἐκδ.). Ὁ Νικόλαος Πολίτης ἐπραγματεύθη ἐπίσης περὶ τῶν ὅρων Ἕλλην καὶ Ρωμιὸς («Λαογραφικὰ σύμμεικτα», τόμ. Α΄, 122—133).

Γλωσσική. Ἐκ τῶν ἐπιστημῶν, ἐν ταῖς ὁποίαις δὲν ἀντιμετωπίζεται ἐν τῇ ἑλληνικῇ πρόβλημα διαπλάσεως νέων ὅρων καὶ γενικῶς ὀνοματοθεσίας καταλέγεται πρωτίστως ἡ γλωσσολογία. Ἡ γραμματική, ἀριθμοῦσα βίον χιλιετηρίδων, ἀπέκτησεν ἤδη πλήρη ὁρολογίαν, ἥτις παρ' ἡμῖν συνεπληρώθη, ἐτελειοποιήθη καὶ ἐπεβλήθη κυρίως διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι. Ἡ γλωσσικὴ ἐπιστήμη, γενικώτερον, χάρις εἰς τὸν αὐτὸν Ἕλληνα σοφόν, ἐλαχίστας δυσχερείας ἔχει νὰ ὑπερπηδήσῃ· εἰς μόλις 15 ἀνέρχονται οἱ ξενικοὶ ὅροι, οἵτινες δὲν εὗρον ἀκόμη τὸν ἀντίστοιχόν των ἐν τῇ ἑλληνικῇ. Οἱ γραμματικοὶ ὅροι εἶναι δημιούργημα κατ' ἐξοχὴν ἑλληνικόν. Πρῶτος ὁ Πλάτων διέκρινε τὰ ὀνόματα ἀπὸ τῶν ῥημάτων, μετ' αὐτὸν δὲ ὁ Ἀριστοτέλης διέκρινε καὶ τοὺς συνδέσμους καὶ τὰ ἄρθρα, εἰς τὰ ὁποῖα περιλαμβάνει καὶ τὴν δεικτικὴν ἀντωνυμίαν. Σπουδαία πρόοδος ἐσημειώθη κατόπιν διὰ τῶν στωϊκῶν καὶ τῶν γραμματικῶν καὶ κριτικῶν τῆς Ἀλεξανδρείας. Οἱ γραμματικοὶ δὲ ὅροι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, παραληφθέντες ὑπὸ τῶν Λατίνων, μετεβιβάσθησαν καὶ εἰς τοὺς νεωτέρους εὐρωπαϊκοὺς λαούς. Τῆς γραμματικῆς ὅμως ἐπιστήμης ἡ καλλιέργεια οὐδέποτε ἐστάματησε, οὕτω δὲ πολλοὶ τῶν γραμματικῶν ὅρων σὺν τῷ χρόνῳ ἀποβαλόντες τὴν ἀρχικήν των σημασίαν ἀπέκτησαν νέαν, καὶ σήμερον δηλοῦνται δι' αὐτῶν πράγματα ὅλως διάφορα τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις σημαινομένων. Ἐπὶ πλέον, κατὰ καιροὺς ἐπλάσθησαν ὑπό τινων (Μαυροφρύδης, Σκιᾶς) καὶ νέοι ὅροι, οἵτινες ἐχρησιμοποιήθησαν ἐν γραμματικαῖς, συντακτικοῖς, γλωσσικαῖς πραγματείαις κλπ. Ἐξ ἄλλου, ἔχομεν καὶ τοὺς συγγράψαντας ἐν τῇ δημώδει γλώσσῃ (Ψυχάρης, Ροντάκης, Φιλήντας, Πάλλης, Βλαστός, Τριανταφυλλίδης), οἵτινες ἔπλασαν πλῆθος ὅρων, τοὺς ὁποίους εἶναι ὑπόχρεως νὰ περιλάβῃ ἐν τῇ ἱστορικῇ του ἐρεύνῃ ὁ μέλλων νὰ ἀσχοληθῇ περὶ τοὺς γλωσσικοὺς ὅρους. Ἐκ τῶν ἀλλοδαπῶν δὲ ὁ Krumbacher ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «Τὸ πρόβλημα τῆς γραφομένης ἑλληνικῆς» (ἑλλ. μετάφρ. ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ) ἐπραγματεύθη περὶ πολλῶν γλωσσικῶν ὅρων.

Φιλολογία. Περὶ τοὺς φιλολογικοὺς ὅρους ἠσχολήθησαν ὁ Κ. Ἀσώπιος ἰδίως ἐν τῷ προλόγῳ τῆς «Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων» (ἐν Ἀθήναις 1850), ὁ Δ. Μαυροφρύδης, ὁ Ἀρ. Κυπριανὸς ἐν τῷ προλόγῳ τῆς μεταφράσεως τῆς «Ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας» τοῦ Μυλλέρου, ὁ Ἰ. Πανταζίδης, ὅστις ἔπλασε τὸν ὅρον λογοτεχνία, καὶ ἄλλοι. Τὸ πρόβλημα ὅμως τῶν φιλολογικῶν ὅρων παραμένει εἰσέτι ἀνεπίλυτον, πολλῶν ἐξ αὐτῶν χρησιμοποιουμένων ἀδιαφόρως καὶ ἐπὶ τῆς αὐτῆς καὶ ἐπὶ διαφόρων σημασιῶν.

Ἰατρική. Εἰς τὴν διαμόρφωσιν ἰατρικῶν ὅρων συνέβαλον ὁ Κ. Βουσάκης, ὁ Λουκᾶς Παπαϊωάννου («Περὶ τῶν ὀνομασιῶν τῆς σπονδυλικῆς στήλης» ἐν «Ἀθηνᾷ» Α΄ 629, «Περὶ ἀνατομικῶν ὅρων» αὐτ. Β΄ 3—42), ὁ Ἀντ. Καλλιβωκᾶς, ὁ Ρήγας Νικολαΐδης, ὁ Ἰ. Φουστάνος («Βιβλιοκρισία ἐπὶ τοῦ νέου ἐν ἀγγλικῇ γλώσσῃ ἰατρικοῦ λεξικοῦ», Σῦρος 1912, «Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν ἐν χρήσει ἰατρικῶν ὀνομασιῶν», Ἀθῆναι 1915), ὁ Πέτρος Ροντόπουλος καὶ ἄλλοι. Ἐν τῇ Ἰατρικῇ Ἑταιρείᾳ Ἀθηνῶν, κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 14 Ἀπριλίου 1907, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ καθηγητοῦ Μ. Γερουλάνου, προὐτάθη ὑπὸ τοῦ Α. Καλλιβωκᾶ, ὅπως διορισθῇ ἐπιτροπεία συγκειμένη ἐξ ἰατρῶν καὶ ἑνὸς καθηγητοῦ τῆς φιλολογίας, ὅπως βοηθήσῃ εἰς τὸ ἔργον τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς ἰατρικῆς ὀνοματολογίας. Ἡ πρότασις ἐγένετο παραδεκτὴ καὶ ἡ ἐπιτροπεία διωρίσθη, ἀποτελουμένη ἐκ τῶν: Γ. Μαγγίνα (προέδρου), A. Rose ἐκ Νέας Ὑόρκης, Α. Γαβριηλίδου ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἄλλων 31 μελῶν. Ἐν τῇ συζητήσει τῆς προτάσεως ἐγένοντο αἱ ἑξῆς παρατηρήσεις: Ἐπ' ἐσχάτων οἱ ἐξ Ἑσπερίας ἰατροὶ εἰσήγαγον εἰς τὴν ἰατρικὴν ἐπιστήμην νέους ὅρους, ὅπως κατονομάσωσι νέας ἐννοίας, τὰς ὁποίας συνεπήγαγον νέαι ἀνακαλύψεις καὶ ἐφευρέσεις. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ὅρων τούτων παρελήφθη ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, ἀλλ' οἱ πλεῖστοι τούτων εἶναι πλημμελῶς ἐσχηματισμένοι καὶ κακῶς καθωρισμένοι. Ἡ Ἰατρικὴ Ἑταιρεία Ἀθηνῶν ἐπιθυμεῖ διὰ ταῦτα νὰ ὑποβοηθήσῃ, καθ' ὅσον δύναται, τὴν ἀποκατάστασιν κλασσικῆς ἑλληνικῆς ἰατρικῆς ὀνοματολογίας, ἥτις θὰ ἐχρησίμευεν ὡς ὁδηγὸς εἰς τοὺς ἐπιστήμονας ἐκείνους, οἵτινες χρησιμοποιοῦσι κυρίως τὴν Ἑλληνικὴν πρὸς ἐπιστημονικοὺς ὁρισμούς. Πρὸς κατόρθωσιν τούτου προτείνεται ὅπως συλλεχθῶσι πάντες οἱ εἰσαχθέντες εἰς τὴν ἰατρικὴν συγγραφικὴν πλημμελεῖς ὅροι καὶ ἀντικατασταθῶσι δι' ἑτέρων κλασσικῶν ἑλληνικῶν (βλ. τὸ φυλλάδιον: ὑπόμνημα περὶ ἰατρικῆς ὀνοματολογίας, ὑποβληθὲν ὑπὸ τοῦ δόκτορος A. Rose πρὸς τοὺς πρυτάνεις τῶν γερμανικῶν πανεπιστημίων τοὺς συνελθόντας ἐν Μαρβούργῳ τὴν 31ην Ἰουλίου 1907). Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἀσχολεῖται εἰδικῶς ὁ Π. Ροντόπουλος, ὅστις εἰς τὰς γενομένας δύο συνόδους τοῦ Λατινικοῦ Ἰατρικοῦ Τύπου ὑπῆρξεν εἰσηγητὴς τοῦ ζητήματος τῆς ἑνοποιήσεως τῆς ἰατρικῆς ὀνοματολογίας. Αἱ εἰσηγήσεις αὗται ἐδημοσιεύθησαν ἐν τῇ «Ἰατρικῇ Προόδῳ» τῶν ἐτῶν 1927 (φύλλα τῆς 15 Μαΐου καὶ 15 Νοεμβρίου), 1930 (φύλλα τῆς 15 Νοεμβρίου καὶ 15 Δεκεμβρίου) καὶ 1931 (φύλλα τῆς 15 Φεβρουαρίου, 1 καὶ 15 Μαρτίου, 1 Μαΐου, 1 Ἰουλίου, 1 Αὐγούστου, 1 καὶ 15 Σεπτεμβρίου, 1 καὶ 15 Ὀκτωβρίου καὶ 1 καὶ 15 Νοεμβρίου). Ἐπὶ τῆς τελευταίας εἰσηγήσεως ἐν τῷ συνεδρίῳ τῶν Βρυξελλῶν ἐγένετο διεξοδικωτάτη συζήτησις, μετὰ δὲ τὸ τέλος αὐτῆς ἐψηφίσθη παμψηφεὶ ἡ ἑξῆς πρότασις: «Ἡ Ὁμοσπονδία τοῦ Λατινικοῦ Ἰατρικοῦ Τύπου ἐξουσιοδοτεῖ τὸ προεδρεῖον αὐτῆς νὰ μελετήσῃ τὸ ζήτημα τῆς δημοσιεύσεως, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καθηγητοῦ Ροντοπούλου, τῇ συνεργασίᾳ τῆς ἐπὶ τούτῳ καταρτισθείσης ἐπιτροπῆς, λεξικοῦ τῶν ἰατρικῶν ὅρων, τὸ ὁποῖον νὰ περιλαμβάνῃ εἰς ἕκαστον ὅρον τὴν κριτικὴν τοῦ σχηματισμοῦ αὐτῶν καὶ τοὺς συνωνύμους αὐτῷ ὅρους εἰς τὰς διαφόρους λατινικὰς γλώσσας». Περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς διεθνοποιήσεως τῶν ἑλληνικῶν ἰατρικῶν ὅρων ἐδημοσίευσε μελέτην καὶ ὁ ἰατρὸς Ν. Γ. Μακρίδης («Ἰατρικὴ Πρόοδος», 15 Δεκεμβρίου 1933, σ. 387—395). Μελέτας δὲ περὶ τῆς ἰατρικῆς ὀνοματολογίας ὁ Π. Ροντόπουλος («Ἰατρικὴ Πρόοδος» 15 Μαρτίου καὶ 1 Ἀπριλίου 1934).

Χημεία. Ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος ἀνεπτύχθησαν παρ' ἡμῖν ἐν τῇ χημικῇ ὁρολογίᾳ τρεῖς τάσεις, ἃς ἐξεπροσώπουν: 1) οἱ προσπαθοῦντες νὰ ἀποδώσωσι τὰ νέα πράγματα διὰ νέων λέξεων μὲ ἑλληνικὸν ἔνδυμα, 2) οἱ ἀρχαΐζοντες καὶ 3) οἱ παραλαμβάνοντες ξενικὰς λέξεις ὡς εὕρισκον αὐτὰς εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ ἢ μεταγραμματίζοντες ἁπλῶς ξένας λέξεις, τὴν σημασίαν τῶν ὁποίων δὲν ἀντελαμβάνοντο. Τῆς πρώτης τάσεως ἐκπρόσωποι εἶναι ὁ Θεοδόσιος Ἠλιάδης καὶ ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς («Χημικὴ φιλοσοφία ἢ στοιχειώδεις ἀλήθειαι τῆς νεωτέρας χημικῆς... ὑπὸ Θ. Μ. Ἠλιάδου, ἐπιδιορθωθεῖσα καὶ τύποις ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Α. Γαζῆ, ἐν Βιέννῃ ,ΑΩΒ΄). Ὁ Γαζῆς, προλογίζων τὸ βιβλίον τοῦτο, ὅπερ εἶναι μετάφρασις ἐκ γαλλικοῦ ἔργου, γράφει τὰ ἑξῆς: «Καὶ ἂν ἐμεταχειρίσθη εἰς τὴν μετάφρασιν καινουργεῖς λέξεις, δὲν πρέπει νὰ εἶναι μεμπτός. Ἂς μὴ τολμήσουν οἱ δύστηνοι λογοδαίδαλοι καὶ λεξιθῆραι καὶ εἰς τοῦτο νὰ ἀνοίξουν τὴν γραώδη γλῶσσάν των, προφασιζόμενοι τάχα ὅτι αἱ λέξεις δὲν εἶναι ἐκ τῆς Ἀττικῆς Κωλιάδος, ἀλλ' ἂς μάθουν πρῶτον ὅτι κάθε ἐπιστήμη, ὡς ἓν λεξικόν, ἔχει τὰς ἰδίας της τεχνικὰς λέξεις. Ὁ μεταφραστὴς ἐφύλαξεν ἐν πᾶσιν ὅσον ἠδύνατο τὴν ἀναλογίαν». Τῆς δευτέρας τάσεως ἐκπρόσωπος εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας («Συ... μείας ἐπιτομή», ἐν Βιέννῃ 1808, ὅστις δικαιολογεῖ τὴν γνώμην αὐτοῦ διὰ τῶν ἑξῆς: «Τὴν ὀνοματολογίαν, τὴν ὁποίαν ἐσύνταξαν οἱ νεώτεροι χημικοί, ἀνάγκη ἦτο νὰ τὴν φυλάξωμεν καὶ ἡμεῖς, ὡς μεθοδικὴν καὶ πολλὴν ἔχουσαν τὴν εὐκολίαν εἰς τὸ νὰ ἀνακαλῇ καθαρὰς τῶν πραγμάτων τὰς ἰδέας. Χρεία ἦτο μόνον νὰ τὴν μεταφράσωμεν ἁρμοδίως εἰς τὴν γραικικὴν ἡμῶν γλῶσσαν... Ἡμεῖς δὲν πρέπει νὰ διευθυνώμεθα οὔτ' ἀπὸ Γάλλους, οὔτ' ἀπὸ Γερμανούς, οὔτ' ἀπ' ἄλλο ἔθνος, εἰς τὰς μεταφράσεις μας· ἔχομεν τὴν θείαν γλῶσσαν τῶν προπατόρων μας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐμποροῦμεν νὰ λαμβάνωμεν πλουσίως ἢ νὰ πλάττωμεν ἀναλόγως τῆς συνηθείας της ὅ,τι ὄνομα μᾶς χρειάζεται». Τῆς τρίτης τάσεως ἐκπρόσωπος εἶναι ὁ Διονύσιος Πύρρος, ἐκδοὺς τῷ 1818 ἐν Κωνσταντινουπόλει «Φαρμακοποιΐαν γενικήν». Οἱ μετέπειτα γράψαντες βιβλία χημείας ἀκολουθοῦσι μᾶλλον τὴν ὁρολογίαν τοῦ Κούμα, πολλάκις δὲ ὑπερβάλλουσιν αὐτὸν εἰς τὴν ἐξελλήνισιν τῶν χημικῶν ὅρων καὶ ὀνομάτων. Εἶναι δ' οὗτοι κατὰ χρονολογικὴν τάξιν οἱ ἑξῆς: Ὁ Ξαβέριος Λάνδερερ, οὗτινος ἡ ὀνοματολογία δὲν εἶναι ἑνιαία. Ὁ Ἰ. Γ. Ἰωάννου, ὅστις τείνει νὰ ἐξελληνίσῃ τὰ πάντα. Ὁ Γ. Ζαβιτσᾶνος, ὅστις ὡς σύμβολα χρησιμοποιεῖ

Digitized by Google

ἀρχικὰ τῶν ἑλληνικῶν ὀνομάτων τῶν στοιχείων, τὰ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου εἰσαχθέντα. Ὁ Ἀναστάσιος Χρηστομᾶνος, ὅστις ἀκολουθεῖ τὴν πεπατημένην. Ὁ Γεώργιος Κρῖνος, οὗτινος ἡ ὀνοματολογία διαφέρει τῆς ἐν χρήσει. Ἐπιχειρεῖ νὰ δημιουργήσῃ ἑλληνικὴν ὀνοματολογίαν πλησιάζουσαν πρὸς τὴν διεθνῆ τοιαύτην. Ὁ Ἡρακλῆς Μητσόπουλος, ὅστις ἐπεζήτησε τὴν συμφώνως πρὸς τοὺς γραμματικοὺς κανόνας καὶ τὰ πράγματα ἀπόδοσιν τῶν χημικῶν ὅρων. Ὁ Ὄθων Ρουσόπουλος, ὅστις ὡς βάσιν τῆς ὀνοματολογίας θέτει τὰς ἑξῆς ἀρχάς: α') Πρέπει αὕτη νὰ εἶναι ὅσον τὸ δυνατὸν σύμφωνος πρὸς τὰ πράγματα, ἤτοι αἱ λέξεις νὰ ἐκφράζωσι τὴν πραγματικὴν σύνθεσιν τῶν σωμάτων. β') Νὰ μὴ διαφέρῃ λίαν τῆς ξένης ὀνοματολογίας, ἵνα μὴ ἐπέρχηται σύγχυσις καὶ ἵνα εἶναι εὔκολος ἡ κατανόησις τῶν ξένων συγγραμμάτων καὶ ἡ συνεννόησις μετὰ τῶν χημικῶν τοῦ λοιποῦ κόσμου. γ') Νὰ μὴ ἀντίκειται ὅσον τὸ ἐφικτόν, εἰς τοὺς κανόνας τῆς γλώσσης». Ὁ Τηλέμαχος Κομνηνός, ὅστις φρονεῖ ὅτι ἡ ὀνοματολογία πρέπει νὰ προσεγγίζῃ τὴν τῶν ἀλλογλώσσων. Τὰς γνώμας ταύτας καὶ τὸ σύστημα, ὅπερ ἕκαστος ἠκολούθησεν, ἐξέθηκε διὰ μακρῶν καὶ ἔκρινεν ὁ καθηγητὴς Γ. Ματθαιόπουλος («Ἡ ἑλληνικὴ χημικὴ ὀνοματολογία, καὶ εἰδικῶς τῶν ὀργανικῶν ἑνώσεων», ἐν Ἀθήναις 1931)· εἰδικῶς δὲ περὶ τῆς πρώτης ἑλληνικῆς χημικῆς ὀνοματολογίας ἐπραγματεύθη ὁ Μιχαὴλ Κ. Στεφανίδης («Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως», ἐν Ἀθήναις 1926 σ. 54—66). Ὁ Ματθαιόπουλος θέτει τοὺς ἑξῆς «θεμελιώδεις κανόνας ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ ἠδύνατο νὰ διαπλασθῇ ἡ χημικὴ ὀνοματολογία παρ' ἡμῖν»: 1) Νὰ προσομοιάζῃ αὕτη ὅσον τὸ δυνατὸν πρὸς τὴν διεθνῆ. 2) Τὰ ὀνόματα τῶν διαφόρων ἑνώσεων πρέπει νὰ ἔχωσιν ἑλληνικὸν τύπον, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι ὑποχρεωτικῶς κατεσκευασμένα καθ' ὅλους τοὺς κανόνας τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐτυμολογίας. 3) Αἱ διάφοροι τάξεις πρέπει νὰ χαρακτηρίζωνται δι' εἰδικῶν, κατὰ τὸ δυνατόν, καταλήξεων, μὴ χρησιμοποιουμένων εἰ δυνατὸν εἰς ἑνώσεις ἄλλων τάξεων, εἰμὴ ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἀναλογία τις. 4) Ὅσαι ἑνώσεις ἐν ταῖς ἄλλαις γλώσσαις ὀνομάζονται δι' ἐμπειρικῶν ὀνομάτων, σχηματισθέντων ἐκ ριζῶν τῆς ἰδίας γλώσσης, ἀκόμη καὶ ἂν ἡ προέλευσις τῶν ριζῶν τούτων εἶναι ξένη, ἔχῃ ὅμως ἤδη ὑπ' αὐτῶν ἀφομοιωθῆ, θὰ ὀνομάζωνται καὶ παρ' ἡμῖν δι' ὀνομάτων ἐξ ἑλληνικῆς ρίζης σχηματιζομένων. Κατὰ μείζονα λόγον θὰ ἀποδίδωνται δι' ἑλληνικῶν ριζῶν τὰ ἐξ ἑλληνικῶν ριζῶν σχηματιζόμενα ὀνόματα, καὶ ἂν ἔτι ἐχρησιμοποιήθη διαμέσως ἡ λατινικὴ ρίζα, ἐφ' ὅσον φθογγολογικῶς δὲν διαφέρει σπουδαίως τῆς ἑλληνικῆς. 5) Τὰ ὀνόματα τῶν ἑνώσεων, ὧν ἡ ρίζα εἶναι λατινικὴ ἢ γενικῶς ξενική, μεταγραμματίζομεν ἁπλῶς μὲ τὴν σχετικὴν ἑλληνικὴν κατάληξιν.

Βοτανική. Περὶ τοῦ ζητήματος τῶν ἑλληνικῶν βοτανικῶν ὅρων ἐπραγματεύθη συστηματικῶς ὁ Θεόδωρος Ὀρφανίδης ἐν τῷ μνημονευθέντι πρυτανικῷ αὐτοῦ λόγῳ, ἐν ᾧ πρῶτος τὴν αὐτοφυῆ ἑλληνικὴν βλάστησιν (τὴν καλύπτουσαν τὰ ὄρη καὶ τὰ πεδία τῆς Πελοποννήσου, τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ πασῶν τῶν ἑλληνικῶν νήσων, τῆς Ρούμελης μέχρι τῶν ὁρίων τῆς παλαιᾶς Σερβίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τῶν Δαρδανελλίων καὶ τῆς Σμύρνης μέχρι τῆς Τραπεζοῦντος καὶ τῶν ὀχθῶν τοῦ Εὐφράτου) ὠνόμασε χλωρίδα ἑλληνικὴν (chloris hellenica). Ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ ἐπισυνῆψε καὶ «ἀπαρίθμησιν κλάσεων, τάξεων καὶ εἰδῶν ἑλληνικῆς χλωρίδος», παραθέσας σὺν τοῖς λατινικοῖς ὀνόμασι καὶ τὰ ἑλληνικὰ (σ. 33—54), ὡς καὶ πίνακα περιλαμβάνοντα «τάξεις τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδος κατ' ἀριθμὸν τῶν περιεχομένων ἐν αὐταῖς εἰδῶν κατειλεγμένας» (σ. 55—63). Περὶ τῆς βοτανικῆς ὀνοματοθεσίας τῶν ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν χρόνων διδάσκει τὸ ἀξιόλογον βιβλίον τοῦ Bernh. Langkavel: «Botanik der späterren Griechen vom 3. bis zum 13. Jahrhundert» (Berlin 1866). Παλαιότερον ἔργον ἔχομεν τοῦ Γ. Ζαβίρα: «Ὀνοματολογία βοτανική» (Πέστη 1787) τετράγλωσσος. Ὅσον ἀφορᾶ δὲ εἰς τὴν ὀνοματολογίαν «τὴν ἰσχνὴν ταύτην, ἀλλ' ἀδηφάγον ἅρπυιαν, τὴν καταβροχθίζουσαν τὸν πολύτιμον παντὸς ἐπιστήμονος χρόνον» ὁ Ὀρφανίδης ἐβασίσθη ἐπὶ ἐξ ἀρχῶν, ὧν τινες τηροῦνται καὶ σήμερον, ὡς εἶναι αἱ καταλήξεις εἰς -μορφα καὶ -ανθῶν. Πάντως ὁμολογεῖ ὅτι αἱ δυσχέρειαι αἱ παρομαρτοῦσαι τῇ ἐνασχολήσει περὶ τὴν βοτανικὴν ὀνοματολογίαν εἶναι διὰ τὸν Ἕλληνα βοτανικὸν ἀπείρως μεγαλύτεραι ἢ διὰ τὸν Εὐρωπαῖον: «διότι οἱ βοτανικοὶ τῆς ἑσπερίας Εὐρώπης, μὴ ἐξαιρουμένων οὐδ' αὐτῶν τῶν σοφωτέρων τῆς ἐπιστήμης πατέρων, ἀτελῶς ἢ καὶ οὐδόλως διευκρινήσαντες τὴν ταυτότητα τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις γνωστῶν φυτῶν, μετεχειρίσθησαν, δυστυχῶς, τὰ πλεῖστα τῶν ὀνομάτων ἀκαταλλήλως καὶ αὐθαιρέτως. Τὸ πλημμελὲς δὲ τοῦτο σύστημα, δι' οὗ ἓν φυτὸν ἔλαβε τὸ ὄνομα τοῦ ἄλλου, φέρει σήμερον εἰς τὸν Ἕλληνα βοτανικὸν ἀνυπέρβλητα προσκόμματα· διότι οἱ περὶ φυτῶν συγγράψαντες ἀρχαῖοι Ἕλληνες συγγραφεῖς, καὶ ἰδίως ὁ Θεόφραστος καὶ ὁ Διοσκορίδης, ἐθεωρήθησαν ὡς λεία, τὴν ὁποίαν ἕκαστος βοτανικὸς διέθετε κατὰ βούλησιν». Περὶ τὴν βοτανικὴν ὀνοματολογίαν ἠσχολήθησαν ὡσαύτως: ὁ Θ. Χελδράϊχ, συντάξας πραγματείαν ἐπιγραφομένην «Τὰ δημώδη ὀνόματα τῶν φυτῶν προσδιοριζόμενα ἐπιστημονικῶς», ἣν ἐξέδωκεν ὁ Σ. Μηλιαράκης (Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Δ', 238—466)· ὁ Σταμάτιος Κρῖνος γράψας «Περὶ ἐπιστημονικοῦ προσδιορισμοῦ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν φυτῶν διὰ τῶν ὀνομάτων τοῦ λαοῦ κατὰ τόπους καὶ χρόνους καὶ τῆς ἐκ τούτου ὠφελείας εἰς τὴν ἐτυμολογίαν καὶ λεξικογραφίαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (ἐν Ἀθήναις 1881)· ὁ Π. Γ. Γεννάδιος ἐν τῷ «Φυτολογικῷ λεξικῷ» του (ἐν Ἀθήναις 1914, βλ. «Λαογραφίαν» Ε', 665 ἑπ.)· ὁ Ἠλίας Τσιτσέλης δημοσιεύσας συλλογὴν ὀνομάτων φυτῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ· ὁ Σ. Μηλιαράκης ἐν τῷ προλόγῳ τῆς «Βοτανικῆς» του (σ. θ'—κ'), ἀκολουθήσας ἴδιον σύστημα· ὁ Πέτρος Κοντὸς («Ἑλληνικὴ δασοκομία» σ. ζ').

Τεχνικοὶ ὅροι. Λεξιλόγιον τεχνικὸν ἐπεξεργάζεται ἀπό τινος χρόνου εἰδικὴ ἐπιστημονικὴ ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὸν Π. Παπαδημητρίου. Αὕτη συνέλεξεν ἤδη περὶ τὰς 4.000 λέξεις, ἐλπίζεται δ' ὅτι ἐντὸς βραχέος χρόνου θὰ ἐκδοθῇ στοιχειῶδες τεχνικὸν λεξιλόγιον. Εἰς τὴν ἐπιτροπὴν ταύτην ὁ ἐν τῷ Μετσοβίῳ Πολυτεχνείῳ καθηγητὴς Γ. Σαρρόπουλος ἀπέστειλε περὶ τοὺς 800 δοκίμους τεχνικοὺς ὅρους (βλ. «Τεχνικὰ Χρονικὰ» Α' 104). Ἀξιόλογον ἀνέκδοτον ἐργασίαν διὰ τοὺς σιδηροδρομικοὺς ὅρους ἔχει ὁ καθηγητὴς Δ. Πρωτοπαπαδάκης.

Ἐκ τῶν περὶ τὴν διάπλασιν καὶ τὸν καθορισμὸν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὅρων ἀσχοληθέντων πρέπει νὰ μνημονευθῶσιν ἐν τῇ λαογραφίᾳ ὁ Ν. Πολίτης, ἐν τῇ παλαιογραφίᾳ ὁ Σπ. Λάμπρος, ἐπικριθεὶς διά τινας ἐξ αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Πέτρου Παπαγεωργίου («Ἐπίκρισις τῆς ὑπὸ τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου ἐκδόσεως τοῦ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου»), ἐν τῇ γεωγραφίᾳ ὁ Ἰ. Γεννάδιος («Ἡ καθ' ἡμᾶς θάλασσα, ἡ Μεσόγειος καὶ τὸ Αἰγαῖον», ἐν τῇ μουσικῇ ὁ Ἀναστ. Μάλτος, ἐν τῷ ναυτικῷ ὁ Λ. Παλάσκας, ἐν τῷ στρατῷ ὁ Δ. Χατζερῆς, ἐν τῇ ἀνθρωπολογίᾳ ὁ Ἰ. Κούμαρης («Einiges zur anthropologischen Nomenklatur», 1931). Εἰς τὰς μνημονευθείσας δὲ ἐργασίας καταλεκτέαι καὶ αἱ ἑξῆς: Α. Κορδέλλα «Ὀνομαστικὸν ἐπιστημονικῶν ὅρων» (1883), Ν. Χ. Ἀποστολίδου «Ἐπιστημονικὸς καθορισμὸς τῶν ἐν τῷ Πουλολόγῳ ἀναφερομένων πτηνῶν» (Παρνασσὸς Α' 110—137), Α. Θ. Ἠπίτου «Λεξικὸν γαλλοελληνικὸν καὶ ἑλληνογαλλικὸν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὅρων», Ἀρ. Μπαλάνου «Ἑλληνογαλλογερμανικὸν λεξικὸν νομικῶν ὅρων» καὶ «Γερμανοελληνογαλλικὸν λεξικὸν νομικῶν ὅρων» (1930), Περ. Ρυσσοὲν «Λεξικὸν μετεωρολογικῶν ὅρων» (1933).

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἐν τῇ τρίτῃ τάξει τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῶν ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν, εὐθὺς ἀπὸ τῶν πρώτων συνεδριῶν αὐτῆς, τῇ προτάσει τοῦ Θ. Βορέα, ἐλήφθη ἀπόφασις περὶ τοῦ καταρτισμοῦ λεξικῶν τῶν φιλοσοφικῶν, τῶν θεολογικῶν καὶ τῶν νομικῶν ὅρων.

Ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς Ἀκαδημίας τῆς 8 Ἀπριλίου 1926 ὁ Κ. Μαλτέζος ὑπέβαλε πρότασιν περὶ ἐκπονήσεως ὑπ' αὐτῆς ἑλληνικοῦ λεξιλογίου τῶν ἐν ταῖς θετικαῖς ἐπιστήμαις καὶ ταῖς ἐφαρμογαῖς αὐτῶν ὅρων, ἵνα ἐκλείψῃ τὸ πολυειδὲς καὶ ἐκ τούτου δυσνόητον αὐτῶν.

Τῷ 1933 ὁ γενικὸς γραμματεὺς τῆς Ἀκαδημίας Δ. Αἰγινήτης ἀνεκοίνωσεν ἐν τῇ ἐτησίᾳ ἐκθέσει αὐτοῦ, ὅτι ἀπεφασίσθη ἡ ἵδρυσις γραφείου λεξικοῦ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὅρων. Θὰ συνταχθοῦν εἰδικὰ λεξικὰ διὰ τῆς ἀλλαγῆς καὶ ἐπιλογῆς τῶν ὑπαρχόντων ὅρων καὶ τῆς δημιουργίας νέων, ὅπου ὑπάρχει τοιαύτη ἀνάγκη. Ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν ὀκταμελοῦς ἐπιτροπῆς ἐξ ἀκαδημαϊκῶν καὶ συμφώνως πρὸς τὰς ἐν εἰδικῷ κανονισμῷ ἀναγραφομένας ὁδηγίας ἀνετέθη εἰς εἰδικοὺς συλλογεῖς, ἐκ τῶν νεωτέρων ἰδίως ἐπιστημόνων, νὰ συγκεντρώσουν, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν καὶ τὰς ὑποδείξεις τοῦ ἁρμοδίου ἀκαδημαϊκοῦ ἕκαστος, πάντας τοὺς ἐν χρήσει ἐπιστημονικοὺς καὶ τεχνικοὺς ὅρους, νὰ προσθέσουν δὲ παραπλεύρως καὶ τοὺς ἀντιστοίχους ὅρους τῶν τεσσάρων κυριωτέρων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν (γαλλικῆς, γερμανικῆς, ἀγγλικῆς καὶ ἰταλικῆς), ἐνίοτε δὲ καὶ τῆς λατινικῆς. Μετὰ τὴν συλλογὴν τοῦ ὑλικοῦ καὶ τὸν ἔλεγχον αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ἁρμοδίου ἀκαδημαϊκοῦ θὰ γίνηται ἡ ἐπεξεργασία ὑπὸ τῆς οἰκείας τάξεως τῆς Ἀκαδημίας, κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ ἐγκρίνηται ὁριστικῶς ἐκ τῶν πολλαπλῶν ὅρων ὁ προσφυέστερος, θὰ δημιουργῆται δέ, τῇ συνεργασίᾳ φιλολόγων, ὁ νέος, ὅπου εἶναι ἀνάγκη. Δι' ἕκαστον ἐπιστημονικὸν ἢ τεχνικὸν κλάδον θὰ ἐκδοθῇ εἰδικὸν τεῦχος, περιέχον ἀφ' ἑνὸς μὲν τοὺς νέους ἑλληνικοὺς ὅρους κατ' ἀλφαβητικὴν σειράν, μετὰ τῶν ἀντιστοίχων εἰς τὰς τέσσαρας ἄλλας γλώσσας ξένων, ἀφ' ἑτέρου δέ, ἐν παραρτήματι, τοὺς ξενικοὺς ὅρους, ἐπίσης ἀλφαβητικῶς, ὥστε νὰ δύναται ὁ ἀπαντῶν ἐν ξένῳ ἔργῳ ὅρον τινὰ νὰ εὑρίσκῃ ἀμέσως πῶς ἀποδίδεται ἐν τῇ γλώσσῃ ἡμῶν. Τὸ ἔργον ἐτέθη ἤδη εἰς ἐκτέλεσιν· ἑξήκοντα καὶ τρεῖς δὲ νέοι ἐπιστήμονες, ἀξιωματικοὶ τῶν διαφόρων ὅπλων, μηχανικοὶ καὶ ἄλλοι λόγιοι ἐργάζονται πρὸς συλλογὴν τῶν ὅρων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Περὶ τοὺς ἐπιστημονικοὺς ὅρους ἀσχολεῖται ἀπὸ τοῦ 1932 τὸ περιοδικὸν «Ἐπιστημολόγος» (βλ. ἰδίως Α' σ. 4—8, 19—23, 36—42, 50—51, 65—68, 86—89, 126—128, 137—139, 344—345 καὶ 413—414).—*Ι. Φ. Δημαράτου*, «Ἐπιστήμη καὶ Γλῶσσα» («Δημοκρατία» 28 Ἰουνίου 1925).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Οἱ ἐπιστημονικοὶ ὅροι ἐν τῇ ἑλληνικῇ» («Δημοκρατία» 5 Ἰουλίου 1925).—*Η. Ν. Ἀποστολίδου*, γενικοῦ γραμματέως τῆς «Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας», ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς συνεργάτας αὐτῆς διὰ τὴν ἑλληνικὴν ὀνοματολογίαν ἢ ὁρολογίαν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν (βλ. «Ἐπιστημολόγον» Α' 5).—*Ἱδρωμένου Μ.*, «Dizionario tecniicolegale italiano—greco. Λεξικὸν τῶν νομοτεχνικῶν, ἰατρονομικῶν καὶ λογιστικῶν ὅρων, ἀπὸ τοῦ ἰταλικοῦ ἐξελληνισθέντων» (Κέρκυρα 1852).—*Παπαδοπούλου Ἰρ.*, «Δοκίμιον καλλιτεχνικῆς ὀνοματολογίας» (Ἀθῆναι, Α'/1867).—*Παλάσκα Λεων.*, «Γαλλοελληνικὸν λεξικὸν τῶν ναυτικῶν ὅρων τῶν συναφῶν ἐπιστημῶν, ταξινομηθὲν καὶ συμπληρωθὲν.... ὑπὸ *Μιχ. Γούδα*» (Ἀθῆναι 1898).—*Φλογαΐτη Θ.*, «Λεξικὸν νομικῆς» (Ἀθῆναι 1898—1900).— *Λάσκαρη Ν.*, «Θεατρικὸν λεξικὸν γαλλοελληνικὸν» (Ἀθῆναι 1923).—*Σωτηροπούλου Ν. Κ.*, «Λεξικὸν γαλλοελληνικὸν τῶν ἰατρικῶν ὅρων» (Ἀθῆναι 1927).— *Κούμαρη Ἰω.*, «Ὀλίγα τινὰ περὶ τῆς ὀνοματολογίας ἐν τῇ ἀνθρωπολογίᾳ» (ἐν «Πρακτικοῖς συνεδρίων τοῦ ἔτους 1930» τῆς ἑλληνικῆς ἀνθρωπολογικῆς ἑταιρείας σ. 62 κ. ἑ., ἔνθα μνεία καὶ παλαιοτέρων ἐργασιῶν).—*Ροντοπούλου Π. Ι.*, «L'unification de la terminologie médicale» (Σῦρος 1931, ἐκ τῆς «La Grèce médicale).

Διὰ τὴν δημώδη ὁρολογίαν βλ.: *Στεφανίδη Μ. Κ.*, «Δημώδης ὀνοματολογία», «Χυμευτικὴ καὶ δημώδης ὀνοματολογία» καὶ «Φυσιογνωστικὴ ὀνοματολογία» (ἐν «Λεξικογραφικῷ ἀρχείῳ» 1916, σ. 77 κ., 1917 σ. 165 κ. ἑ., καὶ 1918).

Ι. Φ. ΔΗΜΑΡΑΤΟΣ

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ. Τὸν τίτλον *Ἀκαδημία*, ὅστις διὰ τῆς κατ' εἰσήγησιν τοῦ Πλήθωνος ἀνασυσταθείσης ἐν Φλωρεντίᾳ τῷ 1440 Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας κατέστη βαθμηδὸν δηλωτικὸς ἀνωτάτων ἐπιστημονικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ἱδρυμάτων, ἔφερον κατὰ τὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας ἀρκετὰ ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα, διακρινόμενα ἀπὸ τὰ λεγόμενα ἑλληνικὰ σχολεῖα διότι ἐδιδάσκοντο ἐκεῖ καὶ ἀνώτερα μαθήματα καὶ ἰδιαιτέρως στοιχεῖα μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν ἐπιστημῶν. Τὸ πρόγραμμά των ἀντιστοιχεῖ περίπου εἰς τὸ πρόγραμμα καλοῦ σημερινοῦ γυμνασίου· μόνον τὰ ἑλληνικὰ ἐδιδάσκοντο εὐρύτερον. Αἱ σπουδαιότεραι ἐκ τῶν ἀκαδημιῶν τούτων ἦσαν ἡ Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐξελιχθεῖσα κατόπιν εἰς τὴν σημερινὴν Μεγάλην τοῦ Γένους Σχολήν, ἡ Πατμιὰς τῆς Πάτμου (ἱδρύθη τῷ 1713), ἡ Ἀθωνιὰς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὅπου ἐδίδαξεν ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις (1749—1753), ἡ τῆς Μοσχοπόλεως, ἡ τοῦ Βουκουρεστίου κ. ἄ. (*Ἀθηνῶν Χρυσόστομος*, «Περὶ τῶν μετὰ ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἑλληνικῶν Ἀκαδημιῶν», Πρακτικὰ *Ἀκαδημίας* 2 (1927) 200—206). Παραλλήλως ἱδρύθησαν κατὰ ἰταλικὰ πρότυπα καὶ μὲ Ἰταλοὺς ἢ ἰταλομαθεῖς ὡς μέλη, ἐν Κερκύρᾳ ἡ Accademia degli Assicurati τῷ 1636 (ἕνα ἔτος μετὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας), κατόπιν ἡ Accademia dei Ferteli, καὶ μετὰ τὴν διάλυσιν ἀμφοτέρων, ἱδρύθη τῷ 1732, νέα ἀκαδημία μὲ τὸν τίτλον Quos Phoebus vocat errantes. Καὶ αἱ τρεῖς εἶχαν ἀνεπίσημον χαρακτῆρα, ὑπῆρξαν δὲ βραχύβιοι.

Ἡ πρώτη πράγματι ἑλληνικὴ ἀκαδημία ὑπῆρξεν ἡ *Ἰόνιος Ἀκαδημία* τῆς Κερκύρας, τὴν ὁποίαν ἵδρυσαν οἱ Γάλλοι τῷ 1805, ὅτε κατέλυσαν τὴν βενετικὴν κυριαρχίαν. Τὸ καταστατικόν της, συνταχθὲν μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Γάλλου μαθηματικοῦ Dupuis καὶ ἐπικυρωθὲν ὑπὸ τοῦ Ναπολέοντος, περιελάμβανε τρία τμήματα, ὅπως καὶ ἡ σημερινὴ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ὥριζε δὲ 22 τακτικὰ μέλη καὶ πολλὰ ἀντεπιστέλλοντα. Μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Ναπολέοντος ἡ ἀκαδημία διελύθη, ἀνασυνεστάθη ὅμως μὲ τὸν αὐτὸν τίτλον τῷ 1824 ὑπὸ τοῦ μεγάλου φιλέλληνος κόμιτος Guilford, ὑπὸ τὴν μορφὴν ὅμως πανεπιστημίου μᾶλλον, τοῦ πρώτου τῆς Ἀνατολῆς πανεπιστημίου. Περιλαμβάνουσα τέσσαρας σχολάς, προέβλεπε καὶ ἐπίσημον ἀμφίεσιν τῶν καθηγητῶν ἐκ χιτῶνος καὶ χλαμύδος μετὰ ταινίας περὶ τὴν κεφαλήν, μὲ χρῶμα διάφορον κατὰ σχολάς. Ὑπὸ τὴν μορφὴν αὐτὴν παρέμεινεν ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία μέχρι τῆς ἑνώσεως, ὄχι ὅμως μὲ ζωηρὰν δρᾶσιν, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἕνεκα τοῦ θανάτου τοῦ Guilford, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἕνεκα τῆς ἀπορροφήσεως ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀθήναις πανεπιστημίου τῶν καλυτέρων της καθηγητῶν.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος ὁμὰς λογίων καὶ ἀγωνιστῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, Γρηγ. Κωνσταντᾶς, Βενιαμὶν Λέσβιος, Ι. Κωλέττης, Α. Λόντος, Α. Πολυζωΐδης, Π. Νοταρᾶς, Νεόφ. Βάμβας, Γ. Γεννάδιος, συνελθόντες ἀπεφάσισαν τὴν ἵδρυσιν «ἀκαδημαϊκοῦ καταστήματος», τὸ ὁποῖον θὰ εἶχε τὴν ἐπωνυμίαν *Πρυτανεῖον* ἢ *Διατακτήριον* (Institut) καὶ ἔμβλημα «Φρόνησις μετ' ἐπιστήμης καὶ εὐθύτητος». Τὸ σχέδιον, συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ Χιοσμυρναίου λογίου Π. Σκυλίτση Ὁμηρίδου, προβλέπει ἑξαμελὲς προεδρεῖον καὶ 100 μέλη, τὰ ὁποῖα (καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ περίεργον) θὰ καταβάλουν ἐξ ἰδίων τοὐλάχιστον 1000 γρόσια εἰς τὸ ἵδρυμα. Σκοπὸς τοῦ ἱδρύματος θὰ ἦτο ἡ προαγωγὴ τῶν γραμμάτων καὶ ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ ἵδρυσις βιβλιοθήκης κλπ. Τὰ μέλη θὰ συνήρχοντο δὶς τῆς ἑβδομάδος εἰς τακτικὰς συνεδριάσεις, ἑκάστην Κυριακὴν δὲ εἰς τακτικὰ συμ-

Digitized by Google

πόσια. Τὸ σχέδιον αὐτὸ τῆς πρώτης ἀκαδημίας τοῦ ἐλευθέρου κράτους χρονολογούμενον ἀπὸ τῆς 10 'Απριλίου 1824, ὑπεβλήθη εἰς τὴν ἐν "Αργει ἐθνοσυνέλευσιν, ἡ ὁποία καὶ τὸ παρέπεμψε πρὸς ἐξέτασιν κατὰ τὰς συνεδρίας αὐτῆς τῆς 22 καὶ 27 'Ιουλίου 1824. Τὰ μεσολαβήσαντα πολιτικὰ γεγονότα ἐματαίωσαν τὴν ἵδρυσιν (τὸ σχέδιον ἀνεῦρε καὶ ἐδημοσίευσε μετὰ παρατηρήσεων εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς 'Ακαδημίας τόμος 9, ἔτος 1934, ὁ *Σ. Κουγέας*). 'Αλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ ἔθνους πολλάκις ἠκούσθησαν φωναὶ ὑπὲρ ἱδρύσεως ἀκαδημίας ἀναλόγου πρὸς τὰ ἱδρύματα τῶν ἄλλων λαῶν. "Ηδη τῷ 1848 προέβλεπε τὸ καταστατικὸν τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας τὸ ἐνδεχόμενον ἱδρύσεως ἀκαδημίας. 'Επεδίωξε δὲ τοῦτο ζωηρότατα ὁ *'Αλέξανδρος Ραγκαβῆς*, ὅστις καὶ ὀργανισμὸν αὐτῆς συνέταξε, τὸν ὁποῖον ἐξετύπωσε κατόπιν, ὅταν ἔπαυσε πλέον νὰ ἐλπίζῃ εἰς τὴν πραγματοποίησίν της. Τῷ 1857, ὡς ὑπουργὸς τῶν 'Εξωτερικῶν, κατώρθωσε διὰ τοῦ ἐν Βιέννῃ πρεσβευτοῦ καὶ πρώτου πρυτάνεως τοῦ πανεπιστημίου Κωνσταντίνου Σχινᾶ νὰ πείσῃ τὸν ἐκεῖ βαθύπλουτον Μακεδόνα βαρῶνον Σίμωνα Σίναν νὰ ἱδρύσῃ μέγαρον ἀκαδημίας. 'Ο θεμέλιος λίθος κατετέθη τῇ 2 Αὐγούστου 1859 παρουσίᾳ τοῦ "Οθωνος, ἐπὶ σχεδίων τοῦ περιφήμου Δανοῦ ἀρχιτέκτονος Θεοφίλου Hansen καὶ μὲ τὴν ἐπιστασίαν τοῦ ἐξελληνισθέντος ἀρχιτέκτονος 'Ερνέστου Τσίλλερ. 'Η οἰκοδομή, διακοπεῖσα τῷ 1862 μὲ τὴν ἔξωσιν τοῦ "Οθωνος, διήρκεσεν 26 ὅλα ἔτη, καὶ ἐστοίχισε 2.700.000 χρυσῶν δραχμῶν. 'Εν τῷ μεταξὺ ἀποθανόντος τοῦ Σίνα τῷ 1876 συνέχισε τὸ ἔργον ἡ σύζυγός του 'Ιφιγένεια μέχρι τοῦ 1885, ὅτε καὶ ἔληξαν αἱ ἐργασίαι τῆς διακοσμήσεως. 'Ο γλυπτὸς διάκοσμος εἶναι ἔργον τοῦ Λεων. Δρόση, ὁ ζωγραφικὸς τῆς αἰθούσης τοῦ Χριστ. Griepenkerl.

'Αλλ' ἐνῷ τὸ πολυτελέστατον μέγαρον ὑπῆρχεν, ἀκαδημία δὲν ἱδρύετο. 'Απόφασις τῆς κυβερνήσεως Κανάρη τῷ 1877 δὲν ἐπραγματοποιήθη. 'Η ὀλιγοπιστία τῶν ἑκάστοτε κυβερνήσεων, ἡ ἀντίληψις ὅτι τοιοῦτον ἵδρυμα εἶναι περιττὸν καὶ ἰδιαιτέρως ὁ φόβος ἐκ τῶν ἀντιθέσεων καὶ δυσαρεσκειῶν, ἃς θὰ ἐδημιούργει κατ' ἀνάγκην ἡ ἐκλογὴ τῶν πρώτων ἀκαδημαϊκῶν, τοὺς ὁποίους ἐφαντάζοντο ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀληθιναὶ μεγαλοφυΐαι, παρέλυε πᾶσαν ἐνέργειαν. 'Ο Ραγκαβῆς ἀπέθανε μὲ τὸ ὄνειρον τῆς ἀκαδημίας, ὁ Σπυρίδων Λάμπρος ἐπίσης, ἀφήνων μεταξὺ τῶν καταλοίπων του καὶ σχέδιον ὀργανισμοῦ τῆς ἀκαδημίας, καθαρῶς ἐπιστημονικῆς (ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ «Νέῳ 'Ελληνομνήμονι» 20 σ. 343 ἑπ.). "Οτε, τῷ 1919, ἱδρύθη ἡ Union Académique Internationale, μὲ εὐρὺ πρόγραμμα σπουδαίων ἐπιστημονικῶν ἔργων, ἡ 'Ελλὰς ἐκινδύνευε νὰ μὴ ἀντιπροσωπευθῇ, ἐγένετο ὅμως δεκτὴ μόνον μὲ τὴν ῥητὴν δήλωσιν ὅτι ὁσονούπω θὰ ἱδρύσῃ ἀκαδημίαν, ἡ δὲ τότε κυβέρνησις ἀνέθεσεν εἰς τὸν Δ. Αἰγινήτην τὴν σύνταξιν ὀργανισμοῦ. Τὰ ἐπακολουθήσαντα πολιτικὰ γεγονότα δὲν ἄφησαν καιρὸν εἰς τοιαύτας φροντίδας· ἡ δήλωσις ἐπανελήφθη καὶ πάλιν τῷ 1923 καὶ ὁ Σ. Μενάρδος διὰ τοῦ πρυτανικοῦ του λόγου τῷ 1926 ἐτόνιζε τὴν ἀπαραίτητον ἀνάγκην ἱδρύσεως ἀκαδημίας. 'Εν τῷ μεταξὺ τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον μιᾶς ἀκαδημίας διεξῆγον ἄλλα σωματεῖα ἐν μέρει, ὅπως ἡ 'Επιστημονικὴ 'Εταιρεία, ἡ 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία, ὁ Παρνασσὸς καὶ ἰδιαιτέρως ὁ 'Ελληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως. "Ο,τι τόσαι γενεαὶ λογίων ἐζήτησαν ἢ ἐπόθησαν καὶ τόσαι κυβερνήσεις δὲν ἐτόλμησαν, ἐπραγματοποίησεν ἡ ἀποφασιστικότης καὶ ἡ αἰσιοδοξία τοῦ Δ. Αἰγινήτου. Γενόμενος ὑπουργὸς τῆς Παιδείας ἐπὶ τῆς δικτατορίας Θ. Παγκάλου, προεκάλεσε, τῇ 18 Μαρτίου 1926, ἀπόφασιν τῆς ἐθνοσυνελεύσεως, ἱδρυτικὴν τῆς ἀκαδημίας, καὶ μετὰ μίαν ἑβδομάδα, εἰς τὴν ἐναρκτήριον τῆς ἀκαδημίας συνεδρίασιν, ἀνήγγειλεν εἰς μακρόν του λόγον καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς ἀκαδημίας καὶ τοὺς πόρους αὐτῆς καὶ πλῆθος δωρεῶν φιλομούσων ἀνδρῶν (μόνον ὁ Ε. Μπενάκης προσέφερεν ἀμέσως 10.000 λίρας) ἢ ἱδρυμάτων. Κατ' αὐτὴν ἔγιναν καὶ ἐπιστημονικαὶ ἀνακοινώσεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη ὑπὸ Δ. Αἰγινήτου. Εἰς τὴν ἱδρυτικὴν ἀπόφασιν διωρίζοντο καὶ οἱ πρῶτοι ἀκαδημαϊκοὶ (38 ἐν τῷ συνόλῳ) καὶ τὸ πρῶτον προεδρεῖον τῆς ἀκαδημίας (Φωκ. Νέγρης πρόεδρος, Γ. Χατζιδάκις ἀντιπρόεδρος, Σ. Μενάρδος γενικὸς γραμματεύς, Κ. Παλαμᾶς γραμματεὺς τῶν πρακτικῶν, Γ. Δροσίνης τῶν δημοσιευμάτων). Αἱ ἀντιδράσεις ἦσαν πολλαί, αἱ ἐπικρίσεις ζωηρόταται καὶ ἀπὸ τοὺς δυσαρεστηθέντας καὶ ἀπὸ τοὺς ἐξαφνισθέντας καὶ ἀπὸ τοὺς ἀγνοοῦντας κατὰ βάθος τὴν σημασίαν καὶ τὴν ἀποστολὴν τῆς ἀκαδημίας, ἀλλὰ βαθμηδὸν κατεσιγάσθησαν. 'Ο ὑπὸ τοῦ Δ. Αἰγινήτου, κατὰ τὸ βελγικὸν πρότυπον συντεταγμένος ὀργανισμός, ἐκυρώθη ὑπὸ τῆς κατόπιν συνταγματικῆς κυβερνήσεως διὰ τοῦ νόμου 1398 τῆς 16 Αὐγούστου 1929, ἰσχύει δὲ μέχρι σήμερον, ἐλαφρῶς τροποποιηθεὶς διὰ διατάγματος τῆς 26 'Απριλίου 1932. Μεταξὺ τῶν σπουδαιοτέρων τροποποιήσεων εἶναι τὸ ὅτι ἀφῃρέθη ἀπὸ τὴν ἀκαδημίαν τὸ ἔργον τοῦ κανονισμοῦ τῆς γραφομένης γλώσσης τοῦ ἔθνους καὶ τῶν σχολείων. 'Εν τῷ μεταξὺ ἡ ἀκαδημία ἐπεβλήθη καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ἀντιπροσωπεύσασα τὴν 'Ελλάδα εἰς πλεῖστα διεθνῆ συνέδρια, καὶ εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἔθνους. 'Η φειδωλὴ καὶ περιεσκεμμένη διαχείρισις τῶν πενιχρῶν κατ' ἀρχὰς πόρων, ἐξησφάλισεν εἰς αὐτὴν οἰκονομικὴν ἀνεξαρτησίαν (παρ' ὅλας τὰς μεγάλας δαπάνας πρὸς ἐπισκευὴν καὶ ἀνακαίνισιν τοῦ μεγάρου), ἀλλὰ καὶ τῆς παρέχει τὰ μέσα διαρκῶς νὰ ἐπεκτείνῃ τὸ ἐπιστημονικόν της ἔργον. Παραλλήλως ηὐξήθησαν καὶ οἱ ἐκ δωρεῶν πόροι αὐτῆς. "Ελληνες φιλογενεῖς, ὅπως ὁ 'Εμμ. Μπενάκης, ὁ Π. 'Αριστόφρων, ἡ 'Αθηνᾶ Σταθάτου, ἡ "Ελενα Βενιζέλου, ὁ Β. Λαμπίκης, καὶ ἱδρύματα τῆς χώρας σπουδαῖα, ὅπως ἡ 'Εθνικὴ Τράπεζα, ἡ Τράπεζα 'Αθηνῶν, ἡ 'Ελληνικὴ Λέσχη 'Αλεξανδρείας, ὁ Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν 'Ωφελίμων Βιβλίων κλπ., προσέφερον γενναῖα ποσὰ πρὸς ἀπονομὴν βραβείων εἰς ἔργα ἐπιστημονικὰ καὶ καλλιτεχνικά, ἀλλὰ καὶ εἰς ἔργα πρακτικῆς χρησιμότητος καὶ δράσεως. 'Ωσαύτως αὐξάνει ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνακοινώσεων εἰς τὴν ἀκαδημίαν ὑπὸ μελῶν αὐτῆς ἢ καὶ μὴ μελῶν, ἀκόμη καὶ ἀλλοδαπῶν ἐπιστημόνων. Τὸ πρῶτον ἔτος ἔγιναν 47, τὸ δεύτερον 74, τὸ τρίτον 93, τὸ τέταρτον 109 καὶ οὕτω καθεξῆς. Τὸ ὑπόλοιπον δὲ αὐτῆς ἐπιστημονικὸν ἔργον διαρκῶς ἐπεκτείνεται, ὅπως δεικνύουν τὰ εἰδικὰ κεφάλαια.

Διαίρεσις. 'Ο ὀργανισμὸς τῆς ἀκαδημίας, συνταχθεὶς κατὰ τὸ πρότυπον τῆς βελγικῆς, χωρίζει τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς εἰς τρεῖς τάξεις: Α') Τὴν τάξιν τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, περιλαμβάνουσαν τὰς μαθηματικάς, φυσικάς, φυσικοϊστορικάς, φαρμακευτικὰς καὶ ἰατρικὰς ἐπιστήμας. Β') Τὴν τάξιν τῶν γραμμάτων καὶ καλῶν τεχνῶν, περιλαμβάνουσαν τὴν φιλολογίαν, τὰ γράμματα, τὴν ἱστορίαν, τὴν καλλιτεχνίαν καὶ τὴν ἀρχαιολογίαν. Γ') Τὴν τάξιν τῶν ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν ἐπιστημῶν, περιλαμβάνουσαν τὴν θεολογίαν, φιλοσοφίαν, τὰς νομικὰς καὶ πολιτικὰς ἐπιστήμας. Δὲν ἐλήφθη ἐπομένως ὡς πρότυπον ἡ διάκρισις εἰς φυσικὰς καὶ νοολογικὰς ἢ πνευματικὰς ἐπιστήμας πλείστων ξένων ἀκαδημιῶν, ὅσας δὲν ἠνάγκαζε παράδοσις μακροχρόνιος νὰ ἐμμείνουν εἰς διαίρεσιν ἴσως ὀρθήν, οὔτε διεκρίθησαν εἰς ἰδίαν τάξιν οἱ λογοτέχναι καὶ καλλιτέχναι ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονας φιλολόγους, ἱστορικοὺς καὶ ἀρχαιολόγους. "Αλλως τε ἐναντίον τῆς ὑπάρξεως ἀκαδημιῶν λογοτεχνῶν καὶ καλλιτεχνῶν ἠγέρθησαν ἀλλαχοῦ σοβαραὶ ἀντιρρήσεις ὅτι, πλὴν τῆς διακρίσεως, τῆς ὁποίας ἡ ἀπονομὴ εἶναι τοῦ μέλλοντος ἔργον, οὐδεμίαν πρακτικὴν χρησιμότητα ἔχουν, ἐνῷ ἡ τῶν ἐπιστημόνων καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἀνάληψιν μεγάλων ἐπιστημονικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα δὲν θὰ εἶχε τὰ μέσα καὶ τὸν χρόνον μεμονωμένως οἱοσδήποτε λόγιος ν' ἀναλάβῃ. 'Εκάστη τάξις ἐκλέγει, κατὰ Δεκέμβριον ἑκάστου ἔτους, ἐξ ἑαυτῆς τὸν ἀντιπρόεδρον, ὅστις θὰ εἶναι ὁ πρόεδρος τοῦ ἐπομένου ἔτους, καὶ κατὰ πενταετίαν τὸν γραμματέα της, συνέρχεται δὲ εἰς ἰδιαιτέρας συνεδριάσεις χάριν ἐπιστημονικῶν ἔργων, ἀπονομῆς βραβείων ἢ προτάσεως μελῶν.

Μέλη. Τὰ μέλη τῆς ἀκαδημίας διαιροῦνται: 1) εἰς τακτικά, τὰ ὁποῖα καὶ μόνα δικαιοῦνται νὰ φέρουν τὸν τίτλον τοῦ 'Ακαδημαϊκοῦ καὶ μετέχουν ὅλων τῶν συνεδριάσεων καὶ ἔχουν ὅλα τὰ δικαιώματα ἐκλογῆς καὶ βραβεύσεως, πρέπει δὲ νὰ εἶναι ἀπαραιτήτως "Ελληνες καὶ νὰ διαμένουν κανονικῶς εἰς τὰς 'Αθήνας, 2) εἰς πρόσεδρα, ἐκλεγόμενα καὶ διὰ κλάδους, οἱ ὁποῖοι δὲν κρίνεται, ὅτι πρέπει ν' ἀντιπροσωπεύωνται διὰ τακτικοῦ μέλους, 3) εἰς ἀντεπιστέλλοντα, ἐκλεγόμενα μεταξὺ 'Ελλήνων καὶ ἀλλοδαπῶν εὑρισκομένων ἐν 'Αθήναις ἢ ἀλλαχοῦ. Εἰς ταῦτα προστίθενται οἱ ξένοι ἑταῖροι, ἐπιστήμονες τῆς ἀλλοδαπῆς, προσενεγκόντες εἰς τὴν ἐπιστήμην, καὶ δὴ εἰς τὰ ζητήματα τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν 'Ελλάδα, σημαντικὰς ὑπηρεσίας, καὶ τὰ ἐπίτιμα μέλη, ἄνδρες διαπρεπεῖς τῆς ἐπιστήμης ἢ καὶ τῆς ἄλλης δράσεως, σπουδαίως εὐεργετήσαντες τὴν ἀκαδημίαν, τὴν 'Ελλάδα ἢ καὶ τὴν ἀνθρωπότητα καθόλου. 'Ο ἀριθμὸς τῶν τακτικῶν ἑδρῶν ἀνέρχεται εἰς 65 (25 διὰ τὴν Α' τάξιν, 25 διὰ τὴν Β' καὶ 15 διὰ τὴν Γ'), ἐκ τῶν ὁποίων μένουν ἀκόμη κεναὶ 19 (8 τῆς Α', 8 τῆς Β', καὶ 3 τῆς Γ'), τῶν προσέδρων εἰς 40, ἐκ τῶν ὁποίων ἔχουν συμπληρωθῆ μόνον αἱ 7, τῶν ξένων ἑταίρων εἰς 40, ἐκ τῶν ὁποίων ἔχουν συμπληρωθῆ μόνον αἱ 21, τῶν ἀντεπιστελλόντων εἰς 250, ἐκ τῶν ὁποίων συνεπληρώθησαν 28. Τὰ πρῶτα διὰ διατάγματος διορισθέντα τακτικὰ μέλη ἦσαν 38 (15 τῆς Α' τάξεως, 16 τῆς Β' καὶ 7 τῆς Γ'). 'Η ἐκλογὴ τῶν μελῶν γίνεται κατόπιν ὑποβολῆς ὑποψηφιότητος ὑπὸ τῶν ἐνδιαφερομένων ἢ προτάσεως ἠτιολογημένης ὑπὸ τακτικοῦ μέλους τῆς ἀκαδημίας. 'Εκ τοῦ οὕτω καταρτιζομένου γενικοῦ τῶν ὑποψηφίων καταλόγου, ἐκλέγει ἡ οἰκεία τάξις (ἡ ὁποία καὶ προτείνει τὴν πλήρωσιν ἢ μὴ τῆς κενῆς ἕδρας) τρεῖς ὑποψηφίους, κατὰ σειρὰν προτιμήσεως. 'Εξ αὐτῶν (ἢ καὶ ἐξ ἄλλων ἀκόμη ὑποψηφίων, ἂν τὸ ζητήσουν δέκα τοὐλάχιστον ἀκαδημαϊκοὶ) γίνεται, μετὰ συζήτησιν, ἐν ἰδιαιτέρᾳ συνεδρίᾳ, ἡ ὁριστικὴ ἐκλογὴ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ, ὑπὸ τῆς ὁλομελείας κατ' ἀπόλυτον πλειοψηφίαν τοῦ συνόλου ἀριθμοῦ τῶν ἐν ἐνεργείᾳ μελῶν. "Αν δὲν πραγματοποιηθῇ αὕτη εἰς δευτέραν καὶ τρίτην ψηφοφορίαν, ἡ ἐκλογὴ θεωρεῖται ματαιωθεῖσα. Πρῶτοι ἐξ ἐκλογῆς ἀκαδημαϊκοὶ ὑπῆρξαν ὁ Κ. Καραθεοδωρῆ, ὁ Δ. Καμπούρογλους καὶ Γ. Στρέϊτ, ἐξ ἑκάστης τῶν τριῶν τάξεων. "Εκαστος ἐκλεγόμενος ἀκαδημαϊκός, μετὰ τὴν ἐπικύρωσιν τῆς ἐκλογῆς του, διὰ προεδρικοῦ διατάγματος ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας, γίνεται ἐπισήμως δεκτὸς εἰς εἰδικήν, συνήθως ἔκτακτον δημοσίαν συνεδρίαν τῆς ἀκαδημίας, διὰ προσφωνήσεως ὑπὸ ἑνὸς ἐκ τῶν παλαιοτέρων ἀκαδημαϊκῶν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκτίθεται ἡ δρᾶσις καὶ τὸ ἔργον τοῦ νέου ἀκαδημαϊκοῦ. 'Εκεῖνος ἀπαντῶν πραγματεύεται θέμα τῆς ἁρμοδιότητός του.

Διοίκησις. Τὴν διοίκησιν τῆς ἀκαδημίας ἀσκεῖ τὸ προεδρεῖον καὶ ἡ σύγκλητος αὐτῆς. Τὸ προεδρεῖον ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ προέδρου τῆς ἀκαδημίας, ἀνανεουμένου κατ' ἔτος συνήθως ἐκ περιτροπῆς ἐκ τῶν τριῶν τάξεων, τοῦ ἀντιπροέδρου, ὅστις ἐκλέγεται κατὰ Δεκέμβριον ἑκάστου ἔτους ὑπὸ τῆς ὁλομελείας καὶ θὰ εἶναι ὁ πρόεδρος τοῦ ἑπομένου, ἐκ τοῦ γενικοῦ γραμματέως, ὅστις διευθύνει τὴν ὅλην τρέχουσαν ὑπηρεσίαν καὶ ἀσκεῖ ἐποπτείαν ἐπὶ τοῦ ὑπαλληλικοῦ προσωπικοῦ, δικαιοῦται δὲ νὰ παρίσταται εἰς πᾶσαν ἐπιτροπήν, καὶ τῶν γραμματέων τῶν πρακτικῶν καὶ τῶν δημοσιευμάτων. Οἱ γραμματεῖς ἐκλέγονται ἀνὰ πενταετίαν, δύναται δὲ ν' ἀνανεωθῇ ἡ θητεία των. Πρόεδροι τῆς ἀκαδημίας ἐχρημάτισαν κατὰ σειρὰν οἱ Φ. Νέγρης, Γ. Χατζιδάκις, Κ. Ζέγγελης Δ. Αἰγινήτης, Κ. Παλαμᾶς, Γ. Στρέϊτ, 'Αλ. Βουρνάζος, Κ. Ρακτιβάν, Δ. Καμπούρογλους. Γενικὸς δὲ γραμματεὺς ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς ἀκαδημίας ὁ Σ. Μενάρδος, τῷ 1933 ὁ Δ. Αἰγινήτης, ἀπὸ τοῦ 1934 ὁ Γ. Οἰκονόμος. 'Η Σύγκλητος τῆς ἀκαδημίας ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὸ προεδρεῖον, τὸν πρόεδρον τοῦ προηγουμένου ἔτους καὶ τοὺς ἑκάστοτε προέδρους τῶν τάξεων, ἔχει δὲ τὴν ἀνωτάτην διοικητικὴν καὶ οἰκονομικὴν ἐξουσίαν εἰς τὴν ἀκαδημίαν, διορίζουσα τοὺς ὑπαλλήλους, καταρτίζουσα τὸν προϋπολογισμόν, τὸν ὁποῖον ἐγκρίνει ἡ ὁλομέλεια, ἀποφασίζουσα τὴν ἀνάληψιν ἐπιστημονικῶν ἔργων κλπ. Συνέρχεται καθ' ὡρισμένας τακτικὰς προθεσμίας. Τῆς ὁλομελείας τὸ ἔργον, τὸ σπουδαιότερον, πλὴν τῶν καθαρῶς ἐπιστημονικῶν, εἶναι ἡ ἔγκρισις τοῦ προϋπολογισμοῦ, ἡ ἐκλογὴ τῶν ἀκαδημαϊκῶν καὶ τοῦ προεδρείου καὶ ἡ ἔγκρισις τῶν βραβευομένων. Πρὸς ἀρτιωτέραν ὅμως τοῦ ἔργου τῆς ἀκαδημίας διεξαγωγήν, τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ τοῦ διοικητικοῦ πολλάκις, καταρτίζονται ἐπιτροπαὶ τριμελεῖς, πενταμελεῖς ἢ ἑπταμελεῖς, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλαι μὲν εἶναι πρόσκαιροι, ὅπως αἱ διάφοροι κριτικαὶ πρὸς ἀπονομὴν βραβείων ἐπιτροπαὶ ἢ ἄλλαι διὰ συγκεκριμένον θέμα ὁριζόμεναι, ἄλλαι ἐτήσιαι καὶ ἄλλαι μόνιμοι, ἀνανεούμεναι καὶ αὗται δι' ἐξόδου τμηματικῶς τῶν μελῶν. Διὰ τῶν ἐπιτροπῶν τούτων, καταρτιζομένων ἐξ εἰδικῶν ἑκάστοτε, διεξάγει ἡ ἀκαδημία τὸ κυρίως ἐπιστημονικόν της ἔργον καὶ ἐποπτεύει τὴν εὔρυθμον λειτουργίαν τῶν ἐπιστημονικῶν της ἱδρυμάτων.

Πόροι. 'Η ἀκαδημία 'Αθηνῶν, ἱδρυθεῖσα ὑπὸ συνθήκας πολιτικὰς καὶ οἰκονομικὰς τοῦ ἔθνους δυσχερεῖς, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ τύχῃ ἁδρᾶς ὑπὸ τοῦ κράτους ὑλικῆς ἐνισχύσεως. Διὰ τοῦ ἱδρυτικοῦ αὐτῆς νόμου περιῆλθον εἰς αὐτὴν 600.000 δραχμαὶ ἐτησίως ἐκ τῆς πρὸς τὸ πανεπιστήμιον δημοσίας χορηγίας, καταβαλλόμεναι ὑπ' αὐτοῦ καὶ κατόπιν ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ κράτους, δυνάμει διατάγματος τῆς 26 'Ιουλίου 1929, κατόπιν δὲ καὶ τὰ ποσά, τὰ ὁποῖα διέθετε τὸ κράτος μέχρι τῆς τότε ἐποχῆς πρὸς συντήρησιν τοῦ ἱστορικοῦ λεξικοῦ καὶ τοῦ λαογραφικοῦ ἀρχείου, περικοπέντα καὶ ταῦτα οὐσιωδῶς. 'Επίσης διετίθετο χάριν τῆς ἑλληνικῆς βιβλιοθήκης καὶ τῆς ἐκδόσεως λογοτεχνικῶν καὶ ποιητικῶν ἔργων ὑπὲρ τῆς ἀκαδημίας, ἕνα μέρος τῶν διατιθεμένων κατὰ τὸν νόμον 5058 ὑπὲρ ἐνισχύσεως τῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν ποσῶν. Περιῆλθον ἐπίσης εἰς τὴν 'Ακαδημίαν μερικὰ κληροδοτήματα, ὅπως τὸ Δωρόθειον καὶ τὸ τοῦ 'Ιωάννου Βόζου, τὰ ὁποῖα μόλις κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἤρχισαν ν' ἀποδίδουν, διότι εἶχον ἐπιβαρυνθῆ δυσαναλόγως μὲ ἀνειλημμένας ὑποχρεώσεις πρὸς ὑποτρόφους κλπ. 'Ο σημαντικώτερος πόρος τῆς ἀκαδημίας ὑπῆρξε τὸ κληροδότημα τοῦ ἐν Βεσσαραβίᾳ ἀποθανόντος 'Ηπειρώτου 'Αναστασίου Κ. Τσούφλη (1870), τὸ ὁποῖον ὅμως διὰ τὴν κακὴν διαχείρισιν καὶ τὴν ἀκηδίαν ἀποδίδει ἐτησίως ποσὸν ἄνω τῶν 600.000, ἐνῷ μέγα μέρος τῆς περιουσίας αὐτοῦ δὲν ἐξε[illegible] ἀκόμη πλήρως ἐκκαθαρισθῆ καὶ κινδυνεύει νὰ χαθῇ. Εἰσπράττει ἐπίσης ἡ ἀκαδημία ἐκ τῆς πωλήσεως τῶν δημοσιευμάτων της, ἐκ δὲ τῶν [illegible] χορηγῶν ἢ ἄλλων ἱδρυμάτων καθωρισμένων βραβείων 12 % διὰ γενικὰ ἔξοδα.

Συνεδρίαι. Αἱ τακτικαὶ συνεδριάσεις τῆς ἀκαδημίας γίνονται Πέμπτην τὸ ἀπόγευμα κατὰ τοὺς 8 τοῦ ἔτους μῆνας καὶ εἶναι δημόσιαι· κατ' αὐτὰς γίνονται ἀνακοινώσεις καὶ συζητήσεις ἐπιστημονικαί, εἴτε ὑπὸ ἀκαδημαϊκῶν εἴτε ὑπὸ μὴ μελῶν, παρουσιαζόμεναι ὅμως ὑπὸ ἀκαδημαϊκῶν, καὶ [illegible]τεραι, ὅπου συζητοῦνται καὶ ἀποφασίζονται [illegible]

Digitized by Google

τῆς ἀκαδημίας ζητήματα ἐσωτερικῆς φύσεως καὶ ἡ ἐκλογὴ μελῶν. Δι' ὡρισμένα θέματα εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρισθοῦν καὶ ἔκτακτοι συνεδριάσεις εἰς ἄλλας τῆς ἑβδομάδος ἡμέρας. Πλὴν τούτων τελοῦνται δὶς τοῦ ἔτους πανηγυρικαὶ συνεδριάσεις τὴν πρώτην Πέμπτην μετὰ τὰ Χριστούγεννα καὶ κατὰ τὴν ἐθνικὴν ἑορτὴν τῆς 25 Μαρτίου, ἐπέτειον τῆς ἱδρύσεως τῆς ἀκαδημίας. Εἰς τὴν πρώτην ὁ ἀποχωρῶν πρόεδρος ἐκφωνεῖ λόγον πραγματευόμενος θέμα γενικώτερον τῆς εἰδικότητός του καὶ κατ' αὐτὴν ὁ γενικὸς γραμματεὺς ἀναγινώσκει τὴν λογοδοσίαν τῶν πεπραγμένων τῆς ἀκαδημίας κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος, ἀπονέμονται δὲ καὶ προκηρύσσονται τὰ βραβεῖα τῆς Α' καὶ Γ' τάξεως. Κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς 25 Μαρτίου, μετὰ τὸν πανηγυρικόν, ἀπονέμονται καὶ προκηρύσσονται τὰ βραβεῖα τῆς Β' τάξεως, τὰ βραβεῖα ἀρετῆς καὶ αὐτοθυσίας καὶ τὸ ἀριστεῖον.

Δημοσιεύματα. Ἐκτὸς τῶν εἰς εἰδικὰς παραγράφους ἀναγραφομένων κατωτέρω δημοσιευμάτων, ἐκδίδει ἡ ἀκαδημία κατὰ μῆνα (πλὴν τῶν τριῶν μηνῶν τῶν διακοπῶν) Πρακτικὰ περιέχοντα τὰ πεπραγμένα τῆς ἀκαδημίας, ὅσα κρίνονται δημοσιεύσιμα, καταλόγους τῶν ἀποστελλομένων βιβλίων, τοὺς λόγους εἰς τὰς λογοδοσίας (εἰς ἰδιαίτερον τμῆμα) καὶ τὰς γενομένας πρὸς αὐτὴν ἀνακοινώσεις μελῶν ἢ μὴ μελῶν, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπερβαίνουν ὡρισμένον ἀριθμὸν σελίδων. Αἱ ἀνακοινώσεις αὗται δημοσιεύονται εἰς τὴν ἑλληνικὴν μετὰ περιλήψεως συντόμου εἰς μίαν ἐκ τῶν τριῶν κυριωτέρων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν (ἀγγλικήν, γαλλικὴν ἢ γερμανικήν)· δεκταὶ ὅμως γίνονται καὶ ἀνακοινώσεις εἰς μίαν ἐκ τῶν γλωσσῶν τούτων μετὰ συντόμου τότε εἰς τὴν ἑλληνικὴν περιλήψεως. Τὰ μηνιαῖα τεύχη ὁλοκλήρου τοῦ ἔτους ἀπαρτίζουν κατόπιν ἕνα τόμον, μέχρι τοῦδε δὲ ἐξεδόθησαν ὀκτὼ τόμοι πρακτικῶν μὲ ἕνα σημαντικὸν ἀριθμὸν ἀνακοινώσεων. Αἱ ἀνακοινώσεις αὗται ἀναφέρονται εἰς ὅλας τὰς ἐν τῇ ἀκαδημίᾳ ἀντιπροσωπευομένας ἐπιστήμας. Δὲν κατέστη ἀκόμη δυνατὸν νὰ ὑπάρξουν ἰδιαίτερα πρακτικὰ δι' ἑκάστην τῶν τάξεων, ὅπως ὑπάρχουν καὶ εἰς τὰς ξένας ἀκαδημίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ ἐβοήθει οὐσιωδῶς τὴν μεγαλυτέραν διάδοσιν τῶν πρακτικῶν. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἀνακοινώσεων ἀναφέρεται εἰς τὰς φυσικομαθηματικὰς ἐπιστήμας καὶ διότι σπανίζουν παρ' ἡμῖν τὰ καθαρῶς ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ τῶν κλάδων τούτων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ τῶν ἱστορικῶν, καὶ διότι εἰς τὰς ἐπιστήμας ταύτας εἶν' εὐκολώτερος ὁ περιορισμὸς ἐντὸς τοῦ κεκανονισμένου ἀριθμοῦ σελίδων. Μεγαλυτέρας ἐκτάσεως ἀνακοινώσεις δημοσιεύονται εἰς τὰς Πραγματείας τῆς ἀκαδημίας, αἱ ὁποῖαι ἐκδίδονται εἰς 4ον σχῆμα κατ' αὐτοτελῆ τεύχη, συνδεόμενα κατόπιν εἰς τόμον. Ἐξεδόθησαν μέχρι τοῦδε οἱ δύο πρῶτοι τόμοι. Ἡ πρώτη πραγματεία εἶναι ἐκτενὴς μελέτη τοῦ Δ. Αἰγινήτου περὶ τῆς παλιρροίας τοῦ Εὐρίπου.

Τὴν ἐπιμέλειαν τῶν δημοσιευμάτων ἔχει ὁ γραμματεὺς ἐπὶ τῶν δημοσιευμάτων (μετὰ τὸν Γ. Δροσίνην καὶ Γ. Ρεμοῦδον, ὁ Κ. Κτενᾶς) συνεργαζόμενος μετὰ εἰδικῆς ἐπιτροπῆς ἐκ τοῦ προέδρου, ἀντιπροέδρου, γενικοῦ γραμματέως καὶ τῶν γραμματέων τῶν τάξεων.

Βραβεῖα. Τὰ βραβεῖα τῆς ἀκαδημίας ἀπονέμονται δὶς τοῦ ἔτους, κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τοῦ Δεκεμβρίου τὰ τῆς Α' καὶ Γ' τάξεως, κατὰ τὴν 25 δὲ Μαρτίου τῆς Β' τάξεως. Ἕνεκα τῶν ὀλιγίστων πόρων τῆς ἀκαδημίας, ἐλάχιστα εἶναι τὰ ἐκ τοῦ ταμείου αὐτῆς ἀπονεμόμενα. Τὰ πλεῖστα εἶναι βραβεῖα καθιερωθέντα ὑπὸ δωρητῶν καὶ ἄλλων ἱδρυμάτων, μὲ συγκεκριμένον ἑκάστοτε περιεχόμενον καὶ ὅρους, τῶν ὁποίων ἡ ἀπονομὴ ἀνετέθη εἰς τὴν ἀκαδημίαν. Τὰ περισσότερα καὶ πλουσιώτερα προέρχονται ἀπὸ δωρεὰς τοῦ Ἐμμ. Μπενάκη, τῆς Ἑλ. Βενιζέλου, Π. Ἀριστόφρονος κ. ἄ. Τὰ βραβεῖα δὲν εἶναι καθ' ἕκαστον ἔτος τὰ ἴδια. Προκηρύσσονται ἑκάστοτε κατὰ τὰς πανηγυρικὰς συνεδρίας, ἡ δὲ προκήρυξις αὕτη ἐκτυπώνεται εἰς ἰδιαίτερον φυλλάδιον καὶ ἀποστέλλεται εἰς πάντα ἐνδιαφερόμενον. Τὰ βραβεῖα ταῦτα ἀναφέρονται εἰς λογοτεχνικὰ ἔργα (Λαμπίκειον, Χωρέμειον, Βικέλειον), εἰς ἔργα ἀρχιτεκτονικῆς ἢ ζωγραφικῆς ἢ μουσικῆς (Μπενάκειον), εἰς ἔργα ἱστορικὰ καὶ φιλολογικὰ (Κυριακοῦ, Κανδηλώρειον, Μακρυγιάννη, Τραπέζης Ἀθηνῶν), εἰς ἐρεύνας γεωπονικάς, χημικάς, φυσιογνωστικάς. Τὰ περισσότερα εἶναι τ' ἀναφερόμενα εἰς ἐρεύνας σχετικὰς μὲ τὴν ἐθνικὴν οἰκονομίαν, ὅπως τὸν καπνόν, τὴν σταφίδα, τὴν ναυτιλίαν, τὴν ἁλιείαν, μελισσοκομίαν, τὰς ἐθνικὰς βιομηχανίας κλπ. Μέγα μέρος ἐπίσης τῶν βραβείων ἀπονέμεται εἰς θεωρητικὰς ἐρεύνας, ἄλλα εἰς ἐνεργείας δράσεως κοινωφελοῦς, π. χ. δι' ἀναδασώσεις, ἐμβολιασμοὺς δένδρων, ἀποξηράνσεις ἑλῶν, κοινωνικὰ ἔργα, καλλωπιστικὰ ἔργα κλπ. Ἐπίσης ἀπονέμει ἡ ἀκαδημία βραβεῖα ἀρετῆς καὶ αὐτοθυσίας ἐκ τοῦ ἰδίου αὐτῆς ταμείου καὶ ἐκ τοῦ κληροδοτήματος Μαυρογένους καὶ προικοδοτεῖ ἐκ τοῦ κληροδοτήματος Κονδύλη κόρας καταγομένας ἐκ Βορείας Ἠπείρου. Ἀλλὰ καὶ ὑποτροφίας ἔχει ἡ ἀκαδημία. Ἐσπούδυσαν δὲ μέχρι τοῦδε ἐξ ὑποτροφιῶν τῆς ἀκαδημίας οἱ τρεῖς συντάκται τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου ἐν Μονάχῳ καὶ τρεῖς καλλιτέχναι, δύο ζωγράφοι ἐν Παρισίοις καὶ εἷς σκηνοθέτης ἐν Βιέννῃ καὶ Βερολίνῳ. Ἡ τοιαύτη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας ὑλικὴ ἐνίσχυσις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς κοινωφελοῦς δράσεως διαρκῶς αὐξάνει, χάρις εἰς τὰς δωρεὰς πολλῶν φιλογενῶν πλουσίων καὶ εἰς τὴν συνετὴν διαχείρισιν τῶν διατιθεμένων ποσῶν. Κατὰ τὸ 1926 ἀπενεμήθησαν βραβεῖα δραχμῶν 37.645, τῷ 1927 ἀνῆλθε τὸ ποσὸν εἰς 183.000, τῷ 1928 εἰς 324.000 καὶ οὕτω καθεξῆς.

Ἀριστεῖον. Εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν περιῆλθε διὰ τοῦ διατάγματος τῆς 24 Φεβρουαρίου 1927 καὶ ἡ ἀπονομὴ τοῦ ὑπὸ τοῦ νόμου 1009 τῆς 24 Ὀκτωβρίου 1917 καθιερωθέντος ἀριστείου τῶν ἐπιστημῶν, τῶν γραμμάτων καὶ τῶν καλῶν τεχνῶν. Ἀπονέμεται δὲ τοῦτο κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς 25 Μαρτίου ἑκάστου ἔτους εἰς Ἕλληνας καὶ μόνον (ἐξαιρέσει τῶν μελῶν τῆς ἀκαδημίας) κατὰ τετραετεῖς περιόδους, ἤτοι τὸ πρῶτον ἔτος εἰς ἀντιπρόσωπον τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, τὸ δεύτερον εἰς ἀντιπρόσωπον τῶν γραμμάτων, τὸ τρίτον εἰς ἀντιπρόσωπον τῶν ἱστορικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, τὸ τέταρτον εἰς καλλιτέχνην. Οἱ ὑποψήφιοι, εἴτε προτείνονται ὑπὸ τακτικοῦ μέλους εἴτε διεκδικοῦν τὸ ἀριστεῖον δι' αἰτήσεώς των, ἐκλέγονται ὑπὸ τῆς ὁλομελείας, κατόπιν ἠτιολογημένης ἐκθέσεως περὶ αὐτῶν, τῆς οἰκείας τάξεως. Μέχρι τοῦδε ἀπενεμήθη τοῦτο εἰς καλλιτέχνας, ὅπως ὁ Ἀ. Ζάχος, Δ. Μητρόπουλος, ὁ Γ. Ροϊλός, Ε. Θωμόπουλος, Γ. Χαλεπᾶς κ.ἄ. *Χρυσοῦν μετάλλιον* ἐπίσης ἀπονέμει κατ' ἔτος ἡ ἀκαδημία εἰς ἱδρύματα ἐθνωφελοῦς δράσεως, καὶ μέχρι τοῦδε ἐβραβεύθησαν πλεῖστα, ὡς τὸ Ὠδεῖον Ἀθηνῶν, ἡ Μακεδονικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία, ὁ Ἐρυθρὸς Σταυρός, ἡ Σχολὴ Εὐελπίδων κτλ.

Βιβλιοθήκη. Ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἀκαδημίας ἀπαρτίζεται: 1) Ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τῶν ἀκαδημιῶν τῆς ἀλλοδαπῆς, τ' ἀνταλλασσόμενα πρὸς τὰ τῆς ἡμετέρας ἀκαδημίας· τῶν κυριωτέρων ἐκ τούτων ἔχει πλήρη σειρὰν ἀπὸ τοῦ 1926, μερικῶν δὲ τῆς ἐδωρήθησαν καὶ τόμοι παλαιοτέρων ἐτῶν. 2) Ἀπὸ τὰ εἰς αὐτὴν ἀποστελλόμενα ἑλληνικὰ καὶ ξένα δημοσιεύματα, περιοδικὰ καὶ βιβλία. 3) Ἀπὸ δωρεὰς βιβλιοθηκῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ μνημονευθῇ ἡ πλουσία εἰς βυζαντινολογικὰ ἔργα, ἀκόμη καὶ σπάνια βιβλία καὶ χειρόγραφα, βιβλιοθήκη Ξεν. Σιδερίδου, ἡ βιβλιοθήκη Μαυροκορδάτου Μπαλταιζῆ, ἡ ὁποία διενεμήθη πρὸς τὴν Ἐθνικὴν βιβλιοθήκην καὶ τὴν βιβλιοθήκην τῆς βουλῆς, ἡ βιβλιοθήκη τῆς ἐπιστημονικῆς ἑταιρείας, ἡ βιβλιοθήκη Τιμ. Ἠλιοπούλου. Ὀλίγα μόνον βιβλία προέρχονται ἐξ ἐκτάκτων ἀγορῶν, ὅπως π. χ. ἀρκετὰ πλήρης σειρὰ τῶν ἔργων Ἀδ. Κοραῆ. Τὸ σύνολον τῶν βιβλίων ἀνέρχεται μέχρι τοῦδε εἰς 18—20.000 τόμους. Ἡ βιβλιοθήκη αὕτη εἶναι ἐν μέρει μόνον προσιτὴ εἰς τὸ κοινόν, μέχρις ὅτου τοποθετηθῇ καὶ τακτοποιηθῇ ὁριστικῶς εἰς τὴν δεξιὰν πτέρυγα τοῦ μεγάρου, τὴν κατεχομένην σήμερον ὑπὸ τοῦ νομισματικοῦ μουσείου.

Ἐπιστημονικὰ ἱδρύματα. Ἡ ἀκαδημία συντηρεῖ τέσσαρα ἐπιστημονικὰ ἱδρύματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐπιστήμονες μισθοδοτούμενοι παρ' αὐτῆς ἐργάζονται πρὸς συλλογὴν ὑλικοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ ἐπεξεργασίαν αὐτοῦ. Τὰ ἱδρύματα ταῦτα διατελοῦν ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν ἐπιτροπῶν ἐξ εἰδικῶν ἀκαδημαϊκῶν, αἵτινες συντάσσουν τοὺς ἐσωτερικοὺς κανονισμούς, ἐλέγχουν τὴν ἐργασίαν, ὁρίζουν τὸ πρόγραμμα καὶ προτείνουν εἰς τὴν σύγκλητον τὸν διορισμὸν ἢ προαγωγὴν τῶν ὑπαλλήλων. Τὰ ἱδρύματα ταῦτα, ἅτινα στεγάζονται εἰς τὰ ὑπόγεια διαμερίσματα τοῦ μεγάρου τῆς ἀκαδημίας, εἶναι τὰ ἑξῆς:

Α') Ἱστορικὸν λεξικόν. Δὲν ἐδημιουργήθη ὑπὸ τῆς ἀκαδημίας, περιῆλθε δ' εἰς αὐτὴν δι' ἀποφάσεως τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως τῆς 18 Μαρτίου 1926 καὶ προεδρικοῦ διατάγματος τῆς 14 Μαρτίου 1927 (συμπληρωθέντος δι' ἄλλου διατάγματος 5 Ἰουνίου 1933), καὶ διευθύνεται τώρα ὑπὸ πενταμελοῦς ἐξ ἀκαδημαϊκῶν ἐφορευτικῆς ἐπιτροπῆς. Κατ' ἀρχὰς ἱδρύθη, διὰ βασιλικοῦ διατάγματος ἀπὸ 4 Νοεμβρίου 1908, ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Κ. Κόντου (ἀπὸ δὲ τοῦ 1912 τοῦ Γ. Χατζιδάκι, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν ὁ πρωτεργάτης, ἡ ψυχὴ καὶ ὁ ἰθύνων νοῦς τοῦ ὅλου ἔργου) πρὸς καταρτισμὸν «Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης», προωρισμένον νὰ περιλάβῃ ὅλας τὰς λέξεις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης μὲ τὴν τυπολογικὴν καὶ σημασιολογικὴν ἱστορίαν των «ἀπὸ τοῦ Ἀγαμέμνονος μέχρι Γεωργίου τοῦ Α'» καὶ νὰ ἐκδοθῇ κατὰ τὴν ἑκατονταετηρίδα τῆς Ἐθνικῆς ἐπαναστάσεως. Ἀλλὰ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1910 ἐγένετο ἀντιληπτόν, ὅτι παρόμοιον ἔργον ὑπερέβαινε καὶ τὰς ἐπιστημονικὰς καὶ τὰς οἰκονομικὰς δυνάμεις τοῦ ἔθνους, καὶ ἀπεφασίσθη νὰ περιορισθῇ ἡ προσπάθεια εἰς καταρτισμὸν «Ἱστορικοῦ λεξικοῦ τῆς νέας ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῶς ὁμιλουμένης καὶ τῶν ἰδιωμάτων», ἐτέθη δὲ ὡς χρονικὸν ὅριον συλλογῆς τοῦ ὑλικοῦ τὸ 1800 περίπου. Ἡ ὑπηρεσία τοῦ λεξικοῦ τούτου, διεξαγομένη μὲ πενιχρὰ μέσα ἐντὸς τοῦ μεγάρου τῆς ἀκαδημίας, ἀνεγνωρίσθη ὡς δημοσία, διὰ τοῦ νόμου 220 τῆς 10 Ἀπριλίου 1914, διὰ τοῦ ὁποίου καὶ ἐνισχύθη οἰκονομικῶς. Ἡ ἐκτύπωσις ὅμως τοῦ πρώτου τόμου, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ ἀρχίσῃ τῷ 1921, δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθῇ διὰ λόγους σχετιζομένους καὶ μὲ τὰς περιπετείας τοῦ ἔθνους τὰς πολιτικὰς καὶ μὲ τὰς δυσκολίας αὐτοῦ τοῦ ἔργου. Ἀφ' ὅτου ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἀνέλαβε τὸ ἔργον, ἐπελήφθη συντόνως τῆς ἐκδόσεως τοῦ λεξικοῦ, τὸ ὁποῖον ἔχει κατὰ τὸ ἥμισυ σχεδὸν συνταχθῆ, εὑροῦσα δὲ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἐμμανουὴλ Μπενάκη τὸν γενναιόδωρον χορηγόν, ἤρχισε τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ πρώτου τόμου (Α—Αμ, ἐκ σελ. 650 μεγάλου σχήματος), ἡ ὁποία καὶ διὰ τὴν ἔκτασιν καὶ διὰ τὴν δυσκολίαν τοῦ ἔργου παρετάθη ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου 1930 μέχρι τοῦ Μαρτίου 1933, ὅτε καὶ ἐκυκλοφόρησεν ὁ τόμος. Εἰς τὸν πρόλογον τοῦ λεξικοῦ ἐκτίθεται διὰ μακρῶν καὶ ἡ ἱστορία καὶ ἡ μέθοδος τῆς συντάξεως αὐτοῦ. Ἕκαστον ἄρθρον τοῦ λεξικοῦ τούτου, τὸ ὁποῖον ἔχει χαρακτῆρα αὐστηρῶς ἐπιστημονικόν, ὄχι χρηστικόν, περιλαμβάνει ὑπὸ τὸ λῆμμα (καὶ πρὸς τοῦτο προτιμᾶται ὁ τύπος ὁ περισσότερον ἀναλλοίωτος καὶ περισσότερον προσεγγίζων εἰς τὸν ἀρχαῖον) τρία μέρη: 1) τὸ τυπολογικόν, ὅπου ἀναγράφονται κατὰ σειρὰν γενετικῆς ἀναπτύξεως καὶ μὲ ἀκριβῆ γεωγραφικὸν καθορισμόν, ὅλοι οἱ τύποι οἱ ἀπαντῶντες εἰς τὴν σήμερον ὁμιλουμένην καὶ τὰ ἰδιώματα, καὶ ἐκ τῶν πτωτικῶν καὶ ῥηματικῶν τύπων ὅλοι οἱ ἀνωμάλως σχηματιζόμενοι· 2) τὸ ἐτυμολογικόν, ὅπου ἀναγράφεται, ἂν ἡ λέξις εἶναι ἀρχαία (μέχρι τοῦ Ἀλεξάνδρου), μεταγενεστέρα (μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου), μεσαιωνικὴ (μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος) ἢ νεωτέρα, ἂν εἶναι ἑλληνικῆς ἢ ξένης προελεύσεως ἢ καὶ ἂν εἶναι ἀγνώστου ἐτύμου, μὲ ἀκριβεῖς βιβλιογραφικὰς παραπομπάς· 3) τὸ σημασιολογικόν, ὅπου ἀναγράφονται κατὰ συστηματικὴν καὶ ἱστορικὴν κατάταξιν αἱ σημασίαι καὶ χρήσεις τῆς λέξεως μὲ ἄφθονα παραδείγματα ἐκ δημωδῶν κειμένων, παροιμιῶν ἢ καὶ νεωτέρων λογοτεχνημάτων. Τὸ γλωσσικὸν ὑλικὸν πρὸς καταρτισμὸν τῶν ἄρθρων ἔχει ἐπὶ ἔτη πολλὰ συγκεντρωθῆ εἰς τὰ ἀρχεῖα τοῦ λεξικοῦ, τὰ ὁποῖα κατηρτίσθησαν δι' ἀποδελτιώσεως ἐντύπων γλωσσαρίων καὶ ἄλλων δημωδῶν κειμένων, χειρογράφων συλλογῶν τῆς ἐν Ἀθήναις γλωσσικῆς ἑταιρείας, καὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου, καὶ διὰ ἐπιτοπίου ἀποστολῆς συντακτῶν τοῦ λεξικοῦ πρὸς συλλογὴν διαλεκτικοῦ ἢ ἐπαγγελματικοῦ γλωσσικοῦ ὑλικοῦ. Τῶν δελτίων τούτων γίνεται συγχώνευσις καὶ ἐπεξεργασία πρὸς καταρτισμὸν τῆς ὁριστικῆς μορφῆς τοῦ ἄρθρου. Τ' ἀνακύπτοντα ἑκάστοτε ἐπιστημονικὰ προβλήματα ἐπραγματεύθησαν οἱ συντάκται εἰς εἰδικὰς μελέτας, δημοσιευθείσας κυρίως εἰς τοὺς 6 τόμους τοῦ ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας ἐκδιδομένου μέχρι τοῦ 1923 περιοδικοῦ Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον τῆς Μέσης καὶ Νεωτέρας Ἑλληνικῆς καὶ εἰς τοὺς τόμους τῆς «Ἀθηνᾶς». Τὸ προσωπικὸν τοῦ ἱστορικοῦ λεξικοῦ ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς διευθυντοῦ, 7 τακτικῶν συντακτῶν, δύο γραφέων καὶ δύο κλητήρων. Πρῶτος διευθυντὴς ὑπῆρξεν ὁ Πέτρος Παπαγεωργίου, νῦν δὲ διευθύνει ὁ Ἄνθιμος Παπαδόπουλος.

Β') Λαογραφικὸν ἀρχεῖον. Ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ Ν. Πολίτου διὰ τοῦ νόμου 1304 τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1918, τροποποιηθέντος τῷ 1920 διὰ τοῦ νόμου 2093, μὲ σκοπὸν τὴν περισυλλογήν, διάσωσιν καὶ ἔκδοσιν τῶν μνημείων τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καὶ ἐφιλοξενήθη κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ἑταιρείαν, κατόπιν δὲ εἰς τὴν Ἐθνικὴν βιβλιοθήκην. Διὰ διατάγματος τῆς 6 Μαρτίου 1927 ὑπήχθη εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, μετεφέρθη δὲ εἰς τὸ ὑπόγειον αὐτῆς τὴν 10 Μαΐου 1932. Διοικεῖται ὑπὸ πενταμελοῦς ἐπιτροπῆς ἐξ ἀκαδημαϊκῶν καὶ περιλαμβάνει ἕνα διευθυντήν, τὸν Π. Φουρίκην, ἕνα ταξινόμον, καὶ δύο ἐκτάκτους ὑπαλλήλους. Κυρίως γίνεται ἀποδελτίωσις συλλογῶν ὑλικοῦ καὶ ταξινόμησις αὐτοῦ κατὰ κατηγορίας. Προεχώρησεν ἰδίως ἡ κατάταξις τῶν δημοτικῶν ᾀσμάτων, παροιμιῶν καὶ τῶν παραμυθιῶν. Συνετάχθησαν ἐπίσης πλήρη βιβλιογραφικὰ βοηθήματα καὶ ἀπεστάλησαν πρὸς συλλογὴν ὑλικοῦ ὑπάλληλοι τοῦ ἀρχείου εἰς ἀνεξερευνήτους λαογραφικῶς ἐπαρχίας. Συνεχίζονται δὲ καὶ αἱ πρὸ τῆς ὑπαγωγῆς ὑπὸ τὴν ἀκαδημίαν ἐγκαινιασθεῖσαι ἐκδόσεις τῶν ἀρχείων διὰ τῆς ἐκτυπώσεως τοῦ 3ου τόμου τῶν Λαογραφικῶν Συμμείκτων τοῦ Ν. Πολίτου. Εἰς τὸ Λαογραφικὸν ἀρχεῖον ὑπήχθη καὶ ἡ διὰ τοῦ νόμου 432 ἱδρυθεῖσα κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1914 «Ἐθνικὴ Μουσικὴ Συλλογή», ἡ ὁποία ὅμως, ἐλλείψει πόρων καὶ ἐργατῶν, δὲν προχωρεῖ.

Γ') Μεσαιωνικὸν ἀρχεῖον. Ἱδρύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, κατὰ τὸ 1930, κατ' ἀρχὰς πρὸς ἐκπλήρωσιν εὐχῆς τοῦ Β' ἐν Βελιγραδίῳ διεθνοῦς βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου 1927, ὅπως καταρτισθῇ καὶ λεξικὸν μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς, τὸ ὁποῖον ἐπισήμως ἀνέλαβεν ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν κατὰ τὸ Γ' ἐν Ἀθήναις βυζαντινολογικὸν συνέδριον τοῦ 1930. Βαθμηδὸν ὅμως κατενοήθη ὅτι τοιοῦτον ἔργον καὶ πολυδάπανον ἦτο καὶ εἰς δυσχερείας ἐπι-

Digitized by Google

στημονικὰς προσέκρουεν ἀνυπερβλήτους ἐπὶ τοῦ παρόντος. Διὰ τοῦτο ἀπεφασίσθη νὰ καταρτισθῇ ἐπὶ τοῦ παρόντος Ἀρχεῖον τῶν κυρίων ὀνομάτων τῆς τουρκοκρατίας (1453—1821), τὸ ὁποῖον καὶ νὰ ἐκδοθῇ κατόπιν ὡς ὀνομαστικὸν καὶ τοπωνυμικόν. Τὸ ἀρχεῖον τοῦτο περιλαμβάνει: α') τὰ τοπωνύμια, τὰ ὀνόματα μοναστηρίων καὶ ἐκ τῶν ἐθνικῶν τ' ἀπαντῶντα ὑπὸ τύπον ἰδιάζοντα· β') τὰ κύρια ὀνόματα, ἤτοι οἰκογενειακά, ἀνδρωνυμικά, παρωνύμια, ὀνόματα κληρικῶν καὶ ἁγίων, καὶ ἐκ τῶν βαπτιστικῶν τ' ἀναφερόμενα ὑπὸ τύπον ἰδιωματικόν· γ') τὰ ὀνόματα νομισμάτων, ἀξιωμάτων κλπ. δ') λέξεις, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν ἰδιάζοντα σημασιολογικὰ ἢ γραμματικὰ φαινόμενα. Τὸ ὑλικὸν συγκεντρώνεται δι' ἀποδελτιώσεως κατ' ἐπιλογὴν ἐξ ἐντύπων, κατὰ προτίμησιν ἐγγράφων, γεωγραφικῶν βιβλίων κλπ. Μέχρι τοῦδε κατηρτίσθησαν περὶ τὰς 100.000 δελτίων ὑπὸ τριῶν συντακτῶν ἀσκηθέντων δαπάνῃ τῆς ἀκαδημίας ἐν Μονάχῳ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Δημ. Οἰκονομίδου. Τὰ κατὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἀρχείου ἐκτίθενται διὰ μακρῶν μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας εἰς τὸ τεῦχος τοῦ *Π. Πατριαρχέα*, «Ὁ θησαυρὸς τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» (Ἀθῆναι 1933).

Δ') *Ἀρχεῖον τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου.* Ἱδρύθη τῇ πρωτοβουλίᾳ τοῦ Δημ. Παππούλια καὶ λειτουργεῖ ἐντὸς τῆς ἀκαδημίας, ἐπὶ τοῦ παρόντος, μὲ ἕνα ὑπάλληλον καὶ ἕνα γραφέα ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Γ. Πετροπούλου. Τὸ ἔργον του εἶναι: α') νὰ συγκεντρώσῃ τὰ χωρία τῶν μεσαιωνικῶν συγγραφέων, ὅπου γίνεται μνεία νομικῶν πραγμάτων· β') ἡ συλλογὴ τῶν νομικῶν ἐθίμων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ· γ') κριτικὴ ἔκδοσις τῶν Βασιλικῶν κατ' εὐχὴν τοῦ Β' διεθνοῦς βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου. Μέχρι τοῦδε κατηρτίσθησαν χιλιάδες δελτίων, ἀπεδελτιώθη ὁλόκληρον τὸ ἔργον Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τὰ πορίσματα δὲ τῆς ἐρεύνης ταύτης θὰ ἐκδοθοῦν εἰς εἰδικὴν μονογραφίαν Πρβλ. *Δ. Παππούλιαν* Πρακτικὰ 3 (1928 739—742).

Ἐπιστημονικὰ ἔργα. Ἐκτὸς τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν, αἱ ὁποῖαι γίνονται εἰς εἰδικὰ ἱδρύματα μὲ ὑπαλλήλους διωρισμένους ἐπὶ τούτῳ, ἔχει ἀναλάβει ἡ ἀκαδημία, δι' ἀκαδημαϊκῶν καὶ ἄλλων ἐπιστημόνων, ἐρεύνας ἄλλας ἐπιστημονικὰς καὶ ἐκδόσεις.

1) *Ἑλληνικὴ βιβλιοθήκη.* Ἀπὸ τοῦ 1933 ἀπεφάσισεν ἡ ἀκαδημία, ἐνισχυθεῖσα δι' εἰδικοῦ κονδυλίου τοῦ κράτους, νὰ ἐκδώσῃ σειρὰν ἀρχαίων συγγραφέων, ὑπὸ τὸν τίτλον Ἑλληνικὴ βιβλιοθήκη, τὸν ὁποῖον εἶχε χρησιμοποιήσει διὰ τὰς ἐκδόσεις του ὁ Ἀδ. Κοραῆς. Αἱ ἐκδόσεις αὗται θὰ περιέχουν: α') ἐπιστημονικὴν τῶν κειμένων ἀποκατάστασιν μὲ κριτικὸν ὑπόμνημα λατινιστὶ κατὰ τοὺς ἰσχύοντας μεθοδικοὺς κανόνας συντεταγμένην· β') μετάφρασιν τῶν κειμένων εἰς γλῶσσαν ἁπλῆν καὶ ὕφος γλαφυρόν· γ') ἑρμηνευτικὰ ὑπομνήματα σύντομα, προωρισμένα κυρίως δι' εὐρύτερον ἀναγνωστικὸν κοινὸν μὲ παρατηρήσεις πραγματικὰς καὶ αἰσθητικάς, χωρὶς πολλὰς γραμματικὰς καὶ γλωσσικὰς λεπτομερείας· δ') εἰσαγωγὴν μακρὰν περὶ τοῦ ἔργου καὶ τοῦ συγγραφέως. Κείμενον καὶ μετάφρασις θὰ τυπώνωνται παραλλήλως, ὅπως εἰς τὰς ἀναλόγους ἐκδόσεις τῆς Collection Budé. Ὡς πρῶτος τόμος τῆς Ἑλληνικῆς βιβλιοθήκης ἐκυκλοφόρησε τὸ «Συμπόσιον» τοῦ Πλάτωνος ὑπὸ Ι. Συκουτρῆ, ἐντὸς δὲ τοῦ 1934 θὰ ἐκδοθῇ καὶ ἡ «Ποιητικὴ» τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Σοφοκλέους ὁ «Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ», προπαρασκευάζεται δὲ ἔκδοσις καὶ ἄλλων ἀρχαίων κειμένων.

2) *Λεξικὸν τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνικῶν ὅρων.* Καταρτίζεται, ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν ἐπιτροπῆς ἐξ ἀκαδημαϊκῶν, ὑπὸ πολυαρίθμων εἰδικῶν συλλογέων, στρατολογηθέντων μεταξὺ τῶν νεωτέρων ἐπιστημόνων δι' ἕκαστον κλάδον, λεξικόν, τὸ ὁποῖον θὰ περιέχῃ πάντας τοὺς ἐπιστημονικοὺς καὶ τεχνικοὺς ὅρους ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ (ὅπου δὲν ὑπάρχει ὅρος, θὰ πλάττεται· ὅπου ὑπάρχουν περισσότεροι τοῦ ἑνός, θὰ ἐγκρίνεται ὁ καταλληλότερος καὶ ὀρθότερος) μὲ τοὺς ἀντιστοίχους ὅρους τῶν τεσσάρων κυριωτέρων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν (ἀγγλικῆς, γαλλικῆς, γερμανικῆς καὶ ἰταλικῆς) καὶ ἐνίοτε καὶ τῆς λατινικῆς.

3) *Μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.* Ἐντὸς τοῦ 1933 ἤρχισεν ἡ ἔκδοσις ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον σειρᾶς τόμων, εἰς σχῆμα 4ον, εἰς τοὺς ὁποίους θὰ δημοσιεύωνται ἀνέκδοτοι ἢ ἄγνωστοι πηγαὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους, ἰδίως τῆς νεωτέρας. Ὁ ἐκδοθεὶς πρῶτος τόμος περιέχει: α) τὰ «Βραχέα Χρονικά», ἤτοι συντόμους χρονογραφικὰς εἰδήσεις, τὰς ὁποίας συνεκέντρωσεν ἐκ διαφόρων κωδίκων ὁ Σπ. Λάμπρος· τὴν ἔκδοσιν ἐφρόντισεν ὁ Κ. Ἄμαντος· β) «Ἀποφάσεις τοῦ Μείζονος Συμβουλίου τῆς Βενετίας» (1255—1669) σχετικὰς μὲ τὴν Κρήτην, ἐκδιδομένας ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας μετὰ σχολίων, ὑπὸ Σπ. Θεοτόκη. Βενετικὰ ἐπίσης ἔγγραφα σχετικὰ μὲ τὴν Κρήτην θὰ περιέχῃ καὶ ὁ β' τόμος τῶν Μνημείων, τοῦ ὁποίου ἤρχισεν ἡ ἐκτύπωσις.

4) *Γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς.* Πρὸς σύνταξιν καὶ ἔκδοσιν αὐτῆς διέθεσεν ὁ Π. Ἀριστόφρων 200.000 δραχμῶν. Τὴν σύνταξιν ἀνέθεσεν ἡ ἀκαδημία εἰς ἐπιτροπὴν ἐξ εἰδικῶν, ἡ ὁποία καὶ ἡτοίμασεν ἤδη σχέδιον αὐτῆς. Θὰ περιέχῃ γραμματικὴν καὶ τῆς καθαρευούσης καὶ τῆς δημοτικῆς. Ἡ ἰδία ἐπιτροπὴ κατήρτισε καὶ ὡρισμένους κανόνας ὀρθογραφικούς, ἁπλοποιοῦντας εἰς πολλὰ τὴν ἐφαρμοζομένην εἰς τὸ λεξικὸν ἀμιγῆ ἱστορικὴν ὀρθογραφίαν.

5) *Ἀνασκαφὴ Ἀκαδημείας.* Τὴν ἀνεύρεσιν τῆς Ἀκαδημείας τοῦ Πλάτωνος, τῆς προγονικῆς ἑστίας ὅλων τῶν ἀνωτάτων πνευματικῶν ἱδρυμάτων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἐθεώρησεν ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἓν ἐκ τῶν πρώτων μελημάτων αὐτῆς. Τὸ ἀπαιτούμενον μέγα ποσὸν πρὸς ἐξαγορὰν τῶν οἰκημάτων καὶ ἀπαλλοτρίωσιν τοῦ χώρου διέθεσεν ὁ Π. Ἀριστόφρων καὶ ἡ σύζυγός του. Αἱ ἀνασκαφαὶ ἤρχισαν τῷ 1930 καὶ ἐξακολουθοῦν, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Κ. Κουρουνιώτου καὶ Π. Ἀριστόφρονος. Τῷ 1933 συνετελέσθη ἡ πρώτη μεγάλη ἐπιτυχία· ἀνεκαλύφθη τὸ ἀρχαῖον γυμνάσιον ὅπου πρῶτον ἐδίδαξεν ὁ Πλάτων, προτοῦ ἀγοράσῃ τὸν γειτονικὸν χῶρον πρὸς ἵδρυσιν τῆς σχολῆς του (ἴδε τὰς ἐκθέσεις πρακτ. 5 (1930) 420—4 καὶ 8 1933 70—71 καὶ 843—8).

6) *Συλλογὴ τῶν ἀρχαίων ψηφιδωτῶν τῆς Ἑλλάδος.* Τὸ ἔργον ἐκδίδεται ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς διεθνοῦς ἀκαδημαϊκῆς ἑνώσεως, τὸ ἀνέλαβε δὲ ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς της ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἐξεδόθησαν ἤδη τὰ δύο πρῶτα τεύχη περιέχοντα τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Πελοποννήσου μὲ πλήρη ἀπεικόνισιν αὐτῶν, κατὰ μέγα μέρος ἔγχρωμον.

7) *Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου.* Τῷ 1930 περιῆλθε τὴν Κύπρον, μετὰ πρόσκλησιν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου, ὁ ἀκαδημαϊκὸς Γ. Σωτηρίου, πρὸς μελέτην τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς νήσου, τῶν ὁποίων ἑτοιμάζεται ὑπὸ τῆς ἀκαδημίας ἡ ἔκδοσις, εἰς αὐτοτελῆ τόμον. (Προσωρινὴ ἔκθεσις περὶ τῶν πορισμάτων τῆς περιοδείας αὐτῆς πρακτ 6 (1931) 477—490.)

8) *Μεταφράσεις νεοελληνικῶν λογοτεχνημάτων.* Κατ' ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου 5058 καὶ μὲ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ κράτους, ἀπεφάσισεν ἡ Ἀκαδημία τὴν ἔκδοσιν μεταφράσεων εἰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας σπουδαίων νεοελληνικῶν λογοτεχνικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ γίνουν γνωστὰ καὶ ἔξω τῆς Ἑλλάδος. Ὡς πρῶτον ἔργον ἐκδίδεται ἐντὸς τοῦ 1934 ἡ ὑπὸ E. Clément γαλλικὴ μετάφρασις τῆς Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ.

9) *Γεωλογικὸς χάρτης τῆς Ἑλλάδος.* Καταρτίζεται ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Κ. Κτενᾶ εἰς κλίμακα 1/40.000, πλῆθος δὲ προεργασιῶν ἔγινεν ἤδη καὶ ἐδημοσιεύθη. Περὶ τοῦ μέχρι τοῦ 1929 ἔργου διαλαμβάνει λεπτομερὴς ἔκθεσις τοῦ Κτενᾶ (πρακτ. 5(1930) 92—107). Ἐπερατώθη ἤδη τῆς Χίου καὶ τῆς Ἰκαρίας ὁ χάρτης, ἐμελετήθησαν δὲ πλεῖσται περιοχαὶ τοῦ Αἰγαίου καί τινες τῆς Μακεδονίας.

10) *Ἔρευνα περὶ τῆς γεωργίας.* Μὲ τὴν συνεργασίαν πολλῶν γεωπόνων καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Γ. Κυριακοῦ, κατηρτίσθη λεπτομερὴς εἰσήγησις περὶ τῆς ὀρθοτέρας γεωργικῆς πολιτικῆς τοῦ κράτους. Ἡ εἰσήγησις αὕτη ἐμελετήθη καὶ συνεζητήθη εἰς τὴν Α' τάξιν, ἀνεγνώσθη δὲ κατόπιν, ὡς ἐπίσημος πλέον τῆς ἀκαδημίας συμβολὴ εἰς τὰ γεωργικὰ προβλήματα τῆς χώρας, ἐπὶ παρουσίᾳ ἀντιπροσώπων τοῦ πολιτικοῦ κόσμου, διενεμήθη δὲ κατόπιν ἔντυπος εἰς πλεῖστα σώματα. Ἀνάλογος ἔρευνα ἑτοιμάζεται καὶ διὰ τὴν δασικὴν πολιτικήν.

11) *Ἄλλα ἐπιστημονικὰ ἔργα.* Ἀπεφασίσθη ἡ μελέτη καὶ ἔκδοσις τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Μακεδονίας, ἔγιναν δὲ ἤδη πολλαὶ προκαταρκτικαὶ μελέται. Ἐπίσης ἀπεφασίσθη ἡ ἔκδοσις τῶν χαλκῶν ἔργων τῆς Ἑλλάδος. Ἐνισχύθη χρηματικῶς ὁ ἀκαδημαϊκὸς Γ. Ἰωακείμογλου εἰς συνέχειαν σπουδαίων φαρμακολογικῶν ἐρευνῶν καὶ ὁ Κ. Βέης εἰς τὰ πειράματά του πρὸς παραγωγὴν σακχάρεως ἐκ χαρουπίων. Ἡ τελευταία οἰκονομικὴ κρίσις ἐματαίωσε τὴν ἀποφασισθεῖσαν ἵδρυσιν γραφείου ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας καὶ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Ρωμανοῦ, τὴν ὁποίαν δὲν προέλαβε νὰ καταρτίσῃ ὁ Krumbacher. Κατηρτίσθη ἐπιτροπή, ἡ ὁποία ἑώρτασε τῷ 1933 τὴν ἑκατονταετηρίδα Ἀδ. Κοραῆ μεγαλοπρεπῶς (καὶ δι' ἰδίου τόμου) ἐξέδωκε τὰς ἀγνώστους παρατηρήσεις του εἰς τὸ προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος, συνεκέντρωσε τὰ ἔργα του καὶ ἵδρυσε βραβεῖα καὶ ἆθλα ἐπ' ὀνόματι ἐκείνου καὶ ἐκδίδει συλλογὴν τῶν νεωτέρων του διδαγμάτων ὑπὸ τὸν τίτλον Χρυσᾶ ἔπη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Τὰ κατὰ τὴν ἵδρυσιν καὶ τὴν δρᾶσιν τῆς Ἀκαδημίας εὑρίσκονται συγκεντρωμένα εἰς τοὺς 8 τόμους τῶν Πρακτικῶν, ἰδιαιτέρως δὲ εἰς τὸν ἱδρυτικὸν λόγον τοῦ Δ. Αἰγινήτου (Πρακτικὰ 1, 31—43) καὶ εἰς τὰς ἐτησίας λογοδοσίας τοῦ γενικοῦ γραμματέως. Οἱ νόμοι, τὰ διατάγματα καὶ οἱ ἐσωτερικοὶ κανονισμοί, οἱ διέποντες τὴν Ἀκαδημίαν καὶ τὰ ἐπιστημονικά της ἱδρύματα συνεκεντρώθησαν τῷ 1933 εἰς βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον Θεσμοὶ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ι. ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ (ΕΤΑΙΡΕΙΑΙ). Πλὴν τῆς «Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», ἥτις ἀποτελεῖ τὸ ἀνώτατον κρατικὸν ἵδρυμα διὰ τὴν προαγωγὴν τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καθόλου (περὶ ἧς βλ. ἀνωτέρω) καὶ τῶν ἱδρυμάτων τῆς ἀνωτάτης ἐκπαιδεύσεως (πανεπιστημίων, πολυτεχνείων κλπ.), περὶ ὧν βλ. κεφ. Γ' *Πολιτικὴ γεωγραφία*—Ἐκπαίδευσις, λειτουργοῦσιν ἐπίσης ἐν Ἑλλάδι πλεῖσται ἐπιστημονικαὶ ὀργανώσεις, ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, ἀποσκοποῦσαι ἐπίσης εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ μελέτην τῶν διαφόρων ἐπιστημονικῶν κλάδων. Τούτων κυριώτεραι εἶναι αἱ κατωτέρω:

Γενικαὶ ὀργανώσεις: «Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ», ἱδρυθεῖσα τῷ 1865 καὶ σκοποῦσα εἰς τὴν ἐν παντὶ πεδίῳ πνευματικὴν ἀνύψωσιν τοῦ λαοῦ, διὰ διαλέξεων, ἑσπερινῶν μαθημάτων, βιβλιοθήκης (ἱδρυθ. τῷ 1888 ὑπὸ Κ. Κόντου) κ. ἄ. «Φιλολογικὸς σύλλογος Παρνασσός», ἱδρυθεὶς τῷ 1870 καὶ ἀποβλέπων εἰς τοὺς αὐτοὺς σκοποὺς διὰ διαλέξεων, καλλιτεχνικῶν ἐκθέσεων, νυκτερινῶν σχολῶν καὶ ἄλλων, ἐν τοῖς ἰδίοις αὐτοῦ ἱδρύμασι· διατηρεῖ βιβλιοθήκην (ἐκ τῶν δωρεῶν Εὐκλείδου, Κυπαρίσση καὶ ἄλλων) καὶ παιδικὴν τοιαύτην ἱδρυθεῖσαν τῷ 1928. «Ἐπιστημονικὴ ἑταιρεία Ἀθηνᾶ», ἱδρυθεῖσα τῷ 1888 πρὸς προαγωγὴν τῶν ἐπιστημῶν ἐν γένει, ἐκδίδουσα ὁμώνυμον περιοδικὸν καὶ διατηροῦσα ἰδίαν βιβλιοθήκην ἐν τῷ κτηρίῳ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. «Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ὠφελίμων βιβλίων», ἱδρυθεὶς τῷ 1899 ὑπὸ Δημ. Βικέλα πρὸς διάδοσιν τῶν χρησίμων γνώσεων εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας. Ἐκδίδει σειρὰν ἐκλαϊκευτικῶν καὶ ἄλλων βιβλίων καὶ τὸ ἱστορικὸν περιοδικὸν «Ἑλληνικά», διατηρεῖ βιβλιοθήκην καὶ τὴν διὰ τοῦ Σεβαστοπουλείου κληροδοτήματος ἱδρυθεῖσαν (1937) ἐργατικὴν σχολήν. «Λέσχη ἐπιστημόνων», ἱδρυθεῖσα τῷ 1916 πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς μερίμνης τοῦ κράτους ἐπὶ διαφόρων τομέων τῆς ζωῆς· διατηρεῖ βιβλιοθήκην.

Ἀρχαιολογικῶν ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν μελετῶν. «Ἀρχαιολογικὴ ἑταιρεία» καὶ ξέναι ἀρχαιολογικαὶ σχολαὶ ἐν Ἑλλάδι βλ. ἀνωτ. κεφ. Ι' *Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς - ἀρχαιολογία.* «Χριστιανικὴ ἀρχαιολογικὴ ἑταιρεία», ἱδρυθεῖσα τῷ 1844 πρὸς ἔρευναν τῆς χριστιανικῆς τέχνης καὶ περισυλλογὴν καὶ διατήρησιν τῶν χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων. Ἔχει ἄφθονα χειρόγραφα καὶ βιβλία, διατηρούμενα ἐν τῇ Ἐθνικῇ βιβλιοθήκῃ, τῷ Βυζαντινῷ μουσείῳ καὶ τοῖς γραφείοις αὐτῆς, ἔτι δὲ ἀντικείμενα μουσείου, ἄλλοτε ἀποτελοῦντα ἴδιον μουσεῖον τῆς ἑταιρείας, στεγαζόμενον ἐν τῷ Ἐθνικῷ ἀρχαιολογικῷ μουσείῳ, καὶ νῦν διατηρούμενα ἐν τῷ Βυζαντινῷ μουσείῳ.

«Ἱστορικὴ καὶ ἐθνολογικὴ ἑταιρεία» ἱδρυθεῖσα τῷ 1882 πρὸς μελέτην τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ ἐθνολογίας καὶ διατηροῦσα ἐθνολογικὸν καὶ ἱστορικὸν μουσεῖον ἐν τῷ ἱδρύματι τοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου. «Ἑταιρεία βυζαντινῶν σπουδῶν», ἱδρυθεῖσα τῷ 1918 πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν μεσαιωνικῶν ἐν γένει καὶ εἰδικῶς τῶν βυζαντινῶν μελετῶν, ἔτι δὲ πρὸς ἐκλαΐκευσιν τῶν ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς περιόδου γνώσεων. «Σύλλογος μεσαιωνικῶν γραμμάτων», ἱδρυθεὶς τῷ 1926 καὶ διατηρῶν βιβλιοθήκην.

Θεοσοφικαὶ ἑταιρεῖαι: «Θεοσοφικὴ ἑταιρεία», ἱδρυθεῖσα τῷ 1928, ὡς παράρτημα τῆς ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ ἀπὸ τοῦ 1875 ὑφισταμένης παγκοσμίου θεοσοφικῆς ἑταιρείας. «Βρεττανικὴ καὶ ξενικὴ βιβλικὴ ἑταιρεία» British and foreign bible society, ὑφισταμένη ὡς πρακτορεῖον τῆς ἐν Μεγάλῃ Βρεττανίᾳ κεντρικῆς ὀργανώσεως καὶ σκοποῦσα εἰς τὴν διάδοσιν τῆς μελέτης τῶν ἱερῶν Γραφῶν.

Ἰατρικαὶ καὶ συναφεῖς ἑταιρεῖαι: «Ἰατρικὴ ἑταιρεία Ἀθηνῶν», ἱδρυθεῖσα τῷ 1835· εἶναι τὸ ἀρχαιότερον ἐπιστημονικὸν σωματεῖον ἐν Ἑλλάδι. «Ἑλληνικὴ ἀφροδισιολογικὴ καὶ δερματολογικὴ ἑταιρεία», ἱδρυθεῖσα τῷ 1914 πρὸς προαγωγὴν τῶν συναφῶν κλάδων τῆς ἰατρικῆς καὶ προφύλαξιν καὶ καταπολέμησιν τῶν σχετικῶν νοσημάτων. «Ἰατροχειρουργικὴ ἑταιρεία», ἱδρυθεῖσα τῷ 19[illegible] «Ἑταιρεία ψυχικῶν ἐρευνῶν», ἱδρυθεῖσα τῷ 1[illegible] πρὸς καταπολέμησιν τῆς δεισιδαιμονίας καὶ εἰς περιωπὴν ἐπιστήμης ἀνύψωσιν τῆς ἐρεύνης τῶν ψυχικῶν φαινομένων· ἐκδίδει τὸ περιοδικὸν «Ψυχικαὶ ἔρευναι». «Ἑλληνικὴ ἀνθρωπολογικὴ ἑταιρεία», ἱδρυθεῖσα τῷ 1924 μὲ μόνιμον γενικὸν γραμματέα τὸν ἑκάστοτε καθηγητὴν τῆς ἀνθρωπολογίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν. «Ἑλληνικὴ ἑταιρεία τῆς ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς», ἱδρυθεῖσα τῷ 1927 πρὸς προαγωγὴν τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης τῆς ἰατρικῆς, φαρμακευτικῆς καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. «Ἑλληνικὴ χειρουργικὴ ἑταιρεία», ἱδρυθεῖσα τῷ 1928. «Ἑλληνικὴ ὠτολαρυγγολογικὴ ἑταιρεία», ἱδρυθεῖσα τῷ 1929. «Μεγάλη ἐξ ὑγιεινολόγων ἰατρῶν ἐπιτροπεία», ἱδρυθεῖσα πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν σχετικῶν προσπαθειῶν τῶν κυβερνήσεων. Πλὴν τούτοις ἐπιστημονικοὺς σκοποὺς ἐπιδιώκουσι καὶ αἱ κυρίως ἐπαγγελματικαὶ ὀργανώσεις: «Ἰατρικὸς σύλλογος Ἀθηνῶν», «Φαρμακευτικὸς σύλλογος Ἀθηνῶν» κ. ἄ.

Κοινωνιολογικαὶ ἑταιρεῖαι: «Ἑταιρεία τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν», ἱδρυθεῖσα τῷ 1916.

Ἑταιρεῖαι τεχνικῶν ἐπιστημῶν: «Ἑλληνικὸς πολυτεχνικὸς σύλλογος», ἱδρυθεὶς τῷ 1898 πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν θεωρητικῶν καὶ ἐφηρμοσμένων φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν ἐν Ἑλλάδι. «Ἑλληνικὸς

γεωργικὴ ἑταιρεία», ἱδρυθεῖσα τῷ 1901 πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστημονικῆς γεωργίας καὶ ἐκλαΐκευσιν τῶν περὶ αὐτῆς γνώσεων.

Φιλεκπαιδευτικαὶ ἑταιρεῖαι· βλ. ἀνωτ. κεφ. Γ' *Πολιτικὴ Γεωγραφία*. Ἐκπαίδευσις - Φιλεκπαιδευτικὴ δρᾶσις.

ΜΟΥΣΕΙΑ—ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΑΙ. Τὰ ἐν Ἑλλάδι καλλιτεχνικὰ μουσεῖα περιλαμβάνουσι σχεδὸν ἀποκλειστικῶς κειμήλια τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, διακρίνονται δὲ εἰς δύο κυρίως κατηγορίας, τὰ καθαρῶς *ἀρχαιολογικὰ* (εἰς τὰ ὁποῖα φυλάσσονται ὅσοι ἐκ τῶν θησαυρῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος παρέμειναν ἐν τῇ χώρᾳ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν της ἢ ἀνευρέθησαν κατὰ τὰς γενομένας ἔκτοτε ἀρχαιολογικὰς ἀνασκαφὰς) καὶ τὰ ποικίλης ἄλλης τέχνης, κατὰ τὸ πλεῖστον βυζαντινῆς ἢ συγχρόνου λαϊκῆς. Εἰδικώτερον μεταξὺ τῶν ἀρχαιολογικῶν μουσείων τὴν πρώτην θέσιν κατέχει τὸ ἐν Ἀθήναις «Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικόν», ἓν τῶν σπουδαιοτέρων ἐν τῷ κόσμῳ ἱδρυμάτων τοῦ εἴδους τούτου, περιλαμβάνον ἔργα ἐξ ὅλων τῶν χωρῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ πασῶν τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης, κυρίως δὲ γλυπτά, ἀγγειοπλαστικά, χρυσοχοϊκά, δακτυλιολίθους κλπ. Ἐπὶ πλέον περιλαμβάνει καὶ τμῆμα αἰγυπτιακῶν ἀρχαιοτήτων, μὲ πλοῦτον κειμηλίων. Σημαντικώτερα ἐκ τῶν ἐν αὐτῷ ἔργων εἶναι: ἓν ἀντίγραφον τῆς ἐν τῷ Παρθενῶνι χρυσελεφαντίνης Ἀθηνᾶς τοῦ Φειδίου, δύο περίφημα χάλκινα ἀγάλματα ἐφήβων (τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῶν Ἀντικυθήρων), ὁ ἔφηβος τῆς Ἐρετρίας, τὸ σύμπλεγμα «Ἀφροδίτη καὶ Πάν», τὸ ἀνάγλυφον τῆς Δήμητρος καὶ Περσεφόνης κλπ. Τὸ μουσεῖον στεγάζεται ἐντὸς ὡραίου κτηρίου, κειμένου ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ὁδοῦ Πατησίων, ἱδρυθέντος δὲ τῷ 1886—1889. Πλὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ», ὑπάρχει ἐπίσης ἐν Ἀθήναις τὸ «Μουσεῖον τῆς Ἀκροπόλεως», ἱδρυθὲν τῷ 1878 ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, ἐν τῷ ὁποίῳ φυλάσσονται τὰ εὑρήματα τῶν ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ βράχου ἀνασκαφῶν. Τὸ μουσεῖον τοῦτο διακρίνεται διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐν αὐτῷ ἀρίστων ἔργων ἀρχαϊκῆς ἑλληνικῆς τέχνης, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀξιολογώτερα εἶναι διάφορα ἀγαλμάτια κορῶν. Ἐπίσης σημαντικὰ κειμήλιά του εἶναι τὰ περισωθέντα τεμάχια τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος καὶ τὰ μεγάλα συμπλέγματα: τοῦ «Τρισωμάτου τέρατος», τοῦ Ἡρακλέους παλαίοντος πρὸς Τρίτωνα καὶ τῆς Ἀθηνᾶς μαχομένης μετὰ τῶν Γιγάντων. Εἰδικὰ τέλος ἀρχαιολογικὰ μουσεῖα τῶν Ἀθηνῶν εἶναι τὸ «Ἐπιγραφικόν», στεγαζόμενον ἐντὸς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ, καὶ τὸ ἐν τῇ Σιναίᾳ Ἀκαδημίᾳ «Ἐθνικὸν Νομισματικόν», περιλαμβάνον ἀξιόλογον συλλογὴν ἀρχαίων νομισμάτων, κατὰ τὸ πλεῖστον ἑλληνικῶν, σφραγιδολίθων κλπ.

Ἐκ τῶν εἰς τὰς ἐπαρχίας ἀρχαιολογικῶν μουσείων ἀξιολογώτερα εἶναι: τὸ τῆς *Ὀλυμπίας*, ἔνθα φυλάσσονται ὁ περίφημος Ἑρμῆς τοῦ Πραξιτέλους καὶ ἡ πτερωτὴ Νίκη τοῦ Παιωνίου, τῶν *Δελφῶν* μὲ ἄριστα κειμήλια τὸν «Ἡνίοχον», τὴν «Σφίγγα» τῶν Ναξίων κ.ἄ., τὸ τοῦ *Ἡρακλείου* Κρήτης, μοναδικὸν ἐν τῷ κόσμῳ δι' ἔργα ὅλων τῶν περιόδων τοῦ Κρητομινωϊκοῦ πολιτισμοῦ, συγκεντρωθέντα αὐτόθι ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κνωσοῦ, τῆς Φαιστοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἀρχαίων κρητικῶν πόλεων, καὶ τὸ μουσεῖον *Δήλου*, ὅπου φυλάσσονται τὰ ἐπὶ τῆς νήσου εὑρεθέντα κειμήλια. Ἀρχαιολογικὰ ἐπίσης μουσεῖα ἥσσονος σημασίας ὑπάρχουν καὶ εἰς τὰς πόλεις καὶ κώμας *Αἴγιναν*, *Ἁλμυρόν*, *Ἀργοστόλιον*, *Βόλον*, *Ἐλευσῖνα*, *Ἐπίδαυρον*, *Θάσον*, *Θέρμον*, *Θεσσαλονίκην*, *Θήβας*, *Θήραν*, *Ἰωάννινα*, *Κέρκυραν*, *Κόρινθον*, *Λυκόσουραν*, *Μύκονον*, *Ναύπλιον*, *Πάτρας*, *Πειραιᾶ*, *Πρέβεζαν*, *Σάμον*, *Σπάρτην*, *Τεγέαν*, *Χαιρώνειαν*, *Χαλκίδα*, *Χανιὰ* καὶ *Χίον*. Τέλος ἐν *Ἄργει*, *Ἄρτῃ*, *Ἐλασσόνι*, *Ἐρετρίᾳ*, *Λαρίσῃ*, *Μεγαλοπόλει*, *Μυτιλήνῃ*, *Πάρῳ*, *Ρεθύμνῃ*, *Σκύρῳ*, *Σύρῳ*, *Τανάγρᾳ* καὶ *Τυρνάβῳ* ὑπάρχουσιν ἁπλαῖ ἀρχαιολογικαὶ συλλογαί. Ἅπαντα τὰ ἀνωτέρω μουσεῖα καὶ συλλογαὶ ἀνήκουν εἰς τὸ κράτος, τελοῦσι δὲ ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἐποπτείαν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων.

Τὰ μὴ ἀρχαιολογικὰ μουσεῖα εἶναι ἢ κρατικὰ, ὑπαγόμενα εἰς τὸ τμῆμα γραμμάτων καὶ καλῶν τεχνῶν τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας καὶ τῶν Θρησκευμάτων, ἢ ἰδιωτικά. Τούτων κυριώτερα εἶναι: Τὸ ἐν Ἀθήναις «Μουσεῖον κοσμητικῶν τεχνῶν», ἱδρυθὲν τῷ 1918 καὶ στεγαζόμενον εἰς τὸ παρὰ τὸ Μοναστηράκι παλαιὸν τζαμί. Περιλαμβάνει κυρίως ἔργα συγχρόνου λαϊκῆς τέχνης (κεντήματα, ὑφαντά, εἴδη ξυλογλυπτικῆς, ἀργυροχοΐας κλπ., μικροτεχνήματα, ροδιακὰ πινάκια καὶ συλλογὴν κοπτικῶν ὑφασμάτων, μοναδικὴν εἰς τὸν κόσμον). Σπουδαιότατον ἐπίσης εἶναι τὸ ἐν Ἀθήναις «Ἐθνικὸν ἱστορικὸν» ἢ «Ἱστορικὸν καὶ ἐθνολογικὸν μουσεῖον», ἱδρυθὲν ὑπὸ τῆς «Ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας» καὶ στεγαζόμενον ἐντὸς τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου. Περιλαμβάνει κυρίως ἐνθύμια καὶ ἄλλα κειμήλια τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ Ἀγῶνος (σχεδιάσματα πλοίων, ζωγραφικοὺς πίνακας ναυμαχιῶν, ἀκρόπρωρα πλοίων, ἐνδυμασίας, ὅπλα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα τῶν ἀγωνιστῶν, ἐνδυμασίας, σημαίας κλπ.). Τὸ «Βυζαντινὸν μουσεῖον», ἱδρυθὲν τῷ 1914 καὶ στεγαζόμενον μέχρι τοῦ 1930 εἰς τὰ ὑπόγεια τῆς Σιναίας Ἀκαδημίας, ἔκτοτε δὲ ἐν τῷ μεγάρῳ τῆς δουκίσσης τῆς Πλακεντίας. Περιλαμβάνει 10.000 περίπου ἀντικείμενα τῆς βυζαντινῆς τέχνης (γλυπτά, ζωγραφίας, μικρογραφίας, μικροτεχνήματα, ἄμφια, ἔργα χρυσοχοΐας καὶ ἀργυροχοΐας, συλλογὴν χειρογράφων κλπ.). Μία τῶν αἰθουσῶν αὐτοῦ εἶναι διερρυθμισμένη εἰς βυζαντινὸν ναόν. Ἐν Ἀθήναις ἐπίσης καὶ ἐντὸς τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων ὑπάρχει μικρὸν μουσεῖον ἐνθυμίων τοῦ βασιλέως Γεωργίου Α'.

Ἅπαντα τὰ ἀνωτέρω μουσεῖα εἶναι κρατικά, ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ δύο σπουδαιότατα, ἱδρυθέντα ὑπὸ ἰδιωτῶν, τὸ τοῦ Δ. Λοβέρδου, ὅπερ κατ' Αὔγουστον τοῦ 1934 ἐκληροδοτήθη εἰς τὸ κράτος ὑπὸ τοῦ ἀποθανόντος ἱδρυτοῦ του, καὶ τὸ τοῦ Ἀντ. Μπενάκη. Ἐξ αὐτῶν τὸ πρῶτον περιλαμβάνει ἔργα χριστιανικῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἱδρύθη δὲ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1930 καὶ καταλαμβάνει 30 δωμάτια διαφόρου ἀρχιτεκτονικῆς, ἀπὸ τῆς ἀρχαίας βασιλικῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ ΣΤ' αἰῶνος μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Μεταξὺ τῶν κειμηλίων του τὸ μουσεῖον Λοβέρδου ἀριθμεῖ 2.000 περίπου εἰκόνας τῶν ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' αἰώνων, διακρίνονται δὲ μεταξὺ αὐτῶν τινὲς τῶν ἀρίστων ζωγραφικῶν πινάκων τῆς περιόδου ἐκείνης τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ὑπάρχουσιν ἐπίσης συλλογαὶ χειρογράφων, ἱστορικῶν κειμηλίων, ἔργων λαϊκῆς τέχνης καὶ νεωτέρων ζωγραφικῶν πινάκων Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν (Ν. Γύζη, Ν. Λύτρα κ. ἄ.). Τὸ «Μπενάκειον Μουσεῖον» ἱδρύθη τῷ 1931 ὑπὸ τῶν κληρονόμων Ἐμμ. Μπενάκη, ἀπετελέσθη δὲ ἐκ τῶν ἀτομικῶν συλλογῶν τοῦ Ἀντ. Μπενάκη, περιλαμβανουσῶν πάσης φύσεως ἔργα, μουσουλμανικῆς, βυζαντινῆς καὶ χριστιανικῆς τέχνης, καὶ κειμήλια τοῦ Ἀγῶνος τοῦ 1821, ἐκ βιβλιοθήκης 3.000 ἔργων, καταρτισθείσης εἰδικῶς διὰ τὸ μουσεῖον ἐξ ἔργων σχετικῶν μὲ τὴν ἑλληνικὴν τέχνην καὶ ἱστορίαν, ἐκ συλλογῆς ροδιακῶν εἰδῶν κεραμουργίας, ἐκ συλλογῆς σινικῆς κεραμουργίας, ἐκ κειμηλίων προσφυγικῶν τῆς Μ. Ἀσίας, τοῦ Πόντου καὶ τῆς Θρᾴκης καὶ ἐκ διαφόρων ἄλλων καλλιτεχνικῶν καὶ ἱστορικῶν ἀντικειμένων. Τέλος εἰς τὰ μὴ ἀρχαιολογικὰ μουσεῖα δέον νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἐν Ἀθήναις «Ἐθνικὴ Πινακοθήκη», περιλαμβάνουσα ἔργα χαρακτικῆς, γλυπτικῆς, ζωγραφικῆς καὶ διακοσμητικῆς. Ἱδρύθη τῷ 1900, στεγάζεται δὲ ἐν τῷ Μετσοβίῳ Πολυτεχνείῳ, πλουτιζομένη δι' ἀγορῶν καὶ δωρεῶν. Ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων πινάκων της εἶναι τῶν ξένων μὲν ἔργα τοῦ Παύλου Βερονέζε («Ἡ Ἐσθὴρ προσκυνοῦσα τὸν Ἀχασβῆρον»), Βὰν Ντάϋκ («Ἀποκαθήλωσις»), Τιέπολο («Ἐλεάζαρ καὶ Ρεβέκκα»»), Ν. Πουσὲν («Ἀπόλλων καὶ Δάφνις»), Κορρέτζιο («Ἀνατροφὴ τοῦ Ἔρωτος»), Ρέμπραντ («Ἡ μητέρα μου»), Βελάσκουεθ, ἐκ δὲ τῶν Ἑλλήνων ἔργα τοῦ Γκρέκο (Θεοτοκοπούλου), Ν. Γύζη, Λύτρα, Θ. Ράλλη, Ἰακωβίδου κ. ἄ. Ἐκ τῶν ἀνὰ τὰς ἐπαρχίας κρατικῶν μὴ ἀρχαιολογικῶν μουσείων κυριώτερον εἶναι τὸ ἐν Κερκύρᾳ Σινοϊαπωνικόν, δωρηθὲν εἰς τὸ κράτος ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Μάνου, διατελέσαντος ἐπὶ μακρὸν πρεσβευτοῦ ἐν Βιέννῃ, καὶ στεγαζόμενον ἀπὸ τοῦ 1926 ἐντὸς τῶν παλαιῶν ἀνακτόρων τῆς Κερκύρας, τῶν ὁποίων καταλαμβάνει 10 αἰθούσας. Περιλαμβάνει 7.000 περίπου ἀντικείμενα σινικῆς καὶ ἰαπωνικῆς τέχνης, ἤτοι μυροδοχεῖα, ὅπλα, ἐνδύματα, προσωπεῖα, νετσοῦκες (κομψοτεχνήματα γεγλυμμένα ἐπὶ ἡμιπολυτίμων ὑλικῶν), ζωγραφίας, ἀγγεῖα κλπ. Ἄλλαι μὴ ἀρχαιολογικαὶ καλλιτεχνικαὶ συλλογαί, ὠργανωμέναι κυρίως εἰπεῖν εἰς μουσεῖα, δὲν ὑπάρχουν εἰς τὰς ἐπαρχίας, αἱ μοναστικαὶ ὅμως κοινότητες τοῦ Ἁγίου Ὄρους, τῶν Μετεώρων, τοῦ καταστραφέντος ὑπὸ πυρκαϊᾶς, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1934, Μεγάλου Σπηλαίου, τῆς Ἁγίας Λαύρας καὶ ἱστορικοὶ ναοὶ τῆς χώρας ἐγκλείουσιν ἀληθεῖς καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, καθ' ὅλην δὲ τὴν χώραν εἶναι ἐγκατεσπαρμέναι εἰς τοὺς ναοὺς καὶ παρ' ἰδιώταις ἄρισται φορηταὶ ἁγιογραφικαὶ εἰκόνες.

Τέλος, πλὴν τῶν καλλιτεχνικῶν μουσείων, ὑπάρχουσιν ἐπίσης ἐν Ἑλλάδι καθαρῶς φυσιογνωστικοῦ ἢ ἄλλου μορφωτικοῦ ἐνδιαφέροντος συλλογαί, κατὰ τὸ πλεῖστον πανεπιστημιακαί. Οὕτω τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν διαθέτει τὰ ἑξῆς μουσεῖα: *ἀνθρωπολογικόν*, *ὑγιεινῆς*, *ἐγκληματολογικόν*, *ζωολογικόν*, *ὀρυκτολογικὸν* καὶ *πετρογραφικόν*, *παλαιοντολογικὸν* καὶ *γεωλογικὸν* καὶ *βοτανικόν*. Ἐπίσης καὶ τὸ πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης διαθέτει *μουσεῖον ἐκμαγείων* διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης καὶ *λαογραφικόν*, αἱ πλεῖσται δὲ τῶν ἄλλων σχολῶν ἀνωτέρας ἐκπαιδεύσεως καὶ ἄλλα συναφῆ ἱδρύματα διαθέτουσι διαφόρους ἄλλας μικροτέρας συλλογὰς μορφωτικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Πλὴν τῶν μουσείων λειτουργοῦσιν ἐπίσης ἐν Ἑλλάδι πλεῖσται δημόσιαι, δημοτικαὶ καὶ ἰδιωτικαὶ βιβλιοθῆκαι, κυριώτεραι τῶν ὁποίων εἶναι αἱ ἑξῆς: «Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἀθηνῶν ἢ «Βαλλιάνειος», στεγαζομένη ἀπὸ τοῦ 1903 ἐντὸς λαμπροῦ καλλιμαρμάρου κτηρίου, ἱδρυθέντος διὰ δωρεᾶς τῶν βαθυπλούτων ἀδελφῶν Βαλλιάνων, ἐπὶ σχεδίων τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονος Χάνσεν. Τὸν πυρῆνα αὐτῆς ἀπετέλεσε μικρὰ συλλογὴ βιβλίων, ἥτις, ὁμοῦ μετὰ τοῦ πρώτου Ἐθνικοῦ μουσείου, ἐγκατεστάθη τῷ 1829, ἐπὶ κυβερνήτου Καποδιστρίου, εἰς τὸ περίφημον ἐν Αἰγίνῃ ὀρφανοτροφεῖον. Ἀπὸ τοῦ 1832 ἡ μικρὰ ἐκείνη συλλογή, ἀριθμοῦσα 1844 τόμους, ἀπεσχίσθη ὀργανικῶς τοῦ μουσείου καὶ ἐλειτούργησεν ἔκτοτε ἀνεξαρτήτως ὡς κρατικὴ βιβλιοθήκη, μεταφερθεῖσα δὲ εἰς Ἀθήνας ἀπὸ τοῦ 1834 ἐστεγάσθη διαδοχικῶς εἰς τὸ παρὰ τὴν ἀγορὰν τῆς πόλεως λουτρόν, τὸν παρὰ τὴν μητρόπολιν μικρὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου, τὸ ἐθνικὸν πανεπιστήμιον, ἔνθα συνεχωνεύθη μετὰ τῆς πανεπιστημιακῆς βιβλιοθήκης (1842, ἀριθμούσης τότε 15.000 τόμων, καὶ τέλος ἐν τῷ μνημονευθέντι βαλλιανείῳ μεγάρῳ. Σήμερον ἡ «Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη» περιλαμβάνει 500.000 περίπου βιβλίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀριθμοῦνται 105 ἀρχέτυπα, 2.500 παλαιότυπα καὶ πλεῖσται ἄλλαι σπάνιαι ἐκδόσεις μεγάλης ἀξίας. Ἐν εἰδικῷ αὐτῆς τμήματι χειρογράφων καὶ ἱστορικοῦ ἀρχείου φυλάσσονται 4.000 περίπου χειρόγραφα, ἐν οἷς πλεῖστοι σημαίνοντες νομικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ κώδικες, καὶ 200.000 ἱστορικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἐλευθερίας. Τέλος ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ φυλάσσεται καὶ πολύτιμος συλλογὴ χαλκογραφιῶν, λιθογραφιῶν καὶ ξυλογραφιῶν διαφόρων χαρακτῶν τῆς Εὐρώπης, χρήσιμος διὰ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῆς χαρακτικῆς.

Τὰ βιβλία τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης προῆλθον κυρίως ἐξ ἀγορῶν, δωρεῶν καὶ διὰ τῆς εἰς αὐτὴν ἀποστολῆς δωρεάν, συμφώνως τῷ νόμῳ, ἀνὰ δύο ἀντιτύπων ἐξ ὅλων τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐκτυπουμένων βιβλίων. Μεταξὺ τῶν πολυαρίθμων δωρεῶν τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης κυριώτεραι εἶναι: τῶν ἐξ Ἀδριανουπόλεως ἀδελφῶν βαρώνων Σακελλαρίου, τοῦ Μακεδόνος Κ. Μπέλλιου, τοῦ Δ. Ποστολάκα, τοῦ βασιλέως Ὄθωνος, τοῦ Φιρμίνου Διδότου, τοῦ βασιλέως τῶν Δύο Σικελιῶν, τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Αὐστρίας, τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας, πλείστων γερμανικῶν καὶ ἀγγλικῶν πανεπιστημίων κλπ. Ἡ Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη διατηρεῖ κεντρικὸν ἀναγνωστήριον καὶ δανειστήριον. Δευτέρα κατὰ τὴν σπουδαιότητα καὶ τὸν πλοῦτον ἑλληνικὴ βιβλιοθήκη εἶναι ἡ τῆς «*Βουλῆς*» ἐν Ἀθήναις, ἀριθμοῦσα 350.000 βιβλίων ποικίλης ὕλης, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπερτεροῦσι τὰ ἀφορῶντα τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν Ἑλληνισμὸν καθόλου. Ἱδρύθη δι' ἀποφάσεως τῆς πρώτης μετὰ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844 βουλῆς καὶ στεγάζεται ἐντὸς τοῦ κτηρίου τῆς βουλῆς, ὑπέστη δὲ μεγάλας ζημίας κατὰ τὴν ἐπισυμβᾶσαν τῷ 1860 πυρκαϊὰν αὐτοῦ. Ἡ βιβλιοθήκη πλουτίζεται δι' ἀγορῶν, διὰ τῆς ἀποστολῆς δωρεὰν δύο ἀντιτύπων παντὸς ἐν Ἑλλάδι ἐκδιδομένου βιβλίου καὶ διὰ δωρεῶν, ἔσχε δὲ κυριωτέρους δωρητάς τούς: Ἀρ. Βαλαωρίτην, Γερ. Κούπαν, Ν. Σχινᾶν, Ἰ. Ψυχάρην καὶ ἰδίᾳ τὸν Ἐμμ. Μπενάκην, ὅστις ἠγόρασε καὶ ἐδώρησεν εἰς αὐτὴν τὴν ἐκ 32.000 τόμων βιβλιοθήκην τοῦ Ἰ. Ψυχάρη.

Πλὴν τῶν ὡς ἄνω δύο βιβλιοθηκῶν, λειτουργεῖ ἐπίσης ἐν Ἀθήναις ἀπὸ τοῦ 1926 ἡ «*Γεννάδειος*», ἥτις ἱδρύθη διὰ δωρεᾶς τῆς πολυτίμου συλλογῆς βιβλίων τοῦ Ἰωάννου Γ. Γενναδίου, διατελέσαντος πρεσβευτοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐν Λονδίνῳ, στεγάζεται δὲ ἐν μεγαλοπρεπεῖ κτηρίῳ ἐπὶ τούτῳ ἀνεγερθέντι καὶ ἀνήκει συμφώνως τῷ δωρητικῷ ὅρῳ εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις ἀμερικανικὴν ἀρχαιολογικὴν σχολήν, μὲ τὸν περιορισμὸν νὰ περιέλθῃ εἰς τὸ πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ἐν περιπτώσει διαλύσεως τῆς σχολῆς. Περιλαμβάνει 23.000 τόμων, κυρίως βιβλία ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ ἰδίᾳ πολύτιμα φυλλάδια ἀφορῶντα τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς καὶ παλαιὰς ἐκδόσεις, διακρίνεται δὲ διὰ τὴν ἐπιμεμελημένην διατήρησιν τῶν βιβλίων της καὶ διὰ τὸν πλοῦτον τῶν καλλιτεχνικῶν καλυμμάτων (δεσιμάτων) των, πολλὰ τῶν ὁποίων ἀποτελοῦσιν ἀριστουργήματα τῆς βιβλιοδετικῆς τέχνης ὅλων τῶν ἐποχῶν. Τέλος ἡ βιβλιοθήκη περιλαμβάνει καὶ πολλὰ χειρόγραφα, αὐτόγραφα καὶ χαλκογραφίας.

Τέλος εἰδικὰς βιβλιοθήκας περιλαβάνουσι πάντα τὰ ἐν Ἀθήναις ἀνώτερα ἐκπαιδευτικὰ ἱδρύματα, αἱ ἐν Ἑλλάδι ξέναι ἀρχαιολογικαὶ σχολαί, αἱ σημαντικώτεραι τῶν ἐν τῇ πόλει ἐπιστημονικῶν ὀργανώσεων, πλεῖστα ἱδρύματα καὶ ἄλλοι ὀργανισμοί. Μεταξὺ τῶν εἰδικῶν τούτων βιβλιοθηκῶν κυριώτεραι εἶναι αἱ τῶν διαφόρων σχολῶν τοῦ ἐν Ἀθήναις *Πανεπιστημίου*, ἡ τῆς «*Φοιτητικῆς Λέσχης*» ἥτις διατηρεῖ καὶ ἀναγνωστήριον χάριν τῶν φοιτητῶν, στεγαζόμενον παλαιότερον ἐντὸς τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης, ἡ τῆς *Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, ἡ τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, ἥτις, περιλαμβάνουσα 25.000 τόμων, ἀποτελεῖ τὴν πληρεστέραν ἐν Ἑλλάδι συλλογὴν βιβλίων τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, ἡ τοῦ *Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου* (ἱδρύθη τῷ 1914 καὶ ἀριθμεῖ 10.000 τόμων), ἡ τοῦ *Δικηγορικοῦ συλλόγου* (ἱδρ. 1910, τόμοι 10.000), ἡ τῆς *Ἐθνικῆς Τραπέζης* (ἱδρ. 1917, τόμοι 15.000), τῆς *Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας «Ἀθηνᾶ»* (ἱδ. τῷ 1865, τόμοι 30.000), τῆς «*Ἑταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ*»

Digitized by Google

(ἱδρ. 1889, τόμοι 8.000), τοῦ «*Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων*» (ἱδρ. 1899, τόμοι 8.000), τοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου «*Παρνασσός*», τοῦ «*Λυκείου Ἑλληνίδων*», τῆς «*Γαλλικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς*», (40 000 τόμοι), τῆς «*Ἀγγλικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς*» (10 000 τόμοι), τοῦ «*Γερμανικοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἰνστιτούτου*» (10.000 τόμοι), καὶ τῶν ἄλλων ξένων ἀρχαιολογικῶν σχολῶν (*Ἀμερικανικῆς, Ἰταλικῆς καὶ Αὐστριακῆς*), τοῦ «*Ἀστεροσκοπείου Ἀθηνῶν*», τῆς «*Ἀνωτάτης σχολῆς ἐμπορικῶν καὶ οἰκονομικῶν σπουδῶν*» τῆς «*Ἀνωτάτης γεωπονικῆς σχολῆς*» κλπ.

Ἐκ τῶν ἀνὰ τὰς ἐπαρχίας βιβλιοθηκῶν κυριώτεραι εἶναι αἱ ἑξῆς: Ἡ τοῦ *Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, ἥτις, σχηματισθεῖσα μὲ πυρῆνα τὰ ὑφιστάμενα ἀπὸ τῆς τουρκοκρατίας ἐν τῇ ἑλληνικῇ κοινότητι τῆς πόλεως βιβλία, προσαυξηθεῖσα δὲ καὶ διὰ δωρεᾶς τῆς ἀτομικῆς βιβλιοθήκης τοῦ τέως ἐφόρου τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης Γ. Κωνσταντινίδου καὶ δι' ἀγορᾶς τῆς τοῦ καθηγητοῦ Ν. Πόλου, ἀριθμεῖ νῦν 40 000 τόμων. Ἡ «*Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Πειραιῶς*», ἱδρυθεῖσα ἀπὸ τοῦ 1875 διὰ δωρεᾶς τῆς βιβλιοθήκης Ρετσίνα ἐκ 3.131 τόμους, ἀριθμεῖ νῦν 30.000 τόμων, περιλαμβάνει δὲ καὶ μαθητικὸν ἀναγνωστήριον. Ἡ δημοσία βιβλιοθήκη τῆς *Κερκύρας*, ἀριθμοῦσα 40.000 τόμων ποικίλης ὕλης, ὑφίσταται ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἐπλουτίσθη δὲ κυρίως διὰ δωρεῶν τῶν πανεπιστημίων Καίμπριτζ καὶ Ὀξφόρδης καὶ τοῦ φιλέλληνος κόμητος Γκίλφορντ. Μεταξὺ τῶν ἐν αὐτῇ βιβλίων ἀφθονοῦσι πολλαὶ παλαιαὶ ἐκδόσεις καὶ παλαιότυπα σπάνια βιβλία μεγάλης ἀξίας. Δημοσίας βιβλιοθήκας ἀξιολογωτάτας ἔχουσιν ἐπίσης αἱ ἑπτανησιακαὶ πόλεις *Ζάκυνθος* καὶ *Ἀργοστόλιον*. Τὸν πυρῆνα τῆς πρώτης ἀπετέλεσε δωρεὰ 200 τόμων γενομένη τῷ 1628 ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ Φλαγγίνη πρὸς τὴν κοινότητα Ζακύνθου, ἡ ἐπίσημος ὅμως λειτουργία της χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1803. Πλουτισθεῖσα κατὰ καιροὺς διὰ δωρεῶν τῶν ἀδελφῶν Ζωσιμάδων, τοῦ Θ. Δημάδη Κ. Λομβάρδου, Δ. Θερειανοῦ, Π. Χιώτου Ν. Κατραμῆ καὶ ἄλλων, ἀριθμεῖ σήμερον 16 000 περίπου βιβλίων, μερικὰ τῶν ὁποίων τοῦ ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' αἰῶνος, ἔχει δὲ καὶ πολλὰ πολύτιμα χειρόγραφα (κώδικας, εὐαγγέλια, λειτουργικά, ἱστορικά), αὐτόγραφα καὶ ἱστορικὰ ἔγγραφα. Ἐπίσης ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ ὑπάρχει μικρὰ συλλογὴ ὀρυκτῶν καὶ βοτανῶν τῆς νήσου, ἀρχαιοτήτων καὶ εἰκόνων. Ἐν Ζακύνθῳ ὑπάρχει ἐπίσης ἡ καλουμένη «*Φωσκολιανὴ*» βιβλιοθήκη, φυλασσομένη ἐν τῇ οἰκίᾳ ἔνθα ἐγεννήθη καὶ ἀνετράφη ὁ Ζακύνθιος ποιητὴς Οὗγος Φώσκολος. Ἡ βιβλιοθήκη *Ἀργοστολίου* ἱδρύθη τῷ 1887, πρωτοβουλίᾳ τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Γερμανοῦ, συνεχωνεύθη δὲ ἀπὸ τοῦ 1926 μετὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Μ. Κοργιαλένιου δωρηθείσης τότε εἰς τὸν δῆμον συλλογῆς βιβλίων καὶ ἀριθμεῖ 10.000 περίπου τόμων. Σημαντικὰς ὁμοίως δημοσίας καὶ δημοτικὰς βιβλιοθήκας ἔχουσιν ἡ *Ἀνδρίτσαινα*, ἱδρυθεῖσαν τῷ 1838 ὑπὸ Ἀ. Νικολοπούλου καὶ ἀριθμοῦσαν 3.200 τόμους, ἡ *Βυτίνα*, ἱδρυθεῖσαν τῷ 1803 διὰ δωρεᾶς τῆς ἀτομικῆς συλλογῆς τοῦ ἱερομονάχου Ἀνθ. Παπαρρηγοπούλου, ἡ *Σάμος*, ἱδρυθεῖσαν τῷ 1863 διὰ δωρεᾶς τοῦ ἡγεμόνος Μ. Ἀριστάρχη καὶ ἀριθμοῦσαν νῦν 6.000 τόμων, ἡ *Χίος*, ἔνθα καὶ τὰ βιβλία τοῦ Ἀδ. Κοραῆ, ἡ *Σιάτιστα*, ἡ *Σῦρος*, τὸ *Ξυλόκαστρον*, ἡ *Στεμνίτσα*, ἡ *Ἄνδρος*, περιλαμβάνουσαν κυρίως τὰ ἔργα τοῦ Θ. Καΐρη, καὶ τέλος ἡ *Δημητσάνα*. Ἡ βιβλιοθήκη τῆς κωμοπόλεως ταύτης, ἱδρυθεῖσα τῷ 1763 διὰ συλλογῶν τῶν πρώτων διδασκάλων τῆς ἐν τῇ κώμῃ σχολῆς καὶ ἰδίᾳ τοῦ πρεσβυτέρου Ἀγαπίου, πλουτισθεῖσα δὲ βραδύτερον καὶ διὰ προσφορῶν ἐπιφανῶν Δημητσανιτῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ καὶ τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου Ε', ἠρίθμει κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ Ἀγῶνος πολυάριθμα καὶ πολύτιμα βιβλία, ἰδίᾳ ἐκκλησιαστικά. Τούτων τὸ μεγαλύτερον μέρος ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη τῆς Ἐπαναστάσεως εἰς τὴν κατασκευὴν πυριτιδοβολῶν, διότι ἐσπάνιζεν ὁ ἀναγκαῖος δι' αὐτὰς χάρτης καὶ ἡ εἰσαγωγὴ αὐτοῦ ἔξωθεν ἦτο δυσχερής, οὕτω δὲ σήμερον ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων τῆς Δημητσάνης περιωρίσθη εἰς 1.500 μόνον τόμους. Τέλος αἱ ἱστορικαὶ μοναὶ τοῦ *Ἄθω*, τῶν *Μετεώρων*, τῆς *Λαύρας* καὶ τὰ ἄλλα ἱστορικὰ μοναστικὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδος ἐγκλείουσι πλοῦτον ἐκκλησιαστικῶν κατὰ τὸ πλεῖστον βιβλίων, σπανίων ἐκδόσεων καὶ πολυτίμων χειρογράφων (βλ. καὶ λ. *βιβλιοθήκη*, τ. Ζ', σ. 217α' κ.ἑπ.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Α'. Μουσεῖα: Ζωολογικὸν Μουσεῖον.* «Γενικὸς κατάλογος τῶν διαφόρων φυσικῶν προϊόντων τῶν ἐν τῷ μουσείῳ τῆς ἐν Ἀθήναις ἑταιρείας τῆς φυσικῆς ἱστορίας» (Ἀθῆναι 1840).—*Krüper Th.*, «Das Naturhistorische Museum der Otto's Universität zu Athen» (ἐν τῇ «Journ. f. Ornithol.» τοῦ Cabanis, X/1862, σ. 311—320).—*Μουσεῖον Ἀκροπόλεως.* «Sculptures du musée de l'Acropole» (Ἀθῆναι 1888).—«Πρόχειρος ὁδηγὸς διὰ τὸν ἐπισκέπτην τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ μουσείου αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1889 καὶ 1891).—*Σοφούλης Θ.*, «Τὰ ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἀγάλματα κορῶν ἀρχαϊκῆς τεχνης» (Ἀθῆναι 1892).—*Καστριώτης Π.*, «Κατάλογος τοῦ μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως» (Ἀθῆναι 1895).—*Schrader H.*, «Archaiche Marmorskulpturen in Akropolis—Museum» (Wien 1909).—*Graef B.* καὶ *Langlotz E.*, «Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen» Berlin 1909—1933).—*Σωτηριάδης Γ.*, «Ἡ Ἀκρόπολις καὶ τὸ μουσεῖον αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1912, δ' ἔκδ. 1921, ἀγγλ. ἔκδ. 1912, τ. 2).—*Schrader H.*, «Akropolis Museum. Auswah archaischer Marmorskulpturen» (Wien 1913).—*Walter O.*, «Beschreibung der Reliefs im kleinen Akropolis Museum» (Wien 1923).—*Πινακοθήκη.* «Ἐθνικὴ πινακοθήκη ἐν Ἀθήναις, Β. Διατάγματα ὀργανισμοῦ, κανονισμός, κατάλογος πινάκων, σχέδιον αἰθουσῶν» (Ἀθῆναι 1906).—«Νόμοι καὶ Β. Διατάγματα περὶ ὀργανώσεως τοῦ σχολείου τῶν καλῶν τεχνῶν, περὶ ἐθνικῆς πινακοθήκης καὶ περὶ ἱδρύσεως καὶ ὀργανισμοῦ διαρκοῦς καλλιτεχνικῆς ἐκθέσεως ἐν Ἀθήναις» (Ἀθῆναι 1916, παράρτημα τοῦ «Δελτίου τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ.»).—*Νομισματικὸν μουσεῖον.* «Ἔκθεσις ἐτησια τῶν εἰς τὴν δημοσίαν βιβλιοθήκην καὶ τὸ νομισματικὸν μουσεῖον προσενεχθέντων ἐπὶ πρυτανείας τοῦ κ. Κ. Φρεαρίτου» (Ἀθῆναι Γ'/1866).—*Ποστολάκας Ἀχ.*, «Κατάλογος τῶν ἀρχαίων νομισμάτων τῶν νήσων Κερκύρας κλπ., δωρηθέντων τῷ Ἐθνικῷ τῆς Ἑλλάδος Πανεπιστημίῳ, ὑπὸ Ἀλ. Μουρούζη» (Ἀθῆναι 1868).—*Ποστολάκας Ἀ.*, «Κατάλογος τῶν ἀρχαίων νομισμάτων, χωρῶν, ἐθνῶν, πόλεων καὶ βασιλείων τοῦ Ἀθήνησι Ἐθνικοῦ νομισματικοῦ μουσείου» Ἀθῆναι Α'/1872).—*Ποστολάκας Ἀχ.*, «Synopsis numorum veterum qui in Museo numismatico Athenarum publico adservantur» (Ἀθῆναι 1878).—*Ποστολάκας Ἀχ.*, «Νομίσματα ἐν τῷ Ἐθνικῷ νομισματικῷ μουσείῳ κατατεθέντα ἐν ἔτει 1883—1884» (Ἀθῆναι 1885).—*Σβορῶνος Ἰ. Ν.*, «Ἡ κλοπὴ τοῦ ἐν Ἀθήναις νομισματικοῦ μουσείου. Ἔκθεσις» (Ἀθῆναι 1889).—*Σβορῶνος Ἰω.*, «Φῶς ἐπὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν σκανδάλων» (Ἀθῆναι 1896).—*Σβορῶνος Ἰ. Ν.* καὶ *Κωνσταντόπουλος Κ.*, «Κατάλογος τῶν προσκτημάτων τοῦ Ἐθνικοῦ νομισματικοῦ μουσείου 1907—1908» (Ἀθῆναι 1910).—*Κωνσταντόπουλος Κ.*, «Βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ νομισματικοῦ μουσείου» (Ἀθῆναι 1917).—*Οἰκονόμος Ι. Π.*, «Jean N. Svoronos. Sa vie et son œuvre» (Ἀθῆναι 1926).—*Κωνσταντόπουλος Κ.Μ.*, «Βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα. Συλλογὴ Α. Κ. Π. Σταμούλη» (Ἀθῆναι 1930).—*Βυζαντινὰ μουσεῖα. Λαμπάκης Γ.*, «Κατάλογος καὶ ἱστορία τοῦ μουσείου τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης» (Ἀθῆναι 1906).—*Ἀδαμαντίου Ἀδ.*, «Τὸ βυζαντινὸν καὶ χριστιανικὸν μουσεῖον» (ἐν «Λαογραφίᾳ», Ε'/1915).—«Βυζαντινὰ μνημεῖα καὶ βυζαντινὸν μουσεῖον ἐν Θεσσαλονίκῃ» (Θεσσαλονίκη 1914).—*Σωτηρίου Γ. Ἀ.*, «Ἡ συλλογὴ τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας καὶ ἡ συμβολή της πρὸς καταρτισμὸν τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου» (ἐν «Δελτίῳ τῆς χριστ. ἀρχ. ἑταιρείας» τοῦ 1924).—*Σωτηρίου Γ. Α.*, «Ὁδηγὸς τοῦ βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν» (Ἀθῆναι 1924, β' ἔκδ. 1931, γαλλ. ἔκδ. μετὰ προλόγου περὶ βυζαντινῆς γλυπτικῆς καὶ ζωγραφικῆς, 1932).—*Ἐθνικὸν ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον. Müller K. O.*, «Athens Antikensammlungen» (=Archäologischen Mittheilungen aus Griechenland» I, Frankfurt 1843, τ. 6, ἔκδ. Ad. Schöll).—*Collignon M.*, «Catalogue des vases peints du musée de la société archéologique d' Athènes» (Paris 1878 καὶ «Supplement par G. Nicole» 1911, τ. 2).—*Martha J.*, «Catalogue des figurines en terre cuite du musée de la société archéologique d'Athènes» (Paris 1880).—*Milchhöfer A.*, «Die Museen Athens» (Ἀθῆναι 1881).—*Sybel L.*, «Katalog der Sculpturen zu Athen» (Marburg 1881).—*Schliemann H.*, «Catalogue des trésors de Mycènes au musée d'Athènes» (Leipzig 1882.—*Ρωμαΐδης* καὶ *Καββαδίας Π.*, «Les musées d'Athènes» (Ἀθῆναι 1886 κ. ἑ.).—*Καββαδίας Π.*, «Κατάλογος τοῦ κεντρικοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου» (Ἀθῆναι 1886—1887, τ. 2.—*Καββαδίας Π.*, «Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ μουσείου» (Ἀθῆναι 1890—1892).—*Καββαδίας Π.*, «Catalogue des Musées d' Athènes» (Ἀθῆναι 1895).—*Καστριώτης Π.*, «Ἐθνικὸν ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον. Κατάλογος τῶν γλυπτῶν» (Ἀθῆναι 1896).—*Collignon M.* καὶ *Couve L.*, «Catalogue des vases peints du Musée national d'Athènes» Paris 1904).—*Nicole G.*, «Catalogue des vases cypriotes du musée d'Athènes Genéve 1906).—*Καστριώτης Π.*, «Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ μουσείου» Ἀθῆναι, Α'/1908).—*Στάης Β.*, «Marbres et bronzes du Musée national» (Ἀθῆναι 1910).—*Σβορῶνος Ἰ. Ν.*, «Ludwig Curtius' ὁ κριτικὸς καὶ τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν μουσεῖον» (Ἀθῆναι 1910).—*Στάης Β.*, «Mycenaean collection of National Museum» (Ἀθῆναι 1926, τ. 2, β' ἔκδ.).—*Παπασπυρίδου Σέμνη*, «Guide du Musée national. Marbres, bronzes et vases» (Ἀθῆναι 1927).—*Σβορῶνος Ἰ. Ν.*, «Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν μουσεῖον» (Ἀθῆναι ἄ. ἔ., τ. 4, καὶ γερμαν. ὑπὸ *W. Barth*).—*Λοιπὰ μουσεῖα (ἀρχαιολογικά). Tod* καὶ *Wace*, «Catalogue of Sparta museum» (1886).—*Ἀρβανιτόπουλος Ἀ. Σ.*, «Περιγραφὴ τῶν γραπτῶν στηλῶν τοῦ Ἀθανασακείου Μουσείου Βόλου» (Ἀθῆναι 1909).—*Κουρουνιώτης Κ.*, «Le musée d'Olympie» (Ἀθῆναι 1909).—*Κουρουνιώτης Κ.*, «Κατάλογος τοῦ μουσείου Λυκοσούρας» (Ἀθῆναι 1911).—*Καββαδίας Π.*, «Marbres des musées de Grèce» (Ἀθῆναι 1911. Κατ' ἐπιλογήν. περιέχων τα εἰς τὴν διεθνῆ ἔκθεσιν τῆς Ρώμης τοῦ 1911 ἐκθέματα).—*Καροῦζος Χ.*, «Τὸ μουσεῖο τῆς Θήβας» (Ἀθῆναι 1934).—*Κυπαρίσσης Ν.*, «Κατάλογος τῶν μνημείων τῆς ἀρχαίας Ὀλυμπίας καὶ τοῦ μουσείου αὐτῆς» (Ἀθῆναι 1934).—*Μουσεῖον κοσμητικῶν τεχνῶν. Ἀποστολάκι Ἄννα*, «Τὰ κοπτικὰ ὑφάσματα τοῦ ἐν Ἀθήναις μουσείου κοσμητικῶν τεχνῶν» (Ἀθῆναι 1932).—*Ἐπιγραφικὸν μουσεῖον. Lolling H. G.*, «Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, Τεῦχ. α: ἀρχαϊκαὶ ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαί» (=«Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις ἐπιγραφικοῦ μουσείου», τόμ. Α'/1899, Ἀθῆναι).—*Μουσεῖον ἱστορικῆς ἑταιρείας. Νικαρούσης Ἀλ.* καὶ *Ράδος Κ. Ν.*, «Εἰκονογραφημένος κατάλογος τῶν ἀντικειμένων τοῦ μουσείου τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας» (Ἀθῆναι 1927).—*Μουσεῖον Κρήτης. Χατζιδάκης Ἰω.*, «Ἱστορία τοῦ κρητικοῦ μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ» (Ἀθῆναι 1991, ἔκδ. ἀρχαιολ. ἑταιρείας).

Β'. Βιβλιοθῆκαι: Γενικῶς περὶ βιβλιοθηκονομίας καὶ περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι βιβλιοθηκῶν, βλ.: *Clarke E. D.*, «Travels in various countries» (London II/1814).—*Θ. Ν. Φ[ιλαδελφεύς]*, «Περὶ βιβλιοθηκῶν» (ἐν «Χρυσαλλίδι», τ. Γ'/1865, σ. 83—86).—*Μάργαρης Δ.*, «Βιβλιοθῆκαι ἀλλοῦ καὶ ἐδῶ» (ἐν «Μηνιαίῳ παραρτήματι Ἀθηνῶν», Ὀκτωβρίου 1908).—*Μάργαρης Δ. Κ.*, «Βιβλίον καὶ βιβλιοθήκη» (Ἀθῆναι 1922).—*Σάββας Δ. Γ.*, «Παρατηρήσεις εἰς τὸ «Βιβλίον καὶ βιβλιοθήκη» Ἀθῆναι 1924, τ. 2).—*Μαλακάσης Μιλτ.*, «Τινὰ περὶ βιβλιοθηκῶν καὶ βιβλιοθηκονομίας» (Ἀθῆναι 1925).—*Σάββας Δ. Γ.*, «Βιβλία καὶ βιβλιοθῆκαι ἐν Ἑλλάδι» (Ἀθῆναι 1929, τ. 2).—*Τσιριμῶκος Μ.*, «Ἑλληνικαὶ Βιβλιοθῆκαι» (Ἀθῆναι 1931, ἐκ τοῦ «Ἡμερολογίου τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» τοῦ 1931).—«Στατιστικὴ τῶν ἑλληνικῶν βιβλιοθηκῶν δημοσίου χαρακτῆρος τοῦ ἔτους 1927» (Ἀθῆναι 1933, ἔκδ. τῆς γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος).—«Rules for compiling the catalogues in the departement of printed books in the British museum» (London 1927, revised edition.—Ἑλλην. μετάφρ. *Νικίου Βέρτη*, «Κανόνες τοῦ ἀλφαβητικοῦ καταλόγου τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βρεττανικοῦ μουσείου», Ἀθῆναι 1931, ἔκδ. Γενικοῦ συμβουλίου βιβλιοθ. τῆς Ἑλλάδος).—*Milkau F.*, «Handbuch der Bibliothekwissenschaft» (Leipzig 1931—1932, τ. 2).—*Καλογερόπουλος Δ. Π.*, «Σύστημα βιβλιοθηκονομίας» (ἐν τῇ «Ἑλληνικῇ βιβλιογραφικῇ καὶ βιβλιοφιλικῇ ἐπιθεωρήσει», τ. Β'/1934).—*Κορωνιὸς Ἐμμ.*, «Αἱ μαθητικαὶ βιβλιοθῆκαι» (ἐν «Ἑρμῇ» 1934, ἀρ. 550).—*Μάργαρης Δ. Κ.*, «Ὁ ἀλφαβητικὸς κατάλογος τῶν βιβλιοθηκῶν» (Ἀθῆναι, ἀρ. 2/1934 τῶν ἐκδόσ. τοῦ «Γενικοῦ συμβουλίου τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Ἑλλάδος»).—Ἐπίσης βλ. τὰς περιοδικὰς ἐκδόσεις: «Revue des bibliothèques» (Paris 1891 κ. ἑ.).—«Internationale bibliographie des Buch und Bibliothek swesens mit besonderer Berücksichtigung der Bibliographie» (νέα σειρὰ ὑπὸ *R. Hoecker* καὶ *J. Vostius*, Leipzig 1926 κ. ἑ., ἐτησίως), καὶ «Zentralblatt für Bibliothekwesen».

Διὰ τὴν Ἐθνικὴν βιβλιοθήκην: *Φρεαρίτης Κ.*, «Λόγοι καὶ εὐθῦναι» (Ἀθῆναι, Α'/1864), καὶ «Εὐθῦναι πρὸς τὸ κοινόν» (Ἀθῆναι 1868).—«Ἔκθεσις ἐτησία τῶν εἰς τὴν δημοσίαν βιβλιοθήκην καὶ τὸ νομισματικὸν μουσεῖον προσενεχθέντων ἐπὶ πρυτανείας τοῦ κ. Κ. Φρεαρίτου» Ἀθῆναι, Γ'/1866).—*Διομήδης—Κυριακὸς Α.* καὶ *Χρηστομᾶνος Α.*, «Ἔκθεσις τῆς ἐξελεγκτικῆς ἐπιτροπῆς περὶ τῆς ἐθνικῆς βιβλιοθήκης» Ἀθῆναι 1875, ἐκ τῆς «Στοᾶς».—*Κόμνος Σ.*, «Ἡ ἐν 63 ὥραις ἐξελέγξασα τὴν ἐθνικὴν βιβλιοθήκην ἐπιτροπή» (Ἀθῆναι 1875).—*Μελετόπουλος Χ. Δ.*, «Ἔκθεσις τῆς κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος διαχειρήσεως κλπ.» (Ἀθῆναι 1880).—*Ροΐδης Ἐ. Δ.*, «Περὶ ταξινομήσεως τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης» (ἐν «Ἑστίᾳ», τ. Γ'/1880).—«Ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη ἐν ἔτει 1880» (Ἀθῆναι 1880, =Ροΐδου, «Ἔργα» Ἀθῆναι, τ. ΣΤ'/1913).—*Μελετόπουλος Χ. Δ.*, «Ἡ ἀλήθεια περὶ τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης» (Ἀθῆναι 1881).—*Καρατζᾶς Μ.* [καὶ *Ροΐδης Ἐμμ.*], «Σύντομος ἀπάντησις εἰς τὴν ἀλήθειαν περὶ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Χ. Μελετοπούλου» (Ἀθῆναι 1881).—*Ἰζαγετάκη Δ.*, «Ἀπάντησις εἰς τὴν σύντομον ἀπάντησιν Καρατζᾶ—Ροΐδου» (Ἀθῆναι 1881).—*Κωνσταντινίδης Γ.*, «Ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1890—1891 πεπραγμένων» (Ἀθῆναι 1891) καὶ «—1895—1896 πεπραγμένων» αὐτόθι 1896).—«Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς λειτουργίας τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης» (Ἀθῆναι 1921).—*Μάργαρης Δ.*, «Ὁ Μάγερ καὶ ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1924).—Κατάλογοι τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ἐξεδόθησαν: *Κρέμος Π. Γ.*, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς καὶ τῆς πανεπιστημίου βιβλιοθήκης» (Ἀθῆναι 1876, τ. Α', διὰ τὴν Θεολογίαν).—«Κατάλογος τῶν βιβλίων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος» (Ἀθῆναι 1883—1891, τ. 6).—*Σακκελίων Ἰ.* καὶ *Ἀ.*, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (Ἀθῆναι 1892).—*Burbel F.*, «Die Miniaturenschriftn der Nationalbibliothek in Athen» (Wien, τ. 60/1917 τῶν Denkschriften d. k. Akademie d. Wissenschaften, Philol.—histor. Klasse»).—*Delatte*, «Les monuments à miniatures et à ornements des bibliothèques d'Athènes» (Liège-Paris 1926).

Διὰ τὰς πανεπιστημιακὰς βιβλιοθήκας βλ.: «Κατάλογος τῶν φροντιστηριακῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ ἐθνικοῦ πανεπιστημίου» (Ἀθῆναι 1914).—«Κατάλογος τῶν βιβλίων, ὀργάνων, σκευῶν καὶ ἐπίπλων τῶν φροντιστηρίων καὶ ἐργαστηρίων τοῦ ἐθνικοῦ πανεπιστημίου» (Ἀθῆναι 1914, τ. 2).—*Τσιριμῶκος Μ.*, «Ὑπόμνημα πρὸς τὴν πρυτανείαν τοῦ πανεπιστημίου περὶ τῆς πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης» (Ἀθῆναι 1928) καὶ «Ὑπόμνημα περὶ τοῦ φοιτητικοῦ ἀναγνωστηρίου» (Ἀθῆναι 1928).

Διὰ τὴν βιβλιοθήκην τῆς Βουλῆς, βλ.: [*Τερτζέτης Γ.*], «Λόγος κατὰ κλοπῆς» (Ἀθῆναι 1855, β' ἔκδ.).—«Ἔκθεσις τοῦ ἐφόρου τοῦ βουλευτηρίου περὶ τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων» (Ἀθῆναι 1878-1879, τ. 2).—«Ὁ Τιμολέων Φιλήμων καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς βιβλιοθήκης τῆς βουλῆς» (ἐν περιοδικῷ «Μὴ χάνεσαι» 28ης φεβρ. 1882).—*Πολίτης Ν. Γ.*, «Περὶ κατατάξεως βιβλιοθήκης καὶ ἰδίᾳ τῆς βιβλιοθήκης τῆς βουλῆς (ἐν «Ἐπιθεωρήσει πολιτικῇ καὶ φιλολογικῇ», Β'/1882, σ. 17 κ. ἑ.).—«Κατάλογος τῆς βιβλιοθήκης τῆς βουλῆς, ἐπιμελείᾳ Π. Δ. Καλογεροπούλου» (Ἀθῆναι 1900—1903, τ. 3).—*Λάμπρος Σπ. Π.*, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῶν ἐν Ἀθήναις βιβλιοθηκῶν πλὴν τῆς Ἐθνικῆς» (ἐν Νέῳ Ἑλληνομνήμονι», τ. Α/1904 κ. ἑ.).—«Κατάλογος καθ' ὕλην τῶν κατὰ τὴν τελευταίαν ἑπταετίαν 1920—1926 προσκτηθέντων ἐξ ἀγορᾶς συγγραμμάτων τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς» (Ἀθῆναι 1928—1929, τ. 2 λιθόγραφοι).—«Κατάλογος καθ' ὕλην τῶν κατὰ τὴν τελευταίαν διετίαν 1927—1928 προσκτηθέντων ἐξ ἀγορᾶς συγγραμμάτων τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς» (Ἀθῆναι 1929, λιθόγραφο.).

Διὰ τὴν Γεννάδειον βιβλιοθήκην βλ.: *Faton L. A.*, «Selected bindings from the Gennadius library» (Cambidge 1924).—«The opening exercises of the Gennadius library of the American School of classical studies at Athens» (Ἀθῆναι 1926).—*Ἀναστασιάδης Ξ.*, «Γεωργίου Γενναδίου βίος, ἔργα, ἐπιστολαί» (Παρίσιοι 1926).—*Muler W.* «Modern greek history in the Gennadeion» (Ἀθῆναι 1930).—«Catalogue of the extensive and valuable library of manuscripts and printed books of his excellency M. John Gennadius» (London, ἄνευ ἔτους).

Διὰ τὴν Μπενάκειον βιβλιοθήκην βλ.: *Στυλιανίδης Στ.*, «Ὁ ἐθνικὸς εὐεργέτης Ἐμμανουὴλ Μπενάκης καὶ αἱ πρὸς τὸ ἔθνος δωρεαὶ αὐτοῦ» (Ἀθῆναι 1929).—«Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς. Κατάλογος ἀλφαβητικὸς τῆς βιβλιοθήκης Ἰωάν. Ψυχάρη, δωρηθείσης ὑπὸ Ἐμμ. Μπενάκη» (Ἀθῆναι 1931—1932, τ. 3, συνεχίζεται).

Διὰ τὰς λοιπὰς ἐν Ἑλλάδι, δημοσίου ἢ ἰδιωτικοῦ χαρακτῆρος, βιβλιοθήκας βλ. τὰς ἀκολούθους ἐργασίας, φυλλάδια, καταλόγους κλπ.: «Κατάλογος καθ' ὕλην τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μακαρίτου Κωνσταντίνου Ἀσωπίου» (Ἀθῆναι 1874).—*Μαμουκᾶς Ἀ.*, «Ἡ βιβλιοθήκη Ἀνδρέου Ζ. Μαμουκᾶ» (Ἀθῆναι 1886).—*Ζώης Λ. Χ.*, «Ἡ δημοσία βιβλιοθήκη Ζακύνθου» (Ζάκυνθος 1899).—Γενικὴ λέσχη ἀξιωματικῶν ξηρᾶς καὶ θαλάσσης. Κατάλογος τῶν εἰς τὴν βιβλιοθήκην.... βιβλίων, περιοδικῶν καὶ χαρτῶν» (Ἀθῆναι 1908).—«Bücherei der deutschen Schule in Athen» (Ἀθῆναι 1909).—«Ἑλληνικὸς πολυτεχνικὸς σύλλογος. Κατάλογος βιβλιοθήκης» (Ἀθῆναι 1917).—«Συστηματικὸς κατάλογος καθ' ὕλην τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου» (Ἀθῆναι 1924).—«Catalogue de la bibliothèque de feu Jean Svoronos» (Ἀθῆναι 1925).—*Δηλιγιάννης Ι.*, «Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ζαγορᾶς Πηλίου» (Ἀλεξάνδρεια 1926).—*Νικορούσης Ἀ.* «Ὁ Ρήγας, ἡ σχολὴ καὶ ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ζαγορᾶς» (ἐν «Δελτίῳ τῆς Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας», τ. Γ'/1926).—«Ἐγκαίνια δημοτικῆς βιβλιοθήκης Πειραιῶς» (Πειραιεὺς 1927).—«Κατάλογος καθ' ὕλην τῶν βιβλίων τῆς ἐν Τριπόλει βιβλιοθήκης τοῦ Πανός» (Ἀθῆναι 1929).—«Bücherei der deutschen evangelischen Gemeinde Athens» (Ἀθῆναι 1931).—*Παπαγιαννόπουλος Δ. Δ.*, «Ἡ βιβλιοθήκη Σπυρ. Δεβιάζη» (Ἀθῆναι 1931).—*Καββαδίας Στ. Δ.*, «Ἡ ἐν Χίῳ βιβλιοθήκη Κοραῆ. Ἱστορία, κατάλογος χειρογράφων» (Ἀθῆναι 1933.—«Γιὰ τὴν πρόοδο καὶ τον πολιτισμό. Ἡ ἱδρυσις τῆς λαϊκῆς βιβλιοθήκης Καρδίτσης» (Καρδίτσα 1933).

Π. Ν. Π.

ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ

ΤΥΠΟΣ. Ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου παρακολουθεῖ καθ' ὅλας αὐτῆς τὰς φάσεις τὴν ἱστορίαν τῆς νέας ἑλληνικῆς κοινωνίας, ὡς ἤρχισεν αὕτη διαμορφουμένη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς καθ' ἥν, ποδηγετουμένη ὑπὸ τῶν διαδοθεισῶν κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος φιλελευθέρων ἰδεῶν, εἰσῆλθεν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἐθνικῆς καὶ πολιτικῆς χειραφετήσεώς της. Πρόδρομοι τῶν σημερινῶν ἐφημερίδων χειρόγραφα ἢ ἔντυπα, προεφημερίδες οὕτως εἰπεῖν, ὅμοιαι τῶν ἐν Δύσει ἐμφανισθεισῶν κατὰ τὸν μεσαίωνα ἢ ὀλίγον μετ' αὐτὸν (βλ. λ. *ἐφημερίς*) δὲν ὑπῆρξαν ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ. Αἱ συνθῆκαι ὑφ' ἃς ἐτέλει μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν ὁ Ἑλληνισμὸς δὲν ἦσαν πρόσφοροι πρὸς τοῦτο.

Αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες ἐνεφανίσθησαν μόλις ἤρχισεν ἡ προάγγελος καὶ προπαρασκευαστικὴ τῆς Ἐπαναστάσεως πνευματικὴ κίνη-

Digitized by Google

Nro. 1.

ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ, ΤΡΙΤΗ, ΤΗ 31. Δεκεμβρίου 1790.

Τῷ Φιλαναγνώστῃ.

Ἰδὲ ἡ πρὸ πολλοῦ ἐπιθυμηθεῖσα, καὶ ὑποσχεθεῖσα εἰς τὴν ἁπλῆν διάλεκτον ἐφημερὶς, ὡς ἕνα νέον φυτὸν, ὁποῦ ὀλίγον κατ' ὀλίγον αὐξάνει εὐανθεῖ, καὶ τέλως εὐκαρποῦντας προξενεῖ μύρια καλά· καὶ μ' ὅλον ὁποῦ αὐτὴ ἡ ἐφημερὶς μὲ ἕνα τέτοιον φυτὸν κατὰ τὴν ἐπωφελῆ ἔκτασιν καὶ ἔκβασίν της ἁρμοδίως δύναται, καὶ πρέπει νὰ παρομοιασθῇ, μ' ὅλον τοῦτο διαφέρει πάλιν ἀπὸ αὐτὸ πολὺ κατὰ τὴν καλλιέργειάν της, ὡσὰν ὁποῦ ἕνα τέτοιον φυτὸν φυσικῶς τουτέστι καὶ χωρὶς κόπον ἀνθρώπων φθάνει εἰς τὴν ὁρισθεῖσαν ἀκμὴν, ἀλλὰ πολὺ ἄλλως ἔχει τὸ νῦν ἐπιχείρημα τῆς ἐφημερίδος, ὡσὰν ὁποῦ αὐτὴ ὄχι μόνον ἐργαχειρῶν ἀπαιτεῖ, ἀλλὰ καὶ δαπάνην οὐ τὴν μικρὰν καὶ μεγάλον πόνον, καὶ ἔκτασιν τοῦ αὐτοῦ νοός, ὄντας αὐτή, κατὰ τὸν εἰς τὴν εἴδησιν ὁρισμόν της μία συλλογὴ καὶ ἐκβολὴ διαφόρων πηγῶν.

Ἀλλ' ὅσον μὲν διὰ τὸ πρῶτον εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι θέλομεν ἐργασθεῖ ὡς φιλόπονοι· Διὰ δὲ τὸ δεύτερον μὲ ὅλον ὁποῦ ἡ συνδρομὴ τῶν φιλαναγνώστων τόσον μικρὰ ἦτα, ὁποῦ μόλις το χαρτίον δύναται νὰ πληρωθῇ Μὲ ὅλον τοῦτο ἡμεῖς δὲν ἐφοβήθημεν το νὰ προχωρέσωμεν εἰς τὸ ἐπωφελες ἐπιχείρημά μας, ἐλπίζοντες ὁποῦ ὀλίγον κατ' ὀλίγον συγγενευόμενοι οἱ φιλαναγνῶσται μὲ τὴν παροῦσαν ἐφημερίδα νὰ ἤθελον συνδράμῃ διὰ τὴν τελείαν της ἀκμὴν, ὡσὰν ὁποῦ οἱ συντρέχοντες διδόντες τιμὴν τὴν διωρισμένην εἰς τὸ καισαροβασιλικὸν Ὄμπερσχοφ Ποσαμτ

Τὸ πρῶτον φύλλον τῆς ἐν Βιέννῃ ἐκδοθείσης «Ἐφημερίδος» τῶν ἀδελφῶν Μαρκιδῶν Πουλίου.

σις τοῦ ἔθνους. Καὶ ἐνεφανίσθησαν ὄχι ἐν Ἑλλάδι, ὅπου ἡ πνευματικὴ κίνησις, ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἡγεμονευομένη, αὐστηρῶς συνείχετο ἐντὸς συντηρητικοῦ πλαισίου, ἡ δὲ ἀνάπτυξις τῶν φιλελευθέρων ἰδεῶν ἦτο δυσχερὴς ὑπὸ τὸν ξένον ζυγόν ἀλλ' ἐν τῷ ἐξωτερικῷ, εἰς εὐρωπαϊκὰ κέντρα, ὅπου ἤκμαζον ἐμπορικῶς καὶ ἤνθουν πνευματικῶς μεγάλαι ἑλληνικαὶ παροικίαι. Αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες ἐξεδόθησαν ἐν Βιέννῃ, ἀκολούθως δὲ ἐν Παρισίοις καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἡ Βιέννη, πρωτεύουσα ἰσχυρᾶς αὐτοκρατορίας, κειμένη εἰς θέσιν προνομιοῦχον φυσικῶς διὰ τὴν ἀνάπτυξιν ἐμπορίου, προσείλκυσεν ἐνωρίς, ἰδίως ἐκ τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας, Ἕλληνας ἐμπορευομένους, ἀναπλέοντας τὸν Δούναβιν πρὸς ἄσκησιν τοῦ ἐμπορίου των, τὸν καιρὸν ἀκόμη ὅτε τὰ παράλια καὶ αἱ νῆσοι τῆς Ἑλλάδος ἐτρομοκρατοῦντο ὑπὸ τῶν διατρεχόντων τὴν Μεσόγειον Ἀφρικανῶν πειρατῶν. Περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος καὶ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ ΙΘ' οἱ νησιῶται, ἐπωφελούμενοι τῆς ρωσικῆς προστασίας καὶ ἐκμεταλλευόμενοι τὸν ἀγγλικὸν κατὰ τῆς Γαλλίας ναυτικὸν ἀποκλεισμόν, ἐναυπήγησαν μεγάλα ποντοπόρα σκάφη, τὰ ἐξώπλισαν ἐναντίον τῶν πειρατῶν καὶ ἐπλούτισαν διατρέχοντες τὴν Μεσόγειον, εἰς τοὺς κυριωτέρους λιμένας τῆς ὁποίας ἐγκατέστησαν παροικίας ἐμπορικὰς ἀναπτυχθείσας τάχιστα. Οὕτως ἐν Τεργέστῃ, ἐν Λιβόρνῳ, ἐν Μασσαλίᾳ καὶ δι' αὐτῆς ἐν Παρισίοις καὶ ἀλλαχοῦ, ἀρχομένου τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ὑπῆρχον ἑλληνικὰ κέντρα, εἰς τὰ ὁποῖα, πλὴν τοῦ ἐμπορίου, ἤρχισε καὶ ἡ πνευματικὴ καλλιέργεια. Σημαντικώτατα τοιαῦτα κέντρα ἤνθουν ἐν Βιέννῃ καὶ ἐν Παρισίοις, ἐκεῖ δὲ ἐξεδόθησαν καὶ αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες.

Ἄνεμος φιλελευθερίας ἔπνεε τότε καθ' ὅλην τὴν Εὐρώπην καὶ ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς ὡραματίζετο τὴν ἔγερσιν τοῦ Γένους. Ἀπὸ τὴν Βιέννην παρηκολούθει τὰς περιπετείας τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς, ἀναζητῶν ὑποστηρίξεις πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Γραικῶν καὶ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Βαλκανικῆς νὰ ἐπαναστατήσουν καὶ ἐν τῇ ἀνθούσῃ ἐκεῖ ἑλληνικῇ παροικίᾳ πορίζόμενος τὰ ὑλικὰ μέσα διὰ τὴν ἐπαναστατικὴν προπαγάνδαν του. Εἶχε στήσει τὸ στρατηγεῖόν του εἰς τὸ τυπογραφεῖον τῶν ἐκ Σιατίστης ἀδελφῶν Μαρκιδῶν Πουλίων, ὅπου ἐξετύπωσε τὴν «Χάρταν» του, τὰ θούριά του καὶ τὰς προκηρύξεις πρὸς τὸ Γένος. Πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἀφυπνίσεως τοῦ ὑπὸ δουλείαν Γένους ἐξεδόθη τὴν 31 Δεκεμβρίου τοῦ 1790 ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν Μαρκιδῶν Πουλίων, τῇ προτροπῇ τοῦ Ρήγα, καὶ ἡ «Ἐφημερίς», ὡς δισεβδομαδιαία, καθ' ἡμέρας ὅμως μὴ τακτάς. Ἦτο μικροῦ σχήματος 4ου ἀρχικῶς, μὲ 4, 6, 8, 16 ἐνίοτε δὲ καὶ 20 σελίδας, κατόπιν περιωρίσθη εἰς μέγεθος 16ου σχήματος. Διακόψασα δὲ μετὰ ἓν ἔτος, τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1791, τὴν ἔκδοσίν της ἡ «Ἐφημερίς», ἐπανεξεδόθη μετὰ διετίαν, συμπληρώσασα καὶ τὸν τίτλον της ὡς ἑξῆς: «Ἐφημερὶς εἴτ' οὖν ἀκριβὲς ἀπάνθισμα τῶν κατὰ τὸν ἐνεστῶτα χρόνον ἀξιολογωτέρων, ναὶ μὴν καὶ ἀκριβεστέρων παγκοσμίων συμβεβηκότων, ἅπερ φιλοπόνως καὶ ἐμμελῶς, δίκην μελίσσης, ἁπανταχόθεν συλλεχθέντα, χάριν τῆς ἐπωφελείας τῶν πολλῶν περὶ τὰ νέα περιεργίας φιλοφρόνως ἐκδίδονται παρὰ τῶν Μαρκιδῶν Πουλίου».

Τῆς ἐκδόσεως τῆς «Ἐφημερίδος» προηγήθη ἀγγελία—«Εἴδησις», ὡς ἐτιτλοφορεῖτο— διανεμηθεῖσα, προφανῶς, εἰς τοὺς ἐν Αὐστρουγγαρίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ Ἕλληνας. Ἡ «Ἐφημερὶς» ἀρθρογραφίαν δὲν εἶχεν. Ἐδημοσίευεν εἰδήσεις, ἰδίως ἐκ Γαλλίας, ὁπόθεν ἡ Ἐπανάστασις παρεῖχεν ἐνδιαφέρον ὑλικόν. Ἐνίοτε κατεχώρει καὶ εἰδήσεις ἐκ Τουρκίας, χρωματισμένας ὅσον ἐπέτρεπεν ἡ αὐστριακὴ λογοκρισία. Κάποτε ἐτόλμησε νὰ δημοσιεύσῃ καὶ ἐπαναστατικὰ ποιήματα, ἠπειλήθη ὅμως διὰ παύσεως, φαίνεται, καὶ δὲν ἐπανέλαβε τὸ πείραμα. Ἐνίοτε ἐξέδιδε καὶ παραρτήματα, εἰκονογραφημένα καὶ μή, παρὰ τὴν γλισχρότητα τῶν διατιθεμένων μέσων. Τῆς «Ἐφημερίδος», ἥτις εἶχεν ἀρκετὴν διάδοσιν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἰδίως τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ μέρη, καὶ δὴ τὴν Μακεδονίαν καὶ Θεσσαλίαν, σῴζονται μόνον δύο πλήρη σώματα, ἓν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν Ἄθῳ Μονῆς τῶν Ἰβήρων, ἐκτεθὲν τῷ 1931 ἐν Ἀθήναις εἰς τὴν ὑπὸ τῆς «Ἑνώσεως συντακτῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων» ὀργανωθεῖσαν ἔκθεσιν τύπου, καὶ ἕτερον ἐν Βουκουρεστίῳ, καταρτισθὲν ὑπὸ τοῦ ἐκεῖ Ἕλληνος καθηγητοῦ τοῦ πανεπιστημίου Δημοσθένους Ρούσσου. Τῷ 1798, συλληφθέντος τοῦ Ρήγα, κατεδιώχθησαν ὑπὸ τῶν αὐστριακῶν ἀρχῶν καὶ οἱ ἀδελφοὶ Μαρκίδαι. Ἐξωρίσθησαν εἰς Σαξωνίαν, τὸ τυπογραφεῖόν των ἐκλείσθη καὶ ἡ «Ἐφημερὶς» ἔπαυθη.

Τῷ 1811 ἐξεδόθη ἐν Βιέννῃ ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ ἡ δευτέρα ἑλληνικὴ ἐφημερίς «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος» ἢ «Φιλολογικαὶ ἀγγελίαι», δαπάναις τῶν ἐν Βουκουρεστίῳ ὁμογενῶν, μὲ σκοπόν, ὡς ἔγραφεν ἐν τῷ πρώτῳ του φύλλῳ, «νὰ δίδῃ εἰδήσεις φιλολογικὰς καὶ προσφέρῃ ὡς δῶρον ἓν ἀντίτυπον εἰς τὰ περιφημότερα σχολεῖα τοῦ Γένους». Ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» ἦτο σχήματος 8ου, ἐκ δύο τυπογραφικῶν φύλλων, ἐξεδίδετο κατὰ δεκαπενθήμερον καὶ κατὰ τὴν ὕλην, ἀκολουθῶν τὰς γλωσσικὰς δοξασίας τοῦ Κοραῆ ἐναντίον τῶν περὶ τὸν Κοδρικᾶν, ὡμοίαζε μὲ περιοδικὸν μᾶλλον. Τὸν Ἄνθιμον Γαζῆν κατελθόντα εἰς τὴν Ἑλλάδα διεδέχθησαν εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ «Λογίου Ἑρμοῦ» οἱ Θεόκλητος Φαρμακίδης καὶ Κωνσταντῖνος Κοκκινάκης, συνεχίσαντες τὴν ἔκδοσίν του μέχρι τῆς 1ης Μαΐου 1821. Εἰς παράρτημα τοῦ τελευταίου αὐτοῦ φύλλου ἐδημοσιεύθησαν εἰδήσεις περὶ τοῦ κινήματος τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου, «ὅστις ἐκηρύχθη ἐλευθερωτὴς τῶν Γραικῶν ἐκ τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας». Ἀλλ' εἰς τὸ αὐτὸ παράρτημα ὑπάρχει τὸ ἑξῆς δημοσίευμα: «Ἐπαρακαλέσθην — ὑπὸ τὸν εὐφημισμὸν αὐτὸν προφανῶς καλύπτεται ἡ πίεσις τῆς φιλοτούρκου αὐστριακῆς λογοκρισίας— νὰ δεχθῶ τὸ ἐφεξῆς...», καὶ ἀκολουθεῖ ὁ κατ' ἐξαναγκασμὸν ὑπὸ τῆς Πύλης ἀφορισμὸς τοῦ Ὑψηλάντου ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου Ε'. Οἱ ἐκδόται, βλέποντες ὅτι τὸ ἔργον των καθίστατο πλέον δυσχερέστατον, καθόσον ἡ αὐστριακὴ ἐξουσία ὄχι μόνον δὲν θὰ τοῖς ἐπέτρεπε νὰ βοηθῶσι διὰ τοῦ «Λογίου Ἑρμοῦ» τὸν ἀγῶνα τοῦ ἐξεγερθέντος ἔθνους, ἀλλ' ἀντιθέτως θὰ τοὺς ἐπειθανάγκαζε νὰ δημοσιεύωσι καὶ ἀντεπαναστατικὰς εἰδήσεις καὶ ἄρθρα, ἀφ' ἑτέρου δὲ κρίνοντες, προφανῶς, ὅτι ὁ καιρὸς τῶν λόγων καὶ τῶν δημοσιευμάτων παρῆλθε καὶ ἤρχισεν ἡ περίοδος τῶν ἔργων, διέκοψαν τὴν ἔκδοσιν καὶ κατῆλθον εἰς τὴν ἀγωνιζομένην Ἑλλάδα.

Τρίτη ἑλληνικὴ ἐφημερίς, ἐν Βιέννῃ καὶ αὐτή, ἐξεδόθη τὴν 17 Ἰανουαρίου 1812 ὁ «Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος», δισεβδομαδιαία (κατὰ Τρίτην καὶ Παρασκευήν), μὲ συνδρομὴν 13 φιορινίων καθ' ἑξάμηνον, ὑπὸ τοῦ ἐκ Κοζάνης Ραφαὴλ Πώποβικ, ὅστις ὀλίγον κατόπιν —τὸν Νοέμβριον τοῦ 1812— ἐσκέφθη νὰ καταστήσῃ τὸν «Ἑλληνικὸν Τηλέγραφον» ἐφημερίδα καθημερινήν, πλὴν ἡ προσπάθεια δὲν ἐπέτυχεν. Ὁ ἀναλαβὼν μετὰ τὸν Πόποβικ, τῷ 181 , τὴν διεύθυνσιν τοῦ «Ἑλληνικοῦ Τηλεγράφου» Μακεδὼν ἐπίσης ἰατρὸς Δ. Ἀλεξανδρίδης προσέθεσε καὶ φιλολογικὸν παράρτημα, ἑβδομαδιαῖον κατ' ἀρχάς, δεκαπενθήμερον κατόπιν. Ἡ ἐφημερὶς αὐτὴ ἐξεδόθη μέχρι τοῦ 1829, δημοσιεύσασα καὶ εἰδήσεις περὶ τῶν φάσεων τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, ὅσας καὶ ὅπως συνεχώρει ἡ αὐστριακὴ λογοκρισία, ἀλλ' ἀπέστειλεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καί τινα φύλλα ἀλογόκριτα, διότι εὑρέθησαν φύλλα τῆς αὐτῆς ἡμερομηνίας μὲ περιεχόμενον διάφορον, προφανῶς τὰ μὲν ἄνευ, τὰ δὲ μετὰ περικοπῶν τῆς λογοκρισίας.

Τῷ 1819 ἐξεδόθη ἐν Βιέννῃ ἡ τετάρτη ἑλληνικὴ ἐφημερίς, ἡ «Καλλιόπη», ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου Σταγειρίτου, καθηγητοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τὴν ἐν Βιέννῃ Καισαροβασιλικὴν Ἀκαδημίαν τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν. Ἡ «Καλλιόπη» ἐξεδίδετο ἀνὰ δεκαπενθήμερον ἐπὶ δύο ἔτη, ἡ δὲ ὕλη της ἦτο μᾶλλον περιοδικοῦ ὕλη. Εἰς τὰ πρῶτα φύλλα αὐτῆς ὁ Ἀθανάσιος Σταγειρίτης ἐδημοσιευσεν ἱστορίαν τοῦ τύπου, περιέχουσαν μὲν ἀνακριβείας καὶ μυθεύματα, ἀλλὰ πάντως πολύτιμον ὡς βοήθημα. Αὐτὸς πρῶτος ἀνέγραψε τὴν πληροφορίαν ὅτι πρὸ τῆς «Ἐφημερίδος» τῶν Μαρκιδῶν Πουλίων ἐξεδόθη ἐν Κερκύρᾳ ἑλληνικὴ ἐφημερὶς ὑπὸ τὸν τίτλον «Λόγιος Ἑρμῆς». Ἡ πληροφορία αὕτη, ἐπαναληφθεῖσα καὶ ὑπὸ ἄλλων κατόπιν, δὲν ἐξηκριβώθη παρ' οὐδενὸς καὶ φαίνεται προελθοῦσα ἐκ παρεξηγήσεως ἢ συγχύσεως. Ἐκτὸς τῶν ἐν Βιέννῃ ἐφημερίδων ἐξεδόθησαν πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ ἄλλαι ἑλληνικαί· ἐν Παρισίοις (ἡ «Ἀθηνᾶ» τῇ 30 Ἀπριλίου 1819, δεκαπενθήμερος, ὑπὸ σπουδαστῶν, ἡ «Μέλισσα» κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ὑπὸ τοῦ Κερκυραίου Σ. Κόνδου) καὶ ἐν Λονδίνῳ (τὸ «Μουσεῖον» ὑπὸ Π. Ἰωαννίδου καὶ ἡ «Ἶρις ἢ τὰ νῦν Ἑλληνικά»).

Ἀλλ' ἤδη ἐν Ἑλλάδι ἤρχισεν ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821 καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Γένους συνεκεν-

Digitized by Google

τρώθη ἐκεῖ. Οἱ συντάκται τῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων τοῦ ἐξωτερικοῦ κατῆλθον εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἵνα ἀγωνισθῶσι διὰ τοῦ ξίφους ἢ τῆς γραφίδος καὶ βαθμηδὸν αἱ ἐφημερίδες των ἔπαυσαν. Διανοίγεται δὲ πλέον ἡ περίοδος τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἑλληνικοῦ τύπου. Πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ὅμως ἐνεφανίσθησαν ἐφημερίδες ἑλληνικαὶ εἰς τὴν Ἑπτάνησον, ἀπολαύουσαν τότε σχετικῆς ἐλευθερίας, ἐν συγκρίσει μὲ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, καὶ τελοῦσαν ὑπὸ τὴν διοίκησιν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων ἐκ περιτροπῆς. Καὶ ἀναφέρει. μὲν ὁ Σταγειρίτης εἰς τὴν «Καλλιόπην», ὡς ἀνωτέρω ἐρρέθη, ὅτι ἑλληνικὴ ἐφημερὶς ἐξεδίδετο ἐν Κερκύρᾳ πρὸ τῆς «Ἐφημερίδος» τῶν Μαρκιδῶν Πουλίων ἐν Βιέννῃ, ὑπὸ τὸν τίτλον «Λόγιος Ἑρμῆς». Προφανῶς ὅμως πρόκειται περὶ συγχύσεως μὲ τὸ «Mercurio letterario», τὸ ὁποῖον ὅμως καὶ ἑλληνόγλωσσον δὲν ἦτο καὶ ἐξεδόθη μόλις τῷ 1805 ζῆσαν μέχρι τοῦ 1807. Ἑλληνικὴ ἐφημερὶς ἐν Κερκύρᾳ ἐξεδόθη τῷ 1814 ἡ «Ἰονική», ἑλληνιστὶ δὲ περίληψις τῆς ἐν Ζακύνθῳ «Gazzetta delle Isole Ionie liberate» ἐξεδίδετο ἀπὸ τοῦ 1812. Ἡ «Ἰονική», ἐκδιδομένη καθ᾽ ἑβδομάδα ἐκ τῆς τυπογραφίας τῆς Ἀγγλικῆς Διοικήσεως, ἧς ἦτο ἐπίσημον ὄργανον, διακόψασα δὲ τὴν ἔκδοσίν της τῷ 1814, ἐπανεξεδόθη τῷ 1841 ὑπὸ νέον τίτλον «Ἐφημερὶς τῶν Ἡνωμένων Κρατῶν τῶν Ἰονίων νήσων», ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστὶ γραφομένη, καὶ ἔπαυσε τὴν 28 Μαΐου 1864, ἀφοῦ ἐδημοσίευσε τὸ πρωτόκολλον τῆς παραδόσεως τῶν Ἰονίων νήσων εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Αἱ ἐπαναστατικαὶ ἐφημερίδες. Κηρυχθείσης τῷ 1821 τῆς Ἐπαναστάσεως ἐν Ἑλλάδι, κατέστη ἀμέσως ἐπιτακτικῶς αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη τοῦ τύπου. Ἀλλ᾽ ἡ ἔκδοσις ἐφημερίδων δὲν ἦτο εὔκολος, διὰ πολλοὺς λόγους, ὧν ὁ κυριώτερος ἦτο ἡ ἔλλειψις τυπογραφικῶν μέσων. Τυπογραφεῖα ὑπῆρχον καὶ πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ἔτι ἐν Μοσχοπόλει τῆς Μακεδονίας καὶ ἐν Κυδωνίαις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀλλὰ τὸ μὲν ἐν Μοσχοπόλει εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ παρακμάσει, ἡ δὲ ἐν Κυδωνίαις «τυπογραφία» τοῦ Τόμπρα, ἐκμαθόντος τὴν τέχνην παρὰ τῷ Firmin-Didot ἐν Παρισίοις, κατεστράφη ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἅμα τῇ ἐκρήξει τῆς Ἐπαναστάσεως, ὁ ἴδιος δὲ κατέφυγεν εἰς Ὕδραν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Πελοπόννησον. Ἐν Ὕδρᾳ οἱ ἀδελφοὶ Τομπάζη ἵδρυσαν τυπογραφεῖον μετὰ χυτηρίου, ἀλλ᾽ ὁ ἀναλαβὼν τὴν κατασκευὴν μητρῶν Ἑλβετὸς ὡρολογοποιὸς ἀπέτυχε καὶ τὸ τυπογραφεῖον, καταρτισθὲν μὲ ἐφθαρμένα, ἐκ Μάλτας κομισθέντα, στοιχεῖα δὲν ἦτο κατάλληλον διὰ τὴν ἔκδοσιν ἐφημερίδος. Εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐκομίσθησαν μερικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα, ἐλλείψει δὲ σιδηροῦ πιεστηρίου Ἰωαννίτης τις «μάστορας», Θωμᾶς ὀνόματι, κατεσκεύασε ξύλινον. Ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης, κατελθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα ὡς ἐπίτροπος τοῦ ἀδελφοῦ του γενικοῦ ἐφόρου Ἀλεξάνδρου, ἐκόμισεν ἐκ Τεργέστης καὶ πιεστήριον, ἐγκατασταθὲν τελικῶς εἰς Καλάμας ὑπὸ τὸν μετακληθέντα ἐξ Ὕδρας τυπογράφον Τόμπραν, πρὸς ἔκδοσιν τῆς πρώτης ἐντύπου ἐφημερίδος «Σάλπιγξ». Εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, ἐλλείψει τυπογραφικῶν μέσων, ἐξεδόθησαν κατ᾽ ἀρχὰς πρὸς φρονηματισμὸν τῶν πληθυσμῶν ἐφημερίδες χειρόγραφοι: 1) ἡ «Αἰτωλικὴ» ἐν Μεσολογγίῳ τὴν 10 Αὐγούστου 1821, ζήσασα ἐπ᾽ ἀρκετόν, ὡς ἐπίσημον ὄργανον τῆς «προσωρινῆς διοικήσεως τῆς Δυτικῆς Χέρσου Ἑλλάδος», συντασσομένη ἀπὸ τὸν ἀρχιγραμματέα τῆς προσωρινῆς διοικήσεως Ν. Λουριώτην· 2) «Ἀχελῷος» τὴν 24 Φεβρουαρίου 1822 ἐν Βραχωρίῳ (Ἀγρινίῳ), ἐπίσημον καὶ αὐτὴ ὄργανον τῆς προσωρινῆς διοικήσεως, ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ν. Λουριώτου συντασσομένη, καὶ τρίτη τις ἐν Γαλαξειδίῳ, ἀναφερομένη ὑπὸ τοῦ Σάθα χωρὶς τίτλον, ἐμφανισθεῖσα τὰς πρώτας ἡμέρας τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ λόγῳ τῶν σκοπίμων (πρὸς ἐνθάρρυνσιν τῶν πληθυσμῶν) ψευδολογιῶν της περὶ καθόδου στρατῶν τῶν Δυνάμεων τῆς Εὐρώπης πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ Γένους κλπ. ἐπονομασθεῖσα ὑπὸ τοῦ λαοῦ «ψευτοφυλλάδα».

Ἡ πρώτη ἔντυπος ἐν Ἑλλάδι ἐφημερὶς ὑπῆρξεν, ὡς ἀνωτέρω ἐρρέθη, ἡ ἐκδοθεῖσα τὴν 1ην Αὐγούστου 1821 ἐν Καλάμαις χορηγίᾳ καὶ ἐντολῇ τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντου «Σάλπιγξ», ἧς ἡ σύνταξις ἀνετέθη εἰς τὸν Θεόκλητον Φαρμακίδην, πρῴην ἐκδότην τοῦ ἐν Βιέννῃ «Λογίου Ἑρμοῦ». Φύλλα τῆς «Σάλπιγγος» σῴζονται τρία (1ης, 5ης καὶ 20ῆς Αὐγούστου), τὰ καὶ μόνα, προφανῶς, ἐκδοθέντα, καθόσον ἡ «Σάλπιγξ» ἔπαυσεν, ἐπειδὴ ὁ συντάκτης της Θεόκλητος Φαρμακίδης, ἐχόμενος τῆς ἀρχῆς τῆς ἐλευθεροτυπίας, δὲν ἔστεργε νὰ ὑποβάλῃ τὴν ἐφημερίδα εἰς τὴν λογοκρισίαν τοῦ Ὑψηλάντου, ὅστις, βλέπων τὸν τύπον ὡς μέσον τοῦ ἀγῶνος τοῦ Γένους κατὰ τῶν τυράννων, εἶχε τὴν ἀξίωσιν νὰ ρυθμίζῃ αὐτὸς τὴν χρῆσίν του ἀναλόγως τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν σκοπῶν. Ἡ «Σάλπιγξ» εἶχε τὸ ἔμβλημα «Εἷς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης». Εἰς τὴν 2αν σελίδα τοῦ πρώτου φύλλου της ἐδημοσιεύθη προκήρυξις ἐξηγοῦσα τὸν λόγον τῆς ἐκδόσεώς της, ἔχουσα δὲ οὕτω:

Προκήρυξις Σάλπιγγος. Εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις τῆς Ἑλλάδος, ὅτε ὅλον τὸ ἑλληνικὸν γένος, μὴ ὑπομένον τὸν βαρὺν τῆς τυραννίας ζυγόν, τὸν ὁποῖον ἔφερεν ἀναξίως αἰῶνας ὁλοκλήρους, ἀπεφάσισεν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Θείας Προνοίας νὰ πιάσῃ τὰ ὅπλα διὰ ν᾽ ἀνκλάβῃ τὴν ὁποίαν ἀπώλεσεν αὐτονομίαν, εἶναι ἀναγκαιοτάτη καὶ ἐφημερὶς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκδιδομένη. Τὸ γένος ὅλον ἀγωνιζόμενον τὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα θέλει νὰ βλέπῃ καὶ διὰ τοῦ τύπου τοὺς ἀγῶνάς του κηρυττομένους, τὰς ἀρετὰς τῶν καλῶν δημοσίως ἐπαινουμένας, καὶ τὰς κακίας τῶν κακῶν ἐξελεγχομένας εἰς ἀποφυγὴν καὶ μίμησιν. Θέλει νὰ μανθάνῃ τὰ ἀνὰ πᾶσαν ἐπαρχίαν γινόμενα καὶ οὕτω νὰ βάλλωνται διὰ τῆς ἐφημερίδος ὅλα τὰ μέρη του εἰς συνάφειαν. Ἀδείᾳ λοιπὸν τοῦ ὑψηλοτάτου πρίγκιπος Ὑψηλάντου, πληρεξουσίου τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτρόπου γίνεται γνωστὸν εἰς τὸ κοινὸν τῶν Ἑλλήνων καὶ εἰς ὅλους τοὺς φιλέλληνας ξένους ὅτι ἀπὸ πρώτης Αὐγούστου λαμβάνει ἀρχὴν ἡ ἔκδοσις μιᾶς τοιαύτης ἐφημερίδος «*Σάλπιγξ Ἑλληνική*» ὀνομαζομένης. Ἡ ἔκδοσις τῆς ἐφημερίδος θέλει γίνεσθαι ἡμέραν παρ᾽ ἡμέραν (ἐξαιρέσει τῆς Κυριακῆς καὶ τῶν μεγάλων ἑορτῶν). Ἡ ἐτήσιος τιμὴ ὁρίζεται εἰς γρόσια 50.

Ὁ ἐπιστάτης καὶ ἐκδότης τῆς «Σάλπιγγος».

Εἰς τὰ δύο πρῶτα φύλλα ἐν συνεχείᾳ ἐδημοσιεύθη ἡ ἐπαναστατικὴ προκήρυξις τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου πρὸς τὸ Γένος, εἰς δὲ τὸ 3ον φύλλον ἡ πρὸς τὰς εὐρωπαϊκὰς αὐλὰς ἔκκλησις τῶν Μανιατῶν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας.

Μετὰ τὴν διακοπὴν τῆς «Σάλπιγγος» παρῆλθον τρία σχεδὸν ἔτη, καθ᾽ ἃ εἰς τὴν ἐπαναστατημένην

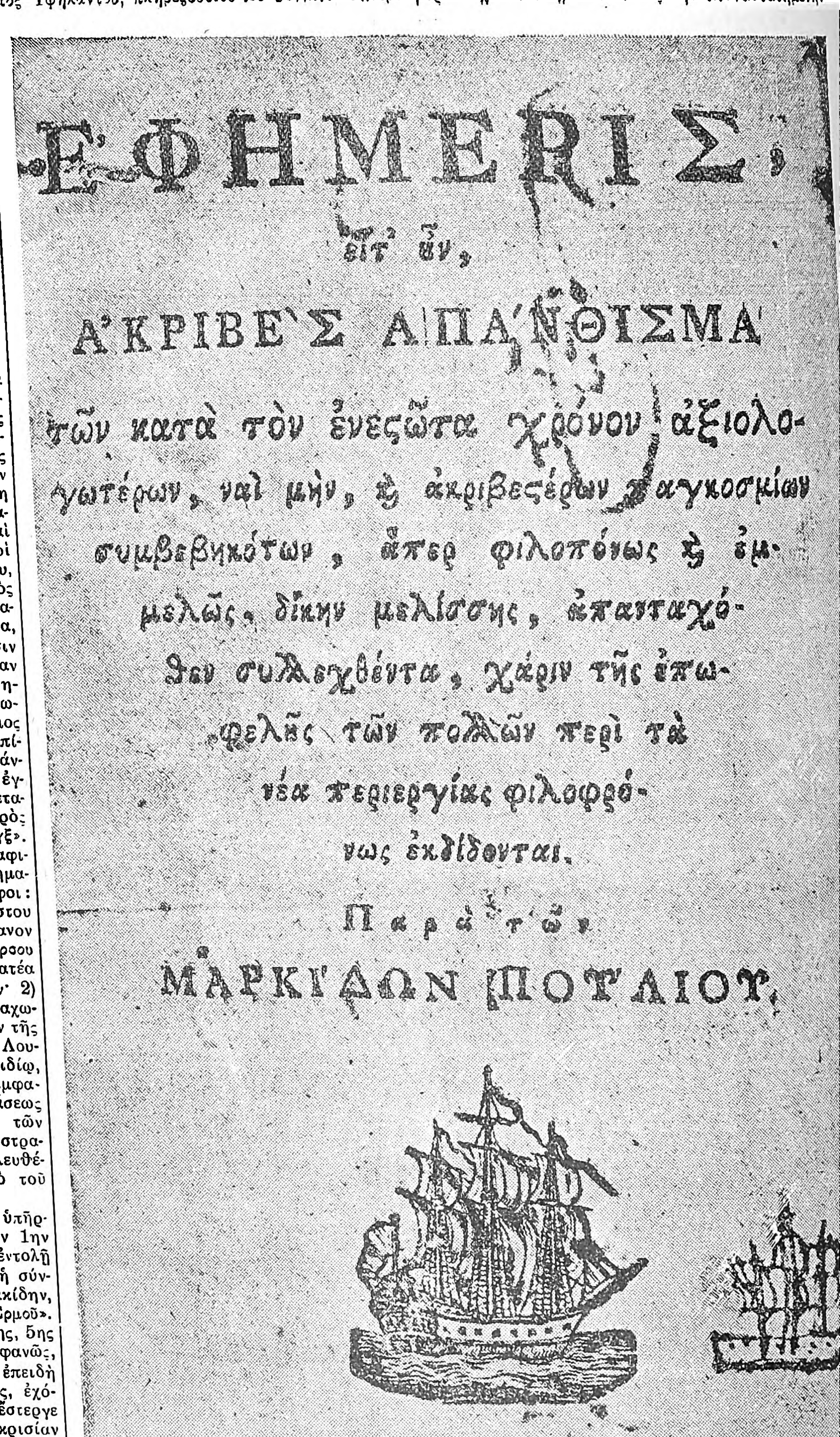
ΕΦΗΜΕRΙΣ,
εἴτ᾽ οὖν,
ἈΚΡΙΒῈΣ ἈΠΆΝΘΙΣΜΑ
τῶν κατὰ τὸν ἐνεστῶτα χρόνου ἀξιολογωτέρων, καὶ μήν, καὶ ἀκριβεστέρων παγκοσμίων συμβεβηκότων, ἅπερ φιλοπόνως καὶ ἐμμελῶς, δίκην μελίσσης, ἀπανταχόθεν συλλεχθέντα, χάριν τῆς ἐπωφελείας τῶν πολλῶν περὶ τὰ νέα περιεργίας φιλοφρόνως ἐκδίδονται.
Παρὰ τῶν
ΜΑΡΚΙΔΩΝ ΠΟΥΛΙΟΥ.
ΒΙΕΝΝΗ, 1793.

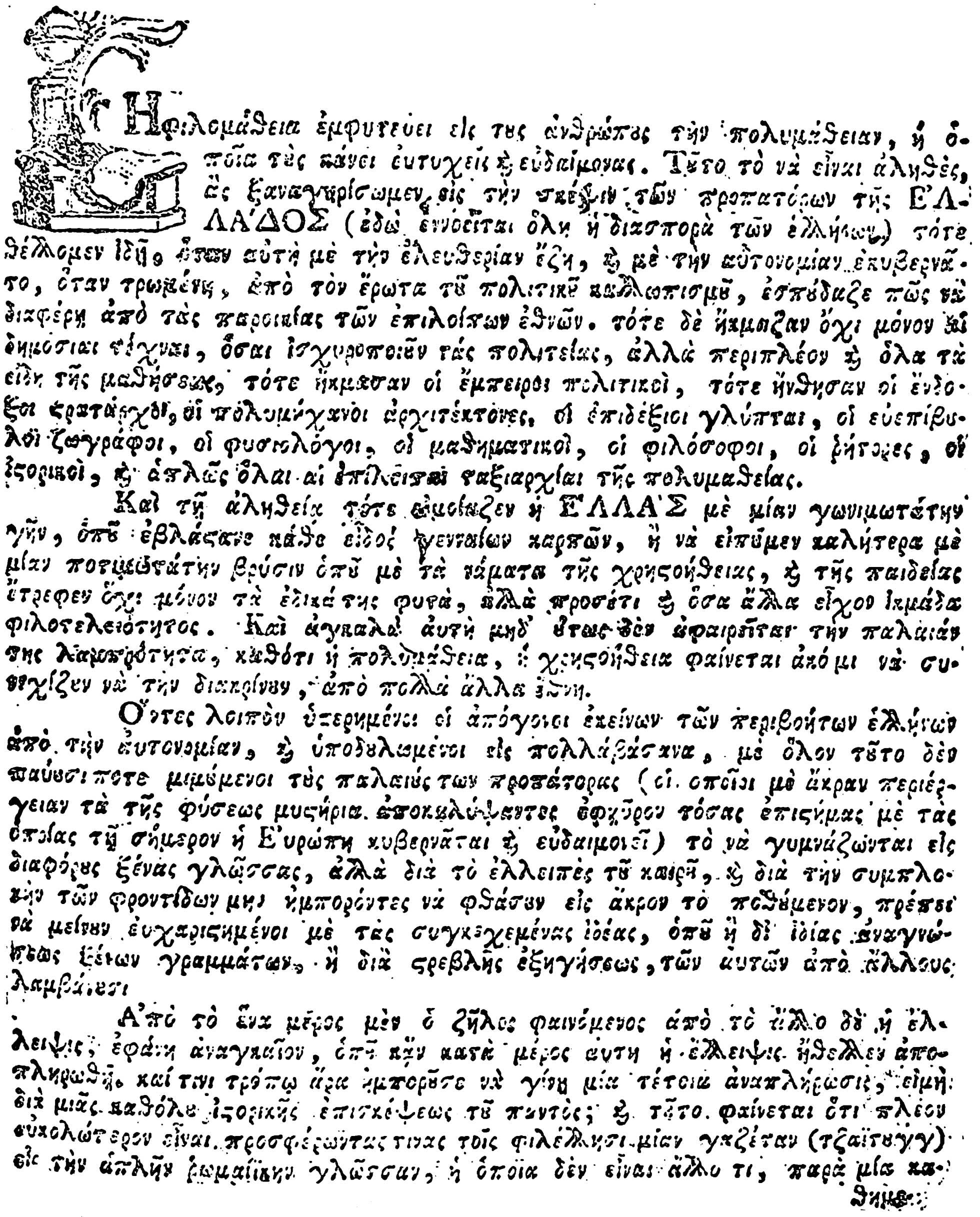

Η φιλομάθεια ἐμφυτεύει εἰς τὰς ἀνθρώπους τὴν πολυμάθειαν, ἡ ὁποία τὰς κάνει εὐτυχεῖς καὶ εὐδαίμονας. Τοῦτο τὸ νὰ εἶναι ἀληθές, ἂς ξαναγυρίσωμεν εἰς τὴν πρᾶξιν τῶν προπατόρων τῆς ΕΛΛΑΔΟΣ (ἐδῶ ἐννοεῖται ὅλη ἡ διασπορὰ τῶν ἑλλήνων) τότε θέλομεν ἰδῆ, ὅταν αὐτὴ μὲ τὴν ἐλευθερίαν ἔζη, καὶ μὲ τὴν αὐτονομίαν ἐκυβερνᾶτο, ὅταν τρωμένη, ἀπὸ τὸν ἔρωτα τοῦ πολιτικοῦ καλλωπισμοῦ, ἐσπούδαζε πῶς νὰ διαφέρῃ ἀπὸ τὰς παροικίας τῶν ἐπιλοίπων ἐθνῶν. τότε δὲ ἤκμαζαν ὄχι μόνον αἱ δημόσιαι τέχναι, ὅσαι ἰσχυροποιοῦν τὰς πολιτείας, ἀλλὰ περιπλέον καὶ ὅλα τὰ εἴδη τῆς μαθήσεως, τότε ἤκμασαν οἱ ἔμπειροι πολιτικοὶ, τότε ἤνθησαν οἱ ἔνδοξοι στρατάρχαι, οἱ πολυμήχανοι ἀρχιτέκτονες, οἱ ἐπιδέξιοι γλύπται, οἱ εὐεπίβουλοι ζωγράφοι, οἱ φυσιολόγοι, οἱ μαθηματικοὶ, οἱ φιλόσοφοι, οἱ ῥήτορες, οἱ ἱστορικοὶ, καὶ ἁπλῶς ὅλαι αἱ ἐπίλοιπαι ταξιαρχίαι τῆς πολυμαθείας.

Καὶ τῇ ἀληθείᾳ τότε ἐφαίνετο ἡ ΕΛΛΑΣ μὲ μίαν γονιμωτάτην γῆν, ὅπου ἐβλάστανε κάθε εἶδος γενναίων καρπῶν, ἢ νὰ εἰποῦμεν καλήτερα μὲ μίαν ποτιμωτάτην βρύσιν ὅπου μὲ τὰ νάματα τῆς χρηστοηθείας, καὶ τῆς παιδείας ἔτρεφεν ὄχι μόνον τὰ ἐδικά της φυτά, ἀλλὰ προσέτι καὶ ὅσα ἄλλα εἶχον ἱμάδα φιλοτελειότητος. Καὶ ἀγκαλὰ αὐτὴ μηδ' ὅταν δὲν ἀφαιρεῖται τὴν παλαιάν της λαμπρότητα, καθότι ἡ πολυμάθεια, ἡ χρηστοήθεια φαίνεται ἀκόμι νὰ συνηχίζεν νὰ τὴν διακρίνῃ, ἀπὸ πολλὰ ἄλλα ἔθνη.

Ὄντες λοιπὸν ὑστερημένοι οἱ ἀπόγονοι ἐκείνων τῶν περιβοήτων ἑλλήνων ἀπὸ τὴν αὐτονομίαν, καὶ ὑποδουλωμένοι εἰς πολλὰ βάσανα, μὲ ὅλον τοῦτο δὲν παύουσι ποτε μιμούμενοι τοὺς παλαιούς των προπάτορας (οἱ ὁποῖοι μὲ ἄκραν περιέργειαν τὰ τῆς φύσεως μυστήρια ἀποκαλύψαντες ἔφερον τόσας ἐπιστήμας μὲ τὰς ὁποίας τῇ σήμερον ἡ Εὐρώπη κυβερνᾶται καὶ εὐδαιμονεῖ) τὸ νὰ γυμνάζωνται εἰς διαφόρους ξένας γλώσσας, ἀλλὰ διὰ τὸ ἐλλειπὲς τοῦ καιροῦ, καὶ διὰ τὴν συμπλοκὴν τῶν φροντίδων μὴ ἠμποροῦντες νὰ φθάσουν εἰς ἄκρον τὸ ποθούμενον, πρέπει νὰ μείνουν εὐχαριστημένοι μὲ τὰς συγκεχυμένας ἰδέας, ὅπου ἢ δι' ἰδίας ἀναγνώσεως ξένων γραμμάτων, ἢ διὰ στρεβλῆς ἐξηγήσεως, τῶν αὐτῶν ἀπὸ ἄλλους λαμβάνουσι.

Ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος μὲν ὁ ζῆλος φαινόμενος ἀπὸ τὸ ἄλλο δὲ ἡ ἔλλειψις, ἐφάνη ἀναγκαῖον, ὅπου κἂν κατὰ μέρος αὐτὴ ἡ ἔλλειψις ἤθελεν ἀποπληρωθῆ. καί τινι τρόπῳ ἄρα ἠμπορεῖ νὰ γένη μία τέτοια ἀναπλήρωσις; εἰμὴ διὰ μιᾶς καθόλου ἱστορικῆς ἐπισκέψεως τοῦ παντός; καὶ τοῦτο φαίνεται ὅτι πλέον εὐκολώτερον εἶναι, προσφέροντάς τινας τοῖς φιλέλλησι μίαν γαζέταν (τζαϊτούγγ) εἰς τὴν ἁπλῆν ῥωμαϊκὴν γλῶσσαν, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἄλλο τι, παρὰ μία καθημερινὴ...

Ἡ ὑπὸ τὸν τίτλον «Εἴδησις» διανεμηθεῖσα ἀγγελία τῆς «Ἐφημερίδος» τῶν ἀδελφῶν Μαρκιδῶν Πουλίου.

Ἑλλάδα δὲν ἐξεδίδοντο ἐφημερίδες. Τὸ τυπογραφεῖον τῆς «Σάλπιγγος», μεταφερθέν, κατεστράφη κατὰ τὴν εἰσβολὴν τοῦ Δράμαλη, ἄλλα δὲ δὲν ὑπῆρχον κατάλληλα. Ἡ ἔκδοσις ἐφημερίδων ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ 1824, ἀφοῦ ὑπὸ τοῦ συνταγματάρχου Στάνχοπ ἐκομίσθησαν ἐκ Λονδίνου τέσσαρα τυπογραφεῖα καὶ πιεστήρια, τὰ ὁποῖα τὸ ἐν Λονδίνῳ Φιλελληνικὸν Κομιτᾶτον ἀπέστειλε, μετὰ χρημάτων, τροφίμων καὶ πολεμεφοδίων, εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὡς ἀπαραίτητα εἰς τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα. Ὀλίγον πρότερον ἐπὶ μικροῦ τυπογραφείου, κομισθέντος ἐξ Εὐρώπης ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ἐξεδόθησαν ἐν Μεσσολογγίῳ τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» τὴν 1ην Ἰανουαρίου 1824 ὑπὸ τοῦ Ἑλβετοῦ φιλέλληνος ἰατροῦ Ἰωάννου Ἰακώβου Μάγερ, μεταφράζοντος εἰς τὴν ἑλληνικὴν τοῦ ἐκ Ζαγορίου Παυλίδου, δαπάναις δὲ τοῦ ἐν Λονδίνῳ Φιλελληνικοῦ Κομιτάτου, τοῦ ὁποίου καὶ προκήρυξις πρὸς τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς ὑπὲρ τῆς ἀγωνιζομένης Ἑλλάδος ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ 2ον φύλλον. Ἀπὸ τῆς 20ῆς Ἀπριλίου 1824 διὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν «Ἑλληνικῶν Χρονικῶν» διετέθη ἓν ἐκ τῶν κομισθέντων ὑπὸ τοῦ Στάνχοπ τυπογραφείων. Ἐξεδίδετο δὶς τῆς ἑβδομάδος, ἡ συνδρομή της ἦτο κατ' ἔτος «δίστηλα ἱσπανικὰ τάλλαρα ἓξ προπληρωτέα κατὰ τριμηνίαν», ἔφερε δ' ἐπικεφαλίδα εἰκονίζουσαν τὴν Θέμιδα κρατοῦσαν πλάστιγγα καὶ ἐπιγραφὴν «Ἡ δημοσίευσις (δημοσιότης) εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς δικαιοσύνης», ἀλλαχοῦ δὲ τὴν ῥῆσιν τοῦ Φραγκλίνου: «Τὰ πλεῖω ὀφέλη τοῖς πλείοσι». Ἦτο ὄργανον τῆς Διοικήσεως, τελοῦσα, κυρίως, ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου καὶ ἔζησε μέχρι τῆς 20 Φεβρουαρίου τοῦ 1826, ὅτε τουρκικὴ βόμβα κατέστρεψε τὸ τυπογραφεῖόν της, ὁ δὲ συντάκτης της Μάγερ ἐφονεύθη κατὰ τὴν ἔξοδον τοῦ Μεσολογγίου. Τὰ «Ἑλληνικὰ Χρονικὰ» περιέχουν πολυτίμους πληροφορίας περὶ τοῦ ἀγῶνος, ἰδίως ἐν Στερεᾷ, καὶ παρέχουν πλῆρες σχεδὸν ἡμερολόγιον τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου.

Ὀλίγον μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν «Ἑλληνικῶν Χρονικῶν» ἐξεδόθη τὴν 20 Μαρτίου 1824, δαπάναις τοῦ Λόρδου Βύρωνος, ἐν Μεσολογγίῳ καὶ ἄλλη ἐφημερίς, ἑβδομαδιαία αὕτη, ὁ «Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος», πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ διαφωτίζῃ τὸ εὐρωπαϊκὸν κοινὸν περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ νὰ βοηθῇ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλελληνικῆς κινήσεως. Ἕνεκα δὲ τούτου εἰς τὴν ὕλην του ἐπεκράτει τετραγλωσσία: ἄλλα ἄρθρα ἐγράφοντο γαλλιστί, ἄλλα ἀγγλιστί, ἄλλα γερμανιστὶ καὶ ἰταλιστί. Συντάκτης της ἦτο ὁ Ἰταλὸς κόμις Πέτρος Γκάμπας, ὅστις μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Βύρωνος διέκοψε τὴν ἔκδοσιν τῆς ἐφημερίδος ἀπελθὼν ἐξ Ἑλλάδος.

Τὴν 10 Μαρτίου 1824 ἐξεδόθη τρίτη ἐφημερὶς τοῦ Ἀγῶνος, δισεβδομαδιαία, εἰς τὴν Ὕδραν «Ὁ Φίλος τοῦ Νόμου, Ἐφημερὶς τῆς Διοικήσεως καὶ τῆς νήσου Ὕδρας» εἰς ἓν ὑπάρχον ἐκεῖ παλαιὸν τυπογραφεῖον μὲ ἐφθαρμένα στοιχεῖα κατ' ἀρχάς, κατόπιν δέ, ἀπὸ τοῦ 15ου φύλλου, ἐπὶ τυπογραφείου νέου δωρηθέντος ὑπὸ τοῦ Γάλλου φιλέλληνος Didot. Ἔζησε μέχρι τῆς 29 Μαΐου 1827. Συντάκτης ἦτο ὁ Κιάππε, ὅστις, διὰ νὰ διαφεύγῃ τὴν ἀσκουμένην αὐστηρὰν λογοκρισίαν τοῦ Λαζάρου Κουντουριώτου, ἔγραφεν εἰς δυσκατάληπτον ἀρχαΐζουσαν ἑλληνικὴν τὰ ἄρθρα του. Ὁ «Φίλος τοῦ Νόμου» περιεῖχεν ἀκριβεῖς πληροφορίας περὶ τοῦ ναυτικοῦ ἰδίᾳ ἀγῶνος, εἶχε δὲ «τράβηγμα» 500 φύλλων.

Τετάρτη ἔρχεται ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Ἀθηνῶν», ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Ψύλλα τὴν 20 Αὐγούστου 1824 ἐν Ἀθήναις, ἐπὶ ἑνὸς ἐκ τῶν τεσσάρων τυπογραφείων, τὰ ὁποῖα ἐκόμισεν ὁ Στάνχοπ. Καὶ αὐτὴ ὑπῆρξε, κατὰ τὸν Φιλήμονα, ἡ περισσότερον ἀνεξάρτητος τῶν ἐφημερίδων τοῦ Ἀγῶνος. Ἐξεδίδετο κατ' ἀραιὰ διαστήματα. Ἐξεδόθησαν 37 φύλλα μέχρι τῆς 15 Ἀπριλίου τοῦ 1826, ὅτε ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν κατελήφθη ὑπὸ τοῦ Κιουταχῆ.

Πέμπτη ἐξεδόθη ἐν Ναυπλίῳ ἡ «Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος» τὴν 7 Ὀκτωβρίου 1825, μὲ συντάκτην τὸν Θεόκλητον Φαρμακίδην ἀρχικῶς καὶ κατόπιν, ἀπὸ τοῦ 1827, τὸν Γ. Χρυσίδην. Ἦτο ἐπίσημος καὶ ἡ ἵδρυσίς της ἀπεφασίσθη ὑπὸ τῆς Διοικήσεως, τῆς ὁποίας τὸ κατωτέρω δημοσιευόμενον πρακτικὸν κατεχωρήθη εἰς τὸ 1ον φύλλον τῆς ἐφημερίδος:

«*Πρακτικὰ τῆς Διοικήσεως. Προσωρινὴ Διοίκησις τῆς Ἑλλάδος. Τὸ Ἐκτελεστικὸν Σῶμα.*

Ἐπειδὴ διὰ τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ δημοσιεύωνται τὰ πρακτικὰ τῆς Διοικήσεως καὶ νὰ κοινοποιῶνται ἐν τάχει αἱ εἰδήσεις ὅσαι μάλιστα ἀποβλέπουν εἰς τὰ συμφέροντα τοῦ λαοῦ, ἐκρίθη ἀναγκαῖον νὰ συστηθῇ ἡ ἐφημερὶς εἰς τὴν καθέδραν τῆς Διοικήσεως, τῆς ὁποίας ἡ ἐπιστασία νὰ παραδοθῇ εἰς ἄνδρα ἄξιον καὶ ἀπολαμβάνοντα τὴν ὑπόληψιν τῆς Διοικήσεως διὰ τὴν παιδείαν καὶ ἀρετήν του.

Συναινέσει καὶ τοῦ σεβαστοῦ Βουλευτικοῦ κατὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. 130 προβούλευμα.

Διατάττει

Α) Ὁ κύριος Θεόκλητος Φαρμακίδης διορίζεται ἐφημεριδογράφος τῆς Διοικήσεως.

Β) Θέλει ἔχει ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν του τὴν τυπογραφίαν τῆς Διοικήσεως, συγκειμένην ἀπὸ τρία πιεστήρια μὲ ὅλα τὰ ἀναγκαῖά των».

Ἐν αὐτῇ, ἐκδιδομένῃ δὶς τῆς ἑβδομάδος, ἐδημοσιεύοντο αἱ πράξεις τῆς διοικήσεως, ἀλλὰ καὶ εἰδήσεις καὶ ἄρθρα, φυσικὰ ἀπηχοῦντα πάντοτε τὰς ἀπόψεις τῶν ἐν τῇ Διοικήσει, δι' ὃ ὁ Φιλήμων κατηγορεῖ τὴν «Γενικὴν Ἐφημερίδα» ὡς μεταβάλλουσαν γνώμας ἑκάστοτε, ἀναλόγως τῶν ἰσχυόντων τῆς ἡμέρας. Μετονομασθεῖσα ἐπί τι διάστημα «Ἐθνική», μετεφέρθη τῷ 1833 εἰς Ἀθήνας, ὅπου μέχρι σήμερον ἐκδίδεται ὡς «Ἐφημερὶς τῆς κυβερνήσεως».

Εἰς τὴν «Γενικὴν Ἐφημερίδα»—κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς περίοδον, πρὶν ἀποβῇ καθαρῶς κρατικὴ ἐφημερὶς—ἀνευρίσκει κανεὶς περιγραφὰς τῶν μαχῶν, πολεμικὰς εἰδήσεις κλπ., εἰς τὸ 5ον δὲ αὐτῆς φύλλον τῆς 21 Ὀκτωβρίου 1825 ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὁ «Ἐθνικὸς Ὕμνος» τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ μὲ κριτικὴν ἀνάλυσιν τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη.

Ἐκτὸς αὐτῶν ἐξεδόθησαν καὶ ἄλλαι, ὡς ἡ «Ἀνεξάρτητος Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος» τοῦ Γ. Παντελῆ (1827—1828, ἐν Ὕδρᾳ καὶ κατόπιν ἐν Αἰγίνῃ), ὄργανον τῶν προυχόντων τῆς Ὕδρας ἐν τῇ ἐπιδιώξει των, ὅπως ἡ Ὕδρα ἡγεμονεύσῃ τῆς Ἑλλάδος, ἡ γαλλόφωνος «L' abeille grecque» (1827—1829, ἐν Ὕδρᾳ καὶ μετέπειτα ἐν Αἰγίνῃ) καὶ ἄλλαι τινὲς ὀλιγώτερον ἀκόμη σημαντικαί.

Αἱ ἐφημερίδες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως παρουσιάζουν τοῦτο τὸ ἰδιαίτερον χαρακτηριστικόν: Δὲν ἦσαν πρωτόγονοι, ὡς αἱ πρῶται ἐφημερίδες τῆς Δύσεως, ὅπως καὶ αἱ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες τῆς Βιέννης, ὄργανα ἁπλῆς διαφωτίσεως καὶ ἐνημερώσεως. Εἶχον πολιτικήν, εἶχον ἀρθρογραφίαν. Ἀποτελοῦν, ὡς *ἐθνικαί,* σταθμὸν ἐνδιάμεσον μεταξὺ τῶν πρωτογόνων ἐφημερίδων καὶ τῶν *πολιτικῶν*. Ἦσαν κυρίως ὄργανα τοῦ ἔθνους ὁλοκλήρου κατὰ τοῦ ἀλλοεθνοῦς τυράννου.

Πολιτικαὶ ἐφημερίδες. Ὅταν ἡ Ἑλλάς, ἀπελευθερωθεῖσα τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ, ἔγινε κράτος ἀνεξάρτητον, ἤρχισεν ἡ πολιτικὴ περίοδος τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου. Ἀποκτηθείσης τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας, ὁ τύπος ἤνοιξε τὸν ἀγῶνα διὰ τὴν κατάκτησιν τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν, παραμένων ὅμως πάντοτε σημαιοφόρος τῶν ἐθνικῶν ἀγώνων πρὸς ὁλοκλήρωσιν τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους. Οἱ πολιτικοὶ ἀγῶνες τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου ἤρχισαν διὰ πολεμικῆς κατὰ τοῦ κυβερνήτου Ἰωάννου Καποδιστρίου, ὡς ἀπολυταρχικῶς κυβερνῶντος. Τὸ κέντρον τῆς ἐναντίον τοῦ κυβερνήτου ἀντιδράσεως ἦτο ἡ Ὕδρα. Ἐκεῖ δὲ μετεφέρθη καὶ ἡ σφοδροτέρα ἀντικαποδιστριακὴ ἐφημερίς, ὁ «Ἀπόλλων» τοῦ Πολυζωΐδου, ἐκδοθεὶς ἀρχικῶς ἐν Ναυπλίῳ, μὲ σκοπὸν «νὰ διακηρύξῃ εἰς ὅλον τὸν κόσμον καὶ μάλιστα εἰς τοὺς δυνατοὺς τῆς Εὐρώπης ὅτι μόνη ἐπιθυμία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους εἶναι νὰ κυβερνᾶται συνταγματικῶς», καὶ παυθεὶς ὑπὸ τοῦ κυβερνήτου. Ἐν Ὕδρᾳ ἐξεδόθη ἀνελλιπῶς ἀπὸ 11 Μαρτίου μέχρις 7 Ὀκτωβρίου τοῦ 1831, δισεβδομαδιαῖος, εἰς 4ον σχῆμα. Ἡ σφοδρότης του κατὰ τοῦ Καποδιστρίου ἦτο τόση, ὥστε εἰς τὸ προτελευταῖόν του φύλλον ἐξῆρε τὸν πατριωτισμὸν τῶν δολοφονησάντων αὐτὸν Μαυρομιχαλαίων. Εἰς τὴν πολεμικὴν τοῦ «Ἀπόλλωνος» καὶ ἄλλων μικροτέρων ἀντικαποδιστριακῶν ἐφημερίδων οἱ κυβερνητικοὶ ἀντεπεξήρχοντο διὰ τῆς «Γενικῆς Ἐφημερίδος».

Μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ Καποδιστρίου ὁ τύπος ἐν τῇ πλειονότητι αὐτοῦ συνέχισε τὸν ἀγῶνά του κατὰ τῆς ἀντιβασιλείας τῶν Βαυαρῶν καὶ κατὰ τοῦ Ὄθωνος κατόπιν, μὲ σημαίαν τὴν ψήφισιν Συντάγματος, ἐλαχίστων ἐφημερίδων ὑπεραμυνομένων τῆς ἀπολύτου μοναρχίας. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τοῦ τύπου εἶναι οἱ ἀγῶνες ὑπὲρ τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν καὶ ὑπὲρ τῆς κατοχυρώσεως αὐτῶν διὰ Συντάγματος. Πρώτη συνταγματικὴ ἐφημερὶς ἐξεδόθη ἡ «Ἀθηνᾶ» τοῦ Ἐμμ. Ἀντωνιάδου, ὅστις προηγουμένως (τῷ 1830) ἐξέδιδε τὴν «Ἠώ». Ἡ «Ἀθηνᾶ» ἐξεδόθη τὴν 13 Φεβρουαρίου 1832 εἰς τὸ ἐν Μεγάροις στρατόπεδον τῶν συνταγματικῶν, κατὰ τὴν μεσολαβήσασαν μεταξὺ τῆς δολοφονίας τοῦ Καποδιστρίου καὶ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ὄθωνος περίοδον τῶν ἐμφυλίων σπαραγμῶν. Ἦτο δισεβδομαδιαία. Ἀπὸ τοῦ 12ου φύλλου της μετεφέρθη εἰς τὸ Ναύπλιον καὶ ἀπὸ τὰς 16 Ἀπριλίου 1835 εἰς τὰς Ἀθήνας, ζήσασα μέχρι τοῦ 1864. Εἶχε τὴν μεγαλυτέραν κυκλοφορίαν. Ὑπὸ τὸν ἴδιον τίτλον «Ἀθηνᾶ» ἐξεδόθη καὶ ἄλλη ἐφημερὶς προγενεστέρως ἐν Ναυπλίῳ, δεκαπενθήμερος, ὑπὸ τοῦ Γ. Χρυσίδου, εἰς ὀκτὼ μόνον φύλλα.

Digitized by Google

Ἐν Ναυπλίῳ ἐπίσης ἐξεδόθη ἀπὸ 1 Μαΐου μέχρι 1 Σεπτεμβρίου καὶ ὁ «Χρόνος» τοῦ Ἰ. Φιλήμονος, δημοσιεύσαντος τότε καὶ ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων. Πλὴν αὐτῶν ἐξεδόθησαν κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην ὁ «Σωτὴρ» τοῦ Β. Σκουφου (ἑλληνογαλλική), ἡ «Πρόοδος» τοῦ Π. Σιφανοπούλου, ὁ «Θεατής» τοῦ Μ. Σχινᾶ, ἡ «Ἶρις» «διαφόρων πεπαιδευμένων νέων», ὁ «Κλέπτης» τοῦ Κ. Χωματιανοῦ, ὅλαι ἀντιπολιτευόμεναι. Ἀκόμη ὁ «Νεοέλλην» τοῦ Ἰ. Γιαννοπούλου, ὁ «Ταχυδρόμος» (ἑλληνογαλλική) τοῦ Ριζου Νερουλοῦ, ἡ «Ἀναγεννηθεῖσα Ἑλλὰς» (ἑλληνογαλλική) τοῦ Π. Σούτσου, ἡ «Βασιλική», ὁ «Ἐμπορικὸς Ἄγγελος», ἡ «Ἐφημερὶς τῶν ἀγγελιῶν» κ. ἄ.

Πρόοδον ἐσημείωσεν ἡ «Ἐλπὶς» τοῦ Κ. Λεβίδου, ἐκδοθεῖσα τὴν Τετάρτην 7 Ὀκτωβρίου 1836, κατ' ἀρχὰς ἑλληνογερμανιστί, μὲ τίλον «Ἐλπὶς— Die Hofnung», ἀγωνισθεῖσα ἀπὸ τοῦ πρώτου φύλλου της ὑπὲρ τοῦ Συντάγματος δι' ὃ ὁ μὲν ἐκδότης της Κ. Λεβιδης ἐφυλακίσθη, ἡ δὲ ἐφημερὶς διεκόπη τὸν Νοέμβριον τοῦ 1837 διὰ νὰ ἐπανεκδοθῇ μετὰ ἑξαετίαν (Σεπτέμβριος τοῦ 1843), ὅτε ὑπὸ τὸν τίτλον της προσέθεσεν «ἐφημερὶς τῶν ἀρχῶν τῆς Γ' Σεπτεμβρίου». Καίτοι ἀντιβασιλικὴ καὶ γαλλόφιλος, κατὰ τὴν κατοχὴν ὑπερημύνθη τοῦ βασιλέως ἐναντίον τῶν στρατευμάτων τῆς κατοχῆς, ἐκδιδομένη τότε (Ἰανουάριος—Ἰούνιος 1854) ἑλληνογαλλιστί. Ἡ «Ἐλπὶς» ἔζησε μέχρι τοῦ 1868.

Σταθμὸν ἐπίσης προόδου ἀπετέλεσεν ἡ ἔκδοσις τοῦ «Αἰῶνος» ὑπὸ τοῦ Ἰ. Φιλήμονος. Ὁ «Αἰὼν» ἐκδοθεὶς τὴν 25 Σεπτεμβρίου 1838, δισεβδομαδιαῖος, διεκόπη τὴν 11 Αὐγούστου 1854 λόγῳ διώξεως τοῦ διευθυντοῦ της, ἕνεκα ἐπιθέσεών του ἀρθρογραφικῶν κατὰ τῆς γαλλικῆς κατοχῆς τοῦ Πειραιῶς, ἐπανεξεδόθη δὲ τῷ 1857 ὑπὸ τοῦ Τιμολέοντος Φιλήμονος, υἱοῦ τοῦ Ἰωάννου. Παρὰ τὴν πολιτικὴν ἀστάθειαν τοῦ ἐκδότου του, ὁ «Αἰὼν» ἔσχε μέχρι τοῦ 1888, ὅτε διεκόπη ἡ ἔκδοσίς του, μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς Ἑλλάδος. Ἀντεπολιτεύθη τὸν Ὄθωνα, μετὰ δὲ τὴν μεταπολίτευσιν, καὶ τὸν Βούλγαρην καὶ τὸν βασιλέα Γεώργιον. Ἐξεδόθη ἐπί τι διάστημα καθημερινῶς, πλὴν τῶν Κυριακῶν, κατόπιν δὲ τρὶς τῆς ἑβδομάδος. Αἱ σπουδαιότεραι τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν ἐφημερίδων, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὴν περίοδον τοῦ «πολιτικοῦ τύπου» ἐν Ἑλλάδι, ἦσαν, ὡς ἐρρέθη, ἀντιοθωνικαί, ἀγωνισθεῖσαι ὑπὲρ τῆς παροχῆς τοῦ Συντάγματος καὶ κατόπιν ὑπὲρ τῆς ἐξώσεως τῆς πρώτης δυναστείας.

Πρὸς ἀντιπερισπασμόν, ἐκτὸς ἐλαχίστων «καθεστωτικῶν» ἐφημερίδων, ἡ αὐλὴ τοῦ Ὄθωνος ἐνήργησεν, ὅπως ἐκδοθῇ ἡμιεπίσημος ἐφημερὶς ὑπέρμαχος τῆς δυναστειας, ἡ «Αὐγὴ» (1 Μαΐου 1857), ἥτις διεκόπη καταστραφέντος τοῦ τυπογραφείου της κατὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Ὄθωνος (10 Ὀκτ. 1862), ἐπανεξεδόθη δὲ τὴν 6 Μαρτίου 1864, ζήσασα μέχρι τοῦ 1876 ὡς ἀντιπολιτευομένη τὴν δευτέραν δυναστείαν.

Μετὰ τὴν παραχώρησιν τοῦ Συντάγματος καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν ἔξωσιν τοῦ Ὄθωνος κλείει ἡ περίοδος τοῦ «πολιτικοῦ τύπου» ἐν Ἑλλάδι, ἡ περίοδος δηλαδή, καθ' ἣν αἱ ἐφημερίδες κυριώτατον σκοπὸν καὶ ἀντικείμενον εἶχον τὴν κατάκτησιν τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν τοῦ λαοῦ. Ὁλοκληρωθείσης τῆς πολιτικῆς χειραφετήσεως, ὁ λεγόμενος «πολιτικὸς τύπος» ἔπαυσε νὰ ἔχῃ λόγον ὑπάρξεως. Ἐπηκολούθησε περίοδος μεταβατική, καθ' ἣν βλέπομεν ἀναφυομένας ἐφημερίδας λεγομένας μὲν «πολιτικάς», ἀλλ' αἱ ὁποῖαι ἦσαν κατ' οὐσίαν κομματικαί, ὄργανα ἐπίσημα τῶν πολιτικῶν προσωπικοτήτων τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου Α'. Τοιαῦται: ὁ «Ἐθνοφύλαξ», ὄργανον τοῦ Θρασυβούλου Ζαΐμη (ἐκδοθεὶς τὴν 26 Μαρτίου 1862), τὸ «Ἐθνικὸν Πνεῦμα», ὄργανον τοῦ Ἀλεξ. Κουμουνδούρου, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Γ. Γονίδη ἀπὸ τοῦ 1868 μέχρι τοῦ 1876, ἡ «Ὥρα», ὄργανον τοῦ Χαριλάου Τρικούπη (1875—1888), ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων», ὄργανον τοῦ Ἐπαμεινώνδα Δεληγεώργη (1870—1895) καὶ ἡ «Πρωΐα», ὄργανον τοῦ Θεοδώρου Δηλιγιάννη, ἐκδοθεισα ὑπὸ Ἰ. Ἀντωνοπούλου (1874—1904). Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἡ «Παλιγγενεσία» τοῦ Ἰ. Ἀγγελοπούλου, ἐκδιδομένη ἀπὸ 20 Ὀκτωβρίου 1862 μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1899, μὴ οὖσα ὄργανον κόμματος, σχοῦσα ὅμως σημαντικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων καὶ ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ τύπου.

Αἱ ἐφημερίδες αὗται τῆς περιόδου τοῦ «πολιτικοῦ τύπου» καὶ τῆς μεταβατικῆς ἔπειτα περιόδου ἦσαν ἑβδομαδιαῖαι, δισεβδομαδιαῖαι ἢ τρισεβδομαδιαῖαι, πλὴν ὀλίγων ἐκδοθεισῶν κατὰ καιρούς, ἀλλ' οὐχὶ συνεχῶς, καθημερινῶν. Σχήματος μικροῦ μᾶλλον, δὲν εἶχον ἀκόμη ἀναπτύξει τὴν εἰδησεογραφίαν εἰς βαθμὸν ἀξιόλογον. Καὶ τοῦτο, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι, λόγῳ τῶν πολιτικῶν ἀγώνων, παρουσιάζετο προσφορώτατον ἔδαφος διὰ τὴν πολεμικὴν ἀρθρογραφίαν, ἥτις ἱκανοποίει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι, λόγῳ τῶν ἐλλιπεστάτων συγκοινωνιακῶν μέσων, ἡ μετάδοσις εἰδήσεων ἦτο δυσχερής. Ἡ κυκλοφορία των ἐπίσης ἦτο ἐλαχίστη, παραβαλλομένη μὲ τὰς κυκλοφορίας τῶν σημερινῶν μεγάλων ἐφημερίδων. Καὶ τοῦτο διότι: 1) πολὺ ὀλίγοι ἐγνώριζον γράμματα τότε ἐν Ἑλλάδι, 2) τὰ μέσα τῆς συγκοινωνίας, λίαν ἐλλιπῆ, δὲν ἐπέτρεπον τὴν ταχεῖαν μεταφορὰν τῶν ἐφημερίδων ἀνὰ τὰς ἐπαρχίας, καὶ 3) τὰ ἐκδοτικὰ μέσα, καθυστερημένα ἀκόμη, δὲν ηὐκόλυνον τὴν ἐκτύπωσιν πολλῶν ἀντιτύπων. Αἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐστοιχειοθετοῦντο εἰς τυπογραφεῖα μικρὰ καὶ ἐτυπώνοντο εἰς ἐπίπεδα πιεστήρια, ἀποδίδοντα «τράβηγμα» ὀλίγων χιλιάδων καθ' ὥραν. Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἐξεδόθησαν καὶ ἀρκεταὶ σατιρικαὶ ἐφημερίδες: ἡ «Σάλπιγξ» τῶν ἀδελφῶν Σούτσου (ἡ πρώτη ἐν Ἑλλάδι σατιρικὴ ἐφημερίς), ὁ «Ἐμπαίκτης», ὁ «Διογένης» καὶ ὁ «Ἀριστοφάνης» τοῦ Πανάγου Πηγαδιώτη (1874—1883), ὁ «Παλιάνθρωπος» τοῦ Ι. Βερβέρη, τὸ «Φῶς» τοῦ Σοφοκλέους Καρύδη. Ἀξιολογώτεραι ἦσαν: ὁ «Ἀσμοδαῖος» τῶν Ἐμμαν. Ροΐδη (γράφοντος ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Θεοτούμπης) καὶ τοῦ γελοιογράφου Θέμου Ἀννίνου, ἐκδιδόμενος ἑβδομαδιαῖος ἀπὸ 5 Ἰανουαρίου 1875 μέχρι τῆς 25 Αὐγούστου 1885, ὅτε διέκοψε τὴν ἔκδοσίν του καὶ ἐξ αὐτοῦ ἐβλάστησε τὸ «Ἄστυ», ὁ «Ραμπαγᾶς» τοῦ Κλεάνθους Τριανταφύλλου (14 Αὐγ. 1879—4 Μαΐου 1889) καὶ τὸ «Μὴ χάνεσαι» τοῦ Βλ. Γαβριηλίδου, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη τὴν 16 Ἰανουαρίου 1880, τὴν δὲ 1 Νοεμβρίου 1883 μετωνομάσθη «Ἀκρόπολις».

Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τοῦ 1833—1843 ἐξεδόθησαν 62 ἐφημερίδες εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ τὰς λοιπὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος. Τῷ 1861 ἐξεδίδοντο ἐν ὅλῳ 41 ἐφημερίδες, 26 ἐν Ἀθήναις καὶ 15 ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, κατὰ δὲ τὸ 1870 68 ἐφημερίδες ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι καὶ 16 ἐν τῇ ὑποδούλῳ καὶ τῷ ἐξωτερικῷ.

Αἱ καθημεριναὶ εἰδησεογραφικαὶ ἐφημερίδες. Ἀπὸ τοῦ 1873 ἀρχίζει ὁ ἑλληνικὸς τύπος βαίνων πρὸς τὴν ἀκμήν του. Ἀρχίζει ἡ «βιομηχανικὴ» περίοδος, ἡ περίοδος τῶν ἐφημερίδων κυκλοφορίας. Βιομηχανική, διότι ἔκτοτε τὰ τεχνικὰ ἐκδοτικὰ μέσα τοῦ τύπου ὑπέστησαν ραγδαίαν ἐξέλιξιν καὶ πρόοδον. Βιομηχανικὴ καὶ διότι ἡ ἔκδοσις ἐφημερίδος ἤρχισεν ἀποβαίνουσα ἐπιχείρησις, ὄχι μὲν πάντοτε ἀσφαλής, ἀλλὰ πάντως ἐπιχείρησις. Αἱ κυκλοφορίαι πολλαπλασιάζονται, ἡ εἰδησεογραφία τονοῦται καταπληκτικῶς. Τὸ σχῆμα τῶν ἐφημερίδων αὐξάνει καὶ βαθμηδὸν αἱ σελίδες πολλαπλασιάζονται. Τὴν περίοδον αὐτὴν ἐγκαινιάζει ἡ «Ἐφημερὶς» τοῦ Δημητρίου Κορομηλᾶ, ἐκδοθεῖσα τὴν 1ην Ὀκτωβρίου 1873, ἡ πρώτη τακτικὴ καθημερινή. Ἐξεδόθη ἀνεξάρτητος, κατ' ἀρχὰς εἰδησεογραφικὴ μόνον, κατόπιν ὅμως ὑπηρετήσασα τὰς ἰδεολογίας κομμάτων, ἀλλὰ μετ' οὐδενὸς κόμματος συνδέσασα τὰς τύχας της. Εἶχε συγκεντρώσει ἐπιτελεῖον ἀρίστων συνεργατῶν, ἐξ ὧν 6 ἐγένοντο πρωθυπουργοί, 11 δὲ ὑπουργοὶ καὶ μεταξὺ τῶν ἄλλων συγκατελέγοντο οἱ κορυφαῖοι τῶν γραμμάτων καὶ τεχνῶν. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ πρώτη δημοσιεύσασα ἐν Ἑλλάδι τηλεγραφικὰς εἰδήσεις. Ἡ ἐπιτυχία τῆς «Ἐφημερίδος» ἠνάγκασε καὶ τὰ ἄλλα φύλλα εἰς καθημερινὴν ἔκδοσιν. Καὶ μετ' ὀλίγον γίνονται καθημερινοὶ οἱ ἀπὸ τοῦ 1872 ἐκδιδόμενοι «Καιροὶ» τοῦ Πέτρου Κανελλίδου, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁποίου (1911) ἡ ἔκδοσις τῶν «Καιρῶν» συνεχίσθη μέχρι τοῦ 1923 ὑπὸ τῆς θυγατρός του Νέλλης Κανελλίδου. Τῷ 1884 (1 Νοεμβρίου) ἐκ τοῦ σατιρικοῦ «Μὴ χάνεσαι» τοῦ Βλασίου Γαβριηλίδου προῆλθεν ἡ καθημερινὴ ἐφημερὶς «Ἀκρόπολις». Ὁ Γαβριηλίδης μὲ τὴν «Ἀκρόπολιν» ὑπῆρξεν ὁ ἀνακαινιστὴς τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου καί, γενικῶς, ἐπρωτοστάτησεν εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῶν νέων ἰδεῶν, ἐξεπαίδευσε δὲ ὁλοκλήρους γενεὰς δημοσιογράφων. Ἡ «Ἀκρόπολις» ὥρ-

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΗΛΕΓΡΑΦΟΣ

ἤ

πολιτική, φιλολογική τε καὶ ἐμπορικὴ ἐφημερίς.

Τετάρτη, τῇ — 164 — 29. Σεπτεμβ. 1813.

ἀδείᾳ καὶ προνομίῳ καισαροβασιλικῷ.

ΠΟΛΙΤΙΚΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ.

ΓΑΛΛΙΑ

ἐξακολούθησις τῶν προχθὲς διακοπεισῶν εἰδήσεων τοῦ Μονίτορος.

„Τὸ ἐχθρικὸν στράτευμα εἶχεν, ὅσον ἦτον δυνατὸν νὰ συμπεράνωμεν, τὰς ἀκολούθους θέσεις. 80000 Ῥῶσσοι τε καὶ Προῦσσοι ἐμβῆκαν ἤδη τῇ 10. τούτου πρωῒ εἰς τὴν Βοημίαν, καὶ ἔμελλον νὰ φθάσωσι περὶ τὴν 21. εἰς τὴν Ἔλβαν. Τοῦτο τὸ στράτευμα διοικεῖται ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρον καὶ τὸν βασιλέα τῆς Προυσσίας, ἀπὸ τοὺς Ῥωσσικοὺς στρατηγοὺς Βαρκλαὶ-δὲ-Τόλλυ, Βιττγενστάϊν καὶ Μιλοραδοβῖτζ, καὶ ἀπὸ τὸν Προυσσιακὸν στρατηγὸν Κλάϊς· αἱ Ῥωσσικαὶ καὶ Προυσσιακαὶ φρουραὶ εὑρίσκονται εἰς αὐτὸ τὸ στράτευμα, τὸ ὁποῖον ὁμοῦ μὲ τὸ στράτευμα τοῦ πρίγγιπος Σβαρτζεμβέργ ἐσχημάτιζε τὸ μέγα στράτευμα, μίαν δύναμιν 200,000 ἀνθρώπων, καὶ διωρίσθη νὰ ἐνεργῇ εἰς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τῆς Ἔλβας, ἀφ' οὗ διαβῇ τοῦτον τὸν ποταμὸν εἰς τὴν Βοημίαν. Τὸ Σιλησιακὸν στράτευμα, ὑπὸ τὴν διοίκησιν τῶν Προυσσιακῶν στρατηγῶν Βλύχερ καὶ Ὑόρκ, καὶ τῶν Ῥωσσικῶν στρατηγῶν Σάκεν καὶ κόμητος Λαγγερών, ἐφαίνετο ὅτι ἐπερισυνάζετο πλησίον τοῦ Βρέσλαου· ἦτον δὲ 100,000 ἀνθρώπων δυνατόν. Πολλὰ Προυσσιακὰ καὶ Σουηκικὰ σώματα, καὶ στρατιῶται ἐκ τοῦ Λανδβὲρ καὶ δημεγερσίας, ὡς 110,000 ἀνθρώπων, ἐσκέπαζον τὸ Βερολῖνον καὶ ἐστέκοντο ἀντικρὺ τοῦ Ἀμβούργου καὶ τοῦ ἀρχιστρατήγου Οὐδινώτ. Ὁ ἐχθρὸς διέταξεν ὅλα του τὰ ἐπιχειρήματα μὲ σκοπὸν, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ θέλει διαβῇ πάλιν εἰς τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τῆς Ἔλβας.

„Ἡ αὐτοκρατορικὴ φρουρὰ ἐμίσευσεν ἀπὸ τὴν Δρέσδην καὶ ἔφθασε τῇ μὲν 15. εἰς τὸ Μπάουτζεν, τῇ δὲ 18. εἰς τὸ Γέρλιτζ. Τῇ 19. ἐστράτευσεν ὁ αὐτοκράτωρ εἰς τὸ Τζίτταου, ἐκίνησε παρευθὺς τὸ στράτευμα τοῦ πρίγγιπος Πονιατόβσκη, ἐξεβίασε τὰ στενὰ τῆς Βοημίας, καὶ διαβὰς τὴν μεγάλην σειρὰν τῶν βουνῶν, ὁποῦ διαχωρίζουσι τὴν Βοημίαν καὶ Λουσατίαν, ἐμβῆκεν εἰς τὸ Γάβελ, ἐν ᾧ μὲν στρατηγὸς Λεφέβρε-Δεσνουέττες, ἔχων μίαν μόραν φρουρᾶς πεζικοῦ καὶ ἱππικοῦ, ἐκυρίευσε τὸ Ῥουμβούργ καὶ ἐπέρασε τὰ βουνὰ τοῦ Γεωργ[illegible] ὁ δὲ Πολωνικὸς Ῥεμίνσκης [illegible] τὴν Φριδλανδίαν καὶ τὸ [illegible]

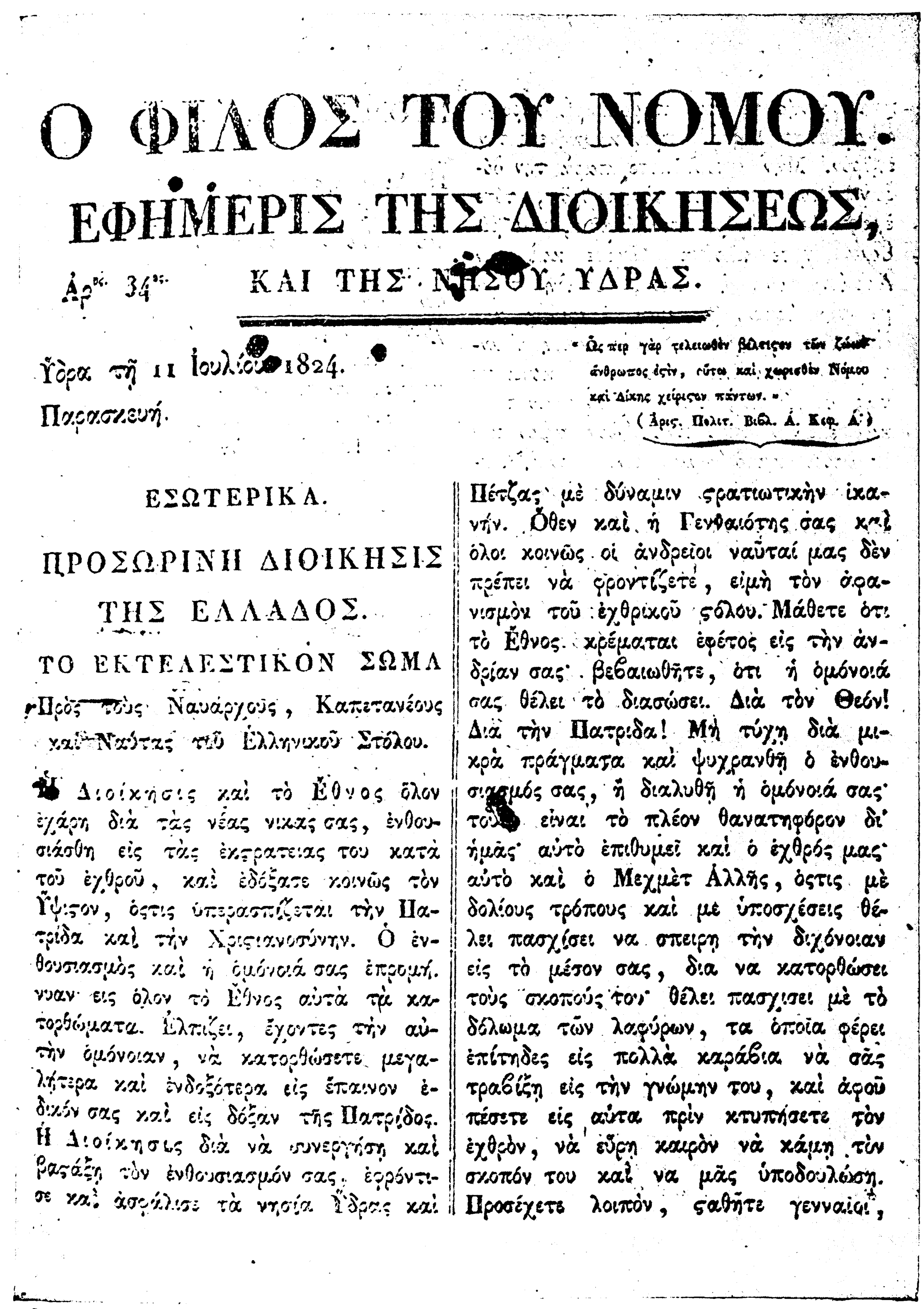

Ο ΦΙΛΟΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ,

Ἀρ. 34. ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΥΔΡΑΣ.

Ὕδρα τῇ 11 Ἰουλίου 1824.

Παρασκευή.

«...ἄνθρωπος ἐςὶν, οὕτω καὶ χωρισθὲν Νόμου καὶ Δίκης χείριςον πάντων.» (Ἀρις. Πολιτ. Βιβλ. Α. Κεφ. Α.)

ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ.

ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.

ΤΟ ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΟΝ ΣΩΜΑ

Πρὸς τοὺς Ναυάρχους, Καπετανέους καὶ Ναύτας τοῦ Ἑλληνικοῦ Στόλου.

Ἡ Διοίκησις καὶ τὸ Ἔθνος ὅλον ἐχάρη διὰ τὰς νέας νικας σας, ἐνθουσιάσθη εἰς τὰς ἐκςρατειας του κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, καὶ ἐδόξατε κοινῶς τὸν Ὕψιςον, ὅςτις ὑπερασπίζεται τὴν Πατρίδα καὶ τὴν Χριςιανοσύνην. Ὁ ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ ὁμόνοιά σας ἐπρομήνυαν εἰς ὅλον τὸ Ἔθνος αὐτὰ τὰ κατορθώματα. Ἐλπίζει, ἔχοντες τὴν αὐτὴν ὁμόνοιαν, νὰ κατορθώσετε μεγαλήτερα καὶ ἐνδοξότερα εἰς ἔπαινον ἐδικόν σας καὶ εἰς δόξαν τῆς Πατρίδος. Ἡ Διοίκησις διὰ νὰ συνεργήσῃ καὶ βαςάξῃ τὸν ἐνθουσιασμόν σας, ἐφρόντισε καὶ ἀσφάλισε τὰ νησία Ὕδρας καὶ Πέτζας μὲ δύναμιν ςρατιωτικὴν ἱκανήν. Ὅθεν καὶ ἡ Γενναιότης σας καὶ ὅλοι κοινῶς οἱ ἀνδρεῖοι ναῦταί μας δὲν πρέπει νὰ φροντίζετε, εἰμὴ τὸν ἀφανισμὸν τοῦ ἐχθρικοῦ ςόλου. Μάθετε ὅτι τὸ Ἔθνος κρέμαται ἐφέτος εἰς τὴν ἀνδρίαν σας· βεβαιωθῆτε, ὅτι ἡ ὁμόνοιά σας θέλει τὸ διασώσει. Διὰ τὸν Θεόν! Διὰ τὴν Πατρίδα! Μὴ τύχῃ διὰ μικρὰ πράγματα καὶ ψυχρανθῇ ὁ ἐνθουσιασμός σας, ἢ διαλυθῇ ἡ ὁμόνοιά σας· τοῦτο εἶναι τὸ πλέον θανατηφόρον δι' ἡμᾶς· αὐτὸ ἐπιθυμεῖ καὶ ὁ ἐχθρός μας· αὐτὸ καὶ ὁ Μεχμὲτ Ἀλλῆς, ὅςτις μὲ δολίους τρόπους καὶ με ὑποσχέσεις θέλει πασχίσει να σπειρῃ τὴν διχόνοιαν εἰς τὸ μέσον σας, δια να κατορθώσει τοὺς σκοπούς του θέλει πασχίσει μὲ τὸ δόλωμα τῶν λαφύρων, τα ὁποῖα φέρει ἐπίτηδες εἰς πολλὰ καράβια νὰ σᾶς τραβίξῃ εἰς τὴν γνώμην του, καὶ ἀφοῦ πέσετε εἰς αὐτα πρὶν κτυπήσετε τὸν ἐχθρὸν, νὰ εὕρῃ καιρὸν νὰ κάμῃ τὸν σκοπόν του καὶ να μᾶς ὑποδουλώσῃ. Προσέχετε λοιπὸν, ςαθῆτε γενναῖοι,

γάνωσε τὸ ρεπορτάζ, ἐνεκαινίασε τὴν πραγματιστικὴν μελέτην τῶν παρουσιαζομένων ζωτικῶν προβλημάτων μὲ συνεντεύξεις, περιγραφάς, ἄρθρα εἰδικῶν, ἤνοιξε τὰς στήλας της εἰς τοὺς νέους, κατέρριψεν εἴδωλα καὶ ἀνύψωσε νέας ἀξίας εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς παρ' ἡμῖν ζωῆς. Ἡ ἀρθρογραφία τοῦ Γαβριηλίδου, εἰς γλῶσσαν ζωντανήν, ἀκατάστατον κάπως, καθὼς καὶ τὸ ὕφος, ἤσκησε μεγίστην ἐπίδρασιν εἰς τὴν πολιτικήν, τὴν πνευματικὴν τὴν οἰκονομικὴν καὶ τὴν ἐν γένει ζωὴν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ ΙΘ' καὶ τὰ πρῶτα τοῦ Κ' αἰῶνος. Ἀπὸ τὴν «Ἀκρόπολιν» ἐπέρασαν οἱ κορυφαῖοι κάθε κλάδου, καὶ ὑπ' αὐτῆς ἐξήρθη κάθε πρόοδος. Ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Γαβριηλίδου ηὔξανε τὸ κῦρος τῆς «Ἀκροπόλεως» καὶ τὸ γόητρον, ὅπερ διετήρησεν αὕτη καὶ ὅταν ἀκόμη, λόγῳ τῶν ἐκδοτικῶν ἀτυχημάτων τοῦ Γαβριηλίδου, ἡ κυκλοφορία της περιωρίσθη εἰς ὀλίγα φύλλα. Ὁ Γαβριηλίδης εἰσήγαγε πρῶτος ἐν Ἑλλάδι καὶ τὰς μηχανικὰς τελειοποιήσεις. τὸ πρῶτον κυλινδρικὸν ταχυπιεστήριον (περὶ τὸ 1890, τὸ περίφημον ἐπονομασθὲν κατόπιν «Μαμούθ», ἀγορασθὲν εἶτα ὑπὸ τῶν «Καιρῶν» καὶ τελευταῖον ὑπὸ τοῦ «Ἔθνους». Ἐκ τῶν πρώτων ἐπίσης ἔφερε λινοτυπικὰς μηχανὰς καὶ γενικῶς τὰ νεώτερα μέσα ἐκδοτικῆς. Ὁ Γαβριηλίδης, ἐκτὸς τῆς «Ἀκροπόλεως», ἢ μᾶλλον ὡς παράρτημα αὐτῆς, ἐξέδωκε τὸ περιοδικὸν Α.Ο Δ.Ο. ('Ἀπὸ ὅλα δι' ὅλους), τὴν «Κυριακὴν Ἀκρόπολιν» κ. ἄ. Ὀλίγον μετὰ τὴν «Ἀκρόπολιν» ἐξεδόθη ὑπὸ τῶν Θ. Ἀννίνου καὶ Δ. Κακλαμάνου τὸ «Ἄστυ», σατιρικὸν καὶ γελοιογραφικὸν ἀπὸ τοῦ 1885—1890, καθημερινὴ κατόπιν εἰδησεογραφικὴ ἐφημερίς, ἀπὸ τῶν στηλῶν τῆς ὁποίας ἐνεφανίσθησαν πολλοὶ τῶν καλυτέρων λογίων καὶ δημοσιογράφων τῆς ἐποχῆς μας. Ὁ Δ. Κακλαμᾶνος, ἀποχωρήσας τοῦ «Ἄστεως» τῷ 1900, ἐξέδωκε τὸ «Νέον Ἄστυ», μεταβιβασθὲν τῷ 1907 εἰς τὸν Γερ. Πετροβίκην καὶ ζῆσαν ὡς «Ἑσπερινὸν Νέον Ἄστυ» μέχρι τοῦ 1919. Ἀπὸ σατιρικοῦ καὶ γελοιογραφικοῦ περιοδικοῦ ἐξειλίχθη εἰς καθημερινὴν εἰδησεογραφικὴν καὶ πολιτικὴν ἐφημερίδα καὶ τὸ «Σκρίπ» (1894) τοῦ Εὐαγγέλου Κουσουλάκου, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁποίου τὴν διεύθυνσιν ἀνέλαβεν ὁ Γρ. Εὐστρατιάδης, ἐκδίδων τὸ «Σκρίπ» μέχρι τοῦ 1929. Τῷ 1896 ἐξεδόθη τὸ «Ἐμπρὸς» τοῦ Δημ. Καλαποθάκη, ἐφημερὶς ἡ ὁποία διημφεσβήτει ἐπὶ εἰκοσαετίαν πρὸς τὴν «Ἀκρόπολιν» τὰ πρωτεῖα ἐν τῷ ἑλληνικῷ τύπῳ καὶ διετήρησεν ἐπὶ πολὺ τὴν πρώτην κυκλοφορίαν. Τὸ «Ἐμπρός», μὲ πλήρη εἰδησεογραφικὴν ὀργάνωσιν, ἐθεωρεῖτο καὶ ὑπῆρξεν ἡ σοβαρωτέρα ἐφημερίς, ἀντικειμενικὴ εἰς τὴν εἰδησεογραφίαν της. Ἰδίως ὅμως ἡ ἀρθρογραφία τοῦ ἐκδότου της εἰς ζωηρόν, κομψὸν καὶ σεμνὸν ὕφος, ἐπὶ τῇ βάσει πληροφοριῶν βασίμων στηριζομένη, ἔδιδε τὸν τόνον εἰς πᾶσαν συζήτησιν. Εἰς τὴν ἐπικράτησιν τοῦ «Ἐμπρὸς» συνέτεινε τὰ μέγιστα ἡ συνεργασία τοῦ καλυτέρου Ἕλληνος χρονογράφου, τοῦ Ἰωάννου Κονδυλάκη, τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ καὶ ἄλλων ἀριστέων τοῦ καλάμου καὶ τῆς σκέψεως. Τῷ 1903 ἐξεδόθη ὁ «Χρόνος» τοῦ Κωστῆ Χαιροπούλου, κρατήσας ἐπὶ ἀρκετὸν διάστημα τὴν πρώτην κυκλοφορίαν καὶ ἀποκτήσας μεγάλην ἐπιρροὴν ὡς ὄργανον τοῦ Στρατιωτικοῦ συνδέσμου, τοῦ κηρύξαντος τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1909, ζήσας δὲ μέχρι τοῦ 1917. Τῷ 1906 μετεφέρθη ἐκ Βουκουρεστίου ἡ «Πατρὶς» τοῦ Σπύρου Σίμου, ἡ ὁποία ὡς ὄργανον τοῦ κόμματος τῶν φιλελευθέρων εἶχε τὴν μεγαλυτέραν κυκλοφορίαν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς διοικήσεως Βενιζέλου, διακοπεῖσα δὲ καὶ ἐπανεκδοθεῖσα ἐκδίδεται εἰσέτι Τῷ 1909 ἐξεδόθησαν αἱ «Ἀθῆναι» τοῦ Γεωργίου Πώπ, μὲ σοβαρὰν ἐμφάνισιν καὶ ζωηρὰν ὅσῳ καὶ πνευματώδη ἀρθρογραφίαν τοῦ ἐκδότου της, καὶ μὲ συνεργασίαν ἐκλεκτήν. Ἦτο ἡ μόνη ἐφημερὶς πωλουμένη ἀντὶ 10 λεπτῶν, ὅταν ὅλαι αἱ ἄλλαι ἦσαν πεντάλεπτοι, διετήρει δὲ ἀνεξαρτησίαν καὶ ἀπέφευγε τὰς χάριν κυκλοφορίας ὑποχωρήσεις. Διέκοψαν τὴν ἔκδοσίν των τῷ 1917, μετ' ὀλίγον ἐπανεξεδόθησαν, ἀλλὰ καὶ πάλιν μετ' ὀλίγον ἔπαυσαν ὁριστικῶς ἐκδιδόμεναι.

Ὅλαι αἱ ἀνωτέρω ἐφημερίδες ἦσαν πρωϊναί. Ἑσπερινὴ ἀξιόλογος καὶ ὡς ἐφημερὶς ἀπὸ τὰς πλέον ἐπιφανεῖς τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ἡ «Ἑστία». Κατ' ἀρχὰς ἦτο ἑβδομαδιαῖον περιοδικόν, ἐκδοθὲν τὴν 4 Ἰανουαρίου 1876 ὑπὸ τοῦ Παύλου Διομήδους. Μετεβιβάσθη ἀργότερον εἰς τὸν Γ. Κασδόνην καὶ κατόπιν εἰς τοὺς Ν. Πολίτην καὶ Γ. Δροσίνην. Ἐσταδιοδρόμησε λαμπρῶς ὡς περιοδικόν. Ἀπὸ τοῦ 1894 μετετράπη εἰς καθημερινὴν ἐφημερίδα ἑσπερινὴν ὑπὸ τοῦ Γ. Δροσίνη, τῷ 1898 μετεβιβάσθη εἰς τοὺς Στῖρον Δάσιον καὶ Ἄδωνιν Κύρου, τῷ δὲ 1900 ἔμεινεν εἰς μόνον τὸν Κύρου, αὐτοῦ δὲ ἀποθανόντος τῷ 1918 ἐκδίδεται ὑπὸ τῶν υἱῶν του Ἀχιλλέως καὶ Κύρου Κύρου, παραμένουσα μία τῶν σοβαρωτέρων ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων.

Ἀπογευματινὴ ἐπίσης μὲ «Πρωϊνὴν» ἔκδοσιν ἐξεδόθη τῷ 1901 ἡ «Ἑσπερινὴ» ὑπὸ τοῦ Πέτρου Γιαννάρου, ὅν, ἀποθανόντα, διεδέχθη ὁ υἱός του Ἀλέξανδρος εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς «Ἑσπερινῆς». Ἀργότερον ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Κ. Γιολδάση ἡ «Ἀστραπή». Εἰς τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν ἐπὶ τὸ συγχρονιστικώτερον τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου συνέβαλον ἡ «Νέα Ἡμέρα», μεταφερθεῖσα τῷ 1912 ἐκ Τεργέστης ὑπὸ τοῦ Ἰ. Χαλκοκονδύλη καὶ εἰς μικρὸν πολυσέλιδον σχῆμα ἐκδοθεῖσα, ὡς καὶ ἡ «Νέα Ἑλλάς», ἐκδοθεῖσα τὸ αὐτὸ ἔτος ὑπὸ τοῦ Θαλῆ Κουτούπη καὶ ἄλλων κοινωνιολόγων. Ἡ «Νέα Ἡμέρα», μὲ διακοπὰς ἐν τῷ μεταξύ, ἔζησε μέχρι τοῦ 1923, ἡ δὲ «Νέα Ἑλλάς» μέχρι τοῦ 1920. Τῷ 1913 ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Σπ. Νικολοπούλου ἀπογευματινὸν τὸ «Ἔθνος», τῷ 1916 ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέου Καβαφάκη ὁ «Ἐλεύθερος Τύπος», τοῦ ὁποίου ἡ ἔκδοσις, μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ ἱδρυτοῦ του, συνεχίσθη ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του. Τῷ 1918 ἐξεδόθη ἡ «Πολιτεία» ὑπὸ τῶν Σπυρ. Ἀλιμπέρτη καὶ Θεολ. Νικολούδη, ἐξ ὧν ὁ δεύτερος συνέχισε τὴν ἔκδοσιν τῆς ἐφημερίδος, μὲ διακοπὰς ἐν τῷ μεταξύ, μέχρι τοῦ 1933. Τῷ 1919 ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Γεωργ. Ἀγγ. Βλάχου ἡ «Καθημερινή», ἐκδιδομένη εἰσέτι, τῷ 1921 ὑπὸ Κ. Κοτζιᾶ καὶ Στ. Καραβία ἀπογευματινὰ τὰ «Χρονικά», ζήσαντα μέχρι τοῦ 1924, ὡς ὄργανον τοῦ κόμματος τῶν Ἐλευθεροφρόνων, τὸ αὐτὸ δὲ ἔτος, ἀπογευματινὴ ἐπίσης ἡ «Πρωτεύουσα» τοῦ Ἀρίστου Καμπάνη, ὄργανον τοῦ γουναρικοῦ κόμματος, ζήσασα μέχρι τοῦ 1923. Τῷ 1922 ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Δημ. Λαμπράκη τὸ «Ἐλεύθερον Βῆμα», τοῦ ὁποίου ἀπογευματινὴ ἔκδοσις εἶναι τὰ «Ἀθηναϊκὰ Νέα» (1931), ἑβδομαδιαία δὲ ὁ «Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος». Ἔκδοσις τοῦ «Ἐλευθέρου Βήματος» ἦτο καὶ ἡ πρωϊνὴ «Φωνὴ τοῦ Λαοῦ» (1932—1934). Ὑπὸ τοῦ Κ. Ἀθανάτου ἐξεδόθη ὁ «Ἐλεύθερος Λόγος» (1923—1928), τῷ δὲ 1931 ὁ «Ἐλεύθερος Ἄνθρωπος». Τῷ 1925 ἐξεδόθη ἡ «Πρωΐα» ὑπὸ τοῦ Στ. Ἰ. Πεσμαζόγλου. Τῷ 1926 ὁ «Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος» τοῦ Ἰ. Διάκου, ἐκδιδόμενος μέχρι τοῦ 1931. Τῷ 1930 ὑπὸ τοῦ Γ. Βουτσινᾶ ἡ «Ἀκρόπολις». Τῷ 1924 ἑταιρικὴ ἡ «Ἑλληνική», περιελθοῦσα τῷ 1932 εἰς τοὺς ἀδελφοὺς Ἰωαννίδου. Τῷ 1932 τὸ «Ἑλληνικὸν Μέλλον» ὑπὸ τοῦ Ν. Εὐστρατίου, ὑπὸ δὲ τοῦ Ἰ. Πασσᾶ ὁ «Ἡμερήσιος Τύπος» (1929—1931) καὶ ὁ «Ἡμερήσιος Κῆρυξ» τῷ 1932. Τῷ 1933 ὁ «Νέος Κόσμος» τοῦ Ἀντ. Νικολοπούλου καὶ ὁ «Ἀνεξάρτητος» τοῦ Δ. Πουρνάρα. Κατὰ καιροὺς ἐξεδόθησαν ἐν Ἀθήναις καὶ ἀλλόγλωσσοι ἐφημερίδες, ἐξ ὧν ἀξιολογωτέρα ὁ «Messager d'Athènes» τῆς Ἰωάννας Στεφανόπολι, ἡμιεπίσημον ὄργανον τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. Πᾶσαι αἱ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες ἀνήκουν εἰς ἄτομα. Καὶ ὅσαι ἐξεδόθησαν ἑταιρικαὶ κατέληξαν μετ' οὐ πολὺ εἰς ἀτομικὰς ἰδιοκτησίας. Καὶ τοῦτο διότι, λόγῳ τοῦ δυσαναλόγως πρὸς τὸ μικρόν, σχετικῶς, ἀναγνωστικὸν κοινὸν μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐφημερίδων, ἡ ἔκδοσις ἐφημερίδος παραμένει ὑπόθεσις ἐπισφαλεστάτη, μὴ δυναμένη νὰ θεωρηθῇ ἐπιχείρησις θετική. Τὴν μοῖραν αὐτὴν δὲν διέφυγε καὶ ἐφημερὶς συνεταιρικὴ τῶν συντακτῶν τῶν παυθεισῶν ὑπὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1922 ἀντιβενιζελικῶν ἐφημερίδων. Οὗτοι, συνεταιρισθέντες, ἐξέδωκαν τῷ 1923 τὴν «Ἐφημερίδα τῶν Συντακτῶν» πρωϊνὴν καὶ τὴν «Βραδυνὴν» ἀπογευματινήν. Ἐκ τούτων ἡ μὲν πρώτη διέκοψε μετά τινας μῆνας τὴν ἔκδοσίν της, ἡ δὲ δευτέρα μετὰ ἓν ἔτος περιῆλθεν εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν τοῦ Δημ. Ἀραβαντινοῦ. Πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω ἐφημερίδες, καίτοι ἐξυπηρετοῦσαι τὴν πολιτικὴν κομμάτων, δὲν δεσμεύονται δι' ἐξαρτήσεως ἀλύτου πρὸς οὐδὲν κόμμα. Ἐπίσημα ὄργανα κόμματος δὲν εὐδοκιμοῦν κυκλοφοριακῶς ὡς καθημεριναὶ ἐφημερίδες. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ὁ «Ριζοσπάστης», ὅστις ἐκδιδόμενος πρὸ τοῦ 1909 ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Φιλαρέτου ὡς ἐφημερὶς δημοκρατική, ἐπανεξεδόθη τῷ 1917 ὑπὸ τοῦ Ἰ. Πετσοπούλου ὡς σοσιαλιστική, ἀποβᾶσα μετά τινα ἔτη καὶ παραμένουσα ὄργανον ἐπίσημον τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος. Ἡ «Δημοκρατία», ὄργανον τῆς δημοκρατικῆς Ἑνώσεως, ἐκδοθεῖσα τῷ 1923 καὶ ζήσασα ἐπί τινα

Digitized by Google

ἔτη, δὲν κατώρθωσε νὰ διατηρήσῃ βιώσιμον κυκλο-
φορίαν, ὀλιγώτερον δὲ τὸ «Νέον Κράτος» τοῦ Γ.
Κονδύλη (1932). Τὸ ἴδιον καὶ ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Συ
ζητήσεων» τοῦ Στράτου (1921—1922). Ὡς ἑβδομα-
διαία πολιτικὴ ἐφημερὶς κατὰ τὴν περίοδον 1915
—1917 ἐσημείωσε μεγάλην ἐπιτυχίαν ὁ «Κήρυξ»,
λόγῳ κυρίως τῆς ἐν αὐτῷ ἀρθρογραφίας τοῦ
Ἐλ. Βενιζέλου, κατὰ τὴν μεταξὺ τοῦ βασιλέως
Κωνσταντίνου καὶ αὐτοῦ διένεξιν. Ἤδη πολιτικὰ
ὄργανα παραμένουν μόνον ὁ ἑβδομαδιαῖος «Ἑλλη-
νισμός», ἐκδοθεὶς τῷ 1933 μὲ πρόγραμμα τὴν πα-
λινόρθωσιν τῆς βασιλείας ἐν Ἑλλάδι, καὶ ἡ «Δη-
μοκρατικὴ Ἄμυνα».

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην βαίνει ὁσημέραι αὔ-
ξουσα ἡ ἀκμὴ τοῦ τύπου, ὅστις ἀπὸ ἀπόψεως δη
μοσιογραφικῆς ὀργανώσεως, τεχνικῶν μέσων καὶ
διὰ τὴν ἐν γένει ἐμφάνισιν κατέχει τὰ πρωτεῖα ἐν
τῇ Βαλκανικῇ, μὴ ὑπολειπόμενος πολὺ καὶ τοῦ
τύπου πολλῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν. Αἱ κυκλοφο-
ρίαι, χάρις εἰς τὸ σύστημα τῶν δώρων καὶ τῶν
λαχείων, ἔφθασαν μέχρις 75.000 φύλλων ἡμερησίως.
Πλεῖσται ἀθηναϊκαὶ ἐφημερίδες διατηροῦν ἀντα-
ποκριτὰς εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς πρωτευούσας καὶ εἰς
τὰ μεγαλύτερα ἐπαρχιακὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδος
ἐπί τινα δὲ καιρὸν ὅλαι σχεδὸν ἐξυπηρετοῦντο τη-
λεγραφικῶς δι᾿ ἰδίων ἀσυρμάτων. Ἡ δυσαναλογία
ὅμως μεταξὺ ἀριθμοῦ τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ
καὶ τῶν ἐκδιδομένων ἐφημερίδων ἐξώθησεν εἰς
συναγωνισμὸν καταστρεπτικόν. Πρό τινων ἐτῶν,
πρὸς ἀποσόβησιν ὀλεθρίου συναγωνισμοῦ, διὰ
νόμου ἐπεβλήθη τιμὴ φύλλου 1 δραχμή, ὅπου
ἔφθασε βαθμιαίως (5 λεπτὰ—10—15—20—50 λε-
πτὰ) συνεπείᾳ τῆς αὐξούσης ὑπερτιμήσεως τοῦ
χάρτου μεταπολεμικῶς. Τῷ δὲ 1932 διὰ νόμου
ἐπίσης, ἐτέθη τέρμα εἰς τὸν θανάσιμον μεταξὺ τῶν
ἐφημερίδων συναγωνισμὸν διὰ τῶν πολυσελίδων,
καθιερωθέντος τοῦ τετρασελίδου μεγάλου σχήμα-
τος μὲ δύο καθ᾿ ἑβδομάδα ἑξασέλιδα.

Τῆς περιόδου αὐτῆς σατυρικὴ ἐφημερὶς ἀξιόλο-
γος πρέπει νὰ σημειωθῇ ὁ «Ρωμηός» τοῦ Γεωρ-
γίου Σουρῆ, ἐκδιδόμενος ἀπὸ τῆς 2 Ἀπριλίου
1883 μέχρι τῆς 5 Ἰουλίου 1915, σατυρίσας ἀνελ-
λιπῶς διὰ στίχων τὰ πολιτικὰ κλπ. γεγονότα καὶ
πρόσωπα χρονικῆς περιόδου 32 ἐτῶν.

Πλὴν τῶν πολιτικῶν καὶ εἰδησεογραφικῶν ἐφη-
μερίδων καὶ τῶν σατυρικῶν, ἤρχισαν, κατὰ τοὺς
τελευταίους ἰδίᾳ χρόνους, ἐκδιδόμεναι (καθημερι-
ναὶ καὶ ἑβδομαδιαῖαι) ἐφημερίδες εἰδικαί: ἀθλη-
τικαί, ἰατρικαί, ἱπποδρομιακαὶ κλπ., ὑπηρετοῦσαι
τὸ διαφέρον ἐπαγγελματικῶν τάξεων καὶ διαφό-
ρων κατηγοριῶν ἀναγνωστῶν. Ἀξίζει νὰ σημειω-
θοῦν ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν» (1887—1918) τῆς
Καλιρρόης Παρρέν, ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Ἐφημερίδων»
τοῦ Σ. Ποταμιάνου ὡς προσπάθεια καθημερινῆς
συνοψίσεως ὅλων τῶν σπουδαιοτέρων ἄρθρων καὶ
εἰδήσεων ὅλων τῶν ἐφημερίδων, ἀποτυχοῦσα ὅμως,
ἡ «Ἐφημερὶς τῶν πλειστηριασμῶν», ἐκδιδομένη ἵνα
δημοσιεύῃ διακηρύξεις πλειστηριασμῶν καὶ μόνον,
τὸ «Παράρτημα», ἐκδοθὲν ὡς καθημερινὴ ἑσπε-
ρινὴ ἐφημερὶς τῷ 1916 ὑπὸ τῶν συντακτῶν τῶν
παυθεισῶν τότε ἐφημερίδων καὶ ἤδη κυκλοφοροῦν
ἀτάκτως ὑπὸ τοῦ Δ. Ζούλα, ἡ «Ἐφημερὶς τῶν ἀγ-
γελιῶν», κυκλοφοροῦσα μὲ ἐμπορικὰς διαφημίσεις
μόνον, ἀλλ᾿ ἐπὶ μικρὸν μόνον ζήσασα κ. ἄ. Τελευ-
ταίως (1934) ἐξεδόθη ὁ «Ἑβδομαδιαῖος τύπος».

Ἐπαρχιακὸς τύπος. Ἐνωρὶς ἤρχισαν ἐκδιδό-
μεναι ἐφημερίδες ἑβδομαδιαῖαι καὶ καθημεριναί
κατόπιν ἐφημερίδες εἰς τὰς μεγαλυτέρας ἐπαρ-
χιακὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος, βαθμηδὸν δὲ καὶ
εἰς τὰς μικροτέρας, αἱ περισσότεραι σχήματος μι-
κροῦ, ἀλλὰ καὶ ἀρκεταὶ μεγάλου καὶ πολυσέλιδοι.
Μεταξὺ τῶν ἤδη ὑφισταμένων ἐπαρχιακῶν ἐκ-
δίδονται 4—5 ἐν Πειραιεῖ («Σφαῖρα» ἡ ἀρχαιο-
τέρα, «Σημαία» κ. ἄ.), 5—6 ἐν Θεσσαλονίκῃ («Φῶς»,
«Μακεδονία», «Μακεδονικὰ Νέα», «Ταχυδρόμος τῆς
Βορείου Ἑλλάδος κ.ἄ.»), 3—4 ἐν Πάτραις («Νεολό-
γος», «Τηλέγραφος» κ.ἄ.), 4—5 ἐν Βόλῳ («Θεσσαλία»,
«Ταχυδρόμος», «Σημαία», «Λαϊκὴ Φωνή»), ἐν Κα-
λάμαις («Σημαία», «Θάρρος» κ.ἄ.), ἐν Κρήτῃ («Ἴδη»
τοῦ Ἡρακλείου κ. ἄ.), ἐν Ἰωαννίνοις, Μυτιλήνῃ
καὶ ἀλλαχοῦ.

Αἱ ἐπαρχιακαὶ ἐφημερίδες, μὴ ἐξαιρουμένων
οὐδὲ τῶν πειραϊκῶν, ὑστεροῦν πολὺ τῶν ἀθηναϊ-
κῶν, καὶ τοῦτο, κυρίως, διότι ὁ ἐπαρχιακὸς τύ-
πος ἀντὶ νὰ πραγματεύεται τὰ τοπικὰ ζητήματα,
κατατρίβεται ἀπηχῶν τὰς εἰς τὰς ἀθηναϊκὰς ἐφη-
μερίδας γινομένας συζητήσεις ἐπὶ τῆς γενικῆς
πολιτικῆς καὶ ἀναδημοσιεύει ἐκ τῶν ἀθηναϊκῶν
μεταφράσεις ἄρθρων ἐπὶ ἐξωτερικῶν ζητημάτων
ἢ μυθιστορήματα καὶ διηγήματα. Ἐλάχισται ἀνε-
δείχθησαν πραγματικῶς ἐξυπηρετικαὶ τῶν ἀναγ-
κῶν καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν ἐπαρχιῶν, εἰς ἃς
ἐξεδίδοντο.

Περιοδικά. Ἡ ἀρχὴ τῶν περιοδικῶν εἶναι
κοινὴ μὲ τὴν τῶν ἐφημερίδων. Μεταξὺ τῶν πρώ-
των ἐντύπων εἶναι συνήθως δύσκολον νὰ κρίνω-
μεν ἂν πρόκειται περὶ ἐφημερίδος ἢ περιοδικοῦ.
Ἡ «Καλλιόπη» τοῦ Σταγειρίτου καὶ ὁ «Λόγιος
Ἑρμῆς» ἐν Βιέννῃ εἶναί τι μεταξὺ ἐφημερίδος
καὶ περιοδικοῦ. Σὺν τῷ χρόνῳ τὰ ὅρια κατέστη-
σαν σαφέστερα. Παρὰ τὰς ἐφημερίδας δὲ ἤρχι-
σεν εἰς Ἀθήνας καὶ εἰς πόλεις τοῦ ἐξωτερικοῦ,
ὅπου ὑπῆρχον Ἕλληνες, ἡ ἔκδοσις περιοδικῶν
γενικοῦ ἐγκυκλοπαιδικοῦ διαφέροντος καὶ εἰδικοῦ.
Ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐν Ἑλλάδι περιοδικὰ ὑπῆρξαν
ἡ «Εὐτέρπη» (1848—1854), ἡ «Πανδώρα» (1851—
—1872), ἡ «Χρυσαλλὶς» (1864—1886), ἡ μεταβλη-
θεῖσα κατόπιν εἰς καθημερινὴν ἐφημερίδα «Ἑ-
στία» (1876—1894), ὁ «Βύρων» (1875—1880, ἡ
«Ἐφημερὶς τῶν παίδων» (1868), ἡ «Διάπλασις τῶν
παίδων» (1879), ἐκδιδομένη καὶ σήμερον, ὁ «Παρ-
νασσός» (1877—1895), ἡ «Ἀθηνᾶ» (1889), ὁ «Καλ-
λιτέχνης» (1910—1912), «Τὰ Παναθήναια» τοῦ Κίμ.
Μιχαηλίδου, μεταβιβασθέντα κατόπιν εἰς τὸν Γ.
Βλάχον (1900—1915) ἡ νομολογικὴ «Θέμις» (1890),
ἐκδιδομένη καὶ σήμερον, τὸ λογοτεχνικὸν «Ἑλλη-
νικὰ γράμματα» τοῦ Κωστῆ Μπαστιᾶ (1928—1929)
κ.ἄ. Σπουδαίως συνέβαλον εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς παρ᾿
ἡμῖν λογοτεχνικῆς ζωῆς ὁ «Διόνυσος» τῶν Κ. Χατζο-
πούλου καὶ Γιάννη Καμπύση, ἡ «Τέχνη» (1899—
1900) τοῦ Κ. Χατζοπούλου καὶ ἰδίᾳ ὁ «Νουμᾶς»
τοῦ Δ. Ταγκοπούλου (1903—1923) δι᾿ οὗ διεξή-
χθησαν οἱ ὑπὲρ τοῦ δημοτικισμοῦ ἀγῶνες. Ση-
μαντικὴν δρᾶσιν ἀνέπτυξε κατὰ τὰ ἔτη 1915—
1917 ἡ «Πολιτικὴ ἐπιθεώρησις», ἐκδιδομένη ὑπὸ
τῶν Ἰ. Δραγούμη, Γ. Μπουσίου κ. ἄ.

Σήμερον, ἐκτὸς τῶν λαϊκῶν εἰκονογραφημένων
περιοδικῶν («Μπουκέτο», «Οἰκογένεια», «Θεατής»,
«Ἑβδομάς», «Γάτος» κ. ἄ.), ἐκδίδονται ἐν Ἀθή-
ναις περιοδικὰ οἰκονομολογικά: «Οἰκονομικὸς Τα-
χυδρόμος», «Οἰκονομολόγος», φιλοσοφικά: «Ἀρ-
χεῖον φιλοσοφίας καὶ θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν»
(1929), λογοτεχνικά: «Νέα Ἑστία», «Κύκλος»
κ. ἄ., κομμουνιστικά: «Οἱ νέοι πρωτοπόροι», ἐπι-
στημονικὰ διαφόρων εἰδικοτήτων καὶ ἄλλων κα-
τηγοριῶν, ἀρκετὰ δὲ κυριῶν, μόδας καὶ παιδικά.

Ἀξιόλογα λογοτεχνικὰ περιοδικὰ ἐξεδόθησαν καὶ
ἐν τῷ ἐξωτερικῷ: ἐν Κωνσταντινουπόλει, Σμύρνῃ
καὶ ἰδίᾳ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ («Νέα Ζωή», «Σερά-
πιον», «Γράμματα», «Ἑρμῆς» κ. ἄ.).

Ὁ ἑλληνικὸς τύπος ἐν τῷ ἐξωτερικῷ. Αἱ
πρῶται ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες, ὡς ἐν τοῖς προγε-
νεστέροις ἀναφέρεται, ἐξεδόθησαν ἐν τῷ ἐξωτε-
ρικῷ, ὅπου ἀνθοῦσαι εὑρίσκοντο ἑλληνικαὶ παροι-
κίαι (Βιέννῃ, Παρισίοις, Λονδίνῳ). Μετὰ τὴν ἐπα-
νάστασιν τοῦ 1821 καὶ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἑλλη-
νικοῦ βασιλείου κύριον κέντρον τοῦ ἑλληνικοῦ τύ-
που κατέστη ἡ Ἑλλάς, καὶ ἰδίᾳ ἡ πρωτεύουσα αὐ-
τῆς Ἀθῆναι. Οὐχ ἧττον ἐξηκολούθησεν ἡ ἔκδοσις
ἑλληνικῶν ἐφημερίδων εἰς τὰς μεγαλυτέρας πό-
λεις τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ καὶ εἰς πολλὰς
πόλεις τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅπου ὑπάρχουν ἐγκατεστη-
μένοι Ἕλληνες. Ὁ ἑλληνικὸς τύπος τοῦ ὑποδού-
λου Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, πα-
ρέσχε καὶ παρέχει ὑψίστας ἐθνικὰς ὑπηρεσίας,
διατηρήσας καὶ καλλιεργῶν τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα
τῶν ἔξω τῆς Ἑλλάδος Ἑλλήνων.

Εἰς τὴν Τουρκίαν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1829 ἐξεδόθη ὁ
«Φίλος τῶν Νέων», κατόπιν τοῦ 1838 ἐν Σμύρνῃ
ἡ «Ἀμάλθεια», ἡ μακροβιωτέρα τῶν ἑλληνικῶν
ἐφημερίδων, μεταφερθεῖσα τῷ 1922 ἐν Ἀθήναις
καὶ παύσασα μετὰ ἓν ἔτος, ὁ «Ἄργος» (τῷ 1839), ὁ
«Ἀστὴρ τῆς Ἀνατολῆς» (1841), ἡ «Ἐφημερὶς τῆς
Σμύρνης» (1849—1854), ἡ «Σμύρνη» καὶ κατόπιν
«Νέα Σμύρνη» (1871—1915), ἡ «Ἁρμονία» (1880),
ὁ «Τηλέγραφος» (1911—1922), ὁ «Κόσμος», ἡ «Ἑ-
στία» κ. ἄ.

Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐξεδόθη τῷ 1835
ὁ «Ὀθωμανικὸς Μηνύτωρ», ὁ «Τηλέγραφος» καὶ ἡ
«Βυζαντίς» (1855—1858), ἡ «Ὁμόνοια» (1869), ὁ
«Νεολόγος» (1866), μεταφερθεὶς ἐν Ἀθήναις καὶ
ζήσας μέχρι τοῦ 1920, ἡ «Κωνσταντινούπολις»

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΘΗΝΩΝ.

ΑΡΙΘ. 16.

[illegible] ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ [illegible]
[illegible] καὶ μὲ ἄλλας τρόπους καὶ μὲ τὸ
[illegible] τυπογραφίας ὅ,τι στοχάζονται
[illegible]
([illegible] Ζ. τοῦ Νόμ. τῆς Επιδαύρ.)

„Η Παλλησία
εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς δικαιοσύνης."
(Ν. Ν.)

ΣΑΒΒΑΤΩ, 25. Οκτωβρίου 1824.

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΝ
ΤΗΣ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ.

Κύριοι

Ανέγνωσα τὴν προκήρυξίν σας εἰς τὸν 11
Αριθ. τῆς ἐδῶ Εφημερίδος, καὶ ὑπερεπαι-
νέσας τὸν ζῆλον μὲ τὸν ὁποῖον ἀνελάβατε τὸ
βάρος τῆς Επιτροπῆς, σπεύδω, ὡς μέλος
καὶ ἐγὼ αὐτῆς τῆς Εταιρίας, νὰ σᾶς εὐχα-
ριστήσω δι' αὐτό. Η κυβερνῶσα τὴν Εται-
ρίαν Επιτροπὴ ἐπίτυχε τῷ ὄντι εἰς τὴν ἐκ-
λογὴν τῶν ὑποκειμένων σας, καθὼς ἐλπίζω νὰ
ἐπιτύχητε εἰς τὸν περὶ συνδρομῆς σκοπόν σας
ἀπὸ τὴν φιλοκαλίαν τῶν Αθηναίων. Πρόθυμοι
οἱ Αθηναῖοι νὰ ἐξοδεύωσι πολλὰ ὑπὲρ τοῦ
Εθνους, πῶς δὲν θέλουν συνδράμη μὲ ὀλίγα
μίαν Εταιρίαν, τῆς ὁποίας ὁ σκοπὸς εἶναι
τόσον κοινωφελής!!

Οσον διὰ τὰς ἐλπίδας σας, ὅτι τὸ δεύτερον Νο-
σοκομεῖον της ἡ Εταιρία ἔχει νὰ ἀνεγείρῃ ἐδῶ,
τὰς εὑρίσκω βασίμους. Η Εταιρία ὅπου πε-
ρισσότερον χρεωστεῖ τὸ Εθνος, ἐκεῖ συντρέχει
κατὰ προτίμησιν. Καμμία δ' Επαρχία τῆς
Ελλάδος μόνη δὲν κατεπολέμησε μὲ ἀλλεπα-
λλήλους [illegible] τειχοπηδημοὺς φρούριον,
ἐκτὸς τῶν Αθηνῶν, αἱ ὁποῖαι ἐνθυμίζουσαι
μὲ αὐτὸ τὰς προτέρας Αθήνας, δίδουν ἀφορ-
μὴν εἰς τὸ Εθνος νὰ καυχᾶται καὶ τὴν σή-
μερον εἰς τὰς Αθήνας του. Επεται τὸ λοιπὸν ἡ
Εταιρία νὰ περιθάλψῃ κατὰ προτίμησιν χή-
ρας καὶ ὀρφανὰ τοιούτων ἐναρέτων Πατριωτῶν
οὕτως ἐνδόξως πεσόντων εἰς τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρ-
τησίας πόλεμόν μας, καὶ ἐγὼ ὑπόσχομαι νὰ
τὴν παρακινήσω, ἂν ἔχῃ εἰς τοῦτο χρείαν
παρακινήσεως· πάσχει ὅμως ἀκόμη ἔλλειψιν
χρηματικὴν, διότι εἶναι ἀρτίτοκος. Απὸ τὴν
Διοίκησίν μας ὅ,τι ἐζήτησαν ἔλαβαν εἰς τὴν
στιγμὴν, πόρους ὅμως χρηματικοὺς δὲν εἶχε
ζητήσῃ ὅσον ἤμην παρὼν εἰς τὴν ἐπιτροπήν.
Δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι θέλει λάβῃ ὅταν ζητή-
σῃ, ἐπειδὴ χαίρει τὴν γενικὴν προστασίαν
τῆς Διοικήσεως, καθὼς εἶναι ἑπόμενον, καὶ
τὴν μερικὴν τοῦ καλοῦ κἀγαθοῦ μας Προέ-
δρου Κουντουριώτη, ὁ ὁποῖος καὶ ἐξ ἰδίων του
κατέβαλεν ἑκατὸν τάλληρα, καὶ πραγματι-
κῶς ἀνεφάνη νὰ τὴν ὑπερασπίζεται ὡς ἀλη-
θὴς Ελλην καὶ ἐνάρετος. Διώρισεν Επιτρό-
πας ἡ Εταιρία τόσον ἐντὸς τῆς Επικρατίας,
ὅσον καὶ ἔξω εἰς τὰ χριστιανικὰ Εθνη, ἀ-
πὸ τῶν ὁποίων τὴν φιλανθρωπίαν ἐλπίζει νὰ
βοηθηθῇ. Ο Κ. Εδ. Βλακέρες, ὁ ὁποῖος καὶ
χρήματα κατέβαλε καὶ ὡς φιλάνθρωπος
χριστιανὸς ἠγωνίσθη μὲ ἐνθουσιασμὸν ὑπὲρ
αὐτῆς εἰς Ναύπλιον, ὑπεσχέθη βοήθειαν ση-
μαντικὴν ἀπ' Αγγλίας, καὶ τὸ ἐλπίζω διὰ
τὴν μεγάλην προθυμίαν τοῦ ἀνδρὸς εἰς ὅσα
ὠφέλιμα πρὸς τὴν Πατρίδα μας, καὶ διὰ τὰ
εὐγενῆ αἰσθήματα τοῦ Αγγλικοῦ Εθνους.
Εν τοσούτῳ δὲ καὶ ὑμεῖς μὲ τὸν Πατρι-
ωτικὸν ζῆλόν σας ἐλπίζω νὰ αὐξήσητε τὰ

Digitized by Google

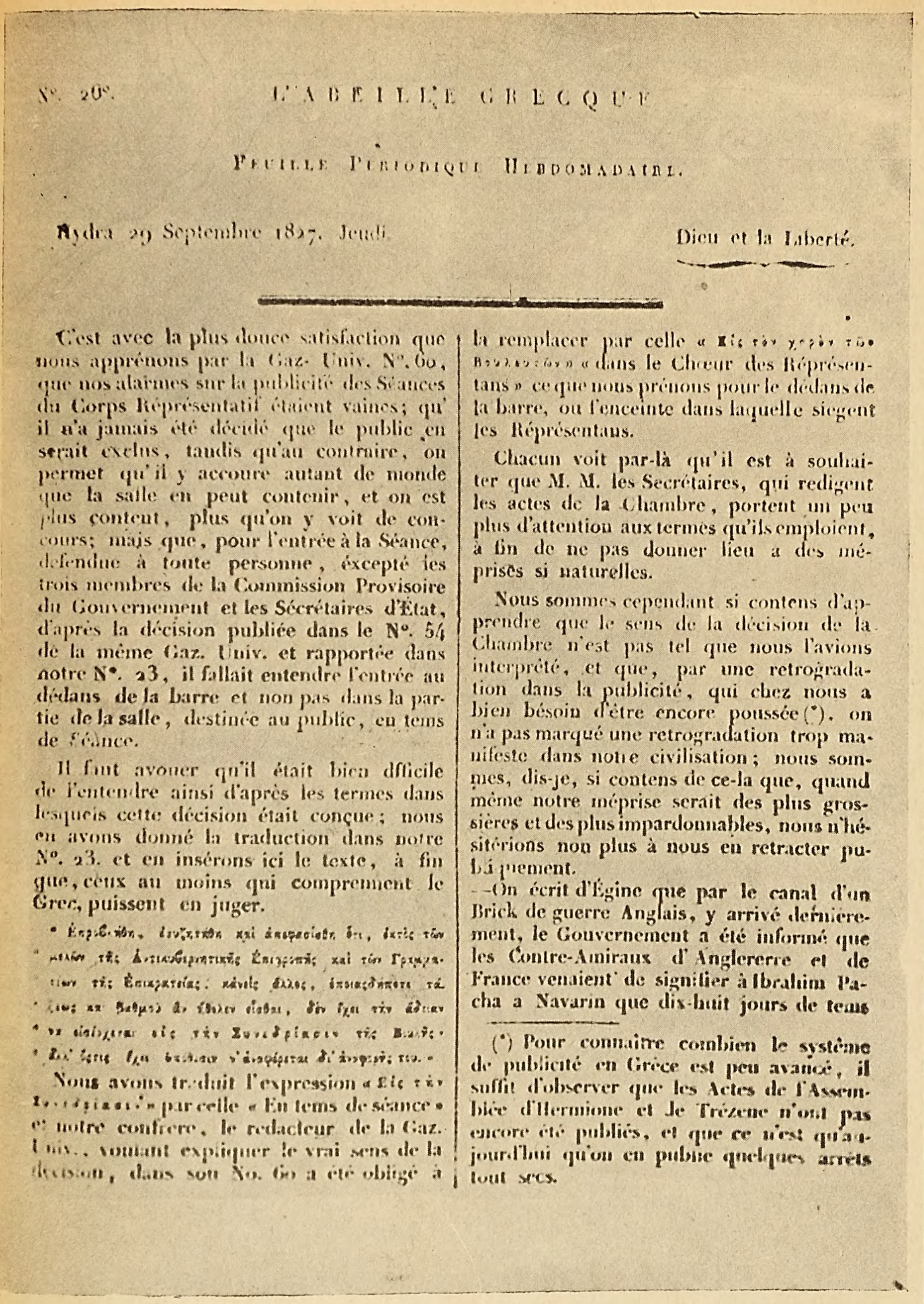

N°. 20. L'ABEILLE GRECQUE

FEUILLE PÉRIODIQUE HEBDOMADAIRE.

Hydra 29 Septembre 1827. Jeudi. Dieu et la Liberté.

C'est avec la plus douce satisfaction que nous apprénons par la Gaz. Univ. N°. 60, que nos alarmes sur la publicité des Séances du Corps Réprésentatif étaient vaines; qu' il n'a jamais été décidé que le public en serait exclus, tandis qu'au contraire, on permet qu'il y accoure autant de monde que la salle en peut contenir, et on est plus content, plus qu'on y voit de concours; mais que, pour l'entrée à la Séance, défendue à toute personne, excepté les trois membres de la Commission Provisoire du Gouvernement et les Sécrétaires d'État, d'après la décision publiée dans le N°. 54 de la même Gaz. Univ. et rapportée dans notre N°. 23, il fallait entendre l'entrée au dédans de la barre et non pas dans la partie de la salle, destinée au public, en tems de Séance.

Il faut avouer qu'il était bien difficile de l'entendre ainsi d'après les termes dans lesquels cette décision était conçue; nous en avons donné la traduction dans notre N°. 23. et en insérons ici le texte, à fin que, ceux au moins qui comprennent le Grec, puissent en juger.

« Επροβλήθη, συνεζητήθη καὶ ἀπεφασίσθη ὅτι, ἐκτὸς τῶν μελῶν τῆς Ἀντικυβερνητικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τῶν Γραμματέων τῆς Ἐπικρατείας, κανεὶς ἄλλος, ὁποιοσδήποτε τέλος καὶ βαθμοῦ ἂν ἤθελεν εἶσθαι, δὲν ἔχει τὴν ἄδειαν νὰ εἰσέρχεται εἰς τὴν Συνεδρίασιν τῆς Βουλῆς· [illegible] »

Nous avons traduit l'expression « Εἰς τὴν Συνεδρίασιν » par celle « En tems de séance » et notre confrere, le redacteur de la Gaz. Univ., voulant expliquer le vrai sens de la décision, dans son No. 60 a été obligé à la remplacer par celle « Εἰς τὸν χορὸν τῶν Βουλευτῶν » « dans le Cheur des Réprésentans » ce que nous prénons pour le dédans de la barre, ou l'enceinte dans laquelle siegent les Réprésentans.

Chacun voit par-là qu'il est à souhaiter que M. M. les Secrétaires, qui redigent les actes de la Chambre, portent un peu plus d'attention aux termes qu'ils emploient, à fin de ne pas donner lieu a des méprises si naturelles.

Nous sommes cependant si contens d'apprendre que le sens de la décision de la Chambre n'est pas tel que nous l'avions interprété, et que, par une retrogradation dans la publicité, qui chez nous a bien besoin d'être encore poussée(*), on n'a pas marqué une retrogradation trop manifeste dans notre civilisation; nous sommes, dis-je, si contens de ce-la que, quand même notre méprise serait des plus grossières et des plus impardonnables, nous n'hésitérions non plus à nous en retracter publiquement.

—On écrit d'Égine que par le canal d'un Brick de guerre Anglais, y arrivé dernièrement, le Gouvernement a été informé que les Contre-Amiraux d'Anglererre et de France venaient de signifier à Ibrahim Pacha a Navarin que dix-huit jours de tems

(*) Pour connaître combien le système de publicité en Grèce est peu avancé, il suffit d'observer que les Actes de l'Assemblée d'Hermione et de Trézene n'ont pas encore été publiés, et que ce n'est qu'aujourd'hui qu'on en publie quelques arrêts tout secs.

(1868), ἡ «Πρόοδος» κ. ἄ. Ἤδη ἐκδίδονται τὸ «Φῶς», τὰ «Χρονικά», ἡ «Ἀπογευματινή», «Ἀνεξάρτητος», «Μεταρρύθμισις» κ. ἄ. Ἐπίσης καὶ εἰς ἄλλας πόλεις τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας ἐξεδίδοντο ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες, ὧν ἡ ἔκδοσις διεκόπη μετὰ τὸ 1922.

Ἐν Ρουμανίᾳ ἀπὸ τοῦ 1868 ἐξεδόθησαν: ἡ «Ἶρις» (1868—1897), οἱ «Σύλλογοι» (1873—1889), ἡ «Πατρίς» (1891) μεταφερθεῖσα τῷ 1906 εἰς Ἀθήνας, τὸ καὶ νῦν ἐκδιδόμενον «Ἔθνος» κ. ἄ. Πλὴν αὐτῶν, ἐκδοθέντων ἐν Βουκουρεστίῳ, ἐξεδόθησαν κατὰ καιροὺς καὶ εἰς ἄλλας πόλεις τῆς Ρουμανίας, ἐπίσης δὲ καὶ τῆς Βουλγαρίας, ὅπου ὑπῆρχον ἀκμάζουσαι ἑλληνικαὶ παροικίαι, παρακμάσασαι ἤδη. Ὡσαύτως ἐν Αἰγύπτῳ ἀπὸ τοῦ 1880 ἐξεδόθησαν ἀρκεταὶ καθημεριναὶ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν («Ἐλπίς», «Χρόνος», «Τηλέγραφος» καὶ αἱ ἐκδιδόμεναι εἰσέτι «Ἐφημερίς», «Ταχυδρόμος - Ὁμόνοια» κ. ἄ.), εἰς τὸ Κάϊρον («Φῶς», «Κλειὼ») κ. ἄ.

Ἐν Κύπρῳ ἤδη ἐκδίδονται ἑβδομαδιαῖαι ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες: «ὁ Νέος Κυπριακὸς Φύλαξ», «Νέον Ἔθνος», «Ἀλήθεια», «Ἐλευθερία», αἱ σατυρικαί: «Μαστίγιον», «Γέλοιο» κ.ἄ. Ἐν Δωδεκανήσῳ ἡ «Δωδεκάνησος» καὶ ἡ «Φωνὴ τῆς Δωδεκανήσου», ἐν Ἱερουσαλὴμ ἡ «Παλαιστίνη», ἐν Ἀντὶς Ἀμπέμπα (Ἀβησσυνία) ὁ «Αἰθιοπικὸς Κόσμος», ἐν Μπουένος Ἄϊρες ἡ «Πατρίς», ἐν Β. Ἀμερικῇ εἰς τὴν Νέαν Ὑόρκην καθημερινὴ ἡ «Ἀτλαντὶς» τοῦ Σολ. Βλαστοῦ ἀπὸ τοῦ 1894, ὁ «Ἐθνικὸς Κῆρυξ» τοῦ Π. Ταττάνη ἀπὸ τοῦ 1916, εἰς τὸ Σικᾶγον ἡ «Καθημερινὴ» κ. ἄ. Πανταχοῦ δὲ ὅπου ὑπάρχουν ὀλίγοι Ἕλληνες ἐκδίδονται ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες, διατηροῦσαι τὸ ἐθνικὸν ζώπυρον.

Μεταξὺ τῶν ἐκδοθεισῶν εἰς διαφόρους εὐρωπαϊκὰς πόλεις ἑλληνικῶν ἐφημερίδων, μεγάλης σημασίας ὑπῆρξεν ἡ «Ἡμέρα», ἱδρυθεῖσα τῷ 1855 ὑπὸ τοῦ Ἰ. Σκυλίτση ἐν Βιέννῃ. Μεταφερθεῖσα μετ' ὀλίγον εἰς Τεργέστην ἐξεδίδετο ἑβδομαδιαία, μεταβιβασθεῖσα δὲ τῷ 1874 εἰς τοὺς ἀδελφοὺς Ἀναστ. καὶ Ἀλέξ. Βυζάντιον μετωνομάσθη «Νέα Ἡμέρα». Ἡ εἰδησεογραφία καὶ ἡ ἀρθρογραφία της ἐπὶ τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν ζητημάτων, ἰδίᾳ δὲ ἐπὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ, ἦτο βαρυσήμαντος, τὰ ἄρθρα δὲ καὶ αἱ εἰδήσεις της ἀνεδημοσιεύοντο ὑπὸ τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου. Ἡ «Νέα Ἡμέρα», μεταφερθεῖσα τῷ 1912 εἰς Ἀθήνας ὑπὸ τοῦ Ἰ. Χαλκοκονδύλη, μετεβλήθη εἰς καθημερινὴν (βλ. ἀνωτ.).

Ἐφημερίδες τοῦ Μετώπου. Κατὰ μίμησιν τῶν ἐκδοθεισῶν διαρκοῦντος τοῦ Παγκοσμίου πολέμου εἰς τὰ διάφορα μέτωπα ἐν Εὐρώπῃ, ἐξεδόθησαν καὶ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες τοῦ μετώπου. Αὗται ἦσαν χειρόγραφοι ἢ δακτυλογραφημέναι, διὰ πολυγράφου δὲ ἐξετυποῦντο εἰς ἑκατοντάδας φύλλων καὶ διενέμοντο δωρεὰν ἢ ἀντὶ μικρᾶς τιμῆς εἰς τοὺς ἄνδρας ἑκάστου σώματος. Ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον σατυρικαί, ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν ψυχαγωγίαν τῶν πολεμιστῶν, καὶ συνετάσσοντο ὑπὸ ὁπλιτῶν ἢ ἀξιωματικῶν, χορηγίᾳ, αἱ πλεῖσται, τῶν διαφόρων σωμάτων.

Ἐν Ἑλλάδι ἡ πρώτη τοιαύτη ἐφημερὶς ἐξεδόθη ἑβδομαδιαία περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1917 εἰς τὸ μακεδονικὸν μέτωπον (εἰς Μποέμιτσαν, ὅπου ἥδρευε τὸ 2ον πεζικὸν σύνταγμα τῆς μεραρχίας Σερρῶν), ὑπὸ τὸν τίτλον «Τσολιᾶς», τῆς ὁποίας ἐξεδόθησαν 5—6 φύλλα. Κατὰ τὸν Μικρασιατικὸν ἀγῶνα, μετὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐκ τῆς πρὸς Ἄγκυραν ἐπιθετικῆς ἐπιχειρήσεως εἰς τὰς μονίμους ἐγκαταστάσεις τῶν σωμάτων, ἤρχισεν ἡ ἔκδοσις τοιούτων ἐφημερίδων, διανεμομένων ἢ καὶ πωλουμένων εἰς τοὺς στρατιώτας πρὸς ψυχαγωγίαν. Ἐπολυγραφοῦντο εἰς 100—200 φύλλα. Οἱ τίτλοι αὐτῶν ἦσαν εἴτε σατυρικοί, εἴτε δηλωτικοὶ τοῦ σώματος εἰς ὃ ἐξεδίδοντο. Εἶχον σχῆμα 8ον μέγα, συνήθως, τινὲς καὶ 4ον, ἄλλαι δὲ 16ον. Ἦσαν δισέλιδοι, τετρασέλιδοι, τινὲς δὲ καὶ πολυσέλιδοι, εἰκονογραφημέναι καί τινες μὲ χρωματιστὰ σκίτσα. Τὸ περιεχόμενόν των ἦτο, κατὰ κανόνα, σατυρικόν, κατὰ κακόζηλον ἀντιγραφὴν διαφόρων λαϊκῶν ἀθηναϊκῶν περιοδικῶν, περιεῖχον ὅμως καὶ ὕλην διδοῦσαν εἰκόνα τινὰ τῆς ζωῆς τοῦ μετώπου.

Πρώτη τοιαύτη ἐφημερὶς εἰς τὸ Μικρασιατικὸν μέτωπον φαίνεται ἐκδοθεῖσα ἡ «Ἀρβύλα» τῆς XII μεραρχίας περὶ τὰς ἀρχὰς Δεκεμβρίου τοῦ 1921. Ἠκολούθησαν ἡ «Φούντα» ἑνὸς συντάγματος εὐζώνων, ὁ «Ἀραμπᾶς» τοῦ λόχου τηλεγραφητῶν Β' σώματος στρατοῦ, ἡ «Ἐφημερὶς τῶν Χαρακωμάτων» τοῦ 33ου πεζικοῦ συντάγματος, ἡ «Καραβάνα» τῆς V μεραρχίας, ὁ «Φερετζὲς» τῆς IX, τὸ «Σούσουρο» τοῦ 26ου πεζικοῦ συντάγματος, τὸ «Φορεῖον» τῆς 10ης μοίρας τραυματιοφορέων, ἡ «Μανιβέλα» μοίρας αὐτοκινήτων, τὸ «Πῦρ» τοῦ 43ου πεζικοῦ συντάγματος, ἡ «Λόγχη» τοῦ Β' σώματος στρατοῦ κ. ἄ.

Ἡ ἔκδοσις τῶν ἐφημερίδων τούτων διεκόπη μετὰ τὴν ὑποχώρησιν καὶ τὴν ἐκκένωσιν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Πρὸς φρονηματισμὸν τοῦ στρατοῦ καὶ ψυχαγωγίαν κατὰ τὴν μικρασιατικὴν ἐκστρατείαν ἐξεδίδετο ὑπὸ τοῦ Ἠλ. Βουτιερίδη, χορηγίᾳ τοῦ γενικοῦ ἐπιτελείου τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, τῷ 1922 καὶ ἔντυπος ἐφημερὶς «Ὁ συνάδελφος».

Τὰ πρακτορεῖα πωλήσεως τῶν ἐφημερίδων. Ἀρχικῶς αἱ ἐφημερίδες καὶ ἐν Ἑλλάδι, ὡς ἀλλαχοῦ, δὲν ἐπωλοῦντο, ἀλλὰ διενέμοντο κυρίως εἰς τοὺς συνδρομητάς των. Ἕνεκα τούτου ἡ κυκλοφορία των δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι μεγάλη, κατὰ συνέπειαν δὲ καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ τύπου ἐπὶ τῆς κοινῆς γνώμης ἦτο περιωρισμένη. Σὺν τῷ χρόνῳ ἤρχισαν πωλούμεναι αἱ ἐφημερίδες εἰς τὰς ὁδοὺς ὑπὸ μικροπωλητῶν, ἀλλ' ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ μόνον. Παράγων σπουδαῖος τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐφημερίδων καί, ὡς ἐκ τούτου, εἷς τῶν δημιουργῶν τῆς προόδου τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου ἀνεδείχθη ὁ *Σπῦρος Τσαγγάρης* (βλ. λ.), ὅστις, ἐφημεριδοπώλης ὁ ἴδιος, συνεκέντρωσεν ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν του ὅλους τοὺς ἄλλους συναδέλφους του καί, ἐνθαρρύνσει τοῦ Βλ. Γαβριηλίδου, συνέπηξε τὸ πρῶτον πρακτορεῖον ἐφημερίδων, τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Κεντρικὸν Πρακτορεῖον Ἐφημερίδων Σπῦρος Τσαγγάρης» καὶ σήμερον λειτουργοῦν. Οὕτως ὠργανώθη ἡ πώλησις ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ καὶ ἡ ἀποστολὴ ἐφημερίδων εἰς τὰς ἐπαρχίας καὶ ἡ κυκλοφορία ἐπολλαπλασιάσθη. Ὀλίγον βραδύτερον συνεπήχθη καὶ δεύτερον πρακτορεῖον, ἡ «Ἑταιρεία Ἑλληνικοῦ Τύπου» ὑπὸ τὸν Τάκην Πικραμμένον. Ὁ κατ' ἐναλλαγὴν δὲ συναγωνισμὸς καὶ ἡ συνεργασία τῶν ἐφημερίδων ἐβοήθησαν τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἀθηναϊκοῦ τύπου.

Πρακτορεῖα διαφημίσεων. Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ τύπου καὶ τὴν χειραφέτησίν του συνέβαλε σημαντικώτατα ἐπίσης ἡ ὀργάνωσις τῶν διαφημιστικῶν δημοσιεύσεων. Ἀγγελίας, ἰδίως ἀφορώσας τὴν ἔκδοσιν βιβλίων, ἀνευρίσκομεν εἰς τὰς στήλας τῶν πρώτων ἤδη ἑλληνικῶν ἐφημερίδων τῆς Βιέννης. Καταχώρισις ἐμπορικῶν ἀγγελιῶν εἰς τὰς ἐφημερίδας ἐγίνετο εἰς πολὺ περιωρισμένον κύκλον, ἐφ' ὅσον ἡ κυκλοφορία τῶν ἐφημερίδων ἐβασίζετο εἰς τὸ σύστημα τῶν συνδρομῶν καὶ ἦτο κατ' ἀνάγκην μικρά. Ἀφ' ἧς αἱ κυκλοφορίαι ηὔξησαν, ὁ τύπος ἀπέβη παράγων σπουδαιότατα ἐκμεταλλεύσιμος ὑπὸ τῆς διαφημίσεως, ἀλλ' εἰς ἀνταπόδοσιν τὸ ἐκ τῆς καταχωρίσεως τῶν ἐμπορικῶν διαφημίσεων ἔσοδον, ἀντικρύζον μέγα μέρος τῶν ἐκδοτικῶν δαπανῶν, ἔδωκε τὰ μέσα εἰς τὰς ἐφημερίδας περαιτέρω προόδου καὶ ἀναπτύξεως. Διὰ τὴν συγκέντρωσιν τῶν διαφημίσεων λειτουργοῦσιν ἤδη ὑπὲρ τὰ δέκα διαφημιστικὰ ἢ ἀγγελιοδοτικὰ γραφεῖα, ὧν τὸ πρῶτον ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Χαλκιᾶ τῷ 1900.

Ὀργάνωσις καὶ μηχανικὰ μέσα. Ἀπὸ ἀπόψεως ὀργανώσεως ὁ ἑλληνικὸς τύπος ἔχει φθάσει εἰς βαθμὸν προόδου ἀξιόλογον. Ἑκάστη ἐφημερὶς ἀποσχολεῖ προσωπικὸν 10—20 συντακτῶν. Αἱ πλεῖσται ἔχουν ἰδιόκτητα τυπογραφεῖα μὲ λινοτυπικὰς μηχανὰς καὶ πιεστήρια κυλινδρικὰ τελειοτάτου συστήματος, ἁμιλλώμεναι κατὰ τοῦτο μὲ τὰς καλυτέρας εὐρωπαϊκάς. Τὸ συντακτικὸν προσωπικὸν εὑρίσκεται εἰς ἱκανοποιητικὸν ἐπίπεδον ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως. Τελευταίως πολλαὶ ἐφημερίδες ἀπασχολοῦσιν ἰδίους ἑκάστη φωτορεπόρτερ καὶ σκιτσογράφους. Ἐκτὸς αὐτῶν ὅμως πρὸς προμήθειαν ἐπικαίρων καὶ ἄλλων φωτογραφιῶν λειτουργοῦσιν ἐν Ἀθήναις ἀρκετὰ φωτογραφικὰ πρακτορεῖα. Πρακτορεῖα εἰδήσεων ἐσωτερικῶν δὲν ὑπάρχουν, ἀποτυχουσῶν γενομένων τινῶν προσπαθειῶν. Τὸ μόνον ἤδη λειτουργοῦν πρακτορεῖον ἐξωτερικῶν τηλεγραφημάτων εἶναι τὸ ἡμιεπίσημον Ἀθηναϊκὸν πρακτορεῖον ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Β. Βεκιαρέλλη.

«Ἄργος τοῦ Τύπου». Διὰ τὴν παρακολούθησιν τῶν εἰς τὸν τύπον γραφομένων ἑκάστοτε ἀναφορικῶς μὲ πρόσωπα ἢ πράγματα καὶ διὰ τὴν ἐπ' ἀμοιβῇ ἀποστολὴν τῶν σχετικῶν ἀποκομμάτων τῶν ἐφημερίδων πρὸς τοὺς ἐνδιαφερομένους, λειτουργεῖ εἰδικὸν πρακτορεῖον, ἱδρυθὲν τῷ 1911 ὑπὸ τοῦ Θεοδ. Καλογερίκου, μὲ τὸν τίτλον «Ἄργος τοῦ Τύπου».

Digitized by Google

Στατιστική. Στατιστική τῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν, τῶν ἀθηναϊκῶν, τῶν ἐπαρχιακῶν καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, δὲν ὑπάρχει πλήρης, οὐδ' εἶναι εὔκολον νὰ καταρτισθῇ ἀσφαλής, λόγῳ τοῦ ὅτι πολλαὶ ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ δὲν ἐκδίδονται πέραν τοῦ πρώτου ἢ δευτέρου φύλλου, ἄλλαι δὲ μεταβάλλουν χρόνον ἐκδόσεως καὶ μορφὴν καὶ ἄλλαι, διακόπτουσαι πρὸς καιρὸν τὴν ἔκδοσίν των, ἐπανεκδίδονται ὑπὸ τὸν αὐτὸν ἢ ἄλλον τίτλον.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, κατὰ τελευταίαν στατιστικήν, καταρτισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ τμήματος τύπου παρὰ τῷ πολιτικῷ γραφείῳ τοῦ πρωθυπουργοῦ τῷ 1930 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν ἀνήρχετο εἰς 525, ἐξ ὧν 502 ἐξεδίδοντο ἑλληνιστί, 3 γαλλιστί, 3 ἀγγλιστί, 5 τουρκιστί, 3 ἀρμενιστὶ καὶ 9 ἑβραιοϊσπανιστί.

Καὶ ἡ γενικὴ στατιστικὴ ὑπηρεσία ὅμως προέβη ἤδη τῷ 1927 εἰς τὴν ἔκδοσιν ἀναλυτικῆς στατιστικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου, ὑπὸ τὸν τίτλον «Στατιστικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ τύπου». Κατωτέρω παρέχομεν τοὺς ὑπὸ τοῦ πολιτικοῦ γραφείου καταρτισθέντας πίνακας:

Πίναξ ἐκδιδομένων ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν ἐν Ἑλλάδι κατὰ χρόνον ἐκδόσεως.

Ἐφημερίδες	*Ἀθηνῶν*	*Ἐπαρχιῶν*	*Σύνολον*
Ἡμερήσιαι	18	58	76
Δισεβδομαδ. καὶ ἑβδομαδιαῖαι	44	158	202
15θήμεροι καὶ 10ήμεροι	18	25	43
Μηνιαῖαι	4	2	6
Σύνολον	84	243	327
Περιοδικὰ			
Ἑβδομαδιαῖα	40	17	57
10ήμερα ἢ 15θήμερα	18	17	35
Μηνιαῖα	62	24	86
Τριμηνιαῖα	11	1	12
Ἐπετηρίδες	8	—	8
Γενικὸν σύνολον	223	302	525

Πίναξ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐκδιδομένων περιοδικῶν κατ' εἰδικότητα.

Κατηγορία	*Ἀθηνῶν*	*Ἐπαρχιῶν*	*Σύνολον*
Σοβαραὶ πολιτ. ἐπιθεωρήσεις	4	1	5
Οἰκονομολογικὰ	10	—	10
Δελτία οἰκονομ. ὀργανισμῶν	4	10	14
Ἀσφαλιστικὰ	1	—	1
Στατιστικὰ	2	—	2
Λογιστικὰ	1	—	1
Τελωνειακὰ	1	—	1
Καπνικὰ	1	3	4
Αὐτοδιοικήσεως	1	—	1
Ἐπετηρίδες καὶ Πρακτικὰ	8	1	9
Τεχνικὰ	4	—	4
Στρατιωτικὰ	4	—	4
Ναυτικὰ	3	—	3
Γεωργικὰ	8	3	11
Δασικὰ	1	—	1
Δικαστικὰ - Νομικὰ	5	2	7
Σοσιαλιστικὰ - Κομμουνιστικὰ	5	1	6
Φοιτητικὰ	1	—	1
Θρησκευτικὰ	9	11	20
Διδασκαλικὰ - Ἐκπαιδευτικὰ	3	—	3
Παιδικὰ	3	3	6
Οἰκογενειακὰ	2	—	2
Μουσικὰ	3	—	3
Λογοτεχνικὰ	6	3	9
Εἰκονογραφημένα	4	—	4
Ἐκδρομικὰ - Κυνηγετικὰ	3	—	3
Ἐγκυκλοπαιδικὰ	1	1	2
Σατιρικὰ	4	10	14
Εἰκονογραφημένα φιλολογικὰ	3	—	3
Θεατρικὰ	1	—	1
Φεμινιστικὰ	1	1	2
Φιλολογικὰ - Ἀρχαιολογικὰ	5	1	6
Φιλοτελικὰ	1	—	1
Ἀθλητικὰ	3	2	5
Κινηματογραφικὰ	2	—	2
Μόδας	3	—	3
Ὑγιεινῆς	2	—	2
Ἐπιστημονικὰ-Ἐκκλησιαστ.	3	2	5
Ψυχικῶν ἐρευνῶν	1	—	1
Ἰατρικὰ	9	1	10
Ἱπποδρομιακὰ	3	—	3
Δημοσίας ἀσφαλείας	1	—	1
Συνεταιριστικὰ	—	1	1
Μακεδονομάχων	—	1	1

Πίναξ τῶν ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ἑλληνικῶν ἐφημερίδων.

Ἐφημερίδες	
Ἀμερικὴ, ἡμερήσιαι	3
Ἀμερικὴ, ἑβδομαδιαῖαι	13
Κύπρος, ἑβδομαδιαῖαι	5
Αἴγυπτος, ἡμερήσιαι	6
Αἴγυπτος, ἑβδομαδιαῖαι	1
Γαλλία, ἡμερήσιαι	1
Γαλλία, ἑβδομαδιαῖαι, 15θήμεροι	3
Ρουμανία, ἑβδομαδιαῖαι	2
Τουρκία, ἡμερήσιαι	4
Ἀργεντινή, ἑβδομαδιαῖαι	2
Νότιος Ἀφρική, ἑβδομαδιαῖαι	1
Αὐστραλία, ἑβδομαδιαῖαι	2
Σουδάν, ἑβδομαδιαῖαι	2
Ἀβησσυνία, ἑβδομαδιαῖαι	1
Περιοδικὰ	
Ἀμερικῆς	4
Αἰγύπτου	2
Σύνολον	52

Δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ τονισθῇ καὶ πάλιν ὅτι ἡ στατιστικὴ αὕτη ἔχει καταρτισθῆ κατὰ προσέγγισιν μόνον καὶ διὰ τὸ ἔτος 1930, βεβαίως δὲ θὰ ἔχῃ ὑποστῆ πολλὰς μεταβολὰς μέχρι σήμερον (1934).

Εἰδικώτερον διὰ τὸν τύπον τῶν Ἀθηνῶν ὑπάρχει ἡ κατωτέρω στατιστικὴ τοῦ 1932 τῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας.

Ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ ἐκδιδόμενα ἐν Ἀθήναις τῷ 1932.

	Ἐφημερίδες		*Περιοδικὰ*	
	Ξενόγλωσσοι	*Ἑλληνόγλωσσοι*	*Ξενόγλωσσα*	*Ἑλληνόγλωσσα*
Ἡμερήσια	1	23	—	—
Τρισεβδομαδιαῖα	—	3	—	1
Δισεβδομαδιαῖα	—	1	—	1
Ἑβδομαδιαῖα	6	31	—	47
Κατὰ 10ήμερον	—	4	—	1
» 15ήμερον	—	15	—	33
» 20ήμερον	—	1	—	—
Μηνιαῖα	—	12	—	78
Διμηνιαῖα	—	1	—	4
Τριμηνιαῖα	—	—	—	7
Τετραμηνιαῖα	—	—	—	1
Ἐτήσια	—	—	—	1
Σύνολον	7	91	—	174

Κ. Θ. ΠΑΠΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Stanhope L.*, «Greece in 1823 and 1824» (London 1824, νεωτ. ἔκδ. 1825).— *Σουρμελῆς Δ.*, «Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν» (Αἴγινα 1834, β' ἔκδ Ἀθῆναι 1853).— *Maurer G.*, «Das griechische Volk» (Heidelberg τ. II/1835, σ. 246).— *Klüber I. L.*, «Pragmatische Geschischte der nationalen und politischen Wiedergeburt Griechenlands» (Frankfurt 1835).— *Ἀσώπιος Κ.*, «Τὰ Σούτσεια» (Ἀθῆναι 1853, σ. 8).— *Ungenitter F. H.*, «Die Turkei» (Erlangen 1854, σ. 37).— *Παπαδόπουλος-Βρετὸς Μ.*, «Les Grecs modernes» (Bruxelles 1862, σ. 40).— «Ἐφημερίδες ἑλληνικαὶ» (ἐν «Πανδώρᾳ» ΙΔ'/1864 σ. 559, ἔνθα στατιστικὰ στοιχεῖα).— *Λάτρης Ι. Γ.*, «Ἑλληνικὸς τύπος» (ἐν «Πανδώρᾳ» ΙΕ'/1864 — 1865, σ. 578 — 582).— *Παπαδόπουλος Βρετὸς Μ.*, «Οἱ νεώτεροι Ἕλληνες. Γ': «Ὁ ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων. § 2: Ἐφημερίδες» (ἐν «Ἐθνικῷ Ἡμερολογίῳ» τ. Ε'/1865, σ. 62—67).— «Ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἐφημερίς» ἐν «Πανδώρᾳ» ΙΖ'/1866—1867, σ. 347 — 353).— *Queux de Saint-Ilaire*, «La presse dans la Grèce moderne» (Paris 1871, ἐκ τοῦ «Annuaire pour l'encouragement des études grecques» τοῦ 1871) — [*Παπαδόπουλος Βρετὸς Μ.*], «Πῶς μουντζουρώνουν τὸ χαρτὶ ἤτοι περὶ ἐφημεριδογραφίας» (ἐν «Ἐθνικῷ ἡμερολογίῳ» Παπαδοπούλου - Βρετοῦ ΙΑ'/1871, σ. 475—489).— *Φωστηρόπουλος Κ*, Περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου» (Ἀθῆναι 1873).— [*Λάμπρος Π.*], «Τὸ πρῶτον συσταθὲν ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι τυπογραφεῖον καὶ ἡ πρώτη ἐκδοθεῖσα ἐφημερίς» (ἐν «Ἑστίᾳ» ς'/1878, σ. 575—576).— *Χαμουδόπουλος*], «Περὶ τῆς ἐφημεριδογραφίας παρ' Ἕλλησιν» (ἐν «Ἑστίᾳ» ΚΑ'/1886, σ. 43—45, 74—76, 102—104, 134—137, 167—169, 182 — 185. 218 — 221).— «Ἀπογραφικὰ ἐφημερίδων» (ἐν «Ἑστίᾳ» ΚΗ'/1889, σ. 127).— *Σπανδωνῆς Ν.*, «Σχεδίασμα περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου ἀπὸ τοῦ 1733 — 1833» (ἐν «Ἄστει», ἀρ. 3223 τῆς 1ης Νοεμβρίου 1891).— *Wilberg Fr.*, «Περὶ τῆς ἑλληνικῆς δημοσιογραφίας: ἀπὸ τοῦ 1791—1836» (Ἀθῆναι 1900, ἐκ τῆς «Ἐθνικῆς ἀγωγῆς» 1900, σ 345 κ.ἑ.). «Ὁ τύπος ἐν Ἑλλάδι» (= ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν. Δημοσιεύματα τοῦ τμήματος τῆς δημοσίας οἰκονομίας», Ἀθῆναι ἀρ. 5/1900).— *Σπηλιωτόπουλος Ἀντ.*, «Ὁ τύπος ἐν Ἑλλάδι καὶ ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ ἐπὶ τῶν δημοσίων ὑποθέσεων» (Ἀθῆναι 1903).— *Καραμήτσος Γ.*, «Πάρεργα φιλολογικὰ» (Ἀθῆναι 1904).— *Δεβιάζης Σπ.*, «Τὰ πρῶτα τυπογραφεῖα καὶ αἱ πρῶται ἐφημερίδες ἐν Ζακύνθῳ» (ἐν περιοδ. «Ροδῶν» τ. Β'/1908, σ. 9—10).— *Ξαρχάκος Π.*, «Ἑλληνικὴ πολιτικὴ δημοσιογραφία. 1784—1908» (ἐν Θ. Φιλαδελφέως «Ἑλληνικαὶ πρόοδοι» πανελλήνιον λεύκωμα, Ἀθῆναι 1904).— *Βελλιανίτης Θ.*, «Ἡ πρώτη ἐφημερίς» (ἐν «Ἀθήναις» 18ης Δεκεμβρίου 1917). - *Καμπούρογλους Δ. Γρ.*, «Περὶ ἐφημερίδων» (ἐν «Νέᾳ Ἀστραπῇ» 17—19 Δεκεμβρίου 1919).— *Μπήλιος Ι.*, «Ἡ ἐξέλιξις τῆς δημοσιογραφίας εἰς τὴν Μακεδονίαν» (ἐν «Μακεδονικῷ ἡμερολογίῳ» 1925).— *Μάγερ Ἰω. —Ἰακ.*, «Ἡμερολόγιον τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου» (Ἀθῆναι 1926, ἔκδ. Ὠφελίμων βιβλίων).— *Ροῦσσος Δημ.*, «Αἱ πρῶται ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες τῆς Βιέννης» (ἐν «Ἐλευθέρῳ Βήματι» 25 — 30 Νοεμβρίου 1928).— *Miller W.*, «Greece» (London 1928).— *Λεβίδης Ν. Δ.*, «Ἡ Ἐλπὶς τοῦ δημοσιογράφου Κωνσταντίνου Λεβίδη. 1836—1868» (Ἀθῆναι 1929).— «The greek press in the United States» (ἐν «Pacific coast review» April 1929).— *Λάσκαρης Ν. Ι.*, «Τὸ νεοελληνικὸν θέατρον καὶ ὁ ἀθηναϊκὸς τύπος τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Ἑνώσεως τῶν συντακτῶν τῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων» Ἀθῆναι 1929).— *Weinzinger E.*, «Ἱστορικὸν τοῦ τύπου ἐν Αἰθιοπίᾳ» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» τ. ΚΗ'/1929, σ. 228 κ.ἑ., ἔνθα περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων διαδόσεως τοῦ τύπου καὶ τῆς τυπογραφίας).— *Μάργαρης Δ.*, «Οἱ χειρόγραφες ἐφημερίδες τοῦ Εἰκοσιένα» (ἐν «Ἑλληνικῷ ἔτει» 1929, σ. 133).— *Παλαιολό.*

Digitized by Google

γος Π., «Ἐφημερίδες» (Ἀθῆναι 1930).— *Δασκαλάκης Ἀπ.*, «La presse néo-hellénique. Le journalisme et la renaissance hellénique» (Paris 1930). — *Κωνσταντινίδης Ἀπ. Γ.*, «Ἡ ἐν Αἰγύπτῳ ἑλληνικὴ δημοσιογραφία. 1830—1930» (Ἀλεξάνδρεια 1930).— «Ἔκθεσις ἠπειρωτικοῦ τύπου. Ἐφημερίδες ἠπειρωτικαὶ καὶ περιοδικά» (ἄ. τ. 1931).— *Πετρακάκος Δ. Α.*, «Δημοσιογράφοι καὶ δημοσιογραφία» (Ἀθῆναι 1931, σελ. 65 κ.ἑ.).— «Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος. 1930» (Ἀθῆναι 1931, ἔκδ. τῆς «Γενικῆς στατιστ. ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος» σ. 441 — 442).— «Ὁ τύπος ἐν Ἑλλάδι» (ἐν «Ἡμερολογίῳ ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θρᾴκης», Δρᾶμα 1931. Παρέχει στατιστικὰ στοιχεῖα).—«Ἡμερησία ἐπιθεώρησις τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου» (ἔκδ. γραφείου τύπου ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, Ἀθῆναι 1932 κ.ἑ.).— «La presse grecque. Esquisse historique, état actuel» (Ἀθῆναι 1933, ἔκδ. διευθύνσεως τύπου ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν).—«Σαράντα χρόνια δημοσιογραφικῆς ζωῆς. Πανηγυρικὸν λεύκωμα τῆς Ἑστίας διὰ τὴν τεσσαρακονταετηρίδα της» (Ἀθῆναι 1934).— «La Grèce actuelle» (Ἀθῆναι 1931, ἔκδ. ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν).— Ἐπίσης βλ. μελέτας δημοσιευθείσας ἐν τῇ «Καλλιόπῃ» τῆς Βιέννης (1818 ἀρ. 2 κ.ἑ.), ἐν τῷ «Χρόνῳ» τοῦ Ναυπλίου (1833 ἀρ. 1—6 ὑπὸ *Φιλήμονος*), ἐν τῇ «Ἐφημερίδι» (1833 Ὀκτωβρ. 19, ὑπὸ *Κ. Νεστορίδου*) καὶ ἐν τῷ «Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France» (1883, ὑπὸ *Δ. Βικέλα*), ἔτι δὲ τὰς πολυγραφημένας στατιστικὰς «Ἐκθέσεις διευθύνσεως τύπου ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν», διὰ διεθνεῖς δὲ συγκρίσεις τὸ «Handbuch der Weltpresse» (ἔκδ. τοῦ Deutsche Institut für Zeitungskunde, Berlin 1931).

Διὰ τὴν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως βλ.: *[Κοφινᾶς Γ. Ν.]*, «Τὸ ἐθνικὸν τυπογραφεῖον, ἡ ἐφημερὶς τῆς κυβερνήσεως καὶ τὸ ἐθνικὸν σφραγιστήριον, ἤτοι ἱστορία καὶ νομοθεσία αὐτῶν» (Ἀθῆναι 1906, ἔκδ. ὑπουργείου Οἰκονομικῶν).— *Ἀγγελόπουλος Γ.*, «Περὶ τῆς ἐφημερίδος τῆς κυβερνήσεως κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν» (ἐν «Ἐπιθεωρήσει τῶν κοινων. καὶ νομικῶν ἐπιστημῶν» Α'/1909, σ. 269—281).

Διὰ τὸν περιοδικὸν τύπον βλ.: *Βικέλας Δ.*, «État de la presse périodique grecque en 1883» (Le Puy 188., ἐκ τοῦ «Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France»).— «Καταστατικὸν τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ τύπου» (Ἀθῆναι 1902).— *Στεφάνου Ἰρ.*, «Ὁ στρατιωτικὸς καὶ ναυτικὸς τύπος ἐν Ἑλλάδι. 1835 — 1917» (Ἀθῆναι 1917, ἐκ τῆς «Ναυτικῆς Ἐπιθεωρήσεως» τεῦχ. Γ', Μάϊος 1917).— *Νομικός*, «Ὁ νομικὸς περιοδικὸς τύπος» (ἐν «Πανελληνίῳ λευκώματι τῆς ἐθνικῆς ἑκατονταετηρίδος» Ἀθῆναι τ. Γ'/1925, σ. 213 κ.ἑ.).— *Λευκαδίτης Γ.*, «Κατάλογος τῶν ἐν Ἀθήναις ξένων περιοδικῶν φυσικῆς καὶ χημείας» (Ἀθῆναι 1928, ἐκ τοῦ περιοδ. «Ἔργα»).— *Μάργαρης Δ.*, «Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν. «Εὐτέρπη» (ἐν «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1932, σ. 263—282).—«Στατιστικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ τύπου τοῦ ἔτους 1927» (Ἀθῆναι 1933, ἔκδ. τῆς «Γενικῆς στατιστικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος»).—Συναγωγὰς τοῦ εἰδικοῦ ἑλληνικοῦ τύπου (ἰατρικοῦ, νομικοῦ, ἐξωτερικοῦ κττ.) βλ. ἐν τέλει τῆς βιβλιογραφίας ἑνὸς ἑκάστου τομέως τοῦ παρόντος τόμου.

Διὰ τὴν περὶ τύπου νομοθεσίαν καὶ τὴν ἐλευθεροτυπίαν βλ. ἐφημερὶς «Ἀθηνᾶ» ἐτῶν 1824 (ἀρ. 18), 1825 (ἀρ. 81, 83, 86, 87, 96, 102 καὶ 103), 1826 (ἀρ. 31), 1833 ἀρ. 124) καὶ 1836 (ἀρ. 306, 309 καὶ 356), ἔνθα ὕλη εἰς ἄρθρα διὰ τὰς τότε ἀντιλήψεις περὶ δημοσιογραφίας καὶ ἐλευθεροτυπίας. — *Mirabeau*, «Περὶ τύπου» (Ναυπλία 1831).— *Κυπριάδης Κ. Α.*, «Κοινωνιολογικὰ καὶ ἐγκληματολογικὰ μελετήματα» (Ἀθῆναι 1899).— *Μπαλῆς Γ. Α.*, «Μελέται ἐπὶ τοῦ ἰσχύοντος ἀστικοῦ δικαίου» (Ἀθῆναι 1916, σ. 106, νεωτ. ἔκδ. 1934).— *Σημαντήρας Ἰω. Κ.*, «Ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου» (Ἀθῆναι 1916).— *Σαρίπολος Ν. Ν.*, «Συνταγματικὸν δίκαιον» (Ἀθῆναι δ' ἔκδ. τ. Γ/1923, σ. 106—142).— «Νόμος 5060 περὶ τύπου κτλ.» (Ἀθῆναι 1931, παράρτημα Κώδικος «Θέμιδος»).— *Μπουρόπουλος Ἀγγ. Ν.*, «Ὁ νέος περὶ τύπου νόμος» (Ἀθῆναι 1931).— *Γιώτης Χρ. Π.*, «Ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου περὶ τύπου» (Ἀθῆναι 1931).— *Μπουρόπουλος Ἀγγ. Ν.*, «Τύπος» (ἐν «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ» τ. ΚΓ'/1933, 516—518).— Πρβλ. καὶ τὰς περὶ τοῦ νόμου περὶ τύπου συζητήσεις, εἰς τὰς ἐφημερίδας τῆς 12ης — 13ης Μαρτίου 1932 («Πατρίς», «Ἐλεύθερον Βῆμα», «Πρωΐα» κτλ.).

Κ. Θ. Π.—Π. Ν. Π.

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ. Δέκα καὶ τρία ἔτη πρὸ τῆς πτώσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, τῷ 1440, ἐμφανίζεται θαυμασία ἀνακάλυψις. ἡ ὁποία ἔμελλε νὰ ἀλλάξῃ τὰς τύχας τοῦ κόσμου, ἡ τυπογραφία. Ταύτην ἀνεκάλυψεν ἐν Χάρλεμ τῆς Ὁλλανδίας ὁ Λαυρέντιος Κόστερ (1370—1440), κανδηλανάπτης τὸ ἐπάγγελμα, ὅστις κατεσκεύασε πρῶτον ξύλινα στοιχεῖα καὶ εἶτα μεταλλικά· συγχρόνως ὅμως καὶ ἐν Μαγεντίᾳ (Mayence) τῆς Γερμανίας ὁ Ἰωάννης Γουτεμβέργιος (1397—1468) ἐφεῦρε τὴν μεταλλικὴν μήτραν, δι' ἧς εὐκόλως κατωρθοῦτο ἡ παρασκευὴ τυπογραφικῶν χαρακτήρων. Οὗτος, συνεταιρισθεὶς τὸν Ἰωάννην Φοὺστ, μεθ' οὗ ἔχυσε τὰ ἀναγκαιοῦντα στοιχεῖα, προέβη τῷ 1454 εἰς ἐκτύπωσιν τῆς Ἱερᾶς Βίβλου, τῆς λεγομένης τῶν 42 γραμμῶν, ἥτις καὶ μέχρι σήμερον θαυμάζεται ὑπὸ τῶν τεχνοκριτῶν. Προσλαβὼν δὲ μετὰ ταῦτα συνέταιρον τὸν Σαῖφφερ ἵδρυσε τὸ πρῶτον τυπογραφεῖον. Ἐντεῦθεν ἡ τυπογραφία εἰσήχθη εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ἐξ αὐτῆς ἀνὰ σύμπασαν τὴν Ἑσπερίαν οὕτως, ὥστε, ὅτε ἐμφανίζεται ἡ διὰ τῶν πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως φυγάδων Ἑλλήνων εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐπιτευχθεῖσα ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων, τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν, εὗρε τὴν θείαν ταύτην τέχνην διαδεδομένην ἁπανταχοῦ καὶ ἐχρησιμοποίησεν αὐτὴν ὡς ὄργανον διαδόσεως τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων.

Ἐννοεῖται ὅτι τὰ πρῶτα χυθέντα τυπογραφικὰ στοιχεῖα ἦσαν λατινικά, ἐλλείψει δὲ ἑλληνικῶν, ἀφήνετο χῶρος ἄγραφος, ἐν ᾧ συνεπληροῦτο, διὰ τῆς χειρός, αἱ παραλειφθεῖσαι λέξεις. Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ στοιχεῖα ἐχύθησαν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ δὴ ἐν Μιλάνῳ (Μεδιόλανα), ὅπου καὶ ἐξετυπώθη τῷ 1476 τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν βιβλίον, ἡ «Γραμματική» τοῦ Κωνσταντίνου Λασκάρεως. Αὕτη ἦτο ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ καθ' ὅλην τὴν τουρκοκρατίαν παρ' ἡμῖν, ἀντίζηλον ἔχουσα τὴν τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ τοῦ Θεσσαλονικέως (1516, Παρίσιοι).

Τὴν ἀνάγκην τῆς γνώσεως τῶν ἱδρυθέντων ἑλληνικῶν τυπογραφείων αἰσθανθεῖσα πρὸ ἑκατὸν εἴκοσιν ἐτῶν ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία, ἐξέδοτο τῷ 1812 προκήρυξιν, δι' ἧς ἐζητήθη νὰ μάθῃ ποῖα καὶ πόσα τυπογραφεῖα συνεστήθησαν ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἐφευρέσεως τῆς θαυμασίας ταύτης τέχνης, τοῦθ' ὅπερ ἐπανέλαβε τῷ 1865 καὶ τὸ Ἐθνικὸν πανεπιστήμιον δι' ἑτέρας προκηρύξεως, ἧς τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν ὁπωσοῦν ἱκανοποιητικὰ διὰ τὴν ἐποχήν, καθ' ἣν ἐπραγματοποιήθησαν. Ἔκτοτε δὲ πλεῖστα δοκίμια περὶ τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι ἐπί τε τουρκοκρατίας καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν συνεγράφησαν.

Τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν βιβλίον ἐτυπώθη ἐν *Μεδιολάνοις* τῷ 1476, ἀλλ' οἱ πρῶτοι τυπογραφικοὶ χαρακτῆρες ἐχύθησαν ὑφ' Ἑλλήνων καλλιγράφων καὶ ἀντιγραφέων ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν, ἔστιν ὅτε, κωδίκων, οἵτινες καθ' ἑκατοντάδας εὑρίσκοντο τότε ἐν ταῖς διαφόροις πόλεσι τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἑσπερίας ἐν γένει. Πλὴν τοῦ ἐν Μεδιολάνοις τυπογραφείου ἱδρύθη ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν Νερλίων ἕτερον ἐν *Φλωρεντίᾳ*, ἐξ οὗ ἐτυπώθησαν ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Χαλκοκονδύλη τοῦ Ἀθηναίου ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ Ὁμήρου (1488), τοῦ Καλλιμάχου (1489) καὶ τῷ 1496 τὰ «Ἀργοναυτικά» τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Ἀλόπα. Ἐπίσης τυπογραφεῖα συνεστήθησαν ἐν *Ρώμῃ*, ὅπου ἐξεδόθησαν πλεῖστα ἔργα, ἐν Βελγίῳ, ἐν Βικεντίᾳ, ἐν Στρασβούργῳ, Παρισίοις καὶ ἀλλαχοῦ. Ἐκεῖνο ὅμως ὅπερ δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας ἐνέχει μεγίστην σημασίαν εἶναι τὰ ἐν *Βενετίᾳ* ἱδρυθέντα τυπογραφεῖα, τά τε ὑφ' Ἑλλήνων καὶ τὰ τοῦ Μανουτίου Ἄλδου.

Ἐν Βενετίᾳ, εὐθὺς μετὰ τὴν ἅλωσιν, συνεπήχθη ἡ μεγαλυτέρα ἑλληνικὴ κοινότης ἐκ 4.000 ψυχῶν ὑπὸ ἀρίστους οἰωνούς, ὡς ἐκ τῆς αὐτόθι ἐγκαταστάσεως τῆς θυγατρὸς τοῦ μεγάλου δουκὸς τοῦ Βυζαντίου Λουκᾶ Νοταρᾶ καὶ μνηστῆς τοῦ ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων πεσόντος Κωνσταντίνου ΙΑ'. Αὕτη συνεκέντρωσεν ὑπὸ ἰδίαν ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν καὶ ἴδιον σχολεῖον τὰς 4.000 Ἑλλήνων. Ἐν Βενετίᾳ ἱδρύθησαν τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα, τὰ τοσοῦτον ἐπιδράσαντα εἰς τὴν νεοελληνικὴν ἀναγέννησιν καὶ τὸν διαφωτισμὸν τοῦ τουρκοκρατουμένου Ἕλληνος μέχρι τῆς εἰς τὴν ὑπόδουλον Ἑλλάδα εἰσαγωγῆς τῆς τυπογραφίας. Ἐκ τῆς τυπογραφίας τῆς ὑπὸ τὴν προστασίαν καὶ πιθανῶς καὶ τὴν δαπάνην τῆς Ἄννης Νοταρᾶ ἐξεδόθη τῷ 1499 τὸ «Μέγα ἐτυμολογικόν» κατ' ἀλφάβητον, ἀναλώμασι τοῦ εὐγενοῦς Νικολάου Βλαστοῦ τοῦ Κρητός, πόνῳ δὲ καὶ δεξιότητι Ζαχαρίου Καλλιέργου τοῦ Κρητός. Τῷ αὐτῷ ἔτει ἐξεδόθη καὶ ὁ Σιμπλίκιος καὶ τῷ 1500 ὁ Γαληνὸς καὶ ὁ Ἀμμώνιος. Παραλλήλως πρὸς τὴν ἑλληνικὴν τυπογραφίαν ἐξέδιδε καὶ ὁ Ἄλδος, ἀπὸ τοῦ 1495 ἑξῆς, Ἕλληνας συγγραφεῖς. Αἱ ἐκδόσεις αὗται αἱ πρῶται ὀνομάζονται τεχνικῶς incunabula (τῆς κοιτίδος=cuna). Οἱ ὡς τυπογράφοι ἀναφερόμενοι Ζαχαρίας Καλλιέργης καὶ Ἰωάννης Γρηγορόπουλος ἦσαν διευθυνταὶ τοῦ αὐτοῦ τυπογραφείου.

Περὶ μεσοῦντα τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα ἦλθεν ἐκ Κερκύρας εἰς Βενετίαν καὶ ἵδρυσε νέον τυπογραφεῖον ὁ Νικόλαος Σοφιανός, ἀνὴρ λόγιος καὶ ὀπαδὸς τῆς δημοτικῆς γλώσσης, εἰς ἣν καὶ παρέφρασε τὸ «*Περὶ παίδων ἀγωγῆς*» τοῦ Πλουτάρχου ὅπερ καὶ ἐξέδοτο αὐτόθι τῷ 1544, καθὼς καὶ τὸ «Ὡρολόγιον» τῷ 1545. Τῷ 1681 ἐξεδόθη ἡ «Ρητορική» του. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους συνιστᾶται καὶ ἄλλο ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον ὑπὸ τοῦ ἐκ Πατρῶν Ἀνδρέου Κουνάδου, ἐξ οὗ προῆλθον εἰς φῶς ὀλίγα τινὰ ὑπὸ τοῦ Λεγκρὰν ἀναγραφόμενα. Ὕστερον συνιστᾶται τυπογραφεῖον ὑπὸ τοῦ Ραρτούρου, τοῦ Ἀλβρίτσι καὶ τοῦ Σαβίου. Μετ' αὐτοὺς ἱδρύει τυπογραφεῖον ὁ Κρὴς Μάξιμος Μαργούνιος παρὰ τὴν μονὴν Ἁγίου Ἀντωνίου Σαββατιανῶν τῷ 1581. Ὁ ἔφορος τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης Ἰωάννης Βελούδης ὁ Τήνιος († 1890) ἐν τῇ περὶ τῆς ἐν Βενετίᾳ ἀποικίας μελέτῃ «Χρυσαλλίδι» (τοῦ 1863 σ. 35) ἀναφέρει ὡς συστήσαντας τυπογραφεῖα καὶ τοὺς Ἰωάννην Παλαμήδην, Ἰωάννην Φιλάδελφον καὶ Μᾶρκον Καλογερᾶν κατὰ τὰ ἔτη 1539—1597.

Ἐν Βενετίᾳ οἱ πάροικοι ἐπιδοθέντες εἰς τὸ ἐμπόριον ἐκτήσαντο μέγαν πλοῦτον ἰδίως ὁ Ναυπλιεὺς Τυπάλδος (Θεοβάλδος ἢ Thibaldo ἀλβανικῆς καταγωγῆς) καὶ οἱ ἐξ Ἠπείρου Μαροῦτσαι καὶ Καραγιάνναι, οἵτινες πολλὰς εἰς τὴν Βενετικὴν δημοκρατίαν παρασχόντες ὑπηρεσίας ἐνεγράφησαν ἐν τῇ «Χρυσῇ Βίβλῳ». Οὗτοι ἐνεργήσαντες καταλλήλως προήγαγον τὴν βενετικὴν παροικίαν εἰς μητρόπολιν Φιλαδελφείας, ἐκλιπόντων κατὰ μέγα μέρος τῶν Χριστιανῶν τῆς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ φερωνύμου μητροπόλεως, περιέβαλον δὲ αὐτὴν διὰ διαφόρων προνομίων.

Κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα πολλοὶ Ἠπειρῶται, καὶ δὴ Ἰωαννῖται, εὑρίσκοντο ἐν Βενετίᾳ. Ἀλλὰ καὶ ὁ Βενετὸς Ἀνδρέας Ἰουλιανὸς ἵδρυσε τυπογραφεῖον, ἐν ᾧ ἐξετυπώθησαν ἀπὸ τοῦ 1635 μέχρι τοῦ 1639 ἱκανὰ ἔργα ἐκκλησιαστικά. Τοῦτον μιμηθεὶς καὶ ὁ Νικόλαος Γλυκὺς κατήρτισεν ἴδιον τυπογραφεῖον μετὰ ἐμβλήματος τῆς μελίσσης, διατηρηθὲν ἀπὸ τοῦ 1647 μέχρι τοῦ 1831, ὅτε διελύθη. Καὶ ἐκ τούτου πλεῖστα ἐκκλησιαστικὰ βιβλία ἐξεδόθησαν. Ἰωαννίτης ἦτο καὶ ὁ Νικόλαος Σάρος. Τὸ τυπογραφεῖον τοῦτο ἐξέδωκε 15 ἐν ὅλῳ ἔργα ἀπὸ τοῦ 1680 μέχρι τοῦ 1778. Τελευταῖος τυπογράφος ἐξ Ἰωαννίνων ἦτο ὁ Δημήτριος Θεοδοσίου, τοῦ ὁποίου αἱ ἐκδόσεις ἤρξαντο ἀπὸ τοῦ 1762 καὶ ἐπερατώθησαν τῷ 1821, ἀποθανόντος τοῦ κληρονομήσαντος τὸν πατέρα Πάνου Θεοδοσίου. Μετὰ τὰ τυπογραφεῖα ταῦτα ἀναφαίνεται τὸ τοῦ ἐκ Ψαρῶν καταγομένου Χρήστου Τριανταφύλλου ἢ τοῦ «Φοίνικος» ὀνομαζομένου, ὡς ἔχοντος σύμβολον τὸ μυθικὸν πτηνόν, τὸ ὁποῖον τυπωθὲν καὶ ἐπὶ τοῦ τῷ 1745 ἐκδοθέντος ἔργου τοῦ Σεραφεὶμ Πισείδου ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὸ βενετικὸν συμβούλιον τῶν Δέκα νὰ διατάξῃ τὴν πυρπόλησιν αὐτοῦ, πλὴν ἑνὸς ἀντιτύπου σωθέντος ἐν τῇ Μαρκιανῇ βιβλιοθήκῃ, καὶ τὴν ἐξορίαν τοῦ ἐκδότου.

Ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἡ ἑλληνικὴ κοινότης Βενετίας διετήρησε δύο τυπογραφεῖα, ὧν τὸ μὲν ἐκαλεῖτο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς αὐτόθι ἐκκλησίας τῶν ὀρθοδόξων), τὸ δὲ τοῦ «Φοίνικος». Ἐξ αὐτῶν ἐξεδίδοντο πάντα τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία τὰ εἰς τὴν λειτουργικὴν χρήσιμα τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς καὶ ἄλλα ἐποικοδομητικὰ εἰς εὐσέβειαν τῶν Χριστιανῶν καὶ διάφορα ἠθικὰ μυθιστορήματα καὶ ποιήματα καὶ ἱστορίαι, ὡς τὰ ἔργα τοῦ ἀοιδίμου Κ. Ν. Σάθα. Τελευταῖον τυπωθὲν ἔργον εἶναι τὸ εἰς β' ἔκδοσιν ἐμφανισθὲν τοῦ Ἰωάννου Βελούδου: «Ὀρθοδόξων Ἑλλήνων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ» (1893, σ. 127). Οὕτω ἐξέλιπε πλέον καὶ τὸ ὕστατον τυπογραφεῖον, ὅπως ὁσημέραι ἐξαφανίζεται καὶ ἡ ἑλληνικὴ κοινότης. Οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τοῦ ΙΒ' καὶ ΙΓ' αἰῶνος ἤρχοντο εἰς ἐμπορικὴν ἐπαφὴν μετὰ τῶν Αὐστριακῶν· ἐπετάθη δ' αὕτη κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα, ὅτε οἱ Τοῦρκοι, εἰσβαλόντες εἰς τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἵμου, ἠνάγκασαν πολλοὺς νὰ ἐκπατρισθῶσι. Δυστυχῶς οἱ κώδικες τῆς Βιέννης, τῆς πρωτευούσης, ὅπου συνέστη σπουδαία ἑλληνικὴ κοινότης, δὲν παρέχουσιν ἡμῖν εἰδήσεις ἀρχαιοτέρας τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Κατ' αὐτούς, μελετηθέντας ὑπὸ τοῦ τότε διακόνου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (1898—1908), εἶτα δὲ μητροπολίτου Λεοντοπόλεως (Ζαγαζὶκ τῆς Αἰγύπτου), ἡ κοινότης συνέστη ἀρχομένου τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἡ δ' ἐκκλησία ἀπὸ τοῦ 1723. Ἡ κοινότης ὁλονὲν προαγομένη διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως νέων Ἑλλήνων ἐμπόρων, ἰδίως ἐκ Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας καὶ Θρᾴκης, ὧν τὰ ὀνόματα ἀναγράφονται ἐν τοῖς κώδιξι, κατέστη ἡ σπουδαιοτέρα μετὰ τὴν τῆς Βενετίας. Ἱδρύθησαν ἐμπορικοὶ οἶκοι μεγάλοι, τιμήσαντες τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα, ὡς ὁ τοῦ βαρώνου Σίμωνος Σίνα, τοῦ βαρώνου Δ. Βέλλιου, τοῦ βαρώνου Δούμπα, τοῦ Μαύρου (Schwartz) καὶ ἄλλοι. Οὗτοι διὰ τῆς τιμιότητος καὶ ἐργατικότητος προσείλκυσαν εἰς ἑαυτοὺς τὸ ἀνατολικὸν ἐμπόριον διὰ τῶν καραβανίων καὶ ἐπλούτισαν προκαλέσαντες τὴν ἀντιζηλίαν τῶν Ἑβραίων, οἱ ὁποῖοι πάσῃ μηχανῇ προσεπάθησαν νὰ ὑποσκελίσωσιν αὐτούς, ἐπιτυχόντες τοῦτο μόνον μετὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Πλὴν τῶν μεταγενεστέρως ἐγκατασταθέντων, ὡς ἐκ τῆς σφαγῆς τοῦ 1822, Χίων ἐμπόρων, οἱ παλαιότεροι ἢ ἐξεκληρώθησαν ἢ ηὐστριακοποιήθησαν, τοῦθ' ὅπερ συνέβη καὶ ἐν Βενετίᾳ.

Ἡ ἀκμὴ τῆς κοινότητος καὶ τὸ πολυπληθὲς αὐτῆς φαίνεται καὶ ἐκ τῆς αὐτόθι συστάσεως τυπογραφείων ἑλληνικῶν: τοῦ Γεωργίου Βενδότη (1787—1806), ἐξ οὗ ἐξῆλθον εἰς φῶς πλεῖστα βιβλία παρὰ Σάθᾳ ἀναγραφόμενα (*Νεοελληνικὴ φιλολογία*, σ. 561—563), τὰ μέγιστα συντελέσαντα εἰς τὸν διαφωτισμὸν τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, τῶν ἀδελφῶν Πουλίων Μαρκιδῶν, τῶν ἐκ Σιατίστης καταγομένων (1791—1800) οἵτινες ἐξέδιδον ἡμερολόγια πρὸς χρῆσιν τῶν ὀρθοδόξων λαῶν καὶ ἐφημερίδα τὴν «*Ἐφημερίδα*» (1791—1798). Ἐννοεῖται ὅτι μετὰ τὴν σύλληψιν τοῦ ἐθνομάρτυρος Ρήγα τοῦ Βελεστινλῆ, ἡ «Ἐφημερίς» ἐπαύθη. Μετὰ τὴν παῦσιν τῆς «Ἐφημερίδος» καὶ τὸ κλείσιμον τοῦ τυπογραφείου τῶν Πουλίων, διετηρήθη τὸ τοῦ Βενδότη. Συνέστησαν ὅμως καὶ ἄλλα τυπογραφεῖα, ἐν οἷς ἐτυποῦντο αἱ «Εἰδήσεις ἀπὸ τὰ Ἀνατολικὰ μέρη» τοῦ Εὐφρονίου Πόποβικ τῷ 1811, ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» (1811—1821), ὁ «Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος» (1812—1829), ἡ «Καλλιόπη» καὶ εἴ τις ἄλλη.

Ἐπίσης ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα συνέστησαν ἐν *Παρισίοις*, ὅπου ἐξεδίδετο ἡ «Ἀθηνᾶ» τῷ 1808 καὶ ἡ «Μέλισσα» (1819), καὶ ἐν *Λονδίνῳ*, ἐν ᾧ ἐξεδίδοντο τὸ «Μουσεῖον» καὶ ἡ «Ἶρις». Ἐν Κερκύρᾳ, τῇ πρωτευούσῃ τῶν Ἰονίων νήσων, ἐκτὸς τοῦ ἰταλικοῦ τυπογραφείου, ἐν ᾧ ἐξεδίδετο ἡ ἐπίσημος ἐφημερίς, τῷ 1798 συνέστη καὶ «Ἑλληνικὸν τοῦ γένους», ἐν ᾧ ἐξετυπώθη τὸ βιβλίον τοῦ Ἀντωνίου Τριβώλη Πιέρη, θεωρούμενον ὡς τὸ πρῶτον τυπωθὲν ἑλληνιστί. Ἐπίσης τῷ 1809 ἱδρύθη καὶ ἐν *Ζακύνθῳ* τοιοῦτον, διευθυνόμενον ὑπὸ Γ. Ρώση καὶ Δ. Ζερβοῦ καὶ διατηρηθὲν μέχρι τοῦ 1817, ὅτε ἀποκλειστικὸν δικαίωμα τοῦ ἔχειν τυπογραφεῖον ἔλαβε τὸ κράτος. Βραδύτερον δ' ἱδρύθη τὸ τοῦ Σεργίου Ραφτάνη. Κατὰ τὸν Ἰ. Ζερβὸν ἤδη τῷ 1635 προϋπῆρχεν ἐν *Κεφαλληνίᾳ* τυπογραφεῖον, ἴσως λείψανον τοῦ τοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ, τοῦ εἶτα μητροπολίτου Κεφαλληνίας (1628).

Πλὴν τῶν ἰταλιστὶ ἐκδιδομένων ἐφημερίδων, ἤρξαντο ἀπὸ τοῦ 1812 καὶ ἐντεῦθεν νὰ ἐκδίδωνται

Digitized by Google

καὶ ἑλληνιστὶ (ἐν Ζακύνθῳ ἐν περιλήψει ἅπαξ τοῦ μηνὸς ἡ ἰταλιστὶ ἐκδιδομένη «Gazzetta delle Isole Ionie liberate», καὶ ἐν Κερκύρᾳ ἡ «Ἰονικὴ» (23 Ἰουλίου 1814). Τὸ τυπογραφεῖον τοῦτο διηυθύνετο ὑπὸ τοῦ εἶτα καθηγητοῦ Πλάτωνος Πετρίδου τοῦ Βυζαντίου, ὅστις ἐν Ἀγγλίᾳ σπουδάσας ἐχρησίμευε καὶ ὡς διερμηνεὺς τοῦ Ἄγγλου ἁρμοστοῦ. Συγγράψας δὲ ἐξέδοτο: «Εἰδοποίησιν καὶ πρότασιν πρὸς τοὺς νέους Ἴονας διὰ νὰ ἀνορθώσωσι τὴν γλῶσσαν τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος (1817) καὶ «Πολίτευμα τῶν ἑνωμένων ἐπαρχιῶν τῶν Ἰονικῶν νήσων ὁμογνωμόνως ἀποδεχθὲν καὶ ψηφισθὲν τῇ 6′ Μαΐου τοῦ 1817 ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ» (1818).

Κατὰ τὸν ΙϚ′ αἰῶνα συνέστη τυπογραφεῖον ἐν *Λεοπόλει* (Λβόβ), κατὰ σύστασιν τῶν πατριαρχῶν, καὶ δὴ Ἱερεμίου Β′ τοῦ Μεγαλοπρεποῦς, γράψαντος πρὸς τὸν τσάρον τῷ 1561 πρὸς ἵδρυσιν σχολείων καὶ τυπογραφείων πρὸς ἐκτύπωσιν βιβλίων κατὰ τῶν ἰησουϊτῶν. Τοῦτ' αὐτὸ ἔπραξαν ὅ τε Μελέτιος Πηγᾶς καὶ ὁ Κύριλλος Λούκαρις κατὰ τὸν ΙΖ′ αἰῶνα. Ἀλλ', ὡς γνωστόν, ἐν τέλει διὰ βιαιοπραγιῶν καὶ φόνων ὑπερίσχυσαν οἱ ἰησουῖται ἐν Πολωνίᾳ. Ἐν τῇ πρωτευούσῃ δὲ *Μόσχᾳ* τῷ 1775 ὑπῆρχεν ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον προσηρτημένον εἰς τὸ πανεπιστήμιον, ἐξ οὗ ἐξεδόθησαν Εὐγενίου Βουλγάρεως «Ὠδαὶ εἰς Ποτεμκῖνον», τῷ 1796 «Γραμματικὴ τῆς ρωσικῆς διαλέκτου» ὑπὸ Μιχαὴλ Ἀναστασίου τοῦ Θρακός, τῷ 1805 ἱδρύθη τυπογραφεῖον τῆς κοινότητος Μόσχας, ἐν ᾧ ἐτυπώθη τοῦ Ν. Θεοτόκη τὸ «Κυριακοδρόμιον». Τῷ 1816 ἐτυπώθη ὑπὸ Κ. Δ. Παπαδοπούλου, διδάκτορος τῆς φιλολογίας, «Γραμματικὴ ρωσο-γραικική», ἀφιερωθεῖσα τῷ Ἰωάννῃ Καποδίστρια, καὶ τῷ 1826 «Διάλογοι ρωσο-γραικικοὶ» (ἔκδ. β′ ἐν Πετρουπόλει 1826). Ἐπίσης καὶ ἐν *Πετρουπόλει* συνέστη τῷ 1786 τυπογραφεῖον, διατηρηθὲν μέχρι τοῦ 1854, ἐν ᾧ ἐξετυπώθησαν ἱκανὰ βιβλία τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Σιμωνίδου. Ἐπίσης καὶ ἐν Ὀδυσσῷ τῷ 1816 καὶ ἄλλο τῷ 1853. Βραδύτερον δὲ συνεστάθησαν καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσιν, ὅπου ὑπῆρχον μεγάλαι ἑλληνικαὶ κοινότητες.

Ἔλθωμεν τώρα εἰς τὰς ὑπὸ Τούρκους δουλευούσας ἑλληνικὰς χώρας. Ἐν *Κωνσταντινουπόλει* τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν τυπογραφεῖον συνέστη ὑπὸ τοῦ τὸ γ′ πατριαρχοῦντος Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως τῷ 1627 διὰ τοῦ ἐν Ἀγγλίᾳ σπουδάσαντος τὴν τυπογραφικὴν Νικοδήμου Μεταξᾶ τοῦ ἐκ Κεφαλληνίας. Πρὸ τοῦ Κυρίλλου μάλιστα ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας ὁ Β′ ὁ Μεγαλοπρεπὴς (1572—1579, 1580—1584 καὶ 1586—1595) ἐσκέφθη περὶ ἱδρύσεως τυπογραφείου ἐν τοῖς πατριαρχείοις, ἀλλὰ δὲν ἐπέτυχε τοῦτο. Ἀλλὰ τὸ τοῦ Κυρίλλου δὲν διετηρήθη ἐπὶ μακρόν, ἕνεκεν τῶν ῥαδιουργιῶν τῶν ἰησουϊτῶν πρὸς τὸν μέγαν βεζύρην, ὅστις, χρήμασι παραπεισθείς, οὐ μόνον τὸ τυπογραφεῖον κατέστρεψεν, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀοίδιμον ἐκεῖνον πατριάρχην εἰς τὰ ὕδατα τοῦ Βοσπόρου ζῶντα ἔρριψεν. Ἐξεδόθησαν δὲ ἐκ τοῦ τυπογραφείου τούτου, Κυρίλλου «Σύντομος κατὰ Ἰουδαίων πραγματεία» (Κωνσταντινούπολις 1627), Γεωργίου Κορεσίου τοῦ Χίου «Διάλεξις μετά τινος τῶν Φράρων» καὶ ἄλλα τινὰ ἀναφερόμενα ὑπὸ τοῦ Σάθα (Νεοελ. Φιλολ., σ. 277), ἐν συνόλῳ πέντε. Περὶ τοῦ τυπογραφείου τούτου ἔγραψε μονογραφίαν ὁ Α. Ε. Κοπάσης ἐν «Ἡμερολογίῳ τῶν ἐθνικῶν φιλανθρωπικῶν καταστημάτων», Κωνσταντινουπόλεως (1906, σ. 258—264).

Βραδύτερον, τῷ 1662, συνιστᾶται καὶ ἄλλο τυπογραφεῖον μόνον ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέου Βρεττοῦ μνημονευόμενον (Νεοελ. Φιλολ. Α′ ἀριθμὸς 101). Μετὰ ἕνα περίπου αἰῶνα, τῷ 1756, ἐπὶ Κυρίλλου Ε′ (1752—1757) ἱδρύθη νέον τυπογραφεῖον (κατ' ἄλλους ἐπὶ Παϊσίου Β′ τῷ 1746), ἐξ οὗ ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου «Ραντισμοῦ στηλίτευσις», Εὐστρατίου Ἀργέντη «Ἐγχειρίδιον περὶ βαπτισμοῦ», τῷ 1756, Εὐγενίου Βουλγάρεως τῷ αὐτῷ ἔτει ἡ «Πρὸς τοὺς ἐν Σερβίᾳ Χριστιανοὺς ἐπιστολὴ ἀπαριθμοῦσα τὰς τῶν Λατίνων καινοτομίας μίαν πρὸς μίαν». Τοῦ τυπογραφείου τούτου διευθυντὴς ἦτο ὁ Π. Κυριακίδης. Ἐπίσης ἐξεδόθησαν «Διαταγαὶ γάμου» (1767), τὸ τελευταῖον ἐκδοθὲν βιβλίον ὑπὸ τοῦ τυπογραφείου τούτου.

Περὶ φθίνοντα τὸν ΙΗ′ αἰῶνα, τῷ 1797, ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ε′ ἀνασυνέστησε τυπογραφεῖον, ἐξ οὗ ἐξέδοτο τὴν «Κατὰ Λατίνων ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν» αὐτοῦ. Τοῦτο διετηρήθη μέχρι τοῦ 1821, ὅτε ὁ μὲν πατριάρχης ἀπηγχονίσθη, τὸ δὲ τυπογραφεῖον ἔσχε τὴν τύχην τοῦ ἐπὶ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως. Ἐκ τούτου ἐξεδόθη τῷ 1816 ὑπὸ διδασκάλου Γεωργίου Αἰνιᾶνος ἡ «Νέα Ἀριάδνη». (Ταυτοχρόνως ἡ «Νέα Ἀριάδνη» ἐτυπώθη τῷ 1816 ἐν Βιέννῃ.) Τῷ 1819 διηύθυνεν αὐτὸ ὁ Ἀλέξανδρος Ἀργύραμμος, ἀδελφὸς τοῦ βοτανικοῦ Δημητρίου Ἀργυράμμου 1787, ὁ δὲ φιλέλλην Γάλλος Φιρμῖνος Διδότος ἀναγράφει ἐν τῷ εἰς «Ἀνατολὴν ταξιδίῳ» (σ. 83) ὅτι ἐξηκολούθει ἐργαζόμενον ὡς ἰδιωτικόν, ἐξ οὗ, ἐπιστατοῦντος τοῦ Σιναΐτου μοναχοῦ Ἱλαρίωνος τοῦ Κρητὸς μετὰ βοηθοῦ τοῦ Σαμουὴλ Κυπρίου, ἐξεδόθη ἡ «Κιβωτὸς» καὶ ὁ «Ψαλτὴρ» τοῦ Νικοδήμου. Τῷ 1835 συνέστη νέον τυπογραφεῖον, ἐν ᾧ ἐτυποῦτο ὁ «Ὀθωμανικὸς Μηνύτωρ». Ὑπῆρχε δὲ καὶ τὸ τυπογραφεῖον τοῦ Πογὸς Ἰωάννου τοῦ ἐξ Ἀρμενίων, ὅστις καὶ χαράκτης ὢν καὶ χύτης ἔχυσεν εἶτα τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα, δι' ὧν ἐξετυπώθη, τῷ 1819, ἡ «Κιβωτός», τὸ «Μέγα ἑλληνικὸν λεξικὸν» τῶν διδασκάλων τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας (τόμ. Α′ Α—Ε (ἐκφροντίζω). Ἐπελθούσης τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τῷ 1821 κατεστράφη, τὰ δὲ χειρόγραφα τῆς «Κιβωτοῦ» ἁρπαγέντα ἤχθησαν εἰς Αἴγυπτον, ἀλλὰ πρὸ δεκαεξαετίας ἀνακαλυφθέντα ὑπὸ ξένου μηχανικοῦ ἔχοντος Ἑλληνίδα γυναῖκα ἐξηγοράσθησαν. Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πογὸς ἐξεδόθη ἡ «Πατρικὴ διδασκαλία» τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Ἀνθίμου τῷ 1798, κατ' ἀπαίτησιν τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ἐκδοθεῖσα πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Ἀνατολῆς, πρὸς κατευνασμὸν διὰ τὸν θάνατον τοῦ Ρήγα καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἑπτὰ ἐθνομαρτύρων Ἑλλήνων. Κατὰ τοῦ φυλλαδίου τούτου ἐκ Παρισίων ἔγραψεν ὁ Κοραῆς τὴν περιώνυμον «Ἀδελφικὴν διδασκαλίαν» (ἐν Ρώμῃ—γράφε Παρισίοις—1798), ἐν ᾗ, ἀναιρῶν τὰ τοῦ Ἀνθίμου καὶ στιγματίζων τὴν αὐστριακὴν ἀνθελληνικὴν πολιτικὴν διὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Ρήγα, συμβουλεύει τοὺς ἐν Τεργέστῃ Ἕλληνας ἐμπόρους νὰ καταλίπωσι τὸ αὐστριακὸν ἔδαφος καὶ νὰ ἐγκατασταθῶσιν ἐν ταῖς ὑπὸ τῶν Γάλλων ἐλευθερωθείσαις τοῦ βενετικοῦ ζυγοῦ Ἰονίοις νήσοις. Ἐκτὸς τοῦ πατριαρχικοῦ ὑπῆρχε καὶ τὸ τυπογραφεῖον τοῦ πατριαρχείου τῶν Ἱεροσολύμων ἐν τῷ ἐν Νεοχωρίῳ τοῦ Βοσπόρου μετοχίῳ, ὅπερ βραδύτερον μετεκομίσθη εἰς τὸ ἐν Φαναρίῳ τοιοῦτον τοῦ Παναγίου Τάφου. Ἐκ τούτου ἐξῆλθεν εἰς φῶς, τῷ 1841, ὁ «Πνευματικὸς καθρέπτης», γραφεὶς ὑπὸ Πέτρου αὐταδέλφου τοῦ ἁγίου Θαβωρίου. Τούτου ἐπιστάτης ἦτο ὁ Κωνσταντῖνος Ροδέ, ὅστις ἐξέδοτο καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (Μπαλουκλῆ) τῷ 1835, ὅτε τὸ τυπογραφεῖον ἦτο ἐν Νεοχωρίῳ. Ἐπίσης ἐξ αὐτοῦ ἐτυπώθη, τῷ 1841—1842, τὸ «Λεξικὸν ἐνδόξων ἀνδρῶν» τοῦ Νικολάου Γρίβα Καραβία, εἰς τόμους 2, ἐπιστασίᾳ Χ. Ι. Δημητρίου καὶ Κ. Ἰωαννίδου.

Ἐκτὸς τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφείων ὑπῆρχε καὶ ἑβραϊκὸν μετὰ τμήματος ἑλληνικοῦ, ἐν ᾧ ἐτυποῦντο βιβλία ἑλληνικά. Ἀπὸ τοῦ 1830 καὶ ἐντεῦθεν τὰ ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα ἐπληθύνθησαν, ἀλλ' ἡ ἀναγραφὴ αὐτῶν ἐκφεύγει τοῦ θέματος ἡμῶν.

Ἐν *Σμύρνῃ* τυπογραφεῖον ἀπαντῶμεν τὸ πρῶτον τῷ 1764, ἐξ οὗ ἐξεδόθη ἡ «Ἀκολουθία Συμεὼν» τοῦ Γερμανοῦ ἱερομονάχου. Ἰδιοκτήτης αὐτοῦ ἦτο ὁ Ρόδιος Μᾶρκος Κωνσταντίνου Ἐμμανουήλ, ὡς ἀναγράφει ὁ πρῴην ἐπίσκοπος τῶν καθολικῶν ἐν Ἀθήναις Louis Petit (Bibliographie des Acolouthies Grecques subsidia Hagiographica, Bruxelles 1926, σ. 19). Περὶ τούτου γράφει τινὰ καὶ ὁ Παῦλος Λάμπρος ἐν τῇ «Χρυσαλλίδι» Ἀθηνῶν (τόμ. Δ′, σ. 172) καὶ ὁ Σ. Π. Λάμπρος ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» (1927, τόμ. ΚΑ′, σ. 161). Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ὅμως τοῦ ΙΘ′ αἰῶνος συνεστάθησαν ἱκανὰ τυπογραφεῖα, ἐξ ὧν οὐ μόνον βιβλία, ἀλλὰ καὶ περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες ἐξεδίδοντο.

Ἐν τῷ παρὰ τὴν Σμύρνην χωρίῳ *Κουκλουτζᾶ* ἱδρύθη τυπογραφεῖον ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἱεραποστόλων κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ′ αἰῶνος, ἐν ᾧ ἐτυπώθη ποιητικὴ περιγραφὴ τοῦ χωρίου τῷ 1813 («Πανδώρα» τόμ. ΙΘ′, σ. 156.—*Σταματίου Ἀντωνοπούλου*, «Μικρὰ Ἀσία», Ἀθῆναι 1907, σ. 150).

Εἶναι γνωστὸν ὅτι πολλοὶ τῶν ἰθαγενῶν ἡγεμόνων καὶ οἱ μετ' αὐτοὺς Ἕλληνες (Φαναριῶται) ἡγεμόνες τῆς *Βλαχίας* καὶ *Μολδαυΐας* ἐπεδείξαντο μεγίστην ἐπιμέλειαν περὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς παιδείας καὶ τὴν ἵδρυσιν τυπογραφείων. Πρῶτον τοιοῦτον ἱδρύθη ἐν *Ἰασίῳ* τῷ 1628 κατά τινας, κατ' ἄλλους δὲ τῷ 1639 ἐν τῇ σεβασμίᾳ πατριαρχικῇ καὶ αὐθεντικῇ μονῇ τῶν πρωτοκορυφαίων Ἀποστόλων, τῇ καλουμένῃ Τσετατσουΐα, ἥτις διετηρήθη μέχρι τῆς τῷ 1821 ἐξώσεως τῶν Φαναριωτῶν ἡγεμόνων. Δεύτερον ἦτο τὸ τοῦ *Βουκουρεστίου*, συστὰν τῷ 1682 ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ τοῦ Συναγώγου ἢ τῶν Εἰσοδίων, ἡ ὁποία διηυθύνετο ὑπὸ τοῦ ἐξ Ἰβηρίας μοναχοῦ Ἀνθίμου, τοῦ εἶτα μητροπολίτου. Καὶ αὕτη παρέτεινε τὸν βίον μέχρι τῆς ἐν ταῖς ἡγεμονίαις ἐκρήξεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Ὑπῆρχε δὲ καὶ τὸ τυπογραφεῖον τοῦ *Τυργοβιστίου*, τὸ ὁποῖον ἦτο (1383—1716) πρωτεύουσα τῆς Βλαχίας. Καὶ ἐν αὐτῷ ἐτυπώθησάν τινα βιβλία. Περὶ τοῦ τυπογραφείου τούτου ἔγραψεν ὁ Μ. Γεδεὼν ἐν «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ» (τόμ. Ε′, σ. 81—82). Τῷ 1714 δὲ ἐτυπώθη τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Χρυσάνθου τὸ «Συνταγμάτιον» κλπ. Ἐκ τῶν δύο προηγουμένων ἐξετυπώθη πληθὺς βιβλίων ἐκκλησιαστικῶν τε καὶ πολιτικῶν, ὅπερ ὁ Ρουμᾶνος καθηγητὴς Κωνσταντῖνος Ἑρμπιτσεᾶνος ἀναβιβάζει εἰς 41, πλὴν τῶν τῇ προτροπῇ καὶ ὑποστηρίξει τῶν ἡγεμόνων ἐντὸς τοῦ Βουκουρεστίου καὶ Ἰασίου, ἐν Βιέννῃ, Λειψίᾳ ἢ Βενετίᾳ τυπωθέντων κατὰ τὸν ΙΖ′ καὶ ΙΗ′ αἰῶνα καὶ ἀρχὰς τοῦ ΙΘ′. Ἐν συνόλῳ τὰ τυπωθέντα συγγράμματα ἀνέρχονται εἰς 98. Τοσαῦτα ἀπαντῶμεν καὶ παρὰ τῷ Ρουμάνῳ ἀρχιμανδρίτῃ Θεοδώρῳ Ἀθανασίου. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ Κρὴς λόγιος καὶ ἔνθερμος πατριώτης Μανουὴλ Βερνάρδος ἐσκέφθη νὰ ἱδρύσῃ ἐν Ἰασίῳ τῷ 1812 τυπογραφεῖον διὰ συνδρομῶν καὶ ἐκ τῶν κερδῶν τῶν ἐργασιῶν τοῦ ὁποίου νὰ συστήσῃ σχολὴν ξένων γλωσσῶν καὶ καλῶν τεχνῶν («Τηλέγραφος» Βιέννης τῆς 17 Μαρτίου 1812, ἀριθ. 22, σ. 188). Ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἱδρύθησαν καὶ ἄλλα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα ἔν τε *Βουκουρεστίῳ*, ὅπου ἐξεδίδοντο αἱ ἐφημερίδες «Ἶρις», τοῦ Ζ. Σαρδέλλη (1867), οἱ «Σύλλογοι» τοῦ Τιμολέοντος Ρουμπίνη (εἰς τιμὴν τοῦ ὁποίου ἐν Βραΐλᾳ ὑπάρχει ἡ Strada Rubinilor, 1873), ἡ «Πατρὶς» τοῦ Σ. Σίμου (1892), τὸ «Ἔθνος» τοῦ Κ. Κωστομοίρη (1914), ἐν *Γαλαζίῳ*, ὅπου ἐτυποῦντο οἱ «Σύλλογοι» (1877), καὶ *Βραΐλᾳ*, ὅπου ἐξεδίδετο ὁ «Ἐλεύθερος Λόγος» ὑπὸ τοῦ Διονυσίου Μεταξᾶ Λασκαράτου, ἡ «Θελξινόη» τοῦ Κ. Γιαννίκη καὶ πλεῖστα βιβλία. Ἐπίσης ἐν *Φωξάνῃ* τῷ 1867 ὑπῆρχε τυπογραφεῖον τοῦ Δ. Σαμολαδᾶ, ἐξ οὗ ἐτυπώθη μελέτη τοῦ Ξ. Ζύγουρα περὶ Πολυβίου ὑπὲρ τῶν ἐπαναστατῶν Κρητῶν τοῦ 1867. Καὶ ἐν *Κωνστάντζῃ* δὲ καὶ *Σουλινᾷ* ὑπῆρχον ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα.

Ὅτε ἡ σχολὴ τῆς *Χίου* ἀνεκαινίσθη τῷ 1792, διὰ τῆς προσλήψεως ἐκ Θεσσαλονίκης ὡς διδασκάλου τοῦ πολλοῦ Ἀθανασίου Παρίου καὶ σὺν τῷ χρόνῳ διὰ τῶν μεγάλων τοῦ γένους διδασκάλων Κ. Κούμα, Ν. Βάμβα, Κ. Βαρδαλάχου, Ἰωάννου Τσελεμπῆ κατέστη τέλειον γυμνάσιον, ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ ἔλλειψις καὶ τὸ πολυδάπανον τῶν ἔξωθεν ἀγοραζομένων διδακτικῶν βιβλίων. Διὰ τοῦτο, κατὰ προτροπὴν τοῦ Χίου Ἀδαμαντίου Κοραῆ, οἱ Χῖοι ἠσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην νὰ ἱδρύσωσι τυπογραφεῖον καὶ διὰ τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ Βάμβα τῷ 1819 συνετελέσθη τὸ ἔργον, κληθέντος ἐκ Φραγκφούρτης τοῦ Γερμανοῦ τυπογράφου Γ. Βαϋρόφφερ (Κ. Ἀμάντου, «Ἡ παιδεία εἰς τὴν τουρκοκρατουμένην Χίον (1566—1822) ἐν «Ἑλληνικοῖς» Γ′, σ. 410). Ἐκ τούτου ἐξετυπώθησαν: «Λόγος» τοῦ Βάμβα, τῷ 1849 κατὰ Κοραῆν, «Γραμματικὴ» τοῦ αὐτοῦ καὶ αἱ ὁμιλίαι τῶν μαθητῶν Ἰακώβου Πιτσιπιοῦ, Ἀμβροσίου Ἀργέντη καὶ τοῦ Γ. Χρυσηΐδου Μακεδόνος. Ἐπελθούσης ὅμως τῷ 1822 τῆς καταστροφῆς τῆς Χίου ὑπὸ τῶν Τούρκων, τὸ τυπογραφεῖον μετὰ τοῦ γυμνασίου καὶ τῆς βιβλιοθήκης κατεστράφη. Διὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ διδασκάλου τῶν *Κυδωνιῶν* (Ἀϊβαλῆ) ἐν τῇ περιπύστῳ Ἀκαδημίᾳ Γρηγορίου Σαράφη, ἡ πόλις ἀπέστειλεν εἰς Βιέννην καὶ Παρισίους τὸν τρόφιμον τῆς σχολῆς Κωνσταντῖνον Τόμπραν, ἀναλώμασι τῆς πλουσίας οἰκογενείας Χατζῆ Παρασκευᾶ Σαλτέλη, ἵνα σπουδάσῃ τὴν νέαν παιδαγωγικὴν μέθοδον τῆς ἀλληλοδιδακτικῆς. Ἔσχε δ' ἐν Παρισίοις συμμαθητὴν τὸν Γεώργιον Κλεόβουλον τὸν Φιλιππουπολίτην, ὅστις ἐγένετο ἐπίσης μαθητὴς τῆς σχολῆς Κυδωνιῶν τῷ 1806. Ἐπανακάμψαντες ἀμφότεροι, μετὰ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν, ὁ μὲν Κλεόβουλος ἀπῆλθεν εἰς Ἰάσιον, ὁ δὲ Τόμπρας εἰς Κυδωνίας καὶ μετελαμπάδευσαν τὴν νέαν μέθοδον, ἥτις παρήγαγε λαμπροὺς καρπούς, διαδοθεῖσα ἐν ταῖς παραδουναβίοις ἡγεμονίαις καὶ εἶτα ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν τοῖς σχολείοις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὁ Τόμπρας εἶχε διδαχθῆ καὶ τὴν τυπογραφίαν. Εὐτυχῶς κατὰ τὰ ἔτη 1816 καὶ 1817 περιηγούμενος τὴν τουρκοκρατουμένην Ἑλλάδα ὁ υἱὸς τοῦ μεγάλου τῶν Παρισίων τυπογράφου Φιρμίνου Διδότου Ἀμβρόσιος ἔφθασε συστημένος παρὰ τοῦ Κοραῆ εἰς Κυδωνίας καὶ παραμείνας ἤκουσεν ἐπὶ δίμηνον μαθημάτων, ὡς λέγει ὁ ἴδιος ἐν τῷ 1821 ἐκδοθέντι «Ὁδοιπορικῷ» (Παρίσιοι σ. 374—403). Ἡ ἐπίσκεψις αὕτη τοῦ Διδότου ἐγένετο ἀφορμὴ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ἐν Κυδωνίαις τυπογραφείου. Ἀποσταλεὶς καὶ αὖθις εἰς Παρισίους ὁ Τόμπρας, παρηκολούθησε καλύτερον τὴν τυπογραφικὴν τέχνην παρὰ τῷ τυπογραφείῳ Διδότου, ὡς λέγει ὁ Κοραῆς ἔν τινι τῶν ἐπιστολῶν. Ὅτε δὲ ἐπέστρεψεν, ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ πιεστήριον καὶ τὴν ποσότητα τῶν ἀναγκαιούντων τυπογραφικῶν στοιχείων καὶ τῶν ἄλλων ἐξαρτημάτων καὶ συνέστησε τὸ τυπογραφεῖον συγχρόνως πρὸς τὸ τῆς Χίου τῷ 1919 παρὰ τὸ Ἑλληνομουσεῖον, ἐξ οὗ μέχρι τῆς τῷ 1821 καταστροφῆς ἐξεδόθησαν Γρηγορίου Σαράφη «Ἑλληνικὴ γραμματικὴ» εἰς 2 τόμους, καὶ τῆς Εὐανθίας Καΐρη μετάφρασις ἐκ τῆς γαλλικῆς τοῦ Ν. Βουΐλου, «Συμβουλαὶ πρὸς τὴν θυγατέρα μου» (Κυδωνίαι 1820), ὡς ἀναγράφεται ἐν τῷ «Λογίῳ Ἑρμῇ» (Βιέννη 1820, σ. 601). Ὁ Τόμπρας, φιλικὸς ὢν καὶ πρὸ τῆς καταστροφῆς, προβλέπων τὸν κίνδυνον τῆς Ἐπαναστάσεως, συσκευάσας καταλλήλως τὰ τοῦ τυπογραφείου προσῆλθεν εἰς τὸν περιπολοῦντα τὰ παράλια τῆς Αἰολίδος ναύαρχον Ἰάκωβον Τομπάζην, παρακαλῶν νὰ παραλάβῃ τὸ τυπογραφεῖον, ἀλλ' ἦτο ἀργά. Ὁ Τόμπρας ἀποσωθεὶς εἰς Ψαρά, ἐκλήθη εἶτα εἰς Ὕδραν παρὰ τῷ Δημητρίῳ Ὑψηλάντῃ τῇ συστάσει τοῦ Τομπάζη, ὅπως συστήσῃ τὸ ἐκ Τεργέστης κομισθὲν εἰς τὴν νῆσον τυπογραφεῖον. Οὕτω ὁ Τόμπρας καὶ βραδύτερον ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἐχρημάτισαν οἱ πρῶτοι τυπογράφοι τῆς ἐπαναστατημένης καὶ τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος. Τὸ τυπογραφεῖον ἐστήθη εἶτα ἐν *Καλάμαις* καὶ ἐξέδιδε τὰς προκηρύξεις καὶ τὰ ἔγγραφα τῆς διοικήσεως καὶ εἶτα τὴν ἐφημερίδα «Ἑλληνικὴ Σάλπιγξ», συντασσομένην ὑπὸ τοῦ Θεοκλήτου Φαρμακίδου. Τὸ τυπογραφεῖον μετενεχθὲν εἶτα εἰς *Κόρινθον*

Digitized by Google

κατεστράφη κατὰ τὴν τὸ θέρος τοῦ 1822 εἰσβολὴν τοῦ Δράμαλη, ὅτε καὶ ὁ Τόμπρας ἀπιὼν εἰς Ἄργος ἐσώθη. Ἐκ τούτου ἐτυπώθη ὁ στρατιωτικὸς νόμος τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου ἐξ ἄρθρων 12 τῇ 30 Ἰουλίου 1821 καὶ κατὰ Φεβρουάριον 1822 τὸ προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος α΄ ἔτους τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἡ κατὰ σύμπτωσιν σωτηρία τοῦ Τόμπρα ὑπῆρξε κατ' ἐξοχὴν ὠφέλιμος εἰς τὴν περίστασιν· διότι ἐχρησίμευσεν ὡς συνδιευθυντὴς μετὰ τοῦ Ἰταλοῦ Ἰωσὴφ Κιάππε τοῦ τῷ 1824 ἐν Ὕδρᾳ συστάντος τυπογραφείου, ἐν ᾧ ἐτυποῦτο ἀπὸ τῆς 10 Μαρτίου καὶ ἐντεῦθεν ἡ ἐφημερὶς «*Φίλος τοῦ νόμου*» μέχρι τῆς 27 Μαΐου 1827. Βραδύτερον, ἐπὶ τοῦ κυβερνήτου Καποδιστρίου (1828—1831), συναντῶμεν τὸν Τόμπραν, μετὰ τῶν συγγενῶν του Ἰωάννου καὶ Α. Τόμπρα, ἐν τῇ ἐθνικῇ τυπογραφίᾳ τῆς *Αἰγίνης*, τὸν ὀργανισμὸν τῆς ὁποίας εἶχε συντάξει ὁ διευθυντὴς Γ. Ἀποστολίδης Κοσμητὴς (20 Ὀκτωβρίου 1829). Ἐν αὐτῇ ὑπῆρχεν ἑλληνικὸν καὶ γαλλικὸν τμῆμα, ἐν ᾧ ἀπὸ 15 Μαρτίου—15 Σεπτεμβρίου 1831 ἐξεδίδετο ἡ «*Αἰγιναία*» (ἀριθμοὶ 7), εἰργάζοντο δ' ἐν αὐτῇ ὡς συνθέται ὁ Γ. Χρυσηΐδης Μακεδών, ἐν Χίῳ σπουδάσας, ὁ Π. Πατρίκιος, ὁ Δ. Μπούκας, Ι καὶ Α. Τόμπρας, Ι. Σχινᾶς, Ν. Παπαδόπουλος, Μ. Δαμαλᾶς, Μῆτσος Μάρκου, Παναγιώτης καὶ Κωνσταντῖνος Δημίδης ἐκ Μακεδονίας, ὅστις τῷ 1821 εἶχεν ἱδρύσει μικρὸν τυπογραφεῖον ἐν *Ψαροῖς*, Π. Οἰκονόμου, Ἀναστάσιος Νικολαΐδης καὶ Ἀνδρέας Κορομηλᾶς, ὁ εἶτα ἐν Ναυπλίῳ 1832 καὶ ἐπὶ Ὄθωνος τῷ 1835 ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἱδρύσας μεγάλα τυπογραφεῖα, ἐν Παρισίοις σπουδάσας τὴν τέχνην, καὶ ὁ Ἀργύριος Κεφαλᾶς, ὡς διορθωτὴς τοῦ τυπογραφείου. Ἐξεδίδετο δὲ ἐκτὸς τῆς «*Γενικῆς Ἐφημερίδος*» ἀπὸ 7 Ὀκτωβρίου 1825 ἕως 23 Μαρτίου 1832 καὶ γαλλιστὶ ὁ «Courrier de la Grèce» τῷ 1829 καὶ ὁ «Courrier d'Orient», τὰ ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς συντασσόμενα διδακτικὰ βιβλία διὰ τὸ «Ὀρφανοτροφεῖον» καὶ τὰ ἄλλα σχολεῖα τοῦ νεοσυστάτου κράτους καὶ τὰ ἔγγραφα τῆς διοικήσεως.

Ἐν δὲ τῷ ἐν *Ναυπλίῳ* συστάντι τυπογραφείῳ εἰργάζοντο ὁ Κωνσταντῖνος Τόμπρας ὁ Κυδωνιεύς, ὁ Κωνσταντῖνος Ἰωαννίδης Σμυρναῖος καὶ ὁ Γεώργιος Ἀθανασιάδης Θεσσαλονικεύς. Περὶ τῆς ἱστορίας τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφείων ἐξέδοτο ὁ τῇ 28 Ἰανουαρίου 1902 ἀποθανὼν Δ. Ἀνδρέας Τόμπρας συμπληρωματικὰ ἐν τῷ περιοδικῷ «*Ἁρμονία*» τοῦ 1901 (τόμος Β', σ. 212).

Συγχρόνως δὲ πρὸς τὰ ἐν Αἰγίνῃ καὶ Ναυπλίῳ τυπογραφεῖα ἐλειτούργει καὶ ἐν *Ὕδρᾳ* ἄλλο, ἀγορασθὲν ὑπὸ τῶν ἀντιπολιτευομένων τὸν Καποδίστριαν, ἐν ᾧ ἐξετυποῦτο ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου Πολυζωΐδου († 1872) τοῦ ἐκ Μελενοίκου τῆς Μακεδονίας ἡ ἐφημερὶς «*Ἀπόλλων*», ἥτις ἐγράφετο τόσον ἐμπαθῶς (ἀπὸ 11 Μαρτίου 1831), ὥστε μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ κυβερνήτου (27 Σεπτεμβρίου 1831) ἔγραψεν ὅτι: «*παύομεν ἐκδίδοντες τὴν ἐφημερίδα, ἀφοῦ Καποδίστριας δὲν ὑπάρχει*». Ἐξεδίδετο δὲ καὶ ἡ «Abeille grecque» ἀπὸ 7 Ἀπριλίου 1827 ἕως 16 Μαρτίου 1829.

Ἡ πνευματικὴ κίνησις ἐν τῇ ΒΔ. Μακεδονίᾳ καὶ Ἀλβανίᾳ ὀφείλεται, κατὰ μέγα μέρος, εἰς τὴν ζείδωρον αὔραν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων τῆς νέας ἀκαδημίας τῆς *Μοσχοπόλεως*. Ἡ πόλις αὕτη, ἡ εἰς ἀκμὴν ἀνελθοῦσα κατὰ τὸν ΙΖ΄ καὶ ΙΗ΄ αἰῶνα, εἶχε περὶ τὸ 1750 κατοίκους 60.000, ἡ δὲ σχολὴ αὐτῆς ἦτο ὀνομαστὴ καὶ ἡ ἐκ φιλογενῶν ἀνδρῶν συντεχνία ἐψήφισε κανονισμὸν τῆς κοινότητος, τῆς ὁποίας τὰ μέγαρα ἐθαυμάζοντο ὑπὸ τῶν περιηγητῶν. Πλὴν τῆς σχολῆς, ἐν ᾗ ἐδίδαξαν οἱ ἄριστοι τῶν διδασκάλων, ὡς ὁ Χρύσανθος Ζιτσᾶνος, ὁ Σεβαστὸς Λεοντιάδης μετὰ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ἀργυροκαστρίτου κλπ., διετήρει τυπογραφεῖον, ἐξ οὗ ἐτυπώθησαν ἀπὸ τοῦ 1734 ἱκανὰ βιβλία, ὡς ἡ *Ἀκολουθία* τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους, ἡ τοῦ Ἁγίου Σεραφείμ τῷ 1740, «*Ἀκολουθία τῶν Ἁγίων πεντεκαίδεκα ἱερομαρτύρων*» τῷ 1741, τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος τῷ 1742, «*Ἐπιστολάριον*» Θ. Κορυδαλέως τῷ 1744, «*Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*» τῷ 1746 συγγραφὲν ὑπὸ Κωνσταντίνου Μοσχοπολίτου, «*Συνταγμάτιον*» τοῦ αὐτοῦ περιέχον ἐρωταποκρίσεις λίαν ἐπωφελεῖς καὶ τὴν «*Ἀκολουθίαν τοῦ ἁγίου Ναούμ*», ἐν τῇ μονῇ τοῦ ὁποίου ἦτο ἱδρυμένον τὸ τυπογραφεῖον. Δυστυχῶς ἡ πόλις κατεστράφη τῷ 1769 ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων Ἀλβανῶν καὶ σήμερον εἶναι μικρὸν χωρίον.

Οἱ ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνος ἀγῶνες τῶν πατριαρχῶν *Ἀντιοχείας* κατὰ τῶν εἰσδυσάντων εἰς τὸ κλῖμα αὐτῶν ἰησουϊτῶν ὑπῆρξαν κρατεροί. Οἱ Λατῖνοι τὰ πάντα μετερχόμενοι ὑπὸ τύπον Οὐνίας ἐσαγήνευον τοὺς ὀρθοδόξους καὶ ἀραβοφώνους Σύρους, ἔχοντες ὑποστηρικτὰς καὶ τοὺς Ἰακωβίτας, τοὺς Μελχίτας καὶ τοὺς Συροχαλδαίους οὕτως, ὥστε ὁσημέραι οἱ ὀρθόδοξοι ἐμειοῦντο. Πρὸς ἀντίδρασιν οἱ ἡμέτεροι δὲν εἶχον ἄλλο μέσον ἢ τὴν ἵδρυσιν σχολείων καὶ τὴν ἔκδοσιν ὀρθοδόξων βιβλίων ἀραβιστὶ καὶ πρὸς τοῦτο ἐν *Χαλεπίῳ* συνέστησαν τυπογραφεῖον τῷ 1706, ἐν ᾧ ἐξεδίδοντο διάφορα θρησκευτικὰ βιβλία πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν πιστῶν. Ὡς δὲ μὴ ἤρκει ἡ ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀντίδρασις, κατὰ τὸν ΙΘ΄ αἰῶνα εἰσήλασε καὶ ὁ πανσλαυϊσμός, ὁ ὁποῖος, χρήμασιν, ἀφῄρεσε τοὺς Ἕλληνας τὸν θρόνον Ἀντιοχείας καὶ παρέδωκεν αὐτὸν εἰς τοὺς Ἄραβας. Ἐκ τῶν θερμοτέρων ἀγωνιστῶν ὑπῆρξεν ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος ὁ Ἀντιοχεύς, ὅστις τῷ 1673 ἐξέδοτο: «*Ἀποκρίσεις εἰς τὰ Κ΄ κεφάλαια κατὰ τῶν Καλβινιστῶν*» ἐν Δαμασκῷ, ἔργον μεταφρασθὲν καὶ γαλλιστί, ὡς λέγει ὁ Ζαβίρας, καὶ ἄλλα τινὰ πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ὀρθοδόξων κατά τε τῶν Λατίνων καὶ τῶν προτεσταντῶν.

Ὁ πατριάρχης τῆς *Ἱερουσαλὴμ* Χρύσανθος ὁ Νοταρᾶς (1707—1731), σπουδάσας ἐν Παταβίῳ καὶ Παρισίοις καὶ γινώσκων τὰ ἀγαθὰ τῆς τυπογραφίας, συνέστησε τυπογραφεῖον τῷ 1728, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξεδόθη αὐτοῦ: «*Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς κατ' ἐξοχὴν ὑπεροχῆς τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ*», τυπωθὲν ἐν ἔτει ,αψκη΄ κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον, ὡς λέγει ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων. Δυστυχῶς τοῦτο, μετὰ τὸν μετὰ τέσσαρα ἔτη ἐπελθόντα θάνατον τοῦ Χρυσάνθου, ἐπαύσατο λειτουργοῦν, καὶ μόνον τῇ 26 Ὀκτωβρίου 1852 ἀνιδρύθη ἐκ νέου. Ἐξ αὐτοῦ ἐτυπώθησαν ἐπὶ τῆς πατριαρχείας Κυρίλλου πλεῖστα θεολογικὰ βιβλία. Ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ διακόνου Ἱλαρίωνος Ἀλεξανδρίδου ἐκδοθείσῃ «*Πεντηκονταετηρίδι τῆς σχολῆς τοῦ Σταυροῦ*» (Ἱεροσόλυμα 1913), ἀναγράφεται ἐν πλάτει ἡ ἱστορία τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ τυπωθέντων συγγραμμάτων (ἰδὲ Μ. Γεδεὼν ἐν «*Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ*» Κωνσταντινουπόλεως 1916. σ. 88, και ἐν «*Λευκώματι* 1930 τόμ. Ε', σ. 62—63). Παραλλήλως πρὸς τὴν ἐν τῇ μονῇ Βατοπεδίου ἱδρυθεῖσαν Ἀθωνιάδα Ἀκαδημίαν τῷ 1750, συνέστη καὶ ἐν τῇ μονῇ *Λαύρας* τυπογραφεῖον ὑπὸ τοῦ Κοσμᾶ Ἐπιδαυρίου διὰ τοῦ ἐκ Θάσου Δούκα Σωτήρη τῷ 1759 πρὸς ἔκδοσιν τῶν διὰ τὴν σχολὴν ἀναγκαιούντων διδακτικῶν βιβλίων, ὡς ἐγένετο βραδύτερον διὰ τὰς σχολὰς Χίου καὶ Κυδωνιῶν· ἀλλὰ φαίνεται ὅτι δὲν ηὐδοκίμησε, διότι γινώσκομεν ὅτι ἐτυπώθη μόνον ἡ «*Ἐκλογὴ τοῦ ψαλτηρίου παντὸς καὶ εὐχή*», συλλεγεῖσα παρὰ Νεοφύτου ἱεροδιακόνου Πελοποννησίου τοῦ ἐξ Ἑβραίων. Τὸ τυπογραφεῖον κατὰ τὸν Pischon (ἐν «Revue Germanique» 1862, σ. 397) διελύθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος. Τούτου ποιοῦνται μνείαν ὅ τε Σάθας (*Νεοελ. φιλολ.* 605) καὶ ὁ Γεδεὼν (*Ἄθως* 760). Τῷ 1863 ἐτυπώθη ἐξ αὐτοῦ, ἀνασυσταθέντος ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Ἁγίου Παύλου Σωφρονίου Καλλιγᾶ, ἡ «*Ἀθωνιάς, ἤτοι σύντομος περιγραφὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθωνος*». Καὶ νῦν ὑπάρχει τυπογραφεῖον, ἐκδίδεται δὲ καὶ περιοδικόν.

Ἐν *Ἀθήναις* ἱδρύθη τυπογραφεῖον τῷ 1824 δωρηθὲν τῇ 20 Ἀπριλίου ὑπὸ τοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ ἐν Λονδίνῳ φιλελληνικοῦ κομιτάτου συνταγματάρχου Λ. Στάνχωπ, ὅστις ἀνέθετο τὴν ἔκδοσιν τῆς «*Ἐφημερίδος τῶν Ἀθηνῶν*» εἰς τὸν ἐντόπιον λόγιον Γεώρ. Ψύλλαν, ἔχοντα τυπογράφον τὸν Νικόλ. Βαρότσην. Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς ἐξεδόθη ἐν *Σαλαμῖνι* τῇ 20 Αὐγούστου 1824, ὡς ἐκ τῆς εἰς τὴν Ἀττικὴν εἰσβολῆς τοῦ Ὀμὲρ Πασᾶ τῆς Εὐβοίας. Ἀλλά, τούτου ἐκδιωχθέντος μετὰ τὴν ἐν Μαραθῶνι περιφανῆ νίκην τῶν Ἑλλήνων (6 Ἰουλίου 1824), τὸ τυπογραφεῖον ἐκ Σαλαμῖνος εἰς Ἀθήνας μετακομισθὲν ἤρξατο νὰ τυπώνῃ αὐτόθι τὴν ἐφημερίδα ἀπὸ τῆς 6 Σεπτεμβρίου 1824 δὶς τῆς ἑβδομάδος καὶ ἀπροσκόπτως ἐξεδίδετο μέχρι τῆς 15 Ἰουλίου 1826. Ἐξεδίδοντο δὲ καὶ διδακτικὰ βιβλία χάριν τῶν ἤδη λειτουργούντων σχολείων ἀρρένων καὶ θηλέων. Εἰς τοῦτο συνέδραμον καὶ τὰ ὑπὸ τῶν ἱεραποστόλων συσταθέντα τυπογραφεῖα τοῦ Ρόβερτσον Χίλ, Ἰωνᾶ Κίγγ κλπ., ἐξ ὧν ἐτυποῦντο ἠθικὰ βιβλιάρια διανεμόμενα δωρεὰν εἰς τοὺς Ἑλληνόπαιδας, καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Ψύλλας ἐξέδοτο «*Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς*» τῷ 1834. Ἀπὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὄθωνος καὶ ἐντεῦθεν τὰ τυπογραφεῖα ἐπολλαπλασιάσθησαν ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν ὅλῃ τῇ Ἑλλάδι. Χάριν τῶν διδακτικῶν βιβλίων τῷ 1840 οἱ κάτοικοι τοῦ *Μελενοίκου* ἵδρυσαν καὶ τυπογραφεῖον, ἐξ οὗ ἐξεδόθη «*Κατήχησις*» τοῦ Δ. Καλαβακίδου εἰς β΄ ἔκδοσιν. Τῷ 1824 συγχρόνως πρὸς τὸ τυπογραφεῖον τῶν Ἀθηνῶν ἱδρύθη καὶ τὸ τοῦ *Μεσολογγίου* ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ἄγγλου συνταγματάρχου Λαικέστερ Στάνχωπ προσενεχθέν, τῇ παραγγελίᾳ τοῦ ἐν Λονδίνῳ φιλελληνικοῦ κομιτάτου, καὶ διηυθύνετο ὑπὸ τοῦ φιλέλληνος Ἑλβετοῦ Ἰωάννου Ι. Μάγιερ ἰατροῦ, μέχρι τοῦ κατὰ τὴν ἔξοδον τοῦ Μεσολογγίου τῇ 10 Ἀπριλίου 1826 ἐπελθόντος θανάτου αὐτοῦ. Ἐν τῷ τυπογραφείῳ τούτῳ ἐξεδίδοντο τὰ λεγόμενα «*Χρονικὰ Μεσολογγίου*», ἀπὸ τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1824 μέχρι τῆς 20 Φεβρουαρίου 1826. Συγχρόνως ἐξεδίδετο ἐν Μεσολογγίῳ καὶ ἡ ἐφημερὶς «*Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος*», κατὰ τὸν Ἰωάννην Φιλήμονα, γράψαντα ἐν τῷ «*Χρόνῳ*» τοῦ Νικολάου, ὑπὸ τοῦ Ἰταλοῦ κόμητος Γάμπα, κατελθόντος εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τοῦ λόρδου Βύρωνος. Ἐξεδίδετο δ' ἐπὶ ἓν ἔτος εἰς τέσσαρας γλώσσας: ἀγγλικήν, γαλλικήν, γερμανικὴν καὶ ἰταλικήν.

Ἐν *Τήνῳ* ἱδρύθη τυπογραφεῖον τῷ 1831 ὑπὸ φιλελλήνων Ἀμερικανῶν ἱεραποστόλων. Ἐξ αὐτοῦ ἐξεδόθη: «*Συνδιάλεξις μὲ ἕνα νέον περιηγητήν*» (1831). Ἐν *Χαλκίδι* ἱδρύθη τυπογραφεῖον τῷ 1832. Ἐν *Βαθεῖ*, τῇ πρωτευούσῃ τῆς νήσου Σάμου, συνέστη τυπογραφεῖον τῷ 1828, τὸ ὁποῖον ὕστερον μετεκομίσθη εἰς Σῦρον ὑπὸ τοῦ ἰδιοκτήτου Δ. Σφοίνη. Εἰς τὴν *Σῦρον*, ὅπου κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν εἶχον προσφύγει πλεῖστοι τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἰδίως μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Χίου, τῶν Κυδωνιῶν, τῶν Ψαρῶν, τῆς Κάσου καὶ ἐκ Χαλκιδικῆς, ἐνωρὶς ᾐσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην τυπογραφείου. Ἐν Κυδωνίαις διέτριβεν ἀπὸ τοῦ 1819 ὁ ἐκ Γρεβενῶν καταγόμενος Κωνσταντῖνος Δημίδης, ὃν τῷ 1820 ἐκεῖθεν διερχόμενοι ὁ Δ. Ὀρλὼφ μετὰ τοῦ Γρ. Παπαφλέσσα κατήχησαν εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. Οὗτος σταλεὶς εἰς Παρισίους, συστάσει τοῦ Ι. Καποδιστρίου, νὰ σπουδάσῃ τὴν ὁπλοποιίαν καὶ τὴν τυπογραφικήν, ἐπέστρεψε διὰ τοῦ πλοίου τοῦ Δ. Ὀρλὼφ ἐκ Τεργέστης καὶ ἐγκατέστησεν ἐν *Ψαροῖς* μικρὸν λιθογραφεῖον καὶ τυπογραφεῖον, χάριν τῶν προκηρύξεων τῶν ἀρχηγῶν τῆς Ἐπαναστάσεως, μετὰ Γερμανῶν στοιχειοθετῶν καὶ ἐργατῶν. Τῷ 1824, ἐπελθούσης τῆς καταστροφῆς τῶν Ψαρῶν, οἱ μὲν Γερμανοὶ ἐσφάγησαν, αὐτὸς δὲ κατώρθωσε νὰ φύγῃ εἰς Ὕδραν καὶ εἰργάζετο εἰς τὸ ἐκεῖ τυπογραφεῖον καὶ εἶτα εἰς Σῦρον. Ἐνταῦθα μετήρχετο τὸν τυπογράφον μέχρι τῆς εἰς Ἀθήνας τῷ 1835 μετακλήσεώς του ὡς διευθυντοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου. Κατὰ τὸν περὶ τυπογραφείων Σύρου γράψαντα Ἀνδρέαν Κ. Χούμην (ἐν «*Ἡμερολογίῳ Σύρου*» 1901), πρῶτον τυπογραφεῖον ἱδρύθη ἐν τῇ νῦν πλατείᾳ Μιαούλη, ἐν ξυλίνῳ παραπήγματι, ὑπὸ τοῦ ἐκ Σάμου Δ. Σφοίνη, ἔχοντος ἐργάτην τὸν τοῦ ἐν Χίῳ καταστραφέντος τυπογραφείου Νικόλαον Βαρότζην († 1863), ἐξ Ἀμφίσσης καταγόμενον καὶ ἐν Βενετίᾳ ἐργασθέντα. Οὗτος ἵδρυσε βραδύτερον ἴδιον τυπογραφεῖον ἀπὸ τοῦ 1848, διευθυνόμενον ὑπὸ τοῦ Δαμιανοῦ Δημητριάδου. Συνοικισθείσης ἤδη ἐπὶ τῆς Σύρου τῆς Ἑρμουπόλεως καὶ αὐξηθείσης συνεστήθη καὶ ἄλλο τυπογραφεῖον τῷ 1831 συνεταιρικὸν τῶν Ν. Γραβινοῦ, Συμεὼν Πελοποννησίου καὶ Ἰωάννου Γαρουφαλῆ Σαμίου· ἐν τούτῳ ἐξεδόθησαν βιβλία ἀναγράφοντα καὶ τὸ ὄνομα τοῦ τυπογράφου, ὅπερ ἐμιμήθησαν καὶ οἱ ἄλλοι τυπογράφοι ὕστερον. Ὁ συνεταιρισμὸς ὅμως δὲν διετηρήθη, διότι βλέπομεν αὐτοὺς ἐμπλακέντας εἰς δίκας οὕτως, ὥστε διαλυθέντος τοῦ συνεταιρισμοῦ τὸ τυπογραφεῖον μετεκομίσθη εἰς Σάμον, μεθ' ὅλας τὰς περὶ διατηρήσεως αὐτοῦ προσπαθείας τοῦ Βυζαντίου Καλλινίκου Γεωργιάδου καὶ τοῦ Χίου Ἀθανασίου Δ. Κρίνου. Ἐπωφεληθεὶς οὕτω τῆς περιστάσεως ἔρχεται ἐκ Ναυπλίου ὁ Γεώργιος Μελισταγῆς, τέως μετὰ τοῦ Κ. Τόμπρα καὶ Δ. Ἰωαννίδου συνεργαζόμενος καὶ συνεταιρισθεὶς μετὰ τοῦ Κ. Δημίδου τῷ 1833, τῇ 11 Νοεμβρίου ἀνοίγει νέον τυπογραφεῖον, διατηρηθὲν μέχρι τοῦ 1871, ὅπερ μετεκομίσθη εἶτα εἰς Ἀθήνας. Τῷ 1834 τὸ ἐν Ἀθήναις λειτουργοῦν τυπογραφεῖον τοῦ Ἀμερικανοῦ ἱεραποστόλου Ρόμπερτσον ἐγκαθιδρύθη ἐν Ἑρμουπόλει μετὰ χυτηρίου καὶ μητρῶν, ἃς ἐχάραττον Ἠπειρώτης τις Χατζῆς λεγόμενος, ὁ Κ. Δημίδης καὶ ὁ Γερμανὸς Χάρτμαν, χρυσοχόος καὶ γλύπτης. Ἐγίνετο δ' ἀπόπειρα καὶ χαρτοποιίας παρ' Ἕλληνος ἐν Ἀμερικῇ τὴν τέχνην μαθόντος, ἀλλ' ἀπέτυχεν, ὡς ἀπέτυχε καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Διονυσίου Πύρρου τοῦ Θετταλοῦ γενομένη ἐργασία ἐν Μυστρᾷ τὸ πρῶτον καὶ εἶτα ἐν Ἄργει. Τῷ 1836 ἱδρύθη τὸ τυπογραφεῖον τοῦ Γεωργίου Πολυμέρη, ἐξ οὗ ἐτυπώθησαν ἱκανὰ διδακτικὰ βιβλία. Τοῦτο μετεκομίσθη εἶτα εἰς Ἀθήνας καὶ πάλιν ὀπίσω εἰς Ἑρμούπολιν, διετηρήθη δὲ μέχρι τοῦ 1864. Ὁ δὲ Ρόμπερτσον, ἀποχωρήσας ἐξ Ἑρμουπόλεως, ἐπώλησε τὸ ἴδιον τυπογραφεῖον εἰς τὸν ἐξ Ὕδρας Παντελῆν, ὅστις ἀπελθὼν εἶτα εἰς Ἀθήνας τῷ 1842 ἐπώλησεν αὐτὸ εἰς τὸν δικηγόρον Ἰωσὴφ Ἠσαΐαν, ὅστις τὸ διετήρησε μέχρι τοῦ 1861. Τῷ 1845 συνέστη τὸ τοῦ Ν. Βαρβαρέσου καὶ τῷ 1849 τὸ τοῦ Μ. Π. Περίδου, ἐξ οὗ ἐξεδόθησαν βιβλία ξένων γλωσσῶν, τὸ τοῦ Π. Μαΐμου μετὰ βιβλιοπωλείου. Ἐξ αὐτῶν ἐξεδόθησαν καὶ πλεῖσται ἐφημερίδες καὶ περιοδικά.

Τ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

Ἐκδόσεις καὶ ἐκδοτικαὶ ἐπιχειρήσεις. Τὰ ἐν Ἑλλάδι ἐκτυπούμενα βιβλία δυνανται νὰ διακριθῶσιν ἀπὸ ἐκδοτικῆς ἀπόψεως εἰς τρεῖς κυρίως κατηγορίας, τὰ λογοτεχνικά, ἐγκυκλοπαιδικὰ καὶ γενικωτέρου μορφωτικοῦ ἐνδιαφέροντος τὰ ἐκπαιδευτικὰ (κατὰ τὸ πλεῖστον σχολικὰ) καὶ τὰ καθαρῶς ἐπιστημονικὰ συγγράμματα. Τὰ τῆς πρώτης καὶ δευτέρας κατηγορίας ἐκτυποῦνται σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ὑπὸ ἐκδοτικῶν ἐπιχειρήσεων, ἐνῷ τὰ τῆς τρίτης, καὶ ἰδίᾳ τὰ πρωτότυπα νομικά, ἰατρικά, φιλοσοφικά, φιλολογικὰ καὶ ἄλλα συγγράμματα ἐκδίδονται κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπ' αὐτῶν τῶν συγγραφέων, λόγῳ τῶν μεγάλων δαπανῶν, ἃς ἐπάγεται ἡ ἐκτύπωσίς των ἔναντι τῆς περιωρισμένης σχετικῶς κυκλοφορίας των.

Μεταξὺ τῶν παλαιοτέρων ἑλληνικῶν ἐκδοτικῶν οἴκων ἰδιαιτέρως ἀξιόλογον δρᾶσιν διὰ τὴν προαγωγὴν τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου ἐσημείωσαν: ὁ τοῦ Ἀνέστη Κωνσταντινίδη (τέλη ΙΘ΄ αἰῶνος), διαδεχθεὶς τὸν τοῦ Κορομηλᾶ καὶ ἐκδοὺς πλεῖστα ἐπι-

Digitized by Google

στημονικὰ κατὰ τὸ πλεῖστον ἔργα, ἐν οἷς καὶ τὸ λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τῶν Λίντελ καὶ Σκότ, ἡ ὑπὸ τοῦ ἐθνικοῦ εὐεργέτου Γρηγ. Μαρασλῆ ἱδρυθεῖσα «Βιβλιοθήκη Μαρασλῆ», ἐκδοῦσα κατὰ μετάφρασιν πλεῖστα ξένα ἐπιστημονικὰ καὶ φιλολογικὰ ἔργα καὶ πολλὰ πρωτότυπα ἑλληνικά καὶ ὁ τοῦ Γ. Φέξη, ἐκδόντος τρισχίλια περίπου νομικά, διδακτικά, φιλολογικά, ἱστορικά, φιλοσοφικά, λογοτεχνικὰ καὶ ἄλλα ἔργα, ἑλληνικὰ καὶ ξένα. Ἀξιόλογος ἐπίσης ὑπῆρξεν ἡ ἐκδοτικὴ δρᾶσις τοῦ «Συλλόγου πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων», τοῦ «Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων», τῆς βιβλιοθήκης τῆς «Ἀγκύρας», τοῦ Κωνστ. Γκαρπολᾶ, ἐκδόντος τῷ 1835 ἐν Βιέννῃ τὸ λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ, τοῦ Σπυρίδ. Κουσουλίνου, τοῦ Γρηγορίου Λάμπρου, τοῦ Μπὰρτ καὶ Χίρστ, ἐκδόντος μεταξὺ ἄλλων καὶ ἑξάτομον «Ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικόν, τοῦ Παρασκευᾶ Λεώνη, τῆς «Ἑλληνικῆς ἐκδοτικῆς ἑταιρείας» (Ε.Ε.Ε.), τῆς «Ζωγραφείου βιβλιοθήκης», ἥτις ἐξεδόθη διὰ χορηγίας τοῦ Χρηστάκη Ζωγράφου ὑπὸ τὴν ἐπιστασίαν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου, τοῦ Ἀθαν. Σακελλαρίου, ἐκδόντος καὶ τρίτομον λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου «Ζωή», ἐκδόντος κυρίως θρησκευτικὰ βιβλία, τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης, ἀναλαβόντος καὶ ἀρίστην ἔκδοσιν τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», τῶν «Γραμμάτων» τῆς Ἀλεξανδρείας κἄ. Εἰς τὰς συγχρόνους ἐκδοτικὰς ἐπιχειρήσεις κατέχουσιν ἐξέχουσαν θέσιν διὰ τὰ γενικοῦ μορφωτικοῦ ἐνδιαφέροντος ἔργα αἱ ἐκδοτικαὶ ἑταιρεῖαι: «Πυρσός», ἱδρυθεῖσα τῷ 1928 ὡς συνέχεια τοῦ ἐκδοτικοῦ τμήματος τῆς ἀνωνύμου ἑταιρείας «Π. Γ. Μακρῆς καὶ Σία» καὶ ἐκδοῦσα τὴν «Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν» (περὶ ἧς βλ. ἐν τέλει τοῦ παρόντος τόμου) καὶ «Ἐλευθερουδάκης», ἐκδοῦσα δωδεκάτομον ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικόν, τὴν «Ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους» τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου καὶ ἄλλα. Περὶ τὴν ἔκδοσιν ἀφ' ἑτέρου λογοτεχνικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν βιβλίων ἀσχολοῦνται κυρίως οἱ ἐκδοτικοὶ οἶκοι Ἰ. Κολλάρου, Γ. Βασιλείου, Μ. Σαλιβέρου, Ι. Σιδέρη, Δημητράκου, Τζάκα καὶ Δελλαγραμμάτικα κἄ. Τέλος ἀπὸ τοῦ 1932 ἤρχισε παρατηρουμένη καὶ ζωηρὰ ἐκδοτικὴ κίνησις μεταξὺ τῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων, αἱ πλεῖσται τῶν ὁποίων προέβησαν εἰς τὴν ἔκδοσιν διαφόρων μορφωτικοῦ κυρίως ἐνδιαφέροντος βιβλίων, πρωτοτύπων καὶ μή, πωλοῦσαι ταῦτα εἰς τοὺς ἀναγνώστας των ἀντὶ ἐλαχίστης τιμῆς. Εἰδικὰς ἐκδόσεις κοινωνιολογικῶν ἐπαναστατικῶν ἔργων ἀνέλαβον τὸ Κομμουνιστικὸν κόμμα, τὸ Σοσιαλιστικὸν βιβλιοπωλεῖον, τὸ Λαϊκὸν βιβλιοπωλεῖον, τὸ Ἀρχεῖον τοῦ μαρξισμοῦ, τὸ Πρωτοποριακὸν βιβλιοπωλεῖον, ὁ Κ. Γκοβόστης κ. ἄ.

Τ. Ε. Ε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. «L'art de typographie en Grèce» (ἐν «Abeille grecque» Αἰγίνης, *1828, ἀρ. 46*).—*Π. Ζ.*, «Ὁ διδάσκαλος τῆς τυπογραφίας Κ. Δημίδης» (ἐν Ἐφημ. «Ἀθηνᾶ», ἀρ. 286/1835).—*Παπαδόπουλος—Βρετὸς Α.*, «Νεοελληνικὴ φιλολογία, ἤτοι κατάλογος κλπ.» (Ἀθῆναι, τ. Β'/1857, σ. 323).—*Στεφογιάννης Ν.*, «Περὶ τυπογραφείων καὶ λιθογραφείων» (ἐν «Ὀλυμπίοις» τοῦ 1859, Ἀθῆναι 1860).—*Παπαδόπουλος Βρετὸς Α.*, «Χρονολογικὴ ἔκθεσις ἑλληνικῶν τυπογραφείων καὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐκδοθέντων βιβλίων ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐγκαθιδρύσεως τῆς βασιλείας κατὰ τὸ 1832» (ἐν «Ἐθνικῷ Ἡμερολογίῳ», Δ'/1864, σ. 253—260).—*Λάμπρος Π.*, «Ἱστορικὴ πραγματεία περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ ἔτους 1821» (ἐν «Χρυσαλλίδι», τ. Δ'/1866, σ. 573 κ. ἑ.).—*Παρανίκας Μ.*, «Σχεδίασμα κλπ.» (Κωνσταντινούπολις 1867, σ. 206 κ. ἑ.).—*Λάμπρος Π.*, «Ἱστορικὴ πραγματεία περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ ἔτους 1821» («Πανδώρα», τ. ΙΗ'/1868 καὶ ΙΘ'/1869).—*Σάθας Κ. Ν.*, «Νεοελληνικὴ φιλολογία» (Ἀθῆναι 1868, σ. 458, 605-606, 736).—*Didot A. F.*, «Alde Manuce et l'Hellénisme à Venise» (Paris 1875).—*[Λάμπρος Π.]*, «Τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν βιβλίον τὸ τυπωθὲν μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς τυπογραφίας» (ἐν «Ἑστίᾳ» 1876, ἀρ. 7).—*Εἰρηνίδης Δ.*, «Ὁμιλία περὶ τοῦ ἐφευρέτου τῆς τυπογραφικῆς τέχνης Ἰωάννου Γουτεμβεργίου, ἐν συνόψει δὲ καὶ περὶ τῶν μέχρι ἐνάρξεως τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος ἑλληνικῶν τυπογραφείων» (Ἀθῆναι 1876).—*Λάμπρος Σ. Π.*, «Ἱστορικὴ πραγματεία περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ 1821» (ἐν «Παρνασσῷ», τ. Β/1878, σ. 517—523).—*Μ. Δ. Χ[αμουδόπουλος]*, «Περὶ τοῦ πρώτου ἐν Ἀνατολῇ τυπογραφείου» (ἐν «Ἀληθείᾳ» Κωνσταντινουπόλεως, Α'/1880, σ. 7 κ. ἑ.).—*Γεδεὼν Μ.*, «Χρονικὰ τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου κλπ.» (Κωνσταντινούπολις 1884, σ. 118. Διὰ τὸ πατριαρχικὸν τυπογραφεῖον).—*Μ.*, «Ἡ τυπογραφικὴ τέχνη ἐν Ἑλλάδι τῷ 1828» (ἐν «Ἑστίᾳ», ΚΑ/1886. σ. 123—124).—*Ἀθανασίου Θ.*, «Περὶ τῶν ἑλληνικῶν σχολῶν ἐν Ρουμανίᾳ, 1644—1821, καὶ περὶ τῆς ἐπιρροῆς αὐτῶν ἐπί τε τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἐδάφους» (Ἀθῆναι 1898).—*Φορόπουλος Ἰωάν.*, «Ἀνάλεκτα ἐκ τῶν πατριαρχικῶν κωδίκων. Σύστασις τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ» Κωνσταντινουπόλεως, Κ'/1900, σ. 108. Πρβλ. καὶ τ. Α'/1880, σ. 1 κ. ἑ.).—*Δασσαρήτης Ἠλ.*, «Περὶ τῆς Κορυτσᾶς» (ἐν «Δελτίῳ τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρείας», τ. Ε'/1900, σ. 153, ἔνθα περὶ τοῦ τυπογραφείου τῆς Μοσχοπόλεως).—*Proctor Rob.*, (ἐν τῇ σειρᾷ τῶν «Illustrated monographs» τῆς «Bibliographical society», London 1900. Περὶ τῶν ἐν Ἰταλίᾳ ἑλληνικῶν τυπογραφείων).—*Χούμης Ἀ. Κ.*, «Περὶ τυπογραφίας ἐν Σύρῳ» (Σῦρος 1901).—*Λάμπρος Σπ. Π.*, «Αἱ κατὰ τῶν τυπογράφων τῆς Βενετίας αἰτιάσεις» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι», τ. Β'/1905, σ. 336-351).—*Λάμπρος Σπ. Π.*, «Συμβόλαιον περὶ ἱδρύσεως ἑλληνικοῦ τυπογραφείου ἐν Φλωρεντίᾳ τῷ 1551» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι», τ. Β'/1905, σ. 199—208).—*Σάθας Κ. Ν.*, «Ἡ πρώτη ἐν Βενετίᾳ ἑλληνικὴ τυπογραφία 1499—1899» (ἐν «Μελέτῃ» 1904, σ. 470—485).—*Λάμπρος Σπ. Π.*, «Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ τουρκοκρατίας» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι», τ. ΙΓ'/1916, σ. 273 κ. ἑ.).—*Κοκκίδης Γ.*, «Περὶ τῆς ἱδρύσεως τῶν πρώτων ἑλληνικῶν τυπογραφείων καὶ τῶν πρώτων ἐν αὐτοῖς τυπωθέντων βιβλίων» (ἐν «Ροδιακῷ ἡμερολογίῳ» Ρόδου, τ. Β'/1917, σ. 153—163).—*Ξενόπουλος Γρ.*, «Τὸ πρῶτον πιεστήριον [τοῦ Σεργίου Ραφτάνη]» (ἐν «Ἐλευθέρῳ Λόγῳ» τῆς 26ης Ἰουνίου 1923).—«Greek printing types, 1465—1927» (μετὰ ἱστορ. προλόγου *V. Scholderer*, London 1927. Λεύκωμα τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφικῶν χαρακτήρων τεσσάρων καὶ πλέον αἰώνων, πρὸς τὸ ὁποῖον πρβλ. τὸ «Δοκίμια καὶ ὀνομασίαι τῶν χαρακτήρων τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας Νικολάου Γλυκύ», Βενετία 1812).—*Ἀθανασιάδης Θ.*, «Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς τυπογραφίας» (ἐν «Ἡμερολογίῳ Δράμας» 1930).—Ἐπίσης βλ. ὕλην ἐν «Λογίῳ Ἑρμῇ» (1821, σ. 218), «Φιλίστορι» Ἀθηνῶν (τ. Δ'/1863, σ. 478 κ. ἑ.), «Δελτίῳ τῆς ἑταιρείας μεσαιωνικῶν ἐρευνῶν» Κωνσταντινουπόλεως (Α'/1881, σ. 61 κ. ἑ., διὰ τὴν πατριαρχικὴν τυπογραφίαν), «Ἡμερολογίῳ Σύρου» τοῦ Γ. Φουστάνου (1901, σ. 98 κ. ἑ., ὑπὸ *Ἀ. Χούμη*), «Journal des Savants» (1901, σ. 525—527), «Σκρὶπ» Ἀθηνῶν (1906, Μαΐου 30), «Φύσει» τοῦ Φρ. Πρίντεζη (1907, Ἰουλίου 1—15, σ. 61 κ. ἑ.), «Θεολογίᾳ» (1931—1932, ὑπὸ *Εὐλ Κουρίλα* διὰ τὴν τυπογραφίαν τῆς Μοσχοπόλεως), «Ἁρμονίᾳ» (τ. Β', σ. 135—159 καὶ Γ', σ. 178—189, ὑπὸ *Fr. Wilberg*) καὶ «Ἑβδομάδι» Καμπούρογλου (ἀρ. 42, ὑπὸ *Ἀ. Χούμη*) κ. ἄ.—Πλείστας εἰδήσεις εὑρίσκει ἐπίσης ὁ ἐρευνητὴς ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ τοῦ κεφ. *Ἑλληνισμὸς τῆς διασπορᾶς* τοῦ παρόντος τόμου.

Περὶ τοῦ ἐθνικοῦ τυπογραφείου βλ.: «Περὶ συστάσεως βιβλιοπωλείου παρὰ τῇ βασιλικῇ τυπογραφίᾳ» (ἐν ἐφημ. «Ἀθηνᾶ», ἀρ. 328/1836).—*Σκιαδᾶς Σ. Π.*, «Ὑπόμνημα πρὸς τὸν διενεργοῦντα τὴν ἐπιθεώρησιν τοῦ ἐθνικοῦ τυπογραφείου κ. Σταμπολῆν» (Ἀθῆναι 1901).—*[Κοφινᾶς Γ. Ν.]*, «Τὸ ἐθνικὸν τυπογραφεῖον, ἡ ἐφημερὶς τῆς κυβερνήσεως καὶ τὸ ἐθνικὸν σφραγιστήριον, ἤτοι ἱστορία καὶ νομοθεσία αὐτῶν» (Ἀθῆναι 1906, ἔκδ. ὑπουργείου Οἰκονομικῶν).—*Καμπούρογλου Δ. Γ.*, «Ἡ βασιλικὴ λιθογραφία» (ἐν «Δελτίῳ τῆς ἱστορ. καὶ ἐθνολογ. ἑταιρείας», τ. Η'/1928, σ. 583—593).

Περὶ τοῦ βιβλίου βλ. τὰ ἐν τοῖς τμήμασι περὶ βιβλιοθηκῶν καὶ περὶ βιβλιογραφίας, ἔτι δέ: *Βικέλας Δ.*, «Περὶ βιβλίων κλπ.» (=«Διαλέξεις καὶ ἀναμνήσεις», Ἀθῆναι 1893, σ. 1—32).—*Ἀποστολίδης Γ.*, «Ἀνάλεκτα» (Κωνσταντινούπολις 1921).—*Κανούτας Σ. Γ.*, «Τὰ βιβλία, ἡ μελάνη καὶ ἡ ἐπιρροὴ αὐτῶν» (Νέα Ὑόρκη 1923).—«Ἔκθεσις τοῦ βιβλίου στὸν Παρνασσό. Ἀθήνα 3—10 Ἰουνίου 1933» (Ἀθῆναι 1933).—Γενικώτερον διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ βιβλίου βλ. *Dahl S.*, «Geschichte des Buches» (Leipzig 1928), εἰδικώτερον διὰ τὰ τῆς ἐκδοτικῆς μονοπωλήσεως τῶν σχολικῶν βιβλίων, βλ. *Ἀποστολόπουλος Θ. Γ.*, «Τί βοῶσιν οἱ ἀριθμοὶ κατὰ τοῦ μονοπωλίου τῶν διδακτικῶν βιβλίων» (Ἀθῆναι 1903 καὶ 1906).—«Ὑπόμνημα τῶν βιομηχάνων καὶ ἐπαγγελματιῶν τῆς βιβλιεμπορίας κατὰ τοῦ μονοπωλίου τῶν διδακτικῶν βιβλίων» Ἀθῆναι 1903).—«Ὑπόμνημα τῶν συγγραφέων διδακτικῶν βιβλίων περὶ τοῦ νομοσχεδίου διὰ τὸ μονοπώλιον κλπ.» (Ἀθῆναι 1904).—*Δροσίνης Ι.*, «Ὁ νόμος τοῦ ἑνὸς βιβλίου» (ἐν «Μελέτῃ» 1907, σ. 229—238).

Περὶ τῶν ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν βλ. τὸ ἴδιον περὶ τύπου τμῆμα τοῦ τόμου.

Γενικὰ βοηθήματα (πλὴν τῶν ἐν τῷ περὶ βιβλιοθηκῶν τμήματι): *Schneider G.*, «Handbuch der Bibliographie» (Leipzig 1923, δ' ἔκδ. 1930.—Ἑλλη. μετάφρ. «Θεωρία καὶ ἱστορία τῆς βιβλιογραφίας» ὑπὸ *Γ. Χ[αριτάκη]* καὶ *Στέλλας Πέππα*, Ἀθῆναι 1933).—*Godet, M.* «Index bibliographicus. Répertoire international des sources de bibliographie courante» (Genève 1925, β' ἔκδ., μετὰ τοῦ *J. Vorstius*: Berlin—Leipzig 1931).

Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Γενικῆς φύσεως εἶναι αἱ ἐργασίαι τῶν: *Δὲ Κιγάλλα Ἰω.*, «Σχεδίασμα κατόπτρου τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας κλπ.» (Ἑρμούπολις 1846, διὰ τὰ ἔτη 1550—1838).—*Παπαδοπούλου—Βρεττοῦ Ἀν.*, «Κατάλογος τῶν ἀπὸ πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τοῦ 1821 τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων, εἰς τὴν ὁμιλουμένην ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν» (Ἀθῆναι 1845).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Νεοελληνικὴ φιλολογία, ἤτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων κλπ.» (Ἀθῆναι 1854—1857, τ. 2).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Χρονολογικὴ ἔκθεσις τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφείων καὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐκδοθέντων βιβλίων» (ἐν τῷ «Ἐθνικῷ ἡμερολογίῳ» 1864, σ. 253 κ.ἑ.).—*Κορομηλᾶ Δ. Α.*, «Catalogue raisonnée des livres publiés en Grèce depuis 1868 jusqu'en 1872 κλπ.» (Ἀθῆναι 1873), «—depuis 1868 jusqu'en 1872 κλπ.» (αὐτόθι 1878) καὶ «—depuis 1873 jusqu'à 1877» (αὐτόθι 1878).—*Πολίτη Ν. Γ.*, «Κατάλογος συγγραφῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν μέσην καὶ νεωτέραν ἑλληνικὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν» (ἐν «Δελτίῳ ἱστορ. καὶ ἐθνολογ. ἑταιρείας», Α'/1883 καὶ Β'/1885, τῶν ἐτῶν 1883—1885).—*Legrand Em.*, «Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles» (Paris 1885—1906, τ. 4), «—au XVIIe siècle» (Paris 1894—1903, τ. 5), «—au XVIIIe siècle (Paris 1918—1928, τ. 2, συνεργασθέντων καὶ τῶν *Louis Petit* καὶ *Hubert Pernot*).—*Λάμπρου Σπ. Π.*, «Προσθῆκαι εἰς τὴν νεοελληνικὴν βιβλιογραφίαν» (ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι» Β'/1905, σελ. 209 κ. ἑ.)—*Πολίτη Ν. Γ.*, «Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Κατάλογος τῶν ἐν Ἑλλάδι ἢ ὑπὸ Ἑλλήνων ἀλλαχοῦ ἐκδοθέντων βιβλίων ἀπὸ τοῦ ἔτους 1907» (Ἀθῆναι 1909—1932, τ. 3, ἐξικνούμενοι μέχρι τῶν κατὰ τὸ 1920 γραφέντων).—*Savadjan L.*, «Bibliographie balkanique» (Paris 1931—1933, τ. 2, διὰ τὰ ἔτη 1920—1932).—*Φωτιάδου Εὐ. Π.*, «Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Βιβλιογραφία τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι τῶν νῦν χρόνων» (ἐν παραρτήμασι τῶν τευχῶν 26 Φεβρ. 1934 κ. ἑ. τοῦ «Ἐπιστημολόγου»).

Τοποβιβλιογραφικαὶ ἐργασίαι εἶναι αἱ τῶν: *Erbiceanu C.*, Bibliografie graecesca sau cartile graecesti imprimate in principatele Romane in epoca Fanariota κλπ. (Bucaresti 1903).—*Legrand E.*, «Bibliographie Ionienne» (Paris 1910, τ. 2).—*Τοῦ αὐτοῦ*, «Bibliographie albanaise» (Paris—Athènes 1912, ἔκδ. H. Gûys).—*Cobham C. D.*, «An attempt at a bibliography of Cyprus» (Nicosia 1929, ΣΤ' ἔκδ. ὑπὸ G. Jeffery).—*Καλογεροπούλου Δ. Π.*, «Βιβλιογραφικὴ συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Ἀλβανίας, 1771—1929» (Ἀθῆναι 1929).—*Ροζάκου Ν. Ἰ.*, «Συμβολὴ στὴ λακωνικὴ βιβλιογραφία» (Ἀθῆναι 1933).—*Χατζηϊωάννου Κ. Π.*, «Βιβλιογραφία τῆς κυπριακῆς λαογραφίας καὶ γλωσσολογίας» (Λευκωσία 1933).—*Σπυριδάκη Γ. Κ.*, «Βιβλιογραφία κρητικῆς λαογραφίας καὶ γλωσσολογίας» (Ἀθῆναι 1934, ἐκ τοῦ Γ' τόμου τοῦ «Μύσωνος»).—*Μιχαηλίδου Εὐ.* καὶ *Κωνσταντινίδου Ἀπ. Γ.*, «Ἡ ἐν Αἰγύπτῳ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία» (ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ φάρῳ», τ. ΛΓ'/1934).

Εἰδικῶς εἰς τὰ τουρκόφωνα ἑλληνικὰ βιβλία ἀφοροῦν αἱ ἐργασίαι: *Ἀρβανιτάκη Γ.*, «Les reliques d'un monde disparu» (Ἀθῆναι 1930).—*Χουδαβερδόγλου—Θεοδότου Σ. Α.*, «Ἡ τουρκόφωνος ἑλληνικὴ φιλολογία 1453—1924» (ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν», τ. Ζ'/1930, σ. 299—307).—*Φωτιάδου Ἐ. Π.*, «Τουρκόφωνα ἑλληνικὰ βιβλία» (ἐν «Ἑλληνικοῖς», τ. Δ'/1931, σ. 493—495).

[Καταλόγους τῶν τυπογραφιῶν Γλυκὺ κ. ἄ. ἑλληνικῶν τυπογραφιῶν καὶ βιοβιβλιογραφίας βλ. ἐν: *Ε. Π. Φωτιάδου*, «Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία», ἐν παραρτήματι τοῦ τεύχ. 26/1934 τοῦ «Ἐπιστημολόγου». Βιβλιογραφικὰς διὰ τὴν Ἑλλάδα ἐργασίας ἀφορώσας καὶ εἰς τὸ ἔξω τῆς χώρας ἐκδιδόμενον ὑλικὸν βλ. ἐν τῷ περὶ κλασσικῶν, βυζαντινῶν καὶ νεοελληνικῶν σπουδῶν τμήματι τοῦ τόμου.—Εἰδικὰς βιβλιογραφίας (ἰατρικάς, γεωγραφικὰς κ. τ. τ.) βλ. ἐν τοῖς οἰκείοις τμήμασιν τοῦ τόμου.]

Βιβλιογραφικὸς τύπος: «Δελτίον τῆς ἑλληνικῆς βιβλιοπωλείας» τὸ εἶτα «Δελτίον τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας» (ὑπὸ Καρόλου Wilberg, Ἀθῆναι 1862—1869).—«Ἐφημερὶς τῶν βιβλιοφίλων» (Ν. Νάκη, Ἀθῆναι 1874—1875).—«Δελτίον τῆς Ἑστίας» (παράρτημα τοῦ περιοδικοῦ «Ἑστία», ἔχον ἴδιον ἐν αὐτῷ «Βιβλιογραφικὸν δελτίον», Ἀθῆναι 1877—1888.—«Δελτίον τῶν ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ καὶ δούλῃ Ἑλλάδι ἐκδιδομένων βιβλίων» (Ν. Ι. Σπανδωνῆ, Ἀθῆναι 1878).—«Βιβλιογραφικὸν δελτίον» (Γ. Η. Καλέργη, Ἀθῆναι 1928, 18 τεύχη).—«Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία» (Ἀθῆναι 1929, τεύχη 9).—«Ἡ φωνὴ τοῦ βιβλίου» (τοῦ οἴκου Δημητράκου, Ἀθῆναι 1931—1932).—«Γενικὴ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία» (Ἀθῆναι 1933 κ. ἑ., ὑπὸ τοῦ βιβλιοπωλείου Βαγιονάκη, περικλείουσα μόνον τὰς εἰς ἴδιον τεῦχος ἐκδόσεις».—«Ἑλληνικὴ βιβλιογραφικὴ καὶ βιβλιοφιλικὴ ἐπιθεώρησις» (Ἀθῆναι 1933 κ. ἑ. [ὑπὸ Δ. Π. Καλογεροπούλου], ἐν μικρᾷ κλίμακι ἀποδελτιοῦσα καὶ τὴν ὕλην περιοδικῶν τινων).—«Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία» (Ἀθῆναι 1934 κ. ἑ., ὑπὸ Εὐ. Φωτιάδου ἐν παραρτήματι τοῦ περιοδικοῦ «Ἐπιστημολόγος»).

Π. Ν. Π.

«ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ»

Τὸν ἀνωτέρω τίτλον φέρει ἡ γενικῆς ἐγκυκλοπαιδείας εἰκοσιτετράτομος συγγραφή, εἰς ἣν ἀνήκει ὁ παρὼν τόμος. Αὕτη ἤρχισεν ἐκδιδομένη τὴν 1ην Μαρτίου 1926 εἰς σχῆμα 4ον (25×35 τρίστηλον, ὑπὸ τοῦ *Π. Δρανδάκη*, ἐκυκλοφόρει δὲ καθ' ἑβδομάδα εἰς 16σέλιδον τεῦχος, μετὰ 8σελίδου λογοτεχνικοῦ παραρτήματος, τιμώμενον 5 δραχμῶν. Μέχρι τοῦ ΚΔ' τόμου συνεχίσθη τακτικῶς ἡ καὶ καθ' ἑβδομαδιαῖα τεύχη κυκλοφορία τοῦ ἔργου, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ Η' τόμου ἄνευ λογοτεχνικοῦ παραρτήματος, εἰς 64σέλιδα δὲ καί, ἐπί τι διάστημα, 80σέλιδα τεύχη, μὲ ἀναλόγως ηὐξημένην τιμήν. Ἀπὸ τοῦ 10ου φυλλαδίου (Μάϊος 1926 τὴν συνέχισιν τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου ἀνέλαβεν ἡ ἐμπορoβιομηχανικὴ ἑταιρεία «Π. Γ. Μακρῆς καὶ Σια», βραδύτερον δὲ (Ἰανουάριος 1928) ἡ ὑπ' αὐτῆς εἰδικῶς συσταθεῖσα «Ἀνώνυμος Ἑταιρεία Ἐκδόσεων καὶ Γραφικῶν Τεχνῶν *Πυρσός*» καὶ οὕτω τὸ ἔργον ἤχθη εἰς πέρας (Αὔγουστος 1934).

Ἐκ τῶν πρώτων τῆς ἑταιρείας Μακρῆ μελημάτων ὑπῆρξεν ἡ συγκρότησις συντακτικοῦ μηχανισμοῦ ἐγγυωμένου τὴν σύμμετρον καὶ ἀδιάλειπτον παροχὴν ὅσον τὸ δυνατὸν καλυτέρας εἰς ποιότητα, πληρότητα καὶ μορφὴν ὕλης· ἡ ἐξασφάλισις τῶν μέσων καὶ ἡ ὀργάνωσις τῶν ὑπηρεσιῶν τῶν ἀναγκαίων διὰ τὴν ἀπρόσκοπτον τοῦ ἔργου συνέχισιν· ἡ συμπλήρωσις τῶν καὶ ἤδη μεγάλων τυπογραφικῶν καὶ μηχανικῶν της ἐγκαταστάσεων καὶ ἡ προσαρμογή των πρὸς τὰς πολυειδεῖς καὶ ἰδιαζούσας εἰς τοιαύτην ἔκδοσιν τεχνικὰς ἀνάγκας, τέλος δὲ ἡ δημιουργία ἐμπορικῆς ὀργανώσεως ἁρμοζομένης πρὸς τὰς εἰδικὰς συνθήκας καὶ τὸν ὄγκον τοῦ ἔργου.

Α'—Ὡς πρὸς τὴν σύνταξιν, ἡ ἑταιρεία προέβη εἰς τὴν σύστασιν ἐπιτροπῆς ἐκ τῶν: *Β. Δούσμανη* ὡς προέδρου, *Θ. Βελλιανίτου*, *Ἀδ. Ἀδαμαντίου*, *Γ. Ἀθανασιάδου*, *Ἀ. Βαμβέτσου*, *Ἀρ. Κούζη* καὶ *Δ. Μπαλάνου*, εἰς ἣν παρέσχε πᾶσαν δυνατὴν ὑποστήριξιν πρὸς πραγμάτωσιν τοῦ σκοποῦ της.

Ἡ Ἐπιτροπὴ Συντάξεως, ἅμα τῇ συστάσει της (9 Ἰουλίου 1926), ἀνακαθώρισε τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἔργου, ἔθεσε τὰς βάσεις λεξιλογήσεως, ἀναθέσεως, συντάξεως, θεωρήσεως καὶ ἐπεξεργασίας τῶν ἄρθρων, ὥρισεν εἴκοσι δύο διευθυντὰς καὶ τμηματάρχας κλάδων ἐκ καθηγητῶν, πανεπιστημιακῶν, πολυτεχνικῶν κ.ἄ., ἀξιωματικῶν, ἐπιστημόνων καὶ λογίων, ηὔρυνε τὸν κύκλον τῶν συνεργατῶν, συνέστησε Γραμματεῖαν Συντάξεως, κατήρτισε Κανονισμὸν καί, κατὰ Ὀκτώβριον τοῦ 1926, ἀνέλαβε τὴν ἐποπτείαν τῆς συντάξεως, ἥτις διηυθύνετο ὑπὸ τοῦ *Π. Δρανδάκη*, ἀπὸ τῶν μέσων δὲ Φεβρουαρίου τοῦ 1927 τὴν διεύθυνσιν αὐτῆς.

Ἡ μεθοδικὴ αὕτη προσπάθεια, γενομένη διαρκούσης τῆς συντάξεως τοῦ ἔργου, χωρὶς νὰ ἐπιβραδύνῃ τὸν κεκανονισμένον ρυθμὸν τῆς ἐκδοτικῆς του διεκπεραιώσεως, συνήντησε τοσαύτας καὶ τοιαύτας δυσχερείας, ἐγκειμένας, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, εἰς τὰ πράγματα, ὥστε πλεῖσται ἐξ αὐτῶν δὲν εἶχον ἀρθῆ καὶ ὅταν, περὶ τὰ μέσα τοῦ 1929, ἡ Ἐπιτροπή, λήξαντος τοῦ ὀργανωτικοῦ της ἔργου, περιωρίζετο εἰς τὴν διὰ τῶν μελῶν της *Β. Δούσμανη* καὶ *Ἀρ. Κούζη* ἐποπτείαν τῆς συντάξεως αὐτοῦ. Καὶ δὲν πρόκειται μὲν ἐνταῦθα οὐδὲ νὰ ὑποσημανθῇ ἡ φύσις, ἡ σημασία καὶ ἡ ἔκτασις τῶν δυσχερειῶν τούτων —μολονότι δὲν εἶναι ὅσον φαίνονται αὐτονόητοι, ἴσως δ' ἐνδιέφερον καὶ γενικώτερον— δὲν δύναται ὅμως νὰ μὴ γίνῃ, ἁπλῆ ἔστω, νύξις τοῦ γεγονότος ὅτι, συγχρόνως, σχεδόν, μὲ τὴν «*Μ. Ε. Ε*», ἢ ἐνῷ συνεχίζετο κοπιώδης ἡ ἔκδοσις αὐτῆς, ἀνηγγέλθη καί, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, σὺν τῷ χρόνῳ, ἐπραγματοποιήθη ἡ ἔκδοσις τριακοντάδος παρομοίων ἢ ἐξειδικευμένων, ἐπιτόμων ἢ μή, περιοδικῶν συγγραφῶν ἐγκυκλοπαιδικοῦ τύπου, τινὲς τῶν ὁποίων καὶ ἐπεχορηγήθησαν καὶ ἐπεβλήθησαν ὑπὸ τοῦ κράτους, πᾶσαι δὲ ὁμοῦ, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, κατέτεμον καὶ παρέτρεψαν τὰς προσφερομένας παραγωγικὰς καὶ καταναλωτικὰς δυνάμεις ὀλιγανθρώπου ἔθνους, καθ' ἣν στιγμὴν μία, τὸ πολύ, ἠδύνατο νὰ δοθῇ ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ τούτου πεδίου ὁμαδικὴ μάχη· ἐπίσης ὅτι, διὰ πολλοὺς καὶ διαφόρους λόγους, μόλις ἀπὸ τοῦ Η' τόμου κατέστη δυνατὸς ὁ ἐν τῷ συνόλῳ του καὶ κατὰ στοιχεῖα καθορισμὸς τῆς ἐκτάσεως τοῦ ἔργου, ὁ ὅσον κατ' ἐπιστήμην αὐθαίρετος καὶ κατ' ἀπόλυτον ἀκρίβειαν ἀνεπίτευκτος, μάλιστα διὰ τὴν πρώτην γενικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν ἑνὸς τόπου, τόσον, ἀντιθέτως, ἀπαιτητὸς καὶ ἐπιβαλλόμενος ἐξ αὐτῆς τῆς ἐν

Digitized by Google

ἑκάστη ἐποχῇ κατεστημένης ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς ἀντοχῆς τοῦ κοινοῦ διὰ τὸ ὁποῖον προορίζεται, δεδομένου ὅτι ἐκ τοῦ προκαθορισμοῦ τῆς ἐκτάσεως ἐξαρτᾶται, κυρίως, ἡ εὐρύτης καὶ ἡ συστηματικὴ τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς ἀποθησαυρίσεως, ἡ ἔκτασις καὶ ἡ μορφὴ τῶν ἄρθρων, προϋποτιθεμένου, φυσικά, ὅτι ἐξασφαλίζεται, παραλλήλως, κατὰ πάντα πειθαρχημένη, ἰσαξία καὶ ἰσόποσος παροχὴ συνεργασίας τῶν ὁμοεθνῶν ἐκπροσώπων πασῶν τῶν ἐπιστημῶν, τεχνῶν, εἰδικοτήτων καὶ ἐπιδόσεων, ὅσαι ὁποτεδήποτε καὶ ὁπουδήποτε, πρακτικῶς τε καὶ συγγραφικῶς, ἐκαλλιεργήθησαν. Δὲν δύναται δ' ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἢ νὰ λεχθῇ ὅτι οὐ μόνον διὰ πλείστας εἰδικότητας, βιοτεχνίας καὶ ἐπιδόσεις, ἀλλὰ καὶ δι' ἐπιστήμας ὁλοκλήρους οὐδεμία ἀξία λόγου ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ὑπῆρχεν, οὐδέ τις προέβαλλεν ἢ προσεφέρετο εἰδικὸς δυνάμενος νὰ πραγματευθῇ, κατὰ τρόπον πληροῦντα τὸν ἀπαιτούμενον μέσον ὅρον ποιοτικῆς καὶ ποσοτικῆς ἀποδόσεως τὰ λεξικογραφητέα ἐν 24τόμῳ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ σχετικὰ θέματα —δι' ὅπερ καὶ ξέναι Ἐγκυκλοπαιδεῖαι, ἀσυγκρίτως πολυαριθμοτέρων ἐθνῶν καὶ πλουσιωτέρων γραμματειῶν, εὑρέθησαν ὑποχρεωμέναι ἢ νὰ προσφύγωσιν εἰς ἀλλοεθνεῖς συνεργατικὰς δυνάμεις, ἤ, ἐν μεγαλυτέρῳ τοῦ ἀνεκτοῦ μέτρῳ, ν' ἀρκεσθῶσιν εἰς ἀνεύθυνα, καίτοι πολλάκις ἐνυπόγραφα, συμπιλήματα μὴ δι' ἓν ἕκαστον θέμα εἰδικῶν, ἀλλ' ἢ γλωσσομαθῶν ἄλλης εἰδικότητος, ἢ λογίων γενικῆς καταρτίσεως. Καὶ ὅμως τοῦτο, ἀκριβῶς, ἐζητεῖτο: ὅπως, ὅσον τὸ δυνατόν, πάντα τὰ θέματα τυγχάνωσιν ὁμοτίμου χειρισμοῦ παρ' εἰδικῶν, μόνον δ' ἐν ἐσχάτῃ ἀπορίᾳ γίνεται προσφυγὴ εἰς μὴ καθ' αὑτὸ εἰδικούς, καὶ τούτους συμβουλευομένους εἰδικὰ μᾶλλον ἢ γενικὰ ξενόγλωσσα ἔργα. Ὁ κανὼν οὗτος ἐτηρήθη παρ' ἡμῖν μετ' αὐστηρότητος ἐν τοῖς πλείστοις, ἀφ' ἧς ἡ Ἐπιτροπὴ Συντάξεως ἀνέλαβε τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἔργου, τῇ ὁλοθύμῳ ἐπικουρίᾳ τῶν τε ἀρχῆθεν καὶ τῶν μετέπειτα προσκτηθέντων συνεργατῶν. Ἡ ὑπεροκταετὴς ὅμως δοκιμασία ὑπῆρξε τόσον μεγάλη, ὥστε, ἂν ἐνωρὶς δὲν ἐδημιουργεῖτο καὶ μέχρι τῆς τελευταίας στιγμῆς δὲν συνετηρεῖτο θερμὴ ἀτμοσφαῖρα ἐναμίλλου καὶ ἀδιαταράκτου συνεργασίας πρὸς αἰσίαν ἀποτέλεσιν τοῦ κοινῶς ἀναληφθέντος ἔργου, οὐδεμία ἠθικὴ ἢ ὑλικὴ κατ' ἄτομον ἀντιπαροχὴ θὰ ἤρκει, ἵνα ἁρμονίσῃ ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τόσου χρόνου διάστημα χιλίους ὀγδοήκοντα τέσσαρας πρωτοστάτας τῆς ζωηρᾶς, ἀλλ' ἀναρχουμένης πνευματικῆς ζωῆς μας, ἄκρως μεταξύ των διαφέροντας καὶ ἀδιαλλάκτως, πολλάκις, ἐπὶ ἄλλων πεδίων ἀντιμαχομένους, ἀλλ' οὕτω ἀδιασπάστως, ἐν ὄψει τοῦ σκοποῦ, ὁμονοοῦντας καὶ αὐτοπροαιρέτως καθυποβαλλομένους, ἐν μέσῳ τῶν ἄλλων των ἀσχολιῶν, εἰς τὸν κόπον καὶ τὴν θυσίαν τῆς ἄνευ οὐδεμιᾶς διακοπῆς παροχῆς συνεργασίας ὑπὸ περιορισμοὺς λεξικογραφικῆς τάξεως καὶ ἐντὸς τακτῆς καὶ προεσκεμμένως βραχείας προθεσμίας. Τοιουτοτρόπως ἐπετεύχθη ἡ καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς ἐκδόσεως ἀδιάπτωτος καθ' ἡμέραν συγκέντρωσις ὑπερενενήκοντα ἄρθρων ποικιλωτάτης ὕλης τοσοῦτον ἐνημερωμένων, ὥστε ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς ἑκάστου νὰ συμπίπτῃ σχεδὸν μὲ τὸν τῆς ἐκτυπώσεως τοῦ τυπογραφικοῦ φύλλου, τὸ ὁποῖον τὰ περιέχει. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο ἀπεκρυσταλλώθη ἐν καιρῷ καὶ ἡ ἀπόφασις, ὅπως ὁ περὶ Ἑλλάδος τόμος συνταχθῇ καὶ ἐκτυπωθῇ οὐχὶ κατὰ τὴν χρονικὴν σειρὰν τῆς θέσεώς του, ὡς Ι', τὸ τελευταῖον τετράμηνον τοῦ 1929, ἀλλὰ μετὰ τετραετίαν ὅλην, ὕστατος πάντων, καθ' ὃ πολλαχῶς σημαντικώτερος. Χρησιμότητος χάριν, σημειοῦμεν κατωτέρω, ὡς ἔγγιστα, τὴν χρονικὴν περίοδον, καθ' ἣν συνετάχθησαν τὰ ἄρθρα ἑκάστου τόμου. (Ἡ προσθήκη 15θημέρου, τὸ πολύ, εἰς τὰς ἀκραίας ἐκ τῶν χρονολογιῶν τούτων, παρέχει, κατὰ προσέγγισιν, καὶ τὴν χρονολογίαν, καθ' ἣν οἱ τόμοι ἐκυκλοφόρησαν):

Α'	ἀπὸ	15/2/926	μέχρι	15/11/926
Β'	»	1/11/926	»	15 5/927
Γ'	»	5/5/927	»	2/10/927
Δ'	»	20/9/927	»	25 2/928
Ε'	»	10/2/928	»	10/7/928
ΣΤ'	»	25/6/928	»	2/12/928
Ζ'	»	15/11/928	»	5/3/929
Η'	»	15/2/929	»	5/6/929
Θ'	»	15 5/929	»	5/9/929
Ι'	»	15/11/933	»	5/8/934
ΙΑ'	»	5/8/929	»	15/1/930
ΙΒ'	»	15/12/929	»	5/4/930
ΙΓ'	»	5/3/930	»	20/7 930
ΙΔ'	»	5/6/930	»	5/11/930
ΙΕ'	»	20/9/930	»	27/2/931
ΙΣΤ'	»	10 1.931	»	20/6/931
ΙΖ'	»	5/5/931	»	15/10/931
ΙΗ'	»	1/9/931	»	25/1/932
ΙΘ'	»	10/12/931	»	15 5/932
Κ'	»	1/4 932	»	10/9/932
ΚΑ'	»	25/7/932	»	15/1/933
ΚΒ'	»	1/12/932	»	25 5/933
ΚΓ'	»	10 4 933	»	25 9/933
ΚΔ'	»	10/8/933	»	10/2/934

Ἡ κρίσις περὶ τῶν λεξικογραφητέων θεμάτων καὶ ἡ ἀνάθεσις τῆς πραγματεύσεως αὐτῶν ἦσαν κατ' ἀρχὰς τῆς ἁρμοδιότητος τοῦ διευθυντοῦ τῆς συντάξεως. Ἀπὸ τῆς συστάσεως τῆς Ἐπιτροπῆς ἡ ἀνάθεσις ἐγίνετο εἴτε ἀπ' αὐθείας ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ ἢ τμηματάρχου τοῦ οἰκείου κλάδου, εἴτε κατόπιν συνεννοήσεως μετ' αὐτοῦ, εἴτε ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τῆς συντάξεως. Τὸ μεικτὸν τοῦτο σύστημα διετηρήθη μέχρι τοῦ Β' τόμου, συνεκομίσθη δὲ δι' αὐτοῦ ποσὸν ὕλης καὶ τῶν ἑπομένων τόμων. Κατὰ τὸ πλεῖστον τῆς περιόδου ταύτης, τὴν ἐπιμέλειαν ὕλης καὶ τὴν φροντίδα τῆς εἰκονογραφήσεως εἶχεν ὁ *Ἐλ. Δρανδάκης*. Ἡ ὀργανωθεῖσα εἶτα, ὡς ἐκτελεστικὸν ὄργανον τῆς Ἐπιτροπῆς, Γραμματεία αὐτῆς, ὑπὸ τὸν *Ἡρ Ἀποστολίδην*, ἐφήρμοσε μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1929 τὸ ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς καθορισθὲν σύστημα, κατὰ τὸ ὁποῖον τὴν συγγραφὴν τῶν ἄρθρων ἀνέθετον εἰς τοὺς συνεργάτας οἱ διευθυνταὶ τῶν κλάδων, ἡ δὲ Γραμματεία ἐμερίμνα διὰ τὴν ἔγκαιρον συγκέντρωσίν των καὶ διὰ τὴν σύνταξιν ἐκείνων, περὶ τῶν ὁποίων, ὡς δευτερευόντων, οἱ διευθυνταὶ ἐδήλουν ὅτι θὰ ἠρκοῦντο εἰς τὴν πρὸ τῆς δημοσιεύσεως θεώρησίν των. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐπιμέλειαν ὕλης ἤσκουν οἱ *Γ. Ζευγώλης*, *Κ. Παπαλεξάνδρου* καὶ *Γ. Καράντζας*. Συγχρόνως ἐσυστηματοποιεῖτο ἡ λεξιλόγησις, βασιζομένη εἰς τὴν παρ' ἑκάστου συνεργάτου καί, συγκεντρωτικῶς, παρ' ἑκάστου διευθυντοῦ ἀποδελτίωσιν τοῦ λεξικογραφητέου κατὰ στοιχεῖα ὑλικοῦ τῆς εἰδικότητός των, συνεστήθη δὲ καὶ εἰδικὸν τμῆμα λεξιλογίου, τὸ ὁποῖον, ὑπὸ τὸν *Κ. Δημαρᾶν*, προέβη εἰς συμπληρωματικὴν ἀποδελτίωσιν πολλῶν ἐπιστημονικῶν συγγραφῶν καὶ βοηθημάτων. Ἡ ἐργασία αὕτη συνεχίσθη ὑπὸ τοῦ *Μ. Βατάλα*. Ἀπὸ τοῦ Θ' τόμου, παγιωθείσης τῆς ἁρμοδιότητος καὶ τοῦ μέτρου συμβολῆς ἑκάστου τῶν τακτικῶν συνεργατῶν, τὴν ἀνάθεσιν ἐνήργει ἡ Γραμματεία, ἐπιβοηθουμένη ὑπὸ τῶν διευθυντῶν κλάδων καὶ τῶν συνεργατῶν, ὁσάκις δὲν ἐκρίνετο ἀρκοῦσα ἡ ἐκ τῶν προσωπικῶν ἑκάστου λεξιλογίων ἔνδειξις. Παρ' αὐτῇ εἰργάσθησαν κατὰ καιροὺς οἱ *Χ. Δασκαλάκις*, *Μ. Δομαζάκις*, *Ν. Φωτεινὸς* κ. ἄ. Τὴν προεργασίαν ὕλης ἤσκει ὁ *Γ. Καράντζας*, τὴν ἐπιμέλειαν αὐτῆς ἐπετέλουν οἱ *Ἰ. Δημάρατος*, *Θ Παπακωνσταντίνου* καὶ *Ἀγγ. Φίλιππας* καὶ τὴν τῆς εἰκονογραφήσεως ὁ *Μ. Δομαζάκις*. Τὴν κυρίαν διόρθωσιν ἐκράτησεν ἀπ' ἀρχῆς ὁ *Σπ. Φίλιππας*· τὴν ἐν τῷ τυπογραφείῳ ὁ *Φ. Φωτεινός*. Αἱ μετόπαι τῶν διαφόρων τόμων ὀφείλονται εἰς σχεδιάσματα τῶν: *Ἀ. Ἀστεριάδη* (Κ'), *Σ. Βανδώρου* (Ζ'), *Σ. Βασιλείου* (ΚΒ'), *Π. Βυζαντίου* (ΣΤ'), *Δ. Γαλάνη* (Θ'), *Β. Γερμενῆ* (ΙΘ'), *Π. Δημαρᾶ* (ΙΖ'), *Ἀ. Θεοδωροπούλου* (ΙΗ'), *Β. Ἰωαννίδη* (ΙΓ'), *Θ. Φλωρᾶ-Καραβία* (ΚΔ'), *Κ. Κλώνη* (ΙΣΤ'), *Φ Κόντογλου* (Ε', ΙΑ'), *Γ. Λυδάκη* (ΙΕ'), *Σ. Ξενοπούλου* (Γ', Ι'), *Ε. Παπαδημητρίου* (ΚΓ'), *Π. Ρούμπου* (ΙΒ'), *Ἰ. Στέρη* (ΚΑ') καὶ *Ἀγγ. Χατζημιχάλη* (Η', ΙΔ'). Τὸ εὑρετήριον τοῦ Ι' τόμου κατήρτισαν οἱ ἐπιμεληταὶ τῆς ὕλης καὶ οἱ *Χ. Δασκαλάκις* καὶ *Ν. Φωτεινός*· τὴν χαρτογράφησιν ἐξετέλεσεν ὁ *Γ. Καλλέντζης*.

Τὸ ἔργον ἐξετάθη, ἄνευ οὐδεμιᾶς βεβιασμένης συντομεύσεως, εἰς ὑπὲρ τὰς 23 χιλιάδας σελίδων, κατανεμημένων, ἐξ ἴσου περίπου, εἰς τοὺς 24 τόμους του, ἐπερατώθη δὲ ἐντὸς 8 ἐτῶν καὶ 4 μηνῶν, ἤτοι ἡ διεκπεραίωσίς του ἐχώρησε μὲ μέσην ταχύτητα 45 σελίδων καθ' ἑβδομάδα. Περιέλαβεν, ὡς ἔγγιστα, 280 χιλιάδας ἄρθρων, καταλαβόντων ἐν συνόλῳ περὶ τὰ 5 ἑκατομμύρια στίχων, ἐξ ὧν 270 περίπου χιλιάδες στίχων ὕλης γλωσσικοῦ λεξικοῦ—παρεντεθειμένης ἐν τῇ οἰκείᾳ λεξικογραφικῇ θέσει ἢ ἐν ἀρχῇ τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς ἑκάστου θέματος πραγματεύσεως—, πρὸς δὲ περὶ τὰς 37 χιλιάδας εἰκόνων, σχεδίων καὶ χαρτῶν.

Β'—Ὅσον ἀφορᾷ τὸν συντονισμὸν τῶν τεχνικῶν ἐγκαταστάσεων διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν πολλῶν καὶ ποικίλων δυσχερειῶν, ἃς ἡ τοσοῦτον γοργὴ ἔκδοσις τοῦ ἔργου παρουσίαζεν, ἡ ἑταιρεία «Π. Γ. Μακρῆς καὶ Σια» καὶ ἡ ἀπότοκος αὐτῆς «Πυρσὸς» κατέβαλον πᾶσαν δυνατὴν φροντίδα καὶ διέθεσαν πᾶσαν ἀναγκαίαν δαπάνην. Κατηρτίσθη οὕτως εἰδικῶς στοιχειοθετικὴ δύναμις ἰσχυρὰ ὡς πρός τε τὴν εἰς ὑλικὸν ἐπάρκειαν καὶ τὴν εἰς προσωπικὸν κατάλληλον ἱκανότητα, ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τοῦ ἀρχιεργάτου *Ἀντ. Ἰατροῦ*, ὃν συνέδραμον οἱ *Ἰ. Ἀγγελᾶτος*, ὡς προϊστάμενος τοῦ τμήματος, *Ἰάκ. Σιγάλας* ὡς σελιδοποιὸς καὶ *Ἠλ. Κρέστας* ἐπὶ τῶν διορθώσεων· ἐνισχύθη τὸ τσιγκογραφεῖον, ὑπὸ προϊστάμενον τὸν *Β. Εὐρενίδην*, καὶ ἡ στερεοτυπία, ὑπὸ τὸν *Ἐμμ. Καρπαθάκην*, τὸ δ' ἐκτυπωτικὸν μέρος ὠργανώθη καὶ συνεπληρώθη δι' εἰδικῶν ἐργαλείων πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ταχυτέρας καὶ καλυτέρας ἐκτυπώσεως, ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ προϊσταμένου τῶν πιεστηρίων *Χ. Καρανάσου*, τὸ αὐτὸ δ' ἐγένετο καὶ ὡς πρὸς τὸ βιβλιοδετεῖον, ὑπὸ προϊσταμένους τοὺς *Γ. Τζέκον* καὶ *Ἀντ. Κλήμην*, καὶ ὡς πρὸς τὰς ἀποθήκας τόμων καὶ τυπογραφικῶν φύλλων, ὑπὸ τὸν *Π. Στεργίου*. Τὴν γενικὴν ἐπίβλεψιν τῶν τοῦ ἐργοστασίου, κατὰ τὸν πλεῖστον τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου χρόνον, εἶχεν ὁ *Π. Πεπένης*.

Γ'—Ὡς πρὸς τὴν ἐμπορικὴν ὀργάνωσιν, αὕτη, κυρίως εἰπεῖν, ἤρχισεν ἅμα ὡς ἡ ἑταιρεία «Π. Γ. Μακρῆς καὶ Σια» ἀνέλαβε τὴν συνέχειαν τῆς «*Μ.Ε.Ε.*». Πρὸς τοῦτο, ἐκ παραλλήλου πρὸς τήν, μέσῳ τῶν πρακτορείων τῶν ἐφημερίδων, κατὰ τεύχη πώλησιν τοῦ ἔργου, κατέστησε δίκτυον ἀνταποκριτῶν καὶ ὠργάνωσεν ἀποστολὴν περιοδευόντων, ἐνεργείαις τῶν ὁποίων ἤρχισεν ἡ δι' ἐγγραφῆς συνδρομητῶν διάθεσις τοῦ ἔργου. Οὕτως ἐγένοντο ἐγγραφαὶ διὰ τοὺς τόμους Α' καὶ Β', ἀδέτους κατ' ἀρχάς, ὑφασματοδέτους ὕστερον, μὲ ἐξόφλησιν τοῦ ἀντιτίμου των δι' 100δράχμων μηνιαίων δόσεων καὶ παράδοσίν των ἅμα τῇ ἐξοφλήσει ἑκάστου. Ἀπὸ τοῦ Μαΐου τοῦ 1927 ἡ ἑταιρεία ἤρχισε δεχομένη ἐγγραφὰς συνδρομητῶν διὰ τοὺς τόμους Α'—Δ' μὲ τὸ αὐτὸ σύστημα ἐξοφλήσεως τοῦ ἀντιτίμου των, διὰ μηνιαίων δόσεων. Τὸν Μάρτιον τοῦ 1928 ἐδέχθη ἐγγραφὰς συνδρομητῶν διὰ 12 τόμους, μὲ ἐξόφλησιν καὶ πάλιν διὰ μηνιαίων 100δράχμων δόσεων. Μετὰ ἓν ἔτος (Μάρτιος 1929) ἐτέθη ἐν ἰσχύϊ ἡ ἐγγραφὴ συνδρομητῶν δι' ὁλόκληρον τὸ ἔργον, μὲ ἐξόφλησιν πάντοτε τοῦ ἀντιτίμου διὰ μηνιαίων δόσεων καὶ παράδοσιν τῶν τόμων ἐπὶ ἐξοφλήσει τῶν ἀντιστοίχων δόσεων. Τὸ σύστημα τοῦτο, μέ τινας παραλλαγάς, ἐξηκολούθησεν ἰσχῦον μέχρι τέλους. Κατὰ Μάρτιον τοῦ 1931, ὅτε εἶχε συμπληρωθῇ καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ ΙΕ' τόμου, ἡ ἑταιρεία, ἵνα καταστήσῃ ἐφικτὴν τὴν ἄμεσον ἀπόκτησιν τῶν ἐκδοθέντων τόμων, ἔθεσεν εἰς εὐρεῖαν ἐφαρμογὴν τὸ σύστημα τῆς ἐπὶ πιστώσει πωλήσεως τοῦ ἔργου, δι' ὑπογραφῆς συμβολαίου, μὲ ἄμεσον παράδοσιν τῶν ἐκδεδομένων τόμων καὶ ἐξόφλησιν τοῦ ἀντιτίμου διὰ μηνιαίων γραμματίων ἐκ δρχ. 250. Τὸ 1932 τὸ σύστημα τοῦτο μετετράπη ἐπὶ τὸ ἁπλούστερον ἔτι, διὰ πωλήσεως ἐπὶ πιστώσει ὁλοκλήρου τοῦ ἔργου μετὰ βιβλιοθήκης, εἰδικῶς διὰ τὴν «*Μ. Ε. Ε.*» κατασκευαζομένης. Κατὰ τοῦτο ὁ ἀγοραστής, ὑπογράφων τριτεγγυημένον ἰδιωτικὸν συμφωνητικὸν καὶ καταβάλλων ἐλαχίστην προκαταβολήν, καθίσταται ἀμέσως κύριος ὁλοκλήρου τοῦ ἔργου, μετὰ ἢ ἄνευ βιβλιοθήκης, καὶ ἐξοφλεῖ τὸ ὑπόλοιπον τῆς ἀξίας διὰ 200δράχμων, 300δράχμων ἢ 500δράχμων δόσεων. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἡ ἑταιρεία, παρέχουσα εἰς τοὺς ἀγοραστὰς τὴν εὐχέρειαν μακροχρονίου πιστώσεως, ἡ ὁποία πλειστάκις ὑπερβαίνει τὰ 4 ἔτη, ἀποσκοπεῖ νὰ καταστήσῃ τὸ ἔργον εὐαπόκτητον. Διὰ πυκνοτάτου ἀφ' ἑτέρου δικτύου, ὑπερεκατὸν ἀνταποκριτῶν της, ἀνὰ τὸ ἐσωτερικὸν καὶ τὸ ἐξωτερικόν, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ἀποστολὴν περιοδευόντων ἀντιπροσώπων, διέδωσε καὶ ἐξακολουθεῖ διαδίδουσα τὴν «*Μ. Ε. Ε.*» μέχρι τῶν ἀπωτάτων γωνιῶν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν πλέον μεμακρυσμένων παροικιῶν τοῦ ἔξω Ἑλληνισμοῦ.

Αἱ διὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς «*Μ.Ε.Ε.*» γενόμεναι δαπάναι συνεποσώθησαν εἰς δραχ. 89.454 000 καὶ κατανέμονται ὡς ἑξῆς:

Ἀμοιβαὶ ἐμμίσθου προσωπικοῦ συντάξεως καὶ συνεργατῶν...	Δρχ.	14.845.000
Προμήθειαι διαδόσεως καὶ ἀμοιβαὶ προσωπικοῦ διαχειρίσεως	»	14.703.000
Βιομηχανικαὶ δαπάναι........	»	38.967.000
Γενικὰ ἔξοδα κλπ.............	»	20.939.000
	Δρχ.	89.454.000

Ἐκ τοῦ ποσοῦ τούτου τῶν δαπανῶν μέχρι τῆς συμπληρώσεως τοῦ ἔργου εἶχον εἰσπραχθῇ παρὰ τοῦ κοινοῦ δρχ. 58.142.000, ἤτοι:

Ἀπὸ συνδρομητάς, δι' 100δράχμων δόσεων............	Δρχ.	36.449.000
Ἀπὸ πωλήσεις τευχῶν καὶ τόμων τοῖς μετρητοῖς.........	»	12.819.000
Ἀπὸ ἀγοραστὰς τοῦ ὅλου ἔργου ἐπὶ πιστώσει...............	»	8.874.000
	Δρχ.	58.142.000

Συνεπῶς ἡ ἐκδότρια ἑταιρεία εἶχε διαθέσει μέχρι τῆς ἀποπερατώσεως τοῦ ἔργου τριάκοντα δύο, περίπου, ἑκατομμύρια δραχμῶν, ὧν τὴν εἴσπραξιν προσδοκᾷ ἐκ τῶν συνδρομητῶν καὶ ἀγοραστῶν αὐτοῦ, ὡς καὶ τῶν μελλοντικῶν πωλήσεων.

Ἡ κριτική, λίαν ἐφεκτικὴ κατ' ἀρχάς, ἐξεδηλώθη ὕστερον μετὰ τοῦ πλέον ἀνεπιφυλάκτου ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὸ ἐπίτευγμα, ἐξιχθεῖσα εἰς ὑπερβολὰς τιμητικωτάτων συγκρίσεων πρὸς ξένα ὁμοειδῆ ἔργα μὲ ἄλλας ἀφετηρίας καὶ ἄλλας προϋποθέσεις. Τὸ ἀληθὲς ἐν προκειμένῳ εἶναι, ὅτι ἥ τε Ἔκδοσις καὶ ἡ Σύνταξις τοῦ ἔργου προσεπάθησαν ἀόκνως, ὅσον ἠδύναντο τὸ καλύτερον, χωρὶς νὰ τὸ τονίσουν, οὔτε ὅταν κατέστη λίαν αἰσθητόν. Ἴσως ὅμως τοῦτο ἀκριβῶς νὰ συνετέλεσεν ὥστε καὶ ἡ κριτικὴ νὰ τῷ ἐπιδαψιλεύσῃ τόσας τιμὰς καὶ τὸ κοινὸν νὰ τὸ περιβάλῃ μὲ τόσην ἀγάπην. Αἱ πληθοῦσαι σχετικαὶ ἐκδηλώσεις δὲν ἔχουσι θέσιν ἐνταῦθα. Ἀποσπάσματα ἄλλως τε τῶν κατὰ καιροὺς γνωμῶν καὶ κρίσεων, ἡμετέρων καὶ ξένων, ἐξεδόθησαν τρὶς μέχρις Ἰανουαρίου τοῦ 1933, εἰς εἰδικὰ τομίδια καὶ θὰ ἀπήρτιζον σήμερον ὀγκώδη τόμον. Τὸ πολὺ νὰ περιελαμβάνοντο εἰς τὸς ὑποχρεώσεις τῆς διὰ τοῦ παρόντος, κατὰ καθῆκον

Digitized by Google

καὶ ἔθος, πληροφορήσεως γενικαί τινες διαπιστώσεις, τῶν ὁποίων τόσον εὐεξέλεγκτος εἶναι ἡ ἀκρίβεια, ὅσον προφανὴς ἡ χρησιμότης πρὸς στοιχειώδη κατατοπισμόν. Ἂς τὰς συνοψίσωμεν:

Ἡ «*Μ.Ε.Ε*» ἠθέλησε ν' ἀποβῇ γενικὸν βοήθημα ὡς οἷόν τε πλῆρες καὶ δὲν ἐφείσθη τοῦ πρὸς τοῦτο ἀναγκαίου χώρου καὶ χρόνου, ἤτοι οἰκονομικῶν θυσιῶν καὶ πνευματικῶν κόπων, ἀπέβη δέ, πράγματι, πανδέκτης καὶ ἔκφρασις τοῦ ἑλληνικοῦ παρόντος. Ἂν τὸ παρὸν αὐτὸ ἔχῃ καὶ τὰς σκιάς του, τὰς ἔχει καὶ ἐκείνη. Ἡ ἰδιότης αὐτῆς ὡς πιστοῦ κατόπτρου θὰ πρέπει νὰ λογίζηται μεταξὺ τῶν ἀρετῶν της. Ἐφρόντισεν ἰδιαιτέρως πᾶν τὸ ἑλληνικόν· ἐπληροφόρησε διὰ τὰ ξένα μετὰ σεμνότητος καὶ δικαιοσύνης, χωρὶς ἴχνος προκαταλήψεως ἢ ἐπάρσεως ἐθνικῆς· ἐπρόσεξεν ἐν παντὶ τὸ παρὸν ὄχι ὀλιγώτερον τοῦ ἐγγὺς ἢ τοῦ ἀπωτέρου παρελθόντος, καὶ δὲν ὑπετίμησεν, ἐξ ἀντιπαθειῶν ἢ ἀντιθέσεων, ἰδέας καὶ πίστεις, πρόσωπα καὶ πράγματα, εἰ μὴ ἐξ ἀδυναμίας διὰ τὸ πληρέστερον καὶ ἀξιώτερον. Ὡμίλησε γλῶσσαν ἁπλῆν καὶ σαφῆ καὶ δὲν ἠγνόησεν οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν τί ἐζητεῖτο παρ' αὐτῆς: νὰ ἰσορροπήσῃ τὴν ἐπιστημονικὴν μονομέρειαν, νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν μετεκπαίδευσιν καὶ τὴν γενικωτέραν πνευματικὴν ἀνασυγκρότησιν εὐρυτάτων κύκλων, νὰ γεννήσῃ ὑψηλότερα ἐνδιαφέροντα, νὰ ἐξυπηρετήσῃ εἰλικρινῶς καὶ τιμίως. Ἡ βραδεῖα ἀλλὰ σταθερὰ κατάκτησίς της ἀποδεικνύει ὅτι τοῦτο τοὐλάχιστον τῇ ἀνεγνωρίσθη. Ἡ δι' αὐτῆς μύησις ὑπῆρξεν, ὄντως, εὐρεῖα καὶ καλοπροαίρετος· ἡ προβολὴ τῆς ψυχραίμου ἀντικειμενικότητος καὶ τῆς ἄκρας ἀπροσωποληψίας της ὅ,τι καλύτερον ὡς προπαιδεία, καὶ ὡς εἰσαγωγὴ εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι. Ἀλλὰ καί τι πλέον· πλεῖστα δι' αὐτῆς τὸ πρῶτον μετωχετεύθησαν συστηματικῶς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν καὶ πολλοὶ νέοι ἐπιστήμονες σημαντικῶς ἀνεδείχθησαν. Εἰδικώτερον, ἐπὶ τῶν ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος ζητημάτων ἐφιλοδόξησε νὰ καταστῇ ἡ πληρεστέρα ὑπάρχουσα πηγὴ πληροφοριῶν καὶ γενικῆς βιβλιογραφίας, μὴ ὀρρωδήσασα πλειστάκις νὰ περισώσῃ ἄξιον λόγου ἀνέκδοτον ὑλικόν, ἐν γνώσει τοῦ ὅτι ἡ ἐνσωμάτωσίς του ἐν γενικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ ἀντέβαινεν εἰς τὸ λεξικογραφικῶς πρέπον. Ἑνὶ λόγῳ: ἐκινήθη μὲ ὀλιγωτέραν αὐτοπεποίθησιν καὶ μὲ περισσοτέραν συνείδησιν εὐθύνης, τοιαύτην δὲ καὶ προσεπάθησε παντὶ σθένει νὰ ἐμπνεύσῃ. Ἡ πλέον αὐστηρὰ περὶ αὐτῆς κρίσις δύσκολον νὰ ᾖ αὐστηροτέρα τῆς διαρκοῦντος τοῦ ἔργου ἀσκηθείσης οἴκοθεν τοιαύτης. Καὶ ἡ αὐστηρὰ αὕτη κρίσις, λαμβάνουσα ὑπ' ὄψιν ὅλα τὰ ὑπὲρ καὶ ὅλα τὰ κατά, ἀποφαίνεται τὴν παροῦσαν ὥραν ἀδιστάκτως, ὅτι καὶ τοὺς κόπους ἤξιζε καὶ τὰς θυσίας. Ἡ συναίσθησις αὕτη, προκειμένου περὶ τῆς μεγαλυτέρας εἰς τὰ ἑλληνικὰ ἐκδοτικὰ χρονικὰ πραγματώσεως, ἀποτελεῖ μετὰ τῆς ἐπιδειχθείσης συγκινητικῆς, ἀληθῶς, δικαιοκρισίας τοῦ κοινοῦ καὶ τῆς κριτικῆς, ἂν μὴ τὴν μόνην, ἀσφαλῶς ὅμως τὴν ἱκανοποιητικωτέραν ἀμοιβὴν διὰ τοὺς πολὺ μοχθήσαντας συντελεστὰς τοῦ ἔργου: τὸν γενναῖον χορηγὸν καὶ προστάτην αὐτοῦ *Παυσανίαν Γ. Μακρῆν*, τὰς ἑταιρείας «Π. Γ. Μακρῆς καὶ Σια», «Προμηθεὺς» καὶ «Πυρσός», τὰ διοικητικὰ συμβούλιά των, τοὺς διευθύνοντας συμβούλους: *Δ. Ἀλεξόπουλον* καὶ *Λ. Δασκαλόπουλον*, τὸν συμπράττοντα σύμβουλον *Σ. Σαλτζῆν*, τὸν διευθυντὴν *Κίμ. Θεοδωρόπουλον*, τοὺς συνεργάτας καὶ τοὺς ὑπαλλήλους. Ἀλλ' ἡ χαρὰ ἐπὶ τῷ τέλει τοῦ κοινοῦ ἔργου σκιάζεται βαρέως ἀπὸ τὸν θλιβερὸν ἀπολογισμὸν τῶν διαρκούσης τῆς ἐκδόσεως ἀπωλειῶν: ἑνὸς διευθύνοντος συμβούλου, τοῦ ἀειμνήστου *Ἰ. Τσαγγάρη*, καὶ τριάκοντα τριῶν ἐπιλέκτων συνεργατῶν, τῶν ἀλήστου μνήμης: *Δ. Αἰγινήτου*, *Ἀνδρ. Ἀναγνωστοπούλου*, *Φιλαρέτου Βαφείδου*, *Θ. Βελλιανίτου*, *Ν. Γεννηματᾶ*, *Ἰακ. Δραγάτση*, *Γιωσὲφ Ἐλιγιᾶ*, *Γ. Ζαγκάκη*, *Τ. Ἠλιοπούλου*, *Θ. Κακριδῆ*, *Π. Καλογεροπούλου*, *Τ. Κανδηλώρου*, *Μ. Καραβοκυροῦ*, *Ἰ. Κομάσου*, *Π. Μαρκοπούλου*, *Ν. Μοντεσάντου*, *Ἀ. Μποσδάρι*, *Γ. Νίκολη*, *Χ. Παμφύλη*, *Δ. Φ. Παπαδημητρίου*, *Δ. Παπούλια*, *Δ. Πίππα*, *Κ. Σάββα*, *Χ. Σιαπκίδου*, *Σ. Σκληροῦ*, *Δ. Ταντηλίδου*, *Ν. Τρουπάκη*, *Γ. Τυπάλδου*, *Ἀ. Τσιβιδῆ*, *Μ. Φιλήντα*, *Ἰ. Φουστάνου*, *Π. Φωτιάδου* καὶ *Ἀ. Χρυσάνθη*. Τὸ βάρος τοῦ πένθους προσμαρτυρεῖ τὸ μέγεθος τῆς προσπαθείας.

Digitized by Google

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΤΩ ΑΡΘΡΩ ΕΛΛΑΣ-ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

[ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΟΝ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΒΛ. ΕΝ ΣΕΛ. ζ' — ιε']

'Αλῆ πασᾶς 583β.
'Αβα 506γ.
'Αβαντα 36β.
'Αβαντες 439β, 440β, 446α.
«'Αβάντι» 866α.
'Αβαροι 435, 448γ, 530, 531.
'Αβασγοί 531α.
'Αβασσος 748γ.
'Αββασίδαι 532β.
'Αββάτιος 741α.
'Αβγαρ 534β.
'Αβγκὶν 598α.
'Αβδηρα 30γ, 461α, 469γ, 502α, 824α, 876γ.
'Αβδηρῖται 502α, 824α.
'Αβδοὺλ 'Αζὶζ 583β.
'Αβδοὺλ Μετζὴτ 578β.
'Αβδοὺλ Χαμήτ· βλ. *Χαμήτ*.
'Αβελ Κὰρ 577.
'Αβέρωφ 'Αγγελικὴ 835α. — Γεώργιος 321β. 398. — φυλακαὶ 330β.
«'Αβέρωφ» 590γ.
'Αβερώφειον 327γ, 330β.
'Αβεοώφειος 77β, 325β, 330β, 753β.
'Αβησσυνία 752γ, 755α.
'Αβολαδὶν 35β.
'Αβουκὶρ 753γ.
'Αβραμίδης 'Αναστ. 766α. — Μηνᾶς 840β.
'Αβρώνιχος 477α.
'Αβυδος 461β, 467γ, 468, 473α, 487β, 496β, 497α, 500β, 509α.
'Αβυθὸς 34γ.
'Αγαθάγγελος 818α.—πατριάρχης 678β.
«'Αγαθάγγελος» 741β.
'Αγαθαρχίδης 986γ, 991α, 997β.
'Αγαθήμερος 985γ, 986β.
'Αγαθίας 919γ.
'Αγαθίδης 'Αθ. 398α.
'Αγαθοκλῆς 445β, 508α, 511β.
'Αγαθόνικος Α. 1006γ. — Μιλ. 741β.
'Αγαθόπουλος Γρηγ. 398α.
'Αγάθων 909γ.
'Αγαλος 32γ.
ἀγαμία 780α.
'Αγάντα 35β.
'Αγαρηνοί 534α.
ἀγγεῖα 780β, 838, 883α· βλ. καὶ *ἀγγειογραφία*.
ἀγγειογραφία 883· βλ. καὶ *ἀγγεῖα*.
ἀγγειοπλαστικὴ 138β, 139γ· βλ. καὶ *κεραμεική*.
'Αγγελετόπουλος Π. 1006γ.
'Αγγελόκαστρο(ν) 24α, 27γ, 32α
'Αγγελομάτη Δ. σχολὴ 327γ.
'Αγγελόπουλος Γ. 1006β, 1026β. — 'Ηλίας 837β. — Θ. 1006β. — Κωνστ. 379γ.
'Αγγελος 'Ισαάκιος Β' 538β. — 'Ιωάννης 543γ. — Χριστόφορος 1014β.
'Αγγίστας 26α.
'Αγγίτης 26α.
ἀγγλεσίτης 14β.
'Αγγλία (Μ. Βρεττανία) 580γ, 581, 582β, 584α, 586α, 589α, 590α, 591β, 594γ, 595α, 597γ, 598β, 599α, 601γ, 603β, 606β, 758β, 852α.
ἀγγλικὴ γλῶσσα, — φιλολογία 321α.
ἀγγλικὸν κόμμα 852.
'Αγγλοβοερικὸς πόλεμος 754β.
'Αγγλοι 774α.
ἀγγλόφιλοι 852, 853.
ἀγελάδες 74β, 76α.
'Αγέλαος 514γ.
'Αγέλαστος 'Εμμ. 398α.
ἄ ημα 278α, 785β.
'Αγησίλαος 499 500, 501γ, 503β, 504α.
'Αγία Αἰκατερίνη 32α, 34γ 737γ. —'Αναστασία 324α. — 'Α α 35α, 36α. —Βαρβάρα 34β, 37γ, 392α. — Γραφὴ 991γ. — Εἰρήνη 34, 37γ. — 'Ελένα 37β. —'Ελένη 36γ. — 'Ελεοῦσα 18β. — 'Ερμιόνη 37β. —Εὐφημία 32γ.—Θεοδότη 36α. — 'Ιερουσαλὴμ 32γ. — Καλὴ 35β. — Κατερίνα 32α. — Κυριακὴ 29β, 36β. — Λαύρα 30γ, 200α, 664γ, 1031β, 1043β —Μαρίνα 33α. — Μαρίνα 30 31γ. 33 34, 37γ. — Μαρκέλλα 37β. — Μαύρα 32β. — Μελανὴ 18β. — Παρασκευὴ 34α, 36β 37, 143α. — Πατρικία 33α. — Πελαγία 23α, 32β, 33α. — Πορὲ 33β. —Ρούμελη 33γ. — Σοφία 38α, 539α, 737γ. — Τριάδα 33γ. — Τριάς 24α, 28β, 30β, 34β. — Φωτιὰ 33γ.
'Αγιοι 'Ανάργυροι 18α, 33γ 34α. — 'Απόστολοι 28β, 34γ, 37α. — 'Ασώματοι 325γ. — Θεόδωροι 30β, 32β 35α, 210α. — Σαράντα 28α, 33β, 36α, 604α, 765α. 'Αγιον Αἷμα 37β. — Μανδήλιον 534. —'Ορος 21β, 30γ. 51γ, 209γ, 267α, 469, 473, 557β, 559β, 567β, 594β, 605α, 664, 667α, 669γ, 686β, 749, 1031β, 1032α· βλ. καὶ *'Αθως*. — Πνεῦμα 21β. 'Αγιος 23γ. — 'Αγγελος 29β. —'Αθανάσιος 32, 324β. —Αἰμιλιανὸς 35α. — 'Ανδρέας 28β, 29α, 32β, 35γ, 36β, 329β. — 'Αντύπας 34γ. —'Αντώνης 34α. —'Αντώνιος 33β, 38α. — 'Απόστολος 30α. —'Αρτέμιος 35β.— Αὐγουστῖνος 755γ. — Βασίλειος 26α, 34α, 36γ, 737γ. — Βενέδικτος 737γ. — Βλάσης 29γ.—Γαλήνης 33γ. —Γεώργιος 28, 29, 30, 31, 32, 33 34β, 35, 36, 37, 737γ. —Γιάννης 28β, 32γ, 33β, 35α, 37. — Γιώργης 35β. — Δημήτριος 24γ, 29, 32γ, 33β, 34γ, 35α, 38α, 142γ, 143α, 737γ. — 'Ελευθέριος 33α. —'Ελισσαῖος 142γ. — Εὐστάθιος 31β, 35γ. — 'Ηλίας 22, 23γ, 24γ, 25α, 32β, 36α. —Θεόδωρος 33β.— Θωμᾶς 28β, 31γ, 34α. — 'Ιάκωβος 737γ.—'Ισίδωρος 29α, 32α, 33γ, 36β, 37β. — 'Ιωάννης 26γ, 33γ, 34, 35γ, 36β, 37γ. —Κηρύκος 18β, 36α. — Κοσμᾶς 30α, 737γ. — Κωνσταντῖνος 23γ, 30β, 33γ, 36β, 737γ. — Λάσης 29γ. — Λαυρέντιος ντὲλ Βάλιο 737γ. — Μάμας 33γ, 35α. — Μᾶρκος 28γ. — Μερκούριος 23β. — Μαρτῖνος 737γ. —Μηνᾶς 36 — Μιχαὴλ 737γ. — Νικήτας 32β. — Νικόλαος 28γ, 29α, 30, 32, 33, 34, 35γ, 36, 37, 281, 737γ. — Παντελεήμονας 37γ. — Παῦλος 33β, 38α, 737γ. — Πέτρος 24β, 28γ, 37α. — Προκόπιος 31β, 35α. — Σάββας 34γ. — Σπυρίδων 32α, 35α. — Σταυρὸς ντὶ Μολιάνο 737γ. —Στέφανος 28β, 32α, 34γ, 36β, 37β. —Στράτης 32α, 37α. — Σώζων 32γ, 34α, 35β, 36γ, 38α. — Σώστης 30β, 33β, 34β, 37β. — Φίλιππος 35β. — Φίλιππος 34γ. — Φωκᾶς 29β, 33γ, 35β, 37α. — Χαράλαμπος 143α.
ἀγιάνης 639γ, 802α.
ἀγιαντελὲ 802α.
'Αγιάσματα 37β.
'Αγιοθεοδωρίτης 638γ, 1005γ.
'Αγιόκαμπος 30β.
'Αγιονήσι 32α.
ἀγιονικολάκι 37β.
ἀγιονόρι(ον) 24α.
ἀγιορειτικὸν ζήτημα 605α.
ἀγιοταφίτικα σταμπᾶτα 836γ.
'Αγιούθια 752α.
'Αγίου 'Ιωάννου ἱππόται 762β.
'Αγίου Στεφάνου συνθήκη 584γ, 586α, 602γ, 758γ.
'Αγις 495γ, 496β, 497γ, 509γ, 514.
ἁγίων βίοι 920β.
'Αγκα 206γ.
'Αγκάλη 29α, 34β, 37α.
'Αγκάλισμα 36α.
'Αγκίστρι 34γ.
'Αγκιστρο(ν) 21α, 30β, 36γ.
ἀγκλίτσα 837β
'Αγκρούφι 35β.
'Αγκυρα 530γ 558γ, 601α.
'Αγκὼν 601γ, 738.
'Αγνεῖον 33β,
'Αγνιὰ 326α.
'Αγνὸς 37α.
'Αγνοῦς 36γ.
'Αγνοῦσα 37β.
'Αγνοῦσες 37β.
'Αγνων 487α.
'Αγνῶντας 36γ.
'Αγνωστος Θεὸς 657γ, 658α.
ἄγονοι γραμμαὶ 163γ, 179γ. — ἐκτάσεις 73γ.
ἀγορὰ 778β, 782β.
ἀγοραὶ 162.
ἀγορανομεῖον 632α.
ἀγορανόμοι 632α, 778γ.
ἀγοραπωλησία 632γ.
'Αγουλινίτζα 29β.
'Αγραῖοι 445α.
'Αγρας Τέλλος 930γ
'Αγραφα 21γ, 22β, 436γ.
'Αγραφιώτικος 27γ.
'Αγρελιὰ 33β.
'Αγρελιὸς 29α.
'Αγρια Γραμπούσα 33β.
'Αγριάνες 509α.
'Αγριδιὸ 36α.
'Αγριλιὰ 37γ, 38α.
'Αγριλιὸς 32γ, 37γ.
'Αγρίνιον 27γ, 82γ, 191α, 870γ, 1034α.
'Αγριοβοτάνι 36γ.
'Αγριομέλας 26γ.
'Αγριομέλισσα 36α.
'Αγριον 741β.
'Αγριοσυκιὰ 32γ.
ἀγροὶ 77α.
ἀγροκτήματα 74α.
ἀγρονόμοι 321γ.
ἀγροτικὰ ἰατρεῖα 393. — οἰκοτροφεῖα 77γ. — ὀρφανοτροφεῖα 326.
ἀγροτικαὶ φυλακαὶ 77γ, 325γ, 326α.
ἀγροτικὴ ἀπαλλοτρίωσις 402, 403, 404β, 405. — ἀσφάλεια 307 κ.ἑξ. — ἰδιοκτησία 402, 403α, 404.—νομοθεσία 402α, 404α. — οἰκονομία 787α. — οἰκοτεχνία 76β. — πίστις 127γ, 218β. — ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία 184γ.
'Αγροτικὴ Τράπεζα 128β, 151γ, 152α, 157γ, 376β.
ἀγροτικοὶ κλῆροι 403, 405α.
ἀγροτικὸν ζήτημα 80γ. — κόμμα 859β.
ἀγροτικὸς πληθυσμὸς 74α. — τύπος 404β.
ἀγροτοεργατικὸν κόμμα 858β.
ἀγροφυλακὴ 307 - 309.
'Αγρων 512β.
'Αγχεσμὸς 23β.
ἀγχιαλιτικὰ 603γ.
'Αγχίαλος 559β, 748γ.
ἀγωγὴ κακοδικίας 261α. —μουσικὴ 950γ.
'Αγὼν 1821 161γ, 200γ, 292, 625γ, 626α.
ἀγὼν δραματικὸς 939β. — στεφανίτης 972α. — χρηματίτης 972α.
ἀγῶνες 457γ, 971γ, 974γ, 975.
ἀγωνίσματα 457γ, 971γ, 975.
'Αγωνιὰ 36γ.
ἀγωνιστὴς 415γ, 626β. — συντάξεις 357γ - 358.
'Αδαλβέρτος 581γ.
'Αδὰμ Γ. 766α.
'Αδαμαντίου 'Αδ. 449γ.
'Αδάμας 18γ. 35γ, 212γ.
'Αδαμίδη: 297α.
ἀδαμίνης 14β.
'Αδὰμ Σπηλιὰ 37β.
ἄδειας 318.
'Αδείμαντος 473, 497β.
'Αδελοῦ 757γ.
ἀδελφὴ 848β. ἐπισκέπτρια — 329β.
'Αδελφὴ 37α.
«'Αδελφὴ τοῦ στρατιώτου» 835α.
'Αδέλφια 35γ. Δυὸ — 33α.
ἀδελφοποιτὸς 848 γ.
'Αδελφόπουλο 37α.
ἀδελφὸς 848.
'Αδεν 752β.
'Αδέρες—Δάρδιζα 24α.
ἀδιάβροχα (δέρματα) 141β.
ἀδιάδετος διαδοχὴ 630β.
ἀδικήματα 630β. — ὑπουργικὰ 241α.
'Αδουλις 752γ.
'Αδριανάκος Τ. 994γ.
'Αδριανὸς 521α, 634γ.
'Αδριανούπολις 557β, 558β, 594α, 601γ, 748γ. — συνθήκη 1829 601γ, 744β.
ἀδριατικοϊόνιος ζώνη 6γ,
ἀεικίνητα σώματα 276α.
'Αείμνηστος 480β.
'Αέρας 23γ.
ἀεριοῦχα ποτὰ 135γ, 138α.
ἀεροδρόμιον 30α.
«'Αεροεσπρέσσο» 191α, 192β.
ἀερολιμένες 180γ.
ἀεροπορία 181, 190α, 267γ, 282β, 289 (εἰκ.), 297 - 300, 321γ.
'Αεροπορικὴ 'Αμυνα 267γ.
ἀεροπορικὸν σῆμα 300α.
ἀεροφάροι 181.
'Αέτιος 528β, 532γ, 993γ.
'Αετοὶ 21γ.
'Αετόλυμα 23α.
'Αετὸς 18γ, 35α.
'Αζανία 442β.
'Αζηνιὴς 30α.
'Αζόλιμος 34γ.
'Αζούματο 29β.
ἀζουρίτης 14β.
'Αζοφικὴ 744.
ἄζυμος ἄρτος 780γ.
'Αη- 'Ανδρέας 32γ.—Γεώργης 32γ. — Γιάννης 32γ, 34β. — Λιᾶς 22α, 23γ. —Λουκᾶς 34γ. — Φωκᾶς 35α.
ἀέρος θερμοκρασία 42α. — ὑγρασία 44α.
ἀὴρ 978.
'Αθαμανία 446α.
'Αθαμανικὰ ὄρη 21γ.
'Αθανάριχος 526γ.
'Αθάνας Γ. 930β.
'Αθανασάκη ἀδελφοὶ 398α.
'Αθανασάκης 'Αλέξιος 399γ. — Δημ. 399α.
ἀθανασία 978β.
'Αθανασιάδης 'Αθ. 398α. — Γεωργ. 930β, 1019. —Κωνστ. 190α.
'Αθανάσιος ὁ Μέγας 660α. — ἅγιος, ὁ Μετεωρίτης 670α.— 'Αθωνίτης 664. —νομοδιδάσκαλος 636γ, 1005α.—ὁ 'Αντιοχεὺς 1043β. — ὁ ῥήτωρ 981β.
'Αθανασίου Βασ. 398β. —Δημ. 397β. — Μελέαγρος 285γ.
'Αθάνατος Κ. 1037γ.
ἀθεΐα 977β.
'Αθένι 32β.
'Αθέρας 25α, 32γ,
'Αθερίδα 30γ.
'Αθηνᾶ 652, 653, 759, 993.
«'Αθηνᾶ» ἐπιστημ. ἑταιρεία 1030γ, 1031γ. —ἐφημ. 1033γ, 1035γ, 1038β.
'Αθηναγόρας 991γ.
'Αθῆναι 1α, 23β, 29γ, 143γ, 148α, 162, 163, 180γ, 181α, 185α, 187β, 188β, 209γ, 210α, 212α, 238γ, 239α, 281α, 284β, 318γ - 320γ, 326β - 327α, 328 - 330, 332β, 410γ, 413α, 444α, 447γ, 448α, 457β, 464, 465γ, 466, 468, 469, 470, 471, 473γ, 474, 475, 477, 478, 479, 480, 481, 482α, 483 484 485, 486 487, 488β 489 490, 491, 492, 493, 494 495 496, 497 - 510, 512, 521, 527β, 535α, 539β, 541 - 544, 559γ, 570γ, 577γ, 601β, 608, 629β, 631α, 639γ, 657γ, 658β, 666γ 669β, 670γ, 671. 674, 772, 775β, 776α, 777, 783, 784, 804β, 865β, 874γ, 875α, 876β, 878β, 900β, 942 κ.ἑξ., 996α, 999γ, 1031, 1032, 1043.—δουκᾶτον 541, 542α, 543. — ἡγεμονία 482γ, 486γ, 487 - 488. — ἐκκλησία 666γ. — ἐπισκοπὴ 670γ. — κράτος 483γ. — μητροπολίτης 669β, 670γ. — πανεπιστήμιον 318γ - 320γ. —συνφωνία ἑλληνοτουρκικὴ (1926) 608. —συνθήκη (1913) 608β.
'Αθῆναι (Ρωσίας) 744β.
«Ἀθῆναι» 1037β.
«'Αθηναϊκὰ Νέα» 1037γ.
ἀθηναϊκὴ καντάδα 954γ.—μανδολινάτα 963γ. — πολιτεία 487γ, 498β.—συμμαχία 490β, 501γ, 502α.
ἀθηναϊκὸν λαϊκὸν τραγούδι 955. — πεδίον 23β.
'Αθηναῖοι 443γ. 447α, 468γ, 470β - 471α, 477 - 482, 484γ, 485α, 488γ, 491 492, 493, 495, 496, 509α - 512β· βλ. καὶ *'Αθῆναι*.
'Αθηναῖον πεδίον 443γ.
'Αθήναιος 919α, 993β.
'Αθηναῖος 521β.
'Αθηνοῖς 528α, 661γ, 662α· βλ. καὶ *Εὐδοκία*.
'Αθίγγανοι 818β.
ἀθλητικὰ σωματεῖα 974γ.
ἀθλητικαὶ ἐπιδόσεις 975.
ἀθλητικὴ φιλοσοφία 971γ.
'Αθλητικὸς Σύλλογος 974β.
ἀθλητικὸς τύπος 977α.
ἀθλητισμὸς 761γ, 779γ, 971γ, 984γ, 975.
'Αθωνιὰς ἀκαδημία 749β, 1027γ, 1043β.
'Αθως 21β, 30γ, 51γ, 209γ, 267α, 447β, 469, 473, 567β, 594β, 605α, 664, 667α, 669γ, 684β, 749, 1031β, 1032α.
Αἰάκης 467γ.
Αἰάντιον 30β.
Αἴας 27γ.
αἰγαγροειδῆ 12β.
Αἰγαὶ 36β, 446γ.
Αἰγαῖον 3α, 11α, 27γ, 28α, 29β, 30, 31, 33γ, 36β, 52α, 224, 225. 439α, 466β, 467, 468α, 486β, 500β, 599α, 639γ. — δουκᾶτον 549γ.
«Αἰγαιοπελαγιτικὸς σύνδεσμος» 764γ.
Αἰγάλεως 23β, 24γ, 443γ, 478γ.
αἶγες 12β, 76α, 108β, 112.
Αἰγηὶς 4α. 11β, 12α, 759α.
Αἰγιαλὸς 32γ. 478β.
Αἰγικορεῖς 775α.
Αἰγίλα 33α.
Αἰγίλεια 33α.
Αἰγίλιψ 32β.
Αἰγιμοῦραι 754γ.
Αἴγινα 18β, 29γ, 31γ, 34, 209γ, 212α, 284β, 328β, 440β, 443β, 465β, 469γ, 470α, 474α, 475, 477γ, 478, 479β, 480α, 481γ, 483γ, 484γ, 485α, 487β, 488γ, 490 562γ, 775γ, 876α, 885γ, 1031α, 1043α· βλ. καὶ *Αἰγινῆται*.
«Αἰγιναία» 1043α.

Digitized by Google

Αἰγινῆται 470α, 477γ, 478, 479, 480α. — πόρος 31γ 34β.
Αἰγινήτειον θεραπευτήριον 391β
Αἰγινήτης Β. 1019γ. — Δημ. 985α, 989β, 1027β, 1028. — Διον. 398α. — Κωνστ. 399β.
Αἴγιον 29α, 187β, 442α.
Αἴγιρα 29α.
αἰγοπρόβατα 77α.
Αἰγόσθενα 29α, 443γ
Αἰγὸς ποταμοὶ 497β.
Αἰγυπτιακὸν δίκαιον 631α.
Αἰγύπτιοι 473α, 512γ, 631α, 999α· βλ. καὶ *Αἴγυπτος.*
Αἰγύπτιον πέλαγος 27γ, 28β, 31β, 33α.
Αἴγυπτος 27γ, 28β, 31β, 33α, 178γ, 223α, 435α, 448β, 461γ, 462-469, 473α, 483γ, 485α, 509γ, 512γ, 513β, 631α, 641, 752γ-755α, 759α, 764γ, 786γ, 986α.
Αἰγῦται 442γ.
Αἰδηψὸς 18β, 36β, 209γ, 212, 213, 440γ.
Ἀϊδίνιον 597β.
Αἰθαλία 37γ.
αἰθὴρ 138β, 141α.
Αἰθίοπες 472γ, 473α, 752γ.
Αἰθιοπία 752γ.
Αἰκατερίνη Β΄ ἡ Μεγάλη 518α, 564γ, 744α, 758α.
Αἰκατερινοντὰρ 744, 746α.
Αἰκατερινοσλὰβ 744γ.
Αἰλιανὸς 997β.
Αἴλιος Ἀριστ. 918β.
αἱματίτης 14α.
Αἰμίλιος Παῦλος 446α, 514γ.
Αἴνειον 30γ.
Αἰνιαῖοι 445α.
Αἰνιὰν Γ. Οἰκ. 747γ.
Αἰνιᾶνες 445α, 476α.
Αἶνος 24γ, 210α, 445β, 749α. — Μηδείας γραμμὴ 593β.
αἶνος 825α.
Ἀϊντίνι 23γ.
Αἴνυρα 38α.
Αἰξωνεῖς 30α.
Αἰολεῖς 431γ, 433γ, 439β, 440α, 456α-457α, 759γ, 775α.
αἰολικαὶ ἀποικίαι 456α-457α.
Αἰολὶς 446β, 445α, 467α, 468β.
Ἀϊπᾶς 748γ.
αἱρέσεις 659γ-661β.
αἰσυμνῆται 777β.
Αἰσχίνης 506α,β,γ, 507γ, 508β, 761γ, 913, 1004α.
Αἰσχύλος 908γ, 909α, 985γ.
Αἴσων 26β.
Αἴσωπος 824-825β, 905β.
Ἀΐτη 601β.
Ἀϊτὸς 32β.
Αἰτωλία 445. — καὶ Ἀκαρνανία 83α, 115.
Αἰτωλικαὶ Ἄλπεις 22β.
αἰτωλικὴ διάλεκτος 693β-694α. — Συμπολιτεία 445β, 513γ, 514α.
«Αἰτωλική» 1034α.
Αἰτωλικὸν 82γ, 143α.
Αἰτωλοὶ 439β, 440γ, 445, 507γ, 512β, 513γ, 514α.
«Αἰών» 1036α.
ἀκαδημαϊκοὶ 1028β.
Ἀκαδημία 444α, 483γ, 497γ, 749β, 765γ, 980α, 994β, 1025γ, 1027γ-1031γ, 1043β. — παιδαγωγικαὶ 316α.
Ἀκάδημος 444α.
ἀκακία 12β.
ἀκακιανὸν σχίσμα 662γ.
Ἀκάκιος 529α.
Ἀκαμάτης 34β.
Ἄκανθα 30γ.
Ἀκάνθιος 30γ.
Ἄκανθος 447α, 500γ.
Ἀκαρνᾶνες 445β, 500α, 502β, 507α.
Ἀκαρνανία 83α, 115, 445β, 502β.
Ἄκαρπα 36α.
Ἀκάψι 35α.
ἀκερβουλαρία 11α.
Ἄκιο 36β.
ἀκμίτης 14β.
Ἄκοβα 545γ.
ἀκοίμητοι 661α.
Ἀκοίτιον 33β.
ἀκόλουθοι 284α.
Ἀκομινᾶτος Μιχαὴλ 541β, 665γ, 666γ, 922α, 922β. — Νικήτας 992β
ἀκόντιον 780α, 971γ.
Ἀκόντιον 23α.
Ἀκουαφορμόζα 737γ.
Ἀκουσίλαος 761γ.
ἀκουστικὴ 1019α.
Ἀκράγας 460α, 492γ, 495γ, 737γ, 760γ.
Ἀκραδιὰ 35γ.
Ἀκραδιὲς 35γ.
Ἀκραῖαι 29β.
Ἀκραίας Ἥρας μαντεῖον 29α.
Ἀκράτας 27β.
ἀκράτισμα 780γ.
ἀκρατοθέρμαι 16γ.
ἀκρατοπηγαὶ 18α.
Ἀκρὶ 28γ.
Ἄκρια 29β.
ἀκρῖται 797γ.
Ἀκρίτας 29β, 33α, 797γ.
Ἀκρίτας Παν. 399γ.
ἀκροβολισταὶ 277γ, 309α.
Ἀκροκεραύνια 28α, 446α.
Ἀκροκόρινθος 24α, 443β.
ἀκρόπολις 775β.
Ἀκρόπολις 23β, 444α, 466, 477γ, 478, 484γ, 544β, 569, 570γ, 571, 772β, 874γ, 1031.
«Ἀκρόπολις» 1036, 1037.
Ἀκροπολίτης Γ. 923α.
ἀκροχειρία 971γ.
Ἀκρώρεια 442α.
Ἀκρωτήρι(ον) 32γ, 33β, 35γ, 36α, 38α, 734β.
ἀκταὶ 28β.
Ἀκτὴ 30, 33γ, 443, 447β.
ἀκτήμονες 402γ, 403, 404β, 777α.
Ἀκτική· βλ. *Ἀττική.*
ἀκτινόλιθος 14β.
Ἄκτιον 28γ, 445β, 519β.
ἀκτογραφία 27γ.
ἀκτοπλοΐα 177α.
Ἀκτουάριος Ἰω. 993γ.
ἀκύρωσις 262γ.
ἀλάβαστρον 780β.
Ἀλαζονῆσι 36α.
Ἁλαὶ Ἀραφανίδες 30α.
Ἁλαιεῖς 30α.
Ἀλαλία 467β.
Ἀλαλκομεναὶ 32β.
Ἀλαμάνα 26γ.
ἀλάμπεης 802α.
Ἄλαπτα 30γ.
Ἀλάριχος 435β, 448α, 527.
ἅλας 14α, 127γ, 135γ, 137β, 350.
ἅλατα καθαρτικὰ 139γ. — νιτρικὰ 140α. — τρυγικὰ 140α.
Ἀλατᾶς 36γ.
ἀλατζάδες 829γ.
ἀλατοκαθαριστήρια 135γ, 137β.
Ἀλατονήσι 34γ.
Ἀλατσαδέλης Εὐστρ. 399β.
Ἀλατσάρμη 37γ.
Ἀλαφίνα 143α.
Ἄλβαινα 24β.
Ἀλβανάκης Ἰω. 398α.
Ἀλβανία 178α, 557γ, 558β, 593β, 594α, 604, 613β, 737γ, 744β, 765, 766β· βλ. καὶ *Ἀλβανοί.*
ἀλβανικὰ κτήματα 616α.
ἀλβανικὴ Ἐκκλησία 613β. — μειονότης 616α.
Ἀλβανοὶ 408β, 436β, 539γ, 543γ, 557γ, 593α, 616α, 744γ· βλ. καὶ *Ἀλβανία.*
Ἄλβη 33γ.
ἀλβίτης 14β.
Ἀλγερία 754γ.
Ἀλγέριον 754γ.
Ἄλγεβρα 1001γ, 1002.
ἀλγκώνκιον 9β.
Ἄλδος Μανούτιος 1041β.
Ἀλείπτης 971γ.
ἀλεκτοροειδῆ 57β.
Ἀλεξάκης Ὠρίων 746α.
Ἀλεξανδράκης Σπ. 397γ.
Ἀλεξάνδρεια 292β, 323γ, 324β, 327γ, 452, 509γ, 510β, 511α, 527α, 603α, 631β, 636α, 684β, 753, 764γ, 773α, 987β, 993β, 999γ, 1000β, 1004β. — νομικὴ σχολὴ 636α. — πατριαρχεῖον 684β.
Ἀλεξανδρῆς Ἀπ. 592β.
Ἀλεξανδρίδης Δ. 1033γ.
ἀλεξανδρινοὶ χρόνοι 993β.
ἀλεξανδρινὸς πολιτισμὸς 452.
Ἀλεξανδρόπουλος Δημ. 397α.
Ἀλέξανδρος, ὁ Μέγας 435α, 477γ, 479γ, 480β, 503γ 507α, 508, 509, 510, 533γ, 631α, 752γ, 759γ, 760γ, 772α, 773α, 784γ, 847α, 997β. — ὁ Φεσῶν 504β. — ὁ Τραλλιανὸς 993γ. — ὁ Φιλέλλην 484α. — γλύπτης 760β. — ὁ Πολυΐστωρ 997β. — ὁ Ἀγαθὸς 1006α. — Βασιλεὺς Ἑλλάδος 596γ, 597. — Βάττεμβεργ 603α. — νῆσος 33γ. — διῶρυξ 28γ, 31α, 32β.
Ἀλεξανδρούπολις 18β, 31α, 182α, 281.
Ἀλεξανδρόφσκα 744.
ἀλεξήλιον 781γ.
Ἀλεξιάδης Δημοσθ. 943β.
ἀλεξίκακοι θεοὶ 993α.
Ἀλέξιος Κομνηνὸς 536β, 537, 540α. — Β΄ 537α, 538β, 553β. — Γ΄ Ἄγγελος 538γ, 539α, 541β. — Δ΄ 538γ, 539α. — Ε΄ 539α, 540α, 552β. — Τραπεζοῦντος 552γ, 553α. — ὁ Φιλανθρωπινὸς 557α.
Ἀλεξίου Στυλ. 1044α.
Ἄλεξις 910β.
Ἀλεξόπουλος Μιλτ. 398γ.
Ἀλευάδαι 446β, 472, 475γ, 482α, 505β.
ἄλευρα 77α, 136α, 215.
ἀλευροβιομηχανία 136α.
ἀλευρόμυλοι 135γ.
ἄλευρον 215· βλ. καὶ *ἄλευρα.* — γαλακτοῦχον 77α.
ἀλευροποιία 146γ.
Ἀλεφαντόπουλος Σωτ 398α.
Ἀλῆ Βεράν 598γ.
Ἀλῆ Μπουτοῦς 21α.
Ἀλῆ πασᾶς 566, 639γ.
Ἀλῆ Τσελεπῆ 18β.
ἀλήθεια 978γ.
«Ἀλήθεια» 864β, 1039α.
Ἀλήτιον (Λέτσε) 737γ.
ἁλία 778β.
ἁλιαία 778β.
Ἁλιάκμων 26β, 30γ.
Ἁλίαρτος 444β, 500α.
Ἁλιὰς 29γ.
Ἀλιβέρι(ον) 36β, 143α.
Ἀλιβιζᾶτος Ἀμ. 992γ.
ἁλιεία 123γ, 124α, 125α, 231, 811γ.
Ἁλιεῖς 29γ.
ἁλιεῖς 124α, 126γ.
ἀλιζάρι 92β
ἀλιζαρίνη 139γ.
Ἀλίκαντρος 759α.
Ἀλικαπόριθα 33γ.
Ἁλικαρνασσὸς 509β, 759γ, 874γ.
Ἀλίκη, πριγκίπισσα 834β.
Ἀλιμούσιοι 30α.
Ἀλιμπέρτης Σπ. 1037γ.
Ἀλίνδα 21γ.
ἀλίνδησις 780α, 971γ.
Ἀλιοῦς 30β.
ἀλίπαστα 137β, 215β.
Ἀλιπηγαὶ 18β.
Ἄλις 442α.
Ἀλιστράτη 325γ, 750β.
ἀλιτήριοι 466α.
Ἀλκαῖος 906β, 948. — Θεόδ. 742β, 942β. — Σαπφὼ 944.
ἀλκαλικὰ ὕδατα 18α.
Ἀλκιβιάδης 397α, 492β, 493, 494, 495γ, 496, 498, 772β.
Ἀλκιδάμας 913β.
Ἀλκμὰν 906.
Ἀλκμεωνίδαι 444γ, 465γ, 466, 471.
ἀλκοολισμὸς 391γ-392α.
Ἀλκυονὶς θάλασσα 28, 29α, 32γ.
Ἄλκων 434γ.
ἀλλᾶντες 137β.
Ἀλλάτιος Λέων 453α, 676γ, 925α, 997γ, 1014γ.
Ἀλλὰχ-Βέρντι 744β.
ἀλληλοβοηθείας ταμεῖα 996α.
ἀλληλογραφία 187α. — Ἀγωνιστῶν 626β.
Ἀλλῆντας 37β.
ἀλλοδαποὶ 306γ.
ἀλλοφανὴς 14β.
ἅλμα 779γ, 971γ, 972γ.
Ἀλμέϊδας Ἀντ. 276.
Ἀλμήνη 28β.
Ἀλμουτασσὲμ 533α.
Ἀλμπιντόνα 737γ.
Ἁλμυρὰ ἔρημος 598β.
Ἁλμυρὸς 28γ, 30β, 82γ, 541γ, 1031α.
ἄλνος 12β.
ἀλοβία 7β, 11.
Ἀλογόμανδρα 35α.
Ἀλογονιὰ 38α.
Ἀλογόπυργος 30β.
Ἀλόνησος 36γ, 37α.
Ἀλόπη 30.
Ἅλος 30β.
ἀλουμίνιον 132α.
ἀλουνίτης 14β.
Ἀλούπκα 744γ.
Ἀλούχτα 744γ.
Ἀλπ-Ἀρσλὰν 536γ.
Ἄλπεις αἰτωλικαὶ 22β.
ἀλπικαὶ πτυχώσεις 11γ.
Ἀλσὲχ σχολὴ 327γ.
Ἀλταμοῦραι 901α.
ἀλτηροβολία 780α, 971γ.
Ἀλυάττης 467α.
Ἀλυζία 28γ.
ἀλυκαὶ 127α.
Ἀλυκὲς 30α, 32γ, 37β.
Ἁλυκὴ 18β, 29, 34, 38α. — Κακὴ 33β.
Ἀλύπιος 952α.
Ἀλύτρωτος Ἑλληνισμὸς 757γ-770γ.
ἀλφάβητον 705γ-714α, 717γ.
Ἀλφειὸς 27α, 29β, 442
ἄλφιτον 780γ.
Ἀλφόνσος 543γ, 737γ.
Ἀλφρέδος 239α, 582β.
Ἀλχανὶ 143α.
ἀλχημεία 1021γ.
Ἀλωνάκι 37α.
Ἀλωνίσταινα 209γ.
ἀλωνιστικαὶ μηχαναὶ 74β.
Ἄλωσις 560.
ἀμαζόνων λόχος 745β.
«Ἀμάλθεια» 1038γ
Ἀμαλία βασίλισσα 578α.
Ἀμαλιὰς 82γ, 324α, 328β.
Ἀμαλίειον ὀρφανοτροφεῖον 329β, 833γ, 834α.
Ἀμαλφιτανῶν ἀκτὴ 30γ.
Ἄμαντες 446α.
Ἀμαντία 446α.
Ἄμαντος Κ. 1013α, 1030α.
ἁμαξηλάται 422α.
Ἀμαράντου 212γ.
Ἀμαρίδες 35α.
Ἀμαρούσιον 209γ, 326β.
Ἀμάρυνθος 36β.
Ἀμάσεια 684β.
Ἄμαστρις 561β.
Ἀμάτο 737γ.
Ἄμβλιχος νομικὸς 1004γ.
Ἀμβρακία 27γ, 445β, 446α.
Ἀμβρακικὸς κόλπος 28β, 32β, 39γ.
Ἀμβρακιῶται 480α, 507α.
ἄμβυκες 76β.
Ἀμεινίου ἄκρα 34β.
Ἀμέλιο 763α.
Ἀμέλιον 34γ.
Ἀμέλλια 142γ.
Ἀμερικανικὴ γεωργικὴ σχολὴ 77β.
Ἀμερικὴ 583, 684β, 755β-757, 764γ, 774α.
ἀμεριμνεία 634α.
ἄμεσοι φόροι 339α.
ἀμίαντος 14β.
Ἀμίδα 529α.
ἀμίλητο νερὸ 819α.
ἀμιράλις 800γ.
Ἀμισὸς 748α.
Ἀμμαδερὴ 36α.
Ἀμμολιανὴ 38α.
Ἄμμος 37γ. Ἥμερος — 33γ.
Ἀμμοῦδα 37β.
ἀμμωνία 139γ.
Ἀμμώνιος 980γ.
ἀμμωνίτης 8β.
ἀμνηστία 250β.
ἀμοιβῶν φορολογία 340.
Ἀμοιρούτσης 993γ.
ἀμπάριζα 974β.
Ἀμομφάρετος 480β.
Ἀμονάβ·ιροι 557α.
Ἀμόνι 35β.
Ἀμοργὸς 24γ, 36α, 143α, 440β.
Ἀμούρι 82γ.
Ἀμουτζοπούλου Ἑλένη 831γ.
Ἀμπατζία 590γ, 603γ.
Ἀμπάτης 275γ.
Ἀμπατιέλος Παῦλος 400α.
Ἀμπελάκι 31γ, 744α.
Ἀμπελάκια 34β, 143β, 806γ, 829α.
ἄμπελος 75, 76α, 81β, 83α, 218γ.
Ἄμπελος 30γ, 32γ 33β, 36α.
ἀμπελουργία 93β, 95α.
ἀμπελουργικὰ 80γ.
ἀμπελουργικὴ σχολὴ 325β.
ἀμπελῶνες 73γ, 93γ.
Ἄμπετ 753α.
Ἀμπέτειος σχολὴ 753β.
ἀμπεχόνη 781β.
Ἄμπ/ιανη 23α, 569α.
Ἀμπχαζία 745α.
Ἀμροῦ 531β.
Ἀμστελλόδαμον 741α.
ἀμύγδαλα, 75β, 76γ.
Ἀμύκλαι 443α, 500β.
ἄμυλον 137γ.
ἀμυλοσάκχαρον 137γ.
ἀμυλώδη 135γ, 137γ.
ἄμυνα 156, 269α, 270α, 271.
Ἄμυνα Ἀεροπορικὴ 267γ. — Ἐθνικὴ 267β.
Ἄμυνο 35β.
Ἀμύντας 468α, 505α.
ἀμυντικὰ ἔργα 267γ.
Ἀμφεῖον 501β.
ἀμφία 897α.
Ἀμφιάλη 29γ.
Ἀμφιάρειον 18α, 874γ
ἀμφίβια 58α.
ἀμφίγεια 31α.
ἀμφιδρόμια 779β.
Ἀμφικτίονες 434α.
ἀμφικτιονίαι 161β.
Ἀμφιλοχία 28γ.
Ἀμφίλοχοι 445.
Ἀμφιμαλὴς κόλπος 33β.
Ἀμφίπολις 32α, 347α, 492α, 505α.
Ἀμφιπολῖται 505α.
Ἀμφιπτεραὶ 759γ.
ἀμφισβητούμενον διοικητικὸν 263α.
Ἄμφισσα 29α, 143α, 441γ, 507γ, 508, 873γ.
Ἀμφισσεῖς 507γ.
Ἄμφιτος 27α.
Ἀμφιτρίτη 651.
ἀμφορεὺς 780β.
Ἀναβατὴ 35α.
ἀναβολαὶ 25β.
Ἀνάβυσσος 30α.
«Ἀναγεννηθεῖσα Ἑλλάς» 1036α.
Ἀναγέννησις 657α, 774α, 801γ, 1041.
ἀναγκαστικὴ κυκλοφορία 60α, 357β, 359α, 360α, 370.
ἀναγκαστικὸν δάνειον 249β.
Ἀναγνωστάκης Α. 994β.
Ἀναγνωσταρᾶς 567α.
Ἀναγνώστης 34α.
Ἀναγνωστοπούλειος γεωργικὴ σχολὴ 326β.
Ἀναγνωστόπουλος Μιχ. 39α, 755γ. — Παναγ. 565γ. — Χριστίνα 398β.
ἀναγραφὴ 632α.
Ἀναγυράσιοι 30α.
Ἀναγυριστὲς 35α.
ἀναδασμὸς 514β.
ἀναδασώσεις 73γ, 106β.
ἀνάθεμα 596γ.
ἀναθεωρήσεις 239β, 240 241β, 592β. — Συντάγματος 240β, 241β, 592β.
ἀναθεωρητικὴ βουλὴ 239γ, 240, 592β.
ἀναιρέσεις 256β.
«Ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων» 637γ.
Ἀνακίου λίμνη 26α.
ἀνάκλιντρον 780β.
Ἀνακρέων 948γ.
ἀνάκρισις 312β.
Ἄνακρος 30β.
ἀνακτορικὸς ρυθμὸς 883α.
Ἀνακτόριοι 480α.
Ἀνακτόριον 28γ, 445β.
ἀνάκτορον 779α.
Ἀνάνες 35β.
Ἀναντολοῦ 30γ.
Ἀναξαγόρας 747γ, 908β, 977, 979α, 983γ, 999α.
Ἀναξαγόρειος σχολὴ 747γ.
Ἀναξανδρίδης 861α, 910β.
Ἀναξίμανδρος 908β, 978β, 983, 985γ, 987, 999α.
Ἀναξιμένης 908β, 912β, 978β, 983γ, 999α.
Ἀνάπα 744γ.
Ἀνάπλι 29γ.

'Αναποδάρη(ς) 27γ, 33γ.
'Αναπόμερα 37β.
'Αναργύρειος καὶ Κοργιαλένειος σχολὴ 327γ, 332β.
'Ανάργυροι 353α.
'Ανάργυρος Σωτ. 400α.
ἀναρριχητικὰ 57α.
ἀναρχικοὶ 864.
'Ανασελίτσα 750α.
ἀνασκαφαὶ 874β - 875β, 1030β.
ἀνασκελάδες 813α.
'Αναστάση 'Ιω. 753α.
'Αναστασιάδης 'Ηλ. 1006β. — Θεόδ. 398β.
'Αναστάσιος Α' 529α. — Β' 532α. — Μιχ. 1014γ.
'Αναστασίου Μιχ. 1042α.
'Αναστασόπουλος 'Αναστάσιος 398γ.
ἀναστενάρια 814α.
ἀναστολὴ 263α.
'Ανατολὴ 35γ,448β,531β, 534β.
"Ανω — 752α.
«'Ανατολὴ» ἱεροδιδασκαλεῖον 324β.
ἀνατολικαὶ γλῶσσαι 321α.
'Ανατολικὴ Ρωμυλία 405γ. — Τηλεγραφικὴ 'Εταιρεία 187β. — Χέρσος 'Ελλὰς 237γ.
ἀνατολικὸν ἀλφάβητον 706γ. — ζήτημα 223β, 584γ, 602.
ἀνατολικὸς ἀποικισμὸς 460γ, 461.
'Ανατόλιος 636γ, 1004β, 1005α
'Ανατολοῦ-χισσάρ 560α.
ἀνατροχασμὸς 971γ.
"Αναυρος 26γ.
'Ανάφη 36α, 440α, 486γ.
'Ανάφλυστος 30α.
'Αναφόπουλο 36α.
ἀναχοαὶ 25β.
ἀνοψηλάφησις 263α.
ἀνδαλουσίτης 14β.
'Ανδανία 442γ.
ἀνδεγαυϊκὸς οἶκος 543β.
'Ανδεγαυοὶ 539β, 543β.
'Ανδεγαυὸς Κάρ. 546β, 556.
ἀνδεσίνης 14β.
'Ανδοκίδης 912γ, 485γ, 1004α.
'Ανδραβίδα 325γ.
ἀνδράποδον 632β.
'Ανδρεάδης Α. 1006γ. — Ζαχ. 745α. — 'Ιω. 398γ, 740α. — Καίτη 944β.
'Ανδρέας ἀπόστολος 658α. — ὁ Κρήτης 920β. — πρίγκιψ 599α, 603γ.
ἀνδρείας ἀριστεῖον 244γ.
'Ανδρέου 'Αγίου μονὴ 671β, 674γ.
'Ανδριάμι 30β.
ἀνδριαντοποιία 887γ.
'Ανδρίτσαινα 1032α.
'Ανδροκλείδης 501α.
'Ανδροκλῆς 496β.
'Ανδρομάχη 29α.
'Ανδρόνικος ὁ Α' 537α, 538β. — ὁ Β' 543α. 557. — ὁ Γ' 557. — ὁ Δ' 558α. — ὁ Λίβιος 773β. — Κάλλιστος 981β.
'Ανδροπούλου 'Ερατὼ 399γ.
"Ανδρος 18α, 24γ, 34β, 200γ, 201γ, 209γ, 468β, 481α, 487β, 639γ, 1032α.
'Ανδροσθένης 986β.
'Ανδροτίων 917β.
'Ανδρούτσος 'Οδυσσεὺς 567β 569γ, 851α. — Χρ. 981γ, 992γ, 1026α.
ἄνεμοι 44α, 47.
'Ανεμόμυλος 32α.
ἀνεμότρατες 124β.
ἀνεξαρτησίας δάνεια 359β.
«'Ανεξάρτητος» 1037γ.
'Ανεξάρτητος ἐφημερὶς τῆς 'Ελλάδο » 1035γ.
ἀνεργία 401β, 867α.
ἀνηλίκων ἐργασία 401β.
ἀνὴρ 848β.
ἄνθεμα 970α.
'Ανθέμιος 528.
'Ανθεμοῦς 26β, 505α.
'Ανθεμοῦσα 36α.
ἀνθενωτικοὶ 670β.
'Ανθεστήρια 653β, 933γ.
'Ανθηδὼν 444β.
"Ανθιμος Γ' 674α. — Ζ' 588γ. — μητροπολίτης 399β.
ἀνθοκομία 96α.
ἀνθρακασβέστιον 140.
ἄνθρακες 81β,140α. 143α, 215γ.
ἀνθρακικοαεριοῦχα ὕδατα 18α.
ἀνθρακικὸν ὀξὺ 139γ.
'Ανθρακίτης Μεθόδιος 677β, 1002γ.
ἀνθρωπισμὸς 773γ.
ἄνθρωποι τοῦ στρατηγοῦ 799β.
ἀνθρωπολογία 431 κ.ἑξ., 982 1030γ.
'Ανθρωπολογικὸν Μουσεῖον 982γ, 1031β.
"Αννα Κομνηνὴ 535α, 537α, 543α. — ἡ Σαβοϊκὴ 557γ.
'Αννιβαλιανὸς 525.
'Αννίβας 495γ.
"Αννινος 'Αθαν. 900α. — Θέμος 902 ,1037α. — Μπάμπης 932α, 945β
"Ανιων 986.
ἄνοιξις 41α
'Ανοπαία 476γ.
ἀνορθίτης 14β.
ἀνορθόκλαστον 14β.
"Ανουρα 36α.
'Ανταγόρας 761α.
"Ανται 448γ.
"Ανταλη 737γ.
'Ανταλκίδας 500.
ἀνταλκίδειος εἰρήνη 500β, 501α.
ἀνταλλαγὴ πληθυσμῶν 224α, 406γ, 408, 409, 607α.
ἀνταλλάξιμοι 607.
ἀνταλλάξιμος περιουσία 409α.
"Ανταμς 755γ.
ἀντεπιστέλλων 1028β.
"Αντερρος 30β.
ἀντιβασιλεία 238γ, 239α, 577.
'Αντιγκότζο 33γ.
'Αντιγόνεια 442γ.
'Αντιγόνι 30γ.
'Αντιγονίδαι 512β.
'Αντιγονὶς 510γ.
'Αντίγονος 442γ, 510, 511α, 512, 514, 761α. 917γ.
'Αντιδραγονέρα 33α.
'Αντίκερος 35α.
ἀντικρυστὴς 158γ.
'Αντικύθηρα 31β, 33α.
'Αντίκυρα 29α, 30β, 32γ, 444γ.
ἀντίληψις 400γ.
ἀντιλόπη 12β.
ἀντιλυσσικοὶ σταθμοὶ 392β.
'Αντίμαχος 910β.
'Αντίμηλος 31β, 35β.
ἀντιμόνιον 140α, 143α
ἀντιμονίτης 6γ, 14α.
ἀντιμονόλιθος 14β.
'Αντιόχεια 324α, 521γ, 527α. 636α, 684β, 1001β, 1043β. — θεολογικὴ σχολὴ 324α, 991γ. — πατριαρχεῖον 684β.
'Αντίοχος ὁ Α' 511γ, 512α. — ὁ Γ' 513α, 515α. — ὁ Δ' 513γ, 515β. — ὁ Ζ' 515β. — ναύαρχος 497α. — ὁ ἐξ 'Ασκαλῶνος 930γ.
'Αντίπαξοι 31α, 32α.
'Αντίπαρος 35α, 210α.
'Αντίπατρος 506β, 509, 510β, 512α.
'Αντιπολίτευσις, 'Ηνωμένη — 858α.
'Αντίρριον 28γ, 31α.
'Αντίσαμος 32γ.
'Αντὶς 'Αμπέμπα 752γ, 753α, 979β.
'Αντισθένης 914α.
"Αντισσα 37γ.
ἀντισφαίρισις 972β.
'Αντιφάνης 761α, 910 β.
'Αντιφῶν 496β, 506γ, 912γ, 1000α.
ἀντιφωνία 950β
'Αντιχθὼν 984α.
'Αντίψαρα 32α, 37β.
"Αντλερ Κοὺρτ 874γ.
'Αντοφογκάστα 757β.
'Αντριαλὰ 23γ.
'Αντριέτι 276β.
'Αντρῶν 30β.
"Αντυπας Μαρῖνος 864γ. — Χρ. 397α.
'Αντωνάρα, τ' — 37β.
'Αντωνάρου Καλλιόπη 399β.
'Αντώνηδες 34γ.
'Αντωνιάδης Β. 981γ, 992γ. — 'Αντ. 398γ, 399α. — 'Εμμ 1035γ. — Εὐγ. 985β. — 'Ιω. 399β.
'Αντωνιάδου γηροκομεῖον 753β.
'Αντωνῖνος 521α.
'Αντώνιος 223β. — Διογένης 918γ. — 'Ατζαϊώλης 544β.
'Αντωνίου Σωτ. 396γ.
'Αντωνόπουλος Σπήλ. 872β.
ἀνυδρίτης 14β.
"Ανυδρο 36α.
"Ανυτος 498γ.
ἀνυφαντάδες 830γ.
ἀνώ(γ)ι 826γ.
ἀνώνυμοι ἑταιρεῖαι 145.
'Ανώνυμος 986γ.
ἀνωτάτη ἐκπαίδευσις 318γ κ.ἑξ. 323γ. — γεωργικὴ ἐκπαίδευσις 77β.
'Ανωτάτη Γεωπονικὴ Σχολὴ 77β, 321γ, 325β, 1032α. — Σχολὴ 'Εμπορικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Σπουδῶν 322α, 326γ, 1032α. — Σχολὴ Τοπογράφων Μηχανικῶν 990α.
ἀνώτατον ὄργανον 239α. — στρατιωτικὸν συμβούλιον 268α. — συμβούλιον ἐθνικῆς ἀμύνης 268.
ἀνώτατος ἄρχων 239α.
"Αξαχας 34γ.
'Αξελὸς Κ. 1007α.
"Αξενο 34β.
"Αξενος 'Ακτὴ 30β.
ἀξία βιομηχανικῆς παραγωγῆς 129α.—ἐγκαταστάσεων 129β. — παραγωγῆς 75γ.
'Αξῖνες 33α.
'Αξιὸς 8γ, 26, 73γ.
ἀξιωματικοὶ 267γ, 268α, 285β, 286γ, 299α.
'Αξιώτης Κ. 301γ.
'Αξώμης μητρόπολις 753α.
«Α.Ο.Δ.Ο.» 1037α.
"Αονες 439β.
'Αονία 444β.
ἀπαλλοτρίωσις 145α,β,402,403.
'Απάνω Πόδια 37α.
ἀπαρτία 256γ, 257α.
'Απασα 32β.
ἀπατίτης 14β.
'Απατούρια 653β, 775α.
ἄπειρον 978β.
"Απειρος· βλ. *Ηπειρος*.
ἀπειροστικὸς λογισμὸς 999γ.
'Απειρῶται 445γ.
'Απέλαυρον 23γ.
ἀπέλλα 778β.
'Απελλῆς 760γ.
ἀπεργία 422, 423, 424γ, 425, 426α, 865α.
'Απεροπία 29γ, 33γ.
'Απέσας 24α.
'Απηγανιὰ 34γ.
'Απήγανος 37γ.
'Απιδανὸς 26γ, 446β.
ἀπλανεῖς 984γ.
ἁπλῆ διάλεκτος 722α.
ἀπλίτης 6β.
ἀπόγειος αὔρα 46α.
ἀπογραφὴ 135γ, 224α, 229, 235, 254γ.
ἀποδέκται 779α.
ἀπόδεσμος 781β.
'Αποδόται 445γ.
ἀποδοχαὶ 286γ.
'Απόθυρο 37γ.
'Αποίκια 18α.
ἀποικίαι 434γ, 435α, 456α-457α, 457γ-463γ, 467α, 744β, 771α.
ἀποικισμὸς ἀνατολικὸς 460κ.ἑξ.
ἀποκατάστασις προσφυγικὴ 403, 405.
'Απόκαυκος 'Ιω. 668.
'Αποκέντρωσις 248γ, 249α.
'Αποκλεισμοὶ 37α.
ἀποκοπὴ 806β.
'Αποκόρου, λίμνη τοῦ — 27γ.
'Αποκρύωσις 34γ.
ἀπολιθώματα 6β, 990γ.
ἀπολιθωμένα ζῷα 58α.
'Απολινάριος 992α.
'Απολλόδωρος 916β 917.
'Απόλλων 34β, 652, 654β, 993α. — ἄκρα 28γ.
«'Απόλλων» 1035γ, 1043α.
'Απόλλωνας 35α.
'Απολλωνία 30γ, 33γ, 447α, 500γ. Νέα — 212γ.
'Απολλώνιος 760β. 761, 916, 919α, 980γ, 984γ, 987γ, 1001β.
ἀπολογηταὶ 991γ.
ἀπολογισμὸς 259α, 335α, 337α, 382α.
ἀπολυμανταὶ 329γ.
'Απολυτάρες 33α.
'Απολυταρία 33α.
ἀπόλυτον 979γ.
ἀπόμαχοι 244β.
ἀπομερισμὸς 633α.
'Απόνησο 34α.
ἀπονία 980β.
ἀποξηράνσεις 73γ.
ἀπόρραξις 971γ.
ἀπορροὴ 980γ.
'Αποσπερίτης 846γ.
'Αποστόλαι 353α.
'Αποστολάκης Γιάννης 320γ, 936α.
ἀποστολὴ αὐστριακὴ 278γ. — γαλλικὴ 278, 279γ, 280. — ἰταλικὴ 303γ.
'Αποστόλης 'Αρσένιος 672α, 673α, 925α. — Νικ. 292α.
'Αποστολιᾶς 26γ.
'Αποστολίδης Εὐαγγελινὸς 1009. — Μαργαρίτης 399β. — Μισαὴλ 319β, 737α, 740α, 992γ. — Νικ. 596β, 982β, 1027β. — Πέτρος 933γ· βλ. καὶ *Νιρβάνας*.
ἀποστολικὴ διακονία 683γ.
ἀπόστολοι 'Ανδρέας 658α. — Παῦλος 657γ, 658α. — Φίλιππος 658α.
'Αποστόλου Βασ. 400β.
ἀποστράγγισις 74β
ἀποσυγκέντρωσις 248γ.
ἀποτίμημα 630α.
ἀποτομὴ 950α.
'Αποτροπωτὴ 32α.
'Απουλήιος 980γ.
ἀπουσιασμὸς 413γ.
'Αππιανὸς 918β.
'Απτέρου Νίκης ναὸς 665γ.
'Απύρι 33β.
'Αραβαντινὸς Δημ. 1037γ. — Ι. 1006β. — Παν. Α. 902γ. — Παν. Ι. 857α, 858β, 864γ, 1006γ.
"Αραβες 223β, 435α, 521γ, 531, 532, 533, 534, 773γ.
'Αράβιος κόλπος 986α.
ἀραβόσιτος 74γ, 75, 76α, 77α, 85γ.
ἀραγωνικὸς οἶκος 543β.
"Αραδος 33β.
'Αρακλειὰ 35α.
'Αράκυνθος 223, 445α.
'Αραμπῆ πασᾶς 603α.
"Αραξος 29α, 37α.
'Αραουκάνα 757β.
ἀράπηδες 813β.
'Αράπης 30, 34β, 36α.
'Αραποσυκιὰ 34γ.
"Αρασμα 29β.
"Αρατος 514, 916γ.
'Αραφὴν 30α.
'Αραχθος 27γ, 28β 445γ.
ἄραχις 86γ.
'Αραχναῖον 24α.
'Αρβανιτάκη ἀδελφοὶ 584β.
'Αρβανῖτες,"Ανω καὶ Κάτω 36β.
ἀρβανίτικος 953γ.
"Αρβη 33γ.
"Αρβηλα 509γ
'Αρβόγαστος 527β.
'Αργαδεῖς 775α.
ἀργαλειὸς 829. 830γ, 831.
'Αργεῖοι 1β, 443α, 473γ, 484γ, 499γ, 503β, 507γ· βλ. καὶ *"Αργος*.
ἀργεῖον ἐργαστήριο. 888γ.889α.
"Αργεννον 37γ.
'Αργέντης 'Αμβρ. 397γ. — Αὐγ. 398α. — Παντιᾶς 397α.
'Αργεντινὴ 757β.
ἄργιλλος 139γ.
'Αργινοῦσαι 497.
'Αργολιδοαρκαδικὰ ὄρη 23γ.
'Αργολικὴ πεδιὰς 82γ.
'Αργολικὸς κόλπος 29γ.
'Αργολὶς 18β, 27α, 29γ, 82γ, 165, 263γ, 443, 473γ. — καὶ Κορινθία 165.
"Αργος 238β, 276β 443α, 473γ, 476α, 484β, 488γ, 492β, 499γ, 500α, 503β, 504α, 507γ, 512β, 521β, 645α, 875, 888γ, 889α, 1031α, 1038γ. 'Αμφιλοχικὸν — 440β. Πελασγικὸν — 446β.
«"Αργος τοῦ Τύπου τῆς 'Ανατολῆς» 1039γ.
'Αργοστόλιον 32β, 200γ, 201γ, 209γ, 210α, 281α, 327β, 1031α, 1032α.
'Αργύραμμος Δημ. 1042α.
'Αργυρόκαστρον 594β, 598α, 604β, 751α, 765β.
'Αργυρόνησα 36γ.
'Αργυρόπουλος 'Αθ. 957β. — Βασ. 944α. — 'Ιω. 596β, 981β. — Μιχ. 930γ. — Π. 295β 319β, 866γ. — Τιμ. 1019β. — Μαρία 727α.
ἄργυρος 14α, 142γ, 875γ.
"Αργυρος 1002γ.
'Αργυρούπολις 744β, 748α.
ἀργυροχοΐα 841β - 843α.
"Αρδας 26α.
'Αρδέα 281γ.
ἄρδευσις 74β.
«"Αρδην» 864β
"Αρδης 467α.
'Αρέθας 921β, 997γ, 1005β.
'Αρέθουσα 30γ.
ἀρειανισμὸς 448α, 659γ, 660α, 670α, 992α.
"Αρειος 659γ κ.ἑξ.
"Αρειος Πάγος 241β, 311γ, 312β, 444α, 465β, 466γ, 477γ, 478β, 484β, 499α, 567γ, 631α.
'Αρεταῖος 993γ. — Γ. 398γ. — Θεόδ. 398β.
'Αρζαντιέρα 35γ.
'Αρηΐον 36α.
"Αρης 984β.
«"Αρης» 292β.
'Αριαβίγγης 479α.
'Αριαράθης 510β.
'Αριδαῖος 506α.
'Αριέττα 737γ.
'Αρίζι 29β.
ἀρίθμησις 707β.
ἀριθμητικὴ 999α, 1001α.
ἀριθμὸς 978β, 979γ.
'Αρίλλας 28β. 32α.
'Αριοβαρζάνης 517α.
"Αριοι 431β.
'Ἀρισταγόρας 467γ, 468.
'Αριστάρχης Ἰωάν. 398β. — Μ. 1032α.
'Αρίσταρχος 917, 984γ.
'Αριστέας ὁ Προκοννήσιος 905β.
'Αριστείδης 470γ, 471α, 472α, 477γ, 478γ, 479, 480γ, 482γ, 483α, 486γ, 487β, 991γ.
'Αριστεῖον 244, 1029β.
'Αριστερὰ 33γ.
'Αριστεὺς 999γ, 1000β.
'Αριστίας Κ. 742β, 942.
'Αριστῖνος 638γ, 639α, 1005β.
'Αρίστιππος 761β, 914α, 979β.
'Αριστίων 517.
'Αριστόβουλος 513γ, 917β.
'Αριστογείτων 466α.
'Αριστόδημος 500α.
'Αριστοκράτης 497β.
ἀριστοκρατία 475α, 481α, 488γ, 501β, 771β, 776β, 801γ.
ἀριστοκρατικὸς 475α, 501β.
ἄριστον 780γ.
'Αριστόξενος 950β, 952α, 1004α.
'Αριστοτέλης 508, 510, 655α, 772γ, 773γ, 915, 952α, 984, 987α, 990γ, 901β. 993β. — ὁ Ρόδιος 761β, 977, 979γ, 982α, 997α, 1000β, 1003γ.
'Αριστοφάνης 910α. — ὁ Βυζάντιος 917α.
«'Αριστοφάνης» 1036β.
'Αριστόφρων Π. 1028β, 1030.
'Αριστοφῶν 504β, 505α.
'Αρίστων 470α.
'Αριστωνίδας 760β.
'Αρίων 906γ, 948γ.
'Αρκάδες 439β, 503, 504α, 506α, 507γ.
'Αρκαδία 27α, 165, 263γ, 436γ, 442β, 473γ. 475γ, 476β, 503β, 504α.
'Αρκαδιὰ 29β.
'Αρκαδικὰ ὄρη 23γ.
«'Αρκάδιον» 584α.
'Αρκάδιος 527, 661γ.
'Αρκαδίου μονὴ 583α.
'Αρκάδων κοινὸν 442β.
'Αρκαθίας 517β.
'Αρκεσίλαος 890γ, 980α.
'Αρκιάκι 36γ.
'Αρκίτσα 30α.
'Αρκόμπολη 36γ.
'Αρκουδέλλα 32α.
'Αρκούδι 32β.
'Αρκουδιὸ 34γ.
"Αρκτο 35α.
"Αρμανσμπεργκ 238β. 577 - 578α.
ἁρματοδρομία 971γ.
ἁρματολίκια 805γ, 809α· βλ. καὶ *ἁρματολοί*.

ἁρματολοὶ 275β, 564β, 804β, 805γ, 808γ, 809, 851α.
Ἀρμένη Ἑλένη 396γ.
Ἀρμενία 529α, 531, 534, 536γ, 641γ, 947, 986α.
Ἀρμενιᾶς 23γ.
ἀρμενικὴ ἐκκλησία 237α.
Ἀρμένιοι 237α, 408, 515β 521γ, 529, 531, 532β, 534, 536, 603β, 619γ, 620. — πρόσφυγες 619γ, 920.
Ἀρμενιστὴς 35α, 36α.
Ἄρμενο 34γ.
Ἀρμενόπουλος 328β, 638γ, 639α, 640β, 641α, 992β, 1005γ.
Ἀρμενορωμιοὶ 745γ.
Ἁρμόδιος 466α.
ἁρμοδιότης 239β, 256.
«Ἁρμονία» 1038γ.
ἁρμονικὴ 949α.
ἁρμοστὴς 265γ, 499α.
Ἁρμυρό, Πόρτο — 30α.
ἁρμυροκουλοῦρα 819α.
Ἁρμυροπόταμος 36β.
Ἁρμυροῦ κόλπος 33β.
Ἀρναοὺτ - κιόϊ 748β.
Ἀρναούτοφσκα 744α.
Ἀρνάτζι 33α.
Ἄρνη 446β.
Ἀρνιωτάκης Μιχ. 943γ. — Ἑλένη 943γ.
Ἀρνῶ 279γ.
ἀρνωδιέλλη 7γ.
Ἀροάνια 23γ.
Ἀροάνιος 27α.
ἀρόσιμοι γαῖαι 73γ.
ἄροτρα 74α.
ἀροτριῶντα 74β.
Ἀροὺν - ἀλ - Ρασὶντ 532γ.
ἀρουνδελιανὰ μάρμαρα 880γ.
Ἀρούσα 755α.
ἁρπακτικὰ 57α.
Ἅρπαλος 510β.
Ἀρπηδόνι 31γ, 34β.
Ἁρποκρατίων 919α.
ἀρραβὼν 630β, 847β.
ἄρρεν 848α.
ἄρρην 848γ.
Ἀρριαῖος 499β.
Ἀρριανὸς 918β, 986, 991α.
Ἀρριδαῖος 510.
Ἀρσάκειον 333β.
Ἀρσάκης Ἀπ. 396γ, 512α, 742β, 766α.
Ἀρσάκιος 996α.
ἀρσενικῶδες ὀξὺ 143α.
Ἀρσένιος 741γ, 743γ, 745γ.
ἀρσενοπυρίτης 6γ, 14α.
Ἀρσίδα 34β.
ἄρσις 950β.
Ἄρτα 18β, 27γ, 165, 281, 324α, 559β, 581α, 586, 603α, 750, 1031α.
Ἀρτάβαζος 479β, 480α, 482β.
Ἀρτάβανος 472β, 473α.
Ἀρτάβασδος 532β.
Ἀρτάκη 747γ.
Ἀρταξέρξης 482γ, 499.
Ἀρταφέρνης 468, 469β, 470α.
Ἀρτέμης Ἰω. 399γ.
Ἀρτεμίδι 34β.
Ἀρτεμίδωρος 917γ.
Ἄρτεμις 34β, 651β, 652, 653β, 759γ. — Ἱερὸν 30α.
Ἀρτεμισία 478α.
Ἀρτεμίσιον 23γ, 36γ, 440γ, 467β, 477.
Ἀρτεμίτα 28γ.
Ἀρτέμων 487α.
ἀρτεργοστάσια 136α.
Ἀρτίκια 37γ.
ἀρτιοδάκτυλα 56β.
Ἄρτ - ὀνταση 807α.
ἀρτοποιεῖα 135γ.
ἄρτος 215.
ἀρύβαλλος 780β.
Ἀρυτσοῦ 747γ.
Ἀρχάγαθος 29β, 993β.
ἀρχαγέται 776β.
ἀρχαὶ 496.
ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα 688α. — μουσικὴ 947γ, 948α, 949α. — φιλοσοφία 978.
ἀρχαϊκὴ τέχνη 884α - 885γ.
ἀρχαϊκὸν ἀλφάβητον 707.
ἀρχαιολογία 321α, 434α, 874α κ. ἑξ., 1030γ, 1031α.
ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι 882α. — σχολαὶ 1032α.
Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία 351, 881β, 1031γ.
Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον 1031α.
ἀρχαιολογικὸς τύπος 882α.
ἀρχαιότης κλασσικὴ 657α.
ἀρχαιοτριασικὰ πετρώματα 5β.
ἀρχεῖα 1029γ - 1030α. — Ἀγωνιστῶν 626β.
ἀρχειομαρξισταὶ 863α, 870β.
ἀρχεῖον 632α. — ἐφημοσμένων οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν 322β. — μαρξισμοῦ 870β. — φιλοσοφίας 1038β.
Ἀρχέλαος 504γ, 517, 910γ.
Ἀρχὴ 34β.
ἀρχηγεῖον 277β, 278.
Ἀρχίας 501β.
Ἀρχιγένης Σαράντης 397γ, 749α.
Ἀρχίδαμος 488β, 490, 491, 502β, 503α, 504α.
ἀρχιδικαστὴς 632α.
ἀρχιεπισκοπαὶ 663γ.
ἀρχιερέων δικαστήρια 686γ.
Ἀρχίλοχος 906α, 948γ.
Ἀρχιμήδης 999γ, 1000, 1019.
Ἀρχῖνος 879β.
ἀρχιστράτηγος 268β.
ἀρχιτέκτονες 321.
ἀρχιτεκτονικὴ 760γ, 773, 795, 826β, 827, 884 κ. ἑξ., 891γ 892γ-895α 898α, 900.
ἀρχοὶ 776β.
ἄρχοντες 465, 498γ, 777α 789γ, 790, 797γ, 799α, 803γ, 834, 808α.
ἀρχοντολόγιον 803 β, 804 γ, 805α, 807γ.
Ἀρχοντόνησο 37γ.
Ἀρχύτας 999γ, 1019β.
ἀρώματα 138β, 141α, 144α.
ἀρωματικὰ φυτὰ 75β.
Ἀρωμοῦνοι 742β.
Ἀρώνης Φιλοίτης 398β.
Ἀσὰν Ἰωάννης 538γ, 554α. — Πέτρος 538β. — Β' 541α, 554α, 555β.
Ἀσανίδαι 557γ.
Ἀσβέστης 34γ.
ἀσβεστίτης 14β.
ἀσβεστόλιθοι 6γ.
ἀσβεστοποιία 133α.
ἀσβεστοῦχα ὕδατα 18α.
ἀσετυλίνη 140γ.
ἀσθένειαι 234.
Ἀσία 180, 246, 435α, 448β, 467γ, 468α, 469α, 516γ, 752, 985α.
ἀσιατίζων ρυθμὸς 884α.
Ἀσίνη 29β, 442γ, 443β.
Ἀσίτζα 37α.
Ἀσκανία 36α.
ἀσκήσεις 267γ.
Ἀσκλάνης Ἀριστ. 399β.
Ἀσκληπιάδης 916γ, 993β.
Ἀσκληπιεῖον 443β.
Ἀσκληπιὸς 652γ, 759γ, 993.
ᾄσματα 819. — ἀκριτικὰ 820β, 821α. — γαμήλια 819γ. — γνωμικὰ 820α. — διηγηματικὰ 820β. — ἑορτῶν καὶ ἐθίμων 819γ. — ἐργατικὰ 819. — ἐρωτικὰ 819γ. — θρησκευτικὰ 820β. — ἱστορικὰ 820α. — κλέφτικα 820α. — ξενιτειᾶς 819γ, 820α. — ὀρχηστικὰ 821. — παιδικὰ 819γ. — περιστατικὰ 820. — πλαστὰ 820β. — σατιρικὰ 820α.
Ἀσμάρα 754β.
«Ἀσμοδαῖος» 1036β.
Α.Σ.Ο. (Αὐτόνομος Σταφιδικὸς Ὀργανισμὸς) 152α.
Ἄσοπος 29β.
Ἀσπαρ 528β.
Ἀσπαρούχ 531γ.
ἀσπιρίνη 139γ.
Ἀσπὶς 37β.
Ἀσπιώτης 192β, 197γ.
Ἀσπραοῦ 32α.
Ἄσπρα Σπίτια 29α.
Ἄσπρες Πλάκες 143α.
Ἄσπρη Πέτρα 18γ.
ἀσπρίτσα 86α.
Ἄσπρο 35α, 36γ, 37.
ἀσπροβραχάτοι 804γ.
Ἀσπρόκαβος 36α.
ἀσπροκενητικὴ 834α.
Ἄσπρος Μπουτι 35α.
Ἀσπρονήσι 34γ, 36α.
Ἀσπρόποντα 35γ.
Ἀσπροπόταμος 26α, 27β.
Ἀσπρόπυργος 29γ.
Ἄσπρος Βράχος 34γ, 37β. — Ἐγκρεμὸς 35γ.—Κάβος 32α.
Ἄσσηρα 30γ.
Ἀσσίζαι 639.
Ἀσσίναρος 495β.
Ἀσσιοὺτ 753γ.
Ἄσσος 32γ, 326α.
Ἀσσουὰν 753γ.
Ἀσσύριοι 467α.
Ἀστακιὰ 37β.
Ἀστακὸς 28γ, 490γ.
Ἀστάλη 33β.
Ἀστεριάδης Ξ. 945α.
Ἀστερὶς 32γ.
Ἀστεροσκοπεῖον Ἀθηνῶν 985α, 1032α.
«Ἀστὴρ τῆς Ἀνατολῆς» 1038γ.
Ἀστιγξ 292γ, 571α, 572α.
ἀστικὰ σχολεῖα 317α.
ἀστικὴ δικαιοσύνη 311β - 312β. — νομοθεσία 649γ. — τάξις 794, 860α.
ἀστικὸν δίκαιον 645α, 647β, 648.
ἀστικὸς κῶδιξ 646γ, 647, 648β, 649γ, 650α.
Ἀστοκο· 28γ.
ἄστρα 983, 984α.
Ἀστραῖος 26β.
Ἀστρακάρη 32α.
«Ἀστραπὴ» 1037γ.
ἄστριος 139γ.
ἀστρολάβος 988α.
ἀστρολογία 818β.
ἀστρονομία 831 κ. ἑξ. 983β, 1000α, 1022β. — λαϊκὴ 846γ.
Ἄστρος 29γ, 238α, 645α.
ἄστυ 775β.
«Ἄστυ» 1036β, 1037α.
ἀστυνομία 252γ, 253, 289 (εἰκ.), 300 - 302, 305 - 306, 778γ. — δημοτικὴ 301. — δικαστικὴ 301. —διοικητικὴ 301γ, 302α. — πόλεων 289 (εἰκ.), 305β, 306γ, 307α. — ὑγειονομικὴ 300γ.
ἀστυνομικὴ νομοθεσία 305β. — σχολὴ 305β, 306α.
ἀστυνομικοὶ κλητῆρες 300γ.
ἀστυνομικὸς τύπος 305β.
ἀστυνόμοι 778γ.
Ἀστύοχος 759γ.
Ἀστυπάλαια 30α, 440α, 758γ, 763α.
ἀστυφιλία 233, 412β - 413.
ἄσυλα 395β.
ἀσυμβίβαστον 240γ, 255γ, 261α.
ἀσυρματισταὶ 191β.
ἀσύρματος 181.
ἀσφάλεια 300β - 311α, 621γ. — ἀγροτικὴ 307 κ. ἑξ.
ἀσφάλειαι 634α.
Ἀσφάλι 37γ.
ἀσφάλισις γεωργικὴ 77γ. — ἐργατῶν 421. — ἰδιωτικῶν ὑπαλλήλων 421. —κοινωνικαὶ 413γ - 415γ.
ἀσφαλιστικὴ νομοθεσία 401α.
ἀσφαλτόλιθος 141α, 143α.
ἀσφαλτομάλθη 143α.
ἄσφαλτος 14γ, 138β, 141α, 143α.
Ἀσώματος 29β.
Ἀσώπιος Εἰρηναῖος 931γ, 1008β, 1017γ. — Κ. 724γ, 739γ, 1008, 1026β.
Ἀσωπὸς 26γ, 27, 480.
ἀτακαμίτης 14β.
ἄτακτοι 275β, 276α, 853α.
Ἀταλάντη 30α, 34β.
ἀτεκνία 848α.
Ἀτζαγιῶλαι 539β, 544, 548α, 561α· βλ. καὶ Ἀτζαγιώλης.
Ἀτζαγιώλης Ἀντ. 549γ. — Νέριος 549γ.
Ἀτζαρία 745α.
Ἀτζερμπαϊτζὰν 745α.
ἀτιμία 630γ.
Ἀτιντάνες 434γ, 446α.
ἄτλαντες 59γ.
Ἀτλαντὶς 986α.
«Ἀτλαντὶς» 757α, 1039α.
ἀτμάμαξαι 172γ.
ἀτμόπλοια 179β, 180, 200γ, 201, 202, 203. — ἐπιβατηγὰ 179β, 180, 202α. — φορτηγὰ 202α. ἡλικία — 202γ, 203α. — χωρητικότης 202α, 203β.
ἀτμὸς 983β.
Ἀτμπάρα 754γ.
Α.Τ.Ο. (Αὐτόνομος Ταπητουργικὸς Ὀργανισμὸς) 135β.
Ἄτοκο 32β.
ἄτομα 979α.
ἀτομικὰ δικαιώματα 241β.
Ἄτοσσα 472β.
Ἀτσίγγανοι 237β.
Ἀτσιγγανόκαστρο 34γ.
Ἀττάλεια 763β.
Ἀτταλειάτης Μιχ. 639α.
Ἀτταλίδαι 512.
Ἄτταλος 512.
Ἀττικὴ 4β, 27α, 60α, 83α, 165 171α, 210α, 435γ, 436β, 443γ, 444, 466, 470. 474. 477 480, 488α. 490γ, 491, 495α, 496α, 498β, 889β. — καὶ Βοιωτίας νομὸς 83α, 165.
ἀττικὴ 692 - 695. — διάλεκτος 513β, 693γ, 694β, 695α. — κλίσις 694β. — κοινὴ 692, 693, 694. 695.
«Ἀττικὴ» 834γ.
ἀττικισμὸς 513β, 695β, 697γ, 918α.
ἀττικισταὶ 918α.
Ἀττικοβοιωτία 83α, 165
Ἀττίλας 528α.
Αὐγερινὸς 360α, 846γ.
«Αὐγὴ» 1036α.
«Αὐγὴ τῆς Δωδεκανήσου» 764γ.
αὐγίτης 14β.
Αὐγὸ 21γ, 24α, 33α, 36β.
Αὐγούστα τῶν Τρικασίων 528β.
Αὔγουστος 33γ, 773.
Αὐλάκι 32α, 36β.
Αὐλάκια 36β.
Αὐλέμων 33α.
αὐλὴ 779α, 801α.
αὐλικὸς βίος 881α.
Αὐλὶς 30α, 36β, 39α, 444β.
αὐλὸς 779.
αὐλῳδία 948β.
Αὐλὼν 764α, 766β.
Αὐλῶνι 37γ.
Αὐλωνιὰ 37β.
Αὐξεντιάδης Κωνστ. 397β.
Αὐξεντίου Γ. 740β.
Αὐξούμης μητρόπολις 753α.
Αὖος 445γ.
αὖραι 44β, 46α.
Αὐρηλιανὸς 521.
Αὐστραλία 180, 684β, 757γ. — ἀρχιεπισκοπὴ 684β.
Αὐστρία 583β, 586α, 588γ, 589γ, 590α, 596α, 602γ, 606γ, 732α, 765γ.
Αὐτάκι 36α.
Αὐτέλι 32β.
αὐτοδιοίκησις 248γ, 249α, 253, 261γ, 263β.
Αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία 678 ἑπ.
αὐτοκίνητα 165, 173β.
αὐτοκρατορία Θεσσαλονίκης 553γ, 554. — Νικαίας 554γ, 555. — Τραπεζοῦντος 552γ, 553.
αὐτοκράτωρ 788γ, 789.
αὐτόνομοι ὀργανισμοὶ 135, 152α, 253β.
Αὐτόνομος Σταφιδικὸς Ὀργανισμὸς (Α.Σ.Ο.) 152α. — Ταπητουργικὸς Ὀργανισμὸς (Α.Τ.Ο.) 135β.
αὐτόχθονες 853, 861α.
Ἀφαία 874γ.
Ἀφαλεροῦ 37β.
Ἀφάλες 32β.
ἀφαλμὸς 971γ.
ἀφαμιῶται 775γ.
Ἀφεντάκης Δ. 739γ.
ἀφέντης 808α.
Ἀφεντούλης Ἀλέξ. 740α. — Θ. 1020γ.
ἀφεστὴρ 777α.
Ἀφέται 30β, 477.
ἀφετήριον 799β.
Ἄφησος 30β.
ἀφθαρτοδοκητισμὸς 661α.
Ἀφιὸν Καραχισὰρ 598γ.
Ἀφιώνα 32α.
ἀφοπλισμὸς 621γ.
Ἀφορεσμένος κάβος 33β.
Ἀφράτι 143α.
Ἀφρικὴ 180, 185α, 467β, 486α, 529, 752γ - 755β, 786γ, 986α.
ἀφροδίσια 390β.
Ἀφροδισιολογικὴ καὶ Δερματολογικὴ Ἑταιρεία 1030γ.
ἀφροδισιολόγοι 996α.
Ἀφροδίσιον 24β.
Ἀφροδίτη 652γ, 760β, 984β.
Ἀχαγιὰ 29α.
Ἀχαΐα 27α, 165, 263γ, 434α, 440γ, 442α, 488γ, 516β, 522α, 659γ, 669β, 694α. — νομὸς 165. — ἔξαρχος 669β.
ἀχαϊκὴ διάλεκτος 694α.
Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία 442, 443, 513γ, 514α.
Ἀχαιμενίδαι 467β, 469γ
Ἀχαιοὶ 16, 376α, 431γ, 433γ, 439β 440 455γ, 480α, 505γ, 507, 512β, 514α, 515α, 759γ.
Ἀχαΐς Φθιῶτις 446β.
Ἀχαρναὶ 444α.
Ἀχελῷος 27β, 28γ.
Ἀχέπα (ΑΧΕΠΑ) 756γ.
Ἀχέρων 27γ, 28β.
Ἀχίλλειον 29β.
Ἀχιλλεὺς 470α, 999γ. — Τάτιος 919α.
Ἀχίλλι 37α.
Ἀχίλλιος 660α.
Ἀχιλλοπούλειον νοσοκομεῖον 753β. — σχολὴ 327β, 753α.
Ἀχιλλόπουλος Εὐάγγ. 398γ. — Σοφ. 399α.
Ἀχινοβόλος 30γ.
Ἀχινοὶ 143α.
Ἀχινὸς 26α, 30β.
Ἄχλα 34β.
Ἀχλάδι 35γ.
ἀχλάδια 75β.
ἀχλὺς 48γ.
Ἀχμὲτ 564γ.—Καϊσαρλὴ 762γ.
Ἀχρὶς 26β, 666α, 667γ, 668α, 669β, 750α. — ἀρχιεπισκοπὴ 666α, 667γ, 668, 669β.
Ἀχτάλα 744β.
Ἀψηφιὰ 32γ.
Ἀψίμαρος 531γ.
Ἄψος 27γ.
Ἀώνη 34α.
Ἀῷος 21γ, 25, 27γ 445γ.

Βάβαρος 38α.
Βάβδος 143α.
Βαβυλὼν 508γ, 510α.
Βαγδάτη 536γ.
Βαγία 34α.
Βάγια 36α.
Βαγιαζὴτ Α' 544β, 558. — Β' 561γ, 562α.
Βάδδιγκτων 586α.
βάδιον 14α.
Βαθειὰ 36β. — Βάλη 28γ. — Λαγκάδα 37β.
Βάθη 38α.
βάθη θαλασσῶν 38β.
βαθμοὶ 287 (εἰκ.).
Βαθούδι 30β, 36γ.
Βαθὺ 28β, 29, 30, 32, 35, 36, 182α, 328β, 1043γ. — Αὐλάκι 29γ, 33α. — Γιαλοῦδι 34γ. — Σελάδι 36α.
Βαθύρρυαξ 748β.
βάϊλοι 546.
Βαΐτζα, Ἄνω καὶ Κάτω—751α
βακαλάος 215β.
Βακκαρίτζο 737γ.
βακουλογυψίνη 7γ.
βακούφια 806β.
Βακτριανὴ 513α.
Βάκτριοι 472γ, 480β.
Βαχχιάδαι 776γ.
Βαχχίδης 654β.
Βακχὶς 28β.
Βακχυλίδης 907α, 948γ.
Βαλαάδες 436γ.
Βαλαβάνης Δημοσθ. 927γ.
Βαλανίδια 75β, 76β.
βάλανοι 76γ.
Βαλάξα 37α.
Βαλασόπουλος 584γ.
Βαλαωρίτης Ἀριστοτ. 928γ, 1031γ. — Ἰω. 367β, 368β. — Ζωὴ 834β.
βαλβᾶται 12β.
Βάλβης Δ. 587α.
βαλβὶς 780α.
Βαλδουῖνος 539γ, 540. 541 555, 556β.
Βαλεαρίδες 737β.
Βαλέττας Ἰω. 1009α. — Σπυρ. 396γ, 397α.
Βαλέφσκη 584α.
Βαλὴ 33β.
βαλὴς 802α.
Βάλθερος 543β.
βαλίστρα 799β.
βαλκανικαίσυνδιασκέψεις 614α.
«Βαλκανικὴ Ἔκθεσις» 843.
βαλκανικὴ συμμαχία 603α.
βαλκανικοὶ ἀγῶνες 975α. —πό-

λεμοι 144β, 280 α, 593α-594α, 756, 763β.
Βαλκανικὸν σύμφωνον 601α, 613γ, 614α.
Βαλλιάνειος βιβλιοθήκη 1031. — ἐμπορικὴ σχολὴ 327β, 329α.
Βαλλιᾶνοι ἀδελφοὶ 398, 745α, 1031γ.
Βαλσαμῶν Θεόδ. 992β, 1005γ.
Βαλτέτσι 567β.
Βαλύρα 27α.
βαμβακέλαιον 137α.
βαμβακερὰ 134α.
Βαμβακιὰ 33β.
βαμβακίασις 81β.
βαμβακόπιττα 137α.
βαμβακόσπορος 137α.
βαμβακουργία 133γ.
βάμβαξ 74γ, 75, 76α, 83α, 91. 133γ, 139γ, 140α.
Βάμβας Νεόφ. 319β, 724α, 981γ, 992γ, 1008α.
Βαμβέτσος 'Αλ. 866γ.
Βαμπακᾶς 37β.
Βανγκὸκ 752α.
Βάνδαλοι 435, 528γ, 529.
βάνδον 799α.
Βανὶ 35.
Βὰν Ντάϋκ 1031β.
Βάξμουτ Κοὺρτ 998β.
Βαπόρια 34γ.
βάπτισις 848β, 850α.
βαπτιστήρια 894α
Βαράμης 530α.
Βαράσοβα 22γ.
Βαρβάκης 'Ιω. 396β, 745β, 748α.
Βαρβάρα 142γ.
Βαρβαρέσσος Κ. 378γ, 379α, 600β.
Βάρβαρο 32α.
βάρβαροι 447, 448α.
Βάρβαρος, Κάβο — 34β.
Βαρβαρόσσας 538, 551α, 562γ, 563α.
Βαρβαροῦσα 35α.
Βαρβαρρῆγος Ν. 398.
Βαρβάτης Κ. 1012γ.
Βάρβογλης Μάρ. 956γ, 963α.
Βαρδαλάχος Κ. 724α, 1007γ.
Βαρδάρης 26β.
Βαρδάρι 30γ.
Βαρδαριῶται (Τοῦρκοι) 436α.
Βάρδας 533. — Καῖσαρ 637β. — αὐτοκράτωρ 1005β.
Βαρδιᾶνοι 32β.
Βάρδιλις 504γ.
Βαρδιόλα 34γ.
Βαρδούσια 22γ.
βαρεῖα 710α·
βαρέλια 142β.
βαρελλοποιία 142α.
Βάρη 18β, 30α, 34, 190.
Βάριον 739α.
Βᾶρις 536γ, 538β.
Βαρκᾶς Κ. 399β.
Βάρκη 462α.
Βαρλαὰμ 28β, 669γ, 670α, 1002γ.
«Βαρλαὰμ καὶ 'Ιωάσαφ» 824γ, 825β.
Βαρλέττα 738β.
Βάρνα 559γ.
Βαρνάκοβα 664γ.
Βάρναλης Κ. 930β, 936β.
Βαρνοῦς 21.
Βαρόπουλος Θ. 1003β.
Βαρότσης Ν. 1043.
Βαρούνης Θ. 1022β.
Βαρτοῦρος 'Αλ. 925β.
βαρύτης 14β, 1019α.
βαρωνίαι 545.
βάσεις 950β.
Βάσης Σπυρ. 1011α.
Βασιάδης Κ. 'Ηρ. 1009α.
Βάσιγκτων Γουλ. 755γ.
Βασιλάδιον 28γ, 31α.
βασιλεία 239α, 776β.
Βασιλειάδης Σπ. 928α, 935α.
Βασίλειος ὁ Καισαρείας 992α. — Α' 536α. — Β' ὁ Βουλγαροκτόνος 533γ, 534, 535, 636β, 637β, 1005α. — ὁ Πετεινὸς 533γ. — ὁ Δρυϊνουπόλεως 766β.
Βασίλειος στοὰ 444α.
Βασιλείου 'Αλέξ. 766α. — Κ. 1006β.
βασιλευομένη δημοκρατία 239α.
βασιλεὺς 238γ, 239. 465α, 776β, 778γ.
«Βασιλεὺς Γεώργιος» 583β.
Βασιλικὰ 143α.
«Βασιλικὰ» 567β, 636γ, 637γ, 1005β.
βασιλικοὶ 892γ, 894β.
Βασιλικὴ 28γ, 32β.
«Βασιλικὴ» 1036α.
Βασιλικὸ 26β, 36γ, 37α.
Βασιλικὸς 32γ.
Βασιλικὸς 'Ιάκ. 742α. —Πέτρος 930α· βλ. *Χατζόπουλος Κ.*
Βασιλίσκος 528γ.
«Βασίλισσα τῆς 'Ελλάδος» 201α.
«Βασίλισσα "Ολγα» 583β.
βασιλόπιττα 814α.
Βασιλοπόταμος 27α.
Βασιλόπουλος Β. 398α.
Βασκάλια 32β.
βασκανία 815β, 848β.
Βασολίνα 36γ.
Βασσαὶ 442γ.
Βασόρα 752β.
Βασσάνης 295β.
Βασσαράβας Ματθ. 742α.
Βασσιανὸς 524β.
Βάσσος Ι. 902γ. — Τ. 589α.
βάταλον 950β.
Βατάτζης Β. 554α, 752β. —'Ιω. 541α, 555.
Βάτικα 29β.
Βατικιώτης 'Αντ. 399γ.
Βατοπέδιον 30γ, 1043β.
Βάτος 30β, 37γ. — Νερὸ 34γ.
Βατοὺμ 745α, 746α.
Βατώντας 36β.
βαυαρικὰ δάνεια 357γ.
Βαυαροὶ 577γ.
βαυαροκρατία 577γ.
Βαϋρόφφερ Γ. 1042γ.
Βαφειαδάκη 'Ελ. 397γ.
Βαφειάδης 'Απ. 398γ.
Βαφείδης Φιλάρετος 992γ.
Βαφειοχώρι 748β.
Βαφὲς 583α.
Βαφύρας 26β, 30γ.
Βαχατώρης Ν. 1007α.
Βαχτάγκ 744β.
Βεάκης Αἰμ. 944α, β.
Βεβερέντζα 29γ.
Βεγάρη 143α.
Βεγγάζη 754β.
Βέγιας Διον. 900β.
Βεγορρῖτις 26β.
βεζουβιανὸς 14β.
βεηλέρβεης 805β.
βέης 804.
Βέης Κ. 1022β, 1030β. — Ν. 1013α.
Βεῖρα 755α.
Βεκιαρέλλης Β. 1039γ.
βεκίληδες 804α, 807α.
βεκίλης 850β.
Βέκκος 'Ιω. 669γ.
Βελὰν Σαιντομὲρ 542γ.
Βελάνι 30α.
Βελανιδέζα 30α.
Βελανίδι 29α, 38α.
Βελανιδιὰ 24α.
Βελανιδιᾶς 24α.
Βελβενδὸς 325γ, 749β.
Βελβιτσᾶνος 27α.
Βέλγοι 539γ, 540β.
Βελέγραδα 751α.
Βελέντζας 'Ιω. 302γ.
βελέντζες 827β, 831α.
Βελεσσὰ 740γ, 749β.
Βελεστινλῆς· βλ. *Ρήγας.*
Βελεστῖνον 82γ, 541γ.
Βελίγοστη 545γ.
Βελιγράδιον 740γ.
Βελισσάριος 529.
Βελκὰς 753γ.
Βελλὰ 324, 325γ.
Βέλλας Β. 992γ.
Βέλλερ 986γ.
Βέλλια 21γ.
Βελόνα 36γ.
βελονιὰ 833β.
Βελονιᾶς 26β.
Βελοστάσι 34γ.
Βελούδης Ιω. 738γ.
Βελοῦχι 22γ.
Βέμπερ (Weber G.) 451β.
Βέμπστερ Δαν. 755γ.
Βένα 737γ.
Βενδόττης Γ. 1041γ.
Βενέδικτος 739β.
Βενέζης 'Ηλ. 931γ.
Βενετία 561, 737γ, 738, 1041.
Βενέτικο 31β, 33α, 37β.
Βενέτικος 26β.
βενέτοι 529β, 791α.
βενετοκρητικὴ σχολὴ 897.
βενζινάροτρα 74α.
βενζίνη 164γ.
Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος 724α, 742γ, 747β, 981γ.
Βενιέρης Δ. 944α.
Βενιζέλος 'Ελ. 297α, 298γ, 322γ, 367β, 369β, 376 - 380α, 591 - 601, 603γ, 605 - 608, 614α, 742β, 763, 764β, 856 - 859α, 862β, 866, 870α. — 'Ελενα 329β, 400, 834γ, 1028β.
βεντέττα 630γ.
Βέντζα 33γ.
Βεντότης 741β.
Βεντούρας Ζ. 869β. —Σπ. 900β.
Βένχα 753γ.
βέρα 847β.
Βεράτι(ον) 751α, 765β.
βερατλῆς 807α.
Βερδούγι 36β.
Βερεγγάριος 543.
Βέρμιον 21β, 446γ.
βερμπεεκίνα 11α.
Βερναρδάκης Δ. 397β, 724γ, 725α, 860α, 861γ, 862, 935α, 943β, 994β, 1009γ, 1017γ. — Γρηγ. 1010α.
βερνίκια 139γ, 140γ.
Βερὸ 143α.
Βερόη· βλ. *Βέροια.*
Βέροια 446γ.
βερολίνιον συνέδριον 586α, 602γ.
Βερολίνου διάσκεψις 1880 603α. — συνέδριον 586α, 602γ.
Βερόνας συνέδριον 601γ.
Βερονέζε 1031β.
Βέρροια 143α, 281γ, 749β.
Βερτίσκος 21β.
Βερώνη Αἰκ. 944α.
Βεσπασιανὸς 520γ, 762α.
βέτο 238α.
Βήκονσφηλντ 767γ.
Βηλαρᾶς 725α, 926γ, 996α.
Βηρίνη 528γ.
Βηρυττὸς 292β, 527α, 636α, 1004. — νομικὴ σχολὴ 636α.
Βησιγότθοι 526, 531α.
Βησσαρίων 559, 560γ, 561β, 670γ, 671α, 672γ, 981α, 992β.
Βῆσσος 510α.
βίβασις 970α, 971γ.
Βιββὼν 738α.
Βιβέσκος 397β.
Βιβλικὴ ἑταιρεία 1030γ.
βιβλιογραφία 2β, 2γ, (14γ), (15α,β), 19α, 40β, 49β, (50β), 55β, 59β, 70α, 79γ - 82β, 83γ, 86α, 87α, 91β, 92α, 95α. 98γ, 108α, 115α, 117α, 118γ, 123γ, 127α, 129α, 146β, 154γ, 161α, 162β, 163γ, 183γ, 189γ, 191γ, 200β, 205α, (208γ), 209β, 212β, 213α, β, 216β - 222, 223γ, 236β, 237β, 241γ, 248β, 263α, 291β, 296γ, 300β, 305α, 307α, 311α, 313γ, 323α, 324β, 331α, 333α, 334β, 380γ - 383α, 383β, 384β, 394β, 400γ, 402α, 404α, 412α, 413γ, 415β, 421γ, 426α, 429α, 430α, 437α, 437γ - 438, (447β - 450α), 450α,γ, (450γ - 455β), 463γ, 515γ, 623γ - 628, 642β - 644γ, 650β, γ, 657β, 686γ - 687, 691γ - 692β, 695γ - 656α, 698γ-699α, 704β-705α, 710α, (710β-713γ), 713γ, 717γ, 718γ, 727β - 728, 731β, 732α, 735γ, 736γ, 737α, 737β, 740α, 740γ, 741β, 741γ, 743β, 746α, 751α-752α, 752β, 755α, 757β, 764γ - 765α, 767α, 770β,γ, 774β, 774β, 786β-788β, (788β-793γ), 793γ, 796γ, 800γ-801β, 810γ-811β, 812β, 814β, 816α, 819β, 821γ, 824α, 825β, 844γ-845β, 847α, 849α - 850α, 859β, γ, 870β, 871γ, 873γ, (880γ - 881β), 881γ-882β, 891γ-892β, 898, 902γ, (903γ 916β), (918β 919α), (919α - 924β), (924β - 937β), 937β-938β, 939γ, (940α - 941β), 941β, 941γ, (941γ - 944γ), 944γ-945α, (945α-946γ), 946γ, (952α, β), (953γ - 954β), (956α - 957γ), (957γ - 958α), (961β-962α), 966γ-967β, 970γ, 976γ-977α, (978α-982α), 982α, (985γ - 989γ), (991β - 993α), (1002γ-1003β), (1006β-1007α), (1007α-1013β), (1014α-1018γ), (1019γ-1021γ), 1022β-1025β, (1025β-1027γ), 1027γ, 1030β, 1032α,γ, (1032γ-1039γ). 1040β 1041α, 1041α-1043γ, 1044αγ.
βιβλιογραφικαὶ ἐργασίαι 1024γ.
βιβλιογραφικὸς τύπος 1044.
βιβλιοθῆκαι 321, 322β 740α 765γ, 994γ, 1029β, 1030α, 1030γ, 1031β - 1032γ.
Βίγκαντ 875β.
Βίγκελμαν 774β, 874α.
βίγλα 791β.
Βίγλα 21γ, 24γ, 34γ.
Βιγλοστάσι 34γ.
Βιδάβρι 29α.
Βίδι 34α.
Βίδο 32α, 326α.
Βιέννη 740α, 746γ, 565β, 1033α. — συνέδριον 565β.
Βίεννον 33γ.
Βιζουκίδης Π. 320γ, 1006β.
Βιζυηνὸς 929α, 932α, 981γ.
Βιθούλκα 243.
Βιθυνία 436γ, 521γ, 557.
Βιθυνοὶ 775γ.
Βικᾶτος Σ. 901γ.
Βικέλας Δ. 398γ, 928α, 932α, 1017β, 1029α, 1030γ.
βικέλειον βραβεῖον 1029α.
βίκος 87α.
Βικτωρία 587β.
βιλαέτιον 802α.
Βιλαμόβιτς 879α.
Βιλλαμπαντέσσα 737γ.
Βιλλαρδουῖνος 539γ, 540γ, 542, 544γ, 545, 546, 548α, 549α, 666β.
Βιλλαρὲ 280α.
βιλλεμίτης 14β.
Βίλνα 741γ.
βιοβιβλιογραφία 1016.
βιογραφία 917γ.
βίοι ἁγίων 920β.
Βιολάτου ἀδελφοὶ 742γ.
Βιολὶ 32γ.
βιομηχανία 129, 135γ, 136α, 138α, 139γ, 140, 142, 143β, 161γ, 162β, 231, 322β, 782β, 867α, 871. — μουσεῖον 322β.
βιομηχανικὰ ἐργοστάσια 129β. — κέντρα 129β. — φυτὰ 74γ, 75, 91β.
βιομηχανικὴ ἀπογραφὴ 135γ. — παραγωγὴ 129γ. — πολιτικὴ 143β.
βιομήχανοι 422α, 428.
βιοτεχνία 143, 147α, 163, 787α, 870γ.
«Βιοτεχνίαι τῆς 'Εγγὺς 'Ανατολῆς» 836.
βιοτεχνικὴ ἐκπαίδευσις 315γ, 330.
βιοτίτης 14β.
Βίπμερ Κάρολος 994γ.
Βισάλται 446γ, 447.
βισμούθιον 14α.
βισμουτίτης 14β.
Βίστριζα 26γ, 30γ.
Βιστωνὶς 26α, 30γ.
Βιτάλης 902α.
Βιτάλι κόλπος 34β.
Βιτζέντζος 35γ.
Βιτσαμάνης 'Αμβρ. 396β.
Βιτσάρης 'Ι. 902α.
Βίτσι 21γ.
Βιτσιντρό· βλ. *Βουθρωτόν.*
Βιτώλια 446γ· βλ. *Μοναστήριον.*
Βλαδιβοστὸκ 745α.
Βλαδικαύκασον 744γ.
Βλαδίμιρος 535α.
Βλαντῆς Α. 1026α.
Βλάσιον, "Ανω — 142γ.
Βλαστάρης Ματθ. 640β, 1005γ.
βλάστησις 54β, 55β.
Βλαστὸς 'Ιω. 1012α. — Πέτρος 930γ, 933α, 936γ· βλ. *"Ερμονας.*
Βλαχάβας 565β.
Βλαχέρναι 560β.
Βλαχία 540α, 558β, 642β, 742α.
Βλάχμπεης 850β.
Βλαχογιάννης Γιάννης 933α, 1018α.
Βλάχοι 436, 538γ, 539γ.
Βλαχόπουλος Κ. 302γ.
Βλάχος "Αγγ. 861γ, 928α, 931γ, 936α, 1011β, 1017γ. — Γεράσ. 925γ, 981β. — Γεώργ. 1037γ. — Σπυρ. 842β, 1013α.
βλαχόφωνοι 408β.
βλαχοχώρια 806γ, 850β.
Βλεμμύδης Νικηφ. 922α, 981α, 986γ.
Βλησίδης Θρ. 321γ, 1021γ.
Βλισσὴ 33γ.
Βλιώτης 32γ.
Βλυχάδα 33α, 37β.
Βλυχάδι 35β.
Βλυχὸ 32β.
Βοάγριος 26γ.
Βογιατζίδης 'Ιω. 320γ.
Βογιοῦσα 21γ, 25, 27γ, 445γ· βλ. *'Αῷος.*
Βογόμηλοι 537β.
Βόδας Μιχ. 566α.
Βοδενὰ 749β.
Βόδι 35β, Κάτω — 34α.
Βόδια 35α,
Βοδονίτζα 541γ, 542α, 544β.
βοεβόδας 802α, 804α, 806α.
βόες 74β, 76α, 108β; 110α.
Βόηθος 760γ.
βοηθὸς 798γ.
Βοημοῦνδος 537.
Βοθέριχος 527α.
Βοθὶ 33γ.
Βοθώνι 37β.
Βοθώνια 35α.
Βοιαὶ 29β.
Βοιβηῒς 26γ, 446β.
Βοίκχιος 880γ.
Βοϊνέσκος 303α.
Βόϊον ἢ Βοῖον 21γ.
Βοιωτία 26γ, 60α, 444β, 457β, 466α, 473γ, 476α, 480α, 485β, 486α, 488γ, 492α, 500 - 502, 507γ, 824α.
Βοιωτικὸς Κηφισὸς 26γ. — πόλεμος 501β.
Βοιωτοὶ 433γ, 439β, 444β, 466γ, 480, 492α, 495α, 500β, 502, 824α· βλ. καὶ *Βοιωτία.*
Βοχαριὰ 37β.
Βόλβη 26α.
Βόλβινα 34β.
βολὴ 285γ.
Βολιναῖος 27β.
Βολισσὸς 37β.
Βολκὸς 32β.
Βολλακάρδα 36α.
βολλαστονίτης 14β.
Βολονάκης Μιχ. 763γ· βλ. καὶ *Βολωνάκης.*
Βόλος 30β, 31γ, 182α, 281β, 327α, 328α, 330γ, 410γ, 422γ, 865α, 1031α.
Βολτέρα 877β.
Βολτέρρας Μαν. 738γ.
Βολύμι 28γ.
Βολωνάκης 901γ.
Βομβάη 752β.
Βομβάρδα 35γ.
βομβύκη 780β.
βόμβυξ 971γ.
Βονασέρας Ε. 944α.
Βόνιτσα 28γ.
Βονιφάτιος 539, 540, 541.
Βόρα 21β.
Βορβόρου λίμνη 26β.
Βορδώνης 'Ιω. 839γ.
Βορέας Θ. 981γ, 1026, 1027β.
Βορεινὸ 35β.
Βόρειο 36α.
βορειοηπειρωτικὸν ζήτημα 197 766β - 767α.
Βόρειοι Σποράδες 263γ.
Βόρειον 24β.
Βόρειος Εὐρώπη 179α. — "Ηπειρος 197· βλ. *"Ηπειρος* —.
βορὶ 86α.
βορικὸν ὀξὺ 139γ.
Βορίλος 540γ.
Βόρις 536α.
Βορλοβοῦ 30β.
Βορόσκοπος 38α.
Βορρὸς 37γ.
Βόρτας 738γ.
Βορτσέλλας 'Ιω. 399β.
βοσκαὶ 73γ, 75α.
Βοσνία καὶ 'Ερζεγοβίνη 584γ, 591γ.
Βόσπορος 467γ 468α, 482α, 497α, 507α, 560α.
Βοσσὲρ 278β, 589β.
Βοστίτσα 29α, 545γ· βλ. *Αἴγιον.*
βοτάναι 76γ.
Βοτανειάτης· βλ. *Νικηφόρος*—.
βοτανικὴ 321α. —διαίρεσις τῆς χώρας 50β.
Βοτανικὸν Μουσεῖον 1031β.
Βοτανικὸς 1909. —κῆπος 321γ.

Digitized by Google

Βότσαρης Δ. 583β· βλ. *Μπότσαρης.*
Βότσης Ν. 295β
Βοττιαία 446γ, 506α.
Βοττιαιΐς 446γ.
Βόττιοι 446γ, 447β.
Βουαρὲν διαιτησία 610γ, 611α.
βούβαλοι 74β, 76α, 108β, 111α.
Βούβαλος 36β.
Βουβάρα 143α.
Βουβὸς 28β.
Βουγιών, Γοδοφρεῖδος δὲ — 537γ.
Βοὺδ 580.
Βούδα 38α.
Βουδαπέστη 741.
Βουδάρια 35α.
Βούδι 37α.
Βούδια 35γ.
Βουδούρηδες 353α, 397α, 590γ.
Βουδούρης Β. 590γ. — Σιαμ. 397α.
Βούδωρος 27α.
Βουθρωτὸν 446α, 604α.
Βουκέφαλος 29γ.
βουκολικὴ ποίησις 916γ, 917α.
Βουκουρέστιον 742, 942α, 1007γ, 1027γ, 1042. — συνθήκη 565β, 594α, 605α.
Βούλα 30α, 209γ.
Βουλγάρα 22α.
Βούλγαρης Γ. 850β. — Δημ. 239α, 581β, 583, 584, 853γ, 854. — Εὐγ.· βλ. *Βούλγαρις.*
Βουλγαρία 178, 408, 434β, 529α, 530β, 531γ 532, 533, 534, 535α, 538γ, 540β, 558β, 584γ, 586γ, 587α, 591α, 592γ, 593, 594, 595γ, 596α, 597α, 599, 602, 603α, 604α, 605, 606, 609γ-610β, 641γ, 666α, 685 α. — Ἐκκλησία — 685α.
Βούλγαρις Εὐγ. 677α, 722β, 745γ, 749β, 925, 981β, 1002γ.
Βούλγαροι 408, 448γ, 529α, 530β, 531γ, 532, 533γ, 534, 535α, 538γ, 540β, 557, 558β, 593, 666· βλ. καὶ *Βουλγαρία.* — μετανάσται 610.
Βούλγαρος 21γ.
βουλευταὶ 239β, 249β, 498γ.
Βουλευτικὸν 237γ, 238α.
βουλὴ 238γ, 239, 240, 241β, 249, 334γ, 466γ, 776β, 778β. — ἀναθεωρητικὴ 239γ, 240β. — πενταχοσίων 466γ, 487γ. — βιβλιοθήκη τῆς — 1031γ.
Βουλιαγμένη 30α, 209γ, 212γ.
Βουλιασμένη 29α.
Βουλκανία 37γ.
βουλφενίτης 14β.
βουμελία 12β.
βουμπάρδα 799β.
Βουνάσα 22α.
Βουνὸ 35β.
Βουπορθμὸς 29γ, 31γ.
Βουραϊκὸς 27β.
βουρατίτης 14β.
Βούρβαχης Διον. 571α.
Βουρβούλακας 37γ.
Βουρβούλη ἀδελφοὶ
Βούρβουλο 36α.
Βουργένης 27α.
Βούρης Γ. 319β, 985α, 1003α.
Βουρίννης πηγὴ 759α.
Βουρκάρι 34γ.
Βούρκος 28γ, 37γ.
Βουρλὰ 747β.
Βοῦρλα, Καμένα — 30β.
Βουρλιὰ 29γ, 33.
Βουρλίδια 37β.
Βουρλιῶτες 36β.
Βουρνάζος Ἀ. 1022β, 1028γ.
Βοῦρος Ἰω. 319β.
Βοὺρτ Ἀδρ. 741α.
Βουσικὼ 558γ.
βουστροφηδὸν γραφὴ 707α.
Βουτιὲ 275.
Βουτιερίδης Ἠλ. 930, 936β.
Βουτσικάκι 21γ, 22β.
Βουτσινᾶς Γ. 1037γ.
Βουτυρᾶς Δημοσθ. 934.
βουτυροκομία 81α.
βούτυρον 76α, 77α, 108β, 215.
Βουφόνια 652α.
Βουχάρα 752β.
βραβεῖα 1029α· βλ. καὶ *πνεύματα.*
Βραγαδῖνος Μᾶρκος 563α.
Βραγκοβᾶνος 743α.
βραγχιόποδα 11α, 58β.
Βραζιλία 757β.
Βραΐλα 742, 1042γ.
Βραΐλας Ἀρμένης 583β. — Πέτρ. 981γ.
Βρανᾶς 540, 738β
Βρασίδας 490γ, 492α.
Βρατσᾶνος Δ. 302α.
Βραυρὼν 444α.
βραχεῖα 950β.
βραχνᾶς 813α.
Βράχος 37β.
βραχώδεις ἐκτάσεις 73γ.
Βραχώρι· βλ. *Ἀγρίνιον.*
Βρέννος 512α.
Βρεττὸς Ἰω. 741β. — Παπαδόπουλος Ἀνδρ. 998α, 1016.
Βρεττανογαλλικὴ τράπεζα προεξοφλήσεων 157γ.
βρεφοκομεῖα 395β.
βρίζα 85γ.
βρίκελος 779β.
Βριλησσὸς 23β, 443γ.
Βρινδήσιον 738γ.
Βρόδυ 738β.
Βροκίνης 1017β.
Βρομένα 32β.
βρονζίτης 14β.
Βροντὰ 35β.
Βρουλίδια 37β, 38α.
Βροῦνος 977γ.
Βροῦτος 518γ. — Γ. 902β.
βροχὴ 44, 45.
Βρύαξις 888γ.
Βρυγηΐς (Μεγάλη, Μικρὰ —) 26β.
Βρυέννιος Βάλθερος 543β. — Ἰω. 541α.
Βρυέννιος Νικηφ. 923α. — Φιλόθεος 992γ.
Βρυζάκης Θ. 197γ, 901β.
βρυκόλακες 813β.
Βρυκολακονήσια 37α.
βρυόζωα 58β.
Βρυοκαστράκι 34γ.
Βρυσὰ 37γ.
Βρυσάκι 30α.
Βρύσες 34γ.
Βρυώνης Ὀμὲρ 567, 568β.
Βρωμερὴ 30β.
βρώμη 74γ, 75β, 85γ.
βρωμιοῦχα καὶ ἰωδιοῦχα ὕδατα 18β.
Βρωμο 30β, 32γ, 35γ.
Βρωμονέρι 18γ, 212γ.
Βρωμονήσι 32γ.
Βρωμοπούσι 30α.
Βυβιλάκης 998β.
βύβλος 779β.
βυζαντινὰ οἰκονομικὰ 792β.
βυζαντιναὶ σπουδαὶ 1024γ. — στρατιωτικαὶ μονάδες 798. — στρατιωτικαὶ περιφέρειαι 799α. — σχολαὶ 796γ.
βυζαντινὴ ἀριστοκρατία 794. — αὐτοκρατορία 758α. — βασιλικὴ φρουρὰ 797α. — γραφὴ 708γ. — δικαιοσύνη 792α. — ἱστορία 524 κ.ἑξ. — κοινωνικὴ ὀργάνωσις 792γ. —λογοτεχνία 919α - 924β. —μουσικὴ 952β, 953α, 962. —πολιτεία 788γ. — τάξις μάχης 798γ. —τέχνη 892β - 897α.
Βυζαντινοὶ 451α, 531 - 537γ, 539α, 633β-642β, 708γ, 758α, 762, 788, 791 - 794, 796 - 798, 800β, 892β-897α, 919α-924β, 952β-953α, 962, 1004γ-1005γ.
βυζαντινοὶ μουσικοὶ φθόγγοι 952β. — χρονογράφοι 451α. — χρόνοι 762.
βυζαντινολογία 453.
βυζαντινὸν δίκαιον 633β, 636 κ.ἑξ., 641α-642β, 644, 1004γ-1005γ.—ἐμπόριον 792γ, 793α. — ἔνδυμα 796. — ἱππικὸν 798β. — ναυτικὸν 791γ, 792α 800β. — πεζικὸν 798α.
Βυζαντινὸν Μουσεῖον 1031β.
βυζαντινὸς πολιτισμὸς 788β.— ρυθμὸς 894. — στρατὸς 791, 797α, 798.
Βυζάντιοι 504β, 507β.
Βυζάντιον 223, 447γ, 468α, 482α, 483α, 487, 496γ, 497α, 502α, 507β, 525α, 535α, 536, 537, 538, 737γ, 772α, 773γ, 800γ, 878β, 993γ, 997, 1002γ, 1004γ - 1005γ.
Βυζάντιος Ἀλέξ. 927γ, 1008γ, 1039β. — Ἀναστ. 1008γ, 1039β.—Δημ. 935α.—Σκαρλ. 1008γ, 1012β. — Χρ. 277γ.
«Βυζαντίς» 1038γ.
βυθινίαι 12β.
βυνοποιία 137γ.
βυρσοδεψεῖα 141, 143γ.
Βύρων 197γ, 200α, 568γ.
«Βύρων» 1038β.
Βυτίνα 24β, 209γ, 1032α.
Βύττεμπαχ 741α.
βυτωβνίτης 14β.
Βωδιᾶς 24α.
βωλοκόποι 74β.
Βῶλος τοῦ Πρώτου 35β.
βωλόσυροι 74β.
βωμὸς 779α.
Βῶνος 531α.
βωξίτης 14α, 143α.
Βωρεῖς 775α.
Γαβαθᾶ 37γ.
γαβάθες 838β.
Γαβάθι 37γ.
Γαβριλᾶς 540α.
γαβάρα 292α.
Γαβριηλ 744α.
Γαβριηλίδης, Βλ. — 1036 — Π. 944α.
Γαβριὸ 34β.
Γάβροβον 21γ, 22β.
Γάγγης 510α.
Γάδειρα 986α.
Γάζα 509γ.
γαζέλλα 12β.
Γαζῆς Ἀνθ. 724α, 992γ, 1012α, 1015γ, 1026γ, 1033γ. — Γ. 751α. — Θ. 981α.
Γαζόπουλος Ἰω. 1022β.
Γαία 651γ.
γαῖαι ἐθνικαὶ 402α. — ἀρόσιμοι, καλλιεργούμεναι 73γ.
Γαϊδαρος 30α, 32β, 35α.
Γαϊδουρόνησα 33γ.
Γαϊδουρονήσια 37α.
Γαϊδουρόνησο 31γ, 34.
Γαϊδουροπνίχτης 27β.
Γαϊνᾶς 527γ.
γαιόμορον 806β.
Γαΐος 32β.
γαϊτανάκι 970β.
γάλα 76α, 77α, 81α, 108β, 215.
Γαλάζι 36β.
Γαλάζιον 742.
γαλακτοκομία 81α.
γαλακτοκομικὰ προϊόντα 108β.
γαλακτοῦχον ἄλευρον 77α.
γαλάλιθος 141α.
Γαλάνης Δ. 902γ.
Γαλανὸς Δ. 752α, 981γ. — Σπ. 1022β.
Γαλαξείδιον 29α, 32γ, 143β, 200γ.
Γαλαρινὸν 143α.
Γαλάται 434γ, 511γ, 512.
Γαλατᾶς 29γ, 31γ, 34α, 557α, 748β.
Γαλάτη 35β.
Γαλάτης Ν. 565γ, 566α.
Γαλατία 467β, 511γ, 512α.
Γαλατίτσα 143α.
Γάλβας 514γ.
Γαλέριος 522
γαληνίτης 14α.
Γαληνὸς 982β, 991α, 993γ, 997β.
Γαλησᾶς 35α.
Γαληψὸς 447α.
Γαλιατσᾶτος Ν. 399β, 742β. — ἀδελφοὶ 742γ.
Γαλιλαῖος 977γ, 985α.
Γαλίτσα 27γ.
Γαλλία 538, 539γ, 580γ, 581α, β, 583α, β, 584α, 586α, 587γ, 589α, 590α, 594γ, 595α, 596α, 597γ, 598, 601γ, 603β, 604β, 606, 736γ, 758β, 766γ, 774β· βλ. καὶ *Γάλλοι.*
γαλλικὴ γλῶσσα καὶ φιλολογία 321α. — καθηγηταὶ 317γ.
γαλλικὸν κόμμα 852α.
Γαλλικὸς 26β.
Γαλλογραικοὶ 434γ, 512β.
Γάλλοι 436γ, 538α, 539γ· βλ. καὶ *Γαλλία.*
Γάλλος 525γ, 526α.
γαλλόφιλοι 852, 853.
Γαμβέττας Λ. 586α.
γαμήλια ἔθιμα 847γ, 848α.
γάμος 233, 234α, 629γ, 630β, 632β, 633γ, 637α, 780, 787γ, 847, 848α, 850α.
Γανόχωρα 749α.
γαντοδέρματα 141β.
Γανωτῆ Μαρία 399β.
γανωτζῆδες 841α.
Γαργαλιᾶνοι 143α.
Γαργαλίδης Π. 599β.
γαργαρίτης 14β.
Γοργαφία πηγὴ 480.
Γαρδίκι 30β.
Γαρέζος 32γ.
Γαριβάλδης 583α.
Γαριδᾶς 638γ, 639α, 1005β.
Γαρμπιὰ 37γ.
γαρνιερίτης 14β.
Γαρυφάλλου Γαρύφ. 399.
Γασλικερὶκ 20γ.
γαστερόποδα 6β, 11β.
Γαστούνη 27α, 29α.
Γατίτσα 36α.
Γάτες 36α.
Γάτος 36β.
Γαυγάμηλα 509γ.
Γαυδονήσια 33γ.
Γαυδοπούλα 31β 33γ.
Γαῦδος 27γ, 31β, 33γ.
Γαύρειον 34β.
Γαυρολέων 34β.
Γαφρᾶς Π. 738α.
Γεδεὼν Μ. 992γ, 1011β
Γεζέριγος 528α.
Γέλα 458γ 492γ.
Γελάδα 28γ.
Γελέοντες 775α.
Γελίμερος 529γ.
γελοιογραφία 902γ.
Γὲλ-τεπὲ 21α.
Γέλων 481β.
γεμενιὰ 836β.
Γέμινος 761γ.
Γεμιστὸς Γ. 559α, 670β, 981α, 1027γ.
Γενέσιον Θεοτόκου 34α.
Γενέσιος Ἰωσ. 921β.
Γενεύης συνδιάσκεψις 401β.
Γ ε ν ῆ - Καφφᾶ 744α. — Κιόϊ 748β. — Λιμὰν 37γ.
Γένθιος 514γ.
Γενὶ —· βλ. *Γενῆ* —
γενιὰ 848γ.
Γενικαὶ Ἀποθῆκαι 152β.
γενικαὶ διοικήσεις 252, 265, 266, 267α. — ἐπιθεωρήσεις 280γ.
γενικὴ διοίκησις 252, 265, 266, 267α. — πολιτικὴ 250α.
«Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος» 1035β, 1043α.
Γ ε ν ι κ ὴ Συνομοσπονδία τῶν Ἐργατῶν τῆς Ἑλλάδος 424, 866γ, 869. — Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος 156γ.
γενικοὶ ἐπιτελεῖς 267γ, 279α.
γενικὸν ἐπιτελεῖον 268α, 279β, 280α.
γενικὸς διοικητὴς 252. — — στρατοῦ 279α. — ἐπιθεωρητὴς στρατοῦ 280α.
Γενισάδες 33β.
Γενισσαία 18β
γενίτσαροι 560β, 571α, 801γ.
Γεννάδειος βιβλιοθήκη 1031γ.
Γεννάδιος ὁ Σχολάριος 560γ, 981α, 992β. — Ἀναστ. 589γ. — Γ. 319β, 724α, 742γ, 803α, 996α, 1008α. — Ἰω. 1027β 1031γ. — Π. 1021γ, 1027β.
Γεννηματᾶς Ν. 1003β.
γεννήσεις 232, 233, 234α, 384, 779β.
γέννησις 779β. — τόπος 232.
γένος 774γ, 950.
Γένουα 538γ, 561β, 737γ, 738γ, 739α.
Γενουᾶται, Γενουήνσιοι ἢ Γενουαῖοι 557α, 560α, 538γ, 561β· βλ. καὶ *Γένουα.*
Γενοῦσος 765α.
Γεπίδαι 530β.
Γέρα 18β, 212γ.
Γέρα 32α, 37γ.
Γεραιστὸς 36, 502α.
Γερακάρη ἄκρ. 32γ.
Γερακάρης Κ. 591β. — Λιβέριος 564α.
Γέρακας 29γ. Πόρτο — 29γ.
Γερακὴ 143α.
Γεράκης 752α.
Γεράκι 32γ, 35γ, 545γ, 559α.
Γερακινὰ 143α.
Γερακοβούνι 22α.
Γεραλῆ 30α.
Γερανεία 23γ.
Γεράνεια 443γ.
γέρανος 968α.
Γερμανία 538α, 539γ, 586α, 587γ, 589α, 590α, 594, 603α, 606γ, 737β, 774α.
γερμανικὴ γλῶσσα καὶ φιλολογία 321α.
Γερμανὸ 538α, 539γ, 774α.
Γερμανὸς (πατριάρχης) 324β, 663α, 669α. — ὁ Ἀθηνῶν 1032α. — ὁ ἐξ Ἀλεξανδρέτας 747β. — Παλαιῶν Πατρῶν 567α, 677γ, 1032α.
Γεροδάγγελοι 36α.
Γερογόμπος 32γ.
Γεροκωστόπουλος Ἀχιλ. 398γ
Γερολιμένας 29β.
Γερολυμᾶτος Ἰω. 399γ 837β.
Γέροντας 292β 761α.
Γέροντας Ἄγγ. 301γ.
γέροντες 848γ.
Γέροντες 37β.
Γερόντι 37α.
Γεροντία 36γ.
Γερόντιον 23γ.
Γεροντόβραχος 23α.
Γεροπόταμος 27γ.
Γερουλᾶνος Μ. 994β.
γερουσία 237β, 238 239α, 240 241, 249, 334γ, 567α, 579β, 776β.
«Γερουσία» 645α.
γερουσιαστὴς 238γ, 249β.· βλ. καὶ *γερουσία.*
ΓΕΣ (Γαλλοελληνικὴ Ἑταιρεία Σιδηροδρόμων) 171β, 174α, 175, 176.
Γέται 509α.
Γ.Ε.Φ. (Γνωμοδοτικὴ ἐπὶ τῶν φάρων ἐπιτροπὴ) 208β.
Γεφυρίτης 601α.
γεωγραφία 3 - 430, 439 - 450, 917γ, 985γ - 987α, 1022γ.
Γεωγραφικὴ ὑπηρεσία στρατοῦ 63γ, 990β.
γεωγραφικὸν διαμέρισμα 266.
γεωγράφοι ἐλάσσονες 986β.
Γεωγράφος τῆς Ραβέννης 986γ.
γεωδαισία 70γ, 787α.
γεωδαιτικαὶ ἐργασίαι 60α, 62γ, 988, 989, 990α. — μετρήσεις 987, 988 — ὑπηρεσίαι 990α.
Γεωδαιτικὴ Ἐπιτροπὴ Κράτους 63α, 989, 990α.
γεωδαιτικὸν ἀπόσπασμα 278γ.
γεωκεντρικὸν σύστημα 994γ.
γεωλογία 4 - 17, 321α, 990γ, 1022γ, 1030β.—χάρτης (ἐκτὸς κειμένου) 16 - 17.
γεωλογικαὶ μελέται 14γ.
γεωλογικοὶ χάρται 19β.
γεωλόγοι Ἕλληνες 991β
γεωμέτραι 321β.
γεωμετρία 999α, 1000γ, 1001α.
γεωμετρικὴ τέχνη 883β - 884α.
γεώμηλα 75 76α, 77α, 215.
γεώμοροι 465α.
γεωπονικὴ σχολὴ 321γ, 325β, 1032α.
Γεωργαντῆς Ν. 902β.
Γεωργαντόπουλος Ἰω. 398γ.
Γεωργέβιτς Β. 740γ.
Γεωργερίνης Ἰωσὴφ 738α.
Γεώργη Πούντα 35γ.
γεωργία 80α, 81γ, 82β, 106γ, 144β, 217γ - 219α, 231, 325β, 641γ, 744, 761γ, 782α, 106β. — ὑπουργεῖον 144β, 325β.
Γεωργία 684γ.
Γεωργιάδης Α. Α. 982β. — Β. 992γ. — Γ. 868α. — Ἰπ. 740γ. — Λευκίας 994γ. — Λεων. 399α. — Μελέτιος 397γ. — Περ. 981γ.
γεωργιαδησίτης 14β.
Γεωργιανοὶ 744β.
γεωργικὰ δάνεια 128α. — ἐργαλεῖα μεληπηρία 79α. — ἐργαλεῖα 131γ, 812α. — περιοδικὰ 82α. — προϊόντα 75 - 77. — σχολεῖα 315γ, 325γ, 326β. — φροντιστήρια 77γ, 326β.
γεωργικαὶ ἐκμεταλλεύσεις 74α. — ἐπιστῆμαι 321α. — ὀργανώσεις 80γ.
γεωργικὴ βιβλιογραφία 79γ. — ἐκπαίδευσις 77, 325β - 326γ, 331α. — ἔρευνα 78α. — οἰκονομία 73β, 80β 83γ. — πολιτικὴ 79α, 218. — στατιστικὴ 83γ.
γεωργικοὶ ὀργανισμοὶ 79α — σταθμοὶ 77β. — συνεταιρισμοὶ 79α, 80γ.
Γεωργικόπουλος Ν. 321α.

Digitized by Google

γεωργικὸς κλῆρος 73γ. — πληθυσμὸς 73γ. — τύπος 83γ.
Γεωργιλᾶς Ἐμμ. 925β.
Γεώργιος 38α.
Γεώργιος Α' 239α, 277γ, 294β, 582, κ.ἑξ., 593γ, 752γ, 1031β. — Β' 598γ, 599. — πρίγκιψ 304β, 589α, 590γ, 591, 595γ, 603. — ὁ Μοναχὸς 921β. — ἐξ Ἴου 752γ.
Γεωργίου Κ. 398γ, 742γ.
Γεωργιούπολις 33β.
γεωργιςίτης 14β.
γεωργοὶ 401β, 422α.
Γεῶρτζος Ἰωακεὶμ 399γ.
γεωτεχνικαὶ μελέται 16α.
γῆ 978γ, 983γ, 984, 985γ, 987.
γηγενεῖς 233α.
Γήγωνον 30γ.
γήϊνος ἰσημερινὸς 986β.
γηροκομεῖα 395γ.
Γιαγτζῆς Νικ. 397γ. — Εὐθ. 399γ.
Γιαλαντζῆς 846γ.
Γιάλτα 744γ.
Γιάλτρα 18β, 36.
Γιανισάδα 33β.
Γιανίτσα 36β.
Γιανναχίτσας Ἰ. 595γ.
Γιανναράκης Ἀντ. 1011α.
Γιάνναρης Ἀντ. 1012γ. — Π 1037γ.
Γιαννίδης Ἐλισσαῖος 936γ.
Γιαννίκης Γ. 742β.
Γιαννικώσκου 740α.
Γιαννιὸς Ν. 865β, 866, 867β. — Ἀθηνᾶ 835β.
Γιαννιτσὰ 26β, 82γ, 446γ, 593β, 749β.
Γιαννόπουλος Π. 865β. — Σπ. 1007α.
Γιαρόσλαβος 535α.
Γιατζέου ὅρμος 303.
Γιατσόπουλος Π. 869γ.
Γίββων Ἐδ. 453α.
Γιδόπουλος Π. 871β.
Γιενησάδων δίαυλος 31β.
Γιόρκο 34β.
Γιοὺγκ σχέδιον 606γ.
Γιουγκοσλαυΐα· βλ. *Νοτιοσλαυΐα.*
Γιουζέλης Δ. 742β.
Γιουνὰν 433γ.
Γιούρα 34γ, 36γ, 37α.
Γιούργεβον 742γ.
Γιούρων δίαυλος 31γ.
Γιοφύλλης Φ. 931α.
Γιόφυρος 27γ.
Γιοχάννεσμπουργκ 753α, 754β.
«Γκαῖμπεν» 595α, 605β.
Γκαῖολιτς 595γ.
Γκαῖτε 997γ.
Γκαλατίνα 737γ.
Γκαλλιὰρ 276γ.
Γκάλλικος 30γ.
Γκάλλο, Κάπο — 33α.
Γκαμήλα 21γ
Γκαμηλοπόταμος 26α.
Γκάμπας Π. 1035β.
Γκάμπριαν 37α.
Γκαντζὰ 745α.
Γκάπα 756γ.
Γκαρὰ 36γ.
Γκαριλιότα Φραγκῖσκος 303γ.
Γκαρνὸτ 276β.
Γκέρτης 37β.
Γκίκας Ἀλ. 739α.
Γκίλφορντ 1007β, 1027γ, 1032α.
Γκίνης Σπ. 1006γ.
Γκίνι Μιλαδέλφι 34γ.
Γκιοῦλος 36γ.
Γκιουμουλτζῖνα 197α.
Γκιουμουσχανὲ 744β, 748α.
Γκιώνα 8α, 22γ.
γκιώνη 846β.
Γκιώνης Β. 766β.
Γκλέξικη 37β.
γκλίτσα 837β.
Γκόλντσμιθ Ὄλιβερ 451β.
Γκολουχόφσκη 588γ.
Γκόλφης Ρήγας 930γ, 935γ.
Γκόλφω 38α.
Γκοριτσὰ 30β.
Γκόϊζο 33γ.
Γκότσης Κ. 373.
Γκοττλαντ 164β.
Γκούμα ἀδελφοὶ 396α, 750β.
Γκούντιους Μάικ. 880γ.
Γκούρα 22α, 27α.
Γκούρας Ἰω. 569γ, 570γ.
Γκούρλας 28β.
Γκουρτζῆ 212γ.
Γκραβέρι 304β.
Γκράϊνερ 577β.
Γκραλλιὰρ Φρ. 303α.
Γκραμμὰ 280β.
Γκράνβιλ 584β.
Γκράντες 33β.
Γκρὰφ 451β.
Γκρέϋ Ἐδ. 763α.
Γκρίπενκερλ Χριστ. 1028α.
Γκρόσσο 32γ, 33γ. Κάβο — 29β, 33α.
Γκρόττα Φερράτα 738α.
Γκρόττο 35γ.
Γκροῦμπε 870α.
Γκροῦτερ 880γ.
Γκρῶ 580γ.
Γκύζης Ἰερ 550.
Γλαβᾶς Ἰσίδωρος 670β.
Γλάδστων Γουλ. 583γ, 584β, 586, 587α.
Γλαρέντζα 29, 31β.
Γλαρονήσι 34γ.
Γλαρόπετρες 35α.
Γλαροπόδι 35β.
Γλάρος 35α, 36γ.
Γλαυκίας 993β.
Γλαυκόνησος 30α, 36β.
Γλαῦκος 27α, 29α, 651γ.
γλαυκοφανὴς 14β.
γλεῦκος 76, 93γ, 136β.
Γλήνης Ν. 399γ.
Γληνὸς Γ. 944. — Δ. 726γ, 936γ.
γλυκάνισον 74γ, 75β.
Γλυκᾶς Μιχ. 924α.
γλυκερίνη 140α.
Γλύκορα 36α.
γλυκόρριζα 138β.
Γλυκὸς Ν. 1041β.
Γλυκὺς 28β.
γλυπτικὴ 760, 882γ - 892β, 896 κ.ἑξ., 902 κ.ἑξ. —ἀρχαία 882γ - 892β· βλ. καὶ *πλαστική*. — βυζαντινὴ 896 κ. ἑξ. — νεωτέρα 902 κ.ἑξ.
γλυπτόστροβος 12β.
Γλύφα 30β
Γλυφάδα 18β, 30α, 209γ.
Γλυφὸ 37β.
γλῶσσα 232, 233γ, 434β, 688 κ. ἑξ., 691, 692 704β, 718, 720, 721 - 726α, 924γ, 926β. — γραφομένη 720α.—δημοτικὴ 701, 720γ, 721γ, 722γ, 727 —ὁμιλουμένη 692γ.—σημιτικὴ 720γ. — λαλουμένη 720α.
γλωσσάρια 718α.
γλωσσικαὶ μελέται 718α, β, γ.
γλωσσικὴ μεταρρύθμισις 721β.
γλωσσικὸν ζήτημα 718γ, 722β, 726α, 924γ, 926β.
γλωσσογράφοι 692α.
γλωσσολογία 718, 723α.
γνάφαλα 780β
γνῶμαι 845γ, 846α.
γνῶσις 977β.
γνωστικοὶ 658β.
Γοβίνο 32α.
Γόγγος 741β.
Γόγγυλος 482β.
Γοδοφρεῖδος 537γ, 540γ, 542γ. 544γ.
γολέττα 292α.
γολεττόμπρικο 292α.
Γόμαρος 28β.
Γονατᾶς Στ. 598γ, 599, 857γ 858α.
Γονάτι 36α.
Γονζάνας Κάρολος 672α.
Γονὴ 35α.
Γοργίας 911.
Γοργίδας 502γ.
Γοργιππία 743γ.
Γοργοεπήκοος 739α.
Γοργοπόταμος 26γ, 210α.
Γορδᾶτος Κ. 1002γ.
Γόρδιον 509β.
Γόρδων 276α.
Γόρτυνα· βλ. *Γόρτυς.*
Γορτυνή· βλ. *Γόρτυς.*
Γορτυνία 24β.
Γορτύνιος 27α.
Γόρτυς 440α, 630β, 774γ. — ἐπιγραφὴ 629α.
Γοτθογραῖκοι 434γ.
Γότθοι 434γ, 435β, 447β, 448α, 521α, 526, 527.
Γουβέρι 37β.
Γοῦβες 36γ.
Γουβὶ 32α.
Γούδας Ἀναστ. 994α. — Μ. 598γ, 599α.
Γουδεροῦ 33β.
Γουδὶ ἐπανάστασις 279β, 591γ, 592α.
Γουζέλης Δ. 739γ, 926γ.
Γουΐλων Α' 542, 543α. — Β' 543. — Παλλαβιτσίνι 541γ.
Γουϊνέα 755α.
Γουλέτα 33γ.
Γουλιέλμα Παλλαβιτσίνη 541γ
Γουλιέλμος Α' 538β. — Β' 538β, 587γ, 589α, 590α, 594, 594, 603β, 605β. — Βιλλαρδουῖνος 542, 558γ, 559α.—Δελαρὸς 543α. — Σαμπλίττης 544γ. — ὁ Λαρισαῖος 541β.
Γούματος 38α.
Γουμενίτζα 28β.
Γουναράκης Ν. 366β.
γουναρέμποροι 737α.
Γούναρης Δ. 366γ, 368γ, 370, 595 - 599, 605γ, 856, 857, 862β, 866α, 871α.
Γοῦντ 874γ.
Γούπατο 23γ.
Γουρίτσα 18β.
Γουρλοντὲς 36α.
Γουρνιὲς 36γ.
Γουροῦνα 37γ.
Γουρούνι, κάβο — 36γ.
Γράβες 36β.
Γραβιὰ 23α, 143α, 567β.
Γραβοῦσα 33, 38α.
Γράδα 34γ.
Γραῖκες 434α.
Γραικία 439α.
Γραικοὶ 1, 434α, 435, 439α.
Γραικὸς ἢ Γραῖκος 1γ.
Γραικοσαρμάται 434γ.
Γραμβοῦσα 33, 38α.
γραμμαὶ ἀμύνης 269, 270, 271.
γράμματα 709β.
Γράμματα 35.
γραμματεῖαι 238, 251, 276γ.
γραμματεῖς 238α, 251α.
γραμματικαὶ 692α.
γραμματικὴ 710, 711, 712, 713, 861γ, 917β, 1030.
γραμματικοὶ 692α, 803γ.
Γραμματικόπουλος Θ. 752β.
Γραμματικὸς 29α.
Γραμματικὼφ 745α.
γραμμάτιον 160γ.
γραμματοδιδασκαλεῖα 314γ.
γραμματολογία 1017, 1018β.
γραμματόσημα 184β, 191γ - 200β.
Γράμμης Μιχ. 275β.
γραμμικὴ γραφὴ 705.
Γράμμιον 33β.
Γράμμον 22α.
Γραμμόστασις 750α.
Γραμποῦσα 33.
γρανάτης 14β.
Γρανικὸς 509β.
γρανῖται 6β.
Γράντες 33β.
γραπτὴ 692γ, 697γ.
γραπτὸς λόγος 696, 719γ, 720α, 724β.
Γρατιανὸς 526γ, 527, 661β.
Γρατσιᾶτος Γ. 320γ.
γραφεῖον 632α.
γραφὴ 630γ, 705, 706γ, 707, 708, 709, 879β. — ἀριθμῶν 707α. —βουστροφηδὸν 707α. —βυζαντινὴ 708γ. —γραμμικὴ 705. —ἐπισεσυρμένη 708. —κρητομινωϊκὴ 705α. —κυπριακὴ 705γ. —μινωϊκὴ 705. — πτολεμαϊκὴ 708γ. — ρωμαϊκὴ 708γ. — στρογγυλόσχημος 708, 709.
γραφικὴ 883α, 886 κ.ἑξ., 888.
γραφίτης 14α.
γραφομένη 720α, 723, 725γ.
Γρεβενὰ 750α.
Γρεγάλε 36γ.
Γρηγορᾶς Νικηφ. 670α, 923α.
Γρηγοριανὸς κῶδιξ 636α.
Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς 920α, 992α. — ὁ Νεοκαισαρείας 991γ. — ὁ Νύσσης 992α. — ὁ Ε' 566, 676, 677γ, 1032α. — Ι' (πάπας) 556γ. — ὁ Παλαμᾶς 670α.
Γρὴν Φίλιπ. 567γ.
γρηνοκίτης 14α.
Γριὰ 34β. Καλὴ — 37β. — Πούντα 34γ. — Σπηλιὰ 35α.
Γρίβα 30β.
Γρίβας Θ. 302β, 577γ, 579β, 580, 582, 583β.
γρὶ-γρὶ 125β.
Γρίδια 37β.
γρίππη 388α.
Γρίτσαινα 545γ.
Γροθίγγοι 527α.
Γρομπολοῦρα 32γ.
Γρούνια 33α.
Γροῦπαι 748γ.
Γρυπάρης Ἰω. (διπλωμάτης) 592β. — Ἰω. (ποιητὴς) 929γ.
Γύαρος 34γ.
Γύγης 467α, 875γ.
Γύζης Ν. 901β, 1031β.
Γύθειον 18α, 29β, 212α, 327β, 443α, 485α, 503β.
Γυϊλφορδ 1007β, 1027γ, 1032α.
Γύλιππος 495.
γυμνάσια 314, 317α. — θηλέων 317α. — τεχνικὰ 317β.
γυμνασταὶ 779γ, 971γ, 976.
γυμναστήριον 779γ, 971β, 974β, 976α.
γυμναστικὰ σωματεῖα 974γ.
γυμναστικὴ 974β, 976. — σχολὴ 976β. — καθηγηταὶ 317γ, 318α. — σχολεῖον 286α.
Γυμναστικὴ Ἀκαδημία 976γ.
γυμναστικὸς τύπος 977α.
γυμνήσιοι 775γ.
γυμνικοὶ ἀγῶνες 971γ. — χοροὶ 968α.
γυμνοπαιδιὰ 968β.
γυναικεῖος τύπος 871γ.
γυναικονόμοι 778γ.
γυναικωνίτης 779α.
γυνὴ 774, 787γ, 848β. — θέσις 787γ.
γυναικῶν ἐργασία 401β.
Γυράπετρα 32β.
Γύρι 32γ.
Γυρίσματα 33β.
γυρίσματα 820γ.
γυρισμὸς ξενιτεμένου 821β.
γυροπορέλλα 11β.
Γυσκάρδος Ροβέρτος 535 γ, 536γ, 537.
Γύφτισσα 29α.
γύψος 14, 139γ, 143α.
Γωνιὰ 36α.
«Γωνιὰ τῆς Μάννας» 834γ, 835α.
Δαβία 27α, 32γ.
Δαβρονόσκη 741γ.
Δαβρουτσίκα ἀδελφοὶ 752β.
δάγγειος 388β.
Δαγκλῆς Π. 596β, 857β, 858α.
δαίμονες 813α 848.
Δακία 448β, 659γ.
Δάκκα 752α.
δάκος 77γ, 81β.
Δαλέζος Ἀνδρ. 740α.
Δαλλεκάρτσερη Ν. 550β. — Ραβανὸς 549α.
Δαλμάται 533β.
Δαλματία 535γ.
Δαλμάτιος 525.
Δαμάγητος 761γ.
Δαμαλάρι 35β.
Δαμαλιδοκομεῖον 392β, 995α.
Δαμανχοὺρ 753γ.
Δαμασκηνὸς Ἰω. 920β. — Ν. 872, 873α, 996α, 1006β. — Π. 397γ. — Σ. 1006β.
Δαμάσκιος 977γ, 1002β.
Δαμβέργης Ἀναστ. 1022α.
Δαμιανὸς Ἰ. 295β, 596β. — Π. 981β.
Δαμιέττη 753.
δαμιωργοὶ 775.
Δαμοκλείδας 501β.
Δαμοκρίτης 760γ.
Δᾶμος 759α.
Δαμούχαρι 30β.
Δαμοφῶν 889γ.
Δαμωδὸς Βικέντιος 722, 925γ
Δάμων 911γ.
Δαναοὶ 1β.
Δαναὸς 759α.
Δάνδολος Ἀντών. 872β. — Ἐρρ 538γ, 539γ, 540α.
δάνεια 128, 346 347, 348, 353, 357γ, 359β, 360β, 362, 368, 370 κ.ἑξ., 375α, 377γ, 379, 587γ, 588, 600β, 630β, 632γ. — ἀνεξαρτησίας 359β. — βαυαρικὰ 357γ. — γεωργικὰ 128α. — ἐξωτερικὰ 353, 360β, 368γ. — προσφυγικὰ 372α.
Δάνιας Ἀνδρ. 741γ.
Δανελάκης Θωμᾶς 925γ.
δαντέλλαι 135β, 832γ, 833, 834α.
δαντελλουργία 135β.
δαονέλλα 7β, 11β.
δάπεδον 827β.
Δαπόντες Καισάριος 925γ, 926γ, 1014γ.
Δάρα 529α, 530β.
Δάρβαρις Δ. 740γ.
Δαρβῖνος 977γ.
Δαρδανέλλια 31α, 595, 605, 6.9, 747γ.
Δαρδανία 38α, 659γ.
Δάρδανος 468γ.
Δάρδιζα-Ἀδέρες 24α.
Δαρεῖος 467γ, 468α, 469β, 470α, 472β, 509, 510α.
δασάρχαι 310β.
δασεῖα 709γ· βλ. καὶ *πνεύματα.*
δάση 52γ, 73γ, 93γ, 99γ, 100 - 107. — Ροδόπης 616. — ἐπιθεωρηταὶ 310β.
δασικὰ προϊόντα 76β.
δασικαὶ μεταφοραὶ 107α.
δασικὴ διανομὴ 107α. — ἐπαγγελματικὴ ὀργάνωσις 106α. — παραγωγὴ 76β. — πίστις 106β. — πολιτικὴ 104γ. — φορολογία 107β.
δασικοὶ συνεταιρισμοὶ 106α.
δασικὸν δασμολόγιον, ἐμπόριον, προσωπικὸν 107γ.
δασικὸς πλοῦτος 108α. — τύπος 108β.
Δασκαλάκης Β. 936β. — Ἕλλη 934β.
Δασκαλιὸ 30α, 32γ, 37β.
Δασκάλια 33γ.
Δάσκαλος 36γ.
Δασκόλι 37α.
Δασκύλειον 467γ.
δασμοὶ 78, 150α, 164γ
δασμολόγιον 107α, 143γ, 144, 145γ.
δασοκομικαὶ σχολαὶ 77γ, 309γ.
δασοκόμοι 310α.
δασολογία 81β, 321α.
δασονόμοι 310.
δασοφύλακες 309γ, 310. — σχολαὶ 310γ.
δασοφυλακὴ 309, 310, 311α.
Δᾶτις 470α.
Δάτον 30γ.
Δάτος 447α.
Δαυῒδ Κομνηνὸς 552γ, 553α, 555α· βλ. καὶ *Κομνηνὸς —.*
δάφνη 12β.
Δάφνη 30γ.
Δάφνης Στέφανος 930β. — Αἰμιλία 931α, 934β.
Δαφνὶ 209γ, 665α.
Δαφνιὰ 24α.
Δάφνις 467γ.
Δαφνοπάτης Θ. 921γ.
Δάφνος 27β, 29α.
Δαφνούδι 32γ.
Δαφνοῦς 29α, 444γ.
Δαφνῶν 27α.
ΔΔΔΔ (Διαρκὲς Δικαστήριον Διεθνοῦς Δικαιοσύνης) 622β, 623α.
Δεβαρῆς Ματθ. 925α.
δεβόνιος περίοδος 5α, 8β, 11α.
Δεδεαγὰτς 31α, 197α, 609γ, 610.
δεδειτίκιοι 631γ.
δεδηλωμένη 239β, 582γ.
δεδικασμένον 262γ.
Δεῖβιτς 574γ.
δεῖγμα 504β.
Δειναρίδες 4α.
Δείναρχος 913β, 1004α.
δεινοθήριον 12β.
Δεινόστρατος 1000β.
δεῖπνον 780γ.
δεισιδαιμονία 849γ.
δέκα (ἡ ἀρχὴ τῶν — στρατηγῶν) 487γ.
Δεκαπεντασύλλαβος 820γ, 821β.
Δεκατεσσάρων ποδῶν στενὸν 35α.
Δεκάτη 806β, 807.
Δεκέλεια 444α, 495γ, 496α.
Δεκελεικὸς πόλεμος 497γ, 498α.
Δὲ Κιγάλας Ἰωσὴφ 1016β.
Δεκοχτούρα 846β.
Δελαδέτσιμας ἰατρὸς 996α.
Δελαρὸς 541 - 543.
Δελβινάκιον 751α.
Δέλβινον 604β, 751α.
Δεληγεώργη Δ. 1006β. — Ἐπαμ.

582α, 583α, 584β, 853γ, 854. — Μῆτρος 302γ.
Δεληγιανναῖοι 850β· βλ. καὶ *Δεληγιάννης ἢ Δηλιγιάννης.*
Δεληγιάννης Κανέλλος 302α, 579β. — Νεόφ. 744α. — Νικ. 588β· βλ. καὶ *Δηλιγιάννης.*
Δεληκατερίνης Ἰω. 945α.
Δελλαγράτζια 34γ.
Δελλαδέτζιμας Ἄγγ. 1003α.
Δελμοῦζος Ἀλ. 422γ, 726γ, 864γ, 865α, 936γ. — Ἀνδρ. 400β
Δέλτα Πηνελόπη 835α, 934β.
Δέλφι 23γ.
Δελφικαὶ ἑορταὶ 162α.
Δελφίνι 35α.
Δελφίνια 34γ.
Δελφίνιον 37β.
Δελφοὶ 162α, 209γ, 212α, 434α, 444γ, 466β, 467α, 470α, 474 475α, 477γ, 479β, 487γ 503γ, 505β, 506γ, 507γ, 508γ, 875α, 885α, 886γ, 1031α. — ἔκθεσις 843β.
δέματα 185.
Δεμεντόζα Διέγος Χουρτάδος 737β.
Δεμερτζῆς Κ. 599γ, 858γ, 1006β.
Δεμέστιχας Μελ. 743γ, 745γ.
δένδρα 75α.
Δενδρινὸς Ἱερόθ. 747β. — Παν. 398α. — Προκ. 324α.
δενδροκομία 73γ - 75α, 96α.
δενδροκομικὰ προϊόντα 75β.
Δενδροκομικὴ καὶ Ἀμπελουργικὴ Σχολὴ 77β, 325β.
δενδροφυτεῖαι 73γ.
δενδρῶνες 75α.
Δενοῖσα 35α.
δεξαμεναὶ 895α.
δεξιοτέχναι 956γ, 957α.
Δέξιππος 521β.
Δεπάλδος Γερ. 396β.
δεπουτᾶτοι 807α.
Δεποέττης Αὐγουστῖνος 739α.
δερβέναγας 805γ.
Δερβενάκια 24α, 568α.
Δερβὲν Φούρκα 22α.
Δέρβος Γ. 992γ.
δερβυΐα 11α.
Δερδέκης Δ. 398α.
Δεριγνὺ Ἐρρ. 571.
Δέρκοι 748γ.
Δερκυλλίδας 496β, 499β, 500β.
δέρματα 76, 108β, 141, 144, 150 151.
Δερματᾶς 30β.
δερματόκολλα 140β.
Δέρνα 754β.
Δέρρις 30γ.
δεσποτᾶτα 625β.
Δεσποτικὸν 31β, 35β.
δεσπότης 559α, 788γ.
Δεστούνης Γαβριὴλ 745γ. — Σπ. 745β.
Δεσφίνα 143α.
Δευκαλίων 36γ.
Δεύτερο 30γ.
δευτεροελάτης 800γ.
Δεφλώρ, Ρογῆρος 543γ.
δεφτὲρ-κεχαγιᾶς 639γ. 802α.
δεψικὰ ἐκχυλίσματα 140γ, 141β
δεψικὴ 145.
Δζένα 21β.
Δῆλες 35α.
Δήλεσι ἢ Ντήλεσι 30α.
Δήλεσι ληστεία 584β.
Δηλιγιάννης Θ. 361γ, 362α, 363α, 364γ, 365α, 366, 583β, 584α, 586 587, 588, 589β, 590γ. 591β, 602γ, 855, 856α. — Ν. 855γ.
Δήλιον 29β, 30, 444β.
Δῆλος 35α, 161β, 209γ, 440β, 466α, 470β 482γ, 484γ, 512β, 516β, 1031α. Μεγάλη — 31β, 35α. Μικρὴ — 31β, 35α.
Δημάδης Δ. 1020γ, 1032α.
δημαιρεσίαι 255β, 871β.
Δημάκης Π. 397β.
Δημακόπουλος Ἰω. 321γ.
Δημαρᾶς Ν. 1006β. — Πολυζ. 902γ. — Σμαράγδα 836α.
Δημάρατος 470α.
δημαρχιακὴ ἐπιτροπὴ 257γ, 258α, 259α, 262.
δήμαρχος 254α, 256α, 257γ, 258β, 259α, 301α.
δήμευσις 630γ.
Δημήτηρ 652α, 652γ, 653α, 654β.
Δημητρακόπουλος Ἀ. 1016γ, 1017. — Ν. 592γ, 596β, 857, 1006γ. — Πολύβ 931β, 945β.
Δημητρᾶτος Ν. 867γ. — Π. 866, 867β.
Δημητριάδης Γ. 902β. — Δ. 930γ. — Κ. 902β. — Φωκ. 902γ.
δημητριακὰ 77α, 617γ, 618.
Δημητριὰς 30β, 443γ, 446γ, 510γ.
Δημήτριος 510γ, 511α, 512, 513α, 540γ, 560γ.
Δημητρόφσκης Π. 399γ.
Δημητσάνα 1032α.
δημιουργοὶ 265α, 777α.
δημογέροντες 263γ, 639γ, 747α, 804, 805, 806α, 848γ.
δημογεροντία 804β, 805β.
δημογεροντικὸν συμβούλιον 263γ.
δημογραφία 787β.
δημοδιδάσκαλοι 314α.
δῆμοι 253, 254, 255β, 263γ, 267, 413β, 529β, 775β.
δημοκρατία 239α, 240β, 464 481α, 487γ, 488γ. 496, 498β 499, 599β, 777γ - 779α, 858β. ἀθηναϊκὴ — 487γ. βασιλευομένη — 239α.
«Δημοκρατία» 1037γ.
«Δημοκρατικὴ Ἄμυνα» 1038α.
δημοκρατικὴ βασιλεία 239α.
Δημοκρατικὴ Ἕνωσις 240α, 857γ, 858.
δημοκρατικοὶ 465γ. — φιλελεύθεροι 858α.
δημοκρατικὸν κόμμα 855α. — πολίτευμα 240α· βλ. καὶ *δημοκρατία.*
Δημόκριτος 508α, 908β, 977β, 979α, 999γ.
δημοποίητοι 465γ, 776α.
Δημόπουλος Ἰω. 285α. — Ν. 397γ.
δημοπρασία 259γ.
δῆμος 259γ, 301α, 487γ, 776β.
Δημοσθένης 491γ, 495, 505γ, 506, 507, 508, 509α, 510, 913, 1004.
δημοσία ἀντίληψις 400γ. — οἰκονομία 787β, 801α. — ὑγεία 384 - 394.
δημόσια ἀπολυμαντήρια 392α. — ἔργα 164β. — οἰκονομικὰ 334 κ.ἑξ., 351γ - 380γ.
δημοσιογραφικὴ σχολὴ 328γ.
δημόσιοι ὑπάλληλοι 263β, 336β, 260, 261, 263, 412γ, 422.
δημόσιον χρέος 345α, 346, 347.
δημοσιονομικὸν πρόβλημα 587γ, 588.
δημόσιος βίος 774β-779α, 786γ, 800γ, 801.
δημοσιότης δικαιοπραξιῶν 629γ.
Δημόστρατος 494α.
δημοτικὰ ἔργα 259β. — σχολεῖα 313γ, 314, 315. — τραγούδια 923, 954β.
δημοτικαὶ ἐκλογαὶ 255β, 871β.
δημοτικὴ 704, 720γ, 721γ, 722γ, 727. — ἀστυνομία 301. — διαχείρισις 259α. — ἐκπαίδευσις 313γ, 314α, 315α - 317α, 323.
δημοτικισταὶ 727α.
δημοτικοὶ σύμβουλοι 254α, 257α. — ὑπάλληλοι 254α, 257α, 261, 262, 420, 422α. — ὑπηρέται 261β.
δημοτικὸν συμβούλιον 256β, 257, 258, 259.
δημοτικὸς ταμίας 259α.
δημοτικότης 253γ.
δημοψήφισμα 240α.
δημώδη ᾄσματα 953, 954, 962β.
δημώδης γραμματεία 720. — ζωολογία 846. — ἠθικὴ 845γ. — ἰατρικὴ 847α. — κτηνιατρικὴ 847α. — λογοτεχνία 923β - 925β. — μεταφυσικὴ 845β. — μετεωρολογία 846γ, 847α. — μουσικὴ 953β· βλ. καὶ *μουσική.* — πεζὸς λόγος 821γ - 825β. — ποίησις 819β - 821γ. — φυτολογία 846. — — φιλοσοφία 845β - 847α. — ψυχολογία 845β.
Δία 31β, 33β.
Διαβατὲς 37α, 38α.
Διαγόρας 759γ, 761γ, 910γ.
διαγραφὴ τραπέζης 632α.
διαδικασία 241α.
Διάδοχοι (Μεγάλου Ἀλεξάνδρου) 510β, 513α.
Διαδόχου ὀργανισμὸς 279α.
διαζύγιον 635γ.
διαθήκη 630β, 633α, 634, 635α.
Δίαιος 515β.
διαιτησία 621γ. — Βουαρὲν 610γ, 611α.
διακονία ἀποστολικὴ 683γ.
Διάκοπο 32α.
Διακοσμητικῶν τεχνῶν μουσεῖον 999α.
Διᾶκος Ἀθανάσιος 567β.
Διάκου ρέμα 37β.
Διακόφτης 34, 35β.
Διακόφτι 33α.
Διακοφτὸ 210α.
Διακρία 443γ, 466α.
διάκριος 465γ.
διακριτικὰ βαθμοῦ 287.
διάλεκτοι 689γ, 690α,β,γ, 691α, 693α, 694α, 697, 699, 704β.
Διαλησμᾶς Κ. 683α.
διαλλαγὴς 14β.
Διαμαντίδης Κλ. 742β.
Διαμαντοπούλου Π. 902γ.
διαμαρτύρησις 672γ.
διαμαρτυρόμενοι 233γ, 236γ, 237α.
διαμερίσματα 225, 228, 233.
διαμετακομιστικὸν ἐμπόριον 152γ - 153γ· βλ. καὶ *ἐμπόριον.*
διαπλάσεις 8β, 9α· βλ. καὶ *στρώματα.*
«Διάπλασις τῶν παίδων» 1038β.
Διάπλο 31α, 32α.
Διαπορά κια 35α.
Διαπόρι 35α, 36α, 37α.
Διαπόρια 32γ, 34α.
Διαπόριοι 34α.
Διαρκὲς Δικαστήριον Διεθνοῦς Δικαιοσύνης (Δ.Δ.Δ.Δ.) 622β, 623α.
Διάσελο 36α.
διασπορὰ 2β.
διάσπορον 14α.
διάστρωμα 632α.
Διασωρινὸς Ἰάκ. 739β, 925α.
διατάγματα 249β, 252α.
διατακτήριον 1027γ.
διατετηρημέναι τροφαὶ 137β.
διατονικὸν γένος 950α.
διατριβαὶ κατηχήσεως 323γ.
διατροφὴ 135γ, 145α, 215β, 635γ.
διαφημίσεων πρακτορεῖα 1039γ.
διαφοραὶ ἐργατῶν - ἐργοδοτῶν 401γ, 402α.
Διαφόρτι 24β.
διάφωνα 950α.
Διαφώτισις 657α.
διαχείρισις δημοτικὴ 259α. — στρατιωτικὴ 283β. — ὑπεγγύων προσόδων 349.
δίαυλοι 31 κ. ἑξ., 779γ.
Διβάκι 33γ.
Διγαλέτον 32γ.
Δίγκας Δ. 597α.
διγλωσσία 704α, 719, 720α, 721β.
διδακτικὴ ποίησις 924α.
διδασκαλεῖα 314α, 316α, 318α, 323γ, 329β, 976γ.
Διδασκαλεῖον γυμναστικῆς 976γ. — κατηχήσεως 323γ. — μέσης ἐκπαιδεύσεως 318α. — νηπιαγωγῶν 316α. — οἰκοκυρικῆς 329β.
διδασκαλίαι δραμάτων 939β.
διδασκαλικὴ συγγραφὴ 632γ.
διδάσκαλοι 318α, 415γ, 416α, 422α.
Διδότος Φιρμῖνος 1031γ, 1042.
Διδύμη 34γ.
Δίδυμος 917α, 952γ, 992α.
Διδυμότειχον 281, 558α, 749α.
Διδύμων ὄρη 24α.
Διεθνὴς Β' 867γ. — Γ' (κομμουνιστικὴ) 867γ. — Ἕνωσις Βοηθείας 619γ. — Ἕνωσις Πόλεων 267α. — Οἰκονομικὴ Ἐπιτροπὴ 365β. — Οἰκονομικὸς Ἔλεγχος 160α. — Ὀργάνωσις Ἐργασίας 633. — Σύνδεσμος Γυναικῶν 329β. 835β.
διεθνὴς θέσις 601 κ.ἑξ., 626γ.
διέκπλοι 31 κ.ἑξ.
διελκυστίνδα 971γ.
διερμηνεία 803γ.
διερμηνεῖς 803γ.
διήγησις 849γ.
«διήγησις εὐτράπελος» 823, 824α.
δίθυρα 6β.
διθύραμβος 906γ, 907α, 910β, 947γ, 948γ, 968β.
Δίκαια 30γ.
Δικαίαρχος 986γ, 987γ, 997α.
δίκαιον 629α, 642β, 761γ, 850α, 1023β. — ἀρχαῖον 643β. — ἀστικὸν 644, 645γ, 647β, 648. — βυζαντινὸν 641α - 642β. — δημοσίων ὑπαλλήλων 260, 261. — δημοτικῶν ὑπαλλήλων 261β. — διοικητικὸν 249α. — ἐθιμικὸν 848γ, 849α. — ἐκκλησιαστικὸν 641α - 642β, 648γ. — ἑλληνιστικὸν 643β. — ἐμπορικὸν 645, 646γ, 647γ, 648β, 649γ. — ἐμπράγματον 649γ, 650α. — ἰδιωτικὸν 647β, 649γ. — ἰδιωτικὸν καὶ δημόσιον 321α. — κοπτικὸν 643γ. — μεταβυζαντινὸν 644β — νεώτερον 644α-650β. — οἰκογενειακὸν 648γ — ποινικὸν 645γ, 647γ, 649. — ρωμαϊκοελληνικὸν 644α. — ἑλληνικοῦ ἀρχεῖον 1030α.
Δικαῖος 472β, 601α.
δικαιοστάσιον 649β.
δικαιοσύνη 239β, 262β, 283β, 311α - 313γ, 325γ, 682, 805γ, 806α. — διοικητικὴ 262β, 312γ, 313. — ἐκκλησιαστικὴ 682. — ναυτικὴ 312γ. — ποινικὴ 312. — στρατιωτικὴ 283β, 312γ. — ὑπουργεῖον 325γ, 995α.
δικαίωμα ἐκλογικὸν 253γ.
δικαιώματα ἀτομικὰ 241β.
δικαστῆρες 777β.
δικαστήρια 241α, 255α, 630γ, 631α, 633, 640α, 646β, 648α, 686, 1004β. — ἀρχιερέων 686γ. — ἐκκλησιαστικὰ 640α. — διοικητικὰ 255α. — ἐπισκοπικὰ 686. — συνοδικὰ 686β. — ὑπουργικῶν ἀδικημάτων 241α. — ὀργανισμὸς 646β, 648α.
δικαστικὴ ἀστυνομία 301α. — ἐξουσία 239β, 241α.
δικαστικοὶ κλητῆρες 312β.
δικαστικὸν σῶμα 238α.
δικαστικὸς σύμβουλος 251γ.
δικασταὶ 630γ, 631α, 778γ, 1004β.
δικέρατα 8β.
δικέφαλος ἀετὸς 833.
δίκη 630γ.
Δίκη 629α.
Δικηγορικὸς Σύλλογος Ἀθηνῶν 1031γ.
δικονομία ποινικὴ 646β, 648α, 649β. — πολιτικὴ 646β, 648α, 649β.
δικτατωρία 240β, 599γ, 612, 858γ. — Παγκάλου 612, 858γ.
Δίκτη 24γ.
δίκτυα 125, 183γ.
Δίμι 36γ.
Διμινιὸ 29α.
Διογένης 761α, 910γ, 914α.
Διόδοτος 491γ, 512α, 513α.
Διόδωρος ὁ Σικελιώτης 917γ, 991α, 997β. — ὁ Ταρσοῦ 992α.
διοικήσεις 263γ, 264α, 265, 266, 267α.
διοίκησις 248γ, 252, 577β, 787β. — τῆς Ἐκκλησίας 659 κ.ἑξ., 682 κ.ἑξ.
διοικητὴς 252, 279α, 798γ. Γενικὸς — στρατοῦ 279α.
διοικητικὰ συστήματα 248γ.
διοικητικαὶ πράξεις 263α.
διοικητικὴ ἀποκέντρωσις 248γ. 249α. — ἀστυνομία 301γ, 302α. — διαίρεσις 263β, 264β, 265, 852. — δικαιοσύνη 262β. 312γ, 313. — ἐπιτροπὴ (συμβουλίου συνδέσμου κοινοτήτων) 260α.
διοικητικὸν δίκαιον 249α. — δικαστήριον 255α. — ὑπάλληλοι 260γ.
Διοκλῆς 761γ, 993β, 1001β.
Διοκλητιανὸς 223β, 521γ, 522, 634γ.
Διομέδων. 497β.
Διομήδης Ἀλέξ. 367γ, 368, 375β, 378α.
διομολογήσεις 603β, 729γ.
Δῖον 30γ, 33β, 440γ, 446γ.
Διόνι 28γ.
Διονύσια 161β. 938.
Διονυσιάδας 761β.
Διονυσιάδες 33β.
Διονύσιος Α' 500α, 511β, 772β. — Β' ὁ Φιλόσοφος (Σκυλόσοφος) 672α. — ὁ Ἀλεξανδρεὺς 986γ, 991γ. — ὁ Ἁλικαρνασσεὺς 917. — ὁ Ἀρεοπαγίτης 658α, 992β. — ὁ Βυζάντιος 986γ. — ὁ Θρᾷξ 917. — ὁ τοῦ Καλλιφῶντος 986γ. — ὁ Κορίνθου 658γ. — ὁ Φωκαεὺ. 469α.
Διονυσόδωρος 1001γ.
Διόνυσος 143α, 652, 654β.
«Διόνυσος» 1038β.
Διοπείθης 507α.
διόπτρα 888α.
διορισμοὶ 261, 262.
διορίτης 6β.
Διορύκτης 445β.
Διὸς Σωτῆρος λιμὴν 29γ.
Διοσκορίδης 991α, 993γ, 1004α, 1020α.
Διοσκουριὰς 744β.
Διόσκουροι 651γ.
Διόφαντος 1001β, 1002
διοψίδιος 14β.
Διπλάρειος σχολὴ 330γ, 837.
Διπλάρης Ἀρ. 837β.
Διπλὸ 35α.
Διπλοκιόνιον 748β.
διπλοπόρα 11β.
διπλωματία 263α.
διπλωματικὴ ἱστορία· βλ. *διεθνὴς θέσις.*
Δίπυλον 444α, 874γ.
Δίρφυς 23γ.
Δισάκι 33γ.
δισανθρακικοασβεστοῦχα ὕδατα 18α.
δισανθρακικονατριοῦχα ὕδατα 18α.
δισανθρακικοχλωριοθειικονατριοῦχα ὕδατα 18β.
δισανθρακικοχλωριονατριοῦχα ὕδατα 18α.
δισκοβολία 780α, 971γ.
δίσκος 971γ.
Δισραέλης Βεν. 586α.
Δίστομον 143α
διτυπία 697γ.
διφένσωρες 798γ.
διφθέρα 779β, 781β.
διφθερῖτις 387β.
Δίφιλος 916β.
δίφρος 780β.
Διχάλια 32γ.
διχασμὸς 756β.
Δίψα 36β.
διωβολία 484α.
διωγμοὶ 522β, 658γ - 659β, 729β.
Δίων ὁ Κάσσιος 918β.
Διώνη 32β.
διῶρυξ Κορίνθου 39γ. — Λευκάδος 39γ.
δογματικοὶ 993β.
Δοϊράνη 594α.
δοϊρανίτης 6β.
Δοκίμι 21γ.
Δοκὸς 29γ, 31γ, 33γ.
Δολιανὰ 143α, 325γ, 750γ.
δόλιχος 779γ.
Δόλογκοι 468α.
δολομίτης 6γ.
Δόλοπες 440γ, 445α, 476α
Δόμβραινα 29α, 32γ.
Δομένικος 36β.
Δομεντίολος 530β.
δομέστικοι 797γ, 799α.
Δομνάνδος Κυρ. 319β.
Δομνῖνος 1004γ.
Δομοκὸς 82γ, 143α, 589γ.
Δομπόλης Ἰω. 397α, 745β
Δονὲμ-Κωστῆ 754γ.
Δονοῦσα 35α.
Δοντᾶς Σ. 994β.
δόξα 978γ.
Δοξαπατρῆς Γρ. 638. — Ἰω. 921γ. — Νεῖλος 1005γ.
Δοξαρᾶς Ν. 897γ, 899γ. — Π. 897γ, 899γ.
Δοξιάδης Α. 995α.
Δορίσκος 473β.
Δορύλαος 517γ.
Δοσίθεος 676γ, 992β, 1000γ.
δοσίματα 807.

Digitized by Google

Δόσιος Κ. 191 γ. — Λέανδρ. 1022α.
Δούγκας Στ. 677β.
Δουκάγγιος 453α, 1015γ.
Δουκάδων οἶκος 536γ.
Δούκας Δ. 737β. —Ἕκτωρ 901γ. — Ἰω. 923α. — Δουκᾶ 902β. — Νεόφ. 723γ, 739γ, 742γ, 743α, 981γ, 992γ, 1008α.
Δουκᾶτο 31α, 32β.
δουκᾶτον Ἀθηνῶν 541, 542α, 543. — Αἰγαίου 549γ.
δουκατῶροι 799β.
δουλεία 632β, 633γ, 775, 782γ, 793γ.
Δούλης Δ. 766β.
Δουλιανὰ 33β.
δοῦλοι 465, 474, 516, 629γ, 775, 782γ, 793γ.
δουλοπαροικία 775γ, 793γ.
Δούναβις 448β, 467γ, 509α, 619.
δοὺξ 797γ.
Δουρδοβάνα 23α.
Δουρίοπες 434α.
Δοῦρος 766α, 1004α.
Δουρούτης-Περιστερᾶς σχολὴ 325γ.
Δουσὰν Στέφανος 641γ, 740β.
Δούσμανης Βίκτωρ 279β, 280α, 282γ, 597α. — ὀργανισμὸς 279β.
δόχμιος 950γ.
Δραγαμέστι 28γ.
Δραγατσάνι(ον) 275β, 566β.
Δραγονέρα 32β, 33.
Δραγούμης Ἴων 597β, 934α. — Ν. 862α. — Στ. 367β, 369α, 592α, 595γ, 596β, 605β, 855β, 856γ, 857α. — Φιλ. 727α. — Ἰουλία 934β.
Δράκανον 36α.
Δράκο, Πόρτο — 30α.
δράκοι 813β, 848β.
Δρακονέρα 30α.
Δρακοπούλου Θ. 931α.
Δρακούλης Πλ. 742γ, 864β, 865α, 866.
Δράκων 465α, 629γ, 761β, 993β.
δρᾶμα 761α, 772γ, 907 κ. ἑξ., 917, 939β.
Δράμα 82γ, 165, 281γ, 329α, 595γ, 868β.
Δράμαλης 567γ, 568α.
δραματικαὶ παραστάσεις 820γ.
δραματικὴ ποίησις 937γ.
δραματικὸς ἀγὼν 939β.
Δράμια 33β.
Δρανίτσα 18γ.
Δραπανέϊκο 27β.
Δραπάνι 30β.
Δραπετζῶνα 30α.
Δράπι 33γ.
Δράστης 32α.
δραχμὴ 465β.
δραχμοποίησις 336γ.
Δρέπανον 28γ, 29α, 30, 31α, 33β.
Δρίμα 35α.
δρίμαι 814α.
Δριμυτηνὸς Ν. 925.
Δρῖνος 27γ, 446α.
Δρίος 24γ.
Δρόβιανη 751α.
δρομοδείκτης 807α.
Δρομοκαΐτειον 391β.
δρο λόγια 180β.
δρόμοι 779γ, 971γ, 974α.
δρόμων 800β.
Δρόσης Λ. 902α, 1028α.
Δροσίνης Γεώργ. 929γ, 932γ, 1028α, 1029α.
Δροσόπουλος Ἰω. 170α, 380β.
δρόσος 48β.
δρουγγάριος 797γ, 800γ.
Δρόϋζεν 452α.
Δρουζίνα 535γ.
Δρυάδες 651β.
Δρυϊνούπολις 765γ.
Δρυμόπολι 32α.
Δρύοπες 433γ, 439β, 440β 445α.
Δρυὸς 35β. — κεφαλαὶ 23β. — Πόρτο — 35β.
Δρυοῦσα 36α.
δρῦς 12β.
Δρῦς 31α.
Δρυωπίδες 34γ.
Δρυωπὶς 142γ.
Δρωπίων 434γ.
δύῤῥουσα θεωρία 977β.
Δυκος 29β.
Δυμᾶνες 433γ, 775α.
Δύμη 442α.
δυναμῖτις 140α.
δυναστεία 777α.
Δύο Ἀδέλφια 33α.
Δυοβουνιώτης Γ. 1006β. — Κ. 992γ.
Δύρας 26γ.
Δυρράχιον 488γ.
Δύσβατο 34β.
δυσεντερία 387α.
Δύσις 558. — αὐτοκρατορία 528α.
δυσπιστία 241α.
Δύστος 440β.
Δύσωρος 21β.
Δυτικαὶ ἀποικίαι 457 κ.ἑξ.
Δυτικαὶ Σποράδες 263γ.
Δυτικὴ Θράκη 225. — Χέρσος Ἑλλὰς 237γ. — Ἑλλάδος Γερουσία 851β.
δυτικὸν ἀλφάβητον 706γ.
Δωδεκάδελτος 629α.
δωδεκαήμερον 814α.
Δωδεκάνησα· βλ. Δωδεκάνησος.
Δωδεκανησιακὸν ζήτημα 604α, 763α - 764γ.
«Δωδεκανησιακὸς Ἀγὼν» 764γ.
Δωδεκάνησος 178γ, 597β, 604γ, 605α, 758γ - 765α.
δωδεκαρχία 276α.
δωδεκατημόρια 335α.
Δωδώνη 1β, 434α, 446α.
Δώκινς Ριχ. 999α.
δῶμα 779α.
δωρεὰ 396α - 400, 630β. — φόροι 341β.
Δώριας Ἀνδρ. 562γ.
Δωρίδης Δ. 397β, 742β.
Δωριεῖς 431γ. 433γ, 434α, 439, 440, 442γ, 443α, 445α, 446β, 455γ, 456α, 465α, 488γ, 495β, 759γ, 761γ, 771α, 775α.
δωρικαὶ ἀποικίαι 456α - 457α.
δωρικὴ κλῖμαξ 949α. — κοινὴ 693β.
δωρικὸς ρυθμὸς 884γ.
δώριος τρόπος 949γ.
Δωρὶς 434α, 445α, 477β.
Δῶρις 917β.
Δωρόθεος 636γ, 991γ, 1004β, 1005α.
Δωροῦσα 34α.
δωροφόροι 775γ.

ἔαρ 41α.
Ἔβανς Ἀρθ. 431γ.
«Ἑβδομαδιαῖος τύπος». 1038α.
Ἔβαρτ Ἐδ. 755γ.
Ἑβραῖοι 513γ, 536α· βλ. καὶ Ἰσραηλῖται.
Ἑβρενὸς πασᾶς 542α, 544α.
Ἕβρος 26α, 28α, 31α, 165, 599α. — στρατὸς 280γ.
ἔγγειος ἰδιοκτησία 640.
ἐγγύη 629γ, 632β.
ἐγγύησις 780β.
Ἔγελος 977γ, 978α.
Ἔγεστα 493.
Ἐγεσταῖοι 493, 494β, 495γ.
ἐγκαταστάσεις 129β.
Ἔγκερ 741β.
ἐγκλημ ατικότης 429 - 430.
ἐγκληματολογικὴ σήμανσις 306
Ἐγκληματολογικὸν μουσεῖον 1031β.
ἐγκλήσεων βιβλιοθήκη 632α.
Ἐγκρεμὸς 35α.
Ἔγκρι 741β.
ἐγκρύμματα 798γ.
ἐγκύκλιος διαταγὴ 249γ.
ἐγκυμοσύνη 848α.
ἐγκώμιον 948α.
Ἐγρὴ λιμὰν 32α. — Μπουτζὰκ 18α.
ἐγχέλεις 126γ.
ἐγχώριοι καὶ ξενικοὶ 851, 852α.
ἐδάφη 20β. 74β.
Ἔδεσσα 143α, 209γ, 210α, 281γ, 324α, 325γ, 446γ, 749β. — θεολογικὴ σχολὴ 324α.
Ἐδεσσαῖος 26β.
ἔδικτον Μεδιολάνων 524β.
ἔδνον 623β.
ἕδραι ἐπαρχιῶν 264. — μονάδων καὶ ὑπηρεσιῶν 281. — νομῶν 264.
Ἐδριξῆ 986γ.
ΕΗΣ (ἑταιρεία ἠλεκτρικῶν σιδηροδρόμων) 171β.
ἔθιμα 249γ, 629β 640β, 847γ - 848α, 850α. — γαμήλια 847γ - 848α.
ἐθιμικὸν δίκαιον 638α, 640β.
ἐθιμοτυπία 241γ, 247, 248γ, 863 - 864α.
ἐθνικαὶ γαῖαι 402.
ἐθνικὴ κοινωνία 859γ. — συνέλευσις 241β· βλ. καὶ συνέλευσις.
Ἐθνικὴ Ἄμυνα 584γ, 596α, 855γ. — Ἀτμοπλοΐα 180α. — Ἑταιρεία 588γ, 855γ. — Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος 249γ — Κτηματικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος 157. — Στέγη 329β, 835.—Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος 155, 159γ, 160α, 170α, 356 κ.ἑξ., 582γ, 588β, 600α, 606, 1031γ. —Χρηματιστικὴ Τράπεζα 155β, 159γ. — Οἰκονομίας Ὑπουργεῖον 144β 326γ, 328, 995α.
ἐθνικοὶ εὐεργέται 396α - 400. — ποιηταὶ 279γ.
ἐθνικὸν δημοκρατικὸν κόμμα 858β. — ἱστορικὸν μουσεῖον 1031α. — Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον· βλ. Πολυτεχνεῖον. —ριζοσπαστικὸν κόμμα 858β. — σημεῖον 242β. — Συμβούλιον Ἑλληνίδων 333γ. — συντηρητικὸν κόμμα 857α. — τυπογραφεῖον 1044β. — Ὠδεῖον 963β.
«Ἐθνικὸν Πνεῦμα» 1036α.
«Ἐθνικὸς Κήρυξ» 757α, 1039α.
Ἐθνικὸς συνασπισμὸς 859α. — ὕμνος 244γ - 248β.
ἐθνικὰ κληροδοτήματα 400γ.
ἐθνικοφρόνων κόμμα 857α.
ἐθνισμὸς 991γ.
ἐθνολογία 431 - 437β.
Ἐθνολογικὸν μουσεῖον 844, 983α, 999α.
ἔθνος 775α· — μετανάστευσις 526γ.
«Ἔθνος» 742β, 1037γ, 1039α, 1042γ.
ἐθνοσυνέλευσις 1924 599β· βλ. συνέλευσις.
ἐθνοφυλακὴ 277β, 302α. — στολὴ 302α.
«Ἐθνοφύλαξ» 1036α.
ἐθνῶν μετανάστευσις 526γ.
«Εἰδήσεις ἀπὸ τὰ ἀνατολικὰ μέρη» 1041γ.
εἰδησεογραφικαὶ ἐφημερίδες 1036β - 1038α.
Εἰδοθέα 651γ.
εἰκονολάτραι 532β.
εἰκονομαχία 532α, 663.
εἰκόνες φορηταὶ 896α.
εἰκονογραφικοὶ κύκλοι 895α - 896α.
εἰκοσιπενταρχία 276α.
εἰκοστὴ 496α.
εἵλωτες 473γ, 503β, 630α, 775γ.
Εἴρακας 36γ.
Εἰρήνη 532, 652γ, 663β.
εἰρηνοδικεῖα 311γ.
εἰρηνοφύλακες 301α.
εἰσαγωγὴ 147, 148γ, 149, 150.
Εἰσηγήσεις 529γ.
εἰσιτήρια 177α.
εἰσόδημα 216α. — ἐκ γαιῶν (— ἐκ κινητῶν ἀξιῶν) φορολογία 339γ.
εἰσφορὰ 501γ.
Ἐκάλη 209γ, 212α.
Ἑκαταῖος 468β, 469α, 908β, 985γ, 986α, 996γ.
Ἑκάτης νησῖδες 35α.
Ἑκατὸ Κεφαλὲς 38α.
ἑκατονταρχία 276α, 797γ.
ἑκατόντορος 785γ.
ἐκβολὴ 950α.
ἐκδίκησις 630γ.
ἐκδόσεις 765α.
ἐκδόται 1041α - 1043γ.
ἐκδοτικαὶ τράπεζαι 155γ.
ἐκθέσεις 161γ - 162α, 843, 844α, 870γ.
ἐκκαμίνευσις 142γ.
ἔκκεντροι 984γ.
Ἐκκλησία 237, 448γ, 529α, 559β, 560γ, 657 κ. ἑξ., 663γ, 672, 678 κ. ἑξ., 682α, 687α, 801γ, 803α, 808, 860. — αὐτοκέφαλος 678 κ.ἑξ. — ἑλληνικὴ 657β, 672, 678 κ.ἑξ. — διοίκησις 659 κ.ἑξ., 682α. — ὀργάνωσις 663γ. — ἀρμενικὴ, διαμαρτυρομένων 237α.
ἐκκλησία τοῦ δήμου 487γ, 778β.
ἐκκλησιαστικὰ ἄμφια 897α. — δικαστήρια 640α.
ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ 898α. — ἱστορία 687β. — μουσικὴ 955γ. — πειθαρχία 686. — ποίησις 920α, 921α.
ἐκκλησιαστικοὶ φιλόσοφοι 981α.
ἐκκλησιαστικὸν 488α. — δίκαιον 641α - 642β, 648γ. — ζήτημα 577α. — ὄργαιον 954γ. — σχολεῖον Πόρου 324α.
ἐκκλησιαστικὸς τύπος 687γ.
ἐκκοκκιστήρια 74β, 133γ.
ἔκλειψις 983γ.
ἐκλογεὺς 238γ, 253γ, 255β.
ἐκλογὴ 239β, 255β, 256β.
«Ἐκλογὴ» 636γ, 638β.
ἐκλογικὰ συστήματα 239β.
ἐκλογικὸν διναίωμα 253γ. — σύστημα 859γ.
ἐκλογιμότης 238γ, 240γ, 254α, 255.
ἐκμεταλλεύσεις γεωργικαὶ 74α.
ἐκπαίδευσις 77α, 267γ, 268α, 283β, 299γ, 303α, 313γ - 318γ, 326γ - 328β, 331α - 333α, 747β - 751α, 767β, 788α, 796, 801β, 994. — ὀσεοπορίας 299γ. — ἀνωτάτη 318γ. — γεωργικὴ 77α. — δημοτικὴ 313γ, 314α, 315α - 317α.—ἐμπορικὴ 326γ - 328β.—ἰδιωτικὴ 331α - 333α. — μέση 314, 317α - 318γ. — στρατιωτικὴ 267γ, 268α, 283β. —χωροφυλακῆς 303α.
ἐκπαιδευτήρια 808α.
ἐκπαιδευτικὰ τέλη 318β.
ἐκπαιδευτικαὶ ἄδειαι 318.
ἐκπαιδευτικὴ ἀναγέννησις 322γ. — μεταρρύθμισις 726γ. — νομοθεσία 323α. — στατιστικὴ 323α.
ἐκπαιδευτικὸν συμβούλιον 316, 318β.
Ἐκπαιδευτικὸς ὅμιλος 334α, 726γ.
ἐκπαιδευτικὸς τύπος 323γ.
ἐκποίησις 259γ.
ἐκρηκτικαὶ ὗλαι 138β, 140α.
ἔκτασις 73γ, 223γ, 225. — Ἑλλάδος 3α, 73γ. — βραχώδης 73γ. — καλλιεργηθεῖσα 82γ.
ἐκτελεστικὴ ἐξουσία 239β, 241α.
Ἐκτελεστικὸν 237γ, 238α.
ἐκτελεστικὸν διάταγμα 249β.
ἐκτήμορος 465α.
ἐκτύπωσις 141γ.
Ἔκφαντος 984α.
ἐκφόβητρον 779β.
ἐκφόριον 632γ.
«Ἐκφράσεις» 448γ.
ἐκφυσήσεις 971γ.
ἐκχυλίσματα δεψικὰ 140γ.
ἔλαια· βλ. ἔλαιον.
ἐλαία 81. 82β, 83α.
Ἐλαία 28β, 29β, 37γ.
ἐλαῖαι 75, 76γ, 96γ - 97α, 149β, 150, 151, 215β.
ἐλαιοθέσιον 779γ.
ἐλαιοχομία 96β, 98γ.
ἐλαιόλαδον· βλ. ἔλαιον.
ἔλαιον 75, 76γ, 137, 138β, 149β, 150 151, 215β.
ἐλαιοπυρῆνες 77α, 138γ.
ἐλαιοτριβεῖα 135γ.
ἐλαιουργεῖα 136γ.
ἐλαιουργία 146γ.
Ἐλαιοῦς 34α.
ἐλαιῶνες 75α.
Ἔλασα 33β.
ἐλασματοβράγχια 6β, 11α.
Ἐλασσὼν 82γ, 593β, 750γ, 1031α.
ἐλαστικοῦ βιομηχανία 140β.
Ἐλάτεια 23γ.
Ἐλάτεια 444γ, 477β, 507γ.
Ἐλατιᾶς 23β.
Ἔλατος 442β.
Ἐλάφα 36β.
Ἐλαφονήσι 33γ.
Ἐλαφόνησος 29β, 31β, 33α.
ἐλαφρὰ τάγματα 276γ.
Ἐλβετία 737β.
Ἐλέα 467β, 677α, 678γ, 999γ.
Ἐλεᾶται 977α· βλ. καὶ Ἐλέα
ἐλεατικὴ σχολὴ 978γ, 999γ.
ἐλεβολίσκος 799β.
ἐλεγεία 905 κ. ἑξ., 916γ.
ἐλεγκτικὸν συνέδριον 240γ, 251γ, 252α, 261α, 334γ, 336α.
ἔλεγχος 283β. — οἰκονομικὸς 345β.
Ἐλεοῦσα 34β.
Ἐλεοῦσαι 34α.
ἐλέπολις 799β.
ἐλεύθεραι ζῶναι 152β, 153γ - 154γ, 611γ. — σερβικὴ ζώνη 611γ.
Ἐλεύθεραὶ 18β, 30γ, 212γ, 759α.
Ἐλευθέρια 974γ.
«Ἐλευθερία» 864β, 1039α.
ἐλευθερία ἐργασίας 401.
Ἐλευθερναὶ 440α.
Ἐλευθερολάκωνες 443α.
«Ἐλεύθερον Βῆμα» 1037γ.
Ἐλευθερόπουλος Ἀβροτ. 981γ, 1006γ.
«Ἐλεύθερος Ἄνθρωπος» 1037γ.
«Ἐλεύθερος Λόγος» 742β, 1037γ, 1042γ.
«Ἐλεύθερος Τύπος» 598β, 1037γ.
ἐλευθεροτυπία 1041α.
Ἐλευθερούπολις 281γ.
ἐλευθεροφρόνων κόμμα 858α, 858β.
Ἐλευθεροχώρι 30γ.
Ἐλευσίνια 652α, 653α, 654β, 661γ.
Ἐλευσὶς 27α, 29γ, 209γ, 443γ, 444α, 466γ, 874γ, 1031α.
Ἑλίκη 29α, 442α.
Ἑλικὼν 23α, 444β.
Ἐλίμεια 446γ.
Ἐλισαβετόπολις 745γ.
Ἐλίσσων 27.
Ἑλλάδα 2α, 26γ.
ἑλλαδάρχης 521α.
Ἑλλαδικοὶ 2α.
Ἑλλάδιος Ἀλ. 1014.
ἑλλαδοθήριον 12β.
Ἑλλάνικος ὁ Μυτιληναῖος 985γ.
Ἑλλὰς 1, 2α (32 - 33), 218, 223, 446β, 467γ, 468, 473, 609γ - 610β, 611β - 613, 614 - 623, 771 774β, 877. —γενικὸς χάρτη. εἰς 5 φύλλα ἐκτὸς κειμένου μεταξὺ τῶν σελ. 32 - 33. — ὅρια 1α. — θέσις 223. — ἐπαρχία, θέμα 2α. Μεγάλη — 223α. 435α, 511γ, 535γ, 737β, 771, 786γ, 877. — καὶ Ἀλβανία 613. — καὶ Βουλγαρία 609γ - 610β. — καὶ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν 614α - 623. — καὶ Νοτιοσλαυΐα 611β - 613α. — συνθῆκαι, συμβάσεις καὶ συμφωνίαι μετ' ἄλλων κρατῶν 619, 622, 623. — ἀρχιεπισκοπαὶ καὶ ἐπισκοπαὶ 663.
Ἑλλὰς Θεσσαλίας 446β. — ὄνομα Σικυῶνος 2α.
«Ἑλλὰς» 292γ, 741α.
ἔλλειμμα 336γ.
ἐλλειψακτινίας 8β.
Ἕλλην 1, 434α.
Ἕλληνες 2, 237α, 431. 432, 467, 468α, 469, 470, 471α, 474β, 477, 478, 479α, 480, 492, 497α, 498α, 500γ, 501γ, 503γ, 508, 511, 512, 513, 516α, 530β, 532β, 534, 535, 538α, 539, 540β, 705γ, 808γ, 809, 810α, 977. σύνολον — ἀνὰ τὸν κόσμον 2β. — ἰθαγενεῖς 237α.
Ἑλληνίδες ὀροσειραὶ 4α.
ἑλληνίζοντες 1γ.
ἑλληνικὰ τάγματα 809β. — συντάγματα 809γ, 810α. — σχολεῖα 314α.
«Ἑλληνικὰ γράμματα» 1038β. — Χρονικὰ» 1035α.
ἑλληνικαὶ παραδόσεις 812γ, 813α.
«Ἑλληνικαὶ βασιλικαὶ σχολαὶ χειροτεχνημάτων» 834α.
«Ἑλληνικὴ» 1037γ.
«Ἑλληνικὲς Τέχνες» 843γ.
ἑλληνικὴ γλῶσσα 513β, 693β, 698γ, 718α. — Δημοκρατία 197γ, 864β. — Ἐκκλησία 657 κ.ἑξ. — Ἐπανάστασις 860. — κοινωνία 859γ - 864α. — λαϊκὴ ζωὴ 811. — λεγεὼν 810β. — μουσικὴ 953α. — τέχνη 513β, 661γ, 662α· βλ. καὶ τὰ

Digitized by Google

κύρια λήμματα: *Δημοκρατία, Ἐκκλησία, Ἐπανάστασις, κοινωνία κλπ.*
Ἑλληνικὴ Ἀνθρωπολογικὴ Ἑταιρεία 983α, 1030γ. — Ἀτμοπλοΐα» 201α. — Βιοτεχνικὴ Ἑταιρεία» 330γ, 837, 838α. — Γεωργικὴ Ἑταιρεία» 79α, 1031α. — Γυμναστικὴ καὶ Παιδαγωγικὴ Ἑταιρεία» 334α. — Ἑταιρεία Ἱστορίας τῆς Ἰατρικῆς» 1030γ. — Κολυμβητικὴ Ὁμοσπονδία Φιλάθλων» 975α, — Λαϊκὴ Τέχνη» 843γ. — Λαογραφικὴ Ἑταιρεία» 993γ. — Μαθηματικὴ Ἑταιρεία» 1003β. — Ναυτικὴ Τράπεζα» 156. — Ποδοσφαιρικὴ Ὁμοσπονδία» 975α. — Τράπεζα Ἐμπορίου, Βιομηχανίας καὶ Ναυτιλίας» 156γ. — Χορῳδία 963β.
«Ἑλληνικὴ Σάλπιγξ» 1042γ.
Ἑλληνικὸν Ἰνστιτοῦτον Παστὲρ 392α. — Μελόδραμα 945γ, 947α. — Ὠδεῖον 963α.
«Ἑλληνικὸν Μέλλον» 1037γ.
Ἑλληνικὸς Ἐρυθρὸς Σταυρὸς 197γ, 995γ. — Ὀργανισμὸς Τουρισμοῦ (Ε.Ο.Τ.) 210α. — Σύλλογος Κ.Τ.Ε. 621γ.
«Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος» 1037γ.
«Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος» 1033γ, 1035α, 1043β.
Ἑλληνισμὸς 1, 2β, 437β, 452γ — 454α, 467β, 510β, 513γ, 516α, 656α - 657β, 729 (ἔτυμον 1α· διασπορᾶ; βλ. *διασπορά, πληθυσμὸς* 2β· χριστιανικὸς — 452γ - 453α.)
«Ἑλληνισμὸς» 1038α.
ἑλληνισταὶ 1γ, 2α.
ἑλληνιστικὴ τέχνη 889β - 890β.
ἑλληνιστικοὶ χρόνοι 452, 624β.
ἑλληνιστικὸν δίκαιον 643β.
ἑλληνοαλβανικὴ συνθήκη ἐκδόσεως 613α. — μεθόριος 275α.
Ἑλληνοαλβανοὶ 737γ.
ἑλληνοβουλγαρικὰ ζητήματα 608γ, 611.
ἑλληνοβουλγαρικὴ μετανάστευσις 408γ.
Ἑλληνογαλάται 434γ, 512β.
ἑλληνόγλωσσοι 233γ.
ἑλληνοδιδάσκαλοι 314α.
ἑλληνοϊταλικὸν σύμφωνον 612γ.
ἑλληνονοτιοσλαυϊκὸν σύμφωνον 612γ.
ἑλληνορρουμανικὸν σύμφωνον 612.
ἑλληνόρρυθμοι καθολικοὶ 237· βλ. καὶ *Οὐνῖται.*
ἑλληνορρωμαϊκὴ τέχνη 890β - 891α.
ἑλληνορρωμαϊκὸν δίκαιον 1004.
ἑλληνοσερβικὴ συμμαχία 611γ.
ἑλληνοταμίαι 521α.
ἑλληνοτουρκικὰ σύνορα 615γ.
ἑλληνοτουρκικὴ ἐπιτροπή, μικτὴ — 607γ - 608β. — μεθόριος 272. —προσέγγισις 609.
ἑλληνοτουρκικὸς συμψηφισμὸς 609.
Ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος 1897, 583γ - 589γ.
Ἕλλης ναυμαχία 593β.
ἑλλησπόντιος φόρος 487β.
Ἑλλήσποντος 467γ, 469, 473, 477α, 479β, 487β, 496γ, 497, 507β, 595α.
Ἔλλιοτ Φρ. 595α.
Ἑλλοὶ 445γ.
Ἑλλοπιεῖς 440β.
Ἐλμπασὰν 751α.
ἐλόβια 57β.
ἐλονοσία 388γ, 389, 995α.
Ἕλος, 24γ, 29β, 503β.
Ἐλοῦντα 33β.
ΕΛΠΑ (Ἑλληνικὴ Λέσχη Περιηγητισμοῦ καὶ Αὐτοκινήτου) 210β.
«Ἐλπὶς» 1036α.
ἑλώδεις νόσοι 388γ, 389, 995α.
ἐμαγιὲ 132β.
ἐμβάδες 141β, 142β.
ἐμβατήριον 948α.
ἐμβάτης 46α.
Ἐμβὲρ πασᾶς 593γ.
ἐμβλήματα 241γ, 243γ, 287.
Ἔμβολος, Μέγας, — Μικρὸς 30γ.
ἐμλὰκ-ἰ-χουμαγιοὺν 806α.
Ἐμμανουὴλ (Καντακουζηνὸς) 544α. — Ἐμμ. 1022β.
ἐμμέλεια 948γ.
Ἐμπεδοκλῆς 488β, 908β, 977α, 978γ, 983β, 990γ.
Ἐμπειρίκειον ἄσυλον 330β, 395β.
ἐμπειρικοὶ 977β.
Ἐμπειρῖκος Ἀλ. 400α, 742β. — Γ. 400β. — Ἐπαμ. 399α. — Κ. 400β. — Λεων. 597α. — Ν. 1019γ. — Στ. 400β
Ἔμπολα 759γ.
Ἐμπορειὸν 759α.
ἐμπορεύματα 177α, 181, 182, 203α.
ἐμπορικὰ πλοῖα 190γ, 191α, 786β. — σχολεῖα 315γ, 327α, 748γ.
ἐμπορικὴ ἐκπαίδευσις 326γ - 328β, 331α.—νομοθεσία 154γ. — ναυτιλίας σχολὴ 329γ.
Ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος 156.
ἐμπορικοὶ σύλλογοι 162γ - 163β.
ἐμπορικὸν δίκαιον 645, 646γ, 647γ, 648β, 649γ. — ἰσοζύγιον 73.
«Ἐμπορικὸς ἄγγελος» 1036α.
ἐμπόριον 107α, 147 - 154, 162α - 163γ, 322β, 513β, 746γ, 782β, 787α, 807α, 1041γ.
ἔμποροι 422α, 426γ, 428α.
ἐμποροπανηγύρεις 161.
ἐμποροϋπάλληλοι 328α.
ἐμπράγματον δίκαιον 649γ, 650α.
ἐμπράγματος ἀσφάλεια 634β.
«Ἐμπρὸς» 1037β.
ἐμφύτευμα 634α.
ἐμφυτευταὶ 74α, 402β.
ἐμφυτευτικαὶ σχέσεις 402β.
ἐμφύλιος σπαραγμὸς 569α.
ἐνάγισμα 783α.
ἐναέριοι συγκοινωνίαι 184α, 299α.
ἐναέριον ταχυδρομεῖον 185α.
ἐναρμόνιον γένος 949γ, 950α.
ἑνὰς 980γ.
ἔνατα 783α.
ἔνδικοι 798γ.
ἐνδρομίδες 782α.
ἐνδυμασία 215β, 781β, 808α, 830.
ἐνδύματα 135α, 781β, 787α.
Ἐνετία 535γ, 537, 538, 539α, 540α, 548γ, 549, 551γ, 557α.
Ἐνετοὶ 538γ, 539, 548γ, 549, 551γ, 557α, 560.
ἐνετοκρατία 539β.
ἐνέχυρον 630α.
ἐνιαύσια 783α.
ἐνίζουσα θεωρία 977β.
Ἐνιπεὺς 26, 446β.
ἐννέα ἄρχοντες 487γ.
Ἐννέα Ὁδοὶ 483β.
Ἐννεάκρουνος 444α.
ἐνόδια σύμβολα 817γ.
ἐνοικιοστάσιον 648γ.
ἔνοικοι 776α.
ἐνόπλιοι χοροὶ 968α.
ἐνόπλιον 968γ.
ἐνορίαι 682β.
ἐνοριακοὶ ναοὶ 681.
ἐνοχικὸν δίκαιον 635α.
ἔνστασις 256β.
ἐντάγια 634α.
ἐντάλματα 336α.
ἐντελέχεια 977β.
ἔντευξις 633β.
ἔντομα 59α.
ἐντομοφάγα 56α,
«Ἐν τούτῳ νίκα» 197γ.
ἐνωμοτάρχης 783β.
ἐνωμοτία 783β.
«Ἕνωσις» 583γ, 584α.
ἕνωσις ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς Ἐκκλησίας 559β, 668, 669γ, 670β.
«Ἕνωσις Δήμων καὶ Κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος» 261γ, 267α. — Ἑλληνίδων» 328β. — Συντακτῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων» 328γ.
ἑνωτικοὶ 670β.
ἑνωτικὸν προοδευτικὸν κόμμα 858β.
«Ἐξάβιβλος» 638β, 639α, 640, 1005γ.
ἐξάγιον 878γ.
ἐξαγωγὴ 76γ, 129γ, 147, 148β, 149, 150.
Ἐξ' Αἰτὸς 32β.
Ἐξαλμὸς 970γ.
Ἑξαμίλιον 559α.
ἐξανθηματικὸς τῦφος 385, 386.
Ἑξάπολις 759γ.
ἐξαρχία 602β.
Ἐξαρχόπουλος Ν. 864γ.
ἐξετασταὶ 779α.
Ἐξῆ-σοῦ 18α.
Ἑξηκοντάβιβλος 637γ· βλ. καὶ *«Βασιλικά»*.
Ἑξηντάρης Γ. 607β.
ἐξισλαμισμὸς 436γ, 672, 673γ.
ἔξοδα 335β· βλ. καὶ *δημόσια οἰκονομικά*.
ἐξόρυξις 142γ.
ἐξουσία 238α, 239β, 241α. — δικαστικὴ 241α. — ἐκτελεστικὴ 239β, 241α.
ἐξουσιοδότησις 249β, 260γ.
Ἔξω Διαβάτης 37α.
Ἐξωμότης 36α.
Ἐξωνὴ 30α.
ἐξωτερικὰ δάνεια 353, 360β, 368γ.
ἐξωτερικὸν ἐμπόριον 148γ - 151γ. — χρέος 346, 348.
Ἐξώχωρα 32γ.
Ἐορδαία 446γ.
ἑορταὶ 787γ.
Ε. Ο. Τ. (Ἑλληνικὸς Ὀργανισμὸς Τουρισμοῦ) 210α.
ἐπαγγέλματα 152β, 162γ - 163β, 231, 232, 325α, 413β, 424 428β.
ἐπαγγελματίαι 325α, 428β.
ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα 315γ - 316α. — σωματεῖα 424.
ἐπαγγελματικαὶ ὀργανώσεις 426β - 429α. — σχολαὶ 324γ - 331α.
ἐπακολουθήτρια 632β.
ἐπάλλαξις δακτύλων 781α.
Ἐπαμεινώνδας 442, 501, 502, 503, 504, 508β, 784.
«Ἐπαναγωγὴ τῶν νόμων» 637γ.
Ἐπαναληπτικὸς Κῶδιξ 530α.
ἐπανάστασις, τοῦ 1821: 275β, 291γ, 300, 351γ, 352, 454β, 565γ - 575α, 601β, 625γ, 747α, 758β, 762γ, 767γ, 1034α. (— δαπάναι 568. — δυνάμεις 568β). — κρητικὴ 359γ. — ναυπλιακὴ 357α. — τοῦ 1909 279β. —τοῦ 1922 197γ, 598γ, 599.
ἐπαναστατικὴ κίνησις 864 κ.ἑξ.
«ἐπαναστατικοὶ» 858β.
ἐπανορθώσεις 606β - 607α.
Ἐπανωμὴ 26β, 30γ.
Ἐπανωχῶρι 37β.
ἐπαρχίαι 252γ, 263γ, 264, 265, 266, 267α, 799α.
ἐπαρχιακὰ συμβούλια 252γ, 264.
ἐπαρχιακαὶ ἀρχαὶ 264β.
ἐπαρχιακὸς τύπος 1038α.
«Ἐπαρχιακὸν βιβλίον» 638α.
ἔπαρχοι 263γ, 264γ, 267α.
Ἔπαρχος Ἀντώνιος 672γ.
ἐπαρχότητες 448β.
Ἐπαχτίτης Γιάννος 933α· βλ. *Βλαχογιάννης Γιάν.*
Ἐπάχτου κόλπος 28γ· βλ. *Ναύπακτος.*
Ἐπειοὶ 442α.
ἐπεισόδιον Κερκύρας 615α. — Πετριτσίου 615.
ἐπιβάται 177α, 182, 183, 203α.
Ἐπιβάται 749α.
ἐπιβάρυνσις φορολογικὴ 337γ - 338γ.
ἐπιβλήματα 781β.
Ἐπιγένης 761γ.
Ἐπίγονοι 511γ, 513.
ἐπιγράμματα 761β, 910γ, 916γ, 879 κ.ἑξ.
ἐπιγραφικὴ 879α - 880γ.
Ἐπιγραφικὸν μουσεῖον 1031α
Ἐπίδαμνος 488γ, 490α.
Ἐπιδαύριοι 480α.
Ἐπίδαυρος 18α, 209γ, 237γ, 238α, 437β, 475γ, 480α, 484γ, 485γ, 645α, 874γ, 1031α. — νόμος 238α. — Λιμηρὰ 29. — Νέα 29γ. — Παλαιὰ 29γ.
ἐπιδόρπια 781α.
ἐπίδοτον 14β.
ἐπιδρομαὶ 447β - 448α. — κομιτατζήδων 614γ, 615α.
ἐπιζωοτίαι 77γ, 80γ.
ἐπιθαλάμια 780β.
ἐπιθεώρησις 945. —γενικὴ 278.
ἐπιθεωρήσεις γενικαὶ 280γ. — συνταγμάτων στρατοῦ 268α.
ἐπιθεωρηταὶ 314γ, 315α. — δασῶν 310β. — ἐκπαιδεύσεως 332α. — σχολείων 318γ. — στρατοῦ 280α.
Ἐπίθων 761γ.
ἐπικὴ διάλεκτος 691, 693α. — ποίησις 937β· βλ. καὶ *ποίησις*.
ἐπικήδειοι τιμαί· βλ. *τιμαί*.
ἐπικούρειος σχολὴ 977β - 980β.
Ἐπίκουρος 655α, 774α, 977β, 980β.
ἐπίκρανον 781β.
Ἐπικρατείας Συμβούλιον 238γ, 239γ, 241α,β,γ, 252α, 262β,γ, 263α, 313α.
ἐπικρήδιος χορὸς 968β.
Ἐπίκτητος 980γ.
ἐπίκυκλοι 984γ.
ἐπίλεκτοι 277β.
ἐπιλήνιος ὄρχησις 970α.
ἐπιμελητεία 283α.
ἐπιμελητήρια 79α, 148β, 152γ, 162β - 163γ, 428 - 429α.
Ἐπιμενίδης 440α, 905β.
ἐπιμετανάσται 234γ, 235, 236α.
ἐπιμήνιοι 778β.
ἐπιμύθιον 824γ.
ἐπινίκιον 948α.
ἔπιπλα 142α 144α, 780β.
ἐπιπλοποιεῖα 142β.
ἐπιπλοποιία 142α, 837β. —σχολὴ Σκύρου 328γ.
ἐπισείων 242γ, 243α.
ἐπισκοπαὶ 663γ, 670γ, 671α, 674β, 680γ, 681α.
Ἐπισκοπὴ 32β, 34γ, 35.
ἐπισκοπικὰ δικαστήρια 805γ, 640α, 686.
ἐπισκοπικοὶ θρόνοι 803β.
Ἐπισκοπόπουλος Ν. 932γ.
ἐπίσκοποι 640α.
ἐπίσκοπος Ρώμης 660γ 662γ, 663α.
ἐπίσταλμα 632β.
ἐπιστάται 778γ, 797γ.
ἐπιστήμη 761, 772γ, 1022β, 1025 — λαϊκὴ 846, 847α.
ἐπιστημονικαὶ ὀργανώσεις 1030β - 1031α.
ἐπιστημονικοὶ ὅροι 1027γ, 1030 κ. ἑξ.
ἐπιστημονικὸς τύπος 704β.
ἐπιστολογραφία 921γ.
ἐπιστράτευσις 267γ, 268.
ἐπίσωτρα ἐλαστικὰ 140β.
«Ἐπὶ τὰ πρόσω» 864β.
ἐπιταγὴ 160γ. — ταχυδρομικὴ 185.
Ἐπιτάδας 492α.
ἐπιτελάρχης 278β.
ἐπιτελεῖον γενικὸν 268α, 279β.
ἐπιτελεῖς γενικοὶ 267γ, 277α, 279α.
ἐπιτελικὴ ὑπηρεσία 282γ.
ἐπιτηρηταὶ 275β.
«Ἐπιτομὴ τῶν νόμων» 638β.
ἐπιτραπέζια σκεύη 139γ.
ἐπίτριτος 950γ.
ἐπιτροπαὶ 239γ, 240β, 249β. — σχολικαὶ 316γ, 318γ.
Ἐπιτροπεία τοπωνυμιῶν 267β.
ἐπιτροπὴ 634β.
Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) 409, 411, 599β, 617. — συστάσεως δήμων καὶ κοινοτήτων 254γ, 255α.
ἐπιτύμβια μνημεῖα 783α, 889β.
ἐπὶ τῶν ὅπλων 799α.
ἐπιφάνεια (λιμνῶν, ποταμῶν, πόλεων) 73γ.
Ἐπιφάνιος 750β, 991β, 992α.
ἐπιφορήματα 781α.
ἐπιφυτίαι 77γ.
Ἐπίχαρμος 706α, 760β, 761α, 908α.
ἐποικισμὸς 410α.
ἔποικοι 776α.
ἐποπτικὰ συμβούλια 314γ, 315α, 316γ, 318β.
ἔπος 903 κ. ἑξ., 910β, 916γ, 923γ. — κύκλιον 904γ - 905α.
ἑπτανησιακὴ σχολὴ 897α - 898α, 928 κ. ἑξ.
Ἑπτάνησος 144α, 264β, 358γ, 539β, 582β, 602α.
Ἑπταπύργιον 741β.
ἐπώνυμος ἄρχων 465α.
Ἐρασινίδης 497β.
Ἐρασῖνος 27.
Ἐρατεῖδαι 759γ.
Ἐρατοσθένης 917, 986β, 987, 990γ, 1001β.
Ἕρβαρτος 977γ.
ἔργα 259β.
ἐργαλεῖα 131γ.
ἐργασία 623. — κτηνῶν 108γ. — ἐλευθερία 401. — ψυχοτεχνικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ὀργάνωσις 322β.
ἐργαστήρια ἐκπαιδεύσεως 321β. — πανεπιστημιακὰ 321, 322α, 994β.
ἐργαστήριον ἀργεῖον 888γ, 889α. — νεοαττικὸν 890β. — σικυώνιον 888γ, 889α.
Ἐργαστήριον Ἀπόρων Γυναικῶν 333γ. — τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου Ἑλληνίδων 836α. — Πατριωτικοῦ Ἱδρύματος προστασίας παιδιοῦ 835γ, 836α. — ὑγιεινῆς καὶ μικροβιολογίας (Θεσσαλονίκης) 392α.
ἐργάται 129β, 145, 216α, 232, 421β, 422, 426, 865α - 870γ, 871α. —θαλάσσης 202 203α, 204γ. — ἀσφάλισις 421.
«Ἐργάτης» 865α.
ἐργατικὰ κέντρα 422γ, 423. 866α. — σωματεῖα 423.
«Ἐργατικὴ Ἀλληλεγγύη» 866α.
ἐργατικὴ νομοθεσία 400γ - 402α, 649α. — πρωτομαγιὰ 864γ.
«Ἐργατικὴ Γωνιὰ» 834γ. — Ἑστία» 412γ.
ἐργάτρια 422γ.
ἐργοδότης 232.
ἐργοδοτικὰ σωματεῖα 426γ, 428α.
ἐργοδηγοὶ 321β.
ἐργοστάσια 129β 135α, 144α, 145.
Ἔρε 24α.
ἐρέβινθοι 75β, 86γ.
Ἑρεδίας Ἰω. 548β.
Ἔρενφελς Κάρ. 567γ.
Ἐρεσσὸς 37γ, 292α, 325γ.
Ἐρέτρια 36β, 143α, 212α, 440γ, 461α, 468, 469, 470, 485, 1031α.
Ἐρετριεῖς 470β.
Ἐρζερούμ 744β.
Ἐρημίτης 37α.
Ἐρημόμηλος 35β.
Ἐρημονήσι 33α, 37γ.
Ἐρημόπολις 33β.
Ἔρημο Τοῦρκος 35β.
ἔρια 76γ.
Ἐριγὼν ἢ Ἐρίγων 26β.
Ἐρινεὸς 29α.
Ἐρινιὰ 37α.
Ἐρινύες 653α.
Ἔριξ 467β.
ἔριον 76α, 108β.
ἐριοπαραγωγὴ 112α.
ἐριουργεῖα 134β.
ἐριουργία 134β.
Ἐρισσὸς 37α.
Ἐρίτζος Παῦλος 561α.
Ἕρκυνα 26α.
ἑρκύνιοι πτυχαὶ 11α.
ἑρκύνιος Αἰγηΐς 11β.
Ἔρλαου 741β.
Ἑρμαῖ 494γ.
Ἑρμαῖον 33γ.
Ἑρμαῖος 513α.
Ἑρμανούπολις 742γ.
Ἑρμῆς 200α, 652 653γ, 984β.
«Ἑρμῆς» 328α, 742β
Ἑρμιονεῖς 480α.
Ἑρμιόνη 29γ, 143α, 443β, 475γ
Ἑρμιονὶς 18α, 29γ.
Ἕρμιππος 910α, 917γ.
Ἑρμογενειανὸς κῶδιξ 636α.
Ἑρμογένης 919α.
Ἑρμόδωρος 998α.
Ἑρμοκλῆς 760β.
Ἑρμοκράτης 495γ, 496α.
Ἕρμονα. 930γ· βλ. *Βλαστὸς Π.*
Ἕρμονες 32α.
Ἑρμονιακὸς Κ. 924α.
Ἕρμος 467α.

Digitized by Google

Ἑρμούπολις 34γ, 281α, 753α, 1043γ.
Ἑρμώνασσα 743γ.
Ἑροῦλοι 448α, 521.
ἑρπετά 57γ.
Ἐρρῖκος Δάνδολος 538γ. — ὁ Φλαμανδικός 540, 541α.
Ἐρρίκουσα 32α.
Ἔρσκιν 533α.
Ἔρτσου Αἰμ. 319β.
Ἐρυθρὰ θάλασσα 986α.
Ἐρυθραὶ 469α.
Ἐρυθραία 754β.
ἐρυθρόδανον 92β.
Ἐρυθρὸς Σταυρὸς 329β, 395γ, 995γ.
Ἐρυθρωπὸς 26α.
ἐρυμάνθιος κάπρος 12β.
Ἐρύμανθος 24α, 27α, 442.
Ἔρυσσος 82γ.
ἐρωτικὴ ποίησις 924β· βλ. ποιήσις καὶ δημώδη ᾄσματα.
Ἐσθονίας ἀρχιεπισκοπὴ 684β.
Ἐσκεττὲ 26α.
Ἐσκῆ Καβάλλα 30γ. — Σεχὴρ 598β.
Ἔσλιν Κ. 595β.
ἐσμαλτωμένα σκεύη 132β.
ἐσνάφια 747α.
ἑσπέρισμα 780γ.
ἔσοδα 305· βλ. καὶ δημόσια οἰκονομικά.
ἑσπεριδοειδῆ 75, 76γ, 82β, 83α, 97β, 98γ.
ἑσπερινοὶ σχολαὶ 325α, 330γ.
«Ἑσπερινή» 1037γ.
«Ἑσπερινὸν Νέον Ἄστυ» 1037.
Ἑσπέριοι Λοκροὶ 444γ.
Ἐσσὰτ πασᾶ 593γ.
Ἐσσελινγκ 1018β.
Ἐσταννιὸλ Βερεγγάριος 543.
Ἑστία 653.
«Ἑστία» 1037γ.
Ἑστιαιῶτις 503γ.
ἑστίασις 780γ.
Ἐσφιγμένου μονὴ 30γ.
Ἐσχάτη 36α.
ἐσωτερικὸν ἐμπόριον 151γ-152γ — χρέος 347, 348, 357γ-358α.
Ἐσωτερικῶν ὑπουργεῖον 995α. βλ. καὶ ὑπουργεῖα.
Ἑταιρεία ἀρχαιολογικὴ 881β. — βυζαντινῶν σπουδῶν» 1030γ. — φιλοτέχνων» 843β. — τῶν φίλων» 1007β. — χημικῶν προϊόντων καὶ λιπασμάτων» 139. — χρηματιστῶν» 158γ, 159α.
ἑταιρεῖαι ἐπιστημονικαὶ 994β, 1030γ-1031α.
ἑταιρ ιάσχη 799α.
ἑταῖροι 785γ.
ἑταμπλὶ 607γ-609.
Ἑτεόκρητες 433β.
ἑτερόδοξοι 685γ.
ἑτεροστεγὴν 6β.
ἑτεροφονία 950β.
ἑτερόχθονες 853, 861α.
ἐτησίαι 443, 46α.
Ἐτρουρία 488β.
Ἐτρουσκοι 467β, 771γ.
«Εὐαγγελιστρια» 590γ, 591α, 683β, 856α.
Εὐαγγελάτης Γ. 740γ. — Μαργαρίτη 981γ.
Εὐαγγελικὴ Σχολὴ Σμύρνης 396α, 747β.
Εὐαγγελάτος Σοφοκλῆς 755γ.
«Εὐαγγελισμός» 329β.
Εὐαγγελίστρια 34β.
Εὐαγγέλου Εὐ. 867β.
Εὐαγόρας 500 761.
Εὐάγριος 919γ, 992α.
Εὐαίνετος 476α.
Εὔας ὄρη 24γ.
Εὔβοια 480 500γ, 507γ.
Εὔβοια 4β, 23γ, 27α, 36, 50γ, 60α, 83β, 165, 224, 225, 269γ, 440β, 541γ, 466α, 468β, 470β, 477α, 485, 496γ, 549, 561α, 804β, 876α.
Εὐβοϊκὴ θάλασσα 28β, 30α.
Εὐβοϊκὸς κόλπος 30α.
Εὔβουλος 505, 506α, 508β.
εὐγενεῖς 465γ.
Εὐγενιανὸς Νικήτας 922β.
Εὐγενικὸς Ἰω. 922α, 923α. — Μᾶρκος 923α.
Εὐγένιος 527β, 559, 747β.
εὐδαιμονία 930α.
Εὐδαμία 501α.
Εὔδεξ 238β 276β.
Εὐδήμιος 36α.
Εὐδημία 36γ, 37α
Εὐδημὶς 81β.
Εὔδημος 761γ.
Εὐδοκία 528, 536, 661γ, 662α.
Εὐδοξία 527γ-528α.
Εὐδόξιος 1004γ.
Εὔδοξος 761γ, 915β, 984β, 984β, 986α, 999γ, 1000.
Εὔειον πα αρμόνιον 953α.
εὐέλπιδες 283γ, 284.
εὐεργέται 396α-400.
εὐζωνικὸν 277γ, 282α.
εὔζωνοι 277γ.
Εὐήμερος 511α.
Εὔηνος 27β, 28γ.
Εὐθαλοῦ 18β.
Εὐθύδημος 512α, 513α.
Εὐθυκράτης 506α.
εὐθύνη 241α, 262α.
εὔθυνοι 779α.
Εὐθύρα 36γ.
Εὐκλείδη 499α, 500α, 914α, 979γ, 1000. — Ἰ. 1006γ, — Σ. 1006γ. — Ἑλένη 834β.
Εὐκλῆς 492α, 761γ.
εὐλογία 385 386α.
εὐλογοειδὴς 385.
Εὔμελος 908β.
Εὐμένης 510, 511γ, 512γ.
Εὐμένιος 591γ.
Εὐνάπιος 155β, 356, 357β, 568γ, 572γ.
Εὐνοῦ 279γ, 280α, 283γ.
Εὐνοῦμος 466α, 486γ, 743γ, 985γ.
Εὐξένης 1004γ.
Εὐπάλιον 29α.
Εὐπατορία 744γ.
εὐπατρίδαι 465α.
Εὔπολις 910α.
Εὐπραγιώτης Λάσκαρης 741γ.
Εὐριπίδης 909β.
Εὔριπος 28γ, 30α 31, 36β 37γ, 38γ 39β, 210α, 440β, 466α, 470β 477α, 671α. — Διώρυκτος 28γ, 31α. — Πυρραίων 37γ. — πορθμὸς 30α, 31γ, 440β.
Εὖρος 35α.
Εὐρυβιάδης 477α, 478.
Εὐρύλοχος 506β.
Εὐρυμέδων 483β, 495α.
Εὐρυμεναὶ 30β.
Εὐρύσχοπος 34γ.
Εὐρυτᾶνες 434γ, 445α.
Εὐρωπαϊκὸς πόλεμος 604γ.
Εὐρώπη 467γ, 468α, 985γ.
Εὔρωπος 26γ.
Εὐρώτας 27α, 442γ.
Εὐσέβιος 992α.
Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης 665, 922γ, 986γ, 992β, 997γ. — Μάγιστρος 638γ.
Εὐσταθίου Χριστόδουλος 677β, 981β.
Εὐστρατιάδης Γρ. 1037β. — Π. 1006γ.
Εὐστράτιος 921β, 981α.
Εὐστρατίου Ν. 1037γ.
Εὐταξίας Ἀθ. 298α, 351β, 367 374α, 590γ 592α, 679γ, 855γ, 856β, 857α. — Ἰω. 864α, 1006γ.
«Εὐτέρπη» 1038β.
Εὐτόκιος 1002β.
Εὐτρήσιοι 442γ.
Εὐτρησις 29α.
Εὐτρόπιος 527γ.
Εὐτυχὴς 660β.
Εὐτυχιανοὶ β'. μονοφυσῖται.
Εὔφορβος 759β.
Εὐφράτης 509γ.
εὐχροΐτης 14β.
Εὐώνυμος 36γ.
ἐφαρμογῆς σχολεῖα 286α.
ἐφεδρεία 277β, 300α.
ἔφεδροι ἀξιωματικοὶ 285β.
Ἐφέσιοι 468γ.
ἔφεσις 256β 257β.
Ἔφεσος 387β, 467α, 468γ, 469α, 497α, 521α, 528β, 874γ.
Ἔμεσα 521γ.
ἐφετεῖον 311γ, 312β, 631α.
ἐφηβεῖον 779γ.
ἐφημεριακὸς κλῆρος 681.
ἐφημερίδες 732α, 746β, 1032 κ.ἑξ.· βλ. καὶ τύπος. — μετώπου 1039. — πολιτικαὶ 1035γ-1036β. — πρακτορεῖα 1039γ.
«Ἐφημερὶς» 1033β, 1036γ, 1041γ.
«Ἐφημερὶς τῆς Σμύρνης» 1038γ.
«Ἐφημερὶς τῶν ἀγγελιῶν» 1036α, 1038α.
«Ἐφημερὶς τῶν Ἀθηνῶν» 1035β, 1043β.
«Ἐφημερὶς τῶν ἐφημερίδων» 10 8α.
«Ἐφημερὶς τῆς κυβερνήσεως» 249γ, 1041α.
«Ἐφημερὶς τῶν κυριῶν» 870γ, 1038α.
«Ἐφημερὶς τῶν παίδων» 1038β.
«Ἐφημερὶς τῶν πλειστηριασμῶν» 1038α.
«Ἐφημερὶς τῶν συζητήσεων» 1036α, 1038α.
«Ἐφημερὶς τῶν συνταχτῶν» 1037γ.
ἐφημοσμένη ἐπιστῆμαι 1022γ.
Ἐφιάλτης 476γ. — ὁ πολιτικὸς 484.
ἐφοπλισταὶ 201, 203β, 204α.
ἐφορεῖαι 277β. — οἰκονομικαὶ 341γ.
ἔφοροι 3003, 777α.
Ἔφορος 912β, 986α.
Ἐφταλιώτης Ἀργ. 726γ, 930γ, 933α.
Ἐφύρα 35β.
Ἐχέδωρος 26β, 30γ.
Ἐχινάδες 28, 31α, 32β, 445β.
ἐχινίδαι 6β.
ἐχινόδερμα 58β.
Ἐχῖνος 18β, 28γ, 30β.
Ἐψηλὴ 37γ.
ἐψωμίτης 14β.
Ζαβδᾶς 521γ.
Ζαβέρδα 28γ.
Ζαβίρας Γ. 677α, 741β, 1015β, 1027α.
Ζαγγιτσᾶνος Γ. 982β, 1022α, 1026γ, 1027α. — Κ. 600β, 859, 871β.
Ζαγαζὶκ 753.
Ζαγαρᾶς (τῆς —) 23α.
Ζαγκαρόλας 900α.
Ζάγκλη 458β, 877α.
Ζαγκλιβέριον 325γ.
Ζαγορὰ 330α.
Ζαγόριον 750γ, 806γ.
Ζαγοριώτης 38α.
Ζαγοροχώρια 806γ.
Ζαγρεὺς 654β.
Ζάζαρη 26β.
Ζαΐμης Ἀλ. 304β, 365, 368γ, 369β, 590γ, 591, 595, 596γ, 597α, 599α, 600, 603γ, 605 606α, 855, 856α, 857α, 859α. — Ἀνδρ. 567α, 570α, 851γ, 852β, 853α, 861α. — Θρασ. 360α, 582γ, 584, 586α, 597γ, 833γ, 854, 1036α. — Ἰω. 353.
Ζαΐμη ἀκτὴ 34γ.
Ζάκας Ἀναστ. 1011β. — Εὐστ. 398α.
Ζάκρης Βερν. 738α.
Ζάκρο 33β.
Ζάκυνθος 18β, 24γ, 31β, 32γ, 143α, 165, 212α, 281α, 445γ, 667γ, 872β, 941γ, 1032α, 1034α, 1041γ.
Ζάλευκος 460, 629γ.
Ζαλίτζα 29α.
Ζαλοκώστας Γ. 927β. — Εὐγ. 596β. — Πέτρ. 1022α.
ζαμέτια 806β.
Ζαμπακὸς 996α.
Ζαμπέλιος Ἰω. 935α, 998β, 1017β. — Σπ. 453, 931γ, 1016α.
ζαμπίτηδες 804γ, 850β.
Ζανάνη 18α.
Ζανζιβάρη 755α.
Ζάννας Ἀλ. 298γ. — Ν. 944α.
Ζάππαι 766α. — Εὐάγγ. 161γ, 397β. — Κ. 398β, 724β.
Ζάππειον 161γ, 596γ. — παρθεναγωγεῖον 748γ.
ζαπτιέδες 805α.
Ζαραχᾶ 27β.
Ζαραχίνα 37γ.
Ζάραξ 23γ, 24γ, 29γ.
Ζαρβῆς Γ. 755γ.
Ζαρίφη Ἑλένη 399β.
Ζαστάνι 23α.
Ζάστανο 33γ, 37β.
Ζάττας 945α.
Ζαφειρίου Παρ. 209α.
ζαφορὰ 92β
Ζαφρέντις 11α.
Ζαχαριὰ 36γ.
Ζαχαριάδης Γ. 740γ.
Ζαχαρίας 530α. — Π. 1022β.
ζάχαρις 215.
ζαχαρώδη προϊόντα 135γ.
Ζαχολίτικος 29α.
Ζάχος Ἀριστ. 900γ, 1029β. — Ἰω. 755γ. — Κ. 422γ, 864γ.
Ζέα 30α.
Ζέγγελης Κ. 1022α,β, 1028γ.
ζεϊμπέκικος 970β.
Ζεϊτοὺν 37γ, 753γ.
Ζελαλᾶς 34γ.
Ζέμπρα 754γ.
Ζεμπῶ 453α.
Ζέμων 740γ.
Ζενὲν 279γ.
Ζένος Ἰω. 1006γ. — Π. 1006γ.
Ζεράρ 276γ 280γ.
Ζέρβας Ν. 681α. 599γ.
Ζερβοῦ νῆσις 37β
Ζερβὸς Π. 1003β. — Σκ. 763γ.
Ζερβουδάκειον 753β.
ζευγῖται 465β.
Ζευγώλης Γρ. 902β.
Ζεὺς 442α, 651γ, 652γ, 653, 654, 984β.
Ζέφυριον 33β.
Ζέφυρος 34β, 35γ.
«Ζέφυρος τοῦ Ἴστρου» 742β.
Ζῆ 32γ.
Ζηκίδης Γ. 1011β, 1012γ.
Ζηλιάνα 26β.
Ζηλωταὶ 670β.
Ζηνίτσα 742γ.
Ζηνοβία 521.
Ζηνόβιος 397γ.
Ζηνόδοτος 917α.
Ζηνόδωρος 1001β.
Ζήνων 508α, 528γ, 529α, 661α, 978γ, 980β, 999γ.
Ζήρας Γ. 599β.
Ζήσης Δ. 397γ. — Δ. Χ. 742β.
ζητεῖαι 803β.
ζήτημα γλωσσικὸν 924γ, 926β. — «Σαλαμῖνος» 615γ.
Ζία 24γ.
Ζιγαβηνὸς Εὐθ. 992β.
Ζίμπενμπουργκ 741β.
Ζιμπιλίτς 34γ.
Ζιντὲλ Κάρ. 1017β.
Ζίρια 23γ.
ζιρκόνιον 14α,
Ζίτσα 751α
Ζόφτα 753γ.
Ζόβολο 29β.
Ζογιοργιὰ 33γ.
Ζογριὰ 36γ.
Ζογριάκι 36γ.
ζοϊσίτης 14β.
Ζολώτας Ἐμμ. 992γ. — Ξεν. 320γ.
Ζονὰρ 596γ.
Ζορμπᾶς Ν. 279γ, 592α.
Ζουάνα 32β.
ζουνδιαρέοι 815γ.
Ζούλιας Δῆμος 399β.
ζουπᾶνοι 557γ.
Ζουπάνου οἰκογένεια 741γ.
Ζούρβα 31γ, 33γ.
Ζοῦρο 33γ.
Ζούφλας Κ. 399α.
Ζυγομαλᾶς Θεοδ. 640γ, 676, 1005γ. — Ἰω. 676. — Λουκία 834γ.
Ζυγὸς 21γ, 22β.
ζυθοποιεῖα 135γ, 137γ.
ζυθοποιία 137γ, 143γ.
ζῦθος 138α, 144α, 391γ.
ζῦμαι ἀρτοποιίας 136α.
ζυμαρικὰ 135γ, 136α, 146γ, 215β.
Ζυμβραχάκης Χ. 586α.
ζυμίτης ἄρτος 780γ.
Ζύρνοβον 142γ.
ζῷα 74β, 77α, 182γ.
Ζωγράφεια διδασκαλεῖα 766α.
ζωγραφικὴ 760γ, 892α, 895α-896β, 898β, 901 κ. ἑξ.
Ζωγράφος Ἀθ. 996α. — Γ. 594β, 766. — Κ. 578.
Ζωὴ 533γ, 536β.
Ζωϊόπουλος Θρασ. 930β.
Ζωναρᾶς 639α, 923β, 992β.
ζῶναι 140β. — ἐλεύθεραι 154γ. — καλλιεργείας 82β. — ὀρειναί· βλ. ὀρεινὸς ὁμή.
ζώνη ἐσωτερικοῦ 268β.
Ζωοδόχος Πηγὴ 33γ, 34α,
ζῳολογία 321α, 991β, 1022γ. — δημώδης 846.
Ζῳολογικὸν Μουσεῖον 1031β.
ζῳοτεχνία 114α.
ζῳοτροφικὰ προϊόντα 75γ. — φυτὰ 74γ, 75β.
Ζώρζης 541γ, 542.
Ζωσιμᾶ ἀδελφοὶ 396β.
Ζωσιμάδαι 744γ, 745α, 1032α.
Ζωσιμαία Σχολὴ 396β.
Ζωστὴρ 30α.
Ζωχιὸς Γ. 293γ, 209α.
Ἤβανς Ἀρθ. 875β.
ἡγουμενίαι παραδουνάβιοι 275β.
ἡγεμονικὸν σύνταγμα 238β.
Ἡγήμων 910β.
Ἡγησίας 914α.
Ἡγωνὶς ἄκρα 30γ.
ἡδονὴ 979β 980β.
Ἡδύλιον 23α.
Ἠδωνες 447.
Ἠδωνοί· βλ. Ἤδωνες.
ΗΕΜ (Ἠλεκτρικὴ Ἑταιρεία Μεταφορῶν) 171 β.
ἠθικαὶ καὶ πολιτικαὶ ἐπιστῆμαι 1028β.
ἠθικὴ 980β. — δημώδης 845γ.
Ἠθικοὶ 448α.
ἦθος 949γ.
Ἠϊὼν 30γ, 447α, 483α, 492α.
Ἠλεία 165, 442α· βλ. καὶ Ἠλεῖοι.
Ἠλειακὸς Λάδων 27α. — Πηνειὸς 27α.
Ἠλεῖοι 499β, 503β, 507γ.
Ἠλεῖος 1000α.
Ἠλέκτρα 27α.
ἠλεκτρικοὶ λαμπτῆρες 138β, 139β. — συσσωρευταὶ 132β.
ἠλεκτρικὸν ρεῦμα 142γ, 215γ.
ἠλεκτρισμὸς 142γ, 145, 1018γ.
ἠλεκτρολογία 321α.
ἠλεκτρολόγοι 321β.
ἤλεκτρον 875γ.
ἠλεκτροπαραγωγὴ 147α.
Ἡλιάδης Θεοδ. 1026γ.
«Ἡλιάδου Μαρίκα» 329β.
Ἡλιαία 465β, 484β, 487γ, 630γ.
ἡλίανθος 92β.
Ἡλίας 24γ.
ἡλιαστραία 6β.
ἡλικία 229.
Ἡλιόδωρος 919α.
Ἡλιόκαστρον 143α.
ἡλιοκεντρικὸν σύστημα 984.
Ἡλιόπουλος Τ. 1006β, 1026α, 1029β.
Ἥλιος 759γ, 983, 984.
ἥλιος 92β.
Ἡλιούπολις 753γ.
ἡλιοφάνεια 47α.
Ἦλις 27α, 263γ, 442α, 466β, 475γ.
Ἠμαθία 446γ.
«Ἡμέρα» 740α, 1039α.
«Ἡμερήσιος Κήρυξ» 1037γ.
«Ἡμερήσιος Τύπος» 1037γ.
«Ἡμεροδουλεία» 864γ.
ἡμερολόγιον 683, 787β.
ἡμερομίσθιον 214, 401γ.
Ἥμερος Ἄμμος 33γ.
ἡμιγυμνάσια 317α.
ἡμιμορφίτης 14β.
ἡμίονοι 74β, 77α, 108β, 110α.
ἡμισφαίρια 987β.
ἡμίταγμα εὐζώνων 277γ.
ἡμιφόλλις 878γ.
Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι 177β, 606β, 755γ-757β.
Ἡνωμένη Ἀντιπολίτευσις 858α, 859α.
Ἤπειρος 3α, 11α, 21γ, 25γ, 26α, 27γ, 51α, 197β, 218β, 224, 225, 265β, 275, 361α, 404α, 433β, 434, 437α, 439α, 445, 512β, 515α, 553, 554β, 557γ, 559β, 581α, 586, 593, 594β, 597, 598α, 602β, 604, 625β, 647γ, 659γ, 737γ, 750β-751α, 764α, 765α-767β. Βόρειος — 594β, 597, 598α, 604, 764α, 765α-767β.
Ἠπειρῶται 434, 512β, 515α, 765α· βλ. καὶ Ἤπειρος.
ἠπειρωτικαὶ ἀκταὶ 28β.
Ἠπίτης Α. Θ. 1027β.
Ἥρα 652γ.
Ἡραία 18γ, 212γ.

Digitized by Google

Ἡραῖον 29α, 32α.
Ἡράκλεια 18 445, 446γ, 743γ.
Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς 915β, 980α, 984β.
Ἡράκλειοι στῆλαι 493α, 986α.
Ἡράκλειον 30β 33β, 165,182α, 212α, 281, 292β, 326α, 327α, 328β, 329α, 332, 1031α.
Ἡράκλειος Α. 435γ. 530γ. 531, 636γ, 1005α. — Β' 744β.
Ἡράκλειτος 908β, 977α, 978β, 983.
Ἡρακλέους λιμὴν 28γ. — ὅρμος 29γ.
Ἡρακλεωνᾶς 531β.
Ἡρακλῆς 759β, 652γ.
Ἤριννα 761α.
Ἡρόδοτος 488β, 911, 985γ, 986α, 993β, 996γ.
Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς 521α.
ἡρωδιάνειον σύστημα 707α.
Ἡρωδιανὸς 918β, 919α.
ἥρωες 653β, 654β.
ἡρωϊνη 391γ.
Ἥρων 987, 1001, 1002γ.
Ἡρώνδας 761β.
Ἡσίοδος 905α, 990γ. 996β.
Ἡστερν (Eastern) 187β, 190γ.
ἡσυχασταὶ 669γ-670α.
ἡφαίστεια 13α, 990γ.
ἡφαιστειογενεῖς νῆσοι 38β.
ἡφαιστειολογικαὶ μελέται 16α.
Ἡφαιστία 37γ, 38α.
Ἥφαιστος 652β.
ἦχοι 952γ.
«Ἠὼ» 1035γ.

θάλαμος 779α.
θάλασσαι 18β, 27γ, 467β, γ, 469β.
θαλασσογραφία 40γ.
θαλασσογραφικὴ ἐπιτροπὴ 38α
θαλασσογραφικοὶ πλόες, σταθμοὶ 38β.
Θαλέλαιος 636γ 1004β, 1005α.
Θαλῆς 908β 978α, 983, 985γ, 987α, 999α.
θάνατοι 233· βλ. καὶ *θνησιμότης.*
θάνατος 782γ.
Θάνου δρμῶ 38α.
Θαργήλια 475α, 948β.
Θάσιοι 469γ βλ. καὶ *Θάσος.*
Θασοπουλα 31γ, 38α.
Θάσος 25α, 28β, 30γ, 31γ, 38α, 142γ, 209γ, 440β 447α, 469γ 483, 487β, 1031α.
Θαυμάσιον 24β.
Θεαίτητος 999γ, 100β.
«Θεατής» 1036α.
θέατρα ἐπιχειρήσεων 269, 270, 271, 272. — πολέμου 268γ.
θέατρον 742β, 850α, 938β-941β, 925γ, 934γ-935γ, 941γ-944γ. — ἀρχαῖο 938β-939γ. —βυζαντινὸν 940α-941β. — κρητικὸν 925γ, 941. — νεοελληνικὸν 934γ-935γ, 941γ-944γ. — σχολὴ 330α.
θέατρον Τέχνης 963α. — Ὠδείου 962β.
Θειάφι 35γ.
θειαφιστήρια 74β.
θειικὸν ὀξὺ 140α.
θειικομαγνησιοῦχα ὕδατα 18β.
θειομεταλλεύματα 143α.
θεῖον 817α.
θεῖον (θειάφι) 14α, 140α, 143α.
Θειοῦς 27α.
θειοῦχα ὕδατα 18β.
Θείρσιος Φρ. 874α.
θεϊσμὸς 977β.
«Θ. Ξεινόη» 742β, 1042γ.
θέματα 449, 790β, 797, 799γ.
Θέμις 629α.
«Θέμις» 1038β.
Θεμιστοκλέους ἄκρον 30α. — πόρος 31γ.
Θεμιστοκλῆς 470γ-472α, 475β, 476-479α, 481-488γ.
Θεμίσων 993β.
Θέογνις 905γ.
Θεοδέκτης 909γ.
θεοδικία 639α.
θεοδόλιχον 988α.
Θεοδοσία 33γ, 743γ, 744.
Θεοδοσιανὸν πανεπιστήμιον 796γ. — τεῖχος 528β.
Θεοδοσιανὸς κῶδιξ 636α.
Θεοδόσιος Α' 527, 661. — Β' 528, 636α, 661γ, 1004β. — Γ' 532α.—ὁ μαθηματικὸς 1001γ.
Θεοδοσίου Δ. 1041γ.
Θεοδοσιούπολις 529α, 532β, 744β.
Θεοδώρα 529β. 531γ, 533α, 536β, 663β, 664α.
Θεοδωρᾶτος Σπ. 399α.
Θεοδώρητος Κύρου 992α.
Θεοδωρίδης Χ. 320γ, 936γ, 981γ.
Θεοδωρόπουλος Ἀγγ. 902. — Σπ. 422γ, 865β, 866α.
Θεόδωρος ὅσιος 664γ.—δεσπότης Ἠπείρου 541α, 668, 669. — Κομνηνὸς 553γ, 554α. — Β' Δούκας Ἄγγελος 555β. — Α' Λάσκαρις 554γ. — Β' 540α, 555γ. — Α' Παλαιολόγος 548γ, 559α. —ὁ Βαλσαμὼν 638γ.—ὁ Ἑρμουπολίτης 636γ, 1005α. — ὁ Μαγκαφᾶς 540α.—ὁ Μοψουεστίας 992α. — ὁ Σμυρναῖος 921β. — ὁ Στουδίτης 921α.
Θεοδωρὼφ 593β.
Θεόκλητος ἅγιος 665β. — ὁ Ἀθηνῶν 596γ, 597α, 680α. — ἱερομόναχος 640γ.
Θεόκριτος 916γ, 917α, 997β.
θεολογία 991β, 992α, 1022γ.
θεολογικὰ γράμματα 676 κ.ἑξ. — περιοδικὰ 687γ.
θεολογικαὶ σχολαὶ 748γ.
θεολογικὴ φιλοσοφία 921β.
Θεολόγος 30α.
θεομηνίαι 77γ, 78α.
θεοξένεια 760α.
Θεόπομπος 501β, 912β, 986α.
Θεὸς Γ. 869.
θεὸς 978γ, 979γ, 980.
«Θεοσοφικὴ ἑταιρεία» 1030γ.
Θεοτόκης Γ. 351α, 365β. — 366γ, 590γ-592β 595γ, 605β, 855β-857α, 934γ. — Ιω. 601β. — Κ. 933γ. — Νικηφ. 722α, 725β, 677α, 737α, 745γ, 925γ, 992γ, 1002γ. — Νικόλ. 599α. — Σπ. 1030α.
Θεοτοκόπουλος Δομήν. 737β, 1031β.
Θεοφάνειος σχολὴ 750γ.
Θεοφάνης ἀρχιεπίσκοπος 397β. — ὁ Ἱεροσολύμων 743γ, 744γ.
Θεοφανὼ 533γ, 535γ.
Θεοφιλᾶς Ἀναστ. 900γ.
Θεοφιλάκτης 742γ.
Θεόφιλος 533α, 636γ, 640γ, 1004β, 1005α.
Θεοφίλου ἄκρα 33γ.
Θεόφραστος 629α, 980α, 990γ. 991α, 993β, 997α, 1003γ, 1004α, 1019γ.
Θεοφύλακτος 666α, 921γ. — ὁ Σιμοκάττης 919γ, 986γ.
Θεοχάρης Ζαχ. 745β. — Ν. 355γ.
Θεοχαρίδης 752β.
Θεραπευτήρια 996α.
Θερειανὸς Διον. 740α, 981γ, 1007β, 1010α, 1026β, 1032α.
Θέρισον 591γ. — κίνημα 304β.
θεριστικαὶ μηχαναὶ 74β.
Θέρμα 34γ, 35γ, 36α, 37γ, 212γ.
Θερμὰ Βράχια 35γ.
Θερμαϊκὸς κόλπος 30β, 447α, 477α.
θερμασία 818γ.
Θέρμη 30γ, 143α, 447α.
Θερμὴ 18β, 212γ.
Θερμιὰ 34γ.
θερμίδες 215.
Θερμίσι 29γ.
Θερμιῶν διέκπλους 31β, 34γ.
θερμοκρασία 42α.
Θέρμον 514α, 875α.
Θερμόνια 33α.
Θερμοπύλαι 18γ, 30β, 212γ, 445α, 476, 477α, 505γ, 506γ 507γ, 521α, 527β, 541β, 567β, 589γ.
Θέρμος 86γ.
Θέρμος 445β, 1031α.
Θερμὸς 18β.
θερμότης 1018γ.
θέρος 41α.
θέσις 950β.
θεσμοθέται 465α, 630γ, 777.
θεσμοὶ 245, 465α.
θεσμοφόρια 161β, 652α, 653β.
Θεσπιαὶ 444β, 475γ, 501γ.
Θεσπιεῖς 476, 502.
Θέσπιος 26γ.
Θέσπις 907.
Θεσπρωτία 446α.
Θεσπρωτοὶ 434γ
Θεσσαλία 3α, 22α, 26β, 51α, 83α, 121β, 144α, 171α, 197β, 224, 225, 271γ 361α, 404α, 433γ 434α, 439β, 446, 448, 457β, 477, 484γ 485α 488α, 500α, 502β, 503γ 505γ, 506β, 521β, 557γ, 558β, 581α 586, 592γ 594α, 602, 603, 630α, 647γ 648α, 659γ, 784γ, 865α.
Θεσσαλικαὶ Σποράδες 36γ.
Θεσσαλικὸν ζήτημα 404α.
Θεσσαλιῶτις 446β, 503β.
Θεσσαλοὶ 439β 477, 484γ, 485α, 500α, 504α· βλ. καὶ *Θεσσαλία.*
Θεσσαλονίκη 21β, 30γ, 39α, 82γ, 143β, 153, 154, 162α, 163γ, 165, 180γ, 182α, 185α, 188β, 190γ, 191α, 210α 212α, 223β 280β, 281, 320γ, 321α, 326β, 327, 328α, 332β 406α, 610γ, 423, 447α, 448, 510γ, 521α, 527, 531γ, 534α, 538, 540, 541, 553γ, 554 557β, 558β, 559, 590α, 593, 596, 600β, 601, 602γ, 604α, 605γ, 611γ, 612, 662 κ. ἑξ. 667α, 670, 749β, 865β, 866, 1031, 1032α. —ἀρχιεπισκοπὴ 667α. — αὐτοκρατορία 553γ, 554. — βασίλειον 541β. — ἐξαρχία 662 κ. ἑξ. — ἐπισκοπαὶ 670γ. — κίνημα 280β. — πανεπιστήμιον 320γ.
Θεσσαλὸς 761β, 993β.
θετικαὶ ἐπιστῆμαι 1028β.
θετικοὶ 977β.
Θέτις 759β.
Θετταλομαγνησία 567γ, 568α.
Θέων ὁ Ἀλεξανδρεὺς 1002β. — ὁ Σμυρναῖος 1001γ.
θεώρητρον 638α.
θεωρίαι 977β.
θεωρικὸν 488α, 939α.
Θῆβαι 143β, 444β, 473γ, 475γ, 476, 477β, 480, 484γ, 485 490γ, 497γ, 498γ, 499, 500 501, 502, 503 504, 505β, 506γ, 507γ 509α, 527β, 538α, 541γ, 542 543γ. 544β, 771α, 772β, 784β, 1031α.
Θηβαϊκὸς πόλεμος 771α.
Θηβαῖοι 476 480γ, 485α, 497γ 499, 500 501, 502, 503, 504, 505β, 506γ, 507γ· βλ. καὶ *Θῆβαι.*
Θηβαῖος Π. 1007α.
Θηγανοῦσα 33α.
θηλαστικὰ 55γ.
θηλέων γυμνάσια 317α. — μέση ἐκπαίδευσις 317β. — πρακτικαὶ σχολαὶ 315γ.
θῆλυ 848α.
Θημωνιὰ 38α.
Θήρα 24γ, 36α, 119γ, 209γ, 209γ, 210α, 212α, 486γ, 874γ, 1031α.
θήρα 231, 811γ.
θηραϊκὴ γῆ 146γ.
θηράματα 120β.
Θηραμένης 496β, 497, 498γ.
Θηρασία 36α.
θησαυροὶ 783α, 815β.
Θησεῖον 662α, 665γ.
Θησεὺς 483. — Ν. 739γ.
Θησέως ἄκρα 30α.
θῆται 465.
Θιάκι 31α.
Θίμβρων 499β.
Θινίκι 30α.
θνησιμότης 233, 234, 384.
Θοδωροῦ 33β.
Θοδωροῦσα 31γ.
Θοΐνη 780β.
Θολὴ 28γ, 31α, 32γ.
Θολία 781γ.
Θόλος 33β, 37β.
Θόρικος 30α.
Θουκυδίδης 911γ, 912α, 492α.
Θούλη 986α.
Θουριάτης κόλπος 29β.
Θουρίδα 34β.
Θούριοι 488β.
Θούριον 23α.
Θρᾷκες 434β, 435α, 436α, 467γ, 473β, 488α, 508β, 512α· βλ. καὶ *Θρᾴκη.*
Θρᾴκη 3α, 6β, 20β, 26α, 52α, 83β, 122α, 171γ, 197β, 224, 225, 265γ, 274γ 406β, 434β, 435, 436α, 446γ, 448, 467γ, 468α, 469β, 473β, 483α, 488α, 502α, 504γ, 507α, 508β. 512α, 521, 557β, 540, 558α, 597, 598, 599α 609γ, 610α, 748α 749α, 869α.
Θρᾳκία θάλασσα 28β.
Θρᾳκικαὶ Σποράδες 37γ.
Θρᾳκικὴ ὀρεινὴ ζώνη 8γ.
Θρᾳκικὸς πόλεμος 507α.
Θρᾴκιος φόρος 487β.
Θρασύβουλος 496, 498γ, 499α, 500, 501.
Θράσυλος 496, 497, 761γ.
Θρασύμαχος 911β.
θρῆνοι 821γ, 947γ.
θρησκεία 232, 236γ, 237α, 651α-656α, 686γ, 687α, 771β.
θρησκεύματα 236γ
θρησκευτικὰ περιοδικὰ 684α — σωματεῖα 683γ, 684α.
θρησκευτικὴ κοινωνία 860. — ὑπηρεσία 279α.
Θρία 444α.
θρίαμβος 948α.
Θριάσιον πεδίον 443γ.
Θρονίου λιμὴν 30β.
θρόνος 780β.
θρυαλλίδες 140α.
Θρῦλος, Ἄλκης — 936β.
Θύαμις 22β, 27γ, 28β, 586α.
Θυατείρων μητρόπολις 684β.
θύελλαι 46γ.
Θυμαρίδας 1001γ.
Θυμιανὰ 37β.
θυμιατὰ 841α.
Θυννὶ 29γ.
θυοσκόος 817.
Θυράμβως 30γ.
Θυρέα 443α 492α.
Θυρεᾶτις 443α.
θυρεὸς 243γ.
Θυρίδες 29β, 33α.
θύρσος 827β.
Θωμαζαῖος 1015β.
Θωμαῖος Λεων. 981β.
Θωμᾶς Γραικὸς 755β. — Κομνηνὸς 554β.—Παλαιολόγος 559, 560γ.—στρατηγὸς 533α. — Σπρομογχουρ 542α.
Θωμόπουλος Ἐπ. 901γ, 1029β. — Θωμᾶς 902β. — Ν. 838α.
θώραξ 472β.

ἰαδεῖτης 14β.
Ἰακωβίδης Γ. 901γ, 1031β. — Μ. 944β.
Ἰάκωβος μητροπολίτης 397β. — de Baux 548β. — Σαντομὲρ 541γ.
Ἰάλυσος 759.
ἰαματικὰ ὕδατα 16β, 212γ-213β.
ἰαματικαὶ πηγαὶ 16β, 212γ-213β.
ἰαμβικὴ ποίησις 906α.
ἰαμβικὸν 948β.
Ἰάμβλιχος 919α, 977γ, 980γ, 1002β.
Ἰαξάρτης 986α.
ἰαπετικαὶ φυλαὶ 689α.
ἰαπετικὴ γλωσσικὴ ὁμοεθνία, 689α.
Ἰάπυγες 495β.
Ἰαπωνία 752α.
ἰαπωνικὴ ὁμὰς 856.
Ἰάρδανος 27γ.
ἰαροσίτης 14β.
Ἰάσιον 275β, 565γ, 566α, 742, 1042β.
Ἰάσων 502β.
Ἰασωνίδης Λ. 746α.
Ἰατραγόρας 468β.
Ἰατρᾶκος 302α.
ἰατρεῖα 393, 995.
ἰατρικαὶ ἑταιρεῖαι 994β.
ἰατρικὴ 321α, 761β, 847α 908γ, 993α-996β, 1022γ, 1030γ. — δημώδης 847α.
ἰατρικὴ σχολὴ πανεπιστημίου 994α. — στρατιωτικὴ σχολὴ 285γ, 286α.
«Ἰατρικὴ Ἀκαδημία Κ/πόλεως» 748γ. — Ἑταιρεία Ἀθηνῶν» 1030γ.
ἰατρικοὶ σύλλογοι 996α.
ἰατρικὸς τύπος 1023α.
ἰατροδικασταὶ 996α.
ἰατροὶ 995γ, 996α.
Ἰατροπούλου Μ. σχολὴ 328α.
ἰατροσόφια 812α, 993γ.
Ἰατροσυνέδριον 994γ.
«Ἰατροχειρουργικὴ ἑταιρεία» 1030γ.
Ἴβηρες 531α.
Ἰβηρία 534α, 744β.
Ἰβραὴμ· βλ. *Ἰμπραήμ.*
Ἴβυκος 906γ, 948γ.
Ἰγγλέσης Ἀντ. 397γ.
Ἰγνάτιος πατριάρχης 533β, 536α. —ὁ Γότθης καὶ Καφφᾶ 744α. — ὁ Λέσβιος 739β. — ὁ διάκονος 921α.
Ἰγὼρ 535α.
ἰδέαι 979γ, 980.
ἰδεοκρατία 977β.
Ἴδη 24γ.
ἰδιοκτησία 238α, 402, 403α, 404, 630α, 787α, 793. —ἀγροτικὴ 74α, 402β-404γ.
ἰδιώματα 694α, 697, 699 701α, 702, 703α· βλ. *γλῶσσα.*
ἰδιωτικὰ σχολεῖα 331γ-332β.
ἰδιωτικὴ ἀντίληψις 400γ. — ἐκπαίδευσις 331α-333α.
ἰδιωτικοὶ ὑπάλληλοι 401β, 421.
ἰδιωτικὸν δίκαιον 647β, 649γ.
ἰδιωτικὸς βίος 779α-783α, 787γ, 810γ, 811α.
Ἱερὰ Ὁδὸς 444α. — Συμμαχία 565. — Σύνοδος 678γ, 679, 682α.
ἱερακίτης 972γ.
ἱερακοτρόφος 972γ.
Ἱεράπετρα 33γ.
Ἱεράπυτνα 33γ, 440α.
ἱεράρχαι 247γ, 680, 682α.
ἱερατικαὶ σχολαὶ 323γ-324γ.
ἱερεῖς 237β 282γ.
Ἱερεμίας Β' 743γ, 747β.
Ἱερὴ 29γ.
Ἱερισσὸς 30γ.
ἱερογλυφικὰ 705α.
ἱεροδιδασκαλεῖα 237β, 324α.
ἱεροδουλεία 633γ.
Ἱερόθεος 398β.
Ἱεροκλῆς 448β, 629γ.
ἱερομνήμονες 778γ.
Ἱερονήσι 32α.
ἱερονίκης 972α.
ἱεροπολεμικὰ τάγματα 542β
ἱερὸς ἀγὼν 972α.
Ἱερὸς λιμὴν 37γ.
«Ἱερὸς Λόχος» 275β, 784β.
Ἱερὸς πόλεμος 444γ, 505α, 507β.
Ἱερόσκηπος 767β.
ἱεροσκοπία 817γ.
Ἱεροσόλυμα 530γ, 531β, 534β, 684γ, 752β, 1042β, 1043β.
Ἱερουσαλὴμ· βλ. *Ἱεροσόλυμα.*
Ἱερσὲ 583α.
Ἱέρων 481β 511γ.
Ἱερώνυμος 761β, 917β.
Ἰζελέρι 34α.
Ἰθάκη 31α, 32β, 201γ, 209γ, 212α, 445β.
Ἰθώμη 24γ, 442γ, 484β.
ἱκανότης 337γ.
Ἰκαρία 18β, 25α, 31β, 33γ, 36α, 197.
Ἰκάριον πέλαγος 28α.
Ἱκέτας 984α.
Ἴκχεν Κάρ. 1015β.
Ἰκὸς 36γ.
ἱλαρὰ 387.
Ἴλεν 143α.
ἰλὴ 785α.
ἴλιγξ 12β.
«Ἰλιὰς» 904, 996β.
Ἴλιον 509β.
Ἰλισὸς 27α.
Ἰλλυρία 488γ.
Ἰλλυρικὸν 448β.
Ἰλλυριοὶ 431γ, 433γ, 434, 436, 439β, 490α, 504γ, 508, 512, 514β, 557γ, 765α.
ἰλμενίτης 14α.
Ἰλοῦς 33β.
Ἰμαρὲτ 589γ.
ἱμάτιον 781β.
ἱματισμὸς 141γ, 145.
Ἰμβριώτικο ποτάμι 27γ.
Ἴμβρος 27γ, 32α, 468α, 597α, 599α, 604γ.

Digitized by Google

Ἱμέρα 458γ, 481β, 492γ, 495γ.
Ἱμίλκων 986α.
Ἱμποαήμ παοᾶς 275γ, 292β, 563γ, 569, 570β, 571, 572.
Ἱμπρα(χ)ιμία 753γ.
Ἴναχος 26γ, 27, 443α, 445γ.
Ἰναχώριο· 33γ.
ἰνδηκες 1005α.
Ἰνδίαι 185α, 510α, 752α, 773α, 986α.
Ἰνδοευρωπαῖοι 431.
Ἰνδοὶ 480β, 510α.
Ἰνδοκίνα 185α.
Ἰνδὸς 467γ, 986α.
Ἰννισφάϊλ 757γ.
Ἰννοκέντιο Γ' 538γ, 666β.
ἰνστιτοῦτα 78α.
Ἰντερφλας 206γ.
Ἰντζεδὶν 33β.
Ἰντζερλῆ μπουρνοῦ 37γ.
Ἰνὼ Λευκοθέα 651γ.
Ἰοβιανὸς 526β, 661β.
«Ἰονική» 1034α, 1042γ.
Ἰονικὴ Τράπεζα 155γ, 159γ, 160α, 358β, 360α.
Ἰόνιοι νῆσοι 3α. 24γ, 60α 83β, 122γ. 197β, 224, 225, 404α, 445, 551, 561, 601γ, 602α, 647β, 674γ, 993γ, 1006β, 1007β.
Ἰόνιον πέλαγος 27γ, 32α, 445
Ἰόνιος πολιτεία 601γ.
Ἰόνιος ἀκαδημία 993γ, 1006β, 1007β 1027γ.
Ἰο 24γ, 31β, 35γ, 36α.
Ἰουδαῖοι 512γ, 515β, 773α.
Ἰουδαϊσμὸς 991γ.
Ἰουλιανὸς 447γ, 525γ, 526, 661β, 984γ. — νομοδιδάσκαλο. 636γ, 1004γ, 1005α.
Ἰούλιος Πολυδεύκης 919α.
ἰουράσια πετρώματα 6α, 8β.
Ἰουσάγουρα 33γ.
Ἰουστινιάναι 561β.
ἰουστινιάνειος νομοθεσία 636, 1005α.
Ἰουστινιανὴ Α' 663α. — ἀρχιεπισκοπὴ 669α.
Ἰουστινιάνης Ἰω. 560α, 993γ.
Ἰουστινιανὸς Α' 448γ, 449α, 529, 530, 636β. 661α, 662α, 1005α. — Β' 531γ, 532α.
Ἰουστῖνος Α' 529β. — Β' 530α.
ἰούτη 134γ.
ἱππαγρέτης 783β.
ἱππάριον 12β.
ἱππαρμοστὴς 783β.
ἱππαρχίαι 277.
ἵππαρχοι 778γ, 783γ.
Ἵππαρχος 466α, 984γ, 986β, 987γ, 1001β.
ἵππειος δρόμος 779γ.
ἱππεῖς 465β, 776β.
ἱππευτικὴ σχολὴ 285γ.
Ἱππία 466, 468β, 469γ, 911α, 1000.
ἱππιατρὸς 277α.
ἱππικοὶ ἀγῶνες 973.
ἱππικὸν 277α, 282α, 285γ, 783γ.
Ἱππόδαμος 488β, 759γ, 772β.
ἱπποδρομίαι 760α 971γ, 973.
ἱπποδρόμιον 285β.
Ἱππόδρομος 529β, 789α, 791.
Ἱππο 74β, 76, 77α, 108, 109β.
ἱπποϊατρος 277α.
Ἵππολος 467γ.
ἱπποκομία 115α.
Ἱπποκράτης 761β, 908γ 982α, 986α 991α, 993β, 996γ, 999γ, 1000α.
Ἱππόλα 29β.
ἱπποτροφία 83α.
Ἱππουρις 36α.
ἱππουρῖται 7γ.
Ἵππων 910γ.
Ἱππῶναξ 906α.
Ἶρα 29β.
Ἶρις 27α.
«Ἶρις» 742β, 1033γ, 1036α, 1039α.
Ἰρρεσία 36γ.
Ἰσαακίδης Κ. 1021α
Ἰσαάκιος Κομνηνὸς 536β. — Β' Ἄγγελος 538β.
Ἰσαβέλλα 542β.
Ἰσαῖος 1004α.
Ἴσαρι 142γ.
Ἴσαυροι 528γ, 529α, 532.
Ἰσβόριον 742γ.
ἰσημερινὸς 987γ.
Ἴσθμια 29γ, 31α.
Ἴσθμια 161β, 514, 780α.
Ἰσθμὸς 475, 476α, 477, 478α, 503γ, 520γ, 559α.
Ἰσίδωρος ὁ καρδινάλιος 559γ. — ὁ μαθηματικὸ 1002β. — νομοδιδάσκαλος 636γ, 1004β, 1005α. — ὁ Πηλουσιώτης 992α. — ὁ Χανὸς 986γ.
Ἴσκος 36β.
ἰσλαμισμὸς 531β.
Ἰσμαηλία 753γ.
Ἰσμαήλιον 742γ.
Ἴσμαρος 21α.
Ἰσμὲτ 599α, 601α, 606β.
Ἰσμηνίας 501α.
Ἰσμηνὸς 26γ, 444β.
ἰσοβιότης 239β.
ἰσοζύγιον 152α, 336α.
Ἰσοκράτης 434β, 508, 912γ, 913α, 1004α.
Ἰσπαθὸ 38α.
Ἰσπανία 467β, 737β, 772α.
Ἰσπανοεβραῖοι 408β.
Ἰσπανοὶ 436γ, 557.
Ἰσραηλῖται 233γ, 236γ, 237β.
Ἴσσα 37γ.
Ἰσσὸς 470β, 509β.
Ἱστιαία 440, 485γ.
Ἱστιαῖοι 440β.
Ἱστιαῖος 467γ, 468.
Ἱστιαιῶτις 446β.
Ἰστίκογλου Εὐδ. 843α.
ἱστιοφόρα 200γ, 201.
ἱστορημένα χειρόγραφα 895β.
ἱστορία 321α, 439 κ. ἑξ., 450 κ. ἑξ., 455, 524 κ. ἑξ., 623 κ. ἑξ., 687β, 847α, 917β, 918β, 1023α, 1030α. — ἐκκλησιαστικὴ 687β. — λαϊκὴ 847α. — διαίρεσις 455.
ἱστορικὴ γεωγραφία 439 - 450.
«Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ ἑταιρεία» 998α, 1030γ.
«Ἱστορικὸν καὶ Ἐθνολογικὸν μουσεῖον» 1031α. — λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης» 1029.
ἱστορικὸς τύπος 1023α.
ἱστοριογραφία 761γ, 911, 919γ, 921β
Ἴστρος 468α, 986α.
«Ἴστρος» 742β.
Ἰσχόλαος 503β.
Ἰστώνη 24γ.
Ἰταλία 177, 435, 460β, 467β, 486α, 493α, 527γ, 535, 538α, 583α, 589α, 590α, 596α, 597γ, 598α, 599β, 600β, 603β 604, 605γ, 642β, 737β - 740β, 763α - 764γ, 765γ, 766, 771, 773α, 774β, 876β. Κάτω — 435α. 460β, 771α, 771.
ἰταλίζουσα σχολὴ 897α - 898α.
ἰταλικὴ ἀποστολὴ 303γ. — γλῶσσαι καὶ φιλολογία 321α.
Ἰταλοελληνικὴ Τράπεζα 157γ.
Ἰταλοὶ 436γ, 447β, 539γ, 597β, 758γ.
Ἰταλοτουρκικὸς πόλεμος 604α, 713α.
Ἴταμος 22α.
Ἰτέα 29α, 212α.
Ἰτζὲτ 588γ.
ἴτς - ἀγᾶς 802α.
Ἰφικράτης 500, 502β, 503γ, 504γ, 505α, 508β.
ἰχθύες 58α, 124α, 126β, 127α, 137β, 215β.
ἰχθυολογία 59.
ἰχθυοπαραγωγὴ 124α.
Ἰχθὺς 29α, 32γ.
ἰχνογραφία 317γ.
Ἰψάριον 25α.
Ἰψὸς 510γ.
Ἰωακεὶμ Γ' 586γ.
Ἰωακειμίδου Χρυσ. 835β.
Ἰωακείμογλου Γ. 994β, 1030β.
Ἰωάννα Α' Νεαπόλεως 548β.
Ἰωάννης εὐαγγελιστὴς 658, 762γ. — Α' Τσιμισκῆς 533γ, 534 535. — Β' Καλοϊωάννης 537, 538α, 561γ. — Γ' Βατάτζης 541α, 555. — Ε' Παλαιολόγος 557γ, 558. — ΣΤ' Καντακουζηνὸς 543γ, 548α, 558α. — Ζ' 558. — Η' Παλαιολόγος 559. — Ἄγγελος 543γ. — Ἀσὰν Β' 557γ. — ὁ Αὐστριακὸς 563α. — Βριέννιος 541α. — Δελαρὸς 543α. — ὁ Δαμασκηνὸς 992β. — ὁ Εὐγενικὸς 448γ. — ὁ Καππαδόκης 529β. — ὁ Νηστευτὴς 637β. — ὁ Νικίου 448γ. — ὁ νομοφύλαξ 638α, 639α, 1005γ. — ὁ Σχολαστικὸς 637β. — ὁ Χρυσόστομος 527γ, 528α, 992α.
Ἰωαννίδης (Μαστρογιάννης) Ἀναστ. 399γ. — Εὐαγγ. 901γ. — Π. 1033γ. — Φιλ. 400α.
Ἰωάννινα 27γ, 191α, 165, 281, 324α, 325γ, 326β, 327α, 329, 559β, 589γ, 593, 669γ, 670γ, 671α, 750β, 765α, 842, 1006α, 1031α.
Ἰωαννῖται ἱππόται 542γ, 560β.
Ἰωαννίτσης 540, 666α.
Ἰωάννου Ε. 930γ. — Ἰω. 398α. Ι. Γ. 1026γ. — Φίλιπ. 294α, 397γ, 724α, 981γ, 1009β.
Ἰωαννούπολις 753α.
Ἰωάσαφ 902α.
ἰωδιοῦχα ὕδατα 18β.
Ἰωλκὸς 30β, 446γ.
Ἴων 26γ.
Ἴων ὁ Χῖος 910γ.
Ἴωνες 431γ, 433γ, 439, 440, 442α, 443γ, 468, 469γ, 470α, 478γ, 479α, 481β, 482β, 488γ, 759γ, 771γ, 775α.
Ἰωνέσκου Τ. 594α.
Ἰωνία 466β, 467, 468, 469, 470β, 479β, 496.
ἰωνικαὶ ἀποικίαι 456α - 457α.
ἰωνικὴ διάλεκτος 695β. — κοινὴ 693β.
ἰωνικὸν ἀλφάβητον 706γ, 714α.
ἰωνικὸς ῥυθμὸς 884γ. — φόρος 487β.
Ἰώσηπος 1002γ.
Ἰωσὴφ Ἀνδρούσης 678β. — Ρωγῶν 570α. — Τυρνόβου 925α.
Ἰωσηφόγλου 326α.

Καβάκος Φιλ. 741γ.
Καβάλλα 30γ, 165, 182α, 197α, 281γ, 327α, 328β, 329α, 410γ, 447α, 594α, 595, 596α, 606α, 866α. Ἐσκὴ — 30γ.
Καβαλ(λ)άρης 35γ.
Καβαλιανὴ 30α, 31γ, 36β.
Καβαλλερίτζο 737γ.
Καβάλλοι 33β.
Καβάλο 27β.
χαβάσης 802α.
Καβάσιλα 18β, 212γ.
Καβάσιλας Ν. 670β, 921β, 923β, 992β.
Καβαφάκης Ἀνδρ. 598β, 1037γ. — Κ. 931α.
Καββάδας Δ. 1021α.
Καββαδίας Ν. 400α. — Π. 874, 881γ.
Καβοκόχχαλος 35β.
Καβομαλιᾶς 31β.
Καβοπούντι 37β.
Κάβο(ς) Ἀκτὴ 33γ. — Γκάλλος 296. — Δουκάτου 31α. — τῆς Μάλτας 35γ. — τοῦ Μαρκάκη 37β. — Ντόρο(ς) 32α, 36γ. — τοῦ Παπᾶ 35γ. — Πάπας 36α. — Σάντο 30γ. — Σέπια 306. — Σχῖνος 36α. — Στενὸ 34β. — Φούης 34β.
Καβούλια 30β.
Κάβουρας 30α, 35α.
Καβουρονήσι 34β, 35α.
καβρερίτης 14β.
Καγιὰ-Μπασῆ 747γ.
Κάγιο, Πόρτο — 29β.
καγκελλάριοι 804γ.
Καδαράφ 754γ.
Καδῆ-κιοϊ 747γ.
καδῆς 639γ, 640α, 802α, 806α.
Καδμεία 444β, 501, 706α.
Κάδμος ὁ Μιλήσιος 985γ.
κάδος 780β.
Καζαβῆτι 38α.
Καζάζης Ν. 1006β.
Καζαλβέκιο 737γ.
Καζαλνοῦβο 737γ.
Καζαμπλάνκα 754γ.
Καζαντζάκης Ν. 930β, 936β. — Γαλάτεια 934β.
καζαντζίδικα 840γ.
Καζάρωφ 434β.
καζᾶς 802α.
Καζούλλης Ἰω. 763γ.
καθαρεύουσα 704α, 721γ, 772γ, 724γ, 725, 727β.
καθαρτικὰ ἅλατα 139γ. — ὕδατα πικρὰ 18β.
καθηγηταὶ 314α, 317, 318α.
«Καθημερινή» 1037γ.
καθολικὴ ψηφοφορία 239β.
καθολικισμὸς 685, 741γ.
Καθολικὸ 37α.
καθολικοὶ 233γ, 236γ, 237α, 536α.
καθορισμὸς ὁρίων δήμων καὶ κοινοτήτων 254γ, 255.
Καϊάφα 18γ, 29β, 209γ, 212γ, 213α.
Καιηπτάουν 754β.
Καϊλαρίων - Κοζάνης πεδιὰς 82γ.
καϊμακάμης 802α.
Καϊμακτσαλὰν 21β.
Καινήπολις 29β.
καινοζωϊκὰ στρώματα 6α, 8β.
καινοζωϊκὸς αἰὼν 8β, 11γ.
Καΐρης Θεόφ. 682, 724α, 747β, 981γ, 1032α. — Ν. 399γ.
«Καιροὶ» 1036γ.
Καΐρον 753.
καῖσαρ 557β.
Καῖσαρ Ἰούλιος 443β, 518.
Καισάρεια 747β.
Καισαριανὴ 665γ.
Καΐτσα 18γ, 212γ.
Κακαβέλας Ἰγν. 742γ.
Κακαβιὰ 615α.
Κακαβίλη 34β.
Κακὰ Ῥάφια 36α.
Κακάτα 32γ.
Κακὴ Ἀλυκὴ 33β. — Κεφαλὴ 36β. — Σκάλα 18β, 23γ, 36β.
Κάκκαβα 32β.
Κακλαμάνος Δ. 601α, 1037α.
Κακὸ 34β.
Κακόβουλο 142γ.
κακοδικίας ἀγωγὴ 261α.
Κακοκεφαλὴ 36α.
Κακοπέρατο 34α.
Κακὸς Ποταμὸς 34γ.
Κακουράτι 34α.
κακουργιοδικεῖα 312β.
Καλὰ Νερὰ 30β. — Νησιὰ 29β, γ, 32γ.
καλαβὶς 968α.
Καλαβρία 737γ.
Καλάβρυτα 209γ, 212α, 545γ, 567α.
Καλαβρυτινὸς 27β.
Καλαγάνης Γρηγ. 397β.
Καλαθᾶ 33β.
καλαθίσκος 968α.
Καλαὶ τέχναι 1028β. — σχολαὶ 321β, 329γ.
καλαϊτζῆδες 841α.
Καλάμαι 296, 147, 182α, 237β, 275β, 281β, 327α, 328β, 545γ, 569α, 1034α, 1042γ.
Καλαμάκι 29γ, 36γ, 37α.
Καλαμᾶς 27γ, 28β.
Καλαμάτα 29β, 545γ· βλ. *Καλάμαι.*
καλαματιανὸς 970β.
Καλάμια 32γ.
Καλαμίστα 34γ.
Καλαμίτζα 37α.
Κάλαμος 30α, 31α, 32β, 36.
Καλαμούτι 30γ.
Καλαμπάκα 21α.
καλαμπόκι 85γ.
Καλαμύδη 33γ.
Καλαμωνία 28β.
Καλαμωτὴ 37β.
Κάλανδο 35α.
Καλαντζάκος 741γ.
Καλαποθάκης Δ. 1037β.
Καλαρρυτινοὶ χρυσοχόοι 841.
Καλαυρία 34α, 443· βλ. *Πόρος.*
Καλαφάτης 35γ.
Καλαφάτιον 742γ.
Καλβοκορέσης Γ. 755γ.
Κάλβος Ἀνδρ. 928.
καλεμκεριὰ 836β.
κάλεσμα 847γ.
Καλὴ Ἀκτὴ 36β. — Μερσίνια 37β. — Συκιὰ 34γ.
Καλημέρα 738γ.
Καλημεριᾶνοι 325γ.
καλῆωρες 823β.
Καλιακούδα 22γ.
Καλιγόλας 502α.
καλινίτης 14β.
καλκαρίνη 7γ.
Καλκούττα 752α.
Καλλαράσι(ον) 742γ.
Καλλάρης Κ. 595γ.
Καλλέργης Ἀλ. 552α. — Δημ. 578γ, 579β, 581β, 583β. — Ἐμμ. 275γ. — Ζαχ. 1041β. — Λέων 552α. — Στ. 864β.
Καλλιάρχος Διον. 747γ.
Καλλίας 485γ, 490α.
Καλλίβιος 498γ.
Καλλιβωκᾶς Ἀντ. 873β, 1026β.
Καλλιγᾶς Γερμ. 683γ. — Παῦλ. 595γ, 931γ, 1006β.
καλλιγραφία 317γ.
Καλλίδρομον 445α, 476.
Καλλίδρομος 22γ.
καλλιέργειαι 73γ, 74, 75, 76α, 77α, 78β, 218γ.
καλλιεργηταὶ 402γ, 403.
καλλιεργούμενα εἴδη (πίναξ) 743γ.
Καλλιθέα 328γ, 330.
καλλικάντζαροι 813β.
Καλλικλῆς ναυπηγὸς 761α.
Καλλικρατίδας 497.
Καλλίμαχος 471, 916γ, 1004γ.
Καλλίνικος 792α.
Καλλῖνος 905β.
Καλλίξενος 497α.
«Καλλιόπη» 1033γ, 1038α.
Καλλιπάτειρα 762α.
Καλλίπολις 557β, 558α, 749α, 738γ.
Καλλιρρόη 444α.
Καλλισθένης 510α, 917β.
Καλλίστη 36α.
Κάλλιστος Νικηφ. 923α.
Καλλιστράτεια 35α.
Καλλίστρατος 501γ, 502α, 504β.
«Καλλιτέχνης» 1038β.
Καλλιφρονᾶς Δ. 301γ. — Στ. 301γ.
Καλλιφῶνοι 24α.
Καλλονὴ 32α, 37γ, 325γ.
καλλυντικὰ 141α.
Καλλωνᾶς Γαβρ. 741β.
καλοβαθρικὰ γράμματα 709β.
καλοβάμονα 57β.
Καλογέρα 32γ.
Καλογερᾶς Μᾶρκος 1041β. — Νικηφ. 398γ, 992γ. — Παντιᾶς 757β.
Καλογερῖκος Θ. 1039γ.
Καλογεροβούνι 24β.
Καλόγεροι 35γ.
Καλογερόπουλος Ν. 366, 596, 597γ, 598α, 857, 606α.
Καλόγεροι 35γ, 38α.
Καλόγερος 22β, 32, 34, 38α.
καλογηρικὸν σύστημα 806β.
καλογιατροὶ 993γ.
Καλογριὰ 29α, 30β.
Καλοὶ Λιμένες 33γ.
Καλοϊωάννης 537, 538α, 561γ.
Καλοχαιρινὸς 590β.
Καλοκυρὸς Σίξτος 638α, 639α, 1005γ.
Καλὸ Λιβάδι 34γ. — Λιμάνι 32γ.
Καλολιμένι 37β.
Καλολιμνιώνας 37γ.
Καλολιμνιῶνες 33γ.
Καλόμερα 36α.
Καλομοίρης Ἰω. 867β. — Μαν. 956β, 957β, 963.
Καλονήσι 32γ.
Καλοσγοῦρος Γ. 725β, 936α.
Καλοσύνας 993γ.
Καλότα 35α.
Καλοτάρι 36α.
Καλοταρίτισσα 36α.
Καλούδης Μᾶρκος 398α.
Καλουῖρι 29γ.
Καλοῦ Νεροῦ 33γ.
Καλούτση Φλωρεντίνη 831γ.
Καλόχι 143α.
Καλτεζῶν μονὴ 237β. — συνέλευσις 851β.
κάλτσαι 135α.
Καλύβια 29γ.
Καλυδὼν 28γ.
καλυκοποιεῖον 140α.
καλύμματα 160γ, 600.
Κάλυμνος 758γ, 759γ, 763α.
καλύπτρα 781γ.
Καλφὲς 748γ.
Καλχηδὼν 461γ, 521α.
καλῴδια 187γ.
Καμάρα 33β.
καμαραϊκὰ ἀγγεῖα 883α.
Καμαρέλλα 27γ, 33.
Καμάρες 35β.
Καμάρι 36α, 37β.
καμαριζίτης 14β.
Καμάρινα 458γ, 492γ.

Digitized by Google

Καμαρινὸς Κυρ. 566α.
Καμαριώτης 38α.
Καμαριώτης Ματθ. 981α.
Καματερὸ(ν) 34β, 571α.
Καματηρὸς 'Ανδρ. 992β. — 'Ιω. 667γ.
Καμβούνια 22α.
Κάμβρου 33γ.
Καμβύσης 467.
Κάμειρος 759, 760α.
Καμελιὲς 33γ.
Καμένα Βοῦρλα 18β, 30β, 34γ, 212γ, 213α.
Καμενιάτης 'Ιω. 448γ, 921β.
Καμερούν 755α.
Καμηλαύκα 28γ.
Καμήλι 29β.
Καμηλιέρης Ν. 961β.
καμηλοπάρδαλις 12β.
Καμινάκι 35β, 37β.
Καμίνι 33γ.
Καμίνια 37β.
Καμινίτσα 27α.
Κάμνια 22α.
Καμπανάκης Ν. 398α.
Καμπανέλλα 977γ.
Καμπάνης 'Αρ. 930γ, 936β, 1037γ. — Νεόφ. 397α, 742β.
Καμπανία 21β, 467β, 877β.
Καμπανὸς 34β.
Καμπᾶς Ν. 929γ.
Καμπέρος Δ. 297α.
Καμπὶ 34γ, 37γ.
Κάμπο Μαρῖνο 737γ.
Καμπομπάσσο 737γ.
Καμπούρογλους Γρ. 943. — Δ. 932γ, 1028γ.
Κάμπρες 33γ.
Καμπύλος 27β.
Καμπύσης Γιάννης 935β, 1038β.
Καναβάρι 26γ.
καναβέτες 837α.
Καναδᾶς 757α.
Κανάκια 34.
Κάναλος 37β.
Κανανίτης 26γ.
Κανανὸς 'Ιω. 923α.
Κανάρης Κ. 239α, 292β, 293, 568α, 575γ, 576α, 578γ, 579β, 580β, 581γ, 582, 586α, 854. — Μ. 588β.
Καναστραῖον 30γ.
κανάτες 838β.
Κανδήλι 23γ.
Κανελλῆς Μ. 931α.
Κανελλίδης Π. 1036γ.
Κανελλόπουλος 'Ηλ. 295α. — Ν. 1022α.
Κανθάριον 36α.
κάνθαρος 780β.
Κάνιγγ 571, 573, 601γ.
Κάνλιτζα συνθήκη 581β.
κάνναβις 92β, 134γ.
«Κανονάρια» 640γ.
Κανόνι 32α.
κανονικὸν δίκαιον 640β.
κανονιστικὸν διάταγμα 252α.
κανονοσιτοιγία 277β.
Κανόπιος Ναθ. 711α.
καντάδα 954γ, 956, 966β.
Κανταχουζηνὸς 'Αλ. 927γ. — 'Εμμ. 544α. — 'Ιω. 543γ, 548α, 557γ, 923α. — Μιχ. 563β, 748γ. — 'Ελένη 542α.
Καντάρα 753γ.
Καντζηλιέρης 33β.
καντηλέρια 811β.
Κάντια 33β.
Κάντιος 977γ.
Καντούνης Ν. 897γ, 900α.
Καντὼν 752α.
καολίνης 139γ.
καολινίτης 14β.
καουτσοὺκ 140β.
κάπα 831α.
Καπαρέλλι 31α, 32α.
Κάπαρη 33γ.
Καπασᾶς 37β.
Καπέλα 34γ.
Καπελλάκια 34γ.
Καπέλλο ντὶ Καρντινάλε 34β.
καπεταναῖοι 850
Καπετανάκης Ν. 935α.
καπετανίαι 639γ.
καπετάν(ι)ος 275β, 639γ, 805γ.
Καπετσίστης συμφωνία 604γ.
καπιτάνος 375β, 639γ. 805γ.
Καπλάνειος σχολὴ 750β.
Καπλάνης Ζώης 396β, 750β.
καπνεργάται 401.
καπνεργοστάσια 344.
καπνικὸς τύπος 91β.
Καπνίσι 745β.
καπνοβιομηχανία 146γ.
καπνοπιεστικαὶ μηχαναὶ 74β.
καπνὸς 74γ, 75 - 78γ, 87 - 91β, 142β, 145, 149β, 150 - 151, 218γ 350, 617γ - 618.
Καποδίστριας Αὐγ. 238β, 853 ι. — Βιάρος 354β. — 'Ιω. 143γ, 155β, 238β, 276, 283γ 284α, 300γ 324α, 354 - 355, 565γ, 571α, 572, 575, 576, 645, 678β, 737α, 738β, 745β, 762γ, 851β 852, 860β, 862α, 863γ, 996α, 1043γ.
καπότα 831α.
Κάπο 'Υάλα 33β.
Καππαδόκαι 473α.
Καππαδοκία 509β, 510β.
Κάππαρη 29γ, 33β.
Καπράλος Εὐθ. 399β.
Καπρὶ 32γ.
Καπρίνι 304β.
Καπροβούνι 22α.
Κάπρος 30γ, 38α.
κάπροι ἐρυμάνθιος 12β.
Καρᾶ 21α. — 'Ασμὰκ 26β. — σοῦ 26, 30γ. — Παζὰρ 744γ.
Καρὰ 'Αλῆς 568α. — Μουσταφᾶς 568α.
Καράβα 21γ.
καραβάνια 212.
Καράβι 32α, 33α.
Καραβίας Στ. 1037γ.
Καραβίδας Κ. 931α.
Καραβόλα 23β.
Καραβόσταμο 36α.
Καραβοστάσι 29α, 35γ.
Καραβούγια 33α.
Καραβούλα 21γ.
Καραβουτας 33γ.
Καραγάτς 30γ.
Καραγκιόζ-γκιὸλ 21α.
Καραγκὸλ 32α.
Καραγκούνης Γ. 1022β.
Καραθεοδωρῆς 'Αλ. 602γ. —Κ. 1003β, 1028γ. — Στ. 1009β.
Καραθώνα 29γ.
Καραϊσκάκης Γ. 569β, 570γ, 571α. — Δ. 581α.
Καρακάλ 742γ.
Καραχάλλας 631γ, 435α, 635β.
Καράκαλος 'Α θ. 744α.
Καρακανδᾶς Β. 399α.
Καραλίδες 36γ.
Καραμᾶνος Μ. 397β.
καραμέλλες 137γ.
Καραμούτζι 23α.
Καράμπελας Κ. 398β.
Καραμπίνη 'Ασπασία 399α.
Καραμπούα 34γ.
Καραμπουρνοῦ 30γ.
Καραντάσης Τρ. 321α.
Καραντίνα 36β.
Καραντινὸς 'Ανδρ. 897γ, 900α.
Καραοσμάνογλου 437α, 747α.
Καραπᾶνος 'Αλ. 596α, 766β. — Κ. 363β, 587γ, 855β.
Καρᾶς 35γ.
Καρασουτσας 'Ιω. 927γ.
Καρατάσσος Τσάμης 575γ.
Καρατεπὲς 37γ.
Καρατζᾶς Γ. 284β. — 'Ιω. 642β, 739. — Ραλλοῦ 942α.
καραφες 838β.
Καράφφα 737γ.
Καρβασαρᾶς 28β.
Κάρβουνα 36γ.
Καρβουναριὰ 26γ.
Κάρβουνο 22α.
Καρδαμύλη 29β.
κάρδιον 12β
Καρδίτσα 18β, 82γ, 828β, 590β.
Καρδιώτισσα 35γ.
καρέκλαι 837α.
Καρ-λλᾶς Χρ. 400α.
Κᾶρες 433β, 435α 439β, 440β, 443, 469α, 759γ.
Καρθαγένης μητρόπολις 753α.
Καρθαία 34γ.
Καρθαῖος Κ. 936β.
Καρία 468β, 470β, 486γ.
καριὲς 802α.
καρικὸς φόρος 487β.
Καριντάνα 549α.
Καριώτη 34α.
Καρκαβίτσας 'Ανδρ. 933β.
Καρκαλίτσα 21γ.
Καρκίνη 743γ.
καρκῖνος 6β, 391α.
Κάρλα 26γ.
Κάρλελι 804β.
Καρλόβασι 36β, 327α.
Καρλονήσι 32β.
Καρνεάδης 980β.
Καρνίων 27α.
Καρολίδης 'Ιορδ. 1009γ. — Παῦλ. 449β, 1009γ, 1026β.
Κάρολος ΣΤ' Αὐστρίας 740. — ΣΤ' Γαλλίας 558γ. — Ε' Γερμανίας 738γ. — Α' Ρουμανίας 590γ. — ὁ 'Ανδηγαυὸς 551β, 556.
Καρόνιας 37β.
Καρούμπαλης 26γ.
Καρούμπαλο 23γ.
Καρουμπῶν κόλπος 33β.
Καρούση σχολὴ 327γ.
ΚαροῦσοςΕὐστ. 739γ. —Θ. 981γ.
Καρπάθιον πέλαγος 27γ, 28α 440α.
Κάρπαθος 440α, 758γ, 763α.
καρπαία 968β.
Καρπενήσι 209γ.
καρποὶ 77α.
Κάρρ 297β.
Καρράριος 993γ.
Καρρὲρ Παῦλος 956β.
καρροποιία 142β.
Κὰρς 744β. —Σαρηκαμὶς 744γ.
Καρσὴ 33α.
καρσιλαμᾶς 953γ, 970β.
χάρστια φαινόμενα 25γ.
Καρτὰλ 20γ.
Καρτάλης Δ. 397γ. — Κ. 398α.
Καρτέσιος 977γ.
Καρτέλι 33γ.
«Καρτερία» 292γ.
Κάρτζινο 37α.
Καρτζινονήσι 37α.
Καρτσιώτης Γ. 397α. —Δ. 739γ.
καρύα 12β.
Καρυάδης Εὐστ. 397α.
Καρύδης Σοφ. 931β.
Καρύδι 23β.
καρύδια 75β.
Καρυούπολις 18γ.
Καρυοφύλλης 'Ιω. 677α, 925α.
Καρυοχώρι 143α.
Κάρυστος 36β, 143γ, 275γ, 276α, 440β.
Καρύταινα 545γ, 567α.
Καρυωτάκης Κ. 930γ.
Καρφίτζι 737γ.
καρφοβελονοποιεῖα 131α.
καρφοσιδηρίτης 14β.
Καρχηδόνιοι 467β, 469γ, 481β, 495γ, 508α.
Καρχηδὼν 467β, 481β, 488β, 493α, 772α, 773α.
καρχήσιον 780β.
Κασιμάτη Μαρία 398α.
Κασμίλλος 762α.
Κάσ(σ)ος 31β, 200γ, 293, 440α, 569α, 758γ, 762γ, 763α.
Κάσπακας 38α.
Κασσαβέτη ἀδελφαὶ 753α.
Κασσαβέτειον 326α.
Κασσαβέτης 'Ιω. 397.
Κασσάνδρα 30γ 326α.
Κασσάνδρεια 447β.
Κάσσανδρος 510, 512α.
κασσέλαι 837α.
Κασσιανὴ 921α.
Κασσίδα 36γ.
Κασσίδης 32γ, 34β.
Κασσιδιάρης 22β.
Κάσσιος 518γ 762α.
Κασσοπέτο 32α.
Κασσώπη 31α, 32, 446α.
Κασταμονὴ 595α.
κάστανα 75β.
Καστανάκης Θρ. 934γ.
Καστανᾶς 30γ, 32β.
καστανεῶνες 75α.
Καστανιὰ 23γ.
Καστέλλα 30α, 34γ, 37β.
Καστέλλι 33β, 35.
καστελλιῶται 797γ.
Καστελλόριζον 197α, 604γ, 763α.
Καστελνουόβο 737γ.
Καστελνούκιο ντὶ Σόντρι 737γ.
Καστελρῆγος 573α.
καστόρια 141β.
Καστοριὰ 26β, 210α, 749γ.
Καστόρχης Εὐθ. 1010β.
Καστὸς 31α, 32β.
Καστράδες 32α.
καστρήσιοι 797γ.
Καστρὶ 29γ, 32α, 34, 36γ, 38α, 212α.
καστριανὰ ἀγγεῖα 838γ.
Καστριτσάνικο 27β.
Καστριώτης Γ. (Σκεντέρμπεης) 559γ.
Καστροβοχιὰ 36γ.
Κάστρο(ν) 28, 29α, 33β, 34, 35β, 37, 38α, 325γ. — τοῦ Βοριᾶ 38α. — τοῦ "Εἶδεκ 34α. Μεγάλο — 33β. —Μυτιλήνης 37γ. — τοῦ Μωριᾶ 29α. — τῆς Ρούμελης 28γ 33β. — Τορνέζε 28α, 29α.
Καστροφέτζιο 737γ.
Καστροσυκιὰ 28β.
καστροφύλακες 797γ.
Κάστωρ 651α.
Κατάβασις 36α.
Καταβόθρα 36γ.
Καταβόθρες 22γ.
καταγγελία συμβάσεως 401γ.
καταιγίδες 47γ.
Κατακάζης Γ. 578α, 579α.
κατακλυσμὸς 948β.
Κατακεφαλῆς 35α.
«Καταχόμβη» 864γ.
Κατακουζηνὸς 'Α. 955γ, 957β. — Κ. 399γ. βλ. *Καντακουζηνός*.
Κατάκωλον 18β 29, 212α.
Καταλανοὶ 539β 542α, 543, 544 549β, 557.
καταλογεῖον 632α.
καταλογὴ 821β.
καταλόγι 821α.
καταλυματίας 277α.
Καταλωνικὴ ἑταιρεία 557.
Κατάνη 492γ. 494γ, 737
Κατάνης Θ. 981β.
Κατάνιζαρο 737γ.
Κατάπολα 36α.
Κατάρα 21γ.
Καταραχιὰ 21γ.
Καταργόπετρα 37β.
Καταρράκτης 27γ.
Καταρτζῆς Δ. 722α, 725α, 925γ.
Κατασιάρι 32γ.
καταστιχοποιία 191γ.
καταχανάδες 813β.
καταχόρευσις 948β.
Κατάφορικο 28γ.
Καταφύγιον 750α.
Καταφύδι 21γ.
Κατάφυτον 142γ.
κατεπάνω 799α.
Κάτεργο 33α, 36β, 37α.
Κατερίνη 30β, 82γ.
Κατζίκια 37γ.
κατζιλιέροι 640α.
Κατζιούλης Παρθ. 998α.
κατηχητικὰ σχολεῖα 683γ.
κατοικία 215β, 412, 779, 808α.
κάτοικοι 223 κ.ἑξ., 226, 232, 233, 776α.
κατόπται 779α.
κατοπτρομαντεία 817α, 819α.
Κατραμῆς Ν. 739β, 1017β 1032α.
Κατραμόνησο 34β.
Κατσαμᾶ Σπ. 400α.
Κατσαμπᾶς Μ. 994β.
Κατσαρὴ 37β.
Κατσαροῦ 18γ.
Κατσικοπνίκτης 27β.
κατσιλιέροι 806α.
Κατσιμίδι 23β.
Κατσούλα 34α.
Κατσούνι 37β.
Κατσοῦρμπο 32β.
Κατσώνης Λάμπρος 744γ, 758β.
Κάτω 'Αρβανίτες 36β.—Βόδι 34α. —Γιαλὸς 37β. —Γιοῦρα 36γ. —'Ιταλία 460β βλ. καὶ *'Ιταλία*. — Καταρράκτης 37β. — Κόσμος 34β. — Μούσχα 18β. — Νησὶ 37β. — Πόδια 37α. — Φιλᾶς 37β.
κατώ(γ)ι 826γ.
Κατωμερια 35α.
Καυκαλίδα 32γ.
Καύκανα 30γ, 38α.
Καύκασα 37β.
Καυκάσκαγια 744γ.
Καύκασος 744.
Καύκωνες 439β, 442.
Καυμένη (Νέα, Παλαιὰ —) 36α.
καύσιμοι ὗλαι 129β.
Καυσοκαλυβίτης Νεόφ. 677α, 742γ, 743α.
καυσόξυλα 76β, 77α, 215γ.
Καυτατζόγλου Λύσ. 900γ.
Καφανταρης Γ. 374, 375, 380α, 599β, 600, 856γ, 858, 859α.
καφὲς 215.
Καφηρεὺς 32α, 34, 36.
Καφρ-ἐλ-Ζαγιὰτ 753γ.
καφτάνι 804β.
Καχοὺλ 743α.
Κάψαλα 36α.
Καψάλης Χρ. 570α.
Καψάλι 33α.
Καψοκαλυβια 30γ.
Καψοχώρι 749γ.
καψύλια 140α.
Κβοστόβα Σοφία 397β.
Κέα 32α, 34γ, 142γ, 440β.
Κέβης 501β.
Κεγχρεαὶ 29γ, 34 443β, 503γ.
κέγχρος 74γ, 86α.
Κεδρᾶς 35γ.
Κεδρηνὸς 921β.
Κέδρος 21γ, 36α.
Κεκροπία 444α.
Κεκρυφάλεια 34α.
κεκρύφαλος 781γ.
Κελαδιὸ 23β, 34γ.
Κελάδων 27α.
Κελένδερις 34α.
Κέλης 761α.
Κελλοὶ 164β.
Κέλσος 980γ.
Κέλται 512α.
Κεμὰλ 597α 598α, 598γ.
Κενέστα 33.
κένταρχος 797γ.
Κένταυροι 442α.
κένταυρος 800γ.
κεντήματα 832 - 836.
κεντητὰ ὑφάσματα 832γ.
κεντητικὴ 832 - 836β.
Κέντο 37α.
Κέντρι 32γ.
Κεντρικὴ Τράπεζα 156γ.
Κεντρικὸν Βασιλάδιον 31α.
«Κεντρικὸ - Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος» 864β.
Κέντρον 36α.
Κέος 30α.
Κ.Ε.Π.Ε.Σ. (Κεντρικὴ 'Επιτροπὴ Προστασίας 'Εγχωρίου Σιτοπαραγωγῆς) 152α.
Κέπετζη Σοφία 835γ.
Κέπλερος 985α.
κεραμεικὴ 838 840, 882β, 892α.
Κεραμεικὸς 444α, 483γ.
«Κεραμεικὸς» 839β.
Κεραμεὺς Ν. 742γ.
κεραμευτικὴ 760, 896γ.
κεραμοαυλίτης 14β.
Κεραμόπουλος 'Αντ. 320γ.
Κεραμωτὴ 30γ.
Κερασοῦς 748α.
κέρατα 140β.
Κέρατα 23β, 30α.
κερατάλευρα 140β.
κεράτια 878γ.
Κεράτιος κόλπος 560α.
Κέρατο 33γ.
Κερατοβούνι 23β.
κερατολιθικὰ στρώματα 7α.
Κερατσίνιον 29γ.
κεραυλης 277α.
Κεραύνια 22α.
κερδῶν φορολογία 340α.
Κέρεν 754β.
Κερὶ 32γ.
Κερκετεὺς 25α.
Κερκέτιον 21γ.
Κερκίνη 21α.
Κερκινίτις 26α, 447α.
Κέρκυρα 24γ, 28, 31α, 32α, 51α, 143α, 165 182α, 191α, 197β, 209γ, 210α 212α, 281, 324α, 327α, 330γ, 445γ 488γ, 490 500α, 504β, 538α, 551β, 564γ, 599, 602α, 604β, 606, 615α, 667β, 766α, 842γ, 843α, 871γ, 872α, 876γ, 1006β, 1007β, 1027γ, 1031, 1032α, 1034α, 1041γ. — ἐκκλησία 667β. — ἐπεισόδιον 606β. — πρωτόκολλον 766β 604β.
Κερκυραῖοι 475γ, 502, 570γ βλ. καὶ *Κέρκυρα*.
Κερνίκελο 24α.
Κέρος 31β, 35α.
κεροστίλβη 14β.
κερουσίτης 14β.
Κερπινὴ 209γ.
Κερσοβλέπτης 506β.
Κέρτς 744γ.
Κερύνεια 24α, 442α.
Κερυνίτης 27β.
Κεσκεμὲτ 741β.
Κεστοράτι 766α.
Κεστρία 446α.
Κεῦλάνη 752β.

Κεφάλα 36γ.
κεφαλάδες 797γ.
κεφαλαίου φόροι 341.
Κεφαλάρι 27α.
κεφαλάρια 25β, 833α.
Κεφαλᾶ 33β.
Κεφάλι 28γ, 29α, 32, 33α. — Παναγιᾶς 28γ, 32β.
κεφαλικὸς φόρος 807β.
Κεφαλλῆνες 445γ, 480α.
Κεφαλληνία 24γ 31, 32β, 165 210α, 445γ, 480α, 667γ. — ἐκκλησία 667γ.
Κεφαλληνὸς Γιάν. 902γ.
κεφαλοπάνια 836β
κεφαλόποδα 6β, 11α.
Κέφαλος νησί 32β, 34γ, 36γ, 38α.
κεφαλοχώρια 639γ.
Κεχαγιᾶς Εὐθ. 358γ, 359γ, 360β, 583β. — Καλλ. 870γ.
Κεχράδα 37γ.
κεχρὶ 86α.
Κέως 473γ.
κηδεμὼν 632β.
Κήλωσσα 24α.
Κήναιον 36β.
κῆποι 326.
Κῆποι 34α.
Κῆπος 38α.
κηπουρι ἡ 782.
Κηρεὺς 27α.
κηρίθια 63.
Κήρινθος 36γ.
κηρὸς 76β.
Κηρουλάριος Μιχ. 536α.
«Κῆρυξ» 1038α.
Κηφισιὰ 209γ, 212α, 521β.
Κηφισόδωρος 501β 504α.
Κηφισὸς 26γ, 27α, 444β, 477γ 507γ.
Κηφισοφῶν 507β.
Κιάππε 'Ιωσ. 1043α.
Κιάρα 544γ.
Κιάφα Σοῦρι 23β.
Κιβέρι 29γ.
Κιβωτὸς 33γ.
Κιβωτὸς Γ. 291γ.
Κιγάλας Δ. 993γ.
Κίγγ 'Ιωνᾶς 685α, 1043β.
Κίεβον 743γ, 744γ.
Κιέντι 737γ.
Κιέριον 446β.
Κιζελὴ 29α.
Κιζὶλ-Ντερὲ 26α.
Κιθαιρὼν 233, 443γ.
κιθάρα 779γ.
κιθαρῳδία 910γ, 948.
Κίθρο 32β.
Κικέρων 977γ.
κικιδόσπορος 141α.
κικινέλαιον 141α.
Κικρὴ 34α.
Κιλύνηθος 36γ.
Κίλικες 478γ.
Κιλικία 223α, 467γ, 469β, 509β, 593α.
κιλίμια 831α.
Κιλὶτζ 'Αλῆ 563α. — 'Αρσλὰν 538β.
Κιλκὶς 281γ, 406α, 594α.
«Κιλκίς» 594α.
Κίλουα 755α.
Κιλσελῆ 29α.
κιμινιὰ 836β.
Κιμμέριοι 467α, 771α.
Κιμμέριος Βόσπορος 743γ.
Κίμωλος 31γ, 35, 440α.
Κίμων 483α 485β, 493β.
Κίνα 752α.
Κινάδων 499γ.
Κίναρα 38α.
κίνημα Θεσσαλονίκης 280β.
κινηματογράφος 946.
κινηματοθέατρον 946β.
Κινησίας 910γ.
κίνησις 306.
κινητήριος δύναμις 129β, 145α.
Κινι 35α.
κινίνη 366γ.
Κίνναμος 'Ιω. 923α.
κιννάμωμον 12β.
Κίντ Θ. 1015β.
Κιόνι 36α.
Κιοπρουλῆδες 564α.
Κιοπρουλῆς Μεχμὲτ 563γ. — Μουσταφᾶ 564α.
Κιοπρουλοῦ 749β.
Κίος 747γ.
Κιοῦρτο 36γ.
Κιουτάχεια 598β.
«Κιουτάχεια» 839γ, 840α.
Κιουταχῆς 275γ, 568α, 569β, 570, 571α.
Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ συνθήκη 565α, 674α, 746γ.
Κίπουλα 293.
Κιρκάσιοι 408α.
Κίρρα 29α, 505β.
Κίρφυς 23α.
Κίσσαβος 22α, 30β.
Κισσάμου κόλπος 33β.
Κισσὰς 21β.
Κίσσοι 472γ.
Κιστέρκιοι 542γ.
κιστέρναι 895α.
Κιστέρνες 29β.
Κιστέρνια 34β.
κίστη 780β.
Κίτιον 485.
κίτρα 75β.
Κιτριὲς 29β.
Κιτρίνη λίμνη 26β.
Κίτρος 30γ.
Κιτσέλεο 606α.
Κιώνι 32β.
Κλαβιὲ 451β.
Κλαδᾶς Κροκ. 560γ.
Κλάδεος 27α.
Κλαδισὸς 27α.
κλαδοκυρόψεις 8β.
Κλαζομεναὶ 496α.
Κλάουζεμπουργκ 742γ, 743α.
Κλαπατσαρᾶς Βίκτωρ 897β.
κλασσικαὶ σπουδαὶ 721α 1024β
κλασσικὴ ἀρχαιότης 657α. — τέχνη 885γ-889β.
κλασσικοὶ χρόνοι 624β.
Κλαυδία 33γ.
Κλαύδιος 520α, 521.
Κλεάνθη Κ. 740. — Στ. 900γ.
Κλεανδρίδης 485γ.
Κλέαρχος 497α 499β.
Κλεῖδο 35α.
κλειθροποιεῖα 131γ.
Κλεινίας 493α.
Κλεϊππίδης 491γ.
Κλεισθένης 466, 473γ.
Κλεισοῦρα 28γ, 31α.
κλεισοῦρα 799α.
Κλειτόμαχος 980γ.
Κλεῖτος 509α, 510α.
Κλειτοῦρα 442β.
Κλείτωρ 442β.
«Κλειὼ» 740α.
Κλεμανσὼ Γ. 594α, 595α.
Κλεοβουλίνη 761β.
Κλεόβουλος 716α.
Κλεόδημος 521β.
Κλεόκριτος 480, 498γ.
Κλεόμβροτος 501β, 502γ 503α 514β.
Κλεομένης 466γ, 470α, 476β, 512β, 514, 761β.
Κλευμήδης 762α.
Κλεόπας Διον. 324β, 992γ' βλ. καὶ *Κλεώπας*.
Κλεοπάτρα 510, 521β, 515α.
Κλεοφῶν 497β.
«Κλέπτης» 1036α.
κλεφταρματολισμὸς 275β, 801γ, 808α, 805β.
κλέφτες 275β, 564β, 851α, 804β, 805γ, 808γ, 809.
Κλέφτης 30γ.
κλέφτικα τραγούδια 954β.
κλέφτικος χορὸς 970β.
κλεφτουριὰ 801γ.
κλεψύδρα 787β.
Κλέων 491γ, 492α.
Κλεωναὶ 443β.
Κλεώπας Γ. 303α.
Κλήδης Γ. 740γ.
κληδόνες ἢ φῆμαι 817.
κληδονομαντεία 819α.
Κλῆμα 30β, 35γ, 36γ, 37β.
Κλήμης ὁ 'Αλεξανδρεὺς 980γ, 991γ. — Ζ' πάπας 738β. — 'Ιωαννίνων 677β.
κληροδοτήματα 390α - 400γ.
κλῆροι ἀγροτικοὶ 403, 405α.
κληρομαντεία 819α.
κληρονομία 341α, 630β, 633α, 635α, 637α.
κληρονομικὸν δίκαιον 634γ, 635α.
κλῆρος 630α, 666γ, 675α, 681, 807γ. — ἀγροτικὸς 73γ, 403, 405α.
κληρουχίαι 488α.
κλητῆρες 300γ, 312β.
κλῖμα 49α.
Κλίμα 40γ.
κλιμακαμμίνα 11α.
κλίμακες 949 952γ.
κλιματολογία 321α.
κλίνη 780β.
κλίναι 131β.
κλινικαὶ 393α, 994β.
Κλινίτσα 24β.
Κλιόσι 23γ.
κλίσεις 697β, 700, 701α, 702β.
κλισμὸς 780β.
Κλόκοβα 22δ.
Κλονάρης Χρ.' βλ. *Κλωνάρης*.
Κλουβὶ 35γ.
κλυπεόρβις 7γ.
Κλωνάρης Χριστόδ. 646, 1006α.
Κλώνης Κλ. 902γ.
Κλῶσσα 35γ.
κλωσταὶ 133.
κλωστοϋφαντουργία 133β, 143, 145.
Κνάκαλος 23γ.
Κνημῖδες 30β.
Κνημὶς 22γ 444γ.
Κνίδος 500β, 759γ, 874γ, 993β, 999γ.
Κνωσὸς 209γ, 439γ, 1031α.
Κοὰν 30.
Κοβαλίτσα 598α.
Κόβελ 577β.
Κόγχη 34.
Κοδράτος 991γ.
Κόδριγκτων 'Εδ. 571β
Κοδρικᾶ Παν. 1007β.
Κόδρος 465α.
Κόζακας 21γ.
Κοζάνη 82γ, 143α, 165, 281β, 325γ, 327β, 329α, 749γ.
Κοζέντσα 737γ.
κοῖλα 782α.
Κοίλα 36γ.
Κοιλάδια 29γ, 33γ.
κοιλάδες 31γ, 73γ, 74α.
κοιλεντερωτὰ 58α.
Κοίλη 36γ.
Κοιλιάρης 27γ.
Κούμβα 742α.
κοινὰ 512β.
κοινὴ 513β 696β.
«Κοινὴ 'Ελληνικὴ Σχολή» 396α.
κοινοβουλευτικαὶ ἐπιτροπαὶ 239γ, 240β, 249β.
κοινοβουλευτικὸν σύστημα 239β, 250α.
κοινοβουλευτισμὸς 239, 250α.
κοινοδίκιον 633α.
κοινὸς ἀγὼν 972α.
κοινότητες 237β, 253 - 260α, 267, 413β, 847, 848. — ἰσραηλιτικαί, μουσουλμανικαὶ 237β.
κοινοτικὰ ἔργα 259β. — συμβούλια 256-259γ.
κοινοτικαὶ ἐκλογαὶ 255β.
κοινοτικὴ αὐτοδιοίκησις 803γ 804' βλ. καὶ *κοινότητες*.
κοινοτικοὶ σύμβουλοι 256' βλ. καὶ *κοινοτικὰ συμβούλια*.
Κοΐντος ὁ Σμυρναῖος 919α. — Φάβιος Πίκτωρ 773β.
«Κοινωνία» 864β.
κοινωνία ἑλληνικὴ 859γ-864α.
Κοινωνία τῶν 'Εθνῶν 614.
κοινωνικαὶ ἀσφαλίσεις 413γ-415γ. — δαπάναι 336β.
κοινωνικὴ ζωὴ 801α, 847-849α. — θέσις 232. — κατάστασις 400γ - 430. — μεταρρύθμισις 793γ. — νομοθεσία 649. — ὀργάνωσις 847, 848.
κοινωνικὸς βίος 801α, 847-849α.
«Κοινωνιολογικὴ 'Εταιρεία» 864γ.
κοινωνιολόγοι 864γ.
Κοίτη 33β.
Κοκίδης Δ. 985α.
κοκιώτης 387.
Κοκκινάκης Κ. 1033γ.
Κοκκινιὰ Νέα 328β.
Κόκκινο 37β. — Κάστρο 36γ. — Νερὸ (Τσάγεζι) 212γ.
Κοκκινόκαβος 37β.
Κόκκινος 35α. — Βράχος 32β
Κόκκινος ἱερεὺς 897γ. — Διον. 864γ, 934β, 936β. — Ε. 1006γ. — Ν. 955β.
Κοκκινόλακκος 21γ.
Κοκκολῆς Ν. 397γ.
Κοκκονέζης Β. 209α.
Κόκκος 'Ιάκ. 738α.
κοκκοφοινικέλαιον 137α.
Κοκκώνης 'Ιω. 314α, 333β.
κολαβρισμὸς 968β.
Κολέτης Λιβόριος 925γ.
Κολιάτσος 'Ισίδ. 871α.
Κολιέδες 23α.
Κολλέγιον 'Αθηνῶν 332β, 334β.
κολλῆγοι 74α, 865α.
κόλλημα 632β.
Κολλινιάτης Γ. 900γ.
Κολοκοτρώνης Γενναῖος 582α. — Θεόδ. 566β, 567 568α, 569α, 576, 577, 851, 852, 853, 860β, 861α. — Θ. ὁ Φαλὲξ 873γ. — Πᾶνος 284γ. φὸν — 302α.
Κολοκύθα 33β.
Κολοκυθιὰ 29β, 33α, 37β.
Κολόμβος Σὶλβ. 743α.
Κολόννας Μ. 563α.
Κολοσούκας Παν. 398γ, 399γ. — Ροΐδω 399γ.
Κολοσσὸς τῆς Ρόδου 760α.
Κολουμπέρδα 29β.
Κολούμπου 36α.
Κολοφῶν 487β.
Κολοφωνία 34γ.
κολοφώνιον 140α.
κόλποι 476β 477α, 781β.
Κολυβᾶ Μ. 831γ.
Κολυμβήθρα 34β.
Κολυμπάρι 33β.
Κολυμπητὴς 37β.
Κολχὶς 744β.
Κολώνα 34 36.
Κολῶνες 37β. Κάβο — 30α.
κολώνια 138β, 141α.
Κολώνια 604β.
Κολωνὸς 444α.
Κόμαρος 28β.
κομβία 141α.
Κομηνίτης Σεβαστὸς 742γ.
Κομηνὸς Γ. 399γ.
Κομιζόπουλος 'Αντ. 397α, 749γ.
κομις 797γ.
κομιτᾶτον ἐθνικὸν 854α.
κόμματα 787β, 850α-859γ, 861γ-862γ, 864α 870γ.
Κομμένο 34γ.
Κομμητᾶς Στέφανος 396γ, 723γ.
κομμουνισμὸς 867γ - 870β.
«Κομμουνιστικὴ "Ενωσις» 869α.—'Επιθεώρησις» 868β.
κομμουνιστικὸν κόμμα 859β.
κόμμωσις 781γ.
Κομνηνοὶ 536, 537α, 538β, 540α, 552γ, 553, 554, 555α, 923α' βλ. *Κομνηνός*—.
Κομνηνὸς 'Αλέξιος 540α, 552γ, 553α. — Δουκᾶ 552γ, 553α, 555α.—Θεόδωρος 553γ, 554α. — Θωμᾶς 554β. — 'Ισαάκιος 536β. — Μιχαὴλ "Αγγελος 553. — Νικηφόρος Α' 554β. — "Αννα 537α, 923α. — "Ανθιμος 396γ. — Σωτ. 956α. — Τηλ. 1022α, 1027α.
Κομοτινὴ 82γ, 281.
Κόμπε 752α.
Κόμπι 38α.
κομπογιαννῖται 806α, 993γ.
Κόνγκο 755α.
Κόνδος Ν. 1033γ.
Κονδυλάκης 'Ιω. 932γ, 935γ.
Κονδύλης Γ. 374, 599γ, 600, 858, 859β.
Κονεμένος Ν. 725γ, 1017γ.
Κονίδα 33β.
Κονίδια 35γ.
κόνικλοι 108, 113α.
κονικλοτροφία 108γ.
κονιστήριον 779γ.
Κόνιτσα 326β, 329α, 751α.
κονσερβοποιία 135γ, 137β.
Κονταρίνης Βαρθολομαῖος 544γ. — Κ. 897β.
κονταροκτύπημα 973γ.
Κοντέσσα 'Εντελλίνα 737γ.
Κόντια 38α.
Κοντοβράκης 'Ιάκ. 397γ.
Κοντογιάννης 34γ.
Κοντογιάννης 'Ορέστ. 957β. — Παντ. 320γ.
Κόντογλους Φ. 902α, 934.
Κοντογόνης Κ. 319β, 992γ
Κοντονῆς 'Ιω. 981β.
Κοντοπορεία 24α.
Κοντόπουλος Ν. 1012γ.
Κοντὸς 35β.
Κοντὸς Πέτρος 321α, 1027β. — Πολυζώης 741β.
Κόντος Κ. 724γ, 725α, 741α, 1010γ, 1013α, 1029β, 1030γ.
Κοντόσταυλος Α. 354.
Κοντραντάνα 29γ.
Κόνων 497, 500β, 501γ, 1000γ.
Κοπέλλα 33α, 37γ.
Κοπέρνικος 984γ.
Κόπραινα 28β.
Κοπριὰ 35α.
κόπρος 76α, 108β.
Κόπται 633β.
κοπτικὸν δίκαιον 633β - 634γ, 643γ.
Κοραβία 743α.
Κοραῆς 'Αδ. 678γ, 723α, 740α, 741α, 927α, 992γ, 996α, 1006α, 1007β, 1015α, 1029β, 1032α. — 'Ιω. 897γ.
Κορακαὶ 30β.
Κόρακας 22γ, 29γ, 33γ, 35β, 37γ.
Κόρακας 'Αριστ. 596γ.
Κοράκι 34γ.
Κορακιὰ 37.
Κορακοβούνιον 24α.
Κορακομύτης 37β.
Κορακονέρι 36γ.
Κορακόνησα 28β.
Κορακονήσι 32γ, 37α.
κοράλλια 6β.
Κόραξ 22γ, 36α.
Κόραξ 507γ.
Κορασιαὶ 36α.
Κορβελέσι 766γ.
Κοργιαλένιος Μαρῖνος 399β, 1032α.
κόρδαξ 968γ.
Κορδᾶτος Γιάν. 860α, 868, 869α.
Κορδέλλας Α. 1027β.
κορδιερίτης 14β.
Κορέα 752α.
Κορέσιος 676γ, 739β, 993γ.
Κόρη 652α, 654β.
Κορησία 32α, 34γ.
Κόρθιον 34β.
Κορθράκια 36α.
Κορινθία 27β, 443.
κορινθιακὴ σταφὶς 75.
Κορινθιακὸς κόλπος 28α, 31α, 32γ.
Κορινθιακὸς πόλεμος 484γ, 500α.
Κορίνθιοι 445γ, 466γ, 477, 478α 480α, 487α, 490α, 497γ, 499, 500, 507α' βλ. καὶ *Κόρινθος*.
Κόρινθος 29, 31α, 39γ, 143β, 209γ, 210α, 212α, 275β, 281β, 324α, 440β, 443β, 445γ, 466, 469α, 474α, 475γ, 477, 478, 480α, 481γ, 485γ, 487α, 488γ, 490, 497γ-499, 500, 507α, 508, 509α, 514γ, 515β, 521, 538α, 559α, 639γ, 662, 658, 670γ, 775γ, 875α, 876, 877α, 1031α, 1042γ. —ἐκκλησία 662. —ἐπισκοπὴ 670γ. Νέα— 29α.
Κόριννα 948γ.
Κοριτσά' βλ. *Κορυτσά*.
Κόρκυρα' βλ. *Κέρκυρα*.
Κορνάρος 'Ανδρ. 549β. — Βιτσέντζος 925γ.
Κορνιακτὸς Κ. 741γ, 742α.
Κορομηλᾶς 'Ανδρ. 1043α. — Δ. 935β, 1036γ. — Λάμπρος 365β, 367, 592β.
Κορομίλι 23β.
κορούνδιον 14α.
Κόρπιλα 21α.
Κορράδος Γ. 537γ, 538.
Κορσιαὶ 29α, 36α.
Κορσικὴ 467β, 736γ, 738α, 754γ.
Κορυδαλλεὺς Θεόφιλος 676γ, 981β.
Κορυδαλλέων ἀκτὴ 29γ.
Κορυνηφόροι 775γ.
Κορυτσὰ 594β, 598α, 604, 749γ, 765β, 766.
Κορυτσαῖος Κ. 741β.
Κορυφάσιον 24α, 29β.
Κορυφοὶ 445γ.
Κορφιωτάκης Ν. 579β.
Κορφοὶ 33γ, 445γ.
Κόρφος Σοφικοῦ 34α.
Κορωναῖος Πᾶνος 277 284α.
Κορώνεια 26, 444β, 485β, 500β, 505β.
Κορώνη 29, 143α, 442γ, 549β.
Κοσίβας Ν. 397β.
Κόσινθος 26α.
κόσκινον τοῦ 'Ερατοσθένους 1001β.
Κοσκορρόζης Π. 398γ.
Κοσμᾶς ὁ αὐτοκράτωρ 532β,

Digitized by Google

663β. — ὁ Ἰνδικοπλεύστης 448β 986γ. — ὁ Αἰτωλὸς 674α, 750γ.
κοσμητικαὶ τέχναι 1031α.
κοσμικὴ ἀρχιτεκτονικὴ 898β.
— κοινωνία 863, 864α. — ποίησις 921α.
κόσμοι 777α.
κόσμος 983γ 984α.
«Κόσμος» 1038γ.
Κόσσος Ἰω. 902β.
Κόσια 29γ.
Κοστρίκα 757β.
Κοστοβῶκοι 521α.
Κόσσιβας Ἰω. 422γ.
Κοσσυφοπέδιον 558β.
Κοτζάδες 353α.
Κοτζάμπαλη 21β
Κοσσονάκος Κ. 302α.
κοτζαμπάσηδες 639γ, 804, 805, 850, 851β, 860β.
Κοτζιᾶς Κ. 1037γ. — Ν. 981γ.
Κότζικας 36α.
Κοτίκι 29α.
Κοτοπούλης Δ. 944α. — Ἑλένη 944α. — Μαρίκα 944.
Κοιρώνι 23α.
Κότσης Β. 400β.
Κοτσοβίλης 209α.
Κοτσουλιὰ 37α.
κόττυβος 781α.
Κόττυφος 507γ.
Κοτύλαιον 23γ.
κοτύλη 780β.
Κότυς 504β.
Κουάριος 26γ.
Κουβάρα 24γ.
Κουβέλλος Ἠλ 400β.
Κουβερνάτης 275β.
Κουβέρτα 29γ.
Κουβρὰτ 531β.
Κουγέας Σωκρ. 320γ, 1013α.
κουδαρέοι 827γ.
Κουζὲν Βίκτωρ 451β.
Κούζης Ἀρ. 994β.
Κουϊντζῆς 901γ.
Κουϊτζούμι Γιακοῦμο 752α.
κούκλα 85γ.
Κουκλουτζᾶς 1042β.
Κουκουβίτσα 28γ.
Κουκούλας Λ. 936β.
Κουκουλὲς Φαίδων 1013α.
κουκούλια 76, 117, 118α.
Κούκουλο 35β.
κουκουλόσπορος 117.
Κούκουρας 24α.
Κοῦλα 20γ.
Κουλέντι 29β.
Κουλούκια 32γ.
Κουλούρα 32α.
κουλούρα τῆς νύφης 847γ.
Κούλουρη 34α.
Κουλούρι 37α.
Κουλοχέρα 24γ.
Κουλσελέβσκη 741γ.
Κουμᾶνοι 223β, 436γ, 535α, 537β.
Κουμανούδης Ἀθ. 881γ. —Δ. 740γ. —Στ. 881γ, 927γ, 1010β.
Κούμαρης Ι. 433α, 982γ, 1027β.
κουμάρια 838β.
Κούμας Κ. 724α, 740α, 981γ, 1003α, 1007γ, 1012α, 1026γ.
Κουμελᾶ 143α.
Κουμελᾶς 294.
Κούμη 36γ.
Κουμήτι 37α.
Κούμητα 33β.
Κουμουνδοῦρος Ἀλ. 143γ, 358β, 359γ, 582γ, 583, 584, 586, 603α, 853γ, 854, 1036α.
Κουμουνδούρου λιμὴν 30α. — λίμνη 29γ.
Κουμπάρης Ἀλεξ. 398α, 745α.
Κουμπὶ 38α.
Κουνάδης Ἀνδρ. 1041β.
Κουνάλης Ν. 640β.
Κούναξα 499β.
Κούνδουρος 34γ.
Κουνελάκης Ν. 901γ.
Κουνέλι 32, 36β.
κουνέλια 76β.
Κούνελος 29β.
Κουνίδια 33β.
Κουνουπέλλι 29α, 212γ.
Κουνόπετρα 32β, 210α.
Κουντούρης Δ. 873γ.
Κουντουριῶται 353α, 850β· βλ. καὶ *Κουντουριώτης —*.
Κουντουριώτης Α. 583β. — Γ. 275γ, 354, 568γ, 570α, 851γ, 852β, 853α. — Λάζαρος 292α.
— Ν. 1006γ. — Παῦλος 189γ, 190β, 295β, 593β, 596β, 597, 599, 600β, 606α, 857β, 858.
Κούπας Γερ. 1031γ.
Κουράλιος 26γ.
Κουρασῆ 752β.
κουράτωρ τῶν μαγγάνων 799β.
Κούρβουλο 34β.
Κουρέλο 36α.
Κουρεμένος Β. 900γ.
Κουρῆτες 445α.
Κουρίγκα 754γ.
Κουριὲλ Α. 866, 867β.
Κουρκούας Ἰω. 534α.
Κουρμάζι 29γ.
Κούρνοβ 22α.
Κουροῦ Ντερὲ 26α.
Κουρούνι 30α.
Κουρουνιώτης Κ. 1030β.
Κουρούπι 35α.
Κουρούτσεσμε 748β.
κουρσάροι 564β.
κούρσωρες 798γ.
Κουρταλιώτικο ποτάμι 27γ.
Κουρτεναί[ης] Πέτρος 541α.
Κουρτζῆ 18β.
Κουρτζῆς Ν. 840β.
κουρτῖνες 833α.
Κούρτιος Ἐρνέστ. 451β, 998β.
Κουσγουντσούκι 747γ.
Κουσουλάκος Εὐάγ. 1037β.
Κουταβᾶ ἀδελφοὶ 398β, 742β.
Κούταβος 32β.
κουταλάκια 974β.
Κουταλᾶς 35β.
κουτάλι 837β.
Κουτζολάρι 28γ.
Κουτλουμουσιανὸς Βαρθολομ. 748γ.
Κουτούζης Ν. 897γ, 900α. — Ρήγας 925γ.
Κουτούπης Θ. 857α, 864γ. 1037γ.
Κουτρὶ 33γ.
Κουτσίκος Γ. 397γ.
Κουτσοβλάχοι 594α, 603γ, 742γ.
Κουτσογιαννόπουλος Δ. 303α.
Κουτσομητόπουλος Π. 1021α.
κουτσὸς 974β.
Κουτσοὺκ Καραμπουρνοῦ 30γ.
Κουτσουμαδιὸ 27β.
Κουφαρᾶς Γ. 665γ.
κουφέτα 137γ.
Κουφό, Πόρτο — 30γ.
Κουφολιμνιώνας 36γ.
Κουφονήσι 31β, 33β. Ἀπάνω — Κάτω — 35α.
Κουφονήσια 35α.
Κουφοξυλιᾶς σανατόριον 835α.
κουφώματα 142α.
Κοφινᾶς Γ. 350α, 364γ, 366, 367 κ. ἑξ., 371 - 373.
Κοφινιώτης Εὐ. 1010β.
Κοφτὸ 35β.
Κόφτρα 28β.
Κοχιγκίνα 752α.
Κοχλακάρη 37γ.
Κοχλίδι 35β.
Κόχραν Θ. 292γ, 571α.
Κρόβαρης 32β.
Κράβαρι 24β.
Κραβῆς 27β.
Κραϊόβα 742α, 743α.
Κράκαρη 30α.
Κρανάη 29β, 33α.
Κρανίδιον 29γ.
Κράνιοι 445γ.
κρανιολογία 432 - 433α.
Κραννὼν 446β.
Κράντωρ 915β.
Κρασονταὰρ 744γ, 746α.
Κρασοπαναγιὰ 29γ.
Κρασσᾶς Α. 1006β.
Κρατζι 35β.
κρατὴρ 780β, 781α.
Κράτης 910α, 914α, 917.
κρατικὴ ἱεραρχία 247γ. — Ὑγιεινῆς καὶ Ἀντιλήψεως ὑπουργεῖον 329, 995α.
Κρατῖνος 910α, 1004β.
Κράτιππος 912β.
Κρατύλος 910γ.
κρέας 76α, 77α, 108β, 137β, 215. — ἁλίπαστον 137β.
Κρεατσούλης Καλλίνικος 397β.
κρεβάτα 827α.
Κρεῖον 23γ.
Κρεμαστὰ Βάλτου 18β, 212γ, 213α.
Κρεμαστὴ 18β, 34γ, 36α, 597β.
Κρεμμύδας Γ. 744α.
Κρεμύδι 29γ.
Κρέουσα 29α.
Κρέτσμερ Π. 433β, 999α.
κρήδεμνον 781γ.
Κρηνίδες 447α, 505α.
Κρῆσκαι ἀδελφοὶ 745β· βλ. *Κρήσκης —*.
Κρῆτες· βλ. *Κρήτη*.
Κρήτη 3α, 11α, 24γ, 27γ, 28α, 31β 33α, 50β, 83β, 190γ, 197β, 224, 225, 304β, 359γ, 433, 436γ, 439α-440α 455γ, 456γ, 521β, 522α, 533α, 534α, 539β, 540α, 551γ, 552α, 563γ, 564α, 583α - 584α, 587β, 588γ, 589α, 590β. 591β, 593, 602β, 603β, 604α, 648β, 659, 667γ, 684γ, 705α, 759, 771α, 805β, 882, 925. — Ἐκκλησία 667γ. — μητρόπολις 684β.
«Κρήτη» 583γ, 584α.
κρητικὰ στρώματα 5γ, 6α 8β.
κρητικὴ ἐπανάστασις 359 γ, 583α-584α· βλ. καὶ *Κρήτη*. — λογοτεχνία 925. — χωροφυλακὴ 304β.
κρητικὸν θέατρον 925γ.
Κρητικὸν πέλαγος 28α, 31β, 33α.
κρητικὸς κῶδιξ 648β. — πόλεμος 563γ. —πολιτισμὸς 771α· βλ. καὶ *Κρήτη*.
Κρητικὸς Ν 321α, 985α, 1003β.
κρητομινωϊκὴ γραφὴ 705α· βλ. καὶ *γραφή*.
κρητομυκηναϊκὸς πολιτισμὸς 882γ· βλ. καὶ *Κρήτη*.
Κρήτσκης Μωϋσῆς 396β. — Ν. 745β, 897α.
Κριεζῆς Ἀ. 293α, 480. — Δ. 397γ.
Κριεζώτης Ν. 580.
κριθὴ 74γ, 75, 76α.
Κρίθινας 24γ.
κριθομάντι 818β.
Κριθώτη 28γ.
Κρίκελος 24γ.
κρικηλασία 971γ.
Κρικκελοπόταμος 27γ.
Κριμαία 294α, 357α, 581, 744.
Κριμαϊκὸς πόλεμος 294α, 357α, 581, 744β.
Κριμσκάγια 744.
κρινοειδῆ 6β.
Κρῖνος Γ. 1022α, 1027α. — Σταμ. 1027β.
κριὸς 799β
Κριὸς 27β, 33γ. — μέτωπον 33γ.
κρὶπ-ροὶ μπερ 141γ.
Κρῖσα 444γ.
Κρισαῖον πεδίον 444γ, 507γ, 508γ.
Κρισαῖος κόλπος 444γ.
Κρίσπος 524, 550.
κριτάδες 848γ.
Κρίταλλα 473α.
κριτήριον 632α.
κριτὴς τοῦ φοσσάτου 799β.
Κριτίας 498, 909γ, 977β, 996γ.
κριτικὴ 917α, 936, 977β, 1017γ, 1018.
Κριτόλαος 515β.
Κριτοπούλο Μητροφάνης 676γ.
κρίτρια 818β.
Κριψάνα 30β.
Κροᾶται 535β, 557γ.
Κροΐα 558β.
Κροῖσος 467α.
Κροκιδᾶς Σωτ. 599α, 1006β.
κρόκος 92β.
Κροκύλεια 32β.
Κρόμμυον 29γ.
Κρόνος 651γ, 654γ.
Κρονστάνδη 743α, 746γ.
Κροσσὸν Ντυπλεσσὶς 279γ, 280α.
κρόταλα 779γ.
Κρότων 458β, 467β, 877, 999β.
Κροῦμμος 532γ.
Κρουμπάχερ Κάρολος 726β, 1018α.
κρούπεζα 950β.
Κρούσιος Μαρτῖνος 1014α.
κροῦσις 950β.
Κρυονέρι 28γ, 32γ.
Κρύπτη 18β.
Κρυπτοφέρρης μονὴ 738α.
κρυπτοχριστιανοὶ 765β.
Κρυστάλλης Κ. 929α, 933β.
κρυσταλλικὰ συστήματα 991α.
κρυσταλλοπαγεῖς μᾶζαι 4α.
κρυφτὸ 974β.
κτέναι 140β.
Κτενᾶς Κ. 989β, 1029α, 1030β. — Αἰμιλία 870γ.
κτένες 6β.
Κτένι 35γ.
κτένια 141α.
Κτένια 35γ.
Κτενιᾶς 23γ.
κτέρεα 630α.
κτηματίαι 422α.
κτηματολογικαὶ ὑπηρεσίαι 990α.
κτηματολόγιον 66β, 218γ, 278γ, 990α.
κτηνασφαλιστικοὶ συνεταιρισμοὶ 80γ.
κτήνη 76α.
κτηνιατρικὴ 78α, 80γ, 279α, 283α, 321α, 761β, 847α, 994β. —δημώδης 847α. —υπηρεσία 78α, 279α, 283α. —σχολὴ 994β.
κτηνοτροφία 76α, 80γ, 83α, 106γ 108, 113γ, 114α, 146γ, 231, 422, 782β.
κτηνοτροφικὰ προϊόντα 76α, 146γ. — φυτὰ 86γ.
κτηνοτρόφοι 108γ, 422α· βλ. καὶ *κτηνοτροφία*.
Κτησίας 986α.
Κτησιφῶν 506β.
κτοῖναι 775β.
Κτυπᾶς 23α.
κύαθος 780β.
κυαθόφυλλον 11α.
κύαμοι 75β, 86β.
Κύαμον 33β.
κυανίτης 14β.
Κυβέλη 944α, 651γ.
κυβέρνησις 250 262γ.
Κυβερνήτης 258α· βλ. *Καποδίστριας*.
κυβερνητικαὶ πράξεις 262γ.
Κυδαθηναίων δῆμος 444α.
Κύδνος 509β.
Κύδωνες 440α.
Κυδώνης Δ. 923β.
Κυδώνια 36γ, 37γ.
Κυδωνία 33β, 440α.
Κυδωνίαι 747β, 1034α, 1042γ.
Κυζικηνοὶ 467γ.
Κυζικηνὸς Α. 1003α.
Κυζικος 461β. 467γ, 496γ, 521β.
Κύθηρα 18γ, 24γ, 28α, 31β, 33α 440α, 443α, 492α.
Κύθνος 18β, 34γ, 142γ, 212γ, 213, 440β, 487β.
Κυκκιώτης Διον. 770α.
Κύκκου μονὴ 664β.
Κυκλάδες 3α, 24γ, 33γ, 34β, 50γ, 143γ, 165 210α, 224, 225, 263γ, 440α, 463α, 470β, 481α, 502α, 521β, 607γ. — λατινικὴ ἀρχιεπισκοπὴ 667γ.
κύκλια ἔπη 904γ-905α.
κύκλοι εἰκονογραφικοὶ 895α-896α.
«Κύκλος» 1038β.
κυκλοφορία 160. — ἀναγκαστικὴ 357β, 359α, 360α, 370.
Κύκλωψ 35β.
«Κύκλωψ» 840.
Κυλίνιον 445α.
κύλισις 780α, 971γ.
κύλιξ 780β.
Κυλλήνη 18γ, 23γ, 29α, 212γ, 213α, 442.
Κυλλύριοι 775γ.
Κύλων 465γ, 466α, 490β.
κυλώνειον ἄγος 466α, 490β.
Κυμαῖοι 824α· βλ. καὶ *Κύμη*.
Κύμαρος 33β.
κυματαναπάλσεις 40β.
Κύμη 18α, 36γ 143α, 456β, 458α, 467, 468γ, 473.
Κυμινήτης Σεβαστὸς 925α.
Κύμινο 36α.
Κυναίγειρος 471α.
κυνὴ 781β.
κυνηγεσία 972γ.
κυνηγετικαὶ ζῶναι 120α.
κυνηγετικὴ οἰκονομία 122γ.
κυνηγητὸ 974β.
κυνήγιον 118γ.
κυνηγοὶ 123.
Κυνία 27β, 28γ.
κυνικοὶ 914α, 979β.
Κυνόρτιον 24α.
Κῦνος 30α.
Κυνὸς κεφαλαὶ 446β, 514γ.
Κυνόσουρα 30α, 34β.
Κυνουρία 27α, 443α.
Κυνούριος 442γ.
Κύο 37β.
Κυπαρίσσης Ν. 945α. — Ἄρτεμις 945α.
Κυπαρίσσι 29γ.
Κυπαρισσία 24γ, 29β, 36α, 442γ.
Κυπαρισσιακὸς κόλπος 29β.
Κυπαρισσιεῖς 27α.
Κυπαρίσσιον 29β.
Κυπάρισσος 29β, 35γ.
Κυπάρισσος Στ. 1003.
κυπασσὶς 781β.
κυπριακὴ γραφὴ 705γ.
Κυπριανὸς Ἀριστείδης 1009α, 1026β.
Κύπριοι 473α, 478γ· βλ. καὶ *Κύπρος*.
κυπρίτης 14γ.
κυπριώτικα σταμπᾶτα 836β.
κυπρομινωϊκὴ γραφὴ 705α.
Κύπρος 178 324β, 457α, 467, 468β 482α. 485 510γ 521β, 539β 563, 606, 684γ 705α, 767β - 770β, 805β 1030β. — ἀρχιεπισκοπὴ 684γ.
κυρὰ 808α.
Κυρὰ 34α, 37α. — Βγέννα 29γ. — Παναγιὰ 31γ, 36γ, 37α. — Σημίνα 37α.
Κυράδες 34α.
κυρηναϊκὸ 977β, 979β.
κυρήνη 6β
Κυρήνη 461γ, 462α, 772α, 977β, 979β.
Κυριαζῆς Ἀ. 930β.
κυριακὰ σχολεῖα 3 5γ, 326β.
Κυριακίδης Στ. 320γ, 998γ, 1018β.
Κυριακόπουλος Τιμ. 925γ.
Κυριακὸς Ἀναστ. Διομ 992γ. — Γ. 1030β. — Ν. 943γ
Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας 992α. — ὁ Ἀμυκλῶν 774α. — ὁ Λούκαρις 672, 741γ. —ὁ ἱεραπόστολος 66?. — ὁ νομοδιδάσκαλος 636γ, 1004γ, 1005α.
Κυριώτης Ἰω. 921α.
Κύρνος 36β
Κῦρος 467, 497, 499β.
κύρωσις 249.
Κύταιον 33β
κυτιοποιία 141, 142α.
κυτταρίνη 141γ.
Κύφαντα 29γ.
κυψέλαι 76β.
Κυψελίδαι 777γ.
Κωβίδας 636γ, 1005α.
Κωδινὸς 448β.
κῶδιξ ἀστικὸς 646γ, 647α, 648β, 649γ, 650α. — Ἐπαναληπτικὸς 530α. — Ἰουστινιάνειος 529γ. — Κρητικὸς 648β. — ποινικὸ 650α.
Κωκυτὸς 27γ, 28β.
κωλακρέται 777α 779γ.
Κωλέττης Ἰ. 575γ, 576 577β, 578γ, 579α, β, γ, 580α 758β, 762γ, 852, 853, 862α, 954γ, 996α.
Κωλιὰς ἄκρα 30α.
Κωλυεργία 29γ.
Κωμανὸς πασᾶς 996α.
κῶμος 781β, 948γ.
κωμῳδία 761α, 772γ, 908α, 909γ κ.ἑξ., 910β 916β.
κωνικαὶ τομαὶ 1000β.
Κωνοπέλιο 18γ.
Κώνστα 32α.
Κωνσταντᾶς Γρηγ. 722γ, 745β, 925γ, 927α.
Κωνστάντζα 743α, 1042γ.
Κωνσταντῆς 35γ.
κωνσταντινάτα 878β.
Κωνσταντινίδης Ἀθαν. 327γ. — Γ. 864γ, 1032α. — Μιχ. 1012β.
Κωνσταντῖνος Α' ὁ Μέγας 223β, 435α, 447γ, 522, 524, 525γ, 659β, 847α. — ὁ Β' 525. — ὁ Γ' 531β. — ὁ Δ' 531β. — ὁ Ε' 532β. — ὁ ΣΤ' 532. — ὁ Ζ' 533γ, 921β, 986γ. — ὁ Η' 533γ. — ὁ Θ' 533γ, 535β, 536β, 638γ, 1005. — ὁ Ι' 536β. — ὁ ΙΑ' ὁ Παλαιολόγος 542α, 544γ, 548γ, 559, 560, 847α. — βασιλεὺς Ἑλλάδος 239γ, 240γ, 267β, 278γ, 280α, 530γ, 584β, 587, 588β, 589, 590γ, 594β, 595, 596β, 597γ, 598, 599α, 605β, 606β, 767β, 858β 862β (διάδοχος 267β, 584β,

Digitized by Google

587, 588β, 589, 590γ, 593). — ὁ ΣΤ', πατριάρχης, 615α. — Δελαρὸς 543α. — ὁ Νικαεὺς 638α. — ὁ Ρόδιος 921α. — ὁ Σικελὸς 921α.
Κωνσταντίνου Γ. 1012α.
Κωνσταντινούπολις 223β, 323γ, 435α, 447γ, 448β, 525α, 527 529, 531, 532, 533, 534, 535α, 536, 537, 538, 539α, 540α, 541α, 555, 556, 557α, 558, 559, 560, 595, 597α, 598γ, 599α, 607, 625β, 659β, 738β, 747β, 748, 766α, 788γ, 1004, 1005, 1027γ, 1042α. — Θεολογικὴ σχολὴ 324α. — Νομικὴ σχολὴ 636α, 638γ.
«Κωνσταντινούπολις» 1028γ
Κωνστάντιος ὁ Χλωρὸς 522, 525 — ὁ Α', πατριάρχης, 678γ.
Κωνσταντόπουλος Κ. 588α, 1006β.
Κώνστας 525β, 531β.
Κωνώπη 27γ.
Κῶπαι 444β.
κωπαϊδικὸν ζήτημα 404β· βλ. καὶ *Κωπαΐς*.
Κωπαΐς 26γ, 82γ, 444β, 557β.
Κωπηλατικὴ ὁμοσπονδία 975α.
Κῶρζον 598β.
Κωρύκειον 210α.
κωρυκομαχία 971γ.
Κώρυκον 33β.
Κῶς 292β, 487β, 758γ, 759, 762β, 763α, 764, 993β.
Κωσταγγιώζης Δ. 742β.
Κωστῆς Ν. 319β, 1006β.
Κωστομοίρης Κ. 742β.
Κωτίλιον 24β.
Κωττούνιος Ἰω. 738α, 925α, 981β, 993γ, 996α.
Κωφὸς λιμὴν 30γ.

Λάβδας Ν. 957β.
λαβραδόριον 14β.
Λαγανᾶ 27α, 32γ.
Λαγκάδα 37β.
Λαγκαδᾶς 18α, 26α, 33β, 209γ, 212γ, 213α.
Λαγκαδίων ὄρη 24β.
Λαγονήσι 32γ.
Λαγοῦσα 34α.
Λαγοῦσες 34α.
λάγυνος 780β.
Λάδη 469.
Λάδων 27α, 442β.
Λαζὰρ Γ. 742α.
Λαζάρεβιτς Βάσα 740γ.
Λαζαρέττο 32α, 34α.
Λαζαρίδου Ἄννα 944α.
Λαζαρῖμος Ἰω. 900γ.
Λαζοὶ 531α, 744β.
λαθοῦρι 86γ.
λάθυρος 86γ.
λαϊκὰ ᾄσματα 849γ. — ἰατρεῖα 393. — φαρμακεῖα 393β.
λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ 826β, 827. — ἀστρονομία 846γ. — ἐπιστήμη 846, 847α. — ζωὴ 817-848, 849, 850α. — ἱστορία 847α. — κυριωχία 239β. — λογοτεχνία 819β-825β. — ποίησις 849γ. — τέχνη 825-845. — χορῳδία 954γ.
Λαϊκὴ Τράπεζα 156β.
λαϊκὸ τραγούδι 955β.
λαϊκοὶ χοροί· βλ. *ὀρχήσεις*.
λαϊκὸν θέατρον 850α. — κόμμα 599β, 857, 859α. — πανεπιστήμιον 334α.
Λάϊμπαχ συνέδριον 565γ.
Λαῖος 37β.
Λάϊχτεμβεργ δοὺξ 581γ, 582β
Λάκα 32β.
Λακεδαιμόνιοι 467β, 468, 490β, 491γ, 496β, 497, 498, 500, 501β, 502, 503α, 504α· βλ. καὶ *Σπαρτιᾶται*.
Λακεδαιμονίας ἐπισκοπὴ 671α.
Λακεδαιμονόφσκα 744α.
Λακεδαίμων 442γ, 630α.
Λακίδα 35γ.
Λάκκα 36β.
Λάκμος 21γ.
Λάκομπ 285γ.
Λάκων Β. 1003α, 1020γ.
Λάκωνες 443α, 498γ· βλ. καὶ *Λακωνία*.
Λακωνία 142γ, 165, 263γ, 500α, 539β, 557γ, 804α· βλ. καὶ *Λάκωνες*.
Λακωνικὴ 442γ, 443α, 484β.
Λακωνικὸς κόλπος 29β, 32γ, 33α.
Λαλαγιώργης 33γ.
Λάλας Παν. 398α.
λαλουμένη γλῶσσα 720α, 721β, 725γ.
Λάμαχος 493γ, 494.
Λαμία 30β, 82γ, 281β, 324α, 445α.
Λαμιακὸς πόλεμος 510β.
λάμιες 813α.
Λαμπαδάριος Δ. 989.
λαμπαδηφορία 971γ.
Λαμπάρδος Ἐμμ. 897β. — Πέτρος 897β.
Λαμπελὲτ Γ. 957β. — Ναπ. 955β, 956.
Λαμπὲρ Ἰουλία 1017β.
Λάμπη· βλ. *Λάππα*.
Λαμπίκειον βραβεῖον 1029α.
Λαμπίκης Β. 1028β.
Λαμπράκης Δ. 1037γ.
Λαμπρίδης Ἰω. 398α.
Λαμπρινὸς 32β, 34α.
Λαμπρόπουλος Ιγνάτ. 683α.
Λάμπρος Μίχιος 945β. — Σπ. 333γ, 368γ 596β, 606α, 857β, 1009γ, 1027β, 1028α, 1030α.
Λαμπροῦσα 36β.
λαμπτῆρες ἠλεκτρικοὶ 138β, 139β.
Λαμπύρι 29α.
Λάμψακος 461β, 467γ, 468, 487β, 496, 497β.
Λάμων 33γ.
Λανάδο 34γ.
Λάνδερερ Ξαβ. 319β, 994γ, 1019β, 1021γ, 1026γ.
Λάνδος Ἀγάπιος 993γ.
Λάντσας Βικ. 901α.
λαογραφία 321α, 996β-999α, 1023β.
Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον 998α, 1029γ. — Μουσεῖον 844β, 999α, 1031β.
Λαοδάμας 467γ.
«Λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς» 742β.
Λαοκόων 760β.
λαοκριταὶ 631β, 833α.
λαὸς 239, 794β 798α.
Λάουρο Ἀρχάγγελος 303γ.
Λάπαθος 37β.
Λαπαθιώτης Ναπ. 931α.
Λαπίθης Γ. 922α.
Λάπιθος 24β.
Λάππα 440α.
Λαρδηγὸς 32β.
λαρδίον 215.
Λάρισα 30β, 82γ, 143α, 165, 191α, 281β 325β 326β 329α, 443α, 446β, 541γ, 589β, 670γ, 671α, 865α, 1031α.
Λάρισος 27α.
Λάρμες 30α.
λάρναξ 780β.
Λάρυμνα 30α, 142γ.
Λασηθίον 24γ 165.
Λασθένης 506α.
Λασκάρα 28.
Λασκαράτος Ἀνδρ. 682γ, 931. — Διον. 1042α.
Λάσκαρης Κ. 900γ. — Μιχ. 320γ. — Νικ. 935α· βλ. καὶ *Λάσκαρις —*.
Λάσκαρις Θεόδωρος ὁ Α 540α, 553α, 554γ 743γ. — Θεόδωρος ὁ Β' 555γ. — Ἰανὸς 925α. — Ἰω. ὁ Ρυνδακηνὸς 738α. βλ. καὶ *Λάσκαρης*.
Λᾶσος 910β 948γ.
Λασσαία 33γ.
Λασσάνης Γ. 356γ, 742β.
Λατερανοῦ σύνοδος 666α.
λατινικὴ Ἐκκλησία Ἑλλάδος 666, 667 687γ. — προπαγάνδα 685.
λατινικὸν ἀλφάβητον 717γ.
Λατῖνοι 537α, 539, 771γ.
Λατομειὸ 37α.
λατρεία 687α, 817α, 849γ.
Λατοῦς 577γ, 578, 579α, 580.
Λαυράγκας Διον. 945γ, 956β.
Λαύρακας 33γ.
Λαύρας μονὴ 664γ, 1043β.
Λαύρειον 30α, 142γ, 422, 466α, 584γ.
λαυρειονίτης 14β.
Λαυρεωτικὴ 4β.
λαυρεωτικὸν ζήτημα 581γ.
Λαφονήσι 33β.
Λαφύστιον 23α.
Λαχαιᾶς 594.
λαχανικὰ 74γ, 75, 76γ, 77α, 81β, 82γ, 95β, 137β, 215β· βλ. καὶ *λαχανοκομία*.
λαχανόκηποι 74γ.
λαχανοκομία 95β· βλ. καὶ *λαχανικά*.
λαχεῖα 350β-351γ, 383α.
Λάχης 492 β.
Λάψαρνα 37γ.
Λάψιστα 750α.
Λβίβη 741γ, 743γ, 753α, 1042α.
Λέαγρος 483β.
Λεβάδεια 444β.
λέβης 780γ.
Λεβίδης Δ. 956γ. — Κ. 1036α. — Ν. 871α.
Λεβίδια 29β.
Λεβίδιον 323β.
λεγενόμπρικα 841α.
Λεγκρὰν Αἰμίλ. 999α, 1016, 1017α.
Λεζὲν 295.
Λεζίνα 27β.
Λεία 32β.
λεία πολέμου 630α.
λειβάδια· βλ. *λιβάδια*.
Λειβάδιον 326α.
Λειβαθηνὸ Ἀθ. 985α.
Λεϊβνίτιο 978α.
λειδινὸν 814α.
Λέϊκα 142γ.
Λειοὶ 33α.
λεῖμμα 950α.
λειμῶνες 54α.
λειμωνίτης 14α.
λεϊσμανίασις 388.
Λειχοῦδαι 745γ.
Λειχούδης Ἰωαννίκιος 744α. — Κ. 1005β. — Σωφρ. 744α.
Λειψία 737α.
Λειψὸ 32β.
Λειψύδριον 466β.
λεκανομαντεία 817α, 819α.
Λεκατσᾶς Ν. 944α.
Λέλεγες 433α 439α, 440β, 759γ.
Λεμβέργη 741γ.
λεμονάδες 138α.
λεμόνια 75β.
Λεμπὲγκ Φιλεὰς 1018β.
Λεμπέση Π. 991γ.
Λενίδι 29γ.
λεξικὰ 718α, 1029β, 1030α· βλ. καὶ *λεξικογραφία*.
λεξικογραφία 1012α κ.ἑ., 1024β, 1025α· βλ. καὶ *λεξικά*.
λεξικογράφοι 692α.
Λεοναρδόπουλος Γ. 599β.
Λεοντάριον 639γ.
Λέοντας 35α.
Λεόντειον λύκειον 327γ.
Λεοντιάδης 501β.
Λεοντῖνοι 492γ.
Λεόντιον 442α.
Λεόντιος ὁ Βυζάντιος 992β. — Γ. 714β. — ὁ νομικὸς 1004γ. — ὁ Πάφου 770β. — ὁ στρατηγὸς 53 γ.
Λεοντόπολις 741γ, 743γ, 753α.
Λεόπολις (Λβὸφ) 1042α.
Λεπάντο 563β.
Λεπενιώτης Τηλ. 944.
Λεπενοῦ 445β
Λεπέτυμνο 25α.
λεπιδοβριτοειδὴς 7γ.
Λεπιντὶ 279γ 280α, 285γ.
λέπρα 390, 391α.
Λεπρεᾶται 480α.
Λέπρεον 442β.
λεπροκομεῖα 390γ, 391α, 995.
Λὲρ 278γ.
Λέρνη 27α.
Λέρος 34α, 487β, 758β, 759γ, 763α.
Λέσβιοι 469α· βλ. καὶ *Λέσβος*.
Λέσβιος Βενιαμὶν 677β.
Λέσβος 25α, 37γ, 165, 469α, 487, 491γ, 497β, 561α, 593γ, 594α· βλ. καὶ *Λέσβιοι*.
λέσια 140β.
Λεσσὲψ Ματθ. 872α. — Φερδ. 753γ.
Λεσσιὰς κόλπος 29γ.
Λεσσύνη 74α.
λέσχαι στρατιωτικαὶ 286.
«Λέσχη Ἐπιστημόνων» 1030γ.
Λέτιμα 33γ.
Λεῦβεν 741α.
Λευθεριῶται 667β.
Λεύκα 27α, 29γ.
Λευκάδα 36α.
Λευκάδιοι 480α, 500α, 507α· βλ. καὶ *Λευκάς*.
Λευκὰ ὄρη 24γ.
Λευκαὶ 33β
Λευκαντὶ 36β.
Λευκὰς 24γ 32β, 39γ. 212α, 325γ 445β, 488γ· βλ. καὶ *Λευκάδιοι*.
Λευκασία 27α.
Λευκάτας 32β.
λεύκη 12β.
Λευκὴ 33β.
Λεύκιας Ἀναστ. 319β, 998β
Λευκίμμη 28β 31α, 32α.
Λεύκιππος 979α.
λευκίτης 14β
λευκόλιθος 143α.
Λευκὸ(ν) 32α, 36γ.
λευκόνοτοι 44β
Λευκοπαρίτης Ξ. 934γ.
Λευκὸς 26β.
Λεῦκτρα 29α, 444β 502γ, 503α.
Λέχαιον 443β, 500β, 875α.
Λέχοβας 27β.
λεχὼ 848.
Λεωκράτης 485α.
λέων 12β.
Λέων 30γ, 36β.
Λέων ὁ Α' αὐτοκράτωρ 528. — ὁ Β' 528γ. — ὁ Γ' 532, 636γ, 663. — ὁ Δ' 532β. — ὁ Ε' 532γ. — ὁ ΣΤ' 533γ, 534γ 535β. 637, 921α, 1005β. — ὁ Θ' 536α. — ὁ Γαβαλᾶς 540α. — ὁ γραμματικὸς 921β. — ὁ διάκονος 921β. — ὁ Σγουρὸς 540α, 541.
Λεῶνε 32β
Λεωνίδας βασιλεὺς 476β, 478α. — ὁ Ρόδιος 762α. — ὁ Ταραντῖνος 916γ.
Λεωνίδιον 29γ.
Λεωσθένης 501β, 510β.
Λεωτυχίδης 470α, 481α, 482α.
Λεωχάρης 888γ.
Ληθαῖος 26γ, 27γ.
ληθαργικὴ ἐγκεφαλῖτις 388β.
λήκυθος 780β.
Ληλάντιον πεδίον 23γ, 440β.
Λήλαντος 27α.
Λῆμνος 25α, 32α, 37γ, 192γ, 200α, 468α, 478γ, 521β. — ναυμαχία 593β.
«Λῆμνος» 594α.
Λήναια 938β.
Ληνικὸ 35γ.
Ληξούριον 32β, 329α.
Λησμονὴ 37γ.
λῃστεία 584β.
Λητὼ 34β.
Ληιώα 32γ.
Λητῶαι 33γ.
Λιάκας 32β.
Λιακόπουλος Η. 1006γ, 1007α.
Λιάκουρα 22β, 23α.
λιανικὸν ἐμπόριον 151γ.
λιανοκαλάμποκο 86α.
Λιανὸς Κάβος 33β.
Λιανάδες 32α.
Λιασκοβίκι 604β.
Λιβάδα 34β.
Λιβαδάκι 34α.
Λιβαδᾶς Μ. 1006β. 1026α. — Χαριτᾶτος Κ. 398α.
Λιβάδι 34γ, 35β, 36α.
λιβάδια 115α.
Λιβάδια 29β, 34α, 37β.
Λιβαδόστρα 27α, 29α.
Λιβανάτες 30α.
λιβανιστήρια 841α.
Λίβεια 35γ.
Λιβήθριον 23α.
Λιβιεράτοι 398β, 752β.
Λιβιεράτος Ἀναστ. 400α. — Γρηγ. 399α.
Λιβιτάτζα 28β.
Λιβόρνον 738γ, 739γ.
Λίβυες 472α· βλ. καὶ *Λιβύη*.
Λιβύη 27γ, 28β 31β, 33α, 469γ, 493α, 754β, 985.
Λιβύφρα 30β.
Λιβυκὸν πέλαγος 27γ, 28β, 31β, 33α.
Λιγαρίδης Παΐσιος 742γ, 743α, 744α, 745γ.
Λιγδόπουλος Δ. 866, 867β, 868.
λιγνίτης 14, 129γ, 138β, 141α, 143α, 146γ.
Λιδωρίκης Κ. 595γ. — Μ. 944β· βλ. καὶ *Λοιδωρίκης*.
λιεβρίτης 14β.
λιθανθρακοφόρος 5α, 8β, 11β.
λιθάνθραξ 14β.
λιθάργυρος 139γ.
Λιθάρι 37α.
Λιθὶ 37β.
λιθογραφία 141γ, 1044β.
λιθοθάμνια 6β.
λίθος 990γ, 991.
Λιθοὶ 34α.
Λικέρι 23α, 26γ, 27α.
Λικάσι 755α.
λικβινταρισμὸς 869γ.
Λικίνιος 522α, 524α.
Λιλιουκαλάνη 757γ.
Λίμαν φὸν Σάντερς 575α.
Λιμανάρι 36α.
Λιμάνι 33γ.
Λιμενάρια 33α.
λιμένες 179α, 180γ, 182, 190α, 205α.
Λιμένι 29β.
Λιμέρι 974α.
Λιμὴν-Νησὶ 37β.
λιμιταναῖοι 797γ.
Λιμιώνας 32γ.
λίμναι 25, 27β, 73γ.
Λιμναία 27γ.
Λίμνη 36β, 143α.
Λιμνιόνιζα 33γ.
Λιμνιοῦ 37β.
Λιμνιωνάκι 36β.
Λιμνιώνας 36β.
Λιμνονάρια 37β.
Λιμπερόπουλος Ἀναγν. 397γ· βλ. καὶ *Λυμπερόπουλος*.
Λιναριὰ 37α.
λιναρόσπορος 141α.
Λίνδος 487β, 759.
λινέλαιον 138β, 141α.
Λινιστῖος 1020α.
λίνον 92γ.
λινόσπορος 141α.
Λινότοπος 750α.
Λίντζα 18β, 212γ.
Λίντζι 29α.
Λιόβα 743α.
Λιογέννητη 822β.
Λιοδρόμια 36γ.
Λιοὶ 33α.
Λιόκρουσις 846γ.
Λιοντάρι 34α.
Λιόπετρα 33β.
Λιοτρόπι 814α.
Λιπαρὸς 34γ.
λιπάσματα 74β 138β, 139α.
λίπος 77α, 140β.
Λιπούχι 22α.
Λισσαβὼν 741γ, 742α.
Λισσὴν 33γ.
Λισσὴς 440α.
Λισσὸς 33γ.
Λίστερ Κάνλιφ 770β.
Λίτζια 37β.
Λίτινος 33γ.
Λίτιτζα 749α.
Λιτόχωρον 26β, 30β.
Λίτραι 748γ.
Λίτσας Φί. 398β.
Λιχάδα 36β.
Λιχάδες 36β.
Λιχαδονήσια 36β.
λιχνιστικαὶ μηχαναὶ 74β.
λὶψ 44β, 46γ
Λίψιος Ἰοῦστος 880γ.
Λοβέρδος Δ. 1031β. — Σπ. 380α, 600γ, 601α.
Λυγάνη Ν. 747γ.
Λογαροῦ 27γ, 28β.
Λόγγα 29β.
Λογγὰ 32β.
Λογγῖνος 521, 529α, 919α.
Λογγοβάρδοι 223α, 530.
Λογγό, Πόρτο — 33α.
Λογγοπόταμος 27β.
Λόγγος 30, 919α.
«Λόγιος Ἑρμῆς» 741α, 1033γ, 1038α.
λογισταὶ 779α.
λογιστήριον γενικὸν — 334γ.
λογιστικὸν 979β
Λογκάρε Μπονὲ 764α.
λογογράφοι 908β, 912γ.
λογοθέσιον 790α.
λογοθέτης 790α, 804γ.
Λογοθέτης Κ. 981γ, 1026α. — Λυκ. 568α.
λόγος 719γ, 720α, 980β.
«Λόγος» 742β
λογοτεχνία 761, 772γ, 902γ κ.ἑπ., 919α-924β, 937β, 1030β. — δημώδης 923β, 925β. —

Digitized by Google

λαϊκὴ 819β - 825β. — μεταβυζαντινὴ 924β - 926α. — νεοελληνικὴ 926α - 937β.
λογχοφόροι 277.
Λοθάριος 537γ.
Λοιδωρίκης Π. 352α· βλ. καὶ *Λιδωρίκης* —.
Λοιμοκαθαρτήριον 32β, 34β
λοιμὸς 490γ, 491α.
λοιμώδεις νόσοι 389, 392.
Λόκκε 977γ.
Λοκρικὰ ὄρη 22γ.
Λοκρὶς 444γ, 485β, 486α· βλ. καὶ *Λοκροί*.
Λοκροὶ 444γ, 476, - 477β, 503α, 505β, 508γ· βλ. καὶ *Λοκρίς*.
Λολλίνο 737γ.
Λομβάρδα 34β.
Λομβαρδοὶ 539γ, 540β.
Λομβάρδος Κ. 583β, 873γ, 1032α.
Λονδῖνον 185α, 730, 1033γ. — συνθῆκαι καὶ πρωτόκολλον 574β, 575, 593β, 601γ, 602α, 604, 605α, 763, 766γ.
λονσδαλεῖα 11α.
Λόντος Ἀνδρέας 302α, 567α, 578γ, 579α, 853β.
λοξὴ φάλαγξ 784γ.
Λόρ 278γ.
Λορεντζᾶτος Π. 320γ, 1010β.
Λορένιζο Μ(ά)ρους 755α.
Λορέντης Ν. 143γ.
λοσσενίτης 14β.
Λόττνερ, Λίνα φὸν — 962γ.
Λούβαρις Ν. 982α, 992γ.
Λουγγῆς 30α.
Λούγδουνον τῶν Βαταβῶν 741α.
Λοῦγκρο 737γ.
Λουδίας 26β, 74α, 446γ.
Λουδοβῖκος τῆς Βαυαρίας 577α, 578α 737α. — ὁ Ζ' τῆς Γαλλίας 538α. — τῶν Σαλώνων 542α.
Λοὺξ ι 29α.
Λουξινιὰν Γῖδος 539β.
Λουϊτπράνδος 535γ.
Λούκαινα 34γ.
Λούκαρις Κύριλλος 673β, 676γ.
Λουκᾶς ὅσιος 664β.
Λουκιανὸς Σαμοσατεὺς 918γ, 991γ. — μάρτυς 323γ.
Λουκόπουλος Π. 998γ.
λουκούμια 137γ.
Λουλᾶς 34γ.
Λοῦξορ 751γ.
Λουπάτα 21γ.
λούπινα 86γ.
Λοῦπος Β. 642α, 742α.
Λουρδᾶς 32β.
λουρὶ 974β.
Λουριώτης Ἀνδρ. 353. — Ν. 1034α.
Λοῦρος 27γ, 28β, 82γ.
Λούσιος 27α.
λουστρίνια 141β.
λουτήσιος 6β.
Λουτράκι 18α, 28γ, 29α, 209γ, 212, 213. Νέον — 212γ, 213α.
Λουτρό, Πόρτο — 33γ.
λουτρὸν νυμφικὸν 780β.
λουτροπόλεις 212 - 213β.
Λούτσα 23α.
Λούτσι 142γ.
Λόφις 26γ.
λοχαγοὶ 286α, 778γ, 783γ.
λόχος 277γ 783, 785α. — εὐελπίδων 283γ.
Λυγέα 34α.
Λυγκησταὶ 433γ.
Λυγκησὶς 446γ.
Λύδι 34β.
Λυδία 466β, 467, 475γ, 486γ· βλ. καὶ *Λυδοί*.
λύδιος τρόπος 919γ.
Λυδοὶ 467α, 473α, 759γ, 875γ.
Λυκαβηττὸς 23β.
Λύκαιον 21β.
λύκεια πρακτικὰ 317.
Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων 830, 843α, 870γ, 1032α.
Λυκία 437α, 467γ, 468β, 480α, 887.
Λυκοβούνι 23α.
Λυκόδημον 24γ.
Λυκοδήμου ναὸς 665α.
Λύκοι 143α.
Λυκομήδης 477α.
Λυκομούρη 37γ.
Λυκοπορειά 29α.
λυκόπουλα 976α.
Λυκόρμας 27β.
Λυκόρρεμα 23γ.
Λυκόσουρα 875α, 1031α.
Λύκτος· βλ. *Λύττος*.
Λυκούδη· Ἐμμ. 932β. — Στ. Ἐμμ. 209.
Λυκοῦργος ὁ νομοθέτης 465γ, 506γ, 510β 629γ, 913β. — ὁ ῥήτωρ 1004α. — Ἀλεξ. 992γ.
Λυκουρία 37α.
Λυκώνη 24α.
Λυμπέριος Δημοσθ. 873γ.
Λυμπερόπουλος Ἰω. 864γ· βλ. καὶ *Λιμπερόπουλος* —.
Λυμτιάδα 30γ.
λύρα 779γ.
λυρικὴ ποίησις 905 κ. ἑξ., 610, 937γ. — γοροδία 948β.
Λυριώτικη 29β.
Λύρκειον 23γ.
λυρφδία 948β.
Λύσανδρος 497, 498γ, 499α, 500α, 948γ.
Λυσίας 497β 912γ, 1004α.
Λυσιμάχεια 27γ, 74α.
Λυσίμαχος 510, 511α, 512α.
λύσιοι θεοὶ 993α.
Λύσιππος 508α, 878α, 888γ.
Λῦσις 501β.
λύσσα 388.
λυσσιατρεῖα 392β, 995α.
Λύτρας Νικηφ. 901, 1031β. — Περ. 901β.
λυττονία 11α.
Λύττος 440α.
λυχνάρια 841β.
Λύχνοι 38α.
λυχνομαντεία 817α.
Λυὼν 467β.
Λωζάννη 737β. — συνθήκη 594β, 599α, 605α, 606β, 607α, 758γ, 764α, 770α.
Λώρις, Ρογῆρος δὲ — 543β, 544α.
Λωρέντης Ν. 1012α.
Λῶσον 999α.

Μαβίλης Λαυρ. 929α.
μάγγανο 950β.
μάγγανα 799β.
Μάγγανα 18γ.
Μαγγανάρι 36α.
μαγγανάρια 799β.
μαγγάνια 6γ, 142γ.
μαγγανίτης 14α.
Μάγγελ 275γ.
Μαγγίνας Ἀριστ. 278γ, 994β.
μαγεία 814, 815β,γ, 849γ.
Μαγεμένος 32β.
Μαγεντῖνος Λ ων 923β.
Μάγερ Ἰω 570α, 1035α, 1043β.
μαγικὴ 817α, 818α, 819.
μαγικοὶ πάπυροι 818.
μάγισσαι 815γ.
μάγιστροι 789γ.
Μαγιωρέσκου Τ. 594α.
Μαγιώτας Γ. 742γ.
Μαγκάζι-Ντερὲ 26α.
Μαγκανίτης κόλπος 36α.
Μαγκούφας Θεόδωρος 540α.
Μάγνης 909γ.
μαγνησία 143α.
Μαγνησία 303, 467α, 505γ.
μαγνησίτης 14β.
Μάγνητες 476α.
μαγνητισμὸς 1018γ.
μαγνητίτης 14β.
Μαγνήτων νῆσοι 36γ.
Μάγοι 814γ, 815γ, 816γ.
Μαγυάροι 534γ, 535, 537β.
Μαδαγασκάρη 754β.
Μαδάρα 24β.
Μαδάρες 24γ.
Μαδεμοχώρια 806γ, 850β.
Μαδερόπουντα 37β.
Μαδουρὴ 31α, 32β.
Μάδυτος 749α.
Μαζαράκης Ἀνθ. 742α.
Μαζαράκι 24γ.
Μάζωμα 28β.
Μαθηματικὰ 321α, 861γ, 999α-1003β, 1023β.
μαθηματικαὶ ἐπιστῆμαι 321α, 1003β· βλ. καὶ *Μαθηματικά*.
Μαθηράτο 32γ.
Μαθητικὴ πολυκλινικὴ 395α.
Μαθιὰ 24γ.
Μαθράκι 32α.
μαῖαι 995γ.
Μαίανδρος 469α.
μαιευτῆρες 996α.
μαιευτήρια 995.
μαιευτικὴ σχολὴ 393, 994β.
Μαιζὼν 164α, 276, 572, 574.
Μαϊλὸπ 744.
Μαινάλιοι 442γ.
Μαίναλον 23γ, 24β.
Μαϊνᾶτοι ἀδελφοὶ 739γ.
Μαίστρος 353.
Μαϊτλαντ Θωμᾶς 567γ.
Μαιῶτις 935γ.
Μακαρεὺς 761γ.
Μακαρία 24γ, 442γ.
Μακαριὲς 31β, 35α.
Μακάριος 770β, 992α.
μακαριώτατο 663α.
Μακεδόνες 433γ, 434 446, 468α, 503, 508β, 510β, 512β, 513γ, 514α· βλ. καὶ *Μακεδονία*.
Μακεδονία 3α, 6α, 20β, 21β, 26α, 51β, 83β, 121, 171γ 224, 225 273, 274α, 334α, 433γ, 434β, 435γ, 446β-447β, 448, 469β, 486γ, 488α, 503α, 504γ, 512α, 514γ, 521, 557, 558β, 591, 593α, 595γ, 5 7, 659γ 695β, 749α-750β, 772β, 784γ, 869α, 878α.
μακεδονικὴ διάλεκτος 695β. — δυναστεία 533β.
«Μακεδονικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία» 334α.
μακεδονικοὶ πόλεμοι 514γ.
Μακεδονὶς 446γ.
Μακεδονομάχοι 591α.
μακελλαρικὸ 970β.
Μάκιστος 23γ, 442β.
Μακκαβαῖοι 513γ.
Μάκκια 737γ.
Μακονὸρ 754γ.
Μακρὰ τείχη 444β, 486α, 784β.
Μακραῖος Σέργ. 677α.
Μακράκης Ἀπ. 683α. 873β.
Μακρεμβολίτη Εὐστ. 922β. — Εὐδοκία 536.
Μακρὴ 31α, 32β, 165α - 170γ.
Μακρὴ ὁδοποιία 165α - 170γ.
Μακρῆς Δ. 567α. — Ν. 397α, 589β. — Παυσ. 1046.
Μακριὰ Πούντα 36β. — Μύτη 28γ.
Μακρίδης Ν. 1026γ.
Μακρὸ 35β, 36β.
Μακρονήσι 32γ, 33, 36α.
Μακρυγιάλι 34β.
Μακρύγιαλος 33β, 37γ.
Μακρυγιάννη Ἰω. 578γ, 579β.
Μακρύλλου ὅρμος 33γ.
Μακρυνόρο 22β.
Μακρυόπουντα 34γ.
Μακρυπλάγι 24β.
Μακρυσαῖος 26γ.
Μαλαθρία 38α.
Μαλακὰλ 754γ.
Μαλακάσης Μιλτ. 930α.
Μαλακατὲς Ἰω. 741α.
μαλάκια 6β, 58β.
μαλακόστρακα 6β, 59α.
Μαλλίας Ἰω. 920α.
Μαλαξὸς Μιχ 640γ, 1005γ.
μαλαχίτης 14β.
Μαλέα ἄκρα· βλ. *Μαλέας*.
Μαλέας 28α, 29β, 37γ, 442γ.
Μαλέας Κ. 901γ.
Μαλεβὸ 23γ, 24γ.
μαλεβυζιώτικος 970β.
Μαλέκα 33β.
Μαλετιᾶνοι 143α.
Μάλια Λένι 24α.
Μαλιακὸς κόλπος 30β, 445α, 476β.
Μαλιᾶς, κάβο —· βλ. *Μαλέας*.
Μάλι Γιὲρ 22α.
Μαλιεῖς 445α, 476α.
Μαλιζες 24α.
Μάλτα 35γ.
Μαλτέζος Κ. 985α, 1019γ, 1027β
Μάλιος Ἀναστ. 957β, 1027β.
Μαμερτῖνοι 511β.
Μαμμέλης Ἀπ. 930γ.
Μάμος 29α.
Μάμος Π. 138α.
Μαμοὺν 533α.
Μαμούρης Ἰω. 302β, 580β.
Μανασσῆς Κ. 922β, 923β.
Μανδακάσης Θωμᾶς 981γ.
μανδαρίνια 75β.
μανδάτωρες 798γ.
Μανδράκι 18β, 33γ, 34γ, 37γ.
Μανδραπήλιας 1007α.
Μανδρὶ 31γ, 32α. Πόρτο — 30α.
Μανδροκλῆς 468α.
Μάνη 24γ, 29β, 435β, 436γ, 559α 560γ, 564 577γ 639, 738α, 755γ, 8 4 848γ 850β.
Μανιᾶται 577γ, 738α, 755γ· βλ καὶ *Μάνη*.
Μανιάκης Γ. 534β, 535γ.
Μανιάκι 569α.
Μανιάτης Διαμαντῆς 397γ.
μανιάτμπης 639γ. 850β.
Μάνιος Ἀκίλιος 517α.
Μανόλα 37γ.
Μάνος Γ. 566α. — Γρ. 1031β. — Θρασ. 278γ, 284γ, 589β. — Ἀσπασία 597γ.
Μανουὴλ Α' 537α, 538α. — Β' 558, 559α. — Κανταχουζηνὸς 559α. — Μουζούρης 540α.
μανουηλᾶτα 878β.
Μανούσης Α. 740α. — Γ. 740γ. — Θεόδ. 319β.
Μανούσος Ἀντ. 928γ, 943β.
Μανσούρα 753γ.
Μαντζαρο Ἀρχάγγελος 303γ.
Μανταφούνης 1007α.
μαντεῖα 431α, 817.
Μαντέλο 36β.
Μαντζαβῖνος 209α.
Μάντζαρος Ν. 247, 956.
Μαντζικὲρτ 536.
Μαντζίνης Πασχάλης 737γ, 739α.
Μάντη 34α.
Μαντήλι 32α, 36β.
μαντηλοῦδι 953γ.
μαντικὴ 655, 816, 817, 818, 819, 849γ.
Μαντίνεια 442β 476β, 492β, 500γ, 501α 503, 504.
Μαντινεῖς 500α, 501α, 503β· βλ. καὶ *Μαντίνεια*.
μάντις 817, 818α.
Μαντόνα 32β.
Μαντούδι 143α.
Μαντούκι 32α.
μάντρα 953γ.
Μάντρες 37γ.
Μανωλάκη ὅρμος 36β.
Μανωλάκης ὁ Καστοριανὸς 750β.
Μανωλὰς 82γ.
Μανωλόπουλος Σπ. 397α.
Μαξέντιος 522γ, 524α.
Μαξιμιανὸ 522.
Μαξιμιλιανὸς 577α.
Μαξιμῖνος 524β, 528α.
Μάξιμος ὁ ὁμολογητὴς 992β. — ὁ αὐτοκράτωρ 527β. — ὁ Γραικὸς 743γ, 745γ. — ὁ Πλανούδης 997γ. — ὁ Τύριος 980γ. — Δ. 378α, 600γ, 601α. — Σερ. 869
Μάουρερ Γ. 238β, 311α, 318γ, 577, 646, 678γ
Μαραβέλακης Μ. 321α.
Μαραγκὸς 36.
Μαρὰθ 33β.
Μαραθιὰ 28γ, 29α, 30β, 32γ.
Μαραθόκαμπος 36β.
Μαραθονήσι 32γ, 33α.
Μάραθο 29β.
Μαραθοῦσα 29α.
Μαραθὼν 30α, 34α, 209γ, 210α, 223α 443γ, 470-471α. — λίμνη 210α. — μάχη 223α.
Μαραθώνα 29β, 30α, 34α.
Μαρασλῆ βιβλιοθήκη 998γ.
Μαρασλῆς Γρ. 399α, 745α.
μαρβουργειος σχολὴ 977γ.
Μαργαζιώτης Ἰω 957β.
Μάργαρης Δ ον. 929α.
μαργαρίνη 77α, 215.
Μαργαρίτα τῆς Ναβάρας 774α.
Μαργαρίτης 37β.
Μαργούνιος Μάξιμος 676γ, 925.
Μαρδόνιος 469, 472β, 478α-481β.
Μάρης Γ. 376α, 377, 378γ, 600β. — Μιχ. 398α.
Μαρία 538β. — Θηρεσία 739γ. — Μελισσηνὴ 544.
Μαριανούπολις 744.
Μαριδάκης Γ. 1006β.
Μαριὲς 38α.
Μαρῖκος Α. 944α.
Μαρινάρι 29β.
Μαρίνι Γσετ. 880γ.
Μαρῖνος 986β. 987γ, 1002α.
Μαριολόπουλος Ἠλ. 321α.
Μαρίτσα 26α. 31α.
μαρκασίτης 14α.
Μαρκέζι 37α.
Μάρκελλο 33γ.
Μάρκελλος Α. 865β.
Μαρκιανὸς αὐτοκράτωρ 521α, 528β. — ὁ Ἡρακλεώτης 986γ.
Μαρκίδαι Πούλιοι 399α, 1041γ.
Μαρκιζόπουλος 541γ.
Μαρκόνι 189γ, 190α.
Μαρκόπουλος Ἰω. 209.
Μαρκορᾶς Γερ. 928γ.
Μᾶρκος Ἀντώνιος 518α, 519 — Αὐρήλιος 521α, 918α, 977γ, 980γ. — ὁ Ἐφέσου 670β, 992β. — ὁ Κύπριος 742γ. — Σανουδὸς 540γ.
Μάρσαλλ Γ. 755γ.
Μάρμαχας 32β.
Μάρμαρα 37β. — Τσιπίδου 35β.
Μαρμαρᾶς 747γ.
Μαρμάρι(ον) 296, 32β, 36β, 440β.
Μαρμαρόκαβος 33γ.
μάρμαρον 143α.
μαρμυρέρες 837α.
Μαρόβα 21γ.
Μαρόκκον 754γ.
Μαρόνα 30γ, 31α.
Μαρούδης Ἰω. 898β.
Μαρουτσαία σχολὴ 750β.
Μαρουτσαῖοι 396α.
Μαρπισσα 24γ.
Μάρρι 737γ.
Μάρσα-Ματρούχ 753γ.
Μαρσὲκ Ἀρμ. 960β, 962β.
Μαρτελάος Ἀντ. 925γ.
Μαρτέλο 33γ.
Μαρτζώκης Σε. 929α.
Μαρτινιάνο 737γ.
Μαρτσενιτσούτα 737γ.
μαρτύρια 894α.
Μαρώνεια 21α, 31α.
μασάλια 823β.
Μασης 29γ.
Μασίστιος 480α.
Μασκίτα 737γ.
Μάσκουλα 35γ.
Μασσάβα 754β.
Μασσαλία 27γ, 185α, 460γ, 467β, 511γ, 772α, 877β.
μαστίγωσις 630γ
μαστίχη 74γ, 75, 76γ.
Μάστιχος 37β.
μαστόδους 12β.
μαστραπᾶδες 839α.
μασωνικὸν ζήτημα 873β.
Ματάλας Ἀ. 399γ.
Ματάλλα 33γ.
Ματαλλον 33γ.
Ματαπᾶς 29β, 33α.
Μάτεσης Ἀντ. 934γ, 1006γ.
Ματθαιόπουλος Γ. 1022, 1027α — Εὐσέβ. 683. — Π. 901γ.
Μάτι 21α.
ματλοκίτης 14β.
Μαῦρα Λιθάρια 29α. — Ὄρη 24α.
Μαύρανο 34γ.
Μαυρατζᾶ 143α.
Μαῦρες κορυφὲς 23γ.
Μαύρη θάλασσα 467γ· βλ. *Εὔξεινος*.
Μαυρὶ 33α.
Μαυριάνου ὅρμος 34γ.
Μαυρίκα 22α.
Μαυρίκιος 435γ, 530, 531α.
Μαυροβούνι 22, 23, 24α, 29β, 30α.
Μαυροβούνιον 584γ, 593α, 603α.
Μαυροβουνιώτης Βάσσος 302β.
μαυροβραχᾶτοι 804γ.
Μαυρογένειος ἐπαγγελματικὴ σχολὴ 328β, 831γ, 832α.
Μαυρογένης Ν. 565α, 851α. — παιδᾶς 996α.
Μαυροειδὴς Κόσμᾶς 754γ.
Μαυροζούμενας 27α.
Μαυροζούμης 540α.
Μαυρόκαβος 33γ.
Μαυροκέφαλος 35α.
Μαυροκορδᾶτος Ἀλέξ. 237γ, 275β, 352α, 353β, 354 356γ, 201α, 564, 564, 567, 568α, 573γ, 575γ, 577β, 578 579, 581 642α, 739α, 851, 852, 853 862α, 981β, 993γ. — Ν. 319β. — Δ. 319β, 872β. — Ν. 564γ, 742α, 925α, 981β.
Μαυρομιχαλαῖοι 852γ· βλ. καὶ *Μαυρομιχάλης* —.
Μαυρομιχάλης Ἀντ. 302γ. — Γ. 235α. — Ἠλ. 567γ. — Κυρ. 367, 567γ, 591β, 592α 605β, 855γ, 856. — Κ. Π. 597γ. —

Μπέης 601β. — Πετρόμπεης 566α, 567α 568, 576α, 852β.
Μαυρομμάτης Γ. 352α.
Μαυρομούρη: 33β.
Μαῦρο(ν) 33β 35. — Βουνὶ 34γ. — ὄρος 21α.
Μαυρονέρι 26, 27β.
Μαυρονέρια 26γ.
Μαυροσούρι 50α.
Μαυρόπετρα 36α, 143α.
Μαυρόπετρες 37β
Μαυροπόδης Ἰω. 638γ, 1005β.
Μαυροτόιαμος 27γ.
Μαυρόπους Ἰω. 921α, 922β.
Μαῦρος 34γ. — Βράχος 35α. Κάβο — 30γ.
Μαυροφρύδης Δ. 724γ, 1009α
Μαύσωλλος 505α.
Μαφφεῖ Σ. 880γ.
Μαχαιρα 37γ.
Μαχαίρας Ε. 867.
μαχαιρόδους 12β.
Μαχμοὺτ Β' 565β, 566, 574γ, 575β. — Ε' 762γ.
Μέγα κοιτήριον 237γ. — τεῖχος 529α.
Μέγα Λιβάδι 35β.—Πεῦκον 191α. —Σπήλαιον 209γ, 212α 664α, 669β, 1031β.
Μεγαβαζος 468α.
Μεγαβάτης 468β.
Μεγακλῆς 465γ, 466α. 490β.
Μεγάλα Καλύβια 325γ.
Μεγάλη Ἀγχάλη 34γ. —Βλαχία 540α. — Βρυγητὶς 26β — Βρύση 325γ. — Ἑλλάς 223α, 435α, 511γ, 535γ, 737β. 771, 786γ 877. —Λαγκάδα 37β — Λάκκα 36β. — Λίμνη 38α — Λούτσα 23α. — Πόλις 503β· βλ. *Μεγαλόπολις*. — Πρέσπα 26β.
«Μεγάλη Ἀνατολὴ τῆς Ἑλλάδος» 872. — Βρεττανία» 212β. — τοῦ Γένους Σχολή» 747β, 1006α, 1027γ — Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία» 1044γ - 1046.
Μεγάλη Ἰδέα 578α, 602α, 757γ 758γ, 860α.
μεγάλη σκευὴ 799β.
Μεγάλο 36β.—Βουνὸ 24. — Καραμπουρνοῦ 30γ. — Κάστρο 33β — Κλαδὶ 38α. — Πεῦκο 209γ. — Ρεῦμα 26α, 748β.
Μεγαλοβούνι 24α.
μεγαλογράμματος ρυθμὸς 707γ.
μεγαλόδοντες 11β.
Μεγαλόπολις 18γ, 442γ, 503γ, 509, 875α. 1031α.
Μεγάλος Ἀνθρωποφάγος 36α.
Μεγανήσι 31α. 323.
Μέγαρα 29γ, 443γ 461, 465γ, 468α, 475γ, 478β 479γ 480, 484, 485γ 488γ 492α, 507α
Μεγαρεῖς 468α, 478β, 479γ, 480 507α· βλ. καὶ *Μέγαρα* καὶ *Μεγαρίς*.
Μεγαρικὴ 485α· βλ. *Μεγαρίς*.
μεγαρικὴ σχολὴ 979γ.
Μεγαρὶς 265α, 443γ 485α, 490γ.
μέγαρον 433γ, 779α.
μέγας ἀδνουμιαστὴς 799α.— δοὺξ 80γ.—δρουγγάριος τῆς βίγλης 799α. —πριμμικύριος 799α. — πρωτοπαπᾶς 667β.
Μέγας Ἔμβολος 30γ. — Λιμνιώνας 37β. — Ποταμὸς 27γ, 36α.
Μέγας Ἀθανάσιος 992α· βλ. *Ἀθανάσιος*. — Ἀλέξανδρος 508, 509, 510, 513α· βλ. *Ἀλέξανδρος* κ.ο.ἑ.
Μεγδάνος Χαρίσιος 741β.
Μέγδοβα 27β.
Μεγίστη 758γ 763.
Μέγκουλας Ν. 944α.
Μεδιόλανα 526β. — ἔδικτον 524β.
Μεδοντίδαι 465α.
Μέζαπο 29β.
Μέθανα 18, 29γ, 209γ, 212γ, 213.
Μεθόδιος 665β. — ὁ Ὀλύμπου 991γ.
μεθόριος 268γ, 269α, 271, 272, 274β, 275α.
Μεθύδριον 24β.
Μεθώνη 29β, 30, 31β, 292β, 446γ, 490γ, 506β, 549β, 562α.
Μειγανίτας 27β.
Μείλιχος 27α.
Μεϊντάνης Γ. 739α.
μειονότητες 237, 620β - 621γ.
Μελαγκάβι 29α.
Μελάγχθων 672γ.
Μελαὶ 23α.
Μέλαινα Ἄκρα 37β.
Μελάμπους 993α.
Μελαμφυλλον 36α.
Μελαναῖο 26γ.
μελάνη 138β 141α.
Μελάνθιο 761.
μελανίαι 12β.
Μελανὸς 37β.
Μελανιππίδης 910γ, 948γ.
μελανίτης 14β.
μελανόρβεις 12β.
μελανόψεις 12β.
μελανηρίτη 14β.
Μελίντιοι σκόπελοι 35α.
Μελᾶς Β. 398α. — Παῦλος 603γ. — Σπ. 864γ, 935, 944β. — Ἀνδρομάχη 834β. — Ναταλία 843γ.
Μέλας 26γ.
μέλασσα 136γ.
Μελαχρινὸς Ἀπ. 930γ.
Μελαχροίνειος σχολὴ 753β.
Μελβούρνη 757γ.
Μελένικον 406α, 594α, 750α 1043β.
Μελέτιος ὅσιος 664γ, 665α.— Ἀθηνῶν Α' (ὁ Πηγᾶς) 680α, 987α, 992β, 996α — Β' (Μεταξάκης) 324β, 674.
μέλι 76.
Μελίβοια 30β.
Μελιδόνι 30α, 33α.
μελικὴ ποίησις 906· βλ. καὶ *ποίησις*.
μελίλιθος 14β.
Μέλιπο 36α.
Μέλισσα 25α, 33γ, 34γ, 37α.
«Μέλισσα» 1033γ.
Μελισσηνὴ 544.
Μελισσοβος Κ. 400α.
μελισσοκομία 76β, 81α, 115α.
Μέλισσος 487α, 978γ.
μελιταῖος πυρετὸς 388α
Μελίτη 27β, 28γ.
μελιτοεξαγωγεῖς 74β.
«Μέλλον» 864γ.
μελόδραμα 945β, 947γ.
μελοδραματικὴ σχολὴ 961β.
μελοδραματικὸς θίασος 961.
μελοποιοὶ 953α.
Μελούνα 589β.
Μελοὺτ 751γ.
μελτέμια 46α.
Μέλχα 33β
Μέλχιτα 752β.
Μέλων 501β.
Μέμνων 5 9.
Μενάγιας Ἰω. 981γ.
Μέναιχμος 999, 1000β.
Μένανδρος 508α, 515α, 916β, 919.
Μενάνδρος Σ. 320γ, 1011γ, 1028.
Μένδη 447β.
μενδοζίτης 14β.
Μενέλαο 1001γ.
Μενεσθεὺ 505α.
Μενίδι 28γ.
Μένιππος 917α.
Μενοίκιον 21α.
μεντενιζημπασηδες 744β.
μεντέρια 827α.
Μέντωρ 509α.
Μενχάλα-Κιμπὶρ 754α.
Μέξαι 353α.
Μεραμπέλι 34γ.
Μεραμπέλλου κόλπος 33β.
μεράρχης 797γ.
μεραρχίαι 278α.
Μερεντίτης 580α.
Μέρικος 37γ.
μεριτειά 633α.
Μέρκας 34γ.
Μερλέρα 32α.
Μέρμηγκας Κ. 994γ.
Μερμήγκια 37α.
Μερμνάδαι 467α.
μερομήνια 814α.
Μερούδι 36γ.
Μερσινιὰ 34γ 37γ. Καλὴ— 37β.
Μερτζάνη 34β.
Μέσα Βουνὸ 36α. — Γιβάρι 28γ, 31α. — Διαβάτης 37α.
Μεσαίων 447 κ.ἑξ., 624γ, 631γ, 773γ.
μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ 696, 697, 698α, 699.
«Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον» 1029γ - 1030α.
Μεσοξούδης Γρ. 399β.
μεσολέδες 823β.
Μέση 33γ.
Μέση Ἀκαδημία 980α.
μέση γεωργικὴ ἐκπαίδευσις 77β. — ἐκπαίδευσις 77β, 314, 371α - 318γ. 323β.
Μεσημβρία 559β, 749α.
μεσημβρινὸς 987γ.
Μεσιανὸ Νησὶ 37β.
μεσῖται 158γ.
Μεσοβασιλεία 582β.
Μεσόγαια 23β.
Μεσόγεια 443γ.
Μεσόγειος 467, 499β, 759β.
μεσοζωϊκὰ στρώματα 5β.
μεσοζωϊκὸς αἰὼν 8β, 11β.
μεσοπωκαινικὸς αἰὼν 6β.
Μεσολωρᾶς Ἰω. 992γ.
Μεσολόγγιον 27β, 28γ, 143α, 197γ, 200γ, 231β 292β 324α, 568α, 569, 570, 1034α, 1043β.
Μεσομήδης 948β.
μεσομινωϊκὴ ἐποχὴ 439γ.
Μεσοχώριον 748β.
Μεσσάπιοι 495β.
Μεσσάπιον 23α.
Μεσσαρὰ 24γ 33γ, 325γ, 326β.
Μεσσήνη 442γ, 467β, 492γ, 503γ, 739γ.
Μεσσηνία 24 27α 82γ, 165 263γ, 442γ, 500γ, 503, 504α, 507.
Μεσσηνιακὴ γερουσία 237β, 567α. — πεδιὰς 24 82γ.
Μεσσηνιακὸς κόλπος 29β, 33α.
Μεσσήνιοι 500γ, 503γ, 507γ· βλ. καὶ *Μεσσηνία*.
Μεστὰ 37β.
Μέστα 26α· βλ. *Νέστος*.
μεταβατικὰ γεωργικὰ σχολεῖα 326γ.
μεταβολτίτης 14β.
μεταβυζαντινὴ λογοτεχνία 924β 926α.
μεταβυζαντινὸν δίκαιον 644β.
μεταγωγικὸν 283α.
μεταηωκρητιδικὸς 6β.
μέταλλα 142γ - 991α. — πολύτιμα 146.
μεταλλεῖα 144α.
μεταλλεύματα 13γ, 142γ, 151γ, 990γ.
μεταλλευταὶ 421β.
μεταλλευτικὴ 991α.
μεταλλικὰ ὕδατα 16β, 19γ.
μετάλλια 244
μεταλλογένεια 13γ, 16α.
μεταλλογενετικοὶ μελέται 16α.
μεταλλουργια 130α, 143, 145, 760. 840.
μεταλλουργικαὶ βιομηχανίαι 130α.
μεταλλουργικὴ 840· βλ. καὶ *μεταλλουργία*.
Μεταμόρφωσις 22α.
μετανάσται· βλ. *μετανάστευσις*. — Βούλγαροι 610.
μετανάστευσις 212α, 234γ, 235, 236α, 610, 729, 730, 745, 756α. — ἐθνῶν 526γ.
Μεταξάκης Μελέτιος· βλ. *Μελέτιος* Ἀθηνῶν Β'.
Μεταξᾶς Ἀναστ. 900γ. — Ἀνδρ. 275γ, 356γ, 578γ, 579 583β, 852α, 853, 862α. — Ἰω. 167α, 597γ, 599γ, 600, 601β, 605β, 858β, 859β.— Κ. Ι. 752β. — Λασκαράτος Θ. 742β. — Νεόφυτος 679β — Νικόδ. 1041γ, 1042α. — Νικολ. Τζαννῆς 956β.
μεταξοσκώληξ 117α, 118α.
μεταξόσπορος 76. 117β.
μεταξουργία 134β, 143β.
μεταξωτὰ 134γ.
μεταπολίτευσις 358 κ.ἑξ.
Μεταπόντιον 458γ, 877α.
μετάπτωσις τῶν ἰσημεριῶν 984γ.
Μεταρρύθμισις 657α.
«Μεταρρυθμιστὴς» 864β.
μεταρρυθμιστικὸν κόμμα 857γ.
μεταφοραὶ 107α, 177α, 181α, 182γ, 183. — ἀεροπορικαὶ 183β. — δασικαὶ 107α. — θαλάσσιαι 181α. — σιδηροδρομικαὶ 182γ, 183.
μεταφράσεις 936.
μεταφυσική· βλ. *φιλοσοφία*. — δημώδης 845β.
μετεκπαίδευσις 316.
Μέτελλος 515β.
μετενσωμάτωσις 978β.
Μετέωρα 209γ, 670α, 1031β, 1032α.
μετεωρολογία 321α. — δημώδης 846γ - 847α.
Μετζογιοῦζο 737γ, 739α.
μετοίκιον 465γ.
μέτοικοι 235, 236α, 465γ, 776α
Μετόπη 31γ, 34α.
Μετόχι 36γ.
«Μετοχικὸν Ταμεῖον Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ». — — Πολιτικῶν Ὑπαλλήλων». — — Στρατοῦ» 418.
μέτρα 383γ. 384, 950. — καὶ σταθμὰ 787β.
μετρονόμοι 778γ.
Μετσόβιον Πολυτεχνεῖον· βλ. *Πολυτεχνεῖον*.
Μέτσοβον 321β, 750γ.
Μέττερνιχ 565γ, 573.
μετώπου ἐφημερίδες 1039.
Μεχμὲτ Ἀλῆς 567β. — Κιπρουλῆς 563γ.
«Μήδεια» 577α.
μηδίζοντες 474γ, 475α.
μηδικὰ 223α.
μηδικὴ 87α.
Μῆδοι 476γ, 480β.
Μήθυμνα 37γ, 497α, 502α.
μῆλα 75β.
Μηλάκη Μαριγὼ 399α.
Μήλας 742γ.
Μηλέαι 325γ.
Μηλέσι 143α.
Μηλιαράκης Σπ. 1020γ, 1027β.
Μηλιεὺς· βλ. *Μαλιεύς*.
Μήλιοι 492β.
Μηλιόπουλος Ἰω. 752β.
Μήλιος Ἰάκ. 737α.
Μηλὶς 445α.
μηλολόνθη 779β.
Μῆλος 18, 24γ, 35, 143α, 213β, 486γ, 492β, 640α.
Μηνιάτης Ἠλ. 672β, 677α 722α, 925γ, 992β.
μηνιγγῖτις ἐγκεφαλονωτιαία 388α.
Μητρίτσα 22α.
μητροπόλεις 663γ.
Μητρόπουλος Δ. 956γ, 961α, 963α, 1029β.
Μητροφάνης 517β.
Μητσάκης Μιχ. 932γ.
Μητσόπουλος Ἠρ 1027α.
μηχανάριος 799β.
«Μὴ χάνεσαι» 1036.
μηχανικὴ 1019α. — καλλιέργεια 78β
μηχανικοὶ 330γ.
μηχανικὸν 277, 282β.
μηχανολογικαὶ βιομηχανίαι 130β, 145.
μηχανολόγοι 321.
μηχανουργικαὶ βιομηχανίαι 130γ.
μηχανουργοὶ 321β. 330γ.
Μιαούλης Ἀνδρ. 209α, 292, 293, 569 575γ, 576α, 578α. — Δ. 581γ, 582α.
Μιδυλοῦ 37γ.
Μιζίζιο. 531.
Μιθριδάτης 516γ, 517.
Μικρὰ Ἀσία 223α, 265γ, 433γ, 435α, 436γ. 437α, 456β, 467α, 512α, 521, 527γ, 529α, 558, 561β 594, 595α, 597, 598, 605 611α, 746β. 747β-748α, 756, 764α, 771α, 875β. — Βρυγητὶς 26β. —Λίμνη 143α. — Πρέσπα 26β.
Μικρὰ Δαρδανέλλια 31α.
Μικρασιατικὴ καταστροφὴ 598γ, 756.
Μικρὴ Λάκκα 36β.
Μικρὸ 35β, 36γ. — Καραμπουρνοῦ 30γ.
μικροβιολογία 321α, 996α
μικροβιολόγοι 996α.
μικρογράμματος ρυθμὸς 707γ, 708γ, 709.
μικρογραφία 898β.
Μικρονήσι 33γ.
Μικρὸς Ἔμβολος 30γ.
μικροτεχνία 896 - 898γ.
Μιλάνον 739α.
Μιλάτου ὅρμος 33β.
Μιλήσιοι 469α, 481β, 978α βλ. καὶ *Μίλητος*.
Μίλητος 456, 467, 468γ, 469, 481β, 487, 496α, 772α, 978α.
Μιλιανὸς 29γ.
Μιλιγκὰς 37β.
μιλιολίναι 6β.
Μίλλερ Ἰωνάθαν 755γ.
μιλλιαρήσιον 878β.
Μιλτιάδης 466α, 468α, 470γ, 471, 472α, 479α, 487γ.
Μιμῆς Γ. 745γ.
μιμητισίτης 14β.
μιμικὴ 908α, 967β.
Μίμνερμος 905γ.
μιμόζα 12β.
μῖμοι 908α.
μιμόρχημα 968γ.
μιμοσίδαι 12β.
Μίνα-ἐλ-Κάλι 754α.
Μίνδαρος 496γ.
Μίνθη 24β, 442β.
Μίνια 754α.
μίνιον 139γ.
Μινόρκα 737β, 744α.
Μινύαι 442β, 444β, 446β, 705, 883α.
μινυακὰ ἀγγεῖα 883α.
μινυακὴ γραφὴ 705.
Μινώα 29β, 33β.
μινωϊκοὶ χρόνοι 439γ, 759α.
μινωϊκὸς πολιτισμὸς 689α, 882γ, 883α.
Μινωῖται 542γ.
Μινῶς 439γ 440β.
Μινωτῆς Α. 944β.
μιξέλληνες 434γ. 743γ.
μιξοβάρβαροι 434γ.
μιξολύδιος 949γ.
«Μιραμπώ» 536γ.
μισθὸς 401γ
μισθοφόροι 528γ, 629γ.
μίσθωσις 74α, 259γ, 633γ, 634α.
μισθωταὶ 74α.
Μίσκολτζ 741β.
Μισὸ 35α.
Μισσὲρ-Τουλὴ 35β.
Μιστεγνὰ 37γ.
Μιστρᾶς· βλ. *Μυστρᾶς*.
Μιστριώτης Γ. 726α, 1010γ.
μιτᾶτον 112γ.
Μίτι-ἐλ-Γάμαρ 754α.
μίτρα 781.
Μιτσικέλι ον) 21γ.
Μιχαὴλ Α' Ραγκαβὲ 532γ. —Β' Τραυλὸς 532γ. 533α, 554α. — Γ' 533α. —Δ' Παφλαγὼν 533γ, 535γ. — Ε' Καλαφάτης 533γ. — ΣΤ' Στρατιωτικὸς 533γ, 536β. — Ζ' Δούκας Παραπινάκης 536β. — Η' Παλαιολόγος 542α, 543α, 546α, 548γ, 549β, 554α, 555γ, 556, 559α, 758α. —Θ' 557β.—Ἄγγελος Κομνηνὸς 540α, 551β, 553. — Ἀκομινᾶτος (βλ. λ.) 541β, 665γ. 66γ. — Ἀτταλειάτης 921β 1005γ. — Ἐφέσιος 921 981α. — Κηρουλάριος 536α.
Μιχαηλίδης Κ. ων 1038β. — Κλεάνθης 930γ· βλ. *Ἐφταλιώτης*.
Μιχαλακόπουλος Α. 167γ, 373, 592β, 597α. 599γ, 600, 608β, 856γ, 858, 859.
Μιχάλειον ὀρφανοτροφεῖον 329α.
Μιχαλιτσιάνος Παν. 398γ.
Μιχαλόπουλος Φ. 936β.
Μιᾶ 465β 875γ.
Μνῆμα 36β.
Μνήματα 34γ.
μνημεῖα 898α.
μνημονεῖον 632α.
μνήμονες 629γ 778γ.
Μνησίβουλος 521α.
Μνησίφιλος 478β.
μνωῖται 775γ.
Μογγόλοι 558γ.
Μογκαντὸρ 754γ.
Μογλενίτικος 26β.
Μοδάρης 527α.
Μοδεράτος 980γ.
Μοδεστῖνος 636α.
Μόνης Γ. 871β.
Μοδώνι 33α.
μοῖρα 799α.
μοῖραι 277β
μοιράρχης 797γ.
μοιρολόγια 820α.
Μοισία 527α.
Μοισιόδαξ Ἰώσηπος 722, 742γ, 925γ.

Digitized by Google

Μολᾶ Ἰμπραὴμ 36β. — Καδὴρ 30β.
Μολάδι 34α.
Μο εμένος 32γ.
Μολοδόφσκη 741γ.
Μ ιλοσσίς· βλ. *Μολοττίς*.
Μολοσσοὶ 434γ, 446α.
Μολοττὶς 446α.
Μολοττοί· βλ. *Μολοσσοί*.
μολυβδᾶδες 841α.
μολυβδόβουλλα 790α, 799β
μόλυβδος 6γ, 140α, 142γ, 143α.
μολυβδοσωλῆνες 132β.
Μόλυβος 37γ.
Μολύκρεια 445α.
Μολύκρ(ε)ιον Ῥίον 28γ.
Μουφ ρρᾶτος Ἀλ. 595γ. — Ἀντ. 1006β.
μ νάδες ἀεροπορίας 299α.
Μονάκο 304β.
μονάρχης 238γ, 239β.
μοναρχία 238, 239α.
Μονὸς 237β, 670α - 675, 681γ, 682α, 687γ.
Μ νιστήρι 29γ, 34α, 35γ.
μοναστήρια· βλ. *Μοναί*.
Μοναστήριον 593α, 603β, 749γ.
μοναχικὸς βίος 663γ - 665β, 675, 687γ.
Μόναχον 737α.
Μ ιγκρασσάνο 737γ.
Μονε βασία 29, 546α, 559α, 669β, 670γ. Πα ιὰ — 29γ. — ἐπισκοπαὶ 670γ. — μητρόπολις 669β.
Μονὴ 31γ, 35α.
μονιμότης 241β.
μονισμὸς 980γ.
μονογραφίαι 1016γ - 1017α, 1018α.
μονογράφοι 631γ.
Μονοδένδρι 750γ.
Μονολιὴ 31γ.
Μονόπετρο 35γ, 37γ.
μονόσπιτο 826γ.
μονοφυσῖται 528β-530α, 660β-662γ.
μονοφυσιτισμός· βλ. *μονοφυσῖται*.
μονόχορδον 953α.
Μονρόε Ἰακ. 751γ.
Μοντεβίδεο 757β.
Μοντεπαράνο 737γ.
Μ ντεσάντος Ν. 321α, 1021α.
Μοντετζιλφόνε 737γ.
Μοντσενῖγος Γ. 396β.
Μ νφωκὸν 874α.
μονῳδία 948γ.
μόρα 783β.
μορέα 75α, 83 .
Μορέας 541β, 542β, 544γ, 545 κ. ἑξ., 559α, 625β· βλ. *Μορέως* —.
Μορένα 33β.
μορεῶνες 75α.
Μορέως πριγκιπᾶτον 541β, 542β, 544γ, 545 κ.ἑξ. — χρονικὰ 449γ - 450α.
Μόριος 26γ.
μορμολύκειον 779β.
Μόρνος 27β, 29α, 31α.
Μορόγκορο 755α.
Μοροζίνης Θωμᾶς 539γ, 666. — Φραγκῖσκος 564.
Μορρὼ 763γ.
Μορφονοῦ ἀκτὴ 30γ.
Μ συχλος 38α.
Μόσχα 743γ, 744γ, 745γ, 1042α.
Μοσχάκη Ἰγνάτιος 992γ.
Μόσχι 755α.
Μ σχίων 909γ.
μοσχοβίτης 14β.
Μοσχονάρι 35α.
Μοσχονᾶς Ἰ. 209α.
Μοσχόπολις 741β, 749γ, 765γ, 766γ, 1027γ, 1034α, 1043α.
Μοσχόπουλος Ἀντ. 981β. — Ἐμμ. 1002γ.
Μόσχος Δ. 925α. — Ἡλιοῦ 897β — Ἰω. 897β. — Ξεν. 1012β.
Μουδανιὰ 597β, 742α, 747γ.
Μουδάρι 33α.
μουδίρης 802α.
Μοῦδρον 38α, 597α.
Μουζάκη 33γ.
Μουζάκι 29γ.
Μουζακιὰ 765α, 767α.
Μουζε ὶμ 32α, 37γ.
Μουὴ 34α.
μουκαμπελετζῆς 639γ, 802α.
Μουλάρα 31γ, 38α.
Μουλᾶς Θ. 293α.
Μουλιανὰ 33β.
Μούλκι 34α.
Μοῦλος 34α.
Μούμμιος 443β, 515β.
Μοῦνδος 529β.
Μούντα 32β.
μοῦντζα 815β.
Μουντζουρίδης Ἰω. 601β.
Μουντὴ 34α.
Μουνυχία 30α, 444β, 466β, 478γ, 498γ.
Μούρα 36α.
μουραμπᾶδες 823β.
Μουρὰτ ὁ Α΄ 543γ, 558β. — ὁ Β΄ 559. — ὁ Γ΄ 563β. — ὁ Δ΄ 563γ.
Μουράται 737α.
Μουρατόρι Λουδ. Ἀντ. 880γ.
Μουργάνα 22α, 26γ.
Μουρίκης Κωστῆς 754γ.
Μουριώτη 34α.
Μουρλὰ 29α.
Μοῦρο 33γ.
Μουρούζηδες 851α.
Μουρούζης Ἀλ. 743β. — Δημ. 747β, 1012α.
Μουρτέρια 36γ.
Μούρτζουφλος 38α.
Μούρτζουφλος Ἀλέξιος Δ΄ 539α. — Ἀλέξιος Ε΄ 552β, 539α, 540α.
Μουρτιὰ 143α.
Μοῦρτος 28β, 31α.
Μουρτσιᾶνο 212γ.
Μ υσαγόραι 33γ.
Μοῦσαι 652β.
Μουσαῖος 919α.
μουσάντρες 827β.
μουσεῖα 321α, 511α, 994β, 999α, 1031, 1032α.
μουσειογραφία 891.
Μουσεῖον 23β.
«Μουσεῖον» 1033γ.
«Μουσεῖον Διακοσμητικῶν Τεχνῶν» 844α 999α. — Ἐμπορίου καὶ Βιομηχανίας» 322β. — Ζῳολογίας καὶ Ἐντομολογίας» 321γ. — Κοσμητικῶν Τεχνῶν» 1031α. — Λαϊκῆς Τέχνης» 884. — Μπενάκη» 844β. Σινοϊαπωνικὸν —» 1031β.
μουσελίμης 805α.
μουσικὰ ἱδρύματα 958α.
μουσικὴ 906γ, 946γ, 947 - 967, 949α, 954, 956γ.
μουσικὴ ἐκπαίδευσις 329γ-330α. στρατιωτικὴ — 283β. — ὑπηρεσία 279β.
«Μουσικὴ Ἑταιρεία» 955α.
μουσικοὶ ἀγῶνες 948, 949α. — ὀργανισμοὶ 958α. — συγγραφεῖς 958α.
μουσικοκριτικὴ 957γ.
μουσικολογία 958α.
«Μουσικὸν λύκειον Ἀθηνῶν» 963γ.
Μουσικὸς καὶ Δραματικὸς Σύλλογος 962. — Σύλλογος «Ἀπόλλων» 962γ, 963α - 966γ. — τύπος 967β.
Μουσίλλα 33β.
μουσουλμανικὰ κτήματα 607.
Μουσουλμᾶνοι 233γ, 236γ, 237, 532α, 538α, 620γ, 621α.
Μουσούρης Σπῦρος 931α.
Μουσουρικὰ 579γ, 580α.
Μουσοῦρος Κωνστ. 579γ, 580β, 602α. — Μᾶρκος 925α 1007β.
Μουσπινιώτης Ἀναστ. 741β.
Μουσσαλᾶ 20β.
Μουσσολίνι Μπ. 764β.
Μουστάκας Ἀθ. 944β. — Ἀρχιμήδης 400α. — Κ. 398γ — Πέτρος 400β.
Μουστάκης Σέργιος 745γ.
Μουσταφᾶς ὁ Γ΄ 565α. — Κιοπρουλῆς 564α. — Κιριτλῆς 583α.
Μουσταφᾶ-Λάντζα 18β.
μουστέλλα 12β.
Μουστοξύδης Ἀνδρ. 1008γ. — Θ. 1017β.
Μούσχα, Κάτω — 18β.
μουτεσαρίφης 802α.
Μουτζοῦνε 34γ.
Μουτούσης 297α.
Μουτσούνα 35α.
μουφτεῖαι 237β.
μουφτῆς 241γ.
μουχρίτσα 86α.
μουχτάρης 802α.
μοχλὸς 1001α.
Μοχλούκα 22α.
Μ άβα 737γ.
Μπάγκας Ἰω. 398β, 766α.
Μπάζιλη 745β.
Μπαζίλιο 737γ.
Μπαὶκ 880γ.
μπαϊράκι 241γ.
μπακιρτζίδικα 840γ.
Μπακοὺ 745α.
Μπαλακλαβὰ 744.
Μπαλακλαβικὸν ἑλληνικὸν τάγμα 745β.
Μπαλαναία σχολὴ 750β.
Μπαλᾶνος Α. 1007α 1027β. — Β. 1002γ. — Δ. 992γ. — Κ 1002γ.
Μπαλὲμ 28γ.
Μπαλῆς Γ. 1006β.
Μπαλιαμποὺμ 36β.
μπάλλος 953γ.
Μπαλούστρα 30γ.
Μπαλτᾶ-λιμὰν 748β.
Μπαλτατζῆς Γ. 599α. — Μαυροκορδᾶτος 1029β.
Μπαλτζάκος 27α.
Μπάμπα 21γ.
Μπαμπᾶ 34γ.
μπάντες 833α.
Μπάξερ σχολὴ 327γ.
Μπαξὲ-Σαράϊ 744.
Μπάουτσεο 592γ.
Μπάρι 739α.
Μπασδέκης Κ 567γ.
μπασμάδες 836β.
μπασματζίδικα 836β.
Μπαστιᾶς Κ. 935γ, 1038β.
μπατανίες 831α.
Μπατάνιστα 740γ.
μπάτης 46α.
Μπατσὶ 34β.
Μπάφρα 37γ.
Μπεζίκια 26α.
Μπεκὲς Ὅμ. 930γ.
Μπελαβίστα 34γ.
Μπελάλι 37γ.
Μπέλες 21α.
Μπέλλιος Δ. 396γ. — Κ. 742β, 1031γ.
Μπέλοχ 434β.
Μπεναζὲ Παῦλος 596β.
Μπενάκειον βραβεῖον 334α, 1029α. — ἵδρυμα 835α. — μουσεῖον 1031β. — ὀρφανοτροφεῖον 753β. — φυτοπαθολογικὸν ἰνστιτοῦτον 78α.
Μπενάκης Ἀντ. 1031β. — Ἐμμ. 400β, 592β, 825, 1028α, 1029γ, 1031. — Βιργινία 400β, 753β, 834γ.
Μπεναρόγιας Ἀβρ. 865β, 866, 867β, 869α.
Μπενέσκου Ν. 743α.
Μπενιζέλος Ῥοῦφος 239α.
Μπενιζέλου ἀκτὴ 34α.
Μπενίζες 32α.
Μπενίσης 34α.
Μπένι-Σουὲφ 754α.
Μπέννττορφ Ὄθων 875β.
Μπεργαδῆς 925β.
Μπερναρδάκης Δ. 744γ. — Ν. 745β.
μπερνίτσα 86α.
Μπερντιάνσκα 744γ.
Μπέρξον 978α.
Μπερτόλδος 824α.
Μπεσέβλιεφ 434β.
μπεχτασισμὸς 765γ.
μπηχτὲς 974β.
Μπιάνκο 3 α.
Μπιζάνι 593γ.
μπιζέλια 86γ.
Μπιζέρτα 754γ.
μπιμπίλα 832γ.
Μπινιὰ 142γ.
Μπίρτιτζι ντέλλα Μοντάνια 737γ.
μπισκότα 137γ.
Μπισσολάτι 763γ.
Μπίστης 33γ.
Μπίστης Μιχ. 400β.
Μπίτσιος Κ. 828γ.
Μπλανσὲ 453γ.
Μπλεμπάδα 33α.
Μπλιούρης 26γ.
Μπογιαλὶκ 744α.
Μπογιατζῆ-κιοϊ 748β.
Μπογονίτσα 28β.
Μπόγρης Δ. 935γ.
Μποζαΐτης 27α.
Μποζαΐτικα 29α.
Μπόζης Παντ. 396γ.
Μπὸζ-ντὰγ 21α.
Μπόκα 27γ, 32α.
Μπολθούκι 18β.
Μπονᾶνος Γ. 902β.
Μποννιὲ 279γ.
Μποντὼ 187γ.
Μποργκὲ ι Βαρθ. 880γ.
Μπόρης Ἀντ 897β.
Μπορντὼ 279γ, 280β, 285γ.
Μπότασης 353α.
Μπότσαρης Μᾶρκος 568β, 569β, 738β.
Μπούας Πέτρος 560γ.
Μποῦβες 35α.
Μπουγιοὺκ δερὲ 748β.
Μπουγιοὺκ Καραμπουρνοῦ 30γ
Μπουένος Ἄϋρες 757β.
Μποῦζα 33β.
Μπουζαῖον 742α.
Μπούζι 27α.
Μπουκάρι 32α.
Μποῦκες, — Κοιλάδας, Τρεῖς — 31γ.
Μπουκλουτσᾶ-Ντερὲ 26α.
μποῦκοτὰζ 604α.
Μπούκουρη Ἑλένη 901α.
Μπουλούζικο 24α.
μπουλούκμπασης 802α.
Μπούμιστος 22β.
Μπούμπας Κύριλλος 745γ.
μπουμπουγέρι 81β.
Μπουνιαλῆς Τζάνες Μαρῖνος 925γ.
Μπουρινο 21γ.
Μπουρνιᾶς Ἀντ. 568α.
Μπουροῦ 26α.
Μπουρουγκιὸλ 30γ.
Μπουρσὲ 276β.
Μπούρτζι 31γ, 33γ, 34α, 36β.
Μπούσιος Γ. 858α.
Μπουσκὲ 279γ, 280β.
Μπούσουλας Σπ. 400β.
Μπουστίντουη Ιωσ. 961α.
Μπούτης Ἰγνάτιος 397α.
Μπούτνικωφ Ἰω. 961α.
Μπούτουρας Α 725γ.
Μπουφούσκια 27β.
Μπούχαρι 28γ.
Μπραγονίτικα 32α.
Μπρακὲ 280β.
Μπρακίτζι 33γ.
Μπραλλιὸν 280γ.
Μπράλον 210α.
Μπράσοβο 743α.
Μπρατσιώτης Π. 992γ.
Μπρὲ-Μπαμπᾶ 36γ.
Μπρεσλάου 737α.
«Μπρεσλάου» 595α, 605β.
Μπριὰν Ἀρ. 596α.
μπριγκαντίνι 92α.
μπρίκι 291γ.
Μπρισμπαίην 757γ.
Μπρόντε 757γ.
μπροστοσέντονα 833α.
Μπρούμπουλο 33γ.
Μπροῦνο 985α.
Μπρυνὲ ντὲ Πρὲλ 453γ.
Μπυσὸν Κάρ. 453β.
μύαξ 12β.
Μύγδονες 446γ, 447α.
Μυγδονία 447α.
μυθιστόρημα 918γ. — ἔμμετρον 923γ, 924α.
μυθιστοριογραφία 918γ, 922β, 923γ, 924α.
μῦθοι 687α, 812γ, 823β, 824, 825, 849, 905β.
μυθολογία 687α· βλ. καὶ *μῦθοι*.
μυῖα χαλκῆ 779β.
Μυῖγα 37α.
Μυιγοχάφτης 34γ.
Μυκάλη 481
Μυκῆναι 209γ, 443α, 455γ, 475γ, 476β, 689α, 759, 875β, 882γ, 883.
μυκηναϊκὴ ἐποχὴ 759.
μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς 455γ, 689α, 883· βλ. καὶ *Μυκῆναι*.
Μυκονος 35α, 39α, 209γ, 212α, 1031α.
Μυλοὶ 33β.
Μύλλερ Γουλ. 998α. — Ἰω. 741α. — Κάρ. 874. — Ὄτφρ. 451β.
Μύλοι 18γ.
Μυλοκωτὸς 36α.
μυλόπετραι 143α.
Μυλόπετρες 35γ.
Μυλοπόταμος 27γ, 33.
Μύλος 34.
Μυλωνᾶς Ἀλ. 600γ, 871β, 859β. — Νικόδημος 770α.
Μυόνησος 30β.
Μυοῦς 469α.
Μυρὰτ Δ. 944α.
Μυριβήλης Στρ. 934β.
Μύρινα 38α.
μύριοι 499β.
Μυριοκέφαλον 538β.
Μυριόφυτον 749α.
Μύρκινος 468α.
Μυρμήγκια 34β.
Μυρμηγκονήσια 36γ.
μυρσίνη 12β.
Μύρσινον 29α.
Μυρτάβι 28β.
Μυρτιὰ 36.
Μυρτίλος 33β.
Μυρτιώτισσα 931α.
Μύρτου κόλπος, ὅρμος 32β.
Μυρτούντιον 28γ, 29α.
Μυρτὼ 36.
Μυρτῷον πέλαγος 28β, 29β, 440α.
Μύρων 887α.
Μυρωνίδης 484γ, 485α.
Μῦς 760γ.
Μυσία 659γ.
Μυσίου Πανταζῆς 740γ.
Μυστακίδης Β. 1026β.
μυστήρια 687α.
μύστικο 292α.
μυστίλη 780γ.
Μυστρᾶς 209γ, 546α, 548γ, 558γ, 559α, 565α, 639γ.
Μύτη 36γ.
Μύτικα(ς) 22α, 28, 31α.
Μυτιληναῖοι 491γ· βλ. καὶ *Μυτιλήνη*.
Μυτιλήνη 18β, 32α, 37γ, 182α, 190γ, 192 , 197α, 209γ, 210α, 212α, 213β 281, 327γ, 328β, 329α, 491, 496α, 497β, 502α, 598γ, 604α, 1031α.
Μύτις 26β.
Μυχὸς 29α.
Μωαβίας 531.
Μωάμεθ Α΄ 559α. — Β΄ 544γ, 559γ, 560, 561α, 762β, 765.
Μωαμεθανισμὸς 765.
Μωαμεθανοὶ 533α, 767β.
Μ οδι 34α.
Μ λος 32β, 33γ, 37α.
μώρα 813α.
Μ ρα βαλεσῆ 639γ, 802α, 804α.
Μωραγιάννηδες 850β.
Μωραΐτάκης Μιχ 398β.
Μωραΐτης Σπ. 1011α.
Μωραΐτίδης Ἀλ. 932β
Μωραϊτίνης Ἀρ. 297, 298β, 583γ. — Τιμ. 935γ.
Μωχάμμετ Ἄλη 753α.
νάβα 292α.
Ναβαρῖνον· βλ. *Ναυαρῖνον*.
Ναβαρραῖοι 539β, 544α, 549, 557β.
ναβέττα 292α.
Ναβιγαγιόζη 549α.
Ναβις 443α.
Ν γκασάκι 752α.
Ναδίρης Ἀπ. 580β.
Ναζὴμ πασᾶς 593γ.
Ναζης Ἰωσ. 562γ.
Ναζίκι 30γ.
Ναζλὶ 597β.
Νάζος Γ. 958γ, 962β.
Ναϊ ιδης 651β.
Ναϊσσὸς 223β, 521β.
Ναῖται 539β, 542γ.
Ναμοὺρ Ῥοβ. 541α.
Νάνσεν 617α.
Νάξιοι· βλ. *Νάξος*.
Νάξος 24γ, 35α, 143α, 440β, 466α, 468β, 470β 473, 483, 487β, 502α, 550α, 551, 562γ, 610β, 667. — Σ λίας 458α, 492γ 494γ
ναοὶ ἐνοριακοὶ 681.
Ναοὺμ 737α.
Νάουσα 35β, 209 , 68
Ναπολεόντειοι πόλεμοι 758
Ναπολέων Α΄ ὁ Μ γας 7 3 809γ. — ὁ Γ΄ 583α.
Ναπος 35β.
Νάρθηξ 36β.
ναρκωτικὰ 391γ, 619γ.
Ν ρσῆς 529γ, 530β.
Ναστραντὶν χότζας 824α
Νατάλγκα 757β.
νατριοθειοῦχα ὕδατα 18γ
Ναυαρῖνον 29β, 33α, 143γ,

197γ, 442γ, 571γ, 572α, 574β, 575β.
ναύκραροι 777α.
Ναύκρατις 631β, 467β.
Ναυλοβάτης 521β.
ναυλολόγιον 180β.
Ναύπακτος 18 ι, 28α, 29α, 31α, 276β 444γ, 445β, 488γ, 507γ, 563β, 670γ.
ναυπηγία 130γ, 142,143β, 761α.
Ναυπλία 29γ, 443β.
ναυπλιακὴ ἐπανάστασις 357α, 582α.
Ναύπλιον 29γ. 147, 162β 212α, 238β, 275, 27ι, 28 α, 284β, 357α. 443β, 562α, 567γ, 568α, 577, 582α, 639γ, 942α, 1031α, 1043α.
Ναυσικλῆς 505γ.
Ναύσταθμος 34α.
ναυτικὰ σχολεῖα 316α.
ναυτικαὶ συντάξεις 416β, 417.
ναυτικὴ ἀεροπορία 297, 298α. — νομοθεσία 297α. — ποινικὴ δικαιοσύνη 312γ. — Τράπεζα Πειραιῶς 156γ.
ναυτικοὶ χάρται 59γ. 60β.
ναυτικὸν 244β. 248, 289 (εἰκόνες), 291γ-296γ, 785β 801β, 99β. — Ἀθηναίων 486β. — ὑπουργεῖον 330γ, 995β.
Ναυτικὸν Ἀπομαχικὸν Ταμεῖον 419γ. — δίκαιον 761γ.
ναυτικὸς τύπος 205α 297α.
ναυτιλία 147α, 200β 205α, 329γ, 746γ, 806γ 807. — ἀκτοπλοϊκὴ 202. — ἐπιβατηγὸς 202 203α, 204β. — ἱστιοφόρος 204γ. — ὑπερωκεάνιος 202γ, 203α. — φορτηγὸς 203, 204.
ναυτιλιακαὶ ὁδηγίαι 62β.
ναυτιλιακὴ ἐκπαίδευσις 329γ.
ναυτίλος 6β.
Ναυτίλος 33ι.
«Ναυτίλος» 38β.
ναυτοπρόσκοποι 976α.
νάφθα 14γ.
Ναφιὸ 36α.
ναχαγιὲς 802α.
Ν α Ἀγχίαλος 406α. — Ἐπίδαυρος 29γ. —Εὐξεινούπολις 406α. — Καμένη 18β. — Μιτζέλα 30β. — Ὀρεστιὰς 82γ. — Σμύρνη 411. — Φιλαδέλφεια 143α. — Φιλιππούπολις 406α.
νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα 697, 699, 704α.
«Νέα Ἑλλάς» 1037γ.
«Νέα Ἑλληνικὴ Ἀτμοπλοΐα» 201α.
«Ν α Ἑστία» 1038β.
«Νέα Ἡμέρα» 740α, 1037γ, 1039β.
Νέαι 37α.
νέαι χῶραι 265.
Νεάπολις 29β, 30γ, 329α, 447α, 458β, 739β.
Νε ραι 550α, 637α. 638, 639α.
Νεοχος 510α, 917γ, 986β, 997β.
«Νέα Σμύρνη» 1038γ.
Ν για 36α.
Νεγρεπόντε Νικ. 397β.
Νεγρεπόντης Μιλτ. 369β 370γ, 597α.
Νέγρης Θεόδ. 567γ, 851β. — Κωνστ. 31 β 1003α. — Φωκ. 365,595γ,1028α. — Χριστόφ. 841γ.
Νέδα 27α, 442γ.
Νέζερ Χριστ. 944.
Νεζερὸς 143α.
Νεϊγὺ συνθήκη 597α, 606β, 609γ.
νεῖκος 978γ.
Νεῖλος 467α.
Νεκτάριος 744α.
νεκυομαντεία 817.
Νεμάνια· βλ. *Στέφανος —*.
Νεμανίδαι 557γ.
Νέματα 37β.
Νεμέα 27β, 443β, 500α.
Νέμεα 780α.
Νεμέρτσκα 22α.
νεοαττικὸν ἐργαστήριον 890β.
νεογενεῖς χρόνοι 12α.
νεογνὸν 848β.
«Ν οέλλην» 1036α.
νεοελληνικαὶ διάλεκτοι 701γ, 702α,703α. —σπουδαὶ 1025α.
νεοελληνικὴ γλῶσσα 699γ. 700, 704α. — φιλολογία 1013β-1018γ.
«νεοϊδεάται» 865β.
«Νέοι Πρωτοπόροι» 1038β.
Νεολαία 870β.
«Νεολόγος» 1038γ.
νεομάρτυρες 671γ, 675.
«Νέον Ἄστυ» 1037α.
«Νέον Βῆμα» 757α.
«Νέον Ἔθνος» 1039α.
«Νέον Κράτος» 1038α.
«Νέον Φῶς» 864β.
Νεόπατρα 445α.
νεοπλατωνισμὸς 980γ.
Νεοπτόλεμος 517α.
νεοσπαγερίνα 11α.
«Νέος Κόσμος» 1037γ.
«Νέος Σοσιαλισμὸς» 864β
Νεοτουρκικὸν κίνημα 591, 603γ· βλ. καὶ *Νεότουρκοι.*
Νεότουρκοι 593γ, 762γ· βλ. καὶ *Νεοτουρκικὸν κίνημα.*
Νεόφρων 909γ.
Νεόφυτον 741β.
Νεόφυτος 396γ, 742β, 982β.
Νεοχώριον 748β, 1042β.
Νεοχωρίτης 26γ.
Νεράϊδα 21γ.
νεράϊδες 813α.
Νεραϊδονήματα 846β.
Νεράκι 36α.
Νέρβας 520γ.
Νέριος Β' Ἀτζαγιώλης 542α, 544.
νεριτῖναι 12β.
Νερὸ 34γ. — Μάπα 54γ. — Συκιᾶς 34γ.
Νερουλὸς Ρῖζος Ἰάκ. 577γ, 579α, 724α, 742β,934γ,1015β.
Νέρων 520.
Νεσσωνὶς 446β.
νεστοριανισμὸς 660β.
Νεστόριος 528β, 6603.
Νέστος 26α, 30γ, 272, 469γ.
Νέτηα 37β.
Νευρίδας Νικ. 741γ.
Νευροκόπιον 406α.
νεφελίνης 14β.
νέφωσις 46γ, 47.
Νεώριον 34α.
Νηλεὺς 27α.
Νηλία 30β.
νήματα 133, 134β.
νηπιαγωγεῖα 314γ, 315α.
νηπιαγωγοὶ 314γ 316α.
νηπιοτροφεῖα 395β.
Νηρηΐδης 651γ.
Νήριτον 445β.
Νησὶ 36β, 37β.
Νησῖδα 34α.
Νήσιζα 33γ.
νησιώτικος χορὸς 970α.
Νῆσοι 32α. 35. 38β, 122α. — Αἰγαίου 52α, 83β, 122β, 225
Νησόπουλο 37β.
Νησώπη 37γ.
Νιάλα 22β.
Νιγρίτα 18ι.
Νιδερ Κ. 597α.
Νιέζιν 743γ, 744γ, 745γ.
Νιὲς 30β.
Νίζνη 743γ.
Νικα, στάσις τοῦ — 529β.
Νικαεὺς 1005γ.
Νικαια 540ι, 554γ, 555. 557β, 667γ, 668. — αὐτοκρατορια 554γ-555γ. —σύνοδος 669α, 773γ.
Νίκανδρος 916γ.
Νικαριᾶ. κανάλι 31β.
Νικας Α. 944α. —Ροζαλία944α
Νικάτωρ· βλ. *Σέλευκος ὁ —*
νικέλιον 14γ.
Νικηταρᾶς 567α, 578γ.
Νικήτας 530γ, 1005β
Νικηφόρος ὁ Α' 532γ, 554β. — ὁ Β' Φωκᾶς 533γ, 534α, 536α. — Βοτανειάτης 536β. — Κάλλιστος 992β. — πατριάρ ης 921β
Νικίας 491β, 492, 493, 494, 495.
Νικίειος εἰρήνη 492β.
Νικολάγιεφ 744γ, 745γ.
Νικολᾶϊ Ροδ. 1017β.
Νικολαΐδης Ἄνθιμο 955γ. — Λεβαδεὺς Ἰω. 319β, 994γ. Νικ. 1003α. — Ρήγας 994β, 1026β.
Νικόλαος Α' Ρωσίας 533β, 580α. — ὁ Β' 589γ. — Ἀτζαγιώλη 544α. — ὁ Δαμασηνὸς 997β. — Ζῶζης 541γ, 542α. — Μαυροβουνίου 603α. — ὁ Μεθώνης 992β. — ὁ Μυστικὸς 536α. — Σαντομὲρ 541γ, 543α.
Νικολάου Βασιλικὴ 750α. — Δημ. 399γ. — Κ. 901β.
Νίκολη Γ. 868γ.
Ν κο όπουλος Α.1032α.—Ἀντ. 1037γ. — Βασ. 584γ. — Σπ 1037γ.
Ν κο ούδης Α. 900γ. — Θεολ. 1037γ.
Νικόλοχος 741γ.
Ν κόμαχος 980γ, 1001γ.
Ν κομήδεια 223β, 557β 597β, 741γ.
Ν κομήδης 511γ, 1001β.
Ν κόπολις 28β 446α, 519 558β.
Νικόστρατος 492β.
Νικούσιος Παν. 563γ 564α.
Νίκων ὁ Μετανοεῖτε 664.
Νιμάγερ Ὄττο 378β.
Νίμπου 451β.
Νινευὴ 466γ, 531α.
Νινὶ 35γ.
Νι 35γ.
Νιοκαστλ 757γ.
Νιοῦτον 874γ.
Νιρβάνας Παῦλος 726α, 933γ, 935, 936α, 990α· βλ. καὶ *Ἀποστολίδης Πέτρος.*
Νίσαια 29 , 483γ. 484γ.
Ν σιβις 324γ, 526β.
Νίσσα 52 β.
Νίσυρος 758γ, 763α, 764β.
νιτρικὰ ἅλατα 140α.
νιτρικὸν ὀξὺ 140α.
νιτροθεὶ κὰ ὀξέα 140.
Νῖτσε 657α, 977γ.
Νυβάρρα 32β.
Νοβγκορὸντ 743γ.
Νοβορωσίσκ 744γ.
Νοεμβριανὰ 596γ.
νοικοκυραῖοι 804β.
νομάρχης 252β, γ. 264β.
νομαρχιακαὶ ἀρχαὶ 264β. — διατάξεις 249γ.
νομαρχιακὸν συμβούλιον 263γ, 265α.
νοματίσματα 815β.
Νόμια 24β.
νομικὴ 321α, 1003β-1007α, 1023β, 1026.
νομικὸν συμβούλιον 251γ.
Νομικὸς Δημ. 897β. — Μιχαὴλ 398γ.
νομικὸς σύμβουλος 251γ.
νομίσματα 159. 383, 787β, 792, 875β-879α βλ. καὶ *νομισματική*
νομισματικὴ 875β-879α, 882· βλ. καὶ *νομίσματα.*
Νομισματικὸν μουσεῖον 1031α.
νομισματικὸς τύπος 882β.
νομοεπιθεωρητὴς 277α.
νομοθεσία 577β. 859γ 1041α. —ἀγροτικὴ 40 α-404α. —ἀστικὴ 649γ. —ἐργατικὴ 400γ 402α, 469α. —κοινωνικὴ 649 — τραπεζῶν 157γ 158 .
νομοθετικὸν διάταγμα 249β.
νομοὶ 225, 228ι, 252γ, 263γ, 264, 265, 266, 267α 775α.
«Νομοκάνων» 639α, 640γ.
νομός· βλ. *νομοί*
νόμο 240γ, 249. 286γ, 401α. 552, 629β 646β.
νομοτελεστικὸν 851γ.
νομοφύλαξ 638γ, 796γ.
Νόννος 919α.
Νοριὰ 37β.
Νόρμαν 275γ.
Νορμανδοὶ 223β, 436γ, 535γ, 536γ, 537γ, 538
νοσοκομεῖα 392, 393β, 994β, 995.
νοσοκόμων σχολὴ 329β.
Νοταρᾶς Λουκᾶς 560α, 803β. — Μακάριος 677α. — Παν. 352α, 579α. — Ἄννα 738β.
νοτάριοι 640α, 804γ, 806α.
Νοτία θάλασσα 986α.
Νοτιοαφρικανικὴ Ἕνωσις 754β.
νοτιοϊταλικὰ ἰδιώματα 703.
Νότιον 37β, 497α.
Νοτιοσλαυΐα (Γιουγκοσλαυΐα) 177α, 178α, 599γ, 600β, 601α, 740· βλ. καὶ *Σερβία.*
Νότος 36γ.
Νουβία 753α.
«Νουμᾶς» 1038β.
νούμμιος 878γ.
νουμμουλῖται 6β.
Νοῦρκος 37γ.
νουφοὺλ ἀβαρίζια 807β.
νοῦς 979α, 980γ.
Νουσούδ 754γ.
Νταϊρπφελντ 875β.
Ντάνα 29γ, 34α.
Ντάξα 36γ.
Ντάπια 33γ.
Ντάρδα 750α.
Ντὰρ-ἐς-Σαλὰμ 755α.
Ντὰρ Μπογάζ 31β.
Ντελιδίμι 21γ, 22β.
Ντελίσι 30α.
Ντέμιντωφ 595α.
Ντενὺ Κοσὲν 606α.
Ντέρμπυ λόρδος 580γ.
Ντερτιλῆς Β. 599γ.
Ντέσσα 36γ.
Ντήλεσι 30α.
Ντιέσεγκ 741β.
Ντιρὲ-Ντάουα 752γ.
Ντίτεριχ Καρ. 999α, 1018β.
Ντομοὺζ καβὰκ 37γ. — μπουρνοὺ 28α, 36α.
Ντονάτι Σεβ. 880γ.
Ντονοῦσα 35α.
Ντόϊος, Κάβο — 36γ.
Ντουάητ 755γ.
Ντοῦνκερ Μὰξ 451β.
Ν ουντουλὲ 35γ.
Ντράππερ 986γ.
Ντρουὲν ντὲ Λυῦ 580γ.
Ντυρυΐ Βίκτωρ 451β.
Ν ὼς σχέδιον 606γ.
Νύκλι 545γ.
νυκτεριναὶ σχολαὶ 77γ, 315β, 325α.
Ν μφαῖον 30γ, 488α, 743γ.
νυκτοφύλακες 798γ.

Ξ βέριον 209α.
Ξακουστῆ, 29γ.
Ξ νθάκης Ἰω. 985β.
Ξάνθη 82γ, 281, 329α.
Ξανθία 30γ.
Ξ νθιππος 471γ, 481.
Ξανθο, 565γ, 738β, 762α, 872α, 873β.
Ξ νθόπουλος Νικηφ. 922α. — Σ. 397α. — Τιμ. 955β.
Ξανθουδίδης Στέφ. 1013, 1018α.
ξένα σχολεῖα ἐν Ἑλλάδι 332β, 333α.
ξενιτεμένου γυοισμὸς 821β.
ξενόγλωσσοι 233.
ξενοδοχεῖα 210γ, 212α.
ξένοι 236β.
Ξενοκλῆς 761α.
Ξενοκράτης 915β, 980α. — Κωνστ. 397γ, 742β.
Ξε όκριτος 761γ.
Ξενόπουλος Γρηγόριος 933β, 935β, 936α. — Στέφ. 902γ.
Ξένο Ἀνδρ. 755γ. — Στέφ. 931β.
Ξε οφάνης 771γ, 977β, 978γ, 983γ, 990γ, 997α.
ξενοφόρα 6β.
Ξενοφῶν 499β, 905γ 912, 919α, 986α, 996γ.
Ξεράδι 37β.
Ξέρας πόρος 31γ.
Ξεριᾶ, 26γ, 27α.
Ξερίλας 27α.
Ξέρξης 447β, 472, 473, 477, 478, 479, 481β.
Ξερὸ 36β, 37α.
Ξεροβούνι 21γ, 23.
Ξερόκαμπος 33β.
Ξ ρονήσι 36γ.
Ξεροπόταμος 27β.
Ξερόρρεμα 26α.
Ξέστι 24ι.
ξηρασία 74β.
ξηρικὰ ἐδάφη 74β
Ξηροβατικὰ 57α.
Ξηροκρήνη 748β.
Ξηρὸν 23γ.
Ξηροτάγαρος 30α.
Ξόδρα 34γ.
ξόρκια 815β.
Ξυφιλῖνος Ἰω. 638γ, 639α, 1005β.
Ξυδιᾶς Μαχ. 741α.
Ξύλα 34γ.
ξυλάνθρακες 76β, 77α, 141α.
ξυλεία 76β, 77α.
Ξυλὴ 29β.
ξυλίτης 141α, 143α.
ξυλογλυπτικὴ λαϊκὴ 836γ-838α.
Ξυλόκαστρον 209γ,327α,1032α.
ξυλομετρικὴ 321α.
ξύλον 142α.
ξυλόπαστα 141γ.
Ξυλοσύρτης 36α.
ξυλουργεῖα 142α
ξυλουργικὴ 145, 836γ-838α.
Ξυλοφάς 34γ.
Ξύνδας Σπ. 945γ, 956β.
Ξυνιὰς 26γ, 74α.
Ξώδοτος 36α.
ξωμάντηλα 836β.
Ξώπετρα 36α.
ξωτάρηδες 804β.

Ὄαξος 27γ.
ὀβελὸς 876α.
Ὄβο 36α.
Ὀβράδοβιτς Δημ. 740γ.
Ὀβριόκαστρο 30, 38α.
Ὀβριὸς 34α, 35β.
ὀγδόη 949α.
Ὄδερος 27γ.
ὁδηγοὶ τουριστικοὶ 212β.
Ὀδησσίνη ἑλληνικὴ μοῖρα 745β.
Ὀδησσὸς 744, 745, 941γ, 942α.
ὁδικοὶ χάρται 183γ.
Ὀδόαχρος 528γ.
ὁδοὶ 164α-170γ, 183γ, 210γ.
«Ὁδοιπορικά» 448α.
ὁδόμετρον ναυτικὸν 987β.
ὀδοντιατρικὴ 321α.
Ὀδοντιατρικὸν σχολεῖον 994α.
ὀδοντισμὸς 948β.
ὀδοντόπασται 138β, 141α.
ὀδοντόστιγμα 782α.
ὀδοντοτριπτὴρ 782α.
ὁδοποιία 164α-170γ, 183γ· βλ. καὶ *ὁδοί.*
Ὀδρύσαι 488α.
«Ὀδύσσεια» 904, 996β.
Ὀδυσσεὺς 445β.
Ὀζηρὸς 27γ.
Ὀζόλαι Λοκροὶ 444γ.
Οθμαν· βλ. *Ὀσμάν.*
Ὄθρυς 22α.
Ὀθρωνὸς 32α.
«Ὀθωμανικὸς Μηνύτωρ» 1038γ.
Ὀθωμανοὶ 557α.
Ὄθων βασιλεὺς 143β, 164, 238, 239α, 276γ. 292γ, 301α, 355γ-356γ, 535β 575α. 576γ, 577α-582β, 645γ, 679β, 758β, 853, 854α, 862α, 1031γ. — ὁ Α' αὐτοκράτωρ 535β. — ὁ Β' 535γ. — ὁ Γ' 535γ — Δελαρὸς 541γ, 542.
Ὀθωναῖος Ἀλ. 600γ, 857γ.
Ὀθωνοὶ 27γ, 32α.
Οἰάνθεια 29α.
Οἰάνθη 29α.
οἰκία 826γ, 827.
οἰκιακὴ μισθοτεχνία 831γ. — οἰκονομία 143β.
οἰκισμὸς 412.
οἰκέται 629γ.
οἰκογένεια 215, 774, 787γ, 847β.
οἰκογενειακὴ κατάστασις 229α.
οἰκογενειακὸν δίκαιον 634γ, 637α, 648γ.
οἰκογενειακὸς βίος 794γ, 795α.
οἰκοδομικαὶ βιομηχανίαι 132β, 145.
οἰκοκυρικὴ ἐκπαίδευσις 315γ, 316α, 318α, 328β, 330.
οἰκονομία 787α, 801α. — γεωργικὴ 83γ. — δημοσία 787β. — τοπικὴ 217β.
Οἰκονομίδης Β. 1006β, 1026α. — Δημ. 930γ, 1030α. — Ἰω. 1009α, 1026α. — Λεόντιος 400α, 1022α. — Σπήλιος 1022α. — Φιλ. 961.
οἰκονομικὰ δημόσια 334α-308γ. — ὑπουργεῖον 334γ, 995α.
οἰκονομικαὶ ἐφορεῖαι 341γ. — καὶ πολιτικαὶ ἐπιστῆμαι 321α.
οἰκονομικὴ 1024β.
οἰκονομικὴ γεωγραφία 71 κ. ἑξ. θεωρητικὴ — 216 — ἱστορία καὶ πολιτικὴ 216γ·

Digitized by Google

217β. — κοινωνία 862γ, 863. — κρίσις 336γ, 600β. — ὑπηρεσία 279α, 283α.
οἰκονομικὸν ἔτος 334γ. — σῶμα 278β
οἰκονομικὸς ἔλεγχος 345β, 590.
«Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος» 1037γ, 1038β.
«Οἰκονομολόγος» 1038β.
Οἰκονομόπουλος 'Αν. 321α. — 'Ι. 930γ.
Οἰκονόμος Γ. 1028γ. — 'Ιω. 747β. — Κ. 679α, 682β, 724α. — ὁ ἐξ Οἰκονόμων 902γ, 1007γ. — Σ. 724α.
Οἰκονόμου 'Αντ. 567α. — 'Αρ. 1003β. — Δημ. 740α, 749β — Θωμᾶς 944α, 945α, 962β. — 'Ιω. 749β.
«Οἶκος κωφαλάλων» 395β.
«Οἶκος τυφλῶν» 395β.
οἰκοτεχνία 76β, 81α, 828β.
οἰκοτροφεῖα ἐθνικὰ 395α.
Οἰκουμενικαὶ σύνοδοι 660, 661· βλ. καὶ *σύνοδοι.*
οἰκουμενικὴ κυβέρνησις 612.
Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον 396α, 586γ, 613β, 640α, 671, 684β, 803· βλ. καὶ *Πατριαρχεῖα.*
Οἰκουμενικὸς πατριάρχης 669α, 790α.
Οἰνιάδες 32β.
Οἰνόη 29α.
Οινοπίδης 910γ.
οἰνόπνευμα 76β, 77α, 138, 140α, 215γ, 391γ.
οἰνοπνευματοποιεῖα 135γ, 136β
οἰνοπνευματοποιία 81α, 136
οἰνοπνευματώδη ποτὰ 136γ, 144α, 146γ.
οἰνοποιεῖα 135γ.
οἰνοποιία 76β, 81α, 136β.
οἶνος 76γ, 77α, 136β, 144α, 150, 151, 315β. — ὑποστάθμη 76γ.
Οἰνοῦσα 37β.
Οἰνοῦσαι 33α, 37β.
οἰνοχόη 780β.
Οἴνωπες 774α.
Οἰσύμη 30γ, 447α.
Οἰταία 445α.
Οἰταῖοι 445α.
Οἰταῖος κόλπος 30α.
Οἴτη 22γ, 209γ, 445α.
οἰωνοὶ 817β. 818γ.
ὄκλασμα 968β.
'Οκταβιανὸς 518γ.
ὀκτάωρον 401β.
'Οκτονία 23γ.
'Ολβία 743γ.
"Ολγα βασίλισσα 583γ, 535α, 590γ, 597γ, 599α, 995γ.
'Ολὲγ 535α.
'Ολιβιέρι 37γ.
ὀλιβίνης 14β.
ὀλιγαρχία 776γ.
ὀλιγαρχικοὶ 498γ, 503β.
ὀλιγοκαινικὰ στρώματα 6β.
ὀλιγόκλαστον 14β
ὀλιγομεταλλικὰ ὕδατα 16γ.
'Ολίγυρτος 23γ.
'Ολιζὼν 30β.
'Ολλανδία 185α, 741α.
'Ολλενίτσα 743α.
'Ολμιαὶ 29α.
'Ολυμπία 161, 209γ, 212α, 442α' 487γ 503γ, 780α, 874γ, 885β, 886, 1031α.
'Ολυμπιακοὶ 'Αγῶνες 197β, 974, 976γ.
'Ολυμπιὰς 30γ, 161γ, 508γ, 510γ.
ὀλυμπιονίκης 972α.
'Ολύμπιος Γ. 566. — Δ 1010β. — Ιω. 319β.
"Ολυμπος 23, 25α, 209γ, 210α, 436γ, 446.
'Ολύνθιοι 500γ, 501α, 505α, 506α· βλ. καὶ *"Ολυνθος.*
"Ολυνθος 461α, 500γ, 501α, 505α, 506α.
'Ολύτσικα 22α.
'Ομὰρ 531β, 544γ.
ὁμηρικὴ γεωγραφία 450β, 935γ. — τέχνη 884α.
ὁμηρικοὶ χρόνοι 759β.
"Ομηρος 771α, 903γ, 904, 990γ.
"Ομιλος 'Αντισφαιρίσεως 'Αθηνῶν 975α. — τῶν κοινωνιολόγων 864γ. — Φιλομούσων» 955α.
ὁμιλουμένη 692 γ· βλ. καὶ *γλῶσσα.*
ὁμίχλη 48γ.
'Ομμειάδαι 532β.
ὁμογενεῖς 236α.
ὁμοιομερῆ στοιχεῖα 979α.
'Ομὸλ 875α
ὁμολογία 632β, 633γ.
«'Ομόνοια» 1038γ.
'Ομορτὰγ 532γ.
ὁμοσπονδίαι 424, 425α, 467β.
ὁμοφωνία 950β.
'Ομπεῖς 754γ.
ὀμφαὶ ἢ ὄσσαι 817β.
ὀμφαλόκυκλος 7γ.
"Ονεια ὄρη 24α, 29α.
ὄνειρα 817β.
ὀνειρομαντεία 655β, 819α.
'Ονησία 33β.
'Ονησίκριτος 986β.
"Ονκεν 451β.
ὄνοι 76α, 77α, 108β, 109γ.
'Ονόμαρχος 505.
ὀνόματα 818β.
ὀνοματολογία 1027γ.
"Ονου Γνάθος 29β, 33α.
'Ονόκωπο 26γ.
ὄντως ὂν 979γ.
'Ονώριος 527, 661γ.
ὀξέα 138β 139α.
'Οξεῖαι νῆσοι 445β.
ὀξεῖα 710α· βλ. καὶ *τόνοι.*
'Οξυ 24α.
'Οξυὰ 22γ. 32β.
ὀξυβαρεῖα 710.
ὀξυγόνον 140γ.
Οξοὴ 32β.
ὀξυγονοῦχον ὕδωρ 139γ.
'Οξύλιθος 23γ.
ὀξὺς λύδιος τρόπος 949γ.
ὀτάλιος 14α.
ὄτερα 945γ.
ὀπερέττα 945α.
ὄπιον 391γ.
'Οπισθομάραθος 29α.
ὅπλα 267β
ὁπλασκία 974β.
"Οπλητες 775α.
ὁπλισμὸς 267γ, 786α, 798α, 800γ.
ὁπλιτης δρόμος 779γ.
ὁπλῖται 783γ.
ὀπλοστάσιον 276β.
'Οπούντιοι Λοκροὶ 444γ.
'Οπούντιος κόλπος 30α.
'Οποῦς 30α, 444γ.
ὀπτικὴ 1018γ.
ὀπτίων τῶν καταλόγων 799β.
ὀπῶραι 75γ, 97γ, 215β.
'Ορὰν 754γ.
ὁρατότης 48γ.
"Ορβηλος 21α.
ὀρβιτέλλα 7γ.
ὀρβιτολίνη 7γ.
ὄργανα μουσικὰ 951, 952α.
ὀργανισμοὶ αὐτόνομοι 253β;
ὀργανισμὸς δικαστηρίων κλπ. 646β, 648α. — στρατοῦ 267β, 279 280. 281α (Διαδόχου: 267β, 279α· Δούσμανη: 279β· Ζουμπᾶ: 279γ· 'Εὔντου 1913: 280α· 1926, 1929: 280γ· 1930: 281α).
ὄργανον ἐκκλησιαστικὸν 952γ, 953α.
ὀργανώσεις 80γ, 426-429α, 1030γ-1031α. —βιομηχάνων 428. — ἐμπόρων 426γ, 428α. — ἐπαγγελματιῶν 426β-429α. ἐπιστημονικαὶ — 1030γ-1031α.
ὀργάνωσις ἀεροπορίας 299. — 'Εκκλησίας 663γ. — ναυτικὴ 786 (βυζαντινοῦ ναυτικοῦ 800γ).
"Οργιλος 447α.
"Ορδυμνος 37γ.
'Ορειάδες νύμφαι 651β.
ὀρειβασία 976γ.
'Ορειβάσιος 993γ.
«'Ορειβατικὸς σύνδεσμος» 209γ, 210β.
ὀρειναὶ ζῶναι· βλ. *ὀρεοδομή.*
ὀρεινοὶ 277β, 854α.
'Ορεινὸς 37β.
ὀρείχαλκος 132α, 140α.
ὀρεογραφία 19γ 40β.
ὀρεοδομὴ ἑλληνικῶν χωρῶν 6γ-9β (ἀδριατικοϊόνιος ὀρεινὴ ζώνη 6γ· 'Ωλονοῦ-Πίνδου ζώνη 7β· Κεντρικῆς Πελοποννήσου 7γ· Παρνασσοῦ-Γκιώνας 8α· '**Ανατολικῆς 'Ελλάδος 8β**· Ροδόπης ἢ θρᾳκικὴ 8γ· 'Αξιοῦ 8γ· Πελαγωνικὴ 9β).
'Ορεστιὰς 26β, 325γ, 446γ.
'Ορεστίς· βλ. *'Ορεστιάς.*
'Ορθαγορίδαι 777γ.
ὀρθογραφία 714α-717γ. ἱστορικὴ — 714β, 716, 717α. — κανονισμὸς 716β-717γ.
ὀρθογραφικὰ λεξικὰ 718α. — συστήματα 715-716α.
ὀρθογραφικοὶ ὁδηγοὶ 718α.
ὀρθοδοξία 741γ.
ὀρθόδοξοι 233γ, 236γ, 529α, 536α.
ὀρθοθέτης 11α.
ὀρθόκλαστον 14β.
Ορθολίθι 24α.
'Ορθολιθιὰ 32γ.
'Ορθόλιθο 32α.
ὀρθολογικὴ 977β
ὀρθοπεδικοὶ 996α.
ὀρθοφραγμῖναι 6β.
ὅρια δήμων καὶ κοινοτήτων 254γ, 255.
'Ορκάτου δῆμος 759γ.
ὁρκοδοσία 262α.
'Ορκὸς 31γ.
'Ορλάνδος 'Αναστ. 900γ. —'Ιω. 353.
'Ορλὼφ 565, 673γ, 739β 758β. — ἐπανάστασις 565α 673γ 738β.
ὀρλώφεια 673γ.
'Ορμίνια 29α.
'Ορμίσδας 530α.
ὅρμοι 179α, 180γ, 190α.
ὅρμος 970α.
'Ορμυλια 143α.
Ορνεοὶ 443β.
ὀρνίθιαι 44β.
ὀρνιθολογία 59γ.
ὀρνιθοτροφία 76β, 113β.
ὀρνίθων νόσοι 113β.
'Ορνιοφωλιὰ 21γ.
'Ορνὸς 35α.
Οροβίαι 36β.
ὄροβος 86γ.
ὁροθετικὴ γραμμὴ 272· βλ. *σύνορα.*
ὅροι 630α, 1027γ. — ζωῆς 213β, 216β
ὁρολογία 1025-1030α. —βοτανικὴ 1025γ, 1027. — ἐπιστημῶν 1025-1027, 1030α. — νομικὴ 1026. — τεχνῶν 1025-1027γ. —φιλοσοφικὴ 1025γ-1026α. — χημικὴ 1025γ, 1026γ, 1027α.
"Ορος 37α.
ὀροφὴ 827β.
ὀροφυλακὴ 277α, 302β.
'Ορσίνι 546γ-554β.
'Ορσίτης 963β.
"Ορσοβα 743α.
Ορτάκιοϊ 748β.
ὄρτσας 970β.
ὄρυζα 74γ 75β, 77α, 86α 215.
ὀρυκτὰ 19β, 142γ, 990γ, 991. — ὕδατα 16β.
ὀρυκτολογία 321α, 990γ, 991β, 1024β, 1031β.
'Ορυκτολογικὸν καὶ πετρογραφικὸν μουσεῖον 1031β.
ὀρυκτολόγοι 991β.
ὀρυκτὸς πλοῦτος 13γ, 14α.
"Ορυξις 23γ.
'Ορφανίδης Θ. 927β, 1020α, 1025γ, 1027α.
ὀρφανοτροφεῖα 322α, 326, 329, 395, 842β, 873α.
«'Ορφανοτροφεῖον Γεωργίου Σταύρου» 842β. — Χατζηκώνστα 323β.
'Ορφανοῦ αἰγιαλός, κόλπος 30γ.
'Ορφεὺς 654, 905, 948α.
ὄρχησις 821, 967β-971γ.
Ορχομένιοι 480α· βλ. καὶ *'Ορχομενός.*
'Ορχομενὸς 44β, 442β, 476β, 480α, 485β, 505β, 517γ.
'Ο σ ί ο υ Λουκᾶ μονὴ 209γ. — Ναοὺμ μονὴ 749γ· βλ καὶ *Μοναί.*
'Οσμὰν 531β. 557α, 580β.
ὀστοια 74γ, 75, 77α, 82γ, 86β, 215β.
"Οσσα 22α, 446β.
ὄσσαι ἢ ὀμφαὶ 817β.
ὀστᾶ 138β, 140β.
'Οστανίτσα 751α.
ὀστεάλευρα 140β.
ὀστενόνη 140
ὀστεόκολλα 140β.
ὀστεομαντεία 819α.
ὀστρακιὰ 387γ.
'Οστρακίνα 23γ.
ὄστρεα 6β
Οστροβία 741γ,
'Οστρόβου λίμνη 26β
'Οστρογότθοι 526γ, 528γ, 529γ.
'Οτζιὰ 34γ.
Οτήρια 35γ.
'Οτράντο 38γ.
'Ουάϊς 580γ.
Οὐαλεντινιανὸς 526, 527β, 661β.
Οὐάλης 447γ, 526, 661β.
Ο ὐ ά ν τ υ Μέντανα, — Χάλφα 754γ.
Οὐασιγκτῶνος σύμβασις 401β.
οὐβαροβίτης 14β.
Οὐγγαρία 26γ, 538β, 558β, 606γ, 741· βλ. καὶ *Οὔγγροι.*
Οὔγγροι 537β, 558β, 559, 606γ, 741.
Οὔγκ 187γ, 188α.
Οὐ λλινγκτον 757γ.
Οὖζοι 223β, 536.
Ουζοὺν Χασὰν 752β.
Οὐΐλλιαμς 'Ιάκ. 755γ.
Ουΐλσων Γ 597α, 755γ.
Ουΐτιγις 529γ.
Ουκρανία 597α, 744.
Ουλερῖχος 'Ερρ. 319β 1008β
οὐλαμὸς 285β, 783β. —ἐφέδρων ἀξιωματικῶν 285β.
Οὐλπιανὸς 636α.
Οὐμτάλα 754β.
οὐνία 837γ· βλ καὶ *Οὐνῖται.*
Οὐνῖται 237α, 539γ.
Οὖννοι 447β, 448γ, 527γ, 528α, 531α.
Οὐνυάδης 'Ιω. 559γ.
Οὐρὰ 33α, 37β.
οὐραγὸς 797γ.
Οὐράνης Κ. 930β.
οὐράνιον σῶμα 983γ.
Οὐράνιος 977γ.
Οὐρανὸς 651γ. 654, 983γ.
Ουρβανὸς 556β.
Οὐρία 27β, 28γ.
Οὔριο 34β.
οὐρολόγοι 996α.
Οὔρουρι 737γ.
Οὐσκοὺπ βλ. *Σκόπια.*
οὐσταμπάσηδες 744β.
Οὐσὺ συνθήκη 763β.
ὀφείτης 14β.
ὀφθαλμίατροι 996α.
'Οφίδι 33α.
'Οφιδοῦσα 35α.
ὀφιοειδῆ 57γ.
'Οφιοναῖοι 445α.
'Οφιοῦσσα 33γ.
'Οφλῆδες 436γ.
ὀφφίκια 790.
'Οχέλων λουτρὰ 18γ.
"Οχη 4β, 23γ, 470β.
ὀχήματα σιδηροδρόμων 172γ.
'Οχτονιὰ 36γ.
ὀχύρωσις 286β.
ὀχυρωτικὴ 788α.

Παγαὶ 443γ.
Παγανέλης Σπ. 932γ.
Παγανιὰ 28β, 29β.
Παγασαὶ 30β, 446β, 505γ, 506β.
Παγασιτικὸς κόλπος 30β 36γ. 446α, 477α.
Παγγαῖον 21α, 143α, 447α, 466α.
παγετὸς 44α.
Παγιὰρ Γ. 322α.
Πάγκαλος Θ. 240β, 298α 351β, 373β, 374α, 599 612, 680β 858 1028α. —συμφωνίαι 612.
Παγκαλοχώριον 748β.
Παγκόζι 36α.
Παγκόσμιος πόλεμος 144β, 280β, 369γ, 594γ-597γ, 866α.
Παγκράτιον 780α.
παγοποιεῖα 135γ 138α.
πάγος 146γ.
παγούρια 841α.
Παγώνδας 492α.
Πάδος 457β.
παζάρια 828.
παζαρῖτες 804β.
Παθολογοανατομικὸν κέντρον ὑπουργείου 'Υγιεινῆς 392α.
παθολόγοι 995α.
παιὰν 947γ, 968α.
παιγνιόχαρτα 350.
παιδαγωγικαὶ ἀκαδημίαι 316α.
παιδαγωγικὴ 3 1α.
παιδεία 675γ, 676α, 779β. — καὶ θρησκευμάτων ὑπουργεῖον 325γ, 329γ, 331γ 995α, 1031α.
παῖδες 779β.
παίδευσις· βλ. *παιδεία*· χάρτης — 230.
παιδιαὶ 850α, 974α.
παιδικαὶ κατασκηνώσεις 395α. — νόσοι 387.
παιδικοὶ σταθμοὶ 395α.
παιδομάζωμα 563γ, 807γ.
παιδονόμοι 778γ.
παιδοτρίβαι 779γ, 971γ.
Παΐζυ 297β.
Παΐκον 21β.
Παίονες 434γ 446γ, 468α, 473β, 504γ, 508β, 509α.
Παιονία 446γ· βλ. καὶ *Παίονες.*
Παιρισάδης 517α.
Παιστὸς 877β.
Παιώνιος 1031α.
Πακὴ 34α.
Πακιάκι 34α.
Πακτὸν 634α.
Πακτωλὸς 499γ.
Παλαδοκλῆς 'Αντ. 745β.
Π α λ α ι ὰ 'Ελλὰς 11α. — 'Επίδαυρος 29γ.
«Παλαιὰ ἀτμοπλοΐα τῆς Σύρου» 201α.
παλαιογενῆ καινοζωϊκὰ στρώματα 6α.
παλαιογεωγραφία 9γ, 11.
παλαιοζωϊκὰ πετρώματα 5β. — στρώματα 4γ.
παλαιοζωϊκὸς 8β.
Παλαιοημερολογῖται 683.
Παλαιοκάπας Γερ. 738α.
Παλαιόκαστρο(ν) 30β, 33, 37β, 38α, 142α, 325γ.
Παλαιολόγοι 530α, 542α, 543α, 544γ, 546α 548γ, 549β, 554γ, 555γ, 556 557γ, 558γ-560γ, 609, 759β, 743· βλ. καὶ *Παλαιολόγος.*
Παλαιολόγος 'Ανδρόνικος 513α. —Θεόδωρος 548γ. — Θωμᾶς 739β. — 'Ιάκ. 743α. — Μιχ. 546α, 548γ, 549β 554α, 555γ, 556, 669 —Κ. 90β, 548γ. — Ράλλης 'Ιω. 743γ. — Σοφία Δ. 749γ.
Παλαιομούχλιον 23γ.
παλαιοντολογία 14γ, 19γ.
Παλαιοντολογικὸν καὶ Γεωλογικὸν μουσεῖον 1031β.
Παλαιόπολι 33α.
Παλαιόπολις 34β, 38α.
Παλαιόπυργος 34α.
Παλαιοχώρι 35γ.
Πάλαιρον 28γ, 325γ.
Παλαιστίνη 512β, 752β.
παλαίστρα 779γ, 971β, 972β.
Παλαμάρι 37α.
Παλαμᾶς Γρηγ. 670α, 992β. — Κ 929, 934β 936α, 1028. — Λέανδρος 931α.
Παλαμήδης 705γ. —'Ιω. 1041β. — Ρ. 578γ, 579β.
Παλαμιδᾶς 33γ.
Παλάσκα λιμὴν 30α.
Παλάσκας Λ. 293γ, 294, 582β, 1027β.
παλάτια 895α.
Παλάτσο 'Αντριάνο 737γ.
Παλεῖς 502α.
Παλέρμον 34β, 538α 599α, 737γ. Πόρτο — 34β.
πάλη 780α 971, 975α.
Πάλη 445γ.
«Πάλη τῶν Τάξεων» 870β.
Π α λ ι ὰ Μονεμβασία 29γ. — Σούδα 33β.
«Παλιάνθρωπος» 1036β.
Παλιατσέας Φ. 321α.
«Παλιγγενεσία» 1036α
Παλικὴ 32β.
Πάλινος 35γ.
Π α λ ι ὸ Λιμάνι 36α. — Τρίκερι 36γ.
Παλιόαχρη 33β.
Παλιοβοσχίνα 18γ.
Παλιόβουνα 23α.
Παλιοχάραβο 32γ.
Παλιοκαστρίτσα 32α.
Παλιόκαστρο(ν) 33.
Παλιομποῦκα 28β.

Digitized by Google

Παλιόμυλος 28γ.
Παλιοπόταμος 28ν.
Παλιός 37γ. — 'Αβαρῖνος 29β.
Παλιοσάραγα 28β.
Παλιούρι 30γ.
Παλιουρίτης 997γ.
Παλιόχωρα 33γ, 36β.
παλίρροιαι 38γ,39α. —'Αμβρακικοῦ, Αὐλίδος 39α. — Εὐρίπου 3γ. — Θεσσαλονίκης, Κανοκεφαλιᾶς,Μυκόνου,Πειραιῶς,Σαλαώρα ,Σύρου 39α.
Παλλαβιτσίνι Γουΐλων 541γ. — Γουλιέλμα 521γ
Παλλαγκόριο 73 γ.
Παλλάδιος χορῳδία 963γ.
Παλλὰς 652β 653β.
Παλληκάρι 33α.
Παλλήνη 30γ 447β.
Πάλλης 'Αλ. 319β, 726α, 930γ, 933α.
Παλματερὸ 28β.
παλμοὶ 818γ.
Παλμύρα 521.
Πάλος 36α.
παλουδῖναι 12β.
Παλούκι 29α.
Παλούκια 34β.
Παμβοιώτια 444β.
Παμβῶτις 27γ, 445γ.
Πάμισος 26γ, 27α 442γ.
«Παμμικρασιατικὸν σωματεῖον γυναικῶν» 835.
Πάμφιλος 991γ.
Παμφυλία 223α, 509β.
παμφυλὶς 800β.
Πάμφυλοι 433γ, 438γ, 775α.
Πὰν 651β, 652α.
Παναγῆ ἄκρ. 29γ.
Παναγία 32, 33β, 34γ,36, 37γ, 38α,143α. —ἡ 'Αθηνιώτισσα 665γ. — Φανερωμένη 37γ.
Παναγίαι 37α.
Παναγίου Τάφου τάγμα 244γ
Παναγιοῦδα 37γ.
Παναγίτσα 29γ. — Νησιώτισσα 36γ.
παναγιώτατος 670β.
Παναγιώτης ὁ Σινωπεὺς 742γ.
Παναγιωτόπουλος 'Ιω. 931α. — Κ. 398 ι —Σχολὴ 527 ,328α). —Σπ. 931α —Χριστόφ. 632γ.
Παναγοῦλα 33α.
Παναθήναια 161β, 653β.
«Παναθήναια» 1038β.
Παναθηναϊκὸν στάδιον 521α.
Πάναιος 886α.
Παναίτιος 761β, 980γ.
Παναιτώλιον 22γ.
Πάναχτον 23β, 492β.
Παναμᾶς 757β.
Πανᾶς Δ. 592γ. — 'Ηλ. 302γ. — Φωτ. 996α.
Παναχαϊκὸν 24α, 209γ, 442α.
Παναχαϊκὸς 974γ.
Πανδέκται 529γ.
Πανδέκτης 636γ.
πανδιδακτήριον 323γ.
Πανδοσία 446α.
«Πανδώρα» 998α, 1038β.
Πανεῖον 23β.
Πανέλληνες 18, 434α, 521α.
Πανελλήνια 520γ, 521α.
Πανελλήνιον 238 , 852β.
«Πανελλήνιον» 201α, 354α, 522α, 645α.
«Πανελλήνιος 'Αθλητικὸς Σύλλογος» 974β. — Γυμναστικὸς Σύλλογος 974γ.
Πανεπιστήμιον 'Αθηνῶν 318γ-320γ, 994α, 995β, 1003α, 1006β, 1007β, 1027γ, 1011γ. (— παραρτήματα 320β. — ὑποτροφίαι 320α. — φροντιστήρια 320α).—'Εθνικὸν' βλ. — 'Αθηνῶν' Θεσσαλονίκης 320γ, 1032α. — Κωνσταντινουπόλεως 796γ. Δοϊκὸν — 334α. Οθώνειον — 578β.
Πάνερμος 35α.
πανηγύρια 828.
πανθεΐα 977β.
Πανὶς 55β.
Πάνιτσα 27α.
Πάννη 737γ.
Παννονία 527β, 528α.
πανοπλίαι 6β.
Πάνορμος 30α, 33β, 34β, 35α, 36γ, 597β, 759γ.
πανσλαυϊσμὸς 584γ, 590γ, 745γ.
Πανταζίδης 'Ιω. 1010β, 1026β.
Πανταζόπουλος 'Ηλ. 737α. — Κίμων 399γ.—Ρεγγίνα 399β.
Πάνταινος 991γ.
Πάντειος σχολὴ πολιτικῶν ἐπιστημῶν 322γ.
Παντελέμονας 28γ.
Παντερμολίμνη 36γ.
παντιέρα 241γ' βλ. καὶ *σημαία*.
Παντικάπαιον 488α, 743γ.
Παντόγαλος Μελέτιος 741α.
Παντοκράτωρ 24γ, 28β.
παντόμιμος 821β, 949 ι, 968γ.
Παντόπουλος Εὐάγ. 944α.
Πάντος 'Αλέξ 322γ.
Παντουκειὸς 37β.
Παντούρης 'Ιω. 399α.
Πάντρος 35β.
«Παντσατάτρα» 824γ.
Πανύασις 910β.
πανώλης 385.
πανωπροίκια 847β.
Παξιμάδα 33β, 36γ.
Παξιμαδάκια 33β.
Παξιμάδης 'Ιάκ. 396β. — Μιχ. 396β.
Παξιμάδι 35γ, 36β.
Παξιμάδια 33γ.
Παξινοῦ Κατίνα 944β.
Παξοὶ 18β, 28, 31α, 32α, 602α.
Παπᾶ Κάβος τοῦ — 35γ.
Παπαβασιλόπουλος 'Αναστ. 981β.
Παπαγεωργίου Μιχ. 741β. — Ν. 944, 981β, —Πέτρ. 1027β, 1029γ.
Παπαγιαννάκης 'Αναγν. 591γ.
Παπαγιαννούσης Χαρίσιος 741β.
Παπαδάκις Ι. 872β,985α,1003α. — Ν. 320γ. — Σ.Ε. 1021γ.
Παπάδες 737α.
Παπαδημητρίου Εὐθ. 902. — Κ. 955γ, 957β. — Π. 1027β. — Συνόδη 745γ. — 'Αννα 835α. — Σουλτάνα 400β.
Παπαδιὰ 22γ.
Παπαδιαμάντης 'Αλέξ. 932α.
Παπαδιαμαντόπουλος Α. 591γ. — Δ. 277β. — 'Ιω. 567α, 928α, 936α.
Παπαδόπουλος 'Αθ.400α, 745γ, 992γ, 1011β. — 'Ανθ. 1029γ. — 'Ιω. 320γ. — Κ. 1007α. — Ν. 748γ. — Χρ. 981γ, 992γ. — 'Αλεξάνδρα 934β. — 'Αννα 834, 835α.
Παπαδούκας Καλλίνικος 398α, 738β. — Ν. 1006γ.
Παπαζαχαρίου Γ. 740γ.
Παπαζόγλης Γ. 745β.
Παπαζώλης Γ. 565α.
Παπαθανασίου Δ. 741α.
Παπαϊωάννου Ι. 945α. — Λουκᾶς 1026β.
Παπαμιχαὴλ Γρ. 992γ.
Παπαναστασίου 'Αλ. 240, 372γ, 597α, 599 600, 601α, 614α, 857α, 858β 859α, 864γ, 871α. — Εὐ. 868γ.
Παπανδρέου Γ. 944β.—Σ.321γ.
Παπανικολάου Γ. 867, 868α, 869β.
Παπανικολῆς Δ. 292α.
Παπάντρια 37β.
Παπαντωνίου Ζαχαρίας 930α, 934β, 936β.
Παπαπαναγιώτου 'Αντ. 398β.
Παπαπᾶνος Κ. 1006β.
Παπαπαύλου Μπέρ. 397γ.
Παπαρνίκια 30γ.
Παπαρρηγόπουλος 'Ανθ.1032α. — Δ. 928α. — Κ. 449β, 453γ, 1009γ, 1016α. — Π. 1006β
Παπᾶς 'Αλ. 995α. — 'Ανθ. 741β. — 'Ιω. 400, 607β. — Ν. 955γ, 962β.
Παπᾶς, κάβο — 29α, 36α.
Παπασταῦρος ἢ Ζιτσαῖος 398γ.
Παπαστεργίου 'Ιω. 399β.
Παπαστράτειος σχολὴ 328γ.
Παπαστράτου ἀδελφοὶ 328γ
Παπατσώνης Τ. 931α.
Παπαφλέσσας Γρ. 566β, 567α, 569α.
Πάπιγγον 21γ.
Παπινιανὸς 636α.
παπισμὸ 672.
Παπουλάκης Χριστόφορος 682γ, 683α.
Παπούλας 'Α. 597γ.
Παπούλιας Δ. 1006β, 1026β, 1030α.
Παπαγεωργίου Π. 1010β.
Πάππος 1001.
Παπποῦ νησὶς 37α.
Παππούλιας' βλ. Παπούλιας.
Παπύκιον 20γ.
πάπυροι 696α. — μαγικοὶ 818.
παραβολαὶ 825α.
παραγονίτης 14β.
παραγραφαὶ 10 5α.
παραγωγὴ 75, 76γ, 129, 145γ, 146.
παραγωγικὰ ἔργα 73γ, 600β.
Παραδείσι 37γ.
παραδόσεις 849γ.
παραθήκη 632 .
παραίτησις 255γ.
παρακαταλογὴ 821, 948γ.
Παρακοίλων ἐπίνειον 37γ.
παραλαυσειονίτης 14β.
Παραλία 443γ.
Παραλία 'Οπούντος 18β.
παράλιοι 465γ.
Παραλίμνη 26γ.
παραλιμνίτισσα 953γ.
παραλλαγὴ 952β.
παραλληλόκερας 11α.
παραλληλισμὸς 820γ.
παραλογὲς 819β, 820β.
Πάραλος 491α, 497β.
παραμυθάδες 821γ, 822α.
παραμύθια 821γ-824γ, 849γ.
Παραμυθία 325γ, 750γ.
Παραμυθιᾶς 28β.
Παραμυθιώτης Παν. 898α, 900α.
παράνυμφος 780β.
Παραοῦσσα 37α.
Παραπάντων 37β.
Παραπηγάδι 32β.
Παραπόρτι 34β.
Παραποτάμιοι 23α.
«Παράρτημα» 1038α.
παράσημα 243γ 709γ.
παρασημαντικὴ 950γ.
Παρασκευᾶς 'Αμφιλόχιος 981β. — Δαμ. 745 .
Παρασκευόπουλος Δ. 597γ. — Ν. 944α. —Σ. 935β. —Εὐαγγελία 944α.
Παρασπαριὸ 35β.
παραστάσεις 980β.
Παράσχος 'Αχιλ. 927γ. — Γ. 927γ.
παράτυφος 386.
Παραυαία 446α.
παράφερνα 632β.
παραφίνη 138β, 140γ, 141α.
Πάργα 28β, 210α.
πάρεδροι 254α, 258β, 261α.
παρθεναγωγεῖα 317β.
Παρθένης Κ. 901γ.
παρθένια 948α.
Παρθένια 36α.
Παρθένιο 23γ
Παρθένιος 398β, 744α.
Παρθενοροῦσσα 36α.
Παρθενόπη 458β.
Παρθένος 35α.
Παρθενὼν 662α 665γ.
Πάρθοι 472γ, 512α, 515β,773α.
παριαμβίδες 948γ.
Πάριοι 471γ' βλ. καὶ *Πάρος*.
Πάριος 'Αθ. 677α.
Παρίσης Ν. 752γ.
Παρίσιοι 1033, 1041γ. — διάσκεψις (1869) 602β.
πάρκα φυσικῆς προστασίας 106β.
Πάρκερ 580.
παρκέτα 142α.
Παρμαντιὲ 372α.
Παρμενίδης 771γ, 978γ, 997α 999γ.
Παρμενίων 506β, 508γ, 509.
Παρνασσὸς 8α, 23α, 209γ, 210γ, 444γ, 477β, 507γ.
«Παρνασσὸς» 162α,333γ, 998α, 1030γ, 1032α 1038β
Πάρνης 23β, 443γ, 466β.
Παρνιᾶς 23γ.
Πάρνων 23γ, 24γ, 442γ.
Πάροδος 948γ.
Παροικία 35β.
παροικίαι 730-757. —Εὐρώπης 730-752. —'Ασίας 752. —'Αφρικῆς 752-755. — 'Αμερικῆς 755-757. — Αὐστραλίας καὶ 'Ωκεανίας 757γ.
πάροικοι 776α.
παροιμίαι 845γ, 846α, 849γ.
παροίνιοι ὀρχήσεις 968γ.
Παροναξία 35α.
Παρόρι 23α.
Παρορίτης Κ. 931α.
Πάρος 18β, 24γ, 35α, 210α 440β, 468β, 487β, 551α, 639γ, 1031α.
πάροχος 780β.
Παρράσιοι 442γ.
Παρρὲν Καλλιρρόη 830β,870γ, 1038α.
Παρρησιάδης 737α.
Παρωρεᾶται 442β.
Πασᾶ 30α,34β 37γ,143α. — 'Αντασὶ 36β.
Πασαλιμάνι 30α, 806α.
πασᾶς 806α.
Πασιτέλης 890γ.
Πάσπαργο 32α 37γ.
Πασπάτης 'Αλέξ. 755γ, 996α 1009β. — Αἰκατερίνη 835α
Πασσαβᾶ 29β, 545γ.
Πάσσαλος 29α.
Πάσσωβ 998α.
Παστελῆς 'Αντ. 398β.
Παστὲρ ἰνστιτοῦτον 995γ.
Πάστρα 23β
Πάσχα 659γ, 660α, 661β.
Πασχαλίδη Ιλαρίων 741α.
Πατελάριος 'Αθ. 741γ.
Πατέρας 23β.
Πατερίτσ 24β.
Πατζῆς 1005γ.
Πατζὸς 635α.
Πάτζου Λάζαρος 740γ.
πατὴρ 774γ.
Πατμιὰς ἀκαδημία 1027γ. — σχολὴ 396α.
Πάτμος 31β, 324β, 396α, 604 664β, 758γ, 759α, 760α, 762, 763α, 1006α, 1027γ. — συνέδριον 604α.
Πατούλας 'Αθ. 750β.
Πατούσας Γ. 925γ. —'Ιω.925α.
Πατούχη 37β.
πάτρα 774γ.
Πάτραι 28, 29α, 31α, 32γ, 143β, 147β, 148α, 162, 182α, 187β, 210α, 212α, 276β, 281β, 292β, 325β, 326β, 327α, 328β, 329α, 330γ,410γ,442α 545β 580α 666β, 873β, 1031α. — Παλαιῶν ἐπίσκοποι 670γ.
«Πάτραι» 448β
πατριαρχεῖα 586γ, 602α 607γ, 666α, 671, 674γ, 675α, 678 κ.ἑξ., 684β, 748γ, 802α, 805γ, 806α.
πατριαρχεῖον οἰκουμενικόν. — Κωνσταντινουπόλεως' βλ. *πατριαρχεῖα*.
πατριάρχης 607γ, 671, 820α, 806α.
πατριαρχικαὶ σχολαὶ 748γ.
πατριαρχικὸν δικαστήριον 805γ.
πατρικὴ ἐξουσία 774γ.
Πατρίκιος 995α, 1004γ.
«Πατρὶς» 742β, 1037β, 1039α, 1042γ.
«Πατριωτικὸν ἵδρυμα προστασίας παιδιοῦ» 395α.
«Πατριωτικὸς σύνδεσμος 'Ελληνίδων» 197γ.
Πατρόκλου πόρος 31γ. — χάραξ 34β.
Πατσίφικο ἐπεισόδιον 580γ, 602α, 853.
Παυλιανῖται 537β.
Παυλογκράντ 744α.
Παῦλος ἀπόστολος 657γ, 658α 762α. — ὁ Αἰγινήτης 993γ. — νομοδιδάσκαλος 636α. — πρίγκηψ 'Ελλάδος 597γ.
Παυσανίας 480, 482, 483α, 497α,499α, 500α, 986β, 997β.
Παφλαγόνες 473α.
Παχειὰ 36α. — 'Αμμος 33β.
Πάχη 491γ.
Παχνες 24γ.
Παχτίκος Γ. 957β, 998γ.
Παχυμέρης Γ. 923, 981α, 1002γ.
Παχώμιος 997γ.
Πέγιες 37γ.
Πεδεμόντιον 581γ.
πεδιάδες 82γ.
Πεδιάσιμος 'Ιω. 922α.
πεδιεὶς 465γ.
Πεδινοὶ 277β, 854α.
πεζέταιροι 784γ.
πεζικὸν 277, 282α. — βαρὺ 277α. — γραμμῆς 277α. — ἐλαφρὸν 277α.
πεζογραφία 908α κ.ἑξ., 910 κ.ἑξ., 925α, 931β-934γ.
πεζὸς λόγος 937γ.
Πειδι 36γ.
πειθαρχία 262β. — ἐκκλησιαστικὴ 686.
Πειθοῦ 36γ.
πεῖρα 948β.
«Πεῖρα» 638β.
Πειραιεὺς 29γ, 30α, 143γ,147β, 148α, 154, 162γ, 177, 178, 179, 182α, 187β 200γ, 201γ, 212α, 281α, 284β, 327, 329β, 330γ, 332, 410γ, 413α, 444β, 447γ, 481γ, 482α, 486, 497, 498γ, 510γ, 501γ, 502α, 504β, 527α, 535α, 601β, 772β, 784β 1031α, 1032α.
Πειραϊκὴ χερσόνησος 30α.
«Πειραϊκὸς Σύνδεσμος» 191β, 330γ.
Πειραιον 500β.
Πεῖρος 27α.
Πείσανδρος 496β, 500α, 761α.
Πεισίδωρος 762α.
Πεισιστρατίδαι 465γ, 469γ. 470α, 771γ.
Πεισίστρατος 465γ, 466.
πελάγη 27γ 467β.
Πελάγιος 540γ.
Πελαγονία 21β, 542γ, 559α.
Πελαγονήσι 36γ, 37α.
Πελαγοῦσα 35γ.
πελαγωνικὴ ὀρεινὴ ζώνη 9β.
Πελάκι 36γ.
Πελασγία 37γ.
Πελασγιῶτις 433γ, 446β, 503γ.
Πελασγοὶ 431α, 432, 433γ 439β 759γ.
πελάται 465α.
Πελεκάσης 902α.
Πελέρισσα 37α.
Πέλλα 446γ, 504γ, 506β. — νομὸς 16α.
πελλαῖ σπεῖραι 6β.
Πελληνεῖον 25α.
Πελλήνη 506α.
Πελλιὸν 27α,β.
πέλματα ὑποδημάτων 104β. 141.
Πέλοπες 431β.
Πελοπίδας 501, 502γ,503, 84β.
Πελοποννησιακὴ γερουσία 237β. — θάλασσα 28α, 29α 31α.
πελοποννησιακὸς πόλεμος 488β καὶ ἑξ., 779γ.
Πελοποννήσιοι 476, 478, 480β, 497, 498β 503, 510β' βλ. καὶ *Πελοπόννησος*.
Πελοπόννησος 3α, 23γ, 27α, 50γ, 59γ, 838, 120β, 170γ, 224, 225, 275γ, 276β, 435γ, 436β, 439β, 440γ-443γ 466, 473γ 474β 417β 480α 488, 502β 503α, 52α β,527 ,530β, 534γ, 536α, 539β, 541γ 545α, 557γ, 558, 559α, 560γ, 564, 569, 572, 601γ, 639γ' βλ καὶ *Πελοποννήσιοι*. — δεσποτᾶτον 558γ-559.
Πελοῦζο 32γ.
πελτασταὶ 783γ, 798α.
πέλτη 783γ.
πενέσται 630α, 775γ.
Πενθερουδάκης Θ. 191γ.
Πεντάδες ἀδελφοὶ 740γ.
πένταθλον 780α, 971β.
πενταικοσιαρχία 276α, 785α.
πεντακόσιοι 436γ, 487γ.
πεντακοσιομέδιμνοι 465β
πεντάλιθος 97γ.
Πεντανησία 34α.
πεντάρχης 79γ.
πενταρχία 276α.
Πεντέλεια 23γ.
Πεντέλη 4β, 23β, 210α, 324, 443γ, 471α.
Πεντελικὸν' βλ. *Πεντέλη*.
πεντελλίνη 7γ.
Πέντε πηγάδια 581α.
πεντηκοντάρχης 783β.
πεντηκόντορος 785γ
πεντηκοστὺς 783β.
Πεντόβολα 32β.
πεντοζάλης 953γ, 970β.
πενφιελδίτης 14β.
Πεουτιγγεριανὸς χάρτης' βλ. *Πευτιγγέριος*.
Πεπάρηθος 36γ, 440γ, 504β.
πέπλος 781β.
Πεπόνι 35β.

Digitized by Google

Πέππα 35γ.
Πέρα 34β.
Πέραμα 29γ, 32α, 34α.
Πέραν 557α, 748γ.
Περανὴ 34β.
Περανήσια 38α.
Περανὸς 343.
Περατὴ 34β
Περαχώρα 500β.
περγαμηνὴ 779.
Πέργαμος 511γ, 512γ, 597β, 773α, 875β, 890α.
Περγαντὶ 22β.
Πέρδικα 34α.
Περδικάρης Γ. 755γ. — Τζὼν 755γ.
Περδίκκας ὁ Α' 504β. — ὁ Β' 504γ. — ὁ Γ' 504γ.
Περέντιον 739γ.
Πέρθη 757γ.
Περίανδρος 456β.
περίαπτα 814γ.
περιβλήματα 781β.
Περιβόλα 34α.
Περιγένη 662β,γ.
περίδειπνον 783α.
περιδοτίτης 14β.
περιηγηταὶ 234γ 235, 236.
περίθαλψις προσφύγων 409, 410γ.
Περικλῆς 483γ, 484, 485, 486. 487 488, 490, 491β, 493β, 495γ, 497, 4 8β, 630γ, 772α.
Περίνθιοι 507β.
Πέρινθος 461β, 468α, 487β, 502α, 507α.
περιοδικὰ 687γ, 874α, 1038, 1041α. — γεωργικὰ 82α. — θρησκευτικὰ 684α.
περιοδικὸς τύπος 1024γ, 1025β, 1041α· βλ. καὶ *περιοδικά*.
περίοικοι 473γ.
περιπατητικὴ σχολὴ 980α.
περισπωμένη 710α.
περισσοδάκτυλα 56β.
Περίστασις 749α.
Περιστέρα 31γ, 36γ.
Περιστεραὶ 32α.
Περιστέρι 21γ.
περιστεροειδῆ 57β.
Περιστεροφωλιὲς 36α.
περιστολὴ 782γ.
περιτροχασμὸς 971γ.
Περιφανάκης Κ. 1006γ.
περιφέρειαι 265γ 267α.
περίχωρος ἀγὼν 972α.
Πέρκα 34α.
Πέρλεβος 34γ.
Περμησσὸς 26γ.
πέρμια στρώματα 5α.
πέρμιος περίοδος 11α.
περονόσπορος 81β.
Περραιβία 446β· βλ. καὶ *Περραιβοί*.
Περραιβοὶ 476α.
Περράκης 'Αντ. 398γ. — Νικ. 321α, 985β, 1019γ.
Περρούκας Χαράλ. 352α.
Περρυσὸν 278γ 285γ.
Πέρσαι 467, 468, 469, 470, 471, 472, 477, 478, 479, 480 481, 482α, 483α, 485β 488β, 496β, 503γ, 505α, 509 525γ, 526β, 529, 530, 531, 772· βλ. καὶ *Περσία*.
Περσάκη Ἰουλία 934β.
Περσαρμενία 530α.
Περσέπολις 508γ.
Περσεὺς 443β, 514γ, 1001β.
Περσεφόνη 6 4.
Περσία 467α, 468γ, 497α, 499β, 510α, 512α 529β, 752β, 876γ· βλ. καὶ *Πέρσαι*. — (Θεσσαλονίκης) 209γ.
Περτζίλε 737γ.
Πεσμαζόγλου Στ. 1037γ.
Πεσματζόγλου Μηνᾶς 839γ.
Πέστη 738γ.
Πέτα 275γ, 568α.
Πεταλᾶ 22β, 28γ 32β.
Πεταλᾶς 'Αντ. 873γ.
Πετάλι 29β.
Πεταλίδα 32β, 35.
Πεταλίδες 33γ.
Πεταλίδι 29β.
Πεταλιοὶ 30α, 36β.
Πέταλον 24γ.
Πετάσι 33γ.
πέτασος 781.
Πέτασος 38α.
Πετάσσι 31γ.
Πετεινὸς 37γ.
Πετεινὸς Β. 533γ.
Πέτζα 38α.
Πετμεζᾶ 'Ηρ. 278β. — Θρασ. 864γ, 1006β. — Νικ. 302γ, 930γ.
Πετούσι 36β.
Πέτρα 143α, 276γ, 593β. — Σαμψῶνος 36α.
Πετράγκαθο 34β.
Πετρακάκος Δ. 992γ.
Πετράκη μονὴ 674γ.
Πετράκης Διον. 993γ.
Πετρᾶ 37γ.
Πετρᾶτος Θεόδ. 398α.
πετρέλαιον 14γ, 143α, 201γ, 215γ, 350.
πετρελαιοποτιστικαὶ μηχαναὶ 74β.
Πέτρες Κομανοῦ 37β.
Πετρὶ 33α, 34α.
Πετρίδης Δ. 944α. — Πέτρ. 956γ. — Πλ. 396γ, 1042α.
Πετριὲς 36γ.
Πετρίκι 35γ.
Πετρινὸς 37α.
Πετρίτζα 37α.
Πετρίτζης 'Ιγνάτ. 743α.
Πετρίτης 34.
Πετρίτσης Α. 1006β. — Σταμ. 396γ.
Πετρίτσι(ον) 615.
πετροβόλος 799β.
πετρογραφία 321α.
πετρογραφικαὶ μελέται 16α.
Πετροχάραβο(ν) 33α, 34α.
Πετροκόκκινος Ν. 755γ.
Πετρονήσι 34α.
Πετρόπουλος Γ. 1006γ, 1030α. — Παν. 399β.
Πέτρος ὁ Μέγας τῆς Ρωσίας 564γ, 744α, 758α. Δὸν — τῆς Πορτογαλίας 742α. — 'Αλεξανδρείας 991γ. — Κουρτεναίης 541α. — ὁ Μάγιστρος 919γ.
Πετρούλιας Δ. 397γ.
Πετρούπολις 744γ, 1042α. — πρωτόκολλον 574, 601γ.
Πετροῦσα 34γ.
Πετρόχειλος Γ. 400α.
πετρώματα 4α κ.ἑξ., 5β.
Πετρῶν λίμνη 26β.
Πετσάλη Θαν. 934γ.
Πετσενέγοι 223β, 436α, 535, 536β, 537β.
Πετσόπουλος 'Ιω. 867γ, 868α, 1037γ
Πεῦκα Ματσούκα 835α.
πεῦκαι 12β.
Πεῦκο(ν) 36, 143α.
πευκοφλοιὸς 76β.
Πευτιγγέριος χάρτης 59γ, 448α
Πέφνος 29β.
πηγαὶ 25α κ.ἑξ.
Πηγαὶ 29α, 483γ.
Πηγᾶς Μελέτιος 676γ, 739α, 743γ, 925β, 996α.
Πηγιάδα 29γ.
Πηδάλι 34γ.
πηδηκτὸς χορὸς 953γ, 970α.
πήδημα 974α.
Πηλεὺς 759β.
Πήλι 143α.
Πήλιον 22γ, 210α, 477α, 806γ.
Πηλούσιον 753α.
Πηνειὸς 26β, 29α, 30β, 82γ, 446β. — 'Ηλειακὸς 27α.
Πιάδα 29γ, 237γ.
Πιάνα ντεΐ Γκρέτσι 737γ.
πιάτα 838β.
πιατέλες 838β.
Πίδαυρα 29γ.
Πιερῆς Δημ. 900β. — 'Οδρίσ. 738α.
Πιέρια 21β.
Πιερία 446γ.
Πιέριοι 416γ.
Πίεροι· βλ. *Πιέριοι*.
Πίερος 21β, 27α
Πιέρρης Ν. 2 6β.
πιεστήρια 1042γ.
Πίζα 737γ, 739β.
πίθος 780β, 838β.
Πικέτο 743α.
Πίκκολος 'Αθαν. 735α. — Νικ. 742β, 1008β.
πικροτίτης 14β.
Πικραμμένος Τάκης 1039γ.
Πικρὸς Πέτρος 934β.
Πιλὰφ τεπὲ 21α.
πιλήματα 142α.
Πίλο 35γ.
πῖλοι 142α. 781β.
πιλοποιία 141γ, 142α.
Πίναχος 30γ.
Πινακοθήκη 1031β.
Πίνδαρος 481α, 907α 984γ.
Πινδοερυμάνθιος ζώνη 24α.
Πίνδος 21γ, 22α, 26γ, 445γ.
Πίννα 30γ.
Πιὸ 'Ι. 998α.
Πιορρὺ 994β.
Πῖος Ε' πάπας 738γ.
πιπέρι 76γ.
Πιπέρι 35β, 36γ, 37α.
Πιπῖνος 'Α. 293α.
Πίραμος 20γ.
Πῖσα 442α.
Πίσ' 'Αϊτὸς 32β.
Πισᾶται 538γ· βλ. καὶ *Πισᾶτις*.
Πισᾶτις 442.
Πισίδης Γ. 696β.
Πισκατόρυ 579α, 580α.
Πισοδέριον 21γ.
πίσον 86γ.
πίσσα 141α.
πισσάσφαλτος 14γ.
πίστις ἀγροτικὴ 218β. — δασικὴ 106β.
Πίστρος 32β.
πιστρόφι 953β.
πιστωτικαὶ τράπεζαι 156.
Πιτανᾶται 480β.
Πιτζαμᾶνος Γεώ. 900α.
Πιττάκης 881, 993β.
πιτυλίζειν 971γ.
Πιτυοῦς 744β
Πιτυοῦσσα 33γ.
πλαγιοφύλακες 798γ.
Πλάκα 32α, 33β, 35γ, 38α.
Πλακάκια 34α.
Πλακεντίας δούκισσα 164β, 1031β.
Πλακιὰ 33γ.
Πλακίδης Σε. 985β.
πλακίτσες 974β.
πλακοποιία 133α.
πλακοῦντες βαμβακελαίου 137α. — λινοσπόρου 141α.
Πλακωτὸς 'Ιερών. 897γ, 899γ
πλανήτης 983γ, 984.
Πλανήτης 37α.
πλανόδιοι 828.
Πλανούδης Μάξ. 922, 1002γ.
Πλανούμι 34β
Πλαπούτας Δ. 577β, 579β.
Πλατσάρης Χρ. 400β.
Πλαστήρας Ν. 598γ, 599, 600γ, 601α, 857γ, 858α, 859α.
πλάστιγγες 131β.
πλαστικαὶ ὗλαι 138β, 141α.
πλαστικὴ 882γ, 883γ, 884β κ. ἑξ., 889γ.
Πλαστρόπουλος Γ. 209α.
Πλαταιαὶ 223α, 444β, 470α, 475γ 480, 481β, 482β, 485γ, 490γ, 491γ· βλ. καὶ *Πλαταιεῖς*.
Πλαταιεῖς 471α, 479γ, 480α, 502β· βλ. καὶ *Πλαταιαί*.
Πλατυμώδης ἄκρα 29β.
Πλαταμὼν 30 .
Πλατανιὰ 36γ.
Πλατανιᾶς 26γ, 27γ, 30β, 36γ.
Πλατανιστὴς 36γ.
Πλατανιστοῦς 33α.
Πλάτανος 33α.
Πλατάρια 28α.
Πλατειὰ 32, 33γ, 34α. — 'Αμμους 36γ.
Πλάτιτζι 737γ.
πλάτος 987γ
Πλατὺ 30γ, 36, 37α, 38α.
Πλατυβούνι 22α
Πλατυγένης Δ. 397α, 740α.
Πλατυγιάλι 28γ.
Πλατὺς Γιαλὸς 34γ.
Πλατύστομο(ν) 18γ, 212γ, 213α,
Πλάτων 508α, 629α, 654γ, 655α, 772α, 773γ, 774α, 910α, 914, 915α, 952α, 977, 979γ, 983β 984, 993β, 999γ, 1000α, 1003γ.
πλατωνικὴ ἀκαδημία 977γ, 1030β.
Πλειστοάναξ 485γ.
Πλειστὸς 27β.
πλεκτὰ 135α.
πλεκτικὴ 135α.
Πλάσσας 275β
Πλεύνα 586α.
Πλευρὸ 36γ.
Πληγώνι 37γ.
πληθυσμὸς 223-232, 226 (χάρτης), 413, 802.
Πλήθων· βλ. *Γεμιστός*.
πλημμελειοδικεῖα 312β
πλινθοκεραμοποιία 132γ.
Πλίνιος 98 β.
Πλοεστι 743α.
πλοῖα 292, 293, 291, 295, 296, 565.
Πλούταρχος 917γ, 918β, 952α, 980γ, 997β.
πλουτολογικὰ 81γ.
Πλυνομάρες 32γ
Πλυτᾶς Φωκ. 398γ
Πλωμάριον 18β, 37γ.
Πλωτῖνος 977β, 980γ.
πνεύματα 709γ, 710α.
πνευματικὴ κοινωνία 860γ, 851. — συνεργασία 621γ.
πόαι 54α.
Πογλέτι 21β.
Πογὸς 'Ιω. 1042.
Ποδαλείριος 759γ.
ποδαρικὸ 818γ.
Ποδογόργιανη 751α.
πόδες 930β.
Πόδι 32β.
Πόδια, 'Απάνω —, Κάτω — 37α. — Γριᾶς 36α.
ποδόσφαιρον 972β, 975α.
Πόζεν 741γ.
Ποζνανία 741γ.
Ποθαίων δῆμος 759γ.
Ποιήεσσα 34γ
ποίησις 761α, 849γ 903γ κ ἑξ., 908γ κ.ἑ. 919α, 922α, 925α 931β, 937β. — βουκολικὴ 916γ, 917α. — δημώδη 819β 821γ. — διδακτικὴ 92 α. — ἐκκλησιαστικὴ 920α, 921α. — ἐρωτικὴ 924β. — ἰαμβικὴ 906α. — κοσμικὴ 921α. — λυρικὴ 905β κ.ἑξ. 910. — μελικὴ 906. — σατιρικὴ 917α, 921α.
ποιηταὶ ἐθνικοὶ 279γ· βλ. καὶ *ποίησις*.
ποιηταρίδες 820γ.
ποιητικὴ γλῶσσα 693α.
Ποικιλασσὸς 33γ.
Ποικίλη στοὰ 444α.
ποιναὶ 262β, 6 0γ.
ποινικὴ δικαιοσύνη 312. — δικονομία 646β, 648α, 649β. — εὐθύνη ὑπουργῶν 241α.
ποινικὸν δίκαιον 630γ, 64 γ 647γ, 649.
ποινικὸς κῶδιξ 650. — νόμος 646β.
ποιότητος φύλλον 282β.
Ποῖσες 34γ.
Πόλα 739β.
πολάκκα 292α.
πόλεις 73γ, 226, 227, 775β. — ἀστυνομία 3 5β
πολέμαρχος 465α, 777β, 778γ, 783.
Πολέμης 'Ιω. 929γ.
πολεμικαὶ μηχαναὶ 799β. — νῆες 785α, 786β. — συντάξεις 418α.
πολεμικὴ ἀεροπορία 279α. — ὀργάνωσις 788α.
πολεμικὸν σημεῖον 242β — σχολεῖον 284α. — ὑλικὸν 606γ.
πολεμικὸς σταυρὸς 244 .
πόλεμοι 500α. — Βαλκανικοὶ 280α, 593, 594. — Βοιωτικὸς 501. — Δεκελεικὸς 497γ, 498α. — Θρακικὸς 507α. — 'Ιερὸς 505α, 507β. — Λαμιακὸς 510 . — Πελοποννησιακὸς 488 κ.ἑξ. — Παγκόσμιος 280α, 36 γ, 594 κ.ἑξ. — Συμμαχικὸς 505α. — Φωκικὸς 506β. — Χρεμωνίδειος 512β. Σχολὴ — 286β.
Πολέμων 980γ, 997β.
Πόλες 34γ.
Πολιανὰ 1 β.
πολιανίτης 14α.
πολιανόμοι 778γ.
Πόλινο 35β.
πολιομυελίτις 388β.
πολιορκητικὴ 788α.
Πόλις 32β.
πολῖται 776α.
πολιτάρχαι 300γ.
πολιταρχία 300γ.
πολιτεία 253γ, 775. — τοῦ Αἰγαίου 763α.
«Πολιτεία» 1037γ.
πολιτειολογία 1024β.
πολίτευμα 237 4 6γ, 504β, 716β, 787β, 801α.
Πολίτης Ι. 1021. — Κοσμᾶς 934γ. — Νικ. 998, 1011β, 1017α, 1018α, 1026β, 1027β, 1029γ. — Φῶτος 936α, 944β.
Πολιτικὰ 36β.
πολιτικὰ δικαιώματα 811β. — κόμματα 850-859.
πολιτικαὶ ἐπιστῆμαι 321α. — ἐφημερίδες 1035γ, 1036. — συντάξεις 416.
πολιτικὴ 250α. — βιομηχανικὴ 143β. — γεωργικὴ 73β κ.ἑξ. — δασικὴ 104γ.
πολιτικὴ δικονομία 646β, 648α, 649β. — κοινωνία 861γ, 862.
«Πολιτικὴ Ἕνωσις» 858α.
«Πολιτικὴ 'Επιθεώρησις» 1038β.
πολιτικοὶ μηχανικοὶ 321β. — ὑπάλληλοι 416α.
πολιτικὸς βίος 787γ, 850-864.
«Πολιτικὸς συνασπισμὸς τῶν ἐργαζομένων τάξεων» 858α.
πολιτισμὸς 786β-788β, 800γ. — ἀλεξανδρινὸς 452. — ἑλληνικὸς 771 κ.ἑξ. — κρητομυκηναϊκὸς 882γ.—μινωϊκὸς 882γ, 883α. — μυκηναϊκὸς 883.
πολιτοφυλακὴ 809β.
Πόλλις 502α.
Πολτάβα 744γ, 745γ.
Πολύαιγος 35β.
Πολυαίνους ἀδελφοὶ (Νεόφυτος, Παΐσιος) 742β.
Πολύβιος 516β, 773β, 917β.
Πόλυβο 35.
Πόλυβος 761β, 993β.
Πολυγένης Κ. 1006β.
πολυγαμία 63β.
Πολύγνωτος 886α.
Πολύγυρος 281γ.
Πολυδάμας 502β.
Πολυδεύκης 651γ, 991α.
Πολυδούρη Μαρία 931α.
Πολυειδὴς Θεόκλητος 737β. 741β.
Πολυζωΐδης 'Αδ. 577β, 646α, 1007α.
πολυθεΐα 661.
Πολυκαλᾶς Γ. 996α.
Πολύκανδρο 35γ.
Πολύκαρπος Θωμᾶς 400α.
Πολύκλειτος 887.
Πολυκράτης 467β.
Πολυλᾶς 'Ιάκ. 725β, 936α, 1017α.
Πολυμνηστὸς 948β.
Πολυρρηνία 440α.
πολυσπόρια 814α.
Πολυσπέρχων 510γ.
Πολυτεχνεῖον 321, 328β, 329γ, 1003α 1030γ, 1031γ.
πολυτεχνῖται 806α.
πολύτιμα μέταλλα 146γ.
Πολυφέγγι 24α.
πολυφωνία 954γ.
Πολύχνιτος 18β, 37γ.
Πολυχρονόπουλος 'Ιω. 601α.
Πολώνι 31β, 35γ.
Πολωνία 684γ, 741γ· βλ. καὶ *Πολωνοί*.
Πολωνοὶ 558β, 559γ, 741γ· βλ. καὶ *Πολωνία*.
Πομόνα 37β.
Πομπηΐα 774β.
Πομπήϊος 515β, 518, 762α.
Πομπώνιος Μέλα 986β.
Πονηρίδης Γ. 956γ.
Πονηρόπουλος Ν. 352α.
Πόντζας 26γ.
Ποντιὰχ 580γ.
ποντικὰ ἐμπόρια 743γ.
Ποντίκης 'Ιω. 397α.
Ποντικονήσι 32α, 33, 36γ.
Ποντικόνησο(ν) 36γ, 37γ.
Ποντικὸς 32β.
Ποντῖνος 24α 27α.
Πόντιοι 744, 746α· βλ. καὶ *Πόντος*.
Πόντος 223α 443γ, 448β 488α, 507β, 510β, 516γ, 561β, 744β, 986α· βλ. καὶ *Πόντιοι*.
Πόποβιχ Εὐφρ. 740γ.
Ποπέτι 33α.
πορθμοὶ 31α κ.ἑξ.
Πορὶ 33α
Πορίχια 33α.
Πορφύρη Ν. 936β.
Πόρνη 34β.
Πόρος 29γ, 31β, 33β, 34α, 443β.
Πὸρτ-Σαῒδ 753α, 754α. — Σουδὰν 7.4γ. — Τεφὴκ 754α — Φουὰτ 754α.

Π ρτα 21β, 22α.
Πορταϊκός 26γ.
Πορταριά 209γ, 212α.
Πόρτες 34α, 35α.
Πορτί 22α.
Πόρτο, Άρμυρὸ — 30α. — Γέρακας29γ. — Γερμαιό29α. — Δράκο 30α. — Δρυὸς 35β. — Κάγιο 29β. — Κανόνε 737γ. Κουφὸ — 30γ. — Λάγο 30γ. — Λεώνε 30α. — Λογγὸ 33α. — Λουτρὸ 33γ. — Μανδρὶ 30α. — Παλέρμο 34β. — Ράφτη 30α. — Σκῖνο 29α. — Σ ·κιὰ 30γ. — Τιμόνε32α. Τρί · 35β. — Φράγκο 29γ. — Φτελιὸ 30β. — Χέλι 29γ.
Πορτογαλία 741γ, 742α.
πορτοκάλια 75β
πορτολᾶνοι 450α.
Πόρτο: Αἰμίλ 925α. — Φραγκ. 672γ, 925α.
πορφύραι 6β.
Πορφύρας Λάμπρος 930α.
Πορφύριος 977.
πορφυρογέννητος 789β.
Ποσειδῶν 651β, 652γ.
Ποσείδι 30γ.
Ποσείδιον 30, 36, 37β.
Ποσείδιππος 916γ.
ποσειδωνία 7α, 11β.
Ποσειδωνία 21α, 31α, 458β, 467β, 877β.
Ποσειδώνιο 761β, 980γ, 986β, 987β, 997β, 1019β.
ποσειδωνιοφόρα 7α.
Ποσειδῶνος ἱερὸν 29, 36γ.
πόσιμα ὕδατα 16β.
Ποστολάκας Δ. 1031γ.
Ποστούμιος 5 4β.
ποτὰ ἀεριοῦχα 138α. — οἰνοπνευματώδη 136γ.
Ποτάμι Λευχίμμης 32α.
Ποταμιᾶνος Σπ. 1038α.
ποταμοὶ 25 κ.ἑξ., 27β, 73γ, 74β, 469γ, 500α.
Ποταμὸς 30α, 32α, 33α, 37γ, 143α. Μέγας — 36α.
πότασσα 139γ, 143γ.
Ποτέκα Εὐφρ. 742α.
Ποιέντσα 737γ.
Πότι 745α.
Ποτίδαια 30γ. 447β, 480α 488γ, 490, 505α, 503β.
Ποτιδαιᾶται 480α· βλ. *Ποτίδαια*.
ποτιστικὰ ἐδάφη 74β.
Ποτλῆς Μιχ. 739α.
Ποτόκι 30γ.
ποτοποιεῖα 135γ.
ποτοποιία 81α, 136γ.
Ποῦδα 36γ.
Πουδουράκι 33γ.
πουλάκια 976α.
Πουλάκις Θεόδ. 897β.
πουλερικὰ 76β.
Πουλῆθρα 29γ.
Πουλί 35α.
Πούλιοι Μαρκίδαι 399α, 1041γ.
Πουλιόπουλος Π. 868γ, 869
Πουλόπουλος Ν. 742γ.
Πουλχερ α 528.
Πούντα Ρούσσο 376. —Σπανοῦ 36α. — τοῦ Φώτη 35β.
Πουντὶ 35γ, 37β.
ποῦρα 142β.
Πουριὰ 37α.
Πουρνάρας Δ. 1037γ.
Πουρνιὰ 38α.
Πουρνὸ 29γ.
Πουσὲν Ν. 1031β.
Πουτσῆς 34α.
Πράγερ Γοδεφρεῖδος 955γ.
Πράγια 36α.
πραγματικὸς 633β.
Πραισὸς 440α.
Πραιτωρία 754β.
πραιφέκτος 448β.
πρακτικὰ λύκεια 317.
πρακτικαὶ σχολαὶ θηλέων 315γ.
πρακτικὴ γεωργία 81γ.
πρακτορεῖα διαφημίσεων, ἐφημερίδων 1039γ.
Πραξαγόρας 761β, 993β.
πράξεις κυβερνητικαὶ 262γ.
Πράξιλλα 910β.
Πραξιτέλης 888, 1011α.
Πρασακάκη Αἰκατερίνη 398β.
Πρασιαὶ 29γ, 30α, 443α.
Πρασιὰς 26β.
Πράσινοι 529β, 791α.
πράσις 634α.
Πράσο 32β· βλ. καὶ *Πράσσο*.
Πρασονήσι 37β.
Πράσσο 28α, 32β, 34β, 35, 36, 37.
Πρασσολόγος 37γ.
Πρασσονήσι 32γ, 33γ, 35γ, 37β.
Πρασσονήσια 35α, 38α.
Πρασσοῦδα 36γ
Πρασσούδι 32 36γ.
πρατήρια 152α, 843, 844α.
Πρατίνας 907α, 908α.
Πράτσικας Άρ. 7 3γ. — Χ. 1006β.
Πρατσίκειος σχολὴ 753β.
Πρέβεζα 18γ, 28, 31α, 165, 281, 325γ 446α, 603α, 750γ, 1031α.
Πρεσβύτερος 35β.
Πρεμετὴ 604β.
πρεσβεῖαι 602β, 768 - 769.
Πρεσβύτερο 763α.
Πρέσπα, Μεγάλη, Μικρὰ — 26β.
πριαμπόνιο: 6β.
Πριανσος 33γ.
Πρίγγος Ἰω. 741α.
πριγκ.πᾶτον Μορέως 541 κ.ἑξ.
Πρίζα 35α.
Πριήνη 467α, 469, 487α, 875β.
πρίμος 797γ.
πριονιστήρια 142α.
Πρίσκος 528 - 530.
Πριώνας 37β.
πρόβατα 12β, 76α, 108β, 111α, 112.
Πρόβατα 35γ.
Προβάτι 32β.
Προβατία 26γ.
προβατονομία 807.
Προβελέγγιος Ἀριστ. 929γ, 929γ, 935α.
Πρόβλακας 30γ.
προγάμεια 780β.
πρόγαμος δωρεὰ 637α.
Προγυμναστηρίου αὖλαξ, λιμὴν 34α.
Πρόδικος 911α.
πρόδομος 779α.
Προδρόμου (τοῦ κυνηγοῦ) μονὴ 665α.
προδοῦκτος 11α.
Πρόδρομος Θ ὁδ. 922α.
πρόεδρος δημοκρατίας 240β - 241α.—κοινότητο. 258 259α.
Προέλληνες 432β - 433, 455β.
προεστοὶ 804 806α, 848γ.
πρόθεσις 782γ.
προικοσύμφωνον 847β.
προὶξ 637α, 780β, 847β.
προϊόντα 75-77, 129γ, 130α. — βιομηχανικὰ 129γ, 130α. — γεωργικὰ 75 - 77. — κτηνοτροφικὰ 76α, 149γ.
προϊστορικοὶ χρόνοι 624α.
πρ ϊστορικὴ τέχνη 882β-883β.
προκελευσματικὸς 950γ.
προκλάσται 798.
Πρόκλος 662α, 980γ, 1002β.
Προκόννησο 46 α.
Π οκοπανιστο 28γ 31α.
Προκόπιος 528β, 591α, 696 919γ.
Προκοπίου ἀδελφοὶ 840γ.
προκούρσωρες 79 γ.
πρόμαχος 797γ, 798γ.
προμήθειαι 43
Προμηθεὺς 651, 652β.
«Προμηθεὺς» (Α. Ε.) 165α. — (σχολὴ Πειραιῶς) 330γ.
Προμμύρι 30β.
Προμ υτος 527α.
Πρόνοι 32γ.
πρόνοια 979
Πρόνοια 238β.
Προνομιοῦχοι νῆσοι 758γ.
Προνομιοῦχος Τράπεζα Ἠπειρωθέσσα λία 155γ.
προξενεῖα 768 - 769.
Πρόξενος 507γ.
«Προοδευτικὴ ἕνωσις» 859α.
προοδευτικοὶ 858β. — φιλελεύθεροι 858β.
προοδευτικὸν κόμμα 855β, 857α.
«Πρόοδος» (πρατήριον κεντημάτων) 834.
«Πρόοδος» 1033α, 1039α.
προπαγάνδα 55.
Προποντὶς 406 467 468, 473, 505, 507α.
προσαγγελία 63 β.
Προσαλένται 900β-901α.
Προσβολὴ 633α.
πρόσεδροι 496β, 1023β.
προσκέφαλον 833α.
προσκοπικὸς τύπο 977α.
προσκοπισμὸς 975γ, 977α.
πρόσκοποι 975γ.
προσκυνήματα 673.
προσόδια 948α.
προσόδων καθαρῶν φορολογία 339α. — ὑπεγγύων διαχείρισις 349. — ὑπεγγύων εἰσπράξεις 350.
προσόψια 833α.
προστασία βιομηχανίας 143β. — γυναικῶν καὶ παίδων 619γ.
προστάται 778β.
προστάτιδες δυνάμεις 578β, 758β.
πρόσφυγες 144γ, 145α, 148γ, 228 229α, 336β, 408α, 409γ, 410α, 599, 601β, 619γ, 620 745α. — ἀλλόφυλοι 408α, (Ἀρμένιοι, Ρῶσοι 619γ, 620 — γεωργοὶ 409γ. — ἀστοὶ 410α.
προσφυγὴ 256, 262β-263α
προσφυγικὰ δάνεια 372α, 409β, 410β.
προσφυγικὴ ἀποκατάστασις 403, 405, 409α - 412, 616γ-617. — στέγασι 410γ - 412α
προσφυγικο. συνοικισμοὶ 267β, 409γ.
προσφυγικὸν ζήτημα 336β, 405 -412α.
προσφυγικὸς τύπος 412β.
προσῳδία 694β, 7 0α, 711α.
προσῴδιον 968β.
προσωπογραφίαι 896β.
προσωρινὸν πολίτευμα 237γ.
πρότασις δυσπιστίας 241α. — νόμου 240γ
προτεσταντισμὸς 237α, 672γ-673α 685
πρότυποι καλλιέργειαι 77α.
προϋπολογισμοὶ 258, 259α, 334 κ. ἑξ., 354γ 355, 38 α.
Προῦσα 557 κ. 595α, 597β, 747γ
Προυσαεῖς 752β.
Προυσίας 512γ.
προύχοντες 860β.
Προφήτης 34β. — Ἠλίας 23α, 24, 34α.
προφορικὸς λόγος 696.
Προφυλακὴ 37γ.
«Πρόχειρος νόμος» 637γ, 638β.
προχόη 780β
πρύλις 968
πρυτάνεις 777α, 778
Πρυτανεῖον 1027γ.
«Πρωΐα» 1036α, 1037γ.
Πρωννοὶ 445γ.
Πρωσία 583α.
Πρωταγόρας 488β, 911α, 977β, 979β.
πρῶται ὕλαι 129γ.
πρωταλλαγάτωρ 799α.
πρωτασηκρῆτις 799β.
πρωτελάτης 800γ.
«Πρωτεύουσα» 1037γ.
Πρωτεὺ 651γ.
Πρώτη 29β, 31β, 33α.
Πρωτογένης 760γ.
πρωτόγεροι 804, 848γ.
πρωτοδικεῖα 311γ.
Πρωτοέλληνες 455γ.
πρωτόζῳα 58α.
Πρωτοθάλασσα 18α.
πρωτοχάραβος 800γ.
πρωτόκολλον ἑλληνικὸν καὶ βουλγαρικὸν 621. — Φλωρεντίας 613α.
Πρωτομαγιὰ 864γ 865γ.
πρωτομασ όροι 827γ.
πρωτοπαπᾶς 667.
πρωτοστράτωρ 799α.
πρωτομανδάτωρ 800γ.
πρωτομάστορας 848γ.
Πρωτομινωϊκὴ ἐποχὴ 439γ.
Πρωτοπαλλήκαρα 275β, 835γ
Πρωτοπαπαδάκης Α. 1027β. — Π. 368, 370γ, 598 599, 857
Πρῶτος Κύδων 760β.
πρωτοσύγκελλος 640α.
Πρώτου Βῶλος 35β
πταισματοδικεῖα 312β.
Πτελεὸν 30β.
Πτέρη 24α.
πτηνὰ 56γ, 108β. — κατοικίδια 76β.
πτηνοτροφία 80γ, 108γ, 113β, 115α.
πτολεμαϊκὴ γραφὴ 708γ.
Πτολεμαῖοι 511 512, 513, 631β.
Πτολεμαῖο 447γ 510, 511, 512, 917β, 984γ, 986β, 987γ, 1001, 1016γ
Πτολεμαῖοι 325γ, 631β.
Πτυχία 32α.
πτυχώσεις ἀλπικαὶ 11γ.
Πτῷον 23α.
πτώχευσις 364β, 588.
πτωχοκομεῖα 395γ.
Πτωχοπρόδρομος 922 - 923α, 924α.
πυγμαχία 780α, 975α.
Πύδνα 30γ, 446γ, 505α, 515α.
Πυθαγόρας 468γ, 950α, 952α, 978β, 983β, 985γ 987α, 990γ, 999β.
Πυθαγόρειοι 977α, 984α.
πυθαγόρειον θεώρημα 999β.
πυθαγόρειος σχολὴ 978β.
πυθαγορισμὸς 978β.
πυθαύλης 948β.
Πυθέας 912β, 917γ.
Πύθερμος 948γ.
Πύθια 780α, 948.
Πυθία 470α 475γ, 476α.
Πυθίας 986α.
πυθικοὶ νόμοι 948α.
πυθικὸν 948β.
Πυθιωνία 31α, 32α.
Πυθόκριτος 760β.
Πυκνὸ 27γ.
πυκνότης πληθυσμοῦ 224.
Πυλαϊκὸς ὅρμος 303.
Πυλαρινὸς Αἰμ. 398γ. — Ἰάκ. 745β. — Ὀθ. 1003β.
Πύλαρος 32γ.
Πύλος 29β, 31β, 442, 491γ, 492.
Πυξοιὰ 212γ, 213α.
πῦρ 978.
πυρβολαρχία 278α.
Πυργάρι 35γ.
Πυργὶ 31β, 35γ. — Σπαρτίλλα 32α.
πύργοι 775β.
Πύργοι 36β.
Πύργος 24γ 30γ, 34, 281β, 327α, 328β, 748γ.
Πυργουσικιὰ 29α.
πυρεῖα 350.
πυρηνέλαιον 138γ.
πυρηνελαιουργεῖα 138 143γ.
πυρηνοφυτικέλαιον 137α.
πυριγενῆ πετρώματα 5β.
πυριτιδοποιεῖον 140α.
πυρῖτις 140α.
πυροβολικὸν 277, 282α, 560α, 788α. Σχολεῖον — 285.
πυρολουσίτης 14α.
πυρομαντεία 819α.
πυρομορφίτης 14β.
Πυρόπουλος Ἀντ. 993γ.
Πυργὶ 303, 36γ.
Πύρρας 37γ.
πυρρίχιος 968α.
Πύρρος 443α, 511, 512α, 993γ. — Διον. 96α.
Πύργον 35α.
«Πυρσὸς» 1044, 1045β.
Πώγωνος τιμὴ 29γ, 34α.
Πωζιὲ 276β, 284α.
πωλητεῖ 777α.
πώματα 142β
Πὼπ Γ. 1037β. — Κ. 931γ
Πώποβιχ Ραφ. 1033γ.
Πῶρος 510α.
Ραβδᾶς Ν. 1002γ.
ραβδίον 837β.
Ραβδοῦχ 142γ.
Ραβεννίκης συνέδριον 666γ-667α.
ραγιάδες 806.
Ραγκαβὲ 532γ.
Ραγκαβῆς Ἀλ. 586α, 602γ, 861. 881β, 927β, 931γ, 1008, 1017β, 1028α
Ράγκος Ἰω. 581α.
Ραδούζα 740γ.
ραδιοηλεκτρικὰ συνέδρια 191γ.
ραδιολαρῖται 6α.
ραδιοτηλεγραφηταὶ 191β.
ραδιοτηλεγραφικὰ δίκτυα ΤΤΤ 191.
ραδιοτηλεγραφικὴ σχολὴ 191β. — ὑπηρεσία 190α, 191.
ραδιοφωνία 190γ.
Ραδισίδης Λυκ. 740γ.
Ράδιτς Βουκάσιν 740γ.
Ραιδεστὸς 749α.
Ραϊνεκ 284β, 589α.
Ραϊνόλδος Κάρ. 995β.
ραϊσσίτης 14β.
Ραϊχεμβέργη 737α.
Ρακόβσκη Κ 865γ.
Ρακτιβὰν Κ. 592β, 858α, 1006β, 1028γ.
Ρακώδη 34β.
Ράλλη ἀδελφοὶ 752α.
Ράλλης Ἀμβρόσ. 740α. — Γ. 319β, 595γ, 850α, 1006β. — Δ 351α, 365α, 366β, 363γ, 588 589, 590, 591, 592α, 595γ, 596, 597γ, 598α, 603γ, 605β, 742β, 85 γ, 855, 857. — Θωμ. 397γ, 1031β. — Ἰω. 597γ, 601β, 871β. — Κ. 755γ. 992γ, 1006β. 1007α. — Μιχ. 560γ. — Π. 740α. — Παντιᾶς 755γ.
«Ραμπαγᾶς» 1036β.
Ραμὶλι 754α.
Ραμμος Γ 1006β.
Ράμνος 33γ.
Ραμνοῦς 30α.
Ραμπάτ 754γ.
Ραμπὼ Ἀλφρ. 453γ.
Ράμφος Κ. 931γ
Ραπάλλο συνθήκη 604γ.
ραπτῶν καὶ ραπτριῶν σχολὴ 329α.
Ρασοὺ-Σιγιὰ 754γ.
Ραυτόπουλος Εὐ. 400α. — Ἰωσὴφ 93γ, 931α.
Ραφαὴλ 293γ.
Ραφήνα 30α.
ράφια 627β.
Ράφια, Καλὰ — 36α.
Ραφτάνης Σεργ. 1041γ.
Ραφτη, Πόρτο — 30α.
Ρέα 634γ.
ρεβεκκίτης 14β.
Ρεβελάκη Εἰρήνη 400α.
Ρεβελιώτης Θ. 745β.
ρεβίθια 86γ.
Ρεβιθο σα 34α.
Ρεγνὼ ντὲ Σαὶν Ζὰν Ἀνζελὺ 275γ, 276α.
Ρεθύμνη· βλ. *Ρέθυμνον*.
Ρέθυμνον 33β, 165, 281, 440α, 591γ, 1031α.
Ρεκούνι 35α.
Ρεμοῦνδος Γ. 1003β, 1029α.
Ρεμπιάδης (Μεγάλος, Μικρὸς —) 35α.
Ρενάλ ντὲ Σατιγιὼν 538β.
Ρένες 37α.
Ρένι 743α.
Ρενιέρης Μᾶρκος 981γ. — Ν. 354β.
Ρεντίνας, ποτάμι τῆς — 26β.
Ρέντς Κ 6γ.
Ρέπι 36γ.
Ρεπούλης Ἐμμ. 368γ, 592β, 597α.
Ρερὲκ Β. 739α. — Γ. 739α.
Ρὲσσ 752β.
Ρέτιμο 33β.
Ρετσίνας 1032α.
ρεύματα θαλάσσια 39β, 40α.
Ρήγας 33γ.
Ρήγας Ἀγάπιος 743β. — Βελεστινλῆς (Φεραῖος) 565, 739γ, 740γ, 75 , 860α, 863β, 925γ, 926γ. 1033.
Ρήγιον 458β, 877.
ρήματα 697β.
Ρήνα 35α
Ρήνεια 35α.
ρητίνη 76, 108α, 138β, 139γ, 140β.
ρητινίτης 14γ.
ρητινοσυλλογὴ 108α.
Ρητὸν 29γ.
ρητορεία 912, 917γ, 918α.
ρήτορες 1004α.
ρητορικὴ 761γ, 773γ, 917γ, 918α, 921γ.
ρήτωρ 63 β.
Ρήχιος 26β.
Ριάδης Αἰμ. 956.
Ριανὸς 916γ.
Ριβὰ 36α.
Ριβιοι 35γ.
Ριβιο 27γ.
Ριγάνι 22γ.
Ριζάρειος σχολὴ 324, 681.
Ριζάρη ἀδελφοὶ 324α, 396.
Ριζάρης Γ. 324α. — Μάνθος
ριζάρι 92β.

Digitized by Google

Ρίζοι 737α.
Ρίζος - Νερουλός Ἰάκ. 678γ, 742β
«Ριζοσπάστης» 867γ, 868α, 1037γ.
Ρέθυμνα· βλ. *Ρέθυμνον*.
Ρίλον 20β.
ριμαδόροι 820γ.
ρίμαι 820, 821γ.
ριμάτσι 820.
ρινόκερως 12β.
Ρίον 29, 31α 190α, 191α. — Ἰα νέϊρον 757β. — Μολύκρ(ε)ιον 28γ.
Ριτσιάρδης 945α.
Ριφιός Ἀντ. 900β.
Ριχάρδος Β' 539β.
ριγτοφενία 11α.
Ροβέρτος Γυσκάρδος 535, 536γ, 537. — Ναμούρ 541α.
ρόβη 83γ.
Ροβιές 36β.
Ροβίθι 33α.
Ροβιν τη Ἀμαλ. 943γ.
Ρογῆρος Δὲ Λώρια 543β, 544α, 549β, 550β. — Β' 537γ, 538. — Δεφλώρ 543γ. 557.
Ρογκότη Ρεγγίνα 397α.
Ρόδα 32α.
Ροδυρᾶς 33β.
Ροδγιά 33β.
ροδέλαιον 829γ.
ροδιάδες 760α.
ροδιακὴ τέχνη 839α.
ροδιακὸς νόμος 761γ.
Ρόδιοι 759. — νόμος 636γ, 637β· βλ. καὶ *Ρόδος*.
Ρόδιος Δ. 955β. — Ν 840 — Π. 275, 276.
Ροδοκανάκειον παρθεναγωγεῖον 745γ.
Ροδοκανάκειος διαγωνισμὸς 998β.
Ροδοκανάκηδες 739α, 996α· βλ. καὶ *Ροδοκανάκης* —.
Ροδοκανάκης Δ. 872γ. 873α. — Πλάτων 933γ, 934α.
Ροδόπη 8γ, 20β, 165. — δάση 616.
Ροδόπολις 744β.
Ρόδος 487β 491β, 496α, 502α, 507β, 510γ, 521β, 561γ 562β 604α, 606γ. 637β 758γ, 759, 760γ, 762, 763α, 764β, 805α, 987β.
ροδόχρωμον 14β.
Ροδωπού 33β.
ροζακιά 75.
Ροζαλίνη 7γ.
Ροζὰν Ν. 944.
Ροζέτο 754γ.
Ροζέττη 754α.
Ροΐνης Ἐμμανουὴλ 682γ, 726 864α 932α, 936α, 1017γ.
Ροιδίας· βλ. *Λουδίας*.
Ροΐλός Γ. 1029β. — Ἰω. 901γ. — Λ. 1006β.
Ροϊνὸ 23γ.
ρόκα 837β.
Ροκάνι 36α.
Ρόκκα Φορτζάτος 737γ.
Ρόιτε Γονδισάλβος 303γ.
Ροντέλ 161β.
Ροντόπουλος Π. 1026.
Ρὸς Λουδ. 319β.
Ροσκόφσκη 765γ.
Ροσόλυμος 996α.
Ρόσνερ 301β.
Ροσπόρι 743α.
Ροστόβ(τσον) 746α.—Ντὸν 744γ.
Ρότα 737γ.
Ρούγας 28γ.
ρουγκουτσάριοι 814α.
Ρούδα 32β.
ρουδισταὶ 11β.
Ροῦδχαρτ Ἰγνάτιος 578.
Ρουζιὲ 280α.
Ρούης 29γ.
Ρουθῆνοι 741γ.
Ρουμανία 178β, 559γ, 590γ, 594α, 601α, 603α, 642α 684γ 742α-743γ. — πατριαρχεῖον 684γ.
ρουμανᾶτα 878β.
Ρουμᾶνοι 559γ.
Ρουμέλη 333, 804β. — Χισσάρ 66α. Κάστρο — 33β.
ρουμ μιλέτ 765γ.
Ρουμπίνης Τιμ. 1042γ.
Ρουμπος 37α.
Ροῦπελ 21α, 595γ, 606α.
Ρουσᾶνος Παχώμιος 672γ, 676β, 997γ, 1014α.
Ρουσδῆ βεη. 601α, 607β, 608β
Ρούσκιο 24α.
Ρουσόπουλος Ὄθων 1022α, 1027α. — σχολὴ 322γ.
Ροῦσος 399, 763γ, 858β.
Ρουσσὲν Π. 1027β.
Ρούτσουνας 33α.
ρουτίλιον 14α.
ρουφέτια 843γ.
Ρουφιᾶς 27α, 29β.
Ρουφῖνος 527γ.
Ρουφογιαλὸς 33α.
Ροῦφος 993γ. — Λουκᾶς 858β. — Μπενιζέλος 539α, 567, 582α, 583α, 853γ, 854· βλ. καὶ *Μπενιζέλος*.
ρυθμική 950β.
ρυθμοὶ 950α, 707γ
ρυθμὸς 707γ. — ἀνακτορικὸς 883α. — ἀσιατίζων 884α. — βυζαντινὸς 894. — δωρικὸς 884γ. — ἰωνικὸς 884γ.
Ρύσιον 747γ.
Ρυτὸν 780β.
Ρωζέττη 753α.
ρωμαῖκο λληνικὸν δίκαιον 635α, 644.
ρωμαϊκοὶ χρόνοι 624β.
ρωμαϊκὴ γραφὴ 708γ.
ρωμαϊκὸν δίκαιον 629α, 634γ 635β, 1001β.
Ρωμαῖοι 223β, 435α 453γ, 467β, 511. 512, 514γ, 515α, 516, 631β. 762α, 878α, 993β.
Ρωμαῖοι (ὀνομ. Ἑλλήνων) 2α, 788γ.
ρωμαιοκρατία 435α 452γ, 631β 762α, 878α, 993β.
Ρωμανία (ὀνομ. Ἑλλάδος) 2α, 59α.
Ρωμᾶνος Ἀθ. 590γ, 596α.
Ρωμανὸς Β' 533γ. — Γ' ὁ Ἀργυρὸς 534β. — Δ' ὁ Διογένης 536. — ὁ Λεκαπηνὸς 533. 534γ. — ὁ Μελῳδὸς 696β 92α. 992β.
Ρώμας Διον. 872α, 873β. — Ἰω. 393γ, 742β.
Ρωμοὶ (ὀνομ. Ἑλλήνων) 2α.
Ρώμη 511α, 517γ, 514β, 524α, 527γ, 529, 531β, 536α, 553β, 636α, 737γ, 738α, 773, 774β, 783γ, 993β, 1004. — ἐπίσκοπος 660, 662γ, 663α. — νομικὴ σχολὴ 636α. — παροικία 738α.
«Ρωμηὸς» 1038α.
Ρωμιοὶ 2α, 435α.
Ρωμυλία, Ἀνατολικὴ — 586γ, 587α, 603α.
Ρωξάνη 510.
Ρῶπαι 442α.
Ρὼς 533β, 578α 755γ.
Ρώσης Ζῆνος 992γ.
Ρωσία 178, 294γ, 535α, 580γ. 581α, 583α, 584, 586α, 589, 590α, 591, 594β, 595α, 601α, 602γ, 603β, 605, 642α, 758 852α.—παροικία 743γ-746β — πατριαρχεῖον 684γ
ρωσικὸν κόμμα 852, 853.
Ρωσικὸς ναύσταθμος 34α.
Ρῶσοι 533, 535 536α. — πρόσφυγες 619γ, 620α.
ρωσοτουρκικὸς πόλεμος 294γ, 601γ, 602γ.

ΣΑ (Σιδηρόδρομοι Ἀττικῆς) 171β, 173γ. 175, 176.
Σάββας Κ. 366γ, 433α, 995α.
Σαββατικὸ 29γ.
Σαβῖνος 1004γ.
Σαβὼφ 594α.
Σαγγάριος 598β, 599α.
Σαγιάδα 28β.
Σαγιάννου Μαίρη 944β.
Σαγιᾶς Β. 601β.
Σαγκάη 752α.
Σαγμυτᾶς 23α.
Σαγράδα 33α.
Σαδυάττης 467α.
Σάθας Κ. 821α, 1011β, 1016γ.
Σαὶν Ζὰν Ἀντζελύ, Ρεγνὼ ντὲ — βλ. *Ρεγνώ*.
Σαΐνης 520γ, 531α.
Σαὶντ Ὀμὲρ 542.
Σαϊτᾶς 28γ.
Σάκαι 472γ.
Σανελλαρίδης Θ. 945α. — Ἰω. 957β.
σακελλάριος 799β.
Σακελλαρίου ἀδελφοὶ 1031γ. — Ἀ. 1012β. — Μ. 1006γ — Ν. 1003β. — Σπ. 397α.
σάκκοι 135α.
Σακκούλετσι 28β
Σακορράφος 1010β.
σάκχαρις 143γ
σακχαρώδη προϊόντα 137γ
Σαλαγκος 35α.
Σαλαγώνα 37β.
Σαλαμβρία 30β, 26γ.
Σαλαμὶς 34, 440β, 444α, 465α, 466α, 477γ. 478, 479, 510γ 77β, 1043β. — ναυμαχία 771β.
«Σαλαμὶς» 615γ.
Σαλαώρα 26β, 28β, 39α
Σαλβάγος Ἰω. 397β.
Σαλβάγειος σχολὴ 753β.
Σαλιάρης 34β.
Σαλημένικο 27β, 29α.
Σαλμώνη 33γ.
Σαλομὼν 33β.
Σαλόμωνης Χριστόφορος 397β, 742β.
σαλοξίνη 139γ.
Σαλου 33γ.
«Σάλπιγξ» 1034, 1035α, 1036β.
Σαλπογονία 37β.
Σαλτέλι Ρεμοῦνδος 283γ.
Σάλωνα 541γ, 542α, 543γ, 544β.
Σαμαντερὶκ 38α.
Σαμάρας Σπ. 945α, 956β.
Σαμάρεια 30γ.
Σαμαριά 27γ.
Σαμαστὲν 276β.
Σάμη 32γ, 445.
σαμιακὰ ἀγγεῖα 838γ.
Σάμιοι 468α, 469α· βλ. καὶ *Σάμος*.
Σαμιοπούλα 36β.
Σαμοθρᾴκη 25α, 32, 33α.
Σαμόλη 32β.
Σάμος 25α 31β 33γ 36α. 165, 197, 210α, 212α, 281, 292β, 324, 440α, 467. 468α, 469α 470β, 481α, 486γ. 487, 496 497, 567β, 593γ, 594α, 805α, 838γ, 844γ, 876β, 1031α, 1032α.
Σαμουὴλ 534γ.
Σαμπατεκεῖ 29γ.
Σαμπλίττης Γουλ. 544γ, 545.
Σαμψοῦς 748α.
Σαμψῶνος Πέτρα 36α.
Σαμώνιον 33β.
σανατόρια 390α, 995γ. — Κουφοξυλιᾶ 835α.
σάνδαλον 782α.
Σάνδανος 20β.
σανδαράχη 14α.
σανίδιον 14β.
Σὰν Μανόλης 34γ.
Σὰν Μαρτζάνο 737γ.—Τζώρτζη 34β.
Σανὸς 75.
Σανοῦδος 540γ, 549, 550.
Σαντάμερι 24α.
Σάντα Ροζα 569α.
σαντζάκια 8 2α.
Σαντιάγον 757β.
Σάντο, Κάβο — 30γ.
Σαντομὲρ 541γ, 543α.
Σαντορίνη 24γ, 36α, 640β· βλ. καὶ *Θήρα*.
Σὰξ 583β.
Σάουντερ 1017β.
Σαπιέντζα 33α.
σαποτίδαι 12β.
Σαπουντζάκης Β. 284α —Κ 279β, 282γ.
Σαπφὼ 906β, 948.
σάπων 138γ.
σαπωνοποιεῖα 138β.
σαπωνοποιΐα 138γ, 143γ.
Σαπώρης 526β.
Σαράι 595γ. 596α, 606α.
Σαραβαρᾶς 530γ, 531α.
Σαρακατσαναῖοι 436α.
Σαρακηνᾶτο 32γ.
Σαρακηνικὸ 32β, 33γ, 35, 29β, 32β, 33α, 34γ.
Σαρακηνὸ 37α.
Σαρακηνοὶ 521γ, 533α, 534.
Σαρακίνα 143α.
Σαρακωμένος Διομ. 400α.
Σαράντα Ἐκκλησίαι 749α.
Σαραντάπηχον 212α.
Σαρανταπόταμος 27α.
Σαραντάπορον 593β.
Σαράντη 29α.
Σαραντηνὸς 745β.
Σαραντίδου Ἀθηνᾶ 936β.
Σαραντινάκης Εὐστ 396β
Σαράτσης Δ 422γ, 864γ.
Σαργὼν Β' 467γ.
Σάρδεις 466β, 467α, γ. 468γ 469α, 499γ.
σαρδέλλα 125γ.
Σαρδέλλης Ζ. 742β
Σαρδηνία 467β.
Σαρδικὴ 558β
Σαρηβαξεβάνη Μ. σχολὴ 327γ, 328α.
Σαρηγιάννης 1021α.
Σαριγκιὸλ 26β.
Σάριζα 18α, 212γ.
Σαρίπολος Ν Ι. 871α 1006β.
σάρισσα 784γ.
σαρισσοφόροι 785α.
σαρκοφάγα 56α.
σαρκοφάγοι 889α.
Σαρμάτα 527α.
Σαρματία 527α, 744β.
Σαρόγλου Π 286γ, 399α
Σάρος, Ν. 1041· βλ. καὶ *Σάρρος*.
Σάρπα 34α.
Σαρρόπουλος Γ. 1027β.
Σάρρος Δ. 936β· βλ. καὶ *Σάρος*.
Σαρσέντης Π. 399α.
Σάρτη 30γ.
σαυροειδῆ 57γ.
Σαχλίκης Στ. 925β
σάρωθρα 76γ.
Σαρώματα 22γ.
Σαρωνικὸς κόλπος 29γ, 33γ, 436α.
Σασων 604α.
Σατάσπης 986α.
Σατιγιὼν Ρενάλδος δὲ —538β.
σάτιραι 820α.
σατιρικὴ ποίησις 820α, 917α, 924α.
σατυρικὸν δρᾶμα 908α
Σάτυροι 651β, 917γ.
Σαυρουστιά 744β.
Σαφρᾶς 743γ
Σαχτούρης Γ. 567β.
σβαγερινα 11α.
σβάρνες 74α.
ΣΒΔΕ (Σιδηρόδρομοι Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος) 171β 173γ 175 176
Σβιατοσλαῦος 535α.
Σβόβοδας Ἀδγ. 955γ.
Σβορῶνος Ἀντ. 398α — Ἰω. 1011γ.
Σβῶλος Ἀλ. 871β, 1006β.
Σγουρομαλλιανὸς Κύριλλος 745γ.
Σεβαλιὲ 278γ, 285γ.
σεβάσμιος 872α.
Σεβαστοπούλειος σχολὴ 328γ, 333γ.
Σεβαστόπουλος Κ. 837β.
Σεβαστούπολις 744γ.
Σεβῆρος Γαβριὴλ 676γ, 738γ,
σεβιὼ 141β.
Σεβρῶν συνθήκη 597α, 605α, 606β, 609γ, 758γ.
Σέγες 212γ.
σεηβοΐα 12β.
σειρογράφοι 992β.
σεισάχθεια 465β.
σεισμοὶ 13α
σεισμολογικαὶ μελέται 16α.
σεῖστρον 779γ.
Σειτάνι 36.
ΣΕΚ (Σιδηρόδρομοι Ἑλληνικοῦ Κράτους) 171β, 175, 176.
Σέκου μονὴ 566β.
σεκρέτα 790α, 799α.
Σελάδι, Βαθὺ — 36α.
Σέλεμνος 27β.
Σελευκίδαι 511γ, 512β, 513.
Σέλευκος 510, 511, 512α.
Σελὴμ Α' 562β. — Β' 563α. — Γ' 676α.
Σελήνη 651γ, 983γ, 984α.
Σελήνια 34β.
Σελιανίτικα 18γ, 29α, 212γ
Σέλινα 34β.
Σελινιάτικα 212γ.
Σελίνιτζα 9β.
Σέλινο 37γ. — Καστέλλι 33γ
Σελινοῦς 27β, 36γ, 458γ, 492γ, 493α, 495γ.
Σελίτσα 750α.
Σελλασία 503β, 512β.
Σελλήεις 27.
Σέλλιγγ 977γ, 978α.
Σελλοὶ 1, 445γ.
Σέλτζουκ 536γ.
Σελτζουκίδαι ἢ Σελτζοῦκοι 535, 536β 537β.
Σεμέλη 654β.
σεμίσσιον 878β.
Σεμιτέλος Δ 739γ, 958β, 1010β
Σεμῖνον 740γ, 746γ.
Σενδεράκης Στ. 399β.
Σενέκας 977γ.
Σενεκίων 524β.
Σέντες 741β.
σεντόνια 832γ, 833α.
σεντοὺκ ἐμίνης 802α.
σεντούκια 837α.
Σεντούκι 34β.
Σέπτιοι 977.
Σεούλ 752α.
Σέπια, Κάβο — 30β.
Σεραπίων 993β.
Σεραφεὶμ 672α.
Σεράφης Γρ. 747β.
Σέρβια 82γ, 328β, 329γ, 750α.
Σερβία 538β, 584γ, 587α, 592γ, 594, 595, 596α, 602α, 603, 604α, 605, 606α, 641γ, 684γ· βλ. καὶ *Σέρβοι*. — πατριαρχεῖον 684γ.
σερβικὴ ζώνη Θεσσαλονίκης 541γ, 612γ.
Σέρβοι 154α, 533β, 534β 537β, 538β, 543γ, 557, 558α, 584γ 587α, 592γ, 593, 594, 595, 596α, 602α, 603, 604α, 605, 606α, 612α, 641γ, 684γ.
Σερβοῦνι 23γ.
Σέργιος 531α, 920α, 1005α.
Σερδάρης 743α.
Σέρινος 1001γ.
σὲρζ νήματα 134β.
Σέριφος 24γ, 31β, 34γ, 35β, 142γ, 610α.
Σερμπὶν 754α.
Σέρπα 31α.
σερπιερίτης 14β.
Σέρρα 82γ, 165 281γ, 324α, 329α, 595γ, 737, 750α.
Σέρριον 31α.
Σέρφο 35β.
Σερφόπουλο 35β.
Σέσι 24γ.
Σέσκλο 30β.
Σέσοσλα 32β.
Σεύθης 511α.
Σεφεριάδης Στ. 1006β.
Σεφκὲτ 591γ 593γ.
Σηλυμβρία 461γ, 487β, 559β, 749α.
σῆμα ἀεροπορικὸν 300α —ἐπίσημον 243α· βλ. καὶ *σήματα*.
σημάδι 974α.
Σημαδίρι 36α.
σημαῖαι 201β, 241γ, 242, 243, 300α.
σήμανσις ἐγκληματολογικὴ 306β.
σήματα 243 300α, 817γ.
σηματοφόρος 298γ
σημεῖα 242β, 710α, 950β, 951α.
σημειωμένος 818α.
Σημηριώτης Ἀγγ. 930γ.
Σημωνίδης 906α.
Σηπιὰς ἄκρα 30β.
σήπιον 14β.
σηροτροφεῖα 118α.
σηροτροφία 76β, 81α, 117α 118.
σησάμιον 74γ, 75β.
σήσαμον 92γ.
σηταμόπολις 137γ.
Σηστὸς 461β, 473α, 481β, 509β.
Σητεία 24γ 33β, 143α.
ΣΘ (Σιδηρόδρομοι Θεσσαλίας) 171β, 173γ, 175, 176.
Σθενελαΐδας 490β.
Σιάγος 34β.
Σιὰμ 752α.
Σιάτιστα 750α, 1032α.
Σιβιτανίδειος σχολὴ τεχνῶν καὶ ἐπαγγελμάτων 328γ.
Σιβιτανίδου ἀδελφοὶ 328γ, 399γ.
Σιγάλας Ἀντ. 320γ.
σιγαρέττα 142β.
σιγαρόχαρτον 350.
Σιγγηδὼν 512α.
Σιγγιτικὸς κόλπος 30γ.
Σίγειον 466.

Digitized by Google

σιγίλλια 633β, 790α.
Σίγμουνδ Άντωνιέττα 740α.
Σιγοῦρος Μ. 929α.
Σίγρι(ον) 37γ.
Σιδάρι 32α.
Σιδερίδης Ἰω. 400α. — Ξεν. 1029β. — Σπ. 398γ.
Σίδερις Α. 866, 867β.
Σιδερίτης 38α.
Σίδερος 31β, 32α, 33β, 34γ.
σιδηροδρομικὴ νομοθεσία 183γ.
σιδηροδρομικοὶ 175α.
σιδηροδρομικὸς τύπος 183γ.
σιδηρόδρομοι 170 κ. ἑξ., 182-183.
σιδηροθειικὰ ὕδατα 18γ.
Σιδηρόκαστρον 18α, 143α, 212γ, 213α, 281, 406α.
σιδηρολίτης 7γ.
σιδηρομαγγάνιον 142γ.
σιδηρόξυλον 12γ.
σιδηροπυρίτης 6γ, 14α, 142γ.
σίδηρος 6γ, 142γ.
σιδηροῦχα ὕδατα 18γ.
Σιδοῦσα 37γ.
Σιδὼν 889α, 1004γ.
Σίεμενς-Χάλσκε ἑταιρεία 189.
Σιθῶνες 446γ, 447β.
Σιθωνία 30γ, 447β.
σίκαλις 74γ, 75β, 85γ.
Σικελία 443γ, 460β, 466β, 467β 486α, 492γ-495, 511γ, 642β, 737γ, 771, 772β, 876γ, 985γ.
Σικελιανὸς Ἄγγ. 930β. — Εὔα 831, 843α.
Σικελιῶται 494α.
Σικελιώτης Ἰω. 923β.
σίκυνις 968γ.
Σίκινος 31β, 35γ.
σίκλος 875γ.
Σικυὼν 443γ, 466β, 475γ, 485γ.
Σικυωνία 27β. 443γ, 550α.
Σικυώνιοι 480α.
σικυώνιον ἐργαστήριον 888γ, 889α.
σίλικοι 878γ.
Σιλιμνιώτης Παν. 743α.
σιλλιμανίτης 14β.
Σιμμίας 501β.
Σιμόπουλος Α. 351α, 365, 366, 855.
Σίμος Ἀντ. 400β. — Εὐστ. 584γ. — Σπ. 597α, 742β, 1037β.
Σιμ-τίν-ἐλ-Κὸμ 754α.
Σιμπλίκιος 977γ.
σιμπλορβίτης 7γ.
Σιμωνίδης 475γ, 706α, 745γ, 907α, 948γ.
Σινᾶ 684γ, 754α.
«Σιναϊτικὰ σχόλια» 636β, 1004γ
Σιναΐ 396γ, 397β, 766α, 1025α.
Σίνος Γ. 396γ. — Σίμων 397β, 1028α. — Ἰφιγένεια 1028α.
Σινασὸς 748α.
σινάφια 848γ.
σινιὰ 841α.
Σινιάβιν Δ. 566β.
Σινιάτσικον 21γ.
Σινοϊαπωνικὸν μουσεῖον 1031β.
Σίντι-Μερουὰν 754γ.
Σινώπη 458α, 516γ, 561β, 748α.
Σίπια 34α.
Σῖρις 877.
Σιρόης 531α.
σιρόκκος 44β.
Σίσερ 33β.
Σίσι 33β.
Σισίνης Μιχ. 303α.
Σίσυφος Ἀ. 943γ.
σιταγέρται 778γ.
σιταροποῦλι 85γ.
σιτηρὰ 74γ, 75, 82γ, 83γ, 218γ.
σιτοκαθαριστήρια 74β.
σιτοπαραγωγὴ 152α.
σῖτος 74, 75, 76α, 77α, 78γ, 83γ, 84, 85α, 136α, 149α.
σιτοφύλακες 778γ.
σιτῶναι 778γ.
Σίφαι 29α.
Σιφναίου Ἑλένη 835β.
Σίφνος 31β, 35β.
Σιφωτίδης Ἀπ. 399γ.
σκάγια 140α.
Σκαγιοπούλειον ὀρφανοτροφεῖον 326α.
Σκαζῆς Σαμουὴλ 396β.
Σκάλα Ἅγιοι Θεόδωροι 30β. — Ἀταλάντης 30α. — Καστροῦ 37α. — Κατερίνας 303. — Λεωνιδίου 29γ. — Λιτοχώρου 303. — Σικίνου 35γ.
Σκαλιὰ 34γ.
Σκαλιέρης Κλ. 873β
Σκαλιωδῶν δῆμος 759γ.
Σκαλτσοδῆμος 580β.
Σκαλτσούνης Ἰω. 992γ.
σκαμνάκια 837α.
Σκαμνέλι 750γ.
Σκαμνιὰ 37γ.
Σκανδάλι 38α.
Σκάνδεια 33α.
Σκανδεριώτου 34α.
Σκανδίλη 36γ, 37α.
Σκάντζουρα 36γ, 37α.
σκαπέρδα 971γ.
Σκαραμαγκᾶ(ς) 23β, 29γ, 34α.
Σκαρβέλης 276β.
Σκαρλᾶτος Βυζάντιος 724β.
Σκάρλετ 582α.
Σκάρος 36α.
Σκάρπα 34γ.
Σκάρφεια 30β.
Σκαρφιδάκι 28β, 32β.
Σκέλι 34α, 38α.
Σκενδέρβης 559γ.
Σκεπαστὸ 38α.
σκέπες 836β.
σκεπτικοὶ 977, 980α.
Σκέρδης Ἰω. 739α.
σκεύη 810γ.
σκευὴ 799β.
σκηνογραφία 902γ.
Σκιαδᾶς 741α, 745γ, 996α.
Σκίαθος 31γ, 36γ, 209γ, 212α, 440γ
Σκιαλούθι 32α.
σκιαμαχία 971γ.
Σκιᾶς Α. 725β, 1011γ.
Σκίζα 32γ.
Σκινάρι 31β, 32γ, 34γ.
Σκῖνος 32β, 34γ. Κάβο — 36α.
Σκιολένσκ 743γ, 744γ, 745γ.
Σκινοῦσα Ἀγριλὸς 35α.
Σκίντος 33γ.
Σκιόνι 30γ.
Σκίπεζα 23γ.
Σκιπετάροι 539γ, 557γ.
Σκίπης Σ. 930α.
Σκιρῖτις 503β.
Σκιρωνίδες πέτραι 23γ, 29γ.
Σκιώνα 24α.
Σκιώνη 30γ, 447β.
σκλαβάκια 974β.
Σκλαβηνοὶ 448γ.
Σκλαβινία 435β.
Σκλαβολιμνιώνας 37β.
Σκλάβος 34γ.
Σκλάβος Γ. 956γ. — Κ. 870α
Σκλαβοῦνος 994β, 321α.
Σκλέπας Ν. 399β.
Σκληρὸς Γ. 865α, 870γ.
Σκλόπα 33β.
Σκόγιο 37β.
Σκόδρα 593α.
Σκοῖνος 35α.
Σκόκος Ἀντ. 963α.
σκόλια 781α. 948α.
Σκόλλις 24α.
Σκοπάδαι 446β.
Σκόπας 508α, 888.
Σκόπεια 750α· βλ. καὶ *Σκόπια*
Σκοπελιανὸς 918β.
Σκόπελος 31γ, 36γ, 440γ.
Σκοπευτικὴ καὶ κυνηγετικὴ ὁμοσπονδία 975α.
Σκοπιὰ 25α.
Σκόπια 557γ, 740γ, 750α.
σκοπιμότης 979β.
Σκοπὸς 749α.
Σκορδίσκοι 512α, 514γ.
σκοροδίτης 14β.
Σκορπίδι 32β.
Σκορπιὸς 32β.
Σκοτεινὴ 23γ.
Σκοτοῦσα 446β.
Σκουλένιον 566β.
Σκουλικάδο 32γ.
σκουλκάτωρες 798γ.
Σκουλούδης Σ. 595γ, 606α, 855, 856γ, 857α.
Σκούρτα 23β.
Σκουτάρι 29β.
Σκούταρι 18α, 747γ.
σκουτιὰ 831α.
Σκουφᾶς Ν. 565γ.
Σκούφια 22γ.
σκουφομάντηλα 836β.
Σκοῦφος Φιλόθεος 897α. — Φραγκίσκος 672α, 722α, 925γ.
Σκρα 597α.
Σκίαθος 477α.
σκρίνια 790α.
σκρὶπ 588α.
«Σκρὶπ» 1037β.
Σκροπονέρι 30α.
Σκρόφα 28γ, 32γ.
Σκρόφες 34β.
Σκροφοπούλι 32γ.
Σκῦθαι 44γ, 467γ, 468α 488α, 507γ, 986α.
Σκυθία 743γ, 744β.
σκῦλα 630α.
Σκύλαξ 986.
Σκυλίτσης Ἰσιδωρίδης Ι. 740α, 921β. 927β. — Ὁμηρίδης Π. 1027γ.
Σκύλλα 28γ.
Σκύλλαιον 29γ.
Σκύλλου ὅρμος 34γ.
Σκύμνος 986γ.
«Σκυριανὸ Σπίτι» 836β
Σκυροπούλα 31γ, 37α.
Σκῦρος 37α, 21α, 328γ, 440γ, 483α. 521β, 1031α.
σκύφος 780β.
σκυφωτὸν νόμισμα 878γ.
σκώληκες 58β.
Σλάβοι· βλ. *Σλαῦοι.*
σλαυϊκὸν ζήτημα 449α.
σλαυϊσμὸς 602β
Σλαῦοι 447β, 448β, 435, 530β, 531, 532γ, 537α.
σλαυόφωνοι 408β.
Σλῆμαν Ἐρρ. 875β, 982β.
σμαλτοποικιλτικὴ 902γ.
σμερδάκια 813α.
Σμέρνα 24β.
σμῆγμα 781α.
σμιγὸς 74γ, 75β.
σμιθσωνίτης 14β.
Σμίλα 30γ.
Σμὶτ Βερν. 998β. — Ἰουλ. 985α.
Σμόκοβο(ν 18γ, 209γ, 212γ, 213.
Σμολένσκ 743γ, 744γ, 745γ.
Σμολένσκης Κ. 279γ, 589γ.
Σμόλικας 21γ.
σμύρις 143α, 146γ, 350.
Σμύρνη 197β, 577γ, 597β, 598β, 674β, 747β, 755γ, 1042β. Νέα — 329β.
«Σμύρνη» 1038γ.
Σμυρνιωτόπουλος Νεῖλος 398γ.
Σογδιανὴ 513α.
σόδα 139γ.
Σόγδοι 472γ.
σοΐ 848γ.
σοΐα 86γ.
σοκολάτα 137γ.
σόλιδος 878γ.
Σόλλιον 490γ.
Σολόεις 986α.
σολομονικὴ 815α, 818β.
Σολτσᾶ-Ντερὲ 26α.
Σολυμνία 36γ.
Σολωμὸς Διον. 244γ, 247β, 928. — Μαρία 834β.
Σόλων 465, 496γ, 629γ, 630γ, 905γ.
Σομαβέρας 1015α.
Σομαλία 754β, γ.
Σομαρῖναι 550γ.
Σοπενχάουερ 977γ.
σόργον 86α.
Σοσιαλεργατικὸν κόμμα 868α.
σοσιαλισμὸς 864α.
«Σοσιαλιστὴς» 864β.
«Σοσιαλιστικὴ Δημοκρατικὴ Ἕνωσις» 865α.
σοσιαλιστικὸν κόμμα 870β, 865α. — συνέδριον 867β.
«Σοσιαλιστικὸς Σύλλογος» 864β.
Σότσι 744.
Σουβάλα 34α.
Σουβάραφ 744α.
Σουγδαΐα 743γ.
Σουγδουρῆς Γ. 677β, 981α.
Σούγιας 33γ.
Σούδα 33β, 197γ, 281, 292β. — Παλαιὰ 33β.
Σουδὰν 754γ, 755α.
Σουὲζ 753α, 754α.
σουηδικὸν γυμναστικὸν σύστημα 976γ.
Σουλανδᾶ 18β.
Σουλεϊμὰν Β΄ ὁ Μεγαλοπρεπὴς 562β, 762β.
Σουλήνης Β. 397γ.
Σούλι 850β.
Σουλία 33γ.
Σουλινᾶς 743β, 1042γ.
σουλτανίνα 75.
Σοῦλτσε Τόννυ 963α.
Σούλφανο, Κάβο — 35γ.
Σουμιλὲς 23α.
Σουμελᾶ μονὴ 748α.
σούμπασης 639γ, 762β.
Σούνιον 30α, 34β 209γ.
Σουντὰκ 743γ. 744γ.
Σουπερανὸς 544α.
Σουπιὰ 29γ.
Σουράδα 37γ.
Σουρῆς Γ. 931β, 1038α.
Σουρμένα 748α.
Σουρμπούτι 33γ.
Σουροχλῆ 212γ.
Σουρούμι 33α.
Σούρπη· ὅρμος 30β.
Σουρωτὴ 212γ.
Σοῦσα 463β, 469. 470β, 472γ, 503γ, 509γ, 510α.
Σουσάκι 29γ.
Σουσὰμ-Ἀντᾶ 36α.
σουσάμι 92γ.
Σουσαρίων 909γ.
σούσμπασης 805α.
σούστα 970β.
Σούτιστα 22α.
Σούτσος Παντ. 943. — Πολυξένη 943γ, 944α.
Σοῦτσοι 851α· βλ. καὶ *Σοῦτσος*—
Σοῦτσος Ἀγάπιος 397β. — Ἀλέξ. 398α, 927α, 942α.—Ἰω. 319β, 864α, 1006γ. — Παναγ. 724β, 927β. — Σκαρλᾶτος 278β.
Σουχαγκόρα 22α.
Σοφαγίτικος 26γ.
σοφᾶς 826γ.
Σοφία 32β.
Σοφία βασίλισσα 530α, 558β, 587β, 599α.
Σοφιανόπουλος Ἰω. 600γ, 859β.
Σοφιανὸς Μιχ. 284α. — Ν. 721, 737β, 924β, 1014α, 1041β.
Σοφικὸν 29γ, 34α.
σοφισταὶ 910γ, 911, 977β, 979.
Σοφοκλῆς 909, 1009.
Σοφοκλῆς Εὐαγγελινὸς 1009β
Σοφονίας 981α
Σοφούλης Θ. 593γ, 599γ, 600, 613γ, 858α, 859α.
Σόφρων 908α.
Σοχάγκ 754α.
Σοχοὺμ 743, 7454α.
Σπᾶ συνδιάσκεψις 606γ.
Σπάδα 33β.
Σπάθης Σπ. 953α.
Σπαθὶ 29γ, 33α, 35β.
Σπαθία 765β.
Σπαλαθρονήσι 34α.
Σπαλαθρονήσια 38α.
Σπάλαθρα 30β.
Σπαλματόρι 32α, 37β.
Σπανιουλάκης Γ. 353, 355γ.
Σπανδωνῆς Ν. 945β.
Σπανὸς Ἀλέξιος 640γ, 1005γ. — Δημ. 755α
Σπανοῦ μονὴ 750β. Πούντα — 36α.
ΣΠΑΠ (Σιδηρόδρομοι Πειραιῶς-Ἀθηνῶν-Πελοποννήσου) 171β, 173γ, 175 176.
σπαραγμὸς ἐμφύλιος 569α.
«Σπάρταχος» 864γ, 869γ, 870.
Σπάρτη 24γ, 281β, 443α, 447γ, 457α, 464, 466, 467γ, 468α, 469γ. 470α, 471γ, 474β, 475, 476, 479, 480α, 481, 483, 484, 485, 486, 487, 488β, 490β, 491γ, 492β, 493, 494γ, 495β, 496α, 497γ, 498, 499. 500γ, 501α, 502, 503, 504, 508γ, 514α, 521β, 772α, 775β, 777β, 783β, 874β, 875α, 885γ, 1031α· βλ. καὶ *Σπαρτιᾶται.*
Σπαρτὶ 32β, 36α.
Σπαρτιὰ 37β.
Σπαρτιᾶς 22γ.
Σπαρτιᾶται 470α, 471γ, 473γ, 476β, 477, 478, 480, 481, 482, 484β, 485α, 486γ, 493α, 497, 499, 500, 501, 502, 503γ, 504α, 505γ, 507γ, 509γ, 512β· βλ. καὶ *Σπάρτη.*
σπαρτικαὶ μηχαναὶ 74α, β.
Σπαρτόπουντα 37γ.
Σπάτα 190γ.
σπάταγγος 6β.
Σπαταλᾶς Γερ. 929α, 936β.
Σπείραιον 29γ.
Σπειρὶ 29γ.
Σπεράντζας Σπ. 898α, 900α.
σπερβέρια 833α.
σπέρματα 979α.
Σπερχειὸς 26γ, 476.
Σπέτζανο Ἀλμπανέζε 737γ.
Σπέτσαι 31γ, 33γ, 200γ, 209γ, 212α, 292α, 327γ, 328β, 332β, 353α, 358β, 567β, 640α, 804γ. 807β, 850β.
«Σπέτσαι» 190β.
Σπετσεροπούλειον ὀρφανοτροφεῖον 753β.
Σπετσοπούλα 31γ, 33γ.
Σπεύσιππος 915β, 980α.
σπηλαιογραφία 19γ.
Σπηλιὰ 35γ.
Σπηλιὰ 30β, 32β.
Σπηλιάδης Ν. 354β.
Σπηλιαζέζα 142γ.
Σπηλίτζα 34γ.
Σπηλιωτόπουλος Χαράλ. 400α, 837β.
Σπιναλόγγα 33β.
Σπινέλλης Λ. 945γ.
σπινέλλιος 14β.
σπιροφόρος 11α.
Σπίρτας Πέτρος 740γ.
Σπιταλιῶται ἱππόται 548β.
«Σπίτι τοῦ κοριτσιοῦ» 835β.
σπλαγχνοσκοπία 819α.
σπληνάνθραξ 110γ.
σπογγώδη 58α.
σποδίτης 780γ.
Σπὸν 986γ.
σπονδαὶ τριακονταετεῖς 485γ, 486α, 486α, 488, 490α.
σπονδεῖον 948β.
σπονδειασμὸς 950α.
σπόνδυλοι 6β.
σπονδυλωτὰ 59α.
Σπόνεκ Γουλ. 582γ.
Σποράδες Ἀνατολικαὶ 263γ. — Βόρειοι 36γ, 210α, 263γ, 440α. — Δυτικαὶ 263γ. — Θεσσαλικαὶ 36γ. — Θρακικαὶ 37γ.
σπορέλαια 135γ.
σπορελαιουργία 137α
σπουδασταὶ τῆς Γραφῆς 323γ.
Σποῦτζος 32β.
Σπυρίδης Κ. 597α.
Σπυρομήλιος 284β, 578γ, 582α.
Σπυρόπουλος Ἰω. 320γ.
Στάβαρης 32γ.
Σταβέντο 35γ.
Σταγειρίτης Ἀθ. 396γ, 1033γ.
Στάγειρα 30γ.
Στάγειρος 447α.
Σταγινὴ 33β.
Σταγῶν σκήτη 670α.
στάδιον 779γ, 972α.
Σταθᾶτος Ὄθων 399γ. — Ἀθηνᾶ 10.8β.
σταθεροποίησις 160β, 374, 600α.
σταθμὰ 383γ, 384, 787β.
σταθμητικοὶ κανόνες 876.
σταθμοὶ γεωργικοὶ 17β. — σιδηροδρόμων 172γ. — φυτοπαθολογικοὶ 77γ.
Σταθόπουλος Δ. 400β. — Θ. 1022β.
Στάκεμπεργκ 584α.
Στακτορρὴ 34α.
Στάλα 37γ.
Σταλιμένι 37γ.
Σταμάτης Κ. 738β.
Σταματιάδης Σ. 936γ.
στάμνες 838β.
Σταμνιὰ 143α.
στάμνος 780β.
σταμπᾶτα 836.
Σταμπόδι 36α.
Στάμπς Ρέτζιναλντ 770β.
Σταμφάνι 32γ.
Σταμώδι 32β.
Στανδία 33β.
Στάνλεϋ λόρδος 580γ.
Στάνχωπ Λέστερ 568γ, 1043β.
Σταπόδια 35α.
στάσιμα 948γ, 968γ.
Στασινόπουλος Μ. 931α.
στατὴρ 876α.
στατιστικὴ 83γ, 217γ, 223 κ. ἑξ., 323α, 1040.
σταυράγκαθο 846β.
Σταυράκης Δ. 897γ.
Σταυράκιος 532β, γ.
Σταυροδρόμιον 748γ.
σταυρόλιθος 14β.
Σταυρὸς 30, 33, 34γ, 35α, 36γ, 38α.
Σταῦρος ὁ Νικομηδεὺς 743β.
Σταυροῦ σχολὴ 324β.
Σταύρου Γεώργ. 155β, 329β, 354β, 356β, 359γ. — Τατιάνα 934β.
Σταυρούπολις 744γ.
Σταυροφορίαι 537, 538, 539α,

Digitized by Google

558β, 559γ, 666α· βλ. καὶ *Σταυροφόροι.*
Σταυροφόροι 537, 539α· βλ. καὶ *Σταυροφορίαι.*
σταύρωμα 815β.
Σταυρωτᾶς 24γ.
Σταυρωτὸς 33α.
Σταφίδα 32γ.
σταφιδάμπελοι 75α, 81α, 94· βλ. καὶ *ἄμπελος.*
σταφιδικὰ 80γ.
Σταφιδικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος 156, 365γ.
σταφιδικὸν ζήτημα 95α. — ἰνστιτοῦτον 78α.
σταφιδοκαθαριστήρια 74β, 136γ.
σταφὶς 75, 76, 136, 149β, 150, 151.
σταφυλαὶ 75α, 76γ, 93β.
Σταφύλης 36γ.
σταφυλοκαθαριστήρια. 135γ.
Στάχτη Πόριαρι 212γ.
Σταχτοπούτα 822α.
στεατίτης 143α.
στεγανόποδα 57γ.
στέγασις προσφύγων 410-412α.
στείρωσις 848α.
Στέλι 35γ.
Στελίχων 527γ.
Στεμνίτσα 132α.
στενὰ 31α κ. ἑξ.
Στενὰ 31.
Στενήμαχος 749α.
Στενὸ(ν) 29γ, 31β, 34β, 37α. — δεκατεσσάρων ποδῶν 35α.
Στέντας 897γ.
Στερεὰ Ἑλλὰς 3α, 22β, 26γ, 27γ, 50γ, 120γ, 218β, 224 225, 443γ-445β, 639γ.
Στερνατία 737γ.
Στέρνες 32β.
Στενύκλαρος 24β, 442γ.
Στεφανάκης Δωρόθεος 396γ.
Στεφανία 36α.
Στεφανίδης Β 992γ. — Δ 320γ — Μ. 1027α.
«Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης» 824γ, 825β.
Στεφανίτσης Π. 397β.
Στεφανοβίκεια κτήματα 402β, 406α.
Στεφανόπουλοι 738α.
Στέφανος ὁ Ἀλεξανδρεὺς 981α. — ὁ Βυζάντιος 448α, 986. — Δουσὰν 557γ, 558α. — ὁ Ἐφέσιος 637β. — Κυπάρισσος 837β. — Μιχαὴλ 744β. — Νεμάνια 538γ, 557ν, 740β. — νομοδιδάσκαλος 636γ, 1005α.
Στεφάνου Στέφ. 872γ.
στηθόδεσμος 781β.
Στησίμβροτος 911β.
Στησίχορος 906γ, 948γ.
Στιλβῆς Κ. 922α.
Στίλπων 914α.
Στίνης Δ. 398α.
στίξεως σημεῖα 710α.
στὶς τρεῖς 970β.
Στίφτι 34γ.
στλεγγὶς 780α, 781γ.
στοαὶ τεκτονικαὶ 871γ-874α
Στόβοι 446γ.
στοιχεῖα τυπογραφικὰ 1041α.
στοιχειὰ 813β.
στοιχεῖον 632β.
στόχος 140β.
στολαὶ στρατιωτικαὶ 286γ, 288-289 (εἰκόνες), 299γ, 300γ, 301α, 302, 303α, 305α, 306γ, 307α, 308γ, 309α, 310γ 796β.
στόλος 292γ, 293, 296, 351, 592γ, 788β, 801β.
Στόμιον 21γ.
Στόρρς Ρόναλδ 770α.
Στουγάρα 22α.
Στουδίτης Δαμασκηνὸς 925α.
Στοῦρα 36β.
Στουρνάρας 321β, 753α.
Στουρονήσι 36β.
Στραβοκάνη 34γ.
Στραβοκεφάλι 27α.
Στράβων 917γ, 986β, 990γ, 997β.
στρατεῖαι 783γ.
στρατηγᾶτα 799α.
Στρατήγης Γ. 929γ.
στρατηγίδες 799α.
στρατηγοὶ 488α, 778γ, 783γ, 797γ.
Στρατηγόπουλος Μ. 555γ.
Στρατηγὸς Ἀντ. 925α — Ξεν 599α.
Στρατηγοῦ, τοῦ — 34α.
στρατηλάτης 797γ.
στρατηλατιανοὶ 799β.
Στρατῆς 739γ.
στρατιῶται 808β.
στρατιωτικὰ σχολεῖα 283γ. — σώματα 810β.
στρατιωτικαὶ λέσχαι 286. — μουσικαὶ 957γ. — συντάξεις 416, 417.
Στρατιωτικὴ 30α.
στρατιωτικὴ ἀεροπορία 297. — γεωγραφία 291β. — ἐκπαίδευσις 283β, 326γ. — νομοθεσία 291β. — ποινικὴ δικαιοσύνη 312γ.
Στρατιωτικὴ Ἰατρικὴ Σχολὴ 235γ, 994α.
Στρατιωτικὸν Σχολεῖον Εὐελπίδων 284. — ὑπαξιωματικῶν 285α.
στρατιωτικὸς τύπος 291γ
«Στρατιωτικὸς Σύνδεσμος» 592α.
Στρατιωτικῶν, ὑπουργεῖον τῶν — 268α, 282α, 995β.
στρυτολογία 283β, 305α.
Στρατονίκη 142γ.
Στρατόνικος 996α.
στρατοπεδάρχης 799α.
στρατὸς 191, 244. 247γ, 248α, 267, 268α, 275-291β, 288 (εἰκόνες), 783 κ. ἑξ., 788α, 799α, 801β, 995β, 996α.
Στράτος Ν. 592β, 593β, 598, 599α, 856γ, 857, 871α.
Στράττις 467γ.
Στράτων 990γ.
Στρεῗτ Γ. 595α, 600γ, 1006β, 1028γ. — Στ. 345β, 365α.
στρεμματικαὶ ἀποδόσεις 75γ.
Στρεφώνι 36α.
στρίγλες 813β,
Στριμεσσὸς 34γ.
Στρόβιλο 37β.
στρόβιλος 779β.
Στροβίτσι 442β.
Στρογγύλη 31γ. 35β, 36β.
Στρογγυλὸ(ν) 31β, 33, 34γ, 35β, 36, 37α.
στρόμβος 6β.
Στρομογκοὺρ Θωμᾶς 542α
Στροφάδες 32γ.
Στροφάδια 32γ.
Στρούγγενα 23α.
Στρουγκούλα 21γ.
Στρουθοῦς 29γ.
Στροῦμα 26α, 30γ.
Στροῦμπος Α. 397γ. — Δημ. 1019β.
Στρυμονικὸς κόλπος 30γ.
Στρυμὼν 26α, 74α, 447α
στρώματα γεωλογικὰ 4 κ. ἑξ., 5β, 6.
στρωματογραφικαὶ μελέται 14γ.
στρωματογραφικὴ σύστασις 4α.
Στρώμνιτσα 406α; 594α.
Στύγιος 27β.
Στυλιαρᾶς Ρήγας 398α.
Στυλὶς 30β.
Στῦλος 28β, 32α.
Στυμφαλία 27β, 442β.
Στυμφαλὶς 27α.
Στύμφαλον 442β.
Στὺξ 27β.
Στύρα 36β, 143α, 440β.
στωϊκὴ φιλοσοφία 978α, 980β.
στωϊκισμὸς 655β· βλ. *στωϊκὴ φιλοσοφία.*
Σύβαρις 458β, 467β, 488β, 877α· βλ καὶ *Συβαρῖται.*
Συβαρῖται 824α· βλ. καὶ *Σύβαρις.*
Σύβοτα 28β, 32β, 490α.
συγγένεια 630, 634γ.
συγγραφὴ 630β, 632α.
συγγραφοφύλακες 629γ, 632α.
Συγγρὸς Ἀνδρ. 333γ, 397γ. — Ἰφιγένεια 397γ.
συγκαθιστὸς 970α.
συγκεντρωτικὰ συστήματα 248γ.
σύγκλητος 789
συγκοινωνία 163γ κ. ἑξ., 210, 299α, 586β, 587β, 787α. — ὑπουργεῖον 321β, 328β, 995α.
συγκολλήσιμος τόμος 632α.
Σύδνεϋ 757γ.
Σύθας 27β.
Συΐα 33γ.
σῦκα 75β, 76γ, 83α, 136β 149β, 150, 151 152α.
Συκαμιὰ 35β.
συκεῶνες 75α.
συκῆ 12β.
Συκιὰ 29α, 31β, 35γ, 142γ. Πόρτο — 30γ.
συκοπαραγωγὴ 98γ.
Σύλλας 517.
συλλογαι 844, 953γ.
«Σύλλογοι» 742β, 1039α, 1042γ.
«Σύλλογος ἐμποροϋπαλλήλων» 328α. — κυριῶν ὑπὲρ τῆς γυναικείας παιδεύσεως» 333γ, 831β, 834α. — μεσαιωνικῶν γραμμάτων» 1030γ. — παροχῆς ἐργασίας Μυτιλήνης» 835γ. — πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων» 333γ, 1030γ, 1032α. — πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων» 330α, 333γ. — συναυλιῶν» 960γ, 961α.
συμβάσεις 612, 622, 623.
συμβασιλεία 789β.
Συμβάτιος 636γ, 1005α.
συμβολαιογράφοι 312α, 640..
συμβόλαια 633γ.
συμβολικαὶ παραστάσεις Ἑλλάδος 2γ.
Σύμβολον 21α
συμβούλια 260α, 268· βλ. καὶ *συμβούλιον.*
Συμβουλίδης Γ. 745β, 994β.
συμβούλιον δημοτικὸν 256β, 257. — ἐκπαιδευτικὸν 316β, 318β — ἐπαρχιακὸν 252γ. — Ἐπικρατείας 238γ, 239γ, 241, 252α, 262, 263, 313α. — ἐποπτικὸν 314γ 315α, 316γ, 318β. — κοινοτικὸν 256, 257, 258α. — συνδέσμου κοινοτήτων 259γ. ὑπηρεσιακὸν — 251γ.
σύμβουλοι 256 258 259γ. — δημοτικοὶ 254α, 257α. — δικαστικοὶ 251γ. — Ἐλεγκτικοῦ συνεδρίου 261α. — Ἐπικρατείας 261α. κοινοτικοὶ — 256, 257α, 258γ.
Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης 992β. — ὁ Μάγιστρος 921β. — ὁ Μεταφραστὴς 921α. — ὁ νέος θεολόγος 669γ, 921β, 992β. — ὁ Σχολάριος 640γ.
Σύμη 758γ. 759α, 763α, 764β.
συμμαχία ἀθηναϊκὴ 501γ. 502α. Ἱερὰ — 565γ.
συμμαχικὸς πόλεμος 505α
συμμορίαι 501γ, 504γ.
συμποσίαρχος 781α.
συμπόσιον 780γ.
συμποτικαὶ ὀρχήσεις 968γ.
σύμφωνα 879β, 950α.
συμφωνίαι 609, 616, 622, 623.
συμφωνικαὶ συναυλίαι 960β, 962γ.
σύμφωνον 633γ
συμψηφισμὸς 150β, 160γ.
συμψηφισμοῦ γραφεῖα 161α.
συναγωγαὶ 237β.
Συναδινὸς Ζαννῆς 399α. — Θ. 935γ.
συναλλαγαὶ 154γ, 159β, 161β.
συνάλλαγμα 212β, 236α.
συναπαντήματα 817γ, 818.
συναυλίαι 948β.
συναφὴ 949β.
Σύνδεσμοι Κοινοτήτων 259γ, 260α.
«Σύνδεσμος ἑλληνικῶν γυμναστικῶν καὶ ἀθλητικῶν σωματείων» (ΣΕΓΑΣ) 974γ. — ἐργαστηρίων χειροτεχνίας» 843γ, 844α. — ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων τῆς γυναικὸς» 328α.
συνδικαλιστικὴ κίνησις 422-426β.
σύνδικοι 804γ.
«Συνέκδημος» Ἱεροκλέους 448β.
συνελεύσεις ἐθνικαὶ 237, 238, 239, 240, 241β, 509β· βλ. καὶ *ἐθνοσυνέλευσις.*
Συνεννοήσεως δυνάμεις 595γ.
Σύνεργο 36α.
Συνέσιος 992α.
συνεταιρισμοὶ 80γ, 129α, 403γ, 404α. — γεωργικοὶ 79α. — δασικοὶ 106α.
Συνεταιριστῶν σχολὴ 77β
συνήγοροι 779α, 1005β.
συνηχητικὴ γραμμὴ 952γ.
συνθῆκαι 609γ, 610α, 622 623.
συνοδικὰ δικαστήρια 686β
«Συνοδικὸς τόμος» 679α, β.
Συνοδινὸς Ν. 945α.
σύνοδοι 527α 659γ-661β.
συνοικισμοὶ 254β, 267β.
σύνοικοι 776α.
σύνορα 3, 268γ, 269α, 271, 272, 614γ 615γ.
σύνταγμα 238, 240, 278, 334γ. 579α, 582γ, 592β, 600β, 645γ, 646α, 647α, 648α, 649β, 785α.
συνταγματικὰ κόμματα 858 ..
συνταγματικαὶ διατάξεις 241β.
συνταγματικὴ μοναρχία 238γ.
συνταγματικότης 249α.
συντακτικὸν 710γ, 713.
συντάξεις 415γ-422α, 502α. 697β, 710, 7 3β, 996α. — ἀγωνιστῶν 357γ, 358α.
συντεχνία 848γ.
συντηρητικὸν κόμμα 85 α. — δημοκρατικὸν κόμμα 858β.
Συντίπα ἱστορικὸν 824γ, 825β.
συντροφικὸν σύστημα 806β.
Σῦρα 34γ.
Συρακοῦσαι 458α, 460α, 481β 492γ, 493α, 494, 495, 511γ.
Συρία 178γ, 435α, 752β.
Σύριαν Γ. 755γ.
σῦριγξ 779γ.
Συρίγος Ν.. 209α.
Συρίη 34γ.
Συριώτη 34α.
Σύροι 466γ, 473α, 977γ· βλ καὶ *Συρία.*
Συρόξυλο 33β.
Συρορρωμαϊκὴ νομόβιβλος 636β.
Σῦρος 24γ, 31β, 34γ, 39α, 143, 147, 148α, 162β, 182α, 187β, 200γ, 201γ, 212α, 324α, 326α, 327β, 328β, 422α, 583α, 584α, 639γ, 640β, 642β, 1031α, 1032α, 1043γ.
Συρρᾶκον 750γ.
συρτὸ 953γ. 970α.
Σῦς 26β, 27β.
συσσωρευται ἠλεκτρικοὶ 132β.
συστήματα διοικητικὰ 248γ. — φορολογικὰ 338γ.
Σύψωμος Δ. 930α· βλ. *Πορφύρας Δ.*
σφάγια 149α.
Σφαγία 33α.
σφαῖρα 972β.
«Σφαῖρα» 1038α.
Σφαιρία 34α.
σφαίρισις 971γ.
σφαιρισμὸς 973α.
σφαιριστήριον 972β.
σφαιρομαχία 972β.
Σφακιανοὶ 433γ.
Σφακιανὸς 33γ.
Σφακτηρία 33α, 292β, 491γ, 492α, 569α.
σφαλερίτης 14α.
Σφὰξ 754γ.
σφένδαμνος 12β.
σφενδόνη 781γ, 974α.
Σφῆκα 37α.
Σφηνάρι 33γ.
Σφογγαρᾶς Δανιὴλ 739γ.
Σφοδρίας 501γ.
Σφόρτσα κόμις 605α.
σφραγιδογλυφία 883α.
σχεδιασταὶ 321β.
σχέδιον ἐπιστρατεύσεως 268α.
σχήματα ὀρχηστικὰ 967β.
Σχίζα 33α.
σχιζαστὴρ 6β.
Σχινᾶς Κ. 319β, 646α 1006α 1007β, 1028α. — Ν. 1031γ.
Σχινονήσι 34γ.
σχίσμα 536α, 662γ.
σχιστοψαμμῖται 6β.
σχοινία 135α.
Σχοινιᾶς 28γ, 31α.
Σχοινοῦς 29γ.
σχολαὶ 77β, 285γ, 286, 299γ, 305β, 306α, 309γ, 315, 323γ 331α, 635γ, 681, 803β, 873α, 897, 898α, 928α, 954β, 991γ, 994· βλ. *ἐκπαίδευσις* καὶ *σχολεῖα.*
Σχολάριος Γεννάδιος 671β, 981α.
σχολεῖα 77, 237β, 283, 281 285, 286, 303β, 305α, 313γ, 314, 315, 316, 317α, 318γ, 321β, 396α-400β, 676α, 683γ, 808· βλ. καὶ *ἐκπαίδευσις* καὶ *σχολαί.*
σχολικὰ ταμεῖα 316γ.
σχολικαὶ ἐπιτροπαὶ 316γ, 318.
σχολικὴ γυμναστικὴ 976γ. — μουσικὴ 957. — σωματικὴ ἀγωγὴ 976α.
σχολικοὶ κῆποι 326.
Σωζούπολις 749α.
Σωκὲ 276β.
Σωκράτης 501β, 508α, 913, 977β, 979β.
σωκρατικὴ διαλεκτικὴ 979β.
σωκρατικοὶ 913γ.
σωλῆνες 140β, 141.
σῶμα ἀκολούθων 284α. — στρατοῦ 280α.
σωματεια 423, 424, 426, 428α, 683γ, 684α.
σωματικὴ ἀγωγὴ 970γ, 971α, 976γ.
Σωνιέρος 276β, 995β.
Σώπατρος 977γ.
Σωρὸς 23β, 32β.
Σῶσσεξ δοὺξ 872α
Σωτάδης 917α.
«Σωτὴρ» 1036α.
Σωτήρης 38α.
Σωτήρης Γρηγ. 747β. — Λουδ. 745β.
Σωτήρια 948β.
Σωτηριάδης Γ. 320γ. — Ἰω. 293β.
Σωτηρίου Γ. 992γ, 1030β.
Σωτηρόπουλος Π. 1007α. — Σ. 359, 363γ, 558α.
Σωτῆρος λιμὴν 32β.
Σωφρόνιος 531β.
σωφρονισταὶ 779γ.
Σωχαινῶν ποταμὸς 27α.
Σῶχος Ἀντ. 901β. — Λάζ. 901β.

Ταβέρνα 36α.
Ταβουλάρης Διον. 943γ. — Σπ. 943γ. — Σοφία 943γ, 944α.
ταβουλλάριοι 1015β.
Ταβριανῆς ὄρη 22α.
Ταγιὰρ Τζαφὲρ 597α.
Ταγκόπουλος Δ. 934α, 935, 1038β.
τάγμα 276γ, 277γ, 799α. — ἀκροβολιστῶν 309α.
τάγματα ἱεροπολεμικὰ 542β.
ταγοὶ 776β.
Ταϊγάνιον 744, 745γ.
Ταιναρία 29β.
Ταίναρον 29β, 33α, 442γ.
Ταινάρου ἄγος 490β.
ταινίαι καπνοῦ 350.
τακτικὴ 788α.
τακτικοὶ 788α.
Ταλάντιοι 490α.
τάλαντον 875γ.
τάλκ(η) 14β, 140β, 143α.
Ταλλεϋράνδος 738β.
Γαλόδι 754γ.
τάματα 813γ.
ταμβάκος 142β.
Ταμεῖα 77γ, 78α, 164γ, 267, 268, 279β, 286γ, 308γ, 316γ, 318γ, 344, 355β, 411, 416α, 418, 419, 420, 421· βλ. καὶ *Ταμεῖον.* — εἰδικὰ 335β, 421γ. — εὐεργετικὰ (στρατ.) 286γ. — σχολικὰ 316γ, 318γ. — συντάξεων (εἰδικὰ) 421γ.
Ταμεῖον ἀγροφυλακῆς 308γ. — ἀλληλοβοηθείας ἀξιωματικῶν καὶ ἀνθυπασπιστῶν τοῦ στρατοῦ 419β. — ἀλληλοβοηθείας ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν πολεμικοῦ ναυτικοῦ καὶ λιμενικοῦ σώματος 419. — ἀλληλοβοηθείας βοηθητικοῦ προσωπικοῦ Τ.Τ.Τ. 419. — ἀλληλοβοηθείας τῶν Σιδηροδρόμων τοῦ Κράτους 421β. — ἀποδοχῶν καὶ ἀσφαλίσεως τοῦ ὀρθοδόξου ἐφημεριακοῦ κλήρου τῆς Ἑλλάδος 421β. — ἀρωγῆς ἀξιωματικῶν Χωροφυλακῆς 419β. — ἀρωγῆς ὑπαλλήλων Τ.Τ.Τ. 419α. — γεωργικῶν ἀσφαλειῶν 78α. —

Digitized by Google

ἐθνικῆς ἀμύνης 267, 268α, 279β. — ἐθνικῆς ὁδοποιίας 164γ. — ἐλαίας 77γ. — μεταλλευτῶν 421β. — περιθάλψεως προσφύγων (Τ.Π.Π.) 411. — πολιτικῶν συντάξεων 416α. — προνοίας ἀξιωματικῶν τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ 419γ. — προνοίας δημοσίων ὑπαλλήλων 418γ, 419α. — προνοίας δημοτικῶν ὑπαλλήλων 420. — προνοίας τῶν κατωτέρων πληρωμάτων τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ 419γ, 420α. — συντάξεων τοῦ προσωπικοῦ τῶν ἑλληνικῶν σιδηροδρόμων 421β. — συντάξεων τοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἑταιρείας τῶν Σιδηροδρόμων Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος 421β. — συντάξεων τοῦ προσωπικοῦ τῶν Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας 421β. — συντάξεως νομικῶν 420γ, 421α. — συντάξεων προσωπικοῦ ΣΠΑΠ 421β.
Ταμέλος 34γ.
Ταμερλάνος 558γ.
ταμίαι 259α 488α, 777α, 779α
ταμπάκικα 141β.
Ταμπάκικα 37γ.
Ταμποῦρλο 32γ.
Ταμῦναι 36β.
Ταμυράκη 743γ.
Τανάγρα 444β, 484γ, 485α, 1031α.
Τάναϊς 743γ.
Ταναῖται 743γ.
Τανγκανίκα 755α.
Τάνος 27α.
Τάντα 753α.
Ταντα λίδης Ἠλ. 927γ.
ταξιδιωτικὰ γραφεῖα 212α
Ταξιάρχαι 37β
Ταξιάρχης 143α.
ταξιαρχικὸν τάγμα 276γ.
ταξίαρχοι 778γ, 783γ.
ταξιδιῶται 234γ.
τάπητες 135β, 140β.
ταπητουργία 135β, 145γ, 328β, 833γ.
Ταπητουργικὸς Ὀργανισμὸς (ΑΤΟ) 832α.
Τάπιες 37β.
Ταραντῖνοι 511.
Τάρας 458γ, 511β, 877.
Ταράσιος 663β.
Ταράτσα 589γ.
Ταρέλας 275β.
Ταριχίαι 32α.
Τάρος 33γ.
Ταρσανᾶς 34γ, 35α
Ταρσὸς 467γ.
Ταρσούλη Ἀθηνᾶ 934β
Ταρταρούλης Δ. 398β.
Τασχὲντ 752β.
Ταταῦλα 748β.
Τατόϊον 191α.
Ταΰγετος 24γ, 29β, 143α, 442γ.
Ταυρικοὶ Ἕλληνες 743γ.
Ταυρὶς 752β.
Ταυρίσκος 760.
Ταῦρος 37β, 469γ 509β.
ταφὴ 782γ.
Ταφία θάλασσα 28α.
Ταφιασσὸς 22γ.
τάφοι 783α.
Τάφος 32β.
ταχίνιον 137γ.
Ταχταμπὶτ 143α.
ταχυδρομεῖα 177α, 184α-187.
ταχυδρομικὰ γραφεῖα 184β.
ταχυδρομικαὶ μεταφοραὶ 184β
ταχυδρομικὴ νομοθεσία 189γ.
ταχυδρομικοὶ χάρται 189γ.
ταχυδρομικὸν μονοπώλιον 184α.
«Ταχυδρόμος» 1036α.
Τεγέα 325γ, 328β, 442γ, 476β 480, 500α, 503β, 504α, 875α, 1031α.
Τεγεᾶται 480, 500α, 504α· βλ. καὶ *Τεγέα*.
Τεγεατικὸς σύνδεσμος 328β.
Τείας 529γ.
τεῖον 215.
τείχη 529α.
τειχοδομία 760γ.
Τεκὲς 36β.
τέκνα 848.
τεκνογονία 848α.
τεκτονικὸς τύπος 874α.
τεκτονισμὸς 871γ-874α.
Τελαμὼν 470α.
Τελέθριον 23γ.
Τέλειο 36γ.
Τελεσίας 968β.
Τελέσιλλα 910β.
Τελέσιος 977γ.
τελεταὶ 247γ, 787γ.
τελέταρχοι 778γ.
τέλη ἐκπαιδευτικὰ 318β
Τελλίνι 599β.
Τελχῖνες 760.
τελωνεῖα 342-343, 344γ, 352γ
τελώνια 848β.
Τελώνια 18β, 37γ.
τελωνοσταθμαρχεῖα 342-343
τελωνοφυλακεῖα 342-343.
τεμένη 237β.
Τεμεοβὰρ 743α.
Τέμπη 210α, 446β, 476.
Τένεδος 292β, 469α, 502α, 597α, 599α, 604γ.
Τενισοὺρ 765γ.
Τεπελένι 604β, 766γ.
Τερόμο 737γ.
τέρατα 817β.
Τέρβελις 531γ.
Τεργέστη 738γ, 739γ, 740α
Τεργοβίστιον 742α, 743α.
τερεβινθέλαιον 140α.
Τερζάκης Ἀγγ. 934γ.
τερζῆδες 832γ.
Τέρζης Κ. 741α.
Τέρπανδρος 906γ, 948α.
Τερτσέτης Γ. 577β, 928γ.
τεταρτογενεῖς χρόνοι 12γ.
τεταρτογενῆ καινοζωϊκὰ στρώματα 6γ.
Τετράγιον 24β.
τετρακόσιοι 496.
Τετρανήσων στόμιον 31α.
τετράρχης 797γ.
τετραρχίαι 446β, 785α.
τετραφαλαγγαρχία 785α.
τετραφωνία 955.
τετράχορδον 949β-950α.
Τευμησσὸς 23β.
Τεῦτα 514β.
τεφτερλῆς 807α.
τέχναι ἐλάσσονες 892α.
τέχνη 321α, 687α 760α-761α, 771β, 772, 825β 844, 882β-902γ, 1031. — ἀρχαϊκὴ 884α 885γ. — βυζαντινὴ 892β-897α. — γεωμετρικὴ 883β-884α. — ἑλληνιστικὴ 889β-890β. — ἑλληνορρωμαϊκὴ 890β-891α. — λαϊκὴ 825β 844. — νεωτέρα 898γ-902γ. — ὁμηρικὴ 884α. — προϊστορικὴ 882β-883β.
«Τέχνη» 1038β.
τεχνητὸν ψῦχος 138α.
τεχνικὰ γυμνάσια 317β
τεχνικὴ 787α. — ἐκπαίδευσις 330, 331α.
τεχνικοὶ ὅροι 1027γ, 1030α.
τεχνικὸν 799β.
τεχνῖται 325α, 828.
τεχνολογία 81α.
τεχνῶν καὶ ἐπαγγελμάτων σχολαὶ 321β, 328β-331α.
Τέως 469α.
Τζαβελλαῖοι 302β, 570α, 580, 581α.
Τζαγκαρῶλος Στ 897β, 900α.
Τζαίντζαις 741β.
τζάκια 807γ, 823γ, 850β.
Τζάκωνες 435γ, 797γ.
Τζάνες Ἐμμ. 897β.
Τζανετουλέας Σ. 596β
Τζάρτζανος Ἀχ. 727α, 936γ 1018β.
Τζάχα 637β.
Τζέδδα 752β.
Τζένα (Δζένα) 21β.
Τζερβικάτι 737γ.
Τζερτσέτο 737γ.
Τζέτζης Ἰω. 922.
Τζιὰ 32α, 34γ.
Τζιγιαδὰς 753α.
Τζιγκαρόνε 737γ.
Τζιμπουτὶ 754β.
Τζιολίττι 763β.
Τζιόρτη 30α.
Τζιτσέριε 737γ.
Τζουγκράνι 35β.
Τζουκαλιὸ 23β.
Τζουμαγιὰ 406α.
Τζουμάκα ἀδελφοὶ 842β.
Τζουμέρκα 21γ.
Τζουμπαλὰτ 764α
τζουστρία 973γ.
Τζούτζουρο 33α.
τζυκάνισμα 973γ.
τζυκανιστήριο 973α.
Τζῶρτζ 571, 572α, 578γ.
Τζωρτζόπουλος Χ. 1026.
Τηγανάκι 34γ.
Τηνάνι 32γ, 33, 34α, 35β 36β, 37β, 38α.
Τηθὺς θάλασσα 11β.
Τηλεβοΐδες νῆσοι 32β.
Τηλεβοὶς θάλασσα 28 31α 32β.
τηλεβολισκος 799β.
τηλεβόλος 799β.
τηλεγραφεῖα 188α.
τηλεγραφήματα 188α.
τηλεγραφία 189γ.
τηλεγραφικαὶ γραμμαὶ 187γ.
τηλεγραφικοὶ χάρται 189γ.
τηλεγραφικὸν δίκτυον 187γ.
τηλεγράφοι 187β-188β.
τηλεγραφομηχανικοὶ 321β.
«Τηλέγραφος» 1038γ.
τηλέγραφος ἀσύρματος 189γ-191γ.
τηλέφωνα 188β-189γ.
τηλεφωνία ἀστικὴ 188, 189α. — ὑπεραστικὴ 189.
τηλεφωνικὰ κέντρα 188γ.
τηλεφωνικαὶ ἐγκαταστάσεις 189β.
τηλεφωνικὴ ἀνταπόκρισις διεθνὴς 189
Τηλεφωνικὴ Ἑταιρεία 188γ.
Τῆλος 758γ, 763α.
Τῆνος 24γ, 34β, 209γ, 210α 478γ, 639γ, 1043.
Τιβέριος 520α, 530α, 531γ.
Τιγράνης 516γ, 518α
Τίγρης 509γ.
Τιὲν-Τσὶν 752α.
Τιέπολο 1031β.
Τιέπολος Ἰάκ. 551γ.
Τιθορέα 505β.
Τιθραύστης 499γ, 500α
Τιμαγένης 521γ.
τιμαὶ 78β, 247γ, 248.
Τίμαιος 917β.
τιμάριθμοι 213β-216β.
τίμημα 501γ.
Τίμιος Πρόδρομος 30γ. — Σταυρὸς 24γ.
Τιμόθεος 397, 501γ, 502α, 501γ, 505α, 742β, 743, 888γ, 919γ, 948β.
Τιμοκράτης 500α.
τιμοκρατία 465β.
Τιμοκρέων 761α, 907α
Τιμόλαος 500α.
Τιμόνες, Πόρτο — 32α.
Τιμουρτὰς 544β.
τιμοῦχοι 777α.
Τιμόχαρις Ἐλευθερναῖος 760α.
Τίμων 476α, 917α.
Τινόζο 32α.
Τινὸ 36α.
«Τιπούκειτος» 639γ.
Τιράνων συνθήκη (1926) 767β.
Τιρίβαζος 500β.
Τίρναβον· βλ. *Τύρναβον*.
Τίρυνς 209γ, 325γ, 443α, 475γ
Τίσαιον 30β.
Τισσαφέρνης 496, 499β.
Τιτᾶνες 651γ, 654β.
τιτανίτης 14β.
Τιταρήσιος 26γ.
Τιτάριος 22α.
Τίτθιον 24α.
Τίτος 658α.
Τιτουλέσκο 601α.
Τιττόνι 604β, 605α, 763γ.
Τίτυρος 33β.
Τιφλὶς 744.
Τμῶλος 468γ.
Τοδαρίτης 32γ.
Τοκάϊα 741β.
τοκετὸς 848α.
Τόκιο 752α.
Τόκκοι 539β, 561γ· βλ. καὶ *Τόκκος* —.
Τόκκος Κάρ. 551β, 559β. — Λεονάρδος 551.
Τοκμάκια 37γ.
τόκοι ἑλληνικῶν δανείων 617γ.
Τολμίδης 485.
Τολὸ 29γ, 31γ, 33γ.
Τολοφῶν 29α.
Τόμαν, ὅρμος τοῦ — 34γ.
Τομάρι 37γ.
Τομάρια 37γ.
Τόμαρος 22α.
τόμος ἐκκλησιαστικὸς 602α. — πατριαρχικὸς 581α. — συνοδικὸς 679.
Τομπάζηδες 292β, 353α, 567β, 1034α.
Τομπόρραχη 23α.
Τόμπρας 1034α, 1042γ, 1043α
Τόμπρος Μ. 902β
τόννοι 125γ.
τόνοι 775β.
τοξικομανία 391.
τοποβιβλιογραφικαὶ ἐργασίαι 1044β.
τοπογραφικαὶ ἐργασίαι 59-66α.
Τοπογραφικὴ ὑπηρεσία ὑπουργείου Γεωργίας 990γ. — — Συγκοινωνίας 990β.
τοπογράφοι-μηχανικοὶ 321γ.
τόποι γεννήσεως, ἀπογραφῆς 233
τοποτηρησία 799α.
τοποτηρηταὶ 800γ.
Τὸπ-Χανὲ 590α.
τοπωνυμιῶν Ἐπιτροπεία 267β.
τορευτικὴ 760γ.
τορναμέντον 973γ
Τορναρίτης Ἰω. 1006γ, 1007α.
Τόρνοβον 666α, 741β.
Τορύνη 28β.
Τορώνη 30γ, 447β, 451α.
Τοσίτσαι 321β, 397γ, 739α, 753α.
Τοσιτσαία σχολὴ 753β.
Τοσίτσας Μ. 321β. — Ἑλένη 397γ.
Τουμπσὲ 744γ.
Τούζλα 747γ.
τοῦ Καρίπ 37β.
Τούλτζα 743α.
Τουμὰπ 999α.
Τουμπλοῦ-Μπουννὸρ 598γ.
τουμπεκὶ 89α, 142β.
Τοῦνος 26γ.
Τούντα 754α.
Τούντας Β. 1020γ.
Τουραχὰν 544γ, 548γ, 560.
τουρισμὸς 209β-212γ, 234γ, 235.
Τουρκαλβανοὶ 765, 766α.
Τουρκία 178α, 583, 584, 586, 587α, 589, 590, 593α, 594, 597α, 598, 600β, 601α, 602γ, 603γ, 604α, 605β, 607 κ.ἑξ., 746β-752α, 770· βλ. καὶ *Τοῦρκοι*.
Τουρκοβασίλης Θ. 601β.
Τουρκοβίγλα 28γ, 29.
Τουρκοβούνια 23β.
Τοῦρκοι 237, 408, 436, 447β, 454, 530α, 536, 537, 539β, 542α, 543γ, 544, 554, 556γ 557, 558, 559, 560, 565β, 625β 639β, 670γ-678α, 744β, 746γ, 762β, 993γ, 860β, 997γ, 1005 1006α· βλ. καὶ *Τουρκία*.
τουρκοκρατία 454 560γ-565β, 625β, 639, 670γ-678α, 746γ 762β, 993γ, 997γ, 1005γ, 1006α.
Τουρκοκρητικοὶ 436.
Τουρκολίμανο 30α.
Τουρκόπουλο 436γ.
Τοῦρκος 35β.
Τούρλα 21β, 34β.
Τουρλίδα 28γ.
Τουρλίτης 34β.
Τοῦρλος 24γ, 34α, 35α, 36α.
τούρμα 799α
τουρμαλίνης 14β.
τουρμαρχᾶτον 799α.
τουρμάρχης 797γ.
Τούρνα 35α.
Τουρνάντο 279γ.
Τοῦρνο Μαγουρέλι 743β. — Σεβερῖνο 743β.
τουρνουὰ 973β.
Τουρτοβάνα 23γ.
Τούσχανη 738α.
Τοχάροι 513α.
τραβηχτὸ 974β.
Τραγοβούνι 22α.
Τραγόμανδρα 34γ.
Τραγονήσι 34α, 35α.
Τραγοπήδημα 37β.
Τράγος 27α, 36β.
Τραγόσταβλος 33β.
τραγούδι 819β, 821α, 829γ· βλ. καὶ *τραγούδια*.
τραγούδια 819β, 923, 953β· βλ. καὶ *τραγούδι*.
Τραγουδίστης 35β.
τραγουδῶ 821α.
τραγῳδία 821α, 907 κ.ἑξ., 948γ.
Τραϊανὸς 520γ.
Τράϊμπερ Ἐρ. 275γ, 319β.
τραμπάλα 974β.
Τράπεζα 34γ.
Τράπεζα Ἀγροτικὴ 376β. — Ἀθηνῶν 156α. — Ἀνατολῆς 156β. — Ἀξιῶν 157α. — Βιομηχανίας 156γ. — Ἐθνικὴ 356 κ.ἑξ. — Ἐθνικῆς Οἰκονομίας 156γ. — τῆς Ἑλλάδος 157, 160β, 161α, 374, 600α. — Ἠπειροθεσσαλίας 160α — Ἰονικὴ 358β, 360α. — Καλαμῶν 156γ. — Κρήτης 156α, 157α. — Κωστοπούλου 157α. — Πειραιῶς 156γ. — Σταφιδικὴ 365γ. — Χίου 156γ. — Χρηματιστηριακὴ 354.
τράπεζαι 154γ, 155, 156, 157, 160, 161α, 218β, 354, 356 κ.ἑξ., 358β, 360α, 365γ, 374, 376β, 600α· βλ. καὶ *Τράπεζα*—.
Τραπεζόντα 24α.
Τραπεζούντιος Γ. 981α.
Τραπεζοῦς 461β, 499β, 521α, 540α, 552γ-553β, 560β, 561, 668α, 744β, 748α. — αὐτοκρατορία 552γ-553β. — μητροπολίτης 668α.
Τράσα κάβος 33α.
Τράσηλας 30β.
τράτες 124β, 970β.
Τραυλαντώνης Ἀντ. 934α.
Τραχειὰ 32α.
Τράχηλας 29, 32β, 35α.
Τραχήλι 29γ, 33, 34α, 37β.
Τραχὶν 445α.
Τραχινία 445α, 476.
Τραχὺ 23γ.
Τραχώματα 312α.
Τρέζελ 276.
Τρεῖς Γλῶσσες 38α. — Μποῦκες 31γ, 37α. — Μύλοι 143α.
τρεμίσσιον 878β.
Τρέντα Νόβε 32γ.
Τρεφία 26γ.
Τρητὸν 24α, 33β.
τριαδικὸν σύστημα 280α.
τριακὰς 783α.
τριάκοντα τύραννοι 498, 499α.
τριακονταετεῖς σπονδαὶ 485γ. 486α, 488, 490α.
τριακοσιομέδιμνοι 465.
τριακοστεῖα 783α.
Τριανταφυλλάκος Ν. 598γ, 855γ, 856β, 857α.
Τριανταφυλλιὰ 23γ.
Τριανταφυλλίδης Μαν. 320γ, 726γ, 936γ. — Π. 397γ.
Τριανταφυλλόπουλος Κ. 864γ, 871α, 1006β.
Τριανταφύλλου Ἀλκ. 945α. — Κίμ. 963α. — Κλεάνθης 855α, 931β, 1036β. — Κλέων 955γ. — Χρ. 1041γ.
Τριάντειος ἐπαγγελματικὴ σχολὴ 330γ.
Τριάντης Ἀνδρ. 330γ.
Τριὰς 143α.
τριάσια στρώματα 5β.
τριάσιος 8β.
Τριβαλλοὶ 434β, 502α, 507β, 509α.
Τριβίγιαδος 527γ.
τριβοῦνος 797γ.
τρίβραχυς 950 γ.
τρίβων 781β.
Τριβωνιανὸς 529γ, 636β.
Τριγγία 21γ.
Τρίγλεια 747γ.
τριγωνισμοὶ 59γ, 60α, 70α.
τριγωνομετρία 1001β.
τριδυμίτης 14α.
τριεθνὲς σημεῖον 21α.
τριζάλης 970β.
Τριζόνι 32γ.
Τριζώνια 29α, 32γ.
τριήραρχοι 778γ.
τριήρης 486β.
τριθεῖται 661α.
Τρικάρανον 24γ.
Τρικέρι 23β.
Τρίκκαλα 82γ, 165, 209γ, 281β.
Τρικκαλινὸς 26γ, 27β.
Τρίκκερα 33γ.
Τρίκκερι ἢ Τρίκερι 29γ, 30β, 31γ, 33γ, 36γ.
Τρίκκη 446β, 671α.
τρίκλινον 827α.
Τρίκορφον 22γ.
Τρικούπης Ν. 598γ. — Σπ. 359β, 575γ, 578α, 678γ, 852, 853, 854α, 860α, 861α. — Χαρίλ. 144α, 164β, 278β, 286β, 350γ, 361-364, 582γ, 583β, 584,

Digitized by Google

586, 587, 588, 603α, 742β, 853γ, 854, 855, 862β, 1036α.
Τρίκρανα 33γ.
τριμερὲς δάνειον 600α.
Τρίμεσον 34γ.
Τρίμης Φραγκ. 739β.
Τρίνασος 29β, 33α.
Τρίνησα 29β, 33α.
Τρίο, Πόρτο — 35β.
Τριπλάσια 37α
Τριπλῆ συνεννόησις 594γ.
Τρίπολις 209γ, 212α, 275β, 281β, 324α 330γ, 567β 569 639γ, 753α, 754β.
Τριπολίτις 467β
τρίπους 780γ
τρίτα 783α.
τριτάριχον σύστημα 549α, 806β.
«Τρίτη κατάστασις» 858α.
τριτημόριος 519α.
τριττύες 66β.
Τρίτων 27γ.
Τρίτωνες 651γ.
Τριφυλία 442.
Τριφυλιακὸς κόλπος 29β
τριφύλλια 75, 76α, 87α.
τρίχες 76γ.
Τριχωνίας λίμνη 210α.
Τριχωνὶς 27γ, 210α, 445α.
Τροία 455γ, 875β.
Τροιζὴν 238α, 276α, 443β, 475γ, 477γ, 480α, 645α.
Τροιζήνιοι 477γ, 480α
Τροπαίων ἄκρα 34β.
Τρουλινὸς Ἰω. 640γ.
Τρούμπιτ: 595α.
Τρούπια 37γ.
Τρούπικα 29γ, 31γ 34α.
τροφὴ 812.
τροφαὶ διατετηρημέναι 137β.
τροφίμων οἰκοτεχνία 76β.
τροφῖτις συγγραφὴ 632γ.
Τροφώνιον 444β.
τροχαία κίνησις 306β.
τροχοὶ 6β.
τροχοχύαθος 6β.
τροχοφόρα 183γ.
τρυγία 143γ.
τρυγικὰ ἅλατα 140α.
τρύπανον 799β.
Τρυπητὲ: 38α.
Τρυπητὴ 29α, 33β, 36α, 37α.
Τρύφου 18γ, 212γ
Τρωϊκὸς πόλεμος 771α, 783β.
τρωκτικὰ 56β.
Τσαγγάρης Στ. 1039γ. — Ἰω. 1046γ.
Τσάγεζι 18γ, 30.
Τσαγκαράδα 327β, 330α
Τσαγκάριε 737γ.
Τσάϊ 30β. — ἀχῆ 30β. — Τούρλα 22γ.
Τσακαλονήσι 32β.
Τσακαλῶτο, Δ. 1022α.—Εὐστρ. 745γ
Τσακάλωφ Α. 565γ.
τσακίσματα 820γ.
Τσακούλης Ἰω. 397β.
Τσάκωνας Σ. 982β.
Τσάκωνες 435γ, 797γ.
Τσακωνιὰ 435γ.
τσακωνικὴ διάλεκτος 703.
τσακώνικος 953γ.
Τσαλδάρης Π. 298γ, 379γ, 380α, 597γ, 599γ, 600, 851, 859α.
Τσαλὶ 21α.
Τσάλικας 24α.
Τσάλκα 744β.
Τσαμαντᾶ 751α.
τσάμικος 953γ, 970β.
Τσαναρλῆς 26γ.
Τσάιδλερ 986γ.
Τσαπράλη: Ἀπ. 399α.
Τσαπώνη Σιντένσκυ 745β
Τσάρκος 23α.
Τσαρούχι 32γ.
Τσατάλτζα 593β.
Τσάτσος Κ. 1006γ.
Τσελεβένια 29γ.
Τσελεβίνι 34α.
Τσελεβίνια 31γ, 34α.
Τσελεπῆ ἀκτὴ 37β.
τσελιγκᾶτον 112γ.
Τσέλιος Σπ. 393β.
Τσέλος Α. 596β.
Τσερέπλιανη 143α.
Τσερίγου κανάλι 31β.
Τσέρνα 26β.
Τσερναβόδα 743β.
τσερνίδοι 809β.
Τσερούλης Χ. 858γ.
Τσετάτεα 743β.
τσέτες 598γ.
Τσεχοσλοβακίας ἀρχιεπισκοπὴ 684β.
Τσιαπᾶνος Δ. 399β.
Τσιβανόπουλος Δ. 1007α.
Τσιβέρι 23α.
Τσίβιτα 737γ.
Τσιγγέλι 21α.
Τσίκα 22α.
Τσικνιᾶς 24γ, 31β, 34β, 35α.
τσ μεντοποιία 132.
Τσίλλερ Ἐρν. 1028α.
Τσιμισκῆς 533γ, 534, 535· βλ. Ἰωάννης.
Τσιμορέης Ἀθ. 842.
Τσινκάιζεν 451β, 453β.
τσίπα 831α.
Τσιπίδου Μάρμαρα 35α.
Τσιπουρᾶς Ἀθ. 396β
Τσιραγιώτικα βουνὰ 22β.
Τσιρίγο 33α· βλ. Κύθηρα.
Τσιριγότο 33α.
Τσιριγότου κανάλι 31β.
Τσιριμῶκος Ἰω. 592β, 597α, 600γ, 856γ. — Μᾶρκος 726γ 930β.
τσιρλονέρια 18β.
Τσιροπινιᾶ ὅρμος 37γ.
Τσιρόπουλος Κ. 396γ. — Π 597γ.
Τσιτσεκλῆς Π. 1003γ.
Τσιτσέλης Ἠλ. 1027β.
Τσιτσίνιας 753α.
Τσίτσκας Δ. 766α.
τσιφλίκια 640β, 806β.
Τσινλῆ-μπαμπᾶ 31β, 33α.
ΤΣΜ (Τοπικοὶ Σιδηρόδρομοι Μακεδονίας) 171β, 174α.
τσαβρέδες 836β.
Τσόγγας 30β.
Τσοκάνειος διαγωνισμὸς 998β.
Τσοκαροπούλου νησὶς 34β.
Τσοκόπουλος Γ. 940β.
Τσολάκης Δ. 397β.
Τσόνια 37γ.
Τσοποτὸς Ν. 398α.
Τσορλοῦ· βλ. Τυρολόη.
Τσουγγάνια 24α.
Τσουδερὸς Ἐμ. 375β, 380β.
Τσούκα 22γ, 142γ.
τσουκάλια 833β.
Τσουκαλιὰ 27γ.
Τσουλίνα 21γ.
Τσούλιντρας 34α.
Τσουντας Χ. 320γ, 874β, 875β
Τσούπης Γκίκας 292α.
Τσουρνάτα 22β.
Τσοῦφλης Ἀν στ 397γ, 1028γ.
Τσώρτς Ριχ. 276α.
Τ.Τ.Τ. (Ταχυδρομεῖα-Τηλέγραφοι-Τηλέφωνα) 185γ, 187α, 190.
τύλεια 780β.
Τύλις 512α.
τύμβος 783α.
τύμπανον 779γ.
Τυμφαία 446α.
Τύμφη 21γ.
Τυμφρηστὸς 22γ, 445α.
Τυνησία 754γ.
Τύνις 753α, 754γ.
Τυπάλδος Γερ. 738γ. — Ἰούλιος 928γ, 1006γ. — Κ. 324α, 748γ — Μπασιᾶς Θ. 871α.
Τυπάρηνος 33γ.
τυπικὸν τάγμα 276γ.
τυπογραφία 765γ, 1041-1043.
τυπογράφοι 1041-1043γ.
τύπος 83γ, 91β, 108β, 183γ, 205α, 212γ, 217, 291γ, 297α, 305β, 323γ, 394γ, 404β, 412β, 687γ, 704β, 932α, 736γ, 737β, 740β, 743β, 757, 764γ, 767γ, 770γ, 871, 874α, 882, 938β, 967β, 977α, 994, 1007α, 1023α, 1024γ, 1025β, 1032γ-1041α, 1044β. —ἀγροτικὸς 404β. — ἀθλητικὸς 977α. —ἀρχαιολογικὸς 882α. — ἀστυνομικὸς 305β. — βιβλιογραφικὸς 1044β.—γεωργικὸς 83γ, 404β. — γυμναστικὸς 977α. —δασικὸς 108β. — ἐκκλησιαστικὸς 687γ. — ἐκπαιδευτικὸς 323γ. — ἐξωτερικοῦ 1038γ-1039β.—ἐπαρχιακὸς 1038α. — ἐπιστημονικὸς 704β. — ἰατρικὸς 994, 1023α. —ἱστορικὸς 1023α.— καπνικὸς 91β. — μουσικὸς 967β. —ναυτικὸς 205α, 297α. — νομικὸς 1007α. — νομισματικὸς 882β. —περιοδικὸς 83γ, 91β, 108β, 183γ 205α, 212γ, 217, 291γ, 297α, 305β, 323γ, 394γ, 404β, 412β, 687γ, 701β, 871β, 882, 938β, 967β, 977α 994, 1007α, 1023α, 1024γ, 1025β, 1041α, 1044β. — προσκοπικὸς 977α. — προσφυγικὸς 412β. — σιδηροδρομικὸς 183γ. — στατιστικὸς 1040. — στρατιωτικὸς 291γ.—τουριστικὸς 212γ, 217. — ὑγειονομικὸς 394γ. — φεμινιστικὸς 871β. — φιλολογικὸς 938β, 1024γ, 1025β.
τυπωτὰ ὑφάσματα 836β.
τυραννία· βλ. τυραννίς.
τυραννὶς 464, 469α, 493, 501α, 771β, 777γ.
τύραννοι 469α, 498, 501α.
Τυργοβίστιον 1012β.
τυρίνη 141α.
Τυριοι 50γ.
Τύρναβος 82γ, 281β, 1031α
Τυρασσος 74α.
Τύρνοβον 538γ.
τυροκομία 81α.
τυροκομικὰ σχολεῖα 325γ.
Τυρολόη 749α.
Τύρος 29γ, 509β.
τυρὸς 76α, 77α, 108β, 215.
Τυρρηνικὸν πέλαγος 467β.
Τυρρηνοὶ 433β, 495β.
Τυρταῖος 945β
τυφλὴ μόλυνσις 386γ.
τυφοειδὴς πυρετὸς 386.
τῦφος ἐξα θηματικὸς 385, 386.
τύχη 813α.
Τωτίλας 29γ.
Τῶνφελ 295β

ὕαινα 12β.
Ὑάλα, Κάπο — 33β.
ὕαλος 138β, 139α· βλ. καὶ ὑαλουργία.
ὑαλουργία 139α, 143β, 143γ, 896γ.
Ὑάμπολις 477β.
Ὕαντες 439β.
Ὑβος 15 α.
Ὑγεία 442γ.
ὑγεία δημοσία 384β κ. ἑξ.
ὑγειαστυνόμοι 300γ
ὑγειονομικὴ ἀστυνομία 300γ. — ἐκπαίδευσις 329β. —νομοθεσία 394β. — ὀργάνωσις 393γ, 994γ. — σχολὴ 329γ, 393γ, 995α.—ὑπηρεσία 279, 284γ.
Ὑγειονομικὸν κέντρον Ἀθηνῶν 393γ, 394α. — συμβούλιον 995α.
ὑγειονομικὸς τύπος 394γ.
Ὑγιεινῆς μουσεῖον 1031β.
ὑγιεινολογία 321α
ὑγρασία 44.
ὑγρὸν πῦρ 792α.
Ὑδάρνης 476β.
ὕδατα μεταλλικὰ καὶ ἰαματικὰ 16, 18 19.
ὑδατάνθρακες 215.
Ὕδρα 33γ, 200γ, 292α, 328β, 329γ, 353α. 358β, 443β, 567β, 640α 804β, 807β, 850, 1034α, 1043α.
«Ὕδρα» 190β, 201α.
ὑδραργιλλίτης 14α.
Ὑδρέα· βλ. Ὕδρα.
ὑδρευσις 386γ, 387α.
ὑδρία 780β.
ὑδροβίαι 12β.
ὑδρογραφία 25α, 40β. 70β.
«Ὑδρογραφικὴ ὑπηρεσία ὑπουργείου Ναυτικῶν» 66α, 990β.
ὑδρόζωα 6β.
ὑδροηλεκτρικὰ ἐργοστάσια 142γ.
ὑδροθειοασβεστοῦχα, ὑδροθειοῦχα, ὑδροθειοχλωριοῦχα ὕδατα 18γ.
ὑδροχερουσσίτης 14β.
ὑδρομαγνησίτης 14β.
ὑδροστατικὴ 1001α, 1019α
Ὑδροῦσα 34β.
ὑδροψευδαργυρίτης 14β.
ὕδωρ 25α κ. ἑξ. 38β, 978. — ὀξυγονοῦχον 139γ.
Ὕελη 877β.
υἱοθεσία 630β, 635α.
Ὑλοιθος 27β.
ὕλη 979γ 980γ.
Ὑλικὴ 26γ.
ὑλισμὸς 977β.
ὑλισταὶ τοῦ διαφωτισμοῦ 978α.
Ὑλλεῖς 433γ, 775α.
Ὕλλος 762α.
ὑλοχωσσικὴ 321α
ὑλωροὶ 778γ
ὑμέναιος 780β.
Ὑμηττὸς 4β 23β, 210α, 443γ
ὑμνογραφία 920α· βλ. καὶ ὑμνογράφοι.
ὑμνογράφοι 953α· βλ. καὶ ὑμνογραφία.
ὕμνοι 958α· βλ. καὶ ὕμνος —.
ὕμνος ἐθνικὸς 248β.
Ὑοχοχάμα 752α.
ὑπάλλαγμα 6 2γ.
ὑπάλληλοι 232, 241β, 254α, 257α, 260γ, 261, 262, 263, 401, 412γ, 41α, 420, 426
ὑπαξιωματικοὶ 285, 299α.
Ὑπαπαντῆς ἀκρωτήριον 34β.
ὑπασπισταὶ 784γ.
Ὑπάτη 18γ, 20γ, 212, 213, 445.
Ὑπατία 930γ, 1002β.
Ὑπάτιος 529β.
Ὕπατος 23α, 501β.
ὑπέδαφος 146β.
Ὑπεραχρία 443γ.
ὑπέρβασις 250.
Ὑπερείδης 506γ, 913β, 1004α.
Ὑπερκαυκασία 744γ.
ὑπερκερασταὶ 798γ.
ὑπέρπυρα 878β.
ὑπερσθενὴς 14β.
ὑπέφροι 500β.
ὑπηκοότης 232, 233γ, 235, 236
«Ὑπηρεσία διαχειρίσεως ἀστικῶν προσφυγικῶν συνοικισμῶν» (Υ.Δ.Α.Π.Σ) 411γ.
ὑπηρεσίαι 77γ. 78β, 263, 267β 282γ, 283α, 299α, 341γ κ. ἑξ.
ὑπηρεσιακὸν συμβούλιον 251γ.
ὑπηρέται 422α. — δημόσιοι 263. — δημοτικοὶ 261.
ὑπόβολον 638α.
ὑποδήματα 781γ.
ὑποδιοικήσεις 252γ, 263γ, 264α, 265· βλ. καὶ ὑποδιοικηταί.
ὑποδιοικηταὶ 267α· βλ. καὶ ὑποδιοικήσεις.
ὑποδώριος τρόπος 949γ.
ὑποθήκη 630α, 632γ.
ὑποθηκοφύλακες 312.
ὑποκάμισον 832β.
ὑποκριταὶ 939γ.
ὑπολύδιος τρόπος 949γ.
ὑπόμνημα 632α, 633β.
ὑπομνηματισμὸς 633β.
ὑποπόδιον 950β.
ὑπόρχημα 968α.
ὑποτελώνεῖα 342-343.
ὑποτροφίαι 320α, 1029.
ὑπουργεῖα 251, 263, 268α, 282α, 411β· βλ. καὶ τὰ καθ' ἕκαστον ὑπουργεῖα.
ὑπουργοὶ 241α, 249.
ὑποφρύγιος τρόπος 949γ.
Ὑρία 27γ.
Ὑρκάνιοι 472γ.
Ὑρκανὸς Ἰω. 513γ.
Ὕρμινα 29α.
Ὑστάσπης 472γ.
ὑστερομινωϊκὴ ἐποχὴ 439γ.
Ὑττηνία 433β.
ὑφαντὰ 831.
Ὑφάντειον 23α.
ὑφαντικὴ καὶ ὑφαντουργία 76β, 328β, 830-832α, 896γ.
ὑφαντουργικὴ σχολὴ 328β.
ὑφάσματα 135, 135α, 144α, 832γ.
ὑφυπουργὸς 251β.
Ὑψάριον 25α.
Ὑψηλάνται 745β.
Ὑψηλάντης Ἀλέξ. 275β, 565γ, 566, 642β, 742α, 851β, 1033γ. — Γ. 593β. — Δ. 275β, 355β 567γ, 572γ, 755γ, 851β, 852α, 1034.
Ὑψηλὴ 34α. — κορυφὴ 22β.
Ὑψικλῆς 1001β.
Ὕψο 32α.
Ὑψόλιθρο 32γ.
Ὑψοῦ 24β.
Ὑψῶ 325γ.

Φαβιέρος Κάρ. 197γ, 200α, 275γ, 276 569, 570γ
Φάβρε 34β.
Φαβρίκιος 1014γ.
Φαβωρῖνος 918β.
Φαγᾶ. 23α.
φαγεντιανὰ 139γ, 839.
Φαγιοὺμ 751α.
Φάγρη 30γ.
Φαδρῖγος 543γ.
Φαζὲρ 754γ.
Φαιάκων λιμὴν 32α.
Φαιδριάδες Πέτραι 23α.
Φαίδων 914α.
φαινίνδα 971γ.
φαινομενολογικὴ σχολὴ 977γ.
Φαιστὸς 209γ, 440α, 1031α
φακὴ 75β, 86γ.
Φακὸ 38α.
Φακοῦ 754α.
φάκτα 737γ.
φαλαγγαρχία 785α.
φαλαγγῖται 781γ.
φάλαγξ 784α-785α.
Φάκαιος 506γ.
Φαλάκρα 36γ.
Φαλάκρον 32α.
Φάλαρα 30β.
Φαλαρος 26γ.
Φαλασάρνα 33γ.
Φαλασσία ἄκρα 36γ.
Φαληρεὺς Δ. 510γ, 512γ.
Φάληρον 30α, 191α, 209γ, 212α, 444α, 477γ, 478β 479α. Νέον, Παλαιὸν — 30α.
Φαλκονάρα 737γ.
Φαλλμεράυερ 435, 449α, 453β, 530β, 998α,
Φαμηδιάδειος σχολὴ 753β.
Φαναγόρεια 743γ.
Φάναι 37β.
Φανάρι 28β, 33γ, 35γ, 36α.
Φαναριῶται 564α, 742α, 841γ, 803, 851α, 859γ, 860α, 861β, 921α, 1042β.
Φαναριώτικος 28β.
Φανᾶς, Κάτω — 37β.
φανελλοποιία 135α.
Φανερωμένη 29γ, 31γ, 33β, 34α.
Φανὸς 27γ, 32α.
φανοὶ καὶ φάροι 205-208.
φαντάσματα 813β.
Φαραὶ 442α.
Φαρακλὸ 38α.
φαραὼ 467.
φαρικὴ βάσις 208
φαρμακεῖα λαϊκὰ 393β.
φαρμακευτικὰ προϊόντα 138β, 139γ.
φαρμακευτικὴ 321α, 1024β — βιομηχανία 141α. — σχολὴ 994α.
Φαρμάκης Ἰω. 565, 580α.
Φαρμακιᾶς 24α.
Φαρμακίδης Θεόκλητος 319β, 577α, 581α, 678γ 679α, 682, 721α, 860γ, 992γ, 1033γ, 1034α, 1035β.
φαρμακοποιία 996α.
φαρμακοποιοὶ 995γ.
Φαρμακοῦσα 34α.
Φαρνάβαζος 493, 497α, 499γ, 500β.
φαρνέσιος ταῦρος 760β.
Φαρνέτα 737γ.
φαροδείκτης 203γ.
φάροι καὶ φανοὶ 205-208.
φάρων πλοῖα, προμηθευτικὰ 208.
Φάρος 353 36α.
Φαρσαλίτικος 26γ.
φαροφύλακες 207γ, 208α
Φάρσαλα ἢ Φάρσαλος 82γ, 416β, 483α, 518, 583β.
Φαρύγιον 29α.
φασίολοι 75β, 76γ, 77α 863.
Φάσις 744β.
Φασκιὰ 32α.
Φασουλᾶς Ἠλ. 398β.
Φάσσα 32α, 34β.
φατζιάνο 737γ.
Φατοῦρος Γ. 399β.
φατρίαι 529β.
φαβαλίτης 14β.
φαυλοκρατία 862β.

Φαῦλλος 478γ, 505β.
Φεγγάρι 25α.
φεγγίτες 827.
Φέδρ Γ. 319β, 577γ.
Φειά 32γ.
Φειδίας 442β, 772β, 886, 887α, 1031α.
Φείδων 629γ, 875γ.
φελλὸς 142β.
φὲλς 878γ.
φελσίτης 6β.
φεμινισμὸς 870γ - 871γ.
φεμινιστικὸς τύπος 871γ.
Φενὸρ 36α. — Μπουρνοῦ 30γ.
Φενεὸς 442β.
«Φεντερασιὸν» 865, 866.
φεουδαρχία 402β.
Φεραὶ 18β, 29β 446β, 505β.
Φεράλδη Ν. 834β.
Φερδινάνδος 597α, 603β, 738α 739α.
Φερεκράτης 910α.
Φερεκύδης 905β.
φερνὴ 630β, 632β, 780β.
Φέρος 37γ.
Φῆλιξ Β. 529α.
φῆμαι ἢ κληδόνες 817.
Φθία 445α, 446β.
φθινόπωρον 41α.
Φθιωτιδοφωκὶς 83α.
Φθιῶτις 83α, 165, 434α, 446β 503γ.
φθόγγοι 919β.
φθογγόμετρον 953α.
φιάλη 780β.
Φιγαλία 442γ.
Φιδάρης 27β, 28γ.
Φιδόκαστρο 28β.
Φὶκ 433β.
Φίκας 35β.
Φίκιον 23α.
Φιλαδέλφεια 557β, 597β, 747γ, 1041β.
Φιλάδελφος Ἰω. 1011β.
Φιλλανδία· βλ. *Φινλανδία.*
Φίλανδρος Εὐθ. 739γ.
φιλανθρωπία 394γ-396α, 681α.
φιλανθρωπικὰ σωματεῖα 395γ, 396α.
φιλανθρωπικὴ δρᾶσις Ἐκκλησίας 675β.
Φιλανθρωπικὴ Ἑταιρεία 395γ.
φιλανθρωπικοὶ σύλλογοι 395γ, 396α.
Φιλαρᾶς Λεονάρδος 925α.
Φιλάρετος Γ. 589β, 855α, 864α, 1006γ, 1037γ.
Φιλαρμονικὴ ἑταιρεία Ἀθηνῶν 955α. — «Εὐτέρπη» 954γ, 955α. — Κερκύρας 964β - 966α. — Λειβαθοῦς Ληξουρίου 966γ. — σχολὴ ἀπόρων παίδων 966γ. — σχολὴ Κεφαλληνίας 966β.
Φίλαρχος 917β.
φιλδερίτης 14β.
Φιλέγγι 35β.
φιλεκπαιδευτικὴ δρᾶσις 333α-332α, 334β.
«Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία» 333β.
φιλελεύθεροι 600β. — Δημοκρατικοὶ 858α.
φιλελευθέρων κόμμα 856γ.
φιλέλληνες 567γ, 568α.
φιλελληνισμὸς 583β.
Φιλέταιρος 511γ, 512γ.
Φιλήμων Ἰω. 916β, 1036α. — Τιμ. 813α.
Φιλήντας Μένος 936γ, 1018β.
Φίλης Παῦλος 396β.
Φιλῆς Μανουὴλ 922α.
Φιλητᾶς Χριστ. 739γ, 761α, 916γ, 1008β.
Φιλήτης Δοσίθεος 743α, 751α.
Φιλιᾶται 322α.
Φίλικα Τασσί 37γ.
Φιλικὴ Ἑταιρεία 565, 677, 744β, 851β.
Φιλικοὶ 851β.
Φιλῖνος 761β, 993β.
Φιλιππίδης 470γ, 722γ, 740γ, 925γ.
Φιλιππικὸς 530γ, 532α.
Φίλιπποι 447α, 518γ, 505α, 508β.
Φίλιππος (Ἀπόστολος) 658γ. — Β' Μακεδονίας 431β, 446γ, 501β, 504-508. — Ε' 512β, 514β, 515α. — ὁ Μονότροπος 921α. — Ναμοὺρ 541α. — Σαβαυδικὸς 546γ.
Φίλιππος Ἕνωσις 109α.
Φιλιππότης Δ. 902α.
Φιλιππούπολις 507α, 508β, 587α, 749α.
Φίλιπσον 4γ.
Φιλίσκος 760.
Φιλίστιος 503γ.
Φίλιστος 912β.
Φιλκούρι - Γκιοὺρ Τσάλε 26α.
Φιλλίδας 501β.
Φιλοβιωτὸς 23α.
«Φιλόγελως» 824α.
Φιλοθέη Μπενιζέλου 671β.
Φιλοκράτης 506, 503β.
Φιλοκρήνη 557β.
Φιλόλαος 501β, 629γ, 983γ, 984α, 999β.
φιλολογία 321α, 1007α - 1013γ, 1024β. — ἀρχαία 1007α - 1013β. — νεοελληνικὴ 1013β - 1018γ.
«Φιλολογικαὶ ἀγγελίαι» 1033γ.
φιλολογικὴ γλῶσσα 692γ. — κριτικὴ 917α.
φιλολογικὸς σύλλογος «Παρνασσὸς» 192α, 1030γ, 1032α· βλ. καὶ *«Παρνασσός»*.
φιλολογικὸς τύπος 933β, 1024γ, 1025β.
Φιλόμηλος 505β.
Φιλονὼ 280γ.
Φιλόξενος 636γ, 910γ, 1005.
Φιλοποίμην 511.
φιλόπτωχοι ἀδελφότητες 396α.
«Φίλος τῶν Νέων» 1038γ.
«Φίλος τοῦ Νόμου» 1035β, 1013α.
φιλοσοφία 321α, 761, 772γ, 77 α, 845β 847α, 908, 913, 921β, 923β, 977, 982α. — δημώδης 845β-847α. — θεολογικὴ 921β.
φιλοσοφικὴ ὁρολογία 1025γ, 1026α.
φιλοσοφικὴ σχολὴ 321α.
Φιλόσοφοι 1003γ.
Φιλοσόφου μονὴ 664γ, 674β.
Φιλοστέφανος 997β.
Φιλόστρατοι 918β.
φιλοτέλεια 191γ.
φιλότης 978γ.
φιλότιμα 803β.
Φιλόχωρος 917β.
Φιλύρας, Ρῶμος — 930γ.
Φίλων 930γ.
Φιλώτας 510α.
Φίμβριος 517γ.
Φίνλαιυ Γ. 452α, 453β.
Φινλανδίας ἀρχιεπισκοπὴ 684β.
Φιντικλῆς Στ. 740α.
Φὶξ Κάρ. 138α.
Φίρμο 737γ.
Φὶσκ Φ. 755γ.
Φισκάρδο 32γ.
φιστίκι 8γ.
Φίχτε 977γ.
Φλαγγίνειον φροντιστήριον 738γ.
Φλαγγίνης Θωμᾶς 738, 1032α.
Φλάδια 37β.
Φλαμανδοὶ 539γ.
Φλαμιᾶτος Κοσμᾶς 682γ, 683α
Φλαμινῖνος Κόϊντος 514γ.
Φλαμπούρια 34γ.
φλάμπουρο 241γ.
Φλάμπουρο 21β.
Φλάτε 452α.
Φλέβα 32β, 37β.
Φλέβες 31γ, 34β.
Φλέγκα 21γ.
Φλέγρα 447β.
Φλιασία 24α, 443γ, 480.
Φλιάσιοι 480.
Φλιάσιον πεδίον 24α.
Φλιοῦς 24α, 29γ, 443γ, 475γ, 476β, 500γ.
Φλοκάτα 831α.
Φλογαΐτης Θ. 1006γ.
Φλομὲ 33γ.
Φλουτζάνα 22β.
Φλωρεντία 559, 599α, 613α, 670, 737γ, 766β, 774α, 1027γ. — πρωτόκολλον 613α, 766β. — σύνοδος 559, 670.
Φλώρινα 18α, 82γ, 165, 281β, 330α, 406α.
Φλῶρος Παῦλος 934γ.
Φοβηθὸς 638γ.
Φόδελε 33β.
Φοιβίδας 501.
Φοίνικες 431β, 433β, 444β, 447α, 467β, 469α, 473α, 478γ, 479α, 487α, 705γ, 706, 875γ, 985γ, 986α, 990α.
Φοινίκη 446α.
Φοινικιὲς 36α.
φοινικικὸν ἀλφάβητον 705γ.
Φοινίκιον 23α.
Φοινικόπουλος Δ. 398γ.
Φοινικοῦς 33γ.
Φοῖνιξ 27β, 33γ, 34γ.
«Φοῖνιξ» 1041γ.
Φοιτητικὴ λέσχη 1031γ.
φολαδόμυες 6β.
Φολέγανδρος 31β, 35γ, 440α.
φολλάρι 878γ.
φόλλις 878γ.
φολὴ 24α, 442α, 527γ.
Φονιᾶς 30α, 32γ, 35β, 36, 38α,
Φόνισσα 27β.
Φοντάνα 22γ.
Φοντριὲ 30α.
Φουβάντιον 24α.
φορβάδες 76α.
φορβὴ 141α.
Φόρδιος 993γ.
φορητὰ ὅπλα 798.
Φορμίκουλα 32β.
Φορμίων 487α.
φορολογία 107β, 114γ, 118β, 175β, 339γ-341γ, 382α, 640α. — ἀμοιβῶν 340. — βιομηχανικῶν κερδῶν 640α. — γεωργικῶν κερδῶν 340α. — εἰσοδημάτων ἐκ γαιῶν 339γ. — εἰσοδημάτων ἐκ κινητῶν ἀξιῶν 339γ. — ἐμπορικῶν κερδῶν 340α. — καθαρῶν προσόδων 339α - 341α. — κληρονομιῶν 341α. — κτηνοτροφικῶν κερδῶν 340α.
φορολογικὴ ἐπιβάρυνσις 337γ-338γ. — ἱκανότης 337γ.
φορολογικὸν σύστημα 338γ.
φόρος 487β, 632γ· βλ. καὶ *φόροι.*
φόροι 807. — ἄμεσοι 339α. — δωρεᾶς 341β. — μεταβιβάσεως κεφαλαίων 341.
φοροτεχνία 382α.
φοροτεχνικὴ ὑπηρεσία 341 κ.ἑξ.
Φόρτιος Ἀλέξανδρος 925α.
φορτωτικὴ 177α.
φοσσᾶτον 798α.
φότζια 737γ.
Φούης, Κάβο — 34γ.
Φουλᾶς 24α.
Φούλβιος 514β.
Φούντι 36β.
φουξίτης 14β.
Φουρίκης Π. 1029γ.
Φοῦρκα 22β.
Φουρκερὸ 37γ.
Φουρκιώτης Κ. 1006γ.
Φουρκοβούνι 35γ,
Φουρλάνος 993γ.
Φουρνάκι 34γ, 35α.
Φουρνάρης, Τζὰν — 897β.
Φουρνὲ (Ντοτζὶ ντὲ —) 596β.
Φουρνιὲ Ε. 295β.
Φοῦρνοι 31β, 33γ, 34γ, 36α.
Φοῦρνος 35β.
Φουρτβαῖνγκλερ 874γ.
φουσουλίνα 11α.
φουσουλινέλλα 4γ, 11α.
Φουστάνος Ἰω. 1026β.
Φρᾶις Κ. 319β, 1020α.
Φράγελο 34β.
φραγκικὴ τέχνη 898γ.
Φραγκισκανοὶ 542γ.
Φραγκίσκος Α' 737γ.
Φραγκίστας Χ. 1006β.
Φράγκο 37α.
Φραγκόβουνο 24β.
Φραγκοβρύσεως ὀροπέδιον 24β.
Φράγκοι 436, 447β, 538α, 539α, 540β, 541γ, 543α.
φραγκοκρατία 449γ, 539 κ. ἑξ., 552β, 625α, 639, 665 κ. ἑξ.
Φραγκολιμάνι 30γ.
Φράγκο, Πόρτο — 29γ.
Φράγκος 33α.
Φραγκούδης Γ. 322γ.
Φραδένιγος Ἀμβρόσιος 1014γ.
Φραισσινὲ 587α.
Φραντζῆς 742α, 923α, 996α, 1002γ.
Φρασινέτο 737γ.
Φρασινιὰ 212γ.
Φρασινιὰ 18β.
Φρασκιὰ 33β.
φράτρα 630γ.
φρατρία 774γ, 775α.
Φρειδερῖκος 538, 577γ.
Φρεμενούριοι 542γ.
Φρίκες 32β.
φρόνησις 980β.
φροντισταὶ 275β, 632β.
φροντιστήρια γεωργικὰ 77γ, 326β. —πανεπιστημίου 320α.
φροντιστήριον ἀπολυμαντῶν 325γ. γενικὸν — 276β. — μετεκπαιδεύσεως 322α.
Φροῦ 874γ.
Φρουμέντιος 752γ.
Φρύγες 435α, 468α, 473α.
φρύγιος τρόπος 949γ.
Φρύνη 760γ.
Φρύνις 948γ.
Φρύνιχος 469β, 496α, 907γ, 910α.
Φτελιὰ 283.
Φτελιὸ 37β. Πόρτο — 30β.
Φτενὰ 36α.
Φτέρη 22β, 209γ, 210α, 212α.
φύκη 55β.
Φυκιάδα 34γ, 35β.
Φυλάγρα 36γ.
φυλαὶ 443γ, 466γ.
φυλακαὶ 77γ, 322α, 325γ, 326α, 429γ, 430.
φυλακτὸν 843β.
φύλαξ 797γ.
φύλαρχοι 778γ.
φυλὴ 466γ, 487γ, 783γ, 775α.
Φυλὴ 23β, 498γ.
«Φυλλάδα τοῦ γαϊδάρου» 825α.
Φυλλάδας, Νερὸ τῆς — 34γ.
Φυλλᾶς 36α.
φυλλομαντεία 819α.
φύλλον ποιότητος 282β.
φυλλοξήρα 81β.
φυλλοξηρικὴ ὑπηρεσία 77γ.
φῦλον 229, 230 231, 232.
Φύμαινα 31β, 36α.
Φυμαινονήσι 36α.
φυματίωσις 389γ, 390.
Φυρὸ 35γ. — Λογκώνι 34γ.
Φύρστ 941α.
φυσίγγια 140α.
φυσικαὶ ἐπιστῆμαι 321α.
φυσικὴ 321α, 1018γ - 1019γ, 1025β.
Φυσικὴ Γεωγραφία 3 κ.ἑξ.
φυσικοθεραπευταὶ 996α.
φυσικομαθηματικὴ σχολὴ 321α.
«Φυσιολόγος» 846β.
φύσις 980β.
φυτὰ 55, 74γ, 75, 86γ, 91β.
Φυτάλης Λάζ. 901β.
φυτικαὶ κοινότητες 52α.
φυτολογία 846, 1019γ - 1021γ, 1025β. — δημώδης 846.
φυτοπαθολογία 81α.
φυτοπαθολογικοὶ σταθμοὶ 77γ.
φυτοπαθολογικὸν ἰνστιτοῦτον 78α.
Φῶκαι 30α.
Φώκαια 467, 469α, 473α, 487β.
Φωκᾶς 530, 534, 535α, 1005α. — ὁ Κεφαλλὴν 745γ. — Γερ. 994β, 996α. — Δ. 598γ. — Ἰω. 755β.
Φωκεῖς 439β, 476β, 477β, 480α, 498α, 500α, 502β, 505, 506γ.
Φῶκες 34γ.
Φώκια 37γ.
Φωκιανὸς 29γ.
Φωκικὸς Κηφισὸς 26γ.
Φωκικὸς πόλεμος 50 β.
Φωκὶς 83α, 165, 444, 477β, 500α, 502β, 506γ, 5 7γ.
Φωκίων 507β, 508, 509α.
Φωκοσπηλιὲς 37β.
Φωκόστρυπες 32β, 34γ.
«Φωνὴ τῆς Δωδεκανήσου» 764γ.
«Φωνὴ τοῦ Λαοῦ» 1037γ.
φωνήεντα 879β.
φωξάνη 1042γ.
φωξάνιον 743β.
Φωριὲλ Κλαύδιος 821α, 997γ, 1015α.
Φουρῶν 30α.
φωσγενίτης 14β.
φωσκολιανὴ βιβλιοθήκη 1032α.
Φώσκολος Οὔγος 923.
φωταέριον 215γ.
Φωτάκος 860α.
φωτεινὰ ἔλαια 137.
Φώτη, Πούντα τοῦ — 35β.
Φωτιὰ 33γ.
Φωτιάδης 602β. — Ἀλέκος 930γ. —Ἰω. 593γ. —Λάμπρος 722α, 742γ, 1007γ. —Π. 1006γ.
Φωτιᾶς Σαράντης 745β.
Φώτιος 533β, 536α, 663γ, 921, 992β, 1005β.
φωτισμὸς 215γ.
φωτιστικὸν δίκτυον φάρων καὶ φανῶν 205γ, 206, 207.
Χαβάϊ 757γ.
Χαβιαρόπετρα 37β.
Χαβρίας 26β, 500γ, 501γ, 502α, 504, 505α.
Χάγης διασκέψεις ἐπανορθώσεων 606γ, 607α.
Χαζαλὴ 37γ.
χάζαροι 223β, 531, 535β.
Χαϊδάρι 29γ, 33γ.
Χάϊδεκ· βλ. *Εὔδεκ.*
Χαΐνιδες 809α.
Χαΐνογλου Τ. 869.
Χαϊοχορούμ 745γ.
Χαϊρεδδὶν Βαρβαρόσσας 562γ, 563α.
Χαιρόπουλος Κ 1037β.
Χαίρωμα 34γ.
Χαιρώνεια 444β, 485β, 504β, 508, 1031α.
Χαλαβατζῆς Γ. 686α.
χάλαζα 48β.
χαλαζίας 14α.
Χαλανδρίτσα 545β.
Χάλαρα 36α.
χαλβᾶς 137γ.
Χαλδερόνιοι 33γ.
Χαλεὸς 29α.
Χαλέπα 33β.
Χαλεπᾶς Γιαννούλης 902, 1029β.
Χαλέπιον 1043α.
Χαλὲτ ἐφέντης 566γ.
Χάλια 30α.
Χαλίκι 28γ.
Χαλκιοπούλου λίμνη 32α.
χαλικοθήριον 123.
Χαλιῶν κόλπος 30α.
χαλκάνθη 14β.
Χάλκη 748γ, 758γ, 763α. — Νέα 327γ. — σχολὴ 324β, 328α.
Χαλκηδόνιοι 504β.
Χαλκηδὼν 468α, 487β, 498α, 528, 747γ.
Χαλκιδεῖς 466γ· βλ. καὶ *Χαλκίς.*
Χαλκιδικὴ 30γ, 142γ, 440β, 447, 461α, 473β, 488α, 490β, 506β, 567β. — νομὸς 165.
Χαλκὶς 22γ, 28γ, 30α, 36β, 281α, 324α, 327β, 440β, 447β, 461α, 549, 561α, 570γ, 1031α, 1043γ. — Αἰτωλικὴ 445α.
Χαλκοκονδύλαι 544γ.
Χαλκοκονδύλης Ἰω. 740α, 1037γ. — Λαόνικος 923α.
Χαλκονήσια 323.
χαλκοπυρίτης 14α.
χαλκὸς 6γ, 14α, 132β, 142γ.
Χαλκουργίδης Δ. Ι. 741α.
χαλκοῦς οὐδὸς 444α.
χαλκωματάδες 841α.
Χάλκων 759β.
Χάλλινταιυ Β. Ρ. 999α. — Φρὲντ 305β.
Χαμηδιὲ 38α.
Χαμὴτ Β' 589β.
χαμοδράκια 813α.
χαμομῆλι 816.
Χαμπαρόφσκ 745α.
Χάμπρο 588α.
Χὰν 582α, 998α.
Χάνδαξ 33β.
Χανιὰ 33β, 182α, 212α, 281β, 324α, 325γ, 327α, 1031α. — νομὸς 165.
χανιώτικος 970α.
Χανόπουλον 18β.
Χάνσεν Θεόφ. 1028α, 1031γ.
Χάνταχας 35α.
Χαξιχάουζεν 997γ.
Χάονες 434γ· βλ. καὶ *Χαονία.*
Χαονία 446α· βλ. καὶ *Χάονες.*
Χάραδρος 26γ, 27α.
Χαραδροῦς 30γ.
χαρακτικὴ 902γ.
Χαραλάμπης Ἀ. 595γ.
Χαραλαμπίδης Θρ. 320γ.
Χαράδος 535γ.
Χαρανὶ 21α.
Χαρασώνα 34γ.
χαράτσι 807β.
Χαρβάτα 21β.
Χαρβούρης 996α.
Χαρδράδας· βλ. *Χαράλδος.*

Digitized by Google

Χάρης ὁ Λίνδιος 505, 506α, 507β, 760α. — Πέτρος 934γ.
Χαρίδημος 506α.
Χαρίσειον ἵδρυμα 741β.
Χαρίσης Παῦλος 741β.
Χαριτάκης Γ. 158α.—Δ. 1007α.
Χαρίτων 919α.
Χαριτωνίδης Χαρ. 320γ.
Χάροβον 744γ.
Χαροκόπειον 330α.
Χαροκόπος Π. 837β.
Χάρος 38α, 813γ.
χαρούπια 75β, 76γ, 136β.
Χάρτα τῆς Ἑλλάδος 59γ.
Χάρται 15, 16β, μεταξὺ σ. 16 17, 19β, 20, μεταξὺ σ. 32 33, 38, 42, 43, 45, 46, 47, 51, 59γ, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 68, 69, 70, 115, 126, 166, 168, 169, 183γ, 186, 189γ, 206, 211, 226, 230, 270, 272, 407, 441, 450α, 459, 489, 523, 547, 585, 987, 1030β. — Φυσικῆς γεωγραφίας (γεωλογικὸς χάρτης μεταξὺ σ. 16-17· γενικὸς χάρτης Ἑλλάδος μεταξὺ σ. 32-33· μεταλλευμάτων καὶ βιομηχανικῶν ὀρυκτῶν καὶ πετρωμάτων 15· μεταλλικῶν πηγῶν 17· διευθύνσεων ὀρέων 20, ρευμάτων θαλασσῶν 38· κλιματολογικοὶ θερμοκρασίας 42· μετεωρολογικοῦ δικτύου 43· βροχομετρικὸς 45· ἀτμοσφαιρικῆς πιέσεως 46· νεφώσεως 47· φυτογεωγραφικὸς 51· εὑρετήριον ὑδρογραφικῶν χαρτῶν 61· γεωδαιτικοὶ καὶ χαρτογραφικοὶ 63, 64, 66, 68, 69 και 70). — Οἰκονομικῆς γεωγραφίας (μελισσοκομικοὶ 115 καὶ 116· ἰχθυολογικὸ 126· ὁδοποιίας Μακρῆ 166· γενικὸς συγκοινωνιακὸς 169· ἀεροπορικῶν συγκοινωνιῶν 186· φάρων καὶ φανῶν 206· τουριστικὸς 211). — Πολιτικὴ γεωγραφία (πυκνότητος πληθυσμοῦ 226· παιδεύσεως 230· στρατιωτικὸς Παλαιᾶς Ἑλλάδος 270· στρατιωτικὸς Βορείου Ἑλλάδος 272· ἐθνολογικῆς συνθέσεως Μακεδονίας 407). — Ἱστορίας (Ἀρχαίας Ἑλλάδος 441· ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἀποικιῶν 459· ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον χρόνους 459· ἡγεμονίας τῶν Ἀθηνῶν 489, ἡγεμονίας τῶν Θηβῶν 489· Πελοποννησιακοῦ πολέμου 489· τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ 523· τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα 523· κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Λατίνων κατοχὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως 547· τῶν χρόνων τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως 547· τῶν ἐδαφικῶν μεταβολῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ 585). — Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ (τῆς γῆς καθ' Ὅμηρον 987α· γεωδαιτικῶν μετρήσεων Ἐρατοσθένους καὶ Ποσειδωνίου 987).
Χάρτης 141γ, 145, 633γ.
χαρτίνη κυκλοφορία 159γ, 160α.
Χάρτλ 278γ.
χαρτογραφία 59γ, 70α, 450β.
χαρτογραφικὴ ὑπηρεσία 60α, 278γ, 988γ, 990α.
χαρτομαντεία 819α.
χαρτόνιον 141γ.
χαρτονοποιία 141γ.
χαρτοσακκοῦλες 141γ.
χαρτοσακκουλοποιία 141γ.
χαρτόσημον 350.
χαρτουλάριοι 799γ, 800γ.
Χαρτοὺμ 753α, 754γ.
Χάρων 501β, 985γ, 996γ.
Χαρώνδας 460β, 629γ.
Χαρῶπον 142γ.
Χασάλαπις 738α.
Χασὰν πασᾶς 565α.
χασάπικος 970β.
Χάσια 22α.
Χασιώτης Γ. 1016γ. — Ε. 321γ.
Χάσκιοϊ 748β.
Χατζᾶκος Μ. 1007α.
Χατζανέστης Γ. 598γ, 599α.
Χατζάρας Ν. 931α.
Χατζερῆς Δ. 981γ.
Χατζηαλέξης Παν. 752α.
Χατζηαποστόλου Α. 945α. — Ν. 955γ, 956α.
Χατζηβασιλείου Ζ. 740γ.
Χατζηγιαννάκης Εὐστ. 742β.
Χατζῆ Θεολόγου Γ. 747γ.
Χατζηκυριάκειον 329β
Χατζηκυριάκος Ἀλ. 598γ, 600γ, 858β, 859β. — Ἀνδρ. 1022α. —Γρίβας 902.
Χατζηκώνστα ὀρφανοτροφεῖον 329β.
Χατζηκώνστας Γ. 397α.
Χατζηκωστῆς Ι. 740α.
Χατζημιχάλη Ἀγγελικὴ 835β, 844α, 998γ.
Χατζήμπεη 744α.
Χατζῆ Νίκας 743α.
Χατζῆς Β. 901γ.
Χατζιδάκις Γ. 320γ, 434α, 725, 726, 1011γ, 1017γ, 1026β, 1028, 1029β. — Ἰω. 1003α —Ν. 1003β.
Χάτζιτζ Στέφανος 740γ.
Χατζόπουλος Δ. 934α, 936α. — Κ. 865α, 930α, 933β, 1038β. — Παν. 275β.
Χάττι Χουμαγιοὺν 581γ.
Χείλεος 475β.
Χειμαδῖτις 26β.
Χειμάρρα 850β.
χείμαρροι 74β, 107γ.
Χείμαρρος 27α.
Χειμέριον 28β.
Χεῖμπελῆ 18β.
χειμὼν 41α.
Χειμώνας Ν. 901γ.
Χειρίσοφος 499β.
χειρόγραφα 632α. — ἱστορημένα 895β.
χειρονομία 971γ.
χειροτεχνήματα 328β, 834α 835γ, 836α, 999α.
χειροτεχνία 162α, 317γ, 328β, 827γ-829, 834γ.
χειροτονίαι ἀντικανονικαὶ 668, 669α.
«Χειρουργικὴ ἑταιρεία» 1030γ.
χειρουργὸς 996α.
Χείρων 993α.
χελάνδιον 800β.
Χελδράϊχ Θ. 1020, 1027β.
Χέλι, Πόρτο — 29γ.
Χελιάδο 36γ.
Χελιδόνα 22γ.
Χέλμης Ἐμμ. 943γ. — Ἐπ. 944α. — Ἑλένη 943γ, 944α.
Χελμὸς 23γ, 209γ, 210α
Χελοδίβαρο 28γ.
Χελοπόταμος 26β.
Χελουὰν 754β.
Χελυδόρεα 24α.
Χελώνα 24α, 37β.
Χελωνάτας 29α.
χελώνη 799β.
Χελωνίτης κόλπος 29α.
χελωνοειδῆ 57γ.
Χέμνιτς 737α.
Χέντρο 35α.
Χέρδερ 657α.
χερικὸ 818γ.
Χερμανστάτη 746γ.
Χὲρ Λευκάδιος 752α.
Χερσόνησος 30α, 33, 36γ, 466α, 743γ.
Χερσῶν 535γ, 743γ, 744.
Χέρτσμπεργκ 452α, 453γ.
Χέϋδεν Λογγῖνος 571γ.
χημεία 321α, 1021γ - 1022β, 1025β.
Χήμι 23γ.
χημικὰ ἐργαστήρια 995α. — λιπάσματα 138β, 139α.
χημικαὶ βιομηχανίαι 138β, 145.
χημικὴ ὁρολογία 1025γ, 1026γ, 1027α.
χημικοὶ μηχανικοὶ 321.
Χηνίτσι 33γ.
Χίβα 752β.
Χιλὴ 757β.
Χιλιανδαρίου μονὴ 612, 740β.
χιλιαρχία 276α, 785α.
χιλίαρχος 797γ.
χιλιομέλι 30β.
Χὶλλ Π. 836, 1043β.
Χὶλλ παρθεναγωγεῖον 332β.
Χιμάρα 22α, 28α, 31α, 604α, 751α, 765α.
Χιμενὲς καρδινάλιος 737β.
Χῖοι 469α· βλ. καὶ λ. *Χίος*.
Χιονιάδης Ν. 752β.
Χιονοβοῦνι 21α.
χιονοδρομία 976γ.
Χίος 25α, 37β 143α, 165, 182α, 187β, 190β, 197α, 201γ, 210α, 281, 292β, 325γ, 327β, 329α, 467γ, 468γ 469α, 487α, 488α, 494β, 496α, 502α, 507β 562γ, 568α, 593γ, 594α, 598γ, 604α, 740α, 805α, 824α, 850γ, 999γ, 1031α, 1032α, 1042γ.
Χιτοπαδάσσα 824γ.
χιτὼν 781β.
χιὼν 48α.
Χιωνίδης 909γ.
Χιώτης Π. 1032α.
χλοῖνα 781β.
χλαμὺς 781β.
Χλιὰ 26γ.
Χλόη 38α.
Χλωμὸν 22.
χλωριανθρακαεριοῦχα ὕδατα 18β.
χλωριονατριοῦχα ὕδατα 18β.
Χλωρὶς 50β.
χλωρίτης 14β.
χλωριτοειδὴς 14β.
Χλωρὸς Ἰω. 399γ.
Χόβαρτ πασᾶς 584α.
Χόγκ-κόγκ 752α.
Χοδέϊδα 752β.
Χοζεβίτης Ἰωακεὶμ 398γ.
Χοϊδᾶς Ρόκκος 855α, 864β.
Χοιράδες 34β.
Χοιρίλος 907γ, 910β.
χοῖροι 76α, 108β, 112γ.
χοιροτροφία 83α.
χολέρα 335α, 578β.
Χολιάρας 745β.
χολοσκοπία 819α.
Χόμπς 977γ.
Χονδρὰ τῆς Βάρης 34γ.
Χονδρὴ Πούντα 34γ.
χονδρικὸν ἐμπόριον 151γ.
Χονδρὸ 33α.
Χονδρόκαβος 30β.
Χόνδρος Δ. 1019γ.
Χονδρὸς κάβος 29γ, 33β, 34γ, 36β.
Χονοπούλου 757γ.
Χὸπφ Κάρ. 449β, 453γ.
Χοράσμιοι 472γ.
χορευτικὸς ρυθμὸς 953β.
Χορευτὸ 30β.
χορηγήσεις ἀγροτικαὶ 128β.
Χορμοβίτης Κ. 570γ.
Χὸρν Παντ. 935β.
χορὸς 967, 968, 969, 970· βλ. καὶ *ὄρχησις*.
Χὸρς Σ. 1022β.
Χορτάτζης Γ. 551γ. — Θεόδ. 551γ.
Χορτιάτης 21β, 209γ.
Χόρτο 30β.
χορτοκοπτικαὶ μηχαναὶ 74β.
χόρτον 75.
χορτονομὴ 77α.
χορτοσυλλεκτικαὶ μηχαναὶ 74β.
χορῳδία 954γ, 961, 962γ.
Χοσρόης ὁ Α' 530α. — ὁ Β' 530, 531α.
Χοῦμνος Μιχ. 638γ, 1005γ.
Χουρσὶτ πασᾶς 566β.
Χοχλιὰ 34γ.
χράμι 831α.
Χρεμωνίδειος πόλεμος 512β.
χρεωλυσία 617γ.
χρέη πολεμικὰ 606β - 607α.
χρέος δημόσιον 345α, 346, 347. — ἐξωτερικὸν 346α, 348. — ἐσωτερικὸν 347, 348, 357γ, 358α.
χρηματιστήρια 152β, 154γ, 158α, 159, 161.
χρηματιστηριακὰ δικαστήρια 159α, 633α.
χρηματιστηριακαὶ συναλλαγαὶ 158γ.
«Χρηματιστηριακὴ Τράπεζα» 354α, β.
χρηματιστὴς 158.
χρηματοκιβώτια 131β.
χρῆσις 335α.
Χρηστίδης Δ. 359β, 578β, 583.
χρησμοὶ 818α.
Χρηστοβασίλης Χρ. 933α.
Χρηστομάνος Ἀναστ. 995α, 1022α, 1027α. — Ἀντ. 167γ, 600β, 982β. — Κ. 933γ, 914β.
Χρηστόπουλος Ἀθ. 996α.
Χρηστοφῆς Μιχ. 742β.
Χρισὸ 444γ.
Χριστιάνα 36α.
Χριστιανὲς 33β.
Χριστιανὴ 36α.
«Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία» 1030γ. — Κοινωνικὴ Ἕνωσις» 331α.
Χριστιανικὸν κράτος 783γ.
Χριστιανικὸς ἑλληνισμὸς 452γ. - 453α.
Χριστιανισμὸς 435, 687α, 655γ, 656, 657β κ. ἑξ., 765, 773γ, 991γ.
Χριστόπολις 30γ.
Χριστόπουλος Ἀθ. 723γ, 742β, 926γ, 927α, 935α. — Χρ. 357α, 583β, 881γ.
Χριστόφορος πρίγκηψ 603γ — Μυτιληναῖος 921α.
χρόα 950α.
«Χρονικὰ» 1037γ.
Χρονικὰ Μορέως 449γ - 450α.
χρονογράφημα 935γ - 936α.
χρονογραφία 919γ, 920α.
Χρονογράφοι βυζαντινοὶ 451α.
χρόνοι μουσικῆς 950
«Χρόνος» 1036α, 1037β.
χρυσᾶ διακοσμητικὰ 829β.
Χρυσαὶ 33γ.
«Χρυσαλλὶς» 1038β.
Χρυσάνθης Α. 989β.
Χρύσανθος ὁ Ἱεροσολύμων 1043β. — ὁ Νέων Πατρῶν 752β.
Χρυσάφης Ἰω. 936β.
Χρυσάφιος 528β.
χρυσῆ βάσις 160β, γ.
Χρυσίδης Γ. 1035β.
Χρυσοβελόνης Ἐμμ. 742γ.
Χρυσοβέργης Ἀριστ. 745β. — Γ. 724γ. — Ν. 1008β.
Χρυσόγελος Ν. 678γ.
Χρυσογιάννης Ν. 747β.
χρυσοκεντητὴς 830β.
χρυσοκέραμος 747γ.
Χρυσολωρᾶς Γ. 898α.
Χρυσομάλλης Ἀγγ. 944α.
χρυσοποίκιλτα 82 β.
Χρυσόπολις 747γ.
χρυσορραπτικὴ 83 γ.
χρυσὸς 6γ, 14α, 875γ.
Χρυσόστομος Ἀθηνῶν 680α. — Σμύρνης 594β, 598γ.
χρυσοτίλης 14β.
Χρυσούπολις 21α, 82γ.
χρυσοχοϊκὴ 829α - 841β - 843α.
Χρυσοχὸς Παρίσης 397β.
χρώματα 138β, 139γ.
χρωματικὸν γένος 950α.
χρωματουργεῖα 139γ.
χρώμιον 143α.
χρωμίτης 14β.
Χταπόδια 35α.
χυτήρια 131α.
χυτοσίδηρος 131α.
χύτρα 780β.
χωματερὸν 143α.
Χωματιανὸς Δ. 668, 669α.
Χωματιὲς 35γ.
Χῶνες 27γ.
Χώρα 749α.
Χῶραι 228, 232.
Χωραλολιμάνι 37β.
Χωραφᾶς Γ. 957β. —Ν. 1006β.
Χωρέμειον βραβεῖον 1029α.
Χωροβάτης 988α.
χωροφυλακὴ 252γ, 253α, 289, 302γ - 305α.
ψάθα 142α.
Ψαθὶ 35γ.
Ψαθὸ 29α.
Ψαθονήσι 34γ.
Ψαθόπυργος 29α.
Ψαθούρα 31γ, 36γ.
Ψαθουροπούλα 37α.
Ψαχὸν 33β.
Ψάλης 35γ.
Ψαλίδα 35γ.
Ψαλίδια 37γ.
Ψαλλίδας Ἀθ. 744α, 750β.
ψάλτης 954γ.
Ψάλτης 35γ.
Ψαμμαθοῦς 29β.
Ψαμμήτιχος 223α, 466β, 488β.
Ψαρὰ 23γ, 32α, 37β, 200γ, 292, 353α, 358β, 567β, 569α, 640α, 804γ, 805α, 807β, 850γ, 1043.
«Ψαρὰ» 190β.
Ψαρῆς 24γ.
Ψαρὶ 37α.
Ψαρίνα 37α.
Ψαρόθερμα 18γ.
Ψαρομετόχιον 35β.
Ψαρὸ Μποῦκα 34γ.
Ψαρομύτα 29α, 32α.
Ψαρόπουντα 36α.
Ψαρὸς Ἀντ. 565α.
Ψαρουδάκης Ἀντ. 397γ
Ψαρρᾶς Ξ. 1006β.
Ψαχνὸ 34γ
Ψάχος Κ. 952γ, 953α, 955γ, 962β, 998γ.
Ψεῖρα 33β.
ψεκαστῆρες 74β.
Ψελλὸς Μιχ. 696β, 921, 981α, 991β, 992β, 997γ, 1002γ, 1005β.
ψευδαργυραλουμινίτης 14β.
ψευδάργυρος 6γ, 140α, 142γ, 143α.
ψευδοτιτπούκειτος 638γ
Ψευδοπλούταρχος 991β
ψῆκτραι 142β
Ψηλὴ 33γ. — Ράχη 23α, 143α.
Ψηλὸ βουνὸ 24β.
Ψηλορείτης 24γ.
Ψηλορείτης Πέτρος 930β.
ψηφιδωτὰ 1030β.
ψήφισμα 629.
ψηφοπαῖκται 781α
ψῆφος 239β, 871β.
ψηφοφορία 256α.
ψίκι 848α.
ψιλὴ 710α.
ψιλὴ αὔλησις 948β. — κιθάρισις 948β.
Ψιλὴ Ἄμμο 34γ, 35α.
ψιλοὶ 783γ, 784γ, 785α, 798β
ψιλομέλα 14α.
ψιμύθιον 782α.
Ψίνθος 763α.
ψυγεῖα 135γ, 138α.
Ψύλλας Γ. 1015β, 1043β
Ψύρα 33α, 37β.
Ψυρία 37β.
Ψυττάλεια 30α, 34β, 478γ 479α.
Ψυχάρης Γιάννης 725γ, 726, 926β, 933α, 1010γ, 1017γ, 1031γ.
ψυχαρισμὸς 726α.
ψυχὴ 845, 980.
ψυχιατρεῖα 391β, 395γ, 995.
ψυχικὰ νοσήματα 391.
ψυχικαὶ ἔρευναι 1030γ.
Ψυχικό(ν) 332β, 333β, 327γ.
ψυχολογία δημώδης 845.
Ψύχιον 33γ.
ψῦχος τεχνητὸν 138α.
Ψυχρὰ βουνὰ 24γ.
ψυχρὰ ὕδατα 18α.
ψωμοζῆται 806α.
Ψωφὶς 442β.
ᾠὰ 76β, 113γ, 215.
ᾠδεῖα 329γ-330α. — Ἀθηνῶν 329γ, 958, 959, 960, 961, 962. — Θεσσαλονίκης 961. — Πειραιῶς 962γ, 963γ, 964α.
ᾠδικὴ 317γ, 957α.
Ὠερὸν 27α.
Ὠκεανία 757γ.
ὠκεανογραφία 38α, 40γ.
Ὠκεανὸς 651γ.
Ὤλενος 442α.
Ὠλίαρος 35α.
Ὠλονὸς 7β.
ὠμοπλατοσκοπία 818β.
Ὠμὸς 36α.
Ὠμπ(ο)υσὸν Πέτρος 561γ, 562α.
ὠνὴ ἐπὶ πίστει 633α.
ᾠοπαραγωγὴ 113γ.
Ὠορύφας 534α.
«Ὥρα» 1036α.
ὧραι τοῦ ἔτους 41α, 981γ.
Ὠρεὸς 30β, 31γ, 36γ, 410γ, 485γ.
Ὠριγένης 653β, 991γ.
Ὠρικὸς 446α.
ὡρολόγιον 787β.
ὡρομίσθιον 214γ.
Ὠρωπὸς 27γ, 30α, 143α, 441β, 496β, 504β, 874γ.
«Ὠτορινολαρυγγολογικὴ Ἑταιρεία» 1030γ.
ὤχρα 143α.

Digitized by Google

«Abeille Grecque» 1043α.
Aero-Expr. sso 191α· βλ. καὶ «'Αεροεσπρέσσο».
Bergmann σωλῆνες 141γ.
Busolt 1β.
cañions 25α.
«Courrier de la Grèce» 1043α.
—d'Orient 1043α.
Cayeux 4γ.
Danville, χάρτης τοῦ— 59γ.
établis 609.
Fauriel 821α.
«Gazzetta delle Isole Ionie liberate» 1042α.
Gillies John 451β.
Guilleros 197β.
Henry ἐκπαιδευτήρια 327γ.
Hill Priscilla 836, 1043β.
incunabula 1041β.
Kober 4γ.
Kossmat F. 4β.
Marconi 189γ, 190α.
Osswald K. 4γ.
Philippson 4γ.
semistriata 6β.
Simens τηλέφωνα 188γ βλ. *Σιεμενς καὶ Τηλεφ. 'Εταιρεία.*
Stanyan 451β.
veto 230α.
Zeller Cuger 398β.

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ ΤΟΥ Ι' ΤΟΜΟΥ

'Εν σ. 3γ στ. 45 ἀντὶ *Α. Κοκίδης* ἀνάγν. *Ν. Κοκίδης*
» » 35α » 44 » *Δρίμα* ἀνάγν. *Δρίμα*
» » 44 πίναξ VI: ἀντὶ *ὕψη βροχῆς εἰς χιλιόμετρα* ἀνάγν. *ὕψη βροχῆς εἰς χιλιοστόμετρα*
» » 140α στ. 14 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *χάλυβα, ἐπινικελωμένον* ἀνάγν. *χάλυβα ἐπινικελωμένον*
» » 165 πίναξ τρίτος: ἀντὶ *Νουμανία* ἀνάγν. *Ρουμανία*
» » 167γ στ. 12 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *Μάρτιον* ἀνάγν. *Σεπτέμβριον*
» » 325γ » 42 » » » » *Βρεβενοῖς* ἀνάγν. *Γρεβενοῖς*
» » 336γ » 28 » » » » *1933* ἀνάγν. *1923*
» » 408α » 48 » » » » *προσφύγων, προσθέτως δὲ (κτλ.) ... ὑπηκοότητα, ἠνάγκασαν* ἀνάγν. *προσφύγων, ἠνάγκασαν*
» » 593γ » 36 ἀντὶ *Ναζὴρ* ἀνάγν. *Ναζὴμ*
» » 629γ » 25 » *δίκαιον, καθόλου* ἀνάγν. *δίκαιον καθόλου*
» » 631α » 39 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *συνέχεια* ἀνάγν. *συνέπεια*
» » 632α » 36 ἀντὶ *τοιαύτην* ἀνάγν. *τοιαύτης*
» » 633β » 17 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *'Ιδίᾳ* ἀνάγν. *'Ιδία*
» » 633γ » 12 καὶ 13 ἀντὶ *συντεταγμένων* ἀνάγν. *συντεταγμένον*
» » 633γ » 54 ἀντὶ *Φουβάμμωνος* ἀνάγν. *Φοιβάμμωνος*
» » 640α » 16 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *Geibe* ἀνάγν. *Geib*
» » 642β » 7 καὶ 6 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *Leipzig 1906), ὅπως ἄλλως τε κλπ. § Διατριβαὶ* ἀνάγν. *Leipzig 1906). § Διατριβαὶ*
» » 642β » 20 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *1905).—Τοῦ αὐτοῦ, «Inscriptiones* ἀνάγν. *1905).—«Inscriptiones*
» » 642β » 21 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *«Orientis* ἀνάγν. *Τοῦ αὐτοῦ «Orientis*
» » 642γ » 6 » » » » *A. Glotz* » *G. Glotz*
» » 643α » 2 » » » » *Alten* ἀνάγν. *Athen*
» » 643α » 12 » » » » *Aecttung* ἀνάγν. *«Aechtung*
» » 643α » 14 ἀντὶ *Diacone* ἀνάγν. *Dracone*
» » 643β » 59 » *Grenfel* » *Grenfell*
» » 643β » 68 » *Hund* » *Hunt*
» » 643β » 9 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *Zenn* ἀνάγν. *Zenon*
» » 644α » 18 ἀντὶ *(3η ἔκδ., τόμ. 1—2, Roma 1923)* ἀνάγν. *(2α ἔκδ. Napoli 1932).*
» » 644α » 38 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *(1912)* ἀνάγν. *(1922)*
» » 644α » 62 » » » » *Epulber* ἀνάγν. *Spulber*
» » 644β » 59 » » » » *Τοῦ αὐτοῦ* ἀνάγν. *Μ. Γεδεὼν*

'Εν σ. 677γ στ. 9 ἀντὶ *Γερμανὸς Ε'* ἀνάγν. *Γρηγόριος Ε'*
» » 695α » 44 » *μόνον* ἀνάγν. *ἁπλῶς*
» » 695β » 5 » *διαλέκτων:* ἀνάγν. *διαλέκτων ἀφ' οὗ*
» » 739β » 25 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *Κορήσσιος Γ.* ἀνάγν. *Κορέσιος Γ.*
» » 751α » 26 » » » » *Πογδόργιανη* » *Ποδγόργιανη*
» » 752α » 37 καὶ 38 ἀντὶ *Σαϊκὸν* ἀνάγν. *Σαϊγκὸν*
» » 754β » 27 ἀντὶ *ἑλληνικὴν* ἀνάγν. *ἰταλικὴν*
» » 755γ » 43 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *Γ. Μάρλσαλλ* ἀνάγν. *Γ. Μάρσαλλ*
» » 837β » 7 » » » » *Σπηλιόπουλος* » *Σπηλιωτόπουλος*
» » 880γ » 34 ἀντὶ *ποιήματα* ἀνάγν. *πονήματα*
» » 902γ » 19 » *Παῦλος* ἀνάγν. *Πᾶνος*
» » 914α » 47 » *Εὐελπίδου* ἀνάγν. *Εὐκλείδου*
» » 922γ » 53 » *κρητιδισμὸς* ἀνάγν. *συγκρητισμὸς*
» » 944α » 25 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *Δ. Γληνὸς* ἀνάγν. *Γ. Γληνὸς*
» » 1006γ » 8 καὶ 7 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *Ν. 'Ελευθερόπουλος* ἀνάγν. *'Αβροτέλης 'Ελευθερόπουλος*
» » 1028β » 43 ἀντὶ *ἴσως ὀρθὴν* ἀνάγν. *ἴσως ὄχι ὀρθὴν*
» » 1028γ » 14 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *600.000* ἀνάγν. *600.000 μόνον*
» » 1029α » 1 ἀντὶ *καὶ* ἀνάγν. *καὶ γίνεται*
» » 1029α » 8 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *κοινωνικὰ* ἀνάγν. *κοινοτικὰ*
» » 1029α » 10 » » » » *ἄλλα* ἀνάγν. *ἀλλὰ*
» » 1029α » 11 » » » » *εἰς θεωρητικὰς* ἀνάγν. *εἰς ὄχι θεωρητικὰς*
» » 1029α » 42 » » » » *Ρεμοῦδον* ἀνάγν. *Ρεμοῦνδον*
» » 1029β » 30 » » » » *ὑπόγεια* ἀνάγν. *ἰσόγεια*
» » 1030α » 52 ἀντὶ *τῶν κειμένων* ἀνάγν. *τοῦ κειμένου*
» » 1030α » 55 » *τῶν κειμένων* » *τοῦ κειμένου*
» » 1030α » 35 καὶ 34 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *'Αριστοτέλους καὶ τοῦ Σοφοκλέους .... προπαρασκευάζεται* ἀνάγν. *'Αριστοτέλους, προπαρασκευάζεται*
» » 1030β » 34 μετὰ τὴν λ. *Κύπρου* πρόσθες τὰς λ. *Κυρίλλου τοῦ Γ'*
» » 1030β » 49 » » » *Παλαμᾶ* πρόσθες τὰς λ. *ὑπὸ τοῦ ἐν Παρισίοις ἐκδοτικοῦ οἴκου Stock*
» » 1032α » 21 ἀντὶ *Πόλου* ἀνάγν. *Πολίτου*
» » 1034α » 38 » *Μακεδονίας* ἀνάγν. *'Ηπείρου*
» » 1042γ » 25 ἐκ τῶν κάτω: ἀντὶ *1919* ἀνάγν. *1819*

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΔΕΚΑΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

Digitized by Google